

51593

19. - 1328

SZÁZADOK

Teljes: 1-6

51593

A tartalomból:

1970 MAJ 15

Pölskei Ferenc: Tisza István nemzeti-ségi politikája az első világháború elő-estéjén

Pintér István: A magyar ellenállás és 1944. október 15-e

Francia tervezet magyar—lengyel felkelésre 1796-ból (Közli: Vadász Sándor)

Füves Ödön: A Rigasz-féle Baráti Társaság és a pesti görögök

Löbl Árpád: Az igazi Vasa Stajíc

Johancsik János: A Magyar Nemzet „szellemi honvédelme” és az antifasiszta függetlenségi mozgalom

Robert Mandrou: Magas kultúra és népi műveltség a XVII—XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairódalom

VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM —
KRÓNKA

104. ÉVF.

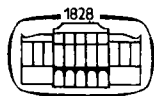
1970. I. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

104. ÉVFOLYAM

1970. 1-6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1970

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Sándor</i> : Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások Magyarországon	869/IV,	1192/V—VI
<i>Berend T. Iván</i> : A termelőerők fejlődése: növekedés és struktúraváltozás Magyarországon a szocialista átalakulás negyedszázadában	827/IV	
<i>Diószegi István</i> : A Deák-párt és a német egység	227/II	
<i>Willibald Gutsche</i> : Az állam és a monopoltőke együttműködésének mechanizmusa Németországban az első világháború első hónapjai alatt	251/II	
<i>H. Haraszti Éva</i> : Anglia és a német kérdés 1935 elején	603/III	
<i>Kirschner Béla</i> : Lenin a nemzetközi munkásmozgalom néhány kérdéséről 1907–1914 között		1166/V—VI

*

A KORTÖRTÉNETÍRÁS KÉRDÉSEI

<i>Incze Miklós</i> : A kortörténet elvi és módszertani problémái	545/III
Korreferátumok:	
<i>Bekény István</i> : A kortörténet levéltári forrásai	558/III
<i>Kulcsár Kálmán</i> : Kortörténet és szociológia	563/III
<i>Simon Péter</i> : A jelenkor és a munkásmozgalom történetének kutatása	565/III
Hozzászólások:	
<i>Benda Kálmán</i> : A kortörténet „múltja” és a jelenkorkutatás módszertani problémái	570/III
<i>Vass Henrik</i> : Kortörténet és a Párt tudományos politikája	572/III
<i>Vértes György</i> : A kortörténet forrásai az Országgyűlési Könyvtárban	575/III
<i>Borus József</i> : Jelenkorkutatás és hadtörténetírás	577/III
<i>Glatz Ferenc</i> : A kortörténetírás kérdése a magyar polgári történetírásban ..	579/III
<i>Makkai László</i> : Jelenkortörténet és művelődéstörténet	583/III
<i>Ormos Mária</i> : A kortörténet elvi problémáihoz	586/III
<i>Rákosi Sándor</i> : A kortörténet párttörténeti forrásai	587/III
<i>Szekeres József</i> : Jelenkorkutatás és üzemtörténetírás	593/III
<i>Szabó Ferenc</i> : A kortörténet helyi forrásainak néhány kérdése	596/III
A kortörténet tanításának kérdései	
A vándorgyűlés második napjának vitája (Összeállította <i>Mann Miklós</i>) ...	598/III

*

LENIN ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Az MTA Történettudományi Intézetének ünnepi ülése Lenin születésének 100. évfordulóján	
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Megnyitó	1109/V—VI
<i>Jemnitz János</i> : Lenin és a történettudomány (Kérdésfelvetések és vitabevezető)	1111/V—VI
<i>Ránki György</i> : Néhány észrevétel Lenin „Imperializmus” című munkájáról	1125/V—VI

<i>Mucsi Ferenc</i> : Lenin és a nemzeti kérdés	1132/V—VI
<i>Orbán Sándor</i> : Lenin és az agrárkérdés	1141/V—VI
<i>Pamlényi Ervin</i> : Lenin és a kultúra kérdései	1149/V—VI
<i>Gonda, Imre, Sarlós Béla, Borus József, M. T. Iszlamo, Niederhauser Emil</i> hozzászólásai (Összeállította <i>Glatz Ferenc</i>)	1157/V—VI
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Zárzó	1162/V—VI

*

<i>Orbán Sándor</i> : A demokratikus agrárforradalom és a parasztság rétegződésének problémái a felszabadulás után	941/IV
<i>Nemes Dezső</i> : A lenini békepolitika	1095/V—VI
<i>Pintér István</i> : A magyar ellenállás és 1944. október 15-e	35/I
<i>Pölöskei Ferenc</i> : Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén	3/I

KÖZLEMÉNYEK

<i>Endrei Walter</i> : Középkori angol textil-importunk gyapjuszövevei	288/II
<i>Füves Ödön</i> : A Rigasz-féle baráti társaság és a pesti görögök	75/I
<i>Jakab Miklós</i> : Társadalmi, politikai küzdelmek és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete (1945—1946)	321/II
<i>Hanna Jedruszczak</i> : A gazdasági modell és a tervgazdaság rendszerének változása Lengyelországban az 1944—1960-as években	337/II
<i>Johancsik János</i> : A Magyar Nemzet „szellemi honvédelme” és az antifasiszta függetlenségi mozgalom	97/I
<i>Kiss József</i> : A jászkun parasztság harca az örökös jobbágyság rendszerének kiterjesztése ellen (1687—1703)	655/III
<i>Löbl Árpád</i> : Az igazi Vasa Stajic	78/I
<i>Robert Mandrou</i> : Magas kultúra és népi műveltség a XVII—XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairódalom	118/I
<i>Szabolcsi József</i> : Az 1539—41. évi rendi mozgalom oka és céljai	300/II
<i>Székelgy György</i> : Erasmus és a reformáció	283/II
<i>Szűcs László</i> : Horthy levele Sztálinhoz 1944 őszén	983/IV
<i>Varga Ilona</i> : A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése	643/III
Francia tervezet magyar—lengyel felkelésre 1796-ból (<i>Közli Vadász Sándor</i>)	70/I
Nemzetközi tudományos ülészak hazánk felszabadulásának 25. évfordulóján (<i>Birta István—Nagy Ferenc</i>)	990/IV
Dr. Niamesny Mihály naplőfeljegyzései, 1910—1918 (<i>Közli Zlinszky János</i>)	677/III

VITA

<i>Gerard Labuda</i> : Bazoar Anonymus Gallus krónikájában. Azonosítási kísérlet	173/I
<i>Moór Elemér</i> : Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez	350/II

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET KÉRDÉSEIRŐL

<i>Elekes Lajos—Székely György—Sinkovics István—Balogh Sándor</i> : A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben	126/I
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban	136/I
<i>Pamlényi Ervin</i> : A kultúrtörténet fogalmáról, tárgyköréről	148/I
<i>Hermann István, L. V. Cserepnyin, V. M. Gardanov, Kabos Ede, Vörös Károly, Szabad György, Szűcs Jenő, Aradi Nóra, Földes Éva, Szilágyi János, Márkus László, Mátraai László</i> hozzászólásai (Összeállította <i>Glatz Ferenc</i>)	156/I

Megjegyzések Balogh Sándor kritikájához (<i>Tilkovszky Loránt</i>)	698/III
Válasz Tilkovszky Lorántnak (<i>Balogh Sándor</i>)	701/III

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

- G. M. Ivanov*: A történettudomány „tény”-fogalmának kérdéséhez 383/II
E. Sz. Markarjan: A történelem összehasonlító vizsgálatának alapelvei . . . 702/III

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

- Florian Ostburg*: A porosz-német történelemtanítás ideológiai alapvonalai és -tendenciái 1848/49 és 1945 között 349/II
Szabolcs Ottó: A történelmi megismerés történetéhez 713/III

TÖRTÉNETI IRODALOM

- C. P. Agajan, H. G. Bezirov, V. N. Merkriladze, S. I. Csivadze*: Oeszerki isztorij kommuniszticeszkij organizacij Zakavkaz'ja (Ism. *Nádasdi József*) 731/III
Balogh Edgár: Hét próba. Egy nemzedék elindul (Ism. *Tóth Zoltán*) 429/II
Ursula Begrich lásd *Három osztrák jogtörténeti munka*
H. G. Bezirov lásd *C. P. Agajan*
Auguste Cornu: Marx és Engels. 1818—1844 (Ism. *Jemnitz János*) 434/II
S. I. Csivadze lásd *C. P. Agajan*
Jean Deriosse lásd *Jean-Henry Roy*
Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon 1945—1947 (Ism. *Szűcs László*) 1016/IV
Gerevich László: A budai vár feltárása (Ism. *Kubinyi András*) 717/III
Grass, Nikolaus lásd *Három osztrák jogtörténeti munka*
Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom — A Magyarországi Tanácsköztársaság (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 178/I
George W. F. Hallgarten: Das Wettüsten. Seine Geschichte bis zur Gegenwart (Ism. *Zsigmond László*) 437/II
Jörg K. Hoensch: Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei (Ism. *Tilkorszky Loránt*) 420/II
Horráth Pál: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai (Ism. *Niederhauser Enil*) 418/II
Karczay Gábor: Latin-Amerika a kubai forradalom után (Ism. *Wittman Tibor*) 210/I
Karsai Elek—Somlyai Magda: A felszabadulás krónikája 1944 ősze — 1945 tavasza (Ism. *Szakács Sándor*) 1018/IV
Kirilly Zsigmondné lásd *N. Kiss István*
N. Kiss István—Veress Éva—Kirilly Zsigmondné—Román János: Jobbágylek és parasztgazdaság az örökös jobbágyosság kialakulásának korszakában (Ism. *Maksay Ferenc*) 186/I
Koller, Heinrich lásd *Három osztrák jogtörténeti munka*
Kosáry Domokos: Pest megye a kuruc korban (Ism. *Bánkúti Imre*) 750/III
Lederer, Ivo J. lásd *Sherman David Spector*
Lukács György: Lenin (Ism. *Szabó Miklós*) 1254/V—VI
Julius Marx: Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution von 1848 in Österreich (Ism. *S. Lengyel Márta*) 745/III
V. N. Merkriladze lásd *C. P. Agajan*
Vasile Netea: George Barițiu. Viața și activitatea sa (Ism. *Szász Zoltán*) . . . 409/II
Pintér István: Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért 1941 június — 1944 március (Ism. *Szinai Miklós*) 1021/IV
Johann Ladislaus Pyrker: Mein Leben (Ism. *Vörös Károly*) 739/III
Rehák László: A kisebbségek Jugoszláviában (Ism. *Lazo Krisztov*) 426/II
Rényi Péter—Sánta Ilona: A mi negyedszázadunk (Ism. *Ságvári Agnes*) . . . 1027/IV
Réti László: Lenin és a magyar munkásmozgalom (Ism. *Erényi Tibor*) 1258/V—VI
Román János lásd *N. Kiss István*
Jean-Henry Roy et Jean Deriosse: 733 octobre . . . La bataille de Poitiers (Ism. *Durabos Zsuzsanna*) 736/III
Blazse Risztorszki: Krszte P. Miszirkov (1874—1926). (Ism. *Riszo Iljovszki*) 416/II

<i>Sánta Ilona</i> lásd Rényi Péter	
<i>Enzo Santarelli</i> : Storia del movimento e regime fascista (Ism. <i>Ránki György</i>)	203/I
<i>Sarlós Béla</i> : A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása (Ism. <i>Rév Érika</i>)	752/III
<i>Serfőző Lajos</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922–1926 (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	721/III
<i>Somlyai Magda</i> lásd Karsai Elek	
<i>Sherman David Spector</i> : Rumania at the Paris Peace Conference — <i>Ivo J. Lederer</i> : Yugoslavia at the Paris Peace Conference (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	422/II
<i>Sz. M. Sztjemenko</i> : Ahol a győzelmet kovácsolták (Ism. <i>Pál Lajos</i>)	448/II
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941 (Ism. <i>Balogh Sándor</i>)	193/I
<i>Sz. A. Tokarjev</i> : Vallás és történelem (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	200/I
<i>Veress Éva</i> lásd N. Kiss István	
<i>Veress Judit</i> : A történelemtanítás módszertanának pedagógiai alapjai (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	754/III
<i>E. A. Volina, L. A. Zak</i> : Többkötetes tudományos-tájékoztató kiadvány a világtörténet kérdéseiről	438/II
<i>Claude Willard</i> : Le mouvement socialiste en France. 1893–1905 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	743/III
<i>Wittman Tibor</i> : Németalföld aranykora (Ism. <i>Székely György</i>)	188/I
<i>Zak, L. A.</i> lásd <i>E. A. Volina</i>	
<i>C. Vann Woodward</i> (ed.): The Comparative Approach to American History (Ism. <i>Zsigmond László</i>)	749/III
A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája, 1919–1938 (Ism. <i>Gyivicsán Anna</i>)	427/II
A nagy forradalom krónikája (Ism. <i>Honfi József</i>)	723/III
A szocializmus útján. A felszabadulást követő negyedszázad kronológiája (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	1025/IV
A Szovjetunió története 1926–1945 (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	198/I
<i>Ady Endre</i> összes prózai művei. VIII. köt. (Ism. <i>Prütz Pál</i>)	430/II
„Csak szolgálati használatra”. Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez. 1919–1938 (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	753/III
Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900–1918 (Ism. <i>Tokody Gyula</i>)	412/II
Egy új nyugat-német történelmi atlasz (Ism. <i>Bereznay András</i>)	206/I
Három osztrák jogtörténeti munka: <i>Nikolaus Grass</i> : Reichskleinodien-Studien aus rechtshistorischer Sicht — <i>Ursula Begrich</i> : Die fürstliche „Majestät” Herzogs Rudolfs IV. von Österreich — <i>Heinrich Koller</i> : Die Residenz im Mittelalter (Ism. <i>Bónis György</i>)	212/I
Humanizmus a reneszancia na Slovensku u 15–16. storočí (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	406/II
Isztorija Kommuniszticeszkoj partii Armenii (Ism. <i>Czövek István</i>)	445/II
Isztorija SzSzsZr sz drevnejsih vremen do nasih dnej (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	727/III
Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve (Ism. <i>Pándi Ilona</i>)	719/III
Lenin a Kommunista Internacionáléről (Ism. <i>BF.</i>)	1261/V–VI
Lenin és a történettudomány (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1240/V–VI
<i>Polacy w wojnie hiszpanskiiej</i> (Ism. <i>Simai János</i>)	734/III
<i>Rozbiór krytyczny annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445–1480</i> (Ism. <i>Kristó Gyula</i>)	410/II

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	450/II, 758/III
Külföldi folyóiratok	466/II, 775/III, 1030/IV
Külföldi történeti folyóiratok tanulmányai Leninről	1264/V–VI

FIGYELŐ

- Bölyny József*: Pihent szemmel — az olvasó érdekében, IV. 504/II
 Történelmi film-e az Itélet? (*Bellér Béla*) 1062/IV

JEGYZET

- Glatz Ferenc*: Gondolatok az Eötvös kollégiumi történeiszképzésről 799/III

KRÓNKA

- A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Ka-
 rán történelemből elfogadott doktori disszertációk, 1945—1959
 (*D. Szabó Mária*) 1297/V—VI
- A Klapka-émléktábla leleplezése (*p. l.*) 521/II
- A Magyar Történelmi Társulat hírei 518/II, 807/III, 1071/IV, 1280/V—VI
- A moszkvai „Lenin és Franciaország” konferencia (*Benda Kálmán—Jem-
 nütz János*) 1288/V—VI
- A munkásság állásfoglalása az első világháború kitörésekor. Nemzetközi
 munkásmozgalomtörténelmi konferencia (*Jemnütz János—Mucsi Fe-
 renc*) 1304/V—VI
- A szlovák kérdés és Közép-Európa az újkori történelemben. Nemzetközi
 konferencia Pozsonyban 1970. február 16—18. (*Arató Endre*) 1290/V—VI
- Befejeződött a moszkvai nemzetközi történettudományi kongresszus 806/III
- Bellér Béla kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Szász Zoltán*) 531/II
- Boros Ferenc kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Stier Miklós*) .. 526/II
- Csepányi Dezső kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Stier Miklós*) .. 819/III
- Farkas Márton kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Szász Zoltán*) .. 1311/V—VI
- Láng Imre kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Glatz Ferenc*) 1084/IV
- Ormos Mária kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Sárdi Anna*) ... 812/III
- Rác János kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Glatz Ferenc*) 218/I
- Szabó Bálint kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Glatz Ferenc*) .. 1076/IV
- Szakács Sándor kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Vida István*) .. 215/I
- Szántó Zsuzsa kandidátusi disszertációjának vitájáról (*Csurdí Sándor*) .. 1317/V—VI
- Vay Ádám halálának 250 éves évfordulóján rendezett emlékülésről (*Soly-
 mosi László*) 809/III
- Lenin emlék-kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban (*Pál Lajos*) 1289/V—VI
- Magyar Tanácsköztársaság (Központi kiállítás a Várpalotában). (*Stier
 Miklós—Vida István*) 522/I
- Szabó István 1898—1969** (*Szabad György*) 516/II
- Tudományos ülésszak Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából (*Pritz
 Pál*) 1281/V—VI
- Képmelléklet
 Az élet megindulása Budapesten (Összeállította *Stemler Gyuláné*) 1019/IV

BIBLIOGRÁFIA

- A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmá-
 nyok, cikkek jegyzéke [1969. január 1.—december 31.]). Összeállít-
 totta *V. Windisch Éva* 1320/V—VI

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51—53.

104. ÉVFOLYAM 1970. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA,
HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC,
NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős
szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN,
SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY,
ZSIGMOND LÁSZLÓ (a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Pölöskei Ferenc*: Tisza István nemzetiségi politikája az első
világháború előestéjén 3
Pintér István: A magyar ellenállás és 1944. október 15-e.. 35

KÖZLEMÉNYEK

- Francia tervezet magyar—lengyel felkelésre 1796-ból (Közli:
Vadász Sándor) 70
Füves Ödön: A Rigasz-féle Baráti Társaság és a pesti
görögök 75
Löbl Árpád: Az igazi Vasa Stajjté 78
Johancsik János: A Magyar Nemzet „szellemi honvédelme”
és az antifasiszta függetlenségi mozgalom..... 97
Robert Mandrou: Magas kultúra és népi műveltség a XVII—
XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairóladalom 118

VITA

A művelődéstörténet kérdéseiről

- Elekes Lajos—Székely György—Sinkovics István—
Balogh Sándor*: A művelődéstörténet helye,
funkciója a történelmi szintézisben..... 126
R. Várkonyi Ágnes: Művelődéstörténeti törekvések
az európai és a hazai polgári történettudo-
mányban 136
Pamlényi Ervin: A kultúrtörténet fogalmáról, tárgy-
köréről 148
*Hermann István, L. V. Cserepnyin, V. M. Gardanov,
Kabos Ede, Vörös Károly, Szabad György, Szücs
Jenő, Aradi Nóra, Földes Éva, Szilágyi János,
Márkus László, Mátrai László* hozzászólásai
(Összeállította: *Glatz Ferenc*) 156
Gerard Labuda: Bazoar Anonymus Gallus krónikájában.
Azonosítási kísérlet 173

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Hajdu Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom — A Magyarországi Tanácsköztársaság (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 178
- N. Kiss István—Veress Éva—Király Zsigmondné—Román János*: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában (Ism. *Maksay Ferenc*) 186
- Wittman Tibor*: Németalföld aranykora (Ism. *Székely György*) 188
- Tilkovszky Lóránt*: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941 (Ism. *Balogh Sándor*) 193
- A Szovjetunió története 1926—1945 (Ism. *Niederhauser Emil*) 198
- Sz. A. Tokarjev*: Vallás és történelem (Ism. *Bellér Béla*) 200
- Enzo Santarelli*: Storia del movimento e regime fascista (Ism. *Ránki György*) 203
- Egy új nyugat-német történelmi atlasz (Ism. *Bereznay András*) 206
- Karczag Gábor*: Latin-Amerika a kubai forradalom után (Ism. *Wittman Tibor*) 210
- Három osztrák jogtörténeti munka: *Nikolaus Grass*: Reichskleinodien-Studien aus rechtshistorischer Sicht — *Ursula Begrich*: Die fürstliche „Majestät“ Herzogs Rudolfs IV. von Österreich — *Heinrich Koller*: Die Residenz im Mittelalter (Ism. *Bónis György*) ... 212

KRÓNIKA

- Beszámolóok Szakács Sándor és Ráczi János kandidátusi disszertációjának vitáiról (*Vida István—Glatz Ferenc*) 215

Pölöskei Ferenc:

Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén

Az 1910-es években a dualizmus társadalmi és nemzeti válsága tovább szélesült. Magyarországon mindezt többek között a munkásosztály általános politikai tömegsztrájkot is vállaló harci elszántsága, a szokványos parlamenti élet megrekedése, az antimilitarizmus s a köztársasági mozgalom színrelépése, Károlyi Mihály antant orientációjának kezdetei dokumentálják. Új szakasz nyílt a nemzetiségek történetében is. A délszlávok körében a dualizmus gondolata mellett elindult hódító útjára az Ausztria-Magyarországtól független önálló délszláv állam eszméje. Megerősödtek a szlovákok és románok nemzeti, politikai törekvései. Feltűnést keltett a kárpát-ukránok körében terjedő ún. skizma mozgalom.

Ausztriában különösen a nemzeti ellentétek kiélezettsége szembetűnő. A kormányok ígéretésekkel, kényszerítőerejű paktumokkal, miniszteri tárcák ígéretésével igyekeztek újra és újra megnyerni az ausztriai nemzetek, nemzetiségek, mindenek előtt a csehek és lengyelek támogatását. Az Ausztrián belüli szlávoknak a kormányzat elleni együttműködése azonban feltartóztathatatlanul erősödött. Nem csökkentek az osztrák és magyar uralkodó osztályok közötti gazdasági-politikai ellentétek sem. Politikai vitáik középpontjában Bosznia-Hercegovina közjogi és állami státuszának alakulása, rendezése állt. Ez a kérdés ugyanis az annexió idején függőben maradt és átmenetileg a közös pénzügyminiszter közvetlenül irányította az annektált tartományok közigazgatását. A magyar uralkodó osztályok attól tartottak, hogy a két tartományt a végső rendezés során közvetlenül Ausztriához csatolják s így a dualizmus, illetve érdekeik csorbítása útján megkezdődhet a Monarchia föderalista átalakítása. Chorin Ferenc a magyar delegáció 1910. november 7-i négyes albizottságában szövegátette: Bosznia-Hercegovina alkotmányt kapott, mielőtt államjogi hovatartozását tisztázták volna. Megnyílik ezzel a Monarchia két államának határára az önálló szláv államalakulat létrehozásának lehetősége. Kérte ezután a közös pénzügyi kormányzatot, hogy Bosznia-Hercegovinában semmi olyan ne történhessék, ami sérti „Magyarország érdekeit”.

A dualizmus válságát a nemzetközi politikai élet eseményei, kiváltképpen az 1912–13-as Balkán-háborúk eseményei és következményei tovább mélyítették. A Monarchia Balkán-politikájának fő célját évtizedek óta a török birodalom határainak megőrzése, a status quo fenntartása képezte. 1912-ben azonban Szerbia, Bulgária, Montenegró és Görögország részvételével megalkult a Balkán Szövetség. Az említett országok még 1912 őszén megkezdték hadműveleteiket Törökország ellen. Gyors győzelmeik kész helyzet elé állí-

tották a nagyhatalmak diplomáciáját. A féltve őrzött status quo felborulása után a Monarchia a győztesek ellentéteire alapozta Balkán-politikáját. Elképzeléseit segítette az a körülmény, hogy a balkáni kis népek nemzeti felszabadító harcai imperialista rabló-háborúkba csaptak át, e miatt könnyűszerrel a nagyhatalmak eszközeivé válhattak. A második Balkán-háborúban a szövetségesek már egymás ellen, pontosabban Szerbia, Montenegro és Görögország Bulgária ellen harcolt. Hozzájuk csatlakozott Románia is. 1912–13-ban kialakulhatott így a balkáni világháborús tűzfészek. Kezdetét vette a hatalmak közvetlen világháborús felkészülése. A Monarchia csalódottan könyvelhette el a Balkán-háborúk mérlegének passzívait. Az első Balkán-háborúban elvesztette eddigi politikája alapját, le kellett mondania a status quoról, cserébe csak az önálló Albániát tudta létrehozni a londoni békekonferencián. A második Balkán-háború pedig — amelyben Bulgáriát támogatta — egyértelműen vereségek sorozatát jelentette a Monarchia külpolitikája számára. A korábbi konzervatív egyezkedő diplomácia helyét a Németországgal összehangolt világháborús külpolitika váltotta fel. Kezdetben csak a Szerbiára korlátozott helyi háborúval számoltak. 1913–1914 fordulójától azonban Tisza és Berchtold előtt is világháborúsá vált, hogy a háborúban Oroszország nem maradna semleges.

Az uralkodó osztályok politikusai közül leginkább Tisza ismerte fel a dualista rendszert fenyegető veszélyeket. Ebből a felismerésből fakadt konok makacssága, amellyel szinte úzte, hajtotta pártját a belpolitikai rendszer átalakítására. Ezért vállalta 1912 májusában a házelnökséget, 1913 júniusában pedig a miniszterelnökséget. Ezért küldözgette lankadatlan buzgalommal külpolitikai elképzeléseit, Balkán-politikájának fő vonásait tartalmazó memorandumait az uralkodónak. Sikere csodaeszközét mindenekelőtt a parlament s a minisztertanács jogszabályalkotó működtetésében látta. A nemzeti munkapárti kormányok ezért 1912 júniusa után felülvizsgálták, majd átalakították a kiegyezés után kialakított belpolitikai kormányzati rendszert. Ebben látták hatalmuk tartós megszilárdításának útját. A parlamenti elnöki jogkör kiszélesítésével s a képviselőházi őrség felállításával egyszersmindkorra megszűntették az obstrukció lehetőségét. A parlamenti ellenzék hagyományos fegyverének megsemmisítésével kezdődött a belpolitikai élet addigi formáinak, szabályainak újrendezése. Revízió alá vonták ezután a kiegyezés után elfogadott számos, a gazdasági-társadalmi, politikai életet szabályozó törvényt, kormányzati rendelkezést. A világháború előtti években a nemzeti munkapárti kormányok többek között új választójogi törvényt, sajtótörvényt alkottak, elfogadtatták a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló törvényt, a védőerőjavaslatokkal erősítették a militarizmust, megszorították az egyesülési és gyülekezési jogot, növelték a csendőrség hatáskörét, terrorral az egyezkedéssel nyugvópontra akarták juttatni a nemzetiségi kérdést. A Lukács- és Tisza-kormány tervbe vette a belpolitikai rendszer korábbi liberális elemeinek kiiktatását mindenekelőtt az ipartörvények, a büntetőjog s az esküdtszék vonatkozásában.

A háború előtti időszakban különösen jelentőssé vált a Nemzeti Munkapárt, ezen belül elsősorban Tisza István nemzetiségi politikája.¹ Tisza e kérdés-

¹ Tisza István nemzetiségi politikáját elsősorban mindezeidig ismeretlen levéltári anyag tükrében vizsgáltam. Ezek a legújabbban előkerült források főként Tisza román tárgyalásairól és horvátországi politikájáról vallanak. Ez a körülmény meghatározta tanulmányom tárgyát, jellegét is. E kérdéskörrel az alábbi jelentősebb hazai munkák

körben különösen aktív volt. Nemzetiségi politikájának vizsgálata nem pusztán e kérdés növekvő jelentősége, a demokratikus forradalom érlelődésének vizsgálata szempontjából is fontos feladata történettudományunknak. Tisza több ponton lényegesen eltérő felfogást vallott elődeinél, de e téren saját korábbi elképzeléseit is módosította. Amíg a koalíció, kormányzása idején, döntően a durva erőszakra alapozta nemzetiségi politikáját, addig a Nemzeti Munkapárt — elsősorban Tisza — a magyar szupremácia megerősítésének útját nem pusztán az erőszakos magyarosítással, hanem ezzel párhuzamosan tárgyalások útján kialakított kompromisszumokkal célravezetőbbnek hitte.

Tisza a nemzetiségi kérdést már házelnöksége előtt is a Monarchia nagyhatalmi jövője szempontjából vizsgálta, a dualista rendszer megszilárdításának részeként kezelte. Látta az ország határain túl a kis Balkán-államok, — elsősorban Románia és Szerbia — megerősödését, ismerte az orosz befolyás növekedését nemcsak a balkáni szláv országokban, hanem a Monarchián belüli szlávok körében is. Igyekezett összetalálkozásukat megakadályozni. Érezte: a dualizmus jövőjére ez végzetes kihatású lehet. Kezdetben szükségesnek tartotta ezért a szorosabb együttműködés kialakítását a balkáni kis országokkal. Ezzel el kívánta vonni őket az orosz expanzív törekvésektől, de megkísérelte velük a kapcsolat erősítését azért is, hogy mondjanak le a Monarchia kereteiben élő testvéreik nemzeti mozgalmainak támogatásáról. Végül önálló állami létük elismerésével elejét kívánta venni a dualizmus föderalista átalakulásának.

Az orosz hatás korlátozása s a balkáni kis országokkal való együttműködés mellett Tisza célul tűzte ki a Magyarországon élő nemzetiségek „megbékítését” is. Már 1910. július 12-i parlamenti beszédének középpontjába a nemzetiségi kérdés új rendezésének szükségessége került. Lehetővé teszi ezt szerinte a Nemzeti Munkapárt 1910 júniusi nagy választási győzelme. A hatalom birtokában ugyanis jobban nyílik mód a tárgyalásokra, a nemzetiségek „jogos érdekeinek” méltánylására, ugyanakkor érés kézzel meg lehet fékezni az izgatókat. Úgy vélte: az abszolút hatalom pozíciójából tett koncessziókat a nemzetiségek többre értékelik, mert a Nemzeti Munkapárt ezeket nem félelemből teszi.²

A Nemzeti Munkapárt 1910 júniusi választási győzelme után megszűntette a burzsoá nemzetiségi pártokkal 1910 elején kezdett tárgyalásait, megtagadta akkori ígéreteit. Hallani sem akart a vasúti pragmatika eltörléséről s nem módosította a népiskolai törvényeket sem. A minisztertanácsi ülések a sajtóeljárás szigorításaként egyre gyakrabban vonták meg a nemzetiségi és külföldi lapoktól a postai szállítási jogát.³ Tisza a sajtóeljárás terén kezdettől fogva a bírósági judikatúra szigorítására törekedett. A városi rendőrség hatáskörét több helyütt állami rendőrség vette át. A rendőri intézkedések mellett az iskolarendszeren keresztül s részben a nacionalista közművelődési

foglalkoznak: *Albrecht Ferenc*: Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához, Lugos. 1933. *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. II. köt. Bpest. 1934. *Gulya János*: A máramarosszigeti rutén kérdés 1910–1914 között. Szeged. 1968. *Kemény G. Gábor*: A nemzetiségi kérdés története. Bpest. 1947. *Katus László*: Horvátország és a magyarországi nemzetiségi kérdés története (Kézirat). *I. Tóth Zoltán*: Magyarok és románok. Bpest. 1966. *Szász Zoltán*: A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában. Történelmi Szemle, 1969. 3. sz. 224–239. 1.

² Pesti Napló (a továbbiakban P. N.), 1910. júl. 12.

³ Országos Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyv (a továbbiakban: O. L. Min. tan. jkv.) 1910. nov. 5.

egyletek útján tovább folytatta a magyarosítást. A kormány a magyar nacionalista hegemonia alapján ugyanakkor kereste a megegyezést a nemzetiségek felső köreivel, elsősorban a nagybirtokosokkal és főpapokkal. Kiindulópontja azonban eleve azzal a következménnyel fenyegetett, hogy a nemzetiségek radikálisabb demokratikus rétegei visszautasítják e tisztán hatalmi pozícióban nyugvó tárgyalási alapot. 1910 őszén meghíusultak emiatt a kormány Mihuró román földbirtokos ügyvéddel folytatott tárgyalásai s nem vezethetett eredményre a horvátországi politikai viszonyok stabilizálásának kísérlete sem. A magyar minisztertanács előterjesztésére Ferenc József végül is 1912. március 30-án Cuvaj Edét horvátországi királyi biztossá nevezte ki.

Tisza István román nemzetiségi politikája az első világháború előtti években

A Nemzeti Munkapárt a koalíciókkal ellentétben elsősorban nem a horvátországi eseményekre irányította figyelmét, hanem a román kérdést helyezte nemzetiségi politikájának középpontjába. Tisza elképzelései szerint -- részben az orosz--román határviták miatt -- könnyebb először nyugvóponttra vinni az erdélyi románok ügyét, mint tartósan békét kötni a pánszláv agitációtól nehezen elszigetelhető, Szerbia közelségében élő délszlávokkal. Emellett a Hármasszövetség románbarát külpolitikájának is inkább az egyszerűbbnek tűnő román kérdés rendezése felelt meg. A miniszterelnökök többszörösen a közös külügyminiszter segítségét kérték akcióik sikeréhez.⁴ Ugron István bukaresti követ már 1910-ben rendszeresen beszámolt a királynak, a román kormány és a sajtó hangulatáról.⁵ A román kérdés „rendezése” ugyanakkor a Nemzeti Munkapárt számára az egyik legnehezebb feladatot jelentette. A magyar uralkodó osztályok nacionalista politikája ugyanis a románlakta területeken nyers brutalitásban jelentkezett. Hiszen Horvátország nagyrészt önálló életet élt. Élén a bán állt. Az 1868-as horvát kiegyezésről hozott törvény értelmében belügyi és kulturális autonómiával is rendelkezett. A magyar uralkodó osztályok egy része gazdaságilag jobbra románlakta területekhez kötődött. Itt terpeszkedtek Tisza, Andrassy, Bethlen István stb. birtokai. Elsősorban a román és magyar munkásság és parasztság olcsó munkaereje adta anyagi jólétük forrásait. A fenti okok is hozzájárultak ahhoz, hogy a román nemzeti mozgalom kötötte le leginkább a dualista rendszer megszilárdítására törekvő uralkodó osztályokat.

A Khuen-Héderváry-kormány választási gépezete az 1910-es parlamenti képviselőválasztások alkalmával megbuktatta a román nemzeti párt több vezetőjét, többek között Vládót, Goldist, Maniut. Ezután az áhított megegyezést a román főpapság és a nagybirtokosok közvetítésével kívánta biztosítani. Tisza már közvetlenül a választások lezajlása után felhívásban kérte a román főpapságot a közeledés közvetítésére.⁶ Ezzel egyidejűleg a magyar kormány egyes engedményeket is kilátásba helyezett számukra. A kultuszminiszter bizalmas rendeletében felszólította a tanfelügyelőket: kezeljék enyhén a magyar nyelv érvényesülése tárgyában hozott rendelkezéseket és

⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien (a továbbiakban: H. H. St. A.) XXXX. 174. P. A. Interna. Korresp. mit Zivilbehörden (Ungarn).

⁵ O. L. Miniszterelnökségi levéltár (a továbbiakban: M. E.) 1912. XXV. 226. Továbbá: H. H. St. A. XL. P. A. 176. Interna. Korresp. mit Zivilbehörden (Ungarn).

⁶ Református Egyház Központi Levéltára (továbbiakban: R. E. K. L.) Tiszai iratok 14. cs.

különösen a román egyházi és iskolai hatóságokkal szemben előzékenyek legyenek. Az igazságügyminiszter pedig utasította az ügyészeket, ne szorgalmazzák az izgatási pereket.⁷

Bratianu, a román liberálisok vezetője 1910. szeptember 10-i, Aehrenthal közös külügyminiszternek írott levelében kifejtette: egyetért a kormány békekísérleteivel, célszerűbb azonban ezeket a tárgyalásokat a román nemzeti párt vezetőivel folytatni.⁸ A Khuen-Héderváry-kormány azonban az 1910 júniusi választások utáni időszakban elzárkózott e kérés elől. Nem ismerte el a román nemzeti párt létjogosultságát, a megegyezés egyik feltételéül a nemzetiségi párt feloszlását szabta. Csupán a román görögkatolikus püspökökkel és Miho ügyvéd nagybirtokossal tárgyalt. Miho 1910. szeptember 12-én elküldte Tiszának „a román főpapsággal és különböző árnyalatú számottevő „vezető” politikussal folytatott megbeszélései alapján készített óhaj- és módozatlistát. Az „*Előterjesztés a hazai románság azon óhajainak tárgyában, melyek egy békés viszony és együttműködés lehetőségének létesítésére szükségesek*” c. memorandum román egyházi, nyelvi, kulturális és politikai sérelmeket és követeléseket tartalmazott. Mindenekelőtt az 1868-as nemzetiségi törvény egyházi és iskolai rendelkezéseinek betartását s az ezzel ellenkező rendeletek és „téves gyakorlat” megszüntetését követelte. Ezután az önálló politikai párt szervezkedésének és zavartalan működésének lehetőségét, az általános, egyenlő, közvetlen, községenkénti titkos választójogot s 50 román választókerületet kért. Igényelte a román hivatalnokok alkalmazását a közigazgatási és igazságszolgáltatási hivatalokban. Végül a „béke” feltételéül egyházi és nyelvi téren új görögkeleti román püspökségek felállítását, a román egyházak fokozottabb anyagi támogatását s a népiskolákban az anyanyelvi oktatás teljes betartását s 3 új románnyelvű gimnázium felállítását javasolta.⁹

Az erdélyi román főpapság és a nagybirtokosok azonban nem rendelkeztek kellő tömegbázissal. Miho javaslatait a magyar kormány amúgysem fogadta el tárgyalási alapnak. A parlamentből kirekesztett román nemzetiségi párti képviselők ezután még hevesebb harcot indítottak a Khuen-Héderváry-kormány és a vele egyezkedő román főpapság ellen. Így a megegyezés kezdettől fogva kilátástalan maradt. A román király is kifejtette Ugornak: nem kívánható az, hogy a románok politikai pártja teljesen felolvadjon a többi magyar párt között.¹⁰ A tárgyalások gyakorta megszakadó fonalát mégis újra és újra felveszik, közben azonban a magyar kormányok egyre reakciósabbá váló belpolitikája miatt mindinkább távolodott a megegyezés lehetősége.

A Nemzeti Munkapárt 1912. június 4-e után kibontakozó tevékeny antidemokratikus, nacionalista belpolitikája közepette különösnek tűnhet a román nemzeti párttal, 1912 decemberében megkezdett egyezkedése. Megleپ ez azért is, mert ezeket is Tisza folytatta, aki 1910-ben még határozottan követelte az önálló nemzetiségi párt megszüntetését. Kizárólag a román nemzetiségi párt vezetőségén kívülálló politikusokkal, — Miho nagybirtokossal és a román görög katolikus főpapokkal — tárgyalt. A fő kérdés tehát mindenekelőtt abban áll: milyen okok készítették Tiszát az engedékenységre, amikor szemléletének középpontjába a kompromisszumok, engedmények

⁷ P. N., 1910. okt. 21.

⁸ H. H. St. A. XL. 174. P. A. Interna.

⁹ R. E. K. L. Tisza-ír. 14. cs.

¹⁰ O. L. M. E. 1912. XXV. 226.

elvetése került, s ezt az újonnan kinevezett Lukács-kormány belpolitikai gyakorlatának egész vonalán érvényesítette is. E változás elsősorban nem is Tisza belpolitikai koncepciójának módosulásával függ össze, hanem mindenekelőtt a nemzetközi politikai életben, a Monarchia és Németország Balkán-politikájában, valamint Románia ekkori sajátos helyzetében gyökerezik. Hiszen röviddel a tárgyalások megkezdése előtt állították fel a román egyházi befolyás csökkentése érdekében a görögkatolikus magyar püspökséget. A hajdúdorogi egyházmegyéhez számos román anyanyelvű egyházközséget kapcsoltak. E püspökség felállítását a román egyházak mellett a román nemzeti párt is sérelmezte. 1912. július 25-én népgyűlést tartott: „a hazai román görögkatolikus egyház ellen — mondotta a gyűlés határozata — egy görögkatolikus magyar egyház létesítése által intézett támadást a gyűlés, a magyarországi és erdélyi román nemzet etnikai léte, valamint az ország és egyház alaptörvényei által biztosított felekezeti- és vallásszabadság elleni legbarbárabb merényletnek tekinti. Protestálva a fő szabadságoknak ilyen valóságban való arculcsapása ellen, veszélyeztetett testvéreinek bátorítást küld, kijelenti, hogy a hazai összes románok szolidaritását bárminő áldozatok árán is fenntartja, a két egyház szabadságának és azokban a román nyelvnek megvédése által.”¹¹

A Balkán-háborúk kitörése és a szövetséges kis országok törökellenes sikerei alaposan megtépázták a Monarchia s részben Németország külpolitikai tekintélyét. A szövetséges Romániában látták ekkor pozícióik visszahódításának egyik legfontosabb eszközét. Ezért nemcsak a Hármasszövetséget újították meg, meghosszabbították a Romániával érvényben levő titkos szövetségi szerződést is. E szerződés értékét azonban kezdettől kétségessé tette a magyarországi román kérdés. A német diplomácia az osztrák vezetőkörökkel egyetértésben 1912 őszén megpróbálta felszámolni a Romániával való szövetség elmélyítésének útjában álló akadályt.

A balkáni status quohoz és ezzel saját balkáni befolyásához ragaszkodó, a Hármasszövetséggel titkos szerződésben álló Romániát is meglepték a balkáni kis államok győzelmei, területhódításai. Oroszország mozgósított is Románia határán, azzal a céllal, hogy távolítsa a török melletti fegyveres beavatkozástól. A liberálisok vezetője, az 1910-es évek legügyesebb román taktikusa, Bratianu miniszterelnök gyorsan tudomásul vette a Balkánon lezajlott változásokat. Megértette az orosz csapatösszevonások jelentőségét, s alig-alig látható diplomáciai manőversorozatba kezdett. Gyorsan belátta, hogy a Balkánon Oroszország nélkül nem tudja erősíteni pozícióit, ezért mindenekelőtt az oroszbarátság hosszú ideig elmulasztott kialakítására törekedett. Megfogadta azonban Németország tanácsát is és 1912 november végén felkereste a Monarchia új bukaresti követét, Fürstenberg herceget. Az orosz mozgósításra hivatkozva a követ előtt kijelentette: szükségesnek tartja Magyarország és Románia között a teljes harmónia helyreállítását. Ehhez a királyság egész közvéleményét meg lehetne nyerni abban az esetben, ha a magyar kormány előzékeny lenne a magyarországi románokkal.¹² Másnap, november 27-én Berchtold Tiszához írott levelében kérte: a magyar kormány hívja össze megbeszélésre a román képviselők klubjának elnökségét, és vegye

¹¹ Szegedi Állami Levéltár. Főispáni bizalmas iratok. 1912. 39. sz. Az első püspöknek, Balogh Istvánnak, jóval magasabb fizetést szavazott meg a kormány, mint amit a római katolikus vagy a protestáns püspökök kaptak.

¹² H. H. St. A. Interna 1912—13. LXIX. Fürstenberg 1912. nov. 26-i levele Berchtoldhoz.

át kívánságait.¹³ Berchtold — ismerve Tisza álláspontját — hosszasan indokolta kérését. Mindenekelőtt arra hívta fel Tisza figyelmét, hogy Oroszország éket kíván verni a Monarchia és Románia közé, ez pedig végzetes jelentőségű lenne a kettős szövetség külpolitikája számára. „Ilyen körülmények között — írta többek között Berchtold — meg fogod érteni, hogy semmi alkalmat nem szeretnék elmulasztani a kezeink közül látszólag lassan kisikló délkeleti szomszéd visszatartására. Most váratlanul kínálkozik nekünk egy ilyen alkalom és pedig olyan részről, mely ellenségeink veszélyes tevékenységéhez a legközelebb áll, a román liberálisok részéről.” Berchtold ugyanezen a napon Budapestre küldte a külügyminisztérium egyik osztályfőnökét, Wickenburgot. „Személyiséged nagy befolyásánál és idevágó nézeteid külpolitikánk mértékadóival való egyezőségénél fogva — írta a külügyminiszter Tiszának — szeretnék Téged is kérni, adjál hangot véleményednek Lukácsnál, hogy Romániához fűződő kapcsolatainkat megőrizhessük a további károsodástól és ne menjen veszendőbe a Hármasszövetségnek ez az értékes támaszpontja.”¹⁴

1912. november 29-én Wickenburg felkereste Lukácsot és Tiszát. A két magyar politikus nem zárkózott el Bratianu kezdeményezése elől, sőt feltűnően hangsúlyozták megegyezési óhajukat. A kívánt „szép gesztusoktól” azonban egyelőre tartózkodtak. Wickenburg tárgyalásairól november 30-án részletes feljegyzést készített. Ugyanezen a napon Berchtoldhoz írott levelében Tisza is említést tett a megbeszélésekről. „Wickenburg bizonyára beszámolt Neked megbeszéléseinkről — írta Tisza —, így azokat felesleges lenne itt megismételnem. Csak arról akarlak biztosítani, hogy a magyarok és románok közt fennálló differenciák eltávolítását évtizedek óta nemzetiségi politikánk legfontosabb problémájának tekintem és teljes odaadással fogom szolgálni ezt az ügyet, mihelyt kilátás lesz a megfelelő megoldásra.”¹⁵

A megfelelő megoldást azonban ekkor még — amint Wickenburg feljegyzéséből kitűnik — nem a román nemzeti párttal keresték. Tisza ismét Mihó ügyvéd és földbirtokossal kívánt tárgyalásokat kezdeni, Lukács pedig a román görögkeleti püspököket tartotta legalkalmasabbnak az egyezkedésre. Lukács azonban a tárgyalások menetében nem zárkózott el eleve és végérvényesen a román nemzeti pártnak a magyar képviselőházban résztvevő csoportjától sem. A kezdeményezésnek azonban Lukács véleménye szerint a román nemzeti párt e csoportjától kellene kiindulni. „Ha részünkről Mihalji fogadása — mondotta Lukács — kívánatos volna, amire ő hajlandó lenne, mégis hogy hamis kommentárookra ne adjunk alkalmat, az erre vonatkozó kezdeményezésnek Mihaljitól kellene kiindulnia.”¹⁶

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo. Wickenburg 1912. nov. 30-i feljegyzése Berchtoldhoz. Wickenburg emellett részletesen beszámol mindkét magyarországi politikus véleményéről a román nemzetiség helyzetét, a jövő útjait illetően. E szerint Lukács elismerte a megyei adminisztráció elleni panaszok jogosságát. Amint azonban a későbbiek során kitűnik, ezt elsősorban azért tette, hogy Bécsset ezzel is meggyőzze a közigazgatási reform szükségességéről. A magyarok és románok közötti feszültség fő okát ugyanis a román irredenta-törekvésekkel kapcsolta össze. A kiegyezés utáni nyelvtörvényt pedig túlságosan is liberálisnak jellemezte, ami annyira túllő a célon, hogy gyakorlatilag alig keresztülvihető. „Tisza — Wickenburg szerint — belátta a román kérdés külpolitikai jelentőségét, Lukácstól eltérően azonban ekkor még mereven elzárkózott a román nemzeti párttal való közvetlen tárgyalásoktól.”

Berchtold 1912. december 2-án táviratot küldött Fürstenbergnek, a Monarchia bukaresti követének. Ebben Wickenburg budapesti tárgyalásaira hivatkozva továbbította Lukács és Tisza óhaját a magyarországi románokkal való tartós, jó egyetértés kialakítására. Kérte a követet: tájékoztassa erről Bratianu-t s egyben kérdezze meg a liberálisok vezetőjét: alkalmasnak tartja-e Mihut a békülesi akció közvetítésére, „vagy az eredményes kivitelezés szempontjából elengedhetetlenek véli-e a magyar kormány és Mihalji úr között a kapcsolat felvételét?”¹⁷

A közvetítő személyek körüli vita, a magyar és román uralkodó osztályok tényleges vezetője, a két ország belpolitikájának tulajdonképpeni irányítója Tisza és Bratianu között csaknem két hétig folyt.

Fürstenberg december 4-i táviratában közölte már a külügyminiszterrel Bratianu véleményét a vitás közvetítő személyekkel kapcsolatban. Eszerint a román miniszterelnök nem utasította ugyan kategorikusan vissza a Tiszához közelálló Mihu bevonását a tárgyalásokba, ezt a megoldást azonban a kívánatos eredmény szempontjából célszerűtlennek ítélte. „Bratianu nem tartja ugyan Mihut, mint közvetítő személyt alkalmatlannak — írta a követ —, nézete szerint azonban ő kevés befolyást gyakorolhatna a pártra, mivel nem tartozik a párt politikai bizottságához. Mihalji úr, aki sokkal kevésbé szélsőséges gondolkozású, mint az egyébként pártpolitikai okokból látszik, a románok között ugyanis sokkal radikálisabb elemek is vannak, — már azért is alkalmasabb Mihut, mert ő mintegy a párt feje és a románság összességére nézve kötelező megállapodásokat foganatosíthat, melyeket a legszélsőségesebbek is elismernének.”¹⁸

1912. december 6-án Fürstenberg levélben is részletesen tájékoztatta a külügyminisztert Bratianuval folytatott tárgyalásairól. Kiténik ebből, hogy a román liberálisok vezetője a magyar uralkodó osztályok érdekei szempontjából is Mihaljit tartotta a legalkalmasabb tárgyaló partnernek: „Mihalji úr teljesen Magyarország mai államjogi talaján áll — írta a követ —, ezért őt a mérsékeltbb elemek közé kell sorolni. Mégis, hogy a legszélső szárnyon álló embereire gyakorolt befolyása ne csökkenjen, kénytelen időnként engesztelhetetlen hangot is megütni. Hasonló folyamatot lehet megfigyelni a parlamentben is. A politikai vezetőknek legalább formailag tekintettel kell lenniük pártjuk legradikálisabb és egyben legzavaróbb elemeire.”¹⁹

Tisza ugyanebben az időben a Budapesten tartózkodó volt román minisztert, Alexander Constantinescu-t igyekezett meggyőzni Mihut alkalmaságáról. E beszélgetés során azonban Tisza — amint Berchtoldhoz írott privátlevele bizonyítja —, meggyőződhetett Bratianu hajthatatlanságáról. Constantinescu ugyanis tudtára adta Tiszának, hogy Mihut Bukarestben „egy kisváros nagyon is jelentéktelen ügyvédjének” tekintik csupán és komolyabb személyek bevonását kívánják a tárgyalásokba. Constantinescu ugyanakkor megnyugtatóan közölte Tiszával: a román nemzetiségi párt vezetői olyan utasításokat kaptak Bukarestből, hogy „a mostani jogállapotok” alapján kössenek békét. Tisza ilyen körülmények hatására fogadta csak el Bratianu ajánlatát. A magyar képviselőház elnöke, Lukácsal egyetértésben, 1912. december 6-án írta Berchtoldnak: „Aggályaink ellenére készek vagyunk azzal

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

a bizalmi emberrel beszélni, akit ők alkalmasnak tartanak, csak azt kérjük, hogy az illetőt megfelelő módon küldjék hozzánk.”²⁰

Tisza tehát, aki korábban a nemzetiségi alapon szervezett pártok, politikai szervezetek felszámolását követelte, 1912 decemberében bizonyos feltételek mellett tárgyalásztalhoz várta már a román nemzetiségi párt központi küldötteit. A közismerten makacs, kialakított elképzeléseihez mereven ragaszkodó Tisza, főképpen külpolitikai okok, a Monarchia eddigi Balkán-politikájának kudarca s Románia szövetségének szorosabbá tétele érdekében, korábbi álláspontjának megváltoztatására kényszerült. Berchtold ismételt kérésére belátta: hogyha Ausztria-Magyarország ragaszkodni kíván balkáni befolyásához, nem nyithat frontot valamennyi délkelet-európai állammal szemben. Márpedig Tisza egyetlen külpolitikai célkitűzését a Monarchia balkáni pozícióinak megőrzése képezte s ennek útját ezidőtájt már elsősorban Szerbia hatalma növekedésének meggátolásában látta. Ebben az első Balkán-háború kitörése utáni helyzetben a Monarchia további külpolitikai elszigetelődéséért nem vállalta egyedül a felelősség terhét. A nemzetiségi pártokra vonatkozó korábbi felfogásának megváltoztatásához hozzájárult Constantinescu arra vonatkozó ígérete is, hogy csakis a fennálló jogállapotok, vagyis a dualista rendszer változatlan fenntartása képezheti a román nemzetiségi párt békülési tárgyalásainak alapját.

Tisza nem hajlott elődei, a kiegyezési korszak első időszakának „divide et impera” jellegű politikájának felújítására. Elvetette az idős Andrassy és apja kompromisszumokat kereső s az adott kérdések változatos megoldásának formáit tartalmazó hagyományait. 1912 december elején azonban a délszláv mozgalmakkal szembeni védekezés gyanánt politikájának összhangzásába belevegyült a disszonancia: erős kétségek között bár, mégis késznek mutatkozott az egyezkedésre.

Berchtold 1912. december 7-én megköszönte Lukácsnak, hogy a román kérdésre vonatkozó kérését pártfogólag fogadta és méltányolta a hozzá fűződő külpolitikai érdekeket. „Nagyon kérlek — írta a továbbiakban —, légy kegyes e fonalat mielőbb kézbe venni, már azokra a jó dispoziciókra való tekintettel is, amelyek a román királyságban levő faktornál fennforogni látszanak, amire magából a Bratianu-féle kezdeményezésből, valamint abból a magatartásból is következtetni lehet, amelyet nevezett lapjában a Monarchia iránt ezidőszert tanúsít.”²¹

Sem a Staatsarchivban, sem Tisza visszamaradt gazdag iratanyagában, sem Balogh Jenő hagyatékában nem találtunk adatot arra: miért adta fel a kormány a későbbiek során az 1912. december 4-én még szükségesnek vélt feltételeket a román nemzeti párttal kezdődő tárgyalásaihoz? Miért nem várta meg formálisan Mihaljiék tárgyalási felajánlkozását? Tény azonban, hogy Tisza 1912. december 18-án értesítette a román nemzetiségi párt elnökét, Mihaljit: tárgyalásokat kíván folytatni vele.²² E lépésnek egyébként — miután már idézett 1912. december 6-i, Berchtoldhoz írott privátlevelében közvetlenül vállalta a román nemzeti párttal a tárgyalások vezetését, — alárendelt jelentősége marad. Valószínű azonban, hogy Berchtold kívánságára ugyanazon kül- és belpolitikai okok miatt kereste fel Mihaljit, amelyek emlí-

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Képviselőházi Napló (a továbbiakban: K. N.) 1914. márc. 20.

tett döntő elhatározását kiváltották, a román nemzetiségi pártról vallott korábbi álláspontját is megváltoztatták.

Tisza István Mihaljihoz küldött üzenetével kezdetét vette ún. román tárgyalásainak második szakasza. Amíg az 1910 őszi, Mihival folytatott beszélgetései pusztán személyes megegyezési óhajából fakadtak, emiatt mindig jobbra egyoldalúak maradtak s perifériális kérdésekre szorítkoztak, addig az 1912 decemberében kezdődő tanácskozások a Monarchia és Románia nemzetközi kapcsolatainak részét képezték, kiszélesedett ezért a vitatott kérdések köre.

A Román Nemzeti Párt Tisza felszólítására hozzákezdett követeléseit kidolgozásához. 1913. január 12-én hármass bizottságot — Mihalji-t, Maniu-t és Branisté-t — küldött ki a tárgyalások folytatására.²³ A választott hármass bizottság 1913. január 21-én átadta Tiszának a Román Nemzeti Párt 11 pontos írásos követelésjegyzékét. Legfontosabb pontjai a következők voltak: „A tanszabadság elvének megfelelőleg ismertessék el a jog és adassék meg intézményileg a lehetőség arra, hogy a román nép a közoktatás minden fokán a saját nyelvén művelődhessék, úgy az állami és községi, mint a felekezeti tanintézetekben. A vallásszabadság és a felekezeti egyenjogúság megvalósítása céljából biztosíttassék és tartassék tiszteletben úgy egyházi és iskolai, mint alapítványi és belső ügykezelési téren a görögkeleti román egyház autonómiája és létesíttessék a görögkatolikus román egyház autonómiája . . . Bocsássanak a román egyház rendelkezésére a többi egyházaknak nyújtott összegekkel arányban álló segílyt úgy egyházi, mint iskolai célokra . . . A hajdúdorogi egyházmegyéhez csatolt román községek csatoltassanak vissza a gyulafehérvári, fogarasi görögkatolikus román egyháztartományhoz . . . Biztosíttassék a sajtószabadság és szüntettessék be a román sajtótermékek politikai okból való üldözése.” E memorandum tehát nemcsak vallási, egyházi, iskolai, hanem fontos, a polgári szabadságjogokat is érintő kérdéseket is tartalmazott. A sajtószabadság mellett a szabad egyesülési és gyülekezési jogot, a román nemzeti párt szervezkedési szabadságának biztosítását is követelte. A románok által tömegesen lakott vidékeken pedig a közigazgatás román nyelvének intézményes bevezetését s a közigazgatásban a románok alkalmazását kérte.²⁴

Tisza 1913. február 6-án pontról pontra válaszolt a Román Nemzeti Párt demokratikus és nemzeti kívánságokat tartalmazó jegyzékére. A kormány antidemokratikus és nacionalista politikájának ismeretében nem hat meglepetésszerűen a legtöbb román követelést elutasító válasza. Hogyan is ígérhette volna meg Tisza a románok számára pl. a demokratikus választójogot, az egyesülési és gyülekezési jog tiszteletben tartását vagy a sajtószabadságot, amikor — mint láttuk — a kormánnyal egyetemben a polgári parlamentarizmus korlátozása után éppen e szabadságjogok szűkítését tűzte célul maga elé. Bizonyos egyházi jellegű reformigéretei, a közigazgatásra, a kormány gazdaságpolitikájára vonatkozó némi engedmény kilátásba helyezése pedig nem elégíthette ki a követeléseit körét inkább szélesítő román nemzeti pártot.

Tisza ún. román tárgyalásainak második szakasza tehát sikertelen jegyzékváltással kezdődött. Ilyen előzmények után a személyes tanácskozások sem vezethettek sikerre. Annál kevésbé, mert közben csökkent az 1912 no-

²³ R. E. K. L. Tisza-ir. 45. cs.

²⁴ Uo.

vemberi feszültség Oroszország és Románia között, amely annakidején Bratianu a tárgyalások kezdeményezésére készítette. Sőt, Románia — maga Bratianu is — 1913 tavaszától kezdve már elsősorban Oroszországtól várta a balkáni status quo felborulásával meggyengült balkáni presztízisének helyreállítását. A Monarchia külpolitikai helyzete így súlyosabbra fordult. Ebben a helyzetben Bratianu nem szorította már engedményekre a román nemzeti pártot. A román nemzeti párt fokozódó követeléseivel szemben ugyanakkor egyre egységesebben vonultak fel a magyar uralkodó osztályok különböző csoportjai. Ezt a körülményt Tisza és Lukács sem hagyhatta figyelmen kívül. Maniu írta 1932. május 23-án a Tisza-iratok rendezőjéhez, dr. Kun József debreceni egyetemi tanárhoz, a tárgyalások meghiusulásával kapcsolatban: „Tény az, hogy amennyiben Tisza István gróf államférfiúi előrelátással talán megbarátkozott volna is egy minket kielégítő megoldás gondolatával, egyetlen magyar párt és egyetlen magyar államférfiú sem támogatta gróf Tisza Istvánt ezen sorsdöntő akciójában.”²⁵

Tisza 1913 februárja után a siker megcsappanó reménye ellenére mégis igyekezett kezében tartani a tárgyalási fonalat. Ezért az említett jegyzék-váltás sikertelensége ellenére megbízták Csorba Ferenc kultuszminisztériumi államtitkárt a román egyházi sérelmek összeírásával.²⁶

Az egyházi sérelmek összeírásával azonban ki is merült a Lukács-kormány sokat hangoztatott békülékenysége. A tárgyalások folytatását 1913 őszén, már az újra változó viszonyok között a Tisza-kormány kezdeményezte. 1913-ban, amikor a balkáni feszültséget a világháborús veszély váltotta fel, Tisza nemzetiségi politikája továbbra is szoros kapcsolatban maradt a külpolitikával. Tisza kívánta leginkább azt az új európai konstellációt, amelyben a Hármasszövetség erőfölénybe kerülhet a kontinensen. Szerbia elszigetelésének, Bulgária megnyerésének, Románia és Görögország semlegesítésének szándéka és a konzervatív egyezkedés felborulása Oroszországgal szükség-szerűen maga után vonta a magyarországi és horvátországi nemzetiségek, a délszlávok, románok, szlovákok és kárpátukránok helyzetének felülvizsgálását. Berchtold is, Tisza is felismerte: mindaddig illuzórium marad a tervezett aktív külpolitika, míg az említett országoknak a Monarchiában élő testvérnepei kifelé gravitálnak, politikai pártjaik vezetői farkasszemet néznek a magyar kormánnyal. Berchtold ezért a Monarchia külpolitikájának vezetőjeként 1913. szeptember 2-i levelében pontos információkat kért Tiszától minden olyan fontos belpolitikai mozzanatról, amelynek a külső helyzetre kihatásai lehetnek.²⁷ Tisza 1913. szeptember 6-i válaszában elismerte e kívánság jogosságát s részletesen ismertette elsősorban Horvátországgal kapcsolatos elképzeléseit. „Különösen nagy súlyt fektetek arra — írta a magyar miniszterelnök —, hogy Excellenciáddal bizalmas viszonyban legyek a politikai élet teljes vonalán: ami pedig a horvátországi politikai helyzetet illeti, minden kívánt információt készséggel bocsátok Excellenciád részére.”²⁸

S valóban a külpolitika és a nemzetiségi ügyek irányítói nemcsak a délszláv, hanem a román és ukrán kérdésben is rendszeresen véleményt cseréltek. A levéltárakban őrzött, a kutatók által azonban mindezekig fel nem tárt dokumentumok bizonyítják egymás kívánságainak kölcsönös honorálását.

²⁵ R. E. K. L. Tisza-ir. 46. cs.

²⁶ R. E. K. L. Tisza-ir. 18. cs.

²⁷ R. E. K. L. Balogh Jenő-ir. 2. cs.

²⁸ Uo.

Tisza persze tisztán belpolitikai szempontból sem tartotta megfelelőnek a nemzetiségi kérdés adott kereteit. Nyugtalanította a burzsoá nemzetiségi pártok demokratikus nemzeti programjának növekvő népszerűsége. Politikai pályájának tapasztalatai alapján nem hunyhatott szemet a dualizmus-barát, arisztokrata főpapi rétegek befolyásának csökkenése előtt. Az első világháború előestéjén láthatta már, hogy a magyar kormányoknak a demokratikus és nemzeti mozgalmakkal szembeni terrorisztikus intézkedései sem állhatják útját az erősödő, új dualizmusellenes demokratikus nemzetiségi áramlatoknak. A Monarchia Balkán-politikájával összhangban ezért újabb és újabb engedményeket ígért, elsősorban a magyarországi románok és Horvátország számára. Megbízásokat adott ki a szlovákok sérelmeinek összehírására is. 1914. január 1-i beszédében mondta: „A jövő feladatai között fontos az erőgyűjtés, a katonai hatalom fejlesztése. De talán fontosabb még ennél is az erőgyűjtésnek az a belső munkája, amely a hazánkban létező súrlódási pontoknak lehető eliminálását kívánja.”²⁹ Az engedménypolitikával új, a réginél szélesebb alapokon nyugvó, dualizmus-hű politikai vezetőréteg kialakítására törekedett. Az engedmények miatt azonban az úri, nacionalista ellenzéki támadások keresztútjába került, anélkül, hogy célját, a demokratikus nemzetiségi irányzatok megnyerését tartósan elérhette volna.

Tisza 1910-es évekbeli pályájának eddigi rajzából, kormánypolitikai célkitűzései vizsgálatából úgy tűnhet: engedményekkel átszőtt nemzetiségi politikája alapjaiban eltért antidemokratikus, a liberalizmus elemeit is felszámolni szándékozó általános belpolitikájától. Különbségek kétségtelenül mutatkoztak. A nacionalizmustól elvakított magyar uralkodó osztályokkal szemben felismerte: pusztán csak terrorral nem számolhatja fel a dualizmus közjogi és társadalmi rendszerével szembeforduló nemzetiségi irányzatokat. Inkább olajat önt a tűzre, így akarata ellenére tovább erősíti azokat, s előbb-utóbb anyaországaik politikájához sodorja őket. Ezért tartotta elengedhetetlenek e téren az engedményeket. Nem ítélte el ugyanakkor továbbra sem a terrort. Sőt például Berchtoldhoz írott, a horvátországi politikai viszonyokat s terveit részletező bizalmas levelében az alkotmányos kormányzás feltételének egyenesen a megelőző abszolutizmust tartotta. „A királyi biztosság abszolút szükségyszerűség volt — írta —, ami minden ellenségeskedés ellenére lényegében be is igazolódott. A sajtó agitálását megakadályozták, és bizonyítékot szolgáltatottak, hogy a Magyarországgal történő államjogi szövetség megkötése ellen irányuló törekvések tulajdonképpen a korona teljes hatalmával állnak szemben. A következő enyhülés ennek a körülménynek köszönhető.”³⁰ Khuen-Héderváry Tiszához írott 1913. augusztus 7-i levelében szintén azért dicsérte a Čuvaj-rezsimet, mert lehetővé tette a megegyezés előkészítését.³¹

Tisza általános antidemokratikus belpolitikája és nemzetiségi politikája között lényeges különbségek azonban azért sem lehettek, mert belpolitikai rendszabályai — a választójogi és esküdtszéki reform, a sajtótörvény, az egyesületi és gyülekezési jog korlátozása stb. — a nemzetiségi vidékekre is kiterjedtek. Sőt a helyi közigazgatás túlkapásai, — amint a nemzetiségi vezetők és sajtó panaszaiból minduntalan kitűnt, — itt jelentkeztek a legbrutálisabban. Az indító okok is azonosak voltak. Az egyezkedéssel ugyanazt a célt

²⁹ Az Újság, 1914. jan. 2.

³⁰ R. E. K. L. Tisza-ir. Tisza levele Berchtoldhoz, 1913. szept. 6.

³¹ R. E. K. L. Balogh Jenő-ir. 10. cs.

kívánta elérni: a 67-es közjogi alap megszilárdítását, az uralkodó osztályok hatalmának biztosítását a dualizmust bomlasztó erőkkel szemben. Az engedményeket is magában foglaló Tisza-féle nemzetiségi politikát az ellenforradalmi korszak történetírása „liberális”, a „megértés útját szolgáló” és hasonló jelzőkkel illette. Ezzel akarta lepezni Tiszáék nagymagyar koncepciójának a nemzetiségek beolvasztását tartalmazó programját. Tisza látta a nemzetiségek megerősödését, önállósodási törekvését s bizonyos látszatliberalizmussal akarta ezt az objektív történeti folyamatot feltartóztatni. A Nemzeti Munkapárt s Tisza nemzetiségi politikája voltaképpen a háborús felkészülést és az egységes magyar állam megerősítését szolgálta.

Tisza 1913. október 27-én és 28-án folytatta egyezkedő tárgyalásait a román nemzeti párttal, pontosabban annak három vezetőségi tagjával, Braniste-val, Mihalji-val és Maniu-val. A vitatott kérdések köre a nemzetiségi politikások kívánságainak szaporodásával kibővült. Tisza István 1910 őszén még csak főleg egyházi, iskolai jellegű román nemzeti követelésekről tanácskozott Mihú román nagybirtokossal s az engedményekért a román nemzeti párt feloszlását kérte. A Lukács-kormány idején már közvetlenül a román nemzeti párt vezetőivel tanácskozott, s az alkudozások középpontjába az iskolai, kulturális és politikai kérdések s ezen keresztül a magyar kormányok magyarosító politikája került. 1913 őszén a megegyezési feltételeket már mindkét részről terjedelmes memorandumok rögzítették.

Tisza bizalmas feljegyzéseiből, parlamenti és sajtónyilatkozataiból nemcsak megerősödő kompromisszumvágya tűnik élénk, hanem a megegyezés útjában álló súlyos akadályok is szembeötlenek. Az egyházi, iskolai és kulturális sérelmek fontos belpolitikai rendszabály-vitákkal bővültek. A román nemzeti párt többek között annak lehetőségét követelte, hogy a románok az elsőfokú törvénykezés és közigazgatás terén saját anyanyelvüket használhassák. A megegyezés feltételeként a választókerületek beosztásánál 50 román többségű kerület megállapítását kérték. A végrehajtó hatalom adott rendszerének módosításaként román főispánok kinevezését s a minisztériumokban román államtitkárok alkalmazását is kívánságaik közé sorolták. Tisza azonban csupán egyházi és iskolai sérelmeik orvoslását ígerte. Az 1913. október 27-i és 28-i tárgyalásokról készített feljegyzésében írta: „Tartózkodni kívánunk minden olyan eljárástól, amelyik román felekezeti iskolákat kellő ok nélkül megszüntesse vagy fejlődésükben akadályozza.”³² Kilátásba helyezte az 1907-es népiskolai törvény revízióját s a román többségű iskolákban az anyanyelv szabadabb érvényesülését. Nem zárkózott el a román többségű vidékek középiskoláiban a román nyelv és irodalom tanítása elől sem. „Középiskolákban behozzuk az illető vidéken tömegesebben beszélt valamely nem magyar nyelvnek és e nyelv irodalmának tanítását is — írta —, ami módot nyújt a nem magyarajkú növendékeknek anyanyelvük és saját irodalmuk alapos művelésére.”³³ A választókerületek javasolt beosztására, a végrehajtó hatalom módosítására, a közigazgatás és elsőfokú törvénykezés nyelvére vonatkozó nemzeti követeléseket azonban nem fogadta el. Az elsőfokú törvénykezés és közigazgatás nyelvvel kapcsolatban csupán azt tartotta lehetségesnek, „hogy úgy a bíróságok, mint a közigazgatási hatóságoknak a néppel érintkező tagjai az illető vidéken

³² R. E. K. L. Tisza-ir. 18. cs.

³³ Uo.

tömegesen lakó nemzetiség nyelvét értsék, s a magyarul nem tudó felekkel azok anyanyelvén érintkezzenek, ami által a hatóságok és a nem magyarajkú nép közötti közvetlen megértés biztosítva legyen." A beadványok mellékleteinél elkerülhetőnek tartotta a lefordítási kényszert, de a beadványok nyelvének megváltoztatását már lehetetlennek tartotta.³⁴ A választókerületek beosztására vonatkozó kérést pedig a kulturális színvonalra hivatkozva, finom fogalmazásban utasította vissza. „A választókerületek beosztásánál tartózkodni szándékozom minden olyan befolyástól — írta —, vagy mesterkéltnél eljárástól, amelyik a természetszerűleg jelentkező erőviszonyokat a románság hátrányára módosítaná. Ellenkezőleg, tért kívánok nyitni román többséggel, sok helyen túlnyomó román többséggel bíró választókerületek létesítésének mindenütt, ahol ez az adott helyzetből lojális eljárás mellett természetszerűleg következik. Az így várható eredmény egyelőre alatta marad a román körök óhajításainak, de az a román nép elmaradottabb kulturális viszonyainak tulajdonítható, amelyeknél fogva a román lakosságnak sokkal kisebb százaléka bír választójoggal, mint a velük vegyesen lakó magyaroknak, vagy éppen a németeknek. Ez azonban átmeneti állapot, amelyik a kultúra terjedésével a románság javára fog módosulni.” . . . A kormányzással kapcsolatban pedig határozottan visszautasította a román követeléseket. „A kormányzás terén — írta Tisza — a románok befolyását intézményesen nem lehet biztosítani. Ez a teljes politikai harmónia beálltától függ, amidőn minden a közélet vagy hivatalos élet terén működő román férfiú akadálytalanul fogja magát a képességeinek megfelelő helyre felküzdeni. Nagyon örvendetes volna, ha a központi kormány különböző ágazatainál kellő számban volnának román férfiak.”³⁵

A tárgyaló felek álláspontjainak különbözősége eleve kilátástalanná tette a megegyezést. Ehhez járultak még a kompromisszumra nehezen hajló Tisza további, szigorú feltételei. A jelzett iskolai, kulturális engedményekkel is csak abban az esetben „ajándékozta” volna meg a román nemzeti pártot, ha az kötelező ígéretet tesz: a kompromisszumot a nemzetiségi kérdés egyszersmindenkorra szóló elintézésésként fogadja. „Mindezen nagy horderejű rendszabályok azonban — fejeződik be Tisza Bécsbe küldött feljegyzése — ahhoz az előfeltételhez volnának kötve, hogy ezek céljukat, ti. a mai helyzettel elégedetlen románok teljes megnyugtatótatását, s a románság jelentékeny részében észlelhető nacionalista mozgalom megszüntetését valóban el is éri. Ezért a megállapodások létrejövetele esetén a román nemzetiségi pártnak valamely alkalmas formában ki kellene jelentenie, hogy ezt a felajánlott megoldást mint egészben véve kielégítőt, a nemzetiségi kérdés állandó elintézésésként elfogadja, fenntartás nélkül ennek alapjára helyezkedik, programjának ezen is túlmenő részét leveszi a napirendről, s működését a megállapodások teljes végrehajtásának ellenőrzésére, és arra fogja irányítani, hogy megszerezze a hazai románság számára a biztosított egyetértés áldásos gyümölcseit.”³⁶

A románok 1913 decemberére elkészített s Tiszának átadott munkálata a korábbihoz képest ugyanakkor további újabb követeléseket tartalmazott. Aból indult ugyan ki e memorandum, hogy a román nemzeti párt a román nép nemzeti létérdekeit összhangba kívánja hozni az állam területi és politikai integritásá-

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

val, a konkrét követelések azonban nagymértékben bővültek. E memorandum követelte, hogy a román tanulók oktatása román nyelven folyjék. A kormány módosítsa az 1907. évi XXVII. tc-et, ismerje el a két román hitfelekezetet iskola-fenntartási jogát ott is, ahol a felekezeti iskolákat már beszüntették. A felekezeti népiskolák ellenőrzési joga az egyházat illesse, állami tanfelügyelők pedig csak olyanok legyenek, akik a román oktatás iránt is kellő érzékkel és jóakarattal bírnak. Az állami tanfelügyelők az egyházakkal közösen ellenőrzik az iskolákat és a fegyelmi eljárásoknál egyöntetűen járjanak el. Azt is követelték, hogy lelkészeket is alkalmazhassanak ideiglenesen tanítóként s egyházaik román tannyelvű középiskolákat, ipari és szakiskolákat állíthassanak fel. Ehhez a kormány adjon anyagi támogatást is az egyházaknak. A román nyelv és irodalom kötelezővé tétele a románok által lakott vidékeken, a felekezetek és egyetek internátusfelállítási joga is szerepelt a memorandumban. A vallástanítást a román tanulók számára egységesen románok lássák el. Tartsák tiszteletben a román nép tradícióit s ezt a tanterv is vegye figyelembe. Megismételték továbbá a hajdúdorogi egyházmegyéhez csatolt egyházközségek visszacsatolását s részletezték a román egyházak sérelmeit. Követelték a sajtószabadság biztosítását, a román sajtótermékek akadálytalan behozatalát, a gyülekezési és egyesülési jog szabad gyakorlását, az országgyűlési képviselői választások szabadságát és tisztaságát stb. Megismételte a memorandum a román nyelvű beadványok lehetőségének elismerésére vonatkozó korábbi, a lefordítási kötelezettségek nélküli igényét, a román feliratok engedélyezését a törvényhatósági, állami és községi hivatalokban. Végül a magyar kormányban tárcanélküli román miniszter részvételét, továbbá a belügyi és közoktatásügyi minisztériumnál egy-egy román államtitkár alkalmazását kérték.³⁷

1913 decemberében és 1914 januárjában több ízben vitatták a két fél eltérő platformját. 1914 januárjában összeült a román nemzeti komité. Rögtön kiderült azonban, hogy többsége nem fogadja el Tisza javaslatát. Czernin, a Monarchia ekkori bukaresti követe ebben a helyzetben, időnyerés céljából, a tárgyalások s a döntés elhalasztását kérte Tiszától. Ezt tanácsolta a román liberálisok vezetője, Bratianu is a román nemzeti párt vezetőségének. „Ha másként nem lehetséges — sürgönyözte Czernin 1914. január 15-én Tiszának —, akkor véleményem szerint inkább el kellene napolni a tárgyalásokat azzal a határozott kijelentéssel, hogy azokat néhány héten belül ismét felveszik. A hivatalos szakítást azonban minden körülmények között meg kellene akadályozni.”³⁸

A bukaresti és bécsi tanácsok eredményeként a párt elhalasztotta döntését. Tisza a kompromisszum sikere érdekében segítségül hívta a kormányhoz lojális román püspöki kart s a főispánokat. 1914. január 23-án a püspökökhöz írott levelében részletezi eddigi tárgyalásait: Akikkel tárgyal, azokban megvan a hajlam a megegyezésre, de a párt bizottsága — folytatta Tisza —, amely az utóbbi napokban tartotta üléseit, nem fogadja azt el. „Ügy látom, a több politikai belátással bíró békésebb elemek nem merték határozatra vinni a dolgot, félve, hogy kedvezőtlen határozattal kompromittálják a sikert.” Ezért abban állapodtak meg, hogy 10–15 nap múlva folytatják az egyezkedést. Ezalatt a bizottság tagjai időt nyerhetnek, s ezt a püspökök is megfelelően ki tudják használni. „Bennem meg van a komoly akarat segítségére sietni a békét kívánó tényezőknél — írta Tisza —, de nem áltathatom őket azzal, hogy mélyreható, jelentékeny módosításokat engedélyezhessek, mert

³⁷ R. E. K. L. Tisza-ir. 46. cs. 53. sz.

³⁸ H. H. St. A. Interna LXIX.

hiszen első perctől kezdve nem ügyes alkudozásra rendezkedtem be, hanem nyíltan fejtettem ki álláspontomat.”³⁹

Tisza a megegyezés érdekében 1914. február 2-án levelet írt a főispánokhoz is. „Bizalmasan hívom fel szíves figyelmedet arra a körülményre — írta —, hogy az erdélyi magyar kultúregyesület kezdeményezése folytán az ország közművelődési egyesületei foglalkoznak a románokkal folyamatban levő megbeszélések kérdésével, és hogy természetszerűleg nagyon fontos érdek fűződnék ahhoz, hogy ez egyetek a magyar nemzeti eszme melletti állásfoglalása ne bírjon ellenséges éllel sem az ország nem magyarajkú polgárai, sem a kormánynak ezek óhajításait tekintetbe venni kívánó törekvései ellen... Ez ügyet nagyon melegen ajánlom szíves figyelmedbe, mert fontos közérdek fűződnék ahhoz, hogy a magyar közvélemény félrevezetésére és felizgatására irányuló rendszeres ellenzéki hadjáratot ellensúlyozzuk.”⁴⁰

A román főpapoknak azonban különösen ebben az időszakban — amikor a kormány antidemokratikus általános politikája a nemzetiségeket különösen súlyosan érintette — kevés befolyásuk volt a párt elhatározására. Romániában ugyanakkor a második Balkán-háborút lezáró bukaresti béke monarchiai revíziós törekvései miatt egyre nagyobb hullámban bontakozott ki a megegyezésellenes mozgalom. A magyar ellenzék ugyanakkor Tisza egyházi kulturális engedményeit is sokallta. A főispánokhoz küldött levele hatástalan maradt. Ilyen körülmények között a Párt februári ülészakának idejére még irreálisabbá vált a megegyezés lehetősége. Tisza írta 1914. február 12-i levelében Mihalji-nak: „Utolsó nyilatkozataitokból ítélve, fájdalom, nem sok reményem van rá, hogy a célt most elérjük; de örömmel láttam, hogy Ti is lényeges haladást és közeledést láttok s ezen elért eredményt szeretnétek a jövő számára megtartani. Ez az én törekvésem is. Így akarnám e kérdést s általában a románokhoz való viszonyt kezelni, s arra kérlek, tanúsítások olyan magatartást Ti is, amellyel nem gördítetek ennek útjába akadályokat.”⁴¹

Ferenc József ekkor Burián István közvetítésével arra kérte Tiszát, hogy a konkrét tárgyalások kudarcra ellenére vegye figyelembe a Monarchia külpolitikai érdekeit s továbbra is törekedjék a hazai románság megnyerésére. Ferenc József Burián levele szerint óhaját fejezte ki aziránt, „hogy a románok nem lesznek teljesen megfosztva a nekik kilátásba helyezett jótéteményektől, ha vezéreik belátása hiányából a velük folytatott megbeszélések nem vezetnek is egyelőre a kívánatos egyetértéshez.”⁴²

A magyarországi és erdélyi román nemzeti párt központi végrehajtó bizottságának 1914. február 17-i, Tisza javaslatait elutasító határozata nem is hatott már meglepetésként. Az itt elfogadott határozat szerint a magyar miniszterelnök által javasolt „végleges megoldás nemcsak tárgyi tartalmánál fogva, de azon következményekre való tekintettel is, amelyek mint a végrehajtás feltételei lettek felállítva, alkalmatlan arra, hogy a magyar állam kormányzati politikája és a románok közötti ellentét akár csak rövid időre is elháríttassék.”⁴³

³⁹ R. E. K. L. Tisza-ir. 19. tétel. — Metianu nagyszzebeni érsek, metropolita 1914. jan. 31-én válaszolt Tisza január 23-i levelére. E szerint érintkezésbe lépett püspöktársaival, akik annak ellenére, hogy nem ismerik a beszélgetés tárgyát, segítik azok sikerét. — R. E. K. L. Tisza-ir. 25. cs.

⁴⁰ Székesfehérvári Állami Levéltár. Főispáni bizalmas iratok. 1914. 8. sz.

⁴¹ R. E. K. L. Tisza-ir. 19. cs.

⁴² R. E. K. L. Tisza-ir. 23. cs.

⁴³ P. N., 1914. febr. 19.

Tisza a parlament 1914. február 20-i ülésén számolt be a román nemzeti párttal folytatott egyezkedési tárgyalásairól s azok eredménytelenségéről. Ferenc József kívánságához híven bejelentette ugyanakkor a paktum előkészítésének újrakezdését. Bírálta az előző kormányok, főleg a koalíciós kormány nemzetiségi politikáját, s megígérte a román tanítók fizetésemelését, egy új román gimnázium felállítását, s a román nyelvi sérelmek egy részének orvoslását.⁴⁴

Tisza a kompromisszum meghiúsulása után 1914 tavaszán parlamenti ígéreteinek megfelelően módosította az iskolatörvény egyes rendelkezéseit. Megkönnyítette a nem magyarnyelvű felekezeti iskolák fenntartását, enyhítette az iskolai épületekre vonatkozó előírásokat, megengedte a román nyelvű hitoktatást az állami és községi népiskolákban, előírta az állami elemi népiskolákban a román nyelv tanítását a románlakta vidéken.⁴⁵

A tárgyalások fonalát azonban Tisza csak újabb kényszerítő külpolitikai okok, a világháború kirobbanása után vette ismét kezébe. Szándékát, tekintettel a parlamenti ellenzék korábbi kritikájára, nem a román nemzeti párt vezetőivel közölte először, hanem a két román egyház főnökéhez 1914. szeptember 22-én keltezett azonos tartalmú levelében jelentette be.⁴⁶ E levelében megígérte már a népiskolai törvény reformját. 1913–14 fordulóján vallott felfogásával ellentétben megcsillantotta a román nyelv használatának lehetőségét az állami hatóságoknál, a választójog egyes intézkedéseinek módosítását, s amnesztiát ígért a nemzetiségi perek elítélteinek. Tisza ekkor főként az oroszellenesség alapján remélte a megegyezést. „Hiszen a közös vesztély érzete — írta 1914. szeptember 24-én Balogh Jenő igazságügyminiszternek — igazán közelebb hozta egymáshoz a lelkeket. Minden románnak éreznie kell, hogy az orosz világalomért folyó harc a nemzet léte felett is fog dönteni, a magyarságnak pedig bizalommal kell román polgártársainak lojális, hűséges, elszánt magatartását viszonznia.”⁴⁷ A román diplomácia azonban már egyértelműen az antant-barátság irányába fordult. Ez a körülmény önmagában is elegendő volt arra, hogy keresztülhúzza Tisza számításait.

Tisza román tárgyalásai mindmáig a korszak legvitatottabb fejezetei közé tartoznak. A kortársak politikai harcai, vitái túltélték a századforduló nemzedékét. Nemcsak az ellenforradalmi korszak politikusait, történészeit foglalkoztatták, gondolkodtatták a társadalmi konzervativizmus megrögzött reprezentánsának, a román nagybirtokos egyházi körökkel s a román nemzeti párt vezetőivel 1910-től 1914-ig meg-megújuló egyezkedési kísérletei. Napjaink hazai és külföldi szakemberei számára is számos kérdőjel tornyosul. A cezura nem is mindig a marxista, illetve a polgári történészek között húzódik. A nézetkülönbségek elsősoban a hiányos tényismeretből, a korszak alapos feldolgozásának hiányából fakadnak. E körülmények ugyanis tág teret adnak a találgatásoknak, a nyitott kérdések szubjektív megítélésének. A vitakérdések megnyugtató megoldását megnehezíti az érdekelt országok marxista történészei együttműködésének fogyatékosága, a kutatások komplexitásának hiánya. Mindenekelőtt a szovjet, román, osztrák, német és magyar történetkutatók közös feladata marad olyan — Tiszának a román nemzeti párttal folytatott tárgyalásait befolyásoló — körülmények alapos vizsgálata, mint a román liberálisok

⁴⁴ K. N. 1914. febr. 20.

⁴⁵ 1914. ápr. 24-i 1798. eln., ápr. 9-i 52 000. sz., aug. 13-i 114 000. számú kultuszminiszteri rendeletek.

⁴⁶ R. E. K. L. Tisza-ir. 46. cs.

⁴⁷ R. E. K. L. Balogh Jenő-ir. 13. cs.

első világháború előtti külpolitikájának feltárása, a román nemzeti párt és a Bratianu-kormány kapcsolatai, Ferenc Ferdinánd nemzetiségi és Németország román politikája stb. Tanulmányunkban a Magyarországon fellelhető s a bécsi levéltárakban hozzáférhető adatok birtokában rekonstruálhattuk a tárgyalások menetét, s a magyarországi belpolitikában betöltött szerepét, kiváltott visszhangját és indítóokait. Ebben is különös nehézséget jelentett azonban, hogy Tisza mindvégig hallgatott nemzetiségi politikája indítékairól, azt is mindvégig tagadta, hogy a külpolitikai megfontolások s ezáltal Németország és a Monarchia külügyi vezetése valaha is ösztönözte volna a román nemzeti párttal való egyezkedésre. Kérdezetlenül is folyton bizonygatta: nem német nyomásra cselekszik. Politikai hívei pedig leginkább abban keresték zsenialitását, hogy a dualizmus fenntartása s a magyarság integritásának megőrzése érdekében önmaga ébredt rá a megegyezés elkerülhetetlen szükségességére. Az említett források azonban e nyilatkozatok ellen vallanak. Ezzel kapcsolatban idéztük már a Balkán-háborúk bécsi és berlini visszhangját, továbbá Ferenc József Burián István útján 1913 februárjában közölt üzenetét s Czernin táviratát. Czernin egyébként naponta jelentette Bratianuval folytatott beszélgetéseit Tiszának, s a miniszterelnök is közölte a Monarchia bukaresti követével a paktum helyzetét. II. Vilmos német császár, amikor 1914. március 27-én Ferenc Ferdinándot is meglátogatta, külön is kitért a magyarországi románság helyzetére. „Mindenekelőtt szükséges — mondotta —, hogy Magyarországon a román kérdést továbbra is úgy kezeljék, amint azt Tisza már tette és saját nyilatkozatai szerint továbbra is tenni szándékozik.”⁴⁸ Maniu 1932. május 23-i dr. Kun József debreceni professzorhoz írott levelében is a fentieket bizonyítja. „A Tisza István gróf által a román nemzeti Comité kiküldöttjeivel folytatott tárgyalások Ferenc József császár és király és I. Károly román király óhajára, kezdeményezésére indultak meg, nyilván Ferenc Ferdinánd trónörökös tudtával és beleegyezésével.”⁴⁹ Kétségtelen persze, hogy Tisza — amint láttuk — tisztán belpolitikai okokból is szükségesnek tartotta a „megegyezést”. Felismerte a nemzetiségi kérdés növekvő jelentőségét a Monarchia nagyhatalmi állása szempontjából is. Románia megnyerésének, illetve semlegesítésének feltétele — a Hármasszövetség vezetői szerint — a magyarországi románság megbékítése volt. Tisza belpolitikai stabilizációs tervei egyeztek így a Hármasszövetség — mindenekelőtt Németország — elképzeléseivel. Ez az egyezés a magyarázata Tisza szokatlan türelmének és állandó, megkülönböztetett engedményeinek a magyarországi román nemzetiség iránt. A román nemzeti pártnak azonban akkor tette a legnagyobb engedményeket, miután a második Balkán-háború s a bukaresti béke nyomán maga is a Hármasszövetség külpolitikájának aktív részesévé, alakítójává vált. Amikor kialakította, majd Berchtolddal is elfogadtatta a bolgár orientációs Balkán-politikát, miközben Románia szövetségi hűségét több ízben is megkérdőjelezte. A magyarországi román kérdés ekkor számára már nem tisztán belpolitikai ügy volt, külpolitikai koncepciójának részévé is vált. Maniu írta már idézett levelében: „A világháború közeledése sürgetővé tette Németország és a Monarchia számára is annak politikai előkészítését . . . Politikailag azonban — folytatta Maniu — Ausztria-Magyarország rosszul állott. Államéletében több nyitott seb tátongott s ezek között az elintézetlen román kérdés, amely különösképpen azért is bírt fontossággal, mert Károly

⁴⁸ Grosse Politik. 39. köt. 15 720. szám.

⁴⁹ R. E. K. L. Tisza-ir. 46. cs. 104. sz.

román király nemcsak tartott tőle, de előre látta, hogy Romániát és hadseregét nem fogja a Központi Hatalmak mellett mozgósíthatni addig, amíg Magyarországon a román kérdés nem lesz a román népre nézve kielégítően megoldva. A román kérdés rendezését a német, osztrák-magyar és román diplomácia a kilátástalan és készülődéskor levő világmérfőzésre való tekintettel egyaránt szükségesnek és sürgősnek tartotta. . . A románok kibékülésétől függött Romániának a Központi Hatalmakhoz való csatlakozásának lehetősége. Ez a csatlakozás Ausztria-Magyarországnak nagyfontosságú érdekében állott.”⁵⁰

Tisza tehát az első világháború előtt felismerte a nemzetiségi kérdés kül- és belpolitikai fontosságát. Kereste a felgyülemlett feszültségek megszüntetésének módjait. Maga is megsejtette azonban a megoldás útjában álló leküzdhetetlen nehézségeket. Engedményeivel mindig fáziskészen maradt a román nemzeti párt adott követelése mögött, mígnem Románia antant elkötelezettsége, háborúba lépése végleg felszámolta a megegyezés maradék illúzióit is. 1914. október 11-én már keserűen írta Hosszú Vazul román püspöknek legutóbbi engedményeivel kapcsolatban: „Ha ezeket a dolgokat télen megadtam volna nekik, bizonyára létrejött volna a megegyezés. Akkor nem lehetett az akkori hangulatnál fogva tovább mennem, most ezt meg merem reszkírozni, de tisztában kellene avval lenniök, hogy ezt csakis most tehetem, s ha ők erre a kezdeményezésre nem adnak teljesen meleg visszhangot, az én román politikám lehetőségének útját örökre elvágták.”⁵¹

Az említett fáziskésés azonban nem Tisza, illetve a román nemzeti párt bölcs belátásának hiányából fakadt, a két fél sajátos helyzete határozta azt meg. A Monarchiát fenyegető veszélyek felismerése kiemeli Tiszát kortársai közül, ez azonban nem azonos a „bölcs liberalizmus”-sal, — amivel barátai s az ellenforradalmi korszak történetírása Tisza akkori politikáját jellemezték.

A nemzeti munkapárti kormányok horvátországi és fiumei politikája 1914 júniusa előtt

A királyi biztosság bevezetése után, a Balkán-háború előkészítése időszakában feltűnően aktívvá vált a Lukács-kormány horvátországi politikája. E politika a Balkán-háborúk kitorése után összefonódott a közös hadügyi kormányzat háborús uralmával. A magyar uralkodó osztályok kiegyezéskori nemzetiségi politikájának receptjét szétszaggatta már az idő. A horvát kiegyezés romokban hevert. A báni tisztség lényegében a magyar kormány horvátországi rendőrminiszteri funkciójává változott, a törvényben előírt kormányzási formát krónikus betegségek tették lehetetlenné.

Az 1910-es évek Horvátországa így a tartalmuktól megfosztott címekeket, neveket, az 1868-as alkotmány pusztá betűit kapta örökül a kiegyezési korszak „divide et impera” jellegű politikai kísérletéből. Ez az „alkotmányrombolás” természetesen összefüggött, kölcsönhatásban állott a horvátországi belpolitikai viszonyok alakulásával. Az 1868-as engedményekkel semlegesíteni próbált Horvátország Dalmáciával, Bosznia-Hercegovinával együtt az 1910-es években a Monarchia keleti felében a dualista-ellenes nemzeti erők központjává változott. 1912 őszéig a horvát—szerb—szlovén nemzeti mozgalmak inkább defenzív jellegűek voltak, jobbra a magyar kormány nacionalista,

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

alkotmányellenes intézkedéseihez kapcsolódtak. Országszerte tiltakoztak pl. Cuvaj királyi biztosi kinevezése, a tartománygyűlés feloszlása ellen. Gyűléseket, tüntetéseket váltott ki a szerb egyház autonómiájának felfüggesztése is.

A dualizmus-ellenesség a Balkán-háború kitörése, majd a szövetségesek győzelme után megerősödött, új formákat öltött s a magyar kormánypolitika, valamint a horvátországi nemzeti mozgalmak harcának kölcsönhatásában az utóbbi vált támadóvá és elsődlegessé.

A horvát eredetű trialisztikus elképzelések mellett nemcsak a szerbek, hanem a horvátok és szlovének között is terjedt az önálló nagy délszláv állam eszméje. A szerb kormány támogatását élvező Narodna Odbrana és más belgrádi szervezetek korábban csak a szandzsák Szerbiához csatolását követelték. 1912 tavaszától kezdve azonban Belgrád valamennyi délszláv nép diák-seregének rendszeres találkozóhelyévé vált. A horvátországi egyetemeken pedig hihetetlen gyorsasággal terjedt az önálló nagy délszláv állam létrehozásának jelszava. Vukovics horvátországi királyi körzeti hivatalvezető részletesen beszámolt a külügyminisztériumnak a horvát diákok belgrádi látogatásáról; itt ezek már a szerb főiskolásokkal együtt éltették Péter szerb királyt s a délszlávok királyaként emlegették. Előadások hangzottak el a horvátok és szerbek nemzeti egységéről, meglátogatták a katonai akadémiát, fegyvergyakorlatokon vettek részt, megismerkedtek a belgrádi nagyszerb egyesületek tevékenységével. Fogadta őket Joanović oktatásügyi miniszter is. A záróvacsorán Boricsevics horvát diák mondotta pohárköszöntőjében: „Az itteni tartózkodásunknak következménye nemcsak a horvát és a szerb egyetemi ifjúság közeledése, hanem mindkettő vérokonsága lesz.”⁵²

Cuvaj királyi biztos is a közép- és főiskolákon terjedő délszláv forradalmi mozgalmat panaszkolta Berchtoldnak. 1912. július 10-én írta: „Ha ezek a még csak éretlen, fantasztá emberek is és a bujtogatás termékeinek tekinthetők, felserdülve általános veszélyt jelenthetnek azzal, hogy a nyilvános életbe viszik eszméiket.”⁵³ A királyi biztos ezért közölte a mozgalom továbbterjedésének meggátlása érdekében tervezett intézkedéseit. Ezek között szerepel a középiskolák látogatásának korlátozása, esetenként rendőri intézkedések foganatosítása, — az „idegen, zavaros elemek” eltávolítása a zágrábi főiskolákról. Javasolta továbbá, hogy a főiskolások számára az ösztöndíjakat vonják meg és új megfontolások alapján ítéljék oda. „Főképp a Prágában tanulók számára nem szabadna többé ösztöndíjat adni — folytatta —, mert ez, mint egy oldalági szervezet székhelye, különösen veszélyes.” A tervezett intézkedések között végül a közép- és főiskolákon az összes szervezkedés felszámolása szerepelt.⁵⁴

A megindult mozgalmat azonban nem tudták feltartóztatni a királyi biztos intézkedései. A Balkán-háború kitörése után nemcsak a balkáni szövetségesek iránti nemzeti szimpátia segítette, hanem annak demokratikus jellege is. A horvátországi abszolutisztikus kormányzás hatalma alatt élő néptömegeket a délszláv állam megalkotásának demokratikus programja is vonzotta. A közös hadügyminiszter 1913. április 1-én már azt írta, hogy Horvátországban az általános helyzet teljesen összekuszált. Mindenki a balkáni események hatása alatt áll. A délszláv idea, a szerb-horvát testvériség az elmúlt idő-

⁵² H. H. St. A. XL. 179. Interna 1912.

⁵³ H. H. St. A. XL. 253. P. A. Varia Interna 1911—1913.

⁵⁴ Uo.

szakban különösen megerősödött, s egy forradalmi és antimonarchista szellem hódított teret. Számos titkos szervezet célja: Horvátország, Szerbia, Szlavónia, Dalmácia, Bosznia és Hercegovina egyesítése.⁵⁵

Elterjedt a hír: Ó-Szerbiában 10 holdas parcellákban földet osztanak s demokratikus közigazgatást vezetnek be. Sokan mondták ekkor, hogy ha háborúba mennek, nem a szerbekre, hanem a tisztekre lőnek.⁵⁶ A Horvátországban végzett főiskolások közül sokan az újszerb montenegrói területen helyezkedtek el.

A háború kitörése után nemcsak Horvátországban, Magyarországon is a Szövetségesek haderejét dicsőítő csataképek terjedtek el.⁵⁷ A temesi főispán jelentése szerint a határ mentén elterjedtek a szerb–montenegrói királyok és az orosz cár arképei.⁵⁸ Különösen a szerblakta helyeken gyűlések keretében gyűjtések indultak a sebesültek megsegítésére. Gyakoriakká váltak ugyanakkor a közös hadseregből a szökések és az osztrák-magyar háborús készülődés elleni tiltakozások. Az újvidéki határszéli rendőrkapitányság 1912. október 22-én írta: „Az újvidéki szerbség vezetői politikai pártállásra való tekintet nélkül rendkívül lelkesednek a balkáni négy szláv állam vállalkozásáért és ott is beigazolást nyert a teljes megbízhatatlanságuk.”⁵⁹ Ez a háborúellenes hangulat áttért Magyarországra többi nemzetiségére, így a szlovákokra, kárpátukránokra és románokra is. A Zólyom megyei főispán 1912 második feléről szóló jelentése arról számolt be, hogy a szlovákok körében nagyarányúvá vált a mozgolódás, olvasóegyleteket alapítanak, műkedvelő színelőadásokat, hangversenyeket rendeznek a nemzetiségi eszme propagálására.⁶⁰ A belügyminiszter a Szepes megyei főispánhoz írott levelében a galíciai ukránok lembergi nagygyűlésére hívta fel a főispán figyelmét. Szerinte a galíciai ukránok szövetségre kívánnak lépni a magyarországi kárpátukránokkal. A belügyminiszter 1912. november 23-i, a pénzügyminiszterhez küldött átirata arról beszél, hogy a szerb mozgalmakkal egyidejűleg a szlovák és kárpátukrán nemzetiségek között is megerősödött az államellenes izgatás. Ezért a legkiterjedtebb védekezés szükséges; az államellenes mozgalmak felderítésére 30 új detektívállást kért.⁶¹ A szegedi csendőrkerületi parancsnokság jelentése szerint a szerb lakosság körében sok fegyver található. Az ország más vidékeire is eljutottak a szerb lapok és nyomtatványok. A ráckevei főszolgabíró 1912. december 10-én jelentette a főispánnak: Lóréven, Tökölön, Szigetcsépen a szerb lakosság között izgatók járnak, lapokat és nyomtatványokat terjesztenek. Kéri ezért a ráckevei és tököli csendőrszolgálat megerősítését.⁶² A hadügyminiszter a horvátországi viszonyokról készített jelentésében írta: a Balkán-háborúban a szerb-horvát nacionalizmus megerősödött, s mindenütt hangoztatják, hogy a szerb és a horvát egy nemzet. Horvátországban nincs már párt, amely dinasztikus programot merne felállítani. Eltűnt innen már a dinasztikus érzés.⁶³

1913. február 28-i ülésén a minisztertanács is foglalkozott „az állam békéjét veszélyeztető nemzetiségi zavargásokkal” s vizsgálatot rendelt el a mozgal-

⁵⁵ H. H. St. A. XL. 186. P. A. Interna. Korresp. mit Militärbehörden 1913.

⁵⁶ H. H. St. A. XL. 179. P. A. Interna. Korresp. mit Zivilbehörden, 1912.

⁵⁷ Székesfehérvári Állami Levéltár. Főisp. biz. ir. 1913. 94.

⁵⁸ H. H. St. A. XL. 179. P. A. Interna. Korresp. mit Zivilbehörden, 1912.

⁵⁹ O. L. Belügyminisztériumi levéltár. Res. ir. 1912. 47. cs. 924.

⁶⁰ O. L. M. E. 1913. XXXVII. 1289.

⁶¹ O. L. Pénzügyminisztériumi levéltár. Eln. res. ir. 1912. 67.

⁶² Pestmegyei Állami Levéltár. Főisp. biz. ir. 1912. 43.

⁶³ O. L. M. E. 1913. XXXIV. 4506.

mak indítóórainak, értelmi szerzőinek kinyomozására. Elhatározta a határrendőrség megerősítését, létszámának felemelését. Kimondotta ugyanakkor a határrendőrségről szóló 1903: VIII. tc. kiterjesztését Fiumére is. A kormány által kinevezett kormányzónak ugyanis idáig csupán a városi rendőrség állott rendelkezésére.⁶⁴

A Lukács-kormány tehát a magyarországi társadalmi-politikai életet szabályozó, szigorító törvények kiterjesztésével hozzáfogott Fiume eddigi politikai státusának átalakításához. A kormány fiumei intézkedéseit a szláv propagandával indokolta. Arra hivatkozott, hogy a szerbek Fiumén keresztül özönlének Magyarországra.⁶⁵

A fent idézett — csupán kiragadott — tények, jelenségek önmagukban is bizonyítják, hogy a Balkán-háború időszakában a horvát, szerb és szlovén nemzeti mozgalomban megerősödött az elszakadási irányzat. Ezzel a tendenciával a románok, szlovákok és kárpátukránok körében ekkor még valójában nem találkozunk. Ennek döntő oka az anyaországok politikájában rejlik. A szlovákok Monarchiában élő testvérnépei elsősorban a Reichsratban igyekeztek biztosítani saját gazdasági-politikai jogait, maguk sem az elszakadást tekintették legfőbb feladatuknak. Az orosz Balkán-politika pedig jóval óvatosabb volt annál, mintsem a Monarchiában élő ukránok elszakadási vágyát erősítse. Románia pedig — amint láttuk — sajátos helyzeténél fogva a Balkán-háború kitörése után egyenesen megtiltotta a magyarországi románoknak, hogy az adott közjogi alapot bolygassák. A balkáni szláv államok törökelleni háborúja ugyanakkor nemzeti egységmozgalmuk részét képezte. Amíg a szerb-montenegrói egységmozgalom 1912 őszén Törökországgal szemben a fegyverek eszközeivel indult, a Monarchiában a délszláv eszme a szerb-horvát-szlovén testvériségben tudatosult.

A Monarchia kül- és hadügyi vezetését s két kormányát váratlanul érték nemcsak a Balkán-háború eseményei és eredményei, méginkább a nyomukba lépő, újult erővel kirobbanó s a nagy délszláv állam megalakítását célzó nemzeti mozgalmak. A Monarchia déli országainak és provinciáinak megtartásához ennek ellenére a felsoroltak mindegyike ragaszkodott. Különbségek inkább csak e közös cél elérésének mikéntjében mutatkoztak. Az alkalmazhatónak vélt módszerek skálája is egysíkú és szűk maradt, hiszen főként csak a megtorló intézkedések jellegére terjedt ki. Csupán Ausztriában bukkant fel időnként a délszláv kérdés trialisztikus megoldási módjának gondolata. A Reichsrat szláv képviselői ugyanis — főként a cseh és lengyel klub — újra és újra kifogásolták a horvátországi és bosznia-hercegovinai abszolutisztikus intézkedéseket. Az állandósuló délszláv vita hatására egyes osztrák politikusok, időnként Ferenc Ferdinánd is a Monarchia trialista átalakításával, az osztrák-magyar-délszláv hármass monarchia létrehozásával vélték biztosítani közép- és délkelet-európai hatalmukat, az osztrák uralkodó körök vezetőszeropének megerősítését ebben az államalakulatban. A Monarchia szerkezeti átalakításával összekötött délszláv politikát alkalmasabbnak gondolták Horvátország, Dalmácia, Isztria, Bosznia-Hercegovina megtartásához, mint a dualizmus változatlan fenntartása érdekében tűzzel-vassal folytatott délszlávellenes politikát. Az ausztriai trialista gondolat azonban nem válhatott az önálló nagy délszláv

⁶⁴ O. L. Min. tan. jkv. 1913. febr. 28. 42. — Ugyanez a minisztertanácsai ülés a miniszterelnök javaslatára elhatározta a külföldiek lakhatására vonatkozó 1903: V. tc. életbeléptetését is Fiumében.

⁶⁵ H. H. St. A. Interna P. A. XL. 184. 1913.

állam ellenszerévé, s különösen Szerbia törökelleni győzelmei után már nem kelhetett versenyre a szerbek, horvátok, szlovének önálló, Ausztriától független államának eszméjével. S ez az egyenlőtlen versenyfutás nem pusztán a délszlávok 1912 őszi egymáshoz közelítő nemzeti egységtörekvéséből fakadt. A trializmus erejét, hatását kezdettől gyengítette annak antidemokratikus, klerikális dinasztikus jellege. A trializmus gyakorlati megvalósítását emellett eleve illuzóriussá tette a magyar uralkodó osztályok s az uralkodó ellenállása. 1912 őszén ezért a megerősödő nagy önálló délszláv mozgalommal szemben a Monarchia fegyvertárában a nyers erő, az elfojtására irányuló terror maradt.

1912 októberében a királyi biztos kérésére kibővítették a horvátországi közigazgatási hatóságok büntető jogkörét.⁶⁶ A temesvári hadtestparancsnokság 1912 novemberében sürgős, rendkívüli intézkedéseket kért a belügyminisztertől a délszláv mozgalmakkal szemben. Javasolta a sajtószabadság felfüggesztését, a rövidített bírósági tárgyalások bevezetését s magasabb büntetések kiszabását az állami és közérdekű berendezések — vasút, hajó, távirda stb. — megrongálói ellen.⁶⁷ A belügyminiszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben a határrendőrségi detektíveket vámhivatali alkalmazottként küldte a horvátországi határmenti vasútállomásokra.⁶⁸ A minisztertanács 1912. december 7-én elhatározta a szerblakta vidékeken a detektívtestület megduplázását s 97 új csendőrörs felállítását.⁶⁹ A hadügyminiszter 1913 januárjában többek között arra kérte a magyar kormányt, hogy Horvát-Szlavóniában, valamint Magyarország szerblakta megyéiben cenzurázzák az összes szerbnyelvű nyomtatványt, ellenőrizzék a Szerbiába irányuló határforgalmat, szigorítsák a bejelentési szabályokat, s mindennemű politikai gyűlést tiltsanak be.⁷⁰

Felmerült ekkor Horvátország nyílt katonai uralom alá helyezésének terve is. Ezt azonban a Nemzeti Munkapártban nagy befolyással rendelkező Khuen-Héderváry, a horvátországi ügyek régi „ismerője”, ellenezte.⁷¹

A nemzeti munkapárti kormányok terrorintézkedései azonban nem érték el céljukat. Ellenkezőleg, tovább erősítették a délszlávok körében az elszakadási törekvéseket.

Cuvaj Ede, horvátországi királyi biztos, még a Tisza-kormány kinevezése előtt — egészségi állapotára hivatkozva —, bizonytalan időre szabadságra távozott. Otthagytta a horvátországi ügyek vezetését; ez elsősorban a Reichsrat-beli és az ausztriai népgyűléseken történt tiltakozások miatt következett be. A helyzet megoldásának feladata az új kormányra, Tiszára várt. Az annexió és a Balkán-háborúk vihara — amint láttuk — leginkább a Monarchia horvát, szerb, szlovén lakosságú országait bolygatta fel. Az önálló délszláv állam létrehozásának vágya váltakozott itt a Szerbiához csatlakozás gondolatával. Horvátország, Bosznia-Hercegovina a Balkán-háborúk idején már a birodalom Achilles-sarka volt, és ez a probléma már az Osztrák-Magyar Monarchia nagyhatalmi létét fenyegette.

A minisztertanács 1913. július 19-i ülése továbbra is szükségesnek tartotta a királyi biztos intézmény fenntartását, kívánatosnak vélte azonban

⁶⁶ O. L. M. E. 1912. XXXIV. 6004.

⁶⁷ O. L. Igazságügyminisztériumi levéltár. Eln. biz. ir. 1912—13. 96.

⁶⁸ O. L. Pénzügyminisztériumi levéltár. Eln. res. 1912. 75.

⁶⁹ O. L. Min. tan. jkv. 1912. dec. 7. 14.

⁷⁰ H. H. St. A. Interna XL 184. 1913. jan. 3.

⁷¹ P. N. 1912. okt. 19.

a normális viszonyok helyreállítását. Tisza javaslatára ezért a pártügyektől mindezideig távolálló báró Skerlecz Iván miniszterelnökségi tanácsost jelölte királyi biztossá, akinek legfontosabb feladatául a horvátországi alkotmányos kormányzás megteremtését jelölte ki.⁷² Ferenc József a magyar kormány javaslatára 1913. július 23-án Skerleczet királyi biztossá nevezte ki. Ezzel egyidejűleg gróf Pejacsevics Tivadar, a még betöltetlen horvát-szlavon miniszterium vezetésére kapott megbízást. Pejacsevics, aki 1903. július 1-től 1907. január 26-ig horvátországi bán volt, szakított az unionistákkal, s a horvát-szerb koalícióval kötött annakidején paktumot.

Az új királyi biztos nyomban értekezletre hívta a horvátországi pártok vezetőit. Skerlecz Balogh Jenőhöz küldött 1932. február 12-i levelében így számolt be báni működésének kezdeteiről: „... 1913 júliusában Horvát-Szlavonországok királyi biztosává kineveztettem oly feladattal, hogy az alkotmányos állapotok mielőbbi helyreállítását előkészítsem: én mihelyt Zágrábra lementem, azonnal beható tanácskozásokat folytattam az összes pártok képviselőivel, hogy a kibontakozási lehetőségekről és a választások esélyeiről tájékozódjam. Ezen tárgyalásaim eredményét augusztus közepén Geszten megbeszéltem Tisza Istvánnal, és abban állapotunk meg, hogy igyekezni fogok egy új pártot összeállítani, lehetőleg minél szélesebb bázison, mindenesetre a régi ún. unionistáknak és a szerb-horvát koalícióhoz tartozó tömegeknek bevonásával.”⁷³ Az 1913. július 28-án megtartott megbeszélésen azonban csak a haladó párt és a Rauch-csoport vett részt. A legnagyobb politikai befolyással rendelkező horvát-szerb koalíció írásban adta át kívánságait. Skerlecz a Tiszától kapott felhatalmazás alapján a 68-as nemzetiségi törvény lojális érvényesítésének keretein belül megígérte az 1907-es vasúti rendtartás módosítását, a helységnév-törvényt, valamint a partvidékre és halászatra vonatkozó vitás kérdések kedvező elintézését.⁷⁴

A horvát-szerb koalíció követelte a vasút mentén fekvő községek horvát elnevezését. A vasúti rendtartás módosításától pedig azt várta, hogy a vasúti alkalmazottak kötelező nyelvismeretére vonatkozó passzust töröljék a rendtartásból. A tárgyalások a Skerlecz elleni 1913. augusztus 18-i merénylet miatt átmenetileg megszakadtak. 1913 novemberében a horvát-szerb koalíció végül is elfogadta a királyi biztos ajánlatait. Létrejött a megegyezés, amelyben a horvát-szerb koalíció vállalta a pénzügyi egyezmény meghosszabbítását, s megígérte, hogy az összehívandó tartománygyűlésen új vitás kérdéseket nem vet fel. Tisza a minisztertanács 1913. november 20-i ülésén bejelentette: sikerült olyan mederbe terelni a tárgyalásokat, „amely kilátást nyújt a királyi biztosság megszüntetésére, a normális alkotmányos élet újbóli felvételére”.⁷⁵ 1913. november 27-én az uralkodó felmentette a királyi biztost s egyidejűleg bánná nevezte ki.⁷⁶

November végén a kinevezett új bán megszüntette az előzetes cenzúrárt és visszavonta a gyülekezési jog felfüggesztéséről szóló korábbi, Cuvaj által hozott rendeleteket. 1913. december 16-án megtartották a horvátországi választásokat, amelyen a szerb-horvát koalíció győzedelmeskedett. A horvát-szerb koalíció 47, a pártonkívüli unionisták 15, a Starčević-párt 13,

⁷² O. L. Min.tan. jkv. 1913. júl. 19. 1.

⁷³ R. E. K. L. Tisza-ir. 46. cs. 51.

⁷⁴ R. E. K. L. Balogh Jenő-ir. 2. cs.

⁷⁵ O. L. Min. tan. jkv. 1913. nov. 20. 1.

⁷⁶ Budapesti Közlöny, 1913. nov. 30.

Frankék 10, a Parasztpárt 3 mandátumot nyert a választáson.⁷⁷ Az új országgyűlést december 27-re hívták össze. A magyar csonka parlament már 1913. december 6-án megkezdte a vasúti szolgálati rendtartás módosításáról s a Horvátországgal 1904-ben kötött pénzügyi egyezmény meghosszabbításáról szóló törvénytervezetek vitáját.⁷⁸ Tisza 1914 januárjában Zágrábba utazott. Skerlecz előzőleg kérte a miniszterelnököt, mellőzze, hogy munkapártiak kísérjék el, ez önmagában is jelezte a kompromisszum labilitását.⁷⁹

A horvát-szerb koalíció és a magyar kormány közötti ellentéteket nem is lehetett hosszú ideig elpalástolni. A száborban a kezdeti lármás jeleneteket botrányok sorozata követte. 1914. január 4-én csak a klotür segítségével tudták elfogadtatni a pénzügyi egyezmény meghosszabbításáról szóló törvényjavaslatot. A horvát-szerb koalíció 1914 folyamán követelte: ők töltsék be az osztályfőnöki állásokat. Skerlecz és a magyar kormány ugyanis nem mondott le arról az eredeti célkitűzéséről, hogy a horvát-szerb koalíció jobbszárnyából és az unionistákból kormányképes erős pártot gyúrjon. A rövidnek tervezett átmeneti időt az unionista osztályfőnökökkel próbálta áthidalni. Ezért 1913 novemberében megszüntette ugyan Horvátországban a nyílt abszolutizmust, nem tért rá ugyanakkor az alkotmányos útra sem. Nem a szábor többségének kívánsága szerint töltötte be a kormányhivatalokat. Skerlecz írta Balogh Jenőnek már idézett levelében: „A változott helyzetnél fogva azután Tiszával úgy beszéltük meg a dolgot, hogy miután a választásoknál, több mint valószínű, hogy a koalíció kerül be többséggel, a fennforgó közjogi kérdéseket mindenekelőtt velük tisztázzuk, a választásoknál igyekezni fogunk a posszibilis régi unionisták egy csoportját behozni, és a választások után fogjuk azután megkísérteni az ún. unionista csoportból és a koalícióból új pártot alakítani. Ez a kísérlet talán sikerült volna is, ha nem jön közbe a háború.”⁸⁰

Vitára került sor a horvátországi képviselők részvételi arányáról is a magyar országgyűlésben. Az 1914. évi XV. tc. ugyanis felemelte a magyarországi országgyűlési képviselők számát. Skerlecz a szábor kívánságára 1914. június 13-i levelében a Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátország közötti közjogi kérdések rendezéséről szóló 1868: XXX., az 1873: XXXIV. tc. és az ezeket módosító 1881: XV. tc. alapján kérte a magyar kormányt, arányosan emelje fel a Horvátországból küldendő képviselők számát is.⁸¹

A gazdasági kérdések síkján is jelentős ellentétek merültek fel. A magyar kormányok ugyanis késedelmesen és hiányosan utalták át Horvátországnak a pénzügyi egyezményekben biztosított beruházási összegeket.⁸² Vitát váltottak ki az egyenlőtlen ipari és mezőgazdasági megrendelések is.⁸³

Az 1913 novemberi kompromisszumot azonban nemcsak a szaporodó viták ásták alá. Hiszen e viták maguk is alapellentéteik megerősödéséből fakadtak. Tisza nemzetiségi politikájában továbbra is a magyar állam nemzeti egységének fenntartásából indult ki. „Én szerintem — mondotta 1914. június 7-i kolozsvári beszédében — a nemzetiségi politika feladata nem az, hogy erről az alapról lecsúszva keressen kompromisszumokat, ezen elvi alappal ellentétes

⁷⁷ Budapesti Hírlap, 1913. dec. 18.

⁷⁸ K. N. 1913. dec. 6.

⁷⁹ R. E. K. L. Tisza-ir. 21. cs. Skerlecz levele Tiszához, 1914. jan. 9.

⁸⁰ R. E. K. L. Tisza ir. 46. cs. 51. sz.

⁸¹ O. L. M. E. 1914-III. 4191.

⁸² O. L. M. E. 1913. XXXIV. 5431.

⁸³ O. L. M. E. 1913. XXXIV. 3767.

állásontra álljon, hanem az, hogy ezzel az elvi alappal összeegyeztethesse az országban lakó nem magyarjékú polgártársaink jogosult faji, kulturális és gazdasági érdekeit.”⁸⁴ A horvát-szerb koalíció burzsoá szárnya ugyanakkor egyre messzebbre tért az egységes magyar nemzeti állam alapjától. Rauch, a Wekerle-kormány időszakának hírhedt horvát bánja, majd királyi biztosa, régi unionista, még az 1913 novemberi megegyezés előtt írta Tiszának: „A dolog fejlődésével nemcsak hogy nem vagyok megelégedve, hanem egyenesen veszedelmesnek tartom.”⁸⁵ Nyolc nappal később meg is magyarázza a megegyezéssel kapcsolatos aggályait: „A Monarchia bomlásának kezdetét jelentené, mert a koalíció már régóta nem horvát-szerb, hanem tiszta szerb, ami annyit jelent, hogy teljes erővel támogatja a szerb királyság politikáját, nekünk pedig éppen ezt a politikát egy horvát katolikus iránnyal egyensúlyozni kell, amelyben persze nagyon is számítani kell a magyar és német elem támogatására, mely főleg Szlavóniában igen tekintélyes.”⁸⁶

A magyar ellenzék kezdettől bírálta Tisza szigort és kedvezményeket vegyítő politikájában az utóbbit, s ezzel hozzájárult az amúgy is laza kompromisszum bomlásához. A Reichsratban pedig az alkotmányos rend teljes helyreállítását követelték Horvátország számára.

A Horvátországba ékelődött Fiume s környékének rendezetlen státusa közvetlenül is érintette a társországhoz fűződő viszonyt. Fiume jogállapotát a kiegyezés után csak ideiglenesen rendezték. Az 1868: XXX. tc. 66. §-a Fiume város és kerületének igazgatását a magyar kormány, Fiume vármegyéjét pedig Horvátország ügykörébe utalta. Ehhez a magyar országgyűlés 1870. március 15-én, a horvátországi pedig 1870. július 20-án hozzájárult. Az 1870. július 28-i királyi leirat Fiume és kerülete közigazgatására vonatkozó törvényes teendőkkel a magyar országgyűlést, a végrehajtott hatalom gyakorlásával pedig ideiglenesen a magyar központi kormányt bízta meg. Emellett azonban autonómiát biztosított a választott fiumei képviselőtestület számára. 1872-ben megjelent a Fiume belviszonyait szabályozó Statutum, amely széles jogkört biztosított a választott képviselőtestületnek, az állandó bizottságnak, s meghatározta a magyar kormány által kinevezett kormányzó hatáskörét.⁸⁷

⁸⁴ Az Újság, 1914. jún. 9.

⁸⁵ R. E. K. L. Balogh Jenő-ir. 10. cs. Rauch levele Tiszához 1913. nov. 9.

⁸⁶ R. E. K. L. Balogh Jenő-ir. 10. cs.

⁸⁷ O. L. Igazságügyminisztériumi levéltár. Eln. biz. 1913—14. 117, továbbá Országgyűlési irományok 1881/IV. 22. köt. 90. l. — A Statutumot a magyar kormány 1872. ápr. 27-én jóváhagyta. Bevezetője kimondja, hogy határozatai mindaddig érvényben maradnak, amíg Fiume szabad város és kerületének beligazgatási viszonyai törvény által végleg nem rendeztetnek. Az utolsó, 127. §-a szerint a Statutum csak Fiume szabad város és kerülete képviselőtestületének közreműködésével alakítható át vagy módosítható. A képviselőtestület kétharmados többsége biztosítja a testület határozatképességét. A dualizmus folyamán több alkalommal megkísérelték Fiume státusának törvényi rendezését, így az 1881-es országgyűlésen is, a kiküldött bizottságok foglalkoztak e kérdéssel. Eredményre azonban nem jutottak, így fennmaradt az előző állapot. Bevezették azonban azt a gyakorlatot, amely szerint a magyarországi törvényeket kiterjesztették Fiumére is. A törvényhatóságok rendezéséről szóló 1886. évi XXI. tc. 2. §-ának 4. pontja kimondta: „Fiume város és kerülete törvényhatósági ügyei a törvény újabb rendelkezéséig a fennálló törvényes gyakorlat szerint intéztetnek.” A Fiumében szervezendő középfokú közigazgatási hatóságról szóló 1901: IX. tc. 6. §-a pedig felhatalmazta a minisztériumot, hogy az un. kormányzói tanács szervezetét, részletes hatáskörét, ügyrendjét és eljárási módját, figyelemmel a Fiume városában és kerületében fennálló törvényes önkormányzatra, rendeletileg megállapíthassa.

A magyar kormányok a dualizmus folyamán Tisza második miniszterelnökségéig nem csorbították a képviselőtestületnek a Statutumban körülírt hatáskörét. A minisztertanács 1913. június 17-i ülésén azonban elhatározta a fiumei képviselőtestület feloszlását. Indokul arra hivatkozott, hogy előzőleg az a kormányzó több intézkedését törvénytelennek nyilvánította, — pl. az úgynevezett gyanús egyének kitiltását Fiume területéről —, s kifogásolta egyes törvények Fiuméra való kiterjesztését. A képviselőtestület feloszlása után hatáskörét az állandó bizottság vette át. A tíz rendes és öt póttagból álló bizottság 11 tagja azonban lemondott. A kialakult új helyzettel sem a törvény, sem a Statutum nem számolt: ezzel megszűnt a fiumei közigazgatás alkotmányos intézésének lehetősége. Felmerült ekkor a fiumei autonómia jogi felszámolásának terve is. Ennek közjogi formája azonban nem kis gondot okozott a Tisza-kormány számára. Eldöntésre várt: kérjék-e ehhez Horvátország hozzájárulását, közreműködését, továbbá, hogy kormányhatározattal vagy törvényhozási felhatalmazással valósítsák meg eddig páratlan elhatározásukat. Az igazságügyminiszter véleménye szerint Fiume és kerülete a magyar kormányhoz csatolt „testet” alkot. Nem befolyásolhatják ezért a horvátországi országgyűlés határozatai. A törvényi felhatalmazás az igazságügyminiszter szerint nem szükségszerű, hiszen Fiume autonómiáját kormányzati úton szervezték. A kormányrendelet azonban az igazságügyminiszter véleménye szerint az 1907: LX. tc. 1. és 22. §-a alapján a közigazgatási bíróságnál megtámadható. E megfontolás alapján, meg célszerűségi okok miatt is, mégis azt javasolta, hogy az országgyűlés hatalmazza fel a kormányt az autonómia esetleges felfüggesztésére. „Míg ugyanis Fiume szerzett jogának kormányzati úton szenvedett sérelméért bírósági úton kereshet és nyerhet orvoslást, addig a törvényhozás útján szenvedett ily sérelem ellen nincs jogorvoslatnak helye.”⁸⁸ A vitás kérdésekben azonban a kormány egyelőre mégsem döntött. Az autonómia felfüggesztésével nem akarta kockára tenni a horvát-szerb koalícióval keresett megegyezés sikerét. Inkább a Statutum rendelkezéseinek figyelmen kívül hagyását választotta.

A kormány a Statutum előírásai ellenére a képviselőtestület feloszlása után nem írta ki az új választásokat. A kormányzó — Tisza utasítására — a képviselőtestület nélkül vezette a közigazgatást.

A képviselőtestület feloszlása azonban inkább csak kezdetét jelentette Fiume egész politikai státusa újjászervezésének. A minisztertanács 1913. június 27-i ülése a határrendőrségről szóló 1903. évi VIII. törvénycikket s a külföldiek lakhatásáról szóló 1903. évi V. törvénycikket Fiumére is kiterjesztette. A központilag szervezett határrendőrség felállításával csökkentette a fiumei városi rendőrség korábbi hatáskörét, a kötelező bejelentkezések útján pedig közvetlenül is ellenőrizte a város lakosait s a kikötő forgalmát.⁸⁹ A minisztertanács 1913. július 11-én pedig elfogadta a belügyminiszter javaslatát, amely szerint a képviselőtestület jogait a kormányzó veszi át. A minisztertanács felhatalmazta a kormányzót, hogy kivételes hatáskörében a város tisztviselőivel és más közegeivel, valamint a városi üzemek alkalmazottaival közvetlenül rendelkezék. A „tisztviselők, közegek és alkalmazottak a kormányzó rendeleteit azonnal és feltétlenül teljesíteni kötelesek, s emiatt a város törvényhatósága által feleletre nem vonhatók. A kormányzó a nem engedelmeskedő tisztviselőt, közeget és alkalmazottat felfüggesztheti, helyébe mást

⁸⁸ O. L. Igazságügyminisztériumi levéltár. Eln. biz. ir. 1913—14. 117.

⁸⁹ O. L. Min. tan. jkv. 1913. jún. 27. 54.

helyettesíthet. A kormányzó szükség esetén a polgármester helyettesítése iránt intézkedhetik. A kormányzó a városi hivatalok, üzemek, vállalatok ügyvitelét, pénz- és vagyongkezelését, a szükséges segéd- és szakközegek közreműködésével a helyszínen megvizsgálhatja.”⁹⁰

A kárpátukrán és szlovák kérdés Tisza István nemzetiségi politikájában

Amíg a Tisza-kormány Horvátországot és a magyarországi románságot némi engedményekkel csalogatta a békére, Fiumét és a kárpátukránokat továbbra is csak szigorú kényszerrendszabályokkal fenyegette. A cél mindkét esetben ugyanaz: a Monarchia egységének megőrzése, a magyar uralkodó osztályok hatalmának megvédése a tornyosuló veszélyekkel szemben. A jobbára védtelen s külpolitikailag kevésbé jelentős Fiumével és az ukránokkal szemben nem az ígéretek és erőszak váltogatásának módszerét alkalmazta. A fiumei autonómia felfüggesztése, a máramarosszigeti ukránellenes monstre-per megrendezése, a szlovák nemzeti burzsoázia s a néptömegek nacionalizmussal kevert nemzeti érzése elleni támadás önmagában is szertefoszlatta a Tisza-kormány nemzetiségi politikájának liberalizmusáról terjesztett legendákat. Ezek az akciók szűkre szabták a Horvátországgal s a románokkal tervezett megegyezés lehetőségét is.

A máramarosszigeti per előkészítése 1913 decemberében kezdődött. Vádoltak tömegét tartóztatták le, tanúk seregét idézték bíróság elé. A kárpátukrán parasztok áttérési hitmozgalma mögött a Monarchiára veszedelmes pánszlávizmust sejtettek. Tisza írta 1914. január 20-án Burián Istvánnak, a király személye körüli miniszternek: „A kérdés vallási oldala csak ürügy, vagy eszköz a célra. Orosz politikai izgatás volt ez, amely földosztási s hasonló ígéretekkel áltatta a népet a szabadító cár bejövételének idejére.”⁹¹ Úgy gondolták: az írni-olvasni nem tudó kárpátukrán parasztok kegyetlen megbüntetésével, börtönbe záratásával széttűzzák magát a pánszlávizmust, s megriasztják a dualizmust támadó nemzetiségi erőket. Az előzetes szigorú büntető eljárás sem igazolhatta azonban az eredeti feltételezést. A gazdaságilag és politikailag is visszamaradt ukránoknak a görökeleti ortodox vallás felvételére irányuló, tömegmérteket öltő mozgalma, — hogyha ezt az ébredező nemzeti öntudat élénkítette is, — nem a dualizmus politikai társadalmi rendje ellen indult, ezért nem is válhatott szeparatiztikus jellegűvé. Az ún. skizma-mozgalom indító oka a görögkatolikus egyházi terhek elviselhetetlen megnövekedésében rejlik. Az egyház az 1913-as árvizek okozta ínség ellenére végrehajtókkal szedette be a súlyos terhet jelentő egyházi adókat. A debreceni királyi főügyész mégis lázítás büntette és izgatás vétsége miatt indított eljárást Kabalyuk Sándor görökeleti pap és társai ellen. A vádirat szerint Kabalyuk Bobrinszky gróffal a szentpétervári Orosz Népliga elnökével állt kapcsolatban. Klein Artúr, Kabalyuk védője levelet írt Bobrinszkynek, amelyben kérte: bírósági idézés nélkül is önként jelentkezzék tanúságtételre, a vád megcáfolására. Az igazságügyminisztertől ugyanakkor biztosítékot kért: nem indítanak bűnvádi eljárást Bobrinszky ellen. A debreceni királyi főügyész 1914. január 3-án megkérdezte az igazságügyminisztertől: miként járjon el,

⁹⁰ O. L. Min. tan. jkv. 1913. júl. 11. 42.

⁹¹ R. E. K. L. Tisza-ir. 19. cs.

ha gróf Bobrinszky megjelenik a tárgyaláson, tanúnak tekintse-e, vagy gyanúsítottként kezelje? Az igazságügyminiszter azonban kitérő választ adott. „Mert igaz ugyan — írta Balogh Jenő igazságügyminiszter —, hogy a vádirat számos nyomatékú gyanúokat felsorol, a főtárgyaláson azonban többen visszavonták korábbi terhelő vallomásukat. Ezért újból kell mérlegelni a bizonyító anyagot.”⁹² Kabalyuk is cáfolta a vádat. Vallomása szerint csupán két egyházi szertartáson találkozott Bobrinszkyval, aki orosz nemzeti imákat tartalmazó könyveket adott át neki, de semmiféle politikai beszélgetést nem folytatott vele. A vádirat állításai tehát megalapozatlanok voltak.

Nemcsak Oroszországban, Franciaországban, Angliában, hanem Németországban és Ausztriában is elítélték a mesterségesen megrendezett pert, bíralták a magyar kormány brutális nemzetiségi politikáját. Bobrinszky elindult Máramarosszigetre. A Tisza-kormány abban reménykedett, hogy az osztrák hatóságok egy 1910-es, Bobrinszky elleni elfogatási parancs alapján kikérik a magyar kormánytól, így megszabadulhatnak kényelmetlenné válható vallomásától.⁹³ Burián azonban 1914. február 3-i táviratában közölte Tiszával az osztrák kormány álláspontját, amely szerint „nem óhajtja levonni Bobrinszkyval szemben 1910-es körözüvénye következményeit, mert az akkori vád alapjai gyengék és felmentése az esküdtszék által majdnem biztosra vehető. Az itteni kormány tehát a magyar hatóságoknak a kiadatásra vonatkozó semmiféle lépéseit nem fogja kérni.”⁹⁴ Bobrinszky 1914. február 5-én megtette tanuvallomását, visszautasította az ügyészség ellene felhozott vádjait. Az igazságügyminiszter — aki korábban Tisza unszolására még a per szigorítását követelte —, 1914. február 17-i levelében már a büntetések mérséklésére kérte a debreceni királyi főügyészséget. „A királyi törvényszék előtt folyó főtárgyaláson — írta az igazságügyminiszter — eljáró királyi ügyészség, végindítványa megtételekor a vádemelés vagy vádelejtés kérdésében minden melléktekinet nélkül legjobb jogászai meggyőződése szerint járjon el. Oly vádlottal szemben, akire vonatkozólag a királyi törvényszék felmentő ítéletet hoz, a királyi ügyészség a ténykérdésben csak abban az esetben éljen perorvoslattal, ha meggyőződése szerint kétségtelenül meggyőző bizonyíték merült fel a főtárgyaláson és ezt a királyi törvényszék helytelenül mérlegelte volna. Oly vádlottal szemben pedig, akit a királyi törvényszék elítélt, a büntetés súlyosbítása végett egyáltalán ne éljen a királyi ügyészség perorvoslattal.”⁹⁵ A perben 1914. március 3-án hirdettek ítéletet. A vádak alaptalansága ellenére 32 vádlottat ítélték el.

A pánszláv mozgalomtól félt Tisza a szlováklakta területeken is. A Trencsén megyei főispánhoz 1913. október 20-án és 26-án keltezett leveleiben a „pánszláv izgatás méretei, árnyalatai” iránt érdeklődött. Választ várt sajtójuk, egyesületeik, gazdasági intézeteik jellegéről, a kivándorlás hatásáról, a Monarchia-beli egyéb szlávokhoz fűződő kapcsolataikról stb.⁹⁶ Nemcsak a főispánok, a fősolgabírók, a szakminiszterek is leírták véleményüket, javaslataikat a szlovák kérdés tervezett új átfogó rendezésével kapcsolatban. A földművelésügyi miniszter, báró Ghillány Imre, 1913. október 29-i Tiszához írott levelében a következőket javasolta:

⁹² O. L. Igazságügyminisztériumi levéltár. Eln. biz. ir. 1913—14. 128.

⁹³ R. E. K. L. Burián-iratok 44. cs.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ R. E. K. L. Tisza ir. 25. cs.

1. A főispánok gazdasági és kulturális zászlók alá tömörítsék a magyar társadalmat s a kultúregyesületek elsősorban a nép művelésével foglalkozzanak.
2. Gazdaköröket és ifjúsági egyesületeket alakítsanak, amelyek élére megbízható földbirtokos vagy jegyző kerüljön.

3. A magyarországi pénzüzetek fiókjainak kiterjesztése a szlováklakta területekre.

4. A nemzetiségi sajtó hangja szelídebb legyen és ismertesse a magyar kormány népet védő üdvös intézkedéseit.⁹⁷

Az igazságügyminiszter pedig 1914. június 20-án Liptó és Nógrád megyék főispánjaitól azt kérte, hogy szigorúbban kezeljék a nemzetiségi pénzüzeteket, korlátozzák az izgatást.⁹⁸

Amíg azonban a délszláv és román nemzeti mozgalomnak külpolitikai jelentősége is volt, a szlovák kérdés fontossága a Monarchia nemzetközi helyzete szempontjából, az első világháború előtt mindvégig háttérben maradt. A szlovák nemzeti mozgalom sem sürgetett gyors intézkedéseket. Elmaradtak itt a fenyegetéssel összekapcsolt ígéretek azért is, mert a szlovák kérdés bolygatása nemcsak a cseh tartománygyűlésben, hanem a Reichsratban is élénkebb visszhangot váltott volna ki, mint a délszláv vagy román kormánypolitika. Tisza tárgyalt ugyan a szlovák nemzeti párt tőrőcszentmártoni csoportjaival, a világháború kitöréséig azonban ezek a tárgyalások semmiféle eredményre nem vezettek.

Ф. Пелешкеи:

Politika Иштвана Тиссы в национальном вопросе накануне первой мировой войны

Резюме

В предшествующие первой мировой войне годы из политиков венгерских господствующих классов лучше всех Иштван Тисса осознал опасности, как извне, так и изнутри угрожающие системе дуализма. Так он, начиная с мая 1912 года, как председатель парламента, а позже как председатель сейма, приступил к реорганизации созданной после 1867 года правительственной системы. Правительства Национальной Партии Труда расширили сферу деятельности председателя парламента, приняли новый закон об избирательном праве и о печати, закон о чрезвычайных мерах в случае войны, закон о праве собраний и создания объединений стал более строгим итд. В этих условиях особенную важность приобрела политика Иштвана Тиссы в национальном вопросе. Он и национальный вопрос рассматривал с точки зрения будущего великодержавного положения Монархии, как часть упрочения дуалистической системы. Именно поэтому он — в отличие от своих предшественников — применял не лишь произвол, но искал и путей компромиссов. Осознал, что путем лишь одного террора не удастся ликвидировать выступающие против государственно-правовой, и общественной системы дуализма различные направления национальностей. Всеобщие, антидемократические мероприятия его в области внутренней политики распространялись, однако, и на национальные территории, и поэтому не могло существовать существенной разницы между его антидемократической внутренней, и национальной политикой. И причины, определяющие его политику, были тождественны. Обе его политики были призваны упрочить власть господствующих классов против сил, разлагающих дуализм. Более радикальные, демократические силы национальностей поэтому не принимали за основу переговоров предложенной им, и вытекающей из позиции силы, платформы.

⁹⁷ R. E. K. L. Tisza-ir. 18. cs.

⁹⁸ O. L. M. E. 1914. 1006. 6209.

В противовес предыдущим коалиционным правительствам Национальная Партия Труда и Иштван Тисса сосредоточили свое внимание в первую очередь не на события в Хорватии, а в центр своей национальной политики ставили румынский вопрос. Тисса — из-за русских-румынских разногласий в вопросе о границах — казалось более легким сначала уладить дело румынов Венгрии, чем установить прочный мир с южными славянами, проживающими близко к Сербии. В то же время и румынофильской внешней политике Союза Трех скорее соответствовало урегулирование румынского вопроса. Переговоры И. Тиссы в румынском вопросе в годы, предшествующие первой мировой войне, можно разделить на 3 периода. После выборов в июне 1910. года он вел переговоры исключительно лишь с адвокатом-помещиком Mihai и главами румынской грекокатолической церкви, в первую очередь обещая исправление их церковных обид. В декабре 1912 года, главным образом под влиянием внешнеполитических причин, во время балканской войны, он вел переговоры уже непосредственно с румынской Национальной Партией. Расширился и круг вопросов, вовлеченных в переговоры. Третий период его переговоров падает на время его премьерминистерства, на конец 1913, начало 1914. года. Так наз. условия мира с обеих сторон были собраны в обширных меморандумах. К церковным, школьным и культурным вопросам присоединились дискуссии о важных внутривнутриполитических мерах.

Правительствам Партии Труда не удалось прочно урегулировать проблемы в Хорватии. После некоторого смягчения, в 1912 году в Хорватии снова была введена система королевского наместничества. Во время балканских войн в хорватском, сербском и словенском национальных движениях укрепились стремления отложения. Дело не улучшилось и в 1913. году, после отмены системы королевского наместничества. Таких тенденций в то время среди румынов, словаков и русинов еще не наблюдаются.

В то время, когда правительства Национальной Партии Труда с Хорватией и румынами Венгрии желали установить мир при помощи некоторых уступок, тогда город Фиуме и русинов угрожали строгими чрезвычайными мерами. Ликвидация Фиумейской автономии, и так же организация процесса против русинов в г. Марамарошигет, все влияли в сторону сокращения возможностей желаемого соглашения с румынами и Хорватией.

I. Pölöskei:

La politique nationalitaire d'István Tisza à la veille de la première guerre mondiale

Résumé

Parmi les politiciens des classes dirigeantes hongroises dans les années avant la Ire guerre mondiale, ce fut István Tisza qui se rendait le plus nettement compte des dangers extérieurs et intérieurs menaçant le système dualiste. Dès le mois de mai 1912, il se mit en devoir, d'abord comme président du parlement, puis en qualité de président de l'assemblée nationale, de transformer le système gouvernemental qui avait été élaboré après 1867. Les cabinets du parti national du travail avaient élargi la sphère des attributions du président du parlement, promulgué une nouvelle loi électorale et une nouvelle loi sur la presse, ils avaient fait passer la loi concernant les mesures exceptionnelles pour le cas de la guerre et rendu plus sévère le droit de réunion et de rassemblement. C'est à ce moment là que la politique nationalitaire de Tisza prit une importance particulière. Considérant le problème des nationalités au point de vue de l'avenir de la Monarchie en tant que grande puissance, il le traitait comme une partie organique de la consolidation du système dualiste. Aussi, à la différence de ses prédécesseurs, ne courut-il, pas seulement à des mesures de violence, mais cherchait les possibilités d'un compromis. Il voyait clairement que la terreur seule ne lui permettrait jamais de liquider les mouvements nationalitaires qui s'opposaient au système juridique et social du dualisme. Toutefois les mesures antidémocratiques générales qu'il prit dans le domaine de la politique intérieure s'étendirent aussi sur le plan nationalitaire, de sorte que sa politique intérieure antidémocratique ne différait pas sensiblement de sa politique nationalitaire, d'autant plus que les mobiles étaient toujours les mêmes: toutes deux étaient censées servir avant tout le raffermissement du pouvoir des classes dominantes vis à vis des forces subversives qui menaçaient le dualisme. Les couches radicales et démocratiques des nationalités refusèrent naturellement de traiter sur cette base d'autorité qu'il leur offrait.

A la différence des cabinets de coalition antérieurs, le Parti National du Travail et Tisza attachaient moins d'importance aux événements qui avaient eu lieu en Croatie, ayant placé au centre de leur politique nationalitaire la question roumaine. En partie à cause des contestations de frontière russo-roumaines, Tisza croyait plus facile de régler le problème des Roumains de Hongrie que de conclure une paix durable avec les Sud-Slaves vivant dans le voisinage de la Serbie. De plus, la normalisation de la situation roumaine correspondait mieux à la politique étrangère roumanophile de la Triple-Alliance. Les pourparlers de Tisza avec les Roumains se poursuivirent dans les années avant la guerre en trois étapes. Après les élections parlementaires du mois de juin 1910, il négocia uniquement avec l'avocat Mihú, grand propriétaire foncier et avec le haut clergé uniaste. Il leur promit de remédier à leurs griefs de caractère ecclésiastique. En décembre 1912, à l'époque de la guerre de Balkan, il traita, surtout pour des raisons relevant de la politique étrangère, directement avec le parti national roumain. A cette occasion la sphère des questions discutées fut élargie. Enfin, la troisième phase de ses négociations se situe à l'époque de sa présidence du conseil, au tournant des années 1913 et 1914. Ce qu'on appelait les conditions de paix venaient déjà d'être fixées par de volumineux mémorandum de part et d'autre. Les questions ecclésiastiques, scolaires et culturelles furent élargies par d'importantes discussions sur des mesures de politique intérieure.

Les gouvernements du parti national du travail ne réussirent pas non plus à résoudre de façon durable les problèmes de Croatie. Après une détente provisoire en 1910, la Croatie se vit imposer en 1912 de nouveau un système de commissariat royal. A l'époque des guerres des Balkans les tendances séparationnistes se renforcèrent à l'intérieur des mouvements nationaux croates, serbes et slovènes, et la liquidation de l'institution du commissariat royal, en 1913, ne pouvait plus y changer grand'chose. Des tendances de ce genre ne se manifestaient pas encore à ce moment là dans les milieux roumains, slovaques et ukrainiens transcarpathiques.

Tandis que les cabinets du parti national du travail essayaient d'apaiser les Croates et les Roumains de Hongrie et de les amener à conclure la paix en leur offrant certaines concessions, Fiume et les Ukrainiens transcarpathiques furent menacés de mesures coercitives sévères. La suppression de l'autonomie de Fiume et l'organisation du procès contre les Ukrainiens de Máramarossziget réduisait également les chances de l'entente prévue avec les Roumains et la Croatie.

Pintér István:

A magyar ellenállás és 1944. október 15-e¹

Magyarország 1944. március 19-i náci megszállása után nálunk is a hitlerista módszerek bevezetésére került sor. A baloldali ellenzéki pártokat, szervezeteket, lapokat betiltották. Kormánybiztosi ellenőrzés alá helyezték a szakszervezeteket. Kíméletlen hajsza indult minden náciellenes politikus, közéleti vagy más egyén ellen. Néhány nap alatt a Gestapo, a magyar politikai rendőrség és csendőrség majdnem háromezer antifasisztát hurcolt el. Ezzel a következetesen antifasiszta erők szervezeti kapcsolatai jórészt szétzilálódtak. A baloldali pártok, szervezetek (falun a Parasztszövetség, ennek következtében a földmunkástagozat) betiltása, tagjaik letartóztatása miatt megszaktak azok a kapcsolatok, amelyeken keresztül a kommunisták irányítani, befolyásolni tudták a tömegeket. A kommunista pártcsoportok, amelyek jórészt az említett legális szerveken belül működtek, azok megszűnése után bázis nélkül maradtak. Súlyosan éreztette hatását az a körülmény is, hogy a baloldali legális pártok nemcsak a német megszállás elleni küzdelemre nem készültek fel, hanem az ezt követő földalatti munkára sem. Bonyolította a helyzetet az is, hogy a megszállás kombinatív megoldása, a megszállási funkciók „áttételes” érvényesülése, a hihetetlenül felfokozott antikommunista és antiszemita propaganda, valamint a terror megzavarta a Kállay-féle „hintapolitika” következtében a nemzetközi és hazai eseményeket már eleve tévesen megítélő széles közvéleményt. Így a megszállást egyáltalán nem követte olyan ellenállás, mint ami általában más, hasonlóan megszállás alá került országokban történt.

A kommunista párt, amely ebben az időben Békepárt néven² működött, a megszállást követően röpiratokban szólította harcba a magyar népet, megkezdte továbbá a szétzilált náciellenes erők tömörítését, és erőfeszítéseket tett egységes antifasiszta front megteremtésére. A kommunista kezdeményezés mindenekelőtt a baloldali szociáldemokratáknál talált megértésre és támogatásra. Utóbbiak vállalták, hogy a szakszervezetek vezetőit is megnyerik e fontos célnak. Fáradozásuk azonban megfeneklett Kabók Lajos, Karácsony Sándor és más jobboldali szakszervezeti vezetők elutasító magatartásán. A kommunisták és baloldali szociáldemokraták egyetértése a közös front megteremtésében volt az a láncszem, amely megkönnyítette a más pártok képviselőivel folyó tárgyalásokat és végül is mintegy másfél hónapos tárgyalások, viták után, 1944 májusában létrejött a Magyar Front. Ehhez az antifasiszta fronthoz a kommunistákon és szociáldemokratákon kívül csatlakoztak a kiszagdák ... Dessewffy Gyula, Tildy Zoltán képviselőiben, a legitimisták egy csoportja,

¹ A tanulmány része „A Magyar Front és az ellenállás” c. készülő monográfiának.

² A névváltoztatásra vonatkozóan részletesen lásd: *Pintér István: A magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 234 – 240. l.

akiket örgróf Pallavicini György képviselt, és a különböző egyházak — Bereczky Albert, Payr Hugó, Kenessey Pongrácz, Pálffy József és sokan mások. A Magyar Front kiáltványban fordult a magyar néphez, egyrészt bejelentve megalkadását, másrészt „új szabadságharcot, új népháborút” hirdet a betolakodók ellen.³ A Magyar Front megalakulásakor és azt követően is — bár egyetértés volt a náciellenes harc megindításának szükségességében, ez képezte alapját a front létrejöttének — viták folytak a harci módszerek kérdésében. A kommunisták a határozott németellenes akciók és a fegyveres harc szorgalmazói, ezzel szemben a kisgazdák és a polgári csoportok nem akarják vállalni a fegyveres harccal járó kockázatot, csupán a propagandát szorgalmazzák. Abban bíznak, és ezt a reményt Horthy — Bethlen környezetével tartott összejöveteleik erősítik is, hogy Horthy előbb vagy utóbb, de mégis rá lép a Hitlerrel való szakítás útjára. Így ők elegendőnek tartják, ha erősítik kapcsolataikat a rendőrség, hadsereg, vagy az államapparátus felső szerveiben meglévő Hitler-ellenes csoportokkal, tőlük várva a kezdeményezést. A szociáldemokrata párt balszárnya ugyan nem idegenkedik a fegyveres harc gondolatától, de rájuk is hat a kisgazdák és polgári csoportok álláspontja, a jobboldali szociáldemokrata és szakszervezeti vezetőknek a Magyar Frontban való részvételt megtagadó magatartása, továbbá féltik a fegyveres harctól újjáéledő illegális hálózatukat.

A Magyar Fronton belül a polgári csoportok álláspontja különösen megerősödik 1944 júliusában — augusztusában, amikor aktivizálódnak a kormányzó szűkebb környezetéhez tartozó nyugatbarát csoportok és maga Horthy is. 1944 július elején a Baky-féle puccs kudarcát, a fővárosi zsidók elszállításának megakadályozását, a Sztójay-kormány válságát úgy értékelte a közvélemény és a Magyar Front egy része is, mint kísérletet a német — magyar kapcsolatok lazítására. Voltak olyanok is, akik e lépéseket a kiugrás előkészítéseként fogták fel. A Békepárt nem ellenzi a horthystákkal növekvő kapcsolatot, de elítéli a kivárást és követeli az antifasiszta harc élesebb, hatásosabb eszközeinek alkalmazását, a fegyveres akciók megindítását, sőt felveti a fegyveres felkelés előkészítésének szükségességét is.⁴ A párt elégedetlen a munkásosztály körében elért eredményekkel is. Éppen ezért a kommunista csoportok mozgósítása, harci gárdák szervezése mellett elhatározza, hogy az ellenállási mozgalmat befolyásoló összes körülmények, köztük a kommunista párt tevékenységének alapos elemzése útján keres választ a felmerülő problémákra és ezekből levont következtetések felhasználásával tesz kísérletet a náciellenes harc eredményesebb kibontakoztatására.

Mint ismeretes, 1944 nyárutóján döntő változások történtek a fasiszta kollaboráns országok helyzetében. Románia, majd Finnország és Bulgária szembefordulása Hitlerrel, a szlovák nemzeti felkelés, Nyugaton Párizs felszabadulása a náci birodalom közelgő pusztulását jelezte. Ugyanakkor a hitleri „szövetségesek” táborában bekövetkezett a láncreakció, Magyarországon csupán egy kormányváltás, egy kezdődő politikai válság erejéig hatott.

A párizsi munkások, a román és szlovák nép felkelése, a bolgár, finn események fényében még jobban kiütköztek azok a gyengeségek, amelyek a Magyar Front vezette ellenállást, benne a Békepárt tevékenységét — a gyors

³ A kiáltványt lásd: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1936 — 1945. (Összeállította: Pintér István, Svéd László). Budapest, Kossuth Kiadó, 1964. 528 — 531. l.

⁴ Béke és Szabadság, 1944. jul.

fejlődés ellenére is -- jellemezték. A Békepárt Központi Bizottsága ezért most meggyorsította azokat a folyamatban levő intézkedéseket, amelyek a problémák egy részének kiküszöbölésére voltak hivatva.

A KB úgy látta, hogy elsőként végre kell hajtani a párt nevének megváltoztatását, a Kommunista Párt újjáalakítását. Ez a gondolat már 1944 márciusában, közvetlenül a német megszállás előtt felmerült. Alaposabb vitára az események miatt nem kerülhetett sor, s átmenetileg a kérdés lekerült a napirendről. A Békepárt a náci megszállás előtti hónapokban fogalommal vált és tekintélyt szerzett, ezért a Központi Bizottság úgy vélte, hogy az adott drámai helyzetben egy névváltoztatás újabb zavarokhoz vezethet, esetleg gátolja az antifasiszta összefogás megteremtését. Úgy döntöttek tehát, hogy e problémát alkalmasabb időpontban tűzik ismét napirendre.⁵

Ez az alkalom 1944 szeptember elején érkezett el. A KB több megbeszélésen vitatta meg a párt, mindenekelőtt a Békepárt háború alatti tevékenységét.⁶ Úgy látta, most, amikor „a háború átsapott határainkon . . . azok az eszközök, amelyekkel a Békepárt küzdött, nem elégségesek. Az eddig folytatott nagyarányú felvilágosító munka mellett ma elsősorban a tömegek mozgósítására és csatasorba állítására van szükség.”⁷ Úgy vélte, hogy ma már a Kommunista Párt újjáalakulása nem gátolja, ellenkezőleg — miután a náciellenes erők kénytelenek a realitásokkal számolni és a „pszihikai” visszarettenés is szűnőben van a partnerek részéről — segíti a nemzeti front megerősítését és a fegyveres ellenállás szervezését. A párt nevének megváltoztatását szükségessé tette az a körülmény is, hogy az ellenállásba bekapcsolódni akarók, továbbá különböző illegális csoportok keresik a kapcsolatot a kommunista párttal, s nem egy esetben a párt nevében fellépő frakciókkal kerülnek összeköttetésbe. Ezek a frakciók pedig — elsősorban a Demény-frakció — a Kommunisták Magyarországi Pártja nevében, de a párt programjával szemben, a proletárdiktatúra szószólóiként lépnek fel, elvetik, megalkuvásnak nyilvánítják a nemzeti összefogást. Baloldali jelszavakkal, a kommunista név felhasználásával vezetik félre a kommunista érzelmű, a párttal szimpatizáló embereket. Akaratlanul is segítik a reakciót abban, hogy a proletárdiktatúrával rémisztgesse az ettől rettegő, főleg kispolgári tömegeket, s ezzel elvonják őket a náciellenes harctól. Ugyanakkor gátolják azt is, hogy az általuk befolyásolt egyes nagyüzemek munkásai a náciellenes harcban érdekelt nem munkásrétegekkel keressék a kapcsolatot.

Az újonnan megalakult Kommunista Párt⁸ szeptember 12-én kiadott

⁵ PI Archívum. Horváth Márton visszaemlékezése.

⁶ Az 1944 nyarán elkészült, majd később kiegészített elemzés az 1936-os eseményekig vezeti vissza a párt fejlődését. A dokumentum főként egy kérdést vizsgál: miért nem érvényesültek eddig az ellenállásban az „élesebb harci formák”, mennyiben felelős ezért a párt. Az elemzésből világosan kitűnik, hogy a készítőket egy cél vezette: kivetni a pártmunkából minden olyan módszert, ami esetleg továbbra is akadályozná, vagy fékezne a kommunistákat az ellenállás legváltozatosabb formáinak — a „legélesebb cselekvést”, a fegyveres harcot is beleértve — alkalmazásában. Ez a munka — bár eltűzölte a hibákat, egyoldalúan vizsgálta a párt tevékenységét — alapjában véve segített bizonyos negatív vonások leküzdésében. A felszabadulás után azonban, amikor ez az elemzés lett a Kommunista Párt háború alatti munkája értékelésének az alapja, már károsan, negatívan hatott, jelentősen hozzájárult a hazai vezetéssel szembeni bizalmatlanság kialakulásához, a hazai vezetés háttérbe szorításának fokozatos érvényesüléséhez (PI Archívum. 274. f. 2. cs. 15. óe.).

⁷ PI Archívum. Rőpiratgyűjtemény. III. 1/1944/IX/1755.

⁸ Az 1944 szeptemberében újjáalakult pártot csak *Kommunista Pártnak* hívták, nem vette fel régi—Kommunisták Magyarországi Pártja—nevét. Ugyanakkor 1944 októ-

röpiratában tudatja a nagy eseményt, és egyben tudatosítja azt is, hogy a párt politikai irányvonala változatlan, ugyanaz, amit eddig is követett. Nem változtat ezen sem az, hogy mi a párt neve, sem az, hogy a Vörös Hadsereg az ország határainál áll. A Kommunista Párt nem titkolja, hogy végcélja a szocialista Magyarország, de ismételten hangsúlyozza, hogy most a demokratikus Magyarország megteremtéséért való harcot tekinti közvetlen feladatának. Bízunk abban, hogy a Szovjetunió és az európai munkásmozgalom hatalmas előretörése lehetővé teszi, hogy a demokratikus átalakulás útján is eljuthassunk a szocializmushoz. A röpirat a fő figyelmet az ország felszabadításáért vívott harc gyorsabb fejlesztésére irányítja, hangoztatva, hogy „a német hódítók elleni belső harcunk végzetesen elmaradt Európa többi népei mögött”. „Ennek következménye csak egy lehet. Országunk csatatérré válik és a közeli béke már csak füstölő romokat, romlásba döntött népet fog itt találni.” Csak a munkásság háríthatja el ezt a veszélyt, mégpedig úgy, ha szakít eddigi várakozó, a felszabadítást csupán a Szovjetunió seregeitől váró állásponttal és élére áll a nemzeti felszabadító harcnak. Figyelmezteti Horthyt és társait, ha „nem követik Mannerheim példáját . . . ugyanaz a sors vár rájuk, mint a német háborús bűnösökre”. A röpirat fegyveres harcra, sztrájkokra, tüntetésekre buzdít. Hirdeti, fegyverrel kell kivenni a német megszállókat, tömegmegmozdulásokkal kell cselekvésre kényszeríteni a kormányt.⁹

Az újjáalakulást bejelentő röpirattal majdnem egyidőben juttatta el a Központi Bizottság a párt tagjaihoz a romániai kiugrást követően előállt bonyolult helyzetről és a magyar antifasiszta erők előtt álló feladatokról készült politikai tájékoztatót. E dokumentumban a párt a nemzetközi helyzetben — politikailag és katonailag egyaránt — a szövetségesek javára bekövetkezett példátlan sikerek világos és magasszintű elemzését nyújtja. A nyugati és balkáni fronton elszenvedett náci vereségek jelzik — állapítja meg a tájékoztató, hogy „a német katonai front összeomlása megkezdődött és gyors iramban halad a vég felé”. Ennek első következménye „*Hitler politikai szövetségrendszerének összeomlása*”. A román események részletes elemzésével keres a párt választ arra is, mi az oka annak, hogy Magyarország nem követte a náci „szövetségesek” példáját. A kedvező alkalom elszalasztása után van-e még lehetőség és ha igen, milyen módon a nácikkal való gyors szakításra? Az 1944 nyarán létrejött különböző illegális csoportok a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, az Ellenállás Köre, a Szentgyörgyi Albert körül tömörült csoport, a Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete (SzUBME) stb. illegális kiadványaikban: Márciusi Magyarország, Szabadságharc, Ellenállás, Szabad Szó és másokban ugyancsak a román kiugrás teremtette kedvező lehetőség elmulasztásának okait vizsgálták. Ezek azonban jórészt megmaradtak a felszínes értékeléseknél. A Kommunista Párt Központi Bizottsága nem elégedett meg ennyivel, az okok gyökeréig próbált hatolni, hogy az antifasiszta erők előtt álló teendőket ne felszínes következtetésekre, hanem a dolgok lényegére támaszkodva tárja fel. A vizsgálódás során három alapvető okra vezette vissza a magyar kiugrás elmaradását. 1. A Vörös Hadsereg Romániában már mélyen bent volt, míg Magyarországnak csak a határainál áll. 2. „Nálunk a tömegek aktív fellépésének hiánya folytán az uralkodó osztály

berében a felszabadult területeken legálisan megalakult párt neve Magyar Kommunista Párt lett.

⁹ Dokumentumok . . . 534—537. 1.

nem volt kényszerülve ilyen — Romániához hasonló — sürgős cselekvésre, ezért még mindig várakozhat és reménykedhetik egy nem létező harmadik útban: egy szovjetellenes angolszász megoldásban.” Végül a 3. s egyben legdöntőbb: „*a magyar burzsoáziát 25 éves ellenforradalmi múltja annyira megmerevítette, a reakciós politika olyan erősen beidegzett tradícióvá vált, hogy azzal szakítani még saját érdekében sem képes*”.

A Románia kiugrása teremtette kedvező helyzetben a nációkkal való szakítás gondolatával ismét kacérkodó kormányzói klikk csak arra vállalkozott, hogy az újonnan létrejött „egyensúlyhelyzetet” arra használja fel — állapítja meg a pártdokumentum —, hogy visszakanyarodjék arra az útra, „ahonnét március 19-én a német katonai erő kilendítette”. A quisling Sztójajt felváltó Lakatos-kormány, amelyben „a magyar reakciós burzsoázia fokozódó ingadozása” testesül meg, még pozitív lépései ellenére is „különleges veszélyt rejt magában, mivel sokkal alkalmasabb az ország közvéleményének megtévesztésére és a háború továbbfolytatására, mint elődje volt”. Könnyörtelen következetességgel leplezte le „Erdély védelmének” hazug jelszavát. Közismert, hogy a Lakatos-kormány indított támadást Dél-Erdély ellen azzal a szándékkal, hogy az antifasiszta szövetségesek oldalán fellépő Romániától területeket raboljon el, kihasználva annak átmeneti nehéz helyzetét, és csak a támadás kudarcra után folytatott — ahogy ők nevezték — „védelmi harcot” Észak-Erdélyben. Világosan látni kell, hogy „Erdélyben nem magyarok és románok vívják a maguk külön harcát — olvashatjuk a fenti dokumentumban —, hanem magyarok védik Hitlert a szövetségesek és az őket támogató románokkal szemben. Nem Hitler támogatja Magyarországot Erdély védelmében — ahogyan azt a kormány hazudja —, hanem Magyarország támogatja Hitlert és segédkezet nyújt neki abban, hogy a háborút távoltartsa a német földtől. Mindaddig, amíg Magyarország Hitler csatlósa, addig a harc Erdély elszakításáért egyértelmű Erdély felszabadításával . . . *Erdélyt nem megvédeni, hanem csak végérvényesen elveszíteni lehet a Hitler oldalán vívott háborúban.* Mert Erdély végérvényesen ahhoz az országhoz fog tartozni . . . amelyik bátran és elszántan harcol Hitler ellen . . .”¹⁰ Ebben a kérdésben nemcsak a kommunisták, hanem az Erdélyi Magyar Tanács is hasonló nézetet vallott és a fentiekre hivatkozva Erdély egy részének „megmentése” érdekében próbálta Horthyt rávenni, hogy minden egyéb megfontolást félretéve forduljon fegyverszüneti kérelemmel a Szovjetunióhoz.

A Központi Bizottság fentiek alapján arra a következtetésre jutott és erről próbálta meggyőzni a Magyar Frontban tömörült partnereit is, hogy a Hitlerrel való szakítást és a háborúból való kilépést a tömegek aktív közreműködése nélkül, csupán a Lakatos-kormánytól várni, „jövátehetetlen katasztrófa” lenne. A demokratikus erőknek éppen ezért le kell leplezni Horthyék kétszínű játékát, meg kell akadályozni, hogy továbbra is a „megalkuvásra és a tétlenségre” kárhoytassák a nemzeti felszabadító harc erőit. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a demokratikus erők „arccal a tömegek felé fordulnak”, ha minden hátsó gondolat nélkül vállalják és szorgalmazzák a *szervezett tömegharc, tömegakciók* megindítását. Külön hangsúlyozza a munkásosztály aktív fellépésének perdöntő szerepét. „*A helyzet kulcsa . . . a munkásság kezében van!* . . . Csak az kell, hogy a munkásság spontán és szétaprózott harca helyébe a szervezett tömegharc lépjen . . . Csak ez kényszerítheti az uralkodó köröket

¹⁰ PI Archívum. III. 1/1944/IX—13.

arra, hogy eddigi politikájukkal szakítva . . . rálépjenek a béke, valamint a Szovjetunióval való megegyezés útjára.”¹¹

A dokumentum magas szinten elemzi az ellenállási mozgalomnak a Horthy-klikkhez fűződő bonyolult viszonyát is. Erre annál is inkább szükség volt, mert nemcsak — a már említett — illegális csoportok, hanem a Magyar Front pártjai is, főként a kisgazdapárt a kiugrást csak Horthyval, a hatalmon levőkkel együtt képzelte el. A kommunisták is egyetértettek ezzel, nemcsak azért, mert minden, a németekkel szakítani akaró csoporttal, tehát Horthyékkel is, hajlandók voltak együttműködni, hanem azért is, mert az adott helyzetben „a magyar nép harca még nem bontakozott ki eléggé”, még „önerejéből” nem képes „új útra vinni az ország politikáját”. „Viszont — írják a kommunisták — a vezető rétegekkel való összefogása, az egységes magára talált nemzet, a nép és a hadsereg közös harca 24 óra alatt kiűzhetné a németeket és megmenthetné az országot . . .”¹² A fenti megnyilatkozás ellenére mégis alapvető különbség van a KP és a többi párt álláspontja között. A kommunisták Horthyval, a vezető rétegekkel való eredményes összefogást elképzelhetetlennek tartották e csoport kiugrási machinációinak, a Lakatos-kormány — ha közvetve is — nácikat támogató politikájának, a kétszínű játéknak egyidejű leleplezése, egyben ellenük, „a nemzeti felszabadító harc útjában álló fő akadály” ellen is irányuló tömegnyomás erősítése nélkül. Hangoztatták: rá kell kényszeríteni az uralkodó köröket, hogy a kulisszák mögötti veszélyes machinációk helyett a magyar nemzettel együtt lépjenek a hitleri „szövetséggel” való szakítás útjára. A kisgazdák viszont bíztak Horthyban, kielégítőnek tartották a vele, illetve megbízottaival folyó tárgyalásokat, óvakodtak az ellene is irányuló harctól, főként a „tömegnyomás” alkalmazásától. A kisgazdák, részben a szociáldemokraták is a Horthyval való kiugrást, mint egyetlen lehetséges alternatívát vették számításba, ezzel szemben a Kommunista Párt hangoztatta, hogy keresni kell a megoldás esetleges más lehetőségeit is.

A Kommunista Párt újjáalakulása után nem történt ugyan lényeges változás a párt szervezeti helyzetében — a Békepárt szervezetei és tagjai a KP szervezetei és tagjai lettek —, mégis találkoznak olyan törekvésekkel, melyeknek az a céljuk, hogy a pártmechanizmus jobban megfeleljen „arccal a tömegek felé” és „a szervezett tömegakciók” kibontakoztatásának. Mindezek előtt a Központi Bizottságban történtek változások. Kádár János le tartóztatása után a titkári funkció betöltetlen maradt. Most, szeptember közepén ezt a fontos megbízatást a börtönből szabadult és a KB-ba azonnal bevont Rajk László kapta. Rajk, akiben évek hosszú során — tandíjreformmozgalom szervezője, az 1935-ös építőmunkássztrájk egyik irányítója, a Spanyol szabadságharc katonája volt, megjárta a francia, a magyar internálótáborokat és börtönöket — szerzett gazdag tapasztalatok révén nagyszerűen ötvöződött az elmélet és gyakorlat egysége és az irányítókészség, kiszabadulva e fontos poszton hallatlan energiával akarta mindazt megvalósítani, amitől a börtön őt megfosztotta, és behozni azt a lemaradást, ami az európai és magyar ellenállás között volt. Törekvése szerencsés módon összetalálkozott az ország közvéleményének hangulatában jelentkező fordulattal, a munkásság harci készségének fokozódásával, a Magyar Frontban és főként a KP egész munkájában megnyilvánuló tenni akarással. Ez a kölcsönhatás hatványozottan érvényesült a párt politikájában. Rajk javaslatára „átszervezték” a Köz-

¹¹ Uo.

¹² Uo.

ponti Bizottságot, melynek munkája operatívabbá, lényegre törőbbé vált. A vezetés munkájába elsősorban olyan elvtársakat vontak be, akik a tömegekkel, főként a munkásokkal álltak kapcsolatban. Így került be a KB-ba Apró Antal, akit a MEMOSz-hoz, Bartha Bertalan, akit a vasasokhoz fűztek szoros szálak, és Kis Károly, aki igen nagy ismeretsséggel rendelkezett részben az internálótáborból most szabadultak, részben a régi illegális, de a párttól időközben leszakadt kommunisták körében. A KB körül is kiépült egy erős mag, amely az egyre szerteágazóbb területeket fogta össze és közvetítette a pártvezetés felé. Így pl. a KB közvetve volt képviselve a Magyar Frontban, közvetve irányította a partizánszervezkedést, a különböző partnerekkel folyó tárgyalásokat.

1944 szeptember végén — több mint kétéves szünet után — ismét megjelent a Szabad Nép. Külön lapot adott ki a Központi Bányászbizottság „Harcoló Bányász” címen. Ugyancsak szeptember végén megalakult a párt Katonai Bizottsága Pálffy György vezetésével, tagjai Fehér Lajos és Sólyom László. Pálffy, aki 1944 júliusától a Magyar Front katonai propagandáját irányította, e feladatát továbbra is ellátja, de munkája oroszlánrészét a fegyveres harc szervezése foglalja le. A Katonai Bizottság Fehér Lajost bízta meg a budapesti partizáncsoportok szervezésével. Még szeptemberben megalakul a Szír, Marót, Laci-csoport és átszervezés alatt állott több, eddig „akciógárdaként” működő szervezet is. Ebben az időben azonban a Katonai Bizottság fő feladata a különböző náciellenes katonai csoportokkal a kapcsolatkeresés és a munkásság felfegyverzésének előkészítése. A KB közvetlen, de főképp közvetett úton igyekezett minden illegális polgári csoporttal összeköttetést teremteni, s egy-egy odaküldött képviselőjén keresztül ezeket helyes irányban befolyásolni. Különösen fontosnak tartotta a Magyar Fronthoz, valamint a szociáldemokrata párthoz és a szakszervezetekhez fűződő kapcsolatainak rendezését.

Mielőtt azonban e kérdésekre rátérnénk, meg kell emlékeznünk a Kommunista Párt 1944 szeptember végén kiadott, a magyar néphez intézett kiáltványáról, amely az egyre bonyolultabbá váló helyzetben ismételt állásfoglalás volt minden napirenden levő kérdésben, s az ország jövőjének várható alakulásában. A párt e kiáltványában újból leszögezte, hogy a náciellenes szabadságharcunknak kettős, egymástól elválaszthatatlan jellege van. „*Harc a megszálló német imperialista hatalom kiűzésével a független Magyarorszáért! Harc a magyar reakció megdöntésével a demokratikus Magyarország megteremtéséért.*” Tehát az előttünk álló harc mindenekelőtt antifasiszta, de egyben antifeudális és antiimperialista is, amely — az adott kedvező nemzetközi körülmények, mindenekelőtt a Szovjetunió felszabadító küldetése révén — megteremtheti a szocialista forradalom győzelmének feltételeit is. Az elvi kérdések tisztázása mellett e dokumentum megjelölte a közvetlen politikai és szervezeti feladatokat is. Mindenekelőtt a munkásosztály harci és szervezeti egységének megteremtését sürgeti, mert a „harc sikere attól függ, hogy osztályunk teljes, harcoss egységének megteremtésével ki tudjuk-e alakítani azt a szilárd, megbonthatatlan frontot, amelyhez bizalommal csatlakozhat a magyar nép túlnyomó többsége”. A munkásosztállyal vállalt küzdelemre szólítja fel a falvak népét, mert „a munkásság és parasztság ökle csak együtt nagy erő. Itt az ideje, hogy útésre lendüljön ez az ököl.” Felhívással fordul a Magyar Frontba tömörült pártokhoz és szervezetekhez is, hogy „lépjünk bátran és vezessük közösen döntő támadásra a nemzet összes

demokratikus erőit”. Mivel a Magyar Front ma még nem egyesíti az összes antifasiszta erőket, kezét kell nyújtania mindenkinek, hogy felsorakoztathassa maga mögé mindazokat, akik „becsületesen magyarok, őszintén szeretik népünket”, akik harcolni is akarnak a „szegedi nemzetgyilkos bűnszervezet” ellen. Követeli a kormány lemondását és a *Magyar Front kormányának megalakítását*. Követeli, hogy a honvédség nyújtson segítséget a munkásság és parasztság felfegyverzéséhez, hogy a „felszabadító szovjet csapatokkal együttműködve, kisöpörjük az idegen, rabló, megszálló csapatokat”.¹³

A Kommunista Párt erősödése, világos és határozott programja kedvezően befolyásolta a Magyar Front tevékenységét is, amelyben augusztus végén, szeptember elején — mint már említettük — ismét erősödtek a horthysta illúziók és kieleződőben voltak az eddig háttérbe szorult belső ellentétek. A kisgazdapárt képviselői, s részben a szociáldemokraták is előnyben részesítették a különböző horthysta személyekkel való tárgyalásokat, és túlzott bizakodással figyelték a „kiugrási kísérleteket”. Kétségtelen: ez átmenetileg növelte a Magyar Fronton belüli pozícióikat is. Ezért befolyásuk gyengítésére irányuló kísérletet láttak a KP azon javaslatában, hogy a Nemzeti Parasztpártot, amelynek vezetőivel időközben sikerült kapcsolatot teremteni, vonják be a Magyar Frontba és hevesen tiltakoztak is ellene. A tiltakozás még fokozódott is, amikor ismételt tárgyalások után sem tudták Dessewffyék Kovács Bélát, a Parasztszövetség főtítkárát és rajta keresztül e fontos szervezetet csatlakozásra bírni.¹⁴

A belső viták ellenére jelentős előrelépés is történt. Szeptember elején a három párt képviselőiből megalakult a Magyar Front Intéző Bizottsága. Elnöke Szakasits Árpád lett, a kommunistákat Kállai Gyula, a kisgazdákat, legitimistákat és egyházi csoportokat kezdetben Dessewffy Gyula, Pfeiffer Zoltán, Kenessey Pongrác, illetve Pálffy József képviselte. A bizottság megalakulásáról és fő követeléseiről szeptember elején röpiratot adtak ki. A röpiratból — ha homályosan is — kiderül, hogy az Intéző Bizottságot a nyilvánosság előtt „Magyar Nemzeti Felszabadító Bizottságnak”¹⁵ kívánták nevezni, már felhívásukat is e név alatt adták ki.

A felhívásban részben tükröződnek a partnerek nézetkülönbségei, részben pedig a polgári erők pozícióinak erősödése. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a röpiratban a Magyar Frontot — szemben a júniusi, a szervezet megalakulását bejelentő nyilatkozattal — a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt 1943-as augusztusi szövetségéből származtatják, és szó sincs ebben a felhívásban a Szovjetunió szerepéről, jelentőségéről, pedig az események ezt most sokkal jobban indokolták volna, mint 1944 júniusában. Ugyancsak hiányzik a röpiratból a konkrét harcra mozgósítás. Csak általánosságokban beszél a németellenes küzdelemről. Követelései között ugyan elsőként szerepel az „azonnali fegyverszünet és a Magyarországon tartózkodó németek lefegyverzése és kiűzése”, de a hogyanra, a teendőkre még csak utalás sem

¹³ Dokumentumok . . . 537—547. 1.

¹⁴ PI Archivum. BM VII. res. 1944. sz. n.

¹⁵ Eddigi kutatásaink során a fenti elnevezéssel csak 1944 novemberében Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetésével létrejött bizottság nevében találkoztunk, a most előkerült röpirat határozottan utal a két bizottság kontinuitására, bár a két, majdnem hasonló nevű bizottság között — tevékenységük tartalmát tekintve — lényeges különbség van. (A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság történetére vonatkozóan részletebben lásd: *Pintér István: A szlovák nemzeti felkelés és a magyar ellenállási mozgalom. Hadtörténelmi Közlemények, 1962, 1. sz.*)

történik. A röpiratban öt pontban felsorolt többi követelés is elmarad a júniusi nyilatkozatban foglaltaktól, s főként az szembeszökő, hogy a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtése helyett csak független, szabad Magyarország szerepel. Külön pontként szükségesnek tartják aláhúzni a termelőeszközök és gazdasági szervezetek, azaz a magántulajdon védelmét az öt pontos követelése között.¹⁶

Érdeemes a felhívással összevetni a Magyar Front katonai propaganda bizottságának — azonos időben megjelent — röpiratát. Utóbbi sokkal határozottabban fogalmazza meg a nemzet, elsősorban is a hadsereg előtt álló feladatokat. A nemzet választút elé érkezett — írják —, vagy kihasználja az előtte álló óriási lehetőségeket, vagy a katasztrófa elkerülhetetlen. „Gondolkodó katona előtt helyzetünk világos.” A Vörös Hadsereg egységei „rövidesen egyesülnek Titoval és akkor megindul ellenünk . . . a háború legnagyobb katlancsatája, nemcsak az összes Balkán-országokból idemenekült német erők semmisülnek meg, hanem egész országunk is . . . Csak egyetlen út van nemzetünk előtt, beállni a fasizmus ellen küzdő népek sorába. Csak egyetlen eszköz van erre: a Vörös Hadsereggel egyesülve kiverni a németeket hazánk földjéről!”¹⁷

A Kommunista Párt a Magyar Fronton belül jelentkező negatív vonások kiküszöbölésére a két munkáspárt pozícióinak erősítését, mindenekelőtt egységes fellépését szorgalmazta. Kállai Gyula meggyőzte Szakasits Árpádot arról, hogy „összhangba kell hozni a két munkáspárt politikáját és tevékenységét” — írja Kovács Imre. Javasolta, hogy a két párt alakítson „összekötő bizottságot” és az így „egyesített szociáldemokrata—kommunista politika legyen az ellenállás motorja . . .”¹⁸ Szakasits elfogadta a KP KB-nak javaslatát és a Magyar Fronton belül mind több kérdésben egységes álláspontot képviselve, igyekeztek ellensúlyozni a kiszegzák mesterkedéseit. A két párt közötti szorosabb együttműködés, a közös állásfoglalás azonban nemcsak a Magyar Fronton belül jelentkezett, mint pozitív tényező, hanem kedvező kiindulási alapul szolgált a két munkáspárt együttműködéséről megindult átfogóbb tárgyalásokhoz is.

1944 szeptember második felében kezdődtek el a megbeszélések a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt akcióegységéről. Az első — a tárgyalás alapjául szolgáló — tervezeten, amelyet a KP részéről Kállai Gyula és Rajk László készített, szeptember 25-i dátum van. E tervezet — bár alapjában azonos gondolatokat vet fel a később aláírttal — több lényeges pontban azonban mégis különbözik attól. Az első okmány,¹⁹ amely 6 pontban foglalta össze a teendőket, nem foglalkozik a szakszervezetekkel, nem érinti az ifjúság problémáit sem. Határozottabban fogalmazza meg viszont a két munkáspárt egységes fellépésének jelentőségét „a békéért, a független, szabad és egy radikális népi demokratikus Magyarország megteremtéséért” vívott harcban. A tervezet a két munkáspárt egyesülését „az egyetlen és egységes magyar forradalmi munkáspárt megalapítását” mielőbb elérendő célként tűzi ki. Ezzel szemben a végleges okmány sokkal óvatosabban fogalmaz. „A jelenlegi körülmények között a két párt egyesülési feltételeinek a kidolgozása csak

¹⁶ PI Archívum. Röpiratgyűjtemény. III. 18/1944/IX—2407.

¹⁷ Hadtörténelmi Intézet Levéltára (a továbbiakban HIL) HM Eln. 1945. 28156.

¹⁸ Imre Kovács: Im Schatten der Sowjets. Zürich, Thomas Verlag, 1948. 30. l.

¹⁹ SzOT Levéltár. 1949. VB 17/A d. Közli: Munkásosztály a népi demokráciáért. Bpest. SzOT Kiadás, 1947.

gátolná a két pártot a közvetlen és közös harci feladatok elvégzésében, ezért a két párt az egyesülés kérdésének megoldását a háború utáni időkre halasztja.” A módosítás nem véletlen. Egyrészt valóban a háború alatt — az adott körülmények között — ilyen döntő jelentőségű megállapodást nehéz lett volna aláírni, s főként ezt később az egész szociáldemokrata párttal elfogadtatni. Másrészt a kommunisták arra törekedtek, és ezt elsősorban Rajk László szorgalmazta, hogy a tárgyalásba Szakasits Árpádon kívül a szociáldemokrata párt más képviselőit, s ha lehet a Szakszervezeti Tanács vezetőit is bevonják. Szakasits vállalta, hogy az 1944 áprilisi kudarc ellenére ismét kapcsolatot keres a szakszervezetek vezetőivel; részben, hogy a Magyar Frontba bevonják őket, részben pedig, hogy az egységtárgyalásokat a szakszervezetekre is kiterjesszék.

A Szakszervezeti Tanács vezetői ekkor már több illegális polgári csoporttal — Szentgyörgyiékkel, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségével — álltak kapcsolatban, s rajtuk keresztül a kiugrási irodával is. Ugyancsak állandósultak a megbeszélések a Lakatos-kormány megbízottaival.²⁰ Az 1944 szeptember végi események, és főként az a tény, hogy a Vörös Hadsereg magyar földre lépett, hogy egyes, a Szaktanácstól magukat lassan függetlenítő szakszervezeti vezetők — Somogyi Miklós, Koltói Anna —, s különösen sok közép-funkcionárius bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba, valamint Szakasits ismételt felszólítása a tárgyalóasztalhoz készített néhány, eddig a Magyar Fronttal, elsősorban pedig a kommunistákkal tárgyalni nem hajlandó vezetőt is. A két munkáspárt között folyó tárgyalásokba így 1944 szeptember végén, október elején bekapcsolódott Bán Antal, az SzDP-ben mind nagyobb befolyással rendelkező közép-funkcionárius és Kabók Lajos, a Szaktanács vezetője. A tárgyalásokba bekapcsolódó jobboldali, illetve a bal- és jobboldal között ingadozó vezetők jelenléte természetesen változtatást követelt a tervezeten. Mindenekelőtt lehetővé vált, hogy az aláírásra kerülő okmány külön pontban foglalkozzék a szakszervezetekkel és a tervezetben külön pontként szerepeljen a közös szocialista ifjúsági szervezet megteremtése. Ugyanakkor az aláírás előtt álló végleges dokumentum a tárgyalások eredményeként több olyan kompromisszumos megfogalmazást is tartalmazott, amely az eredeti szövegben sokkal határozottabb és egyértelműbb volt. 1944. október 10-én az egységokmányt azonban csak Kállai Gyula és Szakasits Árpád írta alá. Kabók és Bán az utolsó pillanatban visszalépett.

A megállapodás mindenekelőtt a két munkáspárt messzemenő együttműködését biztosítja a náciellenes harcban és gátat emel a Magyar Frontban a kommunisták elszigetelésére, illetve szakításra irányuló kísérletek elé. A határozat hangsúlyozza, hogy a háború gyors befejezése és az új demokratikus Magyarország megteremtése „a munkásosztály harcos forradalmi egysége, határozottsága és vezetése” által biztosítható. Mindkét párt célja a szocializmus, de ezt csak a náccal való szakítás és „egy független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésén keresztül érhetik el”. E harcban szorosan együttműködnek és mindenben egyeztetik lépésüket az „azonnali hatállyal” létrehozandó „összekötő bizottságban”. Mint már említettük, a megállapodás rögzítette azt is, hogy a háború befejezése után a magyar munkásosztály forradalmi egységének továbbfejlesztése érdekében, a két párt egyesülésével

²⁰ PI Archívum. Dezsényi Miklós visszaemlékezése. SzOT Levéltár, 1945/3. Szakasits Árpád közlései.

megalakítják a munkásosztály egységes és egyetlen forradalmi szocialista pártját.

Igen nagyjelentőségű lett volna az egységokmánynak szakszervezetekre vonatkozó azon állásfoglalása, amely szerint „a két párt egyesülési időpontjától függetlenül haladéktalanul megvalósítandó a magyar munkásosztály egysége a szakszervezetek életében”. Az egységes „*Szabad Szakszervezetek Szövetségében*” történő döntéseknél egyik párt sem „akadályozza meg a munkásság szabad akaratanak kifejeződését”. Külön — az okmányhoz csatolt — záradékban kívánták rögzíteni a Szaktanács csatlakozását a Magyar Fronthoz és az antifasiszta harcban az egyes szakszervezetekre váró teendőket. A „záradék” szerint az összehívandó bizalmi értekezletek feladata mozgósítani a szervezett dolgozókat a Magyar Front területi és helyi szervezeteinek, továbbá az üzemi bizottságoknak létrehozására. A megalakítandó bizottságok feladatait a következőkben kívánták meghatározni: „azonnali sztrájkok, tüntetések szervezése a munkásság gazdasági követeléseinek alapján; szabotázások, robbantások fokozása, előkészületek az általános sztrájk kikiáltására és végül a munkásmilícia kereteinek azonnali üzemenkénti és szakszervezetenkénti kiépítése”.²¹ A szakszervezetekre várt volna a vidéki városok és falvak dolgozóinak mozgósítása is.

A megbeszélések befejeződésével a tárgyaláson résztvevő Kabók Lajos és Bán Antal, a Szakszervezeti Tanácsot helyettesítő Hetes Bizottság (tagjai: Kabók Lajos elnök, Bechtler Péter, Gyürey Rudolf, Hubai János, Karácsony Sándor, Kómúves József és Repa Károly) elutasító álláspontjára hivatkozva, az utolsó pillanatban megtagadták az egységokmány aláírását. Így a „Záradékot”, a szakszervezetekre vonatkozó megállapodásokat és az egységes ifjúsági szerv létrehozására vonatkozó pontot „az aláírók a napirendről levették”.²²

Kabókék magatartásában, visszalépésében a nagyfokú ingadozás mellett minden valószínűség szerint közrejátszott az a körülmény is, hogy a kormány október 7-én elrendelte a vasasok Magdolna utcai székházának bezárását.²³ A Hetes Bizottság, megrettenve a szakszervezetek elleni újabb támadástól, a legalitást féltve, nem mert szakítani a peyeri politikával, nem merte vállalni az aláírással járó veszélyeket és a szakszervezetekre háruló feladatokat. A visszalépésben ugyanakkor közrejátszott az is, hogy a „kiugrási iroda” értésükre adta, hogy számítanak támogatásukra. Így ők inkább közvetlenül Horthyék szolgálatába álltak, és az ő óhajaiknak megfelelően kívántak részt venni a kiugrásban. Lépésükkel megakadályozták, hogy a szakszervezetek az ellenállás, a Magyar Front reserves részeivé váljanak, egyben jelentősen csökkentették a két munkáspárt akcióegységének hatását is.²⁴

²¹ Az egységokmányt lásd: Dokumentumok... 561–565. 1.

²² Uo. Marosán György is megemlékezik memoárjában az egységtárgyalásokról. Könyvében arról ír, hogy Szeder Ferenc, volt SzDP főtitkár kivételével, aki a kommunistákkal bárminemű tárgyalást és megállapodást elutasított, Marosánnal kapcsolatban álló többi vezető — Szélig Imre, Mónus Illés, Karácsony Sándor, Kabók Lajos és Bán Antal — az együttműködés mellett volt. Marosán azonban végül is válasz nélkül hagyta, miért nem írta alá Kabók és Bán — a maguk részéről is „annyira fontosnak tartott — megállapodást”. (*Marosán György*: Tüzes kemence. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1968. 751–752. 1.)

²³ Magyarország, 1944. okt. 8.

²⁴ Mindenekelőtt megakadályozták, hogy a szervezett munkásság szakszervezeten keresztül elérhető többsége tudomást szerezzen e fontos okmányról. Másrészt a két párt lépéseit összehangoló „Összekötő Bizottság” továbbra is csak Szakasits Árpád és Kállai Gyula személyére korlátozódott. (Az akcióegység-okmányt először a Szabad

A két munkáspárt megállapodása a szakszervezetek távolmaradása ellenére is nagyjelentőségű, a kommunisták mintegy évtizede folytatott akcióegység-politikájának kiemelkedő eseménye. Szerepe nemcsak a nemzeti ellenállás fejlesztésében igen nagy, hanem ezen messze túl is nő. A nemzeti frontban a munkásosztály vezető szerepének hangsúlyozása szakítást jelent az eddigi SzDP gyakorlattal, amely a munkásosztályt a polgári pártok politikai uszályhordozójának szerepére kárhóztatta, és állásfoglalás az önálló proletár osztálypolitika mellett. Az egységkormány fektette le a két munkáspárt felszabadulás utáni együttműködésének, a peyeri megalkuvó politika gyors visszaszorításának az alapjait és kiindulópontja lett a munkásosztály egységes forradalmi pártja megteremtésének. A szociáldemokrata munkások, akik értesültek az egységfront-megállapodásról, egyöntetűen üdvözölték azt.

A két munkáspárt tárgyalásai, egységes fellépésük kedvezően befolyásolta a Nemzeti Parasztpártnak a Magyar Frontba való felvétele körüli vitát is. Mivel Dessewffy és Pfeiffer ismételten elutasította a parasztpártiak bevonását a kommunisták és a szociáldemokraták Tildyhez fordultak. Tildy Zoltán, akit az 1944 márciusi KGP nagyválasztmánya rendkívüli események idejére teljhatalommal ruházott fel, elfogadta a két párt javaslatát és hozzájárult a Nemzeti Parasztpárt csatlakozásához.²⁵ Így 1944 szeptember végén a Magyar Front a Nemzeti Parasztpárttal bővült. Ettől kezdve a NPP-ot a közös frontban Kovács Imre képviselte, fontosabb döntéseknél a kiscgazdapártot pedig Tildy Zoltán. Még szeptember elején csatlakozott a Magyar Fronthoz a Békepárt Diákbizottsága által életre hívott Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma, amely „Szabad Diákfront” néven illegális sajtót is kiadott.

1944 szeptember elejétől mind több jel mutatott arra, hogy a kormányzó és környezete közvetlenül is szeretne a Magyar Fronttal kapcsolatba lépni.²⁶ A másik oldalon a Magyar Front vezetői is hasonló gondolatokkal foglalkoztak. Utóbbiak ugyanis egyre nagyobb aggodalommal szemlélték a horthysta körök politikai vakságát és „tehetetlenségét”, valamint a németek és nyilasok készülődésének jeleit. Úgy döntöttek tehát, hogy memorandumot juttatnak el Horthyhoz, figyelmeztetve a közeledő katasztrófára, a rögtöni cselekvés és a fegyverszünet megkötésének elodázhatatlan szükségességére. Elhatározták, hogy közlik Horthyval a Magyar Front álláspontját és azokat a feltételeket, amelyek elfogadása esetén készek együttműködni a kormányzóval. A memorandumot, amelyet — egyes források szerint Kállai Gyula és Donáth Ferenc készített — pártjaik nevében Tildy, Szakasits és Kállai 1944. szeptember 20-án írta alá (ezen még nem szerepel a NPP képviselőjének a neve). Ebben megállapítják: „a Magyar Front súlyos történelmi felelőssége tudatában szükségesnek látja, hogy az utolsó pillanatban, amikor még az ország demokratikus pártjai és a magyar hadsereg között az ország megmentése és jövője érdekében az együttműködés megteremthető, a leghatározottabban leszögezze állás-

Nép 1944 októberi külön száma közölte, majd a felszabadulás után — 1945 februárjában — e szám hiányában rekonstruálták, 1947-ben közölték az első tervezetet, de a végleges, aláírt okmányt, amely 1956-ban, az ellenforradalom után Rákosi Mátyás páncélszekrényének mélyéről került elő, először a Párttörténeti Közlemények 1958 augusztusi száma közölte.)

²⁵ *Kállai Gyula*: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. Bpest, Kossuth. 1965. 228. l. A bevonásról 1944 szeptember végén külön röpiratot adtak ki és juttattak el zömében postán a falu dolgozóihoz.

²⁶ PI Archívum. Péter Gábor, Somogyi Miklós és Faust Imre visszaemlékezése. *Kovács Imre*: i. m.

pontját". Mivel Németország teljes katonai veresége elkerülhetetlen, számunkra nincs más választás — írják —, mint „az előrenyomuló orosz hadsereggel egyesülve”, megakadályozni, hogy „országunk földje hadszínterré váljon . . .” A Magyar Front kész a kormányzóval együttműködni, ha Horthy a kibontakozás érdekében hajlandó az alábbi feltételeket tárgyalási alapul elfogadni:

„1. A magyar hadsereg beszünteti a további ellenségeskedést a szövetséges hatalmak haderőivel, és az ország területén levő német haderőt lefegyverzi.

2. Magyarország bejelenti, hogy hadat üzen Németországnak.

3. Ezzel egyidejűleg delegációt küld a szövetséges hatalmak kormányaihoz a fegyverszünet megkötése, és a Németország elleni katonai együttműködés megteremtése érdekében.

4. Koalíciós kormány alakul a Magyar Front pártjai és a hadsereg képviselőiből.”

Követelték továbbá a demokratikus pártok üldözésének haldéktalan beszüntetését, a politikai foglyok szabadonbocsátását és a hadsereg, más fegyveres alakulatok, valamint a politikai hierarchia élén álló Hitler-barát vezetők leváltását és letartóztatását.²⁷

A memorandum, amelynek eljuttatását a kormányzóhoz Tildy vállalta, Bereczky Alberten keresztül először Ambrozyhoz, a kormányzói kabinet vezetőjéhez és rajta keresztül Horthyhoz került. Az „átvételtől Tildy értesítést kapott — írja Szakasits —, de ezután hetekig nem történt semmi”.²⁸ Bár a válasz késett, Horthy környezetével közvetlen kapcsolatok közben mégis teremtődtek. Kovács Imre régi ismeretségén keresztül kapcsolatba került Újszászy Istvánnal, a kémelhárítás volt főnökével, aki 1943-ban kapcsolódott be a Kállay-féle kiugrási kísérletekbe és ifjú Horthy Miklós szűkebb körvezetéhez tartozott. Újszászyhoz ugyancsak eljuttatták a memorandumot, s vele Kovács már a Magyar Front nevében tárgyalt.²⁹ Kovács, Szakasits és Újszászy is említést tesz feljegyzéseiben arról, hogy szeptemberben Kovács Imre és más megbízottak több alkalommal is tárgyaltak Újszászyval, sőt arról is tudunk, hogy Lázár Károly testőrtábornokkal és ifj. Horthyval is.³⁰ Horthyék részéről ezek a tárgyalások elsősorban tapogatózó jellegűek, és részükről sejtetni engedték, hogy készül valami.

Hasonló tárgyalásokra az ellenállás más, főleg polgári csoportjai és a szakszervezetek vezetői, valamint Horthy környezete között már korábban, vagy a Magyar Fronttal történő megbeszélésekkel egy időben sor került. Az október 15-i események jobb megértése szükségessé teszi, hogy e tárgyalásokról bővebben megemlékezzünk.

Horthy környezete, főleg pedig a „kiugrási iroda” a heterogén összetételű polgári csoporttal, a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségével talál szorosabb kapcsolatot azzal a hátsó szándékkal, hogy rajtuk keresztül befolyását kiterjessze az ellenállási mozgalomra. Ezért maga a Szövetség, de a „kiugrási iroda” is ide kapcsol több illegálisan vagy féllegálisan működő szervezetet. A Hazafiak Szabadság Szövetségét így 1944 őszén már szoros szálak fűzik a nyár folyamán alakult Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egye-

²⁷ Dokumentumok . . . 545—547. l.

²⁸ Szakasits Árpád: A demokrácia útján (Kézirat). PI Archívum. E. K. V. Gy. — 4.

²⁹ Kovács Imre: i. m. BM Archívuma: Újszászy vallomása.

³⁰ Kovács Imre: i. m. Újszászy vallomása. PI Archívum. Lázár Károly feljegyzése és Szakasits Árpád visszaemlékezése.

sületéhez, röviden a SzUMBE-hoz. A Szövetséget „erősítette” ebben az időben már több gyáros, gyárigazgató. Itt találjuk báró Aczél Edét, a Wesselényi Lövész Egyesület elnökét, továbbá az újpesti Egyesült Izzógyár igazgatóját, Jankovich Dénes grófot és a nagyhírű mérnököt, Bay Zoltán professzort. Rajtuk keresztül került az ellenállási mozgalomba Nagy Jenő vezérkari ezredes is több társával. A SzUMBE-n keresztül szoros együttműködés alakult ki a betiltott Magyar Nemzet újságíró gárdájával. Csatlakozik a szövetséghez a Revíziós Liga is, amely ekkor Fall Endre és Herczeg Ferenc vezetése alatt áll. Itt találjuk a neves filmrendezőt, Hamza D. Ákost. A Szövetségben a „kiugrási irodával” egyetértésben nagy gondot fordítottak arra, hogy erősítsék a szakszervezetek, tehát a baloldal felé kapcsolataikat. Így kerültek — többek között — összeköttetésbe az internálótáborból szeptember elején szabadult Somogyi Miklóssal, a MÉMOSz elnökével.

A Hazafiak Szabadság Szövetsége augusztus végén, illetve szeptember elején tárgyalásokat folytatott ifjú Bethlen Istvánnal. Utóbbi is különösen a kommunista kapcsolatáról ismert és internálótáborból augusztusban szabadult Faust Imre könyvkereskedővel, valamint Somogyi Miklóssal való együttműködés szorosabbra fűzését szorgalmazta. Cél: ez úton is megteremtsek a kapcsolatokat a politikailag egyre nagyobb jelentőséggel bíró Magyar Fronttal, befolyásolhatóság, ellenőrizhesség annak munkáját, továbbá: esetleg különbélke-tárgyalásokon a munkásság képviselőiként is felléphessenek. A MÉMOSz vezetői maguk is összeköttetések kiépítésén fáradoztak a polgári ellenállókkal, de fordított céllal. Így minisztériumokban, hivatalokban, egyetemen, hadseregben, sőt még a rendőrség és csendőrség között is voltak embereik. A VKF 2. osztályán pl. Mikó Zoltán századossal építették ki a kapcsolatot, akinek segítségével létesítették szeptember közepén a budai Bimbó utcában az első „partizántanyájukat”. Kezdetben 20—25, majd mintegy 50 ember állt kapcsolatban e „központtal”, ahol fegyvereket, robbanó anyagokat gyűjtöttek össze.³¹

Nem véletlen tehát, hogy az első nem hivatalos, a szovjet kormányhoz 1944. szeptember 22-én küldött fegyverszüneti delegációba Faust Imre is bekerült. Faust Imre és Somogyi Miklós, akik kiszabadulásuk után azonnal kapcsolatot teremtettek a KP-tal is, a moszkvai út előkészületeiről tájékoztatták a Kommunista Pártot, s felajánlották, hogy Faust helyét a küldöttségben átengedik a párt képviselőjének. A kommunista vezetők azonban sem a delegáció összetételét, sem küldetésének célját nem látták megfelelőnek, és ezért elutasították a küldöttségben való részvételt.³²

Az Aczél Ede vezette háromtagú, nem hivatalos delegáció Szovjetunióba történt útnak indulásával egyidőben került sor ifj. Horthy Miklós, Ambrózy Gyula és ifj. Bethlen Istvánnal előzetes megbeszéléseket folytató küldöttség — Magyar Ferenc vagy István (a visszaemlékezések ebben eltérnek), Polgár Dezső, a szociáldemokrata Takács József és Somogyi Miklós — találkozására a Várban. A küldöttség a német szövetség felbontását és a háborúból való azonnali kilépést követelte. Ifj. Horthy — mint ezt Somogyi Miklós visszaemlékezésében leírja — elsősorban az iránt érdeklődött, hogy vannak-e és hol a budapesti munkásságnak nagyobb illegális csoportosulásai. Ha fegyvert kapna a munkásság, hogyan mozgósítanák, fegyvereznék fel őket? Horthy e kérdésekre többször is visszatért. Somogyi az elsőre kitérő választ adott, a másodikra pedig megjegyezte: a munkásság mozgósítása és felfegyverzése

³¹ PI Archívum. Somogyi Miklós visszaemlékezése.

³² Uo. és Faust Imre visszaemlékezése, Donáth Ferenc és Horváth Márton közlése.

a munkásszervezetek feladata, és rendelkezésükre is állnak a mozgósításhoz szükséges eszközök. Ifj. Horthy javasolta, hogy egy újabb időpontban a küldöttség tárgyaljon a kormányzóval is.³³

Horthy és a fenti delegáció közötti megbeszélésre valóban sor is került szeptember végén vagy október első napjaiban. A visszaemlékezések egyhangúan arról szólnak, hogy a „vezérszónok” Somogyi Miklós volt, akitől Horthy megkérdezte, „ha maguk uralomra kerülnének, mit tennének a történelmi középosztállyal . . . akik az ország vezetői túlnyomó többségben . . . ?” Válasz: „Ezzel még nem foglalkoztam. Valószínű, hogy úgy ahogy van, nem maradhat.” Fiához hasonlóan ő is a munkásság felfegyverzésének, mozgósításának problémáit feszegette, és igen aktívan érdeklődött az iránt, „hogyan képzeljük el” a munkásság részvételét a kiugrásban. Válasz: „Először azt kellene tudnunk, hogy a kormányzat mit akar, milyen célból, mikor, hogyan akarja mozgósítani a budapesti munkásságot . . .” Horthy kitérően válaszolt, mind erre, mind a munkásság felfegyverzésére vonatkozóan.³⁴ Egyes visszaemlékezések szerint e tárgyalásokon szó volt a leendő miniszterelnök, illetve az államfő személyéről is. Az esetre, ha Horthy személye a fegyverszünet-kötésnél problémát okozna, helyére egy több tagú kormányzótanács felállítását javasolták. A fegyverszünetet végrehajtó kormány élére pedig Bethlen István volt miniszterelnököt ajánlották, aki „az illegális mozgalom szervezői által tanácsolt személyek közül válogassa ki munkatársait, az új kormány tagjait”.³⁵ Hasonló elképzelések az uralkodó osztály és a kispolgárság más náciellenes csoportjaiban is voltak. Erről számol be naplójegyzeteiben Fenyő Miksa felsőházi tag.³⁶ A javaslattevők 1944 október elején a „moszkvai nem hivatalos delegáció” visszatérte után fel is keresték az „öreg” Bethlent a Balaton melletti Boronkapusztán, ahova a fegyverszünet-kérés problémájával foglalkozó emlékezetes szeptember eleji koronatanács ülés után vonult vissza. Bethlen — vállalta a megbízatást, és feljött a fővárosba, hogy a kormányzóval véglegesen tisztázzák a tennivalókat.³⁷

E kitérő után térjünk vissza a Magyar Fronthoz.

A Magyar Front és a Horthy-csoport között első jelentősebb tárgyalásra szeptember végén, vagy október elején került sor. Az antifasiszta erőket a tárgyaláson Tildy Zoltán és Szakasits Árpád képviselte, a másik oldalt pedig Vörös János vezérkari főnök. A Magyar Front képviselőit a megbeszélésre elkísérte a kommunista Pálffy György.³⁸ Érdeemes megemlíteni, hogy a tárgyalások előkészítésére számos — az SzDP-val kapcsolatban álló — magasrangú tiszt is bekapcsolódott. Hadácsi Rezső, aki 1940-ben vált meg a hadseregétől, s ekkor közvetlen főnöke Vörös volt, egyengette a tárgyalás útját. Hadácsi, mint a Magyar Fronttal kapcsolatban álló személy, a kapcsolatteremtés érdekében kereste fel Kárloczai Ferenc vezérkari ezredes és Enczi Pál orvos vezérőrnagyot, aki egyben a kormányzóság orvosa is volt. Hadácsi révén kértek kölcsönös tárgyalási lehetőséget az érdekeltek.³⁹

³³ PI Archívum. 291—1—18—1.

³⁴ PI Archívum. Somogyi Miklós visszaemlékezése.

³⁵ PI Archívum. 291—1—18—1.

³⁶ *Fenyő Miksa*: Az elsodort világ. Bpest, Révai Kiadó. 1946. 362. l.

³⁷ PI Archívum. 291—1—18—1. Somogyi Miklós, Faust Imre visszaemlékezése.

³⁸ *Harsányi János*: Magyar szabadságharcosok a fasiszmus ellen. Bpest, Zrínyi Kiadó. 1966.

³⁹ PI Archívum. Szakasits Árpád visszaemlékezése és O L Hadácsi Rezső visszaemlékezése (Karsai Elek gyűjtése).

Minden valószínűség szerint erre a tárgyalásra készítették el a Magyar Front második memorandumát, amelynek tervezetét — a visszaemlékezők szerint — Donáth Ferenc, Kállai Gyula és Rajk László fogalmazta meg. Ez a memorandum az előzőnél sokkal határozottabb. Magán viseli a Magyar Frontban a baloldal megerősödésének tényét, különösképpen pedig azt, hogy a Vörös Hadsereg immár magyar földön feltartoztathatatlanul nyomul előre. A memorandumból világosan és egyértelműen kitűnik: nincs az az erő, amely a szovjet hadsereget magyar földön megállíthatná, s a felszabadulás után az ország demokratikus átalakulásának gátat szabhatna. De nem mindegy az, hogy a felszabadulás az utolsó pillanatban a szövetségesek oldalára átálló országgal együtt érkezik el, megrövidítve ezzel a háborút és a vele járó szörnyű pusztítást, vagy a szovjet hadsereg ellen, végsőkig tartó harcban, annak minden következményeivel együtt. Ez esetben „a bevonuló Vörös Hadsereg és a magyar nép csak ugyanolyan ellenséget láthatna a hatalmon levőkben, mint a német háborús bűnösökben” — írják. A fentiek eldöntésének kulcsa azonban — szögezi le a memorandum — „ma még az uralkodó osztály, első-sorban a katonai vezetők kezében van”. A 25 éves ellenforradalmi reakció és a náci megszállás ugyanis annyira gúzsba kötötte a magyar nép antifasiszta erőit, hogy csak passzív ellenállással és elszigetelt akciókkal tudják tanújelét adni szándékaiknak, s „mindez reménytelenül kevés a hazánk sorsát eldöntő történelmi pillanatban”. Az uralkodó osztály ma még jóváteheti az elmúlt 25 év bűneit, ha a dolgozó tömegekkel együtt és nem velük szemben vívja a fasiszma elleni végső harcot. Nem rejtik véka alá az emlékirat szerzői azt sem, hogy szándékuk a demokratikus rendszer megteremtése. A kormányzóval az együttműködés csak akkor lehetséges és lehet eredményes, ha tudomásul veszi, hogy a németek kiverése, a szövetségesek oldalára való átállás „elodázhatatlanul napirendre” tűzi „az ország demokratikus átalakítását”, és ennek tudatában teszi meg a kiugráshoz elengedhetetlenül szükséges intézkedéseket.

A memorandum végső soron olyan intézkedéseket sürget, amelyek aktivizálhatják „a nyílt küzdelmekből 25 év alatt elszokott magyar munkásságot és parasztságot”. Az intézkedésekre tett javaslatok többsége azonos az első emlékiratban foglaltakkal, de egy olyan új követelést tartalmaz, amely a németekkel való szakítás belső feltételeit jelentősen megjavíthatná. Ez pedig a párizsi tapasztalatok alapján a magyar munkásság felfegyverzése.⁴⁰

A Magyar Front vezetői részéről nagy várakozás előzte meg a Vörös vezérkari főnökkel tartandó tárgyalást. Feltehető, hogy a KP vezetői a tárgyalások kedvező kimenetele érdekében halasztották el a Gömbös szobor felrobbantását, amelyet eredetileg szeptember végére, illetve október elejére terveztek.

A tanácskozás a Várban, Kenessey Pongrácz Ilona utcai lakásán zajlott le, ahol a Magyar Front vezetősége megbeszéléseit általában tartotta. A tanácskozás idején a házat az SzDP budai rendezőgárdája biztosította. Szakasits és Tildy ismertették a Magyar Front álláspontját,⁴¹ majd közösen megvitatták a hadihelyzetet. „A vezérkari főnök beismerte, hogy az ország szempontjából könnyelműség az Oroszország elleni háború — állapította meg e tárgyalásról néhány hónappal később Szakasits Árpád. Rámutatott a nehézségekre,

⁴⁰ Dokumentumok . . . 548—551. l.

⁴¹ A korabeli visszaemlékezéseket és a memorandumokat összevetve, a fenti dokumentumban foglaltakat fejtették ki.

amelyek a kiugrás elé tornyosulnak. Megemlítette, hogy a vezérkar teljesen a németek oldalán áll és a hadseregben nincs egyetlen megbízható ember sem, akire támaszkodhatna abban a törekvésében, hogy a magyar csapatokat kivonja a harcokból." Vörös sokat sejtetően megemlítette azonban, hogy „a fegyverszünet létrehozása érdekében... nemcsak diplomáciai, hanem katonai téren is megtörténtek a lépések”.⁴² A tárgyaláson a Magyar Front képviselői felvetették a munkásság felfegyverzésének szükségességét is, és — a visszaemlékezők szerint — a vezérkari főnök ezzel egyetértve, mintegy 5 ezer munkás felfegyverzését látta lehetségesnek. Vörös arra is utalt, hogy „legalább még három hétre van szükség, amíg megfelelő katonai intézkedésekkel alátámaszthatja a fegyverszüneti kérelem sikerét”. Tildy és Szakasits végül a leggyorsabb intézkedések megtételét és szoros kontaktusban maradást sürgette. Egyes közlések szerint bizonyos kontaktus e tárgyalás után állandósult is.⁴³ E tanácskozást követően — néhány forrás szerint — megelőzően Kovács Imre és Rajk László kereste fel Újszászyt. „Rendkívül kemény és élehangú tárgyalás folyt itt le — írja ugyancsak Szakasits, amelyen Rajk kijelentette, hogy napok alatt kell tiszta helyzetet teremteni, napok alatt kell döntenie a kormányzónak a fegyverszünet megkérése ügyében, mert különben az ország elvesz.”⁴⁴ Ezen a megbeszélésen — amint Újszászy írja — Rajk átnyújtotta a kormányzónak szóló emlékiratot, amelyet ő eljuttatott Ambrozy Gyulához és Lázár Károly testőrtábornokhoz. A tárgyaláson Rajk határozott állásfoglalást követelt a munkásság felfegyverzése kérdésében, s továbbá Lázárral, s főként Horthyval közvetlen tárgyalásokat és közös, azonnali cselekvést sürgetett. Újszászy a követelésekkel egyetértve, ígéretet tett azok továbbítására.⁴⁵ Horthytól azonban még az első memorandumra is késett a válasz.

Miközben Horthy környezetével folytak a tárgyalások, jelentősen erősödött a Magyar Front is. Igen sok ellenállási csoporttal sikerült kapcsolatot teremtenie és tudomást szereznie ezek tevékenységéről, különböző tárgyalásaikról. Bár kezdeti, de lépések történtek a tennivalók összehangolására is. A KP Katonai Bizottsága egymásután teremtette meg a kapcsolatokat a polgári ellenállók különböző katonai csoportjaival. Így pl. Nagy Jenő őrnaggyal is, aki később jelentősebb szerepet vállalt az ellenállás katonai vezérkarának megszervezésében. Sok visszaemlékezésben találkozunk olyan megállapítással is, hogy üzemekben, minisztériumokban, katonai hivatalokban, a közhivatalok egész sorában megtalálhatók a Magyar Front emberei, a szervezet helyi csoportjai.⁴⁶ Megtörténtek az előkészületek azoknak az üzemeknek és más helyeknek, továbbá személyi felelősöknek a kijelölésére, ahova és akik eljuttatnák azokat a fegyvereket, amelyeket Horthyék — vállalva a memorandumban és a tárgyalásokon elhangzott követelések teljesítését — adnának a munkásoknak. Ilyen előkészítő megbeszélések folytak a MEMOSz-ban⁴⁷ a vasa-

⁴² Tiszántúli Népszava, 1945. márc. 20—25.

⁴³ PI Archívum E. K. V. Gy.—4.

⁴⁴ Uo. Újszászy a tárgyalás napjaként október 7-ét említi, valószínűleg ennél korábban volt. Kovács Imre és Újszászy is egybehangozóan hangsúlyozzák, hogy itt a munkásság felfegyverzésének követelése nagy súlyt kapott.

⁴⁵ Kovács Imre: i. m., Újszászy vallomása.

⁴⁶ PI Archívum E. K. V. Gy.—4., PI Archívum, Novák Károly visszaemlékezése, Markos György közlése, lásd továbbá *Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom, 1936—1945.* Bpest, Kossuth. 1965. 229. l.

⁴⁷ PI Archívum, Somogyi Miklós és Holovecz Mihály visszaemlékezése.

soknál a Ganz-Wagon gyárban,⁴⁸ a Gammában,⁴⁹ továbbá különböző üzemek baloldali munkásvezetőinek illegális összejövetelét szervezték meg ugyancsak e célból.⁵⁰ Voltak olyan kommunisták, akik azt a megbízást kapták, hogy nagyobb mennyiségű fegyver és lőszer elhelyezésére biztosítsanak megfelelő tárolási lehetőségeket.⁵¹

A KP s főként a Kossuth-rádió felhívására, de spontán kezdeményezésre is 1944 szeptember–októberében számos budapesti gyárban illegális üzemi szervezetek alakultak, vagy voltak alakulóban. Eddigi adataink szerint ilyen szervezetek alakultak Csepel több üzembrésében, amelyeket az október elején létrejött, Kalamár József vezette „13-as bizottság” fogott össze, a Dunai Repülőgépgyár kőbányai részlegében, a Fogaskerékgyárban, a Magyar Acélárugyárban, a MÁVAG-ban, az Egyesült Izzóban, a Mechanikai Cipőgyárban, a Kőbányai Sörgyárban, a Hazai Fésűfonóban és másutt. Vidéken Miskolcon, a Diósgyőri Vasgyárban jöttek létre üzemi csoportok, amelyeket a MOKÁN illetve ezen belül létrehozott Borsod vidéke Kommunista Pártja irányított. Hasonlóak alakulásáról tudunk Szegeden, Pécsen, a győri MÁVAG-ban, Ózdon és a bányavidékeken. Ezekben a szervezetekben mindenütt kommunisták és a szakszervezetek helyi csoportjainak képviselői foglaltak helyet.⁵²

Az uralkodó körök, a polgári ellenállás különböző csoportjaival folyó tárgyalások közben, sőt a Magyar Fronton belül is ismét és ismét visszatért a Kommunista Párthoz való viszony, a születő új Magyarországi társadalmi berendezkedésének kérdése. Az a probléma, hogy a kommunisták valóban hívei-e a koalíciós, a népfrontos politikának, vagy csak taktikából hajlandók együttműködni a különböző, de polgári nézeteket valló és a szocializmust elutasító erőkkal. Félelmüket, aggodalmukat csak növelte az a tudat, hogy Magyarországot a Vörös Hadsereg szabadítja fel, amely szerintük lehetővé teszi, hogy a KP azonnal a proletárdiktatúra útjára lépjen. A kommunisták a partnereknél tapasztalható félelem mellett azt is jól tudták, s ez még az 1944 őszi vitákon is dominált, hogy a polgári, kispolgári, de németellenes erőket a polgári demokráciának olyan megoldása vezérli, amely a dolgozó tömegek aktív közreműködése nélkül, „felülről” irányítva jönne létre. Ezért nem lelkesednek a dolgozó tömegekkel a szorosabb együttműködésért. Szemük előtt a skandináv államok, Svájc, főként pedig az Egyesült Államok és Anglia példája lebeg. Ez a demokrácia nem azonos a KP programjában meghirdetett népi demokráciával. A Kommunista Párt KB-a tehát úgy látta, hogy végleges, a Magyar Front által megvitatott és elfogadott programban tisztázni kell a demokratikus erők célkitűzését. Ez nemcsak a háború utáni együttműködés szempontjából, hanem a közvetlen mindennapi harcban is nagy mozgósító erőt jelentene. E feladatot kívánta betölteni a KP vezetőinek — Rajk László és Kállai Gyula — fogalmazásában elkészített programtervezet, amely 17 pontban sűrítette a demokratikus átalakulás teendőit.

⁴⁸ PI Archívum, Bartha Bertalan visszaemlékezése.

⁴⁹ PI Archívum, Polágyi Norbert visszaemlékezése.

⁵⁰ Uo. és Oroszvári József visszaemlékezése.

⁵¹ HIL Partizángyűjtemény, Várkonyi Géza visszaemlékezése, Horváth Márton, Fehér Lajos közlése.

⁵² *Rész Béla—Strassenreiter Erzsébet*: Az üzemi bizottságok szervezete (1944—1948). Történelmi Szemle, 1965. 2—3. sz. A szabadság hajnalán. Bpest, Kossuth 1965. 35—36. l., 201—202. l. PI Archívum: Lombos Ferenc, Molnár Ferenc, Polágyi Norbert, Nezvál Ferenc, Újvári Miklós, Zgyerka János visszaemlékezései.

Nem célja e munkának, hogy elemezze a dokumentum egyes tételeit,⁵³ csupán annyit tartunk szükségesnek hangsúlyozni, hogy a KP ebben félreérthetetlenül leszögezte: az újjászülető demokratikus Magyarország „a munkásosztályra és a parasztságra, a magyar nép nagy többségét kitevő és szilárdan demokratikus két osztályára, de úgyszintén a magyar társadalom összes dolgozó rétegeire (kisiparosság, értelmiség stb.) kíván támaszkodni”.⁵⁴ Vagyis a KP a munkás—paraszt demokratikus diktatúra államának feladatait fogalmazta meg e nagy jelentőségű okmányban.

A tervezetet megvitatta és jóváhagyta a KP Központi Bizottsága és javasolta, hogy terjesszék a Magyar Front Intézőbizottsága elé megerősítés és elfogadás végett. Ezzel is bizonyítani akarta, hogy a KP az igazi demokratikus erőkkel a szövetséget nem ideig-óráig tartó taktikai fogásnak, de nem is elvtelen kapcsolatnak véli, hanem hosszú, távlati perspektívával rendelkező, őszinte együttműködésnek tekinti. A viharosan fejlődő események azonban keresztülhúzták a programtervezettel kapcsolatos elképzeléseket, nem sikerült azt a Magyar Front Intézőbizottsága elé terjeszteni.⁵⁵

Mivel Horthy válasza a Magyar Front memorandumára még október elején is váratott magára, a KP KB utasította a Katonai Bizottságot a Gömbös-szobor felrobbantásának végrehajtására. Gondos előkészületek után — erre annál is inkább szükség volt, mert néhány nappal előtte „ismeretlen tettesek” szurokkal leöntötték a talapzatát és fokozottan figyelték a szobrot — a Padányi Mihály vezette Marót csoport a Nitrochimiai Intézettől szerzett nagy erejű robbanóanyaggal, a fasiszta vezér halálának évfordulóján, október 6-án ledöntötte az Erzsébet híd budai hídfőjénél álló márványszobrot. A fasiszta lapok másnap a megdöbbenés hangján írtak a „merényletről”. Akikhez nem jutott el a robbanás döreje, a fasiszta propaganda üvöltő hangján eljutott másnap a fegyveres harcra felhívó kommunista jeladás. Hogy erről van szó, még a fasiszták sem titkolták. Az emlékmű „egyes darabjait a robbanás ereje 30—50 méter távolságra is elröpítette és maga a talapzat is súlyosan megrongálódott — írja a nyilas Összetartás. Bizonyosság lehet arra, hogy szörnyű erejű robbanó anyagot használtak a merénylők.” Majd így folytatja: „Éreztük, hogy ez a rombolás a nemzet nagy egyetemének szólt...”⁵⁶ Ebben valóban nem tévedtek. A kommunista partizán akciógárdák egyben fokozták a náci és nyilas katonai járművek elleni robbantásokat is. Különösen megnövelték az ellenállásra, tüntetésre, robbantásokra felszólító röpirat-propagandát. Utóbbiba erőteljesen belekapcsolódott a polgári ellenállás is. Budapest utcái, házak, gyárak, középületek falai harcra mozgósító jelszavakkal teltek meg. A kormány a hallatlanul „elszaporodott” „röpcédula-háború” (a puccsra készülő nyilasok is fokozták ez irányú tevékenységüket) megállítására rendeletet adott ki, mely halálbüntetést helyezett kilátásba a terjesztők ellen. A rendelet hatálya kiterjedt azokra is, akik átveszik, vagy az utcán felveszik és tovább adják a röpiratokat.⁵⁷

Főleg katonai, de a belső helyzet gyors rosszabbodása, az október elején történt események végül is határozottabb intézkedésekre, köztük a Magyar Fronttal való közvetlen tárgyalásra készítették Horthyt.

⁵³ Az elemzést lásd *Szabó Bálint*: „Népi demokráciánk”. Kézirat.

⁵⁴ Dokumentumok . . . 553—557. l.

⁵⁵ PI Archívum, Kállai Gyula visszaemlékezése.

⁵⁶ Összetartás, 1944. okt. 10.

⁵⁷ Függelenség, 1944. okt. 5.

Horthyék a sok jelzés után végre — konkrét események kapcsán — kénytelenek tudomásul venni: a németek és nyilasok megneszelték a kiugrási előkészületeket és komolyan készülnek Lakatos, s ha kell Horthy eltávolítására, a szélsőséges nyilas csoportok hatalomra segítésére. Valóban 1944 szeptemberében politikailag és katonailag egyaránt megindultak az előkészületek egy szélsőjobboldali puccs megszervezésére. A nácik minden számításba vehető jobboldali erővel tárgyaltak, hogy Szálasi vezetésével, ha lehet az alkotmányos komédiát betartva, ha nem, anélkül megakadályozzák a kiugrást. Tárgyalást tárgyalás követ, elkészül a kormánylista, kormányprogram, megkezdődik a nyilasok felfegyverzése és a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetsége (KABSz) katonai csoportjainak mozgósítása. A szélesebb jobboldali koalíciót, mindenekelőtt a parlament jobbszárnyát volt hivatva összefogni és majdan az alkotmányos látszatot biztosítani a németek által kezdeményezett és a Ház elnöke, Tasnády Nagy András egyetértésével létrehozott Törvényhozók Nemzeti Szövetsége. A képviselők közül október első napjaiban már mintegy 130 honatya jelezte egyetértését a Szövetség megalakulásával. Ez ugyan még nem jelentette a parlament többségét, később számuk csökkent is, mégis megdőbbszentő, hogy 1944 végén a parlamentben még ennyi képviselő akadt, aki bízott a nácik győzelmében.

A kormány október elején tudomást szerzett a konkrét szervezkedésekről, de megelégedett csupán annyival, hogy október 5-én magához kérte a MÉP elnökét és figyelmeztette a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége kormányzó- és kormányellenes tendenciáira. Október 7-én pedig betiltotta a KABSz-ot, de az illegálisan tovább készülődött.

Más jel is mutatott a jobboldali készülődésre. A német vezérkar által szeptember elején ígért katonai segítség egy része időközben megérkezett, de a front helyett Budapest térségében rakodtak ki. Több, mint gyanús volt az a körülmény is, hogy Budapest védelmére, a kiugrás biztosítására Budapest körzetébe rendelt megbízható magyar csapatok helyett mindig mindig megbízhatatlan egységek érkeztek.⁵⁸ Az előkészületekhez tartozott az is — erről Horthyék, eddigi ismereteink szerint semmit sem tudtak —, hogy Magyarországra érkezett Otto Skorzeny, Mussolini kiszabadítója, aki Hitlertől Horthy kiugrása esetére a Vár elfoglalásának feladatát kapta. Skorzeny megbízatásának sikeres végrehajtásához egy SS és egy Wehrmacht ejtőernyős zászlóalj, a bécsújhelyi hadapródiskola egy motorizált zászlóalj, „személyes céljaira” pedig egy repülőrajt kapott. Magyarországra érkezett továbbá Bach-Zelewski SS-Obengruppenführer és Heinz Reinefarth SS vezető is, a varsói felkelés elfojtásában részt vett náci parancsnokok egyike, ugyancsak megfelelő katonai erősitésekkel.⁵⁹ A németek tehát alaposan felkészültek, csupán az zavarta őket, hogy nem voltak a kiugrás időpontjának birtokában. Ezért elhatározták, elébe mennek az eseményeknek. Első lépésük: a nyilasok közreműködésével október 8-án este elrabolták Bakay Szilárd tábornokot, Horthy bizalmi emberét, akit a kormányzó a főváros katonai védelmének, a kiugrás biztosításának előkészületeivel bízott meg.⁶⁰

Ez volt az egyik ok, amiért Horthy elhatározta, hogy tárgyal a Magyar Front képviselőivel. A másik ok: október 10-én a Vár titkos rádióján keresz-

⁵⁸ HIL Békeelőkészítő katonai bizottság anyagai. Vattay Antal vallomása.

⁵⁹ Hadtörténelmi Közlemények, 1964. 3. sz. 430–431. l.

⁶⁰ A német készülődésre részletesen lásd: *Rozsnyófi Ágnes*: A Szálasi-puccs. Bpest, Kossuth. 1962.

tül közölte a Moszkvában tartózkodó Faraghó Gábor vezette hivatalos fegyverszüneti delegációval.⁶¹ elfogadja a szövetségesek feltételeit, s a meghatalmazást küldi a fegyverszünet aláírására. Harmadik okként kell megemlíteni: a kormányzó környezetének még mindig nem sikerült pontos képet nyerni a baloldali erőkről, céljaikról. Úgy gondolták tehát, Horthy személyes „varázsa” és ilyen magasszintű találkozó ebből a szempontból is eredményes lehet. Erre utal az a tény is, hogy Horthy nem volt hajlandó Tildyvel és Szakasitscsal együtt fogadni a KP képviselőjét, Rajk Lászlót; remélve, hogy a megbeszélésen sikerül a KP-val szembefordítani, vagy legalább is leválasztani a Magyar Front többi pártját.⁶²

Október 11-én este fogadta⁶³ Horthy a Várban a Magyar Front képviselőit, Szakasits Árpádot és Tildy Zoltánt.⁶⁴ „Látszott rajta a letörtség — összegezi benyomásait Szakasits —, korántsem volt olyan határozott, mint régebbi időkben. Mi régen is tudtuk róla, hogy a mutatott határozottság nála igen rövid életű volt. Mindig annak adott igazat, akivel utoljára beszélt.” A küldöttek közölték Horthyval, hogy álláspontjuk nem változott a kormányzóhoz eljuttatott memorandumokban foglaltakhoz képest. Horthy is hangoztatta, hogy az ő álláspontja is végleges, a fegyverszünetről folyó tárgyalások „előrehaladott stádiumba jutottak és egy héten belül, de lehet, hogy hamarabb nyilvánosságra hozható . . . A kilátásokat mindenesetre kedvezőnek ítélte.” Beszéde további részében Horthy a rendszer legfőbb támasza, a nagybirtok mellett érvelt és hosszan fejtegette egy nagyobb arányú földreform káros következményeit. Tildy és Szakasits azonban a kiugrás feltételeire és az együttműködésre kívánta korlátozni a tárgyalást. Végül is elvben abban állapodtak meg, hogy felfegyverzik a munkásság megbízható elemeit. A fegyverek átadásáról majd értesítik a Magyar Front vezetőit. Megállapodtak abban is, hogy október 17-ére a Magyar Front általános sztrájkot hirdet és ezzel adják meg a jelt „az átállás elindítására”.⁶⁵

Ezt a találkozót vagy megelőzte, vagy követte (a visszaemlékezések ellentmondásosak) Rajk László megbeszélése Lázár tábornokkal. Itt a fő kérdés a munkásság felfegyverzése volt. Mint a visszaemlékezésekből kiderül, Lázár is kitért a határozott válaszadás elől, s a sok megbeszélés és ígéret ellenére teljesen tisztázatlan maradt a fegyverek átadásának módja.⁶⁶ Van tudomásunk arról, hogy a tárgyaló partnerek, a Magyar Front is, Somogyi Miklósék is kaptak több értesítést, hogy így és így jelenjenek meg, mert a kiugrás katonai feladatairól, illetve a fegyverek átadásáról lesz szó. Néhányan részt

⁶¹ 1944. okt. 1-én érkezett Moszkvába a fegyverszüneti delegáció, amelynek Faraghón kívül gróf Teleki Pál hajdani miniszterelnök fia, Géza és a Külügyminisztérium népes angolszász vonalát képviselő Szentiványi Domokos voltak a tagjai.

⁶² PI Archívum. E. K. V. Gy. — 4., Szakasits Árpád visszaemlékezése.

⁶³ Tildy mondotta később: „Életem egyik legszégyenteljesebb emléke, hogy a magyar kormányzóhoz nekünk, magyar politikai vezetőknek úgy kellett bejutnunk, mint a tolvajoknak; az éjszaka sötétjében csempészték be bennünket a Várba, kitéve a kockázatnak, hogy az őrséget tartó Gestapo felfedez minket és munkánk ezzel befejeződik.” (PI Archívum. Tildy hagyatéka, 7. dosszié.)

⁶⁴ A találkozóról csak Szakasits Árpád visszaemlékezései állnak rendelkezésre, így egyedül erre a forrásra vagyunk kénytelenek támaszkodni. Megemlítendő, hogy akik a találkozózn történetéről a tárgyalás után tudomást szereztek, megerősítik Szakasits állításait.

⁶⁵ Tiszántúli Népszava, 1945. márc. 22 — 25. PI Archívum. Szakasits Árpád visszaemlékezései.

⁶⁶ Imre Kovács: i. m. Kállai Gyula, Horváth Márton, Szakasits Árpád közlése.

is vettek ilyen megbeszélésen, de eredménytelenül, másokról pedig — tartva esetleges provokációktól — távol maradtak.⁶⁷

A Horthyval és megbízottaival folyó tárgyalásokon tehát nem sikerül a közös teendőknél, főképpen pedig a munkásság felfegyverzésében véglegesen megállapodni. A bizonytalanság így nemhogy megszűnt volna, ellenkezőleg, fokozódott. A mind kritikussabbá váló helyzetben a KP minden erővel azon fáradozott, hogy a munkások felfegyverzését és az általános sztrájk előkészítésének ügyét előbbre vigye. Az SzDP baloldali vezetőivel karöltve illegális csoportjai, valamint a szakszervezeti aktivisták révén, akik Kabókék tiltakozása ellenére is hajlandók voltak a munkában részt venni, megkezdődött az üzemekben is a mozgósítás. Számos gyár baloldali aktivistái illegális találkozókön vitatták meg a fegyverek átvételével és az általános sztrájk előkészítésével járó teendőket. A kommunisták szorgalmazták, hogy a munkásság — a Horthyval történt megállapodás bizonytalansága miatt — a különböző katonai alakulatokkal, helyőrségekkel teremtessen közvetlen kapcsolatot, és így próbáljon fegyverhez jutni. A feladatokat a párt két röpiratban is összegezte. Az egyiket a Magyar Front nevében a hadsereghez címezte, a másikat Budapest népéhez intézte. „A gyengülő német haderő be nem vetett részei . . . Budapest környékén és a Dunántúlon gyülekeznek . . . , hogy megkíséreljék vérbe fojtani a szabadságunk és függetlenségünk helyreállítására . . . a béke elérésére meginduló minden kezdeményezést” — írják a hadsereg tisztjeihez intézett felhívásukban. „Ne várjátok a taktikázó csak saját érdekeire tekintő, uralmát mindenáron meghosszabítani akaró kormányzat kezdeményezésére. Álljatok az események élére, gyorsítsátok meg az elkerülhetetlen folyamatot.” A fronton a Vörös Hadsereg oldalára való átállás, az arcvonalak megnyitása és a németekkel való azonnali szembefordulás, a hátszágban a munkásság és parasztság felfegyverzése és velük való szoros együttműködés biztosíthatja csak az átállás sikerét” — hangsúlyozza a röpirat.⁶⁸

A másik — Budapest népéhez — címzett röpirat a kiugrás, a fegyverek átadásával kapcsolatos huzavona, s bizonyos technikai okok miatt, csak október 15-én készült el, s az események miatt már terjesztésre nem került. Ha mégis idézünk belőle, annak oka fenti állításaink alátámasztása. A röpirat egyrészt tükrözi a Horthyék magatartása miatti bizonytalanságot, egyben figyelmeztet is arra a veszélyre, ami e miatt bekövetkezhet, másrészt a Horthyval történt szóbeli megállapodás értelmében október 17-ére meghirdeti az általános sztrájkot. A röpiratban — a munkásokat felszólítja — a főváros minden arra alkalmas közösségében készítsék elő az általános sztrájkot, hozzanak létre Szervező Bizottságokat, üzemekben pedig még külön munkásmilíciákat is. Hangoztatja: „Az általános sztrájk előkészületeit október 17-én, kedden estig be kell fejezni. Legyetek állandó készenlétben.” „Katonák! — hangzik a felhívás. Helyetek a munkásság oldalán van! Ne lőjjetek a népre, fegyverezétek fel a munkásságot!”⁶⁹

A hazai demokratikus erők tehát készek voltak Horthyval összefogni és megtenni a kiugráshoz szükséges előkészületeket, hogy biztosítsák a nácikkal való szakítás sikerét. De nemcsak a hazai, hanem a Szovjetunióban élő kommunista emigráció is sokat tett azért, hogy megkönnyítse a szakítást, és a lehetőségek szabta határok között hozzájáruljon sikeréhez is.

⁶⁷ Somogyi Miklós, Péter Gábor közlése.

⁶⁸ Dokumentumok . . . 559—560. l.

⁶⁹ *Harsányi János*: i. m. 523—524. l.

A Szovjetunióban élő kommunisták a moszkvai bizottság irányításával három területen fokozták tevékenységüket, úgymint a propagandamunka fokozásával, a partizánharc megindításával, valamint a fegyverszünet eredményes megoldása érdekében közvetlen katonai segítségnyújtás előkészítésével.

A Kossuth-rádióon keresztül és a fronton végzett propaganda két irányú volt. Először is leleplezték Horthyék, a Lakatos-kormány mesterkedéseit, egyoldalú béketapogatódzásait, az újra lábrakapó kivárás — „a mindenről lekésés” politikáját. Sorozatos adásokon keresztül tájékoztatták a magyar közvéleményt a Svájcban Bakách-Bessenyei és Angliában báró Apor Vilmos által a Szovjetunió háta mögött folytatott tárgyalásokról, a kiugrás egyoldalú kísérleteiről. Figyelmeztettek a készülő újabb náci puccsra. Féltreérthetetlenül leszögezték: ismét az antifasiszta szövetségesek belső ellentéteire spekulálni az egyszer már kudarcot vallott politika megismétlését jelentheti, de sokkal súlyosabb következményekkel. „Arra számítani, hogy az angol—amerikai hadsereg előbb fog Magyarországra bejönni, mint az orosz — minden egyébtől eltekintve — tisztán katonailag is, emeletes korlátoltság.”⁷⁰ Késlekedésre idő nincs. A magyar kormánynak, Horthynak véglegesen tisztázni kell a szövetségesekhez, mindenekelőtt a Szovjetunióhoz való viszonyát, békét kell kérni a szövetségesektől, mindenekelőtt a Szovjetuniótól. „Hiába »orientálódik« valaki *Angliára és Amerikára*, ha Oroszországgal kapcsolatban nem hajlandó tiszta vizet önteni a pohárba — hangoztatja a Kossuth-rádió. Elvégre nem amerikai—angol, hanem orosz hadsereg áll a határon. Nem Angliával és Amerikával, hanem Oroszországgal szemben segítettük Hitlert. Ha a szövetségesekkel békét akarunk kötni, akkor ehhez az első lépés: fegyverszüneti kérelem Oroszországtól. Ezt megkerülni nem lehet.” Ostorozza azokat a náci-ellenes csoportokat és politikusokat is, akik csak általában a szövetségesekkel és nem elsősorban a Szovjetunióval akarják tisztázni Magyarország viszonyát, és abban bíznak, hogy „angolszász közvetítéssel valahogy el lehet kerülni, hogy a Vörös Hadsereg bejöjjön hazánkba. Tudomásul kell venni, hogy támogatásunkkal, vagy anélkül az orosz hadsereg bejön az országba. Következményeiben azonban ez nem mindegy.” Magatartásuk a magyar néppel, Magyarországgal szemben azon múlik, hogy „milyen lesz a mi magatartásunk velük szemben, illetve milyen lesz . . . a németekkel és magyar szolgálkkkal szemben.”⁷¹

A kint élő kommunisták propagandájuk másik iránya a konkrét teendőkre, a dolgozók mozgósítására helyezte a hangsúlyt. Sürgették minden üzemben, munkahelyen a védelmi bizottságok, a fegyveres harcot vállaló akciócsoportok felállítását. Falvakban és városokban minden hazafi bevonásával létre kell hozni a nemzeti bizottságokat, amelyek kezdetben a nácik elleni mindenirányú küzdelem helyi harci szerveivé kell, hogy váljanak, s e feladat megoldása után a megszülető új hatalom helyi szerveivé alakulhassanak át. A Magyar Fronthoz hasonlóan sürgetik a „béke és honmentés” kormányának megalakítását, amelyben Horthyn és a jelenlegi kormányon kívül képviseltethetnék magukat mindazok, akik vállalják a nácik elleni harcot, de a kormány derékhadát a demokratikus erőknek és a hadsereg képviselőinek kell alkotnia.⁷²

⁷⁰ PI Archívum, Kossuth-rádió, 1944. szept. 9.

⁷¹ PI Archívum, Kossuth-rádió, 1944. aug. 21. Hasonló szellemű felhívással fordult a magyar néphez a Londoni Magyar Tanács is.

⁷² Lásd a Kossuth-rádió szeptember 15-e és október 10-e közötti adásait.

1944 augusztusára a Kijev melletti szjatasinói központi partizánképző iskolán befejeződött, vagy befejezéshez közeledett azoknak a magyar partizánoknak a kiképzése, akiket hazájukban szándékoztak bevetni. 1944 augusztusától kezdődően 10 partizánszervező csoportot indítottak útnak Magyarországra, vagy a vele szomszédos Szlovákiába, hogy megteremtsék a feltételeit egy átfogó magyar partizánmozgalomnak. Egymásután érkeztek a kijelölt körzetbe a különböző partizánszervező csoportok: Uszta-Priscsepa, Szőnyi, Dékán, Grubics-Fábri, Nógrádi és más csoportok.⁷³

A fegyverszünet sikeres előkészítéséhez a legjelentősebb hozzájárulást az 1. magyar hadsereg fogságba esett katonái között végzett munka jelentette. Ismeretes, hogy 1944 július–augusztusában mintegy 10 ezer magyar hadifogoly volt a front közvetlen közelében. A közöttük dolgozó kommunisták legfőbb feladatuknak tekintették a hadifoglyok, főként tisztjeik megnyerését, és egy magyar légió felállítását. A hadifoglyokra ható események — a német megszállás, a fronton szerzett tapasztalatok, Románia kiugrása — főként pedig a felvilágosító munka hetek alatt igen pozitív eredményeket hozott. A lavinát Gyulai Mihály százados, a 49. gyalogezred 1. zászlóaljparancsnokának fellépése indította meg. Egy hadifogoly nagygyűlésen egész zászlóaljával jelentkezett a felállítandó magyar egységbe. Ezután sorra jelentkeztek a többi tisztek is, mintegy 400-an. A IV. Ukrán Front katonai tanácsa nagy segítőkészséggel fogadta a magyar kezdeményezést és elsősorban azt a közben született javaslatot karolta fel, amely szerint meg kell kísérelni az 1. magyar hadsereg egészének megnyerését és szembefordítását a németekkel. Így született meg 1944. szeptember 16-án a magyar hadifogolytisztek memoranduma Miklós Bélához, az 1. hadsereg parancsnokához. „Katonák szólnak volt Előjárójukhoz — írják a bevezetőben.⁷⁴ Bízunk Nagyméltóságod nagy szakudásában és biztos ítélőképességében . . . A háború legutolsó szakaszába jutott, Németország közvetlenül is az összeomlás előtt áll. Ezt megértették . . . a német tábornokok legjobbjai is, többek között Paulus vezértábornagy . . .

Hazánk Hitler hódító háborúja következtében olyan súlyos helyzetbe jutott — folytatódik a levél —, mint ezeréves történelmünk során soha. Mi, akik felszabadultunk a német hírverés hatása alól, látjuk, megértettük, hogy Magyarország a végpusztulás szélére sodródott, de még nem vészett el . . . Magyarország sorsa az 1. honvédhadsereg kezében van! Ha ez a hadsereg haladéktalanul fegyverszünetet kér a határszállón álló Vörös Hadseregtől és haladéktalanul harcot kezd a német megszállók ellen, akkor Magyarország . . . független, szabad ország lesz.” A levél befejező részében annak a reményüknek adnak kifejezést, hogy Miklós Béla és katonái „megértik az idők parancsoló szavát” és „beszüntetik a harcot az oroszok ellen”, fegyverüket pedig „a németek ellen fordítják”.⁷⁵

A tisztek a memorandum átjuttatására háromtagú küldöttséget választottak — Gallay Emil őrnagyot, Gyulai Mihály századost és Neuberger Pál zászlóst. Farkas Mihálynak, a kommunista frontpropagandát irányító vezetőnek a javaslatára, szeptember 20-án Gyulait — Farkas Mihály társaságában —

⁷³ E partizáncsoportok tevékenységére vonatkozóan lásd: Fegyverrel a fasizmus ellen. Bpest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1968. Korom Mihály tanulmánya.

⁷⁴ Az aláírók számáról ellentmondóak az adatok. Visszaemlékezések 250–280 tiszt aláírásáról tudnak, a Magyar Hírlapban, amely a memorandumot közölte, 40 tiszt aláírása található.

⁷⁵ Magyar Hírlap, 1944. szept. 26.

fogadta a IV. Ukrán Front politikai osztályának vezetője, Tyulpanov ezredes. Tyulpanov kijelentette: „minden kérést, amit az első magyar hadsereg parancsnoka kér, akár egy páncélos hadsereget, akár egy repülő hadsereget, műszaki csapatokat, tüzérséget megadunk . . . , hogy támadását a németek ellen megkezdhesse”. Ehhez hozzátette még: „Kapitány, mindez, ami itt elhangzott, nemcsak az én egyéni véleményem, hanem Moszkva véleménye is.”⁷⁶ A delegáció útjával Zsukov tábornagy, a Nyugati Front főparancsnoka nemcsak egyetértett, hanem az akció kiszélesítését indítványozta. Javasolta, hogy hasonló levelekkel forduljanak az egyes hadosztályok parancsnokaihoz is.⁷⁷

Alapos előkészítés után⁷⁸ szeptember 24-én ment át a küldöttség a frontvonalon, először Vasváry vezérőrnagy fogadta őket, majd juttatta el a delegációt Husztra, Miklós Béla főhadiszállására. A küldöttség átjutása után az arcvonalszakaszon átdobtak 50, a front antifasiszta iskolájában képzett katonát 2 tiszt vezetésével, hogy a delegáció tárgyalásaival egy időben megismertessék, felvilágosítsák a tiszteket és katonákat a memorandum tartalmáról. Elkészült, majd átvitték a 4. hadosztályparancsnokhoz intézett felhívást is. Közben röpiratokkal teleszórták az első hadsereg állásait, melyekben ugyancsak tájékoztatták a katonákat a küldöttség céljáról.⁷⁹ Remélték, hogy a küldöttség nemcsak Miklós Bélához, hanem Pestre is eljut, mert a küldöttség vezetője, Gallay személyesen is ismerte Lakatost, s utóbbi ígértet tett: mindent elkövet, hogy Lakatos fogadja.

Huszton Miklós Béla fogadta a küldöttséget⁸⁰ és azonnal összeköttetést teremtett Horthyval is. A küldöttség két tagja visszamaradt (Gallay állítólag eljutott a fővárosba is és személyesen referált a kormányzónak) Gyulai pedig szeptember 28-án visszaérkezett Miklós vezérezredes azon szóbeli válaszával, hogy Horthy hajlandó Moszkva ajánlatát elfogadni, az 1. magyar hadsereg pedig megszerzezi az átállást. Közölte még, rövidesen írásban is „érdemleges választ ad a hazafias tisztek javaslatára”.⁸¹ Gyulai visszaérékezése után Tyulpanovval tárgyalt ismét.

A válasz pozitív tartalma tette lehetővé, hogy mindkét részről elkészült az együttműködés, a közös cselekvés terve. Illés Béla ír arról, hogy mind a két hadseregparancsnok, Petrov és Miklós is számolt azzal a lehetőséggel, hogy Horthy esetleg az 1. magyar hadseregnél fogja nyilvánosságra hozni a fegyverszünetkérését. Kéry, az 1. hadsereg vezérkari főnöke, Gyulai és Illés Béla is említi, hogy a terveket mindkét oldalról útnak indították, de sajnálatos módon nem érkeztek meg a hadseregparancsnokságra. Ha még ehhez hozzátesszük azt is, hogy Horthy október 11-én fogadta Miklós Bélát, ahol a fegyverszünet előkészítéséről és minden valószínűség szerint a hadifogoly tiszteket és a IV. Ukrán Front javaslatáról is szó volt, akkor értékelhetjük igazán e kezdeményezés igazi jelentőségét.

⁷⁶ OL, Gyulai Mihály visszaemlékezése, továbbá PI Archivum KI. II.—864.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ A küldöttség átmenetele előtt röpiratokkal teleszórták az arcvonalszakaszt, majd éjjel működésbe léptek az összes hangszórós készülékek, közölve, hogy küldöttség érkezik az 1. hadsereg főparancsnoksághoz, ne lőjetekek a küldöttségre. A piros, fehér, zöld zászlóval átlépő tisztekre egyetlen lövést sem adtak le. (Uo.)

⁷⁹ PI Archivum KI. II.—864.

⁸⁰ Gyulait különválasztották, külön is kihallgatták. Vele azonban csak Kéry Kálmán, az 1. hadsereg vezérkari főnöke beszélt és ő közölte Miklós Béla üzenetét is.

⁸¹ OL Gyulai Mihály, Kéry Kálmán, Illés Béla, HIL Krátky Julius az egyik hadosztályparancsnokhoz irányított tiszt visszaemlékezése.

A Kossuth-rádió a fentiek ismeretében⁸² október elejétől rendszeresen, sőt rendkívüli adásokban is az általános sztrájk, a fegyveres felkelés előkészítésére, a nép és a hadsereg önálló fellépésére, a tehetetlen és ingadozó Horthy-klikk eltávolítására hívott fel. „Az óra 12-t ütött”⁸³ — hangoztatta, — a németek és csatlósai beavatkozása napok, vagy órák kérdése. S ha nem lesz olyan erő, amely határozottan mer cselekedni, akkor az ingadozók, Horthyék és a németbérencek harcában feltétlenül az utóbbiak maradnak felül.

Horthyt sok minden figyelmeztette tehát a náci veszélyre, de még több volt az a biztató jel, amelynek birtokában a megfelelő — főleg katonai — intézkedések végrehajtása esetén nem minden remény nélkül nézhetett volna a nációkkal való szakítás sikere elébe.

Mit tett, hogyan készült fel Horthy?

Október 11-én este, miután Horthy elfogadta a fegyverszüneti feltételeket, — bár az írásbeli meghatalmazás késett⁸⁴ — Faraghó a Kremlben, Molotov jelenlétében aláírta a fegyverszüneti egyezményt. Az aláírással Horthy kötelezettséget vállalt, hogy az 1937 után szerzett területeket kiüríti, szakít és szembefodul a náci Németországgal, amelyhez a szovjet kormány „csapataival kész segítséget nyújtani”. A szovjet kormány kész volt azonnal teljesíteni a kormányzó azon kérését is, hogy három napra állítsa le a szovjet csapatok előnyomulását, s így lehetővé váljék katonai erők visszavonása Budapest védelmére és a kiugrás biztosítására. A szovjet fél egyben Faraghón keresztül kérte, hogy a magyar vezérkar megfelelő felhatalmazással bíró, a hadműveletekről jól tájékozott tisztet küldjön a 2. Ukrán Front, Malinovszki főhadiszállására, a kiugrás pontos katonai tervének egyeztetésére.

Az átállás katonai tervének a végrehajtására tett intézkedések, ha felszínesen vizsgáljuk és nem nézünk a dolgok mélyére, látszólag megfelelőek.

Ime az előkészületek dióhéjban: Horthy még október 10-én vagy 11-én kinevezte Aggteleki Béla altábornagyot az elfogott Bakay helyére Budapest védelmének megszervezésére. Lázár tábornok a Vár védelmét kapta, Hardy Kálmánt, a folyamórség parancsnokát ugyancsak a Vár és a Duna-hidak biztosításával bízták meg. Az 1. hadseregből Farkas Ferenc tábornok — akit Horthy miniszterelnöknek is kiszemelt, ha Lakatos nem vállalná a fegyverszünettel járó kötelezettségek végrehajtását — utasítást kapott a 10. hadosztály Budapestre szállítására. (A hadosztály előőrsei október 15-én csupán Hatvanig jutottak, a tábornok viszont október 14-én már jelentkezett Horthynál.) Október 11-én Horthy Vattay altábornagy, főhadsegéd a kiugrási előkészületek egyik kulcsembere társaságában fogadta Miklós Bélát, egyes közlések szerint Veres Lajost is, a 2. hadsereg parancsnokát,⁸⁵ és tájékoztatta őket a kiugrás előkészületeiről. Mindkét parancsnok vállalta, hogy egységeit szembefordítja a németekkel és felveszi az összeköttetést a szovjetekkel, ha a megbeszéltséget — „1920. III/1-es rendeletem végrehajtandó” — megkapják. A 3. hadsereg parancsnoka, Heszlényi tábornok németbarátsága

⁸² Farkas Mihály Rákosi Mátyáshoz intézett szept. 25. levelében kérte, hogy a Kossuth-rádió minden eszközzel dolgozzék azon, hogy az akció sikere országos ügyé váljék. (PI Archívum KI. II—864.)

⁸³ Kossuth-rádió, 1944. okt. 14-i adás.

⁸⁴ Csak október 12-én lépte át a frontot Nemes József őrnagy, aki Horthy írásos meghatalmazását vitte.

⁸⁵ Vattay Antal vallomásában azt írja, hogy Veress nem tárgyalt Horthyval, hanem Geréb alezredes útján kapta meg a tájékoztatót, aki viszont a jelszót a nációknak elárulta.

miatt nem jöhetett számításba. A két hadseregpáncsnokságon azonban nagyon kevés előkészület történt e fontos feladatok végrehajtására, a vezérkari főnökök is csak sejtették, de még ők sem tudták pontosan, hogy mi is készül, főleg azt nem, mi a teendő.

Október 13-án Utassy Lóránt londoni katonai attasé jelent meg Malinovszkij főhadiszállásán Szeged mellett. Ő azonban teljesen tájékozatlan volt a magyar katonai eseményekről, s így dolgavégezetlenül, illetve Malinovszkij marsall megfelelő vezérkari tiszttel átküldését sürgető kérésével érkezett vissza és referált október 14-én Horthynak.⁸⁶

Az 1. magyar hadsereg főhadiszállásán közben megfelelő előkészületek folytak Kéry vezetésével a kormányzói vonat fogadására. (Hogy a kormányzót fogadták volna, Kéry csak október 15-e után tudta meg. Vannak utalások arra is, hogy Horthy utimarsallja október 13-án utasítást kapott a kormányzói különvonat előkészítésére.) Október 13-án Vörös János vezérkari főnökötől parancs érkezett mindkét hadseregpáncsnokságra, amely szerint október 14-én Szatmárnémetiben a vezérkari főnök tárgyal a közös teendőkről a hadseregpáncsnokokkal és vezérkari főnökeikkel. Már útra készülődtek — írja Kéry —, amikor újabb parancs jött, hogy a megbeszélés elmarad.⁸⁷

Összegezve az elmondottakat, október 14-én, a fegyverszünet előestéjén lényegében tehát senki sem tudta pontosan, mit kell tennie, mikor kerül sor a fegyverszünet proklamálására. A munkásság felfegyverzése érdekében — a már említett — bizonytalan ígéreteken túl semmi nem történt. A Magyar Front és más csoportok, a szakszervezetek is⁸⁸ Horthy ígéretének megfelelően október 17-ére, illetve 18-ára készülődtek, s minden intézkedésük ilyen irányú volt.⁸⁹ Október 15-én a katonai előkészületek is elégtelenek. A főváros védelmére a csapatok nem érkeztek be. Horthy — hiába kérlelte az időközben a fővárosba érkező Bethlen István, Miklós Béla és mások is — úgy döntött: nem megy az 1. hadsereghez. S mindezt tetézte, hogy a hadsereg vezetése sem volt megbízható kézben.

Horthy október 14-én este közölte Lakatos miniszterelnökkel és a Várban összehívott 5 megbízható miniszterével, akik eddig jórészt az események passzív szemlélői, hogy október 15-én fegyverszünetet kér és holnapra összehívja a Koronatanácsot. A kormányfő és a miniszterek — a meglepetéstől felocsudva — Vattaytól a fegyverszünet katonai előkészületeiről érdeklődtek. A főhadsegéd katonai vonalon kielégítőnek ítélte a helyzetet. „Számoltunk azazal — írja —, hogy harcra kerül sor a németekkel, mely küzdelemlnél a helyi ismereteket jobban tudjuk kihasználni... és a munkásság nagy tömege mellettünk van.”⁹⁰ Ezt követően a miniszterek — mivel nem kaptak tájékoz-

⁸⁶ HIL Utassy Lóránd visszaemlékezése.

⁸⁷ OL Kéry Kálmán, Vörös János visszaemlékezése.

⁸⁸ Lázár a szakszervezetek teendőiről okt. 10-e után tárgyalt Kabók és Karácsony titkárokkal, a két utóbbi ugyancsak egyeztetette a teendőket a Szentgyörgyi-csoporttal is. Miben állapodtak meg, pontosan nem tudni. A Magyar Frontnak voltak olyan értesülései, hogy a szakszervezetek támogatják a kiugrást. Feltehető, hogy itt is volt szó fegyveres támogatásról. Erre utal az is, hogy okt. 15-én a Vasas székházban a betiltás ellenére igen lázas készülődés folyt, továbbá, hogy 15-én este a vasas vezetők közül többen (Koltói Anna is) fegyveres fellépésről tárgyaltak, Szakasits Árpád is hasonló tartalmú üzenettel fordult hozzájuk, ami azonban már nem jutott el az illetékesekhez.

⁸⁹ Az üzemek kommunista, szocialista csoportjainak vezetői között okt. 15-én újabb illegális megbeszélésekre került sor, amelyek tárgya az általános sztrájk előkészítése és a munkások felfegyverzése volt.

⁹⁰ HIL, Vattay Antal vallomása. Hasonlóan nyilatkoztak a Koronatanácscon is.

tatást a fegyverszünet aláírásáról — kidolgozták a megkövetendő fegyverszünet feltételeit. Az általuk javasolt feltételek között szerepelt többek között: a Finnországban történetekhez hasonlóan a német csapatok hagyják el az országot, a három szövetséges nagyhatalom szállja meg Magyarországot és a magyar rendőrség vegyen részt a rend fenntartásában.⁹¹ Ezeket az anakronisztikus elképzeléseket csak tetézte a kormányfőnek az a lépése, hogy átnevezte Horthy fegyverszüneti proklamációjának szövegét, amely sem katonai, sem politikai téren konkrét teendőket nem tartalmazott, egy szó sem volt benne a magyar nép mozgósításáról, s kihuzatta belőle azt az egyetlen harcra utalást is, amely szerint „a németekkel a mai naptól kezdve Magyarország harcban levőnek tekinti magát”.⁹²

Az október 15-i Koronatanács, majd a fegyverszüneti proklamáció nyilvánosságra hozása előtt olyan események történtek, amelyek az amúgy is előkészítetlen átállás sorsát megpecsételték és teljes tehetetlenségre kárhóztatták az eseményekbe előzően bevont, de bizonytalanságban várakozó politikai és katonai erőket. Október 15-én a nácik és a nyilasok, akik a fegyverszünet pontos dátumát nem ismerték, elhatározták, átveszik a kezdeményezést. Már október 14-én megjelent a puccs „alkotmányos” megoldására összetákolt „Országgyűlési Képviselők Nemzeti Szövetségének” felhívása, amely a vég-sőkig való kitartásra szólította fel a nemzetet az ingadozó, ellenséggel cimboráló, árulásra készülő vezetőkkel szemben.⁹³ Még ugyanaznap, más források szerint 15-én délelőtt, a Nagymező utcában, a „Taurus” raktárhelyiségében a teendők megbeszélésére összegyűlt Szentgyörgyi-csoport mintegy 100 tagját a csendőrök, a nyilasok a Gestapo segítségével összefogdosták és elhurcolták.⁹⁴

Már ez is jelezte, hogy a németek mindenre el vannak szánva, de Horthy és környezete ezt minden különösebb ellenintézkedés nélkül tudomásul vette. Így a nácik bátran szöhatték további provokációs terveiket. Ifj. Horthy máig is tisztázatlan célú⁹⁵ jugoszláv kapcsolatait használták fel arra, hogy a kormányzó fiát október 15-én délelőtt a Gestapo csapdájába csalják és le tartóztassák. Majdnem ezzel egyidőben Vörös vezérkari főnök 12 órás ultimátumot kapott Guderiantól, a Wehrmacht vezérkari főnökétől, amelyben követelte a Vörös által néhány órával előbb kiadott, a magyar csapatok Tisza — Bodrog-vonalra való visszavonására vonatkozó parancs semmisnek nyilvánítását. Egyben közölte: Magyarország német stratégiai terület, ahol csak a német főparancsnokságnak van joga parancsokat kiadni. E két utábbi esemény tovább rontotta a kiugrás esélyeit. Horthy, fia elrablásával lényegében a németek foglya lett, az ingadozó Vörös az utolsó, döntő pillanatban ugyan-csak meghátrált.

Ilyen körülmények között ült össze a Koronatanács, ahol még mindig azon vitakoztak, hogy joga van-e Horthynak fegyverszünetet kérni, amikor azt csak az országgyűlés gyakorolhatja. Ezekben a tragikus órákban Horthy a Koronatanács ülése közben fogadja Veessenmayer és Rahn német követeket, majd visszatér az ülésre, elfogadja a kormány lemondását, hogy azután vál-

⁹¹ *Rozsnyóci Ágnes*: i. m. 79. 1.

⁹² Uo. 80. 1.

⁹³ Magyarország, 1944. okt. 14.

⁹⁴ HIL, Vattay Antal vallomása, PI Archívum Dezsényi Miklós visszaemlékezése.

⁹⁵ *Hennyey Gusztáv* volt külügyminiszter: „Magyar erőfeszítések a második világ-háború befejezésére” c. könyvében közli ifj. Horthy azon később kelt levelét, mely szerint nem Tito partizánjaival akart tárgyalni, hanem Nyugatra való távozását akarta elő-készíteni. (Köln. 1965. Széchenyi Kör kiadása.)

tozatlan összetételben újra kinevezze. Közben, anélkül, hogy a kormány pontosan tudná, mi is történik körülötte, a rádióban 13 órakor elhangzik a kormányzó proklamációja.⁹⁶ Amilyen anakronisztikusan hatnak, példanélküli felelőtlenséget tükröznek az előkészületek, olyan kétségbejuttatóan tragikusak a következmények.

A proklamáció után a Várban történtek jórészt ismertek. Horthy hosszabb huzavona után miniszterelnöke aktív közreműködésével elfogadja a nácik feltételeit. Október 16-án saját és családja biztonsága fejében lemond Szálasi Ferenc nyilasvezér javára államfői tisztségéről. A bukás „méltó volt” ahhoz a 25 évhez, amelyet nevével fémjelzett. Az a sok szenny és vér, amely államfői méltóságának megszerzéséhez és megtartásához tapadt, utolsó lépésével és annak következményeivel többszöröseire növekedett.

A proklamáció teljesen váratlanul és az előkészületek lázában érte az ellenállás erőit. A Magyar Front vezetői a Várban az Ilona utcában tanácskoztak, amikor a proklamáció elhangzott. Dühösek, tehetetlenek voltak, pontosan nem tudták mi történt. Később, amikor az események kedvezőtlen irányban kezdtek kibontakozni, Szakasits futárral levelet küldött a vasasokhoz, melyben általános sztrájk meghirdetésére szólította fel a szakszervezeti vezetőköt. A futár azonban már nem tudott átjutni Pestre. A Magyar Front zavarát növelte, a munkások mozgósítását a váratlanság mellett egy másik, látszólag jelentéktelen körülmény is akadályozta; a proklamáció vasárnap hangzott el. Horthy részéről ez talán nagyon is tudatos volt, nem akarta, hogy az üzemekben nagy tömegben dolgozó munkások mozgósíthatók legyenek, vagy önállóan cselekedjenek. Így a munkások mozgósítása lehetetlen volt, spontán fellépésük is minimálisra csökkent. Tucatjával állnak rendelkezésünkre olyan visszaemlékezések, melyek szerint munkások, értelmiségiek, parasztok a proklamációt követő általános „örömmámor” óráiban egy-egy ismertebb baloldali személy lakásán összejöttek, hogy tárgyaljanak arról, mi is most a teendő. Sok helyen elhangzott: fegyvert kell szerezni és Horthyt kell támogatni. Mire azonban az első felocsúdásból a tanakodáson túl tényleges cselekvésre határozták volna el magukat, az események egészen más fordulatot vettek. Sokan kénytelenek voltak a letartóztatás elől menekülni.

A német megszállás óta raboskodó és október 15-én a börtönből szabaduló Bajcsy-Zsilinszky Endrét a proklamáció után a különböző politikai csoportok képviselői keresték fel, hogy vele is a konkrét teendőkről tárgyaljanak. A késő esti órákban a helyzet változása miatt azonban Bajcsy-Zsilinszkynek és a vele tárgyalóknak menekülni kellett, nehogy a nyilasok rajtuk üssenek. Jól jellemzi a kialakult helyzetet Darvas József „Város az ingoványon” c. könyvében: „Szinte rohanva megyek végig a Nagykörúton . . . »Éljen a különbéke!« — kiáltom a szembejövők arcába . . . — írja. Néhányan velem kiáltják, olyanféle arkifejezéssel, hogy »ki tudja, hátha csakugyan . . .« S ez a »ki tudja, hátha csakugyan« hangulat az uralkodó: nagyon kevesen vannak, akik nyíltan, boldogan mernek ünnepelni. Ezekből azért hamarosan kis csoportok verődnek össze, szavalókórusok hangja száll — de a nagy többség, Budapest »igazi« népe tétova és bizonytalanlkodó.”

Érdemes megemlíteni néhány nagy munkásközpontban azokat a konkrét akciókat, amelyek a munkások mozgósítását célozták. Csepelen a „13-as bizottság” kezdeményezésére a proklamáció után a munkások egy nagyobb

⁹⁶ PI Archívum, Koronatanács jegyzőkönyve.

csoportha felvonult a munkásotthon elé, letépte a Nemzeti Munkaközpont tábláját és tüntetett a béke mellett. Szándékukban volt másnap a gyár leállítására is, de az események kedvezőtlen alakulása ezt lehetetlenné tette.⁹⁷ Hasonló célú felhívással fordult Miskolcon és Diósgyőrött a MOKAN vezetősége a szakszervezetekhez. A fegyverszünet támogatására ugyancsak le akarták állítani a gyárat, és felvonultatni a munkásokat. Október 16-i gyári nagygyűlésen az összerterelt munkások a nyilas vezetőbe beléfojtották a szót és Horthyt éltették.⁹⁸ Az Ózdi Vasgyár dolgozói október 15-én a községháza előtt gyülekeztek és fegyvert követeltek a fegyverszünet biztosítására.⁹⁹ Tolna székhelyén, Szekszárdon egy fegyverkező csoport a proklamáció után fegyveres felkelést készített elő, hogy a városban biztosítsák a fegyverszünet sikeres végrehajtását.¹⁰⁰ Vattay Antal vallomásaiban arról tesz említést, hogy a kormányzó felhívása után igen sok szervezet, csoport támogatásáról biztosította Horthyt, és felvilágosítást kértek a teendőket illetően. Vattay — mint írja — Aggtelekyhez utasította őket a konkrét feladatokra vonatkozóan.¹⁰¹ Így az érdeklődők a nyilasok karmába jutottak, hiszen a proklamáció elhangzása után Aggtelekyt azonnal lefogták, és Hindy vette át a Budapest feletti parancsnokságot. Feltehető, hogy nemcsak Vattayt, hanem másokat is kerestek hasonló céllal. Sokat mondó — bár végkövetkeztetésében túlzó és hamis — Hennyey Gusztáv külügyminiszternek Horthy október 16-i lépését indokló megállapítása: „Az október 15-i események mozgásba hozták Budapesten az ellenállási szervezeteket. Ezek a munkásság nagyrészét, a baloldali beállítottságú köröket és ama rétegeket foglalták magukba, amelyek a háború folytatását céltalannak tartották. A munkásságnak aktív fellépése már komoly formát öltött, s így esetleg összetűzések, egy polgárháború körvonalai már kialakulóban voltak. Ezt pedig mindenáron meg kellett akadályozni.”¹⁰²

A Kossuth-rádió a proklamációt követő sorozatos különadásaiban, a várható német támadás elhárítására szólítja fel a nemzetet, elsősorban a főváros népét, amelyet leginkább fenyeget ez a veszély. Külön szól a hadsereghez, melynek fellépése sorsdöntő ezekben az órákban. „A honvédség ne várja be a német támadást, hanem biztosítsa magát fegyveresen a németek ellen Budapesten és vidéken éppúgy, mint a fronton. Felsőbb parancsra nem szabad várni. Amíg Horthy vagy Vörös parancsai megérkeznek, addig már késő lesz . . . A budapesti helyőrségnek, az 1. és 2. hadseregnek azonnal cselekednie kell . . .”¹⁰³ Üdvözli a magyar fegyverszünetet és ugyancsak harcra, együttműködésre hív fel a Szlovák Nemzeti Felkelés besztercebányai rádiója. Hasonló felhívások hangzanak el a jugoszláv partizánok részéről is. Így pl. külön felhívás szól a muraszombati magyar katonai parancsnoksághoz, hogy az együttes harc, közös teendők megbeszélésére folytassanak azonnali tárgyalásokat. „Együttes harc közös ellenség ellen. Éljen Horthy! Éljen Tito tábornagy” — fejeződik be a felhívás.¹⁰⁴ Sajnos a hadsereg parancs-

⁹⁷ Fegyverrel a fasiszmus ellen 173. l.

⁹⁸ Uo. 154–155. l.

⁹⁹ Lásd: *Kirschner Béla—Rác Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. Századok, 1963. 4. sz.*

¹⁰⁰ Fegyverrel a fasiszmus ellen. 121. l.

¹⁰¹ HIL, Vattay vallomása.

¹⁰² *Hennyey Gusztáv*: i. m. 39–40. l.

¹⁰³ PI Archívum, Kossuth-rádió 1944. okt. 15.

¹⁰⁴ PI Archívum Bm VII. res. 1944–1–2013.

noki kara részben elárulta Hadurát, részben pedig tehetetlenek, gyávának bizonyult a sorsdöntő órákban.

A proklamáció után a hadsereg akcióba lépésére vonatkozó jelszó kiadásának elmaradása és a Vezérkar többségének átállása, Vörösingadozása, majd a harcot folytató parancsa, részben megbénította, részben pedig azonnal a nyilasok mellé állította a fegyveres erőket. A Gestapo, a náci különítmények és a nyilasok az átállt katonai egységekkel azonnal megszállták a rádiót, a minisztériumokat, középületeket és a helyőrségi laktanyákat, az ellenálló vagy habozó tiszteket letartóztatták. A Vár védelmét ugyan Lázár testőrsége és a budapesti őrszázalaj 16-án reggelig — Horthy távozásáig — biztosította, de a Dunai flottilla, a főváros védelmére összevont és beérkezett kisebb egységek — a parancsnokok lefogása után — a nácik oldalára álltak. A fővárosban néhány egység még 15-én éjjel, 16-án délelőtt tartotta magát, de a túl-erő, s főként az árulás következtében feladták a harcot.¹⁰⁵

A fronton a 2. hadsereg parancsnokát, Veress Lajost néhány órával a puccs után saját vezérkara tartóztatta le. Az 1. hadsereg parancsnoka, aki előzőleg alig tett valamit a hadsereg átállításának biztosítására, október 15-én ugyancsak tehetetlenek, Horthytól független elhatározásra képtelenek bizonyult. Több mint egy napos késedelmeskedés után, amikor a letartóztatás veszélye már őt is fenyegette, a vezérkar egy részével, egész hadseregét hátrahagyva átállt a szovjet hadsereg oldalára. Bár átállása után azonnal példája követésére szólította fel katonáit, akik közül több mint 10 ezren követték is parancsnokukat, tette jelentőségét mégis nagyban csökkentette az a körülmény, hogy a reá háruló történelmi felelősség elől megfutamodva a legkritikusabb időpontban csak saját személyére vonta le a következtetéseket. „Miklós Bélával a születő magyar demokrácia nyert egy miniszterelnököt — írja Tóth Sándor —, de átállásával elveszett egy 300 ezer fős hadsereg a felszabadító harc számára.”¹⁰⁶

A Hitlerrel való szembefordulás október 15-én Horthyék magatartása, a hadsereg vezérkarának árulása, a demokratikus erők szervezetlensége és felkészületlensége, valamint a nyilasok és a németek gyors akciója következtében meghiúsult. Október 15-ének kudarca szerves következménye a 25 éves fasiszta rendszer mélységesen nép- és haladásellenes politikájának. Azokban a végzetes órákban úgy akartak szakítani Hitlerrel, hogy *nem akartak* szembefordulni a német megszállókkal, és ami e mögött van, 25 éves ellenforradalmi fasiszta múltjukkal. „Horthyék ugyan belátták a háború tovább folytatásának nemzetgyilkos jellegét — szögezte le néhány nappal a puccs után a Kommunista Párt KB-a Nyílt Levelében —, de 25 esztendősi reakciók felfogásukat nem tudta áttörni még a magyar nemzet egyetemes érdekeinek követelménye sem. Katonailag ki akarták vezetni az országot a háborúból, de politikailag féltek a Vörös Hadseregtől és a magyar nép demokratikus erőitől. A honvédség átszervezésének mellőzésével, és a magyar demokratikus erők kikapcsolásával

¹⁰⁵ Fegyverrel a fasiszmus ellen. 197—204. 1.

¹⁰⁶ Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 3. sz. (Miklós Béla a felhívás után hajlandó volt arra is, hogy a hadifoglyok és az átszökött katonák élére állva részt vegyen a fasiszta elleni harcban. Okt. 15-e után a szovjet kormány részéről azonban megnövekedett a magyar hadsereggel szembeni bizalmatlanság. A történetek után jelentősen csökkent egy önálló magyar egység fellépésének jelentősége. Ugyanakkor a szovjet kormány azt remélte, hogy néhány hét alatt Budapestet felszabadítja. PI Archívum KI. II. 863.)

akarták végrehajtani vállalkozásukat. Ez okozta próbálkozásuknak szánalmas összeomlását.”¹⁰⁷

Sokan — a történészek közül is — azt állítják, hogy a náci túlerő úgyszólván vérfelfojtotta volna a kiugrást. Kétségtelen, hogy 1944 októberében Magyarországon — fronton és hátszágban — egyes adatok szerint több mint 50 német hadosztály tartózkodott. Említettük, hogy a fővárosban a nácik külön is felkészültek a kiugrás megakadályozására. Mások — főként a kiugrás sikertelenségéért felelős személyek — a varsói felkelés tragédiájára hivatkozva — próbáltak, vagy próbálnak menlevelet adni a felelősöknek. Mindkét érvelés többszörösen sántít. A túlerő ugyan igaz, de egyrészt a magyar csapatok létszáma is jelentős — 3 hadsereg, s mintegy 9 tartalék hadosztály — ha fegyverzetben, s főként a németek elleni harcban tisztikara messze a kívánalmak mögött maradt is. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a Vörös Hadsereget, amelynek előőrsei Kecskemét határában álltak, a szovjet kormány felajánlott sokoldalú segítségét, valamint a dolgozó tömegek többségének a kiugrással együttérző és kellő felkészítés, sőt csupán a proklamáció ilyen irányú felszólítása esetén azt aktívan is támogató erejét. Varsó sorsa természetesen figyelmeztető jel volt, tragédiája a felkészületlenség és a nyugatiak politikai machinációinak szörnyű következménye. Ilyen veszélyre a baloldali erők figyelmeztették is az uralkodó osztályt; hangsúlyozva az alapos felkészülés és minden politikai hátsógondolat nélkül az antifasiszta erőkkel való összefogás és együttes fellépés szükségességét. Akik csak egyoldalúan Varsóra hivatkoznak, azok elfelejtik, hogy Budapestet Horthy lépése miatt, majdnem Varsóhoz hasonló sors érte, Horthy lépésének kudarca végső soron nem is a túlerő, hanem a felkészületlenség, s főként a múlttal való határozott szembenézés félelmének következménye. Ezért találó a KP azon megállapítása: „A Szálasi bábkormányt nem is annyira a német szuronyok ereje, hanem a Horthy-féle »szegedi« politika emelte hatalomra.”¹⁰⁸ Magyarországon, ahol — szemben Romániával és Bulgáriával — megvolt még egy szélsőjobboldali fordulat lehetősége, ahol Hitler volt szövetségeseinek sorozatos „pálfordulásai” miatt különösen készült a kiugrás megakadályozására, ott a felkészületlenség, az ingadozás, határozatlanság és „politikai megfontolások” csak a történetekhez vezethettek. Végtelen hiba volt, hogy az egész kiugrási kísérlet jórészt egy emberre, Horthy személyére épült. Amikor a nácik őt ügyesen semlegesítették, vele bukott az egész vállalkozás is.

Bár a fő felelősség Horthyt és klikkjét terheli, de csak féligazságot mondanánk, ha elhallgatnánk az antihitlerista erők felelősségét, mulasztásait. Magyarországon hiányzott a tömegek kellő szervezettsége, nem volt meg a kellő harckészségük. Vágytak ugyan a békére, a Hitlerrel való szakításra, de mozgósításukhoz olyan országos megmozdulásra lett volna szükség, amely kilendítette volna őket fásultságukból, amely végre saját erejük tudatára ébresztette volna őket. Október 15-e, ha megfelelően előkészítették volna és Horthy, esetleg a magyar uralkodó osztályok más prominens vezetője vállalja a Magyar Front memorandumiban foglaltak végrehajtását, Romániához hasonlóan, ilyen esemény lehetett volna. Ezt Horthyék is jól tudták és egész vállalkozásuk kudarcát ebben kell keresni. Ez utóbbiban keresendő annak magyarázata is, hogy a náciellenes polgári csoportok, de a Magyar Front is a kiugrás előkészítésének időszakában miért fordított többszörösen több időt (voltak,

¹⁰⁷ Dokumentumok . . . 566—577. l.

¹⁰⁸ Uo.

akik csak erre fordítottak időt) Horthyval való tárgyalgatásokra, mint a tömegek felkészítésére. „Nem elég csupán a propaganda a tömegek harcba lendítéséhez. A propagandát nyomon kell követnie a szervezés aprólékos, türelmes, szívós munkájának. A Magyar Front ezt a munkát nem végezte el, igen nagy részben ezért hiányzott és hiányzik ma is a tömegek kellő harckészsége. És sajnos, ettől a hibától a KP sem volt teljesen mentes” -- állapítja meg önkritikusan a Nyílt Levél.¹⁰⁹ Ha van is túlzás, a kudarc miatti túlzott önmarcangolás a KP KB ebben, az antifasiszta erőkre vonatkozó megállapításában, alapvetően helyes a következtetés. Ha most el is tekintünk azoktól a hibáktól, amelyek a háború első három évében az antifasiszta tábor jellemezték, a német megszállás, sőt közvetlenül a kiugrás előtt is jórészt helytállóak a megállapítások.

Október 15–16-a végzetes napjain így az utolsókat vonagló magyar fasizmus kormányrúdja „törvényes” keretek között a náci utolsó, de gátlástalan kiszolgálójának, a nyilas sőpredéknek a kezébe került.

И. Пинтер:

Венгерское сопротивление 15ое октября 1944. года

Резюме

В тяжелых условиях немецкой оккупации Венгрии, по инициативе коммунистов, в середине мая 1944 года оформился Венгерский Фронт. К антифашистскому союзу присоединилась Коммунистическая Партия, Социалдемократическая Партия, Партия Мелких Сельских Хозяев, несколько буржуазных групп и церковных организаций, противостоящих немцам. Профсоюзы, которые и в дальнейшем могли легально существовать, не желали в нем участвовать. Целью союза было: начать новую борьбу за свободу, новую народную войну против тех, кто вторглись в страну. Внутри Венгерского Фронта наблюдалось единство в вопросе о борьбе против немцев, однако имели место разногласия в вопросе о методах борьбы. Коммунисты, и отчасти и левые социалдемократы выступали за активные формы борьбы, вплоть до вооруженного сопротивления, остальные выступали лишь за пропаганду и за установление связей в первую очередь с Хорти и его окружением.

Ранней осенью 1944 года, после того, как Румыния и другие «союзники» Германии выступили из войны, положение Венгрии стало особенно тяжелым. Хорти и его окружение прибегали к новым попыткам «выступления» из войны, тем самым оказывая воздействие на требующую разрыва с Германией общественность и на некоторые партии Венгерского Фронта. Коммунистическая Партия, положение которой внутри антифашистского блока усилилось в результате присоединения к фронту Национальной Крестьянской Партии и так же в результате соглашения с социалдемократами об единстве акции, в двух направлениях развивала свои действия: 1) выступала за массовые акции, за вооружение рабочего класса, 2) выступала за переговоры с Хорти, в интересах подготовки такого выступления из войны, при котором руководящая роль принадлежала бы правительству, составленному из представителей армии и Венгерского Фронта. Особенно вторая часть предложения коммунистов была принята Венгерским Фронтом, в результате чего два меморандума были переданы регенту Хорти, в котором в общих чертах излагалась ожидаемая ситуация. Хорти ведет переговоры с представителями других подпольных буржуазных групп и профсоюзов, не принадлежавших к Венгерскому Фронту, и под конец так же и с представителями Венгерского Фронта. В это же время уполномоченные Хорти в Москве подписали предварительный договор о перемирии, и регент Хорти со своей стороны сделал шаги в интересах военной подготовки «выступления»

¹⁰⁹ Uo.

из войны. Переговоры его с Венгерским Фронтом в наиболее важном вопросе, в вопросе о вооружении рабочих, не привели к конкретным результатам. Лишь на словах было решено, что 17-го октября, в день «выступления» из войны, рабочие всеобщей стачкой, демонстрацией и оружием поддержат акцию. Коммунистические и социалдемократические рабочие готовятся, и на подпольных встречах координируют свои акции итд.

Немцы и скрещеннострельцы узнали о плане попытки выступления из войны и в быстром темпе готовились к акции против нее. Подготовка Хорти характеризуется бесплановостью, нерешимостью, и главным образом отказом от активной поддержки народных масс. Провозглашение 15-го октября намерения о выступлении из войны происходит без ведома как вовлеченных в подготовку лиц, так и сил, способных противодействовать ожидаемым акциям немцев. О заявлении Хорти большинство осведомляется путем радио; все стоит нерешительно.

И руководителей Венгерского Фронта постигает неожиданно заявление Хорти. Воскресенье, — мобилизация заводских рабочих вполне невозможна. Хотя и происходят планомерные и стихийные массовые акции в интересах обеспечения выступления из войны, (на острове Чепель, в г. Озд, Дюшдьер, Сексард итд.), однако, они из-за вооруженного сопротивления немцев и скрещеннострельцев, не могут разворачиваться. Утром 16-го октября при содействии немцев власть перешла в руки Партии Скрещенных Стрел.

В заключении автор подробно анализирует причины неудачи выступления из войны.

I. Pintér:

La résistance hongroise et le 15 octobre 1944

Résumé

Dans la situation extrêmement grave formée après l'occupation de la Hongrie par les Allemands, au milieu de mai 1944, et sur l'initiative des communistes, se forma le Front Hongrois. Cette alliance antifasciste incorpora les partis communiste et social-démocrate, le parti des petits propriétaires, quelques groupements bourgeois anti-allemands, ainsi que certains organismes ecclésiastiques. Par contre, les syndicats, qui déployaient légalement leur activité, se refusèrent à adhérer à l'alliance. «Déclencher une nouvelle guerre d'indépendance, une nouvelle guerre populaire contre les envahisseurs» voilà les buts que l'alliance incrivit à son ordre du jour. Au sein du Front Hongrois un accord régnait quant au déclenchement des combats à mener contre les nazis, mais des divergences de vue se firent prévaloir en ce qui concernait les méthodes de ces luttes. Les communistes et en partie les sociaux-démocrates de gauche eux aussi sollicitaient les formes actives des combats, la résistance armée comprise, les autres se contentèrent de la propagande et ne cessaient d'insister sur le développement des rapports avec Horthy et son entourage.

A l'automne 1944, après que la Roumanie et les autres «alliés» des nazis sortirent de la guerre, la situation en Hongrie devint particulièrement grave. Horthy et les siens se mirent à initier de nouvelles manoeuvres «de sortie» et ce faisant il réussirent à influencer l'opinion publique, sollicitant la rupture avec les nazis, voire exercer une pression sur certains partis du Front Hongrois. Le parti communiste, dont la situation se vit renforcée au sein de l'alliance antifasciste, par l'adhésion au Front du parti national paysan et par l'unité d'action avec les sociaux-démocrates, fit des efforts en deux directions: 1. d'une part il ne cessait d'insister sur l'organisation des actions de masse et sur l'armement de la classe ouvrière; 2. d'autre part il se prononça pour des négociations avec Horthy, afin de préparer une telle sortie de la guerre où le rôle décisif reviendrait à un gouvernement formé des représentants de l'armée et du Front Hongrois. La suggestion des communistes, en particulier, cette dernière partie, venait d'être admise par le Front Hongrois qui remit au régent deux mémorandums esquissant les conditions du dénouement. Horthy et son entourage se montrèrent enclins à entamer des pourparlers avec d'autres groupements bourgeois clandestins n'appartenant pas au Front Hongrois, avec les syndicats, et enfin avec les représentants du Front. Entre temps, les délégués de Horthy signèrent à Moscou l'armistice préliminaire et le régent prit des démarches afin de préparer sur le plan militaire «la sortie de la guerre». Cependant les négociations avec le Front Hongrois n'en-

registrèrent pas de succès quant à la question la plus importante: l'armement de la classe ouvrière, des accords verbaux eurent lieu, toutefois, précisant la date de la sortie au 17 octobre 1944, action qui aurait dû être appuyée de la part de la classe ouvrière par une grève générale, des manifestations et par une résistance armée. Les ouvriers communistes et social-démocrates se préparaient à concerter leurs tâches à des réunions clandestines.

Ayant pris connaissance des tentatives de sortie, les Allemands et les croix-fléchées ne tardèrent pas à prendre des démarches afin de les évincer. Les préparatifs entrepris par les hortystes se révélaient être inorganisés, se caractérisaient par des hésitations. Horthy et les siens se refusèrent nettement d'être appuyés activement par les masses populaires. Le 15 octobre, la déclaration de la sortie de la guerre eut lieu à l'insu de ceux qui en furent informés d'avance et qui auraient pu contre-balancer les actions des Allemands. Leur majorité s'en renseigna des diffusions de la Radio. Ainsi, ils se trouvaient dans un désarroi. Les dirigeants du Front Hongrois furent eux aussi surpris par la déclaration. C'était dimanche, dès lors la mobilisation des ouvriers des entreprises fut absolument impossible. Des mouvements de masse réguliers et spontanés eurent pourtant lieu — à Csepel, à Ózd, à Diósgyőr, à Szekszárd etc. — pour assurer la réalisation de la sortie, mais ceux-ci, en raison des contre-actions lancées par les Allemands et les croix-fléchées ne surent pas se développer. Le 16 octobre, dans la matinée, aidé par les nazis, le parti des croix-fléchées devint l'usurpateur du pouvoir.

Pour terminer l'auteur consacre une analyse détaillée aux raisons qui se trouvaient à l'origine de l'échec des tentatives de sortie.

Francia tervezet magyar-lengyel felkelésre 1796-ból

A francia külügyminisztérium levéltárának Ausztriára vonatkozó politikai levelezés-gyűjteménye rendkívül becses történeti forrást rejt magában: a magyar jakobinus mozgalom felszámolása és a Kosciuszko-felkelés leverése után keletkezett felkelési tervet.¹ Ezt egy bizonyos Van Lennep (?) juttatta el Durand-nak, a direktórium tagjának, 1796. december 23-án. Kísérőleveléből kitűnik, hogy az említett tervezet szerzője Lennep meg nem nevezett barátja, aki nemrég tért vissza Magyarországról. Nagyon fontos a kísérőlevélnek az a megállapítása, hogy az illető személyesen beszélt mindazokkal, akiket a felkelési tervben felsorol. Ezt nem tartjuk valószínűnek, hihetőbbnek látszik, hogy néhányukat kereste fel és ezek tájékoztatták őt a többiek politikai beállítottságáról, az általános hangulatról. „Arról biztosít engem, hogy a magyar nemzet csak a legnagyobb ellenszenvvel (répugnance) állítja ki az újoncokat, hogy amit megad, kényszerből teszi, végül hogy még azok is belefáradtak a háborúba, akik különben nem csatlakoznak a francia eszmékhez.” Végezetül a levélíró felajánlja, hogy a részleteket illetően további felvilágosításokkal szolgál, amennyiben Durand erre igényt tart.

Mielőtt rátérnénk magának a felkelési tervnek a jellemzésére, röviden ismertetjük a harmadik irat tartalmát. Ez egy kelet-európai felkelési terv, ugyancsak Durand-nak, december 31-i keltezéssel. Ugyanaz a kéz írta, mint a Magyarországra vonatkozó levelet, de a szövegből is kiderül, hogy nem a lengyel- és magyarországi viszonyokban tájékozott anonim személytől, hanem ennek pártfogójától származik. Őt úgy tájékoztatták, hogy teljes bizonyossággal lehet számítani Lengyelország és Magyarország lakóinak többségére a felkelés kirobantásában és véghezvitelében, amely teljesen új rendet honosítana meg Európának ebben a részében. A lengyelek és magyarok azonban csak akkor cselekedhetnek, ha az érdekelt nagyhatalmak előbb megegyeznek e forradalom végrehajtásában.

Ez a terv három fő területet jelöl meg a felkelés végrehajtására. Az első Moldova, itt gyűjtenék össze a szétvert lengyel erők maradékait. „A másik központi hely Erdély, ahol az elégedetlenek csatlakoznának.” A fő gyülekező hely Galícia lenne, a lengyel területek és a szomszédos magyar vármegyék lakossága számára. A felkelők hadműveleteit össze kellene hangolni a közreműködő hatalmak katonai intézkedéseivel. A tervezet szerzője szerint Franciaországra nézve igen nagy előnyök származnának a fenti koncepció sikeres megvalósításából.

A felkelési terv messzemenően számításba vette Törökország érdekeit is, kapcsolódva a francia külpolitika hagyományaihoz. Az elképzelés szerint

¹ Archives du Ministère des affaires étrangères. Correspondance politique. Autriche. Nr. 365.

Törökország hadat üzenne Ausztriának, ilymódon nyújtana támogatást a felkelőknek. Ezt megelőzően Franciaországra hárulna a közvetítés feladatának végrehajtása: befolyását felhasználva el kellene érnie, hogy a porta tárgyaljon a felkelők képviselőivel. „Ezen kívül kitervelhetnék a magyarokkal, milyen módon tartják majd a kapcsolatot a franciákkal Trieszten és Fiumén keresztül.”

Feltétlenül kiemelendőnek tartjuk, ezért idézzük a kelet-európai felkelési terv következő mondatát: „Egyébként felhatalmazásom van közölni Önnel, Miniszter polgártárs, hogy amennyiben a francia kormány helyeselné ezt a tervet, a legnevezetesebb személyeket Párizsba hívathatjuk, hogy szélesebb keretek között tárgyaljunk és megegyezzünk az alapelvekben.” A nevezetes személyekre történő utalás kétségtelenné teszi, hogy a másik dokumentumban a magyarországi felkelési tervben megnevezett felvidéki nemesekről van szó! Nem kétséges, hogy a felkelési tervek ismeretlen szerzője ténylegesen személyesen ismerte a Habsburg-uralommal szemben álló magyar nemesi családok egynémelyikét, ellenkező esetben nem tehetett volna határozott ígéretet arra, hogy Párizsba hívja tárgyalni a felkelés jövődjét vezetőit.

A terv benyújtásának időpontja valószínűsíti azt a feltevést, hogy összefüggés volt a vázolt koncepció kidolgozása és Bonaparte győzelmes itáliai hadjárata között. Akkor, 1796 végén — 1797 elején nem tűnt elképzelhetőnek Bécs közeli elfoglalása, amit egy a Habsburgok hátában kitört felkelés nyilvánvalóan meggyorsíthatott volna. Nincs tudomásunk azonban arról, hogy a Direktórium bármiféle módon foglalkozott volna az ismertetett beadvánnyal, aminek okát talán az ellenségeskedések beszüntetésében kell keresnünk. (Bonaparte 1797. április 28-án a stájerországi Leobenben békét kötött Ausztriával.) Mindezek következtében e tervek francia vonatkozásait bizvást figyelmen kívül hagyhatjuk; forrásértékük sokkal inkább annak tulajdonítható, hogy a szemtanú hitelességével jellemzik a hazai közállapotokat, bár óvatosságra int az a körülmény, hogy szerzőjük feltehetően eltúlozta a nemesi szervezkedés méreteit a Direktórium beleegyezésének elnyerése végett. Nem teljesen felel meg a történeti igazságnak a tervezet utóiratában olvasható ama megállapítás, hogy az aláhúzott nevek viselői valamennyien börtönbüntetést szenvedtek a Martinovics-szövetkezésben való részvétel miatt. Egyesek, mint például Abaffy, vizsgálati fogságban voltak, mások: Berzeviczy, Orczy, Splényi és Laczkovits esetében inkább kihallgatásról lehetett szó.

A Magyarországra vonatkozó felkelési terv perdöntő bizonyíték a magyar történetírás által részben már ismert és feltárt északmagyarországi — lengyel kapcsolatokra, továbbá a jakobinus-mozgalom mély hazai gyökereire. Ez a forrás kiegészíti Domanovszky Sándor, Benda Kálmán, H. Balázs Éva és a lengyel Reychmann A. F. iratközléseit és feldolgozásait, illetőleg igazolva idevágó megállapításait. Név szerint felsorolja — a politikailag legradikálisabbakat aláhúzással kiemeli — azokat a nemesi családokat, amelyek Martinovics elveit vallották. Igen figyelemreméltó, eddig teljesen ismeretlen adat Illyésházy és a Gironde-hoz tartozó Vergniaud szoros kapcsolata. Ismerteti, hol voltak elrejtve fegyverek, milyen volt az országban állomásozó császári seregek területi elhelyezkedése. Megkülönbözteti a Galíciával határos megyéket és városokat — Szepes, Zemplén, Liptó, Árva, Kassa, Eperjes, Bártfa —, amelyeknek a főszerepet szánta a jövődjé felkelésben, valamint az ún. belső megyéket és városokat: Trencsén, Nagyszombat, Pozsony, Győr, Komárom, Buda. Erdélyre külön felhívja a figyelmet mint olyan országrészre, ahol a leg-

kisebb szikra is lánggra lobbanthatja a régóta lappangó elégedetlenséget. A sort Trieszt és Fiume, a két déli város zárja be.

A magyar jakobinizmus, illetőleg az annak folytatását képező, méreteiben — és részleteiben — még alig ismert magyar bonapartizmus problémáinak megoldását — úgy véljük — az alábbi iratközlemény elősegítheti.

A Magyarországra vonatkozó felkelési terv

Dans l'époque de la dernière Révolution Polonoise, les chefs de cette révolution, avaient des relations très étendues et intimes avec les chefs des mécontents en Hongrie. Il en est résulté une combinaison des mouvemens réciproques; la réussite du plan qui devait amener en Pologne une nouvelle ordre des choses aurait favorisé les entreprises hongrois. Ainsi, tandis que les Polonais travaillaient de leur côté, il se tramait une conspiration, qui avait des ramifications fort étendues en Hongrie, celle ci fut découverte avant l'extinction de la Révolution Polonoise; un membre considérable d'individus furent arrêtés et les chefs Martinovicz, Sigrâi furent décapités. Après être parvenu à éteindre dans le berceau cette conspiration, la cour de Vienne et ses partisans, ont affecté de la traiter comme inconsequente et comme audace témérité de quelques individus qui n'étaient point avoué par la Nation. Il n'est cependant pas moins vrai que cette affaire était très sérieuse, que la plus grande partie aurait au moindre espoire de succès, soutenu ses liberateurs et qu'en in la rigueur avec laquelle la cour de Vienne a sévi contre les chefs des mécontents, a laissée un germe de mécontentement qui peut éclater à la première occasion. C'est pour mettre ces assertions en évidence, qu'est jointe à ce mémoire, un détail succinct sur la situation actuelle de la Hongrie avec les noms des principaux individus sur lesquels on peut compter de même que sur l'esprit des habitans dans les différentes Provinces et les forces que l'empereur y a actuellement. Le mérite de ces observations est qu'elles sont exactes et conforme avec la vérité.

Comités ou Départemens sur la frontières de la Galicie.

1. Cips. 2. Semlin. 3. Caschau. 4. Eperies. 5. Bardfeld. 6. Liptau. 7. Árva.

Ces sept comités sur la frontières de Pologne ont beaucoup de commerce avec les habitans de ce dernier pays. On peut en général compter sur leurs habitans qui partagent les opinions des Polonais.

Individus marquans dans ces sept départemens par les Richesse ou par les Talens, liés et attachés avec . . . aux opinions de Martinovicz.

à Cips, la famille de Horváth, Gregoire Berzevizij à Semlin, les familles de Szijrmaiij, Roll, Szulowski, Orczij, à Caschau, la famille de Ketzér, à Eperjes, Baron Palotzai, comte Antoine Szijrmaiij, Comte Pepidenzetti, Jean Okolitzani, Étienne Vadasz (?), à Bardfeld, comte Antoine Jean Szijrmaiij, à Liptau, Jean Zaleski Polonais, vicispán Pongrátz, la famille de Pontournijczij, Jean Okultschani, à Árva, Abaffy, Revicki.

Forces Imperiales

dans le comité de Cips, notamment dans la ville de Keuschau, des récrûs dans le Comité de Semlin, trois escadrons Hussards. dans celui de Cachau, rien, excepté des Invalides pour la police. dans celui d'Eperjes, un escadron d'hussards pour le transport des récrûs. dans ceux de Bardfeld, Liptau et Árva, rien que des Invalides.

Armes cachés et enfouis

dans les comités de Semlin, Liptau et Árva.

Comités de l'Interieur

1. Trenczijn, 2. Tíjrnau. 3. Presbourg. 4. Raab. 5. Komorna. 6. Ofen ou Buda.

Individus marquans, par leur attachement aux opinions de Liberté, ainsi que par leur Richesse et Talens. à Trenczijn, comte Étienne Illésházy qui a été fort lié a Vergnieaud, comte François Bénigni, Otlík, à Tíjrnau, la famille Otlík, a Presbourg, Bertik, Joseph Splenij, ancien général mais destitué, à Raab et Komorna on ne parle que l'hongrois et le latin et deteste généralement les allemands. à Ofen comte Unwerth, Laskowitz dont le frère a été décapité.

Forces Impériales

Dans les Comités de Trenczijn et Tijrnau, rien que peu d'Invalides. Dans celui de Presbourg, un bataillon à pied et un demi escadron cavalliers et le parc de l'artillerie. dans ceux de Raab et Komorna, rien que Invalides. dans celui d'Ofen ou Buda, un régiment d'infanterie, deux escadron cavallerie et le parc de l'artillerie.

Il reste ici à observer . . . que presque toutes les troupes cantonnées en Hongrie, ont été prisonniers en France, et inclinent pour l'opinion française . . . les Prisonniers français, sont en assez grand nombre à Ofen et Presbourg, et les Habitants s'empressent à les secourir autant qu'ils peuvent.

Il n'y a point d'armes cachées dans ces départemens mais le Peuple y est fort éclairé et manifeste des Dispositions favorables.

Les Comités frontières de l'Autriche, sont en grande partie habités par des allemans fanatiques, desquelles on ne peut rien attendre.

Siebenbürgen ou Transilvania, sur les frontières de la Turquie, Province riche en Productions et en argent, est habitée par des habitans mécontent et turbulans qui penchent pour la Domination Turque et qui portent une haine mortelle aux allemands; la moindre étincelle allume dans cette grande Province le feu de la Révolte. C'est la que deux Paysans Horia et Kloska, ont soulevé sous le Regne de Joseph II. soulevé plus de vingt mille hommes en moins de quatre semaines. Outre cette Province trop facile à se révolter, Fiume et Triest ne doivent pas être perdus de vue. dans ces villes restent alternativement le comte Fequeté, d'un des premières familles hongroises, ancien général qui a été deux fois jugé, une fois pour l'influence sur Horia et Kloska, et l'autre fois à raison de ses liaisons avec Martinovicz, Sigraj et autres chefs de la dernière révolte, cet homme a des amis et des créatures à Fiume et à Triest.

Nb. Tous les noms d'individus sousraijés, sont eux qui pour avoir trempé dans la dernière révolte ont été incarcérés.

Nb. Il y a dans la Transilvanie 3 régiments d'infanterie et deux escadrons de cavallerie pour garder les frontières; mais ce sont des allemands, car on ne fie pas aux indigènes, qui par un juste retour les abhorrent.

Magyarul:

A legutóbbi lengyel forradalom idejében ennek a forradalomnak a vezetői igen szoros és széleskörű kapcsolatban voltak a magyarországi elégedetlenekkel. Ebből kölcsönös mozgalmak terve született; annak a tervnek a sikere, amely Lengyelországban a dolgok új rendjét volt hivatva bevezetni, segítette volna a magyar vállalkozásokat. Így, miközben a lengyelek a maguk körében dolgoztak, ugyanakkor olyan összeesküvést is szöttek, amelynek Magyarországon is nagyon kiterjedt hálózata volt. Ezt a lengyel forradalom kioltása előtt felfedezték, tekintélyes számú letartóztatást fogantatosítottak és a vezetőket, *Martinovicst*, *Sigrajt* lefejezték. Miután ezt az összeesküvést csírájában sikerült elfojtani, a bécsi udvar és párthívei arra törekedtek, hogy következetlennek és néhány olyan egyén vakmerőségként kezeljék, akik nem élvezték a nemzet bizalmát. Az is igaz azonban, hogy ez az ügy nagyon is súlyos volt, hogy a (nép) legnagyobb része a siker legcsekélyebb reménye esetén támogatta volna felszabadítóit és hogy végül az a szigor, amellyel a bécsi udvar az elégedetlenek vezetőit sújtotta, az elégedetlenségnek olyan zsarátnokát hagyta hátra, amely a legelső alkalommal lángra lobbanhat. Hogy bizonyítsam ezeket az állításokat, szűkre szabott részletezést csatoltam ehhez az emlékirathoz Magyarország jelenlegi helyzetéről, azoknak a fontosabb személyeknek a nevével, akikre ugyanúgy lehet számítani, mint a különböző tartományok lakosságának szellemére és arról a hadseregről, amely felett a császár ott pillanatnyilag rendelkezik. Ezeknek a megjegyzéseknek az az értékük, hogy pontosak és az igazságnak megfelelőek.

A Galicia határán fekvő vidékek vagy megyék

1. Szepes. 2. Zemplén. 3. Kassa. 4. Eperjes. 5. Bártfa. 6. Liptó. 7. Árva.

Ennek a lengyel határon fekvő hét megyének igen sok kapcsolata van az utóbbi ország lakóival. Általában számítani lehet a lakosságra, amely osztja a lengyelek véleményét.

Ennek a hét megyének vagyoniilag és tehetség terén kiemelkedő személyei, akik *Martinovicz* nézeteihez . . . csatlakoznak.

Szepesben a Horváth család, *Berzeviczy Gergely*, Zemplénben a Szirmay, Roll, *Szulyowszky* és *Orczy* családok. Kassán (?) a *Ketzer*-család, Eperjesen *Palocsay* báró,

Szirmay Antal gróf, *Pepidenzetti* gróf, Okolicsányi János, Vadász (?) István, Bártfán Szirmai Antal János gróf, Liptóban a lengyel Zaleski János, Pongrácz vicispán, a *Potturnyai-család*.

Császári haderők.

Szepes megyében, nevezetesen Kassa városában újoncok. Zemplén megyében három escadron huszár, Kassa (?) megyében a rendőri feladatokat ellátó rokkantak kivételével semmi. Eperjes megyében egy escadron huszár az újoncok szállítására, Bártfa, Liptó és Árva megyében csak rokkantak.

Elrejtett és elásott fegyverek

Zemplén, Liptó és Árva megyékben.

A belső megyék.

1. Trencsén. 2. Nagyszombat. 3. Pozsony. 4. Győr. 5. Komárom. 6. Ofen vagy Buda.

A szabadság eszméihez való ragaszkodásuk, valamint gazdaságuk és tehetségük miatt kiemelkedő személyiségek Trencsénben Illésházy István gróf, aki nagyon szoros kapcsolatban volt Vergniaudval, Bénigni Ferenc gróf, Öttlík. Nagyszombatban az Öttlík család, Pozsonyban Bertik, Splényi József, hajdankori de elmozdított tábornok, Győrben és Komáromban csak magyarul és latinul beszélnek és általában utálják a németeket, Budán Unwerth gróf, Laczkovics, akinek fivérért lefejezték.

Császári haderők

Trencsén és Nagyszombat megyékben (!) csak néhány rokkant. Pozsonyban egy gyalogos zászlóalj és egy fél escadron lovas és tüzérségi támaszpont.

Itt meg kell jegyezni, . . . hogy csaknem valamennyi Magyarországon állomásozó csapat hadifogoly volt Franciaországban és hajlik a francia véleményre . . . Budán és Pozsonyban elég nagy számban vannak francia foglyok, a lakosság tehetségéhez képest szívesen segítik őket.

Ezekben a megyékben nincsenek elrejtett fegyverek, de a nép nagyon felvilágosodott és kedvező hajlamokat mutat.

Ausztria határmegyéit nagy részben fanatikus németek lakják, akiktől semmit sem lehet várni.

Erdély vagy Transilvania Törökország határán, termékekben és ezüstben gazdag tartomány. Lakócai elégedetlenek és lázongók, a török uralom felé hajlanak és halálosan gyűlölik a németeket; ebben a nagy tartományban a legcsekélyebb szikra kibobbanthatja a lázadás tüzét. Itt történt, hogy két paraszt, Horia és Closka II. József uralma alatt négy hétnél rövidebb idő alatt több mint húszezer embert lázított fel. Ezen a nagyon is könnyen fellázítható tartományon kívül nem szabad szem elől téveszteni Fiumét és Triesztet. Ebben a két városban tartózkodik váltakozva Fekete gróf, aki az egyik legelső magyar családból származik, tábornok volt és kétszer elítélték, egyszer a Horia és Closkára gyakorolt befolyás miatt, másodszer pedig azért, mert kapcsolatban állt Martinoviccsal, Sigrayval és a legutóbbi lázadás többi vezetőjével; ennek az embernek barátai és tőle függő emberei vannak Fiumében és Triestben.

Megjegyzés. Minden aláhúzott név olyan ember neve, aki amiatt hogy belekeveredett a legutóbbi lázadásba, volt börtönben.

Megjegyzés. Van Erdélyben három gyalogezred és két lovassági escadron a határok őrzésére; ezek azonban németek, mert a bennszülöttekben nem bíznak, ezek viszont mintegy jogos válaszképpen utálják őket (a németeket).

Közli: *Vadász Sándor*

A Rigasz-féle Baráti Társaság és a pesti görögök

A felvilágosodás eszméinek terjedése nem korlátozódott csupán a magyarokra, hanem csakhamar ismertekké váltak a hazai s elsősorban a pesti görögök számára is. Erre a szellemi áramlatra vonatkozó ismereteiket két oldalról kapták: egyrészt a magyar felvilágosodás képviselőitől, másrészt pedig a szomszédos államokban élő honfitársaiktól. Pesten a XVIII. század második felében már nagy számban éltek a felvilágosodás szellemétől áthatott emberek, akik közül többen az 1770-es évek elején az emberek testvériségét hirdető két szabadkőműves páholyba tömörültek. De a pesti görögök kereskedők lévén állandó összeköttetésben álltak a szomszédos országok görögjeivel is, akikkel természetesen nemcsak üzleti ügyeiket tárgyalták meg, hanem kicserélték gondolataikat is. Felmerül az a kérdés, hogy vajon az új eszméket magukévá tették-e a pesti görögök. Erre vonatkozólag bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy a görögök nagy többsége, különösen az idősebb generáció tagjai mentesek maradtak a felvilágosodás hatásától, sőt némi aggodalommal szemlélték a görög ifjúság műveltebb részének a vallással szembeni közömbösségét. Hű képet ad Zavirasz György, a magyarországi görögök egyik szellemi vezére,¹ e nem nagyszámú görög értelmiség beállítottságáról egyik tanítványa számára készített fordítási gyakorlatában,² ahol szomorúan állapítja meg, hogy egyes ifjak templom helyett kávéházba járnak, ott pazarolják pénzüket és drága idejüket, ehelyett, hogy értékes, vallásos könyveket vásárolnának — írja — mindenféle mitológiát, erotikus, erkölcsromboló műveket olvasnak, sőt egyesek még deista, istentagadó, vallásellenes könyvek tanulmányozásával is foglalkoznak. Zavirasznak ezek az aggódo sorai a görögök nagy többségének nézetét tükrözik a viszonylag kisszámú görög művelt ifjúságról. A pesti görögök széles körében a felvilágosodás nem talált talajra, mert 1. a görög családok jó része csak a hűségesküi rendelet után a XVIII. sz. utolsó évtizedeiben kezd végleg letelepedni Pesten, 2. a görög ifjak zöme ekkor még apja foglalkozását folytatta s csak viszonylag kevesen léptek közülük az értelmiség sorába, vagyis kevés volt azoknak a görögöknek a száma, akiket műveltségüknél fogva megragadhatott az új eszme, 3. a görög diaszpóra számára az ortodox vallás nemzeti összetartó erő volt, a felvilágosodás deizmusa viszont megfosztotta volna őket ettől. Nem csoda tehát, hogy a pesti görögöknek a szabadkőműves páholyokban való részvételére vonatkozólag nem sikerült adatot találnunk annak ellenére, hogy 1782-ben a görög származású moldvai fejedelem Mavrokordat Muruzi Konstantin öccse, Sándor herceg³ pénzügyi nehézségeinek leküzdése céljából megpróbált Pesten egy páholyt alapítani, amely azonban éppen az ő üzelmei miatt nem volt nagy létszámú és hosszú életű.⁴ Tudomásunk van arról is, hogy a pesti szerb templom egyik papja, Milivojin György,⁵ aki akkoriban a még önálló templommal nem rendelkező görögök lelképásztora is volt, Photius néven vezető szerepet töltött be a pesti „Nagyszívűség” nevezetű páholyban. Mindezek ellenére megállapítható, hogy egyiküknek sem volt hatása a pesti görögökre.

Jólval nagyobb érdeklődést váltottak ki a görögök körében a francia forradalom eszméi, mert azok a szabad Görögország reményét is felkeltették bennük. Különösen a francia konvent 1792. nov. 19-i kiáltványa után, amelyben Franciaország hajlandónak nyilatkozott a szabadságukért küzdő népek támogatására, nőtt meg az elnyomott népek lelkesedése. Ennek hatása alatt indult meg hazánkban a radikális demokrata jakobinu-

¹ Horváth E.: Zavirasz György élete és munkái. Bpest. 1937.

² Füves Ö.: Zavirasz Übersetzer von Cornelius Nepos. O Eranistes, 2 (1964) 60—63. 1.

³ Muruzi Sándor hg. életpályájára és a nagyszabeni páholyban végzett tevékenységére vonatkozólag ld. *Abafi L.*: Geschichte der Freimaurerei. Bpest. 1893. III. köt. 225, 227, 232 és 342. 1. A nagyszabeni páholyban Muruzin kívül volt még néhány más görög tagja is. I. m. 226. 1.

⁴ Muruzi pesti páholyalapítására vonatkozólag ld. *Jancsó E.*: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Cluj. 1936. 205—207., 243. 1.

⁵ *Abafi*: i. m. 387. 1., *Jancsó*: i. m. 202., 211. 1.

sok forradalmi szervezkedése,⁶ amelynek élére 1794 elején Martinovics Ignác állt. A nemzeti függetlenség, szabadság és egyenlőség kivívásáért szőtt összeesküvést a Habsburgok már 1795. máj. 20-án vérbe fojtották, a mozgalom vezetőit kivégezték. A jakobinusok perirataiban olvashatjuk, hogy Erdélyi László juratus vádlott azt vallotta, hogy a Martinovics-katé egy lemásolt példányát egy Angelaky nevű joghallgató társától kapta,⁷ aki hívta őt a titkos társaságba is. Ez az ifjú, Angelaky Laszkar tekintélyes öreg pesti görög kereskedő fia volt.⁸ Amikor a rendőri nyomozás megállapította, hogy az említett görög ifjú már az előző évben meghalt,⁹ Erdélyi bevallotta, hogy az Angelaky fiúval kapcsolatos egész ügyet ő találta ki, hogy Szolártsikot mentse. Ezzel a vallomással megdől az a feltételezés, hogy a görög ifjú is részese volt a Martinovics-féle összeesküvésnek. Az azonban valószínű, hogy Erdélyi Angelaky személyében olyan valakire akarta kenni a bűnrészeséget, akinek e szervezkedéshez való viszonya nem lehetett negatív, mert akkor rögtön nyilvánvalóvá vált volna állításának hamis volta.

A Martinovics-féle összeesküvés elfojtása utáni évben indult meg a diaszpóra görögség körében a görög nép felszabadítását célul kitűző *Έταιρεία των Φίλων* komolyabb szervezése, amely előzőleg már 1780-ban Bukarestben megalakult. 1796 augusztusában érkezett ugyanis Rigasz Velezstinliz költő Bécsebe, aki az ottani görögök szervezése után átvette az egész nemzetközi titkos szervezet vezetését,¹⁰ amely célul tűzte ki a balkáni népek összefogásával és francia segítség igénybevételével a török iga lerázását, valamint a nép számára a szabadságjogok biztosítását Görögországban. Ez a célkitűzés már a pesti görögök széles körét is megmozgatta, hisz' ebben a nemzeti felkelésben már nemcsak a kisszámú értelmiség, hanem a kereskedők is érdekelve voltak. Hogy megalakult Pesten is ennek az Európát behálózó mozgalomnak egy helyi szervezete, azt a görög szakirodalom is feltételezi.¹¹ A pesti görögök mozgolódása már Rigasz Bécsebe való költözése előtt megindulhatott. Ezt bizonyítja az a tény, hogy Rigasznak a bűnjelként lefoglalt levelező partnereiről vezetett címjegyzékében szereplő Rizosz Dormuszisz már 1794 márciusában meghalt.¹²

A pesti Baráti Társaság megalakulására vonatkozólag — bizonyára a titkos szervezés miatt — nem találtunk adatot. Az 1796-tól kezdve erőteljesebben működni kezdő titkos forradalmi mozgalom pesti tevékenységére azonban a következő adatokból következtethetünk:

A Pesti Görög-Vlach Kommunitas nemrég megtalált görög nyelvű protokollumának tanúsága szerint¹³ az egyházköztség 1797. dec. 31-én — tehát Rigasz dec. 19-i elfogása után hamarosan — a görög nemzet „jó rendjének” megőrzése érdekében határozatilag megtiltotta a tanítóknak és tanulóknak, hogy az ünnepek alatt házakba menjenek, s hogy valami nem iskolai és templomi vonatkozású dolgot („*νεοτέρισμα*”) vigyenek véghez az előjárók tudta nélkül. Ebből az egyházközségi határozatból nyilvánvaló, hogy e tilalomra azért volt szükség, mert a görögök ünnepnapokon, magánházakban össze szoktak gyűlni, ahol a görög nemzet sorsára vonatkozólag új dolgokat terveztek. Az egyházköztség vezetősége, meglepetten Rigasz lefogása miatt, elhatározta, hogy a tanítókat és tanulókat visszatartja a forradalmi társaságba való belekeveredéstől. Hogy kik tartoztak a pesti görögök közül e mozgalomba, pontosan nem tudjuk, mert titkos társaságról volt szó. Minden kétséget kizáróan állíthatjuk azonban a következőkről:

A fent említett címjegyzékben Rizosz Dormusziszon kívül Joannes Tsukasz neve is szerepel. Maga a vizsgálóbíró a titkos társaság pesti ügynökeinek tekintette mindkét személyt.

Rigasz vádlott-társai közül 6-ot az összeesküvésben való részvétel miatt 1798. ápr. 28-án száműzték a Monarchia területéről. Ezek között volt egy Konstantin Tullius (Tullio) nevű pesti fiatalember is.¹⁴

⁶ Benda K.: A magyar jakobinusok. Bpest. 1957.

⁷ A magyar jakobinusok iratai. Bpest. 1952. II. köt. 513., 649.; III. köt. 32–33., 35. l.

⁸ Angelaky Laszkar már 1746 óta lakott Pesten. 1773-ban a pesti kereskedő társaság tagja lett; 90 éves korában halt meg 1798-ban.

⁹ Angelaky Laszkar halála előtt 1798. márc. 8-án kelt végrendeletében évi 100 Ft-ot hagyott György nevű fiára, hogy tanulmányait befejezze. Ezek szerint tehát Angelaky Laszkar volt egy kisebb fia is, aki tanulmányokat folytatott. (Fővárosi Levéltár Testamenta et Inventaria a. m. 807.)

¹⁰ A Rigaszra vonatkozó iratokat egy magyar származású ember, Győri rendezte először a bécsi levéltárban. Rigaszra vonatkozó legfőbb irodalom: *Λαμπροζ Sz.*: *Ανέκδοτα. Έγγραφα περί Ρήγα Βελεστιλή*. Athén. 1891; *Αμάνδος Κ.*: *Ανέκδοτα Έγγραφα περί Ρήγα Βελεστιλή*. Athén. 1930; *Δασκαλάκης Α.*: *Ρήγας Βελεστινίης*. Fázis. 1937; *Βρανυζιζ Ι.*: *Ρήγας Βελεστινίης*. Athén. 1963.

¹¹ *Κορδατοζς J.*: *Ιστορία της νέας Έλλάδος*. Athén. 1957. I. köt. 343. l.

¹² *Βρανυζιζς*: i. m. 104. l.

¹³ A protokollum megtalálható a Budapesti Magyar Ortodox Egyházköztség levéltárában.

¹⁴ *Βρανυζιζς*: i. m. 128. l. Tullio-család Pesten kívül élt még Vácott is.

Rigas 1798. jún. 24-én kivégzett 7 mártírtársa közül az egyik, a ciprusi Leukosziából származó Ioannes Karatzasz,¹⁵ a pesti görög templom sekrestyése és harangozója volt. Ez a művelt (*λόγιος*) 31 éves görög bizonyára azért vállalta 1797. jún. 18-án a sekrestyési állást, mert feladatának ellátása közben sok honfitársával találkozhatott. Karatzasz legfőbb bűne, ami miatt halállal kellett lakolnia, az volt, hogy megpróbálta Rigasz manifesztumát újból kinyomtatni. Az egyházközségi protokollumban sikerült megtalálnunk a mártírnak sekrestyési szerződését és pótszerződését¹⁶ és előkerült két sajátkezű nyugtája is.

A pesti görögök forradalmi társasága rövid idő alatt birtokába jutott Rigasz iratának és köztük a legjelentősebbnek, a manifesztumnak. Ezt bizonyítja egy másik mártírnak, a sziasztiztai származású Theocharisz Turundziasz 22 éves kereskedőnek vallomása,¹⁷ amely szerint — többek között Pesten is — ő osztott szét másolás céljából néhányat a Rigasz-féle nyomtatványokból, s amikor a Leter kávéházban a manifesztumról beszélt, azt tapasztalta, hogy a pesti görögöknek erről már tudomásuk volt. Ez azt bizonyítja, hogy a pesti görögök közvetlen kapcsolatban álltak a bécsi központtal és a fő összekötő szerepet nem Turundziasz töltötte be. A Bécsből kapott nyomtatványokat a pesti görögök lemásolták és úgy terjesztették egymás között. Pesten is énekelték Rigasz forradalmi himnuszát, a Thurioszt. Rigasz kivégzése után a Martinovics-féle összeesküvéshez hasonlóan a pesti Baráti Társaság is felbomlott, de Rigasz eszméi továbbra is elevenen éltek a görögök lelkében.

Az újabb görög kutatók, köztük Daszkalakisz athéni professzor, összefüggést vélnek felfedni a Martinovics- és Rigasz-mozgalom között.¹⁸ Nem látszik valószínűnek, hogy a két vezető személyes kapcsolatban állt volna egymással. Rigasz ugyanis 1790 júniusa és 1791 január közt tartózkodott Bécsben, amikor Martinovics még császári besúgó volt. Utána már csak 1796-ban, Martinovics mártírhalála után találjuk Rigaszt az osztrák fővárosban. Minthogy azonban a két forradalmi mozgalom gyökerei a francia forradalom eszméibe nyúlnak vissza, s célja mindkettőnek azonos volt: a francia polgári forradalom által meghirdetett emberi jogoknak hazai viszonylatba való átültetése, továbbá mivel a magyar és görög szervezkedés is francia segítséggel akarta kivívni a szabadságot, vagyis mindkét forradalom eredete, célja és megvalósításának fő eszköze nagyon is hasonló volt, azért nem kell okvetlenül szoros, közvetlen kapcsolatot keresnünk a két mozgalom között, annál is inkább, mert két-három éves idő eltolódás is van e két titkos társaság működésének végleges kifejlődése között. Mindez azonban természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Rigasznak éppen a pesti görögök (Dormuszisz, Tsukas) révén volt tudomása a magyar jakobinus mozgalomról, ismerhette annak céljait, iratait és bizonyára következtetéseket is vont le abból saját mozgalmára számára.

¹⁵ A fent i. m. 120., 130. l.

¹⁶ 1797. jún. 18-i és 1797. okt. 11-i egyházközségi határozatok. Ld. *Füves Ö.*: Joannes Karatzas als Küster der griechischen Kirchengemeinde zu Pest im Jahre 1797. O. Franistes, 5 (1967) 201–204. l.

¹⁷ *Horváth E.*: Magyarországi görögök kapcsolata a görög nemzeti mozgalmakkal. EphK, 1942 118–119. l. — *Füves Ö.*: Az osztrák levéltárak görög anyagának magyar vonatkozásai. AntTan., 9 (1962) 230. l.

¹⁸ A Martinovics-féle összeesküvést említi már *Kordatosz J.*: 'Ο 'Ρήγας Φεραίος και η εποχή του. (Athén. 1931) c. műve 37. lapján. — Daszkalakisz professzor 1964. évi vendégzereplésekor tartott előadásában foglalkozott e két mozgalom esetleges kapcsolatával.

Löbl Árpád :

Az igazi Vasa Stajic

Vasa Stajic (1878—1947) a Vajdaságnak 1896—1946 között legmarkánsabb humanista politikusa volt, a miletici¹ politikának egy magasabb, haladóbb, humanusabb és népibb szinten való folytatója. Mégis, míg Miletić csupán nem hadakozott korának szocialista mozgalma ellen, itt-ott talán meg is védte korának „első”, azaz utópista szocialistáit,² addig Stajic maga indította el a századvég és századforduló esztendeiben a vajdasági szerb marxista értelmiségiek sorát,³ s habár bizonyos sajátos körülmények folytán [a szocialista vezetőség elutasító állásfoglalása a nemzeti forradalom kérdésében stb.] közeledett is kora szerb demokrata polgárságához, a szocialistákkal, sőt később a kommunistákkal továbbra is együttműködött mindhalálig, az antifasiszta mozgalmak és harcok idején is — habár soha életében nem is csatlakozott egyúttal a Kommunista Párthoz.

Mint olyan értelmiségi — szerbhorvát, német és francia irodalom szakos tanár —, aki számos nyelven írt és beszélt [magyarul is; a pesti egyetemen is hallgatta a francia és német irodalmat], már egészen fiatalon, középiskolás korában is fordított mind szépirodalmi írásokat mind politikai (szocialista) cikkeket és röpiratokat, főleg magyar, német, francia és olasz nyelvről. Személyesen ismerte a magyar szocialista vezetőket, hiszen egy időben (1898 stb.) Bokányi—Baron körének tagja volt, viszont a XX. század első éveiben Milorad Popović⁴ révén, aki testi-leki jóbarátja volt pesti esztendeiben [a „*Narodna Reč*” szerkesztőségében],⁵ Szabó Ervinék, Dániel Arnoldék felé közeledett, s talán Szabó Ervin hatása alatt fogott hozzá a pesti szerb egyetemi hallgatók szocialista megszervezéséhez. Nagyon valószínű, hogy ebben az időben ő fordította szerbre Szabó Ervin egyik röpiratának öt leginkább érdeklő fejezetét: szabadságról, egyéniségről és szocializmusról.⁶

Miután Magyarország szerblakta területein elhelyezkedni nem tudott, tekintve hogy a pátriárka, Georgije Branković, gyűlölte és üldözte mint aktív ateistát és szocialistát — a szerbiai kormányhoz fordult, amely az akkor még törökországi Szandzsákba, Pljevljába nevezte ki. Itt azonnal megkezdte a harcot (1904) a török impérium valamint a [konkrét esetben adott] törökös formájú feudalizmus ellen, a nemzeti és társadalmi felszabadító harcra szervezve a polgárságot és parasztságot, egyúttal szocialista agitációt is folytatva. 1907-ben éppen akkor bocsátja el őt ezért, ekkor már véglegesen, a más politikát folytató szerbiai kormány, — amikor hamarosan meghal Branković, s így elfoglalhatja a zombori tanítóképző szerb-horvát irodalmi tanszékét (1907—1913), amelyre már előzőleg megválasztották. Egy esztendő telt el így el csupán állás nélkül a pljevljai török basa és a szandzsáki és vajdasági pravoszláv egyház árnyékában. Zombori éveiben csökken, egy időre, aktivitása, mégis: részt vett a szerb polgárok harcaiban is ugyanakkor.

¹ Svetozar Miletić (1826—1902) mint pozsonyi jurista részt vett az 1848—49-es szerb mozgalomban és az első egyik volt, akik a szövetségi államformát propagálták. A 60-as években közeledett a magyarokhoz, majd, visszautasítva, a magyar uralkodó pártok ellen fordult küzdelmei során a szerb—román—szlovák egyenjogúsításért. Stajic megállapítása szerint nem gondolt a Vajdaság elszakítására Magyarországtól. A magyar bíróságok többször is elítélték. Energikus, temperamentumos pártvezér és harcos volt. A 80-as években megbetegedett és többé nem vett részt a pártéletben. Stajic több ízben is foglalkozott vele és könyvet is adott ki róla.

² Vasa Pelagić (boszniai), Mita Cenić és Svetozar Marković szerbiai szocialisták, akik a Vajdaságban is részt vettek, mint emigránsok, a politikai életben. Djoka Mijatović, Branko Mihajlović, Laza Nanić és mások vajdasági szocialisták voltak (utópisták) az 1870—80-as években. Később egy részük a szerb radikális nemzeti párt szervezője, irányítója lett.

³ Milan Jevtić, dr. Krsta Iskruljev, aki Szabó Ervin híve lett hamarosan stb.

⁴ Milorad Popović (1876—1905) szerbiai szocialista, aki mint emigráns Franciaországban majd Pesten tevékenykedett. A *Narodna Reč* szerkesztője egy időben. Írt magyar folyóiratokba is. Szabó Ervin hatása alatt a szindikalizmus felé közeledett és Szerbiában mint ilyen tartották számon. Ellenzékesége miatt Pesten is mellőzték.

⁵ *Narodna Reč* a magyar szociáldemokrata párt szerbnyelvű lapja 1902—1904. Értelmiségi munkatársai M. Popović, V. Stajic, M. Jevtić.

⁶ *Szabó Ervin: Szocializmus, 1904-es fordítás.*

amikor együttműködött egyúttal a baloldali szocialistákkal: Vukičevićekkel és Vasiljević-csel.⁷

Ugyanakkor bekapcsolódott egyrészt a szerbiai *Narodna odbrana* tevékenységébe mint annak vezetőségi tagja és vajdasági szervezője és irányítója, másrészt pedig az újjvidéki *Matica srpska* működésébe is, amelynek Tihomir Ostojić⁸ titkárrá választásával sikerült új, haladőbb irányt adnia. A *Narodna odbrana* a balkánháború fáradaimait egyelőre kipihenni óhajtván, elhalasztotta a felszabadító harcot a Monarchia ellen és csak kulturális téren kívánt működni. Stajić ellenben hozzáfogott Vajdaság-szerte a nemzeti forradalom megszervezéséhez, különösen az értelmiségi ifjúság körében folytatva forradalmi agitációját. Ugyanakkor azonban (1912—1914) nem lazította meg, sőt ellenkezőleg szorosabbra fűzte kapcsolatait a szerb és magyar szocialistákkal [Pogányék, Vukičevićék], sőt a baloldali polgársággal is [Jásziék, *Szabadgondolat*, *Társadalomtudományi Társulat* stb.]. Megpróbálkozott azzal is, hogy élére álljon a szerb polgárságnak, koalícióba fogva a haladőbb szerb pártokat az autonómia megvédésére [1912-ben a magyar kormány törvényellenesen megszüntette a szerb egyházi-népi autonómiát, kongresszust stb.] és a nemzeti szabadság kivívására. Azért is agitált, hogy a szerb pártok egyúttal együttműködjenek a magyar *Választójogi Lágával* is. 1914-ben az elsők között volt, akiket a magyar kormány [már Pančevón: 1913-ban ugyanis elvesztette zombori tanári állását is és Pančevón (Pancsován) szerb könyvkereskedést nyitott] letartóztatott, hogy azután a bíróság 10 évi összesített fegyházra ítélje. Börtöneiben folytatta tevékenységét, kapcsolatba lépve mind a vajdasági szerb, mind a horvát és szlovák meg cseh haladőbb rétegekkel és nemzeti forradalmárokkal. 1918 októberében hazaszökött, Zagrebben majd a Vajdaságban ütötte fel tanyáját, ahol már előzőleg, távollétében bevalásztották az SHS [szlovén—horvát—szerb] *Nemzeti Tanács*⁹ vezetőségébe és a Vajdaság, Bánát élére.

Ekkor kezdődött el a családásainak sorozata: mind a dinasztia, mind a jobboldali polgárság mellőzte és üldözte, hiszen újból azok kerekedtek felül, akik nemrég még a *Munkapárt* szövetségeseiként, esetleg tagjaiként, a szerb hazafiakat üldözték, most azonban, hogy mint nagyszerbek újra uralomra kerültek — a vajdasági magyarok és a társadalmi forradalmárok üldözésében látták további feladatukat. Így Stajićot részint ugyanazok támadták, akik 1918 előtt is: akkor Tiszáék, most viszont az SHS királyság nevében.¹⁰ Így szakított már 1918 őszén addigi esetleges szövetségeseivel, a nemzetközi humanizmus nevében, többek között egyezkedve a magyarokat is megvédeni a nagyszerbek üldözései elől, arra hivatkozva, hogy ő 1918-ig sem mint szerb nacionalista harcolt a szerb szabadságért, de küzd mindenkor — mint nemzetközi humanista — az elnyomottakért: szerbekért, magyarokért egyaránt.

A nemrég még miniszterjelölt Stajić így gimnáziumi igazgató és tanár sem maradhat sokáig: kénytelen nyugdíjba vonulni. Az elsősorban is politikus meghatározottságú, szuggesztív-szavú férfi, aki szinte hipnotizálta a tömegeket, most visszavonult dolgozószobájába és az irodalomnak és tudománynak élt (1924—1935). 1935-ben megválasztották a *Matica* vezetőjének. Igaz, 1936-ban újra kibuktatta az ellenpárt, de közben már kiépítette kapcsolatait a haladó, jórészt kommunista ifjúsággal, amellyel ettől fogva mindvégig együtt fog haladni.¹¹

⁷ Lazar (Laza) Vukičević (1881—1941) baloldali szocialista, a Srpski Agitacioni Odbor egyik irányítója, a *Sloboda* szerkesztője 1914-ig. Mint orosz hadifogoly az oroszországi jugoszláv hadifoglyok kommunista szervezője és lapjuk (*Svetska Revolucija*) szerkesztője. 1919-ben már idehaza szervezője az illegális kommunista *Pelagic-csapat*-nak, majd az első pártkongresszusnak is. Hamarosan kénytelen Pestre emigrálni, ahol 1919-ben a jugoszláv kommunista frakció és lapjuk, a *Crvena Zastava* irányítója, főleg Nikola III. néven. Innen Bécsbe emigrál, ahol a jugoszláv külföldi pártvezetőség tagja, lapjának szerkesztője és az illegális pártanyag kiadója és Jugoszláviába juttatója. 1922-ben hazautazott Beogradba. 1941-ben kivégezték a német megszállás miatt. Fivére, Stevan, szintén aktív kommunista funkcionárius Zomborban. Vasiljević főleg szakszervezeti vezető volt. 1913-ban L. Vukičević adta ki Stajić Pogány-fordítását [A Balkán-háború és az osztrák-magyar imperializmus] féligalisan.

⁸ Tihomir Ostojić (1885—1921) neves irodalomtörténész, skopjei egyetemi tanár. Mint politikus eleinte liberális, majd az eléggé mérsékelt „újjvidéki demokráta” vezető embere. 1911—1914 a *Matica* titkára, 1914-ben meghúrolják.

⁹ *Narodno Vijeće SHS*, 1918, székhelye Zagreb; főleg Horvátországban és a Vajdaságban építi ki szervezeteit. Polgári alakulat, főfeladatának a népi forradalmi megmozdulás, forradalmi kísérlet elfojtását tartja. Hadserege nem lévén, behívja a szerbiai hadsereget, amely azután lehetetlenné teszi mind a köztársasági államformát, mind a decentralizált, esetleg szövetségi államforma realizálását. Csupán az elszakadást sikerül kimondaniok a Monarchiától. Stajićot ez a hatalmi alakulat is hamarosan félretolja újtábol.

¹⁰ Jellegzetes alakja e kornak Milan L. Popović, aki 1914 előtt Tisza embere, 1918—1941-ben nagyszerb és kommunista-üldöző politikus, 1941-ben újra magyar politikát folytat, szintén a kommunistaellenes, fasiszta vonalon. A felszabaduláskor mint kollaboránst halálra ítélték. Velimir Jurga 1914-ig Szabó Orestt könyvtárának munkatársa, egy könyvvelben tagadja a szerb nemzet létezését. 1918 után mint nagyszerb lesz ismert funkcionárius, polgármester stb. Hasonló politikát folytatott Terzin is. Mindezek üldözték Stajićot.

¹¹ A vajdasági Ifjúsági Mozgalom [*Omladinski pokreti-OMPOK*] néppontos alakulat volt 1937 óta, viszont már 1935—36-ban is tevékeny elapórozott szervezetek keretei között. A KP irányította működését: egyebek között Nikola Petrović és a magyar Pap Pál. A *Híd* [magyar nyelvű legális pártfolyóirat 1936—1941] is együttműködött az *OMPOK*-kal.

Stajic már 1895-től az ifjak útját járta: eleinte mint ifjú, később mint felnőtt is. 1912—1914-ben az ifjúsági mozgalom [főleg nemzeti forradalmi mozgalom, amely bizonyos, kissé zavaros, szocialisztikus-anarchisztikus ideológiát vallott a magáénak, akár maga Gaćinović vagy az ismertebb Princip is: a *Mlada Bosna* — Ifjú Bosznia — vezetői].¹² egyik — jugoszláv viszonylatok között is — vezető embere. Szerkesztője a *Novi Srbin*-nek, munkatársa a *Vihor*-nak és számos más ifjúsági lapnak. Hasonlóképpen cselekedett 1922—24-ben is, amikor, csalódva mind a polgári —, mind a szocialdemokratákban, megindította ifjúsági folyóiratát, a *Nova Vojvodina*-t. Mindaddig azonban azért fordult az ifjúsághoz, mert hátat fordítva a szocialistáknak, nem bízott a „romlott”, korrupt, tőkés-érdekeltségű polgárságban sem, s úgy hitte, látta, hogy az ifjúság [főleg az értelmiségi, azaz jórészt polgári ifjúság!] még „romlatlan”. Ebben az időben Stajic az, aki az ifjaknak irányt szab s aki igen nagy hatással van köreikre.

Most megváltozott a helyzet: az új ifjúság, tekintet nélkül származására, jórészt kommunista ideológiájú vagy hamarosan azzá fejlődik és aktív szerepet játszik a pártban, az *Ifjúkommunisták Szövetségében* [KPJ, SKOJ] vagy az antifasiszta *Népfrontban*. Ezeket az ifjakat tehát nem Stajic, hanem a párt irányítja! Nem Stajic szervezte be az ifjakat, ellenkezőleg, az ifjak angazsálták őt, mert a mozgalomnak szüksége volt az ő tisztá, makulatlan nevére is! Ezzel az ifjak összekötötték, kapcsolták Stajicot a Párttal is. 1941-ben egyelőre még odahaza [Sremski Karlovci] működött, hogy azután az ifjak 1944 szeptemberében kivigyék a szerémségi felszabadított területre, ahol folytatta, mint a felszabadulás után is, aktív agitációs antifasiszta tevékenységét. 1947. február 10-én, 69-ik születésnapján halt meg.

Stajic roppant tevékeny, termékeny és egyúttal igen sokoldalú ember volt. A politikán kívül foglalkozott tanítással is, és mint pedagógus nagy hírnévre tett szert, egyikévé válva azoknak a nevelőknek, akik a következők nemzedékek haladó rétegeinek irányt szabtak, utat mutattak mindmáig. Mint irodalomtörténész, kritikus, esztéta az író és művész társadalmi elkötelezettségéért küzdött, habár az ismert Jovan Skerličnél¹³ sokkal nagyobb teret engedett a „tehetségnek”, a megéltségnek, az esztétikai, formai értékeknek is. Viszont küzdött a tisztára formalisztikus, teljesen artista „izmusok” ellen, amennyiben azok nem hazai talajból sarjadtak, de úgy ültették át őket, hogy itt még nem volt létjogosultságuk, indokoltságuk.

Az 1920-as években Stajic hozzáfogott történelmi tanulmányaihoz is. A Vajdaságban a két háború közötti időben [a reakciós, rasszista és gyöngé faktografus Dušan Popovićon kívül] ő volt az egyedüli történész, aki nem csupán azzal kötelezte le a tudományt, hogy rengeteg [s ma már esetleg el is veszett] levéltári anyagot hozott felszínre és őrzött meg, hanem azzal is, hogy a XVIII—XIX. század gazdasági-társadalmi történelmével is foglalkozott, s ebbe a társadalmi alapba ágyazta bele sokszor — legjobb műveiben — a politikai történelmet. Ifjúkorában ő volt az első vajdasági szerb dialektikus és történelmi materialista. Ugyanezt mint felnőtt történészről nem, vagy csak ritkán, mondhatjuk el róla. Mindazonáltal egyedüli történészünk, aki, részben, kitölti az űrt a régi, idealista, pozitivistá és a mai marxista-igényű történetírás között, átmenetet képezve a kettő között.

Számos irodalmi és történelmi műve jelent meg és rengeteg cikket is közöltek tőle egyes folyóiratok, napi- és hetilapok Budapesttől Isztanbulig.¹⁴

Ötven esztendőn át állt tehát Vasa Stajic a nyilvánosság előtt mint politikus, pedagógus, író, esztéta és történetíró; számtalan könyve, még több cikke jelent meg ez idő alatt, ha szétszórva is, ha számtalanszor aláírás nélkül is vagy pedig mindeddig megfejtetlen jelzés fölött megbújva, — ma már szinte hozzáférhetetlen lapokban, esetleg olyanokban is, amelyekből legalább egyelőre, egyetlenegy számot sem tartanak nyilván a

¹² *Mlada Bosna* = 1914-ig működő boszniai ifjúsági, nemzeti forradalmat szervező egyesület [= Ifjú Bosznia]. Vezetője és teoretikusa V. Gaćinović. Ennek tagja G. Princip, a szarajevói merénylő diák is. Gaćinovićnak volt némi laza kapcsolata Trockijjal is, de távol állt attól, hogy párthive legyen.

¹³ Jovan Skerlic [meghalt fiatalon 1914-ben], a legnevesebb akkori irodalomtörténész, beogradi egyetemi tanár. Igen termékeny író. Ifjúkorában szocialista volt, majd a nemzeti felszabadulásért küzd. Mint irodalomtörténész a történelmi materializmusból indult ki, de azt vulgárizálta. Stajicnak ifjúkori barátja még a szocialista időkben.

¹⁴ Stajic cikkeit és (politikai és ideológiai) kéziratait lásd a szerző *Politikai lík V. Stajica* c. könyvében. Stajic többször írt Mileticről, majd számos jugoszláv és külföldi íróról és politikusról, valamint egyes esztétikai problémákról is. [Pl. *Iz života i književnosti*, = Az életből és irodalomból]. Legkiválóbb történelmi művei, amelyek ma is haszonnal forgathatók, még: *Gradjansko društvo i seljaci* [Polgári társadalom és parasztság (a XVIII—XIX. században)] a *Vojvodina II* gyűjteményes munkában, valamint a *Velikokikindski dištrikt* [A kikindai koronaterület] stb. Írt könyvet a noviszádi szerb gimnáziumról, Novi Sad gazdasági, politikai és kulturális történetéből [főleg anyaggyűjtés = 5 kötet], a város jelentősebb férfiairol a multban [*Novosadoski biografije*, 7 kötet, főleg anyaggyűjtés] stb.

jugoszláv vagy magyarországi könyvtárak, levéltárak, múzeumok.¹⁵ Ez mégis aligha lehetett a főoka annak, hogy Živan Milisavac kisebblélegzetű esszé szerű tanulmányának és a szerző könyvének megjelenése előtt¹⁶ nemcsak a köztudatban állt teljesen hamis megvilágításban a Vajdaság e nagy fia, hanem a polgári, s ezeknek hatása alatt egyes marxista írók is teljesen téves megvilágításban ismerték és mutatták be Stajićot, akit mint polgárt könyveltek el, sőt számtalanszor egyszerűen mint nacionalistát, értsd nagyszerb, esetleg jugoszláv sovínisztát is. Tekintve, hogy Stajićnak Magyarországon is ismert s elég jelentős politikai szerepe volt és működését néhanapján a *Ház*-ban is szóvá tették, tekintve, hogy számos ismert magyarországi személlyel állott kapcsolatban hosszabb-rövidebb ideig, azonkívül fontos szerepe volt 1912—1918 között — mint nemzeti forradalmárnak — a Vajdaságnak Magyarországtól való elszakítása körüli harcokban is, ha közben együtt is működött a magyar haladó, demokrata baloldallal; hogy nem csupán a horvátországi, de a szlovák elszakadási mozgalommal is összeköttetésben állott még a fegyházban is (1918, Turóc Szent Márton): a magyar közönséget is érdekelheti Vasa Stajić igazi arculata, annál is inkább, mert már 1918—1919-ben nyíltan kimondotta, hogy csalódott a jugoszláv egyesülés módjában, mikéntjében, s ezért már 1918 végén a nagyszerb sovíniszták ellen fordult az új elnyomottak, így a vajdasági magyarok érdekében is,¹⁷ amit egy, akár nagyszerb, akár jugoszláv színű polgári, reakciós sovíniszta aligha tett volna meg. Az is érdekelheti a magyar közönséget, hogy Stajić fölött a pančevói vagy szegedi bíróság több ízben is ítélezett (1913—1915), hogy végül is tízévi fegyházban összesítés büntetését. A háború folyamán az osztrák-magyar hatóságok, ráakadva a *Narodna Odbrama* (Nemzetvédelem) irataira, ott írásos bizonyítékok találtak arra nézve is, hogy Stajić ennek vezetőségi tagja és vajdasági irányítója volt: magyar bíróság mégsem ítélte el utólag halálra, azon oknál fogva, mert ez ügyben egy ízben már (ha még e bizonyítékok híján is) fegyházbüntetésre ítélte, márpedig egy ügyben egy embert két ítéletnek nem lehet, e bíróságok szerint, alávetni.

E helyen, úgy érzem, nem bocsátkozhatom Stajić életének és művének, működésének alaposabb ismertetésébe. Csupán azokra a mozzanatokra, kutatásaimnak csupán azon eredményeire kívánok itt kitérni, amelyek helyes megvilágításba helyezik Stajić alakját, helyreigazítják az eddig tévesen látott, láttatott és értelmezett férfi álláspontjait, elgondolásait.

A kérdések tehát, amelyekre itt választ kívánunk találni, a következők lennének:

1. Elszigetelt álmódozó, individualista utópista volt-e Vasa Stajić, vagy pedig belevetette korának harcaiba, hogy egyeseknek zászlaja, másoknak gyűlölt céltáblája legyen, de így is, úgy is kapcsolatban álljon korával, korának embereivel?

2. Polgár volt-e Stajić, vagy pedig szocialista?

3. Nacionalista volt-e ez a nemzeti forradalmár, nagyszerb, esetleg jugoszláv fajtájú sovíniszta, vagy ellenkezőleg nemzetközi humanista, aki éppen mint ilyen harcolt a nemzeti elnyomás különböző formái, fajtái és válfajai ellen?

Válaszaimat előzetesen és röviden így formulázhatnám meg:

1. Stajić sohasem szigetelődött el, még akkor sem, amikor belekényszerítették a begubózásba (fegyház, történeti és irodalmi tanulmányok, nyugdíj), amikor látszólag valóban félrevonult, a hangoskodóknak engedve át a teret.

2. Lelke legmélyen szocialista volt, még akkor is, amikor egyes polgári alakulatok vagy a polgári-értelmiségi ifjúság vezetője és szóvivője lett és egyúttal

3. olyan nemzetközi humanista is, akinek fájt a tanítványok egy részének meg nem értése, sőt csatlakozása a reakció erőihez, a fasizmushoz is. Igyekezett elhatárolni magát tőlük (már 1922-ben felvette a harcot az ORJUNA ifjúsági fasiszta szervezettel)¹⁸ mintegy a szólás-mondás hangoztatásával: „Ments meg isten barátaimtól!”

¹⁵ A *ZEMLJODELAC*-nak, Várkonyi, Csúzdi, Radujkóvák szerbnyelvű független szocialista hetilapjának (1897—98) utolsó példányai is elvesztek, nem találhatók sem az Országos Széchényi Könyvtárban, sem a Parttörténeti Intézet könyvtárában. Szerkesztője Mita Radujkov volt. Vasa Stajić munkatársi mivoltát egyelőre csupán V. S. naplójegyzeteiből állapíthatjuk meg. A lap a Bácskában, Srbobran-ban jelent meg és Adán, a független szocialisták főerősségeiben, ahol egy időben megjelent a *FÖLDMIVÉLŐ* is.

¹⁶ *Živan Milisavac*: Vasa Stajić, Novi Sad, 1947. — *Dr. Arpad Lebl* [Lóbl Árpád, azaz Lőrinc Péter]; Politikai lik Vase Stajića [V. S. politikai arculata], Novi Sad, 1963. — A továbbiakban rövidítve: Pol. lik. — Ez Stajić politikai és ideológiai cikkeinek, naplójegyzeteinek, leveleinek válogatása; igen bő, néhány száz oldalit kitévő magyarosított jegyzettel. Ugyancsak tölem, mintegy a könyv előzetes szintéziseként jelent meg, hasonló cím alatt, 1947 januárjában megtartott előadásom a Zbornik Matice srpske 16. számában. A könyv a lehetőség szerint felvázolja [a kérdésnek ugyanis még nincs irodalmi] szerző, egyelőre céltelen, levéltári, könyvtári és hírlaptári kutatásai alapján a korszakot is, amelyben S. működött.

¹⁷ Erről részletesebben lásd e cikket is.

¹⁸ ORJUNA, esetleg JUNAO néven is, jugoszláv orientációjú ifjúsági fasiszta szervezet az 1920-as években [Jugoslovenska nacionalna omladina]. Szintén ifjúsági fasiszta szervezet volt, de szerb vagy horvát síkon a SENAŌ és HANAŌ. Stajić erős harcot vívott e fasiszták ellen már 1922 óta, és itt-ott megvédte ellenükben kommunista ifjúsági barátait-ellenfeleit is.

I.

Az első kérdésre választ ad, azaz a már megadott válaszra bizonyítékul szolgál Stajić egész élete. Annyi bizonyos, hogy volt Stajićnak egynémely olyan időszaka, amikor visszavonult a nyilvánosság elől és bizonyosfokú, talán új erőt gyűjtő passzivitásba sűpedt. Az alaposabb vizsgálat azonban ezekről az időszakokról is megállapíthatja, hogy aktivitása csak alábbhagyott vagy teret változtatott, de nem szűnt meg a maga teljességében, mert ezt temperamentuma sem tette volna lehetővé.

Első ilyen „visszavonulása” 1907—1911-es zombori korszakára esett; mégis Zomborban is nem csupán az iskolai ifjúsággal foglalkozott, de egyesületeket szervezett és irányított, egyes tehetséges ifjakat igyekezett, mint született agitátor, a szocializmus híveivé tenni,¹⁹ munkatársa lett a SLOGA-nak és a SRPSKI GLAS-nak, igyekezve kihatni a lapok irányára is; a SLOGA-t egy ideig szerkesztette, míg meg nem győződött róla, hogy tulajdonosa — Joca Lalošević — szubvenciót fogad el Khuen-Hédervárytól (1910). Ekkor kilépett a lap kötelekéből, együttműködött a zombori szakszervezetekkel és Vasiljević meg Vukičević szocialista munkásvezetőkkel, előadásokat tartott a szakszervezetben, cikket írt a szocialista SLOBODA-ba, majd a Matica srpska irányát, munkásságát kívánta megváltoztatni, haladóvá tenni, s evégből sikeres agitációt és szervező munkát fejt ki Tihomir Ostojić titkársága érdekében a demokrata körök [1. kikindai, 2. újvidéki, 3. pančevoi demokrata csoportok] útján. Egyúttal munkatársa lesz a Matica LETOPIS című folyóiratának, átképi magát a szerb nyelv és irodalom tanárává, hogy sikeresebben hathasson az ifjúságra [német—francia szakos tanár volt], és hozzáfog esztétikai és irodalomtörténeti tanulmányaihoz, amelyeket szintén eszméi propagálásának síkjára állít. Hogy működésének volt visszhangja, hogy nem volt elszigetelt jelenség, bizonyítja Ostojić sikeres megválasztása és működése, a szakszervezetek köréje sorakozása,²⁰ vagy Danica Jakšić tanítónő néhány levele is Milutin Jakšićhoz,²¹ amelyekben arról ír, hogy csatlakozott Stajić tanári csoportjához. Stajić ugyanis amellett agitált, hogy tárgyaljanak a tanárok a szerb Nemzeti-egyházi Autonomia Iskola-tanácsával, s ha a Tanács nem javítja meg fizetésüket, úgy küzdjék ki a jobb munkafeltételeket sztrájk útján is.

Második visszavonulási korszaka már jóval hosszabb volt: 1925-től 1935-ig tartott. Ebben az időben fokozatosan elhagyta a politikai nyilvánosság terét, az iskolában működött csupán, majd amikor a monarchofasiszta diktatúra idején nyugdíjazták, Novi Sadot és Suboticát elhagyva, a kis vidéki városkában, Sremski Karlovci-n (Karlóca) húzódik meg és irodalomtörténeti meg történeti tanulmányainak szenteli idejét és tehetségét. Mégis, amint ezt lévelezése mutatja,²² nem szűnt meg politikai érdeklődése sem, írt továbbra is és fenntartotta kapcsolatait egyes vezető pozíciójú kommunistákkal is, akiket [ha nem is volt kommunista] megbecsült és értékelt, akiket példaként emlegetett, és akiknek egyúttal hatása alá is került olyannyira, hogy még 1894-ben, 1898-ban vagy 1902—1924 között ő mutatott és szabott irányt az ifjúságnak és ő is szervezte az ifjakat, az

¹⁹ Lásd Veljko Petrović beogradi neves író, akadémikus közlését. Szerinte ő maga mint író olyannak vette és ábrázolta az embereket, amilyenek; míg Stajić, mint született agitátor, nemcsak az életet, de az arra érdemes embereket is meg akarta változtatni és hosszú sétám őt, a hat évvel fiatalabb ifjút is szocialistává nevelte. A tőlbi adatra vö. Pol. lík megfelelő zombori fejezetét, 88—112 és 120—133. oldalak 32—132. jegyzetét. Stajić szerkesztette egy ideig Zomborban Joca Lalošević lapját, a Slogat, míg észre nem vette, hogy Tizsa megnyerte magának Laloševićet és a kormány szubvencionálja a lapot. Munkatársa egyúttal a „kikindai demokraták” (Jászi elvtársal) lapjának, a Srpski Glas-nak is stb.

²⁰ Május elsején egyebek között szerenáddal köszöntötték fel.

²¹ Matica kéziratok osztálya 15175 és 15174 számú levelek, valamint Pol. lík, 221. l. 83. jegyzete. Bizonyos az is, hogy 1912-ben nem lett volna sikere autonómiai politikai elgondolásának, ha előzőleg nem teszi ismertté nevét, hiszen 1912-ben, amikor a kormány felfüggesztette az egyházi-nemzeti autonómiát, Stajić kezdeményezte az ellenállást: 1. az egyházközösségek szervezett harcra és 2. a szerb pártok szervezett együttműködésére útján. Így lett a kikindai demokrata csoport a pártkoalíció vezető-csoportja, élnöke pedig a csoport látható vezetője: Milutin Jakšić (Pol. lík, 224—227. l. 133. jegyzet).

²² Levelezését lásd Matica, rukopisni otker [kézirat-osztály] M 15375, 15377, Pol. lík, 465 és 467—468. l. 24 jegyzetét, 469—476. l. 44 jegyzetét, majd a 65 jegyzetet a 477—479. oldalakon stb. — Kommunista s egyéb politikai kapcsolatait nem ismerve [Smoldaka, Jakšićok stb. mint a polgári demokrata ellenék emberei, Vasa Bogdanov, Djuka Cvijić, Uglješa Terzin, Vlada Švalba s más kommunista funkcionáriusok] vagy nem véve tekintetbe, nem tudnók megérteni, hogyan és kik gondoltak rá 1935—1937-ben, hogyan és kik vonták be az újabb aktivitásba a Matica élén és az OPMOK [az illegális Párt irányítása alatt álló vajdasági ifjak legális szervezete: Pap Pál és Nikola Petrović kötöték össze a Párttal] körében, sőt a SKOJ [a kommunista ifjúsági szervezet] működéséből is izeltöt nyújtva neki. [Bojin-Burkus Valeria s mások közlése pl. Stajić ünnepeléséről az ifjúság részéről 60. születésnapja alkalmából Karlovcin, amelyet egy széleskörű vajdasági SKOJ-értekezlettel kapcsoltak egybe, s amelyen Stajić aktív részt vett, annak ellenére, hogy nem volt kommunista, nem volt a Párt tagja.] Smoldaka mint baloldali polgári demokrata részt vett az antifasiszta mozgalomban és így együttműködött a KP-tal is. Stajićnak jóbarátja volt. A Jakšićok a „kikindai demokraták” vezetői, közöttük legismertebbek: Vasa, Milutin [egyúttal történetíró is] és Miletta, a neves költő. Ifjabb nemzedékük mint kommunista vett már részt a KP harcaiban, esetleg már a spanyol harcokban is. Djuka Cvijić, Uglješa Terzin, Vlada Švalba stb. kommunista funkcionáriusok — Stajić rokonai, barátai, sok esetben neveltjei, tanítványai is voltak.

1930-as, 1940-es években az ifjakat a Párt szervezte és irányította, Stajićot pedig ezek az ifjak [rajtuk keresztül tehát a Párt] befolyásolták az újabb politikai harcra.

Bizonyos, hogy apály és dagály, lendületes lelkesedés és apátia váltogatták egymást Stajić életében, de bizonyos az is, hogy sohasem kapcsolódott ki teljesen, s hogy legaktívabb idejében [1897—1906, 1912—1924, 1935—1947] óriási csatákat dúltak személye körül, amelyek szintén arra mutattak, hogy jelentős s nem elszigetelt személynek tartották. Különösen 1912—1914 között írtak róla a lapok igen sokat és állandóan — pro és kontra —,²³ lelkesedve érte vagy le-hazaárulózva őt. A sajtó ekkor visszhangzott nevéből.

De már kamasz korában nem csupán Karlovcin, a gimnáziumban szervez szocialista diákesoportot, de szülőfalujában, Mokrinban is — minden valószínűség szerint — ő szervezi 1894-ben, 16 éves korában, a kiskorú pásztorok sztrájkját²⁴ és 1897-es kicsapatása után, Karlóváról Senjbe kerülve a gimnáziumba, ott mind a diákokkal mind a munkássággal is együttműködött, és mire leérettségizik — mint a „senji affér” szervezője ellen — már a horvát hivatalos lap is kampányt szervez ellene (Senj-Zengg).²⁵

Nem lehet itt céloom, terem sincs hozzá, hogy végigfussak Stajić egész életén: elszigeteltségét vagy kapcsolódásának fokát kutatva élete egyes szakaszaiban 1896 és 1946 között. Itt csak arról lehet szó, hogy Stajić életével megindokoljam, okát adjam viszonylagos visszavonulásának 1907-ben [ne feledjük: az apály éve volt ez a nagy forradalmi hullámnak is Oroszországban, Magyarországon is, de egyúttal a nemzeti forradalom anti-feudális hullámában is a Balkánon; márpedig Stajić érdekelve volt, mind a szocialista mind pedig a balkáni antifeudális-nacionális hullámban] és 1924-ben [amikor szintén elkövetkezett már Európa-szerte a kapitalizmus viszonylagos megerősödése és a „Wiederaufbau” korszaka].

Persze a kérdés nem ennyire egyszerű s nem adhatja meg rá a választ csupán a nemzetközi keretekre való hivatkozás. Stajić ideiglenes visszavonulásának számos hazai tényezője is volt, és ezek kapcsolatban álltak egyéni-lélektani szerkezetével és azzal a ténnyel is, hogy nemzete még a nemzeti forradalom megvívása előtt állott, amely a Balkánon jórészt még antifeudális tartalmú volt, olyan jellegű és lényegű tehát, amelyet még a polgárság is vállalhatott volna, ha nem lett volna ez az idő — világviszonylatban — már a szocialista forradalom előkészítésének kora is egyúttal, ami a polgárságot visszavonulásra készítette, és odavitte a dinasztia és az ántánt oldalára, az imperializmus oldalára. A balkáni polgárság nem volt már képes saját — nemzeti formájú — antifeudális forradalmának következetes végigharcolására, s ezt Stajić már törökországi tartózkodása idején [Pljevlje-Szandzsák: 1904—1907] tapasztalhatta, hiszen nem csupán a török pasa és a pravoszláv klérus, de a fiatal Szerbia kormánya is ellene fordult, amikor a falvakban, a városi, pljevljai polgárság támogatásával, meghirdette az antifeudális, török-ellenes forradalmat.²⁶

Ugyanakkor a magyarországi szocialista pártvezetőség, amellyel Stajić már 1898 óta személyi kapcsolatban állott, nem gondolt a nemzetiségekkel való komolyabb együttműködésre, nem tartotta lényegesnek a nemzeti kérdés megoldását [még 1918-ban sem], s ezzel — különösen 1904 óta — egyre inkább tova taszította magától azokat a szerb szocialistákat, akik a két célt, mint Stajić is, kapcsolni igyekeztek.

Stajić ilymódon kénytelen-kelletlen a polgárság felé orientálódott, amelyben azonban, mint tudjuk, már 1904—1906-ban szintén csalódott, hogy azután azt a [Szabó Ervinével ellentétes] „stratégiai” elgondolást tegye a magáévá, hogy csupán a még „romlatlan”, de jórészt polgári-értelmesei ifjúsághoz forduljon, azt próbálja maga köré csoportosítani és felkészíteni az „elsőleges” cél elérésére, a nemzeti forradalomra, hogy azután, már az új, a nemzeti hazában folytassa harcát [a „permanens forradalom” egy fajtáját] a szocializmus érdekében.

Igy került sor az 1907—1911-es időszak bizonyos relatív visszavonulására, amelyre azonban az 1912—1914-es nemzeti forradalmi korszak felfokozott aktivitása következtet. Hasonló okok készítették őt az 1924—1935-ös viszonylagos politikai passzivitására is, abban az időben, amikor újra csalódnia kellett a szerb polgárságban és szociál-

²³ Pol. lik. 222. l. 97. jegyz., 179—180. jegyzetek a 231—235. oldalakon stb. Szemrecsényi beszédét lásd a Kéjviselőházi Napló-ban 1917. 85. köf. 718 összeülés, 256—270. l. majd tovább a 445. oldalig. Íásd a Pol. lik.-ben is, 285. l. 13. jegyz. A körötte dúló harcokról lásd a Pol. lik több helyét, így pl. 301. és 203. l. a megfelelő jegyzetekkel; 418. l. 151. jegyz.; 418—421. l. 209. jegyz.; 429—432. l. 307. jegyz.; 434—436. l. 336. jegyz.; 538—540. l. 2. jegyz. stb., stb.

²⁴ Torontál 1894. 149. száma és Pol. lik. 64. l. 57. jegyzet [az első az oldalszám, a második a jegyzet száma]

²⁵ Pol. lik. 60—61. l. 20. és 31. jegyz.

²⁶ Uo. 83—88. l. és 105—120. l. 26—31. jegyz.

demokráciában [1920-ban még fellépett az alkotmányozó nemzetgyűlés szocialista listáján képviselőjelöltnek, különben állandó munkatársa volt a SLOBODA-nak] s hamarosan, a Goethe társulat és az Ifjúsági Matica [Omladinska matica] megalapításának, a NOVA VOJVODINA ifjúsági folyóirat megindításának idején (1922) — az akkori, főleg polgári, ifjúságban is.

Új életre akkor támadt föl, amikor a Párt egyre inkább kilépett a nyilvánosság elé, illegálisan szervezett de egyre népszerűbbé váló akcióival, és amikor őt is igénybe vette antifasiszta harcái során [1935—6, főleg 1937 és később].

Időszaki apátiáján kívül, lélektanilag, az is visszavonulásra készítette időnként Stajicót, hogy a nyílt, az ellenséggel szemben álló harcmodorhoz szokott és az illegálitás rákényszerített konspirációja nem illet temperamentumához: Mint, néha önmaga is mondotta és írta,²⁷ ha kell, hát tud hallgatni, de ha már meg kell szólalnia, nyíltan megmondja, hogy mit gondol. Ezt eléggé bizonyította 1912—1914-es időszaka is, amikor számos bizonyítékot teremtett önmaga ellen, lapjaiban és akcióiban, habár igyekezett is konspirálni. Nemcsak a hatósággal, hanem szervezetének, a Narodna odbrana-nak vezetőségével is állandó harcra kényszerült ugyanis, mert megtartotta szocialista, de haladó-polgári, sőt magyar kapcsolatait is — egyúttal a jugoszláv forradalmi felszabadulás előkészítésén is munkálkodva [ezt sem helyeselte a belgrádi vezetőség!]. A kettős konspiráció igazán nem volt kenyerre a robbanó temperamentumú Stajicónak.²⁸

II.

Második kérdésünkre úgy fogalmaztuk meg a választ, hogy Stajicó lélekben szocialista maradt akkor is, amikor a hivatalos szociáldemokrata álláspont előbb a szocialista pártellenzék oldalára, majd a polgárság felé tájékozódásra kényszerítette. Ezt maga Stajicó sem tudta önmagáról mindig, minden időszakában, de a második világháború idején eléggé világosan megfogalmazta ezt a tételt önmagáról ő maga is, ha némileg hibásan is a szocializmushoz való „visszatérésnek” nevezve el újabbkori csatlakozását a Párthoz, azaz Népfronthoz, a szocializmus erőihez.²⁹

Hogy Stajicó diák-korában szocialista volt, tudta már Živan Milisavac is, említett esszéjében, de — csupán Stajicónak egyes önéletrajzi írásaiából és adataiból indulva ki — úgy hitte, hogy itt csak egy egészen rövidlégezetű, diákos felbuzdulásról volt szó (1896—1898). Viszont mint Stajicónak egyes cikkei, naplójegyzetei és egyéb dokumentációs anyagunk is tanúsítja, ez az időszak maga is sokkal hosszabb ideig tartott (1894—1904); másrészt, ha nem is volt párttag vagy funkcionárius, de 1904 és 1911 között is szocialistának érezte magát és annak ismerték munkatársai és ellenfelei is. 1912-ben azután újra szorosabbra fűzte kapcsolatait a szocialistákkal, mint azt ő maga is állította.³⁰ Hogy pedig lélekben, meggyőződésben megmaradt szocialistának később is, arra legjobb bizonyítékunk a sok támadás, amely polgári részről érte, például a 20-as évek folyamán, nem is szólva az 1918—1921-es évekről, amikor képviselőnek is fellépett a szocialista pártlistán. Valóban nem eshetett nehezére a csatlakozás az antifasiszta frontoz (1937—1947), amikor erre a párt felhívta.

Megemlékeztem már Stajicó 1894—1896-os működéséről; 1896—1898 között viszont, karlócai és senji diák korában, munkatársa lett már a polgári ZASTAVA-nak, amelyben

²⁷ Vojvodjani u Vojvodini, 1923, 23. l.; lásd Pol. lík, 460—462. l. a megfelelő jegyzetekkel.

²⁸ Narodna odbrana u Vojvodini: Pol. lík, 141—144. l. és a megfelelő jegyzetek a 215—217. l.

²⁹ Matica, rukopisni, M 933, valamint Pol. lík, 572—573. l. s a megfelelő jegyzetek. Levele Milan Petrovićhoz 1944 októberéből. A vonatkozó rész magyar fordításban [amint minden idézetet magyar fordításban közlünk] így hangzik: „... A partizán-mozgalomról így gondolkodtam: Ennek a mozgalomnak győzedelmeskednie kell. Amit Moszkva ma kíván, az holnap megvalósul a Balkánon. És ebbe a mozgalomba a Vajdaság ifjúsága belevisi minden idealizmusát, amellyre csak képes; pedig ez az ifjúság a legjobb ifjúságunk! Győzni is fog az oroszok segítségével, ha persze márhetetlen vér- és életáldozat árán is. Engem meghívott, engem hív magához ez az ifjúság, az az ifjúság, amellyel tegnap még mindketten együttműködünk. És azt állítja, hogy csatlakozásom igen hasznos volna számára. Ez hízeltet is nekem; no lám: még szükség is lehet rám valakinek! És mit is kíván tőlem ez a valaki: Csak azt, hogy azzal fejzem be életemet, amivel, éppen ötven esztendeje, megkezdtem: a szocializmussal! Nos, soha jobbkor!” [Stajicó ekkor 66 éves, de már diákkora óta tüdőbajos, s ebben az időben testileg hirtelen leromlott. Az 50 évet 1894-től számítja: ez a karlócai szocialista diák-kruzsok és a mokri ni pásztorfiúk sztrájkjának esztendeje.] Milan Petrović, újdíeki tanár, demokrata polgári, a Népfront, eléggé passzív tagja.

³⁰ Georgija Branković a pátriárka levele; Djordje Pejanović, a pljevljai gimnázium igazgatója; Todor Borovnjak, akkor pljevljai tanár, Veljko Petrović, barátja, az ismert író, valamint egykori munkatársai, a galleista, szocialista orvos, dr. Sima Aleksić-Strophantus vagy Nenad Rajić közlései is. Veljko Petrović (1884—1967) egykori „holnapos”, aki az 1900-as években Pesten a Croatia című folyóiratot adta ki, és a magyarokkal a jugoszláv, a jugoszlávokkal a magyar irodalmat ismertette. A szerb—magyar dolgozó nép együttműködésének szószólója, Stajicó tanítványa. Jónévű lírikus és elbeszélő, tagja a Szerb Akadémiának. 1915—1918-ban kapcsolja a Vajdaságot a Külföldi Jugoszláv Bizottsággal. [Lásd cikkét a Narodna odbránáról (Pol. lík, 141. stb. l. és a 13. jegyzetet) valamint cikkeit a Sloboda-ban és Novi-Srbin-ben, melyekről még lesz szó. (Pol. lík, 152., 179. stb. l. a megfelelő jegyzetekkel.)]

Bast vagy pedig *Radnički prijatelj* néven olyan marxista írásai jelentek meg, amelyek a magyarországi szerb sajtóban első ízben elemezték a vajdasági gazdasági-politikai helyzetet marxista szemszögből, vagy fordítottak egyes elméleti cikkeket szerb nyelvre.³¹ Első önálló cikke — a korszakra és a kisdíákra egyként jellemző módon — a történelmi materializmus ismertetésével kezdi meg *A nazarénus-kérdés a modern társadalmi tudományok szempontjából* címen a kérdés elemzését.³²

Karlócai, senji és mokriini szocialista szervező tevékenysége mellett Stajić 1897—1898-ban egyúttal több brosúrát is fordított szerbre, amelyeket azután barátja, Rada Trifunac adott ki ebben az időben Kikindán, és amelyek az első magyarországi szerb nyelvű marxista, szociáldemokrata röpiratokként tekintendők.³³ Kikindán a pártszervezet teoretikusaként röpcédulákat is írt és terjesztett, így például a Darányi-féle „rab-szolgatörvény” elleni harc idején.³⁴

Stajić számos önéletrajzi írása egyikében arról is szól, hogy a szerb egyetemi ifjúság egy részét beszervezte a párt-akciókban való részvételre.³⁵

Legalább a jegyzetek között kellett idéznem ezt a helyet, mert, egyebek között, egyik indiciuma, közvetett bizonyítéka a még be nem bizonyított, de kézenfekvő feltevésnek, hogy Stajić nem csupán Bokányiékkal, hanem Szabó Ervinnel is kapcsolatban állott. Bizonyos, hogy Bokányiék 1898-ban át akarták venni, Stajić szerkesztésére bízva azt, a Becsén (Óbecse) akkoriban megjelenő RADNIČKI GLASNIK (Munkáshíradó) című kispolgári lapocskát,³⁶ de nem törődve túlságosan a nemzeti kérdéssel és a „perifériák” nem-magyar munkásaival, ezt is elmulasztották, és így a független szocialisták ZEMLJODELAC című lapja lett az első szerb nyelvű szocialista pártlap, amelynek Stajić is munkatársa volt, s ezzel mintegy már eljegyezte magát és elkötelezte a szocialista pártellenzéknek. Később, talán már Párizsban, de főleg Pesten,³⁷ a szerbiai emigráns diák, Milorad Popović jóbarátja lett. M. Popović Szabó Ervin köréhez tartozott (1902—1904) és Szerbiában (1904—1905) mint szindikalistát tartották számon.³⁸ Éppen ezért nagyon valószínű, hogy Stajić, Popović útján, szintén kapcsolatba került Szabó Ervinnel, és talán éppen az ő utasítására szervezte a szerb egyetemi ifjúságot. 1904-ben egy eddig ismeretlen szerb szocialista szerbre fordította Szabó brosúrájának egyik fejezetét, amely 1906-ban külön kiadásban is megjelent. A fordításra még Popović hívta fel Szabó figyelmét, ami mindenesetre azt jelentette, hogy nem ő maga volt a fordító, annál kevésbé, mert szerbiai létére, és Párizsból jövet, nem nagyon ismerte a magyar nyelvet. [Szabóval francia nyelven levelezett.] Nem valószínű Jevtić fordítói minősége sem, hiszen Jevtićet a fordított fejezet témája nem igen érdekelte. Viszont Stajić, itt már érintett, első fordítása 1896-ból hasonló tárgyú volt és később is vonzotta őt az a tárgykör, amely az egyéniség és

³¹ Vö. Pol. lík cikkeit és fordításait a Zastava-ból, a 20—38. oldalakon és a 62—65. l. megfelelő jegyzeteit; a nazarénus-kérdésről, a polkári koncessziós politikáról, a munkásházakról, Darányi törvényéről stb. Stajić magyar, német, olasz és francia nyelvből fordított. Első fordítása a ZASTAVA-ban 1896. október 2-án jelent meg. „A fejlődésen alapuló szabadság. Gondolatok a társadalomtudományok köréből” címen. Erre Szabó Ervinnel kapcsolatban még visszatérek. A Pol. lík közli Stajić egyes, ez időszakra vonatkozó önéletrajzi cikkeit, leveleit, valamint a cikkeket egy részét is. A Zastava-t, Miletić egykori lapját később, a 80-as években, átvették Jaša Tomić radikálisai. Itt-ott továbbra is közölt szocialista cikkeket; így többek között az utópista-radikális Branko Mihajlovićot valamint a fiatal Vasa Stajićot.

³² Zastava, 1896. szept. 4., 131. szám Bast aláírással [Bast = Ba-silius St-ajić]. A hely maga [fordításban] így hangzik: „Mióta a lángelméjű Marx a szociológiába bevezette a történelmi materializmust, a gazdasági materializmust, a társadalmi jelenségeket nem az ember ésből vezetjük le s nem abból, hanem a korszak gazdasági viszonyaiból magyarázzuk. A társadalom és a társadalmi viszonyok vizsgálatára Marx viszont a dialektikus módszert alkalmazta, amely a jelenségeket fejlődésükben látja és látatja. Így hát az éppen adott társadalmi jelenségekhez mi is a gazdasági materializmus alapján és a dialektika módszerével nyúlunk. Feladatunk az, hogy rámutassunk azokra a gazdasági viszonyokra, amelyek életre hívták [a nazarénus kérdést], s amelyek majd halálát is okozni fogják...”

³³ Vö. Pol. lík, 61—63. l. 35. jegyzetet és az egyik brosúra két első oldalának facsimilejét ugyanott.

³⁴ Lásd a szerző kiadásában 1953-ban, Novi Sadon megjelent okmánygyűjteményben: „A vajdasági munkásmozgalom szocialista szakasza 1890—1919” a 72. l. 21, 84/26, 89/30. okmányokat, valamint Pol. lík, 64. l. 46. jegyzetét.

³⁵ Slobodna Vojvodina, 1946. máj. 1., Pol. lík, 20. l. Az idézendő rész így hangzik: „1899 május elsejét Pesten Bokányi Dező, Weltner Jakab, Baron Ede és a szociáldemokrata párt több más vezető embernek társaságában töltöttem. Határozottan emlékszem rá, hogy több ízben is sikerült egyes hasonló munkás manifesztaációkra a tököliánusok [szerb egyetemi hallgatók] egyikét-másikat is magammal vinnem. Ezek, igaz, néhány nap ironikusan megmosolyogták a „munkás háromszöget” [3-szor nyolc óra], de persze nem mindannyian. Veljko Petrović, most negyvene éve, bizonyára egy ily alkalommal írta meg Vörös dal-át.” [Crena pesma]

³⁶ Pol. lík, 61/31. Ugyanitt van szó arról is, hogy munkatársa volt a párt ellenzéki Zemljodelac-nak.

³⁷ Párizsról lásd a neves horvát író, Matoš novelláját Stajićról: Duševni čovek [A lelkes ember] címen. Pol. lík, 61/34.

³⁸ Míg Magyarországon, az ismert okoknál fogva, Szabó Ervint magasabbra értékeli mind a tudomány mind a párt Bokányiéknál, főleg Garamiékénál, — Szerbiában a Tucović — Dušan Popović stb. vezette párt haladt a jobb úton [ez a párt 1914-ben például a háborús hitelek ellen szavazott], így a szindikalista elhajlást Jugo-szláviában sokkal szigorúbban ítéli meg mind a tudomány mind a párt. M. Popović volt a Narodna Reč szerkesztője [1902—1904]. A pártvezetőség mégis mellőzte, lebecsülte. Írt a Huszadik Századba, levelezett Szabó Ervinnel pl. 1904—1905-ben. Vö. szerzőtől: Vezve Milorada Popovića i Sabo Ervina, Zbornik MS, 20. sz. 78—85. l.

szabadság vagy a kollektív fegyelem és szükségszerűség kérdésével foglalkozott, mint a fordított fejezet is. A NARODNA REČ körében más fordító nem is jöhetett tekintetbe.³⁹

Stajić különben több helyen tett célzást arra, hogy körülbelül a betiltott pesti nemzetközi diák-kongresszus idején (1902) is foglalkozott a szerb egyetemi ifjúsággal. Így egy helyen ezeket írta: „Az ifjúság megértette az új szót és beállt a sorba, különösen Pesten. A pesti szerb egyetemi hallgatóság élete sohasem volt szép; mégis, amennyire megismertem életüket, 1903-ban, az agitáció folyamán, — ekkor volt ez az élet a legszebb.” Tekintve, hogy Stajić 1898-ban került Pestre, hogy a pesti szerb, szlovák és román diákok 1897-ben tartották meg első gyűlésüket, és tekintve azt is, hogy Stajić egész 1914-ig, majd 1918-ban, újra, kapcsolatban állott a pesti szerb egyetemi hallgatósággal s azok szocialista-galileista vezetőivel, Sekulić-csal, Aleksić-csel [mint Strophantus galileista író és előadó] — nagyon valószínű, hogy Szabó Ervinnel is megvoltak az összeköttetései. Újabb indiciumot szolgáltat Stajić e tétel valószínűsítésére egyik fegyházban írt naplójegyzete is⁴⁰ [1916. június 10-ről]. Ebben azt írja, hogy talán 1902-ben ismerkedett meg Popović-csal. A Szerb Ifjak Köré-ben [Kolo srpske mladéži] tartott akkoriban előadásokat. Az egyikben jelen volt Popović is, aki az előadás után hozzálépett és bemutatkozott.

A NARODNA REČ-be írt Stajić elméleti cikkeket is, egyúttal tudósítva is a lapot egyes bánáti eseményekről. Ezek a lap számára sokszor jelentéktelen kishírek voltak csupán s így érdekesebbek és forradalmibbak ezeknél e tárgyokról szóló naplójegyzetei, mondjuk Petar Ilić vagy Paja pl. Eremité meggyilkolásáról.⁴¹

1904—1906 között az akkor még törökországi Pljevljában, mint már tudjuk, a nép törökellenes antifeudális forradalmát szervezi s amint 1904-ben Pakracról, az ottani tanítóképzőből bocsátotta el a fiatal kezdő tanárt a pátriárka — mint szocialistát és ateistát — most [lásd az affért személye körül 1905—1907-ben] a szerbiai kormány bocsátotta el tanári állásából mint olyan antifeudális forradalmárt, aki egyúttal szocialista agitátor is és azokon a területeken — Jovčić tanártársával egyetemben — elsőként terjeszti a szocialista eszmét.

1907—1911-ben Zomborban is fenntartja kapcsolatait mind az ifjúsággal mind pedig a szocialista munkássággal is, és egyes akkoriban megjelent cikkei is azt tanúsítják, hogy lelke legmélyén — minden közeledése mellett is a baloldali polgárság felé — megmaradt szocialistának.⁴² Ez az oka annak, hogy amint párizsi korszakában Matoš írt róla novellát, mint olyan szocialista idealistáról, aki akarata ellenére is kimenti a habokból az öngyilkos emberiséget, most a vajdasági költő, Mileta Jakšić ajánlja neki azt a versét, amely a szocialista jellegű agrárforradalmat dicsőíti⁴³ — Csekonics csernyei birtokán, ahová való volt a Jakšić-család is, amelynek sok tagja lett Jászi Oszkár barátja és munkatársa.

Az 1912—1914-es években Stajić, mint a *Narodna odbrana* vezetőségi tagja és vajdasági megbízottja, nem csökkentette, ellenkezőleg fokozta és szorosabbra fűzte azokat a kapcsolatokat, amelyek mind a magyar mind a szerb szocialistákhoz kötődtek. Sőt, ugyanakkor, amikor [az autonómia megszűntetése után, 1912 nyarán] megkezdte harcát egyrészt az új autonómiáért, másrészt pedig már a Magyarországtól való elszakadásért is

³⁹ Szabó Ervin válogatott írásai, 140. l. — Vö. Pol. lík, 58., 64—65. jegyzetek és a 142. l. cikkét a *Narodna odbrana*-n Milica Stajić — Babukánál. [E cikk írása közben Stajić özvegye számos levelet és naplójegyzetet juttatott a Maticának, esetleg a Vajdasági Múzeumnak Novi Sadon. Ezek azonban, melyek még nincsenek rendezve és jelzettel ellátva a Maticában.] Jevtić írta a *Narodna Reč*-be a *Miseria academica* című folytatásos cikket, 1903-ban.

⁴⁰ Az 1916 — 1918-as noteszt lásd Babukánál és Pol. lík, 248.

⁴¹ Paja pl. (= nemes) Eremité ismert bankár, földbirtokos és politikus volt. Ezy általa kiuzsorázott paraszt ölte meg, Petar Ilićről így ír Stajić a *Vallomások Vörös Könyvében* [Crvena knjiga Ispovedanja] a 4 és 5 oldalon, lásd a *Maticában* még jelzés nélkül. A napló egyik kiragadott része [Rudna, 1903] így szól: „Ma a crnaji [Csernye: Csekonics Endre gróf uradalma: 43 000 hold] Petar Ilić, a szocialista vezető meggyilkolásáról olvastam. Zsandar volt a gyilkosa, akárcsak tavaly is a Bukovac gyilkosa! Bitanok, pimasz gazemberek... Fízett ember volt hát a gyilkos, bérnyilkos és — az állam adta kezébe a fegyvert... Első vértandíkj egyike [az áldozat]... De ha majd eljön az ítékezés napja, akkor ki se szónokoljon nekem a fékevesztett tördelgről, a csőfélékről... Míg csak élek, emlékeztí fogok erre az esetre és, ha megérem a bosszú napját, a földesúr fejét fogom követelni a Petar Ilić fejéért, a jegyző fejét fogom követelni a Bukovac fejéért...”

⁴² *Vallomások*, 230—234. l. stb. Pol. lík, 80—81., majd 131—113. jegyz. stb. Ugyanígy 113. l. 2. jegyz. és 113. l. 4. jegyz., majd 115—121. l. Azután *Vallomások*, 336—337, valamint a szerbiai külügymin. levéltárban P 2331/1905-ből, P 10/1909, P 122/1906, P 55/1908 stb. iratok [Beograd, kutatásom idején még Dubrovnik]. Ugyyszintén a karlovcái akadémiai [SANU], azaz pátriárkai levéltárban: Mitropolijiski-patrijaršijski arhiv Karlovcí [röviden — *MAK*] az iskolatanács = Školski savet = iratai között 618/461 — 1906-ból stb. — Lásd a polgári demokraták kikindai lapjában megjelent cikkeket is Jevtić ívoti [Olsó életek], Srpski Glas, 1903/3. sz. Közli Pol. lík is, 93—94. l.; egyes részleteit itt is közöljük: „A resciai szénbánya újra 12 munkás életét követelte... az ajkai szénbányában még szörnyűbb szerencsétlenség történt... 56 halott, 16 súlyos sebesült... És ha a szerencsétlenség... csupán annak a rovására irandó, hogy azok, akiknek már éppen elengedő vagyonuk van, tisztára kapzsiságból, elvetették annak a gondját, hogy legalább az életüket biztosítsák e nyomorultaknak, akiknek kétség tengerre szerkei meg számukra a milliókat; ha e bűnös „takarékosságot” a hatalom elnézően kezeli, úgy ez a katasztrófa mindenki meglakosítja a vérét, akinek a szíve helyén nem valami érzéketlen hűdarab keményedik csupán...”

⁴³ Brankovo Kolo, 1907, 1023—1030. l.: Jedan san [Álom]. Közli a Pol. lík is, 125—127. l.

mint a Monarchiában élő szerb-horvát ifjúság egyik irányítója — továbbra is együttműködött, sőt fokozta együttműködését az új, demokrata magyarokkal: a szocialisták mellett Jásziékkal, a galileistákkal stb. Mindezt főleg ekkor indított ifjúsági folyóirata, a NOVISRBIN (1912—1914) bizonyítja, vagy pedig a *Narodna odbrana*ban játszott szerepéről írt, kéziratban maradt cikke stb.⁴⁴

A háború után Stajić egyidejűleg még (1918—1921) munkatársa maradt az újolag megindult SLOBODA-nak és meghirdette e lapban⁴⁵ — mint egyes polgári demokrata lapokban is — azt a háborúelőtti koncepcióját, hogy a szocialisták egyként küzdenek a nemzeti és a társadalmi felszabadulásért, időrendben mégis elsőbbséget adva a nemzeti felszabadulásnak, mert csak a nemzeti kérdésért már megoldott népből lehet szó a komoly felkészülésről a társadalmi forradalomra. Stajić később sem vált soha kommunistaivá, egy időben el is ítélte a szerinte túlkorai készülődést a szocialista forradalomra, hiszen a balkáni népek éppen azt sínylik meg, mondotta, hogy körükben még túlonúl fejletlen a kapitalizmus, hogy közöttük még élő valóság a törzsi szerkezet, patriárkális életmód és egyes feudális csökevények is. Stajić sohasem értette meg — a Párttal létesült kapcsolatainak idejéig —, hogy a nemzeti kérdést csupán a társadalmi kérdéssel egyidőben lehet már megoldani, sem pedig azt, hogy a gazdasági-ipari fejlődést pótolni lehet a társadalmi forradalom utáni időben is, s hogy ezt a feladatot is átveheti a tőkés osztálytól az uralomra jutott munkássztyál. E tekintetben feltétlenül téves és hibás, ha úgy tetszik: utópista állásponton topogott hosszú ideig. Hasonlóképpen tévedett akkor is, amikor azt hitte: a nemzeti kérdés megoldása még a XX. században is a polgárság feladata. Ezt a felfogást persze még az egykori, háborúelőtti, főleg magyar [de a jugoszláv] szociáldemokráciá-

⁴⁴ Stajić kezdeményezte 1912-ben a szerb polgári pártok koalícióját a Nemzeti Munkapárt kormányai ellen. Az első egyike volt, akik Khuen-Héderváry ellen fordultak még 1910 elején, otthagya a Slova szerkesztőségét és együtt haladva a szerb nemzeti radikális párttal, amely ellen pedig addig erős harcot folytatott. Most ennek a pártnak, Jaša Tomićnak, régi ellenfelének és a választójogi ligának ad igazat, meghirdeti a nemzeti forradalmat, utazik, agít, sőt konspirál [már lehetőségei szerint], szervez, ír és munkásságának országos visszhangja támad Boszniában, Dalmáciában, Horvátországban, akár a reakciós Magyarországon is. [Lásd Szmracsányi beazédét a Képviselelőházi Napló, 1917. évi 35. kötetében.] Minde erre vonatkozólag vö. Pol. lík is: Učešće srpskog društva, 148—150. l.; Matica, rukopisni, 5558; Vallomások, 380. l.; Sloboda 1912. 30. számában cikkét a Cuvaj elleni merényletről [ugyanaz Pod. lík, 152. l.]; Novi Srbín 1913. 2—3. sz.: Srpska akademska omladina [Pol. lík is, 175. l.] stb.

Kéziratok cikkét valószínűleg 1923-ban írta a Narodna odbrana naptára számára. Nem közölte sem a lap sem a naptár a NO-t leleplező tartalma miatt. Eddig Babuka tulajdonában, jelenleg már a Matica-ban, még jelzet nélkül. A cikk címe: NO u Vojvodini. Pregršt uspomena [a NO a Vajdaságban; emlékesokor]. Közöljük itt a cikk, számunkra legérdekesebb részét, persze magyar fordításban: „Nagyon komoly lépések tartottam belépésemet a NO-ba: a forradalmasított életet jelentette ez számomra. Egy egész életet át csak tanul az ember... és megfeszített idegéletet él: Mivégre? Most minden eddigi harcom mélyebb értelmet kapott és ebben az egyetlen konkrét kívánságban összpontosult: Egyesüljenek a délszlávok, érvényesüljön az igazság a Balkánon! Ezt a programot különben elfogadta a szociáldemokrata pártok [délszláv pártok!] 1909-es ljubljani kongresszusa is. [Nem ismerte teljes pontossággal a Tivoli-határozatot, de számunkra itt csak az a lényeges, hogy szükségesnek tartotta a hivatkozást a szocialista pártkötőzatra!] Mert amikor beléptem a NO-ba, egyáltalán nem gondoltam arra, hogy most talán meg kellene szakítanom (1) kapcsolataimat a munkáspárttal. Ellenkezőleg, még megittebb tettem őket. Megtenhetem, mert Vitomir Korać és Laza Vukićević — aki akkor az újdíekli Sloboda-t szerkesztette — nem tekintet szükkeblen erre a kérdésre. Novi Sadon a Sloboda nyomdájára adta ki Pogány József brosráját: A balkánháború és az osztrák-magyar imperializmus-t az én [szerb] fordításomban...”

Hozzá kell tennünk, hogy úgyszintén a Sloboda adta volna ki Stajić könyvét Mileticéről is, amelynek kéziratával éppen aznap készült el, amikor újra letartóztatták [1914 júl.]. Különb: V. Korać a szeremégi majd a horvátországi szociáldemokrata párt irányítója, a Pravo Naroda stb. szerkesztője, jobboldali szocialista, később [1919] ő fogja denunciólni a másik itt említett vezetőt, L. Vukićevićet, aki az orosz hadifogságban kommunistaivá fejlődött, részt vett az Októberi Forradalomban, egyik megalapítója lett az ottani jugoszláv kommunista frakciónak és szerkesztője a frakció lapjának [Svetska Revolucija = Világforradalom]. Amikor Lenin hazaküldte, Pesten tárgyalt Kun Bélával, majd Grulovicsal stb. megalapította a még illegális kommunista Pelagić-csoportot. Részt vett a legális párt-alkító kongresszuson 1919 áprilisában, majd a magyarországi proletárdiktatúrában [itt nyolcuk között Vukićević és a Crvena Zastava-nak = Vörös lobogó]. Ritkán szerepelt a saját nevén, álnevei: Nikola Ilić, Laza Lukić stb. A diktatúra bukása után Bécsbe emigrált, ahol szervezte az illegális kommunista anyag kiadását és áttételel Jugoszláviába, valamint szerkesztette a Naše Ujedinjenje-t stb. 1941-ben Beogradban kivégzik a megszálló német fasisták. Lejtőbb adatot róla a szerző által szerkesztett és a szerző magyarzódi jegyzeteivel ellátott Zbornik Matice srpske 22. száma közöl; egyebek között Vukićević önéletrajzáának egy részét is, valamint Grulović emlékezését is a Pelagić-csoport megalakításáról: Osnivanje Grupe Pelagićeva címen stb. Lásd: Pol. lík és *Kövaglj* könyvét is. A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben. Budapest, 1964.

Pogány József brosrájáról, amelyet Stajić fordított és adott ki szerb nyelven [félig-illegális, hamisan jelölve meg a nyomdát és kiadás helyét, amivel el is érték — ő és Vukićević —, hogy eladhatták a könyvet, mielőtt elhozhatók volna a teljes kiadást]; maga Stajić ezeket írja a Novi Srbín 5—10. számában, 1913-ban: „Megemlékezünk mi is erről a brosráról... mert az új-szerb ifjúság és a szerb munkáspárt már sokat emlegetett (1) együttműködésének egy esetére vet fényt... Érdekes történet: magyar ember ír a szerb és jugoszláv kérdéssről és aligha van benne olyan mondat, amelyet ne írhatna alá a szerb ember is. Ez a körülmény igen kedvező világításban mutatja be a szocializmust... az általános igazság képében jelenik meg ilymódon, nem csupán a társadalmi és osztályigazság képviselőletében. Azt kívánjuk, hogy az ifjúság, amely meg tudta cselekedni, hogy ez a könyv megjelenjen (1), — működőjk köze most annak terjesztése körül is.”

⁴⁵ A Sloboda a párt áprilisi (1919) első, pártalapító [legális] kongresszusáig még az összproletariátust képviselte, ettől fogva csupán a Pártba be nem lépett, jobboldali szocialistákat: Divac—Korać—Knezevićek. Stajić így ez időben Vukićević mellől a „miniszterialista” Koraćhoz sodródott; e párt listáján szerepelt mint képviselőjelölt is [a Bácskában], holott akkor mársok mindenben és mindenkéiben esalódott, így azokban a kormányokban, amelyekben Korać—Divacék is szerepeltek. 1921-ben végleg kiábrándult, kilépett a Sloboda-ból is és megindította saját lapját, a Nova Vojvodina-t.

tól is örökölte. Főleg a magyar szocialista pártvezetőség indította meg útján a polgári elgondolások, a polgárság felé azzal, hogy elmulasztotta, szinte teljesen elvetette a nemzeti felszabadítás kérdésének akár felvetését is.

Stajčinak mégis már kezdetől fogva voltak bizonyos kommunista kapcsolatai. Habár Danilo Tominnal, egykori háborúelőtti tanítványával, az 1918-ban kommunistává fejlődött 1912—1914-beli „Novi Srbín”-nel (újszerbbel) komoly vitái voltak, mégis megérezte, hogy a Tomin-ok értették meg leginkább a stajčići elgondolást, azt, hogy kapcsolni kell a két frontot, a harcot a nemzeti meg a szociális felszabadulásért. Éppen ezért az 1920-ban mártírhalált halt Tominnól nagyon szépen emlékezett meg a NOVA VOJVODINA-ban.⁴⁶ De magában a folyóirat szerkesztőségében vagy a lap körül is ott voltak Vasa Bogdanov, Slavko Srdanović és más kommunisták is, aminthogy Stajčić barátainak gyermekei között is egyre több kommunista akadt, mert ezeket éppen Stajčić úgy nevelte, hogy a mindenkori haladó eszmék becsületes harcosává, hívévé kell elszegődniük. Márpedig — mint ezt maga Stajčić is érezte és belátta — a 20-as, 30-as években a kommunisták képviselték a haladást és a becsületes harcot a korszerű eszmék megvalósításáért. Kommunistává fejlődött Stajčić lánya ugyanúgy mint a szintén az ő házában nevelkedett Uglješa Terzin is, egy másik rokona, Djuka Cvijijé vagy barátjának lánya, Cuca Jakšić és sokan mások is környezetében — és mindezek kihatottak azután Stajčićra magára is, mindaddig, amíg a 30-as években, elfogadva a Párt meghívását, maga is csatlakozott az antifasiszta fronthoz, együttműködve a Párttal, ha nem is lépve be annak tagjai közé ezután sem.

III.

A harmadik feltett kérdésre azzal válaszoltunk, hogy Stajčić nem volt nacionalista, sovíniszta mint a polgári reakció és polgári történetírás ezt hirdette, hanem nemzeti forradalmár korában is és mindvégig nemzetközi humanista, aki nem mint szerb, nagyszerb küzdött és kizárólagosan a szerb szabadságért, mint magyargyűlölő talán, a magyarok ellenében, hanem: 1918-ig a szerbek élén, hogy már 1918 őszén, alig néhány nappal a magyar fegyházból való szökése után, a nagyszerb elnyomók ellen lépjen fel — az elnyomott vajdasági magyarok érdekében is. Más szóval: Stajčić mint nemzetközi humanista mindenkor az elnyomott népek érdekében szállt síkra: 1918 novemberéig a szerbek élén, mert akkor a vajdasági szerb volt az elnyomott, de már 1918 novemberétől kezdve éppen a nagyszerb elnyomás ellen, a vajdasági, ekkor már elnyomottá vált magyarság oldalán.

Tudjuk róla, hogy állandó kapcsolatot tartott fenn az újarcú magyarokkal már 1914 előtt is, sőt a NOVI SRBIN idején is, s hogy a haladó magyar táborral való együttműködést propagálta az újszerb ifjúságnak Pesten és Vajdaság-szerte.⁴⁷

Míg a SRPSTVO körül csoportosuló szerb „nemzeti párt” emberei s a *Nemzeti Munkapárt* szerb tagjai⁴⁸ akkor fedezték fel szerb mivoltukat, amikor a csendőrség, katonaság már újra az ő oldalukon állott, Stajčić akkor és addig küzdött a magyar elnyomás ellen — a szerb nép érdekében —, amíg ez hazaárulásnak számított, hogy 1918 őszétől kezdve meghirdesse: Nincs már miért küzdenie a szerb szabadságért s a magyar elnyomás ellen; aki ma is folytatja ezt a harcot, az maga is elnyomóvá és reakcióssá válik ezáltal. Stajčić — a nemzeti hős — hirtelen újra „hazaárulóvá” vált abban a Jugoszláviában, amelyért ő tett a Vajdaságban a legtöbbet. A Milan L. Popovićokkal ellentétben azt hangoztatta: Mindig az elnyomottakért kell küzdeni a mindenkori elnyomottak érdekében, tekintet nélkül azok nemzetiségére! Ebben a nemzetközi humanizmusban volt Stajčić a egkövetkezetesebb, ez a humanizmus volt legbensőbb sajátossága, ez tette őt mindenkor

⁴⁶ Nova Vojvodina, 1922/3—4. sz.: Drugo pismo srednješkolu [Második levél a középiskolásokhoz]: „... Nem fűzhetem tovább gondolataimat [kedves] munkatársam [arra célozt, hogy be kell kapcsolódnunk a szovjet eszmekörbe is]. Annyi detektív őrzi ezt az állapotot tőlem és tőled, hogy már ezt [az eddig elmondottakat] is cenzúrálnak foghatják fel és használhatják fel ellenünk. És azok, akik agyonverték a boldogult Danilo Tomint, háborúelőtti és háborúutáni (!) munkatársamat — és mi még nem emeltünk neki lapunkban emlékművet — ...”

Danilo Tomin, az egykori „új-szerb” páncevoval gimnazista szervezte az alibunári járás falvainak szegény-parasztaikat [akik azután 1918 őszén földet próbáltak osztani], majd 1918 novemberén kinyilatkoztatta: „A nemzeti szabadságért kiharcoltuk [ebben persze tévedett, de ekkor még senki sem tudta, mit hoz a holnap], induljon meg a harc a szocialista forradalomért!” Egyik alapítója és irányítója volt az ifjúkommunista szervezetnek [SKOJ] és lapjának, a Crvena Zastava-nak, valamint a jogászok együletének, de dolgozott a déli Bánátban is. 1920 áprilisában a páncevoói rendőrség letartóztatta és megkínozta. Ennek következtében meghalt ez a 24 éves, erőteljes, kiváló atléta [futballista és rúdugróba]nok].

⁴⁷ Vö. a Novi Srbín több cikkét a magyar kérdéssel, valamint azt is, hogy a pesti szerb egyetemi hallgatók — Stajčić tanítványai és hívei — között számos galileista akadt, mint a már említett Strophantus néven író és előadó (dr.) Sima Aleksić stb.

⁴⁸ Láttuk már a Srpstvo szerkesztőjét, Milan L. Popovićot, aki különböző [hol magyar, hol szerb] színek alatt, de mindig a reakció táborában vezérelt, vagy a szintén hol magyarkodó, hol meg nagyszerb Velimir Jugát és páfordulásait.

tisztelt, becsült férfit a bárminő fajtájú vagy nemzetiségű, -színű haladószelemű emberek előtt.

Allításaimat itt most csupán néhány, sajnos a szöveg összefüggéséből kiragadott idézetet bizonyíthatom. Egy helyen így ír a maga fiatalságáról: „... Skerlić-csel már mint gimnazista kapcsolatban álltam, Cvijić-csel pedig 1910-ben léptem felbontatlan baráti viszonyba. Az vonzott hozzájuk, hogy hazafiságuk csupán a humanizmus egy válfaja volt, hogy társadalmi igazságszeretettel volt az eltelve. Bennem is úgy fejlődött ki a hasonlófajtájú patriotizmus, hogy meggyűlöltem azt a sovinizmust, amelynek undorító voltát jól megismerhettem Magyarországon...”⁴⁹

A NOVI SRBIN-ben számtalanszor igen kedvezően nyilatkozott a magyarságról — legnagyobb harcai közepette is, amikor a magyar úri osztály ellen meghirdette a nemzeti forradalmat és szervezte is azt.⁵⁰ Hogy mennyire tudatosan választotta maga is külön az erős nemzeti érzést a nacionalizmustól, azt 1918 után írt cikkei is bizonyítják, amelyeket ő a nacionalizmus és sovinizmus különválasztásának szentelt.⁵¹ Mélyen csalódva az egyesülés módjában, alig pár hónappal 1918 novemberében után, már szóvá is teszi azt a kérdést, az újabb elnyomók ellen szállva síkra.⁵² Ugyanezt celekszi például a *Le a sovinizmussal* című cikkében is.⁵³

IV.

Cikkem írásával párhuzamosan Kővágó László kiváló könyvében böngészgetve a magyarországi délszlávokról,⁵⁴ arra az elhatározásra kellet jutnom, hogy cikkemet, terven kívül kibővítem, megpróbáljam helyreigazítani a jelzett könyv egyes tévedéseit, kiegészíteni egynehány hiányosságát, amennyiben ezek Vasa Stajic munkásságára vagy híveinek, tanítványainak munkásságára vonatkoznak 1912—1918 között, főleg 1918-ban.

Ezek abból erednek, hogy a vajdasági történetírás még igen keveset foglalkozott az 1867-től 1918-ig terjedő korszakkal, aminél fogva eredményei is elégtelenek. Csupán a

⁴⁹ A már idézett kéziratossal cikkből [A NO a Vajdaságban]. Skerlić és Cvijić ismert belgrádi tudósok, egyetem tanárok voltak, Stajic jóbarátai. J. Skerlić [fiatalon halt meg 1914-ben] irodalomtörténész és esztéta, aki ugyan kissé vulgarizálta a marxista „tudományos” esztétikát, viszont — első ízben alkalmazta a marxista módszert a szerb irodalomtörténetben. J. Cvijić [1927-ben halt meg] mindmáig a legnagyobb jugoszláv antropogeográfus és etnológus. Mindketten iskolát teremtettek tudományos téren nagyszámú híveikből.

⁵⁰ Novi Sribin i Madjari, Novi Sribin, 1912. októberi 2. szám. Részletet közlünk Stajic itt megjelent cikkéből: „A mai komoly időkben, amikor semminő áldozattól sem szabad visszariadnunk, amikor — ellenkezőleg — minél nagyobb áldozatra van szükség, — ne essék nehezére az újarc szerbnek az sem, hogy igazságos legyen a magyarok iránt. Hiszen annyi közöttük a sorstárs a szenvedésben, az üldözöttségben a közös ellenségtől... És különösen mi, magyarországi szerbek [kell hogy igazságosak legyünk velük szemben], mert sok bűnünket kell megbánnunk. Ezeket a bűnöket azáltal követtük el, hogy az osztrákok szolgálatában a Rákóczi, a Kossuth Lajos Magyarországa ellen, Piemont ellen, sőt a német egyesülés ellen is küzdöttünk... legyen mindig szemünk előtt az, hogy azon a Magyarországon, ahol üldözik, elnyomják a szerb szabadságot, nincs ott szabadsága a magyarnak sem...”

⁵¹ Szocializmus i nacionalizam, Sloboda, 1919 I. 4.; 3. szám: „Külön kell választanunk a sovinizmust a nacionalizmustól... Sovinizmuson egy embernek vagy egy népek képtelenségét értjük arra, hogy elismerje valamely más nép jogos törekvéseit, követeléseit, holott ugyanakkor vakon követeli, hogy mások teljesítsék az ő óhajait, nemzetének óhajait, tekintet nélkül arra is, hogy ezek a követelések esetleg más népek jogos törekvéseit igyekeznek elgáncsolni. Nacionalizmuson viszont egy nép arra irányuló vágyát értem, hogy elérje, kiharcolja nemzete szabadságát, szabadon fejleszthesse nemzeti kultúráját, hogy szabad nemzeti, politikai közösséget alakítsa. A szocializmus, felfogásunk szerint, semmiképpen sem lehet az így értelmezett nacionalizmus negációja... A szociáldemokráta egyiként elítéli mind az egyén mind pedig a népek kizsákmányolását... Azért harcol a proletariátus felszabadulásáért is az osztályuralom alól, mert mindenki, minden nép szabadságát is követeli... mert az osztálykülönbségek megszűntével megszűnik mindenfajta imperializmus is...”

1919. jan. elsején, 1 hónappal az egyesülés kihirdetése után Stajic nem látta meg persze, hogy a jobboldali szocialisták, a Taticók, Brkicék hamarosan a sovinizmusba fognak tévedni. Vaksága rövididejű volt.

⁵² Oslobođenje, Jedinstvo, 1919. jún. 27., 54. sz. Ezt a cikket a már említett M. L. Popovickó, Terzinek stb. ellen írta, akik most fedezték fel szerbségüket, de mindvégig antihumanisták maradtak. A cikk egy részét itt közöljük magyarul is: „[Mi a börtönben is szabadok voltunk] A világháború azokat szabadította fel, akik életüket féltve, a kényelmes élet rabjaként, elfogadták uraik tanát és ily módon csupán lelkiütközésben voltak rabok... Ők, az igazi szocialisták, ők most bosszút ahítanak. Most úrnak érzik magukat, és uralkodni vágyva, szolgák után áhítoznak vágyaik realizálására. Zsarnok lenni vagy szolga: a felszabadulás számukra egyszerű szerepcere csupán: „Kelj fel a székrl, hadd ülök helyedbe!...”

⁵³ Dole sovinizam [Le a sovinizmussal], Srpski Glas, 1920. júl. 10. 53. sz. A cikk legfontosabb része így hangzik: „De, kérdezik ifjaink, mit is jelent tulajdonképpen az a szó, hogy Szerb Vajdaság [Srpska Vojvodina]?! Talán azt jelenti: Bánátunk, Bácskánk, Baranyánk németek nélkül, magyarok nélkül, bunyevácok és sokácok, szlovácok vagy horvátok nélkül, románok nélkül?... Bitangok azok, akik szerbnek keresztelik el a Vajdaságot és ezzel azt érik el, hogy elveszítjük ezt az országrészt Jugoszlávia számára. Mert csak annyi bizonyos, hogy nem azért veszítették el a magyarok a Vajdaságot, mert az talán tisztára szerb terület lenne, hanem azért, mert a nyers erőszak lovagjai voltak és megtagadták a jogukat, az igazságot minden más néptől... Akkor lesz tehát a Vajdaság végre teljesen a miénk — óh, nem, nem a nagy Trianon, nem a béke aláírása után —, hanem attól a naptól fogva, amely napon megutáljuk a kiélt nacionalista szölamokat, amikor majd megtaláljuk annak a módját, hogy elégedetté tegyük a Vajdaság minden egyes népét...”

⁵⁴ Kővágó László: A magyarországi délszlávok 1918-1919-ben, Budapest. 1964.

további levéltári kutatás, az egykorú teljes sajtó böngésző átkutatása hozhat e téren komolyabb eredményeket. Az irodalomra támaszkodás ezt ma még nem pótolhatja. Janković, Krizinan, Vidmar, Hrabak, esetleg, persze kevésbé, Milutinović, csupán egyes részkérdésekre vonatkozó feldolgozásai és okmányközlései még mindig igen kevés és néha nem is teljesen megbízható anyagot közölnek. Nikola Petrović anyagközlése valószínűleg teljesebb lesz, azonban főleg szintén csupán az 1914-es évet fogja felölelni. Ez az anyag azonban ugyanúgy és természetesen ismeretlen maradt Kővágó előtt (és mások előtt) is, aminthogy Kővágó közben nem tekintett még bele elég hatalmas anyag közlő könyvébe sem [a *Politički lik Vase Stajića* szövegébe és jegyzeteibe], hiszen a két mű egyidőben jelent meg. Különböző ez a könyv is főleg csupán Stajić működését öleli fel, természetesen híveinek, tanítványainak, ellenfeleinek portréjára is kiterjeszkedve némileg s nyújtva, amennyire lehetett, azt a keretet is, amely nélkül érthetetlen lenne Stajić szerepe. Könyvem szintén részletkérdésre próbál tehát csupán feleletet találni, s ennek felhasználása sem nyújthatott volna sokat a könyv írójának. Mégis feladatomnak tartom, hogy legalább azt a keveset közöljem itt, amire eddigi kutatásaim képesítenek. Egeszen bizonyos különben, hogy a számos egyéb téma között ez az átfogó téma is odatarozik azokhoz a tárgyközhöz és problémákhoz, amelyeket csupán a magyar és jugoszláv történészek intézményesített együttműködése tudna teljes eredményességgel feldolgozni, megoldani. Ezt az intézményesített együttműködést már régóta propagálom [szinte egész életemet erre tettem fel] és a Zrinyi—Frangepánok [Zrinski—Frankopan-ok], vagy az 1848—1849, 1918—1919, 1941—1945 korszakok közös harcai vagy ellenkezőleg egymást-irtása, ugyanúgy megköveteli, mint sok más nyugalmasabb korszak és időszak története is, egyebek között a vajdasági és magyarországi pártok együttműködése vagy egymás ellen folytatott harcai is (1867—1918), vagy mondjuk Pécs—Baranya 1918—1921-es megszállásának hiteles története is ezt a közös-együttes munkásságot. Persze nem itt van annak a helye, hogy ezt a kérdést megbányjuk-veessük [pláne megoldjuk!], de a kérdés felvetését [itt, ezen a helyen is!] a Stajić-témakör és Kővágó László könyve is, megkövetelheti, mert csupán jó könyv érdemli és kívánja meg azt, hogy még jobbá tegyék. Annyi bizonyos: mindezekben a témákban a végső eredmények még váratnak magukra; az utolsó szó kimondásával még várni kell — kellő előtanulmányok híján.

A következőkről volna tehát már itt is szó:

1914-ben az osztrák-magyar szoldateszka, pl. a péterváradai parancsnokság — valószínűleg Vajdaság-szerte, eddigi adataim szerint Pancsován és Zomborban — mozgósította a csőcseléket a szerbek ellen, olyannyira, hogy Zomborban e felvonulások alkalmával nem csupán fosztogatásokra, rombolásokra, de gyilkosságokra is sor került.⁵⁵ Így végezte életét például Radosavljević zombori kereskedő is.

Téves a könyvnek az a megállapítása is, hogy a szerb pártok, esetleg ismeretlen okok folytán, de önként szüntették meg működésüket 1914-ben. Ezt a feltevést — gyér adataim szerint — éppen a radikális párt vezérének, Jaša Tomićnak ténykedése cáfolja meg, amely párt működését a könyv szinte egyedül ismerteti.⁵⁶

Tévesen hiszi Kővágó azt is, hogy a pártok működésének megszűnésével megszűnt egyúttal a vajdasági szerbek minden politikai tevékenysége is, s hogy a Vajdaság elszakadása, elszakítása Magyarországtól csupán 1918 vége felé, talán csupán 1918 novemberében vált aktuálissá. Bizonyos, hogy számos vajdasági szerb harcolt a felszabadulásért és egyesülésért már 1914 előtt valamint 1914—1918 között is, amit egyebek között a Banja-Luka-i s egyéb „hazaárulási pörök” is bizonyítanak; hiszen ezeknek a pöröknek akadtak vajdasági vádlottai és elítéltejei is, közöttük például Laza Popović-Soko [az orvosnár] is, aki Vasa Stajićnak némileg tanítványa, mindenképpen munkatársa volt már a karlócai szocialista diák-kruszok ideje óta. Bizonyára jártak oly szerbiai küldöttek is a Vajdaságban, akik fenntartották a két ország közötti kapcsolatokat, ennél mégis sokkal lényegesebb volt Stajićnak és embereinek kapcsolata Szerbiával 1914 előtt, majd a Stajić-tanítványok átszökése a szerbiai hadseregbe és ottani működésük.⁵⁷

⁵⁵ Vö. *Kővágó*: i. m. 53. oldalát, amely ezeket az eseményeket nem ismeri. Bizonyos, hogy báró Tallián kormánybiztos és gróf Tisza, a miniszterelnök rajta voltak, hogy elismítsák az ügyet — amennyire hatalmukban állott — leszereljék a katonai parancsnokság „tűlbuzgalmát”. Lásd Országos Levéltár [rövidítve OL] ME 1915/II 428 res; ME 0654/1914; ME 0724/1914 stb.; Pol. lík. 285/5.

⁵⁶ *Kővágó*: i. m. 53—55. l. Adataim szerint, amelyek persze maguk is hiányosak: Tisza—Talliánék beszüntették a pártok működését, rajta lévén mégis, hogy azt a látszatot keltsék, mintha a pártok — tisztára magyar „hazafiságból” — önmaguk, önként szüntették volna meg működésüket. Némi indíciót szolgáltatnak erre az Ostojic-levellel is a Matica-ban, esetleg az internálótáborból írva. Komolyabban bizonyítják ezt a tételt egyes iratok, pl. OL, MI 136 res 1914, amely szerint Jaša Tomić már az internálótáborban, tehát kényszerítve, írja alá nyilatkozatát arról, hogy beszünteti a radikális párt működését, mert ezzel is „szolgálni kívánjuk magyar hazánkat”. Egyes okmányok a pancsovai főispán „körültekintő” működéséről szólnak a szerb pártemberekkel kapcsolatban.

⁵⁷ Vö. *Kővágó*: i. m. 53., 62. l. — Veljko Petrović is ír azokról az átszökött dobromekről, akik a szerbiai parancsnokság előtt igazolták magukat, hogy tanítójukra, Stajićra hivatkoztak: Spovoljanica Stajiću, 193

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a dobrovoljacok nemcsak nyugaton, de Oroszországban is szervezkedtek: igaz, részint nem csak a balkáni nemzeti harcra, hanem az Októberi Forradalom oldalán vagy esetleg éppen ellenkezőleg a forradalom ellen is felsorakozva. A zülkdáderben is igen számosan küzdöttek és a frontokon vagy a „hátszágban”, „Hinterlandban” felkelő ezredek jórészt is éppen a jugoszláv [köztük a vajdasági szerb, horvát] katonák vitték a zendülésbe. Itt csupán az újvidéki szerb—magyar fiúkból álló hatos ezred pécsi [1918. május 20.] felkelésére kívánom felhívni a figyelmet azzal, hogy a katori és pulai [főleg horvát] matrózok lázadásában szintén részt vettek a vajdaságiak is [köztük persze magyarok is, mert a nemzeti harc seholsem volt egyedüli frontja ezeknek a mozgalmaknak], akárcsak a bánáti 29-es és az aradi 33-as ezredek „bratyzásában” az orosz fronton vagy Ukrajnában, majd később ezen ezredek zendülésében az olasz fronton — 1918 október végén.⁵⁸

Már 1912—1914 között sem kizárólag irodalmi tevékenységre szorítottak Stajić és ifjúsági tanítványai, hanem olyan cselekményeket is követtek el, amelyekben a bíróságok felségárulási, hazaárulási pörök formájában ítélkeztek. Az „új-szerb” diákok már 1912 óta bejárták agitációs körútjaikon mind a pestkörnyéki falvakat és Baranyát, mind, Battonyán kezdve s dél felé haladva, a Bánát szerb falvait és városait is, majd — átrándulva Szerbiába — találkozásuk volt nem csupán a szerbiai néppel, hanem a *Narodna odbrana* vezetőivel, sőt a szerb hadsereggel is, amely esetleg fegyverkezései tanfolyamot is rendezett számukra. 1912-ben a skopjei diákok is felrándulnak Újvidékre. 1914-ben, a diák-kongresszus után, számos vajdasági szerb diák szintén részt vett egy oly kiránduláson, amelynek célja Szerbia volt, míg Stajić maga, mielőtt felment volna az összfiatalság illegális bécsi kongresszusára — ahol érte őket Principék merényletének híre —, bejárta Boszniát, Dalmáciát, Horvátországot, előadásokat tartva és annyira fellelkesítve az ifjúságot, hogy számos helyen, így Sarajevóban is, tüntetésre került a sor az előadás után, s a rendőrség kénytelen volt eljárni a tüntetők ellen.

Persze Stajić tevékenységére, az ifjúság tetteire hatással volt a vajdasági szerb dolgozó nép magatartása [és természetesen a Balkán-háborúk is], amelynek „felségárulási”, hazaárulási pöriratai százával, ha ugyan nem ezrével, fekszenek el a szegedi törvényszék irattárában.⁵⁹ Bizonyára nem volt egyedülálló eset a borcsaiak esete sem, akiket 1914 szeptemberében statáriálisan végeztek ki Pančevón azon súlyos hazaárulási vád alatt, hogy áthívták a szerb hadsereg egységét falujukba. A Házban, 1914-ben és 1917-ben, szó volt ezekről az ügyekről, Stajićot az 1917-es vitában említette meg Szremcsányi. Különben Stajićnak állandó személyes kapcsolatai is voltak Belgráddal [Skerlićekkel, Veljko Petrović-csal, Velimir Rajić-csal, azaz az ottani írőkkel ugyanúgy mint a *Narodna odbrana* titkáiraival, pl. Milan Pribičević-csel], s amikor őt és útjait már állandóan megfigyelés alatt tartották, a futárszolgálatot átvette tőle felesége, Milica Stajić-Babuka, aki főleg Skerlić-csel és Rajić-csal állt összeköttetésben.⁶⁰

(azaz V. S. emlékkönyv, 1938) 60-ik születésnapjára adták ki. 1918-ban is Bogdan Aleksić, Stajić egyik pančevoi tanítványa tartotta az összeköttetést a szerbiai hadsereg és Pančevo városa között. Számos Stajić-tanítvány [mind vajdaságiak; így Kašanin, Marić, Djurić, Kostić stb.] élt a zagrebi „lógosok” között már 1915-ben is és képezte a vajdasági származású orvos, Laza Popović-Soko körét. Rade Lunzulov, Stajić zombori tanítványa [különben battonyai származású] üzenettel szökött át a balkáni szerb hadsereghez. stb., stb. [lásd Pol. lik különböző helyeit az 1912—1918-as fejezetben].

⁵⁸ Klasne borbe... című tanulmányom első fejezetében a Zbornik Matice srpske 22. számában; valamint *Hrabak* könyvében, a dobrovoljacokról stb.

⁵⁹ *Pol. lik*, 216. l. 14., 218. l. 37. és 39. 227. l. 154. jegyz., azután a szerbiai KM levéltárban [jelenleg Beogradban, azelőtt Dubrovnikban] 118/1913, 189/1912 iratok, majd OL, BM res 1912 mutatójában a 230, 316, 1071, 1095, 1032, 1573 számú iratok vagy a 47. csoportban a 609. irat stb. Esetleg a Spomenica V. Stajiću, 1938 a 60—64. l. Ugyanígy a szegedi törvényszék 1912—1915-ös iratai között, mondjuk, a következők: IV 2193/1913, IV 1534/13, IV 2095/13, IV 1144/13, IV 1199—1913, IV 5371/1915, IV 559/15, IV 3766/14, IV 10719/14 stb. Azután *Pol. lik* 218/45 jegyzete stb.

⁶⁰ Szerző diákkori élménye; *Pol. lik*, 222. l. 97. jegyz. a Novi Srbín visszhanzjáról, az ifjúsági lapok és egyes cikkek jegyzékével, amelyek Stajić-csal foglalkoznak, valamint 231. l. 179. jegyz. Stajić letartóztatásának visszhangjáról, majd 223. l. 161. jegyz. Stajić pöréről, ahol megtalálhatók ezek iratai a szükséges jelzettekkel. Idetartozik némileg Stajić egyik akkori kedves tanítványának, Rade Lunzulovnak 1918-as küldetése is, át a frontokon, a szerbiai hadsereghez [amiről még lesz szó]. Lásd Lunzulov és Milica Stajić szíves közléseit a *Pol. lik*, 220. l. 54. jegyz., valamint a Spomenica 179. oldalát. Ne felejtjük azt sem, hogy Stajić szökését 1918 októberében szintén Milica Stajić és a kikindai Grujić készítették elő. — *Pol. lik*, 218. l. 42. jegyz. stb. Hivatkoztam már a Ház 1917-es márc. 21. üléseinek jegyzőkönyvére [1910—1918, 35. köt. 256—270. l.]. Megjegyzendő, hogy — amint 1918 folyamán számos délszláv ezred zendült fel — ugyanúgy 1912—1914 között is már számos merénylet [vagy merénylet-kísérlet] előzte meg az 1914-es sarajevói Princip-féle merényletet. Erről is számos irat vagy legalább is mutató-könyv tanúskodik az OL-ban is. Stajić kapcsolatairól vö. *Pol. lik*, 241. l. 183. jegyz. is, míg arra vonatkozóan hogy hősként, követendő példaként állítja oda, legális, aláírt cikkeiben is, a Jukićokat, az ömfeláldozó merényletöket, lásd pl. a már idézett Jukićról írt cikket a Sloboda-ban, 1912-ben. Szerbiai kapcsolatait bizonyítják azon cikkei is, amelyek a Slovenski Jug-ban jelentek meg, pl. Pismo iz Sombora [Zombori levél] stb. Különben lapjának [Novi Srbín] szinte minden egyes cikke bizonyítja Stajić politikai agitációját, így pl. Djaci i politika [*Pol. lik*, 158—159. l.], Svetli dani [*Pol. lik*, 162—164. l.], Ispit naše savesti [*Pol. lik*, 180—181. mind a Novi Srbín-ből]; Istrgnuti list a Vihor-ból, Zagreb, 1914. 6. sz. vagy *Pol. lik*, 202—203. l.

E cikk megírása után bukkantam rá a karlócai Istorijiski arhiv AP Vojvodine (Vajdasági Történelmi Levéltár Torontáli alispáni fond res iratai között 30523/1914. IX. 30. sz. alatt a statáriális törvényszék 3626/1916. sz. irattára

Mindezek után áttérhetünk az 1918-as vajdasági elszakadási mozgalomra, a délszláv egyesülés módozataira és Stajic szerepére a jugoszláv egyesülésben. Csak röviden kívánom itt megemlíteni, hogy a GLAS SHS (Zagreb) szerkesztője, Novak — habár nem is volt vajdasági — kapcsolatban állott Milica Stajic közvetítésével a Zagrebben élő vajdasági szerb ifjakkal, sőt a fegyházban sínylődő Vasa Stajic-csal is, aki, számos más lap mellett, a GLAS SHS-be is küldött cikkeket a fegyházból. Novak maga is részt vett az 1918-as illegális prágai szláv kongresszuson [amelyet a divadlo (színház) jubiláris ünnepségei alá rejtettek akár az 1914-es kongresszust is a Zora egylet ünnepségeinek örve alatt tudták Bécsben megtartani]. Több más vajdasági résztvevője is volt ennek a kongresszusnak, többek között jelen volt itt Milica Stajic is, aki fényképeket is vitt föl az osztrák-magyar szoldateszka rémtetteiről, és aki itt egyes cseh és szlovák újságírókkal való találkozását arra is felhasználta, hogy megteremtse a szlovák nemzeti harcosok és a Szlovákiában raboskodó Vasa Stajic kapcsolatát, míg Zagrebbel és a Vajdasággal Stajicnak már azelőtt is voltak összeköttetései. Novak írta különben a *Jugoslaven iz Ugarske* [magyarországi délszláv] névvel jelzett brosrát,⁶¹ amely szintén jóval 1918 novemberére előtt meghirdette már az elszakadást Magyarországtól, valamint a jugoszláv egyesülést is, de elég távol állott — humanista nemzetköziségben — Stajic tanaitól és nem mozgott a kikindai demokraták [Jakšićok, Grujićek, SRPSKI GLAS stb.] síkján sem, tekintve, hogy számos helye sovíniszta hürokat pengetett meg. A brosrá támada Jaša Tomićot és radikálisait is, mert nem harcolnak az egyesülésért, a nemzetek önrendelkezési jogának valóra váltásáért.

Jóhiszemű tévedésen alapszik tehát Kóvágó azon feltételezése, hogy még 1918 novemberének első napjaiban sincs a Vajdaságban semminemű elszakadási mozgalom, hogy az október 2-iki értekezlet sem volt valószerű, mert a Vajdaság csupán október 30-án mozdul meg, csak akkor teremti meg kapcsolatait Zagrebbel is, ahol különben fogalmazták a — szabadkai — október 2-iki határozatot. Mindeddig, október 30-ig, Stajic sem kapcsolódott, kapcsolódhatott be a mozgalomba, hiszen mindaddig fegyenc volt és távol a Vajdaságtól. Amint éppen Stajic bizonyította be, Miletić valóban nem vette tervbe a Vajdaság elszakadását Magyarországtól — ebben feltétlenül igaza van Kóvágónak —, annál inkább vették ezt tervbe Stajicék, Tihomir Ostojicék s általában a demokraták [nem: a radikálisok], de Ivan Novak és köre vagy Laza Popović-Soko és köre is.

Már 1918 nyarán érintkezésbe lépett a Genfben tartózkodó neves író Veljko Petrović, Stajic tanítványa, a vajdaságiakkal, Milica Stajic-csal, aki azután személyes kapcsolatot teremtett ez ügyben is a fegyenc Stajic-csal, a „rokoni” látogatásra odautazó Grujić útján, aki szintén Stajic kikindai — pančevo-i demokrata köréhez tartozott, és már évtizedek óta együtt működött a zeneszerző Petar Konjović-csal is. Tomić valóban elvetette a Genfből jövő felhívást valamely oly akcióra, amely bizonyíthatná a Vajdaság elszakadási törekvéseit. Stajic ellenben ezt üzente: rendezzenek egy újabb hazaárulási pört! Tomić lefújta ezt a tervet, inkább okmányokat gyűjtött és küldött át, Rada Lungulov útján, aki e célra önként jelentkezett ezrednél a frontra [mint az arany vitézségi érem tulajdonosa fel volt mentve a további frontszolgálat alól], hogy mint Stajic addig egyik legkeményebb tanítványa átvigye a fronton a bizonyító okiratokat. Az itt említett személyek egytől-egyig vajdaságiak és, Tomićot kivéve, Stajic köréhez tartoztak, ezzel is bizonyítva egyúttal Stajic fegyházi kapcsolatait a Vajdasággal és Zagrebbel, valamint a, legalább is 1912 óta fennálló, vajdasági elszakadási törekvéseket is.⁶²

a borcsai nemzeti forradalmárokról, akik már 1914 szeptemberében felfegyverkeztek, hogy harcoljanak a jugoszláv egyesülésért. Az okirat megerősíti 1914-es élményemet és azt is bizonyítja, hogy a szerb felszabadulás nem tisztára polgári ügy volt. A 29 elítélt között ugyanis: 16 törpebirtokos és 2 kismester mellett 9 földmunkás és 2 „mesterlegény” is volt. Mindannyian tehát dolgozók, 11-en pedig tisztára proletárok. Közülük tizet végeztek ki. Jellemző, hogy ezek a borcsaiak — és akkor, amikor Stajic is a nagyszerb burzsoázia ellen fordult — maguk is ellenállást tanúsítottak a Szerb NT pancsovai uralmával szemben, tekintve hogy ez új adókat vetett ki, „kuluk”-ra (robot) kötelezte a népet a munkanélküliség idején, míg a kommunális gazdaság egyes ágait tagjai között osztotta el. Vö. a SzNT jegyzőkönyveivel a városi Tört. Levéltárban.

Milan Pribičević (1877—1937) az 1900-as években még odahaza, Zagrebben jut konfliktusba a koalíció kormányával. Mint aktív katonatiszt átteszi székhelyét Beogradba, ahol mint őrnagy a Narodna oobrana titkára lesz. Stajicot már Zagrebből ismerte, itt most újra együttműködtek. Az első világháború idején, mint alezredes, Amerikában szervezte a szerb hadiönkénteseket-dobrovoljácokat. Családjá, 1918 után visszavonul és mint egyszerű szerb telepes maga műveli meg agrárföldjét, hogy azután a 30-as években mint antifasiszta polgár újra visszatérjen a politikai életbe.

Rade Lungulov a régi Jugoszláviában jobboldali reakciós politikát folytatott.

A borcsaiakról írtam már Kóvágó könyvéről szóló recenzióban a Zbornik M atice srpske 1964. évi 39. számában Madjarsko—jugoslovenske veze 1918—1919 címen, a 171—175. oldalon, pontosan a 173. oldalon.

⁶¹ *Jugoslaven iz Ugarske: Samoodredjenje naroda i Madjari*, Zagreb, 1918. Lásd Pol. lik, 240. 1. 183. jegyz. ⁶² *Kóvágó*: i. m. 63—66. 1., valamint Pol. lik, 254, 287. 1. 37. jegyz., 238. 1. 38. jegyz. stb. és Stajicnak a fegyházból írt és 1918. máj. 25., 1918. febr. 2., 1918. júl. 29-ről kethetett levelei. Az utóbbiban emlékezik meg Grujić látogatásáról és Veljko Petrović üzenetéről. (Habár Lungulov később reakciós terrorista politikát folytatott, 1912—1918-beli tevékenységét el kell ismerni, megkivánja azt a történelmi hűség és igazság.)

Úgy érzem, kötelességem ezekről a fegyházi kapcsolatokról kissé részletesebben is szólni, valamint szerepéről is a Vajdasági csatlakozása körül a zagrebi *Narodno Vijeste SHS*-hez [Szlovén—horvát—szerb Nemzeti Tanács] és ezen át Jugoszláviához, valamint együtt a NV SHS vajdasági kapcsolatairól és szerepéről, amelyet Kővágó természetszerűleg kevésbé ismer. Bizonyos, hogy mindez még a jugoszláv történetírás előtt sem teljesen tisztázott kérdés és még igen komoly levéltári kutatást igényel. Eppen ezért csupán annyit mondhatok minderről, amennyire eddigi, szintén elég sovány eredményeim feljogosítanak.

A Kék könyv [PLAVA KNJIGA] egyik levelében, amelyet 1916 végén, esetleg 1917 elején írt Stajić feleségének,⁶³ határozottan szót emel a mindenfajta imperializmusok ellen és minden nép önrendelkezési joga mellett, tekintet nélkül arra, hogy a központi hatalmak vagy pedig az Antant tartja-e az említett népeket elnyomása alatt.

Hamarosan arról értesülünk magától Stajićtól, hogy becsapódott hozzá a fegyházba és hogy át is tanulmányozta a korfui nyilatkozatot [*Krfska deklaracija*], majd prágai cseh és szlovák kapcsolatairól is [Sisova újságírórnővel és a Turčanski Sv. Martin-i szlovák szabadságharcosokkal, pl. a Halamov-családdal stb.].⁶⁴ Hamarosan Stajić vajdasági és zagrebi horvát kapcsolatairól is szó esik itt, egyebek között Grujić meg ismért látogatásáról valamint arról is, hogy gyöngének tartja a [KNJŽEVNI] JUG című lapot, és ezért felszólítja vajdasági író-barátait, Mileta Jakšićot és Tihomir Ostojićot, hogy írjanak a lapban — helyette is! — a Vajdaság kívánságairól: „Mileta neka progovori u Jrju u ime mog zavičaja.”⁶⁵ Érintkezésben volt Stajić Laza Popović-Soko-val, valamint a Szerb nők bizottságával is és közvetítésükkel megsürgeti a szökezéshez szükséges zagrebi igazolványok megküldését. Természetesen a még csak alakulóban levő *Narodno vijeste SHS* igazolványáról van itt szó.⁶⁶

Stajić több lap szerkesztőségével is tartja a kapcsolatot, utasításokat adva nekik, és megszabva magatartásukat, tanácsolva nekik a harcosabb irányzatot, úgy tartva, hogy az elkobzott lappeldényok, kienczurázott cikkek helyén tátongó üres, fehér foltok komolyabb agitációt fejthetnek ki maguknál a cikkeknel is; elvégre most már nem a cikkeken, hanem a tetteken múlik minden. Munkatársa lesz maga is mind a KNJŽEVNI JUG-nak, mind pedig a GLAS SHS-nek is. Sőt, fegyházából, mint már tudjuk, kapcsolja a szlovákokat és horvátokat egymással is.⁶⁷

⁶³ Plava knjiga (Kék könyv: naplójegyzetek és levélfogalmazványok) a Matica kézirat-osztályának Stajić-hagyatékában. Ld. Pol. lík. 284. l.: Svinarodi imaju pravo na samoopredeljenje [Mindén népnek joga van az önrendelkezéshez] címen, valamint ugyanez más verzióban, ugyanitt, 287. l. 37. jegyz. alatt. Ennek egy része így hangzik: „Hát tartson a háború egész a beleudorodásig . . . míg csak a szívek halálosan meg nem gyűlölik az igazságtalanságot . . . míg a boldogság és szeretet után nem áhítznak . . . , nem pedig a fehér vagy fekete rabzoltság után, gyarmatok, dreadnoughtok, imperializmusok és militarizmusok után, míg az erőszakot és a vak alázatos engedelmességet le nem mossa az emberiség arcúlatáról, míg meg nem kapják az önrendelkezés jogát nem csupán a lengyelek, de a katalónok és baszkok, írek és örmények, bunyevácok és maguk a cigányok is . . .”

⁶⁴ Plava knjiga, valamint Pol. lík. 288. l. 38. jegyz. és az 1918. máj. 25-én írt levél. Azután Stajić cikke Halamovi címen. Erről a kérdéssel a pesti Ház-ban is esik szó: Plathy beszéde 1918. jún. 20-án, Napló [1910–1918], 39. köt. 469–470. l.

⁶⁵ Ugyanott, az 1918. júl. 29. és előbb 1918. febr. 2. írt levelek, valamint az 1918. jan. 18-án Illaváról Miličához intézett levél: „Mileta szóljon fel a JUG-ban szülőföldem nevében.” Ld. Pol. lík. 256. l.

⁶⁶ 1918 szeptemberi levél: „Ép most irtam Lázának is [= L. Popović-Soko], megemlítetttem a nekem küldendő igazolványt — ha szükségük van rám.” Soko ebben az időben zagrebi kórházi orvos, Stajić gyermekkori, karlócai barátja, aki kórházában számos vajdasági szerb katonaszökevényt, zöldrákert rejteget. Erről ld. Milica Stajić közlését és Milan Kostić emlékező írását az első háború idejéből: Uspomene 1914–1918 [emlékek] Novi Sad. 1958. M. Kostić öccse volt az a Bora Kostić, aki tudóvsze miatt kisládk korában, úgy gondolva, hogy amígvis hamarosan meghal, megbízást kért Stajićtól, még a háború előtt — egy trónörökös elleni merénylet, persze ezt nem kapta meg. B. K. nemrég halt meg mint az újvidéki mezőgazdasági kar tanára, amint Stajić is egész életén át húzódo tudó-baja és nagy aktivitása ellenére is 69 éves korában halt meg 1947-ben.

⁶⁷ Ld. ugyanott az 1918. okt. 3. levelet vagy cikkét a Knjževni Jug-ban Nacionalna knjževnost [nemzeti irodalom] címen, 1918/5. szám, Zatočenik = „fogoly” alírással. Majd Stajić levélét 1918. aug. 10–16-ról, amelyben arról ír, hogy Stevan Stojkov és Rakašdan közvetítésével megkapta Sis-ova „üdvözlését” [Pol. lík. 279. l.: Na radu medju Slovacinima = Szlovákok közti munkán], továbbá 1918. szept. 15-én Grujićhoz írt levelét, amelyben újra meghívja őt, hogy kapcsolhassa otthoni, vajdasági embereivel: „Trebaće nam, ako bog da” [szükségünk lesz erre, ha isten is így akarja] . . . elbeszélgetnék a lapról meg az akcióról is, amelyet meg kell indítani . . .” Ezt a levelet Grujić a Vajdasági Párttörténeti Levéltár-nak ajándékozta [Istoriski arhiv PK SKS za Vojvodinu, Novi Sad]. Egy másik levelében, feleségéhez, 1918. okt. 7-én ezeket írta Stajić: „Írtam Aronnak [= A. Jakovljević, 1915-ben, Stajić nagy nőrében, felmentette a bíróság]: Ha Károlyi vagy Wekerle meghívják a radikálisokat és liberálisokat bizonyos politikai tárgyalásokra [Pol. lík. 280. l.], és ezek eleget tennének a meghívásnak akkor, amikor én a fegyházban sínylődom — Milutin [Jakšić] pedig még internálva van —, úgy ez esetben az ifjak feladata az lesz, hogy tegyék kétségessé a pártok jogát arra, hogy ők tárgyaljanak a magyarországi szerbek nevében: „Bízzák ezt rám és Milutinra” [a kinkind demokraták vezetőjére, a Srpski Glas szerkesztőjére, Jásziék, a galleisták munkatársára]. Majd így folytatja Stajić ezt a levelet: „Ma talán Lázának is frok. Talán eljött az ideje annak, hogy felhasználjuk ügyemet. Jó ürügy arra, hogy ne tárgyaljanak a magyarokkal. Hogyan? Egyeseket behörntönöznek, hogy [ezáltal] a többi viszont megfélemlítésük s úgy tárgyaljanak azután az alázatossá tett emberekkel, ezek kívánságait hallgatva meg. Mire sincs nekünk szükségünk Wekerlétől. A békekonferencia elő vesszük kívánságainkat s azután majd a mi [= vajdasági] magyarjainkkal beszélgetünk . . . Lázától [dánem igazolványt, hogy eljuthassak Zagrebbe . . .] [Pol. lík is közzli a 280. oldalon]. Lásd Stajić cikkeit is: Halamovi [KDN, 1940. okt. 13.] a szlovák kapcsolatokról és szökezésnek megszervezéséről. [Pol. lík. 280–282. l.], vagy Moje učeće u jugoslovenskom ujedinjenju [Szerepem a jugoszláv egyesülésben], Spomenica

Ezek után áttérhetünk Stajic szökés utáni zagrebi és vajdasági tevékenységére — és családlásainak láncolatára, amelyet azonban itt természetesen csupán érinthezünk.

Zagrebebe — Bécsen át — már mint a Nemzeti Tanács vezetőségi tagja és vajdasági, bánáti választott kiküldötte érkezett, s talán már érkezésének napján [másnapján?] részt vett az ottani vajdasági értekezletén [amelyen elnökölt is], s amelyen megerősítették [újra megválasztották?] a tanácsnokságát. Valószínűleg küldötti mivoltának az egész Vajdaságra való kiterjesztéséről volt szó, hiszen a Bánát már régebben megválasztotta.⁶⁸

Október és november folyamán természetesen több értekezletet is tartottak a vajdasági szerbek. A Bánát képviselőjévé még október 24—25-én választották meg minden valószínűség szerint, míg a megérkezése után tartott első összejövetel aligha lehetett november 1. előtt. Mégis, az első ily ülést már október 2-án tartották meg Szabadkán, persze azt is csupán az előzetes kikindai és újvidéki [itt Grujić, ott Ostojić szervezésében] előkészítő tárgyalások után, amelyeken, de még szeptember folyamán, meghánytákvetették az elszakadás és egyesülés ügyeit azok kezdeményezésére (Grujić—Ostojić), akik állandó kapcsolatban állottak Stajic-csal, a fegyencsel. Október 2-án született meg a Kóvágó által is említett határozat, amelyről szólnak Sišić, Janković és K. Milutinović is, akik azonban csupán Ostojić szerepét ismerik, nem tudva a háttérben meghúzódó Stajic szerepéről és Grujićhoz meg Ostojićhoz intézett leveleiről.⁶⁹ Mint azt [a jegyzetben] kifejtettem már: bizonyos, hogy már 1918 szeptemberében megindultak — különösen Kikindán, tekintve, hogy a pančevo-i és újvidéki demokraták mindig is passzívabbak voltak kikindai társaiknál — az előkészületek, a szervező munkálatok az elszakadás és egyesülés kimondására, hogy október 2-án és 24—26-án meghozták a kellő határozatokat, amelyeket a Bánát népe és a pesti ifjúság is elfogadott — mindannyian még október folyamán — a stajici utasítások és tanácsok szellemében. Ezután került sor a komolyabb harcokra Jasi Tomić radikálisaival, akik hallani sem akartak arról, hogy a zagrebi NT-hoz csatlakozzanak, hanem közvetlen egyesület kívántak Szerbiával, ilymódon a dinasztiaival is éspedig nagyszerb, nem pedig jugoszláv; centralizált, dinasztikus, nempedig demokrata-köztársasági és szövetségi-föderatív alapon, mint ezt Stajic hívei elgondolták és óhajtották. A szerb hadsereg és az antant-hadsereg győzelmes bevonulása azután a radikálisok és Beograd javára döntötte el a kérdést. Így azt a Stajicot — akit pedig a NT már miniszternek jelölt az új állam első kormányába — a NT 28 Beogradba küldött kép-

Oslobodjenju Vojvodine [A Vajdaság felszabadulásának emlékkönyve], 1928 [Pol. lik, 299—300. l.] az 1914-es illegális bécsi kongresszusról, a már 1916-ban felvett kapcsolatokról Genfől, Veljko Petrović-csal stb., majd szökésének előkészítéséről és az e célra kapott igazolványról, pénzről és úzenetről stb. A szökésről ld. Pol. lik, több helyét is, így 291. l. 119. jegyz.

⁶⁸ Vö. Stajic említett cikkét: *Moje učešće* és Pol. lik, 385. l. 2. jegyz. A cikk szól a belgrádi tárgyalásról is, harcáról a belgrádi kormány, Ljuba Janovićéék valamint Jasi Tomićéék ellen. Minderről azonban jórészt már *Kóvágó* könyvéből is értesülünk. Itt csak egyes kisebb kiegészítésekre lesz szükség.

⁶⁹ I. d. Stajic 1918. okt. 3. Ostojićhoz írt levelét is. Emelték jegyzeteimben [Pol. lik] megtalálható vitám is főleg Janković-csal és K. Milutinović-csal. Itt közöltem Grujić kéziratban maradt cikkét is e határozatok keletkezéséről és a konferenciákról, valamint magát a kiegészített határozatot is [Pol. lik, 395. l. 2. jegyz. s tovább 399-ig, stb.]. Grujić jelenleg újra Kikindán él, a kézirat és a még akkor kinyomott, okt. 26-án kiegészített, okt. 2-i határozat — közös szövegben — szintén nála található. Minderre vonatkozólag vö. Nenad Rajić, Milica Stajic-Babuka, Sima Aleksić, Nedeljko Divac stb. közléseit is. Nov. 3. óta volt Stajic a NT vezetőségi tagja [Matica, M 3791], de már régóta munkatársa a Glas SHS-nak. A NT okt. 26-i összejövetele már megemlíti az okt. 24/25-i választást. Ennek az összejövetelnek Grujić volt a szervezője mint a két beteg [Stajic és Ostojić] összekötője. Grujić cikke megemlékezik a bánáti, kikindai szeptemberi összejövetelekről, majd Stajic megválasztásáról Bánát küldöttévé a NT-ban valamint arról, hogy harcaik és ellentétek miatt a Tomić radikálisaival, sőt Svetozar Pribičević-csel is — a szabadkai találkozó után folytatták útjukat Zagrebebe [Konjović, Grčić stb.], ahol azután megszületett az újabb [okt. 25-i] határozat mint az okt. 2-i határozat kiegészítése. Ekkorára már ugyanis megalakult a NT és értesültek egyúttal Stajic közeli szökéséről és érkezéséről. Ezért újabb pontokat vettek föl a határozatba. Ezután Kikindán további szervezkedésre került sor, most már az ott is elfogadott újabb határozat alapján. Innen Pestre utazott Grujić, ahol — főleg a haladó ifjúsági körök, Stajic ifjai — szintén elfogadták mind a határozatot mind pedig Stajic jelölését, s ezzel a Vajdaság elszakadását és helépesét az új államba is. Itt sem ismerték el a tárgyalások jogosultságát a pesti kormánnyal, itt is a bék-e-konferenciára bízták a végleges határozatot, kinyilvánítva ahajukat, hogy Bácska—Bánát—Baranya [BBB] az új, megalakítandó jugoszláv állam része legyen. Mindezt már az okt. 2-i határozat is tartalmazta, míg az új, okt. 24—26-i határozat már azt hangsúlyozta, hogy csupán a már megalakult NT-t ismerik el mint hivatalos fórumot a vajdasági szerbek és horvátok kérdésében. Szóvá tették, hogy megválasztották képviselőiket a NT-ba, sajnos, a különböző [titkos] listák eddig nem találtak meg, mert a legális határozat nem közöl neveket: ezt denunciaciónak érezték. A pesti ifjak is már okt. 21-én üdvözölték a jugoszláv egyesület.

Grujić később mint őrlési és liszt-zsakértó csupán tudományával foglalkozott és nem vett részt a politikai életben.

Svetozar Pribičević (1875—1936) a horvátországi szerb önálló párt egyik vezetője, a régi Magyarországon, 1918 előtt, hol ellenzéki politikát folytatott, hol pedig Tisza hívéül szegődött el. Az 1918-as Nemzeti Tanács egyik vezetője volt. Mint demokrata és önálló demokrata politikus számos kormány tagja volt Jugoszláviában az 1920-as években: a kommunisták akkor legerélyesebb üldözője egyúttal. A diktatúra idején ellenzékbe vonult, majd, üldözve, emigrált és Prágában és Párizsban eljutott az antifasiszta népfrejt politikájáig, ami annyit jelentett, hogy hajlandó volt együttműködni a KP-tal.

Petar Konjović (Konjović) igen neves zeneszerző és zenepedagógus. A század elején kultúráneparusított missziót vállalt; 1918-ban polgári demokrata politikát folytatott a Nemzeti Tanács vonalán. Mint ilyen hamisított ó is Stajic ellen fordult, akár S. Pribičević is.

viselője közül egyedül nem fogadta sem együttes sem pedig külön magán-audiencián a régens-herceg: Megkezdődött a családások sorozata.

Mindez nem jelenti azt, hogy a Vajdaságban ne alakultak volna meg a NT helyi csoportjai, legalább is helyenként. Persze az új helyzet oly irányban hatott, hogy a *SHS Nemzeti Tanácsai* helyett [azok helyébe, esetleg mellé] *Szerb bizottságok* [Srpski odbor] is alakultak a radikálisok irányítása alatt és kezdeményezésére, a dinasztia és a belgrádi nagyszerb burzsoázia oldalán, a bevonuló hadseregek [szerb és francia] nyomása alatt.⁷⁰ A polgári baloldal gyöngének bizonyult a jobboldali erők elleni küzdelemben — éppen polgári mivoltánál fogva —, hiszen a felkelő dolgozók forradalmától ő maga is visszaretent s kénytelen volt belenyugodni abba — tekintve hogy nem volt saját hadserege a kelő forradalom leverésére —, hogy a vajdasági és horvát polgári elemek behívják [az egyedül fennálló] szerbiai hadsereget, amely azután nem csupán a forrongó falut és várost és annak harcát nyomta el, de túlsúlyt adott szuronyaival a jobboldali polgárság államépítő elgondolásainak is. Hiába harcolt most már Stajić a polgári jobboldal erői ellen, hiszen a demokrata körökben is egyedül maradt, amikor a Konjovićok és Pavlasok, meg Pribičevićék is ellene fordultak és az a Joca Lalošević került a vajdasági hatalmi apparátus élére, aki ugyan egykor radikális-ellenes volt a Stajić-szerkesztette SLOGA idején [mint a lap tulajdonosa], de egyszerre paktált a belgrádi és a pesti kormánnyal: Khuen—Tiszáék-kal már akkor is.

Mindezzel megadtuk a szükséges adatokat kiegészítésül Kóvágó könyvének azon tételére is (76—77. l.), hogy a radikálisok lettek volna hivatva a vajdasági és horvát-országi szerbek élére állani, hogy a szabadkai október 27-iki megbeszéléseknek nem volt konkrét eredménye, hogy a NT sem próbálta meg, hogy kiterjessze hatalmát a Vajdaságra,⁷¹ hogy Stajićnak nem volt semminemű megbízása, mandátuma, sem pedig kapcsolata és a saját szakállára szökött meg Túróc Szent Mártonból, valamint [talán túlfukar módon, de] arra vonatkozólag is, amit a vajdasági szerbek és Károlyi Mihály viszonyáról mondott.

Némileg érintettem a mondottakkal a szerb hadsereg kérdését is: Bizonyos, hogy ez a hadsereg [a bakát és a „szubaltern” tisztet tartva szem előtt] már „belefáradt” a hosszú, már 6 éve tartó háborúba [1912—1918, de sokan még 1919—1920-ban sem szerelhettek le, hiszen például a Vajdaságból még ekkor sem lehetett kiegészíteni ezt a hadsereget, mert a forrongás eredménye, egyebek között, az volt, hogy a legtöbb besorozott ujonc megszökött,⁷² s hogy egyes részeiben bolsevizálódott is. Viszont, ne feledjük, hogy ez a hadsereg ily módon is — győztes hadsereg volt, míg a Vajdaságban egyáltalán nem volt semmiféle haderő sem, hiszen az osztrák-magyar hadsereg teljesen felbomlott, s az esetleg fegyveresen hazatérő katonák a forradalom — szervezetlen — hadseregét, azaz annak szét hulló tömegeit alkották. A francia hadsereg is ott állt a katonák háta mögött [tekintet nélkül annak minőségére, hangulatára, amibe itt nem mehetünk bele]. Azonkívül pedig — és erről sem szabad megfeledkeznünk — akárhogy is, akármilyen reakciós erők állították is már ekkor a maguk szolgálatába ezt a hadsereget: ezek a bakák, ezek az alsóbb tisztek úgy voltak nevelve, hogy szuronyaik hegyén ők viszik mindent, ők hozzák a nemzeti szabadságot, s ebben jó adag igazság is volt! Ez a sereg is hozta a nemzeti szabadságot, viszont el is nyomta ugyanakkor, társadalmi téren, a társadalmi és nemzeti szabadságra törő népek vágyait és forrongását: márpedig ily módon, a reakciós erők felülkerekedésével, a nemzeti szabadság is csak látszólagos lehetett: szabadulás a külső elnyomók alól, de ezeknek helyettesítése a belső (nagyszerb) szociális és nemzeti elnyomókkal, a belső elnyomás erőivel. Egyéb okok mellett ennek is a következménye azután az, hogy 1. 1919-ben a Pártnak csak arra futotta az erejéből, hogy megakadályozza a nagyszerb burzsoázia

⁷⁰ Vö. Arhivski vjesnik, 1958, Vidmar iratait Ilokrol. A Karlovcin megjelenő Glasnik NV (naročnoj vijeća) c. lapot, Milan Kostić már említett visszaemlékezését Irigre vonatkozólag. Azután a zaprebi állami levéltár (DAZ) Narodno Vijeće fondját, különösen az 5, 6, 7 csomókat — Batajnica, Beška stb. iratait (habár mindez persze a Szerémségre is vonatkozik). Arra vonatkozólag hogy a BBB-ben is alakultak SHS NT-ok, lásd *Hrabak* cikkét a Zbornik MS 10. számában Temesvárról, *Temandl* cikkét úgyszintén a Zbornikban (24. sz.) Pancsovárról, *Anđorča* emlékeit Debeljacáról (Zbornik, 28. sz.), *Pekić* könyvét: Povijest Hrvata u Vojvodini. 1980. 210—213. l. A Spomenica oslobođenju Vojvodine, 1918, megemlékezik a NT megalakulásáról Suboticán (Szabadka), Zentán, Becskereken, Kikindán.

⁷¹ Vö. szerző kivonatolt cikkét is a beszkereki Magyar Nemzeti Tanács és a pancsovári Szerb Nemzeti Tanács (Srpsko Narodno Veće) működéséről — ezek jegyzőkönyvei alapján, a HJD 1968. 10. számában, valamint a beszkereki Magyar Nemzeti Tanács jegyzőkönyveit a Novi Sad-i bölcsészettudományi kar évkönyvében: *Godišnjak Filozofskog fakulteta*, Novi Sad, 1967. A teljes (jegyzetekkel ellátott) cikk egyelőre sajtó alatt — ma: edőn nyelven — a skopjei Glasnik szerkesztőségében.

⁷² En a Vajdaságba beszámítottam a Szerémség keleti részét is — a mai és az 1848-as helyzet szerint. A lakosság jórésének vágya szerint —; a XX. század elején, 1918-ban, ez a terület Horvátország részét képezte.

⁷³ Klasne borba ... c. tanulmányom a Zbornik, általam szerkesztett 22. számában.

beavatkozását Magyarországon a forradalom erői ellen, de nem arra is, hogy megvívhatta volna saját győztes forradalmát; hogy 2. 1941—1945-ben nem csupán társadalmi forradalmukat kellett megvívniuk a jugoszláv népeknek, de le kellett rázniuk egyúttal a (külső és belső) nemzeti igát is, és 3. hogy Stajic már 1918-ban is csalódott az egyesülés módjában; hogy azután az új körülmények között ő maga is folytassa a kettőscélú harcot főleg 1937 óta az antifasiszta népfront soraiban.

Mindamelletts is: 1918 is egy lépés volt az erők felszabadulása felé, s részben ez a tudat is bénította meg a haladó polgári erőket.

Johancsik János:

A Magyar Nemzet „szellemi honvédelme” és az antifasiszta függetlenségi mozgalom (1938–1939)

A második világháború éveiben a németellenes felfogásáról közismert polgári napilap, a Magyar Nemzet történeti vizsgálatát több szempont is indokolja. A náci Németország hatókörébe került országban a nemzeti létkérdésként felmerülő függetlenség megóvása a németellenes erők legszélesebb összefogását igényelte. A németellenességnek antifasiszta függetlenségi fronttá, hatékony ellenállási mozgalommá érlelődéséhez azonban hosszú az út, amelyen számtalan akadályt kell leküzdeni ahhoz, hogy az eltérő tartalmú politikai irányzatok az együttműködés közös alapját megtalálják. Az antifasiszta függetlenségi mozgalom magyarországi feltételeinek és eredményeinek vizsgálatánál épp ezért fontos mozzanat az egyes németellenes csoportok, köztük a Magyar Nemzet politikai irányzatában az ütköző és a közelítő pontok feltárása. Ezen túlmenően a Magyar Nemzet politikai jelentősége, publicisztikai hatása és a munkásosztály képviselte függetlenségi mozgalommal kialakult érintkezései révén túlnó a németellenes háború kérdéskörén és részesedése a népi demokratikus forradalom feltételeinek kialakulásában is aligha vitatható. Az alábbi tanulmány a Magyar Nemzet fő politikai irányvonalát, amely a felszabadulásig jelentősen megváltozott, az indulás és Pethő Sándor főszerkesztősége idejét magába ölelő első évek tevékenységének tükrében próbálja felvázolni és meghatározni viszonyát az antifasiszta függetlenségi mozgalomhoz.

*

Az Anschluss évében, 1938. augusztus 25-én jelent meg a Magyar Nemzet első száma. A náci Németország 16szomszédságba kerülése egyre sürgetőbbé tette a döntést Magyarország végleges külpolitikai orientációjáról. A német vezetés, amely Csehszlovákia elleni terveiben jelentős szerepet szánt Magyarországnak, a revíziós igények valóra váltásának ígéretével határozott, egyértelmű csatlakozást, katonai együttműködést kívánt mind erősebben a magyar uralkodó köröktől. A külpolitikai események hullámain emelkedtek és egyre erőteljesebben jelentkeztek a szélsőjobboldali mozgalmak. Ebben az időszakban a hatalomátvétel aspirációjával tetőzött a nyilasmozgalom, amely a német előrenyomulás sikerei mellett a nácik komoly politikai, ideológiai és anyagi támogatására támaszkodott, miután alkalmas eszköznek mutatkozott a német követelések kikényszerítésére a magyar uralkodó körökkel szemben. A magyar vezetés azonban 1938 nyarán kockázatosnak találta a német igények kielégítését, a náci tervekhez és a katonai szövetséghez való egyértelmű csatlakozást, utat igyekezett biztosítani mindkét irányban: a német vállalkozásban való részvétellel és a nyugati hatalmak részéről a magyar revíziós igények jóváhagyásának megszerzéséhez is.¹ A külpolitikai orientáció és a szélsőjobboldali mozgalmakkal kapcsolatos állásfoglalás kérdése kiélezte az uralkodó körökön belüli ellentéteket. Egyrésze a németekkel létrehozandó mielőbbi és fenntartás nélküli szövetség és jelentős részük ezzel párhuzamosan a belpolitikai élet gleichschaltolásának irányába hajlott, amíg a másik része tartott a német szövetségtől és az egyoldalú elkötelezettségtől, belpolitikában pedig a totális törekvésekkel szemben a konzervatív uralmi formák fenntartására, valamint a német befolyás útját egyengető szélsőjobboldali mozgalmak visszaszorítására törekedett. A politikai élet változásai a németellenes polgári irányzat élesebb elhatárolásához, a polgári függetlenségi szárny kialakulásához vezettek. Ebben a polgári

¹ A magyar külpolitikai vonal e kettősségét tükrözi az a tény, hogy Horthy – Imrédy – Kánya németországi tárgyalásaival, amelyeken a Csehszlovákia elleni tervekben a magyar részvétel kérdését beszélték meg, egyidőben került sor a bled-i ervezmény parafálására, amelyben viszont Magyarország formálisan lemondott az erőszak alkalmazásáról a kisantant országokkal szemben (1938. aug. 23.).

ellenzék különböző politikai árnyalatai kerültek közös álláspontra, a legtekintélyesebb Bethlen-csoport mellett jelentek jelentős katolikus körök, a régi legitimisták jórésze, az Eckhardt Tibor vezette kiszagdapártiak, a liberális-demokrata polgári körök szűk rétege.

E németellenes polgári körök organumaként indult a Magyar Nemzet, amelyet Hegedűs Gyula és Pethő Sándor alapított. A főszerkesztő, Pethő Sándor a lapot — amint bevezető cikkében írta — a „független lelkiismeret bátor és bátorító hangjának” szánta, amely a szélsőjobboldal által teremtett közhangulat fölé emelkedik. „A trianoni korszak gyűjtőpontjában eddig a területi integritásért folyó politikai küzdelem állott... Most a reintegráció gondolatának szakadatlan munkálása mellett itt áll előttünk az állami és nemzeti függetlenségért való helytállás kegyetlen kötelessége is ugyanakkor, mikor nemzedékünket és közéletünket az új társadalmi forradalom fojtogatja”² — így jellemezte a lap politikai irányát megszabó helyzetet. A nyilas „forradalmiság”, „az indulatok szabad tombolása” helyett az önuralmat, fegyelmet, mértéktartást, a belső béke biztosítását és e szemlemben fogant reformpolitikát hirdetett meg. Pethő cikkében kifejezésre jutott, hogy a Magyar Nemzet a német-orientáció és a szélsőjobboldali mozgalmak ellen kíván küzdelmet folytatni.

A lap írói tőrszágárdája (Lendvai István [Nomád], Katona Jenő, Frey András, Krenner Miklós [Spectator] stb.) korábban a szintén Pethő Sándor szerkesztette „Magyar-ság” munkatársa volt, amelynek konzervatív-legitimista vonala 1938 májusában megszűnt, mivel a tulajdonos Rupprecht Olivér a lapot a nyilasok rendelkezésére bocsájtotta. A Magyar Nemzet írói emellett a bethleni vonalat képviselő, hosszú időn keresztül (1927–1938) Székfü Gyula szerkesztésében megjelenő „Magyar Szemle” folyóirat köréből kerültek ki (Gogolák Lajos, Joó Tibor). Parragi György a „Sopronvármegye” című lap szerkesztését hagyta el, hogy Pethő Sándor munkatársa, a Magyar Nemzet külpolitikai rovatának vezetője legyen. Katona Jenő katolikus, keresztény demokrata irányú „Korunk Szava” című hetilapjában terjedelmes cikkben üdvözölte a Magyar Nemzet indulását Szabó Zoltán, a neves falukutató író, aki később jelentős szerepet játszott a lapnál.³ A lap helyt adott Eckhardtnak és a kiszagdapárti politikusok véleménynyilvánításának is. 1940-től rendszeresen jelentek meg a lapban Székfü Gyula írásai.

A Magyar Nemzet a polgári értelmiségi körök lapja volt, elsősorban az ún. „középosztályra” akart hatni, a „középosztály” igényeit tartotta szem előtt. A lapot szerkesztői a magyar reformkor örökösének tekintették, amit tipográfiai és formai jegyekben is igyekeztek kifejezésre juttatni. A lap politikai vonala ebben az időben csak a polgári középrétegek és az értelmiség néhány csoportjánál talált visszhangra, Pethő becsülése szerint a szélsőjobboldali mozgalmak a „középosztály”-nak csak 20–25%-át nem tudták megfertőzni.⁴ Az olvasói nagyjából magánalkalmazottak, szabadfoglalkozású értelmiségiek, pedagógusok, középburzsóá körökből kerültek ki, kisebbik részét köztisztviselők, kereszténydemokrata munkások alkották. Magas színvonalú, objektív tájékoztató jellege miatt a szervezett munkásság körében is olvasott lett.⁵ A Magyar Nemzet, mint polgári napilap jelentős társadalmi rétegek felé közvetítette politikai nézeteit.

A lap alaphangját Pethő Sándor politikai koncepciója adta meg. Pethő, aki történétíró is volt, cikkeiben a jelen politikai kérdéseinek történeti megközelítését alkalmazta, túlnyomórészt a történelmi argumentáció fegyverével élt. Történetiszemlélete Székfü szemlélet-történeti felfogásán alapult. Politikai kérdésekben kialakított állásfoglalásai két fő pillérré, a magyar birodalmi gondolatra és a totális uralmi forma elutasítására épültek.

A kölcsönös bírálatok olykor kiélezett jelentkezése ellenére a külpolitikai orientáció kérdésében szétváló politikai irányzatok a magyar külpolitika alapvető célkitűzésében egységesek voltak. Pethő publicisztikájában axióma szerepét betöltő fogalom, a „nemzet történelmi gondolata” a „dunavölgyi hivatástudattal”, a „szentistváni birodalommal” volt azonos, amelyek az ellenforradalmi rendszerben a magyar uralgó körök imperialista céljainak propagandisztikus megfogalmazására szolgáltak. Írásaiban jelentős teret kaptak a hatalmi törekvések történelmi igazolására tett erőfeszítések. Miután a magyar

² Pethő S.: A magyar társadalomhoz. Magyar Nemzet. 1938. aug. 25.

³ Szabó Zoltán: Levél Pethő Sándorhoz, Korunk Szava, 1938. szept. 1.

⁴ Pethő S.: „Ha látom a fürgeteg elejét”. Magyar Nemzet, 1939. júl. 2.

⁵ Amint a Népszava-agitációk során kiderült, a Magyar Nemzet bizonyos konkurenciát is jelentett a Népszava számára. P. I. Archivum. Népszava szerkesztősége 1940/2 Kovács Ernő levele Szakasis Árpádhoz (1940. dec. 11.) és Ságvári Endre feljegyzése. Uo. 1941/3.

imperializmus hatalmi igényei a magyar népségen túlmutattak a dunamenti népeket maguk alá rendelő birodalom létrehozása irányába⁸, a németektől eltérően a „népiség elve” a magyar birodalmi tervek megvalósítására alkalmatlan volt, Pethő ezért utasította el a nyilasok által is átvett „völkisch” elvet. Sőt egyenesen veszélyesnek is tartotta mind egy soknemzetiségű magyar birodalom létrehozása, mind pedig a magyarországi német kisebbség elszakadási lehetősége szempontjából. Ezért üdvözölte lelkesen és tulajdonított nagy jelentőséget annak, hogy Hitler Csehszlovákia teljes felszámolásakor a történelmi jogra hivatkozott. Ezzel rehabilitálnak tekintette azt a történelmi jogot, amelyre a magyar imperialista körök támaszkodhattak igényeik jogosságának elismertetésénél.⁷

A trianoni békeszerződés revíziójából kiinduló magyar birodalmi tervek megvalósításánál a követendő út és a módszerek tekintetében voltak bizonyos eltérések a politikai irányzatok között. A birodalmi gondolat eredetileg Pethőnél legitimista eszmeként jelentkezett: egy Habsburg-restauráció keretében megvalósuló dunai birodalom mellett foglalt állást, amelyben érvényesülhetne a magyarság (valóságban a magyar uralkodó osztályok) hatalmi szerepe.⁸ A Habsburg-birodalom restaurációját még a területi revíziónál is előbbre valóknak tartotta. „... megingathatatlan hitünk az — írta —, hogy a revízió nem előzménye, hanem következménye a restaurációnak”, a magyar-osztrák perszonálunió kedvezőbb feltételeket biztosítana a revízióknak.⁹

Pethő a Habsburg-Monarchia helyreállításának — amelyet európai érdekűnek igyekezett beállítani — külső támaszát a nyugati hatalmakban látta. Szerinte a fasiszta Németországgal szembekerülő nagyhatalmak, és itt elsősorban az angolszászokra gondolt, érdekelték abban, hogy a magyarság — a Monarchia keretében — egyensúlyozó szerepet töltsön be Európa közepén a pángermán és az állítólagos „pánszláv” terjeszkedéssel szemben. Pethő eléggé irreális és labilis mérlegét így állította fel: „Egy harmincmillió középhatalom, amelyben tízmillió német egyesül ugyanannyi magyarral és ugyanannyi szlávval, a mi számunkra azt a fölbecsülhetetlen helyzeti előnyt képviseli, hogy a tízmillió dunai német támogatásával megakadályozhatnánk a Dunamedence pánszlávizálását, viszont a tízmillió szláv segítségével útját szeghetnénk a Dunavölgy pángermanizálásának”. Egy ilyen birodalom pedig szerinte „nemcsak magyar eszme, hanem európai érdekű gondolat is”.¹⁰

Az Anschluss azonban kihúzta az ilyen legitimista elképzelések alól a talajt, a partner hiánya a Monarchia tervét időszerűtlenné tette. Pethő megrendülten fogadta az eseményeket, terveinek összeomlását látván, e keserű szavakra fakadt: „Nincs senkink a kerek egy ég alatt! Hiába ostromoljuk szerelmünkkel ezt vagy azt a hatalmi tényezőt, az idegenség és gyűlölet óceánja tombol körülöttünk.”¹¹ A müncheni és a bécsi döntéstől sújtott Csehszlovákia német befolyás alá kerülése után pedig arról írt, hogy miután a restaurációs és dunai koncepció lehetősége már a múlté, a magyarság a fellegvárba szorult vissza.¹²

Ekkor váltotta fel Pethő politikai koncepciójában a legitimista restaurációt a függetlenségi gondolat. 1935-ben még úgy vélte: „Nem a függetlenségen van a történelmi feladat hangsúlya, hanem a Dunamedence népeinek átcsoportosításán”, melynek tengelye a magyarság, vagyis a függetlenség a hatalmi törekvéseknek alárendelve jelentkezett, viszont a most előtérbe helyezett függetlenségi gondolat már többet jelentett. A függetlenségi eszme központi tartalma is a hatalmi gondolat maradt. A változó helyzetben azonban Pethő szerint a magyar hatalmi törekvéseket csak belső erőkre támaszkodva lehet megvalósítani, ezért hangsúlyozta írásaiban, hogy csak a saját erőnkben lehet bízni, csak erre lehet számítani, ezt kell szervezni és erősíteni. Az európai egyensúlyozó szerepet ezután a Monarchia helyett Magyarországnak egyedül kell betöltenie. Az egyedülmaradás hangsúlyozása korántsem a hatalmi gondolat feladásának jele volt. Erre mutatnak Katona Jenő szavai is: „A dunavölgyi vácuumot egy testvértelen, de testvér-

⁸ „A Magyar Szent Korona fennhatósága alá tartozó terület mindig nagyobb volt a magyar faj néprajzi kiterjedésénél és jóval nagyobb a szűkebb értelemben vett történelmi Magyarországnál is” — írta Pethő: A régi úton, Magyar Nemzet, 1940. márc. 3.

⁷ Pethő S.: Történelmi jog és hivatástudat. Magyar Nemzet, 1939. ápr. 9. és „A magyar birodalmi gondolat a Kárpátmedencében”, Pethő kassai előadása, Magyar Nemzet, 1939. nov. 8.

⁸ „A dunai térségen — írta Pethő a szentistváni gondolat időszervi tartalmáról — a Habsburg-gondolat és a magyar jogfolytonosság helyreállítása képviseli ma a szentistváni rendszert a Dunamedencében és a magyar állameszmében, sokkal inkább, mint a dunai konföderációnak köztársasági változata.” A szentistváni gondolat és a jogfolytonosság, Magyarság, 1937. máj. 23.

⁹ Pethő S.: A restauráció és a magyar kérdés. Magyarság, 1937. márc. 28.

¹⁰ Uo.

¹¹ Pethő S.: Egyedül vagyunk! Magyarság, 1938. ápr. 3.

¹² Pethő S.: A fellegvárban. Magyar Nemzet, 1939. jan. 1.

kezet kereső nemzet (a magyar — J. J.), mely éppen a maga árvaságában nem gravitálhat végső fokon, beolvadásszerűen se erre, se arra, töltheti ki . . . Az európai robbanás ennek a vacuumnak kitöltése körül, gazdátlan birtoklásának megváltoztatásáért csakis így kerülhető el.”¹³

Pethőék ekkor is, szemben a vezető körök nagyrészevel, akik a német sikerek szünetében a náci Németországgal való kapcsolatok fokozottabb kiépítését sürgették, a hatalmi tervek megvalósításához a nyugati hatalmak támogatására számítottak. Azt hangoztatták, hogy a nagyhatalmak elemi érdeke Magyarország függetlensége, önállósága, egyensúlyi szerepe. Az amerikai és angol nyilatkozatokból azt olvasták ki, hogy a világhatalmak egyike sem óhajtja az európai status quo fenntartását, azaz elfogadják a területi revízió lehetőségét.¹⁴ A magyar revíziós és uralmi igények elfogadtatása érdekében arról írtak, hogy a magyarság hivatása a nyugati és latin államrendszer megteremtése a germán és szláv kultúrkörök sűrűlődségi pontján, hogy Magyarország Európa védőbástyája.¹⁵ Magyarország Európához való tartozásának és ugyanakkor a terjeszkedő német hatalom szféráitól való különállásának hangsúlyozására, valamint a magyar hatalmi élettér meghatározására irányuló törekvésük jelentkezett a Magyar Nemzetben később, 1940 elején lezajlott vitában is, ahol Pethőék a „Kárpát- Európa” meghatározást indítványozták a korábbi, Szabó Dezső által használt „Keleteurópa” fogalom helyett.¹⁶ A hatalmi gondolat hűződött meg a Pethő által meghirdetett „kárpát-dunai Monroe elv” mögött is. A dunai népek sorsközösségének hangsúlyozása sem az egyenjogú és a német expanzióval szemben egymásra utalt népek közös fellépésének gondolatát tartalmazta, hanem azt, hogy „a magyarnak, mint az idősebb testvérek, az elsőszülöttség jogán szárnya alá kell vennie a kisebb dunavölgyi népeket”.¹⁷ E gondolatot, amely a volt „történelmi Magyarország” népeinek ismét magyar uralom alá helyezését célozta, igyekeztek minél népszerűbb formában megfogalmazni és ennek során egészen odáig jutottak, mint például Katona Jenő, aki ezt az emberiség, a keresztény humanizmus ügyeként tüntette fel.¹⁸

Mint látható, a legitimizmusnak a függetlenségi gondolattal történt felváltása Pethőék politikájának fő motívumát, a hatalmi gondolatot nem vetette el, csupán az új körülményekhez igazította. Azoknak, akik megütköztek azon, hogy a restauráció korábbi képviselői most a függetlenségi eszme harcosaiként jelentkeznek, Pethő így válaszolt: „A legitimizmus és a függetlenségi gondolat között se politikai, se logikai ellentétnek nincsenek, s ha tisztában vagyunk vele, hogy a magyar legitimizmus ma nem időszerű s hogy a jogfolytonosság helyreállítására nem kedveznek a politikai körülmények, minden magyar emberben egyre inkább elmélyül a magyar függetlenség megvédelmezésének öntudata, mint a magyar nemzet egzisztenciális kérdése.”¹⁹ Ugyanakkor a függetlenségi gondolat — és ebben jelentett többet a korábbi legitimista gondolatnál — fokozottabb súllyal tartalmazta a német előretörés veszélyérzetét, az aggodalmat amiatt, hogy Magyarország a harmadik birodalom szomszédságába került, és a további német imperialista törekvések hatóterében, a „Südostraum”-ban helyezkedett el. Rámutattak arra, hogy az Anschluss megnövelte Németország hatalmi szerepét a Dunamedencében, és ez, ha nem biztosítják idejében a gazdasági különállást, veszélyt jelenthet Magyarországra számára. Az Anschluss értékelve Bethlen Istvánt idézték, aki arról írt, hogy a kisantant felbomlását követően most már Anglia és Franciaország is láthatja, „hogy a Dunamedencében élő magyarság függetlenségének csorbítatlan fenntartása és életképessége tétele Ausztria beolvadása után mily nagy jelentőségű az európai egyensúly szempontjából.”²⁰

Pethőék németellenes politikai vonalának sajátos tartalmát tükrözték a csehszlovák válság idején nyilvánított állásfoglalásaik is. A cseh köztársaság tragédiájában egyrészt a magyar revíziós törekvések megvalósítására feltáruló új lehetőséget láttak, más-

¹³ Katona Jenő: Észak rémes árnyai. Magyar Nemzet, 1939. máj. 25.

¹⁴ Pethő S.: Wilson és Roosevelt. Magyar Nemzet, 1939. ápr. 23. és Circulus vitiosus. 1939. ápr. 16.

¹⁵ Pethő S.: Történelmi jog és hivatástudat. Magyar Nemzet, 1939. ápr. 9.

¹⁶ Gál István: Közép-Európától Kárpát-Európáig. Magyar Nemzet, 1940. jan. 4., Pethő S.: Az egység ellen. Magyar Nemzet, 1940. febr. 4.

¹⁷ Plurimus: Sorsközösség a Duna völgyében. Magyar Nemzet, 1938. okt. 23.

¹⁸ Katona Jenő: Egy magános madárdal. Magyar Nemzet, 1938. szept. 8.

¹⁹ Pethő S.: Még egyszer a ködfoltokról. Magyar Nemzet, 1939. jan. 19. Pethő fenti nézete teljesen megegyezik a legitimisták vezérének, gróf Szizyrg Antalnak nyilatkozatával: „ . . . a magyar függetlenség gondolatának ápolása egybevág az utolsó koronás király iránt tartozó kegyelettel és hódolattal. Aki ma a legitím királyságot vallja, az vallja az ország függetlenségét is . . .” 1939. aug. 15-én elmondott ünnepi beszéd. OL. Kozma Miklós, Adatgyűjtemény, 1939. — II. köt., K. 429. — A legitimisták egyébként az 1939–40-es években aktivizálódtak, a háborúnak a nyugati hatalmak győzelmeivel történő befejezését és általa a legitimista célok megvalósítási lehetőségét remélték. Erről többször is említést tesznek az SzDP heti belső politikai tájékoztatói — Pl. Arch., Népszava szerk. Politikai tájékoztatók 1940/2, 659 f. — 1940. I. 15, II. 25, III. 26. stb. — lásd még: OL. RM. VII. res. 1939–3–11080.

²⁰ Bethlen István gróf cikke a magyar–német együttműködés feltételeiről. Magyarországi, 1938. ápr. 20.

részt tartottak a náci Németország további keleti előretörésében rejlő fenyegetéstől is. A Magyar Nemzet is részt vett abban a propaganda-hadjáratban, amely az uralkodó osztályok érdekében cseh-ellenes sovíniszta hangulatot keltve készítette elő a közvéleményt a német követelések mögé felsorakozó magyar revíziós követelések támogatására. A müncheni egyezményt megelőző háborús feszültség hangulatában íródott vezércikkben a fegyverkezés folytatásáról és minden diszharmonikus elemet kizáró lelki egység szükségességéről írtak.²¹ Bár a lap erőteljes harcot folytatott a szélsőjobboldali mozgalmak ellen, most, amikor az uralkodó osztályok közös érdekéről, a területi revízióról volt szó, a belső egység érdekében a harc felfüggesztésének álláspontjára helyezkedett.²² Miközben folytak Chamberlain közvetítő kísérletei a német–csehszlovák konfliktusban, Pethő előadásában már a Csehszlovákiával szembeni magyar revíziós igényeket fogalmazta.²³ Két héttel az első bécsi döntés előtt a zászlók és frázisok helyett cselekvést, erőbevetést, fegyveres fellépést sürgetett a Felvidék visszacsatolása érdekében, s alig tíz nappal a bécsi döntés után már arról írt, hogy nem szabad megállni; „A lengyel–magyar közös határ, azaz a Ruthén föld birtoka annyira primér, akkora életbevágó érdeke ennek a nemzetnek, hogy érdemes érte vállalni még nagy feszültségeket és kockázatokat is.”²⁴ Pethőék tehát a csehszlovák válság maximális kihasználását sürgették a revíziós törekvések megvalósítására.

Ugyanakkor szerették volna elkerülni, hogy a területi revízió a német befolyás erősödésével, Magyarország Németországnak való végleges elkötelezettségével járjon. Ennek az aggodalomnak adott kifejezést Katona Jenő 1938. szeptember 8-i cikkében: „Vajon, ha nem sikerült a döntő pillanatig a függetlenségünk és semlegességünk igazi megőrzése . . . nem siklik-e majd a status quoból való menekülés olyan dinamika vonalára, mellyel nem jobb sors felé, hanem a nemzethalál lejtőjére kerülhetünk?”²⁵ A Magyar Nemzetben a nyilas propagandával szemben a magyar revíziós követelések támogatóiként a nyugati hatalmak vezetőit és főként Mussolinit tüntették fel és szinte teljesen elhallgatták a németek közreműködését. Csehszlovákia tragédiáját részben a legitimista álláspont történelmi igazolásának tekintették, szerintük ezáltal bűnhődik az 1918-ban az önálló államiség útjára lépett ország a Habsburg-Monarchia felbomlásáért, a magyar szupremácia megtagadásaért, a trianoni békéért, másrészt mementóként állították a közvélemény elé, amikor a nemzeti egység és a fegyverkezés szükségességét hangoztatták.²⁶ Felhívták a figyelmet a német előretörés veszélyeire — ezekben a hetekben közölte a Magyar Nemzet Parragi György cikksorozatát a Drang nach Osten történelmi útjáról — s ellenében a saját erőre támaszkodást hangsúlyozták.²⁷ A német befolyás tényleges veszélye miatti aggodalmukat azonban elnyomta a revíziót mindenekelőtt helyező álláspontjuk, és nem akadályozta meg Pethőéket abban, hogy teljes mértékben helyeseljék és támogassák a kormánynak azt a külpolitikáját, amely a revíziót — ha erről nem is szívesen vettek tudomást — a németek révén érte el s így elkerülhetetlenül maga után vonta az ország függetlenségének csorbítását.²⁸

A megindult világháborúban, amely első szakaszán Németország és a nyugati hatalmak szembenállását hozta, a Magyar Nemzet németellenes vonalát a német nyomás, a szélsőjobboldali propaganda erősödése és a németek gyors sikereinek a közvéleményre gyakorolt hatása következtében egyre nehezebb körülmények között is megőrizte. A német orientációval szemben a „magyar szempontok” figyelembevételét hangsúlyozták erőteljesen és ennek alapján a különállást, a kormány fegyveres semlegességi álláspontját

²¹ Az óra intése. Magyar Nemzet, 1938. szept. 14.

²² *Nomád (Lendvai Istrán)*, aki glosszáiban rendszeresen lejáratta a nyilasok megnyilvánulásait a közvélemény előtt, a rendkívüli helyzetre és a lelki egység szükségességére való tekintettel Treuga Dei-t ajánlott ellenfeleinek, bár a nyilasok aktivizálódása hamarosan a harc újrafelvételére készítette. *Nomád levelei*. Magyar Nemzet, 1938. szept. 17. és okt. 30.

²³ Magyar Nemzet, 1938. szept. 22.

²⁴ *Pethő S.*: És most mi lesz? Magyar Nemzet, 1938. okt. 16., illetve Lábunk már kengyelben van, uo. 1938. nov. 13.

²⁵ *Katona Jenő*: Egy magányos madárdal. Magyar Nemzet, 1938. szept. 8.

²⁶ *Szidor*: Mi nem fogunk átöltözködni. Magyar Nemzet, 1939. márc. 18. és *Pethő S.*: Ce pays noble. Uo. 1939. márc. 12.

²⁷ *Pethő S.*: Csillagos órák. Magyar Nemzet, 1939. márc. 19. Pethőnél a lengyel–magyar közös határ követelése mögött a revíziós célokon túl a németek keleti előretörésének megakadályozására irányuló szándék is volt. Az egyik hungarista politikai röpirat éppen emiatt támadta. — OL. BM. VII. res. 1938–6. sz. n.

²⁸ 1938 szeptemberében az Imrédy-kormány a nyugati hatalmak és a kisantant (főleg Jugoszlávia) beavatkozásától tartva visszautasította Hitler javaslatát, hogy Magyarország közvetlen katonai támadására adjon ürügyet Németországnak a tárgyalások helyett Csehszlovákia teljes elfoglalását célzó katonai megoldásra. A müncheni egyezmény megkötése után a revíziós követeléseivel magára maradt magyar kormány a német támogatás elnyerésére a fasizta hatalmakkal való szövetség szorosabbra fűzését ajánlotta fel: kilépését a Népszövetségből, a Berlin–Róma tengelyhez, illetve az Antikomintern paktumhoz való csatlakozását. — *Ránki György*: Adatok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején (1937–1939). Századok, 1959. 1. sz. 135–136., 148. l.

tartották szükségesnek. Olaszországot állították követendő példának, amely 1940 nyaráig megőrizte semlegességét, nagy teret adott az olasz politikai megnyilatkozások közlésének, az olasz–magyar barátságot népszerűsítették. A háború első időszakában kialakult helyzetben a Magyar Nemzetben is hangot kapott a magyar vezető köröknek az a vágya, hogy a kapitalista világhatalmak szembenállása Szovjetunió elleni együttműködéssé alakuljon, erre célzott félreérthetetlenül Pethő Sándor, aki Athén és Spárta viszályára emlékeztetett, amely utat nyitott a „perza Bazileus”-nak mindkét görög állam „medizálására”, és a jelen „nagy kelet királyát” a Szovjetunióval azonosította.²⁹ A Magyar Nemzet a közvetlen cenzúra körülményei között is talált módot arra, hogy az angol-szász orientációs alapról értékelje az eseményeket. A szélsőjobboldali és részben a kormány-sajtó német szempontú híradását, amely a német sikerek esodálatát terjesztette, tárgyilagos külpolitikai tájékoztatással igyekeztek ellensúlyozni. A lap a cenzúra előírásaitól³⁰ eltérően nagy teret adott a nyugati közleményeknek, az olasz hírforrásokból is gyakran a nyugati országok helyzetét, álláspontját tükröző anyagokat vette át, sőt a kötelezően előírt német híryanag jelentős része is cáfolat vagy a német belpolitikai problémákat jelző híradás volt. Óvták a közvéleményt attól, hogy a németek kezdeti sikerei alapján lebecsüljék a nyugati hatalmak erőit. „... semmi sem okozhat nagyobb és veszedelemesebb csalódásokat a magyar közgondolkodásban — írta Pethő —, mint azok a henyé és értelmetlen történelmi analógiákra utaló, felszínes és könnyelmű fecsegések, amelyek a mostani brit birodalom állapotát a hanyatló római világhatalom eresztékeinek elkorhadásához vagy megrecszenéséhez hasonlítják...”³¹ A Magyar Nemzet számos cikket szentelt a hadban álló felek erőviszonyainak (fegyverkészleteik, nyersanyagforrásaik és készleteik, ipari potenciáljuk) bemutatására, amelyek érzékeltették, hogy az anyagi fölény a nyugati oldalon van. Amíg a német előretörés tényeit csupán rögzítették, megtalálták a módját, hogy a németek ellenfelei iránt kinyilvánítsák szimpátiájukat. Együttérzéssel írtak a lengyelek tragédiájáról. A franciaországi német offenzíva idején a francia patriotizmus erejéről elmélkedtek,³² és Pethő Sándor ekkor írt utolsó cikkében a sikerek szédületének demoralizáló hatásáról szólt, Hannibál példáját idézván, aki felett, erőfölénye ellenére, végül is győzedelmeskedett a rómaiak cunctatori hadvezetése.³³

A Magyar Nemzet külpolitikai állásfoglalásainak, olykor merészen németellenes megnyilatkozásainak bizonyos lehetőséget biztosított a Teleki-kormány, amely egyrészt nem zárhatta el a nyilvánosságtól az uralkodó osztályokon belül jelentős befolyással bíró angol-szász barát csoportot, de ugyanakkor az ellenzéki sajtó németellenes megnyilatkozásaival maga is demonstrálni kívánta Nyugat felé, hogy nincs teljes elkötelezettség Németország irányában, nincs végleges szakítás Nyugattal. A kormányzatnak a sajtó terén követett taktikájáról teljes nyíltsággal árulkodik az a felvilágosítás, amelyet a miniszterelnökségi sajtóosztály a Népszava szerkesztőségének adott; „Taktika kérdése, hogy mely lapok hozhatnak bizonyos dolgokat és melyek nem. Háborúban sem támadnak egységesen a csapatok, hanem mindig a hadvezetőség állapítja meg, hogy milyen csapatok mikor támadnak. Így áll ez a sajtóra is. Ezekben a napokban... a taktikai szempontot a sajtófőnökség állapítja meg...”³⁴

A Teleki-kormány elnéző magatartása mellett is a Magyar Nemzet néha átlépte a megtűrt határokat. Ez nemcsak az erősen cenzurázott cikkeiben, hanem abban is kifejezésre jutott, hogy a lapot 1940 júniusában tizenöt napra betiltották az ország külpolitikai érdekeinek veszélyeztetésére alkalmas közlemény megjelenésére hivatkozva.³⁵ A lap tárgyilagos hírközlő jellegével kapcsolatos az is, hogy bár Pethőék politikai irányának lényeges eleme volt a szovjetellenesség, ebben az időszakban a német veszély elsődlegességére, közvetlenségére esik a hangsúly. A lapban 1940 és 1941-ben számos, a Szovjetuniót tárgyilagos hangon ismertető cikk jelent meg, amire kedvező lehetőséget adott a szovjet–német szerződés és a magyar–szovjet diplomáciai érintkezés felvételével előállt helyzet.

Pethő és csoportjának politikai koncepciójában a függetlenségi gondolat éle, bár a magyar uralkodó körök hatalmi törekvéseinek foglalata volt, kétségkívül az egész nemzet létét ténylegesen fenyegető náci Németország ellen irányult. Németellenességük abból a felismerésből fakadt, hogy a saját imperialista törekvések ütköznek

²⁹ Pethő S.: Amíg egy politika eljut odáig. Magyar Nemzet, 1939. okt. 15.

³⁰ Pl. Archivum, Népszava szerkesztőség, 1939/3. Saly Dezdó: Szigorúan bizalmas. Bpest. 1945, 31, 164, 251, 262, 267, 339, 374. stb. oldalak.

³¹ Pethő S.: Helyes szemmértékkel. Magyar Nemzet, 1939. szept. 10.

³² Pethő S.: Két aggastyán. Magyar Nemzet, 1940. máj. 26.

³³ Pethő S.: Capuában. Magyar Nemzet, 1940. jún. 2.

³⁴ Pl. Arch. Népszava szerk., 1939/3. 1939. aug. 23-i feljegyzés.

³⁵ OL. Sajtólevéltár. MTI. 1940–42. III. 1940. VI. 11.

a német hatalmi törekvésekkel. „... egészen világos — írta Pethő —, hogy a mai német birodalomnak nincsenek olyan érdekei a Dunamedence területén, amelyek reális összhangba hozhatók lennének a magyar nemzet revindikációs követeléseivel”. A náci Németországnak nem áll érdekében a történelmi Magyarország visszaállítása.³⁶ Érdekeiket azonban nemcsak a német fasizmustól, hanem a szocializmust építő Szovjetunió hatásától is féltették, ezért pánszláv veszélyről, a „szovjet rém” fenyegetéséről írtak. „Két pogány közt egy hazáért” hirtettk harcot. Ennek ellenére ebben az időszakban a főveszélyt a német expanzióban látták. „A pánszláv vagy neoszsláv hullám, amely nemrég még Középeurópát elárastással fenyegette, ma apadóban vagy szétporlóban van. Akció- és hatóképességében tetemesen hanyatlott... Egészen más és ránk nézve kedvezőtlenebb fejlődési irányt vett a pángermanizmus, amikor felöltötte a maga legtökéletesebb formáját, a nemzeti szocializmus népközösségi és faji mítoszában, illetőleg a harmadik birodalomban” — írta Pethő már 1937 végén.³⁷

Az önálló magyar hatalmi törekvéseknek adva hangot a mind szorosabb német szövetség kialakítását szorgalmazókkal szemben óvtak a „világnézeti külpolitikától”, azaz a tengelypolitikához való csatlakozástól, és „hűvös és becsületes semlegességet” ajánlottak.³⁸

Pethőék koncepciójában a semlegesség is tartalmazta a hatalmi gondolatot. Nem egy „keleti Svájcra” gondoltak, hanem erős katonai állam szervezésére.³⁹ Maguk is támogatták és a nemzet létérékének tüntették fel a fegyverkezést, az ország militarizálását. Pethő a hadsereget az „egész állami életünk központi institúció”-jává kívánta emelni. A háború megindulásakor a belpolitikai nyugalmat is elsősorban arra vezette vissza, hogy „hadseregünk a készültségnek és szervezetségnek sokkal magasabb fokán áll ma, mint egy évvel ezelőtt”.⁴⁰ A semlegesség és a fegyverkezés összekapcsolása — amely a Teleki-kormány külpolitikai vonalával egyezett — a továbbra is fenntartott hatalmi törekvések megvalósítását és e téren az önálló mozgás lehetőségét volt hivatva biztosítani.⁴¹

A német–magyar kapcsolatban azt tartották irányadónak a külpolitika számára, „hogy ez a kapcsolat se hűbéríséggé, se ellenségeskedéssé ne fajuljon...”.⁴² Az önálló törekvések támogatását az angolszász hatalmaktól remélték, bár maguk is érezték, hogy a müncheni politika vágányain haladó nyugati hatalmak nem tanúsítanak érdeklődést a németek magyarországi befolyásának meggátolása iránt. Erre célozva állapította meg Pethő: „Akiknek érdekeik azonosak lehetnének a mienkével, azok vagy nagyon messze vannak, vagy nem igen ismernek bennünket, leginkább pedig nincs tudomásuk az érdekkölcsönösség fontosságáról.”⁴³

*

Az alapvető külpolitikai célok megvalósítására alakított külpolitikai orientáció a belpolitika terén is sajátos ellenzéki álláspontot formált ki Pethőék politikai koncepciójában.

Pethő a szélsőjobboldali diktatúras törekvésekkel szemben az ősi alkotmányhoz ragaszkodást, az alkotmányos szabadság megőrzését, a magyarság ősi életformájának védelmét hirdette. „Létünknek és hatalmi állásunknak a múltban két oszlopa volt. Az egyik a magyar fajnak esodálatra méltó katonai tehetsége... a másik a nemzeti önkormányzat és az alkotmányos szabadság rendszerén nyugvó politikai életformája” — írta.⁴⁴ Szellemtörténeti felfogásának megfelelően a totális diktatúrát mint a magyar életformától elütő, a magyar történetiséggel ellentétben álló idegen „eszmet” utasította el. A totális törekvések mögött nem kereste a kiváltó tényezőket, a mozgató rugókat, csupán a „koreszme” egyik megnyilvánulását látta bennük. Ebből adódott, hogy a harc eszközeül is szellemi fegyvereket, a nevelést, a felvilágosítást választotta, de itt is a

³⁶ Pethő S.: Búzaszem és pelyva, Magyarság, 1937. júl. 25.

³⁷ Pethő S.: Pánszlávizmus és pángermanizmus között. Magyarság, 1937. aug. 29.

³⁸ Pethő S.: A faji eszme és a világnézeti külpolitika. Magyar Nemzet, 1938. aug. 28.

³⁹ Pethő S.: A magunk útján, Bpest. 1937. 196. l.

⁴⁰ Pethő S.: A nagy órákban. Magyar Nemzet, 1939. szept. 3.

⁴¹ „...nem mondtuk még ki utolsó szavunkat Európa számára” — hangsúlyozta Pethő. A magyar „küldetés” jegyében sürgette a belső egységet. „A magyar társadalomnak e pillanatokban elfelejtvén sebeket és gyűlölségeket, bajokat és bűnöket, ellentéteket és sérelmeket, úgy kell összeforrnia és bezárulnia a magyar honvédség kemény héja mögé, mint a dió belének a dió héja mögé.” — Pethő S.: A mi nyugalomunk. Magyar Nemzet, 1939. nov. 12.

⁴² Pethő S.: Egy utazás végén. Magyar Nemzet, 1938. aug. 30.

⁴³ Pethő S.: Egy kis nép nagy gondoljai. Magyar Nemzet, 1938. szept. 18.

⁴⁴ Pethő S.: A magunk útján. 99. l.

jelenségek összefüggéseinek objektív feltárása helyett elsősorban az „idegenség” fogalmával operált a diktatúra közvélemény előtti lejáratására.

Az „alkotmányos szabadság”, az „ősi életforma” mint a szélsőjobboldali totális fasiszta törekvések elleni fegyver élet azonban jelentősen tompította e fogalmak valódi tartalmát. Pethő elvi állásfoglalásaiból kitűnik, az e fogalmakkal jelölt politikai rendszer nem demokratikus rendszer volt, még polgári értelemben sem. A legitimisták által kívánt olyan konzervatív hatalmi rendről volt szó, amely a két forradalom utáni társadalom feszült ellentmondásai között a tőkés-nagybirtokos rendszert az arisztokrácia politikai vezetésével biztosította volna, elutasítva a totális diktatúra és a fasiszta tömegmozgalom bizonytalan, nehezen kézben tartható eszközeit.

Pethő ellenforradalmi talajról fordult szembe a diktatórikus törekvésekkel. Hangsúlyozta, hogy nem a korszellemet utasítja el, csak azt tagadja, hogy a korszak egyedüli formája a totális uralmi forma lenne.⁴⁵ A náci diktatúrával szemben a példaképet, amely a „korszak” kifejezője lehet, a konzervatív angol politikai rendszerben látta.⁴⁶ Az angol ideál azonban nem a liberális eszményeket jelentette. A liberalizmust, mint a forradalmak előidézőjét és a magyar fejlődés negatív jelenségeinek egyedüli okozóját csak úgy, mint Szekfü a „Három nemzedék”-ben, ő is elutasította. Még a Magyarországon, a „Két front között” című cikkében kifejtette, hogy a hitlerizmus ellen nem azért harcolnak, hogy segítsék visszacsempészni a liberalizmus rémuralmát.⁴⁷ Egy másik cikkében pedig arról írt, hogy a parancsuralom és a liberalizmus totalitásai között ők egy harmadik utat, a keresztény magyar humanizmus útját képviselik.⁴⁸

Pethő koncepciója másrészt a szélsőjobboldali mozgalmakat egy szintre hozta a munkásság forradalmi mozgalmaival és mindkettőt, mint „idegen eszmék” képviselőit ellenségnek tekintette, egyaránt harcot hirdetett ellenük. A „bolsevik” és „nyilas forradalomról” szólva azt írta a Magyar Nemzet beközönlő cikkében, hogy a kettő között csak annyi a különbség, hogy „az idegen maszlak tűzpirosból méregzöldre kameleonkodta át magát”.⁴⁹ Még világosabban fogalmazott Katona Jenő, aki a szélsőjobboldali „forradalmi” törekvéseket így jellemezte: „... azt hiszik, hogy egy jobb, magyarabb szocializmust hoznak, amikor pedig csupán kontábolsevizmust, e métellyel jelszavakban ellenkező, de vele struktúrájában azonos társadalmi és gazdasági megoldást sürgetnek.”⁵⁰ Itt Pethőék, vagy az azonos nézeteknek hangot adó Bethlen részéről arról volt szó, hogy a nyilasmozgalmak szociális demagógiájától is fenyegetve érezték a fennálló hatalmi rendszert. Ezért, amikor a szélsőjobboldali nézeteket az ellenforradalmi ideológiával immár két évtizede megdolgozott közvélemény előtt lejáratni és ellenszenvessé tenni igyekeztek, rendszerint a szemükben rémséges 1918-as és 1919-es forradalmakkal húztak párhuzamot. Pethő politikai vonala tehát a totális fasiszta törekvésekkel tulajdonképpen konzervatív, egy szinten nem demokratikus rendszer politikai álláspontjáról fordult szembe.

Belpolitikai koncepciójuk másik jellegzetessége, hogy Pethő és csoportja a reformkor örökségének vallójaként, a reformpolitika híveként lépett fel. Mi indította Pethőt arra, hogy konzervatív felfogása, beállítottsága ellenére reformok megvalósítását sürgesse? A nyilasmozgalmak lendülete részben éppen a megoldatlan szociális kérdések kiaknázásából fakadt, és ez készítette a konzervatív politikai köröket arra, hogy szakítsanak a bethleni korszak szociális kérdésekben tartózkodó magatartásával, reformok hirdetésével ellensúlyozzák a nyilasok demagógiáját és gátolják befolyásuk terjedését. Pethő maga is a társadalmi ellentétben, belső feszültségben, „a polgárháborúk és osztályküzdelmek miatt való állandó jogrendi- és életbizonytalanságban” látta a diktatúrák törekvések sikerének okát.⁵¹ A belső szociális feszültségek levezetésével akarta útját állni a nyilas „forradalomnak”, de egyben a munkásság forradalmi nézeteinek terjedését is megátolni. A „Tan fertőző misztikája és propagandája” ellen szerinte a védekezés legbiztosabb formája a „szociálpolitika, a földbirtokpolitika, a polgári és tőkés rendszer belső reformja”.⁵² A keresztény humanizmus nevében általuk meghirdetett szociális program volt hivatott arra is, hogy politikai irányzatuknak tömegbázist teremtsen.

⁴⁵ „... más az eszme és más a forma. Egyik helyt az úgynevezett korszakhoz diktatúra kell, a másikhoz alkotmányos szabadságon alapuló önfegyelem.” — Pethő S.: Még egyszer Szent László pénzei. Magyarország, 1937. júl. 4.

⁴⁶ A gömbösi törekvések indoklásai ellenében leszögezte: „Mi is Európában akarunk maradni. Az európai ideált azonban az angol nép fennsőbbességéből és humanisztikusabb eszmekörében és életformájában akarjuk követni.” — A magunk útján. 106. l.

⁴⁷ Magyarország, 1937. ápr. 18.

⁴⁸ Pethő S.: A magyar Gironde 1937-ben. Magyarország, 1937. okt. 3.

⁴⁹ Pethő S.: A magyar társadalomhoz. Magyar Nemzet, 1938. aug. 25.

⁵⁰ Katona Jenő: A mozgalom alapjai. Magyar Nemzet, 1938. nov. 1.

⁵¹ Pethő S.: A magunk útján. 48. l.

⁵² Pethő S.: A szovjet veszedelem. Magyarország, 1937. febr. 7.

Pethő a förmopolitikáról vallott nézeteiről így nyilatkozott: „Nem hirdetünk tehát földforradalmat sem. Az inség és a nyomor lázítását főbenjáró bűnnek tartjuk a nemzet ellen. De minden idegszálunkban érezzük a nagybirtokrendszer lebontásának tovább már el nem odázható szükségességét, egyrészt a társadalmi egyensúly helyreállítása érdekében, másrészt azért, hogy a nemzet történeti gondolata többé ne csak az »úri nemzet« életérzése legyen, hanem végre-valahára a szegények kenyérévé is váljon.”⁵³

Ebben az időben egy mérsékelt reformpolitika, ha távol is állt a demokratikus átalakulás alapvető igényeitől, jelentős előrelépés lehetett az utóbbi irányába. Pethőék reformpolitikája azonban nem jutott tovább a reformok szükségességének hangoztatásán, nem dolgoztak ki konkrét szociális programot — hacsak az általuk népszerűsített Darányi választójogi reformját, vagy Kerék Mihály földkérdésben elfoglalt álláspontját nem tekintjük annak — így elképzeléseikről a fenti általános megállapításokon túl nem lehet képet alkotni. Viszont hangsúlyozták a reform-álláspontot a szociális kérdések radikális megoldásaival szemben, amelyet például a kispolgári demokrata népiesek képviseltek. „Legyen reform a jogállamban, rend a szabadságban, jogfolytonosság az alkotmányban, emberség a fegyelemben, méltóság a nemzeti öntudatban s egység a társadalmi erővonalak irányában” — szögezte le Pethő a reformokkal és a belső társadalmi renddel kapcsolatos álláspontját.⁵⁴

Pethő, ha ellenforradalmi állásponttól is, elszánt és következetes harcot kívánt folytatni a totális uralmi törekvések ellen, minden aktív magyar erő mozgósítását szorgalmazta ennek érdekében. Bár két irányban hirdetett harcot, éle az adott időszakban a nyilasok ellen irányult, a szélsőjobb törekvéseit tartotta fő veszélynek.

A diktatúra bevezetését Pethőék elsősorban a birodalmi gondolat, a területi revízió szempontjából tartották veszélyesnek, úgy vélték, hogy az rontaná a magyar birodalmi gondolat hatását és elfogadhatási lehetőségét.⁵⁵ A nyugati hatalmak támogatásának elnyeréséhez is szükségesnek érezték, hogy a német típusú totális fasiszta rendszer helyett a rendszer lényegét jobban elleplezzék, a demokrácia látszatát kölcsönző konzervatív uralmi formák megőrzésével teremtsenek belső alapot az angolszász orientáció érvényesítéséhez. A meglevő társadalmi feszültségek talaján a totális diktatúrától fenyegetve látták mind a fennálló gazdasági és politikai rend stabilitását, mind pedig a külpolitikai célok megvalósításához kívánatos belső egység megteremtését.⁵⁶

A Magyar Nemzetben Pethőék irányzatának a kormánypolitikával kapcsolatos álláspontját is az jellemezte, hogy a kormányoktól a szélsőjobboldali mozgalmak megrendszabályozását és visszaszorítását, olyan intézkedéseket vártak, amelyek kihúzzák a talajt a nyilas és hungarista mozgalmak terjedése alól. Az Imrédy-kormányt 1938 őszén még úgy értékelték, mint amely az Anschluss hatására a belpolitikában keletkezett zavar elhárítására alakult és amelynek sikerült megállítania a politikai földcsuszamlást. Imrédy kormányának fő feladatát a társadalmi egyensúly megbontása elleni küzdelemben jelölték meg és arra ösztönözték, hogy a kereszténypártra, Eckhardt „népies mozgalmára”, a liberális töredékre támaszkodják, amelyek biztosítani próbálják a nyugalomra.⁵⁷ A Magyar Nemzet reagálása Imrédy „esodálatos forradalmat” meghirdető 1938. szeptember 4-i kaposvári beszédére még azt mutatja, hogy a nagy reformprogram, amelynek fő pontjai az általános hadkötelezettség bevezetése, a földkérdés és a zsidókérdés voltak, egyelőre elfedték Imrédynek a totális uralmi rendszer és tömegmozgalomra támaszkodó kormányzat felé tett irányváltoztatásának súlyát. Pethő Imrédyt Jókai-regényhősként üdvözölte, aki „forradalmi lendületet és forradalmi elszántságot mutat, a szónak legnemesebb és legideálisabb értelmében”. A kaposvári beszédből a reformszándékot konstataulta, ennek támogatására szólított fel. „A magyar földbirtokos osztálynak tudomásul kell vennie — írta —, hogy az ország politikai vezetése csak abban az esetben maradhat a kezében, ha negyvennyolcas elődeihez hasonló áldozatkészségre szánja el magát.” Az egész reformprogramból elsősorban az általános hadkötelezettségről szóló bejelentést üdvözölte. Ugyanakkor ezúttal is figyelmeztetett a szélsőjobboldaliak elleni küzdelem szükségességére.⁵⁸ Imrédynek október 26-án az „1938-as Kör” vacsoráján elmondott beszéde viszont felfedte, hogy tekintélyuralmi rendszer bevezetésére és fasiszta tömeg-

⁵³ Pethő S.: A magyar társadalomhoz. Magyar Nemzet, 1938. aug. 25.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Pethő S.: A magunk útján. 22–23. és 68. l.

⁵⁶ Ezt az azgödalmat tükrözik Bethlen sorai, melyeket az 1939-es választások értékelése során írt: „Nem nemzeti forradalomról van szó nálunk; ez merő személyvesztés, amellyel az egyszerű választók megtévesztésére törek, hanem kizárólag néhány ember hatalmi mohóságáról és szociális szemforgatásáról van szó...” — Pesti Napló, 1939. jún. 8.

⁵⁷ Milyen feladatok előtt áll az Imrédy-kormány? Magyar Nemzet, 1938. aug. 26.

⁵⁸ p. s.: A kaposvári program. Magyar Nemzet, 1938. szept. 6.

mozgalom kialakítására törekszik. A Magyar Nemzet ekkor már fellépett Imrédyvel szemben. Pethő tagadta, hogy a reformtervek megvalósításához a fennálló politikai-hatalmi rendszer megváltoztatására lenne szükség, hiszen a parlament olyan összetételű, hogy a kormány bármely javaslatának elfogadtatása keresztülvihető. Imrédyt attól óvta, hogy reformterveit szélsőjobboldali mozgalomra építse, mert e mozgalom nem reformokat, hanem hatalmat és felfordulást akar.⁵⁹ Imrédy 1938. november 23-án bekövetkezett bukását Pethő a „totalitásnak valamilyen magyar variánsával” való kísérletezésre vezette vissza és a kivezető utat egy széles parlamenti bázisra épülő kormány megalakításában jelölte meg.⁶⁰ Horthy azonban november 27-én nem fogadta el Imrédy lemondását. Miután a kormányzói döntés lehetővé tette Imrédy további miniszterelnöki tevékenységét, Pethő felvetette a századforduló nemzeti ellenzékének örökségét folytató függetlenségi párt megalakításának gondolatát. Úgy vélte, hogy e párt szerepét a kisgazdapárt vállalhatja, amely a nyilasmozgalom »démoszán« kívül egyedül rendelkezik komoly, mozgatható tömegekkel. „... ma a kisgazda- és agrártársadalom politikája nem mentesülhet egy súlyos lidércnyomás, illetőleg ama lényegesen reményében akarja birtokba venni a magyar államhatalmat, hogy azután tüstént kiszolgáltassa azoknak az erőtevézőknek, amelyeknek szolgálatába adta magát.”⁶¹ A függetlenségi párt feladata tehát a nyilasmozgalom és a szélsőjobboldali irányba tartó kormánypolitika ellensúlyozása lett volna, mert, amint Pethő megállapította, a magyar függetlenségi gondolat korszerű megfogalmazásában nem közjogi kérdés, hanem egyedül szellemi és politikai védőfal a politikai importálás szemben.⁶² A Magyar Nemzet számos, a függetlenségi mozgalom megalakítását pártoló hozzászólást jelentetett meg.

Pethő elképzelését arra a közös frontra alapozta, amely Imrédyvel szemben a kormánypártból kivált „disszidensek” és a polgári ellenzéki csoportok között jött létre és november 23-án a kormány leszavazását eredményezte a parlamentben. Bár a kormányzói döntés apasztotta az ellenzéki tábor, Bethlen István és Eckhardt Tibor újvíci cikkei a kormánypolitikát ellenző politikai álláspontot széles nyilvánosság előtt rögzítették. A Bethlen mellé felsorakozó, a Kornis–Sztranyavszky-féle disszidensekből, a Bornemissza-csoportból és más ellenzéki erőkből, valamint a kisgazdapártból álló csoportosulás Imrédyellenes taktikáját részleteiben is tükrözi Horthyhoz 1939. január 14-én eljuttatott memorandumuk.⁶³ Ebben kifejtették, hogy az ellenzéki csoportot tárgyi tekintetben a kormány célkitűzéseitől alig választja el valami is, viszont egyre nagyobb aggodalommal tölti el, hogy a kormányzat „hónapról-hónapra új és új elvek jegyében próbál kormányozni”, a parlamenttől eltávolodva „az utca felé sodródik”. Sürgős megváltoztatást sürgették a kormánypolitikának, amely nem vet gátat a szélsőjobboldali szervezkedésnek és egyoldalú németbarát politikát képvisel. A zsidótörvény és a földkérdés rövid időn belüli lezárásával kívánták szabadlâ tenni az utat egy szélesebb alapon nyugvó új kormánypárt megszervezésére.⁶⁴ A Magyar Nemzetben megjelent újvíci cikkében ezt az álláspontot képviselte Eckhardt is, aki helyeselte, hogy a függetlenségi gondolat szervezkedjék. A független külpolitika feladatának tekintette a nyugati hatalmak, „a rajnántúli Európa” nagyobb mértékű figyelembevételét. A külkereskedelem terén az egyoldalú gazdasági kapcsolatok felszámolását akarta, Németországnak a magyar kivitelből való részesedését 25%-ra kívánta csökkenteni. Belpolitikai programja a diktatúra elutasítását, a zsidókérdés és a német kisebbségi kérdés olyan megoldását tartalmazta, amely nem vezet az egységes politikai nemzet széthullásához, fő célnak a tartalmiváni birodalom helyreállítását jelölte meg.⁶⁵ A parlamenti ellenzék, amely – bár a szociál-

⁵⁹ Pethő S.: A tekintély „nagyobb dózisa”. Magyar Nemzet, 1938. okt. 28.

⁶⁰ Pethő S.: Mi lesz most? Magyar Nemzet, 1938. nov. 24.

⁶¹ Pethő S.: Az ellenzéki politika új útjai. Magyar Nemzet, 1938. dec. 11.

⁶² Pethő S.: Kell-e függetlenségi Párt? Magyar Nemzet, 1938. dec. 18.

⁶³ Szinai L. – Szücs L.: Horthy Miklós titkos iratal. Bpest. Kossuth. 1962. 209–214. l.

⁶⁴ „Egy német vagy olasz mintára megszervezett egypártrendszer esetén a mindenkori kormánynak hiányozna az parlamenti háttér és a szabad véleménynyilvánítás, melyre a mai nehéz időkben éppen a kormányzatnak van legnagyobb szüksége, hogy esetleges külföldi presszióval szemben legyen módja mire támaszkodni és hivatkozni. A független gondolkodású magyar társadalmat minél szélesebb alapon kell majd tehát bevonni az új kormányzati többségbe, hogy azon az eljövendő magyar kormány minden külföldi nyomással szemben meg tudjon állni.” – Uo. 212. l.

⁶⁵ Eckhardt T.: Recrudescunt vulnere? ... Magyar Nemzet, 1939. jan. 1.

demokrata párt kirekesztésével kezdettől szűk, parlamenti keretet szabott a független ségi nemzeti összefogás számára — a polgári függetlenségi szárny megszervezkedésével kecsgettetett, nem ért el többet Imrédy menesztésénél.⁶⁶

A jelentősebb tömegbefolyásra számító függetlenségi párt megteremtésének kérdése Teleki színrelépésével (1939. február 16.) lekerült a napirendről. Pethőék Teleki személyében, eddigi politikai pályafutása és nyugati kapcsolatai alapján, biztosítékot láttak a szélsőjobboldal irányába fordult kormányrúd visszaállítására, tőle a helyes mértéket, a túlzó irányzatok (nyilasok) elleni fellépést várták.⁶⁷ Imrédy Magyar Élet Mozgalmának zászlóbontásával kapcsolatban Pethő leszögezte: „Nekünk se statikára, se dinamikára nincs szükségünk, hanem elsősorban stabilitásra, szilárdságra, megbízhatóságra, egyensúlyra.”⁶⁸ Most úgy vélték, Teleki alkalmas ennek megvalósítására. A Magyar Nemzet alapvetően egyetértett Teleki vonalával, ha egyes kérdésekben merültek is fel ellentétek. Pethőék e politikai vonal nyugat felé kapcsolatokat kereső és a szélsőjobboldal kilengéseivel szembeni törekvéseit igyekeztek erősíteni. A Magyar Nemzet politikai irányzatának fontos jellemvonása volt, hogy a német- és nyilasellenes törekvéseit a kormánypolitika befolyásolásán keresztül kívánta érvényre juttatni, és ha körükben fel is merült a politikai tömegmozgalom gondolata, megvalósításától idegenkedtek.

A Magyar Nemzet ellenzéki álláspontot képviselt a zsidótörvényekkel kapcsolatban is. Pethőék kezdettől szembefordultak azzal az antiszemita hullámmal, amelyet a nyilasmozgalmak idéztek elő. Maguk is állították, hogy létezik megoldatlan zsidókérdés. A náciizmus módszereit azonban elvetették, tagadták, hogy a zsidókérdést a „germán Logosz” elfogadásával kellene megoldani.⁶⁹ A húszas évek hagyományaira épülő, de elsősorban a náciizmus elmőin növekedett nyilas antiszemitizmustól a magyar hatalmi gondolatot is veszélyeztetve látták. „Hogy a faji kérdés korbácsa most a zsidóság bőrn csattog — figyelmeztetett Pethő — egyáltalán nem bizonyos, hogy ez a hosszú ostorkótél nem csavarodik-e a magyarság lába köré s nem fordítják-e ellene ennek a faji eszmének dialektikáját a megszállott területeken uralkodó államnépek. A magyarság előtt megvilágosodott, hogy hurkot is lehet vetni a faji elvvel az egész szentistváni Magyarország nyakára.”⁷⁰

A szélsőjobboldali antiszemitizmussal szemben a „történelmi faj” fogalom alapján azzal érveltek, hogy az a nemzetbe asszimilált zsidóság kizárásával gyengítené az idegen befolyás következtében amúgy is legyengült nemzetet. Jól látták, hogy az antiszemita mozgalom mögött rejlő törekvés, az „örségváltás” megvalósulása a szélsőjobboldali irányzatot erősítené a maguk politikájával szemben. „... nyugodtan állíthatjuk — írta Pethő Darányi zsidójavaslatáról —, hogy magának a magyar fajnak semmi különösebb előnyét nem látnák a zsidókérdésnek egy olyan rendezésében, amely asszimilált zsidók helyett a náciizmusban disszimilált svábok részére készítené elő a 80 : 20-as arányszám revízióját.”⁷¹ Szót emeltek a második zsidótörvény-javaslat ellen, amelyet Imrédy kezdeményezett, mert egyszerűen új népcsoport szervezése a zsidókból azzal a következménnyel járhat a soknemzetiségű országokban, hogy a többi nemzetiség is követelni fogja különállása elismerését, másrészt fennáll a veszély, hogy a zsidóknak a gazdasági életből való sommás eltávolítása az „asszimilált indigénák” helyébe „féligméddig vagy talán sehogy se asszimilált más indigénák” kerülnek. A kisszámú magyarság szempontjából nagy áldozatnak tekintették, hogy soraikból még a félzsidó keresztényeket is kizárják. De különös súllyal emelték ki a zsidókérdés külpolitikai vonatkozását, emlékeztetve a „Rajmán túli Európára”. „... ez a másik Európa még él — írta Pethő —. Szava és ereje világrészekre hat s érzelmi vagy politikai magatartása egyáltalán nem lehet közömbös számunkra, bármit bömböljön is a mozgalom (értsd: nyilas — J. J.) külpolitikai demagógiája.”⁷² A kormány csak a szélsőjobboldal erőt erősíti azzal, hogy engedményekkel próbálja kifogni a szelet vitorláikból.⁷³ A zsidótörvény-javaslat hosszan elnyúló parlamenti vitája idején a Magyar Nemzet széles teret adott a javaslatot ellenző állásfoglalásoknak, amelyek szűkíteni akarták a korlátozás alá esők körét, és főként az

⁶⁶ Ennek okaira találon világit rá az egyik SzDP politikai elemzés: „A parlamenti ellenzék több-kevésbé mégia ugyanabból a társadalmi rétegből került ki, amelyre Imrédy a maga mindenre elszánt, fasiszta „csodálatos forradalmát”... építi... végeredményben a kormány és a kormánypartból kivált képviselők (Sztranyavszky-csoport és Bornemissza-csoport) között az ellentétek sokkal kisebbek, mint a közös származás diktálta társadalmi szolidaritás.” — PI. Arch. Népszava szerkesztőség. 1939/4. (1939. II. 6.).

⁶⁷ Teleki. Magyar Nemzet, 1939. febr. 17.

⁶⁸ Pethő S.: Vízkereszt 1939-ben. Magyar Nemzet, 1939. jan. 8.

⁶⁹ Pethő S.: Se zsidóság, se Németország. Magyarság, 1937. márc. 14.

⁷⁰ Pethő S.: Nyilas forradalom vagy gyakorlati kereszténypolitika. Magyarság, 1937. febr. 21.

⁷¹ Pethő S.: A 80 : 20 körül. Magyar Nemzet, 1938. nov. 27.

⁷² Pethő S.: Az új zsidótörvényjavaslat. Magyar Nemzet, 1938. dec. 23.

⁷³ Pethő S.: A második zsidótörvény. Magyar Nemzet, 1939. jan. 29.

érintettek leveleinek. Teleki azonban keresztülvitte a második zsidótörvény életbe léptetését.

A német befolyás elleni harcuk során fordultak szembe 1939-ben a Basch Ferenc vezette német kisebbségi mozgalommal (Volksbund) is, amely a náci Németország ötödik hadoszlopaként szervezkedett és egyre aktívabban lépett fel. A Magyar Nemzet terjedelmes cikkekben foglalkozott tevékenységükkel, világította meg a mozgalom anyagi és politikai támogatásának németországi forrásait. E cikkekben különösen Baschéknak azt az állítását vitatták, hogy 700 000 német lenne Magyarországon, leplezték és élesen elítélték szándékukat, hogy disszimilálják a magyar nemzetbe korábban beolvadt német származásúakat. A lap jelentős teret adott a volksbundisták elleni véleményeknek. Pethőék felismerték és jelezték azt a fenyegetést, amelyet a náci irányítás alatt levő mozgalom jelentett az ország függetlensége szempontjából; amint Pethő a második zsidótörvényjavaslattal kapcsolatban megállapította, a zsidóság kisebb veszélyt jelent, mint az árja, amely mögött 80 milliós világhatalom áll.⁷⁵

A náci fajelmélettel és magyar szélsőjobboldali képviselőivel hadakozva a Magyar Nemzet nyilvánosságot biztosított a „törzsökös magyarok” mozgalmanak is, bár azok nézetei nem egyeztek teljesen Pethőék felfogásával. A volksbundisták és a nyilasok faji mozgalmával szemben a törzsökösök sajátos magyar fajvédelmet akartak kibontakoztatni. Egyik fő szervezőjük vitéz Baráti Huszár Aladár, az OTI elnöke, hangsúlyozta mind a nyilasok, mind Pethőék felé, ők nem a „kék vérűséget”, nem a geneológiát, hanem a misztikus magyar lelkeséget tekintik a magyar fajhoz tartozás alapjának,⁷⁶ azaz a biológiai fajelmélettel szemben a történelmi fajfogalmat ismerték el, amely nem zárta ki a mozgalomból az asszimilált zsidóságot illetve a beolvadt nemzetiségeket. A Magyar Nemzet hasábjain a konzervatív nacionalizmusuktól ihletett romantikus tervet rajzoltak fel a társadalom vérségi és rokoni kapcsolatokra épülő nemzeti szervezéséről. A magyar leszármazású családok megszervezésével részben a társadalmi egyensúlyt akarták megteremteni (a gazdag és a szegény rokonokat egygő olvasztotta volna a nemzeti szellem), másrészt előjogokat kívántak biztosítani, különösen a zsidók rovására megvalósuló gazdasági „örsgévváltásnál” és az állami pozíciók betöltésénél.⁷⁷

A második zsidótörvény elfogadása után Pethő Sándor fenntartásai ellenére hajlott a törzsökösök fajvédelmi mozgalma felé, arról írt, hogy „ha van még bennünk reális életérzés, akkor a törzsökös és sárkányos mozgalmat megtisztítva a maga kamaszkori betegségeitől — ebből az úgymondott keresztény fajvédelemből desztillálni kell a magyar fajvédelmet”.⁷⁸

*

A Pethő Sándor és Szabó Zoltán nevéhez fűződő „Szellemi Honvédelem” mozgalom⁷⁹ is az előzőekben felvázolt politikai koncepcióra épült. Meghirdetésének két indítéka volt. Egyik Pethőéknek az Anschluss által bekövetkezett változásokból levont következtetése, mely szerint a hatalmi program megvalósításánál ezentúl csak saját, belső erőkre lehet számítani. A hatalmi törekvésekhez szociális-népi programot kapcsolva, a „középosztályon” túl a népi tömegek köréből kívántak a korábbinál szélesebb társadalmi bázist toborozni politikai irányzatuknak. Ennek érdekében hirdette meg Pethő a nemzeti öntudat reformját, amelynek lényegét a magyar népiség és a szentistváni gondolat szintézisében jelölte meg. „Legyen ez a nemzeti öntudat éber és hajlékony, népi és szociális, humánus és egyúttal fölületes, faji és szentistváni is egyszersmind” — írta elképzeléséről.⁸⁰ Az új nemzeti öntudat szerinte elsősorban az értelmiség és a „középosztályra” építene, de kiterjesztené befolyását a parasztság és munkásság köreire is. A szellemi honvédelem megindításában közrejátzó másik tényező a „középosztály” politikai felfogásának és magatartásának alakulása volt. Nagy része ugyanis az 1938—1939-es években a szélsőjobboldali mozgalmak, vagy legalábbis a németbarát politikai irányzatok befolyása alá

⁷⁵ Pethő S.: A magyar társadalomhoz. Magyar Nemzet, 1938. aug. 25.

⁷⁶ Pethő S.: A második zsidótörvény. Magyar Nemzet, 1939. jan. 29.

⁷⁷ Vitéz Baráti Huszár Aladár: Nem kékvérűség a törzsökös magyarok szervezkedése, Magyar Nemzet, 1938. nov. 11.

⁷⁸ Desseffy Sándor: A törzsökös magyar nemzetségek szervezkedési mozgalma. Magyar Nemzet, 1938. aug. 31. Megalakult a Törzsökös Magyar Nemzetségek Szövetsége. Magyar Nemzet, 1939. jan. 17., Szervezkednek a törzsökös magyar ügyvédek. Magyar Nemzet, 1939. febr. 7.

⁷⁹ A második zsidótörvény után. Magyar Nemzet, 1939. ápr. 30.

⁸⁰ E tanulmány a Magyar Nemzet politikai arculata felvázolásának keretében a „Szellem, honvédelem” mozgalomnak csupán politikai vonatkozásával foglalkozik.

⁸¹ Pethő S.: Új nemzeti öntudat felé. Magyarság, 1938. márc. 20.

került. Pethőék a „középosztály” válságát, nemzettudatának romlását panaszolták írásaikban.⁸¹

Szabó Zoltán 1939 nyarán, amikor a parlamenti választások a szélsőjobboldali mozgalmak nagy előretörését hozták, hirdette meg a „Szellemi Honvédelem” mozgalmát a svájci „Geistige Landesverteidigung” mozgalom mintájára. Svájcban állami támogatással széleskörű alkotmányvédelmi, nacionalista propagandamozgalom indult a náci befolyás, az „ötödik hadoszlop” kiépítésének elhárítására, amely filmek, sajtó, könyvek, röplapok felhasználásával, előadások és kiállítások rendezésével fejtegette ki tevékenységét. Szabó Zoltán is a náciizmus szellemi befolyása ellen kívánt harcolni, amelyet a nyilas-mozgalmak közvetítettek, mert, amint ennek a függetlenséget fenyegető veszélyére utalva írta: „az új taktika, mely nem haddal, hanem szóval kezdte a hadviselést, elsőnek nem a seregeket, hanem a lelkeket akarta térdrekenyszeríteni.”⁸² Pártokon felülálló belső szellemi önvédelmi mozgalmat akart, amely egyrészt visszamagyarosítja a szellemében idegenné vált középosztályt és az értelmiség idegen szellemű nacionalizmusát, másrészt a népet, főleg a parasztságot, amely „csak ösztönösen magyar”, öntudatosítja, megóvja az „idegen” politika hatásától.⁸³ A szellemi honvédelem tehát — Pethő szavaival — az idegen áramlatok átszűrésének, fertőtlenítésének, vagy vesztetzár alá helyezésének feladatát tűzte maga elé. „... végeredményképpen arra kell törekedni — írta céljaikról Szabó Zoltán —, hogy a hazai lelkek gondolkodása egyrészt megmagyarosíttassék, a magyar politikai ítéletalkotás művészete terjesztessék, a magyar hivatás jó felismerése propagáltassék, az idegen „reformmal” szemben a saját hagyomány és saját reform gondolata meghirdetessék...”⁸⁴

A fenti célkitűzéseknek megfelelően a szellemi honvédelem a művészet és irodalom eszközeit, a nevelést, a régi magyarok gondolatárájának felidézését, a függetlenségi történelmi hagyományt kívánta csatasorba állítani a közvélemény-alakítás eszközeinek legszélesebbkörű igénybevételével, a rádiótól a vidéki újságokig.⁸⁵ Az olcsó, népszerű kiadványoknak főként a munkás- és paraszttömegekhez kellett volna közelférközniük. Hozzájuk szólt elsősorban az ilyen jellegű kiadványoknak szánt „Szellemi Honvédelem Naptára” (1940), amelyben a szerkesztő, Szabó Zoltán kapcsolatait felhasználva a németellenes és népi írók, publicisták köréből széles szerzői gárdát sorakoztatott fel.

A munkásság és parasztság megnyerése érdekében hirdettek szociális honvédelmet. A nagyobb lendületű szociálpolitikával elsősorban a nyilasok szociális demagógiája alól kívánták kihúzni a talajt, de szerepét szélesebben fogták fel; szociális átrendezés igényével fellépő mindenféle hatás ellen irányult, beleértve a dolgozó osztályok tényleges osztályküzdelmét is.⁸⁶ A naptárban Szabó Zoltán azt hangsúlyozta, hogy a szellemi honvédelem — amely a lelki magyarságot akarja erőteljesebbé tenni — a parasztság és a munkásság érdekében van, „s annak a felső rétegnek az érdekében, amely együtt érez és együtt dolgozik és egy célt lát a parasztsággal és a munkássággal”; a szellemi honvédelem célja társadalmi téren a gazdagabb és szabadabb magyar nép, a jobb életű munkás és paraszt.⁸⁷ A szellemi honvédelem valójában a munkásságot és a parasztságot nemcsak az ország függetlenségének, hanem a fennálló rendnek megvédésére is mozgósítani akarta. Bár a függetlenséget aláásó német és nyilas fasiszmus elleni harcban a dolgozó osztályok ténylegesen érdekelték voltak, a meglévő rendszer változatlan megőrzése nem állt érdekében. Pethő szándékának lényegét egyik nyilatkozata világítja meg. Eszerint a szellemi honvédelem vezetői felismerték, „... hogy a magyar állam büszke obeliszkje ma túlságosan is vékony és törekeny talpazaton áll, amelyet mélyebb, szilárdabb és szélesebb alapokra kell építeni, hogy állami életünk labilitását megrögzíthessük és megerősíthessük, a magyar munkásság és parasztság milliónyi tömegeinek existenciális érdekévé tegyük annak fönntartását. Így mélyült el a szellemi honvédelem szociális honvédelemmé.”⁸⁸ Pethőéknél a szociális honvédelem „atmoszféra teremtést” jelentett, az

⁸¹ „... a káros idegen hatásoktól független politikai gondolkodás és magyar öntudat az utolsó időkben, különösen vezető rétegeink tekintélyes részének lelki világában, elhalványult és beomlott, a magyar hivatás nagy terveit és nagy céljait temetve maga alá” — állapította meg Szabó Zoltán a szellemi honvédelemről a Magyar Szemlébe írott cikkében. — Magyar Szemle. 1940. márc. 192. l.

⁸² Uo.

⁸³ Szabó Z.: Jámor szándék. Magyar Nemzet, 1939. jún. 18.

⁸⁴ Szabó Z.: Szellemi Honvédelem. Magyar Szemle, 1940. márc. 192. l.

⁸⁵ Amint Szabó Zoltán a Magyar Szemlében írta, a szellemi honvédelem feladata a nemzetnek visszaadni a múltját, „... visszaadni a legmodernebb eszközökkel, tehát a rotációtól és revüszerezégtől sem riadva vissza”. — Magyar Szemle, 1939. márc. 195. l.

⁸⁶ Pethő S.: Szociális honvédelem. Magyar Nemzet, 1939. okt. 1.

⁸⁷ Szellemi Honvédelem Naptára, 1940. Bpest, 1939. 81., 148. l.

⁸⁸ Pethő S.: Szellemi honvédelem — szociális honvédelem, Magyar Nemzet, 1939. nov. 26.

uralkodó rétegeket akarták ráébreszteni arra, hogy szociális engedményeket kell tenniük, ha meg akarják őrizni uralmi rendjük stabilitását. A szociális honvédelem tehát a függetlenségért és a totális törekvésekkel folytatott harcban a társadalom szélesebb köreinek mozgósítása érdekében képviselte a dolgozó osztályoknak adandó szociális engedmények igényét. Ugyanakkor a szervezett munkásmozgalomra nézve azt a veszélyt is jelentette, hogy a nacionalizmus alapjain eltéríti a dolgozókat valóságos osztályérdekeik követésétől.

A szellemi honvédelem tehát a tömegek felé fordult, a dolgozó osztályokat is felölelő nemzeti egység megteremtését célozta olyan időszakban, amikor a náciizmus külső és belső erői a nemzeti függetlenséget fenyegették és ellenük a nemzeti egység megteremtése objektív szükséglet volt. Pethőék olyan polgári nemzeti egységet hirdettek meg, amelynek tartalmát a magyar uralkodó osztályok németellenes szárnyának nacionalista célkitűzései határozták meg. E koncepcióban pedig a függetlenség védelmének valóban nemzeti érdekű és időszzerű gondolatához a hatalmi gondolat tapadt. Pethő a szellemi honvédelem keretében főleg a magyar birodalmi gondolattal, a magyar állameszme hivatásával, a magyarság dunavölgyi uralmi szerepével foglalkozott, mint például 1939. november 6-i kassai előadásában vagy 1940. február 25-én Miskolcon, munkások előtt tartott előadásában, illetve a Szellemi Honvédelem Naptárában írt cikkében is. Ennek során az a megfontolás vezette, amelyet egyik cikkében így fogalmazott meg: „A magyar állam csak akkor állhat szilárdan, ha a magyarság hatalmi gondolatát és missziós tudatát a szegények kenyerévé tesszük.”⁸⁹ Szabó Zoltán sem titkolta, hogy az új magyar hazafiságra (amely szemben áll mind a régi nacionalizmussal, mind az internacionalizmussal) azért van szükség, mert a magyar dunavölgyi terv kibontása előtt elő kell készíteni a magyar társadalmat befogadására.⁹⁰

A szellemi honvédelem tehát a német és a belső szélsőjobboldali fasiszta veszéllyel szemben nem olyan nemzeti egység megteremtését célozta, amely a nemzeti függetlenség védelmében a különböző osztályok között létrejött objektív érdekközösségre épít és a sajátos osztályérdekeket alárendeli ugyan a legéletbevágóbb közös érdekeknek, de nem kívánja azok megtagadását. A meghirdetett nemzeti egységhez csatlakozó munkásoktól és parasztoktól elvárták, hogy nemzeti alapra helyezkedjenek, azaz sajátos osztálytörekvéseikről, osztályideológiájukról lemondva a szociális honvédelem ígéretei fejében a hatalmi gondolattal is azonosuljanak. Éppen ezért a szellemi honvédelem gondolati tartalmával és azzal a szereppel, amelynek betöltésére a politikai életben vállalkozott, nem állt messze a kormányzati propagandaszervek törekvésétől.⁹¹

Egy olyan nemzeti összefogáshoz, amely a függetlenség érdekében a dolgozó osztályokat is magába foglalja, elsődlegesen kínálkozott a Szociáldemokrata Párt, a szervezett munkásság legális politikai szervezete, amelynek német- és fasiszmellenessége nyilvánvaló volt. Az Anschluss után a SzDP politikájában is előtérbe került a függetlenség kérdése, ezt az 1939. januárjában tartott pártkongresszus programszerűen is rögzítette.⁹² A népfronttal kapcsolatos jobboldali koncepció ugyan a függetlenségi mozgalom kibontakozásának kezdeményezését nem vállalta, a pártvezetés hajlandó volt a függetlenségért szövetségre lépni a polgári ellenzéki pártokkal,⁹³ amelyekre gyakorlatilag áthárította minden népfrontjellegű mozgalom kezdeményezését. Figyelemmel kísérték és belső politikai tájékoztatóikkban reménykedéssel fogadták a Bethlen–Sztranyavszky–Sigray–Eckhardt ellenzéki együttműködés fejleményeit és egy új polgári ellenzéki párt

⁸⁹ Pethő S.: A magyar államiság szociális zavarai. Magyar Nemzet, 1940. jan. 6.

⁹⁰ Szabó Z.: Reform. Magyar Nemzet, 1939. júl. 23.

⁹¹ A miniszterelnökség propagandaszerve, a Nemzetpolitikai Szolgálat részéről, Kovrig Béla által kidolgozott tervezetben a következőt olvashatjuk az ún. „hangulatkeltők” feladatáról: „A nemzet lelki mozgósítása, a hadviselés társadalmi lélektana feltételeinek megteremtése, a közgondolkodás megvédése a háborús potenciákat csökkentő eszméramlatoktól, a magyar küldetéstudat általánosítása, a nemzettel mindenben azonosulás, az áldozatközösség és a neizetszolgálat szellemének ébrentartása és fejlesztése...” stb. — A „hangulatkeltők” sorában a számításba vett személyek között találjuk Szabó Zoltánt is. — Ol. M. E. Társadalompolitikai Osztály 1938–41. K. 29. 1. csomó, C. dosszié.

⁹² „Szükséges-e Magyarország függetlenségének és önállóságának gondolatát előtérbe helyezni és a küzdelmek homlokterébe állítani? Kétségtelenül csak igennel lehet válaszolni erre a kérdésre.” — „... a függetlenségünk biztosítása bevonult az ország napipolitikájának valamint a napi politikán túl a jövőt érintő kérdések előtérébe.” — P. I. Arch., SzDP. XXXII. kongresszus, Pártvezetőség jelentése, 9. l. 658. f. 1. csop. 1939/1.

⁹³ Ennek hangot adtak egyes SzDP előadók is. P. I. Arch. Baloldali Összesítő, 1939. febr. 17. — Az SzDP heti belső politikai tájékoztatója a függetlenségi mozgalom kérdését érintve leszögezte: „A munkásság igenis vállalja a maga részét ebből a harcból, de nem vállalhatja magára ennek a küzdelemnek, ennek az előreláthatatlan nehéz, áldozatteljes harcnak egész súlyát.” — Népszava szerk. Politikai tájékoztatók, 1939/4. 659. f. (1939. 1. 3.)

alakításának tervét.⁹⁴ Érdeklődéssel fordultak a „Szellemi Honvédelem” felé is, ennek jele volt Millok Sándor jelentkezése a Magyar Nemzetben és vitája Szidorral (Szilágyi Sándorral) a konzervatív politikai körök és a baloldali ellenzék súlyos vereséget hozó választások tanulságainak vizsgálata kapcsán. Azonban ebben a vitában is tükröződött a Szellemi Honvédelem részéről jelentkező igény, hogy a dolgozó osztályok adják fel osztálytörekvéseiket.

Millok Sándor a Magyar Nemzet hasábjain a szervezett munkásság és polgárság összefogásának gondolatát vetette fel, az akkori szociáldemokrata vezetés jobboldali koncepciójának megfelelően a polgárságtól várva a kezdeményezést.⁹⁵ Már e hozzászóláshoz fűzött szerkesztéségi megjegyzés a szociáldemokrácia 1918–1919-es magatartását emlegette fel, Szidor pedig határozottan elvetette a szociáldemokrata munkássággal való együttműködés lehetőségét mindaddig, amíg a marxista ideológia, az osztályharc alapján áll. Szerinte kézfogásról csak akkor lehet szó, ha a munkásság összessége tudatára ébred, „hogy ő mindenestől magyar”.⁹⁶ Még világosabban fogalmazta meg a munkásság elé állított követelményt az egyik hozzászóló, aki szerint: „A munkásságnak... meg kell változtatni ideológiáját, eddigi eszmevilágát... A magyar munkásságnak vissza kell térni ideológiájában az ősi magyar jogrendhez, a Szent korona jogrendjéhez és a vérszerződéshez.”⁹⁷ Pethő Sándor rugalmasabb álláspontot foglalt el, lehetségesnek tartotta az együttműködést a szociáldemokratákkal. Szidortól eltérően nem ragaszkodott ahhoz, hogy a szociáldemokraták formálisan mondjanak le osztályállásponjukról, elegendőnek tartotta, ha a gyakorlatban teszik meg, amire nézve megnyugtató biztosítékot kapott Millok viszontválaszaiban. „Ez a szervezett munkásság ma nem forradalmár — írta —, hanem olyan közeg és olyan erőtényező, amelyből egy nagyobb vonalú magyar nemzetpolitika az alkotmányos szabadság leg-szilárdabb védőbástyáját építheti. Ne akarjuk visszalőni azt az erőt, amely kezét akar fogni velünk a magyar szabadság védelmére. Vagy ne kérjük ezt a segítséget tőle olyan áron, amely egyenlő volna a maga politikai személyiségének megtagadásával.”⁹⁸ Ilyen szempontból helytelenítette a Magyar Nemzet, hogy Teleki miniszterelnök a Szakszervezeti Tanács 1940. január 22-i — a rendszer iránti lojalitását deklaráló — nyilatkozatát lebecsülte és adott helyet a „szellemi honvédelem közlegényévé” vált Millok Sándor reflexióinak a miniszterelnöki nyilatkozattal kapcsolatban.⁹⁹

Annak ellenére, hogy a szociáldemokrata vezetők hajlandók voltak együttműködni, sőt a párttagság körében is hangot kaptak olyan vélemények, melyek sürgették a párt együttműködését a Magyar Nemzet olvasótáborával,¹⁰⁰ a nagy lendülettel meghirdetett és sokat ígérő tervekkel indított szellemi honvédelem nem jutott tovább a sajtó hasábjain, nem tudott igazi, politikai függetlenségi mozgalommá válni. Ennek okait maga Szabó Zoltán a háborúval előállt helyzettel, a korlátozott közléttel, a nehéz papírviszonyokkal magyarázta.¹⁰¹ Valójában a háború megindulása, amely „Európa újjárendezésének” jegyében indult, a magyar uralkodó körök közös érdekévé tette a fegyverkezés fokozását és a belső egység megteremtését. Teleki lavírozó politikájával pedig az angolszász körök támogatását is élvezte. Ezért maguk a „Szellemi Honvédelem” vezetői visszahozták, s korlátozták mozgalmukat, ami a mozgalom elhalásához, feledésbe merüléséhez vezetett.¹⁰²

*

Magyarországon a németellenes politikai erőket — amelyek egy ellenállási mozgalom társadalmi alapját képezhették — jelentősen eltérő, osztályszempontból egészen szembenálló politikai indítékok mozgatták. A Magyar Nemzet a németellenes politikai irányzatoknak azt a szárnyát képviselte, melynek alaphangját a magyar konzervatív

⁹⁴ PI. Arch. Népszava szerk. Politikai tájékoztatók, 1939/4. 659. f. és Értesítő, a szociáldemokrata képviselők csoportjának közleményei (1939. jan.) 3. l. — O.L. Kozma Miklós, Adatgyűjtemény 1939 — I. köt. K. 429.

⁹⁵ Egy agrodó szociáldemokrata, „Ez nálunk lehetetlen” Magyar Nemzet, 1939. jún. 18.

⁹⁶ Szidor: Az a bizonyos elhanyagolható mennyiség ill. Aggódo magyar szociáldemokrata. Magyar Nemzet 1939. júl. 16. illetve júl. 21.

⁹⁷ Halla Aurél: A munkás a nemzetben. Magyar Nemzet, 1939. jún. 18.

⁹⁸ Pethő S.: A középosztály és a munkásság. Magyar Nemzet, 1939. aug. 1.

⁹⁹ Magyar Nemzet, 1940. jan. 27. és jan. 30.

¹⁰⁰ PI. Arch. Baloldali összefűzés, 1939. szept. 1.

¹⁰¹ Szabó Z.: Szellemi Honvédelem. Magyar Szemle, 1940. márc. 196. l.

¹⁰² Szellemi Honvédelem és Szabó Z.: A Szellemi Honvédelem. Magyar Nemzet, 1939. szept. 3. és szept. 17.

nacionalizmus adta, amely eltért mind a szélsőjobb nacionalizmusától, mind a „harmadik utas” kispolgári nacionalizmustól. Pethőék politikai irányzata, amely a „szellemi honvédelem” elnevezést nyerte az e korszakkal foglalkozó irodalomban, felismerte a német imperializmus kelet-európai előretörésében a magyar függetlenséget fenyegető veszélyt. Bár ők a náciizmustól a magyar uralkodó osztályok hatalmi önállóságát és uralmi rendszerének stabilitását féltették, mégis németellenes magatartásuk, amely megértve a veszély nagyságát nemzeti létkérdésnek tekintette az ország különállását a harmadik birodalomtól, az akkori időszakban objektíve a nemzeti függetlenség védelme szempontjából pozitív tényező volt. Amint láthattuk, feltárták és egyre nagyobb aggodalommal fogadták a függetlenséget aláásó német befolyás jelentkezését különböző területeken, élesen szembefordultak az országot a hitleri Németországnak alárendelő tengely-orientációs külpolitikával s azokkal a belpolitikai jelenségekkel és kormányintézkedésekkel, amelyek erősíthették a náciizmus magyarországi befolyását. Gátat igyekeztek emelni a náciizmus hatása elé a belpolitikai rendszer vonatkozásában is, felléptek és erőteljes publicisztikai küzdelmet folytattak a totális uralmi tendenciák ellen, akár a szélsőjobboldali mozgalmak, akár a kormánypolitika részéről jelentkezők is. A Magyar Nemzet illymódon kétségtelenül fontos szerepet töltött be a náci- és nyilasellenes közvélemény kialakítása terén, németellenes nacionalizmus talaján élesztette és terjesztette a függetlenségi gondolatot a polgári értelmiség és a középrétegek körében.

Pethőék politikai koncepciója ennek ellenére sem tudott következetes harcot folytatni a fasizmus ellen, a függetlenség védelmében. Gyakorlatilag nem jutottak el odáig, hogy a német befolyással és a nyilasmozgalommal szemben tényleges szervezett politikai mozgalom alakjaitól ellenállási mozgalmat szorgalmazzanak. A függetlenségi párt feltámasztásának gondolata épp oly gyorsan feledésbe merült, mint ahogy felbukkant. A harcuk ellenfelekkel így csak korlátozott, a hivatalos politikai élet szűk felső régióiban maradt, Pethő szavaival élve mint „gubernementális” ellenzék a kormányoktól válták a függetlenséget megvédő és a szélsőjobboldali mozgalmakat letérő intézkedéseket. A kormányok ugyan törekedtek az önálló cselekvés legalább formális megőrzésére a mind nyomasztóbb német szövetséggel szemben, de közben az elvakult revíziós terveik konjunkturális megvalósításának csapdájába lépve a valóságban eljártak az ország függetlenségét, a belpolitikában a „szelek kifogásának” politikájával mindjobban közelítették a totális uralmi formákhoz. Pethőék, bár felismerték, hogy a nemzeti függetlenség védelme nem nélkülözheti a dolgozó osztályok részvételét és egyre nagyobb mértékben érezték át megnyerésük jelentőségét, a tömegeket csupán politikájuk passzív támaszának tekintették, s nem a politika aktív alanyának, a tömegmozgalom gondolata idegen volt számukra. Az uralkodó osztályok közös érdekeinek időnkénti előtérbe kerülése a harc szünetelésére készítette őket, ilyenkor a Treuga Dei álláspontjára helyezkedtek. Küzdelmük a szellemi harc területére korlátozódott; az általuk meghirdetett mozgalom, a „Szellemi Honvédelem” sem lépte túl a publicisztika határát, hiányoztak a szervezeti keretek, a politikai kezdeményezés. Ezt vetette fel a szellemi honvédelemmel kapcsolatban a Magyar Nemzet hasábjain megjelent hozzászólás is, amelynek szerzője megállapította: „... nincsen platform, nincs impulzítás, hova, mihez, kihez, s mikor csatlakozzunk? Nincs szervezethez, nincs kezdeményező, márpedig — egyesegyedül cikkek írásával — alkotni, bármennyire is nagyjelentőségű a sajtó, mégsem lehetséges.”¹⁰³ Eredménytelenek maradtak azok a próbálkozásaik, hogy a hatalmi gondolat, az uralkodó osztályok nacionalista céljai mögé sorakoztassák fel a tömegeket, mert e célok objektíve távol állottak a dolgozó osztályok érdekeitől, a dolgozó osztályok öntudatlan rétegeire pedig nagyobb hatással voltak a nacionalizmust szociális demagógiával keverő és a németek sikereire támaszkodó szélsőjobboldali mozgalmak, hogysem állhatták volna a versenyt velük szemben. Így nem is kelthettek szélesebb visszhangot a dolgozó tömegek köreiben.

Pethőék sorozatos kudarcai, harci módszereik gyengeségei, küzdelmük meddsége végsősoron politikai alapállásukból következett.

A németekkel és a szélsőjobboldali törekvésekkel az uralkodó osztályok angolszász irányzatának érdekeit képviselve vették fel a harcot és a függetlenségi küzdelemhez szervesen kapcsolták az uralkodó körök hatalmi igényeit is. Ami a területi revíziót mint első helyre állított célkitűzést illeti, osztályérdekeik és törekvéseik alapvetően nem tértek el az uralkodó körök másikkal, németbarát irányzatától. Ez az érdekközösség időről-időre megbénította németellenes harcuk következetes kibontakozását. A birodalmi gondolat valórváltásának útja körül az uralkodó osztályokon belül létrejött ellentétben az angolszász irányzat a függetlenség megóvása szempontjából komoly jelentőséggel bírt,

¹⁰³ Dr. K. L.: Nyílt levél Pethő Sándorhoz és Bajzsy-Zsilinszky Endréhez. Magyar Nemzet, 1939. szept. 10.

de érvényesülésének a történelmi körülmények nem kedveztek. Olyan hatalmaknál kerestek nemzetközi támaszt, melyek csak vágyaikban voltak közeliek, a valóságban távoliaknak bizonyultak. Annál közelebb volt a náci Németország, amely saját expanziója során közvetlenül, kézzelfoghatóan kínálta a hatalmon levőknek a magyar revíziós tervek elérése, a békés „országgyarapítás” lehetőségét. Az akkori történelmi helyzetben a területi terjeszkedés a náci Németországra támaszkodva valósulhatott meg és szükség-szerűen maga után vonta a függetlenség csorbítását. Viszont a németekkel szemben a függetlenség következetes védelme a hatalmi törekvésekkel párhuzamosan nem érvényesülhetett. Pethőék a német fenyegetést felismerték ugyan, de 1939–1940-ben — bizonyára mert a körülmények még nem vetették fel a függetlenség kérdését olyan kényszerítő erővel, mint később — nem jutottak el oda, hogy a hatalmi gondolattól különválasztva, azon felülemelkedve mindenen elé helyezték az ország függetlenségének megvédését, és ezen az alapon keressék az utat a függetlenség népi erői felé. A hatalmi gondolat uralkodó szerepe mellett küzdelmük hatékonyságát az is gyengítette, hogy nem demokratikus alapról folytatták. A reformok szükségességét elismerő álláspontjuk a társadalmi berendezkedésre vonatkozó konzervatív felfogásukon alapjában nem változtatott, és ez gátolta a szervezett munkásmozgalommal és más demokratikus népi erőkkel kapcsolataik és együttműködésük kialakulását. Kommunista-ellenességük az antifaszizmus belső, aktív harcosságától szigetelte el őket.

A németellenesség ilyen politikai platformról nem jelenthetett következetes és eredményes harcot a totális fasizmus belső és a függetlenséget fenyegető külső veszélyei ellen. A németellenesség, amikor az ország függetlenségét a német fasizmus veszélyeztette, egybeesett az antifaszista törekvésekkel, de önmagában még nem jelentett demokratikus antifaszista felfogást is. Politikai koncepciójának egésze alapján megállapítható, hogy Pethő, Sándor németellenessége ellenforradalmi meggyőződése, a társadalmi rendszer és a nemzeti érdekek vonatkozásában elfoglalt konzervatív nacionalista álláspontja miatt — a nézeteiben bekövetkezett módosulások ellenére — nem tudott még eljutni a teljes antifaszista álláspontig. Pethőnél — anélkül, hogy politikai jelentőségét kisebbíteni — németellenességről kell beszélnünk, amely nem tartalmazta még az ország politikai rendje demokratikus átépítésének programját.¹⁰⁴ „... Pethő és vezércikkíró társai erősen konzervatív nacionalizmusukkal természetesen minden népfront-szimpatia gyanújától távol állnak, — állapította meg a kommunista Új Hang találó értékelése —. Szkeptikus kritícizmusuknak, mellyel a fasizmus térfoglalását kísérik, a jelenlegi viszonyok közt mégis egészen komoly jelentősége van, annál is inkább, mert — ha óvatosan is — de állást mernek foglalni az egyoldalú lakajpolitika ellen. Pethőék merik nem helyeselni a német háborús politikának való feltétlen behódolást, mernek hangot adni a magyar aggodalmaknak a német imperializmus előrenyomulásával szemben.”¹⁰⁵

Annak ellenére tehát, hogy Pethőék irányzatát mély ideológiai és politikai szakadék választotta el a dolgozó osztályok aktív erőitől, politikai koncepciójukban mégis voltak olyan érintkezési pontok, amelyek az akkori történelmi helyzetben — előtérbe kerülve — az érdekek egybeesése alapján magukban hordozták az együttműködéssé érés lehetőségét egy függetlenségi, ellenállási mozgalom keretében. Amint a kommunisták annak idején az angolszász orientációval kapcsolatban helyesen világították meg, a németektől való függetlenség kérdésében találkozott a burzsoázia függetlenségi szárnya és a magyar dolgozó tömegek külpolitikai vonala.¹⁰⁶

A függetlenséget belülről azonban nem csupán a nyilasmozgalmak, a németek magyarországi ügynökei fenyegették, hanem veszélyeztette az a kormánypolitika is, amely a területgyarapítások érdekében a németekkel való mind szorosabb szövetség útján haladt. Különösen azóta, hogy Hitlerék a kelet-európai országok nemzetiszocialista mozgalmait illetően taktikát változtattak, amit világosan tükröztek az 1940-es romániai események (a Vaszgárda és Antonescu konfliktusa), a német vezető körök Horthyn és a magyar kormánykörökön keresztül igyekeztek követeléseiket érvényesíteni, Magyarországot imperialista tervek szolgálatába állítani. Továbbra is támaszkodtak a nyilasmozgalomra, de most mint a kormányra gyakorolt nyomás eszköze, anélkül, hogy a fennálló hatalmi viszonyok radikális megváltoztatására irányuló törekvéseit támogatták volna.¹⁰⁷ Azoknak a várakozásoknak, hogy a kormányok megvédik az ország önállóságát, családniuk kellett. Az uralkodó köröknek viszont az a része, amelyhez Pethőék kapcsolódtak és osztályérdekeik képviselőre vállalkoztak, sem volt hajlandó — főként

¹⁰⁴ Téves nézet található az Új Magyar Lexikon, Bpest, 1962, Pethő Sándorról adott meghatározásában is.

¹⁰⁵ *Melty Mihály*: A magyar sajtó-Bakony. Új Hang, 1939.

¹⁰⁶ Hitler étvágya és a magyar falat. Új Hang, 1938. 5. sz. 68. l.

¹⁰⁷ *Lackó M.*: Nyilasok, nemzeti szocialisták. Bpest, Kossuth. 1966. 243–244. l.

merev szovjetellenessége és antidemokratizmusa miatt — a németekkel határozottan szembe fordulni, s kellő támogatást adni Pethőék németellenes politikai irányzatának. Annak a „középosztálynak” pedig, amelyre a Magyar Nemzet a németellenes politikát alapozni akarta, jelentős része német befolyás alá került. Ily módon annak a németellenes politikának a vitele, amelyet Pethő Sándor következetesen akart képviselni, lehetetlenné vált, utolsó cikkeinek már csak töredékei jutottak át a cenzúra szűrőjén. Alapvetően ennek tulajdonítható, hogy betegsége hivatkozva halálos balesete előtt egy hónappal lemondott főszerkesztői tisztéről és megvált a Magyar Nemzettől.¹⁰⁸

Pethő Sándor politikai koncepciója a Magyar Nemzet egyik, természetesen fő irányát alkotta. E mellett a lapban különböző politikai irányzatot vagy áramlatot képviselő németellenes álláspontok is helyet kaptak. Voltak, akik a nacionalizmus terén Pethőnél merevebb és végtetesebb felfogást képviseltek, mások a demokratizmushoz álltak közelebb mint Pethő. Bár Pethőnél és a tőle jobbra állóknál jelentkezett legélesebben a nacionalista-hatalmi törekvés a függetlenségi gondolatban, Pethőék németellenessége is potenciálisan tartalmazta az antifasizmus elemeit, megvolt a lehetősége, hogy tovább lépve erről a konzervatív-nacionalista platformról az aktív antifasizmus álláspontjára jussanak el.

Miután az uralkodó osztályon belüli németellenes szárny túl következtelen és túlságosan elszigetelt, súlytalan volt ahhoz, hogy a kormánypolitika irányát a németek befolyásával szembe fordítsa, a függetlenség megőrzését csak a dolgozó osztályok aktív fellépése biztosíthatta, amelyek osztályhelyzetükből adódóan gyökeresen szemben álltak a fasizmussal és a függetlenségi politika természetes erői voltak. A valóságos nemzeti érdekeket — a függetlenség biztosítását — az a dolgozó tömegek felmozdulására építő, az osztályérdekeket nem eltagadó, hanem az osztályok közös érdekeit előtérbe helyező antifasiszta nemzeti egység képviselte, amelyet a Kommunista Magyarországi Pártja hirdetett meg. Pethőék németellenes irányzata még a szellemi honvédelem kereteiben sem helyettesíthette, nem tette nélkülözhetővé a munkásság és parasztság széles tömegeinek függetlenségi mozgalomát, viszont — és ebben volt jelentősége — a függetlenségi és a szociális reformgondolat népszerűsítésével elősegítette, hogy polgári rétegek közelkerüljenek és csatlakozzanak a munkásosztály vezetett antifasiszta mozgalomhoz. A Magyar Nemzet körül csoportosult polgári politikai erők németellenessége csak a dolgozó osztályok ténylegesen antifasiszta függetlenségi mozgalma oldalán nyerhetett antifasiszta jellegét.

A Pethőék németellenességében rejlő haladó lehetőségek tehát úgy és olyan mértékben realizálódhattak, amennyire a demokrácia irányába fordultak. A németellenességben a konzervatív-fasiszta, ellenforradalmi alapállás csak kiindulás lehetett, az út az ellenállási mozgalomhoz számukra a demokratikus igények elfogadásán keresztül vezetett. A németellenes nacionalizmus talaján állóknak, ha következetesen akartak lenni, számolniuk kellett azzal, hogy még az angolszász győzelemre alapított fordulat is a magyar politikai rendszer bizonyos mértékű demokratikus változását követeli meg. Az események alakulása a Magyar Nemzethez kapcsolódó polgári csoport, főleg az értelmiségiek körében egyre inkább érlelte ennek felismerését. A demokratikus irányba hajlás, a néptömegek bizonyos demokratikus igényeinek elismerése, ha a fennálló társadalmi rendszer alapjainak megmentési szándékából fakadtak is, pozitív tényezőként értékelhetők, mint amelyek az akkori időben egy kialakítható függetlenségi mozgalom bázisát szélesíthették. Abból, hogy Bethlen és több hasonló politikus a demokrácia szükségességét taktikai megfontolásokból vetette fel, nem következik, hogy a polgári értelmiségi körökben számosan nem jutottak el oda, hogy komolyan számoljanak a demokratikus átalakulás igényével s azt a haladás feltételének ne ismerték volna el. Ezt tükrözi az a tény, hogy 1941-ben, a magyar függetlenség közvetlen veszélybe kerülésének és Magyarország háborúba lépésének hatására a Magyar Nemzet köréből többen eljutottak az antifasiszta álláspontra, bekapcsolódtak a függetlenségi mozgalomba, amelyet a kommunisták szerveztek a dolgozó osztályok aktivitására építve. A szellemi honvédelem ideológiai-politikai tartalma mutatja azt a mély szakadékot, amelyet a németellenes polgári szárnynak a függetlenségi mozgalomba való bekapcsolásához, az összefogás közös politikai platformjának kialakításához át kellett hidalni, a mozgalom 1941–42-es eredményei viszont tükrözik a Kommunista Magyarországi Pártja által ezekben az években képviselt függetlenségi politika realitását, amely számított a haladó nemzeti egység megteremtésénél, az ország függet-

¹⁰⁸ Pethő Sándor levele. Magyar Nemzet, 1940. júl. 25. „Pethő neve mégis irányzatot jelentett és ennek az irányzatnak a veresége vonta maga után Pethő kényszerű távozását” — alapította meg az SzDP belső tájékoztatója. — P1. Arch. Népszava szerk. Politikai tájékoztatók 1940/2, 659 f. (1940. VII. 30.).

lenségéért folytatott harcban a Magyar Nemzet polgári körénél kínálkozó pozitív lehetőségek kiaknázására, a németellenes nacionalista körökkel való együttműködésre.

Azok között, akik az ellenforradalmi, konzervatív nacionalizmus talajáról a németellenesség vonalán haladva jelentős mértékben a háborús események alakulásának hatására eljutottak a demokratikus erők oldalára való „átálláshoz”, jellemző Szekfű Gyula útja. Szekfű az a tudós volt, akinek osztályálláspontja ugyan meghatározta történelemszemléletét és politikai magatartását, a tudományos szemlélet igénye mégis abba az irányba befolyásolta, hogy ne függetlenítse magát a valóság tényeitől és megvolt a tudományos és erkölcsi bátorsága is ahhoz, hogy levonja a szükséges következtetéseket, még akkor is, ha azok korábbi nézeteinek módosítását kívánták meg.

Történelemszemléletét és politikai felfogását azok a mély válságok alakították, amelyek az uralkodó tőkés társadalmi rendszer létét fenyegették; mint történész, e válságok okait és elhárításának lehetőségeit kutatta. Az 1918–19-es forradalmak élményeinek hatása alatt írt „Három nemzedék” című munkájával az ellenforradalmi rendszer történetfilozófiái alapjait vetette meg. Az 1929-ben kirobbant gazdasági válság, a bethleni rendszer bukása, a náciizmus hatalomra jutása Németországban, a náci totális uralmi nézetek jelentkezése a belpolitikai életben újabb vizsgálódásra készítettek.

A „Három nemzedék”-hez 1933-ban csatolt V. könyvében („Trianon óta”), amelyben a gazdasági válság előidézte feszült belső társadalmi helyzetből való kijutás lehetőségeit mérte fel, már szembefordult a náciizmus „új nacionalizmusával”, amely a totális diktatúrát megvalósítva nemcsak a demokratikus intézményeket, hanem a humanisztikus gondolatot is elveti. Felismerte a náci Németország részéről az ország függetlenségét fenyegető veszélyt is. „Ausztriának és utána esetleg Csehországnak beolvasása a nagy német néptengerbe a hitleri Reichsidee értelmében — írta már 1933-ban —, ugyanazt a helyzetet hozná létre számunkra, mintha a XIX. században Oroszországnak sikerült volna elfoglalnia Galíciát, Bukovinát és az oláh vajdaságokat s mint szomszédunk nyúlhatott volna be szláv testvérei útján Magyarország belső viszonyaiba. Azzal a különbséggel, hogy akkor Magyarország nagy és hatalmas ország volt s mögötte állott egy még hatalmasabb Monarchia . . . ma pedig kis néppé lettünk . . . még azzal a különbséggel is, hogy . . . az új támadás a hozzánk legközelebb álló kultúra felől jönne . . .”¹⁰⁹ A német befolyás fenyegetésével szembeni védekezés módját részben a területi revízió útján a számbeli megerősödésben, másrészt a nemzeti szellem erősítésében jelölte meg, azáltal, hogy . . . nemzeti sorsunkat a mai középosztályon túlmenve, a nemzet minden egyes tagjában tudatosítjuk”.¹¹⁰ Szekfű Gyula, 1933 után a magyar uralkodó osztályok, elsősorban a „történelmi középosztály” és a birtokos osztályok, valamint a katolikus egyház oldaláról szemlélve az eseményeket, felismerte és belátta, hogy a német szövetség elkerülhetetlenül olyan katasztrófába sodorja Magyarországot, amely a függetlenséget és az addigi társadalmi rendet — az uralkodó osztályok hatalmát a meglévő uralmi formák között — megsemmisüléssel fenyegeti.

Szekfű, mint ideológus a maga területén folytatta a harcot, a német fasizmus ideológiai befolyása ellen lépett fel. Elvetette és rendkívül veszélyesnek tartotta a náciizmus fajelméletét és a biológiai fajfogalommal szemben a nemzetet és a fajt történeti képződménynek tekintette; ennek okairól már előbb Pethő Sándornál szó esett. „ . . . aki nek megvan a herozstrateszi bátorsága ezen az úton következetesen végighaladni — írta a biológiai fajelméletéről —, az végül is tizmillió magyar helyett néhány száz ezret, vagy esetleg csak saját magát fogja igazi magyarnak találni.”¹¹¹ Elítélte az olyan irányzatokat, amelyek származás vagy vérségi alapon kizárták vagy másodrendű magyarokká nyilvánították a nem-magyar származású „asszimilált” magyarokat.¹¹² Az ő tágabb fogalmában a magyarsághoz tartozás kritériuma a magyar lelkiség, azaz a magyar uralkodó osztályok érdekeit megfogalmazó nemzeti célokhoz való viszony volt. A német fajelmélet ellensúlyozására vetette fel a magyar nemzeti, népi, faji típus tudományos meghatározásának gondolatát,¹¹³ és így született meg 1939-ben szerkesztésében a „Mi a magyar?” című szellemtörténeti jellegű tanulmánykötet.

A népek közötti viszony rendezésében Szekfű a német „völkisch” elvvel szembe a szentistváni állameszmét állította. A humanista tudós tollán a szentistváni gondolat mögött rejlő magyar uralmi törekvés a nemzetiségek felett az „egymásra utalt népek együttélése” születt, amely helyettesítette az utóállamok által „fetisizált” nemzetállam-eszmét is. Azonban ezt leszámítva is megállapítható, hogy Pethőék egyoldalúan

¹⁰⁹ Szekfű Gy.: Három nemzedék és ami utána következik. Bpest. 1940. 6. kiad. 478. 1.

¹¹⁰ Uo. 480. 1.

¹¹¹ Uo. 485. 1.

¹¹² Szekfű Gy.: Időszerű történeti munkák. Magyar Szemle, 1939. 222. 1.

¹¹³ Szekfű Gy.: Nem vagyunk bujdosók. Magyar Szemle, 1933. 305. 1.

a magyar dunavölgyi hivatást és szupremáciát hangsúlyozó nézeteitől eltérően realisabb szemléletet tükrözött Szekfű hozzászólása a „Kárpáteurópa—Keleteurópa” vitához, amelyben megállapította: „Keleteurópai tervek megvalósítása, a dunai vagy bárhogy nevezzük, táj és régió rendezése több nép egységes feladata, nem egyedül a magyaré s ezt ma sem szabad elfelejteni.”¹¹⁴ A szentistváni szellem egyik lényeges összetevőjének említette másutt, hogy „olyan viszonyokat hoz létre ebben az államban, melyekkel a nem magyar népek és a magyarság egyképpen meg van elégedve; a népek mai önállósodott fokán ez nem lehetséges többé az ő megkérdésezés és közreműködésük nélkül.”¹¹⁵

Szekfű aggodalommal figyelte a szélsőjobboldali totalitárius törekvések térhódítását a „középosztály” köreiből, s tőle az uralkodó osztályok eddigi társadalmi rendjének stabilitását féltette. „... egy, a német mozgalom formáit utánzó és erőibe bekapcsolódó hazai mozgalom — figyelmeztette a vagyonos osztályok azon rétegeit, amelyek a szélsőjobboldali politika hatása alá kerültek —, ha egyszer besegítik a hatalomba, nem állítható meg ott, hogy vegyék el a zsidó nagybirtokot, s maradjon meg a grófi, hercegi, nem is „keresztelhető meg», mint jámbor, vagy túlokos keresztények is hiszik, mert a totális állam lényegénél fogva nem tartja vissza kezét a vallási dolgoktól, bárhogy ígérk is híveik addig, míg hatalomra nem jutnak.”¹¹⁶ 1940-ben szükségét érezte, hogy a parancsuralommal szemben a demokrácia mellett formálisan is állást foglaljon. „E sorok írója . . . a demokráciát ma is, annyi demokratikus állami bukása után, bár nehezen megvalósítható, de legemberibb uralmi elméletnek tartja” — írta.¹¹⁷

Ellenezte a politikai hatalom hivatásrendi átszervezését, az alkotmány megváltoztatását.¹¹⁸ Szekfű az osztályok tartós létezéséből indult ki és gyerekes dolognak nevezte a náci elmélet „népközösség”-propagandáját, amely szerint a totális államban „nem lesz többé osztályharc és a nemzet körében nagy szeretettel békésen megy végbe a legjobbak kiválasztódása”.¹¹⁹ Az uralkodó osztálynak tévesen a „középosztályt” tartotta, tekintettel az államszervezetben elfoglalt helyükre és általában az államszervezet megnövekedett szerepére az uralmi rendszer fenntartásában.¹²⁰ Kemény bírálattal illette ezt a nemzet vezetőjének és gerincének tartott középosztályt; „patriarkális formájú egyeduralmát”¹²¹ korszerűtlennek nevezte, politikai és szociális érzékét hiányolta.¹²¹

A világban végbement társadalmi változásokból Szekfű egyenlősödési folyamatot olvasott ki, amely során a korábbi vezető osztályokról a hatalom átszállott „a nép egyetemlegesebb köreire”. Szerinte „Keleten” (a fasiszta államokat és a Szovjetuniót érti alatta) ez a folyamat anyagi és szellemi feltételek hiányában autoritárius állam létrejöttéhez vezetett, a fasiszmus a tömegek uralmát valósította meg, úgy hogy a régi vezető osztályokat alárendelte. Az osztályellentétek felszámolásának rokonszenvesebb és követendő példáját az általa megrajzolt „nyugati út”-ban látta, ahol a vezető és a feltörekvő osztályok egyaránt a kapitalizmus haszonélvezői voltak, „az anyagi emelkedést nyomon követte az alsóbb rétegek nemzeti irányú érdeklődése és működése”, ilymódon a társadalmi osztályok kiegyenlítődése úgy ment végbe, hogy „a vezető osztály . . . minden értékét átöntötte az új, szélesebb nemzettestbe”.¹²² A nyugati demokráciák (konzervatív polgári rendszerek) mintája alapján a „nemzettest szerves felépítettségének” megvalósításában jelölte meg az uralkodó rend megszilárdításának útját, szemben a náciizmus totális megoldásával.

E felfogással összefüggésben jelentősen megváltozott Szekfű álláspontja a munkásosztállyal kapcsolatban a húszas évekhez képest. A Szellemi Honvédelem Naptárában (1940-ben) már arról írt, hogy „. . . a modern gyári munkás is erősen tudatosodott tagja a nemzetnek s ebből a szempontból szintén összekötő kapocsnak tekinthető vezető értelmiség és alsóbb osztályok, falu és város között. A magyar ipari munkás — ebben ma már józan és jóakarató ember nem lehet kétséges — a magyar talajból nőtt ki, gyökere magyar” . . . , sőt az ipari munkásság köréből a „középosztály” utánpótlása gyorsabban biztosítható, mint a parasztságból.¹²³ Ha Szekfű távol is állt attól, hogy a munkásság osztálytörekvéseit elismerje, mint látható, a munkássággal szemben korábbi előítéleteiből már sokat feladott.

¹¹⁴ Szekfű Gy.: A népi elv két arca. Magyar Szemle. 1939. jan. 5. 1. Szekfű Gy.: A Dunatáj szellemi egysége Magyar Nemzet, 1940. febr. 2.

¹¹⁵ Szekfű Gy.: „Messiási szimbólum”. Magyar Nemzet, 1940. júl. 28.

¹¹⁶ Szekfű Gy.: Magam és mások ügyében, Korunk Szava, 1937. dec. 15. 710. l.

¹¹⁷ Szekfű Gy.: Nehéz a zavart eloszlalni. Magyar Nemzet, 1940. dec. 25.

¹¹⁸ Szekfű Gy.: Akik mérlegelnek. Magyar Nemzet, 1940. szept. 29.

¹¹⁹ Szekfű Gy.: A középosztály és a választójog. Korunk Szava, 1936. dec. 15.

¹²⁰ Szekfű Gy.: Az uralkodó osztály. Magyar Nemzet, 1940. márc. 31.

¹²¹ Uo. Szekfű Gy.: A tévedés. Magyar Nemzet, 1940. ápr. 28. és A középosztály és a választójog. Korunk Szava, 1936. dec. 15.

¹²² Szekfű Gy.: A tévedés. Magyar Nemzet, 1940. ápr. 28.

¹²³ Szellemi Honvédelem Naptára, 1940. 95—96. l.

A náciizmus „népközösség”-ideológiájával szemben a magyar népi mozgalom követeléseit, amelyek szerinte az osztálykülönbségeket felszámoló, kiegyensúlyozott polgári társadalmi rendhez vezetnek el, a következőkben határozta meg: „... föld-reform, a nagy- és középbirtok, a nagytőke mélyebb bekapcsolása a népi életbe; a városi és falusi szegénység életmódjának emberivé tétele, ipari és agrárproletárság helyzetének javítása, a szellemi életben a magyar kultúra és tudomány fokozottabb megbecsülése és másrészt összeolvasztása a még egészen fel sem fedezett népi kultúrával...”¹²⁴ Darányi választójogi törvényjavaslatával kapcsolatban Szekfű nagy vihart keltett cikkében a választójognak a dolgozó osztályok felé történő kiterjesztése mellett foglalt állást, még ha ez a krízis lehetőségeit hordozza is magában a politikai rendszer tekintetében, mert amint megállapította: „... ha *mai* középosztályunk hatalmát továbbra is állandósítjuk, s az új választójog esetén e célból súlyosabb kautélákat alkotunk, akkor *bizonyosak* a krízisek, de *lehetséges* még egy, akár belső szociális, akár külpolitikai katasztrófa is.”¹²⁵

A megindult világháborúban Hitler vereségével számolt, mert látta, hogy a náci Németországgal szemben sokkal nagyobb erők állnak, és ahhoz az angolszász-orientációs ellenzékhez tartozott, mely helytelenítette Magyarország hadbalépését német szövetségben, mert felismerte: ez győzelem esetén is csak az ország alárendeltségéhez vezethet.¹²⁶ Magát a háborút a keresztény humanizmus szellemében mint értelmetlen és embertelen pusztítást éltélte.¹²⁷

Szekfű Gyula németellenessége mögött is tehát az uralkodó osztályok érdekeinek védelme állott, a belpolitikai rendszer vonatkozásában ő is ellenforradalmi állásponton volt, de ahogyan az Új Hang helyesen jellemezte „... Szekfűnél vannak határai — elvi és politikai határai — a reakciós eszközök elfogadásának. Ő éppoly kevésbé tud kibékülni Hitlerék barbár és primitív módszereivel, mint német konzervatív kollegáinak és tanítóinak jó része.”¹²⁸ A dolgok realisabb szemléletére való hajlama tette lehetővé számára, hogy az események alakulásával a dolgozó osztályokban ismerje fel azokat a nemzeti küzdelmet vállaló politikai erőket, amelyek megállíthatják az ország katasztrófa felé sodródását és közösséget vállaljon 1941–42-ben a munkásság függetlenségi mozgalmával, amelyet a KMP kezdeményezett és szervezett; majd a háború befejezése után elfogadja Magyarország népi demokratikus átalakulását.

¹²⁴ Szekfű Gy.: A népi elv két arca. Magyar Szemle, 1939. jan. 7. 1.

¹²⁵ Szekfű Gy.: A középosztály és a választójog. Korunk Szava, 1936. dec. 15.

¹²⁶ Szekfű Gy.: Az értelmiség átállása a felszabadulás idején. Csillag, 1935. 8. sz.

¹²⁷ Szekfű Gy.: Aki a partról nézi. Magyar Nemzet, 1940. máj. 19.

¹²⁸ Kerékgyártó Kálmán: A magyar szellem-történeti iskola. Új Hang, 1938. 4. sz. 77. 1.

Robert Mandrou:

Magas kultúra és népi műveltség a XVII—XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairodalom*

Amikor ma a XVII—XVIII. századi francia kultúráról vagy a francia civilizációról beszélünk, mindenkor ennek a civilizációnak csúcspontjaira gondolunk: Racine-t, Molière-t, Voltaire-t és Rousseau-t idézzük fel a Versailles és parkja nyújtotta díszlet keretében. Az Ancien Régime utolsó századainak Franciaországában az uralkodó osztályok kultúrája ellenállhatatlanul magára vonta a világ és a történészek figyelmét. Teljesítményei ismertek, ezért nem szükséges itt azokról hosszabban szólni. Vonzereje még ma is részben bonyolultságából ered, mert itt könnyen felismerjük benne három kultúra komplex szembesülését: egyrészt a nehezen továbbélő nemesi kultúra, amely a középkori lovagi életmódot és erényeket még mindig buzgón ünnepli; másrészt a fennmaradt klerikális kultúra, amelyben a papok és hívők nagy csoportja medítál a teológia és az erkölcs kérdésein; végül, de nem utolsósorban a kibontakozó polgári — laikus és tudós — kultúra, amelynek filozófusai és *Enciklopédiá*-ja jelentik a XVIII. században a legnagyobb teljesítményt.

Természetesen szó sem lehet arról, hogy e bonyolult kultúra jelentőségét és univerzalitására való törekvését ne ismerjük el: nem óhajtjuk elvitatni ragyogását, különösen Franciaországon kívül nem. De e tanulmány mégis azt tűzte ki feladatául, hogy az uralkodó osztályok kultúrája mellett — amely tudós kultúra — bemutassa a népi kultúrát, amelyet idáig félreismertek, mert nehezen volt megközelíthető és mélységesen különbözött a tudós kultúrától. Egy különleges forrástípus — a ponyvairodalom — futó elemzése lehetővé teszi e népi kultúra fővonásainak, „világszemléletének” meghatározását és a továbbiakban módot nyújt arra, hogy megkeressük helyét, érintkező felületeit és ható területét, a korabeli polgári és nemesi kultúra viszonylatában. Ilyen rövid összefoglalás keretében nincs lehetőség végérvényesen megválaszolni a problémából adódó kérdéseket: egyszerűen csak arról lehet szó, hogy meghatározzuk és helyére tegyük a gondolkodástörténet egy lényeges mozzanatát.

*

Nem könnyű dolog rekonstruálni egy régi népi kultúrát: ha a felsőbb osztályok „műemlékeket” hagyhattak örökül, ha voltak tanúik, akik írtak és leírtak vagy alkottak, a népre a hallgatás törvénye vonatkozott. A népet, „amely hallgat”, a XIX. századig csak más társadalmi csoportok tanúságai alapján ismerjük; a népi kultúra megismerése hosszú időn keresztül olyan ábránd volt, amelyet a történészeknek igen nehéz s talán lehetetlen is meg-

* Ez a cím nem fedi teljesen az előadás eredeti címét, amelyben „culture savante” és „culture populaire” szerepel: de a magyar kifejezések közül — az eltérés ellenére — még ez áll közelebb hozzá.

közelíteni. Különböző okokra visszavezethető túlzott pesszimizmus ez, foglalkozunk mindjárt a legelsővel.

Ha igaz az, hogy a kisemberek nem hagytak ránk olyan munkákat, amelyekből kiderülhetett volna, hogyan gondolkoztak és mit éreztek, azt mégis tudjuk, hogy mit olvastak, vagy mit olvastak fel nekik: szerencsére rendelkezésünkre áll egy fontos forrás, a ponyvairodalom, amelyet a XIX. században még (troyes-i vagy máshonnan származó) *Kék Könyvtárnak* neveztek és amelyet rendszeresen soha nem tanulmányoztak, kivéve annak a bizottságnak a titkárát, amelyet 1852-ben azzal bíztak meg, hogy tisztázza az anyag nagyságát; Charles Nisard volt ez, aki az anyagról igen érdekes és terjedelmes katalógust állított fel.¹

Kék könyvek, kék mesék, kék könyvtár: a XVII. század elejétől a házalók — vagy árusok — két és fél évszázadon át száz- és ezerszámra adták el ezeket egész Franciaországban. Troyes-i kiadók voltak a kezdeményezők, akik 1600 és 1620 között kezdtek el olcsó munkákat kiadni a szegénysorsú olvasók számára. Ezek a rossz papírra nyomott, kopott betűkkel szedett, kopott fametszetű illusztrációkkal tarkított, rosszul vágott, nem kötött, de fűzött kis formátumú — 16°, 32°, néha 4° — könyvek egy-két garasért keltek el; így még a legszegényebbek számára is hozzáférhetőek voltak. Sikerük szembeszökő: bizonyítja ezt az a sietség, ahogyan, már a XVII. század közepétől, más nyomdász-kiadók is hasonló könyveket kezdenek kiadni, készen arra, hogy elhagyva a szokásos gyakorlatot, azaz a hagyományosan gondos kiadásban, jó papíron, borjúbörkötésben, aranyozott címfelirattal készülő könyvek kiadását, melyeknek előállítására annyiba került, hogy a kiadók a szerzőktől pénzbeli hozzájárulást kértek. Ezzel szemben a kék könyvtár kétségkívül jó üzletnek bizonyult; hiszen a XVII. század végén majd minden francia nagyvárosnak megvolt a maga ponyvakiadója. Többek közt Rouen-t, Caën-t, Párizst, Lyont kell itt említeni, a házalók itt szerezték be a környék számára az anyagot.

E könyvecskék olvasóközönsége sokkal szélesebb volt, semmint arra az Ancien Régime alatti (kétségtelen) tömeges analfabetizmus következtetni enged; e könyveket ugyanis, falun és városban egyaránt, felolvasták az esti közös munkák alkalmával, ahol a falubeli szomszédok, vagy éppenséggel egész házcsoportok lakói gyűltek össze egyazon helyiségben. Míg az asszonyok fontak és a férfiak fafaragással foglalkoztak, egyik-másik férfi (hosszú hajózás után a faluba visszatért matróz, szolgálaton kívüli katona, vagy éppen falusi gazda, akit a pap a többenél jobban megtanított az olvasásra) felolvasott: s ha talán egy-egy részt alkalmoszerűen kommentált is, vagy a hallgatóság érdeklődéséhez alkalmazkodóan, le is rövidítette a szöveget, mindenképpen széles közönséggel ismertette meg a mű tartalmát. Kétségkívül indokoltnak látszik a közönség közelebbi meghatározása: eltérően a falutól, ahol a virrasztás éppen olyan évszázadok óta meggyökeresedett rituális intézmény volt, mint a vasárnapi mise, a városban a kerületeknek, a foglalkozásnak, egyszóval a városi földrajznak megfelelően, az esti munka több változata lehetséges; másrészt itt a felolvasási alkalmak is gyakoribbak voltak: hivatalos vagy titkos hirdetések, politikai eseményről vagy éppen az aznapi bűnözésről

¹ Egy vaskos két kötetes munkában jelentette meg leíró katalógusát a következő címen: *A népi könyvek vagy a ponyvairodalom története a XVI. századtól a ponyvairodalom tanulmányozására szervezett Bizottság megalakulásáig.* (1852. nov. 30.) Párizs. 1854.

beszámoló, zsebról-zsebre vándorló iratok, mindmegannyi „információ”, amely nem jutott el a faluig, inkább csak a külvárosokig. Egy másik fontos eltérés: Dél-Franciaországban, ahol még a legnagyobb városokban is általában a provençal nyelvet beszélték, ennek az irodalomnak a hatóköre kevésbé volt kiterjedt, mint északon, noha Toulouse-ban néhány „kék” könyvet lefordítottak délfrencia nyelvre (és Quimperben bretonra is). De mindezekon túlmenően fontos rámutatni ennek az irodalomnak hallgató (ha nem is olvasó) közönségére: a ponyvairodalom az Ancien Régime népi könyve volt.

Ez a megállapítás annyival is inkább helytálló, mert hiszen a századok folyamán kiadó és olvasó között jelentőségeltjes párbeszéd alakult ki: távol minden királyi vagy egyházi cenzúrától e könyvek kiadása nem volt engedélyhez (vagy privilégiumhoz) kötött, s így bárki minden nehézség nélkül újrapromtathatta azokat. Így a XVII. és XVIII. század folyamán a troyes-i, párizsi, normandiai kiadók egyazon anyagból merítettek, egyazon címetek alkalmazták a szerzők megjelölése nélkül. (A szerzők általában nyomdai dolgozók, másolók voltak, akiket az ismeretlenség homálya fed; az újraírásért vagy a fogalmazásért a vállalt munka arányában kaptak fizetést a nyomdásztól s az újraírás vagy fogalmazás a régi irodalmi hagyományokhoz tapadó szövegek alapján történt.) A kék könyvtár katalógusa nem más mint olyan címek és témák jegyzéke, amelyeket az „ollózó” könyvtárosok közönségük ízlésének figyelembevételével adtak ki; a legtöbb újrakiadás az almanachok területéről származott, ami e kiadványtípus nagy népszerűségére enged következtetni. Sajnos a kiadási számadatok hiányában nem áll módunkban a következtetéseket statisztikailag alátámasztani.

Ezeket a könyveket, amelyeket inkább felolvastak, semmint olvastak és amelyek magyarázva vagy sem, de alá voltak vetve a hangos olvasás és ismételtetés torzításainak, ezt a ponyvairodalmat nem lehet a tudós irodalmi szövegek esetében alkalmazott eljárással elemezni; akkor, amikor jogos Pascal egy Gondolatát, vagy Montesquieu egyik Perzsa levelét nagyító alá venni, itt inkább a témát és nem a szöveget kell tanulmányozni; csakis ezen a szinten lehetséges az interpretálás; a troyes-i könyvtárosok tárgyalta témák bizonyára azok, amelyek megfeleltek közönségük ízlésének. Csak ilyen óvatosan megállapított határon belül lehet felidézni a kék könyvek és hallgatóik-olvasóik tudatvilágát.²

A fő témák felsorolása sem könnyű vállalkozás: katalógusuk (a tartalom pontos elemzése érdekében az újrakiadások figyelmen kívül hagyásával) 400 címet tartalmaz. A címek műfaj szerinti értékelése is számot tarthat az érdeklődésre, de legalábbis megemlítendő: a legfontosabb csoportot a tündérmesék, a mitológiai elbeszélések (Gargantua, Till Eulenspiegel) alkotják; ezután következnek a vallásos olvasmányok, templomi énekek, szentek életrajzai, gyakorlati tanácsok; a harmadik helyen a nagyon sok almanach és néhány szakmunka áll; a sort a regények, a bohózatok, a burleszkek és a világi

² Magától értetődik, hogy a ponyvairodalom a népi kultúrának nem egyedüli szellemi tápláléka; nem is az egyetlen eszköz e kevésbé ismert kultúra megközelítésére: a társadalmi-kulturális összefüggéseket más úton is lehetne rekonstruálni, kezdve a vasárnapi prédikációkon, aminek szórványos nyomai máig fennmaradtak, folytatva a bírósági adatokkal, sőt a nyilvános szórakozásokat leíró politikai dokumentumokkal, mint pl. heregek érkezése, Te Deum-ok, körmenetek és fényes ünnepek. A kék könyvtár csakis úgy szerepel itt mint olyan különösen gazdag és összefüggő anyag, amely első sorban alkalmas a probléma megközelítésére.

énekek zárják be; ezek bizonyos mértékben az irodalmi népi művészetet képviselik. E négy csoport alkotja a katalógus háromnegyed részét. A fennmaradó rész olyan kevésbé népszerű témákat tárgyal mint pl. a nevelés, a városi szakmák panaszai, mitikus elbeszélések Franciaország történetéből. Érdekes lenne e különböző csoportok mélyebb elemzése, de ez túllépi e rövid előadás keretét; itt csak az általános következtetéseket vonhatjuk le.

Az első jellemvonás az egész anyag belső összefüggésének hiánya: míg a tudós kultúra alapját képező munkák megfelelnek a nyilvánvaló logikai követelményeknek (és ez egyaránt áll mind a teológusok szövegmagyarázataiban megvalósult egyensúlyra misztérium és értelem között, mind a XVIII. században uralomrajutott polgári kultúra racionális posztulátumaira), a kék könyvtár anyaga mélysegen diszparát: miután a régi — nagyjából középkori — hagyományok nem egy maradványát és réteget gyűjtötte egybe, nem ment keresztül azon a leszűrési folyamaton, amely jellemző a magas szintű kulturális „modellekre”. Ebből következik, hogy benne primitív hagiográfiai és a legmaróbb verses elbeszéléseket idéző antiklerikális vonások keverednek, vagy, hogy a legszigorúbb keresztény moralizálás és a teljesen erkölcstelen burleszk kicsapongások jól megférnek egymással.

Mégis rátapinthattunk néhány főtémára: ezek közül, mindent összevéve, háromat kell hangsúlyozni és elemezni. Elsősorban a túlvilágba való menekülést: a tündérmesékben, vagy Gargantua kalandjaiban megnyilvánuló pogány vagy (ha lehet ezt mondani) természeti csodás elem, az egész vallásos irodalomra jellemző isteni és sátáni csodatétel, a természetfölötti e három alakjának itt-ott való keveredése különösen a francia történeti mitológiában, az anyag közel kétharmadának a valószerűtlenség légkörét kölcsönzi. Mondhatnánk a tervszerű menekülés irodalma ez, különösen akkor, ha azt látjuk, hogy a szakmunkák igen ritkák és még az almanachok is csak igen kevés köznapri gyakorlati tanáccsal szolgálnak. A menekülés itt vezérmotívum, míg a kor tudós irodalmában egyszerűen csak költői fogás.

A második uralkodó vonás a természetfeletti. Aki csak olvasta Lucien Febvre-t, ismeri a természetnek és a természetfölöttinek még a XVII. században is fennálló összekeveredését. A Kék Könyvtárat kizárólag e zűrzavar jellemzi; nagyrésztében minden emberi erőt és értelmet meghaladó megnyilvánulásokat tartalmaz. Természetesen nemcsak az isteni vagy a sátáni beavatkozásról van itt szó, hanem a mágusok megszámlálhatatlan varázslatairól is, az asztrológiáról és az okkultizmusról, aminek bőven jut itt hely: Albertus Magnus, a Kis Albert és a minden területen tízével-százával megtalálható mágikus receptek . . . Míg a XVII. és XVIII. századi francia filozófiai mozgalom, Descartes-tól Mersenne-nen át Condillac-ig és Diderot-ig, egyetlen erőfeszítés volt a metafizika és fizika szétválasztására, a ponyvairodalom nem vesz részt ebben az erőfeszítésben, nincs vele semmi kapcsolata.

Végül, mint harmadik jellemvonás, ha egy másik, inkább irodalmi területen vizsgáljuk, ez a könyvanyag a burleszk jegyében született. Regények, párbeszédek, néhányoldalas színművek, világi énekek, mind mind erről tanúskodnak, épp úgy mint más jellegű történetek szórványos vonásai. A szakmai panaszok csikorgó realizmusa, a bűnügyi történetek és még a Haláltáncok is könnyű és mosoly között születnek, a vaskos és sikamlós tréfa s a legsötétebb sejtések között ingadoznak . . . Nyilvánvaló, hogy a francia tudós kultúrának is megvolt a maga burleszk korszaka: a XVII. század elején, Scarron, Cyrano de Bergerac és a kezdő Corneille idejében. De ez csak múló pillanat volt, mert

az 1660-as évek klasszikus reakciója ennek gátat vetett. Ez a Boileau és köre által kárhozottatott irodalmi műfaj legalább a troyes-i könyvkiadók halványkék fedelű könyvecskéiben élt tovább.

*

E néhány futólag vázolt vonás olyan tudatvilágot tár elénk, amely ebben a korban — XIV. Lajos és a francia felvilágosodás kora ez — mélységesen különbözik a felvilágosult tudósok és emberek szemléletétől.

Az emberábrázolást az asztrológiai naturalizmus igen régről örökölt fogalmi ihletik, és ezek terjednek abban a korban, amikor a Descartes-i gépmber megjelenése folytán már hitelüket veszítették a felvilágosult közönség előtt. Egyrészt a bőkezű természet négy alkati kategorizálást tesz lehetővé, s ezek a természet négy alkotó elemének felelnek meg: tűz és kolerikus alkat, föld és melankólia, víz és flegmatikus alkat... s mindezt, jól-rosszul, de mindenesetre elhatározó módon fogja át az égi testek befolyása: születésnap, a zodiákus hónap-jegye; ez teljesen a korabeli horoszkópok „művészete”, mely alapját képezi az alkatok tana, az asztrológia és a moralizáló fizionómia nehézkes kombinációjából megszülető homályos elmélkedéseknek...

Az együgyű antropomorfizmus által a természetes világ nagyrésztben ezen emberkép szerint alakul. A természet, amely csak kevésbé képezi megfigyelés és leírás tárgyát, egyformán szépnek tűnik, mező, fa, állat egyaránt emberi vonásokkal bír; kacagó mezők, de főként az állatok rendelkeznek kimondottan erkölcsi jellemmel; egy-egy fajta mindig egy-egy jellemvonás kifejezője (a róka azonos a ravaszsággal, a farkas a falánksággal); ez a jelenség egyrészt a verses elbeszéléseket, másrészt La Fontaine-t idézi (ez utóbbitől néhány mese megtalálható a kék könyvtár katalógusában). De mindez, végső soron, nagyon is kopott, mert hiányzik belőle az érdeklődés az új egzotikus világ iránt, amelyet a korabeli Európa éppen felfedezett és kezd kiaknázni; olyan időben, amikor a „gyarmati” utazásokról szóló elbeszélések egyre gyakoribbá válnak, amikor az utazók az első tengerentúli ritkaságok gyűjteményét állítják fel — melyek furorét keltenek a XVIII. században — a ponyvairodalom semmit sem érzékel az új dolgokból.

A társadalmi viszonyok ábrázolása sem kevésbé leegyszerűsített: de mégis van benne egy nem elhanyagolható törekvés a kompenzációra. Ahogyan a különböző műfajokhoz tartozó elbeszélésekből kitűnik, az alapvető megkülönböztetés az, amely a várost a faluval szembeállítja. A polgári életmód leírásával ugyan ritkán találkozunk, de a falusi élet dicsérete mind az almanachokban mind a Haláltáncban annál inkább megtalálható. Összegezve, és elsősorban ebben az értelemben kell szólunk a kompenzációról, a nem paraszti csoportok, kereskedők, papok, királyok, nemesek előszere-ttel jelennek meg sztereotip alakjukban: a pap a kolostorban lakmározik, a kereskedőt vagyona féltése tartja ébren. Csak a pásztorok és a falusiak folytatnak gondtalan és egészséges életmódot. Bizony ezek az ábrázolások nagyonis távol állnak mind a valóságtól, mind pedig a XVIII. századi francia filozófusok nyújtotta árnyalt elemzéstől.

Végül, ezt a „teremtést” uralva, egy mindenható isten mindenkire egyazon szigorú törvényt kényszerít; ennek a törvénynek a követelményei kevésbé egyeztethetők össze a már említett asztrológiai determinizmussal. A poklok szenvedése vár a legtöbb halandóra, ezt hangsúlyozzák unos-untalan

a Haláltáncok, az almanachok „morális” lapjai és a sok vallási irat. Egyébként ez a mindenütt jelenlevő isten, aki minden emberi cselekvést szemmel tart, és figyeli az emberi élet minden területét, aki inkább bíró, mint atya, ez az isten nem egyetlen csodálatos személyiség ebben a világban, amelynek különleges tulajdonságait nem szükséges bővebben elemezni.

Nagyjában-egészében ilyen tehát a ponyvairodalom tükrözte népi kultúra tudatvilága. — E rövid tanulmány keretében még két, e kultúrára jellemző vonásra kell rámutatnunk: a szó elemi értelmében egyáltalán nem eredeti, mert a régi kultúrmodellektől örökölt össze nem illő vonásokat csoportosít és terjeszt; és nem is jellegzetes abban az értelemben, hogy e könyveket nem a nép írta, hanem a nép számára íródtak. A kék könyvtár kiadóinak dolgozóit befolyásolta a tudós kultúra, s így nem tekinthetők a népi osztályok képviselőinek. Mégis: a nép számára írtak. Egyszóval ez a kultúra azért volt népi, mert a nép ebből merítette szellemi táplálékát.

*

Befejezésül még két megjegyzés szükséges ahhoz, hogy a francia népi kultúra végleg megtalálja helyét az Ancien Régime világában.

Egyrészt azt kell kiemelni, hogy ez a kultúra érintkezett a tudós kultúrával és nemcsak abban, ami több alkalommal kitűnt, hogy ti. a kék könyvtár kölcsönzött a tudós kultúrából (néhány közvetlen kölcsönzésre is rá kell mutatni, mint pl. Corneille színműveinek egy részére, az ezópusi mesékre, de különösen a lovagregényekben leírt középkori nemesi társadalom idealizált ábrázolására, amely ekkor terjedt el a nép körében, amikor e régi nemesség örökösei lemondanak a könyvekben dicsőített politikai, közigazgatási és katonai szerepükről), hanem abban a fordított értelemben is, hogy ez a népi irodalom egészen a XIX. század közepéig ihlette a „klasszikus” írókat, nevezetesen Nerval-t, Hugo-t és Flaubert-t, akik nem egyszer „ügyvédeivé” is szegődtek.

Másrészt az így kialakult népi kultúrát különbözőnek érezték a tudós kultúrától; ez utóbbi ui. az uralkodó osztályok örökrésze volt. Azt a felfelvillanó agresszivitást, amely bizonyos szövegekben a nemességgel és polgársággal szemben megnyilvánul, nehéz volna osztálytudatnak nevezni. De a külön tudat megjelenésére jogos itt rámutatni, mert igen mélyen átérzve távol tartja magát mindattól, ami az uralkodó osztályok irodalmát és művészetét jelenti. A külön tudat, ha nem is osztálytudat, de kétségkívül lépést jelent már az öntudatraébredés felé, amely a XVIII. században oly világosan megmutatkozik. Ebben a vonatkozásban csupán egy kutatási irányra kívánunk itt rámutatni: részleges magyarázatot lehetne így esetleg találni a XVII. és XVIII. századi népi mozgalmakra, vagy ugyanezen osztályoknak a katolicizmus iránti hűségére a francia forradalom alatt.

A tanulmány talán elérte célját akkor, ha sikerült érzékeltetnie az Ancien Régime alatti francia civilizáció e népi komponensének fontosságát.*

* A szerző, a művelődéstörténet neves francia kutatója, 1968 májusában az Eötvös Loránd Tudományegyetem meghívására rövid ideig Magyarországon tartózkodott. Ez alkalommal több szakmai eszmecsere-t folytatott és két nagyobb előadást tartott, az egyiket az egyetem bölcsészettudományi karán, a másikat a MTA Történettudományi Intézetében. Az itt közölt tanulmány az egyetemen tartott előadás vázlata. Az előadást kérdések és hozzászólások követték. A szerzőnek ezekre adott válaszai az alábbi — kutatói szemléletének és módszerének teljesebb megismerése, valamint eredményeinek értel-

mezése és értékelése szempontjából is figyelemre méltó — megállapításokat tartalmaztak:

Saját felfogása és a hozzá hasonló nézeteket alkalmazó francia kutatók jelentős részének szóhasználata szerint a civilizáció („civilisation”) a történelmi fejlődés lényegi tartalmát fejezi ki, magába foglalja egyebek közt az életmódot és annak meghatározó elemeit, kutatása alkalmas az élet egészének megvilágítására, tehát nem pusztán kiegészítés a történelmi teljesség („histoire totale”) bemutatására törekvő szintézisben, hanem annak gerince. A terminológia és egyben a szemlélet tisztázása érdekében megemlítette, hogy a kultúra („culture”) elnevezést, amely sokak szóhasználatában inkább személyi-individuális tartalmakat jelöl (személyes műveltségre vonatkoztatva, jelzőként például „homme cultivé” = művelt ember stb.), ő ez alkalommal mint társadalmi rétegek illetőleg csoportok („groupes sociaux”) műveltségi szintjének, főként tudatvilágának és ezen keresztül a civilizáció folyamataiban elért helyzetének kifejezésére használta.

Az ilyen módon felfogott „histoire totale”, az élet teljességének érzékeltetésére alkalmas művelődéstörténet, szemléleti és módszertani követelményei közül kiemelte a hosszabb történelmi időszakokban érvényesülő, meghatározónak minősülő struktúrák — mondjuk: alapvető viszonyok és mozgásformák — beható elemzésének fontosságát, egyúttal elhatárolva felfogását a strukturalizmustól, az ennek szemléleti és módszertani végkövetkeztetését érvényesíteni törekvő kutatási irányzatoktól, mint amelyekben éppen a történelem számára elsőrendű kérdés, a fejlődés problémája szorul háttérbe vagy esik el teljesen. A struktúrák belső szerkezetének és mozgásának vizsgálatánál kiemelte az emberitársadalmi tevékenység különböző oldalainak, szféráinak folytonos kölcsönhatását („interactions”) és az erre vonatkozó kutatások különös fontosságát az egyazon struktúrán belül mutatókó keresztmetszeti változatok és hosszsmetszeti változások, az utóbbiakat meghatározó sajátos körülmények („conjunctures”) pontos meghatározásában. Külön kitért a struktúra, illetőleg a különféle struktúrák felbomlásában, ennek előkészítésében és végbementében, újak létrejöttében szerepet játszó tényezők és kölcsönhatásaik szabatos elemzésének kiemelkedő fontosságára. Ezt a kérdéskört a világnézet („vision du monde”) lényeges változásainak egyes eseteivel — legfrissebb kutatásai nyomán egyebek közt a boszorkányságra vonatkozó nézetek és jogi eljárások XVII. századbeli változásaival — világítottotta meg közelebbről. (Az idézettpéldák alkalmasak arra is, hogy illusztrálják a struktúra-fogalom használatának sokoldalúságát a művelődéstörténet R. M. által képviselt felfogásában.)

A „népi” kultúra vizsgálatával kapcsolatban mindenekelett kiemelte a tárgy rendkívüli fontosságát, továbbá konkrét kutatásának a források természetében és az eddig kidolgozott metodikai eljárások fogyatékoságában gyökerező igen nagy nehézségeit. Éles határt vont a könnyebben megismerhető és részben ezért (részben tagadhatatlanul kiemelkedő jelentősége miatt) többet kutatott és alaposabban megvilágított tudós műveltség („culture savante”) és a sokkal nehezebben elérhető „culture populaire” közt. Hangsúlyozta, hogy az általa vizsgált korban az utóbbin belül is különbséget kell tenni a városi lakosság jóval frissebb és mozgékonyabb, tartalmában és formáiban korszerűbb művelődési formái és a falu általában — azonfelül még helyileg, országreszenkénti megoszlásában is — nehezekebb és elmaradottabb állapotai közt. Az egyes rétegek, csoportok műveltsége, gondolkodásvilága közt nincs ugyan merev, áthághatatlan válaszfal, de igenis vannak olyan hatalmas különbségek és eltérések, amelyek az eddigieknél jóval alaposabb vizsgálódást igényelnek. Ebben az összefüggésben utalt a szorosabban vett történettudomány és más társadalomtudományok, kivált a néprajz együttműködésének fontosságára. Hangsúlyozta, hogy a „népi” kultúra több elemből tevődik össze; ezek közt az általa vizsgált korban jelentős — noha nem egyedül, önmagukban meghatározó — szerepet játszanak előző korok tudós-papi kultúrájának hagyatékei. A könyvében és tanulmányában vizsgált összetevő, a „littérature de colportage” (mintegy a magyar ponyva) ugyancsak régebbi idők meghaladott „magas” műveltségének — a kor tudós műveltségéből nagyrészt vagy egészen kiszorult — elemeit közvetítette. Kétségkívül egyfajta kiadói vállalkozást, üzletet jelentett, amelynek közvetlen haszonélvezői a műnek többszöri újrakiadásában érdekeltté tett nyomdászok mellett kisvállalkozók voltak. Bár a művek kelendőse a művelődési igény növekedését jelezte, maguk a művek — tartalmuknál fogva — kevéssé voltak alkalmasak ennek az igénynek a kielégítésére: olvasóik érdeklődését és gondolkodását inkább visszafogták, egy már meghaladott szinten igyekeztek tartani vagy legalábbis objektíve ilyen irányban hatottak. Az irodalom a kiadási példányszámok alapján feltételezhető olvasókörnél szélesebb körben terjedt és hatott a mi fonóbeli és hasonló összejöveteleinkre emlékeztető találkozások révén, ahol a műveket hangosan felolvasták. A műfaj viszonylag tartós életű volt, terjedésének talaját voltaképpen csak a társadalmi viszonyok gyökeres átalakulása szüntette meg, noha — mint ismeretes — az új társa-

dalmi viszonyok közt új (műfajukban és tartalmukban egészen más, ám a művelődési szint emelése szempontjából lényegileg azonosan vagy közel azonosan negatív értelmű-hatású) meghaladott ismereti-gondolati elemeket közvetítő kiadványi és közlési típusok alakultak ki.

Az ilyen és hasonló kutatásokban a vonzó éppen az, hogy — noha csak egy oldalról — segítenek felderíteni a szélesebb néprétegek adott korbeli ismeretanyagát, ízlését, gondolkodásmódját; megvilágítják — legalábbis egy vonatkozásban — a módokat, amelyekkel ezt a könyvnyomtatás és az ismeretszerzési technika fellendülésének korában, a „fény századainak” küszöbén és folyamán egy már meghaladott szinten lehetett visszatartani; ezáltal közvetve segítenek jobban megismerni, értékelni azt a nagy és nehéz küzdelmet, amelyet a nép szélesebb rétegeinek a feudális osztálytársadalom viszonyai közt, annak bomlási periódusában is folytatniuk kellett, nem csupán gazdasági-társadalmi-politikai, hanem kulturális értelemben vett felemelkedésükért, szabadulásukért.

Befejezésül az előadó ismételten hangsúlyozta, hogy a népi kultúra fontos problémakörét csak a rendelkezésre álló, viszonylag szűkös és fogyatékos forrásanyag igen alapos kritikai elemzése, komplex módszer alkalmazása útján lehet felderíteni. Ezt a munkát a rokontudományokkal kiépítendő együttműködés előmozdíthatja.

Elekes Lajos

A művelődéstörténet kérdéseiről*

ELEKES LAJOS:

A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben

Mint hogy a vizsgált területen nemcsak tartalmi, hanem szóhasználati kérdésekben sincs egység, ilyen természetű félreértések elkerülése és saját álláspontunk szabatos körülhatárolása érdekében szükséges mindjárt előljáróban tisztázni, mit értünk történelmi szintézisen és mit értünk a műveltség, művelődés, kultúra fogalmán. Hangsúlyozzuk, megítélésünk szerint mindkét kérdés — inkább kérdéskör — beható tartalmi elemzést, ennek nyomán és sokoldalú (híhetőleg huzamosabb ideig eltartó) eszmecsere alapján minden lényeges mozzanatot felölelő, átfogó összegezést kíván. Ilyenre most nem vállalkozhatunk. Mindössze néhány olyan vonásra óhajtjuk felhívni a figyelmet, amelyeknek körültekintő számbavételét elengedhetetlennek véljük a most előttünk álló feladat: Magyarország története új összefoglalása helyes megközelítésének és az adott keretek közt lehetséges optimális megoldásának szempontjából.

1. *Szintézisen* az adott összefüggésben a történelmi folyamat egészének olyan egységes, összefüggő, lényegi teljességre törekvő előadását értjük, amely

a) nagy tárgyalási egységeiben (korszakolásában) a történelmi folyamat lényegi, minőségi változásait a marxista periodizálás elveinek megfelelő módon — folyamatosság és megszakíthatóság dialektikus egységében — mutatja be; ezen belül

b) a fejlődés-haladás alapvető tényeit, mindenkori fő irányait állítja a vizsgálandó középpontjába;

c) ezek tendenciálisan törvényszerű érvényesülésének konkrét menetét lehető teljességig életszerűen, ilyen értelemben is valóságghűen, vagyis ellentmondásos voltakban, az őket keresztvező egyéb tendenciákkal együtt, a kölcsönhatások teljes bonyolultságát érzékeltetve, és mindezt nem csupán elvont általánosításokban, hanem emberi-társadalmi tevékenységben, konkrétan a történelemben, a tényekben megmutatva;

d) kiemelve a lényeges és meghatározó momentumokat, egyben érzékelteti az emberi-társadalmi tevékenység bonyolult sokoldalúságát, különböző szféráinak állandó egymásra hatását és (többé-kevésbé) együttes fejlődését;

e) nem csupán a nagy periodizációs egységek egymásutánjával, hanem azokon belül a tárgyalás módjával is lehetőségig érzékelteti az időrend fontosságát, nem önmagában ezt, hanem a történések belső logikájának (kauzális, szerkezeti összefüggéseiknek, mozgásirányt és ütemet meghatározó kölcsönkapcsolataiknak) időrendileg is meghatározható bemutatását tartván elsőrendű feladatának;

f) ennek céljából az ábrázolás, a megértetés lehető teljességének érdekében és attól meghatározott módon, mértékben változtatja az előadás, tárgyalás vertikális és horizontális síkjait, vagyis az egészében a fejlődés menetét kifejező és így az időrenddel nagyjában egybeeső tárgyalási mód mellett esetenként — így egy nagyobb periodizációs egység egészéről, esetenként (ahol a vizsgált tárgy természete, a jobb megértés szempontja így kívánja) azon belül egyes részkérdésekről — keresztmetszeti áttekintést is ad. Ilyen keresztmetszetinek mondható áttekintés a tárgyalás több pontján kínálkozik, sőt szükséges. Például a gazdaság valamely fejlődési szintjének, a társadalom meghatározott időbeli osztály- és rétegstruktúrájának, az állami intézmények adott korbeli jellegének és működésének összefoglaló előadásakor stb. Ha ez a fentebbi kívánalmakkal együtt, azoknak alárendelve jelentkezik, nem idézheti fel sem a sematizmus, sem a „szociologizálás” ilyen vonatkozásban nem egyszer említett veszélyeit.

NB. Ismételtlen hangsúlyozni kívánjuk, hogy a mondottakkal nem szándékozunk kimeríteni a korszerű marxista történelmi szintézis ismérveinek, követelményrendszerének tág problematikáját. Néhány olyan vonását emeltük ki, amelynek — túl

* A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyarország története I—X. c. összefoglaló mű Szerkesztőbizottsága 1969. ápr. 21-én vitát rendezett a művelődéstörténet kérdéseiről. Az alábbiakban közreadjuk a vita referátumait, és ismertetjük a hozzászólásokat.

általánosabb jelentőségén — számottevő szerepe lehet közelebbi tárgyunk megítélése szempontjából is.

2. *Kultúra*, művelődés, műveltség fogalmainkat a marxista tudományosságban eddig felmerült legtágabb értelmezésben kívánjuk használni. Tehát nem abban az elterjedt, de megítélésünk szerint túlságosan szűkkörű felfogásban, amely szerint a kultúra (műveltség) a tudományos ismeretek és a művészeti alkotásokban való gyönyörködés — azok ismeretének, élvezetének, értékelésének műveleteiben szerzett jártasság — valamely ötvözete vagy egyszerű együttese volna, ilyen alapon lehetne vizsgálni és értelmezni. Azt tartjuk, hogy a kultúrának ezek a közvetlenül szembeszökő, éppen ezért hagyományosan vizsgált területei igen fontosak a kultúra egészének átfogó ismertetésében is, kivált ha nem csupán elsajátításukat, hanem létrejöttük körülményeit is kellően megvilágítjuk. Természetesen vizsgálhatók és ábrázolhatók külön-külön önmagukban vagy pusztá egymásmelléikiségükben (elvégre mindegyik önálló tudomány vagy tudományág kutatási területe), a kultúra egészének és alapvető vonásainak megismerése érdekében azonban kívánatos nem ilyen, hanem ennél mélyebbre tekintő: közös vonásait, alapjaikat, a társadalom mozgásában és közelebbiről a társadalmi tudat különféle kategóriáinak együttes mozgásában rejlő gyökereiket, indítékaikat kitapintó és lehetőségig előtérbe állító vizsgálatuk. Amin nyilván nem valami szellemtörténeti értelmezésben felfogott közös ismérvek (korszellem stb.) keresését értjük, nem is a tudatjelenségek keletkezésének és funkciójának társadalmi meghatározottságáról, alap-felépítmény kölcsönhatásáról formált marxista koncepció vulgáris torzításából aulódo mechanikus levezetést és visszavezetést, hanem a hatásmechanizmus teljességének a marxista koncepció lényegét kifejező, annak dialektikus alapkövetelményeit következetesen érvényesítő vizsgálódás és ábrázolási mód szükségességét. Jól tudjuk, hogy ezen a ponton szembe kell néznünk a társadalmi tudat fogalomkörének számos tisztázatlan vagy alig tisztázott problémájával, az ezek teljesebb megvilágításához szükséges, minden vonatkozásban valóban komplex — több tudomány szempontjait és kutatási módszereit (nem csupán eredményeiket) együtt, egymásra vetítve érvényesítő — vizsgálódások igen nagy, ezidőszerint számunkra csaknem leküzdhetetlen nehézségeivel. De úgy véljük, témaállításunk szabotossága, célkitűzésünk tudományossága érdekében ezt akkor is vállalnunk kell, ha joggal tarthatunk attól, hogy ilyen irányban tett vagy teendő lépéseink egyelőre csak felettébb korlátozott, bizonytalan, kezdetleges eredményekre vezethetnek. (Csupán terminológiai zavarok elkerülése végett jegyezzük meg, hogy a „civilizáció” megjelölést, amelyet egyes nyugati irányzatok a kultúrával azonos értelemben, mások azzal — mint szellemi műveltséget és erkölcsi magatartást kifejező fogalommal — élesen szembefordítva: anyagi műveltség és ennek intézményes biztosítékai értelmében használnak, okfejtésünkben azért mellőzzük, mert a marxista tudományosságban meghatározott, mindenesetre korhoz kötött jelentése van. Ebben a felfogásban csak az osztálytársadalmak kialakulását, illetőleg a városiasodás megindulását követően létrejött művelődési viszonyokat érthetjük rajta. A kultúra viszont felfogásunk szerint alapjaiban egyidős az emberi társadalommal és mindvégig követi annak fejlődését. A civilizáció fentebb jelzett marxista értelmezéséhez viszonyítva csupán az ún. „magas” kultúrák tekinthetők nagyjából egyidejű történelmi képzőlményeknek. Mellékesen érintjük, hogy a kérdéskörnek ez a korántsem pusztán terminológiai vetülete önmagában is külön, alapos vizsgálódást igényelne. — Megemlítjük még, hogy műveltség, művelődés, kultúra kifejezéseink mind a köznyelvi, mind a tudományos szóhasználatban nagyjából azonos értelmezésben fordulnak ugyan elő, de nem egy vonatkozásban különbségek is érzékelhetők köztük. A különbségtétel formáinak elősorolását, jogosultságuk elemzését ez alkalommal szintén mellőznünk kell.)

Ha a kultúra fogalmát a *lehető* legtágabban óhajtjuk értelmezni (amint erre egyes nem-marxista indítású, de szándékaikban és eredményeikben figyelmet és megbecsülést érdemlő polgári irányzatok, például a francia szintézis-elmélet hívei és követői részéről kísérlet történt), akkor tulajdonképpen bele kell foglalnunk a történelem egész menetének minden számottevő eredményét, vagyis az egész hosszú utat, amelyet az emberiség — egyén és társadalom — az emberreválástól napjainkig megtett, a felemelkedésért folytatott küzdelmek valamennyi lényeges eredményét és természetesen az elérésük közben leküzdött akadályokat, nehézségeket, végső soron tehát mindent vagy csaknem mindent, amit a korszerű történelmi szintézis *egésze* felölel. Bármennyire rokonszenves legyen a művelődéstörténet ilyen koncepciója, úgy véljük, nem számol kellőképpen azokkal a kívánalmakkal és lehetőségekkel, amelyeket a történelmi kutatások jelenlegi helyzete s még sokkal inkább: a társadalmi szükséglet, az eleven történelem állít a történelmi folyamat szintézisére törekvő ábrázolás elé. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tényt, hogy az eddigi történelem jórészt osztályharcok története; hogy még az a küzdelem is,

amelyet az emberiség fennmaradásának és fejlődésének lehetőségei biztosításáért a természettel folytatott, mindenkor társadalmi viszonyok — osztálytársadalmakban osztályviszonyok, osztályharc — közvetítésével ment végbe és ezek által meghatározott körülmények közt érte el eredményeit. Amiből egyfelől az következik, hogy a fejlődés átfogó ábrázolásában — jelen körülményeink közt és még jóideig — elsőbbség illeti az osztályviszonyok és az osztályharcok történetét, másfelől az is, hogy a művelődés folyamatait, bármilyen tágan értelmezzük a fogalom körét, a fejlődés tényleges menetének megfelelően ilyen összefüggésben: a társadalmi viszonyok (osztálytársadalomban mindenekelőtt az osztályviszonyok és az osztályharc, az ezek által meghatározott feltételek) függvényeként és eredőjeként kell értelmeznünk és ábrázolnunk. *A művelődéstörténet mindent magába olvasztó, parttalanná tágított koncepcióját tehát nem tehetjük magunkévá.* Az más dolog, hogy az eddignél jóval nagyobb figyelmet kell fordítanunk mind menetének, mind eredményeinek ábrázolására, arra a folyamatra, amelyet Lenin nyomán a kultúra felhalmozásának nevezhetünk. Ilyen értelemben a történelmi fejlődés folyamatának vizsgálatán belül különös gonddal kell figyelemmel kísérnünk — mint a műveltség, kultúra felhalmozási folyamatának megítélésünk szerint kiemelkedően fontos részeit — legalábbis a következő területeket:

a) általánosságban szólva: a társadalmi tudat valamennyi, történelmi közelítésben (a hozzáférhető adatok alapján) hitelesen rekonstruálható kategóriája, közelebbről:

b) a társadalmi (történelmi) pszichológia eddig kevésbé feltárt, szabatosan fogalmilag sem meghatározott területéről mindaz, ami a materialista szociológia és lélektan tudományos eszközeivel történelmi forrásbázison kimutatható a társadalom egészére — differenciált társadalmakban a társadalom alapvető osztályaira, továbbá kisebb csoportjegységeire — mint a gondolkodásmód, a gondolatok közlési módja (főként a nyelv), a világkép és világnézet, az emberekhez — egyénekhez és csoportokhoz, továbbá a társadalom egészéhez — és a dolgokhoz (közvetlen környezethez és tágan értett „világ”-hoz) való viszonyulási mód *meghatározó* jegye. (Nem kell hangsúlyozni, ezen a ponton különösen akuttá válhat a szellemtörténettel való érintkezésnek, esetleg átsiklásnak az egész művelődéstörténetet fenyegető veszélye. Az idevágó kutatásokat egyebek közt azért is el kell végezni, hogy ne maradjon behatolási felület a vizsgálálandó jelenségek nem-marxista értelmezésére);

c) az előbbivel összhangban és a társadalmi struktúra alapvető szempontjaiból kiindulva behatóan szükséges vizsgálni az életmód, az ún. kiskörös kapcsolatok, a szokások és erkölcsök adatszerűen vizsgálható fő vonásait, a mindezekkel kapcsolatosan megfigyelhető érzelmi töltést, ennek hatását a cselekvés területein (amennyiben mindez nem csupán szociológiai visszavetítés, hanem történelmileg forrásosan kimutatható);

d) az ismeretek elért szintjét és fejlődésük, gyarapodásuk ütemét és irányát a legtágabb értelemben, tehát a kor szintjén tudományos értékű (többé-kevésbé valóságghú vagy akkor annak tekintett) ismeretek szférájától a babonáig és téves ismeretekig, amennyiben az utóbbiak szélesebb rétegek ismeretvilágára és gondolkodásmódjára jellemzőnek minősíthetők. A lehetőségig differenciáltan kell bemutatni különböző csoportok, rétegek ismereti viszonyait, kiemelve a tudományosan újat, a korra jellemzőt, az ismeretek körében a valóságghú közelebb állót és így előremutatót, nem hanyagolva el annak hiteles ábrázolását, amihez képest az új ismeret gyarapodást jelent. Általában is, e vonatkozásban különösen érdemes behatóan foglalkozni egyfelől a tudományok kialakulásával és fejlődésével, másrészt eredményeik terjedésének és felhasználásának mechanizmusával, végül tágabban az ismeretek hagyományozásának, átadásának és átvételének, esetleges újraértelmezésének problémáival a nevelés-iskolázás rendjében és azon kívül más hatásmechanizmusok útján;

e) a művészetek fejlődését különös tekintettel alkotó és közönség kapcsolatára, a művészi kifejezésnek a valóság megismerésében illetőleg az izlés és tágabban a gondolkodás fejlődésében betöltött szerepére. A magas műveltség körébe utalható formákon kívül figyelemmel kell lenni a művészi kifejezésnek a (többnyire) néprajz tárgykerében számontartott formáira és a kettő közt esetenként kimutatható kölcsönkapcsolatokra;

f) különös gonddal kell vizsgálni a gondolati rendszerek, ideológiai fejlődését, tekintettel osztálykötöttségükre, ezen túl azonban esetenként osztályokon belül kimutatható eltéréseikre és osztályok közt kimutatható megegyezéseikre. E körben kiemelkedők a politikai eszmék, a világkép és világnézet, az értékrend (nem az értékmeletnek megfelelő, hanem marxista értelemezésben felfogott „érték”: a fejlődés által létrehozott, a haladás irányába mutató eredmény, anyagi vagy szellemi teljesítmény és az erről a kor valamint az utókor által kialakított elképzelés) tárgyköre. Mindezeknél, kivált az utóbbi területen éles polémia a tények nem-marxista, főként szellemtörténelmi és kultúr-körös értelmezéseivel szemben;

g) a kultúra felépítményi és nem-felépítményi jellegű összetevői, a közöttük levő viszony problémája. A nem-felépítményi jellegű elemek körében különösen a nyelv szerepe; köznyelv és irodalmi, illetőleg szaknyelv viszonya (tekintettel az ismeretek, a művészetek, a gondolkodás fejlődésére és az átadás-elsajátítás kérdéskörére);

h) az ún. anyagi kultúra problémaköre, számításba véve aényt, hogy ennek jelentős része a termelési folyamat ábrázolásánál kerül tárgyalásra (munkaeszközök, általában a technikai fejlődés javarésze) illetőleg az életmód konkrét ábrázolásánál (lakás, öltözködés, táplálkozás) — és tekintettel a nem egyértelműen tisztázott problémára, mennyiben tekintendő mindez a kultúra részének, mennyiben a fejlődés egésze által létrehozott anyagi feltételének. Előzetes, további kutatásokkal ellenőrzendő megítélésünk szerint a kétféle közelítés összhangba hozatala volna a feladat, azt mutatva meg, hogy az ún. anyagi kultúra és a termékeivel való bányi tudás miképpen válik a kultúra részévé és további fejlődésének nem csupán feltételévé, hanem egyben serkentőjévé;

i) végül kiemelkedő gondal kell tanulmányozni a kultúra felhalmozásának folyamatát, ennek koronként társadalmilag meghatározott lehetőségeit és működési mechanizmusát. Mint az ismeretek elsajátítása és fejlesztése vonatkozásában utaltunk rá, a kultúra egészét illetően is tanulmányozni kell a hagyomány, az átadás, az átvétel és főképpen az aktív elsajátítás mozzanatait, az ezt illetőleg a továbbfejlesztést (a meghaladást és a meghaladva-megőrzést) szolgáló társadalmi viszonyokat és ezek intézményesedésének folyamatait.

A vizsgálódások gerincét a kultúra felhalmozásának az aktív elsajátítás és a meghaladva-megőrzés dialektikus rendjében értelmezendő folyamata alkotja. Az új, amely a saját történelmét, világában elfoglalt helyét egyre inkább, egyre tudatosabban formálni képes ember kultúrájához vezet.

3. *Művelődéstörténeti, kultúrtörténeti részek a korszerű szintézisben* számottevő súlyt, számottevő helyet kell, hogy kapjanak. Elhelyezésük kétféleképpen képzelhető: beolvasztva a tárgyalás menetébe és periodizációs egységekhez csatlakozó külön összefoglalás keretében. Megítélésünk szerint önmagában egyik megoldás sem kielégítő. Az ezidőszerint viszonylag leginkább megfelelőnek ígérkező megoldást a két eljárás kombinálása kínálja, nagyjából a következő elképzelések figyelembe vételével:

a) a tárgyalás összefüggő menetében kívánatos tárgyalni a művelődés (a fogalma alá foglalható területek) mindazon részkérdéseit, amelyeknek a fejlődés egésze szempontjából jelentős, az adott konkrét összefüggésben meghatározó vagy releváns szerepük van — éspedig mindegyik részt a megfelelő összefüggésben, a tárgyalásnak azon a pontján, ahol a vizsgált tény releváns szerepe leginkább inkolja. Így a munkaeszközök fejlődését (annak fontosabb tényeit) a termelési folyamat ábrázolásánál, az anyagi műveltség egyéb összetevőit (a szélesebb körben elterjedt ismeretek, hiedelmek jellemzésével együtt) az életmódok lehetőleg árnyalt bemutatásánál, az ideológiákat az osztályharok és politikai küzdelmek, illetőleg a megfelelő intézmények tárgyalásával összefüggésben stb. Egyöntetűen — kortól, körülményektől függetlenül — alkalmazható szabványt nem ajánlhatunk; megítélésünk szerint a tárgyalás konkrét módját, helyét és arányait mindenkor éppen a tárgyalat viszonyok sajátosságai, a vizsgált jelenségeknek ezekhez és a fejlődés egészéhez mért relatív súlya határozza meg (nem szólva itt az olyan átfogó érvényű követelményekről, amelyek eleve következnek a marxista történetfelfogás alapjaiból, például az ideológiák szerepéről nagy általánosságban stb.). Ami ebben a tárgyalásmódban némi nehézséget okozhat, az a „magas” műveltség — tudomány és művészet — kialakulása és fejlődése; ez a nehézség a fentiek értelmében úgy hidalható át, ha kialakítóinak és hordozóinak osztályhelyzetéből, tevékenységüknek a fejlődés akkori menetében betöltött szerepéből, funkciójából indulunk ki. További nehézséget okozhat a műveltség legátfogóbb, leginkább alapvető jellegzetességeinek marxista igényeket kielégítő ábrázolása és ennek megfelelő elhelyezése. Ezek a művelődéstörténet legizgalmasabb, eddig legkevésbé tisztázott, egyben a szellemtörténeti értelmezéssel szemben a legkritikusabb állásfoglalást igénylő problémái. Nézetünk szerint nem vezet eredményre annak a szellemtörténészek által felismert, de hibásan ábrázolt és tévesen értelmezett ténynek a tárgyalása, hogy vannak a művelődésnek olyan — olykor meghatározó jelentőségű — elemei, amelyek jellemzőnek tekinthetők egy nagyobb időszakon át a társadalom egészére (lényegileg minden egyedére), mint például a középkorban az istenhit és a vallásosság valamiféle formája; nem vezet eredményre az sem, ha az ilyen — nagy általánosságban jellemzőnek minősülő — vonások konkrét elemzését mellőzve, nem fedjük fel tartalmi ellentmondásosságukat, ami végső soron az osztálytársadalmak szerkezeti adottságaiból és mozgási módjából következik és azt juttatja kifejezésre — noha nem egyszer igen rejtett, lappangó formában, késő utókorai szemlélő számára nehezen

érthető módon. Előbbi példánkhoz igazodva utalhatunk az eretnekek vallásosságára és annak evilági követelésekhez kapcsolódó fogalomhasználatára, aminek valóságos — a hivatalos egyház és az uralkodó osztály fogalomhasználatától eltérő, sőt azzal élesen szembe forduló — jelentőségét csak igen aprólékos, alapos elemzés világíthatja meg. Úgy véljük, a műveltség átfogó vonásainak és a bennük olykor nyíltan, olykor lappangva meghúzódó ellentmondásoknak a bemutatására sor kerülhet az ideológiák és a világnézet (az osztályviszonyok és osztályharcok) tárgyalása során, esetleg az összefüggő előadás más pontján is. De feltétlenül szükséges van külön tárgyalásukra a kor művelődési viszonyainak alapvető jellegzetességeiként. Ez már a külön összefoglaló művelődéstörténeti fejezetek tárgya lehet és — megítélésünk szerint — kell, hogy legyen.

b) *Külön művelődéstörténeti összefoglalás* kívánkozik az előbbieket értelmében minden nagyobb periodizációs egység mellé, éspedig — alább érintendő okokból — inkább annak végére, mintegy lezárásául. (Kérdés, mit értsünk itt „nagyobb” periodizációs egységen. Túláságon egyszerű volna, és aligha lenne kielégítő az a válasz, hogy vegyük azt azonosnak a formációval, amelyben az alapvető gazdasági-társadalmi összefüggések lényegileg azonosak. Talán közelebb kerülünk a helyes megoldáshoz, ha a formáció változásait tekintetbe véve, a „nagyobb” egységet a formáción belüli alperiódussal azonosítjuk. Elképzelhető azonban, hogy ennél is árnyaltabb értelmezésre van szükség, tekintettel egyebek közt a kultúra különböző elemeinek viszonylagos önállóságára, egyes elemeinek különösen tartós megmaradására, másoknak viszonylag gyors — az alap változásait többé-kevésbé pontosan követő és kifejező — mozgására. Az „egység” időhatárainak kijelölésénél irányadónak látszik — mindenesetre viszonylag könnyebben megfogható — az uralkodó ideológiák, eszmeáramlatok, az uralkodó jog és erkölcs, a „magas” művészeteknél a fő stílusok, mindazok érintkezései és ellentmondásai, továbbá, már amennyire egyáltalán megragadható, az ún. társadalmi pszichológia körébe vonható viselkedési-magatartási normák vizsgálata. Mindez együtt, összhangba hozva a bázisban, illetőleg az anyagi műveltség területén végbemenő és a fejlődés szakaszosságát közelebbről mutató változásokkal, nagyjából alkalmas lehet a megfelelő időhatárok kitapogtatására. Hangsúlyozzuk, ezek csak nagyban-egészenben fognak egybeesni a fejlődés egészének periodizációs egységeivel, ezért a tárgyalásban — az időegység elvének lehető megtartása mellett — némi eltérést is el kell tűnni. Így az érett feudalizmus ideológiáinak vagy művészetének egyes elemei tovább élnek illetőleg új erőre kapnak a fejlődés későbbi szakaszában, a táblabírói gondolkodás vagy a századvégi kispolgári ízlés egyes elemei napjainkig élnek stb. Ilyenféle tények nem adnak okot a periodizálás alapelveinek feladására vagy megkerülésére.

Egyszerűség kedvéért azzal az esettel számolva, amidőn a művelődéstörténeti összefoglalás egy a fejlődés egésze szempontjából periodizációs egységnek (alperiódusnak, fejlődési szakasznak) a viszonyait tárgyalja, két fő feladatát a következőkben látjuk:

I. Röviden tekintse át a tárgyalt időszak tágan értett művelődésének fő eredményeit és jellegzetes vonásait. Emelje ki az átfogóan jellemző vonásokat, ideértve a világnézet és világnézet változásait, a tudomány és művészet fő irányait és eredményeit, az erkölcs és a magatartás társadalmilag meghatározott normáit, a konkrét életviszonyokat, mindezek egységét és ellentmondásosságát. Emelje ki az újat, amit a tárgyalt kor az előzőekhez képest a művelődés bármely lényeges területén hozott. Jelezze a művelődési szintet, amelyről a további fejlődés elindulhatott és a megindult (de még ki nem fejlődött) tendenciákat is, amelyek ahhoz átvezetnek.

II. Foglalja össze, mi az, amit a tárgyalt kor a kultúra felhalmozásának folyamatában adott, és mi az, ami ebből a későbbi korok — végső soron napjaink — kulturális fejlődésének alapja, előzménye gyanánt kiemelkedő figyelmet érdemel. (Ennek megvilágítása során természetesen ki lehet és kell mutatnia, mi az, ami a tárgyalt kor műveltségéből a korról, annak viszonyaival együtt elenyészett, elpusztult vagy túlhaladottá vált.) Egészében: szolgáltasson olyan építő köveket, amelyekből rekonstruálható a kultúra felhalmozásának folyamata — a maga teljes jelentőségében és ellentmondásosságában.*

* Ez a témavázlat a művelődéstörténeti vita korábbi ütemezésének megfelelően 1968 őszén készült. A szöveget készítette, Elek Lajos 1968. november 8-án megtárgyalta a budapesti Bölcsészettudományi Kar három másik professzorával. A megbeszélés résztvevői: Balogh Sándor, Sinkovics István és Székely György a bemutatott szöveget elfogadták vitaindítóként. Kiegészítése illetőleg pontosbitása céljából a következőkre hívták fel a figyelmet:

1. A kultúra fogalmának tisztázása kulcsfontosságú feladat, teljes értékű megoldásához még sok a tennivaló. Ma a fogalom szűkítő értelmezése látszik nagyobb veszélynek, legalábbis a nálunk elterjedt szóhasználat és gyakorlat szerint. A túláságon tág értelmezés veszélye itt inkább csak elméletileg áll fent. Helyes, ha a fogalom a szellemi és

4. *A mondottak illusztrálására példákkal szolgálhatnak* a következő konkrétabb téma-
vázlatok illetőleg kérdésfelvetések: **

SZÉKELY GYÖRGY:

Művelődési viszonyok a XII-XIII. század fordulóján

Itt az árpádkori művelődésnek csupán egy szegmentumát vehetjük vizsgálódás alá. A világi uralkodó osztály kibontakozása életvitelének fejlődésén is lemérhető, az utóbbi ényyiben az osztály ábrázolásától a tárgyalásban alig elválasztható. Az udvari élet fényűzése a XII. század végén már nem szorítkozott az emelkedő pénzjövdelemmel rendelkező királyra, hanem beletartozott nagyúri környezetének pompája is. III. Béla felesége a kereszteshadjáraton levő német császárnak drága szőnyegekből és skarlátposztóból emelt sátrat, benne faragott elefántcsont trónszéket és finomművű ágyat ajándékozott. II. András ezüstmölcsöt, ezüst fürdőkádát, arany láncokat és ékszereket, bársony-, selyem-, finomposztó-ruhákat adott férjhezmenő Erzsébet leányának. Ezeket a példákat mind a dinasztikus kapcsolatok politikai történetében, mind a művelődéstörténeti részben elhelyezhetjük. A gazdagodás azonban szélesebb körben mérhető le a település, lakás, viselet fejlődésén. A fegyverek is megkülönböztették a társadalom egyes rétegeit. A drága páncélt csak főurak vásárolhatták. Az északi területek egyéb kiváltságos elemei csak 4–6 család költségén szerezhettek be ilyen felszerelést. A sisak, kétélű kard, lándzsa, pajzs, a költséges hadiló tartoztak immár a feudális urak katonai felszereléséhez. Mindez egy réteg vagyonosságát is érzékelteti — éppúgy mint ékszerei: gyűrűk, fülbevalók —, de tárgyalhatók az államszervezet hadügyi részében is. A fejlődés a háztartási eszközökön is lemérhető. Holl Imre budavári kutatási eredményei mellett vidéki múzeumok anyaga is mutatja, hogy változatosabbá váltak a hazai háziipari és kézműves (mesterjegyes), mázatlan (fehér, szürke, vörösésbarna) cserépedények; rajtuk kívül a XIII. században megjelentek a külföldi edények, pl. ausztriai szürke és grafitos áruk. Egy ízben már mázas edény is felbukkant. Mindez mint háziipar, kézművesség a termelés szférájában, mint import a kezdődő gazdasági forgalom kérdéskörében tárgyalható a gazdaságtörténeti részben. Más aspektusa azonban a külön művelődéstörténeti összefoglalásba kívánkozik, már amennyiben az életmód javulására mutat a társadalom vezető köreiben. Mégis sok keleti vonás maradt életünkben, vadászatok és nyilazás élénkítették napjaikat. A XII—XIII. századi urak csak a telet töltötték viszonylag kezdetleges házukban, nihelyt lehetett, mezei sátrukban éltek. Az adatok ugyanakkor arra mutatnak, hogy a nyugati lovagok életmódjának követése már a XII. századra is jellemző. A berendezések tökéletesedése, az öltözködés gazdagodása kellő alapot az előkelők iparos szolgálban nyert. Nyilvánvaló, hogy ezekről említést elsősorban a társadalomtörténeti tárgyalás kíván. A XII. században Margit asszonynak egy liber és családja szőnyegszövésével adózott; Fulcumarus comes számára olyan rabnői készítették a posztót, akiket *ad textrinum opus* rendelt; Froa asszonynak pedig takács jobbágjai voltak. Ennek az úri életmódra való hatása a művelődéstörténeti összefoglalásba kerülhet. Ful-

anyagi javak összességét értjük. De konkrét tárgyalásánál elsősorban gyakorlati okokból súlyozni, válogatni, szűkíteni kell. Megfontolandó, nem volna-e helyes a tárgyalásban kiemelni a következő kérdésköröket: a) ideológia, világkép, b) erkölcs, szokás, c) kultúra és kultúrpolitika összefüggései a kibontakozás folyamatában, d) az értelmiség kialakulása és szerepe (Balogh S.).

2. Még kell vizsgálni a forrásos bázis problémáit. Be kell mutatni az írásheliség fejlődését és az írástudók szerepét. Tanulmányozni kell a párhuzamokat és a kölcsönhatásokat, különösen a többnemzetiségű ország kulturális fejlődésbeli sajátosságai szempontjából. Tisztázni kell az átmeneti korok jellegzetességeit a kultúra fejlődése (a régebbi formációk maradványainak továbbélése, másrészt a fejlődés megelőzésének látszó előretumató elemek) oldaláról. Elemezni kell a kultúra alkotóinak problémáit a társadalmi igény, szükséglet, az osztályviszonyok meghatározó szerepe felől (Sinkovics I.).

3. Példákon ajánlatos bemutatni a tárgyalt elvek alkalmazását. Egyes területeken, így a társadalompszichológia fozalomkörében további tisztázó vizsgálódások kívánatosak, különös tekintettel a társadalom osztályszerkezetére. A „bánni tudás” körében különös gondallal kell megvilágítani a találmányok alkalmazásának, újabb korokban a szakirodalom felhasználásának kérdéseit. Be kell mutatni az oktatási intézmények fejlődését. Ügyelni kell a forrásanyag fokozatos bővülésére és felhasználásának különböző lehetőségeire, például a speirodalom vonatkozásában. Gondot kell fordítani az új és az elmúló elemek keveredésére, harcára, egyebek közt a periodizáció szempontjából is. Törekedni kell a rejtett összefüggések, lappangó tényezők, valóságos funkciók feltárására: betekinteni az adatok mögé (Székely Gy.).

A megszervezés résztvevői egyetértettek abban, hogy az elmondottakat a bemutatott szöveg kiegészítésének tekintik. Egyetértettek abban is, hogy ügykezni kell a felsorolt szempontok minél teljesebb érvényesítésére, már a mostani munkáltozóban (amennyire ez lehetséges), illetőleg ezek folytatásaként külön ilyen céllal indítandó későbbi munkálatok során.

** Ld. Székely György, Sinkovics István és Balogh Sándor professzorok itt következő írásait.

cumarus vagyontárgyai között szőnyegek, különféle anyagokból készült függönyök, ezüst csésze stb. mutatja a használati tárgyakban is megmutatkozó színvonalemelkedést. A fejlődés mindamellett nem szorítkozott az anyagi művelődésre. A kulturális igények ellentmondásosan, de sokoldalú fejlődést mutattak. Ismerjük — legújabbán Mályusz Elemér fejtegetéseiből — a népi és hivatásos énekmondók tevékenységét, akik a múlt csatáinak és hőseinek dicsőségét és jelentőségét tudatosították. Ez kétségkívül a művelődéstörténeti összefoglalásba kívánkozik. Csak hogy ugyanezt az ideológiai szükségletet elégítette ki a korszak színvonalán Anonymus, mint feudális nemzedékrendek gyűjtője és toponomasztikus mondák feldolgozója. Ez már annak felett meg, hogy az úri nemzetségeket a XII. század végétől a vagyonalapító őstől való leszármazás szerint tartották számon, akinek neméből (de genere) eredtek. Ezt inkább a tárgyalás összefüggő menetébe valónak érezhetjük. Több jel mutat Hadrovics László kutatásai szerint a trójai és görög-makedon történet iránti korai XII. századi érdeklődésre; a XII–XIII. század fordulójára feltételezett magyar Trója-regény és Nagy Sándor-regény követte az első jeleket. Arra nézve azonban, hogy ezek a művelődési elemek mennyire terjedtek el és milyen mélyen hatottak a magyar világi uralkodó osztályban, mindmáig leginkább abból következtethetünk, mennyire gyakoriak az antik és lovagi mondakörökből vett úri névadások: Achilles, Hector, Paris, Priamus, Helena, Sándor, Fülöp, Lancelot, Tristan, Oliver, Roland. Ez azt is felveti, hogy egyelőre nem dönthető el, mennyire begyökerezett, tudati elemről van szó, vagy az esetek milyen hányadában érvényesült csupán az előkelők divat. Az első esetben a művelődéstörténeti összefoglalásba való ideológiai elemeket láthatunk a szóbanforgó nevekben. A második felfogási lehetőség viszont arra indíthatna, hogy a társadalomtörténeti elemzésbe olvasszuk, színes illusztráló adatok gyanánt. Csak egyetlen kérdéskör, a világi uralkodó osztály művelődése, műveltségi foka is sok elvi és gyakorlati problémát vetett fel, sokféle megoldási lehetőséget kínál. Ez a bonyolult feladat pedig a szintézisben az egyháziak műveltségi szerepével, szinte még érintetlen monopóliumával, de nem hiányzó tartalmi ellentmondásaival, a társadalom alsóbb rétegeinek új műveltségi tényezőivel, a felbukkanó világi, polgári elemekkel is súlyosbodik, gazdagodik. A művelődéstörténeti periodizációs egységek viszonya az 1250 táján elhatárolt éssztörténeti kronológiai egységekhez további nehézségeket, egyben szép feladatokat rejt magában. Mindez gyakorlatilag is igazolja a két eljárás kombinálásának helyességét.

SINKOVICS ISTVÁN:

Magyarország XVI. századi művelődéstörténetének vázlata

A művelődéstörténeti jelenségeket általában kétféleképpen lehet bemutatni. Egyrészt a korszak történetének összefüggő tárgyalása során ott, ahol szerepük, hatásuk közvetlenül jelentkezik, és megvilágításuk szükséges a történet menetének, a fejlődés irányának megértéséhez. Másrészt a művelődéstörténeti jelenségeket külön fejezetben, összefoglaló képből ábrázolni. A valóságban ez az elhatárolás nem lehet merev, mert ugyanannak a jelenségnek egyik vonását, egyik vonatkozását a megfelelő fejezetekben, a megfelelő összefüggésben mutatjuk be, míg egyéb oldalainak megvilágítása a külön művelődéstörténeti részbe kívánkozik.

Az itt következő vázlat előbb a fejlődés fő vonalát bemutató ábrázolásban helyet kapó művelődéstörténeti jelenségeket körvonalazza:

1. Az ország három részre szakadása és a török háborúk idejében ki kell térni a politikai ideológia formáira. A két király harcában ellentétes politikai felfogások jelentkeznek. A Habsburgok: csak az ő uralmuk mentheti meg az országot a pusztulástól. Szapolyai udvara: a török-barát politika tartóztathatja fel a törököt, védelmezheti meg az országot önállóságát. Mindkét felfogás illúzió, ha a német Habsburgok tényleges hatalmi helyzetét, vagy Szapolyai királyságának a török részről történt megítélését nézzük. Buda elfoglalása és az ország hadszíntérré válása bebizonyította a két álláspont megalapozatlanságát, egyúttal felveti a két király és az uralkodó osztály felelősségét.

Az anarchia, a birtokosok ingadozása és helyváltoztatása kapcsán meg kell világítani az uralkodó osztály politikai felfogásának és erkölcsi magatartásának gyökereit.

A török elleni védekezés formáinak, eseményeinek és eredményeinek elemzése során foglalkozni kell a védelmi vonal kiépítésének kérdésével (a régi várak korszerűsíté-

tése, új várak építése, a gyors építkezés módszerei, kapitányok önálló kezdeményezése, az idegen építészek, hadmérnökök szerepe és hatása, az ó-olasz várépítési rendszer terjedése stb.). Az állandósuló harcokban a hadművészet fejlődik (védekezés és megelőzés), és főleg a védőfegyverek tökéletesednek.

A „kereszténység védőbástyája” ideológia kialakulása, reális alapja, felhasználása a bécsi udvar részéről. A török elleni harc ösztönössége és tudatossága a társadalom osztályaiban. Érzelmi elemek a „természetes ellenség” elleni küzdelemben. A végvári katonaság közössége, „vitélző oskolája”, a parancsnokok és katonáik erkölcsi magatartása. Itt kell foglalkozni az irodalom mozgósító szerepével (Tinódi S.), továbbá a vallási ideológia hatásával.

A Habsburg központi hatalom és a rendek harca ismertetése során foglalkozni kell a Mátyás-hagyomány megerősödésével és időszerezésével. Felhasználják a Habsburg-oldalon (utalás Mátyás török háborúira, általában a központosítás jelentősége), a Mátyás-hagyomány felvirágzása Erdélyben (Heltai G., Göröcsöni A., Bogáti Fazekas M.). — A reformáció magyarországi terjedésének történetéből a rendek politikai ideológiájára vonatkozó részeket kell bemutatni (a felelősség az ország pusztulásáért, a zsarnokság elleni harc lehetőségei és korlátai). — Az országgyűlések és a magánlevelek eltérő hangja a Habsburg-segítség megítélésében. Csalódás a külföldi segítségben, a magunk erejére kell támaszkodnunk.

A három részre szakadt ország részei között gazdasági, politikai és kulturális kapcsolat maradt meg. Kulturális téren figyelmet érdemel a prédikátorok működésének kiterjesztése a török területekre, átmenetelük egyik területről a másikra. — Az oszmán török kultúra és az itt talált feudális kultúra találkozása, a török kulturális behatolásának korlátozott mértéke, a török kultúra hatása a Habsburg-Magyarországon és Erdélyben.

II. Az ország gazdasági-társadalmi viszonyairól szóló részben foglalkozni kell a termelőeszközökkel, a termelés technikájával, szintjével. A mezőgazdaság általában a hagyományos módon termel a földesúri és a jobbágygazdaságban. Egyes dunántúli gazdaságok erőfeszítése jobb módszerek alkalmazására (a föld jobb megművelése, hatásozabb munkaeszközök, a kertészet fejlesztése). A monokultúrák hatása a termelésre. Az Alföldön a szilaj pásztorkodás újbóli felvirágzása.

A háziipar, a falusi ipar és a céhes ipar fejlettségi foka. A fogyasztók köre, a városi iparosok nemesi rendelői (pl. az ötvös iparban). A verseny kiiktatásának hátrányos következménye. Technikai újítások a bányászatban (vízlevezető tárnák, vízemelő kerekek, rézválasztó kohók stb.).

Az „örökös jobbágyság” kialakulásának kezdete, a jobbágy személyi jogainak korlátozása (beeszólás ruhaviseletébe, szórakozásába). Az elnyomás jogi biztosítékai: a Hármaskönyv, a Corpus Juris, a megyei statutumok. Az úriszék szerepe. — A reformáció terjedése a parasztság körében. A reformáció tudatosítja az elnyomás igazságtalanságát (Szkhárosi Horváth A., Heltai G., Bornemisza P.). Az uralkodó osztály egysége a fennálló értékrendet fenyegető irányzatokkal szemben.

Az értelmiség összetétele és helye a társadalomban. A központi kormányzervek tisztviselői, a megyei tisztikar, a városi és a hiteleshelyi notarius, a birtokos titkárai, íródeákjai, birtokigazgatási személyzete; a falvakban élő litteratusok; társadalmi helyzetük, szakképzettségük. Az egyháziak egyeduralmának visszaszorulása, világiak alkalmazása a hiteleshelyeken.

III. A „béke időszak”-ról szóló részben be kell mutatni, hogy a török elleni harc céljának megítélésében milyen ellentét van a bécsi udvar és a végvári katonaság között (a Koppány elleni támadás ügye a haditörvényszék előtt). Állandóbb jellegű várépítkezések, átépítések, az új-olasz várépítési rendszer terjedése. A végvári katonaság életkörülményei megnehezednek. Az irodalom a végvári élet árnyoldalairól és szépségeiről (Cantio de militibus pulchra, Balassi B.). A rendek közhangulatának megváltozása a tizenöt éves háború megindulásakor.

Az erdélyi központosítás megszilárdulása. Magyar és erdélyi humanisták szerepe az erdélyi állam kormányzatában. Olasz hatások érvényesülése a Báthoryak udvarában. A köztársasági államforma kérdésének felvetése (Kovácsóczy F.) nem nyugszik reális alapokon.

*

A XVI. századról szóló külön művelődéstörténeti fejezet elhelyezésére az 1570 körüli idő látszik legalkalmasabbnak. Mind a három országészre kiterjed és egységes képet ad az egész század művelődéséről. E fejezet témái a következők:

A művelődés központjai: a földesúri udvarok, a városok, a mezővárosok és a végvárok (a Habsburg-udvar Magyarországon kívül van, Buda idegen kézen, az erdélyi fejedelmi udvar hatóköre Erdélyre szorítkozik).

A főiri és nemesi kultúra. A főiri udvarok élete. Az építkezésben az olasz, majd a német reneszánsz hatása. A lakás berendezésében, ruházatban, ékszerekben, használati tárgyakban, ételben, italban mutatkozó fényűzés. Főleg a nyugat-magyarországi birtokosok rendszeresen vásárolnak külföldön, Bécsben, Velencében, bécsi iparosokkal dolgoztatnak. Nemes ifjak és nemes lányok nevelése. A nemesség körében is terjed a fényűzés külsőségeiben, de a nemesség tömege a parasztsághoz közel eső szinten él.

A városi kultúra. A jómódú polgárság kulturális szintje a főnemességét közelíti meg. Közös vonások építkezésben, lakáskultúrában. Külföldi árucikkek vásárlása. A nemesség városba költözése a kiegyenlítődedést segíti elő. A plebejus réteg (bérmunkások, kontárok), a külvárosok szegénysége.

A paraszti kultúra szintén nem egységes. A jómódú árutermelő rétegtől a mezővárosok és falvak nincstelenjeiig. A paraszt szó jelentése: egyszerű, dísztelen, durva. A falu ünnepei, szórakozásai.

A nemesi és a paraszti kultúra érintkezési pontjai, kölcsönhatás (építkezési elemek, hímzésmotívumok vándorlása). Összekötőkapocs a nyelv (a latin Magyarországon a hivatalok és az országgyűlés nyelve, a szóbeli érintkezésben és a levelezésben a magyar hódít teret). Közös és eltérő vonások a magyar és más ajkú lakosság kultúrájában.

A vallási ideológia bizonyos határig kapcsolat az egyvallásúak között, de az alapvető osztályellentétek változatlanul megvannak. A vallási tanítások leszerelő hatása az elnyomott osztályok körében. Az egyes emberek vallásváltásának egyik fontos motívuma: az igazság keresése. A népi vallásosság tartalma a reformációban nem változik lényegesen. A reformáció terjedésének akadályozása, majd az ellenreformáció az ellenállást erősíti.

A közlés módjában a legfontosabb a szóbeliség szerepe. Az értesüléseket az uralkodó osztály tagjai Bécsben, az országgyűlésen, a külföldet járt diákoktól szerzik. Híreket hoznak a kereskedők. A falusi lakosság értesüléseinek forrásai: a templom, a vásár, a frónház, a kocsmá. A közlések továbbadásában csak az előkelők között van szerepe az írásnak (a magánlevelek országos, sőt külföldi híreket is tartalmaznak, az ilyen leveleket a címzett másoknak is eljuttatja, esetleg többszöri közvetítéssel), a parasztság körében kevés az írásértő, a jobbágyleveleket legtöbbször nem jobbágyok írták.

A művelődés átadásában a művelődési központoknak van szerepük. Ellentétes vélemények az uralkodó osztályon belül az iskoláztatás értelméről. A különféle iskola-típusok. A reformáció lendítő hatása a hazai iskolázásra és a külföldi iskolák látogatására. Előmozdította a könyvnyomtatást, amely újabb lehetőségeket nyitott a közlés módjában. Az iskolát és a könyvnyomtatást az ellenreformáció is kihasználja. A művelődés átvevőinek köre növekszik a hazai nyelvek alkalmazásával. A magyar nyelv iránti érdeklődést a humanisták ébresztették, tovább fejlesztette a reformáció, tanításai magyar nyelven terjednek (egyházi és világi tárgyú szövegek megjelenése, az irodalmi nyelv fejlődése). Hasonló irányú fejlődés a horvátok, a románok és a szlovákok nyelvében. A nyomtatott szövegek is csak az olvasók szűk köréhez juthatnak el.

A világkép, bár a magyarországi török háborúk összefüggése a nemzetközi helyzettel fokozta az érdeklődést a külföld iránt, még a műveltek körében is igen felszínes. A külföldet járó kereskedők és deákok ismeretei a leggazdagabbak, a főurak és a nemesek zöme az országnak csak azt a részét ismeri, amely életének színtere. Még szűkebb körű a parasztság ilyen irányú tájékozottsága. A megmaradt irodalmi emlékek tájleírásai tanúsítják, hogy volt érzék a természet szépségei iránt, a természetről magáról azonban nagyon keveset tudnak. Vannak kiemelkedő orvosok (Zsámboki J., Dudith A.) és a korabeli tudomány szintjén álló orvosi és gyógyszerészeti munkák, de a gyógyításban a kuruzslásnak, a babonának még mindig nagy szerepe van. A tényleges összefüggéseket a jelenségek között nem látják. Az események alakulásában felsőbb hatalmak erejét keresik, a különféle jelekből (árvíz, éhínség stb.) váratlan fordulatokra következtetnek. A társadalmat változatlanok tekintik, bár éppen a török háború és a Habsburg-uralom világít rá, hogy az osztályok helyzete nem örök. A nemesi nemzet fogalma továbbra is uralkodik, de a nemzetfogalom új tartalommal is megjelenik: a nem kiváltságosokat is magába foglaló keret. A parasztság gondolkodásmódjára az ellenállás formáiból lehet következtetni, a jobbágylevelekből kibontakozó kép sok esetben torzított.

A reneszánsz irodalma a XVI. században. Szépirodalom, a történetírás fellendülése a század második felében. Népszerű munkák és hatókörük. A magyarországi reformáció irodalma.

A XVI. századi magyarországi művelődés általános vonásai:

1. Európaisága (a nagy európai társadalmi mozgalmak, ideológiai áramlatok Magyarországon is talajra találnak).

2. A magasabb műveltség a múlthoz mérten szélesebb körökre terjed ki, e mögött tudatos törekvés van, és ez egyik fontos előmozdítója a nemzeti nyelvek fejlődésének.
3. Erősen tagolt (osztályok, népek, az ország részekre szakítottasága szerint, sőt áttételesen, vallások szerint is).
4. Általában feudális az alapjellege, de a feudalizmus műveltségkincsét a XVI. század megrostálva fogadja csak el. Következetlenül a polgári világszemlélet és öntudat elemei is mutatkoznak.

BALOGH SÁNDOR:

A kulturális forradalom történeti feldolgozásának vázlatos tématerve kombinatív variációban

A kulturális forradalom története, lényegében — bármely országban — a proletárdiktatúra kivívásától (ez utóbbi kifejezés helyettesíthető a „szocialista forradalom győzelmétől” kifejezéssel is, de az könnyen félreérthető, mert a marxista irodalom a szocialista forradalom győzelmének fogalmát kettős értelemben is használja — B. S.) a szocialista társadalom felépítéséig tartó, terjedő korszakot öleli fel. Ez egyúttal meghatározza magának a kulturális forradalom történetének periodizálási lehetőségeit is. A szocialista társadalom építésének folyamatában a szocializmus alapjai lerakásának a ténye olyan objektív, belső határvonal, amelyet a kulturális forradalom történetének a tárgyalásakor is figyelembe kell venni. De az előbb említett határvonalnak — első alfejezetnek is felfoghatjuk — a történeti elemzés és értékelés szempontjából még külön jelentősége is van, ha a proletárdiktatúra gazdasági és kulturális fejlődés tekintetében viszonylag elmaradott országban, vagy olyan országban valósult meg, ahol örökségként nem a hagyományos polgári kultúra jelentkezik. Példaként a cári Oroszországra és a közép- és délkelet-európai országokra, köztük Magyarországra hivatkoznék. Az előbb említettek közül következően a szóban forgó országok, döntően a szocializmus alapjainak lerakásáig terjedő időszakban oldották meg azokat a feladatokat, természetesen gyökeresen más feltételek között és más módon, amelyeket a tőkés rend elmulasztott és takarítottak el a kulturális fejlődés útjából azokat a gátakat, amelyeket a fasizmus épített fel. A kulturális forradalmat azonban sehol nem az említett sajátosságok jellemezték csak, a szocializmus alapjainak a lerakásáig terjedő időszakban, hanem a szocialista kultúra létrehozásának általános jegei is. Így már ez a periódus sem szűkíthető le sajátosságokra, ill. azok felszámolására. A kulturális forradalom történetének tárgyalása szempontjából, s ezzel együtt, a periodizálás szempontjából is figyelembe kell azonban venni a népi demokratikus országoknak az Oroszországtól eltérő útját a proletárdiktatúra kivívásáig. Hiszen az előzőek esetében szinte kivétel nélkül, már a hatalom megragadásának időpontját megelőzően a munkásosztály részese, sőt növekvő mértékben volt részese a hatalomnak. S ennek megvoltak a kultúra területén is a következményei.

Eltételezve most a szocialista kultúra fogalmának részletesebb elemzésétől, Lenin azon meghatározását alapul véve, hogy a szocialista kultúra az emberiség által évezredek óta felhalmozott kultúra törvényszerű továbbfejlődése, megkíséreljük a kulturális forradalom történetének vázlatos tématervét — kombinatív variációban — papírra vetni.

I. A történeti tárgyalás összefüggő menetében, tehát nem külön művelődéstörténeti fejezetben indokolt vizsgálni döntően az anyagi kultúra, s részben a szellemi kultúra azon értékeit, ill. azok sorsát a proletárdiktatúra kivívása után, vagyis a kulturális forradalom kibontakozása idején, amelyek a társadalom szerkezetében, a különböző osztályok, társadalmi rétegek helyzetében bekövetkezett változásokkal egyidejűleg a társadalom anyagi termelésével, a társadalom és ezen belül a különböző társadalmi csoportok társadalmi-politikai tevékenységével a legszorosabb kapcsolatban állnak. Nyilvánvaló, hogy az előző korszaktól örökölt technika, a technika fejlesztési lehetőségei, elválaszthatatlanok a dolgozó tömegeknek az új, szocialista tulajdonhoz való viszonyától. A megváltozott körülmények között kialakítható munkaidő és munkabér rendszer adta lehetőségek döntően befolyásolják, szabják meg a szakmai, termelési ismeretek megszerzésének feltételeit, sőt gyakran azok tartalmát is. S mind ezek kölcsönhatásban vannak a munkatermelékenység alakulásával is. A termelési folyamat és termelési színvonal az új termelési

viszonyok talaján alakítja az embernek az emberhez való kapcsolatát is, tehát a kisebb-nagyobb közösség megváltozik, legalább is változik, s ennek megfelelően más tartalmat nyer az egyéni és közösségi erkölcs a szó szoros értelmében vett művelődési igény, továbbá átalakul annak kielégítési módja is. (Az előzőekkel összefüggésben jelenik meg pl. az újító mozgalom, szocialista brigád mozgalom, mely utóbbinak hatása még olyan területen is megmutatkozik, mint a színház-, hangverseny-, képzőművészeti tárlat-látogatás, vagy a különböző szakmai és általános ismereteket nyújtó tanfolyamok rendszere, de ide sorolnám még az ún. társadalmi bíróságokat is). A termelés folyamatában közvetlenül ható, vagy azzal szoros összefüggésben levő tényezők azonban befolyásolják, alakítják mind a közösség, mind az egyén létezésének szélesebb társadalmi feltételeit és annak tartalmát is. A különböző társadalmi csoportok, vagy magának a társadalom egészének — a szocialista társadalom fejlődési színvonalától függően — érdekeit, jövőjét védelmazik és képviselik a párt, vagy pártok és tömegszervezetek, valamint egyesületek széles hálózata. Az említettek túlnyomórészt kulturális tevékenységgel is foglalkoznak. Ez esetben ilyen irányú tevékenységüknek csak egyetlen oldalára utalnék, ez pedig a kultúra szerves, alkotó részét képező ideológia terjesztése, befogadatlása. A társadalom tudatának átalakítása, a szocialista ideológia, világnézet megalapozása el sem képzelhető a marxista párt tevékenysége nélkül. Ezt a tevékenységet azonban nem lehet kiszakítani sem a párt, sem más szervezet általános tevékenységéből. Tehát, egyébként a művelődéstörténet tárgykörébe tartozó kérdések, illetve azok egy része a történeti tárgyalás összefüggő menetében kerülnek megvilágításra. A fentiek a munkásosztály mellett értelemszerűen alkalmazandók a parasztságra és a társadalom más csoportjaira is, azzal a kiegészítéssel, hogy az értelmiség társadalmi mozgásának ábrázolásánál arról sem szabad elfeledkezni, hogy az értelmiség a kultúra szempontjából sajátos társadalmi képlet, hiszen alapvető társadalmi hivatása az emberiség által felhalmozott kultúra megőrzése, továbbfejlesztése és közkinccsé tétele.

II. Külön, önálló művelődéstörténeti fejezetben kívánatos tárgyalni:

1. A kulturális forradalom alapvető célkitűzéseit tartalmazó művelődéspolitikát,
2. az oktatásügy rendszerét, intézményeit, az azokban dolgozók és tanulók létszámát, összetételét, az oktatás tartalmát különös tekintettel a szakmai, általános és világnézeti ismeretekre minden fokon;
3. a tudományos munka szervezetét, intézményeit, az alkotók létszámát és világnézeti arculatát, tudományágankénti elhelyezkedését és a tudományos utánpótlás biztosításának módját, továbbá az alkotás személyi és tárgyi feltételeit, végül a tudományos „termelés” mennyiségét és minőségét, valamint annak a társadalom részére való hozzáférhetőségét, felhasználását.
4. Az irodalom- és művészeti élet (zene, képzőművészet, film-, színművészet) szervezetét, intézményeit, az alkotó munka intézményesen biztosított feltételeit, a különböző alkotói irányzatokat és az alkotásoknak a társadalommal való megismertetését, valamint a külföldi művészeti értékek kiválasztását és ezen értékekkel való megismerkedés lehetőségének kereteit;
5. a tudományos ismeretterjesztés szervezetét, formáit, méreteit és értékelhető határfokát;
6. a verseny- és tömegsport szervezetét, színvonalát, társadalmi visszhangját;
7. a fentiek együtthatásaként is formálódó társadalmi tudat és világnézet, valamint erkölcs jellegzetes vonásait, tartalmát.

R. VÁRKONYI ÁGNES:

Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban

Magyarországon az 1920-as 30-as években a szellemtörténetinek mondott irányzat képviselői mikor művelő léstörténetről beszéltek, saját elgondolásait az európai történetírásban két évszázada feltűnt és uralkodó kultúrhistoriai törekvésekkel azonosnak minősítették, s azzal is indokolták, hogy mindazodáig hazánkban nem folytak európai színvonalú kutatások. Ami eddig történt — mondották —, az nem volt egyéb, mint rend és elméleti meggondolások nélkül összegereblyézett adatok halmaza, s legfeljebb

az egykorú életszokások leíró ábrázolása kerekedett ki e primitív művelődéstörténetírás tollán. Feltűnését a századforduló tájékán rögzítették.

Van ugyan némi igazság ezekben a megállapításokban, de így, eredeti összefüggéseikből kiragadva, nagyon is szubjektív értelmezésükben inkább növelték, mint tisztázták a művelődéstörténet hazai és európai útjai körül egyre növekvő homályt. Mert ki tagadná, hogy az ún. művelődéstörténeti érdeklődés a XVIII. században tűnik fel — ám ha elfogadjuk, hogy amit a magyar szellemtörténet megvalósítani igyekszik, az nem más, mint az európai történetírás évszázados törekvése, akkor igaz lenne, hogy a művelődéstörténet mindenkor egyet jelentett a szellemtörténettel. Köztudomású az is, hogy nálunk a századfordulón valóban folytak művelődéstörténettel fémjelzett kutatások. De miért kellene itt keresnünk a kezdeteiket? Hiszen hazánkban már jóval korábban feltűnik a művelődéstörténeti tájékozódás.

Elég jól jellemzi egy tudományág erejét, életképes voltát, hogy múltjából mennyit hajlandó tudomásul venni. Képes-e, vagy merész-e a társadalmi és történeti valóság összességének birtokában tekinteni vissza a megtett útra, vagy pedig inkább megkonstruálja önmagának a múltat, mert a valót nem vállalhatja. Kétségtelen, hogy a szellemtörténet korszerű igényeknek tett eleget, mikor a múltbeli törekvések ismeretében akarta minősíteni saját művelődéstörténeti elgondolásait. Visszapillantó tükre azonban a művelődéstörténetírás útjait nem reális arányaiban mutatja meg: az európaiban felnagyítja az individuális és szellemi tényezőket, a magyarnak pedig éppen jelentős és tanulságos szakaszait fel sem tünteti.

Számunkra viszont a teljes, a torzításmentes valóság ismerete egyszerűen nélkülözhetetlen, mert csak így mérhetjük fel a feladat roppant dimenzióit, mikor a marxista történetelmélet művelődéstörténeti koncepcióját, s mi több, programját kívánjuk kidolgozni. A múlt ismeretében nemcsak munkát, energiát takaríthatunk meg, nemcsak tapasztalatokhoz juthatunk, melyek tévedések sorától kímélnek meg, hanem számbavehetjük, hogy nem maradtak-e a polgári történetírás — ma már joggal mondhatjuk — hőskori vállalkozásainak elhagyott területein használható munkaeszközök. Főleg pedig arra szeretnénk választ adni, hogy vannak-e a magyar történetírásban olyan művelődéstörténeti hagyományok, melyek az új marxista törekvések számára hasznos tapasztalatokkal szolgálhatnak.

Ilyen hagyomány történetírásunk múltjában maga a művelődéstörténeti érdeklődés, ha azt társadalmi indítékainak és értelmének eredeti mivoltában fogjuk fel.

Mit értünk művelődéstörténeti érdeklődésen? Választ erre csak úgy adhatunk, ha csak vázlatosan is, de számbavesszük mindazokat a tudományos mozgalmakat, melyek a kultúrhistoria, civilizáció-történet — vagy a reformkor alkotta magyar szóhasználatnál élve — művelődéstörténet fogalmaival jelölték saját törekvéseikben az újat, a többletet vagy a sajátost a múltbetelekedés tudományának széles mezején és mintegy kétszáz éves folyamán. E tartalmukban és célkitűzéseikben nagyon eltérő törekvések közös jellemzője, hogy a polgári társadalommal és más tudományágakkal szoros kölcsönhatásban fejlődtek. Így a művelődéstörténet fogalmi változásai a világnézet, a történetírás funkciójáról alkotott felfogás, a társadalmi elkötelezettség alakulását sűrítették magukba, s mindenekelőtt azt, hogy valamely kor miként kívánta átadni a jelennek és a jövőnek a múltat.

A művelődéstörténeti érdeklődés a polgári fejlődés hajnalán született, az önmagára, erejére és lehetőségeire eszmélő polgársággal egyidős s a feudalizmus mindenféle kötöttségeit szétfeszítő új kapitalista társadalommal együtt bontakozott ki, szoros összefüggésben a természettudományok és általában a világ tudományos megismerésének fejlődésével. Tehát antifeudális és racionalista szemléletek jegyében fogant.

Amint a polgárság felismeri erejét és jövőjéről gondolkodni kezd, alapvető érdeke lesz, hogy megkeresse önmagát a múltban. Csataterek, tróntermek helyett más szintereken és tágasabb horizontokon kell vigytekintenie. Arra kell választ adnia, hogy kik voltak és mit tettek a múltban a falvak és városok lakói, a történelem addig névtelen tömegei, mi történt az elmúlt századokban a szántóföldeken, a kézműves műhelyekben, a tengereken és országotakon. Az új világrészek felfedezésével, s azzal, hogy a gondolkodás felszabadult a teológia uralma alól, együtt járt a felismerés: nem a kard vagy a diplomácia, hanem a kereskedelem, az ipar, a merész elméletek és találmányok sorozata vitte előbbre a világot. Az új felismerés pedig új módszerek kidolgozását tette szükségessé. Lassan gyűlik tehát az új ismeretanyag és lassan épül nagyobb koncepcionális egységekbe. Montesquieu az első, aki a primitív és elnyomott népek szokásairól, gondolat- és hitvilágáról felderített ismereteit fontos elemként használja fel a társadalommal uralkodó törvényekről kialakított koncepciójában. Nyomában, de tőle függetlenül is generációk szorgalmas aprómunkája során alakulnak ki a valóság új területei feltérására alkalmas

módszerek. Nagy anyag gyűlik össze a feudalizmus kiváltságok nélküli osztályainak múltbeli életéről, munkájáról, a letűnt idők viszonyairól és gondolatvilágáról. Már felismerik az összegyűlt anyag értékét. Az angol Percy (1765) szemében például a régi történeti népi énekek becstét nem irodalomtörténeti vagy művészi értékük teszi, hanem az, hogy „bemutatják távoli korok szokásait és nézeteit”. A felvilágosodás renanzi el először az új ismeretanyagot racionalizmusa és antiklerikalizmusa jegyében és foglalja fejlődéelméletével nagyobb koncepcióba. Így három nagy, de még élesen el nem váló gondolatokról rajzold ki: az egyik a polgárság, a másik a nép, vagyis a jobbgátság és mindaz, amit e két társadalmi osztály életkörülményei, gondolkozása a tudás adott szintjén felölelhet, a harmadik pedig az értelmi fejlődés dokumentumait foglalja magában, a vallás, a tudomány, az irodalom hatalmas területeit.

A forradalmi romantika már úgy teszi fel a kérdést, hogy hogyan jutott az emberiség mindazoknak az anyagi és szellemi javaknak a birtokába, amelyek újra formálták a világ arculatát: milyen fálhalmazódott energiákkal sikerült megdönteni a régi rendet. Mikor Guizot 1829-ben megkezdte előadásait a francia civilizáció történetéről, azt fejtegeti ezen a címen, hogy milyen erők buktatták meg a feudalizmust. Általában a hatalmas, több kötetes civilizáció- és kultúrtörténeti összefoglalások azzal az igénnyel készültek, hogy megalkossák a nagy társadalmi változás, a polgári társadalom kialakulásának szintézisét. Igen tág még a változások lényegét kifejező civilizáció vagy kultúra fogalmaköre. Kézművesség, kereskedelem, technika, természettudományok fejlődésén van a hangsúly a civilizáció fogalmában, de bennefoglalatik a vallás — Guizot nagy európai civilizációtörténetet példa rá, — s a népi hagyományanyag és hiedelemvilág. Ugyanígy a kultúratörténetet ígéro összefoglalások nemcsak a szellemi élet mozgalmait, a vallások, az irodalom, művészet, tudomány kérdéseit ölelik fel, hanem az ipari fejlődés, az anyagi haladás mozzanatait is összefoglalják. A Marx által nagybecsült Schlosser műveiben az ipari fejlődés ugyanolyan fontos hangsúlyt kap, mint a szellemi mozgalmak története, a népek anyagi életviszonyai együtt jelennek meg a szűkebben értelmezett kultúra történetével. Ennek ellenére nem csupán az egyes országok történettudományának nemzeti sajátossága, hanem a társadalmi fejlődés elért foka, különböző minősége is jól tükröződik abban, hogy német nyelvterületen kultúrtörténetek, Franciaországban és Angliában pedig civilizációtörténetek jönnek létre. Valamennyi ilyen jellegű mű azonban a XIX. század első felében többé-kevésbé a haladás történetét kívánja egybefoglalni. Töredéktémák halmaza, összefüggéstelen mozaikkockák gyűjteménye, — a szellemtörténet előszeretettel minősítette így e műveket. Formális jellegű, és negatív princípiumon épült fel ez a művelődéstörténetírás — állapítja meg Hóman —, mert azt foglalta össze, ami a politikai történetbe nem tartozott vagy, amint Dékány mondja, ami a politikatörténetből kimaradt. Ezzel szemben, ha a társadalomtörténeti indítékokat tekinjük, vagy az erős antifeudális tendenciát, mely e művekben kifejezésre jut, vagy például a vallástörténetnek, a gondolkozástörténetnek azt a még a felvilágosodás örökségeként átvett és továbbfejlesztett felfogását, mely homlokegyenest szembe fordult a teológiai állásponttal, ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a forradalmi romantika, a korai liberalizmus művelődéstörténeti alkotásait csakis a demokratikus történettudományi törekvések sorában tudjuk elhelyezni. Itt helyeződik át a hangsúly a társadalom tömegjelenségeire, a munka, a tudomány történelemmeghatározó szerepére a harcok és tróntervek nagy egyéniségeivel szemben. Értékmérő lesz a változás az állandóság ellenében és a forradalom, a feudális rend bukása az a magaslat, ahonnan a múlt immáron szélesen kitárult mezejére — a kereskedelem, a tudomány, a természetet legyőző ember, a vallás, a népi hiedelemvilág, a művészi alkotások, a hajózás és még sok egyéb történetére visszatekintenek.

Helyes érzéssel adta tehát vissza Magyarországon a reformkori új történetírás az európai civilizáció és kultúrtörténeti összefoglalások velejét a „polgárosulés”, a „műveltség”, a „művelődéstörténet” fogalmában. Lényegre látta, mikor a műveltség-történeteket nem a politikai történet mellé, hanem azzal szembe állította. Hasznavehetetlennek találta ugyanis az addigi feudális szemlélet jegyében fogant históriát. „Álmokkal és képzeletszülte regékkel” átszótt mesék helyett a valót kívánja megismerni a történelemből — írja Bajza —, s ez a való nem az események láncolata. Háborúk históriája és „a középkor száraz és tökéletlen” politikai eseményleírásai nem elégítik ki a kort — írja Péczeli József. Szontagh Gusztáv ugyancsak azért ítéli el a „pusztán politikai históriát, mert az a „háborúkat adván elő fejedelmek, udvarok, kegyencek és ágyasok életét, a nép alig méltatott figyelemre”. „Az ipar, tudomány, művészetek állapota, az egyes korok szokásai, vezéreszméi, erkölcsi” érdeklik korukat, szögezi le Vallas Antal. Ki kell végre szellőztetni a históriából — írja Kazinczy Gábor — a „párducos és kacagányos vitézek emlékeit”. Hasonló megfogalmazásokat idézhetnénk Hunfalvy Pál, Vahot Imre,

Pálkövi Antal, Jászay Pál, Horváth Mihály tollából. Az iskolapadból éppen hogy kikerült Salamon Ferenc már rátapint a korabeli művelődéstörténetek egyik fontos témájára. „Azon számtalan sokféle dolognak, mit az emberek a természetből hasznokra fordítanak, megvan a históriájok.” A fiatal Szalay leszögezi, hogy az a történelem, mit „apáink, a jámborok” hagytak reánk, semmit nem ér, de nem mozaik töredékek halmazát, nem a booskor konfigurációját vagy a pallium szabását, vagyis a nemesi társadalom életének külsőséges dokumentumait keresi a történelemben, hanem „az emberi és akaratszabadság nyilatkozásait”, és figyelmét például a reformáció — mint mondja — „e roppant forradalom” vonja magára.

„Az emberiség művelődési históriája a történetírás legérdekesebb része, sőt veleje” — szögezi le Szontagh Gusztáv. A forradalmak históriája mellett ez a korabeli történettudomány központi kérdése. Tudományos pályázatok témája az Akadémián és a vidéki iskolák önképzőköreiben. Történelemtanárok az emberi művelődés folyamatainak tekintenek át programbeszedeikben (Pálkövi, Sági). Társadalomfilozófiai és politikai gondolatokat fűznek a művelődéstörténet fonálára — Bajza, Szalay, Trefort. Nagyobb művelődéstörténeti áttekintést írt Pálkövi, Balogh Pál, Vasvári, Eötvös pedig a keresztény civilizáció történetéhez gyűjt anyagot. Többen Magyarország művelődéstörténetével foglalkoznak (Péczeley, Hetényi, Horváth M., Teleki). Általános véleményt fejez ki Hetényi, mikor leszögezi 1841-ben: „a történetírás legszebb és legérdekesebb feladata a nemzeti műveltség eredetét, fejlődését előmozdító és akadályozó okokat kifejteni”. Ismerik és kezük ügyében van számos nagy műveltség-történeti összefoglalás a korabeli európai írók tollából. Viszont tévedés lenne, ha művelődéstörténeti érdeklődésüket innen származtatnánk. Az ország előtt álló feladatok, a polgári átalakulás és a polgári nemzet megteremtésének szükségéből fakadt mindaz, ami az 1830-as évek felfogásában a műveltség-történet nagy gyűjtőfogalma alá tartozott, a polgári nemzet kialakulását szolgálta, veszedelmes gyúanyagot hordozott magában minden ellen, ami ósdi, régi s a feudális társadalom renddel eljegyzett volt. Tennivalóikhoz a történelemből kerestek eligazítást.

Sokat elárul a reformkori művelődéstörténet politikai töltéséből, hogy a cenzúra minden művelődéstörténetet „botrányos mű”-nek minősít. Tiltott könyv Guizot civilizációtörténete, Schlosser műve, nem engedélyezi a cenzor kiadásra Balogh Pál Az emberiség művelődéstörténete c. művét és szemet szúr a gondolat börtönöreiből Kolb műveltség-története. Mennyire összeforrt ez a műveltség-történeti érdeklődés a reformkor politikai és társadalmi törekvéseivel, azt jól jellemzi az a körülmény, hogy a korábbi magyar művelődéstörténeti művek és vázlatok már nem elégítik ki. Magyarországon sem a reformkorban tűnik fel először az igény a belső viszonyok ismertetésére. Már Rákóczi így bírálta a korabeli történettudományt: „a történelemnek az lenne a feladata, hogy a belső állapotokról beszéljen, de többet beszél a fejedelmek vitézségéről és hőstetteiről”. A magyar felvilágosodás történeti gondolkodását igen erős művelődéstörténeti érdeklődés jellemezte. Műveik azonban a reformkort már nem elégítik ki. Jellemző, első magyar művelődéstörténetünk: Bessenyei: A magyar nemzetnek szokásairól, erkölceiről, uralkodásának módjairól, törvényeiről és viselt dolgairól” c. kéziratot művének sorsa. Úgy látszik a reformkor nemzedéke közel érezte az időt a mű kinyomatására, mely a szerző szavai szerint akkor érkezik el, amikor „a tudatlanok az okosakat nem fogják láncra tartani”, 1838-ban az Akadémia lemásoltatja a munkát, de az végül sem jelenik meg. Valószínűleg azért, mert az ötven év, ami a mű megírása óta eltelt, finom porral hintette be mondanivalóját. Sőt mindazokat a magyar nemzeti szokásokat — a tánc, a fegyverzet, az öltözködés, a hajviselet és sok egyéb történetét leíró műveket is, melyek sorát Sándor István „Sokfélé”-jének cikkei nyitották meg. A reformkor ugyanis, mint a korabeli Európa liberális demokrátiás történetírása, többet és mást várt a művelődéstörténettől, mint amit ezen a címen a felvilágosodás vagy a korai romantika nyújtott.

Mit vártak tehát a reformkorban a műveltség történetétől? Újat, többet, mást mint amit később műveltség-történeten értenek Magyarországon, azt, hogy leírják részletesen az ékszereket, a fegyvermarkolatokat, a gyémántos mentegombokat és aztán az asztalra csapnak: íme őseinket méltó hely illeti meg az emberiség művelt nemzetek között. Most az a fő kérdése a múltbeteintés tudományának, hogy a nyugati polgárosult országokhoz viszonyítva milyen fejlődési szinten áll a nemzet, hogyan jutott ide, és mi az oka elmaradásának. Továbbá az elmaradás a nemzet belső természetéből, viszonyai-ból következik-e vagy külső okai vannak. Felismerik, hogy erre csak úgy adhatnak választ, ha az emberiség műveltség-beli viszonyait tekintik a hazai értékmérőjének. Nagy igényű vállalkozás volt. Hatalmas területeket szántottak fel sebtében. Vannak historikusok, akik a civilizáció hordozóját a földművelésben, mások az iparban, megint mások az intézményekben vagy a vallásokban látják. Pálkövi a társadalmi változásokon véli mérhetőnek a művelődés változásait, többben a koreszmét vélik a művelődés hordozójá-

nak. Most tűnik fel az a nézet, mely a magyar művelődéstörténet első fejezetéhez a honfoglaló magyarok társadalmi viszonyait és vallását tekintve elengedhetetlennek tisztáznia. Sokan vannak, akik a művelődés motorját a tudomány műhelyeiben, a dogmák alól felszabaduló gondolatokban vagy a természet erői felett győzedelmeskedő ember munkájában keresik. Teleki József ilyen címszavak alatt gyűjti a Hunyadiak kora műveltségtörténeti anyagát: városok, sókereskedelem, úriszék stb. Nincs azonban terünk a reformkori művelődéstörténeti törekvések behatóbb elemzésére. Csupán Horváth Mihály egy korai műveltségtörténeti munkáját idézzük fel, mely híven bizonyítja e tájékozódás antifeudális jellegét. A „Párhuzam az Európába költözők magyar nemzet és az akkori Európa polgári és erkölcsi műveltsége között” e. pályadíjnyertes művében azt fejtegeti, hogy a feudális viszonyok miért nem kedveztek a műveltségnek vagyis a polgári haladásnak. „A feudálarisztokrácia uralma — írja — a szolgaság vasigája a műszorgalmat, a kereskedést, a tudományokat, szóval a szorgalom és műveltség minden ágait lehervasztá.” Felismeri a társadalmi viszonyok műveltségmeghatározó erejét, összefüggéseket mutat ki a feudális rendszer s az ország politikai állapota, intézményei, törvényei, népeinek erkölcsi sőt gondolkozása között. Ma is elismerést keltenek egyes szerszámfogásai, melyekkel a történelmi valóságot igyekszik megközelíteni. Azt például, hogy a honfoglaló magyaroknál létezett-e kézművesség, a következőképpen vizsgálja: összehasonlítja a honfoglaló magyarok fegyvereit az akkori Európában egybeült használatos fegyverekkel s mivel úgy látja, hogy ezek különbözőek, a következtetést ilyen módon vonja le: a honfoglaló magyaroknak saját kovácsaik és kardcsiszáraik kellett, hogy legyenek.

Bármennyire nagyigényű, dinamikus, sőt robbanásszerű a reformkori műveltségtörténeti tájékozódás, mégis természetesen igen keveset, alig valamit tudott beérlelni. A műveltségtörténeti programok, pályatételek, összefoglalások, az anyaggyűjtések körvonalai nemcsak azt mutatják, hogy megvalósításukhoz generációk munkája kellett volna, hanem azt is, hogy ebben a formájukban túlméretezettek. Ugyanúgy, mint más hasonló művek Európában. Reformkori historikusaink nemcsak az időből futottak ki, nemcsak a cenzúra vagy a viszonyok állították meg kezükben a tollat, mint Pálkövi esetében, az ő művelődéstörténetének egy része éppen a cenzúra tilalma miatt nem látott napvilágot. A történettudomány fejlődésének szükségszerű következménye, hogy ez a korszak még Nyugat-Európában létrejött mammutköteteiben sem lezárt, kikerekített művelődéstörténeti koncepciót, inkább izgalmas anyagot, ötleteket, s megoldásra váró kérdéstömegeket és nagy feladatokat ad át a századközep táján fellépő új történetírói irányzatnak.

A századközep forradalmi után a Nyugat-Európában kibontakozó pozitívizmus, mikor a történelemben uralkodó törvényszerű fejlődési folyamatok feltárását tűzte ki a történettudomány új feladatául, elsősorban a művelődéstörténet már felszántott nagy területeit fogta további művelés alá. Kidolgozta a már felgyűlt anyag jobb áttekintésének, rendszerezésének és kritikájának módszereit, ugyanakkor azonban kitérítette a művelődéstörténeti kutatások időhatárait. Felfogása szerint mint a geológia és a paleontológia meghosszabbítja visszafelé, addig nem sejtett messzeségekbe a föld történetét, a polgárosulás előtti idők ismerete — a polgárosulást nagyjából a feudális társadalmi rend kialakulásával tekintették egynek — az emberiség távolabbi múltjába látni segít. Különös gondot fordított tehát a primitív kultúrák és egyes nemzetek őstörténetének kutatására, s ez együtt járt azzal, hogy az addig történelemelőttinek tekintett korok kultúráját és civilizációját is a vizsgálódás fénykörébe vonta. Ugyanakkor a természettudományokat tekintve a haladás úttörőinek, a technikát pedig ama varázsvesszőnek, melynek érintése nyomán az emberiség jóléte, fejlődése fakad, a pozitívista teoretikusok nemcsak az ipari forradalom fogalmával gyarapították a történettudományt, hanem általában a művelődéstörténet értelmét napjaink, a XIX. század technikai sikereiben vélték felfedezni. Műveikben a művelődéstörténet fogalma alaposan kitágult. Magába foglalta a tömegek életének olyan fontos meghatározóit, mint például a táplálkozás története, vagy az állatok háziasításának története, a nép mindennapi életszokásainak, vagy a házasságkötéseknek, öngyilkosságoknak, bűntényeknek története. Őstörténet és ipari forradalom, — nagy tömegmozgalmak és a személyiség egyedi megismételhetetlen történelme — a születés, a halál, az ipar és a mezőgazdaság, a távcsövek és a malmok, a városok élete és a falusi nép szokásai, — íme a roppant széles ív, melyet a pozitívista művelődéstörténeti felfogás egybekanyarított a letűnt időkben. Mikor pedig az egyéni cselekedeteknek, akár a házasságkötések számának, vagy a nagy találmányok, vagy a vallásújítók fellépésének törvényszerű okait kutatta, akkor e művelődéstörténeti jelenségeknek történeti összefüggéseit a mechanikus vagy a biológiai fejlődés analógiájára felfogott történelmi fejlődés láncolatában teremtette meg.

Mindezzel egyidőben, sőt ezzel szoros összefüggésben a társadalomtudományok hatalmas differenciálódása bontakozik ki. Megteremti a maga külön területét, vizsgálati eljárásait az etnográfia, a művésztörténet, a nyelvészet stb. Kialakulnak a történet-tudomány nemzeti keretei és szakágazatai, a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet, külön disciplina lesz a tudományok története, sőt maga a történetírás története is. A kiterjedt, sokféle provenienciájú anyaggal pedig csak a rokon- és segédtudományok seregének segítségével tud már bánni a történet-tudomány. Ebben a folyamatban a pozitivisták szemlélet jegyében folyó művelődéstörténeti tájékozódásnak kettős funkcióját figyelhetjük meg. Az egyik: lehetőség, hogy a nagy differenciálódás ellenére a maga egységében tudja összefoglalni az emberiség múltját, vagy múltjának egy-egy lényeges folyamatát, amint azt a radikális teoretikusok, Buckle, Lecky, Draper művei példázzák, vagy a nyelvész és mitológiai történész Max Müller munkássága mutatja. A másik funkció a pozitivisták felfogáson belül végbement szemléleti változásokkal szoros összefüggésben áll s a 70-es évek körül figyelhető meg. Mivel ekkor már döntő mértékben a társadalmi egyensúly, a megrázkódtatás nélküli fejlődés álláspontjáról vizsgálják a múltat, a művelődéstörténet a társadalmi dinamizmussal szemben, az osztályharcokkal szemben a történelem térben differenciálódó nagy állóképeit illusztrálja majd. Az emberiség története helyett pedig a nemzeti történelem sajátosságai kerülnek előtérbe.

A pozitívizmus több mint félévszázadon át uralkodik, más történet-szemléleti irányokkal együtt fejlődik, alakul sőt változik nézeteiben, de nem annyira gyorsan, hogy követni tudja a szintet, a társadalmi valóság felgyorsuló változásait. Természetes, hogy az egyes teoretikusok művelődéstörténeti nézeteiben is nagy a különbség, akár tartalmukat tekintjük, akár a kor egészének jellegét meghatározó társadalmi és tudományos fejlődési szint alapján értékeljük. Vázlatos áttekintésünk csupán e bonyolult folyamat jelzését teszi lehetővé. Comte pl. a kézműveseket, főleg pedig a természettudósokat tekinti a civilizálódás úttörőinek. Hősei Kepler, Galilei, Newton. Luthert viszont elítéli, mondván, zavart és rendtelenséget okozott a világban. Ezzel szemben Lecky — noha maga is nagy jelentőséget tulajdonít a természet titkaiba egyre mélyebben behatoló emberi értelemnek, a művelődés folyamatát az emberiségnek a vallásos dogmák alól való felszabadulásában látja és ennek sorában értékeli nagyra a reformáció történetét. Felismeri, hogy a pogány szokások tovább élnek a kereszténység köntöse alatt, s az ideológiák túlélnek a kort, melyben megfogantak: „a régi nézetek — írja — a megholt ősök ama képeihez hasonlóak, miket a régi etiópiaiak testükre szoktak volt mázolni, hogy azon kellemes családást idézzék elő, miszerint azok nem halhatnak meg igazán” akiknek vonásai náluk még láthatók, s akik még életükkel összeköttetésben állnak”.

Nem más a történelem — mondja Buckle —, mint a természet hatása az emberre és az ember hatása a természetre. A művelődés motorját a munkában, a mezőgazdasági, de főként az ipari tevékenységben látja, a munkaeszközök, a hasznos gépek, a földművelési eljárások, szerszámok mind dokumentumai az emberi művelődés történetének. Ő még nagy jelentőséget tulajdonít többek között az osztályharcnak, úgy hogy az irracionális szemléletek képviselői munkáját már a marxizmussal vélik egynek. Csak azt nem látják meg, hogy Buckle a földrajzi viszonyokat, az éghajlatot, a javak megtermelésének természeti feltételeit tekinti alapvető művelődési tényezőnek. Am elméletének másik tartópillére, az aktív cselekvő ember, s a kettő közötti nyilvánvaló ellentmondást nem tudja feloldani. Nagy, de félbemaradt művelődéstörténete azonban radikális antifeudalizmusával és optimizmusával magaslik ki, ha korunkból tekintünk vissza a XIX. század történetírására. Királyok, vallások, hadvezérek és államférfiak — írja Buckle — „mind eltűnnek mint egy álom, mint a képzelem szülőttei, melyek még árnyékot sem vetnek magok után. Csak a tudomány felfedezései maradandók, egyedül nekik köszönhetjük mindazt, amivel bírunk, örök időkre élnek, soha nem fiatalok, soha nem vének, magokban hordják életük esírását, tovább özönlenek egy örök halhatatlan folyamban, lényegesen növekednek, önmaguk szülik folytatásaikat, melyek később létrejönnek és így a legtávolabbi utódokra is hatnak, sőt századok lezajlása után még tevékenyebbek, mint kinyilatkoztatásuk pillanatában.” Buckle műve a polgári, a művelődéstörténeti törekvések sorában számunkra különösen azért is rendkívül figyelemreméltó, mert a művelődéstörténeti vizsgálat két nagy — a parasztit, népit felölelő, s a polgári élet tárgykörébe vágó jelenségekre koncentráló — területe között színtézist teremt.

Taine és Spencer művei imponáns tömegű és változatos művelődéstörténeti információt tartalmaznak. Mennyi mindenről tájékoztat Taine: a szalonokról, a szektákról, a főúri világképről, a szeszitalok fogyasztásáról, a családi életéről. Megmondja, hogy mennyi volt az arisztokrácia jövedelme, hogyan élt egy püspök, hogyan jutottak évdíjakhoz az ingyenélők, hogyan alakult Franciaország népesedési viszonya. Mennyibe került egy udvari ebéd, egy vadászat, egy gáláns ajándék, mennyi adót szedtek be évenként és meny-

nyit számoltak fel a kétéves hercegnő leveskölségéül. Hányan haltak éhen és hány kéz-kellett érintenie a királynő ingét mielőtt magára vette. Milyen lisztből sütötték a kenyeret és hogyan szedték be az adót. Megmutatja a hercegnők ruháinak szabásmintáit, odavisz a parasztházba a ráncosra aszott arú kiszáradt csecsemő fölé. Vagy távlati színlombokban festi le az udvari bálók, az egyetemi oktatás, az utak állapotának képét, mondván: „tegyük fel . . . egy ember a Saturnus felületére jutva, onnan a földre lenézhetne”. Mégis a mérhetetlen nagy művelődéstörténeti anyagban éppen az vész el, ami létrehozta: a történelmi változások dinamizmusa. Másként, de hasonló funkció változását látjuk a művelődéstörténeti anyagban Spencer elemzéseiben. Most nem azt a szellemes fejtegetését elemezzük, mikor arról ír, hogy miként következtethetünk a divatból a kor gondolataira és törekvéseire, hanem azt, amint a pozitivisták egyik sokat idézett művelődéstörténeti jelentőségűnek tekintett témájáról, a gőzgep feltalálásáról ír. Elemzi a gőzmozdony hatását, bemutatja a vasútépítés során átalakuló tájat, végigtekint új foglalkozási ágak sokaságán, felvázolja a bakterházak és állomások életét s az egymáshoz közelebb kerülő tájak és országok lakói gondolkodásában végbement változásokat. Érezzük minden sorában az éret eleven lüktetését, látjuk, hogy Spencer, az egykori vasúti mérnök jó megfigyelő. Mégis csodálunk, mikor a változások lényegét így foglalja össze: íme differenciálódik a társadalom. Gondoljuk meg: Marx így vonja le a gőzérő feltalálásának következményeit: a társadalomban forradalmi átalakulás zajlott le.

A századközepé forradalmi, minden társadalmi következményeikkel együtt s mindaz a forradalmi átalakulás, mely a természettudományokban és a társadalomtudományban végbement, a természettudományok és a technika diadalmas eredményei s a történelmi és dialektikus materializmus kialakulása, a polgári történettudomány számára új terepet teremtettek, ahol új kérdések sora várt feleletet — divatos kifejezéssel élve — ahol a polgári világ művelődési normáira nézve veszedelmes kihívások láncreakciója bontakozott ki. Nagyon leegyszerűsítésként azonban a tudományok fejlődését, ha nem számolnánk az áttételekkel és kölcsönhatásokkal. Nagy szerepe volt e folyamatban a tudományok belső differenciálódásának is. Annak a körülménynek, hogy a polgári társadalomtudományokon belül olyan nézetek kerelkedtek felül, melyek türelmetlenül elvetették, sőt dilettantizmusnak minősítették a pozitívizmusnak a tudományok, a tudás egységét valló nézeteit, nem vállaltak semminemű közösséget a természettudományokkal, sőt sáncokat építettek minden racionalista törekvéssel szemben. A pozitívizmus pedig már nem tudta korszerűen cáfolni e nézeteket. Kibontakozó szakágazatai pedig az egyes tudományoknak magas falakkal vették körül a maguk szűk területeit, nemcsak a polgári nézetek, az egyes tudósok vonultak vissza bástyáikba, hanem az egyes tudományágak és szakok is elszigeteltségben fejlődtek és jó, ha csupán idegenül vagy közönynyel és nem ellenségesen tekintettek egymásra.

Mikor a művelődéstörténetnek a századfordulón már jól észlelhető tartalmi és funkcionális változásain áttekintünk, akkor sok egyéb között a polgári társadalom tudományos világképeiben bekövetkezett tudathasadással is számolnunk kell. Mindez témánk összefüggéseiben elsősorban azt jelentette, hogy több művelődéstörténeti koncepció bontakozott ki. Mivel a forradalmi romantika lendületében, vagy a pozitívizmus egzaktásra törekvő igényeivel létrejött művelődéstörténetek nemcsak hogy nem tudtak választ adni a polgári világ új gondjaira, hanem számos kellemetlen igazságot is tartalmaztak. Emellett a szaktudományok eredményei tapintatlanul megmutatták, hogy részleteikben mily hibásak, kezdetlegeseek voltak, mennyire kevés az a sok, amit eddig összefoglaltak. Vagyis a polgári világgal együtt született antifeudális, racionalista művelődéstörténetírás elavult lett, önmaga ellentmondásaiba bonyolódott bele.

A századfordulón már teljes fegyverzetében fellépő új művelődéstörténeti koncepció genezise a századközepé forradalmi után berendezkedő polgári világ ama területein figyelhető meg, ahol erős maradványai élnek a feudálisizmusnak és a történettudomány agresszív, katonai erőre épülő állam céljait szolgálja. Már Ranke azt fejtegeti — manapság elfelejtett 1848–49 évi emlékirataiban —, hogy a „nemzeti eszme” megvédheti az államot a liberalizmus, racionalizmus eszméivel és következményeivel szemben. Már ő is a múlt részleteiben tökéletes állóképeinek felidézését tekinti ekkor a történetírás feladatának. Droysen hasonló értelemben kívánja a történelemtől, hogy a nemzet letűnt napjainak képét varázsolja vissza a múltból. A *Historische Zeitschrift* 1860-as évközléki tanulmányai részleteiben is kidolgozzák, hogy mit jelent a történetírás ilyen értelmű felfogásában a művelődéstörténet szerepe. Szűkebb területre szorul: kiesnek kritériumai közül a technika, a természettudományok, a racionális gondolkodás, általában a társadalmi fejlődés dinamizmusát hordozó tényezők. Sőt ezekkel oppositívban nyerne hangsúlyt a művelődéstörténetnek olyan kritériumai, mint az erkölcs, a hit, a nemzetet jellemző lelki tényezők, melyek forrásilag a szellemi kultúra szféráiban — főleg pedig a külsősé-

gekben — ruházkodás, életformák, szokások jelenségeiben öltének e felfogás szerint testet. Szélesre tárt kapukon vonul itt vissza feudális romantika teljes kelléktárával. Hiszen a történelmi kép hitelességéhez valóban hozzátartozik a címerek, csipkék, trónkárpitok tökéletes rajza, a fegyverek, koronák, ékszerek pontos ábrázolása. Ha a kosztüm eredeti, vajon ki vonná kétségbe a teljes kép történeti hitelét? Ebben a feudalizmus kori nemzet-történetre koncentráló és a kulturális tényezőket hordozóját kizárólag Európában látó felfogásban a művelődéstörténet a változatlanúságot hivatott igazolni és illusztrálni. Külsőségekre koncentráló gyakorlata azonban minduntalanul a dilettantizmus zátonyaira jutott és a társadalmi fejlődés, sőt a forradalmi változások, s a természettudományok hódító előrehaladása mellett az ilyen történetírás minden súlyát elvesztette.

Ismeretes, hogy történetfilozófiai alapját a történelmi törvényszerűséget és társadalmi fejlődést cáfoló történetírósnak Dilthey nyílt irracionálisza teremtette meg. Mikor Dilthey és tanítványai elválasztották azok külön belső szükségleteikből fakadó módszereikre és természetükre hivatkozva a társadalomtudományokat a természettudományoktól, mikor a történelem lényegét az egyénben és lelki világában, általában az individuális jelenségekben vélték megragadhatónak, mégpedig elsősorban az intuíció útján, akkor a művelődéstörténet tartalmát a korábbinál jóval szűkebben határozták meg, de ebben a minőségben viszont kulcsposícióba helyezték. Szűkebben, mert kettőszakították a művelődés két nagy területét, az anyagi és a szellemi kultúra világát, a civilizációt s a kultúrát, lemondtak a művelődés fontos szektorát alkotó tudománynak hatalmas országrészeiről, a természettudományokról. A szellemtörténet jegyében kibontakozó irányzatokban, bár egyes korokra egységesen jellemző kulturális vonásokat igyekeztek megragadni, mégis felbomlott az emberiség művelődésének egységes fogalma, mert egymás ellenébe állították az egyént és a társadalmat, s csakis az egyénre helyezték a hangsúlyt, mert individuális nemzeti műveltségi karakterekre figyeltek, sőt epigonjaik konstruáltak ilyeneket a műveltség egyetemes kritériumainak helyettesítésére. És milyen kulcsposíció volt az, melybe az így átértelmezett műveltségtörténet került? Meghatározó jelentősége lett ugyan a műveltségi jelenségeknek, sőt a kultúrán át vélték sokan megközelíthetőnek a történelmet, de szemben a társadalmi és gazdasági élet racionalis tényeivel, az egyéniség kettős prizmáján át csakis egyszerűségében és megismételhetetlenségében mutatva fel a szellemi művelődés produktumait. Tudjuk jól, hogy hova vezetett, amikor azután a teljesen szubjektíven értelmezett kultúra értékmérőként kezdett szerepelni népek és nemzetek megítélésében. Ez egyben a szellemtörténet belső bomlásával járt már együtt. Témánk szűk keretei között csupán azt kívánjuk e helyütt hangsúlyozni, hogy a szellemtörténet jegyében tájékozódók „kezén” veszték el mindazok a műveltségtörténeti fogódzók, melyek segítségével korábban egyes polgári szemléletek megpróbálták egységbe foglalni az emberiség múltját.

Ugyanakkor a szellemtörténettel párhuzamosan, nem egyszer szellemtörténeti tendenciákkal is átszínézve, főleg azonban a romantika és a szellemtörténet ellenében, szakadatlanul folytak olyan törekvések, melyek célja volt megragadni a világ egységes magyarázatának kulcsát. Megvetni lábukat olyan pontokon, ahonnan áttekinthető az emberiség egész jelene és múltja. Fellelni a módot, ahogyan ismét egységes képbe rakható össze az emberiségnek a szaktudományok asztalain múltjában és jelenében apró mozaikszemekre széttört világa. Sőt napjainkban is ez az egyik erős és heves vitákat kiváltó áramlata az idealista világnézet alapján álló polgári tudományoknak. Tudjuk, hogy mennyi jóra való humanista szándék bontott itt vitorlát, de azt is, hogy milyen sarkalló erő a konzervativizmus, vagy újabban különösen a marxista világnézettel szemben kibontakozó ideológiai küzdelem. Témánk medrében maradván azonban csupán arra utalhatunk, hogy a kultúra, a civilizáció története és általában a művelődéstörténeti kategóriák alkotják ilyen törekvésekben a történelmet vagy a népek, világrészek és országok történelmeit egységbefoglaló gondolati kereteket, vagy vezérfonalat, vagy megközelítési módot. Talán ez a nagy áttekintést követelő igény volt a pozitívizmus művelődéstörténeti koncepciójában a továbbfejleszhető, a megújulásra képes.

Fontos körülmény azonban, hogy mindezek a törekvések egytől egyig a történeti tudomány szakágazatainak — így a gazdaságtörténet, társadalomtörténet, ideológiatörténet gazdag eredményeire épültek és nem azok helyettesítői kívántak lenni. Hasonló módon: építettek a társtudományok eredményeire, de nem akarták a társadalomtudományok egyik vagy másik ágát mindenestül beépíteni. Burchhardt, mint ismeretes, egyetemes igénnyel vizsgálta és állította nagyobb kultúrtörténeti összefüggésekre a művészettörténet dokumentumait. Felfogása, mely nem kételkedett a történeti valóság megismerésében és a kultúra történetében, egyes nagyobb korszakok politikája, vallása, etikája, esztétikája esszenciáját látta, még a XVIII. század racionalizmusában gyökeredezett. De amikor az így értelmezett kultúrákat teremtő embert a történelmének szüntel-

lenül megújító mivoltában fogta fel már a XIX. század második felében a tudományok fenyegetően növekvő atomizáltságával szemben, s a nyomasztó méreteket öltő militariz-mussal szemben képviselte a humánumot s az emberiség egységének gondolatát. A szel-lemtörténeti tendenciákat hordozó Wölflinnél a stíluskategóriák mint művelődési kor-szakokat meghatározó fogalmak hatalmas művészettörténeti anyagra épülnek. Lamp-recht, akire Comte is hatott, kultúrtörténeti koncepcióját a társadalomlélektan, a tömeg-pszichológia eredményeire építette fel. S anélkül, hogy az itt is szétágazó irányzatokon végigtekintenénk, vagy elemeznénk, miként kerülnek ellentétbe az egyes irányzatokban a művelődés kategóriái az osztályharc tényeivel, sőt magával a történelmi fejlődéssel, csupán annyit hangsúlyozunk, hogy Toynbee civilizációtörténeti szintézisei is jól körül-határolt, tagolt tudományágak szédítően gazdag és rendezett eredményeit foglalják magukban, és — foglalják össze. Világos tehát, hogy ez esetekben a művelődéstörténet a történelem szintetikus igényű megközelítését jelenti, és igen változatos, a történelmet csak egyik vagy másik részletében feltáró tartalmat fejezhet ki. Meggondolkoztató azonban, hogy az Annales iskola, mely a történelem anyagi és szellemi jelenségeit a maga mély és teljes összefüggéseiben fogja fel, tudtunkkal nem beszél külön művelődéstörté-netről. Használja a civilizáció-történet kifejezést összefoglalásaiban, de kutatási prog-ramjában soha nem szerepelt a művelődéstörténet úgy, mint a múlt valóságát megragadó tudománynak az egyik külön diszciplínája.

Magyarországon az 1850-es évektől kezdve szerteágazó művelődéstörténeti törek-vések reális jellege és jelentősége csak innen, a polgári művelődéstörténeti koncepciók és tájékozódások globális fejlődésének európai távlatából nézve mutatkozik meg.

1848/49 nem törte meg a reformkori művelődéstörténeti kezdeményezések len-dületét, ám ez — a polgári átalakulás felemás jellege és az abszolutizmus politikai viszo-nyai következtében — rendkívül nagy társadalmi és tudományos közegellenállásba ütközött. Ugyanakkor a reformkori értelemben felfogott művelődéstörténettel szemben a polgári fejlődés új, a korábbinál magasabb igényeket támasztott. Hunfalvy Pál fogal-mazta meg mindjárt 1850-ben, hogy Világosra a művelődéstörténet ad a nemzet jövőjét illetően életbevágó feleletet. Nem a csatatereken dől el egyes országok, népek sorsa, hanem a civilizálódás országútjain. A histeria tanúsága szerint — fejtegeti Hunfalvy — a fegyverek erejénél hatalmasabb tényező az ipar, a kereskedelem, a természettudomá-nyok és az ember győzelme a természet felett. Nemcsak a legkülönbözőbb történetirói programokban, történetsszemléleti áttekintésekben foglal el központi helyet a művelődés-történet, hanem a meginduló historikusi munka is nagy műveltségtörténeti tervek keretei között helyezkedik el. Mindezt mélyről feltörő társadalmi igény táplálta. Igaza volt azonban a fiatal Révész Imrének, mikor megállapította: a történettudomány csak a társadalmi szabadság viszonyai között fejlődik egészszégesen. A művelődéstörténet fogalma és programja az ötvenes években éles szemléleti viták keresztútjába kerül. Már Hunfalvy Pál nagy megrovásban részesült azért, mert elhanyagolta a vallás és az egyház történelmi szerepét a művelődés fejlődésében, majd pedig az egyiptomiak régiségét a biblia rovására magyarázta. Szilágyi Sándor pedig, mivel természettudományos alapon fejtegette a kö-zépkori istenítéleteket, a materialista, racionalista jelzőket kapta meg. Mikor pedig Ipolyi a néphagyományban s a parasztság között élő emlékmagyarázatban véli felfedezni a nemzeti műveltség történelmi emlékeit, gúnyos visszautasítás lesz az osztályrésze. Hunfalvy Jánosról kritikusa elborzadva állapítja meg, hogy a „racionalizmus szellemgyilkoló karjaiba vetette magát”, mert az emberiség történelme lényegének a civilizálódást tekinti. Aki a finn — magyar rokonság műveltségtörténeti következményeit levonja — mint pl. Szontagh —, az a nemzeti önérzetet támadja — és így tovább.

Három tényező játszott itt szerepet: világnézeti, társadalmi és politikai. Konkrétab-ban: a vallás és tudomány viszonyáról vallott álláspont, a nemzeti művelődés útjáról kialakuló elgondolások és áttekintések, de nagy erővel az abszolutizmus politikája. A kor-szerű művelődéstörténeti felfogás szinte lépten-nyomon beleütközött a bibliai történe-tekbe. Az egyházakon belül ebben az időben többféle tendenciát figyelhetünk meg: a konzervatívok mereven elvetnek minden új művelődéstörténeti kategóriát, istentelen kísérletnek mondják a nyelvek, a vallások, a hiedelemvilágok keletkezésének és fejlődé-sének történeti magyarázatát. A mérsékeltebb ág megkísérli összecsiszolni az új tudomá-nyos eredményeket és a vallás tanításait. Így például Danielik (1857) a civilizálódás, polgárosulás legfőbb tényezőjét a katolikus vallásban jelöli meg, Cantu Caesar híres könyve nyomán fontos felfedezéseket és találmányokat (óra, szélmalom, papír, olajfes-ték) sőt olyan fontos civilizációs vívmányokat, mint a kórházak, egyedül az egyháznak tulajdonítván. Vannak azonban olyan egyháziak, akik ebben az időben igyekeznek kettéválasztani a vallás és tudomány szempontjait és elítélnék mindenemű felekezeti elfogultságot. Érdekes darabja lett volna művelődéstörténeti irodalmunknak, ha meg-

valószínű református lelkész Révész Imre és a katolikus plébános Ipolyi terve, hogy közösen írják meg a reformáció történetét (1857).

Több társadalmi forrásból táplálkoznak a nemzeti művelődési eszményeket fölvezető elgondolások. Az egyik pólus körül a gyors polgárosulás, iparosodás híveit látjuk, akik a természettudományok felkarolásában, a reáliák oktatásában és reális történelemismeretben jelölik meg a nemzet jövőjének zálogát. Ezzel szemben a másik póluson éppen a nemzetiség védelme a jelszó, és a „rideg iparosodással”, vagy az „anyagias” szellemű természettudományokkal szemben az idealizmusba, a humán tudományokba vetik reményességük horgonyait. A nemzeti jelleg letéteményeseit pedig a volt kiváltságos osztályban, az arisztokráciában és a nemességben látják. Nem véletlen azonban, hogy Pesty Frigyes, aki 1856-ban a volt nemesi osztálynak a polgári foglalkozásokban — ipar, kereskedelem, kézművesség — való feloldódását szorgalmazza, a nemzeti művelődés leghatásosabb tényezőjét a hódító technikában és természettudományokban jelöli meg és lapjában, a Delejtű-ben fórumot ad olyan elgondolásoknak, melyek a nemzeti művelődés történeti dokumentumait a nép körében keresik. Pesty ostromozza a „sallangos hazafiságot” és a nemesség körében divó tanulatlan politizálást. Am éppen a művelődés demokratikus és egyetemes fogalmaival szemben a műveltség nemzeti voltának feudális és formális jegyekben megnyilvánuló nézetét erősítette meg az abszolutizmus durva és sértő politikája. Üldözött minden olyan tudományos kísérletet, mely a feudális felfogással és a teológiával ellenkezett. Szépen kibontakozik tehát a furcsa összjáték, melynek során kialakul majd a konzervatív-romantikus, a feudális történelemszemlélet számos lényeges elemét átmentő művelődéstörténeti koncepció. Mégpedig a realista művelődéstörténeti törekvésekkel szemben. Ezek legelőre, eredményeire csak vázlatosan utalhatunk. Nem egyedül a történettudomány témája. Nevezetes új szempontokkal a természettudomány bővíti ki. Említésre méltó többek között a biológus Dörner tanulmánya (1853), aki a növénytudomány történeti fejlődését összegezi, és többek között „az emberi nem művelődésére nézve” azt a nevezetes tanulságot vonja le, hogy a haladó civilizációk a kenyérgabonafélék természetével vannak összekötve. Most ismerik fel és kezdik kidolgozni mindazokat a módszereket, melyekkel a különböző jellegű forrásokból a régmúlt idők szélesen értelmezett műveltségi viszonyaira nézve ismeretekhez juthatunk. Mai tudásunk birtokában lehetetlen nagyra nem értékelnünk az olyan meglátásokat, mint Kriza Jánosé, aki a korabeli népszokásokból, szólamódokból vagy pl. káromkodásból a pogány magyarok vallására következtetett vissza. Vagy Ráth Károlyét, aki a régi községi pecsétekből régi falusi közösségek önkormányzatára, vagy Nagy Ivánét, aki a dülönevekből a feudáliskori tulajdonviszonyokra. Erdélyi János a XVII. századi magyar nyelv állapotából a kor filozófiai felkészültségét vázolta fel. Megfigyelhető a művelődéstörténeti kategóriák integrálódásának folyamata, vagyis a mélyebb összefüggések felismerése. Csak néhány példa. Csengery: Képek az emberi művelődés történetéből című tanulmányában (1858) az ideológia és az anyagi műveltség kölcsönhatását kísérli meg kimutatni eléggé durván, nem is teljesen önállóan, de a művelődéstörténet lényegét mégis jó érzéssel itt sejtje meg. Nézete szerint ugyanis a kínaiak azért nem tudták nagy találmányaikat érdemlegesen felhasználni, mert vallásuk megkötötte őket, a szabadakarat hiánya miatt értelmi félszékenység uralkodott közöttük. „Kicsavarták mintegy az értelem nyakát, hogy csak hátrafelé nézzen s ne előre.” A másik ilyen integrálódási tendencia éppen a magyar történelem egységes koncepciója szempontjából volt lényeges. Veleje ennek abban foglalható össze, hogy a külön vágányokon futó művelődéstörténeti elgondolások közelítenek egymáshoz. Így például az, amelyik egyedül a nép, vagy kizárólag a reformáció vagy a rendi ellenállás, vagy a polgárság szempontjából látja a magyar nemzeti művelődéstörténet lényegét. Ilyen szintézisek azonban végül is rendkívül elhúzódtak, szórva nyosan és csupán egyes historikusok nagyobb művekben testet nem öltött művelődéstörténeti koncepciójában jöttek létre. Ipolyi, aki az 50-es években a népies forrásanyagban látja a nemzeti művelődéstörténet dokumentumait, két évtized tapasztalatai során jut el oda, hogy leszögezze: a civilizáció legfőbb hordozója az ipar, a kézművesség, az ipari munka.

Nem bontakozik ki egészségesen e realista művelődéstörténeti törekvések másik, éppen az integrációval ellentétes, de a történettudomány korszerű fejlődésének irányába ható tendenciája sem. Az, hogy e művelődéstörténeti vizsgálatok lökést adtak az egyes fontos szakágazatok kifejlődésének, így az őstörténetnek, a gazdaságtörténetnek, tudománytörténetnek, társadalomtörténetnek. Hunfalvy Pál például sokoldalúan fejtegeti, hogy a művelődés, civilizálódás legfőbb motorja a „munka-osztás”. Testvére, János már elkülöníti a művelődéstörténeten belül a társadalomtörténetet. Hornyik János Kecskemét művelődéstörténetére gyűjt anyagot, s végül Kecskemét város történetét, majd Kecskemét gazdaságtörténetét írja meg. Érdemes jobban odafigyelnünk Kerék-

gyártó Árpád művelődéstörténeti dolgozataira, melyeknek az utókortól csak a túlbecsülés vagy a teljes elfelejtés jutott osztályrészül. „Nemzetünk egész életét árny- és fénydalaival együtt kell rajzolgatnunk, össze kell foglalnunk mindazon eseményeket, melyekből egy nép története áll, mind: közgazdaságát, vallását, erkölceit, szokásait, személy- és vagyonbátorságát, irodalmát, pénz és haderejét, törvényeit, szóval kormányának minden intézkedéseit, mert ezek többnyire egymástól függenek és mindannyian befolyanak a nemzet művelődésére” — írja Kerékgyártó (1855). Ez akkoriban elég általános, nem is egészen világos megfogalmazás ugyan, de Kerékgyártó további fejtegetéséből félreérthetetlenül kiderül, hogy a gazdasági viszonyokat, a vagyonok létrejöttét és a javak elosztását tekinti a művelődéstörténet vezérvonalának. Ő az első tudtunkkal, aki éppen művelődéstörténeti vizsgálódásai során kísérletet tesz, hogy meghatározza a termelési eszközök és a termelőerők, ahogy ő mondja „termesztési eszközök” és „termékes erők” fogalmát.

Az 50-es évek történetírásának itt csupán vázlatosan ismertetett művelődéstörténeti törekvései különösen két vonatkozásban hoztak már a reformkori művelődéstörténettel szemben minőségi többletet.

Már nem a politikátörténet ellenlábasa a művelődéstörténet, hanem szerves része. Csakhogy most már a nyomdászat, a céhek, a mezővárosok, az intézmények, a bányászat stb. története a politikai események új igényű felfogásával vág egybe. A másik minőségi többlet a Kelet-Európa-fogalom körvonalainak kialakulása. Rájöttek arra, hogy az ország múltbeli útját nem kielégítő a nyugat-európai civilizáció normáival mérni. Wenzel Gusztáv tollán fogalmazódik meg (1854), hogy Magyarország fejlődésének története azzal növeli az emberiség történelméről kialakuló egyetemes tudást, hogy a kelet-európai jelleget mutatja be. Kelet-Európa önálló egység, nem csupán másolója a nyugati polgárisodásnak, hanem kohója a fejlődésnek s így maga is adott a polgárisuláshoz olyan többletet, mely a nyugatban nincs meg.

Ha mindezt visszajára fordítjuk, megkapjuk a romantikus-teológiai felfogás jegyében üzött művelődéstörténetírás képletét. Konceptióról kapitis tévedés lenne beszélni, noha az 50-es évek vitáiban és kötetkedéseiben már világosan előtűnnek gondolat-elemei és a 60-as években már szelvében üzött gyakorlata is következetes tendenciákat tükröz. Ám tele van ellentmondással, a realista művelődéstörténeti törekvéseket szét-törte, felmorzsolta, egyes elemeit tartalmából kiforgatva felhasználta, mint ahogyan a művelődéstörténet fogalmát is címkéül használta a feudális nemesi historizálás egy némi-leg korszerűre festett változatához.

Az 1860-as években az egyetemi ifjúság Toldy Ferenc előadásából kapott fogalmat Magyarország történetének műveltségi viszonyairól, heti négy órában. Felelevenednek a harcok hun-skitha erények, az a nézet, hogy míg más szerencsés népek polgárosultak, addig a magyar nemzetnek önfenntartásáért kellett harcolnia. Mégis államalkotó képességével, azzal, hogy a kereszténységet meggyökerezettette és tanait megőrizte, kiemelkedik a szomszéd népek közül. Sűrűn szerepel a „kulturmisszió” kifejezés, több frázis, pl. a rendi Magyarország „a szabadság legyőzhetetlen szirtfoka volt” s az új aspirációk elmélete: „Magyarország személyes uniója által Ausztriával egy európai nagyhatalom főtényező-jévé lett, mely legújabb időkig Európa sorsára lényegesen befolyt”. Ennyi is elegendő, hogy lássuk: az a generáció, mely a dualizmus kor első évtizedeinek közhivatalait és katedráit foglalta el, művelődéstörténet címén politikátörténetet kapott. A művelődéstörténet demokratikus, de még polgáris hagyományai is rendre elvéreznek. Felülkerekednek azon nézetek, melyek a műveltség fogalmát a nemesi osztály öltözködésében, életformájában, viselkedési normájában látják. Vagy a természetudományokkal szemben az egyházak tanításaiban, örök és változatlan erkölcsi kategóriákban keresik. Szorgalmas aprómunka indul ugyan pl. az iskolázás történetének feltárására, ám a nagyobb gondolati egységét ennek is a feudális-teológiai szemlélet teremti meg. Ez a változás sok esetben az egyes historikusok felfogásában is kimutatható. Beszédes példája ennek a fiatal Fraknói művelődéstörténeti munkássága.

A kiegyezés után a történettudomány hivatalos fórumain ez a romantikus, tartalmában az uralkodó körök érdekeit kiszolgáló feudális művelődéstörténet nyer polgárjogot. Horváth Mihály rendkívül éles kritikában részesíti e felfogást. A magyar történetírás iránya, mely lényegében csak politikai történettel foglalkozik, téves. A művelődéstörténetet szegezi ezzel szembe, mely felöleli az ipar, kereskedelem, a társadalom történetét, a civilizáció haladását, mely szét-töri az előítéletek, a tévtanok, a tudatlanság, régi hagyományok bilincseit. Köztudomású, hogy a Történelmi Társulatban a romantikus köz-nemesi szemlélet vált uralkodóvá. A kor demokratikus igényeit némely vidéki ún. Művelődéstörténeti Társulat igyekezett ápolni szerény lehetőségei között, néhány — a reformkor vagy az 1850-es évek történetírásának hagyományait őrző — historikus és egy kis

csoport, mely a radikális pozitivisták művein nevelkedett fel. Kiemelkedő alakjuk György Aladár. Műve „Az egyetemes művelődéstörténet vázlatja” (1874) kora színvonalán a hasonló, szépszájú hazai vállalkozók között a legjobb. Munkája gondolati gerincét a radikális pozitivisták, főleg Buckle és Mill gondolatai alkotják, de már felhasználja Engels és Marx műveit. Sőt a marxizmus oldaláról bírálja a pozitívizmus művelődéstörténeti koncepcióját. Külön tanulmányban foglalkozik „A művelődéstörténelem jelentőségé”-vel. Sok jó meglátása közül figyelemre méltó, hogy felismeri a régészet és — Ipolyi nyomán — a néprajzi anyag fontos voltát a művelődéstörténet szempontjából. Felvázolja az emberiség egész történetének összefoglalását a művelődéstörténet alapján, de leszögezi, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a társadalmi élet törvényeit is ismerjük.

György Aladár azonban hasonló irányba törekvő társaival együtt durva támadások céltáblája volt. Korabeli kifejezéssel élve „realista irányú”-t az uralkodó körök képviselői a köznemesi nacionalizmus jegyében nemzetietlennek, dilettánsnak bélyegezték. Jól érzékelhető bizalmatlanság uralkodott a század utolsó harmadában a művelődéstörténettel szemben. Külön művelődéstörténeti tanszék létesítését többször javasolja a bölcsészkaron néhány még a reformkor hagyományait őrző historikus, de minden esetben elutasítás az osztályrészük. Közben idő múltával a korszerű igények gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokat követelnek. Ekkor viszont, a század végén, a hivatalos történetírás a művelődéstörténet keretei között véli kielégíthetőnek az új igényeket. Mire tehát a művelődéstörténet tanszéket és Békefi személyében professzort kap, a régi fogalmak és tartalmi kritériumok teljesen időszerűtlenné váltak. Békefi szorgalmas pedagógusi munkája nyomán rendre készültek művelődéstörténeti szakközlőzetek, ám valójában ezek város-, kereskedelem-, társadalom-, ártörténetírás — főleg pedig iskola- és rendtörténettel foglalkoztak és szükségszerűen korszerűtlen színvonalon. Akkor már művelődéstörténetet ugyanis színvonalasan csak kifejtett szakágazatok eredményeire építve lehetett volna művelni.

Takács Sándor munkássága viszont a század első évtizedeiben arra figyelmeztet, hogy a társadalom igénye a művelődéstörténet egyik sajátos funkcióját érlelte be. Takács tollán, mint ismeretes, kiseberek, katonák, marhahajtók, végvári vitézek, halászek mindennapi küzdelme kél életre. Életformákat ír le elevenen, kereskedelemről, adózásról, politikai harcokról, monopoltársaságokról tudósít, tehát tanulmányait témájuk szerint akár a kor különben elég gyér gazdaság- és társadalomtörténeti irodalmához is sorolhatnánk. Mégis méltó helyüket annak a művelődéstörténetnek a keretei között találják meg, melyet a szakkörökön kívül élő érdeklődők hívtak életre, mert számukra a művelődéstörténet foglalja össze az elmúlt idők társadalmi, gazdasági jelenségeit, az egyszerű emberek életviszonyait.

Amennyiben folytak tudományos művelődéstörténeti kutatások, azok méginkább elmélyítették a hazai polgári történettudomány mély válságát, melybe a század első két évtizedében jutott: tagolatlan struktúra, szakágazatainak fejletlensége, az eseménytörténetírás aránytalan túlsúlya, provincializmus és köznemesi nacionalizmus jellemezte. A rokontudományoktól pedig áthidalhatatlannak tűnő szakadékok választották el.

Volt tehát tennivaló bőven, mikor a hazai szellemtörténet képviselői a magyar történettudomány megújításának igényével felléptek. Programjukat azonban a művelődéstörténet körében sem valósították meg, sőt még a régi terhek kölönceitől sem tudták azt megszabadítani. A művelődéstörténet fogalma körül újabb zavart keltettek. Hóman is kölcsönveszi a művelődéstörténet fogalmát, mikor az új történetírás a szellemtörténet célkitűzését meghatározza: „a szellemtörténet — vagy szinoním szóval élve, a helvesen értelmezett művelődéstörténet” — „a szellemtörténet, vagy más szóval: művelődéstörténelem” „a szellemtörténeti, kultúrtörténeti, vagy röviden az igaz történeti módszer”. De már a kortársak előtt világos volt, hogy a két fogalom nem fedi, nem fedheti egymást. A Magyar művelődéstörténet c. közismert munka bevezetőjében Domanovszky kifejtette, hogy „ha a szellemtörténeti felfogás szigorú filozófiai elvei szerint ... nincs külön művelődéstörténet” — mégis szükséges művelődéstörténetről külön beszélni.

A szellemtörténeti felfogás értelmében a művelődéstörténet ellentéte a pozitívista történet szemléletnek. Szekfű a történelem gazdasági, társadalmi és kulturális szektorainak összességét tekintí politikátörténetnek, s mikor a nagy történelmi egyéniségek lelkiisége, a főúri társadalom életformája, a nemzeti lelki alkat úgy szerepel, mint a hazai történelem hatalmas, kizárólagos meghatározó tényezője, a romantika művelődéstörténeti kategóriáinak látens továbbélésével találjuk magunkat szemben.

Ugyanakkor a „Magyar művelődéstörténet” négy kötete csak formájában ígér szintézist. Valójában különálló és még szemléletükben sem egységes tanulmányai a társadalom, az ipar, a mezőgazdaság és a kultúra egyes területeit közelítik meg. Valóban itt a művelődéstörténet fogalma abban a korábbi értelemben szerepel, amikor a gaz-

daságtörténetet vagy a társadalomtörténetet hivatott helyettesíteni, mint ahogyan Domanovszky művelődéstörténeti iskolája valójában részletkérdések monografikus feltárását tűzte ki célul. Aligha fogadható tehát el az az indoklás, hogy magyar művelődéstörténeti szintézist a hazai művelődéstörténeti kutatások elégtelensége miatt nem lehetett megalkotni. Itt inkább a magyarországi polgári történettudomány fejlődésbeli elmaradottságával és torzulásával kell számot vetnünk. Hiszen a XX. század első felében hiába keressük a társadalom, a gazdaság vagy a kultúra különböző területein a gazdag eredményeket, melyekre azután egy akkor modern értelemben vett civilizáció-történeti összefoglalást lehetne építeni. Ezzel szemben még az 1930-as években is a művelődéstörténet próbálta akarva-akaratlanul ezeket felkarolni.

Összefoglalva tehát áttekintésünk eredményeit megállapíthatjuk, hogy a polgári történettudományban a művelődéstörténet különböző típusait figyelhetjük meg. A polgári történettudomány kibontakozása idején a forradalmi romantika és a pozitívizmus jegyében a művelődéstörténet a fejlődés dinamizmusát volt hivatott kifejezni, s a történelem olyan területeire irányította a figyelmet, amelyeket addig a feudális történetírás homályban hagyott. Amint azonban a történettudomány differenciálódik, kifejlődnek szakágazatai, a művelődéstörténet a szintetizálás lehetőségével és igényével lép fel, és nagyon különböző szemléleti töltések hordozója. Magyarországon az első típus a reformkorban jelentkezik és sok antifeudális, demokratikus tendenciát hordozva indul fejlődésnek. Később azonban a történettudományunk belső differenciálódása elmaradt, s a művelődéstörténet az uralkodó osztályok romantikus felfogásának keretei között a szakterületi kutatásokat helyettesítette. A művelődéstörténet szintetizáló, XX. századi formájának csak az igényét látjuk, de megvalósulását sehol nem tapasztalhatjuk. Feltűnik azonban a művelődéstörténetnek az a típusa, mely a gazdaság-, társadalomtörténeti jelenségek népszerűen összefoglalt jelenségeit közvetíti a történelem iránt érdeklődő tömegeknek.

PAMLÉNYI ERVIN:

A kultúrtörténet fogalmáról, tárgyáról

Alig van ma a polgári történettudománynak még egy olyan ága, területe, amely a produkció mennyisége — és talán minősége tekintetében is — felvehetné a versenyt a művelődéstörténettel. Vaskos szintézisek jelennek meg egy-egy korszak kulturális fejlődéséről, impozáns tudománytörténeti monográfiák látnak napvilágot, számtalan művelődéstörténeti jellegű tanulmányt, adalékot közölnek a folyóiratok. Az olvasóközönség igénye pedig — a magas példányszámokból következtethetően — sokszorosan nő az ilyen munkák iránt.

Ha azonban kissé közelebbről vesszük szemügyre ezeket a munkákat, megvizsgáljuk a tárgyköröket, amelyekkel foglalkoznak s megkíséreljük kikövetkeztetni a szerző felfogását a kultúrtörténet fogalmát illetően, akkor már korántsem annyira harmonikus a kép és kiderül, hogy még a szakemberek között sincs általánosan elismert és alkalmazott fogalma a kultúrtörténetnek.

Sőt, amikor azután e fogalmat a történetelméleti munkákból, módszertani tanulmányokból kíséreljük meg körülhatárolni, azt kell tapasztalnunk, hogy az egész polgári történetfelfogást közvetlenül érintő viták forró talajára lépünk, amelyen olyan kérdések kerülnek a polémia középpontjába, hogy tulajdonképpen mi is a történetírás tárgya, mit is kell a történetírásnak ábrázolnia. S a további kutatás csak megerősíti, hogy a polgári történettudományban a művelődéstörténet fogalma, tárgya tekintetében zavar és bizonytalanság van, sok a tisztázatlan probléma.

S itt nem csak egyéni megfigyelésről van szó. Hadd idézzük fel a stockholmi nemzetközi történetéskongresszus egyik fontos referátumának bevezetőjét: „A történészek között vita tárgyát képezi az, vajon a különböző területekre felosztott történelem fel tud-e mutatni olyan világosan meghatározott és körülhatárolt fogalmakört, amit kultúrtörténetnek lehetne nevezni. A kultúra történetének bizonytalan helyzete a történelmi tanulmányok területén abban a kirívó jelenségben is visszatükröződik, hogy míg egy-oldalról a népieskörűen megkövetelik azt, hogy minden történelmi tanulmány legyen egyúttal kultúrtörténet is, addig másoldalról vonakodnak elismerni a kultúra történetét, mint sajátjogú tantárgyat, egyszerűen csak azért, mert hiányzik a megegyezés az e tárgykörben általánosan elfogadott, vagy elfogadható módszerekre nézve.”¹

¹ Felix Gilbert: Cultural History and its Problems. Comité International des Sciences Historiques. XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm. Rapports I.

A gráci kultúrhistorikus, Karl Eder pedig, egymás mellé állítva a különböző fel-fogásokat a kultúrtörténet tárgyáról, még messzebbre megy: kereken tagadja azt, hogy egyáltalán létezik általánosan elismert fogalma a kultúrtörténetnek, tagadja, hogy lenne bármilyen közös álláspont a kultúrtörténeti munka módszereit illetően. De arra is utal, hogy az e körül — végül is csak egy speciális kérdés körül — kibontakozott viták azt mutatják, hogy a történettudomány súlyos válságban van; e vitákban nem kevesebbről, mint a történettudomány alapjairól, lényegéről van szó.²

I.

A kultúrtörténet körüli elméleti viták gyökerei a polgári történettudományban több mint egy évszázadra nyúlnak vissza; teljes kifejtésük túl messzire vezetne és nem is ennek az áttekintésnek a feladata. Historikumából azonban legalább néhány olyan mozzanatra utalnunk kell, amelyek a mai helyzet megértéséhez nélkülözhetetlenek.

A kultúrtörténet létjogosultsága már az első világháború előtt a német történetírás centrális kérdése volt: itt ütközött meg a konzervatív porosz történetfelfogás mind-azokkal az irányzatokkal, amelyek, részben a pozitivisták szociológia hatása alatt, részben — ezzel összefüggésben — a német történeti-társadalmi fejlődés retrográd irányának felismerése következtében elszakadtak a tradicionális, Ranke-i értelemben vett politikai és államtörténettől és a kultúrtörténetre orientálódtak, amelyben kollektív jelenségek és törvényszerűségek megfigyelésére láttak lehetőséget. Ennek a küzdelemnek csúcspontja, de egyben epilógusa is a század elején a Karl Lamprecht nevével jelzett művelődéstörténeti iskola megsemmisítő bírálata, elsősorban Georg von Below részéről, aki mindig rendkívül durván lépett fel a Ranke-i felfogást fenyegető „belső veszélyek” ellen. „Mert a fa, ha korhadt, nem dől el magától, legalábbis nem egészen magától. Ez embernek a fejszét kell használni. Ezért határozta el magamat, ámbár vonakodva, Lamprecht nyilatkozatait összefüggésükben kritikai vizsgálat tárgyává tenni” — így kezdte bírálatát Below a *Historische Zeitschrift* hasábjain. Íme az első „fejszecsapás”: „A fődolog itt: sejtelleme sincs Ranke eszméiről!”³

Ugyanebból a pozícióból tekintette át Below másfél évtizeddel később is a német történetírás egész fejlődését. Munkájában nagy lenézéssel szól Buckle-ról: a művelődéstörténetben általában a demokratikus törekvések megvalósulását kárhoztatja. A sorok között éles kritikában részesíti Burckhardtot, mint aki nem értette meg az állam lényegét, nem értékelte annak erős hatalmát. Ez annál érthetlenebb számára, mert megítélése szerint Burckhardt felismerte a veszélyeket, amelyeket a modern demokrácia magában rejtett. Alapállásának megfelelően Below mindvégig elutasítja a kultúrtörténet létjogosultságát, megfogalmazva már ekkor, 1916-ban a mai német történetírás álláspontját is: „minél eredményesebben dolgozik valaki a saját szakterületén, annál több ismeretet köszönhetünk neki a kultúrtörténet területén is.”⁴

Az első világháború után azonban a német történetírás elvesztette vezető szerepét a polgári történettudományban, amelyet még XIX. századi, főleg a forráskritika területén elért nagy teljesítményei nyomán élvezett. Vele együtt megdőlt Németországban a politikai történet hegemoniája is: egyébként az angolszász és latin népek történetírása már régebben egyre fokozódó mértékben fordult a társadalom- és gazdaságtörténet s nem utolsósorban a kultúrtörténet felé. Magában Németországban is nagy hatást ért el Oswald Spengler organikus kultúrformológiája, akinek nyomdokába később Arnold Toynbee lépett, aki már erkölcsi terminológiák segítségével fejezte ki a spengleri szerves analógiát. Másrészt a burckhardti hagyomány továbbélt a holland Huizinga munkásságában. A politikai történet szinte teljes, programmatikusan végrehajtott detronizációja következett be Franciaországban; a harmincas években, a nagy jövőre hivatott Annales-kör kialakulásával.

Nem célunk itt a kultúrtörténet historiográfiáját nyújtani; ezért utalunk csak a fejlődés fő vonalaira. De még így sem hallgathatunk arról a mozzanatról, hogy ebben a fejlődésmenetben, különösen a XX. században, közvetlenül vagy közvetve, mekkora jelentőséget kell tulajdonítanunk a marxista történetfelfogás jelenlétének, később egyre növekvő hatásának. Lehetetlen ennek hatását fel nem ismerni akár a fejlődés eszméjének tagadásában a kultúrtörténetben, akár a politikai történet — s vele a politikai osztályharcok története — kiküszöbölésére irányuló kultúrtörténeti törekvésekben, a polgári történetírás egész mozgásában.

² K. Eder: Die Entwicklung der Kulturgeschichte. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. L. évf. 1959.

³ G. v. Below: Die neue historische Methode. Historische Zeitschrift. Bd. 81. 1898.

⁴ G. v. Below: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Oldenbourg 1924.

Ha a német történetírás konzervatív vezető irányzatának eszmei pozíciói a második világháború után még inkább megrendültek, ezek teljes feladása mégsem következett be. Így a kultúrtörténettel kapcsolatos álláspontok kontinuitása is világosan kimutatható. Igaz, a hitleri világháború másnapján, az aggastyán Meinecke, két német összehozott súlyos tapasztalataival a háta mögött, így tette fel a kérdést: „Wird uns und den nach uns historisch forschenden nicht Burckhardt am Ende wichtiger werden, als Ranke?” A feleletből, amelyet Meinecke e kérdésre adott, kiolvashatók a kérdés feltevésének motívumai is: Burckhardt mélyebbre pillantott a történeti fejlődés lényegébe, mint Ranke, mert a történelmi fejlemények nem Ranke optimizmusát, hanem az ő pesszimizmusát igazolták: végül is a demokrácia — Burckhardt által is megvetett — erői győzedelmeskedtek. Mindez benne van Meinecke kérdésében, de ugyanakkor benne van annak a gondolatnak a felvillanása is: nem szükséges-e revideálni a német fejlődés történeti képét, többek között feloldani a politikai történet és a kultúrtörténet antitézisét.⁵

A továbbiakból azonban kiderül, hogy itt pusztán egy — történetileg nagyon is indokolt — lucidum intervallumról volt szó. Alig néhány évvel később, 1950-ben, a IX. nemzetközi történetészkongresszuson, a Belowhoz közelálló neves német historikus, Gerhard Ritter felszólalásában vizsgálat alá vette Pierre Francastel strassburgi kultúrtörténész referátumát. Ritter itt mindenekelőtt nagyon is találóan bírálta a művészet-történeti stílus kategóriákkal dolgozó, lényegében szellem-történész Francastel tanulmányát; aggály nélkül használva fel a marxizmusnak a szellem-történettel szemben felhozott érveit. Így pl. szemére veti, hogy miért beszél egy korszak, valamennyi területet átfogó életstílusáról s ezzel kapcsolatban azt kérdezi: van-e egyáltalán közös vonása valamennyi osztály életstílusának? Ritter gondolatmenete, amelyben a szellem-történeti szintézist rendkívül éles kritikában részesíti, végül azonban odáig konkludál: „Kétséget kelt abban, hogy itt egy külön, saját, világos ismeretanyaggal rendelkező tudományról lehet-e szó, és hogy azt, amit a kultúrtörténet magára vállal, nem lehet-e jobban a rész-tudományok egész sorának a kereteiben megvalósítani.” A kultúrtörténet létjogosultságát — a helyzethez alkalmazkodva — legalább is nagy teljesítményeiben, egészében nem is utasítja el, nem is tagadja, mint Below tette. De immár hátrábravont állásából hamarosan a lényegre tér: „Ahol a marxista gondolkodás befolyása (közvetlenül vagy közvetve, tudatosan vagy tudat alatt) érvényesül — írja —, ott az állami és kulturális viszonyok rajza visszaszorul a gazdasági és társadalmi élet strukturális viszonyainak ábrázolása mögé: ezekből kell a politikai dolgokat lényegében kifejtetni, azaz: mint pusztán funkciót kell levezetni.”⁶

(Csak melleleg említve: Ritter 1955-ben még élesebben kikelt a francia történetírás egyoldalú szociológiai és gazdasági érdeklődése ellen, hibáztatta elidegenedését a politikai történettől és az államélet rajzától: „Mert hogyan tudja a Nyugatot a szellemi sajátosságát a szovjet rendszerrel szemben megőrizni, ha ő maga bizonytalan lesz a történeti élet gazdasági-szociális motívumai jelentőségének az értékelésében, azaz ha ő maga tudva vagy tudatlanul, materialista gondolatmenetek hatása alá kerül?”)⁷

Azt hihetnénk, hogy itt a régi generáció egyik ókonzervatív tagjának immár megrogzódott nézeteiről van szó. Ezért meglepő, hogy a Ritternél jóval fiatalabb és az új jelenségek iránt fogékonyabb Theodor Schieder még napjainkban is kétségbevonja a kultúrtörténet létjogosultságát. Nagyon is bizonytalan abban — írja a közelmúltban megjelent Bevezetésében —, hogy mint külön szak szükséges-e egyáltalán a kultúrtörténet, hiszen külön-külön fejlődnek egyes ágai, a gazdaság- és társadalomtörténet, a jog-, alkotmány- és egyháztörténet. A kultúrtörténet — mondja — mint „Kampfbegriff” a politikai történettel szemben, akkor veszítette el értelmét, mikor a történetírás tematikája ennyire kitágult. Ilyen körülmények között a kultúrtörténet számára nem marad más, mint a történelmi miniatűrök ábrázolása, eine historische Stilkunde im kleinen, a mindennapi élet általános szokásainak leírása, aminek azonban alig van értelme. Jobb lenne tulajdonképpen felszámolni.⁸

Nagyon is prózai — s talán kissé elcsúszott — gyászbeszéd ez a régi értelemben vett kultúrtörténet felett. Theodor Schieder azonban nem reagálna érzékenyen a nyugati ideológiai jelenségekre, ezek mozgására, ha nem utalna kivételképpen annak egyik kultúrtörténeti főáramára, az ún. „magaskultúrák” Toynbee által képviselt vizsgálatára. Ha némi tartózkodással tekint is az ilyen kísérletekre, de örömmel fedezi fel bennük az eddigi nyugati történeti felfogások összegezését: a világtörténet gondolatának megvaló-

⁵ Fr. Meinecke: Ranke und Burckhardt. Ein Vortrag, gehalten in der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1948.

⁶ G. Ritter: Zum Begriff der „Kulturgeschichte“. Ein Diskussionsbeitrag. Historische Zeitschrift. Bd. 171. 1951.

⁷ Idézi a Süddeutsche Zeitung, 1955. szept. 24-i számából Ernst Engelberg: Zum Methodenstreit um Karl Lamprecht. Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. II. köt. Berlin. 1965.

⁸ Theodor Schieder: Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung. 2. Aufl. Oldenbourg. 1968.

sulását: a történelem ciklikus menetének feltételezését, „megtoldva a fejlődés gondolatával”; a kultúra fogalmának átfogó alkalmazását, „amelyik magába foglalja most az állami-politikai tényezőket éppúgy, mint a társadalmiakat”.⁹

Ezzel kapcsolatban Schieder utal az Internationale Gesellschaft für vergleichende Kulturforschung első „Synopsis”-kongresszusára, amelyet 1961-ben rendeztek meg Salzburgban, Pitirim Sorokin elnökletével, Arnold Toynbee részvételével. A konferencia egész — sok vonatkozásban tanulságos — tanácskozása arra a feltételezésre épült — olvashatjuk a konferenciáról készült beszámolóban —, hogy a két világháború véget vetett a nemzeti államok korának és egy új, az egész földet átfogó korszakot vezetett be, amelynek a vonásai egyre inkább kibontakoznak. Ennek iránya az egyes államok integrálódása egy világkormány uralma alatt álló „szuperállam”-ba. Ennek a nemzetek feletti államnak integrációs területe egy magaskultúra, amelyben az egyes nemzeti kultúrák gyökerезnek. A történettudományi kutatás most e „Denken in Kulturen” követeztében az elé a feladat elé kerül, hogy a „magaskultúrák” jelenségét és a velük összefüggő problémákat a kutatás középpontjába állítsa.

Theodor Schiedernek ma még vannak szavai ennek a történetpolitikai koncepciónak a bírálataira, s az a folyóirat is, mely az említett konferencia anyagát tekintélyes terjedelemben közzétette, ma még tartózkodással kezeli a témát, s jelzi, hogy a vita igazán értékes része olyan résztvevőktől származik, akik az egyetemes történeti problémákat az európai történelem és történettudomány szilárd bázisáról tárgyalják.¹⁰

A nyugat-német történetírás vezető irányzatának a kultúrtörténettel kapcsolatos reflexióit vizsgálva, talán határozottabb körvonalakat nyertek azok a „bizonytalanságok, zavarok,” amelyek Felix Gilbert észlelt a kultúrtörténet helyével, fogalmával, tárgyával kapcsolatban. Honnan erednek ezek a problémák?

Abból kell itt kiindulnunk, amire fentebb már utaltunk. A kultúrtörténet elméleti kérdéseinek felfogása messzemenően alá van vetve legtöbb vonatkozásában a kapitalista és szocialista rendszer, a kapitalista és marxista ideológia közötti — latens vagy nyílt — küzdelemnek. (Függetlenül attól a ténytól, hogy a polgári tudomány nem egyetlen, hanem nagyon is sokféle ideológiát „termel” ki, sokféle „antitoxint” alkalmaz; és függetlenül attól is, hogy ezek egyrészt, egyes áramlatai hogyan viszonylanak a marxista ideológiához, ennek egyes komponenseihez). A marxizmus az általunk tárgyalt vonatkozásban különös súlyosan „teherterelt” jelent, különösen veszélyes „kihívást” tartalmaz, mert egyrészt racionális egységben és törvényszerű fejlődésében képes felfogni és értelmezni a történet valamennyi jelenségét, az egész történeti élet valóságos szintézisét tudja nyújtani. Másrészt speciálisan a kultúra területén a kulturális fejlődést szoros és meghatározott összefüggésben tárgyalja a gazdasági és társadalmi fejlődés menetével és ennek alapján képes a kultúrtörténet valamennyi ágát egységes összefüggésrendszerben felfogni, ugyanazon nézőpontból kiindulva értékelni.

Ha most erre a „kihívásra” a polgári történetírás feleletét keressük, két, egymással összefüggésben levő mozzanatot semmiképpen sem szabad e feleleten elemzésében elhanyagolnunk. Egyrészt azt, hogy ez az ideológiai harc ezen a területen is bonyolult formák között folyik: korántsem az akció és reakció egyszerű formájában, mint azt némelyek gondolják. Időleges engedelmények, kompromisszumok, sőt kölcsönös áthatások módosítják, színezik s nem egyforma intenzitású állandóan valamennyi szakaszon. Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy a kapitalizmust nemcsak az anyagi termelés vonatkozásában jellemzi az anarchia, hanem „ideológiai termelésében” is. Emellett azt sem szabad mellőzni, hogy a polgári történetírás — mint minden történettudomány — önmaga közvetlen érdekeitől sarkallva, a marxizmustól függetlenül is, saját hagyományaira szervezsen építve és ugyanakkor azokat túl is haladva küzd a jelentős teljesítményekért, küzd az ellaposodás ellen, a „részletek mocsarába való süllyedés” ellen, állhatatosan küzd a szintézis lehetőségéért.

Röviden jellemezve most már az egyes irányzatokat: a francia és német történetírásban tovább él és hat ma is a szellemtörténeti felfogás és módszer, amely művészettörténeti indításának megfelelően elsősorban stílus kategóriák alkalmazásával kísérli meg egy-egyben bemutatni egy-egy kulturális periódus szellemi jelenségeit.

A kultúrtörténeti munkák zónét Németországban, — de más országokban is — az elméleti megfontolásoktól szinte függetlenül a pozitívizmus jellemzi. (A régi pozitívizmusnak a múlt század végén viszonylag még haladó vonásai azonban ma már erősen relatív értéket képviselnek.) A pozitívista művelődéstörténet új kiadása is szociológiai érdeklődésű, sokat foglalkozik a társadalmi relációkkal, intenzíven kutatja a természet-tudományok történetét, a technikai fejlődést stb.

⁹ Uo.

¹⁰ L. Drees: Die Problematik der Hochkulturen. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 13. évf. 1962. 5. l.

Ezek mellett a hagyományos, de lassanként új tartalmakkal telítődő irányzatok mellett erőteljesen hódít két másik, sokkal kombattansabb, korszerűbb áramlat, amelyek gyökereiket egyrészt a szellemtörténetbe, másrészt a pozitívizmusbba éresztik.

Elsősorban az ún. kultúr-morfológiai irány (O. Spengler, A. Toynbee, A. Weber, O. Anderle stb.), melynek a mi szempontunkból tekintve — többé kevésbé általános — karakterisztikus vonásai az egész emberiség egységes kulturális fejlődése gondolatának elvetése; a szintézisre irányuló, a világtörténet teljes folyamatának az egymásután következő, vagy egyidejűleg létező ún. lokális kultúrák története ábrázolására mutakozó erős törekvés; a kultúrtörténet tárgyának rendkívüli kiszélesítése, a néprajz és archeológia eredményeinek szorosabb bevonásával, kifejezetten abban az irányban, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés egész menetét, s a politikai történetet is, feloldja a kulturális fejlődés történetében. Ez a Toynbee-nál a teológiai magyarázat következtében optimistább végkicsengésű koncepció a nyugati értelmiség széles köreiből gyökerezett.

Elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti indítású az új francia művelődéstörténeti iskola (Braudel, DUBY, Mandrou). Gyakorlatában ez az irányzat többet vesz át, alkalmaz a marxizmusból, mint amennyit elméletében elismer. Akceptálja a kulturális jelenségek osztálymeghatározottságát, de az osztályharc fogalmát mellözi. Fontos szerepet juttat műveiben a népi kultúrának, a kulturális fejlődés gazdasági tényezőinek; bekapcsolja tárgyalásába az anyagi kultúra eredményeit, pszichológiai jelenségek vizsgálatával gazdagítja a kultúrtörténet módszereit, tárgykörét. A politikai fejleményeket a gazdag történelmi tabló háttérbe tolja át.

Ezekben jelezném — meglehetősen vázlatosan — a mai polgári kultúrtörténeti felfogások, irányzatok fő tendenciáit. Ezek sem jelentkeznek azonban tisztán; az eszmék és koncepciók állandó fluiditása tapasztalható bennük.

Így azután teljesen érthető, hogy egyfelől az önálló kultúrtörténet létjogosultságának negációja, másfelől teljes abszolutizálása következtében miért beszél Felix Gilbert a kultúrtörténet bizonytalan helyzetéről.

S érthetővé válik az a szubjektív jellegű vallomás is, amelyben tanulmánya végén egy polgári kultúrtörténész válságáról beszámol. „Megrendült az a hit — írja —, hogy a történelmet Isten irányítja s hogy isteni tervet tár fel, vagy ugyanez világias formában: hogy törvények szerint működik; összeomlóban van az a nézet is, hogy a világ egy racionális rendszer s hogy annak szociális formációi racionális céloknak felelnek meg. A történelemről vallott felfogásunknak új formát kell magára öltöni. A történelmi realitás elérésére irányuló erőfeszítéseinket talán kielégítheti egy olyan szempont, amelynek alkalmazásával, a látszólag összefüggéstelen tények egymáshoz kapcsolódnak és értelmet nyernek.”¹¹

Egy lelkiismeretes filológus ezeket a sorokat többféle széljegyzettel, szövegkritikai megjegyzéssel láthatna el. Ami számunkra az adott összefüggésben különösen lényeges, az az objektív ideológiai szituáció, amelyről számot ad: szerzőjének a vallásos világnézet-től való elszakadásáról, a racionalizmusban való csalódottságáról s egyúttal igényéről erre a racionalizmusra, igényéről egy olyan szempontra, amelynek alkalmazásával az atomizált kultúra tényei „értelmet nyernek”. Ez a szellemi állapot, a maga átmeneti jellegével, bizonyos lehetőségeket tartogat egy racionális, az emberi fejlődés történetének törvényszerűségeit felismerő, a történelmi realitást híven bemutató világnézet, történet-felfogás számára.

Ennek a lehetőségnek a realizálásában szerepe lehet a marxista történetírásnak, a kultúrtörténetnek is.

2.

Annak ellenére, hogy elméleti alapjai tisztázottak és meghatározott helyük van a történeti tudományok sorában, mégsem mondhatjuk, hogy a marxista kultúrtörténetírás helyzete teljesen problémátlan. Az a szovjet kultúrtörténész, aki legutóbb összefoglalta a marxista kultúrtörténet feladatait, megállapította: „Sajnos azonban mindeddig a kultúrtörténet történettudományunk eléggé elhanyagolt területe. Eltekintve a szovjet irodalomtörténészek, zenetudósok, művészettörténészek tollából megjelent komoly marxista kutatásokon alapuló munkáktól, mindeddig nem történt meg a kultúrtörténet összefoglaló feldolgozása. Nincsenek tankönyveink sem, amelyek a maguk egészében tárgyalnák a kultúrtörténeti fejlődés különböző szakaszait, annak ellenére, hogy a tudományok egyéb területein már rendelkezünk ezekkel. Az általános történeti jellegű munkákban a kultúrtörténeti kérdések feltárása és megvilágítása nem kielégítő.”¹² Megtoldhatjuk ezt még egy német kultúrfilozófus megjegyzésével, aki a művelődéstörténet marxista értelmezéséről szólva rámutat: „a marxista művelődéstörténet, mint önálló tudományág

¹¹ Felix Gilbert id. tanulmánya.

¹² A. V. Fugyeev: Elmélikedések a kultúrtörténet tanulmányozásáról. Voproszi Isztorii, 1964. 1. sz.

még nem jutott túl a kezdeti nehézségeken és nincs szilárdan körülhatárolva”, és később: „Hogy Németországban a marxista művelődéstörténeti kutatás még mennyire kezdeti állapotban van, kitűnik abból is, hogy lehetséges tudományos és társadalmi haszna egyáltalán nem világos, elvi feltételei nincsenek rögzítve és a kutatómunka súlypontjai nincsenek megfogalmazva.”¹³

Ha ez utóbbi helyzetjelentés kissé pesszimisztikus is és nem veszi számba a jelentős eredményeket, annyi bizonyos, hogy a kultúrtörténet viszonylag elmaradott ága a marxista történetírásnak. Aláhúznánk azonban a „viszonylag” szócskát; hadd utaljunk itt mindjárt, — noha nem rendelkezünk kielégítő tájékozottsággal — a szovjet kultúrtörténet imponáns eredményeire az oroszországi feudális kultúra összefoglaló jellegű ábrázolásában, a tudománytörténet nem egy fejezetének, így pl. a történettudomány történetének feltárásában, továbbá a XIX. századi orosz kultúra haladó irányzatainak elemzésében, a kulturális forradalom problematikájának rendszerezésében, menetének sokoldalú kidolgozásában,¹⁴ valamint sok más konkrét kérdés és elméleti összefüggés kimunkálásában. Legutóbb például a bécsi történészkongresszus során is figyelmet keltett az a referátum, amely a XIX. századi orosz irodalmi és társadalmi fejlődés kapcsolatát, összefüggéseit az általánosítás igényével tárta fel.¹⁵ De tudunk arról is, milyen eredményei vannak például az anyagi kultúra története kutatásának a Szovjetunióban és Lengyelországban, a tudománytörténetének Csehszlovákiában. Ismerünk jól sikerült népszerűtudományos jellegű összefoglaló munkákat is. Felesleges itt utalni az archeológiai, néprajzi, irodalomtörténeti, filozófiatörténeti munkákra: a kultúrtörténeti szintézis megannyi nélkülözhetetlen pillérére.

Mindennek ellenére természetesen a szovjet kultúrtörténet diagnózisában sok igazság van: fel kell figyelniük rá. Megállapításaiból két mozzanatot emelnék itt ki, amelyek egymással bizonyos kapcsolatban vannak: egyrészt az elmaradás konstatálását, másrészt ennek korlátozását a kultúrtörténeti szintézis, összefoglalás területére.

Ha az elmaradás magyarázatát keressük, elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy a marxista történettudomány hosszú időn át „kapitalista környezetben”, az idealista, polgári történetírással való oppozícióban fejlődött. A polémia — mint maga Marx is utalt rá — természetesen azokra a pontokra koncentráldott, ahol a marxizmus szöges ellentétben állt a polgári filozófiával, történetelmélettel; így többek között például éppen arra, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés milyen összefüggésben áll az ideológiával, általában a szellemi szférával: a gazdaság primátusát kellett bizonyítani a szellem primátusával szemben. A kultúrtörténet kutatásának, amely magában foglalja az ideológiák bizonyos önálló mozgásának tanulmányozását is, ebben a vitában szükségszerűen háttérbe kellett szorulnia olyan alapvető princípiumok bizonyítása mögött, mint amilyen például az osztályharc döntő szerepe a történelmi fejlődésben, — ami melleleg nem csupán teoretikus kérdés volt. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy a marxista teória fejlődése a 30-as évek általános légkörében, az akkori tudománypolitikai viszonyok között mennyire stagnált, mennyire elzárkózott, szektás volt és mennyire idegenkedett például olyan tudományágaktól, mint a pszichológia vagy a szociológia, — akkor talán felfedtük egyik tényezőjét a kultúrtörténet viszonylagos elmaradásának.

Egy másik tényezőre akkor figyelhetünk fel, ha a kultúrtörténeti szintézis kidolgozásának rendkívüli nehézségeire gondolunk. Aligha lehet véletlen, hogy a nagy múltú visszatekintő polgári történettudomány az elmúlt másfélszáz esztendőben nem tud egy tucatnál több valóban jelentős munkát e területen felmutatni; a többiek — itt a szintetikus jellegű művekről beszélünk — másodkézből vett anyagokból, nem önálló forrás-kutatás alapján készültek. A marxizmus szigorú elméleti követelményei és a társadalomtudományok területén is az egzaktságra való törekvés kétségkívül más természetű, sokkal nehezebb feladat elé állítja a kutatót, mint a polgári történetírásban, — különösen, ha nem akar megrekedni a régi sémák ismétlésénél. Különösen áll ez a kultúrtörténetre, ahol sok kutató még nem is eléggé ismert talajon mozog. Elbátortalanítja a történészeket, s így a kultúrtörténeti szintézis előrehaladását is nehezíti a kultúrtörténet marxista fogalmának — a marxista kultúrfogalomból eredő — rendkívüli szélessége is. Ebből kifolyólag ugyanis a kultúrtörténetrészt rendkívüli feladat elé kerül, legalább is elméletben: át kell tekintenie egyes egyedül az anyagi és szellemi kultúra valamennyi körének helyzetét, fejlődését, lényeges eredményeit, ami még akkor is nehéz feladat, ha csak egy rövidebb periódussal foglalkozik. Munkája azonban ezzel tulajdonképpen csak megkezdődött. Mert most kell rátérnie az egész kulturális folyamat belső összefüggéseinek, kölcsön-

¹³ Dietrich Mühlberg: Zur marxistischen Auffassung der Kulturgeschichte. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 2. évf. 1964.

¹⁴ Karpov: Über die Kulturrevolution in der UdSSR. Berlin. 1956.

¹⁵ L. V. Tcheremnine, P. V. Palierski: Structure de la société et questions du développement de la littérature russe au XIXe et au XXe siècles. XII. Congrès International des Sciences Historiques. Wien. Rapport. I. Grand thème.

hatásainak vizsgálatára s ami a legfontosabb, a gazdasági fejlődés okozta társadalmi mozgás menetével való összefüggésének kimunkálására. Itt sem teheti le tollát: a következő lépés lenne — a feltételes mód nem egészen véletlen itt — azt a nagyon bonyolult folyamatot elemezni, ahogy az adott kulturális jelenségek visszahatnak a társadalom mozgására, ahogyan módosítják magát a fejlődés folyamatát:

A kultúrtörténeti kutatás módszerének, menetének ez a nagyon is elvont, mechanikus sémája azonban csak halványan érzékelteti a tényleges problémákat, amelyekkel a történész ezen a területen szinte minden lépésnél szemben találja magát. Ezekre még visszatérnénk: itt csak az elmaradás okait kíséreltük meg felfejteni.

Talán nem lépjük túlságosan át feladatunk határait, ha röviden jelezni, milyen lehetőségek kínálkoznak náluk a marxista művelődéstörténeti kutatások kibontakoztatására. Nyilvánvaló, hogy nem rövidlejárátú feladatról van szó. A művelődéstörténet iránt megnyilvánuló, rohamosan növekvő érdeklődés, — ami annak a felismerését jelenti, hogy a kulturális fejlődés rajza nélkül nem tekinthető teljesnek a történeti előadás, — abba az irányba fog hatni, hogy egész tudománypolitikai koncepciókban a kultúrtörténeti kutatások megfelelő helyet nyerjenek. A meginduló munkálatoknak a polgári történetírás eredményeinek, módszerének vizsgálatával, kritikai feldolgozásával kell majd kezdődniük; bizonyos kezdeményezések már ma is vannak ebben a vonatkozásban. Ismerve már a szintetikus jellegű feldolgozások nehézségeit, az egyéni kutatómunka támogatása, elősegítése mellett érdemes lesz majd megfontolni a kollektív jellegű kutatások megszervezését is; ezekbe a kollektívákba be kell majd kapcsolni valamennyi, a kultúrtörténetben érdekelt tudományág szakembereit. Nem hallgathatjuk el azt a meggyőződésünket, hogy a jelenleginél magasabb színvonalú szintézisek csak több tudományág együttműködésével, komplex módszer alkalmazása útján készíthetők el. Az ilyen együttműködés persze magában rejti továbbra is az enciklopédikus jellegű összefoglalások veszélyét: ennek elkerülését legjobban egy kisebb, 20–30 esztendősi periódus kulturális fejlődésének komplex, sokoldalú, alapos vizsgálata tenné lehetővé. Egy ilyen kollektív rendszeres munkájában, — s a kultúrtörténet kibontakozásának ez lenne igazi biztosítéka, — az irodalomtörténész, művészettörténész, szociológus és pszichológus a munka során kultúrtörténészé is válnék, elsajátítaná a történeti látásmódot. A mi körülményeink között természetesen nem lehet szó olyan hatalmas tudományos műhelyekről, mint amelyek az Egyesült Államokban szállítják a feldolgozott nyersanyagot a „magaskultúrák” jellemzéséhez. De nem szabadna megrekedni nekünk sem a kisipari színvonalon; jobban ki kellene használnunk a szocialista tudományszervezési módszerek által nyújtott gazdag lehetőségeket.

3.

Hátra van még röviden körvonalazni felfogásunkat néhány, a mostani vitát érintő probléma tekintetében.

Kétségtelenül igaz, amire tanulmánya indításakor Mühlberg utal, hogy ti. a kultúrtörténet fogalmát a kultúra fogalmából kell kifejtetni. Ezt a fogalmat Elekes professzor referátuma teljes részletességgel meghatározta: amit ehhez még hozzá lehetne tenni, az nem annyira történeti, mint inkább filozófiai jellegű lenne. Annyit szükséges azonban megjegyezni, hogy a gyakorlati kultúrpolitikában sokan ma is a kultúra fogalmát csak a szűkebb értelemben (műveltség, tudomány és művészet) használják. Erhard John teoretikusan is megkísérli ezt alátámasztani. A leszűkítést a közgazdaság és kultúra elhatárolásával indokolja; szerinte a történeti jelenségek lényegükben vagy gazdaságiak, vagy kulturálisak. Többek között Leninre is utal, mint aki a kultúráról főleg ebben a leszűkített értelemben szól.¹⁶

Ez a hivatkozás azonban felületesnek tűnik. Igaz, hogy Lenint azokban a műveiben, ahol kulturális kérdéseket tárgyal, mindemelkedt az a kérdés érdekelte, hogy miként kell érvényesíteni Marx kultúrfelfogását a munkásosztály pártjának politikai gyakorlatában. Ezek a kérdések — Mühlberg összeállítása szerint —: A művelődés osztályjellege (ahogy minden kapitalista országban két nemzet, úgy két kultúra is van; a kultúra elsajátítása az osztályhelyzet függvénye). — A kulturális örökség (mit tud és mit kell a munkásosztálynak az eddigi kultúrából átvennie). — A kultúra felépítése az átmeneti időszakban (a szocialista kulturális forradalom). Lenin azonban egyetlen helyen sem foglalkozik kizárólag a kultúra szellemi részével. Ahol például a kulturális örökség kérdéséről ír, azt hangsúlyozza: „Birtokba kell venni az egész kultúrát, amelyet a kapitalizmus hagyott hátra és fel kell építeni belőle a szocializmust. Birtokba kell venni az egész tudományt, a technikát, minden ismeretet, a művészetet.” Sorolhatnánk az idézeteket még hosszan, de úgy véljük, felesleges. Teljesen bizonyos, hogy Lenin a kultúra

¹⁶ Erhard John: Probleme der Kultur in der Kulturarbeit. Berlin. 1905.

elsajátításán, — amit a szocialista építés szempontjából a legfontosabbnak tartott a győztes forradalom után, — az adott anyagi és szellemi kultúra elsajátítását értette.¹⁷

Éppen ellenkezőleg áll a dolog, mint Erhard John állítja; a kultúra lenini fogalma rendkívül széles. A szövetkezetekről szólva például arról ír, hogy a szövetkezetbe tömörüléshez a parasztságnak a kultúra olyan fokára kell emelkednie, hogy az valóságos kultúrforradalmat igényel. Máskor pedig a szocializmus egész felépítését kulturális feladatként jelölte meg. De a lenini kultúrfogalomtól függetlenül is: a termelőerők kibontakozásának története nélkül csonka, hiányos, szellemtörténeti jellegű a kultúra fogalma; tudomány, művészet, műveltség még nem fogják át a kulturális fejlődés egészét, nem is képviselhetik azt kielégítő súllyal.

Az eddig elmondottak után alig lehet kétséges a válasz arra a vitatott kérdésre: van-e létjogosultsága mint önálló studiumnak a kultúrtörténetnek? Inkább az szorult kissé részletesebb megvilágításra, hogy melyek azok a sajátos vonások, amelyek a kultúrtörténetet jellemzik; közelebbről: mi különbözteti meg a kultúrtörténetet a kulturális fejlődés egyes ágainak, területeinek rajzától.

Abból kell talán kiindulnunk, hogy ha a historikus egyszerűen egymás mellé helyezi a kultúra valamennyi ágának, területének összefoglaló történetét, ez így együtt sem lesz azonos az emberiség kultúrtörténetével. Nem egyszerű összeadás kérdése az egész. Valami többletre van szükség; amivel — mint Gerhard Ritter találóan megjegyzi — átlépjük a művészettörténet, irodalomtörténet stb. határait, valami többletre van szükség, ami mindezeket kultúrtörténetté teszi.

Itt elsőnek annak a lehetősége merül fel, hogy ezt a többletet a kultúrtörténeti munkák tárgyában, témájában keressük, úgy fogjuk fel, hogy a kultúrtörténetet éppen témájának átfogó volta, szélessége jellemzi. A legtöbb művelődéstörténeti munka valóban szélesebb területet igyekszik átfogni, egy-egy korszak kulturális jelenségeinek egészét vagy legalább egy fontos csoportját; vagy pedig ugyanazt a jelenséget ábrázolja, de fejlődését hosszabb távon át kíséri figyelemmel. A téma átfogó jellegét azonban mégis csak nagyon sok fenntartással lehet a kultúrtörténeti munkák döntő kritériumaként felfogni: alkalmazása ugyanis megfosztana művelődéstörténeti jellegétől egy sor olyan részlettanulmányt, amelyek nagyonis nélkülözhetetlen részét, szinte bázisát alkotják minden művelődéstörténeti szintézisnek. A neveléstörténeti tanulmányok — csak példaként említve — maguk is a szó szoros értelmében „művelődéstörténetet” nyújtanak.

Talán közelebb jutunk a kultúrtörténet jellemző vonásaihoz, ha azt emeljük ki, hogy a kulturális jelenségek történeti oldalát igyekszik a kultúrtörténet megragadni. Kétségtelen ugyanis, hogy nem minden kulturális jelenség egyformán „történeti”, noha a történetiséget teljesen egyik sem nélkülözi. Valószínű azonban, hogy egy székesegyház, egy költői életmű vagy egy szobrászati alkotás a kultúrtörténeti feldolgozásban nem elsősorban esztétikai méltatást fog nyerni; a historikus történeti oldaláról fogja megközelíteni, azokat az összefüggéseket fogja keresni, amelyek a korszak általános kulturális képéhez fűzik, kapcsolják; inkább fejlődésében és általános vonásaiban, mint statikusan és egyszerűségében fogja ábrázolni. Így juthat csak el az adott korszak művelődését átfogó jellegzetes vonások felismeréséhez.

Végso soron azonban ahhoz a nagyon is egyszerű megállapításhoz kell eljutnunk, hogy egy történeti mű művelődéstörténeti jellegét a forrásanyagok művelődéstörténeti megközelítése, kezelése biztosítja. Ugyanazt a forrást nyilvánvalóan sokféleképpen lehet megközelíteni, sokféle kérdést lehet hozzá intézni. Úgy véljük, itt van az igazi differencia: vizsgált tárgyához más kérdésekkel fordul a művészettörténész, az irodalomtörténész, mint a kultúrtörténeti szintézis készítője. A kétfajta kérdésfeltevés között a differencia abban van, hogy a vizsgált jelenséget a történész mindig fejlődésében, változásában fogja nézni; nem elszigetelten, hanem minden irányú, a természettel és a társadalmi környezettel levő összes kapcsolatában vizsgálja.

*

A Magyar Történelmi Társulat centennáriumi tudományos ülésszakán, a művelődéstörténeti vita során, Mátrai László utalt arra, hogy „Hiányzik a módszeresen végiggondolt, a történeti valóság hierarchiája szerint rendezett kategóriarendszer, amely az alap és felépítmény teljes egészét összefogja és így értelmes, áttekinthető, de ugyanekkor valós képet tud adni, egy-egy kor anyagi és szellemi egészéről.”¹⁸ Fejtegetéseink során teljesen átértéztük annak az igénynek a jogosságát, amelyet Mátrai akadémikus hangsúlyozott e sorokban. Teljesítése azonban — úgy véljük — csak a művelődéstörténeti kutatás kibontakozásával válik majd lehetővé.

¹⁷ Lenin kultúrfogalmára ld. egyebek mellett *Balogh Sándor*: V. I. Lenin o kulturnoj revolucii. Velikaja Oktjabrszkaja szocialiszticeszkaja revolucija i Vengrija. (Studia historica 60.) Bp. 1969.

¹⁸ *Mátrai László*: A művelődéstörténet néhány módszertani problémája. Századok, 1967. 6. sz.

HOZZÁSZÓLÁSOK

A vitában először *Hermann István* szólalt fel. „A kultúra fogalma az újabb polgári elméletekben” c. korreferátumában annak a vitának geneziséjét, mely a polgári tudományban a kultúra fogalma körül folyik, a felvilágosodás polgári gondolkodóig vezette vissza. A Rousseau felfogás társadalomkritikájában addig megy el, hogy a civilizációt alapvetően romboló hatásúnak tekinti — mondotta —, ugyanakkor megemlíthetjük Diderot egy megjegyzését, mellyel mintegy alá is ásta e koncepciót, mikor azt mondta: a primitív társadalmak magasabbrendűségét nem azzal kellene bizonyítani, hogy ott kevesebb volt a boldogtalanság, hanem azzal lehetne csak, ha bizonyítható lenne, hogy ott több volt a boldogság. E kérdésfeltevés a civilizáció pusztító hatásáról a mai polgári kultúrfelfogások problémája is. Alapja, hogy míg a polgári kultúra egyfelől a technikai fejlődést hihetetlen mértékben megemelte, alátámasztotta és elősegítette, képtelen volt ugyanilyen mértékben fejleszteni a termelőerők másik oldalát, az embert és így az emberi munkaerőt is, sőt sok tekintetben fordított arányosságot hívott létre. — A korai polgári kultúra-felfogásnak volt egy másik oldala is, nevezetesen az, hogy az etnográfia, valamint az antropológia irányította a későbbi kutatás figyelmét. E történetiszemlélet „történelmi szerepe”, hogy tudatosította a feudalizmussal valamint bizonyos mértékig még a kapitalizmussal szemben is azt, hogy a társadalmi és kulturális viszonyok történelmileg rendkívül nagy fejlődésen, átalakulásokon stb. mentek keresztül, vagyis ezek nem vezethetők le sem az emberi természetből általában, sem az ésszerűségéből általában, hanem itt egy más principiumot, más alapot kell keresni ahhoz, hogy magát a fejlődést reálisan lehessen értelmezni.

Hermann István e történeti visszatekintés után a modern polgári elméletekben a kultúra felfogásának három típusát elemezte. Az első, az angol Draper nevével jelzett irányzat, mely szerint a kulturális fejlődés egy önmagába visszatérő görbe képét mutatja; ezt a teóriát a legkülönbözőbb formákban a polgári kultúra képviselői magukévá teszik és végeredményben eljutnak — itt most a terminológia mellékes — egy olyan típusú megfogalmazásig, mely a technikai civilizáció és a kultúra egyéb területeinek az ellentétét mutatja. Ez az ellentét különböző formákban jelenik meg: Rickertnél módszertani ellentétként, mint a generalizáló és individualizáló tudományok ellentéte, más esetben a technika és az etika stb. ellentétéként. A tételt különböző történeti anyagokon is fejtik ki: hol a római birodalom bukására, hol a jelen problémájára építenek. Filozófiailag — konkrét kifejtésben — talán Spengler *Untergang des Abendlandes* c. munkájában jelentkezett a legnagyobb súllyal. A modern, úgynevezett technikai civilizációban ez a probléma újabb formákban, nagy erővel nyer kifejezést. Hermann István ide tartozónak tekinti A. Toynbee-t is, mivel kultúr-kör elméletének ez az ellentét válik végsősoron alapjává. A felfogás polgári jelentkezési formájára példaként idézte még Heisenberg, Lombroso, majd Max Hockheimer fejtegetéseit. Különösen Heisenberg megközelítése szemléletes, aki a mai fizika természetképéről írva idézi a régi kínai történetet: egy embernek, ki maga kezével készített öntözőberendezést, valaki ehelyett egy gépezetet ajánlott, mire az a következőt válaszolta: „Aki a dolgait gépekkel végzi, annak elgépiesedik a szíve is. Akinek gépszíve van, az elveszti az egyszerűségét, akinek az egyszerűsége odavan, az bizonytalan lesz szellemi rezdüléseiben, és a szellemi rezdülések bizonytalanságát igaz érzékkel nem lehet elviselni.” Heisenberg, ha vitatkozik is e nézettel, elismeri relatív jogosultságát. Hockheimer szerint is az emberiség kultúrájának alaphibája, hogy az „ész instrumentálódott”. Ez utóbbi állásponton álló filozófusok tehát a civilizáció és kultúra ellentétét teljesen a civilizáció javára oldják meg.

A modern polgári történelemszemlélet és különösképpen kultúrszemlélet egyik típusa tehát, állapítja meg Hermann István, „a kultúrát redukálja mindazokra a mozzanatokra, amelyek szerinte az emberi életben nem függenek össze az instrumentumokkal, a technikai fejlődéssel. Következésképpen minden olyan szellemi tevékenységet is kikapcsolnak a kultúra fogalmából, amely az instrumentumok előállítására vagy továbbfejlesztésére vonatkozik, sőt mi több, aminek bármi köze is lenne — a kalkulatív vagyis közgazdasági és technikai gondolkodáshoz. Ezen az alapon jön létre ebben az esetben a kulturális hanyatlás, illetve körforgás általános képe.”

Az ilyen nézetek esetében kevés lenne a formális kritika, mely könnyen kimutathatná, hogy mennyire tarthatatlanok és történelmietlenek ezek, mivel modelljük a mai monopolkapitalizmus technikai modellje. Az okok Hermann szerint sokkal mélyebben rejlenek: egyrészt arról is szó van, hogy polgári alapon — legalábbis bizonyos részletmótvumokban — „csakis erről a gondolati bázisról kiindulva lehetséges egy társadalomkri-

tika”, amely feltárja ténybelileg azt a kulturális sivárságot, azt az „egydimenzióssá válás”-t, melyet a manipulatív társadalom teremt. Másrészt e felfogásban korunk egyik legkomolyabb történelmi problémája rejlik: az, hogy századunkban válik a történelem igazán világ-történelemmé. Olyan társadalmi fejlődési típusokkal találják szemben magukat a történészek, melyek teljesen elütnek az európaiótól, s tagadhatatlan, hogy ezek modelljei „különböző okokból inkább a körforgás képét mutatják.” „Tagadhatatlan, hogy ezen a körforgáson belül főleg a keleti társadalmakban hatalmas kulturális teljesítmények születtek meg, de a kulturális teljesítmények nagysága nem gyakorolt döntő befolyást a társadalom összfejlődésére, és így az állandóan reprodukálódó ázsiai viszonyok a világ számos helyén és számos történelmi periódusban statisztikailag átlagként jelentek meg. Ezáltal létrejön a legtöbb esetben az a kép, mely az anyagi kultúra és szellemi kultúra fejlődésének fordított arányosságát vagy legalábbis egy ilyen tendenciát feltételez.”

A hozzászóló példaként Toynbee felfogásának egyik alapját látja abban, hogy a nagyhírű angol történetfilozófus a Közelkelet egyik legjobb ismerője, aki áttanulmányozta a mezopotámiai, arab stb. kultúrákat, s bizonyos szkepszissel viseltetik a mai európai kultúrát illetően. E kultúrtörténeti felfogással kapcsolatban Hermann István megjegyezte, hogy az ilyen fejlődésű társadalmak megismeréséhez a politikátörténetnek — mely véleménye szerint „összefoglalása és gyakorlatba átvitele a technikai, a társadalmi és az ideológiai fejlődés kölcsönhatásos folyamatának” — nincs olyan jelentősége, mint pl. az európai történelemben. Ebből azonban éppen az következik, hogy ilyen szempontból a kultúra ilyen redukált és civilizációval szembeállított felfogása retrográd jelenség és a történelemszemléletet dezorientálja azáltal, hogy a nem klasszikus, hanem az általános fejlődési színvonalakat és módokat állítja fel mércének.

A kultúra-felfogások másik típusa sokban hasonlít az előzőhöz, de jellegzetessége, hogy a konfliktusokat, az ellentmondásokat sokkal finomabban, magán a kultúrán belül elemzi. Kritikája az individuum vonalán indul, forrása mindenképpen Freud Unbehagen in der Kultur c. művére nyúlik vissza. Ez a freudista felfogás, mint ismeretes, lényegileg az individuumot állítja szembe a társadalom egészével. A korábbi ellentét — civilizáció és kultúra ellentéte —, itt az individuum és a társadalom ellentéte lesz. Hermann István példaként idézte a neves amerikai szociológus, Riessmann műveinek több megállapítását, melyek bizonyítják, hogy noha e könyvekben olvashatunk a társadalmi és egyéni cselekvési normák összhangjáról is, mégis — amint azt kritikusai is megállapítják — Riessmann-nál „a társadalmisított egyént inkább az határozza meg, ami tilos számára, mintsem az, amire a társadalom ösztönözné őt.” Mint kritikusai mondják, Riessmann pusztán a „negatív szankciókat tárgyalja”. Hermann e felfogás kapcsán utalt arra, hogy ő maga is nagy jelentőséget tulajdonít a kultúrában a gátlásrendszer kialakításának, noha ennek szerepét nem freudista alapon fogja fel; Riessmann azonban egy gátlásrendszerből igyekszik megkonstruálni a kultúrát, s pozitív értelemben nem fogalmaz meg semmit. Így mivel negativitásból vezet le a kultúrát, létrejöhet, mégpedig rendkívül egyszerűen és közvetlenül az amerikai szociológia kultúrkritikája, mert most már a kultúra azonosodik a társadalommal és ebből következően a kultúra egésze ellenséges az individuum törekvéseivel.

Ez a második típus, mely az „objektivitást egyenesen és közvetlenül teszi felelőssé az individuum érdekszférájának megsértéséért”, szükségszerűen eljut bizonyos utópiákhoz. Erre példaként idézte az Erich Fromm-féle felfogást az „egzszerű társadalomról” és Herbert Marcuse kritikáját a szocializmus kultúrfelfogásáról.

A harmadik típus — a funkcionális, illetve a strukturalizmus kultúrfelfogása. Annyiban hasonlít az előzőkre, hogy szintén az etnográfából indul ki, s hogy, mivel a primitív kultúrákat tanulmányozza, ugyancsak elejti a fejlődés gondolatát. Hermann István utalva e harmadik felfogás többféle változatára, a funkcionális klasszikusának, Bronislaw Malinowskinak elméletét elemezte. Idézte a kultúráról adott meghatározását, melynek értelmében „a kultúra nem más, mint részben autonóm, részben koordinált intézmények integrált összefüggése”, majd megállapította, hogy ez a felfogás tehát szemben az előbbi szétdaraboló felfogásokkal, egyfajta totalitásra törekszik, azonban totalitás-felfogásának lényege az, hogy magának a társadalomnak belső struktúráját lényegileg mint egymást kiegészítő és autonómnak tűnő funkciók tömegét kell leírni, s ebben a leírásban mindenütt a társadalom belső szükségletvilága a döntő, amelyet a társadalom ki is elégít.

A funkcionális számára a társadalmi berendezkedés legtöbbje értékelés és kritika nélkül marad, kivéve néhány olyan esetet, amikor a „társadalmi dekompozíciót világosan lehet észlelni”. Vagyis, mondotta Hermann István, a funkcionális és a strukturalizmus történelemszemléletében a megértő felfogás kerül előtérbe a kritikaival szemben. Ennek következménye, hogy a funkcionális és a strukturalizmus a „társadalom

ellentmondásait végül is harmonikussá kerekítő eszközt lát", vagyis felfogása az előző kettőhöz — de különösen a másodikhoz — képest konzervatív.

Összehasonlítva e típusokat a felvilágosodás kultúrafelfogásával a korreferátum megállapította, hogy a polgári elméletekben egyfelől kiéleződtek a már korábban meglevő ellentétek, másfelől az elmélet középpontjába mindinkább a polgári kultúrának az egyén szempontjából romboló hatása került. Az etnográfiai érdeklődésről megállapította, hogy míg korábban azt az igényt jelezte, hogy a polgárság történetiben nézze a valóságot, addig „ma az etnográfia alkalom és ürügy a történetiségről való elfordulásra”.

Végül elmondotta, hogy egyetért Elekes Lajos és Pamlényi Ervin véleményével, akik a marxizmus kultúrafelfogásának széleskörűségét hangsúlyozták. Ugyanakkor a kultúrát ugyancsak széleskörűen felfogó polgári elméletek és a lenini kultúra-felfogás között van egy igen lényeges különbség: az utóbbi a kultúrán belül nem feltételez principiell ellentmondásokat, hanem az ellentmondásokat mint konkrét társadalmilag és történelmileg adott ellentmondásokat vizsgálja. A kultúr-morfológia, a kultúrkritika és a funkcionálisztikus antropológia eredményei szerinte csak úgy hasznosíthatók a marxista történettudomány számára, ha leszögezzük: „a politikai történetben koncentráliódik a gazdaság, a társadalmi viszonyok, a technikai és kulturális fejlődés egésze. Ezért hasznos a kultúrtörténeti kutatás, de csak a politikai történelemmel összefüggésben, annak megértése kedvéért”.

Makkai László kandidátus, a MTA Történettudományi Intézetének csoportvezetője felszólalásában elmondotta: a vita széles tárgyköre nem engedi meg, hogy a kijelölt kérdést, az *anyag*i kultúra problematikáját akárcsak fő vonásaiban a teljességre való törekvéssel vizsgálja fel. Abban sem bizonyos, hogy maga a kifejezés szerencsés-e a társadalom anyagi létfeltételei termelésének és fogyasztásának pontos jelölésére; „anyagi kultúra”-n ugyanis ezt szoktuk érteni. Ha a művelődéstörténet fogalmát — mondotta — összekapcsoljuk az esztétikai, morális és logikai értékelés történeti alakulásával, úgy az anyagi javak termelése és fogyasztása két élesen elkülönülő aspektusra bomlik: az egyik az emberi ön- és fajfenntartás anyagi eszközeinek és javainak létrehozása és felhasználása, a tulajdonképpeni *anyag*i élet, a másik pedig az anyagi javakhoz tapadó értékelések (ízlés, stílus, divat, morál stb.) birodalma, s tulajdonképpen ezt kellene anyagi kultúrának neveznünk, ha a kettő könnyen szétválasztható volna. De a valóságban anyagi élet és anyagi kultúra szétválaszthatatlanul fonódnak egybe: étkezésben, ruházzkodásban, építkezésben, lakberendezésben technikai tudás, gazdasági helyzet, esztétikai igény, morális megítélés és társadalmi presztízs állandóan együttthatnak, nem is beszélve olyan tárgyakról, amelyeket az ember kizárólag esztétikai indítékokból vagy társadalmi szimbólumokként készít. Ez utóbbiak viszont éppen tárgyi mivoltuknál fogva kiszakíthatatlanok a technika és a gazdaság egyetemes fejlődéséből, hiszen termelésük és „fogyasztásuk” ugyanazon technikai és gazdasági feltételeknek van alávetve, mint a csupán „hasznos” tárgyaké.

A kultúrtörténet-írásnak ma egyik legnagyobb problémája, tárgya sokarcúsága mellett, Makkai László szerint az, hogy a sokévezredes történetírói hagyomány a történeti szintézis gerincévé a politikai történetet tette. A történelem tárgya a XIX. századig lényegileg az volt, hogy az egyik embercsoport hogyan beszélte vagy kényszerítette rá a másikat a maga eszméinek elfogadására, akaratának teljesítésére, s viszonylag kevés érdeklődés nyilvánult meg az iránt, hogy az ember hogyan hajtotta uralma alá és alakította át a nem-emberi természetet. A marxizmus (annak felfedezésével és bebizonyításával, hogy az emberi történelem a gazdagság nyelvén van megírva) hozta a nagy fordulatot, de még ma is ott tartunk, hogy a termelési viszonyok felől próbálunk betörni a termelőerők meglehetősen feltáratlan területére és viszonylag kevés konkrétumot tudunk arról, hogy a termelőerők fejlődése hogyan határozza meg a termelési viszonyok alakulását.

A most folyó vita tárgya és célja nem engedi meg — mondotta a hozzászóló —, hogy az anyagi kultúrának fentebb „anyagi élet” címszó alatt foglalt vonatkozásaival foglalkozzék. Ezek a történelmi szintézisben amúgy is a technika- és gazdaságtörténet szorosan összetartozó fejezeteibe kívánkoznak. A jelen vitára tartozó kérdés azonban az, hogy a „tisztá” művészetén kívüleső, vagy annak perifériáján meghúzódó olyan jelenségek, mint divat, ízlés, illetőleg ezeknek a mindennapi élet használati tárgyain való tükröződése milyen helyet foglaljanak el egy összefoglaló igényű történeti műben. E tekintetben is sajátosan alakult a megítélés: az építészet véglegesen és vitathatatlanul elfoglalta helyét a „művészet” történetében, a bútort, az ékszer, a kerámia legalább az „iparművészet” rangjára vergődött fel, a ruházatot már ennek is csak alsó határán mozog, a gazdasztrómia — igaz, rövid életű — alkotásaitól pedig a művészetrel s ezzel a „művelődéssel” való minden közösséget meg szokás tagadni. Figyelemreméltó, hogy az etnológia és

az etnográfia ebben a vonatkozásban is másként, szintetikusabb igénnyel közelíti meg a maga területét, mint a történész a magáét.

Megtételese szerint történetírásunknak a jövőben, s talán részben már a készülöben levő magyar történeti szintézis munkálatai során is több figyelmet kell fordítania nemcsak a szorosabban vett anyagi élet jelenségeire, hanem a művészetnek mintegy első régióiba szorult építkezési, lakberendezési, ruházkodási, étkezési, szórakozási vetületeire, a divatra, az ízlésre is, hiszen ezek a művészeti stílusokkal együtt alkotják azt az életstílust, amelyeknek ismerete nélkül egyetlen korszak társadalmát sem lehet igazán megérteni és konkrétan ábrázolni. A mindennapi élet e területein kapcsolódik össze szervesen az „anyagi” és a „szellemi”, válik — ha aprópénzre váltva is — közkinccsé a kor esztétikai értékelése és alkotókészsége. Ezen túlmenően pedig újabb tanulságok nyílnak egyes társadalmak belső mozgástörvényeiről. Vajon nem áll-e kapcsolatban az európai társadalom általános dinamizmusával a divat rendkívül gyors változása — vetette fel Makkai László —, az életstílusnak századokra, majd félszázadokra, nemzedékekre zsugorodó cseréje, szemben pl. a távolkeleti társadalmak tekintetben is merev konzervativizmusával?

Az anyagi kultúra ilyen felfogására példaként Fernand Braudel új könyvét, a *Civilisation matérielle et capitalisme*-t idézte, mely az apró tárgyi valóságok mögött is a társadalom nagy mozgástörvényeit keresi. Bár maga a pozitívista művelődéstörténet is foglalkozott a mindennapi élet tárgyi felszerelésével — mondotta, —, valójában azonban ezek mégis anekdoták, kuriózumok maradtak, legfeljebb illusztrációk a lényegesnek tartott szellemi fejlődéshez. Braudel idézett műve az első, amelyben ennél jóval többről van szó, a társadalmi mozgás tárgyi önkifejezéséről. Kezdeményezését marxi szemlélettel továbbvive, a művelődéstörténet új ágát lehetne kibontakoztatni. A magyar történelemre való hasznosítás példájaként Makkai László utalt arra, hogy a XVI.—XVII. század forrásaiban, elsősorban a nagy uradalmak konvenció-jegyzékeiben sűrűn találkozunk az alkalmazottak természetbeni járandóságai között különböző posztófajtákkal. Hogy kinek mi járt, ezt szigorú és országosan elfogadott szokás szabta meg. A nagyúri familiárisok skarlátba vagy fajlondisba öltöztek, a középrendű katonák, uradalmi tisztviselők karasiát viseltek, a paraszti sorú majorosok morva posztót, a béresek, pásztorok abát. Íme gazdaság, ízlés, társadalmi presztizs együtthatása egy divatstruktúra kialakításában! A példákat — mondotta befejezésül — lehetne étkezéssel, lakberendezéssel stb. folytatni. A forrásanyag nagy, de szétszórt és hiányzik még a módszeres feldolgozás elméleti alapja; ennek kimunkálása a feltetele annak, hogy az anyagi kultúra valóban a művelődéstörténet szerves alkotórészévé váljék.

L. V. *Cscrepnjin*, a történettudományok doktora, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete osztályvezetője arról beszélt, hogy miként illeszkednek a művelődéstörténeti részek a különböző szovjet összefoglaló munkák középkort tárgyaló fejezeteibe. A Vszemirna Isztorija, az Isztorija SzSzSzR és a Grekov által szerkesztett, az 1950-es évek elején megjelent Isztorija kultura drevnej Ruszi c. összefoglalókban a kulturális jelenségeket a köztörténeti tárgyalás során, illetve külön fejezetekben mutatják be a szerzők. A kijevi Rusz történetével foglalkozó munkában a társadalom gazdasági, társadalmi folyamatához szorosabban kapcsolódó anyagi kultúra körébe tartozó jelenségek a szellemi élettel együtt kerülnek bemutatásra. Itt kerülnek tárgyalásra a különböző (pl. lakóházak és erőd) építési módok, a korabeli ruházkodás kérdései, a közlekedési viszonyok; emellett a politikai szférához közelebb álló kulturális jelenségek: az egyház felépítése, tevékenysége, a vallásosság stb. Ez a megoldási mód a hozzászóló szerint igen gyakran alkalmazható, s egy korszak általános történetét jól láttatja együtt a kulturális élet különböző jelenségeivel. — A másik két összefoglaló műben a kulturális fejlődést külön fejezetek tárgyalják: itt lényegében csak a szellemi kultúra kap helyet, az anyagi kultúra körébe tartozó tényeket, eseményeket, folyamatokat — igaz, hogy elég szűken — az általános történeti fejlődésnél írják le. E megoldás sikerének fontos feltétele, hogy a kultúrtörténeti periodizáció egybeesék — mint ahogy általában ez így is van — a társadalomtörténeti periodizációval, mert így tud csak bizonyos összképet alkotni az olvasó az egymás után következő fejezetek alapján. Ugyanakkor a hozzászóló fenntartásainak adott kifejezést e módszerrel szemben, mondván, hogy a kulturális életet nem szabad — mint ebben az esetben teszik — csak a szellemi kultúra korlátozni.

V. M. *Gardanov*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézete Kaukázológiai osztályának vezetője az anyagi kultúra fontosságát hangsúlyozta a kultúrán belül. A kultúra történetének megírásakor a történészeknek szintézisbe kell foglalniuk az egyébként a különböző történeti diszciplinák kutatási körébe eső jelenségeket: adott társadalomban a termelés eszközeit, tárgyait, eredményeit, a termelést végző osztályok, csoportok szakmai ismeretének színvonalát, munkakultúráját, a foglalkoztatottság, bérezési szint

hatását az egyéb tudati tényezőkre stb. Eredményesnek látszik általánosan alkalmazni a szovjet kultúrtörténeti kutatásban elfogadott, az életmód kultúrája körébe eső ezen jelenségeknek összefoglaló megjelölésére szolgáló „büt” (életmód) fogalmát. A hozzászóló ezután méltatta a lenini kultúra-felfogásnak már a főreferátumok által említett széleskörű voltát.

Kabos Ede, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének csoportvezetője, „A munkásművelődés történeti kutatásának kérdései, helyzete, feladatai” címmel tartott korreferátumot. Miután jelezte, hogy természetesen nem vállalkozhat a téma egész problematikájának kifejtésére, általában a művelődés és a munkásművelődés viszonyáról szolt először. Azokkal a nézetekkel szemben, melyek a „ két kultúrát”-ról szóló lenini álláspont félreértése következtében a munkáskultúrát valami abszolút különálló diszciplinának tekintik, ő művelődés és munkásművelődés viszonyában az összetartozást érzi jellemzőnek, nem feledkezve meg az összetartozás ellentmondásos tartalmáról sem. „Az említett helytelen felfogás a társadalmi kultúra többi oldala és a munkássztyály kultúrája között csak olyan összefüggést ismer el, hogy utóbbi az előbbinek pusztá antitézise s szerinte csakis ilyen viszonylatban lehet a kettő együttes történeti feldolgozás tárgya” — mondotta Kabos Ede a két kultúra dogmatikus értelmezéséről. Utalt itt arra, hogy a kultúrában, mint minden átfogó társadalmi jelenségben, megtalálhatjuk egyidőben az összhang és ellentmondás mozzanatát. Ez azt jelenti, hogy a kultúrában általános, nemzeti és osztálytartalom állandóan egymással keveredve, hol összhangban, hol harcban van jelen. A munkásművelődés két szálán kapcsolódik a köztörténethez: az „általános művelődéstörténet”-en és a munkásmozgalom történetén keresztül. Ez mindjárt azt is mutatja, hogy miként illeszthetőek a munkáskultúra kérdései a szintetikus történeti összefoglalóba.

A hozzászóló ezután azt körvonalazta, hogy mit érthetünk munkáskultúrán, mi tartozik a munkáskultúra történetének tárgykörébe. Noha egyetért Elekes Lajossal, hogy helytelen lenne „parttalanná” szélesíteni a kultúra felfogását, mégis a tárgykör hagyományos felfogását szükségesnek tartja tágítani. A munkásművelődés története kutatásába tartozó mozzanatokot három csoportba sorolta: az elsőbe tartozik, mondotta, a munkássztyály kulturális állapotának, helyzetének vizsgálata valamely meghatározott időszakban, vagyis a munkásság kulturális helyzetének *statikus* megragadása. A másodikba sorolhatóak a munkáskultúra *dinamikus* elemei, „lényegében a munkásságnak politikai pártja által irányított kulturális osztályharc”, a harmadikba pedig a munkássztyály létének, helyzetének *tükröződése* a tudományos és művészeti alkotásokban.

Az első kutatási terület feladata, „hogy feltárja azoknak az anyagi és szellemi-erkölcsi javaknak mennyiségét, minőségét, színvonalát, amelyek az adott időpontban a munkásság tömegeinek *tényleges* birtokában vannak”. Ez tulajdonképpen az életmód kultúráját jelenti, a szovjet előadók által említett „büt” fogalma alá tartozó jelenségek együtthatását. E területen számos tudományág együttműködésére van szükség (gazdaságtörténet, ideológiatörténet, etikatörténet, etnográfia, szociográfia stb.) s már csak ezért is a kutatás legbonyolultabb feladatai itt adódnak. Olyan nehezen megközelíthető jelenségeket kell itt leírni és elemezni, mint foglalkoztatottság és munkakultúra, bérezés, munkakörülmények, alkoholizmus, analfabétizmus, olvasás, vallás, babona hatása stb. Nyomon kell követni ezek eredetét: a kulturális jelenségek népi-paraszti forrásáig, az idegenajkú munkásság által hozott elemek gyökeréig. Mi szűrődik le a „nagy” kultúrából és a polgári kultúra „szemetéből” a munkásság közé, hogyan ötvöződnek — vagy egyáltalán egyévtvöződnek-e — ezen különböző kulturális elemek? Alakul-e ki a munkásság legalább egyik csoportjára jellemző kulturális összkép? Kabos Ede fogalmazása szerint: „E szférában tehát végeredményben azt kutatjuk, hogyan részesedik a munkásság egy adott időszakban a nemzet kulturális összvagyonából és kulturális öszttermékéből.”

A második kutatási terület, a jelenségek második (dinamikus) csoportja az, hogy mindezt „hogyan emeli magasabb szintre a kulturális harc”. „Itt törekvésekről, tudatos tendenciákról, mozgalmokról, a munkásintézmények kulturális tevékenységéről van szó.” Ide tartozik annak megvizsgálása, hogy a munkás mit kap kulturális téren a szervezettől, mennyire öntudatosít, nevel önismeretre, műélvezetre, mennyire ad általános műveltséget a munkásszervezet a munkásnak. De ide kívánczik a munkásszervezet politikai propagandájának, agitációjának tárgyalása is, „az összeütközés az uralkodó osztály kultúrpolitikája és a munkássztyály politikai pártjának kultúrpolitikája között”. „Ez alapján a kultúrának, mint az osztályharc terepének és eszközeinek bemutatása.”

A harmadik problémakör a munkássors, a munkásküzdelem *tükröződése* az alkotásokban. Emlékeztetett arra az ismert összefüggésre, hogy a szocializmus ideológiáját szükségszerűen csakis a polgári tudomány birtokában levő gondolkodók dolgozhatták ki, az ideológiát úgy kellett „kívülről” bevinni a mozgalomba. Ehhez hasonlóan a munkásság sorsa, ügyük igazsága is először a „polgárságból jött alkotók” műveiben jelenik

meg. Ha nemsokára meg is jelenik „a még botladozó gondolatmenettel ideologizáló és botladozó rímekkel verselő munkás is”, ahhoz, hogy művészi szintű alkotásokat hozzanak létre — hosszú időre volt még szükség. A munkásmozgalom azonban még a kapitalizmusban kitermeli vezetőségárdáját, a „mozgalmi értelmiséget”, amely felér már a polgárságból jött elődök színvonalára. A polgárságból jött alkotók egy része tehát származási kötöttségétől megszabadulva azonosul a mozgalommal, ugyanakkor — mondotta Kabos Ede — „a munkásosztályból származó, a proletársorsot közvetlen élmények alapján megjelenítő alkotók legjobbjai fokról-fokra felemelkedtek az egyetemes, szocialista tartalmú »nagy kultúra« színvonalára”.

Az e három csoport körébe tartozó jelenségek a valóságban együtt hatnak, a felosztás csak az áttekintés megkönnyítését szolgálja — mondotta a hozzászóló.

A korreferátum a továbbiakban azt igyekezett áttekinteni, hogy mi valósult meg eddig a munkáskultúrával foglalkozó történeti irodalomban. A sok résztanulmány, szerteágazó kutatás egyaránt örvedetes, ugyanakkor bizonyos mértékig tanúsodik „az egységes tervezés hiányá”-ról, az „átgondolatlanság”-ról, az „ötletszerűség”-ről. Nincs a kutatási ágak átfogó perspektivikus programja, s ebből is következik azok az aránytalanságok, melyek a különböző területek között fennállnak. A legelmaradottabbnak a fentebb első csoportba tartozó jelenségek kutatását tartotta. A munkásosztály kultúráltságának szintjéről, jellegéről „megdöbbentően keveset tudunk”, kevesebbet, mint akár a szervezett munkásmozgalom kulturális tevékenységéről. A legjobb a helyzet a harmadik kutatási területen.

Mindez azonban nemcsak a hazai, de a szocialista országok munkásmozgalomtörténetírására általában jellemző, mint ahogy ezt az igen reprezentatív 8 kötetes német munkásmozgalom-történet is tanúsítja. Megítélése szerint itt nemcsak a megközelítés nehézsége képez akadályt, de bizonyos szemléletbeli sajátosságok is, s felvetődik „hogyan valójában általában nem tulajdonítunk meg elegendő jelentőséget annak a befolyásnak, amit a tömegek adott kulturális szintje gyakorol pozitív és negatív irányban a történelem menetére”. A hazai munkásmozgalomtörténeti irodalomról szólva elmondta, hogy a „Magyar forradalmi munkásmozgalom története” eddig megjelent két kötetje újszerűen elsősorban azt ábrázolja, hogy miként használták fel a kommunisták a munkás kulturális szervezeteket illegális és legális munkájukban. A kulturális szervezetek szélesebb körű feltárására a Párttörténeti Intézetnek sem volt eddig lehetősége, hiszen elsősorban a mozgalom történetében az alapkutatások elvégzésére kellett összpontosítani. A továbbiakban is csak a különböző kutatóintézetek együttes munkájával lehet a munkáskultúra történetét alaposan feltárni. Arra vonatkozóan, hogy a munkáskultúra miként illeszkedik a köztörténetbe, példának tartotta a Magyarország története I—II. második kötetének megoldásait, noha itt a szakirodalomnál szegényesebb a munkásmozgalom szervezeti kulturális tevékenységének bemutatása. Az elért eredmények között az első helyen szerepelnek a harmadik csoportba sorolt területek. Az irodalomtörténet tárta fel a legteljesebben a munkásság művészethez kapcsolódását: a legnagyobb írók műveiben a szocialista elemek megjelenésétől a munkás-író próbálkozásokig. Ez abból is adódik, hogy az irodalom reagált a leggyorsabban a munkásosztály megjelenésére, s hogy az egyszerű munkás alkotó kedve is az irodalomban ébredt fel először. Az irodalomtörténethez felzárkózóban van a képzőművészettörténet és a zenetudomány is; hátrább tart a munkásszínjátszás és néhány más kisebb hatósugarú művészeti ág történetének feltárása.

A hiányok közé elsősorban — mondotta a hozzászóló — a munkások kulturális helyzete bemutatásának elmaradását kell sorolni, mint arra már korábban utalt is. „Nem ismerjük e kulturális helyzetet a munkásság kialakulásának stádiumában, kultúrájának eredetét, forrásait, a fiatal munkásosztály és munkásmozgalom magyarosodási folyamatát, nyelvi állapotát.” Igen kevéssé tudjuk, milyen eszmei-ideológiai áramlatok hatottak és alakultak ki a munkásosztály különböző rétegeiben, mennyire hatott a marxizmus közöttük, milyen volt elképzelésük a jövő társadalmáról, a szocializmusról. Adós történeti irodalmunk például a dolgozó tömegek ideológiai színvonalának megismeréséhez szorosan hozzátartozó „sajátos ideológiai keverék-áramlatok jellemzésével, amelyek főleg az első világháború előtt és főleg az agrárproletariátus és félparaszti munkásrétegek körében burjánzóztak”. Csak „sejtéseink” vannak arról, hogy mint keveredtek e mozgalmak ideológiájában az utópikus szocializmus és a marxizmus elemei mindenféle egyházzellenes, de mégis keresztény töltésű szektássággal, s miként került az emberek gondolkodásában Jézus és Marx egymás mellé. A munkásszervezetek kulturális tevékenységéről a pártok kulturális politikájának feltárásában is „nagy hiányokkal párosulnak a kezdeti eredmények” — mondotta Kabos Ede. Utalt arra, hogy az előbbi időszak sajtó, könyvkiadási, könyvtári mozgalmairól, a szervezett oktatómunkáról, tanfolyamokról, az előadássorozatok hallgatóságának összetételéről szinte semmit sem tudunk. Amint az utóbbi évek

vítai is bizonyították, vannak tendenciák a kulturális mozgalmak „nosztalgikus idealizálás”-ra, de ellenkezőleg, „eljelentéktelenítés”-re is. Fel kell figyelni arra, hogy a kiemelkedő alkotások és a munkások viszonya gyakran igen sokat árul el a munkások eszmei szintjéről. Tény pl., hogy a Népszava kiáll Ady költésze mellett, de az olvasó munkások inkább Csizmadia Sándor, később pedig nem József Attila hanem Gyagyovszky Emil verseit vették kézbe. Érdekesen fonódik össze például e gicces művek népdalszerű variációja az olvasó munkások között is lépten-nyomon felfedezhető irodalmi dilettantizmussal . . .

Befejezésül Kabos Ede a munkásmozgalomtörténeti kutatások szervezetté tételét sürgette — olyan kutató gárda kialakítását, amely egyformán otthon mozog a művelődéstörténet és a munkásmozgalomtörténetben —, majd néhány javaslatot tett a szintetizáló munka meggyorsítása érdekében. Ezek: a munkásművelődési irodalom bibliográfiájának és historiográfiájának elkészítése; rangsorolni a feladatokat; a rendkívül széleskörű forrásanyag felmérése. A munka elvégzése után a munkásművelődés története megkaphatja a fontosságának megfelelő helyet a tizkötetes Magyarország történetében.

Vörös Károly, a Levéltári Igazgatóság főelőadója a tömegek kulturális helyzetének rajzáról szólt. A „kulturális helyzet” fogalomba tartoznak szerinte az „ennek kereteiként szolgáló művelődési intézmények ugyanúgy, mint az általuk közvetítve, vagy éppen ellenükre, spontánul formáltan kialakult, mindenesetre de facto meglévő kultúra”. Magába foglalja továbbá a közvetlen, intézményes (pl. iskolai oktatásban nyíltan megmutatózó), vagy közvetett (tradíciók, konvenciókon keresztül már szinte felismerhetetlen) manipulációkat is. A *tömegek* fogalmába — mondotta — „országos szintű vizsgálatban proletariátus, kispolgárság, középparasztság, értelmiség és még sok más, egymástól — nagy, tömeget egymagában is létszáma által kitenni képes — adott azonososságon kívül nagyon sokban különböző kategória egyaránt befoglalható”. Tehát „mindkét oldal” bonyolult összetevők eredménye, s a kapcsolat is egyidőben sokfelé ágazó, számtalan szálon egymásba fonódó. Szétválasztani elemeit szinte lehetetlen. Ezért igyekszik a problémát *fonékjáról*, nem összetevői, hanem eredménye okláról megközelíteni, hangsúlyozva, hogy tárgyalásában csak a szellemi kultúrára, s annak is csak néhány jelenség-típusára tér ki.

Ezután utalt a „kulturális tömegjelenség” legfontosabb ismérveire, s e tárgykörben már korábban megjelent tanulmánya fejtegetéseire. Itt csak emlékeztet arra a figyelemreméltó tényre, hogy „egy adott korszak leghaladóbb, legmagasabb színvonalú kulturális teljesítményei — ezen ágazatok szakmunkatársának (s nyomukban a korszak művelődéstörténetét író történésnek is) mindaddig csaknem kizárólagos tárgyai — a tömegek szintjén már korántsem uralkodóak”, ami ott magas szintű kulturális teljesítmény, az („s a legújabb korban egyre többször”) már inkább csak funkcionálisan nevezhető kultúrának. Ezek kutatásának jelentőségét Vörös Károly szerint az adja, hogy a társadalmi tudatban azt a közt, amely a társadalmi valóság és az egyének politikai cselekvése között létezik „e sajátlagosan kulturális tömegjelenségek sokkaltá nagyobb arányban segítenek kitölteni (erős kölcsönhatásban a társadalmi magatartást oly jelentősen alakító társadalmi pszichével) mint eddig hittük”. A tömegek számára a világ különböző jelenségei e „kulturális ágazatok” által — gyakran igen rosszhiszeműen manipulálva — váltak „érthetőkké”, „világosakká”. Nem Bartók vagy Móricz, hanem Harsányi Zsolt, Farkas Imre, vagy Kálmán Imre műveinek „valóságképe” élt a tömegekben, és — mondotta Vörös Károly — mint történetileg döntő pillanatokban végül kiderült: hatott is.

Az e tömegjelenségek alapján kibontakozó kulturális képet kell a művelődéstörténésznek a szakágazati kutatók munkájára támaszkodva feltárnia. A kutatás programját, sőt az anyagfeltárás nagy részét magának a történésznek kell elvégezni, mert a szakágazat kutatóját e kulturális jelenségek közül elsősorban „az esztétikailag, a szakágazat szempontjából is értékes elemek . . . érdeklik, s mindezek elsősorban a »magas« kultúrához való kapcsolatukban”. A történész nem válogathat, a kulturális jelenség egészét kell megragadnia, azt, ami a „társadalmi tudat egészéhez” vezet, s amely a „legnyersebben” tükrözi a tömegek társadalmi helyzetét. A történészt az kell hogy érdekelje, mondotta a hozzászóló, ami a tömegeket a kor teljes kulturális felhalmozásából éppen *ezenek* az elemeknek kiválasztására vagy elfogadására készítette. Vizsgálni, hogy e kulturális jelenségek mennyiben járultak hozzá a tömegek tudatának alakulásához, s hogyan épülnek be azon normarendszerbe, „mely majd a következő kiválasztást fogja befolyásolni”.

Két problémakört ragadott ki s tárgyalta ezután: a kulturális tömegjelenségek értékelését és általuk a társadalmi tudat *kozmpolitizálódásának* fokozódását. Tény, hogy a kapitalizmusban, az urbanizációval megváltozik a tömegek viszonya a kultúrához, háttérbe kerül az aktív szerep, s előtérbe a passzív, a befogadó, a legjobb esetben a kiválasztó tevékenység. „Az erősen kollektív, művészi s a társadalom valóságát tükröző nép-

dalt és népmesét, a kevés szerző által írt s művészileg értéktelen műdal, sláger és ponyvaregény váltja fel.” S noha itt kétségtelenül a kultúrjavak süllyedését tapasztalhatjuk, a folyamatot mégis pozitívan kell értékelnünk: ha az „elhagyott népdal” önmagában nagyobb kulturális értéket is jelent, mint a városi kuplé, de a most már városi proletárrá váló paraszt egy új életformájához szorosan hozzátartozó, annak gondolatvilágát zenébe, versbe tömörítő kulturális termék birtokosa lesz. Ahogy a feudalizmus paraszti életmódja a kapitalizmus előretörésének hatására felbomlik, s azt az előrelépést jelentő — noha ennek az „érdekeltek” sokáig csak hátrányait érzik — proletár életmód váltja fel, úgy a tömegek kulturális helyzetében bekövetkező változásnak is látni kell alapvetően pozitív, a haladás irányába eső oldalait. Ez az értékelés természetesen — jegyezte meg a hozzászóló — nemcsak a munkások kulturális szintváltozására érvényes, hanem általában a kapitalizmus kulturális tömegjelenségeire.

Másik lényeges vonása az újkori kulturális tömegjelenségeknek az, hogy a „magas kultúrától sok szempontból függetlenül” határozott „nemzetköziesedést” mutat. A western, a nagyvárosi romantika — Max Brand, Sherlock Holmes, Courts-Mahler nevével fémjelzett — térhódítása a különböző országokban nemzeti hovatarozásra való tekintet nélkül szemellátható a legszélesebb tömegek közt. Ide kívánkozik még a film, a kommersz zene; ha ezeket együttesen feltártuk, akkor az újkori gondolkodás igen széles kihatású „erővonalait” tudjuk megrajzolni.

Vörös Károly végül a kutatás feladatairól és módszertanáról beszélt. Mivel tömeges jelenségekkel állunk szemben, ezért a történettudomány e területén igen jól alkalmazhatnánk a *kvantitativ* módszereket. Nehezíti természetesen a helyzetet, hogy olyan — a társadalmi valóságot többszörös áttételekkel tükröző — *elemekkel* kell dolgozni, mint: viszonyok, szimbolumok, színek, hagnemek, irodalmi vagy zenei frázisok stb. A *forrásanyag* is igen sajátos: sláger zenéje és szövege, különböző funkciójú plakát, ponyvaregények, filmek stb. *Ismérvék*: példányszám, előadásszám, a „slogan szállóigévé válása”. „Tulajdonképpen az élet minden, valamilyen formában a kulturális ágazatok valamelyike által is kifejezett területére vonatkozóan elvégezhető vizsgálatokról van itt szó: elemezhetők egész tárlatok (akár katalógusai alapján), mozi- vagy színházműsorok akár hosszú sorozatai, tankönyvek az oktatás legkülönbözőbb fokozataiban” — mondotta. Hivatkozott az irodalomtörténetben és a néprajzban már alkalmazott hasonló típusú vizsgálatokra, mondván: ahogy a „néprajz kidolgozta a népmese, — a népzene-kutatás a népdal tipológiáját”, úgy a kultúrtörténész is megteheti ezt a ponyvaregényre, slágerre vonatkozóan. Nemcsak egy-egy műfaj adott korszakban belüli típusokra bontásáról s olvasóközönséghez kötéséről lehet itt szó, de például slágerek különböző szempontú (szöveg, dallammenet, ritmusképlet, tánc típus) elemzéséről is, mely a tömegek kulturális helyzetéről igen sokoldalú jellemzést a lehet. Ez a vizsgálat természetesen nemcsak újkori, hanem középkori forrásanyagban is elvégezhető.

A hozzászóló elmondotta: tisztában van azzal, hogy a felvetett problémáknak, vizsgálati lehetőségeknek felsorolásában nagyon is benne látszik rejtőzni az öncélú játék, egyfajta iránytalanságba fulladás, a részletekben való perspektívátlan elmerülés, vagy éppenséggel annak veszélye, hogy végül is közismert, köztudott eredményekhez jutnak. De mindez, s még egy sor, épp a forrástípus nem hagyományos voltából és nem hagyományos vizsgálatából származó veszély elkerülhető azzal, hogy a művelődéstörténész munkája során támaszkodik a történettudománynak a konkrét helyzetről, korról vagy problémáról kialakított eredményére. Ugyanakkor a kvantitativ kutatások megindításánál feltétlenül meg kell kérdeznünk a szakágazat kutatóin, szociológusokon, pszichológusokon kívül a technikai eszköztárat biztosító programozó szakemberek véleményét is.

Befejezésül Vörös Károly ismétlem utalt a téma hallatlanul széles voltából eredő szerteágazó, s épp ezért egy korreferátum keretében nehezen összefoglalható voltára, majd hivatkozott a hazai történetírás történetéből Kovachich Márton György példájára, aki már 170 évvel ezelőtt felhívta a figyelmet a kulturális tömegjelenségek kutatásának fontosságára, s e tömegjelenségek történeti forrásértékére.

Szabad György kandidátus, egyetemi docens rövid hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a művelődéstörténeti kutatások fontossága már öröndetesen elismert, kevéssé tisztázott azonban eredményeik érvényesítési módja, különösen nem egy általános történeti szintézis követelményeivel felépülő munkálat keretében. Tudománytörténeti visszapillantásában arra utalt, hogy a hajdan homogénnek tekintett történettudomány differenciálódásának folyamatában a művelődéstörténet oly nagy jelentőségű önállósodása nem zárta le az új szakágak kiválásának a sorát, illetve maga is tovább tagolódott. Ma már a kutatás — a tudományos fejlődés természetes következményeként és követelményeként — nem általában művelődéstörténeti irányú, hanem konkrétan építészettörté-

neti, sajtótörténeti, orvostörténeti stb. E tudománytörténeti fejlemények folytán a művelődéstörténet funkcióját immár a belőle kiágazott diszciplínák szintetizálásában jelölte meg, helyét pedig a tervezett összefoglalásban, mint „szintézist a szintézisben”.

Szücs Jenő, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólása első részében a művelődéstörténet és az ideológiatörténet tárgyával, problémáival foglalkozott. Az eddigi írások nem győzték meg arról, mondotta, hogy létezik-e művelődéstörténet, mint önálló kutatási területtel rendelkező diszciplína, „tudományág”, vagy pedig ez nem egyéb, mint az idők során önállósult tudományszakok és kutatási ágak laza gyűjtőfogalma. Mindettől függetlenül a szintézissel kapcsolatban felvetődik az is: „vajon az el nem végzett analitikus vizsgálódások és sebtében elvégzendő szintetizálás egyazon munkafázisban gyakorlatilag és elvileg elképzelhető-e?” Arról sem beszélhetünk, hogy a marxista eszmetörténet megszületett volna. Úgy látja: azzal, hogy sikerült bizonyítani a gazdasági tényezők primátusát, sőt a gazdaságtörténet terén a marxizmus valóságos „belső renaissance”-át éli, az objektív akadályok jórészt már megszűntek. A szubjektív akadályok is elhárulóban vannak: megérett a felismerés, hogy a szellemtörténet „egykori házassága” az eszmetörténettel nem diszkreditálhatja az utóbbit; és látjuk már azt is, hogy nem kell bereteszelnit az ajtót a modern polgári történetírás bizonyos részleteiben megtermékenyítő vagy figyelemreméltó tárgyi eredményei, sőt olykor metodusai előtt sem.

Ezután a hozzászóló az eszmetörténet tárgykörét igyekezett körvonalazni. A különböző történetírói, filozófiai áramlatok, mondotta, mást és mást értenek eszmetörténet fogalmán, sőt az eszmetörténeti kérdésekkel foglalkozók jó része nem vallja, hogy egy „eszmetörténet” elnevezésű diszciplínát művel, s Szücs Jenő szerint az a kutatási terület, amit nagyjából „eszmetörténet” néven értünk, egyrészt nem mindenféle eszmet foglalt magába, másrészt nemesak az „eszméket” öleli fel. Az utóbbi évtizedek nemzetközi irodalmában három irányzatot tart megkülönböztethetőnek. A német *Ideengeschichte* a legtradicionálisabb, „abban az értelemben is, hogy leginkább hajlamos az eszmei szférának alárendelni a történeti folyamatokat”. Megjegyzendő azonban, hogy az irányzat mind határozottabban eltávolodik a szellemtörténettől, és bizonyos neopozitivistáknak fedezhetők fel benne, ugyanakkor témakörei általában „hagyományosak”. — Szemben áll ezzel az angol és a 30-as évektől fellendülő amerikai *intellectual history*, amely „tárgyát fegyelmезettebben szűkre szabja, sőt hajlamos a politikai teóriák történetére szűkíteni, ezen belül viszont általában nagyfokú logikai fegyelem és világosság, tárgyilag a középkor eszmerendszerének belső dinamikájára iránti érdeklődés jellemzi”. Emellett tesz bizonyos kitekintést az eszmék társadalmi összefüggései s a „történeti feltételek” irányába. A modern francia történetírás viszont nem annyira a teóriák iránt érdeklődik, mint inkább a kor „mentalitása” vagyis „a gondolkodásmód történetileg és szociálisan determinált szerkezete és jellegzetes attitűdjei” iránt. E különböző megközelítésekben van egy közös vonás, az, hogy a középpontban mindenütt „a társadalmi tudat viszonylag körülhatároltabb szektora, a politikai gondolkodás, illetőleg az államra, jogra és a társadalomra vonatkozó nézetek és eszmék állnak”. A kutatás köre természetesen a gyakorlatban bővül. Egyrészt kiterjed egyéb eszmék, illetve tudattartalmak tárgyalására — a művészet, irodalom, filozófia, erkölcs, vallás stb. — problémáira (különösképpen áll ez a középkor vonatkozásában — keresztény filozófia, etika és teológia — hiszen ezek a tudattartalmak mintegy burkai is a társadalmi-politikai szemléletnek). Másrészt bővülés tapasztalható a kor „mentális infrastruktúrája” felé, vagyis a társadalmi eszmék közegei (különböző reflex-jellegű gondolati mechanizmusok stb.) irányába. Mindezek arra figyelmeztetnek, mondotta Szücs Jenő, hogy szemmiképpen nem helyes az „ideológiatörténet” fogalmát használni, mert az a hegeli, illetve marxi értelmezésben sokkal szűkebb, mint az e téren a gyakorlatban folyó kutatások köre. A maga részéről — csupán vitaalapként — a következő definíciót javasolja: „az eszmetörténet tárgya általában a politikum, az állam, a jog és társadalom mibenlétére vonatkozó képzetek, fogalmak és nézetek összessége, és pedig ezeknek mind elméleti szintre emelt, „ideologikus” rendszerei, mind pedig a fogalmi mechanizmusokban, a társadalmi aktivitásban és lojalitásokban több-kevesebb tudatossággal kifejezésre jutó és hatékony, koronként és szociálisan differenciált standardizált modelljei . . .” Ehhez azonban mindjárt hozzá is fűzte: az „öszinte javaslata” tulajdonképpen az lenne, hogy kezdjünk foglalkozni az eszmék történetével, s majd csak később kezdjünk beszélni „eszmetörténet”-ről. Egy tudományág ugyanis nem attól születik meg, „hogy terrénumát cölöpökkel pontosan kimérik”. S egy tudományág körét nem lehet „per definitionem” megszabni. Még azt is elfogadhatónak tartja például, ha a konkrét kutatás jelenleg „eszmetörténeten” csak a politikai gondolkodás történetét érti.

Az eszmetörténet műveléséhez igen kevés a módszertani fogódzó is. Meg kell ismerkedni a könyvtárnyi külföldi eszmetörténeti irodalommal, s kritikus szemmel érté-

keszteni belőle, amit lehet. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy „van egy jó módszertani kiindulópontunk, noha igaz, ez még nem helyettesíti az eszmetörténet metodikáját”. Szücs Jenő ezután német és angol — amerikai eszmetörténeti művek módszertani célkitűzésének elemzésén keresztül szemlélte: miben térnek el a nyugati megközelítések az általunk követendő marxista normáktól. Az egyik modellt Walther Theimer fogalmazta meg. Véleménye szerint — amelyen, akárhogy is divatjamúlt a szellemtörténet, ennek hatása fedezhető fel — sem az eszmék gazdasági-társadalmi összefüggéseinek feltárása, sem „az eszmék mögötti állítólagos, vagy valóságos hajtóerőkre való utalás, sem a divatos okvetetlenkedés . . . nem szolgálhat pótléklul egy logikai és etikai kategóriák segítségével végzett eszmei elemzés helyett”. Ez a vélemény, mely gondolatmenetében eljut odáig, hogy „az eszméken túli összefüggéseknek” igen kis, az „eszmék és értékek autonómiájának” igen nagy jelentőséget tulajdonít — több variánssal rendelkezik. A másik modellt John Plamenatz kiindulópontján szemlélte. Ez elismeri: az eszmék, a szerzőik megismeréséhez valamint természetesen tudniuk kell koruk társadalmi és politikai feltételeiről és konfliktusairól. Ez azonban nem jelenti azt szerinte, hogy aki elemzi teóriáikat, egyszersmind elemeznie kell e feltételeket és konfliktusokat is. Ezt a felfogást — mely az eszméknek a kor társadalmához való kötődéséről csak akkor szándékozik beszélni, „ha valamit meg akar világítani, ami egyébként félreérthető” — nem a társadalmi összefüggések „merev visszautasítása”, mint inkább azok vizsgálatától „az elegáns három lépés távolság betartása” jellemzi. Mind a német, mind az angol — amerikai iskolák kiemelkedő termékeinek intellektualizmusa, finom elemzése igen elismerésre méltó; ez azonban, mondotta Szücs Jenő, „bennünket nem kárpótol az eszmetörténet és az ösztörténeti folyamat összefüggéseinek hiányaért”. Utalt a marxi idézetre, melynek értelmében „az eszmék a társadalmi viszonyok kifejezései”, s hogy a marxista történetés sohasem mondhat le „az eszméknek kívüli összefüggések” megvilágításáról, melyek — tette hozzá — „valójában belsőleg az eszméhez tartoznak”. Ugyanakkor a marxista eszmetörténet nem érheti be azzal, hogy bizonyos, az osztályharcot azonnal tükröző (tehát pl. antifeudális) eszmerendszerekre szűkíti vizsgálatát, s az uralkodó eszmékről csak odáig menjen el megállapításaiiban, hogy azok „az osztályelnyomás ideológiai eszközei”.

A hozzászóló ezután összegezte az eszmetörténet marxista és polgári felfogásának különbözőségéből adódó következtetéseket. Ahogy igaz az a marxi állítás, hogy az emberek maguk csinálják történetüket, de nem a maguk teremtette feltételek között, másfelől az is igaz, hogy „az emberek maguk rendezik el fogalmaik és eszméik közé a társadalmi-politikai valóságot, de örökölt kategóriák, képzetek, nézetek és teoretikus elemek segítségével. Az eszmék abszolút történelmi determináltsága relatív immanens mozgásuk közegében jelentkezik”. Az eszmék egyrészt meghatározott társadalmi igényt fejeznek ki: igazolnak vagy hirdetnek bizonyos társadalmi törekvéseket — ilyen értelemben *vertikális* összefüggést fejeznek ki. „Másképp azonban többnyire a korral nem adekvát fogalmi és teoretikus modellekben öltenek testet. Ilyen értelemben *horizontális* összefüggéseket alkotnak.” Ha a horizontális összefüggéseket nem vesszük figyelembe, akkor a vertikális összefüggések nem válnak világossá. Minderre példaként az állam-felfogások rövid útját, az első teóriák elemeinek a különböző társadalmi körülmények között kialakuló más és más társadalmi funkcióját mutatta be. Hogy az állam egyfajta „társadalmi szerződés” és nem természeti képződmény — a késői sztoicizmus gondolatvilágában jelentkezik s később a rómaiaknál (Cicero) a „populus” és „senatus” majd a „populus” és „imperator” viszonylatában az államelmélet alapja. Az elmélet legfontosabb motívumait Szent Ágoston mentette át a középkorba, s a „szerződés” (pactum) és a hatalom-átruházás motívuma az investitúra-harc idején már sajátos funkciót nyernek. Ekkor jelenik meg az államelmélet e formájának megújítása — a pápai oldalon —, mely szerint a világi uralom e világi és nem szakrális eredetű „szerződés” szüleménye, mert a nép ruházta rá hatalmát az uralkodóra, s tyrannus az, aki „pactum pro quo constitutus est” megszegi. Az államteória e megjelenésével — mely a császári igényeket volt hivatva meggyengíteni azzal, hogy a pápaság visszavonja azon szakrifikálás jelentős részét, mellyel a koraközépkorban a császárságot „felövezte” — 1200 táján kezdetét veszi a „szerződés” és hatalom-átruházás „világi útja”, mely azzal, hogy a „populus” helyébe az előkelőségek iktatódnak, a rendi államszemlélet alapjává válik majd a késői középkorban. Szücs Jenő ezután Anonymus műve alapján rámutatott arra, hogy mindez felfedezhető a magyar történelemben is. Bizonyította, hogy a Gesta gondolatvezetésében — látszatra talán ellentétes, de a valóságban nagyon is összetartozó — két szálát fedezhetünk fel: „Szkitia”-konstrukciójában felbukkan az összerendezés eleme, mellyel a szerző „a nagy családoknak a királyi hatalommal szembeni politikai jogát hivatott történeti érveléssel legitimizálni”, ugyanakkor a dinasztia Attilára történő visszavezetésével a Pannonia területére való „történeti jogot” igazolja. Ha most tovább folytatnánk az elemzést, mondotta a hozzászóló, s

számbavennék a „pactum societatis”, a hatalom eredzetetésének ez új módja további következményeit, illetve a gondolat megjelenésének indítékait, akkor eljutnánk azokhoz az összefüggésekhez, melyek 1200 táján a társadalmi-politikai és az eszmei struktúra sokoldalú kölcsönhatásában a történeti mozgás új irányát jelzik.

A példa is igazolja, mondotta Szücs Jenő, hogy a horizontális megközelítés nélkül lehetetlen a vertikális összefüggések felismerése. Megítélése szerint „az átlagosan megszkott marxista megközelítés és az eszmék relatív önmozgására koncentrált szokványos polgári megközelítés kontrasztját metodikailag többnyire *valamelyik tengely elhagyása* jellemzi. Az eszmék valóságos funkciója és jelentősége csak a *kedős tengely* beállításával jelölhető ki.” Hogy az egyoldalú vertikalizmus milyen veszélyekkel jár, azt az organikus államszemlélet dualizmuskori megjelenésének napjainkban történő bírálata bizonyítja. E bírálat — „jeles marxista jogászprofesszorunk” tollából — helyesen bírálja a dualizmuskori historizáló jogi szemléletet, de mivel „mereven” és „egységkúan” értelmezi a tükrözési folyamatot, e szemlélet történeti anyagát, magát a középkorban keletkezett organikus államfelfogást ahistorikus módon kezeli. Az organikus államszemlélet magyarországi — középkori — története is arra figyelmeztet, hogy a horizontális és vertikális szempontokat egyszerre kell figyelembe venni. Természetesen nemcsak az ideológia önmozgása a fontos, melyről a fent említett bírálat megfélekedzik, hanem az azonos ideológiai elemek más társadalmi környezetben való új funkciójának bemutatása is. Hiszen az említett organikus államfelfogás első megjelenésekor a XIV. század elején például a királyi hatalom egységének propagandisztikus eleme, míg az 1440-es évektől egyértelműen a rendi universitas szinonimájává válik, mely majd Werbőczy elméletében a szent-korona eszme rendi töltését sajátos felfogásával párosítva jellegzetes nemesi teóriában olvad össze.

Az eszmetörténet szerepét az átfogó egyetemes történeti folyamatok, összefüggések feltárásában a következő példával illusztrálta. Mint ismeretes, az európai feudalizmus két régióra osztható: egy idősebbre, „ahol a feudális-keresztény világ a VIII–IX. századra stabilizálódott”, és egy fiatalabbra, „ahol a stabilizáció az ezredforduló után kezdődött meg”. 1050 táján az európai feudalizmusban gyors, dinamikus fejlődés indul meg, mely feltétele lesz annak, hogy a fiatalabb keleti és északi régió egy sajátos, „szinkronikus” történetmozgásba kapcsolódjék bele, s „viszonylag gyorsan háttérbe szoruljanak az eredeti struktúrában mutatózó „aszinkronikus” jellegzetességek”. A gazdaság- és társadalomtörténetben sok tény mutatja: e viszonylagos gyors fejlődés „aszinkronizmussal” is járt, azzal, hogy megőrződött, konzerválódott Kelet- és Észak-Európában több archaikus „szervetlen” vonás. Az eszmék mozgásában is kitapintható mindez: szinte minden gondolatrendszer az idősebb régiókból indul ki, hogy a fiatalabb-ban — így Magyarországon is — „elősegítse a fenti értelemben vett „szinkron” kialakulását, egyszersmind azonban jellegzetes „aszinkronikus” formát öltön, vagy funkciót töltön be”. E nagy összefüggés részleteinek kimunkálásához adhat a középkori eszmetörténet igen nagy segítséget.

A korreferátum befejezésül röviden érintette a kultúrtörténet és eszmetörténet kapcsolatát. A kultúrtörténetet — mondotta a hozzászóló — úgy fogja fel, „mint differenciált, vagy differenciálódófélben levő tudományágak eredményeit bizonyos aspektusban szintetizáló tevékenységet”. Ilyen értelemben az eszmetörténet eredményei részei lehetnek a művelődéstörténetnek. Mivel azonban szerinte az utóbbi nem önálló, saját metodikával rendelkező tudományág, fel sem merülhet az a kérdés, hogy az eszmetörténet a művelődéstörténet „része” lenne. Az eszmetörténeti munkálatok tervezésénél figyelembe kell venni, hogy előbb kell a tervezett 10 kötetes történelmi szintézishez az összefoglaló részeket megírni, mint az eszmetörténeti részkutatásokat elvégezni — mondotta Szücs Jenő.

Aradi Nóra, a MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának vezetője bevezetőben elmondotta, hogy „a művészettörténettudomány oldaláról felvetődő kérdésekről nem könnyű eldönteni, hogy mennyiben kultúrtörténetiek, vagy esetleg mennyiben szociológiaiak”. Nincs lehetősége kitérni a művelődéstörténet fogalmának különböző értelmezésére, noha ez is a vita lényegi kérdéseihez kapcsolódnék, hanem a művészettörténettudomány néhány olyan korszerű problémáját és témáját említi meg, amelyek elválaszthatatlanok a művelődéstörténeti kutatástól. Olyan kérdésekről szeretne beszélni, amelyek a főreferátumokat két pontban érintik: egyrészt a művészet és a közönség kapcsolatáról, másrészt a művészet felépítményi és nem felépítményi jellegű komponensei irányának problematikájáról.

A művelődéstörténeti kutatások vetik fel a műfaj történet művelésének fokozottabb igényét. „Legalább annyira kultúrtörténeti, mint művészettörténeti kérdés, hogy mikor mi okozta egyik-másik műfaj háttérbe szorulását vagy felvirágzását” — mondotta Aradi Nóra —, vagy hogyan változott egy-egy műfaj értelmezése. Példaként utalt

arra, hogy mennyiben változtatta a könyvnyomtatás és ezzel együtt az írás-olvasás elterjedése az irodalmi műfajok jellegét, vagy mennyiben változtatta a templomnak mint társadalmi-politikai-ideológiai intézménynek a funkcióbeli módosulása egyes képzőművészeti műfajok arculatát. Ilyen összefüggésben is figyelemre méltó az a tény, hogy a szocialista képzőművészeti törekvések és eredményeik, különösen a kiélezett történeti csomópontok idején, az állandó nyilvánosságnak szóló műfajokban, vagy a szélesebbkörű terjesztésre alkalmas technikákban bontakoztak ki. Itt utalt a huszas években fellendülő mexikói falfestészet, a Tanácsköztársaság plakátművészetének, a 20-as évek végén Derkovits és Dési Huber grafikai sorozatának, és a századfordulón valamint a 20-as évek Németországában Kollwitz sorozatai sikerének példájára.

Másik kérdéskör, melyet Aradi Nóra érintett, az iparművészeti kutatások művelődéstörténeti szempontból való fontossága volt. Mint mondotta, ismeretes, hogy az iparművészet milyen fontos segédtudománya lehet a történettudománynak: segít egyes korszakok művészettörténetének, technikatörténeti érdekességeinek feltárásában, de hozzájárulhat egyes használati tárgyak, tárgytípusok területi és mennyiségi elterjedésének rekonstruálásához. Jelentős az, hogy a XVII–XIX. század iparművészettörténeti összefüggéseit most már a különösen értékes darabokon kívül olyan szempontból is kutadják, hogy mennyire mutatja az egy adott korszak esztétikai kultúráját. Ez a nem a „remekművek” elemzésére törekvő irányzat igen sokat segíthet a kérdés eredőinek, összetevőinek — mely igaz, már sokban a szociológia területe — feltárásában, a kor műveltségi összességének megrajzolásában.

Másik, igen szoros értelemben vett kultúrtörténeti kérdés az is, hogy a tudománytörténet miképpen hatott a művészettörténetre. Csak utalt azokra a problémákra, melyek aközben állnak elő a művészettörténész számára, amikor a művészet változásai megértéséhez szükséges más ismereteket igyekszik bevonni kutatása körébe. „A kérdés annál is aktuálisabb, mondotta, mert napjaink polgári szemléletei, így a technicizmus mai megnyilvánulásai minduntalan a technikai és a természettudományos fejlődés, valamint a művészet valamilyen direkt kapcsolatát hangsúlyozzák. Végso soron azt akarják bizonyítani, hogy a technikához valóban sok vonatkozásban kötődő képzőművészet csakis úgy lehet korszerű, ha a technikához fogható immanens produktumot hoz létre.” Idézett néhány példát az elmondottakra: az optikai és spektrumkutatások és a művészetek történetének kapcsolatát, a huszadik század ún. biológikus festészetében a mikroszkóp, mint eszköz szerepét stb. Az így értelmezett „versenyfutás” a technikával természetesen eredményre nem vezetett a művészetek fejlődésében, „hiszen nem maga a technikai, tudományos ismeret, részismeret a döntő a művészet szempontjából, hanem a környezet, a társadalmi közeg”, ezen belül is elsősorban az általános műveltségi fok és összetételének változása, a változás minősége és üteme. Arról a társadalmi közegről, azokról a társadalmi tényezőkről van szó, mondotta, melyek meghatározzák „a technikának és művészetnek mindenkorai relációt”. A technicizmus mai képviselői Aradi Nóra szerint végso soron abszolutizálják „az alkotás nem felépítmény jellegű komponenseit s a felépítményjellegűeket mint korszerűtlenekeket kívánják kiiktatni”. Ezek hatásával egyébként nálunk is lehet találkozni.

A technikai relációk speciálisan fontosak az építészettörténetben. A korreferátum itt csak egy összefüggést érintett: mennyiben tapintható ki kölcsönhatás a technika és a társadalmi igény között, s e kölcsönhatások mennyiben eredményezik új épülettípusok létrehozását. Ez természetesen magában rejti azt a tágabb kérdést is, hogy az építészettörténet hogyan függ össze a gazdaságtörténeti és ideológiai komponensekkel, s hogyan tükröződnek a különböző ideológiai áramlatok a társadalmi élet különböző szektorai-ban. Szűkebben azt is jelenti, hogy az építészettörténet segít annak kimutatásában, hogy adott körülmények között milyen tömegekhez szólhatott egyik-másik művészeti ág. Ide tartozik még az a kérdéskomplexum is, hogy egy-egy képzőművészeti tematikai kör alakulása mennyiben tekinthető kultúrtörténeti kérdésnek. Hiszen ezek a kor közgondolkodásáról igen sokat mondanak el, s kapcsolódnak olyan területekhez is, mint pl. az eszmetörténet. Példaként utalt a képzőművészet egyik „örökké aktuális” témájára, az anya—gyermek ábrázolására. Kétségtelen, hogy ez, mint az anya—gyermek családi érzelmi viszonyát általánosító téma csak ott van jelen, ahol a keresztény vallási ideológia mint előzmény létezik. Továbbágazó kutatást igényel ehhez kapcsolódóan az is, hogy milyen szerepet játszik mindebben a feudális család-formáció megerősödése, vagy hogy miként lett a madonnából női szépségszmény, miként lesz az anya—gyermek téma a polgári családi reláció hordozója, s miként jelenik meg a XIX. század második felében a proletárcsalád ábrázolása a képzőművészetben éppen az anya—gyermek ábrázolás keretében. — Hasonló, a kultúrtörténethez közelálló kérdés az is, hogy miként jelennek meg egymástól függetlenül azonos képtípusok, illetve, hogy miként alakulnak ki azonos

képtípusok a különböző kapitalista országokban az azonos témák bemutatásában. Végző soron mindig eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy miként változott az emberi gondolkodás története, hogyan alakult ki az adott képzetanyag. „Mindennek esszenciája az eszmetörténet, de nem csak szorosan vett eszmetörténetről van szó. Az, hogy mi minden múlt és múlhat egy képi jel kialakulása és a létrejött, alkalmazott képi jel hogyan hat vissza a mögötte levő, társadalmilag megérlelődött jelentés tudatosításához, annak okai a gondolkodás történetének keretében kutathatók” — mondotta Aradi Nóra. Példaként idézte Berény Róbert 1919-es plakátját, ahol a szerző élményanyaga (maga is személyes résztvevője volt a mozgalomnak), a korábbi történelmi anyag (az Auróra, a kattarói matrózfelkelés) hozzájárult, hogy a matróz alakja úgy jelenjék meg, mint a forradalom szimbóluma.

Ezután több példát idézett arra vonatkozóan, hogy miként függött össze a képalakítás az elterjedt gondolati anyaggal. Utalt a gotikus művészet és a mértani disciplina szoros kapcsolatára, s hogy ez miként érvényesül a katedrálisok ornamentikájában, a könyvkötés szerkezetében, sőt a költészetben (Dante) is. A képzőművészet sok mindent alkalmazott a XX. században a színlelméletből, de mindez megtalálható a költészetben is (József Attila). Érdekes, hogy a kortársak jelképanyaga is azonos: különösen erős párhuzamok vonhatók József Attila költői képei és Derkovic festményei között. Mindezek, mondotta befejezésül, „éppen csak jelzik, hogy a művészettörténet igen sok, eddig még kevésbé kutatott vonatkozásban is segíthet rekonstruálni a gondolati rendszerek, ideológiai fejlődését, az osztálykötöttségek sajátos megnyilvánulásait.” Az együttműködésre tehát széles területen nyílnak lehetőségek, s mind a történész, mind a művészettörténész sokat várhat a másik kutatási eredményeitől.

Földes Éva, a neveléstudományok doktora, a Gyógypedagógiai Főiskola tanára „Neveléstörténet és művelődéstörténet” című korreferátumában a két fogalomkör meghatározatlan voltából indult ki. Ahogy a művelődéstörténet fogalmi meghatározásával — épp a főreferátumok által is jelezve — vannak problémák, úgy a neveléstörténet tartalmának, ebből következően kutatási céljainak, feladatainak körvonalazása sem teljes. Mindennek végző oka azonos: „A marxizmus behatolása a megfelelő tudományterületekre, amely szétfeszítette a hagyományos fogalmakat, valamint az ilyen statikus fogalompárokat, mint: »neveléstörténet és művelődéstörténet«.

Ezután Földes Éva a neveléstörténet fogalmának alakulását tekintette át. Egyes művelői — mondotta — még a közelmúltban is csak az iskolában (18 éves korig), sőt ezen belül is az osztályban, a tanítási órán folyó oktató-nevelő munka tanulmányozását voltak hajlandók elismerni a neveléstörténet tárgya- és céljaként. A neveléstörténet — e felfogás révén — mintegy „ancilla paedagogiae” lett, s elsősorban problémátörténeti vizsgálatokra kívánták korlátozni. Ahogy azonban a gyakorlat szétfeszítette a pedagógiai formák kereteit, úgy a neveléstörténet is szélesebb körű feladatokat kapott. Világossá vált, hogy a modern értelemben vett neveléstörténet nem tudománytörténet csupán, hanem több annál: „egy folyamat története, azé a küzdelemé, amelyet az osztályharcok szerves részeként, — ezekkel szoros egységben — az emberiség a tudás, a műveltség lehetőségeinek, elemeinek, anyagának birtokbavételéért vívott évezredekén át.”

Ezen a folyamaton belül a nevelés „az a többé-kevésbé rendszeres tevékenység, amely, egyéb feladatai mellett, a kultúra elemeinek elsajátítását biztosítja s felkészíti a felnövő vagy már felnőtt nemzedéket — illetve annak bizonyos, a mindenkori társadalmi viszonyok által meghatározott rétegét — ezek passzív befogadására, aktív elsajátítására vagy meghaladva megőrzésére.” Ugyancsak a társadalmi viszonyok függvénye, hogy ezek a tendenciák mikor mennyire bontakozhatnak ki, milyen hatóságban érvényesülhetnek.

Az így értelmezett neveléstörténet nemcsak arra van figyelemmel, hogy a kialakított kultúrák átadása miként történik, hanem arra is, hogy ez a művellet miként játszik bele a kultúra további folyamatának alapozásába: „hogyan teszi az ember a kultúrájait személyiségének, műveltségének integráns részévé, aktivitásának, — amely együtt a kultúra továbbfejlesztésének az alapja is, — meghatározó elemévé.”

A korreferátum ezután abból kiindulva, hogy az emberi cselekvés mindig társadalmilag meghatározott, megállapította, hogy a kutatásoknak különös figyelemmel kell lenniük azokra a társadalmi tényezőkre, melyek a korban az egyén helyzetét, fejlődési tendenciáit, lehetőségeit meghatározzák.

Ahogy kialakul a nevelő-oktató tevékenység, középpontja az iskola lesz. Az itt közvetített ismeretanyag döntő fontosságú lesz az ember világképének, műveltségének, s így a kor közműveltségének kialakításában. Ugyanakkor a neveléstörténet feladata azon „spontán nevelési tényezők” feltárása is, amelyek az iskolán kívül hatnak, akár az uralkodó nevelési felfogással párhuzamosan, akár azzal szemben. „Ahogy az uralkodó

kultúrának integráns része az az ismeretanyag, amit az iskola közvetít, ugyanúgy a népi művelődés anyagába beletartoznak azok az ismeretek is, amelyeket az uralkodó osztály az iskolán kívül — többek között például a templomi szöszékről vagy népkönyvek révén — juttatott a nép széles rétegeinek, vagy azok az ismeretek, amelyeket a forradalmi mozgalmak juttattak a néptömegeknek.”

E forradalmi mozgalmak, állapította meg Földes Éva, nem a munkásmozgalommal kezdődnek, hanem találkozunk velük az osztályharc minden fokán, szembeszökően az antifeudális eretnekmozgalmak fejlettebb formáinak kibontakozása óta. Figyelemre méltó e kérdésnél az a tény is, hogy a dolgozó osztályok számos elemet átvesznek az uralkodó osztályok kultúrájából, s igyekeznek a kulturális elemeket a maguk használatára alkalmassá tenni; vagyis eredeti rendeltetésükkel szöges ellentétben eszközei, elősegítői az elnyomott néprétegek megmozdulásainak.

Mind Ezek bizonyítják, mondotta Földes Éva, hogy „a neveléstörténet specifikus neveléstudományi feladatainak megtartásával a művelődéstörténet integráns része lehet és kívánatos, hogy azzá legyen”. Arról szólva, hogy a neveléstörténetkutatás miként szolgálhatja a művelődéstörténetet soronkövetkező feladatai megoldásában, elsősorban a források széleskörű feltárását tartotta sürgetőnek, mert enélkül az egyébként távoli jövőben megírandó neveléstörténeti szintézis sem haladhat előre.

Ezután a korreferátum összefoglalta az 1968-ban Budapesten tartott nemzetközi neveléstörténeti konferencia tapasztalatait. Itt egyrészt bebizonyosodott, hogy a neveléstörténet egyetemes művelése csakis nemzetközi együttműködés keretében valósulhat meg, másrészt: a szocialista országok neveléstörténészei mindnyájan hangoztatták azt az igényt, hogy a neveléstörténet hagyományos tartalmának kibővítése mindenütt együtt jelentkezik „a kultúrtörténet történetpszichológiai alapozású szintézisére törekvéssel”.

Földes Éva idézte Robert Mandrou, a neves francia történész álláspontját a neveléstörténeti kutatásról. Mint Mandrou mondja, a legtöbb feltáratlan téma e téren adódik a történelemkutatásban. A történész számára igen nagy nehézséget jelent, hogy nem ismeri egy-egy kor nevelési modelljét, hiszen meg kellene ismerni azon módszereket, melyekkel az emberek gondolkodásmódját, értelmét alakítják, jellemüket formálják. Ismereteink csak szinte kizárólagosan egy bizonyos osztály gyermekei neveltetési módjára terjednek ki, s alig tudnak valamit a dolgozó osztályok gyermekei neveltetéséről. Ez pedig nagymértékben hozzásegíthetne az emberek gondolatvilágának alakulása, a társadalmi pszichikum megismeréséhez. Ilyen természetű kutatásoknál, mondotta Földes Éva, a komplex módszerek alkalmazása, illetve több tudomány együttműködése szükséges. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a különböző tudományágak ilyen együttműködésénél az egyes tudományágak különböző színvonalról indulnak, mások feladataik, megoldandó problémáik. Amíg a neveléstörténet és számos más tudomány esetében gyakran az új források feltárására esik a hangsúly, addig pl. az irodalomtörténet és a művészettörténet keretében egész más természetűek a fő feladatok. Egyes esetekben kimondottan az ismert részeredmények új összefüggésbe helyezése jelentheti a legnagyobb előrelépést. Erre a habán kerámia példáját idézte. Ennek termékei ismertek, a művészettörténet azonban még mindig nem tárta fel azt a sajátos régi kultúrát, mely a művészet mögött meghúzódik. A Morvaországban, majd Magyarországon letelepült habánok anabaptisták, kultúrájuk azon elődeikére nyúlik vissza, akik Münzer Tamás mellett harcoltak a német parasztháborúban, s akik kultúrájának alapja a betűismeret elterjesztésének széleskörű propagandája volt a nép körében. Ezt a hagyományt megőrzik, s kialakítanak egy, a maga korában s még azután sokáig is egyedülálló iskolázási, nevelési rendszert. Üldözik őket, s ennek során fejlődik ki sajátos kultúrájuk, a régi kultúra sajátos változata, melyről kéziratok, fennmaradt dalok s egyéb források is tanúskodnak. Egyebek mellett ők készítették a „habán kerámia” néven számontartott edényeket, korsókat, tálakat.

Ez a példa is — mondotta Földes Éva — mutatja, hogy a népi pedagógia, „ha úgy tetszik, pedagógiai folklór feltárása milyen tanulságos”, s hogy a különböző tudományágak együttműködése milyen hasznos lehet „egy kultúrtörténeti szintézis perspektívájában”.

Szilágyi János, az Országgyűlési Könyvtár osztályvezetője elsősorban a gondokról, a problémákról, az elmaradásokról beszélt. Utalt arra, hogy milyen fontos lenne az egységes terminológia kialakítása, s a sokféle fogalom (művelődéstörténet, kultúrtörténet, kultúrhistoria) helyett megfontolandónak tartja a kultúrtörténet fogalmának használatát. A tízkötetes magyar történet megírásánál, mondotta, a művelődéstörténeti részek megírása sokkal nehezebb lesz, mint a politikátörténeti részeké. Már csak az előmunkálatok és a részeredmények kevés volta miatt is fokozottabban kell támaszkodni

a külföldi, elsősorban a szocialista országok történéseinek tapasztalataira. A szellemi és anyagi kultúra viszonyáról elmondotta, hogy a „szellemi kultúra túlzott előtérbe kerülése szellemtörténeti hibák jelentkezését idézheti elő”. Ugyanakkor az anyagi kultúra kérdéseinek kutatásánál meg kell vonni a gazdaságtörténet és az anyagi kultúra történetének kérdései közötti határvonalakat. A szellemi kultúra történetének kérdéseinél viszont tisztázni kell azt, hogy mi tartozik ide az ideológiatörténetből, mi a politikatörténethez és a társadalomtörténethez. A szellemi kultúra kutatása terén a fő pótolnivalók a filozófiatörténet, a sajtótörténet, a könyvtörténet vonatkozásában jelentkeznek.

A felszólaló a továbbiakban a művelődéstörténeti szintézist előbbrevívó munkálatokról beszélt. Utalt a művelődésszociológia eredményeinek felhasználására, a művelődésszociológiai szemlélet fontosságára. Ki kell térni, mondotta, a külföldi művelődési hatások alakulásának ábrázolására, különösképpen a környező népek kultúrájának magyarországi hatására. De arról is kell írni, hogy a magyar kultúra milyen hatást gyakorolt a környező és a távolabbi népek kultúrájára. Az általános kulturális helyzet ábrázolásán belül minden korszakban ábrázolni kell az egyes társadalmi osztályok és rétegek kultúráját, figyelembe kell venni a kultúra terén is az osztályharc kérdéseit. Ezen a téren viszonylag kevés eredményre lehet támaszkodni. A főreferátumokkal egyetértett abban, hogy a szintézisben a társadalmi helyzet egésze szempontjából jelentős művelődéstörténeti kérdéseket az általános politikai és társadalomtörténeti kérdéseknél tárgyalják, s egyetértett a főreferátumokkal a külön művelődéstörténeti fejezetekről gondoltakkal.

Végül Szilágyi János a művelődéstörténeti kutatások szervezeti kereteinek kialakítását sürgette a Történettudományi Intézetben és a Párttörténeti Intézetben. A szak-sajtónak is nagyobb figyelmet kell fordítani a művelődéstörténet kérdéseire; kutatói kollektívákat kell létesíteni, s új kutatókat kell bevonni a művelődéstörténeti munkákba. Fontosnak tartaná, hogy művelődéstörténeti résztanulmányokat jelentessenek meg külön kötetben is az Akadémiai Kiadónál s tegyenek lépéseket az összefoglaló magyar művelődéstörténet megírására.

Márkus László kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa „A politikai gondolkodás újkori magyarországi történetének problémáiról” c. korreferátumában először körvonalazta véleményét a politikai gondolkodás tárgyáról. Ezen, szerinte „a társadalmi osztályok tudatában keletkező, ható, egymással több irányból összecsapó és egyesülő szellemi áramlatok olyan kategóriái értendők, amelyek kifejezik az egyes osztályok és rétegek gazdasági és társadalmi törekvéseinek pártkeretekben is megnyilatkozó eszméit, programját, követeléseit és azok lecsapódási területét.” A politikai gondolkodás természetesen része egy országnak, nemzeti története egészének. Múltját azért kell mindennek előtt tanulmányozni, mert társadalmunkban a mai szellemi áramlatokat csak úgy közelíthetjük meg tudományosan, ha ismerjük azok geneziséjét is. Ugyanakkor az is igaz, hogy a múltban jelentkező szellemi áramlatokban a progresszív és reaktív — nemegyszer keveredő — elemeket csak úgy választhatjuk szét, ha látjuk, hogy a jelenben milyen gondolkörökhöz kapcsolódnak.

Ezután a referátum vázolta az újkori magyar politikai gondolkodás történetének fontosabb kérdéseit. Már 1848–49 után megjelenik a nacionalizmus, mely a továbbiakban 1918-ig más és más formában jelentkezik. Elemezte a magyar köznemesség 1849 utáni megtorpanását, melyet az mutat, hogy szembefordult a parasztsággal, és főleg a parasztság zömét kitevő nemzetiségekkel. E sajátosságok már kötődnek a dualizmus e politikai áramlatának fő vonásaihoz, az agrárjelleg túlsúlyához, a társadalmi demokrácia hiányának problematikájához. Az uralkodó osztályok politikai gondolkodásában még a kiegyezés előtt megfogalmazódik a kuruc — labanc eszmekör, mely bizonyos vonatkozásban a régebbi gyökerű protestáns — katolikus ellentét párt továbbélése. A központba a nemzetiségi kérdés kerül „a magyar nemzet szupremáciája, illetve annak visszaszerzése, fenntartása; két fő irányban megfogalmazódva: Ausztriával szövetségben vagy nélküle, de mindenképpen uralmi formában.” Így kerül előtérbe „az uralkodó osztályok — sőt a középrétegek és a dolgozó tömegek — politikai gondolkodásában” a nacionalizmus, a társadalmi demokrácia rovására. Mindez — korántsem szétválva még — személyeken keresztül jelentkezik (Kossuth, Deák, Eötvös, Kemény — „az első nemzedék”). Itt már kitapintható az a gondolati anyag is, mely a haladást képviselte s az „európai progresszió élesebben kirajzolt vonalát követte” és a hazai kuruc — labanc ellentét párt „kétfrontos” bírálatából is merített (Táncsics, Kászoniyi). A kiegyezéssel az uralkodó osztályok azon része jutott előtérbe, mely Ausztriával szövetségben akarta gyakorolni uralmát, s ennek politikai ellenzéke az uralkodó osztályok azon politikai vonala lett, mely mindezt — elsősorban uralmát a nemzetiségek fölött — egyedül kívánta megteremteni. Mindkét

irányzatban egyre inkább háttérbe kerül „a társadalmi demokrácia, illetve ennek vetülete, a liberalizmus, majd — a dolgok logikája folytán — a nacionalizmus és szupremácia eszmékre szembefordul a társadalmi progresszió ideológiai megnyilatkozásaival, amely a nyolcvanas években már marxista eszmékkel telítve tör utat magának, mint a két főirányzattal egyaránt — forradalmi vagy reformista szinten — szembeálló szellemi áramlat. Az 1918—1919. évi forradalmak rövid időre a munkásmozgalom ideológiáját hozták előtérbe. Az ellenforradalom győzelme azután meghatározta a politikai gondolkodás fejlődésének további irányát — mondotta a korreferátum. Az ellenforradalmi korszak politikai gondolkodásának történetében Márkus László szerint a fő kutatási feladatot — s itt hivatkozott Mátrai László egy korábbi kérdésfelvetésére — a „ki kit folytat?” kérdésre adandó válasz megformálása képezi. A további munkálatokat e téren szerinte az ellenforradalmi államrezon koalíciós jellegéről korábban adott elemzések szellemében kell folytatni, azzal a kiegészítéssel, hogy megrajzolandó az ellenzéki oldalról jelentkező „államrezon igény, illetve program is”. E progresszió előharcosai a Monarchia szellemi életében „a reális nemzeti törekvések fő irányát a demokratikus és föderatív gondolatban jelölték meg. Az antant győzelme, az oroszországi forradalmak, a Monarchia sztévesése, a magyarországi forradalmak és az ellenforradalom győzelme új irányt adott a polgári radikalizmus talajából fogant ideának is, azt is elemeire bontotta, módosította, progresszív és retrográd irányban egyaránt.” Megjelenési formáját meghatározta korukban a polgári szabadságjogok hiánya. Márkus László szerint a „ki kit folytat?” elve kell, hogy érvényesüljön a felszabadulás utáni politikai gondolkodás történetének kutatásában is. Itt olyan marxista kritikai szellemre van szükség, „amely bátran néz szembe a tévedésekkel és határozottan állást foglal”, elemez, és nem „jelzőkkel értékel”. Itt jegyezze meg, hogy igen aktuális annak leszögezése: a politikai gondolkodás története „egyben a társadalmi tudat hajtóerejének története is, tehát a történelmi mozgás szubjektív oldalának központi problémáját jelenti. „Ezt tragikusan bizonyították az 1956-os események is, amikor a társadalmi-tudati tényezők negatív szerepet játszottak. Erre lehetőséget bizonys retrográd gondolati anyag új burokban való továbbélése adott.”

A referátum — miután a történeti fejlődés vázát ismételtlen összefoglalta, utalva a jelen politikai gondolkodás történeti megismerésének fontosságára —, rátért néhány módszertani szempont kifejtésére. Elsősorban azt tartja hangsúlyozandónak, hogy a polgári demokráciában előtérben már nem a fegyveres közhatalom, hanem az ún. polgári jogegyenlőség és ennek járuléka állottak. Mindez Kelet-Európában sajátosan, elkésetten és ennek következtében torzultan jelentkezett. Lényeges módszertani szempont így a magyar sajtótörténet kutatásában is, hogy politikai gondolatok itt nem polgári demokratikus környezetben alakultak ki. „... Tehát a politikai gondolat és megjelenése, illetve deklarálása nem adekvát, közbeiktatódik a cenzúra valamilyen formája. Éppen ezért a gondolati anyag burkolt formában való megjelenése kutatásaink és elemzésünk előterébe helyezi a madáchi »i« betű vizsgálatát” — mondotta Márkus László. Másik lényeges módszertani szempontnak tartja a polgári gondolkodás gondolati anyagának és társadalmi hatékonyságának vizsgálatát, a kölcsönhatás kritériumának meghatározását. Nemcsak a pozitív és negatív eszmék szétválasztásáról, hatásuk felméréséről van itt szó, hanem arról is, hogy a tévedések milyen mélységig hatoltak, s hogy hatásukban milyen irányt mutattak. Utalt Szeffü Három nemzedékének példájára, mely megjelenése időpontjában „a koalíciós ellenforradalmi ideológia mérsékelt szárnyának politikai igényeit fogalmazta meg. Hatásában viszont mégis inkább a jobboldalt mozgósította...” Ehhez hasonló, mondotta, a magyarországi liberalizmus is, „amelynek valódi tömeghatása a történelem folyamán — sajátos módon — csak 1945 után érvényesült, a munkásmozgalom ellen.” Bonyolultan érvényesülnek a progresszív gondolat körvonalai is. A Komintern VII. kongresszusát a hazai polgári radikális körökben, tehát a potenciális szövetségeseinél — éppen azért, mert a Komintern határozat a demokráciát középpontba állította — többen pozitívan fogadták. Ugyanakkor azt is hangsúlyozták, hogy „barikádra vinni egy pártot a demokrácia megvédésére és másnap a demokrácia ellen... mégis csak túlföntül kockázatos tömeglélektani kísérlet volna.” Két irányzat találkozása ez, de a megoldás itt is inkább a tévedések javára történt. A feldolgozás során fontos metodikai szempont annak megkövetelése, hogy a politikai gondolkodás belső rétegződését elemezve felderítsük a „gondolkodási magatartásra jellemző immanens kategóriák harcában a történeti folytonosságot...”, mondotta Márkus László. Rámutatni a racionális és irracionális összetevők kölcsönhatásos küzdelmére, az illuzionizmus dezilluzionizmus, demagógia realitás, provincializmus és nemzetközi horizont ellentétének jelentkezésére, harcukra az egyes irányzatokon belül. A referátum szerint „ezeknek a gondolkodás-magatartásbeli immanens kategóriáknak történeti folytonossága összekötő kapocs a múlt és a jelen politikai gondolkodásában. „Csak így lehet a politikai gondolkodásban

megsemmisíteni a „mítosz-igényt és a bűnbak-keresést, az intellektuális árulás és a tömegek forradalmisága, illetve forradalmi intellektuelek és passzív tömegek fekete-fehér színképét.”

A politikai gondolkodás és a sajtótörténet viszonyáról elmondotta, hogy amíg az előbbi a gondolkörök kitermelését és azok hatását tárgyalja, addig a sajtó története e kettő között helyezkedik el; „a közvetítő szerep az övé.” A sajtótörténet tárgyáról szólva hivatkozott Dersi Tamás idevonatkozó megállapításaira, aki a marxizmus megjegyzéséből kiindulva a sajtótörténet „tükröző szerepét” hangsúlyozza, s aki a kutatásokban az ideológia és az intézmény, illetve eszköztörténeti szempont egységes érvényesítését tartja fontosnak. Márkus László ezt, az ideológiatörténeti szempont primátusának hangsúlyozása mellett elfogadja. A korreferátum végül röviden szól a Történettudományi Intézetben folyó sajtótörténeti munkáról, felvetve a két világháború közötti sajtótörténetre vonatkozó néhány szempontot. A magyar sajtótörténet megírásával, mondotta, hozzájárulunk az újkori magyar kultúrtörténet több területének feltárásához, ugyanakkor támogatást nyújtunk az ideológiatörténet művelőinek is.

Mátrai László akadémikus zárszavában először röviden összefoglalta a vita érdekesebb kérdésfelvetéseit. A három főreferátum szerinte a következő pontokban jelent elsősorban értékes hozzájárulást az eddigi művelődéstörténeti kutatásokhoz: áttekintést adott a művelődéstörténet historiográfiájáról, azokról az előzményekről, melyek a hazai polgári történetírásból a XIX. századtól kezdve jelentkeztek. Érintette a jelen polgári történetírói irányzatok és a művelődéstörténet viszonyát, utalt azokra az interdisciplináris kapcsolatokra, melyek szükségessége éppen a kultúrhistoriai kutatások közben mutatkozik meg a történészek előtt. Végül fontos szemléleti szempontokat adott a vita a művelődéstörténeti anyag gyakorlati feldolgozásához, s épp a magyar történészek gondolatait, elképzeléseit jól egészítette ki a szovjet kutatók tapasztalatainak idézése.

Ezután a zárszó a vita néhány fő tanulságára hívta fel a figyelmet. Hangsúlyozta, hogy a polgári dualista felfogással szemben a marxista történetfelfogás monista. Hogy a marxista társadalomszemlélet e jellege ne vezessen vulgáris történet szemlélethez, a társadalmi folyamatok összefüggéseinek megvilágításakor a legmesszebbmenőkig élni kell a dialektikus megközelítések adta lehetőségekkel. Természetesen itt egy sor, elsősorban módszertani kérdés vár megválaszolásra. — Jellegzetessége volt a vitának, hogy a referátumok és hozzászólások egyaránt túlságosan „történetiek” voltak, s nem is igyekeztek — még a filozófusok részéről elhangzott korreferátum sem — filozófiai síkon megragadni a művelődéstörténet problematikáját. Mátrai László néhány példán érzékeltette, hogy az idealista társadalomfelfogásokkal szemben a marxista társadalomtudománynak milyen módon kell közelednie egy-egy társadalom modelljének felvázolásához. Bonyosztotta például, hogy a társadalmi struktúra meghatározottsága a társadalom anyagi és szellemi szférája által egy háromdimenziós koordináta-rendszerben is kifejezhető, érzékeltethető; ezt vázlatosan táblai rajz kíséretében szemléltette. Utalt továbbá a behaviorista felfogás egyoldalúságára, a valósághoz való tudati viszonyulás kérdésében. — A vita tanulságaként levonhatjuk azt is — mondotta —, hogy a történettudomány részére a politikátörténet a fő kutatási terület, a politikai történet a primer, de ugyanakkor nagy gondot kell fordítani a tudati szféra, a társadalmi folyamatok szubjektív vonatkozásainak gyors kidolgozására.

Befejezésül megköszönte a főreferátumok és a korreferátumok készítőinek munkáját és a vitát berekesztette.

Összeállította: *Glatz Ferenc*

Gerard Labuda:

Bazoar Anonymus Gallus krónikájában

Azonosítási kísérlet

Anonymus Gallus krónikájában található az a tudósítás, hogy István magyar király halála (1038) után trónját Velencei Péter foglalta el, aki Bazoar helységben Szt. Péter tiszteletére templomot kezdett el építeni, amit azonban sem ő nem fejezett be, sem a későbbi magyar királyok nem fejeztek be olyan méretekben, amilyenben Péter tervezte.¹

A krónika néhány utalása alapján a történészek nagymértékben valószínűsítették, hogy Anonymus Gallus Lengyelországba érkezése előtt egy ideig Magyarországon kellett hogy éljen.² A kérdéses Bazoar azonosítása lehetővé tenné számunkra, hogy magyarországi tartózkodási helyeinek egyikét nagy valószínűséggel meghatározhatnánk. Kétségtelenül, hogy a fentebb említett Szent Péter templomot saját szemével látta és ismerte. Ebből az okból a krónika valamennyi kommentátora megkísérelte, hogy Bazoar-nak valamilyen megfelelőjére mutasson rá, miután ilyen nevű helység Magyarországon nem található. Szlachtowski, Bielowski és Finkel, St. Kętrzyńskivel együtt a Tisza melletti Borsodot látta benne.³ Kętrzyński Wojciech helyesen azt állította: „A magyar helynevek gyakran végződnek „vár”-ra, s itt az „ó” biztosan v-ből keletkezett, továbbá, hogy a kis V gyakran hasonlít a B-re, s ezért úgy véljük, hogy b helyett v-t kell olvasni; ebben az esetben „vasvart”-t kapnánk, ilyen nevű helység létezik Vas megyében a Rába folyó mellett, az Itáliába vezető úttól távol, de ott, ahol már a szerb nemzetiség is megtalálható.”⁴

Grodecki Roman a krónika lengyel fordításainak magyarázatába felvette ezt az azonosítást.⁵ Plezia Marian azonban helyesen írta: „Mindkét feltételezés önmagában véve helytálló, mert Borsod és Vasvár is az igen régi magyar várak közé tartozik, melyek már a XI. században itt fennálltak, de sajnos sem az egyikben sem a másikban nem találjuk nyomát annak a fényes templomnak, amelyet a névtelen Gall szerint ott építeni kezdtek.”⁶ Ez a helyes megállapítás azonban nem ok arra, hogy a templom építésére vonatkozó tudósítást hamisnak tekintsük.

Plezia Marian Maleczyński Karol gondolatát követve felhívta a figyelmet a Bécsi Képes Krónikára (XIV. sz.), amely a 85. (ill. 48.) fejezetben arról tudósít, hogy a már említett Velencei Pétert Pécssett temették el, a Szt. Péter templomban, amelyet ő maga

¹ A teljes szöveget a 10. jegyzetben idézzük.

² *M. Plezia*: Kronika Galla na tle historiografii XII wieku (Gall krónikája a XII. sz. történetírása alapján). Kraków. 1947. 135. skk. II.; vö. *Karol Maleczyński*: Galli Anonymi cronica et gesta ducum sive principum Polonorum. Mon. Pol. Hist. n. s., II. Kraków. 1952, LXX, LXXV skk. II.; *J. Dąbrowski*: Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480) (A régi lengyel történetírás [1480-ig]), Wrocław. 1984, 23. skk. II. Bazoar említésének jelentőségére Dąbrowski különös súlyt helyezett mondván: „Magyarország esetleges megemlégtéseinek sorában a leginkább jellegzetes a Bazoarium-i Szt. Péter templomról szóló, amelyet Velencei Péter kezdett el építeni... Ez az említés azért olyan nagyon fontos, mert rámutat arra a helyre, ahol a szerző hosszabb ideig tartózkodott, mert, amint azt már W. Kętrzyński helyesen megállapította, az átutazó idegen francia ember nem említette volna ilyen módon a befejezetlen templom esetét, amely ebben a korban gyakran előfordult. A helység közelebbi meghatározása, amely ezt a kérdést megvilágíthatná azonban elég nehéz, mert a helynevet kétségtelenül átalakították vagy maga a szerző, vagy – ami valószínűbb – a későbbi, érteletlen másolók.” Vö. *W. Kętrzyński*: Niekture uwaro i tekscie najdawniejszej kroniki polskiej (Néhány megjegyzés a legrégebbi lengyel krónika szerzőjéről és szövegéről) Rozprawy AU, wyd. Filoz.-histor. 53/1910, 80. l.: „Hogy a Péter király (1033–1041 és 1044–1046) által Bazoarium helységben megkezdett templomot nem fejezték be akkor, amikor a szerző írt, olyan tény, amelynek a lengyel történelemmel semmiféle kapcsolata nincs, amely azonban kétségtelenül a szerző ottani tartózkodásának emléke; s azt merném állítani, hogy Bazoarium a szerző szülőföldje, odaválási volt, mert különben hogyan tudhatná, hogy a templom védszentje Szt. Péter volt?” Aki végigolvassa megfontolásaimat, az előtt nyilvánvalóan felmerül a kérdés, hogy volt-e Bazoarban még másik, jelentősebb templom, amelyről a krónikás hallgatott. Ettől eltekintve nem mennék olyan messzire mint W. Kętrzyński, hogy azt higgyem, hogy a krónikás ilyen alacsony sorban született.

³ Gallus Anonymus krónikája szemelvényes kiadásának jegyzetében.

⁴ *W. Kętrzyński*: i. m. 61. l.

⁵ Vö. *R. Grodecki*: Azonim tzw. Gall, Krónika polska (Az ún. Gallus Anonymus Lengyel krónikája) Bibl. Narodowa, I. sorozat 59. sz. Kraków. 1923. 12. l. a lengyel fordítás bevezetésében. Hozzá kell tenni, hogy a Szt. Péter templom említésében Grodecki is „az autopszia kétségtelen bizonyítékának” látta (12. l.).

⁶ *M. Plezia*: i. m. 159. l.

alapított másodszori uralkodásának harmadik esztendejében (1044-ben).⁷ Maleczyński Karol a krónika kritikai kiadásában hivatkozott a Képes Krónikának erre az adatára, hozzáfűzve a Bazoar helynévhez a Pécsvár-Bazoarium nyelvi magyarázatot.⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy Plezia ebben a kérdésben óvatosabb volt, azt írta ui.: „Bazoariumnak Péccsel történő azonosításához nem férhet kétség, csak azt kell megmagyarázni, hogy miért nem használta a krónikás a korabeli művelt nevet a Quinqueecclesiae-t és hogy a krónikában írott Bazoarium forma megfelelhet-e Pécs magyar nevének.”⁹

Plezia és Maleczyński kategórikus megállapításait figyelmen kívül hagyva Borawska Danuta nemrégiben úgy találta, hogy mindezekig nem sikerült Magyarországon Bazoarium nevű helységet felfedezni s ezért azt javasolta, hogy Velence területén keressék azt. Felhívta a figyelmet arra, hogy Velencében Olivoli szigetén áll egy Szt. Péter templom, amelyet a IX. században Ursus Patriciacus püspök építtetett. A Patriciacus család a Baduarii nevet is viselte. Ebből a helyzetből kiindulva Borawska Danuta arra a megállapításra jut, hogy „a Badoarok által alapított templomnak komoly oka volt rá, hogy Badoarium-nak nevezzék”. Feltételezi, hogy a Badoarium név a d/z hangváltás alapján Bazoariumra változott. Ebből a feltételezésből azt a messzemenő következtetést vonja le, hogy a velencei Szt. Péter in castello katedrális összekapcsolása a Gall névtelen Bazoariumával „olasznak tüntetné fel és a szerző olasz származásának hipotézise mellett szólna”.¹⁰

Borawska egyáltalán nem vette figyelembe, hogy a forrás maga mit mond, ez ui. kifejezetten azt állítja, hogy az említett templomot Velencei Péter magyar király kezdte el építtetni és hogy Szt. Péter tiszteletére „de Bazoario”, azaz Bazoar helységben és nem egy bazoar helyen. Nem világos, hogy milyen kapcsolat állhat fenn Velence és Bazoar között.

Anonymus Gallus utalása Velencei Péterre a magyar ügyekről szóló részbe illeszkedik bele, s ezért Bazoarium helységet nem kereshetjük másutt mint Magyarországon.

Végül Lewicki Tadeus, hallgatással mellőzve Borawska hipotézisét újra Pleza Marian meggondolásához tért vissza. Először is felvetve azt a kérdést, hogy hogyan lehetséges, hogy a magyar forrásokban nincs olyan helynév, amely a Bazoariumra hasonlítana, azt írja: „egy sor Magyarország területére vonatkozó forrásgyűjtemény átnézése után úgy látszik, hogy nemcsak egy ilyen, hanem többet is találtam. Valamennyit Buda (németül Ofen) megjelölésére használták, s egyike volt a kor legjelentősebb magyar városainak . . .”¹¹ Sorban a következő formáit idézi ennek a névnek: *Buduar* (Anonymus notarius Belae regis), *Boduarria* (Albericus), *Buda Wara* vagy *Buda uara* (Bécsi Képes Krónika), később *Bedoara* (Bed-oar-a) stb. Az arab forrásban, Roger Könyvében két alakban fordul elő: *B.dwara* vagy *B.zwara*, amelyeket kétségtelenül Budával kell azonosítani. Az előbbi alak a *Buda Wara Bedoara* hangzásához hasonlít, az utóbbi viszont Gallus Anonymus *Bazoarium*-ához. Következtetésként Lewicki Tadeus azt a megállapítást vonja le, hogy „a lengyel krónika Bazoarium kifejezése Buda városának koraközépkori elnevezésének egyikét rejt magában . . .”¹² Elképzelésének támogatására megemlíti azt a máshonnan ismertényt, hogy Budán létezett egy Szt. Péter és Pál tiszteletére épült templom, amelyet István király építtetett 1022-ben.¹³

A fenti azonosítás azonban szintén sok kétséget támaszt. A *Bazoarium* elnevezés ugyan valóban nagyon közel áll a *B.zwara* arab formához, de ha ezt az azonosítást elfogadjuk, akkor fél kellene tételeznünk, hogy Anonymus Gallus ezt a nevet arab köz-

⁷ *M. Plezia*: i. m. 160. 1.

⁸ *F. Maleczyński*: i. m. 41–42. l., emellett az azonosítás mellett foglalt állást Dąbrowski is, i. m. 31. l. A magyar tudományban ezt a gondolatot *Pauler Gyula* vetette fel, *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt*. Bpest. 1893, I. 78., 415. l.

⁹ *M. Plezia*: i. m. 160. l., *Dąbrowski*: i. m. 31. l. azon a véleményen voltak, hogy „teljesen lehetséges Pécsvárának Baaocaria-vá történt átalakulása a krónikának abban a rontott másolatában, amelyből ma merítünk”. A kérdés azonban igen bonyolult. *A. Klcma* (Pécs és Mecsek neve, Pécs 1935, Pécsi helynevek, Pécs. 1933) szerint a Pécs helynév a latin Basilica, Ecclesia Petri kifejezésekből származik. A magyar kifejezések a forrásokban csak a XIII. században tűnnek fel. A szerb-horvát nyelvbe Pecuj, Pecuh alakba ment át *J. Melich szerint* (A honfoglalás kori Magyarország. Bpest. 1925–29, 413. l.) Pécs neve az ötös szömből származik, aziből az következik, hogy a latin elnevezés, a Quinque Ecclesiae volt az elsődleges. A XI. században valószínűleg még nem volt meg a Pécs elnevezés. Minderről részletesen *L. Parr–L. Kiss*: *Studia Slavica A. S. II. VII*. Bpest. 1961. 230. Pécsre és az ottani templomra vonatkozólag ld. *Györffy Gy.*: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Bpest. 1963, 356–357., 359. l.) az adatokat Székely György professzornak köszöhetem).

¹⁰ *D. Borawska*: Gallus Anonymus, czy Italus Anonim (Gallus Anonymus vagy Itáliai névtelen?) *Przeład historyczny* 56/1956. 114. nem bocsátkozhatón a helyütt vitába Borawska egyéb érveivel a feltételezett olasz származást illetően, melyek érdekes tanulmányában találhatók.

¹¹ *T. Lewicki*: *Bazoarium w Kronice Polskiej Galla Anonima* (Bazoarium Gallus Anonymus lengyel krónikájában). *Onomastica* 13/1963. 164. skk. II.

¹² Uo. 169. l.

¹³ Uo. 170. l.

vetítéssel vette át. Magyarországon rendszeren az első formát használták, a *B.dwara-t*. Nem merülhet fel kétség az iránt, hogy Anonymus Gallus volt *Bazoarium*-ban, ezt a nevet tehát saját fülével hallotta a lakosoktól Magyarországon. Döntő jelentősége azonban egy másik szempontnak van. A budai templomot Szt. Péter és Pál tiszteletére szentelték és István király alapította 1022-ben. Lewicki professzor saját megállapítását egy hiba feltételezésével támasztja alá; Anonymus Gallus összetévesztette a budai és pécsi templomot.¹⁴ Ilyen magyarázat akkor lenne lehetséges, ha a krónikás idegen tájékoztatást használt volna fel. De minden jel arra mutat, hogy személyesen volt Bazoar városban és maga látta a befejezetlen Szt. Péter templomot.

Valamennyi eddig felvetett hipotézis közül Lewicki Tadeusé van a legjobban felépítve, megalapozva és dokumentálva. Miután azonban nem oszlatja el az összes ellentmondásokat, a magam részéről még egy azonosítási kísérletet teszek. Általánosságban úgy látszik abból a már Kętrzyński Wojciech által felvetett gondolatból kell kiindulni, hogy a középkori grafika szabályai szerint fennáll a lehetősége a b/w változásnak, s ezért Bazoar-t meg kell kísérelni azonosítani egy olyan magyar helységgel, amelynek neve frott formában a Wazoar-hoz áll közel.

Amint tudjuk, ez a felismerés vezette Kętrzyńskit arra, hogy Vasvár helységre mutasson rá. Ebben az esetben Kętrzyńskit csak a korabeli helységnévtár vezette. Ha jobban megismerkedett volna a magyar helységnevek mutatóival, amelyek a középkori forrásokat is megadják, akkor biztosan találkozott volna a *Wacia*, *Wac*, *Bacia*, *Bachia*, *Wazenburg*, *Waczen*, *Woczen* stb. helységekkel is. Ez a nomenklatura a mai Vác-nak (németül Waitzen) felel meg, amely régi magyar püspöki székhely.¹⁵

Először néhány illetéktelen mérlegelés a kérdés nyelvészeti oldaláról. A *Bazoar* nevet csak ragozott formában ismerjük: *de Bazoario*; alanyesetét, amint azt általában teszik, *Bazoarium*-nak ejtenék. A név két tagból áll, amelyeket ebben a formában rekonstruálnánk: *baz-o/-ar-ium* vagy pedig *baz-joar-ium*. Függetlenül attól, hogy milyen alkalmából jelentjük ki ezt, biztos, hogy a második tag mögött a magyar vár kifejezés húzódik meg.

Ez az elnevezés, amint tudjuk, várat jelent, ebből származik a város elnevezés is. Ezt a kifejezést átvették vagy folytatták a szerb-horvát határvidéken is, ahol olyan helyneveket találunk mint Belo-var, Daru-var, Petro-varadin stb.¹⁶ Az itt felhozott délszláv analógiák azt bizonyítják, hogy a *Bazoarium* név „o” magánhangzója a szó első tagjához tartozik (Bazo-). Ebben az esetben Anonymus Gallus krónikájának alanyesetbeli hangzását *Bazo-var-ium* alakban kellene rekonstruálni, fonetikusán pedig *Wazo var* alakban.

Ennek a névnek első tagja igen közel áll a magyar Vác szlovák formájához *Vacovo*, *Vacov*. Kérdéses, hogy a Vác, *Vacovo* elnevezés valamilyen szláv nyelvből vagy a magyar nyelvből származik-e.¹⁷

Nem találtam olyan esetet, amely a magyar *Vaco-var* formát támogatná. Ha ilyen eset léteznék, akkor nyelvészeti szempontból az ügyet eldöntöttnek kellene tekintenünk. Megfelelő analógia csak a német, ill. a latinított formában található *Wazenburg* vagy *Wac civitas*,¹⁸ amelyek hűséges tükörszavai a magyar *Vac-o-vár* megjelölésnek. Ez a keresett forma felel meg a leginkább az Anonymus Gallus által használt elnevezésnek, *Baz-o-ar-nak*.

Térjünk át Anonymus Gallus híradásának történeti elemzésére. Idézzük itt először a krónika híradásának teljes szövegét: „Amikor [ti. István magyar király 1038-ban] eltávozott e világból, a magyar trónt Velencei Péter foglalta el, aki *Bazoariumban* Szt. Péter tiszteletére templomot kezdett [építeni], amelyet mai napig egyetlen magyar király sem fejezett be olyan méretekben, ahogyan azt elkezdte.”¹⁹

A kérdés most az, hogy a fentebb teljességében idézettek vonatkoztathatjuk-e a Vác, *Vacovo* helységben fennálló helyzetre.

¹⁴ Uo. 170. l.

¹⁵ Vö. a helynévmutató, *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II*, Bpest. 1937–1938, *Vacia* címszó alatt.

¹⁶ A részleteket *L. Papp* és *L. Kiss* idézett (9. jegyz.) tanulmányából vettem át, 260–261. l.

¹⁷ *L. Papp–L. Kiss*: 1. h. 260. l. vö. *J. Stanislav*: *Slovenský juh vstredoveku* (Dél-Szlovákia a középkorban) Turčianský Sv. Martin. 1948. II. köt. 532. l.

¹⁸ Vö. *Annales Yburgenses* 1074. évnél: *Wazenburg* (alább 28. jegyz.); az évkönyvek kiadója *Wazenburzot* *Wieszlburgzal* (Mazyaróvár) azon *slita* az osztrák-magyar határon, de a történészek megegyeznek abban, hogy itt a Géza kezén levő Vácról van szó; vö. *G. Meyer v. Knorz*: *Jahrbücher des deutschen Reiches* unter Heinrich IV. und V. II. köt. 403. skk. II.; *G. Richter*: *Annalen des deutschen Reiches im Zeitalter der Ottonen II.* (1., Halle) S. 1898. 163. l. Vö. még *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, ed. F. Knauz, I. köt. 23. l. *Wac civitas* (1075) és *V. Chaloupecký*: *Staré Slovensko* (A régi Szlovákia) Bratislava. 1923. 45. l.

¹⁹ *Galli Anonymi, Cronica* lib. I. c. 18. ed. C. Maleczyński, 41., a lengyel fordítás R. Grodecki, *Anonim tzw. Gall*, 87–83. l.; *M. Plazia* kiadásában 44. l. A latin szöveg a következőképpen hangzik: „Eo namque tempore sanctus Stephanus Ungariam gubernabat, eamque tunc primum ad fidem minis et blanditiis convertibat... Quo de hac vita migrante Petrus Venecius Unzarie regnum recepit, qui ecclesiam sancti Petri de Bazoario inchoavit, quam nullus rex ad modum inchoationis usque hodie consumavit.”

Kielgítő választ adhatunk erre a kérdésre. Tudjuk, hogy Vácott ősidők óta volt püspökség, alapítása Szt. Istvánra megy vissza.²⁰ A püspöki székesegyház Vácott Szűz Mária tiszteletére szentelték fel. Volt ott már a XI. században egy Szt. Péter tiszteletére felszentelt templom is.²¹

Ugyanaz a Bécsi Képes krónika, amely a pécsi Szt. Péter templomnak Velencei Péter által történt alapításáról megemlékezik, néhány részlettel szolgál a váci templomokra vonatkozólag is. Ezek abban a részben találhatók, ahol a krónika a németek által támogatott Salamon magyar király és Béla fiai, Géza és László között 1074-ben kitört háborút írja le.²² Salamon seregét a Budapest melletti Rákos mezején gyűjtötte össze, a két testvér pedig Vác körül.

Nagy pusztaság volt ott — mondja a krónika —, amelyben senki sem lakott egy Wach nevű remeték kivéve, akiről később Géza király a várost elnevezte; és amikor azon a helyen voltak, ahol csak egy kőkápolna állott Szt. Péter tiszteletére, és az elkövetkezendő csatáról tanácskoztak, László meglátta, ahogyan az égből egy angyal szállott alá koronát tartva, amelyet azután Géza testvérének fejére helyezett. Amikor Géza testvérétől meghallotta ezt a látomást azt mondta, ha Isten a győzelmet neki adja, és beváltja a jóslásban e jellel adott ígérését, akkor ezen a helyen templomot emel Szűz Mária tiszteletére.²³

A krónika elbeszélve a két testvér győzelmét Salamon fölött és Géza megkoronázását, a továbbiakban hozzáteszi, hogy Géza és László Vác környékén tartózkodva a Szűz Mária tiszteletére építendő templomról tanácskoztak, amikor Lászlónak látomása volt, egy az égből földre szálló angyalról. És ott álltak, ahol a Szt. Péter templom állt, s egy szarvas jelent meg, amelynek agancsán égő gyertyák voltak és az erdő felé kezdett futni, s azon a helyen, ahol később a kolostor állt, lábával dobbantott, majd elfordult a Duna felé és eltűnt. László ismét megmagyarázta a látomást és azt tanácsolta bátyjának, hogy Szűz Mária tiszteletére ott építtesse fel a templomot, ahol a szarvas a lába dobbantásával azt megjelölte. Hogy azonban az első látomás se maradjon tiszteletadás nélkül, Géza testvéreivel ott kezdte meg a Szt. Péter templom felépítését.²⁴

Más helyütt a krónika még hozzáteszi, hogy Géza király három évvel trónralépése után meghalt és a váci Szűz Mária székesegyházban temették el.²⁵

Amint ebből az elbeszélésből látszik, mindkét eset tulajdonképpen hőse Szt. László, Géza öccse és utóda a trónon. Nem férhet kétség hozzá, hogy a Bécsi Képes Krónika szerzője mindkét epizódot Szt. László legendájából vette.²⁶ A krónika szerint mindkét váci templom alapítója Géza király volt 1074—1077 között. A krónika szerint ő az alapítója a váci püspökségnek is. Ehelyen nem bocsátkozhatunk vitába a püspökség alapításának időpontjáról; lehetséges, hogy ez az értesülés helyes, lehet azonban az is, hogy igazuk van azoknak a történészeknek, akik a püspökség keletkezését Szt. István idejére teszik.²⁷

A mi szempontunkból a legfontosabb a krónikának az az állítása, hogy már Géza és László idejében *itt Szt. Péter tiszteletére templom állt*. Téves azonban a krónikának az az értesülése, hogy ebben az időben Vác környéke pusztaság volt, ahol csak Wach remete élt. Ellentétben áll ezzel a korabeli német évkönyvek az az állítása, hogy IV. Henrik német király Magyarországot Vácig (Wazenburg) elpusztította.²⁸ A helységnek ekkor már léteznie kellett és komoly várnak kellett lennie. Kevésbé valószínű, hogy a várnak nem volt temploma. Másrészt lehetséges, hogy ha Géza nem volt a Szűz Mária tiszteletére szentelt székesegyház alapítója, nagyjából ő építtette ki, s ezen a címen lett alapítója. A templommal való kapcsolatára utal az a tény, hogy Vácott temették el.

²⁰ A dátum kérdése vitatott; a magyar tudósok általában azon az állásponton vannak, hogy alapítását Szt. Istvánnak kell tulajdonítani; vö. *Bónis Gy.*: István király. Bpest. 1956. 123. l.; *Dercsényi D. — Granoszló P.*: Vác. Bpest. 1990. 15. l.; *Gerics J.*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben, Levéltári Közlemények, 33/1992. 3—14. l. (a részletes adatokat Székely Gy. professzornak köszönöm). Néhány kutató azonban azon az állásponton van, hogy a püspökség csak a XII. sz. végén I. Géza uralkodása alatt alakult, nekem személy szerint ez a tézis elég valószínűnek tűnik. A váci egyházmegyéhez tartozó terület eredetileg biztosan az esztergomi egyházmegyéhez tartozott. Általában a magyar tudományban általánosan elfogadott nézet, hogy Szt. István uralkodása alatt 10 egyházmegyét alapított, csak megbízhatatlan forrásokon alapul és kevésbé valószínű.

²¹ Ld. fentebb.

²² Erről a háborúról lásd *B. Hóman*: Geschichte des ungarischen Mittelalters I. Berlin. 1940.

²³ Chronici Hungarici compositi saec. XIV. c. 119 (Script. Rer. Hung. I. köt. 387—388. l.).

²⁴ Uo. c. 124. 394—395. l.

²⁵ Uo. c. 132, 403. l.

²⁶ Vö. *Hóman B.*: A Szent-László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi lezármazói. Bpest. 1925. 9. skk. II. vö. még J. Déer a Script. Rer. Hung. I. köt. I. skk. II. és *M. Plezia*: I. m. 163. skk. II.

²⁷ Vö. fentebb a 23. jezzetést. Hanysúlyozni kell, hogy a Képes Krónika tudósítása alapján a magyar tudósok azon az állásponton vannak, hogy a Szűz Mária tiszteletére szentelt székesegyház alapítója I. Géza király volt; ettől a tényről már csak egy lépés, hogy ő kezdeményezte a váci egyházmegye kiszakítását az esztergomi egyházmegyéből. Ez a kérdés különös megfontolást kíván.

²⁸ Annales Ybruganses s. a. 1074 (MGH SS t. XVI. p. 436): „Rex Henricus Ungariam vastavit usque ad Wazenburg, quia Ungri Salemannum expulerunt...”

Mi volt az eredete a Szt. Péter templomnak Vácott? Láttuk, hogy a keletkezésére vonatkozó elbeszélés teljesen a legenda alapján áll. Mégis fontos az a körülmény, hogy az általunk idézett forrásban egyszer mint a templom elnevezés fordul elő, másszor pedig pontosabb elnevezésként mint kőből épült kápolna. Ez a tény kifejezetten arra utal, hogy a székesegyházzal szemben alárendeltségi viszonyban állt.

Úgy tűnik, hogy az Anonymus Gallus krónikájában fenntartott híradás maradéktalanul megmagyarázza alapításának és későbbi elhanyagolásának körülményeit. Már maga az a tény, hogy Szt. Péter tiszteletére szentelték fel, Velencei Péter király személyére utal, akit korábban mint a pécsi Szt. Péter templom alapítóját ismertünk meg. Rövid uralkodása alatt nem volt ideje rá, hogy az épület első tervét megvalósíthassa.³⁰ Amikor politikai ellenfele, András került uralomra (1046–1060), nem iparkodott az épületet befejezni.

Mérlegelve a következő két tényt: 1. a Gallus Anonymus krónikájában levő *Bazoar* helynévnek *Vacovar*, azaz Vác, Vacov, Wazenburg, Vac civitas magyar és német forrásokban előforduló formáival való szemantikai azonosságát, 2. a messzemenő egybehangzás Gallus Anonymus elbeszélése a kérdéses Bazoar-ban Velencei Péter által történt Szt. Péter templom alapításáról és a Bécsi Képes Krónikának ehelyütt Szt. László legendájára alapított elbeszélése között, amely szerint Vácott már 1074–1077 között létezett egy Szt. Péter tiszteletére szentelt kőkápolna, úgy látszik, hogy a *Bazoar* – *Vác* azonosításnak komoly alapja van.

³⁰ Chronica Hungarici c. 124, 394. l.: „Et dum ibi starent (Géza és László) iuxta Waciam, ubi nunc est ecclesia beati Petri apostoli . . .”, továbbá: „Ut autem locus prime visionis non sit sine edificio, a Geysae rege et suis fratribus decretum est, ut ibi capella in honore beati Petri principis apostolorum fundaretur . . .” a még c. 120, 388. l.: „Cum igitur exercitus predictus Salomonem contra se expectaret, duces (ti. Géza és László) quodam mane in equis causa consiliandi stabant in loco, ubi modo est capella lapidea beati Petri apostoli, tractantes . . .”

³⁰ Meg kell mondani, hogy az épületet második uralkodása alatt (1044–1048) kezdte építtetni. Gallus Anonymus tudósítása ko noly új kutatás a váci régészeti és építészettörténeti kutatások számára, ha a templom napjainkig fennáll, akkor a fennmaradt részekből rekonstruálható az elsődleges terv. Ha Gallus Anonymus a XI. század végén tartózkodott Magyarországon, akkor már szemé előtt kellett állnia a Szűz Mária székesegyháznak. Nyilvánvalóan abban a korban még jól láthatók voltak az első építési tervek nyomai.

TÖRTÉNETI IRODALOM

HAJDU TIBOR:

AZ 1918-as MAGYARORSZÁGI POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM
(Budapest, Kossuth Könyvkiadó — MSzMP KB Párttörténeti Intézete. 1968. 469 l.)

HAJDU TIBOR:

A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG
(Budapest, Kossuth Könyvkiadó — MSzMP KB Párttörténeti Intézete 1969. 461 l.)

Az 1918—19-es forradalmak iránti hazai és nemzetközi érdeklődés, amely fél évszázad óta sem vesztett intenzitásából, forrását és magyarázatát a korszak nagy horderejű történeti problémáiban s a forradalmak által azokra adott válaszokban leli. 1918—1919 helyét és szerepét nem csupán az akkor volt események, hanem azoknak sajátos kettős jellege jelölte ki. Aki e korszakhoz nyúl, egyrészt szemben találja magát mindazokkal a legfontosabb tényezőkkel, amelyek a dualista rendszer belső feszítő erőit jelentették, a forradalmak a soknemzetiségű Magyarország ellentéteinek megoldását, az arra való kísérletet jelentették. Ugyanakkor nemcsak lezártak, hanem meg is nyitottak egy új korszakot, amelyre, leveretésük ellenére, rányomták bélyegüket.

A társadalmi, politikai-eszmei kérdések szerves összefüggése és összetettsége miatt különösen szerencsésnek kell tekintenünk, hogy a két kötet, a két forradalom történetének összefoglalása ugyanannak a szerzőnek a tollából került ki. Így, bár a két könyv önállóan jelent meg, mégis szerves egységet alkot s nem csupán az események egymásutánja miatt, hanem azért, mert azonos szerkesztési elv és előadásmód s a korszakokon áthúzódó problémák következetes végigkísérése jellemzi őket.

Hajdu Tibor vállalkozásának jelentőségét azonban legfőképpen az adja, hogy mindezeidig hiányzott történeti irodalmunkból a részleteket átfogó, a forradalmak egészét áttekintő tudományos összefoglalás. A feladat nagyságát az is növelte, hogy a polgári demokratikus forradalomról igen kevés részlet-feldolgozás jelent meg korábban, ráadásul ezek alig fordítottak figyelmet a forradalom polgári erőire. Noha a Tanácsköztársaság történetének feltárása már eddig is több eredménnyel járt, Hajdu mégis sok fehér folttal, kevésbé vagy egyáltalán nem érintett kérdéssel találta magát szemben.

A két könyv rendkívül nagy anyagot foglal magában. Hajdu a korszak szinte egész forrásanyagát felhasználta, de beépítette a sajtó anyagát, a terjedelmes történeti irodalmat is. Forrásait szembeesíti egymással, az irodalom egyes megállapításait korrigálja, vitázik azokkal, felhívja a figyelmet olyan tényekre, összefüggésekre, amelyeket az ismert forrásokban sem vettünk észre eddig.

A szakembert vagy az érdeklődő olvasót azonban nemcsak az anyaggazdagság, hanem az előadás módja is megragadja. Hajdu a forradalmak, a magyar társadalom sorsdöntő kérdéseit exponálja, ezeket ad feleletet. Drámaiságukat, jelentőségüket egy hallatlan biztonsággal és ökonómiával kezelt óriási anyag alapján tárja elénk. Semmi követhetetlen elvontság, semmi történetetlen idealizálás; ezek helyett valóságos konfliktusok és nehézségek, emberi mivoltukban bemutatott történeti figurák példázák azt a rendkívüli erőfeszítést, amely mind a dualizmussal való leszámolásban, mind a munkáshatalom megteremtésében és fenntartásáért folytatott harcban megnyilatkozott.

A polgári demokratikus forradalomról szóló kötet bevezető fejezete azt a funkciót tölti be, hogy szíkréfogottan is, de érzékletessé tegye: a dualizmus rendszere feltartóztatlanul haladt a vég felé, felbomlását — különösen a háború végére kialakult nemzetközi erőviszonyok s a Monarchián belül robbanásig feszült ellentétek közepette — lehetetlen volt megakadályozni. Figyelmét a szerző elsősorban a szociális és nemzeti téren növekvő konfliktusokra koncentrálja, de az olvasó szívesen vett volna behatóbb tájékoztatást e helyen a polgári demokrácia bár gyenge, de mégis meglévő erőinek helyzetéről, szervezetszéről is.

1918 október közepétől-végétől igen nagy, helyenként napról-napra való részletességgel tárgyalja Hajdu a kormányzat, az udvari politika alakulását, a Nemzeti Tanács lassú és megkésétt bontakozását. Mint korábban, úgy most is hangsúlyozott figyelmet fordít a katonatanácsnak a forradalom közvetlen előkészítésében és győzelemrevitelében játszott szerepére. Ennek a tényezőnek jelentőségét, tényleges szerepét irodalmunk eddig meglehetősen alábecsülte.

„A forradalom nemcsak céljait, lefolyását tekintve is a béke forradalma volt – állapítja meg Hajdu –, vértelen, megbocsátó, szinte méltósággteljes” (63. l.). A forradalomnak ez a jellemzése reálisan határozza meg annak karakterét s jelzi egyben az ebből következő elkerülhetetlen ellentéteket.

Az 1918 októberi forradalom végsőfokon a független, demokratikus Magyarország létrejöttét eredményezte, illetve egy ebbe az irányba ható folyamatnak volt része. Sajátos körülményei folytán azonban olyan következményekkel, amelyekkel éppen a függetlenségi politika prominens képviselői nem voltak hajlandóak vállalni, s így szembe kellett fordulniok a forradalommal. Egy visszautalás a függetlenségi program tartalmára és korlátaira képviselői 1918–1919-es magatartásának gyökereit is megvilágíthatta volna.

Nemcsak az ószirózsás forradalom jellemzése, de az azt követő negyedszázados vádaskodás és vita szempontjából is tanulságos a győzelem körülményeinek, az ellenállás teljes hiányának, sőt, a lelkes, minden társadalmi réteget magával ragadó fogadtatásának adatszerű bemutatása. Jól egészíti ezt ki a forradalomhoz, az új rendszerhez csatlakozottak felsorakoztatása.

Miben látja Hajdu a legfőbb okát annak, hogy a kormány és a tömegek között szinte a győzelem első percétől kezdve hatottak és erősödtek az ellentétek? Abban, hogy „a polgári demokrácia fő funkciója nem az volt, hogy megvédje a demokráciát az önkényuralom ellen, hanem, hogy megőrizze a polgárit a népivel szemben, a fennálló határokat az új nemzeti törekvésekkel szemben” (67. l.). Ennek következtében az összecsapások iránya és jellege is adott volt, ti. a kormány részéről elsősorban a baloldal ellen kellett, hogy irányuljon. A fentiek teszik érthetővé a kormány és személy szerint Károlyi törekvését a polgári erők összefogására és együtt-tartására.

A leglényegesebb újat Hajdu könyve e funkció megállapításával, a kormány jellegének feltárásával, egyben változásainak gondos kimunkálásával, bázisának elemzésével adja.

Jászi és Károlyi pártjainak, valamint az SzDP-nek a koalíciója vállalta a polgári átalakulás ügyét, de nem vállalta a nagytőke, sőt, a kispolgárság kizárólagos képviselőletét sem. Kun Bélát időzve állapítja meg, hogy „ezek a pártok nem képviseltek speciális osztályérdekeket, hanem a magántulajdon rendjét általában” (68. l.). Noha minden osztály mást várt Károlyi kormányától, kezdetben mégis elfogadta azt. Ez a harmónia azonban nem maradhatott tartós: „az általános polgári érdekeket védő kormányból mindinkább kispolgári-demokrata” kormányt formáltak az események” (69. l.).

E kötetben olvashatunk először beható elemzést Károlyi Mihály pártjáról, amely kiterjedt nemcsak a Károlyi mögött állókra, hanem a jobbszárnyra, a Batthyány – Lovász-csoportra is. Kitűnő portrékat ad Hajdu az egyes irányzatok, árnyalatok reprezentánsairól. Részletesen foglalkozik Jászi pártjának helyzetével, magának Jászinak a programjával. A pártról szólva elsősorban a nézetek heterogén, bár progresszív jellegét emeli ki. Úgy érzem azonban, hogy Jászi pártjának értékelésekor nem juttatja kifejezésre azt a lényeges különbséget, amely Károlyi pártjától megkülönböztette, s ebben szerepe van annak, hogy e pártokkal csak az 1918. október 31-ét követő időszakban foglalkozik. Így nem válik kellően világossá, hogy valójában Jászi pártja vállalta egyedül az önálló polgári és demokratikus követeléseket és azok képviselőletét, míg Károlyiét sok szál fűzte a függetlenségi párthoz és annak hagyományához. A két párt bázisának, tömegeinek alakulása viszont azt tükrözte, hogy a magyar polgári és középrétegek karakterének, politikájának Károlyi pártja felel meg jobban. Reálisan jellemzi a kötet a SzDP helyzetét, s jogosan állapítja meg, hogy a kormányon belüli aránya ellenére nagyobb szerepet kellett volna játszania a kormánypolitika formálásában éppen azért, mert az egyetlen valóban tömegekre támaszkodó párt volt.

Hajdu reális és hangsúlyos leírásában feltárul, milyen eltérő módon reagált a forradalom győzelmére a főváros és a vidék. Rendkívül nagy anyaggal, de végig jól áttekinthetően mutatja be a novemberi parasztmozgalmakat s helyesen állapítja meg, hogy ezekben még nincs meghatározó szerepe az egyes paraszti rétegek ellentétének, ekkor még az egész parasztság együttes fellépéséről van szó (95. l.). Ennek számbavételével az olvasót a lappangó, a későbbiekben majd jelentőssé váló, de már meglévő tendenciákra is figyelmezteti.

Míg az előző részekben a „nagy” politika síkján az egyes pártok, politikusok magatartását s a főváros légkörét kitűnően jellemző leírások adtak képet a forradalomról, a vidékről szóló fejezet a mozgalmak, a tömegakciók s a szenvedélyek és az indulatok felidézésével egy más szférából egészíti ki azt.

Hosszú évek óta zajlik a vita kutatóink között a hatalom jellegéről, a kettős hatalomról. Hajdu bírálja azt a módot, ahogyan korábban gyakran magát a fogalmat értelmezték és kezelték. A maga részéről vitathatónak tekinti a kettőshatalom fogalmának

a magyar viszonyokra való sablonos alkalmazását, mégha a két ország helyzetének különbségeit mértéktartóan, túlzások nélkül fogalmazzuk is meg (107. s köv. 1.). Ezzel egyáltalában nem kívánja kétségbevonni, hogy a hatalom nem volt egyértelműen a kormány kezében; az új rendszer kiépülését, berendezkedését elemezve éppen azt vizsgálja, hogyan alakul a kormány és a tömegek közötti duellum, amely végső fokon a hatalom teljes birtoklásáért zajlott, s a kettős hatalom létét maga sem tagadja.

A polgári demokratikus forradalom egyik legsúlyosabb problémája a nemzetiségi kérdés volt. A kormány felfogását, Jászi koncepcióját és egyes akcióit Hajdu erős kritikával tárgyalja. Ennek során nemcsak a politika régi gyökereire mutat rá, hanem a kormány felfogásának abszurdítására, a helyzet fel nem ismeréséből elkövetett hibáira is. „Ma már nyilvánvaló — szögezi le —, hogy a Károlyi-kormánynak, mint polgári demokratikus nemzeti kormánynak, egyetlen ésszerű álláspontja lehetett volna: elismerni a nemzetiségek elszakadási jogát s egyben magyar nemzeti szempontból előnyös határokat javasolni” (118. l.). Hajdu e kemény, de helyes megállapításával egyetért. Egy ilyen megatartás erkölcsileg, politikailag valóban olyan támaszt adott volna — hozzá kell azonban tennünk, hogy mindenekelőtt eszmeileg — a polgári demokratikus rendszernek, amely nemzetközi fellépését megkönnyítette volna. Tagadhatatlanul lényegesen csökkentette volna azt a támadási lehetőséget, amit álláspontjával maga nyújtott a vele szemben álló polgári és nemzeti kormányoknak. Azt azonban kétségesnek tartom, hogy bármiféle jelentős és tényleges változást elérhetett volna ilyen módon, akár a szomszédokkal való együttműködés, akár a jogos magyar nemzeti érdekek képviselője terén, mert ez — s ezzel egy pillanatra sem kívánom védelmezni elhibázott és korszerűtlen politikájukat — nem csak a magyar félén múlt.

Hajdu egyébként kendőzetlenül szól a nemzeti politika ellentéteiről, a kölcsönös értetlenségről és bizalmatlanságról, a fegyverszüneti tárgyalásokról. Ez utóbbit kiemelendőnek tartom azért is, mert hasonló részletességgel az erre vonatkozó anyagot még nem ismertették. Így módjában van olyan finom részletek bemutatására is, mint pl. a román magatartás alakulása 1918 októberében — novemberében. Felteszi és megválaszolja azt a kérdést, miért nem került sor fegyveres ellenállásra 1918 őszén, s a reális helyzetképet jól egészíti ki Linder és törekvéseinek elfogultság nélküli bemutatásával. Behatóan elemzi az antant Magyarországgal szemben folytatott politikáját, a kormány intézkedéseit a fennhatósága alatt maradt nem magyar lakosság jogainak rendezésére. Az egyes nagy és kishatalmak külön érdekeinek s a magyar kormány lépéseinek együttes tárgyalása révén meggyőzően áll az olvasó előtt, hogy Károlyiék futóhomokra építették külpolitikai koncepciójukat, amikor az antantra, a wilsonizmusra bázisoztak.

A Kommunista Magyarországi Pártja (a továbbiakban KMP) létrejöttének jelentőségét, tevékenységének fontosságát Hajdu abból a sajátos helyzetből vezeti le, amely 1918 novemberében az által jött létre, hogy a kormányhatalom nem tudott megszilárdulni, viszont a proletárforradalom avantgarde-ja sem alakult még ki. Márpedig a továbbiak szempontjából ez utóbbi vált kulcskérdéssé. A KMP megalakulásának időszerezését épp az bizonyítja, hogy néhány hónap alatt a munkásosztály többségét tudta maga mellé állítani. Ezt a folyamatot a kötet az adatok sorával teszi érzékletessé, s a kommunista vezetőkről adott egyéni portréival, életrészeivel. Ezek közül Kun Béláét azért tartom különösen figyelemre méltónak, mert az 50-es évek történetietlen és igaztalan, majd az azt követő, már pozitív, de alapjában véve éppen olyan sematikus és problémátlan Kun arckép helyére egy történetileg megalapozott, politikai és emberi tulajdonságait egyaránt összefoglaló képet állít, amelyben gyengéit és hibáit a politikai vezetőhöz és az emberhez egyaránt természetesen hozzá tartozónak tekinti. Kun jellemzéséhez — tágabb értelemben — az is hozzátartozik, hogy mellette és körülötte ott látjuk munkatársait.

A portrék és vezető politikai személyiségek jellemzéséről szólva megnyerőnek tartom Hajdunak a két kötetben azonos eljárását: egy adott ponton röviden summázza egy-egy szereplő legkarakterisztikusabb vonását, de a képet sem lezárt, sem véglegesnek nem tekinti, hanem az események menetének s az egyes szereplők helyzetének-tevékenységének megfelelően folyamatosan kiegészíti.

Hajdu rokonszenves, az egyoldalúságot kerülő, a mítoszokat elutasító s azokat a valósággal konfrontáló előadómódját kitűnően illusztrálja az a fejtegetés, amit a világorradalom gyors győzelmét váró kommunista felfogás értékelése során ad. Itt nem csak arról beszél, miben hittek a kommunisták, de bemutatja azt is, hogy a többi politikai csoport koncepcióját (szociáldemokraták, Károlyiék, a magyar nacionalisták stb.) milyen alapgondolatok, milyen illúziók határozták meg. Ebben a sorban azután már világossá válik, hogy elfogultság és történetietlenség lenne pusztán a kommunisták illuzórikus helyzetmegítéléséről beszélni.

Még egy terjedelmesebb ismertetés keretében is csak jelezni lehet azokat a bonyolult kérdéseket, amelyeket Hajdu a KMP programját, feladatait ismertetve, tárgyal; ilyenek többek között: a hatalom megszerzésére való felkészülés, a proletárforradalom feladatainak, a KMP ellenfelei megítélésének problémája. A KMP sikerének legfőbb okát abban látja, hogy ez a párt — szemben a többivel — nem azt magyarázta meg a munkásoknak, hogy „mit akarjanak, hanem azt: mit kell tenni vágyaik megvalósításáért” (210. l.).

A szerző egész koncepciójából szervesen következik, hogy 1918 decemberét — 1919 januárját nem egyszerűen a polgári demokratikus rend válságának, hanem egyenesen a rendszer csődjének tekinti. Megállapítása talán meglehetősen hathat, de okfejtése meggyőző. A vidék mozgalma ugyan ez időben még nem kapott nagyobb lángra, de a politikai harc a hatalomért a munkástanácsok és a nemzeti tanácsok között tovább folyt; eredménytelen maradt Károlyi kiegyenlítő kísérlete; megjelent a KMP és felütötte a fejét az ellenforradalom; lényeges változás állott be Károlyi pártjában is.

Hajdu finom analízissel és eddig nem ismert részletek feltárásával ismerteti a különböző burzsoá csoportok, a nagybirtok és a kormány viszonyában végbement, 1919 januárjára már döntővé vált változást, a Károlyi-párt belső ellentéteit és ezek okait, a jobbszárny önálló fellépését. Végül fokon arról volt itt szó, mint rámutat, hogy „a polgári demokrácia és a nagy vagyonok útjai elváltak” (233. l.). Ezért a decemberi, sőt a januári jelentékenyebb kormányátalakítás sem hozhatott végső megoldást. A baloldal erősödő akciói s a kormánykoalíció megbomlása következtében létrejött új kormány Berinkey Dénes elnökletével már a polgárháború árnyékában lépett hivatalba. A nagybirtokkal és a nagytőkével való szakítás — ami az új kormányban s annak politikájában nyert kifejezést — hónapokkal megkésett. Éppen ezért az ellenforradalom és a népfőrdalom erőinek összecsapásában már csak puffer szerepet játszott, békítési-kiegyensúlyozó kísérletei kudarcra voltak ítélve. Nagyon érdekesen és logikusan világítja meg a kötet, hogy a polgári demokratikus kormányzat mint kényszerül diktatorikus eszközöket alkalmazni a rendszer védelme céljából. Hasonlóan figyelemreméltó az a megállapítása, hogy mivel a rendszer gazdasági és társadalmi bázisát a KMP és a mögötte álló tömegek támaszták, maga az ellenforradalom pedig nem e téren, hanem a hatalom gyakorlásának formájában-módjában kívánt csak változást, elkerülhetetlen és szükségszerű volt, hogy a legélesebb összecsapásnak a kormány és a KMP valamint tömegei között kellett bekövetkeznie.

A kritikus 1919. február 20. s az azt követő események nem hagytak kétséget afelől, hogy a kormány maradt alul: sem a kommunista vezetők letartóztatása, sem a tömegek megbékéltetésére szánt intézkedések, sem az ellenforradalom korlátozása nem állíthatta meg a bukás belső érlelődését; sőt, meggyorsította azt.

E folyamat pontos leírása a vidék második forradalmának (földfoglalások, a közigazgatási hatalom átvétele stb.), ábrázolása, az SzDP vezetésében a baloldal felülkerekedésének bemutatása teszi lehetővé, hogy a polgári demokratikus rendszer bukásában, egyúttal a proletárforradalom győzelmében a maga helyére tegye a külpolitikai tényező (Vix-jegyzék) hatását, szerepét.

A kötet meglehetősen részletes képet ad a polgári demokratikus forradalom szociális, kulturális intézkedéseiről. Feltétlenül említést érdemel, hogy szerző nemcsak a világháború és a Monarchia szétesése következtében előállott gazdasági viszonyokról ad jellemző képet, hanem igyekszik összefoglalni a polgári demokratikus rendszer gazdaságpolitikáját is, — amire az irodalom nem fordított még figyelmet. A kormány lehetőségeire vonatkozó összefoglalás s a terveire hozott új anyag a maga problematikája miatt szoros kapcsolatban áll a politikai fejleményekkel. Éppen ezért szerencsésebb megoldás lett volna más szerkezeti elhelyezést keresni e fejezetnek, s a jelenleginél jobban, szervezettebben beépíteni a kötet egészébe. Hadd említsem meg már itt: lényegében véve ugyan ez a probléma merül fel a Tanácsköztársaságról szóló kötet kapcsán is, mivel Hajdu ott is ezt a szerkesztési elvet alkalmazta.

A Tanácsköztársaságról szóló kötet önállóan jelent meg, a rövid történeti bevezetés azonban azok számára is követhetővé teszi az eseményeket, akik az előző kötetet nem olvasták. E bevezetőben tér ki Hajdu az előzőekben csupán említett kérdésre, a párt-egyesülés problémájára. A legutóbbi évek idevágó kutatási eredményeit magáévá téve, szükségesnek tekinti ezt a lépést, de — a főszereplőket megszólaltatva — jelzi ellentmondásosságát s mindazokat a nehézségeket, amelyeknek a nyitvahagyott kérdések s a Tanácsköztársaság későbbi nehézségei következtében elkerülhetetlenül jelentkezniök kellett. Az egyesülés folyamatát és problematikáját a vidékről, a helyi pártszervezetekről felsorakoztatott anyag révén gyakorlati oldalról is megvilágítja (pl. 88. l.).

Ebben a kötetben nyílik mód arra, hogy teljes mélységében foglalkozzék a szerző

a nemzeti kérdés szerepével a forradalom győzelmében. Nemcsak a Vix-jegyzék kapcsán elmondottakra utal itt vissza, hanem eleve azt hangsúlyozza és világítja meg, hogy értelmetlen az olyan megközelítés, — és ezért célra sem vezethet, — amely nem együttesen vizsgálja a nemzeti fejlődést és az 1917—1922-es évek nemzetközi forradalmi eseményeit. Ebből az aspektusból tud újat mondani a nemzeti tényező megítéléséről is (pl. 52. l.) és tartalmi magyarázattal szolgál a világforradalom koncepciójának megértéséhez. Mindezt elősegíti, hogy, mint az előző kötetben, úgy itt is a magyar eseményekkel párhuzamosan következetesen szemmelkíséri a szovjet-orszországi helyzetet, sőt, a szomszédos országokban uralkodó viszonyokat. A magyar és szovjet közvetlen összeköttetés megteremtésének nemcsak reményét említi, de szakaszonkénti lehetőségét s a megvalósítás érdekében tett intézkedéseket, erőfeszítéseket is megismerteti. Az a körkép, amelyet a nyugat-európai helyzetről, Magyarország közvetlen szomszédairól ad, világossá teszi, hogy Magyarország annyiban tért el a többiektől — s ez éppen a döntő —, amennyiben itt győzni tudott a proletárforradalom.

Mindezek a problémák nemcsak a Tanácsköztársaság létrejötte, hanem fennállása szempontjából is alapvetőek: a forradalom gyors, nemzetközi méretű győzelme és sikere volt a magyar proletárforradalom fennmaradásának záloga. Ez volt a meghatározó tényező, a többi pedig, bármily fontos volt is, csupán motiválhatta ezt. (Ld. 59.—60. l.)

A Tanácsköztársaság nemzetközi jelentőségét a kortársak világosan felismerték. A külpolitikai orientációt, a Kormányzótanács lépéseit ismertette Hajdu számot ad Párizs meglepett reagálásáról, arról a széles visszhangról, amelyet a magyar munkáshatalom a szomszédos országok népei körében, Szovjet-Oroszországban kiváltott.

A munkáshatalomnak mindössze néhány rövid békés hét állt rendelkezésére, hogy alkotó-építő munkáját megkezdje és megalapozza. Gyors sikereinek magyarázatát Hajdu elsősorban abban látja, hogy ez időben rendelkezett a legszélesebb tömegbázissal.

Az egyes osztályok, rétegek és a Tanácsköztársaság viszonyát jellemezve Hajdu pozitív értelemben nagy jelentőséget tulajdonít az új rendszerrel szemben támasztott várakozásoknak, amelyeket a polgári demokratikus rendszerben elszenvetett csalódások esetenként erősen fel is fokoztak. A hatalom átvételének idején a nagytőke és a nagybirtok is passzív maradt, ellenállás sehol sem mutatkozott. Érdekesen világítja meg a kötet azt is, milyen volt Károlyi Mihály és a Tanácsköztársaság viszonya, mi az oka annak, hogy nem játszhatott jelentősebb szerepet a munkáshatalomban.

Az április derekáig tartó szakasz legfontosabb intézkedései, a gazdasági, szociális, kulturális és politikai téren elindított forradalmi változások egészükben ismert problémakört jelentenek. Hajdu azonban nemcsak ezekről ad számot. Kevésbé ismert, korábban rendszerint a helytörténeti kiadványokba szorított események csokorba fogásával érdekes és izgalmas képet ad arról, mi történt az országban, s nemcsak Budapesten, e néhány hét alatt. Mivel nem esetlegesen, hanem módszeresen és szinte a teljességből történt a válogatás, nemcsak impresszív és hangulatos, hanem megbízható is a kép. Szó esik — többek között — a pártba beözönlő tömegekről s e beözönlés veszélyeiről, a Kormányzótanács ülésének színhelyéről, a határozatokat megelőző felettébb szenvedélyes vitákról, a zavarosban halászó szélhámosokról, a túlbuzgó békéscsabaiakról, akik a francia katonaság ellen indítanak akciót és így tovább. Mindezzel nemcsak a forradalmat kísérő lelkesedést, hanem a már jelentkező nehézségeket (a blokádtól következő következményei, amelyeknek politikai kihatásai is meglesznek) s a vezetéssel belüli ellentéteket is érzékeltesse teszi. Azzal, hogy Hajdu nyíltan beszél a Kormányzótanácson, az egyesült párton belüli, sőt, a kommunisták közötti csoportokról és vitákról, pontosabban, hogy ezekről a történeti valóságnak megfelelően, már ekkor, a békés periódusban s nemcsak a kiélezett helyzetekben beszél, tulajdonképpen korrigálja történetírásunknak azt az eléggé általános korábbi hibáját, amely ezt az első szakaszt szinte idillivé festette, minek következtében azután később a problémák szinte előzmény nélkül s mintegy koncentrálvá jelentek meg.

A tanácsokról és a választásokról szólva Hajdu felhívja a figyelmet azokra az intézkedésekre, amelyek a bürokrácia korlátozását, csökkentését szolgálták, s arra az alapelve, hogy az apparátus a választott tanáccsal szemben csak alárendelt szerepet játszhat. A tanácsokról egyébként olyan regionális összefoglalót ad, amely lehetővé teszi, hogy az olvasó áttekintést kapjon azok összetételéről, jellegéről, s nem hallgatja el a választásokkal kapcsolatos problémákat sem. (Egyes helyeken ismételt választás stb.)

A Tanácsköztársaság alapjainak lerakásáról szólva Hajdu nemcsak intézkedéseket, eseményeket ismertet, hanem részletesen foglalkozik olyan elméleti, a gyakorlat számára alapvető kérdésekkel, mint a burzsoá állam széttröszésének lenini programja és annak tényleges értelme. Kitér azokra a rendszerint mellőzött problémákra, amelyek pl. az egyes különítmények pl. a Cserny-féle, tevékenységével függtek össze. Így elejét veszi

annak, hogy a korszak iránt érdeklődő e kérdésekről csupán az ellenforradalmi kiadványokból meríthesse információit.

A béke napjait szűkre szabta a nagyhatalmi politika. Smuts útja ugyan késleltette az intervenciót, de szervezői, mihelyt a körülmények engedték, nyomban megindították a fegyveres támadást. Hajdu a hadseregszervezés problémáit, a Vörös Hadsereg helyzetére vonatkozó kérdéseket új oldalról közelíti meg, amikor azt emeli ki: a négy éves háború, a lakosság igen nagy vérvesztése után kimagaslónak, a Tanácsköztársaság sikerének kell tekinteni a hadsereg létrehozását, a szervezés terén elért eredményeket. Maga egyébként távolról sem tulajdonít akkora jelentőséget a hadseregszervezés elveinek a Vörös Hadsereg tényleges állapotában, mint az hadtörténeti irodalmunkban szokásos.

A Kormányzótanács, mint Hajdu elmondja, informálva volt a készülődő támadásról, tett is intézkedéseket, de mégsem hitte, hogy éppen a keleti frontról induljon meg az intervenció. A kötet természetesen nagy teret szentel a katonai események ismertetésének. Részletesen szól a keleti fronton uralkodó állapotokról, s a székely hadosztállal összefüggő kérdéseket is sokoldalúan állítja az olvasó elé. Így kitér arra, milyen magatartást tanúsítottak a nacionalista érzelmű magyar tisztek s mi volt ennek reakciója a nagyrészt román lakta hadművelési területen. Nemcsak a székely hadosztály, de a többi katonai alakulat valós védelmi és harci értékével is megismerteti az olvasót.

A katonai és külpolitikai kérdések a Tanácsköztársaság idején elválaszthatatlanok voltak egymástól. A támadást közvetlenül megelőző és azt követő napokban különösen fontosá vált a magyar munkáshatalom számára az osztrák és a bajor forradalom sorsa, egy esetleges bajor-osztrák-magyar forradalmi szövetség. A Hajdu feltárta időrendi és belső összefüggéseket érthetőbbé teszi mindazokat a későbbi lépéseket is, amelyeket a Tanácsköztársaság Ausztria irányába tett.

Az intervenció támadás természetesen ösztönzőleg hatott az ellenforradalom szervezkedésére, bár ennek jelentősége csak a tiszántúli front összeomlása idején s akkor is csak helyenként növekedett, részeként az április végére kibontakozott válságnak. A válságot a kötet a maga sokrétűségében és különböző síkokon egyidejűleg mutatja be, az egyes csoportok magatartásának nemcsak értelmi, de érzelmi motívumait is jelzi. Kiegészíti mindezt, hogy a hazai eseményeket szinkronban tartja a külföldiekkel, az antant terveivel és elképzeléseivel, és nem marad ki a képből a magyar ellenforradalmárok akciója sem (Bethlen István lépései, a bécsi követség kirablása stb.).

A válság megoldását a munkásság legjobbjainak állásfoglalása tette lehetővé. De a katonai akciók megindulásáig tartó néhány hetet, mint Hajdu megállapítja, „nem sikerült a forradalom tömegbázisának szélesítésére kihasználni” (190. l.). Az egyes osztályokról, rétegekről adott jellemzése már jelzi azokat a mélyebben fekvő vagy lapangó problémákat, amelyek júniusban már komoly gondot okoznak a munkáshatalomnak.

Mivel Hajdu a belső és külső körülményeket sokoldalúan és súlyuknak megfelelően ábrázolja, teljes nagyságában tudja felmutatni azt a rendkívüli teljesítményt, amit a válság leküzdése, a hadsereg újjászervezése és sikeres ellentámadásának megindítása jelentett.

Az északi ellentámadás irányának kiválasztása nemcsak a kortársak között, de utóbb a hadtörténeti irodalomban is sok vitát váltott ki. Hajdu felfogása szerint a támadás miskolci irányának kijelölése volt a helyes, mint első lépés minden további akció felé. Részletesen, de nem a részletekben elveszve, hanem jól áttekinthetően követi nyomon a miskolci csatát, az északi hadjárat minden fontos katonai eseményét. Ez a leírás azért is élvezetes, mert a katonai eseményeket nem szakítja el a hátország életétől és gondjaitól, a Kormányzótanács tevékenységétől. Így a különböző események egymást kiegészítve, egymást magyarázva jelennek meg. Ez által jól lemérhető a proletárdiktatúra építésében végzett munka eredménye és jelentősége, a katonai teljesítmény s azok a problémák is, amelyeket pl. az antiszemizmus felerősödése, az ellenforradalmi propaganda, a szakszervezeti-szociáldemokrata jobboldal agitációja jelentett. A jól időzítve megszólaltatott források, a korabeli viccek s életképek hús-vér valósággá, a távoli utódok számára is szinte személyes élménnyé teszik a Tanácsköztársaság harcait, erőfeszítéseit, egész életét.

Ebben a keretben, jelentősége miatt, talán behatóbban lehetett volna foglalkozni a földműveskongresszussal, pontosabban az ott is megoldatlanul maradt kérdésekkel, elsősorban következményeik, kedvezőtlen hatásuk miatt.

Feltétlenül helyesen járt el viszont a szerző akkor, amikor szerkezetileg is elhatárolta a június 7-e előtti és utáni eseményeket, s még talán az sem lett volna indokolatlan, ha ezt következetesebben teszi. Hiszen június 7-e katonai vonatkozásban a maximumát jelentette és zárta le annak, amit a Tanácsköztársaság produkálni képes volt, egyben meg-

nyitotta azt a szakaszt, amelyben az antant diplomácia vette át a kezdeményezést és az irányítást, s mely végső fokon már ekkor magában hordta, sejtetni engedte a Tanácsköztársaság egész perspektíváját is. Belpolitikailag ekkor kezdenek hatni mindazok a nehézségek, ellentétek is (a hadsereg összetétele, a kispolgári tömegek magatartása stb.), amelyek eddig is jelen voltak ugyan, de még nem akadályozták komolyabb mértékben a proletárdiktatúra működését.

E viszonyok széleskörű bemutatása révén a maga jelentőségének megfelelően tárul fel előttünk annak az összecsapásnak a súlya is, amelyre a pártkongresszuson került sor, de amelynek előzményeire korábban következetesen utalt a szerző. Hajdu többet ad, semmint a kongresszus ismertetését. Elemzően foglalkozik a párttagság összetételével, a valóságos viszonyokhoz mérve a meglevő hibák korrigálásának lehetőségét, higgadtan veszi számba a párt helyét a Tanácsköztársaságban, viszonyát a munkástanácsokhoz. Noha itt sem mellőzi a kritikai észrevételeket, előadásának bázisa mégis, helyesen, az: maga a korabeli kommunista mozgalom mit ismert fel, mit látott meg ebből a súlyos problémakörből. A kongresszus vitái, összecsapásai alapján felhívja a figyelmet arra a változásra, amely az erőviszonyokban március vége óta végbement a pártban: június közepén, a katonai sikerek ellenére, a jobboldal támadott, és a baloldal „nem ment túl az erélyes defenzíván” (253. l.).

Behatóan foglalkozik a kongresszus két nagy vitakérdésével (a proletárdiktatúra gyakorlásának módja, a párt neve), az ezek mögött meghúzódó ellentétekkel, részletesen ismerteti az egyes álláspontokat. Mivel a könyv kezdetétől fogva egyéni portrét adott a Tanácsköztársaság vezetőiről s ezt a különböző helyzetekben újabb és újabb vonásokkal egészítette ki, az olvasót nem lepi meg, hogy a korábbi sematikus besorolásokat a szerző az anyag alapján megváltoztatja, az egyes szereplőket tudatos megfontoltsággal valóságos helyükre teszi (pl. Kunfi, 255. l.).

Hajdu meggyőzően fejti ki, miért nem arathatott sikert a kommunisták álláspontja, miért nem kerülhetett sor ekkor, később pedig már egyáltalán nem, az egyesült párt megtisztítására, vagy a kommunisták és szociáldemokraták közötti szakításra. Mivel itt nem szubjektív tényezőket és óhajokat, hanem a történeti viszonyok, az erőmegoszlás tudományos elemzését adja, okfejtése meggyőző.

A pártkongresszus kapcsán tér ki, a programot elemezve, azokra az előzményekre és tényezőkre, amelyek együttesen formálták ki a párt ideológiáját. Ezek a részek a könyv rendkívül értékes, újszerű részei közé tartoznak. Nemcsak világos okfejtésük, egyéni szempontjaik miatt, hanem azért is, mert bár több tanulmány foglalkozott már a KMP s az egyesült párt kérdéseivel, az ideológiai háttér és az ideológiai komponensek a kellő elemzést még nem kapták meg. Hajdu hangsúlyozza, hogy a magyar kommunisták sokat tanultak a bolsevikoktól. Viszont rávilágít arra is, hogy 1917–18-ban, amikor ez megtörténhetett, mit jelentett a valóságban a bolsevikok álláspontja az egyes kérdésekben, rávilágít a baloldali nézetek súlyára a Bolsevik Pártban s így arra is, hogy ezek a magyar kommunistákat is alapvetően befolyásolták. Igen érdekes elemzésében azonban nem jutott kellő hely az ideológiai előzmény-örökség ama részeinek, amely a szociáldemokráciához kapcsolódik. Erről a bolsevikok hatása, az anarchizmus és egyéb tényezők tárgyalása mellett, többet kellett volna adnia.

A békekonferencia második jegyzékével kapcsolatos vitákat-nehézségeket különösen fontosnak tartja a szerző. Kiemeli, hogy ez időben, a kéréllhetetlen antantpolitika következtében, a Tanácsköztársaságnak létérdekévé vált, hogy Ausztria csatlakozzék a forradalomhoz, megváltoztatva így a közép-európai erőviszonyokat. Világossá teszi így Hajdu, miért szánta el magát és miért éppen az antant jegyzékre adott válasz előtt a bécsi akcióra a Kormányzótanács. Ezzel viszont hasznosan járul hozzá ennek a sokat vitatott lépésnek egész értékeléséhez.

Hajdu jól érzékelteti azt az ellentmondásos helyzetet, azt a közhangulatot, amely az országhatárok közlése, a bécsi kísérlet sikertelensége, az antantjegyzék elfogadása következtében kialakult. A Szlovák Tanácsköztársaság létrejötte, rendkívül rövid fennállása, semmiképpen sem változtatott ezen.

A Tanácsok Országos Gyűlésének vitái általános képet adnak mindazokról a problémákról, amelyek az országot foglalkoztatták. A küldöttek ide nem reprezentatív beszámolókkal, hanem gondjaikkal jöttek, amelyekre választ és megoldást vártak. Hajdu rávilágít, hogy ezért elsősorban a nehézségek, a megoldandó problémák szerepeltek napirenden, ami nem teljesen adekvát módon tükrözte a tényleges helyzetet; hogy gyakran rendkívül lényeges kérdések háttérbe szorultak kevésbé jelentősek mögött. Így pl. időhiány miatt az ellenforradalom problémáját le kellett venni a napirendről.

A vitában nem, a valóságban azonban mégis ez került előtérbe a június 24-i nagyszabású ellenforradalmi támadás kapcsán. Hajdu nem arra törekszik, hogy a vidéki,

helyi események részleteivel árássza el az olvasót, hanem az ezek mögött meghúzódó, valóban fontos és általában kevésbé tárgyalt jelenségekre irányítja rá a figyelmet. Ezek között igen tanulságos a III. hadtest memoranduma és annak vitája a Kormányzótanácsban. Magáról a június 24-i budapesti akcióról a Kassák Lajostól vett idézettel ad képet — kitűnően. Végül foglalkozik olyan, a kortársakat különösen sokat foglalkoztató kérdéssel is, hogy miért kegyelmezett meg a Kormányzótanács a fővárosi ellenforradalmi lázadás résztvevőinek, milyen visszhangot váltott ki ez a döntés.

1919 júniusa óta szinte szakadatlan vita középpontját alkotja az, vajon helyesen járt-e el a Kormányzótanács, amikor elfogadta a békekonferencia jegyzékét és visszavonta csapatait. Hajdu azt fejt ki, hogy nem volt más lehetőség a Kormányzótanács előtt, mint a fegyvernyugvás elfogadása, az antant ilyen irányú javaslatát visszautasítani egyszerűen nem lehetett. Azt azonban már hibáztatja, hogy a jegyzék elfogadását követően nyomban végre is hajtották a kiürítést. Ez taktikailag rontotta a Kormányzótanács helyzetét. A magam részéről feltétlenül egyetértek ezzel a fejtegetéssel, azért, mert az akkori situációban a taktikázás, ha nem is lényegbevágó, az egész helyzetet megváltoztató, de azt minden esetre némiképpen motiváló változást hozhatott volna. Ha a nagyhatalmak, a maguk rendkívül kedvező helyzetükben maguk is taktikáztak a júniusi jegyzékek megfogalmazása, elküldése kapcsán, sőt, már az által, hogy két jegyzék elküldését határozták el — akkor ilyen lehetőség valamelyes kihasználására a nehezebb, sőt lassacskán reménytelen pozícióban levő munkáshatalomnak is törekednie kellett volna.

Gyakran megfeledekzünk arról, hogy júliusban ismét három heti fegyvernyugvása, nyugalmi periódusa volt a munkáshatalomnak. Hajdu ezt jól sikerülten exponálja, mert azt elemzi, milyen változás történt a március — áprilisi és a júliusi szakasz között. Az objektív viszonyokat, de a személyes motívumokat is számbavevő, eleve elutasítja azokat az irodalmunkban nem ritka voluntarista nézeteket, amelyek júliusban is a május 1-i állásfoglalás egyszerű megismétlését kérik számon a kortársaktól. A Kormányzótanács, mint Hajdu elmondja, megkísérelte maximálisan kihasználni gazdasági és politikai reformjainak megvalósítására a békésebb időszakot (az agrárpolitika felülvizsgálata, a munkásosztály ellátásának megoldása, a tanácsok megtisztítása, az improduktív elemek eltávolítása Budapestről, a galíciai menekültek sorsának rendezése stb.). Jelentős és kedvező változást azonban már nem tudott elérni. Hajdu nyomon követi, hogy csúszik ki a kezdeményezés fokról-fokra a Kormányzótanács baloldalának kezéből s mint jut növekvő szerephez a gödöllői vezérkar. (A Julier ről adott portrét rendkívül jól sikerültnek tartom, mert szakit azokkal az egyoldalú, felületes megállapításokkal, amelyekkel Juliert el lehetett ítélni, csak éppen helyzetét, szerepét nem lehetett megmagyarázni.) Sok szempontból tanulságosan mutatja be, hogyan válnak meg sorozatosan a szociáldemokrata vezetők különböző funkciójuktól, hogyan mennek szabadságra, vagy utaznak Bécsbe. Másfelől viszont azt is kiemeli Hajdu, hogy még júliusban, a legkritikusabb időben sem mert sem a hadsergevezetési konzervatív-ellenforradalmi szárnya, sem a szociáldemokrata-szakszervezeti vezetés jobboldala nyíltan és önállóan fellépni a munkáshatalom ellen.

Magyarázatot keres a kötet a tiszai offenzíva tervének elfogadására s jelzi, hogy ennek sikeres végrehajtásához a feltételek nem voltak meg. A magyarázatot nem az árulásban vagy hasonló tényezőkben találja meg, hanem abban, hogy az egyre nehezebb belpolitikai helyzetben egy ilyen katonai akció révén reméltek megoldást a Kormányzótanács tagjai (323. l.).

A Tanácsköztársaság utolsó napjainak eseményeit minden jelentős szintéren nyomonköveti a szerző: látjuk a frontot, a budapesti vitákat, a bécsi tárgyalásokat; azokat, akik elszántan és a végsőkig harcolni kívánnak a munkáshatalomért s azokat is, akik az antanttal való megegyezést sürgetik. Mivel magára a tényleges jegyzőkönyvre támaszkodik, drámai képet fest a Kormányzótanács és a budapesti munkástanács utolsó üléséről, nem csak Rónai, de Kun Béla ottani beszédéről s a határozatról, amellyel felmentették a Kormányzótanácsot és megbízták Peidl Gyula kormányát.

Hajdu igen kritikusan ismerteti és bírálja a szociáldemokrata jobboldal és szakszervezeti vezetés magatartását, valamint mindazokat, akik felelősek voltak abban, hogy a Vörös Hadsereg felbomlott, megsemmisült az utolsó napokban. Meggyőződése szerint ugyanis a júliusi offenzíva legsúlyosabb következménye az volt, hogy a Tanácsköztársaság kormányának lemondása után nem volt szervezett, jelentékeny erőt képviselő fegyveres testülete a munkásságnak. Az esetben ugyanis, ha a Vörös Hadsereg intakt marad — és ez a feltételezése nagyon is reálisnak tűnik, — más erőviszonyok mellett kellett volna itt az új hatalomnak berendezkednie; akkor — mint mondja —, elképzelhető lett volna, hogy az antant meglepszik egy szociáldemokrata-szakszervezeti kormánnyal.

Hajdu két kötete méltó összefoglalása a forradalmak törtérijának, komoly tudományos teljesítmény és hézagpótló gazdagodása történetírásunknak.

I. NAGY ZSUZSA

N. KISS ISTVÁN—VERESS ÉVA—KIRILLY ZSIGMONDNÉ—ROMÁN JÁNOS:

JOBBÁGYTELEK ÉS PARASZTGAZDASÁG AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYSÁG KIALAKULÁSÁNAK KORSZAKÁBAN

Tanulmányok Zemplén megye XVI—XVII. századi agrártörténetéből.
Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Makkai László.
(Budapest. 1966.)

A kötet szerzői munkaközösségének az volt az alapvető célkitűzése, hogy részleteiben, egy tájra koncentráltan elemezzék a magyarországi agrártörténet nagy „átmeneti” korának, a XVIII—XIX. századi modern fejlődést megelőző és megalapozó korszaknak az agrárviszonyait. Közelebről, e csupán elsőnek szánt kötetben azt a fejlődésfolyamatot vizsgálták, „melynek során az iparnak a mezőgazdaságból való fokozatos kiválása, majd a mezőgazdaság előrehaladó specializálódása révén az önálló parasztagazdaság áru-termelő üzemmé alakul át”, a folyamat irányát meghatározó tényezők közül ezúttal mindenekelőtt az örökös jobbágyság szerepét állítva előtérbe, szemben a parasztpolgári fejlődés ellenkező irányú s a kötetben csak alkalmilag érintett tendenciáival.

A könyvben összefogott négy tanulmány együttese új műfajként jelentkezik a korszak gazdaságtörténeti feldolgozásainak sorában; a korábbiakat, akár egy-egy birtoktest, egy-egy forrástípus, akár egy-egy problémacsoport keretei közt mozgottak, nem közös vállalkozás hozta létre. Kézenfekvő, hogy a kötet a kérdések többirányú megközelítése útján sok újat tud hozzátenni az eddigi eredményekhez, még ha az egyes tanulmányok — a szerzők érdeklődési irányából és a forrásanyag természetéből következően — nem is illeszkedhetnek pontosan a bevezetésben körülírt problematikához.

Az alapcélkitűzés vonatkozásaiban figyelemreméltó mindenekelőtt az, amit a XVI—XVII. századi Zemplén megye paraszti árutermeléséről megtudunk. Méreteit az egy családra eső termés és állatállomány, valamint az úrbéres telekbirtok differenciálódása tükrözik (elsősorban néhány bodrogi, hegyaljai falu s a homonnai uradalom adatai), sajátos megjelenési formái közül elsősorban a Hegyalja mindjobban specializálódó paraszti-parasztpolgári szőlőkultúrája érdemel figyelmet (termése zömmel nem helybenlakó, „extraneus” gazdák birtokáról kerül ki). A monokultúra következtében mutatózó helyi kenyérmaghiány a szomszéd tájat kényszeríti ugyancsak specializált gabonatermesztésre. Növekvő paraszti árutermelés bontja meg a korábban önellátó, kicsiny öröklött földjén túl alig tekintő jobbágygazda konzervatívizmusát s idéz elő tekintélyes méretű paraszti birtokforgalmat: ezzel magyarázható a szőlő- és irtványföldeken, de az úrbéres földeken is észlelt „fluktuáció” jelentős része. Természetszerű, ha a paraszti üzemek jelentős hányada ugyancsak a gazdasági szükségszerűséghez, a piacviszonyokhoz illeszkedve alakítja ki a maga kereteit: a régi idők vérségi nagycsaládjai helyébe olyan paraszti „familiák” lépnek, amelyeket a bennük élő rokon, szomszedsági vagy fölél-alárendeltségi viszonyára való tekintet nélkül a munkaerőszükséglet és az eltartási képesség egyensúlya tart össze szorosabb vagy lazább kötelékekkel, ill. bomlaszt fel hosszabb-rövidebb idő után. Az elemzés alá vett hegyaljai, bodrogi falvak összeírt lakóinak egyharmada tágabb rokon együttélés keretében gazdálkodik a XVI. század közepén. S végül az árkereslet teszi lehetővé, hogy a falvak és mezővárosok ipara lépésről lépésre elszakadhasson a mezőgazdaságtól — erre mutat a zsellér-, másfelől a szabadosrendű iparosok számának állandó emelkedése a jobbágyrendűekével szemben — s így szaporodhatnak, differenciálódhatnak fokról fokra a XVI. század elejének még kisszámú, primitív falusi mesterségei.

A gazdasági fejlődés azonban, a török pusztítás és a robotoltatott jobbágyrendszer korában, mint ismeretes, igen szűk korlátok közé szorult, még azokban az átmeneti időszakokban is, amikor erőszakos külső hatásra nem torpant meg vagy nem hanyatlott vissza teljesen. A kötet értekezései a regresszió tüneteit is újszerűen világítják meg és dokumentálják, a negatív hatóerők közül mindenekelőtt az egész kelet- és keletközép-európai tájon eluralkodó robotrendszerrel emelve ki, de nem tiltva, hogy a legkatasztrofálisabb következményei mégis csak az országos háborúknak voltak (elsősorban a XVI—XVII. század fordulóján, majd az 1670 utáni évtizedekben). Új színekkel rajzolódik ki a

paraszti áruterelés visszaesése, a gazdagparasztoktól termelt gabonának s általában a teljes paraszti terméseredménynek a csökkenése és különösképp az utóbbiak háttérében álló ún. „belső pusztásodás” (az úrbéri terhektől legjobban sújtott jobbágytelkek egy részéről a paraszt tudatosan visszahúzódik: csak a legszükségesebbet veti be, kisebb telekrezsre vagy zsellérségbe vonul). Visszafelémutató mutat a nem helybenlakó (extraneus) birtokosok számának a mozgékony vállalkozókedv hanyatlását regisztráló megfoghatósága. Ahol a szántóföldi növénytermesztés helyett nincs mód szőlőtelepítésre, ott állattartás lép a helyébe, ez azonban — bár piacra termel — külterjes módszereivel semmiképp sem hozhat megoldást nagyobb időtávlatra.

A „paraszti familiáról” má még inkább csak statikus képpel rendelkezünk, de itt is valószínűnek látszik, hogy amikor a jobbágytelkek után követel robottól való szabadulás érdekében mind többen menekültek a „nagy családon” belül kínálkozó viszonylagosan védett helyzetbe, akkor a familiának egyébként természetes gazdasági érdekektől szabályozott egyensúlya ugyancsak könnyen megbomolhatott. Nem orvosolták az örökös jobbágyrend bajait a robotmegváltásra és a bér munka fokozására irányuló nagyrúri törekvések sem; ezek a XVII. század közepén indultak s csak rövid ideig éreztették hatáskukat.

Falusi és mezővárosi iparunk fejlődését ugyanúgy a hadiállapot és az úrbéres kötöttségek vetették vissza, mint a többi termelési ágakét: a hadjárás a piacot tette tönkre (igaz, némely iparágak föllendülését is elősegítette), „mivel pedig (a földesúrnak) az iparfejlődéshez különösebb érdekei nem fűződtek, sőt az erősebb ütemű iparosodás és nyomában járó polgárosodás gondalkodási rendszerének alapjait, az ingyenes jobbágmunkát veszélyeztette volna, sok esetben erélyes intézkedéseket tett érdekei védelmére, az iparúzó réteg és iparfejlődés rovására.” A XVII. század végének mostoha viszonyai (s mindjobban kinyíló agrárallója) azután újra a mezőgazdaságot emelték az iparüzésnél kívánatosabb foglalkozássá és ezzel ismét megnövelték a földvásárló, gabonát és szőlőt termelő kisiparosok számát, akik most már sok esetben armálist is vásároltak maguknak s végképp kiveshettek a közvetlen termelők köréből. (A mezőgazdaság térhódításával párhuzamos, ilyen típusú refeedalizáció persze ezidőtájt Európa fejlettebb országaiban sem volt ismeretlen jelenség.)

A fenti eredményeket a munka fővonalába tartozóknak tekintjük s úgy gondoljuk, kifermálásukhoz elengedhetetlen volt a szerzők egyéni erőfeszítéseinek egybehangolása: Makkai László szerkesztői munkája. Nem kevésbé értékes azonban, sőt újszerűségében gyakran még mutatósabb az, amit a munkatársaknak a kiindulás eredeti vonaláról helyenként letérve, mintegy mellékesen sikerült elérniük. Ilyen mindenképp az az ötletesen kidolgozott módszer, amellyel Veress Éva két forrástípus (urbárium és dézsmajegyzék) névsorainak aprólékos összevetéséből most már nemcsak az egykori családszervezetet kelti életre (színes sokoldalúsággal elemezve az együttélés lehetséges típusait), hanem kirajzolja néhány falu relatív településrendjét (egyes pontok szerencsés topográfiai azonosítása esetén a valóságos településrendet is). (*Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán.*) Országos vonatkozásban is szinte egészen töretlen utakon jár Román János, amikor megismertet a zempléni iparfejlődés feltételeivel, szervezettel s az egyes iparágak művelőinek gazdasági, társadalmi problémáival. (*Zemplén megye falusi és mezővárosi iparjának termelési viszonyai a XVI—XVII. században.*) Termelés és népesség hullámzó változásának összefüggéseiről és különbségeiről s az „extraneusok” viszonyairól ad az eddignél jóval körültekintőbben rajzolt képet N. Kiss István (*A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében*). A homonnai uradalom parasztságának XVI—XVII. századi demográfiai-társadalmi-gazdasági helyzetét dolgozza fel alapos monográfiában — elsősorban két másik tanulmány elvi tanulságainak felhasználásával — Kirilly Zsigmondné (*A homonnai uradalom jobbágyosságának gazdálkodása és társadalmi tagozódása a XVII. század első felében*). A további kutatáshoz nemcsak az utóbbi értekezés szolgáltat bőséges alappanyagot, hanem az értekezéseknek szinte mindegyikéhez csatlakozó táblázatok is (a név szerint megjelölt jobbágygazdák ezreinek termelési adataival stb.).

A kötet forrásfelhasználási módszerei természetesen nem problémamentesek. Az első két tanulmány bizonyítóereje pl. jelentősen növekednék, többhelyütt spekulatív fejtegetések konkrétabbakká válnának, ha szerzőik a két legfontosabbnak tekintett forrástípuson kívül nem zárták volna ki a többi vizsgáldásuk köréből. Amíg azonban a paraszti háztartás és településrend újszerű rekonstrukcióját urbáriumok és dézsmajegyzékek összevetésével maradandóan meg lehetett oldani és kielégítően sikerült a nem helybenlakó jobbágybirtokosok arányának és helyzetének elemzése is (egyedül a tizedjegyzékek értékelése alapján), addig a dézsmákból kiszámítható terméseredmények kul-

lámzásának önmagukban való bemutatása véleményünk szerint csupán a forrástípus értékeléséhez ad tanulságos szempontokat; a népesség és a gabona- meg bortermés fluktuációjának kérdéseit — ezek a tanulmányban eléggé keverednek egymással — szélesebb-körű forrásbázis alapján lehet csak előbbrevinni.

A kötet dokumentációs anyaga ugyanakkor egyes helyeken szűkíthető lett volna, így pl. ott, ahol ugyanazon tárgyról az értékelő és az adattári részen kívül még egy közbeeső, községek szerinti tájékoztatót is olvashatunk (43 — 63. l.).

Egy-két részletkérdésben óvatosabb szövegezését láttunk volna helyénvalónak: a telekbirtok aprózódásában megmutatkozó „hanyatlás” még akkor sem „teljesen független . . . a népesség számától”, ha valahol a telkiállomány csökkenésével párhuzamosan pusztatelkek és telekrészek figyelhetők meg (350. l.). Arról az urbáriumban számontartott gazdáról, aki valamelyik évben a jegyzék szerint nem fizetett gabonadézszmát, éppoly kevésbé lehet megszorítás nélkül azt állítani, hogy „nem vette igénybe a telekrészéhez járó szántóföldet” (353. l.), mint ahogyan az urbáriumból hiányzó dézsmafizetéseket sem helyes „nem úrbéreszek”-nek tekinteni (484. l.) vagy eleve bizonyítottnak venni, hogy a kereszténypénzt fizetők számának viszonylagos megnövekedése „világosan mutatja . . . a szántógazdálkodás . . . tudatos visszafejlesztését” (447. l.). Az osztódás során kialakult fél-, negyed- stb. jobbágytelkek nem kapcsolandók okvetlenül a paraszti familia-közösség fogalomkörébe, hiszen még az egyszerűség kedvéért közösen, egésztelken összeírt 2, 3 jobbágycsalád is gazdálkodhatott-birtokolhatott egymástól egészen függetlenül, akár századokkal korábban elkülönült telekrészeken is (488. l.). „A falu gazdaparasztjainak dolgozó és munkájuk fejében némi földdel ellátott béresek” (70. l.) XVI–XVII. századi létezésére seholsem találunk bizonyító adatokat.

A szerzői munkaközösség nagyarányú vállalkozásának maradandó eredményeit a megjelenésre váró következő kötet fogja csak teljessé tenni.

MAKSAY FERENC

WITTMAN TIBOR:

NÉMETALFÖLD ARANYKORA

Európa nagy korszakai. Németalföldi forradalom
(Budapest, Gondolat Kiadó. 1965. 346 l.)

A németalföldi szabadságharc és forradalom 400. évfordulójának előestéjén kiadott könyv Wittman Tibor monografikus kutatásainak és elmélyült művelődéstörténeti ismereteinek szerencsés ötvöződése. A németalföldi polgári forradalom társadalomtörténeti előzményeinek, politikai fordulatainak, nemzetközi környezetének beható kutatása sok új adattal, újszerű összefüggések felfedésével, a kiterjedt polgári történetírás lelkiismeretes bírálatával már ezelőtt a munka előtt és azóta is gyarapította Wittman professzor tudományos tekintélyét itthon és külföldön egyaránt. Ezekből a részletes vizsgálódásokból adódtak „Németalföld aranykorá”-nak gazdaságtörténeti, politikai folyamatokat elemző és historiográfiai részei, amelyek egynemelyike egészen új megvilágításba helyezte a németalföldi történelem sorsdöntő fordulatait, osztályerőit és vezető személyiségeit. Ezek a részek váltakoznak a művelődéstörténet szélesen felfogott szakaszaival, amelyek egészséges kritikával hasznosítják a művészet-, irodalom- és filozófiatörténet terjedelmes, szétágazó és ellentmondásos irodalmának eredményeit. A munka fő erénye éppen ebben a szerencsés párosulásban jelölhető meg. A szerző kellő ökonómiával bánt a maga legkedvesebb kutatási területeivel, és eredményeinek tömör vázlatát nyújtotta, élénk és fordulatos stílusban. Ugyanakkor nem tért ki a művelődéstörténet oly bonyolult kérdésköreinek sokszor aprólékos helyreállítása elől, mindenkor a társadalom és művelődés, politika és gondolkodás belső összefüggéseinek felfejtésére törekedve. Joggal láthatta ebben az összekapcsolásban a történész feladatát és így érhetett el eredményeket abban, hogy a mégoly színes és lebilincselő kultúrtörténeten belül is a realitásokat, a mozgatóerőket, a társadalmi korlátokat tudta megmutatni. Így tette vonzóvá a németalföldi nép aranykorának társadalmát, törekvéseit a hullámok emelkedésének, zuhanásának gyors váltakozásai hiteles rajzával. A munka tehát általában sikerrel oldotta meg a történettudomány különféle ágazatainak áttekintését, eszközeik együttes alkalmazását, eredményeik szembesítését. Ez jobbra nem vált a munka közérthetőségének kárára, nem vezetett a szerkezet fölösleges bonyodalmaihoz. A könyvet gazdag tagoltság és jó áttekinthetőség jellemzi.

A könyv erényei között sorolhatjuk fel a polgári történetírással a tények tükrében való indokolt, nem túlméretezett vitát, ami egyúttal megismertet a Németalfölddel fog-

lalkozó régi és mai polgári nézetek legjellegzetesebb vonásaival és legmarkánsabb képviselőivel; Marx és Engels nem erőltetett, a maga helyén való, témák kapcsán kívánczó idézését, ami szerencsésen vonja politikai gazdaságtani vagy filozófiai összefüggésekbe az egyes folyamatokat, eseményeket. Kitérő a nemzetközi keret, főleg a francia, angol, spanyol viszonyok és vizsályok tömör ábrázolása, a németalföldi események európai összefüggéseinek elhelyezése. Kiváló részekben mutatja be a szerző a mindennapi életet. Imponáló a magyarországi vonatkozások mesteri beleszövése a németalföldi politika és művelődés bonyolult mozzanataiba. Fel-felbukkannak Oláh Miklós, Maximilianus Transylvanus, Zsámbocki János, Bakfark Bálint, Szepsi Csombor Márton, Bethlen Gábor, Schödel Márton, Tótfalusi Kiss Miklós, Apáczai Csere János, Tolnai Dali János. Végül az a körülmény, hogy a szöveg ivateit gyakran bontják meg a képes táblák oldalai, rengeteg illusztráció szép válogatásával örvendeztetni az olvasót. A válogatást dicséri, hogy nemcsak a művelődéstörténetet teszik könnyen érthetővé, de megismertetnek a tárgyalt szereplőkkel, eseményekkel, gazdasági tényezőkkel is.

Wittman Tibor munkája számos olvasóréteg figyelmére méltó. Történészek, a rokontudományok művelői, tanárok és egyetemi hallgatók egyaránt haszonnal forgathatják és ezek számára felesleges volna egy ismertetés keretében a munka kivonatát nyújtani. Ajánlhatjuk a könyvet a szélesebb olvasóközönségnek is, a történelem, a politikai ideológiák, a kulturális fejlődés iránt érdeklődőknek. Mindkét nagy olvasórétegre gondolva látjuk abban a kitérő munka ismertetésének feladatát, hogy a könyv menetében haladva fűzzük hozzá megjegyzéseinket, észrevételeinket, egyes megállapításokat alátámasztó vagy helyesbíteni törekvő adatokat. Érthető, ha ezek sokkal inkább vonatkoznak az alap bemutatására, a politikai történetre, mint a művelődéstörténeti részekre. Az utóbbiak jobb megértését, társadalmi-eszmei összefüggéseik mélyebb megvilágítását egyébként is a történeti tényezők bemutatásában néhol érezhető problémák megoldása segítheti elő.

A Németalföld helyzetét bemutató ponthoz hozzá kell fűznünk, hogy a 17 tartomány egybeállítására és történeti sorrendjük bemutatására (8. és 19. l.) nem tudta feloldani azokat az ellentmondásokat, amelyekkel a történetírás rendszeresen küszködik és még a szerző által adott térképpel (343. l.) sem teljes a szöveg összhangja. Ez megfelel annak, hogy a 17 tartomány tulajdonképpen állandó, sokszor jelképes szám, ami különféle időkben különféle irányokban tér el a valóságban, tartományok csatlakoznak és kiszakadnak. Mindenesetre kevésbé látszik helyesnek a 17-es szám olyan áron való kihozása, hogy Luxemburg (amint a 17. oldalon a vasipar színterei között is) és Liège kiesik a sorból, Flandria és Artois két tartománya pedig egyesítve szerepel, viszont Zutphen külön tartományként (holott csupán város Gelderland hercegségben), sőt Mechelen birtokot is külön tartományként veszi a szerző. Ebben persze nem áll egyedül, hiszen J. Huizinga a Merész Károly korabeli 17 tartományt fejtegetve 18-at sorol fel (Im Bann der Geschichte, 259, 277. l.), J. L. Motley viszont 1559-nél 21 tartományt ill. tartományrészt sorol fel 10 kormányzó kezén (The Rise of the Dutch Republic. I. köt. 204–205. l.). A tartományegyettes alakulásához pedig hozzátehetjük, hogy Namur grófság burgundi kézre kerülésének éve más források szerint 1421. Hainaut, Holland, Zeeland kormányzatát Bajorországi Jacqueline 1428-ban engedte át Jó Fülöpnek. A friz parasztközösségek 1453-ban helyezkedtek német császári védelem alá. Jó Fülöp burgundi herceg házasságon kívül született gyermeke 1456-ban jutott Utrecht püspöki székébe. Mindezek előzménynek tekinthetők a tartományegyettesnek a könyvben adott kialakulása szempontjából. Viszont a csatlakozásnál említett Picardie a XV. század végén a francia korona alá került.

Mind Németalföld helyzete, mind Flandria fejlődése keretében méltó súllyal tárja az olvasó elé a szerző a városok, kereskedelmük és iparuk szerepét. Összefoglaló képet azonban nem olvashatunk. Pedig a 17 tartomány kis országának városias jellegét az együttes áttekintés csak aláhúzná. A 208. fallal kerített város és további 150 kiváltságos város maga jellemzi a sűrűn lakott országot, nem is szólva 6300 tornyos falváról és további nagyszámú tanyájáról (Motley: i. m. I. köt. 91. l.). Érzésem szerint a flamand kereskedelem passzív vá válása (8, 9. l.) olyan tézis, amit sokoldalúban kellett volna megvilágítani. Valóban szó lehet a Hanza és az angolok aktivitásáról, de hogyan magyarázzuk Arras, Saint-Omer, Lille, Douai, Gent, Brugge, Ieper, Poperinghe és Tournai szövetségének eljutását 1268-ban a kasztíliai Jerezbe (H. Laurent: Un grand commerce d'exportation au moyen-âge. Paris, 1935. 107. l.) flamand passzivitás esetén? A flamand hajózás átengedése a vetélytársaknak sem olyan egyszerű. Hiszen a sikert elkönyvelő Hanza oldaláról sem nézték ilyen egyoldalúan a dolgot: Brugge és a Hanza viszonya korántsem volt harmonikus, a sérelmek egyike éppen a flamandok aktivitása (Hanza-hajók felvásárlása és azokon saját kereskedelmük folytatása nyugat és kelet felé, 1423-i panasz), másika a Hanza-kiváltságok megsértése (1425-i sérelemhangoztatás). De a flamand—Hanza árucseré

maga is Flandria főlényét rejtette magában: a flamandok javarészt iparcikket szállítottak, a németek viszont nyersanyagokat (szőrme, viasz, fémek, kender, len). (Vö. K. Frütze: *Am Wendepunkt der Hanse*. Berlin. 1967. 49., 51. l.) Azt is érdemes lett volna elemezni, miért és milyen jellegváltozásokkal vonzotta a külföldi kereskedőtkét Németalföld a maga fénykorában. Jóideig bizonyára az olaszok aktivitása nyilvánult meg ebben (közismert a Mediceik szerepe), leányvállalataik, faktóriáik fel-felbukkannak Németalföldön, mint a milanoi Borromeo-családé Bruggében, a cremonai Affaitati-familiáé Antwerpenben (*G. Luzzatto: Breve storia economica dell'Italia medievale*. Torino. 1965. 183. l.), de hogy mikor válik aktivitásuk az otthon már felhasználhatatlan kereskedelmi tőke élődsi kihelyezésévé, az éppen az itáliai refeudalizálódás és a németalföldi aranykor egybeesése miatt további kutatásokat igényelne. A németek szerepe nemkevésbé bonyolult: nemcsak a Hanza kereskedőiről van már szó, hanem a délnémetekről is. Csak további vizsgálódások dönthetik el, pl. velük kapcsolatban, mennyiben általánosítható Wittman megfogalmazása, hogy ti. „nem a flamandok mennek áruikkal Európa különböző országaiba, hanem a külföldi kereskedők keresik fel” a flandriai nagyvárosokat (9. l.). 1402/7-ben Dintner nagykereskedő Frankfurtban vásárolta a továbbeladásra szánt brüsszeli, saint trondi, mecheleni stb. posztókat. A XVI. századi Wilhelm Schmidmayr el-eljárt Antwerpenbe, de ott gyapjút vásárolt. (*W. v. Stromer: Das Schriftwesen der Nürnberger Wirtschaft vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs*, II. köt., 1967. 790. l.; *H. Frhr. Haller v. Hallerstein: Grösse und Quellen des Vermögens von hundert Nürnberger Bürgern um 1500*, no. I. köt. 1967. 128. l.). A példák azt jelzik, hogy olykor nem következik a német kereskedői tevékenységből az iparűzés helyén való vásárlás, máskor nem készáruat vásároltak. Némi aktív kereskedelem a flamandoknak is juthatott, ha kisebb távolságra is. A szerkezetében és mozgásában egyébként kiválóan jellemzett polgárság leírásában nem precíz kifejezés az esküdt ügynök (10. l.). A courretier, makelaeren inkább alkuszt jelent, olyan kereskedőt, aki iparszerűen vállalkozik arra, hogy a hozzáforduló felek közt kereskedelmi ügyletek megkötését közvetítse. Ez a spanyol—mór eredetű szeszál intézménynek felel meg, míg az ügynök valaki megbízásából annak részére közvetít vagy köt ügyletet.

Általában helyes a nagyvárosok súlyponteltolódásának, a hegemoniaváltozásnak szemléletes bemutatása a könyvben. A Brugge—Antwerpen eltolódás közölt adata (11. l.) azonban egyedi, így félrevezető. Ha 1543-ra igaz is Antwerpen 150-szeres exportja Bruggéhez képest, akkor sem lehet ezt a XVI. századra általánosítani. Van olyan modern író, aki kétségbe is vonja, hogy Antwerpen nagy előretörése megelőzte volna Brugge forgalmát, sőt hangoztatja, hogy Brugge megőrizte forgalmát, míg Antwerpen új forgalmat ragadott magához. Antwerpen e felfogás szerint 60—65%-ot bonyolított le Németalföld forgalmából, míg a megmaradt 35%-ot elsősorban Brugge. (Ez persze alig számol a hollandi kikötőkre eső hányaddal.) Olyan adat mindenesetre van, hogy 1553-ban Antwerpen Spanyolországba exportált 600.000 font vásznat, míg Brugge 207.000-et. Antwerpenből kivitt 58.044 darab szövettel szemben Bruggéből kivitt 21.523-at is említenek. Amikor pedig Antwerpenből — a Wittmantól kitűnően elemzett nagy események nyomán — a forgalmi súlypont észak felé toldódott, ez sem teljesen érvényesült. 1572-ben a hollandi—emdeni—hamburgi áttolódás mellett a kereskedelem eltolódott Gent, Lille, a Lys parti kisebb központok javára, sőt Brugge is visszanyerte forgalma egy részét, hasonlóképpen még Dunkerque, Calais, más francia góccokkal egyetemben (*A. de Meeüs: Histoire des Belges*. Paris. 1958. 208. l., *E. Coornaert: L'évolution d'Anvers du milieu du XVe à la fin du XVIe siècle. L'Information Historique*, Nov.—Déc. 1959. 194. l.). A németalföldi agrárfejlődés rajza jól jellemzi mind a termelőerőket, mind a termelési viszonyokat. Apró adatokkal sikerül érzékeltetnie a tejgazdaságok kiépítését, aminek eredménye az a Badoero által 1557-ben jellemzett hatalmas vaj- és sajttermelés, amit a tengeről visszafoglalt parti réteken bontakoztattak ki. A szerző ezt fölöslegesnek tartotta idézni. Viszont érzékletesen állítja szembe a mezőgazdasági szükségleteket az ipari bérek adta lehetőségekkel. A közölt népességszámok nem mindig vehetők biztosnak (lásd a túloldali táblázatot).

A nagyságrendet azonban az eltérő adatok is igazolják. Az ipar súlypontjaihoz is tartozik az a kérdés, hogyan oszlanak meg a nyomdászat szinterei. Igaz, hogy meglepő tény az első 20 nyomdával rendelkező helység közül 12 északon fekvése (33. l.). De azért a legrégebbicknél már nem ilyen az arány: északi Utrecht 1473, déli Alost 1473, Brüsszel 1476, Antwerpen 1481 (*H. Presser: Johannes Gutenberg in Zeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek bei Hamburg. 1967. 162—163. l.).

A munka egyik legerősebb oldala az osztályelemzés, a társadalmi rétegek osztályharcos és politikai mozgásának rajza. De éppen ebben a dinamikus tárgyalási módban hiányolhatjuk a társadalmi keresztmetszet összefüggőbb képét. Olykor csak a könyv

	Wittman szerint (16—17. l.)	Dollinger, Russell, Mols szerint
Brabant népsűrűsége a XVI. század elején	50	1526: 42
Flandria népsűrűsége a XVI. század elején	50 felett	1469: 42
Holland népsűrűsége a XVI. század elején	50 felett	—
Hollandban városlakó a népesség	50%-a	1514: 47,5%
Brabantban városlakó a népesség	32%-a	—
Antwerpen lakossága a forradalom küszöbén	86—100 000	1506: 80—100 000
Gent lakossága a forradalom küszöbén	kb. 60 000	1506: 80 000

lapjain szétszórva ismerhetjük meg a szerző felfogását a társadalmi alakulásról. A társadalomnak mintegy középhelyén szerepelteti az „iparos osztály”-t (21. l.), a nemesek alatt és a forradalmi válságtól áthatott tömegek felett. Alig később, mindenestre a polgári forradalom előestéjén, az inkvizíció működése idején viszont már átcsoportosítja az osztályokat: „az uralkodó osztály nemesi és polgári rétegei” (61. l.) szerepelnek. Míg fentebb hiányoztak a patríciusok, most mellékessé váltak az iparosok? Az utóbbiak ugyanis még aligha számíthatók az uralkodó osztály rétegének. A forradalom sodrában már jogosultabb az a megfogalmazás, amely hangsúlyozottan fejezi ki „a tömegek és az uralkodó kereskedő oligarchia közti osztályellentéteket” (128. l.). Itt meg a nemesség esett ki az elemzésből.

Wittman igen alaposan és a világnézet, tudomány, művészet összefüggéseiben mutatja be a humanizmus, előreformáció, misztika és reformáció áramlatait és irányzatait. Éppen ezáltal sikerül megteremtene a XV—XVI. századforduló művelődéstörténetének és politikai fejleményeinek áttekinthető, egységes vonalban tárgyalását. Helyesen, de nem teljesen emeli ki, milyen sokoldalú nemzetközi kapcsolatokba lépett a németalföldi reformáció. Az angol reformátor William Tyn-dale Antwerpenben vezetett vitát 1531-ben Morus Tamás ellen. Nem egy angol a reformáció eszméit Antwerpenben ismerte meg s viszont a XVI. század második felében Antwerpenen keresztül nyert a protestáns Németalföld sugalmazást Angliából. De az ilyen angol kapcsolatok gazdasági alapjai sem kaptak megfelelő bemutatást. A gazdaságtörténetből, a közgazdasági elméletek történetéből egyaránt ismert Sir Thomas Gresham Antwerpenben működött, mint az angol korona ügyvivője. Az ő említése annál inkább indokolt lett volna, hiszen 1567-ig Németalföldön tevékenykedett. A kálvinisták Angliába menekülése, amit a szerző tárgyal, csupán egyik mozzanata a korabeli angol—németalföldi kapcsolatoknak. Helyesen mutatja be Wittman a pápa- és spanyolelles kálvinista prédikátorok nagy vonzóerejét, ami az adott helyzetben a kálvinizmust részben az erdei titkos összejövetelekre vezette. Ennek sikere összefügg a kálvinista hívek összetételének átalakulásával. Az irodalomban olyan álláspont is kifejezésre jutott, hogy az 1560/70-es években a harcos kálvinista prédikátorok az eredetileg talán legnagyobb protestáns csoport, az anabaptisták nagy részét is maguk mellé állították, mivel azok kiábrándultak irányzatuk pacifizmusából és passzív ellenállásából (C. R. Boxer: *The Dutch Seaborne Empire 1600—1800*. London, 1965. 129. l.).

Az 1566-tól számított forradalmi események leírása a könyv egyik fő alkotóeleme, ahol a szerző tömören fejtette ki széleskörű kutatásai döntő eredményeit. A sok tekintetben új, mindenestre értékelésében javarészt újszerű fejtegetések a magyar olvasót is megismertetik a nagy feltűnést keltett kutatásokkal. Már korábbi tanulmányait, amelyek a könyv részbeni alapjai, a leghivatottabb szakkritika méltatta, Jan Dhondt és munkatársai tollából (Revue du Nord, T. XLIV, N° 173, 1962, 139—140. l.). Néhány részletre nézve azonban úgy érzem, hogy nem volt indokolt az újjáértékelés. A szerző a nemesi ligamozgalom elemzése során végül is (67. l.) annak feltétlen királyhűségét emeli ki, tagjai szerint magukat a király „koldusainak” nevezték, akik a koldusarisznyáig hűek hozzá. A megállapítás azonban nem cáfolja azt az elterjedt nézetet, hogy 1566. április 5-én Berlaymont helytartói tanácsos megvetően nevezte koldusoknak a kérvényt benyújtó nemeseket („Et comment, Madame, votre Alteze at elle crainte de ces gueux?”), amire április 8-án Brederode hívei öltöttek koldusmezt egy ellenzéki banketten. A jelmondatos érmet polgárok is hordták (J. L. Motley: i. m. I. köt. 481—482. l., A. de Meeüs: i. m. 222—223. l.). A szerző továbbá ebben az összefüggésben mellőzi a kálvinista kereskedők, polgárok külön szervezetét, a „kereskedők compromissumát”, s ennek aktív kapcsolatát a nemesi ellenzékkel (Ernest Lavisse—Alfred Rambaud: *Histoire générale du IVe siècle à*

nos jours. Tome V.² Paris. 185. l., *W. F. Semjonow*: Geschichte des Mittelalters. Berlin. 1952. 342. l.). Ehelyett időbeli és logikai ugrással 1566 nyaráról szól a következő mondat, amikor a „koldusok” helyébe a koldusoknak kellett lépniök. 1567 korai eseményeinél (74. l.) bizonyára joggal bírálja a szerző Orániai Vilmos leszerelő antwerpeni magatartását, de ennek erejét meggyőzőbbé tenné, ha a nép felfegyverzetségének fokát és a spanyolok erejét katonailag is egybevetné. Itt az egész városi magisztrátus megalkuvóként tűnik fel s nem is esik szó a polgármesterről, akinek a spanyol terror során való kivégzése sem nyer magyarázatot (77. l.). Félreérthető megfogalmazásban közli a munka az alcabala adó bevezetését (79. l.). A szerző „a legridegebb gyarmatosító módszerekhez” folyamodó spanyol kormányzatról ír, pedig a spanyol kormányzat nem amiatt szedette volna, mert Németalföldet gyarmatának tekintette. A súlyos adót ugyanis Kasztíliaiban már századok óta szedték. Ez tehát a Spanyolországhoz tartozást lett volna alkalmas jobban hangsúlyozni, a nagy spanyol állami bevételen túl. Viszont csak a teljes elismerés hangján lehet méltatni több bonyolult, lényeges kérdés jól sikerült megfogalmazását. Így helyes a valláskérdés árnyalt elemzése (100. l.). Körültekintően vizsgálja itt Wittman az eredeti célok és jelleg, illetve az eszmetörténeti jelentőség ellentmondásos voltát a Vallásbéke tárgyalása során. Ugyancsak meggyőző, szerencsés álláspontot fejt ki a szerző Hemybe és irányzata parasztpolitikájával és a kálvinista hegemonia-politikával kapcsolatban, ezeknek jogos bírálatát nyújtja (103. l.).

Ezután a németalföldi történelem kétfelé ágazása, a belga és holland fejlődés elkenyeredése a szerkezetben is jól érvényesül. A bukásra és megrekedésre ítélt Dél és a győzelmes, a haladás útján tovább járó Észak politikai és társadalmi története ezen a kettős sínen sem szakad el egymástól, az összevetések nem hiányoznak, s ezek a fejtegetések jól alapozzák meg az ugyancsak eltérően alakuló kultúrtörténetet. A szerző kellően óvatos: sem Belgium esetében nem használ túl sötét színeket, sem Hollandiát nem mutatja az egyértelmű virágzás országának. A belga területekről alkotott XVII. századi gazdasági kép (117. l.) egy vonatkozásban még mindig túl optimista. A pozitívumok ugyanis a francia Flandriára és a liègeli püspökfejedelemségre vonatkoznak, a spanyol Németalföldre alig. Pl. Herentals posztó- és lenipara éppen a XVII. században hanyatlott le teljesen, a hadjárat a helyőrség garázdálkodása tetőzte be (*Ph. Godding*: Chronique d'histoire urbaine. Cahiers Bruxellois, Juillet-December 1965. 272. l.). Hollandia gazdasági fejlődése viszont megnyugtatóan teljes ábrázolást kapott. Ezt a képet csak kiegészíthette volna a Balti-tengeri expanzió sokoldalúbb bemutatása. A vízzel folytatott küzdelemhez — amit a könyv mind technikatörténeti, mind társadalmi oldaláról kitűnően megvilágít — hozzátehető, hogy ezt a hollandok nemcsak hazájukban űzték. A pomerániai Żuławy XVI. századi holland telepesei mocsarakat szárítottak és hatékonyabb szélmalomok állítottak. Ha a rendkívül gazdag holland művészeti termés áttekintéséből mint egyedi alkotások érthetően ki is maradtak, éppen a balti kereskedelmi kapcsolatok kerében említhetők lettek volna: a gdański kereskedelem allegóriája Isaak van dem Blocke festményén a holland kereskedők és szarmatakülséjű lengyel úr találkozásával; 1587 és 1617 között a németalföldi építések munkája emelte Gdańsk középületeinek fényét és korszerűségét (Régi Városháza, Kínvallató és Börtöntorony, Fegyvertár a flamand Antoni van Opbergen, Aranykapu és az Artus-udvar homlokzata a holland Abraham van dem Blocke műve).

Mind a „korai polgári forradalmat” (186. l.) megvívó holland társadalom szerkezetének ábrázolása, mind a könyv befejező részét alkotó Spinoza-életmű értelmezése miatt sűrűn szerepel a könyv második felében a hollandiai zsidóság, amely Rembrandt életében s művészetében is említést kapott. A szerző nyilván megalapozottan polemizál olyan írókkal, akik a leggazdagabb elemek között szerepeltetnek zsidókat (153. l.). De így egyúttal háttérbe szorul belső differenciáltságuk, nagykereskedő elemeik aktivitása (pl. korai bekapcsolódás a cukor- és rabszolgakereskedelemben, *C. R. Boxer*: i. m. 130. l.) említetlen marad. Az viszont leegyszerűsítésnek látszik, hogy a Spanyolországból menekült zsidók vallásgyakorlatának megtűrését egyebek mellett abból eredezteti a szerző, hogy készségesen bocsátották rendelkezésre levantei összeköttetéseiket. Pontosabban arról van szó, hogy a holland társadalomban két szemlélet élt a zsidókkal kapcsolatban és ez jól hozzáköthető lett volna ahhoz a két áramlathoz, amit a kálvinizmuson belül éppen a szerző fejtett ki, alapozott meg társadalmi és politikai motívumokkal. A kelet-indiai gyarmatosításban szerepet játszó Willem Usselinx (139, 185. l.), mint szigorú ellenremonstráns vitairó nyers antiszemita volt, viszont a tudománytörténet nagyjai között szereplő Grotius, Barlaeus és Vossius (pl. 288. l.) élénk tudományos kapcsolatban álltak művelt zsidó rabbikkal, mint Menasseh ben Israel, akit Wittman Rembrandthoz fűződő barátsága kapcsán említ (298. l.). Az amsterdami néptömeg egy kálvinista prédikátor meglátása szerint megvetően fordult el a zsidóktól, viszont 1642-ben a helytartó és felesége

hivatalos látogatást tett az ott újonnan épített zsinagógában. Leegyszerűsítés tehát, amikor a szerző csak benyomásnak minősíti a Hollandiában uralkodott vallásszabadságot (228. l.). Valójában a kálvinista állarnegyház mellett túrt katolikus és zsidó vallásgyakorlatot meghatározható rétegek és irányok fogcsikorgatva látták, mások viszont a vallásszabadság és türelem szellemében viszonyultak hozzájuk. Nem véletlen, hogy a kálvinizmus üldözött szárnya az utóbbi felfogáshoz állt közel. Végül nem olvashattunk a hollandiai zsidók etnikai tagozódásáról. Amsterdam műveltebb és gazdagabb zsidói menekült portugál és spanyol elemek voltak, akiknek számát 1626-ban 800-ra, 1655-ben 1200-ra teszik. De Hollandia befogadott német és lengyel zsidókat is, akik a keleti tartományokban és Amsterdamban mint kevésbé művelt és szegényebb réteg települtek meg. A haladó zsidó gondolkodók üldözésének (298. l.) felekezetükön belüli háttérét mindez jobban megmagyarázta volna. Ugyanakkor a holland állam nem tett köztük különbséget, 1657-ben mindnyájuk holland honosságát elismerték (bár teljes polgárjog nélkül). Ez már a munkában megfelelő súllyal tárgyalt Johan de Witt vezető tisztsége idejére esett, akit egyéb okokból is gyakran bíráltak az ortodox kálvinista prédikátorok. (Vö. *C. R. Boxer*: i. m. 114–115., 129–130. l.)

A jeles munka a holland festészet, irodalom, könyvkiadás, tudomány részletes bemutatásával zárul. Ezek a részek kitűnnek mind a gazdag anyagismeretben, mind a társadalmi alapok, ideológiai összefüggések szövevényeinek meggyőző felfejtésében. Az utószó szépen foglalja össze a könyv eredményeit és a németalföldi aranykor problematikáját.

Alapos értékelés, a különféle nyelveken hozzáférhető művek arányos közlése, áttekintést nyújtó tagolás jellemzi a további elmélyülést biztosító bibliográfiát. Itt hiányolhatjuk a szerző főtémájával összecsengő, felfogásában azonban eltérő (a városköztársasági intézményekben a visszakanyarodást hangsúlyozó) *M. A. Desprez* tanulmány (De Gentse Calvinistische Republiek 1577–1579, Handel. Maatsch. voor Gesch. en Oudheidkunde te Gent, XVII, 1963, 119–229. l.) megadását. Több jogtörténeti irodalmat is kívánhat az olvasó. Éppen annak a munkának bibliográfiájában, amely Erasmus északi humanizmusát hangsúlyozza (36. l.), szívesen olvastuk volna a megfelelő munka ajánlását: *Margaret Mann Phillips*: Erasmus and the Northern Renaissance. London. 1949.

A munka pazar kiállítása a jó szerkesztői munkát dicséri. Ennek körében azonban elkerülhető lett volna néhány elírás és sajtóhiba is. A Burgundiai Kör (20. l.) helyesebb lett volna mint Burgundi kerület (a Burgundischer Kreis megfelelője!). A Jacob von Maerlant névben (30. l.) *van* olvasandó. Hortogenbosch (34. l.) valójában Hertogenbosch. Stuart Mária angliai trónra kerülése (60. l.) helyére Tudor Máriának kellett volna kerülnie. Termende (90. l.) helyesen Termonde. A bibliográfiában van Weveke (321. l.) bizonyára van Werveke.

Wittman Tibor könyve mindent összevéve a magyar történetírás értékes nyeresége, de számottevő hozzájárulás a németalföldi történet világtörténeti feldolgozásához is. Szeretnénk hinni, hogy a kitűnő szerző ismételtlen visszatér a fontos témához. A már lezajlott németalföldi és a közelgő holland jubileum irodalma, a spanyol történetnek a szerző által mind intenzívebb művelése egyaránt indokoltá tehetik, hogy a most ismertetett könyv második kiadását is elkészítse, amihez talán e recenzió igénytelen megjegyzései is indítást adhatnak.

SZÉKELY GYÖRGY

TILKOVSKZY LÓRÁNT:

REVÍZIÓ ÉS NEMZETISÉGPOLITIKA MAGYARORSZÁGON 1938–1941

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 349 l.)

Tilkovszky Lóránt „Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon” című könyve az utóbbi évek magyar történeti irodalmi termésének nemcsak érdekes darabja, hanem egyben komoly figyelmet érdemlő, nem kevés tanulsággal szolgáló teljesítménye is. Érdeklődést keltő már a témaválasztás is. Hiszen a szerző olyan problémának megvilágítását tűzte ki célul, amelyek kidolgozására itthon, de főleg külföldön már eddig sem kevesen vállalkoztak. Az esetek többségében azonban, sajnos anélkül, hogy igazán tudományos igénnyel közelítették volna meg.

A hazai és külföldi polgári történetírás, valamint a történeti publicisztika Közép-Európa — egyébként valóban rendkívül bonyolult — nemzetiségi problémáinak tárgyalásánál az utóbbi évtizedekben már teljességgel képtelen volt megszabadulni a különböző

tehetősebbektől, lényegében csődöt mondott. S ez nem is abban jutott mindig kifejezésre, hogy minden tény feltárása egyoldalú lett volna, és megállapításai kivétel nélkül helytelenek lettek volna, hanem abban, hogy a dolog lényegét tekintve mondanivalója torz maradt és ezért nem juthatott el a megoldásig. Igaz, legtöbbször nem is azt keresték, hanem szinte újabb olajat öntöttek a szenvedélyek még ki sem szunnyadt tűzére. Így, nemhogy enyhítették volna az indulatok kavargását, hanem fokozták azt. Tehát, végeredményben ezt az amúgy is bonyolult kérdéskört csak tovább bonyolították, nehezítve a kibontakozást.

A megerősödő marxista – leninista történetírás nálunk is, s másutt is, egy ideig nemigen nyúlt e „veszélyes” problémához. S ott, ahol nyúlt, nemegyszer a régi, haladónak éppen nem nevezhető hagyományok nyomdokain indult el. Született azonban kétségtelesen néhány tiszteletreméltó kezdeményezés is, olyan, amely a tartós kibontakozást szolgálta. Az ilyen kezdeményezések azonban nem mindenütt találtak megértésre, bátorításra, sőt az is előfordult, hogy visszaterelni igyekeztek a régi kérdésfeltevések büvkörébe.

A fentiekkel összefüggésben Tilkovszky Loránt könyvét, bizonyos fenntartásaim ellenére, azon munkák közé sorolom, amelyek a marxizmus – leninizmus szellemében, alkotó módszerével íródtak, s ennek következtében hozzájárulnak a tudományos történetiszemlélet kialakításához a nemzetiségi kérdés területén is.

Tilkovszky Loránt könyvének legfőbb érdeme és értéke, hogy gazdag forrásanyag birtokában következetesen feltárja a Teleki Pál miniszterelnök által képviselt revíziós és nemzetiségi politika jellemzőit, lényegét, – Magyarország és Közép-Európa történetének is egyik legkritikusabb időszakában – az 1938-tól 1941-ig terjedő években. A valóság feltárásával a szerző azonban nemcsak a Teleki-féle revíziós és nemzetiségi politikáról rántja le a leplet, hanem meggyőzően bizonyítja általában a magyar uralkodó osztályok által képviselt politika kártékony és retrográd voltát, illetőleg e politika későbbi következményeit. Mindezzel csak megerősíti azt a történelmi tényt, hogy a magyar revizionizmus, irredentizmus súlyosan sértette a szomszédos népek nemzeti érdekeit; s ezt még akkor is alá kell húzni, ha ezzel legtöbbet éppen a magyar népnek ártott. Úgy vélem túlzás nélkül elmondható, hogy a szerző maradéktalanul eleget tett annak a marxista történetésztől természetesen elvárható követelménynek, internacionalista kötelességnek, mely szerint a legfontosabb feladat valamennyi nemzet marxista történetészei számára a „saját” polgári uralkodó osztályuk politikájának tudományos és hiteles ábrázolása, bírálata. Ezt vállalni kell még akkor is, ha a mondanivaló érveket adhat azok kezébe, akik az internacionalizmust ma még nem így értelmezik. Az ilyen veszély azonban még akkor sem tartós és reális, ha annak nemcsak elméleti lehetősége áll fenn.

A szerző könyvének bevezetőjében röviden áttekinti a nemzetiségi viszonyokat, pontosabban szólva a nemzetiségi politika alakulásának fő vonásait az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásától tulajdonképpeni témájának időszakáig. A terjedelem túlzott korlátozása, a rövidsége való törekvés azonban ez esetben nem könnyíti meg a tárgyalat kérdés megértését.

Az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása történelmileg valóban elkerülhetetlen volt. Megléte, keretei nem szolgálták a benne élő népek számára a társadalmi fejlődést és ezzel összefüggésben a nemzeti haladás ügyét, sőt éppen ellenkezőleg, fékeztek azt. Ezért a felelősség kétségtelesen az osztrák, a cseh és a magyar uralkodó osztályokat terheli, ha nem is egyforma mértékben. A Monarchia romjain létrejött úgynevezett „utód-államok” nemzeti-állami függetlenségének megvalósulása nemcsak ezen népek, hanem az emberi haladás szempontjából is pozitív jelenség, előremutató tény volt. Közöttük állami, politikai és társadalmi berendezkedését tekintve, polgári értelemben a legdemokratikusabb a Csehszlovák Köztársaság volt. Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia nemzeti, állami függetlensége, illetve annak kiteljesedése azonban oly módon valósult meg, hogy egyidejűleg több népet, illetőleg nemzetiséget tömörítő burzsoá államokká váltak.

Az Osztrák-Magyar Monarchia romjain Magyarországon az 1918-as októberi forradalom győzelmének eredményeként egy haladó polgári demokratikus rendszer jött létre. Sőt, a polgári forradalom győzelmét követő események, a nemzetközi és belpolitikai tényezők együttes hatására, 1919 márciusában – az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően, a világon másodikként – megszületett a Magyar Tanácsköztársaság. Akkor a történelem Közép-Európa népei számára olyan lehetőséget kínált, a legbonyolultabb nemzetiségi kérdések végleges megoldására, mint soha korábban. Nemcsak a magyar nép, a magyar nemzet, de a környező népek és nemzetek is végül karát vallották annak, hogy ezzel a lehetőséggel ekkor élni még nem tudtak. Az ekkor nemzeti állami függetlenséghez jutott nemzetek burzsoáziája azonban nem vette figyelembe a magyar nép önrendelkezési jogát, és többé-kevésbé önkéntesen felkínálta fegyveres erejét az antantnak, a Tanácsköztársaság elfojtására; ily módon elzárva a magyar nemzet társa-

dalmi haladásának útját. Sőt intervenciójukkal akarva-akaratlanul, közvetve és közvetlenül hozzájárultak a régi magyar uralkodó osztályok felülkerekedéséhez, a magyarországi ellenforradalom győzelméhez, valamint az ellenforradalmi rendszer kiépítéséhez. Ezzel elősegítették a saját létüket is fenyegető reakciós hatalmi rendszer magyarországi berendezkedését. A bekövetkezett változást törvényesítette a nem sokkal később aláírt trianoni békeszerződés.

Helyesen szögezi le Tilkovszky Loránt, hogy az első világháborút lezáró és annak következményeit rögzítő trianoni béke igazságtalan béke volt. „Mindenekelőtt azért volt igazságtalan, imperialista jellegű béke, mert 1918–19 forradalmainak lezajlása után az ellenforradalom erőinek megszilárdulását segítette elő” — írja a szerző (8. l.). A fentiekből következik, Magyarországon tehát a trianoni béke a Horthy-rendszert szilárdította meg, annak biztosított nemzetközi elismerését. Egyidejűleg azonban a magyar nemzet nemzeti érdekeit is súlyos sérelmek érték. Ezt annál is inkább sürkéses aláhúzni, mert ezeket a jogos nemzeti sérelmeket használta fel ezután az ellenforradalmi rendszer revíziós, imperialista politikájának igazolására, amely megint elsősorban a magyar nemzeti érdekeket ásta alá, de a szomszéd államokat is állandóan fenyegette. Nem segítette elő a magyar nemzet haladó erőinek e politika elleni fellépését az a körülmény sem, hogy elsősorban a Csehszlovák Köztársaság kormánya — a megértést is szolgáló néhány gesztusával egyidejűleg — Magyarország elszigetelésére védelmi szerződésrendszert kezdeményezett és lényegében valósított is meg az általa javasolt „nyugati korridor” eszmenének elvetése után, a trianoni békeszerződést követően alig másfél esztendő alatt. Ez a védelmi rendszer, a kisantant azután nemcsak Horthy-Magyarország, hanem a Szovjetunió ellen is irányult. Így alakult ki az a helyzet, amelyet a szerző a harmincas évek végére és a negyvenes évek elejére vonatkoztatva így jellemez, egy régi szólás-mondással, hogy „Róka fogta csuka, csuka fogta róka, varga fogta mind a kettőt”, — a „vargán” ekkor már a hitleri Németországot értve.

Tilkovszky Loránt könyvének első fejezete a „Revízió és nemzetiségpolitika Dél-Szlovákiában” címet viseli. Ennek keretében tárgyalja a szerző közel másfélszáz oldalon a kisebbségi kérdés szerepét a Csehszlovákiával szembeni magyar revíziós törekvésekben, az első bécsi döntés gazdasági és szociális következményeit a Magyarországhoz átszotolt területen, a csehszlovák földreform magyar revízióját, az iskolapolitika és népművelés magyarosító tendenciáit és a magyar—szlovák viszonyt, valamint a magyarországi szlovák nemzetiségi mozgalom helyzetét, törekvéseit a bécsi döntés után.

A fentiek sokoldalú elemzése alapján a szerző, helyesen, azt vonja le általános következtetésként, hogy a magyar uralkodó osztályok, illetőleg kormányaik egyik leg-súlyosabb bűne a második világháború előestéjén a Csehszlovákia feldarabolásában való részvétel volt. A magyar uralkodó osztályok a revízió, a területi igények kielégítése érdekében készek voltak bárkitől, bármilyen támogatást elfogadni. S kétségtelen, hogy ezek az igények nem a határok etnikai alapon történő megállapítására irányultak, hanem az ún. szentistváni Magyarország helyreállítását célozták. A magyar uralkodó osztályok súlyos felelősségét még az sem csökkenti, hogy a Csehszlovák Köztársaság felszámolásában a nyugati hatalmak közreműködésével a hitleri Németország játszott a meghatározó szerepet. Továbbá, hogy a cseh burzsoázia sem lépett fel határozottan a Csehszlovák Köztársaság védelmére. Sőt elutasította a Szovjetunióknak Csehszlovákia megvédése érdekében felajánlott segítségét is. Sajátos szerepet játszottak azonban a szlovák uralkodó körök is, amelyek többre becsülték a hitleri Németország gyámságát élvező önálló Szlovákiát Csehszlovákia állami függetlenségénél.

A magyar kommunisták és a haladó közvélemény azonban nemcsak a szentistváni Magyarország imperialista ideológiáját és az ennek megfelelő politikát utasította el, hanem szembefordult minden olyan lépéssel, amely a hitleri Németország oldalán, s annak révén kívánta a közép-európai status quo megváltoztatását. S ezt abból a meggyőződésből tette, hogy Közép-Európa és általában Európa népei számára a főveszélyt a hitleri Németországban és a fasiszmus nemzetközi előretörésében látta. A polgári demokratikus Csehszlovákia gyengítése vagy felszámolása, bármilyen lehető területgyarapítással együtt, a magyar nemzeti függetlenség további veszélyeztetését jelentette, és — amint az később be is következett — a hitleri Németországnak való teljes alávetettségét vonta maga után.

Minden kétséget kizáróan bizonyított történelmi tény, hogy ilyen gondolatoktól vezéreltetve, a csehszlovákiai magyar kisebbség kommunista képviselői és elég széles közvéleménye — anélkül, hogy magyar nemzetiségi tudatát feladta volna — elítélte a magyar uralkodó körök imperialista törekvéseit. Látszólag ezzel ellentétesnek tűnik az, hogy a csehszlovákiai magyarok a bevonuló magyar hadsereget szívesen, lelkesen fogadták. A helyzet reális értékeléséhez azonban két tényt kell figyelembe venni. Az egyik,

hogy a díszes fogadtatások közönsége nem azonosítható egyszerűen a magyar nemzeti kisebbséggel, s főleg nem azzal a dolgozó néptömeggel, amely Csehszlovákiában a parlamenti választások idején nem egyszer tanúbizonyságot tett arról, hogy a szlovákiai kommunista mozgalom erős bázisa nemcsak az ipari, városi településeken, hanem a kifejezetten vidéki, falusi környezetben is. Ennek igazolására könnyű lenne most olyan tisztán magyar falusi települést felhozni, ahol a felnőtt lakosság számottevő része adta le szavazatát a kommunista pártra. Aki erről megfeleledkezik, az nemcsak a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség haladó hagyományait csorbítja, hanem a Csehszlovák Köztársaság forradalmi hagyományait is. A másik tény — ami kivülálló számára lehetett tragikomikus, Szlovákia magyar és nem magyar nemzetiségei számára azonban a teljes történelmi tragédiát jelentette —, az volt, hogy a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség ekkor már nem a polgári demokratikus Csehszlovákia és a fasiszta jellegű Horthy-rendszer Magyarországá között választthatott, hanem a kiépülőben levő totális fasiszta Tiso-rendszer önálló Szlovákiája és Horthy-Magyarország között —, amelyet egyébként a korabeli szlovákiai szlovák és német nyelvű sajtó rendkívül durva és gyalázkodó hangnemben támadott és úgy jellemezte a magyarországi állapotokat, mint „ahol egy »szidó—mágnás« reakciós uralom konokul ellenáll a haladást, a jövőt jelentő mindent lebíró náci irányzatnak” (112. l.)

A szerző általában helyesen mutatja be, hogy a csehszlovákiai magyarságnak a Horthy-rendszer fennhatósága alá való kerülése sok tekintetben politikailag, gazdaságilag és szociális, valamint kulturális téren is hátrányos volt a csehszlovák polgári demokráciával való összehasonlításban. Ez persze a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a magyar nemzeti kisebbség helyzete Csehszlovákiában teljességgel megoldottnak lett volna tekinthető. Csak példaként említeném a szegény népet rendkívül módon sújtó munkanélküliséget, amelyet legfeljebb csak enyhítettek a harmincas évek második felében bekövetkezett hadi-építkezések. Nem véletlenül volt a tömeges méretű határmenti csempészet a legfőbb kenyerkereseti lehetőség. Aki pedig munkához jutottak, nemegyszer a köztársaság „négereinek” szerepét tölthették csak be. Nem a faji megkülönböztetés miatt, mert ilyen a Csehszlovák Köztársaságban nem volt, hanem a hátrányos, nemzeti kisebbségi megkülönböztetés miatt. A dolgozó parasztság kétségtelenül nem egy vonatkozásban számos előnyt élvezett abból, hogy a nagyrészt magyar kisebbség által lakott terület a Köztársaság egyik „élesztára” volt. Ezzel egyidejűleg azonban az adóztatás mértéke olyan magas volt, hogy nemcsak a dolgozó parasztságot érintette érzékenyen, hanem még a gazdag parasztságot is. Egyébként mivel lehetne magyarítani a szerző által is említett azon adóhátralékok nagyságát, amelyek az ún. területgyarapítás előtt halmozódtak fel, s utána igyekeztek behajtani? A vitán felül fejlett oktatásügyi rendszer mellett is a magyar nemzetiségű szülők gyermekei, ritka kivételektől eltekintve, értelmiségi pályákra menve legfeljebb pedagógusok vagy papok lehettek. Létszámuk az államapparátusban egészen elenyésző volt. De néhány esetben, más vonatkozásban is kissé egyoldalúnak tűnnek a szerző megállapításai.

Igaza van pl. a szerzőnek abban, hogy a Teleki-kormány magyarosító politikáját, s annak még „szalonképesebb” változatait is a legelősebben elítéli. Erre a politikára semmiféle mentséget nem lehet és nem is szabad felhozni, még akkor sem, ha ezek az intézkedések, illetőleg egyikük, másuk a korábbi akciók egyszerű reakcióját jelentették. Ugyanakkor azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy számos olyan helyen, városban és esetleg községben is, fenntartottak a Csehszlovák Köztársaság idején szlovák nyelvű iskolákat, amelyek nem a helyi lakosság igényeit szolgálták, hanem az állami tisztviselők, alkalmazottak szükségleteit, akik között magyar nemzetiségű, — mint arra előbb már utaltam, — nem igen volt. Eltávozásukkal az iskola is elnéptelenedett. Nem szabad arról sem elfeledkezni, hogy az a magyar nemzetiségű szülő, aki különböző okok miatt korábban azt tartotta célszerűnek, ha gyermeke szlovák nyelvű iskolába jár, az új helyzetben esetleg korábbi véleményét e téren is megváltoztatta.

Megint csak példaként említeném meg azt, hogy a szerző Ragyole községre hivatkozik és a következőket írja: „Az alsófokú hatóságok lényegében szabad kezét kaptak a presszióra s így például Ragyole és környéke szlovák telepesei az eddigi szlovák iskola helyett magyar iskolát kértek, mert a balassagyarmati tanfelügyelő megfenyegette őket, hogyha nem teszik, ki fogja irtatni őket az ország területéről” (97. l.). A fenyegetés ténye önmagában is mélyesen elítélendő, de az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ennek ellenére Ragyolcon a Horthy-rendszer uralma idején végig, legalább két tanítós szlovák-tannyelvű iskola működött, amely semmilyen tekintetben sem maradt el a község magyar-nyelvű elemi iskolája mögött. Az előbb elmondottak nem elsősorban a szerző megállapításainak cáfolatául kívánnak szolgálni, hanem egyszerűen az árnyaltabb, a helyi viszonyokkal és körülményekkel jobban számoló értékelést igénylik. Az árnyaltság hiánya

egyébként e témakörben másútt is előfordul, sőt helyenként egyedi esetekből von le a szerző általánosító következtetéseket.

Tilkovszky Loránt könyve második fejezetének címe: „Kárpát-Ukrajna autonómiaja Teleki Pál nemzetiségi politikájában”. E fejezet tartalma, mondanivalója is gazdagabb azonban annál, mint amit a cím önmagában sejtet. Hiszen a szerző az autonómia tervezetének és különböző, egyre sekélyesedő változatainak részletes elemzésén túl felvázolja a magyar uralkodó osztályoknak Kárpát-Ukrajna megszerzésére irányuló kísérleteit, bemutatja a szóban forgó terület magyar megszállás alatti gazdasági, szociális és kulturális viszonyait, továbbá a katonai és a polgári közigazgatás kiépítésének, működésének jellegzetességeit. Szemléletesen ábrázolja a szerző a különböző kárpát-ukrajnai polgári nacionalista irányzatoknak, illetőleg azok képviselőinek sajátos tevékenységét, nemegyszer közönséges ügynöki „foglalkozását”. Volosin, Bródy, Fenczik és mások valóban sokféle érdeket képviseltek, de legkevésbé magának a kárpát-ukrajnai népnek az érdekeit. Végül, de nem utolsósorban, arra is figyelmet fordít a szerző, hogy megvizsgálja a Szovjetunió szomszédságának az itt élő népre és a magyar kormányzat magatartására gyakorolt hatását, s utal Kárpát-Ukrajnának mint felvonulási tereprek a Szovjetunió elleni háborúban játszott szerepére is.

Kárpát-Ukrajna megszállása nem egyszerűen az egyik terület-gyarapítási akciója volt a Horthy-rendszernek, hanem annál sokkal több. Az első bécsi döntés, amelyet később a Szövetséges Hatalmak érvénytelenítettek, sőt annak kezdettől fogva való érvénytelenségét a Varsói szerződés államai is megerősítették, a Horthy-rendszer számára legalábbis a nemzetközi egyezmény látszatát kelthette, hiszen a német és az olasz külügyminiszter döntését Anglia és Franciaország kormányai is — enyhén szólva — hallgatólagosan tudomásul vették. Kárpát-Ukrajna esetében ilyen nemzetközi hozzájárulásról nem volt szó; annak megszállása — a hitleri Németország engedélyével — katonai erők alkalmazása, tehát nyílt agresszió elkövetése útján valósult meg. De itt már nem lehetett szó az etnikai alapra való hivatkozásról sem, mert Kárpát-Ukrajnában magyar nemzetiségű lakosság legfeljebb szórványosan volt. A megszállás okául csak a nagyon bizonytalan és vitatható történelmi jogot lehetett felhozni, ami ez esetben teljesen tarthatatlan volt, különösen ha figyelembe vesszük a lengyel — magyar közös határ akkori tulajdonképeni értelmét, funkcióját.

Tanulságos, s külön figyelmet érdemel a szerzőnek a Teleki-féle autonómia-tervezetével kapcsolatos megállapítása: Itt mutatkozott meg igazán, hogy a magyar uralkodó osztályok, a Bourbonokhoz hasonlóan semmit nem tanultak és nem is felejtettek el a múltból. Hiszen az autonómia tervezetének egyetlen változata sem jelenthette egy nemzetiség problémájának a megoldását, a további, a szűkítésére tett javaslatok pedig az autonómia tervezetét egyre inkább az autonómia paródiájává változtatták. Most nem érintve azt a kérdést, hogy Telekinek jobboldali bírálói is voltak, a törvényjavaslatnak a községek kétnyelvű megjelölésére, a rutén nyelvnek az államnyelvvel egyenjogú hivatalos nyelvként való elismerésére és a terület magyar nemzetiségűek által látogatott iskoláiban való kötelező tanítására, a tisztviselők kötelező nyelvismeretére, a helyi önkormányzatnak oktatásügyi, népjóléti és gazdasági ügyek igazgatásában való illetékességére és más kisebb jelentőségű kérdésekre vonatkozó megállapításai meggyőzően bizonyították, hogy Teleki elvileg is elvetette a nemzetiségi kérdés polgári demokratikus megoldásának lehetőségét: csak mint az ellenforradalmi rendszer konzervatív szemléletű politikusa gondolhatta azt, hogy ezek a „vívmányok” egy nemzeti kisebbséget kielégítenek és egyenjogúvá tesznek az uralkodó nemzettel.

Ebben a fejezetben is előfordul, hasonlóan az előzőhöz, néhány olyan megállapítás, ami meggondolásokra késztet. Így pl. különösen a gazdasági helyzet jellemzésénél nem szabadna figyelmen kívül hagyni, hogy az adott időszak nem „békeket” jelentett, hanem a második világháború legkegyetlenebb esztendőit. Kétségtelen, hogy a Szovjetunió szomszédsága nagy jelentőségű volt az ott élő nép további magatartása szempontjából, de némileg túlzásnak érzem az olyan költőies megfogalmazást, hogy „a szovjet csapatok tartozkodó magatartása ellenére, már jelenlétük közelsége is forradalmasítón hatott az eddig bénult levertségben levő kárpátukrán népre” (i. m. 191. l.). Vagy máshelyütt 457 személynek a szovjet területre való átszökéséből von le a szerző kissé messzemenő következtetést. Nem hangzanak meggyőzőnek a probléma megvilágítása szempontjából — a kárpátukrán származású Szatmári (Szancesuk) László kassai lakásán lefoglalt, de még aláíratlan és elküldésre váró levele megítélésére vonatkozó sorai sem a szerzőnek (i. m. 197–198. l.). A fentebbiekhez hasonló példát még néhányat fel lehetne sorolni, de azt feleslegesnek érzem, elsősorban azért, mert azok legfeljebb az elemzés helyenként előforduló problémáira utalnak, nem változtathatják meg azt az általános képet, ami erről a jól megírt fejezetről is kialakítható.

Az előzőekhez képest rövidnek tűnik a könyv harmadik fejezete, amelyben Tilkovszky Loránt az észak-erdélyi revízió nemzetiségi vonatkozásait, s ezen belül a kisebbségi kérdésnek a magyar kormány Románia elleni agressziójában játszott szerepét, valamint Észak-Erdély a magyar uralom alatti életét és a magyar—román viszony alakulását taglalja.

A Teleki-kormánynak Romániával szemben tanúsított magatartása és az erdélyi kérdés megoldására irányuló terve, ha azt önálló katonai fellépés útján kívánta is megvalósítani, nem véletlenül végül is csak a hitleri Németországnak történő behódolás útján jelentett újabb lépést. Sőt, saját eredeti elképzelései szempontjából tekintve is szűklátókörűnek mutatkozott akkor, amikor agresszív álláspontjával gyengítette Lengyelország helyzetét, és nem ismerte fel, hogy az angol kormány nem az erdélyi revízió kérdését utasította el, hanem annak Teleki által választott változatát, s elsősorban Lengyelország miatt. Nem enyhíti Teleki felelősségét még az a körülmény sem, hogy a román burzsoá kormányzat a két világháború között Erdélyben a magyar dolgozókat elnyomta, durván üldözte, s a békés revízió gondolatát is hevesen ellenezte. Ismertes az is, hogy nem a Teleki-kormány, hanem a román kormány kérte döntőbíráskodásra Erdély kérdésében Olaszországot és Németországot. Ez a tény azonban a második bécsi döntés jellegén nem változtat, de még az sem sokat, hogy a Romániában hatalomra került Antonescu-féle kormányzat a Telekiénél is jobboldalibb volt. Hiszen, végső fokon mind a két kormány tevékenysége arról tanúskodott, hogy teljességgel alkalmatlanok a nemzetiségi kérdéseknek a két szomszédos ország alapvető érdekei szempontjából való megközelítésére is. Elvakult, imperialista jellegű nacionalizmusuknak egyeses következménye, „eredménye” lett, hogy a hitleri Németország az „oszd meg és uralkodj” elvét oly könnyen és határozatosan alkalmazhatta. Egyébként agresszív törekvéseik kielégítése érdekében Antonescu és főleg Teleki hivatali utódjai szinte tullicitálták egymást Hitlernél egy esetleges, számukra kedvezőbbnek tartott újabb felosztás érdekében. De ide torkollottak végső fokon azok az akciók is, amelyekkel Teleki és a román kormánya szovjetellenességet igyekezett kamatoztatni, s támogatókat szerezni az imperialista nagyhatalmak köréből.

A szerző megállapításainak túlnyomó részével e fejezetre vonatkozóan is egyet lehet érteni, bár itt is előfordulnak kisebb-nagyobb pontatlanságok, sőt nem eléggé alátámasztott megállapítások is. Például az olyan, hogy a román kormány 1940 augusztus eleji nemzetiségi rendelete a megoldás szempontjából „ígéretes” volt. Igaz, e rendelet enyhíthet volna a nemzetiségek helyzetén, de a megoldástól nagyon messze járt. A Székelyföld lehetséges természetes piacainak köre is szélesebb annál, mint ahogyan azt a szerző megítéli. A felsoroltnál mélyebb, több oka lehetett a 100 000 fős tömegnek Erdélyből, helyesebben Dél-Erdélyből Magyarországra való áramlásának is. E fejezet elolvasásakor azonban mégsem a fentiekre, vagy a fentiekhez hasonló kérdésekre utalnánk akkor, amikor hiányérzetünknek adunk kifejezést, hanem a téma kissé szűkre szabott felfogására.

Tilkovszky Loránt Teleki Pál revíziós és nemzetiségi politikájának összegezésére külön fejezetet szentel. Megállapításai általában meggyőzőek, tanulságosak, ha néha meglegszik a lényeg feltárása helyett a felszíni jelenségek rajzával is. Ezzel együtt is érdemes Tilkovszky Loránt könyvét nemcsak elolvasni, de tanulmányozni is, különösen akkor, ha a könyv záró soraiból tükröződő tanulságot meg is szívleljük: „...ami a nemzetiségben érték, nem védhető meg, nem bontakoztatható ki a nacionalizmus alapján. Közös kötelességünk, hogy azok nyomán, akik annak idején a kölcsönös nacionalista elvadultságok közepette is bátran hirdették internacionalista meggyőződésüket, egymást támogatva küzdjünk a mai társadalmi rendszerünkötől idegen nacionalizmusok még ma is élő maradványai ellen, a szocialista nemzetek szoros baráti együttműködésének további elmélyítéséért” (i. m. 334. l.).

BALOGH SÁNDOR

A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE 1926—1945

Válogatott dokumentumok. Szerk. Honfi József, Józsa Antal, Popovics György

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1967. 568 l.)

(Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához III/2.)

Rendkívül hasznos, jó, de sajnos történész-körökben elég kevés visszhangot kiváltott vállalkozás újabb kötetét jelentette meg az a szerkesztői kollektíva, amely részben már az 1956-ban megjelent első kötetet is gondozta. Mint a kötet számozása is mutatja,

az itt ismertetett kötet gyakorlatilag már a negyedik ebből a sorozatból. Az egyetemi oktatás segédkönyvének készült, de ennél szélesebb érdeklődést is megérdemlő vállalkozás. Különösen utolsó két kötete. Az első kettő ugyanis, amelyik az ókor és a feudális korszak, ill. a kapitalizmus korára vonatkozólag nyújtott bőséges és sokoldalú olvasmányanyagot, csak magyar nyelven volt igen újszerű és gazdag, de támaszkodhatott már korábbi szovjet előmunkálatokra, s különben is a történettudomány által már gondosan megmunkált korszakok ismert és megrostált forrásanyagából meríthetett. Ezzel szemben a III/1. és a most megjelent III/2. kötet a szovjet korszak történetére nyújt korabeli dokumentumokból olvasnivalót, s ezzel a szerzők még szovjet viszonylatban is úttörő feladatot vállaltak el, s oldottak is meg. Első kötetükkel talán még inkább, mert amikor megjelent (s főképp, amikor összeállítása folyt, amit hazai kiadási viszonyaink mellett meglehetősen nagy időszakasz választ el egymástól) még jóformán semmilyen szovjet forráskiadvánnyal sem számolhattak. Igaz, azóta éppen az Októberi Forradalom, a polgárháború és a NEP korszakára vonatkozólag jónéhány forráskiadvány jelent meg. Csakhogy akkorra a szerzők már a későbbi korszak anyagának a gyűjtéséhez fogtak hozzá, ahol ismét alig járt csapásokon kellett haladniuk. Annál nagyobb érdemük, hogy ezt a Szovjetunió történetében igen fontos korszakot sokoldalúan sikerült megvilágítaniok.

Éppen az előzetes feltárások hiánya miatt a szerkesztők kénytelenek voltak igen sok helyről összegyűjteni az anyagot, korabeli újságokat és folyóiratokat is felhasználtak, s itt a szovjet–magyar kapcsolatok illusztrálásához szerencsésen tudtak magyar anyagot is közölni. Olykor még általuk felkutatott levéltári anyagot is közölnek, amely ebben a kötetben kerül először kiadásra. Ez a kényszerűségből vállalt, hasonló jellegű antológiáknál szokatlan munkamódszer csak dicséretére válik a szerkesztőknek. A magyarul már megjelent anyagot (pl. a SzKP határozatainak megjelent két kötetét stb.) ugyancsak felhasználták a szerkesztők, s bár az előszóban azt mondják, hogy csak keveset, tekintettel arra, hogy ez az anyag könnyen hozzáférhető, valójában elég sokat vettek át belőle, persze indokoltan, hiszen igen fontos anyagokról van itt szó.

A szövegközlés technikájáról annyit, hogy magyarázó jegyzeteket csak szükség esetén, kevésbé ismert személyek, események, szervezetek vonatkozásában adnak lábjegyzetben, egyébként csak a szöveget, a forráshely pontos megjelölésével. Kétségtelen, hogy minden egyes szemelvényhez nem kell bevezető magyarázat, amelyet a sorozat első két kötete még hozott. Ezzel a Szovjetunióban most a régebbi korokra vonatkozóan megjelent dokumentum-kiadvány (Hreszomatija po isztorii SzSzsZR) négy kötetének a gyakorlatát követik, de talán nem ártott volna mégis több magyarázó szöveg, különösen, ha nemcsak a kötetnek az egyetemi oktatásban való felhasználására gondolunk (itt vég-eredményben a kötet csak nyersanyag lehet a szem-níriumi feldolgozás során, tehát más-honnan kap magyarázatot stb.), hanem ezen túlmenően olvasmány-jellegét, azt, hogy szélesebb olvasóközönség is okulhatna belőle.

A nagy számú forrásszemelvényt a szerkesztők öt részbe osztották (az I. rész Popovics György, a II., III. és V. Honfi József, a IV. Józsa Antal munkája). Az első (A szocializmus gazdasági alapjainak lerakása a Szovjetunióban) az 1926-tól 1932-ig terjedő korszakot illusztrálja, az iparosítás, az első ötévesterv és a mezőgazdaság kollektivizálásának fontos korszakát. Az első fejezet anyaga a Szovjetunió nemzetközi helyzetét mutatja be, kapcsolatait európai és ázsiai szomszédjaival, egyéb országokkal. Sajnos, az anyag csak 1927-ig követi az eseményeket, az 1928–32 közötti korszak külpolitikájára nem tud semmit adni a könyv, s így kimarad a Briand–Kellog paktumhoz való csatlakozás, ennek ratifikálása a kelet-európai szomszédokkal, a Szovjetunió reagálása az első háborús tüzfészek keletkezésére. A belső fejlődésre sok szemelvényt kapunk, a gazdasági eredményekről, a külkereskedelem fejlődéséről, a Trockij és Zinovjev-vezette ellen irányuló 1927. évi KB-határozatot (ennél pl. szükség lett volna magyarázó jegyzetre). Szépen mutatkozik meg ebben a korszakban a világ dolgozóinak nemzetközi szolidaritása, pl. az Októberi Forradalom 10. évfordulója alkalmából, de érdemes lett volna az évforduló Szovjetunió-beli megünneplésére vonatkozólag is szemelvényt hozni, nemcsak a nemzetközi visszhangra.

A második rész (A népgazdaság szocialista rekonstrukciójának befejezése. A szocialista társadalom alapjainak felépítése a Szovjetunióban) 1933–1937 anyagát gyűjti egybe, az első fejezetben ismét a Szovjetunió külpolitikáját tárgyalva, ahol bemutatásra kerül a Szovjetunió harca a kollektív biztonságért, részvétele a Népszövetség munkájában. Elég részletes szemelvény mutatja be a XIV. pártkongresszust, majd az ipar és a mezőgazdaság fejlődésére vonatkozólag találunk hasznos szemelvényeket. A társadalompolitikai kérdések címszó alatt közli a kötet a Tuhacsevszkij-perre vonatkozólag Davies könyvének részletét, s azután az SzKP 1956-os határozatát a személyi kultusz követ-

kezményeinek felszámolásáról, de a Zinovjev és Kamenyev elleni perről nem tudtak a szerkesztők anyagot közölni.

A harmadik rész (A szocialista rendszer megszilárdítása. A Szovjetunió védelmi erejének növelése) az 1938-tól 1941 júniusáig terjedő korszakot mutatja be. Nagyon jól sikerült itt mind a gazdasági fejlődés illusztrálása, mind a védelemre való felkészülés bemutatása. Igen jó a korszak külpolitikai anyaga, a legfontosabb kérdésekre mindig van szemelvény. Kár, hogy itt (és a következő részben) a szerkesztők már nem tudták felhasználni a Nemzetközi szerződések gyűjteménye c. magyar kiadványt.

A legterjedelmesebb és legsokoldalúbb a kötet negyedik része, amely a Nagy Honvédő Háború korszakát foglalja magában. Az első fejezet a külpolitikát mutatja be, Churchill első üzeneteitől a japán fegyverletételig. A második világháború számos igen fontos kérdése forrásszerű megvilágítást kap. Ugyancsak gazdag és sokféle anyagot nyújt a kötet a németek elleni harcról, a reguláris hadsereg és a partizánok tevékenységéről egyaránt, a németek népgyilkos szándékairól és a polgári lakosság szenvedéseiről. A harmadik fejezet a hátszág erőfeszítéseit mutatja be.

Az utolsó rész az egész korszakra vonatkozólag illusztrálja a kultúra fejlődését. Jól sikerült az iskolaiügy és az iskolán kívüli népművelés fő problémáinak a bemutatása, de a tudományos fejlődésnél a magyar—szovjet kapcsolatokat bemutató, eléggé egyedi szemelvények helyett vagy legalább is mellett pl. a történet olvasó határozottan szeretne valamit látni a történettudomány korabeli fejlődéséről.

Nincs itt a helye annak, hogy részletekbe menően ismertessük a kötet szemelvényeit. Biztos, hogy a szerkesztők a lehetőség határain belül igen jó munkát végeztek a válogatással abból az anyagból, amely gondos és sokoldalú kutató munkájuk révén rendelkezésre állt és egyáltalában állhatott. Ahol egy-egy kérdésre már van szovjet dokumentumkiadvány, ott természetesen lehetett többféle szemelvényt közölni. De ahol ilyen nincs (és ez az esetek túlnyomó többsége), sokszor kénytelenek voltak a szerkesztők olyan dokumentumokat közreadni (határozatok, törvények), amelyek inkább csak a szándékokat illusztrálják, nem a tényleges megvalósulást. És éppen szovjet forráskiadványok hiánya miatt a közölt anyag nagyobb része (kivéve a több lehetőséggel rendelkező második világháborús részt) országos jellegű, nem hozza egy város, egy kolhoz, egy közigazgatási egység stb. anyagát, tehát inkább madártávlatból mutatja csak be a fejlődést, nem életközelségből. Ez azonban olyan — még csak nem is kritikai — megjegyzés, amely eleve számol azzal, hogy az óhaj az adott pillanatban a szerkesztők számára megvalósíthatatlan volt.

A nevek átírásánál előfordulnak kisebb hibák, elírások, így az uruguayi külügyminiszter neve helyesen Saralegui (14. l.), vagy a másik két uruguayi szereplő Begueras és Ramirez (64. l.). A kínai nevek cirillről való átírására vonatkozó szabály szerint a 18. lapon szereplő kínai név helyesen Ku Vej-csün. A japán nevek-nél vagy a japánok által használt angolos átírást kellett volna alkalmazni (s akkor pl. Hayashi 129. l.), vagy pedig magyar fonetikus átírást (s ebben az esetben pl. Sigemicu a helyes, 359. l.). Nem lett volna szabad meghagyni az „éberdini egyetem” alakot „aberdeeni egyetem” helyett, s a szereplő tudós neve helyesen MacLeod. Ugyancsak átírási kérdés: Bljuher helyett manapság inkább Blüchernek írják át a kiváló szovjet hadvezér nevét (128. l.), Rokossowski a helyes Rokosowski helyett (387. skk. l.).

A fordítás általában jó, de a „szabadjon” alakot mindenképpen el kellett volna kerülni (425—426. l.).

Ezek az apróságok azonban nem érdekesek. A munkát nagyon ajánlhatjuk mindazoknak, akiket behatóbban érdekel a Szovjetunió története, mert igen sok hasznos anyagot találnak benne. Remélhetőleg a szerkesztő kollektíva az eddigiekhez hasonlóan nem riad vissza a nehézségektől, s hamarosan az 1945 utáni korszakot bemutató új kötetet jelentkezik.

NIEDERHAUSER EMIL

SZ. A. TOKARJEV:

VALLÁS ÉS TÖRTÉNELEM

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 546 l.)

A vallásnak, mint arra már Marx rámutatott, nincs önálló története. Amit mi vallástörténetnek nevezünk, az valójában nem egyéb, mint az emberiség történetének visszatükröződése egy speciális társadalmi tudatforma, a vallás torzító szemüvegén keresztül. A vallás fejlődését tehát csak az emberiség általános történetével összefüggés-

ben, annak bár önálló, de elszakíthatatlan részeként lehet tudományosan tanulmányozni.

Erre a végtelenül nehéz, bonyolult feladatra eddig még egyetlen marxista vallástörténész sem vállalkozott. Sz. A. Tokarjev, a szovjet és az európai néprajztudomány kiváló művelőjéé az érdem, hogy egy emberöltő gazdag néprajzi kutatómunkájával a háta mögött rá mert lépni a marxista egyetemes vallástörténet kitaposatlan ösvényeire. Műve három nagy részben önti elénk az egyetemes vallástörténet páratlanul gazdag anyagát. Első része (7—213. l.) az ősközösségi társadalom és az osztálytársadalomra való átmenet vallásait, a törzsi kultuszokat tárgyalja régészeti leletek alapján. A vallás a felső paleolitikumban keletkezett, s kezdetleges formáit a totemisztikus hiedelmekben kell látnunk. A neolit kor vallására a termékenység-istennő kultusza s a túlvilági hiedelmekre valló halottkultusz jellemző. A bronz- és vaskorban a földművelés térhódítása a napkultusz kialakulására vezet, amelyben a termékenység-hit mellett már a társadalmi rétegződés is kifejezésre jut: a kiemelkedő nemzetségi-törzsi arisztokrácia a Nap-istenség rokónak tekinti magát.

Színesebb és konkrétabb képet kapunk az ősközösségi társadalom vallásáról a napjainkig élt ausztráliai és óceániai ősnépek vallásának néprajzi alapon történő rekonstruálása révén. Az ausztráliai törzsek vallásának középpontjában a mágikus hiedelmek állnak. Az animisztikus elképzeléseknek, bár ezek sem hiányoznak, nincsen nagyobb jelentőségük. Az Óceánia népei közé tartozó pápuák és melanéziuiak vallását a fejlett mágia, az animizmus és a személytelen erő (mana) együttléte jellemzi. A polinéziiaiak előrehaladt társadalmi rétegződése vallási síkon a főnökök kultuszában, önálló papi rend létezésében, az előbbiekkal összefüggő mana- és tabu-hitben, a pantheon és a mitológia kialakulásában jelentkezik.

Gazdag változatosságot mutatnak Amerika vallásai is. Amerika elmaradott, gyűjtögető, vadász-halász népeinek sorában a tűzföldiek vallását elsősorban a fejlett samanizmus és az ettől független avatási szertartások, az eszkimókéét szintén a bonyolult samanizmus, az animizmus, — az utóbbival ellentétben — a személytelen erőben való hit, a bonyolult, de csak evilági szankciókat ismerő szertartás-rend jellemzi. Észak- és Dél-Amerika főként földművelő indián lakossága vallásos életének jellegzetes vonása a személytelen természetfeletti erők tisztelete, amelyeket imákkal, bűjtökkel, önsanyargatásokkal iparkodnak kiengesztelni és jóindulatra hangolni. A többi indián törzsnél fejlettebb pueblo-indiánoknál már titkos társaságok és az ősök kultuszai is megjelennek. A fejlett közép-amerikai civilizációk vallásait más összefüggésben tárgyalja a könyv.

Afrika vallási képe nem kevésbé tarka és bonyolult. A legelmaradottabb, még az ősközösségi rendben élő vadásznépek, a busmanok, a közép-afrikai pigmeusok vallására a totemisztikus-mágikus világnézet jellemző. A Fekete-Afrika népeinek túlnyomó többségét alkotó, az osztálytársadalomra áttérőben levő dél- és egyenlítői-afrikai földművelő és állattenyésztő törzsek vallásának legszembetűnőbb vonása az ősök kultusza. A törzsszövetségek és a primitív államok megalakulásával párhuzamosan kifejlődött a törzsi és állami ős kultusz, a főnökök, fejedelmek ősceinek istenítése. Észak- és Északkelet-Afrika civilizált népeinek fejlődése vallási téren is a Földközi-tenger élenjáró népeit követi.

Észak-Ázsia népei vallásának uralkodó, bár nem egyetlen formája a samanizmus. A kaukázusi népek vallásában a családi és a nemzetségi kultusz, az ezzel kapcsolatos temetési szertartások és a faluközösségi állattenyésztő-földművelő kultusz a közös. A Volga-vidéki és az Ural nyugati oldalán élő népek vallásos hiedelmeire a faluközösségi szervezettel kapcsolatos mezőgazdasági kultusz és az ősök családi-nemzetségi kultusza a jellemző.

Míg az eddigi vallásokat javarészt a néprajz segítségével mutatta be könyvünk, a most következőket már többé-kevésbé a történeti források fényénél vizsgálhatja. Egységes ósláv vallásról nem beszélhetünk, habár az egyes nemzetségek és törzsek külön kultuszainak voltak egyező vonásai, mint a családi-nemzetségi kultusz az ősök tisztelete formájában, a temetkezési kultusszal összefüggésben a földműveléshez kapcsolódó faluközösségi kultuszok, a különféle istenek stb. Az ógermán vallás is csupán laza egységet alkot. A totemizmus, a mágia, a jóslás, a családi-nemzetségi ős kultusz archaikus rétegei fölül a római korban egyre inkább a törzsi, törzsszövetségi istenekből alakult közös pantheon és mitológia boltozódik. A kelta vallás jellemző vonása a hivatásos, kiváltságos papi rend, az ún. druidák létezése, legfőbb doktrínája pedig a lélekvándorlás tana és a túlvilághit a helyi és törzsi istenekből alakult pantheonnal.

A könyv második része (215—430. l.) az osztálytársadalmak vallásait, a nemzeti és államvallásokat tárgyalja. Közép-Amerika négy kultúrközpontjának, a mai Mexikó, Guatemala, Kolumbia, Peru területén élt népeknek vallásaiban a nagyon archaikus

formáknak a hódító törzsek által meghonosított fejlett állami kultusszal való összefonódása figyelhető meg. A parasztság fölművelő vallása mellett a papság önálló teológiai-mitológiai rendszert alakított ki. A kínai, elsősorban a konfucianus vallásra a miszticizmustól, az elvont metafizikától és az askézizmustól való idegenkedés, a józan, mérsékelt, mindenféle vallásos átlelkésültségtől mentes szertartások szigorú betartása jellemző. A japán nemzeti vallás, a sintoizmus a konfucianizmushoz hasonlóan szintén a földi élet felé fordul, s lényegét a császári hatalom vallásos szentesítése adja. India vallási élete három fejlődési szakaszon ment át: a véda korszakot az áldozat, a sok, de bizonytalan lényegű istennek a kultusza, a brahmanizmust a kasztrendszer, a hinduizmust pedig a kultusz és az istenhit demokratizálódása, a buddhizmussal való keveredés jellemzi. Magát a buddhizmust más helyen, a világvallások közt tárgyalja a könyv. Az ókori Egyiptom vallására az „ázsiai termelési mód”-nak és a rajta felépülő despotizmusnak megfelelően a primitív (totemizmus, mezőgazdasági kultusz, mágia) és a bonyolult formáknak (össze-egyiptomi istenek, a fáraó istenítése, halottkultusz, túlvilági igazságszolgáltatás, mitológia, monotheista kísérlet, erős papi hatalom) összefonódása ütötte rá bélyegét. Mezopotámia vallási fejlődése a közös gazdasági-társadalmi alaplán fogva nagyrészt Egyiptoméval párhuzamos. Eltérést csupán az istenek antropomorf ábrázolása, erős asztralizációja, a túlvilágra vonatkozó képzetek zavarossága jelent. Kis-Ázsia, Szíria és Fönícia népeinek vallásai szintén ehhez a fejlődési típushoz kapcsolódnak; az utóbbiaknál azonban a városállamok különállása miatt nem alakulhattak ki egységes istenek. Az iráni vallásnak, a mazdaizmusnak legfőbb vonása a dualizmus, amelyet a szerző — nagyon szellemesen és meggyőzően — a letelepedett földműves és a nomád-állattenyésztő törzsek közti antagónizmusból magyaráz. A zsidó vallás, a judaizmus fejlődése a közhittel ellentétben nem mutat elvi eltérést a szomszéd népek vallásfejlődésétől. A nomád korban a zsidó vallást is a nemzetségi és az állattenyésztő kultuszok s a tömérdek tilalom, tabu jellemezte. Palesztina meghódításával, a földművelésre való áttéréssel kapcsolatban megjelenik a nagyszámú helyi isten, a baalok tisztelete. Csak a fogság utáni korban centralizálódik a már korábban is meglévő Jahve-kultusz, s alakul ki a szigorú monotheizmus és a kiválasztottság tudata. Az ókori görög vallás bemutatásánál a szerző szerencsésen elkerüli az idealizálást, a hegeli „szépség vallása” minden buktatóját, s differenciált és amellett pontos és világos képét adja az archaikus, az arisztokratikus, a polisz-vallásnak, az összegörög pantheon összetételének, valamint a mitológiának. A római vallást hasonló szempontok alapján, a görögötől való eltéréstét kidomborítva, mutatja be. Tanulságosan követi végig változásait a római állam növekedésével, kicsiny városi közösségből hatalmas világbirodalomná fejlődésével kapcsolatban. A római vallás ennek ellenére szívósan megőrzött számos archaikus vonást.

A könyv harmadik része (433—532. l.) az osztálytársadalmak vallásainak másik csoportját, az etnikai, nyelvi és politikai korlátokat átlépő ún. világvallásokat mutatja be. A buddhizmus különböző történelmi formáiban bizonyos — illuzórikus — vigaszt nyújtott a brahmanizmus által magára hagyott szenvedő embernek; ugyanakkor azonban a türelem és a rosszal szembeni passzivitás hirdetésével elvonta őt a jobb életért vívott tényleges harcától. A rendkívül bonyolult képletű kereszténység a rábszolgáknak és az elnyomott néptömegeknek nyújtott — szintén illuzórikus — vigasz révén lett egyetemes világvallás, s kezdte meg hosszú, ellentmondásos történelmi útját a különböző társadalmi rendszereken keresztül. A harmadik világvallás, az iszlám a meggazdagságnak és a válság leküzdésének, az új földek meghódításának egyszerű és világos programjával nyerte meg a maga számára a harcias beduin törzseket, s továbbfejlődése során rendkívüli expanziós erőről és asszimilációs képességről tett tanúságot.

A könyv utolsó, Befejezés c. fejezete (525—546. l.) a vallástörténet tanulságairól, a vallásnak az emberiség múltjában és jelenében betöltött szerepéről ad helyenként filozófiai mélységű eligazítást.

Bármennyire vázlatos és hézagos is a fenti ismertetés, úgy véljük, mégis ad némi fogalmat a szerző vállalkozásának nagyszabású voltáról, az általa feldolgozott anyag gazdagságáról és sokrétűségéről, az elemzés mélységéről és az egyetemes vallástörténelmi koncepció kialakítása terén elért számottevő eredményeiről. Különösen sikerültnek tartjuk az ősnépek és az elmaradott népek vallási életének a néprajz eszközeivel történő bemutatását Ausztráliától egészen a Volga-vidékig és az Urálig (II—IX. fej.). Az ősvallásnak régészeti eszközökkel történő bemutatása már korántsem ennyire sikerült. A régészeti hagyaték vallási értelmezése eléggé bizonytalan és szétfolyó, mint erre a szerző maga is önkritikusan rámutat. A történelmi források fényébe eső vallásokra vonatkozó ismeretanyag a dolog természeténél fogva már kevesebb újat nyújt. Új viszont itt a történelmi differenciálás és analízis módszere, amely színeire bontja s történelmileg tagolja az ezekről a vallásokról a köztudatban élő egyszínű és egybefolyó, sematikus képet.

Kár, hogy ezt a történeti szempontot a szerző nem viszi következetesen végig. A vallások hármias felosztásához mechanikusan ragaszkodva, Amerika népeinek vallásai közül kiszakítja a külön tárgyalja a közép-amerikai vallásokat, India vallásai közül a buddhizmust, és a kereszténységet is elszigeteli a zsidó vallástól, megnehezítve ezzel a folyamatos történeti áttekintést. Rendszeréből és módszeréből következőleg a szerző nem fordíthat kellő figyelmet a különböző vallások kebelében kifejlődő azonos fejlődési tendenciákra sem, pl. az i. sz. kezdete körül a mediterráneum úgyszólván valamennyi vallásánál jelentkező megváltás-hitre, amely olyan nagy szerepet játszott a kereszténység győzelmében. Jézus „Redemptor” alakján keresztül a szerző nyilván másként ítélné meg a kereszténységnek a rabszolgafelszabadításhoz való viszonyát is (488. l.). A kereszténység tárgyalása egyébként is gyengébben sikerült, mint a másik két világvallásé, nem utolsósorban a Holt-tengeri tekercek és az esszénus probléma szűkkeblű tárgyalása miatt. Csak ezért állíthatja a szerző, hogy a születően levő kereszténységhez feltehetőleg a nazarénusok szektája állt a legközelebb (469—470. l.), hogy a keresztény keresztelés közvetlen forrása a mandeus szekta hasonló ritusa (490, 533. l.) stb. Nem kelt megnyugvást a keresztény hitrendszerben és erkölcsstanban tényleg meglévő ellentmondásoknak logikái, nem pedig történeti ellentmondásokként való kezelése sem (484—488. l.). A szerző olykor hiperkritikus álláspontra helyezkedik egyes személyekkel, pl. Ábrahámmal, Homérosszal, Püthagorással kapcsolatban (340, 396, 407. l.), sommásan elvetve a rájuk vonatkozó hagyományt, holott ezeknek okvetlenül van valamiféle történelmi magjuk. Mellesleg az újabb filozófia-történeti kutatások erősen megkérdőjelezik a püthagoreus szekta arisztokratikus jellegére vonatkozó korábbi, a szerző által is képviselt nézetet (404. l.). Olykor persze az ellenkező eljárásra is akad példa, amikor pl. a szerző nem számol le elég határozottan a nem létező Moloch nevű főnői istennel (320. l.), akiről O. Eissfeld már 1935-ben bebizonyította, hogy nem istennév, hanem áldozat-fogalom. Differenciáltabb elemzésre lenne szükség az egyes vallások, különösen a világvallások történeti szerepét illetőleg is, hiszen itt jelentős különbségek vannak a keleti és nyugati vallások között, amelyek strukturális különbségeiknél fogva az egyetemes vallási fejlődés két, viszonylag önálló típusát képviselik. Legalábbis a Befejezésben hasznos lett volna felvetni a vallás funkcionális értelmezésének problémáját, szélesebb alapot vetve ezzel a sokat emlegetett „dialógus” számára.

Végezetül fel kell még bfvnunk a figyelmet a pontos, kifejező, szakmailag kifogástalan fordításra, Siklósi Mihály munkájára, a kitűnően összeállított, önálló értéket képviselő képanyagra. Hiányoljuk viszont a név- és tárgymutatót, s nem hagyhatjuk megemlékezés nélkül a nem nagyszámú, de határozottan zavaró, évszámokban és görög, latin, néha egyéb nevek írásában jelentkező sajtóhibákat (276, 297, 383, 385, 388, 391, 406, 419, 428, 499. stb. l.), amelyeket egy következő kiadásban könnyen lehet korrigálni.

Ezek a kisebb hibák és fogyatékoságok aligha csökkentik azt az őszinte örömet és meglepedést, amely az első marxista egyetemes vallástörténet megjelenése alkalmából a vallástörténet szakembereit és a vallástörténet iránt egyre intenzívebben érdeklődő művelt közönséget méltán eltölti.

BELLÉR BÉLA

ENZO SANTARELLI:

STORIA DEL MOVIMENTO E REGIME FASCISTA

(Roma, Editori Riuniti. 1967. I. köt. 597 l., II. köt. 608 l.)

A FASISZTA MOZGALOM ÉS KORMÁNYZAT TÖRTÉNETE

Vaskos, két kötetes, 1000 oldal meghaladó munkában írta meg Enzo Santarelli, az ismert olasz kommunista történész, az olasz fasizmus történetét, a mozgalomtól a hatalomra jutásig, s a kormányzattól a bukásig. Abban a kétségtelenül rendkívül pezsgő szellemi életben, abban a gazdag, sokoldalú könyvkiadásban — mindkettő elsősorban a baloldali erejének köszönhető —, mely a mai Olaszországot jellemzi, a fasizmus történetének tanulmányozása kiemelkedő helyet foglal el. Nem egyszerűen az emberek kíváncsiságáról van szó — hiszen a gazdagon burjánzó memoár-irodalom ezt jórészt kielégítene —, sokkal inkább arról az érthető igényről, mellyel a mai olasz értelmiség szembe akar nézni múltjával, megpróbál magyarázatot kapni a fasizmus győzelmének okairól, megpróbálja megkeresni a fasizmus gyökereit a modern olasz fejlődésben, elhelyezni a korszakot az

olasz történelem menetében, a tanulságait — nem hamis aktualizálással — le is vonni a jelenre és jövőre nézve.

A marxista történetfelfogás széleskörű befolyása az olasz értelmiség körében nyilván döntően előmozdította, hogy az olasz fasizmusról már eddig is rangos történeti irodalom bontakozott ki. Akár a fasizmus teoretikus kérdéseire, akár történeti összefüggéseire sokkal mélyebb, alaposabb válaszokat találhatunk ebben mint a hasonló témával foglalkozó német irodalomban, mely jórészt elvész az apologetikus szándék Scyllája és a dogmatikus leegyszerűsítés Charybdise között.

Santarelli könyve tehát nem volt előzmény nélkül, mégis mind részleteiben, mind egészében képes volt újat nyújtani, valóban érdemben továbbvitte az olasz fasizmus irodalmát. Történetírói adottság, óriási kutatói szorgalom, mellyel az irodalmat, a sajtót, a kiadott forrásokat, mindent áttekintett; elvi tisztálátás, marxista analízis, mellyel kibontja a társadalmi erők bonyolult küzdelmének lényegét; kompozíciókészség, nyelvi gazdagság, mind elősegítik, hogy a munka megfeleljen az alkotói igénynek is: valóban az olasz fasizmus átfogó történetét nyújtja.

Aligha lehet olyan igény, hogy ismertetésemben a könyv 14 fejezetének tartalmi kivonatát nyújtsam, hiszen ez az olasz fasizmus történetének rövid összefoglalását tenné szükségessé. A könyv tartalmi áttekintése során inkább a könyv fő megállapításaira, a módszerére szeretnék kitérni.

A szerző — véleményem szerint helyesen — abból indul ki, hogy a fasizmus európai, illetve nemzetközi jelenség, mely annak a két nagy ideológiai és társadalmi erőnek, politikai áramlatnak — a liberalizmusnak és a szocializmusnak — a válságából keletkezett, melyek az első világháborúban és közvetlen következményeiben jelentkeznek. A fasizmusban az uralkodó osztályok megpróbálnak megoldást találni, mégpedig reakciós megoldást erre a krízisre: a régi erők s bizonyos új erők szövetsége révén az osztályellentéteknek új, hatalmi politikai módszerekkel való áthidalásával. Nem a titkos és látványos részkérdések, nem a diplomáciai kulisszatitkok érdeklik a könyv íróját, hanem a társadalmi erők mozgása, az eszmék dialektikája, s a fasizmus történetét ebből az aspektusból igyekszik megközelíteni.

Az olasz fasizmus keletkezését a századforduló utáni Olaszország széles társadalmi, politikai összefüggéseiből bontja ki. Elsősorban az új imperialista vonások s az ebből fakadó új ellentmondások nyernek kifejtést, a hagyományos szocialista erők belső válságával együtt.

A munka a háborús győzelem súlyos nacionalista örökségét különösen behatóan tárgyalja, egyaránt kifejtve Bissolati és Sonnino koncepciókülönbségét, a fasiszta mozgalmat létrehívó három csoport: a tisztí csoport (arditi), a futuristák s a Popolo d'Italia köré csoportosuló anarchista-szocialisták ellentétét. Figyelemre méltó Santarelli megállapítása, amely szerint az 1919-es sovinszta hullám készíti elő a talajt a fasizmus számára, s keletkezésében jelentős szerepe van az általa nacionalfasizmusnak nevezett áramlatnak.

A forradalmi krízisről szóló fejezet egyfelől a régi liberalizmus csődjét mutatja be (figyelembe véve az ipar és a fináncióke háború alatti megerősödését, a néppárt sajátos szerepét s az agráriusok szervezkedését), másfelől a munkásmozgalom válságát ábrázolja. A fasiszta párt megerősödésében a kispolgárság balról jobbra való áttolódását, a kommunistáknak a középosztály felé elkövetett hibáit és a squadrizmust emeli ki. Így folyamatában mutatja be, miként válik az új erő, a fasiszta mozgalom a régi uralkodó osztályok eszközévé, de nem bábjává. Santarelli azért marxista történész, mert képes a szövetség ellentmondásait, a fasiszták eszközszerépét és önállóságát egyidejűen ábrázolni.

A Marcia su Roma után hatalomra jutott fasiszta pártokon belül feltárja a társadalmi ellentmondásokat. A párt belső krízisét elemezve a szindikalizmus tökéscellenességét, a squadristák szélső-reakciósságát s a párt hatalmi elitjének politikai taktikázását ábrázolja mélyen. Intranszigensek és legalitásra törekvők, a régi fasiszták és az újonnan csatlakozott nacionalisták, reformátorok és pragmatisták ellentéte jelzi magán a fasiszta párton belül is a súlyos társadalmi ellentmondásokat, melyek a mozgalmi periódusból a hatalmi periódusba való átmenet során különösen élesen jutnak felszínre.

Igen érdekes és szép része a munkának XI. Pius, a katolikus Néppárt és a fasizmus viszonyának elemzése, amely bemutatja, hogy a politikai katolicizmus visszaszorításával miként teremődik a fasizmust erősítő kompromisszum. Talán egy árnyalattal gyengébb a könyvben az aventinusi blokk-kal kapcsolatos történeti problémák kifejtése.

A fasiszta hatalom felépítésével foglalkozó fejezet egyrészt a párt belső életének gyökeres átalakulását, korábbi demokratikus vonások megszűnését mutatja be. A fejezet leglényegesebb mondanivalóját abban vélem megtalálni, hogy a fasizmus — mint Santarelli leszögezi — nemcsak történelmi és társadalmi reakció folyamata: szélesebb

történelmi funkciója, modern vonásai is vannak, amelyek elsősorban a hatalmi politikai struktúra teljes átrendezésében mutatkoznak meg.

Tanulságos a Carta del Lavoro elemzése, a totalitárius tendenciák s az imperia- lista vonások megjelenésének bemutatása, mint ahogy az ellenpólus bemutatása is, elsősorban az antifasiszta emigráció átélt ábrázolásával.

Az egység hiányát nem egyszerűsíti le a demokratikus pártok hibáira, s bár helyesen kiemeli a Kommunista Párt döntő szerepét az antifasiszta harcban, nem valami statikus képet kapunk a helyes kommunista s a helytelen szocialista taktikáról, hanem a kérdés történelmi analizését.

A pápával való megegyezés fejezete ismét a Vatikán történelmi szerepét mutatja be, elemezve a megegyezéshez vezető utat. Rámutat, mily nagy mértékben erősödött a laterani paktummal a fasizmus, bár nem hallgatja el, milyen ellentmondásai vannak az egyezménynek (részben a korábbi erősen antiklerikális fasiszta párton belül, részben később is, a fasiszta párt és egyház között az ifjúság nevelése kérdésében).

Érdekes a munka fejtégyése a Rerum Novarum és Quadragesimo Anno néven ismeretes pápai enciklikák különböző történelmi funkcióit illetően. Ahogy aligha vonható kétségbe, hogy a Quadragesimo Anno-n érezhető az olasz fasizmus hatása, a korporációs rendszer vonatkozásában.

Mussolini egyik beszédében — a válság időszakában — kijelentette, hogy ez „nem válság a rendszerben, hanem a rendszer válsága”, majd más alkalommal azt hangoztatta, hogy Európa és a világ hamarosan fasiszta lesz. Ez a megállapítás ösztönzi a szerzőt, hogy a 30-as évek elején széles nemzetközi tablóban próbálja áttekinteni az olasz fasizmus nemzetközi helyét és befolyását, az egyes országokban jelentkező fasiszta pártok és mozgalmak súlyát és szerepét.

Mussolini személyi hatalma a 30-as évekre igen megerősödik, s nemzetközi befolyása is a zenitjén áll. Igaz, a fasiszta párton belül az ellentétes szárnyak — nem utolsósorban a fiatalság radikális fasizmusa következtében — éreztetik hatásukat, de a párt közvetlen szerepe ténylegesen Olaszországban visszaszorul. Másutt viszont erősödik, s ebben Santarelli egyik döntő mozzanatnak azt tartja, hogy a válságtól és a baloldali mozgalmaktól megrémült konzervatív rétegek is mindinkább elfogadják.

Az 1934-es nemzetközi fasiszta kongresszus leírása, annak számos ideológiai áramlat mély elemzésére nyújt lehetőséget a szerzőnek.

Az olasz fasizmus történetében a 30-as évek közepétől a külpolitikai kérdések kerülnek előtérbe. A munka megmutatja Grandi és Mussolini külpolitikai koncepciójának különbségét, a hagyományos olasz expanzíós törekvések és a korporációs világgazdaság gondolatának találkozását (De Michelis), végül az abessziniai kaland történelmi, diplomáciai előkészítését, belső gazdasági és politikai okait.

A spanyol beavatkozás leírása során elsősorban azt hangoztatja, hogy Franco győzelme ellenére az olasz fasizmus nem tudta realizálni külpolitikai célkitűzéseit, bár a fasiszta külpolitika ekkor új szakaszába, a harcoss ellenforradalmi szakaszba érkezik.

Ismert, de az eddigieknél gazdagabban dokumentált a könyv megállapítása, mely szerint 1937–38-ban a rendszer belső krízise kezd kialakulni, s ebben a németektől átvett antiszemita törvényeknek meghatározott szerepük van.

1938 után érthetően a külpolitika és a háború kérdései dominálnak. Ennek ellenére Santarelli néhány fontos, kevésbé ismert belpolitikai mozzanatot kiemelése — mint például Mussolini 1938. október 25-i beszédének ismertetésére — módot talál.

A munka egyik erőssége a szerzőnek az ideológiai kérdések iránti nagyfokú érdeklődéséből fakad. Behatóan tanulmányozza a korszak elméleti folyóiratait, s részletesen elemzi több alkalommal is az új ideológiai jelenségeket. Így a háború küszöbén a fasiszta nevelést kapott, esetleg fasiszta szervezetekhez tartozó ifjúság körében mutatja ki az osztályharcos gondolat erősségét, a fennálló rendszer mind erősebb kritikáját.

Ez a kritika először úgy jelentkezik, hogy a fasiszta párton belül a fasizmusnak — ennek a fiatalok által eredetileg forradalminak vélt áramlatnak — a megalkuvását, a hagyományos társadalmi renddel (nagyítke, nagybirtok stb.) való kompromisszumát kritizálják, ez a kritika azonban széles rétegekben válhat és válik ténylegesen antifasizmussá. Saját ifjúsága fordul fokozatosan szembe a fasizmussal.

A háború időszakával és a rezsim összeomlásával foglalkozó fejezet egyik oldalról ezt a folyamatot ábrázolja. Másik oldalon viszont bemutatja, hogy a fasizmus csödjé miként válik általános nemzeti válsággá, miként kompromittál minden hagyományos konzervatív erőt, annak ellenére, hogy ezek az erők mind a tőkésék, mind a monarchikus elemek, és a hadsereg igyekszik elválasztani sorsát a fasizmustól. Ez nem utolsósorban az angol — amerikai támogatás révén sikerült is, de csak részben, hiszen Santarelli helyesen állapítja meg, hogy a háború végén keletkező népi szervek „erőszakos sza-

kítást jelentenek a múlttal" és egy új korszakot nyitottak, elsősorban azon osztályoknak és rétegeknek, amelyek a diktatúra és a háború idején a legtöbbet szenvedtek és harcoltak.

Santarelli munkájának rövid tartalmi ismertetése, néhány főbb gondolatnak, megállapításnak kiemelése, úgy vélem, elegendő adalékul szolgál a munka értékének felvillantásához s véleményünk megalapozásához. Santarelli könyvében igen értékes, átfogó munkával gazdagodott az olasz fasizmus irodalma. Aki a könyvet elolvassa, megismerheti és meg is értheti a modern olasz történelmet. A könyv érdeméről szólva azonban külön szükségesnek tartjuk módszerét kiemelni. Annál is inkább, mivel úgy véljük, marxista történetírásunk e tekintetben sokat tanulhat Santarellitől. Marxista munkáról van szó, szerzője a politikai életben tevékenyen résztvevő, harcos kommunista. A munkában nem lelhető fel semmiféle leegyszerűsítés, hanem a történelmi folyamatok teljes kibontásával találkozunk. Az osztályharc, az egyének és társadalmi rétegek ellentétei, az alap és felépítmény dialektikája, a hatalmi szervek s az ideológia összmozgása egységesen ad teljes képet az olasz történelemről. A személyek, a fasiszta párt vezetőinek jellemzésében, pl. Mussolini figurájának leírásában, nem frázisok, az elítélés verbális kifejezése, hanem emberi és politikai jellemvonásainak kibontakoztatása, vezetői tulajdonságainak jellemzése, egy sokoldalú politikai portré megrajzolása a szerző feladata. Az ideológiai mozzanatok elemzése során nincs propagandisztikus leegyszerűsítés, a különböző új gondolatok nincsenek úgy beállítva, mintha azok mindig s mindenkor a marxizmus által rég megcáfolt badarságok lennének, s hogy az olvasó voltaképpen nem is érti, hogy vehették azokat az emberek komolyan. Az ideológiát az élet tükröződésének tekintik, s bemutatják, hogy az élet változása miként terem alapot új s új eszmék születésének, s a Kommunista Párt sem rendelkezett ezekre kész válaszokkal, hanem magának is a marxista világnézet alapján kellett a helyes válaszokat megkeresnie, felhasználva minden újat, amely a korban született. A 20-as évek elméleti fegyvertárával nem válhatott volna a Kommunista Párt a második világháború idején a nemzet vezető erejévé. Santarelli munkája azt bizonyítja, hogy a párt azért tudott vezető antifasiszta erővé válni, mert nem utasított maga vissza eleve minden kívülről jövő fogalmat, gondolatot nem tartotta magát eleve a tudás egyetlen birtokosának.

Santarelli a történelmet bonyolultságában s teljességében ábrázolja. A könyvet éppen ezen elméleti és módszertani megalapozottság teszi marxista munkává.

RÁNKI GYÖRGY

EGY ÚJ NYUGAT-NÉMET TÖRTÉNELMI ATLASZ

Egy nyugat-német zsebkönyvkiadó, a dtv (Deutscher Taschenbuch Verlag) 1964-ben, Münchenben kétkötetes (első kötet: 296, második: 312 oldal) történelmi atlaszt jelentetett meg, olyat, melyről sokoldalúsága s újszerűsége miatt érdemesnek tartjuk a megemlékezést. Az atlasz értékét már az is sejteti, hogy rövid időn belül négy nyelvre lefordították, és öt országban megjelentették. Ismertetésünk az újabb, 1966-os német kiadás alapján készült.

A dtv-Atlas zur Weltgeschichte szerkesztői azt a történelmi térképészetben éppen nem új, de ritka megoldást választották, hogy a térképlapokat több-kevesebb rendszerességgel, írott szöveggel váltják föl. Hasonló a Rand Mc. Nally cég Atlas of world history c. kiadványa, J. F. Horrabin művei, s a hazaiak közül például a múlt századbeli Jausz történelmi atlasz. A dtv-atlasz azonban ezektől eltérően a szöveges részt nem az egyes térképekhez kötve, azok magyarázatául használja, hanem a történelem fontosabb eseményeit igyekszik bemutatni, egymással jól összhangba hozott, de értékét külön-külön is megtartó írásban és térképben egyaránt. Mi itt a szöveges rész tárgyalását teljesen elhagyva, csak a történelmföldrajzi szempontból föltétlenül többet mondó, javarészt többszínnyomású térképekről szólunk, melyeket helyenként nagyon szellemes, államszervezetek fölépítését, uralkodóházak családfáját bemutató, de tárgyalásunk körébe szintén nem tartozó táblázatok váltanak föl. E térképek az emberiség története főbb eseményeinek bemutatására törekednek, az előembertől a legutolsó változásokig. Az atlasz történész szerkesztőinek meg kellett küzdeniük a zsebkönyv-forma korlátaival, és talán épp ennek az eredménye az atlasz legfőbb értéke, a lényegretörő, a jelmagyarázatot egységesítő ügyes tömörítés, csak a történés idején legfontosabb helynevek föltüntetése, ami megkímélte a művet több, egyébként talán pontosabb és kimerítőbb atlasz hibájától, a sok, főleg európai

részletekben elvesztéstől. A szerkesztőknek sikerült térképen megszakítatlanul bemutatniuk az események egymás után, és egymásból következéseit, az azokat kiváltó gazdasági okok ismertetését sem elmulasztva. A térképek a történelem nagy folyamatait (a gazdaságiakon kívül) bemutatják régészeti, kulturális, néprajzi, diplomácia-történeti és általában minden lényeges szempontból, mindezt olykor tetézzve néhány a történelem fő sodrában a történés idején nem nagy szerepet játszó, de a ma, vagy a közelmúlt története miatt érdeklődésre számot tartó kérdéssel, amilyen például az I. köt. 154. oldalának két, a zsidóság európai elterjedéséről, üldöztetéséről és az üldöztetésben szerepet játszó 1347—50-es pestisjárványról szóló térképe.

Kár, hogy, mint ezt látni fogjuk, mindezekből az értékekből sokat elvesz a nyugat-német történelmi atlaszok gyakran visszatérő hibája, a német sovinizmus jegyében elkövetett szándékos megtévesztések megjelenése. Mielőtt azonban az egyes hibákról szólnunk, helyesebb, ha figyelmünket az atlasz értékeire fordítjuk, melyek érdeklődésünket fölkeltettek s melyek közül is elsősorban a módszerbeli újításokkal kell foglalkoznunk. Már előljáróban megemlítettük, hogy az atlasz fő erényei közé tartozik minden fölösleges kerülése. Itt mindenekelőtt arra gondolunk, hogy, nagyon sok más történelmi atlassszal szemben, ebben nem lép föl az a földrajzi atlaszokból átszármazott fölösleges igény, hogy az esetleges üresen maradó területeket helynevekkel kitöltsék s a térképet így túlszűfölják, amely eljárásnak természetes eredménye, hogy az ábrázolandó témáról a figyelmet részben elvonja, s nem ritka velejárója a mindenáron beírt helynévrajz korhűtlensége. E fontos, de pusztán negatív hasznosságon túl igen jelentős a mindenhol félreérthetetlen jelmagyarázat, mely legszellemesebb az I. köt. 144. oldalán, ahol a Német-Római Birodalom egyes császárok alatti terjeszkedésének bemutatását oldja meg igen szemléletesen.

Jelentős értéke az atlasznak az Európa-centrizmustól mentesség is, mely nemcsak a területi Európán-kivüliséget jelenti, tehát nemcsak az Európával főnálló kapcsolat szempontjából vizsgálja az egyéb kontinenseket, hanem a szokottnál nagyobb érdeklődést tanúsít belső, a gyarmatosítás korát megelőző történetük iránt is, sőt ami igen érdekes, világviszonylatban is foglalkozik eddig csak európainak tekintett eseményekkel, mint például a II. köt. 30. oldalán Napóleon harcaival és terveivel. Ezt a témát más atlaszok Európán kívül, ha egyáltalán érintették, legföljebb néhány, kellő áttekintést semmiképp sem adó melléktérképen ábrázolták. Föltűnő ebben a polgári, sőt sovinizta szemléletű atlaszban az egyes korok és területek gazdasági viszonyait bemutató térképek nyugati atlaszokhoz képest szokatlanul nagy száma mellett, az osztályharc különböző formáinak szintén eléggé átfogó ábrázolása, elég ha megemlítjük, hogy szól az atlasz a Jacquerie és Wat Tylers parasztfelkelésekről, a német parasztháborúkról, a Szent-Szövetség kori Európa iparosodásának térképénél (II. köt. 42. oldal) az első munkásmegmozdulásokról, a jobbágyság felszabadításáról, szintén ebben az időben a reakció és a polgári liberalizmus küzdelmeiről, sőt egészen részletes térképet közöl a II. köt. 68. oldalán az oroszországi jobbágyszabadításról s a vele összefüggő parasztmegmozdulásokról s a parasztság helyzetéről, majd a II. köt. 142. oldalán az oroszországi polgárháborúval, az intervenciók beavatkozásával s a megalakuló Szovjetországgal győzelmével ismertet meg, két részletes térképen. Mindez, úgy véljük, egyrészt annak a bizonyítéka, hogy a marxista történelemszemlélet egyes elemeit polgári történészek is mindinkább kénytelenek elfogadni, másrészt bizonyítéka annak, hogy a történelmi érdeklődés a munkásság hatalmas sztrájkjait átélő Nyugaton fokozottabban kezd a társadalmi ellentétek kialakulása s az osztályharc története felé fordulni.

Történelmi térképészetünk számára e kétségkívül nagy horderejű, de eredményeinket csak mintegy nyugtázó eszmei újításoknál nagyobb jelentőséggel bírhat az a néhány egyszerű és éppen egyszerűsége által több módszertani problémát megoldó technikai újítás, amelynek alkalmazásában az atlasz bővelkedik. Ilyen az, hogy az atlasz megállapíthatatlan országhatárokat nem igyekszik erőszakosan meghúzni, hanem a pontosan meg nem állapítható határoknál a szomszédos területek színeit egymásbamossa, illetve elmosza. Ezzel az eljárással különösen az ókori, az Európán kívüli és a néprajzi térképeknel találkozunk, egy helyen, az I. köt. 202. oldalának az 1600-as Oroszországot ábrázoló térképén, a színek elöntetlen megválasztása következtében nem túl szerencsésen. Nem kevésbé gyakori eljárása az atlasznak a szövetségi kapcsolatokat egészen egyszerű ábrázolása, ami úgy történik, hogy a szövetséges államok területébe megegyező színű kört rajzol, a köröket azonos színű egyenesek, illetve ívek kötik össze. Amennyiben egy állam több szövetségi rendszernek is tagja, a területébe rajzolt kör több, különböző színű körökből áll, s a megfelelő színű összekötő vonalak az azonos szövetségi rendszerbe tartozó államok (többnyire) megfelelő színű körcíkkéi felé irányulnak. Az ilyen jellegű térképeknel a zavar elkerülése érdekében a névrajz a minimumra csökken, még az országneveket is sokszor csak néhány betűvel rövidítve jelölik. E módszer a megadott kérdés

jellegénél fogva az atlasz mindkét kötetében gyakran előfordul, leghasznosabban talán az I. köt. 242. oldalán, az 1580-as Európa térképén, és a II. köt. 164. oldalán a két világháború közötti szövetségi rendszerek bemutatásánál. Hasonlóan, körökkel oldja meg az atlasz a két világháború közötti területviták ábrázolását, úgy, hogy a szembenálló országok határain keresztül kört rajzol, hozzávetőlegesen a vitatott terület helyénél, s abba a vitás rész vagy részek nevét beírja, anélkül, hogy azok kiterjedését berajzolná (II. köt. 162. oldal). A módszerbeli újítások ismertetésekor meg kell még emlékeznünk az I. köt. 16. oldalának egyedülálló térképéről, mely hegy és vízrajzi, s a Perzsa öböl—Földközi tenger közötti területet mutatja be, s benne a legrégebb városokat. A térkép túl nagy érdeklődésre nem tarthatna számot, ha egy szellemes módszerrel nem maradna hű címéhez (Koratórténeti kultúrközpontok, a „termékeny félholdon”), ugyanis ezt a félholdat egyszerűen néhány árnyalattal, és valóban mértani értelemben vett félhaldszerűséggel világosabbra nyomták környezeténél, így váltva az egyébként száraz térképet képzeletmegragadóvá. Sajátos módszerrel, a térkép és a grafikon keverésével, ezáltal, ami az elérendő célt illeti sikeresen, de némileg a térképszerűség rovására mutatják be az egyiptomi Újbirodalom és a III. napóleoni francia császárság külkapcsolatait az I. köt. 24. és II. köt. 70. oldalán.

A módszerbeli újításokat megismerve az általános kép megszerzése szempontjából célszerűnek tartjuk az atlasz leglényegesebb tartalmi újdonságainak rövid, időrendi áttekintését is. Az I. köt. első, régészeti jellegű térképei közül legérdekesebbnek a 18. oldali, a közép-európai borostyánkő-kereskedés térképét tartjuk, igaz, nem kevésbé érdekes ugyanennek az oldalnak egy másik térképe sem, ahol azonban az érdekesség korántsem jelent értékesítést is, mivel e térkép témájában nem egységes, mert kultúrterületeket, illetve kultúrák elterjedését, etnikai viszonyokat és államterületeket mutat be, nem egymás fölé, mint ez dicséretes volna, hanem egymás mellett, amint ezt annak az időnek, az egyes területekről szóló különböző fokú ismeretek megengedik. Ez az eljárás, amennyiben új, nem tartozik a legszerencsésebb újítások közé. Hasonló hibát követ el a 20. oldal felső térképe, míg az alsó, mely a Fekete-tenger környéki szkíta kurgánokat ábrázolja, helyük mai nevével, egészen szokatlan, s hogy itt helyt kapott, csak helyeselni tudjuk. A 26. és 28. oldal felső térképein Mezopotámia északi és déli részét láthatjuk mai határállapotukban, az ott folyó vagy lefolyt ásatásokkal az azt végző nemzetek szerint különböző színekkel. Jelentősége ellenére igen ritkán előforduló térkép a Parthus birodalom terjeszkedése, közlésének értékét csak emeli részletessége (I. köt. 68. oldal). Hasonlóan újszerű a Duna—Rajna közti terület római erődrendszeréről szóló egészen részletes rajz. A 150. oldalnak a kereszties-hadjáratokról szóló térképe, bár témájánál fogva a legrégebb történelmi atlaszokban is szerepelt, itt egészen újszerűen jelentkezik részben azáltal, hogy az egyes kereszties vezérek hadjáratainak részletesebb bemutatása helyett a súlyt a hadjáratok kiinduló területeinek kiemelésére helyezte, ezáltal, amennyire térképen lehetséges, sejtetve azok társadalmi hátterét, részben pedig a levantein kívül más keresztieshadjáratok bemutatása által, ezeken túlmenően pedig, hogy az említett kiinduló területeket (színes körökkel) jobban kiemelhesse, országhatárokat nem közöl, viszont a vallás-területek színezésével ügyesen szemlélteti a szemben álló, vallásilag megosztott felek területeinek össznagyságát is. Egészen speciális a 170. oldal északkelet Közép-Európa városjogfajtáit ábrázoló térképe, mint ahogy nem nélkülözi témájában az újszerűséget a 172. oldal III. Ince pápa világuralmi politikáját, illetve helyzetét bemutató térképe sem. A 248. oldal, a XVI. századi Balti-tengeri hatalmi harcokkal foglalkozó térképének érdekessége, hogy bemutat néhány, ebben a körzetben történt olyan átmeneti orosz területfoglalást, melynek bemutatását a történelmi atlaszok általában mellőzni szokták. Szintén orosz vonatkozású a II. köt. 34. oldalának térképe is, melynek érdekessége Napóleon oroszországi hadjáratának a szokásosan ábrázolt fővonalon kívüli északi és déli mellékbetöréseinek bemutatása. Még nem találkoztunk annak a németek által 1916-ban látszatfüggetlenné tett Lengyelországnak térképi ábrázolásával, mely itt a dtv atlaszban a II. köt. 154. oldalán látható. Érdekesek a II. köt. 136. oldalán a Népszövetség és a 138-on az európai államformák világháborúk közötti változásainak térképei. Újszerű az amerikai elnökválasztások négy térképe a II. köt. 144. és 186. oldalán, s ugyancsak az, a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatainak két 1929-es és 1932-es térképe, a 188. oldalon.

Az atlasz viszonylag kisszámú hibájának kisebb része szerkesztési hiba, ilyen, hogy az első kötet 110. és 122. valamint a köztük levő oldalak térképei közt többszörös időrendi ellentmondás van, különös ugyanis, hogy míg a 110. oldalon a szlávok széttelepülése térképét, melyen már a honfoglaló magyarok is megjelennek, a következő oldalon a Római Birodalom kettészakadásának térképe követi, azt a fölönnekvő Frank B. rodalomé, hogy ismét lássuk mai hazájukba költözni a magyarokat, de csak azért, hogy azután egy oldallal később, századokat visszaugorva tanúi legyünk a nagy népvándorlás eseményei-

nek, s a 120. és 122. oldalakon ismét megfigyelhessük a Frank Birodalom kialakulását. Lényegesebb és sokkal súlyosabb hibák ennél azok, melyek a német sovinizmus szolgálataiban, mint erről már szó volt, szándékos megtévesztésre törekednek. A 130. oldal a normann kalandozásokat ábrázoló egyik térképénél még az ilyen típusú túlzásokhoz néhány évtizeddel ezelőtti hozzászokott szemlélőnek is meg kell lepőnie, ha azt látja, hogy a magyar és lengyel államalakulatok a viking kereskedelemnek köszönhetően létrejötteket. Hasonlóképpen már nemcsak általános germán, de német kultúrbefolyást igyekeznek bemutatni, annak túlzott kihangsúlyozásával az I. köt. 166. oldalának a XII—XIII. századi Lengyelországról szóló térképe, majd a 170. oldali, a német etnikum keleti előretöréséről szóló térképe hagyományos német túlzásokkal olyan területek 1400-ig történeti németté válásáról szeretne meggyőzni, melyeken mindmáig még csak német szörványokkal sem találkozhattunk (Kis lengyelországban). Ezenkívül úgy tűnik, a szerkesztők megfélemlítettek arról, hogy a szorb nép évszázadokon át megőrizte nyelvét, s még ma sem vált németté, az oly sokszor, oly erővel németesítő politika ellenére.

Érdekes, hogy az adatszerű hibák jelentős része magyar vonatkozású, ugyanis azon kívül, hogy az atlasz második térképén kifejejtik a kárpáti eljegesedés területét s a II. köt. 50. oldalán a németalföldi terület néprajzi és vallástérképén helytelenül tartják a hollandokat és különösen a frízeket flamandoknak, ilyen jellegű hibák csak Magyarországon fordulnak elő, annak dacára, hogy az atlasz a magyar történelemre, ha nem is nagy, de nem magyar atlaszoktól szokatlan figyelmet fordít. Így például az I. köt. 112. oldalán egy térkép ábrázolja a magyar ős- és újhazát, a költözés irányát jelző nyilat téve közéjük. Számunkra különösen érdekes a 168. oldal felső térképe, mely a magyar honfoglalásról és a kalandozásokról szól. Külföldi történelmi atlaszban ennek a témának ilyen kiemelt bemutatásával még nem találkoztunk. Sajnos ugyanakkor az oldalnak alsó, szintén Magyarországról szóló térképén (XIII. sz.) ismét német sovinizista túlkapással találkozunk; majdnem egész Erdélyt német településterületként tüntették föl. Nem mentes a térkép egyéb hibáktól sem, például Kalocsát érsekség helyett püspökségnek mutatja. Gyanúra ad okot, hogy az I. köt. 204. oldalán levő egész Erdélyre vonatkozó Barcaság kiírás szintén német sovinizista szellemből fakad, tudvalevő ugyanis, hogy e rész a valóságban csak hozzávetőleg a későbbi Brassó megye területének felelt meg, de lehet egyszerű tévedés is, amit az látszik alátámasztani, hogy ugyanezen a térképen a Szerémség neve is rossz helyen, a Szávától délre szerepel, ehhez pedig semmilyen német érdek nem fűződik. Meglepő naivitást árul el a németországi reformációról szóló térkép I. köt. 232. oldali, Magyarország egy részét tartalmazó darabja, képtelenség ugyanis Magyarországon az evangélikus—református valláshatárt a török és a Habsburg-Magyarország határánál meghúzni, az előbbi területet szín-reformátusnak, az utóbbit evangélikusnak tartva. Nem kisebb képtelenség ugyanakkor az európai 1560-as vallásterületek bemutatásakor a török kézen levő, s a királyi Magyarországot vegyes katolikus—református, Erdélyt pedig szintiszta evangélikus területnek tartani, az úgynevezett Bethlen hét megyéjét, s közéjük véve nem tudni miért Máramarost, evangélikus—református vegyes területnek jelölni, nem beszélve arról, hogy 1560 táján mennyire nemlétező egység volt az említett hét megye (I. köt. 240. oldal).

Örülünk, hogy az I. köt. 252. oldalán a 30 éves háború térképeinél nem feledkeznek meg Bethlen Gábor hadjáratairól, és természetesen örülünk annak is, hogy a törökök Magyarországról kiverése témájának külföldi atlasz önálló s a határok tekintetében némely hazainál is jobb térképet szentel, kár azonban, hogy a Rákóczi-szabadságharcot még mindig csak a Felvidéken lefolyt felkelésnek tekintik, s nem az egész országra kiterjedő háborúnak, annak dacára, hogy a Kartográfiai Vállalat, először 1959-ben megjelent történelmi atlasza ebben a témakörben egészen meggyőző, s nagy hiányt pótló térképet közölt.

Az I. köt. utolsó térképe szintén magyarországi tárgyú, de német nacionalista ihletettséggel, a hazánkba történt német telepítésekről, igaz az I. köt. 170. oldali keleti terjeszkedés térképénél sokkal tárgyilagosabban. A II. köt. 58. oldalán a Habsburg-monarchiákban 1848—49-ben lefolyt fölkelésekről, szabadságharcokról, azok eltiprásáról szól az atlasz elég részletesen, de ami a magyarországi osztrák hadműveletek vonalait illeti, hibásan. Megemlíthető még magyar vonatkozásban a II. köt. 154. oldalának hibás néprajzi térképe, a hibáság fokáról fogalmat nyerhetünk, ha megemlítjük, hogy rajta a szlovák etnikum eléri a Duna vonalát, át is csap azon, sőt a Tiszántúlon is jelen van.

Nem szoltunk az atlasz második kötete befejező részének politikai jellegű térképei torzításáról, mivel ezek nem történelmi tévedések, vagy hibás történetiszemléten alapulnak, hanem a nyugat-német napi politikai érdekeknek megfelelő megtévesztő szándékból erednek. Mivel más vonatkozásban e térképekről alig szólhatunk, tárgyalásukat főlétségeként, elhagytuk.

BEREZNAV ANDRÁS

KARCZAG GÁBOR:

LATIN-AMERIKA A KUBAI FORRADALOM UTÁN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1968. 203 l.)

Hazai jelenkor-kutatásunk eddig nem tudott tudományos szinten eleget tenni annak az érdeklődésnek, amely Latin-Amerika problémái iránt a nagyközönség részéről megnyilvánul. Ezért is kell örömmel üdvözölni Karczag Gábor hasznos összefoglalását, azt a törekvést, hogy ezeknek az országoknak a fejlődésében meghatározó szerepet játszó tendenciákat bemutassa vagy legalább érzékeltesse.

A kubai forradalom győzelme joggal szerepel a tárgyalt bő fél évtized alsó korszak-határaként, mivel ez a fordulat a fő ellentét, az amerikai imperializmus és a Rio Grandetől délre eső területek társadalmának egymáshoz való antagonisztikus viszonya szempont-jából az erővonalak átcsoportosulásához vezetett. A szerző az első fejezetben, a „gyengén-fejlettség” gazdasági ismérveinek elemzése során sokoldalúan mutat rá az USA szerepére, annak integrációs törekvéseire, az amerikai tőkebefektetések új vonásaira (feldolgozó iparba, bankhálózatba való irányulás, az államkölcson formájában való behatolás, „segélyprogramok” stb.). Az Egyesült Államok latin-amerikai politikáját a második fejezetben tárgyalja, a „Szövetség a Haladásért” irányvonalától a furkósbót politikához való visszatéréséig. Ezután a kubai forradalom jelentőségének és a latin-amerikai forradalmak problémáinak elemzése következik; a tárgyalás az OLAS 1967-es értekezletével zárul.

Az imperializmus elnyomó, kizsákmányoló szerepére koncentrált tárgyalási mód nemcsak a marxista tudományok jellemvonása: minden valamire való demokratikus nézőpont ilyen súlypontot ad a fejlődés bemutatásának, csupán az amerikai érdekeket szolgáló irodalom hallgat mélyesen az USA romboló, fejlődést akadályozó szerepéről. Az ún. „incrementalist” irányzat az USA és a latin-amerikai országok érdekeinek teljes „harmóniájáról” beszél. A „strukturáltak” az USA társadalmát, politikai berendezését, a liberális demokráciát mintául véve engednek meg maguknak enyhe kritikát a „feudális” nagybirtokkal szemben. A State Department szolgálatában álló történészek, kutatók („policy guides”) a kommunizmus, szocializmus hatásának semlegesítésére igyekeznek a maguk áldemokratikus alternatíváját adni (vö. *James Petras: U. S. — Latin American Studies: a critical assessment. Science and Society XXXII. 2. 1968. 150—154. 1.*).

Legújabbban az éppen nem kommunista bolíviai tudós, Gunnar Mendoza írt tanulmányt arról, hogy az USA polgárainak mennyire meg kell változtatniuk képzeteket, ha a valódi Latin-Amerikát akarják megismerni, ahol „450 éves elnyomás után, melyet néhány százán gyakoroltak az emberek milliói felett, elmúlt a várakozás időszaka”. Nem lehet a „fokozatos”, „békés”, „szabályos” átalakulás amerikai koncepcióját igazolni, amely szerint „olyan politikai figurák, mint Belaunde Terry általában forradalmak tekintendők” (a perui elnökről van szó). Latin-Amerika története nem a kuriózumok gyűjteménye, hanem valódi „krízis”-téma (*G. Mendoza tanulmánya a Lewis Hanke szerkesztette History of Latin American Civilization-ben. Vol. II. Boston. 1967. 516—523. 1.*).

Az egyik legérdekesebb és legbonyolultabb feladat azoknak a középpártoknak (közük főleg a kereszténydemokráciának) a nyomon követése, amelyekkel mind az amerikai imperializmus, mind a nemzeti burzsoázia egyaránt a marxizmus és a szocializmus vitorláiból kívánja kifogni a szelet. A könyv plasztikus képet ad a latin-amerikai kereszténydemokrata mozgalomról, különösen annak chilei kiadásáról, Frei elnök ellentmondásos, de figyelemre méltó politikájáról. Még ilyen rövid összefoglalásban is többet szeretnének olvasni arról az amerikai imperializmushoz simuló kispolgári politikáról is, melynek legreprezentánsabb kiadása a perui származású *aprizmus*. Ez a perui marxizmus, a kiváló Mariategui szocializmusával egyidőben keletkező, Haya de la Torre által alapított, később reakcióssá vált mozgalom sikeresen használta fel az „indigenizmust”, az indián őslakosság történelmi jogaihoz való visszahelyezésének alapjában pozitív irányzatát, és nézetünk szerint ma is nagyobb a hatása, mint az első látásra feltételezhető. Gondoljunk arra, hogy az említett perui köztársasági elnök, F. Belaunde Terry milyen sikeresen használta fel az indigenista demagógiát az 1963-as elnökválasztási kampány során, számítva azokra a volt APRA-tagokra is, akik családtagok pártjuk burzsoá és imperialista irányú fordulata miatt. Ezek hozták létre a MIR szervezetet (Forradalmi Baloldali Mozgalom), amely ma már több latin-amerikai országban okoz problémát a fegyveres felkelések erőszakolt programjával. (Vö. *Fredrick B. Pike: The Modern History of Peru. London. 1967.*) Ha a szerző valamivel többet mutatott volna be a mai latin-amerikai társadalmak rétegződéséből, gazdasági és kulturális szintjéből, mélyebben tárgyalta

volna a csődöt mondott földreformokat stb., akkor a politikai élet erővonalai is jobban érthetővé válnának az olvasó számára.

Különösen hiányérzetünk támad, ha a forradalmi folyamatok természetére keresünk anyagot. A kubai forradalom dialektikájának, vázlatos fejlődéstörténetének bemutatása nagyon kívánatos lett volna, de olyan „mexikanizált” és elvetelt forradalom „utóélete” sem lenne közömbös, mint a bolíviai. A szerző mentségéül lehet felhozni, hogy ez utóbbi téma feldolgozása a kezdetén tart, és még Che Guevara tragiko-romantikus sorsa sem járult hozzá, hogy a világ megismerje Latin-Amerika egyik legfeszültebb nemzeti társadalmának, az „Ándok Prometheusának” a fejlődését.

Az 1952-es antiimperialista és demokratikus *bolíviai forradalom* és a szerves részét alkotó 1953-as földreform több szempontból új tanulságokat hozott. Szerintünk ezek közül éppen nem mondható újnak a nemzeti burzsoázia nagy részének megrettenése és USA-irányú fordulata. Latin-Amerika egyik legelmaradottabb országában a század eleje óta az ónbányászat korlátlan túlsúlya a nemzetközi monopoltökhöz kötötte a burzsoázia felső rétegét, az alsó réteg viszont a hazai ipar rendkívüli gyengesége következtében nem tudott másként fellépni, csakis mint a tömegek, az Altiplano bányászainak és a földéhes indián parasztságnak a követeléseit magáévá tevő és ezzel a tömegnyomást kihasználó politikai erő. Tanulságos a forradalmi pártok gyengesége és megosztottsága is. Ennek ellenére a forradalom lényegesen túlhaladt azon a ponton, amelyet a hatalomra került erők még elképzelhetőnek tartottak. Nem hiába alarmirozták az USA közelemből az egyes „szakértők”. J. Kennedy a bolíviai forradalmat az amerikai földrészt legjelentősebb eseményének minősítette, melynek a hatása veszélyes lehet. Óriási lendülettel indult meg a forradalom paralizálása, amerikai részről történő „kisajátítása”, aminek eredményét a demokratikus irodalom a találó „frustración” (meghiúsulás) elnevezéssel illeti. Megint csak tanulságosak az amerikai módszerek: a vegyes vállalatok létesítése, a különböző vegyes „servicio”-k stb. A hivatalos amerikai irodalom jöleső érzéssel állapíthatja meg, hogy 1954-ben a guatemalai forradalom leverése az USA által nem fokozta a jenkiellenességet a bolíviai forradalom vezetői körében, sőt Juan Lechin azt hangsúlyozta, hogy az USA a kommunisták támogatta Arbenz-ellenében nem nézi ellenséges szemmel a bolíviai forradalmat (*Robert J. Alexander: The Bolivian National Revolution. New Brunswick, New Jersey. 1958. 259. l.*).

A mai amerikai irodalom éppen a bolíviai forradalom példáját emeli ki, amely alkalmas igazolni, hogy egy forradalom békés úton is győzedelmeskedhet... ha van olyan vezető erő, mint a jól szervezett MNR-párt (Forradalmi Nemzeti Mozgalom)! Amint ebből is látható, a párt létrejöttének (kezdetben fasiszta veretű volt) majd demokratikus feltöltődésének és a forradalom élvonalába kerülésének, az azóta bekövetkezett fokozatos széthullásának a története különleges tanulságokkal szolgálhat. Talán azt sem haszontalan hangsúlyozni, hogy a második világháború óta Latin-Amerika politikai terminológiája megváltozott, beleértve a kereszténydemokrata áramlatokat is. Különösen a legelmaradottabb országokban ma már a katonai junták is marxista megfogalmazásokat használnak, és jellemzően szociális demagógiájukban nem tekinthetnek el attól, hogy a szocializmus a tömegekre elemi erejű hatást gyakorol. Mind ezt, mind azt is jól illusztrálhatjuk a bolíviai forradalom elvetélődésének példáján, hogy a *forradalmi* marxizmus alkalmazása Latin-Amerika viszonyaira nehezebb feladat, mint azt az utóbbi esztendőök kísérletei és koncepciói mutatják. Talán ezekről a nehézségekről a szerző többet mondhatott volna. Általában a forradalmi erők szervezettsége bonyolult kérdéseket vet fel Latin-Amerikában. Helyesen emeli ki a könyv az egyes országokat elválasztó nacionalizmusok szerepét, amelyek megkönnyítik az USA dolgát és ezeket jól ki is tudja használni. Megint csak Bolívia példájára utalhatunk, amelyet mind az öt szomszédjától ellentétek választanak el (azok jelentős területeket vettek el tőle az elmúlt évszázadban).

Karczag Gábor áttekintése jól mutatja meg a fejlődő világ e részének fokozódó nemzetközi jelentőségét, ami nagyrészt az USA közelségének és Latin-Amerika gazdasági súlyának köszönhető. A hiányolt illusztratív anyag jelentősen emelte volna értékét, és kis bővítéssel elkerülhető lett volna, hogy az olvasó bizonyos hiányérzetekkel tegye le a könyvet. A felvetődő egyes elvi kérdések csakis a történelmi gyakorlat elemzésével vizsgálhatók meg kielégítően, és a vitás problémák, a forradalom perspektívájáról megindult izzó viták az egyes konkrét esetek tanulságai alapján juthatnak közelebb céljaikhoz. A szerző ezek átgondolásával, több kérdés kiváló rendszerezésével ösztönzést ad arra, hogy hazánkban is bátrabban nyúljunk a nemzetközi felszabadító és demokratikus mozgalmak e hatalmas erőtartalékának múlt- és jelenbeli fejlődéséhez.

WITTMAN TIBOR

HÁROM OSZTRÁK JOGTÖRTÉNETI MUNKA

NIKOLAUS GRASS:

REICHSKLEINODIEN-STUDIEN AUS RECHTSHISTORISCHER SICHT

(Wien, H. Böhlau Nachf. 1965. 81 l. Österreichische Akademie der Wiss. Phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte 248. Bd. 4. Abh.)

URSULA BEGRICH:

DIE FÜRSTLICHE „MAJESTÄT“ HERZOG RUDOLFS IV. VON ÖSTERREICH

Ein Beitrag zur Geschichte der fürstlichen Herrschaftszeichen im späten Mittelalter (Wien, Verlag H. Geyer. 1965. 166 l., 17 mell. Rotaprint. Wiener Dissertationen aus dem Gebiete der Geschichte 6.)

HEINRICH KOLLER:

DIE RESIDENZ IM MITTELALTER

(Jahrbuch für Geschichte der oberdeutschen Reichsstädte. Esslinger Studien 12/13. Bd. 1966/67. 9—39. 1.)

TANULMÁNYOK A BIRODALMI FELSÉGJELVÉNYEKRŐL JOGTÖRTÉNETI SZEMPONTBÓL—IV. RUDOLF, AUSZTRIA HERCEGE FEJEDELMI „MAIESTAS“-A—A SZÉKHELY A KÖZÉPKORBAN

Az osztrák jogtörténetírás három termékét szeretnénk itt bemutatni. Nemszak a megjelenés idejének esetlegessége kapcsolja össze őket, hanem valamiképpen témájuk is összefügg, s ez indokolja együttes ismertetésüket.

N. Grass tanulmánya abba a sorba illeszkedik, amelyet elsősorban P. E. Schramm neve és teljesítménye fémjelez. A göttingai tudós és követői a császári, királyi, fejedelmi jelvények, koronázási ékszerek, klenódiумok kutatásával jutnak el figyelemre méltó eredményekhez a középkori államelmélet területén. Az osztrák történetírásban jelentős munkásságra visszatekintő Grass is a birodalom felségjelvényeivel foglalkozik, de igazi érdeklődése egy észak-tiroli ciszterci kolostor, Stams múltját illeti, melyben azokat egy ideig őrizték. A kutató számára becses segítség a birodalmi *insignia* hétszázéves irodalmának áttekintése, és nagy távlatokat nyit a francia, angol és burgundi koronázási ékszerek nagyon is rövidre fogott szemléje. Mindez azonban csak előkészület ahhoz a kérdéshez, hogy az egyes korszakokban hol és hogyan őrizték a Német Birodalom jelvényeit.

A Száli-ház előbb limburgi „saját” kolostorában, majd 1085 óta ugyancsak „saját” egyházában, a speyeri dómban őriztette a jelvényeket, míg V. Henrik 1125-ben át nem vitette Trifels várába. Itt egy birodalmi miniszterialis, a vár parancsnoka felelt értük, a szakrális funkciókat pedig az eussertali ciszterciek végezték körülöttük. 1221-ben II. Frigyes szorongatott helyzetében a svábföldi Waldburgba menekítette a koronázási jelvényeket, s itt ugyancsak kettős: világi és egyházi szolgálat vette körül azokat. A Habsburgok, akiknek súlyos árat kellett fizetniük a jelképes értékű kincsekért, a Winterthur melletti Kiburg családi jószágukon tartották őket. Jelentőségüket növelte az az — 1315-ben dokumentált — jogfelfogás, hogy e klenódiумok birtoklása nélkül senki sem lehet törvényes német király. Ezért változtattak helyet olyan sűrűn a trónviszályok idején. Bajor Lajos 1322 után Münchenben adott nekik otthont, s a fürstenfeldi ciszterciek szolgálták körülöttük; elsőszülött fia pedig, a Tirolból nősült Brandenburgi Lajos 1348-ban átmenetileg ugyanannak a rendnek stamsi kolostorába vitette át. (Itt Grass bőven foglalkozik Stamsnak mint a tiroli uralkodóház „saját” kolostorának és temetkezőhelyének szerepével.) Ez a megoldás még mindig nem bizonyult tartósnak. Amikor azonban 1360 tavaszán IV. Károly vette át a koronát és a többi jelvényt, stamsi ciszterciek kísérték át azokat Münchenbe, s a szerző szerint még évtizedekig látták el egyházi szolgálatukat a prágai Szent Vid-egyház Vencel-kápolnájában, majd Karlsteinben. Innen csak 1421-ben menekítették a kincseket Zsigmond magyarországi birtokaira, majd századokra Nürnbergben találtak helyet, végül 1796-ban a franciák elől végleges otthonukba, Bécsbe vándoroltak.

Nagy erudíció, az irodalom és a források széleskörű ismerete jellemzi Grass munkáját, eredményei azonban nem túlságosan jelentősek. A birodalmi felségjelvények átmeneti őrzőhelyének, Stamsnak szerzetesei bizonyára éppen olyan büszkék e tradícióra, mint az a nagyszombati háztulajdonos volt, aki a magyar korona egy éjszakai őrzését felíratban örökítette meg háza homlokzatán. Jogtörténeti szempontból inkább a tanulmányban felvillantott összefüggések érdekeseek. Ilyen az a megfigyelés, hogy a francia St. Denis-hez hasonlóan a bajorországi Fürstenfeld, majd a tiroli Stams is egyesítette az uralkodóház „saját” kolostorának és temetkezőhelyének szerepét, valamint a felségjelvények őrzésére is szolgált úgy, hogy a szakrális cselekményeket szerzetesek végezték el (28. l.). Nem mellékes a királyi kápolna története szempontjából az a megjegyzés sem, hogy IV. Károly még morva örgróf korában gazdag társaskáptalant alapított a prágai várban (1338), minden bizonnyal a párizsi Sainte-Chapelle mintájára. Az uralkodó később, 1365-ben a mindenkori olomouci püspököt a *Regalis Capelle Boemie Comes* címmel ruházta fel, hogy szorosabban kösse koronájához. A társaskáptalan példája vizont a nagyratörő IV. Rudolf osztrák herceget ihlette arra, hogy a bécsi Burgban 1356-ban kétszer annyi, 24 kanonokból álló intézményt alapítson, mely nemsokára átkerült a Szent István-templomba. A Sainte-Chapelle tehát a prágai királyi kápolna útján hatott Bécsre! (65–66. l. A magyar *capella regia* láthatóan régebbi, és feladatai is tágabb körűek.)

IV. Rudolfnak szentelt egy jól megalapozott disszertációt U. Begrich. IV. Károly császár veje, aki az „Alapító” melléknevet érdemelte ki, rövid uralkodása alatt (1358–1365) céltudatosan törekedett arra, hogy házáat és tartományát a közönséges hercegségnél magasabbra emelje; elég csak a *Privilegium maius* néven ismert kiváltságlevelek hamisítására, a Szent István-káptalan és a bécsi egyetem alapítására utalnunk. A felféle tőrekvés, mely már 1360-ban IV. Károly határozott ellenállásába ütközött, Begrich sikerült bizonyítása szerint a felségjelvényekben is megmutakozott. De míg a birodalom felbomlását előkészítő új államképződmények — mint az osztrák konglomerátum is — élesen ellentétesek a középkori *imperium* hatalmával, a klendéliumok tekintetében a tartományúr a császárt utánozza, s az ő jelvényeit próbálja kisajátítani. Allamelméletét a legistáktól tanulja, s a valósággal szemben az elképzelt birodalmi magasztalás fel, hogy így maga is emelkedjék. Már maga az, hogy „hercegi felségében” jelenik meg, okleveleiben azt *Würdigkeit* vagy *Hochheit* szavakkal fejezi ki, s a hamis kiváltságlevelek alapján magának követeli a császári teljhatalmat, a többi herceg fölé emeli az ambiciózus Habsburgot.

Begrich sorra veszi Rudolf portréit, illetve szoborműveken (így a Stephansdomban) található ábrázolásait, pecsétjeit, címereit, a korabeli leírásokat; művészi kivitelű táblákon mutatja be az utódaira is átöröklődő „főhercegi kalapot”, azaz a háromszögű lemezekkel keretelt, fent egyetlen pánttal átvitt bíbor főveget, tulajdonképpen koronát. Megkeresi a közös vonásokat az osztrák herceg ünnepi öltözete és a választófejedelmek lassan kialakuló „ornátusa” között. Rudolf messzeteintő politikai terveit követi azokban a címekben is, amelyeket felvett, vagy megkísérelt felvenni (Lombardia királya, Svábföld és Elzász procuratora és hercege, *palatinus archidux*, birodalmi fővadászmester). Hasonló célzatúak az ünnepi szertartásoknak alatta bevezetett formái, udvartartásának berendezése is. IV. Károly kereken visszautasította Rudolfnak a hamis kiváltságlevelekre alapított igényét, hogy tartományait ne térdenállva, hanem lóháton ülve kapja hűbérbe; 1530-ban azonban V. Károly már így adta át I. Ferdinándnak az osztrák tartományokat! Másrészt az osztrák vazallusok olyan formák között kapták meg hűbérüket a hercegtől, amelyek a császáriaknak feleltek meg. Rudolf udvari történetírói szorgosan ápolták a burgundi leszármazás, a francia királyi házzal és a római Colonna családdal való rokonság hitét, s egy olyan őstörténetet tákoltak össze, mely Ausztria hercegeit egyenesen Noétól származtatta le. (Szerény próbálkozás IV. Károlynak Karlsteinben is megörökített családfájával szemben, melynek Saturnus és Jupiter állottak az élén!) Végül az alapítások (a majdnem püspöki rangú szentistváni prépost és bíborba öltözött káptalana, a birodalmi pontosan utánzó ereklyegyűjtemény és a bécsi egyetem) ugyancsak a *maiestas* kifejezésére szolgáltak.

A művészettörténeti szempontból is jelentős disszertáció nem téveszti szem elől a felemelkedő Ausztriának közép-európai szomszédaival mutatkozó párhuzamait sem. Így a munkában többször történik hivatkozás magyar és cseh analógiákra. E két ország koronájának bizánci mintájú keresztjét tette Rudolf főhercegi kalapjának csúcsára is (25. l.), bár az osztrák tartományok csak az 1616-ban létrehozott klosterneuburgi kalap képében jutottak a két királysághoz hasonló államjogi szimbólumhoz (87. l.). A birodalmi Szent Móric-lándzsa mellett a lengyel és a magyar koronázási jelvény is inspirálta Rudolfot az utánzásra (35. l.). A címerkérdésben Begrich hasonlata sántít. Amikor a pólyás „újosztrák” címer mellé Rudolf szándékai szerint az „ó-osztrák” öt sasos pajzs kerül, ennek

párhuzamát az állítólagos „új-magyar”, kettőskeresztes és az ún. „ó-magyar”, vágásos pajzs egyesítésében látja. A szerző nem ismerhette még Kumorovitznak a bécsi kongresszusi kötetben ugyancsak 1965-ben közzétett tanulmányát, de némi utánanézésel korrigálhatta volna tévedését (40–41. l.). Félreérthető az a megállapítása is, hogy a Leopold Stainreuter fenntartotta, Rudolf biztatására költött osztrák őstörténet egyidős a cseh, lengyel és magyar eredet-mondák keletkezésével, bár az utóbbinak régebbi „kezdeteit” elismeri (78. l.). Általában kevéssé számol a ténnyel, hogy amikor a nagyratörő osztrák herceg tartományának önálló országgá való fejlesztésén dolgozott, a cseh, a lengyel és a magyar állam már több százados tradícióra tekinthetett vissza. A döntő kérdés, amelyre a szerző nem ad választ, az, hogy rendelkezett-e a Habsburgok felségterülete a XIV. század derekán az önálló állammá alakulás gazdasági-társadalmi feltételeivel.

IV. Rudolf maradandó alkotásai a felemelkedő fővárosnak, Bécsnek a fejlődését szolgálták. A székhely-főváros problémához, és különösen az osztrák főváros történetéhez járul hozzá sok eredeti gondolattal H. Koller tanulmánya. Az „utazó királyság” elméletével szemben, mely újabban nagy nyomatékkal jelent meg H. C. Peyer cikkében (VJSWG 51, 1964), nem haszontalan éppen a bécsi egyetem alapítólevelét idézni; ez a régi fővárosok: Athén, Róma és Párizs mintájára kezdeményez oktatást a „Hauptstadt Wien” falai között (12. l.). De volt-e egyáltalán székhely (Residenz) a középkorban? Koller meglepő tételt állít fel. Aachennek, Nagy Károly székhelyének hanyatlása után egyes német uralkodók részesítettek ugyan előnyben egyes városokat (Magdeburg, Bamberg), de a XII. század derekán egyértelműen az „utazó királyság” vált jellemzővé. S azokban az időszakokban, amikor a császár helyről-helyre vándorolva kormányzott, a pápák is sokkal kevesebbet tartózkodtak Rómában. A császári utak ellensúlyozása, az örök város hanyatlása adhat erre némi magyarázatot. IV. Ince 1244-ben a pápai kúriát mindenhová követő egyetemet alapított! Az utazás elleni reakció 1300 táján köszöntött be, s az ekkor megszilárduló szuverén államok állandó rezidenciát követeltek meg.

Ennek a tételnek az igazolására Bécs fejlődését tekinti át a szerző. Itt is párhuzamot talál a császári politika alakulásával. Ha az *Am Hof* névhez nem is lehet valamilyen hercegi erőd létezését kapcsolni (inkább a *curia*, a bírói székhely jelentésében kell értenünk), a XII. századi Heinrich Jasomirgott igyekezett Bécsset székhelyévé kiépíteni, s alkalmasint tőle származik a püspökség alapításának terve is. A lázasan utazó II. Frigyes császárhoz közelálló későbbi Babenbergerek viszont ugyancsak palotáról palotára járva kormányozták tartományaikat, köztük az újonnan megszerzett Stíriát. Alattuk és az első Habsburgok alatt a bécsi polgárság önállósulási törekvései és a véres összeütközések is eltávolították a dinasztia a Duna-parti várostól. A XIV. században megváltozott a helyzet. A pápák állandóan megtelepedtek Avignonban, tartományi székhelyek nőttek fel, különösen München. Bajor Lajos példát adott a rezidencia kiépítésére, ide hozta – mint láttuk – a birodalom felségjelvényeit is. Így volt Ausztriában is; Szép Frigyes óta a hercegek ismét székvárosuknak tekintették Bécsset. A minoritáknál való temetkezés, az ágostonrendiek betelepítése az udvar szomszédságába mind ennek a jelei. A virágkor IV. Rudolf idejére esett. De Bécs fejlődése csak része volt az általános folyamatnak, mely a *metropolist* már csak a megnövekedett hivatalnokréteg elhelyezése végett is szükségessé tette.

Koller végeredménye az, hogy a székhely-kutatásban még a fogalmak tisztázására van szükség. A királyi udvar és az udvari papság jelenléte, a „saját kolostor”, a kormányzat központi szervei, és végső soron az uralkodó temetkezési helye jelezték a székhelyet, amelynek jelentősége a Karolingok után a XIV. században domborodott ki ismét. A koronázási ékszerek őrzete nem mutatja feltétlenül a székhelyet, de szakrális közép-pontot jelöl. A mi történelmi irodalmunkban, mely a korai századokban több székhely-lyel kénytelen számolni (ld. tanulmányomat, Székesfehérvár évszázadai, 1, 1967), a most megtárgyalt osztrák eredmények hasznos segítséget nyújthatnak, s az egyoldalúság elkerülésére inthetnek.

BÓNIS GYÖRGY

BESZÁMOLÓ SZAKÁCS SÁNDOR ÉS RÁCZ JÁNOS KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Szakács Sándor: „A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei (1945–1948)” című, 1967. május 8-án nyilvános vitára bocsátott disszertációjában kiindulópontként az 1945 tavaszi földreform elemzésével foglalkozik. Egyrészt részletesen bemutatja, hogy a feudális eredetű nagybirtokrendszer felosztása milyen változásokat hozott a birtok- és tulajdonviszonyokban, másrészt nyomon követi a magyar társadalom és ezen belül a magyar falu osztályszerkezetében bekövetkezett elmozdulásokat. Rámutat arra, hogy a mezőgazdasági népesség belső tagozódásában a változások elsősorban a szélső kategóriákat érintették: az agrárproletariátus 63%-os csökkenésével egyidejűleg a gazdag-paraszti ill. úri birtokosok száma is 60%-al esett, ugyanakkor a középső csoportok (a kisárutermelők) aránya 67–68%-ban növekedett. Ennek folytán az agrárproletariátus száma a mezőgazdasági népességben belül a földreform előtti 45,8%-ról 17%-ra, a gazdag-paraszti kategória aránya 7%-ról 2,8%-ra csökkent, a kisárutermelő agrárnépesség részesedése viszont 47,2%-ról 80,2%-ra emelkedett. Mindez a társadalom egészére rányomta a bélyegét. Az össznépesség több mint 43%-a kisárutermelő lett, szemben az 1941 évi nem egészen 27%-kal, a bérből és fizetésből élők száma a háború alatti 61%-ról 49%-ra csökkent. E kategórián belül azonban a meghatározó (56%) a munkásosztály maradt, míg az agrárproletariátus nagymértékben visszaesett. A nagybirtokosok és középbirtokosok eltűnésével az össznépesség felső, leggazdagabb rétegei is meggyöngyültek.

A disszertáció a továbbiakban azt tekinti át, hogy a földreform teremtette új helyzetben az egyes politikai pártok milyen agrárpolitikai elképzeléseket dolgoztak ki, milyen intézkedéseket tartottak kívánatosnak, hogyan és milyen irányban szándékoztak kiutat találni. A demokratikus pártok egységesen a paraszti földmagántulajdon alapján álltak, s a szervezetkezeti rendszer kiépítésében a későbbi fejlődést is hasonlóképpen látták. A szerző azonban az agrárpolitikai elképzeléseket szembeesíti a valósággal, és egy külön fejezetben részletesen bemutatja a megvalósuló agrárpolitikai gyakorlatot. Az agrárpolitikai gyakorlatot a felszabadulás után a népi demokratikus államhatalom fokozódó beavatkozása jellemezte, s az új agrárstruktúra stabilizálására, a tőkés evolúció korlátozására, s egyben az ország szűkös anyagi forrásainak optimális kihasználására irányult. Az állami beavatkozás rendszere — a kezdeti időszaktól eltekintve — az ár-, hitel-, adópolitika és egyéb gazdaságpolitikai intézkedések útjain valósult meg. Szakács Sándor rámutat arra, hogy az árrendszer, különösen a stabilizáció után, a mezőgazdaság számára hátrányossá vált, az agrár-olló 40–50% körül alakult ki, s ez a későbbiekben is csak fokozatosan mérséklődött, de még 1948 elején sem szűnt meg. Így a mezőgazdaság bevételei zuhanásszerűen csökkentek. Nem alakult kedvezően a mezőgazdaság számára a hitelpolitika sem. Noha a hitelviszonyok 1947–48 folyamán javultak, a tényleges szükségletektől messze elmaradtak. A mezőgazdasági közgazdasági feltételeinek kedvezőtlen alakulásában számos tényező játszott közre: a rossz időjárás, a sorozatosan alacsony termésátlag, a legszükségesebb termelőeszközök hiánya, de ezek mellett oly közgazdasági tényezők is, mint pl. a beszolgáltatás, ár-, hitel- és adópolitika, amelyek a mezőgazdaság belső felhalmozási lehetőségeit igen szűkre korlátozták — gátolva a tőkés fejlődés kibontakozását, de a mezőgazdasági újjáépítés ütemét is.

A földreform után a magyar mezőgazdaságban változatlanul a magángazdaság maradt túlsúlyban. Az egyes szektorok belső arányai azonban jelentősen megváltoztak. A tőkés birtok összezsugorodott, s amennyiben megmaradt, teljesen gazdagparaszti vá vált, felhalmozási lehetőségei azonban rohamosan csökkentek. A magánbirtokosok számának 28, területének 53%-át kitevő kisárutermelő kisüzem gazdálkodása a háború utáni körülményekhez képest viszonylag kiegyensúlyozottan fejlődött. A legkedvezőtlenebb helyzetben ebben az időszakban is a szegényparaszti gazdaságok voltak, fejlődési lehetőségei gyakorlatilag hiányoztak. Az újonnan földhözjuttatottak nagyrésze szintén szegényparaszti szinten gazdálkodott.

A szerző részletesen tárgyalja az állami üzemek helyzetét is, rámutatva arra, hogy ezek a gazdaságpolitika érdeklődésén kívül maradtak, s az objektív nehézségek és a gazdaságpolitikai hibák miatt tartós ráfizetéssel gazdálkodtak.

A szövetkezeti mozgalom fejlődését elemezve Szakács Sándor azt húzza alá, hogy a földreformot követő „szövetkezeti láz”, a különböző társulatok létrehozása, a kellő gazdaságpolitikai és politikai támogatás hiányában elakadt, a földművesszövetkezetek nem váltak olyan hatékony gazdasági és társadalmi tényezőkké, mint amilyenre lehetőségük objektíve adva volt.

A disszertáció befejező részében a szerző összegezi kutatásainak eredményét, és számos általános elvi jellegű megállapítást tesz. Többek között kifejti, hogy a földreform utáni agrárfejlődés előtt három lehetőség állott: 1. szabadparaszti (valamiféle amerikai utas) kapitalizmus; 2. többé kevésbé szabad tőkés fejlődés útjára engedett szövetkezeti kapitalizmus; 3. a lenini értelemben vett szövetkezeti államkapitalizmus. Véleménye szerint a magyarországi agrárfejlődés végsősoron egyik változatát sem produkálta, hanem egy negyedik variációt, amely a porosz utas agrárkapitalizmus és a lenini szövetkezeti államkapitalizmus közti átmenetnek — bizonyos formák közt megrekedt — sajátos esete volt.

M. Somlyai Magda opponensi véleményében először a disszertáció érdemeiről szól. Kijelentette, hogy a jelölt munkáját „egyértelmű történeti, politikai állásfoglalás, marxista műveltség, kitűnő történetírói készség jellemzi”. Rokonszenvesnek találta Szakács Sándor azon törekvését, hogy gazdaságtörténeti témája ellenére vizsgálódásainak középpontjába a cselekvő embert állította. Legújabbkori történetünk legizgalmasabb jelensége a néptömegek történetformáló szerepének kiteljesedése, s ennek árnyalt, sokoldalú bemutatása a történetíró vezérgondolata kell, hogy legyen — mondotta. A tömegek szerepének ábrázolása mellett a disszertáció erénye, hogy a társadalmi, gazdasági jelenségeket összességükben, kölcsönhatásukban vizsgálja.

Szakács Sándor disszertációjának gazdag anyaga, elvi-politikai következtetései azt az álláspontot támasztják alá, miszerint a népi demokratikus forradalom egységes átalakulási folyamat, amely kezdetétől fogva tartalmazott a szocialista forradalomra jellemző elemeket és tartalmilag sajátos formát jelent a forradalmak történetében. A szerző helyesen mutat rá arra — hangoztatta *M. Somlyai Magda* —, hogy a földreform régi, polgári demokratikus fogalma, nem fejezi ki azt, ami nálunk 1945 tavaszán az agrárkérdés megoldása terén történt. Magyarországon a földreform nemcsak a feudális eredetű nagybirtokot zúzta szét, hanem a kapitalizálódott nagybirtokot s ezzel együtt az ipari és banktőke mezőgazdasági pozícióit is. A népi erők rendkívüli előretérése tette lehetővé ennek az új típusú földreformnak a megvalósulását, s azt, hogy a földreform kezdetétől fogva nemcsak paraszti-szegényparaszti, hanem osztálytársadalmi, népi demokratikus érdekeket is kifejezésre juttatott.

Az opponens felhívta a figyelmet arra, hogy amíg a disszertáció 1945 első felét elemezve kitűnően ábrázolja a tömegek forradalmi lendületét, azt, hogy ez hogyan biztosítja a régi gazdasági-társadalmi rendszer szétterését, s egyben az új felépítmény, a népi demokratikus állam kibontakozását, addig a későbbiekben a szerző nem tudja kielégítő magyarázatát adni annak, miért nőttek a szegényparaszti terhek, s 1945–47-ben a mezőgazdaság támogatása miért szorult háttérbe. A jelöltnak alaposabban meg kellett volna vizsgálnia, hogy ebben milyen szerepet játszottak a népi demokratikus fejlődés belső nehézségei, ill. ez mennyiben tükrözta már az 1948 utáni évek rossz parasztpolitikájának csiráit.

M. Somlyai Magda szavá tette, hogy a szerző sokszor használja a „népi demokratikus forradalom” ill. „a népi demokratikus uralmi rendszer” fogalmakat, ezek elvi-fogalmi tisztázására azonban nem tesz kísérletet, nem cáfolja a fogalmak alkalmazása körüli zavaros nézeteket. Hasonlóképpen hibáztatta a jelöltet azért is, mert a dolgozat második felében, az eddig használt „népi demokratikus államhatalom” helyett a „munkásparaszt demokratikus diktatúra” kifejezéssel dolgozott. Véleménye szerint a lenini kategória — az azonosságok ellenére — sem alkalmazható, a történetileg gyökeresen különböző körülmények között lezajlott népi demokratikus fejlődésre. Befejezésül kifogásolta, hogy Szakács Sándor elmulasztja a témájával kapcsolatos korábban megjelent művek kritikáját.

Simon Péter opponens véleménye szerint a disszertáció a népi demokratikus történetírás jelentős alkotása. Egyrészt, mert a dolgozat bebizonyítja, hogy a szocialista agrárátalakulás felé való fejlődés a magyarországi viszonyok között elkerülhetetlen volt, másrészt, mert az átmeneti helyzet sajátosságainak, a mezőgazdaság és az egyes paraszti rétegek gazdasági helyzetének feltárásával rámutat a parasztság politikai magatartásának alapvető okaira, harmadrészt, mert a történeti lehetőség és a valóság össze-

vetésével tudományosan érthetővé teszi és helyesen értékeli a koalíciós pártok, elsősorban az MKP agrárpolitikáját. A tanulmány közelebb visz bennünket a népidemokratikus fejlődés megértéséhez, s gazdag anyagot nyújt az elméleti általánosításhoz.

Simon Péter opponensi véleményében igen nagy teret szentelt a dolgozat által feltárt új eredmények méltatásának. Lényegbevágó probléma felismerésének tekintette a földreformnak a proletariátus létszámát csökkentő hatását, ill. annak a politikai fejlődésben fellelhető következményeit. A szerző helyesen mutat rá, hogy az agrárszegénység kiszorulása a munkásosztályból és tulajdonossá válása nem csökkentette, hanem növelte a munkásosztály hatókörét. A disszertáció egyik legfontosabb és legérdekesebb részének nevezte „A gazdaság-politikai gyakorlat” c. fejezetet. Meggyőzőnek ítélte az ország háborús veszteségeinek, s ezen belül a mezőgazdaság veszteségének elemzését, s az állami beavatkozás rendszere kiépülésének körvonalazását. Nagyon helyesnek találta, hogy a szerző nyíltan bemutatja, hogyan kényszerült a munkások mellett a parasztság is adófizetésre az ipari és kereskedőtőkének. Jelentősnek mondotta Simon Péter az 1948 előtti beszolgáltatási rendszer jellemzését. A szerző helyesen mutat rá arra, mondotta, hogy noha a népi állam tett bizonyos lépéseket az adóterher arányosabb elosztására, mégis a törpebirtokos parasztság egy kataszteri holdra eső adóterhei még felülmúlták a birtokos parasztság középső rétegeinek adóterhei. Az újbirtokosokat emellett sújtotta a mezőgazdasági felszerelés és állatállomány hiánya, a föld megváltási árának kezdődő törlesztése, a földosztás műszaki költségeinek fedezése. Simon Péter hangsúlyozta, mindez cáfolja azt a nézetet, hogy a parasztság 1948-ig csak kapott a népi demokráciától. A dolgozó parasztság egyfelől valóban rendkívül sokat kapott a népi demokráciától, másfelől azonban a munkásosztályhoz hasonlóan erején felül adott is érte, s emellett a maga erejéből a saját területén helyreállította a termelést. A dolgozó parasztság helyzete csak 1948-ban javult jelentősen, ami természetesen magával hozta politikai tudatának átalakulását is.

Egyetértett a szerzőnek az MKP politikájáról adott azon jellemzésével, miszerint a párt elsődlegesen hatalompolitikai, de ugyanakkor gazdasági okok miatt az újjáépítés során helyesen koncentráta az erőket a közlekedés, a bányászat és az ipar területére. Ez valóban jelentős eredményeket hozott. A párt látóköréből azonban a mezőgazdaság némileg kimaradt. A mezőgazdaság termelőeri 1945–48 között lassabban fejlődtek mint az iparé. Ez részben az adott viszonyok között elkerülhetetlen volt, de ugyanakkor a mezőgazdaság „adott mértékű” elhanyagolása történetileg nem volt szükség-szerű.

Elfogadta az opponens Szakács Sándornak a „szövetkezeti államkapitalizmus”-ra vonatkozó megjegyzését. Véleménye szerint is a „szövetkezeti államkapitalizmus” Magyarországon a szocializmus felé való fejlődésnek egyik kihasználatlanul hagyott lehetősége volt, erre 1948-tól kezdve sor kerülhetett volna. Ugyanakkor azonban úgy vélte, 1947 őszétől több tényező is gátolta egy ilyen politika kibontakozását. Így egyrészt az, hogy a földművesszövetkezetek megalakulása kissé nehezebb volt, mint a diszszertáció feltételezi. A földművesszövetkezetek zöme akkoriban jött létre, egyelőre szinte csak az új gazdákat tömörítette, s távol állt attól, hogy általános falusi szövetkezzé váljék. Másrészt szocialista irányú fejlődés szövetkezeti államkapitalizmuson keresztül csak akkor valósulhatott volna meg, ha a beszolgáltatási rendszert eltörlik, s a terményadót is teljes egészében pénzadóval cserélik fel. Efelé viszont 1947-ben csak igen óvatos formában tettek lépéseket.

Befejezésül néhány hiányosságra hívta fel a figyelmet. Szerinte részletebben kellett volna érinteni a mezőgazdasági bérmunkások bérvizonyainak alakulását, hogy az agrárkapitalizmus korlátozására hozott intézkedések érthetőbbek legyenek. Nem szabadott volna figyelmen kívül hagyni a régi birtokosok helyzetének elemzésénél a régi bankadósságok elenyészésének kérdését. Az MKP 1946-os agrárprogram-tervezetének elemzésénél rá kellett volna mutatni, hogy abban helytelen volt a kisbirtokot a termelés *végeleges* alapjának nevezni. Ez később komoly politikai nehézségek forrásává vált.

Balázs Sándor, aki 1945–48 között az egyik magyar agrárpolitika szerkesztője volt, hozzászólásában hiányolta, hogy a jelölt nem szentel elég figyelmet a munkabérvizonyok alakulásának, nem veti össze a felszabadulás utáni helyzetet a 30-as évek második felével, sőt a dualizmus időszakával. Ugyancsak kifogásolta, hogy a felszabadulás utáni magyar agrárfejlődés ábrázolásánál mellőzi a kelet-európai összehasonlításokat. Kérdést intézett Szakács Sándorhoz: milyen különbségek figyelhetők meg a parasztság mozgásában az Alföldön ill. a Dunántúlon, s történtek-e kísérletek a parasztság felszabadulás utáni helyzetének felmérésére.

Szuhay Miklós, a jelölt aspiráns-vezetője, elismerően szólt Szakács Sándor szakmai felkészültségéről és tevékenységéről.

Szakács Sándor válaszában köszönetet mondott bírálóinak észrevételeikért. A „népi demokratikus uralmi rendszer” fogalmának használatával kapcsolatban kifejtette, hogy véleménye szerint a kategória tökéletes szakkifejezés, amely „... egyértelmű különbséget tesz a polgári, a burzsoá és az ezektől eltérő, új politikai, társadalmi, sőt gazdasági célokkal és tartalommal rendelkező népi, vagy egyéb korabeli jelölésekkel élve: az »igazi«, a »reális«, a »plebejus« demokrácia, a munkásság és a parasztság testvéri szövetségére épülő új uralmi rend demokráciája között.” Igazat adott Somlyai Magdának abban, hogy az elvi kérdésekkel kapcsolatos szakmai vitát érinteni kellett volna. Azzal védekezett azonban, hogy e kérdésről már írásban kifejtette álláspontját a Művelődésügyi Minisztérium által a népi demokratikus forradalom elvi kérdéseiről rendezett konferencián, így nem kívánja azt megismételni, jóllehet azóta számos kérdésben finomodott felfogása. Elismerte viszont az opponens bírálóinak jogosságát a tekintetben, hogy a „munkás-paraszt demokratikus diktatúra” fogalmát közvetlenül és nem elég indokoltan használta.

Simon Péter kritikai megjegyzéseivel kapcsolatban kifejtette, hogy a földművesszövetkezetek megítélésében nincs eltérés felfogásuk között. A földművesszövetkezetek lassú, ellentmondásos kiépülése, csaknem kizárólagosan az újgazdák sorából kikerülő bázisa, valóban gátolta a lenini értelemben vett szövetkezeti államkapitalizmus átfogó rendszerré válását. Noha kétségtelenül még hátra volt a földművesszövetkezetek általános falusi szövetkezetekké válása, Lenin azonban a szocializmusba való átmenet megkönnyítése céljából nemcsak a fejlett és általános funkciókat betöltő, hanem valamennyi falusi szövetkezetet mielőbbi államkapitalista keretbe való bevonását javasolta. A szövetkezeti államkapitalizmus kiépülése tekintetében nem jelentett kizáró szempontot a beszolgáltatási rendszer fennmaradása. A beszolgáltatási rendszer nálunk a hadi állammonopolista kapitalizmus maradványaként élt tovább, a háború utáni súlyos közellátási nehézségek tették szükségessé, ugyanakkor azonban nem volt olyan szigorú, mint Szovjet-Oroszországban a hadikommunizmus idején, s nálunk a mezőgazdaság árukapcsolatai más szektorhoz nem szűkültek le olyan mértékben mint ott. Elismerte azonban Szakács Sándor, hogy a szövetkezeti államkapitalizmusra vonatkozó felfogását tovább kell árnyalni.

A jelölt igazat adott annak a bírálóknak is, hogy nem végezte el a témára vonatkozó irodalom feldolgozását, hozzáfűzte azonban, hogy zárófejezetben összegezte és kimerítő bírálattal adta az 1945 utáni agrárfejlődésre vonatkozó nézeteknek. Az egyes felfogásokon belül jelentkező árnyalatok elemzésére szándékosan nem tért ki. Elismerte, hogy átfogó elemzés tárgyává lehetett volna tennie a legkülönbözőbb szövetkezet-fejlesztési elgondolásokat, az agrárpolitika legkülönbözőbb területeire vonatkozó javaslatokat és terveket is, hasonlóképpen fel kellett volna dolgoznia a legújabb népi demokratikus irodalmat.

A Balázs Sándor hozzászólásában szóvá tett kifogásokkal szintén egyetértett. Elmondotta azonban, hogy disszertációjában nem volt mód az érintett kérdések kifejtésére, illetve az érintett szemléletmód alkalmazására. A parasztszaládok vagyoni helyzetének feldolgozásával kapcsolatban felhívta a hozzászóló figyelmét Orbán Sándor e vonatkozású tanulmányaira.

Befejezésül köszönetet mondott mindazoknak — közöttük a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke munkatársainak —, akik segítették a tudományos kutatómunkában, disszertációja elkészítésében.

A bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Szakács Sándor részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Vida István

Rács János, „Az üzemi bizottságok szerepe a magyar népi demokratikus átalakulásban (1944–1948)” c. kandidátusi disszertációjának vitája 1968. május 20-án folyt le. A disszertáció megállapítja, hogy az üzemi bizottságok kutatása azért is jelentős, mert ezzel a „népi szervek” története, a dolgozó tömegek és a forradalom viszonyának története nyer megvilágítást. A munkásellenőrzés kérdése az első világháború idején vetődik fel a polgári forradalomból a szocialista forradalomba való átmenet idején. Az oroszországi forradalmak idején a lenini békés átmenet tervében a tőkét korlátozó munkásellenőrzésnek igen nagy szerep jutott volna, erre azonban számos tényező miatt nem kerülhetett sor. Jóval kedvezőbbek voltak a magyarországi szocialista forradalom idején a feltételek az üzemi bizottságok tevékenységének kibontakozásához. A szerző számba veszi azokat a tényezőket, melyek befolyásolták a KMP állásfoglalásait az üzemi bizottságok kérdésé-

ben. A leglényegesebbnek azt a tapasztalatot tartja, melyet az oroszországi, ill. szovjet-unióbéli helyzetből vontak le a KMP vezetői: a sztálini gazdaságpolitika túlzott centralizáltságából arra a következtetésre jutottak, hogy az ÜB-oknak nem kell jelentős helyet biztosítani programjukban. Az ellenállási mozgalomban jöttek létre az első üzemi bizottságok, irányították a vállalaton belüli szabotázsakciókat, elrejtették a fontosabb gépeket. Az ország területének fokozatos felszabadulásával együtt jöttek létre az ÜB-ok. E gyors folyamat oka, hogy ismerték a nemzetközi munkásmozgalom hasonló példáit; azt gondolták, hogy itt a második Tanácsköztársaság ideje; felismerték azt az eszközt az ÜB-ben, mellyel eredményesen harcolhatnak a tőkés-vezetés ellen. A két munkáspárt aránylag gyorsan felismerte az ÜB-k fontosságát, s igyekezett átfogni azok tevékenységét. Azt, hogy az 1944 őszen elfogadott „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja”-ból kimaradt a munkásellenőrzés kérdése, azzal magyarázhatjuk, hogy a KMP nem számolt valójában a néptömegek objektíve létező elégedetlenségével, túlértékelték az első hónapokban a tőke bevonásának lehetőségét az újjáépítésbe, a hatalomért vívott harcban nem tartották jelentősnek az ÜB-okat, s ezt még kiegészítették a már érintett szovjet tapasztalatok is. Rövid idő alatt azonban az MKP felismerte az ÜB-ban rejlő lehetőségeket, s noha a SzDP a nagyobb hagyományokkal rendelkező bizalmi rendszer mellett foglalt állást, 1945 februárjában kiadták az ÜB-k létrehívásáról szóló kormányrendeletet. S noha a következő rendelkezés már jóval szélesebben ismerte el az ÜB-k ellenőrzési jogát, a kormány által elismert ÜB-tevékenység elsősorban az érdekvédelmi, szociális kérdésekkel való foglalkozást, majd a termelés beindításában való részvételt jelentette. A szerző kimutatja, hogy a munkásosztály az újjáépítéskor elévülhetetlen érdemeket szerzett, s úgy érezte, hogy a párt, ill. a kormány nem biztosítja az ÜB rendeletekben a már kialakított jogait a termelés, a tőkés vállalatok ellenőrzésében; lényegében igényt tartottak a teljes vezetésre. Az ÜB-k így sokban szembenálltak az MKP 1944–45-ben követett politikai és gazdasági irányvonalával, s a pártnak fel kellett lépnie az ÜB-k radikalizmusával szemben. Mint Rác Zsolt János megállapítja, ez a radikalizmus nem értékelhető egyértelműen negatívan, mert a munkások határozott tökeellenes hangulatának adott kifejezést, s ugyanakkor a pártnak kedvező kiindulási alapot biztosított a koalícióban a reakciós erők elleni harcban. Az MKP azzal, hogy „méréskelte”, hogy méréskelni volt kénytelen az ÜB-eket, „megnyugtatta” a burzsoáziát, s ezzel végeredményben elősegítette a burzsoázia bevonását az újjáépítésbe.

A szerző részletesen ír arról, hogy az ÜB-k milyen lendülettel vettek részt az új élet megindításért folytatott harcban: a romeltakarításban, az élelmiszerellátás megszervezésében, a termelés megindításában. Segítettek leszerelni az 1945 ősztől több üzemen kirobant vadsztrájkokat, sürgették a reakció elleni harcot, a bankok és a nagyüzemek államosítását, részt vettek az 1946 elején elkezdődött reakció-elleni ellentámadásban. 1946 tavaszán, az országos ÜB-választások idején a két munkáspárt közötti ellentétek kiéleződtek, s ezek megmutakoztak, mint az várható volt, az ÜB választásokon is. Igaz, hogy a választások a munkásgétség jegyében zajlottak le, mégis több helyen ezt az összeütközést nem lehetett elkerülni. A korábbiakhoz viszonyítva nőtt a SzDP ereje a bizottságokban, noha a többség országosan még mindig az MKP kezében volt. A négy legnagyobb hazai üzem államosítások ismét ellentét keletkezett a NIK (Nehézipari Központ) és az ÜB-k között: ez utóbbiak jogosan kifogásolták, hogy nem vonták be őket az új vezető szerv, a NIK szervezésébe. A tények azt mutatják, hogy a párt nem látta összeegyeztethetőnek az egyszemélyi vezetést az ÜB-k jogainak, ellenőrzésének szélesítésével, s az új ÜB-rendelet így elmaradt. 1947 elején az új ÜB-választásokon az üzemi pártszervezetek között az ellentétek igen kiéleződtek, s a választásokat sürgető SzDP végül is kérte a választások felfüggesztését. Az ez év nyarán összehívott országos ÜB-konferencia a tervgazdálkodás és a nagybankok és nagyüzemek ehhez szükséges államosításának követelése jegyében zajlott le. Mégis éppen az államosítások hozták magukkal az ÜB-k elsorvasztását, mivel az MKP vezetői a szocialistaépítés viszonyai között nem láttak perspektívát az üzemi bizottságokban. Úgy vélték, hogy azoknak csak a szocialista forradalomért vívott harcban lehet jelentőségük, s nem gondolt arra, hogy a szocializmus építése idején a munkásönigazgatás szerveiként is jelentős szerepre hivatottak. Ez a felfogás sugallta azt az álláspontot, hogy a munkásdemokráciának a proletárdiktatúrában nincs létjogosultsága.

A vitán először *Zsilák András* kandidátus olvasta fel opponensi véleményét. Méltatta a témaválasztást, mondván, hogy jogosak azok az igények, melyek a népi demokratikus forradalom történetének kutatásától a forradalmi népi bizottságok történetének feltárását kéri számon. Számon olyan kérdésre csak ezek megtörténte után adhatjuk meg a választ, mint pl. a forradalom belső fejlődésének alakulása, a párt politikája és a tömegek öntevény forradalmiságának viszonya, az ún. közvetlen demokrácia és a centralizált állam-

hatalom viszonyának kérdése stb. Megítélése szerint az üzemi bizottságoknak „forradalmunkban betöltött helyét nem a termelés szervezésében és a tőkés ellenőrzésben, hanem a munkásosztály forradalmi mozgósításában játszott szerepük alapján kell meghatározniunk.” Opponensi véleményében a dolgozat két legjelentősebb kérdéscsoportjával foglalkozott.

Ami a termelés munkásellenőrzésének történelmi tapasztalatait illeti, elismerést érdemel a szerző sokoldalú elemzéséért. Lényegesnek tartja annak hangsúlyozását, hogy az ÜB-k a két munkáspárt felhívása ellenére sem elégedtek meg a tőkés termelés pusztá ellenőrzésével, hanem indulásuk idején az üzemek kisajátítását, vagy legalább az üzemevezetés kézbe tartását követelték. Az indulásnál szerzett jogok megtartása és a párt irányvonala közötti ellentét tárgyalásánál igaza van a disszertációnak, amikor hangsúlyozza, hogy nem lehet egyértelműen ezt a munkás forradalmi radikalizmust elmarasztalni. Az a megállapítása viszont, hogy ezzel végeredményben a pártnak segítettek, hogy a burzsoázia minél szélesebb köreit vonhassa be az újjáépítésbe, ahhoz a képtelen következtetéshez vezethet, mely szerint: ha az üzemi bizottságok nem követnek el túlkapásokat, akkor ösztönözni kellett volna erre őket, hiszen ez a párt pozícióinak erősödését jelentette. Ennek ellenére ő sem tartja teljesen negatívnak az ÜB-k ilyen törekvéseit, mert ez a radikalizmus nem mondott ellent abszolút értelemben a párt irányvonalának. Igaz, hogy a tőkésnek az újjáépítésbe történő bevonása kérdésében az ÜB-k és a pártvezetés között voltak nézetkülönbségek, de a főkérdésben, hogy ti. ki, kinek hajlandó újjáépíteni, egyetértés mutatkozott. Ezt az érzést pedig az üzemek radikalizmusa nem gyengítette, hanem erősítette. Radikalizmusuk pozitív hatása természetesen nem jelenti azt, hogy elismerjük, igazoljuk túlkapásaikat.

A másik kérdéscsoportról, a két munkáspárt üzemi bizottságokkal kapcsolatos álláspontjáról megjegyezte, hogy ezt a rendkívül bonyolult, összetett kérdéskomplexumot a szerző azért tudja helyesen megválaszolni, mert nem bocsátkozik általános politikai fejtegetésekbe, hanem megmarad a feltárt, igen gazdag forrásanyagnál. Az üzemi bizottságok megindulásának spontaneitása és a KMP közötti viszonyban a lényegesnek azt tartja, hogy az ÜB-k tevékenysége nem a párt politikája ellenére, hanem azzal szoros összefüggésben bontakozott ki. A szerző e helyes megítélését szeretné kiegészíteni: azon, hogy a KMP az üzemekben az ellenállási góccok, nem pedig a tőkés termelés ellenőrzése céljából igyekezett az ÜB-k létrejöttét támogatni, nincs semmi különös, hiszen ekkor az antifaszista ellenállás volt a fő célkitűzése a pártnak. Ugyanakkor a KÜB 1944. szeptember 13-i és 28-i, ill. október 7-i értekezletén készített gyorsírást jegyzetek azt bizonyítják, hogy többször is szóba került a tőkés üzemek munkásellenőrzésének problémája. A munkásellenőrzés kimaradása a szegedi programból a szerző szerint azzal magyarázható, hogy a párt vezetői lebecsülték a tömegek forradalmiságát, túlbecsülték a reakció erejét, a tőke bevonásának lehetőségét. Ha igaza van is a disszertáció írójának, egyoldalú lenne csak erre vezetni vissza mindent. Elfeledkezik ugyan arról, hogy a program olyan körülmények között született, amikor az ország egy része még hadszíntér volt, és a náci megszállók elleni harc a széles nemzeti összefogást igényelte. Manapság persze sok szó esik arról, hogy az MKP vezetői akkor elsősorban a nemzetközi helyzetet tartották szem előtt, s ezért eltúlozták az egyes rétegeknek az akkor napirenden levő feladatok megoldásába való bevonhatóságát. S ha ebben van is igazság, a fő feladat megiscsicsa a széles nemzeti egység megteremtése volt. Ez ugyanakkor nem jelentette azt, hogy lemondjanak az új hatalom megteremtése után megvitatni és megoldani szándékolt követelésekről. Hisz maga a disszertáció írója is bizonyítja, hogy 1945 februárban a párt a már megindult üzemi bizottsági mozgalom élére állt. Ennek értékelésénél nem az a lényeg, hogy a párt módosította álláspontját e kérdésben, hanem azt kell figyelembe venni, hogy más a nemzeti összefogás alapját képező programba bevenni olyat, ami nehezíti az összefogás létrehozását, s más már támogatni olyat, ami létrejött. Végeredményben nem helyes a nehezen megoldható problémákat szubjektív tényezőkre visszavezetni, „nem is beszélve a személyi kultuszról, amelynek káros következményei nagyon is csábítanak arra, hogy a fejlődés ellentmondásainak gondos tanulmányozását a személyi kultuszra való hivatkozással helyettesítsük.” S áll ez a szóbanforgó témára, az ÜB-k létrejöttére és megszűnésére is.

Az ÜB-k és a munkássegység kérdéséről végül meg kell jegyezni, hogy a szerző helyesen emeli ki: a két párt ellentétei ellenére is leginkább a főkérdésekben való egységes kiállás jellemző az ÜB-k politikai tevékenységére. Legjellemzőbbnek a maga részéről azt a kiállást tartja, melyet az ÜB k szerepének növelése érdekében tanúsítanak a munkások. E fő kérdéscsoportok mellett még többet is ki lehetett volna emelni, melyek mind bizonyítják, hogy Rácz János „teljesítette célkitűzését, bőven dokumentált, szolid, marxista munkát készített.”

Ezután *Ságvári Agnes* kandidátus adta elő opponensi véleményét. Előljáróban megállapította, hogy a hatalmas forrásanyagot a szerző igen jól és kimerítően használja fel, következtetései megalapozottak, biztonságosak. A munkásellenőrzés gondolatának történetét áttekintve a szerző megállapításaival általában egyetért. Mégis vitába száll azzal a felfogással, mely szerint a weimari köztársaságban létrejött üzemi munkástanácsok képeznek az ellenpéldát, az opportunizmus, a polgári demokrácia ellentámadásának termékét. Ezek is forradalmi szervként keletkeztek, de sorsuk szorosan összefüggött a forradalom sorsával. Érdekes a magyarországi Tanácsköztársaságra tett utalás, ennek elemzését azonban nem tartja eléggé alaposnak. A munkástanácsok ellenőrző szerepének elsatnyulása 1919-ben nyilván azzal függött össze, hogy közvetlenül proletárdiktatúra jött létre, s hogy a vezetők úgy értékelték: a magyar kapitalizmus fejlettebb volt az oroszországinál, ezért nálunk nincs szükség munkásellenőrzésre, lehetséges az átmeneti formák kiiktatása, a teljes centralizáció bevezetése. A Szovjetunió tapasztalataival foglalkozó részek ismertetése új a hazai történeti irodalomban. A szovjethatalom éveiben a munkásellenőrzés megszűnését azonban nem lehet csak a gazdaságban létrejött centralizmussal magyarázni, s ezt tenni egyedül felelőssé. Hogy a hatalom szerveként nem működtek, annak a burzsoázia ellentámadása volt az oka, s később, amikor az üzemi demokrácia kibontakoztatásában jelentős szerepet kaphattak volna az üzemi szervezettek, akkor általában a munkásdemokrácia, így az üzemi demokrácia egészének elhalványulásáról is van szó, mely a szakszervezetek önálló politikai areálatának megfakulásával függ össze.

Az ellenállási mozgalom idején az üzemi tanácsok a nácizmus elleni küzdelem utolsó szakaszában születtek. Feladatuk mindenek előtt a nácik romboló tevékenységének megakadályozása volt. Osztálytartalmukat tekintve még nem kifejezetten a tőke munkásellenőrzésének szervei, sokkal inkább az antifasiszta mozgalom termékei. Amíg nyugaton a munkástanácsokat az 1945 utáni időkben visszafejlesztették, addig nálunk ezek a népi demokratikus fejlődés szerves részeivé váltak. A 30-as évek munkásmozgalmának problémáig lehet visszavezetni annak okát, hogy a KMP először nem szánt megfelelő figyelmet a munkásellenőrzés kérdéseinek, az azonban, hogy e szervek a kommunista szervezettek előtt jöttek létre, „nem e mozgalmak spontaneitását bizonyítja, hanem éppen ellenkezőleg, a kommunista pártnak szervezeti befolyásánál szélesebb eszmei hatását és a kommunisták öntevékenységet”.

Az 1945–48 közötti periódus tárgyalásával teljesen egyetért: a forradalom átmeneti időszakában teljesen elképzelhető egy ilyen „munkásellenzék”, amelyet az ÜB-k képeztek a munkáspártok politikájával szemben. Egyetért Rácz Jánossal, hogy a „proletárdiktatúra mechanizmusának dogmatikus kezelése, a Szovjetunió valóságos történeti tapasztalatainak eltorzítása, a kapitalista anarchiával szemben a tervgazdaságnak a teljes centralizmussal való azonosítása vezettek az üzemi bizottságok funkciójának megtagadásához a proletárdiktatúra rendszerében” 1948 után.

Ságvári Ágnes végül a disszertáció egyik legnagyobb érdemének azt mondta, hogy vitára, kiegészítésre buzdít. A maga részéről azokat a részeket tartja elsősorban kifogásolhatónak és bírálandónak, melyek túlságosan „leíró” jellegűek, belevesznek a „nagypolitikai” eseményekbe, ahelyett, hogy azoknak az üzemi bizottságokra gyakorolt hatását mérné fel. Legtöbb kifogása az ÜB-k és a munkásegység kérdésében volt. Hiányolta, hogy a disszertáció bemutatja az ÜB-k párt szerinti összetételét, de nem érinti, milyen volt a régi szakmások aránya a szociáldemokráta illetve a kommunista delegáltak között. Az ÜB-k befolyásáról világosabb képet nyernénk, ha látnánk, mennyire vett részt munkájában az üzemi törzsgárda. A két munkáspárt az üzemekben éles harcban állt egymással, noha igaz, hogy — mint a népi demokrácia viszonyai között az egyetlen tisztán munkás hatalmi szerv — a polgári, kispolgári pártokkal szemben egységes volt. Mégis az üzemekben folyó politikai harc elemzése kiváló alkalom lenne az SzDP és az MKP programok szembeállítására, „a konzervatív és modern munkásérdek-védelem felfogása közti összeütközések megvilágítására”. Hiányolható, hogy egyes fejezetekben a szerző nem von le elég bátran következtetéseket, vagy nem munkálja ki eléggé azokat. Elemezni lehetett volna olyan kérdéseket pl., hogy milyen volt a törvényes kereteken belüli és azokat meghaladó ÜB-intézkedések aránya, az ÜB-n belüli paritás megvalósulásának szükségessége és ellentmondásos volta, a Baloldali Blokk és az ÜB-k viszonya. Amellett, hogy a szerző jelentős mennyiségű anyagot dolgoz fel, előfordul, hogy a helyi anyagból származó összefüggéseket nem aknázza ki eléggé. Ahogy a gazdaság- és politikatörténeti irodalom felhasználása dicséretes, de a szerző kevesebb figyelmet fordított a munkásosztály és szervezeteinek fejlődését érintő társadalomtörténeti kutatásokra. Mégegyeszer összegezte ezután a disszertáció érdemeit, s elfogadásra ajánlotta.

Rácz János válaszában először a téma kutatásának nehézségeit vázolta: szólt az anyag szétszórt voltáról, s hogy 1956-ban sok erre vonatkozó dokumentum elpusztult. Az ÜB-k szerepének megítélésében igyekezett a szélsőséges álláspontoktól elhatárolni magát: attól, amelyek a népi szervek szerepét csak átmenetinek tekintik, s attól, amelyek egy „alulról kiinduló ellenzéki proletár-demokratikus mozgalmat kreál” belőlük. Igaza van Zsilák Andrásnak, amikor a szubjektív tényezők szerepének eltúlzását veszélyesnek tartja, de hiba lenne e szubjektív hibákkal nem foglalkozni. „Mi a személyi kultusz, a túlcenralizált és utasításos gazdaságpolitikai vezetést nem tartjuk szükségszerűnek, ezt a marxizmus – leninizmustól idegen torzulásként fogjuk fel.” A KÜB tagjai a koalíciós összefogáshoz való alkalmazkodásban hajlamosak voltak az öntevékeny népmozgalmakban rejlő lehetőségek nem teljes számbavételére. – Mindkét opponens érinti az ÜB-rendszer kiépülését tárgyaló részt. Teljesen egyetért azzal, hogy 1944-ben nem elsősorban a töke feletti ellenőrzés céljából alakultak az üzemi szervezetek, hanem az antifasiszta célkitűzések szellemében. Amennyiben a fogalmazásából úgy látszanék, hogy ezt elmarasztalóan említi, úgy korrigálnia kell azt. Más kérdés azonban, hogy miért maradt ki a munkásellenőrzés kérdése a szegedi programból. Zsilák András említi olyan dokumentumokat, melyeket eddig nem ismert, s melyek azt mutatják, hogy a KÜB gondolt a munkásellenőrzésre. Ezután viszont még jogosabb a kérdés: miért maradt mégis ki a felszabadulás utáni programból? Ha nem is állíthatja, hogy megoldotta a problémát, úgy gondolja, mégis áll az, hogy a szovjet tapasztalatok nem készítették a párt vezetőit az ellenőrzés jelentőségének méltatására, a program megfogalmazásakor a valóságosnál sötétebben ítélték meg a nagyrészt szervezeten túli tömegek politikai színvonalát és tudatosságát. Megemlítené még azt a „sejtést” is, hogy az itthoni pártvezetők jobban ismerték a hazai helyzetet, mint a Moszkvából hazajöttek. Emellett a párt vezetői a felülről vivott harcnak kissé talán túlzott jelentőséget tulajdonítottak. A nemzetközi helyzetre természetesen nagy figyelmet kellett fordítani, de a munkásellenőrzés programba vétele nem akadályozta volna a burzsoázia közreműködését az újjáépítésben, hiszen olyan helyzetbe került a felszabadulás után, hogy „ha nem akarta magát kirekeszteni a hatalomért folytatott harcból, részt kellett vennie a KMP által elkészített program alapján létrejött MNPF-ben, Ideiglenes Kormányban, stb.”. Ez az „engedmény” tehát semmiképpen sem nevezhető szükségesnek. Ugyanakkor kihatott arra, hogy a munkások nem voltak tisztában: a párt milyen politikát folytat a magántulajdonnal szemben. Hogy mindez nagyobb hiba forrásává nem vált, annak oka az volt, mint opponensei hangoztatták, hogy a párt „frissen kritika tárgyává tette a munkásellenőrzés bevezetésének lehetőségéről vallott nézetét”. A szovjet tapasztalatokra vonatkozó differenciáltabb értékelés igényét jogosnak tartja, s elfogadja Ságvári Ágnes hírlátatát a németországi munkástanácsok kérdésében, s elismeri, hogy a Tanácsköztársaság tapasztalatait kimerítőbben lehetett volna tárgyalni.

Az ÜB határozott tökeellenessége ill. radikalizmusa kérdésében elismeri érvelése hiányosságát, s igaza van Zsilák Andrásnak, hogy ez a radikalizmus nem abszolút értelemben mondott ellent a párt politikájának. Fő kérdésekben – pl. újjáépítés – nézetazonosságot tapasztalhatunk. Fenntartja azonban véleményét: a pártnak a reakciós erőkkel folytatott harcában jó kiindulópontot képezett ez a radikalizmus. Ebből viszont nem tud arra a következtetésre jutni, mint opponense, ki szerint ebből már az következik, hogy ha nem lett volna e tiltakások, úgy erre ösztönözni kellett volna. Egyébként is igyekezett mindig különbséget tenni a „radikalizmus” és a „túltakapások” között. Amikor kiemelte az ÜB-k radikalizmusának pozitívumait, nem volt szándékában igazolni túltakapásait. A munkáségség és az üzemi egység problematikájával kapcsolatban tett észrevételek jogosak Ságvári Ágnes részéről, méltóságára talán az szolgáljon, hogy az erre vonatkozó anyagok nagy része 1956-ban megsemmisült. A két munkáspárt üzemen belüli harcának bemutatása is bizonyára több kívánnivalót hagy maga után, noha erre igyekezett nagy gondot fordítani. A mások és az általa idézett dokumentumok is mutatják, hogy a leglényegesebb kérdésekben megvalósult a munkáségség az ÜB-n belül, az ÜB-eket a KMP tagjai és a baloldali szociáldemokraták vezették nagyrészt. Végül, ami Zsilák Andrásnak a népi demokratikus korszak kutatására tett általános megjegyzését illeti, elismeri, hogy vonatkozhat ez dolgozatára is, noha mind az objektív, mind a szubjektív tényezők feltárására – ha ez nem is sikerült esetleg – végig törekedett. A munkásellenőrzés kérdésében: „az ÜB-k indulásánál mutatkozó hiányosságokban a szubjektív okoknak sokkal kisebb szerepük volt, mint az ÜB-k megszűnésénél.” Befekvésül köszönetet mondott az opponenseknek értékes észrevételeikért, valamint aspiránsvezetőjének és munkahelyének, a munkájához nyújtott segítségért.

A bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Rácz Jánosnak a kandidátusi címet ítélje oda.

Glatz Ferenc

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Ф. Пелешкеи*: Политика Иштвана Тиссы в национальном вопросе накануне первой мировой войны — *И. Пинтер*: Венгерское сопротивление и 15ое октября 1944 года — СООБЩЕНИЯ — Французский план венгерско-польского восстания из 1796 года (Сообщает *Ш. Вадас*) — *Э. Фювеш*: Дружеское Общество имени Ригаса и пештские греки — *Й. Йоханчик*: «Умственная оборона страны» газеты «Magyar Nemzet» и антифашистское движение за независимость. — *А. Лебл*: Настоящий Васа Стаич. — *Р. Мандру*: Ученая культура и народная культураво Франции 17—18 веков: Лубочная литература — ДИСКУССИЯ — О вопросах истории культуры 1. *Л. Элекеш*—*Г. Секей*—*И. Шинкович*—*Ш. Балог*: Место и функция истории культуры в историческом синтезе; 2. *А. Р. Варконьи*: Культурно-исторические стремления в европейской и отечественной буржуазной исторической науке; 3. *Э. Памленьи*: О понятии и тематике истории культуры; 4. Выступления *И. Хермана*, *Л. В. Черепнина*, *М. В. Гарданова*, *Э. Кабоша*, *К. Вереша*, *Д. Сабада*, *Й. Сюча*, *Н. Аради*, *Е. Фельдеш*, *Й. Силадьи*, *Л. Маркуша* *Л. Матраи*. (Составил: *Ф. Глац*) — *Г. Лабуда*: Базоар в хронике Анонимуса Галлуса. — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *F. Pölöskei*: La politique nationalitaire de István Tisza à la veille de la première guerre mondiale — *I. Pintér*: La résistance hongroise et le 15 octobre 1944 — COMMUNICATIONS — Projet français d'une insurrection hungaro-polonaise de 1796 (Publié par *S. Vadász*) — *Ö. Füves*: La Société Amicale de Rhigas et les Grecs de Pest — *J. Johancsik*: «La défense intellectuelle» de la gazette Magyar Nemzet et le mouvement d'indépendance antifasciste — *A. Löbl*: Le véritable Vasa Stajic. — *R. Mandrou*: Culture savante et culture populaire dans la France des XVIIe et XVIIIe siècles: La littérature de colportage — DÉBATS — Sur les questions de l'histoire de la civilisation: 1. *L. Elekes*—*Gy. Székely*—*I. Sinkovics*—*S. Balogh*: La place et la fonction de l'histoire de la civilisation dans la synthèse historique; 2. *A. R. Várkonyi*: Aspirations d'histoire de la civilisation dans la science historique bourgeoise européenne et hongroise; 3. *E. Pamlényi*: Sur la notion et le sujet de l'histoire de la civilisation; 4. Communications d'*I. Hermann*, *L. V. Tcherepnine*, *V. M. Gardanov*, *E. Kabos*, *K. Vörös*, *Gy. Szabad*, *J. Szücs*, *N. Aradi*, *É. Földes*, *J. Szilágyi*, *L. Márkus*, *L. Mátrai* (Rédigées par *F. Glatz*) — *G. Labuda*: Bazoar dans la chronique de Anonymus Gallus. — LITTÉRATURE HISTORIQUE — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *F. Pölöskei*: István Tisza's Policy towards the Nationalities on the Eve of the First Great War — *I. Pintér*: The Hungarian Resistance and October 15 of 1944 — ARTICLES — A French Plan of 1796 to Launch a Polish-Hungarian Insurrection (Published by *S. Vadász*) — *Ó. Fűves*: Rhigas's Friendly Society and the Greeks of Pest — *J. Johancsik*: The »Intellectual Home-Defense« of the newspaper Magyar Nemzet and the Antifascist Independence Movement — *A. Löbl*: The right Vasa Stajić. — *R. Mandrou*: High Culture and Popular Civilization in France of the XVII—XVIII Centuries. The Trashy Literature — DISCUSSION — On the Problems of Cultural History: 1. *L. Elekes*—*Gy. Székely*—*I. Sinkovics*—*S. Balogh*: Place and Function of the History of Culture in the Historical Synthesis; 2. *A. R. Várkonyi*: Endeavours in the field of Cultural History in the European and Hungarian Bourgeois Historiography; 3. *E. Pamlényi*: On the Notion and Topics of Cultural History. 4. Contributions of *I. Hermann*, *L. V. Cherepnin*, *V. M. Gardanov*, *E. Kabos*, *K. Vörös*, *Gy. Szabad*, *J. Szűcs*, *N. Aradi*, *É. Földes*, *J. Szilágyi*, *L. Márkus*, *L. Mátrai* (Compiled by *F. Glatz*) — *G. Labuda*: Bazoar in the Chronicle of Anonymus Gallus. — HISTORICAL LITERATURE — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *F. Pölöskei*: Die Nationalitätenpolitik István Tiszas am Vorabend des ersten Weltkrieges — *I. Pintér*: Der ungarische Widerstand und der 15. Oktober 1944 — BEITRÄGE — Ein französischer Plan zu einem ungarisch-polnischen Aufstand aus dem Jahre 1796 (Mitgeteilt von *S. Vadász*) — *Ó. Fűves*: Die Rigassche Freundschaftsgesellschaft und die Pester Griechen — *A. Löbl*: Der wahre Vasa Stajić — *J. Johancsik*: Die »geistige Landesverteidigung« des Tagblattes Magyar Nemzet und die antifaschistische Unabhängigkeitsbewegung — *R. Mandrou*: Hochkultur und Volksbildung im Frankreich des 17—18. Jahrhunderts. Die Kolportageliteratur — DISKUSSION — Über Fragen der Kulturgeschichte: 1. *L. Elekes*, *Gy. Székely*, *I. Sinkovics*, *S. Balogh*: Platz und Funktion der Kulturgeschichte in der historischen Synthese; 2. *A. R. Várkonyi*: Kulturgeschichtliche Bestrebungen in der europäischen und in der ungarischen bürgerlichen Geschichtswissenschaft; 3. *E. Pamlényi*: Über den Begriff Kulturgeschichte und ihren Themenkreis; 4. Beiträge von *I. Hermann*, *L. W. Tscherepnin*, *V. M. Gardanow*, *E. Kabos*, *K. Vörös*, *Gy. Szabad*, *J. Szűcs*, *N. Aradi*, *É. Földes*, *J. Szilágyi*, *L. Márkus* und *L. Mátrai*. (Redigiert von *F. Glatz*) — *G. Labuda*: Bazoar in der Chronik des Anonymus Gallus — GESCHICHTSLITERATUR — CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. IX. 18. — Terjedelem: 19.6 (A/5) iv

70.68328 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából:

Diószegi István: A Deák-párt és a német egység

W. Gutsche: Az állam és a monopoltőke együttműködésének mechanizmusa Németországban az első világháború első hónapjai alatt

Endrei Walter: Középkori angol textil-importunk gyapjuszövetei

Hanna Jędruszcak: A gazdasági modell és a tervgazdaság rendszerének változása Lengyelországban az 1944–1960-as években

Moór Elemér: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez

A kortörténet kérdései (A Magyar Történelmi Társulat közgyűlési vitaülése)

E számunk munkatársai:

Balogh Sándor kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Beller Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bereznay András* egy. hallgató (Bp.) — *Bónis György*, a jogtudományok doktora, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője — *Elekes Lajos*, akadémiai I. tag, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Füves Ödön* egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem) — *Glatz Ferenc*, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Johancsik János* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Gerard Labuda* egyetemi docens (Poznań) — *Löbl Árpád* ny. egyetemi tanár (Novi Sad) — *Maksay Ferenc* kandidátus, levéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Robert Mandrou*, az École Pratique des Hautes Etudes, VIe Section munkatársa (Párizs) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Pamlényi Ervin* a Századok szerkesztője — *Pintér István* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete tudományos főmunkatársa — *Pölöskei Ferenc*, a történettudományok doktora, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Ránki György* a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet h. igazgatója — *Sinkovics István* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Vadász Sándor* kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Vida István* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Wittman Tibor*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál (KHI Budapest V., József-nádor tér 1.) közvetlenül vagy csekklepon, (csekkszámlasszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. egyszámlájára.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AK ADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488.

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612.

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Nemes Dezső: A lenini eszmék ereje. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 151 l.
Ára: 10,— Ft.

Lukács György: Lenin. Magvető Kiadó, Budapest. 1970. 328 l. Ára: 23,50 Ft.

Réti László: Lenin és a magyar munkásmozgalom. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 287 l. Ára: 30,— Ft.

✱

Fehér Lajos: Harcunk Budapestért. Zrínyi Kiadó, Budapest. 1969. 133 l. + 8 l. melléklet. Ára: 6,50 Ft.

Övedei Ignác: A budai vár és a debreceni csata. Zrínyi Kiadó, Budapest. 1970. 227 l. Ára: 23,— Ft.

A felszabadulás krónikája (Közreadják: *Karsai Elek* és *M. Somlyai Magda*). Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 324 l. + 48 l. képmelléklet. Ára: 56,— Ft.

A szocializmus útján. Szerkesztette: *Szabó Bálint.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970. 410 l. Ára: 87,— Ft.

Politikai plakátok 1945—1948. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 13 l. + 48 plakát. Ára: 200,— Ft.

A mi negyedszázadunk (Írták és összeállították: *Rényi Péter* és *R. Sánta Ilona*). Kossuth kiadó, Budapest. 1970. 432 l. Ára: 200,— Ft.

✱

Varga János: A jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969. 614 l. Ára: 108,— Ft.

Berend T. Iván—Ránki György: Középkelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1969. 415 l. Ára: 40,— Ft.

Mucsi Ferenc: A Kristóffy—Garami paktum. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 251 l. Ára: 27,— Ft.

Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969. 215 l. Ára: 34,— Ft.

Kis Aladár: Az olasz fasizmus története. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 378 l. Ára: 44,— Ft.

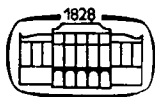
Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931—1936. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969. 453 l. Ára: 84,— Ft.

Terézváros és munkásmozgalma I—II. Budapest. 1970.

I. *A Terézváros munkásmozgalma 1867—1945.* I. (A bevezetőt írta: *Kádár János.* Szerkesztette: *Szinai Miklós*)

II. *A Terézváros kétszáz éve* (Írta és összeállította: *Pille György*) 239 l. és 163 l. Ára: I.—II. 70,— Ft.

Nógrád megye története 1849—1919. Nógrád megyei Tanács kiadása. 304 l. + 14 l. melléklet. Ára: 44,— Ft.

51593

IG-1328

SZÁZADOK

A tartalomból:

Diószegi István: A Deák-párt és a német egység

Willibald Gutsche: Az állam és a monopoltőke együttműködésének mechanizmusa Németországban az első világháború első hónapjai alatt

KÖZLEMÉNYEK — VITA — A SZOVJET-UNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA — A TÖRTÉNELEM-OKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — FIGYELŐ — KRÓNKA

1970 JUL 7 11

104. ÉVF.

1970. 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI UTCA 51—53.

104. ÉVFOLYAM 1970. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke).

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Diószegi István*: A Deák-párt és a német egység 227
Willibald Gutsche: Az állam és a monopoltörke együttműködésének mechanizmusa Németországban az első világháború első hónapjai alatt 251

KÖZLEMÉNYEK

- Székely György*: Erasmus és a reformáció 283
Endrei Walter: Középkori angol textil-importunk gyapjúszösvetei 288
Szabolcsi József: Az 1539—41. évi rendi mozgalom oka és céljai 300
Jakab Miklós: Társadalmi, politikai küzdelmek és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete (1945—1946) 321
Hanna Jedruszczak: A gazdasági modell és a tervezés rendszerének változása Lengyelországban az 1944—1960-as években 337
- VITA
Moór Elemér: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez 350

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

- G. M. Ivanov*: A történettudomány „tény”-fogalmának kérdéséhez 383

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

- Florian Ostburg*: A porosz-német történelemtanítás ideológiai alapvonalai és -tendenciái 1848/49 és 1945 között 394

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kelet-Középeurópa történetéhez

Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15—16. storočí (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	406
<i>Vasile Netea</i> : George Barițiu. Viața și activitatea sa (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	409
Rozbiór krytyczny annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445—1480 (Ism. <i>Kristó Gyula</i>)	410
Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918 (Ism. <i>Tokody Gyula</i>)	412
<i>Blazse Risztovszki</i> : Krszte P. Miszirkov (1874—1926) (Ism. <i>Riszto Iljovszki</i>)	416
<i>Horváth Pál</i> : A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	418
<i>Jörg K. Hoensch</i> : Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei (Ism. <i>Tilkovszky Loránt</i>)	420
<i>Sherman David Spector</i> : Rumania at the Paris Peace Conference — <i>Ivo J. Lederer</i> : Yugoslavia at the Paris Peace Conference (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	422
<i>Rehák László</i> : A kisebbségek Jugoszláviában (Ism. <i>Lazo Kriszto</i>)	426
A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája, 1919—1938 (Ism. <i>Gyivicsán Anna</i>)	427
<i>Balogh Edgár</i> : Hét próba. Egy nemzedék elindul (Ism. <i>Tóth Zoltán</i>)	429

*

Ady Endre összes prózai művei VIII. köt. (Ism. <i>Pritz Pál</i>)	430
<i>Auguste Cornu</i> : Marx és Engels. 1818—1844 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	434
<i>George W. F. Hullgarten</i> : Das Wettrüsten. Seine Geschichte bis zur Gegenwart (Ism. <i>Zsigmond László</i>)	437
<i>E. A. Volina, L. A. Zak</i> : Többkötetes tudományos-tájékoztatókiadvány a világtörténet kérdéseiről	438
Istoriija Kommunisticeszkoj partii Armenii (Ism. <i>Czövek István</i>)	445
<i>Sz. M. Sztjemenko</i> : Ahol a győzelmet kovácsolták (Ism. <i>Pál Lajos</i>)	448

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	450
Külföldi folyóiratok	466

FIGYELŐ

<i>Bölyny József</i> : Pihent szemmel — az olvasó érdekében IV.	504
---	-----

KRÓNKA

Szabó István 1898—1969 (<i>Szabad György</i>)	516
A Magyar Történelmi Társulat hírei	518
A Klapka-emléktábla leleplezése (p. I.)	521
Magyar Tanácsköztársaság (Központi kiállítás a Várpalotában (<i>Stier Miklós—Vida István</i>))	522
Beszámolók Boros Ferenc és Bellér Béla kandidátusi díszszertációinak vitáiról (<i>Stier Miklós, Szász Zoltán</i>)	526

Diószegi István:

A Deák-párt és a német egység

Az európai nemzeti átrendeződés sok vonatkozásban kapcsolatba került a magyar történeti fejlődéssel. A Habsburg-monarchia soknemzetiségű adottságai folytán az olasz, a német és a szláv nemzeti mozgalom nem egyszerűen külpolitikai kérdésnek számított, hanem egyben a Monarchia belső berendezkedését érintő elsőrangú problémának. A német és szláv nemzeti átrendeződés kapcsán egyenesen a soknemzetiségű Habsburg-monarchia és ezen belül az ugyancsak soknemzetiségű Magyarország egzisztenciája került kockára. A nemzeti átrendeződés folyamata és a magyar politikai vezetőréteg azzal kapcsolatos magatartása méltán megérdemli ezért a történész figyelmét. Különösen a német nemzeti mozgalom vonatkozásában. A Magyarországot magába foglaló Habsburg-monarchia a Német Szövetség tagállama volt; a német kérdés nemzeti alapokon történő rendezése, akármilyen formában is történjék az, mindenképpen kihatással kellett legyen Magyarország sorsára.

Nem lehet állítani, hogy történetírásunk teljesen elhanyagolta a magyar politikai közvélemény Németországgal kapcsolatos nézetei alakulásának bemutatását. A frankfurti parlamenthez fűződő magyar érdekek tisztázása régóta a történetírói tevékenység tárgyköre volt és azt néhány újabb monográfia is feladatának tekintette.¹ A kiegyezést követő évek problémáit már a dualizmus korának történetírása taglalta.² Az általa kialakított kép olyan meggyőzőnek tűnt, hogy azt a korabeli német és osztrák történetírás is elfogadta, és a mai osztrák is minden további nélkül magáévá tette. A kérdésről készült újabb magyar monográfia is a régi felfogást erősítette meg.³ Feltűnő azonban, hogy a kiegyezést megelőző évek elkerülték a történetírók figyelmét. A kérdés mai kutatója a hazai forrásanyaggal történt dokumentálás szegénységét is észrevételezi. Hirtelenében nem is tudja, hogy valamiféle tendenciának vagy egyszerűen csak szakmai fogvatékosságnak minősítse e jelenséget.

¹ *Károlyi Árpád*: Németújvári Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bpest. 1932. I—II. köt.; *Hajnal István*: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bpest. 1957; *Waldapfel Eszter*: A független magyar külpolitika 1848—1849. Bpest. 1962.

² *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Bpest. 1910. I—III. köt.; *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. Bpest. 1904. I—III. köt.; *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék. Bpest. 1911.

³ *Heinrich Sybel*: Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I. München. 1899. VII. köt.; *Heinrich Srbik*: Aus Österreichs Vergangenheit. Salzburg, 1949. 68. l.; *Alexander Novotny*: Aussenminister Gyula Graf Andrássy d. Ae. (1823—1890). In: *Hugo Hantsch*: Gestalter der Geschichte Österreichs. Innsbruck. 1962. 465. l.; *Gonda Imre*: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés. Bpest. 1960; *Antall József*: Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1863—66-ig c. cikkében — Századok, 1965. 6. sz. — a német egység kérdését érinti a kiegyezés vonatkozásában.

Mindenesetre nem látszik fölösleges időtöltésnek, ha átlapozza a korabeli forrásokat a birodalomalapítást megelőző évtized kiterjedésében. Hogy milyen volt a magyar politikai közvélemény Németországról alkotott képe, milyenek voltak nézetei a németországi eseményekről és hogyan kapcsolta ezeket össze a magyarországi politikai eseményekkel? — csak ezekből az idestova száz éve sárguló papirosokból tárulhat fel előtte.

*

Az ötvenes évek Európája nem volt szegény nemzetközi eseményekben. A forradalom által elindított fejlődés, kerülőúton ugyan, de céljához közeledett. A krími háború megtörte a cárizmus csaknem félszázados hegemóniáját, és elhárította az intervenció Demokles-kardját a megfélemlített Európáról. Itália újra rácáfolt a metternichi „földrajzi fogalomra” és feltartóztatlanul megindult a nemzeti egyesülés útján. Még Németország sem csendes: igaz inkább a két nagyhatalom dinasztikus marakodásának színtere, de a schleswig-holsteini probléma továbbélése a nemzeti robbanóanyag halmozódását mutatja. A cárizmus veresége Poroszországban is kihúzza a talajt a szent-szövetség szellemében politizáló reakciós kormány lába alól.

Magyarországon nem voltak közömbösek az európai eseményekkel szemben. Azokhoz azonban magyar szempontból túl sok reményt nem fűztek. A középbirtokos nemesség még negyvenkilencben békepártivá vált többsége reménykedés helyett inkább aggodalommal figyelte mindazt, ami az országhatár közelében történik. A cárizmusnak a krími háborúban valószínű győzelmében az osztrák abszolutizmus megerősödését látták, másik oldalról meg attól félték, hogy az angol—francia győzelem nyakukra hozza az emigrációt. Az olasz háború alatt hasonló dilemmával küszködtek.⁴ A német kérdéssel pedig, amelyhez negyvennyolcban oly sok reményt fűztek, nem sokat törődtek. A párt vezető lapjának cikkírója így emlékszik vissza: „Amaz időben a német mozgalom bennünket közvetlenül nem érdekelt, mi semmit sem várhattunk tőle, akár erre, akár amarra fordul, és így általános szabadsági szempontból azt kell kívánunk, vajha legalább a németek érnék el a szabadelvű Poroszország segítségével azt, a⁵ mire oly régóta vágyódnak.”⁵ Az ötvenes évek kavargó nemzetközi eseményei kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy a magyar középbirtokos réteget kikökkentsék önkéntes belpolitika-centrizmusából. Deák Ferencet követve makacsul hitte, hogy az ország passzív rezisztenciája lesz végül is az a csodaszer, amely az osztrák kormányt a magyar alkotmányosság elismerésére kényszeríti. Az osztrák abszolutizmus válsága, majd az októberi diplomában és a februári pátensben kifejezésre jutó alkotmányos próbálkozások igazolni látszottak Deák körének irányvételét. A magyar országgyűlés feloszlatása majd a provizórium bevezetése viszont arra kellett felhívja a figyelmét, hogy a magyar kérdés általuk kívánt megoldása csak valami általános új európai elrendezés részeként következhet be. Hiba lenne persze azt állítani, hogy a táblabíró politikához szokott magyar vezetőréteg, amely a Habsburg-monarchia egészének problémáit legfeljebb a sérelmi politika szemszögéből tekintette át, most az újabb tapasztalatok alapján

⁴ Vö. *Hanák Péter*: Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon. Századok, 1961. 670—680. l.

⁵ Pesti Napló, 1863. aug. 9.

egycsapásra valami európai magaslatra emelkedett. A magyar probléma izolált értelmezésének mégis vége szakad és a párt egyes köreiből határozott törekvés mutatkozik arra, hogy a magyar ügy általuk kívánt megoldását az általános európai átrendeződéshez kapcsolják.

A hatvanas évek elején egyre fokozódó mértékben Németország felé fordul a magyar politikai vezetőrétteg figyelme. Egyelőre nem azért, mintha az itteni fejleményekből a magyar ügyre nézve pozitív hatást vártak volna, bár a német egységhez fűzött remények az abszolutizmus éveiben sem enyésztek el teljesen. A magyar szabadelvűek érdeklődését a porosz liberálisok és konzervatívok között kibontakozó harc köti le. A liberális kormány menesztésében és a konzervatívok újbóli hatalomrajuttatásában a magyar események pendantját látták, és a német liberálisok erőfeszítéseit nagy rokonszenvvel kísérték. Amikor persze a parlamenti többséggel nem rendelkező porosz konzervatív kormány törvényességét (1862 márciusában) megkérdőjelezték, amikor az abszolutizmus eszközeihez nyúló porosz kamarillát elítélték, egyúttal a magyarországi helyzetről alkotott véleményüket is kifejezésre juttatták. A párt vezető lapja ekkor is körülbelül azt a taktikát követte, amelyet Deák még az ötvenes években kijelölt számára. „A Pesti Napló a passzív ellenállást képviselte — írja visszaemlékezésében a lap egykori szerkesztője. — A belügyek fölött nem elmélkedett, hanem regisztrálta a tényeket: a külügyeket pedig úgy tárgyalta, hogy valahol csak Európában abszolút kormány volt, azt folytonosan ostromozta a lap, még pedig úgy: hogy a »menyem is értsen belőle«; a hol pedig alkotmányosság volt, annak áldásait — nem tagadom, hogy néha tendenciózus túlzással is — magasztalta.”⁶

Kétségtől eltekintve a magyar liberálisok európai látókörére vall, ahogy a párt vezető lapja Bismarck hatalomra kerülésének jellegét megítéli. A Pesti Napló cikkírója tulajdonképpen felismeri, hogy itt a bonapartista államcsíny sajátos porosz változatáról van szó. „Bismarck úr a francia—porosz szövetség határozott barátja, de egyszersmind a napóleoni eszméknek az állam belső szervezésében is bámulója.”⁷ Az európai demokrácia Bismarckról alkotott véleménye se ment ekkoriban ennél tovább.⁸ Az európai liberalizmus Louis Bonaparte brumaire 18-ája után éppen a bonapartizmust tekintette legnagyobb ellenfelének. A német burzsoázia határozott antibismarckiánus állásfoglalása persze nem elsősorban ideológiai indítékokból fakadt. Ott a hatalmi kérdésről volt szó; az elméleti vita csak ezt tükrözte. Az európai liberalizmus Bismarck-ellenességének mozgatórugója azonban az általános szabadelvű szolidaritás. A magyar liberális párt amikor ehhez csatlakozik, internacionalista kötelezettségeinek tesz eleget. „A népképviselőket felfüggesztették, a reactio szabadon mozoghat és alig tud már helyéről megmozdulni”⁹ — így jellemzik az 1862. szeptember 24. után kialakult helyzetet. Bismarckról pedig így szólnak: „államférfiúi belátása által arra van hivatva, hogy a demokrácia ellen a döntő csatát megvívja”.¹⁰ A reakció és a diktatúra ellen hangoztatott kijelentéseknek persze volt némi magyar vonatkozása is, de ez kétségtől eltekintve háttérbe szo-

⁶ Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. Bpest. 1903. 64. 1.

⁷ Pesti Napló, 1862. okt. 10.

⁸ Friedrich Engels: Die deutsche Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei. In: Marx—Engels—Lenin—Stalin über die deutsche Geschichte. Berlin. 1952. II. — 2. köt. 860. kk. 1.

⁹ Pesti Napló, 1862. nov. 23.

¹⁰ Pesti Napló, 1862. szept. 28.

rult. A párt inkább ideológiai, mint politikai okokból kívánta Bismarck eltávolítását, amelyet egyébként röviden bekövetkezhető eshetőségnek tartott. Egy évvel Bismarck hatalomrajutása után a Pesti Napló így állította fel a porosz bonapartizmus mérlegét: „Hanem annyi eréllyel és virtuozitással foganatosított reactio mit eredményezett? Egyedül azt, hogy Európa megszűnt Poroszországról szólni, hogy senki sem törődik véleményével, senki sem keresi az ő barátságát, mert véleményének semmi súlya, a barátságnak semmi értéke nincs ott, a hol az egy pár antiquált nézetű államférfiből álló kormány s a felvilágosult és szabadelvű nép közt mesterségesen elfojtott ellentét létezik, melynek a legközelebbi válság alatt nyílt lángokban kell kitoröni.”¹¹

Mindez teljesen megfelelt a kor szellemének, a magyar liberálisok eszmévilágának, politikai törekvéseinek. A poroszországi helyzet a Deák párt számára azonban nem marad az akadémikus elvi megnyilatkozások témája. Bismarck miniszterelnöksége még egy hónapos sincs, amikor Kemény Zsigmond figyelemreméltó vezércikket tesz közzé a párt vezető lapjában. „Bismarck úr régi ellenszenvai és új hajlamai méltán táplálhatják azon gyanút, hogy az ő külügyi tárczája Pandora szelenczéhez hasonlít, melyből a viszály terjedhet szét. A német kérdés, általa kezeltetve, annexiói törekvésnél egyéb megoldásokra alig vezethetne. S éppen ezért most volna ideje, hogy a német szövetség reformjának kérdését azok vegyék kezökbe, kik Poroszország belügyeinek népszerűtlen phasisait hasznukra fordítva, hajlandók szabadelvű reformjavaslatok által tűnni ki.”¹² (Az én kiemelésem — D. I.) Kemény Zsigmond szavait nem lehet félreérteni. A kor vezető magyar publicistája poroszellenes tartalmú szabadelvű reformokat sürget a német kérdésben. De kihez intézi felhívását? És volt-e valami összefüggése ennek Magyarország közjogi helyzetével? Az idézetből, de a cikkből magából se kapunk erre felvilágosítást. Miről is van itt akkor tulajdonképpen szó?

Még 1860 folyamán Lipcsében röpirat látott napvilágot „Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands” címen. Szerzője Eötvös József. A röpirat a következő évben Toldy István fordításában magyar nyelven is megjelent.¹³ Eötvös József az egységes Németország megteremtéséről úgy beszél, mint halaszthatatlan európai szükségességről. A nyugat és kelet között az egyensúlyozó szerepét csak Németország töltheti be: földrajzi és etnikai adottságai folytán egyaránt alkalmas erre a funkcióra. Eötvös véleménye szerint a rövidesen megszülető német egység a szövetségi állam keretét fogja magára ölteni. A német föderáció azonban, mivel Ausztria is a Német Szövetség tagja, az osztrák—német viszony végleges elrendezését is magába foglalja. Eötvös a kérdés megoldásának elméletileg lehetséges összes variánsait felveti. Az első eshetőség szerinte az osztrák monarchia egészének belépése a német szövetségbe. A második Ausztria teljes elkülönülése Németországtól. Végül a harmadik Ausztria német tartományainak és a Német Szövetség többi tagállamainak egyesülése. Eötvös a két első lehetőséget megvalósíthatatlannak tartja. Az osztrák birodalom egészének belépése a Német Szövetségbe hetvenmillió birodalom megteremtését, tehát az európai egyensúly

¹¹ Pesti Napló, 1863. aug. 2.

¹² Pesti Napló, 1862. okt. 17.

¹³ Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól. Pest, 1861. — Eötvös politikai tevékenységére ld. *Sötér István*: Eötvös József. Bpest. 1952. — Eötvös állásfoglalásáról a német kérdésben az 1861-es országgyűlésen ld. *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszútján. 1967. Bpest. 491—492. l.

teljes megbomlását eredményezné, amit a többi nagyhatalmak semmiképp nem tűrnének el. Ausztria esetleg bekövetkező teljes kizárása ezzel szemben nemcsak provizórikus állapotra vezethetne; Ausztria nem nyugodnék bele németországi szerepének elvesztésébe, Poroszország pedig továbbra is arra törekednék, hogy a korábbi Bund teljes területét egyesítse. Eötvös szerint csupán a harmadik út járható: a Német Szövetség tagállamainak és Ausztria német tartományainak szövetségi állammá történő egyesítése. Az adott viszonyok között — mondja Eötvös — a német nép számára ez az egyetlen poszszibilis megoldás. Megvalósulása egyszerre európai és német érdek; de — teszi hozzá —, egyúttal a magyar történelmi fejlődés kívánalma is. Mert a Habsburg-monarchia Német Szövetségen kívülmaradó államai számára más Ausztriához fűző kapocs, mint a perszonális unió köteléke nem maradna. Márpedig a perszonális unió a hatvanas évek elején a magyar közjogi berendezkedés jel-szava volt, amit Eötvös éppen a német egység ügyével összefüggésben látott megvalósíthatónak.

A teoretikus Eötvös nézeteit fordította volna le Kemény a napi publicisztika nyelvére? A két politikus felfogásának rokonságát ismerve, igenlő válasz kívánczik a kérdésre. Van olyan vélemény is történetírásunkban, hogy igen, de csak azt és semmi többet, mert Eötvös „Sonderstellung”-ja tulajdonképpen a magyar kérdésben való különállását is kifejezte. A „Gleichberechtigung”¹⁴ és a „Garantien”¹⁵ szerzője annakidején valóban külön utakon járt; az általa hirdetett centralizmus és monarchizmus valóban nem felelt meg az ötvenes évek magyarországi közhangulatának. A Sonderstellungban azonban Eötvös nem tett egyebet, mint visszanyúlt a negyvennyolcas tapasztalatokhoz és az akkor reálisnak tartott elképzeléseket megkísérelte a hatvanas évekre alkalmazni. Történetírásunk Szalay László¹⁶ és Horváth Mihály¹⁷ óta tudja, hogy a Batthyány-kormány a magyar különállást és az áprilisi törvények megszilárdítását a német birodalmi alkotmány elfogadásától várta. Az alkotmány az egységes Németország részévé tette volna Ausztria német tartományait és ennek megfelelően a perszonális unióra redukálta volna az örökös tartományok és a Habsburg-birodalom egyéb országai között fennálló kapcsolatokat. A helyzetből persze, ahogy ezt újabban Hajnal István finom tollal kimutatta, logikusan adódtak a nagymagyar elképzelések,¹⁸ és az események alakulása rövidesen a perszonális kötelékekkel való szakítást is magával hozta. A kormány döntő többsége azonban, benne Batthyány, Deák és Eötvös, a *pragmatica sanction*hoz, Ausztria és Magyarország kapcsolatainak fenntartásához mindvégig mély meggyőződéssel ragaszkodott. Eötvös tehát, amikor a Sonderstellungban újra aktuálisnak ítélte a negyvennyolcas német programot, nem csupán saját meggyőződését fejezte ki, hanem egyben a magyar nemzeti mozgalom mérsékelt szárnyának politikai elképzeléseit rekonstruálta. Arra nézve nincs konkrét adatunk, mi volt Deák álláspontja a német kérdésben a hatvanas évek elején. Beszédeinek kiadója és életrajz-

¹⁴ Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. Leipzig, 1850.

¹⁵ Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. Leipzig, 1859.

¹⁶ Szalay L.: Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland. Zürich. 1849.

¹⁷ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Bpest. é. n. I. köt.

¹⁸ Hajnal: i. m. 48. kk. 1.

frója egyaránt átsiklik e kérdés fölött.¹⁹ Tudjuk azonban, hogy Deák egész közjogi érvelése a jogfolytonosságra és a törvényességre épült. A német és vele összefüggésben az osztrák és magyar kérdés negyvennyolcban felmerült megoldása pedig teljesen megfelelt a deáki jogász észjárásnak. Teljes bizonyossággal feltehetjük ezért, hogy Eötvöshöz hasonlóan, a hatvanas évek elején Deák is aktuálisnak tartotta a negyvennyolcas megoldást.

A nagynémet elképzelés annakidején a frankfurti parlament többségének programja volt. A magyar forradalom vezetői éppen a parlament segítségével, a vele való szövetségben vélték elérhetni a magyar kérdés optimális rendezését. Kérdés azonban, hogy a hatvanas évek elején akadt-e olyan politikai erő, amely a negyvennyolcas német programot hajlandónak mutatkozott újra zászlajára írni és ezzel a magyar törekvések megvalósítását is előmozdítani. Ausztriában Schmerling vezetésével éppen ekkoriban terebélyesedik ki újra a nagynémet mozgalom. Poroszországban a Bismarck-oppozíció ugyancsak nagynémet nosztalgiákat árul el. Dél-Németországban is végbemegy a negyvennyolcas program sajátos reneszánsza. Németországi politikai támaszra, ha egyelőre nem is negyvennyolcas méretekben, a hatvanas évek elején is számítani lehetett.²⁰ Kemény Zsigmond azonban, aki a teoretikus elképzeléseket konkrét politikai programmá alakította, nem ezeknek az erőknek a szövetségét választotta. A „Forradalom után” szerzője nem az osztrák liberálisokkal, nem is a porosz haladókkal, hanem a Habsburg-dinasztiával kívánja végrehajtani a Német Szövetség reformját. Az osztrák liberálisok iránti bizalmatlanság, vagy inkább az erősödő dinasztiahűség, vagy éppen séggel az újabb forradalomtól való félelem inspirálta Keményt erre az állásfoglalásra? Bizonyára mindhárom tényezőnek szerepe lehetett. Kemény Zsigmond 1862 októberében mindenesetre a *dinasztiához intézte a Német Szövetség reformjáról szóló felhívást*, és ettől kezdve egy éven át nem szűnt meg kapacitálni a javasolt lépés végrehajtására. A „Német Szövetség reformja Ausztria vezetésével” mint főjelszó 1862 októberétől vörös fonalként húzódik végig a magyar liberálisok politikai tevékenységén.

Az a körülmény, hogy Kemény a Habsburg-dinasztiával kívánta a német parlamentet életre hívni, természetesen a német kérdés negyvennyolcasnál alacsonyabb színvonalú megoldását is számításba vette. A magyar liberálisok tisztában voltak azzal, hogy a dinasztia közreműködése a föderalista abszolutisztikus intézmények továbbélését fogja eredményezni. A problémának ezt a vonatkozását azonban itt nem kívánjuk tovább boncolgatni. Arra akarunk elsősorban rámutatni, hogy a német szövetség reformjáért folytatott agitáció az 1863-as frankfurti fejedelmi gyűlés összehívása alkalmával érte el tetőpontját. A Pesti Napló vezércikkben üdvözölte a készülő nagy eseményt és munkájához német, osztrák és magyar szempontból egyaránt sikert kívánt. A lap cikkírója ez alkalommal összefoglalta a német szövetség reformjához fűződő magyar érdekeket. „Ausztria fellépése által a német kérdés Magyarországra nézve közvetlen érdekeket is nyert” — szögezi le a cikkíró induláskor, majd részletesen kimutatja az érdekösszefüggéseket. Alaptétel: „Ausztriára nézve merőben lehetetlen a német nemzet kívánatait kielégíteni, a nélkül,

¹⁹ Deák Ferencz beszédei 1861—1866. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bpest. 1889. III. köt.; *Ferenczi*: i. m. III. köt.

²⁰ *Rolf Weber*: Kleinbürgerliche Demokraten in der deutschen Einheitsbewegung 1863—1866. Berlin. 1962. 31—48. l.

hogyan ne vonná maga után Magyarország kívánalmainak teljesítését is.”²¹ A német nemzeti mozgalom első követelése ugyanis az össznémet parlament létrehozása, mondja a cikkíró, amelyet Ausztria mindenképpen kénytelen magáévá tenni. Ha pedig egyszer létrejön az össznémet parlament, a Habsburg-monarchia közjogi helyzete is rögtön megváltozik. „Bármily csekély legyen is a parlament köre — és itt jön a konkrét magyar érdekek kifejtése —, nem lehet, hogy oly ügyekkel ne foglalkozzék, mik a februári pátens szerint a teljes birodalmi tanács elé tartoznak és melyeket tehát ettől el kellene vonni. — De akkor a német szövetséghez nem tartozó országoknak más közlönyt kell adni (ma fórumot mondanánk — D. I.), hogy ama téren ők is gyakorolhassák alkotmányos jogaikat és ez alkalmasint első lendület volna a februári alkotmány oly nemű módosítására, mely a birodalom kétféle lényegesen különböző állásának megfelel.”²² (Az én kiemelésem — D. I.)

Történetírásunkban teljesen közkeletű az állítás, hogy a magyar politikai vezetőréteg az osztrák centrizmussal együtt a bécsi udvar nagynémet politikáját is ellenezte. Az állítás logikai alátámasztása úgy hangzik, hogy Ausztria németországi törekvései és netaláni vezetőszerpe éppen a Magyarország teljes beolvasztására irányuló politikát erősítette volna meg. A logikai érveket soha nem támasztották alá konkrét történeti adatokkal. A tények ugyanis sehogyse illeszkedtek az aktuálpolitikai szükségletek szerint kreált koncepcióba.²³ A Deák-párt valójában, amint ez a fentebbi idézetből is kiderül, éppen fordítva látta a nagynémet politika és centralizmus közötti összefüggést. A Pesti Napló száz év előtti cikke, amely a konzervatívokkal szemben tisztázza a párt álláspontját, a mai közkeletű véleményt is cáfolja: „Az alternatíva tehát nem úgy áll, miként a Vaterland mondja, hogy t. i. úgy hogy: vagy a reform acta életbe lép és akkor a birodalom kapcsolatait felbontja, vagy pedig a német szövetség reformját a februári pátens szerint kell idomítani. Hanem úgy áll, miként az összes magyarhoni sajtó állítaná fel, hogy t. i. vagy marad a centralisatio és akkor lehetetlen, hogy Ausztria szorosabban csatlakozzék Németországhoz, vagy Ausztria szorosabban csatlakozik Németországhoz, és akkor annak megfelelően a februári alkotmánynak is módosulnia kellend.”²⁴ A konzervatív felfogású Kecskeméthy Aurél is ilyen bejegyzést tett naplójába: „A magyar a németegységi törekvésekben saját céljait látja előmozdítani, az austriai történeti dualismusként, Magyarország jogi különállásának annál inkább megzilárdulását, minél szorosabb az a kapocs, mely a német tartományokat a német nemzet közös orgánumához kötni fogná.”²⁵ Talán fölösleges is hangsúlyozni, hogy a „magyar”-on itt a Deák-pártot kell érteni. A konzervatívok változatlanul megfelelőnek tartották a német állami szétforgácsoltságot,²⁶ az emigráció pedig, amennyiben egyáltalán számításba vette a német kérdést, Magyarország teljes elszakadásának lehetőségét vonta le belőle. A későbbi Klapka-légió tulajdonképpen ebben a gondolatkörben fogant.

²¹ Pesti Napló, 1863. aug. 9.

²² Uo.

²³ A kiegyezés korának történetírása a hatvanas évek külpolitikai kérdéseit a kettősszövetség talajáról ítélte meg. Ebben a tekintetben Kónyi és Wertheimer munkái számítanak alapvetésnek.

²⁴ Pesti Napló, 1863. aug. 28.

²⁵ Kecskeméthy Aurél naplója 1851—1878. Bpest, 1909. 142. l.

²⁶ Kecskeméthy: i. m. 140—141. l.

„Vagy marad a centralisatio és akkor lehetetlen, hogy Ausztria szorosabban csatlakozik Németországhoz” — mondja a Pesti Napló, kifejezésre juttatva ezzel Schmerling-gel és az osztrák-német centralistákkal szembeni bizalmatlanságát. A magyar liberálisok valóban úgy vélekedtek, hogy a párt, amely a Habsburg-monarchia belviszonyait a februári pátenz szerint akarja kiépiteni, éppen az osztrák centralizmus védelmében, tulajdonképpen ellensége a Német Szövetség reformjának. Kemény Zsigmond két évvel a frankfurti fejedelem-gyűlés után egyenesen Schmerling számlájára írja a nagynémet szellemű szövetségi reform elgáncsolását. „Mi magyarok pártoltuk Ó Felsége magas indítványát. De Schmerling úr és a Reichsrath határozott ellenszenvvel viseltettek az iránt . . . Ha mi tisztában voltunk helyzetünkkel, ugyancsak tisztában volt Schmerling és a centralista párt is. Értették ezen urak, hogy nekik meg kell buktatni a reformactát, bár mely hasznos legyen is a dynastiára és a birodalomra nézve; mert különben merev centralisatiójuk, melynek a közérzületben úgy sincs gyökere, tápláló nedve, múlhatatlanul veszélyben forog.”²⁷ Kemény Zsigmondot kortársai a német kérdés szakértőjének tartották. Schmerling és a centralista párt német politikájának megítélésében mégis alaposan tévedett. Az osztrák és német történetírás igen alaposan kiművelte már Ausztria hatvanas években folytatott német politikáját.²⁸ Újabban Georg Franz az osztrák-német liberálisok törekvéseit is megrajzolta.²⁹ A müncheni történész meggyőzően kimutatja, hogy Schmerling alapjában véve a Schwarzenberg—Bruck féle nagynémet-nagysztrák koncepció megvalósítására törekedett, és ehhez a politikájához megnyerte az osztrák-német liberálisok túlnyomó többségének támogatását. Schmerling törekvéseihez a Bismarck-ellenes, a szövetségi reformot igenlő Verfassungspartei jelentette a legfontosabb belpolitikai bázist. Az udvar a dinasztikus hatalmi pozíciók megszilárdításának reményében csak jóval később tette magáévá Schmerling elgondolásait. De csak ingadozva és bizonytalanul, mert a Schmerling által kezdeményezett frankfurti fejedelmi gyűlésre már az osztrák—porosz dinasztikus együttműködés politikáját képviselő Rechberg kíséri el az uralkodót. A frankfurti kudarc így nem csupán a bismarcki opposzió számlájára írható, hanem nagymértékben az osztrák konzervatív-föderalista belső ellenállás következményének minősíthető. Frankfurt mindenestre fordulópont a hatvanas évek osztrák politikájában; Schmerling és a Verfassungspartei szövetségi reformra irányuló politikája vereséget szenved és Ausztria visszakanyarodik az osztrák—porosz dinasztikus együttműködés metternichi vágányára.

Úgy hisszük, Kemény Zsigmond tévedésének forrása a magyar liberálisok Schmerling iránti elfogultsága lehetett. A centralizmus megtestesítőjével szembeni gyűlölet ködfüggőnként ereszkedett a magyar liberálisok szeme elé, olyannyira, hogy német politikájának reális mérlegelésére egyszerűen képtelenek bizonyultak. A Deák-párt a szövetségi reformpolitika Frankfurt után bekövetkezett feladásáért is a centralistákat tette felelőssé, holott azoknak 1863 őszétől a bécsi udvar német politikájára gyakorlatilag nem volt befolyásuk. Az alapirányvonal mindazonáltal következetes és változatlan

²⁷ Pesti Napló, 1865. aug. 5.

²⁸ *Heinrich Srbik*: Deutsche Einheit. München. 1935—1942. I—IV. köt.

²⁹ *Georg Franz*: Liberalismus. Die deutschnationale Bewegung in der Habsburger Monarchie. München, 1955. 323—344. 1.

maradt: a Deák-párt továbbra is a Német Szövetség Ausztria vezetésével történő megreformálását propagálta.

Az ilyen álláspontról természetesen csakis helyteleníteni lehetett a Poroszország és Ausztria között a német nemzeti mozgalommal szemben újra kialakított együttműködést. A Deák-párt éppúgy, mint a Verfassungspartei, elítéli Rechberg Bismarck-kal való paktálását. A magyar liberálisok a Dánia elleni, a Schleswig-Holstein birtokáért folytatott háborút is a Német Szövetség elleni cselekedetnek fogták fel: „Ausztriát elejétől fogva egyedül német szövetségi szempontból érdekelte a Schleswig-holsteini kérdés, így mindjárt eleinte nem Berlinbe, hanem Frankfurtba kellett volna mennie”.³⁰ A háború győztes befejezése után megjósolták, hogy Németország többi államai Schleswig-Holsteinhez hasonlóan a porosz annexiónak néznek elébe.³¹ Schmerling bukásának a magyar szempontok mellett azért is örültek, mert úgy hitték, hogy a bécsi udvar ismét visszakanyarodik a Német Szövetség reformjára irányuló politikához. A Biegeleben—Esterházy féle új vezetéstől persze legfeljebb a Kaunitz-féle poroszellenesség felújítását és nem valami modern nagynémet egyesítő irányvonalat lehetett várni. A Pesti Napló mégis érzékelteti, hogy az osztrák helppolitikai fordulat eredményeként Bismarcknak most már nem »az osztrák államférfiakkal, hanem »a birodalom népeivel« kell majd megmérkőznie.”³² A magyar liberálisok a dolog természeténél fogva vállalják a Poroszország elleni háborút: „Ausztriának — ezt mi is hisszük és valljuk — semmi esetre sem lehet magát Németországból kiszorítani Poroszország által. Az is valószínű, hogy míg Bismarck úr áll a porosz kormány élén, oly brusque fordulatra kell készülni, mely csak fegyveres erő által lesz visszautasítható.”³³

A „brusque fordulat” nem sokáig váratott magára. 1866 júniusában napirendre került a két német nagyhatalom közötti fegyveres összeütközés. Nem lehet állítani, hogy a magyar liberálisok szorongás nélkül néztek volna elébe a háborúnak. A kiegyezési munkálatok 1866 nyarára már nagyrészt tető alá kerültek. A közösügyes kiegyenlítés deáki elképzelése részleteiben kidolgozást nyert, csupán — így hitték készítői — az uralkodó jóváhagyása hiányzik. A háború, akár merre fordul is, a szépen kimunkált tervezetet egy tollvonással keresztülhúzhatta. Ha a poroszok győznek, az emigráció válhat hangadóvá; ha az osztrákoké a hadiszerecse, a katonai körök könnyen visszaléphetnek a szándékolt engedményektől. Deák Ferenc hosszas töprengés után végül az országgyűlés elnapolását kéri az uralkodótól (az együttmaradásért több szempontból nem merte vállalni a felelősséget),³⁴ de kifejezésre juttatja azt a reményét, „hogy Ófelsége rövid idő alatt szerencsésen bevégezván a háborút, fejedelmi gondoskodását ismét kizárólag országainak belviszonyaira fordítja”.³⁵ Az elnapolási indítványban elmondott szavak a Deák-párt háborúval kapcsolatos állásfoglalásának körvonalait is sejtetik. A magyar liberálisok, a korabeli közfelfogáshoz igazodva az osztrák—porosz összecsapásban feltétlenül Ausztria győzelmét várták.³⁶ A párt lojális megnyilatkozásai nyilvánvalóan taktikai célokat is szolgáltak: az udvart ez úton is ígéreteinek betartá-

³⁰ Pesti Napló, 1866. aug. 5.

³¹ Pesti Napló, 1865. aug. 10.

³² Pesti Napló, 1865. aug. 17.

³³ Uo.

³⁴ *Deák*: i. m. III. köt. 474. l.

³⁵ Pesti Napló, 1866. jún. 27.

³⁶ Az osztrák-németek véleményére ld. *Franz*: i. m. 344. kk. l.

sára kívánták emlékeztetni.³⁷ Az osztrák győzelmet azonban nemcsak várták, de *kívánták* is. A diplomáciai kapcsolatok megszakadásakor a Pesti Napló magától értetődő természetességgel jelenti ki: „Jobb későn, mint soha. Roszszabb dolog annál, hogy Poroszország ellen háborút kell viselni, akkor sem történhetett volna a monarchiára, ha az három év előtt a szövetség oldalára áll.”³⁸ A Deák-párt eddigi német-politikájának logikus folytatásaként a Poroszország elleni háborút sajnálatos, de végeredményben célravezető eszköznek tartotta, amelytől 1866-ban is a Német Szövetség reformját és ebből adódóan Magyarország belpolitikai önállóságának visszaállítását várta. Az első spontán megnyilatkozáson, amellyel a párt vezető lapja a königgrätzi vereség spngnem-erősített hírére fogadta, mindenestre kiütközik a tömény poroszellenesség: „Hogy Ausztria végtére mégis győztes fog maradni, abban még most sem akarunk kételkedni, az ellenkező nagyon is nagy szerencsétlenség volna, mintsem az ember végső kénytelenség nélkül akárcsak lehetőnek is tartaná. Mily következményei volnának a porosz túlsúlynak Németországra nézve, már elégszer fejtegettük, de mellőzve saját hazánk, mellőzve az osztrák birodalom, mellőzve még Németország érdekeit is, szabadelvűség és alkotmányosság szempontjából is szomorkodnunk kellene a mai Poroszországnak — reméljük be nem következendő — diadalai felett.”³⁹

*

Ausztria végtére mégsem marad győztes. A königgrätzi csatavesztés híre igaznak bizonyult és azt sem lehetett kétségbevonni, hogy a porosz hadsereg előtt kitérült a Bécsbe vezető út kapuja. Nem szándékunk itt részletesen leírni, hogy fogadták Magyarországon az osztrák hadak katasztrófáját. A parasztság körében mutatkozó forradalmi megnyilvánulásokról már a kortársak megemlékeztek.⁴⁰ Az emigráció Klapka-légióban csúcspontjára elérte, meg éppen-séggel kiterjedt irodalom foglalkozott.⁴¹ Az összkép megrajzolására úgy gondoljuk mégis csak alapos forrásfeltáró munka után kerülhet sor. Jelen összefüggésben csupán a Deák-párt reagálására kívánunk figyelmet fordítani. Rögtön szembeűnik, hogy a párt szócsövének a Königgrätzet követő napokban nincs határozott irányvonala. Legfeljebb azt lehet kiérezni, hogy a lap a magyar alkotmány visszaállításában látná a válságból való kivezető utat.⁴² A Pesti Napló be is vallja, hogy „a birodalom minden polgára fájdalmasan van illetve e nem remélt, e hirtelen jött s e lehangoló vereség által”.⁴³ A Deák-párt éveken át a Német Szövetség reformjához, háború esetén Ausztria győzelméhez kötötte a magyar kérdés megoldását. A feltételezések és remények ellenére Ausztria veresége következett be, amely nemcsak a magyar kérdés általuk képzelt megoldását tette lehetetlenné, hanem számos új, az egész Monarchia egzisztenciáját érintő kérdést vetett fel. A vezető pártlap bizonytalankodása csak tükörképe volt a politikusok körében mutatkozó tanács-
talanságnak. Lónyay Menyhért nem tud felocsúdni az osztrák hadsereget

³⁷ Pesti Napló, 1866. jún. 19.

³⁸ Pesti Napló, 1866. jún. 5.

³⁹ Pesti Napló, 1866. júl. 4.

⁴⁰ *Deák*: i. m. III. köt. 578. l.

⁴¹ *Vö. Gonda*: i. m. 52—64. l. közölt hivatkozásokat.

⁴² Pesti Napló 1866. júl. 6., 22.

⁴³ Pesti Napló, 1866. júl. 6.

ért váratlan és gyors vereség miatt, amely saját feljegyzései szerint őt is mélyen megrendítette.⁴⁴ Eötvös József vele ellentétben a „nagy magyar” koncepciót fogalmazza újra. „Meggyőződése, hogy a régi Austria e háborúval fennállásának alapjait vesztette el — olvashatjuk naplójában. — A kérdés nem az többé, miként restituáltassék, hanem leszünk-e képesek helyébe egy más magyar birodalmat állítani, mely nagyobb convulsiók kikerülése végett megtartva a dinastiát, az Austriai birodalomnak helyét pótolhatná.”⁴⁵ Nézeteivel azonban nem lép a nyilvánosság elé. Deák Ferenc vidékre távozik. Egy hozzá közelálló politikus jegyezte fel róla: „Az ő ítélete saját magáról most ez: a mostani események a magyar ügyet az európai viszonyokkal hozzák összeköttetésbe; én ezeket nem ösmerem, én csak a magyar törvényeket ösmerem, én a mai pillanatban nem vállalkozhatom a vezetésre.”⁴⁶

Königgrätz után teljesen reális eshetőségnek számított, hogy a győztes Poroszország annektálja Ausztria német tartományait. Azt sem lehetett kizártnak tartani, hogy idehaza az emigráció veszi kézbe a dolgok irányítását. Mindez együttesen a történelmi Habsburg-monarchia felbomlásával lett volna egyértelmű, s az így kialakult új helyzetben a közösügyes, kiegyezéses Deák-pártnak nem lett volna többé keresnivalója. Deák Ferenc alighanem ezen események bekövetkeztét tarthatta valószínűnek, távozásának így erősen politikai-félreállítás jellege van. Az események azonban más fordulatot vettek. Rövidesen kiderült, hogy a kisméret egyesítés bismarcki formája csak Ausztriának a Német Szövetségből való kiszorítását, de nem megsemmisítését óhajtja. A kiszorításhoz persze a katonai sikereken kívül még bőven kívánt élni a politikai eszközökkel is. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországon hiányoznak a szabadságharc megismétlésének belső feltételei. A Deák-párt továbbra is az ország politikai életének legfontosabb tényezője maradt. Három-négy héttel Königgrätz után már látni lehetett az események fejlődésének irányát. A váratlan fordulattól meglepett és talajvesztett magyar liberális párt újra hangjára talál. Akadt bőven probléma, amelyről nyilatkozhatott. Az osztrák-német burzsoázia, amely korábban Bismarck legjelentősebb ellenlábásának számított, a porosz győzelmek láttán „Anschluss” nosztalgiákat árult el. A Deák-párt érzékeli a folyamatot és véleményt is nyilvánít róla: „Annyi előttünk világosnak látszik, hogy minél élénkebb lesz a német-egységi mozgalom, s minél szabadelvűbb irány által leend az áthatva, annál nagyobb kísértésnek tétethetik ki az osztrák-német tartományok loyaltása, s nincs egyéb óhajtani valónk, mint hogy e tűzpróbát híven kiállhassa.”⁴⁷ Hasonló jelenségek mutatkoztak Dél-Németországban is, ahol a Pesti Napló szerint „a nép többségénél a Poroszország felé való vonzódás hatalmas élelmenetelt tett”.⁴⁸ A cikkíró meg is fogalmazza a Deák-pártiak véleményét: „Egyenesen tiltakozunk azon gyanúsítás ellen, mintha mi nagyon örvendetesnek és kívánatosnak tartanók mindezt. Épen magyar szempontból erre semmikünk sincsen.”⁴⁹ A porosz győzelem rövidesen a magyar belpolitikai kérdéssel is összefüggésbe kerül. A Pesti Napló tudomást szerez arról, hogy Bis-

⁴⁴ *Deák*: i. m. IV. köt. 3. l.

⁴⁵ *Eötvös József*: Naplójegyzetek—Gondolatok 1864—1868. Közzéteszi Lukinich Imre. Bpest. 1941. 186. l.

⁴⁶ *Deák*: i. m. III. köt. 580. l.

⁴⁷ Pesti Napló, 1866. júl. 28.

⁴⁸ Pesti Napló, 1866. szept. 29.

⁴⁹ Uo.

marck a békeszerződésbe bele kívánja venni Magyarország követeléseinek teljesítését, és hogy ennek érdekében kiáltvánnyal fordul a „dicső magyar nemzethez”. A lap nem kételkedik Bismarck békefeltételeiben, de a porosz kancellár eljárását egyszerűen diverziónak minősíti.⁵⁰ Bismarck-kal szemben azonban, mint korábban, most is teljes elutasító: „A mi pedig Magyarországot illeti, felötlő, hogy Poroszországnak irányunkban való jó szándékairól csak a legislegújabb időben hallani valamit, azaz éppen csak azóta, amióta híre jár, hogy országgyűlésünk jogos kívánatai a teljesülés küszöbén állának. Meglehet, hogy Bismarck gróf is ilyesmit hallván, hamarjában előállott ama ránk vonatkozó követelésével, hogy ha az említett örömhír megvalósulna, a nagy közönség úgy vélekedjék, miszerint a mi történni fog, *nem a bécsi kabinet ön szántából, hanem a porosz kabinet nyomása alatt történik*, hogy tehát azt, a mit — ha igaz — nyerni fogunk, Bismarck grófnak köszönhetjük, nem pedig azoknak, a kik ellen ő síkra száll.”⁵¹ Természetesen azok a hangok, amelyek szerint Ausztria számára az események miatt a magyar kiegyezés megkötése halaszthatatlan, egyre sűrűsödnek.⁵² Arra nézve azonban, hogy az új helyzetben mit kívánt és mit akart a magyar liberálisok pártja, Deák egy későbbi megnyilatkozását tartjuk mértékadónak. A párt vezére a kiegyezés megkötése után így beszélt választóihoz: „Mit tett a magyar nemzet, midőn a győzelmes ellenség még országunkba is behatolt? Fölhasználta talán az alkalmat, hogy a bomladozó monarchia uralkodója és annak az ellenség kezében levő részei irányában több meg több követeléssel álljon elé, s minél többet kicsikarjon? Nem. Volt a nemzetnek egész erélye mellett annyi tapintata is, hogy nem csigázta föl követeléseit, hanem tovább is csak azt követelte, a mit előbb követelt, s a mit akkor követelt volna, ha a birodalmat a szerencsétlenség nem éri. Tette pedig ezt azért, mert tudja, hogy arra joga van, hogy azt méltán kívánhatja a birodalom veszélyeztetése nélkül, igen jól tudva, hogy ha sikerül is többet kicsikarni, ezen kicsikart engedményekben meg lett volna az ismétli fölbomlás magva, a mint benne volt egykor, mint ezt szomorúan tapasztaltuk.”⁵³

Hiba lenne azt állítani, hogy a Deák-párt Königrätz előtti és utáni német politikájában nincs meg a folytonosság. A német egység „kisnémet” megoldása 1866 előtt is ellenszenves volt a pártnak. A magyar kérdésben meg éppenséggel a jogfolytonosság volt a legszilárdabb bázis, amit Deák az uralkodóval július 19-én folytatott beszélgetésében a fenti idézet szavai szerint újra erősen hangsúlyozott. Észre kell azonban venni, hogy a párt a német fejleményeket Königrätz után egészen más nézőpontból szemléli, mint akkor, amikor még a német kérdés osztrák megoldását tartotta valószínűnek. A magyar liberálisok 1866 előtt persze szívükön viselték a német nép ügyét is. Azt is vallották, hogy a szövetségi reform a Habsburg-birodalom egészének érdekeit szolgálja. Az egész német kérdéshez mégis elsősorban magyar belpolitikai szempontból közeledtek. A Német Szövetség reformja mindenekelőtt azért volt fontos a Deák-pártnak, mert attól a centralizmus megszűnését és a Habsburg-monarchia dualisztikus átalakítását várták. Königrätz után végeszakad a német kérdés „magyar” szemléletének. Igaz ugyan, hogy a bécsi udvari körök és a burzsoázia képviselői továbbra is a birodalmi szempontok

⁵⁰ Pesti Napló, 1866. júl. 19.

⁵¹ Uo.

⁵² Pesti Napló, 1866. aug. 10., 14., 22.

⁵³ Deák: i. m. IV. köt. 5. l.

mellőzésével és egyoldalú magyar politika követelésével vádolták a magyar liberálisokat. E nézeteket az osztrák történetírás teljes egészében magáévá tette. A dolog pedig valójában úgy áll, amint a fenti néhány idézet is szemlélteti, hogy a Deák-párt Königrätz után teljességgel magáévá teszi, pontosabban: egyértelműen hitet tesz az összmonarchiai, birodalmi szempontok mellett. És ez nem véletlen, nem is valami alkalomszerű, taktikai megnyilatkozás. Deák annakidején híres hűsvéti cikkében a „birodalmi” és „magyar” érdekek kapcsolatát a következőképpen fogalmazta meg: „Egyik cél tehát a *birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekintetnek alárendelni*. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, melyeket a sanctio pragmatica is biztosít, s melyekből többet elvenni, mint a mit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása multhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem czélszerű.”⁵⁴ (Kiemelés tőlem. — D. I.) Úgy hisszük, Deák Ferencnél senki sem illetékesebb a kérdés eldöntésére. Az idézetből látnivaló, hogy *a magyar liberálisok vezetője egyértelműen a birodalmi érdekek primátusa mellett dönt*. Olyan körülmény ez, amelyet a történészek súlyos félreértések megkockáztatása nélkül soha nem szabad szem előtt tévesztetni. A magyar politikai vezetőréteg számára a Habsburg-monarchia fenntartása, hogy a korábbi korokat ne is érintsük, 1849-től vezető politikai doktrinának számított, amelyhez minden egyéb érdeket hozzáigazítottak. Így a birodalmon belüli magyar önállóság kérdését is. Deák programja még az abszolutizmus éveiben sem a teljes függetlenség, csupán a perszonálunió, de későbbi bevallása szerint ez utóbbit is csak azért sürgette, mert a centrális parlamentet még veszélyesebbnek tartotta.⁵⁵ Mindez persze nem zárta ki, hogy a párt politikájában adott időben a magyar belpolitikai önállóságért vívott harc előtérbe kerülhessen. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a szabadságharc bukásától eltelt másfél évtizedben éppen ez történt. A magyar különállásért folytatott küzdelem azonban soha nem jutott odáig, hogy ezáltal a birodalom egzisztenciája veszélybe kerülhetett volna. Ezt a körülményt az emigráció meg-megújuló kísérleteinek sorozatos visszautasítása, a külső hatalmak ajánlatainak határozott elhárítása mutatja a legjobban.⁵⁶ A magyar ügyet a Német Szövetség reformjával éppen azért hozták összefüggésbe, mert az, eltérően az egyéb európai nemzeti átrendezésektől, nem fenyegette a Habsburg-monarchia egzisztenciáját. A magyar belpolitikai törekvések ebben az összefüggésben nyugodtan előtérbe lehetett állítani, mert a birodalom egészének léte ez által nem került veszélybe. 1866 júliusában minden gyökeresen megváltozott. Nemcsak azért, mert Ausztria vereségével a Német Szövetség magyarok kívánta reformjáról nem lehetett többé szó. A kérdéshez való magyar belpolitikai jellegű hozzáállás megszűntére ez is elegendő indok lett volna. Poroszország győzelmével és a német egység Ausztria rovására történő kialakításának lehetőségével azonban *a német kérdés birodalmi ügygé vált*. A Deák-párt rövid ingadozás után felismeri a kialakult új helyzet lényeges vonásait. Ha a német kérdés Königrätz előtt a párt számára a magyar ügy megoldásának emeltyűje volt, úgy most a birodalom létét és egész jövőjét érintő problémává emelkedett. Az alapjában véve „birodalmi” szemléletű magyar liberális párt

⁵⁴ Deák: i. m. III. köt. 314. l.

⁵⁵ Deák: i. m. VI. köt. 309–310. l.

⁵⁶ Deák: i. m. V. köt. 62–64. l.

számára a német kérdés 1866 nyarától összmonarchiai ügy, amellyel most már nem a magyar kérdés rendezését, hanem a birodalom egzisztenciáját kapcsolja össze. A magyar ügy ebben az összefüggésben, miként az egész politikában, csupán alárendelt szempontként jelenik meg.

*

A prágai békét és az osztrák-magyar kiegyezést időben alig valamivel több mint félszáz év választja el egymástól. Ha valaki kétségbe akarná vonni a két esemény közötti mély történelmi összefüggést, az időbeli egyezéssel is megghiúsulna próbálkozása. A történetírást nem is lehet ilyenfajta kísérletezéssel meggyanúsítani. Annak a magyar, osztrák és német ága egyaránt felfedezte a német nemzeti kérdés megoldása és a Habsburg-monarchia dualisztikus átrendeződése között fennálló logikai kapcsolatot. Az objektív történelmi folyamattal azonban nem sokat foglalkozott, helyette inkább annak szubjektív vetületét kutatta. Eljárás módját nem lehet hibáztatni: annak meg-rajzolása, hogy az objektív történelmi folyamatok hogyan alakulnak át párt-politikai törekvésekké, rangos történetírói feladat. A megállapításokhoz azonban bőven férhet kétség. Feltűnő, hogy a történetírás a német kérdést és a kiegyezést úgy hozza összefüggésbe egymással, hogy mindkét szerződő fél részéről rosszhiszeműséget tételez fel. Beust ezek szerint azért állt rá az alkura, mert a belső kérdések rendezését a német hegemonia visszaszerzéséért indítandó harc előfeltételének tartotta. A Deák-párt pedig kihasználta az osztrák vereséget, hogy követeléseit az udvari körökkel elfogadtassa. A magyar történetírás szerint az eredményes német politika természetesen a kiegyezés megszüntetését eredményezte volna.⁵⁷ Az osztrák ezzel szemben azt állítja, hogy a Deák-párt a kiegyezést csak első lépésnek tekintette a teljes elszakadás-hoz.⁵⁸

Nem bocsátkozhatunk itt bele abba a problémába, mi készítette a bécsi udvart a deáki álláspont elfogadására. Ehhez az „udvari párt” egyes árnyalatainak beható elemzése, a Verfassungspartei álláspontjának mérlegelése, emellett a magyar kérdés összmonarchiai jelentőségének felmérése lenne szükséges, ami szétfeszítené jelen cikkünk kereteit. Csupán a németországi politika vonatkozásában kívánunk megjegyzést tenni. Hogy a kiegyezést megkötő Beust lehetségesnek tartotta, hogy „Németország sorsa ismét Ausztria kezébe kerül”,⁵⁹ nem akarjuk kétségbevonni. De ez csak elméleti lehetőség volt számára. Az adott belső helyzetben és az adott külpolitikai körülmények között mégsem törekedett másra, mint a németországi status quo fenntartására, azaz Poroszország további térnyerésének megakadályozására.⁶⁰ A magyar politikai vezetőréteg támogatását ehhez mindenféle kiegyezés nélkül is megkapta volna. A kiegyezés—német revanspolitika összefüggést elzáró mesterkéltnek tartjuk. Véleményünk szerint Königrätz egészen más oldalról adott indítékot. Ausztria szomszédságában megszületett a német nemzeti állam, amelyre az osztrák-németek is alig leplezett nosztalgiával tekintettek. Már-

⁵⁷ Wertheimer: i. m. I. köt. 537. kk. 1.

⁵⁸ Egon Conti: Kaiser Franz Joseph. Graz, 1960. 235. 1.

⁵⁹ Friedrich Ferdinand Beust: Aus drei Viertel-Jahrhundert. Stuttgart, 1887. II. köt. 445. 1.

⁶⁰ Vö. Diószegi István: Az 1870. július 18-i közös minisztertanács. Századok, 1962. 722—723. 1.

pedig az osztrák-németek számítottak a soknemzetiségű Habsburg-monarchia tulajdonképpeni vezető nemzetének. Lehetett-e a soknemzetiségű birodalom vezetését kizárólag olyan nemzet kezében hagyni, amely maga is a birodalomtól való elszakadás gondolatával foglalkozik? A problémát nem is kívánjuk felvetni, hogy vajon a Habsburg-birodalom etnikai összetétele egyáltalán megengedte-e a tartós kizárólagos osztrák vezetést. Az előbbi kérdésre enélkül is egyértelműen nemleges választ adhatunk. A Habsburg-ház alighanem ezt a történelmi szükségszerűséget ismerte fel, amikor a lajtántúli részeket a magyar kézbe adta a vezetést.

Arra nézve, hogy a magyar liberálisok nem éltek vissza a porosz győzelem adta lehetőségekkel, a legilletékesebbet, a párt vezetőjét idéztük. A történetírás a Deák-pártról vallott ellenkező állítást soha nem tudta semmiféle konkrét tényrel alátámasztani. Ha a német események alakulását a speciális magyar érdekekkel összefüggésbe hozták, úgy egész más vonatkozásban tették, mint ahogy a történetírás állítja. Közismert, hogy a magyar vezetőréteg külpolitikai megfontolások készítették az állami önállóságról való lemondásra. Deák és társai úgy ítélték meg a helyzetet, hogy az önálló Magyarország nem volna életképes a nagy nemzeti államok korának Európájában. Deák a Habsburg-dinasztia magyar trónra való meghívását is azzal a felismeréssel hozza összefüggésbe, hogy „a magyar nemzet biztos és erős támasz nélkül, egyedül saját erejével, hazáját és nemzeti létét ellenségeinek túlnyomó hatalma ellen megvédeni nem képes”.⁶¹ Itt nyilvánvalóan a török veszélyre történt utalás. A XIX. század elejétől az orosz terjeszkedéstől való félelem készíti hasonló véleményre a reformkori magyar nemességet. Deák Ferenc már 1836-ban ezt a tanácsot adta a bécsi udvarnak: „Legyen a kormány nyílt s az országgyűlés higgadt nagyobbik részére mindig számíthat, mely már csak Oroszország miatt is át van hatva az Ausztriával való szilárd egyesülés szükségétől.”⁶² Az orosz hódítástól való félelem végigvonul a reformkori nemzedék egész politikai pályáján, és végül a kiegyezés megkötésének legfontosabb külpolitikai indítékává válik. Arra azonban történetírásunk eddig nem figyelt fel, hogy Königrätz után új külpolitikai érv is megjelenik a magyar liberálisok szótárában: „A sors országunkat oly nagy hatalmak közé helyezte, amelyeknek bármelyike, midőn azt hinné, hogy vágyainak és terveinek útjában állunk, minket — saját erőnkben bizakodókat — roppant erejével bizonyosan elsöpörne. És ha e nagy hatalmak bármi okból egymás ellen küzdenének, e küzdelemben nem a mi magunk, hanem mások érdeke vagy szeszélye határozná sorsunk fölött.”⁶³ Hogy melyik két nagy hatalomról van szó, mindenki előtt nyilvánvaló volt. Deák Ferenc más alkalommal ki is mondja: „Főnn bírna ezek között állni Magyarország, beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé?”⁶⁴ A magyar liberálisok pártja Königrätzből azt a következtetést vonta le, hogy a német expanzió ellen még erősebben kell ragaszkodnia a biztosítékot nyújtó Habsburg-monarchia kereteihez. Königrätzben *ebben a vonatkozásban* vált a kiegyezés egyik indítékává.

A Deák-párt német politikájában Königrätz után a „magyar szempont” csak ennyiben kap szerepet. Egyébként a német ügyet a Monarchia egyik

⁶¹ Deák: i. m. V. köt. 321. l.

⁶² Ferenczi: i. m. I. köt. 227. l.

⁶³ Deák: i. m. V. köt. 322. l.

⁶⁴ Deák: i. m. IV. köt. 461. l.

külpolitikai kérdésének tekinti és állásfoglalását birodalmi nézőpontból formálja ki. 1867 februárja, a párt kormányrakerülése ebben a tekintetben nem jelent fordulópontot. Hogy véleménye miben tér el a bécsi vezetésétől és miben azonos vele, az már a kiegyezés megkötése előtt megmutatkozott. Nem sokkal a nikolsburgi előzetes béke megkötése után programadó vezércikk jelenik meg a Pesti Naplóban. A cikkíró összegezi a Deák-párt eddigi német politikáját: „Mi óhajtottuk volna, hogy az Ausztria által Frankfurtban kihirdetett . . . reform terv diadalmaskodjék. Mi nem kétkedtünk, mikép a reform terv keresztülviteléért háborút kellett volna folytatni Ausztriának Poroszországgal; de akkor valószínű vala a győzelem Poroszország felett: akkor az indítványozási előny és a szabadelvűség dicskére támogatta Ausztriát, míg Bismarckot valódi reaktionariusnak hitte mindenki.” A továbbiakban egy velős mondatba sűríti a változások tényét: „Most ellenben nemcsak győzött Poroszország, de a német törekvések egész hatalma általa támogatattik.” Vagyis a német egység ügye, amely eddig Ausztria kezében volt, visszavonhatatlanul és végérvényesen Poroszország hatáskörébe került. Mi lehet ebben a helyzetben a Habsburg-monarchia német politikája? A cikkíró így adja meg a választ: „Ausztriának a békeponctok óta támadt helyzetben nem lehet sem a birtokrészt vagy trónt veszített német uralkodók ügyét pártolnia; sem a reakciót tekinteni ajánlatnak a szövetségek kötésére; sem végre azon önámításnak magát alávetni, hogy még valaha specifikus német állam lehet, s ha van hivatása az nem kelet felőli.”⁶⁵ Ebből világosan kiderül, hogy a Deák-párttól a régivágású németországi dinasztikus politika támogatását nem lehet várni. A magyar liberálisok a német kérdés 1866-ban bekövetkezett rendezését, noha az egyáltalán nem felelt meg eredeti elképzeléseinek, mint az erőviszonyokból adódó, életképesnek bizonyult megoldást, tudomásul vették. A dinasztikus német politika ellenzése 1866 nyaránól végigvonul a Deák-párt minden megnyilatkozásában. Ezért mondják a salzburgi császártalálkozó alkalmával: „Soha nem titkoltuk olvasóink elől, hogy a német ügy terén Ausztria és Franciaország között semmi közösségnek nem lehet helye.”⁶⁶ Az 1868 nyarán Bécsben rendezett német lövészünnepély ugyanezért ellenzenyes a pártnak. Miközben azonban a németországi dinasztikus politika felújításának káros következményeiről beszélnek, sehol nem hivatkoznak arra, hogy ezek a törekvések a speciális magyar érdeket sértenék. Az ellenkezés alapja mindig az összbirodalmi érdek.

A dinasztikus politika ellenzése csak negatív program. A Deák-párt azonban nem maradt a szimpla tagadás talaján, hanem pozitív javaslatokkal is fellépett. Ezen a területen már nemcsak elméletileg bizonyult a birodalmi érdekek védőjének, véleménye a bécsi kormánykörök elképzeléseivel is találkozhatott. A magyar liberálisok a prágai béke cikkelyeit nemcsak abban az értelemben kívánták tudomásul venni, hogy a régi helyzet visszaállítására irányuló törekvéseket ellenezték, hanem úgy is, hogy felemelték szavukat Poroszország további térnyerése ellen. „A *pragmatica sanctio* nem létezése esetén sem szeretnők, ha például a porosz a Majna-vonal helyett a Lajtáig terjeszkednék”⁶⁷ — írja a vezető pártlap. Andrassy Gyula pedig így beszélt egy francia politikus előtt: „A magyarok nem akarják a gyűlölködést szolgálni,

⁶⁵ Pesti Napló, 1866. aug. 10.

⁶⁶ Pesti Napló, 1866. aug. 27.

⁶⁷ Pesti Napló, 1868. jan. 16.

de el fog jönni a pillanat, amikor Poroszország ügyének igazságtalansága kiderül. Poroszország rá fogja tenni kezét Badenre, Württembergre és Bajorországra. Akkor összes németjeink méltán fel lesznek háborodva és magyarjainknak meg lesz az okuk, hogy őket támogassák.”⁶⁸ Ugyanaz a gondolat, amely a magyar liberálisokat porosz vonatkozásban a kiegyezés megkötésére készítette, összmonarchiai tekintetben mint a birodalom egészének féltése jelentkezik. Budapesten teljesen meg voltak győződve afelől, hogy a dél-német államok porosz anektálása esetén Ausztria nem tudja megtartani német tartományait. A status quo fenntartására irányuló hivatalos bécsi politika ezért a magyar politikai vezetőréteg teljes támogatására számíthatott.

A nemzetközi kapcsolatok formálásában a vezető európai hatalommá emelkedett Poroszországnak, immáron Északnémet Szövetségnek, döntő szava volt. Bismarckról már 1866 nyarán kiderült, hogy nem kívánja a Habsburg-monarchia felbomlását, megelégszik annak a Német Szövetségből való kiutasításával. Az észak-német kancellár azonban már ekkor többet akart elérni Ausztriával szemben, mint a hűvös jó szomszédi viszonyt. 1867 áprilisában szövetségi ajánlattal Bécsbe küldi Tauffkirchen bajor miniszteri tanácsost. Az első kísérlet ez arra, hogy realizálja nagy külpolitikai koncepcióját: a három császár szövetségét.⁶⁹ Hogy Beusttól elutasító választ kap, teljesen érthető. A szász politikus akkor felelőtlenségnek tartotta volna, ha Ausztria kiadja kezéből helyzetének előnyeit és ezzel lerontja esélyeit egy kedvezőbb jövőre.⁷⁰ De nem emelt kifogást az elutasítás ellen a Deák-párt sem. Beust így emlékezik vissza az elutasító nyilatkozat fogadtatására: „Amikor a távirat⁷¹ az első vörös könyvben megjelent, a bécsi sajtóban osztatlan tetszéssel találkozott, és emlékszem gróf Andrássy szóbeli, de teljesen hasonló kijelentésére is.”⁷² A kiegyezéssel kormánypárttá emelkedett Deák-párt a többi osztrák vezető csoporthoz hasonlóan nem kívánt a bismarcki Poroszország szövetségésévé lenni. A negatív magatartás kialakításában a régi porosz ellenszenv és a német terjeszkedéstől való újabb félelem egyaránt szerepet játszott.

A körülmény, hogy a Deák-párt a német kérdéshez birodalmi szempontból közeledett, korántsem jelentette, hogy a német kérdést tekintette a Monarchia alapvető külpolitikai problémájának. Számára minden kétséget kizáróan az orosz probléma volt és maradt a külpolitika alfája és omegája. Nincs itt helye annak, hogy ennek a külpolitikai felfogásnak eredetét és okait elemezzük, hogy realitását mérlegeljük. Csupán arra akarunk utalni, hogy a magyar középbirtokos osztály ebben a Szent Szövetség korának liberális közfelfogását tette magáévá. Hogy ez az oroszellenesség túltett az általános európain, az elsősorban a cárizmus magyarországi intervenciójával magyarázható. Az abszolutizmus éveiben az orosz problematika látszólag háttérbe szorul; valójában a magyar politikusok 1849 tapasztalatait elemezve éppen ebben az időszakban jutnak el a magyar állami önállóság feladásához, vagyis a Habsburg-monarchia szükségességének elismeréséhez. Ebben a tekintetben

⁶⁸ *Alphonse Thiers: Notes et souvenirs (1870—1873). Paris. 1903. 13. 1.*

⁶⁹ *Walter Platzhoff: Die Anfänge des Dreikaiserbundes (1866—1871). Preussische Jahrbücher, 1922.*

⁷⁰ Beust an Kaiser Franz Joseph. Gastein, 18. Mai. 1871. Vortrag. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XL. Interna. Fasc. 54.

⁷¹ *Beust: i. m. II. köt. 119—123. 1.*

⁷² Uo.

nem Deák, hanem Andrássy pályáját tartjuk tipikusnak. Deák már a harmincas években ragaszkodott Ausztriához, és véleménye élete végéig nem változott. Andrássy azonban a független Magyarország diplomatája volt és a bécsi törvényszék tetteiért távollétében halálra ítélte. S miközben a halálos ítéletet képletesen végrehajtják, Andrássy cikket jelentet meg egy angliai folyóiratban, amelynek ez a fő mondanivalója: Magyarország Oroszország miatt rá van utalva Ausztriára.⁷³ Hogy a középbirtokos osztály a negyvenkilencesség-től visszakanyarodott a hatvanhetességig, abban az orosz hódítástól való félelemnek volt döntő szerepe. És ahogy a Monarchia belpolitikai problémái fokozatosan megoldódnak illetve a megoldás felé haladnak, úgy kap egyre nagyobb teret a más kérdések miatt háttérbe szorult oroszfélelem. A párt vezető lapja a következőképpen fejezte ki az általános közhangulatot: „Véleményünk szerint nem érdemli meg a magyar politikus nevet az, a ki Magyarország főveszélyének nem az oroszot tartja — a ki nem az oroszok természetes ellenfeleiben látja Magyarország természetes szövetségeit.”⁷⁴

Természetes ezek után, hogy a német problémát is az orosz veszély alárendeltségében szemlélték. Poroszország a hatvanas évek második felében Oroszország szövetségesének számított. Minden egyéb ok nélkül is elegendő lett volna ez arra, hogy a magyar liberálisok poroszellenes álláspontra helyezkedjenek. A szabály persze meg is fordítható; a magyar liberálisok abban az esetben, ha támogatást kapnak Oroszország ellen, hajlandók lettek volna fátylat borítani régi porosz-ellenszenvükre. A vezető pártlap világosan meg is fogalmazta az alternatívát: „Ha Poroszországról bizonyos volna, hogy lemondott tradicionális orosz barátságáról, bármely kormánynak, mely közösen vagy külön Magyarország külügyeit is intézi, azt tanácsolnók, a porossal fogjon kezét; de ne legyen a porosz ellen, mihelyt az orosszal fog kezét.”⁷⁵ A Poroszországgal szembeni végérvényes álláspont kialakítása ilyenformán annak függvénye volt, hogy Poroszország illetve a vezetése alatt álló Észak-német Szövetség milyen magatartást tanúsít a cári Oroszországgal szemben. A kiegyezés utáni években nem lehetett szó arról, hogy Poroszország a Monarchia oldalán oroszellenes politikát folytasson. Ez az alapvető oka annak, hogy a magyar liberálisok Franciaországban látják a Monarchia egyetlen lehetséges szövetségesét. Változatlanul vallják ugyan, hogy a két ország között a német kérdésben semmi közösségnek nincs helye, de annál inkább szeretnék megnyerni Franciaországot egy határozott oroszellenes politikához. A Bécsben járó Napoleon hercegnek Andrássy melegen tanácsolja, hogy Franciaország „támadja meg Ausztriával együtt Oroszországot Lengyelország felszabadításának ürügye alatt”.⁷⁶ A vezető pártlap oroszellenes szövetség esélyeit mérlegelve az alábbi következtetésre jut: „Csak egy biztos sarkpont van e részben: a francia barátság. Legyen a Rajnán túl akár imperiális, republicanus vagy orleanista kormány, — mindenik érdekében állónak tartandja az orosz terjeszkedés ellen küzdeni.”⁷⁷

*

⁷³ Gonda: i. m. 23. l.

⁷⁴ Pesti Napló, 1866. okt. 28.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Kállay Béni iratai. 33. köt. Belgrádi napló. 1868. aug. 19-i bejegyzés. Országos Levéltár, Budapest.

⁷⁷ Pesti Napló, 1870. júl. 12.

A Deák-párt magatartását a francia—porosz háború kirobbanásakor is az orosz félelem és az annak alárendelt, de egyéb forrásokból is táplálkozó poroszellenesség határozta meg. A magyar liberálisok már a spanyol trónvitában egyértelműen Franciaország oldalára állottak. „Aki tehát az európai államok egyensúlyának fenntartása iránt csak némi érzékkel bír, s fenntartásának szükségességében a nemzetek békés fejlődésének lehetőségeit látja, annak egyszersmind Franciaország fellépésének jogosultságát is el kell ismer-
nie”⁷⁸ — írja a Pesti Napló a válság kezdetén. „Hadd tudja meg a világ, hogy nézői szerepében a francia fegyverek minden győzelmét mindenik magyar hazafi, kinek egyszersmind csak egy kis belátása van, osztatlan örömmel kíséri”⁷⁹ — nyilvánítja ki a Reform, amikor a háború bizonyossá válik. A magyar vezetőreteg franciabarátsága azonban nem terjedt odáig, hogy hajlandónak mutatkozott volna a Poroszország elleni háborúra. Az ilyen háború számára értelmetlen dinasztikus vállalkozásnak tűnt, amelyet a birodalom érdekeivel és általuk vallott hivatásával homlokegyenest ellenkezőnek talált. A válság alatt lehet találkozni olyan megnyilatkozásokkal is, amelyek a háborút a speciális magyar érdekekbe ütközőnek minősítik.⁸⁰ Figyelemreméltó azonban, hogy ez is csak a Bécsben tevékenykedő külföldi diplomaták tolmácsolásában olvasható, akik, nem tudni miért, a magyaroknak ilyen „hungarocentrikus” német politikát tulajdonítanak. A magyar liberálisok által szorgalmazott semlegességi politikának azonban igen szűk korlátai vannak. „A monarchia... (politikája) a békés semlegességre fog irányulni mindaddig, míg a többi nagyhatalmak, és pedig — nyíltan kimondjuk — Oroszország tetteleges beavatkozása a várható háborúnak európai dimenziót nem ad — írja a programadó vezércikk. — Ha ez az utóbbi, mélyen sajnálatos és egyelőre nem is valószínű esemény beállana, úgy a monarchia külpolitikájának is meg kell változnia.”⁸¹

A „nem is valószínű eseményt” tulajdonképpen az egész Deák-párt nagyon is valószínűnek tartotta. A korabeli sajtó nagyon sokat cikkezett arról, hogy Oroszország és Poroszország között titkos szövetség áll fenn. Azt is megírták, hogy a két nagyhatalom együttműködésének alapja a lengyel kérdésben fennálló közös érdekelttségük. A francia—porosz háborúban bekövetkezhető francia győzelem újra a lengyel felkelés megismétlődéséhez vezethetett, amit a cári Oroszország nem nézhetne ölbetett kézzel. Európaszerte általános volt azért a meggyőződés, hogy Poroszország veresége Oroszország háborús fellépését fogja kiváltani. Márpedig Magyarországon senki nem tartotta a győzelem esélyesének Poroszországot. Halász Imre írja: „Mint ama napokban az ország legelterjedtebb politikai lapjának, a Pester Lloydnak időleges vezetője, igen sok emberrel beszéltem, de Eötvös báró volt az egyetlen ember, ki velem együtt egy nappal a francia hadüzenet után valószínűnek tartotta a németek győzelmét.”⁸² A magyar liberálisok elképzeléseit kormány szinten Andrassy Gyula juttatta kifejezésre. A magyar miniszterelnök a július 18-i közös minisztertanácson a várakozó semlegesség álláspontjára helyezkedett. Ekkor még nem tartotta kizártnak, hogy a háború lokalizált francia—porosz mérközés-ként fog lefolyni. Ebbe semmiképpen nem kívánt beleavatkozni. Az orosz

⁷⁸ Pesti Napló, 1870. júl. 12.

⁷⁹ Reform, 1870. júl. 16.

⁸⁰ R. H. Lord: The Origins of the War 1870. Cambridge, 1924. 211. I.

⁸¹ Pesti Napló, 1870. júl. 14.

⁸² Halász: i. m. 323—324. I.

háború lehetőségei már ekkor komoly katonai intézkedések indítványozására készítetik. Néhány nap múlva azonban úgy látja, hogy a hadiesemények Oroszország beavatkozását magukkal fogják hozni. Ettől kezdve Andrassy nem egyszerűen védekező háborúra készül, hanem meg akarja valósítani régi politikai rögeszméjét: az Oroszország elleni támadó háborút.⁸³

Az események azonban más fordulatot vettek, mint amilyent a magyar liberálisok vártak és reméltek. Francia győzelem és Oroszország elleni európai háború helyett a francia császárság összeomlása, Poroszország újabb németországi térnyerése és a cárizmus európai súlyának növekedése következett be. Az új helyzetben a magyar liberálisok nehezen találják meg hangjukat. Akadnak ugyan néhányan, akik a bekövetkezett eseményeket nem tartják előnytelennek a Monarchiára, s főleg Magyarországra nézve.⁸⁴ A túlnyomó többség véleményének azonban a Pesti Napló adott hangot. „Állásunk e pillanatban olyan, hogy kétes mindenfelé! Bizonygatják ugyan nekünk, hogy jó barátságban élünk olasz, orosz, német és török-tatárral — s valójában úgy érezzük, mintha már készülnének ütni a dobot a mi bőrünkre.”⁸⁵ A magyar liberálisok Poroszország győzelmét szerencsétlenségnek tartják Európára, Németországra és a Monarchiára nézve egyaránt. Az indoklást a Pesti Napló cikkírója részletesen kifejti: „A mi meggyőződésünk szerint sem Ausztria, sem Oroszország s legkevésbé Franciaország szereplése nem volt olyan veszélyes Európára nézve, mint Poroszországé. S ennek sok oka-foka van. Először, — mert mint már említettük — mindhárom nagyhatalom praedomináló szerepe távolról sem hasonlított azon hatalomkörhöz, amelyet a háború győzelmes kimenetele után Poroszország fog elfoglalni. Másszor, mert a hatalomkör még mindig nem egész, s előbb-utóbb kiterjesztést fog sürgetni. Harmadszor, mert most Franciaország lesz, — legalább is egy időre — megtörve, s ez minden tekintetben európai calamitas. Negyedszer, mert Poroszország legbensőbb természete szerint erőszakos, túlkapó, illiberális, sőt visszafelé haladó. S végül ötödször, mert a porosz politika édes testvére az orosz politikának, most is az, s az marad még igen sokáig.”⁸⁶ Ezek után nincs mit csodálkozni azon, hogy a lap erőteljesen kikel az egyesítés bismarcki útja ellen és megjósolja: „az egyes zsarnokok személye helyett uralkodni fog az istenes jámborság keretével bevont porosz önkényeskedés, talán majd a császárság czimere alatt”.⁸⁷ Az ilyen egyesítés ellen a Monarchia hatalmi érkei szempontjából is szót emelnek és tiltakoznak Dél-Németország porosz bekebelezése ellen. A bécsi szász követ jelenti: „Magyarországon nagy súlyt fektetnek arra, hogy Ausztria számára a prágai békében megállapított, Délnémetország újjáalakítására vonatkozó jogait érvényre juttassa.”⁸⁸ Elevenen él a félelem is, hogy az egyesítés Németország rá fogja tenni a kezét Ausztria német tartományaira is.⁸⁹ Még a leginkább németbarát magyar politikus, Tisza Kálmán is így ír: „Elismerem, hogy nem csak lehető, de jogosult is lenne ha a semleges államok

⁸³ Vö.: *Diószegi István: Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871.* Bpest. 1965. 87. l.

⁸⁴ Tisza Kálmán Jókai Mórhoz. *Geszt*, 1870. szept. 16. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Kézirattár, Levelestár.

⁸⁵ Pesti Napló, 1870. nov. 8.

⁸⁶ Pesti Napló, 1870. aug. 26.

⁸⁷ Pesti Napló, 1870. szept. 16.

⁸⁸ Bose an Friesen. Wien, 18. Oktober 1870. Sächsisches Landeshauptarchiv, Dresden. Aussenministerium No. 1034.

⁸⁹ Pesti Napló, 1870. szept. 30.

együtt föllépnének Bismarck túlkapásainak meggátlására, mert míg a német egység meggyőződés szerint ránk nézve csak jót hozhat, a bismarckizmus mindenhatóvá tétele Európában nem áll érdekünkben.”⁹⁰

A magyar liberálisok körében 1870 őszén változatlanul fennmarad a franciabarátság. Indítéka részint a hagyományos liberalizmus, részint a Monarchia hatalmi pozícióinak féltése. A deákpártiak „fájdalmas szemmel nézik a nagy és nemes nemzetnek szerencsétlenségét, amellyel a polgári szabadság, a jogegyenlőség történetének legszebb eseményei a legbensőbb összeköttetésben állanak”⁹¹ Szeptember 4-e után az együttérzés még erősebb. „Ma a francia köztársaság szorongatott fővárosában van a világ rokonszenve”⁹² — írják és abban reménykednek, hogy „a köztársaság Németországban is megteszi majd ébresztő és üdítő hatását”⁹³ Hasonló süllyal estek latba a hatalmi megfontolások: továbbra is Franciaországot tekintették az egyedül lehetséges szövetségesnek Oroszországgal és Poroszországgal szemben. Ezért azt kívánják, hogy Franciaország a lehető legkisebb veszteséggel és minél hamarább kerüljön ki a háborúból. Szót emelnek Franciaország területi integritása mellett is és tiltakoznak Elzász-Lotaringia tervbevetett német anektálása ellen.⁹⁴ Nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy a hasonló célokra törekvő osztrák-magyar külpolitika a Deák-pártban 1870 őszén is szilárd támaszra talált.

1871 elején azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Franciaországhoz és a francia szövetséghez fűzött reményekkel végképp le kell számolniok. A köztársaság aláírta a súlyos vereséget beismerő fegyverszünetet, a német császárság megalakulása befejezett tényé vált, sőt a párizsi szerződés revíziója révén Oroszország is visszanyerte régi befolyását. Ebben a helyzetben a Franciaországra támaszkodó orosz- és poroszellenes politikának nem volt többé létjogosultsága. A két nagyhatalommal való egyidejű vetélkedés, még ha bizonyos okokból indokoltnak látszott is, semmiképp nem lehetett reális vállalkozás. A magyar politikusok érzékelik az új helyzet fonákságát. „A német állam nagy militarista állam leend és a magyar-osztrák birodalom a continensen levő két legnagyobb militarista állam közé, Németország és Oroszország közé lesz ékelve. Nem mondhatom, hogy e pozíció örvendetes és veszély nélküli”⁹⁵ — mondotta a delegáción Trefort Ágoston. Pulszky Ferenc pedig figyelmeztet: „Ily helyzetben az ország legelső szabálya is azt parancsolja: óvakodjunk attól, hogy két ellenség közé szoruljunk.”⁹⁶ De kit tekintsenek ellenségnek és kit potenciális barátoknak? Ha ebben a kérdésben Sedan után még mutatkozik is bizonyos ingadozás (akadnak olyan magyar politikusok, akik Oroszországgal akarnak összefogni Poroszország ellen), 1870 végén a válasz nem lehetett vitás. Oroszország Fekete-tengeri fellépése újra ráirányította a figyelmet a Monarchia alapvető külpolitikai problematikájára. A magyar liberálisok pontosan érzékelik ezt a „történelmi” figyelmeztetést: „Német- és Olaszországban a monarchia múltját metszették ketté, itt az állam

⁹⁰ Tisza Kálmán Jókai Mórhoz. Geszt, 1870. szept. 9. OSzK Kézirattár, Jókai hagyaték.

⁹¹ Pesti Napló, 1870. aug. 10.

⁹² Pesti Napló, 1870. okt. 19.

⁹³ Pesti Napló, 1870. okt. 15.

⁹⁴ Pesti Napló, 1870. aug. 25.; szept. 1.; okt. 11.

⁹⁵ A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött s. Ő Felsége által 1870 november 24-re Pesten összehívott bizottság naplója. Bpest. 1871. 110. l.

⁹⁶ I. m. 83. l.

jövőjének életerejét akarják kettévágni. Oroszország fellépése egy komoly tervnek bevezetése, melynek megvalósítása: a monarchia levegőbe röptése.”⁹⁷ A hagyományos oroszellenesség 1871 után is a magyar liberálisok vezető politikai gondolata maradt.

Ebből a pozícióból természetesen szükségesnek mutatkozott az új Németországgal szembeni régi „poroszellenes” nézetek revíziója. Nem lehet azt állítani, hogy ebben az időben teljesen megszűntek volna azok a hangok, amelyek elítélték az egyesítés bismarcki módját és amelyek a német hódítás vesztélyére figyelmeztettek.⁹⁸ Az ilyen megnyilatkozások azonban ekkor már a kisebbséget jelentik. Az 1871 elején tartott magyar delegációs ülésen a felszólalók többsége a németországi változások tudomásulvételének és az új helyzet követelte reális politika kialakításának szükségességét hangoztatta.⁹⁹ A véleményváltozáshoz kétségkívül hozzájárult a Németországgal kapcsolatos tapasztalatok módosulása is. Az idő azonban túl rövid volt ahhoz, hogy komoly tapasztalatokat lehessen gyűjteni. Andrassy Gyula egyik bizalmasához intézett levelében így ír a német győzelem következményeként előállott nemzetközi helyzetről: „Oroszország mindaddig, midőn szemeit keletre irányozta, Poroszországban egy biztos szövetségest látott, mely saját céljainak elérése végett barátságára volt utalva. A jelen háború váratlan kimenetele folytán ez többé nincs így. Egy hatalom helyett, mely terveit csakis közreműködésével remélhette kivinni, Oroszország most egy hatalmat lát, mely céljait engedelme nélkül már elérte, mely egy millió harcossal rendelkezik és a Balti tengert akkor alakítja át porosz tóvá, midőn kedve tartja. Másrészt Poroszországnak egyáltalán nem lehet óhaja a Duna torkolatait és az Adria partjait Oroszországnak, vagy egy más kisebb államnak kezeire játszani, melyet ha majd a pangermanizmus és a panslavizmus zászlói összeütkezőnek, az ellenfél táborában fogja találni. A béke még nincs megkötve és máris kétségtelen tény az, hogy Poroszország Keleten az Orosznak semmi szín alatt nem fog segédkezet nyújtani. Poroszország Ausztria-Magyarországnak bármely, az orosz befolyás ellen intézett lépését a Keleten teljes megnyugvással fogja nézni.”¹⁰⁰

Néhány évvel ezelőtt a Pesti Napló azt a tanácsot adta a kormánynak, hogy „fogjon a porossal kezét, ha az az orosz ellen fordul.” A francia–porosz háború alatt egyelőre nem sok jel mutatott arra, hogy ez a fordulat bekövetkezik. A magyar politikusok az események alakulásából elméletileg mindenestre levonták ezt a következtetést, és ez a feltételezett lehetőség elegendőnek bizonyult arra, hogy politikájukban az új Németország iránt jóindulatú fordulatot hajtsanak végre. A németországi alakulásokhoz fűzött eddigi feltételezések sorsa nem tüntette nagyon reálisnak az újabb reménykedést. Annak idején a magyar liberálisok a Német Szövetség reformjához kapcsolták a magyar belpolitikai önállóság visszaállítását. A dualizmus ugyan megszületett, még-hozzá a német események következményeként, de teljesen más úton, mint ahogyan várták. Königrätz után abban bíztak, hogy az ellenszenves Poroszországot sikerül majd a Majna vonalnál végleg feltartóztatni. Az eredmény:

⁹⁷ Pesti Napló, 1870. nov. 16.

⁹⁸ Bizottsági napló, 105. l.

⁹⁹ Bizottsági napló, 88. l.

¹⁰⁰ Andrassy Kállaynak, Terebes, 1870. okt. 24. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1733.

a Monarchia a legerősebb két militarista hatalom közé került. A magyar liberálisok viszonylag gyorsan felismerték az új helyzet lehetőségeit és a kívánságaik ellenére létrejött bismarcki egységes Németországot megpróbálták oroszellenes terveikhez igazítani. A frankfurti békét követő csaknem két évtizedes „három császár politika” ezen a területen sem fogja elképzeléseiket igazolni.

И. Диосеги:

Партия Деака и единство Германии

Резюме

Национальная перегруппировка в Германии оказала сильное воздействие на решение венгерского национального вопроса, историография, однако, не занималась этим явлением соответственно его весу. В статье дается обзор проблематики венгерского национального движения и немецкой национальной перегруппировки в течение 1850—1870 гг.

Венгерскую либеральную партию германский вопрос интересовал только в качестве противоречия абсолютизма и либерализма. Относительно прихода к власти Бисмарка, например, она заняла такую позицию и решительно осудила антипарламентарные шаги нового премьер-министра. Руководящий орган партии, газета Пешти Напло (Пештский Дневник) в конце 1862 г. однако обратилась с воззванием к династии Габсбургов с целью проведения реформы Германского Союза в либеральном духе. Партия Деака ожидала от реформы Союза возможность преобразования Габсбургской монархии на основе дуализма. Антипрусская позиция венгерской либеральной партии была сохранена и после франкфуртского заседания германских монархов и в войне 1866 г. она занимала определенную позицию на стороне Габсбургской империи.

После поражения у Садовой венгерская либеральная партия одно время становится неуверенной: ее беспокоит возможность прусских аннексий и возвращения венгерской эмиграции. После выяснения положения она изменяет свою позицию относительно германского вопроса, но сохраняет свою первоначальную антипрусскую ориентацию. Теперь она считает необходимыми дальнейшее сохранение империи Габсбургов и ее преобразование по интересам венгерских господствующих классов вследствие прусской экспансии, считавшейся ею угрожающей. Создание «Аусгляйха» 1867 г. таким образом было облегчено ходом создания германского единства. В этом деле, однако, роль сыграли не прусско—венгерские взаимные интересы, а совместная боязнь австрийских консервативных кругов и венгерской либеральной партии от экспансионизма создающегося германского национального государства.

Заключительная часть статьи анализирует поведение венгерской либеральной партии во время франко—прусской войны. Суть этого поведения заключалось в антипрусской и антирусской и в то же время профранцузской позиции партии, которую она отстаивала по разным конкретным причинам вплоть до окончания войны. Некоторый поворот происходит лишь после создания германской империи. После 1871 г. венгры стремятся привлечь единую Германию против России. Эти попытки в начале 1870 гг., однако, подряд терпят неудачи, поэтому в среде венгерских либералов антипрусское и антигерманское настроения прочно сохранились.

I. Diószegi:

Le parti Deák et l'unité allemande

Résumé

La création de l'Etat national allemand n'était pas sans avoir fortement influé la solution de la question nationale hongroise, cependant l'historiographie a omis jusqu'à présent de s'occuper de ce problème dans la mesure conforme à son importance. Cet article cherche à résumer, pour les années allant de 1850 à 1870, la problématique des

rapports ayant existé entre le mouvement national hongrois et la fondation de l'Etat allemand.

Dans les années 50, le parti libéral hongrois ne s'intéressait à la question allemande que sous l'angle des antagonismes qui opposèrent l'absolutisme et le libéralisme l'un à l'autre. Lors de la formation du cabinet Bismarck, le parti prit position en ce même sens et ne manqua pas de condamner résolument la démarche anti-parlementaire du premier ministre. Fin 1862, l'organe dirigeant du parti, le journal Pesti Napló adressa cependant un appel à la dynastie des Habsbourg, et l'invita à introduire une réforme d'inspiration libérale en connexion avec la Confédération Allemande. Cette réforme permit au parti Deák de conclure à la possibilité d'une transformation dualiste de la Monarchie des Habsbourg. L'attitude anti-prussienne du parti libéral hongrois ne cessa de subsister même après la réunion princière de Francfort, attitude qui revêtit pendant la guerre de 1866 une teinte nettement amicale à l'égard de l'empire.

Après la défaite de Königgrätz, craignant aussi bien les annexions à effectuer par la Prusse que le retour des émigrés hongrois, le parti libéral hongrois témoigna d'une certaine hésitation. Mais la situation une fois clarifiée il ne tarda pas à modifier sa prise de position à l'égard de la question allemande sans abandonner pour autant son ancienne prussophobie. En ce moment il s'attacha au maintien de l'empire lui servant de protection contre l'expansion prussienne jugée menaçante et insista sur la transformation de la Monarchie selon les vœux des Hongrois. Ainsi la formation de l'unité allemande favorisa-t-elle la naissance du compromis de 1867. Ce ne fut là point une communauté d'intérêts hongrois, mais plutôt une peur que les milieux conservateurs autrichiens et le parti libéral hongrois éprouvèrent à l'égard de l'expansion de l'Etat national allemand engagé dans la voie de développement.

La dernière partie de l'article consacre une analyse à l'attitude que le parti libéral hongrois avait adoptée face à la guerre franco — prussienne. L'essence de cette prise de position n'exprima pas une hostilité témoignée à la fois vis-à-vis de la Prusse et de la Russie et par une francophilie qui en déroula nécessairement. En présence d'objectifs concrets se modifiant de temps à autre le parti persista dans cette position jusqu'à la fin de la guerre. Ce n'est qu'après la formation de l'empire allemand que va s'opérer un certain tournant. Après 1871, les Hongrois se proposèrent de gagner à leurs vœux l'Allemagne unifiée, contre la Russie. Cependant au début des années 70. leurs tentatives connurent des échecs successifs, ce qui amena les libéraux hongrois de ne pas renoncer à une attitude hostile à l'égard des Prussiens et des Allemands.

Willibald Gutsche:

Az állam és a monopoltőke együttműködésének mechanizmusa Németországban az első világháború első hónapjai alatt¹

Mikor kitört a német imperializmus által előidézett első világháború, Németország iparát a monopolkapitalisták egy kis csoportja tartotta kézben, s a junkerekkel karöltve szabta meg a Bethmann Hollweg-kormány politikáját. A politikai hatalmat birtokoló uralkodó osztálynak már bőséges tapasztalatai voltak az állammonopolista hatalom gyakorlásában; ravasz taktikája belpolitikailag durva elnyomásból és jelentéktelen reformengedményekből, külpolitikailag a közvetlen területhódítások és a széleskörű közvetett egyeduralmi törekvés elemeinek összekapcsolásából állt. Az imperialista háború feltételei mellett rendkívüli mértékben elmélyültek az állam és a monopoltőke kapcsolatai gazdasági, kül- és belpolitikai téren. Ennek kialakulásában különböző objektív okok játszottak közre:

1. Az első világháború a világ újrafelosztásáért viselt, imperialista háború volt. A Bethmann Hollweg-kormány politikája az egész német imperializmus érdekeit képviselte. Expanziós politikájának fő hajtóereje pedig a monopoltőke általános gazdasági érdeke volt. A birodalmi kormány a háborúval azokat az expanziós célokat igyekezett megvalósítani, melyeket — főleg monopolkapitalista részről — már évek óta követeltek, s melyek megvalósítására a „pénétration pacifique” útján már 1914 előtt is törekedett.

2. Hogy a birodalmi kormány ennyire figyelembe vette a monopolista expanziós érdekeket, az főleg az uralkodó osztályon belüli erőviszonyokból, azaz a monopoltőkének a német junker-burzsoá imperializmus rendszerében

¹ A tanulmányban közölt megállapításokat szerző „Die Beziehungen zwischen der Regierung Bethmann Hollweg und dem Monopolkapital in den ersten Monaten des ersten Weltkrieges” (A Bethmann Hollweg-kormány és a monopoltőke kapcsolatai az első világháború első hónapjaiban; Humboldt Universität Berlin, Berlin. 1967, kézirat) c. habilitációs cikkének főleg V. és VI. fejezetéből, valamint további kutatásának anyagából vette. Elsősorban az említett munka I–IV. fejezetéhez végzett vizsgálatokra támaszkodik; ezek nagy része összefoglalások formájában megjelent a „Deutschland im ersten Weltkrieg” (Németország az első világháborúban) c. kötetben. Kiad. a Berlini Német Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet, „Első világháború” munkaközössége Fritz Klein vezetésével. 1. köt.: „Vorbereitung, Entfesselung und Verlauf des Krieges bis Ende 1914” (A háború előkészítése, kitörése és lefolyása 1914 végéig). Kiad. egy szerzői munkaközösség Fritz Klein vezetésével (Berlin 1968, VI. fej. 351. és k. l.) valamint 2. köt.: „Januar 1915 bis Oktober 1917” (1915 január — 1917 október). Kiad. egy szerzői munkaközösség Willibald Gutsche vezetésével (Berlin 1968. III. fej. 113. és k. l.; IV. fej. 163. és k. l.). A belgiumi állammonopolista összefonódáshoz lásd szerző adalékát a „Politik im Krieg 1914–1918. Studien zur Politik der deutschen herrschenden Klassen im ersten Weltkrieg” (Politika az 1914–1918-as háborúban. Tanulmányok a német uralkodó osztályok első világháború alatti politikájához) c. kötetben. Kiad. az „Első világháború” munkaközösség a berlini Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, Fritz Klein vezetésével (Berlin 1964. 66–69. l.).

elfoglalt hatalmi helyzetéből adódott. A gazdasági élet súlypontjának áttolódásával a mezőgazdaságról az iparra és az állami monopolkapitalizmus első elemeinek kialakulásával már a háború előtt egyre jobban megmutatkozott a monopoltőke hatalmi helyzete. Az államapparátus személyi állományában a német imperializmus kialakulásának sajátos feltételei mellett ez az eltolódás még nem jutott megfelelő mértékben kifejezésre. A háborús viszonyok miatt az állam mindjobban figyelembe vette a nagypolgári elemet, kimondottan konzervatív mezőgazdasági érdekekről lemondott, vagy a nagypolgári igényekhez hangolta őket.

3. Tekintettel a munkásmozgalom erősödésére, a birodalmi kormány már a háború előtt is mérlegelte a konzervatív politika hagyományos módszereinek bizonyos módosítását. Az a felismerés, hogy a munkásosztállyal szemben pusztán erőszakkal már semmire se mennek, s hogy a német imperializmus csak úgy tudja megvalósítani agresszív terveit, ha tömegbázisa van, a háború kezdetére megnövelte a jelentéktelen belpolitikai engedmények módszerének fokozottabb alkalmazására irányuló hajlamot. A német munkásmozgalom revizionista vezetőinek 1914. augusztus 4-i árulása, úgy látszott, megteremti egy ilyen reformisztikus taktika eredményességének feltételeit. Főleg a nagyburzsoázia egy része pártolta ezt a taktikát, a junkerek azonban alig.

4. Az imperialista háborús gazdálkodás elkerülhetetlenné tette az állam és a monopoltőke szorosabb összefonódását gazdasági és személyi téren, valamint az intézmények vonalán.

5. A háborús viszonyok folytán tehát egyrészt nőtt a birodalmi kormányra gyakorolt külső nyomás — ez volt a monopoltőke mind teljesebbé váló uralmának objektív oka —, másrészt erősödött a monopoltőke érdekeinek figyelembevételét parancsoló belső kényszer. A birodalmi kormány most már egyáltalán nem volt képes politikáját a monopoltőke gazdasági és politikai erejére való támaszkodás nélkül folytatni. Az államnak ez a monopoltőkétől való belső függése is objektív törvényszerűség volt, ami — ellenszolgáltatásként — szükségszerűen a monopolista követelések fokozottabb figyelembevételéhez vezetett.

A német imperialisták egységesen törekedtek „a nap alatti helyük”, az európai gazdasági és politikai túlsúly, a világpiac feletti uralom kivívására és egy nagy, összefüggő német gyarmatbirodalom létrehozására Közép-Afrikában. Megegyezett abbéli szándékuk is, hogy fenntartsák és megerősítsék belső uralmukat a munkásosztállyal és a többi dolgozó osztállyal, réteggel szemben. Végül mindegyikük igyekezett még jobban kiaknázni az államot, hogy az államapparátusra gyakorolt fokozódó, közvetlen befolyás révén megvédje saját profit- és hatalmi érdekeit. E törekvésüket az állam — tekintettel azokra az objektív követelményekre, amelyeket a háború támasztott a gazdasági irányítással szemben — egy állammonopolista háborús gazdasági szervezet felépítésével elégitette ki. A német imperializmus minden áramlata mindenkor a közös osztályérdek talaján állott; ez megnyilvánult a politikai célkitűzésben és az imperialista állam stratégiájában. Az uralkodó osztályon belül azonban ismételten fellángoltak a viták a közös célok megvalósításának módjait illetően, ami gyakran heves harcokhoz vezetett a hivatalos taktika eldöntésénél. Ezeket az imperialista állam politikájának elemzésekor figyelembe kell venni, miután elősegítették vagy gátolták bizonyos alapvető imperialista tervek végrehajtását és befolyással voltak a munkásmozgalom taktikájára és stratég-

giájára is. A két taktikai variáns egyikének vagy másikának hivatalos alkalmazása — melyeket az imperialista állam, mint Lenin már megállapította, mindég használt és használ — mindenkor az illető államnak a nemzetközi környezetben elfoglalt helyétől és az osztályok erőviszonyától függött. A politikai vonalvezetésben rendszerint úgy jutottak érvényre az uralkodó osztály közös érdekeinek megfelelő változások, hogy az uralkodó osztály erőterében átcsoportosulás ment végbe. Összeütközés esetén az uralkodó osztály zöme vagy az egyik, vagy a másik taktika erősebb bevetése érdekében lépett fel. A két módszer egyikének túlsúlya nem mindig terjedt ki az állam politikájának minden területére; gyakran csak egyes részterületeket érintett. Ilyenkor mindig az az irányzat vette át a vezetést, melynek koncepciója az adott helyzetben a közös imperialista érdekek szempontjából a legmegfelelőbbnek látszott, s amelyik bizonyos fokig elvégezte a változás alapvető koncepcionális előkészületeit. Az imperialista hatalom gyakorlásának módszereiben olyankor jött létre mélyreható és tartós változás, mikor a nemzetközi küzdőtéren és az osztályharc terén történő átalakulások arra kényszerítették az uralkodó osztályt, hogy eddigi politikáját teljes egészében felülvizsgálja, szükség esetén stratégiai célkitűzéseit is módosítsa. Ez történt például 1918 őszén, mikor az uralkodó osztály egy „felülről jövő” forradalommal próbálta megakadályozni az „alulról jövő” forradalmat, s átmenteni uralmát a katonai vereségen. Az imperialista állam stratégiájának és taktikájának ilyen jelentősebb változásait is rendszerint az uralkodó osztályon belül kialakult többség juttatta érvényre.

Németország uralkodó osztályán belül az első világháború kitörésétől kezdve két fő irányzatot, egy konzervatív-imperialista² és egy hajlékonyabb, liberalizáló imperialista irányzatot különböztethetünk meg. Ezek az irányzatok főleg a német háborús politika alábbi négy alapkérdésére adtak egymástól eltérő választ:

1. Hogyan valósítsa meg a német imperializmus európai egyeduralmát: túlnyomórészt leplezetten, indirekt módon, vagy túlnyomórészt közvetlen, nyílt területhódításokkal? Míg a konzervatív imperialista irányzat erőteljes, közvetlen annexiót követelt, a hajlékonyabb imperialista irányzat inkább a nagy területű közvetett terjeszkedésért szállt síkra.

2. Hová irányuljon a terjeszkedés fő súlya a kontinensen? Míg a konzervatív imperialista irányzat a nyugat-európai expanzióért harcolt, a hajlékonyabb imperialista irányzat elsősorban egy kelet- és délkelet-európai hatalmi terjeszkedés végrehajtását kívánta, mivel kételkedett abban, hogy Angliát, a fő ellenfelet már *ebben* a háborúban végleg le lehessen győzni.

3. A jövőben milyen módon biztosítható leginkább az osztály uralma az ország határain belül? A konzervatív imperialista irányzat a munkásosztály, a parasztság, valamint a közép- és kispolgárság diktatórikus, nyíltan terrorisztikus elnyomását követelte. A liberalizáló imperialista irányzat ezzel szemben előnyösebbnek tartotta a kisebb belpolitikai engedmények politikáját és az együttműködést a szociáldemokrácia és a szakszervezetek jobboldali vezetőivel. Azt remélte, hogy a munkásmozgalom annak belső bomlasztásával harc képtelenné teheti és az imperialista állam politikája így könnyebben talál tömegbázisra.

² A „konzervatív imperialista irányzat” meghatározás nem a konzervatív párt politikájára vonatkozik, hanem a tágabb értelemben vett imperialista politika konzervatív módszereire.

4. Az államnak és a monopolizálóknak a háborús viszonyok miatt meggyorsult, egyre szorosabbá váló összefonódása a „ki az úr a házban” régi jel-szava alatt, tehát az államnak a monopóliumokban való közvetlen, mindenekelőtt gazdasági részesedése nélkül, vagy közös gazdasági vállalkozások útján menjen-e végbe. Az uralkodó osztály mindkét irányzata szubjektíve is sürgette az állam és a monopolizáló objektív törvényszerűség alapján végbemenő, fokozódó összefonódását. De az összefonódás formáját illetőleg eltérő nézeteket vallottak. Míg a liberalizáló monopolisták abban, hogy a birodalmi kormány az állam és a monopolizáló gazdasági és személyi összefonódását közös gazdasági vállalkozások formájában is támogatta, nemcsak átmeneti intézkedést, hanem a kapitalista gazdaság megújulásának első ütemét látták, a monopolizáló konzervatív imperialista körök erősen tiltakoztak az államnak vállalkozásaikban való gazdasági és személyi részesedése ellen, s azt legfeljebb csak a háború miatt elkerülhetetlen, átmeneti szükségmegoldásként fogadták el.

Ez az egymásbakapcsolódó négy fő vitapont a háború egész ideje alatt napirenden volt a németországi uralkodó osztály belső összetűzéseiben, s heves harcokhoz vezetett a két irányzat képviselői, elsősorban a konzervatív imperialista irányzat és a birodalmi kormány képviselői között.

E tartós áramlatokkal kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy határozott gazdasági okok készítették-e az egyes monopolcsoportokat hosszabb időn át az egyik vagy a másik taktikai variáns pártolására. Ha a tartós áramlatok irányítói esetében meghatározott monopóliumok, monopolcsoportok, bankok vagy iparágak képviselőiről van szó, s ha a két irányzat jellegzetes képviselőinek és azok gazdasági bázisának összehasonlításánál határozott eltérések észlelhetők, erre lehet következtetni. Induljunk ki abból, hogy a stratégiai-taktikai kérdésekről folytatott vitákban az uralkodó osztályon belül szóvivőként fellépő monopolisták és bankárok politikai magatartását azoknak a vállalkozásoknak a közvetlen gazdasági érdekei irányították, melyek gazdasági kötelezettségeik hálózatában döntő jelentőséggel bírtak, melyekben tehát vezető pozíciókat töltöttek be; melyekben különösen nagy volt a gazdasági érdekelttségük, vagy amelyeknek érdekeire vállalkozói szövetségek vezetőiként különösen ügyeltek: a világháború első hónapjaira vonatkozó elemzés azt bizonyítja, hogy az uralkodó osztály két fő politikai csoportjának kialakulása a közvetlen gazdasági érdekek eltérésén alapult. Ha átnézzük azon monopolisták vagy monopolcsoport-képviselők közvetlen gazdasági érdekelttségeit, akik az első világháború első hónapjai során rész kérdésekben vagy elvi kérdésekben két stratégiai-taktikai koncepció szóvivőiként léptek fel, s az általuk támogatott koncepció kormánypolitikává emelését igyekeztek elősegíteni, erre a következtetésre jutunk.

A megadott stratégiai-taktikai követelések gazdasági feltételeinek elemzéséhez szükséges, hogy a monopolizáló szóvivőit besoroljuk a vizsgálandó időszak két fő irányzatának egyikébe. Természetes, hogy egy ilyen csoportosítás némileg sematikus jellegű, mert a háború első hónapjaiban e személyek egy részénél csak meghatározott részterületre (külpolitikára, belpolitikára vagy gazdaságpolitikára) vonatkozóan mutatható ki határozott állásfoglalás, ezenkívül például a konzervatív kapitalista irányzat külpolitikai koncepciója nem minden esetben felelt meg bel- és gazdaságpolitikai követeléseiknek. Az összehasonlító vizsgálat, vagyis a különböző taktikai koncepciókban szerepet játszó gazdasági okok kérdésének megválaszolása azonban csak ilyen el-

járással lehetséges, a további vizsgálatok szempontjából tehát feltétlenül szükség van erre a módszerre.

Az alábbi áttekintésben, mely eddigi kutatásaink alapján a két stratégiai-taktikai irányzat képviselőiről a háború első hónapjaira vonatkozóan elkészült, különválasztjuk az elsőrendű és másodrendű gazdasági érdekeltségeket. Az „Elsőrendű gazdasági érdekeltségek” hasábjába olyan funkciókat soroltunk, melyek az egyes személyek többnyire igen nagyszámú funkciói és érdekeltségei közül döntő súllyal bírnak, míg a „Másodrendű gazdasági érdekeltségek” hasábjában az ezekhez képest alárendelt funkciók és érdekeltségek szerepelnek. Ha a szóban forgó személy igen sok felügyelőbizottság, igazgatóság stb. tagja volt, válogatásra szorítottunk, minden esetben figyelembe véve a tipikus gazdasági érdekeltségeket. Ha az érdekeltségek esetleg nem egy meghatározott, egységes területre estek, példákat hoztunk fel a különféle gazdasági ágakra ill. bankokra.

Monopolisták és monopolista szövetségek képviselői, akik a háború első hónapjaiban a liberalizáló imperialista taktika pozícióit védelmezték

Név	Elsőrendű gazdasági érdekképviselet	Másodrendű gazdasági érdekképviselet
Arnhold, Eduard	Fe.: ³ Berlin-Anhaltische Maschinenbau AG (Berlin-Anhalti Gépgyár Rt.); Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken (Német Fegyver- és Lőszergyárak); Große Berliner Straßenbahn (Berlini nagy villamosvasút)	Fe.: AG für Anilinfabrikation (Anilingyártási Rt.); Dresdner Bank (Drezdai Bank); Ft.: AEG (Általános Elektromos Társaság)
Ballin, Albert	Ig. eln.: HAPAG (Hamburg-Amerikai Csomagszállító Rt.) Fe.: Deutsche Dampfschiffahrtsgesellschaft „Kosmos”, Hamburg (Hamburgi „Kosmos” Gőzhajózási Társaság)	Fb.: Schaaffhausenscher Bankverein (Schaaffhauseni Bankgyesület); Discontogesellschaft (Leszámitoló társaság) AEG; Vulcan-Werke, Hamburg u. Stettin (Hamburg-Stettini Vulcan Művek)
Borsig, Ernst	Társtul.: A. Borsig GmbH (A. Borsig korlátolt felelősségű társaság)	Ft.: Deutsche Bank (Német Bank); Oberschlesische Kokswerke und chemische Fabriken (Felsősziléziai Koksművek és Vegyészeti Gyárak)
Bodenhausen-Degener, Eberhard br.	Ig. t.: Friedrich Krupp AG	Ig.t.: Stahlwerksverband AG (Acélgégyárszövetség Rt.); Fb.: Deutsche Kolonial Eisenbahn Bau- und Betriebsgesellschaft (Német Gyarmati Vasút Építő- és Forgalmi Társaság); Mannesmannröhren-Werke

³ Fe. felügyelőbizottsági elnök, Feh. felügyelőbizottsági elnökhelyettes, Fb. felügyelőbizottság tagja, ig. igazgató, ig. eln. igazgatóság elnöke, ig. eln. h. igazgatóság elnökhelyettese, ig. t. igazgatóság tagja.

Név	Elsőrendű gazdasági érdekképviselet	Másodrendű gazdasági érdekképviselet
Fürstenberg, Carl	Tul.: Berliner Handelsgesellschaft (Berlini Kereskedelmi Társaság)	Ig. aleln.: Bank für elektrische Unternehmungen, Zürich (Zürichi Elektromos Vállalatok Bankja); Fe.: Accumulatorenfabrik AG, Berlin (Berlini Akkumulátorgyár Rt.); Feh.: AEG; Berlin-Anhaltische Maschinenbau AG
Gothein, Georg	Fe.: Schlesische Dampfer Compagnie AG, Breslau (Sziléziai Gőzhajózási Társaság Rt.)	Fb.: Oberschlesische Eisenbahnbedarf AG, Friedenschütte
Gutmann, Eugen	Ig.: Dresdner Bank; Fe.: Deutsche Orientbank (Német Keleti Bank); Berlin-Charlottenburger Straßebahn, Berlin (Berlin-Charlottenburgi Villamosvasút)	Feh.: Vereinigte Königs- und Laura-hütte (Egyesült König- és Laura-Kohó); Gesellschaft für elektrische Unternehmungen, Berlin (Elektromos Vállalatok Társasága); Fb.: AEG; Gelsenkirchener Bergwerks AG (Gelsenkircheni Bányászati Rt.)
Gutmann, Herbert M.	Ig. t.: Dresdner Bank; Deutsche Orientbank Ag.; Fe.: Egyptische Hypothekenbank, Kairo (Egyiptomi Jelzálogbank)	Fe.: Bank für elektrische Unternehmungen, Zürich; Santa Katharina Eisenbahn AG (Santa Katharina Vasút Rt.); Bank für orientalische Eisenbahnen, Zürich (Keleti Vasutak Bankja)
Gutleben, Fritz	Ig.: Münchener Filiale der Bank für Handel und Industrie (Kereskedelmi és Iparbank müncheni fiókja)	Fb.: Bayrische Treuhand AG (Bajorországi Treuhand Rt.); Bayrische Wolldeckenfabrik Druckmühl AG (Bajorországi Druckmühl Gyapjútakarógyár Rt.)
Gwinner, Arthur	Ig.: Deutsche Bank; Fe.: Deutsche Petroleum AG (Német Kőolaj Rt.); Steaua Româna AG für Petroleumindustrie, Bukarest (Bukaresti Steaua Româna Kőolajipari Rt.); Deutsche Überseeische Elektrizitätsgesellschaft, Berlin (Német tengerentúli elektromos társaság); Bayrische Stickstoffwerke AG, München (Bajor Nitrogénművek Rt.)	Fb.: Kattowitzer AG für Bergbau und Elektrizitätsbetrieb (Kattowitzi Bányászati és Villamossági Üzem Rt.); Deutsche Überseeische Bank, Berlin (Német tengerentúli Bank); Ig. eln.: Anatolische Eisenbahngesellschaft, Konstantinopel (Anatóliai vasúttársaság); Ig. eln. h.: Bank für orientalische Eisenbahnen Zürich
Hahn, Friedrich	Ig. eln.: Optische Anstalt C. P. Goertz AG, Friedenau (C. P. Goertz optikai intézet Rt.)	
Hatzfeld-Trauchenberg, Hermann von, hg.	Fb.: Kattowitzer AG für Bergbau und Hüttenbetrieb (Kattowitzi Bányászati és Kohászati Rt.); Preußengrube AG; Schlesischer Bankverein (Sziléziai Bankkegyesület); Commanditgesellschaft auf Aktien, Breslau (Betéti Részvénytársaság)	

Név	Elsőrendű gazdasági érdekképviselet	Másodrendű gazdasági érdekképviselet
Heckscher, Siegfried	Ig.: HAPAG	
Heineken, Philipp	Vezérig.: Norddeutscher Lloyd; Fe.: Südseephosphat AG (Csendes-óceáni Foszfát Rt.)	Fb.: Deutsche Bank; Hansa-Lloyd-Werke AG (Hansa-Lloyd Művek Rt.)
Helfferich, Carl	Ig.: Deutsche Bank	
Henckel v. Donnersmarck, Guido, hg.	Fe.: Eisenwerk Kraft AG (Kraft Vasmű Rt.); Schlesische AG für Bergbau und Zinkhüttenbetrieb (Sziléziai bányászati és horganykohászati Rt.)	Fb.: Deutsche Waffen- und Munitionsfabrik
Hilger, Ewald	Vezérig.: Vereinigte Königs- und Laurahütte AG für Bergbau und Hüttenbetrieb	Fb.: Berliner Hotelgesellschaft (Berlini Szállodaipari Társaság)
Holtzendorff, Arndt von	Ig.: HAPAG	Fb.: Berliner Hotelgesellschaft
Hutten-Czapski, Bogdan, gr.	Fb.: Eisenwerk Kraft AG; Friedrich Wilhelm Lebensversicherungs AG (Friedrich Wilhelm Életbiztosítási Rt.)	
Klingenberg, Georg (a Berliini Technikai Főiskola professzora)	Ig.: AEG; Feh.: Elbzentrale AG, Pirna (Elba-centrálé Rt.)	Fb.: számos villamosipari vállalatnál
Langen, Gottlieb von (Hitbizománytulajdonos Bergheim járásban)	Fe.: Gasmotorenfabrik Deutz (Deutz Gázmotorgyár); Sahaaffhausenscher Bankverein; Gyártul.: Pfeiffer und Langen GmbH (Pfeiffer és Langen korlátolt felelősségű társaság)	Fb.: Continental Gesellschaft für elektrische Unternehmen (Continental elektromos vállalatok társasága); Deutsche Ostafrika Gesellschaft (Német kelet-afrikai társaság); Vereinigte Köln—Rottweiler Pulverfabrik (Köln—Rottweili egyesült Lőporgyár); Vereinigte Stahlwerke van den Zypen (Van den Zypen Egyesült Acélművek); Phönix AG stb.
Mallinckrodt, Wilhelm von	Társtul.: Fabrik W. Mallinckrodt und Co., Antwerpen; ig. eln. Alliance Pastorale, Antwerpen; Antwerpener Drogerie und Ölfabrik AG (Antwerpeni illatszert és olajgyár Rt.)	Fb.: Dresdner Bank; Ig. t.: Banque Hypothécaire Transatlantique, Antwerpen (Tengerentúli jelzőlog-bank)
Mamroth, Paul	Ig. t.: AEG; Berliner Elektrizitätswerke (Berlini elektromos művek)	Fe.: és Fb.: a villamosipar számos üzemében

Név	Elsőrendű gazdasági érdekképviselet	Másodrendű gazdasági érdekképviselet
Mendelssohn Robert von	Társtul.: Mendelssohn und Co. Bankhaus (Mendelssohn és Tsa Bankház)	Fe.: Berliner Hagel Assekuranz Gesellschaft (Berlini Jégkárbiztosító Társaság); Ig. tan. t.: Bank des Berliner Kassenvereins (Berlini pénztáregylet bankja)
Merton, Richard	Vezérig.: Metallbank; Metallurgische Gesellschaft, Frankfurt (Fémkohászati Társaság)	
Moellendorf, Richard von	Labor. vez.: AEG	
Müller, Waldemar	Fe.: Dresdner Bank; Berlinische Bodenkredit AG (Berlini Földhitel Rt.) Deutsche—Niederländische Telegraphengesellschaft, Köln (Német—holland távíró-társaság) stb.	Feh.: Deutsche Atlantische Telegraphengesellschaft, Köln (Német Atlanti távíró-társaság); Fb.: Deutsche—Luxemburgi Bergwerks- und Hütten AG (Német—Luxemburgi Bánya- és Kohóipari Rt.); Felten und Guillaume-Lahmeyerwerke AG; Phönix AG; Deutsche Kolonialgesellschaft für Südwestafrika (Délnyugat-afrikai német gyarmati társaság)
Petersen, Carl	Fb.: Hamburger Elektrizitätswerke (Hamburgi Elektromos Művek); Gasanstalt Gaarden (Gaardeni Gázművek)	
Rathenau, Walter	Fe.: AEG; Berliner Handelsgesellschaft; Vereinigte Lausitzer Glaswerke (Egyesült Lausitzi Üveggyárak) stb.	Számos bel- és külföldi villamosipari üzem felügyelőbizottságában
Regendanz, Wilhelm	Jogtanácsos: Bankhaus M. M. Warburg und Co.; Ig.: Hamburg-Marokko Gesellschaft	Fb.: Norddeutsche Hütten AG (Észak-német kohóipari Rt.)
Rieppel, Anton von	Vezérig.: Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg AG (Augsburg—Nürnbergi Gépgyár Rt.); Eln. h.: Zentralverband deutscher Industrieller (Német iparosok központi szövetsége)	Feh.: Continentalgesellschaft für Elektrische Unternehmungen, Nürnberg; Fb.: Eisenwerk Nürnberg AG (Nürnbergi Vasmű Rt.)
Riesser, Jacob	Elnökség vez.: Hansabund (Hansaszövetség); Fe.: A. Riebeck'sche Montanwerke AG (A. Riebeck Bányászati és Kohászati Művek Rt.); Chemische Fabrik, Grünau (Vegyészeti Gyár); Landshoff und Meyer AG	Fb.: Bank für Handel und Industrie, Darmstadt; Deutsche Atlantische Telegraphengesellschaft, Köln
Salomonsohn, Arthur von	Tul.: Discontogesellschaft; Fe.: Gelsenkirchener Bergwerks AG (Gelsenkircheni Bányai Rt.); Kaliwerke Aschersleben (Aschers-	Feh.: Überseeische Elektrizitätsgesellschaft (Tengerentúli Elektromos Társaság); Fb.: AEG; Bank für Chile und Deutschland (Chilei

Név	Elsőrendű gazdasági érdekképviselet	Másodrendű gazdasági érdekképviselet
	lebeni Kálíművek); New Guinea Company, Berlin (Újguineai társaság)	és Németországi Bank); Rheinische Stahlwerke (Rajnai Acélművek)
Schaltenbrand, Eugen	Vezérig.: Hohenlohe Werke AG (Hohenlohe művek Rt.)	Fb.: Deutsche Bank
Schwabach, Paul Hermann von	Társtul.: Bankhaus S. Bleichröder (S. Bleichröder Bankház); Fe.: Hedwigshütte; Vereinigte Königs- und Laurahütte AG; Vulcanwerke, Hamburg und Stettin AG; Continental Telegraphen Company AG; Ig. eln. h.; Banca Generale Romana, Bukarest (Román általános bank)	Feh.: Deutsche Erdöl AG (Német Kőolaj Rt.); Deutsche Kolonialgesellschaft Südwestafrika; Fb.: Russische Montanindustrie AG (Orosz Bánya- és Kohóipari Rt.); Deutsche Waffen- und Munitionsfabrik; Norddeutscher Lloyd; Felten und Guillaume Lahmeyerwerke AG
Siemens, Carl Friedrich von	Ig. eln.: Siemens—Schuckert Werke GmbH, Berlin (Siemens Schuckert Gyárak korlátolt felelősségű társaság)	Fb.: Deutsche Bank és más Siemens-vállalat (többek közt: Russische Gesellschaft Siemens—Schuckert)
Siemens, Wilhelm von	Fe.: Siemens—Schuckert Werke GmbH; Siemens Elektrizitätsbetrieb AG (Siemens Elektromos Művek Rt)	Feh.: Siemens und Halske AG
Somary, Felix	Ig.: Deutsche Bank	
Springer, Ernst	Fe.: Deutsche Erdöl AG; „Herne” Vereinigung von Hibernia Aktionären mbH (Hibernia részvényesek „Herne” korl. fel. egysége)	Fb.: Bergwerksgesellschaft Hibernia (Hibernia Bányászati Társaság); Domitzsche Thonwerke AG (Domitzi Agyagművek Rt.)
Strauss, Emil Georg	Ig.: Deutsche Bank; Főig.: Deutsche Petroleum AG; Fe.: Bergmann Elektrizitätsunternehmen AG (Bergmann villamosipari vállalatok Rt.) Bayrischer Lloyd; Fe. h.: Anatolische Eisenbahngesellschaft (Anatóliai Vasúttársaság)	A petroleumipar és a keleti vasúttársaságok számtalan felügyelőbizottságában
Warburg, Max Moritz	Bankár: Bankhaus M. M. Warburg und Co.	Fb.: HAPAG; Blohm und Voß; Kamerun Eisenbahn Gesellschaft (Kamerun Vasúttársaság); Santa Catharina Eisenbahn AG
<i>Monopolisták és monopolista szövetségek képviselői, akik a háború első hónapjaiban a konzervatív-imperialista taktika pozícióit védelmezték</i>		
Beukenberg, Wilhelm	Eln.: Nordwestliche Gruppe des Vereins deutscher Eisen- und Stahlindustrieller (Német vas- és acélgyárosok egyesületének északnyugati csoportja); Főig.: Phönix AG für Bergbau und Hüttenbetrieb	Fb.: Discontogesellschaft; Rheinisch-Westfälisches Kohlsyndikat (Rajna-Vesztfáliai szénzindikátus); Schantung Eisenbahngesellschaft (Schantung Vasúttársaság); Dynamit AG vorm. Nobel (Dynamit Rt. azelőtt Nobel). Stahlwerksverband AG

Név	Elsőrendű gazdasági érdekképviselő	Másodrendű gazdasági érdekképviselő
Beumer, Wilhelm	Főtitk.: Nordwestliche Gruppe des Vereines deutscher Eisen- und Stahlindustrieller	
Clauss, Carl	Ig.: Baumwollspinnerei Augsburg (Augsburgi Pamutzszövőde)	Fb.: Mechanische Weberei (Gépszövőde)
Duisberg, Carl	Vezérig.: Farbenfabriken vorm. Friedrich Bayer und Co, Leverkusén (Festékgyárak, azelőtt Friedrich Bayer és Tsa.)	Feh.: Verein Chemischer Fabriken AG, Zeitz (Zeitz, Vegyészeti Gyárak Rt.)
Erzberger, Matthias ⁴	Fb.: Stahlwerk Thyssen AG (Thyssen Acélmű Rt.)	
Friedrichs, Heinrich ⁴	Eln.: Bund der Industriellen (Iparosok szövetsége); Kriegsausschüsse der deutschen Industrie (A német ipar háborús bizottsága)	
Häusser, Adolf	Ig.: AG Farbenwerke vorm. Meister Lucius und Brüning, Höchst (Festékgyárak Rt, azelőtt Meister Lucius és Brüning)	Fb.: AG für Stikstoffdünger (Műtrágya Rt.); Maschinen- und Armaturenfabrik, vorm. H. Breuer und Co. (Gép- és Szerelvénygyár, azelőtt H. Breuer és Tsa)
Herle, Jacob ⁴	Üzletvez.: Bund der Industriellen; Kriegsausschuss der deutschen Industrie	
Hirsch, Wilhelm	Jogtan.: Essener Handelskammer (Esseni kereskedelmi kamara); Főtitk.: Verein zur Wahrung der gemeinsamen wirtschaftlichen Interessen in Rheinland und Westfalen (Rajna-Vesztfáliai gazdasági érdekvédelmi egyesület); Nordwestliche Gruppe des Vereines deutscher Eisen- und Stahlindustrieller; Ig.t.: Verein deutscher Eisen- und Stahlindustrieller; Verein deutscher Eisenhüttenleute (Német vaskohászok egyesülete)	Fb.: Ag für Stickstoffdünger; Maschinen- und Armaturenfabrik, vorm. H. Breuer und Co.
Hugenberg, Alfred	Ig. eln.: Friedrich Krupp AG	Fb.: Schantung Eisenbahn Gesellschaft; Westfälische Drahtindustrie (Vesztfáliai drótipar)
Kind, Hugo	Üzletvez. h.: Nordwestliche Gruppe des Vereines deutscher Eisen- und Stahlindustrieller	

⁴ Olyan személyek, akik a háború kezdetekor lényegében konzervatív imperialista követelésekkel léptek fel a hadicélokra vonatkozóan, más kérdésekben viszont a liberális imperialista taktikát támogatták.

Név	Elsőrendű gazdasági érdekképviselő	Másodrendű gazdasági érdekképviselő
Kirdorf, Emil	Vezérig.: Gelsenkirchener Bergwerks AG; Fe.: Rheinisch-Westfälisches Kohlensyndikat	Feh.: Schaaffhausenscher Bankverein; Discontogesellschaft; Fb.: Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken
Klöckner, Peter	Fe.: Lothringer Hüttenverein Aumetz—Friede (Aumetz—Friede Lotaringiai Kohóegyesület) Hasper Eisen- und Stahlwerke (Haspe-i Vas- és Acélművek); Krefelder Stahlwerke AG (Krefeldi Acélművek Rt.)	Fb.: Discontogesellschaft; Roheisenverband (Nyersvaszövetség); Stahlwerksverband AG (Acélművek szövetsége Rt.); Societé anonyme de Murville (Murvillei részvénytársaság)
Krupp v. Bohlen und Halbach, Gustav	Fe.: Friedrich Krupp AG	
Marwitz, Georg	Vezérig.: Dresdner Gardinen- und Spitzenmanufaktur AG (Drezdai Fügöny- és Csipkemanufaktúra Rt.); Dresdner Gardinen- und Spitzenmanufaktur in Warschau (Drezdai Fügöny- és Csipkemanufaktúra Varsó); Fe.: Deutsche-Levantinische Baumwollgesellschaft, Dresden (Német—Levan-tei Pamuttársaság); Anatolische Industrie- und Handelsgesellschaft Dresden (Anatóliai Ipar- és Kereskedelmi Társaság)	Fb.: Deutsche Togo Gesellschaft (Német Togo-társaság)
Poensgen, Ernst	Ig.t.: Phönix AG für Bergbau und Hüttenbetrieb	Fb.: Walther und Cie. AG, Dellbrück
Jüngst, Ernst	Eln.: Verein für bergbauliche Interessen in Rheinland und Westfalen (Rajna-Vesztfáliai bányászati érdekvédelmi egyesület)	
Reusch, Paul	Ig. eln.: Gute Hoffnungshütte AG für Bergbau und Hüttenbetrieb („Jóreménység-kohó” bányászati és kohóüzemi Rt.)	Fb.: Stahlwerksverband AG
Röchling, Hermann	Ig.: Röchlingsche Eisen- u. Stahlwerke GmbH (Röchling-féle Vas- és Acélművek korl. fel. társ.)	Fe.: Hallesche Kaliwerke AG (Hallei Káliművek Rt.)
Röchling, Louis	Fe.: Stahlwerksverband AG	
Roesicke, Gustav	Főtítk.: Bund der Landwirte (Mezőgazdák szövetsége); Ig. t.: különböző közép-németországi bányászati és kohászati vállalatoknál	Fb.: Deutsche Salpeterwerke Fölsch und Martin Nachfolger AG (Fölsch és Martin utóda német Salétrom-művek Rt.); Salpeter Aktien-Verein mbH, Berlin (Salétrom korl. fel. részvénytársaság)

Név	Elsőrendű gazdasági érdekképviselő	Másodrendű gazdasági érdekképviselő
Rötger, Heinrich	Eln.: Zentralverband deutscher Industrieller (Német gyárosok központi szövetsége); Kriegsausschuss der deutschen Industrie	
Schweighoffer, Ferdinand	Főtítk.: Zentralverband deutscher Industrieller; Kriegsausschuss der deutschen Industrie	
Springorum, Friedrich	Vezérig.: Eisen- und Stahlwerk Hoesch AG, Dortmund	
Stinnes, Hugo	Tul.: Stinneswerke, Fe.: Deutsche-Luxemburgische Bergwerks AG; Charbonnages Réunis de Bender-Eregli société anonyme, Brüssel (Bender-Eregli-i Egyesült Bányaművek Rt.)	A villamos és kohóipar, valamint a hajózási vállalatok számos felügyelő bizottságában
Stresemann, Gustav	Jogtan.: Verband sächsischer Industrieller (Szász gyárosok szövetsége); Eln.h.: Bund der Industriellen	Fb.: Sachsenwerk Licht und Kraft AG; Zuckerraffinerie Genthin AG (Genthin cukorfinomító Rt.)
Thyssen, August	Társtul.: Thyssenkonzern; Fe.: Maschinenfabrik Rheinland AG (Rajnavidéki Gépgyár Rt.)	Fb.: Stahlwerksverband AG, stb.
Vogel, Hermann Wilhelm	Fe.: Tülfabrik Flöha AG (Flöha Tülfgyár Rt.); Feh.: Elektrizitäts AG, Chemnitz (Chemnitz-i Villamosági Rt.)	Fb.: Dresdner Bank; Sächsische Maschinenfabrik AG, Chemnitz (Szászországi Gépgyár Rt.)

Az áttekintésből megállapítható, hogy bár egészen egyoldalú gazdasági alapról a két áramlat egyikénél sem lehet beszélni, elsődlegesen mégis tipikus, a másik áramlatétól világosan megkülönböztethető gazdasági alapokon nyugodott mind a kettő. Az illető áramlatra jellemző, közvetlen gazdasági érdekeltségek mellett tipikustól eltérő érdekeltségek jórészt csak a másodlagos funkciók és érdekeltségek között találhatók, mint például Eugen Guttmannnál, aki többek között a Gelsenkirchen-i Bányászati Rt. felügyelőbizottságának tagja is volt, Hugo Stinnesnél, aki hajózársaságok felügyelőbizottságainban is képviseltette magát, vagy Albert Ballinnál, aki a Schaaffhausenscher Bankverein felügyelőbizottságának tagjaként is működött. De még a másodrendű gazdasági érdekeltségek figyelembevétele mellett is félreérthetetlenül kimutatható az alábbi eltérés:

A konzervatív kapitalista koncepció képviselői szinte kivétel nélkül a nyugat-német nehéziparral vagy a vegyipar anilin- és lőporcsoportjával nőttek össze. Ezen kívül igen erős kapcsolataik voltak a Discontogesellschafttal és a Schaaffhausenscher Bankvereinnel.

A liberalizáló imperialista taktikai koncepció szóvivői ezzel szemben csak igen ritkán — és akkor is főleg másodlagosan — képviselték a nyugat-német nehézipar vagy a vegyipar anilin- és lőporcsoportja érdekeit. Legtipikusabb

gazdasági bázisaik az elektromos ipar, a gép- és műszergyártás, a közép-német és felső-sziléziai bányá- és kohóipar, a nagy hajózási társaságok, a gyarmati társaságok és a könnyűipar különböző ágai voltak. Jellemző volt ezen felül szoros kapcsolatuk a Deutsche Bankkal, a Berliner Handelsgesellschafttal, a Dresdner und Darmstädter Bankkal, a Nationalbank für Deutschlanddal, a S. Bleichröder, M. M. Warburg u. Mendelssohn u. Co. bankházakkal, valamint néhány tengerentúli bankkal. Világosan kimutatható a csoportban az olyan monopolisták és bankárok tömörülése is, akiknek valamilyen formában közvetlen gazdasági érdekeltségeik voltak a Közel-Keleten. Az eltérések száma olyan jelentéktelen, hogy — részben szubjektív okokra visszavezethető — kivételnek tekinthetjük őket. Az áttekintés tehát bebizonyítja, hogy az uralkodó osztály tartós főáramlatainak taktikai eltéréséhez meghatározott monopolsoportok különböző primer, közvetlen gazdasági érdekeltségei adják az objektív alapot.

Mivel magyarázható, hogy pontosan meghatározott monopolisták és bankárok hosszabb időn át pontosan meghatározott taktikai koncepciókért szálltak síkra? Erre a kérdésre csak úgy kapunk választ, ha elemezzük a különböző gazdasági ágak háború előtti kialakulásának sajátosságait. Azon monopóliumok közül, amelyek külpolitikailag a német imperializmus közvettebb európai hegemoniáját támogatták, egy nagy közép-afrikai német gyarmatbirodalom létrehozására törekedtek, nem hittek Angliának ebben a háborúban bekövetkező teljes katonai vereségében, s az expanzió előretörését főleg Kelet- és Délkelet-Európa felé akarták irányítani, belpolitikai reformokat követeltek, gazdaságpolitikailag pedig az államnak a monopolvállalkozásokban való közvetlen érdekeltté tétele szellemében, a gazdaság tartós „újárendezésére” törekedtek, — elsősorban az elektromos ipar monopóliumait kell megemlíteni.

Ebben az iparágban, mely kezdettől fogva nagy kapitalista üzemek formájában lépett színre a XX. század első évtizedei alatt,⁵ különösen gyorsan ment végbe a koncentrációs folyamat. A századforduló körül az iparágban még hét—nyolc, mindenkor több társaságból álló csoportja volt; ezek mögött ismét számos bank állt. Az első világháború előtti utolsó években — mint Lenin megállapította⁶ — „két, illetve egy csoporttá” olvadtak össze. Az Emil Rathenau vezetésével 1884-ben, Berlinben alapított Deutsche Edison Gesellschaft für angewandte Elektrizität (az alkalmazott elektromosság német Edison-társasága), mely néhány év múlva Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft-tá (AEG; Általános Elektromos Társaság) alakult át, magába olvasztotta a Felten u. Guillaume, a Lahmeyer és az Union AEG csoportokat. A Siemens u. Halske, a Schuckert u. Co. és a Bergmann csoportokból jött létre a második nagy villamossági konszern, a Siemens und Halske—Schuckert. Az első világháború előestéjén bizonyos kérdésekben szoros együttműködés alakult ki az AEG és a Siemens között. 1903. június 15-én közösen megalapították a Gesellschaft für drahtlose Telegraphie mbH-t (Drótnélküli távíró társaság korlátolt felelősséggel) (1932 óta Telefunken GmbH); ez az üzem kezdettől fogva

⁵ A. S. *Jerusalimski*: Die Außenpolitik und die Diplomatie des deutschen Imperialismus Ende des 19. Jahrhunderts (A német imperializmus külpolitikája és diplomáciája a XIX. század végén). Berlin. 1954. 51. l.

⁶ I. V. *Lenin*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka (A következőkben: Az imperializmus). Bpest, Kossuth Kiadó. 1967. 93. l.

főleg fegyverkezési ügyletekkel foglalkozott. Ugyanebben az évben egy kívülálló, a kölni „Helios” Elektrizitäts AG megsemmisítésénél működött együtt a két konzern. Egy évre rá megalapították a Verkaufsstelle Vereinigter Glühlampenfabriken-t⁷ (Egyesült Izzólámpagyárak elárúsítóhelye) az izzólámpák árának magasan tartása céljából, és hasonló megállapodásokat kötöttek a szigetelt vezetékek, valamint az erős- és gyengeáramú kábelek árusításával kapcsolatban is.⁸

Ez a kooperáció a következő években tovább erősödött. Az elektromos ipar két nagy monopóliuma mögött nagybankok álltak, melyek az anyaintézmények alapítását finanszírozták, s e monopóliumok pénzügyeit intézték. Az AEG vezérbankja a Berliner Handelsgesellschaft volt — ügyvezetőjeként 1902 és 1907 között Walter Rathenau működött —, segítségével az AEG a bel- és külföld sok villamosipari vállalatába behatolt. A Berliner Handelsgesellschaft élén a háború alatt Carl Fürstenberg állt.⁹ Szoros kapcsolatai voltak az elektromos iparral a Deutsche Banknak is; 1870-ben hívták életre Georg von Siemens — későbbi első igazgatója — közreműködésével. A Siemens-konzern fő hitelintézete volt, de az AEG-hez is szoros kapcsolatok fűzték.¹⁰ Élén a háború alatt Arthur von Gwinner állt. A Berliner Handelsgesellschaft és a Deutsche Bank mellett néhány más hitelintézet is szoros kapcsolatokat tartott fenn az elektromos ipar két nagy monopóliumával, így a Dresdner Bank, — mely, mint a Victoria Falls Co. alapítója, elősegítette a német elektromos ipar gazdasági expanzióját — és a berlini S. Bleichröder bankház. Az elektromos ipar két nagy monopóliuma, az AEG és a Siemens mellé harmadiknak a Robert Bosch korlátolt felelősségű társaság csatlakozott. Abszolút monopolhelyzetet foglalt el a gépkocsi-elektrotechnika területén.

A nagy villamosipari monopóliumoknak széleskörű külföldi kapcsolatai voltak. A tőke kivétel expanziós törekvéseikben kezdettől fogva nagy szerepet játszott, s számos ország gazdaságába való behatolásukat eredményezte.¹¹ A részesedési rendszer révén a mintegy 1.5 milliárd márka tőkével rendelkező AEG 175—200 bel- és külföldi társaság felett uralkodott.¹² 34 közvetlen külföldi képvisellete, ebből 12 részvénytársasága volt például Oroszországban, Franciaországban, Belgiumban, Ausztria-Magyarországon, Olaszországban, Romániában, Svédországban, Mexikóban, Argentínában és Dél-Afrikában.¹³ 1907-ben szerződést kötött a General Electric Companyval (GEC). Németország, Luxemburg, Ausztria-Magyarország, Oroszország, a skandináv álla-

⁷ *Wolfgang Hahn—Lothar Kruss*: Elektrokonzerne — Rüstungskonzerne (Elektrokonzernek — fegyverkezési konzernek). Berlin 1961, 33. k. 1. — II. Vilmos mind Emil Rathenau-nak, mind Wilhelm von Siemens-nek üdvözlő iratot küldött a „Verkaufsstelle Vereinigter Glühlampenfabriken” alapítása alkalmából.

⁸ Ua.

⁹ *Wolfgang Hahn—Lothar Kruss*: i. m. 21. l. — A bank képviselői az AEG felügyelőbizottságában ültek. Emil Rathenau fia, Walter a Berliner Handelsgesellschaft társtulajdonosa volt. A Deutsche Bank 1896-ban átengedte az AEG vezetését a Berliner Handelsgesellschaft-nak (*Gertrud Theodor*: Friedrich Naumann oder der Prophet des Profits. Ein biographischer Beitrag zur Geschichte des frühen deutschen Imperialismus (Friedrich Naumann, vagy a profit prófétája. Életrajzi adalék a korai német imperializmus történetéhez). Berlin 1967, 71. l.

¹⁰ *Gertrud Theodor*: i. m. 71. és köv. l.

¹¹ *A. S. Jerusalimski*: i. m. 52. l.

¹² *I. V. Lenin*: *Az imperializmus*. 79—80. l.

¹³ *Walter Bartel*: i. m. 13. l. és Stahl und Eisen (Acél és vas), 1914. évf. 48. sz. 1914. nov. 26. 1779. l.

mok, Hollandia, Belgium, Svájc, Törökország és a balkáni államok az AEG befolyási területévé váltak, míg szerződő partnere, a General Electric Company az USA-t és Kanadát tartotta fenn magának.¹⁴

A Siemens-konzern karjai is messze túlnyúltak Németország határain. Fiókvállalatai voltak Angliában, Ausztria-Magyarországon, Franciaországban, Spanyolországban, Belgiumban és Oroszországban. Itt többek közt a kaukázusi Kedabeg rézbányát is művelte.¹⁵ Észak- és Dél-Amerikában, Kelet-Ázsiában, Indiában és Kanadában ún. technikai irodák gondoskodtak a vállalkozás kiterjesztéséről.¹⁶ A háború kitörésének évében 82.000 munkása és alkalmazottja közül 23.000 külföldön dolgozott.¹⁷ A háború a fokozott fegyverkezés miatt magasabb profitot hajtott ugyan az elektromos ipar monopóliumainak, de veszélyeztette sokrétű külföldi üzleteiket. Ennyiben megfelel a tényeknek az AEG 1913/14. évi üzleti beszámolójában szereplő megállapítás: „A vállalatnak az ó- és újvilág számos országában vannak külföldi szervezetei, ezek működése jelenleg egészen meg van zavarva, részben csak tökéletlenül tartható fenn. A tengerentúli üzlet . . . csaknem teljesen pang.”¹⁸ A nagy elektromos konzernnek hatalmi és profitforrásainak kibővítése a konzernnek felépítésénél és európai, közel-keleti, afrikai, amerikai, ázsiai piacaik kiszélesítéséhez fűződő érdekeinél fogva — a hajlékonyabb irányzatot képviselő egyéb gazdasági ágazatok többségéhez hasonlóan — nem volt feltétlenül idegen területek annexiójához kötve. Közvetett úton, például katonai erővel kikényszerített európai gazdasági szövetség útján történő megvalósítása sokkal eredményesebbnek bizonyult, mert ilyen módon az expanzió céljára kiszemelt államoknak nemcsak egyes részterületei, de egész nemzetgazdasága a német monopóliumok fennhatósága alá került. Ezért tudtak ezek a körök egy, bár nem kevésbé irreális és kalandos, de részleteiben mozgékonyabb taktikát alkalmazni.

Az Európában csaknem vetélytárs nélkül uralkodó német villamossági monopóliumok e különleges viszonyaiban keresendő annak oka is, hogy a legtöbb nagybank képviselői mellett éppen az ő vezető képviselőik támogatták rendkívül intenzíven a hajlékonyabb koncepciót, s készebbek voltak számolni a nemzetközi katonai helyzet változásaival, mint a bányá- és kohóipar képviselői.

Az sem volt véletlen, hogy a háborús nyersanyaggazdálkodást, és ezzel a hadigazdálkodásnak — a törvényszerű állammonopolista fejlődést elősegítő — állami irányítását éppen a villamossági monopóliumok kezdeményezték. Az AEG-nek a nyersanyaggazdálkodásra vonatkozó kezdeményezése azon a tényen alapult, hogy éppen neki már a háború kezdetén jelentős nehézségeket okozott a színesfémhiány. A nyugat-német nehézipari monopóliumokkal ellentétben a villamossági monopóliumok azt a felfogást képviselték, hogy az állam és a monopoltóke gazdasági és személyi összefonódását, amely az imperialista hadigazdálkodás elkerülhetetlen következményeként jelentős mértékben erősödött, nem csupán háború okozta jelenségnek, hanem egy újfajta, tartós

¹⁴ I. V. Lenin: *Az imperializmus*. 79. l.

¹⁵ Wolfgang Hahn—Lothar Kruss: i. m. 22. . .

¹⁶ Walter Bartel: i. m. 13. l.

¹⁷ Georg Siemens: *Geschichte des Hauses Siemens* (A Siemens-ház története). 2. köt. München. 1949. 243 l. — A háború kitörésekor a 20,6 millió rubel össz-tőkével rendelkező Russische Elektrotechische Werke Siemens & Halske (Siemens és Halske Orosz Elektrotechnikai Művek) és a Russische Siemens—Schuckert AG (Orosz Siemens—Schuckert Rt.) egymaga 4,500 munkást foglalkoztatott.

¹⁸ Stahl und Eisen, 1914. évf. 48. sz. 1914. nov. 26. 1779. l.

imperialista gazdálkodás kezdetének kell tekinteni. Taktikai koncepciójuk részben azon a törekvésen alapult, hogy a junkerekkel szövetséges nehéziparnak az államra gyakorolt, eddig szinte korlátlan befolyását átvegyék.¹⁹ Másrészt azért volt szükségük rá, hogy az állam érdekelve legyen üzemeikben, mert az elektrotechnika területén mutatkozó forradalmi fejlődés hatalmas beruházásokat igényelt (például erőművek építésénél). A villamosági monopóliumok képviselői az állammal való gazdasági összefonódás révén jelentős állami pénzüsszegekkel akarták közvetlen profitérdekeiket szolgálni. Éppen emiatt szubjektíve is komoly érdekeik fűződtek a gazdasági összefonódás szellemében történő monopolista fejlődéshez.

Kül- és gazdaságpolitikai törekvéseikhez hasonlóan jellemző volt a nagy villamosági konszernek képviselőinek fellépése a belpolitikai „újjászervezés”, a munkásosztály és a többi elnyomott osztály és réteg felé jelentéktelen engedményekkel élő politika érdekében.²⁰ A kevés munkahelyre koncentrált nagy munkástömegek — a villamosági üzemekben ez a koncentráció különösen érezhető volt —, a kiváló szakmunkások alkalmazásának szükségessége, a munkásarisztokrácia így kialakult, reformokkal viszonylag könnyen befolyásolható, széles rétege, s az elektrotechnikai termelés jellegének megfelelő intenzív kizsákmányolás — a profitnövekedés alapfeltétele — arra bírta az iparág vezető monopolistáit, hogy inkább a „reformokkal a forradalom ellen” módszere, a szociáldemokrácia és a szakszervezetek jobboldali vezetőivel való együttműködés, mint a nyílt elnyomás módszere felé hajoljanak. Nem demokratikus törekvés bírta őket ilyen magatartásra. A régi iparágaknál magasabb fokú technikával és munkaszervezettel rendelkező elektromos ipar speciális termelési feltételei tették számukra lehetővé és kényszerítették is egyben őket arra, hogy egy reformista taktikát támogassanak.²¹

A német kereskedelmi hajózás két kiemelkedő vállalata, a Hamburg—Amerika Paketfahrt (HAPAG) és a Norddeutscher Lloyd — a századforduló körül a HAPAG az első, a Norddeutscher Lloyd a második helyet vívta ki magának a világ hajózási ranglistáján²² — szintén nagy befolyást gyakorolt a birodalmi kormányra, mindenekelőtt vezérigazgatói, Albert Ballin és Philipp Heineken révén. Mindkét társaság arra törekedett, hogy még fokozottabb mértékben vegye ki részét a világ hajózásából. A konkurrenciaharc messze-menő kiküszöbölése céljából a HAPAG 1902. február 14-én szerződést kötött a legnagyobb amerikai hajózási monopóliummal, a Morgan-tröszttel; megalakult az International Mercantile Marine Co., amely — többek között — mindkét fél számára biztosította a tiszta nyereségből való kölcsönös részesedést.²³ A fenti német hajóstársaságok erősíteni akarták helyzetüket az USA hajózásával, különösen pedig az angol hajózási vállalatokkal szemben, másrészt viszont „megegyezést” kerestek Angliával, ami — jórészt a német vállalatok

¹⁹ Vö. *Gertrud Theodor*: i. m. 78. és köv. l.

²⁰ Lásd *Johanna Schellenberger*: Probleme der Burgfriedenspolitik im ersten Weltkrieg. Zur innenpolitischen Taktik der herrschenden Klassen in Deutschland von 1914—1916 (A treuga dei-politika problémái az első világháborúban. A németországi uralkodó osztályok belpolitikai stratégiájáról és taktikájáról 1914—1916. Fil. disszertáció, Berlin 1967; kézirat).

²¹ *Gertrud Theodor*: i. m. 65. és köv. l.

²² *Walter Bartel*: i. m. 14. l.

²³ *Bernhard Huldemann*: Albert Ballin. Oldenburg/Berlin, 1922, 82., 93—95. l. — Lásd még *I. V. Lenin*: Az imperializmus 100. l.

expanzív törekvései miatt — zátonyra futott.²⁴ Világuralmi törekvéseiket a birodalmi kormány, különösképpen pedig maga a császár erőteljesen támogatta. Ez az első világháború előtt legvilágosabban az orosz—japán háború idején nyilvánult meg, s 1908-ban, II. Vilmosnak az Alsó-Elbánál, egy regattavacsorán elhangzott szavaiban is kifejezésre jutott. „Mi — mondotta a császár — kívívtuk helyünket a nap alatt. Most már az én feladatom lesz, hogy ezt a helyet senki el ne vitassa tőlünk . . . Mint az állam feje, csak örülni tudok a Hansa minden egyes képviselőjének, legyen az hamburgi, brémai vagy lübecki, aki elindul és széttekintve újabb helyeket keres, ahová egy szöveget beverhet, hogy felszerelését ráakassza.”²⁵

A nagy hajózási vállalatok egyetértettek a villamossági monopóliumokkal abban, hogy a német imperializmus európai hegemoniája főleg közvetett módszerrel valóstíandó meg. Jó amerikai és angliai összeköttetései miatt azt remélték, hogy egy kieroszakolt egyezség révén kielégíthetik ezekkel az országokkal szemben fennálló expanzíós igényeiket, főleg miután belátták, hogy Anglia teljes legyőzése első nekifutásra még nem sikerülhet. Az elsődleges hadicél, a német vezetés alatt álló európai gazdasági szövetség mellett főleg nagykiterjedésű gyarmati (különösen közép-afrikai) hódításokért és óceáni támaszpontok szervezéséért harcoltak, olyan célokért tehát, amelyek vállalkozásaik további kiépítését szolgálhatták. Sajátos, közvetlen gazdasági érdekeik azonban nem tették feltétlenül szükségessé az általános, kiterjedt annexiót a kontinensen. Magatartásukat a hajóépítés és a hajózás számára nélkülözhetetlen villamos iparhoz és a kereskedelmi tőkéhez fűződő, különösen szoros gazdasági kapcsolatok is megerősítették.²⁶

Alapvető bel- és külpolitikai irányzatait tekintve a *petróleumipar* is a hajlékonyabb, liberalizáló imperialista taktika képviselőinek táborába tartozott. Az imperialista háború — s ezen belül különösen a hadiflotta — számára nélkülözhetetlen kőolajért folyó harcban több német nagybank, főleg a Deutsche Bank ausztriai, romániai²⁷ és törökországi²⁸ petróleumforrások feltárásában való részvétellel igyekezett kiszorítani a Standard Oil Company-t (Rockefellerert), valamint Rothschildot és Nobelt uralkodó helyzetéből. 1907-ben a román petróleumiparban 185 millió frank volt a külföldi érdekeltségek összege, ebből 74 millió frank a Deutsche Bank és más berlini nagybankok részesedése. Miután a Standard Oil Companynak a Balkánról és Oroszországból való kiszorítására irányuló kísérletek nem vezettek eredményre, a Deutsche Bank — elsősorban a Deutsche Petroleum AG vezérigazgatója és a Deutsche Bank igazgatója, Arthur von Gwinner magántitkárán, Emil Georg

²⁴ *Walter Bartel*: i. m. 15. l.

²⁵ *Bernhard Huldermann*: i. m. 287. l.

²⁶ Heineken és Bosch például a Deutsche Bank felügyelőbizottságának tagja volt; a Norddeutscher Lloydot erős szövetség fűzte a Deutsche Bankhoz.

²⁷ *I. V. Lenin*: Az imperializmus. 96—98. l. — A Deutsche Bank például 1902-ben átvette a romániai kőolajtermelés egyharmadával rendelkező „Steaua Româna” vezetését. Valamivel később három termelő, feldolgozó és értékesítő társasággal a S. Bleichröder bankház is belépett a román vállalkozásba.

²⁸ 1912-ben a Deutsche Bank-csoportnak 25%-os részesedése volt a török petróleumtársaságnál, melynél a National Bank of Turkey 50%-kal és az angol olajmágnások 25%-kal voltak érdekelve, s mely kezében tartotta a mosszuli olajforrásokat. Az Anglo-Persian Oil Companynak ugyanaznap, mikor a sarajevo-i lövés eldőrdült, sikerült a National Bank of Turkey részvényeit megvásárolni és a német részes társasakat kiszorítani. Ez is egyik indítéka volt annak, hogy a német imperializmus katonai erővel akart magának helyet hódítani a nap alatt.

Strausson keresztül²⁹ egy petróleummonopólium létrehozását követelte, hogy állami monopólium útján javítson helyzetén. Bár ezek a körök 1911. március 15-én kierőszakoltak egy megfelelő országgyűlési határozatot, a konkurens Discontogesellschaft ellenállása miatt a terv a háború kitöréséig nem került megvalósításra.³⁰

A Deutsche Bankkal szoros összeköttetésben álló Deutsche Petroleum AG tehát egyik legfontosabb háborús céljának tekintette a Standard Oil Company és a Henry Deterding által 1907-ben alapított angol–holland Dutch Shell Konzern befolyásának megsemmisítését a Balkánon, a Közel-Keleten és Oroszországban, illetve saját befolyásának — elsősorban álcázott hegemonia útján végbemenő — kialakítását ezeken a területeken. A HAPAG és a nagy villamosági konzernek érdekei szintén ezekhez az expanziós célokhoz fűződtek.³¹ Így adódott, hogy a kőolaj- és petróleumipar képviselőinek taktikai koncepciója sok kérdésben egyezett a Deutsche Bank-csoport, az AEG és a nagy hajóépítési vállalatok képviselőinek koncepciójával. Kelet-Európa és a Közel-Kelet felé irányuló expanziós törekvések alapján perszonálunió alakult egyrészt a Deutsche Petroleum AG és a Deutsche Erdöl AG, másrészt a Deutsche Bank, a Dresdner Bank és Bankhaus S. Bleichröder között. A Deutsche Petroleum AG élén annak vezérigazgatója, Emil Georg Strauss³² és a felügyelőbizottság elnöke, Arthur von Gwinner³³ személyében olyan finánc-tőkésék álltak, akik egyben vezető pozíciót töltöttek be a Deutsche Bankban. A felügyelőbizottság elnökhelyettese, Paul Hermann von Schwabach³⁴ és a felügyelőbizottság tagja, Henry Nathan³⁵ révén a Deutsche Erdöl AG, melyben a felügyelőbizottság elnökeként Ernst Springer, a Vereinigung von Hibernia Aktionären mbH (Hibernia részvényesek korl. fel. egyesülése) elnöke működött, szoros kapcsolatban állt a Bleichröder bankházzal és a Dresdner Bankkal.

A közép-német és felső-sziléziai bánya- és kohóipar vezető képviselői — főleg a villámháborús stratégia bukása után — szintén a hajlékonyabb, liberalizáló imperialista irányzat mellett léptek fel. Bár bizonyos mértékig

²⁹ Emil Georg Strauss ezenfelül bel- és külföldi petróleumtársaságok új felügyelőbizottságaiban, a villamosipar, valamint keleti vasúttársaságok számos vállalatában tevékenykedett.

³⁰ *I. V. Lenin*: Az imperializmus. 98–99. l. — Ide tartozik az AEG villanyárammonopólium bevezetésére irányuló törekvése is. Lenin idézi a *Die Bank* c. folyóiratot (1912. I. félév. 1036. l.; 1912. II. félév. 629. l.; 1913. I. félév. 388. l.), mely akkoriban azt írta, hogy Németország csak úgy harcolhatna az amerikai petróleumtröszt ellen, ha bevezetné a villanyáram-monopóliumot és a vízierőt olcsó villamos energiává változtatná. Ezt egy „államilag ellenőrzött magánmonopóliummal” kell elintézni, „hogy a csőd szélén álló magánipart az állam segítségével szanálják.”

³¹ A HAPAG a bagdadi vasút politika támogatására hajózási vonalat teremtett a Perzsa-öböl felé.

³² A német petróleumkirály, Strauss, ezenkívül osztrák, belga, angol és román petróleumkoncesszióknál és számos keleti vasútnál is érdekelve volt.

³³ Arthur von Gwinner többek között egyidejűleg volt a bukaresti Steaua Romana petróleumipari részvénytársaság felügyelőbizottságának elnöke és különböző keleti vasúttársaságok felügyelőbizottságának tagja.

³⁴ Paul Hermann von Schwabach a S. Bleichröder bankház társtulajdonosa többek között benn ült a villamosipar és a távközlési ipar számos felügyelőbizottságában, a Norddeutscher Lloyd felügyelőbizottságában és a Banca Generale Romana igazgatótanácsának elnökhelyetteseként is működött.

³⁵ Henry Nathan, a Dresdner Bank igazgatója ezenkívül — többek között — a Deutsche Mineralölgüter AG (Német ásványolajipar részvénytársaság) felügyelőbizottságának tagja is volt.

gazdasági és személyi összeköttetésben álltak a rajna-vesztfáliai bánya- és kohóiparral,³⁶ egész sor fontos kérdésben más taktikai célokat képviseltek.³⁷ A bánya- és kohóipar legnagyobb közép-német és felső-sziléziai vállalatai is monopoltársaságokká egyesültek, mint például az Oberschlesisches Roheisen-syndikat (Felső-sziléziai nyersvas-szindikátus), az Oberschlesischer Stahlwerkverband (Felső-sziléziai acélművek szövetsége) és az Oberschlesische Kohlenkonvention (Felső-sziléziai szén-egyezmény).³⁸ A rajnai-vesztfáliai bánya- és kohóipari monopóliumokat konkurensüknek tekintették, nem lévén a nyugat-német szerződő félhez hasonló befolyásuk, mivel a nyugat-német piacon nem tudtak jelentős szerephez jutni.³⁹ Ezért mindenekelőtt a Kelet felé irányuló területi és hatalmi terjeszkedést sürgették, viszont erélyesen elleneztek minden nyugati orientációjú annexiós politikát. A felső-sziléziai bánya- és kohóipar olyan képviselői mellett, mint Guido Henckel von Donnersmarck, Ewald Hilger vagy Richard Witting — aki előbb a konzervatív imperialista irányzat szellemében működött, 1915-től kezdve azonban mindjobban elfordult tőle — a villamossági konszernnek, a Deutsche Bank, a nagy hajózási társaságok, a Bankhaus S. Bleichröder, a Berliner Handelsgesellschaft stb. köré tömörült finánc-tőke-csoport képviselői is erősen érdekelve voltak a felső-sziléziai bánya- és kohóipari monopóliumokban. Arthur von Gwinner a Kattowitzer AG für Bergbau und Elektrizitätsbetriebe felügyelőbizottságának tagja volt. Paul Hermann von Schwabach a Hedwigshütte és a Vereinigte Königs- und Laurahütte AG felügyelőbizottságának elnökeként működött, és tagja volt a Russische Montanindustrie felügyelőbizottságának; Walter Rathenau vezető pozíciókat töltött be a különböző felső-sziléziai villamossági vállalatoknál. Carl Fürstenberg, aki visszaemlékezéseiben különösen kiemeli a Berliner Handelsgesellschaft növekvő balkáni érdekeltségét,⁴⁰ többek között az Oberschlesische Eisenindustrie AG, az Eisenhütte Silesia AG felügyelőbizottságának elnökhelyetteseként, és a Bismarckshütte, az Oberschlesische Koks- und Chemische Fabriken AG, valamint a gottesbergi Schlesische Kohlen- und Kokswerke felügyelőbizottságának tagjaként tevékenykedett. Jacob Riesser, a hallei A. Riebeckische Montanwerke AG — a Halle—Weißenfels—Magdeburg térség és a kelet-elbai barnaszénkerület barnaszénbányászatainak egyik legnagyobb, a kőolajiparral és a vegyipar egyes területeivel együtt-

³⁶ Ewald Hilger, a Vereinigte Königs- und Laurahütte AG vezérigazgatója és egyéb felső-sziléziai és szászországi kohászati társaság tagja például szintén a Stahlwerksverband felügyelőbizottságának tagjai közé tartozott.

³⁷ Jelentős képviselője volt Ewald Hilger, Richard Witting (a Nationalbank für Deutschland és az Oberschlesische Zinkhütten AG felügyelőbizottságának elnöke), Henckel von Donnersmarck gróf (Vereinigte Königs- und Laurahütte AG, Schlesische AG für Bergbau und Zinkhüttenbetrieb, Eisenwerk Kraft AG), Carl Fürstenberg gróf (a Berliner Handelsgesellschaft üzlettulajdonosa és számos elektrotechnikai vállalat, valamint felső-sziléziai és közép-németországi kohászati üzem felügyelőbizottságának tagja), Paul von Gontard (a Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken vezetőségének elnöke, különböző felső-sziléziai kohászati üzemek felügyelőbizottságának tagja).

³⁸ A felső-sziléziai bányák mintegy 75%-a már 1902-ben a felső-sziléziai Kohlenkonvention-hoz tartozott.

³⁹ *Fritz Klein*: Deutschland von 1897/98 bis 1917. Deutschland in der Periode des Imperialismus bis zur Großen Sozialistischen Oktoberrevolution (Németország 1897/98-tól 1917-ig. Németország az imperializmus korszakában a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig). Berlin 1961, 14. l.

⁴⁰ *Carl Fürstenberg*: Die Lebensgeschichte eines deutschen Bankiers 1870—1914, hg. von Hans Fürstenberg (Egy német bankár életrajza 1870—1914. Hans Fürstenberg herceg). Berlin 1931, 535. l.

működő üzeme⁴¹ — felügyelőbizottságának elnöke egyidejűleg a Darmstädter Bank felügyelőbizottságának tagja is volt. A Berlinger Handelsgesellschaft üzlettulajdonosa, Carl Fürstenberg és a Darmstädter Bank igazgatója, Maximilian von Klitzing a felügyelőbizottság tagjai közé tartozott.⁴² Speciális keleti érdekeltségeik, a petrokémiai és elektrotechnikai iparhoz és a Deutsche Bank-csoporthoz fűződő szoros kapcsolataik miatt főleg külpolitikai kérdésekben, de a belpolitika kérdéseiben is szembeszálltak a rajna-vesztfáliai bánya- és kohóipar képviselőivel és a Bethmann Hollweg-kormány politikáját támogatták.

A fémfeldolgozó ipar és a gép- és szerszámkészítő ipar magatartásából is látszik, hogy alapjában véve inkább a hajlékonyabb, liberalizáló imperialista taktikával rokonszenvezett. A kölni Gasmotorenfabrik Deutz vezérigazgatója, Oscar Rhazen és a Maschinenfabrik Augsburg—Nürnberg vezérigazgatója, Anton von Rieppel, Ernst von Borsig, valamint a Berlin—Anhaltische Maschinenbau AG felügyelőbizottságának elnöke, Eduard Arnold, a Merton-család (Metallbank und Metallurgische Gesellschaft AG és a Majna-frankfurti Metallgesellschaft), akik másrészt az elektromos iparral⁴³, a vegyiparral,⁴⁴ a felső-sziléziai és közép-német bánya- és kohóiparral⁴⁵ és a Deutsche Bank-csoporttal⁴⁶ álltak kapcsolatban, a hajlékonyabb, liberalizáló imperialista bel- és külpolitika vezető erőinek szövetségesei voltak. Az említett kapcsolatok mellett a nehézipari monopóliumokkal fennálló ellentét, a piacok bővítéséhez fűződő elsőrendű érdek, a termelés magasfokú gépesítése és az egyes munkahelyekre koncentrálódó nagy munkástömeg adott gazdasági alapot ehhez — a készáruipar más vállalkozói, például az Optische Anstalt C. P. Goerz AG igazgatóbizottságnak elnöke, Friedrich Hahn által is képviselt — politikához.

Feltűnő, hogy a hajlékonyabb, liberalizáló imperialista irányzat szóvivőiként az elektromos ipar és a nagy hajózási vállalatok monopolistái mellett megjelentek a nagy bankok képviselői is. Ez különösen a Deutsche Bankra, a Nationalbank für Deutschland-ra, a Dresdner Bankra, a Darmstädter Bankra és a Warburg, Bleichröder és Mendelssohn bankházakra vonatkozik, de — mint Arthur von Salomonsohn szerepe mutatja — bizonyos mértékig a Discontogesellschaftra is, mely az 1914-ben magábaolvasztott Schaaffhausenscher Bankvereinnel együtt nagy mértékben finanszírozta a nyugat-német nehézipar alapítását és kiépítését. *Az a tény, hogy a bankok képviselőinek nagy többsége a hajlékonyabb, liberalizáló imperialista taktikát támogatta, először is azokra a szoros kapcsolatokra vezethető vissza, melyek az elsőnek említett bankokat a fenti koncepció hívei közé tartozó iparmonopóliumokkal összefűzték.* De — mint azt Salomonsohn példája mutatja — arra is visszavezethető, hogy a nagy bankok

⁴¹ 1926-ban az A. Riebeckische Montanwerke érdekközösségre lépett az IG Farbenindustrie AG-al.

⁴² Klitzing az AEG felügyelőbizottságának tagja is volt.

⁴³ Walter Rathenau például a Konzern der Metallgesellschafthoz tartozó Metallbank felügyelőbizottságának tagja is volt; a konzern az Australian Metal Company-n keresztül többek között AEG- és Siemens-kábeleket exportált Ausztráliába. (Richard Merton: Erinnerungswertes aus meinem Leben, das über das Persönliche hinausgeht [Életem emlékezetes eseményei, a személyes ügyeken túl.] Frankfurt/Main 1955, 2. l.)

⁴⁴ Walter Merton a knapsacki AG für Stickstoffdünger (Műtrágya Rt) felügyelőbizottságának tagja volt.

⁴⁵ Walter Merton akattowici Oberschlesische Zinkhütten AG felügyelőbizottságának és a bornai Gewerkschaft Braunkohlenwerke bányai igazgatóságának tagja volt.

⁴⁶ Walter Merton a Berliner Handelsgesellschaft felügyelőbizottságának tagja volt.

egyáltalán nem voltak egyoldalúan, egyetlen meghatározott iparágra beállítva; speciális érdekeik többnyire különböző iparágak érdekeivel kapcsolódtak egybe. Lenin idézi⁴⁷ Jeidel megállapítását, hogy a nagy német bankok „az ipar egészével való kapcsolatot mint szakterületet az igazgatók egyikére bízzák, és emellett minden igazgató mint felügyelőbizottsági tag elvállalja egy-egy különálló vállalatnak vagy több, szakmája és érdekeltségi köre szerint egymáshoz közelálló vállalatnak az ellenőrzését . . . az egyik főleg villamosipari társaságok, a másik vegyipari gyárak, sörfőzdék vagy cukorgyárak felügyelőbizottságában működik, . . . Annyi bizonyos, hogy a nagybankokban, üzleteik méreteinek és sokféleségének növekedése arányában, a vezetők között egyre nagyobb a munkamegosztás — azzal a céllal (és eredménnyel), hogy így bizonyos értelemben valamelyest felülemelkedjenek a tiszta bankügyleteken, és az ipar általános kérdéseiben, valamint egyes iparágak speciális kérdéseiben nagyobb ítélőképességet és szakértelmet, ezáltal pedig a bank ipari érdekkörében nagyobb akcióképességet szerezzenek.”⁴⁸ Igaz, hogy az ipari monopóliumok is igyekeztek különböző irányba kinyújtani csápjaikat és személyi, valamint gazdasági kapcsolatokat kiépíteni különböző bankokkal vagy más iparágakkal, de lényegesen kisebb mértékben. Így magyarázható például Salomonssohn magatartása is, aki — mint az felügyelőbizottsági funkcióiból látható — nemcsak a bánya- és kohóiparral (a Gelsenkirchener Bergwerks AG felügyelőbizottságának elnöke), hanem az elektromos iparral (az iparág 5 felügyelőbizottságának tagja, közöttük az AEG-é is) és a közép-német bánya- és kohóiparral (a Kaliwerke Aschersleben felügyelőbizottságának elnöke) is összeköttetésben állt.

A bankok által képviselt érdekeltségek sokoldalúsága miatt a banktőke képviselői csak elvétve álltak ki egyoldalúan a konzervatív kapitalista taktika mellett, főként, ha profit- és hatalmi érdekeik nem fűződtek feltétlenül az expanzió bizonyos formáihoz. A bankárok többsége egy hajlékonyabb, liberalizáló imperialista taktika szellemében működött, a fenti okok mellett azért is, mert azokat a bankokat, amelyeknek képviselői ezt az imperialista taktikát támogatták, közvetlen, sorsdöntő érdekek fűzték a Közel-Kelethez, a német gyarmatbirodalom kibővítéséhez és a közvetett európai egyeduralom megteremtéséhez.

Néhány kivételtől eltekintve tehát a monopoltőke hajlékonyabb, liberalizáló imperialista irányzatát a háború kezdetén az elektromos ipar, a nagy hajóstársaságok, a felső-sziléziai és közép-német bánya- és kohóipar, a Deutsche Bank, Darmstädter Bank, a Dresdner Bank, a Nationalbank für Deutschland, a Berliner Handelsgesellschaft és a Warburg, Bleichröder és Mendelssohn bankházak képviselték. Ezeket az egymás között rendkívül összefonódó iparmonopóliumokat és bankokat a közös vagy hasonló érdekek hozták össze. A konzervatív imperialista irányzattól főleg az különböztette meg őket, hogy komoly érdekeik fűződtek a régi piacok kibővítéséhez, az újak létrehozásához és a tőkekivitel újabb lehetőségeinek feltárásához, sokféle érdekeltségük volt a világ legkülönbözőbb részein, Európában pedig keleti és dél-keleti irányú expanzióra törekedtek.

⁴⁷ I. V. Lenin: Az imperializmus 57—58. l.

⁴⁸ Otto Jeidels: Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie (A német nagybankok viszonya az iparhoz, különös tekintettel a vasiparra). Leipzig 1905, 157. l.

De ezek az erők is csak az imperialista politika egy változatát képviselik és túlbecsülték a német imperializmus lehetőségeit. Az ő programjukból sem hiányzott az ellenfél teljes katonai vereségének feltételezése. Mindemellett belpolitikailag igen csekély kilátásuk volt arra, hogy koncepciójukat megvalósítsák. Ez az irányzat — gazdasági erejét tekintve — még nem volt egyenrangú a bánya- és kohóipari monopóliumokkal, s csak egész gyenge politikai bázissal rendelkezett. A birodalmi gyűlésen csak a haladó néppárt képviselte érdekeiket. Követeléseik támogatói a többi polgári pártban jelentektelen kisebbséget alkottak, s a pártvezetőségek politikáját csak különlegesen válságos helyzetekben tudták befolyásolni. A Bund der Industriellen-nek, a készáruipar legnagyobb vállalkozói szövetségének vezetősége Friedrich és Stresemann alatt — eltekintve attól, hogy a hatalmasabb Zentralverband der Deutschen Industrie mellett nem is tudott volna érvényesülni — szintén egy erősen a konzervatív imperialista koncepció felé hajló bel- és külpolitikai taktikát követett. A liberalizáló imperialista irányzatot így csak egy sor különálló személy képviselte; összeköttetésben álltak ugyan egymással, és jó kapcsolatok fűzték őket a birodalmi kormány vezető képviselőihez, de nem volt szervezeti alapjuk követeléseiknek a parlamentben és a nyilvánosság előtt való eredményes képviseléséhez.

A monopoltókékn belüli másik irányzat centruma — mint azt irányadó képviselői áttekintése mutatja — a rajna-vesztfáliai nehézipar volt.

A szén-, vas- és acéltermelés régebbi iparágaiban a századforduló körül hatalmas monopolszövetségek alakultak, melyek a mindenkori szektort majdnem teljes egészében a kezükben tartották. Az 1910-ben alapított Roheisenverband (Nyersvaszövetség) az első világháború kitörésekor a Krupp-művek igazgatója, Arthur Klotzbach vezetésével csaknem minden vasgyárat egyesített.⁴⁹ 1910-ben a legnagyobb német bánya- és kohóipari vállalat, a Gelsenkirchener Bergwerks AG igazgatóságának elnöke, Emil Kirchdorf vezetésével működő, 1893-ban alapított Rheinisch-Westfälisches Kohlensyndikat összpontosította a rajna-vesztfáliai terület széntermelésének több mint 95%-át.⁵⁰ A német acéltermelés az 1904-ben létrehozott Stahlwerksverband felügyelete alatt állt; felügyelőbizottságának elnöke Louis Röchling volt.⁵¹

A bánya- és kohóipar e három nyugat-német monopolszövetsége a legszorosabb kapcsolatban állt egymással, s a Rajna- és a Ruhrvidék leghatalmasabb gyárosaiból alakult kis csoport irányítása alatt működött. Emil Kirchdorf például a Rheinisch—Westfälisches Kohlensyndikat élén állt, s ugyanekkor a Stahlwerksverband elnökhelyettese volt. Adolf Kirchner ugyanitt tiszteletbeli elökként működött. A Lothringer Hüttenverein Aumetz—Friede és más nehézipari vállalat felügyelőbizottságának elnöke, Peter Klöckner és Hugo Stinnes tagja volt mind a Roheisenverband, mind a Stahlwerksverband felügyelőbizottságának. A három bányászati—kohászati szervezet mellett a

⁴⁹ *Fritz Klein*: i. m. 13. l.

⁵⁰ *I. V. Lenin*: Az imperializmus. 30. l.

⁵¹ Uo. 101. l. — A Stahlwerksverbandban érdekelve volt Gewerkschaft Deutscher Kaiser und Thyssen & Co, Phönix AG, Vereinigte Königs- und Laurahütte, de Wendel & Co, Krupp AG, Hörder Bergwerks- und Hüttenverein, Gute Hoffnungshütte, Rheinische Stahlwerke, Rombacher Hüttenwerke, Union, Rothe Erde, Stahlwerk Hoesch és Bochumer Verein. (*Paul Arnst*: August Thyssen und sein Werk) (August Thyssen és műve), Leipzig 1925, 41. l. 2. jegyz. — A Handelswissenschaftliche Forschung e. folyóirat 7. kötetének pótkötetei).

Discontogesellschafton és a Schaaffhausenscher Bankvereinen⁵² keresztül is szoros kapcsolatban álltak egymással.⁵³ Emil Kirchdorff például a Discontogesellschaft igazgatójaként a Schaaffhausenscher Bankverein felügyelőbizottságának elnökhelyettesi funkciót is ellátta. Peter Klöckner és Wilhelm Hoesch mindkét felügyelőbizottság tagja volt.⁵⁴ A német monopoltőkének ez a hadiiparban erősen érdekelt csoportja követeléseinek rendkívüli agresszivitásával tűnt ki,⁵⁵ és olyan szélsőséges annexionista szervezeteket támogatott, mint az Alldeutscher Verband (Össznémet Szövetség), az 1916-ban alakult Unabhängiger Ausschluß für einen deutschen Frieden (Független bizottság a német békéért) és a nemzeti liberális pártnak a porosz képviselőház liberális frakciója által erősen támogatott, a pártvezetőség politikáját meghatározó jobbszárnya.⁵⁶

Érdeklődésük elsősorban a bányá- és kohóipar számára gazdag nyersanyagtartalomtól biztosító területek, főleg Franciaország, Luxemburg és Belgium nyílt annexiója felé irányult. De Afrikában és Keleten is felléptek követeléseikkel, ahol területi igényeiket azzal indokolták, hogy nemcsak a növekvő iparosítás miatt, hanem a belső zavargások megakadályozása miatt is nagy települési területeket kell szerezni. Képviselőik nyomtatékosan követelték Longwy és Briey, Észak-Franciaország és egész Belgium, valamint Luxemburg ércvidékének bekebelezését. Mivel különleges gazdasági érdekeik elsősorban a nyugat-európai nyersanyagterületek annexiójára irányultak, követelték a háborúnak Anglia teljes katonai vereségéig való folytatását. A fiatal elektrotechnikai iparhoz viszonyítva elmaradott termelőberendezésre, a sok munkahelyen szétszórt munkásságra és az ebben a gazdasági ágban kevésbé fejlett munkásarisztokráciára való tekintettel az iparág monopolistái ragaszkodtak az egész munkásosztály nyíltan diktatorikus elnyomásához és elutasították az engedményeket vagy a szociáldemokrácia és a szakszervezetek jobboldali vezetőivel való együttműködést. Bár ők is igyekeztek növelni az államra gyakorolt befolyásukat, s a háború alatt igénybe vették az államhatalmat, hogy gazdasági érdekeiknek könnyebben érvényt szerezzenek, de ellenezték az állam tartós, közvetlen — főleg gazdasági és személyi — érdekeltségét vállalataikban, s az állammonopolista összefonódás ilyen formáját csak a háború időtartamára és csak úgy fogadták el, ha az az adott pillanatban profitérdekeiket szolgálta, vagy ha összimperalista szempontból elkerülhetetlennek látszott. Magatartásuk azzal magyarázható, hogy a nyugat-német nehézipar monopolistáinak közvetlen gazdasági érdekei ebben a kérdésben is eltértek más iparágak, például az elektromos ipar monopolistáinak érdekeitől. A nyugat-német nehézipar monopolistáinak profitjuk növelése és befolyási területük kibővítése szempontjából általában nem volt szükségük arra, hogy az állam gazda-

⁵² I. V. Lenin: Az imperializmus, 47. l. — Ez az összeolvadás a banktőkének a Deutsche Bank-csoport elleni konkurrenciaharc folyamán létrejött koncentrációját fejezte ki.

⁵³ A Discontogesellschaft finanszírozta például a dortmundi Union bányaipari részvénytársaság alapítását (I. V. Lenin: Az imperializmus, 76–77. l.).

⁵⁴ A Schaaffhausenscher Bankverein felügyelőbizottságának elnöke Gottlieb von Langen volt (Gasmotorenfabrik Deutz). A Discontogesellschaft igazgatója Max Schinckel volt, aki egyben a HAPAG felügyelőbizottságának elnökeként is működött.

⁵⁵ Vö. Fritz Klein: i. m. 15. l.

⁵⁶ Lásd még Hartwig Thieme: Nationaler Liberalismus in der Krise. Die national-liberale Fraktion des preußischen Abgeordnetenhauses 1914–1918 (Nemzeti liberalizmus a válság idején. A porosz képviselőház nemzeti liberális frakciója 1914–1918). Buppard/Rhein 1963 (Schriften des Bundesarchivs, 11).

ságilag érdekelt legyen vállalkozásaikban. Az államnak az üzemeikben való személyi vagy gazdasági részesedését ezért „gyámkodásnak” érezték. Annál határozottabban törekedtek viszont arra, hogy a hadigazdálkodás szervezetének állammonopolista intézményeiben személyi fölényrel biztosítsák hegemóniájukat, s ezzel közvetlen profit- és hatalmi érdekeik érvényre jutását.

A petrokémiával ellentétben a vegyipar anilin- és lőporcsoportja a háború elején részletkérdésekben — különösen a háborús célok kérdésében — a konzervatív imperialista irányzat koncepciója mellett foglalt állást. Az anilincsoportban 1908 óta két monopolszoporté volt az elvitathatatlan uralom:

1. az Interessengemeinschaft der Farbenfabriken, vorm. Friedrich Bayer u. Co. (Festékgyárak érdekközössége, azelőtt Friedrich Bayer és Tsa.) gyár, az AG für Anilinfabrikation Berlin—Treprow (a Berlin-treptowi Anilingyártó Rt.), valamint a Badische Anilin- und Sodafabriken, Ludwigshafen (a ludwigshafeni Badeni Anilin- és Szódagyárak);

2. a höchsti Farbwerke (az egykori Meister, Lucius és Brüning gyár), a majna-frankfurti Leopold Casella-gyár, valamint a Kalbe und Co. vállalatokból létrejött csoport.⁵⁷

Kellő megállapodások után egyre szorosabb együttműködés jött létre a két hármasszövetség között;⁵⁸ ez 1916. augusztus 18-án, a háború kellős közepén a Farbenfabriken igazgatója, Carl Duisberg által kezdeményezett ún. Anilinkonzern, a német kátrányfestékgyárak érdekközössége megalakulását eredményezte. A fent említett hat nagyvállalat mellé az 1925-ben alapított IG-Farben két előfutárához még két másik csatlakozott: a Chemische Fabriken, vorm. Weiler-ter-Meer, Uerdingenben és a Chemische Fabrik Griesheim-Elektron, Majna-Frankfurtban.⁵⁹ Míg a háború előtt ezek a vegyészeti gyárak főleg anilinfestékek előállításával foglalkoztak, a háború alatt első helyre a háborús célokat szolgáló robbanóanyag-gyártás került. A mezőgazdaságban szükséges chilesalétrom és a műtrágya importjának csökkenése miatt pedig nagy állami szubvenciókkal jelentősen növelni tudták a hazai alapanyagokból készült nitrogén eladását.⁶⁰

A haditermelést szolgáló vegyiparban az egyre szorosabban együttműködő két anilin-csoport mellett döntő szerepet játszott a lőporcsoport, melyben többek között a Köln—Rottweiler Pulverfabriken AG, a Deutsche Sprengstoff AG, a Dynamit AG, a Westfälisch-Anhaltinische Sprengstoff AG és a Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken állt vezető helyen. A csoport legjelentősebb képviselői a Dynamit AG és a Deutsche Sprengstoff AG vezérigazgatója, Gustav Aufschläger és a Köln—Rottweiler Pulverfabriken AG vezérigazgatója, Carl Duttenhoffer voltak.⁶¹ Ez a csoport már a háború előtt is fegyverkezési ügyekkel foglalkozott.

Az anilin- és lőporcsoport nagy vegyi konszernjei szoros gazdasági és személyi kapcsolatban álltak mind a bánya- és kohóiparral, mind az elektro-

⁵⁷ I. V. Lenin: Az imperializmus 33. l.; Walter Bartel: i. m. 11. és köv. l.

⁵⁸ I. V. Lenin: Az imperializmus. 33. l.

⁵⁹ Jacob Herrle—Heinrich Guttineau: Carl Duisberg. Ein deutscher Industrieller (Carl Duisberg. Egy német vállalkozó). Kiad. a Reichsverband der deutschen Industrie (a német ipar birodalmi szövetsége) megbízásából. Berlin, é. n. 23. l.

⁶⁰ Az új létesítmények állami támogatásához lásd Alfred Müller: Die Kriegsrohstoffbewirtschaftung 1914—1918 im Dienste des deutschen Monopolkapitals (Az 1914—1918-i háborús nyersanyag-gazdálkodás a német monopoltőke szolgálatában). Berlin 1955. 80. és köv. l.

⁶¹ Uo. 75. és köv. l.

mos ipar és a Deutsche Bank köré csoportosult iparágakkal. Hugo Stinnes a Westfälisch-Anhaltinische Sprengstoff AG felügyelőbizottságának elnökhelyettese volt, ugyane felügyelőbizottság tagjaként működött többek között Carl Rudolf Poensgen. A Vereinigte Köln—Rottweiler Pulverfabriken AG felügyelőbizottságában a villamosipar képviselőin, például Theodor von Guilleaume-on kívül a gépipar monopolistái — például Gottlieb von Langen —, a bánya- és kohóipar reprezentánsai — például Louis Hagen felügyelőbizottsági elnök —, és a fémfeldolgozó ipar — például Emil von Oppenheim — is képviseltette magát. Mendelssohn az AG für Anilinfabrikation részvényese, Carl Bosch pedig a Badische Anilin- und Sodafabriken vezetőségének helyettes tagja volt. A Deutsche Waffen- und Munitionsfabriken vezetőségében többek között Guido von Donnersmarckot, Paul Hermann von Schwabachot, Emil von Oppenheimet és Louis Hagent is ott találjuk.

A vegyipari monopóliumok gazdasági kapcsolatai átnyultak tehát a gazdálkodás minden olyan ágazatába, melynek monopolistái többé-kevésbé részt vettek a fegyverkezési ügyletekben vagy a robbanóanyag-gyártásban. A banktőke több csoportja is érdekelve volt a vegyipar ügyleteiben. Max Schinckel, a Discontogesellschaft üzlettulajdonosa, a Dynamit AG felügyelőbizottságának elnökeként működött, Gustav Aufschläger, a Dynamit AG igazgatója a Norddeutsche Bank felügyelőbizottságában ült, ennek személyileg felelős üzlettársa viszont Max Schinckel volt. Theodor von Guilleaume a Vereinigte Köln—Rottweiler Pulverfabriken és a Darmstädter Bank felügyelőbizottságában képviseltette magát. A Deutsche Bank igazgatója, Arthur von Gwinner vezette a Bayrische Stickstoffwerke AG felügyelőbizottságát. A Mendelssohn bankház az AG für Anilinfabrikation-nál, a Bleichröder bankház Paul Hermann-nal a Deutsche Waffen- und Munitionsfabrik vezetőségében volt érdekelve. Miután a háború a vegyipar anilin- és lőporcsoportja vállalatainak rendkívül nagy profitot jelentett, folytatása nagyon is érdekükben állott, kivált azért, mert fennállt annak a veszélye, hogy békekötés esetén a chilesalétrom újból meginduló konkurrenciája visszaesést okoz, ha a német imperializmus abszolút győzelemmel nem biztosítja elvitathatatlan uralmát a világpiacon. Az anilin- és lőporcsoport vegyipari konszernjeinek olyan képviselői, mint Carl Duisberg, Adolf Häusser, Gustav Aufschläger és Carl Duttenhofer ezért számítottak a konzervatív imperialista háborús és hadicél-politika legmakacsabb védelmezői közé, és ezért szövetkeztek a Hindenburg és Ludendorff köré csoportosult erőkkel. Magatartásukat csak megerősítették gazdasági kapcsolataik civil vásárlóikkal, a kelet-elbai junkerekkel⁶² és a bánya- és kohóiparral, ahonnan a köszénkátrányból termelt alapanyagokat már a háború előtt is beszerezték. Belpolitikailag a vegyipar monopolistái is a liberalizáló imperialista taktikát támogatták, mert ennek a gazdasági ágnak is hasonló termelési feltételei voltak, mint az elektromos iparnak. A nagyüzemekben összetömörült munkások ezrei⁶³ és a gépesítés foka ösztönözte ilyen magatar-

⁶² Br. Carl Friedrich von Gamp konzervatív országgyűlési képviselő az elberfeldi volt Bayer Festékgyár felügyelőbizottságának tagja volt. A konzervatív Gustav Roesicke, a Bund der Landwirte (Mezőgazdaszövetség) vezetője a Deutsche Salpeterwerke és a Salpeter Aktienverein felügyelőtanácsaiban foglalt helyet.

⁶³ *Walter Bartel*: i. m. 11. l. — A vegyiparban foglalkoztatott munkásoknak majdnem a fele 575, — 50 munkásnál többet foglalkoztató — üzemben tevékenykedett. Ezekben az üzemekben átlag 208 fő volt a munkáslétszám.

tásra a vegyipar urait — igaz, hogy csak a háború egyik későbbi szakaszában. 1915 óta az elektromos ipar monopolistáinak az állam és a monopoltöke erősebb gazdasági összenövésére irányuló szubjektív törekvéseit is támogatták. Valószínűleg konkurrenca-kérdések is közrejátszottak abban, hogy az anilin- és lőporcsoport monopolistái bizonyos kérdésekben szembefordultak a Bethmann Hollweg-kormánnyal. A Deutsche Bank például igyekezett a háború alatt a vegyipari gyárak államilag támogatott új létesítményeinek jelentős részét magához ragadni, s vezető szerepet játszott a petrokémiai iparban.

Végül a konzervatív imperialista hadicélpolitika szóvivői között találjuk a háború elején a készáruipar néhány képviselőjét is, így a Dresdener Gardinen- und Spitzenmanufaktur vezérigazgatóját, Georg Marwitzot, az augsburgi Baumwollspinnerei igazgatóját, Carl Clausst és a Tüllfabrik Flöha felügyelőbizottságának elnökét, Hermann Wilhelm Vogelt. Természetesen az is lehetséges, hogy ezekben a kivételes esetekben a speciális, közvetlen gazdasági érdekek mellett a szubjektív, „alldeutsch” veretű politikai meggyőződés volt a döntő tényező. Mindenesetre feltűnő, hogy a könnyűipar részéről főleg a textilipar képviselői léptek fel — elsősorban Belgium annexiója tekintetében — a konzervatív imperialista háborús követelések szóvivőiként. A jelenség oka nem utolsósorban e köröknek a jelentős belga textilipar közvetlen kisajátítására irányuló törekvéseiben keresendő.

Az uralkodó osztály azon irányzatának, mely a háború első hónapjaiban külpolitikai téren a Nyugat-Európára irányuló, széleskörű, közvetlen területhódításokért s Angliának még ebben a háborúban bekövetkező teljes katonai vereségéért, belpolitikai téren minden reformpolitika ellen, gazdaságpolitikai téren az államnak a monopóliumokban való közvetlen részesedése ellen harcolt, a rajna-vesztfáliai bánya- és kohóipari monopóliumok voltak irányadó vezetői. Külpolitikai tekintetben főleg a vegyipar anilin- és lőporcsoportjának képviselői támogatták őket. Az irányzat széles politikai bázissal rendelkezett. A haladó néppárt kivételével minden polgári párt vezetősége a befolyása alatt állt. Az Alldeutscher Verband és a többi militarista—soviniszta propaganda-szervezet az ő politikáját szolgálta. A közvéleményt változatos propaganda-eszközei révén ez a junkerekkel szövetkezett csoport irányította.

A fent ismertetett gazdasági táborok azonban nem voltak egymástól légmentesen elzárva. A bánya- és kohóipar képviselője, Adolf Kirchhof a Siemens und Halske AG felügyelőbizottságának tagja volt, Wolfgang Kapp, az Alldeutscher Verband szóvivője a Deutsche Bank felügyelőbizottságának tagja, a hajlékonyabb irányzat szóvivője, Walter Rathenau a Körting AG felügyelőbizottságának tagja. Hermann Wilhelm Vogel a Dresdner Bank felügyelőbizottságának tagjaként működött. Albert Ballin a Discontogesellschaft és a Schaaffhausenscher Bankverein vezetőségében foglalt helyet. Ha tehát félreismerhetetlen is az uralkodó osztály két fő irányzatán belüli, rendkívül szoros gazdasági összefonódás, láthatjuk, hogy a két csoportnak egymás között is sokoldalú, a közös imperialista érdekek talajára épült kapcsolatai voltak. Bizonyos termelési ágaknak a két főirányzat egyike iránt megnyilvánuló, gazdasági feltételekhez kötött vonzódása sem zárta ki egyes képviselői ettől eltérő magatartását. De a két tartós irányzaton belül az egyes monopolisták és monopóliumok hovatartozását végeredményben — kevés kivételtől eltekintve — mégis azok a közvetlen gazdasági érdekek szabták meg, amelyek gazdasági kapcsolataik szövevényében uralkodó szerepet játszottak. Ebből eredtek azok a — részben élesen egymásnak ütköző — ellentétes takti-

kai elképzelések, melyek mindegyike igényt tartott a német imperializmus győzelmének ügyét legjobban szolgáló, egyedül helyes út rangjára.

A hadigazdálkodás területén a termelés és a verseny anarchiájának törvénye — mint Alfred Schröter megállapította — a kapitalisták egyéni érdekeit és az uralkodó osztály közös érdekeit megosztotta az eredményes hadvezetés biztosítása kérdésében,⁶⁴ és ugyanez érvényes a politika területére is. Az uralkodó osztálynak a győztes háborúhoz fűződő közös érdeke, valamint az uralkodó osztály irányadó csoportjainak speciális expanziós érdekei, különleges bel- és gazdaságpolitikai érdekei között — főleg gazdasági feltételektől függő — ellentétek voltak, s a német imperializmus céljai és lehetőségei közt fennálló antagonisztikus ellentmondást igen kiélezték. Ezek a nézeteltérések annál érezhetőbbé váltak, minél világosabban látszott, hogy a német imperializmus átfogó, teljes győzelmére nem lehet számítani. Bár e viták igen élesen s egy kormányváltozás előidézéséért folytak, úgy hogy külsőleg olybá tűnt, mintha komoly elvi ellentéteket tükröznének, a valóságban mégis mindig csak a körül a kérdés körül forogtak, hogy a stratégiai célok — amelyekkel kapcsolatban nem voltak elvi ellentétek — hogyan valósíthatók meg a legjobban. A két irányzat mindegyike külpolitikailag expanzív, belpolitikailag antidemokratikus célokat —, röviden: imperialista célokat — követett. Az e célok megvalósítását szolgáló „modern” módszerek nem jelentettek „jobb”, mérsékeltbb, kevésbé veszélyes politikát. Sőt ellenkezőleg! A liberalizáló imperialista taktika a német imperializmus történetében mindig csak átmenetileg jutott érvényre, mégpedig olyankor, amikor a munkásosztály forradalmi harca belülről fenyegette a monopól-burzsoázia uralmát, vagy amikor a német imperializmust az expanzív céljai és megvalósításának lehetősége közötti ellentmondás arra kényszerítette, hogy uralma megmentése érdekében azt a látszatot keltse: politikájában alapvető változás állt be. Ilyen feltételek mellett időnként a konzervatív imperialista erők nagyobb csoportjai is közeledtek a hajlékonyabb, liberalizáló taktika felé, s ezzel megteremtették a megfelelő kormánypolitika feltételeit.

A német imperializmus stratégiájának és taktikájának megfogalmazása, a terveknek a Bethmann Hollweg-kormány gyakorlati politikai tevékenysége útján történő megvalósítása az osztályok erőviszonyaira és a német imperializmus nemzetközi helyzetére alapozva, az uralkodó osztály két tartós irányzata közvetlen és közvetett befolyásának hatására ment végbe. Az állam stratégiájának és taktikájának fővonalát — a két irányzat kíméletlen harcai, valamint a monopól-tőke egyes csoportjai és a birodalmi kormány közötti éles viták ellenére — mindig az uralkodó osztály közös osztályérdeke, ezen belül is főleg a monopól-burzsoázia érdekei határozták meg. A közös imperialista érdekek felismerését — a háború győzelmes befejezése, európai hegemonia, uralom a világpiacon, egy nagy afrikai gyarmatbirodalom megeremtése, az örökölt imperialista uralmi rendszer biztosítása és megerősítése az országban — objektív törvényszerűségek szabták meg: a tulajdonviszonyok és az uralmon lévők ezen alapuló hatalmi helyzete. Ezért az állami hivatalnok-rétegnek

⁶⁴ *Alfred Schröter: Krieg — Staat — Monopol 1914—1918. Die Zusammenhänge von imperialistischer Kriegswirtschaft, Militarisierung der Volkswirtschaft und staatsmonopolistischem Kapitalismus in Deutschland während des ersten Weltkrieges (Háború — állam — monopólium 1914—1918. Az imperialista hadigazdálkodás, a népgazdaság militarizálása és az állammonopolista kapitalizmus összefüggései Németországban az első világháború alatt. 1914—1918). Berlin 1965, 44. l.*

a közös imperialista érdekek aspektusa alatt jelentkező külön csoport-érdekekkel kapcsolatos ellenvetései mindig csak a német imperializmus alapvető politikai céljait szolgáló módszerek megváltoztatására terjedtek ki. A birodalmi kormány csupán e szűk keretek között mérte össze egymással a két irányzat koncepcióit. Ennek eredménye a mindkét koncepció elemeit egyesítő politika volt. Nem helytálló az a feltevés, hogy a Bethmann Hollweg-kormány a rajna-vesztfáliai monopolcsoportnak jobban megfelelt, s a HAPAG, a Deutsche Bank és a Norddeutscher Lloyd körüli csoporttal fennálló kapcsolatai gyengék, sőt részben igen kétesek voltak.⁶⁵ A kormány tervei taktikai kérdésekben inkább a hajlékonyabb, liberalizáló irányzat koncepciója felé hajlottak, belpolitikailag még sokkal erősebben, mint külpolitikailag. E vonalvezetésnek három döntő tényezője volt:

1. A birodalmi kormány a nép egysége kedvéért — amit a háborús győzelem feltételének tartott — nem folytathatott határozott politikát sem a konzervatív imperialista áramlat érdekében (tekintettel a munkásosztályra és részben a banktökére), sem a hajlékonyabb, liberalizáló koncepció érdekében (tekintettel a nyugat-német nehéziparra és a junkerekre).

2. Ebből belpolitikai téren azt a következtetést kellett levonni, hogy a néptömegeket huzamos időn át csupán a nyílt elnyomás módszerével nem lehet kitartásra bírni. A birodalmi kormány a munkásmozgalmat ezért belülről, az opportunisták párt- és szakszervezeti vezetők segítségével igyekezett megnyerni az imperialista állam számára, hogy ezzel a monarchista államformát, az imperialista-militarista rendszert általában megerősítse és a demokratizálódást megakadályozza. A belpolitika ilyen átállításának azonban nem volt politikai bázisa. A német imperializmus céljai és lehetőségei közötti ellentmondás nemcsak a hadicélok és a katonai-gazdasági erők közötti viszonyra vonatkozott, hanem a háború győzelmes befejezésének feltételeként megtervezett belpolitikai változások és a megvalósításukhoz szükséges politikai konstelláció közötti viszonyra is. A birodalmi kormánynak tehát — tekintettel a konzervatív imperialista áramlat ellenállására — mindig újból el kellett halasztania az átállítás gyakorlati megvalósítását, mivel sem egy „liberális többség” nem jött létre, sem a munkásmozgalomnak az imperialista államba való integrálása nem sikerült.

3. Külpolitikailag a birodalmi kormány — tekintve a nemzetközi erőviszonyokat — nem igen tartotta teljesen megvalósíthatónak a konzervatív imperialisták széleskörű annexiós követeléseit. Ehhez járult még a múlt annexiós és nemzetiségi politikájának negatív tapasztalatain alapuló aggodalma, hogy más országbeli lakossággal bíró nagy területek közvetlen bekebelezése komoly veszélyeket idézhet elő. Ezért a hivatalos hadicélok tervezete — ahogy azt már Bethmann Hollweg 1914. szeptember 9-i memoranduma is ismereteti — a német imperializmus hatáskörébe sorolandó területek tekintetében az uralkodó osztály mindkét irányzatának expanziós követeléseit kielégítette, taktikai szempontból azonban az expanzió módjára vonatkozólag főleg a nagyterületű, közvetlen annexiók, az európai hegemonia formáját illetően inkább a hajlékonyabb imperialista irányzat koncepciója felé hajlott.

⁶⁵ *Werner Basler*: Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914—1918 (Németország annexiós politikája Lengyelországban és a Baltikumban 1914—1918). Berlin 1965, 44. l.

A birodalmi kormány, a fenti három megállapításból kiindulva, mindig olyankor számolt komolyabban a monopolcsoportok egyéni gazdasági és politikai érdekeivel, ha azok — megítélése szerint — egybevágtak a közös imperialista érdekekkel. Ez nyilvánult meg egyrészt a nehézipar Longwy—Briey közvetlen annexiójára vonatkozó követelésének figyelembevételkor, másrészt annak a követelésnek igen határozott figyelembevételkor, melyet a liberalizáló irányzat egy német vezetés alatt működő közép-európai gazdasági szövetség megkötésével kapcsolatban támasztott. A birodalmi kormány véleménye szerint ez volt a kontinensen a legfőbb hadicél, mivel úgy látszott, biztosítani tudja az expanzió minden előnyét a széleskörű közvetlen annexiók hátrányai nélkül.

A Bethmann Hollweg-kormány politikája minden tekintetben hozzájárult ahhoz, hogy a német imperialista uralmi rendszerben a junkerek egyre jobban háttérbe szoruljanak a monopolburzsoázia mellett, mert a birodalmi kormánynak koncepciója megvalósításához mindenekelőtt a nagyburzsoázia támogatására volt szüksége. A kormánypolitika elősegítette ezzel a junkerburzsoá imperializmusnak burzsoá-junker imperializmus alá alakulását, ami elsősorban az állammonopolista kapitalizmus megyorsult fejlődésének következménye volt, ennek objektív okai pedig az imperialista hadigazdaság kényszerhelyzetében rejlettek. Monopolisták és bankárok telepedtek meg az államapparátus fontosabb területein, magukhoz ragadták a döntő funkciókat, s olyan politikát folytattak, amely megfelelt mindenkori gazdasági érdekeiknek. A birodalmi kormány rá volt utalva a gazdasági élet e képviselőinek állami tevékenységére, s nem akadályozhatta meg az állam és a monopoltőke növekvő összefonódását, ami viszont a monopolista érdekekkel szemben fennálló döntési szabadságának amúgy is szűk terét fokozódó mértékben tovább szűkítette. Legfeljebb — amennyire tehette — igyekezett az összefonódás folyamatát úgy irányítani, hogy a hajlékonyabb, liberalizáló imperialista áramlat kerekedjék felül. Ilyen értelemben főleg ott lépett közbe — ahogy azt a belgiumi okkupációs közigazgatás körüli vita mutatja⁶⁶ —, ahol a konzervatív imperialista körök javára bekövetkező erőltetődés hátráltathatná saját taktikai koncepcióit. Nagy eredmények azonban nem jutottak osztályrészül. Az államapparátusnak az állammonopolista összefonódás által leginkább érintett részei bizonyos mértékig külön életet kezdtek élni; itt a birodalmi kormánynak már alig volt befolyása. Közben a bányá- és kohóipari monopóliumok — gazdasági és politikai fölényüknek megfelelően — egyre inkább érvényre jutottak.

Minél aktívabban támadta a konzervatív imperialista irányzat a Bethmann Hollweg-kormányt kül- és belpolitikája miatt, annál szorosabbá vált a birodalmi kormány együttműködése a liberalizáló imperialista irányzattal. A kancellárt és más vezető politikusokat, például B. Solfot, Wahnschaffet,

⁶⁶ Lásd még *Willibald Gutsche: Zu einigen Fragen der staatsmonopolistischen Verflechtung in den ersten Kriegsjahren am Beispiel der Ausplünderung der belgischen Industrie und der Zwangsdeportation von Belgiern* (Az állammonopolista összefonódás néhány kérdése az első háborús években a belga ipar kifizetésének és belga állampolgárok kényszerdeportálásának példája alapján) a *Politik im Krieg 1914—1918. Studien zur Politik der deutschen herrschenden Klassen im ersten Weltkrieg* (Politika az 1914—1918-as háborúban. Tanulmányok a német uralkodó osztály első világháborús politikájához). Kiad. a Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének „Első világháború” munkaközössége Fritz Klein vezetésével. Berlin 1964, 77. és köv. l.

Jagowot és Clemens Delbrücköt már 1914 előtt is rendkívül szoros baráti kapcsolatok fűzték ennek az irányzatnak a képviselőihez. Walter Rathenau, Albert Ballin és Arthur von Gwinner — hogy csak a legkiemelkedőbbeket nevezzük meg — már a háború előtt és részben a hivatalos érintkezésen túlmenően is közel álltak a politikusokhoz. Ha a fenti kapcsolatok részben Bethmann Hollweg mentalitásával magyarázhatók is, a háború kezdete óta világosan látható, s egyre szorosabbá váló együttműködés a szóbanforgó irányzat monopolistáival mégis főleg a német háborús politika kényszerhelyzetén és a birodalmi kormánynak ebből levont következtetésein, nem pedig az egyik vagy másik monopolsoporttal fennálló erősebb személyi vagy gazdasági elkötelezettségen alapult.

De a Bethmann Hollweg-kormány és a konzervatív imperialista áramlat konfliktusában a monopoltőke különböző csoportjainak különböző gazdasági és politikai érdekei nyertek kifejezést.⁶⁷ A történész szemszögéből ennek a feszültségnek sem a német imperializmus alapvető politikai célkitűzései, sem stratégiája szempontjából nem volt döntő jelentősége, mert csak módszerbeli perlekedésről s nem elvi vitáról volt szó. Maguk az érdekelt politikai erők azonban a legkevésbé sem találták jelentéktelennek a nézeteltéréseket. Ellenkezőleg: számukra e viták elvi jelentőségűek voltak, mivel a vitás kérdések megválaszolásától közvetlen profitérdekek biztosítása és az uralmi rendszeren belül elfoglalt hatalmi helyzet megtartása vagy elvesztése függött. Ezzel magyarázható, hogy az uralkodó osztályon belüli viták újra és újra heves, gyűlölködő harcokhoz vezettek.

Az, hogy a Bethmann Hollweg-kormány politikája a taktikai kérdések tekintetében erősebben hajlott a liberalizáló imperialista irányzat koncepciója felé, nem jelentette, hogy más politikai célokat követett, mint a konzervatív imperialista irányzat. Politikája a juncker-burzsoá imperializmus politikája volt olyan sajátos feltételek mellett, melyek a német imperializmusnak a rablőháború alatti általános fejlődéséből adódtak. A német juncker-burzsoá imperializmus agresszív és expanzív politikájának a kapitalizmus kezdődő, általános válsága idején kialakult, jellemző formája volt. Bethmann Hollweg agresszív törekvést képviselt, nem az összénemet követelésekhez hasonló tiszta formában, mint Alfred Hugenberg, és nem közvetlenül gazdaságilag determinálva, mint Arthur von Gwinner, hanem — ahogy e kor imperialista államférfia számára egyedül lehetséges volt — a német imperialista hatalom képviselőjeként, aki szubjektíve is tudatában van kötelezettségének: érvényt szerezni a közös imperialista érdekeknek.

A Bethmann Hollweg-kormány politikája megbukott politikai és stratégiai célkitűzései miatt, mert a német imperializmus, a legreakciósabb és legagresszívabb hatalom nem tudta legyőzni a céljai és a megvalósítás elégtelen lehetőségei közötti ellentmondást. Megbukott ezen felül taktikai rendszere miatt, melyben nem szentelt kellő figyelmet az uralkodó osztályon belüli erőviszonyoknak. Hogy a birodalmi kancellár ilyen irányban haladt, nem politikájának „hibája” volt, nem valami szubjektív tudás vagy akarás eredménye. Egy erősebb baloldali orientáció lehetősége ki volt zárva. Minden további

⁶⁷ Szerző nem ért egyet Werner Basler tézisével (*W. Basler*: i. m. 68. és köv. l., 75. jegyz.), mely szerint a háborús és hadicél-politika kérdésében egyrészt az Alldeutscher Verband és az Oberste Heeresleitung, másrészt a Bethmann Hollweg-kormány között fennálló ellentétben nem a különböző monopolérdekek, hanem Bethmann Hollwegnek és kormányának nagyobb politikai tapasztalatai nyilvánultak meg.

jobbratolódás — főleg belpolitikai téren — gyorsította volna a munkásosztály forradalmasodásának folyamatát, s a „belső egység” fikcióját még annyira sem lehetett volna fenntartani, mint ahogy történt. A Bethmann Hollweg-kormány terve tehát mindenféleképpen irreális volt, mert nem felelt meg a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek.

В. Гутче:

Механизм сотрудничества государства и монополистического капитала в первые месяцы первой мировой войны

Резюме

Во время первой мировой войны сотрудничество государства и монополистического капитала приобретало невиданные до тех пор размеры. Хотя различные течения германских империалистов всегда стояли на почве общих классовых интересов, что и выражалось в основном общей политической цели и в стратегии империалистического государства, внутри господствующих классов, однако, повторно выявлялись расхождения относительно наиболее подходящих методов осуществления общих целеустремлений. В среде монополистической буржуазии особенно после краха молниеносной стратегии наблюдаются две основных направления как внутри-, так и внешнеполитического характера, а также экономической политики, а именно: консервативно-империалистическое и другое, более гибкое, с либеральным оттенком направление. Они расходились между собой в том, что по иному отвечали на вопросы тактики германской военной политики. Эти расхождения имели своей основой отличные друг от друга экономические интересы различных монополистических группировок. Руководящие представители консервативно-империалистической тактики почти без исключения стояли в тесной связи с западно-германской тяжелой индустрией, а также с анилиновой и пушечно-пороховой группой химической промышленности. Либеральничавшее империалистическое направление же, в лице своих представителей, защищало интересы главным образом электрической промышленности, петрохимии, машино- и приборостроения, крупных пароходных компаний и торгового капитала. Так как интересы отдельных монополистических групп не всегда совпадали с империалистическими общими интересами, представленными государством, в частичных вопросах военной политики, всегда выявлялись новые спорные вопросы, которые частично вели к дискуссиям внутри господствующих классов, главным образом между консервативно-империалистическим направлением и имперским правительством.

Составление официальной стратегии и тактики германского империализма, преобразование в практическое политическое действие требований монополистической буржуазии кабинетом Бетмана-Гольвега происходило на базе соотношения классовых сил и международного положения, а также под прямым и посредственным влиянием упомянутых двух главных направлений. Основные линии стратегии и тактик и государства были определены общими классовыми интересами господствующего класса, прежде всего интересами монополистической буржуазии. Имперское правительство измеряло внутри этих рамок концепции, представленные двумя группировками. Итогом этого являлась такая политика, которая характеризовалась элементами и той другой концепции, но с тактической стороны она сгибалась более к гибкому направлению империалистической буржуазии, поэтому и формировалась оппозиция против Бетмана-Гольвега со стороны консервативно-империалистического направления. В конфликте правительства Бетмана-Гольвега и консервативно-империалистического направления выражались отличающиеся друг от друга различные непосредственные интересы различных групп монополистического капитала в области экономики и политики. Эти напряженности не имели значения ни с точки зрения основных политических целей, ни со стороны стратегии германского империализма. Но со стороны отдельных политических группировок эти разногласия, которые помогали или препятствовали осуществлению некоторых основных империалистических планов, были решающего значения, так как от ответа на спорные вопросы зависело удовлетворение их непосредственных интересов в области прибыли, а также сохранение или потеря их позиций у власти внутри господствующих классов.

Willibald Gutsche:

Le mécanisme de la coopération entre Etat et monopoles en Allemagne au début de la première guerre mondiale

Résumé

Pendant la première guerre mondiale, on assista au resserrement des relations entre l'Etat et les monopoles dans une mesure jamais vue jusqu'alors. Bien que les tendances impérialistes allemandes plongeaient tout le temps dans une plate-forme basée sur les intérêts communs de classe, ce qui se traduit dans l'objectif politique fondamental et dans la stratégie de l'Etat impérialiste — des divergences de vue ne cessèrent de se répéter au sein de la classe dirigeante pour trancher le problème de savoir quel serait le moyen le plus efficace appelé à réaliser les buts communs. Quant à la bourgeoisie monopoliste, ces antagonismes aboutirent dans le domaine de la politique étrangère, intérieure et économique — et cela après l'échec de la stratégie de la guerre — éclaira à la formation de deux tendances de plus longue durée: l'une conservatrice-impérialiste et l'autre plus souple, d'allure libéralisante; ces tendances ne furent pas unanimes à donner la même réponse aux questions tactiques de la politique de guerre de l'Allemagne. Ces différends prirent leurs racines dans des intérêts économiques différents qui séparaient les groupes monopoleurs les uns des autres. Les principaux représentants de la conception tactique conservatrice-impérialiste furent presque sans exception liés à l'industrie lourde ouest-allemande et aux branches d'aniline et de poudres de l'industrie chimique. Face à eux, les chefs de file de la conception libéralisante des impérialistes représentaient surtout les intérêts des industries électrique, pétrochimique et mécanique, ceux des grandes entreprises de navigation et du capital marchand. Vu que les intérêts des divers groupes monopolistes s'opposèrent plus d'une fois dans les détails à l'ensemble des intérêts impérialistes représentés par l'Etat, de nouveaux différends naissaient sans cesse pour faire éclater des discussions à l'intérieur de la classe dirigeante et pour opposer la tendance conservatrice-impérialiste au gouvernement de l'empire.

La formation de la stratégie et tactique officielles de l'impérialisme allemand, ainsi que la transformation des réclamations de la bourgeoisie monopoliste en une action politique, transformation due au gouvernement Bethmann Hollweg menant en considération aussi bien les rapports de forces entre classes que la situation internationale, remontent à l'influence directe ou indirecte de ces deux principales tendances. Les lignes fondamentales de la stratégie et de la tactique de l'Etat se trouvèrent définies, avant tout, par les intérêts des monopoles de l'empire. Aussi le gouvernement de l'empire confronta-t-il dans ce cadre donné les conceptions représentées par ces deux tendances. La politique qui s'ensuivit porta les signes de toutes les deux conceptions; du point de vue tactique elle s'approcha plutôt de la conception impérialiste plus souple — attitude qui provoqua une opposition contre Bethmann Hollweg de la tendance conservatrice-impérialiste. Le conflit qui éclata entre le gouvernement Bethmann Hollweg et la tendance conservatrice impérialiste n'était pas sans refléter les divergences d'intérêts économiques et politiques des groupes monopoleurs. Cependant ces tensions n'avaient d'importance ni du point de vue des objectifs politiques fondamentaux, ni du point de vue de la stratégie de l'impérialisme allemand. Par contre, pour ce qui était des différentes forces politiques, ces tensions qui favorisèrent ou empêchèrent la réalisation de certains projets impérialistes fondamentaux et modifièrent par cela le développement de l'impérialisme allemand, ces tensions furent d'une importance capitale; en effet, les réponses données à tel ou tel problème discuté décidèrent des profits directs et du maintien ou de perte des positions au sein de la classe dirigeante.

KÖZLEMÉNYEK

Székelgy György:

Erasmus és a reformáció¹

Erasmus és a reformáció viszonya annyi vita tárgya volt, olyan sok oldalról világitották meg, hogy inkább monografikus elemzést tenne szükséges-sé, mint amennyire egy emlékülés előadástémájának alkalmas. Ugyanis a kiemelkedő humanista életútja annyi állomást mutat fel, hogy más és más reformációs irányzatokkal kell szembesítenünk. Sok tekintetben külön kell választanunk személyét a reformációhoz való szubjektív viszonyában és műveit a reformációhoz való objektív viszonyukban. Elemeznünk kellene, hogyan hatott közvetlenül és közvetve, maga és tanítványok, küzdőtársak során keresztül. Vizsgálunk kellene, kik és miért jutottak túl rajta, de ezek is miben maradtak el tőle? Szét kellene választanunk — tudva ugyan, hogy ezek egyetlen életmű összeforrott alkotásai — filológiai és filozófiai műveit és azok hatását, a továbblépés alapjául alkalmasságát vagy vitára sarkalló igényességét. Mindez csak része maradna a címadta feladatoknak. Mert Erasmus kétségkívül előzménye, bizonyos kérdésekben fegyvertársa a reformációnak,² másrészt azonban túl is mutat rajta, és voltak kérdések, amelyekben bírálója volt az adott reformációknak, vagy egyes reformátoroknak. Ebből a helyzetből adódnak az irodalomban — és nem oktalan szörszálhasogatásként tűnnek — a humanizmus és reformáció viszonyát általában elemző és olykor túlzottan szétválasztó felfogások is.

Mivel újabban előfordul Erasmus és Machiavelli angyalivá ill. ördögivé hamisított etikájának szembeállítására, ki kell térnünk Erasmus és Itália viszonyára is. Ha Erasmust mint szülőföldjétől el-elszakadó és végképpen másutt megtelepedni nem tudó humanistát nem is hajthatta a reformációba egy-egy ország pénzügyi vagy hatalmi érdeke vagy a pápai zsoldosság kérdése, amelyek fontos tényezők voltak Németországban, Németalföldön, Angliában ill. Svájcban, nem jelenti azt, hogy nem ismerte fel a mély tényezőket az egyházban. Éppen ebben állítható Machiavelli mellé, de egyben ezek jelzik is, hogy a pápai hatalom elleni küzdelemnek nem a reformáció volt általános útja. Igaz, hogy csak Machiavelli fogalmazta meg a pápaságot, mint az egység akadályát, a rendetlenség okát, de már Erasmus megdöbbenve látta II. Juliusban a harcoss pápa típusát, aki 1506-ban páncélban vonult be Bolognába és ott triumphust tartott. Erasmus leplezi le 1513-ban írt *Julius exclusus e coelis c.* munkájában

¹ Az Ókortudományi Társaság 1969. december 19-i, Erasmus születése ötszázadik évfordulójának szentelt ünnepélyes felolvasó ülésén elhangzott előadás.

² *J. Huizinga: Erasmus* (Basel. 1941). 198—199., 202. l.; *Raffaello Morghen: Profilo storico della civiltà europea* (Firenze. 1955). 256. l.; *Frederic C. Church: I riformatori italiani*. I. (Verona. 1967). 36. l.; *Auf den Lebenswegen Martin Luthers* (hrsg. von M. A. Kleeberg und Gerhard Lemme. Berlin. 1967). 147., 153—154. l.

a pápaság korabeli általános jellegét. „most uralom az és zsarnokság”. Erasmus már kimondja, hogy az egyház vére épült, vérel gyarapították, a pápák nap mint nap vassal cselekszenek. A pápák minduntalan háborút kezdenek, bár a háború inkább illik vadállatokhoz, mint emberekhez. Nem véletlen, hogy Baselben jelent meg először a Julius-dialógus nyomtatásban, valószínűleg 1518-ban.³ De itáliai élményekkel függ össze a még nagyobb hatású A balgaság dicsérete is, amit Itáliából Angliába utazása során fogalmazott meg és barátja, Morus Tamás házában egy-két nap alatt Londonban írt meg (1509). Az egyháziakat és a pápát sem kímélő könyvecske gyors sikere, sok kiadása persze nemcsak Erasmus hozzájárulását jelenti az előreformációhoz, hanem a társadalom szükségleteit és az olvasóközönség átalakulását is.⁴

Ha pedig Erasmus nem jelent egyet a reformációval, már pedig nem ugyanazt jelenti, sok vizsgálódás tárgya volt a katolicizmushoz való viszonya. Mit kell azonban Erasmus korában a katolicizmuson értenünk? Ez ugyanis a renaissance pápák külsősegesen csillogó Rómájától és a széthulló Itáliától a humanizmus és kereszténység összeötözésének kísérletén keresztül, egy erasmista irány feltételezését is beleértve (ennek taglalása nálunk különösen fontos volna, de az erasmista irányzatot jelentett Spanyolországban, nemcsak humanista, hanem egyházi megítélésében is, gyanúban álltak Luther és Erasmus a szabad akarat körüli szakításáig),⁵ a tridenti zsinat sokféle áramlatán át az egyértelmű ellenreformációig terjedt. Reformáció nélkül érte el I. Ferenc, hogy konkordátumra jusson X. Leo pápával, ami évszázadokra biztosította a francia koronának a püspökségek és apátságok betöltési jogát. Az 1516-os konkordátum nyitotta meg az utat ahhoz is, hogy a király, félretéve az egyházi kiváltságok tiszteletbentartását, rendszeresen „önkéntes ajándékot” szedjen a papi birtok adója gyanánt. Ez a helyzet a német reformáció előestéjén meghatározta a francia uralkodó körök magatartását nemcsak a reformáció, hanem az előreformáció szerepét betöltő evangelizmus és az Erasmus-féle humanizmus iránt is. Mindezt összemosták a reformáció újtónak és lázítónak bélyegzett táboraként. Berquin, erasmusi írások francia fordítója, Párizsban 1529-ben eretneknek ítélve máglyán pusztult el.⁶

De még ezek közül a jellemző tendenciának igen nehéz kiválasztásán túl is bonyolult a kérdés. Hiszen az ellenreformáció, a maga jellegzetes jezsuita formájában kétségkívül legalábbis módszerbeli és művelődési változásokat

³ *Gertrude von Schwarzenfeld*: Karl V. Ahnherr Europas (München, é. n.) 46–48., 69. l.; *J. Lindeboom*: Erasmus (Wiesbaden. 1956). 4., 9. l.; *Niccolò Rodolico*: Storia degli Italiani (Firenze. 1954). 74., 183. l.; *Raffaello Morghen*: Profilo storico della civiltà europea (Firenze. 1955). 279. l.; *Borzák István*: Az antikvitás XVI. századi képe (Bpest, 1960). 472–473. l.; *Derys Hay*: Introduction (The Renaissance 1493–1520. Edited by G. R. Potter. Cambridge. 1957). 11. l.; *A. D. Epstejn*: A reneszánsz korának világnézete és kultúrája. (Irodalomtudományi Értesítő, 1953. február) 125. l.; *J. Huizinga*: i. m. 101–102. l.

⁴ *J. Lindeboom*: Erasmus (Wiesbaden. 1956). 8. l.; *Margaret Mann Phillips*: Erasmus and the Northern Renaissance (London. 1949). XIX. l.

⁵ *G. von Schwarzenfeld*: i. m. 44., 139–143, 181, 186. l.; *J. Lindeboom*: i. m. 10. l.; *Leonhard v. Muralt*: Die Reformation (Übergang zur Moderne — Historia Mundi VII. Bern. 1957) 67. l.; Auf den Lebenswegen Martin Luthers, 147. l.; vö. *Karl Marx*: Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung. (*Karl Marx—Friedrich Engels*: Die heilige Familie und andere philosophische Frühschriften. Berlin. 1953). 20–21. l.

⁶ *Iso Müller*: Von der Völkerwanderung bis zur Entdeckung Amerikas (= Benzigers Illustrierte Weltgeschichte. Bd. II. Einsiedeln—Zürich—Köln. 1951). 210. l. *Hajnal István*: Az újkor története (Bpest., é. n.) 51. l.; *G. von Schwarzenfeld*: i. m. 144. l.

fogadott el a hatalmi és dogmatikai megszilárdulás érdekében. Így olvashatunk már a kortársaktól kezdve a ma irodalmáig annyi ellentétes véleményt. A reformáció oldaláról sokan tartják előfutárnak, de el is határolják magukat a humanizmus hatalmas egyéniségétől. A katolicizmus oldaláról a korabeli spanyol és németalföldi domonkosrendiek óta sokan taszítják ki az egyházból Erasmust, de legalábbis alkotását (mely a tiltott könyvek pápai jegyzékére került),⁷ némelyek azonban hangsúlyosan nyugtázzák az elkülönülő magatartást a reformációtól, sőt az ellenreformáció egyik előzőjének állítják. Igaz, hogy amikor az *Enchiridion militis christiani* 1518-ban Alcalá de HERNANDESBEN megjelent mint *Enchiridio del Caballero Christiano*, ez a bátor keveseket gyanúba sodorta. A munka sikere nyomán spanyol dominikánusok eretneként bélyegezték meg Erasmust. De Loyola IGNÁC elolvasta s bár a sarokba vágta, a hatása alá került és társaságának az erasmusi mű nyomán adta a *Militia Christi* nevet.⁸ Még el sem jutottunk korunk divatjához. Az annyi országban járt, író és publikáló tudós maga adott jól idézhető nyilatkozatot ama utókor számára, amelyben akadnak szószólói a nemzetek fejlődése iránt közömbösségnek, sőt a kozmopolitizmust dicsőítő tollforgatók. Amikor ZWINGLI zürichi látogatásra hívta és kérte, hogy fogadja el a város szabadságát, felelte Erasmus 1522 szeptemberében, hogy inkább a világ polgára kívánna lenni, mindenkivel együttesen, vagy szívesebben mindenki számára idegenül.⁹ Az egyház maradiságával és tudatlanságával élesen polemizáló, de a reformáció korlátait és dogmatikus elemeit is döngető, nem utolsó sorban pedig a tömegmozgalmakat elítélő Erasmus eléggé határozottan megfogalmazott központi alakja lett ezeknél az esszéíróknál a harmadik irány, a harmadik erő XVI. századi jelentkezésének.¹⁰

Melyik nézetnek higgyünk? Vagy inkább miért *ne* higgyünk sem a reformátori Erasmus, sem a császárt támogató reformkatolikus, sem a kozmopolita középutas értelmiségi képletének? Erre maga az életpálya, a művek környezete és funkciója, az utóélet ad feleletet. Így rajzolható meg a valóságban Erasmus mint kora gyermeke, az egyház és a tudomány mély, de a társadalom felületesebb ismerője, a kor divatos irányain felülemelkedett, de aktuális társadalmi harcaiban nem a legmagasztosabban állástfoglaló személyiség. 1523-ban Hutten egyik munkáján Erasmust és Huttent még úgy ábrázolták egy-egy medallionban, hogy arcuk egymás felé nézett. De a valóságban Erasmus elfordult a német humanistától, és a bukott lovagvezért sietett elhalmozni megbélyegző jelzőkkel egy Pirckheimerhez írt levélben 1523-ban. Tudta, hogy titokban ZWINGLI rejti ZÜRICHBEN, ezt is felfedte. A német parasztháború bukását levelében Chieregati FERENC pápai legátushoz 1526. április 1-én nyugtázta. „A parasztfelkelést csaknem legyűrték, de erőszakkal — a betegség veszélyessége megkívánta ezt. Természetesen ez a pestis arra gondol, hogy ismét kitörjön. De azt gondolom, hogy gondoskodnak róla, nehogy teljes szabadságot engedjenek az újításra áhítózóknak.” A baseli kovácsok és ácsok elmarasztalást nyernek nála 1528-ban a képrombolás miatt. A radikális polgári reformáció svájci vezéreinek halála kapcsán sem elérékenyűlten nyilatkozott.

⁷ *G. von Schwarzenfeld*: i. m. 47, 143, 145, 171. 1.; *J. Lindeboom*: i. m. 9–10., 14. 1.; *Hans Wehberg*: Hugo Grotius (Wiesbaden. 1956). 46. 1.

⁸ *G. von Schwarzenfeld*: i. m. 45–47., 372. 1.

⁹ *M. Mann Phillips*: i. m. XVIII. 1.; *J. Huizinga*: i. m. 149. 1.

¹⁰ *G. von Schwarzenfeld*: i. m. 138–140, 144, 300–301, 305. 1.; *J. Lindeboom*: i. m. 14, 16, 20. 1.; *M. Mann Phillips*: i. m. 186. 1.

Amikor 1531-ben Zwingli elesett a kappeli ütközetben, s a zürichi papét nem-sokára a baseli Oecolampad halála követte, nem titkolta nagy félelemtől való megszabadulását. Azt írta, hogy jó ennek a két vezetőnek halála, mert ha a harci szerencse nekik kedvezett volna, Erasmuséknak okozott volna bajt.¹¹ Ezek a megnyilatkozásai éppen nem azt mutatják, hogy Erasmus harmadik-utas álláspontot foglalt volna el kora társadalmi harcaiban, hanem inkább azt jelzi — és ezzel erősít egy történelmi törvényszerűséget —, hogy az osztály-frontok tekintetében még a legnagyobb egyéniség sem vonhatja ki magát az egyértelmű állásfoglalás alól. Nagysága bizonyítéka az, hogy egész életműve fénye halványítja az árnyat. Nem elhelyezkedni akart a frontok között, hanem állást foglalt és mégis a jövőbe mutatott, nem az ellenfelek valamelyikét akarta erősíteni a maga csatlakozásával, hanem ettől tartózkodva egy magasabb szinten történő találkozást munkált, így volt egyszerűen korszerűtlen, irreális és a csak később megérő toleranciagondolat előfutára.¹²

Mindeközben pedig hatott a maga filológiai munkásságával és itt is ellentmondásosan: a klasszikus nyelvek mestere és harcosa alapokat és ösztönzést adott a nemzeti nyelvek kifejlődéséhez és a szövegek történeti szemléletéhez. Luther sem mellőzte Erasmus latin fordítását a szeptemberi biblia művében.¹³ Sem egyik, sem másik tábor nem nyerhette meg, ez erénye volt, de a kor nagy társadalmi harcaival is szembefordult, ez kétségtelen korlátja. Nagyságának, alkotása korabeli sokirányú hatásának bizonyítéka, egyben a bonyolult osztályfrontok és ideológiai küzdelmek jele, hogy mire a reformáció feudalizált és nagypolgári irányzatai, mire a katolikus reakcióval egyértelművé lett ellenreformáció szakítottak vele, a kor uralkodó társadalmi erőinek ezekkel az ideológiai vetületeivel és egyházi szervezeteivel küzdő radikálisabb reformátori irányzatok és az általuk kifejezett társadalmi erők szűrték ki az erasmusi örökségből a már elérkezettnek hitt jövőbe mutató kristálytisza és csillogó elemeket, amelyek világítottak a Sötétségben. Még ez is Erasmusnak a reformációhoz való viszonyához tartozik.

Ez az örökség különféle társadalmi erőket képviselő körökben bukkan fel, következképpen más és más társadalmi értelemmel. Erasmus műveit nem bizonyos, hogy olvasta, de tanításait alaposan ismerte Orániai Vilmos, aki sohasem adta fel erazmiánus eszményeit. Ezzel is függött össze törekvése az egyházi unióra és toleráns törekvése az egyházak békéjére, egyenlőségére. Még évtizedekkel később is a holland városi patriciátus jó része megmaradt Erasmus vonalán, őrizte a humanista hagyományt és dogmatikai tekintetben olykor indifferens, de mindenképpen tágszívú volt. A reformáció keleti végein is élt Erasmus hatása. Kedvenc tanítványa, könyvtárának megszerzője, Johannes a Lasco (Łaski) küzdött az ellenreformáció Lengyelországában a reformá-

¹¹ Oskar Thulin (hrsg. von . . .): *Reformation in Europa* (Leipzig, 1967). 50. 1.; *R. Sellheim—F. Wolff—J. Kauczor: Lateinisches Lesebuch* (Berlin, 1953). 232—233. 1.; *Erasmus von Rotterdam: Briefe* (hrsg. von Walther Köhler—Andreas Flitner, Bremen, 1956) 370. 1.; *M. Mann Phillips: i. m. 212. 1.*; *Max Steinmetz: Zu einigen Problemen der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland* (Lehre, Forschung, Praxis, 1963), 234. 1.; *J. Huizinga: i. m. 216. 1.*; *Noszkay Ödön: Oláh Miklós levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai* (Érsekújvár, 1903). 37. 1.

¹² *J. Lindeboom: i. m. 15., 19—20. 1.*; *G. von Schwarzenfeld: i. m. 145., 244. 1.*

¹³ *J. Lindeboom: i. m. 4, 9, 15, 17. 1.*; *Szathmári István: A magyar irodalmi nyelv kialakulásának első szakasza és a nemzetné fejlődés. (Az Fötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve 1966. A nemzeti ideológia múltja és jelene. Salgótarján, 1966). 45—46, 53. 1.*

Englisch Flanel

Inländisch Flanel

A wroclawi levéltárban őrzött angol eredetű és helyi gyártású flanel minták (1690 körül)

ciós irányzatok egyesítésén, ami igen megfelelt az erasmusi szellemnek.¹⁴ Az erasmizmust humanista, egyházreformigényű és toleráns értelmében képviselte Itáliában, Magyarországon, Lengyelországban és Sziléziában Dudith András. Erasmus tanai éltek Pécssett az unitáriusok körében. A tolerancia szellemét jelzi, hogy — igaz, a török világtól is egymáshoz közelítve — katolikusok is támogatták 1588-ban a kálvinistákkal való disputában az unitáriusokat. Válaszúti György, a Kolozsvárról Pécsre került unitárius pap azzal is meglepte vita-partnerét, hogy Erasmus tekintélyét emelte a biblia fölé: „... lásd meg Erasmust és megértheted!” „... Erasmus is tanúságot mutat felőle.”¹⁵ Mindez persze már tovább fejlesztése is Erasmus tanai korabeli funkciójának. De annyi tény, hogy Erasmus már 1528 táján fejtegetett olyan nézeteket, amelyek az utókor számára többet mondhattak, mint a reformáció és a társadalom adott harcaiban jelentettek.

Amikor a nagy humanista azt nyilvánította ki, hogy „Krisztus mindenütt lakik; a jámborság minden köntös alatt el lehet rejtve, ha csak az érzület nem hiányzik” — a szegényeknek is szerepet juttatott a fejleményekben. Erasmus Baselben ugyan szemlélődött, de jól látott. A katolikusok mellett ott látta a néhány templomot birtokló lutheránusokat, a többségre jutott szakramentáriusokat, de látta a többi reformációs pártoktól gyűlölt anabaptistákat is, akik templommal sem rendelkezhetek. Erasmus, aki Luther és Zwingli irányához azok merev dogmatizmusa miatt sem állt, úgy látszik, bizonyos rokonszenvvel nézte az anabaptistákat, és hozzájuk lényeg legmélyén közel rokon volt. Ennek jelentősége annál nagyobb volt, mert a felnőttkeresztelés tanát elvetette, társadalmi tanításaikban pedig anarchikusnak ítélt elemektől zárkózott el. Egy másik idetartozó vonatkozás pedig Erasmus viszonya a képromboláshoz. Pirckheimerhez írott levelében leírta azt, amit az ablakból kilesve átfogott a tömegmozgalomból. A megreformált templomokba nem lépett be, de megfigyelte az azokból kijövő emberek ádáz és vad arckifejezését. Attól tartott, hogy a farizeusok uralmát a pogányok uralma fogja követni. A műalkotások értékét is többször hangsúlyozta a kérdés kapcsán. Világos tehát, hogy ebben nem a múlt teljességének féltése, nem a jövőtől való elzárkózás vezette. De nem láthatta meg a jövőt az új korlátolt elemeiben. Így mert eljutni egy olyan, humanistához méltó megfogalmazáshoz, amely valóban a tolerancia irányába mutatott: „Képeket elpusztítani oktan dolog; aki nélkülözheti őket, tehesse meg, de ne zavarja azokat, akiknek a képek értékesek.”¹⁶

¹⁴ *J. Lindeboom*: i. m. 24—25. l.; *Willem Jan Kooiman*: Ein neues Lied wir heben an (Reformation in Europa. i. m.). 248. l.; *Bursche Edmund*: Az evangélikus egyház Lengyelországban (Magyarország és Lengyelország. Szerk. Huszár Károly. Budapest—Warszawa. 1936). 179. l.; *Kazimierz Lepszy*: La Renaissance en Pologne et ses liaisons internationale (Warszawa, é. n. [1962?]). 10. l.; *Arnold Starke*: Im Kampf um Glaubenseinheit (Reformation in Europa. Hrsg. von Oskar Thulin. Leipzig, 1967). 177. l.

¹⁵ *Mátrai László*: Régi magyar filozófusok XV—XVII. század (Bpest. 1961) VIII., 16. l.; *L. Mátrai*: Bemerkungen über ideologische Kontrasterscheinungen (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450—1650. Bpest. 1963) 273. l.; *Szabó Gyula*: Szabadgondolkodó társadalmi rétegek a török alatti Pécssett és Baranyában (A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1964. Pécs. 1965). 244—245., 248—251. l. Vö. *F. C. Church*: i. m. 24., 41. l.

¹⁶ *J. Huizinga*: i. m. 212., 229. l.; *M. Mann Phillips*: i. m. 211—213. l.; *J. Lindeboom*: i. m. 24. l.

Endrei Walter:

Középkori angol textil-importunk gyapjuszövelei

Történeti forrásainkban tucatjával találkozunk árumejelölésekkel, amelyek jelentése régóta elfakult vagy feledésbe merült. Különösen változó a textiliák terminológiája, hiszen a divatnak van alávetve. A korai középkor magyar áruválasztéka, a nagymértékű import ellenére viszonylag szerény volt, a XVI–XVIII. századé viszont zavartkeltően gazdag. A XVI. század előtti árutípusok műszaki meghatározása szinte lehetetlen, a késő középkoriaké viszont olykor jól megközelíthető; a XIX. századi nomenklatúra végül kézikönyvekből és a maival való egyezése folytán amúgyis rendelkezésre áll.

Csábítósnak tűnik tehát áruismereti tanulmányok folytatása a textilipari termékek terminológiájának tisztázása érdekében, különösen ha látjuk, milyen sok e téren a téves nézet.¹ E vizsgálatok végeredménye egy történeti textilszótár lehetne, ahogyan ezt már korábban kifejtettem.² Erre ösztönöz Piponnier nemrégien megjelent cikke is, amely képet ad az ilyen irányú kutatások mai állásáról.³ Ehelyütt egy viszonylag szűk, de hatásában nagyjelentőségű árucsoport elemzését kíséreltem meg, az angol gyapjuszövetét, hangsúlyt vetve a nem posztó jellegű fajtákra.

A posztó

Az európai piac egyik pregnáns tényezője a XIV–XV. század óta az angol textilimport. Ezen belül a gyapjuszövetek eminens szerepet vittek, amely jelentőségéből csak a XVIII. században vesztett.⁴ A kor divatához híven az első időszakban a posztófélék képezték az export gerincét; közép-európai és hazai elterjedésükről érzékletes képet adott Székely Gy. folyóiratunk hasábjain.⁵ Már a posztóválaszték is hallatlanul bőséges, hiszen a származási helytől függően a legkülönbözőbb hosszúságú, vastagságú, kikészítésű és természetesen színű fajtákkal árasztotta el Anglia az európai piacot. Ugyanilyen változatos azonban a nem posztójellegű gyapjuszövetek palettája, amely a legkorábbi időkől fogva — ha szerény mértékben is — szerephez jutott. Már a nagy pestis előtt a „woollen” jelölésű, posztó típusú szöveteket felőlelő rubrika mellett feltűnik az export vámkimutatásban a „worsted” szövetcsalád (vég/év):

	woollen	worsted
1347/48	4500	7500

Mivel a végek eltérő mérete és a felhasznált (jórészt importált) gyapjú súlyát figyelembe véve a „worsted” szövetek után a posztóvég 1/14-ét fizették csak vámban, a statisztika

¹ Az Etymológiai Szótár a gallos gyolcsot francia vászonnak magyarázza, holott helyesen Sankt Gallen-i eredetű; az akolay posztót Poerek az acoley (holland) elnevezésű virág színéből vezeti le, pedig Eclo-i posztó; a saye szövetet a selyemből, a cinadof-ot a görög szindonból származtatják és ennek megfelelő műszaki következtetésekre jutnak.

² Bull. de Liaison du Centre Internat. d'Études de Textiles Anciens, 1962. júl. 17–29. l.

³ F. Piponnier: A propos de textiles anciens, principalement médiévaux. Annales, 1967. 864–880. l.

⁴ A XVI. század második felében a teljes export értékének több mint 80%-át különböző gyapjuszövetek tették ki. L. Stone: Elisabethan Overseas Trade. The Economic History Review 2, 1 (1949). A polgári forradalom után ez az arány gyorsan romlott: 1700 körül 46%-ot, 1760-ban 37%-ot tesz ki, és az ipari forradalomban átadja helyét a pamutszöveteknek. 1800-ban az angol exportnak csupán 16%-a a gyapjuszövet, bár híre ma is igen jó. Lipsom: The Economic History of England. London, 1929.

⁵ Székely Gy.: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII.–XVII. századi Közép-Európában. Századok, 102 (1968). 1–2. sz.

így megtévesztő: értékben a posztó a textilexport 90%-át adta.⁶ Emellett figyelemre méltó, hogy az igazi posztó szélessége felénél keskenyebb variánsok kivételével vámentesen történt, így fenti számokban nem szerepelnek. Csak 1390 tájt szünt meg ez a kedvezmény, és ettől fogva ez a csoport — „kersies”, „dozens” és más elnevezéssel — külön szerepel a vámjegyzékekben.⁷ Jelentőségük a XVI—XVII. században a „worsted” jellegű szövetekkel együtt és azokkal összefonódva alaposan megnőtt.

Ezért nem lesz érdektelen megvizsgálni, milyen porttéka húzódnak meg e régen kihalt áruelnevezések mögött; mivel azonban legalább száz különböző fajtáról van szó, korlátozzuk ezt az elemzést a magyar piacon is igazolhatókra. Ennek kapcsán röviden érintjük a posztót is, mert e szónak a középkor óta bekövetkezett jelentésváltozása megtévesztő képzeteket kelthet.

Posztón a középkori ember olyan 150—180 cm széles, 700—900 g/m² súlyú szövetet értett, amely igen finom, de rövid, vagy közepes hosszúságú gyapjúsálból eleinte fésűs, később kártolt eljárással font⁸ fonalból készült vászonkötésű szövettel,⁹ majd hosszadalmas bolyhozó — kallózó-nyíró — préselő kezeléssel,¹⁰ lágy, de vastag nemez-szerű külsőt nyert. A mai ember, aki alig ismer a durva katonaposztón vagy a könnyű billárdposztón kívül egyebet, nehezen alkothat fogalmat az igazi posztóról. Elég talán rámutatni, hogy mai nehéz télikabát szöveteink a 700—800 g/m² súlyt érik el, de nagyobb vastagságuk ellenére merevőbbek a sűrűbb, merinogyapjúból készült középkori posztóknál. A gyártás igen hosszadalmas volt — Marperger 90 műveletet sorol fel a XVIII. század elején¹¹ — és minden tájegységnek megvolt a maga specialitása. Más kérdés, hogy az angol posztót Közép-Európában — a fő exportkikötő után¹² — olykor summánosan londoninak nevezték el.¹³ Az export vámtételek drasztikus különbségeket jeleznek pl. a kenti, yorki vagy readingi posztó és a silányabb suffolki, norfolki és essexi posztó között; a magyar importvectigalok már csak „ioféle Angliai” és „alábbvaló Angliai” között disztigálnak.¹⁴ Említést érdemel azonban, hogy — kivált a XVII—XVIII. században — a fájlondis távrolról sem tartozik az előbbi csoportba: az 1714-es erdélyi vámjegyzék pl. így kommentál: „alábbvaló Angliai posztó mely közönségesen Fajlondisnak hivattik”, és 20%-kal alacsonyabb vámot fizet. Az 1656-os és 1697-es magyar Vectigal ismer egy még olcsóbb „lindis” változatot is. Szerepel itt még egy fajtanévvel jelölt posztó, amelynek angol eredete valószínű: a norder posztó. Ennek egy röfje eső vámja a fajlondisal azonos és német Norder Tuch megfelelője is az északi posztóvidéken termelt, 1523 óta angol forrásokból jól ismert Northern (whites vagyis nyers, továbbá dozens stb.) posztóra utal. Norwich városa volt termelésük középpontja.

A posztók szélessége — csakúgy mint a többi szövete — tájegységenként és az idő múlásával változott. A kormányzat egységesítő törekvése itt érvényesült ugyan legkorábban¹⁵ és legkövetkezetesebben, de divergenciák még a XVII. században is okoztak vitákat.¹⁶ A végek hosszúsága viszont mindmáig a gyártási technológia eredőjeként kényszerűen ingadozik. Függ ugyanis a nyersanyagtól, a fonal sodratától, a felvetett lánccs hosszától és a szövőszéken, majd a kikészítésben való magatartásától, legfőképpen

⁶ A fekete halál éveiben az export 711. ill. 3182 végre csökkent, ami azt is mutatja, hogy a „worsted” fajta a járvány által kevésbé sújtott vidéken (pl. Norfolk) készült. Az 1356—60. évek átlaga 9390, ill. 25 379 véget ad, a posztó aránya tehát még mindig gyengébb az eredetinel. *H. L. Gray: The Production and Exportation of English Woolens in the 14th Century. The English Historical Review, 39, 17—18. (1924.)*

⁷ Az 1391. évi parlamenti határozatból: „... toutz ceux qui vorront passer aucuns Draps, soient ils Kerseys ou autres, payent ent la Custume”. Uo. 27. l.

⁸ A kártolás a kusza szálalanyagnak tús lapok közötti párhuzamosítását, bontását célozza; a fésülést ezt követően a rövidebb szálak eltávolítása érdekében végzik. A középkori posztó tehát — a közhiedelemmel ellentétben — fésűs szövet. Egy 1360-beli Troyes-i céhstatutum világosan leszögezi: „... on ne ouvre ne use de cardes ou Mestier de ladite Draperie”. *J. B. Weckerlin: Le drap „Escarlante” au Moyen Age (Lyon. 1905. 26—27. l.)*. A kártolt fonalból készült „petite draperie” termékeiről a XV. században hallunk először; megkülönböztetésül kártolászerszámot feltüntető ólompecséttel kellett őket jelölni. *F. Favresse: Etudes sur les métiers bruxellois. Bruxelles 1961. 19. l.*

⁹ Ha a szövet hosszában elhelyezkedő lánccs alak és a szétlétben bevetett vetülék helyzetét minden egyes keresztelésnél megváltoztatjuk, a lenvászaronól elnevezett, sakktableszerű kötés képét nyerjük; a gyapjúiparban az átlós sávokat mutató sávolykötés elterjedtebb.

¹⁰ Mind a fonás és szövés, mind pedig a bonyolultabb és sokrétűbb kikészítés korabeli technikáját ismerteti nemrég megjelent könyvem (Textilmanufaktúrák a XVIII. századi Magyarországon. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1969).

¹¹ *P. P. Marperger: Beschreibung des Tuchmacher Handwerkes (Dresden—Leipzig, 1720 körül).*

¹² London a XIV. század végén lesz a posztóexport fő kikötője, amikor is a kiszállított végek számának 33%-át hajózzák itt be. *Gray: i. m. 33—35. l.*

¹³ Felmerült bennem az a gondolat, nem játszhatott-e közre a fajlondis kifejezés mellett gyakori „fájlondis” változat kialakulásában az angol jegyzékekben is sztereotíp „fyne long cloth” epitheton. Pl. I. Jakab CXIII 100 vámrendeletében (1620).

¹⁴ *Ld. Wilhelmson: English Textile Nomenclature. Bergen. 1943. 42. l.*

¹⁵ Az Assize of Measurs má 1197-ben előírja, hogy a két szegély között a nyers posztó 2 yard széles legyen; a kallózástól függően azonban 25—40%-ot vesztett méreteiből. *Postan—Rich: Cambridge Economic History, II. köt. 369. l.*

¹⁶ Elég tán arra utalni, hogy a yard inch-hossza 1439 előtt 40, 1553-ig 37, 1600-ig 45, ma 36.

azonban a feszítve történő szárítás módszerétől; a középkorban ez különösen a céh közös posztórámáinak hosszától, sokszor egyszerűen a helyi lehetőségektől függött. Ilyen formán a már említett kenti és yorki véghossz 1600 körül 30–34 yd volt, a suffolki, norfolki 29–32 yd, Somersetből 26–28, egyes északi városokból 23–25 yd-os végek kerültek a piacra. 40%-ig terjedő eltérésekkel kell számolni, a végszámok mechanikus összesítése tehát jelentős hibaforrást rejt magában.

Mindez az igazi posztóra, az igazi (woollen) cloth-ra, vagy ahogyan a XV. század eleje óta megkülönböztetésül nevezik (széles) broad cloth-ra vonatkozik.¹⁷ Azonban a korai időszakban a méreten kívül más, minőségi eltérés a keskeny és rövidebb „posztók” között látszólag nem volt. Ezt igazolja a fent idézett 1391. évi határozat (7. lánkjegyzet), de az a körülmény is, hogy a tomannyshete — omanneshete szópár, tehát a két, ill. egy takács által szőtt szövet megkülönböztetés a XV–XVI. században még generikus jelleggel bír.¹⁸ A keskeny árut olykor „streit” (strait) posztónak is nevezik,¹⁹ máskor — hosszuk után — „dozens”-nek,²⁰ de egyre inkább a „kersey” kifejezés válik uralkodóvá gyűjtőfogalomként. Nem hibázik tehát, aki „keskeny posztóként” az angol posztófajták egy csoportjának fogja fel ezeket az első időszakban. A magyar szóhasználatban tágabb értelemben fennmaradt a posztó elnevezés más, nemzetszerű felülettel bíró, vászonkötésű gyapjúszövetekre alkalmazva; olykor még a durva, felszórrel kevert (aba, szűrposztó) szöveteket is így jelölték. Ez az Európa-szerte kimutatható jelentésváltozás, amely a XV–XVIII. század között a szövetminőségek devalválódásával jár együtt, az alábbiakban ismertetendő karasia, sája és flanel, tehát általában az igazi posztófajtáknál olcsóbb, közfogyaszttal szolgáló cikkek térhódítását jelzi. Emögött azon „modern típusú” nemzetközi kereskedelem kibontakozását kell látnunk, amelyre Pach Zs. P. utalt bloomingtoni előadásában.²¹

Kersey — Carisée — Karasia

Azonban már korán érezhető e csoport kiválása, nemcsak méret, hanem minőségi okokból. A kersey fogalma az olcsóbb, tömegáru irányában kezd fejlődni. Már 1410-ben hangsúlyozza egy szabályzat, hogy a „posztó” szó csak igazi „teljes posztóra, melyet Broad-Cloth-nak neveznek” vonatkoztatható.²² A XVI. század első felében sztereotíppé válik a „cloth and kersey” kifejezés, jelezve, hogy utóbbit Angliában nem tekintik posztófajtának.²³ Azonban a látómester (aunager) jutaléka és a vám változatlanul a posztóvég 1/3-át tette ki kersey esetében, és csak a XVII. század elején kéri a díj mérséklését. Az északi városok — főleg York és Hull — kereskedői beadványukban azzal is érvelnek, hogy a kersey áru durvasága és alacsony értéke miatt a broad cloth 1/7-ét éri csupán.²⁴ 1620-ban olyan árnyalt exportvámjegyzék lép érvénybe, mely a kialakult értékelést jól érzékelteti:

	sh/d
kenti, yorki, readingi posztó	5/5
worcesteri, coventryi posztó	4/5
rövid suffolki, norfolki és essexi posztó	4/0
széles „northern dozens”	2/0
keskeny „northern dozens”	1/0
kersey	1/0
Devonshire-i „dozens”	—/4

¹⁷ A kifejezés első előfordulása 1420-ból igazolható. *L. J. Wilhelmsen*: i. m. 43. l.

¹⁸ Egy Speier-i 1298. évi oklevél már hivatkozik az „einmennic” és „zweimennic” árura. *G. Schmoller*: Die Strassburger Tucher und Weberzunft. Strassburg. 1881. 71. l. Angliában ez a megkülönböztetés az igazi broadcloth-ot keskeny változataitól határozta el.

¹⁹ 1395-ben a Suffolokban gyártott posztó zöme „panni stricti” ill. „duodenae”. *Gray*: i. m. 28. l. 1429-ben „fyn Streites of Essex-ről hallunk. *Wilhelmsen*: i. m. 43. l.

²⁰ Az említett 1395. évi okirat „del longure d'une duszeine et de lexeure d'une verge de quatre quarters” méreteket adja, melyek azután évszázadokon át vissza-visszatérnek. *Gray*: i. m. 28. l.

²¹ *Pach Zs. P.*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV.–XVI. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 102, 5–6. sz. (1968).

²² „this Word, Cloth, in the said Statutes — shall have relation, and shall be understood of whole Cloth called Broad Cloth and Broad Dozens.” Utóbbi egy később kihalt, rövid, de teljes szélességű árura utal. *A. Friis*: Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade. Copenhagen — London 1927. 34. l.

²³ A Muscovy Company nevű exportkereskedő társaság statútumaiból (1555): „... clothes and karsies shall be all dressed, and for the most part died (dyed) within this Realme.”

²⁴ Ezt 1616-ban a Privy Council határozattal emelli. *Friis*: i. m. 174. l.

Ez a kivonatosan közölt jegyzék²⁵ a legjobb posztókhöz képest 6 : 1 érték arányban sorolja be a kersey-ket. Röviddel később a Merchant Adventurers Kereskedőtársaságtól hatalma mélypontján a királyi tanács által kibocsátott, 1624. július 3-i utasítás megvonja az export előjogot kersey, dozens és a New Drapery valamennyi cikke tekintetében.²⁶ Ezzel a kersey olyan árucsoportba jutott, amely még a felületes szemlélő számára sem keltette a posztó képzetét: a flamand mesterek által bevezetett új fésűs, vagyis worsted cikkek kategóriájába. Ezek után lássuk, milyen volt a kersey és a többi Európába, különösen pedig Magyarországra szállított gyapjúszövet.

A legnagyobb jelentőséggel bíró szövetfajta, a kersey²⁷ nemcsak fogalomváltózáson, minőségi átalakuláson esett át, hanem — a szárazföldre érve — neve is alaposan átalakult. Első állomásán, Flandriában, ill. Hollandiában kerseye és — az angol XV. századi carsea variáns hatására — karsaai formát öltött, a német Hanzavárosokban Herisay, Cherisay, Kirscheij, Kirsei alakban jelenik meg. A franciában eleinte carisel, crézeau, majd a XV. század óta carizé is. Az északi államokban kirsey (norvég), kersee, kersin (svéd), kersei (dán); olaszban és spanyolban a XVI. század eleje óta carisea. Lengyelben ugyanakkor karazja, kajhorvátban karazsija, hazánkban karasia néven válik közzismertté.²⁸

Az, hogy a kersey népszerű karasiánkkal azonosítható, több, részben kétnyelvű forrásból is kiviláglik. Az 1714. évi Vectigal²⁹ magyar részében szereplő „karasia” tételeként a német „Carisee ordinari” felel meg, a már idézett egykorú Marperger pedig „Kirsey oder Carisee” címen ismerteti a szövet gyártását.³⁰ A karasia angol provenienciájáról is több forrás tanúskodik; Bethlen Gábor 1626. évi limitációja³¹ „Angliai io karasiát” említ, elszámolásokban számtalan esetben találkozunk az „Angliai carasia” és hasonló kifejezésekkel.³² De az exportstatisztikák és más források is arról beszélnek, hogy Magyarországon volt e cikk egyik fő piaca a XVI—XVII. században. Az 1597/98 gazdasági évben kivitt kersey exportőrök szerinti megoszlása így fest:³³

a) Merchant Adventurers (főleg németalföldi, német és balti tengeri kikötőkbe)	vég 13 305
b) Egyéb angol kereskedők Németalföldre és Németországba	6 895
c) Idegen kereskedők ugyanoda	1 563
d) Turkey Company és levantei kereskedők	18 031
e) Idegenek, akik Velence közvetítésével azon túli országokba szállítanak	5 663
f) Eastland Company	873
g) Muscovy Company	280
	<hr/> 46 610

Ha figyelembe vesszük, hogy a d) és e) tételeknél a kersey a teljes export 90%-át teszi ki, a hatalmas Merchant Adventurers gilda forgalmában pedig csak 6—7%-ot képvisel, akkor az is érthető, hogy az áru jelentős része a Balkánról jutott ide. Ebben Genova és Velence mellett Raguzának jutott eminens szerep.³⁴ Mégis a flamand kikötőkből német közvetítők szállítják a kersey karasia zömét Magyarországra.³⁵ A magyarországi

²⁵ Uo. 438—439. l.

²⁶ A Council Order szövege szerint „kersies and western dozens, northern dozens and in all new Manufactures termed New Draperies trade who will, whether and when they will.” Uo. 430. l.

²⁷ „... un des plus importants fondements du commerce dans n'importe quelle partie du monde”, idéz F. Braudel egy 1513-ból származó velencei forrást. La Méditerranée. Paris, 1966. I. köt. 194—195. l.

²⁸ Wilhelmsen: i. m. 40. l.; Oxford Dictionary of Etymology, 1966; W. W. Skeat: An Etimological Dictionary of the English Language. Oxford, 1963; W. L. J. de Nie: De ontwikkeling der Noordnederlandsche Textielververij. Leiden, é. n.; E. Gamilschegg: Etimologisches Wörterbuch der französischen Sprache. Heidelberg, 1928; Grimm: Deutsches Wörterbuch K kötet 1873; Adlung: Grammatisch-kritisches Wörterbuch. Wien, 1811; Kaminska-Turnau: Zarys historii włokniennictwa na ziemiach polskich do kanca XVIII. wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1966; M. Vasmer: Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1953. Igen valószínű, hogy a szó olasz, ill. horvát közvetítéssel jutott a magyarba.

²⁹ Vectigalium Transylvanicum hungarico-germanicum (Nagyszeben. 1714).

³⁰ Marperger: i. m. 318. l.

³¹ RMK I. 555.

³² OL Kamarai ltár, Lymbus Series III f. 5—8. pl. „duas petias Carasiae Angliae viridi coloris” (1636).

³³ Stone: i. m. 57. l.

³⁴ Braudel: i. m. I. köt. 291—293. l. Az első, karasiával megrakott hajó a biscayai öbölből 1511-ben igazolható. Uo. 550. l. Korábbi adataink vannak Antwerpen-velencei közvetítésre: R. Dochaerd: Études anvarsaises II. Paris, 1962. No. 1354, 1823 stb. az 1504—1505-ös évekből.

³⁵ Uo. No. 2026 (1507).

születésű Henckel Lázár nürnbergi kereskedő ezen gazdagodott meg a 15-éves háború idején.³⁶ Ugyanakkor Lionel Cranfield ügynöke azt írja: „Ahogyan ma állanak a dolgok Magyarországon, ahol a Karasiát leginkább el lehet adni, senki sem mer ott kereskedni . . .”³⁷ Tehát közvetlen angol exporttal is számolhatunk. És végül van a karasiának bonyolultabb útja is: Hamburgon és Raguzán keresztül a Balkánra.³⁸ Azt, hogy országunk legfőbb méltóságai is hasznot húztak a karasia kereskedelemből, egy 1607-beli dokumentum támasztja alá. Rákóczi Zsigmond írja ekkor Zuhay Gáspár prefektusának: „Montam wala aztis hogy karasia Posztotth hozna annak is ara (ára) lenne . . . igen szep nyiresegönk lehetne . . .”³⁹

Persze ne feledkezzünk meg arról sem, hogy már a XVI. század első felében megkezdődik az angol karasia utánzása. Mégpedig Nyugat-Európában csakúgy mint Törökország területén. Konstantinápoly és Szaloniki zsidó lakossága után a palesztinai Safed városában már 1535-ben 15 000 véget gyártottak. A város lakossága a század végéig folytatja a karasia termelését.⁴⁰ Végeredményben nem tudhatjuk, hogy a hódoltsági területen is keresett áru honnan került oda: nyugatról, a Turkey Company vagy Raguza közvetítésével a Balkánról, vagy éppen a török birodalom valamelyik vilájetjében készült. Az 1571 és 1573 évekből fennmaradt budai vámjegyzék nyugati importot sejtet; a karasia ezekben 1209, ill. 343 véggel a boroszlói posztó után második helyen áll.⁴¹ Az, hogy a nyugatról jött karasia egy része hamisított volt, egyes ólompecsétek kétes eredete is igazolja.⁴² De a XVII. században egész Európában, különösen pedig Morvaországban folyik a karasia termelés és legkésőbb a század végén Magyarországon is. A Rákóczi árlimitációkban Modor, Szokolca és Berény szerepelnek karasia előállításokként,⁴³ a XVIII. század közepén pedig alig van már posztós céh, amely elő ne állítaná e népszerű árucikket.⁴⁴ Az angol import régóta megszűnt.⁴⁵

Persze időközben mélyreható változások mentek végbe az eredetileg posztó számba vett szöveten. Ha azt mondhattuk, hogy a XV. század elején még csak méreteiben különbözött a broad cloth-tól, a XVI. században már súlydifferenciák is kimutathatók. Mint fentebb jeleztük, a broad cloth súlya meghaladta a 700 g/m²-t és még 1552-ben is 64 fontban, vagyis kb. 860 g/m²-ben minimalizálták.⁴⁶ A keskeny kersey súlya ekkor már jóval alacsonyabb volt és 1607 óta Lipson szerint⁴⁷ a Magyarországra szállított Hampshire kersey súlyát 636 g/m²-ben állapították meg.⁴⁸

A XVII. században Angliában egy sor igen eltérő műszaki paraméterrel jellemezhető kersey típust gyártottak, így pl.:

Yorkshire	17—18 yd	22 lbs
Newbury, Hampshire ordinary	24 yd	28 lbs
Hampshire sorting	28 yd	32 1/2 lbs. ⁴⁹

A szárazföldön azonban eléggé egységesen 12 yd hosszúságú, tehát a vámjegyzék szerint „Devonshire dozens”, ill. „Pennystones” és hasonló 12—14 yd-ban minimalizált termékek jelennek meg.⁵⁰ De más vonatkozásban is nagyfokú bizonytalanság tapasztalható a kersey minősítése tekintetében: Brüggeben a XVII. század végén tisztázatlan,

³⁶ J. Kalbrunner: Lazarus Henckel von Donnersmarck. Vierteljahrszeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1931. 146. l.

³⁷ Idézi R. H. Tawney: Business and Politics under James I. Cambridge 1958. 58. l.

³⁸ Braudel: i. m. 193. l.

³⁹ OL. Múzeumi törzsanyag R 224. 1607. Benda K. szíves közlése.

⁴⁰ Uo. 398. l.

⁴¹ Fekete L.: Budapest a törökkorban. Bpest. 1944. 235. l.

⁴² Biztosan hamis a Moszkva mellett talált I. Jakab nevét és a „Coninck” szót hordozó pecsét. Sok szól azon érvek mellett, melyeket Huszár J. D. A. Thompson vélekedése alapján hoz fel, nevezetesen, hogy a szóbanforgó hazai pecsétletek is részben holland utánzatok. Téves Huszár azon hiedelme, mintha bálázáró pecsétéről lenne szó, amelyeket az angol és kontinentális kereskedők esetleg közösen használtak. Az angol exportbélyegzés a minősítést szolgálta és igen szigorú feltételek mellett Londonon kívül csak néhány kikötővárosban folyt le. A Huszár által (Merchant's seals of the 16th and 17th Century. Folia Archaeologica, 13 [1961] j) közölt ólompecsétek mellett a Fővárosi Múzeum őriz még néhány példányt. Közülük a városképet mutató SOVERN feliratú alighanem szintén hamisítás.

⁴³ OL, Rákóczi szabadságharc lt. III. 1 e.

⁴⁴ Az OL Helytartótanács lt. Acta Oeconomica, Ladula D, fasc. 9. No. 5 alatt található összeírás tanúsága szerint egyebek közt alábbi helységeken folyt karasia gyártás: Bazin, Dombóvár, Eger, Gyón, Komárom, Kőszeg, Nagyatád, Pécs, Pest, Tata. Follo 43-tól rengeteg mintamelléklet felsziki el. I. d. még Acta sec. ref. Balogh 1780. No. 6.

⁴⁵ A Haugwitz — Prokop-féle összeírásban (1755) már nem szerepel. Hofkammerarchiv, Wien, Hs 298.

⁴⁶ Friis: i. m. 47. l.

⁴⁷ Lipson: The Economic History of England. London. 1929. II. köt. 188. l. „Italy and Hungary used Hampshire kerseys and northern’s”.

⁴⁸ Friis: i. m. 439. l. A „dozens” 500—600 g/m² súlyúak voltak.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Végeláthatatlan vita folyik a Merchant Adventurers és a holland I.aken Kcoopers gilda között. N. W. Posthumus: De Nationale Organisatie der Lakenkooopers tijdens der Republiek. Utrecht, 1927.

hogy kártolt vagy fésült vetületekből készül-e.⁵¹ A XVI. században még úri viseletnek tartják Magyarországon is, a XVII. században már a polgárság, a jobb olcsógálók, iparosok viselik.⁵² Angliában ezidőtájt már tengerész- és katonaiöltözék.⁵³ Olcsósága mellett tartós, és könnyű volta predesztinálta erre, ahogyan egy kortárs írja: „In Ansehung dessen, dass der Kirsey eine so durable und leichte Tracht, sohat man in verwichenen Kriegen in Brabant befunden, dass die englischen Truppen mehrtheils in Kirsey geleidet gewesen . . .”⁵⁴

Végül a XVIII. század elejei források révén már konkrétan megfogalmazható az áru műszaki jellege, és aligha tévedünk, ha a XVII. század közepére tesszük illetően kialakulását.⁵⁵ Észert a kersey ekkor 77–84 cm széles, 20–28,5 m hosszú, teljesen kártolt gyapjúból készült, egyenlő oldalú sávolyiszövet, amelyet bolyhoznak, kallóznak és nyírnak, ahogyan egyébként gyengébb posztókat szokás.

Más, későbbi források⁵⁶ is durva, kétoldalt bolyhozott, erősen kallózott és gyengén nyírt sávolyról emlékeznek meg, amely alsóbb néposztályok viseletét szolgáltatja. Ezt igazolják a levéltárban fennmaradt XVIII. századi minták is, melyek között egész (két-szer kallózott) és fél (egyszer kallózott, nyíratlan) karasia is akad.⁵⁷

Röviden ismertetem gyártását is az 1723. évi porosz gyártási szabályzat alapján: 1,25 rőf (0,84 m) széles, 32 rőf (21,38 m) hosszú karasiához 44 font (18,7 kg) közönséges gyapjú kell; ezt igen egyenletes finom fonallá kell fonni, 4-lábitós széken jobbra emelkedő, egyenlő oldalú sávollyal szőni; a szövészékről 6 1/2 negyed rőf (1,08 m) szélességben 44 rőf (29,4 m) hosszúságban kerül le, bolyhozás után kallófülddel és zöld szappannal kallózni, langyos vízben öblíteni, majd nyírni kell; szárítórámán történő fésítés után nem túl forró vaslemezekkel préselendő.⁵⁸

A kerseyt egyébként ma is élő árufajtának tüntetik fel az angol szótárak.⁵⁹

Worsted — Vorstadt — Borséta

A kontinuitás ténye fokozottan áll a már említett worsted árucsoportra. Tiszta gyapjúból fésűs eljárással készült szövetet értünk rajta ma is, amelynek képe — a bolyhozás és kallózás elmaradása folytán — tisztán mutatja az alkotó fonalakat és ezzel a kötést. A kötés viszont nem kell, hogy vászon legyen, jobbara valamely sávoly vagy éppen atlasz, az előre megfestett fonalak révén olykor élénk minta díszíti a szövetet.

Nevét a gyártásáról híres Norfolk grófságban fekvő Worstead-ről nyerte.⁶⁰ Létezése a XIII. század óta kimutatható: „pro XI ulnis de wrstede de caligas faciendas” (1293) és már a XIV. században árucsoport-megjelölésként használják.⁶¹ Az export megindulása ugyanerre az időre tehető (ld. fent), de kezdeti jelentősége is csökken. A már idézett 1564/65. évi kimutatásban a teljes export 79%-át a posztó tette ki, ekkor a worsted részesedése már csak 2,5% volt.⁶² Élete mégis igen szívós; ha eltekintünk attól, hogy ma reneszanszát éli az angol típusú fésűs öltönyiszövet (Kammgarn), maga a szó is sokáig használatban maradt nálunk.

Első igazolható előfordulása 1545-ből való,⁶³ magyar jelzöt is őrzött meg számunkra: „De una pecia forstath tenuis et simplicis hungarice Erews vocati.”⁶⁴ A XVI.

⁵¹ Az 1890. évi minőségvizsgálati szabályzat egyszer a posztók közé („... gemackt van gecarden in slagh . . .”), másszor a sáják közé („... med gecamde inslogh . . .”) sorolja. *G. de Poerec*: La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Paris. 1951. I. köt. 224–225. l.

⁵² Nádasdy János és gyermekei, Majláth Gábor, a lékai udvarbíró és a vármegye ispán 1550-ben karasiát vételeznek — Lórántffy Zsuzsanna udvarában (1652) a szegődményjegyzék szerint kulcsárok, sáfárok, vámosok, trombitások, szakácsok, pékek, kovácsok kapták már.

⁵³ Samuel Pepys 1668-ban azzal vádolják, hogy túl nagy mennyiséget tárol a flotta számára. Napló, 1668. dec. 8. alatt.

⁵⁴ *Marperger*: i. m. 318. l.

⁵⁵ *J. Suvary des Bruslons*: Dictionnaire universel de commerce, Paris, 1723 és *Marperger*: i. m. alapján.

⁵⁶ *Schreyer*: Kommerz, Fabriken und Manufakturen des Königreichs Böhmen. Prag, 1790; *Strutt*: The Dress and Habits of the People of England. London, 1842.

⁵⁷ Ol. Htt. Acta sec. ref. Balogh, 1781/1.

⁵⁸ *J. H. G. Justi*: Abhandlung von denen Manufakturen- und Fabriken Reglements. Berlin—Leipzig, 1762. The Mercury Dictionary of Textile Terms. London—Bolton, é. n. „Kersey”.

⁵⁹ A helység óangol forrásokban Wurstedde, később Worthsted, de az első szótag máig is u-val ejtendő az árúnévben is. Ettől függetlenül a skótok i-vel vették át a szót (wirssat, wirssait), ami egyes i-hangú német és magyar változatokat megmagyarázna.

⁶⁰ „Persons that maken untrewre ware of all maner Worstedes”, no.

⁶¹ 1564–65-ben az egy millió £-ot meghaladó exporton belül 2564/3/4 volt a worsted export értéke. *Stone*: i. m. 57. l. A XIV. században a fésűs árny 10% körül mozgott. *Gray*: i. m.

⁶² Okl. Szótár „Forstat” címszava idéz egy 1442. évi „forstan” formát, amely alighanem a fosztán (= barhend) fogalmi körébe tartozik.

⁶³ Uo. a XVII. században ez a meghatározás már így korrumpálódik: „Forstaty tenuis seu simplicis Hungarici Ewros vocati.” *Vectigal Regium*, Pozsony, 1612. RMK II. 349.

században az elnevezés fogalmi köre még aligha különbözhetett az angoltól, de hamisítása, illetve a később ismertendő new drapery cikkek közé való sorolása a XVII. században nemcsak mélyreható hangtani eltolódást (bursét, borséta!) idézett elő, hanem műszaki-lag is determinálható új cikk lép elének.

A hosszúságú gyapjúból font, teljesen síma felületű fonalak, és a belőle gyártott szövetek utánzását a legkülönbözőbb módszerekkel és váltakozó eredménnyel folytatták a szárazföldi versenybírák. A legelterjedtebb módszer a síma felületet biztosító selyemfonallal való keverés és a nagy fonallebegésű, sűrű szövésű atlaszkötésű kelmek előállítás volt, mert az ilyen szövetek (Zeug, szőrmatéria) fogása, fénymegközelítette az angol fésűszövetekét.

Innen van, hogy a forstat és borséta gyakran szerepel a selyem és félselyem cikkek sorában,⁶⁵ néha világosan atlaszként megjelölve, pl. „Forstat . . . szőr, Atlacz = Sattin oder Vorstadt”.⁶⁶ Az angol eredet mellett nemcsak olyan formák szólnak, mint a gyakori Vorstädt és burseth második magas magánhangzója, hanem az is, hogy a XVII. századi levéltári anyagban olykor találunk utalást Angliából importált „Vorstadtra”.⁶⁷ A két szövet hasonlatosságát bizonyítja, hogy a kivégzett Fleischhacker György eperjesi kereskedő leltárában egymás mellett, egy fejezetben közel azonos értékkel szerepelnek.⁶⁸

A Magyar Etymológiai Szótár a forstatot a Fostát-ból származtatja, a borsétát helyesen bajor közvetítéssel az angol worsted-ből, tévedése abban rejlik, hogy a bajor wurset, wurseth alakból indul ki és nem azonosítja a borsétát és a forstatot. A kétszeres átvétel okának kiderítését illetékeség hiányában nem vállalom, a két német alak talán nyelvjárásiilag magyarázható. Az angol worsted > német Vorstädt (Wurseth) > Vorstadt (Burschet)⁶⁹ > magyar Forstat (Borséta) fejlődés kifogástalannak tűnik. A Grimm-féle szótár a Vorstadtot „entstellt aus worsted” nevezi.⁷⁰

Kiséreljük meg ennek a szövettípusnak a meghatározását. Már az 1597-beli Grimm szótár által idézett hely rásával és muharral együtt említi („Denn es macht viel harres, borset und macheier da”), tehát selyemmel, illetve az angora kecske szőrével kevert fésűs gyapjuszövetekkel.⁷¹ A magyar források még egyértelműbben ebbe a csoportba utalják, amikor a „grob grün” (< fr. gros grain) tipikus angoracikkkel együtt említik mindjárt két változatát.⁷² Az 1697. évi Vectigal egyenesen mohairepszövetként szerepelteti. Teljesen egyértelművé a szövet jellege ismét csak az 1714. évi erdélyi Vectigal által lesz, amely kötését atlaszban határozza meg, de mintás (damaszt) változatot is ismer. Anyagaként pedig a „szórt” adja meg: „Sima vagy virágos szőr Atlacz-glatt oder gelblüenter Sattin oder Vorstadt.”⁷³ Síma vagy atlasz alapon kismintás, angoraszőrrrel kevert fésűs gyapjuszövet áll előttünk, amely akkoriban nem számított különleges szerkezetű szövetnek.⁷⁴ A Magyarországon ismert változat sűrűségéről, súlyáról nincs adatunk; hossza 36—38 szinget (22,6—23,9 m) tett ki.

Baize — bay — boy — paja

Ezzel a klasszikus angol eredetű export gyapjuszövetekkel végeztünk is, de hátra van a flamand emigránsok által meghonosított „new drapery”, az új „posztó” gyártás, helyesebben különböző olcsó posztót és fésűs szövetet utánzó, olykor szálkeverékben előállított szövetek hosszú sora.

Jelentőségük az exportban érthető okokból eleinte csekély volt.⁷⁵ A XVII. század elején viszont a divat változásának, olcsóbb közfogyasztási cikkek irányában való eltolódásának hatására úgy becsülték, hogy az Angliában feldolgozott gyapjú 1/3-át New Drapery gyártására fordítják.⁷⁶ 1618-ban még a „worsted” csoportba tartozónak érzi

⁶⁵ Pl. Vectigal Regium Reformatum (Nagyszombat, 1697).

⁶⁶ 1714-es erdélyi Vectigal.

⁶⁷ Pl.: OL Kamarai Lymbus III. sorozat fasc. 9. 300 l. (1680), 327. l. (1676). (Schierer eperjesi kereskedő Boroszlóban „glat Englische Vorstadtot” vásárol.)

⁶⁸ Uo. fasc. 8. pall. 8. 287. l. (1674). A fejezet címszava Vorstadt, tehát a Burschet a genus egy alfaja lehetett.

⁶⁹ A w > b hangváltozás a németben ment végbe, a hazai német előfordulásokban is akad Burschet-alak.

⁷⁰ Deutsches Wörterbuch 12/II. (1951). 1651. l. idéz egy 1597-es „borset” alakot is.

⁷¹ Utóbbi a ma használatos mohairel-vel azonos szó, magyar szövegben a XVI. század közepe óta gyakori. „Eg weres mohara swba” (1553 Okl. Sz.).

⁷² „Vorstatt, grobgrün, Burschet” Kamarai Lymbus s. III. f. 8. pall. 8. 272—287. l.

⁷³ Pontosan véve „Szőrmatériák” (Woll und Harrasseuge) alatt három minőség hűződik meg. A „dufla” és „alábbvaló” mellett külön szerepel a „Borséta” (Wurseth).

⁷⁴ A quinet — magyarul olykor gyenet — szintén gyapjúdamszt volt, akár a firdrát és pollomit.

⁷⁵ Az 1584/85. évi összeírásban a legnagyobb tételt kitevő Cottons (pamutszövetet imitáló gyapjuszövet) a teljes export 13,5%-ára, a második helyen álló Frezes már csak 0,3%-ára rigótt. Stone: i. m. 57. l.

⁷⁶ Erzsébet uralkodása utolsó éveiben a gyapjú ára 10%-kal emelkedett, a posztó viszont 10%-kal esett. Érthető, hogy az árukat tartó új termékek felé fordult a termelők érdeklődése. Az említett becslés 1616-ra vonatkozik. Friis; i. m. 319. l.

egy korabeli szerző ezeket az „új találmányoknak” minősített szöveteket, de az új névadás igényével lép fel.⁷⁷ E cikkek sorában már az Alba herceg elől menekült flamand mesteremberek védlevelében is a „bays” szerepel elsőként.⁷⁸ Prioritása később is kimutatható.⁷⁹

A szó etimonját a latin *badius* „gesztenyeszínű”-ben keresik; de igazolható módon legkorábban a francia bai szövettelnevezésben tűnik fel, és egyhamar flamand formában (baai) és többszámban (bayes, baize) egész Nyugat-Európában elterjedt,⁸⁰ a posztónál olcsóbb gyapjűszövetet jelöl.

Magyarországon a XVII. század elején tűnik fel *paya*,⁸¹ illetve *poj-posztó* néven.⁸² Hogy ez a német *Bay*, *Boy* szóval azonos jelentésű, a többször idézett 1714. évi erdélyi vectigalból világlik ki, mely a szövet angol eredetét is bizonyítja. A vonatkozó tétel így hangzik: „Angliai tetzin *Pay*: *Englisch roth Revers Bay*.” A szövet magyar pályafutása szokatlanul hosszú: már a korai magyar manufaktúrák gyártani kezdik⁸³ és egészen a XIX. századig keresett olcsó posztópótlék.⁸⁴

A paja műszaki determinálása kivételesen redundancia okából nehéz: a számos forrás ellentmondó adatokkal szolgál. Már *Pepys* is hol felsőruházati szövetként, hol bélésként emlegeti,⁸⁵ mely kettősség még a XIX. századi lexikális irodalomban is kísért. *Beck* szótárában⁸⁶ *baize* címszó alatt durva gyapjúbélést ír le, „melyet korábban vékonyabb, finomabb kivitelben is gyártották . . . lásd *Bay* alatt.” *Bay* alatt egy könnyű kártoltipari gyapjűszövetre utal.

Am lássuk az egykorú forrásokat. *Savary* disztíngvál *Boie* és *Bayette* (Angliában *Baye*) között.⁸⁷ Előzőleg széles, sávoly kötésű kártoltípusoknak írja le, melyet a híres *amiens*i sayette-posztósok termelnek; utóbbi vászonkötésű, egyoldalt bolyhozott, lágyfogású igen vastag gyapjűszövet. *Chambers* korabeli lexikonja⁸⁸ durva, egész ritka, egyoldalt bolyhozott gyapjűszövetnek minősíti, de egy 1739-beli pamflet⁸⁹ hangsúlyozza, hogy lánc fésűs, vetüléke kártolt fonalból készül. Ezt a fontos körülményt az angol *Boy*-ról *Marperger* megerősíti, hozzátéve, hogy jó gyapjú és finom fonalak teszik a jó angol *Boyt*, amelyet könnyű lemásolni.⁹⁰ Az általa és *Justi* által adott technológiai leírás viszont a láncc és vetülék eltérő természetére nem enged következtetni.⁹¹ *Zárja Schreyer* a sort, aki a XVIII. század végén a cseh iparról frott művében a *Boyról* kijelenti, hogy az „nichts anders, als ein unvollkommenes Tuch woran die Kette von gekämmter Wolle ist und nur leicht obenhin gewalket wird”.⁹² E gvenge kallózás szélességét az eredeti 3 1/4 rófról 2 rófre, a vég hosszát 76-ról 69 rófre csökkentti, *Justi* szerint. A magyar vámgjegyzékekben pl. 40 (angol) és 24 (közönséges) singes hosszak fordulnak elő.

Paya persze ma is van. Egy német áruismeret szerint a durva, posztószerű, lazán szőtt gyapjűflanell, melyhez hasonló pamutból is imitálnak.⁹³ Egy angol megfelelő ugyanilyen szövetet *scjtet*, de megemlíti, hogy zöld vagy vörös színt kap és például (kártya-)asztaltakarónak használják.⁹⁴

⁷⁷ „The stuffs of new inventions do not vary from the materies of the worsted, nor from the texture . . .” írja az *Allegations on Behalf of the Worsted Weavers of Norwich*. Idézi: *W. English: A Survey of the Principal References to Fashion Fabrics in the Diary of Samuel Pepys*. The Journal of the Textile Institute. Proceedings, 1949. jan. 23. l.

⁷⁸ „Bays, arras, says, tapestry . . .” bevezetését várja tőlük az angol kormányzat. *Lipson*: i. m. l. köt. 495. l.

⁷⁹ Persze a régi posztó és kersey után, pl. . . . to export kerseys, bays, perpetuanos and other new draperies . . .” (1618-as adat). *Friis*: i. m. 372. l.

⁸⁰ A XVII. század végén már Lengyelországban, Sziléziában és Bajorországban is gyártják. Utóbbiban importját már 1690/91-es rendeletek tiltják. *Marperger*: i. m. 270. l. Az angol importot felváltó honi gyártásról vö. *Bartys-Turnau*: *Materialy do historii odziejey ludowej*. Wrocław, 1959.

⁸¹ *Radvánszky*: Magyar családi élet és háztartás a XVI. és XVIII. században. Bpest, 1879. III. köt. 1617. évi adat. Továbbá pl. *Vectigal Regium Reformatum*. Nagyszombat, 1697.

⁸² *OL Kamarai Lymbus*. 1687. évi adat.

⁸³ A tatai manufaktúra 1734–37 között 65 véget bocsát ki. *OL Eszterházy Itár*, Tata, 600. csomó 149–151. l. A későbbiek közül a pozsonyi *Strasser* manufaktúra állítja elő 1780 tájt. *OL Htt. Acta sec. ref. Balogh*, 1780/6 26. l.

⁸⁴ *Mokri Benjamin* így ír róla „Az Európai Manufaktúrák és Fábrikák Mesterség Műveik”, Pest. 1818. c. művében: „Ez a materia is a' posztó szövésnek módja szerint szövetik, tsak hogy nem olly széles. Rendszerint tsak kimosni szokták egy kevéssé meg is kallózzák és felborozzák.” 417. l.: „Boy vagy Boie”.

⁸⁵ . . . a pair of black baize linings to be made for my breeches” (1660. okt. 18.), majd „. . . my brother's man brought me a new black baize waistcoat, faced with silks” (1663. nov. 1.).

⁸⁶ *S. W. Beck*: *The Drapers Dictionary*. London, 1882.

⁸⁷ Az 1750. évi genfi kiadás I. köt. 497., ill. III. köt. 790. l. és I. köt. 414. l. alatt. A kicsinyítő képző olaszban és spanyolban is él.

⁸⁸ *E. Chambers*: *Cyclopaedia*. London 1738.

⁸⁹ *Observations on Wool and the Woollen Manufacture*; idézi *English*: i. m. 26. l.

⁹⁰ *Marperger*: i. m. 317–318. l.

⁹¹ Uo. 434. l., ill. *J. H. G. Justi*: *Abhandlung von denen Manufakturen- und Fabriken Reglements*. Berlin–Leipzig, 1762. 70. l. Mindkettő a porosz előírásokat ismerteti.

⁹² *Schreyer*: i. m. 193. l.

⁹³ *A. Hamann*: *Webwaren Kunde*. Leipzig, 1929.

⁹⁴ *The Mercury Dictionary of Textile Terms*. Manchester, é. n.

Kézenfekvő, hogy egy valaha egységes, könnyű posztót imitáló termék regionális és időbeli specializálódása tükröződik ebben a heterogén képből. A rokon flanelnál látni fogjuk, hogy milyen eltérő típusokat jeleztek ugyanazon névvel. Egy fentiekben nem idézett XVIII. századi szerző⁹⁵ a paja németországi variánsait, a Pressboyt és Munderungsboyt elemezve a gyatra nyersanyagot hangsúlyozza. Magyarországon alighanem ezeket gyártották, hiszen a hazai gyapjú akkoriban hírhedt volt.

Sája — sajeta

Ha lehetséges, az e névvel fémjelezhető szövetszalad még régebbi és szövevényesebb az előzőnél. Míg a latin *sagum* „könnyű gyapjúszövet” jelentésű alapszó, a román nyelvű országokban már a XII. század óta előfordul,⁹⁶ addig Angliában csak 1297-ben tűnik fel.⁹⁷ Valószínű, hogy flandriai importból fedezték a szükségletet, amíg a XVI. században flamand telepesek a „sayetterie”-t bevezették. Ez a szakma Picardiában, Artoisban és Flandriában régtől fogva honos,⁹⁸ de úgy tűnik, hogy Írországból is gyártották.⁹⁹

Az angol sája export a karasia és paja mellett hosszú ideig elenyésző és csak a XVII. században tesz szert némi jelentőségre. Ekkorra Magyarországon már számos válfaja terjedt el. A XVI. század eleje óta ismeretes,¹⁰⁰ a XVII. században danckai, velencei változatait, hernác, perpéta, skarlatin típusait importálják.¹⁰¹ Egyidejűleg piacon van a sajeta is.¹⁰²

Ekkor tűnik fel hazai németnyelvű szövegekben az Engelsath, Engelsaith, amely Grimm szerint is az English Sayette származéka. A vámjegyzékben való ismételt előfordulása arra utal, hogy az angol termék is eljutott a XVII. század második felében Magyarországra.¹⁰³

Felmerül ezekután a kérdés: milyen szövetet értsünk a sáján? Ezúttal abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy eredeti, XVII. századi minta birtokában vagyunk. Ez ráadásul Boroszlóban található, ahonnan az említett eperjesi kereskedő áruellátásának nagy részét fedezte, tehát feltehetően képviseli a magyar piacon ismert minőségek egyikét is. Az 1690 körüli minta „Soy oder Bremer Rasch” feliratot viseli,¹⁰⁴ ami megint csak a perpéta-kartiz szövetszaladra utal.¹⁰⁵ Viszonylag ritka (190/140) egyenlőtlen fonalú, alig bolyhozott, darabfestett sávolyt mutat. Ez egyezik a korabeli leírások egy részével, mint pl. Savary és Chambers megfelelő címszávaiban fellelhető jellemzéssel.¹⁰⁶ Jacobsson is rámutat, hogy a legjobb rásafélének tekintik.¹⁰⁷ Viszont Savary is többféle változatot különböztet meg, nem szólva egy azonos nevű kínai selyemszövetről és egy sayette nevű olasz selyem-, ill. angol ratinészövetről.¹⁰⁸ Vollkmann viszont egy hamburgi 1613. évi forrást idézve tucatnyi váriánst közöl; köztük a Herrensaye, amely selyem- és gyapjú-

⁹⁵ Jacobsson: *Schauplatz der Zeugmanufakturen in Deutschland*. Berlin. 1773–76. II. köt. 307–308. l. A Pressboyt durva, sőt fésűlékgyapjúból készül, a Munderungsboyt hasonló, „de a legrosszabb gyapjúból van”. Lípésből 1755-ben „schwerer Boy” nevű szövet kerül a magyar piacra. Hofkammerarchív, Wien. Haugwitz-Prokopsche Relation Hs 296.

⁹⁶ Olaszországban 1156 óta. M. Höfler: *Untersuchungen zur Tuch- und Stoffbenennung in der französischen Urkundensprache*. Tübingen, 1967. 15. l.

⁹⁷ Wilhelmson: i. m. 64. l.

⁹⁸ F. Coornaert: *Un centre industriel d'autrefois. La draperie – sayetterie d'Hondschoote XIV – XVIIIe siècles*. Paris 1930.

⁹⁹ 1296: *pièce de soye d'Illande 1302. III garnements de say d'Illande 1328: une robe de soye d'Irlande violette*. Selyemszövetről ilyen korai időpontban szó sem lehet. A két szó hasonlósága sok konfúziót okoz későbbi értelmezőknek, holott mindig világosan gyapjúból készült szövetről van szó. Más kérdés, hogy utóbb selyemmel keverték. Höfler: i. m.

¹⁰⁰ 1522: *De panno saya pro ulna bis raso*; 1524: *Uesten nígram ex saya*. 1556: *Duas pecias saya rubri*. Egh dolmannak attam saját. Okl. Sz. „Sája”

¹⁰¹ *Danczker Soy*: Cadis „Perpetuan und Hernác” címszó alatt fordul elő az idézett eperjesi kereskedő 1674-beli leltárában (OL Kamarai Lymbus Series III. fasc. 8 pall. 8). Az 1714-es erdélyi Vectigal is „hernác, Danczkai perpita” alatt emlékezik meg róla, de „velencei Sályját” is említi. Emellett van „kremezini saia” (1697. évi vectigal) és „sálya avagi skarlatin” (1706. évi limitáció).

¹⁰² *sajeta (Radvánszky: i. m. 1618. évi adat)*, „Schayet oder Henesoye” (Neu reformiertes hungarisches Vectigal, 1660).

¹⁰³ A fentemlíttett 1660-as és 1697-es Vectigalokban négyszer, egy ízben selyemszövetek között szerepel.

¹⁰⁴ Arch. Panstwowe Wrocław Hs O 144 a/9.

¹⁰⁵ „Perpéta alias dufla Kartiz.”

¹⁰⁶ Utóbbi pl. így ír: „A kind of serge or a very light crossed stuff, all wool; much used abroad for linings . . .” A Haugwitz-Prokop-féle minták közt tarkánszött vászonkötésű szövet található „Sayette” megjelöléssel 130/110 beállítással.

¹⁰⁷ Jacobsson: i. m. II. köt. 331. l.

¹⁰⁸ Savary: i. m. III. köt. 786. l.

fonalakat vegyít, a Kardesaye, amelynek vetüléke kártoltfonal és sok mást.¹⁰⁹ Méretei is ennek megfelelően divergáltak. Egy James által említett exportminőség méretei 42 inch szélesség (= 107 cm), 42 yd véghossz (= 38 m).

Nem kétséges, hogy a középkori források egy igen finom fésűsgyapjából készült drága kelmét sejtetnek.¹¹⁰ Fokozatosan devalválódott — Pepys már függönynek használja¹¹¹ — és specializálódott, mint Hamburgban láttuk. Magyarországra a vámtarifa szerint olcsóbb fajtái jutottak, de az angol eredetűek alighanem jobbak lehettek a boroszlói minta minőségénél. Erre a kérdésre a flanel tárgyalásánál visszatérünk.

Perpéta — Rása

A New Drapery egyik újból s újból idézett fantázianeve a perpetuan. Jóllehet eredeti formája, a perpetuano spanyol eredete mellett szól, Wilhelmson helyesen mutat rá,¹¹² hogy Angliában tűnik fel először. Divatos szóképzés kapott lábra, amely az Everlasting¹¹³ analógiájára a durance (1583), sempiternum (1633), duretto (1619) mellett a spanyolos végződésű perpetuanot is létrehívhatta. Első előfordulása Ben Jonson egyik drámájában található (1599). A név angol eredete mellett kortárs is vall, Purchas (Microcosm., 27, 269) így ír 1619-ben: „The neu deussed names of Stuffles and Colours . . . the lying names of Perpetuano and Duretto.”¹¹⁴ Az új cikk hamarosan eminens szerephez jutott és többször is szerepel a karasia és paja mellett harmadikként, mint pl. a Merchant Adventurers számára 1618-ban adott exportengedélyben.¹¹⁵

Magyarországon a XVII. század első felében bukkan fel perpeta,¹¹⁶ perpetuan,¹¹⁷ perpetián¹¹⁸ és perpeht¹¹⁹ alakban. De hamarosan kiderül, hogy egy szinte kibogozhatatlan szövetszaládba tartozik, amelybe nemcsak a fent ismertetett sája, hanem a hernác és cardis mellett a rása is tartozik.

A rása eredetét Arras városával hozzák kapcsolatba.¹²⁰ Mindenesetre számításba kell venni Savary vélekedését is, aki ezt írja: „une Serge rasé au bien de dire tout court un Ras.”¹²¹ Tény, hogy — a perpetuánhoz hasonlóan — a rása is símára nyírott szövet. Azonban Angliában gyártott rásáról voltaképpen egyáltalán nincs tudomásunk.¹²² Míg pl. Németországban a Harrass egész szövetszaládot jelzett, melybe a „Cardis . . . Engelsaat, Grobgrün . . . und hundert andere mehr” tartoznak,¹²³ addig angol rásáról csak a kontinensen hallunk. Így például „Englische Cronrasche” szerepel az idézett boroszlói mintasorozatban — mellesleg a perpetuan mellett, attól alig megkülönböztethető módon. Kifejezetten „Anglici Raschae” szerepel az 1656-os és 1697-es magyar Vectigalban is. Kétségtelenül angliai rásával utoljára a Haugwitz—Prokop utazás kapcsán találkozunk Nagyszébenben, ugyancsak angol (gyapjú?) satin, plüss és egy fésűsgyapjú Everlasting szomszédságában. Utóbbi a XVI. századi Angliában népszerű gyapjúsövet volt.

Az a megoldási forma kínálkozik, hogy a perpetuán egy — jobb minőségű, angol eredetű — rásatípus, mely gyakorlatilag a koronarásával azonosítható. Egy 1688. évi adat együtt is szerepelteti őket.¹²⁴ Azonban döntő e szempontból a Teleki levéltárbeli adat; a szövetségvásárlási megbízás kapcsán a levélíró hozzáteszi: „. . . jól megh kel látni hogy perpeta leygen nem haraszt . . .”¹²⁵

¹⁰⁹ E. Volckmann: Alte Gewerbe und Gewerbegeassen. Würzburg, 1921.

¹¹⁰ J. Strutt: The Dress and Habits of the People of England 1799 is azt vallja, hogy korábban (it was) „esteemed for its delicacy”.

¹¹¹ Napló, 1661. jún. 21.

¹¹² Wilhelmson: i. m. 121. l.

¹¹³ Magyarul „örökkétartó”. Első említése Shakespeare: Tévedések vígjátékában (IV. felv. II. jel. 33.)

¹¹⁴ Wilhelmson: i. m. 96. l.

¹¹⁵ London 1618. jan. 21.: „to transport kersies bayes Perpetuanes and other new draperies . . . to any parte whatsoever of Germany or the Low Countries . . .” Idézi Friis: i. m. 123. l.

¹¹⁶ Kolozsvári harmincad 1633. OL. Akadémiaiól átvett iratok, 99. csomó.

¹¹⁷ Radóvánszky: i. m. 1614 óta többször, továbbá Schirmer kassai kereskedő könyvelésében 1653-tól (Kerekes Gy.: Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa, 1940).

¹¹⁸ 1660. évi Vectigal.

¹¹⁹ OL Kamarai Lymbus 1687. évi adat.

¹²⁰ Höfler: i. m. rámutat arra a nehézségre, hogy míg a XIII. század óta bővebben van olasz, provençal, angol, német stb. előfordulás, addig rás vagy arras nyelvű francia nyelvű szövetelevezés nincs.

¹²¹ Savary: i. m. III. köt. 416. l.

¹²² A Wilhelmson által 1578-ra tett hagyatéki hely importszövetre is vonatkozhat. I. m. 213. l. Arras alatt Angliában faliszőnyeget értettek.

¹²³ Adelung: Grammatische-kritisches Wörterbuch. Wien, 1811. A szótár szerzője Harraszt és Rascht azonos fogalomként kezeli.

¹²⁴ OL Kamarai Lymbus, ser. III. f. 8: Cronrasch und Perpetuan.

¹²⁵ OL Teleki-család lt. Marosvásárhely. Új rendezés 109. csomó 1700 körül.

A harasz, haraszt forma a XVII. század eleje óta használatos,¹²⁶ a rásával nagyjából egyidős.¹²⁷ A már említett hernác ezzel szemben, amely danckai perpétával, ill. sájával azonosítható,¹²⁸ a XV. század legeleje óta használatos nálunk.¹²⁹ Végül a Cadis, Cardis vagy kartiz, mely „keskeny”, ill. „dufla” kivitelben az 1714. évi Vectigalban a perpetuan szinonimájaként szerepel, 1674-ben igazolható először.¹³⁰

Az említett boroszlói angol koronarása és perpetuan minták igen vékony, tán 200 g/m² súlyú, teljesen elnevezelt, erősen préselt sávoly szövetet mutatnak; utóbbi talán kallózott, szálban festett változat. Gyártási technológiáját jól ismerjük. Egynyiretű (rövidszálú) gyapjúból fonják a láncot, olykor mindkét fonalrendszert fésűs eljárással,¹³¹ négy lábitóval 2/2 sávollyá szövik,¹³² majd a szokásos posztó kikészítést nyeri, a préselés különös gonddal történik, szélessége 92 cm, hossza 38 m.

Egyéb szövetek

Van egy sor egyéb szövet is, melynek angol eredete feltehető, de mai ismereteink szerint nem bizonyítható a magyar források tükrében. Olyan termékekről van szó, melyekről tudjuk, hogy Anglia exportálta őket, de vitatható, azok jutottak-e a magyar piacra.

A szeptuk (másutt septuk, németesen Scheptuch) példának okáért Elsas tanúsága szerint Németországban angol import volt.¹³³ Ugyanő a furcsa elnevezésre szófejtést javasol: hajón jött posztófélérről van szó. Ez nyilvánvalóan téves. A nálunk is jól ismert szövetfajta elnevezése a flamand posztógyártási terminológiából könnyen megfejthető. A posztót többször nyírták, utoljára külön céh, a Scepscherer-eké végezte el a műveletet.¹³⁴ Nem minden posztót nyírtak háromszor, a legfinomabbat Scheplaken-nek nevezték.¹³⁵ Később a teljes kinyírt, olykor közepes posztót is Scheptuchnak hívták, pl. amikor az érzékeny szín miatt egyenletes árufelületre törekedtek. Még 600 év után is így rendelkezik egy porosz előírás:¹³⁶ „... wenn es eine dunkle Farbe bekommt, wird es sauber Schipgeschoren, damit es keine spitziige Haare am Stapel behält.” Érdekes, hogy Marperger egy korábbi munkájában¹³⁷ „Gemein Lindisch”-nek nevezi a „Schiptuch”-ot. Az 1714-es Vectigal a boroszlai Landissal azonosítja. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy Sziléziában és Lausitzban tudatosan imitálták az angol és flamand eredetű és exportra vitték.¹³⁸

De ez a XVII. század végére érvényes, és ezért a XVI. századi magyar import, amint az pl. a budai török vámjegyzékből igazolható,¹³⁹ könnyen lehetett a német import-hoz hasonlóan angol gyártmány; az evidencia persze hiányzik. A XVII. századi forrásokban hol septu,¹⁴⁰ hol septus posztó,¹⁴¹ a XVIII. századiakban „Schüptuch oder Stamet”,¹⁴² sőt az utolsó ismert forrásban Schoptuch¹⁴³ alakban jelenik meg.

¹²⁶ Vectigal Regium, Pozsony 1612; *Harras*. Kolozsvári harmincad (1633): haraszt Jaroslabol.

¹²⁷ *Radvánszky*. I. m.: posztórása (1609. évi adat).

¹²⁸ A már említett erdélyi Vectigalon kívül az 1706. évi Rákóczi-limitáció is „hernác vagy perpeta” címszó alatt vonja össze a fajtát.

¹²⁹ Reverendam harnaz (1400). Una casula harnaz (1444) stb. Okl. Sz.

¹³⁰ OL Kamarai Lymbus, ser. III. fasc. 8. pall. 8. Angol gyártása sokszorosan igazolható, de magyar import inkább csak Németországból. Egyébként francia származása vitathatatlan. *Wilhelmsen*: I. m. 68. l. Egy francia lexikon így határozza meg: „Petite étoffe de laine croisée, ou serge étroite et légère, qui n'a qu'une demi-aune moins 1/12 de large, sur 30 à 31 aunes de long.” *Dictionnaire du Citoyen*, 1761. A Cardis változat egyébként nem magyar sajátosság. Vö. *The Mercury Dictionary of Textile Terms*.

¹³¹ Marperger és A. N. Pluche (*Le Spectacle de la nature*. Paris, 1748) az előző, Justi az utóbbi állásponton van. Jacobsson ellentmond önmagának, mert a Rasch szerinte fésűs, Kronrasch pedig kártolt fonalakkól készül (II. köt. 330–331. l.)

¹³² Zierlich webende Minerva. Nürnberg, é. n. „Granrasch” címszó alatt.

¹³³ Roth kölnisch oder englisch Scheptuch (1549), englisch Schöptuch (1644). *M. J. Elsas*: Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne, I. köt. Leiden, 1936. 241. l.

¹³⁴ A három céh neve: Ramscheerer — Droogscherer — Scepscherer. *J. B. Weckertlin*: Le drap „Escarlate” au Moyen-Âge. Lyon, 1905. 45. l.

¹³⁵ Olykor Schepwere. Brüggeben 1284 óta igazolható kifejezés: pl. „... so wie die scheplaken maken hem zelven jof den goenen die hem toe behoren te schepene...” *G. Poerck*: La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Brügge, 1951. III. köt. 127. l.

¹³⁶ Sammlung aller Verordnungen. Edicte, Mandate, Rescripte. Breslau. 1780. 8. Bd. Instruction für die Tuchbereiter und Tuchscherer.

¹³⁷ Schlesischer Kaufmann. Breslau, 1714. 534. l.

¹³⁸ „... welche ... einen sonderbaren Griff in der melirung haben, dass sie ... denen Engländern und Höländern darin wenig nachgebendürffen ... Von diesen wurden die sogenannten Schip-Tücher Häufig in Schlesien gemacht, und gar bis nach Persien hinein führet.” *P. P. Marperger*: Beschreibung des Tuchmacher-Handwercks. 181. l.

¹³⁹ *Fekete*: I. m. 235. l.

¹⁴⁰ OL Kamarai Lymbus, 1612-es adat.

¹⁴¹ *Szilágyi S.*: Lórántffy Zauszánna. Pest, 1872. 1652. évi adat.

¹⁴² Az 1714. évi Vectigal eme azonosítása egy további nagy, jobbára tarkánszött cikk-csoporttal való rokonságra utal.

¹⁴³ OL Eszterházy-Itár, Tata. Fam. 212. 53. fasc. 41 p. Pápai, 1733-beli adat.

Műszaki azonosítása voltaképpen egyszerű. Amint a septus-posztó kifejezés is sejteti, vászonkötésű kallózott, bolyhozott — és mint említettük — erősen visszanyírt szövetről volt szó. Posztók közt tárgyalja Marperger is, akinek egy megjegyzése szálban kevert színű (melirozott) variánst említ.

A flanell is tipikusan angol eredetű gyapjúsövet, melynek első említése (1503) óta jobbra belföldi felhasználásra vonatkozó adataink vannak. Csak a XVII. század során indul meg exportja, majd utánzása. Így érthető a Racine egy leveléből vett idézet: „De bonne flanelle, vraie angleterre.”¹⁴⁴ Pepys is említi külföldi szerepét, amikor spanyol hölgyekről megírja, hogy hideg időben „mantles of white flanel”-t hordanak.¹⁴⁵ A boroszlói mintagyűjtemény pedig éppen négyféle mintát őrzött meg, köztük „Englisch” változatot is.¹⁴⁶ A meghonosítás Marperger szerint Németországban későn ment végbe: „Die Flonelle betreffend”, írja — „... hat man selbige bis erst vor einigen Jahren her mehrentheils aus England gehabt...”¹⁴⁷

Angol flanell hazai importja csak valószínűsíthető jelenlegi ismereteink alapján. Használata viszont általános, és a XVIII. században már kiterjedt gyártásával találkozunk.¹⁴⁸

Az eredetileg igen finom könnyű gyapjúsövet az idők folyamán lezüllött. Vászon- és sávolykötésű változata volt mindig is: először írja Marperger, hogy „wenn man einen aus feiner Wolle gemachten Flonell walcken wollte, ein schöner Englischer Boy daraus werden würde”.¹⁴⁹ Előállítási módja valóban ennek felel meg; egynyiretű (hosszú szálú) fésült lánccal, kétnyiretű, sőt tímárgyapjúból készült, kártolt vetülékkel szövik, majd bolyhozzák és gyengén kallózzák vagy csak mossák, de sohasem nyírják.¹⁵⁰ A boroszlói minták közül az angol 170/160 beállítású, finom fonalas, tehát igen ritka szövet, gyapjú kreppezre hasonlít, a hazai (sziléziai) még ritkább és egyenlőtlen (105–120/80–110 fonal per dm) ingadozású.¹⁵¹

Nagy angol exportcikk volt továbbá a frezes, mely hazai német nyelvű forrásainkban Friess néven a XVII. században igen általános.¹⁵² Durva, erős fonalból készült, keskeny, vászonkötésű, bolyhozott, nyírott és a flanellhez hasonlóan alig vagy nem is kallózott nyíratlan szövetéről van szó, melyet Boroszlóból Magyarországra szállítottak.¹⁵³ Itt is bizonyítható, hogy Németország nagy mennyiségeket importált Angliából, de kérdéses, volt-e ebből magyar rendeltetésű reexport.

Végül említést érdemel, hogy egy nehezen azonosítható szövet angol eredete legalábbis számításba vehető. Ez a gyakori kentula, amely 1572 óta szerepel magyar szövegekben.¹⁵⁴ és egy 1612. évi adat szerint olecsó, székek borítására alkalmazott gyapjúsövet.¹⁵⁵ Ez ráillik az angol Kendal városában¹⁵⁶ gyártott olecsó posztóra és new drapery cikkére, a „Kendal cottons”-ra.

Úgy vélem, hogy fenti gondolatmenetek hozzájárulnak néhány történeti szövet-fajta pontosabb megismeréséhez. Teljesen megnyugtató eredményekhez viszont akkor tuthatnánk, ha mód nyílnék az Angliában még nagy számban fellelhető, jórészt a XVIII. század elejére tehető mintakönyvek helyszíni tanulmányozására.¹⁵⁷

¹⁴⁴ 1698. nov. 17. Idézi Höfler: i. m. 47. l.

¹⁴⁶ Napló, 1687. febr. 24.

¹⁴⁶ Az 1690 körüli minták közül az egyik „Inländisch”, a másik „Ausländisch geköpert”, a harmadik kétszínnyomásos „Gedrückter” és a negyedik „Englisch” felíratot viseli.

¹⁴⁷ Marperger: i. m. 315. l.

¹⁴⁸ A pécsi csapók évi 193, a székesfehérváriak 70, a körmöcbányaiai 10 véget állítanak elő stb. OL Htt. Acta sec. ref. Balogh 1780/6. Több manufaktúra is felveszi programjába, Gács nyomott kivitelben is gyártja.

¹⁴⁹ Marperger: i. m. 316. l.

¹⁵⁰ Uo. és Jacobsson: II. köt. 308. l.

¹⁵¹ Arch. panstwowe, Wroclaw Hs O 144 a/9.

¹⁵² OL Kamarai Jymbus, ser III több fascikulusában.

¹⁵³ Ha hosszúszerűt akar az ember, „muss man eben wie bey denen Ungarischen geschichet, einschürige Wolle haben.” Marperger: i. m. 318. l.

¹⁵⁴ Okl. Sz. „kentula” l.

¹⁵⁵ Radvánszky: i. m.

¹⁵⁶ 1500-ben azt írja róla Camden: „the glory of wool-making excelling in industry.” Idézi Wilhelmsen: i. m.

4°. l.

¹⁵⁷ A Bath Library-ben, a Devizes Museumban, továbbá több volt posztóexportőr család birtokában vannak ilyenek. K. G. Ponting: Wool Dyeing and Finishing in the West of England. The Dyer and Textile Printer, 1960. aug.

Szabolcsi József:

Az 1539—41. évi rendi mozgalom oka és célja

A XVI. század második negyedében az erdélyi történelmi események számai úgy összekuszálódtak, hogy maguk a kortársak sem ismerték azok valódi okát és célját. Még a korszak olyan kiemelkedő egyénisége, mint Verancsics Antal, a főpap és humanista történelemíró, Szapolyai János párthíve, királyi titkára, az események szem- és fültanúja, sőt gyakran befolyásolója is nem egy esetben bizonytalan volt az események megítélésében. Pedig Verancsics Antal (1504—1573) nagyarányú adatgyűjtést végzett! Szinte valamennyi avatott kortársát megkérte, hogy a történeti érdekű eseményekről, tapasztalatairól készítsen jegyzetet, hogy ennek alapján megírhassa Magyarország történetét Mátyás király halálától kezdve. Bölcs ítélőképességét azonban alaposan próbára tette az a tény, hogy — amint látni fogjuk — más volt az, amit az események szereplői cselekedtek és véghez vittek és ismét más, amit azok okáról és céljáról vallottak, hirdettek és írtak.

Verancsics Antalt az események valóságáé, hiteles ábrázolásának vágya vezérelte, ahogyan az 1540. év nyarán ill. őszén Werbőczy Istvánhoz ill. Szalanczy Jánoshoz írott levelében olvashatjuk: „Amikor e baljós és elvetemült korszak eseményeit tudásom és képzettségem szerint feljegyzem, a Maylád—Balassa-féle összeesküvés szárait úgy akarom kibogozni, hogy sem a valóságon, sem művem hitelességén csorba ne essék.”¹ — „Most ugyanis odáig fajultak a megannyi vajdának, kapitánynak és úrnak alárendelt erdélyi ügyek, hogy még a legbölcsebbek ítélőképességét is alaposan próbára teszik.”²

Ezekből a sorokból az 1539—41. évi erdélyi események pontos ismeretének vágya éppúgy kiérződik, mint ahogyan kicsendül belőlük a tájékozatlanság és a bizonytalanság hangja is. Ezek a sorok nemcsak azért figyelemreméltóak, mert Verancsics az erdélyi eseményekben vezető szerepet játszott, hanem azért is, mert a polgári történetírók szerint kortársai közül „egy sem mondja el az esetet úgy, ahogy történt, részint tudatlanságból, mert csak hallásból írta; részint pedig alacsony részrehajlástól megtántorodván, majdnem egészen másképp beszélnek . . . Verantz azonban, aki felszerűlt korában Zápolya János titoknoka lévén, amikről ír, azoknak szemmel látó tanúja volt; következésképp hitelesről sem kételkedhetünk.”³

Ez az érvelés első szemléletre jogosnak tűnik. Helyesnek látszik az, hogy a polgári történetírók véleménynyilvánításukban Verancsicsra, „a szemmel látó tanúra” hagyatkoznak. Beható vizsgálat után azonban kiderült, hogy ez a forrás sem mindenütt megbízható, mert Verancsics véleménye is olykor kétes feltevés-kre épül.

Verancsics Antal ugyanis — saját bevallása szerint is — bizonytalan volt az erdélyi rendek mozgalmának oka és célja felől. Ez a kétely az események kibontakozásától egészen annak bukásáé tartott. Ugyanaz a Verancsics, aki a mozgalom kezdete előtt, majd annak bukása után is csak a rokonszenv, csak a megbecsülés olykor túláradó hangján nyilatkozott Maylád István erdélyi vajdáról, a rendi mozgalom irányítójáról, az események menetében elfogulttá vált.

Ez a tény óhatatlanul szükségessé tette egyrészt a korabeli forrásanyag, a kortársi megnyilatkozások kritikai feldolgozását, másrészt a polgári történetírás legutóbbi másfél százados, nagy mennyiségű, gyakran egymásnak is ellentmondó véleményeinek kritikai elemzését. A legutóbbi évszázadban, de különösen az utóbbi két évtizedben nagyarányú forrásanyag látott ugyan napvilágot. Tisztázódtak ugyan a XVI. század második

¹ Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. 162. l.

² Verancsics Antal Összes Munkái: VI. köt. (Vegyes levelek 1538—1540). Közl.: Szalay László: Monumenta Hungariae Historica II. 9 (a továbbiakban: Összes VI). Pest. 1860. 149. l.

³ Podhradský József: Eredeti két magyar krónika. Tudományos Gyűjtemény Pest. 1833. IX. 1.

negyedének bonyolult diplomáciai akciói, mégis az 1539—41. évi erdélyi események értékelésében, különösen az ok és a cél meghatározásában azonban a történétírók a korábbi kutatásokra támaszkodtak. A millennium óta eltelt hét évtizedben semminemű új kiadvány nem foglalkozott — önállóan — az 1539—1541. évi erdélyi eseményekkel. Akik pedig azóta érintették ezt a problémakört, hasonlóképpen csak a korábbi kutatások eredményeit használták, érthetően, mivelhogy nem ennek a problémakörnek a tisztázása volt elsődleges feladatuk.

A polgári történétírás szerint tehát 1539—41-ben Maylád István és Balassa Imre vajdák összeesküvésének eseményei zajlottak Erdélyben. A kutatások azonban arról győzték meg, hogy e megmozdulás kezdetén (annak leleplezéséig) nem haladásellenes szervezkedésről, nem „összeesküvésről”, nem is Maylád, még inkább nem Balassa egyéni akciójáról, hanem az erdélyi és a magyarországi rendek országos méretű és haladó jellegű mozgalmáról van szó. Ez a rendi mozgalom csak a leleplezés után vált egyéni érdeket hajszoló pártütéssé. Ez pedig azt jelenti, hogy az események menetében két élesen elkülönülő, ellentétes előjelű szakaszt kell megkülönböztetni, hogy a „Maylád—Balassa-összeesküvés” hagyományos megnevezés helyett „az erdélyi rendek mozgalmáról és a vajdák pártütéséről” kell beszélnünk.

Az erdélyi rendek 1539—41. évi mozgalmának és a vajdák pártütésének elemzésében — most és itt — csak a legalapvetőbb problémákra fordítom a figyelmet, a nemzetközi és a hazai események összefüggéseit azonban mindig szem előtt tartom. Csakis így sikerülhet bizonyítani az 1539—1541. évi erdélyi rendi mozgalom és a nyolc évvel korábbi magyarországi királytalan országgyűlések rendi tanácskozásainak összefüggését. Azt, hogy 1540-ben, Erdélyben, nem új mozgalom kezdődik, hanem folytatódik az, ami 1532-ben a királyi Magyarországon abbamaradt, valamint azt, hogy az erdélyi események összefüggnek a közép-európai Habsburg-ellenes mozgalmakkal. Csakis az összefüggések több oldalú ábrázolásával lehet az 1539—41. évi erdélyi rendi mozgalmat kiemelni abból az elszigeteltségből, amelybe a polgári történétírás helyezte.

Az 1539—41. évi erdélyi rendi mozgalom okának és céljának elemzése közben — a fent említettek kivül — számos részprobléma tisztázása is szükségessé vált. Közülük itt csupán néhányat említenék meg: Hogyan ítéljük meg a mozgalmat szervező Maylád István erdélyi vajda jellemingadozását a hazai viszonyok ismeretében? Valóban igaz, hogy ő már 1531—32-ben a török karjaiba akarta dobni az országot és kortársainál többször és elítélhetőbb módon cserélt gazdát és pártot? A szervezkedés kezdő időpontjáról eltérőek a vélemények. Ezek közül melyik az igazi, melyik a bizonyítható? Lehetett-e a mozgalomnak kapcsolata a török portával már 1540 tavaszán, ahogyan azt a polgári történétírás állítja? Küldhetett-e a szultán ugyanazon időben — 1540 őszén — ellentétes utasítású követtséget Fogarasba Mayládhoz és Budára Fráter (Utyeszenics) Györgyhoz? Miért fogatta el a szultán 1541-ben Török Bálintot és Maylád Istvánt és miért bocsátotta ugyanakkor szabadon Fráter Györgyöt? E részproblémák megoldásának kifejtése azonban nem ennek a tanulmánynak a feladata. Velük csak jelezni kívántam, hogy mindezeknél jóval nehezebb és több gondot okozott az 1539—41. évi erdélyi rendi mozgalom okának és céljának felderítése. Nem csupán azért, mert az egykorúak, a közel egykorúak és a későbbi polgári történétírás 43 neves képviselőjének véleményét kellett megvizsgálnom és elemezni. Nem a mennyiség jelentett problémát, hanem az, hogy az eltérő vélemények feltárásánál kiderült, hogy azok nemcsak egymásnak, hanem önmaguknak is ellentmondanak.

Az 1539—41. évi erdélyi rendi mozgalom helyes értékeléséhez tehát feltétlenül szükség van az ok és a cél — adatokkal megnyugtatóan bizonyítható — meghatározására. Ehhez pedig szükség van az események és cselekedetek ismeretére. Át kell tekintenünk tehát — mégha vázlatosan is — az 1539—41. évi erdélyi események első szakaszát.

I. Az 1539—41. évi erdélyi események első szakasza

A mohácsi csatát követő években teljesen lehanyaglott a központi hatalom, a két király versengése utat nyitott a feudális anarchiának. A földesurak királyaitól függetlenül hívtak össze országgyűléseket az 1531. és az 1532. évben.

Ebben a helyzetben kezdett elterjedni a feudális urak körében a szövetségkötés, a konföderáció, a liga. Egy-egy vidék vagy környék földesurai tömörültek így, és rendszerint arra kötelezték magukat, hogy egymást kölcsönösen megvédik minden ellenség ellen. Főleg a gazdasági-katonai védekezésen volt a hangsúly, de a szövetségek könnyen válhattak egy-egy politikai mozgalom alapjaivá is.⁴

⁴ Erdélyi László: Magyar történelem. Művelődés- és államtörténelem. Bpest, é. n. II. köt. 46. l.

Ilyen szövetséget kötött Maylád István és Balassa Imre erdélyi vajda valamint Kendy Ferenc főtárnokmester 21 főúrral 1539. december 21-e és 1540. január 2-a között Almáson, Görgényben és Szentgálon. Ez a konföderáció a szokásos gazdasági-katonai szövetségen túl, már megalakulása pillanatában politikai jelleggel is bírt. Szövetséglevelük 2. pontjában — ugyanis — kimondták: „ez ha az fejedelemnek serencetelensége, s wgh gonosa törtények kyt Isten el tawastasson, my egetembe vala kyt valastandonk az walastassegh”⁵. Vagyis: ha Szapolyai János királynak szerencsétlenség vagy gonosz ármány következtében halála történnék, akkor azt fogják királynak megválasztani, a kinek személyében a konföderáció együttesen és egyhangúan megállapodik. A szövetséglevelének ebből a 2. pontjából is arra lehet következtetni, hogy ez a szervezkedés ekkor még csak előkészület volt a jövő eshetőségre. A szövettek ekkor még nem akartak semmi konkrét lépést tenni, és ha hinni lehet a Ferdinándhoz érkező híradásoknak, akkor a rendek „Szent Iván-napig (június 24-ig) akartak várni”⁶. Szapolyai azonban az erdélyi ügyekről 1540. január második és február harmadik hete közötti időben értesült.⁷

Közben Maylád István erdélyi vajda 1540. március 9-ére az erdélyi hóm nemzetnek országgyűlést hirdetett Marosvásárhelyre. Az a tény, hogy a gyűlés összehívását csak a megtartása előtti napokban tették közzé, és az, hogy okát nem jelölték meg, gyanakvásra adott alkalmat. Kósza hírek, mendemondák, félelem, rettegés és bizonytalanság előzte meg a gyűlés megnyitását. Verancsics Antal sem tudta, hogy a mozgalom mellé álljon-e. Tanácstalan volt, mert úgy gondolta, hogy a mozgalom Szapolyai ellen, esetleg nagybátyja Statleo János erdélyi püspök ellen irányul.⁸ A marosvásárhelyi gyűlés azonban csendesebben és nyugodtabban zajlott, mint ahogyan a felfokozott közhangulat után várható volt. A gyűlés csak arra szorítkozott, hogy az erdélyi rendek sérelmeit összeírják, s azokat orvoslás végett egy küldöttség a királyhoz vigye Budára. Időközben azonban Szapolyai János — éppen az ügyek rendezésére — elindult Erdélybe. 1540. március 29-én Nagyváradra érkezett. Itt fogadta a marosvásárhelyi gyűlés követeit,⁹ akik a súlyos adók és a rossz pénz miatt, főleg azonban Fráter Györgyre panaszkodtak.¹⁰ Szapolyai — válasz helyett — az erdélyi követeket fogságba vetette és 1540. április 24-re országgyűlést hirdetett Tordára, ahová Mayládot is megidézette, hogy megbüntesse.¹¹

A vajda azonban nem jelent meg a király előtt, hanem Fogaras várába zárkózott. Balassa Imre, korábbi vajdatársa és Kendy Ferenc főtárnokmester valamint a szászok gyáva mentegetődzéssel kegyelmet kértek és tisztára mosták magukat. Beismerték ugyan bűnösségüket, de azt bizonygatták, hogy Maylád makacssága miatt tartottak ki ügyük mellett, és a pártütés főbenjáró bűnét teljesen őreá hártották. Így történt, hogy a tordai országgyűlésen 1540. május 12-én Maylád Istvánt — egyedül társai közül — felségsértésben elmarasztalták, halálra ítélték és elrendelték vagyonának elkobozását. Határozatok arról is, hogy a Fogaras várába zárkózott Maylád Istvánt Török Bálint és társai vegyék ostrom alá.¹²

Fogaras ostroma eléggé kényszeredetten indult, sőt maguk az ostromlók is vonakodtak elfoglalásától, sőt azok Maylád iránti rokonszenvéhez nem fér kétség. Török Bálint ugyanis régi jóbarátja és katonatársa volt a vajdának, Báthory András pedig később Maylád lányát, Margitot veszi feleségül. Telegdy Miklós pedig az immel-ámmal

⁵ A rendek Görgényben 1539 decemberében kelt szövetséglevelét közli *Fejérfalaky László*, Történelmi Tár 1878. 183. l. és *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története — a Szilágyi Sándor (szerkesztette): A magyar nemzet története, Bpest, 1897. V. köt. 678—679. l. (a továbbiakban: *Acsády*: Magyarország).

⁶ *Szilágyi Sándor*: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: EOE), Bpest. 1875. I. köt. 3. l. és *Horváth Mihály*: Fráter György élete. Történelmi zsebkönyv. Rajzok a magyar történelemből (a továbbiakban: *Zsebkönyv*) Pest. 1866. 105. l.

⁷ *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története tekintettel művelődésére (a továbbiakban: Erdélyország). Pest. 1866. I. köt. 266. l. (A lapalji jegyzet a korai feltételezést meg is cáfolja); *Veress Endre*: Izabella királyné. Bpest. 1901. Magyar Történelmi Életrajzok XVIII. 2—5. füzet. 61. l.; Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen (a továbbiakban: Quellen). Brassó, 1899. 622, 624, 626, 630, 664, 665, 667 és 672. l.; *Verancsics*: Összes VI. köt. 94. l.

⁸ *Verancsics*: Összes VI. köt. 75. l.; *Fraknói Vilmos*: Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: MOE), Monumenta Hungariae Historica III. osztály. Bpest. 1875. II. köt. 150. l.

⁹ *Horváth Mihály*: Zsebkönyv 101. l. és *Sebestyén Béla*: Enyingi Török Bálint, mint Pápa város földesura (1535—1550), (a továbbiakban: Török Bálint). Pápa. 1911. Művelődéstörténeti Ertekezések 47. sz. 50. l.

¹⁰ *Fraknói Vilmos*: MOE. 151. l.

¹¹ *Horváth Mihály*: Zsebkönyv, 101—102. l.

¹² Mindszenty Gábor Naplóját közli *Kemény József* és *(Nagyajtai) Korács István*: Erdélyország Történeti Tára I. köt. (1540—1600). Kolozsvár. 1837. 15—16. l. (a továbbiakban: Napló); *Wolfgangi de Bethlen*: Historia de rebus Transylvanicis. Editio secunda. Tomus primus (a továbbiakban: Historia). Cibinii, 1782. p. 315.; *Majláth Béla*: Maylád István (1502—1550). Magyar Történelmi Életrajzok. Bpest. 1889. 79. l.; *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában (1541—1711). Bpest. 1918. 10. l. (a továbbiakban: Erdély területe); *Szilágyi Sándor*: Erdélyország, 270. l.; *Horváth Mihály*: Zsebkönyv, uo.

folyó ostrom közben átpártolt az ostromlotthoz.¹³ Így hát a vár ostroma csak vontatottan folyt. Török Bálint rövidesen el is távozott a vár alól, Gyulafehérvárra ment, hogy betegségét gyógyítsa. Lehetséges, hogy az ostromnál megsebesült, mindazonáltal azt rebesgették, hogy ez a betegség is csak ürügy, hogy így szabaduljon kellemetlen feladata teljesítésétől. Úgy látszik a brassóiak sem nagy buzgalommal segítették Fogaras ostromát.¹⁴ Rövid idő múlva az ostromló sereg is szétszéledt. Közben Szapolyai János súlyosan megbetegedett. Fia születését még megünnepelte ugyan, de röviddel ezután, ott Erdélyben, meghalt. János Zsigmond születése és Szapolyai János halála fordulópontot jelentett az erdélyi események menetében. Ekkor már az 1539—40. év fordulóján létrejött konföderáció szövetséglevelének 2. pontját nem érvényesíthették. Nemcsak azért, mert a szövetekezést Szapolyai felszámolta, nem is csak azért, mert maguk a szövetezők is cserbenhagyták vezetőjüket, hanem elsősorban Fráter György ügyes diplomáciai sakkhúzása miatt sem. Az erdélyi ügyek összekuszálódtak. Küzdelem indul a hatalomért, mely azonban nem Fogarasban, nem Budán, még csak nem is Bécsben, hanem Konstantinápolyban fog eldőlni.

János Zsigmond születése és Szapolyai János halála tehát fordulópontot jelentett az erdélyi események menetében. Ezzel lezárult az erdélyi rendek mozgalmának széleskörű és haladó jellegű szakasza és elkezdődött a vajdák szűkkörű pártütése, amelyben a mozgalom önző és egyéni érdekek szintjére süllyedt.

II. Az ok és a cél meghatározásának problémáiról és módszeréről

Az egykorú és a későbbi történetírók együttesen a mozgalom okának és céljának 30 olyan változatáról tesznek említést, amely a legkörülméletesebb csoportosítás mellett is 10—11 elütő típust alkot. A nézetek különbözőségének kialakulásában erőteljesen közrejátszott az a tény is, hogy a mozgalmat szervező Maylád István erdélyi vajda bonyolult, furfangos és veszélyes körülmények között működött. Az okok, a módok és az eszközök, amelyekkel célja felé törekedett, olyan rejtélyesek, sőt gyanúsak voltak, hogy a félreértésre a saját maga által eljátszott szerep is okot szolgáltatott. Ezért nem csupán az okról és célról alkotott véleményt kell felderíteni, hanem a véleménynyilvánítás körülményeit (személyét és időpontját) is tisztázni kell. Csakis a „Ki, mikor, mit mondott?” hármas kérdésfeltevés együttes válasza tisztázhatja megnyugtatóan a problémát.

Ez a hármas kérdésfeltevés különös figyelmet érdemel a kortársak közül éppen Verancsics Antal esetében. Már a bevezetőben is említettem, hogy őt, a kortársat, az események aktív résztvevőjét, a történetírók annyira mérvadónak tartják, hogy úgy vélik: „... amikről ír, azoknak színmel látó tanúja volt, következőleg hiteléről sem kételkedhetünk”.¹⁵

Pedig Verancsics Antal véleménynyilvánításában van egy olyan időszak, amikor Maylád István erdélyi vajdát a legsúlyosabb vádakkal és rágalomokkal illeti. Ugyanakkor a mozgalom leleplezése előtt, majd annak bukása után, a még fel nem zaklatott és a már megnyugodott Verancsics csak a szeretetet, csak a tisztelet, csak a nagyrabecstülés hangján szól róla.¹⁶

Mi okozta ezt a pálfordulást? Érzelme és megbecsülése miért változott meg? Elfogulatlan vagy elfogult, érdekelt vagy érdektelen-e Verancsics? Ezt a kérdést feltétlenül el kell dönteni, mert az ő érveire, nyilatkozatára, leveleire alapozzák véleményüket az egykorúak és a közel egykorúak közül számosan.

Az egykorúak, az esemény cselekvő résztvevői által okozott problémák végiggyűrűznek napjainkig. Itt nemcsak a résztvevők elfogult véleményéből adódó problémákra gondolok. Azok megoldhatók, ha nem a sommás állásfoglalások oldaláról közelítünk hozzájuk. Nagyobb gondot jelent az, hogy a későbbi történetírók közül többen a saját koruk problémáit, törekvéseit magyarázták bele a korabeli erdélyi eseményekbe. (Így használhatta fel — például — az 1539—41. évi erdélyi mozgalmat az aulikus grófi

¹³ *Ioannis Zernegh: Rerum gestarum inter Ferdinandum et Johannem Hungariae reges commentarius* (a továbbiakban: *Rerum gestarum*), (Kiadta: *J. G. Schwandner: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*). Vindobona, MDCCXVI. Tom. II. pag. 383—414.; *J. G. Buchholtz: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*. Aus gedruckten und ungedruckten Quellen (a továbbiakban: *Geschichte*). Wien. 1834. V. Band. 126—130. l.; *Szalay László: Magyarország története*. Lipse. 1854. IV. köt. 192—193. l.

¹⁴ Verancsics Antal *Összes VI. köt. 108. l.; Ötáry Lipót: III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése (1535—1549)*. Monumenta Hungariae Historica I. osztály 16. köt. Bpest. 1879. 105. l. (a továbbiakban: *Farnese*); *Quellen II. 666. és 683. l.*

¹⁵ *Podhradsky: uo.*

¹⁶ 1538. ápr. 13-án kelt, Mayládhoz írt levele. Verancsics *Összes VI. köt. 9. l. (V. levél)*.

eszármazott évszázadok múltán családja udvari érzelmeinek százados bizonyítására,¹⁷ és így használta fel a XIX. század utolsó évtizedében az irredenta dákoromán elmélet saját céljaira.¹⁸)

Az ok és a cél felderítésében problémát jelentett az is, hogy az egykorúak és a közel egykorúak, valamint a későbbiek, a történettudomány kimagaslóan jeles művelői és ma is elismert nagy tudósai nem csupán leírták a cselekményt, nemcsak tájékoztattak a történésekről, hanem — természetesen — kész véleményt, ítéletet is hagytak ránk, amelyek ismerték válna, századok óta mind a mai napig befolyásolták történetírásunkat és felfogásunkat. Ma már azonban nem vagyunk többé kizárólag rájuk utalva. A XX. században a levéltári kincsek, az egykorú történeti emlékek, a hivatalos és magániratok tömege tárult fel. A magyar és a külföldi történettudomány azóta sokat publikált a fontos és sokáig ismeretlen forrásanyagból, s kisebb tanulmányokban vagy önálló munkákban derítették új fényt e korszak szereplőire és működésükre is.

A mozgalom oka és célja kutatásában felmerülő ellentmondásokat csakis úgy lehet kiküszöbölni, az igazi okot és célt csakis úgy lehet feltárni, ha kerülünk mindenfajta vulgarizálást, egyszerűsítést. Lépésről lépésre kell előrehaladni, és a hagyományos és előlegezett, sommás állásfoglalások helyett magukból a forrásokból kell levonni a következtetéseket. Nyomon szeretném követni én is a véleményeket, az egykorúaktól, 1539—40-tól 1944-ig. Az esemény körüli fél évszázad (1539—1600) egykorú és közel egykorú véleményei közül tizenötöt vizsgáltam át.¹⁹ Az utóbbi másfél évszázad (1805-től 1944-ig) történetírásának pedig 28 véleményét mérlegettem.²⁰ Az események óta eltelt 400 év alatt felmerült tucaatnyi ok és cél közül külön kell választani az egyértelműen bizonyíthatóakat és elfogadhatóakat; az egyértelműen bizonyíthatatlanokat és elfogadhatatlantakat, s végül a vitathatóakat és megcáfolhatóakat.

Külön meg kellett vizsgálni az egykorúak, a kortársak és ismét külön az utókor történetírását. Elemezni kellett a véleménynyilvánító személy kapcsolatát az eseménnyel, valamint a véleménynyilvánítás korát is mérlegelni kellett. A mozgalom okának és cél-

¹⁷ Szűcsőseges példaként hadd említsem meg itt az aulikus Mailath Kálmán grófot, aki ezt írja: „A tyám (Mailath Nepomuk János gróf) utóda volt annak a Mailath Istvánnak, aki a mohácsi vezéreszt ütköztet után, a Haburg-dinasztia érdekében vetette hősi kardját a mérlegre Zápolya és Szulejman padisah ellen.” Mailath gróf tehát 1888-ban azt akarja visszamenőben bizonyítani, hogy ősei már a XVI. században „életüket és vérüket” adták a Habsburg-házért. *Mailath Kálmán József: A Mailath-család tragédiája.* Bpest. 1888. 3. és 6. l.

¹⁸ Eszerint Maylád István erdélyi vajda nem magyar, hanem román ember volt, és Erdélyből nem magyar, hanem önálló román fejedelemséget akart teremteni. A „Documente istorice despre starea politica și یرatica a romanilor din Transilvania. Vienna. 1850” című művet idézi *Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota (a továbbiakban: Román nemzetiség).* Bpest. 1896. I. köt. 368. l.

¹⁹ Az egykorúak és a közel egykorúak véleménye időrendben: Rorario Jeromos pápai követ jelentését Budáról 1539. dec. 18-áról közli Veress Endre Történelmi Szemle, Bpest, 1912. 237—239. l.; Verancsics Antal Összes Munkái. Közli: Szalay László. II. köt. Monumenta Hungariae Historica II. osztály III. köt. Bpest. 1857. 76. l. (a továbbiakban: Összes II.); *Mindszenty.* Napló, 7. l.; Thurzó Elek véleménye: *Hateami (Horváth) Mihály:* Magyar Történelmi Okmánytár a Brüsszeli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból (Scepper Cornel.: Emlékirat Ferdinánd tanácsosairól.) Monumenta Hungariae Historica. II. köt. Pest, 1858. 78. l. (a továbbiakban: Brüsszeli Okmánytár); Frangepán Ferenc uo. 79. l.; Szapolyai János uo. 83—84. l.; Fráter György uo. 83. l.; Eszékly János uo. 81. l.; Erdődi Mihály uo. 82. l.; *Hieronimus Ostermayer:* Chronik (1520—1561). Közli: *Joseph Kemény:* Deutsche Fundgruben. Klausenburg. 1839. I. köt. 9—68. l.; *Wolfgang de Bethlen:* Historia I. p. 289—292; *Szeremi György:* Magyarország romlásáról. Monumenta Hungarica V. Magyarai Helikon, Bpest, 1961. 247—250. l.; *Somogyi Ámbros (Ambrosio Simigiani):* Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum ab anno 1490 usque 1606. Kiadta: *Éder József Károly:* Scriptorum Rerum Transilvanicarum. Szeben. 1800. Tom. II. Lib. I. cap. XVI. p. 176. stb. (a továbbiakban: *Somogyi:* Historia); *Joannys Zermegh:* Rerum gestarum. 383—417. l.; *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéről. Monumenta Hungarica. Magyar Helikon. Bpest. 1962. 80. l.

²⁰ Az utóbbi másfél évszázad történetíróinak véleménye időrendben: *Budai Ferenc:* Magyarország polgári történetiájára való lexikon a XVI. század végéig. Nagyvárad. 1804. II. köt. 879. l.; *Johann Christian Engel:* Geschichte des Ungarischen Reiches. Wien, 1814. IV. köt. 66. l.; *Podharadzky József:* Nádasdy Tamás leírásához töredék. Tudomány Gyűjtemény. 1834. VIII. köt. 45. l.; *(Aranyosrákosi) Székely Sándor:* Erdélyország története hiteles kútfőkből. Kolozsvár. 1845. 144. l.; *Szalay László:* Magyarország története. Lipse. 1854. IV. köt. 191., 201. és 219. l.; *Kövérny László* 1859-ben Erdély III. köt. 62. l.; *Szilágyi Sándor* 1866-ban és 1875-ben Erdélyország 266—269. I. és EOE I. köt. 3. l.; *Horváth Mihály* 1868-ban Zsebkönyv 87—104. l.; *Kerékgyártó Árpád:* Hazánk évlapjai Magyarország történetének kortani átnézete (1884—1849). Bpest. 1875. 402. l.; *Mailath Kálmán József:* A Mailath-család tragédiája. 3. és 6. l.; *Mailath Béla:* Maylád István (1502—1550). Magyar Történelmi Életrajzok 5/3. Bpest. 1889. 71—72. l.; *Szűcső Lajos:* Forgasas vára és irodalma, történeti emlékei. Kolozsvár. 1892. 18. l.; *Hunyfalvi Pál:* Az oláhok története. Bpest. 1894. II. köt. 230—231. l.; *Jancsó Benedek* 1896-ban és 1931-ben Román nemzetiség I. köt. 335—366. l.; *Horváth Jend:* Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. Bpest. 1897. II. köt. 28. l.; *Acadály Ignác* 1897-ben Magyarország V. 96. és *Acadály Ignác:* A magyar birodalom története. Bpest. 1904. II. köt. 182. l.; *Veress Endre:* Izabella királyné. Bpest. 1901. Magyar Történelmi Életrajzok XVIII. 2—5. füzet 81. l.; *Sebestyén Béla* 1911-ben Török Bálint 48. l.; *Sándor Imre:* A csikszentmihályi Sándor-család levéltára. I. köt. (1539—1756). Kolozsvár. 1914. III. lap; *Lukinich Imre* 1918-ban Erdély területe 10. l.; *Szekfő Gyula (Hóman Bálint—Szekfő Gyula)* Magyar történet. Bpest. 1935. III. köt. 296. l.; *Marczali Henrik:* Erdély története. Bpest. 1935; *Erdélyi László* 1936-ban Magyar történelem. Művelődés- és államtörténelem. Bpest. é. n. II. köt. 18. és 46. l.; *Asztalos Miklós* 1936-ban A történeti Erdély 231—233. l.; *Bárdossy László:* Magyar politika a mohácsi vész után. Bpest. 1943. 238. l.; *Ion Lupas:* Stephan Mailath (1502—1550). Ein Woivode Siebenbürgens, der sein Leben im Gefangenis Jedikule beendete (Zur Geschichte der Rumanen). Cluj, Sibiu. 1943. 169. és 179. l. (a továbbiakban: Ein Woivode); *Makkai László:* Erdély története. Kolozsvár, 1944. 38. l.

jának meggyőző és megnyugtató meghatározásához — mindezek után — feltétlenül tisztázni kellett a mozgalom kapcsolatát Verancsicssal, a török portával, Moldovával és Havasalfölddel, a bécsi udvarral és az örökös tartományok Habsburg-ellenes mozgalmával is.

III. Az erdélyi rendi mozgalom és Verancsics kapcsolata

Az 1539—41. évi erdélyi mozgalom kezdete előtt Verancsics Antal nagy súlyt fektetett Maylád István erdélyi vajda barátságára. Alig egy évvel korábban, a török 1538. évi hadjárata idején, amikor az ország rettegve várta az ellenséges betörést, Verancsics nagy félelmében Mayládkhoz fordult segítségért. 1538. április 13-án levelet írt hozzá Gyulafehérvárról, és benne egy megfelelő lovat kért arra az eshetőségre, ha menekülni kényszerül. Kérelmét nagy körültekintéssel fogalmazta meg: „Nem kívánom, hogy megajándékozz vele, nehogy szemtelenségem miatt korholj, nem is kérem meghatározott áron, nehogy úgy lássék, hogy kereskedővel tárgyalok, és a te megbecsüléseted oktanul elveszítssem, . . . még azt az egyet megemlítem, hogy bizalommal kérek azért, mert az ország többi főemberei közt, akihez ügyemben, éspedig sürgős és nehéz ügyemben biztosabb reménnyel fordulhatnék rajtad kívül senkim sincs . . .” Ebből a levélből az is kitűnik, hogy Verancsics azért fordult kérésével Mayládkhoz, mert annak teljesítését mások megtagadták, de „ . . . te, akit uramnak tartok, ne vonakodj megadni” — írja.²¹

A mozgalom elbukása után, Maylád fogságra jutása, de különösen többször megíhúsult szabadulási kísérlete után, Verancsics ismét a régi barátság hangját üti meg és 1550-ben így ír Csáky Mihálynak: „Nagyon kérek téged, hogy hozzá (Nádasdy Tamáshoz, Maylád sógorához) gyorsan küldj levelet, és minden igyekezzel törekedj, hogy főleg a rokonának, Mayládnak állapotáról valamit megtudjon. Bizony kedvesebb szolgálatot nem lehet neki tenni, mint ha magának Mayládnak életéről és fogságáról írsz, azt becsüli lelkében a legkedvesebbnek.”²² Ezekben a sorokban Verancsics arra buzdítja Csáky Mihályt, hogy járjon Nádasdy kedvében, de a Maylád iránti rokonszenv is kiesendül belőle.

Akár a szükség és az érdek, akár az önzetlen nagybecsülés adta ezeket a szavakat Verancsics tollára, mindenképpen komoly következtetéseket vonhatunk le belőle. Először is: ha szükség és az érdek írta vele e szavakat, akkor — feltételezhető — mások is húzódnak meg érdek a szavai mögött, így azokat minden esetben mérlegelni kell. (Ebből a szempontból feltűnően figyelemreméltó Verancsics Faustus lapszéli jegyzete Maylád elfogatásának leírása után: „Ista historia de Maylaat et supsequens praeponi debent ut temporis ratio postulat”²³ Másodszor pedig: ha az önzetlen nagybecsülés írta vele ezeket a sorokat, akkor még inkább elgondolkodtató az 1540/41. évi pálfordulása. Miért változott meg Verancsics Antal Maylád iránti magatartása 1540 tavaszán?

Mindez tisztázódik előttünk, ha megismerkedünk azokkal a hírekkel, amelyek a Maylád 1540. március 9-i marosvásárhelyi gyűlése összehívásának okairól, céljairól keringtek.

Egyesek azt híresztelték, hogy a mozgalom Szapolyai ellen indul; mások azt rebesgették, hogy Statileo erdélyi püspök ellen szövetkeznek; voltak, akik úgy tudták, hogy Fráter György, a kincstárnok ellen készülnek, hogy annak megerősített várát — Bálványost — akarják lerombolni.

Voltak, akik úgy vélték, hogy a szervezkedők a szultánnak küldendő ajándékot akarják elrabolni, hogy le fogják foglalni azt a töméntelen pénzt, amit Kállay János visz Erdélyen át a töröknek. Végül voltak, akik úgy értesültek, hogy a papokat fogják fosztogatni.²⁴

Mindezekről a kósza hírekről, a marosvásárhelyi országgyűlést megelőző félelemről és rettegésről Verancsics értesítette Bóna lengyel királynőt 1540. március 24-én: „Köztudomású volt nálunk — írja —, hogy a mi erdélyi vajdáink, Maylád és Balassa titkos összeesküvést szőttek néhány hatalmasabb székely férfiúval és nemessel, de hogy ki ellen, az egyáltalán nem volt ismeretes, mert a különböző sok ok miatt, mint ahogy ilyen dologban lenni szokott, különféle szóbeszéddek töltöttek be mindent. Mindenkit szörnyű rettegés fogott el, már őrizték a várakat, a városokat, a mezővárosokat, és akik-

²¹ Verancsics Antal *Összes Munkái Monumenta Hungariae Historica Scriptores IX. köt. 9. I. (V. levél).*

²² *Stephanus Katona: Historia Critica Regum Hungariae. Ab anno Ch. ad annum usque 1540. Claudiopoli. 1794. Tom. I. p. 1068.*

²³ Verancsics Antal *Összes Munkái II. köt. 71—73. I. (Verancsics Faustus [1540—1617] unokaöccse volt Verancsics Antalnak. Ő írta meg nagybátyja első életrajzát: Vita Antonii Verantii címmel. Kiadta Kovachich Márton György: Scriptores Rerum Hungaricarum minores c. művének I. kötetében. Buda. 1798.)*

²⁴ *Szilágyi Sándor: Erdélyország. I. köt. 269. I.*

nek olyanuk volt, amit elveszthettek, gondot fordítottak annak őrizetére. Ezenfelül, mivel a székelyeknek, nemeseknek és szászoknak gyűlést hirdettek, mindenkit nagy félelem és nyugtalanlás szállt meg, mert teljességgel valamilyen nagy és gonosz bűnnek a keletkezését várták ebből. Mert egyesek úgy gondolták, hogy a király ellen, sokan, hogy nagybátyám az erdélyi püspök ellen vagy a szerzetes, a királyi kincstárnok ellen tör ki majd valamiféle zendülés.²⁵

Verancsics elfogultsága mellett ez az egyetlen levél is elegendő bizonyosságot szolgáltat!

Verancsics Antal ugyanis az erdélyi mozgalom hírére Szapolyai királyi udvarából Budáról visszament Gyulafehérvárra, hogy prépostsága és nagybátyja, Statileo János erdélyi püspök birtokai mások kezébe ne kerüljenek. Ő is hatása alá került azoknak a rémhíreknek, amelyek a tömeg körében terjedtek a mozgalomról.

Szörnyű félelem és nyugtalanlás szállta meg őt. „Valamilyen nagy és gonosz bűnnek a keletkezését” várta. Az a tény, hogy a mozgalmat Szapolyai-ellenesnek vélte, joggal tölthette el őt szorongó érzéssel, hiszen ő és nagybátyja is a Szapolyai-párt kimagasló képviselői voltak Erdélyben. Köztudott, hogy Statileo Jánost az erdélyi püspökségre Szapolyai nevezte ki, a Ferdinánd-párti püspök Gerendy Miklós volt. Verancsics tehát nagybátyja püspöki méltóságának elvesztésére — ilyen körülmények között — valóban számíthatott. Az a rémhír pedig, hogy a „papokat fogják fosztogatni”, őt magát is rettegéssel tölthette el, erre utalnak ezek a sorok: „akiknek olyanuk volt, amit elveszthettek, gondot fordítottak azok őrzésére”.

Ez a mentalitás lehetett az oka annak, hogy Verancsicsnak a mozgalom kezdete előtti majd annak bukása utáni rokonszenvét 1540—41-ben a gyűlölet és az elfogultság érzése váltja fel Maylád István irányában. Ez pedig arra int, hogy az erdélyi eseményekkel kapcsolatos minden megnyilvánulását, véleményét sokoldalú kritikával fogadjuk.

Verancsics ugyanis már az 1540. március 9-ére — Maylád által — összehívott marosvásárhelyi országgyűlést is úgy tekinti, mintha „Maylád ennek alkalmával akarta volna kitűzni a lázadás zászlaját”. Ez tűnik ki Verancsicsnak a nagybátyjához, Statileo Jánoshoz 1540. március 7-én Franciaországba küldött leveléből. (Statileo Szapolyai küldte követségbe.) Ugyanebből a levélből az is kiténik, hogy a marosvásárhelyi gyűlést 1540. március 6-án hívták össze.²⁶ Azt pedig szintén Verancsicstól — a Bóna királynőhöz 1540. március 24-én írott és fentebb már idézett leveléből — tudjuk, hogy ekkor a szervezkedés már: „kiderült, és a király füléhez jutott”. Hogyan tételezhető hát fel, hogy Maylád ilyen körülmények között országgyűlést hívjon össze Marosvásárhelyre Szapolyai János ellen? Nem! Ez az országgyűlés nem akart mást, csak amit véghez is vitt. Vagyis: az 1539—41. évi erdélyi rendi mozgalom valóban változást akart, de — mintahogyan fentebb, az események vázlatos ismertetésénél már jeleztem — csak a szervezkedők szövetséglevelének 2. pontja szellemében és csakis Szapolyai halála után. A rendek megelégtették Szapolyait, és megelégtették Ferdinándot is. Nyugalmat, kevesebb adót, több létbiztonságot akartak. Egyelőre csak azt akarták, hogy az legyen a király — de hangsúlyozottan csak Szapolyai halála után —, akit ők választanak. Arról nem volt szó, hogy ki legyen az. Perényi Péter? Török Bálint? Maylád István? Közülük bármelyik egyforma eséllyel jöhetett számításba. Királyjelöltségük esélye nem pusztá feltevés, hanem adatokkal bizonyítható tény.

Perényi Péter 1531. március 19-én a bélavári királytalan országgyűlés rendi tanácskozásain látta a Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd ellen egyaránt jelentkező ellenszenvet és bizalmatlanságot. Ekkor felébredt benne a gondolat, hogy a török segítségével saját kezébe ragadja a hatalmat. Arra törekedett, hogy a magyar rendek Jánostól is, Ferdinándtól is elszakadjanak. Nyíltan azonban még nem lépett fel, mert az alkalmas pillanatot nem látta elérkezettnek. (A török el is fogatta. Később ugyan szabadon bocsátja, de a fiát túszként magához veszi.)

Török Bálint 1541. évi elfogatásában is hasonlóképpen az a tény is közrejátszott, hogy az ország kormányzója akart lenni.

Maylád István pedig különösen azután, hogy a pártütés útjára lépett (1540 közepe-től, Szapolyai tordai gyűlésétől kezdve), több ízben adta tanújelét annak, hogy az ország kormányzója akar lenni. Elég egyedül arra a királytalan országgyűlésre utalni, amelyet Maylád István a Fogaras melletti Berethalmára hívott egybe 1540. szeptember 21-én. Ezen a gyűlésen Szinán csauz felolvasta a szultán üzenetét az erdélyiekhez, amely-

²⁵ Verancsics Antal Összes munkái. VI. köt. 94. l. és *Fraknoi Vilmos*: MOE II. köt. 150—151. l.

²⁶ Verancsics Antal Összes Munkái. VI. köt. 75—77. l. és *Horváth Mihály*: Zsebkönyv 96. l.

ben többek között ez állt: „János király, ki az én rabszolgám volt, meghalt, ezért az én föltségem ezt a királyságot Maylád vajda kezébe adja.”²⁷

Perényi Péter, Török Bálint és Maylád István királyjelöltsége tehát reális lehetőségként merült fel a mohácsi csata és Buda elfoglalása közötti időben. Maylád és hívei marosvásárhelyi gyűlésen azonban erről nem akartak tanácskozni.

Verancsics Statileo János erdélyi püspökhöz 1540. március 7-én írt levelének van azonban egy másik különösen figyelemreméltó gondolata is. Eszerint Vegedy Imre tordai főesperes „hírül hozta, hogy őt a barátja bizonyos dolgokra emlékeztette, hogy ez az ország, amit már rég óhajtna tenni, végre a gyűlésen megteszi, és némelyek összeesküdni készültek, vagy a király úr ellen vagy te ellened (ti. Statileo ellen) és a szerzetes Utyeszenics György kincstáros ellen, és hogy ennek a kísérletnek a gyökere Magyarországon, és pedig az előkelők lelkében van”²⁸

Ezek szerint tehát a mozgalom résztvevői a marosvásárhelyi gyűlésen végre akarták hajtani, „amit ez az ország rég készül tenni”, és mindezt annak a reményében, hogy „ennek a kísérletnek a gyökere Magyarországon, és pedig az előkelők lelkében van”.

Mi az, „amit ez az ország már rég készül tenni”?

Mi az, aminek „gyökere Magyarországon van”?

Erre a kérdésre a választ a királytalan országgyűlések rendi tanácskozásának 1532. január 1-i kenesei gyűlésénél találjuk meg. Ott a rendek az ország főpapjait, urait, megyéit és városait meghívták az 1532. március 12-én Berenhidán tartandó országgyűlésre, amelyen: „mit rég óta óhajtnak és sokszor elhatároztak, véget vessenek az országban dúló pártharcoknak és szakadásnak, a két uralkodó közül egyértelműen ahhoz esatlakozva, aki az országot megvédeni és az ország szabadságát fenntartani képes lesz”²⁹

Ez tehát: „amit ez az ország rég óhajt tenni”.

Ugyanennek a gyűlésnek az összehívásakor Ferdinánd tanácsosai kijelentették királyuknak 1531 decemberében Pozsonyban, hogy a magyar rendek, akik régóta hiába várják az ígért Habsburg-segítséget, most kölcsönösen szövetkeztek, hogy olyan uralkodónak fognak hódolni, aki valóban képes, és kész őket a török ellen megvédeni.³⁰

Ez tehát: „aminek gyökere Magyarországon van”.

A Habsburgok magyarországi területén ugyanis Maylád mellett dolgoztak az ő barátai s titkos szövetségei. Serédy Gáspár például nemsokára, hogy Szapolyai Budáról elindult Erdélybe, a mozgalom felszámolására, 1540. március 27-én sürgetve írt Vels Lénártnak: „Nekünk már elhihetnétek, hogy sohasem volt jobb alkalom arra, hogy Szapolyait országából kivethessük. Az Isten szerelmére kérlek, ne engedd elosonni a jó alkalmat”³¹

Maga Thurzó Elek, Ferdinánd helytartója is, amikor értesült, hogy a szervezkedést felfedték, s hogy Szapolyai Erdélybe készül, Gerendy Miklós püspököt elküldte Németalföldre, hogy Ferdinándot és V. Károly császárt valamint Mária királynét értesítse.³²

Anna özvegy királyné és Thurzó Elek követe, Erdődy Mihály 1540. július 12-én levelet hozott az akkor már Erdélyben, a vajdák ellen küzdő Szapolyai Jánosnak. Ebben felszólították őt, hogy: „hagyja békében Maylád és Balassa vajdákat, mert másként nem tudják megakadályozni, hogy azok szövetségei ne siessenek barátaik segítségére”. A követ azt is mondta, hogy „Perényi Péter és többen mások nem tűrik, hogy Szapolyai folytassa a háborút a vajdák ellen, de különösen Maylád István ellen, mert ők Mayládot testvérüknek tartják”³³

Hasonlóan vélekedett Frangepán Ferenc egri püspök is, aki kijelentette, hogy: „a vajdák és Magyarország több főnemese között egyetértés van”³⁴

Mindezek a tények egyértelműen bizonyítják Vegedy Imre teljes mértékben helyes feltevését, hogy az erdélyi rendi mozgalom a nyolc év előtti királytalan országgyűlések rendi tanácskozásainak elképzeléseit akarta megvalósítani, a magyarországi urakkal egyetemben és egyetértésben. Ismételten hangsúlyozni kell azonban azt, hogy

²⁷ Perényire vonatkozóan elegendő a bélavári gyűlés anyagának áttanulmányozása *Fraknoi Vilmos*: MOE I. kötetében. *Török Bálintra* vonatkozóan: *Antonius Posserino*: Transylvania. Kiadta Veress Endre: Fontes Rerum Transylvanicarum. Kolozsvár. 1913. III. köt. 211—268. l.; *Mayládra* vonatkozóan: Polska Akademia Nauk Bibliotheka Kornicka Kop. I. BJK. rps. 6560. Kod. Jag. XVI. p. 425—426., valamint *Óváry Lipót*: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága Oklevélmásolatai. Bpest. 1894. II. füzet, 76. l.

²⁸ Verancsics 1540. márc. 7-én Gyulafehérvárról kelt levelét lásd *Összes Művei* VI. köt. uo. és *Fraknoi MOE* I. köt. 150. l.

²⁹ *Fraknoi Vilmos*: MOE I. (a kenesei gyűlésnél).

³⁰ Uo.

³¹ A levelet idézi *Horráth Mihály*: Zsebkönyv 104. l. és *Lukinich Imre*: Erdély területe. 13. l.

³² *Horráth Mihály*: Zsebkönyv. 105. l.

³³ Brüsszeli Okmánytár II. köt. 82. l.

³⁴ Uo.

ez a gyűlés nem akarta — nem akarhatta — a terv megvalósítását, hanem azt egy távolabbi időben akarta megoldani.

Amilyen mértékben egyetértünk Verancsics levelének ezzel a helyes feltevésével, olyan mértékben kell elutasítani a következő helytelen feltevését: „Legtöbben azt mondják, hogy Maylád társával el akarja Erdélyt szakítani Magyarországtól, s a moldovai és havasalföldi vajdák példájára, évi adót fizetve a töröknek, annak beleegyezésével akar uralkodni Erdélyben”.³⁵

Ez a hipotézis nemcsak Verancsicsnál, nemcsak Szapolyai párthíveinél merül fel, hanem Ferdinándéinál is. Thurzó Elek éppen úgy hangoztatja Pozsonyban, mint Frangepán Ferenc püspök Egerben.³⁶ Az erről szóló rosszindulatú és elfogult feltevés terjesztésében Fráter György járt az élen, az ő környezete volt ezeknek a híreknek a központja, ő volt azok szellemi irányítója.

IV. Az erdélyi rendi mozgalom keleti kapcsolatai 1540 tavaszán

Érdemes szó szerint idézni azt a beszélgetést, amit Fráter György 1540. június 8-án az akkor Gyulafehérvárott időző császári követtel, Scepper Kornéliussal folytatott. Fráter György ekkor Maylád és Balassa követi kihallgatásáról azt mondta: „azt kérdezte volna tőlük (ti. a török), hogy János király életben van-e még, s mikor ők igenlő választ adtak, ő azt felelte volna, hogy az igazság úgy kívánja, hogy a vajdák engedelmeskedjenek János királynak, kitől ők könnyen megkapják, amit akarnak, legyen az pénz vagy más dolog. Ezzel a válasszal küldte volna vissza a követeket.”³⁷

Mindez csak feltevés. Fráter György maga is csak mint lehetőséget említi, mégis elterjedt az egykorúak, a közel egykorúak és nyomukban a későbbi történeti irodalomban is,³⁸ annyira, hogy némelyek szerint Maylád portai követi még rosszabbul jártak. Szerintük a szultán megkötötte, és úgy küldte őket Szapolyaihoz.³⁹

Ez lehetetlen!

Először is: Ha ez igaz lenne, akkor ez olyan bizonyíték lenne, hogy Maylád megvádolásakor Fráter Györgynek másra nem is kellene hivatkoznia. Mégis, amikor Fráter György állítását Sceppernek bizonyítani akarja, nem ilyen cáfolhatatlan érvekre hivatkozik, hanem megelégszik annak hangoztatásával, hogy: „ő azt minden bizonnyal tudja, kiindulva a szándékból és a módból, ahogyan a két vajda cselekedni szokott”.⁴⁰ Ilyen súlyos vádak bizonyítására nem elegendő „kiindulni a szándékból, a módból, a szokásból”, ahogyan Fráter György teszi.

Másodszor: Ha a szultán Maylád követeit megkötötte, és úgy küldte vissza Szapolyaihoz, akkor — a Szapolyai udvarában időző — Eszéky János pécsi püspök miért mondja Sceppernek, hogy „a vajdák megbizottait a töröktől való visszatértükben az Alpokon túl fogták el”.⁴¹ Tehát nem a szultán kötetete meg, hanem az Alpokon túl fogták el őket? Világos: Eszéky itt összekeveri a Maylád István öccsének, Demeternek havasalföldi elfogásáról szóló híreket, a követek konstantinápolyi megkötetésének mendemondájával.

Harmadszor: Maylád Demeter elfogatásának históriáját Fráter György is elmeséli Sceppernek 1540. június 8-án Gyulafehérvárott: „Demetriót, Maylád testvérét a hegyen túli oláhokhoz küldték, hogy segítségüket és támogatásukat kérje. Ezt a Demetriót szolgálva együtt elfogták volna az oláhok, vagy legalábbis fogva tartották”. Fráter György állításában itt is bizonytalan: „elfogták volna, vagy legalábbis fogva tartották” — mondja bizonytalanul. Tehát ez is csak feltevés. Eszéky is — mint fentebb láttuk — hasonlóan mesél Sceppernek 1540. június 15-én. Ő azonban Demeter elfogatása helyett a vajdák portáról visszatérő követeknek elfogásáról beszél. Nem említi Demetert, pedig annak elfogatásáról neki is tudnia kellene, hiszen ő Fráter György köréhez egészen közel állt volt.

³⁵ Verancsics Antal *Összes Munkái*. VI. köt. 82–83. 1.

³⁶ Brüsszeli Okmánytár. II. köt. 78. és 80. 1.

³⁷ Uo. 81. 1.

³⁸ *Az egykorúak és a közel egykorúak közül*: Verancsics Antal *Összes Munkái* VI. köt. uo.; Brüsszeli Okmánytár II. köt. 70, 80, 81 és 83. 1. *Brutus Mihály*: Magyar história Monumenta Hungariae Historica II. köt. 14. 1. Bpest. 1876. 28. 1. és *Somogyi*: Historia II. köt. 177. 1. *A későbbi történeti irodalom*: *Szilágyi Sándor*: Erdélyország I. köt. 267. 1.; *Kőváry*: Erdély III. köt. 63. 1.; *Horváth Mihály*: Zsebkönyv 95. 1.; *Ion Lupas*: Ein Woiwode. 182. 1. és *Mayláth Béla*: Maylád István. 74. 1.

³⁹ *Miles Mathias*: Siebenbürgischer Würg Engel. Hermandstadt. 1670. I. köt. 30. 1. nyomán közli *Kőváry*: Erdély III. köt. 63. 1.

⁴⁰ Brüsszeli Okmánytár II. köt. 80–81. 1.

⁴¹ Uo. 83. 1.

Negyedszer: Melyik vajda fogta „volna” el Demetert?

Stefán Lăcustă moldvai vajda nem fogta el. Sőt 1540. április 10-én írott levelében tevékeny segítségéről biztosítja Maylád Istvánt, Erdély főkapitányát, akit „tekintetes és nagyságos uram, barátom és nekünk szeretett testvérünk”-nek nevez a levélben. Ígéri, hogy a Maylád által kért kétszáz harcost elküldi. Azt írja: „Tisztviselőinknek meghagytuk, hogy kétszáz harcost válasszanak, ezek harera készen jöjjenek fegyverekkel, mellvértesen és az összes hozzátartozó dolgokkal. Hogyha a szükség kényszerít, a saját személyünkben is felkészülünk tekintetes, nagyságos uraságod ellenségei ellen.”⁴²

Radu havasalföldi vajda sem foghatta el. Radu és Maylád ugyanis barátságban és jó viszonyban voltak. Ez a kapcsolat 1534 október végétől fogva tartott közöttük, mióta Maylád István Szapolyai János erdélyi vajdája lett. Radu 1535. július 22-én Türgovisteben kelt levelében hódolatát nyilvánítja Szapolyainak, egyúttal felkéri Maylád Istvánt, hogy abban az esetben, ha fejedelemségéből netalán kiűznék: akkor „minden bojárunkkal, feleségestül, gyermekestül, egész családostul, vagyonunkkal és cigányainkkal (!)” Erdélyben telepedhessék le.⁴³ Radu és Maylád tehát barátságban és jó viszonyban voltak egymással. Annaira, hogy 1540 nyarán Fráter György fontos feladatnak tartotta, hogy ezt a jó viszonyt megbontsa. Ígéretet tett Radunak, hogy neki adja Borberek és Vinc várait, ha Maylád elleni küzdelmében segítségére lesz.⁴⁴

Mindezzel nem azt akarom bizonyítani, hogy a török szövetség lehetősége nem merült volna fel Mayládban és társaiban. Ez a gondolat a XVI. század második negyedében a Habsburg-örökös tartományok és az erdélyi rendek körében egyaránt el volt terjedve. Ezt bizonyítja Perényi Péter már 1532-ben, a királytalan országgyűléseken, így volt elterjedve a császári-királyi tanácsosok körében is, de így nyilatkozott Frangepán Ferenc egri püspök Scepper császári követnek 1540. július 13-án.⁴⁵ A török szövetség gondolata tehát felmerülhetett Mayládban és társaiban is. Mayládék segítségkérése és a török fenntartóság vállalása 1540 tavaszán azonban csak elfogult feltevés csupán. Semmi kétség afelől, hogy Maylád és társai 1540 tavaszán még nem voltak túl a készülődés, a fontolgatás és a latolgatás határán. Elképzelésük nem csapott át a gyakorlat terére. Csak a kezdeti szakaszában levő mozgalom váratlan felfedése adott a dolgok menetének új irányt. Csakis ez terelte Mayládot és társait az aktív cselekvés útjára.

Az a segítség, amit Maylád öccse kért a moldvai és havasalföldi vajdáktól, megelőző védekezés akart lenni egy váratlan török támadás esetére. Mayládék a Kárpátokon túli szövetséget nem a török érdekében, hanem tőle való félelmükben kérték. Ők ugyanis úgy vélték, hogy az ellenük indult Szapolyai török segítséget fog kérni. A török segítségnyújtásának ezt az útját akarták elvágni, amikor a szomszédos vajdák barátságát keresték. Ezt ők nem is titkolták, sőt a dolgok menetéből adódó új helyzet megoldása egyik (de csak egyik) lánsczemenék tekintették. A szomszédos vajdák segítése ugyanis csak egyik vonalát képezte volna annak a tervnek, amit a Habsburgok segítségével vélték megvalósítani. Mindez kitűnik abból a jelentésből, amelyet Maylád István és a magyar helytartótanács a marosvásárhelyi, illetve a tordai gyűlés után Ferdinándhoz intézett.⁴⁶

Ez azonban ismét egy újabb problémakört érint.

Kétségtelen ugyanis, hogy Szapolyai Erdélybe indulása után (de csak ettől kezdve és nem korábban) Mayládék erőteljesen a Habsburgok irányába fordultak és a királyi Magyarországon élő barátaik segítségével felvették a kapcsolatot a bécsi udvarral.⁴⁷ Ekkor azonban „az erdélyi rendi mozgalom” — mint fentebb érintettem — „a vajdák párttűzésévé” silányult és ettől kezdve egyéni érdekek, önző célok irányították az eseményeket.

V. Erdély és a bécsi udvar kapcsolata 1540 tavaszán

A kapcsolat felvételének útja valószínűleg Huszt, Munkács, a Felvidék, Pozsony és Bécs útvonalán történt. A hírközlés egyik állomása ugyanis — bizonyíthatóan — Huszt volt, amely Nádasdy Tamás birtoka volt akkor. Kávássy Kristóf huszti várnagy és máramarosi kamaraispán volt az egyik összekötő Maylád és nyugati barátai között.⁴⁸

⁴² Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariae cum Moldavia et Valachia. Szerkeszti: Veress Endre: Fontes Rerum Transylvanicarum. Kolozsvár. 1914. I. köt. 258—300. l.

⁴³ Botka Tivadar: A kér-kereskény-bakonyi levéltárvizsgáló bizottság jelentése. Századok, 1869. 636—637. l.

⁴⁴ Majláth Béla: Maylád István. 83. l.; Kovachich: Scriptores rerum Hungaricarum minores. Buda. 1798. I. köt. 59. l. és Horváth Mihály: Magyarország történelme. Pest, 1861. III. köt. 131. l.

⁴⁵ Fraknói Vilmos: MOE I. köt. és Brüsszeli Okmánytár II. köt. 84—86. l.

⁴⁶ Fraknói Vilmos: MOE II. köt. 156. és a következő lapok.

⁴⁷ Hasonlóan vélekedik a román történetírás is: „Mailath trat anfang des Jahres 1540. wieder auf die seite Ferdinand . . .” Ion Lupas: Ein Woiwode. 182. l. és Majláth Béla: Maylád István. 75. l.

⁴⁸ Maróthy Rezső: Nádasdy Tamáshoz írt levelek. Kávássy Kristóf leveli. Történelmi Tár 1902. 109—130. l.

Az ekkor már pártütővé vált Maylád Istvánnak sikerült egy bizalmas emberét Serédy Gáspárhoz és más magyarországi barátaihoz elküldenie, aki által sürgetve kérte őket, hogy vegyék rá Ferdinándot, hogy minél előbb küldjön sereget Erdélybe. Maylád István azt ígérte, hogy híve marad Ferdinándnak, ha őt a veszélyben megsegíti. Azt is tudatta, hogy nagy pártjuk van Erdélyben, és soha jobb szolgálatot a királynak nem tehetnek, mint éppen most. Szapolyai seregei megfélemlítették ugyan a nemességet és a városokat, de ha a király segítséget küld, akkor az egész nemesség, a száz városok és a székelyek nagy része is visszaáll hozzá ismét.⁴⁹

Serédy Gáspár is sürgette Ferdinánd fegyveres beavatkozását, mert úgy vélte, hogy Erdély és a Felvidék erejére támaszkodva Szapolyait könnyen ártalmatlanná lehet tenni. Thurzó Elek is figyelmeztette Ferdinándot, hogy Szapolyai fegyverkezése veszélyt jelenthet Munkács, Huszt, Berek és Máramaros várakra, illetve vármegyékre, tehát gondoskodni kell ezeknek a fenyegetett részeknek a védelméről. Thurzó sürgette Ferdinándot, hogy ne szalassza ki kezéből a jó alkalmat, amely őt könnyen az egész ország urává teheti.⁵⁰

Thurzó Elek fenti értesítése alapján Habsburg Ferdinánd levélben számolt be Mária özvegy királynének a magyarországi helyzetről. Ebben az 1540 nyarán kelt levélben — többek között — azt írja: „A sikerre annál nagyobb a remény, mert még Buda és Kassa is könnyen elfoglalható; a főbb emberek el vannak határozva, hogy nem tűrik tovább Szapolyai és Fráter György zsarnokságát, mert jól tudják, hogy fejükön járatná őket, ha lehetne. Ezért ideje, hogy ne késlekedjék az elhatározással, mert Maylád pártja csak Szent Iván-napig akar várni a válasza.”⁵¹

Maylád és párttűt társai azt kérték, hogy a király tizenkötézernyi sereget küldjön, amely hétézer gyalogosból, négyezer huszárból és ezer lövészből álljon. Úgy vélték, hogy ők maguk fél éven belül húszezer embert tudnak talpra állítani. Különösen a lovasokat és a lövészeket sürgették, a hétézer külföldi zsoldos útvonalának pedig a Felvidéket javasolták. Úgy tervezték, hogy ez a sereg a szomszédos vajdákéval egyesülve, útját állhatja a Szapolyai segítségére siető törököknek. Azt akarták, hogy a moldvai és a havasalföldi vajdák álljanak át a töröktől Ferdinánd oldalára, esküdjenek fel rá, és elengedett adójukból állítsanak ki negyvenezer embert.⁵²

Ferdinándnak azonban a nagyváradi béke miatt nem volt bátorsága a Szapolyai elleni fellépéshez. A körülmények kivizsgálására Herbersteint elküldte ugyan, V. Károly császártól pedig Nogarola által kért tanácsot ebben a bonyodalmas ügyben.⁵³ A császár is óvatosságra intette öccsét; úgy vélekedett, hogy „jó lesz élni az alkalmattal, ha sikerre lehet számítani, de felkavarni a pocsolyát, amúgy vaktában, csak bajt és bosszúságot ígérő dolog.”⁵⁴

Amikor Maylád István — Habsburg Magyarországon élő — barátai látták, hogy a távollevő Ferdinándtól segítség egyhamar nem várható, Anna királynéhoz, Ferdinánd feleségéhez fordultak. Anna királyné elküldte követét, Erdődy Mihályt Szapolyaihoz, és figyelmeztette őt, hogy hagyja békében a vajdákat, különben nem lesz képes megakadályozni, hogy a szövetségesek és jóakarók ne menjenek azok segítségére.⁵⁵

Maylád és párttűt társai ennél több segítséget nem kaptak. Ferdinánd ebben az időben ugyanis távol volt, és Maylád párthíveinek kérélmé szerint gyorsan nem intézkedett.

Maylád és társai a mozgalom felfedése és Szapolyai Erdélybe indulása után tehát valóban kértek segítséget Ferdinándtól, de Erdődy követségén túl mást nem kaptak. Nem is kaphattak, mert a Habsburgokat, V. Károlyt is és I. Ferdinándot is, — az európai hegemoniáért folyó küzdelemen túl — a birodalom belső zavarai, a tartományi rendek örökös mozgolódásai is lekötötték.⁵⁶

VI. Az erdélyi rendi mozgalom közép-európai kapcsolata

A Habsburg-ellenes belső küzdelmek az abszolutizmus által megnyirbált rendi szabadságjogok helyreállítására, a túlzott és elviselhetetlen török adók ellen, az új vallás, a megreformált hit szabad gyakorlásáért folytak, a spanyol Habsburgok tartományai-

⁴⁹ Horváth Mihály: Zsebkönyv 105–166. 1.

⁵⁰ Thurzóra is és Serédyre is lásd Lukinich: Erdély területe. 13. 1. és Horváth Mihály: Zsebkönyv 104. 1.

⁵¹ Ferdinánd levele Mária királynéhoz. Hagenua, 1540. jún. 6-án. Idézi Horváth Mihály: Zsebkönyv 105. 1.

⁵² Maylád és a Helytartótanács Ferdinándhoz intézett jelentését idézi Fraknoi Vilmos: MOE II. köt. 156. és a következő lapokon.

⁵³ Horváth Mihály: Zsebkönyv 106. 1.

⁵⁴ Szalay László: Magyarország története. Lipcse, 1854. IV. köt. 193. 1.

⁵⁵ Eszéky János püspök így adja elő Sceppernek 1540. jún. 15-én. Brüsszeli Okmánytár II. köt. 83. 1.

⁵⁶ Uo.

ban csakúgy, mint az osztrák Habsburgok országában. E küzdelmek hol erősebben, hol gyengébben a thüringiai erdtől a fogarasi havasokig hatottak. A cseh határmenti mozgalmak, a schmalkaldeni háború és a nyomában járó prágai felkelés egy egységes közép-európai mozgalom meglétéről tanúskodnak. Okaik az adott eltérések és árnyalati különbségek ellenére közösek vagy hasonlóak voltak a közép-európai országokban mindennél. Ezekre az érintettek is egyformán vagy hasonlóan válaszoltak. Az ellenhatás nem mindenütt érte el ugyanazt a hevességet, de kibontakozása irányát tekintve mindenütt megegyező volt.

Ezt a meglévő kapcsolatot a Habsburg-ellenes mozgalom vezetői nem is titkolták, sőt tudatosan hirdették, és helyenként kérkedtek is vele. A schmalkaldeni szövetség egyik vezérényisége maga mondta bizalmasan V. Károly követének: „Mindennél vannak barátaink, minden titkot tudunk, még Ferdinánd királyét is.”⁵⁷ Scepper Kornélius császári követ személyesen látott a királyi udvarban egy szerződést, amelyet a szász választófejedelem és szövetségesei, valamint Szilázia, Morvaország és Csehország főurai kötöttek; egyrészt a törökkel szemben, ha nem tudnának vele megegyezni, másrészt mindenki ellen, aki meg akarná támadni őket. Ebbe a mozgalomba minden szomszédos ország beléphetett, ha csatlakozni akart a szerződéshez. Maga a császári követ úgy vélte, hogy ez a mozgalom „a legjobb eszköz az ausztriai országok fellázítására és a király ellen való egyesítésre, valamint arra, hogy a magyarokat is a szövetséghez csatolják.”⁵⁸

A magyar rendek mozgalmainak már a harmincas évek elején és végén lehetett és volt is közép-európai kapcsolata: tendenciája, kibontakozási iránya és hasonlósága kétségtelen. Ezt bizonyítja a királytalan országgyűlések rendi tanácskozásának — ránk maradt — anyaga is.

A magyar rendek 1531—32-ben az ellenkirályok egyikétől sem várhatták az ország védelmét, ezért ők maguk akarták kezükbe venni az ország ügyét. Ferdinándot egyrészt a haza elveszejtőjeként tüntették fel, másrészt az új, protestáns tanok elnyomóját és kiirtóját látták benne. Ezért az új hit követői elégedetlenek voltak vele. Az ellentétek tehát — sok különbségük mellett — Magyarországon is és az örökös tartományokban is hasonlatosak voltak.

Ezek a mozgalmak azonban a hasonlóságon, a lehetőségen, a kibontakozás közös irányain túl valóságos kapcsolatot nem mutatnak. Közös akció, fellépés, tevékenység nem ismeretes, csupán a kapcsolatfelvétel latolgatásáig, fontolgatásáig jutottak el. Ez pedig — az adott körülményeket mérlegelve — nem csekély dolog, hiszen köztudott, hogy az 1531—32. évi magyarországi királytalan országgyűlések rendi tanácskozásai sem léptek túl hasonló határokon.

Az 1532. január 1-ére Kenesére összehívott királytalan országgyűlés ránk maradt anyaga is arra enged következtetni, hogy a magyar rendek 1531—32. évi mozgalmának közép-európai kapcsolata is volt. Szálai messziről ágaznak ide, és a Habsburg-ellenes mozgalmak egyik fonálát képezik. E meglévő külföldi kapcsolatok határozatlanok, kiforratlanok még, de meglétük kétségtelen, kibontakozásuk iránya félreismerhetetlen.

Bánffy Boldizsár például arra kérte Ferdinándot, hogy ne tiltsa meg párthívei megjelenését ezen a gyűlésen, mert „az ügye vékony szálon függ”, és ha nem gondoskodik kellően, akkor elveszti országát. Kívánatosnak tartotta, hogy a gyűlésen a király biztosai mellett a pápa, a császár, valamint a cseh és morva rendek követei is jelenjenek meg.⁵⁹ Bánffy Boldizsár a cseh—morva rendek és a magyar mozgalom összefonódásának megelőzését, megakadályozását óhajtotta, mert bizonyára ő is tudomással bírt arról, ami egyébként nyílt titok volt, hogy ez a gyűlés meg akarta hívni ezeket a rendeket. Pedig ezek nem Ferdinánd szándéka és törekvése szerint, hanem éppen azok ellen működtek. Bánffy azért indítványozta meghívásukat, hogy szándékuktól, törekvéseiktől elfordítva, Ferdinánd érdekében működjenek közre.

Egyesek egész komolyan félték a kapcsolat létrejöttétől, és jelentették is Ferdinándnak, hogy a magyar és az örökös tartományok rendjei egymással szövethetve, köztársaságot akarnak létrehozni. „Félek — írja Ferdinánd egyik bizalmas híve, kinek nevét nem ismerjük —, hogy a titokban nagy ármány és csalás lappang. Sokan határozták el, hogy ha sem Ferdinánd, sem János nem elégíti ki a rendeket, megkísérlik, hogy köztársaságot alapítsanak, és a törökkel, vagy az örökös tartományokkal lépnek szövetségre.”⁶⁰

Hasonlóan nyilatkozott Laskay Jeromos is, aki akkor még Szapolyai követeként járt V. Károlynál és Ferdinándnál. Onnan visszatérve levelet írt a magyar rendekhez,

⁵⁷ Brüsszeli Okmánytár II. köt. 89. 1.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ *Fraknoi Vilmos*: MOE I. köt. (a kenesei gyűlésnél).

amelyet a kenesei országgyűlésen fel is olvastak. Ebben előadta, hogy követségében meggyőződött arról, hogy „Ferdinánd királynak a német birodalom fejedelmei is ellenségei, és az egész világon nincs más támasza csak a császár”.⁶¹

A magyar és az osztrák örökös tartományi rendek kapcsolatáról tudhatott V. Károly császár is, hiszen a kenesei gyűlésre elküldte követét, gróf Montfort Farkast. Értesülhetett róla VII. Kelemen pápa is, mert ezen a királytalan országgyűlésen ő is képviseltette magát Pimpinelli Vince rosanoi érsekkel. Ferdinánd is tudta, mert bátyjához, a császárhoz írt levelében maga szól arról, hogy „a magyar rendek a csehekkel és a morvakkal már rég fondorkodnak”. Tudniuk kellett róla a cseh—morva aulikus főuraknak is, mert Ferdinánd király kenesei biztosai sorában a cseh főudvarmester és a morvai kamarai alelnök is helyet foglalt. Mindez azt bizonyítja, hogy a magyar rendek 1531—32. évi mozgalmának volt külföldi kapcsolata.⁶²

A kenesei gyűlés résztvevői a császár, a pápa, Ferdinánd és Szapolyai mellett meghívták Lengyelország, Csehország, Morvaország és Ausztria rendjeit, továbbá a moldvaiakat és a havasalföldieket is a következő gyűlésre. A morvaországi rendekhez így szólt a meghívólevél:

„Királyságunk mindig előfala volt a kereszténységnek. Nunc negligentia et impotentia principum nostrorum ferimur, mert annyi idő óta hiába kérünk segílyt a keresztény államoktól. Ezért jövő Gergely-napra általános diétát hirdetünk Berenhidába, Veszprém megyébe. Küldjenek oda követeket. Kenese in festo Epiphaniarum domini (1532. január 6.). Praelati, Barones, proceres, Nobiles Regnicolae omnium ordinum Regni hungariae in Kenese congregati.”⁶³

Ez a meghívólevél „az általános diéta” összehívását azzal indokolja tehát, hogy „annyi idő óta hiába kérünk segílyt a keresztény államoktól”. E sorok mögött leplezetlenül húzódik meg az 1531—32. évi rendi mozgalom vallott és hirdett célja. Ez annyira ismert és elterjedt volt, hogy Ferdinánd magyar tanácsosai még a királyi tanácsban is hangoztatták: „A magyar rendek, akik régóta hiába várják az ígért segílyt, most kölcsönösen szövetkeztek, hogy olyan fejedelemnek fognak meghódolni, aki valóságosan és tényleg képes és kész őket a török ellen megvédeni: ha tehát reményük most meghiúsul, a végsőt fogják megkísérelni.” Azért fordultak tehát a morvaországi rendekhez, hogy velük (és a többi közép-európai ország rendjeivel) oldják meg azt a problémát, amit sem a császár, sem a pápa, sem a két ellenkirály megoldani nem tudott.

Ferdinánd tanácsosai Pozsonyban várták a kenesei gyűlés eredményét. Arra kérték Ferdinándot, hogy vegye rá a pápát és a császárt, küldje el követét a következő gyűlésre, a cseh és osztrák rendek követeit pedig rá akarták bírni, hogy Ferdinándhoz csatlakozzanak. A királyi tanácsosok elképzelése arról, hogy a morvaországi rendek Ferdinánd érdekében fognak működni, csak jámbor óhaj volt. Hiszen ezek a rendek nem Ferdinánd szándéka és törekvése szerint, hanem éppen annak ellenére működtek. Mindamellet a királyi tanácsosok óhajából is kitűnik, hogy komolyan foglalkoztak azzal, hogy a morvaországi rendek meg fognak érkezni a következő berenhidai királytalan gyűlés rendi tanácskozására. Ez pedig szintén azt igazolja, hogy a magyar rendek 1531—32. évi mozgalmának volt külföldi kapcsolata.

Ez a külföldi kapcsolat ugyanilyen mélységben és mértékben vonatkozik az erdélyi rendek 1539—41. évi mozgalmára is. Nem csupán azért, mert ez a mozgalom a nyolc év előtti királytalan országgyűlések rendi tanácskozásainak elképzelését akarta megvalósítani, tehát célkitűzésében azonos volt azokkal, hanem azért is, mert Scepper Emlékiratából kétséget kizáróan bizonyítani lehet ezt.

Cornelius Duplicius Scepper császári követ ugyanis az általa feljegyzett eseményeknek nemcsak kortársa, hanem tevékeny résztvevője is volt.⁶⁴ Értesüléseit, tapasztalatait történetíróink mégsem értékelik egyértelműen.⁶⁵ Vannak, akik szkeptikusan fogadták adatait, mások túlzott következtetéseket vontak le azokból, mintha a közép-európai Habsburg-ellenes mozgalmak szálainak csomópontja Erdélyben, a két vajda kezében lett volna.⁶⁶ Az ilyen szélsőséges értékeléstől csakis Scepper Emlékiratának kritikai elemzése óvhat meg bennünket. Az egyébként teljesen érthető, hogy Scepper, a diplomata, akinek élete külügyi szolgálatban, államközi kapcsolatokkal való foglalkozás közben

⁶¹ Uo.

⁶² Az a tény, hogy gróf Montfort és Pimpinelli érsek nem érkeztek meg Kenesére, még nem cáfolja értesüléseiket, mert Bécsben, Pozsonyban és Óvárton kimerítően tájékoztódtak. Lásd *Fraknói Vilmos*: MOE I. köt. I. h. és *Horváth Mihály*: Zsebkönyv 121. l.

⁶³ *Marczali Henrik*: Regesták külföldi levéltárakból. Történelmi Tár, 1878. 164. l.

⁶⁴ Brüsszeli Okmánytár II. köt. 78 és 80. l.

⁶⁵ *Szilágyi Sándor*: Erdélyország. I. köt. 267. l.

⁶⁶ *Horváth Mihály*: Zsebkönyv 87. l.

zajlott, a magyarországi mozgalmat is mindig közép-európai nézőpontból szemlélte. Nemzetközi összefüggést keresett, látott és láttatott meg olyan esetekben is, ahol mások ezt nem tételezték fel. A kritikai elemzés feladata, hogy ezt az anyagot gondosan megrosta-
tálja, hogy kétségtelen hitelességű, bizonyított adataival támassza alá azt a végső következtetést, hogy az erdélyi rendek mozgalmának közép-európai kapcsolata is volt.

Scepper szerint ugyanis a magyar rendek 1539—41. évi mozgalma egy messziről elágazó összeesküvés egyik szála, melynek csomópontja Bécsben és az örökös tartományok Habsburg-ellenes rendjeinek kezében összpontosult. Így fogták fel a mozgalmat (legalábbis annak ellenzői) mind Szapolyai, mind Ferdinánd táborában. Scepper Szapolyai udvarában gyűjtött értesülései szerint Maylád István tagja volt annak a szövetségésnek, amely az örökös tartományokban jött létre, s amely még Ferdinánd bécsi környezetében is megtalálható volt. Ez azonban ekkor még nagyon kezdeti szakaszában levő, titkos és csak a beavatottak által ismert mozgalom volt.⁶⁷

Az európai Habsburg-ellenes mozgalomban döntő tényezőként jelentkeztek az új tanok, a reformáció eszméi. Ezek kiirtását a Habsburgok hazánkban is egyik legfőbb törekvésüknek tartották. Ennélfogva a magyarországi Habsburg-ellenes mozgalmakban is szerepet játszott az új tanok üldözése miatti elkeseredés.

Ebből a szempontból nagyon tanulságos Scepper császári követ és Frangepán egri püspök 1540. július 13-i beszélgetése arról, hogy mit tapasztalt magyarországi útja során. „Elmondtam — írja a követ Emlékiratában —, hogy a nép, még inkább a nemesesek mindennél meg van fertőzve a velünk ellenkező hittel. A papok és tanítók, akikkel érintkeztem, s akikkel a latin nyelv ügyében tárgyaltam, majd mind Melanchthon Fülöp iskolájából kerültek ki. Ebből én nagyon rossz jelle következtettem. Erre az érsek azt felelte, hogy majd minden magyar elfordult a hittől, és nem törődik Istennel és a szentekkel, és fel akarják lázítani a népet, amely még nines úgy megfertőzve, mint a vezetők.”⁶⁸ Frangepán megjegyzése a reformációra, a vallásra vonatkozik ugyan, mindamellett többről van itt szó. A császári követ „rossz jelle következtet”; az egri püspök pedig arról szól, hogy „fel akarják lázítani a népet”. Meg kell látnunk e szavak mögött a vallási köntösben jelentkező politikai tartalmat is, amelyek ekkor még igen határozatlanok voltak, inkább csak vágnak, forrongásnak minősíthetjük azokat, nem pedig széles körű mozgalomnak.

Thurzó Elek már többről tájékoztatta Sceppert, arról, hogy „Ausztria, Morvaország, Csehország és Szilézia várják azt (ti. a mozgalmról beszél) és egyetértenek ezzel. Ezek a cselszövegek nem kis jelentőségűek, és attól lehet tartani, hogy hasonlóak fogják követni egymást. Azt hallotta, hogy ezt a királyságot (mármint: Magyarországot) könnyen lehet egyesíteni a szomszédos országokkal, és úgy kormányozni, hogy sem egyik, sem másik félnek ne legyen kizárólagos befolyása rá, akár úgy, hogy a töröknek fizet adót, vagy más módon, ahogyan már meg fognak egyezni.”⁶⁹

Fráter György is közép-európai kapcsolatot lát az erdélyi rendek mozgalmában. 1540. június 8-án azt mondta Sceppernek: „. . . ha a Maylád és Balassa által kezdeményezett összeesküvés eredményre vezetne, akkor a baj nemesak a királyt (ti. Ferdinándot) és a magyar királyságot érné utol, hanem Ausztriát, Csehországot és Morvaországot is.”⁷⁰

Hasonló értelemben nyilatkozott maga Szapolyai János is a követ előtt. Azt mondta: „Ha az összeesküvés sikerül, akkor nemesak őt kergetik el, hanem hasonló lesz a sorsa Ferdinándnak is, és nemesak a magyarországi részről kergetik el, hanem a többi országból is.”⁷¹

Frangepán Ferenc egri püspök szerint: „Nemesak a magyarok, de az örökös tartományokban és szomszédos országokban is vannak olyanok, akik a törökhöz húznak. A magyarok példáját Ferdinánd tönkretévesében aztán követik Ausztria, Csehország és Szilézia főnemesei, akik arra törekednek, hogy hatalmukat öfelsége kárára megerősítsék, hogy egy napon végrehajtsák a királyelleni tettüket, hogy egyesítsék az összes országokat, és mindezért a töröknek bizonyos adót fizessenek.”⁷²

Frangepán érsek túloz, amikor arról szól, hogy az osztrák, morva, cseh és sziléziai rendek „Ferdinánd tönkretévesében követik a magyarok példáját”. A mozgalom ekkor még nem lépte túl a kapcsolatfelvétel latolgatását. Vagyis a magyar rendek mozgalmának külföldi kapcsolata csak annak tendenciájában, kibontakozási irányában

⁶⁷ Szilágyi Sándor: Erdélyország uo.

⁶⁸ Brüsszeli Okmánytár II. köt. 84. l.

⁶⁹ Uo. 78. l.

⁷⁰ Uo. 80. l.

⁷¹ Uo. 83. l.

⁷² Uo. 84—86. l.

nyilvánul meg. Helytelen túlzás az a megállapítás is, mintha a Habsburg-ellenes mozgalom szálaiknak „esomója” Erdélyben a két vajda, Maylád és Balassa kezében lett volna.⁷³

Scepper Emlékirata tehát — miképpen az 1531—32. évi királytalan országgyűlés rendi tanácskozásának adatai is — a magyar rendek mozgalmának közép-európai kapcsolatait igazolja. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a kapcsolat főleg csak kibontakozásának irányában mutatkozik meg: nem Erdélyből hat kifelé, hanem az örökös tartományok Habsburg-ellenes mozgalmainak vékony szála ágazik Erdélybe.

VII. A mozgalom okáról és céljáról alkotott vélemények áttekintő értékelése

A mozgalom okának és céljának vizsgálata azt mutatja, hogy a vélemények között a szűk látókörű, aprólékos provincializmus éppúgy megtalálható, mint a széles látókörű, nagyvonalú külföldi kapcsolatok feltételezése is. Az okok és célok hipotézisének típusai és válfajai olyan sokrétűek, hogy bennük a kor gazdasági, társadalmi, politikai és vallási problémái egyaránt helyet kapnak.

Már az erdélyi eseményekkel egy időben, majd az azt követő fél évszázadban, de különösen a legutóbbi másfél évszázad polgári történetírásában az 1539—41. évi erdélyi rendi mozgalom okáról és céljáról a feltevések egész sora terjedt el. Ezek olyan szövevéennyé burjánzottak, hogy hovatovább áttekinthetetlené váltak.⁷⁴

1. A „homályos ok” feltevésének kritikai elemzése. Van olyan feltételezés, miszerint a vezetők a mozgalom igazi célját annyira titkolták, hogy az még maguk a szövetezők előtt is homályos volt. Ezt Verancsics hirdeti először: „Bizonytalanok voltunk — írja —, mert az igazi célt eltitkolták, csak azt mondták, hogy Vásárhelyen fontos dolgokat fognak megbeszélni.”⁷⁵ Verancsics bizonytalan forrásra támaszkodik („Némelyek úgy mondják;” „Mások azt állítják”), nem látja tisztán az okot.

Az, hogy a mozgalom igazi célja még a szövetezők előtt is homályos volt, Verancsics nyomán terjed el a történeti irodalomban. Van, aki szó szerint átvesszi;⁷⁶ van, aki megtoldja azzal, hogy „az esemény ugyan bőségesen és körülményesen elő van adva, de okai mindamellett homályosak maradnak, mint általában Maylád összes eljárása az 1540—41. években”⁷⁷, van, aki úgy magyarázza: „Amily világosan állt előttük a végcél, oly zavarosak voltak a vélemények az iránt, hogyan, minő módon és milyen eszközökkel kell célt érni.”⁷⁸ Ezek után egybeáll az a megállapítás, hogy „a kortársak maguk sem voltak egészen tisztában ezen összeesküvés tulajdonképpeni céljával”.⁷⁹

Ez az elég széles körben elterjedt feltevés kétségkívül Verancsics Antal Bóna lengyel királynőhöz frott és fentebb idézett levélrészletén alapszik. Verancsics egyéni bizonytalanságból azonban nem szabad ilyen messzemenő következtetést levonni. Annál is inkább, mert ugyanebben a levélben megemlíti, hogy Vegedy Imre tordai főesperes egyértelmű helyesléssel nyilatkozik a mozgalom céljáról, amikor is Verancsics-csal közli, hogy „amit ez az ország régóta tenni készült, végre ezen a (marosvásárhelyi) gyűlésen meg fogja tenni”.⁸⁰ Ebből arra lehet következtetni, hogy ez a mozgalom a nyolc év előtti király-

⁷³ Horváth Mihály: Zsebkönyv 87—88. l.

⁷⁴ a) *A mozgalom Ferdinánd érdekében indul.* Mindszenty Gábor Naplója Erdélyország Történelmi Tára 7. l.; *Bethlen Farkas:* História I. köt. 289—292. l.; *Somogyi:* Historia Tom. II. Liber. I. caput XVI. page 176. Az egész problémakörre vonatkozóan lásd még: *Budai Ferenc:* Magyarország polgári históriájára való lexikon a XVI. század végéig. Nagyvárad, 1804. II. köt. 12. és 679. l.; *Johann Christian Engel:* Geschichte des Ungarischen Reiches. Wien, 1814. IV. köt. 66. l.; *Szekély Sándor:* Erdélyország története hiteles kútfőkből. Kolozsvár, 1845. 144. l.; *Szalay László:* Magyarország története. Lipse, 1854. IV. köt. 191, 201. és 219. l. *Szilágyi Sándor:* EOE I. 3. l.; *Horváth Mihály:* Zsebkönyv 87—104. l.; *Mailath Kálmán József:* A Mailath-család tragédiája, 3. és 6. l.; *Maylád Béla:* Maylád István, 71—72. l.; *Hunyady Pál:* Az oláhok története. II. köt. 230—231. l.; *Jancsó Benedek:* Román nemzetiség, 368. l.; *Makkai László:* Erdély története, 183. l. b) *A mozgalom a porta és az udvar egyensúlya érdekében indul.* Szádeczky Lajos: Fogarasa vára és irodalma történeti emlékei. Kolozsvár, 1892. 18. l.; *Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. Bpest. 1897. II. köt. 28. l. *Hóman Bálint—Szekfű Gyula:* Magyar történelem. Bpest. 1925. II. köt. 296. l.; *Asztalos Miklós:* Magyar történelem. II. köt. 18. és 46. l. c) *A mozgalom Maylád egyént nagyravágyásából indul.* Horváth Mihály: Zsebkönyv, 84—104. l.; *Somogyi:* História Tom. II. lib. cap. XVI. p. 176; *Podhradzky József:* Tudományos Gyűjtemény 1834. VIII. köt. 4. l.; *Szilágyi Sándor:* EOE I. köt. 3. l.; *Szádeczky Lajos:* Fogarasa vára uo.; *Jancsó Benedek:* Román nemzetiség 368. l.; *Sándor Imre:* A csikszentmihályi Sándor-család levéltára. Kolozsvár, 1914. I. köt. III. l.; *Sebestyén Béla:* Török Bálint, 48. l.; *Makkai László:* Erdély, 183. l. d) *Szélsőséges nézetek.* Szerényi György: Magyarország romlásáról. Monumenta Hungarica. V. köt. 247—250. l.; *Somogyi:* Historia uo.; *Jancsó Benedek:* Román nemzetiség uo.; *Ton Lupas:* Ein WoIWode, 169—185. l.; *Nikolaus Iorga:* Geschichte der Romanen und ihrer Kultur. Hermanstadt-Sibiu. 1929. 138. l. és *Szalay László:* Magyarország története, IV. köt. 219. l. (85. lapalji jegyzet).

⁷⁵ Verancsics Antal *Összes Munkái*. VI. köt. 76. l.

⁷⁶ *Johann Christian Engel:* Geschichte des Ungarischen Reiches. 81. l.

⁷⁷ *Szalay László:* uo.

⁷⁸ *Acsády Ignác:* Magyarország három részre oszlásának története. A Szilágyi Sándor szerkesztette: A magyar nemzet története. Bpest. 1897. V. köt. 96. l.

⁷⁹ *Sebestyén Béla:* Török Bálint, 48. l.

⁸⁰ Verancsics Antal *Összes Munkái*. VI. köt. 76. l.

talán országgyűlések célkitűzését akarja megvalósítani. Nem helyes tehát az a feltételezés, mintha a mozgalom oka és célja a résztvevők előtt homályos lett volna. Nem a mozgalomban résztvevők a bizonytalanok, hanem a kívülállók, a beavatatlanok. Nem az ok és a cél tisztázatlan, hanem a róla alkotott vélemény homályos és zavaros. Ezt pedig éppen Verancsics teszi azzá a bizonytalanságában közölt feltevésével.⁸¹

A be nem avatottak egyéni érdekük, vérmérsékletük és politikai pártállásuk szerint vélekedtek a dologról. A „beavatottak” azonban már a mozgalom szövetséglevelének 2. pontjában lerögzítették, hogy ha Szapolyainak szerencsétlenség vagy gonosz ármaný következtében halála történék, akkor azt fogják királynak választani, akinek személyében a konföderáció együttesen és egyhangúan megállapodik.⁸² Nem rajtuk múlott, hogy a körülmények más menetet szabtak az eseményeknek.

2. *Az ok szűk látókörű és lokális szemléletének kritikai elemzése.* Elégge szűk látókörű és provinciális szemléletű hírek is terjengtek a mozgalom okáról. Igaz, hogy ilyen okok is közrejátszottak és bizonyíthatóan hatottak is annak keletkezésében. Ezek azonban az események sodrában inkább csak az alkalmat és az indítékot jelentették, az igazi ok mélyrehatóbb, perspektivikusabb volt.

A főúri önkényről mint a „zavarok okáról” már 1539. december közepétől van tudomásunk. Rorario pápai nuncius ugyanis azt jelenti Rómába: „Ez az ország a töröktől való veszedelem mellett más zavar előtt is áll. Ezt a főurak okozzák, akik si non timerent contemnerent ipsum Deum. János király azonban, aki tudja ezt, nem meri őket kötelességükre kényszeríteni.”⁸³

A rendkívüli „török adók facsarásairól, amelyenek ez országban eddig még nem voltak,” szintén Rorariótól hallunk először, de szól róla Bethlen Farkas is: „... éppen ebben az időben maga János király (mintegy a dolgok összezavarására gyűjtőanyagot szolgáltatva) megparancsolta, hogy jelentékeny mennyiségű aranyat szolgáltatassanak be Szolimánnak kétévi adó megfizetésére; ez a hír egész Erdélyt felizgatta.”⁸⁴ Hasonlóan látja Somogyi is: „... az ügyek kezzevarásához járult, hogy János király az erdélyiekre pénzt rött ki, amelyből Szolimán kétévi hátralékos adóját kifizessék.”⁸⁵

Az a feltevés, hogy a mozgalom az egyház és a papok ellen indult, szintén Verancsics Antal levelei nyomán terjedt el a történeti irodalomban.⁸⁶ Kevesen figyelték fel azonban eddig arra, hogy ugyanígy vélekedett Frangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök is: „... az a szándékuk — mondja Frangepán Sceppernek, s császári követnek 1540 nyarán —, hogy teljesen tönkretegyék az egyházat és a papokat, és rátegyék a kezüket az egyházi birtokra, és azt a saját hasznukra fordítsák, és ebből fizessék ki az adó egy részét, amit a törökök ígértek.”⁸⁷

A Fráter György kincstartó elleni gyűlölet is közrejátszott a mozgalom indítékeként. Egyesek túlzott kincsszerzési törekvése miatt gyűlöltek, mások azért váltak ellenségévé, mert alacsony sorból emelkedett magasra, és most minden hatalmat a saját kezében egyesített. Ebben a véleményben teljes az azonosság az egykorú és a későbbi történeti irodalomban.⁸⁸

A Fráter György elleni gyűlölettel kapcsolatos az a feltevés is, mintha Bálványosvár lerombolása is célja lett volna a mozgalomnak. Ugyanis Bálványos a váradi püspökséghez tartozott, de Petru Rares moldvai vajda birtokában volt. Az 1538. évi török hadjárat idején Rares Erdélybe menekült, ott elfogták, ekkor a vár Fráter György lett, aki újjáépítette; ettől kezdve Szamosújvárnak (Új-Bálványosvárnak) nevezték.⁸⁹

A törökök szánt ajándékok elrablása azért terjedhetett el a mozgalom indítékeként, mert a török szultánhoz küldendő ajándékokat ebben az időben hozta Kállay János Budáról Erdélybe, és hogy a rablás ellen biztosítsa, Segesvártól elzárta.⁹⁰

Az a feltevés, hogy a mozgalom Verancsics nagybátyja, Szapolyai János erdélyi püspöke, Statileo János ellen irányul, alighanem Verancsics Antal bizonytalanságában

⁸¹ *Acsády Ignác* uo.

⁸² *Történelmi Tár* 1878. 183. I. és 1892. 89. I.

⁸³ Rorario pápai nuncius 1539. dec. 18-i jelentését közli Veress Endre. *Történelmi Szemle*, 1912. 239. I.

⁸⁴ *Bethlen Farkas*: *História* I. köt. 239–292. I.

⁸⁵ *Somogyi*: *História*. Tom. II. Lib. I. cap. XVI. p. 176. I. A későbbi történeti irodalomból *Szalay László*: *Magyarország története*. Lipcse, 1854. IV. köt. 191. és 201. I.; *Kőváry*: *Erdély*, III. köt. 62. I.; *Horráth Mihály*: *Zsebkönyv*, 93. I.; *Erdélyi László*: *Magyar történelem*. Bpest. é. n. II. köt. 18. I.

⁸⁶ *Ót idézi Budai Ferenc*: *Magyarország polgári történetjére való lexikon* a XVI. század végéig. II. köt. 679. I.; *Szilágyi Sándor*: *Erdélyország*, I. köt. 269. I. és *Horráth Mihály*: *Zsebkönyv*, 99. I.

⁸⁷ *Brüsszeli Okmánytár*, II. köt. 79. I.

⁸⁸ Rorario és *Verancsics* uo.; *Kőváry*: *Erdély*, III. köt. 62. I.; *Szilágyi Sándor*: *EOE* I. köt. 3. I.; *Horráth Mihály*: *Zsebkönyv*, 93. I.; *Hunfalvy Pál*: *Az oláhok története* II. köt. 230–231. I.; *Erdélyi László*: *Magyar Történelem*, uo.

⁸⁹ *Verancsics*, uo.; *Szilágyi Sándor*: *Erdélyország*, I. köt. 269. I. és *Horráth Mihály*: *Zsebkönyv*, 98. I.

⁹⁰ *Verancsics* uo.; *Horráth Mihály*: *Zsebkönyv*, uo.; *Szilágyi Sándor*: *Erdélyország*, uo.

és félelmében alkotott egyedüli véleménye, mert sem az egykorúak, sem a későbbi történetírók megokolásai között nem található. Ennek a feltevésnek csak abban az esetben lenne létjogosultsága, ha a mozgalom Szapolyai ellen indult volna, akkor annak kimagasló képviselőjét, az általa kinevezett erdélyi püspököt valóban veszély fenyegetné. A mozgalom azonban nem Szapolyai ellen, nem is az ő életében, hanem csakis halála után és akkor is a közös királyválasztásért indult. Az, hogy a mozgalom Statileo ellen indult volna, azért sem fogadható el, mert a püspök, franciaországi követségéből hazatérve, Maylád oldalán tevékenykedett. Méghozzá nem is az események kezdeti szakaszában, amikor még a mozgalomnak progresszív tendenciája volt, hanem az események legvégső szakaszában, amikor a pártütés már egyértelműen értelmetlen és céltalan volt. Statileo püspök akkor áll Maylád mellé, amikor az már egyértelműen Ferdinánd mellett működik a meghalt Szapolyai tanácsosai és a török porta ellen. Akkor is kitart mellette, amikor már mindenki cserbenhagyja. Nemcsak az 1541. május 25-i nagyszelyki, hanem még az 1541. július 8-i kükküllői gyűlésen is erőteljesen támogatja Mayládot, és elfogatásáig együtt működik vele. Mindez azt igazolja, hogy az a feltevés, mely szerint a mozgalom Statileo püspök ellen indult volna, erőteljesen vitatható.

3. A „Szapolyai halála esetén, a közös királyválasztásért” elv hipotézisének kritikai elemzése. Azt a nézetet, hogy a mozgalom a Szapolyai halála esetén napirendre kerülő királyválasztás miatt kezdődött, maga Verancsics is hangoztatta: „... Maylád István és Balassa Imre erdélyi vajdák Kendy Ferencsel, ki Erdélyben fő nemes ember vala, titkon való conspirációt az erdélyiek között indítottak vala, hogyha az János királynak tertint volna a halála, senki az erdélyiek között feje vesztése alatt ne merjen királyságra senkit megnevezni, hanem azt, akit ők hármán megneveznének választának. Erről levelek is nagy kötel alatt költ vala.”⁹¹ Ezt igazolja az Almászon, Görgényben és Szentgálon létrehozott szervezkedés szövetséglevelének harminc aláírója, alájegyzője is, amikor is a szövetséglevel 2. pontjában lerögzítették, hogy, ha Szapolyainak szerencsétlenség vagy gonosz ármány következtében halála történne, akkor azt fogják királynak megválasztani, akinek személyében a konföderáció együttesen és egyhangúan megállapodik. Már a polgári történetírók közül is hangoztatják néhányan, hogy a mozgalom, kezdetekor, 1540 elején még nem akart pártütés lenni, csak előkészület a jövő eshetőségére, mert János király már gyöngékedett. A szervezkedés célja akkor megengedettnek látszott, tagjai is azért szaporodtak meg. Nem akartak ők Szapolyaitól elpártolni, hiszen a szövetségnek csak az ő halála után kellett a cselekvés terére lépnie.⁹²

Mindezzel teljes mértékben egyet lehet és kell érteni, mert ez több oldalról bizonyított tény.

Csakhogy — a véleménynyilvánítók szerint — a szövetséglevel 2. pontja csak a látszat cél volt, a valóságban Maylád István, Nádasdy Tamással egyetértésben, Szapolyai ellen szított felkelést; Ferdinándhoz, sőt a szultánhoz is fordult, s 1540 első hónapjaiban érkezettnek látta az időt, hogy az egész országot Szapolyai ellen fordítsa: mert; Maylád, ez a „semmi sohoni oláh ember”, aki emelkedését Szapolyainak, vagyonát pedig feleségének (Nádasdy hugának) köszönheti, csak saját nagyra törő terveit titkolta el a mozgalom látszólagos céljával.⁹³

Ezzel nem lehet egyetérteni, mert — mint fentebb láttuk — több oldalról bizonyított tényekkel cáfolható.

Való igaz, hogy Mayládék változást akartak, tény, hogy Ferdinándhoz és a szultánhoz is fordultak. Mindez azonban nem 1540 első hónapjaiban, hanem Szapolyai tordai országgyűlése után — 1540 április végén, május elején — történt. Akkor, de csakis akkor váltak pártütőkké. A mozgalom valóban a szövetséglevel 2. pontja értelmében kezdődött, illetve folytatta azt, amit a királytalan országgyűlések 1532-ben abbahagytak.

4. A „János ellen, Ferdinánd érdekében” elv feltételezésének kritikai elemzése. Már az eddigi elmondottak is kizárták teszik azt a feltevést, hogy a mozgalom János ellen, Ferdinánd érdekében indult volna.⁹⁴ Erre egyébként sem kellett volna szervezkedni,

⁹¹ Verancsics uo.

⁹² Így vélekedik Podhradzsky 1834-ben Tudományos Gyűjtemény VIII. 4. l.; Szilágyi Sándor 1896-ban EOE I. köt. 3. l.; Acády Ignác 1897-ben a Szilágyi Sándor szerkesztette: A magyar nemzet történetében V. köt. 135. és 136. l.; valamint Sebestyén Béla 1911-ben Török Bálint, 48. l.

⁹³ Szilágyi Sándor és Acády Ignác uo. Lényegében hasonlót mond Podhradzsky József és Sebestyén Béla uo. és Acády Ignác: A magyar birodalom története II. köt. 182. l.

⁹⁴ Az egykorúak és a közel egykorúak közül így vélekedik: Mindszenty Gábor Naplója 7. lap; Bethlen Farkas: Historia, I. köt. 289–292. l.; Somogyi: História. Tom. II. Lib. I. cap. XVI. pag. 176. etc. A XIX. századi polgári történetírók közül így vélekedik: Budai Ferenc lexikona uo.; J. Ch. Engel: Geschichte . . . uo.; Székely Sándor: Erdélyország története hiteles kútfőkből. Kolozsvár, 1845. 144. l.; Szalay László: Magyarország története. IV. köt. 191., 201. és 219. l.; Szilágyi Sándor: EOE, I. köt. 3. l.; Horváth Mihály: Zsebkönyv, 87–104. l.; Mailath Kálmán József: A Mailath-család tragédiája. 3. és 6. l.; Maylád Béla: Maylád István (1502–1550). 71–72. l.; Hunfalvy Pál: Az oláhok története. II. köt. 230–231. l.; Jancsó Benedek: Román nemzetiség, 368. l.

hiszen erre kötelezte Szapolyait is és Ferdinándot is a nagyváradi béke, amely szerint Szapolyai halála után az ország és minden része Ferdinándra és fiaira száll.⁹⁵ A mozgalom szövetséglevelének 2. pontja szerint azonban az erdélyi rendek éppen arra szövetkeztek, hogy Szapolyai halála esetén csak azt választják, akiben ők együttesen megegyeznek. Ha igaz lenne az a feltevés, hogy a mozgalom Ferdinánd érdekében indult, akkor ők nem választhatnák a szövetkezésük szerint azt, „akiben együttesen megegyeznek”, hanem kizárólag Ferdinándot, miképpen azt a nagyváradi béke 7. pontja is meghatározza. Ez a hipotézis tehát maga magának mond ellent, mert asszerint Ferdinánd olyan mozgalmat támogatna, amely éppen az ő érdeke ellen szerveződik.

Bethlen Farkas is azt feltételezi, hogy a mozgalom János ellen, Ferdinánd érdekében indult, aki azt támogatta is. Bethlentől tudjuk azt is, hogy Ferdinánd elküldte követét, Herbersteint, Zsigmond lengyel királyhoz, és „súlyos panaszt emelt János, Magyarország királya ellen, hogy a váradi egyezményt nem akarja állni”.⁹⁶ Ha igaz lenne a feltevés, hogy Ferdinánd támogatta az erdélyi mozgalmat, akkor olyan szervezkedés elősegítője lenne, amely ellen a lengyel udvarban panaszt tesz. Ugyanis az erdélyi rendek mozgalma is „a váradi egyezményt nem akarja állni”, hiszen a szervezkedés szövetséglevelének 2. pontja is ellentmond a nagyváradi béke 7. pontjának. Bethlen Farkas tehát szintén ellentmondásba keveredik, amely szintén azt bizonyítja, hogy a mozgalom nem Ferdinánd érdekében indult.

Felmerülhet az a gondolat, hogy a szervezkedés szövetséglevelének 2. pontja és a nagyváradi béke 7. pontja nem ellentmondásos. Feltételezhető ugyanis a szövetséglevelénél 2. pontjának („mi egyetembe és egy szívvel valakit választandunk, választassék”) olyan értelmezése is, hogy az erdélyi rendek azért akarnak közös akarattal királyt választani, hogy közös megegyezéssel biztosítsák Ferdinánd trónra kerülését. Emellett az elképzelés mellett szólhat Ferdinánd előbb idézett panasza is. Ferdinánd ugyanis nemcsak azért panaszolhatja be Szapolyait éppen Zsigmond lengyel királynál, mert az neki is és Szapolyainak is sógora (Zsigmond testvére Jagelló Anna, első felesége pedig Szapolyai Borbála volt), hanem azért is, mert Zsigmond volt az apja Szapolyai feleségének, Izabellának, aki ekkor már terhes volt, és a várható utód reményében Szapolyai „a váradi egyezményt nem akarja állni”. Ilyen értelmezés esetén valóban lehetséges lenne az, hogy az erdélyi rendek a váradi béke 7. pontjának teljesítését gátló Szapolyai ellen és Ferdinánd érdekében szövetkeztek, hogy őt „egy szívvel” megválasszák.

Ezt az értelmezést azonban kizárja Eszéky János pécsi püspök véleménye, aki azt mondja a Szapolyai gyulafehérvári udvarában időző Sceppernek 1540. június 9-én, hogy Mayládéknak „az volt a szándékuk, hogy elvegyék a római királytól Magyarországnak azt a részét, amelyet most hatalmukban tartanak, és hogy több alattvalóját elfordítsák tőle, felbújtva a köznépet és a magyarországi nemeseket, hogy lázadjanak fel, hagyják el Ferdinánd és János király pártját, akik szerződést kötöttek, hogy János király halála esetén az egész királyság a római királyságra száll: azaz német kézre kerül. Ezt nem lehet eltérni, inkább megakadályozzák, semmint, hogy János király által német kézre kerüljenek: Mayládék ezzel fellázították János király népét és nemeseit, akit miután elkergettek, természetes dolog volt számukra, hogy Ferdinánd ellen támadjanak. Ez volt az igazi alapja az összeesküvésnek.”⁹⁷

A Szapolyai udvarához és Fráter György környezetéhez tartozó Eszéky János pécsi püspök tehát helyesen látja, hogy a mozgalom mindkét ellenkirály kizárásával akarja az ország problémáját megoldani. Véleményéből csupán azzal nem lehet egyetérteni (amit egyébként Szapolyaival és Fráter Györggyel egybehangozóan hirtet), hogy Mayládék mindezt már Szapolyai életében akarták végrehajtani. Eszéky helyes véleményéből is az bizonyítható, hogy a mozgalom eredetileg a nagyváradi béke ellen, azaz Ferdinánd ellen is irányult. Ez pedig a „János ellen, Ferdinánd érdekében” hipotézist kizárta és elfogadhatatlanná teszi. Öröndetes tény, hogy a XX. század fordulójától kezdve egyre kevesebben hangoztatják, hogy a mozgalom „Ferdinánd érdekében” indult, helyette, hogy a „két ellenkirály kizárása” volt a célja.

5. *A szélsőséges hipotézisek kritikai elemzése.* Az okok és célok eddigi vizsgálata egyértelműen kizárta teszi azokat a feltevéseket, amelyek a túlzott együttérzés vagy ellenszenv követelményei, de különösen azokat, amelyek a későbbi századok felfogásának, hamis következtetéseinek visszavetítése a múltba.

⁹⁵ A magyar történet kútforrások kézikönyve. Bpest, 1901. 396–397. l.

⁹⁶ Bethlen Farkas: História I. köt. 289–292. l.

⁹⁷ Brüsszeli Okmánytár II. köt. 81. l. (A „két ellenkirály kizárásával”-elvét Eszékyon kívül maga Szapolyai János és Fráter György, sőt a Ferdinánd-párti Thurzó Elek és Gerendy Miklós ugyancsak Ferdinánd-párti erdélyi püspök is hirdette. Eszékyt azért emeltem ki, mert ő a problémát a nagyváradi béke nézőpontjából is vizsgálta.)

Nem lehet egyetérteni Szerémi Györggyel, aki a mozgalmat — együttértésből — pusztán Fráter György fondorlatainak tulajdonítja.

Szerémi úgy adja elő „János király öfelsége Mayláth, erdélyi vajda elleni indulását”, mintha arra Szapolyait egyedül Fráter György vette volna rá. Szerinte: Szapolyai el akarta számoltatni Fráter Györgyöt hétévi sáfárkodásáról, ezért Márkus Péter vezetésével számvevőket küldött ki az ügy kivizsgálására. „... látta és megértette György barát, hogy János király szímet vesz tőle, nagyon megijedt, hogy a király már haragszik rá, s nem kívánja látni. Mivel György barát tanácsadója volt a királyi felségnek, megtárgyalta vele, hogy ki hú a királyi felséghez... és hogy gyanú van Majláth erdélyi vajda ellen, hogy nem hú. A barát ezt azért tette, hogy a halogatásban elmúljen a királyi haragja.” Ezért elküldik Horváth Györgyöt — a kincstartó földijét — a szultánhoz megbizonyosodásra. Ő azonban csak Váradig ment. Ott Fráter György a szultán hamisított pecsétjével megerősített levelet íratott a királynak egy román diákkal, akit Szerémi maga is ismert. Fráter György a titkos pecsétet Boza Bence királyi kamarástól szerezte meg, és azt Balázs budai ötvösmesterrel aranyba vésette. A levélben Fráter György Maylád Istvánt árulónak tünteti fel, és a királyt ellene izgatja: „Csodálkozom rajtad — írja a levélben a szultán Szapolyainak —, hogy nem örködlöl a pázsztorságod alatt levő nyájadon. Nem tudod, hogy Maylád vajda nekem adót ígért Erdélytől, mégpedig háromszáz gyermeket minden évben és tízezer márkát. Azért nyomban, a jelen megkapott levelem láttára, menj be teljes hadi felszereléssel Erdélybe, s büntesd meg őket. — Hogy átadták a török szultán levélét a királyi felség kezébe, a szegény király mindjárt elcsodálkozott, hogy keresztfia, Maylád ilyeneket tervezett János király ellen. Sehogyan sem hitte el a szegény király, de amikor a császár (ti. a szultán) titkos pecsétjére nézett, elhitte. Mert nem tudta a király, hogy ez csak György barát hamissága volt. És így György barát a királyt megindította Maylád ellen. A király szinte félbolond volt, mert a fájdalom nagy szomorúságával ment Erdélybe.”⁹⁸

Szeréminek nincsen igaza, amikor a mozgalmat csupán Fráter György fondorlatainak tulajdonítja. Nem azért nem lehet egyetérteni, mintha a polgári történetírásnak az Emlékiratról alkotott egyes lekicsinylő véleménye helyes lenne. Szerémi lebecsülése a mi történeti felfogásunk szerint igazságtalan,⁹⁹ és nem helyeselhető az a nézet, hogy „Szerémi munkája nem történelem, csak rémdráma és hogy neki semmit elhinni nem szabad, amit máshonnan bizonyítani nem tudunk”.¹⁰⁰ Ugyanis Szerémi Emlékiratának az 1539–41. évi erdélyi rendi mozgalomra vonatkozó néhány olyan részlete, amely a „rémdráma” látszatát kelti, máshonnan bizonyítható.

A szultán nevében írott levél historiája például megtalálható Somogyinál, aki szerint a szultán „az egész levelezést Jánoshoz küldte, hogy így figyelmeztesse, milyen emberek hűségére bízta azt a nagyon gazdag tartományt”.¹⁰¹ Az, hogy János Zsigmond születésének híre a király „nagyon lakomát rendezett, s megitták a fiúáldomást”, megtalálható Mindszenthynél, Zermeghnél és Istvánffynál egyaránt.¹⁰² Az, hogy Szapolyai Fráter Györgyöt a szultánhoz küldte, de ő húzta, halasztotta az utazást, megtalálható Rorario jelentésében, és Fráter György maga is ír róla a lengyel királynak.¹⁰³ Ha a király megmérgezésének historiáját nem is fogadjuk el, akkor is elgondolkozhatunk azon, hogy annak halála körül másféle fondorlat volt, mert arra néminemű utalást találunk Rorario, Fráter György és Verancsics leveleiben is.¹⁰⁴

Szerémi historiái tehát szelsőségek ellenére sem zárják ki az elmesélt események megtörténtének lehetőségét. Abszurdnak tűnhet az akció, de nem a tendencia, ami belőlük kicseng. Így például abszurdnak tűnhet a hamisított levél historiája, de nem az a tendencia, hogy Szapolyai udvarában a Maylád elleni fondorlatok szellemi irányítója Fráter György volt. Nemcsak Szerémi látta ezt így, Maylád és társai is így vélekedtek.

⁹⁸ *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Monumenta Hungarica V. 247–252. l.; *Erdélyi László*: Szerémi György élete és emlékirata. Bpest. 1892. 75. l. *Szádeczky Lajos*: Szerémi Emlékirat kiadásának hiányai a Bécsi Kódex alapján. Értekezések a történeti tudományok köréből XV. köt. VIII. sz. 53–54. l.; *Erdélyi László*: A mohácsi vész nemzedéke. Néplektörténeti korrajz egykorú emlékiratokból. Szeged. 1941. 166. és 208–209. l.

⁹⁹ *Szikely György*: Élmény, néphit és valóság Szerémi művében. Bevezető tanulmány a Monumenta Hungarica V. kötetéhez. Bpest. 1961. 15. l.

¹⁰⁰ *Acadály Ignác*: Verancsics Antal és Szerémi György. Irodalomtörténeti Közlemények, 1894. 34. l.

¹⁰¹ *Somogyi*: História. Tom. II. lib. I. cap. XVI. p. 177.

¹⁰² *Szerémi György*: Magyarország romlásáról, Monumenta Hungarica V. köt. 251. l.; Mindszenty Gábor Naplója, 8. l. *Joannia Zermegh*: Rerum gestarum uo.

¹⁰³ *Szerémi György* uo.; *Óváry Lipót*: Kutatások a nápolyi Farnese levéltárban. Századok, 1877. 16. l.; *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. 184. l.; Fráter György 1540. júl. 18-án kelt levele Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár Oklevél másolat Oroszországról – Lengyelországról Ms. 4945.

¹⁰⁴ *Rorario és Fráter György* uo.; Verancsics Antal Statileo Jánoshoz 1540. júl. 26-án kelt levélét közli Georgius Martinus Kovachich: Scriptores rerum Hungaricarum minores. Buda, 1798. Tom. I. p. 48–69 és *Szerémi György*: Monumenta Hungarica V. köt. 307. l. (306. jegyzet).

Erről győz meg bennünket azoknak a marosvásárhelyi követeknek Fráter György elleni filippikája is, akiket az Erdélybe siető Szapolyai elébe küldtek annak kiengesztelésére.

Szeréminek a mozgalomról alkotott véleményével tehát nem a régi sommás előítéletek elfogadása miatt nem lehet egyetérteni, hanem azért, mert ő egy országos jellegű mozgalmat udvari pletykának és fondorlatnak tekint. Szerémít a Maylád iránti rokonszenv vezérli, sorai azonban azt sugallják, hogy ez a mozgalom nem is létezett, csupán Fráter György találta ki.

Hasonlóképpen — de ellentétes indokok miatt — nem lehet egyetérteni Somogyi Ambrussal sem, akit a Maylád iránti ellenszenv vezérel eltúlzott véleménynyilvánításában. Szerinte ugyanis a mozgalom oka és célja kizárólag Maylád féktelen, önző hatalomvágya volt. Somogyi úgy adja elő az eseményt, hogy Maylád István „felfuvalkodva a vajdaság címétől, az állandó hatalom bizonyos befolyását és az új királyság díszét ahítozta. Ugyanis hasonló nagyravágyással és álnoksággal kérte Szolimántól, hogy az ő tekintélye alapján Erdély királyának nevezze, a dákok régi királyának, Decebálnak példájára, aki Traianus császártól háborúban legyőzve, ugyanebben a tartományban uralkodott. (Maylád) megígérte, hogy ha ezt eléri, akkor felesküszik az ottomán szultánokra, és adó címén évente meghatározott mennyiségű aranyat fog fizetni, amelyből nem csekély mennyiség terem Erdély csodálatos és boldog talajában. Szolimán azonban a hűtlen ember szemtelensége fölött megindulva, mert már előbb is gyűlölte Gritti és a törökök meggyilkolása miatt, az egész levelezést Jánoshoz küldte, hogy így figyelmeztesse, milyen emberek hűségére bízta ezt a nagyon gazdag tartományt.”¹⁰⁵

Somogyi előadásából az tűnik ki, hogy az egész mozgalmat kizárólag Maylád felfuvalkodása, nagyravágyása, álnoksága és a korona utáni sóvárgása hozta létre. Szerinte ez nem országos jellegű mozgalom, nem a rendek, hanem Maylád (esetleg még Balassa) jellemproblémájából keletkezett egyéni összeesküvés. Ennek cáfolatául csak utalni szeretnénk arra, amit másutt bizonyítottunk: a mozgalom — első szakaszában — nem Maylád egyéni akciója, hanem az erdélyi rendek haladó jellegű szervezkedése volt, amelyben a királytalan országgyűlések nyolc év előtti célkitűzései éledtek újjá.¹⁰⁶

Arról azonban szólni szeretnénk, hogy az elfogultság nagyon rossz tanácsadó. Lett légyen annak oka akár a rokonszenv, akár az ellenszenv. Ugyanis mind Szerémi, mind Somogyi egy és ugyanazon levélhistóriából indult ki, mégis homlokegyenest ellenkező következtetésekre jutottak. Érthetően, hiszen mindkettőjük véleménye csak szélsőséges feltevés. Meg szeretnénk jegyezni, hogy kettőjük közül Somogyi ártott többet. Ugyanis az ő elfogult véleménye is hozzájárult ahhoz, hogy a polgári történetírás, éppen egy évszázaddal ezelőtt a Maylád jellemében valóban meglevő visszariasztó vonásokat kezdte csak hangoztatni.¹⁰⁷ Csak az egyik vagy csak a másik jellemvonás kiemelése igazságtalan és hamis nézetekhez vezethet, különösen abban az ellentmondással teli korban.

Szerémi és Somogyi hibájánál is többet árt, ha késői századok felfogását akarjuk visszavetíteni a múltba, miként azt az irredenta, sovíniszta dakoromán elmélet tette, amely azt hirdette, hogy Maylád Erdélyből önálló román fejedelemséget akart teremteni. Érdekes, de érthető módon éppen 1850-ben, a Habsburg-önkényuralom idején, 1896-ban, a millenium évében, valamint 1943-ban, a második világháború idején kap ez az elmélet erőteljes hangot. Eszerint a két nagy „román” ember (Petru Rares és Maylád István) viszálykodása miatt nem jöhetett létre Dako-Románia mindjárt Mohács után. „Ha ez a két nagy román ember jó egyetértésben lett volna, könnyen megváltoztathatta volna a dáciai provincia arculatát, mert rákényszerítették volna az idegeneket (ti. a magyarokat) a román fejedelemségek tiszteletére.”¹⁰⁸

Erről az eltúlzott feltevésekről szembetűnő, hogy ez egy későbbi kor felfogásának történelmietlen visszavetítése néhány századdal korábbra. Érdemes megfigyelni az időpontot is, amikor ilyen feltevés felmerülhetett. Mindhárom dátum (1850, 1896 és 1943) olyan kort jelez, amikor a nacionalista túlzás szélsőséges feltevéseket szülhetett. Ezt a szélsőséges feltevést már felmerülésekor is cáfolta ugyan a magyar történelemírás. Azzal az érveléssel azonban, hogy „Maylád önálló román fejedelemséget akar”, szembeállította: „ha Maylád tervei sikerültek volna, akkor is magyar marad, mint volt, s magyar fejedelmeként uralkodott volna”.¹⁰⁹ Azzal azonban, hogy egy sovíniszta román elmélettel egy sovíniszta magyar elméletet helyeztek szembe, érvük aligha lett meggyőzőbb, sőt

¹⁰⁵ Somogyi: História, uo. 176. 1.

¹⁰⁶ Vegedy Imre tordai főesperes véleményét a mozgalomról lásd: Verancsics Antal Statileo Jánoshoz 1540. márc. 7-én Gyulafehérvárról írott levelében Verancsics Antal Összes. VI. köt. 75–77. 1.

¹⁰⁷ Szilágyi Sándor: Erdélyország, I. köt. 266. 1.

¹⁰⁸ Jancsó Benedek: Román nemzetiség I. köt. 355. és 368. 1.; Ion Lupus: Ein Woiwode, 169. és 182. 1.; Nikolaus Jorga: Geschichte der Rumanen und ihrer Kultur. Hermanstadt—Sibiu, 1929. 138. 1.

¹⁰⁹ Jancsó Benedek uo.

aligha lett elfogadhatóbb. A dákoromán elmélet extrém hipotézise azért nem fogadható el, mert Maylád István és Petru Rares önálló román fejedelemségéről az adott helyzetben nem is lehetett és nem is volt szó. Kettőjük küzdelme csupán függvénye volt Ferdinánd—Szapolyai párviadalának; még inkább a török—Habsburg ellentétnek. Ők ketten nem látták, hogy küzdelmük nem Fogarasban, vagy Szucsavában, még csak nem is Budán vagy Bécsben, hanem Konstantinápolyban dőlt el. Ennél fogva akkor önálló magyar vagy román fejedelemségről nem is lehetett szó.

Petru Rares moldvai vajda másodszeri visszahelyezése tisztségébe 1541 elején is ezt támasztja alá, mert őt a szultán Maylád törbe csalására is helyezte szabadlábba. Rares, a szultán kiszolgálója, nem is lehetett ekkor kapcsolatban Mayláddal. Igaz, hogy 1541 elején Ferdinánd is, Nádasdy is, óhajtaná ugyan Rares moldvai vajda kapcsolatát, de nem valamiféle általa irányított önálló fejedelemség, hanem a Ferdinándot szolgáló ügy érdekében. Ez pedig szintén azt igazolja, hogy ez a dákoromán elmélet tarthatatlan és elfogadhatatlan.

Egyébként is Maylád és Rares szóban levő kapcsolata (sőt még elődjének Stefán Lácustá vajdának kapcsolata is) kizárólag csak az erdélyi események második szakaszában jöhetett létre. Ekkor azonban a mozgalom már elvesztette haladó jellegét, és egyéni pártütéssé silányult. Maylád ekkor valóban kereste mindkét moldvai vajda kapcsolatát. Ez azonban ekkor nem valamiféle önálló román fejedelemség létrehozását célozta, hanem megelőző védekezés akart lenni a várható török betörés esetére.

Jakab Miklós:

Társadalmi, politikai küzdelmek és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete (1945—1946)

A magyar műszaki értelmiség baloldali haladó szervezkedése az első világháború idején bontakozott ki. 1918 novemberében létrehozták az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségét. Ez a szervezet a Tanácsköztársaság idején fontos szerepet töltött be.¹ Az ellenforradalmi rendszer hatalomrajutása lehetetlenné tette a magyar műszaki értelmiség nyílt, baloldali szakszervezeti szervezkedését.

A gazdasági és politikai emigráció számos szakmailag és politikailag kiemelkedő műszakitól fosztotta meg az országot.

A műszaki értelmiség a Horthy-rendszerben széttagoltan 17 egyesületben szervezhető. E szervezeteket három csoportba lehet osztani:

1. Szakmai tudományos egyesületek (pl. Magyar Elektrotechnikai Egyesület, Magyar Chémikusok Egyesülete stb.). Tevékenységük szakmai tudományos munkára korlátozódott. Nem voltak politikai jellegű szervezetek.

2. A Mérnöki Kamara volt hivatva, hogy a mérnökség átfogó érdekvédelmi szervezete legyen. Tevékenységében azonban az alkalmazott mérnökök védelme elsikkadt, az önálló magánmérnökök érdekvédelmi szerve volt.² Nem volt politikamentes szervezet. Politikailag szilárdan a Horthy-rendszer talaján állt. A haladó gondolkodású mérnökökkel szemben diszkriminációs politikát folytatott. Azonban a szélsőjobboldalnak, a nyilas, nemzeti szocialista mérnököknek nem volt döntő befolyásuk benne.

3. A szélsőjobboldal a Hungária Magyar Technikusok Egyesületében és a Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetségében tömörült.

A műszaki értelmiség politikai arculatát nehéz megrajzolni. Érdekeik és helyzetük alapján sem lehetett egységes, homogén rétegnek tekinteni. Többségükre azonban alapjában mégis az volt jellemző, hogy a Horthy-rendszer keretén belül és nem azzal szemben kereste saját és a társadalom problémáinak megoldását. A rendszer támogatása nem annyira lelkes támogatásban, mint inkább alkalmazkodásban, passzív asszisztálásban nyilvánult meg. Az ellenforradalmi rendszer abban kétségtelenül eredményt ért el, hogy — más értelmiségi rétegekhez hasonlóan — a műszaki értelmiség nagy része is az „úri középosztályhoz” tartozónak tekintette magát, és így válaszfal alakult ki közte és a munkásosztály között. Természetesen voltak közöttük szép számmal olyanok, akiket a munkásság embersége és szakértelme miatt nagyrabecsült. A munkások az osztályharc során azonban az esetek többségében a műszakiakat a szembenálló oldalon találták.

A műszakiak egy része azonban — néhány kérdésben — szembe került az ellenforradalmi uralommal. Egyes rétegeinek életkörülményei, a munkanélküliség, a létbizonytalanság lappangó elégedetlenséghez vezetett. A magyar ipar elmaradottsága bizonytalan távlatokat jelentett a hivatásukat szerető, jobbat akaró mérnököknek és technikusoknak. Sokan helytelenítették, hogy a hitleri Németország oldalán pusztulásba vigyék az országot. Riasztólag hatottak a brutális zsidóellenes intézkedések, majd a nyilasok rémuralma, és elítélték azokat.

Társadalmi tekintetben egyre többen látták a változások szükségességét és elke-rülhetetlenségét. Erre vonatkozó elképzelésük — mint ezt már a felszabadulás utáni események is mutatták — általában nem terjedtek túl a polgári demokrácia keretein.

¹ Ld. bővebben *Heresi Gyula*: Egy mérnök a forradalomban. Bpest, Európa Könyvkiadó. 1959.

² Ezt az ellentmondást már a korabeli polgári sajtó is feltárta; „A későbbi fejlemények bizonyos fokig kétségessé teszik, hogy célszerű volt-e olyan különböző rétegeknek, mint az önálló és alkalmazásban álló mérnököknek közös érdekvédelmi szervezeten való egyesítése” (*Dr. Bene Lajos*: A mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapest. Statisztikai Közlemények. 71. köt. 4. sz. 15. l.).

Ilyen helyzetben a műszaki értelmiség megnyerése terén sok függött a kialakuló népi demokrácia eredményeitől, az egyes pártok politikájától és a műszakiaiak, ekkor még szűk baloldali rétegének tevékenységétől.

I. Politikai pártok és a műszaki értelmiség szervezése

A mérnök szakszervezet első szervezetét a kifejlődő demokratikus légkörben baloldali, demokratikus gondolkodású mérnökök Szegeden 1944. november 20-án hozták létre. E szervezet megalakításában kezdeményező szerepe volt id. Komocsin Mihály megyei szakszervezeti titkárnak és Bohó András kommunista vegyész mérnöknek.³ A szakszervezet létrehozásában nagy szerepet játszott más értelmiségi szakszervezetek megalakulásának ténye, az érdekvédelmi szerv hiánya. A szervezet megalakításában és a kezdeti időszak munkálataiban fontos szerepet töltöttek be Berényi Árpád, Benedek László, Pál Armand.

Pécsett 1944 decemberében alakult meg a helyi szervezet. Ember Kálmán, Csánádi György, Nick István, Nyul István, Révész József és mások hozták létre termelést segítő és érdekvédelmi célokból.⁴

E vidéki szervezetek az első hónapokban elsősorban a termelő munka megindításával, a normális munkamenetet biztosító nyersanyagellátással és a politikai viszonyok megváltozásával felmerült kérdések megoldásával foglalkoztak.

A műszaki értelmiség szakszervezeti szervezkedését a két munkáspárt vezetősége támogatta. Közvetlenül Pest felszabadulása után a MKP vezetése kezdeményezően lépett fel. A szakszervezeti kérdésekkel foglalkozó Apró Antal és Kossa István pártmegbízatással küldte Zentai Bélát és másokat a megindult szakszervezeti szervezkedés erősítésére.⁵

A Szabadság január 25-i számában felszólították a műszaki értelmiséget a szakszervezetbe való jelentkezésre. Az első napokban a Ferenc krt. 41. számú házban volt a szakszervezet első helysége. Néhány nap múlva előbb a Mérnök és Építészegylet Reáltanoda utcai, majd a Mérnök Kamara Szalay utcai székházát is igénybe vették a szakszervezet számára.

Az első szervező bizottság 3 tagú volt. Zentai Béla (MKP), Forbáth Róbert (SzDP) és Zsarnai Tibor (MKP). A szervező bizottság 1945. február 7-én ideiglenes Intéző Bizottsággá alakult. Ez az Intéző Bizottság 1945 tavaszától – néhány személyi változással – elsősorban azzal, hogy néhány kisgazdapárti mérnök bekapcsolódott a munkába, 1946 május 4-ig, a MMTSzSz I. kongresszusáig vezette a szakszervezetet.

Összetétele a következő volt: elnök: Fischer József, újjáépítési kormánybiztos (SzDP), főtitkár: Zentai Béla, KKM miniszteri osztálytanácsos (MKP) alelnök: Kővágó József alpolgármester (FKP). I. B. tagok: Philip Miklós, Poros Tamás, Sebestyén János, Havas Ernő (MKP tagok), Boros Pál, Gerő István, Vajda Imre, Virány Gida (SzDP tagok), Mistéth Endre, Irsai Ervin, Sárközy György (FKP tagok), Márkus Alfréd, Mikes Alfréd (NPP tagok), Székely Dezső, Faller Leó (PDP tagok).⁶

A szakszervezet szervezése több vonalon ellenállásba ütközött. A Szakszervezeti Tanácsnál és egyes munkásszakszervezeteknél is 1945 januárjában gyanakvóan fogadták.⁷ A műszakiaiak tömegében is volt ellenállás. Ennek több oka volt. Sokan még idegenkedtek a szakszervezeti jellegű mozgalomtól. Ez érthető is, ha figyelembe vesszük a negyedszázados reakciós nevelés hatását és a szakszervezeti tapasztalatok és hagyományok hiányát. Egy részük – különösen a magánmérnökök – a Mérnöki Kamara fenntartására törekedtek. Mások, különösen sok technikus, úgy döntött, hogy munkásszakszervezetbe lép. A dorogi technikusok pl. távolmaradásukat azzal indokolták, hogy a MMTSzSz-be való belépés a bányáknál divott kasztrendszer ápolása volna, így ők inkább a bányamunkások szakszervezetébe lépnek.⁸ Csak később, a Szaktanács véleményét figyelembe

³ Szakszervezet Országos Tanácsa Irattára (továbbiakban: SZOT irattár) Mérnök Szakszervezet 1945. Levelek 13/e. A szegedi szervezet összefoglaló jelentése a központnak, valamint Benedek Lászlónak, a szervezet volt titkárnak a szerzőnek írásban átadott visszaemlékezése.

⁴ Ember Kálmán a szerzőnek elmondott visszaemlékezése.

⁵ Philip Miklósnak a szakszervezet iskoláján tartott előadásából. SZOT Irattár, Mérnök Szaksz. 1947. 10. d., valamint Zentai Béla a szerzőnek elmondott visszaemlékezése.

⁶ SZOT Irattár Mérnök Szakszervezet Vegyes 8. d. Az Intéző Bizottság tagjain kívül a szakszervezet kezdeti megszervezésében és munkájában fontos szerepet töltöttek be: Lengyel Sándor, Karádi Gyula, Sárkány Györgyné, Sárkány György, Lakatos Béla (MKP), Gerő Endre (SzDP), Surány Pál, Heller György és Kőrössi Ferenc (párton-kivüliek).

⁷ Műszaki Értelmiség (a továbbiakban: MÉ), 1946. máj. 15. A MÉ a MMTSzSz-nek 1945. aug. 10-től kéthetenként megjelenő lapja volt. A jelzett gyanakvással, bizalomhiánnyal majd annak eloszlásával a szakszervezet I. kongresszusán a főtitkári beszámoló foglalkozott.

⁸ SZOT Irattár Mérnök Szaksz. 1945. Vegyes levelek 13.

véve alakították meg 1945. október 15-én a helyi szervezetet. Egyeseknél a munkásszakszervezetekbe való belépés helyezkedési törekvéseket is takart. A közalkalmazott műszakiak közül sokan a Közalkalmazottak Szakszervezetébe léptek. Csak később léptek át a Mérnök Szakszervezetbe.

Hosszú ideig problémát jelentett a technikusok szervezése. A szakszervezet vezetése — helyesen — a technikusokkal való közös szervezet megalakítására törekedett. Fellépett a technikusok lebecsülése ellen a mérnökök és technikusok közötti válaszfal lebontásáért.⁹ A szakszervezetben belül ez a kérdés még hosszú ideig előtérben állt. Lakatos Béla szervezési titkár titkári értekezleten még 1947 tavaszán is kénytelen volt megállapítani: „Csoportjaink általában két részre oszthatók . . . vannak csoportjaink, ahol a mérnökök viszik a csoport működését, kirekesztve abból a technikusokat . . . A másik fajtáját csoportjainknak azok képezik, ahol éppen ellenkező a helyzet . . .”¹⁰

A szervezés nehézségeit majd a nehézségek fokozatos felszámolását más értelmi-ségi szakszervezetekkel való összehasonlítás adatai is mutatják.

Magyar Szabad Szakszervezetek taglétszámának alakulása 1945-ben¹¹

	Március	Május	Október
Mérnökök és technikusok	1717	4822	9584
Orvosok	2324	3320	4460
Pedagógusok	2613	6114	8400

Márciusban még kevesebb tagja volt a MMTSzSz-nek, mint a másik két értelmiségi szakszervezetnek, októberben már több. Erre az időre már 30 helyi csoport épült ki.

A továbbiakban az egyes pártok szerepét és befolyását vizsgáljuk meg a MMTSzSz-ben és általában a műszaki értelmiség körében.

A MKP és a műszaki értelmiség szervezése

A MKP célul tűzte ki, hogy a műszaki értelmiség legjobbait megnyerje, a pártba bevonja és széles tömegeire befolyását kiterjessze.

A MKP-nak 1945 januárjában egy későbbi jelentés szerint 58 mérnök párttagja volt.¹² Ezen a pestieket értették. Ha hozzászámítjuk azt, hogy Buda és a Dunántúl nagy része még nem szabadult fel és nem voltak ismereteik a már felszabadult területeken levő helyzetről, feltételezhető, hogy a Kommunista Pártban a felszabadulás után közvetlenül mintegy 150 mérnök lehetett. Ez a mérnököknek nagyjából 1,5%-a volt.

Mi jellemezte ezt a csoportot? Zömében fiatal, energikus, áldozatkész, tehetséges műszakiak. E csoportnak több tagja már ekkor rendelkezett jelentősebb műszaki tapasztalatokkal, illetve tudományos tekintéllyel (Hilwerth Elek, Freund Mihály, Barta József, Major Máté, Perényi Imre). Ezeknek a műszakiaknak egy része a Szovjetunióból jött haza. Ugyanakkor részben fiatal koruk, részben helyzetük miatt szükségszerűen nem voltak országosan ismert, tudományos területen már eddig jelentősebbet alkotó személyek. Erről így ír a kommunista mérnökaktíva a MKP Szakszervezeti Osztályához küldött feljegyzésében: „Fontos kérdés még pártmunkánk számára a tekintély kérdése is. A mérnök társadalomban eddig ismert vagy elismert nevek részben tudományos működéssük, súlyuk, de nagyrészt a régi rezsimet kiszolgáló voltuk miatt lettek tekintélyek. Ezzel a réteggel szemben csak akkor tudunk súlyt képezni, ha aktívaink tagjainak tekintélye megnő.” Utána a feljegyzés foglalkozik az aktívák képességével, fejlődésével, majd hangsúlyozza: „Elvtársainknak nemigen volt módjukban képességüknek és képzettségüknek megfelelő tudományos fokozatot szerezni, holott ez a tekintélyszerzésnek egyik fontos módja volt. Tekintélyüket kétségtelenül nagy mértékben növelné szakszervezetünknek a közigazgatásba való intenzívebb beépítése . . .”¹³

⁹ MÉ 1945. okt. 15-i cikke: „. . . és technikusok” címmel.

¹⁰ SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1947. Jegyzőkönyvek 1.

¹¹ Szakszervezeti Közlöny, 1945. dec. 1. 15. l.

¹² SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1947. Jegyzőkönyvek 1.

¹³ Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PIA) 274 12 (16–43).

E kommunista csoportra viszonylag szűk létszámához képest — sokszor zsúfolt, hajszás munkakörülmények közepette — igen nagy feladatok hárultak a gazdasági, állami és szakszervezeti életben egyaránt.

A műszaki értelmiség legjobbjainak a pártba való beszerzése összefüggött általános pártszervezési kérdésekkel. Kádár János a MKP III. Kongresszusán megállapította, hogy a felszabadulás után közvetlenül a tagfelvételt a párt túlzott óvatossággal és szektáriánus módon értelmezte és kezelte. Ez sok értelmes, becsületes dolgozót, akik helyesen érezték, hogy a pártban van a helyük, elkedvetlenített. Sokan az önértékükben megbántva elfordultak a párttól, pártonkívüliek maradtak vagy más demokratikus pártba léptek be.¹⁴ A pártvezetés akkor nem számított arra, hogy az értelmiség viszonylag széles rétegét szervezze a pártba, túl magas követelményt állított fel.¹⁵ Különösen nem épített olyan széles mértékű szervezésre, amelyre később a pártok közötti versengések készítették. Az alsóbb szervezetekben pedig az elutasító magatartás igen erős volt. Ez oda vezetett, hogy sok esetben az üzemekben haladó, baloldali gondolkodású műszakiakat is elriasztottak a párttól, akik utána nagyrészt a SzDP-ba kérték felvételüket.

Erről a MKP nagyszegedi pártbizottságának 1946. aug. 1-i jelentése így írt: „1944-ben nem vehettünk fel központi utasításra tagokat. Ekkor még kevés tagságú minőségi pártunk indultunk. A szegedi pártszervezet akkori vezetői nem vették fel a jelentkező értelmiségieket, akik között nem egy kitűnő ember volt. 1945 első felében az első hibát egy másikkal tetőzték, úgy hogy a baloldalnak számító értelmiségieket elküldték a Szociáldemokrata Pártba. Így az a helyzet, hogy számra is kevés értelmiségi tagjaink minőségileg is gyengék.”¹⁶

A Magyar Pamutipar Rt. történetét feldolgozó munka e helyzetről így ír: „Eleinte szigorúbban bírálták a felvételeket, nem törekedtek minden áron tömegpárt toborzására. Az egyidejűleg alakult Szociáldemokrata Párt már kevesebb aggályoskodással fogott a szervezéshez. Azonnal nagyon eleven, széleskörű agitációt folytatott, főként a műszakiak és a tisztviselők között. Elnézőbbben rostálta meg a jelentkezőket, így számszerű többségre tett szert.”¹⁷

Problémaként merült fel az értelmiség pártonbelüli szervezésének módszere is. Ezt a pártközpontban 1945. március 6-án és 9-én értekezleten vitatták meg.¹⁸ Több kerületi pártfunkcionárius azt javasolta, hogy legyen a kerületekben külön orvos, mérnök stb. csoport. Ezt vita után elvetették. Arra az elhatározásra jutottak, hogy kerületi funkcionális csoportokat kell szervezni (ezen azt értették, hogy pl. az egészségügyi csoportban az orvosok együtt dolgozzanak az ápolókkal, kórházi munkásokkal). Ez a forma nem fejlődött ki. A kommunista műszakiakat végül is a szakszervezetben aktivizálták. Ez a gyakorlat szervezési hátrányt jelentett a külön mérnök, orvos stb. csoportokat szervező szociáldemokrata irányvonallal szemben. De annyiban előnyös volt, hogy a mérnök szakszervezet felé fordította a figyelmet és elősegítette a szakszervezetben a kommunista befolyás fenntartását és növelését.

Nagy erőt jelentett az, hogy a kommunista vezető műszakiak között a legtöbb, a leglényegesebb kérdésekben megvolt az egység. Nézeteltérések — több esetben — szervezeti kérdésekben voltak és emellett még egyes szociáldemokrata és kisgazdapárti vezető mérnökök megítélésében. Alapjában sikerült biztosítani — ha fokozatosan javítva is — az állami vonalon dolgozó kommunista műszakiak és a szakszervezetben dolgozó aktivisták és funkcionáriusok együttműködését.

A SzDP és a műszaki értelmiség szervezése

A Szociáldemokrata Párt egyetértett a mérnök szakszervezet szervezésével. Párttagjaik — a kommunistáknál kisebb arányban — kezdettől fogva részt is vettek létrehozásában.

A Szociáldemokrata Párton belül közvetlenül a felszabadulás utáni napokban értelmiségi csoportot szerveztek. Ez felölelte — néhány hétig, amíg az egyes értelmiségi csoportok külön nem szerveződtek — az értelmiség valamennyi rétegét. E csoport politikai magatartását jellemzi egy 1945. február 14-i előterjesztésben kifejtett álláspont: „Oroszország mindig a kommunista pártot fogja támogatni úgy mint az angolszász hatalmak minden demokratikus külszín mellett és dacára a kapitalista frontot fogják támogat-

¹⁴ A népi demokrácia útja. Budapest, Szikra. 1946. 232. l.

¹⁵ PIA 274 (1–13).

¹⁶ PIA 274 (2–6).

¹⁷ Hanák Péter — Hanák Katalin: A Magyar Pamutipar története 1887–1962. 281. l.

¹⁸ PIA 274 (2/6).

ni. Bennünket a kapitalisták támogatnak akkor, ha az orosz kommunista nyomás válik túl erőssé és a kommunisták támogatnak akkor, ha a jövőben angolszász kapitalista nyomás válik túl erőssé . . . Mi nekünk ezt a helyzetet, ezt az adottságot ki kell használni ahhoz, hogy a mérleg nyelve lehessünk, még pedig azért, hogy a pillanatnyi politikai helyzetet kihasználva meghódítsuk a szociáldemokrata személyek beültetése által mindazokat a hástyákat, amelyek fontosak lesznek. Ma erre a kapitalista oldal hajlandó és ezt minden szemérem és gondolkodás nélkül ki kell használni.”¹⁹

A SzDP értelmiségi csoportja ekkor — közvetlenül a felszabadulás után — jobbra állt a párt politikai vezetésétől, amelyben a baloldal túlsúlyban volt. Bán Antal is — akihez az értelmiségi csoport előterjesztéseit elküldték — bírálta a fenti szemléletet. Kiemelte, hogy a GyOSZ ma hajlandó lenne a szociáldemokratákat favorizálni és adott alkalmakkor kijátszani a MKP ellen „ . . . ezt mi sohasem engedhetjük meg”.²⁰

1945 március—április hónapokban megszervezték a külön mérnök, orvos, pedagógus csoportokat. Igyekeztek minél több párttagot beszervezni. Kezdetben a műszaki értelmiség vonalán kb. olyan létszámú vagy valamivel nagyobb kiinduló bázissal rendelkeztek mint az MKP. Egy 1945. február 10-i jelentés szerint Pesten a SzDP-nek 74 mérnök tagja volt.²¹

A SzDP erőteljes szervezéssel ezután sokkal több műszaki értelmiséget vont be a pártba, mint a MKP. Sokkal kisebb követelménnyel lépett fel a jelentkezőkkel szemben, mint a MKP szervezetei. Széleskörű agitációt folytatott annak érdekében, hogy minél többen lépjenek be a SzDP-ba. A külön mérnökcsoport felállítására határos szervezeti formának bizonyult. Emellett nagyon fontos volt az is, hogy a műszaki értelmiség inkább hajlott a mérsékeltebbnek tartott SzDP felé mint a szélsőségesebbnek gondolt MKP felé. Nem kis számban angolszász orientációjú műszakiak is beléptek a SzDP-ba.

A MKP Szakszervezeti Osztályának küldött jelentés szerint 1945. július 1-én a szakszervezetbe szervezett budapesti műszaki értelmiség pártmegoszlása a következő volt: MKP 8,5%, SzDP 24%, FKP 5,1%, NPP 0,8%, pártönkivüli 60,7%.²²

Összetételét tekintve sok polgári demokratikus gondolkodású antifasiszta szemléletű mérnök került a Szociáldemokrata Pártba. Szocialista irányú nevelésük feladata még a párt előtt állt. A politikailag súlyosan kompromitált műszakiak azonban távolmaradtak a SzDP-től — legalább annyira, mint más pártoktól.

Az a hiba, ami a MKP szervezésében megvolt — hogy a túlzott igények miatt egyes haladó baloldali gondolkodású műszakiakat sem vettek fel a kommunista pártba — sajátos módon pozitív kihatású is volt. Ezeknek a műszakiaknak jelentős része az SzDP-be lépett. Itt az SzDP műszaki értelmiségi csoporton belül erősítette a baloldalt. Erre nagy szükség volt, mert a SzDP-be áramló nagy számú műszaki intelligencián belül sok volt a kispolgári elem is. Mindent figyelembevéve — elsősorban a műszaki intelligencia többségének két világháború közötti már említett politikai beállítottságát — sok műszakínál az SzDP tagság haladó lépést jelentett előre.

A SzDP csoport vezetői kezdetben Gács Lajos, Sasvári Géza és Virány Gida voltak. 1945 decemberétől — a csoport átszervezésétől — Presser Istvánnak és Lugossi Jenőnek volt irányító szerepe. Presser István később az értelmiségi bizottság titkára is lett.

A csoport szakmailag kb. hasonló létszámú és képességű tudományos erővel rendelkezett, mint a MKP. Jelentősebbek: Bay Zoltán, K. Kovács Pál, Korda István, Sasvári Géza, Vásárhelyi Boldizsár, Zigány Ferenc.

Súlyos problémát jelentett az, hogy a mérnök csoport a széles műszaki réteget nem tudta aktivizálni. Sokan állami, gazdasági funkciók megszerzése érdekében léptek a pártba. A mérnök csoporttól ebben segítséget vártak. A csoport vezetősége pedig a párt vezetőségétől. Ezt sokszor nem kapták meg. Ezért a csoport vezetői meg-megújúan bírálták a párt vezetőségét; hogy a mérnököket érintő kérdésekben nem kéri ki a

¹⁹ PIA 253/0032/1945/1.

²⁰ PIA 2531/0032/1945/1.

²¹ PIA 251/1/34.

²² PIA 274/2/16—43. A szakszervezet vezetősége egy felmérés részanyagából állította össze ezeket a százalékos adatokat. Összevetve ezeket a budapesti adatokat néhány megye, város és üzem 1945, 1946 és részben 1947-es év elejei adataival, ezek országosan is tipikusnak tekinthetők. Hajdú, Heves, Fejér és Békés megyékben, Győrött a Ganz Waggon gyárban 4—10-szeres volt az arány a SzDP javára. Szolnokon majdnem azonos, Ozdon és Pécssett egyenlő aránnyal találkozunk. Ajkán több MKP tag volt, mint SzDP tag. (Ld. SzOT irattár Mérnök Szaksz. 1945. Levelek 6, 13/e. Jelentések 1946. 6/a. Szervezési osztály 1947 9/a, valamint PIA 283/4). Emellett még két megjegyzést kell tennünk. Egyrészt a MKP és SzDP tagság közötti különbség, ha lassan is, de fokozatosan csökkent. Másrészt, miután a kiszadapárti mérnökök egy része nem lépett be a szakszervezetbe, számuk az összes műszaki értelmiségen belül ennél nagyobb lehetett, de véleményünk szerint így is feltétlenül jóval kisebb, mint a SzDP-be belépők száma.

véleményüket; megkérdezésük nélkül delegálnak mérnököket fontos helyekre; a fővárosi bizottságba kevés mérnököt jelölt a SzDP.²³

Sokszor felmerült az a probléma is, hogy ha a csoport egy-egy tagja gazdasági, állami funkcióba kerül, abbahagyja a szakszervezeten vagy a mérnökcsoporton belüli munkát.

A csoport 60—80 tagja aktívan tevékenykedett, 1945 tavaszán és nyarán több fontos kérdést vitáltak meg az újjáépítéssel kapcsolatban.

A kommunista és szociáldemokrata műszakiak együttműködése 1945—46-ban sok vonatkozásban megfelelő volt. Az ország és a műszakiak előtt álló alapvető kérdésekben — újjáépítés, a fasizmus, a reakció elleni harc, igazolások, a B listázás, érdekvédelem, szakosztályon belüli tevékenység — legnagyobbbrészt egyetértettek, megvolt a közös álláspont. A nézeteltérések egyes állami és szakszervezeti funkciók betöltésében, egyes kisgazdapárti vezető mérnökök megítélésében, a velük való együttműködés egyes kérdéseiben nyilvánultak meg. Természetesen az, hogy a SzDP vezetésében bal- és jobbszárny volt, kihatott egyes mérnök csoportbeli vezetőkre is. Ennek súlyos kihatásai 1947-ben nyilvánultak meg.

Az, hogy a nézeteltérések és súrlódások végső soron nem voltak olyan élesek, mint öbb munkásszakszervezetben, nagy mértékben összefüggött azzal is, hogy míg a munkásszakszervezetekben nem volt kisgazdapárti jobboldal, addig a mérnökszakszervezetben az viszonylag erős volt. A kisgazdapárti mérnök csoport jobboldali támadásaival szembeni összefogás ekkor még komoly összetartó erőt jelentett.

A kisgazdapárt és a műszaki értelmiség szervezése

A kisgazdapárt az SzDP-hez hasonlóan külön mérnökcsoportot szervezett. Létrehozták a párt központjában a műszaki osztályt, amelynek vezetője Acsay László gépész-mérnök, az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője volt. Acsay fontos szerepet töltött be a mérnökcsoport irányításában is.

A kisgazdapárt mérnökcsoportjának összetétele eltért az SzDP mérnökcsoportjától. Azok tömörültek nagy többségben e csoportba, akik látták, hogy, a Horthy-rendszerhez képest bizonyos társadalmi változás elkerülhetetlen — sokan voltak közöttük a német fasizmus ellenségei is —, azonban a társadalmi változást a magántulajdon alapján állva kapitalista mederben akarták tartani. A csoportnak nagy befolyása volt az önálló magánmérnökökre és ezen keresztül különösen a szakszervezet tervező-építész szakosztályára. A magánmérnökök jelentős része szakmailag jól képzett volt. Sok ismert tekintélyes, kiváló szaktudású mérnök támogatta a csoportot.

A kisgazda mérnökök közvetlenül a felszabadulás után nem vettek részt a szakszervezet megszervezésében. Többen általában 1945 márciusában és áprilisában kapcsolódtak be a munkába.

A csoport a szakszervezethez való viszony kérdésében megoszlott. Egy része Acsay László és Arany Bálint vezetésével szakszervezetellenes álláspontot foglalt el, és a távolmaradás politikáját folytatta. A csoport másik része — lásd vezetőit az intézőbizottság névsorában — a szakszervezeten belül kívánt személyes és a kisgazdapárt érdekeiért tevékenykedni. E csoporton belül igazán baloldali műszakiak — akik jelentősebb társadalmi változás hívei is voltak — szűk kisebbséget alkottak. A szakszervezet vezetésében Sárközy György képviselte e réteget. A pártonbelüli polgári tagozat valóban baloldali értelmiségi tagjai között — amelyet Ortutay Gyula, Mihályfy Ernő vezettek — alig találunk mérnököt. A kisgazdapárti mérnökcsoport szerepét a szakszervezeten belül számarányán túl növelte az a tény, hogy a pártonkívüli műszakiak nagy részének beállítottsága hasonló volt e mérnökcsoportéhoz.

A munkáspárti műszakiak keresték az együttműködés útját a kisgazdapárti mérnökcsoportnak azzal a részével, amely a szakszervezeten belüli tevékenység politikáját folytatta. Bár sok kérdésben — szükségszerűen — ellentét alakult ki közöttük, mégis voltak olyan területek — elsősorban az újjáépítés, az érdekvédelem vonalán —, amelyeken a közös munkára lehetőség volt. Nemcsak az állami-gazdasági vonalon, de a szakszervezeti élet területén is, a szakszervezet szakosztályaiban a kisgazdapárti mérnökök is jöttek jó javaslatokkal, elgondolásokkal, amelyek előrevitték az újjáépítés ügyét.

A munkáspárti mérnökök között voltak olyanok, akik le akarták szűkíteni a szakszervezetet a munkáspártiakra és pártonkívüliekre, ki akarták szorítani a kisgazda-

²³ PIA 253_032/1945/1.

pártiakat. Azonban a szakszervezet munkáspárti vezetői ezt — helyesen — elutasították.

A Nemzeti Parasztpártnak nem volt jelentősebb befolyása a műszaki értelmiségre. A MMTSzSz vezetésében tevékenykedő Mikes Alfréd és Márkus Alfréd, valamint az üzemekben dolgozó kis létszámú parasztpárti műszakiak általában a baloldali munkáspárti erőket támogatták.

II. A MMTSzSz tevékenységének néhány főbb kérdése

A szakszervezet közvetlenül Budapest felszabadulása után, 1945 februárjában adta ki „Szakszervezetünk célkitűzései és megoldandó feladatai” című felhívását a magyar műszaki értelmiséghez.²⁴ Ebben a felhívásban a műszaki értelmiség megszervezését, az újjáépítésbe való bekapcsolását, szakértelmének érvényrejtését, a reakció és a fasizmus elleni harcot, a munkásság és a parasztság harcának támogatását és a műszaki értelmiség érdekvédelmét tűzte ki célul.

A felszabadulás után a népi demokratikus átalakulás, az újjáépítés motorja a MKP volt. Kezdetből fogva látta az értelmiség fontos szerepét az ország újjászületésében. Már az Ideiglenes Nemzetgyűlésen 1944. december 12-én a MKP szónoka, Révai József kihangsúlyozta: az értelmiségnek a magyar demokrácia táborában, a magyar nemzeti egységfrontban van a helye, „... az új Magyarországot értelmiség nélkül vagy ellene felépíteni nem lehet”.²⁵

A Mérnök Szakszervezet támogatta a MKP politikáját. Miután a szakszervezet főtítkára, Zentai Béla, ügyvezető títkára, Philip Miklós, a szakszervezet lapjának szerkesztője, Havas Ernő, valamint a szakszervezet apparátusának jórésze kommunista volt, a MKP irányvonala, ha harcok és szükségyszerű kompromisszumok közepette is, de érvényesült a szakszervezet vezetésében. A helyi szervezetekben hatása — a kommunisták viszonylag kis létszáma következtében — nem lehetett ilyen egyértelmű.

A szakszervezet az első hónapokban helyesen a műszaki értelmiség újjáépítésbe való bevonását tekintette központi feladatának.

A Mérnök Szakszervezet kezdetől fogva fontos szervező, mozgósító szerepet töltött be. Anketókat szervezett az újjáépítés kérdéseiről, amelyekre a politikai pártok, a Szaktanács, az üzemek és a különböző kapcsolódó intézmények képviselőit meghívták. Már 1945. február 21-én javaslatot dolgoztak ki Budapest közmunkaügyének megszervezésére. Március 9-én széleskörű vitát rendeztek az ország újjáépítésének fő kérdéseiről. Ugyanezen a napon anketót szerveznek „A malomipar megindítása és a közellátás szolgálatába állítása” tárgyában.

A szakszervezet 1945 tavaszán és nyarán a termeléssel kapcsolatos műszaki és közgazdasági problémákkal kapcsolatban különösen fontos anketót illetve anketósorozatot indított hídépítési, vízépitési, jóvátételi kérdésekben.

A javaslatok kidolgozása, az anketók szervezése kezdetben központilag történt. Később ezt a szerepet nagyrészt átvették az 1945 februárjától szerveződő szakosztályok és szakcsoportok. 1945 első felében már tizenegy a műszaki, tudományos munka fejlesztésére és a műszaki értelmiség összefogására hivatott egység kezdte el működését.²⁶

Több területen jelentős eredményeket értek el. Budapesten pl. 700 tervező és kivitelező mérnök, statikus és technikus négy hónapon keresztül minden ellenszolgáltatás nélkül végezte el a kárfelvétel nehéz, gyakran életveszélyes munkáját.²⁷

Az újjáépítés döntő fontosságú kohéziós erő volt, egyes különböző pártállású, világnézetű műszakiak között is. A műszaki újjáépítésért harcolók széles agilis rétegei mellett 1945 tavaszán — a MKP vezetőinek korabeli értékelései szerint — még voltak jelentékeny számban bizonytalan, visszahúzódo, nehezen bekapcsolódó és kisebb mértékben ellenséges csoportok is.

A MKP 1945 évi májusi „újjáépítési” konferenciáján az előadói beszámoló megállapította: „... gondoskodni kell arról, hogy az intelligencia, amelynek jelentékeny

²⁴ SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1945. 2.

²⁵ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója, 26. l.

²⁶ 1. Alumíniumipari szakcsoport; 2. Általános mérnöki csoport; 3. Birtokrendező mérnökök csoportja; 4. Építési csoport; 5. Elektromosipari erőáramú csoport; 6. Elektroorvostechnikai csoport; 7. Híradástechnikai csoport; 8. Fűtéstechnikai munkaközösség; 9. Textilipari szakcsoport; 10. Vegyipari szakcsoport; 11. Vas- és gépipari csoport és szakoktatási csoport.

²⁷ Vas Zoltánnak, Budapest polgármesterének 1945 júniusában írt leveléből. SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1945. Levelek 13/e.

része iránytvesztett, nem tudja, hova forduljon, végre meginduljon a demokrácia felé és teljes erővel bekapcsolódjék az újjáépítés munkájába.²⁸

A műszaki értelmiség népi demokrácia mellé állításának az adott helyzetben — anyagi helyzetük megjavítása mellett — többek között két lényeges feltétele volt: a jobboldali politikai erők elleni sikeres harc és a munkássággal való egészséges kapcsolat kialakítása.

A MKP programjavaslata „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének útja”²⁹ —, amelyet a Magyar Nemzet Függetlenségi Front némi változtatással programjának elfogadott —, a magyar nép létérdekeként, Magyarország demokratikus újjáépítésének elengedhetetlen feltételeként előtérbe állította a fasiszma és a reakció elleni harcot. A fasiszta maradványok felszámolásának egyik eszközként létrehozták az igazoló bizottságokat.²⁹

A műszaki igazolásába a szakszervezet is bekapcsolódott. A szakszervezet azt akarta elérni, hogy akik az ellenforradalmi gondolat terjesztői voltak, akik jobboldali mérnök és technikus szervezetekben irányító pozíciókat töltöttek be, azokat vezető pozíciókból kiemeljék. Ezen szervezetek egyszerű tagjainak ellenőrzését és fokozott munkabaállítását tűzték ki célul.³⁰

Egyes személyekkel kapcsolatos döntések nehéz feladat elé állították az igazoló bizottságok tagjait. Magyarországon nem volt polgárháború, mint Szovjetországban, és nem volt széles fegyveres ellenállási mozgalom, mint Jugoszláviában és Lengyelországban. Az erők nem polarizálódtak annyira. Így a szubjektív döntések tágabb lehetősége állhatott fenn, mind a liberalizmus, mind a túlzott szigor irányában. Nehezítette ezt a munkát az is, hogy az igazolással kapcsolatos rendelet nem tisztázta pontosan a népellenség fogalmát, és ez félreértésekre adhatott okot.

A legreakciósabb műszakiak közül sokan a háború alatt nyugatra menekültek és vissza sem tértek. Egyes fasiszta elemek tudták, hogy úgy sem igazolják őket, ezért nem jelentek meg az igazoló bizottságok előtt. Ideiglenesen nem dolgoztak műszaki területen.

A műszaki igazolása kétféle módon folyt. A szakszervezetben igazoló bizottságot hoztak létre külön a szabad pályán működő magánmérnökök számára. A magán- és közalkalmazott mérnököket munkahelyükön igazolták, ahol tevékenységüket közvetlenül ismerték.

A magánmérnökök igazoló bizottsága a MNFF pártjainak mérnök képviselőiből tevődött ki. Vezetője Vadász Kálmán volt. Tevékenységét 1945 április végén kezdte meg. Munkájában realis értékelés alapján igyekezett döntéseket hozni. A legsúlyosabb büntetésre, 1—5 évre foglalkozástól való eltiltásra, a prominens jobboldaliakat, mintegy 20—25 mérnököt ítéltek. Feddésel általában azokat büntették, akik önként, nem zárt kötelekben nyugatra távoztak, jobboldali mérnökszervezetnek voltak tagjai és nem állt pozitív tapasztalat mellettük. Ezek az önálló mérnököknek mintegy 6—8%-át tették ki.³¹ Ezeket a határozatokat, az 1945. október 10-ig meghozottakat, a Műszaki Értelmiség rövid közleményben lehozta. Helyes lett volna ezeket indokolni a közvélemény tájékoztatása és megnyugtatása érdekében.

Nagyobb problémák merültek fel az alkalmazásban álló műszakiak igazolásánál. Az igazoló bizottságok összetétele a munkahelyeken a következő volt. A 7 tagú igazoló bizottságokba 5 tagot a Függetlenségi Frontban tömörült pártok delegáltak, 1 tagnak hivatásos jogásznak kellett lenni, a hetediket pedig az az intézmény küldte, amelynek alkalmazottait vizsgálták felül. A közalkalmazottak igazolása 1945 januárjában, a magánalkalmazottaké 1945 júniusában kezdődött meg. Ezen igazoló bizottságok jelentős részére a szakszervezetnek nem volt befolyása.

Az összefoglaló jelentés az igazoló bizottságok munkájáról³² kiemeli, hogy sokan a súlyosan kompromittált egyének közül úgy kerültek meg az igazolásokat, hogy 1945-ben új munkahelyre léptek be, mint jó demokraták. Közben a régi munkahelyén, vagy önálló mérnök esetében a szabad pályán működő igazoló bizottság bottal üthette nyomukat.

²⁸ Harc az újjáépítésért. A MKP 1945. máj. 20—21-én tartott Országos Értekezletének jegyzőkönyve 23. l. A Szabad Nép 1945. máj. 18-i számában hangsúlyozta, hogy az újjáépítés új szakaszába lépett. Az ipari munkának hősi partizánkorszaka végetért. A termelés kifejlesztéséhez, a nehézségeknek országos méretekben való megoldásához a mérnöki munkának olyan hatalmas lendületére van szükség, amelyet idáig csak a munkásság mutatott.

²⁹ Nem tűztük és nem tűzhettük ki célul, hogy a műszaki értelmiség igazolásának kérdéseiről képet adjunk Csak néhány probléma jelzésére szorítkoztunk.

³⁰ MÉ 1945. szept. 1. *Poros Tamás*: Az igazoló eljárásról.

³¹ A tájékoztatást az adatokról az igazolások adminisztratív ügyeivel foglalkozó Dr. Karcag Györgynétől kaptuk.

³² SZOT Irattár Mérnök Szaksz. 1946. Vegyes, fontos iratok 5.

Ugyanakkor több üzemben és bányában egyoldalú túlzott szigorral meghozott döntésekkel is találkozhattunk. Ilyen vállalat volt a Magyar Pamutipar Rt. Bár itt a jobboldal nagyon erős volt, az igazoló bizottság — ezt figyelembe véve is — túl szigorú döntéseket hozott. Egyes tagjai az igazolások során eltávolítottak állását foglalták el. Ezzel a kérdéssel a Budapesti Nemzeti Bizottság és a SzOT Elnökség is foglalkozott. Le-cserélték az igazoló bizottság tagjait.³³

Természetesen voltak olyan műszakiak, akiknek múltbeli tevékenységének értékelése — „határeset” következtében — eléggé problematikus volt. Itt a döntés is nehéz helyzet elé állította a bizottságokat. Károlyi Mihály amikor hazajött, kifejtette véleményét ebben a kérdésben. Szerinte a tisztogatást nem lehet semák szerint véghezvinni. Vannak területek, ahol mindenkít, akihez a reakció legkisebb gyanúja fér, ki kell cserélni (diplomáták, pedagógusok). Az ipari, a mezőgazdasági és tudományos területen a felhasználásukat javasolta még akkor is, ha ez „bizonyos ellenőrzési munkatöbbletet” jelent is.³⁴

Ilyen jellegű döntéseket már 1945 elején is — több helyen — pl. Csepelen³⁵ is hozták az üzemi bizottságok. Helyes lett volna ezt — problematikusabb esetekben — az eltávolítás helyett széleskörűben alkalmazni.

Ez a kérdés 1946 tavaszán a B. listázások idején újból felmerült. A MKP vezetői az elmúlt időszak tapasztalatait figyelembe vették. Gerő Ernő a MMTSzSz. I. kongresszusán elmondotta, hogy minisztériuma területén mérnököket leépíteni csak a leg-ritkább esetben, a legkirívóbb reakciókat szabad.³⁶

Az igazolások — bár egyes esetekben liberális, más esetekben fölösen szigorú döntésekkel elég sok vihart felkavartak — nagyrészt betöltötték azt a politikai szerepet, hogy a reakciós erőket eltávolítsák, ezen keresztül befolyásukat gyengítették.

Az igazolásokkal párhuzamosan a szakszervezet azt is célul tűzte, hogy a reakciós beállítottságú műszakiak kiszorításával a különböző vezető beosztásokba haladó szellemű, jó szakmai felkészültségű műszakiakat juttat. Az Újjáépítésügyi Minisztériumban ezt kisebb mértékben sikerült elérni. Az Iparügyi és a Közlekedésügyi Minisztériumba, valamint a később megalakuló NIK központba azonban a haladó szellemű kiváló műszakiak tucatjait juttatták be, akik az újjáépítés irányításában fontos szerepet töltöttek be.

A jobboldali erők elleni harc nagyon lényeges részét képezte az a küzdelem, amelyet a munkáspárti, a baloldali műszakiak, a szakszervezetben belül és kívül folytattak a Kiszgazdapárt befolyása, különösen a kiszgazdapárti mérnökesoport jobbszárnya ellen.

A Kiszgazda Párt értelmiségi politikájában igyekezett építeni a műszaki intelligencia jelentős részének konzervatív politikai szemléletére. Általános politikai irányvonala — a magántulajdonra épülő társadalom, a „nemzeti érdekek” védelme —, amelylyel hatást kívántak gyakorolni az értelmiségre is, kiegészült az intelligencia vezetőszerepéről szóló propagandával. Erre jellemző egy önálló magánmérnök levele a Szocializmus című folyóirathoz, amelyben megírja, hogyan irányul feléjük e propaganda. „A polgári pártok — írta levelében — azt hangoztatják, hogy mi a nemzet szellemi elitjét képezzük, ennél fogva vezetős szerepre vagyunk hivatottak, mert szellemi tőkénk van, amelynek megfelelő kamatoztatásához csakis a polgári társadalom juttathat minket, annál is inkább, mert a munkásság bizalmatlan velünk szemben.”³⁷

A baloldali, munkáspárti műszakiak és a Kiszgazdapárt jobboldali mérnökei között — beleértve a szakszervezetben dolgozók jelentős részét is — két területen éleződött ki az ellentét. A műszakiak szervezését, a szakszervezet helyét és szerepét illetően, valamint a társadalmi átalakulás kérdésében.

A kiszgazdapárti mérnökök egyrésze — ha lanyhuló intenzitással is — de építve pártonkívüli mérnökök egyes rétegeinek állásfoglalására is — harcolt a Mérnökkamara és a Magyar Mérnök és Építész Egylet visszaállításáért. Ezeket, mint jobboldali szervezeteket a Belügyminisztérium felszolta.³⁸ A Mérnök Szakszervezet baloldali erői harcoltak újjászervezésük ellen. Ugyanakkor elősegítették azoknak a szakmai tudományos egyesületeknek újjászervezését (Magyar Kémikusok Egyesülete, Magyar Elektrotechnikai Egyesület stb.), amelyek nem voltak jobboldali szervezetek.

³³ Fővárosi Levéltár BNB ikt. ir. 1946. 6. dosszié. — SzOT Irattár Elnökségi ülések I. d. A SzOT Elnökség határozata szerint nem tartja megengedhetőnek, hogy az igazoló bizottsági tagok ugyanannál a vállalatnál állást vállalhassanak.

³⁴ Károlyi Mihály: Visszajövők. — Haladás, 1946. jún. 9.

³⁵ Kirchner Béla — Rác Béla: Adalékok a felszabadult Csepel első négy hónapjának történetéhez. Párttörténeti Közlemények, 1961. aug. 136. l.

³⁶ MÉ 1946. máj. 15.

³⁷ PIA 253/1/186. d.

³⁸ Fővárosi Levéltár Budapest Fővárosi Egyesületek Alapszabályának Gyűjteménye 1946. 2. doboz.

A kisgazdapárti mérnökök jelentős része a szakszervezet tevékenységét le akarta szűkíteni érdekvédelmi szerepre. Ebből adódóan támadták felépítését. A különböző szakosztályok (gépipari, textilipari stb.) helyett tanácsadói, közalkalmazotti és magánalkalmazotti felosztást követeltek.³⁹ Követelték, hogy a szakszervezet ne foglalkozzék termelési és tudományos kérdésekkel, és a Mérnök szakszervezetet függetlenítsék a Szakszervezeti Tanácstól.⁴⁰ Állandóan napirenden volt az az igény, hogy a szakszervezet politikamentes szervezet legyen. Támadásuk egyik legfőbb központi területe volt a szakszervezet politikai tevékenysége. El akarták szakítani a szakszervezetet a munkáspártoktól és tevékenységét szűk érdekvédelmi területre csökkenteni. Erre a munkáspártiak vitákon és a szakszervezet lapjában, a Műszaki Értelmiségben adtak választ.⁴¹

Burkoltan támadták a földreformot is, „A mezőgazdaság helyzete súlyos. A földreform okozott elsősorban nagy megrázkódtatást ebben” — hangoztatta Szilas Oszkár a kisgazdapárti mérnökök 1945 szeptemberi választói nagygyűlésén.⁴² A bányák államosítása idején az angol példa elfogadását javasolják. Követelik a nagymértékű kártalanítást. Az erdőműtelepek államosítása kérdésében javaslatot tesznek arra, hogy részvényeket kell kibocsátani, ezek nagyrésztet magánkézbe kell adni.⁴³

Az állami funkciók elosztása kérdésében különösen a Bán Antal vezette Iparügyi Minisztériumot támadták.⁴⁴ A szakszervezeti funkciók kérdésében a kommunistákat. Ez azonban már összefügg az 1945-ös választás utáni helyzettel.

1945 nyarán változás kezd kibontakozni a kisgazdapárt vezetőinek szakszervezeti politikájában. Felismerik a szakszervezetek fontosságát. Chornoky Viktor, a magántisztviselők gyűlésén már kiemeli „egyetlen mozgalom, párt sem sajátíthatja ki magának a szakszervezeteket. Valamennyi demokratikus pártnak részt kell venni a szakszervezetek irányításában. Tehát a Kisgazdapártnak is.”⁴⁵ A Kisgazdapárt központja Társadalompolitikai Osztályának „különös fontosságú” feladatként jelölik meg a szakszervezeti kérdés számontartását és ebben a tekintetben a pártvezetőség politikájának keresztülvitelét.⁴⁶ Az 1945-ös választás idején — a mérnökök fontosságára való tekintettel — a későbbi miniszterelnök, Nagy Ferenc tart számukra választási beszédet.⁴⁷

A választás után — a választási sikeren felbuzdulva — a FKP mérnökesoportja politikát változtatott. Az a réteg — legalábbis egy része —, amely eddig kívülről támadta a szakszervezetet, a szakszervezetbe igyekezett bekerülni és ott többségre szert tenni. Acsay László, Sári Ignác és más jobboldali irányzatú vezető mérnökök kérték a felvételüket a szakszervezetbe. A Kisgazdapárt 8 mérnök törvényhatósági bizottsági tagja is aktivizálódott a szakszervezetben. Titkos választást követeltek. Választási győzelemre spekuláltak, le akarták szakítani a szakszervezetet a Szaktanácstól.⁴⁸

A Mérnök Szakszervezet baloldali vezetői nehéz helyzetbe kerültek, azt reálisan felmérték, hogy a FKP mérnökesoportja a szakszervezetre irányuló nyomásában a mérnököknek nemcsak arra a néhány százalékára támaszkodhatik, akik a kisgazdapárt tagjai. A pártonkívüli mérnököknek ennél többszöröse is szimpatizált a kisgazdapárttal.

A két munkáspártban volt olyan vélemény, amely szerint a kisgazdapárt nem kerülhet be a szakszervezetek irányításába, ezt meg kell akadályozni. Ez az álláspont helyes lehetett a munkásszakszervezeteknél, de nem volt járható út a Mérnök Szakszervezetben.

A szakszervezet kommunista vezetői ekkor egy sor más, több esetben összefüggő kérdéssel is szembetalálták magukat. Többek között a szociáldemokratákkal való együttműködés fokozásával, nagyobb méretű bekapcsolódásával a vezetésbe, a szakszervezet bizonyos mértékű ideiglenes vonásainak megszüntetésével, a szakszervezet I. kongresszusának összehívásával, új, demokratikusan választott vezetőség kérdésével, új alapszabály elfogadásával.

A szakszervezet kommunista vezetői ekkor erősen érezték a MKP vezetői részéről nyújtandó segítség hiányát. Ezt bírálták a szakszervezet eddigi munkájával foglalkozó 1945. november 19-i értékelésükben. „Kezdetől fogva éreztük a Párt központi vezetőséggel való szoros kapcsolat hiányát és általában az értelmiség felé szóló politika vonalá-

³⁹ SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1946. jegyzőkönyvek 2/e.

⁴⁰ SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1946. 6/a.

⁴¹ MÉ. 1945. szept. 15., nov. 15.

⁴² MÉ. 1945. okt. 1.

⁴³ SzOT Irattár. Mérnök Szaksz. 1946. 6/a.

⁴⁴ Országos Levéltár Nagy Ferenc félhivatalos iratai I.

⁴⁵ PIA 285 (2–10).

⁴⁶ Országos Levéltár Nagy Ferenc félhivatalos iratai I.

⁴⁷ MÉ 1945. okt. 1.

⁴⁸ PIA 274 (2/6–43).

nak határozatlanságát, kialakítatlanságát. Magunkra voltunk és vagyunk hagyva, és ha bizonyos kérdésekben a többi értelmiségi ágak felé folytatott politikával összhangba jöttünk, egységes magatartást tanúsítottunk, ezt főként az illető szakszervezeti aktívák vezetőknek az egymásközötti megbeszélései eredményezték . . . Úgy érezzük, itt az ideje, hogy szoros kapcsolat jöjjön létre pártunk vezetősége és az értelmiségi szakszervezetekben működő aktívák között. A kapcsolat megteremtésének sürgősségét két dolog indokolja:

1. Kiszgazda szakszervezeti tagságunk felé folytatandó politikánk vonalát nem szabhatjuk meg a pártvezetőség politikájától függetlenül.

2. A Szakszervezeti Tanács értelmiségi titkársága szűk keresztmetszetű. Erre, mint az eddigiekből kitűnik, kizárólag az értelmiségi politika vonalának kialakítása céljából van szükség. Szakszervezeti kérdéseket illetőleg ugyanis megvan a szoros kapcsolat a Párt szakszervezeti osztályán keresztül.⁴⁹

Ettől az időtől kezdve a szakszervezet kommunista vezetői — a MKP általános politikájához hasonlóan, annak megfelelően — még szorosabban együttműködtek a szociáldemokratákkal. Nem engedtek az FKP reakciós nyomásának. A munkáspárti szakszervezeti vezetők egyeztettek álláspontjukat és tárgyalásokat kezdtek a Kiszgazdapárt szakszervezetén belül dolgozó vezető mérnökeivel a vezetés személyi összetételének megoszlásáról, majd a kongresszus előkészítéséről.

A FKP-nak ezt a követelését, hogy a központi vezetőség tagjai közül 40—45% kiszgazdapárti legyen, visszautasították. Ugyancsak nem egyeztek bele az elnöki, illetve főtítkári funkció átadásába. Azonban a megegyezést keresve abban megegyeztek, hogy — közös javaslat alapján — a kongresszuson választott központi vezetőségnek ugyanannyi kiszgazdapárti tagja legyen, mint MKP illetve SzDP tag. A szakszervezeti alelnöki funkció mellett biztosítottak egy KV titkári funkciót is a Kiszgazdapártnak.⁵⁰

A MATSzSz I. országos kongresszusa 1946. május 4-én ülésezett. A kongresszus megvitatta a szakszervezet addigi munkáját, megválasztotta az új vezetőséget,⁵¹ és határozatban jelölte meg a szakszervezet további feladatait.

A nézeteltéréseknek és problémáknak végső soron ideiglenes rendezése történt meg. A megegyezés azonban akkor nagyon fontos volt. A szakszervezetnek ekkor minden erőfeszítését — az infláció rendkívül súlyos utolsó hónapjaiban — a termelés növelésére és a stabilizáció elősegítésére kellett fordítani.

A munkások és a műszaki szakemberek jó kapcsolatának kialakítása volt a másik alapvető kérdés mind az újjáépítés, mind a műszakiak politikai fejlődése érdekében.

A munkások és a műszakiak is sok helyen felismerték a kölcsönös együttműködés, a bizalomteljes légkör kialakításának fontosságát. E nélkül az újjáépítés sikerei nem történhetek volna meg.

Nagyon sok helyen azonban feszült volt a hangulat a gyárak és bányák értelmisége és a munkások és munkáspárti szervezetek között. A hiba sokszor mindkét oldalon megmutatkozott, és ennek az újjáépítés szenvedte kárát.

A munkások bizalmatlanok voltak a műszakiakkal szemben; a múltbeli — sokszor jogos — sérelmeiket hozták fel. Ezek a sérelmek sokszor a munkáspártok helyi vezetőiben is küzdöttek a nép, az újjáépítés érdekeivel. Hivatkoztak arra, hogy a műszaki értelmiség a Horthy-rendszerben nem mellettük, hanem a tőkésék mellett állt. Nem egyszer elzavarták a nyugatról visszajövő műszakiakat, azokat is, akik nem önként, hanem kényszerből mentek nyugatra. Kijelentették, hogy a műszakiak nélkül is megy majd a termelés. A bérezésnél a munkások és a műszakiak között egyenlőséget követeltek. Az első üzemi bizottsági választásokon kevés — egyes adatok szerint az egész országban 30, más adatok szerint 50 — műszakit választottak csak be üzemi bizottsági tagnak.

A bányászok között sajátos, összetett okok következtében különösen jelentős volt az értelmiségellenes hangulat. Itt erős volt a múltban is és a felszabadulás után is a baloldal. Az osztályharc kiélezettebb volt. Sok bányászt ért sérelem a műszakiak részéről. Elérkezettnek látták az időt a visszavágásra. Emellett a bányákba közvetlenül a háború előtt és a háború alatt is sok új munkás került. Ezeknek a politikailag iskolázatlan erőknek ösztönös radikalizmusa értelmiségellenes, torz formákat öltött. Ezt a helyzetet a zavarosban halászni akaró elemek csak tovább élézték. Így fordulhatott elő, hogy különböző erők tevékenysége egy irányba — káros irányba — hatott. 1945-ben és 1946-ban

⁴⁹ SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1945. Jelentések 6/b.

⁵⁰ A SzDP mérnökcsoportja ennél nagyobb engedményekre is hajlott. Ld. PIA 253/0032/1945/5.

⁵¹ Elnök: Fischer József (SzDP). Alelnök: Kővágó József (FKP), Komondi Zoltán (pártönkívvüli), Főtítkáár: Zentai Béla (MKP). Titkárok: Fekete László és Koppányi József (SzDP), Lengyel Sándor és Philip Miklós (MKP), Jakab Sándor (FKP).

is sorozatosan jönnek jelentések műszaki értelmiségellenes intézkedésekről Dorogról, Pécsről, Salgótarján környékéről.⁵²

Ehhez a helyzethez hozzájárult a bányamérnökök magatartása, összetétele és speciális helyzete is. A világháború időszakában a bányákat hadiüzemeknek nyilvánították. A hadiüzemek személyzeti parancsnokainak súlyosan fegyelmező, mindenáron termelést sürgető rendelkezéseinek ódiúmat az üzemvezető mérnöki karnak kellett viselni. Közülük különösen sokan távoztak — részben kényszer hatására, részben önként — nyugatra. A baloldali mérnökök befolyása is kezdetben gyengébbnek mutatkozott, mint más iparágakban. (A bánya- és kohóipari szakosztály is csak 1946 májusában jött létre.) A Magyar Bányamunkások Szakszervezetének titkára az Iparügyi Minisztériumnak 1945. október 27-én arról ír, hogy a bányákban az üzemvezetők még ma is a reakciót szolgálják. Minden hozzájuk forduló vagy velük szóbaálló munkásnak és azok hozzátartozóinak köteles felvilágosítás helyett mindenért, ami kevés, mindenért, ami nem kielégítő azt mondják, hogy a bizalmi férfi, a szakszervezet, a Kommunista Párt az oka.⁵³

Ez a körülmény súlyos helyzethez vezetett a bányákban. A Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaságnál 1945. június 22-i adat szerint az üzemi munkából kiesett 27 mérnök (16 elmenekült, 8 lefogva, felfüggesztve, 3 meghalt).⁵⁴ A Magyar Általános Kőszénbánya Részvénytársulat Tatabányai Bányai Igazgatóság 1945. június 26-i jelentése szerint elmenekült, vissza nem tért 9 mérnök, több mérnököt a munkásság szavazatai alapján leváltottak, illetve alacsonyabb beosztásba helyeztek.⁵⁵ A bányamérnökök 85%-a nem áll a termelés szolgálatában — írta Szakasits Antal államtitkár 1945 augusztusában a Budapesti Nemzeti Bizottsághoz. Részben a harcok elől Nyugatra menekültek, eltanácsolták őket, letartóztatásban vannak, vagy még nincsenek igazolva. Kérte a soronkívüli gyorsított igazolásokat.⁵⁶ Ha ebben az adatban lehet is túlzás, mutatja a probléma súlyosságát.

A mesterséges válaszfalakat a műszakiak és a munkások között egyes helyeken a tőkések is igyekeztek fenntartani és újból kiélezni. A Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt. igazgatósága fellépett az ellen, hogy az Ózdi Vas- és Acélgárban műszaki bizottságot hozzanak létre a mérnökök és munkások közötti műszaki kapcsolat és kölcsönös bizalom kiépítése érdekében. „Ez — szerintük — a munkásság részéről a mérnöki vezetés felé megnyilvánuló bizalmatlanságot növelni fogja.” A vezérigazgatóság a háborúban bevonult értelmiségiek hozzátartozóinak magas összegű segélyeket adott. A munkások hozzátartozói egészen csekély összeget kaptak. Más kérdésekben is (lakás, tüzifaellátás) sorozatosan nagyon hátrányos helyzetbe hozták a munkásokat.⁵⁷

A MKP vezetése felismerte az értelmiségellenes tendenciák veszélyességét. A Szabad Nép arról írt, hogyha az újjáépítés kérdésében együttműködünk a tőkésekkel, akkor százsoroson szükséges szörzen szövetségben dolgoznunk a technikai és adminisztratív értelmiséggel. Szakítani kell az értelmiségellenes beállítottsággal.⁵⁸ A MKP 1945 májusi konferenciáján Nógrádi Sándor felvetette a kommunisták felelősségét, azt, hogy a kommunisták úsztak az árral és gyakran ők maguk szították az értelmiségellenes hangulatot. A konferencia határozatot hozott: „különös súlyt kell fektetni arra, hogy az üzemekben a mérnökök, a technikai intelligencia és a munkásság között olyan viszony keletkezzék, ami az újjáépítést elősegíti.”⁵⁹

A májusi konferencia után a kommunista párt szervezeteiben erőteljesebb harc indult a „baloldali” túlzásokkal, az értelmiségellenes tevékenységgel szemben. Egyes helyeken vezetőket is leváltottak. Az Ózdi Vasműben pl. 1945. június 13-án gyári értekezletet tartottak. Ezen 1200-an vettek részt. Az értekezleten a kommunista párt tagjai az értelmiség védelmében szólaltak fel, követelték, szűnjék meg az ok nélküli hajsza a mérnökök és művezetők ellen. Ugyanebben az időben kétszer is összehívták az értelmiségieket, hogy a problémákat tisztázzák.⁶⁰

A MKP-tól kapott politikai támogatás és e politika szellemében lépett fel a szakszervezet is ebben a kérdésben. Küzdött az igazságtalan szélsőségek ellen. A bányai ipari

⁵² SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1945. Levelek 13/e. és uo. 1946. Jelentések 7/1.

⁵³ Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért. 1944–1948. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta Dr. Jenei Károly. Rácz Béla. Strassenreiter Erzsébet. Bpest, Táncsics Könyvkiadó. 1966. 400. 1.

⁵⁴ Országos Levéltár. Budapesti Bányakapitányság 224. cs. 309/1945.

⁵⁵ Országos Levéltár. M. K. Bányakapitányság 1945/457.

⁵⁶ Fővárosi Levéltár. BNB Ikt. ír. 1945. 3. d.

⁵⁷ Az adatokat *Szilágyi Gábor*: A Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Üzemi Bizottságának történetéhez 1945–1946-ban című közleményéből vettük. — Levéltári Közlemények, 1960.

⁵⁸ Szabad Nép, 1945. máj. 20.

⁵⁹ Harc az újjáépítésért... 123. 1.

⁶⁰ *Kirschner Béla—Rácz Béla*: Az ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában. Századok, 1963. 3. sz. 818. 1.

mérnökök kérdésében a MMTSzSz vezetése érintkezésbe lépett a Bányász Szakszervezettel a problémák megoldása érdekében.

Elkerülhetetlen volt az, hogy a MMTSzSz vezetése feltárja a műszakiak múltbeli helyzetének, szerepének, a műszaki értelmiség részéről a tőkésék támogatásának kérdését. Nagyon sok műszaki a problémát mindössze abban látta, hogy a mérnökök megkövetelték a munkásoktól a munkát, ez volt az összeütközés alapja. Ez a kérdés sok értekezleten, vitákon és a műszaki értelmiség sajtójában is felmerült. Még az MMTSzSz I. kongresszusán is fel kellett lépni a szakszervezet főtítkárának zárszavában olyan nézettel szemben, amely a műszakiak múltbeli szerepét, illúziók és nem a valóság alapján értékelté.⁵¹

Történetek — a munkássághoz való viszony kérdésében — a propagandában és agitációban túlzások és hibák is. Annak érdekében, hogy kimutassák azt, hogy a múltban a műszaki értelmiségnek azonos helyzete, körülménye volt a munkássággal, az 1945-ös választási propagandában azt írták, hogy átlagban a múltban is csak 1—1,5-szeres munkabére volt a műszaki értelmiségnek a munkásokéhoz képest.⁵² Ez nem felelt meg a tényeknek.⁵³ Az újpesti — egyébként igen aktívan dolgozó — helyi szervezet 1945 tavaszán felhívásában a következő jelszót adta ki: „A munkásokból mérnököket, a mérnökökből munkást akarunk nevelni.” Ez a hibás jelszó több helyen is elterjedt. Későbbiek során szerencsére nem találkoztunk vele. Ezek a túlzások gyengítették az agitációt, de nem csorbitották a szakszervezet álláspontjának pozitív jellegét.

Alapjában helyesen foglalt állást a szakszervezet a bérkérdésekben, érdekvédelmi kérdésekben is. Jogosan lépett fel a munkások egy részének olyan béregyenlősítési törekvése ellen, hogy a mérnökök keresete is ugyanannyi legyen, mint a munkásoké. Ebben ekkor a munkáspártok és a Szaktanács vezetőitől is segítséget kaptak. Ugyanakkor felléptek a mérnökök olyan követeléseivel szemben is, hogy a mérnökök — a régi bérezésnek megfelelően — a szakmunkás bérezés háromszorosát kapják. E követelés nem vette figyelembe a háborús pusztítás után elosztható javak kevés mennyiségét és a régi bérezés igazságtalanságait. Az 1945—1946-ban megkötött négy kollektív szerződés (1945 február, 1945 augusztus, 1946 február, 1946 július) általában az átlagos mérnökfizetést az átlagos munkásfizetés kétszeresében határozta meg. Természetesen ennek gyakorlati eredményét az infláció lényegében elsöpörte. Pozitív hatása csak a stabilizáció után mutatkozhatott meg.

A szakszervezet szakosztályait és szakcsoportjait arra mozgósította, hogy tartsanak szoros kapcsolatot a munkás szakszervezetekkel. Ez az együttműködés különösen erős és gyümölcsöző volt textilipari és vegyipari vonalon. A közös tevékenységnek fontos területe volt az üzemi bizottság. A munkások felismerték, hogy az üzemi bizottságok is akkor folytathatják eredményesen munkájukat — különösen a tőkésék műszaki és gazdasági ellenőrzését —, ha támaszkodnak a műszakiakra. A második üzemi bizottsági választásokon — 1945 végén és 1946 elején — 200 műszaki üzembizottsági tagot választottak meg. Ez többszöröse volt az 1945-ben megválasztott műszaki ü. b. tagoknak. Ekkor már nem volt olyan nagyobb üzem, amelynek ne lett volna műszaki értelmiségi ü. b. tagja. A Mérnök Szakszervezet központja külön összefogta és irányította az üzemi bizottságok műszaki tagjait.⁵⁴ Emellett a Mérnök Szakszervezet az üzemi bizottságok munkástagjainak szakmai tanfolyamokat is szervezett.

1945 tavaszától, ha lassan is, de javult a munkások és a műszakiak közötti kapcsolat. Eltartott talán egy évig is — írta Nógrádi Sándor visszaemlékezésében —, amíg a viszony a munkások és a mérnökök között úgy ahogy helyre jött.⁵⁵ A közösen, vállalva végzett munka elősegítette az előítéletek lebontását, a műszakiak konzervatívizmusának, elzárkózó magatartásának feloldódását, a munkások nagyfokú bizalmatlanságának csökkenését. Ezt a fejlődést pozitívan kell értékelni. Az is kétségtelen azonban, hogy ezen a téren a későbbi évekre is maradt tennivaló.

1946 nyarán új helyzet kezdett kibontakozni népi demokráciánk fejlődésében. Ez külső és belső körülmények összetevőjeként alakult ki. 1946 nyarán kiéleződött az ellentét a Szovjetunió és az angolszász hatalmak között. Növekedett a nyugati tőkés

⁵¹ MÉ, 1946. máj. 15.

⁵² SzOT Mérnök Szaksz. 1945. Levelek 13. Mit kíván a MKP a magyar műszaki értelmiségtől.

⁵³ A technikusok keresete az átlagos munkáskeresőket 2—2,5-szeresét, a mérnökök zömének jövedelme a munkáskeresőket 2,5—3,5-szeresét tette ki. A vas- és gépiparban pl. 1939. jan. 1-i adatok szerint a műhelymérnökök átlagos havi fizetése 338 pengő, műhelyi főmérnököké 599 pengő volt (Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1941). A műszaki értelmiségnek kb. 16—20%-a élt a munkásosztályhoz hasonló vagy nem sokkal jobb színvonalon. Emellett elég jelentős volt a munkanélküliség is soraikban.

⁵⁴ MÉ, 1946. aug. 15.

⁵⁵ Nógrádi Sándor: Új történet kezdődött. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 49. l.

erők nyomása annak érdekében, hogy népi demokráciánkban jobboldali fordulatot érjenek el. 1946 őszén a párizsi béketárgyalásokon Magyarországra nézve súlyos döntést hoztak. Ez felszított nacionalista érzelmeket. Hazánkban a koalíción belüli ellentétek kiéleződtek. A kapitalizmust restaurálni akaró erők aktivizálódtak. A MKP III. kongresszusán kidolgozták a szocializmusba való átmenet békés útjának irányvonalát. Mindezen körülmények szükségszerűen hatottak a műszaki értelmiségre, a szakszervezet életére is.

A jobboldali erők a kigazdapárt lapjában, a Kis Újságban támadást intéztek a Mérnök Szakszervezet ellen. Kihasználva néhány ténylegesen meglévő problémát — azt, hogy a szakszervezet tisztviselői apparátusának és az egyes titkároknak a működési jogköre nem volt eléggé körülhatárolva és egyes intézkedéseik érintették a választott szervek hatáskörét — általános támadást intéztek a szakszervezet irányvonala, politikája, vezetése ellen. Bírálták a lapját, a Műszaki Értelmiséget, amely szerintük „politikai izgatást és propagandát fejt ki”. A szakszervezetben uralkodó állapot a kisebbség érdekeit szolgálja és a szakszervezeti vezetősége „az elmúlt fasiszta rendszer módszereit alkalmazza” — írták többek között.⁶⁶

A szakszervezet vezetése 1946. szeptember 7-re nagygyűlést hívott össze a szakszervezetért támadással kapcsolatban. Ezen nemcsak a baloldal, de még a központi vezetőség polgári demokrata párti tagja is elítélte a támadást.⁶⁷ Sorozatosan jöttek a táviratok a szakszervezet központjába az üzemi műszaki értelmiségi gyűléseiről, amelyek elítélték a Kis Újság cikkét. (Standard Villamossági RT., Telefongyár, Röck Gépgyár, Ganz Villamossági Gy.)⁶⁸

A Népszavában a szociáldemokrata mérnökesoport vezetője jogosan értékelte a helyzetet úgy, hogy „itt nem többről és kevesebbről van szó, mint a kigazdapárti jobbszárny munkáspárt- és koalícióellenes hadjáratának a mérnök frontra való kiterjesztéséről”.⁶⁹

A kigazdapárti vezető mérnökök, akik eddig szövetségesek, partnerek és egyben ellenfelek is voltak — többségükben egyre inkább a haladással szembekezdő erőt jelentettek.

A kiéleződő helyzet a műszaki értelmiségen belül sajátos polarizálódáshoz vezetett. Tovább növekedett a Mérnök Szakszervezetbe és a munkáspártokba belépő és aktívizáló műszakiak száma. Ugyanakkor, ha szórványosabban is, de találkoznak jelentésekkel, értékelésekkel, amelyek a műszakiak egy részének az előző 1945 évihez képest visszalépéséről is beszámolnak.⁷⁰

Befejezésül megkíséreljük a műszaki értelmiség két év alatti politikai fejlődésének mérlegét felállítani. E fejlődés alapjában véve pozitív volt, felfelé ívelt. Miben összegezhetőek röviden az eredmények?

I. A műszaki értelmiségnek az újjáépítésben való egyre növekvő részvételében. Néhány olyan területen is, ahol az eddig lassúbb volt. A földbirtokreform műszaki munkálatait értékelve Dégen Imre, az Országos Földbirtokrendező Tanács mérnök tagja arról írt: „A kartársak javarésze szakmai lelkiismeretességéből és beidegzettségéből eleinte idegenkedve fogadta azokat az elgondolásokat, amelyeket a gyors lebonyolítás követelménye érlelt ki, később egyre nagyobb lendülettel kapcsolódtak be a műszaki munkák lebonyolításába.”⁷¹ Ebben a munkában 800 földmérő mérnök és technikus vett részt. A műszakiak két és fél év alatt 2333 községben 3 264 600 holdon végezték el a munkálatokat és fejezték be a telekkönyvezést is.⁷²

Egyes üzemekről és bányákról is sűrűbben jelennek meg cikkek, amelyek a műszakiak megváltozott magatartását jelzik. 1945 júliusában a közlekedés helyreállításáért folyó versenybe 6 munkahelyen kapcsolódtak be a műszakiak is.⁷³ Az egercehi bánya helyreállításában együtt vettek részt a bányamérnökök és tisztviselők a munkásokkal. „Megtanulták — írta a Szabad Nép —, hogy nem egymás ellen, hanem egymás mellett, együtt kell dolgozniuk.”⁷⁴

A Kossuth-híd építésében több mérnök kiemelkedő szerepet töltött be. A kiemagasló munkát végző mérnökök között ott találjuk a szociáldemokrata Korda István

⁶⁶ Mi a helyzet a Mérnök Szakszervezetben. Kis Újság, 1946. aug. 30.

⁶⁷ SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1946. Jegyzőkönyvek 2.

⁶⁸ SzOT Irattár Mérnök Szaksz. 1946. 2 d, 3 d, 7 d.

⁶⁹ Népszava, 1946. szept. 3.

⁷⁰ PIA 274 (1/4–1). SzOT Irattár Mérnök Szakszervezet választmányi ülés jegyzőkönyvek 1.

⁷¹ ME, 1946. júl. 1.

⁷² A MMTSzSz kongresszusi jelentése 1948. 25. 1.

⁷³ Szabad Nép, 1945. júl. 10.

⁷⁴ Szabad Nép, 1945. júl. 12.

állami építésvezetőt, a kommunista Hilwerth Elek tervező mellett Mistéth Endre tervezőt, a kisgazdapárt később jobbratolódo műszaki vezetőjét.⁷⁵

1946 tavaszán újító feltaláló mérnökök jelentős szerepéről ad hírt a sajtó — a Csepeli WM-ből, a MÁVAG-ból és a Magyar Acélból,⁷⁶ Salgótarjánból pedig a termelés javítását elősegítő prémiumrendszert kidolgozó mérnökökről.⁷⁷

2. Növekedett a munkáspártok befolyása a műszakiakon belül. A két munkáspártnak 1946 végén mintegy 3000—3500 műszaki értelmiségi tagja volt. A MKP-ban a műszakiak száma kb. 1000 volt.⁷⁸ Ez a szám körülbelül nyolc-tízszere a felszabadulás után közvetlenül munkáspártokba lépő műszakiaknak. Ezen munkáspárti tagok közül volt néhány százalék, akik alkalmazkodásból léptek be a munkáspártokba (ez forradalmi változások idején szinte elkerülhetetlen), egy részük világnézetileg nem volt elég szilárd, marxista iskolázottságuk hiányos volt. Az újjáépítés során a politikai harcokban azonban sokat fejlődtek. Nagy többségük egyetértett saját munkáspártjának politikai irányvonallával és a népi demokratikus erők fontos rétegét jelentették. Befolyásuk a széles pártönkivüli rétegekre is növekedőben volt.

3. A műszaki értelmiség szervezete, a MMTSzSz széles és erős tömegszervezetté vált. 1946 végén 14 000 tagja volt, a műszaki intelligenciának mintegy 65—70%-a. Termelési és tudományos kérdésekkel ekkor már 19 szakosztály és szakcsoport foglalkozott. Ezek közül kiemelkedő munkát végeztek a tervező-építési, textilipari, vegyipari, energia-erősáramú szakosztályok és szakcsoportok. A szakszervezet kéthetenként megjelenő folyóirata, a Műszaki Értelmiség mellett létrehozták a Magyar Technika és az Új Építészeti című folyóiratokat. Sokoldalú érdekvédelmi-termelési és szakosztályi munkája — amelynek részleteit itt nem elemezhetjük és amelyek a magánalkalmazott műszakiak problémáin túl kiterjedtek a közalkalmazott műszakiak és a magánmérnökök speciális kérdéseire is — növekvő befolyást és tekintélyt szerzett a szakszervezetnek. A felsőbb állami, társadalmi és gazdasági szervek nagy mértékben építettek a szakszervezet vezetőségének, szakosztályainak állásfoglalására.

Az elért eredmények legfőbb tényezője a baloldali erők és ezen belül a MKP helyes, nemzeti egységfront megteremtésére irányuló politikája volt. Kezdetben a műszakiak széles tömegei, a pártönkivüliek többsége — nagyrészt régi neveltetésüknél fogva — túlzottan radikálisnak tartotta a MKP politikáját, viszolygott a MKP-nak a faszizmus és a reakció elleni éles harcától, fenntartása volt a földreform radikális végrehajtásával szemben. Sajátos módon kisebb mértékű ellenállást lehetett tapasztalni az első államosításokkal kapcsolatban. Miután Nyugat-Európában is voltak államosítások, ez nálunk is elkerülhetetlennek tartották.

Szükségyszerűen idő kellett ahhoz, hogy felismerjék, hogy a MKP politikája a magyar nép előtt álló megérett feladatok megoldását segíti elő. Az előítéletek és fenntartások leküzdésében illetve csökkentésében különösen nagy hatása volt annak a ténynek — miután közvetlenül érintette életüket, munkájukat, — hogy a munkáspártoknak, elsősorban a kommunista pártnak döntő szerepe volt hazánk újjáépítésében. A közlekedés helyreállítása, a szénecsata sikerei, a MKP irányító-tervszerű tevékenysége a stabilizáció megteremtésében a műszaki intelligenciát is szükségyszerűen közelebb hozta a baloldali erőkhöz. Még a műszakiaknak azon rétegei, amelyek sok vonatkozásban szembenálltak a MKP-val — ezeknek a száma is jelentős volt — sem tudták magukat teljesen kivonni a párt kezdeményező, lendületes tevékenységének hatása alól. Jellemző erre a műgyetem MKP szervezétének 1946 decemberi jelentése „... politikai szempontból máris elértük, hogy tekintélyünk igen nagy lett, szemtől szembe dicsernek bennünket, a hátunk mögött félelem-teli respektussal ismerik el eredményeinket”.⁷⁹

A műszaki értelmiségen belüli jelzett fejlődés nem volt egyenes vonalú. A MMTSzSz I. kongresszusán jogosan értékelték úgy, hogy az alapjában felfelé ívelő tendencia során

⁷⁵ MÉ, 1946. febr. 1.

⁷⁶ Szabad Nép, 1946. márc. 24.

⁷⁷ Pártmunka, 1946. máj. 15. — Meg kell jegyezzük, hogy a MKP vezetői is — a kezdeti bírálatokkal szemben — egyre pozitívalabban értékelték a műszakiak tevékenységét. Gerő Ernő kiemelte a MMTSzSz I. kongresszusán „... az a bizonytalanság, az a tévólvázás, az a gondolkodási idő, amely a magyar mérnökök és technikusok egy bizonyos részénél megvolt, kezd megszűnni, és még az azok is, akik nem bíztak a demokrácia jövőjében, azok is teljes szívvel és odaadással fekszenek a munkába” (MÉ, 1946. máj. 15.). Pozitív megjegyzést tett erről a munkáról Kádár János is a MKP III. Kongresszusán (A népi demokrácia útja. Bpest, Szikra 1946. 230. l.). Rajk László az I. Bánya és kohóipari Termelési Kongresszuson 1946 decemberben azt hangsúlyozta, hogy „a magyar műszaki értelmiség a magyar intelligenciának legelőrehaladottabb, legfejlettebb része”, és túl a maga hivatásán, hivatása van más értelmiségi csoportok felé is. (SzOT Irattár Mérnök Szakszervezet 1947. Bányász kongresszus.)

⁷⁸ PTA 274 (1/13—33).

⁷⁹ A MKP kezdeményezte 1946 őszén a műgyetem helyreállítására, az oktatás feltételeinek megjavítására irányuló lépéseket. A jelentés ennek hatásával foglalkozik. MSZMP BPB Arch. B/1/5/24/ 201.

„több hullámot írt le”.⁸⁰ Követte az ország gazdasági-politikai fejlődését. Ezt a kongresszus utáni események is igazolták.

A gátló tényezők közé tartozott az, hogy a háborús károk, az újjáépítés terhei, a súlyos infláció kihatásaként a műszaki intelligencia is elvesztette a régi, „középosztálynak” megfelelő létformával együttjáró anyagi előnyöket. A meredeken zuhanó életszínvonal sok műszakinál letargiához vezetett. Ezt kihasználta a jobboldal propagandája. A reakciós erők időleges sikerei hatására is megtorpant fejlődésük.

1946 őszén még nem dőlt el az értelmiség többségéért — így a műszaki értelmiség többségéért — folytatott harc sem. Az MKP III. Kongresszusán a helyzetet értékelve, az értelmiségi kérdéssel foglalkozva a következőket hangsúlyozták: a pártnak növelni kell az értelmiség közötti munkát, az értelmiséget szorosabb kapcsolatba kell hozni a tömegekkel, a marxista világnézetet be kell vinni az értelmiség legszélesebb rétegeibe, jobban kell foglalkozni anyagi problémáikkal. E feladatok megoldásában alapvető szerepe volt a Mérnök Szakszervezetnek.

Mindezektől a lépésektől, a 3 éves terv eredményeitől, és elsősorban a munkás-hatalomért folytatott harc eszközeitől és sikerétől függött a műszaki értelmiség megnyeréséért és szocialista irányú fejlődéséért vívott további harc.

⁸⁰ MÉ, 1946. máj. 15.

Hanna Jędruszczak:

A gazdasági modell és a tervgazdaság rendszerének változása Lengyelországban az 1944—1960-as években

A tervgazdaság kezdetei (1944—1946)

1944-ben közvetlenül a Lengyel Népköztársaság megszületése után a gazdasági irányítószervek állami kiépítésével egyidőben megszülettek az első rendelkezések, melyek megalkották az állam új funkcióinak egyik alapvető elemét, a tervgazdálkodást. Az 1944. szeptember 11-én kiadott törvényerejű rendelet többek között a nemzeti tanácsok hatáskörébe utalta a költségvetések kalkulációját és az adószolgáltatások meghatározását.¹ Ez az aránylag szűk hatáskör az akkori politikai és gazdasági helyzet eredményeként alakult ki. A háború még tartott és még csak kibontakozóban voltak az állam gazdasági hatáskörét körvonalazó intézmények. Ezen kezdeményezéseket továbbfejlesztette az 1945. november 10-én kiadott, a Központi Tervhivatal létrehozataláról szóló dekrétum, mely szerint az állami gazdasági terveket törvényerejű rendeletek formájában bocsátják ki, majd az 1946. június 25-én megjelent, az állami beruházásokról szóló rendelet. Ez utóbbi szerint mind az általános, mind a részletes beruházási tervek rendelkezéseinek megalkotási módja hasonló a költségvetési tervek rendelkezéseéhez. Hasonló elvet fogalmazott meg az országos Nemzeti Tanács 1946. szeptember 21-én kiadott törvényerejű rendelete, mely a gazdasági újjáépítés terveiről szól.²

A tervgazdálkodás kezdeteit Lengyelországban — hasonlóan más országokhoz — a termelés, a munkaerőfoglalkoztatás, a pénzügyi és beruházási kérdésekre vonatkozó rövidlejáratú gazdasági tervek jellemezték. Az első ilyen terv a kőszénbányászat 1945 április havi termelési és munkaerőgazdálkodási előirányzataira vonatkozott. Az 1945-ös év harmadik és negyedik negyedében ilyen jellegű gazdasági tervek felölelték még a Nehézipari Minisztérium hatáskörébe tartozó más termelési ágazatokat is. Ezen tervek általános elgondolásait és célkitűzéseit az 1945-ös év tavaszán hozott törvényerejű rendeletek fogalmazták meg, s elsősorban a szénbányászatot, kohászatot és textilipart érintették.³ A rendelkezések meghatározták a termelési feladato-

¹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (A Lengyel Népköztársaság Törvénytára) 1944. nr. 5, poz. 22. Lásd még *K. Grzybowski*: Ustrój Polski Współczesnej (A jelenkori Lengyelország társadalmi rendje) 1944—1948. Kraków, 1948. 67. és k. 1.

² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1945, nr. 25, poz. 208.

³ A gazdasági tervezés szükségességéről tanúskodnak még a Minisztertanács Gazdasági Tanácsának 1945. jún. 8-án kiadott döntései, nevezetesen az időszakos gazdasági tervek összehasonlításának és az egyes reszortokban a tervezési osztályok felállításának szükségességéről, valamint az 1946. jan. 2-i rendelkezések, melyek előirányozták az 1946-os évről az ipar 13 ágazatának termelési tervét. Archiwum Nowych Akt, Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów (a továbbiakban AAN. KERM.). (Az Új Akták Archívuma, A Minisztertanács Gazdasági Bizottsága.). 1, 36.

kat, valamint az azok megvalósításához szükséges eszközöket. Nagy figyelmet szenteltek a még nem működő üzemek beindítására, a munkások életkörülményeinek megjavítására és az alapvető közellátás kérdéseire.

A tervezés hatáskörének kiszélesítése a Központi Tervhivatal megszületésének pillanatában következett be. Formális és jogi megalakulása előtt a Központi Tervhivatal már megkapta az 1946-os évre, valamint egy hosszúlejárátú gazdasági terv kidolgozására szóló megbízatást.⁴

A beruházás tervezésének kezdeteit lehet fellelni az 1946 márciusától az állami költségvetésben megvalósított tőkebefektetésekben. Ezek elsősorban alapvető állami beruházásokat foglaltak magukba (utak, kikötők, középületek építése), valamint a különböző minisztériumok alá rendelt állami vállalatok beruházásainak szubvencionálását, úgyszintén a bankberuházásokat.⁵ Az 1946-os év áprilisától számítva ez a felosztás megszűnt kötelező érvényű lenni,⁶ ezen terv alapvető elgondolása az volt, hogy a pénzügyi befektetéseket a gazdasági helyreállítás szempontjából kulcsfontosságú területekre koncentrálja. A terv jellegzetesen rekonstrukciós jellegű volt, de a pénzügyi eszközök korlátozottsága következtében a gazdaság egyes területein a tőke korlátozását is lehetővé tette. E folyamatok nagyméretű kibontakozása azután csak az 1947-es évtől következett be.

A költségvetés beruházásokra szánt összege, a tervek első verziója szerint 38 mld. zloty-t tett ki. Ez jelentős összeg volt és olyan aggályokat keltett, vajon lehetséges-e a befektetések megvalósítása emissziós eszközök túlzott igénybevétele nélkül. A beruházási terv elfogadásával egyidőben megállapították a Nehézipari Minisztérium alá tartozó üzemek 1946-os évre szóló termelési terveit.⁷ Ez meghatározta a foglalkoztatottság, valamint a termelés — értékben meghatározott — volumenét. A terv 13 Központi Iparigazgatóságot, valamint több Körzeti Iparügyi Főosztály alá rendelt vállalatot (ez utóbbiak számára minimális tervek megszabásával) ölelt fel.

Az 1944 második félévétől egészen az 1946-os év végéig terjedő időszak olyan korszakot ölel fel, melyre vonatkozóan csak rövidlejárátú és kis hatósugarú terveket dolgoztak ki. Az első résztervet a kőszénbányászatban alkalmazták, ebben az ágazatban lehetett ugyanis a legkorábban érvényesíteni a tervgazdaság módszereit, a termelési ág technológiai és káderadottságai, valamint a háborús károk aránylag egyszerű felmérései lehetővé tették.

⁴ AAN. KERM 1. A Minisztertanács Gazdasági Bizottságának üléséről készített jegyzőkönyv. 1945. okt. 19. 1946 júniusában a Tervezés Központi Hivatala a Minisztertanács Gazdasági Bizottságának elnökségi ülésén előterjesztette az 1946. jan. 1-től 1949. dec. 31-ig terjedő újjáépítési termelési irányzatot. Ezen előirányzatokat 1946 szeptemberében fogadták el. Lásd még *H. Jędruszczak: Dokumenty o planie trzyletnim. Polska Ludowa. Materialy i Studia* (Anyagok a hároméves tervről. A népi Lengyelország. Dokumentumok és tanulmányok c. munka II. kötetében, 1963, ld. még AAN. KERM, 4, a KERM elnökségi ülésének jegyzőkönyve az 1946-os év szept. hó 3. és 4-ről.

⁵ Az állami költségvetés kiadásainak két részre való felosztása — folyó és állótőkére fordított kiadások — lehetővé tették az állam gazdasági helyzetének jobb megtéklését, mint a háború előtt alkalmazott — a rendkívüli és szokásos kiadásokra való — felosztás.

⁶ AAN, KERM 3, A Minisztertanács Gazdasági Bizottsága üléseinek jegyzőkönyve. 1946. ápr. 16. Az 1946. márc. 31-től dec. 31-ig terjedő időszakra szóló beruházási terv előirányzatainak jóváhagyása.

⁷ Uo. A Minisztertanács Gazdasági Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. 1946. ápr. 2. 4. sz. melléklet.

Az adott gazdasági helyzet kényszerítő ereje következtében a gazdasági vezetés figyelme elsősorban az akkor aktuális szervezési anyagellátási kérdések irányában tolódott el — amit a források egyértelműen bizonyítanak, — nem egyszer a termelési problémák rovására. Ezen elvi irányzat domináns jellege tűnik ki a Lengyel Munkáspárt dokumentumaiból is.⁸ Ebben a vonatkozásban fontos eseménynek ítéltető az 1946. július 1. és december 31. között elfogadott és végrehajtott beruházási terv, mely megoldotta a népgazdaság szervezeti és gazdasági újjáépítésének előfeltételeit.

A népgazdaság újjáépítésének terve (1947—49)

A Lengyel Szocialista Párt Központi Tanácsának 1945 novemberében meghozott döntései határozottan hangsúlyozták az állam gazdaságpolitikájának alapját képező hosszúléjárati terv kidolgozásának szükségességét.⁹ Ezen határozatokban kifejezést nyert a lakosság élet-feltételei javításának célkitűzése; a megfelelő közellátás biztosítása, munkásosztály életkörülményeinek javítása, valamint a reálbérek színvonala emelésének szükségessége. Hasonló célokat fogalmaztak meg a hároméves terv tézisei, a gazdasági újjáépítés előirányzatai is.¹⁰ Nyilvánvaló volt, hogy a gazdasági újjáépítés terve nem ölelheti fel a népgazdaság egészét.¹¹ A tervet a gazdasági intézkedések olyan komplexumaként értelmezték, mely csak néhány kiválasztott és az ország gazdasági fejlődése szempontjából alapvető gazdasági cél elérésére törekszik. A terv fő célkitűzése az volt, hogy a dolgozó tömegek életszínvonalát a háború előttire emeljék. E cél valórváltását szolgálta 1. a háború, a német okkupáció, a határok megváltoztatása, valamint a társadalmi és politikai rend átformálása következtében kaotikussá vált gazdasági struktúra helyreállítása; 2. a tőkés nyerészkedés megfékezése, sőt már ebben a fázisban tőkekorlátozás alkalmazása; 3. a teljes foglalkoztatottság megvalósítása és a nemzeti jövedelemnek a termelőmunkában való részvétele alapján történő újrafelosztása, 4. a pénz állandó vásárlóértékének, az azonos áruk piaci árai egységesítésének biztosítása. Ezen feladatok valóra váltása a többszektörű gazdaság kezdetei között átfogó gazdaságpolitikai munkálatokat követelt. Mindezt a piaci mechanizmus körülményei között kívánták érvényesíteni.¹² A hároméves terv alapkonceptiója — mint az erre vonatkozó források tanúsítják — három gazdasági-társadalmi szektor, az állami, a szövetkezeti és a privat szektor együttes létét feltételezte. A tulajdonviszonyok rendjét, melyet az 1946. január 3-i államosítási rendelet szabott meg, hosszú időre szóló stabil

⁸ Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego (Lengyel Munkáspárt. A Központi Bizottság határozata, felhívásai, instrukciói és közleményei 1944. júl. — 1945. dec. Vö. Polska Partia Robotnicza (PPR). Warszawa 1959.

⁹ A Lengyel Szocialista Párt Főtanácsának határozatai 1945. nov. 4-ről. Przegład Socjalistyczny, 1945, nr. 2.

¹⁰ Lásd még AAN, Centralny Urząd Planowania (a továbbiakban CUP), 2872, A hároméves terv tézisei 1946. jún. 5-ről, valamint *H. Jędruszczak: Dokumenty o planie trzyletnim*, op. cit.

¹¹ Lásd még *Cz. Bobrowski: Planowanie gospodareze. Problemy podstawowe* (Gazdasági tervezés. Alapvető kérdések.). Warszawa. 1965, 37. l.

¹² *O. Lange: Zakres i metoda ekonomii* (A közgazdaságtan hatásköre és módszerei). Ekonomista, 1947. nr. 1. valamint lásd még *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis, University of Minnesota Press. 1938.

szerkezetnek tekintették.¹³ A hároméves terv keretében az átmeneti gazdaság követelményeinek megfelelően a régi, háború előtti agrár-ipari jellegű Lengyelországot az iparosítás útjára akarták vezetni. Magának az iparosítás folyamatának beindítása a társadalmi és gazdasági rend addigi funkcióinak megszüntetését követelte meg, mely gazdasági, társadalmi, lélektani, szokásbeli, kulturális és politikai megrázkódtatásokkal járt.¹⁴

Minél gyorsabb az iparosítás tempója, minél radikálisabb az átalakulás, annál nagyobb a funkcionális megrázkódtatások skálája és hatósugara, és annál nehezebbé válik a társadalmi lét új funkciójának kialakítása. A hároméves tervben kialakított gazdasági modell és az azzal kapcsolatos társadalmi struktúra mérsékelt koegzisztencionális átmenetet képezett volna a kapitalista magántulajdon és a földművelés túlsúlyán alapuló szerkezetből, a szocialista társadalmi viszonyok és az iparosítás stádiumához. A társadalmi igények (gazdasági és gazdaságon kívüli) kielégítése szempontjából ez a módszer jobb lehetőségeket biztosított, mint a gyors ugrás útján tervezett iparosítás. A hároméves terv büszkén hirdetett koncepciója szerint az ember és a gép érdekeit megfelelő módon össze kell egyeztetni, s a jövő számára biztosítva a fejlődési lehetőségeket a terv teljesítésével egyben a tömegek közvetlen hasznát is biztosítani kell.¹⁵ E célkitűzések jegyében határozták meg a nemzeti jövedelem növelésének, a fogyasztás és munkabérek alakulásának mutatóit. A társadalmi feltételeket „az erős és konszolidált, de a tömegeket megértő kormány”, — és fordítva — a kormány politikáját megértő tömegek összhangja biztosította.¹⁶

Így tehát a politikai agitáció és a gazdasági feladatoknak a tömegekkel való megértetése segítséget nyújtott az új társadalmi tudat kialakításában, s ezáltal a terv által meghatározott célkitűzések realizálásában is. A társadalom irányításának módszerei a népi demokrácia korszakában a társadalmi és osztályszerkezetet illető korabeli nézetek következménye volt. Feltételezték, hogy a tőke hatalmát megtörő népi demokratikus rendszer nem szünteti meg teljesen az osztályellentéteket és az osztályharcot sem, ha annak mértékét jelentős mértékben csökkentette is a nagytőke, valamint a földbirtokos osztály likvidálása.¹⁷ Az agrárreform és az ipar államosítása révén kialakult helyzetben, mely kedvezett a társadalmi konfliktusok hevesége enyhülésének, a társadalmi meggyőzés eszközei egyben a tervteljesítés eredményes eszközeinek is bizonyultak.

¹³ Lásd még *E. Szyr*: *Inicjatywa prywatna w planie trzyletnim* (Magánkezdeményezés a hároméves terv területén). *Nowe Drogi*, 1947. nr. 1. *J. Jędrychowski*: *O różnicach w ocenie bieżącej polityki gospodarczej* (A jelenlegi gazdaságpolitikát illető nézetek). *Nowe Drogi*, 1947. nr. 4. Részleteiben előadtam ezt a kérdést az *Upanstwo-wienie i odbudowa przemysłu w Polsce w latach 1944—48* (Államosítás és az ipar újjáépítése Lengyelországban az 1944—48-as években) című forráskiadvány előszavában, *Warszawa*, 1967.

¹⁴ *W. E. Moore*: *Industrialization and Labor. Social Aspects of Economic Development*. Cornell University Press, Ithaca and New York. 1951. 20. és 26. l.

¹⁵ *Cz. Bobrowski*: *Ekonomika i polityka w planie odbudowy* (Közgazdaságtan és politika az újjáépítés terveiben). *Przegląd Socjalistyczny* 1946. nr. 8—9.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ *W. Gomulkának* a L. M. P. Központi Bizottsága által megrendezett Egyesülési Kongresszus plenáris ülésén 1948. jún. 3-án elhangzott beszéde, kézirat.

A szocializmus alapjainak lerakása (1950–1955)

A társadalmi és osztálystruktúra alapvetően megváltozott megítélése, amely 1948 és 1949 között Lengyelországban és más népi demokratikus országokban is bekövetkezett,¹⁸ más eszközöket követelt. Az ideológia szférájában az osztályharc állandó éleződésének elve, a gazdaságban pedig az állami irányítás adminisztratív és bürokratikus rendszerének kiépítése.¹⁹

„A dolgozó tömegek érdekeit védő állam — fogalmazták meg — fel kell, hogy lépjen megfelelő gazdasági, adminisztrációs és jogi eszközök segítségével a kizsákmányolással szemben. Ilyen viszonyok között a népidemokráciában az osztályharc kiéleződése elkerülhetetlen és ennek megszűnését hirdető, valamint a még meglévő kapitalista elemek által előidézett társadalmi kizsákmányolást és társadalmi kártevelést elősegítő elméletek megtűrése helytelen és káros a rendszerre nézve.”²⁰ A gazdasági kérdésekben a nézetek, vélemények és ítéletek eddigi széles skáláját, mely egyben kedvezett a vitáknak és lehetővé tette a leginkább kézenfekvő nézetek kikristályosodását, felváltotta az egyoldalú, központilag irányított információ rendszere. Mindez kizárta az alternatív megítélések vagy állásfoglalások lehetőségét, és szükségtelennek tartotta a központilag sugallt nézetek ellenőrzését.²¹ Ezzel egyidőben a hivatalos társadalmi és politikai elmélet éppen úgy mint a belpolitikai gyakorlat hirdetni és érvényesíteni kezdte az egyre inkább élesedő osztályharc törvényét. Ezen elmélet és gyakorlat negatív hatásait jelenleg még nehéz lenne történelmileg értékelni, mivel nem rendelkezünk megfelelően megalapozott ismeretekkel. Ettől függetlenül nagyon valószínűnek tűnik, hogy a legáltalánosabban értelmezett társadalmi fejlődés és társadalmi integráció hatására az osztályharc és a társadalmi konfliktusok mérséklődő, megszűnő tendenciát mutatnak a szervezett szocialista társadalomban. Éppen ezért az iparosítás programjának a kiélesedő osztályharc jelszavával való összekapcsolása negatív hatással volt mind a társadalmi integráció folyamatára, mind a társadalmi termelésre. E politika különös károkat okozott a falun, mely elsősorban a termelés zuha-

¹⁸ Lásd *I. Berend*: Błędy w polityce gospodarczej Węgier. Materiały i Studia (Hibák a magyarországi gazdaságpolitikában), Polska Ludowa. (A népi Lengyelország).

¹⁹ Reorganizacja centralnych władz gospodarczych. (A központi gazdasági szervek újjászervezése. Gospodarka Planowa 1949. nr. 4. lásd még *W. J. Stankiewicz* és *J. M. Montias*: Institutional Changes in the Postwar Economy of Poland, Mid-European Studies Center. New York. 1955, 26–27. l.

²⁰ B. Bierut 1948. dec. 15-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt Kongresszusán elmondott beszámolója, lásd a Podstawy ideologiczne PZPR. című kiadványban. (A Lengyel Egyesült Munkáspárt ideológiai alapjai). 1952. 49. l., lásd még *H. Minc*: Osiągnięcie i plany gospodarcze (Kezdeményezések és gazdasági tervek). Warszawa. 1949.

²¹ Lásd a Przed I ogólnopolskim Zjazdem Ekonomistów (A Közgazdászok Első Általános Lengyelországi Kongresszusa előtt) című cikket *Życie Gospodarcze* 1950. nr. 23, valamint *Brus*: O stanie nauk ekonomicznych w Polsce (A lengyelországi közgazdaságtani tudományok állapotáról — közgazdászok általános lengyelországi kongresszusán tartott referátum 1950. dec. 8–10-én); lásd még Stan i zadania nauk ekonomicznych w Polsce (A közgazdaságtani tudományok állapota és feladata Lengyelországban), Materiały Sekcji Nauk Ekonomicznych I Kongresu Nauki Polskiej (A Lengyel Tudomány első kongresszusa — Anyagok a közgazdaságtani tudományok szekciójának üléséről) Warszawa. 1951. 15–58. l. Itt kritikai vizsgálat alá vették a közgazdasági tudományos kutatás, oktatás és a publikációs tevékenység kérdéseit. A közgazdasági gondolkodás szintetikus elemzését Lengyelországban 1945-től végzi el *J. Glówczyk* és *J. Kleer* a Nauka ekonomiczna a praktyka. Z perspektywy 15-lecia (A közgazdaságtudomány és gyakorlat, 15 év távlatából nézve) című cikkben, *Życie gospodarcze*. 1959. nr. 49.

násának formájában jelentkezett, úgyszintén a városban is, ahol az állam nem tudta kellő időben a felszámolt kisipar és kiskereskedelem gazdasági szerepét helyettesíteni.²² A társadalmi és osztályviszonyok megváltozása a gazdasági tervezés jellegére vonatkozó nézetek alapvető modifikációjával járt együtt Lengyelországban és más népidemokratikus országokban. Bírálták azon nézeteket, melyek szerint az ezekben az országokban alkalmazott népgazdasági tervek átmenetet képeznének a Szovjetunióban és a kapitalista országokban alkalmazott tervek között, — hangsúlyozva, — hogy ez teljes mértékben szocialista népgazdasági terv és különösen annak osztályjellegét tekintve teljesen azonos a szovjet, különösen a NEP-korszakban alkalmazott népgazdasági tervvel.²³

Ezek voltak a szocializmus alapjait lerakó hatéves terv (1950—1955) alapvető politikai tézisei.

A hatéves terv fő célkitűzéseit Hilary Minc a Lengyel Egyesült Munkáspárt alakuló kongresszusán elhangzott referátumában fogalmazta meg. A terv alapvető célkitűzése a termelőerők színvonalának jelentős emelése, különösen a termelési eszközök termelésének fejlesztése. Az ország iparosításával egyidejűleg célul tűzték ki a társadalmi viszonyok radikális átalakítását, a kapitalista és kisáruterelési viszonyok megszüntetését városon és falun egyaránt.

A lakosság átlagos életszínvonalának emelését a terv az 1949-es szinthez viszonyítva 55—88%-ban jelölte meg. Ezt az előirányzatot egyébként konkrét gazdasági mutatókkal (reálbérek, árak, a társadalmi fogyasztás) nem határozták meg. A 6 éves tervnek nem a lakosság jólétének emelése képezte vezérelvét. Ez csak feltételezett hatás volt, ami a fogyasztás és felhalmozás között legkedvezőbbnek minősített kialakításából — szinte automatikusan — következett volna. A felhalmozás és fogyasztás aránya „biztosítja a legnagyobb méretű gazdasági fejlődést, és a dolgozó tömegek anyagi jóléte és kultúrája lehető legnagyobb mérvű fejlődési ütemét”.²⁴

A hosszútávú fejlődést meghatározó gazdasági arányok, vagyis a fogyasztás és akkumuláció közötti arányok ilyen jellegű értelmezése természetesen távol állott a valóságtól. A hatéves terv alapelgondolásait magyarázó és propagáló érvelésből valamiféle sajátos optimizmus és az életszínvonal automatikus növekedésébe vetett hit sugározott, melyet a nemzeti jövedelem elosztásának meghatározott arányaira alapoztak. Ez a felfogás nem tett

²² *Wł. Bieńkowski: Z zagadnień socjologii i metodyki przebudowy wsi (A falu átalakításának szociológiai és módszertani kérdései). Kultura i Społeczeństwo, 1960 nr. 1, lásd még Podstawy nauk politycznych (A politikai tudományok alapjai), M. Maneli szerkesztésében, I. rész, a Varsói egyetem kiadványai sorozatból 1966, 256. k. 1.*

²³ *Lásd még W kwestii zasad planowania w krajach demokracji ludowej (A gazdasági tervek kérdései a népidemokratikus országokban). Życie Gospodarcze, 1950. nr. 1, valamint Wł. Brus: Znaczenie stalinowskiej teorii industrializacji dla budowy podstaw socjalizmu w Polsce (A sztálini iparosítási program jelentősége a szocializmus alapjainak lerakása szempontjából Lengyelországban). Ekonomista, 1950. nr. 3. A szovjet mintáknak a lengyel gazdasági életben — elsősorban a mezőgazdaság terén — való alkalmazásának káros következményeire mutat rá A. Karpiński, a Zagadnienia socjalistycznej industrializacji Polski (Lengyelország szocialista iparosításának kérdései) című munkában, op. cit. 12—13. l.*

²⁴ *Wytyczne sześcioletniego planu rozwoju i przebudowy gospodarczej Polski (A hatéves terv fejlődési célkitűzései és Lengyelország gazdasági átalakítása), lásd H. Minc: Osiągnięcia i plany gospodarcze (Eredmények és a gazdasági tervezés) című munkájában, 168. l.*

különbséget a gazdasági fejlődés hosszúlejáratú feladatai, melyek perspektivikusan biztosították volna a lakosság életszínvonalának növekedését, valamint az életszínvonal növelésének közvetlen feladatai között. E két cél egyidejű, optimális megvalósítása majdnem hogy lehetetlen, különösen olyan időben, mely lényegében az ipar rövid beruházási korszakát öleli fel (ilyenek voltak a hatéves terv időkeretei), valamint olyan országban, mely csak megindult az extenzív módszerekre alapozott iparosítás útján. Különösen világossá teszi ezt a hatéves terv első, 1948 decemberében elfogadott, valamint 1950 júliusában megerősített második verziója közötti különbség, a terv előirányzatait ugyanis az utóbbi időpontban jelentősen megemelték, mindenekelőtt a nagy beruházások és az ipari termelés (főleg a nehézipar és bányászat) terén.

A már elfogadott és megindított terv valóraváltása során alapvető mutatóit módosították: először az 1951. évben, amikor a nemzetközi helyzet kiéleződése nyomán elsősorban a védelmi célokra fordított kiadásokat növelték. A második korrekcióra az 1953–1954-es évek fordulóján került sor, ellenkező előjellel. Ekkor az ipar és mezőgazdasági termelés arányainak helyreállítása az akkumuláció növekedése és a reálbérek süllyedése közötti ellentét enyhítése volt a cél. A terv alaptételei a realizálás során végül is tehát igen lényegbevágóan módosultak. Ezért meg kell különböztetnünk a terv időszakonként változó célkitűzéseit, valamint a végrehajtás eredményeit. A tervmutatók változásának vizsgálata során nem vehetjük szemügyre az összes említett szakaszt, mivel nem rendelkezünk kielégítő adatokkal az 1951-es és 1954-es tervmódosításokról.²⁵ Ha a terv első és második változatának mutatóit hasonlítjuk össze, akkor az összehasonlítás arra enged következtetni, hogy a hatéves terv teljesítésének eredményei elsősorban az első változatot közelítették meg. Az ipari termelés területén a tervezett (az első verzió szerinti) mutatókat igen jelentős mértékben túlszárnyalták, ami elsősorban a nem mezőgazdasági foglalkoztatottság igen nagymérvű növekedésének következménye. Ezzel szemben az 1955-ös évben nem érték el az 1948-ban tervezett mezőgazdasági termelés és reálbér szintjét. Ennek okai: a mezőgazdasági kollektivizálásának erőltetése; a mezőgazdasági munkaerő nagymérvű elvándorlása a mezőgazdaságon kívüli területekre, amely — elsősorban a terv alapkoncepciójának megfelelően — az ipari foglalkoztatottság nagymérvű növekedését eredményezte. Mindez a munka termelékenységének csökkenésével, és a beruházások alacsony hatékonyságával járt együtt. Ellentét keletkezett a nyersanyagbázis kapacitása, valamint az ipar már kiépített termelési kapacitásai között is.²⁶

²⁵ Az 1954-ben bekövetkezett változások csak néhány mutatószám megadásával lettek jellemezve B. Bierut referátumában, mely 1954. márc. 10-én a Párt V. Kongresszusán hangozott el. Az 1951-ben és 1954-ben módosított tervmutatókról csak akkor kapunk kielégítően részletes felvilágosításokat, hogyha az Állami Gazdasági Tervezés Archívumai rendbe lesznek téve.

²⁶ A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa után Lengyelországban különböző központokban elkezdődött egy vitasorozat: rádióban, sajtóban, tudományos konferenciákon a hatéves terv eredményeiről. Lásd. *St. Kuziński*: Niektóre dysproporcje sześciolatki w naszym przemyśle (A hatéves terv néhány aránytalansága iparunkban). *Nowe Drogi* 1956. nr. 9. Az egyik az elsők közül, a hatéves tervet színtétikusan és kritikájában mérsékelten megítélő referátum a L. E. M. P. Központi Bizottságának VII., 1956. júl. 18–28. között megrendezett plenumán hangozott el; ugyan így lettek értékelve az ország gazdasági és politikai helyzetét illető döntések, a párt feladatait

A hatéves terv realizálásának nehézségei aránylag korán jelentkeztek, de csak az 1953-as évben kezdték felismerni a mutatkozó ellentéteket. Ezt tükrözik azok a határozatok, melyeket az élelmezési ipari, valamint a mezőgazdasági beruházások növelésére és zökkenőmentes megvalósítására hoztak. Ezzel egyidőben megszüntették a mezőgazdasági termelés és reálbérek 1952—53-ban bekövetkező süllyedését előidéző okokat.²⁷

Ettől a döntéstől — hasonlóan, mint a terv kidolgozásának első fázisában — a lakosság életszínvonalának automatikus javulását várták, mivel ez — mint fogalmazták — „társadalmi forradalmunk jellegéből következett volna. Egész eddigi munkánk, összes gazdasági erőfeszítéseink közvetve vagy közvetlenül a dolgozó nép anyagi körülményeinek megjavításához járultak hozzá falun épp úgy mint városban.²⁸ Azonban túlságosan komoly akadályok tornyosultak e feladatok megvalósítása elé. Annál is inkább, mivel az 1953-as évben bekövetkezett a piaci egyensúly komoly megingása és a lakosság ellátásában igen súlyos zavarok léptek fel. Az 1954—55-ös években a mezőgazdasági termelés fellendülése lehetővé tette ugyan a feszültségek csökkentését, de nem sikerült azokat teljes mértékben megszüntetni.

A gazdasági és társadalmi rendszer racionalizálása az 1956—1960-as években

A lakosság anyagi helyzetének automatikus javulásába vetett hitnek nem volt meg a bázisa az alapvető gazdasági értékek reális kialakításában, és mindennek előtt a mezőgazdaság fejlődésében. A lakosság életszínvonalának javulása nem következhetett be közvetlenül a mezőgazdaságot érintő bizonyos társadalmi és gazdaságpolitikai elvek megváltoztatása után, annál is kevésbé, mivel ezek a változások nem ölelték fel a bürokratikus és centralizált gazdálkodási módot. A spontán változásokba vetett hitet azután az 1956 júniusi tragikus poznańi események végképp megingatták.

Ez utóbbi események a gazdasági irányítás rendszerének kritikai vizsgálatát ösztönözték. Erről tett említést J. Cyrankiewicz a L. E. M. P. 1956.

meghatározó rendelkezések, valamint a hatéves terv teljesítésének eredményei az ötéves terv 1956—60 közötti elgondolásai. Lásd még a L. E. M. P. Központi Bizottságának VII. Plénumát, 1956. júl. 18—28. Warszawa, 1956. 16, 19, 69—74, 112—115, 150, 155—162. 1. Ezek a döntések kritikai bírálat tárgyát képezték Wl. Gomulkának a K. B. VIII. plénumán elhangzott referátumában, mindenekelőtt a hatéves terv pozitív mérlegének, valamint a mezőgazdasági politikának a megítélését illetően. Warszawa, 1956, 3—13, 15. 1. A hatéves terv időszakára vonatkozóan a gazdasági élet részletes analizését végezte el J. M. Montias a Central Planning in Poland, Yale University Press, New Haven and London. 1963 (II. kiadás) 410. 1. Lásd H. Jędruszczak recenzióját erről a munkáról, Kwartalnik Historyczny, 1965. nr. 2.

²⁷ Lásd még az 1953. jan. 3-án kiadott kormányrendeletet. Nowe Drogi, 1953. nr. 1, B. Bierut: Zadania partii w walce o szybszy wzrost stopy życiowej mas pracujących w obecnym okresie budownictwa socjalistycznego (A párt feladatai a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában az életszínvonal gyorsabb növekedéséért folytatott harcban) című, a K. B. IX Plénumán elhangzott referátumát, valamint a K. B. IX Plénumának a L. E. M. II. Kongresszusát előkészítő vitatéziseit, Warszawa, 1956, lásd még Głównie zadania gospodarcze dwóch ostanich lat planu sześcioletniego (1954—1955) (A hatéves terv két utóbbi évének főbb gazdasági feladatai). A L. E. M. P. II. Kongresszusán elhangzott beszámoló. Nowe Drogi, 1953. 3. sz.

²⁸ Ld. B. Bierut fentebb idézett referátumát, 13. 1.

július 18—28. között megtartott VII. plénmán: „Úgy tűnik, hogy az elmúlt időszakban nem mindig értékeltük a világos és őszinte kérdésfelvetést, a nehézségek feltárását, valamint azoknak a társadalommal történő őszinte megbeszélését. Ez bizonyos negatív jelenségeket idézett elő, melyek károsan befolyásolták tevékenységünket. Nem lehet a gazdasági és politikai kérdéseket egymástól elszakítva nézni. Ma ezeket a kapcsolatokat még szorosabban átérezzük, mivel az, ami negatív jelenség volt az elmúlt korszak politikájában, hatott a gazdasági életünkre is. És ennek ellenkezője is igaz, a gazdasági hibák és nehézségek a politikai kérdésekben is éreztették hatásukat.”²⁹

A VIII. Plénumon 1956. október 20-án e gondolatot W. Gomulka még élesebben fogalmazza meg: „A bizalom hitelét csak olyan feltételek között nyerhetjük el, ha mindig eredményesen oldjuk meg azokat a feladatokat, melyek megoldását a bizalom hitelezői kívánják tőlünk. A munkásosztály bizalmának és hitelének elvesztése magával vonja a hatalom gyakorlására feljogosító morális alapok elvesztését is.

Az országot természetesen így is lehet kormányozni, azonban az ilyen kormányok rosszak lesznek. Ugyanis ezek csak a bürokráciára, a jogrend megszégére és az erőszakra támaszkodhatnak.”³⁰

Az 1956 júniusától egészen októberig terjedő mintegy fél éves időszakot komoly politikai krízis jellemezte: „A Lengyel Egyesült Munkáspárt VIII. Plénmán, az utolsó pillanatban, de még nem későn, változtatásokat hajtott végre politikáján. Megtalálta a korábbi korszakban kialakult politikai krízisből kivezető utat. Megoltalmazta az országot ezen krízis komoly következményeitől.”³¹

Ezen keretek között megkezdődött a gazdasági modell átalakításának nehéz és bonyolult folyamata is. Nyilvánvaló volt, hogy „a gazdasági irányítás rendszerének megváltoztatásáért folytatott küzdelem nem lesz könnyű. A kialakult gazdasági rendszerért emberek meghatározott csoportjai testesítették meg, s az addigi rendszer képviselői védelmezni is fogják a régit, kétségbeesetten, minden eszközzel, hiszen itt érdekeikről van szó. Harc vár ránk az új gazdasági rendszerért, s nem is csupán a gazdaság síkján. Harcot kell ugyanis vívunk azokkal az emberekkel is, akik ezen rendszer mögött állnak és akik ténylegesen érdekeltek fenntartásában.

Annál is inkább, mivel a gazdasági irányítás rendszere, melyet a legrövidebb úton meg kell változtatni, nemcsak gazdasági rendszer, hanem saját társadalmi összefüggései vannak.”³² Az ebben az időben végrehajtott modell változtatások alapvető törekvése az volt, hogy növeljék a munkások önren-

²⁹ K. B. VII. Plenuma 1956. júl. 18—28. Warszawa. 1956. 60. l.

³⁰ Wl. Gomulkának a K. B. VIII. Plénmán elhangzott beszéde. Warszawa. 1956. 17. l.

³¹ J. Morawski: Przetwórczmy uchwały VIII i IX Plenum w codzienną praktyczną działalność (Valótsítsuk meg a VIII. és IX Plénm határozatait a mindennapi életben). Trybuna Ludu, 1957. nr. „Az 1953 utáni időszak azt bizonyítja — noha azok a feltételek, melyek között a szocializmus gazdasági és társadalmi szervezetének kialakítása folyik, alapvetően különböznek a kapitalista társadalomban létező feltételektől és körülményektől — hogy a komolyabb megrázkódtatások lehetősége nincs kizárva. A termelési eszközök társadalmi tulajdona, a gazdasági és politikai vezetés szimbiozisa, az egész apparátus hierarchiájának kialakulása révén sajátos érdekes csoportok jöttek létre. A szocialista társadalmi rend ellentéteinek elemzése szempontjából ezeknek elemzése a legalapvetőbb és legfontosabb feladatok közé tartozik (W. Brus: i. m. 17—18. l.).

³² W. Godek, R. Turcki: Kopalnia milionów (A milliók bányája) Po Prostu, 1956, nr. 18 (1956. V. 1.)

delkezési jogát a termelés kérdéseiben és ezzel egyidőben fokozzák a munka termelékenységét is. Ez időben a közgazdászok élénk vitákat folytattak, melyek a racionális nézőpont szemszögéből leginkább elfogadható gyakorlati javaslatok és utasítások megfogalmazását célozták. A viták eredményei függetlenül gyakorlati alkalmazásuktól és a vitázók nézeteinek érdemi kérdésekben fennálló eltéréseitől, a szocializmus közgazdaságtani elmélete igen komoly eredményeinek tekinthetők.³³ Az 1955—57-es években folytatott lengyel modell-viták ismertetése modernista és realista (noha ezek nehezen egyeztethetők össze) jellegűknél fogva nagyon kellemes feladat volna, de erről mégis le kell mondanunk, mivel témánktól nagyon messzire vezetnének. Kísérletet teszünk azonban e viták főbb eredményeinek összefoglalására. Ezek ugyanis a gyakorlatban meghatározták a modell-változások irányvonalait. A változtatások, javaslatok a következő feltételeket érintették: a) A tervezés módszertana és a gazdasági döntések központjai, b) Az árak rendszere, c) Agrárpolitika.

a) A modell-változások új kulcsfontosságú mozzanatának a gazdasági tervezés módszertana és a gazdasági döntéseket kezükben tartó központok új struktúrájának kialakítása tekinthető. A tervezés centralizmusa, mely a hatéves terv kereteiben alakult ki, a piramidálisan kiépített gazdasági döntések rendszeréhez vezetett. Az iparosítás kezdeti korszakában a politikai agitáció épp úgy mint a hierarchikus rendszerben kialakított döntések és a kulcsfontosságúnak ítélt kérdésekre való koncentráció lehetővé tette a gazdasági fejlődés és a társadalmi átalakulás tempójának meggyorsítását. A gazdasági döntések ezen rendszeren azonban nagyon gyorsan ellentétes hatásokra vezettek. A kiindulást képező koncentrált döntést, a célokat központilag meghatározó gazdasági irányítást hamarosan lehetetlenné tette a gazdasági döntések szférájának rendkívüli kiterjedése. A központilag előírányzott célok és gyakran természeti mutatókban kifejezett központi döntések köre úgyszólván áttekinthetlenné vált. Az irányításnak erre az ún. háborús gazdálkodási elvére — Oscar Lange meghatározása szerint — az a jellemző, hogy a gazdasági élet alapsejtjeihez az intézkedések és rendelkezések széles kiépített rendszerén keresztül, az alulról jövő kezdeményezések és igények figyelembe vétele nélkül juttatják el az eszközöket az állandóan növekvő mutatószámokból kiindulva.³⁴ A gazdasági terv koordinálása ilyen körülmények között igen

³³ Itt főleg a következő könyvekről és cikkgyűjteményekről kell említést tenni: *W. Brus*: Prawo watości a problematyka bodźców ekonomicznych Warszawa. 1956. (Az értéktörvény és gazdasági érdekeltég problémái). Warszawa. 1956. *Uő.*: Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej (A szocialista gazdaság működésének általános törvényei). Warszawa. 1961. Viták a lengyel gazdasági modellről, O. Lange, E. Lipiński, M. Kalecki, M. Fabierkiewicz, J. Pajestka, S. Kurowski, M. Mieszczanowski, W. Brus, M. Borawska, L. Silejkow, Z. Mikołajczyk, Cz. Bobrowski, F. Młynarski, B. Miszewski, S. Jedrychowski, Warszawa. 1957; Viták az értékelméléről — M. Dobb, J. K. Sargent, J. Popkiewicz, A. Brzeski, S. J. Kurowicz, G. Temkin, J. Zawadzki, W. Wilczyński, J. Mujzel, G. S. Strumilin. Warszawa. 1956. A közgazdászok az értékelméléről vitakoznak: W. Brus, M. Pohorille, S. J. Kurowski, J. Mujzel, B. Glinski, J. Pajestka, E. Lipiński, Warszawa. 1956.

³⁴ Lásd még *Cz. Borowski*: Formation du Système de Planification, Paris. 1956. 83. l. A központositott tervezési modell itt megadott általános jellemzése érvényes a lengyel viszonyokra is, lásd még ugyanezen szerzőtől: *Modele gospodarki socjalistycznej* (A szocialista gazdaság modelljei) című dolgozatot az O. Lange szerkesztésében kiadott gyűjteményes munkában: *Zagadnienie ekonomii politycznej socjalizmu* (A szocializmus gazdaságpolitikájának kérdései). Warszawa. 1958. 142—148. l.

nehéz feladattá vált, lehetetlenné tette olyan tudományok gyakorlati alkalmazását, mint a kibernetika, ekonometria, praxeológia vagy az információs elmélet.

A tervezés módszereinek a gazdasági döntések változott struktúrájának 1956 utáni lengyelországi jegyeit a következőképpen lehetne megfogalmazni:

A tervezés nagymérvű részletességének megszüntetése, ami a tervezés korlátolt határainak megértéseként fogható fel (különösen a központi tervezésben).³⁵

Gazdasági értékek alapján történő tervezés mindenekelőtt érték kifejezésben, ami lehetővé teszi a beruházások hatékonyságának, a munka termelékenységének és a jövedelmeknek növelését, a termelési és hitel költségek stb. csökkentését.

A piaci folyamatok és a tervek közötti egyensúly helyreállítása. Ezzel egyidőben a természetes formában történő tervezés helyett az ún. ágazatok közötti eszközáramlások vizsgálatának módszeréhez folyamodtak,³⁶ A mennyiségi és értékben differenciált döntéseknél ugyanakkor széles körben alkalmazták a matematikai módszereket, és kísérleteket tettek az ún. alternatív tervek kidolgozására. Ez azt jelentette, hogy az eddig pragmatikusan vagy intuicionális módon megoldott gazdasági kérdéseket tudományos vizsgálat alá vették, kiválasztva a legjobb megoldási lehetőségeket.³⁷

A kötelező utasítások rendszere helyébe a terv teljesítését biztosító társadalmi és gazdasági eszközök (a nyereség növekedésének premizálása, a dolgozók érdekeltté tétele a vállalat tervteljesítésében),³⁸ és differenciált hitelpolitika alkalmazása lépett.³⁹

³⁵ *Uő.*: Planowanie gospodarcze (Gazdasági tervezés) 145. l.

³⁶ *K. Porwit*: Uwagi o metodach centralnej koordynacji planu gospodarczego (Megjegyzések a gazdasági terv központi koordinálásának módszereiről). Prace i materialy Zakładu badań ekonomicznych Komisji Planowania, 1958. nr. 11, valamint a W. Sławin szerkesztette gyűjteményes munkában Tablice przepływów materialów w naturalnych jednostkach miary címmel (Input és output számítások anyagának táblázatai természetes mértékegységekben). Uo., 1960. nr. 18. Az ágazatok közötti input – output számítások a gazdasági tervek eredményesebb koordinálását teszik lehetővé mint a hagyományos módszerek. Nem oldják meg az összes kérdést, melyek az aggregátumok kiszámításánál felléphetnek. Az ágazatok közötti input – output módszerének megalkotója Leontieff orosz eredetű amerikai közgazdász.

³⁷ *E. Lipiński*: Fetysze postępu. Nauka i potrzeby kraju (A fejlődés fétisei. A tudomány és az ország szükségletei), Życie Warszawy, 1968. nr. 385 (1966. nov. 27–28). Lásd még *O. Lange*: Optymalne decyzje (Optimális döntések). *W. Sadowski*: Teoria podejmowania decyzji. Wstęp do badań operacyjnych. (A döntések meghozatalának elmélete. Bevezetés az operációs kutatásokba.). Warszawa. 1960.

³⁸ Ez az üzemi alap kialakítását és annak felosztását megváltoztató rendelkezéssel volt kapcsolatban, lásd az 1955. febr. 18-i rendeletet az 1957. évi vállalati alapokról. (A Lengyel Népköztársaság Törvénykönyve 1958, nr. 53, poz. 240), valamint az 1958-as évre szóló vállalati alapot meghatározó rendelkezést (A Lengyel Népköztársaság Törvénykönyve 1958 nr. 18. poz. 74). A vállalati alap eszközei 1/4 részben a dolgozók lakásépítkezéseinek finanszírozását, a további részek más szociális befektetések céljait szolgálták.

³⁹ Az új hitelpolitikát a Minisztertanács döntései kezdeményezték 1958. márc. 27-én. — A társadalmasított gazdaság egységeinek hitelügyében, valamint a részesedési százalékok és az állami bankok illetményeinek megállapítása ügyében lásd Monitor Polski, 1958. nr. 32. A pénzügyi rendszer részletes leírását megtaláljuk a Minisztertanács mellett működő Gazdasági Tanács kiadványában — Sytuacja gospodarcza kraju w roku 1958 (Az ország gazdasági helyzete az 1958-as évben). Materiały II posiedzenia plenarnego Rady Ekonomicznej w roku 1959 (A Gazdasági Tanács II. plenáris ülésének anyagai az 1959-es évből). PWG, Warszawa. 1959. 196–199. l.

A vállalatok önállóságának növelése és a munkástanácsok, vagyis a munkásönkormányzat szerveinek megalakítása, mely részese, illetve biztosító az általános gazdasági tervek megvalósításának,⁴⁰ valamint az irányítás új rendszerének megalkotása az ipari egyesülések útján, az eddigi központi szervek helyett.

b) A lengyel gazdasági életben egészen az 1956-os esztendőig érvényben volt árrendszer megváltoztatása azért vált szükségessé, mivel az adminisztratív és centralizált irányítás keretében nagy különbségek jöttek létre az árak és valóságos értékek között. Ezen ellentmondások, különösen a termelési eszközök esetében, lehetetlenné tették a gazdaságossági számítások alkalmazását, ami feltétlenül szükséges az egyes vállalatok és gazdasági ágazatok jövedelmezőségének meghatározásához, a termelési költségek csökkentéséhez.⁴¹ Az árrendezés reformjának egyik kulcsfontosságú kérdését a szén új árának kialakítása képezte.⁴² A gazdasági helyzet megkövetelte az élelmezési cikkek árának növelését is, különösen az áruk azon csoportjában, ahol a kínálat nem volt elegendő a piaci igények kielégítésére.⁴³

c) A mezőgazdaság kollektivizálódásának 1949-ben megkezdett és a hatéves terv időszakában folytatott politikája éles ellentétbe került a mezőgazdasági termelés növelésének követelményeivel. A lengyelországi viszonyok között a mezőgazdasági termelés intenzifikálása az ipari befektetések mellett az ország gazdasági fejlődésének egyik minden kétséget kizáróan döntő tényezője. A nem kielégítő technikai, sőt politikai feltételek között erőltetett kollektivizálás következtében a mezőgazdasági termelősövetkezetek termelési szintje alacsony volt, s ugyanakkor csökkent a termelés az egyéni parasztgazdaságokban is. A mezőgazdaság területén uralkodó helyzet megjavítása megkövetelte az itt kialakult és az ország fejlődését gátló akadályok megszüntetését.

Az új mezőgazdaságpolitika, mely alapvető elgondolásaiban az ország gazdasági és társadalmi struktúrájának fokozatos, koegzisztencionális módon történő átalakítására törekszik, elsősorban a kitűzött célok hierarchiáját módosította. Így például a mezőgazdaság szocializálásának helyébe, — melyet a mezőgazdasági termelés növelésének követelménye helyett egyoldalúan csak a mezőgazdasági művelési terület és temelőeszközök társadalmosítása-ként értelmeztek — a mezőgazdasági termelőkenység növelését állította első helyre. Ezen alapvető célt szolgálja a mezőgazdaság kollektivizálása is, melyet a közvetett szocializálástól (a kizsákmányolási viszonyoknak a termelési és

⁴⁰ Ezt a munkástanácsokról kiadott rendelkezés hajtotta végre 1956. nov. 19-én. (A Lengyel Népköztársaság Törvénytára 1956 nr, 53. poz. 238.) E törvény értelmezését lásd. *E. Lipińskiniél*: Uwagi o socjalistycznym przedsięwiorstwie (Megjegyzések a szocialista vállalatokról), valamint *Z. Madej*: Uwagi o rozwoju i zadaniach eksperymentów gospodarczych (Megjegyzések a gazdasági kísérletek feladatairól és fejlődéséről) a Przedsiębiorstwo samodzielne w gospodarce planowej (Az önálló vállalat a tervgazdaságban c. tanulmánykötetben), Warszawa. 1957, 20–24. valamint 35–39. l.

⁴¹ *H. Firszel*: Prawo wartości a problematyka cen w przemyśle socjalistycznym (Az értéktörvény és az árak kérdése a szocialista iparban). Válogatott tanulmányok. PWN. Warszawa. 1956; lásd még *P. J. D. Wiles*: The Political Economy of Communism. Basil Blackwell, Oxford. 1962, 108. l.

⁴² *St. Wyrobisz*: Polityka cen w Polsce (Árpolitika Lengyelországban). Zakład Nauk Ekonomicznych PAN, Wrocław—Warszawa—Kraków. 1965. 83–84. l.

⁴³ A Minisztertanács döntése alapján 1959 novemberében a húsarakat és a húskészítmények árát felemelték. Megemelték még a villany, a szén valamint más szolgáltatások árát is.

árucsere szférájában történő felszámolása, a falu és város közötti viszonyok átalakítása, az egyéni parasztgazdaságnak az általános tervgazdaság kereteibe való beillesztése) a közvetlen szocializáláshoz (a föld és más termelőeszközök társadalmasításához) vezető lassú evolúciós folyamatként értelmeztek.⁴⁴

A kollektivizálás tehát nem tekinthető a mezőgazdaságpolitika közvetlen céljának. Megvalósításához számos technikai, politikai és tudati előrehaladási lépésre van szükség. Ezek között említhető pl. a közösen végzett munka eredményességébe vetett hit kialakítása, azon meggyőződés általánossá válása, hogy a kollektív mezőgazdasági termelés révén könnyebben elégíthetők ki a parasztság társadalmi és kulturális igényei — pl. a munkaidő korlátozása, a szociális vívmányok elterjedése stb. — mint az egyéni gazdálkodás esetében. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az 1956–60-as évek nem hoztak a mezőgazdaság kollektivizálása terén semmiféle eredményt. Előrehaladás észlelhető pl. a paraszti gazdaság társadalmasításának közvetett útján: a mezőgazdasági beruházások, géppark fejlesztése, valamint a kooperáció alsóbb szintű formáinak, elsősorban az ún. mezőgazdasági társulások kialakításának terén.⁴⁵

Mindezek a változások a mezőgazdasági munkát hatékonyabbá tették. Az ötvenes évek végén és a hatvanas években azonban további ellentmondások is jelentkeztek. Ezekben szerepet játszott, hogy a tervezés a gazdasági élet egyes ágazatait elkülönült területként kezelte, s az egyes ágazatok közötti reális kapcsolatokat és összefüggéseket nem vette kielégítően figyelembe. Ennek nyomán született meg a gazdasági ágazatok komplex tervezésének gondolata, függetlenül a hatáskörök szervezeti struktúrájától.⁴⁶

Ilyen formán a gazdasági modell racionalizálása nemcsak egyszeri változásokhoz köthető. Ezek a változások olyan racionalizálási folyamat részének tekinthetők, melyek nagyobb hatásfokú, racionálisabb gazdasági irányítás fokozatos kialakítását segítik elő.

Munkánkban a tervezési rendszer és gazdasági modell változásainak legfőbb mozzanatait elemeztük. Számos kérdést egyáltalán nem tárgyaltunk, s nem egy fontosabbat is csak említhettünk. Célkitűzésünk az irányítási rendszer változása folyamatának bemutatása lehetett csupán.

⁴⁴ Lásd *M. Mieszcankowski*: Strukturalne przeobrażenia rolnictwa Polski Ludowej (A lengyel mezőgazdaság strukturális átalakulásai). *Ekonomista*, 1965, nr. 2.

⁴⁵ A mezőgazdasági társulások száma 11 620-ról 23 135-re emelkedett 1957-től 1960-ig.

⁴⁶ *Życie Gospodarcze*, 1960. dec. 11.

Moór Elemér:

Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez

I. Célkitűzés

Az államnak mint a társadalmi élet alakulatának létrejötté a legtöbb népnél hosszú fejlődés eredményének tekinthető, amely folyamatban a gazdasági élet változásai a döntő tényezők. Az állam csirája azonban általában valami emberi csoportnak egyetlen személy uralma alatt való egyesítése szokott lenni. Ez a körülmény indogermán népeknél sokszor az uralkodók címeiben is kifejezésre jut, amennyiben azok egy bizonyos nép és nem ország királyainak szokták magukat mondani. A Meroving-királyokat például még *reges Francorum* és nem *Franciae* néven említik az oklevelek. Az állam fogalmához egy bizonyos területnek a képzete csak később szokott kapcsolódni. Így például az angoloknál János király volt az első uralkodó, aki nem az angolok, hanem Angolország királyának mondta magát (vö. *Schrader—Nehring: Reallex. d. indogerm. Altertumskunde*,² II. köt. 432. l.).

Egy bizonyos emberi csoportnak személyi jellegű államban való egyesítése azonban nem egyszer idegen hódítóktól indult ki, aminek az szokott a nyelvi következménye lenni, hogy az illető nép nyelvének 'fejedelem' jelentésű szava idegen eredetű. Így tekintve a dolgot azt mondhatjuk, hogy a magyar állam gyökerei még a finnugor őskorba nyúlnak vissza, amikor ugyanis a keleti finnugor népek bizonyos csoportjai — úgy látszik — ősrániak uralma alá kerültek. Ennek aztán az lett egyik következménye, hogy egy 'fejedelem, úr' jelentésű ősráni szóalaknak a fejleményei az összes keleti finnugor nép- és nyelvcsoportokban megvannak. Az avesztai *ahura* 'Herr, Fürst' szó ugyanis még az ősráni **osuro* alakban honosodott meg a keleti finnugor nyelvekben. Ennek a szónak megfelelője *ätér, äter, ötar* alakban és 'fejedelem' jelentésben megvan a vogulban is; nyelvünkben pedig **uhuru* > **uhru* > *uru* alakokon keresztül szabályszerűen *úr* fejlődött belőle,¹ amennyiben a finnugorkori *s* hangnak a magyarban eltűnt *h* hangon keresztül hiánya, a vogulban pedig *t* szokott a megfelelőse lenni; a szó eredeti jelentése szintén 'fejedelem' volt. Egy ilyen jelentésű szó meghonosodása is határozottan azt tanúsítja, hogy az osztálytagozódás a keleti finnugor népek társadalmában is kezdetét vette. Ennek alapja az lehetett, hogy egyes családok vagy nemzetségek anyagi javakkal bővebben voltak ellátva mint mások, amennyiben a permi nyelvekben a fenti ősráni szó megfelelői már 'gazdag' jelentésben vannak meg (vö. *Moór: ALH, II. köt. 358. l.*). Esetleg prémekek és fémekkel való kereskedés révén lettek egyes „fejedelmek” gazdagok (a fémfélék voltak leginkább thesaurálhatók).

Megállapíthatjuk, hogy teljesen hasonló fejlődés következett be a germán népek körében is, ahol ugyanis egy kelta 'fejedelem' jelentésű szó vette fel még körülbelül 700 körül i. sz. e. részint a 'király' jelentést, részint meg a német *reich* szóban a 'gazdag' jelentést. De ez a szó él tovább a német *Reich* 'birodalom' szóban is, amely épp olyan származéka egy 'fejedelem' jelentésű germán szónak, mint amilyen a mi *uru-szág* > > *ország* szavunk az egykori 'fejedelem' jelentésű **urhu* > *uru* > *úr* szónak (vö. *Moór: „Úr és ország”, NyK. LXVII, 139—142. l.*). Az *ország* szó előzménye mai jelentését — mert hisz eredeti jelentése 'fejedelemség' volt — akkor vehette fel, amikor egy nagy

¹ Vagyis mintegy pótlónyújtással — a szóvégi *u* leesése után — más hasonló szóalakok fejlődéséhez hasonlóan az első szótag magánhangzója megnyúlott (vö. *Bárczi: Magyar hangtört.*² 62). Tehát szavunkban nem **uhuru* > **uuru* < *úr* fejlődés teendő fel, amit Harmatta cáfol (vö. I. Oszt. Kézl. VIII, 253. l.). Harmatta ugyanis figyelmen kívül hagyta azt a körülményt, hogy a két-nyíltszótagos hangtörvény már az ősmagyarban is érvényesült (vö. *Bárczi: i. m. 78. l.*), vagyis az **uhuru* hangsorból a középső *u* hang már a *h* elenyészése előtt eltűnt. — Már maga az a körülmény, hogy szavunk hangtanilag is teljesen kifogástalanul hozható kapcsolatba az egyik legközelebbi rokon nyelv ugyanazon jelentésű szavával, teljesen valószínűlenné teszi, hogy szavunk más származású volna és kapcsolatba volna hozható akár iráni (Harmatta), akár török nyelvek (Németh Gyula, K. Palló M.) csak némileg hasonló jelentésű szavaival (vö. *Moór: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya. 1963. 101. l.*).

kiterjedésű terület egyetlen fejedelem kizárólagos uralma alá került, vagyis aligha előbb, mint amikor megalakult az Árpádok monarchiája Géza fejedelem korában.

Géza elődeinek a címe valószínűleg *nagyúr* volt, mert hisz Adalbert prágai püspök is „senior magnus”-ként említi egy levelében Gézát mint a magyarok fejedelmét. Igaz ugyan, hogy más nyugati források már „rex”-ként említik és *κρᾶλης* néven említi Gézát (?) vagy Istvánt a veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevele is, amelyet még István megkoronázása előtt állítottak ki. Ez tehát annak jeléül tekinthető, hogy a magyar nagyfejedelmek szlovén és szlovák alattvalói már királlyá koronázataása előtt is *králj* néven emlegethették (a bolgárban ti. nincs meg ez a szó). Amikor pedig a pápa által küldött koronával való megkoronázás után István mintegy hivatalosan is *rex*-szé lett, ezt a címet az udvarában levő cseh papok fordíthatták le a *králj* szóval. Azok a cseh papok ti., akik a keresztény egyház megszervezése és magyar származásúak papi kiképzése terén különösen nagy szerepet játszottak, amint ez utóbbi kérdéstről más kapcsolatban már behatóbban is szóltam.² — Az mindenestre teljesen valószínűtlen, hogy ez a cím a magyarban horvát eredetű volna.³ A távoli Horvátország (a Kulpától délre eső *ča-kavac* terület értendő ezen a néven) viszonyaival a magyar nagyfejedelem udvarában 1000 körül még senkisé nem törődött, de nem is ismerhették ezt az országot. Ha már a címhez minta kellett volna, akkor a szomszédos német *rex*—király címe, akit a szlávok szintén *králj* néven ismertek, mindenestre közelebb eső és megfelelőbb minta lett volna.

A nagyfejedelmi méltóság Géza közvetlen elődei idején valószínűleg inkább csak amolyan tiszteletbeli cím lehetett, nevezetesebb politikai súly nélkül, vagyis a magyar nomádok — vagyis nomádok módjára szervezkedett — törzsek nagyfejedelme a törzsfők sorában legfeljebb mint primus inter pares szerepelhetett, de semmiesetre sem mint azok királya, vagyis ura és parancsolója. Géza nyilván csak akkor lett Magyarország tényleges királyává és urává, sőt „Magyarország” mint fogalom is csak akkor alakulhatott ki, amikor a magyarok régi nomádok törzsi szervezete valami okból egészen megszűnt.

Az előadottak szerint az Árpád-monarchia kialakulása szótörténeti szempontból tulajdonképpen a *Magyarország* fogalomnak és névalaknak létrejöttét jelenti. Amint kifejtettük, e fogalom és névalak kialakulásának kezdete tulajdonképpen még a finnugor őskorba nyúlik vissza. Mi itt ezúttal ennek a fejlődésnek csupán a befejezését kívánjuk vizsgálni. Közül majd 1700 év telt el. E hosszú időszak idevonatkozó viszonyainak alakulását a honfoglalás előtti századokra vonatkozólag a „Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes” című tanulmányomban (vö. Acta Ethn. II, 25—142. l.) próbáltam kifejteni. E tanulmány hosszabb zárófejezetében a kelet-európai magyar és török érintkezések kérdését is tárgyaltam. Tanulmányomnak ez a fejezete sajnos nem jelenhetett meg, mert a szerkesztőség a kéziratot azzal a különös indoklással küldte vissza, hogy ez a rész „túlságosan nyelvészeti jellegű”, amit persze a szerkesztőség már az első rész megjelentésekor is tudhatott. Ez a különös eljárás — bár a szótörténet vitathatatlanul a művelődéstörténet egyik legnevezetesebb forrása — már csak azért is kellemetlen volt a számomra, mert fejtegetéseim meg nem jelenése súlyosan gátolt kutatási tervem megvalósításában. Ezért meg nem jelent fejtegetéseimnek egy számomra fontosnak látszó részét „Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und X. Jahrhunderts” címen megjelentettem az UAJb.-ben (XXXI, 191—229. l.). Hiába fűztem azonban a címhez hozzá: „Beitrag zur Völkergeschichte Osteuropas im frühen Mittelalter”, történéseink — úgy vettem észre — nem szereztek róla tudomást . . . A közölt lapszámokból is nyilvánvaló azonban, hogy az említett részletekben közzétett fejtegetéseimnek magyar nyelven való leközlése az időközben szükségessé vált pótlások és reflexiók tekintetbe vételével már szinte egy könyvet tenne ki. Egy ilyen műnek az elkészítésére labilis egészségi állapotomra való tekintettel sem mernék most már vállalkozni (a 79. életévemben vagyok), mégha most már nyilvánvalóvá vált is, hogy már a történések nem akarják a nyelvi forrásanyagot a történeti források közül csak azért kizárni, mert annak kiaknázásához és egyes szavakra vonatkozó fejtegetések megértéséhez bizonyos készség a nyelvészet terén mindenképpen kívánatos. Ezekre való tekintettel arra kérem az olvasót, hogy a honfoglalás előtti kor idevonatkozó viszonyaira vonatkozólag ne kívánjon tőlem behatóbb okfejtést, hanem elégedjék meg azzal, hogy az ezekre vonatkozó felfogásomat itt rövidebbre fogott indokolás keretében tegyem közzé. Ez az egyszerűsítés már csak azért is megnyugtatónak látszik, mert hisz mostani fejtegetéseim tárgya vagyis az Árpád-monarchia kialakulása mint folyamat nem kapcsolódik túlságosan szorosan az előző korok viszonyaihoz. Nyelvészeti fejtegetések ugyan ezúttal

² Vö. *Moór*: Alttschechische Lehnwörter im Ungarischen. Studia Slav., XII. 283—295. l.

³ Vö. *Kniezza István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. köt. 268. l.

sem kerülhetők el, de ezek már nem török szavakhoz kapcsolódnak, hanem az állami étellel kapcsolatba hozható szláv jövevényszavakra vonatkoznak majd.⁴

A következőkben tehát elsősorban is azt kívánjuk felderíteni, hogy mik voltak azok az okok és tényezők, amelyek a nomádos magyar törzsi szervezet felbomlásához vezettek, azután pedig azt igyekszünk majd megállapítani, hogy honnan vették az Árpád-monarchia megalkotói, Géza és István, ezt az állami szervezetet, amelyet a nomádos törzsi szervezet pótlására nálunk bevezettek, továbbá, hogy mi készítette őket erre a nyilván erőszakos úton végrehajtott reformra, és hogy honnan vették a reformjuk végrehajtásához feltétlenül szükséges katonai erőt.

II. A régi magyar nomádos törzsszövetség kialakulása

Mielőtt e fejezet tárgyára áttérnénk, néhány megjegyzést kell még tennünk arra nézve, hogy mit értsünk a „nomád” és a „félnomád” fogalmán. A régi magyarokat ugyanis nálunk újabban nagyon gyakran „félnomádok”-nak szokták mondani, úgy lát-szik azzal a hátsó gondolattal, hogy a félnomádi lét mégis csak különb életforma, mint az igazi nomádi állapot, mert hisz nomádokat emlegetve egy kissé a sátoros vándorcigány fogalma is ott szokott bújókálni a tudat háttérében. Mindez meglehetősen másként van, illetve volt a múltban. Nomádokon ti. az óvilág száraz övezetében élő olyan állattenyésztőket kell értenünk, akik akkora állatállománnyal rendelkeztek, hogy annak hozadékából magukat és családjukat el tudták tartani. De mivel a 250—300 mm évi csapadékot felmutató füves mezőség vagy, ha úgy tetszik, steppe fűhozama eléggé korlátozott, az azon élő állattenyésztők nyájaikkal télen szállásterületüknek olyan részeibe voltak kénytelenek rendszeresen költözni, amelyet a nyár folyamán nem legeltettek le. Széna-termelés ugyanis a mezőség gyér fűtakarója mellett nem volt lehetséges. Őseink is csak hazánkból ismerkedtek meg a szénagyűtéssel és takarmánynövények termelésével (vö. Moór: Studia Slav. II, 59—62. l.). Ennek ellenére azonban hazánk bizonyos vidékein sokáig továbbélt az extenzív nomádos állattartásnak az a módja is, amiről középkori oklevelekben előforduló ilyen helymeghatározások mint *Nyárló* és *Telelő* tanúsíthatnak (vö. OklSz. 693, 976. l.). Nyilvánvaló, hogy az állattenyésztésnek ez a rendszeres költözésekkel kapcsolatos módja csak az ökológiai érvényesülését akadályozó államszerű szervezet megléte esetén lehetséges, mert hisz különben az egyes állattenyésztő csoportok minduntalan összeütközésbe kerülnének egymással.

Ami mármost a „félnomád” állapotot illeti, „félnomád”-nak az a költözéses gazdálkodást folytató állattenyésztő tekinthető, aki — mivel nincsen eléggé nagy állatállománya — rövid tenyészidejű gabonafélék (árpa és köles) termelésével is kénytelen foglalkozni. Őseink már csak azért sem lehettek félnomádok, mert csupán kisszámú állatállománnyal rendelkező családok aránylag rövid idő alatt semmiképp sem lettek volna képesek a Donyec-medencéből az Alföldre elvergődni, mert hisz vándorútjuk alatt az élelmezés szempontjából jóformán csak állataik hozadékára támaszkodhattak. Az azonban nagyon is valószínű, hogy közülük nem kevesen a Kárpátokon átkelve, már csak mint „félnomádok” érkeztek meg az Alföldre.

Érdekes, hogy amíg sokan „félnomád”-dá szeretnék átminősíteni a régi magyar-ságot, azok feltehető lélekszámát már szívesen eltülozzák. Hómanék még 500 000-re

⁴ Ha nem is áll módomban a honfoglalás előtti kor viszonyait teljes részletességgel tárgyalni, itt mégis megemlékezhetek arról, hogy melyek voltak azok a legnevezetesebb balfogások, amelyek szerintem bizonyos hibás nézetek kialakulásához vezettek.

1. Többen nem vették kellően tekintetbe, hogy a Volgán túli Kelet-Európából csak a kujbisevi Volga-huroknál lehetett nomádoknak a Volgán inneni Kelet-Európába eljutniuk, ahol ti. a folyam csak 1600 m széles volt, nem pedig 4—5000 m széles mint középfolyásának más helyein, ahol még a meredek és magas „hegyi-part” is lehetetlenné tette az átkelést; az Alsó-folyás melléke mint átkelőhely még csak szóba sem jöhet, mert ott a folyam kb. 12 km széles volt. Közép-Ázsiából még egy déli útvonal is vezetett Perzsián és a Kaukázuson keresztül Kelet-Európába; ez az útvonal azonban csak a Perzsa-birodalom aléltóságának korszakaiban volt nomádok számára járható. Az északi útvonalon jöttek Kelet-Európába az aianok, a bolgárok, továbbá a magyarok és a besenyők; a déli útvonalon jöttek az avarok és a türk-chazarok.

2. Súlyos balfogásokra vezetett az a körülmény is, hogy egyesek figyelmen kívül hagyták az életföldrajznak a szótörténetben megőrzött tanulságait, vagyis, hogy a magyar—török huzamosabb együttélés nem tehető olyan területekre, ahol nem honos a *körte*, az *alma* és a *kökény*, amely faféléknek a nevei ti. a törökből kerültek a nyelvünkbe.

3. Idegen kelet-európai népek neveit (szavar, türk, onogur, hun csak azért ruházták át a szomszédnépek a magyarokra, mert őseink vándorlásaik során olyan területekre is hatoltak be, ahol korábban az említett népek laktak. A névátruházásoknak tehát nincs politikai jelentőségük, legfeljebb azt tanúsítják, hogy a régi magyarok életmódra és külső megjelenésre nézve nem különbözhettek lényegesen azoktól a népektől, akiknek az elnevezéseit rájuk átruházták, vagyis, hogy szintén nomádok voltak.

4. Mindezeket nem tudhatta Konstantinos Porph. sem, aki pedig értesüléseit már okoskodásokkal is megsza-porítottta; ezért súlyos balfogásoknak tették ki magukat azok, akik tudósítását kritika nélkül szó szerint elfogadták.

tették a honfoglaló magyarság lélekszámát, — amit egyesek a közelmúltban megismételték —, a minap pedig egy tudomány népszerűsítő cikkben már 240 000-es számot olvastam. Csakhogy ennyi ember eltartására akkora állatállományra lett volna szükség, amekkorával egy szárazsági periódus folyamán — még ha tavasszal keltek volna is útra — nem lehetett volna azt a nagy utat a dél-oroszországi mezőségeken keresztül megtenni, amit a magyarok tényleg megtettek. Reális számítások alapján (vö. Acta Ethn. II, 59. l.) a honfoglaló magyarság lélekszáma 100—120 000 főnél aligha volt magasabb; de ez következik Szőke Béla a közeli múltban megjelent „Leletkataszter”-ének adataiból is.

*

Abból a körülményből, hogy a magyarságnál a „fejedelem” iráni eredetű ősi címe — mondhatni — a finnugor őskortól az Árpád-korig nem változott meg, a legnagyobb határozottsággal arra következtethetünk, hogy őseink az ugor közösségből körülbelül 1000 és 700 között időszámításunk előtt kiválva, sohasem kerültek idegen uralom alá, mint például a germánok kelta uralom alá vagy az ősszlávok a gót* *kunings* szóból származott *kéndz* 'Fürst' szó tanúsága szerint a gótok uralma alá. Már csak ezért is teljesen valószínűtlen az a közelmúltban sokat hirdetett tanítás, hogy az ősmagyarok török uralom alá kerülve tértek volna át a lovasnomád életmódra. Ezt a tanítást lettek volna hivatva igazolni a régi magyar törzsnévek törökös magyarázatai is. Ezek beható vizsgálata során kitűnt azonban, hogy jelentési és hangtani szempontok figyelembevételével közülük csak egy név magyarázható kifogástalanul a törökből (ez a *Keszi* név), ami persze még nem jelenti azt, hogy ez a név is nem származik abból az ismeretlen nyelvi forrásból, mint a legtöbb régi magyar törzsnév (vö. *Moór*: Acta Ethn. II, 50—53. l.). Bizonyára ennek a népnek a nyelvéből vehették át őseink nyelvünk állattenyésztési terminológiájának egy ismeretlen nyelvből származó clemeit is (vö. *Moór*: ALH. IX, 150—168. l.), amelyek valahol a Káma és Szamara közötti ligetes mezőségen kerülhettek az ősmagyar nép nyelvébe. Itt alakulhatott ki a nomádos magyar törzsi szervezet is különféle származású néprészek csatlakozása vagy összeverődése révén, de olyanformán, hogy a szervezet törzsnépe és vezetőrétege — úgy látszik — mindig az ugor származású *mogy-er* törzs maradt. Gyaníthatólag ennek az ismeretlen nyelvű állattenyésztő népnek a nyelvből kerültek a magyarba az ilyen államéleti vonatkozású szavak mint *nem* 'Sippe, Geschlecht', *tusz*, valamint az 'előljáró' jelentésű *nagy* szó is. Ezek a kifejezések ugyanis sem finnugor, sem iráni, sem pedig török nyelvekből nem magyarázhatók.

De azt sem nehéz most már, vagyis Szőke Béla „Leletkataszter”-ének (1962) megjelenése után megállapítani, hogy a honfoglaláskori sírokban egyetlen (!) törökös rítusú zsugorított temetkezés sem akad, továbbá, hogy egyetlen sírban sem találunk altáji népek temetkezéseihez hasonlóan löcsontvázakat, hanem a régi magyarok sírjaiban a rénszarvastenyésztő népek temetkezési rítusának megfelelően csak a feláldozott lovak koponyáját és velőcsontjait találjuk, ami az altáji népek temetkezéseitől gyökeresen eltérő temetkezési rítus.⁵ Mivel pedig a temetkezések rítusa minden népnél konzervatív jellegű, semmi valószínűsége sincsen annak, hogy a régi magyar törzsnévek más forrásból származnának, mint a temetkezések rítusa...

A Káma és Szamara közötti ligetes mezőség területén az évi csapadékmennyiség 300—350 mm között szokott lenni nyári (!) maximumokkal. Ilyen természeti viszonyok mellett az állattenyésztőknek tulajdonképp még nem kellene költözéssel gazdálkodást folytatniuk, vagyis nomadizálniuk; azonban ha egy kissé is csökken az ilyen területen egy aszályos periódusban a csapadékmennyiség, az állattenyésztőknek mindenképp át kell itni is tértüni a költözéssel gazdálkodásra. Ezért valószínűek tarthatjuk, hogy a régi magyarok már a Volgán túli őshazájukban is áttértek a gazdálkodásnak erre a formájára, amihez azonban már mindenképp valamilyen államszerű szervezet megléte szükséges.

A magyarok ősi nomádos törzsi szervezetéről egyébként nem sokat tudunk. Bizonyára laza szövetségként működött, amelynek egyéb funkciója aligha volt, mint a legeltetés zavartalan rendjének biztosítása, valamint védekezés a szövetséget esetleg fenyegető külső veszély ellen. Ez utóbbi — úgy látszik — már nem igen sikerült, mert

⁵ A velős csontokat a legjobb falatoknak tekintették, és ezek feláldozásával a halottat mintegy kiengesztelni igyekeztek, amiért kitesztították az élők társadalmából. Ha azonban a családot veszteségek érték lóállományában, vagy a haláleset télen történt, amikor a lovak nagyon leromlott állapotban voltak, akkor őseink lemondtak a lóáldozatról temetkezéseik alkalmából. Hasonló jelenségeket rénszarvastenyésztő népeknél is megfigyelhetünk. Szó sem lehet tehát arról, hogy a lóáldozat egyeseknek társadalmi helyzetüknél fogva mintegy dukált volna, másoknak meg nem, ahogy ezt a jelenséget egyes archeológusok magyarázták.

gyaníthatólag csak olyankor szoktak a törzsek egy vezető személy körül tömörülni, amikor a külső fenyegetés már nem volt elhárítható. De az mindenképp valószínűnek látszik, hogy az egész közösség sorsát érintő nagy vállalkozások mindig egyetlen személy irányítása mellett folytak le. Ilyenek voltak: a Volgán, majd később, a Dnyeperen való átkelés, a Donyec-medencétől a Kárpátokig vezető hosszú vándorút, majd pedig az átkelés az Erdős-Kárpátokon.

A törzsek pontos számát nem ismerjük: csak azt tudjuk, hogy a Volga és a Közép-Don közötti Levediában eredetileg hét törzs élt, amiért ezt a néprészt *hetü-mogyer* vagyis 'hét-nép' néven emlegették a Donyec-medence magyarjai (vö. *Moór*: Acta Ethn. II, 43. l.): ebben a hét törzsben azonban a Levediában visszamaradt magyarok, vagyis a mai mescserek ősei (vö. *Moór*: Acta Ethn. II, 124—132. l.) is benne vannak. Azt azonban már nem tudjuk, hogy a *Dentü-mogyer* csoport hány törzsből állott. Magyarországi helynevekben mindenesetre nyolc magyar törzsnév őrződött meg, amelyeket Konstantinos Porph. is felsorol. Ezekhez járult még a magyarokhoz a Donyec-medencében csatlakozott kavarak három altörzse, amelyeknek a neveit azonban pontosan nem ismerjük.

A törzsfők címe talán *úr* volt, mert hisz az Anonymus is „principales personae” elnevezéssel emlegeti őket, vagy esetleg *vezér*: Konstantinos Porph. a nála járt magyarok tolmácsa nyomán *βοέβοδος*-nak mondja a magyar törzsek fejeinek címét. Alig hihető, hogy *βοέβοδος* szláv származású bizánci szó lett volna (vö. *Moravcsik*: Byzantino-turcica. II. köt. 9. l.), mert hisz ilyen szónak más bizánci emlékekben semmi nyoma. Valószínűbb, hogy a tolmács görögösítette a magyar törzsfők címének a magyarországi szlávoknál használatos *vojevoda* alakját, aminthogy délszlávoknál is *vojevoda* szokott a törzsfők címe lenni (vö. *Schrader—Nehring*: Realexikon², II. köt. 453. l.). — De az sem lehetetlen, hogy a Konstantinos Porph.-nál említett cím nem más, mint a magyar *vezér* szó szláv tükörszavának megfelelője.⁶

Persze azt sem igen tudhatjuk, hogy mi volt a törzsfők jogköre, örökletes volt-e ez a méltóság és mi volt a törzsfők viszonya a törzsszövetség esetleg csak alkalmilag választott fejeéhez. A *nagy* szóval megnevezett előljárók valószínűleg olyanféle tisztségeket töltöttek be, mint a későbbi hadnagyok, őrnagyok, falunagyok és várnagyok.

III. A magyarság vándorútjának okai és gazdasági következményei

A magyarság törzsszövetségi szervezetében már akkor is kellett valami vezető-félének lennie, amikor őscinuk valószínűleg egy szárazsági periódus idején már esetleg Közép-Ázsia felől érkező és barmaik számára alkalmas legelőterületet kereső besenyők nyomására átkeltek a Volgán, mégpedig legkésőbb a IX. század elején (vö. *Moór*: Congr. international. Fenn-Ugrist. 1963. 420—427. l.). Az előnyomuló besenyőkkel szemben a magyarok a komolyabb ellenállást talán azért sem kísérelték meg (később sem), mert saját legelőik leromlott állapotban lehettek, viszont arról értesüléseket szerezhettek, hogy a Volgán túl jobb állapotban vannak a legelők. A személyes vezetést azért kell feltételeznünk, mert ha nem szervezetten történt volna a folyamatosan való átkelés, akkor a Volga innenső partjának lakói könnyen elbánhattak volna az egyenként szállingózó betolakodókkal. Nem ez történt, hanem a szervezetten fellépő nomád magyarok lettek uraivá a Közép-Volga és Közép-Don között, az ún. Levediában élő, lényegében paraszti kultúrájú, török nyelvű népességnek.

Azok a törökök, akiket őseink a kujbisevi Volga-hurok környéki mezőségen ott találtak, a 460 körüli szárazsági periódus idején költöztek ide Közép-Ázsiából. Ezt a magyarban itt meghonosodott *körte* és *köris* fanevek tanúsítják, amely fafélék a Volgán innen Kelet-Európának északabbi részein kívül csak Közép-Ázsiában fordulnak elő egymás mellett, nem pedig Kelet-Ázsiában, ahová Ramstedt, neves finn altaista, kutatásai értelmében a török őshaza helyezendő; ott azonban csak a köris honos.

Az általunk Levediának nevezett területre 460 körül behatolt törökök ott 'fekete alán'-okat, vagyis *szav-ar*-okat (Ptolemaeusnál: *Σάβαροι*) találtak. Ezek előlük az Alsó-Volga mellékére húzódtak: onnan pedig egy csoportjuk a Kaukázuson túlra, a Kur völgyébe költözött, ahol 750—760 között találjuk őket, és ezek — úgy látszik — már a IX. század közepén a kereszténységet is felvették (vö. *Marquart*: Streifzüge, 36, 497. l.). Ezt a Kur-völgyi 'fekete alán' népcsoportot a szomszédok alán többszámú alakban, *szavar-t* néven ismerték. Ezeknek tehát a magyarokhoz semmi közük sem volt. — Azon-

⁶ Balázs György talán álmában tudta meg esetleg Vámbéry szellemétől, hogy a magyar törzsfőknek *bó* — bizonyára a török *bay* lett volna az előzménye ennek a szónak — lett volna a címük (vö. Élet és Tud. XVIII, 933. l.).

ban a Don-melléki alánok a Levédiába behatolt magyarokra is átruházták a terület egykori lakóinak *szavar-t* elnevezését, amely elnevezés szerencsésen a bizánciakhoz is eljutott. Mikor aztán a magyarok egyik csoportja — ez a *Dentü-mogyer* csoport volt — az egykor türk (-chazar) uralom alatt álló Fekete-tenger-melléki területre behatolt, Bizáncban rájuk ruházták a türkök nevét. A tudós Konstantinos Porph. azonban tudta, hogy a magyarok Bizáncban korábban Szavartoi néven voltak ismeretesek, de azt is tudta, hogy ilyen nevű népcsoport az ő korában is élt a Kaukázuson túl Perzsiában. Mivel pedig arról értesült a nála járt magyaroktól, hogy a besenyők támadása a magyarok egyik csoportját elvágta a magyarok zömétől (ez 889-ben történt), ezt a magyarság zömétől elszakított csoportot azonosította a tudomása szerint a Kaukázuson túl élő *szavartoi* nevű népcsoporttal. — Ebből a balfogásból azután a magyar őstörténetben is változtatás balfogások származtak, mert sokan figyelmen kívül hagyták Marquart fejtegetéseit, de — úgy látszik — a térkép világos tanulságait is, mert hisz például elképzelhetetlen, hogy egy nomád népcsoport a 12 km széles Alsó-Volgán át tudott volna kelni vagy hogy egy a Kaukázuson túl lakó népcsoport érintkezésbe tudott volna kerülni a Kárpát-medence magyarjaival, pedig a két egymástól elszakadt magyar népcsoport a X. század első felében kölcsönös követségek útján érintkezésben maradt egymással, ahogyan erről a császár a nála járt magyarok útján értesült.

Azok a türkök, akik 460 körül a „fekete alán”-ok levédiai hazájába behatoltak, javarészből továbbköltöztek onnan, részint Közép-Európába, részint az Alsó-Volga és a Kaukázus mellékre, vagyis olyan területekre, ahol a legelők jobb állapotban lehetnek, mint a Közép-Volga-melléki mezőségeken. Ezeknek a türköknek egy a Terek-torokolat környékén megtelepedett, *bolgár* nevű csoportja azután később a Közép-Ázsiából Kelet-Európába Perzsián keresztül vezető déli útvonalon behatolt türkök nyomására a Volga balpartja mentén a Káma-torokolat környékére költözött, ahol rátelepülhetett az ősmagyarok ott talált északnyugati szárnyára; a mogyorónak a neve — ez a faféleség ugyanis nem honos Közép-Ázsiában — a csuvasban — ezek a volgai bolgárok utódai — *müjré* alakban valószínűleg magyar származású.

A 460 körüli költözés után a kujbisevi Volga-hurok környékén valószínűleg csak azok a türkök maradtak hátra, akiket a költözés folyamán állatállományukban nagyobb veszteségek értek, úgyhogy a Volgán való átkelés után kénytelenek voltak a nomádok költözéses életmódját feladni és a félnomádi, illetve paraszti életformára áttérni. Az ő révíükön mindenesetre az egész Volgán inneni ligetes mezőség lakossága eltörökösödött. A magyarban ugyanis azoknak a faféléknek az elnevezései, amelyek a Volgán túli Káma-melléki magyar őshazában nem voltak meg, de a Volgán innen elterülő ligetes mezőségen már megvoltak, mind a törökből származtak (ezek: *kóris*, *körte*, *alma* és *kökény*). — Nyilván ezen a területen kerültek a földműveléssel és a paraszti állattartással kapcsolatba hozható török jövevényszók is nyelvünkbe. Vagyis ilyenek, mint *tarló* 'szántóföld', *eke*, *szór* 'gabonát tisztít', *árpa*, *búza*, *dara*, eredeti jelentése 'köles'; a paraszti állattartásra pedig különösen jellemzők az ilyen szavak mint *borjú*, *tinó*, *ökör*, valamint *ártány* 'herélt kan'; nomádok ti. disznót, ez állatnak nehezen terelhető volta miatt is sohasem szoktak tartani, az állat herélésére vonatkozó *ártány* kifejezés pedig határozottan a domesztikálás jele. Jellemző még, hogy a lótenyésztéssel kapcsolatba hozható török jövevényszó nyelvünkben már alig akad (*csökönyös* és *békó* ilyen; de vö. az e tárgykörbe tartozó szláv jövevényszavakat, mint aminők: *kabala*, *kanca*, *paripa*, *kapta*, *kapál*, *patkó*).

A földműves török lakosság valószínűleg jobbágynépévé vált a területükre behatolt nomád magyarságnak, vagyis a nomád magyarok különféle szolgáltatásokra kötelezték a velük együttélő, főleg földműves törököket, amint hasonló viszony nomádok és szomszédos földművesek között másutt is megfigyelhető. A türkök révén a magyarok megismerkedtek ugyan a földművesek bizonyos műfogásaival, de maguk azért nem dolgoztak. Jellemző erre nézve, hogy az aratásnál a maghozam rájuk eső részének átvétele céljából megjelentek ugyan és így tudomásul szereztek arról, hogy a maghozamra könnyű szélben való *szórás* (török jövevényszó) útján lehet szert tenni. Maguk azonban ezt a folyamatot csak figyelhették, mert a szóráshoz szükséges eszközök — mint *villa*, *gereblye*, *lapát* — nevei már szláv jövevényszavak nyelvünkben; őseink — úgy látszik — csak a folyamatot befejező *séprés*-ben vettek tevékenyen részt, mert ez ismét török jövevényszó, de a *polyva* (szláv jövevényszó) már nem érdekelhette őket.

A földművelésre és paraszti állattartásra vonatkozó jövevényszavainkat sokan még ma is csuvas jövevényszavakként szokták emlegetni, ami feltétlenül hibás felfogásra valló elnevezés. A csuvasra mint a volgai bolgártörök nyelv modern fejleményére ti. az *i*-hangok előtti *j*-, az ajakgömbölyítéssel képzett szőkezdő magánhangzókra a *v*-előtét jellemző. Ezek azonban ennek a nyelvi alaknak ősi jellemvonásai, mert a dunai bolgárok (onogurok vagy protobulgárok) nyelvében is megvoltak. Ha tehát őseink a csuvasok

őseitől vették volna át az idetartozó szavakat, akkor a *j*-előtét és a *v*-előtét a magyarban is megvolna, tehát például *vökör*-t mondanánk *ökör* helyett.⁷

De történeti szempontból is képtelenség, hogy nyelvünkben nagyobb számmal lehetnének a volgai bolgártörökség nyelvéből származó jövevényszavak. — A Kámatorkolat környékén megtelepedett bolgártörökség egy része esetleg a magyarokkal egy időben átkelt a Volgán és a Volgakanyar táján telepedett meg; ott azonban csak szomszédai voltak a levédei magyaroknak, de nem éltek együtt velük, pedig ilyen együttélésről régi török jövevényszavaink határozottan tanúságot tesznek.

De persze a kavarak csatlakozása révén türk jellegű jövevényszavak is meghonosodtak nyelvünkben. Sőt esetleg vannak az ún. régi török jövevényszavak között a mongolból származottak is; van ugyanis nyelvünkben egy szócsoport, amely könnyebben magyarázható a mongolból mint a törökből. Ez a szócsoport esetleg egy Kelet-Európában a magyarsághoz csatlakozott avar néptöredék nyelvéből való, amennyiben a *Várkony* helynév esetleg az avarok *var-kun* nevének a visszatükröződése.

Hogy őseink mikor keltek át a Volgán, azt pontosan nem tudhatjuk. Ez a költözés is nyilván egy aszályos időszakkal kapcsolatos, s így mint legkorábbi időpont az 590 körüli aszály jön tekintetbe; de bekövetkezhetett a IX. század elején kialakult aszályos időszak folyamán is. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy már az aszály elől Közép-Ázsiából menekülő besenyők nyomása készítette az elköltözésre őseinket. Sőt esetleg a chazar chagán erőszakoskodása is új haza keresésére ösztönözte őket. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk, hogy a X. század elején már az összes a Káma és Szamara közötti mezőségen élő török népek, vagyis a volgai bolgártörökök és a baskirok ősei a chazar chagán fennhatósága alatt éltek és — mohammedánok voltak. Ellenben a volgai bolgártörököknek a Volgán innen élő csoportja teljesen független volt és pogány maradt — szinte napjainkig. Ennek a körülménynek talán őseink elköltözésében is szerepe volt. Az mindenesetre tény, hogy a mohammedán vallás nemcsak a volgai bolgároknak a chazaroktól független nyugati csoportját, hanem őseinket is elkerülte.

Úgy látszik, hogy az a legelőterület, amelyet őseink a Volgán inneni mezőségen találtak, nem volt olyan állapotban, hogy a nép egészének az igényét kielégítette volna; feltehetőleg ezért hamarosan a nép egy nagyobb csoportja tovább költözött déli irányban. Ez volt a *Dentü-mogyer*, vagyis 'Donyec-nép' nevű csoport. — Ez a költözés ezt a csoportot szükségszerűleg összeütkezésbe hozta a Fekete-tenger mellékének egykori uraival, a chazarokkal, hisz eredetileg Kiev is az ő uralmuk alá tartozott. Ez utóbbi költözés már a magyarokra vonatkozó írásos források közelébe hoz bennünket; Ibn Rusta úgy tudja ti., hogy a chazarok sáncokkal védekeztek a magyarok ellen. Nos, ezek a sáncok ma is megvannak Volgográd felett (vö. az Andree-féle Handatlas idevonatkozó térképlapját). Bizonyára az volt az itt létesített sáncoknak a jelentőségük, hogy lovasok nem voltak képesek a sáncok meredek falán felkapaszkodni. Valószínűleg a magyarok elleni védekezést célozta annak a *Szarkel* nevű várnak a létesítése is, aminek az idejét (833) pontosan ismerjük. Ezekkel az erődítésekkel a chazarok nyilván azt akarták megakadályozni, hogy az észak felől előretörő nomád csoportok, vagyis elsősorban is a magyarok, birodalmuk Alsó-Volga és Alsó-Kubán melléki központi részeibe behatolhassanak. És e céljukat el is érték.

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a Donyec-mellékére behatolt magyarok és a chazarok között a viszony nem lehetett a legjobb. Nem is volt. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a chazarok fellazadt törzsei — a kavarak — a magyarokhoz disszidáltak, akik előlharcolói- és határvédői minőségben be is fogadták őket szövetségükbe. — Az előadottakból az is következik, hogy egyes történészeknek az a felfogása, amelynek értelmében a magyarság az Alsó-Volga melléki chazar birodalomból vált volna ki, helytálló semmiképpen sem lehet.

Az azonban a felhozottak alapján nem lehet kétséges, hogy a magyarságnak *Dentü-mogyer*, vagyis 'Donyec-nép' nevű csoportja⁸ a IX. század első harmadában nyomulhatott be a Donyec mellékére.

Nyelvünk életföldrajzi szempontból figyelemreméltó szavai között akad néhány török származású szó, amelyek csakis a Fekete-tenger mellékén honosodhattak meg nyelvünkben. Ezek *gödény*, *torma* és *dió*, bár az utóbbinak a neve esetleg kereskedelmi áru nevéként került a magyarba.

⁷ Nyelvünk régi török jövevényszavainak csuvas származására vonatkozó feltevésnek az alapja tulajdonképpen az a körülmény, hogy a köztörök *z*-nek a csuvasban is és a magyarban is *r* a képvisellete. Ez elmélet hívei azonban figyelmen kívül hagyták, hogy a köztörök *z* hangnak az előzménye jécsített *r'* volt, amely hangnak a képvisellete a magyarban csakis *r* lehet.

⁸ Az alánban *Den* volt a Don neve, a *-tü* pedig magyar kicsinyítő képző: *Dentü* tehát alakilag és jelentésileg is megfelel az orosz *Donyec* névnek.

A század második feléből szintén maradt reánk Reginonál egy pontosan datált nagy jelentőségű adat a magyarság kelet-európai létre vonatkozólag, mégpedig az, hogy a besenyők 889-i előretörése kettészakította a magyarság egyik csoportját, amint erről az eseményről Konstantinos Porph. is hallott. Ekkor a levédiai hetü-mogyer csoport déli szárnya délnek költözött és egyesült a Donyec mellékén élő *Dentü-mogyer* csoporttal. Lehetséges, hogy a két csoport egyesüléséig mindkét csoportnak külön nagyfejedelme volt. Ennek a körülménynek és nem a chazar-befolyásnak (Györffy) tulajdonítható szerintem a kettős-királyság intézményének a megléte a magyarság körében, ha ugyan egyáltalán megvolt. — Ha a kettős királyság intézményének egykori megléte esetleg kétségesnek is mondható, a magyar hagyományban más kettőségek is akadnak, amelyekből határozottan arra lehet következtetni, hogy a honfoglaló magyarság két egymástól eredetileg elkülönítve élt csoport keverődéséből származott. Erre utal már Bárczi megállapítása is, hogy az ómagyar nyelvi alak két egymástól különböző nyelvjárás keverődéséből alakult ki, amely felfogással nagy mértékben összhangban van Szőke Bélának az a már szinte kézzel fogható dolgokra vonatkozó megállapítása, hogy a honfoglaló magyarság archeológiai emlékmagyarázatában két egymástól stílárius szempontból is jól megkülönböztethető csoport ismerhető fel. Ezek után természetesen nem lehet jelentőség nélkül való, hogy a magyar hagyományban a honfoglalás előtti magyarságra vonatkozólag két csoport-név maradt reánk, mégha az Anonymus az egyiket — vagyis a *hetü-mogyer* nevet — nyilvánvalóan tévesen személyekre vonatkoztatta is.

Az az északi *hetü-mogyer* csoport, amelyet a 889-i besenyőtámadás kettészakított, neve alapján eredetileg hét törzsből állott. Azt azonban nem tudjuk, hogy ennek a csoportnak délebbre költözött részéhez hány törzs tartozott vagy hogy a besenyőtámadás után hány törzs maradt hátra a levédiai szállásterület északi felében. Ezért nem tudjuk már megállapítani, hogy a 896-i besenyőtámadás után a Kárpát-medencében megtelepedett nyole magyar törzsből hány és melyik törzs tartozott eredetileg a *dentü-mogyer*-csoport-hoz, amely csoport nyilván a maga egészében a Kárpát-medencébe költözött.

Ha tekintettel vagyunk arra, hogy a 889-i besenyő-támadásnál visszamaradt északi maradékcsoport földjén keresztül vezethetett Közép-Európába a prémkereskedelem útja, könnyen megérthetjük, hogy ez a hátramaradt csoport érintkezésbe kerülhetett a Kárpát-medencébe költözött magyarsággal. Amikor pedig a XIII. században Julián barát a Kelet-Európában hátramaradt pogány magyarok megtérítésére indult, szerencsésen fel is lelte őket. Az odautazása — mert még keresnie kellett őket — kissé még kalandos volt ugyan, de onnan a prémkereskedelem útvonalán már nagyobb nehézségek nélkül hazajutott. A *hetü-mogyer*-csoport hátramaradt töredékének, vagyis Julianus pogány magyarjainak eltatárosodott utódai még nem is olyan régen *mescser* néven a kujbisevi Volga-hurok szomszédságában éltek.⁹

Annak a levédiai mezőségnek a legelőterülete, ahonnan a besenyők a *hetü-mogyer*-csoport déli szárnyát 889-ben elűzték, nem lehetett valami dicső állapotban, mert a besenyők onnan néhány év múltán, vagyis 896-ban az elköltözött magyarok után eredtek. De a magyaroknak sem okozhatott sok örömet az a Fekete-tenger-melléki vagyis etelközi mezőség, ahová a besenyők elől kitértek, mert a besenyők újabb támadásakor sem nevezetesebb ellenállást nem tanúsítottak, sem nem elégedtek meg azzal, hogy előlük közvetlen szomszédságukba húzódnak vissza, hanem most már a Donyec-medencéből nagy távolságra a Kárpát-medencébe költöztek, nyilván azért, mert arról értesülhettek, hogy ott a legelőik jobb állapotban vannak, mint közvetlen szomszédságukban, ezenkívül arról is tudomást szerezhettek, hogy a Kárpát-medence területe védettebb mint a kelet-európai nyílt mezőségek.

*

Amint láttuk, őseink Kelet-Európában legalább két, egymástól az életforma és a nyelv tekintetében is különböző török csoporttal kerültek közelebbi kapcsolatba. Eleve is valószínűnek látszik, hogy a velük való érintkezés valamennyire a magyarok állami és társadalmi rendjét is befolyásolta, amit ilyen régi török jövevényszavaink mint *béke*, *bér*, *érdem*, *tanú* (?), *törvény*, *orv* 'tolvaj' és *sereg* is tanúsítanak. — Sajnos régi török jövevényszavainknak a modern igényeknek megfelelő feldolgozásával turkológusaink — úgy látszik — nehezen tudnak elkészülni; ezért nem igen tudhatjuk, hogy a felsorolt szavak melyik csoport nyelvéből származhatnak és milyen társadalmi viszonyok vissza-

⁹ A kelet-európai *mescser*ek származására vonatkozó elméletet behatóan kifejtettem az Acta Ethn.-ban megjelent tanulmányomban (II. 124—132. l.). Ez az elmélet a *mescser* és a *magyar* névalakok összefüggésének kifejtésével nyelvészetiileg is igazolható. Erre az igazolásra itt talán szükség nincs, mert erre a tárgyra vonatkozólag kissé később tőlem teljesen függetlenül Perényi József is ugyanarra az eredményre jutott.

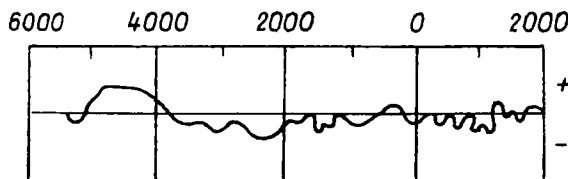
tükröződésének tekinthetők. Az azonban nem kétséges, hogy a *sereg* szó semmiesetre sem bolgártörökös jellegű és így bizonyára az etelközi törökök, vagyis a kavarok nyelvéből származik.

Két török méltóságnév is meghonosodott a magyarban: a *gyula* és a *kende*. De mivel mindkét név korán nyom nélkül elenyészett nyelvünkéből, nem lehetetlen, hogy csak a magyarokhoz csatlakozott kavarok körében voltak használatosak. Mindenesetre érdekes és nem jelentőség nélkül való, hogy a korábbi *úr*, *vezér* és *nagy* méltóságnevek, az említett török származású méltóságnevekkel ellentétben, napjainkig megmaradtak nyelvünkben.¹⁰

*

A Volgán való átkeléssel népünknek az a korszaka kezdődött el, amelyet vándorlási korszak néven szoktak emlegetni, nem egyszer úgy tüntetve fel a dolgot, mintha valami nyugtalan vándorlásra való hajlam, sőt a „kalandozások” kedvelése valahogyan a nomádos állattenyésztőnek a „lelkialkat”-ához tartozott volna hozzá. Minderről szó sem lehet. Tudjuk, Eurázsia száraz övezeték nomád állattenyésztőit mindig aszályos évek sorozata (ld. a grafikont)¹¹ vagyis végsőleg kozmikus okok készítették szülőföldjük elhagyására.

*

A csapadékmennyiségek változásai Kelet-Európában és Nyugat-Ázsiában az utolsó évezredek folyamán

A nálunk eufemisztikusan „kalandozás”-oknak nevezett rablóportyák sem a nomádok „lelki alkat”-ában gyökereztek, hanem azoknak is gazdasági okaik voltak. A nomádos állattenyésztőt már normális időjárási viszonyok mellett is súlyos veszteségek érthették állatvesz következtében, vagy pedig egy-egy szokatlanul kemény télen, amikor az állatok nem voltak képesek az eljegesedett hóréteg alól kikaparni élelmüket. De megfogatható állatállományuk az aszály következtében is. Sőt áldozatokat követelhetett a legelőterület kényszerű változtatása aszály idején vagy egy másik állattenyésztő népnek nyomására; különösen a nagy folyamokon való átkelés nem igen sikerülhetett veszteségek nélkül.

Ha egy nomádos állattenyésztő elvesztette állatállományának nagy részét, arra bizony nyomorúság várt. De azért az ilyen is tudott valahogy segíteni magát. Többféleképpen is. A legegyszerűbb volt, ha összeállva sorstársaival, egy kis rablóportyán próbált veszteségeit kárpótlást keresni. A rablóportyák ilyen okból való létrejöttére vonatkozó magyarózatnak helyességét modernkori utazók megfigyelései, valamint bizonyos történeti adatok is tanúsítják. Priskosnál történik például említés arról, hogy a hunok egy csoportja — még pedig az ún. királyi szkythák — jóval Attila kora előtt átkelve a Kaukázuson „kalandozni” próbált az országukban keletkezett éhínség miatt a médek földjén, de egy perzsa sereg megfutamította őket.¹² Az, amit Priskos a rosszul sikerült vállalkozás indító okáról elmond, nyilván hadifoglyok vallomásaiból származik. Ezekre való tekintettel aligha tévedünk, ha arra gondolunk, hogy a már 839-ben az Al-Duna mellékén „kalandozó” magyar csoport tagjai olyan magyar nomádok közül kerülhettek

¹⁰ Az eredetileg 'fejedelem' jelentésű *úr* szó mindenesetre erős jelentésváltozaton ment át az idők folyamán, de mégsem annyira, mint a hasonló jelentésű alán származású *asszony* szó.

¹¹ A mellékelt klímagörbe C. E. P. Brooks: *Climate through the Ages*. London. 1948. 321. l. után. A görbe egészen pontosnak tekinthető, amennyiben az Aral-tóba és a Káspi-tengerbe torkoló folyások deltáiban végzett leásások során lemérték a jól megkülönböztethető évi hordaléktertegeket és a mérési eredményeket grafikonon ábrázolták.

¹² Vö. F. Altheim: *Geschichte der Hunnen*. I. köt. 1959. 13–14. l.

ki, akiknek az állatállománya a Volgán való átkelés alkalmával jelentősebben megfogatható volt. Bizonyára volt több ilyen vállalkozás is a IX. század első felében. Ezeknél a „kalandozók” mind messzebbre hatolhattak és a sikereken vérszemet kapva, 862-ben már Nyugat-Európában bukkant fel egy „kalandozó” magyar csoport (vö. Mon. Germ. SS. I. köt. 50. l.). Az pedig közismert, hogy az Alföldre való behatolásuk után hamarosan Európa legtávolabbi zugaiban is feltűnnek „kalandozó” magyar csoportok. Semmi kétségünk nem lehet arra nézve, hogy eleinket nem valami romantikus kalandvágy készítette ezekre a vállalkozásokra, hanem a — nyomorúság. Azokért a veszteségeikért igyekeztek magyarjaink kárpótlást szerezni, amelyeket a hosszú vándorút és különösen az Erdős-Kárpátokon való átkelés alatt szenvedtek el.¹³

A messze földre eljáró „kalandozók” bizonyára elsősorban is könnyen szállítható, nagyértékű zsákmányra, ezüstre, aranyra igyekeztek szert tenni. Olyan elszegényedett etelközi nomád magyarok, akiknek nem volt kedvük messze útra vállalkozni, Ibn Rusta tudósítása szerint csak a szomszédos, vagyis a Deszna melléki szlávokat, tehát a Szeverjanj törzsbelleket győttörték harácsolással és rabszolgavadászattal. Az utóbbinak persze csak ott volt értelme, ahol meg volt szervezve a rabszolgakereskedelem is, mert hisz a nomád a saját gazdaságában nem igen tudta volna hasznát venni a rabszolgáknak. Az Etelközben pedig — amint ezt szintén Ibn Rusta tudósításából tudjuk — Fekete-tenger melléki bizánciak bonyolították le a rabszolgakereskedelmet.

Az elszegényedett nomád még úgy is segíthetett magán, hogy bérért katonai szolgálatot vállalt egy hatalmasságnál, bizánciaknál, rómaiaknál. Aligha véletlen, hogy *bér* szavunkat mint török jövevényszót még Kelet-Európából hoztuk magunkkal, gyaníthatólag annak tanújeleképpen, hogy a chazar chagán zsoldosai között elszegényedett magyar nomádok is lehettek. Az ilyesmire bizonyára a Kárpát-medencében is nyílt lehetőség, ahol azonban az elszegényedett nomád magyar a „szabadság”-át feladva „bér”-ért csak a nagyfejedelem vitézei, esetleg ispánjai sorába állhatott be.

Végül pedig az elszegényedett nomád — ha másképp nem ment — még úgy is segíthetett magán, hogy felcsapott „félnomád”-nak, amire azonban állatállománya egy részének elkobzásával kényszeríteni is lehetett. A félnomád életforma azonban szükség-szerűleg a teljesen letelepült életmódot folytató paraszti életformába torkollott bele.

Az a körülmény, hogy a magyarok a Dnyeperen átkelve nem az Al-Duna felé folytatták az útjukat, hanem az Erdős-Kárpátok számukra nehezen járható hágóinak vágtak neki, azt tanúsítja, hogy vezetőiknek határozott tudomásuk volt arról (egy súlyos szárazsági periódusban vagyunk!), hogy a legelőterületek Moldvában, Besszarábiában és a Havasalföldön nagyon rossz, ellenben a Közép-Duna és Tisza mellékén aránylag tűrhető állapotban vannak. Vezetőjüknek mindenesetre igen nagy tekintéllyel és hatalmi súllyal kellett rendelkeznie, különben aligha tudta volna népét rávenni arra, hogy elszánják magukat a súlyos nehézségeket jelentő és előreláthatólag áldozatokat is követelő útnak a Vereckei hágón keresztül, és hogy a nehézségek szaporodásakor ne forduljanak vissza.

IV. Kárpátmedencei viszonyok a magyar honfoglalás korában

Az Alföld eredetileg ligetes mezőség volt, mindenesetre évi 300—350 mm feletti csapadékmennyiségekkel. Ilyen természeti viszonyok mellett az állattenyésztők a legelőterületeket váltogatni már nem igen voltak kénytelenek, mert lakóhelyük közelében is elég fű teremhetett arra, hogy abból a szükségelt állatállományt elláthassák. Más lehetett azonban a helyzet a 800—1100 közötti súlyos szárazsági periódus idején, amikor az Alföld legnagyobb részén bizonyára csak a költözéssel járó állattartás volt lehetséges. Sőt az Alföldnek azok a vidékei, amelyeket a magyarok nem szálltak meg, egyenesen fél-sivatagokká válhattak már, ahová csak az aszályos évek elmúltával telepíthettek bese-nyóket, kunokat, jászokat.

¹³ Asszonyokkal, gyerekekkel, nyájakkal a Vereckei és esetleg az Uzsocki hágón keresztül az Alföldre behatolni őseink részéről igen nagy teljesítmény volt. Alkalmam volt erről a kérdéssel Prinz Gyulával is beszélni, aki mint felfedező utazó — valószínűleg az utolsó magyar explorátor — utazásai alatt épp a hegyeken át való költözés lehetőségeit és a nomádok életformáját ismerte meg alaposan. Ő ismétellen határozottan kijelentette, kizártnak tartja, hogy a régi magyarok nyájakkal, asszonyaikkal, gyerekeikkel képesek lettek volna a vereckei vagy uzsocki hágón keresztül az Alföldre behatolni. Szerinte csak a Délkeleti-Kárpátok szorosain keresztül költözhettek be az országba. Már pedig történeti adatok és archeológiai emlékek egyaránt határozottan azt tanúsítják, hogy őseink a Vereckei hágón át és talán az Uzsocki hágón át is jöttek be az országba (vö. *Moór*: Acta Ethn. XI, 39—41. l.). Ha a terepnehézségeket le is tudták küzdeni, az már eleve valószínű, hogy állatállományuk az átkelés folyamán alaposan megtizedelődött.

Arra nézve semmi kétségünk nem lehet, hogy a magyarok gazdasági szempontból nagyon leromlott állapotban lehettek, amikor a hosszú vándorút és az Erdős-Kárpátokon való fárasztó átkelés után a Felső-Tisza mellékre megérkeztek. E vidék legelői — ha meg is sínylették az aszályt — kétségtelenül jobb állapotban voltak mint a déloroszországi mezőség legelői, ahonnan jöttek. Ezen a téren tehát nagyobb csatlódás nem érhette őket. Arra nézve szintén nem lehet kétségünk, hogy azok a nemzetségek, amelyek különösen érzékenyen károsodtak állatállományuk tekintetében a vándorút során, új hazájukban először rablás útján igyekeztek állatállományukat megszorítani és harács útján — mint egykor az Ételközben is — gabonát szerezni. Hogy ez az életforma itt sokáig nem tarthatott, azt a leghatározottabban a magyar szókincs gazdasági vonatkozású szláv elemei tanúsítják (vö. MNy. LXIII, 169–183. l.), de a szláv eredetű magyar helynevekből is ez következik, mert hisz, ha a harácsolás mint gazdasági életforma a beköltözők részéről itt állandósult volna, akkor az itt lakó szlávok innen hamarosan elmenekültek volna. Nem ez történt.

A harácsolás állandósulását aligha az egyesek emberséges gondolkozása vagy böles előrelátása akadályozta meg, mint inkább vezetőik határozott akarata, akik ebben saját érdekeik sérelmét láthatták. Ennek az lett a következménye, hogy az elszegényedett magyar nomádok csakhamar már messze földre voltak kénytelenek eljární „kalandozni”, ha leromlott gazdaságukat rablott értékekkel valamennyire rendbe akarták hozni. Ezért már 898-ban a Brentánál találkozhatunk „kalandozó” magyarokkal.

Úgy látszik azonban, hogy az alföldi legelők állapotja sem elégítette ki teljesen magyarjaink igényeit, mert zöldelő mezőket keresve hamarosan megszállták a Kis-Alföldet is, sőt, miután a bajorok seregét 907-ben Pozsonynál megsemmisítették, hamarosan előzőnlötték a bécsi medencét és a Morvamezőt is. Tovább aztán már nem mentek, mert arrafelé nem voltak már nyílt mezőségek, amik őket vonzották . . . Semmi sem tanúsíthatja azonban határozottabban, mennyire rossz állapotban lehettek az Alföldön a magyar honfoglalás korában a legelők, mint az, hogy az aránylag kisszámú nomád magyarságnak ilyen óriási területen kellett mintegy szétfolynia, hogy barmai számára legelőterületről gondoskodva családjá megélhetését biztosítsa. De az is nyilvánvaló ebből, hogy ez a nagy mezőségi terület a magyar honfoglalás korában csak nagyon gyéren lakott lehetett, mert különben a kis lélekszámú magyarságnak hamarosan épp úgy el kellett volna szlávósodnia, mint ahogy ez a sors az Al-Duna mellékre költözött onogur bolgárokat is rövid időn belül elérte. Az Alföld szegélyvidékeit és a Dunántúl nagyrészt az aszály akkor még kevésbé érinthette, de őseink 900 körül még — úgy látszik — ragaszkodtak a sík füves mezőséghez mint lakóterülethez, mert Kelet-Európában ezt szokták meg és csak a X. század második felében vette rá őket a szükség, hogy az Alföld erdős peremvidékeit és a Dunántúl erdős tájait is megszállják.

A magyarság legősibb Kárpát-medencei szállásterületére vonatkozólag tanulságos adatokkal szolgál számunkra Szőke Bélának a közelmúltban megjelent leletkatasztere. Ha a löcsont nélküli temetkezés — amint fentebb már kifejtettük — a legrégebbi időkben is előfordulhatott, az mégsem lehet kétséges, hogy a löcsontos sírok a legrégebbi korok emlékeit tartalmazzák. Nos, már most Szőke Béla művéből egy kis böngészés után nem nehéz megállapítani, hogy löcsontos sírokat tartalmazó lelőhely a Felső- és Középső-Tisza mellékén kétszer annyi akad, mint az egész Duna-melléken. De településtörténeti szempontból az sem jelentőség nélkül való, hogy a nagyszámú törzsnévi eredetű helyről löcsontos sír csak egy helyütt került elő.

*

A Kárpátmedence lakóiként — nyilván XII. századi viszonyok figyelembevételével — Anonymus csak szlávokat ismer. Ez körülbelül így is lehetett. Legfeljebb a Dunántúl akadhatott néhány német település, és az sem lehetetlen, hogy román pásztorok már a IX–X. század folyamán is legeltetés céljából át-átjártak a Kárpátokon. Az Anonymus — aki értett is szlávul — négy csoportjukat ismeri. Az Alföldön szerinte a Kárpátokig, illetve a lengyelek és ruthének határáig bolgárszlávok (Bulgari et Sclavi), északnyugaton, vagyis a nyugati szlovákok területén Bohemi et Sclavi laknak, Dunántúl szláv lakóit Pannonii et Sclavi, Erdély szláv lakóit pedig Blasii et Sclavi néven említi. A magyarok valamennyiüket nyilván tót néven ismerték, amely elnevezést szlávok megnevezésére valószínűleg még Kelet-Európából hozták magukkal (vö. Studia Slav. VIII. 297. l.).

Az Anonymusnak a Kárpátmedence szláv lakosaira vonatkozó előadása nagyjából megfelel az igazságnak. Ezen a területen három államiságnak a nyomaival találkozhatunk ebben a korban; egyik sem itt alakult ki, hanem a külföldről nyúlik be a Kárpát-

medencébe. Dunántúl nagy része frank grófság volt, Nyitra vidéke a Nagymorva Birodalomhoz tartozott, az Alföld pedig a bolgár birodalomhoz.

Hogy a Dunántúli szlovénsége a magyaroknak a Kárpátmedencében való megjelenése után milyen politikai viszonyok között élt, nem igen tudjuk. Az azonban nem kétséges, hogy a Dunántúl nagyobbik, erdős felét a magyarok csak a X. század végén szállták meg, mert ezen a területen ún. honfoglaláskori magyar régiség nem található. Az ottani szlovénség kultúrája pedig csak a XI. század első felében kezdett a magyarságra hatni, amennyiben a magyarok a szóanyag tanúsága szerint a gabonatermelés középeurópai üzemformáját tőlük csak a XI. század első felében és nem korábban vették át (vö. *Moór*: *Studia Slav.* II, 85—99. l.). Ezek szerint már eleve is teljesen valószerűtlen, hogy az Árpádok, amikor a X. század végén monarchiájukat kialakították, ennek a kevéssel előbb megszállt országrésznek esetleg meglévő állami intézményeit vették volna mintául.

Nyitra környékét pedig a magyarok már korán feldúlták, talán már a 907-i pozsonyi csata után, és úgy látszik csak a XI. század folyamán szállták meg (vö. tovább a 368 lapot). Tehát állami intézményeket, jogi terminológiát innen sem állhatott módjukban átvenni. — Ezek szerint a korai Árpád-kornak azok az állami intézményei, amelyeknek terminológiája nyelvünkben szláv eredetű, csak az alföldi bolgárok állami berendezéseinek korai vagyis honfoglaláskori átvételéből származhatnak, mert 1000 körül már semmiféle bolgár állam az Alföldön nem létezett.

V. Az alföldi bolgár államrész sorsa a honfoglalás után

1. A honfoglaláskori bolgár államrész nyomai az Alföldön

Azok a bolgárok, akik a magyar honfoglalás korában az Alföldön laktak, és akiknek a nyomai mind a magyar szókincsből, mind pedig magyar helynevekből kimutathatók (vö. *Moór*: *Studia Slav.* VIII, 279—290. l.) a IX. század elején nyomultak be erre a területre, mégpedig valószínűleg az Al-Duna mellékéről. Szőke Bélától, sajnos nagyon fiatalon elhunyt kiváló archeológusunktól szerzett értesülésem szerint ugyanis a IX. században a Kárpát-medencében sok helyütt olyan archeológiai emlékművek bukkantak fel, amely határozottan a Kubán-melléki kultúra jellegzetességeit tünteti fel, vagyis szerintem csakis a bolgároktól származhatott. Közismert ugyanis, hogy az onogurok, vagyis — ahogy a szlavisták és történészek inkább ismerik őket — a protobulgárok a Kubán mellékéről költöztek az Al-Duna mellékre, és a protobulgár birodalomnak a központja Kelet-Bolgáriában és nem Nyugat-Bolgáriában volt.

Az Alföldre behatolt bolgárokat Al-Duna-melléki szállásai elhagyására valószínűleg ugyanaz az aszály készítette, amelynek közvetett és közvetlen következményeként a magyarok is kénytelenek voltak Volgán túli őshazájukat elhagyni.

A fuldai évkönyvek emlékeznek meg arról, hogy az Alföldre behatolt bolgárok nagyon erőszakos magatartást tanúsítottak a Dráva-mellék szlovén lakosságával szemben, akiknek falvaiba végül is „rectores”-ként bolgárokat ültettek be (vö. *Mon. Germ. Script.* I, ad a. 923). De bizonyára másutt is hasonlóan jártak el; ennek tulajdonítható, hogy a Duna-Tisza köze korábbi szlovén lakosságának egy része előlük az erdős Felvidékre vonult vissza, ahol is összekeveredett annak a vidéknek szlovák lakosságával. E népkéveredés következményének tekinthetjük azt a különös jelenséget, hogy a középszlovák nyelvjárásokban — és csakis ezekben — elég nagy számmal dél-szlávosságok is akadnak.¹⁴ Lehetséges azonban az is, hogy az alföldi, nyilván földműves szlovéneket északabbra eső erdős tájakra való költözésre az Alföld egy részének akkori elsivatagosodása is készíthette.

Annak ellenére, hogy a bolgárok előzőnölték az Alföldet, egyes helyeken sziget-szerűen szlovén és szlovák települések is megmaradhattak. Így például a *Duna* neve nyelvünkben semmiesetre sem a bolgár *Dunav*, hanem a szlovén vagy szlovák *Dunaj* szóalak átvételéből származik. És ennek megfelelően az is megállapítható, hogy a mélyvizi illetve vízahalászat terminológiája nyelvünkben szlovák eredetű (vö. *Moór*: *Acta Ethn.* XII, 1—31. l.). Mivel pedig a vízahalászat a korai Árpádkorban — úgy látszik — fejedelmi monopólium volt, ezt az Árpádok nyilván az Alföld korábbi bolgár uraitól örökölhették, akik mint hódítók hamarosan felismerhették a vízahalászatnak nagy gaz-

¹⁴ Vö. *Moór*: Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken. *Studia Slav.*, VIII. 267—312. l.

dasági jelentőségét, és abból részt követelhettek a maguk számára. Ez teljesen megfelel a fuldai évkönyvek ama értesülésének, hogy a hódító bolgárok „rectores”-ként bolgárokat ültettek be a szlovének falvaiba; nyilván ugyanezt másutt is megtették.

Az Alföldre behatolt bolgárok nyelvünk kereszt, pap és szombat szavainak tanúsága szerint eredetileg a legnagyobb valószínűség szerint ariánus keresztények voltak (vö. Moór: Nyr. 88 : 194). Amikor aztán a bolgárok tulajdonképpeni hazájukban bizánci nyomásra 864-ben kényszerültek az áttérésre, vagyis az orthodox hit bizáncias alakjának felvételére, ez a változás az alföldi bolgárokat is elérte. Ennek tanújele például *dík* szavunk (vö. *Kniezsa*: i. m. 154. l.), de egy görögül értő bolgár pap állíthatta ki a *Veszprémvölgyi zárda görögnyelvű alapítólevélét* is. Sőt *szerda* szavunk tanúsága szerint még *Methód* hatása sem hagyta érintetlenül az alföldi bolgárokat; nem valószínű ugyanis, hogy a *szerda* szó más forrásból került volna nyelvünkbe, mint a *csütörtök*, *péntek* és *szombat* napelnevezések, amelyek többértelművé vált magyar nevek pótlására még a X. század folyamán a bolgárból kerültek „felesleges” idegen szavakként nyelvünkbe (vö. Moór: Nyr. 88 : 191—192. l.). Ezeket a változásokat az alföldi bolgárság keresztény hitében azzal magyarázhatjuk, hogy az alföldi bolgárok diakónusait mindig bolgárföldi püspöki székhelyen képezték ki és szentelték fel pappá, vagyis olyanformán, mint ahogy a románok diakónusait a középkor folyamán a távoli Ochridában szentelték fel pappá (Kniezsától származó értesülésem szerint).

*

A bolgárok alföldi tartományuk határvidékeit mindenfelől várak létesítésével igyekeztek biztosítani, amely várrendszernek a nyomai magyar helynevekből biztosan és határozottan is felismerhetők. Ez a várrendszer a mai Belgrádnál (*Beograd*) kezdődött, amelyet az Anonymus még *Alba Bulgariae* néven említ, amely névnek a magyar *Nándor-Fehérvár* elnevezés is megfelel, amennyiben a bolgárokat a magyarok az *onogundur* névalakból származott *nándor* néven is emlegették (így néhány magyarországi helynévben is).

Belgráddal szemben a Száva innenső partján találjuk Zimonyt (szerb *Zemun*), amelynek régi magyar *Zemplén* neve egy ’földvár’ jelentésű délszláv elnevezésből származik.¹⁵

A következő bolgár várakat már Baranyában találjuk. Az első a Dráva-torkolat-hoz közel eső *Baranya* volt (a mai *Branji vrh-Baranyavár* Jugoszláviában). Elnevezése nyilván a bolgár *brana* ’Schutz’ szóból (’védőmű’-nek mondhatnók) származik (vö. *Melich*: i. h. 82. l.). A bolgár időkben ennek a „védőmű”-nek bizonyára az volt a rendeltetése, hogy védelmet biztosítson a Dráva mellékén lakó szlovének megtorló támadásai ellen, mert hisz tudjuk, hogy velük szemben a bolgárok nagyon erőszakosan léptek fel. — A magyar időkben — amint ismeretes — ez a vár egy királyi dominiumnak, majd az abból származott vármegyének volt a központja. — Bizonyára a szlovének elleni védelmet célozta a Pécs feletti *Nógrád* azaz ’újvár’ is. Ez a vár is, amely — úgy látszik — sohasem volt királyi dominium központja, eredetileg szintén az Árpádok birtokához tartozott. Ez az először 1013/1158-ban *Nougrad* néven említett falu ugyanis a középkor folyamán mindig annak a pécsváradai apátságnak a birtokában volt, amelyet még szent István alapított.

Az alföldi bolgár tartománynak az erőközpontja azonban — úgy látszik — a Duna-kanyar környéke lehetett, mert csak innen kiindulva intézhettek a bolgárok a bajorok szövetségében támadásokat a Nagymorva Birodalom ellen, amiről ismét a fuldai évkönyvek tudósítanak bennünket.¹⁶

Epp, mivel erről az oldalról várhattak a bolgárok leginkább visszavágó támadásokat, a Dunakanyar környékét katonailag a körülményekhez képest meglehetősen megerősítették, nehogy a morvák a Duna-kanyaron keresztül megtámadhassák alföldi birtokaikat. Ezt a védelmet elsősorban is Fehérvár szolgálta, amennyiben ezt a helyet Odo de Diogilo *Belegrad* néven említi és egy 1192-i oklevélben is ezen a néven szerepel (vö. *Fejér*, *Codex Dipl.* II. köt. 282. l.). A név nyilván egy bolgár *Béligrad* elnevezésből származik, bár annak magyar tükörszáva *feheruagru* alakban már az 1055-i tihanyi alapítólevélben is szerepel. Ismeretes, hogy a korai Árpád-korban szintén királyi dominium központja volt; az Árpádokhoz való kapcsolatát az is tanúsítja, hogy koronázási városnak használták, ahová temetkeztek is, sőt állítólag szent István „királyi lak”-ot is létesített benne.

¹⁵ Vö. *Melich*: A honfoglalás kori Magyarország. 1929. 87. l.

¹⁶ Vö. ad a. 863, 884; *Mon. Germ. SS.* I, 374, 399—401.

Az Alföldre való behatolást a Duna völgyén keresztül azonban a Duna-kanyar két megerősített helye volt elsősorban hivatva megakadályozni. Ezek a várak: *Visegrád* és a folyam túlsó partján mintegy 15 km távolságra a Duna-kanyartól, *Nógrád*. A 'magas vár' (*Vysegrad*) jelentésű *Visegrád* a veszprémi püspökség 1002-i alapítólevele értelmében eredetileg egy királyi dominiumnak, még pedig a későbbi Pilis vármegyének volt a központja.

Az 'újvár' jelentésű *Nógrád* (1138) szintén királyi dominiumnak, majd vármegyének volt a központja. Később a vár és környéke adományként a váci püspök birtokába került.

Úgy látszik azonban, a bolgárok nemcsak nyugat felől védték erődtítményekkel alföldi tartományuk bejáratát, hanem az Erdős-Kárpátok felől is. Erre a célra szolgálhatott az a *Belegrad*, amelyet a katonai térképen egy pusztá nevéként Onga és Hernádkak közelében Miskolctól keletre találunk (vö. *Moór*: ZONF. VI, 23. 1.). Ez lehetett a célja a Miskolctól északra fekvő *Gáradná* (< szláv *Grad(i)na*) helynek is. Eredetileg ez is uradalmi és megyei központ lehetett, mert Abauj vármegye többnyire itt tartotta gyűléseit a XV. században (vö. *Csánki*: I. köt. 206. 1.).

De két bolgárkori várnak a nyomával Miskolctól keletre még találkozunk. Egyikük *Zemplén* (ma Szlovákiában); neve *castrum Zemplin* alakban már az Anonymusnál is említve van. A név Melich szerint épp úgy a bolgár *zemplnō gradō* kifejezésből származik mint *Zimony* régi neve (vö. *Melich*: i. h. 103. 1.). De származhatik keleti szlovák *Zemnen* névalakból is, mint amelyre szintén van adat (vö. *B. Varsik*: *Historica*, XVIII, Bratislava 1967, 135–150. 1. *Sbornik Fil. Fak. Univ. Komenského*). Lehetséges, hogy ezt a földvárat is a bolgárok létesítették alföldi tartományuk északi határainak biztosítására. Tudjuk, hogy ez a hely is egy korai Árpád-kori dominiumnak és egy későbbi vármegyének a központja volt.

Tovább kelet felé egy másik *Belegrad* nevű helyre is bukkanhatunk egy Tiszabecs közelében levő Tisza-sziget nevéként (vö. ZONF VI, 25. 1.). Erre a helyre egy 1424-i tiszabecsi adománylevelben is történik célzás a „cum loco castelli” kitételen (vö. *Csánki*: I. köt. 493. 1.). — Ettől a helytől délebbre, de már a Tisza bal partján egy harmadik illetve negyedik *Belegrad* nevű pusztát is találhatunk, Királytelek közelében, Nyiregyházától nyugatra.

Kissé délebbre, de ma már a Tisza jobb partján találjuk *Csongrád*-ot, amelynek környékén a XII. században — amint ezt az Anonymus tudósításából tudjuk — még laktak szlávok, sőt ő még azt is tudja, hogy a helynévnek, amely egy „castrum fortissimum de terra”-ra vonatkozott, a szlávban „fekete vár” volt a jelentése. Persze annak már semmi valószínűsége sincs, hogy ezt a várat szlávok közreműködésével a honfoglalás után magyarok létesítették volna, ahogy ezt az Anonymus elmeséli. De az nem lehetetlen, hogy ez a vár már a bolgárok előnyomulása előtt is menedékvárként megvolt. A korai Árpád-korban Csongrád is dominiumi majd megyei központ volt. Figyelemreméltó azonban, hogy a későbbi középkori oklevelek Csongrádot Zemplénhez hasonlóan már sohasem mondják „castrum”-nak vagy „oppidum”-nak.

Valószínűleg szintén földszánccokkal övezett régi szláv menedékvár volt a Nagybecskekrektől nyugatra fekvő egykori *Chingrad* is (vö. *Csánki*: II. köt. 127. 1.), amely névnek eredetileg természetesen szintén 'fekete vár' volt a jelentése. — Szláv menedékvárak lehettek még az egykori *Garadistya*, *Garad* és *Gradoc* nevű helyek is, amelyekről az egykori Temes, Zaránd és Krassó megyékben történik említés (vö. ZONF. VI, 23. 1.). Közülük a Temes megyei *Garadistya* neve annyiban érdekes, mert valószínűleg nem bolgár eredetű elnevezés, amennyiben a bolgárban a szláv *šč*-ből már a IX. században *št* fejlődött.

Ezekon kívül találunk egy *Belgrad* nevű helyet Erdélyben is. Ez Gyulafehérvár — Alba Júlia —, amelynek eredeti szláv neve *Bälgrad* alakban a román népnyelvben napjainkig megmaradt. Nem lehetetlen, hogy ebben az esetben is bolgár névadással állunk szemben, mert hisz Erdéllyel a sóbányászás illetve a sókereskedelem révén az alföldi bolgárok is kapcsolatban állhattak. Még kell azonban mondanunk, hogy Észak- és Közép-Erdélynek régi szláv eredetű helynevei inkább nyugati szláv, vagyis szlovák jellegűek (vö. *Moór*: Századok, 79/80 : 228. 1.).

Hogy mi volt a különbség a „fehér” és a „fekete” várak között, azt nem igen tudjuk. Az nem kétséges, hogy nemcsak a 'földvár' jelentésű *Zemplén*-ek, hanem a „fekete vár”-ak is földvárak voltak. Talán a „fehér vár”-ak is azok voltak, és esetleg csak annyiban különböztek a „fekete vár”-aktól, hogy bennük *palata* (> m. *palota*) nevű építmények is voltak, bár az sem lehetetlen, hogy már kőépítmények is voltak benne és esetleg f ehérre meszelt palánk-kerítéssel is körül voltak véve.

2. Az alföldi bolgár államrész és az Árpádok

Megfigyelhettük, hogy a bolgárok erődítményeinek legnagyobb része „vár”-ként túlélte a magyar honfoglalást, sőt mint királyi dominiumok központjai szerepeltek a korai Árpád-korban, ami határozottan arra mutat, hogy az élet bennük sohasem szakadt meg; valószínűleg már a bolgár időkben is hasonló célokra is szolgáltak, mint a korai Árpád-korban. Ellenben az alföldi bolgárok tartományának északkeleti részein három egykori *Belegrád* elnevezésű erődítmény a magyar honfoglalás után megszűnt létezni és egykori neveik csak mint határrész-elnevezések maradtak ránk. Ez nyilván azért történt, mert a magyarok elpusztították ezeket a helyeket és lakóikat, amikor benyomultak a Felső-Tisza mellékének síkságára. Bizonyára azért jártak el így, mert a helyek lakói ellenállást tanúsítottak velük szemben. A többi bolgár vár pedig nyilván azért maradt meg feldúlhatatlanul mint az Árpádok uralmának központjai, mert a bolgárok vezetői a Felső-Tisza mellékén elszenvedett vereség után meghódoltak a magyar törzsszövetség feje, vagyis Árpád előtt, aki — úgy látszik — elég tekintéllyel és hatalmi súllyal rendelkezett ahhoz, hogy a meghódolt bolgárokat — akiket most már saját alattvalóinak, de mondhatnánk talán úgyis, hogy saját szolgálóinak tekintett — a harácsolástól és településeiket a feldúlástól megóvja a közmagyarokkal szemben. Ezt a hatalmi súlyt akarátának érvényesítéséhez talán a magyarokhoz csatlakozott kavarak adták neki, akiket — úgy látszik — saját szövetségeseinek tekinthetett. Erre abból a tényből következtethetünk, hogy az Árpádok családjában nem ritkák a törökös személynévek, amelyek nem bolgár-törökös jellegűek, tehát csak kavar eredetűek lehetnek. Létrejöttüknek az a magyarázata, hogy a névadásnál nagyon sok esetben az idegen származású anyának volt döntő szava, amint ezt az Árpádok későbbi eléggé ismert családi történetében is jól megfigyelhetjük. Az ti. általános gyakorlat volt nomád népek körében, hogy a szövetségesek hűségét az előkelők közötti házassági kötelékekkel is igyekeztek valamennyire biztosítani; azt ugyanis nagyon is jól tudták egymásról, hogy náluk a szövetségi hűség bizony ingatag. Ezeknek a „politikai” házasságoknak a honfoglaló magyarság antropológiai rasszösszetele szempontjából az volt a következménye, hogy leginkább az előkelők sírjaiból kerültek elő a magyar honfoglalás korából turanid típusra utaló esontmaradványok.

Hogy ezt a politikai gyakorlatot az Árpádok az itteni szláv népekkel, még pedig elsősorban is a bolgárokkal szemben is folytatták, azt az Anonymus előadása is tanúsíthatja, aki szerint Árpád Marout bihari fejedelem meghódolása után fiát annak lányával háziasította össze. Ha talán ez nem is egészen így volt, de az Anonymusnak a XII. század folyamán még tudomása lehetett az Árpádoknak erről a politikai gyakorlatáról. Hogy pedig az Árpádok tényleg összeházasodtak a szlávok előkelőivel, azt a náluk korán felbukkant szláv személynévek tanúsíthatják a leghatározottabban; ilyenek: Ppokuj, Mihály, Vazul, Béla, László, Kálmán. Ebben a vonatkozásban nyilván az sem véletlen, hogy szláv nyomok — úgy látszik — a magyar előkelők női sírjaiból kerülnek először elő.

A bolgároknak azoktól az előkelőtől pedig, akikkel Árpád atyafisága nem házasodhatott össze, bizonyára tűszokat követeltek, amint ennek az Anonymusnál szintén nyoma maradt. Mindkét intézkedésnek kétségtelenül az volt egyik nevezetes következménye, hogy a bolgárok előkelői aránylag hamar elmagyarosodtak.

Árpád nemesak bántatlanságot tudott a bolgárok meghódolt előkelőinek biztosítani, hanem azok az ő szolgálatában tovább is élvezhették *palotá*-ikban korábbi kiváltságos helyzetüket, mert a magyarok nagyura — ebben is bizonyára nomádok gyakorlatát követve — meghagyta őket a hatalmába illetve birtokába került uradalmak tisztségeiben és ezeknek teljes korábbi szervezetét is átvette illetve megtartotta. Ez nyelvünk szláv jövevényszavainak egy bizonyos rétegéből határozottan kitűnik, amint ezt később behatóan is kifejthetjük (vö. VII. fejezetünk). Hamarosan aztán a bolgár tisztségviselők közé magyarok is kerülhettek, olyan elszegényedett nomádok közül, akik jobbnak látták kétes értékű szabadságukat feladva a „nagyúr” szolgálatába állni, mint elszenvedett veszteségeikért kétséges sikerű „kalandozás”-okban kárptórást keresni.

Bizonyára már a bolgároknál is erődítményeik fenntartását az azokhoz tartozó községek lakóinak szolgáltatásai tették lehetővé, amint ez szintén kitűnik szláv jövevényszavaink idetartozó rétegéből. Ezt az intézményt az Árpádok természetesen szintén átvették, sőt intézményesen még arról is gondoskodtak, hogy a szabad magyarok a várhoz tartozó községek területén ne legeltesenek, hisz barmaik a faluk vetéseiben nagy károkat okozhattak volna, úgyhogy azok lakói alighanem nem lettek volna képesek szolgáltatási kötelezettségeiknek eleget tenni. Ezért az Árpádok a várirtokokat körös-

körül jól felismerhető határjelekkel láttatták el. A határjel fogalmát már a nomád magyarok is ismerték (a *határ* szó nem idegen eredetű), nyilván az egyes törzsek és nemzetségek legelőterületeit különítették el valami jelekkel egymástól, de talán ilyesmire vonatkozhatott az *arok* szó is, amely nem bolgártörökös jellegű. A fejedelmi várbirtokokra vonatkozólag azonban azoknak a parasztnak a nyelvéből származó elnevezések kerültek a nyelvünkbe, akik ezeket a határjeleket elkészítették, vagyis a bolgár parasztnak nyelvéből a *mezsgye*, szlovák parasztnak nyelvéből a *megye* szó (vö. *Moór*: *Studia Slav.* II, 67—72. l.). Természetesen nemesek a várbirtok kerületének megjelölésére használták ezeket a szavakat, hanem a szántóföldek elkülönítésénél is, tehát mindkét szó tulajdonképpen a földművelés terminológiájához tartozik. A két szó használatában a középkor folyamán nem is volt különbség.¹⁷ De már a XII. században a várbirtok határainak megnevezésére a *megye* szóalak specializálódott (vö. *Knieszsa*: i. m. 333. l.). Ezek szerint, bár a *megye* szó szláv, illetve szlovák származású, a 'districtus' jelentésű *vármegye* illetve *megye kifejezés a magyarban keletkezett*; így tehát ez a szó közvetlenül még semmiképp sem tanúsíthatja azt, hogy a *vármegye* mint intézmény szláv eredetű volna — pedig szokták a *megye* szót elvétele így is emlegetni —, mert hisz a *megye* szó megfelelőjének szláv népeknél sehol sincs 'districtus' jelentése. De ez a jelentésfejlődés is azt tanúsítja, hogy a bolgárok erődítményei a magyar honfoglalás után is továbbéltek mint fejedelmi dominiumok központjai. Ezt tanúsítja az a körülmény is, hogy ennek a szervezetnek tisztségviselői mind szláv-magyar — mégpedig nyilván bolgár — eredetű elnevezéseket viseltek, továbbá, hogy az általuk gyakorolt igazságszolgáltatás terminológiája szintén bolgár eredetűnek tekintendő, amint ezt később más összefüggésben behatóbban is kifejtjük.

A kutatás már korán felismerte, hogy a királyi dominiumok mintegy szigeteket alkottak az ország területén, és ezért már Károlyi Árpád „királyi birtokszigetek” megnevezéssel említtette őket (vö. Árpád és az Árpádok. 1907. 267. l.). A határral megjelölt várbirtokon belül mindenestre helyhez kötött paraszti gazdálkodás folyt; ezzel szemben a várbirtok megyéin kívül élő szabad magyarok eredetileg nomádos állattenyésztést folytattak.

Az Árpádok birtokába került ősi bolgár váruradalmak a következők lehettek: Baranya, Fehér, Pilis (Visegrád), Nógrád, Abauj (*Garadna*), Zemplén és Csongrád. Ezekhez járulhattak még az elpusztult *Belegrád*-okhoz tartozó dominiumok, úgymint Borsod, Szabolcs és esetleg Szatmár. Talán nem véletlen, hogy a Szabolcs megyei *Belegrád* közelében egy *Királytelek* nevű pusztát találhatunk. Végül pedig tekintettel arra, hogy a vízahalászat a legrégibb időkben — úgy látszik — fejedelmi monopólium volt, talán az Árpádok birtokában voltak a kétparti vármegyék részei is a Duna mentén, amelyek gyáníthatólag a vízahalászat fejedelmi monopóliuma révén alakulhattak ki (vö. *Moór*: *Acta Ethn.* XII, 8—20. l.). Ezek: Komárom és Esztergom és talán Győr is, bár az utóbbinak semmiesetre sem szláv nevű a központja. Már pedig azoknak a királyi dominiumoknak a központjai, amelyek csak a X. század vége felé alakulhattak ki, amikor a magyarok a Dunántúl erdős tájait is megszállták, már határozottan magyar nevéek, úgymint: *Vasvár*, (*Győrvár*), *Somogyvár*.

VI. A nomádos törzsi szervezet felbomlasztása és a monarchia létrehozása

1. A kettős állami szervezetben jelentkező gazdasági bajok

Az előadottak szerint a X. században a Kárpátmedencében egymást keresztezve tulajdonképpen két állami szervezet létezett. Egy nomádos gazdálkodást folytató laza törzsszövetség és egy földműves gazdálkodást folytató bolgár eredetű államrendszer. Az előbbinek tagjai magyarok és török kavarak, az utóbbinak tagjai bolgárok és bolgár fennhatóság alatt élő szlovákok és esetleg szlovének lehettek, de vezetői szerepben kerülhettek közéjük korán már magyarok is. A két állami szervezetnek közös volt a feje. De amíg az a magyarok nomádos törzsszövetségében csak amolyan tiszteletbeli méltóságot tölthetett be, ugyanaz a személy a bolgáros szervezetű váruradalmak megyéin belül élő embereket, akik ott földműves gazdálkodást folytattak, már saját tulajdonának tekintette és bizonyára tekintette is.

¹⁷ Vö. 1426/1486: „Per vnum terminum wigo *Mezde* alio nomine *Megye* vocatam (vö. OklSz. 656).

Ez a két állami szervezet azonban csak addig működhetett kifogástalanul egymás mellett, amíg a nomádok gazdálkodást folytató magyar állattenyésztők tiszteletben tartották a földművesekből álló államszervezet kijelölt határait. Ebben a tekintetben — úgy látszik — a X. század első felében nem is volt még nagyobb hiba. A nagyfejedlem várbirtokainak kijelölt határjeleit — úgy látszik — ekkor még azok a nomád magyarok is tiszteletben tartották, akiknek állatállománya a vándorlás idején jelentősebb mértékben megfogyatkozott. Nyilván azért, mert ha ezt nem teszik, akkor egyrészt igen kellemetlen következményekre lehetnek elkészülve, másrészt pedig semmi sem állt útjában annak, hogy külső országokban való „kalandozások” útján igyekezzenek az állatállományukban bekövetkezett veszteségeikért kárpótlást szerezni. Már másoknak is feltűnt, hogy ezekben a vállalkozásokban az Árpádok nem vettek részt, amiből arra következtettek, hogy Árpád közvetlen utódai „gyenge” uralkodók voltak. A következtetés mindenesetre elhamarkodott volt. Árpád utódai nyilván egyszerűen azért nem vettek részt ezekben a vállalkozásokban, mert ők a bolgár váruradalmakkal ki voltak elégtve, hisz Géza egy közismert nyilatkozatában még dicsekedett is azzal, hogy ő gazdag. Szóval egyszerűen — ha úgy tetszik — ez az okosság tartotta vissza az Árpádokat, hogy a kétséges kimenetelű vállalkozásokban részt vegyenek, mert hisz azoknak a motorja nem valami romantikus dicsőségvágy vagy valamilyen kamaszos kalandvágy volt, hanem — amint tudjuk — egyszerűen a nyomorúság.

Az anyagi állapot feljavításának ez a módja a X. század közepéig egészen jól bevált és bizony nem lehetetlen, hogy a kapzsiság egyszerűen-másszor olyanokat is készítetett az ezekben való részvételre, akik nem lettek volna rászorulva arra, hogy a zsákmány reményében bőrüket vásárra vigyék. Ettől eltekintve, a század második felében lassankint még a „félnomádok” is beléptek, hogy a „kalandozás” olyan gazdasági vállalkozás, amelynél a rizikó sehogyan sincs arányban a várható haszonnal. Az történt ugyanis, hogy a Nyugaton közben mind jobban kitanulták a magyar lovasnomádok harcra eselfogásait, és ennek megfelelően mind hatásosabban kezdtek ellene védekezni, ami bizony a kevésbé okos magyaroknak is teljesen elvette a kedvét a külföldön való „kalandozás”-tól. E felismerés révén azonban azoknak a szerencsétlen „félnomádok”-oknak még nem szaporodott meg az állatállományuk, akik abban reménykedtek, hogy egy kis „kalandozás” eredményei révén sikerül majd nekik is valódi nomádokká előlépni. Az okosabbja ezek közül helyzetén bizonyára úgy igyekezett segíteni, hogy feladva kétes értékű „szabad-ság”-át, „bér”-ért beállt — ha módja volt rá — a nagyúr vitézei sorába. A kevésbé okosak közülök pedig bizonyára úgy gondolkodtak, hogy állatállományuk megszorítása érdekében nem is kell kétes kimenetelű külföldi „kalandozás”-okon életüket kockáztatni, mert hisz egy kis lókötés útján egyszerűbben és könnyebben idehaza is hozzá lehet jutni állatokhoz. Nem kell ehhez más, csak át kell lépni a nagyúr valamelyik birtokának a határát és elhajtani valamelyik falunak valahol legelőszó nyáját. Mert hát állatállományuk a várbirtok parasztjainak is volt, csak hogy azok állataikat többnyire nem maguk legeltették, mint a szabad magyar nomádok, hanem azok legeltetését egy közösen felfogadott pásztorra bízták. Érdekes, hogy nyelvünknek erre a fogalomra korábban nem volt szava (*pásztor* ti. szláv jövevényszó nyelvünkben), mert nyilvánvaló, hogy egy olyan társadalomban, amelyben mindenki „pásztor” volt, ott ennek a fogalomnak illetve foglalkozásnak megnevezésére nem volt semmi szükség. — De még más károkat is okozhattak (*kár* is szláv jövevényszó és — úgy látszik — eredetileg a mezei kártételre vonatkozott) a szabad magyarok a „vár” parasztjainak. Lelegeltethették rétjeiket, vetéseiket; ne feledjük ugyanis el, hogy az az aszály, amely a Kárpátmedencébe sodorta el eleinket, 900 körül még javában tartott. Sőt az elszegényedett, mondhatni „végzett” nomádok közül egyesek bizonyára azzal is megpróbálkoztak, hogy „kelet-európai módra”, vagyis harács útján szerezzenek gabonát a várbirtokok parasztjaitól. Az ilyes dolgok bizonyára a „nagyúr”-at is bőszítették, mert hisz ezek miatt parasztjai esetleg nem tudtak kötelességszolgálatásaiknak eleget tenni.

Az előadottak értelmében a „kalandozások” abbamaradása gazdasági és társadalmi téren a X. század második felében bizonyos feszültségeket eredményezhetett a Kárpátmedencében, amit a század vége felé még az is jelentősen növelhetett, hogy a magyarokat 991-ben kiszorították a bécsi medencéből¹⁸ és előtte vagy utána a Morva-mezőről is (az utóbbira vonatkozólag nem ismerek közelebbi adatokat). Semmi kétség, hogy az onnan kivonult magyarok nem tudták egész állatállományukat megmenteni; ezért ez esemény következtében nálunk ismét csak megszorodhatott az elszegényedett nomádoknak a száma, ami gazdasági és társadalmi téren egyaránt növelhette a már

¹⁸ Vö. K. Oettinger: Das Werden Wiens, 1951.

meglevő feszültséget. A megszorított elszegényedett nomádok megfélemezése bizonyára egy-egy rablókalandjuk megtorlásával vette kezdetét és az ilyenféle megtorlások valószínűleg mind szélesebb körre terjedtek ki és ellenmegtorlásokat is eredményezhettek, aminek aztán végül is az lett a következménye, hogy az ezredforduló táján az egész régi nomádos törzsi szervezet megszűnt létezni.

Az egy törzshöz tartozó nemzetségek eleinte természetesen közös törzsi szállásterületen éltek. Az egyes törzsek eredeti szállásterületeit már korábban is megkísérlettem meghatározni annak a feltevéssel, hogy Konstantinos Porph. magyar informátorának felsorolásában valami rendszeresség lehetett és hogy egy-egy törzs eredeti szállásterületén az illető törzs neve helynévként semmiesetre sem fordulhat elő, mert ilyen származási (népnevi) helynevek esetében mindig a másféle származású környezet a helynévadó. Ezekhez a megfontolásokhoz újabb ilyen irányú kutatásaimban még az a szempont is járult, hogy egy-egy honfoglaláskori nomád törzs eredeti szállásterülete a Szőke-féle „Leletkataszter” adatainak figyelembevételével csakis olyan vidékre helyezhető, ahol lépcsontos honfoglaláskori magyar sírok is akadnak. Mind e szempontok figyelembevételével arra az eredményre jutottam, hogy a *Nyék* törzs eredeti szállásterülete — ezzel kezdődik a felsorolás — az Alsó-Rába és az Alsó-Vág mellékére helyezhető, a *Megyer* törzsé Székesfehérvár tágabb környékére, a *Kürt* törzsé a Zagyva mellékére, a *Gyarmat* törzsé a Középső-Tisza mellékére, a *Tarján* törzsé a Felső-Tisza mellékére, a *Jenő* törzsé a Sió és Közép-Duna mellékére, a *Kér* törzsé a Körös és Közép-Tisza mellékére, a *Keszi* törzsé a Maros és Közép-Tisza mellékére.¹⁹ — Már a felhozottakból is nyilvánvaló, hogy a Hóman által képviselt felfogás a 500 000 honfoglaló magyarról, amelyet újabban Györffy és Dienes is felújított, realitásnak semmiképpen sem mondható . . .

Géza fejedelem gyaníthatólag úgy bánt el a garázdálkodó „félnomád”-okkal és az őket támogató „igazi nomád” törzsrakonaikkal, hogy állatállományuk nagyobbik részét egy-egy rablás után elkobozta és őket csoportosan egy-egy helyre telepítette le vagy pedig egyes családokat szláv falukban való letelepedésre kényszerített, hogy ott szláv szomszédaitól eltanulhassák a föld megmunkálásának módját. Ez utóbbi eljárásnak az emlékét őrzi a még a X. század folyamán a nyelvünkbe került *szomszéd* szó (vö. *Knieszsa*: i. m. 510. l.), valamint a feltehetőleg ugyanakkor átvett *utca* szó is (vö. *Knieszsa*: i. m. 542. l.).

Nyilvánvaló, hogy a letelepítéssel szűk határok közé szorított nemzetségek legfeljebb félnomádos életmódot tudtak csak folytatni vagy talán azt sem, hanem mihamarább át kellett térniök a paraszti életformára. Sőt az is valószínű, hogy az állandóan letelepült életmód „szabadság”-uknak is hamarosan véget vetett, mert hisz az nem jelentett eredetileg egyebet, minthogy senkinek sem tartoztak valaminő szolgáltatással.

Ha egy-egy törzsrész elszakítása a törzsrakonok közösségéből és áttelepítése más vidékre eleinte egyszerű megtorlás lehetett is, ez az eljárás már politikai tette váhatott, amikor Géza felismerte, hogy az ő hatalma mellett létező, számára sok bosszúságot jelentő nomádos törzsi szervezettől csak úgy szabadulhat meg, ha az egyes törzsek nemzetségeit állatállományuk egy részének elkobzása mellett széttelepíti. Ez a tendencia jól felismerhető a törzsnévi helynevek előfordulásainak térképes ábrázolásáról is.²⁰

A törzsi szervezet feldúlása a törzsrészek széttelepítése útján mint folyamat — úgy látszik — eléggé sokáig tartott. Ez különösen határozottan kitűnik a magyar *Keszi* törzsnévi helynév szlovák megfelelőiből. Ennek a névnek magyar előzménye *Kesziv* volt. Ez utóbbi névalakból származott a szlovák *Kosihy* helynév, amennyiben a mai szlovák *h* hang előzménye *γ* volt. Mármost *Kosihy* a szlovák neve *Garamkeszi*-nek Bars megyében, *Kőkeszi*-nek és *Ipolykeszi*-nek Hont megyében. A szlovák *Kosihy* névalakon feltűnő még, hogy benne a magyar *ke*-névkezdetet *ko* hangkapcsolat képviseli, még pedig azért, mert olyan korban került a szlovákba, amikor a szlovákban a *ke* hangkapcsolat nem fordulhatott még elő. Ez a hangkapcsolat ugyanis csak akkor jelent meg a szlovákban, amikor az ún. *jer*-hangokból, vagyis *č*-ből és *š*-ből már e fejlődött. Ez a hangfejlődés a szláv nyelvekben általában s így a szlovákban is csak 1000 után következett be; így módon lett pl. az ószlovák *čbčka* szóalakból *kečka* 'hajfonat' (vö. *Berneker*: EtWb. I, 659. l.). Ezek szerint tehát az említett Bars- és Hont megyei *Keszi* nevek még 1000 előtt kerültek a szlovákba, de már a Hont megyei *Dacsókeszi* neve 1000 után, mert ennek szlovák megfelelője már *Kesihovce*. Az *-iy* szövegből bizonyos ómagyar nyelvjárá-

¹⁹ Ld. ezekre vonatkozólag behatóbb fejtegetéscimet a *pénz* szavunk származására vonatkozó cikkemben: NyK. LXVII 85—89. l.

²⁰ Vö. pl. *Moór*: A honf. magyarság megtelepedése és a székelyek eredete. 1941 (Szegedi Múzeumi Kiadványok I. köt. 13. sz. Melléklet).

sokban — úgy látszik — korán *-i* fejlődött; ezért szerepel a *Keszi* törzsnév már Konstantinos Porph. jegyzékében is *καση* alakban. Ilyen nyelvjárást beszélhettek azok a magyarok is, akiket legkorábban a XI. században telepítettek Nyitra vidékére. Az ottani *Keszi* helynevek szlovák megfelelőiben ugyanis nem találkozunk már a m. *-iy* névvégződés szlovák megfelelőjével; ellenben a *ke-* mint névkezdet ezekben is megvan.²¹ A Nyitra környéki magyarokat valahonnan az Alföldről telepíthették oda: nyelvjárásukban ugyanis a múlt század elején még megvolt a bolgár-szlávból származott *pest* szó 'kemence' jelentésben, amely csakis az Alföldön kerülhetett a nyelvünkbe. Ha ez a magyar néposport a Nyitra környéki szlovákok révén ismerte volna meg a kemencét, akkor nyelvjárásukban nyilván a szlovák *pec* szóalak honosodott volna meg 'kemence' jelentésben.

De az is felismerhető a régi magyar törzseinek helynévi előfordulásainak térképes ábrázolásáról, hogy a törzsrészek széttelepítésénél országvédelmi szempontok is érvényesülhettek. Ez megállapítható a Duna-kanyar környéki nagyszámú törzsnévi helynévből is, de meg különösen világosan a törzsnévi helyneveknek arról a csoportjáról, amely az Alföld keleti szegélyén húzódik a Közép-Berettyótól a Körösökön és Maroson keresztül a Közép-Temes vidékéig: ez a telepítési sáv nyilván az esetleges betörő besenyő csoportok elleni védelmet célozta. A Dunántúlon pedig a Dráva-toroktól a Balaton és Bakony megkerülésével a Rábáig, illetve a Nyitra mellékeig húzódó csoportosulás a törzsnévi helyneveknek gyaníthatólag egy esetleges német betörés ellen kívánt védelmet jelenteni.

Fejtegetéseink értelmében egyáltalán nem valami bölcs előrelátás készítette Gézát arra, hogy szétverje és megszüntesse a nomádok törzsi szervezetet, mint például felismerése annak, hogy a törzsek meglétükkel is akadályozzák a fejlődést (vö. Élet és Tud., XVIII, 934. l.). Az ilyen magyarázat nem más mint a következményeknek célként való feltüntetése. Hogy tudta volna azonban akár Géza, akár fia István, mi a fejlődés és mi lehet annak útja? Végre is ők nem voltak sem szociológusok, sem próféták. Ellenben minden valószínűség amellettt szól, hogy Géza, mint nagybirtokos, érdekei védelmében intézményesen véget akart vetni a mind nagyobb számú elszegényedett nomád garázdálkodásának. Az azonban nem lehetetlen, hogy Géza, mint paraszttal rendelkező nagybirtokos helyesen ismerte fel, hogy ugyanazon a területen kétféle gazdálkodási forma megléte — úgymint az állandóan letelepült életmódot folytató földműveseké és a költözéssel állattartást folytató állattenyésztőké — állandó összeütközések forrása. És mivel mint nagybirtokos, ő volt az erősebb, a bajok okát gyökeres intézkedésekkel a nomád állattenyésztők kárára megszüntette: véget vetett a nomádok törzsi szervezetnek, valamint a lehetőségekhez képest az állattenyésztés nomádos formájának is. Valószínű, hogy még a keresztény hit terjesztését is csakis azért pártolta, mivel bolgár parasztjai keresztények voltak és ezért a keresztény hitet a paraszti életforma szükség-szerű velejárájának vélhette.

Nem lehet kétséges, hogy a törzsi szervezet felbomlasztása csak erőszakos intézkedések alkalmazásával sikerülhetett, mert hisz saját jószántából egyetlen vérségi kötelekkel is összefűzött gazdasági szervezethez — legeltetési társulathoz — tartozó nemzetség sem hagyta volna oda azokat, akiknél szükségben és másokkal szemben bizonyos mértékig támogatásra is számíthatott. Pedig lehetnek olyan széttelepített nemzetségek is, amelyeknek letelepedési helye nem egykori törzsüknek, hanem a nemzetségfőnek a nevét örizte meg. Sőt egyes családokat *szomszéd* szavunk tanúsága szerint még szlávok laktak falukba szláv parasztok mellé is telepítettek.

Az a kérdés, hogy honnan vette Géza az erőszakos reformjaihoz szükséges katonai erőt, az eddigi kutatásban tudomásom szerint még csak fel sem merült, mert általában természetesnek vették, hogy a magyar törzsszövetség fejének valami katonai erő is rendelkezésére állhatott. Ez utóbbi minőségében semmiesetre sem. De mint nagybirtokos igenis rendelkezhetett ispánjaival és vitézeivel.

Hogy Géza erőszakos intézkedéseivel nem jó emléket hagyott maga után, az a rávonatkozó megnyilatkozásokból is kitűnik. A nomád magyarok semmiesetre sem lelkesedhettek érte, aki erőszakos intézkedéseivel velük szemben saját nagybirtokosi érdekeit kívánta megvédeni; mégis azokkal véletlenül népének érdekeit és a haladás ügyét is szolgálta társadalmi és gazdasági téren egyaránt, ezt azonban ómaga még csak nem is sejtette.

²¹ Ezek a nevek: *Kiskezi* > szlovák *Malá Kesa*, *Mezőkeszi* > szlovák *Kesov* és ilyen az Esztergom megyei *Bátorkeszi* is > szlovák *Bátorce Kesy*. Az idevonatkozó adatokat ld. *Kniezsa*: Szent István enlétkönyv. II. köt. 459–460. l. és *Šmilauer*: Vodopis starého Slovenska. 1932. 65. l.

2. A bolgáros államszervezet kiterjesztése az egész országra

Alig lehet kétséges, hogy amikor Géza a régít, vagyis a nomádos törzsszövetséget mint államszervezetet megdöntötte, valamit kellett a helyébe tennie, vagyis mindenképp őt kell a korai Árpád-kori patriarchális monarchia megteremtőjének tekinteni. Hogy a régebbi állami szervezet megdöntése Gézától indult ki, azt már régebben is így tanították, de a monarchia tulajdonképpeni megteremtőjének általában fiát, Istvánt volt szokás tekinteni, de így van ez ma is, pedig István legfeljebb csak folytatta és kiépitette azt, amit atyja megkezdett.

Hómanék tanítása szerint szent István a monarchia kialakításában a Karolingok államát vette volna mintaképül. Csakhogy persze a patriarchális berendezettségű korai Árpád-kori monarchia mégis lényegesen különbözött a német Karoling-kori állami szervezettől, ellenben csodálatos módon már inkább hasonlított a Meroving-korhoz, amelyet persze a magyar monarchia megalkotói már igazán nem ismerhettek. Ezért egyik történésziünk úgy gondolta, hogy szent István böles megfontolással csak bizonyos válogatással vette volna át a Karoling-állam intézményeit, különösképp elhagyta volna a feudális jellegzetességeket, mint amelyek beillesztése a magyar állami rendszerbe nehézséget jelentett volna. Arra vonatkozólag, hogy a magyar állami berendezések a németektől való átvételnek tekintendők, érvként elsősorban is azt szokták felhozni, hogy hazánk állami életének latinnyelvű terminológiája egyezik a németeknél szokással. Ez azonban csak annyit jelent, hogy azok a cseh vagy esetleg német származású klerikusok, akik kezdetben nálunk a klerikusképzésben, illetve a latinoktatás terén tevékenykedtek, bizonyos, a németeknél meglévő állami vonatkozású intézményeket azonosítottak az azokhoz valamennyire hasonló magyar állami intézményekkel, és ezért rájuk ruházták azoknak a németeknél szokásos latin elnevezéseit. Csakhogy persze ezeknek a klerikusoknak még csak németeknek sem kellett lenniök, lehettek azok bizony csehek is, mint ahogy a latinbetűs írás németes sajátosságai is a legrégebbi időkben bizony cseh származású bencések közvetítésével honosodtak meg nálunk (vö. *Moór*: *Studia Slav.* XII, 288. 1.).

Korai Árpád-kori állami intézményeinknek német származását bizonyítaná az is, hogy a tisztségviselők fizetsége a németeknél is, nálunk is a (termény)jövedelem egyharmada volt. Ez a bérezés azonban a terménygazdálkodásban annyira elterjedt, hogy az ebben való egyezés még egyáltalán nem teszi lehetővé azt, hogy a mi középkori állami berendezéseinknek létrejöttét német minta követésének tulajdonítsuk. Hisz például még a vizahalászatnál is bizonyos esetekben a zsákmány egyharmada illetve bér fejében a halászsokat (vö. *Moór*: *Acta Ethn.* XII, 12. 1.), pedig ennek a halászatnak aztán már igazán semmi köze sem volt a németek halászatához.

Azt a szükségszerűen felvetődő kérdést már senki sem próbálta megválaszolni, hogy mi módon ismerkedhetett meg szent István alaposabban a német állam szervezetével, és mi módon, és kiknek a támogatásával vált számára lehetségessé a népe állami szervezetétől lényegesen eltérő idegen intézményeket meghonosítani. Annak a különös jelenségnek behatóbb firtatásától pedig mindenki óvakodott, hogy az állítólag a németektől átvett szervezetben miért nem találkoznak egyáltalán német jövevényszavakkal intézmények, méltóságok megnevezéseként, de annál inkább szláv jövevényszavakkal. Arról meg történészeink többnyire hallgattak, hogy ez utóbbi elnevezések honnan és hogyan sodródhattak hozzánk. Történészeinknek ez a szinte zavarra valló hallgatása szláv származású tudósoknak már rég feltűnt, és például Kadlec már 1905-ben annak a gyanújának adott kifejezést, hogy a magyarok még annak a lehetőségét is szígyenletesnek látszanak tartani, hogy jogi intézményeik kialakulásánál szláv befolyás is érvényesülhetett.²²

Teljességgel nem lehetetlen, hogy a sovíniszta „kultúrfölnyes” beállítottságuk között ilyenek is akadtak, legtöbb történésziünket azonban egy más ok készíthetett arra, hogy az esetleges szláv befolyás vizsgálatát ebben a kérdésben mellőzzék. Mégpedig az, hogy sokan korábban már eleve is teljességgel képtelenségnek tartották azt az eszmét, hogy az állítólag „államalkotó képesség”-ekkel rendelkező magyarok szláv befolyásra cseréltek volna fel korábbi törzsszervezetüket szláv állami intézményekkel, amikor a közfelfogás szerint a szlávok egyáltalán nem rendelkeztek „államalkotó” képességekkel, sőt a legnagyobb részük történeti források tanúsága szerint is sokáig az állami berendezkedést teljesen nélkülöző társadalmakban, szinte anarchikus viszonyok

²² Vö. *Kadlec*: „Einige Remerkungen über das ungarische und böhmische Staatsrecht”. *Jahrbuch der internationalen Vereinigung f. vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre.* VIII. köt. 427–428. 1.

között élt.* Ez nagyjában így is volt; csupán a délszlávoknál volt már ősi időkben valami nemességféle társadalmi osztály kialakulóban, amennyiben a *pleme* ('törzs') vezetőit már régtől fogva mindig ugyanazon családok tagjai közül szokták választani (vö. *Schrader—Nehring: Realexikon* d. indogerm. *Altertumskunde*² II. köt. 457, 463. l.). Ellenben a szláv népek közül a bolgárok — bizonyára a már korán elszlávosodott onogur-bolgár vezetőréteg hatására — már régtől fogva állami szervezetben éltek. De azt is többnyire hihetetlennek tartották mind a történészek, mind pedig a nyelvészek, hogy a magyarok mint hódító nép átvették volna a Kárpát-medencébe behatolva az itt talált szlávoknak esetleg meglévő állami intézményeit, amikor a közfelfogás szerint ennek épp az ellenkezőjére lehetett volna számítani. Ez okból is hajlott nálunk a tudományos közvélemény ahhoz a felfogáshoz, hogy a monarchia megteremtői valahogyan a külföldről vették volna át azokat a nomádos törzsi szervezettől lényegesen eltérő állami intézményeket, amelyek gazdasági szempontból tulajdonképpen már egy parasztország igényeinek és követelményeinek feleltek meg.

Annak az eszmének képtelenségét, hogy a korai Árpád-kori monarchia megteremtői német mintára rendezték volna be azt az államot, amelyben az állami intézmények elnevezései és az igazságszolgáltatás terminológiája már szláv származásúak, bizonyára már Kniezsa István is felismerte. Ő tehát ezt a szinte kézzelfogható ellentmondást annak a feltevésével kísérte meg elhárítani, hogy a magyarok állami és jogi berendezéseiket és azok terminológiáját a horvátoktól vették volna át. A Karolingok államához hasonló berendezettségű horvát állam a X. században tényleg létezett a Kulpától délre az ún. *csa-horvát (ča-kavac)* nyelvjárás területén. Csakhogy semmivel sem bizonyítható, de teljesen valószínűtlen is, hogy ezzel az állammal akár Géza, akár István a legcsekélyebb mértékben is kapcsolatban lettek volna. Különben is ez a horvát állam berendezéseit illetően lényegesen más jellegű volt, mint a korai Árpád-kori monarchia, amint erre a körülményre már Váczy Péter is felhívta a figyelmet (vö. *Szent István emlékkönyv*. 1938. II. köt. 51. l.); a horvátoknál ugyanis az egykori szolgálattevő személyek elnevezései — mint a Karolingok államában — már tisztségviselőkre, udvari méltóságokra vonatkoztak, tehát nem ténylegesen szolgálattevő személyek voltak ezek, mint a korai Árpád-kor patriarhális monarchiájában. Amikor pedig I. László királyunk a XI. század végén Horvátországba benyomult, akkor azok az intézmények, amelyeknek elnevezéseit a magyarok a szó- és névhasonlóság alapján esetleg tőlük vehették volna át, amint a következőkben részletesebben is kifejtjük, nálunk sorra már mind megvoltak; tehát ősünk semmiesetre sem a horvátoktól vették át az azokra vonatkozó elnevezéseket.

Felfogásunk szerint egyáltalán teljesen valószínűtlennek, sőt képtelenségnek kell tartani még a gondolatát is annak, hogy valami állami intézmény a X. században idegenből származhatott el hozzánk. Az szükségszerűleg itt termett a Kárpát-medencében, hisz még a keresztény hitnek is itt voltak a gyökerei, nem pedig külföldről hozták azt be. Az állami intézmények eredetére vonatkozó ezen felfogás azonban az első tekintetre szintén nagyon paradox jellegűnek mondható, mert hisz az Árpád-kori monarchia kialakulásának idején a Kárpát-medencében köztudomás szerint már semmiféle szláv állam nem létezett. Ez tény, de azért — amint kifejtettük — szlávos állami berendezkedések ennek ellenére mégis csak léteztek itt, még pedig az Árpádok uradalmában. Amint kifejtettük, Géza nagybirtokosi érdekeinek védelmében az uradalmában rendelkezésére álló katonai erők felhasználásával oszlatta fel, illetve verte szét a nomádos törzsi szervezetet. És amint széttelepítései tanúsítják, célja nyilván az volt, hogy arra a paraszti életformára kényszerítse rá a nomádokat, amilyen életformában uradalmainak parasztjai is éltek. Mivel pedig dominiumainak a bolgároktól örökölt szervezete teljesen megfelelt egy paraszti gazdálkodási rendszer követelményeinek, nyilván azt igyekezett a nomádokra is rákényszeríteni, amiben fia István bizonyára követte. Ezek szerint sem Gézának, sem Istvának semmiféle szüksége nem volt arra, hogy egy idegen állam berendezettségét tanulmányoztassák és azokat átvegyék. Ők egyszerűen uradalmaik intézményeit terjesztették ki minden hatalmuk alá tartozó területre a Kárpát-medencében. Mivel pedig uradalmaikban a bolgárok egykori alföldi országrészének állami intézményei éltek tovább, azért azokat a korai Árpád-kori magyar állam szervezeteiben mindenütt megtalálhatjuk.

* Az összes nyugati szlávokat és a szlovéneket gazdasági téren a római kultúra a IX. században délnémet közvetítéssel már elérte. E délnémet közvetítésű római kultúrának mintegy címeréül tekinthetjük a római vizimalmot, amely a X. században az összes nyugati szlávoknál és a szlovéneknél, de csakis ezeknél a szláv népeknél, délnémet közvetítéssel már mindenütt megvolt.

Az itt kifejtett elméletet módunkban van a magyar nyelv szláv jövevényszavainak segítségével igazolni is. Ennek révén ugyanis egyrészt határozottan ki lehet mutatni, hogy a bolgárok vezető rétege a magyar honfoglalás után is kiváltságos helyzetben továbbélt, másrészt azt is, hogy a magyar állami és jogi terminológia szláv elemeinek alaprétege bolgár eredetű nyelvünkben.

VI. Az Árpád-kori monarchia kialakulására vonatkozó fenti elmélet nyelvi igazolása

1. Szláv jövevényszavaink mint történeti forrásanyag

Történészek előtt már régóta ismert, hogy egy nyelv szókészlete történeti forrásanyagának is tekinthető. Nyelvünk szláv jövevényszavait helyell-közzel már többben is megkísérelték, ha nem is rendszeres alakban, mint művelődéstörténeti forrásanyagot hasznosítani. Nagyobb arányokban több munkájában Molnár Erik tett ezzel kísérletet.* Megállapításai azonban sok esetben már csak azért is nagyon problematikus jellegűek, mert nem támaszkodhatott még nyelvünk szláv jövevényszavainak egy minden igényt kielégítő feldolgozására. Ilyennek tulajdonképpen még ma is híjával vagyunk. Azonban a szláv jövevényszavaknak történeti szempontból forrásanyagként való felhasználását mégis nagy mértékben megkönnyítette az a körülmény, hogy Knieza István 1955-ben megjelentette „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című tanulmányának szótári részét. A II. rész tervbe vett összefoglalásai azonban — úgy látszik — sokkal több munkát és időt igényeltek, mint az várható volt,²³ pedig azok figyelembevételével helyell-közzel valószínűleg Knieza is módosítani lett volna kénytelen a közzétett szótári rész cikkeiben olvasható egyik-másik nézetét.

A megjelent szótári rész lényegileg kritikai tanulmány, amennyiben Knieza közel 4000 szócikkben egyenként — tehát nem tárgyi vagy származási csoportokban — vizsgálat alá vette azokról a magyar szavakról közzétett etimológiákat, amelyekkel valahol szláv származásúaknak vélelmeztek. Ezen túlmenően mindenekelőtt megállapítani igyekezett hang- és jelentéstani, valamint szóföldrajzi szempontok figyelembevételével, hogy bizonyos magyar szavak melyik szláv nyelvből származtak illetve származhatnak. Az utóbbiak esetében Knieza többször bizonyos előleges felfogásokra való tekintettel valamelyik lehetőség mellett határozottan is állást foglalt. Csakhogy az ő döntését irányító nézet nem minden esetben állja ki a kritikát, úgyhogy ebben a csoportban van a legtöbb vitatható származtatás művében. De ezektől eltekintve is meglehetősen nagy nála a neutrális jellegű szláv jövevényszavak száma, amelyek ti. alaki és jelentési szempontok figyelembevételével bármely szláv nyelvből származtathatók. Végül eléggé nagy nála azoknak a jövevényszavaknak a száma is, amelyek szerinte esetleg nem egy szláv nyelv közvetítésével kerültek a magyarba. — Hogy tehát szláv jövevényszavainkat nép- és művelődéstörténeti szempontból megfelelően értékesíteni lehessen, először is valami módon csökkenteni kellett a kétséges származásúaknak látszó és a neutrálisnak tekinthető szláv jövevényszavaink számát. Ezt néhány egyszerű elv érvényesítésével kutatásainkban sikerült is elérni. Erre nézve először is azt igyekeztünk megállapítani, hogy mely szláv nyelvek küszöbölendők ki mint átadó nyelvek, mégha egyes szavaknál hangtani vagy jelentési szempontból tekintetbe jöhetnének is. Ilyen nyelv először is az orosz, amennyiben a magyar — orosz viszony Ibn Rusta tanúsága szerint Kelet-Európában a társadalmi érintkezés szempontjából nem olyan jellegű volt, hogy annak révén szláv jövevényszavak felvétele nyelvünkbe feltehető volna.²⁴

* Ujabbban egyes, a hangtörténet terén megfelelő tájékozottsággal nem rendelkező kutatók, mint az ethnográfus Gunda Béla, az archeológus Dienes István, valamint a történész Bartha Antal a nyelvészeti ismeretek hiányát azzal a hiperpozitívista állásponttal próbálták helyettesíteni, hogy valamilyen új tárgy vagy technika nem lehet nálunk rézibb, mint az azokra vonatkozó szóanyag első feltűnése az irodalomban, nem gondolva azzal a közismert ténnyel, hogy a X—XIV. századok közötti időszakból magyar szóanyag szerfelett gyéren maradt csak ránk. Hogy ez a hiperpozitívista szemlélet milyen következtetéseket eredményezett Bartha Antal legújabb történeti művében, azt *Poroszka* című rövid cikkemben bemutattam a MNY folyó évi első számában.

²³ Knieza a szláv jövevényszavak magánhangzójának kvantitására vonatkozó összefoglaló tanulmányát például csak a közeli múltban tette közzé (vö. Ny. K. LXV, 77—102, LXVI, 59—65. l.).

²⁴ Behatóan kifejtettem ezt a vizahalászat feltételezett orosz eredetű terminológiájára vonatkozólag (vö. Acta Ethn. XII, 8—20. l.). De közben maga Knieza is felismerte, hogy például a sokáig orosz jövevényszóként emlegetett *halom* szó semmiesetre sem lehet az (vö. NyK. LX, 480 l.). De ugyanezt kimutatta a *bátya* szóról is, amelyben mások akartak orosz jövevényszót felismerni (vö. Studia Slav. VIII, 423—435. l.).

Azután pedig megállapítottam, hogy szlovén jövevényszavak a XI. század előtt aligha kerültek nyelvünkbe (vö. *Studia Slav.* II, 79–84. l.). Majd pedig kimutattam, hogy a magyarok a bolgárok jellegű nyelvjárást beszélő ún. keleti szerbekkel sohasem kerültek a történelem folyamán közvetlen érintkezésbe; tehát azok a szláv jövevényszavak, amelyekre vonatkozólag — ha csak lehetőségként is — ez a származás szóba jött, csak a bolgárból kerülhettek a magyarba (vö. *Studia Slav.* VIII, 282. l.). Végül pedig megállapítottam, hogy a magyarok szerbekkel illetve az ún. što-kavac nyelvjárást beszélő horvátszerbekkel csak a gyászos kimenetelű Rigó-mezei csata után a Magyarországra özönlött menekültek révén kerültek érintkezésbe; tehát nem tehető fel, hogy nyelvünkben már a X. vagy XI. században szerb jövevényszavak honosodhattak volna meg (vö. *Studia Slav.* VIII, 269–279. l.).

A felhozottak értelmében őseink a X. században a szláv népek közül csak szlovákokkal és bolgárokkal állhattak szorosabb kapcsolatban; vagyis azok a szláv jövevényszavak, amelyekről megállapítható, hogy még a X. század folyamán kerültek a magyarba, vagy a bolgárból vagy a szlovákból való átvételeknek tekinthetők. Mivel pedig Kniezsának sok esetben sikerült megállapítania, hogy bizonyos, a X. század folyamán átvett szláv jövevényszavak délszláv vagy északi szláv jellegűek-e, a fentiek figyelembevételével ezt a megállapítást nem volt nehéz kiegészíteni azzal, hogy az előbbieket a bolgár nyelvből, az utóbbiakat pedig a szlovák nyelvből való átvételeknek tekinthetők.

Ezekon kívül egy másik, történészek számára szinte kézenfekvőnek látszó elv érvényesítésével is sok esetben sikerült meghatározni a nyelvi szempontból neutrális jellegű szláv jövevényszavak származását. Ez pedig az, hogy az újszerű tárgyakra, technikákra vonatkozó szláv jövevényszavak általában ugyanabból a szláv nyelvből kerültek a magyarba. Ha tehát egy újszerű tárgyra vagy technikára vonatkozó szláv származású szócsoporthoz néhány eleméről kétségtelen bizonyossággal sikerült megállapítani, hogy melyik szláv nyelvből való átvételnek tekintendő, akkor nyilván ugyanabból a nyelvből való az illető új tárgyra vagy technikára vonatkozó neutrális jellegű szláv jövevényszavak is. Hogy például a magyarok a kenyérsütés technikájával a bolgárok révén ismerkedtek meg (nomádoknak nincs kenyérük!), azt határozottan tanúsítják a csak bolgárból magyarítható régi 'sütőkemence' jelentésű *pest* szavunk, továbbá a 'kemenetörldő' jelentésű *pemet* szavunk. Ezekre való tekintettel nyilván a többi kenyérsütés technikájához tartozó, de neutrális illetve délszláv jellegű szláv jövevényszavunk szintén a bolgárból származottak, így délszlávok jellegű például a *tészta* és a *kovász* is (vö. *NyK* LXVI, 44. l.), valamint a teljesen neutrális jellegű *aszag* 'tűzpiszkáló pózna' is. Ezeket az elveket kívánjuk a további vizsgálatainkban is érvényesíteni, amint már akkor is tulajdonképpen a legutóbb említett elvre voltunk tekintettel, amikor azt a kijelentést tettük, hogy állami és jogi terminológiánk szláv származású régi elemeinek eredetét már csak azért is a bolgárban kell keresnünk, mert bolgár államiság már a IX. században is volt, szlovák államiságról pedig mitsem tudunk.

2. Társadalmi osztályok a bolgárok alföldi államában

Amíg a „fejedelem, úr” fogalma ősrégi nyelvünkben, arra a fogalomra, hogy „szabad” vagy „nem-szabad”, nem volt szó a régi magyar nyelvben, jeléül annak, hogy a nomádorsági törzsi szervezet társadalmában valaminő szolgáltatásokra mások irányában senki sem volt kötelezhető. A „rabszolga” fogalmát az ismeretlen eredetű *in szoban* ugyan a régi magyarok is ismerték, de számukra az *in* talán inkább árucikk volt mint jogokkal nem bíró dolgozó, mert hisz a nomádorsági állattenyésztésben rabszolgát mint dolgozót nem igen lehetett volna használni.

Más volt a helyzet az alföldi bolgárok paraszti társadalmában. Ebben már kezdetől fogva volt egy szélesebb népréteg, amely terménybeszolgáltatásokra és munkateljesítményekre volt kötelezhető. Ezek voltak a *slüga*-k, amely szó a magyar *szolga* szóban (1132/1332) él tovább (vö. *Kniezsa*: i. m. 508 és *Moór NyK*. LXVI 55. l.). Amennyiben a szláv *svodods* > m. *szabad* (1210) szó eredeti jelentésének Iljunszkijjal a 'politikai szempontból önálló' jelentést tulajdoníthatjuk, akkor ez a jelentés a X. században csak a magyar törzsfőkre, illetve némileg korlátozottabb mértékben csak a magyar törzsek tagjaira illet, mert hisz a korábbi bolgár *svodods*-ok már tulajdonképp a magyarok nagyurának a *slüga*-i voltak, akármilyen méltóságot tölthettek is be. A két magyar szó közül egy alaki szempont figyelembevételével tulajdonképp csak a *szabad*-ról állíthatjuk, hogy a bolgárból került a nyelvünkbe, mert e szó továbbképzetlen alakban csak az óbolgárból mutatható ki (vö. *Kniezsa*: i. m. 484. l.). De mivel *szabad* és *szolga* korrelatív viszonyban levő

fogalmak, nyilván ugyanabból a nyelvi forrásból származik a neutrális *szolga* is, mint a *szabad*. És mivel a *dolog* szó szláv megfelelőjének eredeti jelentése 'kötelesség, kötelezettség' volt (vö. *Kniezsa*: i. m. 157. l.), ez a szó eredetileg nyilván a *slüga*-k kötelezettségeire vonatkozott; ezért bizonyára egy korú és egy eredetű a fenti két szóval, amint hogy a *dölg* szónak a bolgárban ma is 'devoir, obligation' a jelentése; semmi okunk sem lehet e szót mint a magyar jogi terminológia elemét Kniezsával a távoli csa-horvátok nyelvéből származtatni. Hogy ez a szó az alföldi bolgár várbirtokok népeinek életviszonyaiban gyökerezett, azt az a körülmény is tanúsítja, hogy nyelvünkben az 'úrdolga' jelentést is felvette (vö. *Kniezsa*: i. h.).

Az a tisztviselő, akinek a dolga volt arra ügyelni, hogy a várbirtok szolgálói kötelezettségeiknek eleget tegyenek, az *ispán* volt. E szónak a szláv *župan* szóval való összefüggését a legmegfelelőbbben Kniezsa világította meg, csupán némileg kell az ő fejtegetéseit módosítani. Tehát nem **váriszupán*, hanem **váruzsupán*, illetve amennyiben korai átvételről van szó, esetleg **várusupán* (tehát *š*-sel), **nádori(z)supán*, **udvoru(z)supán*, *vice(z)supán*, amely szóalakokból nyelvünkben a kétnyíltszótagos hangtörvénynek megfelelően szabályszerűen **váruspán*, **nádorispán*, **udvaruspán* és **vicespán* szóalakok származtak volna, amelyekből közös elemként a beszélők nagyon korán a *spán* hangsort — tehát már a nemesi vármegye kialakulása előtt — közös elemként kikövetkeztethették, amelyhez aztán később járult hozzá ejtéskönnyítőként az *i* előtét.²⁵ A *župan* cím illetve a fejedelmi udvar előjáróját is és a *nádorvorb-župan* 'az udvar (népei) felett álló ispán' kitételből lett a későbbi *nádorispán* főméltóság neve (*Kniezsa*: i. m. 351. l.).

Az Anonymus előadásából az látszik kitűnni, hogy Kelet-Magyarország területén a honfoglalás idején több kisebb szláv fejedelemség létezett; ez így is lehetett, bár valószínűleg mindnyájan bolgár főhatóság alatt álltak. Ezeknek a szláv fejedelmi udvaroknak az előjáróit nevezhették meg fenti címmel. A magyar nagyfejedelmek ezt a méltóságot mindenestre átvették az alföldi szlávoktól, de magát a fejedelmi *udvar* intézményét is (1138/1329). E szó előzményének, a *dvor* szónak mindenestre már az óbolgárban is 'aula' volt a jelentése (vö. *Kniezsa*: i. m. 539. l.). Az *u* előtét a *dv*-hangkapcsolat előtt a magyarban egy kissé szokatlan, azért esetleg igazza van Kniezsának, hogy szavunk a szláv *u-dvorě* 'udvarnál' kifejezésből való elvonás eredményeként jött létre.— Valószínűleg a szláv *udvornik* kifejezésből származik az udvarhoz tartozó szolgálófélek egykori *udvarnok* (1092) elnevezése (vö. *Kniezsa*: i. m. 540. l.).

Kniezsa szerint az *udvar* szó — állami és jogi terminológiánk eredetéről vallott felfogásának megfelelően — óhorvát eredetű volna. E felfogás kialakításánál azonban *Kniezsa* nem vette kellően figyelembe azt a történeti tényt, hogy I. László királyunk a későbbi Tótországot Zágráb központtal, vagyis az ún. kajhorvát területet, amely eredetileg a karintiai német grófság része volt, IV. Henrik német király olaszországi tartózkodása idején 1080—85 között szállta meg, bizonyára megtorlásként azért, amiért IV. Henrik 1079-ben betört Magyarországra. A magyarok királya ugyanis szövetségese volt az időközben elhalt német ellenkirálynak, Rudolfnak. A csa-horvát területre, a Kulpától délre elterülő tulajdonképpen Horvátországba I. László csak 1091-ben, az utolsó horvát király, IV. István halála után vonult be. Úrügyül néhány Árpád-herceg állítólagos érdekeinek megvédése szolgált; ezeknek anyjuk ti. horvát hercegnő volt. Valójában ezzel az előretöréssel László szabad utat akart Magyarországnak a tengerhez biztosítani, de ezzel gyaníthatólag az ellen is biztosítani akarta magát, hogy a német királyok esetleg dél felől bekerítsék. Ezekre való tekintettel még csak szóba sem jöhet Kniezsának az a feltevése, hogy a m. *udvar* 'aula' szó és intézmény horvát eredetű lehetne, mert hiszen az 'udvari szolga' jelentésű *udvornicus* kitétel: *comes udvornicorum* alakban (vö. OklSz.) emlékeinkben már 1092-ben, vagyis egy évvel Horvátország megszállása után feltűnik. És hozzá még azt is tudjuk, hogy a magyar *udvarnok*nak megfelelő *dvornik* a horvátoknál nem egy szolgálóféle, hanem egy udvari méltóság címe volt.

Ezek szerint a magyar királyok udvarának szlávos berendezettsége semmiesetre -em származott Horvátországból. Mivel pedig bolgár fennhatóság alatt álló szláv feje-

²⁵ Nyelvi szempontból ugyan nem volna képtelenség feltenni, hogy a szláv nyelvekben a * *gspan* (> őcseh *span* > cs. *pan*) és a *župan* alakok keveredéséből valami *span* alak származott volna, hasonlóan *Berneker*: EtWh. I. köt. 368. l.; *Hadrovics*: I. Osz. Közl. VII. 248. l.; csak hogy ez a fejlődés szláv nyelvekben csak a XI. század folyamán következhetett volna be, már pedig a „comes”-t szent István törvényei is emlegetik, tehát e méltóság magyar elnevezésének is meg kellett lennie 1000 körül nyelvünkben. Az pedig már elvi szempontból is valószínűtlen, hogy a magyarok ennek a nevezetes tisztviselőnek a nevét Hadrovics feltevésének megfelelően a kajkavác-horvátból kölcsönözték volna. Így tehát igazat kell adnunk Kniezsának, hogy a *span* szó a horvátban, a szlovákban, és hozzátehető, a nyukat-magyarországi németben is (az egykori Sopron megyei *Ambos* német neve *Spanfurt* volt) a magyarból származott. Viszont szavunknak egy közép-északiráni szóalaktól való származtatása (vö. *Harmatta*. I. Osz. Közl. VII. 251. l.) már alig nevezhető másnak, mint a nyelvészeti formalizmus egy kis tüzijátékának.

delelmiségek a honfoglalás korában csak az Alföldön léteztek, a magyar fejedelmi udvar szlávok berendezettségei is nyilván e fejedelemségek intézményeinek átvételéből származtak.

Ezeknek a bolgár vagy bolgár fennhatóság alatt álló alföldi szláv fejedelmeknek a címe *kenedz* lehetett. Így emlegeti őket az Anonymus is: „tres keezy Bulgarorum”. Ez mindenesetre annak tanújeléül tekinthető, hogy még a XII. században is lehettek olyan szláv csoportok az Alföldön, amelyeknek előjáróit a magyarok *kenéz* néven ismerték. Később ez az elnevezés román telepések előjáróira ruházódott át. Kniezsa a *kenéz* szót csak általánosan délszláv *knez* szóalakkból származottnak, tehát nem X. századi átvételnek mondja. Nyilván ugyanazon okból nem tekinti szavunkat X. századi átvételnek és a bolgárból származottnak, mint a hasonló hangalakú *vitéz* szót, amelyen részint hiányolja a szláv *e*-nek *en*-es reflexét a magyarban, részint pedig a feltehető *-dz*-reflexeként *gy*-t volna hajlandó várni. Egyik követelménye sem indokolt, illetve szükségszerű. Ugyanis már mások is észrevették, hogy a denaszalizáció szláv nyelvekben sziszegő hangok előtt korábban következett be, mint más hangtani helyzetben;²⁶ ezt a mi szavunkra vonatkozólag egyébként egy helynévi adat közvetlenül is tanúsítja. Szavunk továbbképzett alakja szerepel ugyanis a *Kenese* (< szl. *Kneža*) helynévben is. Hogy ez a helynév X. századi átvétel, azt nemcsak a szláv *ž*-nek *s*-sel való képvisellete tanúsítja, vagyis hogy olyan korban került a magyarba, amikor nyelvünk hangrendszeréből még hiányzott a *zs*, hanem az a kézzelfogható tény is, hogy ez a helynév már a veszprémvölgyi görögnyelvű alapítólevélben is nazális nélküli alakban mint *κνησα* van említve, vagyis nyoma sincs ebben a Kniezsa által várt nasálisnak. Hasonló jellegű szláv jövevény-szó, mint *kenéz*, *vitéz* több is akad; ilyenek például még *retez* < *retez* (eredeti jelentése: 'lánc') (vö. MNy. LXII, 321. l.) és *pénz* 'érme' és 'fizetőeszköz', régi *penez*. Hogy ez utóbbi szónak az előzménye egy XI. századi szlovén szóalak volna (*Kniezsa*: i. m. 414. l.), az azért is valószínűtlen, mert sírleletekből is kimutatható, hogy a Kárpát-medencében érme-eket nemcsak amulettként, hanem fizetőeszközként is használtak már a X. század folyamán is (vö. Moór, NyK. LXXIX).

Ami pedig az ősszláv *dz* hangnak a magyarban *z*-vel való képviselétét illeti, nem lehetetlen, hogy az alföldi bolgárok nyelvjárásában a *dz* > *z* hangváltozás a X. században már bekövetkezett. De ha ez esetleg nem így történt volna is, akkor sem lehet belátni, hogy miért kellett volna a magyaroknak ezt a hangrendszerükben meg nem levő egységes (!) hangot a jésített 'dz'-vel (a *gy* előzményével) helyettesíteni — ezt várná Kniezsa — és nem inkább a hozzáhangzás tekintetében is közelálló *z*-vel. — Megállapíthatjuk tehát, hogy *kenéz* és *vitéz* szavaink az alföldi bolgárok nyelvéből származó X. századi átvételeknek tekinthetők. Ehhez még hozzáfűzhetem, hogy a két szó a románban is a magyar szavakhoz hasonló alakban honosodott meg a bolgárból, vagyis mint *cneaz*, *cnez* 'Fürst' és *vitiaz* 'Held'.

3. A bolgár kiváltságos osztály fennmaradásának tanújelei

A) Lakásuk nyomai a magyar szókinszben

Az az „udvar”, amelyben az alföldi bolgárok előkelői éltek, valószínűleg különféle célokra szolgáló építmények csoportjából állott. Egyik legnevezetesebb és legjellegzetesebb építménye az udvarnak bizonyára a *palota* (1256) volt. Alaki szempontból ez a szavunk csak az óbolgár, ószerb vagy óoroszlav *palata* szóalakkból származtatható. Az ószerb-ből való átvétel lehetősége azonban elesik (ld. fent a 40. lapot). Az óoroszlavból való származás lehetőségét Kniezsa felvetette ugyan (i. m. 379. l.), de azt maga is elhárította azzal, hogy a 'palatium' fogalma a végleges letelepedés után az uralkodó lakóházához fűződhetett. Hozzátehetjük, hogy ez a szó a déli oroszban a magyarok dél-orszországi tartózkodása, illetve Kieven való átvonulása idején aligha volt még meg, mert az oroszok ezt a szót a kereszténységgel együtt a bolgároktól kapták, már pedig a déli óoroszlavok a magyarok átvonulása idején még semmi esetre sem voltak keresztények. Ezek szerint *palota* szavunk csak óbolgár eredetű lehet. Ez a szó mindenesetre a leghatározottabban azt tanúsítja, hogy a bizánci kultúra az Alföld egykori bolgár lakosságát nem hagyta érintetlenül. Az óbolgár *palata* 'palatium' szó ugyanis a középpögörög *παλάτι*-nak augmentatívumos *παλάτια* alakjából származik; a szó végső őse természetesen a latin *palatium*, amelyből a

²⁶ Vö. W. Vondrák: Vergleichende Grammatik. 2. köt., 36. l.

német *Pfalz* szó is származhatott. A magyar nép és állam története szempontjából is igen nagy jelentőségű ez a szó, mert a leghatározottabban azt tanúsítja, hogy a bolgárok előkelőinek *palata*-i a honfoglalás után megmaradtak, sőt építési elemeinek elnevezései némileg demokratizált alakban a magyar népi építkezésben az egész magyar nyelvterületen mindenütt megtalálhatók.

A *palota* szó nálunk már a középkor folyamán sem csupán a király lakására vonatkozott, hanem az előkelők rangosabb lakóházaira is.²⁷ Épp ezért a *palota* szó helynévként is nem éppen ritka.

Mivel pedig a *Palota* helynevek csak azon a területen fordulnak elő,²⁸ amelyen egykor a bolgárok voltak az urak, nem lehetetlen, hogy egyik-másik közülök mint helynév még a bolgárok névadásából származik.

A bolgárok *palata*-i a köznép veremházaival ellentétben bizonyára a földfelszín fölé épült *borona*-házak voltak. Épp ezért a 'Block' jelentésű *borona*, régebbi *bërëna* szavunk esetleg az ősszláv *brvorno* valamelyik X. századi bolgár variánsából származik (a szónak 4 óbolgár alakváltozata is van; vö. *Berneker*: EtWb. I, 92. l.), mert *bërëna* szavunk *ë*-je csak egy X. századi szláv *o*-nek *i*-hanggal való helyettesítéséből származhatik. A X. század folyamán pedig a magyarok csak a bolgárokkal és a szlovákokkal állottak kapcsolatban (ld. fentebb 40. l.), szavunk tehát gyaníthatólag bolgár eredetű, mert a magyar házterminológia legrégebbi elemei között szlovák jövevényszó nincs. Bizonyára a magyarok legrégebbi palotái is *borona*-házak voltak, de később már kőből és téglából is építették őket.

Elvi szempontból nem volna lehetetlen annak feltevése, hogy a palotáknak azok az építészeti elemei, amelyek a köznép földbevált putrilakásaiban is megjelentek, szláv népektől közvetlenül kerültek volna a magyar köznép házaiba. Mivel azonban a magyar népi háznak vannak olyan építési elemei is, amelyek csak a *palota*-kból szállhattak le a néphez, mégis csak valószínűbbnek látszik, hogy az előző csoporthoz tartozó építési elemek is az előkelők palotái révén származtak le a magyar népi épületekbe.

Az utóbbiak közül a legnevezetesebb a szelemenes tetőszerkezet, amelynél oszlopokra vagy ágasfákra fektetett *szelemen*-nek nevezett gerenda tartja a tetőt. Nyilván a szelemennel egy időben került a magyarba a szelement tartó fákna *oszlop* vagy *bálvány* elnevezése is (vö. *Kniezsa*: 364, 591. l.). Az egyik szó a külső pillérszerű tartófákra, a másik pedig a belső tartóoszlopokra vonatkozhatott. Az *oszlop* szónak a bolgárból való származását mint lehetőséget Kniezsa is említi; azt pedig a 'Block' jelentésű, bolgár származású román *bolovan* szó is tanúsítja, hogy ez a szó hasonló jelentésben a régi bolgárban is megvolt. Kisebb, illetve vékonyabb megfaragott fákat a ház- illetve palota-építésnél más célokra is használhattak. Azért bizonyára a bolgárból származott *gerenda* (< szl. *gręda*) szavunk is, amelyről a szláv *ę* magyar *en*-es reflexe alapján csak annyit mondhatunk, hogy X. századi átvételű szó (vö. *Kniezsa*: i. m. 191. l.).

A palotáknak mondott építmények eredetileg az előcsarnokon kívül tulajdonképpen csak egyetlen tagasabb helyiségből állhattak, mert különben a magyar *palota* szó nem vehette volna fel a 'terem' jelentést is. Előcsarnokának az elnevezése *pitvar* volt (1300); 1406-ban említik is a királyi palota pitvarát (vö. *Kniezsa*: i. m. 425. l.). Ez a szó Kniezsa szerint ismét csak bizánci származású óbolgár szó lehet a magyarban (< óbolg. *pitvorō*). Mivel pedig a régi egysejtű veremháznak semmiféle előcsarnoka sohasem volt, nyilvánvaló, hogy a népi *pitvar* a paloták pitvarának átvételéből származott. — A palota főhelyiségének *terem* (XIV. század) lehetett a neve, amely szó jelentésileg és alakilag is a legegyszerűbben az oroszból volna magyarítható; csakhogy persze, ha a *palota* szó nem származhatik az oroszból, akkor ez a származás nyilván nem tehető fel a *terem* szóra vonatkozólag sem, amely végsőleg szintén a 'ház, szoba' jelentésű bizánci *τερεμνον* szóval áll kapcsolatban. Kniezsa szavunknak az óbolgár *trēmō*-ból való származtatásától főleg a szó rövid hangalakja miatt idegenkedett, mert szerinte a bolgár magánhangzóknak Melich által feltételezett általános megrövidülése a magyar honfoglalás korában még nem következett be. Csakhogy ez a szabálytalannak tekinthető rövid magánhangzó egy bizonyos hangalaku szótípusozhoz tartozó szláv jövevényszavainkban többször is megfigyelhető (vö. *Kniezsa*: NyK. LXV, 89), bár ennek megértésére kielégítő magyarázatot Kniezsa szavai szerint „egyelőre” nem sikerült találnia. Alkalmam volt azonban másutt (vö. NyK. LXVI, LXVII) behatóbban is kifejtteni, hogy a szláv hosszú magánhangzóknak a magyarban rövid magánhangzóval való képviselése mássalhangzótorlódással kezdő-

²⁷ Vö. 1330: „Palacium olim Zenyepalata”, 1412: „Palacium wigo Detrehpalotaya” (OkI Sz. 743).

²⁸ Ezek: 1. *Palota-Bozsaok* Baranyában (*Csánki* II. köt. 475. l.); 2. *Palotás-Hatvan* Nógrádban (*Csánki*, I. köt. 104. l.); 3. *Várpalota* Fejérbén (*Csánki*, III. köt. 210, 214. l.); 4. *Palota* Esztergom és Visegrád között (*Csánki* I. köt. 212. l.); 5. *Palota* Biharban (*Csánki*, I. köt. 619. l.); 6. *Rákos-Palota* (*Csánki*, I. köt. 32. l.); 7–8. Két *Palota* Csanádban (*Csánki* I. köt. 701. l.).

dó szavakban annak tulajdonítandó, hogy a magyarok a szláv hosszú magánhangzót eredetileg geminált magánhangzóval vették át, amely hangból a magyarban a mássalhangzótorlódás feloldása után két rövid magánhangzó fejlődött (vö. szláv *brāna* > m. **braana* > *borona*; szláv *slūga* > m. **szluuga* > **szuluga* > *szolga*). Ugyanúgy fejlődött a bolgár *trēm*-ből a magyarban **trēm* > *terem*. Egyébként művelődéstörténeti szempontból is teljesen valószínűtlen, hogy *terem* szavunk valamilyen más nyelvi forrásból származott volna mint *palota* és *pítvar* szavaink.

A régimódi *palota* nádfedelű tetője kinyúlt egy darabig a fal síkjából. Ennek a tetőrésznek *eszterha* (XV. század) volt a neve a régiségben, amint ez a szó 'eresz, ereszalja' jelentésekben a népnyelvben ma is sokfelé megtalálható. Az ereszt azért származtatjuk a régimódi palotától, mert a köznép putrilakásainak eresze nem lehetett, hisz annál a tető a földig ért. De azért is a régimódi palotával hozhatjuk szavunkat kapcsolatba, mert az *eszterha* szó nyelvünkben csakis bolgár eredetű lehet. A szláv *strěcha* szóból származik, amelynek csak a bolgárban, szerbben és — óoroszbán van meg az 'eresz' jelentése —, más szláv nyelvekben megfelelője 'tető'-t jelent (vö. *Kniezsa*: i. m. 169—171. l.) —, vagyis csak azokban a szláv nyelvekben, amelyekben a mi *palota* szavunk megfelelőit is megtalálhatjuk. Hogy pedig a bolgárban és a szerbben a *strěcha* szónak 'eresz' jelentése ősrégi, azt az is tanúsítja, hogy ez a szó jövevényszóként *σισγάνα* alakban és 'Vordach' jelentésben a görögből is kimutatható.²⁹

Szólhatnánk még a „palota” belső berendezéséről, fűtéséről, világításáról is nyelvünk szláv jövevényszavainak alapján, de ez talán már felesleges is a mi céljaink szempontjából, mert hisz az eddig előadottakból is határozottan kitűnik, hogy a magyar népi háznak az előkelők régimódi palotája az előzménye, amelynek őse viszont az alföldi bolgárok előkelőinek *polata*-ja volt.*

Elméletileg talán feltehető volna, hogy a régi magyarok a honfoglalás idején kiirtották a bolgárok vezető rétegét, azután beköltöztek volna azok elárvult *polata*-iba. De már a bolgároknak továbbélő méltóságnevei is azt tanúsítják, hogy a bolgárok vezetőrétege is továbbélt a honfoglalás után. Ezek szerint a magyarok előkelői nem a bolgárok előkelőinek *polata*-iba költöztek be, hanem azok mintájára készítették a maguk számára is bizonyára bolgár ácsok közreműködésével *palotá*-kat. Vagyis körülbelül olyanformán, ahogy ezt az Anonymus el is mondja, aki szerint ti. Árpád Csepelre érkezve „conductis artificibus precepti facere egregias domos ducales” (cap. 44), vagyis bolgár ácsokkal *palota*-kat építtetett magának.

B) Ruházkodásuk nyomai a magyar szókincsben

Hogy a bolgárok előkelői a honfoglalás után kiváltságos helyzetben továbbéltek, azt az a körülmény is tanúsítja, hogy a magyar előkelők körében divatszertien meghonosodtak az előkelő bolgárok férfi- és női öltözékének legjelesebb darabjai is. A régi magyaroknál a férfi és női ruházat tekintetében eredetileg nem lehetett nevezetesebb különbség, és úgy látszik, hogy a két nem ruházatának határozott elkülönülése a bolgár előkelők bizonyos ruhadarabjainak átvételével vette kezdetét. Ezek a ruhadarabok: a *nadrág* és a *szoknya*. *Nadrág* szavunkat (XIV. század) Kniezsa is az óbolgár **nadrugy*-ből származtatja, bár szláv népeknél a szó megfelelője — jellemző módon — ismét csak az északi nagyoroszbán van meg, de náluk is bolgár származású (vö. *Kniezsa*: i. m. 352. l.). — *Szoknya* szavunk (XIV. század) csak olyan szláv nyelvből származhat Kniezsa szerint is (i. m. 507. l.), amelyben e szó megfelelőjének nem 'Kleid', hanem 'Frauenrock' a jelentése. Mindenesetre ez a jelentése a bolgárban is; semmi okunk sem lehet feltenni, hogy a *szoknya* más nyelvi forrásból származott volna nyelvünkben, mint a *nadrág*. De ugyanebből a nyelvi forrásból került nyelvünkbe a *palást* szó (XIV. század) is. Kniezsa ugyan a keleti szerbből való származását is kombinációba veszi (i. m. 346. l.), de tudjuk (vö. a 40. lapot), hogy ez csak formális, de nem reális lehetőség.

Ebben a tárgykörben még két luxustárgynak a nevére is megemlékezhetünk. Az egyik a *tükör*, amelyet mint tárgyat őseink a honfoglalás előtt még semmiesetre sem ismertek, mert eddig még a leggazdagabb honfoglaláskori női sírokból sem került elő. Nyilván az alföldi bolgárszlávok révén ismerkedtek meg az előkelő magyar családok női tagjai ezzel a luxustárggyal és nevével is, amennyiben a régi *tükür(a)* (1215, 1291) szóalak (vö. *Kniezsa*: i. m. 966. l.) pontosan megfelel az egyházi szláv *tikōr*, *tikōra* szóalaknak,

²⁹ Vö. *Ivan Popović*: Geschichte der serbokroatischen Sprache. 1960. 224. l.

* Behatóban is szoltam a magyar népi lakáskultúra kialakulásáról egy kéziratot németnyelvű tanulmányomban.

amely szót a bolgárszlávok nyilván a protobulgárok nyelvéből vették át. Az ugyanis valószínűtlen, hogy a magyarok a török *ö-t*, amely hang a szó török előzményére vonatkozólag felteendő, *ö-vel* helyettesítették volna (vö. *Moór Mny.* LV, 524—527. l.).

A másik idetartozó szó *násfa* szavunk (XIII. sz.), amely egy 'rávarrott' jelentésű szláv *na-šva* szóalakból származott (vö. *Hadrovics:* I. Oszt. Közl. X, 153—155. l.). Abból, hogy a magyar szónak nagyon változatosak a jelentései, arra lehet következtetni, hogy már régen meghonosodott nyelvünkben; az a körülmény pedig, hogy 'diszcsatt' jelentésben az oroszban is megvan és 'ékszer' jelentésben a horvátból is kimutatható, arra lehet következtetni, hogy a szláv nyelvekben is régi ez a szó, és így feltehető, hogy egykor a bolgárban is megvolt, és a *tükör*-rel együtt az alföldi bolgárok nyelvéből került a magyarba.

C) Osztálygöggük nyomai a magyar szókinésben

Az nyilvánvaló, hogy az eddig tárgyalt szláv jövevényszavak többnyire egy kiváltságos osztály viszonyaira vonatkoznak és bizonyára annak a nyelvéből is származnak. Van már most egy szláv jövevényszavunk, amely azt tanúsítja, hogy ennek a kiváltságos osztálynak a képviselői bizonyos göggel és megvetéssel tekintettek le azokra, akik nem az osztályukhoz tartoztak. Ez a szó *paraszt* szavunk (XIII. század), amelynek rendkívül gazdag jelentésárnyalatai ismét azt tanúsítják, hogy e szó szláv jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozik bele. Kniezsa úgy gondolja, hogy e szó emberre vonatkoztatva 'egyszerű' jelentésben került nyelvünkbe. Mivel azonban szavunknak alapjelentései, mint 'egyszerű', 'durva', 'közönséges', 'tanulatlan' a legtöbb szláv nyelvben is megvannak, lehetségesnek tartjuk, hogy ezek a jelentésárnyalatok már az átadó nyelvben is megvoltak, és egy kétnyelvűségi korszak folyamán nyelvünkben is általánosan használtá váltak. Akármint legyen is, nem lehet kétséges, hogy szavunknak még emberre vonatkoztatott 'egyszerű' alapjelentése is csak egy kiváltságos osztály szóhasználatában fejlődhetett ki és lehetett meg. Mivel pedig ilyen társadalmi osztály meglétének nyomát azoknál a szláv népeknél, amelyekkel a magyarság a honfoglalás után érintkezésbe jutott, csak a bolgárookra nézve tudjuk megállapítani, nyilván *paraszt* szavunk is bolgár származású.

E feltevésünket egy másik arisztokratikus ízű jellemszavunk is valószínűvé teszi, amely Kniezsa felfogása szerint is bolgár származású nyelvünkben. Ez a 'durva, nyers, ostoba, tanulatlan' jelentésű *goromba* szavunk (vö. *Kniezsa:* i. m. 199. l.), amelyhez hasonló jelentései a szláv *grōb* szónak csak az ógyházi szlávban, a bolgárban és ismét — az óoroszbán vannak. A bolgárok ezt a melléknévet nyilván egy nőnemű szóval kapcsolatban használták. Ez a szó aligha lehetett más mint a *beséda* szó, amely *beszéd* alakban (XIV. század) a magyarban is meghonosodott. Kniezsa szerint *beszéd* szavunk egy *d é l s z l á v* nyelvből való átvételnek tekintendő (i. m. 90. l.). Mivel pedig megfelelője az óbolgárban 'Rede' jelentésben van meg (vö. *Berneker:* EtWb. I. köt. 52. l.), szavunk nyilván az alföldi bolgárok nyelvéből származik.³⁰ Ezt a nyilván „felesleges” idegen szót őseink talán 'bolgár beszéd' értelmében használták vagy talán azért vert nyelvünkben gyökeret, mert a *szó-t* eredetileg 'Rede' értelemben is használták.

A *goromba* szó tehát azt árulja el nekünk, hogy a bolgár vezető osztály tagjai körében súlyt helyeztek a választékos beszédre és bizony megvetették az ún. 'egyszerű' embereket durva beszédjük miatt is.

Paraszt és *goromba* szavaink tehát a leghatározottabban arról tanúskodnak, hogy a bolgárok vezető osztályában egy bizonyos arisztokratikusnak nevezhető érzület fejlődött ki, és hogy ezt az érzületet tőlük a rávonatkozó szavakkal együtt a magyarok előkelői is átvették. Ez nem történhetett másként, mint hogy a két népréteg vegyes házasságok révén még a X. század folyamán összekeveredett egymással, amire nézve a bolgár származásának tekinthető *mostoha* szavunkra (vö. *Kniezsa:* i. m. 344. l.) is hivatkozhatunk.

¶ 4. A fegyveresek rendje a bolgárok államában

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy az alföldi bolgárok társadalmában volt egy osztály, amely a köznépnél magasabb életnívót tudott a maga számára biztosítani és amely ezért is különbnek tartotta magát a köznépnél. Az átlagosnál magasabb életnívót

³⁰ Ez annál inkább is felteendő, mert a szlovénben a *beséda* megfelelőjének 'Wort' a jelentése (vö. *Popović:* i. m. 323. l.), a vendben pedig egyáltalán nincs meg; ezek szerint semmi valószínűsége sincs annak, hogy ez a szó a pannóniai szlovének nyelvéből származott volna.

egy társadalmi osztály képviselői csak egy másik társadalmi osztályhoz tartozók munkájának kizsákmányolása útján érthették el. Csakhogy persze ehhez az eltökéltség még sohasem volt elégséges, ahhoz mindig is szervezett katonai erőre is szükség volt. Ezt az erőt a váruradalmak intézői, a župan-ispánok, részére azok a katonafélék biztosították, akiknek a bevetésével az alföldi bolgárok a IX. század folyamán a bajorok szövetségében ismételtlen megtámadták a nagymorvákat. Ezeknek egykori bolgár elnevezése *vitěz* szavunkban (1208/1359) maradt meg. Ennek előzménye az ősszláv *vitędzō* szóalak volt, amelyben valószínűleg a germán *viking*-ek neve élt tovább a szláv népek körében. *Vitěz* szavunkról Kniezsa arra való tekintettel, hogy benne az ősszláv *-ędzō* szóvég *-ěz*-zel van képviselve, azt tette fel, hogy a XI. század eleje utáni átvételnek volna tekintendő valamely délszláv nyelvből, talán a horvátból, ami persze azt is jelentené kronológiai szempontból, hogy a legkorábban a XI. század végén került volna csak nyelvünkbe. Ez azonban már csak azért is valószínűtlen, mert ez a szó helynévként már 1208-ban előkerül (vö. OklSz.). Azt pedig a *keněz* szóval kapcsolatban már fentebb kifejtettük, hogy az ősszláv *-ędzō* szóvégnak a magyarban *-ěz* szóvéggel való képviselése semmiképp sem akadályos annak, hogy az ilyen jellegű szó ne X. századi átvételnek volna tekinthető. *Vitěz* szavunk esetében erre nézve még egy történeti forrásadatra is hivatkozhatunk. Szent István törvényei ugyanis az ispánoknak minősíthető *comes*-ek mellett a *militēs*-ek rendjét is emlegetik. Az utóbbiakon csak a *vitěz*-eket érthetjük, mint amely szó a régi nyelvnek egyetlen 'Kriegsmann' jelentőségszáva, amelynek megfelelői a délszláv nyelvekben is 'Held, Ritter, Kriegsknecht, Soldat' jelentésekben vannak meg (vö. *Kniezsa*: i. m. 530. l.).³¹

A *vitěz* megnevezés bizonyára nemcsak az ispánok fegyvereseit illeti meg, hanem a várispánságok jövedelméből fenntartott fejedelmi illetve királyi testőrség tagjait is. Gyaníthatólag ezeknek a feje viselte eredetileg a szláv származású *vajda* < *vojvodā* (1193) címet, amennyiben a cím szláv előzményének a *vojevoda* szónak 'belli dux' volt a jelentése. Azért gondoljuk, hogy eredetileg a királyi udvar egy főtisztje viselhette ezt a szláv címet, mert csak egy befolyásos udvari ember kaphatta meg először Erdély kormányzójának a méltóságát, aki oda nyilván magával vitte régi udvari szláv-magyar címét is.

Hogy a *vitěz*-eknek milyen nagy volt a becsületük, azt mi sem tanúsítja jobban, mint hogy a *vitěz* szó nyelvünkben már nagyon régen a 'tapfer, mutig' jelentést is felvette, mert hisz a *vitězég* szó már a XIV. században is említve van, a *vitězō* jelzővel (XVI. század) pedig már korán a nemeseket tisztelték meg.

Az ispánok, vajdák és vitézek a legrégebbi időkben bizonyosan kizárólag a bolgárok közül kerültek ki; hogy náluk ezek a címek és a vitézek társadalmi osztálya mikor és mi módon alakulhatott ki, azt persze nem tudjuk. Az azonban nagyon valószínűnek látszik, hogy sokan az elszegényedett magyar nomádok közül is, feladva kétes értékű szabadságukat, korán beálltak a „nagyúr” szolgálatába, ki vitéznek, ki ispánnak. Ennek a körülménynek tulajdoníthatjuk azt, hogy a vitézek társadalmi osztálya hamarosan teljesen elmagyarosodott.

Úgy látszik, a régi alföldi bolgároknál kitüntetésszámba ment, ha valaki vitézzé, poroszlóvá vagy ispánná vált; de bizonyára így volt ez a korai Árpád-kor magyar társadalmában is. Ennek a felfogásnak tulajdoníthatjuk, hogy a bolgárok 'becsület' jelentésű *čstb* szava nyelvünkben a '(hivatali) méltóság' jelentést vette fel a *tiszt* (XIV. sz.) szó alakjában (vö. *Kniezsa*: i. m. 524. l.), amely jelentés a *tisztviselő* szóban (XV. század) ma is megvan. Szavunkat azért tekinthetjük a bolgárból származottnak, mert *i* hangja mint a szláv *ь* reflexe még X. századi átvétel mellett tanúskodik (a felteendő alakfejlődés: **tisztī* > **tiszt* > *tiszt*); viszont az állami vagy udvari élet körébe vágó régi szlovák jövevényszó nyelvünkben nincs, de ilyen egyáltalán nem is lehetne, mert a szlovákoknak akkoriban valami állami szervezetük még egyáltalában nem volt. Semmisem tanúsítja azonban határozottabban, mint ez a szó, hogy milyen messzemenően elbolgárosodott a X. század folyamán a magyar nagyfejedelem udvara.

4. Az alföldi bolgárok igazságszolgáltatásának nyomai szókincsünkben

Az ispán nemcsak intézőféle, közigazgatási tisztviselő és katonai előljáró volt a korai Árpád-korban egy személyben, hanem főbíró-féle is. Hozzá lehetett elsősorban is sérelmekért *panasz*-szal fordulni. Ez a szó Kniezsa szerint is a bolgárból származott (vö.

³¹ Hogy ezt a társadalmi osztályt a XI. század végétől kezdődően miért kezdik oklevelekben *minister*, *ministerialis*, később pedig *serviens* néven emlegetni, nem tudom.

Kniezsa: i. m. 382. l.). A panaszos többnyire *vádolni* szokott valakit; Kniezsa szerint ez a szavunk is óbolgár eredetű, mert a szláv *vaditi*-nak csak a bolgárban — és jellemző módon ismét az oroszban — van meg a magyarral egyező jelentése (*Kniezsa*: i. m. 545. l.). Ez a szó a magyarban — úgy látszik — rövid magánhangzóval is meghonosodott (vö. *Kniezsa*: NyK. LXV, 86. l.): ebből az alakváltozatból származik *vall* szavunk. Ez is nyilván bolgár eredetű, mert a csergedi bolgárok nyelvében a *vadi* igének szintén 'sagt, verkündigt, bekennt' a jelentése; ezt a szóalakot aztán tölünk a muraközi kaj-horvátok, a vendek és a szlovákok is átvették (vö. *Kniezsa*: i. h.).

A hatóság előtt hangoztatott vád az esetek többségében valami tolvajlásra, állatok eltulajdonítására vonatkozhatott. A gyanúsított azonban a vádat el tudta magától hátrítani, ha igazolni tudta, hogy kitől vette vagy kapta a vád tárgyát képező holmit. Ezt az eljárást a régiek *szavat*-nak nevezték; a szó a mai *szavatol*, *szavatos* kifejezésekben él tovább. Szavunk ugyan a bolgárban nincs meg és az óbolgárból sem mutatható ki, de megvan az ószerbben *svod* alakban, amelynek a jelentése pontosan a magyar szó jelentésének felel meg. Csakhogy persze, amint említettük, régi szerb jövevényszó a magyarban nincs és nem is lehet, már pedig szavunk még a magyar *o > a* hangváltozás, vagyis 1250 előtt került a nyelvünkbe. Így tehát nincs más lehetőség, mint ezt a kétségtelenül délszláv kifejezést a bolgárból származtatni. Ez annál inkább is valószínűnek látszik, mert csak a bolgárban váltak a zöngés hangok szövegben zöngétlenné, ami Kniezsa szerint is bolgár származásra mutat (vö. *Kniezsa*: i. m. 494. l.).

Ha a vádlottnak nem állott módjában magáról *szavat* útján elhátrítani a vádat, megkísérelhette magát perdöntő *baj* útján tisztázni. A *baj* megvívására hivatásos *bajnok*-ot (1215) is felfogadhatott. Hogy e szavunk egykori előzményének tekinthető *bojnik* egykor a bolgárban is megvolt, azt a román *boinic* és az újjörög *μιοικ* szóalakok tanúsítják, amelyek csak a bolgárból származhatnak (vö. *Kniezsa*: i. m. 73. l.); semmi okunk sem lehet tehát *bajnok* szavunkat valami más délszláv nyelvből származtatni, sőt bizonyára ebből a nyelvből való az eredetileg 'duellum' jelentésű *baj* (1260) szavunk is, amely ebben a jelentésben azonban egyetlen szláv nyelvből sem mutatható ki (*Kniezsa*: i. m. 72. l.).

Aki valami ügyében az igazát keresi, az *përël*, amely szónak már XV. századi emlékekben is 'iura persequi = pert folytat' a jelentése. De a szó ezen jelentésének már nagyon régen meg kellett lennie, mert az igéből elvont *për*, *pör* szó (XIV. század) továbbképzetten mint *peres* már 1334-ben megvan (vö. OklSz.). Szavunk csak egy hasonló jelentésű X. századi délszláv *pbrëti* szóalaktól származhatott, mert a XI. századi *prëti* szóalak átvétele esetén a *pr-s* szókezdlet nyelvünkben megmaradt volna (vö. *prés*, *prépost* stb.). Ezek szerint szavunk csak a bolgárból származhatott, mégha megfelelője ma nincs is meg a bolgárban; azt azonban Kniezsa is elismeri, hogy „egykor a bolgárban is meg kellett lennie” (*Kniezsa*: i. m. 415. l.), sőt hozzátehetjük, jogi műszóként kellett meglennie, mert hisz Kniezsa szerint is „a román *pără*, *părăsc* 'anklagen, verklagen, angeben, Prozess führen, streiten, disputieren' és *pără* 'Prozess, Anklage' feltételezi is, hogy a szó egykor a bolgárban is megvolt, mert a román jogi és állami műnyelv általában a bolgárból származik. Mindenesetre bizonyos, hogy a román szó nem a magyarból származik.” Szavunk semmiesetre sem óhorvát vagy ószerb eredetű (*Kniezsa*), hanem nyilván vissza kell térnünk a már Asbóth által is képviselt felfogáshoz (Nyr. XXXI, 308. l.), hogy szavunk az alföldi bolgárok nyelvéből való átvételnek tekintendő, ami teljesen összhangban áll a szavunkkal tárgyilag a legszorosabb kapcsolatban álló *panasz* és *vádol* szavaknak Kniezsa által is képviselt származásával.

Persze akad a régi magyar jogi terminológiában azért olyan kifejezés is, amely hangtani és jelentési szempontból akár az óhorvátból, akár az óbolgárból származhatnék. Nem lehet azonban belátni, hogy a régi nyelv 'jus' jelentésű *pravda* szava (1213) miért származnék inkább az ószerb-óhorvátból, mint az óbolgárból, amikor a *pravda* szó 'justice' jelentésben ma is megvan a bolgárban.

Az a körülmény, hogy *pecsét* szavunk szláv megfelelője a szerb-horvátban is megvan, egyáltalán nem elég ok arra, hogy szavunkat Kniezsával az óhorvátból származtassuk (i. m. 409. l.), amikor tudjuk, hogy Szent István oklevelei is — tehát jóval a horvátokkal való első érintkezés előtt — *pecsét*tel el voltak látva és hogy a *pecsét*nek a legrégebb középkori bíraskodásban is nagy szerepe volt. Így tehát *pecsét* szavunk is nyilván a bolgárból való átvételnek tekinthető, hisz megfelelője *pečat* alakban már az ógyházi szlávól is kimutatható.

A középkori igazságszolgáltatásban nagy szerepe volt a *poroszló*-nak, amely szó a szláv *pristavo*-ból származott, amin Kniezsa szerint megint csak az „ószerb-horvát”-ból való átvételt kellene értenünk, csakhogy ez a tisztég-elnevezés latinósított alakban, vagyis mint *pristaldus* már szent László 1078 körül keletkezett I. törvényéből is — ame-

lyet hibásan II. decretum néven is szoktak emlegetni — előkerül, amikor László sem a kaj-horvátok földjét, sem a tulajdonképpeni Horvátországot nem szállta meg. Nem lehet azonban belátni, hogy szavunk miért nem volna bolgár eredetű, amikor az 'Aufseher, Exekutor, Gerichtsvollzieher, Polizeibeamter, der die Angeklagten zitierende Gerichtsbote' jelentésű *pristav* bolgár jövevényszóként Kniezsa szerint az oroszban is megvan; de a bolgárból származik a *pristav* szó 'Ausrufer, Herold, Aufseher, Verwalter' jelentésben a románban is (vö. *Kniezsa*: i. m. 440. l.).

Az eddig tárgyalt jogi kifejezések többnyire a magánosok igazságkeresésével álltak kapcsolatban, és határozottan azt tanúsítják, hogy a bolgárok alföldi országrészében már a magyar honfoglalás előtt is rendezett viszonyok uralkodtak, ahol tehát az egyén nem volt ráutalva arra, hogy önbíráskodás útján torolja meg valamilyen valóságos vagy vélt sérelmét. Ezeknek a szavaknak a magyarban való megléte pedig a leghatározottabban azt tanúsítja, hogy az igazságszolgáltatás korábbi bolgár rendszere a magyar honfoglalás után is továbbélt. Ez nem volt másként lehetséges, mint hogy az Árpádok a bolgárok igazságszolgáltatási rendszerét a birtokukba került váruradalmakban megtartották, majd pedig, amikor a X. század vége felé az egész magyar népet korlátlan uralmuk alá hajtották, ezt a bolgár rendszert uralmuk egész területére, vagyis egész Magyarországra kiterjesztették.

Az ispánok, mint a magyar nagyúr bizalmi emberei, nemcsak magánemberek jogi vitáiban szolgáltattak azonban igazságot, hanem a gonosztevőket is üldözték és büntették. Elfogatásukkor mindenesetre tömlőbe zárták őket. A *tömlőc* (1200) valami sötét lyuk lehetett a várirtok középpontjában, mert e szavunk ősalakja a szláv *tmbnica* az *összláv tma* 'sötétség' szó továbbképzett alakjának tekintendő. Ez a szavunk is Kniezsa szerint a magyar jogi terminológia származására vonatkozó alapfelfogásának megfelelően — „minden valószínűség szerint horvát-szerb eredetű” volna, mégpedig mivel a magyar szó egy *tmbnica* átvétele, tehát „legkésőbb a XI. századból származik”. Ez azonban nagyobb pontossággal csak annyit jelenthet, hogy „legkésőbb a XI. század első évtizedéből származik”, mert hisz Kniezsa például műve *molnár* cikkében maga mondja meg, hogy a szláv nyelvekben az ún. *jer*-hangok (ѣ és ѥ) elváltozása „valamikor a X—XI. század határán” következett be (i. m. 327. l.). Mivel pedig 1000 körül a magyarok még semmiféle horvát-szerbnek nevezhető szláv néppel érintkezésben nem állottak, szavunk nyilván óbolgár eredetű, amely szó megvan már az óegyházi szláv emlékekben is. Szlovák eredetű szavunk csupán azért nem lehet, mert a magyar jogi és állami terminológiában szlovák eredetű szó nincs, viszont bolgár eredetű van; a X. században pedig a magyarok — amint tudjuk — csak ezzel a két szláv néppel állottak szorosabb kapcsolatban.

Tömlőc szavunk nyilván ugyanabba a szóréttegbe tartozik bele, mint az előbb tárgyalt *perel*, *pöröl*. A két szóra vonatkozó adatok között az a különbség, hogy amíg a **pirěl* csak feltételezhető, illetve feltételezendő, a *tömlőc* esetében az első szótag eredeti *i*-je is megvan a HB. *tmnuc* változatában.

A börtönajtón nyilván kulccsal nyitható *zár* (szintén szláv jövevényszó) volt. Ilyen kulccsal elzárható ajtaja a X. században még semmiesetre sem volt a parasztlak egysejtű veremházának, hanem csakis az urak raktárainak (vö. szláv-m. †*kelet* 'raktár'), pincéinek és a — tömlőcnek. A szláv *ključ* mindenesetre még a X. században honosodott meg a magyarban, amikor nyelvünkben még nem volt meg a *ly*, **kluucsi* > **kulcsi* > (kétnyíltszótagos hangtörvény!) **kulcsi* > *kulcs* (1251) fejlődéssel, vagyis e szó akkor került már a nyelvünkbe, amikor a szláv nyelvekben megvoltak még a *jer*-hangok (-b), amelyet, amint tudjuk, *i* helyettesíthet a magyarban, bár a szóvégben a magyarban is korán leveszett. Ezt a szót csak azért tárgyaltuk ennyire behatóan, mert határozottan tanúsítja, hogy ennek az igazságszolgáltatási terminológiánkkal kapcsolatba hozható tárgynak az elnevezése is ugyanabba a nyelvi rétegbe tartozik bele, mint a szláv származású állami terminológia legnevezetesebb, X. században átvett elemei.

5. Szlovén és horvát nyomok nyelvünknek az államéletre vonatkozó terminológiájában

Az Alföldről származó bolgáros állami és jogi terminológia az Árpád-monarchia megalapítása után a magyarság körében minden vidéken elterjedt, jeléül annak, hogy az Árpádok uradalmak szervezetét terjesztették ki az egész országra. Mivel pedig az Árpádok idővel olyan szláv területekre is kiterjesztették uralmukat, ahol lehetett valamelyes állami élet is, nyelvünk állami és jogi terminológiájába ezekről a területekről is beszűrődhetett néhány kifejezés. Így elősorban is a dunántúli szlovénség területéről, amely

eredetileg német grófság volt, ha főleg szlovének voltak is a lakói. Tudjuk, a magyarok a X. század vége felé hatoltak be a Dunántúl erdős vidékeire. Az ott megszervezett várdominiumoknak már mind magyarnevűek a központjai, úgymint *Vasvár*, *Győr-vár*, *Somogyvár*. Feltehetjük, hogy azok az ispánok, akik ezeket megszervezték, fegyverforgatáshoz értő szlovéneket is fogadtak szolgálatukba vitézekként. Ezek révén honosodhatott meg nyelvünkben a *zászló* (< délszl. *zastava*) szó, amelynek a megfelelője már nincsen meg sem a bolgárban, sem a románban, sem pedig az oroszban. A horvátból Kniezsával azért nem származtathatjuk szavunkat, mert az nálunk már 1086-ban, vagyis Lászlónak Horvátországba való benyomulása előtt, személynévként (!) szerepel (vö. K. 569) és 'Fahne' jelentésben megvan a szlovénben és vendben is.

Valószínűleg a Dunántúlon ismerkedtek meg eleink a *kalodá*-val (XV. század) is, mint büntető eszközzel, mert hisz a *klada* szó ilyen jelentésben sem a szerbben, sem a horvátban nincs is meg (vö. *Kniezsa*: i. m. 246. l.), viszont a szlovénben és a vendben is megvan. Semmi okunk sem lehet tehát arra, hogy ezt a szót, illetve a büntetésnek ezt a nemét Kniezsával a horvátból vagy a szerbből származtassuk.

Két biztosan horvát eredetű kifejezés azért van állami terminológiánkban, azonban mindkettő horvátországi viszonyokra vonatkozik. Az egyik a *bán* méltóságnév (1116), amelyről épp Kniezsa mutatta ki, hogy nem avar eredetű nyelvünkben, hanem a horvátból való átvétel (i. m. 74. l.). A másik a *zsolozsma* szó 'a bannak járó szolgálatások' jelentésben; ez a szó nyilván a 'servitium' jelentésű csa-horvát *služba* (kaj-horvát 'ministerium, servitium') átvételéből származik.³²

Kniezsának arra vonatkozó felfogásában, hogy a magyar jogi terminológia horvát eredetű volna, különösen nagy szerepet játszik a *patvar* szó. Nem lehetetlen, hogy a nyugati délszláv nyelvekben egy latin kifejezés tükörszavának tekinthető *potvorǔ* 'calumnia' szó tényleg a horvátból került a magyarba, amennyiben a régiségben a *patvar* (XV. század) szónak 'rágalom' a jelentése (vö. *Kniezsa* 404). De ez talán inkább a politikai élet szava lehetett, mint jogi műszó. Lászlónak ugyanis nemcsak barátai, hanem ellenei is lehettek Horvátországban, és hasonló esetekben rágalmak mindenütt napirenden voltak. Lehetséges azonban az is, hogy ez a szó a dunántúli szlovének nyelvéből került a magyarba, mégha sem a szlovénből, sem a vendből nem mutatható ki (de a kaj-horvátban mindenesetre már megvan). Kétségtelenül a dunántúli szlovének nyelvéből került a magyarba a *raconca* szó is, bár ennek a szónak sincsen sem a szlovénben, sem a vendben semmi nyoma (vö. *Moór*: *Studia Slav.* II, 93–95. l.). De mégha tényleg a horvátból került volna a *patvar* szó a magyarba, akkor sem lehetne egyetlen szóra Kniezsával egy olyan elméletet felépíteni, amelynek értelmében a magyar állami és jogi terminológia szláv származású elemei a maga egészében horvát eredetűek volnának.

VIII. Összefoglalás

Fejtegetéseink értelmében a nomádos állattenyésztést folytató magyar nép sorsának alakulását a IX. és X. századokban döntő módon egy szárazsági periódus határozta meg. Barmaiknak megfelelő legelőterületet kereső besenyők által szorítva költöztek őseink a Közép-Volga mellékéről a Kárpát-medencébe. De mivel — úgy látszik — a Nagy-Alföld legelőinek java része sem volt ekkor megfelelő állapotban, egyes csoportjaik továbbköltözve Nyugat felé hamarosan megszállták a Kis-Alföldet, a bécsi medencét és a Morva-mezőt is.

A vándorút alatt, de különösen a Vereckei-hágón való átkelés során nagyon megzavart lehetett az állatállományuk. Ezért a vállalkozóbb szelleműek a kárvallottak közül hamarosan külföldi rabló portyákon igyekeztek a maguk számára kárpótlást találni, mert vezetőik az új lakóterületükön való harácsolást — úgy látszik — nem tűrték. Ellenben Árpád, mint a törzsszövetség feje, nem szorult erre, mert — nyilván a többi törzsfő hozzájárulásával — az ő birtokába kerültek az Alföldön és peremvidékein található bolgár váruradalmak. Az Árpádok ezeknek teljes korábbi szervezését megtartották. A szigetszerű váruradalmakat határjelekkel (*megye*) vették körül. Ennek bi-

³² Ez a szó azonban 'istentisztelet' jelentésben a bolgár *služba* 'liturgia' átvételéeként már a X. század folyamán is meghonosodhatott nyelvünkben a *kereszt*, *nap*, *diák*, *szombat* szavakkal együtt, amelyek mind egy bizánci rítusú keresztény szláv nép nyelvéből való átvételek, amint ezt már Kniezsa is megállapította; már pedig a bolgárokon kívül más bizánci rítusú szláv néppel a régi magyarok nem állottak érintkezésben. Kniezsának abban a felfogásában semmiképp sem tudunk osztozni, hogy *zsolozsma* szavunk 'szolgálat' jelentésben került volna a magyarba és nyelvünkben fejlődött volna ki ebből részint az 'officium', részint a 'descensus banalis' jelentés, mert hisz a feltételezett általános jelentésnek a magyarban semmi nyoma, viszont a magyar szó speciális jelentései tényleg megvannak részint a horvátban, részint a bolgárban.

zonyára az volt az értelme, hogy a várbirtok határain belül élő földműveseket — a nagyúr szolgálait — megóvja a határokon kívül élő, nomádos állattenyésztést folytató szabad magyarok háborgatásaitól.

Ily módon Magyarországon a X. század folyamán egymást keresztezve tulajdonképpen két állami szervezet létezett, amelyeknek csak a feje volt közös. A békés egymás mellett élés a két szervezet között azonban csak addig tarthatott, amíg a nomádok tisztelték a váruradalmak határait. Ebben a vonatkozásban a helyzet akkor változott meg, amikor nálunk a X. század második felében megszorodott az elszegényedett nomádok száma, akik valószínűleg mind gyakrabban kezdtek a várbirtokok területén garázdálkodni. Ez időtájt ugyanis a külföldi „kalandozások” abbamaradtak, mert mind nagyobb kockázattal jártak. A külföldön ti. mindjobban kiismerték a magyarok haremodorát, és megtanulták, hogyan lehet ellene a leghatásosabban védekezni. Ehhez járult még, hogy a század végén kiszorították a magyarokat a bécsi medencéből és a Morvamezőről. Ennek következtében megszorodott nálunk az olyan elszegényedett nomádok száma, akik már nem riadtak vissza a „nagyúr” birtokain való garázdálkodástól sem.

A mindjobban sűrűsödő összeütközések a nomádok és a földművesek között a nagyfejedelmet mint nagybirtokost is súlyosan érinthették. Ezek során Géza — úgy látszik — arra a meggyőződésre jutott, hogy a kétféle gazdasági rendszer és állami berendezkedés egymás mellett nem állhat meg. Ezért nagybirtokosi érdekei védelmében arra szánta el magát, hogy azzal a katonai erővel, amelyet birtokainak és testőrségének vitézei képviseltek, felszámolja a nomádos törzsi szervezetet. Alkalmasint állatállományuk egy részének elkobzása után széttelepítette az egyes törzsekhez tartozó nemzetségeket, hogy ily módon rákényszerítse őket a földműves életformára való áttérésre. Az így létrejött települések részint az egykori törzseknek, részint a nemzetségeknek a neveit viselték; más családokat pedig szláv földművesek falvaiban való letelepedésre kényszerített. Intézkedéseinek maradandóságát Géza újabb várdominiumok létesítésével biztosította; régi birtokainak bolgáros állami és igazságszolgáltatási szervezetét pedig az egész országra kiterjesztette. Ezen intézkedéseivel Géza megalapítójává vált az Árpádok monarchiájának.

Az előadottak szerint a korai Árpád-kori állami szervezet alapjának a bolgárok alföldi államrészének a szervezete tekinthető. Így tehát szó sem lehet arról, hogy Géza és István külföldi példák nyomán alakítottak volna ki egy újféle állami szervezetet, mint amit annyiszor hirdettek, de ami elvi szempontból is szinte képtelenségnek mondható. Ellenben az Árpádok új állami szervezetének előzményei igenis az ország területén belül voltak meg.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNETSZFRONTJA

G. M. Ivanov:

A történettudomány „tény”-fogalmának kérdéséhez

Az objektív történelmi tényeknek a forráselemzés eszközeivel való feltárása a történelmi vizsgálódás kezdeti szakaszának egyik legfontosabb feladata. Ezen feladat sikeres teljesítése nemcsak a tudós szakmai jártasságától, hanem a történelmi tényekről alkotott filozófiai koncepciójától is függ, amely végeredményben meghatározza a vizsgált tények megállapításának, elemzésének és általánosításának módszerét. Ezzel összefüggésben annak a problémának a megoldása, hogy mit is jelentenek a történelmi tények, a konkrét történelmi kutatás számára elsőrendű módszertani jelentőséggel rendelkezik, különösen a történelmi ismeretek objektivitásának megalapozásában és a történettudomány elméleti színvonalának további emelésében. Mind ez idáig azonban nagyon kevés olyan mű jelent meg, amely speciálisan a történelmi tények kérdésének lett volna szentelve.¹

Ezek a munkák nem adják a probléma kimerítő taglalását, de a további kutatás számára alapul szolgálnak. Természetesen egyetlen cikkben nem lehetséges megvilágítani minden — a történelmi tény problémájával kapcsolatos — metodológiai kérdést. Ezért vizsgálódásainkat magának a történelmi „tény” tartalmának és alapvető formái jellegzetességeinek vizsgálatára korlátozzuk.

A „történelmi tény” fogalmának eredeti tartalma a XIX. sz. polgári történetírásában alakult ki, elsősorban a politikai események története tanulmányozásának hatása alatt. Mivel a történelmi források valamilyen, a politikatörténet által tanulmányozott egyszeri, elszigetelt esemény valóságának többé-kevésbé közvetlen tükrözését adták, ezért a történelmi tény megállapításának feladata alapján véve elvezetett az adott eseményről szóló azon beszámolók hitelességének kritikai vizsgálatához, amelyeket a történelmi források tartalmaztak. Ennek megfelelően a „történelmi tény” fogalmát szükségképpen felhasználták a szilárdan rögzített, hiteles — a múlt valóságosan megtörtént — eseményeinek megfelelő, a történész által a források kritikája alapján rekonstruált — ismeretek megjelölésére. Az ilyen módon felfogott történelmi tényeket a történettudomány biztos alapjaként tartották számon, maguk a történészek pedig nem kételkedtek abban, hogy kutatómunkájuk során a múlt valóságos eseményeivel állnak szemben. Az egyszeri, egyes tények megállapításának és leírásának folyamatát tartották a történelmi kutatás fő feladatának, elvetve a történelmi általánosítás szükségességét.

A marxizmus létrejötté a történelmi tény és a történelmi folyamatokban elfoglalt helye kérdésének minőségileg új felvetését hozta. A marxizmus szerint az általános és az egyes, az egyszeri nem áll szemben egymással: az általános csupán az egyesben, az egyes által létezik. Ugyanakkor a valóság és a róla alkotott fogalom, egy esemény és

¹ Az utóbbi években megjelent szovjet és külföldi marxista kiadványok a „tény” fogalmának logikai-ismeretelméleti elemzését adták, feltárva szerepét a tudományos megismerés rendszerében általában, a szociológiai és a történelmi megismerésben különösen. Lásd pl.: N. K. Szeferanov: A történettudomány módszertani kérdései. Szófia, 1962 (bolgárul); O. O. Jahot: A szociológiai kutatások és a statisztika néhány elméleti problémája. Voproszi filozofii, 1963. 5. sz. (oroszul); V. V. Koszjalov: A tények és szerepük a történelmi kutatásokban. Ukrainszkij isztoricnij zurnal, 1963. 2. sz. (ukránul); *uő*: A tény, mint a tudományos ismeret alapja. Logika naučnovo iszledovanyija. Moszkva, 1965 (oroszul); A. I. Rakitov: A tény statisztikai interpretációja és a statisztikai módszerek szerepe az empirikus ismeretek felépítésében. „Problémi logiki naučnovo poznyanyija”. Moszkva, 1965 (oroszul); C. Bobińska: Historyk, fakt, metoda, Warszawa, 1964; A. F. Kiltunov: A történelmi tény természetéről. Ukrainszkij isztoricnij zurnal, 1965. 8. sz. (ukránul); A. I. Uvarov: Az elmélet struktúrája a történettudományban. Metodologicseszkie i isztoriografičeszkie voproszi isztoriciszkie nauki, 3. kiad. Tomszk, 1965 (oroszul); V. N. Orlov: A tudományos leírás szerepe a történelmi kutatásban. Filozofszkie nauki, 1966. 1. sz. (oroszul); V. A. Jádov: A tények megállapítása a konkrét szociológiai kutatásban. Filozofszkie nauki, 1966. 5. sz. (oroszul); V. M. Podoszetnyik: A tények ismeretelméleti jelentősége a társadalmi jelenségek megismerésében. Tyeorija poznyanyija i szovremennaja nauka. Moszkva, 1967 (oroszul); M. A. Varsavcsik: A történelmi kutatás logikájának kérdései és a történelmi forrás. Voproszi filozofii, 1968. 10. sz. (oroszul).

valamilyen fogalmakban, terminusokban való leírása, a marxizmus álláspontja szerint korántsem azonos, ugyanis „... a valóságnak azok csak nagy kerülővel és akkor is csupán aszimptotikus megközelítéssel felelnek meg”.² A történelmi megismerés — jegyezte meg Engels — „... lényegileg relatív, mivel bizonyos, csak egy adott időben és adott népek számára fennálló és természetüként fogva mulékony társadalmi és államformák összefüggésébe való bepillantásra és szükségszerű következményeire korlátozódik.”³

A marxizmus és a XIX. század második felének polgári történetírásában kialakuló úgynevezett társadalom és gazdaság történet hatása alatt lényegesen kibővült a történettudomány tárgya, nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok és összefüggések tanulmányozása lehetetlen elméleti általánosítások nélkül. A történetesek előtt ebben a vonatkozásban bukkant fel a történelmi tények és általánosítások problémája, amelyet a polgári történetfilozófiai gondolkodás két alapvető irányzata — a pozitívizmus és a neokantianizmus — különbözőképpen oldott meg. Azok a tudósok, akik elsősorban a társadalmi-gazdasági történetet tanulmányozták és a „pozitív és univerzális logika” hatása alatt állottak, a történettudomány fő feladatának a társadalom „empirikus törvényeinek” feltárását hirdették, ezeket a törvényeket a „történelem tényei” általánosításának sajátos fajtájaként fogták fel. Az „erkölcsi tudományok” John Stuart Mill által kidolgozott logikája, amelyre bizonyos fokig a pozitívista történetészek támaszkodtak, nem tulajdonított önálló szerepet a történelem tényeinek, azokat csak a „történelmi általánosítás anyagának” tekintette. „Tény” (vagy „ténylegesen létező”) alatt minden „megnevezhető dolog” értve, Mill egyik vagy másik jelenség létét magát vagy „e jelenség tényleges észlelésének” vagy „észlelése lehetőségéről alkotott következtetésünknek” tekintette. „Julius Caesar múltbeli létezésében való bizonyosságom — írta Mill — abbéli bizonyosságom, hogy láthattam volna őt, ha részt vettem volna a pharsalus-i ütközetben, vagy abban a bizonyos pillanatban jelen lettem volna a római szenátus helyiségében.” Ilyen módon a „végső, alapvető tételek” Mill logikájában végső soron csak a szubjektív tudat tényeinek bizonyultak. „A külvilágról — írta — nem tudunk és nem tudhatunk abszolúte semmit, kivéve azt, amit érzékelésünk révén tapasztalunk belőle.”⁴

Az „erkölcsi tudományok” alapján szubjektív idealista pozitív logikája a társadalom minden oldalának fejlődését kizárólag az „emberek szellemi életében” bekövetkező változásokkal magyarázta és a történelmi folyamatot sematizálta. Ezért természetesen képtelen volt megoldani azokat a módszertani nehézségeket, amelyekkel a történetészek szembekerültek a tények általánosítása során (különösen a társadalmi-gazdasági történet terén). Sőt, a filozófia iránti sajátos megvetésével elősegítette a történelmi általánosítások olyan utópisztikus szemléletét, hogy csak szubjektív, a történetés által önkényesen kigondolt konstrukciókat láttak bennük. Ennek eredménye az lett, hogy megszilárdult az empirizmus a történetírásban, abszolútizálták a történelmi tényeket, mint a történelmi ismeretek egyedüli alapját. Végeredményben a történelmi elemzés a történelmi tényeknek a közvetlen, oksági kapcsolatok láncolata segítségével történő egyszerű rendszerezéséhez vezetett.

A történelmi általánosításról való lemondás elméleti megalapozásának igényével lépett fel a történelmi kutatás H. Rickert által kidolgozott újkantianus logikája, amely az „egyetemes” pozitívista logikától eltérően elsősorban arra törekedett, hogy a történelem mint valami egyszerű, egyénit és megismételhetetlent, az anyagok tömegéből az „értékbe való elméleti átvitel” elve alapján kiválasztottat ábrázoló tudomány specifikumából induljon ki. A történelemben — hangsúlyozta Rickert — rendszerint „a megfigyelés tárgya és a történelmi magyarázat objektuma, következésképpen a forrás és a tény nem esik egybe”. De ha a történelmi tény szabályszerűen nem közvetlenül adott anyag a történetés számára, középponti jelentőségre tesz szert a történettudományban a tárgyának létezését illető kérdés. A történetés számára, aki állandóan ezt mondja: „Ez így volt, az pedig másképp”, „a dolog lényege éppen az ilyen ítéletek tisztán tényszerű igazságának megerősítésében és megalapozásában van”.⁵ Rickert szerint a történelmi tény lényeges tulajdonsága az is, hogy a sokszor megismétlődő természettudományos tényektől eltérően, egyszeri és ezért csak az egyénit, a megismerhetetlent tartalmazza, amely azt az „értéket” kölcsönzi neki, amelytől a történetésznek nem lehet és nem szabad elvonatkoztatnia. Ha a természetkutatás számára a tény „gyakorlati értékének” elsődleges jelen-

² Marx — Engels: Válogatott levelek. Bpest. 1950. 561. l.

³ Marx — Engels Művei. 20. köt. Bpest. 1963. 90. l.

⁴ J. St. Mill: A logika rendszere. Moszkva. 1914. 550, 834. l. (oroszul).

⁵ H. Rickert: A természettudomány fogalomalkotás határai. Szentpétervár. 1903 — 1904. 279, 283. l. (oroszul).

tősége van, a történész számára első helyen „az értékbe való elméleti átvitel” elve áll, az értéknek az ember szellemi lényege kifejeződését tartja és azt, ami az ember által teremtett kulturális értékekben realizálódik. „Az értékbe való elméleti átvitel” elve egyben a történelmi tények kiválasztásának kritériuma. Teljesen nyilvánvaló, hogy a történelmi tény elemzésének ilyen idealista megközelítése képtelen a történettudományt az emberek tudatától és akaratától függetlenül létező legobjektívebb történelmi valóság megismerésére orientálni. Ezenkívül Rickert idiografikus módszere, amely az egyes és az általános metafizikus szembeállításán alapult, kizárta még a lehetőségét is a történelmi tény és a történelmi általánosítás dialektikus viszonya megértésének.

A történelmi ténynek a polgári történetírásra jellemző tárgyalásmódja gátjává lett a társadalmi folyamatok és viszonyok tanulmányozásának.

A történettudománynak a társadalmi jelenségekhez való fordulása teljes nyíltsággal megmutatta, hogy a történelmi tény nemcsak a kutatások előfeltétele, hanem eredménye is, amelyet nagy tömegű forrás és statisztikai adat elemzése révén kapunk és amely az általánosítás meghatározott szintjét tartalmazza. Kiviláglott, hogy a „tények” és az „általánosítások” közötti viszonyt kölcsönviszonynak kell tekinteni, amely feltételezi, hogy „nemcsak az általánosítás nem lehetséges tények nélkül, hanem fordítva is, nem léteznek tudományos tények sem, amelyek ne tartalmazzák az általánosítás elemét”.⁶ A tény fogalmának elméleti analízise feltárja az úgynevezett „elemi tények” végtelenségét és kimeríthetetlenségét, ezen tények megállapítása éppúgy feltételezi azon ismeretanyag bizonyos általánosítását, amelyet az eseményeket leíró különféle történeti források tartalmaznak. De ha „a tény megállapítás eljut a dedukcióig”, akkor ebből — F. M. Powicke, a polgári történetírásban igen elterjedt nézetet valló angol tudós véleménye szerint — az következik, hogy „amit mi történelemnek tartunk, az — bár a tényeken alapszik — szigorú értelemben nem tényekből áll, hanem megengedő ítéletek sorozatából, és amit történelmi általánosításnak nevezünk, nem más, mint ítéletekről alkotott ítéletek.”⁷ A tény és az általánosítás hamisan felfogott viszonya ahhoz a subjektív meggyőződéshez vezetett, hogy minden történész a történelmi megismerés saját magára jellemző útját járja, továbbá relativizmushoz, amely megkérdőjelezi magának a történelmi ténynek objektivitását és azt, hogy egyáltalában lehet-e hiteles ismeretekre szert tenni a történelmi múltból.

Még tovább megy Becker amerikai történész, aki miután kigúnyolta az úgynevezett „kemény”, „hideg” tényekről szóló primitív elképzelést és megmutatta, hogy akár-mely „egyszerű” tény, lényegéből kifolyólag más, olyan „tégliához hasonló”, kisebb tények sokaságát foglalja magába, amelyekről a történész nem is tud, ahhoz a következtetéshez jut, hogy a történelmi tény — mindössze spekulatív konstrukció, „csupán szimbólum, egyszerű formula, amely ezer és ezer igen egyszerű tény általánosításából áll . . .” Ezzel az objektív tartalmat nélkülöző és a valósággal összhangban álló szimbólummal Becker szembeállítja a múlt valóságos eseményét. Példaként felhozva Abraham Lincoln 1865. április 14-i meggyilkolását, azt írja, hogy „ez valóságos esemény volt, de most csak történelmi tény. A valóságos esemény és a történelmi tény, habár szorosan összefüggnek, két különböző dolog.”⁸ Mivel a múlt eseményét eltűnt és nem lehet újra megismételni vagy tapasztalatainkban átélni, ezért nem rendelkezik számunkra objektív valósággal, hanem csupán visszaemlékezés, amely ki-ki tudatában más-más képek és gondolatok formájában él, e képek és gondolatok alkotják azt az egyetlen anyagot, amelyből a történész kiindulhat. „Az eltűnt valóság — írja Becker — átadta helyét a torz visszatükrözésnek, a vele kapcsolatos megfoghatatlan képeknek és gondolatoknak, és ezek a torz tükörképek, megfoghatatlan gondolatok és képek, amelyeket nem lehet érinteni vagy kézbe venni — ez minden, ami a valóságos eseményből megmaradt.” Felelevenítve tudatában ezeket a képeket, a történész annál inkább olyan történelmi tényeket — „szimbólumokat” — alkot, amelyek nem tökrözik az objektív valóságot, amelyek nem felelnek meg a múlt valóságos eseményeinek. A történelmi tény, mint elmebeli konstrukció, tehát nélkülözi objektív tartalmát, a történelmi valóság pedig „kitapinthatatlan, gondolatilag reprodukált és csupán tudatunkban létező világga” alakul.

Azok a relativista következtetések, amelyek a történelmi tény mint elmebeli konstrukció és a történelmi esemény teljes szembeállításán alapszanak, más modern polgári történészekre is jellemzők. S. Hoock például, amikor a történelmi terminológiát

⁶ I. Sz. Kon: A filozófiai idealizmus és a polgári történelmi gondolkodás válsága. Moszkva. 1950. 237. I. (oroszul).

⁷ F. M. Powicke: Modern Historians and the Study of History. London. 1955. 231. I.

⁸ C. L. Becker: What are Historical Facts? The Western Political Quarterly, vol. VIII, 1955. No. 3. 329, 331, 333. I.

bírálja, hangsúlyozza, hogy magában a történelemben, amikor időben és térben végbe-
menő események folyamatának tekintik, nem is létezik tény mint olyan. „A tényeket a
vizsgálódás folyamán meg kell állapítani, de abban bízni, „hogy az igazsághoz vezetnek,
hasztalan”.⁹ Bármely tény, amelyet a történész megállapít, Hooek szerint így, vagy úgy,
de önkényes, még akkor is, ha „feltesz valamilyen elméleti konstrukciót”, ennek követ-
keztében bármely történelmi kutatás méltán kétségbevonható. R. Aron, irracionalista
konceptiót valló francia polgári filozófus és szociológus a történelmi tényeket, tartalmu-
kat illetően szubjektív konstrukcióknak tartja, amelyek a történész tudatából származ-
nak és amelyek a „megértő fordítás” eredményeképpen jönnek létre: ezek a tények „ön-
magukban nem léteznek, csupán a tudat által és a tudat számára”. Így például „a törté-
nész által meglevenített csata ideális abban az értelemben, hogy csupán tudatbeli reali-
tást képvisel”. De az adott tényt, „mint eszmei konstrukciót, amely csak a történész
tudatában létezik”, Aron egyáltalán nem a múlt objektíven létező eseménye tükrözésé-
nek tartja, minthogy álláspontja szerint „nem is létezik olyan történelmi valóság, amely
a tudománytól független lenne és amelyet a tudomány elég hitelesen lenne képes re-
produkálni”. „A történelem – írja Aron – azt az objektumot vizsgálja, amely nem csu-
pán megtörtént (ha eseményről van szó), nemcsak megszűnt (ha természeti vagy emberi
feltételről van szó), hanem azt is, amely csak a tudatban nyert létezését és csak benne
változott meg.”¹⁰ Meggyőződése szerint a történelmi megismerés mindig csak viszony-
lagos jellegű lesz, „mivel nehéz belátni a tény határait”, hiszen a tényt a történész önké-
nyesen konstruálja.

A neopozitivisták történelmi módszertan megkísérli a történelmi tény problémá-
jának megoldását, kiindulva mindenekelőtt a történelmi ismeretek logikai struktúrájá-
nak és a történelmi magyarázat módjainak elemzéséből. Elismerve az empirikus törté-
nelmi általánosítók szükségességét,¹¹ a neopozitivisták a történelmi tényt a történel-
mi ismeretek általános logikai struktúrája egyik olyan elemeként fogják fel, amely
magába foglalja az absztrakciót. De, abból kiindulva, hogy a „tény” szó éppúgy
használatos a „ténylegesen megtörtént” (vagyis a történelmi esemény) megjelölé-
sére, mint „tanúbizonyosság”, „anyag” értelmében vagy az „igaz” logikai terminu-
sának szinonimájaként (ebben a kijelentésben: „az adott beszámoló tényeken alapult”,
a „tény” jelentése: „helyesség, bizonyíték”), a neopozitivisták ezen az alapon igyekez-
nek kétségbevonni a történelmi tények objektivitását, továbbá arra törekednek, hogy
a történelmi tény természetének materialista és szubjektív idealista tárgyalásmódja
közötti különbséget pusztán terminológiai különbségre redukálják. P. Gardiner véle-
ménye szerint például éppen a „tény” terminusának használatában levő kétértelműség
vezet ahhoz az eltévelyedéshez, hogy rajtunk kívül léteznek „titokzatos dolgok, amelyeket
»tény«-nek hívnak”. Valójában azonban – jegyzi meg Gardiner – „a tények a tör-
ténész számára nem külsőleg adott létezők”. Éppen ezért – állítja – „nem ismerhetjük
a tényeket”, úgy mint ahogy az embereket, nem „birtokolhatjuk a tényeket”, úgy mint
egy autót. A „bizonyítékok halmaza” kifejezésnek még lehet ilyen értelme, de a „tények
halmaza” kifejezésnek már nem, ha csak nem a „bizonyítékok halmaza” értelmében
használjuk.¹² Gardiner lényegében a történelmi múlt valóságának elismerésén alapuló
materialista tényfelfogás ellen lép fel, a többi polgári iskolához hasonlóan, szembeállítja
a tényt az objektív valósággal.

A polgári kutatók nézeteinek rövid áttekintése arról tanúskodik, hogy annak a
kérdésnek a megoldása, hogy mit is jelentenek a történelmi tények, kilép a tisztán termi-
nológiai elemzés keretéből és végsősoron a kutató világnézetétől függ. Természetesen
az objektív eseményekként felfogott tények nem azonosak az eseményekről való ismeret-
ekkel. Azt jelenti-e ez, hogy az ilyen ismereteket kifejező tudományos leírás nem felel
meg az objektív valóságnak? Természetesen nem ezt jelenti. A leírást nem szabad el-
szakítani attól, amit leír. A tudományos leírás bizonyos fokig mindig megfelel a leírtnak,
adekvát vele, ellenkező esetben hamisítvány lesz, elveszti tudományos értelmét. De
ennek az adekvátságának a mértéke egyenes arányban van a tudós filozófiai álláspontjá-
val. Nem véletlen az a jelenség, amelyre a mi irodalmunk is sokszor felfigyelt, hogy egyik
vagy másik, a múlt reprodukálásában maximális pontosságra törekvő polgári tudós
konkrét történelmi kutatásai ellentmondásba kerülnek elméletbeli idealizmusával.

⁹ S. Hooek: *Theory and Practice in Historical Study: a Report of the Committee of Historiography*. New York. 1964. 123–124. l.

¹⁰ R. Aron: *Introduction to the Philosophy of History. An Essay on the Limits of Historical Objectivity*. Boston. 1961. 113, 118, 289. l.

¹¹ *Id. J. Sz. Kon: A történettudomány logikájának kérdései és a neopozitívizmus. Voproszi Isztorii*, 1963. 9. sz.

¹² P. Gardiner: *The Nature of Historical Explanation*. London. 1952. 73–74, 76. l.

A marxista—leninista filozófia a történelmi tényt az általánosságban vett „tények” egyik fajtájaként tartja számon. Magának a tényfogalomnak a marxista—leninista filozófiai irodalomban véghezvitt elemzése rámutat arra, hogy alapjában véve két legelterjedtebb fogalomként használtat: először, az úgynevezett „empirikus tények”, vagyis az általunk közvetlenül megfigyelt vagy tanulmányozott jelenségek, események, folyamatok megjelölésére, amelyek akár magához az objektív valósághoz tartoznak („a valóság tényei”), akár pedig a tudat szférájába („tudati tények”), minthogy a tudat jelenségei az emberek szellemi tevékenységének termékeiben léteznek és objektívvá válnak; másodsor, az úgynevezett „tudományos tények” megjelölésére, amelyek a tudományos ismeretek logikai struktúrájának elemét képezik és amelyek megállapítják és leírják a valóság vagy a tudat általunk tanulmányozott jelenségeit. Az „empirikus tények” a kutató számára csak nyersanyagot jelentenek és önmagukban még nincs tudományos értékük. Csak a megfelelő rendszerezés, leírás, általánosítás által válnak tudományos tényekké, olyanokká, amelyek az absztrakció valamilyen fokát tartalmazzák. „Hogy a tény tudományossá váljék, be kell, hogy illeszkedjék a tudományos ismeretek valamilyen rendszerébe.”¹³

Térjünk át a tulajdonképpeni történelmi tény jellegzetességeire. Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy nézetünk szerint a „történelmi tény” fogalmát nem lehet teljes egészében azonosítani a „történelmi esemény” fogalmával. „Esemény” és „tény” bizonyos fokig valóban egymásra épül, ezért a szóbanforgó fogalmakat szinonimaként használják, de ez a jelentésmegfelelés nem abszolút, csak viszonylagos, minthogy korántsem zárja ki a közöttük levő különbséget. A különbség pedig az, hogy a tény nem egyszerűen az objektív, tudatunktól függetlenül levő valóságot képviseli, hanem olyan valóságot, amelyet tudatunk *tükröz* vagy *tükrözött*. A tény mintegy a szubjektumnak a tárggyal való érintkezése során keletkezik. Valamilyen tény megállapítása tehát nem más, mint egy adott esemény vagy jelenség meglétének, valóságának, a jelen vagy a múlt valóságában való objektív létezésének feltárása, megállapítása. Így például Chorezm ősi kultúrája, habár több ezer évvel ezelőtt létezett objektív történelmi valóság volt, csak a XX. században vált számunkra ténnyé, amikor a régészeti ásatások feltárták valóságos emlékeit. Következésképpen egy történelmi esemény csak abban az esetben válik számunkra ténnyé, ha létét megállapítjuk a történelmi források elemzése alapján, amelyek keletkezésük idején annyira tükröztek az adott eseményt, amennyire a kortársak számára meghatározott történelmi jelentőséggel rendelkezett. Ezek szerint tehát úgy határoznánk meg a történelmi tényt, mint a múlt társadalmilag jelentős eseményeinek tudatunk által való megállapítását. Ezekről az eseményekről a történelmi forrásokban való tükröződésük tanískodik, ugyanakkor mégsem azonosak ezekkel az eseményekkel, mivel — mint Engels hangsúlyozta: „A gondolkodás és a lét azonossága... egy dolog fogalma és valósága, úgy futnak egymás mellett, mint két aszimptotikus vonal, egymáshoz folyton közeledve és soha sem találkozva.”¹⁴

Ha tehát különbséget is teszünk történelmi tény és esemény között, e különbséget nem szabad abszolutizálni, különösen pedig szembeállítani őket egymással, ahogy ezt gyakran teszik a polgári történetírásban. Míg a történelmi tény és a történelmi esemény azonosságának abszolutizálása ahhoz a primitív, vulgáris elképzeléshez vezet, mintha a történész a történelmi tényeket magának a történelmi valóságnak eseményeként fogná fel, a közöttük levő különbség abszolutizálása azt a szubjektív elképzelést eredményezi, hogy a tények nem mások, mint a történelmi eseményeknek nem megfelelő „elmebeli konstrukciók”. A történelmi tények abban különböznek lényegileg a természet-tudományi tényektől, hogy természetük szerint *társadalmiak*, a társadalmi-történelmi fejlődés termékei, a letűnt korok emberei anyagi-gazdasági és szellemi tevékenységének eredményei. Ebben az összefüggésben a múlt eseményeiről tanúszkodó forrásokra alapozott történelmi tények az objektív és a szubjektív dialektikus egységét képezik, amely éppúgy fennáll magában a történelmi valóságban, mint az őt tükröző történelmi megismerésben.¹⁵ A történelmi tény mint rögzített társadalmi jelenség, amely az emberek tevékenységéből ered, magán viseli az adott társadalmi eseményt kísérő társadalmi tudat meghatározott állapotának bélyegét.¹⁶ A történelmi események-

¹³ V. V. Kozolajov: A tény mint a tudományos ismeretek alapja, Logika naučno-issledovanyija. Cikkgyűjtemény. Moszkva. 1965. 47. l. (oroszul).

¹⁴ Marx—Engels: Válogatott levelek, Bpest., 1950. 561. l.

¹⁵ Erről hasonlóképpen G. M. Ivanov: A valóságtükrözés folyamatának sajátossága a történettudományban. Voproszi isztorii, 1962. 12. sz. (oroszul).

¹⁶ Ennek a körülménynek szentelve figyelmét, Plehanov például azt írja: „Nincs egyetlen olyan történelmi tény sem, amelyet ne előznie meg, ne kísérne és ne követne a tudat bizonyos állapot.” G. B. Plehanov: Válogatott filozófiai művek. II. köt. Moszkva. 1956. 247—248. l.; lásd még A. Labriola: A materialista történelemfilozófia vázlata. Moszkva. 1960. 92. l. (mindkettő oroszul).

nek egy adott kor tudatával való kapcsolatát, azt a kétségtelen hatást, amelyet ez a tudat gyakorol a történettudományi alkotómunkára, ezt használják fel az idealista történelmi metodológia hívei arra, hogy a társadalmi-történelmi tényeket, mint a „kollektív”, vagy „individuális” tudat, mint a „pszichikus történések”, „akarati aktusok komplexusa” jelenségeként fogják fel.¹⁷

A történelmi tényeknek olyan módon való felfogása, amely a tudat történelmi folyamatban játszott szerepe rendkívüli felértékelésén, illetve a történelmi valóságnak a történelmi tudatra való redukálásán alapszik, nagymértékben korlátozza a történelmi események tudományos magyarázatának lehetőségét. A történelmi kutatásban élesen meg kell különböztetni a valóságos pszichikus motivumokat, az emberek akarati aktusait, amelyek képesek létrehozni történelmi eseményeket, azoktól a reális társadalmi cselekvésektől, amelyek objektív társadalmi-történelmi tények formájában jelennek meg. Lenin N. K. Mihajlovszkij szubjektív módszerét bírálva azt írta: „... milyen ismervek alapján ítéljük meg a valóságos egyének valóságos gondolatait és érzéseit? Világos, hogy csak egy ismervé lehetleges: ezeknek az egyéneknek tettei — mivel pedig csupán a társadalmi »gondolatokról és érzésekről« van szó, hozzá kell még tenni: az egyének társadalmi tettei, azaz a társadalmi tények.”¹⁸ Mint látjuk, Lenin a társadalmi (tehát egyben történelmi) tények alatt az emberek társadalmi cselekvését értette, figyelembevéve, hogy elsősorban éppen ebből kell levezetni a valóságos „gondolatokat és érzéseket”, amelyek, lévén hogy beleszövődnek az emberi tevékenység determinációjába, maguk is vizsgálálandó történelmi tényként léphetnek fel, de ebből korántsem következik, hogy azonosak a társadalmi cselekvésekkel, vagyis az objektív történelmi tényekkel. Ebben az értelemben kiegészítve fentebb adott meghatározásunkat, a „történelmi tény” fogalmát úgy kell felfognunk, mint az emberek objektív társadalmi és egyéni cselekvéseinek, a múltban végbemenő és társadalmi jelentőségénél fogva a történelmi kutatás tárgyát képező történelmi eseményeknek és jelenségeknek megjelölését.

Természetesen a történelmi kutatás tárgyát nemcsak a történész szemében történelmi tényként megjelenő objektív gazdasági és politikai események képezik, hanem a társadalmi tudat különböző formái is, történelmi fejlődésükben vizsgálva. A filozófiai, vallási, politikai és jogi stb. eszmék, amennyiben valamilyen módon rögzítve vannak a különféle történelmi forrásokban és a történelmi kutatás tárgyává váltak, ugyancsak történelmi tények. A történész számára a vallás, például a Krisztusról szóló mítosz a vallási tudat ténye, és ebben az értelemben történelmi tény. Minden hamis közlés, amely valamilyen spekulációt tartalmaz egy eseményről, ha maga az esemény valóban megtörtént, a kutatás bizonyos aspektusából (például a forráskritikai elemzésben) a történész számára olyan tényként léphet fel, amely az adott történelmi forrás tendenciózus vagy nem kielégítő voltáról tanúskodik. Ebben a vonatkozásban nemcsak maga a történelmi esemény léphet fel a történész számára tény gyanánt, hanem meghatározott értékelése is, amennyiben ez valamilyen formában történt és a történetírás tanulmányozta. Következésképpen a történelmi tény fogalma nem egyjelentésű, hanem a történelmi kutatás nézőpontjától és tárgyától függ. E fogalom éppúgy jelölhet nemcsak eseményt, amely az objektív történelmi valósághoz tartozik és megismerésünk tárgyát képezi, hanem minden olyan általunk megismert társadalmilag jelentős jelenséget is, amely a letűnt nemzedékek tudatos és célirányos tevékenységének termékeiben objektívált társadalmi tudat szférájához tartozik. Ezért minden konkrét esetben élesen meg kell különböztetni, először, a „történelmi valóság tényeit” a „történelmi tudat tényeitől”; másodsor, objektív és szubjektív tartalmukat.

Ennek a módszertani követelménynek a konkrét történelmi kutatásban való megvalósítása számos nehézségbe ütközik. Először is, mint már megjegyeztük, maga a történelmi tény, lévén hogy társadalmi jelenség, az objektív és a szubjektív dialektikus egységét tartalmazza: ha a „történelmi valóság tényeiben” valamilyen módon és mértékben a történelmi tudat objektíválódik, akkor a „történelmi tudat tényei”, amennyiben az objektív történelmi valóságot tükrözik, bizonyos objektív tartalommal rendelkeznek. Másodsor, a történelmi tényként előtűnik álló történelmi események valósága főképpen a múlthoz tartozik, amely hagyott ugyan nyomokat a jelenben is, de amely már nem közvetlenül észlelhető a történész számára, hanem csak a forrásokban tükröződő történelmi valóságként létezik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tudós a források birtokában már annál inkább rendelkezik magukkal a történelmi tényekkel.¹⁹ Ezeket

¹⁷ Lásd pl. R. Aron: i. m. 72–73. l.; H. Mommsen: *Historische Methode*. Frankfurt am Main. 1961. 82. l.

¹⁸ Lenin *Összes Művei*. Bpest. 1963. I. köt. 393. l.

¹⁹ Már V. O. Kljucevskij megjegyezte, hogy a történelmi tények nem úgy adóttak közvetlenül a történész számára, mintha csak a kezébe venné a régmúlt emlékeit vagy rájuk tekintene (ld. V. O. Kljucevskij *Összegyűjtött Művei*. 6. köt. Moszkva. 1959. 479. l.).

rekonstruálni kell a források külső és belső kritikája révén, amely meghatározza a forrásokban rejlő információk hitelességének mértékét és különösképpen megállapítja azt, hogy lehet-e a benne tükrözött eseményeket történelmi tényként kezelni. Noha amennyiben a forrás eseményről szóló közlést tartalmaz, ez bizonyos értelemben tényt jelent, ebből nem feltétlenül következik, hogy az adott esemény a történelmi valóságban ténylegesen meg is történt. Az eseményről szóló közlés még nem egyenlő magával az objektív eseménnyel, hanem csak információ formájában való tükrözésével, amely információ lehet vagy objektív (vagyis megfelel annak, ami ténylegesen történt), vagy szubjektív (vagyis egyáltalán nem, vagy csak torzítva tükrözi a történelmi valóságot). Amint B. A. Ribakov akadémikus helyesen megjegyezte, a történelmi forrásokat nem szabad formálisan megközelíteni, így érvelve: ha „valami le van írva, akkor a valóságban is megtörtént; ha pedig nincs leírva, akkor nem”.²⁰ Az ilyen érvelések tévessége többek között az, hogy az „információ-tényt” azonosítják az „esemény-ténnyel”. Az ilyen fajta azonosítások megengedhetetlenségére Lenin nem egyszer rámutatott: „Ha a pártok harcában el akarunk igazodni, ne higgyünk a szónak, hanem tanulmányozzuk a pártok valóságos történetét, tanulmányozzuk nem annyira azt, amit a pártok magukról mondanak, mint inkább azt, amit tesznek, tanulmányozzuk, hogyan oldják meg a különböző politikai kérdéseket, hogyan viselkednek azokban az ügyekben, amelyek a különböző társadalmi osztályok . . . létérdekeit érintik.”²¹

A források tartalmának és a valóság tényeinek („esemény-tények”) összevetésén alapuló lenini forrás-megközelítés a legfontosabb módszertani alapelve a szovjet történettudománynak, amelytől éppúgy idegen a történelmi valóság tényeinek a történelmi tudat tényeihez való visszavezetése, az objektív történelmi valóságnak a történelmi tudatban való feloldása, mint a történelmi eseményről szóló bármely közlésnek (amennyiben a közlés forrásban található és ebből az aspektusból tényként jelenik meg számunkra) a magához az objektív valósághoz tartozó esemény-tényekkel való azonosítása. Egy és más esetben a természetük szerint minőségileg különböző történelmi tényeket azonosítják, ennek eredményeképpen létrejön mindenfajta objektív történelmi igazság szubjektívizálásának és mitologizálásának lehetősége. Ily módon magához a „történelmi tény” fogalmához konkrétan kell közelíteni: az, ami számunkra tényként létezik a történelmi forráshoz való viszonyában, nem mindig áll fenn tény gyanánt magához az objektív történelmi valósághoz való viszonyában. Ha a történelmi forrás nem magát a múlt objektív eseményét tartalmazza, hanem csak valamilyen fajta információt róla, akkor az ilyen információ jelenléte megengedi, hogy ne magát az eseményt tekintsük ténynek, hanem mindenekelőtt a róla szóló információt. Az ilyen „tényeket” forrásokba foglalt „információ-tények”-ként lehet meghatározni.²²

A történelmi események tudományos rekonstrukciója a kutatómunka bonyolult folyamata. A múlt objektív valóságát nem szabad a jelen közvetlenül adott valóságává alakítani. Ezért a történelmi esemény rekonstruálása során a történész nem magát az eseményt „reprodukálja”, hanem megalkotja *modelljét*, amely az adott esemény valóságával kapcsolatos ismeretet a „tudományos történelmi tény” (ismeret-tény) formájában rögzíti. Az ilyen fajta tény a történelmi források elemzésének eredménye és a múlt történelmi eseményeinek a történész tudatában történő többé-kevésbé adekvát rekonstrukcióját jelenti. Mindazonáltal, ha a történész által általánosított „információ-tények” nem azonosak magukkal a múlt valóságos eseményeivel, hanem csupán — gyakran ideológiai színezéssel is rendelkező — tükröződésükkel, akkor a történész a forrásban kifejeződő történelmi tudatból indul ki, amely elfedi az objektív történelmi valóságot és elmosza a tudományos történelmi tény és az általa tükrözött múltbeli esemény valóságos kapcsolatát. Véleményünk szerint ez a körülmény a legmélyebb ismeretelméleti oka azon illúzió létrejöttének, amely szerint a tudományos történelmi tények („ismerettények”) — az írásos források többségének ideológiai helyelensége következtében — inkább szubjektív, mint objektív alappal rendelkeznek.

A marxista—leninista módszertan, noha nem tagadja a tudományos történelmi tények bizonyos „szubjektivitását”, mindazonáltal az objektív és a szubjektív egységnek tekinti őket. Ezt az egységet végső soron az objektumnak és a szubjektumnak magában a történelmi valóságban — amelynek tükröződése a tudományos történelmi tény — való kölcsönhatása feltételezi. A történelmi ténynek („esemény-tény”) tudományos ténnyé („ismeret-tény”) való rekonstruálása során a történésznek lehetősége nyílik arra, hogy a forráskritikai elemzés segítségével legyőzze, túlhaladja a forrásban levő

²⁰ Isztorija i szociologija. Moskva. 1964. 61. l.

²¹ Lenin Művei. Bpest. 1955. XVIII. köt. 30. l.

²² Ld. hasonlóképpen M. A. Varsavcsik: i. m.

„információ-tények” szubjektivitását, hogy kiválassa belőlük objektív tartalmukat, magát a történelmi eseményt, és ily módon elérje a múlt történelmi eseményeinek maximálisan adekvát rekonstruálását. Következésképpen a tudományos történelmi tényt a történelmi gondolkodás alakítja ki a tudattól függetlenül létező objektív történelmi valóságnak megfelelően, megbízható ismeretet, azaz olyan tükrözést jelent, amelynek „... szükségzerű és elkérülhetetlen előfeltétele, hogy az, amit »visszatükröz«, objektív valóság”.²³

A hiteles történelmi ismeret eleme lévén, az ismeretelméleti jelenségként fellépő tudományos történelmi tény nem azonos a történelmi valósággal, de nem is áll szemben vele. Ezt a körülményt szükségképpen figyelembe kell venni, amikor a „tudományos történelmi tények” logikai-gnoszeológiai természetéről van szó, amelynek elemzése azon sajátosságok feltárása révén megy végbe, amelyek a „történelmi valóság tényeit”, illetve a „történelmi tudat tényeit” jellemzik.

Hogy helyesen rekonstruálhassa a történelmi valóságot, a történész kutatásai konkrét céljának és nézőpontjának megfelelően létrehozza a tudományos történelmi tények sajátos logikai osztályozását, valamilyen ismertetőjegy alapján szétválasztja őket bizonyos egymástól különböző csoportokba.²⁴ A történelmi kutatás gyakorlatla megmutatja, hogy az ilyenfajta osztályozás alapját rendszerint a tudományos tények fő ismertetőjegyei képezik: tartalom, struktúra és jelentőség (ezeknek a kiválasztása minden egyes esetben nagymértékben függ a konkrét feladat változásaitól és a kutatás különböző stádiumaiban követett módszerektől). A felsorolt ismertetőjegyeknek megfelelően a történész a történelmi tények csoportosításának három különféle variánsával rendelkezik.

Az első változat a történelmi tények tartalom szerinti osztályozásából áll, tartalomként pedig a történelmi folyamat konkrét megjelenése lép fel. Attól függően, hogy ez a folyamat a társadalmi fejlődés melyik szférájához tartozik, a marxista-leninista metodológia a tudományos történelmi tényeknek mindenekelőtt három fajtáját különbözteti meg: 1. olyan tények, amelyek a gazdasági fejlődés történetének eseményeit, jelenségeit, folyamatait rekonstruálják — az „*ökonómiai tények*”; 2. olyan tények, amelyek a politikai fejlődéssel, az osztályharcral, a háborúkkal, az államok fejlődése és pusztulása történetével stb. kapcsolatos eseményeket, jelenségeket, folyamatokat rekonstruálnak — ezek a „*politikai tények*”; 3. olyan tények, amelyek az embernek a társadalom gazdasági és politikai fejlődését átszövő szellemi tevékenységével: a társadalmi tudatformák fejlődésének, a társadalmi pszichológiának és ideológiának történetével kapcsolatos tényeket rekonstruálják — ezek az „*ideológiai tények*”. Meg kell jegyezni, hogy ezen klasszifikáció jelentősége a konkrét történelmi kutatás számára főként az, hogy — mivel a materialista történelemfelfogáson alapszik — lehetővé teszi, hogy helyesen közelítsünk egy adott fejlődési szinten levő társadalom struktúrájának analizéséhez, hogy feltárjuk a különféle vizsgált társadalmi jelenségek közötti funkcionális kapcsolatokat és kölcsönhatásokat, hogy megállapítsuk, mi a helyük és szerepük a történelmi folyamatban.

A második változat a tudományos történelmi tények struktúra szerinti osztályozása térbeli és időbeli jegyeik alapján. Struktúra szerinti tudományos történelmi tények „egyszerűekre” és „bonyolultakra” oszthatók.²⁵ Értelmszerűen az „egyszerű” és a „bonyolult” tények közötti különbség viszonylagos, minthogy nagy mértékben függ a kutatás különböző aspektusaitól, miközben egy és ugyanazon tény az egyik szempontból „egyszerűnek” tekinthető, a másiktól „bonyolultként” jelenhet meg.

Az „egyszerű” (vagy „elemi”) történelmi tényeket mindenekelőtt az egyszerűség jellemzi, tartalmuk egy individuálisnak, megismételhetetlennek tekintett, egyetlenegy teljesen meghatározott történelmi eseményre korlátozódik. Ilyen események például a borogyinói ütközet, a dekabristák felkelése a Szenátus-téren, az 1861. február 19-i jobbágysreform, amelyeket „egyszerű”, a maguk egyéni vonásaiban megismételhetetlen történelmi eseményeket tükröző történelmi tényeknek lehet tekinteni. Mindazonáltal az „egyszerű” történelmi ténybe foglalt egyszerűség viszonylagos. Először is, mint ismeretes, az egyes magában foglalja az általánost, nem más, mint az általános megjelenési formája. Már maga a történelmi események tudományos tények formájában való konstatá-

²³ Lenin Összes Művei, XVIII. köt. Bpest. 1964. 219. 1.

²⁴ M. A. Varsavcsik fentebb említett cikkében a következőképpen osztályozza a történelmi tényeket: „esemény-tény”, „forrás-tény”, „ismeret-tény”; a cikk szerzője azt a feladatot tűzi ki, hogy a tudományos történelmi tények („ismeret-tények”) tipológiáját dolgozza ki.

²⁵ Véleményünk szerint nem megalapozatlan az a szakirodalomban hangzottatott nézet, amely szerint „a tények-e két típusát másként kell elnevezni”, minthogy a folyamatokat és jelenségeket tanulmányozó „szociológiai” történelem fejlődésével kapcsolatban a tényeknek „egyszerűekre” és „bonyolultakra” való felosztása valóban nem meríti ki „az új osztályozás és terminológia követelményeit”. (Lásd C. Bobińska: 1. m. 23—24. 1.)

lása, amennyiben ez meghatározott, szükségképpen általános fogalmakat („ütközet”, „felkelés”, „reform” stb.) tartalmazó ítéletek rendszerében történik, lehetővé tesszik, hogy feltárjuk azt az általános ismertetőjegyet, amely az egyes eseményben foglaltatik. De ezen esemény mély vizsgálata, az egyesben jelen levő lényegi általános gondolati kiemelése csakis a tartalmuk szerint összevetett történelmi tények összességének elemzése révén válik lehetségessé. Így például a borogyinói ütközet, ha az 1812-es honvédő háború egészének menetéhez viszonyítva nézzük, egyike a különös eseményeknek és ebben az értelemben az egységesség jegyével rendelkező „egyszerű” történelmi tény. De ha a történész azt a feladatot állítja maga elé, hogy részletesen megvilágítsa ennek a csatának a menetét, az ütközet már „bonyolult” történelmi tényként jelenik meg, amely tartalmazza mindkét hadsereg különféle harci cselekedeteit (a Bagration és Rajevszkij-féle útegekért vívott küzdelem stb.) tükröző más tények összességét is.

Ily módon minden „elemi tény” nemcsak része a konkrét egésznek, hanem maga is bonyolult egész, amely apróbb tények sokaságából áll és ezeket sorra fel lehet bontani végtelen alkotórészeikre. A polgári történelmi módszertanban a történelmi tény kimeríthetlensége alkalmul szolgál arra, hogy szubjektivistá-relativista következtetésekre jussanak, amelyek kétségbe vonják a történelmi tények objektív alapjának létezését és igaz megismerésének lehetőségét.²⁶ A marxista történelem számára „az elemi tény” bonyolultsága és kimeríthetlensége arról tanúskodik, hogy nincs és nem is lehet áthatolhatatlan, abszolút határ az „egyszerű” és a „bonyolult” tények között, hogy a közöttük levő különbség viszonylagos, hogy a „sokféleségek egységeként” felfogott bármely történelmi tényt csak az egész és a rész, az egyes és az általános dialektikájának fényében lehet megérteni. A dialektikus módszer lehetővé teszi, hogy túlhaladjuk a történelmi tények látszólagos elszigeteltségét és úgy fogjuk fel őket, mint az egységes történeti folyamat fejlődése eseményeinek többé-kevésbé bonyolult rekonstrukcióit. Az „egyszerű” és a „bonyolult” történelmi tények abban is különböznek egymástól, hogy a történeti események más-más tér—időbeli jegyeit reprodukálják. Az „egyszerű” történelmi tény szükségképpen meghatározott helyhez való kötöttséggel és rövididejűséggel rendelkező cselekvést vagy eseményt tükröz, amely többé-kevésbé pontosan meghatározott tér és idő között megy végbe, és amely a forrásban rendszerint a helyre és az időre (dátumra) való konkrét utalással együtt van rögzítve. Az „egyszerűtől” eltérően, a „bonyolult” történelmi tény olyan eseményt ír le, amely szélesebb tér és időbeli határok között megy végbe, viszonylag tágasabb térben és időhatárok között, néha meg éppenséggel nincs is éles kronológiai keret. Elegendő, ha ebből a szempontból egybevetjük egyfelől a petrográdi októberi fegyveres felkelést, másfelől pedig az egész Oroszországot meghódító Nagy Októberi Szocialista Forradalmat, hogy nyilvánvalóvá váljanak a köztük levő tér- és időbeli különbségek.

Időbeli tartósság és tág földrajzi keret jellemzi azokat a történelmi folyamatokat, amelyek kölesönös kapcsolatban levő történelmi események komplexumával rendelkező, fejlődő történeti rendszereket képviselnek. A történeti folyamatok maguk is felléphetnek a történész számára történelmi tények minőségében, mint megállapított valóság. Az említett feltételek között történelmi tényeknek lehet tartani az olyan folyamatokat, mint például a feudalizmus kialakulását, a nemzetek fejlődését, a vallási mozgalmakat, az osztályok elkülönülését, az eredeti tőkefelhalmozást, a munkás- és nemzeti felszabadító mozgalmakat, a társadalmi forradalmakat stb. Nyilvánvaló, hogy az ilyen „*folyamat-tények*” nem tükröződhetnek teljesen egy vagy akár több történelmi forrásban sem, hiszen a forrásokban rendszerint a történeti folyamatnak csak egyes elszigetelt mozzanatai tükröződnek. A történeti folyamatokról többé-kevésbé kimerítő információt csak hatalmas tömegű forrás és statisztikai adat részletes tanulmányozása révén nyerhetünk. Már maga az ilyen információnyerés folyamata, amennyiben feltételezi a nagyszámú forrásban foglalt adatok szintézisét, tartalmazza az általánosítás bizonyos elemeit, az általánosítás pedig ezután beépül a folytonos — a folyamat valóságát konstatáló — tudományos történeti ténybe. Nézetünk szerint a tudományos tényt nem lehet mindig és minden vonatkozásban csakis az egyedi, egyszeri jelenség tükröződésének tartani. A tudományos történelmi tény absztrakciós szintje különböző lehet a benne tükröződő történelmi objektum sajátosságaitól függően.

A történelmi folyamat rekonstrukálásakor nincs szükség arra, hogy minden elemét leírjuk. Ahhoz például, hogy reprodukálhassuk az angol parasztság XII. századbeli differenciálódását, egyáltalán nem kell leírniuk a kor minden egyes parasztagzataságát. Ezen felül, a középkori források pontatlansága és tökéletlensége arra készíti a történészt,

²⁶ Ld. pl. C. Becker: i. m. 323—329. I. Becker e kérdésre vonatkozó nézeteinek kritikáját ld. I. Sz. Kon: i. m. 238—240. l.

hogy kerüljön el minden egyéni számadaton alapuló ítéletet, ha nincs lehetősége az ellenőrzésre. Ezért az ilyen esetben teljesen jogos az a célkitűzése, hogy csakis a tömeges anyagon alapuló uralkodó tendenciákat világítsa meg. „A tömeges számítások esetén — jegyzi meg E. A. Koszminszkij akadémikus — a források hibái és hiányosságai kiegyenlítődnek és eltűnnek.”²⁷ Az elegendő mennyiségű egyedi esetek figyelembevételére alapján kapott nagy számokkal való műveletek lehetővé teszik, hogy a történész teljesen hiteles képet kapjon a reprodukálni kívánt folyamatról. A források tömeges számanyagára támaszkodó statisztikai módszer esetén a történelmi folyamat rekonstruálása a történelmi általánosítás formájában megy végbe. Az ilyen általánosítást tükröző tudományos történeti tény az absztrahálás viszonylagosan magas szintje és sajátos módja jellemzi. A „tudományos történeti tény” fogalma itt lényegében a történelmi általánosításhoz, a „statisztikai tény” fogalmához közelít. (A terminust Lenin vezette be.²⁸) A történettudomány statisztikai tényeire jellemző az, hogy a bennük tükrözött jelenségeknek tömegjellegű van, ismeretelméleti természetük szerint pedig ezek a tények analógok a „társadalmi-statisztikai tényekkel”, amelyeket „az egyes társadalmi jelenségek tulajdonságai mennyiségi-minőségi, statisztikai általánosítása összegének” lehet tekinteni.²⁹ A történelmi-statisztikai tényt „kontinuum-ténynek” is lehetne nevezni, mivel általános formában tükrözve a történelmi folyamat lényegi általános vonásait és tendenciáit, a tanulmányozott jelenség mint egységes egész megszakítatlan sokféleségét hozza létre. A történelmi folyamat rekonstruálása során a kutató nem csupán statisztikai táblázatokat állít össze, hanem a megismerés szempontjából nagy jelentőségű régészeti, gazdasági, politikai stb. térképvázlatokat is. A történész ezen tevékenységét úgy lehetne definiálni, mint a múltbeli történelmi folyamatok térbeli határainak sajátos modellálását, a történeti tények különös csoportosítását. Nem lehet nem egyetérteni B. A. Ribakov akadémikussal, aki a történelmi-földrajzi térképeket „a különböző jelenségek egész sorának egyesítését, térben való bemutatását lehetővé tevő történelmi szintézis egyik formájának”³⁰ tekinti. A történelmi általánosítás egyik eszközeként szolgáló történelmi földrajzi általánosítást fel lehet használni például arra, hogy tükrözze az Oroszországban megvolt többrendűség [mnogoukladnoszty] közismert tényét. Az egyes témákkal kapcsolatos néhány térképet egybevetve, a történész ilyen módon lényeges adatokat kap a vizsgált társadalmi folyamat dinamikájáról.

A tudományos történelmi tények csoportosításának harmadik variánsa a jelentőség szerinti osztályozás. Mint már megjegyeztük, a tény a társadalmi, történeti jelentőség mozzanata nélkül nem lehet történelmi. Az a kérdés, hogy a múlt mely tényei történelmi és melyek nem azok, nemcsak nem értelmetlen, ahogy Benedetto Croce³¹ gondolta, hanem éppen ellenkezőleg, nagy módszertani jelentősége van a történetírás számára, amely eltérő ismeretelméleti koncepcióktól függően más-más módon oldja meg a kérdést. A történettudomány sohasem tanulmányozott és sohasem tanulmányozható, írhat le mindent, nem dolgozhat úgy, hogy ne zárjon ki eseményeket az emberi történelemből. Véleményünk szerint ezen események közül csak azokat lehet történelmi tényekként osztályba sorolni, amelyek jelentős szerepet játszottak a történelemben és lenyomatukat hagyták a későbbi fejlődésben, azaz belülről jellemzi őket a konkrét történelmi jelentőség ismerve. Ez utóbbi objektívan jellemzi magát a történelmi eseményt, és ezért a történész feladata az, hogy az eseménynek történelmi tény formájában való rekonstruálása során a lehető legnagyobb objektivitással állapítsa meg a vizsgált esemény tényleges jelentőségét, helyét a más eseményekkel való kapcsolata rendszerében, továbbá az általa kiváltott következményeknek az utána következő események teljességében elfoglalt helyét. E fontos kérdések tisztázása rámutat arra, hogy a történész által a kutatás témájának megfelelően megalkotott és kiválasztott történelmi tények nem egyformán jelentősek, és ezért annak a jelentőségi foknak figyelembevételével kell osztályozni őket, amelyre maguk a történelmi események tesznek szert.

Ebből a szempontból a történelmi tények *lényegesekre* és *lényegtelenekre* oszthatók. A lényeges és lényegtelen történelmi tények megkülönböztetését lehetővé tevő általános objektív kritérium, mint ismeretes, a „társadalmi-gazdasági alakulat” fogalma, amelyhez igazodva a történész mindenekelőtt megállapítja az általa rekonstruált eseményeknek egy meghatározott társadalmi-gazdasági alakulat fejlődése konkrét szintjéhez való tartozását és ezen alakulat struktúrájából kiindulva tisztázza helyüket és szerepüket az

²⁷ Lásd E. A. Koszminszkij: Vizsgálódások a XIII. századbeli Anglia agrártörténete köréből. Moszkva. 1947. 92–93. l. (oroszul).

²⁸ Lenin Művei, 22. köt. Bpest. 1951. 14. l.

²⁹ V. A. Jador: i. m. 31. 32. l.; lásd ugyancsak O. O. Jahot: i. m. 56–59. l.; A. I. Rakitor: i. m. 393. l.

³⁰ Isztorija i szociologija. Moszkva. 1964. 60. l.

³¹ Lásd B. Croce: Teoria e storia della storiografia. 6. ed. Bari. 1928. 95. l.

adott történelmi kor alap- és felépítménybeli elemei kölcsönhatásának rendszerében. A „kisebb” méretű jelenségek struktúrájának vizsgálata során a történész konkrétabb kritériumokhoz is igazodik, ilyen fogalmakat alkalmazva, mint például „történelmi kor”, „gazdasági rend”, „a termelőerők fejlettségi szintje”, „a termelési viszonyok jellege”, „felépítménybeli elemek”, „osztályok”, „rendek” stb. A történelmi tények lényegre és lényegtelenre bontásának konkrét kritériumát a történésznek minden esetben meg kell alapoznia, kiindulva mindenekelőtt vizsgálódásai tárgyának és aspektusának jellegéből. A középkori Anglia agrárviszonyainak vizsgálatakor például ilyen fogalmak segítségével mint „uradalom” (manor), „földbirtok” (domain), „freeholderek”, „jobbágyság” (villainage) választja ki a történelmi tényeket. A lényeges történelmi tények szükségképpen olyan eseményeket tükröznek, amelyek a legteljesebben és legtisztábban kifejezik a társadalmi folyamat adott szférájának törvényszerűségeit, amelyek maguk köré koncentrálnak a vizsgált korszak sajátos és tipikus jegyeit és amelyek jelentős hatást gyakorolnak az utána következő események menetére is.³² A lényegtelen történelmi tények olyan viszonylag jelentéktelen események rekonstrukciói, amelyek másodlagos szerepet játszottak a vizsgált történelmi folyamatban és amelyek nem hagytak mély nyomot a további fejlődésen. Természetesen a lényeges és lényegtelen történelmi események között felvázolt különbség felettébb viszonylagos és csupán megközelítő jellegű. Először is, a történelmi fejlődés folyamatában egy-egy jelenség jelentőségének foka változik: egy jelenség, amely eredetileg nem játszott nagy szerepet, az elkövetkezőekben komoly hatást gyakorolhat az események menetére és fordítva is, egy eredetileg lényeges esemény a későbbiekben másodrendűvé válhat. Ezt különösen fontos szem előtt tartani a történelmi folyamat azon átmeneti korszakainak elemzésekor, amikor új társadalmi viszonyok születnek, és megváltoznak, elpusztulnak a régiak. Végül, bármely történelmi tény, ha nem elszigetelten, hanem kapcsolatait és viszonyait sokrétűségében szemléljük, rendszerint lényegesnek mutatkozik az egyik és lényegtelennek a másik tényhez való viszonyában. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a történelmi tények lényegre és lényegtelenre való felbontásának nincs meg az objektív alapja, hanem csupán felmutatja a történelmi tény egyik dialektikus ellentmondását és a történésztől minden egyes esetben teljesen meghatározott, konkrét elemzést igényel.

Az áttekintett problémák összefoglalásaképpen a következő alapkövetkeztetéseket vonhatjuk le: 1. A „történelmi tény” fogalmának tartalmi analízise rámutatott arra, hogy mindenekelőtt két alapvető fogalomként használatos: a) mint a történelmi valóság bármely társadalmilag jelentős eseményének megjelölése, olyan eseményé, amely ténylegesen végbement a múltban és a történelmi forrásokban való tükröződésének köszönhetően a történettudomány vizsgálódásainak tárgyává vált; b) a múlt olyan — a történelmi jelenséggel adekvát — rekonstrukciójának megjelölése, amely a vizsgált esemény valóságát konstatáló hiteles ismeretet képvisel. Mint tudományos történelmi tény a múltbeli eseményt rekonstruálva mindig tartalmazza a tudományos absztrakció elemeit, a történelmi forrásokba foglalt információk rendszerezését és általánosítását. 2. A történész által a konkrét történelmi kutatás tárgyától, nézőpontjától, feladataitól és metodikájától függően elkülönített sokféle tudományos történelmi tény-fajta különböző csoportokba lehet egyesíteni, ilyen ismervek alapján, mint tartalom, struktúra és jelentőség. A történelmi tények minden típusa valamiképpen kapcsolatban van egymással, és különbségeik gyakran viszonylagos, feltételes jellegűek.

Voproszi Isztorii, 1969. 2. sz.

³² A karakterisztikus (lényeges) történelmi tény fogalmáról lásd ugyancsak N. K. Szeftanov: i. m. 132–133. l.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Florian Ostburg:

A porosz-német történelemtanítás ideológiai alapvonalai és -tendenciái 1848/49 és 1945 között

(Iskolapolitikai adalék az utóbbi 120 év német történelemtanításának történetéhez)

Jelenleg az NDK általános politechnikai felső iskoláiban egy messzemenő ét mélyreható tartalmi és módszertani átalakítás van végső fázisában. Ezt az átalakítást 1966-ban kezdték új tantervek és tankönyvek fokozatos bevezetésével az 5. osztályban és évente a következő felsőbb osztályban folytatták.¹

A történelem tantárgynak ez a belső átépítése sokrétű, bonyolult folyamat; nem érthető önmagából, hanem azoknak a lényeges változásoknak integráns alkatrészeként, amely változások a szocializmus társadalmi rendszere kialakításának folyamán az NDK-ban a szocialista képzés és nevelés minden területén lejátszódnak.²

Mennyire jogosult és aktuális a mai követelmények láttán egy olyan munka, amely a múlt német történelemtanításával foglalkozik? Létezik-e tudományos követelménye és a jelen sürgető történelemtanítási problémái közt összekötő híd, avagy csak egy bizonyára szükséges, ám jelenleg nem sürgető történelmi állagfelvétel szempontjából van értéke és számíthat érdeklődésre? Ilyen és hasonló kérdésekre más helyen már tetek közzé válaszokat.³ Ha ezeket a legfontosabb elemekre redukáljuk, a következők adódnak:

1. A szóbanforgó időszak — amely a XIX. század közepétől a XX. század ötödik évtizedéig terjed — történelemtanítása korunk történelemtanítása. A két társadalmi rendszer, azok fejlődése és egymás elleni küzdelme a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakának fő tartalma, német földön egymás mellett létezik és az imperializmus Nyugat-Németországban tovább él. Az 1945 előtti imperialista történelemoktatás tanulmányozása ennél fogva szükséges előfeltétele annak, hogy a bonni államban ma használatos történelemtanítás gyökereit felfedjük. Csakis így módon lehet azt is bebizonyítani, hogy az összes, különösen a novemberi forradalom óta megállapítható taktikai fordulatok ellenére a nyugat-német történelemtanítás tartalmában, feladataiban és céljaiban stratégiai szempontból kontinuitás áll fenn. Ez végső soron azon nyugszik, hogy az alap változásait, amelyek Németországban esedékesek voltak és elmaradtak, 1945-ben Nyugat-Németországban megakadályozták.

2. A történelemtanítás mindig olyan szak volt, amelyet bizonyos társadalmi célok elérésére alkalmaztak, s a németországi hatalmi és osztályviszonyoknak megfelelően az utóbbi 120 évben jelentős része volt fiatal emberek generációi történelemtudatának deformálásában. Lényeges eszköz volt, amelynek segítségével a mindenkor uralkodó történelmi-politikai koncepciókat átformálták és a reakció szellemében társadalmilag hatékonytá tették. Lenin figyelmeztetése: „Meg kell magyarázni az embereknek a reális körülményeket, azt, hogy milyen nagy titokzatosság veszi körül a háború születését.”⁴ Így olyan aspektust nyer, amelyet a háború ideológiai előkészítése tekintetében, az im-

¹ Új tantervek bevezetésének ritmusát illetően 1966 és 1971 közt lásd *Werner Guhl*: Informatorische Hinweise zur überarbeiteten Fassung des Lehrplans von 1959 für das Unterrichtsfach Geschichte, in: *Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde* (Információs utalások az 1959. évi tanterv átdolgozott változatára a történelemtanítás számára, Történelemtanítás és állampolgártan), 1966/6. füzet, 472. kk. 1.

² Ezeknek a változásoknak első mérlegét Margot Honecker, az NDK népnevelési minisztere állította fel a népi kamara 9. ülésén 1968. június 10-én. Vö. *Ergebnisse der Einführung neuer Lehrpläne und -methoden an den zehnklassigen allgemeinbildenden polytechnischen Oberschulen* (Új tantervek és módszerek bevezetésének eredményei a tízosztályos általános politechnikai felső iskolákban), Neues Deutschland, 1968. jún. 12. 3. k. 1.

³ Vö. *Über die Forschungsvorhaben der Geschichtsmethodik* — Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg (Horst Diere), *Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde*, 1968/6. füzet 550. kk. 1. (A történelmi módszertan kutatási terve).

⁴ V. I. Lenin Művei. 33. köt. Bpest. 1953. 447. l.

perialista manipulációs technikák felfedésében a marxista historiográfia ugyan mindig felismert, teljes terjedelmében azonban differenciáltan még nem kutatott fel.⁵

3. A múlt történelemtanítása következetesen közvetítette az uralkodó kizsákmányoló osztályok történelemképét és megfelelő példaképek alkotására törekedett. A forradalmi német munkásmozgalomnak azonban más történelemképe volt, alapvetően különbözött az imperialista és militarista erőktől. Ideológiai funkciója a nevelésben abban állt, hogy a munkásgyermekeket a hivatalos történelemtanításból kiinduló hatások ellen immunizálja, és a történelem marxista felfogásában rejlő minden lehetőség felhasználásával kifejlessze bennük a proletár osztályöntudatot és az osztályharcra felkészítse őket. A forradalmi német munkásmozgalom egy még csak kevéssé kutatott, mégis világosan kirajzolódó hagyományvonalra az NDK szocialista történelemtanításához vezet. Ez az imperialista történelemtanítás kontinuitásával szöges ellentétben álló haladó kontinuum a szocialista német történelemtanítás fejlődésében érte el eddig a tetőpontját. Csakis ez mutatja „a múlt” tényleges „legyőzését” a történelempedagógia területén.

Bevezetőben még egy megjegyzés szükséges: a német történelemtanítás története aktuális követelményeinknek megfelelő bemutatásának figyelembe kell vennie a probléma komplexitását, amely a történelem tantárgy tartalmának, struktúrájának és célkitűzésének megfelelően a filozófia, történelempedagógia, historiográfia, pedagógia, didaktika, módszertan és iskolapolitika területének átfödésében és kölcsönös áthatásában jut kifejezésre. A továbbiakban azonban ennek a feltételépitménynek iskolapolitikai összetevőjére nyújtunk főként kitekintést, amely összességében ugyan mindig meghatározta a történelemtanítás arculatát, teljes bemutatása azonban túlterjedne e tanulmány lehetőségein. Eközben Lenin idézett sorainak az értelmében főként azt a mechanizmust akarjuk bemutatni, amely keresztül, illetve amellyel a történelmet a felnövekvő alattvaló és állampolgár számára „felhasználhatóvá” tették.

*

Tekintsünk át először néhány problémát az 1848/49-es polgári-demokratikus forradalom veresége és az imperializmus kezdete közti időszakból.

Ha eme időszak porosz-német történelemtanításának profilját egészen tömören akarjuk megragadni, e célra rendelkezésre áll az uralkodó osztályok exponált képviselőinek néhány figyelemre méltó megnyilatkozása.

Egy szemináriumi tanító-konferencián 1849-ben a porosz király a tanítókat tette felelőssé a forradalom kitéréséért, mert „ülep-müveltséget” terjesztettek, mert „az alattvalók kedélyében a hitet és hűséget kiirtották és szívüket az uralkodótól elfordították”. IV. Frigyes Vilmos megfenyegette az összegyűlt igazgatókat és tanítókat, hogy a jövőben majd „elejét fogja venni az ilyen garázdálkodásnak”.⁶ Ez a fenyegetés a porosz népiskolákban az ifjúság ideológiai nevelését illetően bejelentette azt, ami azután öt évvel később a hírhedt Stiehl-féle szabályzatokban hivatalosan, és 1872-ig a tanítás területén kötele-

⁵ Csak kevesen kutatták, hogy milyen szerepet játszott a német történelemtanítás a háború ideológiai előkészítésében, s ez a kutatás hosszú ideig főként a tankönyvek elemzésére vonatkozott. Vö. *Helmut König*: Imperialistische und militaristische Erziehung in den Hörsälen und Schulstuben Deutschlands 1870 bis 1960 (Imperialista és militarista nevelés Németország egyetemi előadóterméiben és iskolai tanterméiben 1870–1960). Berlin 1962. Lásd továbbá: *Die zwei Entwicklungswege unserer Nation und ihre Widerspiegelung im Schulbuch* (Nemzetünk két fejlődési útja és azok tükröződése a tankönyvben). Berlin 1963. Az ilyen vizsgálódások egymagukban azonban nem elégségesek annak a mechanizmusnak felkutatására, amellyel a történelmet közvetítették. Ezeket ki kellett terjeszteni és az anyag oldaláról is szélesebb alapra helyezni. Az első ilyen kísérletet szerző maga végezte; „A tudomány, művészet- és népnevelésügyi minisztérium reakciós politikája a történelemtanítás területén Poroszország felsőbb iskoláin és az ezzel összefüggő jelenségek (1918–1923)” c. disszertációja átdolgozva könyvulakban is megjelent. Vö. *Horst Diers*: *Rechtsozialdemokratische Schulpolitik im Dienste des deutschen Imperialismus. Der Geschichtsunterricht an den höheren Schulen Preußens zwischen 1918 und 1923 im Zeichen des Klassenverrats der rechten SPD-Führung* (Jobboldali szocialdemokrata iskolapolitika a német imperializmus szolgálatában. Történelemtanítás Poroszország felsőbb iskoláiban 1918 és 1923 közt a jobboldali szocialdemokratapárti vezetőség osztályirúlása jegyében). Berlin 1964. További munkák következtek szerző és a hallei egyetem történelemtanítás módszertani osztályának más munkatársai tollából. A kiadott munkák jegyzéke a *Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde 1968/6. füzet* 552. lapján található. Egyéb szerzők is foglalkoznak jó ideje a német történelemtanítás történetével. A legfontosabb eredmények a következő munkákban találhatók: *Ernst Weymar*: *Das Selbstverständnis der Deutschen. Ein Bericht über den Geist des Geschichtsunterrichts der höheren Schulen im 19. Jahrhundert* (A németek önmegértése. Jelentés a felsőbb iskolák történelemtanításában a XIX. században uralkodó szellemről). Stuttgart é. n. (1961); *Horst Schallenger*: *Untersuchungen zum Geschichtsbild der Wilhelminischen Ära und der Weimarer Zeit. Eine vergleichende Schulbuchanalyse deutscher Schulgeschichtsbücher aus der Zeit von 1883 bis 1933* (Vizsgálatok a Vilmos császári korszak és a weimari idők történelemképeinek terén. 1883-tól 1933-ig használatos német történelemtankönyvek összehasonlító elemzése). Ratingen bei Düsseldorf é. n. (1964). Schallenger munkájának ismertetésében Herbert Schwab rámutatott ennek a nagy anyagot felhasználó vizsgálatnak a hatáira és egyben hiányos elméleti áthatására. Lásd *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1968/7. 1208. kk. l.

⁶ Vö. *Gerhard Giese*: *Quellen zur deutschen Schulgeschichte seit 1800* (Források a német iskolatörténethez 1800 óta). Göttingen, Berlin, Frankfurt/M é. n. (1961) 135. l.

zően lecsapódott.⁷ Az 1854-es szabályzat közben csak precizizotta és fokozta azt, amit már 1848 decemberében egy körrendelet előrajzolt: ez az összes iskolatípustól megkívánta, hogy a tanulóiban „az uralkodó és az állam iránti ragaszkodás, a hűség és az engedelmesség érzületét” kialakítsa.

Majdnem egy félévszázaddal később, már egy új történelmi korszak kezdetén, 1895. április 8-án Bismarck porosz tanácsáról képviselői előtt megaláztatással nyilatkozott iskolai nevelői munkájuk politikai hatásáról, és kijelentette: „... ha nem találtam volna nemzetünkben a tanári kar előmunkálatait, nem hinném, hogy művem, vagy az a mű, amelyen én is munkálkodtam, ilyen mértékben sikerült volna. Önökre volt bízva az imponderabilitás ápolása...: a hazaszeretet a politikai helyzetek iránti megértés...”⁸

És a hagyományos monarchista-militarista, a poroszországban gyökerező nevelés, amelyet Bismarck utólag dicsőített, ebben az időpontban az uralkodó osztálynak már nem elegendő, mert amióta a nemzetközi munkásmozgalom súlypontja Németországba helyeződött át, megnőtt az az erő, amely elsöpörte Bismarckot: a német munkásosztály és forradalmi tömegpártja. Ezért kívánta II. Vilmos is 1890. december 4-én a felsőbb iskolázásról tartott konferencián az iskolától, hogy most mindenekelőtt vegye magára a szociáldemokrácia elleni harcot.

Az ilyen kijelentések az 1848/49 és a századvég közti történelemtanítás fontos alapvonalait és szándékait tükrözik. Ha főképpen a porosz királyságban divó történelemtanításra vonatkoznak is, ez nem azt jelenti, hogy az 1871-ben létesült Német Birodalom egyéb államaiban a történelemtanítás másféle tartalmi kialakítása történt. A különbségek csupán fokozati természetűek voltak.

A következőkben a XIX. század második fele porosz-német történelemtanításának vázolt általános jellemvonásait néhány részletre kívánjuk bontani és a tipikus jelenségeket behatóbban megvizsgálni.

Az 1848/49 és 1870/71 közti porosz iskolapolitika központi helyzete miatt először a Ferdinand Stiehl titkos tanácsos által fogalmazott és ő róla elnevezett, 1854. október 1-i, 2-i és 3-i három szabályzat érdemel figyelmet. Az 1854. október 1-i szabályzat „a monarchia evangélikus néptanítószemináriumainak tanításrendjére” a porosz néptanítók legelső feladatának a következőket mondta: „... segítsen a felnövekvő nemzedéknek a múlt és jelen hazafias emlékeinek, berendezéseinek és személyeinek ismeretét és ezzel az uralkodócsalád iránti tiszteletet és szeretetet közvetíteni.”⁹ A harmadik szabályzatban, amely „az evangélikus egyosztályos elemi iskola berendezése és oktatásának alapvonalai”-t tartalmazta, a porosz kultuszminisztérium precizizozta az első politikai-történelmi célkitűzéseket, és bemutatta, hogyan kellene ezeket az iskolákban mint „honismeret”-et megvalósítani anélkül, hogy a történelem önálló szaktárgyként szerepelne.

Ez a lemondás látszólag ellentmond azoknak a céloknak, amelyeket a porosz állam iskolái elé tűzött, érthető lesz azonban, ha figyelembe vesszük az állam félelmét attól, hogy az elemistákat túl messzemenő és mély történelemtanításban részesítsék. A „honismeret” túl alapos tanítása azt a veszélyt jelenthette, hogy az e tantárggyal követett politikai szándék az ellenkezőjébe csaphatott volna. A reakciós politikai szándék és az elemi iskolai történelemoktatás nem kívánatos politikai hatásaitól való félelem közti különbségtől a porosz kultuszminisztérium csak 1859-ben szabadult, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a honismeret felé irányuló politikai-ideológiai alapisrányvétel sem érvényesült kielégítően. Ekkor heti kötelező három órában honismeretet és természetrajzot vezettek be, hogy az 1854. október 3-i szabályzat politikai-ideológiai főkövetelését szigorú ellenőrzés alatt biztosan keresztülvigyék, azaz hogy az ifjúságot bevezessék „uralkodóink és népünk történetébe, valamint az isteni vezetésbe, amely ebben megnyilvánul, és a tanuló szívébe és elméjébe a király iránti szeretet és a haza törvényei és berendezései iránti tisztelettel töltse meg.”¹⁰

A főként az olvasás és az ének tanítása, valamint a „hazafias emlékünnepeken” történő történetoktatás dinasztikus-porosz alaptendenciája a szabályzatok által új, élesen vallásos-keresztény, egyben a reakciós porosz állam megtartására irányuló hangsúlyozást nyert. E „pedagógiai” ténykedés végcélja olyan „hazafiasság” teremtése volt, amelynek lényeges jellemvonásait L. Voigt a „Schulblatt der Provinz Sachsen” (Szászországi iskolalapja) hasábjain a következő, az összes társadalmi ellentmondásokat elkenődő

⁷ Vö. Quellen zur Geschichte der Erziehung (Források a nevelés történetéhez). 5. javított kiad. Berlin 1968. 301. kk. 1.

⁸ Idézve a Deutsches Philologenblatt, 1934-ből, 157. l.

⁹ Quellen zur Geschichte der Erziehung. 305. l.

¹⁰ Pädagogische Revue, Zentralorgan für Wissenschaft, Geschichte und Kunst der Erziehung (Pedagógiai Szemle. Tudomány, történelem és a nevelés művészetének központi szerve). 41. köt. Második oszt. Zürich 1855. 35. l.

konstrukcióból vezette le: mivel az állam állítólag „az egyénnek védelmet és jogot” nyújt és „lakosainak szellemi és testi jólétéről” gondoskodik, ezektől meg is követelheti”, „a szeretetet a fejedelmet és a haza iránt, a készséges engedelmességet, a közös terhek áldozatkész viselését és a legrosszabb esetben (a külső ellenség ellen) vagyonának és vérének feláldozását”.¹¹ Itt — mint a „honismeret” további alapvonása — az a törekvés lesz láthatóvá, hogy a porosz állam onszályjellegét elfátyolozzák és mint a néptömegeknek nyújtott szociális berendezést állítsák be. De villanásszerűen megviláglik az iskola helye mint a felnövekvő ifjúság ideológiai felkészítése fegyveres küzdelmekre, ugyanúgy az ebből eredő hangsúlyozott militarista nevelés is.

Hogy a porosz tanítóóság zöme milyen gyakorlati hatékonyságot tulajdonított az iskolai tanítás ezen funkciójának, az kivüláglik az 1866-os porosz–osztrák háború után tett számos megállapításból, amelyek mind a porosz iskolamester témát variálták, az iskolamesterét, aki a kőnigrátrzi egatát megnyerte.¹²

Az álhazafias öndicséret hasonló bizonyítványait láthatjuk iskolagondnokságok és tanítók részéről az 1870/71-es háború porosz–német győzelmei esetén is, melyek szerint ezekben az iskolának is volt része. Így például a breslaui kormány egyház- és iskolaügyi osztálya egyik rendelkezésében ez olvasható: „Katonáink Istenbe vetett hitük, a király és haza iránti szeretetük, ragaszkodásuk és hálájuk, rendszeretük és fegyelmük által a harcban szilárdak, kitartóak, ellenállhatatlanok lettek... Az iskola így akarta visszatéríteni az államnak azt, amit az neki nyújtott.”¹³

Ugyanazok a jellemvonások, amelyek 1848/49 és 1870/71 közt az elemi iskolák történelmi oktatását jellemezték, határozták meg a felsőbb iskolák történelemoktatását is. Ami ott a primitívség bélyegét viselte, itt a tisztes komolyság ruhájában jelent meg.

Ahogy a Stiehl-féle szabályzatok az elemi iskolákban a tanulók politikai-történelmi befolyásolásának kereteit állapították meg, úgy állapította meg ezeket a felsőbb iskolák számára az 1859. szeptember 22-én kiadott „Instrukció a történelem- és földrajz-tanításhoz Westfalen tartomány gimnáziumai és reáliskolái számára”.¹⁴ Ez az instrukció egész Poroszországban hatott a történelemtanításra és kiszorította a még a forradalom előtti időkből átvett haladó-humanista tartalmat, hangsúlyozottan porosz történelem-ábrázolásnak engedve át a helyét.

Mint szemlélődéseink eddigi eredményét, le kell itt szögeznünk, hogy az 1848/49 és 1870/71 közti időszakban a későbbi történelemtanítás ideológiai elemeit többé vagy kevésbé kifejezett csírákban kezdő formákban már feltaláljuk. Ezek a németországi imperializmus kialakulásával érték el teljes kifejlődésüket. A legfontosabb iskolapolitikai dokumentumok, amelyek ezt a folyamatot 1870/71 és a kilencvenes évek közt visszautkrözik, a következők: „Általános rendelkezések a porosz népiskola berendezéséről, feladatáról és céljáról” (1872. október 15.), az 1890. október 13-i rendelet az iskolaügyi további kialakításáról, az erre vonatkozó 1890. október 10-i miniszteri végrehajtási rendelet, valamint a felsőbb iskolákra vonatkozó 1882 és 1892. évi oktatási tantervek.

E korszak legszembetűnőbb iskolapolitikai újítása a kötelező történelemtanítás mint önálló tantárgy bevezetése a porosz népiskolákban¹⁵ és ezzel kapcsolatban a Stiehl-féle szabályzat hatályon kívül helyezése volt. Ez nem azért történt, hogy a reakciós szellemet kiküszöböljék, hanem azért, mert a szabályzat a porosz–német egység állami berendezkedése után már nem felel meg a junker-nagyburzsoá kizsákmányoló blokk megváltozott követelményeinek, az ifjúság rendszeresebb politikai-történelmi befolyásolásának.

¹¹ Schulblatt der Provinz Sachsen, 1864. évf. 108. l.

¹² Röviddel a kőnigrátrzi csata után Oskar Peschel leipzigai földrajztanár levonta „a legújabb hadtörténet tanulásait” és az „Ausland” 1866. július 17-i számában a következőket írta: „Ha a poroszok legyőzték az osztrákokat, akkor ez a porosz iskolamester győzelmé volt az osztrák fölött”. A porosz siker okainak illetlen „pedagógiai” értelmezéséből — amit egyébként Poroszországban az emberek hamar magukévá tettek — származik az a továbbiakban sokat használt szó a porosz iskolamesterről, aki megnyerte a kőnigrátrzi csatát. Egy „Die preußische Schule und Kőnigrátrz (A porosz iskola és Kőnigrátrz)” c. cikkében a „Schulblatt der Provinz Sachsen” szerkesztősége 1867. nov. 10-án kifejezetten leszögezte ennek a magyarázatnak jogosságát és a következő értelemben maga is ezt vallotta: „Poroszország egész népét a népiskolában oktatják és előkészítik a hadsereg hadiiskolájára... A népiskola mintegy a hadsereg előiskolája... Az iskolapadban ülő ifjú tudja, hogy majd katona lesz. A hazafias daloknál, a kirándulásoknál, a történelemórán örvendezve néz ennek az időnek elébe.” (170. l.)

¹³ Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preußen. Herausgegeben in dem Ministerium der geistlichen, Unterrichts- und Medizinalegenheiten. 1871-es évfolyam, 366 k. l.

¹⁴ Zentralblatt... 1859-es évfolyam, 729. kk. l.

¹⁵ Vö. Edith Straube: Die Einführung des obligatorischen Geschichtsunterrichts als selbständiges Unterrichtsfach an den preußischen Volksschulen — Ausdruck des Grundwiderspruchs im Wilhelminischen Deutschland zu Beginn der zweiten Hauptperiode der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung (A kötelező történelemtanításnak mint önálló tantárgynak bevezetése a porosz népiskolákba — mint a Vilmos császár Németország alapellátásának kifejezése a német munkásmozgalom második főperiodusának kezdetén). Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. 12/1963 évfolyam, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 3/2. füzet, 153. kk. l.

1870/71 után a történelemtanítás mind erősebb nacionalista-soviniszta és anti-szocialista jelleget kapott, kapcsolatban a hősök tiszteletével, a dinasztia-kultusszal és bizantinizmussal mint a Hohenzollern-legenda meghatározó jellemvonásaival. Különösen az utóbbi determinálta a hetvenes és nyolevanes években az iskolai oktatás profilját, mivel csakis a Németország egyesítése folytán erősödő forradalmi munkásmozgalom ellen lehetett ebben az időpontban a történelemnek mint tantárgynak politika-ideológiai célkitűzéseit realizálni. Emellett a pedagógiai-politikai főfeladat továbbra is az maradt, hogy az alattvalót már gyermekkorától etikailag a porosz-német államhoz kössék, „államraison”-ra neveljék és megteremtsek az egyén feltétlen odaadását az állam iránt.

A harcnak a szociáldemokrácia elleni irányításával a történelemtanításban a „belső ellenség”-gel szemben már a hatvanas években megkísérelt ideológiai védelmet most már szélesebb fronton folytatták. Eme törekvések általános kontinuitását például a következő jelenség világítja meg: 1867-ben a breszlai kormány egyház- és iskolaiügyi osztálya azt javasolta az összes királyi szuperintendenseknek mint az iskolafelügyelet felelős személyeinek, a múlt év „hatalmas benyomásai”-hoz kapcsolódva az évenként megtartott konferenciákat a következő témával tartassák meg: „Mit kell az iskolának tennie, hogy még fokozott mértékben váljék veszély idején a haza segítő hatalmává?”¹⁶ A tanítás kialakításához — a bennünket érdeklő összefüggésben — többek között azt ajánlották: a konferenciákon behatóbban foglalkozzanak azzal, „hogy a hazát fenyegető veszélyek nem mindig kívülről jönnek, ellenkezőleg, a belsejében keletkeznek nem ritkán épp oly veszélyesek, mint amazok.”¹⁷

És éppen ez volt a döntő motívuma annak, hogy a birodalom alapítása után a népiskolákban a történelmet tantárgy szintjére emelték. Az ezért felelős porosz kultuszminiszter, Falk ezt később igazolta is: „Rövidesen az után, hogy az »Általános rendelkezések« megjelentek, egy szociáldemokrata újságban azt olvastam, hogy ezek újabb kísérletet jelentenek az állam és a társadalom korhadt oszlopainak megtámasztására; s ehhez hozzá tették, hogy ez olyan kísérlet, amely a szociáldemokrácia részére veszélyesebb lehet, mint a nevelésügynek a szabályzat szerinti továbbvitele, és úgy gondolom, nem lehet azt mondani, hogy ezeknek a lapoknak nem volt igazuk.”¹⁸

Falknak nem ok nélkül volt ilyen véleménye. Hiszen már 1874-ben nem csekélyebb személyiség mint Moltke, a vezérkar főnöke a következőket jelentette ki a birodalmi gyűlésen: „Az iskola az a pont, amelyen meg kell kezdenünk a munkát, ha a kommunista propaganda ellen védekezni akarunk.”¹⁹

Azonban az 1889. május 1-i uralkodói rendeletben, alig egy évvel a szocialista-ellenes törvény bukása előtt II. Vilmosnak be kellett vallania, mily nehézségek tornyosulnak minden eddigi erőfeszítés elé, amely arra irányult, hogy az iskola és különösen a történelemtanítás segítségével a szocialista befolyást visszaszorítsák: „Már jó ideje foglalkoztatott a gondolat, hogy az iskolát egyes fokozataiban felhasználjuk szocialista és kommunista eszmék elterjedése ellen... De nem zárkozhatom el annak felismerésétől, hogy oly időben, amikor a szociáldemokrata tévedéseket és torzításokat fokozott buzgósággal terjesztik, az iskolának fokozott erőfeszítéseket kell tennie, hogy elősegítse annak felismerését: mi igaz, mi valóságos és mi lehetséges a világban.”²⁰ Ebben a rendeletben ő császári és királyi Fensége a tanítóknak továbbá kötelességévé tette, hogy a munkások gyermekeit meggyőzzék arról: Poroszország királyai azon voltak, hogy haladói fejlődésben a munkások életfeltételeit emeljék”, és hogy „ebben a században a dolgozó osztályok bér- és életviszonyai ezen uralkodói védelem alatt megjavultak”.²¹

Azok a rendszabályok, amelyeket a porosz kormány 1890-ben az összes iskola-típusok részére kibocsátott,²² valamint a felsőbb iskolák tantervei 1892-től 1901-ig II. Vilmos követeléseinek bebizonyíthatóan eleget tettek. Emellett ezek a tervek a már 1882-ben elindított súlyponteltolódást a történelemtanítás anyagában tovább folytat-

¹⁶ Zentralblatt... 1867-es évf. 233. 1.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Erich Foerster, Adalbert Falk után idézve. Gotha 1927. 594. 1.

¹⁹ Gyorsírói jelentések a német Reichstag tanácskozásairól. II. törvényhozási időszak, 1. ülészak 1874. I. köt. 80. 1.

²⁰ A kabinettrendelet II. Vilmos 1890. okt. 13-i rendeletével a tanítás hivatalos alapjává lett az összes iskola-típusokban. Von Goßler kultuszminiszter 1890. okt. 18-án kiadott végrehajtási rendelete tovább precizizotta a rendeletet és differenciáltan megállapította az alsóbb és felsőbb oktatás speciális feladatait annak realizálásánál. Eközben különös figyelmet szentelt a kultuszminisztérium a hittannak és a történelemnek. I.d. Zentralblatt... 1890-es évf. 703. kk. 1. A kabinettrendelet megjelent a Quellen zur Geschichte der Erziehung c. munkában is, 807. kk. 1.

²¹ Zentralblatt... 1890-es évf. 703. 1.

²² Uo.

ták az újabb kor történetének fokozott tárgyalása javára. Továbbra is Poroszország állt a történelemtanítás középpontjában, de Studt kultuszminiszter az 1901-es tantervek bevezetéséről szóló rendeletében megkívánta, hogy az érettségire készülő nyolcadikosok történelemtanításában „a tananyag helyes korlátozása és beosztása által a XIX. századi német történet annak felemelő emlékeivel és a haza számára elért nagy vívmányai-val beható tárgyalást nyerjen”.²³

Az utóbbi évtizedek történetének erősebb figyelembevétele mind a „Poroszország német küldetéséről” szóló legenda, mind egy porosz „szociális királyság”-ról szóló hit oktatási feldolgozását célozta. Mindkét tényező összefonódott a munkásosztály ideológiai leküzdésével. Az 1901-es tantervek következetesen megkövetelték, hogy a tanításban bemutassák „uralkodóházunk érdemeit a nép jólétének elősegítése körül egészen a legújabb időkig” és „a jelen jogosulatlan szociális törekvések végzetes voltát”.²⁴

Egy ilyen célorientáció a porosz-német történelemtanításban mint útjelzés szerepelhet, amely általános iskolapolitikai tendenciaként az imperializmusra való átmenet folyamatát jelöli. Itt tükröződött a „liberális” megosztó és korrumpálási politika s a brutális megtorló intézkedések közti raffinált kombináció is, amelynek alkalmazása a munkásmozgalommal szemben ebben az időben kezdődött és amelyben az iskolának, különösen pedig a történelemtanításnak szilárd helye volt.

Ha már most a német történelemtanítást az imperializmus kezdete és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom közti időszakban politikai-ideológiai vonalvezetésében nyomon követjük, akkor mindenekelőtt általában meg kell állapítani: minden ideológiai hangsúly, amelyet a kilencvenes évek óta a történelemtanításnak adtak, a szabad verseny kapitalizmusból a monopolkapitalizmusba való átmenet és az ekkor keletkező speciálisan imperialisztikus ideológia kifejezése, amely osztálytartalmában és osztály-funkciójában a német monopolkapitalizmus ideológiája volt.²⁵

A világ felosztásához későn érkezett német imperializmus és militarizmus agresszió-ideológiájának, amely kardesőrtetve követelte helyét „a napos oldalon”, „hagyományai” voltak. Az addigi sovinszta és militarista ideológiából, annak antiszocialista és antidemokratikus programjából, a katonai erőszaknak és az államnak ezzel összefüggő kultuszából táplálkozott. Ez a „hagyomány” a pángermán ideológiában egybeolvadt Németország világküldetésének, a germánság történelmi missziójának eszméjével, az imperialista terjeszkedési és gyarmatpolitika „geopolitikailag” indokolt szükségességével, egy illuzórikus „közösség” demagógiájával.

Az imperializmus előtti és az imperialista ideológia alapvonásai közti kontinuitás megállapítása nagy fontosságú e korszak történelemtanítása ideológiai struktúrájának a megragadása szempontjából. Hiszen csak ebből a szemszögből lesz érthető, hogy például az 1901-es tantervekben a fent vázolt imperialista ideológia lényeges oldalai miért nem tűntek ki nyíltan, miért maradtak eme tervek tartalmilag Rankera és Treitschkére orientálva anélkül, hogy ez az uralkodó osztályok ideológiai érdekeinek ellentmondott volna.

Az imperialista ideológia minden összetevőjében, — közvetlenebbül, mint az első világháború előtti tantervekben — a történelemtankönyvekben csapódott le, amit azonban itt nem követhetünk nyomon.²⁶ Mivel azonban ezek a könyvek a hivatalos terveken alapultak és azok realizálását szolgálták, általuk egyben világossá válik az a tágas ideológiai terület, amelyet a tantervek azon követelések teljesítésére nyújtottak, amelyeket abban az időben az imperialista és militarista erők történelmi-politikai területe az iskola iránt támasztottak.

Az induló XX. század iskolapolitikai dokumentumaiban főként az osztályellentétek elkenődésére és a junker-polgári állam megerősítésére és megtartására irányuló állampolgári nevelés játszott jelentős szerepet. Ezzel az imperialista ideológia egy lényeges, ha nem is egészen új alkatrészét kívánták erősebben az oktatásba belevinni és hatékonyá tenni.

A német állam ily módon akarta az elemi iskolákban, amelyekbe a munkások gyermekeinek tömegei jártak, a proletár ifjúságot osztályának szellemétől elidegeníteni s készséges és engedelmes „állampolgárrá” nevelni. Ezért illesztették bele az állampolgári vagy polgári oktatást a történelemtanításba, a német nyelv tanításába és a

²³ Lehrpläne und Lehraufgaben für die höheren Schulen in Preußen (Tantervek és feladatok a porosz felsőbb iskolák számára). 1901. Berlin 1901. 4. 1.

²⁴ Uo. 50. l.

²⁵ Az imperialista ideológia alapvonásaira lásd *Wolfgang Heise*: Aufbruch in die Illusion (Elindulás az illúzióba). Berlin 1964. 193. kk. 1.

²⁶ Ld. ehhez: *Helmut König*: Imperialistische und militaristische Erziehung in den Hörsälen . . .

számstantánításba. Egy 1908. január 31-én kelt rendelet a történelemtanítás vonatkozásában a következőket állapította meg: „Nemcsak az állam külső hatalomkifejtését kell esetelni, hanem az ország belső fejlődését és a népjólétet szolgáló berendezéseit is elegendő módon kell figyelembe venni.”²⁷ Ennek persze fokozott mértékben annak az antiszocialista támadó irányban kellett történni, amelyre az oktatás a nyolcvanas évek vége óta irányult.

A magasabb intézetek tanterveiben is helyet foglaltak alkotmánytani témák. Ha itt, a magasabb iskolák osztályjellege folytán, nem is volt szükség szociáldemokrata befolyások elleni küzdelemre, eleinte az ideológiai cél itt is az volt, hogy erősítsék az államhoz fűző intellektuális és emocionális kötöttséget. Ezen túl azután az állam – mint kizsákmányoló és elnyomó gépezet – problémáit akarták közel hozni az uralkodó osztályok utánpótlásához.

Bár a porosz iskolaigazgatás nem csekély erőfeszítést tett, hogy a századforduló óta az állampolgári nevelés tárgyában kiadott rendelkezéseket az oktatási gyakorlatban realizálja, az első világháborúig elért eredmények nem elégítették ki a német monopolkapitalizmus szélsőséges sovíniszta és agresszív köreit. Ez egyebek közt abból a határozatból is kitűnik, amelyet a Pángermán Szövetség 1908. szeptember 4–8-án Berlinben tartott közgyűlésén fogadott el; ennek címe „Az állampolgári nevelés szükségessége” volt. A határozat kifogásolta, hogy „az állam részéről nem történik elég, . . . hogy az ifjúságot az állam ügyeiben való megértő közreműködésre nevelje”. Ezért a Pángermán Szövetség felkérte a szellemi, iskolaügyi és orvosi ügyek porosz minisztériumát, hogy „a nemzeti szempontból rendkívül fontos kérdést . . . lehető tetterős segítséggel részese”²⁸

Itt találkozunk első ízben egy jelenséggel, amely 1918 után az iskolapolitikában szabállyá vált. Az államapparátuson keresztül igyekeztek imperialista szervezetek általában az iskolára, különösen pedig a tudatformáló tantárgyakra – elsősorban a történelemtanításra – befolyást gyakorolni. Így a tanításban flotta- és gyarmatpropagandát folytattak a megfelelő szervezetek követelésére és azok támogatásával. 1910-ben a Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA, a külföldi németiség ügyeivel foglalkozó egyesület) vezetősége is kérte a porosz kultuszminisztert: adjon ki rendeletet, hogy a történelem- és földrajzoktatásba vegyék fel „A németiség elterjedése a külföldön” című anyagot tananyagként.

Ha a pángermán-imperialista ideológiának és átváltásának néhány alapvonalát tudtuk is csak bemutatni a történelemtanításban, mégis látható az a szerep, amelyet az iskolai nevelésnek ez az oldala az 1914–1918-as imperialista világháború ideológiai előkészítésében játszott. Amikor az első világháború kitört, az ifjúság ideológiai befolyásolása fokozódott. Az iskolapolitikai okmányok nyelvén ez 1914-ben például így hangzott: „A gyermekeknek és ifjaknak „világosan meg kell magyarázni, hogy Németország elpusztulna, ha nem győzünk, úgyhogy győznünk kell, és az erre vonatkozó szilárd akarat ott él minden honvédő szívében, le egészen a legfiatalabbig”²⁹ A történelemoktatásban ezért fel kellene kelteni „a megértést a háborús és politikai napi események iránt”. Egy másik rendelet pedig nyíltan kimondta: „Ma nem a tervezett tananyagelosztási terv betartása a fontos.”³⁰

Ebből a szempontból adták ki végül az 1915. szeptember 2-i rendeletet: „A tananyag eltolódásáról a történelemtanítás tervében a legújabb történet javára”. Az ókor, a középkor és az újkor (II. Frigyesig) anyagkomplexumait gyökeresen megrövidítették. A történelemtanításnak csak azt a célt kellett szolgálnia, hogy a háborút igazolja és dicsőítse.³¹

Egyetlen erő létezett csak, amely következetesen szembeszállt az összes iskola-típusban rendszeresen gyakorolt történelemhamisítással: a forradalmi német munkásmozgalom. Tevékeny ideológiai ellenhatás a fennálló társadalmi viszonyok mellett természetesen csak az iskolán és hivatalos oktatáson kívül mehetett végbe. Így volt ez például a „Die Gleichheit” című szocialista nőlap gyermekmelléklete esetében; Clara Zetkin és Käte Duncker szerkesztette és sok munkásgyermek számára ellensúlyként szolgált az

²⁷ Zentralblatt . . . 1908-as évf. 383. l.

²⁸ DZA Merseburg, Rep. 76 VII neu, Sekt. 1 B, Teil I, Nr. 53, vol. I, pag. 31 ff.

²⁹ Zentralblatt . . . 1914-es évf. 633. l.

³⁰ Uo. 45. l.

³¹ Ezt a problematikát is megvizsgálták a hallei egyetem történelemtanítás metodikája osztályán, a történelemtanítás történetének kutatása során. Ld. ehhez *Karlheinz Jackstel*: Zur Rolle der Schule im System der imperialistischen deutschen Kriegsführung 1914–1918 (Az iskola szerepéhez az imperialista német hadvezetés rendszerében 1914–1918). Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, XIV. Jahrgang 1965, 4. füzet, 245. kk. l.

imperialista történelemoktatással szemben: sok cikkben a német nép forradalmi hagyományait és igazi hőseit méltatta.³²

Karl Liebknecht és Clara Zetkin harca önálló proletár ifjúsági mozgalomért, mint lényeges szocialista nevelő tényezőért, szintén abból az aspektusból tekintendő, hogy a 14–18 éves fiatal munkásokat ragadják ki a hivatalos intézmények, jelen esetben különösen a továbbképző iskolákon gyakorolt állampolgári nevelés ideológiai befolyása alól. Clara Zetkin és Käte Duncker 1908 szeptemberében Németország szociáldemokrata nőinek 5. konferenciáján Nürnbergben az ifjúság szocialista neveléséről beszélt.³³ Beszámolójában Clara Zetkin azt tűzte ki a proletár ifjúsági mozgalom céljául, hogy a kizsákmányolás és militarizmus elleni harcot kössék össze „a felvilágosítással . . . magáról a kapitalista kizsákmányolásról, valamint rendjéről és államáról”. Proletár nevelés és az osztályharcban való részvétel egybefűzésében látta a legnagyobb biztosítékot arra, hogy elérjék a szocialista nevelés célját: a szocialista meggyőződés kialakítását, amely „olyan szilárdan van lehorgonyozva és begyökerezve, hogy semmilyen törvényparagrafus, semmilyen bajonett, semmiféle személyes előny nem képes az egyént attól visszatartani, hogy szocialista módjára cselekedjék”.

Az ifjúmunkásmozgalom pedagógiai törekvéseinek igen fontos oldala volt az antimilitarista nevelés és az antimilitarista küzdelem. Mindkettő lényeges funkciót gyakorolt az ifjúságrt folytatott küzdelemben, amely „a proletariátus és imperialista burzsoázia, haladás és reakció közti osztályharcban a legfontosabb területek egyike” volt.³⁴ Ez a harc az első világháború előtt és a háború alatt Karl Liebknecht fellépésében érte el csúcspontjait; Liebknecht ismételtelen hatásosan támadta a történelemtanítást által gyakorolt imperialista propagandát és a porosz képviselőházban bátran leplezte le ennek az oktatásnak osztályjellegét.

*

Forduljunk most már a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól Németországnak a fasizmus alóli felszabadításáig terjedő korszaka felé s keressük meg mindenekelőtt 1918 és 1933 közt a német történelemtanítás fő fejlődési tendenciáit a novemberi forradalom és a weimari köztársaság hátterével.³⁵ Kiindulási pont legyen az a kérdés, hogy az ifjúság politikai-történelmi tudatformálásának — igazán demokratikus értelemben — milyen objektív lehetőségei és határai voltak Németországban az első antiimperialista forradalom után; ez a forradalom a monarchia bukásához és parlamentáris-demokratikus állam létesítéséhez vezetett, de nem pusztította el a monopolkapitalizmus és a junkerek osztályuralmának gazdasági bázisát.

A történelemtanítás általi demokratikus tudatformálás lehetőségeit és határait 1918 után a novemberi forradalom jellege és eredményei határozták meg;³⁶ ez a forradalom megoldott egyes, iskolapolitikai téren napirenden álló kérdéseket, de távolról sem az összeseket. A munkás- és katonatanácsok és az iskolaügyi hatóságok által kibocsátott rendelkezések a történelemtanítás újjá- és átalakításáról, melyek a novemberi forradalom folyamán és közvetlenül utána jelentek meg, tükrözik ezt a tényt.

A történelemtanításra vonatkozó első rendeletet 1918. november 15-én a porosz tudomány-, művészet- és népnevelésügyi minisztérium adta ki. Ezt követték az iskolaügyi hatóságok rendelkezései Braunschweigben és Thüringiában, a brémai munkás- és katonatanács közoktatási és művelődésügyi választmányának hirdetménye, valamint helyi munkás- és katonatanácsok rendeletei egyes tanfelügyelőségek számára. Mindezekben az a törekvés nyilvánult meg, hogy az összes iskolanemben vessenek véget az ifjúság — az imperializmus kialakulása óta forszírozott — ideológiai infiltrációjának. Azonban nemcsak iskolapolitikai haladó mivoltukban, amelyekben fokozati különbségek voltak,

³² Vö. *Karlheinz Jackstel*: Die kommunistischen Kinderzeitungen in der Weimarer Republik unter Einbeziehung früherer Ansätze progressiver „Zeitungspädagogik“ (A kommunista gyermekújságok a weimari köztársaság idején, beleértve a haladó „újságpädagógiá”-ra vonatkozó korábbi haladó kezdeményezéseket. Päd. Diss. Halle 1907.

³³ Vö. *Herbert Flach*: Die pädagogischen Bestrebungen der deutschen proletarischen Jugendbewegung bis zum ersten Weltkrieg (A német proletár ifjúsági mozgalom pedagógiai törekvései az első világháborúig). Päd. Diss. Potsdam 1956. 72. kk. 1.

³⁴ *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (A német munkásmozgalom története). Berlin 1966. 2. köt. 128. l.

³⁵ Ld. *Horst Diere*: I. m. Uö.: Schulpolitische Maßnahmen zur Gestaltung des Geschichtsunterrichts in den ersten Jahren der Weimarer Republik (Iskolapolitikai rendszabályok a történelemtanítás alakítására a weimari köztársaság első éveiben) 1917–1945. Neue Probleme der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung in Forschung und Lehre 1917–1945. (A német munkásmozgalom történetének új problémái kutatás és tanításban). Berlin 1965. 225. kk. 1.

³⁶ Ld. *Die Novemberrevolution in Deutschland und ihre aktuellen Lehren*. Thesen des Instituts für Marxismus – Leninismus beim ZK der SED (A németországi novemberi forradalom és annak aktuális tanulságai. A NEP KB marxizmus – leninizmus intézetének tézisei). Neues Deutschland, 1968. szept. 29. 3. kk. 1.

hanem hiányosságaikban is közös vonásokat találhatunk mindezen rendeletekben, amelyeket a későbbiekben gyorsan kiformalódó reakció kihasználta, hogy a történelemtanítást továbbra is saját politikai céljainak szolgálatába állítsa.

Szolgáljon erre például az 1918. november 15-i, a történelemtanításra vonatkozó rendelet elemzése.

A rendelet oly követeléseket tartalmazott, amelyeket 1918/19-ben egész Németországban a történelemtanítással szemben kellett támasztani és amelyek mindenképp a munkásosztály érdekeiben álltak. Ezek vonatkoztak a történelemtanításban gyakorolt „népusztítás” beszüntetésére, „a világháború és okai tendenciózus és hamis bemutatására”-nak elkerülésére és néhány egyéb polgári-demokratikus feladat megoldására.³⁷

Ilyen szempontból nézve ez a rendelet legelőször is egy sor lehetőséget nyújtott a történelemtanítás demokratizálására, s bevezethette volna a történelemtanítás valóban polgári-demokratikus kialakítását. Mivel azonban a kezdetben a szociáldemokrata Konrad Haenisch és a független szociáldemokrata párti Adolph Hoffmann vezetése alatt álló porosz kultuszminisztérium nem adott ki további rendelkezéseket, a rendelet haladó oldalai hatástalanok maradtak. Sőt, ellenkezőleg, az oktatás gyakorlatában előtérbe került az nyitva maradt kérdés, hogy hogyan is kell a jövőben alakítani a történelemtanítást.

A történelemtanításra vonatkozó novemberi rendelet deklaráció maradt, mivel a még II. Vilmos idejéből megmaradt tanterveket és alapvető rendelkezéseket nem helyezte hatályon kívül. Ez a népiskolák tekintetében csak 1922-ben történt meg, a felsőbb iskolákra vonatkozóan pedig még később, 1925. április 6-án. A császárság idejében használt porosz-német tankönyvek a weimari köztársaságban is hivatalosan megtűrt munkabázisai maradtak a történelemtanításnak.³⁸

Legalább is körvonalalaiban felismerhető, hogy a jobboldali szociáldemokrata Haenisch vezetése alatt álló porosz kultuszminisztérium iskolapolitikája már nagyon korai időpontban a történelemtanításban olyan helyzetet eredményezett, amely objektíve kedvező viszonyokat teremtett a tanulók politikai-történelmi tudatának a német imperializmus és militarizmus értelmében történő deformálásához. Ezt a fejlődést kiegészítették és erősítették iskolapolitikai eredmények, amelyek a novemberi forradalom után hamarosan a porosz tudomány-, művészet- és népnevelésügyi minisztérium és imperialista szervezetek, különösen a VDA és a német gyarmati társaság közti szoros együttműködést eredményezték.³⁹

Ezeknek az évről-évre szorosabbá váló kapcsolatoknak az eredményei — egészen a weimari köztársaság utolsó éveig — hivatalos utasítások voltak, amelyek újból és újból az ún. külföldi némettség „ápolására”, valamint „a gyarmatügyi megértés” és a „gyarmatügyi gondolat” „újraélesztésére” és „ápolására” utaltak, mindenekelőtt a történelem-, földrajz- és némettanításban.

Már ez a néhány itt ismertetett tény is elég beszédesen tanúsodik arról, hogy milyen irányba terelte a szociáldemokrata kultuszminiszter, Haenisch, a történelemtanítást. Az ő intenzív együttműködése a VDA-val, a német gyarmati társasággal és egyéb reakciós szervezetekkel, magatartása az 1919. évi monarchista és antiszemita kilengések alkalmával, amelyek Poroszország magasabbfokú iskoláiban folytak le, a novemberi forradalom első évfordulójára tervezett iskolai ünnepségek betiltása, ugyanakkor Sedan évfordulóján és a császár születésnapján iskolai ünnepségek hallgatóságos eltűrése (Haenisch 1921-ig terjedő kultuszminisztersége idején) egészítették ki a történelemtanításnak ez időben mind reakciósabbá válását.

Így már a weimari köztársaság első éveiben kirajolódtak azok a döntő nevelési tendenciák, amelyek 1933-ig a történelemtanítás tartalmát meghatározták. Ki kell itt emelni, hogy a versaillesi békeszerződés érvénybelépésével a politikai akcentusok az addig főképp monarchista propagandáról fokozott revansista propaganda felé tolódtak el, ami az 1922. ill. 1925-ben bevezetett új tantervekben és tankönyvekben is lecsapódott.

A weimari köztársaság éveiben a történelemtanításban érvényesült egyik vagy másik ideológiai alaptendenciát természetesen nem lehet elszigetelve szemlélni. Soviniz-

³⁷ Zentralblatt... 1918-as évf. 708. k. 1.

³⁸ Vö. Horst Diere: Die Lehrbücher für den Geschichtsunterricht im Spiegel der amtlichen Erlasse des Preußischen Ministeriums für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung 1918–1933 (A történelemtankönyvek a porosz tudomány-, művészet- és népnevelésügyi minisztérium hivatalos rendeleteinek tükrében, 1918–1933). Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 255. kk. 1.

³⁹ Ld. Horst Diere: Imperialistische Kolonialpropaganda an den Schulen der Weimarer Republik (Imperialista gyarmati propaganda a weimari köztársaság iskoláiban). Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, XIII. évf. 1964, 9/10. füzet, 709. kk. 1.

mus és revansizmus, monarchizmus és militarizmus, antiszemitizmus és antikommunizmus az imperializmus ideológiájának különféle megjelenési formái voltak; ez az imperializmus politikai szándékai és céljai szerint hol az egyik, hol a másik formát használta fel erőteljesebben, vagy esetleg az összeseket egyszerre. Ezt tükrözte a történelemtanítás tartalmi kialakítása is.

A weimari köztársaság éveiben Németország Kommunista Pártja volt az egyetlen, amely megalkuvás nélkül küzdött az imperialista államnak a történelemtanítás terén mutatkozó reakciós politikája ellen. A német államok parlamentjeihez benyújtott számos javaslat, terv és indítvány mutatja, hogy Németország Kommunista Pártjának harca a demokratikus alapon álló tudományos történelemtanításért, a párt által ebben a korszakban folytatott iskolapolitikához tartozott.⁴⁰

A NKP iskolapolitikájának középpontjában a népiskola és annak történelemtanítása állott. 1920-tól kezdve azonban a NKP iskolapolitikai harcában magasabb iskolák kérdései is jelentősekké váltak, mivel a mind erősebben fellépő ellenforradalom következtében sok magasabbfokú tanintézetet a reakció pedagógiai küzdeltere lett. A nemzet érdekei iránti felelősségérzettel áthatva a Kommunista Párt fáradhatatlanul figyelmeztetett arra az összefüggésre, amely az ellenforradalom erősödése és a magasabbfokú iskolák történelemtanításának mind jobban megmutatkozó ideológiai profilja közt fennállt.

A reakciós történelemtanítás vonatkozásában a NKP az iskolai tanulók imperialista uszításának központja ellen küzdött anélkül, hogy szem előtt tévesztette volna azokat a határokat, amelyeket a munkásosztály iskolapolitikai harcában az imperialista osztálytársadalom megszab.

Ha már most a weimari köztársaság idején érvényesülő iskolapolitikai hatásokat a történelemtanításra összefoglaljuk, a következő alapvonal adódik: mivel a német szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek nemzetellenes és ellenforradalmi politikája 1919 november–decemberében megvédte a német imperializmus és militarizmus hatalmát a néptömegek rohamára ellen, és a német munkásosztálynak nem volt forradalmi marxista harcos pártja, a novemberi forradalomban a hatalmi kérdés az imperialista burzsoázia javára dőlt el, amelynek ideológiája, ha módosítva is, továbbra is meghatározta az iskola és a történelemtanítás művelődési és nevelési céljait. Az imperialista ideológia új elemeként 1918-tól kezdve a revansizmus mutatkozott, amellyel az a demagógia volt egybekötve, hogy minden baj a német imperializmus és militarizmus külső vereségéből származik, és hogy a vereség megszűnése és az imperialista célok megvalósítása minden problémát megold.

A történelemtanításban ennek folytán nacionalizmus és sovinizmus, revansizmus és militarizmus nehezen kibogozható ideológiai konglomerátummá folyt egybe és benső kapcsolatra lépett az állampolgári neveléssel, amelynek feladata — miként 1918 előtt — az volt, hogy az antikommunizmus és osztályharmónia jegyében az ifjúságot az immár parlamentáris-demokratikus mezben fellépő osztályállam korlátlan elismerésére nevelje. Ez a nevelés teljes egészében megfelelt az 1923 után újra megerősödött német imperializmusnak, amely az első világháború eredményeit korrigálni akarta. Oly ideológiai nevelés volt ez, amely „hagyományokra” támaszkodhatott.

A történelemtanítás demokratikus kialakítására 1918/19-ben tett körülhatárolt kísérletekből a weimari köztársaságban keveset lehetett érezni. A demokrácia időleges megbénítása s későbbi rendszeres leépítése az imperialista reakció által világosan tükröződött a történelemtanításban, amely az ifjúságra gyakorolt ideológiai hatásával fontos tényező volt abban a folyamatban is, amelynek a végén 1933. január 30-án ott állt a fasiszta diktatúra.

A Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusa 1935-ben Moszkvában alaposan elemezte a fasiszta osztályjellegét és azt — mint ismeretes — a fináncetöke legreakciósabb, legsovinsztább, legimperialistább elemeinek nyílt terrorisztikus diktatúrájaként jellemezte.⁴¹ Ez az elemzés alapvetően megadja a kulcsot annak a megértéséhez, hogy az imperialista ideológia legfőbb alkotórészeit a fasiszta ideológia felszívhatta és a végletekig fokozhatta.

Ebből az elvi elgondolásból kiindulva felviláglik előttünk a weimari köztársaság és a náci időszak történelemtanítása közt bizonyos ideológiai kontinuitás is. 1933-ban ez egész imperialista pórségében megmutatkozik; eközben a fasiszta ideológiának megfelelően mint új és a történelemtanítás tartalmát ideológiailag meghatározó tényező a faj-„elmélet” csatlakozott hozzá, s ebből mint a történelemtanítás súlypontjait és elveit a

⁴⁰ Ehhez számos iratot tartalmaz *Horst Diere: Rechtssozialdemokratische Schulpolitik ...*

⁴¹ Idézve *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 5. köt. 107. l. alapján.

vezérelv előzményeit és hangsúlyozását, a geopolitika és az ún. népközösség gondolatának kimerítő tárgyalását vezették le.

A fasiszta történelemtanítás iskolapolitikai alakításában különös világosan manifesztálódott a fasiszta pedagógiai „eszmék” szörnyű primitív volta, ahogyan azok általában le voltak írva az NSDAP programja 20. pontjában, valamint Hitler „Mein Kampf”-jában és ahogyan a vezető náci pedagógus Krieck⁴² pontosabban körülírta és „eltudományosítva” bemutatta. Ez a nevelési „elmélet” abból indult ki, hogy a cél „új német emberiséget” teremteni olyan államban, melynek főfeladata Hitler elképzelése szerint „a legjobb faji elemeket fenntartani, ápolni és fejleszteni”.⁴³ Ebből adódnak mint a fasiszta nevelés feladatai és céljai (a felsorolás egyben a rangsorolást is jelenti): 1. Egészséges test kitenyészítése és a testi „magacélozás” kiméretlen erősítése. 2. A jellem kifejllesztése az akarat és az elhatározóképeség különleges fejlesztésével, oly túltényesztett és bázis nélküli önbizalom létesítése, amely legelső sorban a „faji” főlény érzéséből támad. 3. Tudományos iskolázás, amely az ún. németiségi szakokra koncentrálódott, az idegen nyelvek jelentőségét tagadta és a biológia elismerésének kivételével ellensége volt a természettudományoknak. A németiségi szakok középpontjában a német nyelv tanításával kapcsolatban a történelemtanítás állt, amelynek feladata az imperialista-fasiszta ideológiák átültetése és a „faji gondolat” belenevelése volt a fiatal nemzedékbe.

A legfontosabb alapvető iskolapolitikai dokumentumok, amelyek e vezérfonal értelmében a történelemtanítás alakítására voltak hivatva, a következők: a Frick belügyminiszter által 1933. július 20-án kiadott irányelvek a történelem-tankönyvekhez, az 1933. szeptember 13-i és 1935. január 15-i miniszteri rendeletek az átörökléstan és fajismeret oktatásáról az iskolában, valamint a Rust birodalmi tudomány-, nevelés- és népművelésminisztériuma által bevezetett új tantervek a felsőbb iskolák (1938) és a nép- és középiskolák (1939) számára. Az, hogy mit fejtettek ki ezek a tervek részleteikben, világosan felismerhető Frick 1933-as irányelveiben, amelyeket — távolbanyúló hatásuk és tartalmuk miatt — valamivel jobban akarunk megvilágítani.

Az irányelvek⁴⁴ az iskolakönyvek kiadói egyesületének voltak szánva, hogy az e mérték szerint alakítsa az új történelemtankönyveket, amelyek megjelenésével 1935 hűsvétjára számoltak. Azonban az egyes országok tanügyi hatóságainak is kiküldte őket a birodalmi belügyminisztérium, hogy új tantervek bevezetéséig az összes iskolák történelemtanításában vezérlő gondolatul szolgáljanak. Ennyiben az irányelvek döntő befolyással voltak a történelemtanítás fasiszta értelemben való átalakítására. Ezen túl iskolapéldáját adják az imperialista ideológia „hagyományos” oldalai összeszövésének a specifikus fasiszta „gondolatjavak”-kal. A „nemzetiszocialista” történelemtanítás alaponásáiként az irányelvek a következőket emelték ki:

1. Az előtörténet elsődleges szerepe Gustaf Kossinna egyik könyve, „A német előtörténet — kiválóan nemzeti tudomány” címének értelmében;
2. a faj jelentősége, mindenekelőtt antiszemita hangsúllyal;
3. a „népiség” gondolata, amelyben különösen sovinszta-revansista tendencia rejtett, mert pl. kimondottan súlyt helyezett a külföldön élő németiség kérdéseinek és keleti problémáknak a tárgyalására;
4. a „népi” gondolat állítólagos ellentétben a nemzetközi gondolkodással, világos antiszemita és antikommunista éllel;
5. nemzeti öntudat kifejlesztése, amely nem érdemelte meg ezt az elnevezést, mert sovinizmus, revansizmus, antiszemitizmus és fajideológia a legszorosabban összefonódtak benne;

6. a politikai történet elsőbbségének hangsúlyozása, ami tartalma szerint visszanyúlás volt a Heinrich von Treitschke és Dietrich Schäfer-féle történészekre, és lehetővé tette történetképünknek ideológiai mozgósítását a népi nevelés érdekében;

7. a „hősi” gondolat és a „Führerprinzip”, aminél a történelmi-pedagógiai átalakító folyamatban elsősorban széles lehetőségek adódtak a militarista nevelésre, az ifjúságnak a fasiszta német imperializmus által tervezett háborúra való előkészítésére.

Hogy a történelemtanítás tervezett gyakorlati végcélja feltétlenül manipulálható, fanatizált, magát gondolkodás és gátlás nélküli minden parancsnak alávető fasiszta ifjúságnak a háborúra való kinevelése volt, azt Rust nevelésügyi miniszter 1934. augusztus 4-én 20 000 náci tanító és tanítónő viharos tetszésnyilvánítása mellett a Nationalsozialistischer Lehrerbund (NSLB = nemzeti szocialista tanítók szövetsége) I. birodalmi gyűlésén a következő szavakkal fejezte ki: „Nem arról van szó, hogy a német

⁴² Vö. Ernst Krieck: Nationalpolitische Erziehungs- (Nemzetpolitikai nevelés). Leipzig 1933.

⁴³ Idézte a Deutsches Philologenblatt, 1933. 157. l. alapján.

⁴⁴ Zentralblatt... 1933-as évfolyam. 197. kk. 1.

ifjúságot arra neveljük, hogy tolerálja Hitler Adolfot és kormányát, hanem olyan aktív ifjúságra van szükségünk, amelyet mint abszolút megbízható tényezőt vethetünk be a német jövőbe . . . A történelmet népileg látni és az ifjúságnak e képet közvetíteni minden további építés feltétele.”⁴⁵ Rust egyébként ez alkalommal náci hangnemben, fenyegetően hozzáfűzte: „Ha valaki ma nekem a német gyermekeket félig keleti emberré neveli, akkor kidobom.”⁴⁶

Csak kevés fontos fénycsóvát vethettünk a fasiszta történelemtanításra.⁴⁷ Ezek azonban végül is elegendők, hogy feltárjuk: a porosz-német történelemtanításban az imperialista ideológia jóval 1933 előtt szilárdan lefektetett és taktikailag sokszor módosított alaptartalmait a fasiszta történelemtanításban hiperbolikusan feltűnjenek. Emellett 1933 és 1939 közt a történelemtanításban teljesen rögzítve volt már mindaz, amit a második világháborúban oly szörnyű módon ültettek át a gyakorlatba.

*

A fasiszta német imperializmus törvényszerű veresége a második világháborúban egész Németországban megteremtette egy mélyenható demokratikus átalakulás objektív feltételeit. A történelemtanításnak 1945-ben új perspektívája adódott.

A Nyugat-Németországban rövidesen megkezdődött antidemokratikus fejlődéssel ellentétben, Németország keleti részében a történelemtanításhoz kiadott irányelvek, amelyeket 1945 decemberében a szovjet megszállási övezetben a német népnevelési központi igazgatás kiadott, oly alapot nyújtottak a történelemtanítás számára, amely levonta két pusztító világháború tanulságait és a német iskola történetében első ízben közvetített minden tanulóknak olyan történelmi ismereteket és felismeréseket, amelyek tudományosan indokoltak és bizonyítottak voltak, mert a dialektikus és a történelmi materializmus alapján állottak. Akkor olyan oktatás kezdődött, amely mentes volt a militarizmus, sovinizmus és revansizmus mérgétől, amely a béke és a népek barátsága eszméjét lehelte és amelyet a demokrácia és a szocializmus ideáljai determináltak. Átalakítása és továbbvezetése a szocialista történelemtanításba, az antifasiszta-demokratikus forradalomból a szocialista forradalomba az NDK-ban, következetes eredménye volt azoknak a forradalmi átalakulásoknak, amelyek a német szocialista államban a termelőeszközök monopolkapitalista és juncker tulajdonának megszüntetésével egyszersmindenkorra elpusztították az imperialista ideológia társadalmi-gazdasági gyökereit és a történelemtanításba való áthelyezésük lehetőségét.

⁴⁵ Idézve a Deutsches Philologenblatt, 1934. 355. 1. alapján.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Erre terjedelmes munkát készít elő szerző „Der Anteil des Geschichtsunterrichts an den ideologischen Kriegsvorbereitungen des faschistischen deutschen Imperialismus (1933–1939) – (A történelemtanítás szerepe a fasiszta német imperializmus ideológiai háborús előkészületeiben)” címen.

TÖRTÉNETI IRODALOM

HUMANIZMUS A RENESZANCIA NA SLOVENSKU V 15–16. STOROČÍ

Red. L'udovít Holotík a Anton Vantuch

(Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967. 512 l., 28 tb.)

HUMANIZMUS ÉS RENESZÁNSZ SZLOVÁKIÁBAN A XV–XVI. SZÁZADBAN

A gyűjteményes kötet a pozsonyi egyetem alapításának 500. évfordulója alkalmából 1965. december 13–16-án Szomolányban, a Szlovák Tudományos Akadémia tudományos dolgozóinak házában rendezett konferenciából nőtt ki, s a hazai és külföldi szakemberek tanulmányait öt nagy csoportban elrendezve közli.

Az első „Az Academia Istropolitana és a szlovákiai iskolaügy” címet viseli. *Karo, Rebro*: Istropolitana és Bologna címen a jogi kar meglétének vitás kérdéséhez szól hozzá és a bolognai egyetem fejlődésének ismertetése után a meglevő forrásokból arra következtet, hogy a pozsonyi egyetemet egészében a bolognai mintájára szervezték, nem a párizsiéra, de jogi kara nem volt, bizonyos jogi ismereteket a filozófiai karon oktattak. *Kardos Tibor* Galeotto munkájának egy részletét idézve és elemezve (egy Vitéz János udvarában Esztergomban lezajlott vita, Mátyás részvételével) kimutatja, hogy a skolasztikai csalafintaságok helyett erkölcsi kérdéseket előtérbe állító Devotio Moderna, amely Magyarországon a pécsi egyetemről kezdett elterjedni, a pozsonyi egyetemen is nagy erővel hatott. *Jerzy Zuthey* az egyetemen működött neves lengyel csillagász, Olkuzi Marcin Bylica korábbi pályafutását ismerteti, az otthoni hatások mellett a krakkói és bolognai egyetemen szerzett tapasztalatokat. Bolognában, mint az eddigi közzétűnéstől eltérően a szerző kimutatja, a későbbi VI. Sándor volt Bylica pártfogója. *Karel Fischer* az asztronómia oktatását ismerteti az egyetemen, Regiomontanus és Bylica tevékenységét, akik mindketten később a budai udvarba kerültek. A Széchényi Könyvtár és az esztergomi érseki könyvtár néhány kéziratáról (többek között az ún. Szalkai kódexről) kimutatja, hogy az egyetemen tankönyvként használták. *Peter Ratkoš* a korabeli európai helyzet szélesebb perspektívájába állítja be az egyetem fejlődését és Vitéz János és Schönberg György viszonyát az egyetemhez. Hangsúlyozza, hogy Vitéz János sürgette az egyetem megalapítását, s ez nem a prágai egyetem és Csehország ellen irányult. Az egyetem nem sokáig tudott fennmaradni, mert Mátyás nem gondoskodott anyagi fenntartásáról, a pozsonyi káptalan vagyona nem volt elég, bár Schönberg prépost, aki az egyetem vicekancellárja is volt, sokat áldozott rá. *Adrian Vallašek* az egyetem épületének (ma Jirásek u. 5–7.) területén 1965-ben végzett régészeti kutatásokról számol be: a leletanyagban kőkori, IX. századi szláv és XII–XIII. századi töredékek is találhatóak, a koraközépkori épületet a XIV. század második felében lebonthatták, s helyére épült az egyetem későbbi háza. *Vendelín Jankovič* az írott forrásokból egészíti ki a topográfiai képet. Az előbbieken ismertetett ház valóban az egyetem székháza volt, a XV. század első felében épült. Mögötte azonban még egy eredetileg királyi palotának készült épület is van, amely szintén az egyetemhez tartozott, később pedig részben a prépostságé, részben az egyetemi épület későbbi tulajdonosaié lett. *Csizmádia Andor*: A magyarországi felsőoktatás a XIV–XV. században címen a veszprémi, a pécsi és az óbudai egyetem történetét foglalja össze, utal arra, hogy a jogi oktatás nagyrészt az egyetemek keretein kívül folyt. *Peter Vajcík* főképp a XVI. századi iskolai rendtartások alapján ismerteti a szlovákiai alsófokú oktatás helyzetét.

A második rész a külföldi egyetemek szlovákiai származású hallgatóival foglalkozik. *Branislav Varsík*: Szlovákia és a XV–XVI. századi európai művelődés címen azt mutatja ki, hogy a bécsi és még inkább a prágai egyetem vonzotta a legtöbb hallgatót, a pécsi egyetem alig, a későbbiekben Krakkóba is sokan mentek, és mindig akadt az olasz egyetemekre járó is. *František Kavka* a prágai egyetem szlovák hallgatóinak a számát becsléssel fel, utalva a nehézségekre (hiszen az egyetemi anyagokban megadott származáshely nem ad biztos támpontot a nemzetiség megállapításához). 1433–1618 közt 30 (esetleg 39) szlovák szerzett baccalaureatust az egyetemen, ezért az összes szlovák hallgatók számát 120-ra becsüli. Nagyrészt a XVI. század második felében tanultak

itt, tehát protestánsok. Néhány szlovák hallgató idővel vezető szerephez jutott a cseh közéletben (pl. Jessenius). *Kovács Endre*: A krakkói egyetem kapcsolatai Szlovákiához a reneszánsz idején címen nagy monográfiájának szlovákiai vonatkozású eredményeit foglalja össze, s főképp azt hangsúlyozza, milyen szerepük volt a krakkói egyetemről jövő hallgatóknak a humanista ideológia elterjesztésében. *Pavel Horváth* a Krakóban járt szlovákiai származású hallgatók számát kutatja. Nagyrészt Kelet-Szlovákiából és a közép-szlovákiai bányavárosokból kerültek ki a hallgatók (ezt térkép-melléklet is mutatja). Legnagyobb volt a számuk a XV. század második felében, különösen utolsó két évtizedében, aztán csökkent. A magyarok számára létesített bursában szlovák nemzetiségű hallgató alig lakott. A szlovákok a magyarországi hallgatóknak mintegy harmadát tették ki, s összesen 850—900 lehetett a számuk. *Matúš Kučera* a bécsi egyetem vonatkozásában vizsgálja ugyanezt a problémát. 1377—1530 közt 1185 hallgató került ide Szlovákiából, az összes magyarországi hallgató 13%-a, a mellékelt térkép szerint a mai Szlovákia minden területéről. Nemzetiségi összetételük nem állapítható meg pontosan, társadalomilag nagyrészt a városi és közemesi elem az uralkodó. A hallgatók közt olyan — később nevezetes — emberek is akadtak, mint Oláh Miklós, Zsámboki János, Bornemissa Péter.

A következő rész a humanizmus és reneszánsz Szlovákiában problematikáját tárgyalja. *Mátrai László*: Filozófiai irányzatok a kései olasz reneszánszban címen a manierizmus névvel is jelzett irányzatot elemzi, s rámutat arra, hogy a humanizmus a kapitalizmus korai fejlődési szakaszának felelt meg, de nem tudta ezt a fejlődést kellőképpen elősegíteni, végül a sokkal keményebb protestantizmus vitte diadalra a nyugati országokban a kapitalizmust. *Ján Mišianik* a humanizmus fejlődését vizsgálja Szlovákiában, pontosabban a latin nyelvű irodalomét, Klanczay Tiborra hivatkozva állapítja meg, hogy itt a reformáció lutheri formája terjedt el, ezért nem volt harcoss. Ismerteti a XV. század vége és az 1630-as évek közt latinul író szerzőket és munkáikat, utal arra, hogy van köztük szláv öntudatú is. Művészi szempontból a csúspontot Ján Silván és Eliáš Láni munkásságában látja. *Jozef Minárik* a latin alkalmi költészet fejlődését mutatja be az 1520-as évektől az 1670-es évekig, ezen belül három szakaszt különböztet meg, az első, kialakulási szakasz után a XVI. század második felétől az 1630-as évekig számítja ennek a költészetnek a virágkorát, a harmadik, mennyiségileg nem csekélyebb szakaszban már a manierizmus uralkodik el. Részletesen elemzi az egyes korszakok stílusai sajátosságait is. *Otto Kollárik* a Csehországban működött Vavrinec Benedikti z Nedožier tevékenységéhez, elsősorban pedagógiai munkásságához hoz újabb adalékokat, utal cseh nyelvtanára és a cseh prozódia fejlődésében játszott jelentős szerepére. *Dana Martinková* Martin Rakovský humanista költő 1558-ban Louny városáról szóló költeményét ismerteti, amely minden konvencionális volta mellett a várostörténet jelentős forrása. *Jan Martinek* a szolnai származású Michal Ascanius orvos és humanista életét tárgyalja. Az eddigi irodalom nevének különböző írásmódja miatt sokszor több személyt sejtett itt, valójában egyről van szó, aki 1614-ben került Csehországba, 1620-ban baccalaureus lett, de 1622-ben visszatért Szlovákiába, ill. Erdélyben is működött. *Jiří Hrubec* az 1520 előtt meghalt Mikuláš Bakalář plzeňi nyomdász életéről ír. A szlovák származású nyomdász eddig nem sokra becsülték, pedig erasmista keresztény volt, s tevékenysége igen hasznos. *Anton Vantuch* Sambucus Pannonius Tyrnaviensis életrajzát kísérli meg összefogni, utal nemzeti öntudatának labilis voltára: olykor németnek is mondja magát, de többnyire pannonusnak, amit mindig elkülönít a szűkebben „magyar” értelemben használt hungarustól. Sok személyes kapcsolata volt szlovákokkal. Mint humanista tudós, mindenképp a békét kívánta. *Kardos Tibor* Sambucus történetírói tevékenységét ismerteti (amelyet Vantuch az előző tanulmányban mellékesnek minősített). Kardos páduai tartózkodását tartja elhatározónak: itt sajátította el a leíró módszert és a forráskiadás szerepét.

A negyedik rész Szlovákia és a szomszédos országok kapcsolatait vizsgálja a humanizmus idején. *Josef Polišenský* Jessenius és Fradelius szlovákiai vonatkozásairól szólva felveti a XVII. századi európai válság problémáját is, majd kimutatja a két szlovák származású tudós részvételét a cseh rendi felkelésben. (A minden tanulmány mellett álló német nyelvű rezümé viszont ennél a tanulmánynál nem kivonatolt ad, hanem szinte más témát tárgyal: a cseh—szlovák kulturális kapcsolatokat tekinti át az egész korszakban.) *Josef Macúrek* a morva—sziléziai humanizmus szlovákiai kapcsolatait mutatja be a XV. század második felében és a XVI. század elején, kiemeli a morva Ján Filipec magyarországi szerepét, ill. Thurzó Szaniszló morvaországi tevékenységét. A morvaországi humanizmust fejletlenebbnek látja a korabeli magyarországinál. *Richard Pražák* Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic (Hasištejní Lobkovic Bohuslav) magyarországi tevékenységét mutatja be, s azután sok adatot hoz arra, hogy a nemzeti megújulás korában

cseh és magyar részről erős volt az érdeklődés személye iránt (Katona Žižka-drámája pl.), a cseh megújulás képviselői a hazafi mintaképét ünnepelték benne. *Václav Urban* a szlovák—lengyel kapcsolatokat ismerteti a XV. század derekától a XVII. század elejéig, hangsúlyozza itt a gazdasági kapcsolatok szerepét, de rámutat arra, hogy szlovákok telepedtek le Lengyelországban, s még nagyobb számban lengyelek szlovák területeken, ami nagy szerepet játszott az itteni városok elszlávosításában. A krakkói egyetem révén a kulturális kapcsolatokat is bemutatja, s hangsúlyozza a további teendőket különösen a lengyel nyelvi hatás és a lengyel letelepedés jelentőségének felmérése terén. *Jan Martinek* és *Dana Martínková* közös tanulmányukban Caspar Cunradus, Balthasar Exner és Jacobus Monavius sziléziai költők munkásságát ismertetik, latin nyelvű munkáikban számszerűen több a szlovák, mint a morva vonatkozás. Utalnak arra, hogy ezt a XVI—XVII. századi latin nyelvű irodalmat a szláv vonatkozások szempontjából még fel kell tárn.

Az utolsó rész néhány művelődéstörténeti és bibliográfiai jellegű tanulmányt és adalékot hoz. *Milena Cesnaková-Michalcová* a szlovák színház középkori és reneszánsz-kori történetét ismerteti: a misztériumjátékok mellett, amelyeket a XV. század végéről lehet már forrásszerűen kimutatni, a következő században megjelennek az iskoladrámák. A színjátszás városi, tehát általában német nyelvű. *Jozef Kuzmík* a szlovákiai könyvtárak fejlődését foglalja össze. Cirill és Metód után a magyar megszállás első évtizedei hanyatlást hoznak a könyvtárügyben, idővel létre jön néhány kolostori könyvtár. A tanulmány nagyobb része a XV—XVI. században forrásszerűen kimutatható egyházi (püspöki, káptalani, plébániai és kolostori), iskolai és magánkönyvtárak felkutatható adatait foglalja össze. (A német rezimé ismét eltér a szövegtől és a szlovákiai könyvtárügy fejlődését mutatja be napjainkig.) *Imrich Kotvan* felsorolja a szlovákiai intézményekben meglévő, természettudományi vonatkozású ósnyomatványokat, lelőhelyük megjelölésével. Hangsúlyozza, hogy ezek nagyrészt később kerültek Szlovákiába, tehát nem állnak kapcsolatban a pozsonyi egyetemmel, de közvetve mégis szolgálhatnak bizonyos felvilágosításokkal. *Ladislav Šášky* a késői gótikus és a reneszánsz művészet közti átmenetet vizsgálja, s ezt egyrészt az építészetben a horizontális elemek behatolásában, a keresztboltozat átalakításában látja, a festészet terén pedig a reális emberábrázolás kezdeteiben és a természet ábrázolásában. *Vendelín Jankovič* összeállította a szlovákiai humanizmusra és reneszánszra vonatkozó fontosabb munkák bibliográfiáját, az általános rész tárgyi csoportosításban hozza a soknyelvű anyagot, a második pedig a tárgyalat helységeket betűrendjében.

A kötetet a szerkesztő *L. Holotík* rövid utószava és névmutató zárja le, valamint jól összeválogatott illusztrációk.

A kötet szlovák ismertetője, Richard Marsina (ld. *Historický Časopis* 1968. 2. sz. 243—248. 1.) kritikai megjegyzéseiben többek között a helynevek írását teszi szóvá. Teljesen egyetértünk vele, hogy szlovák nyelvű szövegben Pécs helyett Pätikostolie a helyes, vagy Óbuda helyett Starý Budín. Ezért is helyeseljük, hogy a német rezimék Grant írának Esztergom helyett és Grosswardeint Nagyvárad helyett, s ezért helytelenítjük azt is, hogy a német szöveg is meghagyja a Pécs nevet Fünfkirchen helyett, és azt is, hogy Pressburg helyett sokszor (bár nem minden esetben) Bratislavát használ. A megye-elnevezéseknél is jobb lett volna, ahol van, a német elnevezést használni (tehát Zips-et Spiš helyett). Minthogy a névhasználat ingadozik is (pl. Bratislava—Pressburg esetében), nem ártott volna egy helymutatót is mellékelni.

Ezek azonban csak formai kifogások. Azt is fel kell vetni, hogy a kötet felemás jellegű: az 1965-ös konferencia anyaga is, meg nem is. Anyaga abból a szempontból, hogy számos tanulmánya ott hangzott el, de nem jelzi (legfeljebb terjedelmével sejteti), mi lehetett előadás, mi csak korreferátum. Nem anyaga abból a szempontból, hogy néhány tanulmányt utólag készítettek, de sehonnan sem derül ki, mi hangzott el a konferencián, s mi került utólag a kötetbe. A felemáság abban is megmutatkozik, hogy egyes tanulmányok inkább csak az eddigi irodalmat foglalják össze, s jelölik ki a további teendőket, mások a legfrissebb saját eredményeket közlik, olykor részletadalékokat kapunk, olykor fontosabb kérdések sokkal vázlatosabb összefoglalását. Ha már úgysem ragaszkodtak a konferencia anyagához, jó lett volna egy bevezető tanulmányt közölni, amely összefoglalóan világította volna meg az Academia Istropolitana jelentőségét.

Ennek ellenére persze egyetérthetünk a szerkesztő *L. Holotíkkal* abban, hogy a kötet így is, ahogy van, viszonylag kerek képet ad a problematikáról, s teljesebbet, mint bármilyen eddigi munka. Erdemes eredményeit a magyar történettudománynak is hasznosítania kell.

NIEDERHAUSER EMIL

VASILE NETEA:

GEORGE BARIȚIU. VIAȚA ȘI ACTIVITATEA SA

(București, Editura Științifică. 1966. 364 l.)

GEORGE BARIȚIU. ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Barițiu (1812—1893) az erdélyi románok XIX. századi történetének egyik legjelentősebb egyénisége. Sokoldalú tevékenységéről számtalan résztanulmány jelent meg, s most végre kézbe vehettük Vasile Netea tudományos igényű monográfiáját. A hatalmas sajtó-, könyvészeti és levéltári anyag alapján (Barițiu-nak több mint 5000 írása jelent meg) készített tanulmányból egy markáns politikus — összehasonlító elemzés szempontjából is tanulságos életútját — ismerjük meg.

Barițiu (Baricz, Bariț) kővárvidéki armalista nemesi családból származott, tanulmányait Balázsfalván és Kolozsvárt végezte. Ő is azok közé a román eredetű értelmiségiek közé tartozott, akik már-már elindultak a hagyományos elmagyarosodás útján, de akiket a polgári átalakulás szellemi áramlatai a saját nemzeti mozgalom élére sodortak. Tevékenységének első éveire a magyar polgárosodás hatása nyomja rá bélyegét; lefordítja magyarra Petru Maiornak a románság latin eredetét hirdető könyvét; a kolozsvári mintájára igyekszik román színházat szervezni s ehhez magyar részről is kap valamelyes támogatást.

Barițiu politikai arculata lényegében Brassóban alakult ki. 1836-ban, legyőzve az akkor még éles görögkeleti—görögkatolikus ellentéteket, tanári állást vállalt ebben a háromnyelvű városban, mely jelentős kereskedelme révén egy valóban polgári eredetű román burzsoázia kikristályosodó pontja volt. Az itteni román kereskedőcsaládok körében teljesedik ki liberális világnézete, ezek és a Frankfurtból ideszármazott nyomdász, Johann Gött teszik lehetővé az erdélyi román sajtó megteremtését, a több kísérlet után 1838-ban a *Gazeta de Transilvania* és — a kiadó német nyelvű lapjának címét átvéve — a *Foae pentru minte, inimă și literatură* megjelenését. A maguk óvatoss formájában ezek a lapok terjesztették a brassói román kereskedő polgárságnak Erdély gazdasági életére, a polgári fejlődésre vonatkozó elképzeléseit a román értelmiség, a papok és tanítók között. Nincs olyan gazdasági kérdés, a legeltetés, az utak, a váмок, a vásárok, a céhek, a hitelügy, s mindenekelőtt a hajózás és a vasút kérdése, melyben több-kevesebb szakértelemmel Barițiu ne foglalna állást. A mintakép számára is Anglia; s általában kimutatható Széchenyi István írásainak és gyakorlati tevékenységének Barițiu-ra gyakorolt hatása. (A szerző kiemeli K. Rottek hatását is.) Barițiu írásainak különös jelentőségét az adja meg, hogy az 1848-as forradalmat megelőzően ő az egyetlen román értelmiségi, aki érdemben foglalkozik gazdasági kérdésekkel, s aki megértette, hogy a kulturális és politikai fejlődés szorosan gazdaságban áll a gazdasági növekedéssel (156. l.). 1848 előtti cikkei az emelkedőben lévő román kereskedőpolgárság optimista magatartását, érdeklődését tükrözik.

A reformkorban a románok sokáig megoszlottak abban a kérdésben, hogy a szászokat vagy a magyarokat támogassák. A brassóiak, élükön Barițiuval, a külön tömörülést választották, de hajlottak a magyarokkal való együttműködés felé 1848-ban is. „Elfog a sírás, hisz annyi csapással és megneméremdemelt üldözéssel teli újságírói köztevékenységemben ehhez fogható örömet nem éreztem” — írja a magyarországi jobbágyfelszabadítás hírére. Az unió kérdésében pedig így nyilatkozik: „Megvalljuk, sok román mostanáig kevés szimpátiával viseltetett az unió iránt, habár ez nekünk is kilátásba helyezte a (többi) 11 pontot; mi azonban, ha az unió megvalósul, nem fogunk félni tőle.” A forradalom vívmányainak őszinte féltése, igenlése vitte őt az egyesülés híveinek táborába, mintahogy nem kis mértékben a magyar nemesség szűkkeblősége taszította később az ellenkező táborba. A balázsfalvi gyűlésen, bár ő is alelnök, nem volt irányító szerepe, de neki tulajdoníthatók a gazdasági élet szabadságára vonatkozó javaslati pontok. Lemény püspökkel együtt vitte Kolozsvárra, az országgyűlésre a román követeléseket, ahol az ismeretes elutasításban volt része. Ennek ellenére a császári parancsnok védnöksége alatt szeptemberben megalakuló román komiték szervezésében nem vesz részt, csupán október végétől találjuk őt a „Landesvertheidigungsausschussban”. Barițiu habozását, hogy ti. a Habsburgok oldalára álljon, az események hamarosan fényesen igazolták. Miután Bem kiszorította Erdélyből Puchner tábornokot, a román vezetők is Havasalföldre menekültek, ahol a cári parancsnok lecsukatta, majd néhányukat átadta a bukovinai császári hatóságnak, s ez Barițiu-t vasraverve börtönbe vetette, utóbb rendőri felügyelet alá helyezte. Hazatérése után újságja mindössze két hónapig jelenhetett meg, amikor az Avram Iancu harcairól írott beszámoló miatt mindkét lapját felfüggesztették, ezzel is

értésére adva, hogy az ellenforradalmi Bécs részéről egyelőre nem lehet nemzeti jogokat remélni. Az októberi diploma után következő időszakban ismét aktivizálódik; az 1863 júliusára összehívott nagyszabású Landtagban kinevezett képviselő, majd a bécsi Reichsrat tagja. Ez utóbbi azonban számára is kiábrándulással végződött. A jogfolytonosság alapján egybehívott kolozsvári országgyűlésre — mint a kiegyezés ellenfele — már nem hajlandó elmenni, s ettől kezdve a passzívista politika vezére, a memorandumtevékenység szorgalmazója, s 1884-től a román nemzeti párt elnöke. Halála előtt rövid ideig a bukaresti akadémia elnöki tisztségét is betöltötte.

Bariüti pályája átfogja a XIX. századi román polgári nemzeti mozgalom útját. Az emelkedő szakasz 1848—1849-ig tart. A hanyatlás pedig még a kiegyezés előtt elkezdődött. Ahogy megindul Brassóban, s részben más határmenti városokban az önálló román kereskedőpolgárság előbb viszonylagos, majd abszolút mértékű sorvadása, a politizáló értelmiség gondolkodásában, úgy csökken a közvetlen gazdasági kérdések jelentősége, torzul el a liberalizmusa, s a társadalom minden problémája fokozatosan a nemzeti szembenállásra redukálódik. Analóg jelenség a magyar társadalomban is megfigyelhető. A társadalmi haladás hordozói más osztályok lettek, s ez az értelmiség csak akkor képes feladatát betölteni, ha azok követeléseit is zászlójára írja.

Netea monográfiájának nagy értékét az adja meg, hogy tárgyát a tényleges történeti összefüggésekben vizsgálta Erdély viszonyai között tárja elénk. S ha a magunk részéről nem mindenben értünk is egyet a szerzővel — mint pl. a kolozsvári piarista gimnáziumról adott sötét összkép vonatkozásában; vagy szerintünk felelősség terheli a román forradalmárokat is a bécsi reakcióval való szövetkezésben (202. és kk. l.); több pozitívumot látunk a kiegyezés rendszerében, legalábbis az első évtizedekben, vagy szóvátesszük az apróbb pontatlanságokat pl. a Bécs—Győr, vagy Pest—Bécs vasútvonal túl korai említését (153. l.), — ez nem csökkentti e komoly gonddal és hozzáértéssel, tiszteletre méltó objektivitásra törekvéssel megírt monográfia értékét.

SZÁSZ ZOLTÁN

ROZBIÓR KRYTYCZNY ANNALIAM POLONIAE JANA DŁUGOSZA Z LAT 1445—1480. T. II.

(Opracowali: St. Gawęda, K. Pieradzka, J. Radziszewska pod kierunkiem Jana Dąbrowskiego. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. Prace Komisji Nauk Historycznych. Nr. 12. — Wrocław—Warszawa—Kraków. Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1965. LXVII + 435 l.)

JAN DŁUGOSZ LENGYEL TÖRTÉNETE 1445—1480 KÖZTI ANYAGÁNAK KRITIKAI ELEMZÉSE. II. KÖTET

A jelen kötet megjelenésével teljessé vált Jan Długosz, a középkori lengyel historiográfia legnagyobb alakja *Annales Poloniae* című művének kritikai elemzése.¹ Mindjárt előjáróban szögezzük le: e munkák alapvetően fontosak, hézagpótlók, s mindenki, aki a Długosznál akár csak érintett kérdések vizsgálatára vállalkozik, aligha nélkülözheti eme elemzéseket.

Długosznál sok adat maradt ránk; ez a tény önként kínálja azt a lehetőséget, hogy a mű és alkotója elválaszthatatlanságának „tetele” alapján teljes, minden árnyalatot érzékeltető kép alakuljon ki alkotásról és íróról. *Krystyina Pieradzka* tartalmazza előszava Długosz életútját vázolja fel Zbigniew Oleśnicki, krakkói püspök — Długosz patrónusa — pályaindításától kezdve a királlyal szembeni ellenzékiességén át Jagello Kázmér dinasztikus politikájának szolgálatáig. *Pieradzka* megkísérli kijelölni Długosz helyét a kor közép-európai történetírásában, s úgy hisszük, helyesen állapítja meg: „Thuróczi krónikája viszonylag a leghasonlóbb Długosz művéhez” (LII. l.).

Az előszó problematikája: mű és alkotó kapcsolata húzódik végig magán az elemzésen, amely tulajdonképpen szakaszonként, szövegegységenként tárgyalja Długosz munkáját, adatainak igazolására vagy cáfolására forrásokat (okleveleket, más krónikák kútfőket) és feldolgozásokat idéz.

¹ *Aleksander Semkowicz*: Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza do roku 1384. Kraków. 1887; *Stanisław Gawęda* — *Krystyina Pieradzka* — *Julia Radziszewska* — *Krystyina Stachowska*: Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1385—1444, t. I. Ossolineum. Wrocław—Warszawa—Kraków 1961.

Jan Długosz nem kolostorba húzódott, nem élettől elszakadt pap volt, hanem közéleti ember: politikus és diplomata. Belpolitikai tájékozottsága egyaránt biztosított kezdetben a nagy befolyással bíró főpap, Zbigniew Oleśnicki, később — annak halála után — IV. Kázmér király (1447—1492) mellett. A XV. század második felének Lengyelországa a királyi hatalom megerősítésének, a központosítás megteremtésének, illetve a centralizációs kísérlet kudarcának sorsdöntő kérdéseiben volt hivatott dönteni. Ennek a kornak eseményes belpolitikája hangot kap Długosznál, aki azonban mint diplomata a külpolitikai porond kulisszái mögé is látott, számos országban járt, Magyarországon is több alkalommal megfordult. Érthető tehát — mégha el is tekintünk most igen alapos és gazdag forráshasználatától, hiszen saját kora felé közeledvén egyre inkább szóbeli információkra, saját tapasztalataira támaszkodott —, hogy Długosz műve nemcsak Lengyelország, hanem egész Közép-Európa (s így Magyarország) XV. századi történetére is elsőrangú forrás.

Érthető módon különös figyelemmel olvastuk a magyar vonatkozású eseményekhez fűzött kommentárokat. Jellemző eset, hogy amíg Długosz igen részletesen számol be a rigómezei ütközetről és Hunyadi János meneküléséről, addig az elemzés — meglehetősen röviden — *Katona István* és *Fessler Ignác Aurél* munkájára való utalással intézi el ezt a passzust (22—23. l.). Vagy pl. az 1460. évi trencsényi magyar—cseh összefüvetlenél *Fessler* és *Pray Györgyre*, Szilágyi Mihály szerepét illetően pedig *František Palackýra* hivatkozik a kommentár (133. l.). Az itt felsorolt — és szinte tetszés szerint növelhető — példaanyag azt igazolja: a szerzők által felhasznált magyar illetékességű szakirodalom provenienciája — a hasznosított anyag mennyiségét tekintve — jobbára a XVIII. és a XIX. századba mutat. A kommentárok készítői a feldolgozások jegyzéke szerint (LXI—LXVII.) *Fessler* német nyelvű szintézisét, *Teleki József*nek a Hunyadi-korral foglalkozó művét, *Fraknoi Vilmos* két (egyaránt német nyelvű) tanulmányát, a Mátyás-emlékkönyvet és *Kosáry Domokos* bibliográfiáját hasznosították. Bár a feldolgozások listájából kimaradt, a kommentárok ismerik még *Pray* *Historia regum Hungariae*-jét, *Katonának* az előzőhöz hasonlóan latin nyelvű *Historia critica*-ját, valamint *Fraknoi* Szilágyi Mihály-át. A marxista magyar szakirodalomnak (*Elekes Lajos*, *Mályusz Elemér* és mások műveinek) ismeretét hiányoljuk. Ez a negatívum több esetben téves megállapításokra (ld. pl. az 1456. évi belgrádi ostrommal kapcsolatban: „Köztudott, hogy a vár védelmének szervezője Kapisztrán János volt” [88. l.]), idejétmúlt hivatkozásokra, utalásokra vezetett. A szerzők a magyar illetékességű anyagból döntően német és latin nyelvű feldolgozásokat tanulmányoztak át, a magyar nyelvű szakirodalom — úgyszólván szinte teljes — figyelmen kívül hagyása csak részben róható fel hibájukként. E munka ismét figyelmünket bennünket arra: még mindig kevés a magyar marxista történettudomány eredményeit a világnyelvek valamelyikén a külföldnek bemutató — és reprezentáló — kiadvány.

A magyarországi Długosz-irodalom meglehetősen szegényes. *Bottló Béla* tanulmányán² kívül csak szerény igényű és terjedelmű összefoglalások születtek nálunk.³ Az itt ismertetett kötet (és természetesen annak I. kötete is) — mégha magyar vonatkozású apparátusa hiányos és hézagos is — nagy segítséget nyújt a XIV—XV. század kutatójának (akinek lépten-nyomon kell használnia Długosz nagy művét) ahhoz, hogy tájékozódjék az *Annales Poloniae* forrásértékét, felhasználhatóságát illetően.

Szeretnénk hinni: nincs messze az az idő, amikor a *Rozbiór krytyczny* . . . mintájára Magyarországon is napvilágot lát olyan kritikai elemzés, amely jól megalapozott tárgyi-tartalmi magyarázatokkal és kritikával mond maradandó értékítéletet középkori elbeszélő forrásaink (a XIV. századi krónikakompozíció, illetve Thuróczy krónikája) felhasználhatóságáról, s a krónika-, illetve gestairódmunk könyvtáryra duzzadó anyagának átvizsgálásától, az egymásnak gyakran szögesen ellentmondó tételek — olykor jóhiszeműen dilettáns — egyeztetésétől megkíméli a bizonyos passzusok forrásértékére kíváncsi kutatót.

KRISTÓ GYULA

² *Bottló Béla*: Długosz János *Historia Polonica*ja mint magyar történeti forrás 1385—1418. Bpest. 1932.

³ Ld. *Áldásy Antal*: A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (A magyar történettudomány kézikönyve, I. köt. — 7/c füzet). Bpest. 1928. 17., 23—24. l.; *Macartney, C. A.*: Długosz et le Chronicon Budense. *Revue d'histoire comparée*, 1946 (tome IV) 301—318. l.; *Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, toms XI). 59—65. l. Ld. még *Kubinyi András*: Tóth Sarolta: Magyar és lengyel Imre-legendák. Századok, 1965. 281. l.

DIE NATIONALE FRAGE IN DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE

1900—1918

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 358 l.)

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN
1900—1918

A könyv az Osztrák-Magyar Monarchia 1900 és 1918 közötti történetével foglalkozó — Budapest 1964-ben megtartott — konferenciának a nemzeti kérdéstről elhangzott referátumait és felszólalásait tartalmazza. Sorrendben ez a negyedik kötet, amely erről az utóbbi évek egyik legsikeresebb, tudományos vonatkozásban sok értékes szempontot felvető nemzetközi értékeletről napvilágot látott. Az eddigi kötetek: *Die Agrarfrage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*. Bukarest. 1965. 308 l.; *Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*. Bukarest. 1965, 85 l.; *Östereich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918*. Berlin. 1965. 292 l.).

A *Hanák Péter* szerkesztésében, *Szász Zoltán* közreműködésével megjelent munka három referátumot, két terjedelmes korreferátumot, négy nagyobb és kilenc kisebb felszólalást, végül a vizontválaszokat, valamint *Zsigmond László* zárszavát foglalja magában. A referátumok elkészítésében és a vitában a magyarokon kívül jugoszláv, román, szovjet, olasz, csehszlovák, osztrák, valamint nyugat- és keletnémet történészek vettek részt. Ez a felsorolás önmagában véve is tükrözi a problémakör iránti nemzetközi érdeklődést és a könyv előszavában is méltatott együttműködési készséget. Magyar részről egy referátum, egy korreferátum és — a zárszón kívül — két nagyobb hozzászólás hangzott el.

Azok a legfontosabb és egymással szorosan kapcsolódó kérdések, amelyekre a tanulmányok írói és a felszólalók választ kerestek a Monarchia nemzeteinek gazdasági, szociális, politikai és kulturális helyzetével, az Ausztria-Magyarország átalakítására irányuló törekvésekkel, nem utolsósorban az osztályharc és a nemzeti küzdelmek összefüggéseivel voltak kapcsolatosak.

Fran Zwitter jugoszláv professzor referátuma „Nemzeti kérdések az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900—1914)” címmel azokra az elvekre épült, amelyeket a szerző e kérdéssel kapcsolatban már az 1960-as stockholmi nemzetközi történetészkonferencián kifejtett. Megvizsgálva a nemzeti mozgalmak gazdasági és szociális alapjait, meggyőzően bizonyítja, hogy bár a visszamaradt területek a Monarchia utolsó évtizedében viszonylag gyors fejlődés mentek át, ez nem vezetett feltétlenül a nemzeti ellentétek enyhüléséhez. A döntő ugyanis az volt, hogy a fejlődés saját nemzeti tőke segítségével, vagy a Monarchia fejlettebb népeinek gazdasági behatolása útján történt-e. A tanulmány második része — szoros összefüggésben az elsővel — a különböző nemzetiségek szociális struktúrája és politikai helyzete közti összefüggéseket boncolgatja, majd — befejezőként — vizsgálat tárgyává teszi a Monarchia átfonnálására irányuló tervezeteket. Vázolja a különböző Mitteleuropa-terveket, a trializmus gondolatát, s ehhez kapcsolódóan a Ferenc Ferdinándnak tulajdonított koncepciót, a neo-szláv, végül a szociáldemokrata elképzeléseket, elsősorban az ausztrómarxizmus álláspontját.

A román történészek — *Constantinescu*, *Bányai*, *Cuțicăpeanu*, *Gölner* és *Nuțu* — 110 oldalas közös referátuma az előző és bevezetés mellett őt fejezetben tárgyalja Ausztria-Magyarország nemzeti kérdéseit. Míg az előző összegezi a referátum főbb elvi mondanivalóit, a bevezetés a Monarchia századforduló utáni általános gazdasági és politikai helyzetét vázolja, negatívan ítéli meg fennállásának egész korszakára vonatkozóan Ausztria-Magyarország történelmi szerepét és a nemzetiségek mindenoldalú elnyomását hangsúlyozza. Az első fejezet a kor főbb eszmei áramlatait foglalja össze, központba helyezi a pángermánizmust, a föderalizmust, az ausztrómarxizmust, bírálja a „magyar politikai nemzet” gondolatát, valamint néhány a Monarchiával kapcsolatos cseh és román álláspontot. A második és harmadik fejezet történelmi áttekintést nyújt a nemzeti elnyomás és a nemzeti szabadságmozgalmak 1900 és 1914, ill. 1914 és 1917 közötti időszakáról. Tulajdonképpen ezt tartalmazza a negyedik fejezet is az oroszországi szocialista forradalom és az Osztrák-Magyar Monarchia 1918 novemberében bekövetkezett összeomlása közötti időszakra vonatkozóan. A szerzők végkövetkeztetése az, hogy „a Habsburg-birodalomban a polgári-demokratikus forradalom megkövetelte mind a csehszlovák, jugoszláv, osztrák, lengyel, magyar nemzeti állam létrehozását, mind a román és olasz egységes nemzeti államok nemzeti egységének befejezését” (40. l.). És bár az össze-

omlás után nem sikerült „szabad, széles demokratikus alapokon nyugvó nemzeti államokat életre hívni, a Monarchia szétesése mégis előrelépést jelentett a népek társadalmi-politikai fejlődése szempontjából” (113. l.). Ez a végkövetkeztetés hatja át a befejező ötödik részt, amely Erdély Romániával való egyesülésének történetét, különösen az 1918-as népmozgalmakat és politikai eseményeket foglalja össze.

Katus László terjedelmes referátuma a magyarországi nemzeti kérdés gazdasági és társadalmi alapjait teszi vizsgálat tárgyává az első világháború előtti időszakra vonatkozóan. A hagyományos nemzetiségi pártokban a századforduló táján bekövetkezett változások ismertetése után a referátum behatóan elemzi a soknemzetiségű Magyarország kapitalista fejlődésének jellemző vonásait, összehasonlítva egymással a nemzetiségi vidékeket, valamint a magyarok és nem-magyarok lakta területeket. Erre a regionális elemzésre épül a magyarországi népek társadalmi struktúrájának, osztálytagozódásának összevetése, a nemzeti mozgalmak társadalmi alapjainak vizsgálata. A szerző kutatásai-ból azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy „a nemzeti mozgalmak fellendülése, fejlődésük és végső kimenetelük nem magyarítható minden tekintetben a Monarchiában ill. Magyarországon létrejött gazdasági és társadalmi erővel. Feltétlenül szükséges más, mindenekelőtt politikai és külső tényezők hatását figyelembe venni: így a magyar politikai élet fejlődését, elsősorban a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikáját, a dualista rendszer válságát, a nemzetiségi kérdés alakulását Cislajtániában, a nemzetközi erőviszonyokban — mindenekelőtt Szerbia és Románia helyzetében — beállt változásokat. A Monarchia szétesése és a nem-magyar népek nemzeti önállóságának megvalósulása mindezen belső és külső társadalmi-gazdasági és politikai faktorok kölcsönhatásának volt az eredménye” (187. l.). A tanulmányt végül a szóbanforgó területek gazdasági-társadalmi helyzetét megvilágító összehasonlítások és táblázatok zárják le.

Mindkét korreferátum a főtémához szorosan kapcsolódó részletkérdést választott tárgyaúl. *Mirjana Gross*, zágrábi professzor a horvátországi nemzetiségi kérdést vizsgálja a dualizmus válságának időszakában. Érintve azt a sajátos helyzetet, amely Horvátországnak Ausztria és Magyarország közé ékelődéséből következett, s amely az élet szinte minden területére kihatott, a korreferátum vázolja a gazdasági és társadalmi körülmények alakulását. Rámutat arra, hogy Horvát-Szlavónia és Dalmácia Ausztria-Magyarország legelmaradottabb területei voltak, csak a 90-es évek második felében kezdődött el valamelyes fellendülés, s ezzel a társadalmi differenciálódás, különösen a horvát burzsoázia némi megerősödése. Gyengesége ellenére azonban Horvátország viszonylag befolyásos politikai erőt képviselt a Monarchián belül, részben sajátos állami jogi helyzete, részben pedig a délszláv kérdés növekvő jelentősége folytán. A szerző mindkét problémakört bemutatja, különösen figyelemre méltóan világítja meg a délszláv egyesülés gondolatának horvátországi terjedését és összefüggését a dualizmus válságával.

Dolmányos István a Lex Apponyi, az 1907-es iskolatörvény kritikai ismertetését végezte el korreferátumában. A kérdésre vonatkozó történeti irodalom felvázolását a törvény meghozatalának előtörténete követi. Az utóbbi során az olvasó nemcsak a megelőző időszak iskolapolitikájáról, hanem a magyar uralkodó körök általános nemzetiségi politikájáról is világosan felépített áttekintést kap. A korreferátum ezeketán tisztázza a Lex Apponyi tulajdonképpeni fogalmát, ismerteti tartalmát, majd részletesen, csaknem 30 oldalon keresztül tárgyalja a törvény fogadtatását. Közlebből a magyarországi egyházak, a nemzetiségek — románok, szlovákok, szerbek — és a különböző magyar politikai irányzatok bonyolult, változó és ellentmondásos álláspontjának kifejtéséről van szó. Hasonló alappalossággal tájékozódhatunk a törvény gyakorlati végrehajtásáról, az ennek során fellépő ellenállásról, valamint a nemzetiségi iskolák helyzetében bekövetkezett változásokról. A tanulmányt lezáró rövid összefoglaló ismételten hangsúlyozza a törvény politikai céljának a lényegét: „A Lex Apponyi teljes joggal lett az iskolapolitikai eszközökkel megkísérelt, kudarca ftlalt asszimilációs tervek szimbólumává” (288. l.).

A tanulmányok és a színvonalas vita elolvasása arról győzi meg az olvasót, hogy a marxista történészek nemzetközi összefogása révén Ausztria-Magyarországgal kapcsolatban egy sok tekintetben új, bár teljesen egységesnek nem mondható koncepció van kialakulóban. E koncepció határozottan szembenáll a Monarchia nemzetiségi viszonyait idealizáló, történelmi jogosultságát a XX. századra vonatkozóan is igenlő polgári állásponttal, és szembeütően eltér a marxista történetírás részben szektás-dogmatikus, részben polgári-nacionalista eredetű nézetétől.

A marxista igényű tanulmányok és felszólalások egységesek — az Osztrák-Magyar Monarchiát idealizáló polgári nézetekkel szemben — a dualizmus elavult, feudális vonásokat tartalmazó társadalmi és uralmi rendszerének elvetésében, és természetesen mind az osztály-, mind a nemzeti küzdelmek jogosságának elismerésében. Önmagában

véve az sem képezi vita tárgyát, hogy e küzdelmek hátterében a nemzetiségek fejlődésének az osztálynyomással bonyolult összefonódó politikai, szociális és kulturális körülménye állt. Nézeteltérést elsősorban az a román történészek által képviselt álláspont váltott ki, amely abszolutizálva a nemzeti önállóságot, eltúlozta a nemzeti elnyomás mértékét, túlbecsülte a háború előtti önállósodási törekvéseket, figyelmen kívül hagyta, vagy alábecsülte a Monarchián belüli internacionalista tendenciákat. Olyan álláspontról volt tehát szó, amely több vonatkozásban eltért a Zwitter és Katus referátumában, valamint a két korreferátumban kifejtett elvi szempontoktól, s amelyet a hozzászólások során is vitattak.

V. M. Turok szovjet történész nagy érdeklődést kiváltott hozzászólásában, amelyet egyébként a konferenciáról, ill. a fenti könyvről írt külföldi ismertetések is rendszerint kiemelnek, elsősorban a nyugati nézetektől határolja el álláspontját. Szerinte erős — különösen az Egyesült Államokban — az a tendencia, amely napi politikai célok szolgálatába igyekszik állítani a Monarchia történetének a kutatását. Így pl. ezt a tendenciát képviselte Robert Kann ismert könyve — *The Habsburg Empire* —, méginkább különböző nyugaton élő emigráns történészek. „Kann véleménye szerint a Monarchia az integráció modellje volt, mintá-példa a népek együttélésére, amellyel szemben negatív példaként a bolsevista Oroszország áll” (308. l.).

De Turok bírálja a román történészek álláspontját is, mindenekelőtt azt, hogy a munkásmozgalmak esetében a „nemzeti jelleget emelik ki, és nem az előremutató, internacionalista vonásokat” (vö. 308. l.). Az 1917–1922 közti időszakra vonatkozóan pedig kifogásolja, hogy a román referátum a nemzeti mozgalom fellendülésének bizonyos negatívumait, a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciót nem veszi kellőképpen figyelembe. Bírálja továbbá a szovjet történész az „egységes román nemzeti állam” fogalmát, mivel Románia is — mint általában az ún. utódállamok — soknemzetiségű maradt; és rámutat arra, hogy a román királyi fegyveres erők 1918-as erdélyi jelenléte és akciói miatt a népek önrendelkezési jogának megvalósulásáról aligha lehet beszélni. Végül bírálóknak veti alá az osztrák nemzet keletkezésére és Viktor Adler, valamint Otto Bauer értékelésére vonatkozó román álláspontot is.

Leo Valiani kitűnő, a nemzeti kérdés néhány részletproblémáját figyelemreméltó szempontokkal és adatokkal kiegészítő hozzászólását két magyar történész, *Molnár Erik* és *Hanák Péter* felszólalása követte. Az előbbi a szocialista munkáspártok nemzetiségi politikáját veti össze Oroszország és Ausztria-Magyarország viszonylatában, és rámutat arra az összefüggésre, amely az osztrák és a magyar szociáldemokrata pártok e téren elkövetett hibái és azon körülmény között mutatkozik, hogy a néptömegek saját nemzeti burzsoáziájuk befolyása alá kerültek.

Hanák Péter felszólalása előljáróban vázolja a polgári történetírás főbb irányzatait a Monarchia értékelésével kapcsolatban; Turokhoz hasonlóan elveti a „szupranacionális integráció” gondolatát, és méltatja, egyben bírálja a marxista történetírás eddigi eredményeit. E kritikai ismertetéssel összefüggnek azok a problémakörök, amelyek Hanák szerint további tudományos kutatásokat, és az eddigi álláspontok felülvizsgálását igénylik. Ilyen a Monarchia gazdasági fejlődésének hatása Kelet- és Délkelet-Európában, amelynek kidolgozásához nemzetközi együttműködésre van szükség, továbbá az a kérdés, hogy a Monarchia népei között a fejlődés egyenetlensége növekvő tendenciájú volt-e, vagy — amint Hanák feltételezi — inkább a kiegyenlítődség irányába mutatott. A nemzeti és szociális mozgalmakkal kapcsolatban a felszólalás azt a marxista irodalomban elterjedt felfogást bírálja, amely a dolgozó osztályokat, elsősorban a munkásosztályt a nemzeti eszmék és célok hordozóinak tekinti, több példát hoz fel annak bizonyítására, hogy a tömegmozgalmakban az osztályarcos vonások domináltak, és hangsúlyozza, hogy az első világháború előtt még nem dőlt el, hogy a szocialista mozgalom képes lesz-e a nemzeti szabadságtörekvésekben rejlő energiát a maga számára mozgósítani, vagy alárendelődik a nemzeti harcot vezető burzsoázia célkitűzéseinek. Az utóbbi bekövetkezése azonban nem jelentheti az előbbi perspektíva figyelmen kívül hagyását, ellenkezőleg, tüzetes analízisnek kell alávetni azokat az okokat, amelyek meghiúsították a Monarchia forradalmi átalakítását.

A további hozzászólások vagy részletkérdések felvetésére vállalkoztak, vagy a fenti elvi kérdésekben foglaltak állást. *Heinz Lemke*, a berlini történelmi intézet tudományos munkatársa Galícia problémáját, a lengyel vezető rétegek, Bécs, valamint az ukrán nemzeti mozgalmak ellentéteit boncolgatta, és vázolta a Galíciával ill. a lengyel kérdéssel kapcsolatos háború alatti terveket. *Jan Havránek* cseh történész több kérdést érintett, hozzászólásának középpontjában azonban az a probléma állott, hogy miként befolyásolta az államapparátus a Monarchia népeinek egyenlőtlen gazdasági és szociális fejlődését.

A másik cseh történész, *Karel Pichlík* szerint a román referátum „azoknak a nemzetileg korlátozott nézeteknek a kritikátlan összefoglalása, amelyek annakidején az egyes utódállamok marxistái között uralkodtak” (331. l.). Ezzel szemben Csehszlovákiában az 50-es évek második felében lezajlott elméleti viták eredményeként az a megoldás került előtérbe, amely „a főhangsúlyt nem a csehszlovák nemzeti állam keletkezésére helyezte, hanem arra a néptömegek harcában meglévő tendenciára, amely a közép-európai proletariátus nemzetközi küzdelméhez vezetett” (uo.), olyan megoldás tehát, amely sok tekintetben hasonlít a magyar történészek végkövetkeztetéseihez, vagy Turok fentebb ismertetett álláspontjához. A továbbiakban érdekes szempontokat vetett fel a német forradalom közép-európai hatásával és a német és cseh forradalmi mozgalmak kudarcra közötti összefüggésekkel kapcsolatban.

Stefan Pascu román professzor kiegészítéseket fűzött Dolmányos korreferátumához, majd az alapvető vitakérdéshez kapcsolódva hangsúlyozta, hogy az új nemzeti államok — ha korlátozott mértékben is — haladást jelentettek a Monarchiához viszonyítva. *Hans Mommsen* nyugat-német történész Turok, valamint a román történészek egyes megállapításait bírálta. Az előbbivel kapcsolatban egyrészt azt vetette fel, hogy a nemzeti vonásokat nem kívülről vitték be a munkásmozgalmakba, azok az egyes munkárcsoportoknak is jellemzői voltak, másrészt azt, hogy a Monarchiának szupranacionális példaként való kezelése nem általános a Nyugaton. Az utóbbival — a román állásponttal — kapcsolatban pedig főleg azt, hogy a munkabér alacsony volta nem jelez feltétlenül nemzeti kizsákmányolást.

A hozzászólók között két osztrák volt. Az egyik, *Herbert Steiner* kommunista történész, a Monarchia felbomlásának szükségességét hangsúlyozta, *Eduard März* pedig azt a felfogást bírálta, amely szerint a gazdasági fejlődés a Monarchiában megközelítően hasonló módon ment volna végbe. Befejezésül *Martin Zöller* (NDK) a cattaroi matrózfelkelés és az ún. „zöld káderek” kérdésével foglalkozott, *K. B. Vinogradov*, a leningrádi egyetem docense pedig több, a vitában felmerült problémát érintett. Rámutatott pl. arra, hogy a Monarchia viszonyainak idealizálása a Nyugaton különösen a nagy tömeghatással rendelkező népszerű irodalomra jellemző; foglalkozott a nacionalizmusnak az osztrák szociáldemokráciára gyakorolt hatásával, majd ő is hangsúlyozta a Monarchia munkásmozgalmán belüli internacionalista tendenciák fontosságát.

A könyvet a referensek válaszaik zárják le. Újat sem elvi szempontból, sem az adatok terén ezek már nem igen adnak. Míg Zwitter a Ferenc Ferdinánd-féle trializmus, valamint a történelmi és nem-történelmi népek fogalmát világította meg, Katus László ismét kiemelte a nemzeti kérdés ökonómiai és társadalomtörténeti vizsgálatának jelentőségét, valamint azt a körülményt, hogy Közép-Európában a nemzeti probléma a Monarchia felbomlása után is megoldatlan maradt. A román történészek — Constantinescu és Bányai — fenntartották eredeti álláspontjukat a vitatott kérdésekben, de hangsúlyozták a nemzetközi együttműködés fontosságát azok tudományos megoldásában.

A zárszóban *Zsigmond László* kiemelte a vita sokszínűségét, majd egy-két fontosabb kérdésben maga is állást foglalt, elsősorban a magyar történészek nézeteit bírálva. Szerinte a Monarchia felbomlása előremutató történelmi tény volt egyrészt azért, mert csak így lehetett a német imperializmus és militarizmus kelet-európai befolyását megtörni, másrészt, mert a nemzetállami keretek megkönnyítették a munkásosztály számára a nacionalista illúzióktól való megszabadulást és az alapvető osztályellentétek felismerését.

Bizonyára nem túlozunk, ha végül kiemeljük a szóbanforgó könyv jelentőségét a Monarchia nemzeti kérdéseinek további kutatása szempontjából. Azáltal, hogy hozzáférhetővé tette a budapesti konferencia idevonatkozó anyagát, minden érdeklődő számára megkönnyíti a tájékozódást nemcsak a marxista történészek által eddig elért eredményekben, hanem a vitás és a nyitva hagyott kérdésekben is, és buzdítást ad a még feltáratlan problémák kutatására. 1964 óta is számos, részletkérdést tárgyaló munka jelent meg, kisebb-nagyobb konferenciák zajlottak le, amelyek közül különösen kiemelkedik az Egyesült Államokban 1966 áprilisában megtartott nemzetközi értekezlet. A marxista álláspontok időnkénti összefoglalása és egymással, valamint a polgári nézetekkel való összevetése alapvető feltétele a további kutatások eredményességének.

BLAZSE RISZTOVSZKI:

KRSZTE P. MISZIRKOV (1874—1926)

(Prilog kon proucsuvanyeto na razvitokot na makedonszkata nacionalna miszla)

(Szkopje, Kultura. 1966. 362 l.)

**ADALÉK A MAKEDÓN NEMZETI GONDOLAT FEJLŐDÉSÉNEK
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ**

Blazse Risztovszki műve a „mai társadalmi gondolat” sorozatban jelent meg a jugoszláviai Macedón Szövetséges Szocialista Köztársaság fővárosában, Szkopjében. A tanulmánykötet több mint egy évtizedes kutatómunka után Krszte P. Miszirkov halálának 40. évfordulója alkalmából látott napvilágot. A munka doktor disszertációként íródott, de a további kutatások eredményeként a szerző kibővítette és számos helyen átdolgozta művét.

Már maga a mű alcíme is rámutat arra, hogy a szerző célja nem más, mint K. Miszirkov személyén keresztül bemutatni a makedón nemzeti ébredés folyamatával kapcsolatos, még napjainkban is vitatott egész sor kérdést. Ezzel — ahogy a szerző is említi művének előszavában — elsőként tesz kísérletet az ún. új mozgalom s általában a makedón nemzeti gondolat — a múlt század 80-as éveitől a XX. század 20-as éveig tartó fejlődésének áttekintésére. Ebben a munkájában B. Risztovszki a balkáni népek történelmének még fel nem tárt vagy még vitatott kérdéseit taglalja. A szerző az egész anyagot kronológiai sorrend alapján tizenkét fejezetben és ezen belül hetvenhét alfejezetben tárgyalja. Mindez a munka óriási terjedelmére vall. Ez viszont arra a következtetésre készítet bennünket, hogy egy jól felkészült történész művét vettük kezünkbe, akit nagyfokú pontosság, a hatalmas anyaghalmazban el nem vesző munka jellemez.

Az első fejezetben a munkához felhasznált irodalom és forrásanyag áttekintését kapjuk, amelyben kritikai megjegyzéseket fűz K. Miszirkov életművével foglalkozó kutatók munkásságához. Miszirov életművét a szerző a korabeli társadalmi és gazdasági viszonyok mellőzése nélkül a kor társadalmi és politikai harcainak középpontjába helyezi. Miszirkov életét éppen e viszonyok határozták meg, melyek végül is az ún. „makedón kérdést” hozták napvilágra. Blazse Risztovszki ennek a kérdésnek egy másik területét, a Miszirkov személyével szorosan kapcsolódó ún. „nemzeti szeparatizmus” történetét helyezi figyelmének középpontjába. Mielőtt áttérne Miszirov küzdelmes életének tárgyalására, a szerző betekintést nyújt a „nemzeti szeparatizmus” ideológiáját létrehozó kor történetébe.

Ki volt K. P. Miszirkov? Hogyan jutott el odáig, hogy élete végéig az ún. „nemzeti szeparatizmus” egyik legkövetkezetesebb ideológusa maradjon? Miszirkov 1874. november 6-án született a török birodalomhoz tartozó Makedónia Enidze-wardari járásában, Posztol nevű faluban. Gyermekkorát és első iskolaéveit szülőfalujában és a helyi „partiarchátusi” iskolában töltötte. Mielőtt tovább mennénk, szükségesnek tartjuk ismertetni azokat a történelmi körülményeket, amelyek figyelembe vétele nélkül nem érthetjük meg sem Miszirkov személyét, sem az általa és kortársai által felvetett kérdéseket.

A kort, amelyben Miszirkov megkezdte életútját, a török uralom alól immár felszabadult balkáni államok burzsoáziáinak küzdelme jellemzi a Makedóniában még török elnyomás alatt élő „szláv testvérek” felszabadítására. E céljukat, vagyis az állítólagos „népi egység” elérését, a „nagy eszmék” feltámasztásával, a történelmi jogra apellálva akarták elérni. Mindez a balkáni monarchiák nacionalista politikája következtében a balkáni népek egymásközi harcához vezetett, amely lényegében nemcsak a török elnyomók ellen küzdő belső erők, hanem a Makedónia forradalmi erőinek tényleges támogatása ürügyén azok segítségére siető külső erők szétforgácsolódásával is járt. Éppen e politika ellen léptek fel a Belső Makedón Forradalmi Szervezet egyes vezetőin kívül az előbbieknél messzebb látó, a nemzeti függetlenség mellett a többi balkáni nemzettől független makedón nemzeti önrendelkezés kivívását hirdető „szeparatisták” is. Közéjük tartozott K. Miszirkov is, aki az eddigi kutatások szerint kortársai közül a legtovább ment.

A vallási és nemzeti megkülönböztetés, amely mind a török birodalomban fennálló „exarchista” és „patriarchista” iskolákban, mind az önálló állami életüket formáló balkáni államokban fennállt, arra kényszerítette a Makedóniából származó és tanulni vágyó fiatalokat, hogy egyik állam fővárosából a másik állam fővárosába vándoroljanak. Így került sok társával együtt Miszirkov is Belgrádba, majd Szófiába, ahol nemcsak

tudományos ismeretekre tett szert, hanem egyúttal megismerkedett a kor társadalmi problémáival s a balkáni államok burzsoáziájának céljaival.

Középiskolai tanulmányait Sabácon és a belgrádi tanítóképzőben, majd a poltavai vallási szemináriumban folytatta. Tanulmányai során számos politikai jellegű diákszervezet tagja volt, amelyeket Blazse Risztovszki Miszirkov életével párhuzamosan tárgyal, ügyelve arra, hogy semmilyen momentum ne kerülje el az olvasó figyelmét. Főiskolai tanulmányait a pétervári, majd az odesszai egyetemen folytatta. Oroszországban mint a kor híres szlavistáinak tanítványa nemcsak sokoldalú tudományos ismereteit gyarapította és fejlesztette tovább (ekkor látnak napvilágot első nyelvészeti és történeti tanulmányai), hanem politikai tevékenységével bekapcsolódott a pétervári diákkörök munkájába is. Alapító tagja volt, később elnöke, a Pétervári Titkos Makedón-Odrini Körnek (1900), a „Szent Kliment” nevet viselő Makedón Nemzeti Tudományos és Irodalmi Szervezetnek (1903–1905) és számos más diákszervezetnek. Ezek a szlavofil szervezeteken belül létrejött szervezetek élénk kapcsolatot tartottak fenn mind a belső makedón forradalmi erőkkel, mind a külső, elsősorban a szófiai, Legfelső Makedón-Odrini Szervezettel. Ennek a politikai kettősségnek hamis ideológiáját elsőnek Miszirkov fejtette ki, aki nemcsak egyszerű „szemlélője és krónikása” volt a Makedóniában lejátszódó eseményeknek, hanem elsőként fogott hozzá e forradalmi mozgalom történetének kritikai elemzéséhez. Egy sor olyan kérdést és problémát vetett fel, amelyeket még a Belső Forradalmi Szervezet vezetői sem vetettek fel, s amelyek lényegében a makedón „nemzeti szeparatizmus” egyik legkövetkezetesebb képviselőjévé avatják. Kezdetől fogva felvetette a makedónok nemzeti hovatartozásának kérdését.

Az 1903. évi ilindeni felkelés után Oroszországba ment, majd visszatért Szófiába, ahol kiadta „A makedón dolgokról” (Za makedonszkite raboti) c. könyvét. Miszirkov e munkájában a kritikus szemével tárgyalja a makedón forradalmi mozgalom történetét. Egyúttal ez a mű a makedón nemzeti öntudat egyik legkiemelkedőbb alkotása. Miszirkov ezzel elsőnek fogott hozzá a levert ilindeni felkelés okainak elemzéséhez.

A szerző részletesen kifejti mind a nagyhatalmaknak, mind a kis balkáni monarchiáknak a makedón kérdésben elfoglalt állásfoglalását. Ezzel párhuzamosan találkoznak Miszirkovval is, aki elítéli a balkáni államok hódító politikáját, s aki arra törekszik, hogy diplomáciai tevékenységével a makedón kérdés megoldását a makedón nemzeti önállóság platformján érje el. Különösen nagy jelentőségű a munkának az a része, ahol a szerző tizenegy alponthoz áttekintést nyújt „A makedón dolgokról” c. munka fő gondolatairól. A továbbiakban rátér Miszirkov egyik legjelentősebb vállalkozásának, a Vardar c. irodalompolitikai folyóirat történetének tárgyalására, amelyet Miszirkov az oroszországi Odesszában kívánt megjelentetni. A balkáni burzsoáziák uralkodó köreinek üldöztetéseivel elől Miszirkov kénytelen újból az emigráció keserű életét választani. Előbb az odesszai, majd a kisinyevi gimnáziumok tanára. Életének ebben a legsötétebb szakaszában anyagi gondokkal küszködve bizonyos pesszimizmus lett urrá rajta, ami elsősorban az eddigi következetes forradalmiságát megtagadó „Vázlatok a délszláv filológia és történelem köréből” c. írásának megjelenéséhez vezetett. Nyughatatlan természete azonban a balkáni háború frontjaira vezényli, ahol mint tudósító állást foglal a háború ellen. Tevékeny munkatársa a pétervári makedón kolónia folyóiratának, a „Makedón Hang”-nak (Makedonszkij Golosz). 1917-ben az önálló Besszarába parlamenti képviselője, s kiállt a nemzetiségi kérdés radikális megoldása mellett. Életének utolsó éveit Szófiában és Karlovóban töltötte, ahol élénk publicisztikai tevékenységet folytatott. A sok üldöztetés és személyének mellőzése ahhoz vezetett, hogy a drámai eseményekkel teli kornak egyik legreálisabban gondolkodó és a kor nemzeti problémáinak megoldását legvilágosabban kifejtő személyisége korán távozzék azoknak a sorából, akik művét folytatták.

Krszte Petkov Miszirkov elsőnek tett kísérletet, hogy meghatározza — mégpedig tudományos alapon — a makedón nép nemzeti hovatartozását. Egész életében Makedónia függetlenségének kivívásán fáradozott. Sokoldalú tevékenységét e cél szolgálatába állította. Tudományos és publicisztikai munkássága elválaszthatatlan a kor legégetőbb kérdésétől, a nemzeti kérdéstől. Mivel Miszirkov egész élete szorosan összefügg a makedón kérdés történetének egy fontos szakaszával, ezért e sorok írója elsősorban Miszirkovnak ezzel kapcsolatos koncepcióját tartotta szükségesnek ismertetni.

Miszirkov nem tett éles különbséget a nép és a nemzet kategóriák között, mégis azt tartotta, hogy a nemzetté válás folyamata az „új korszak” terméke. Ezzel kapcsolatosan beszélt egyrészt a délszlávok nemzetiségeiről és a Balkán-félsziget etnikai térképének megváltozásáról a középkorban, másrészt Makedónia modern nemzeté válásának folyamatáról. Ugyanakkor Miszirkov távol állott attól, hogy a nemzetet metafizikusan egyszer s mindenkorra adótnak tekintse. A nemzet többségét alkotó néptömegeket dinamikus társadalmi organizmusnak tekintette, és lehetségesnek tartotta, hogy ha a

„történelmi szükségszerűség megkívánja”, egy népből két nemzet, illetve két, közeli rokonságban élő nép alakuljon ki. Nagy jelentőséget tulajdonított a folklornak, amelynek fontos szerepet kell betöltenie a nemzeti öntudat kialakításában. Miszirkov szerint a Makedónia autonómiájáért vívott küzdelemnek csak akkor van értelme, ha a makedón népben „olyan jellemvonásokat és sajátosságokat fedezünk fel, amelyek ninesenek jelen a többi balkáni nép esetében, s amelyek egyes-egyedül csak a mi jellemvonásaink”.

A nemzet ismervei közül Miszirkov különös figyelmet szentelt a nyelvnek. Ezzel kapcsolatban kihangsúlyozza a makedón nyelvnek a többi délszláv nép nyelvtől való különbözőségét. Mivel Miszirkov idején még nem jött létre az egységes makedón irodalmi nyelv, ebben a kérdésben úttörő jellegű munkát végzett: felismerve annak szükségességét, — nem véletlenül — éppen a két szomszédos szláv nép (bolgár és szerb) nyelvtől legnagyobb különbségeket felmutató középmakedóniai dialektus irodalmi szintre való emeléséért küzdött.

Miszirkov nagy figyelemmel kísérte az ilindeni felkelés szervezését. A forradalmi mozgalom megszervezésében elfoglalt álláspontja kritikailag közelíti meg a felkelés időelőtti megindításának kérdését. Ebben közel állt a makedón forradalmi mozgalom fő ideológusainak, Goce Delcevnek és Dame Gruevnek álláspontjához. Mint kortárs és mint olyan személy, aki érdekelt volt abban, hogy mi történik Makedóniában az ilindeni felkelés időszakában, Miszirkov a legnagyobb figyelemmel kísérte a nagyhatalmaknak a makedóniai állapotok rendezése érdekében tett diplomáciai akcióit. Értékelte az uralkodók találkozásait, továbbá a különböző rangú és rendű diplomaták fáradozásait, hogy valamilyen modus vivendit találjanak a felkelt Makedónia elcsendesítésére. Emellett feltárja a kis balkáni államok machinációinak lényegét is. Kihangsúlyozza a Makedónia birtoklásának kérdésében meglévő nagybolgár és nagyszerb ellentéteket. Ezeknek az ellentéteknek fokozatos közelítése vezetett oda — mondja Miszirkov —, hogy miután a nacionalista politikát folytató balkáni államok elég gyengék voltak ahhoz, hogy egymaguk ragadják el Makedónia területét a török birodalomtól, kénytelenek voltak belenyugodni az érdekszférák alapján e terület hármass felosztásába.

Az egyedüli megoldást a makedóniai helyzet normalizálásához Miszirkov a reformokban látta. E kérdésben külön koncepciót dolgozott ki. A reformok kidolgozása és bevezetése Makedóniában jelenti Miszirkovnál az egyedüli járható utat, hogy e terület az önálló államiság útjára lépjen — természetesen a török birodalom keretein belül. S itt kifejezésre jut Miszirkov álláspontja, mely szerint fokozatos reformok útján, evolúciós úton is meg lehet oldani a makedón kérdést. Miszirkov szerint forradalmak nélkül is ki lehet vívni a reformokat. A reformoknak azonban másik jelentőséget is tulajdonít: e reformok egyrészt lehetőséget nyújtanak ahhoz, hogy Makedónia megszabaduljon a külső befolyástól, másrészt ahhoz, hogy a nemzetné formálódás központját Makedóniába helyezték át.

Blazse Risztovszki munkájának jelentőségét az adja, hogy e kényes kérdést, a makedón kérdést európai alapra helyezi, s azt szorosán összekapcsolja a Miszirkov által képviselt „nemzeti szeparatizmus” ideológiájával. A munka bizonyára még sok tudományos értekezés és vitaanyag megjelenéséhez vezethet, s felkelti majd az ezzel a problematikával foglalkozó történetkutatók figyelmét. A magyar marxista történetírás előtt ez a kérdés ugyan még csak vázlatosan ismeretes, mégis szükségesnek és fontosnak tartottuk részletesen ismertetni Risztovszki művét, mert több szempontból is adalékot nyújt az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikájának eddigi feltáratlan kérdéseire.

RISZTO ILJOVSZKI

HORVÁTH PÁL:

A KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI NÉPEK JOGFEJLŐDÉSÉNEK FŐBB IRÁNYAI

(Különös tekintettel a környező népek jogfejlődésére)

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968. 495 l.)

Horváth Pál nagy munkája méltán tarthat igényt a szűkebb szakma (vagyis a jogtörténet) képviselőin túlmenően a magyar történészek érdeklődésére. Az utóbbi években már közhelyszámba kezd menni a hungarocentrikus szemlélet felszámolása, s éppen a kelet-európai népekkel való szorosabb kapcsolatok fontosságát mindenki hangsúlyozza. Sajnos, publikációkban ezen a területen ennek ellenére sem vagyunk gazdagok.

De nemcsak ez s maga a téma indokolja a történész érdeklődését Horváth Pál munkája iránt, hanem egyszerűen az a tény, hogy jól megírt, nagy horizontot felölelő, valóban széles kitekintést nyújtó összefoglalásról van szó, amely a legfőbb vonások kiemelésével és összegezésével a lényegről ad tájékoztatást.

A bevezető historiográfiai fejezet a hazai burzsoá egyetemes jogtörténetírás fejlődését elemzi a kelet-európai népekre vonatkozó ismeretei és kutatásai szempontjából, zömében Wenzel Gusztáv és Hajnik Imre egyetemes, ill. európai jogtörténeti munkáit vizsgálja és állítja be a magyar burzsoá jogtörténetírás fejlődésébe. Egy másik, ugyancsak bevezető jellegű fejezet a kelet-európai népek jogfejlődésének a helyét mutatja be az európai feudalizmuskori jogfejlődésben. Utána következik az érdembeni tárgyalás a III–VI. fejezetben. A tulajdonképpeni tárgyalást a kelet-európai államok kialakulásával kezdi meg a szerző, ezt vizsgálja a XI. századig, a továbbiakban pedig a XI–XV., ill. a XVI–XVIII. század fejlődését vizsgálja. Módszere az, hogy mindegyik időhatáron belül előbb rövid áttekintést ad az állam politikai történetének legfőbb mozzanatairól, azután ismerteti az államrendszert, az államapparátust, a hivatalszervezetet, igazságügyi szervezetet stb., végül a jogrendszert, amennyire ezt a korabeli források lehetővé teszik, a differenciált jogi fogalmak szerint (tehát rámutat a közjog, a büntetőjog, s ahol lehet, a magánjog, eljárásjog stb. legfőbb vonásaira). Ezeket a fejezeteken belül pedig előbb a nyugati, azután a keleti szláv államokat tárgyalja, s végül a délkelet-európai területet, ahol természetesen a szláv államok mellett különösen a XI. századig tartó időmetszetben nagy szerepe jut a bizánci államnak, a XIII. századtól kezdve pedig a román fejedelemségek fejlődése is sorra kerül.

A történész számára igen hasznos a tulajdonképpeni jogfejlődést tárgyaló alfejezetek sora, elsörendű tájékoztatást nyújtanak, de ez a munkának az a része, amelyhez nem áll módunk kritikai megjegyzéseket fűzni. Az államfejlődéssel foglalkozó fejezetekkel kapcsolatban viszont akadna néhány bíráló szavunk, amely persze nem a munka hibáiról vallana, hanem éppen azért merülhet fel, mert a munka jó és gondolatébresztő.

Az első megjegyzés, amelyre persze igen könnyű válaszolni, s ezt magunk is rögtön megtesszük, az, hogy a könyv nem tárgyalja a magyar, ill. magyarországi állam- és jogfejlődést. Világos, azért nem, mert hiszen erre nézve elég sok egyéb, most már marxista munka is akad. Csakhogy éppen a feudalizmus korában a magyar állam és jog fejlődése lényeges részét teszi ki a kelet-európai állam- és jogfejlődésnek, s kihagyása éppen ezért bizonyos hamis optikát ad.

A következő, inkább vitakérdés: a szerző ugyan a gyakorlatban megmutatja, mit ért Közép- és Kelet-Európán, hiszen a cseh, a lengyel-litván és az orosz állam és jog fejlődését tárgyalja, s külön alfejezetekben (ill. a XI–XV. század vonatkozásában külön fejezetben) vizsgálja Délkelet-Európát, amelyet így megkülönböztet az előbbtől. Jó lett volna azonban, ha a szerző a bevezető II. fejezetben belül kifejtette volna elvi álláspontját ebben a kérdésben. Már ez az álláspont is, még inkább az, hogy a szerző külön kelet- és közép-európai népekről beszél, indokoltá tette volna azt, hogy a Habsburg-birodalom, mint egész állam- és jogfejlődéséről is szöjjön; a XVI–XVIII. századi cseh alfejezetnél erre van számos utalás, csakhogy ez nem elég. Azonkívül pedig a cseh alfejezetnél azt hangsúlyozza a szerző, milyen küros volt a cseh jog szempontjából az egységes birodalmi jogrendszer erőltetésének kísérlete, míg az orosz fejlődésben éppen az egységes jogrendszer kialakulását látja a nagy pozitívumnak. Ha ez így van, akkor a Habsburg-birodalomban is lehetne ennek valami pozitív szerepet tulajdonítani, hiszen az orosz birodalmi jogrendszer is nem egy esetben meglevő fejlett jogrendszereket állított félre az egység érdekében.

A jogtörténetész szempontjából alkalmasint helytálló, hogy a balkáni török uralom idején érvényesülő mohamedán jogot csak idegen betolakodónak tekinti, s ezért nem tárgyalja, a tényleges fejlődés iránt érdeklődő történész viszont kénytelen tudomásul venni ennek a török államrendszernek viszonylag elég hosszú jelenlétét a Balkánon, vagyis számolni vele, mint a fejlődés lényeges tényezőjével, s ezért jobbnak látna ennek a kérdésnek a tárgyalását.

A jogrendszerek vizsgálatánál a jogtörténetészt persze elsősorban a tételes jog érdekli, s minthogy ez a feudális uralkodó osztályé, tehát ennek jogviszonyai állnak az előtérben, a kizsákmányolt osztály inkább csak a büntetőjoggal kapcsolatban kerül elő, amely teljes súlyával ránehezedik. Ebből következően viszont a jobbágyság jogi helyzetéről viszonylag keveset tudunk meg, így pl. kimarad az a nagy különbség, hogy a lengyel–cseh–Habsburg-területen a jobbágnak törvényesen biztosított használati joga volt a földhöz, míg az orosz területen csak a szokásjog biztosította ezt. Kevésbé hangsúlyozza a szerző a földközösség szerepét, ill. hiányát (persze erre vonatkozólag néhány éve éppen Horváth Pál jelentetett meg kitűnő monográfiát). A nyugati és a keleti egy-

ház közötti különbségeknek az állam és a jog fejlődésére gyakorolt hatását is jobban lehetett volna hangsúlyozni. S végül egy részletmegjegyzés: IV. Károly 1356-os aranybullájáról nehéz volna azt mondani, hogy biztosította Csehország teljes függetlenségét a birodalomtól (167. l.), bár kétségtelen, hogy igen előnyös helyzethez juttatta a birodalom belül.

Az alkalmazott periodizáció nagyjából megfelelő (az államonként amúgy is adódó és a szerző által figyelembe vett különbségekkel), kivéve a befejező dátumot, vagyis a XVIII. század végét. A szerző tárgyalásából világosan látszik, hogy egyes helyeken a feudális rendszer (és ennek megfelelően persze a feudális jogrendszer) válsága már ekkor megmutatkozik, másutt éppen csak a nyomai jelentkeznek. Erdemes lett volna legalább a válság kibontakozásáig elvezetni a fejlődést. Reméljük azonban, hogy Horváth Pál csak azért állt meg a XVIII. század végénél, mert a feudalizmus válságának és a kapitalizmus korának állam- és jogtörténetét majd egy újabb nagy monográfiában kívánja megvilágítani.

NIEDERHAUSER EMIL

JÖRG K. HOENSCH:

DER UNGARISCHE REVISIONISMUS UND DIE ZERSCHLAGUNG DER TSCHECOSLOWAKEI

(Tübinger Studien zur Geschichte und Politik Nr. 23. Tübingen. 1967. 323 l.)

A MAGYAR REVIZIONIZMUS ÉS CSEHSZLOVÁKIA SZÉTVERÉSE

Széleskörű anyagismerettel, következetes rendszerességgel, nagy részletességgel tárgyalja a nyugat-német szerző a magyar kormányzat revíziós politikájának 1938–39. évi csehszlovák vonatkozásait. Eredményesen támaszkodhatott a magyar, csehszlovák, német, angol, szovjet forráspublikációkra; ezek mellett sok új, eddig ismeretlen anyagot tárt fel témájához, különösen a csehszlovák és lengyel külügyi archívumokból. Forrásai között jelentős szerepet játszik Lajos Iván „Magyarország felelőssége a második világháborúban” című, a magyar külügyminisztérium levéltárának iratai alapján 1944–45-ben készített kézírata, amely C. A. Macartney angol professzor birtokában van, s az ő szívésségéből használhatta. Gazdagon gyümölcsözteti a mémoire-irodalmat, s a könyve végén közölt jegyzék a felhasznált szakirodalom sokoldalúságáról is meggyőz.

A magyar revíziós politika 1938–39. évi csehszlovák vonatkozású, főleg diplomáciatörténeti, külpolitikátörténeti részletei felől teljesség, rendszeresség, adatszerűség tekintetében minden eddiginél megbízhatóbb, tényszerűbb, átfogóbb képet ad Hoensch könyve, amely ezen erényei folytán a magyar kutató számára is nélkülözhetetlenné válik. Kevésbé elegendő viszont a magyar revíziós törekvekről adott történeti áttekintése, nem annyira — e kötetben szükségszerű — vázlatossága, mint inkább szemléleti okok következtében.

Az első világháború után az elszakadásra törekvő nemzetiségekkel szemben az ország területi integritásának védelmét célzó akciókat tárgyalva, a Károlyi-kormány idején Dvorčak által kikiáltott Kelet-szlovákiai Köztársasággal lényegében azonos célt szolgálónak tekinti a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltását, s a magyar Vörös Hadsereg északi hadjáratát, amelynek sikerein ez a fontos fejlemény alapult, mint területvisszaszerző harcot ítéli meg. A trianoni békeszerződés által megszabott határok Hoensch szerint elfogadhatatlanok voltak; véleménye szerint a magyar nép úgyszólván teljes egészében támogatta kormányainak revíziót követelő politikáját, sőt, ez a revíziós tömeghangulat volt az, amely előrehajtotta az óvatosságot. Valójában a magyar uralkodó körök voltak a revíziós propaganda szítói, nem utolsósorban — s erre a szerző csak halványan utal — a belső feszültségek levezetése érdekében. Ez egyáltalán nem mond ellent annak a ténynek, hogy a revíziós propaganda elhatárolódása s a tényleges revíziós eredmények késekedése a kormányzat számára olyan sürgető problémát jelentett, amelynek érzékelése csökkentette annak Hoensch által kiemelt „körültekintő megfontoltságát”.

A szerző rámutat arra, hogy a győztes hatalmak befolyása alatt álló Népszöveget fő gondja a status quo megőrzése volt, a revíziónak a békeszerződésben rögzített lehetősége gyakorlatilag kihasználhatatlan maradt; a kisebbségvédelmi törvényes kötelezettségeknek nem szereztek érvényt, az utódállamokban sérelmes politikát folytattak

a nemzeti kisebbségekkel szemben. Ebből a súlyos és kilátástalan helyzetből a harmincas évek közepén egyre dinamikusabbá váló német külpolitika hatására mutatkozott kiút: a nyugati hatalmak belátták, hogy nem zárkozhatnak el többé az etnikai alapon történő revízió elől. A müncheni egyezményt aláíró négy nagyhatalom döntését Hoensch úgy értékeli, mint visszatalálást a nagyhatalmak közös politikájához, a történelmi tradícióknak megfelelő európai politikához. A müncheni egyezményben kijelölt fejlődés azonban mihamarab törést szenvedett: a magyar területi igények rendezése már Anglia és Franciaország közreműködése nélkül, német—olasz döntőbíráskodás útján történt; a nyugati hatalmak magatartása megkönnyítette a tengelyhatalmak befolyásának jelentős megerősödését a dunai térségben.

Valójában a bécsi döntés a müncheni politikának nem végzetes törése, hanem folyamánya, következménye volt. Münchenben az igazságtéves jegyében engedelménytevés történt annak az expanzív hitleri német politikának, amelynek „fantasztikus Kelet-koncepcióját” Hoensch is elítéli. Könyve alapján is világos, hogy ezek a tervek korábbi keletiek, s München nem a német igények beteljesedését hozta, hanem kényszerű időleges kompromisszum volt csupán. Indokolatlan feltételezés, hogy a müncheni politika lehetett volna az az alap, amely az etnikai elvű területi revízió útján a békés együttműködés légkörét teremti meg Európában.

Hoensch könyve valóságghíven bemutatja, hogy a magyar kormányzat, különösen annak Kánya és Teleki körül csoportosuló „mérsékelt” erői, úgy igyekeztek kihasználni a német politikát a magyar revíziós célok érdekében, hogy ne kötelezzék el magukat egyoldalúan, hanem az európai nagyhatalmak általános jóváhagyásával érjenek el e téren eredményt. A szerző helyesli ezt a politikát, jogosultnak tartja a magyarlakta területek egyszerű visszaesatolásának igényét; csak az integrális revízióra való törekvést bírálja. Annak ellenére, hogy e „méréteiben elhibázott” revízióval már nem ért egyet, elnéző a „Ruthénföld” megszerzésére irányuló törekvés tekintetében. Hibáztatja a komáromi tárgyalásokkal kapcsolatban a magyar fél türelmetlenségét, amely feltételezése szerint a tárgyalások megszakításával elébe vágott e területre vonatkozóan a népszavazás felajánlásának, amihez a müncheni tárgyalások hozzájárultak volna. Majd kifejti, hogy sem Hitler, sem a nyugati hatalmak nem kívántak újabb Münchent; négyhatalmi döntés helyett a tengelyhatalmak döntőbíráskodása hozta meg az első magyar revíziós sikert. Az etnikai elvet alapulvevő döntéssel be nem érve, a magyar kormány diverzáns tevékenységet folytatott a „ruthén” területen; erről a szerző mint partizánakcióról emlékezik meg.

Mind a komáromi, mind a bécsi tárgyalásokról alapos, szakszerű leírást ad, amelyet az azokban szereplő főbb személyiségek némelyikének érdekes jellemzésével is élénkít. Különösen figyelemreméltó, hogy kitér annak vizsgálatára, milyen szerepe van a döntőbírási intézménynek a nemzetközi jogban, s hogy milyen, a korábbi döntőbírói gyakorlattól eltérő sajátos — formai és érdemi — vonások jellemezték a tengelyhatalmak döntőbíráskodását. A bécsi döntéssel elért revíziós területgyarapodás jelentőségét gazdasági és egyéb szempontból tömören leméri, majd két kisebb „exkurzust” tesz, hogy megvilágíthassa a Csehszlovákia szlovákiai területei rovására német illetve lengyel részről — főleg stratégiai okokból — kieroszakolt határkorrekciókat: Pozsonyligetfalu és Dévény bekebelezését a Német Birodalomba, illetve a tátrai Javorina-vidék Lengyelországhoz csatolását.

A könyv nagy erénye, hogy bepillantást nyújt az 1938 októbere óta autonóm Szlovákia és „Ruthénföld” politikai viszonyaiba, felfedi a német, magyar, lengyel és román aspirációk egymást is keresztező vonalait, ismerteti a Beck-féle „Harinadik Európa”-tervet, a magyar—lengyel közös határ problematikáját; megvilágítja, miként tette Hitler alku tárgyává e kérdésben állásfoglalását, s végül is miként jutott Magyarország kezére 1939 tavaszán ez a terület, látszólag önálló akcióval, valójában Csehszlovákia felszámolásának keretében. Megállapítja, hogy Magyarország ekkor már megszűnt valóban szuverén állam lenni; revíziós politikája — fenntartásai, aggályai ellenére — alárendelődött Hitler terveinek. Figyelmet szentel továbbá az „önálló” szlovák állam létrejötté magyarországi fogadtatásának, és foglalkozik a magyar kormány bizonyos kelet-szlovákiai területek megszerzésével végződő, az imént birtokbavett „Ruthénföld” felől végrehajtott katonai támadásával.

Az 1938—39-ben Csehszlovákia ellenében elért — térkép mellékleteken is szemléltetett — magyar revíziós területgyarapodások, minthogy Németország segítségének voltak köszönhetőek, annak második világháborús veresége következtében veszendőbe mentek. Helyreállt Csehszlovákia, amely a „Ruthénföldet” szerződésileg a Szovjetunióknak engedte át. A szerző azzal a megállapítással zárja könyvét, hogy a német vereség nyomán keletkezett kelet-európai szociális forradalom örvényében a magyarság számára

elveszett — legalábbis belátható időre — a revízió jogosnak elismerhető mértéke alkalmazásának, az etnikai alapon történő revízióknak a lehetősége is, holott a magyar népre, amelyben feltételezése szerint még ma sem nyugodtak el teljesen a revíziós törekvések, a párizsi békével újabb, még súlyosabb Trianon szakadt. Ez a szemlélet ismételten nem veszi figyelembe, hogy a revíziós gondolatnak nem a magyar nép volt a szülője és hordozója, hanem az uralkodó osztályok, amelyeket az említett forradalmi örvény elsodort. Revíziós propagandájuk hatása, amellyel átítatni igyekeztek a tömegeket, már csak maradványaiban lehet fel, s ellenük ideológiai harc folyik. Magyarországnak nincsenek revíziós törekvései; más alapon, a szomszéd szocialista országokkal való internacionalista együttműködés elmélyítése útján keresi a nemzeti problémák megoldását.

Végezetül néhány korrekció az adatokban: A Magyar Revíziós Liga elnöke, Herczeg Ferenc, író volt, és nem költő; Jaross Andor az Egyesült Magyar Pártnak nem titkára, hanem elnöke volt, és a területátesetelés után nem 1939. február 15-ig, hanem 1940. április 1-ig volt „a felvidéki ügyek tárcanélküli minisztere”. Sztojka (keresztneve: Alekszander) görögkatolikus, és nem orthodox püspök volt Ungvárott; a munkácsi vár Rákóczi Ferencnek nem szülőhelye. A Fencik mögött álló nagyorosz irányzatú társadalmi szervezetek felsorolásából éppen az egyik legjelentősebb, a Duchnovics-kultúr-egyesület, az ukrán irányzatú Prosvita ellenlábasa hiányzik. E korrekciókkal nagyjából ki is merül az adatok pontosságával kapcsolatban felhozható kifogások köre, s ez a terjedelmes és rendkívül adatgazdag munka precizitásának, adatszerű megbízhatóságának kellő bizonysga.

TILKOVSKY LORÁNT

SHERMAN DAVID SPECTOR:

RUMANIA AT THE PARIS PEACE CONFERENCE. A STUDY OF THE DIPLOMACY OF IOAN I. C. BRĂTIANU

(New York, Bookman Associates, inc. 1962. 368 l.)

**ROMÁNIA A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIÁN.
TANULMÁNY IOAN I. C. BRĂTIANU DIPLOMÁCIÁJÁRÓL**

IVO J. LEDERER:

YUGOSLAVIA AT THE PARIS PEACE CONFERENCE. A STUDY IN FRONTIERMAKING

(New Haven and London, Yale University Press. 1963. 351 l.)

**JUGOSZLÁVIA A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIÁN.
TANULMÁNY A HATÁROK KIALAKÍTÁSÁRÓL**

A Közép-Kelet-Európa története iránti érdeklődés, igényes kutató és feldolgozó munka jele és eredménye e két kötet, amely azonos időszak azonos jellegű problémáit vizsgálja, s tárgyánál fogva mindkettő közvetlen összefüggésben van Magyarországgal történetével.

A kötetek alcímei — mindezek ellenére — jelzik, hogy van bizonyos eltérés a tárgyalásban, előadásmódban: Spector — érthető módon — Brătianu' emeli ki; a román diplomácia tevékenységét, a román politika irányát, törekvéseit az ő személyén keresztül, vele kapcsolatban ismerteti. Lederer kötete már csak azért is eltérő karakterű, mert az egységes jugoszláv politika kialakulása a békekonferencia idejére még nem történt meg, s így olyan képviselője sem volt, mint Brătianu.

Mindkét kötet szélesebb időszakot tekint át, mint magának a békekonferenciának egy esztendeje. Lederer az előzmények, a nemzeti mozgalmak vizsgálatakor a XIX. századig visszamegy. Spector a világháború kitörésével indítja áttekintését. Lederer szükségszerűen Rapalloig viszi az eseményeket, Spector szintén 1920-szal zárja kötetét.

Vizsgálatának középpontjába mindkét szerző azt a kérdést állítja: hogyan jött létre 1919–1920-ra az a Jugoszlávia, az a Románia, amely az első világháború kitörésekor még nem volt meg. A tárgyalás gerincét tehát a békekonferencián, a hivatalos és nem hivatalos fórumokon végzett diplomáciai munka, a határok kialakításáért folytatott csatározások alkotják. Lederer hatalmas anyagot felvonultatva, igen részletesen,

nem egy helyen napról-napra, de akár óráról-órára veszi sorra az eseményeket. Spector nem merül el ennyire a részletekbe, s ez könnyebbé teszi egy-egy periódus fővonásainak áttekintését.

Spector színes, sokoldalú portrét ad a román diplomatáról és szerepéről ebben a rendkívül jelentős időszakban. Domináns elemként hangsúlyozza: bizantinus politikus volt, kitűnő készséggel a diplomáciai akrobatikához, intrikához, konok és hajthatatlan, ha saját elképzeléseiről, a román érdekekről van szó. A jellemzés nem elvont. Brătianu mellett és mögött ott látjuk a román belpolitika tényezőit, a királyt, a pártok közötti ellentéteket.

Spector úgy látja, az első világháború kitörésétől kezdve egyetlen nagy, közös törekvés fogja össze a vezető román politikai köröket: egyesíteni Kelet-Európa románságát, elérni a Monarchia felbomlását s a szembenálló felek harcában olyan pozíciót szerezni, mely a legelőnyösebb e célok eléréséhez. E törekvés képviselője, kimagasló harcosa a román miniszterelnök, aki irányít akkor is, amikor már nem tölti be a kormányelnöki tiszteket. A szerző kétségtelen joggal mutat rá Brătianu tehetségére, nagy szerepére, különösen ami a nagyhatalmi ellentétek kihasználását, a román érdekeknek ehhez való igazítását és képviselést illeti. Ez azonban még nagyobb hangsúlyt érdemelt volna, hiszen éppen az a körülmény tette lehetővé Brătianu képességeinek érvényesítését, hogy az érdekek összhangban voltak, a román törekvések nagyjában-egészében beleillettek az antant, s főleg Franciaország szovjetellenes és kelet-európai terveibe.

Lederer természetesen szintén bemutatja azokat a vezető diplomatákat, politikusokat, akik a jugoszláv érdekeket képviselték: Pašićot, Trumbićot, Vesnićet (84–91. l.) s ennek kapcsán módja van arra, hogy érzékeltesse a délszláv állam különböző nemzeteinek eltérő, akkor még kellően össze nem hangolt koncepcióját mind magának az egyesülő délszláv államnak jellegéről, mind pedig követeléseiről szomszédaival s a nagyhatalmakkal szemben.

A két kötet együttes vizsgálata, a szerzők elemzései nagyon is plasztikussá teszik azt a tényt, hogy míg a békekonferenciára a román delegáció egységes követelésekkel, egységes programmal, s Brătianu személyében nagytekintélyű, a hazai belpolitikát is kézbe tartó vezetővel érkezett, addig a jugoszláv delegáció sarkalatos nehézsége éppen a kellő összhang, az egységes program hiánya volt; a jugoszláv delegáció tagjai Párizsban nemcsak konkurrens szomszédokkal vagy nagyhatalmakkal harcoltak, hanem olykor egymással is szembe kerültek, s kapcsolatuk Belgráddal távolról sem volt kielégítő.

Mindkét szerző abból indul ki, hogy nem a szövetségesek teremtették meg az új államokat a Monarchia romjain: a békekonferencia csak betetőzése, lezárása volt annak a folyamatnak, amely a Monarchián belül már évtizedekkel korábban megindult, s egyre erőteljesebbé válva, az elszakadásig jutott. Ugyanakkor azt is helyesen hangsúlyozzák, hogy a háború kimenetele, az antant győzelme döntően befolyásolta az elszakadást s az új államok megalapozását. Sok érdekes adattal világítják meg a megszállás és a nemzeti mozgalom összefüggéseit 1918 őszén. A világháborúról szólva azonban Spector túlságosan is az antant korabeli nyilatkozatainak, mondhatnánk propagandájának befolyása alá kerül, arról írva, hogy a nyugati hatalmak „belesodrótak” a háborúba, s így a háborúért való felelősséget egyoldalúan a központi hatalmakra hárítja. Lederer igen jó s meglehetősen részletes összefoglalást ad a nagyhatalmak és a Monarchia problémájának alakulásáról, 1916-tól kezdve.

A kötetek figyelme — mint említettem — elsősorban a nemzeti problémákra irányul, a határok kialakítását, az egykori Monarchia új nemzeti elrendeződését vizsgálják. Erre vonatkozóan feltárt anyagaik, kimutatott új összefüggéseik, a különböző országokra nézve tett összehasonlításaik, kritikai megjegyzéseik teszik igen hasznossá e köteteket. De ez a nézőpont ugyanakkor bizonyos egyoldalúságot is eredményez. A Monarchia felbomlása idején ugyanis nemcsak a nemzeti problémák vártak megoldásra, hanem a társadalmiak is, s hogy milyen erővel, azt nemcsak a magyarországi forradalmak, de a csehszlovák, osztrák, jugoszláv, román események is mutatták, valamint ez országok polgári kormányainak az a törekvése, hogy e társadalmi feszültséget kis részben reformokkal (pl. földkérdés), nagyobb részben azonban az ellentéteket nemzeti síkra terelve vezesse le. E problémák bevonása a tárgyalásba, a diplomáciai tevékenységgel, a kormányok és parlamenti pártok magatartásával — amellyel egyébként mindkét kötet foglalkozik — való összekapcsolása történetileg teljesebb képet adott volna, sokoldalúbban mutathatta volna meg a diplomáciai, nemzeti síkon elért eredmények jelentőségét és hatását.

Spector hangsúlyozza, hogy a román anyaállamban, amely újabb területek magához vonzására törekedett s egészében egységes nemzeti jellegű volt, a „greater Rumania” hivatalos koncepcióját más, befolyással bíró terv nem keresztelte. (Igen

reálisan foglalkozik különben Erdély helyzetével, az ott végbement eseményekkel, a román—magyar—szász problémával.)

A délszláv kérdés ennél sokkal összetettebb, ellentmondásosabb volt. Lederer ezt az egyesülésben rejlő belső problémát a főszereplők egyéni-politikai jellemzése során csakúgy, mint a politikai történet feltárásakor világosan érzékelteti igen gazdag anyag alapján (szerb vezetés, királyság, egyenrangú társulás, netán horvát hegemonia stb.). Lederer két nagy tendencia ütközését látja itt: a pánszerb vagy horvát, illetve a jugoszláv koncepció harcát, amely az egyesülés pillanatában különösen kieleződött. Lederer felfogása, amely végigvonul az egész könyvön, végső fokon abban csúcsosodik ki, hogy korszerű, XX. századi koncepció csak a jugoszláv vonal volt és lehetett, minden más elképzelés egy már letűnt század, a XIX. század felfogását, lehetőségeit fejezte ki (pl. 93. l.). Ezzel kapcsolatos fejtegetései könyvének talán legérdekesebb részeit alkotják, ahol a gazdag anyag szépen emelkedik általánosabb, az egész Duna-medencét érintő problémává. Igen fontos tény, amelyre Lederer mutat rá, hogy az új délszláv államot, az SHS királyságot a szövetségeseik lassan, vonakodva ismerték csak el, míg ilyen jellegű problémája Romániának soha nem volt.

Természetesen mindkét könyvben nagy helyet foglal el a nagyhatalmak politikája, viszonya Jugoszláviához illetve Romániához. A széles forrásanyagnak, mindkét szerző koncepciózus munkájának köszönhető, hogy e téren is sok újat, bátran mondhatjuk, meglepőt adnak. Ha a nagyhatalmokról, a békekonferenciáról van szó, általában csupán arra szokás gondolni, hogy mindkét állam a francia politika támogatását élvezte. Spector érdekesen mutatja be, hogy e fő vonal ellenére nagyon sok egyéb tényező is hatott, amelyek e támogatást befolyásolták, s így az sem egyértelmű, sem töretlen nem volt. Clemenceau és Pichon, polgári politikusok és katonai vezetők távolról sem ugyanazt értették, ha Románia támogatásáról volt szó.

Lederer képe Jugoszláviáról talán még meglepőbb, de valóságos tényről tár fel, amikor kimutatja, hogy Jugoszlávia pozíciója Párizsban gyengébb volt, mint akár a cseh, akár a lengyel delegációé. A jugoszláv—francia viszony — mint Lederer kiemeli — egyben magában foglalta a jugoszláv—román, jugoszláv—olasz, francia—olasz, francia—amerikai, jugoszláv—amerikai, olasz—amerikai viszony bonyolult ellentétéktől terhes szövedékét is. Ennek fővonala a jugoszláv—olasz kapcsolatok, azok az érdekellentétek, melyek a két ország viszonyát megmérgezték, s kihatottak szomszédai helyzetére, magatartására is. Lederer könyvének szépen kidolgozott, sok új tényt, megállapítást tartalmazó részei foglalkoznak e problémakörrel. Számunkra sokat mondó részek ezek azért is, mert a londoni szerződéssel, s ennek következményeivel rendkívül részletesen foglalkoznak. (Hozzá hasonló alapossggal, bár egészen más jelleggel, csupán Vittorio Orlando memoárja tárgyalja ezt.) Jugoszlávia sem bukaresti, sem londoni szerződést nem mondhatott magáénak, az aide mémoire, amelyre hivatkozhatott, nem volt elég erős fegyver a kezében.

Jugoszlávia és Olaszország érdekei Fiume, a tengerpart miatt kibékíthetetlennek látszó ellentétben álltak egymással. Lederer szellemesen mutatja ki, hogy noha Franciaország semmiképpen sem akarta a konkurens olasz állam megerősítését, oly mértékben mégsem állt Jugoszlávia mellé, hogy ezzel nyíltan szembeszálljon Olaszországgal.

Új és a későbbiek szempontjából is nagyon tanulságos a jugoszláv—olasz ellentétek kapcsán az albán probléma bemutatása, mert az ezzel kapcsolatos és már ekkor jelentkező ellentétekre általában nem szoktak kellő figyelmet fordítani. (A londoni szerződés vonatkozó passzusa stb.)

Elgondolkoztatón érdekes Lederer könyvében az is, ahogyan feltárja, mikor, hol keresett támaszt a maga számára a jugoszláv politika. 1917 októbere előtt Pašić, a szerb politika „nagy öregje”, a cári birodalomban reménykedett. A forradalom után viszont a jugoszláv érdekek szükségszerűen sodródtak az amerikai orientáció útjára: Wilson elnök ui. nem ismerte el a háború alatt kötött titkos szerződéseket, a leghatározottabban ellenezte az olasz követeléseket. Ez nemcsak a jugoszláv politika alakulásának sajátos, bár pl. a csehhez hasonló vonásaira mutat rá, hanem az Októberi Forradalom következményeinek, hatásának olyan szférája, amely gyakran elkerüli a figyelmet. Wilsonnak Jugoszláviát támogató politikája ellenére — hangsúlyozza ugyanakkor Lederer — az amerikai politikusok távolról sem voltak egységes állásponton a Fiume körül kulmináló vitákban. (Ld. pl. a „Fiume szabad város” koncepció kialakulását és elfogadását.)

A jugoszláv delegáció és a jugoszláv remények szempontjából oly fontos olasz törekvéseket, az olaszok és Wilson ellentéteit, ezen belül Wilsonnak a válságot kirobantó nyilatkozatát (amelyet elsőként ismertet részletesen), ennek nemcsak olasz, hanem jugoszláv visszhangját, az Orlando-kormány lemondásának Jugoszláviára kiható elő-

nyeit stb. sok finom megfigyeléssel elemzi. Kitérnek Lederer kötetéből, hogy a jugoszláv érdekeket az adott erőviszonyok mellett a jugoszláv kormánynak szükségszerűen az USA-ra kellett építenie, ez az alap azonban távolról sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Mindkét szerző igen részletesen, alaposan tárgyalja a két ország határaival kapcsolatos problémákat. A Jugoszláviát és Romániát szembeállító ellentétek tekintetében egyöntetűen azt állapítják meg, hogy Románia sokkal hatásosabban, eredményesebben védhette pozícióját, mint a jugoszláv delegáció.

Lederer a számos vitás területi probléma kapcsán röviden utal azokra a jugoszláv — magyar tárgyalásokra, amelyek a magyar polgári demokratikus kormánnyal folytak, s amelyeket az olaszok Jugoszlávia ellen igyekeztek kihasználni (177—178. l.). Forrása azonban csupán Crespi kötete, s így az erről adott képe nem teljes.

Szükségszerűen mindkét kötet foglalkozik a magyarországi problémákkal, első sorban a Tanácsköztársasággal. Lederernél ez igen röviden szerepel, hiszen Jugoszlávia nem vett részt a Tanácsköztársaság elleni intervencióban. A jugoszláv vezető politikusok azonban — mint Lederer rámutat — igen veszélyesnek tartották belpolitikai szempontból a Tanácsköztársaság hatását.

Spectornál a magyar—román viszony, a Tanácsköztársaság elleni intervenció természetesen jelentősebb helyet foglal el. Nem vonja kétségbe, hogy a Tanácsköztársaság elleni intervencióra a nagyhatalmak bátorították Romániát (166. l.). (Lederer e kérdésben sokkal határozottabban tárgyalja az antant kezdeményező szerepét, 234—235. l.) Ugyanakkor azonban kiemeli, hogy a román kormány a nagyhatalmak ellentéteit, valamint a forradalomtól való félelmüket igen eredményesen használta fel a maga érdekeinek szolgálatában. Feltárja azt is, hogy 1919 júliusában az angol politika egyik szárnya (Balfour és mások) miért válik a korábinál lényegesen megértőbbé Románia iránt: a háttérben a román petroleum s az angol érdekek összefüggése áll.

Spectornál is felbukkan azonban az a korabeli és azóta is visszatérő felfogás, amely Kun Béla, a Tanácsköztársaság politikáját, az északi hadjáratot az integritás megőrzésével hozza összefüggésbe, ezt emeli ki, és forradalmi jellegét, célját nem látja meg, vagy tagadja. Ez csak részben következménye annak, hogy Spector nem kutatott közvetlenül a Tanácsköztársaság történetére, hogy magyar feldolgozásokat, forrásokat nem használt. Ezzel kapcsolatos megjegyzései szervesen illeszkednek a már említett, nemzeti-centrikus koncepcióba, s mutatja azt a hatást, amelyet a nem magyar történeti irodalom ma is gyakorol még.

Mindkét kötet tanulságosan világítja meg, hogy 1919 őszén, amikor a nagyhatalmak az európai ügyek lezárását sürgetőnek tartották, szövetségeseikre nyomást gyakorolva, érdekeiket a korábinál kevesebb megértéssel kezelve politizáltak. Jugoszlávia arra kényszerült, hogy elfogadja azokat a döntéseket, amelyekkel nem értett egyet, Románia ezzel szemben kihasználhatta a számára kínáló nagyobb lehetőségeket s azt a körülményt, hogy egyes kérdésekben kész helyzet elé állította a békekonferenciát (kivonulás Magyarországról, Besszarábia stb.).

A párizsi békerendszert, a Romániának, Jugoszláviának meghúzott határokat s a megoldatlanul vagy további konfliktusokat magukba foglaló módon hátrahagyott problémákat mindkét kötet bírálja. Rámutatnak egyrészt a határmegvonás kapcsán érvényesült heterogén szempontokra, másfelől arra, hogy az új rendezés nem hozott létre tisztán nemzeti államokat, hanem mindkét országhoz igen jelentékeny számú és különböző nemzetiségű lakosságot csatolt. Spector Brätianut is bírálja ezzel összefüggésben, rámutatva egyrészt az antikommunizmusban, a forradalomtól való félelemben, másrészt a sovinizmusban, türelmetlenségben gyökerező politika hibáira, arra, hogy a területi követelések és az „étvágy” következtében nem érzékelték kellően a hirtelen megnövekedett Romániában keletkezett nehézségeket. Kifogásolja azt is, hogy Brätianu illetve a román kormány igen kevés megértést tanúsított a nem román népek nemzeti igényei iránt (237. l.).

Mindkét kötet igen gazdag, széleskörű irodalomra, forrásanyagra támaszkodik, amely nemcsak az amerikai, de a román, jugoszláv, sőt olasz vonatkozásokat is magában foglalja. Spectornál azonban hiányzik a háború óta megjelent román és magyar anyag, magyar vonatkozásban még a korábbiak felhasználása is szűkkörű és esetleges. Viszont a szovjet publikációkat 1918-tól kezdve nemcsak ismeri, de nagy mértékben használja is, bár az utolsó húsz esztendő termése itt is hiányzik. Lederer kötetében a legújabb jugoszláv irodalom tekintélyes helyet foglal el, s a magyar anyag hiánya kevésbé okoz problémát.

REHÁK LÁSZLÓ:

A KISEBBSÉGEK JUGOSZLÁVIÁBAN

(Újvidék, Fórum Kiadó. 1967)

Az utóbbi években több marxista írás jelent meg a nemzeti, illetve a nemzetiségi kérdésről Európában. Ezek általában csak egy-egy nemzetiség helyzetével foglalkoznak. Rehák László könyve, amely egyben a szerző doktori disszertációja, azon túlmenően, hogy részletesen bemutatja a Jugoszláviában élő kisebbségek múltját és jelenét, kísérletet tesz arra is, hogy fő vonalakban áttekintést adjon a kisebbségi kérdés alakulásáról Európában a múlt század első felétől napjainkig. Minthogy a szerző e hosszú perióduson keresztül több kérdést érint, az adott keretek között — anélkül, hogy a könyv egyes érdekes, főleg a Jugoszláviában élő kisebbségek helyzetéről szóló részeit lebecsülnénk — csak néhány olyan problémára térünk ki, amelyek Kelet- és Dél-Kelet Európa, illetve Magyarország története szempontjából jelentősek, és úgy véljük, nincsenek kellőképpen megvilágítva a könyvben.

Miután bevezetőben megállapítja a szerző, hogy a kisebbségi kérdés már a XIX. század elején jelentkezett, de „klasszikus” jellegét a két világháború között nyerte el (mert addig lényegében nemzeti kérdésről volt szó), rátér e kérdés tárgyalására a Török Birodalmon belül. A keleti kérdés egyik sajátossága volt az a körülmény, hogy míg a nemzeti és nemzetiségi kérdés a többi európai nagyhatalom esetén belügy volt, addig az Oszmán Birodalommal kapcsolatban ugyanezt a kérdést nemzetközinek tekintették és ürgyül szolgált arra, hogy a nagyhatalmak az itt élő keresztények és nemzetek vélnökei címen politikailag és gazdaságilag benyomuljanak e területekre. A nemzeti kérdés szempontjából itt döntő eseményt jelentett az 1877–78-as orosz–török háborút lezáró San-Stefanoi és berlini szerződés. A könyv ugyan foglalkozik az említett szerződésekben szereplő, illetve az új balkáni államok és Törökország részéről a kisebbségekkel szemben vállalt kötelezettségekkel, főleg a vallási diszkriminációt illetően, de ezzel kapcsolatban nem elegendő a vallási kérdésre szorítkozni (bármennyire is jelentős szerepet játszott az), hanem elsősorban a nagyhatalmak egymással ütköző hódító törekvéseit és a megállapodások olyan megoldatlan problémáit kell jobban kihangsúlyozni, amelyeket az évtizedek során a helyi és nemzetközi reakciók erőik mindig felhasználáltak irredenta politikájuk igazolására. A balkáni háborúk, az első és második világháború idején pl. — ahogy erre Dimitrov is többször rámutatott — a bolgár burzsoá sovinizmusnak (de ez ugyanígy vonatkozik a szomszédos burzsoáziák sovinizmusára is) egyik forrását képezték a szerződésekkel fakadó ellentmondások.

Vonatkozott ez elsősorban egyes vitatott területek kérdésére, amelyeket a reakció egyoldalúan úgy állított be, hogy a szerződésekkel — főleg a berlinivel — területeket szakítottak le anyaországukról és ezzel igazoltak minden hódító törekvést Törökországgal szemben — főleg Macedonia megszerzését illetően. Ha figyelembe vesszük, hogy e kérdés körül még ma is nagy viták folynak (elsősorban bolgár és jugoszláv) történészek között, különösen amikor előkerül a macedon kérdés (amelyről a szerző a fenti kérdésről folyó vitához hasonlóan említést sem tesz), megértjük jelentőségét és aktualitását.

A következő kérdés, amelyre utalni kell, az a nemzeti kérdés a Habsburg-Monarchiában. A szerző helyesen kapcsolja össze a nemzeti kérdést a Monarchia belső válságaival. Az 1848-as európai és a magyar forradalmak értékelése után, amelyek alapjaiban rendítették meg az abszolutizmust Európában és „az osztrák centralista monarchia csak külső intervencióval, »Európa zsandárának« segítségével szilárdította meg helyzetét 1849-ben”, nem tesz említést arról, hogy a szabadságharc bukásához hozzájárult a nemzetiségek szerepe, akik a reakció oldalán találtak magukat. Hasonlóképpen nincs említés a magyar nemesség ezzel kapcsolatos álláspontjáról sem (csak a későbbiek folyamán érinti röviden a magyar jakobinusok 1793–94 és Kossuth 1851 évi kiutahiai tervét). A nemzetiségek 1848–49-es szerepe pedig sokban meghatározta további helyzetüket és ennek megemlézése nélkül nem válik eléggé világossá az olvasó számára néhány olyan fontos jelenség, mint pl. a bécsi udvar 1849 utáni politikája, amikor elosztatta a nemzetiségek iránta táplált illúzióit. (Meg kell itt jegyezni azt is, hogy Rehák könyve, amely hatalmas jugoszláviai és külföldi irodalmat dolgoz fel, nagy jegyzetanyagot és dokumentációt tartalmaz, teljesen nélkülözi a magyar marxista történetírásnak 1848–49-ről szóló irodalmát és vitáját.) Színvonalasabbak viszont azok a részek, amelyek már az 1868-as XLIV. sz. nemzetiségi törvényt, majd az ausztro-marxisták nemzeti koncepcióját elemzik. Különös részletességgel bírálja az osztrák szociáldemokrácia 1899 évi brünni kongresszusának álláspontját a nemzeti kérdésben és egyes teoretikusai, mint pl. K. Renner

és O. Bauer nézeteit, amelyeket annak idején K. Kautsky, de főleg Lenin támadott élesen. (Teljesebb lett volna a kép, ha itt nemcsak egy fél mondat erejéig esik szó a magyar SzDP nemzetiségi politikájáról.)

A továbbiakban a szerző behatóan foglalkozik a versailles-i kisebbségvédelmi rendszer keletkezésével. Összefüggésbe hozza az 1917-es októberi forradalom közvetlen hatásával, Clemenceau és Wilson nyilatkozatait és különböző tervezeteinek kidolgozását a háború végén megindult béketárgyalásokon. Ez a kisebbségvédelmi rendszer minden burzsoá-demokratikus frázisa ellenére tipikusan imperialista volt, akárcsak a háború is, amelyet Lenin úgy jellemezett, hogy az „még vadállatibb és aljasabb erőszak a gyenge nemzetekkel szemben, mint a német junkerek és a német császár Breszt-litovszki szerződése.” Részletesen tárja a szerző az olvasó elé e rendszer létrejöttének bonyolult történetét, politikai lényegét és a benne levő ellentmondásokat s azok kihatásait az egyes államközi szerződések létrejöttére stb. a két világháború között. Külön élményt nyújtanak azok a részek, amelyek azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogyan használták fel és helyezték előtérbe egyes államok — főleg Németország — uralkodó körei a kisebbségi kérdést, és hogyan igyekeztek politikailag előkészíteni a versailles-i rendszer revízióját. (Kár, hogy a magyar irredentizmus kellő elemzése hiányzik.)

Bár a kisebbségi kérdés, mint a nemzeti kérdés része a második világháború után nem veszít jelentőségéből, különböző szubjektív (a legtöbb államnak ugyanis az az érdeke, hogy e kérdés megtárgyalása minél szűkebb területre szorítkozzék) és objektív (az egész világ távlatából nézve ez a kérdés az égető általános kérdések sorrendjében kisebb jelentőségűvé válik) okoknál fogva világviszonylatban háttérbe szorul. Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy több állam — élükön az USA-val — az „olvasztó kemence” koncepciót vallották a nemzetiségek kérdésében. Ezért történhetett pl. az, hogy az 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata már nem említi külön a tárgyalat kérdést.

A könyv második és harmadik igen színvonalas része a legaprólékosabban vizsgálja a kisebbségek helyzetét a jugoszláv királyságban, majd 1945-től napjainkig a szocialista Jugoszláviában. A figyelem középpontjában egyrészt a nagyszerb burzsoá sovinizmus nemzeti elnyomó politikája (a magyar olvasó számára külön érdekességet jelent a vajdasági magyarok kérdésének elemzése) áll másrészt a JKP (a későbbiekben JK Sz) nagy és végül sikerrel járó erőfeszítései az itt élő nemzetek és kisebbségek összes jogainak biztosítására irányuló törekvések (beleértve az elszakadási jogot is).

Dicséretére válik a könyvnek, hogy nem szorítkozik a kérdés vizsgálatánál a nemzeti keretekre. S bár az említett oknál fogva többnyire néhány fogyatékoságáról szóltunk, ez mit sem von le színvonalából és tudományos jellegéből, és minden olyan kutatónak vagy olvasónak egyformán ajánlatos közelebbről megismerni, aki a nemzeti-ségi kérdés vagy Kelet-Európa története iránt érdeklődik.

KRISZTOV LAZO

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR NYELVŰ SZOCIALISTA SAJTÓ IRODALMI BIBLIOGRÁFIÁJA, 1919—1938

Összeállította és a bevezetőt írta: Botka Ferenc

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966)

A felszabadulás után, a kelet-európai országok kapcsolatának megváltozása hozta magával azt a törekvést, hogy a szomszédos országok történettudománya e népek múltbéli kapcsolatainak a korábinál sokkal átfogóbb és összetettebb vizsgálatát adja. E kutatásokban — úgy véljük — legtöbb eredményt a szlovák, a cseh és a magyar nép kapcsolatainak kutatása hozott, bár a magyar—csehszlovák történész vegyesbizottság közelmúltban megtartott szegedi tudományos ülésén elhangzott előadások, amelyek a két világháború között a magyar, a cseh és a szlovák haladók örök együttműködését mutatták be, arra figyelmeztetnek, hogy még igen sok a tennivalónk e kapcsolatok történelmi elemzésében.¹

A történettudományi kutatások mellett irodalomtudományunk igen sokat ért el e kapcsolatok — nemcsak csehszlovák—magyar, hanem kelet-európai viszonylatban is — és összefüggések vizsgálatával, s ezeken belül a szomszéd országokban élő magyar-

¹ Az ülészak előadásainak szövegét lásd a MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 1968/1. számában.

ság irodalmi múltjának és jelenének kutatásában. E kutatások első eredményeit most kezdjük megismerni.

Botka Ferenc bibliográfiája azokhoz az úttörő munkákhoz kapcsolódik, amelyek megjelenése többek között két csehszlovákiai-magyar irodalomtörténetész, *Turezel Lajos* és *Csanda Sándor* nevéhez fűződik.²

A bibliográfia egybegyűjtötte a csehszlovákiai magyar kommunista sajtó, így a harminc éven keresztül megjelenő, s a csehszlovák kommunista munkásmozgalomban, különösen annak kialakulása idején jelentős szerepet játszó *Kassai Munkás* (később *Munkás*), a *Barta Lajos* szerkesztette *Új Szó*, a harmincas évek elején *Fábry Zoltán* szerkesztésében kiadott *Az Út*, a népfront-politikai napilap, a *Magyar Nap* s a szociáldemokrata sajtó (például: *Csehszlovákiai Népszava*) irodalmi és irodalomtörténeti közleményeit. A kiadvány ilyen teljességre törekvő összeállítása nem jelentett könnyű feladatot a szerző számára, hiszen a két világháború közötti munkásmozgalmi sajtó alig lehetett meg teljes példányszámban könyvtárainkban, s e bibliográfia összeállítását is különböző könyvtárak (Pozsony, Budapest, Moszkva) anyagai együttesen, egymást kiegészítve tették lehetővé, elsősorban a legjelentősebb sajtóorgánumoknál.

A szerző bevezetőjében, a feldolgozott munkássajtó értékelésénél a magyar szocialista irodalom egészének fejlődésében játszott szerepét méltatja, s három fő periódust különböztet meg (1920–1924, 1927–29 és 1936–38). Bár a felhozott évek ezt a korszakolást indokolni látszanak, mégis úgy véljük, hogy az 1929–36 közötti időszak átugrása azt eredményezi, hogy e korszakolásban éppen *Az Út* c. folyóiratnak — amelyet *Botka* is úgy jellemez, hogy „a harmincas évek kommunista sajtójának legjelentősebb fórumává vált” —, sikkad el történeti jelentősége, az a szerepe, hogy a „harmadik korszakban” legjelentősebb szerepet játszó *Magyar Nap* útját, dél-szlovákiai és kárpátaljai népszerűségét készítette elő. *Az Út* c. folyóiratnak a munkásmozgalomban és sajtótörténetben olyan jelentős szerepe van, mint a csehszlovákiai kommunista avantgard folyóiratoknak, a cseh *Tvorba*-nak és a szlovák *Dav*-nak.

A *Botka Ferenc* szerkesztette bibliográfia hasznos kézikönyvvé válhat történetészeink számára. Igaz, elsősorban irodalmi vonatkozású gyűjteményt tartalmaz, azonban így is a munkásmozgalom és a baloldali mozgalmak történetének gazdag adattára s nem mellőzhető forrása nemcsak a csehszlovákiai magyar munkásmozgalom történetének, hanem szélesebb relációkban a kelet-európai munkásmozgalom összefüggéseinek szempontjából sem.

Csak néhány, éppen a bibliográfia alapján felmerülő kérdésre szeretnénk utalni.

a) A magyar kommunisták lapjai, a *Munkás*, majd *Az Út* szorosan együttműködtek a már említett szlovák *Dav* folyóirattal (e folyóirat egyik fő munkatársa, a neves szlovák költő, *Laco Novomeský* majdnem egy évig a *Munkás* szerkesztője volt) és annak kommunista gárdájával. Érdekes momentumra, amely szintén Kelet-Európára jellemző, utal a *Dav* fiatal kommunista értelmisége körében népszerűvé vált falukutató mozgalom, amely éppen a *Sarló*, s így közvetve a magyar falukutató mozgalom hatására bontakozott ki. (Ezzel foglalkozó cikkeket lásd *Az Út*-ban és a *Magyar Nap*-ban.) *Botka* bibliográfiája a magyar irodalom és a külföldi irodalom c. fejezetek mellett egy külön fejezettel — cseh és szlovák irodalom — és egy alfejezettel, — ahol a kapcsolatokkal foglalkozó közlemények szerepelnek — hangsúlyozni kívánja a feldolgozott sajtó szlovák és cseh irodalom iránti érdeklődését.

b) A két világháború közötti szellemi életünkkel foglalkozó történeti irodalomban többször vitatott dunakonföderációs terv, a kelet-európai népek összefogását hirdető gondolat, jelentkezett a csehszlovákiai magyar kommunista és baloldali sajtóban is (*Új Szó*, *Az Út*, *Magyar Nap*), s e több realitást tartalmazó nézetek megismerésével új megvilágításba helyezhetnénk a hazai koncepciókat is.

c) Az irodalmi közleményekben szegényebb *Csehszlovákiai Népszava* repertóriumáig viszont azt mutatja, hogy mennyire kihasználatlan forrása ez az orgánus nemcsak a csehszlovákiai magyar szociáldemokrata mozgalomnak és a magyarországi szociáldemokráciához való viszonyának, hanem a ma még, főleg a húszas évek végére és a harmincas évekre vonatkozóan, kellőképpen nem értékelt szociáldemokrata emigráció történetének is.

Botka Ferenc bibliográfiájának feldolgozása mutatja, hogy a csehszlovákiai magyar munkásirodalom világosan elhatárolódik egy, a kommunista párt körül, s egy a szociáldemokrata párt körül kialakult pólus. Az egykorú sajtóban különböző kifejezések-

² Legutóbb megjelent műveik: *Turezel Lajos*: *Két kor mezsgyéjén*, Bratislava, Tatran. 1967; *Csanda Sándor*: *Első nemzedék. A csehszlovákiai magyar irodalom keletkezése és fejlődése*. Bratislava, Tatran. 1963.

kel találkozunk, mint proletár-irodalom, forradalmi proletáriradalom, szocialista irodalom, amelyekkel maga a szerző is operál. Az ismertetett bibliográfia megismerésével újra felmerül, hogy történeti kutatásunkban mennyire szükséges elmélyíteni a két világháború közötti munkásmozgalom, a kommunista párt és a szociáldemokrata párt, s a két párt köré csoportosult tömegek viszonyának dialektikus vizsgálatát, hol szoros együttműködését, hol pedig ellentétét.

GYIVICSÁN ANNA

BALOGH EDGÁR:

HÉT PRÓBA. EGY NEMZEDÉK ELINDUL

(Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965.)

Balogh Edgár egy „értelmiségi csoportosulás gondolkozástörténetének felvázolására” vállalkozott. E forrás értékű történet sommás vázlata a tartalomjegyzék három címszava: Regösjárások, Sarlósok, Vörös barátság.

A két világháború közt felnőtt szlovenszkói magyar értelmiség szocialista csoportjáról, a sarlósokról szól az emlékirat. Az írás szubjektív, amennyiben a történet középpontjában a szerző, a Sarló vezéralakja áll, s az ő kispolgári cserkészmozgalomtól a kommunista pártig futó fejlődési íve lesz a viszonyítási alap a mozgalom többi tagja számára is. Törekszik azonban arra is, hogy e pályakezdést önmagán keresztül is szociológiai objektivitással írja le, s egyben a történet magyarázatára is kísérletet tesz. Így bomlik ki a saját helyzet, a deklarszált középrétegiség és nemzeti kisebbségi motivációkból az a két, immár társadalmi érdekű kérdés, amely egész művén végigvonul: az értelmiség és a kelet-európai népek közös sorsának kérdése.

A történet az 1920-as évek közepén indul előbb a gimnazisták cserkészmozgalmaiban, majd a prágai egyetemisták Szent György körében. A cserkész falujárás és kultúrmisszió az, amely hamarosan szociális felelősségérzettől vezérelt cselekvésre készíti őket, s amely kezdetben a parasztsággal azonosított nép és az értelmiségi funkció kérdését felveti. A kettősen szorongatott helyzet, a nemzeti elnyomás és a proletarizálódással fenyegető osztályelnyomás hamarabb kényszerítette ki az állásfoglalást itt is, s a többi kisebbségi magyar értelmiségnél, mint az anyaországban. A népi romantikus „regösjárás”, amely még polgári parasztnosztalgiait is tartalmaz, a válságot megelőző évek parasztnyomorán nő a szociográfiaiág, amely aztán a magyarországi kezdeményezésekre is hat. E társadalomszemlélet még erősen lírai és eklektikus, ezt tükrözi az 1928-as budapesti Ady Endre-ünnepségre felkért írók és művészek névsora, amelynek összeállításában az író is részt vett: Babits Mihály, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Mécsek László, Molnár Imre, Móricz Zsigmond, Ódry Árpád; s a „faji triász”, Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső, akiket Szlovenszkón a magyar diákok irányadóul tiszteltek.

Ez az „etnográfiai szocializmus” — ahogy Fábry Zoltán írta róluk — a válság idején sodródik a szellemi igényesség vonalán odáig, hogy az eddig hiányzó proletár munkásosztály világképükbe illeszkedik. „Eszünk ágában sem volt tagadni az osztályharcot, éppen csak nem tudtuk, ki és hol, hogyan vívja, s mi mit is tehetnénk a sikeréért.” A Sarló 1929 márciusi zászlóbontása még ezzel a bizonytalansággal jellemezhető, s tragikus módon az 1933-as felbomlásra érik meg egészen a munkássággal való szövetség vállalása, amikor az értelmiségi gárda jó része már lemorzsolódik. A Sarló úgy oszlik fel, hogy az antifasiszta front a Csehszlovák Kommunista Párt és a szocialista értelmiség közötti közvetítő posztját adja fel, annak ellenére, hogy erre még a fiatal értelmiségiek, jórészt a következő generáció is igényt tartott.

A Vetés, Az Út és a Sarló megnyilatkozásai a szociális felelősségvállalás mellett a kelet-európai orientáció s a magyar értelmiség Kelet-Európa szemléletének dokumentumai is. Ezen a téren lépett ki a kisebbségi sértődöttség provincializmusából a csoport, természetesen annak arányában, ahogy ez a belső társadalmi programmal összekapcsolódott. A kisebbségi helyzetet nem lehet önmagában erre való felhívásnak tekinteni, hiszen sokféle megoldási módot kínált a két világháború közte. A szociális orientáció s a sarlós kelet-európai koncepció bizonytalansága 1930-ban is összefügg. „... az ipari Nyugat-Európával csak a paraszt-Kelet-Európát állíthattuk szembe. Hogy voltaképpen kitől is vártuk a nemzeti ellentétünket feloldó néptestvériség, konkrétan: a kelet-európai szláv—magyar—román együttélés megvalósítását, máig sem tudom” — írja a szerző. Valószínűleg ez az „etnográfiai szocializmus” és a „paraszt Kelet-Európa” volt az, ami Coudenhove-Kalergi Páneurópiáját, Jászi Oszkár polgári Kelet-Európiáját és a 30-as

évek francia terveit is kritikailag utasította vissza, s végül is a konkrét Csehszlovák-köz-társasági viszonyok között kereste a magyar, szlovák és cseh népi megegyezés útját, s amely elvezette őket a szlovák Dav körével és Julius Fučíkék Tvorbájával való együtt-működéshez. Az itt érlelődő nemzetköziség jellegzetesen hatott a magyarországi diák-ságra, akikkel állandó kapcsolatban álltak, azonban konkrét vonatkozásokban nem tudták levetni e népekkel szembeni előítéletüket. Ami itt később teret nyer, annak hibáira már 1930-ban figyelmezteti őket a Sarló: „Ha már felszámolják a magyar globusz babonáját, ne ültessenek helyébe egy ugyanolyan elvont, nem a valóságból indukált Kelet-Európa-ideált...” A csehszlovákiai magyar kisebbség tudatosan vállalta a közvetítő szerepet a velük együtt élő nemzetekkel, míg később ez magyarországi formájában az apostoli szent Korona ideológiájával párosult magyar kelet-európai vezető és állam-szervezői szerep torz tudatával együtt jelentkezett, úgy, hogy ebben ez a kisebbség már ennek megfelelő szerepet kapott volna. (1940-es Magyar Nemzet vita.)

A Sarló elsősorban a magyar kisebbség s az értelmiség haladó elemei közt töltött be funkciót, s felszámolása, noha ezt a szerző szükségszerűnek, a fejlődés következményé-nek tekinti, az érintett két területen, s a már említett közvetítés terén is űrt hagyott. Noha a jobbratolódás, a polgári demokrata formák leomlásának idején e csoport kevés volt a folyamat feltartóztatására, de éppen ott tölthetett volna be szerepet, ahonnan elindult: „... sajnos látnunk kellett, hogy a szociáldemokráciától is alátámasztott cseh gyarmatosítás hogyan löki a szlovák és magyar kispolgári és paraszttömegeket a Hlinka-féle vagy a Jaross-féle fasiszták karmaiba.”

Balogh Edgár „gondolkozástörténetével” egyik legtiszteletreméltóbb szocialista hagyományunkhoz fűz adalékokat. A kis példányszámban megjelent kötet talán felhívás is a szocialista kelet-európai orientációk szélesebbkörű tudományos vizsgálatára, s azok-nak a szociológiai kutatásoknak a folytatására, amelyek az ő nemzedékük után teljesen megszakadtak.

TÓTH ZOLTÁN

ADY ENDRE ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI VIII. KÖT.

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1968. 627 l.)

Még a felszabadulás után határozták el, hogy fel kell kutatni, kritikai kiadásban meg kell jelentetni Ady Endre összes műveit. A nagyszabású vállalkozás a prózai munkák kiadásával indult. Az első kötet 1955-ben látott napvilágot, ugyanez évben pedig már a második kötet is elhagyta a nyomdát. A lendületes indulás után a vállalkozás azonban elakadt, közel évtizedes késéssel következett a III. és IV. kötet. Kezdetben a sorozatot hat kötetre tervezték. Az anyaggyűjtés során világossá vált, hogy Ady hallatlan termé-keny munkásságának eredménye nem szorítható a tervezett hat kötetbe. A nagyváradi korszak feltárása után a nyolc kötet látszott valószínűnek. De, hogy ez a számítás is korai volt, tanúskodik arról a legutóbb megjelent VIII. kötet, amely az 1906. június 26-tól 1907. szeptember 30-ig terjedő időszak újságcikkeit, tanulmányait és feljegyzéseit foglalja magában.

Az Ady-próza teljességre törekvő megjelentetése előtt is számos olyan kiadvány volt, amely a költő publicisztikai-gondolkodói terméséből egy-egy (tematikai vagy idő-rendi) szempontból közölt válogatást. (A nacionalizmus alkonya, Párizsban és Napfény-országban, A tegnapi Párizs, Vallomás a patriotizmusról stb.) Már ezek a kötetek és az effajta kutatások is nyomatékkal hívták fel a figyelmet arra, hogy Ady költészetének értő elemzése, „minden titkának” feltárása elképzelhetetlen az egész Ady-oeuvre biztos ismerete nélkül.

Az összes művek közrebocsátása ezt a célt hivatott szolgálni.

A szóbanforgó kötet időszaka a koalíció „győzelme” utáni periódus, a magyar progresszió számára a nagyranőtt remények megghiúsulásának, a kiábrándultság, ború-látás, elkeseredés ideje. A költő, a darabont-kormány sajtóirodájának alkalmazottja, aki a Fejérváry-kormánytól a demokratikus jogok kiterjesztését, a polgári Magyaror-szág megteremtését remélte, azt is tervezgette, hogy a választásokon fellép képviselő-jelöltként. Most, a koalíció győzelme után, annyira kibírhatalanná vált számára a „tulipán-ország” légköre, hogy Párizsba, imádott városába menekül. Majd egy esztendeig tartózkodik Franciaországban.

A külföldi tartózkodás idején a Budapesti Napló párizsi levelezője, majd hazatérése után a lap belső munkatársaként dolgozott újra. A Budapesti Naplón kívül csupán a

Népszavában jelenik meg egy cikke (148*) és a Schhöpflin szerkesztette Vasárnapi Újságban két írása (102, 123).

A kötet 293 Ady- vagy Adyának tulajdonított cikket tartalmaz. Az élen a minden bizonnyal Ady tollából származó cikkek sorakoznak (223), ezt követik a kétes hitelű szövegek (32), végül a valóságban Adytól származó — a főszövegben közölt írásokhoz csatlakozó — kisebb cikkek a jegyzetapparátusban találhatóak (38).

Meglepő dolog, hogy milyen magas a kötet anyagában a már korábban is publikált írások száma. A hiteles Ady-írásoknak majd háromnegyed része eddig is hozzáférhető volt, de összességében vizsgálva is a kötetet: jóval több mint a fele már másutt is napvilágot látott (56%). Sőt, hogy még szembeötlőbb legyen a dolog: a II. párizsi útról hazaküldött hiteles írásoknak már eddig is 89%-a ismert volt a kérdés iránt érdeklődők táborában. És egy evvel összefüggő másik jellegzetesség: a publikált írások zöme több jelent meg, számos a 4–6-szor közzétett, de 7-szer megjelentek is akadnak, sőt a „Válasz Tóth Bélának” immáron nyolcadszor jelenik meg kötetben.

A dolog azért meglepő, mert — úgy tűnik — nem áll arányban a prózai munkák ismerete-felhasználása. A gazdag szakirodalomban talán Varga József kitűnő monográfiája az egyetlen**, amely tudatosan, a maga súlyának arányában építi be az eddig feltárt prózai anyagot. Aminek az eredménye az — amint Kovalovszky Miklós megállapítja —, hogy „Adyt erősen racionális szemlélettel, elsősorban a korhoz kötő társadalmi-történeti vonatkozásaiban állítja elének” (ITK 1967/4. 500 l.).

Ezért jelentős a történész számára Ady teljes munkásságának megismerése. A költőnek számtalan olyan írása van, amely a kor megismeréséhez rendkívül becses adalék. Megállapításai kiterjednek a század első évtizede legkülönbözőbb problémáira. Az európai, a francia, a magyar társadalom légkörének megismeréséhez nyújtanak segítséget és közben számtalan alapvető törvényszerűséget, összefüggést fogalmaznak meg nagyfokú társadalmi érzékenységgel.

Párizsban élve nagy csodálattal, jóleső érzéssel figyeli a modern társadalom fejlődését, a demokratikus közszellemnek az élet különféle területein — iskola, színház, politika — való öröndetes gyarapodását, a polgári berendezkedésnek a múlt tudati maradványait formáló-felszámoló hatását.

Ezekben az években a francia belpolitika szembeötlő vonása a szeparáció, az állam és az egyház szétválasztásának következetes keresztülvitele. Jól tükrözik ezt a küzdelmet Adyának a Budapesti Napló számára hazaküldött írásai is. Ami a legfontosabb: fölöttébb világosan, ragyogó politikai érzéssel ragadja meg a kultúrharc lényegét, az események csomópontjait. „Franciaország radikális. Viszont a burzsoá társadalom remeg a kollektívizmussal veszedelmétől. Am radikálisnak csak kell lenni — valamerre. Tehát a polgári radikalizmus Rómára veti magát” (21). Bizton tudja, hogy nem ez a társadalmi fejlődés fő útja, hanem annak inkább egy mellékállomása. „Ha Rómának nem támad háborús kedve, egészen más eseményeket adott volna a közelgő években a világnak Franciaország. Szocializmus és polgári rend vívták volna meg egymással kikerülhetetlen harcukat. E harcot Clemenceau meg is üzente már. Ez a harc most elhalasztódik” (33). Látja, hogy a klérus tisztában van a radikálisok nehéz helyzetével, igyekszik kihasználni, hogy azok egyre jobban rettegnek a szocialistáktól. De „micsoda siralmasan komikus verembe fognak esni, ha észre nem térnek, a polgári radikálisok. Uralom-dühükben egyenesen keblére borulnak Rómának. Arra ébrednek egy szép napon, hogy egy táborban vannak a reakció embereivel” (126).

Ha Ady Franciaországról ír — hazájára gondol. Szinte alig van olyan írása, amelyben ne kerülne sor összehasonlításra. És ez az összevetés mindig keserű, lehangoló. „Milyen szent csökönyösséggel vívja az egyén és a társadalom fölszabadítását Franciaország. Egy másik országra gondolunk, hol fekete felhők szárnyán megint megérkezett a középkor. Európa közepén. És kihull hazairó, indultas kezünkből a toll” (3).

„Mi még az enciklopedisták harcával is adósak vagyunk magunknak és az emberiségnek” — állapítja meg leverten [150].*** Az ország annyira elmaradott, az elnyomás olyan nyíltan brutális, hogy a reakciónak nincs szüksége olyan előkelő palástra mint az Akadémia Franciaországban. Ezt a funkciót nálunk a Köztelek (OMGE) tölti be. „Meggzavazzák a létszámot, amit a csendőroőknek le kell puffantani a makrancos paraszttól. Megparancsolják a papnak, hogy ígérjen elég lelki üdvösséget. Stipendiumot adnak csödoörnek, birkának és birka-türelmű cselédnek. Evvel aztán jövő tavaszig rendben van Magyarország. Betű nem kell. Idea sem” (28).

* Nem lapszám, hanem a cikk száma.

** A szögletes zárójel az eddig kötetben még nem publikált cikkeket jelzi.

*** Az ismertetés írása után látott napvilágot Vezér Erzsébet monográfiája.

A választójog dolgában sincs másképpen a helyzet. „Franciaországban a munkások arról vitáznak, hogy ne vegyék-e el a gazdagok választói jogát? . . . Nálunk még komolyan hiszik az uralkodó osztályok, hogy az általános választói jogot lehetséges — meg nem adni” (2. III.)

„Franciaországban még a reakció is progresszívebb, mint például nálunk a liberalizmus” — állapítja meg szinte összegezően a lesújtó valóságot (92. III.)

És az eredendő bajokat még súlyosabbá tette, hogy a koalíció jutott uralomra. Mementóként hozza fel, hogy a csittvári krónika diákjai azt álmodták, száz esztendő múlva nem lesz templom Magyarországon és sehoh. Száz esztendő múlva épp ellenkező törekvés érvényesül: alakítsunk át minden középületet templommá (187. I.). Apponyi kultuszminisztersége, a koalíciós országvezetés a mindenünnen kivert apácákat és szerzeteseket tárt karokkal fogadja, amikor a kormány arra nem képes, hogy kenyeret adjon az ország dolgozó népének és az emiatt kénytelen kivándorolni.

Ady többször állította párhuzamba a magyar koalíciót a francia nacionalistákkal. Franciaországban az 1902-es parlamenti választások előtt az egyház várható visszazorítását ellenző konzervatív nacionalista erők Ligába tömörültek, hogy megakadályozzák a radikálisok hatalomra jutását. Tömörülésük azonban nem hozott eredményt, hacsak nem Gabriel Syveton-nak, aki a választási kasszát kezelte. Ady a francia nacionalisták silányságának kipellengérezését mindig összekapcsolta a koalíció korifeusainak leleplezésével (77, 86).

Hogyan látja Ady Magyarországot jövőjét?

A hiteles választ nehezíti, hogy terminológiája korántsem következetes, dinamikája távol áll a rendszerező-értekező társadalomtudományi gondolkodás higgadságától. Ez tág teret biztosít a belemagyarázások számára, amint hogy az elmúlt évtizedekben oly sok, egymással ellentétes Ady-portré is született.

Ady hazáját feudális országnak tartotta. Feudális Magyarországról, szomorú, feudális állapotáról, Európa utolsó feudális országáról beszél (37, 122, 192). Csak egyetlen helyütt mondja: „Polgári társadalom vagyunk mi már minden mágnáspereputtyunk dacára” (151). De alig két héttel később szinte cáfolja előbbi felismerését: „. . . a magyar társadalom nem polgári, de nyomorult, feudális” [161. III].

Valószínűnek látszik, hogy amikor feudális országról beszél, akkor ezzel a szellemi légkört kívánja megjelölni és nem az egész országra vonatkoztatja. Azt is feltétlenül számba kell venni, hogy folyton összevet, párhuzamba állít. A polgári fejlődés magasabb szintjéről Magyarország valóban feudálisnak tűnhetett. Ezenkívül a túlzások e tekintetben is ösztönözöl célszerűek.

Fentebb idézett írása azonban mindezt figyelembe véve sem állja meg a helyét. A cikk megírására Rákosi Jenő írása adott okot, amelyben Rákosi arra törekszik, hogy az anarchistákat játssza ki a szocialisták ellen, az előbbieket tüntetve fel a forradalmiság igaz bajnokaiként, míg a szociáldemokratákról azt állítja, hogy többé már nem a társadalmi forradalom, hanem a társadalmi fejlődés hívei. Ady — hogy egészen tagadhassa Rákosi nézetét — kénytelen gyökeresen szembeállítani a fejlett országokkal hazáját: az ilyen taktika polgári társadalomban szokásos, de aki nálunk gyakorolja, annak Isten elvette az eszét — ez Ady válasza.

A szellemi elmaradottságot konzerváló tényező volt a nacionalizmus. Ady már 1899-ben felemelte szavát és a későbbi években mind epésebb szenvedéllyel ostromozta a nemzeti érzéssel való visszaélést, annak eltorzítását. Felismeri a nacionalizmust szító okokat, látja klerikalizmus és nacionalizmus kapcsolatát. A franciaországi tapasztalatok hatása alatt megértette, hogy e szellemi mótelyt nem elég bírálni: szembe kell vele szegezni az újfajta, igaz hazafiságot. És miképpen a nacionalizmus is bizonyos társadalmi érdekek hordozója, az igaz hazafissággal sem lehet másképp. „. . . az új hazafisság: az emberi, a populáris, a szociális hazafisság” (7). Hordozója tehát a dolgozó nép. Igazi tartalma: küzdeni azért, hogy több boldog ember éljen a Földön, tehát a haladásért. Testvérré fogadni mindenkit, aki „csak dolgozik és bajjal él a világ bármely országában”. Nem cifrázkodó, de „titkos csöndes és munkás” (142). Szemben az „öbéli hazafissággal”, amely a nemzetet katasztrófába sodorja, ez megbékélt hoz a világban, mert fogalom-párja az internacionalizmus. „Kozmopolita csak a nyegle lehet, de internacionalista: minden becsületes mai ember” (117).

Korszerű hazafiság korszerű történelemszemléletet tételez fel. Igazolja ezt Ady Endre példája is. Pontosan tudja, hogy a múlt nélkül nem lehet megérteni a jelent (181, 224). Ezért mondja, hogy történész csak mindenhez értő és mindent meglátó ember lehet (5. V). De a múltbafordulás nem lehet haszontalan köldöknézegetés, még kevésbé lehet a történelmi igazság elferdítése. Az effajta törekvéseknek mindig konkrét — reakciós — politikai mondanivalójuk van. Franciaországban Jules Lemaitre Rousseau-t támadja,

„, hogy Clemenceau-nak és Briand-nak fájjon” . . . „mikor a reakció Rousseau-t bántja, mindannyiunkat bánt, kik a társadalmi megújulás víg vagy szomorú harcosai vagyunk” (99). A hamisítás másik módja a kisajátítás. Jeanne d'Arc, akit az egyház próbál felhasználni saját céljaira, szerinte a saját korában „maximuma a női erőnek és felszabadulásnak”, „ma bizonyára anarchista-feminista apostol, vagy bombavető nihilista leány volna, ha élne” (127). A haladás magyar ellenfelei a múlt-hamisítás terén nem maradnak el más nemzetbeli társaiktól. „Rákóczi koporsóját, ők, akik Rákóczit becsapták és elárulták, úgy körülállották, hogy mi nem férközhettünk hozzá. Kossuthot gyűlölték, s most Kossuth nevében ráültek a népre, az országra” — szakad ki belőle fájdalommal (70).

„Kell, hogy válasszunk hősünknek valakit, akit a nagyurak nem sajátíthatnak ki.” És felmutatja Dózsa György életében kínhalált halt, múltjában mérhetetlenül mocskolt alakját, akiben Magyarország millióinak legigazabb tragédiája testesült meg; másrészt szót emelt Esze Tamásért, Martinovicsért, Táncsicsért is [176].

Ady a koalíció győzelme után a haladás magyar táborát szánalmasan kicsinynek, szervezetlennek tartja. A klerikalizmus demonstrációira reagálva keserű gúnnyal kérdi: „Hol az ellenséges hadsereg, mely ellen a klerikalizmus sorakozik . . . Legföljebb arról lehet szó, hogy valamikor lesz ellenség” (197. II).

Szilárdan hitt az új Magyarország megszületésében. Szinte refrénszerűen tér vissza cikkei végén; közel van már a nagy meglepetések, a döntő változások időszaka. Az általános, az emberi haladásra apellál: „. . . lehetetlen, tudományellenes kétségbeesés volna azt hinni, hogy csak éppen Magyarországon nem lesz szervezett, félelmes, szép, hatalmas táborra az emberi haladásnak” (197. II). „Hiszem és vallom, hogy a forradalmi megújulás kikerülhetetlen Magyarországon” — mondja írásában. „Társadalomban, politikában még csak a nyugtalanság sikoltoz. De irodalomban, művészetben, tudományban már itt van a villámüzes bizonyosság” (108). „. . . csak egy kis türelem — inti a csüggedteket. Olyan Magyarország születik tíz év múlva, hogy Apponyit csak a gondolatától is hideg lelheti” (120).

Részben a publicisztika műfajából, de hasonlóképp Ady alkotásából is fakad, hogy egy-egy partikuláris jelenségből túlzó általános megállapításokat von le. Adynál azonban ezek — újból kell hangsúlyozni — az esetlegestől eltekintve a lényegzet zseniálisan megragadó megállapítások. Egyszerű társasági hír: a Nemzeti Kaszinó hét tagja közül hármat a Magyar Lovaregylet nem vett fel tagjai sorába. Ady azonnal kész az általánosítással, az esemény társadalmi mondanivalója kifejtésével. „Valahogyan így szórakoztak a francia nemesek is mielőtt a nép el nem bömbölte magát s meg nem rohanta a Bastille-t.” De ezzel a biztató figyelmeztetéssel korántsem éri be; a dolog másik lényeges vonása, hogy ő maga is kénytelen evvel az esettel foglalkozni, hogy „a magyar társadalom színe és ereje még mindig a lovak köré csoportosul”. Végül összefoglalja: furesza kis társadalmi harc lesz, amit Magyarország a közeli jövőben produkálni fog. Kissé zavaros, példátlan, nyolc-tíz korszakból összeszedett fegyverekkel. De nagy harc lesz, de jön ez a harc” (203).

Akár Magyarországról, akár Franciaországról vagy bármely más országról ír, erős a hite az emberi társadalom fejlődésében. Mégis a fejlődés mikéntjéről másként vélekedik, ha Franciaországra, és másképp, ha Magyarországra gondol. Hazája elmaradott viszonyait, éles ellentmondásait gyötrődve átélve, az erőszakot, a véres, gyökeres felfordulást, a forradalmat tartja szinte egyedüli megváltásnak. Ha a francia társadalomról ír, akkor óva int az erőszakoskodástól, épp ellenkezőleg, a viszonylag békés, egyenletes fejlődést tartja egészségesnek. „Amit meg lehet stoppolni vagy foltozni, jó . . . De ami csak rongy, — pusztuljon” (8. III). Talán nem túlzás, ha evvel a kitételrel egész szemléletét jellemezzük. Franciaország elkortájt már fejlett polgári köztársaság, és Ady úgy látja, megvan a lehetősége, hogy a polgári társadalom eszméi mind teljesebb valósággá váljanak. És bármily paradox, ezzel egyidejűleg már egyre inkább felismeri a munkásosztály történelmi küldetését is. A békés fejlődést épp azért tartja szükségesnek, hogy a munkásosztály, a szocializmus ne vérezzen el, hanem diadalmaskodjék. „Nem okos dolog kíméletlenül provokálni a reakciót. Öreg cethal ez a mai társadalom. Zsírját venni ideje már. De csírnán a szigonyokkal, mert agyveleje kevés, csak a cethalnak, de buta ereje sok” (29). A párizsi kommünt tiszteli, de célját abban látja, csak „arra volt jó, hogy a nagy étvágyú polgárságnak megszerezze a köztársaságot” (130).

A köztudatban Ady a forradalmiság költője, a forradalom viharhadára. Az elemző szakirodalom már korábban utalt arra, hogy ez a forradalmiság az egyéni életút fejlődésével alakul-izmosodik. Amíg Ady Endre eljut a forradalom egyértelmű vállalásáig, addig a forradalomnak az emberi sorsokon keresztülgázoló, a humanizmus közvetlen érdekeit sértő szerepét — a vértenger vízfőját — kellett a revolúció gyorsabb társadalmi fejlődést eredményező szerepével összevetnie, megnyugtatóan tisztáznia. A prózai művek VIII. kötete azonban tanúságtétel emellett, hogy a kérdés bonyolultabb. Ady gondolatai nem-

csak a fenti elvont sémákban-fogalmakban mozognak, hanem a társadalmi fejlettségtől, az ellentmondások kiéleződésének mértékétől függően hívja vagy veti el a forradalmat.

Ady túllátott már sok vonatkozásban a polgári társadalmon. És túllátni — egyet jelentett a szocializmus eszméjével való ismerkedéssel, több-kevesebb azonosulással.

Amikor Anatole France szocialistaságáról beszél, akkor még vele együtt mondja: „a szocializmus még nem lesz megváltás. De . . . milliószor több szépség és jószág lesz a földön, mint ma . . . A szocialisták arra mennek a cél felé. Ezért kell velük menni. Nem érnek oda. De egy részét az útnak megfuthatja velük az emberiség” (35). Alig egy esztendővel később azonban már valóságos himnuszát zengi a szocializmusnak. „Soha gyönyörűbb hitet emberi elme nem teremthet a szocialista világrend hiténél” (148). Másfélezer párizsi villamosipari munkás munkabeszüntetése kapcsán szinte meggittasodik a zubbonyosok erején, magyszerűségén. „Micsoda öntudat és hatalom az övék. Kezükből van a világ s az egész emberi civilizáció sorsa. Jó kezekben van, nem kell félni. Néha-néha ugyan eloltják a lámpákat. Megállítják a vonatokat is. De mennyi új fényt adnak kárpótlásul az agyuknak. S micsoda boszorkányos tempóval halad, amióta ők hajtják az emberi haladás gyorskocsija” (124). Más írásaiban mint az igazi hazafiság hordozóit, a kultúra letéteményeseit állítja olvasói elé (361, 221).

Ez a szocializmus azonban nem a forradalom szocializmusa, legalább is Franciaországban nem az, ahol Ady szerint megvalósulása a közeljövőben várható. „Forradalom: kész neveltség erről beszélni . . . Nem kell itt forradalom: minden készen van. Csak hát a leltározás s a hagyatéki tárgyalás a történelemben sem éppen rövid processzus” (126).

Ragyogó portrékat rajzol a korszak nevezetes személyiségeiről. Figyelemre méltó az első szocialista miniszterről, Millerand-ról készített vázlata. Természetesen gazdagon sorjáznak az írókról, művészekről készült feljegyzései, hogy itt csak a pazar Paul Gauguin-írását emeljük ki. Becses adalékokkal szolgál a századforduló magyarságának megismeréséhez; életrajssokat foglal össze frappáns tömörséggel, általános emberi problémákat taglal. A zseni érzékenységgel hatol az emberi pszichikum mélyeire.

A kötetet (s korábban már a IV., V. és részben a III. kötetet is) az Ady-hagyaték lelkiismeretes gondozója, Vezér Erzsébet rendezte sajtó alá. Az áttekinthető szerkesztés, kiváltképp a mintaszerű filológus munkával készített, a főszerzővel azonos terjedelmű jegyzetelés, az olvasó eligazodását könnyíti meg. Az ilyen típusú vállalkozások — sorozatok — örökös problémája, hogy az egyes kötetek kezelését — indokoltan — megnehezíti az előző kötetek jegyzeteire való visszautalás. Vezér Erzsébet érezhető törekvése, hogy a kötet önállóságát fokozza, anélkül, hogy ez felesleges ismételtetésekhez vezetne. A kritikai kiadás rangjához méltóan a jegyzetelés nem csupán eligazító vázlat, de szinte teljes dokumentáció. Ezért nemcsak az Ady-kutatók, de a kor iránt érdeklődők számára is becses segítség. Pl. a *Courrier Européen* magyarországi betiltása kapcsán közli, magyar és francia nyelven, Jászi Oszkárnak a lapban 1906. március 16-án megjelent cikkét; részleteket közöl az agg Mocsáry Lajos ugyanott megjelent cikkéből; közöl egy másik Mocsáry-cikket is, mely a *Mercure de France* 1907. május 15-i számában látott napvilágot. Olvashatjuk Millerand-nak a Budapesti Napló részére küldött levelét, Kossuth Ferencnek a *Matin*-ben megjelent írását stb.

A jegyzetapparátus értékét növeli, hogy ismerteti Adynak a Budapesti Naplóhoz való viszonyát a szóbanforgó időszakban, s adatokat közöl Ady növekvő népszerűségéről.

FRITZ PÁL

AUGUSTE CORNU:

MARX ÉS ENGELS. 1818—1844

(Budapest, Kossuth Kiadó. 312 l.)

A francia származású és tudományos munkáját a Német Demokratikus Köztársaságban folytató Cornu egész életét Marx és Engels életművének felmérésére, egy modern kettős életrajz megírásának szentelte. Cornu ma kétségtelenül a Marx — Engels-kutatók élgárdájához tartozik, s hosszú kutatómunkájának éppen napjainkban érik be láthatóan a termése, mikor az életrajz első s nem is kisterjedelmű részét átadta a nyomdának.

Cornu Marx-életrajza mellett magyar nyelven néhány hosszabb-rövidebb áttekin-tés mellett csak egy érdelemleges könyvről tudunk, igaz, hogy ez viszont méltán példaszerűnek tekintett írás: Mehring Marx Károly-életrajza. Cornu félévszázaddal később elkészült életrajza sok tekintetben támaszkodik és hivatkozik Mehring munkájára,

azonban anyaggazdagsága és eredményei révén ugyanúgy alapvető írásnak tekinthető Marx és Engels tanulmányozásánál, mint Mehring életrajza.

Az összevetés magától kínálkozik, s már bevezetőben érzékeltetnünk kell, hogy míg Mehring mintegy 110–120 oldalon foglalkozott elsősorban Marx életpályájával, addig Cornu egész vaskos munkában dolgozta fel e korszakot. Terjedelmi különbségre utaltunk, de ez természetesen visszahatott a belső szerkezeti eltérésekre, módszerekre s az analízis részletességére, olykor mélységére is.

A páros életrajz egészének bemutatására nem vállalkozhatunk, még az új eredmények számbavétele is meghaladja lehetőségeinket, s erre talán nem is lesz nagy szükség, hiszen a filozófiai és közgazdasági aspektusokat minden bizonnyal más szakfolyóiratok fogják behatóbban tanulmányozni. Mielőtt azonban még az egyes részletmegfigyeléseket sorra vennénk, egy általános jelenségre hívnánk fel a figyelmet: Cornu sokkal részletesebb körképet festett Mehringnél a korabeli Németország viszonyairól, de mindenekelött kulturális életéről, a különféle irányzatokról, azokról a lapokról, folyóiratokról, csoportosulásokról, egyetemi tanárokról, írókról, publicistákról, akik hatottak Marxra és Engelsre, s ugyancsak igen nagy gonddal megvilágítja, hogy ugyanezek mit láttak meg a huszonegy-néhány éves Marx és Engels oroszlánkörmeiből. Cornu érthetően többet ír e korban Marxról, akinek tekintélyét hamarabb ismerték el, befolyása nagyobb volt Engelsénél.

Ennél a feltűnő jelenségnél maradv utalnánk azokra az oldalakra, ahol Cornu az olyan félig napjainkban már elfelejtett demokrata, sőt szocialisztikus úttörők alakjáról fújja le a port, mint L. Büchner, B. és E. Bauer, A. Ruge, M. Hess és a már ismertebb Weitling. (A filozófusok, Hegel, Feuerbach és mások jellemzésére a róluk készült tömör fejezetektől ehelyütt el is tekintünk.) Cornu egyéni remekbeszabott portrékat varázsol elénk, miközben jól érzékelteti a kor levegőjét, beleértve az egyetemek sajátos atmoszféráját, a diákok lázongását, útkeresését.

Cornu szigorú kritikus. Mikor leírja Marx bonni kezdő egyetemi tanulmányait, érzékelteti, hogy mennyi idő ment veszendőbe, később a berlini megtorpanásokról sem feledkezik meg. Ismeretes, hogy a Jenytől elszakadt Marx Berlinben egy ideig az irodalomhoz fordult, maga is verseket írt — ezeket Cornu részben idézi is, de értékükről nincs jó véleménye, bár elemzi őket, mert jó tükörképnek tekinti ezeket Marx egyéniségének, gondolkodásmódjának fejlődéséhez. S éppen a fiatal, egyetemista Marxnál tűnik elő a kötet másik érdeme; Cornu ugyanis réndkívül takarékosan meg tudja eleveníteni a környezet első hatását: a bonni és a berlini egyetem légkörének különbségét.

A szerző megállapítja, hogy a korai években Marx figyelmét elsősorban a filozófia és a jog kötötte le. A filozófia területén Hegel tört új utat, a jog, illetőleg a jogtörténet pedig ugyancsak kényes terep volt a porosz császárság, illetőleg a különféle német államok számára. A jogfelfogás konzervatív kidolgozásával és alkalmazásával szemben ekkor bontottak zászlót azok, akik a történeti befejezettséggel szemben éppen a jog segítségével szerették volna a szabadabb, azaz a feudális kötöttségektől felszabadított társadalmi fejlődést biztosítani. A szellemi vita Berlinben a diákok szemeláltára ment végbe, s ez nyomban felkeltette Marx érdeklődését. Cornu bemutatja az olvasónak a vitázókat, érveiket, s az iskolákról is beható értékelést ad. Ezekután rávilágít, hogy Marx milyen hamar a vita lényegének mélyére hatolt, s ennekutána kialakította a maga tudományos szintézisét is, mikor a konzervatív történeti iskolával szemben a racionális elemeket keresőknek adott igazat, de egyúttal nem tagadta a történeti vonatkozások jelentőségét sem. A tudományos polémia mögött azonban ugyancsak hamar meglátta a politikai összefüggéseket is.

E vita hozzájárult, hogy Marx tisztább képet alkothasson magának nemcsak a jogtörténet, hanem a jogalkotás helyéről, de végső következtetéseit mégsem az egyetemi studiumai nyomán vonta le, hanem néhány évvel később azoknak a harcoknak tapasztalatai nyomán, amelyeket az 1840-es évek elején a Rheinische Zeitung cikkírójaként és szerkesztőjeként vívott meg. Mehring is már aláhúzta azoknak a cikkeknek a jelentőségét, amelyekben Marx a falopások és a moseli szőlőművesek helyzetével foglalkozott. Mehring és Cornu egyaránt megállapították, hogy e cikkek megírásával Marx a társadalmi valóságot jobban megismerte, de ezen túlmenően éppen a jogalkotás, az új törvények bírálatánál már nemcsak ezek antiszociális jellegét bírálta, nemcsak a történeti jog iskolájával állította szembe saját érveit — a régi jogszokásokat —, hanem először fogalmazta meg a történeti materializmus gondolatait. Megállapította: a törvények módosulásánál a meghatározó ismérv az, hogy milyen érdekek érvényesülnek, vagyis a jogalkotás a hatalmon levők, a birtokosok igényeit követi.

Különösen emlékeztetéseket a könyv azon lapjai, ahol Cornu meggyőzően bizonyítja, hogy az 1840-es évek elején a liberális polgári ellenzék balszárnyáról Németországban

miként váltak le azok, akik már a szociális egyenlőtlenséget kifogásolták és Hess és Weitling módjára szociális utópiákat dolgoztak ki. Többen mások, ha nem is jutottak el a szocialista gondolatrendszerig, miután az 1843–44-es évben a porosz császári önkény terrorja fokozódott, s a liberális kezdeményezéseket sorban elfojtották, egyetemi professzorokat leváltották, sajtótermékeket betiltottak — a szabadság biztosítására a tömegek segítségét igényelték, s a liberálisokból demokraták lettek. (Zárójelben megjegyezzük, hogy jelesebbjeik javarészt a fiatalabbakból kerültek ki, akik többnyire személyükben is áldozatokat vállaltak, elveszítették megszerzett pozícióikat, állásukat, többször az emigrációt vállalták, hogy többnyire a németajkú Svájból folytassák küzdelmüket a reakció ellen.)

Cornu érzékelteti, hogy a demokraták is néhány kivételtől eltekintve mind értelmiségiek, akik az egyetemi lázadók közül kerültek ki s részint tanulmányaik, részint a reakció üldözése, valamint élettapasztalataik révén váltak demokratákká. Ezt a következtetést — hogy eredményt csak a tömegmozgalmak segítségével érhetnek el — a lázadók közül nem osztotta mindenki. Olyannyira nem, hogy a lázadók e kérdésben meg is hasonlottak, amikor a kormány utasításai nyomán lapjaikat elhallgattatták. Az ilyen esetekben az előfizetők körében petíciókat írtak alá, de azután azt tapasztalták, hogy némi ellenállás után a polgárság megtört s a terror, úgy látszott, sikereket ért el. A „berlini szabadok” ekkor éppen a kispolgárok, sőt általában a tömegek gyávaságáról cikkeztek s nemhogy közeledtek volna a tömegekhez, nagyobb gondot fordítottak volna a tömegek helyzetének, igényeinek tanulmányozására, hanem teljesen bezárkóztak, s az egyén, az én kultuszát állították piederzátára. Ily módon a reakció ideiglenes sikerei, terrorintézkedései után hibás diagnózisaiuk folytán maguk is hozzájárultak elszigetelődésükhöz, s míg az ellenzék nagyobb része előre lépett s hozzájárult az új harcok megvívásának előkészítéséhez (s ebbe a táborba sorolhatjuk mind a Ruge-féle demokratákat, mind a Weitling—Hess szintet elérő kommunistákat), ezek a tömegekkel meg hasonlott szellemi lázadók kikapcsolódtak a történeti fejlődés tevéleges alakítói sorából.

Érdekes, hogy ugyanazok, akik így 1843 után „tömegellenesek”, „antidemokraták” lettek, voltak azok, akik a Rheinische Zeitung fennállása és gyilkos élet-halálharca idején kifogásolták a cikkek bátortalanságát, s olyan irások közlését követelték Marxtól — aki ekkor a lap egyik szerkesztője volt —, amelyek nyomban kiváltották volna — idő előtt és szükségtelenül — a lap azonnali betiltását. Cornu nagy figyelmet fordít a nézeteltérések megelevenítésére, arra, hogy Marx milyen nagy fontosságot tulajdonított a lap életben tartásának, hogy kritikai szavuk minél tovább, minél szélesebb rétegekhez eljuthasson, egészen addig, amíg ez nem követel meg részükről elvi engedményt. Cornu e vonatkozásban bőségesen idéz nemcsak Marx cikkeiből, hanem a demokraták (Ruge és Herwegh) és az anarchista irányba elhalandozó „berlini szabadok” leveleiből, írásaiból is.

Feltűnő, hogy a porosz kormány mennyire nyomon kívánta követni a liberális értelmiség s a szocialista-kommunista áramlat képviselőinek tevékenységét, törekvéseit. Méghozzá ezt az igyekezetét nemcsak a belügyminisztérium, a rendőrség, a cenzúra vagy a tartományi főnökök rendelkezései, avagy jelentései, részletesebb beszámolóí bizonyítják. Már ebben az időben ösztöndíjakat biztosítottak olyan „egyetemi munkásoknak”, akiknek éppen azért kellett a szocialista mozgalmakat tanulmányozni, hogy utána megtalálják és megvilágítsák a szociális nyugtalanság okait, s így megkönnyítsék a kormányzat szerint szükséges orvoslási módszerek kimunkálását.

Cornu részletes analízist nyújt arról, hogy Marx lépésről lépésre miként alakította ki világnézetét s a tudományok egyes részletterületén milyen eredményekre támaszkodott, miket olvasott, és jutott el ahhoz a lépcsőfokhoz, amikor már nemcsak azt látta, hogy mi az, amin változtatni kell, hanem nagy erőfeszítések és sokféle tapasztalat leszűrése után arra is válaszolni tudott, hogy mit akarnak. Cornu e folyamatokat a maguk konkrétségében eleveníti meg, s többször magát Marxtól idézi abban a stádiumban, amikor az átalakulás még nem ért véget, s Marx is jelezte, még nem jutott el a megoldásig.

Érzékeltetni kívántuk, hogy a Mehring vágta csapáson továbbhaladva Cornu sem szükségesabott „személyi életrajzot” nyújtott, hanem valóságos korrajz elevenedik meg az olvasó előtt. Ezekben az években Marx és Engels tevékenységének színhelye Németország, se tekintetben a kötet valóban megdőbbsentben anyaggazdag. Néhol azonban úgy érezzük, hogy a francia és angol vonatkozásokról, összehasonlításokról is részletesebben szólhatott volna a szerző. A demokraták jelentkezése ugyanúgy nemzetközi jelenség volt, mint a kommunista irodalom keletkezése (e téren Cornu csak a gazdagabb francia gyökerekre utalt, az angolokra alig). Olykor az az érzésünk, hogy Cornu túlságosan is „szigorú”

volt a progresszió néhány képviselőjével szemben. Így rendkívül röviden és egyértelműen csak elmarasztalólag szól Proudhonról, Stirnerről, és 1843-tól Bauerről is azt állapítja meg, hogy tevékenységük már jobbára a szocialista mozgalom megbénítására, ellenére bontakozott ki — s elharmályosul a másik tendencia, nevezetesen az, hogy az individualizmus, anarchizmus lázadói mennyiben bírálták a fennálló társadalmi rendet, kormányt s hozzájárultak-e a szellemi erjedéshez, vagy sem. Néhol úgy tűnik, éppen Bauer és az anarchista irányba haladókkal szemben Cornu messzebbmenő következtetéseket von le, mint amire az általa idézett szöveg jogosítaná. A szocialista és anarchista irányba fejlődők útja az 1840-es években kétségtelenül elvált ugyan, de nem mindig és nem mindenkor volt ez az elválás olyan feltétlen. Erre Cornu Hess esetében maga is rámutat. Bakunyin esete ugyancsak ide kíváncszik, s ha arra gondolunk, hogy két évtizeddel később az I. Internacionálé idején is nemcsak az állandó eszmei és politikai harc jellemzi e két áramlatot, hanem olykor az összefogás is, akkor ez is figyelmeztet arra, hogy a jelenségeket többféle prizmán is ellenőriznünk kell. Ez az észrevétel aligha lenne jogos általában Cornu írása ellenében, hiszen a szerző a nüanszírozott jellemzéseknek is méltán mestere, mikor például éppen Ruge és Herwegh esetében érzékelteti a nagy neki-rugaszkodást, amellyel a liberális talajról elindulnak a demokrata pártok felé, de ezt mégsem érik el, s ténylegesen nem lesznek igazi demokratákká. Ez az árnyalt és történetileg hiteles rajz azonban néhány történetileg is fontos személyiségnél túl sommásra sikerült, s ez az, amit sajnálunk egy olyan munkánál, amely nyilvánvalólag hosszú időre örökíti meg számunkra Marxnak, Engelsnek és kortársainak alakját.

Végül még egy észrevétel. Feltehetően a szerző és a kiadó a közeljövőben számíthat arra, hogy a II. kötetet is megjelenteti. Tény az, hogy Mehring munkájának olvasását s méginkább sokoldalú felhasználását megkönnyítette a név- és a sajtómutató. Cornuéhez hasonló típusú munkánál valósággal megbénítja az olvasót, amikor egy több mint 800 oldalas tudományos feldolgozásnál nélkülöznie kell még a névmutatót is.

JEMNITZ JÁNOS

GEORGE W. F. HALLGARTEN:

DAS WETTRÜSTEN. SEINE GESCHICHTE BIS ZUR GEGENWART

(Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main. 1967. 528 l.)

A FEGYVERKEZÉSI VERSENY. TÖRTÉNETE NAPJAINKIG

G. W. F. Hallgarten ismert amerikai történész könyve, amely először német nyelven jelent meg másfél évvel ezelőtt, megrendítő olvasmány. Ha a fegyverek, valamint a katonai szervezet fejlődése egyúttal az emberi társadalom fejlődését is jelenti, úgy nagyon szomorú a kép éppen az emberiség szempontjából.

A bevezető részben a szerző emlékeztet Pierre du Terrail-ra vagy más néven Bayard lovagra, aki harcshoz méltatlannak tekintette, hogy lőfegyverrel távolról vagy orvul végezzen ellenfelével. Bayard lovag ideje óta azonban több évszázad telt el és a fegyverek, még hozzá tömegirtásra szolgáló atom-, biológiai és vegyi fegyverek egyre tökéletesedtek, amint ezt az első és második világháború története is igazolta. Meghaladná az ismertetés kereteit, ha részletesen kívánna foglalkozni azokkal a rendkívül sokoldalú, gazdag és igen lebilincselően megírt fejezetekkel, amelyekben a szerző a fegyverkezés történetét egészen napjainkig végigtekinti. A munka értékét növeli, hogy a fegyverkezést nem önmagában, hanem gazdasági, társadalmi, politikai és eszmei tényezőkkel összefüggésben és azokkal való kölcsönhatásban mutatja be. Ennyiben a monográfia akár az első világháború előtti angol-német ellentétek, akár a két világháború közötti amerikai-japán ellentétek megértéséhez új és rendkívül fontos adalékokkal járul hozzá. Hogy egyes fegyvernek mikor és miért kerültek előtérbe, számos tényezőtől függött és a könyv érdeke, hogy ezt nemcsak nagy szakértelemmel és részletességgel és nem csupán technikai, hanem politikai vonatkozásban is bemutatja, sohasem hagyva figyelmen kívül a belső és nemzetközi tényezőket.

Az alapgondolat, hogy az idők folyamán Mars és Merkúr kapcsolatai egyre szorosabbá váltak, végigvonul az egész művön egyrészt akkor, amidőn azokról a profitokról van szó, amelyekre a hadiipar minden alkalommal szert tett, másrészt amikor azokat a módszereket ismerteti a szerző, amelyekkel a már idejét múlt hadianyagoktól sikerült megszabadulni, nem egyszer élesztve nacionalista ellentéteket, bátorítva helyi háborúkat.

G. W. F. Hallgarten a szó igaz és helyes értelmében vett elkötelezett történetírók közé tartozik. Erről tanúskodnak főbb művei is, így a már standard munkának tekinthető „Imperialismus vor 1914” vagy „Hitler, Reichswehr und Industrie” című könyve. Mindkettő az imperializmus és militarizmus elleni tudományos igényű, de egyben szenvedélyes vádirat. Mintegy folytatásnak lehet tekinteni a fegyverkezési versenyről írott legújabb művét, amely nem feledkezik meg egyetlen nagyhatalom felelősségéről sem, de mégis — és ez a szerző bátorságát mutatja — saját országa, az Egyesült Államok szerepét vizsgálja felül az emberiség szempontjából oly végzetessé válható fegyverkezési hajszra szempontjából. A könyvnek közel fele az 1945 utáni időszak fegyverkezését ismerteti, különös figyelmet szentelve az atompolitikának, az előzményeivel és következményeivel együtt. Napjainkban, amikor az emberiség tanúja lehetett az első ember Holdra lépésének, hasznos és egyben időszerű figyelmeztetés, amelyet G. W. F. Hallgarten könyve idevonatkozó része tartalmaz. Bár a munka 1967-ben jelent meg és a kézirat megírása még korábbi, aktualitása és mondanivalója érvényessége csak növekedhetett összefüggésben azokkal a törekvésekkel, hogy a világűr fegyverkezés céljára felhasználják. Amint a *Le Monde* 1969. június 22-i számában Nicolas Vichney „Après la Lune, la Terre . . .” című cikkében erre céloz, nem annyira a világűr megismerése és feltárása és vele együtt oly égitestek meghódítása cél, amelyek biztosíthatnák a földi élet folytatását, hanem olyan létfeltételekhez való alkalmazkodás kikutatása és megközelítése, amelyek lehetővé teszik a világűrnek mint katonai pozíciónak a biztosítását. Erre a veszélyre utal Hallgarten könyvének befejező része is, hogy végül is felvesse vele együtt az emberiség fennmaradásának a problémáját is. Bízalom a humanitásban, az emberi józanságban és életakarásban — ezt tekinti a szerző az egyedüli kivezető útnak. Ennek a bizalomnak és ennek a reménységnek az erősítéséhez kíván hozzájárulni a munka akkor, amikor a fegyverkezési versenyben rejlő veszélyeket kendőzetlenül feltárja.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

TÖBBKÖTETES TUDOMÁNYOS-TÁJÉKOZTATÓ KIADVÁNY A VILÁCTÖRTÉNET KÉRDÉSEIRŐL

A Szovjetunióban hozzákezdtek a többkötetes szovjet történeti enciklopédia, a világ valamennyi népének történetét felölelő első hazai enciklopédia kiadásához. Az enciklopédiát kezdetben 12 kötetesre tervezték, azonban a munka folyamán kiderült, hogy a valamennyi történeti korszakot felölelő hatalmas anyag elhelyezéséhez —, a szovjet népek történetének, ill. az egyetemes történet kérdéseinek a kellő bemutatásához 16 kötetre van szükség, beleértve a mutatóként szolgáló kötetet is. 1961—1968 között 11 kötet jelent meg. (A 11. kötet címszavai: Pergam—Renouvin.) Neves szovjet történészek, tudományos-kutató intézetek, egyetemek, főiskolák, tudományos könyvtárak, múzeumok és levéltárak kollektívái vesznek részt a szovjet történeti enciklopédia előkészítésében. A szovjet történeti enciklopédia létrehozásában (elsősorban a cikkek ill. a címszavak átnézésével) részt vesznek a Magyar Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság és más szocialista országok történészei. A szovjet és a magyar történészek értékes együttműködésére (elsősorban a Magyar Tudományos Akadémiával) az enciklopédiai kiadványok előkészítésével kapcsolatban a Nagy Szovjet Enciklopédia második kiadása óta került sor. A magyar tudósok állandó segítséget nyújtanak a szovjet történeti enciklopédia előkészítéséhez, valamint a Nagy Szovjet Enciklopédia harmadik kiadásához.

A szovjet történeti enciklopédia címszavainak és cikkeinek ellenőrzésében részt vesznek a kapitalista, valamint a fejlődő országok haladó történetírói is.

A szovjet történeti enciklopédiát a „Szovjet enciklopédia” kiadó jelenteti meg (a kiadó tudományos tanácsának elnöke *B. A. Vvedenszkij* akadémikus, a tudományos tanács elnökhelyettese *L. Sz. Saumjan*, a tudományos tanács elnökhelyettese s egyben a kiadó igazgatója *A. I. Revim*) karöltve a Szovjet Tudományos Akadémia történeti osztályával. A szovjet történeti enciklopédia főszerkesztője *E. M. Zsukov* akadémikus.

A szovjet történeti enciklopédia cikkeinek tudományos szerkesztésében konzultáns-szerkesztők vesznek részt, a különböző országok történetének, a különböző történeti szakágaknak és problémáknak szovjet specialistái.

Egy rövid folyóirataikk keretében természetesen lehetetlen megismertetni az olvasót a többkötetes szovjet történeti enciklopédia gazdag anyagával. Csúpan arra

törekszünk így, hogy rövid és általános jellemzést nyújtsunk a kiadványról, kitérve egyes olyan fontos témákra és problémákra, amelyek elsősorban a legújabbkori történettel, valamint a történelemmel mint tudománnyal kapcsolatosak.

Az abc-rendben szerkesztett szovjet történeti enciklopédiában mintegy 25 000 cikk szerepel (két és félszer több, mint a Nagy Szovjet Enciklopédia második kiadásában). A legnagyobb súlyt természetesen a szovjet népek történetére helyezük (a kiadvány összterjedelmének több mint 38%-a). Az egyetemes történetre szánt cikkek összterjedelmének 2/3 része az új és a legújabb kor történetét világítja meg. Nagy helyet foglal el (a külső országok történetére szánt terjedelmének mintegy 40%-át) Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országainak története.

Az enciklopédia gazdag térképennyel (etnográfiai, történeti, politikai és gazdasági térképek) és illusztrációkkal rendelkezik s az egyes cikkek tartalmazzák a vonatkozó irodalom jegyzékét is. A cikkeken belüli bibliográfia felüli a dokumentumkiadványokat, a különböző történeti forráspublikációkat, a marxizmus – leninizmus klasszikusainak műveit, a forradalom előtti orosz és szovjet történetírók műveit, valamint a külföldi irodalmat. A történeti enciklopédia az egyes kérdésekre vonatkozóan olyan műveket is ajánl, amelyek különböző tudományos folyóiratokban vagy tanulmánykötetekben jelentek meg, sőt, esetleg kevésbé ismert vagy nehezen hozzáférhető kiadványokban. A szovjet történeti enciklopédia elsősorban a történész és társadalomtudományi szakemberek valamint tanárok számára készül, azonban felhasználhatják más tudományágak tudományos munkatársai is, egyetemi hallgatók és újságírók. A szovjet történeti enciklopédia lapjait a történelem iránt érdeklődő olvasók széles tábora is forgathatja.

A kiadvány viszonylag szűk terjedelme miatt, továbbá figyelembe véve azt a tényt, hogy a „Szovjet Enciklopédia” kiadó a szovjet történeti enciklopédiával párhuzamosan filozófiai, földrajzi, irodalmi, színház-, és a világ valamennyi országára és népére vonatkozó művészettörténeti enciklopédiát, valamint kémiai enciklopédiát, rövid filozófiai szótárt és más enciklopédia-jellegű kiadványt is megjelentet, a szovjet történeti enciklopédia nem tárgyalja a kultúr- és tudománytörténeti kérdéseket. A szovjet történeti enciklopédiában csak azok a kultúr- és tudománytörténeti kérdések kerülnek szóba, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak ennek a kiadványnak profiljával (így pl. a szovjet történeti enciklopédia 6. kötetében a következő cikkek szerepelnek: „Történeti téma a képzőművészetben”, „Történeti téma a zenében”, „Történeti műfaj a szépirodalomban”. Azonban az egyes országokkal foglalkozó cikkek mellett függelékben közli az enciklopédia a tudomány és a kultúra terén bekövetkezett legfontosabb eseményeket, közli a kiváló tudósok és művészek életére vonatkozó dátumokat.

A szovjet történeti enciklopédia feladata az, hogy segítse tájékozódni az olvasót a világtörténeti folyamat alakulásában a legrégebb időktől kezdve napjainkig. A szovjet történeti enciklopédia különös figyelmet szentel napjaink történetének, amelynek legfőbb tartalmát a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet képezi.

Az enciklopédia arra törekszik, hogy tudományos-népszerű, de nem túlságosan leegyszerűsített formában feltárja a történelem leninizmus – leninizmus felfogásának lényegét, a történelmi materializmus szemszögéből bemutassa az eseményeket, a társadalmi mozgalmakat, bemutassa a néptömegek szerepét a társadalom fejlődésében, bemutassa a társadalmi osztályok, a különböző társadalmi rétegek és az egyes személyiségek helyzetét és szerepét. Ugyanakkor a szovjet történeti enciklopédia azt a célt is tűzi maga elé, hogy a dialektikus és a történelmi materializmus egyedül tudományos módszere alapján tükrözze és összegezze a Szovjetunióban és az egyéb szocialista országokban a történet-tudomány, valamint a kapitalista országok haladó tudósai által elért eredményeket, feltárja a burzsoá, a jobboldali szocialista és a revizionista történetírás különböző irányzatainak osztálytartalmát.

A szovjet történeti enciklopédia rendeltetése elsősorban az, hogy tájékoztató kiadványul szolgáljon az olvasók széles köre számára, ezzel azonban távolról sem mértettük ki jelentőségét. Az enciklopédia összegezi és rendszerezi a tudományos eredményeket, azaz bizonyos értelemben a tudományos fejlődés mérlegét nyújtja. Ez a tény már önmagában segít feltárni a történeti ismeretek „fehér folt”-jait s az új, aktuális problémákat, ösztönözni szolgálva a további kutatásokhoz. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a múlt és a jelen értelmezése szoros kapcsolatban áll a további fejlődési út megítélésével, a történelmi tapasztalatok levonásával.

Amellett, hogy biztosítani kívántuk a címszavak teljességét (azaz minden valamennyire is lényeges szakkifejezés felvételét, továbbá hogy biztosítottuk az egyes cikkek egymáshoz viszonyított helyes arányát) — a címszavak összcállítása során különös figyelmet fordítottunk a kiadvány teljes és arányos jellegére, továbbá arra, hogy az egyes cikkek között kölcsönös kapcsolat legyen.

A szovjet történeti enciklopédia cikkei (s ez az egyes országokról szóló cikkekre is vonatkozik) arra törekszenek, hogy komplex módon és kölcsönös összefüggéseiben mutassák be a politikai és a gazdaságtörténetet, a szociális körülményeket és az eszmék fejlődését.

A szovjet történeti enciklopédiában az olvasó jól képzett szakértők által írt olyan tájékoztató jellegű cikkeket talál, amelyek segítenek eligazodni a történeti problémákban, megmagyarázzák a történeti szakkifejezéseket s megkönnyítik a megfelelő bibliográfia összeállítását.

Az enciklopédia különös figyelmet fordít a történettudomány viszonylag kevésse kidolgozott fejezeteire is.

Számos cikk foglalkozik olyan eseményekkel, jelenségekkel és személyekkel, amelyekről vagy akikről nincs szó egyéb tájékoztató kiadványokban, de néha még a szakirodalomban sem. Az ilyen jellegű cikkek előkészítése együtt járt új kutatások folytatásával, ill. az eddigi kutatások kiegészítésével. A szovjet történeti enciklopédia kiküszöböli a korábban megjelent enciklopédiákban és egyéb kiadványokban fellelhető hiányokat, kijavítja a helyenkénti pontatlanságokat, hibákat, helytelen értelmezéseket, az eleve meghatározott végkövetkeztetéseket, továbbá az egyes kérdések és események tárgyalásánál, ill. az egyes személyek és jelenségek értékelésénél mutatókozó egyoldalúságot. Nem vitás, hogy az eseményeknek a marxizmus-leninizmus szemszögéből történő objektív kifejtése elősegíti a különböző dogmatikus és szubjektivisták sémák kiküszöbölését a történeti kutatásokból, elősegíti a történeti művek megtisztítását a különböző burzsoá és revizionista torzításoktól.

A nagyobb lélegzetű cikkek mellett (amelyek néhány szerzői ívet is kitesznek) a szovjet történeti enciklopédiában kiterjedelmű jegyzetek is helyet kapnak (pl. a tudományos intézményekről, az időszaki történeti kiadványokról). Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szovjet történeti enciklopédiát függelék-jellegű tájékoztatókkal lássuk el, továbbá, hogy gazdaságosan bánjunk a helyvel, a konkrét adatok egy részét táblázatok formájában közöljük. Így pl. a „Metrológia” című cikkben közöljük a mértékrendszer táblázatát, az „Agrárkérdés” című cikknél táblázatban soroljuk fel a legfontosabb agrártörvényhozási adatokat, a „Nagy földrajzi felfedezések” című fejezethez a XV. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő legfontosabb felfedezések táblázatát csatoljuk, „A SzU nagy honvédő háborúja, 1941—1945” című cikk mellett pedig egy táblázat közli a szovjet fegyveres erők által az 1941—1945 évi nagy honvédő háború során végrehajtott legfontosabb hadműveleteket. A legfontosabb események és tények bő időrendi táblázatát csatoljuk sok olyan cikkhez, amelyek jelentős történeti eseményekkel, forradalmakkal foglalkoznak (így pl. „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom” c. cikkhez az 1917—1918 év legfontosabb eseményeit felölelő időrendi táblázat készült). A Szovjet-Oroszországban lezajlott polgárháborúról szóló cikket rendkívül érdekes függelék egészíti ki, amely a frontparancsnokok nevének, továbbá a forradalmi katonai bizottságok tagjainak és a politikai biztosok nevének a feltüntetése mellett közli a frontokra és a hadseregcsoportokra vonatkozó alapvető adatokat. „A Kommunista Internacionálé” című cikkhez csatolt függelék közli a Komintern kongresszusaira vonatkozó legfontosabb tudnivalókat.

A jelenkori államokkal foglalkozó cikkekben a történeti áttekintést követően fejezet található a politikai pártokról, a szakszervezetekről és az egyéb fontos társadalmi és más jellegű szervezetekről, statisztikai táblázatok szerepelnek, majd kronológia (a legfontosabb történeti események és tények). Számos cikk közli a királyok ill. az uralkodók és kormányok névsorát, az ország legfontosabb történettudományi intézményeinek a jegyzékét (beleértve a történelmi társulatokat, levéltárakat, könyvtárakat és múzeumokat), továbbá az időszaki történeti kiadványok kiadóit, közli a cikkben tárgyalt kérdésekre vonatkozó javasolt irodalom jegyzékét, a bibliográfiai és tájékoztató jellegű kiadványok címeit.

A szovjet szövetségi köztársaságokról szóló cikkek mellett is található kronológia, továbbá statisztikai és egyéb jellegű táblázat.

A szovjet történeti enciklopédia egyik sajátossága a historiográfia iránt tanúsított figyelem. A cikkek egész sora tartalmaz utalást arra vonatkozóan, hogy a szovjet és a haladó külföldi történétírók mennyiben járultak hozzá ennek vagy annak a kérdésnek a kidolgozásához, ugyanakkor leleplezik a burzsoá és revizionista koncepciókat. A kiadvány kísérletet tesz arra is, hogy esetenként (de távolról sem minden esetben) bemutassa az egyes történeti iskolák és irányzatok, valamint egyes neves történészek nézeteit az egyik vagy másik problémával kapcsolatban.

A szovjet történeti enciklopédia tükrözi az imperialista gyarmati rendszer szét-hullása következtében a világ politikai térképén bekövetkezett változásokat. A külföldi

burzsoá kiadványoktól eltérően, amelyek figyelmen kívül hagyják vagy pedig rendkívül szűkszavúan tárgyalják az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok történetét, a szovjet történeti enciklopédia nagy figyelmet fordít ezen országok történetére. A történettudomány új ágainak (afrikánisztika és egyebek) fejlődése a SzU-ban, valamint a gyarmati elnyomás alól felszabadult országokban kibontakozó nemzeti történetírás hozzájárulnak ahhoz, hogy az enciklopédia cikkei hiteles történetét nyújtsák a múltban leigázott népeknek, s feltárják a történeti fejlődésükben mutatkozó progresszív tendenciákat. Az ásatások nyomán előkerülő anyagok révén, továbbá az írásos források beható és objektív tanulmányozása nyomán gyökeresen új elképzelések alakulnak ki az ókori népek kultúrájának, valamint társadalmi-gazdasági életének színvonaláról és jellemző sajátosságairól. Cáfolatot nyernek a különböző fajelméletek, amelyek célja: megkísérelni lecsökkenteni a keleti népek történelmi jelentőségét.

Figyelembe véve a nagy keleti kultúrák (indiai, arab stb.) jelentőségét az emberiség kulturális fejlődésének történetében, a szovjet történeti enciklopédia olyan cikkeket közöl, mint pl. „Az arab kultúra”, „Az óegyiptomi kultúra”, „A babiloni-asszír kultúra”, „Az óindiai mitológia”, „A buddhizmus” stb., bemutatva így mindazt az értéket, amellyel a keleti népek gazdagították a világcivilizációt. Az újkori történelem eseményeinek kifejtésénél nagy figyelmet fordít az enciklopédia Ázsiának az 1905–1907. évi oroszországi forradalom nyomán kibontakozó „ébredésére”. Külön cikkek tárgyalják az adott folyamatot kifejező iráni, ifjútörök és kínai forradalmakat, valamint az abban az időben Indiában, az arab Keleten, Koreában s az egyéb keleti és latin-amerikai országokban kibontakozó nemzeti-felszabadító mozgalmakat.

Egy sor cikk foglalkozik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyomán a keleti országokban fellendülő nemzeti-felszabadító mozgalommal. Címzavaik pl. a következők: „Az 1919 márciusi felkelés Koreában”, „Az 1919, 1921. évi egyiptomi felkelés”, „A rizslázadások” Japánban stb.

Az enciklopédia külön figyelmet fordít azokra a tényekre és eseményekre, amelyek során a volt ázsiai és afrikai gyarmati és függő országok túlnyomó többsége független állammá vált. Az adott témakör kifejtést nyer a Keleten végbemenő népi-demokratikus forradalmakat, valamint az 1952. évi egyiptomi júliusi, az 1958. évi iraki forradalmat tárgyaló s egyéb cikkeken.

A szovjet tájékoztató jellegű irodalomban először szerepelnek történeti jellegű leírások a legutóbbi időkben alakult szuverén afrikai államokról. Nagy figyelmet fordít az enciklopédia arra a harcra, amelyet az ifjú államok folytatnak függetlenségük megőrzéséért és megszilárdításáért, feltárva egyidejűleg az imperialista gyarmati rendszer széthullása idején alkalmazott új imperialista politikai módszereket. Az imperialisták — folytatva a kolonializmus tradicionális módszereit, beleértve a gyarmati háborúkat is, egyidejűleg — az egész világon a neokolonializmushoz folyamodnak, azaz az országok felett gyakorolt közvetett kontroll módszeréhez, igyekezvén ezekben az országokban bevezetni, fenntartani, ill. erősebbé tenni uralmukat. A neokolonializmussal külön cikk foglalkozik a szovjet történeti enciklopédiában, de az adott problémakört konkrét anyag alapján tárgyalják az egyes országokról szóló cikkek is.

A Nagy Szovjet Enciklopédia második kiadásához viszonyítva a szovjet történeti enciklopédiában jelentősen megnőtt azoknak a címszavaknak a száma és terjedelme, amelyek az egyes szocialista országok történetével, továbbá azokkal a forradalmi folyamatokkal foglalkoznak, amelyek ezekben az országokban a szocialista forradalom győzelmét eredményezték. E cikkek beszámolnak az adott országokban a szocializmus építése során mutatkozó nehézségekről s az elért eredményekről. Az egyes országokról szóló cikkek konkrét adatok segítségével mutatják be a kommunista párt által vezetett munkásosztály szerepét az új élet építésében, a kommunista párt által vezetett népfrontok jelentőségét a népi demokrácia győzelméért folytatott harcban, a szocialista építés során, a proletár internacionális fontos szerepét a gazdasági jellegű feladatok megoldása s a dolgozók által kivívott szocialista vívmányok megszilárdítása terén.

Az egyéb szocialista országok történetével párhuzamosan nagy figyelmet fordít a szovjet történeti enciklopédia Magyarországra történetére. Az 1963-ban megjelen 3. kötetben szereplő „Magyarország” címszó részletes leírást tartalmaz Magyarország történetéről. A történelmi ismertetésen kívül a cikk a következő tájékoztató jellegű fejezeteket is tartalmazza: 1. politikai pártok, népfront, szakszervezetek és társadalmi szervezetek, 2. kronológia (Magyarország történetének legfontosabb eseményei és tényei), 3. Magyarország uralkodói (fejedelmek, királyok), 4. a burzsoá Magyarország kormányai, 5. a népi demokratikus Magyarország kormányai, 6. a magyarországi kulturális és tudományos élet legfontosabb eseményei, valamint a tudomány és kultúra kiváló művelőinek életére vonatkozó adatok, 7. a legfontosabb magyarországi történettudományi intéz-

mények, az időszaki történettudományi sajtó kiadói, 8. források és irodalom a cikkhez (a „Források és irodalom” c. fejezet orosz, magyar és egyéb nyelveken közli a könyv-, ill. cikkeimket, idézi a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveit, a dokumentumpublikációkat, továbbá a magyar történettel kapcsolatos szintéziseket, valamint az egyes problémakörökre s az egyes korszakokra vonatkozó kiadványokat).

A Magyarországról szóló cikk 5 térképet, 8 vázlatot és diagrammot s 17 illusztrációt tartalmaz.

Speciális cikk foglalkozik az 1848—1849. évi magyarországi forradalommal, az 1919. évi magyarországi Tanácsköztársasággal, a Magyar Szocialista Munkáspárttal, a népfronttal, a magyar történelem legfontosabb eseményeivel, az állami és politikai vezetőikkel, a magyar munkásmozgalom alakjaival.

Az olvasó megtalálja a szovjet történeti enciklopédiában a különböző ókori és jelenkori államok történeti jellemzését, megtudja, milyen társadalmi osztályok és rétegek léteztek és léteznek az egyik vagy másik társadalmi-gazdasági formáción belül, fogalmat alkothat a forradalmakról, a felkelésekről, a szátrájkokról, a különböző politikai pártokról, a háborúkról, a csatákról, a békeszerződésekről és konferenciákról, a népi hősről, a hadvezérekről s a politikusokról, valamennyi népre és minden korszakra vonatkozóan.

A szovjet történeti enciklopédia egyik fontos feladata, hogy konkrét anyagon mutassa be a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, valamint megjelenésük sajátosságait az egyik vagy másik országban. Gyakorlatilag ez a társadalmi-gazdasági formációkról, a társadalmi osztályokról, a forradalmak típusairól (ld. a következő cikkeket: polgári forradalom, szocialista forradalom, népi-demokratikus forradalom, nemzeti-felszabadító forradalom), valamint a különböző országokban lezajlott forradalmakról szóló cikkekben nyer megoldást. A tényanyag annak a következtetésnek a levonására készíti az olvasót, hogy a társadalom progresszív irányú fejlődése a szocializmusra való forradalmi átmenet elkerülhetetlenségét bizonyítja.

A szovjet történeti enciklopédia különösen nagy teret szentel a legújabb kornak, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével kezdődő új világtörténelmi periódusnak.

A szovjet történeti enciklopédia, feltárva a SzÜ és a külső országok történeti múltjának gazdagságát, kiemeli és hangsúlyozza azt a gyökeres változást, amelyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme jelentett a világ fejlődésében. Bemutatja azokat a sikereket, amelyeket a kommunista és munkáspártok vezetése alatt a szovjet népek és a különböző szocialista országok a kommunizmus és a szocializmus építése terén elértek, bemutatja a szocialista rendszer előnyeit a kapitalista rendszerrel szemben, bemutatja a szocialista világrendszer meghatározó szerepét az emberiség fejlődésében a jelenlegi szakaszban, a nemzetközi kommunista, munkás- és nemzeti-felszabadító mozgalom történeti tapasztalatait, a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalom egysége erősítésének jelentőségét, az SzKP és az egyéb marxista—leninista pártok jelentőségét a forradalmi elmélet továbbfejlesztése terén, leplezi a politikai és ideológiai téren jelentkező s a marxizmussal—leninizmussal szembenálló nézeteket és irányzatokat.

A fent említett problémák közül sokat az egyes országok történetének tárgyalásánál, elsősorban pedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalomra, annak előkészítésére, menetére, a forradalmi harc szakaszaira s e harc résztvevőire vonatkozó fejezetekben tárgyal a szovjet történeti enciklopédia. (Ld. pl. „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom”, „A külföldi katonai intervenció és a polgárháború a SzÜ-ban 1918—1920-ban”, a „Bolszevizmus”, „A bolszevizmus agrárprogramja”, „Lenin áprilisi tézisei”, „A katonai-forradalmi bizottságok”, „A bakui komiszárok”, „Internacionalista alakulatok a Vörös Hadseregben” címszavakat, a forradalmi harcok résztvevőinek, a polgárháború hőseinek az életrajzát stb.) A fent említett problémák úgyszintén kifejtést nyernek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom közvetlen hatása alatt végbement eseménysorozatok tárgyalásánál (pl. az 1918. évi novemberi forradalom Németországban, az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság, az 1919. évi szlovák tanácsköztársaság stb.), továbbá a Szovjetunió Kommunista Pártjáról, annak kongresszusairól és konferenciáiról, a külföldi kommunista és munkáspártokról szóló cikkekben, a „Marxizmus—leninizmus”, „A szocialista világrendszer”, „A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak értekezletén elfogadott nyilatkozat” (1957), „Békekiáltvány” (1957), „A kommunista és munkáspártok értekezletén elfogadott nyilatkozat” (1960) c. címszavak alatt.

A szovjet történeti enciklopédia hasábjain számos meggyőző tény szól arról a szerepről, amelyet a proletár internacionalizmus játszott a világon az első oroszországi szocialista forradalom megvédelmezésében, továbbá egy sor más országban a dolgozók

által kivívott szocialista vívmányok megszilárdításában. Viszonylag tökéletes információt nyújt a szovjet történeti enciklopédia a szocialista országok gazdasági és kulturális életében jelentkező segítségnyújtásról. A szocialista országok közötti valamennyi barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezményről külön cikk szól, utalva e szerződések teljes szövegét közlő kiadványokra.

Az egyes átfogó jellegű cikkekben, amilyenek pl. az „Imperializmus”, „A kapitalizmus általános válsága”, „Az állam-monopol-kapitalizmus”, „A gyarmatok és a gyarmati politika” stb., továbbá a „Munkás-osztály”, a „Parasztság”, „Egységfront”, „Népfront” című cikkekben, a kommunista és munkáspártokról szóló cikkekben, a „Békés együttélés”, a „Háború”, a „Militarizmus” c. cikkekben kifejtést nyernek korunk legfontosabb kérdései, olyanok, mint a különböző társadalmi rendszerű államok békés együttélésének problémája, a háborúk elkerülhetőségének lehetősége az adott szakaszban, a hatalom meghódításának útjai a munkásosztály számára, a széles antiimperialista front létrehozása a militarizmus és az imperialista agresszió elleni harcban, a munkásosztály és a nemzeti-felszabadító mozgalom szerepe a világforradalmi folyamatban, a kapitalizmus általános válsága új szakaszának jellemzői.

Különös figyelmet szentel a szovjet történeti enciklopédia a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kérdéseinek. A cikkek egész sora foglalkozik a kommunista és munkáspártokkal. Az SzKP rövid történetét tartalmazó „SzKP” című cikk bemutatja a párt által folytatott harc s az általa kivívott győzelmek alapvető szakaszait. Adatokat közöl a párt növekedésének dinamikájáról, szociális összetételéről, a párttagok műveltségi színvonaláról, a párttagok számáról a népgazdaság különböző ágazataiban. Közli a pártkongresszusokon megválasztott központi vezetőségi tagok és póttagok teljes névsorát. A cikk alapos historiográfiai áttekintést is nyújt.

A „Nemzetközi munkásmozgalom” c. cikk bemutatja a munkásosztály nemzetközi méretű harcát a kapitalizmus megsemmisítéséért, a kommunista társadalom létrehozásáért, a munkások mindennapi gazdasági, politikai és kulturális követeléseiről, az általános demokratikus jogokért s valamennyi kontinens dolgozóinak követeléseiről.

A mintegy 100 esztendővel ezelőtt indult nemzetközi munkásmozgalom felőleli a munkásosztály politikai pártjainak, a szakszervezeteknek, a munkás kooperatívoknak, a női, ifjúsági, kulturális, sport- és egyéb munkásszervezeteknek a tevékenységét. A nemzetközi munkásmozgalom következetesen legfontosabb érdekeit a marxista—leninista pártok fejezik ki.

A cikk bemutatja, hogy a világ és a különböző országok munkásmozgalmában mutatkozó formai különbségek ellenére a munkásmozgalomban két történetileg kialakult tendencia hat: a forradalmi és a reformista. Minden nehézség és akadály ellenére a forradalmi tendencia sok országban már dominálóvá vált, s egyre több államban válik dominálóvá.

A kommunista és munkáspártok a marxizmus—leninizmus alapján harcolnak mind a nemzeti, mind a nemzetközi munkásmozgalom egységéért. A nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének fontos előfeltétele a proletár internacionalizmus. A siker legfontosabb feltételei — az egység és az internacionalista összetartozás. A nemzetközi munkásosztály — élén élcsapatával, a kommunista pártokkal, — harcol a militarizmus és a nemzeti elnyomás, mindennemű hódító imperialista háború ellen, védelmezi az imperialista agresszió áldozatául esett népeket. A munkásosztály az egész világon a kommunizmus győzelme felé haladó társadalmi fejlődés fő erejévé vált.

A cikk meghatározza a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésében mutatkozó alapvető periódusokat. Ezek a következők:

1. A nemzetközi munkásmozgalom a kapitalizmus progresszív fejlődési szakaszában: a proletariátus első önálló fellépéseitől és a tudományos kommunizmus születésétől a párizsi kommünig (a XIX. század 30—40-es éveit — 1871).

2. Nemzetközi munkásmozgalom a burzsoázia teljesmértékű uralma, a kapitalizmus kezdődő hanyatlása idején, akkor, amidőn az ipari kapitalizmus átnőtt imperializmusba s az imperialista korszak kezdetén (1871—1917). Ez a periódus két alfejezetre oszlik: a) a nemzetközi munkásmozgalom viszonylag „békés” fejlődési periódusa, b) a forradalmi tömegmozgalom fellendülése a kapitalizmus imperialista szakaszának kezdetén.

3. Nemzetközi munkásmozgalom a kapitalizmus általános válságának első szakaszában.

4. Nemzetközi munkásmozgalom a kapitalizmus általános válságának második szakaszában.

5. Nemzetközi munkásmozgalom a kapitalizmus általános válságának harmadik szakaszában.

A nemzetközi kommunista mozgalommal foglalkozó cikkek sorában fontos hely illeti meg a „Kommunista Internacionálé” c. cikket. A cikk bemutatja a Lenin kezdeményezésére létesült nemzetközi proletár szervezet tevékenységének alapvető szakaszait, a Kommunista Internacionálé kiemelkedő szerepét a forradalmi erők tömörítése terén, elemzi stratégiáját és taktikáját, fellép a reakciós burzsoá és reformista irodalomnak a Komintern történetét eltorzító törekvései ellen.

A „Dogmatizmus”, „Opportunizmus”, „Revizionizmus”, „Demokratikus szocializmus”, „Népi kapitalizmus” stb. cikkek képet adnak a politika és az ideológia terén napjainkban mutatkozó antimarxista irányzatokról. Ugyanezt a célt szolgálják az előkészületben levő kötetekben a „Szektásság”, a „Szociáldemokratizmus”, a „Szocialista internacionálé” című cikkek is.

A szovjet történeti enciklopédia bő tájékoztató anyaggal szolgál a SzU és a szocialista országok külpolitikájára vonatkozóan, jellemzi a progresszív erők harcát az imperialista erők ellen, a világéke megszilárdításáért. Ezzel kapcsolatosan megemlíthetjük a következő cikkeket: „A SzU nagy honvédő háborúja”, „Az ellenállási mozgalom”, „Diplomácia”, „Az Egyesült Nemzetek Szervezete”, „A békemozgalom”, „Lefegyverzés”, a nemzetközi konferenciákról, az államok közötti szerződésekről és egyezményekről szóló cikkeket.

A szovjet történeti enciklopédia speciális cikksorozatot szentel a történettudománynak, e tudományág szerves részét képező segédtudományoknak, a különböző szakágaknak. A címszavak pl. a következők: „Történelem”, „Archeológia”, „Forrásismeret”, „Történeti térképészet”, „Afrika-kutatás”, „Arab-kutatás”, „Asszír-kutatás”, „Bizantinológia”, „Kelet-kutatás”, „Ókor”, „Középkor”, „Újkor”, „Legújabb kor” stb. Szerepelnek cikkek a különböző történeti iskolákról és a legnevesebb történetírókról.

A sorozat legnagyobb terjedelmű cikke a „Historiográfia”, amely első ízben kapott helyet szovjet enciklopédiában. E rendkívül széles áttekintést nyújtó cikk feladata az, hogy tömören jellemezze a történettudomány fejlődését, keletkezésétől napjainkig.

A cikk elemzi a „historiográfia” fogalmát, ill. annak három jelentését: 1. a történettudomány története, az emberi társadalom önmegismerésének egyik fontos formája, bizonyos témának vagy történelmi korszaknak szentelt művek összessége (pl. a chartizmus historiográfiája, a SzU nagy honvédő háborújának historiográfiája stb.), avagy a történelmi munkák összessége, amelyet a szociális-osztály-szempont, az elméleti-módszertani szempont, avagy a nemzeti szempont azonossága jellemez (pl. a francia történetírás, a német burzsoá-junker történetírás, a marxista történetírás). 2. Tudományág, amely a történettudomány történetét tanulmányozza. 3. Historiográfia a lehető legtagabb (s a mai nyelvben ritkán használt) értelemben, magát a történetírást jelölve. (Innen adódik, hogy a historiográfus azonos jelentésű a történetíróval.)

A cikk elemzi a történettudomány alapvető szakaszait, jellemzi a marxista történetírás fejlődésében megfigyelhető legfontosabb szakaszokat (pl. a marxizmus keletkezése, amelynek következtében a történetírás először tett szert következetesen tudományos módszertani megalapozott ágra; a marxista történeti metodológia és a marxista történeti koncepciók továbbfejlesztése Lenin által; a történetírás marxista irányzatának fejlődése; az októberi forradalom győzelme után a marxista történetírás a SzU-ban a történettudomány uralkodó irányzatává válik, a szocialista világrendszer győzelmét követően pedig uralkodóvá válik az egyéb szocialista országokban is; ilyen körülmények között, a második világháborút követően a történetírás marxista irányzatának erősödése a kapitalista országokban; az imperialista gyarmati rendszer széthullásának körülményei között a gyarmati uralom alól felszabadult keleti országok történetírásának kibontakozása és fejlődése.

A nagy proletár forradalmárokról és gondolkodókról, Marxról és Leninről az enciklopédia jellegű kiadványok sorában elsőként szerepel olyan cikkek, mint „Marx mint történetíró”, „Lenin mint történetíró”. Hasonló fejezet szerepel az Engelsről írott cikkben is.

*

A szovjet történeti enciklopédia csupán egyetlen láncszem a kiadványok ama rendszerében, amelynek célja a dolgozók kommunista nevelésének elősegítése. A szovjet történeti enciklopédia az olvasók millióihoz juttatja el a történelmi ismereteket, elősegítve így a szovjet emberek kulturális színvonalának további emelését.

A társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek a konkrét történelmi anyag segítségével feltárása, a halhatatlan forradalmi tradíciók bemutatása, a burzsoá reformista és revizionista ideológiák leleplezése mind hozzájárul a szovjet patriotizmus és a szocialista internacionalizmus erősödéséhez.

A szovjet történeti enciklopédia kiadása még nem fejeződött be, azonban ennek ellenére már most megvan minden alapunk annak feltételezésére, hogy a kiadvány segítséget nyújt a szovjet történettudomány fejlődési útjának és elért eredményeinek — jóllehet szűkszavú — összegezéséhez, s egyben elősegíti a közép- és főiskolákon folyó történelemoktatás színvonalának emelését is.

E. A. VOLINA, L. A. ZAK

ISZTORIJA KOMMUNISZTICESZKOJ PARTII ARMENII

(Erevan, Ajasztan, 1967. 640 l.)

AZ ÖRMÉNY KOMMUNISTA PÁRT TÖRTÉNETE

Az összefoglaló munka hét tagú szerkesztőbizottság irányítása alatt készült, C. P. Agajan vezetésével, s a pártalakulás előzményeitől 1967-ig tárgyalja a fejlődést. Az 1880-as évektől a kaukázusi területeken is elterjedtek a szocialista eszmék, néhány helyi sajátosságnak mondható tényező által befolyásolva: az örmény területen 1917 előtt, sőt még utána is sokáig érvényesült a szélsőséges nacionalizmus; a cári kormány az örmény ipar fejlesztésével még annyit sem törődött, mint az orosz területen, így a munkásosztály alig alakult ki. A parasztság 70%-a föld nélkül volt és hihetetlen nyomorban élt. A 90-es évektől erőteljesebb ütemben terjedő szocialista gondolatok, eszmék közül a kispolgári körökben inkább a liberális reformokat hirdető „Örmény Szocialisták Szervezete” programja terjedt. Igaz, hogy „Harang” c. újságukban Marx és Engels-cikkeket is közöltek, de az osztályharctól mereven elzárkóztak. Céljuk a török uralom alatt álló Nyugat-Örményország felszabadítása volt. Az első marxista kört Sz. G. Saumjan szervezte, aki a marxi tanoknak az elkövetkező két évtizedben merész propagálója és a szociáldemokrata szervezet kiváló vezetője lett. Ez a kör lett az alapja az 1902-ben alakult „Örmény Szociáldemokrata Szövetség”-nek, melynek vezetője Saumjan volt. A „Szövetség” a lenini irányvonalat fogadta el egyedül helyesként. Újsága, a „Proletár” első számában a szervezet programját ismertette, foglalkozott örmény politikai kérdésekkel is, így a kaukázusi föderáció gondolatával. A nacionalizmus helyes megvilágítása Lenin figyelmét is felkeltette, az erről szóló cikket a Szikrá-ban is leközölte. 1903 januárjában alakították meg a szociáldemokrata szervezetek közös kaukázusi bizottságát. Ennek munkája révén a szétszórjt sejtek megtalálták az utat az Örmény Szociáldemokrata Párt-hoz. Már erre az időszakra jellemző volt a szoros kapcsolat az orosz szervezettel. A „Proletár” pl. rendszeres tájékoztatást adott az OSZDMP III. kongresszusáról.

1905—7 Örményországban is a forradalmi fellendülés időszaka volt. A városi mozgalmak közül különösen az alekszandropoli vasutasok sztrájkja volt jelentős. Általános sztrájk zajlott le Jerevánban, Alaverdben. A дума összehívásáról szóló rendelet megosztotta a haladó erőket. Különösen megélnékültek a dasnakok (örmény nacionalisták) és a mensevikek támadásai. Ebben a helyzetben különösen fontosá vált az egyes szociáldemokrata szervezetek munkájának koordinálása. Az 1905-ös oroszországi események élénk visszhangot váltottak ki, a tbiliszi—jereváni vasútvonalat pl. megszállták a munkások. Saumjan egy alekszandropoli gyűlésen arról beszélt, hogy a hatalom megszerzésének egyetlen lehetséges módszere a fegyveres felkelés. Ennek azonban itt még nem volt meg az alapja. A cári hatalom elég erős volt ahhoz, hogy a dasnak szervezettel összefogva leverje a munkások megmozdulásait. A Párt legfontosabb feladata ekkor a szervezeti egység megvalósítása, az elhatárolódás a jobboldali reakciós elemektől, ez azonban hosszú és nehéz folyamat eredménye volt, s egészen 1922-ig tartott. A bolsevikok az eszmei harcban felhasználták a sajtót is. Az „Új Szó” c. illegális lapot a hatóságok forradalmi cikkei miatt üldözték.

Falun is voltak szociáldemokrata szervezetek, ezek azonban erejükben, szervezetségükben messze elmaradtak a városiaktól. Néhány helyen a parasztsók eljutottak a földfoglalásig, de a nacionalista nézetek is inkább a falvakban hatottak. Ezt a dasnakok alaposan ki is használták.

1907 után itt is a reakció tombolt. A Párt kitartott a lenini irányvonallal mellett, pedig a nacionalista és revizionista eszmék igen erősek voltak. Az örmény nacionalistákkal szemben a szociáldemokraták másképpen értelmezték a nemzeti függetlenséget. Ráműtötték arra, hogy a dasnakok Nyugat-Örményország felszabadítását — valóságban csak gondolatát — a burzsoázia hatalmának megvédésére akarják felhasználni. A kérdés igazi megoldása, mondták a bolsevikok, a proletár forradalom, nem pedig az osztályharc eltussolása.

Az 1910-es években Örményország gazdasági helyzete nem változott. A munkásosztályra gyengesége miatt nem lehetett számítani. 1913-ban Alekszandropolban, Alaverd rézkitermelő vidékén mégis újra sztrájkok, tömegmozgalmak robbantak ki. A bolsevik sejtesoportok száma itt erősen megnőtt. A bolsevikoknak szembe kellett nézniök a nemzeti kérdés súlyos voltával. A dasnakok a kérdésnek politikai bomlasztó szerepet szántak, a bolsevikok Lenin útmutatására a kérdést az általános problematika részeként fogták fel. A nemzetek önrendelkezési jogát hirdették a dasnak kulturális nemzeti autonómiával szemben.

Az első világháború idején Örményországra a törökök tartottak igényt. A háború ellen csak a bolsevikok harcoltak, a dasnakok önkéntes ezredeket szerveztek, raboltak, fosztogattak. 1915 októberében Saumján kifejtette: csak a munkásosztály képes a forradalmi átalakításra, a béke helyreállítására. Feltárta a háború népellenes jellegét, és rámutatott arra, hogy a nemzeti kérdést a dasnakok azért helyezték az előtérbe, hogy eltereljék a figyelmet az osztályellentétekről. Ez a próbálkozásuk eredménytelen maradt, mert a tömegek nem akartak elszakadni Oroszországtól, mivel érlekeik közösek voltak. A Párt a felvilágosító munka javítása érdekében kiadta a „Szociáldemokrata” c. újságot. Alekszandropolban és egyéb örmény városokban a bolsevikok széles körű agitációt fejtek ki a katonák és a diákok közt.

1917 februárja után a kispolgárság itt is felkelt és bekapcsolódott a cárizmus elleni harcba, nagy tömegével jelentős szerepet játszott a tanácsokban, az eszer többség kialakításában, ugyanakkor a hatalmat átjátszotta a nagyburzsoáziának, vagyis az ideiglenes kormánynak. A szervezetlen proletariátust még inkább elnyomta, politikai és ideológiai téren egyaránt. Ebben jelentős szerepet játszott az, hogy a februári forradalom idején a munkásvezetők többsége száműzetésben volt. Ezért az ideiglenes kormány létre tudta hozni végrehajtó szervezetét, a különleges kaukázusontúli bizottságot, amely közvetlenül az ideiglenes kormánynak volt alárendelve. Az eszer uralom ellen azonban hatalmas tüntetések bontakoztak ki. A tanácsok többségében viszont a dasnakoké volt a vezetés, akik az ideiglenes kormány kiszolgálói voltak. Ezért a helyzet nem változott. A bolsevikok azonban egyideig mégis szabadabban tudtak tevékenykedni. A Párton belül csak formális volt az egység, mert a bolsevikok és mensevikok közt mély szakadék húzódott. A bolsevikok arra törekedtek, hogy minél több sejtesoportot hozzanak létre.

Az Októberi Forradalom győzelme nagy hatást váltott ki, bár ekkor még nem került sor széleskörű fegyveres felkelésre. Alekszandropolban volt ugyan nagyobb munkás- és vasutas megmozdulás, ez azonban nem tudta magát sokáig tartani. Az ország sajátos helyzetéből adódóan a bolsevikoknak meg kellett küzdeniök a kispolgársággal és a külföldi intervencióval, amely végleg el akarta szakítani az országot Oroszországtól. A bolsevikok a paraszti tömegek megnyerésére törekedtek. Persze az ellenforradalmi erők sem maradtak télenek, nacionalista demagógiájukkal a középrétegek soraiiban még elég nagy sikert értek el. A bolsevikok felvilágosító munkát végeztek a nyugatról betelepült lakosok körében, akik már amúgy is kiábrándultak a tőkés rendszerből. A központi vezetés azonban továbbra is a dasnakok kezében maradt. Az országgyűlés 1918 áprilisában kimondotta Örményország elszakadását Oroszországtól. Ez a lépés súlyos megpróbáltatásokat hozott az örmény népre, a bolsevikokra. Az Örmény Szociáldemokrata Párton belül elmélyült a bolsevik—mensevik ellentét, a bolsevikok 1919 elején Jerevánban létrehozták az egységes Örmény Bolsevik Bizottságot. Ez felhívásában a legfontosabb feladatként a dasnak uralom megdöntését jelölte meg. A bolsevikoknak erre kellett minden erejüket összpontosítaniok. A dasnak uralom ellen 1919 májusában Jerevánban és Alaverdiban a bolsevikok felkelést szerveztek. A felkelés azonban hamarosan elbukott, aminek oka mindenekelőtt a harci bizottság erélytelenségében található. A véres felkelés után a bolsevikok széleskörű felvilágosító munkát fejtek ki a dasnak hadseregben, a városokban és a falvakban. A bolsevikok munkáját a Tbilisziiben székelő Külföldi Iroda irányította. Ez, majd az 1920 januárjában megalakult Örmény Kommunista Párt a tömegekre támaszkodva 1920 novemberében kikiáltotta Szovjet-Örményországot. A bolsevik felkelés, valamint a Vörös Hadsereg szinte napok alatt szétzúzták a dasnak rendszert.

A szovjethatalom szörnyű gazdasági állapotokat örökölt. 1920 végén bevezették a hadikommunizmust. A kommunisták előtt hatalmas feladatok álltak, a parasztság megnyerése a forradalomnak, a nemzeti kérdés megoldása stb. 1922-ben az Örmény KP I. kongresszusán elfogadták a párt taktikájáról, a föderációról, a gazdaságpolitikai kérdésekről szóló programtervezetet. Még ebben az évben létrehozták Grúzia, Azerbajdzsán és Örményország Kaukázusontúli Föderációját. Örményországban a legfontosabb feladat a mezőgazdaság helyreállítása, az ország kulturális és politikai életének fejlesztése volt. Kedvezően hatott a SzKP határozata a villamosításról, az ipar átszervezéséről, a

szállítás korszerűsítéséről, a kulturális színvonal emeléséről. Az Örmény KP kezdettől fogva szembehelyezkedett a Trockij–Zinovjev-féle frakcióval.

A SzKP XV. kongresszusának a mezőgazdaság kollektivizálásáról és a kulákok elleni harcáról szóló határozata végrehajtásánál az Örmény KP sok hibát követett el. A vezetőséget ezért leváltották. Az új vezetőség irányításával az örmény nép nagy sikereket ért el a mezőgazdaság kollektivizálásában és az iparosításban. De itt éles formában jelentkezett az a Buharin által megfogalmazott felfogás, hogy a kulák kategória nem gazdasági, hanem pszichológiai fogalom. Az Örmény KP nagy kampányt indított e téves felfogás ellen, bár a vezetés nem látta a kolhozok és szovhozok igazi jelentőségét.

Örményország 1929-ig agrárország maradt. Az iparosítást az ötéves terv kezdte meg, ennek megvalósításában az oroszánrész a párt munkáskádereire hárult. A munkás-ság a mezőgazdaságot is segítette. 1933-ban 20 000 városi aktivista dolgozott itt. A mezőgazdaság mégsem teljesítette a terveket, a parasztság elégedetlenkedett, mert gyakran megsértették az önkéntesség elvét a kollektivizálás idején, rövid határidőt szabtak a terv teljesítésére. Az Örmény KP VII. és VIII. kongresszusa feltárta a hibákat, de kijavításuk nehezen ment. Nagyobb sikert ért el az örmény ipar, nagy mértékben korszerűsödött, s ezt elősegítette a szállítás fejlődése is.

A személyi kultusz kedvezőtlenül befolyásolta a szocializmus építését. A fejlődés, amely ebben az időszakban is tagadhatatlanul megvolt, inkább az ipar területén érvényesült. A párt legjobb kádereit a kanakorszki villamos erőmű építésére küldte. Szép sikereket értek el a vegyiparban, a legnagyobb beruházást a jereváni kaucsukgyár kapta. A párt elősegítette az alaverdi rézbányák még nagyobb mérvű kiaknázását. A parasztság helyzete viszont nem javult. Ezért a párt a parasztok terheit csökkentő intézkedések sorát hozta: leszállították az adót, áttértek a jegyrendszerről a kereskedelemre, megindították a versenymozgalmat, érdekelte tették a parasztokat a termelésben.

Az első ötéves terv idején nagy fejlődés ment végbe a kultúra területén is.

1938-tól a szocializmus teljes felépítése és a kommunista társadalomba való fokozatos átmenet időszakában a párt feladata a szocializmus anyagi és technikai bázisának a fejlesztése volt. Ennek végrehajtása során azonban Örményországban is megsértették a demokratikus centralizmus elvét. Ez hátrányosan érintette az Örmény KP munkáját. Sztálin levelében elégedetlenségét fejtette ki a KB munkájával. A levél után meginduló nagy letartóztatási hullám elsősorban a lenini nemzedék tagjait érintette. (Ovszepjan, Joaniszjan).

Közben megindult a harmadik ötéves terv, különösen Jerevánban fejlődött a kohászati és a hadiipar. A mezőgazdaságban egyre szélesebben terjedt az öntözéses módszer.

A második világháborúból az örmény munkások és parasztok is kivették részüket. Az Örmény KP 38 840 tagja közül mintegy 20 000 önként ment a frontra. 1941 telén önálló örmény hadtest alakult. Az alaverdi és kafani rézbányák növelni tudták a termelést. A pártszervezetek hatalmas munkát végeztek a hadseregben ideológiai téren, s a termelésben is. Az örmény nép a fasizmus elleni harcban még szorosabban fonódott össze a szomszéd népekkel.

A háború után az elsődleges feladat a háborús károk helyreállítása és a termelés gyors megindítása volt. Az 1946-ban elfogadott ötödik ötéves terv során az ipar fejlődése messze meghaladta a mezőgazdaságét, különösen jól fejlődött az energiaipar és a gépgyártás. A párt az agitációs és szervezeti munkát közvetlenül az üzemekben végezte és elsőrendű feladatának tartotta a szakember-képzést. 1953-ban az Örmény KP vezetőségét leváltották. A gazdasági életben jelentős előrelépés történt, de voltak kritikus iparágak, ahol nem volt megfelelő ütemű a fejlődés, pl. az építőiparban, az élelmiszeriparban. Itt a rossz munkatervezés és a munkafegyelem hiánya érezte hatását.

A XX. kongresszus nagy visszhangot váltott ki az örmény nép soraiban. Az Örmény KP határozatot hozott a pártbizottságok munkájának megjavításáról. Ezután a gazdasági helyzet javítása került előtérbe. Fellendült a városok közti munkavárosság, pl. Jereván és Kijev közt. Nagy mértékű volt az előrehaladás a közoktatásügy, az egészségügy, a kultúra területén.

1957-ben az Örmény KP egységesen lépett fel a SzKP vezetésében levő frakciós politikusok ellen. 1958-ban megvitatták és elfogadták a hétéves tervet, amely elsősorban a gyárak specializálását és a termelékenység növelését célozta. Különösen fejlesztették a földgáz-kitermelést és a vegyipart.

1960-ban az Örmény KP XXI. kongresszusán határozatot fogadtak el a munkabérek növeléséről és a munkaidő csökkentéséről. 1964-ben az Örmény KP XXIII. kongresszusán elhatározták Örményország átalakítását fejlett ipari–mezőgazdasági országgá. Előtérbe került a nehézipar fejlesztése. A mezőgazdaságban a fejlődés három

területen megy végbe: a kemizálás maximális alkalmazásában, az öntözött területek növelésében és a komplex gépesítésben.

1966-ban az Örmény KP élére új első titkárt választottak A. Kocsinjan személyében. Egyik beszédében felvázolta az örmény gazdasági élet fejlődésének útját. Fontos feladatként mondotta ki, hogy a munkások, parasztok, értelmiségiek átérezzék a kommunizmus építésének nagy jelentőségét.

A könyvet a jereváni pártfőiskolán tankönyvként használják. A munka elsősorban a párt 50 éves fennállása alatt elért eredményeket, pozitívumokat emeli ki. Nem fordít elég figyelmet az 1917—1920 közti dasnak uralom időszakára, nem tájékoztat részletesen arról, hogyan vezette a Párt a harcot a dasnak uralom megdöntéséért.

A szerkesztőbizottság egészében igen értékes munkát végzett, különösen az 1945 utáni korszak vonatkozásában a teljesség igényével tárja fel az Örmény KP és az örmény nép sikereit, harcát, de a vezetésben és a végrehajtásban elkövetett hibákat is. A könyv igen értékes a párttörténetek számára, mivel az örmény kommunista párt kialakulásának és fejlődésének eddigi részleteiben kevésbé ismert sajátosságait tárgyalja.

CZÖVEK ISTVÁN

SZ. M. STYEMENKO:]

AHOL A GYŐZELMET KOVÁCSOLTÁK

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó — Zrínyi Katonai Kiadó, 1969. 296 l.)

Igaz, hogy az utókor a történelmi távlaton keresztül objektívebben, sokoldalúbban vizsgálhat egy adott korszakot; ugyanakkor az is igaz, hogy sokszor csak a folyamatra koncentrálna, szem elől téveszti magát a cselekvő, a történelmet formáló embert. Ez utóbbi hibák kiküszöbölését, a gazdagabb látásmódot jól szolgálja könyvkiadásunk, amikor nagy idők szemtanúi, résztvevői visszaemlékezéseit megjelenteti. E kiadványok között is fontos helyet foglalnak el a katonák emlékiratai, melyeknek sora nagyon érdekes darabokkal gyarapodott: Sz. M. Styemenko hadseregtábornok könyvével, mely a szovjet vezérkarnak a második világháború alatti tevékenységével, munkájával foglalkozik. A könyv kétségtelenül eddig „fehér folt”-nak számító területre kalauzol bennünket, s e kalauzolás során sok meglepetés éri az olvasót.

A szerző, aki az egész háború alatt a vezérkarnál szolgált, 1943 májusától mint a hadművelleti csoport főnöke, a szemtanú és résztvevő hitelességével számol be a vezérkar beosztottainak feszített munkatempójáról, s ezzel csattanósan cáfolja azt a véleményt, hogy az itt dolgozó tiszttek csupán hivatalnokok voltak, s hogy szerepük a háborúban alárendelt csapatbiztosokhoz viszonyítva. A hadműveletek megtervezése és a végrehajtásukhoz szükséges eszközök biztosítása tartozott munkájukhoz, s ezen felül sokszor az egyes frontok irányításában a helyszínen is részt vettek. A könyv két kiemelkedő fejezete — a kurszki csata előtt és a Kurszktól Kievig — is bizonyítja, hogy a hadműveletek megtervezése milyen nagy körültekintést és részletes ismereteket kívánt. A kurszki kiszögellés körzetében összevont hadseregek számára a vezérkar és a front képviselői által kidolgozott és Sztálin által jóváhagyott terv, mely a „Kutuzov” fedőnevet viselte, minden kis részletre tekintettel volt. A terv alapján kialakított 300 km mélységű védelmi fronton az emberi történelem egyik leghatalmasabb emberi és anyagi koncentrációját hozták létre. Az itt kibontakozó hadműveleteknek a háború folytatásában betöltő kulcsfontosságú szerepével a németek is tisztában voltak, amit bizonyít az is, hogy a szovjet vezérkar értesülései szerint a németek háromszor tűzték ki a támadás időpontját, míg végül 1943. július 5-én hajnalban megkezdték előrenyomulásukat. A szovjet csapatok a kidolgozott terv alapján a védelmi harcokat fokozatosan támadó hadműveletekké fejlesztették. A kurszki csata Harkov augusztus 23-i bevételével ért véget, mely új történelmi szakaszt jelentett a fasiszta Németország teljes legyőzése felé vezető úton. A németek emberben és hadi eszközökben való veszteségüket a háború folyamán többé már nem tudták kiheverni.

A könyv további fejezeteiben részleteket ismerhetünk meg a teheráni konferencia katonapolitikai határozataiból; az 1944-es nagy nyári hadjárat megtervezéséről és végrehajtásáról; a Berlin elleni támadás politikai, katonai hátteréről. Ez utóbbival kapcsolatban érdekes az a részlet, melyben Styemenko leírja, hogy Sztálin utasítása szerint Berlint G. K. Zsukov marsallnak, az I. Belorusz front parancsnokának kell elfoglalnia, s ennek megfelelően jelölte be a térképen a Zsukov és Konyev frontját elválasztó sávhatárt. A Ber-

lin elleni hadműveletek során olyan helyzet alakult ki, hogy egyfelől jóváhagyták Konyev marsallnak azt a döntését, hogy ő az I. Ukrán front jobb szárnyával Berlin irányába támadjon, másfelől a kijelölt sávhatár ezt nem tette lehetővé. A későbbi hadműveletek során úgy alakult a helyzet, hogy az 1945. április 2-i direktíva az I. Ukrán front számára a főcsapás irányát Berlintől 50 km-re délre határozta meg.

A könyv utolsó fejezete az 1945 februári jaltai konferencián létrejött megállapodás alapján kialakított távol-keleti hadszíntér eseményeivel, a japánok elleni hadműveletek fontosabb részleteivel foglalkozik.

Kínában és Mandzsúriában állomásozott a Kvantung és a Mandzsukuo hadsereg 1 millió 300 ezer emberrel. A szerző részletesen ismerteti az e hadszíntéren összevont hadseregek számát, felosztását, s a hadművelési tervet, mely a hegyes terepen a harcokcsik meglepetésszerű alkalmazását is tekintetbe vette. Az augusztus 9-én megindult támadás a vártnál nagyobb sikereket ért el, s a gyors előrehaladás lehetővé tette nagyszámú légi-desszant alakulat bevetését, mely Harbin, Hirin, Mukden, Csangcsun és más városok háborús károktól való megkímélését és a háború gyorsabb befejezését segítette elő. A hónap utolsó napjaiban már a Kuril-szigeteken is befejeződött a harc, s szeptember 2-án Japán feltétel nélkül kapitulált.

Ragadjunk ki ebből a mindvégig érdekes könyvből egy figyelemre méltó részt. Könyve első fejezetében a szerző kategórikusan elutasítja azt a felfogást, hogy a Szovjetunió nem készült fel a német támadásra. Bizonyítékul a termelési mutatók adatai mellé még felhozza azt is, hogy közvetlenül a támadás megindulása előtt a nyugati területekre dobták át a 16., 19., 20., 21., 22. hadseregeket. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy bár Sztálin és a vezérkar több forrásból is pontos információval rendelkezett a német támadás várható időpontjáról, ennek bekövetkezte mégis a meglepetés erejével hatott. Sajnálatos, hogy a szerző ezekről a hírforrásokról, a szovjet hírszerzők pontos információiról nem tesz említést. A hírszerzési adatok figyelmen kívül hagyása, Sztálinnak a provokációktól való féltelme, melynek következtében a nyugati területeken állomásozó csapatok harci felkészültsége nem volt megfelelő, mind hozzájárultak a német támadás kezdeti sikereihez.

Egyes nyugati történészek, utalva Sztálin szerepének megítélésére, úgy értékelték a könyvet, hogy a szerző e szerepet a valóságnál pozitívabbnak mutatja. Styemenko könyve azonban egyrészt a vezérkar háború alatti tevékenységéről szól, s így természetesen Sztálinnak a háború alatt folytatott *katonapolitikájáról* ír elismerően. Másrészt ezen belül sem feledkezik el hibás döntéseiről, s azok következményeiről szólni. Elég csak utalni a Berlin elleni támadás alkalmával kiadott direktívájára.

Szívesen olvastunk volna továbbá a Sztálingrádi csata megtervezéséről, s annak a végrehajtásban esetleg bekövetkezett módosításairól. Nagyon sajnálja az olvasó azt, hogy nem az egész munkát, hanem annak csak egyes fejezeteit ismerhette meg a magyar kiadásban.

Szólnunk kell még a bosszantóan sok sajtóhibáról s arról, hogy egyes katonai szakkifejezéseket a fordító legalább jegyzetben megmagyarázhatott volna. Ez utóbbiból néhány példát: meg lehetett volna adni, hogy egy hadseregben, hadosztályban, dandárban hány katona szolgált, vagy egy páncélos hadsereghez hány tank és egyéb jármű tartozott, mert így könnyebben figyelemmel lehetne kísérni az egyes frontokon kialakult erőviszonyokat. Ugyancsak magyarázatra szorul az a szakkifejezés, mely szerint a kurszki csata idején a repülőgépek részére „20 javadalmazásnyi” üzemanyagot biztosítottak. A felhasznált üzemanyag nagy mennyiségére csak abból következtethet az olvasó, hogy a különböző kisebb repülőtmadásokat emiatt le kellett állítani.

Kíváncs voltam tehát, hogy a jövőben ilyen természetű kiadványokat nem katonai szakértők is átnézzenek; nem biztos ugyanis, hogy ami a katonai szakértő számára teljesen érthető és nyilvánvaló, az az átlagolvasó számára is az.

Ezek az észrevételek csak részletkérdéseket érintettek, és semmit sem vonnak le a könyv értékéből. Hasonló kiadványok megjelenését, ill. megjelentetését a jövőben is nagy érdeklődéssel várjuk.

PÁL LAJOS

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE X. évf. (1968) 3—4. sz. — BÖKÖNYI SÁNDOR: *Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában* c. tanulmányának bevezetőjében megállapítja, hogy „az egykori idők emberi településeiről napvilágra került állatcsontanyag kvalitatív és kvantitatív összetétele fényt vet az állattenyésztés kezdeteire, előnyomulására a vadászattal szemben, valamint további fejlődésére is.” E vizsgálatok segítségével célul tűzi ki az eddigi kutatások közös hiányosságainak — ti. hogy időben a pleisztocén kezdetétől a középkor végéig terjedő időszaknak csak egy-egy kisebb-nagyobb részletére, térben pedig legfeljebb egy ország területére, többnyire azonban csak egy-egy lelőhelyre szorítkoztak — kiküszöbölését. E munkát elsősorban a magyarországi anyagra támaszkodva, az ebből nyert eredményeket a közép- és kelet-európai faunafejlődéshez vázként felhasználva kívánja elvégezni. Először a magyarországi állattartásnak a neolitikum, rézkor, bronzkor, vaskor, római kor, népvándorláskor, középkor idején jelentkező történeti fejlődését részletezi. Ezután a közép- és kelet-európai állattartás történeti fejlődését követi nyomon. A széleskörű kutatásra, nemzetközi irodalomra támaszkodó tanulmány végén összefoglalja Közép- és Kelet-Európa állattartása alakulásának főbb jellemzőit és röviden utal a háziállatfauna kialakulását befolyásoló tényezőkre. — G. E. FUSSELL: *Eke és szántás 1800 előtt* címmel áttekintést nyújt az eke fejlődéséről (i. e. 4000-től), a szántás módozatairól, felvonultatja a vonatkozó forrásokat, a fontosabb nemzetközi irodalmat és az egyes problémák körül kialakult vitákról is említést tesz. Foglalkozik a XVII. század közepétől jelentkező, az eke és a szántás elméleti kérdéseit taglaló munkákkal, újításokkal, az újítók személyével és az üzemszerű gyártás elterjedésével. — W. RUSNSKI: *Báthory István katonapolitikája és a lengyel parasztság*. Előljáróban megállapítja, hogy a XVI. század a paraszti gazdaság szerkezeti

átalakulása Lengyelországban. Szoros kapcsolatban állt a lengyel földeken kialakuló második jobbágyság jelenségével. A parasztság helyzetének romlását mutatja a költözés korlátozása, majd tiltása, az úriszéktől való függés teljessé válása, a robot rohamos növekedése. Azt kívánja megvizsgálni, hogy ebben a helyzetben milyen változásokat idézhetett elő Báthory politikája a falusi lakosság vagyoni és társadalmi összetételében. Leszögezi, hogy Lengyelországban nem a paraszti viszonyok reformátoraként lépett fel, törekvéseit katonai tervei sugallták. Ezek közé tartoznak azok a rendelkezések, melyek kimondták, hogy „minden faluban minden huszadik telek egy »kiválasztott« eltartásának az alapjául szolgál”. „Az e telken ülő jobbágyparaszt a feudális kötelezettségek alól mentesítést nyert és csak katonai szolgálatra volt kötelezve.” Ezek a „kiválasztottak” növelték a paraszti lakosság más kiváltságos csoportjainak a számát és jelentős szerepet játszottak a „parasztság emancipációja, a feudális önkény, az udvari kizsákmányolás ellen érlelődő önvédelem szempontjából”. A „kiválasztottak” katonai szolgálatát csak 1726-ban változtatták véglegesen adóra, és ezzel felszámolták Báthory Istvánnak a népi fegyveres erők szervezése terén bevezetett újításait. — F. F. BRITO: *Társadalmi osztályok a gyarmati Venezuelában* (A venezuelai népesség a XVIII. században és a XIX. század első évtizedeiben) c. tanulmányában megállapítja, hogy „a XVIII. század utolsó évtizedeiben és a XIX. század első évtizedeiben véglegesen kialakult a venezuelai népesség mind regionális eloszlása és koncentrációja, mind pedig etnikai, kulturális jellemvonásai tekintetében”. A lakosság számának, a települések kialakulásának, elhelyezkedésének illetve ezek okainak vizsgálása után részletezi Venezuela alapvető etnikai-társadalmi kategóriáit.) A rabszolga négerk és egyéb rabszolga állapotú elemek körülményeit, majd a pardok, mulat-

tok, zombok és szabad négerék életéről szól.) Végül a fehér lakosság státusa és a gazdaságilag-társadalmilag privilegizált kategóriák elemzésére kerít sort. — ORBÁN SÁNDOR: *A gazdagparasztság helyzete és felszabadulás kezdetei a felszabadulás után* c. tanulmánya a kérdés jelentőségét vázolja az ország politikai életében. A gazdagparasztsággal szemben folytatott politika fontos része volt a falusi szövetségi politikának, s az itt jelentkező torzulások kihatottak a mezőgazdasági termelésre és a szövetségi politika egészére. Gazdagparasztságon hazai viszonylatban az 50 kh körüli birtokkal rendelkezőket, ill. az annál többel bírókat tartja. Leírja, hogy a földreform és a különböző direkt, indirekt módszerek hatására mint csökken a felszabadulás után fokozatosan a gazdagparaszatok száma, s mint áll a KMP is a „túlhaltó földosztók” mellé. Bemutatja a gazdagparasztság gazdasági helyzetét: terheit, jövedelmi mérlegét, állatállományának, gépparkjának, munkaerőellátottságának alakulását. Az MDP egyesülési kongresszusának értékelése a falusi burzsoázia részéről várható veszély kérdésében erősen túlozt: abszolutizálták a problémát, túlozták jelentőségét, s ez a következő években még fokozódott. Ennek egyik része volt a „kulákság” felszínes értelmezése. A növekvő terhek mellett a gazdagparasztság gazdasági ereje rohamosan csökkent: romlott a munkaerőellátottság (a cselédség szinte teljesen felszámolódott), a beszolgáltatások szinte minden terményt elvontak. — ZOLYÓMI JÓZSEF *Észak-Cserhát állattartásának másfél évszázada* c. nagy statisztikai anyagra épülő tanulmánya négy falu példáján mutatja be az állatállomány alakulását. Először a lakosság számának növekedési ütemét írja le, majd a XVIII. századtól napjainkig közli a ló-, a marha- (külön tehén és ökör), a sertés-, a juh-állomány alakulását mutató számadatokat. Kitér a növekedés vagy csökkenés okainak körvonalazására is, s minden esetben állatfaj szerinti megosztást is ad. — MÉSZÁROS GÉZA—SIMONFFY EMIL: *Százéves kukoricaszem-lelet a Zalaegerszegi Állami Levéltárban*. A polgári kori szolgabírói iratok rendezése során öt — 1870-ben termett — kukoricaszem került elő az egyik büntetőper mellékleteként. Erről a kukoricaletről számolnak be a szerzők, melynek során nemcsak a kukoricatermesztés helyzetéről, felhasználásáról, hanem a társadalmi-gazdasági környezetről is képet rajzolnak gazdag, elsősorban helyi forrásanyag felhasználásával. — KIRÁLY ISTVÁN: *A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése Tolna megyében (1848—1944)*. Ismerteti azt a folyamatot, amelynek eredményeként a

Tolna megyei szarvasmarha, különösen a híressé vált bonyhádi fajta nagyméretű tenyésztése óta, az ország egyik elsőszámú állatexportcikkévé vált. A jól tejlő bonyhádi marha lett az alapja annak a tejgazdaságnak, mely a megyében kialakult, s mely a főváros tej-, majd húseállításában is jelentős szerepet játszott. Ismerteti a megye marhaállományának alakulását 1850-től 1945-ig, röviden magyarázatot is ad az időleges visszaesésekre. Külön fejezetben tárgyalja a rideg tartási mód megváltozását, annak okait, majd a tejszővetkezetek létrejöttét, tevékenységét s a tej kereskedelmének alakulását. Végül bemutatja a múlt század 70—80-as éveitől kezdődő tenyésztést majd törzskönyvezést, ismerteti a Gazdasági Egyesület tevékenységét ennek érdekében. — MOLNÁR AMBRUS: *Határhasználat a Bihar megyei Sápon a XIX. században* című tanulmányában egy tisztántúli, századunk elejéig tagosítatlan állapotban élő, nyomásos gazdálkodást folytató község határhasználatát ábrázolja. Rövid történeti visszapillantás után ismerteti a község vezetését, lakosságának összetételét, gazdasági helyzetük és jogállásuk különbözőségét. Részletezi a föld- és telekosztást, népesség- és határbeosztást, a szántóföldi határhasználatot, a legelők használatát, a kaszálók, kenderföldek és a szőlők használatát. Végül beszél a tagosításról, a szabad gazdálkodásra való áttérésről (ami megszüntette az a ldi i négy forduló szerinti nyomásos gazdálkodást); megállapítja, hogy ez nagy előrelépést jelentett mind a mezőgazdaság, mind az állattenyésztés belterjesebb tétele felé. — WALLESHAUSEN GYULA: *Haladó hagyományaink: mezőgazdasági biográfiai irodalmunk helyzete* c. tanulmányában végigkíséri a mezőgazdasági biográfiai irodalom fejlődésének főbb szakaszait. Az OMGE 1843-as alakuló közgyűlésén elfogadott alapszabály célu tűzte ki az ország mezőgazdaságának életében jelentősebb szerepet játszó egyéniségek életrajzának emlékbeszédek formájában való kidolgozását. Ezt az 1850-es évektől részben meg is valósították a világháborúig. 1919 után a Természettudományi Társulat lesz e műfaj gazdája. A szerző elemzi azokat az okokat, melyek hozzájárultak e lényegében tudománytörténeti irodalom hol intenzívebb műveléséhez, hol visszaeséséhez. Végül a biográfia-írás aktuális feladataival foglalkozik. — WITTMAN TIBOR: *A bolíviai agrárszerkezet és az 1953-as földreform*. A kérdés bolíviai irodalma alapján ismerteti a kis dél-amerikai állam gazdasági szerkezetének alakulását, s bizonyítja, hogy a nagy ezüstbányák hazájában is a mezőgazdaságban foglalkoztatták a lakosság

túlnyomó többségét. A mezőgazdasági művelés módszerei az elmúlt évszázadok alatt alig fejlődtek valamit, lényegében még az elmúlt évtizedekben is a spanyol gyarmati korszak szintjén állottak. Ezután nagy statisztikai anyagon szemlélteti azokat a változásokat, melyek az 1950-es években végbementek Bolívia mezőgazdaságában, illetve azon remények megthúslását, amelyek az 1952 áprilisi forradalom után éltek a tömegekben. Rámutat azokra az ellentmondásokra az ország gazdasági életében, melyek Bolíviát talán Dél-Amerika „leggyengébb lányszemé”-vé teszik. — A *Vita* rovatban Kósa László a folyóirat 1967. 1—2. számában a burgonya hazai neveiről megjelent cikkel vitatkozva közli most már a burgonya magyar neveinek — szerinte etimológiailag is helyes — sorát. — MOLNÁR BALÁZS Gunst Péter egy korábbi (1966-ban megjelent) cikkéhez kapcsolódva elmondja, hogy szerinte az agrártörténeti kutatás „első számú feladata” megszervezni a korábbi évtizedek mezőgazdasági kultúrájáról még igen sok adatot elmondani tudó idős generáció visszaemlékezéseinek gyűjtését. — A folyóirat közli az Agrártörténeti Szemle 10 évfolyamáról 1968-ban, Debrecenben rendezett vita összefoglalóját. — G.—K.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK: XVI. évf. (1969). 1. sz. — MERÉNYI LÁSZLÓ. *Hadimunkások mozgalmi Magyarországon az első világháború végén (1917 november — 1918 október)*. — Hadimunkásoknak az első világháború idején a hadiüzemekben dolgozó, jogilag katonának számító szakmunkásokat neveztek. A tanulmány kifejti, hogy ez a munkáskategória, elsősorban vasúti műhelyek munkásai és bányászok, hasonlóan a munkásosztály egyéb szakterületeken dolgozó tagjaihoz, tevékenyen részt vett az 1918 januári és júniusi nagy sztrájkmozgalmakban. Benátóan elemzi — a Honvédelmi Minisztériumnak a hadiüzemek igazgatásával foglalkozó 4/a ügyosztálya iratai alapján — a mozgalmak lefolyását és a letörésükre hozott intézkedéseket. — GECSÉNYI LAJOS: *A dunai hajóraj az 1919. június 24-i ellenforradalomban*. A Tanácsköztársaság idején leplezett ellenforradalmi csoportok ellen folytatott perek iratai alapján vizsgálja a dunai monitorok részvételét az ellenforradalmi puccskísérlésben. Az elemzés súlypontja annak felderítésén nyugszik, hogyan sikerült a Vörös Hadsereg felső vezetésében működő tisztii ellenforradalmi szervezkedésnek — nagyrészt megtévesztéssel — „beszervezni” a monitorok legénységét, s ezzel hozzájárul a puccskísérlés homályo-

san ismert előtörténete feltárásához. A tanulmány részletesen ismerteti a monitorok részvételét az akcióban és ellenforradalmi tevékenységük felszámolását. — GELLÉRT LÁSZLÓ: *Adatok a középiskolás vörös katonákról* azoknak az adatoknak összegyűjtésére törekszik, amelyek a középiskolás diákoknak a Vörös Hadseregbe való jelentkezését tükrözik. Forrásul elsősorban a diákok ellen lefolytatott fegyelmi vizsgálatok jegyzőkönyveit és a Sajtóügyi Népbiztosság jelentéseit használja. A toborzás a KfMSz diákszaksztyálya és a Szocialista Középiskolai Diákok Országos Szövetsége égisze alatt folyt. — FORGÁCS BÉLA: *A 31-es vörös gyalogezred és harcai (Visszaemlékezés)*. Az elsősorban Duna—Tisza közti szegényparasztokból verbuvált ezred a cseh és román frontokon harcolt. Részt vett a júliusi tiszai offenzívában.

2. szám: RÉTI LÁSZLÓ: *A Magyar Tanácsköztársaság hadügyi szervezete és pecsétjei* (első része az előző számban). A szervezeti felépítés pontos sematizmusát adja a reszortok vezetőinek jelzésével. Táblázaton mellékeli az egyes szervek által használt pecséteteket. — VADÁSZ SÁNDOR: *Vix és Károlyi*. A franciaországi levéltári kutatásokra épülő tanulmány előljáróban ismerteti Vix megbízatásának előtörténetét: a Franchet d'Espéray vezette francia balkáni hadsereg helyzetét és az 1918 novemberi belgrádi katonai egyezményt. Ez utóbbiról — hangsúlyozva, hogy nem volt fegyverszünet — kifejti, hogy a Károlyi-kormány viszonylagos sikerének tekinthető, mivel rögzítette, hogy a megszállandó területeken megmarad a magyar közigazgatás. A Vix-misszió 1918 novemberétől 1919 márciusáig folytatott tárgyalásait elemezve, három szakaszra tagolva mutatja be, hogyan készítette az elő az elcsatolandó területek kiürítését, hogyan presszionálta erre szakaszról, szakaszra fokozatosan a Károlyi-rezsimet s ásta alá ezzel annak tekintélyét. — SZÓCS FERENC: *Adalékok az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság határőrizetének történetéhez*. Ismerteti a határrendőrség és csendőrség és a határbiztosításra rendelt pénzügyőrség helyzetét a polgári demokratikus forradalom idején. Táblázaton ábrázolja a határvédelem felépítését ebben, illetve a korábbi időszakban. Súlyval a Vörös Őrség határvédő tevékenységét elemzi, számos adalékkal ismertetve a csempészet elleni harcot. Forrásai a Párttörténeti Intézet Archívuma és helyi lapok adatai. — CSIMA JÁNOS: *Olaszország szerepe a Horthy-hadsereg fegyverkezésében (1920—1941)*. A tanulmány kifejti, hogy az 1927—1936 közötti időszakban a fasiszta Olaszország volt Magyarország egyetlen

jelentős hadianyagszállítója; elsősorban a magyar légierő fejlesztésében játszott szerepet. 1936-tól fokozatosan Németország veszi át a vezető fegyverszállító szerepét, majd 1941-ben teljesen Olaszország helyére lép. A tanulmány részletesen ismerteti a hadianyagszállításokra vonatkozó szerződéseket és ezek végrehajtását. Különös figyelmet érdemel egy 1941-es állapotot ábrázoló kimutatás a hadianyagbeszerzés egyes ágazataira fordított összegekről. E szerint Magyarország hadianyagbeszerzési költségének 30%-át fordította külföldi hadianyagvásárlásra. — HETÉS TIBOR: *Gondolatok a magyar hadtörténet-felfogás alakulásáról*, nem csupán a hadtörténetírás feladataira és a tudományok rendszerében elfoglalt helyére vonatkozó elméleti nézeteket ismerteti, hanem ennél szélesebb áttekintést ad a magyar hadtörténetírás fejlődéséről. — NYIKOLAJ I. SZIRKO: *A Pataki Ferenc partizáncsoport. Visszaemlékezés*. Az 1943 augusztusában kárpátaljai ukrán és magyar származású kommunistákból a Vörös Hadsereg kötelékében szerveződött partizán alakulat 1944 elején működött a kárpátaljai területen. Vezetője, Pataki Ferenc magyar internacionalista kapcsolatokat épített ki budapesti ellenálló szervezetekkel. Ezek szervezése során Budapestten letartóztatták, 1944 november 4-én Sopronban kivégezték. — V. CSIZMARIK IRÉN: *A Magyar Tanácsköztársaság légierője*. Részletes áttekintés a légierő szervezetéről, a használt repülőgéptípusokról s a harcokban való részvételről. — Sz.

LEVÉLTÁRI SZEMLE XIX. évf. (1969) 1. sz. — KUN JÓZSEF: *Ötven éves a Hadtörténelmi Levéltár*. A tanulmány első része a Hadtörténelmi Levéltár 1918 őszi megalakulását tárgyalja, majd a levéltár 1945 előtti belső szervezetével és funkciójával foglalkozik. A tulajdonképpeni levéltári munka a múzeumi és a levéltári alosztályok szétválásával kezdődött (1946). Ismerteti a Hadtörténelmi Levéltár néhány fontosabb fondját is. — A szám további közleményei a Tanácsköztársaság történetével kapcsolatosak. — SZÜCS LÁSZLÓ: *A Magyar Tanácsköztársaság forradalmi kormányzó tanácsa* c. hivataltörténeti cikkének szervezet- és hatáskör-történeti adatai jól hasznosíthatók, s felhívja a figyelmet a legfontosabb levéltári források lelőhelyeire. — SZÉKELY VERA: *A polgári demokratikus köztársaság és a Tanácsköztársaság külképviseleteinek iratanyaga az Országos Levéltárban* c. cikk bevezetőben az önálló magyar külügy létrejöttéről ad áttekintést, majd ismerteti a bécsi, a prágai és a berni

követség szervezeti felépítését s iratait. Hivataltörténet és részletes fond-ismertetés. — BENKE ZSÓFIA: *A Tanácsköztársaság egészségügyi igazgatásának történetéhez* c. cikk először a közegészségügy dualizmus-kori történetét tekinti át, amikor az egészségügyi igazgatás központi főhatósága a Belügyminisztérium volt. Bemutatja a polgári demokratikus forradalom változtatásait, az egészségügy koncentrált igazgatását. A Tanácsköztársaság idején az egészségügyi igazgatás főhatósága: a Munkügyi és Népjóléti Népbiztosság. Ismerteti a népbiztosság sokágú és sokszínű szervező tevékenységét, a kiadott rendelkezéseket és ezek végrehajtását, s utal a proletárállam később megvalósítani szándékolt egészségügyi terveire is. — KISS DEZSŐ: *A testnevelési ügyek direktóriuma* c. közlemény rámutat, hogy 1919-ig a testnevelés irányításának központi hatósága nem volt. Ismerteti a testnevelési ügyek direktóriuma megalakulásának körülményeit, a direktorium összetételét, funkcióját s a fennmaradt iratok tárgyi csoportjait. — SOÓS IMRE: *Tanácsköztársasági szervek Heves megyében* c. tanulmánya rámutat, hogy a proletárdiktatúra helyi szerveinek működéséről elsősorban Eger város iratai tájékoztatnak bennünket, mert a megyei s a többi városi és falusi szervek anyagát a Horthy-korszakban megsemmisítették. Ismerteti a direktorium összetételét, szakosztályait, bemutatja a direktoriumban június 14-ig beálló változásokat, majd a Tanácsköztársaság új alkotmányának életbelépése után a direktorium megszűnését s a tanácsok intézőbizottsága elnökségének megalakulását, amely a direktorium feladatkörét vette át. — BALOGH ISTVÁN: *A Tanácsköztársaság szervei és iratai Szabolcs megyében* c. tanulmánya az ellentmondó kevésszámú forrás alapján kísérletet tesz a proletárdiktatúra helyi hatalmi és igazgatási szervei megalakulásának időpontja és körülményei meghatározására, majd ismerteti mindazon hivatalsszervezeti változásokat, amelyek az alatt a 37 nap alatt zajlottak le, amíg a Tanácsköztársaság korszaka Szabolcsban tartott. — HADNAGY ALBERT: *Iratok a Tanácsköztársaság történetéhez a Tolna megyei levéltárban* c. tanulmánya ismerteti az egyes szervek hatáskörét, működését és tájékoztat ezek iratanyagáról is. Szól a különböző sajtótermék-gyűjteményről, valamint egyéb különféle bizottság és önálló szerv iratanyag-gyűjteményéről. — KOPASZ GÁBOR: *Tanácsköztársasági fondok a Baranya megyei Levéltárban* c. munka két fondot ismertet: a Baranya megyei Direktorium és a Sásdi Kerületi Műszaki Hivatal iratait. Részletesen beszél e szervek működéséről

is. — SZINKOVICH MÁRTA: *Baranya vármegye Sásdon működött alispáni hivatalának általános iratai 1919—1921*. Baranya megyében a Monarchia szétesése után bekövetkezett szerb megszállás olyan közigazgatási helyzetet teremtett, hogy az alispáni hivatal iratanyagában 1919. február 1-től 1921. szeptember 18-ig (a megye egyesülései) két párhuzamos sorozat tartalmazza az általános iratokat: az alispáni általános és a „Sásdon működött alisp. hiv. ált. iratai”. A párhuzamos irategyüttes létrejöttének körülményeit tárja fel a cikk, majd ismerteti a sásdi alispáni hivatal fondját. — LENGYEL ALFRÉD: *Győr város és vármegye direktóriumának (Intézőbizottságának) iratai* c. cikk ismerteti a Direktórium megalakulását, hatáskörét, működését, iratanyagát. A Győri Munkástanács májusban külön Megyei Intézőbizottságot is választott, amely megyei ügyekkel a Direktórium döntése előtt foglalkozott, Júliusban az egyesített (városi és megyei) Intézőbizottság vette át a megszűntetett Direktórium funkcionális feladatait. — SÁRY ISTVÁN: *Győr város polgármesteri hivatalának működése a Tanácsköztársaság idején*. A cikk megállapítja, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltása után a győri városi tanács és tisztikar a polgármesterrel az élen — a politikai megbízottak felügyelete alatt — folytatta működését. Ismerteti a továbbiakban a polgármesteri iratok jellegét. — KISS MÁRIA: *Szombathely város tanácsának intézőbizottsága a Tanácsköztársaság idején* ismerteti a bizottság létrejöttét, személyi összetételét, funkcióját, ügyosztályait, kapcsolatát a Tanáccsal és működését. Az iratkezelésben változás nem állott be, az iratok javarészt fennmaradtak. — BÁLINT FERENC: *A gyulai városi direktórium története* c. tanulmány vázolja a városi politikai és társadalmi helyzetét, a polgári demokratikus forradalom lejátszódását Gyulán, majd a Tanácsköztársaság győzelmét s a Direktórium megalakulását és működését a román megszállásig. — PÁHI FERENC: *A csongrádi városi Direktórium szervezete és működése*. Bőségesen idéz a korszak anyagából, s áttekintő képet ad az iratok forrásértékéről. — MÓRA MAGDA: *A sárbogárdi járás főszolgabírájának a Tanácsköztársaság idején keletkezett iratanyagáról*. A főszolgabíró irataiból kiderül, hogy május közepéig fokozatosan csak az adminisztráció vezetőjévé válik, s minden intézkedési jogkört a járási politikai megbízott s a Járási Intézőbizottság vesz át. — SCHNEIDER MIKLÓS: *Községi munkástanácsok Nógrád megyében 1919-ben* c. közleménye elmondja, hogy a megyei helyi forrásanyag általában hiányos, de

fennmaradt kilenc község képviselőtestületi jegyzőkönyve. Ismerteti e jegyzőkönyveket, s belőlük a helyi igazgatási, szervezési kérdésekre, a helyi tanácsok aktivitására von le következtetéseket. — OLTVAI FERENC: *A magyarbánhegyesi munkástanács (1919 március — április)*. Áttekinti a község múltját a XVII. századtól a XX. századig, bemutatja a forradalmak alatti helyzetet s az erre vonatkozó községi iratanyagot. Alig több, mint egy hónapig tartott itt a Tanácsköztársaság időszaka, de az iratokból a helyi tanács messzemenő öntevékenysége tárul elénk. — SZABÓ FERENC: *A mezőberényi munkástanács működése* c. cikk átfogó képet ad a község gazdasági-társadalmi arculatáról a proletárdiktatúra előtt, tárgyalja a polgári demokratikus forradalom időszakát, a munkástanács megalakulását, összetételét, munkájának szervezeti kereteit és tevékenységét. — DEGRÉ ALAJOS: *A zalaszántói községi munkás-, katonai és földműves tanács iratai*. A megye 557 községéből mindössze kettőnek tanácsai működésére lehet az iratokból következtetni. A zalaszántói iratok a tanács és az intézőbizottság funkciójáról, s a jegyző és a tanács sajátos viszonyáról vallanak. — SÁRKÖZI ZOLTÁN: *A Sopronvidéki Köszénbánya Rt. iratai a Magyar Tanácsköztársaság idejéből* c. cikke az OL IV. osztályán őrzött fond anyagát tekinti át. Az anyag főként a bányavidékek munkásságának a mindennapi kenyérért vívott küzdelmét mutatja, s értesüléseket nyújt a termelőmunka egész menetére, melynek fő jellemzői a rendkívüli méretű anyagihiány és a nehéz közellátási viszonyok. — SIMONFFY EMIL: *Az 1919-es Nagykapornaki Termelőszövetkezet iratai*. Ismerteti az apátság levéltárát, ahol a szövetkezet anyagát találták, majd a Nagykapornaki Termelőszövetkezet szervezetét és működését, nehézségeit és terveit. — KOROKNAI AKOS: *Az O. L. Tanácsköztársasági Kiállításának forgatókönyvét közli, amely bemutatja az egyes tárlókban kiállításra került anyagokat.* — L. NAGY ZSUZSA: *Az 1918—19-es forradalmak és a helytörténeti kutatás* c. írása rámutat, hogy történetírunk a Tanácsköztársaság kutatásában meglehetősen előrehaladt, ugyanakkor a polgári demokratikus forradalom történetének feldolgozása nagy kívánivalókat mutat, pedig a két forradalom egymástól elválaszthatatlan. Az őszirózsás forradalom polgári vonatkozásainak vizsgálat, elemzése mindeddig kevesebb hangsúlyt kapott, pedig ezt vidéki, helytörténeti vonatkozásban is el kell végezni. Felhívja a figyelmet arra, hogy különösen fontos lenne a megszállt területek történetének részletesebb feldolgo-

zása. Kiemeli, hogy a helytörténeti feldolgozás ugyanolyan felkészültséget, módszertani igényességet kíván, mint az országos történet művelése. — RÉTI LÁSZLÓ: *Tanácsköztársasági iratok a csehszlovákiai levéltárakban* c. írása a pozsonyi, besztercebányai, losonci, kassai és eperjesi levéltárakból mikrofilmre vett, s az OL-ban őrzött iratok jegyzékét közli. — S. M.

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. 1969. 1. sz. *A Kommunista Internacionálé megalakulása és fejlődésének néhány kérdése* címmel jelent meg BERLEN OSZKÁR tanulmánya. Megállapítja, hogy a Komintern és a kommunista pártok megalakításáért folytatott harc rendkívül kedvezőtlen körülmények között folyt, s az elkülönülés vonala számos országban előnyösebben alakult volna, ha a viszonyok lehetővé teszik a széleskörű és alapos vitát. A Komintern alakuló kongresszusa jelentőségének méltatása után taglalja az új forradalmi szervezet és a szociáldemokraták viszonyát, amelyet hosszú időn át befolyásolt, hogy „a jobboldali szociáldemokrácia számos országban az ellenforradalom oldalán állt”. Ezért nagy feyyvetény, hogy a Komintern hamar felvetette az egységfrontpolitika gondolatát, amely azonban csak 1933 után vezetett jelentős eredményekhez. Ennek okát abban látja, hogy „a kommunista pártoknak ki kellett egyenesíteniük irányvonalukat, . . . a szociáldemokrata pártoknak viszont el kellett térniük saját irányvonaluktól”. A Komintern pozitív szerepet töltött be a nemzetközi kommunista mozgalom szervezeti fejlődésében is, ami végső soron lehetővé tette az egyes pártok önállósodását és a központi vezető szerv megszűnését. — KÖVÁGÓ LÁSZLÓ *A Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés* c. cikkében az 50. évforduló alkalmából a nemzeti kérdés és a szocialista forradalom összefüggéseit elemzi, értékelve a hazai marxista és a külföldi irodalomban elterjedt értékelések főbb típusait. Hangsúlyozza, hogy a magyar történetírásnak nagyobb gondot kell fordítania a Tanácsköztársaság internacionalizmusának tényszerű bizonyítására. — SZABÓ BÁLINT: *Adalékok a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának elméleti előzményeihez és a marxista forradalomelmélet fejlődéséhez* c. közleménye vizsgálja azt a kérdést, miként gazdagodott a Kominternnek a faszizmusról alkotott értékelése a 20-as évek elejétől, s mennyiben fejlődött álláspontja az antifasiszta küzdelem taktikáját illetően. Ez a folyamat a VII. kongresszus határozataiban megfogalmazódott; alapjában stratégiai irányváltozást eredményezett, amelynek lényege, hogy a demokrá-

ciáért vívott harc a szocializmusért folytatott küzdelem szerves része. A fordulat azonban nem szűkíthető magára a VII. kongresszusra, az új stratégia és taktika fokozatosan tökéletesedett. — KENDE JÁNOS: *A magyarországi szervezett munkásság az első világháborúban* c. közleménye adalékokat szolgáltat a szervezett munkásság létszámának és összetételének alakulásához 1914—17 között. Feltárja a változást előkészítő okokat és kimutatja a változások és az ún. politikai munkásmozgalom néhány mozzanata közötti összefüggést. Bemutatja, milyen szerepet töltöttek be a panaszbizottságok a munkásmozgalom megélénkülésében, amely 1917-re a szakszervezetek eddig nem látott mérvű megerősödését eredményezte. Ezért, különösen a nyomdász- és vasasszakszervezetek az MSZDP politikai irányvonalának kialakításába nagyobb beleszólási jogot követeltek. — A Konzultáció rovatban ARATÓ ENDRE beszámol a nemzetfogalom vitájáról a Szovjetunióban. — Rajk László születésének 60. évfordulója alkalmából STRASSENREITER ERZSÉBET és SPOCS PÉTER írt életrajzi tanulmányt a magyar kommunista mozgalom kiemelkedő személyiségéről. — Gábor Mózes visszaemlékezéseit a Magyar Vörös Hadsereg harcairól PETRÁK KATALIN tette közzé.

2. sz. — *A szocialista építés fellendülése. A hároméves terv és az ötéves terv eredményei. Súlyos torzulások az MDP politikájában és az ország fejlődésében* címmel közli a készülő párttörténeti tankönyv XIII. fejezetének tervezetét. — SZABÓ BÁLINT: *A főbb politikai irányzatok nézetei a fejlődés perspektíváiról Magyarországon 1945 végén – 1946 első felében. Az 1945-ös választásokat követő ellentmondásos helyzet elemzéséből kiindulva bemutatja, hogy az egyes politikai irányzatok miként kerestek kivezető utat az átmeneti helyzetből. A polgári demokrácián túlmutató, szocialista fejlődés igényét fejezte ki a forradalmi, következetesen demokratikus erők platformja, amely a munkásság és parasztság hatalmát állította a legkövetkezetesebben Bibó István által képviselt harmadikutas koncepcióval és a polgári demokrácia táborának elképzeléseivel szembe. A szerző elemzi, hogyan határozták meg a népi demokrácia fogalmát, a szocializmusba való átmenet új feltételeit és lehetőségeit a kommunisták, ezen összefüggésben utal a kérdés nemzetközi összefüggéseire is. — TÓTH ISTVÁN: *Politikai küzdelmek a Nemzeti Parasztpártban 1946—47 fordulóján* c. munkája a Kovács Imre vezette jobbszárny belső hatalomátvételi kísérletét tárgyalja. E csoportosulás 1946 nyaratól mind határozottabban bírálta a pártvezetés balol-*

dali politikáját, különösen az MKP-val való szoros együttműködést. Törekvéseik elvi alapja Kovács harmadikutas, lényegét tekintve a polgári demokráciát kívánó koncepciója, amely végleges formájában ezidőben került megfogalmazásra. 1947 elejétől, az összeesküvés leleplezését követő politikai harcok során a balszárny megszilárdult és tartósan biztosította vezető szerepét a párton belül. — VADÁSZ SÁNDOR tanulmánya *Az 1917-es stockholmi szocialista konferencia tervéről* azon kérdést vizsgálja, hogyan született meg az orosz februári forradalmat követő balratolódás hatására a konferencia eszméje, milyen imperialista törekvések fedezetéül szolgált és milyen álláspontot foglaltak el a tervvel kapcsolatban a különböző szocialista irányzatok képviselői. — KISS JÓZSEF: *Jász-kun agrárszocialista mozgalom 1896—1897 c. közleményében a jász-kunsági agrárstruktúra sajátos vonásainak elemzése alapján ismerteti az alföldi parasztság e csoportjának osztályharcát.* — JEMNITZ JÁNOS és S. VINCZE ÉDIT új dokumentumokat publikál Frankel Leó munkásságáról. — Kalamár Józsefről HEGEDŰS SÁNDOR írt életrajzot. — S.

TÖRTÉNELMI SZEMLE XI. évf. (1968) 3. sz. *A Vörös Újság első számáról* címmel VÁGÓ BÉLA, a lap egyik szerkesztőjének visszaemlékezését közli a folyóirat. A visszaemlékezés 1928-ban keletkezett, s így magán hordja az akkori kommunista párton belül érvényesülő ideológiai-eszmei nézetek szinte minden jegyét. Vágó a Vörös Újság technikai szerkesztője volt, s szemléletesen írja le, mint szereztek a laphoz papírt, mint készültek az első számok. Különösen érdekesek azok a sorok, melyekben Kun Béla egyéniségéről, a szocialdemokráciával való szembenállásáról ír. — TEKE ZSUZSANNA: *A velencei külpolitika főbb vonásai a XV. században c.* tanulmánya bevezetőjében szól arról, hogy Velence a XIII. század folyamán tengeri nagyhatalommá fejlődött, politikájának fő iránya, figyelme ide kötődött, a XIV. század közepétől, végétől azonban ezt a magatartását felcsereéli az itáliai szárazföld ügyeibe való beavatkozás politikájával. A változásakkor következett be, midőn kereskedelmi érdekeit, monopolisztikus helyzetét veszélyeztetve látta. A törökkel szemben tanúsított állásfoglalását elemezve megállapítja: a velencei politika rövidlátására utal annak fel nem ismerése, „hogy a törököt nem lehet békeszerződésekkel megállásra kényszeríteni, és ez a politika előbb-utóbb a távolabbi velencei birtokok nagy részének elvesztését vonta maga után, mint ez a XVI. században be is következett.” —

SÁNDOR PÁL: *Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Győr megyében.* A szerző arra vállalkozott, hogy az 1849 utáni parasztbirtok nagyságát tájegységenként országos szinten megvizsgálja. Itt a Dunántúl egyik sajátos megyéjét veszi vizsgálat alá. Módszere: községenkénti bontásban alja felmérésének eredményeit, majd ezt az egyes család-főig hatoló egyedi vizsgálatok követik. (Ez utóbbinál természetesen forrásanyaga korántsem volt teljes.) A megyére vonatkozóan e kétirányú vizsgálat alapján megállapítja, hogy elsősorban a kis és törpebirtok dominált, elsősorban a dombos tájon és a szigetközi síkon. Ugyanakkor nagymennyiségű maradvány- és irtásföld is maradt a parasztság birtokában, s éppen ez okozza, hogy 50—70 holdas nagyföldi parasztházak is akadtak. Tehát ezzel és nem a telekrendszerrel (mint Mosonban) függött össze e gazdagparaszti réteg kialakulása. — SZÁSZ ZOLTÁN: *A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904) c.* tanulmánya azt igyekszik bemutatni, hogy Tisza első kormányra kerülésekor a miniszterelnök mint akar a legnagyobb nemzetiséggel, a románokkal — helyesebben a román burzsoáziával — megegyezésre jutni. Ezt az akadályozza meg, hogy közben Tisza megegyezést köt az ellenzékkel, mely nála sokkal sovinsztább állásponton áll a nemzetiségi kérdésben. A románokban Tisza a Monarchiát összetartó erőt is látott az ellenzékkel szemben, mint az az 1904 júliusában a románlakta megyék főispánjaival tartott értekezleten ki is tűnik. A Tisza-féle nemzetiségi politika 1904-ben „kipróbálatlanul” maradt, a szabadelvű kormány megbukott, s e „realisztikusabb” politikai kísérletet egy sokkal sovinsztább nemzetiségi politika követte a koalíció részéről. — TILKOVSKY LORÁNT: *A Volksbund szerepe Magyarországon második világháborús történetében c.* tanulmányban a szerző először felveti azt a kettősséget, mely a magyarországi németység két világháború közötti sorsára jellemző. Egyrészt a magyar kormány igazságtalan nemzetiségi politikájának szenvedői voltak, ugyanakkor a náci Németország hatalmának magyarországi kiterjesztését is szolgálták. A szerző több szakaszt különböztet meg a hazai Volksbund történetében: 1941-ig nem jelentettek a felszínre a német támogatók nyomai, de a Szovjetunió elleni hadüzenet után mind nyilvánvalóbb lesz, hogy a magyarországi németység Volksbundba szervezett csoportjai először csak támogatói lesznek a német politikának, majd mintegy ellenőrei is német szempontból a magyar kormány politikájának. Végül megállapítja, hogy

egyre kevésbé voltak hívei a magyar kormánynak, túlzott követeléseket állítottak fel, sőt feladva a magyar állampolgárságot önként jelentkeztek az SS-be. Hajlandók voltak kitelepülni, de legszívesebben a németektől sűrűn lakott Dunántúl Németországához csatolását szerették volna. — A Vita rovatban AUSCH SÁNDOR: „*Önálló gazdasági fejlődés vagy tökéls függés*” címmel reflektál azokra a cikkekre, amelyek a Monarchia gazdasági fejlődéséről írtak az elmúlt években. Tolnai György ismert álláspontjával szemben megállapítja, hogy nem szabad kiragadni Leninnek az egyenlőtlen fejlődésről szóló elmélete egyik esetét, mert igen nagy számban vannak ezektől eltérők is, mint pl. a monarchiabeli Magyarország is.

4. sz. — KOVÁCS ENDRE: *Ismeretelméleti problémák a mai polgári történetírásban*. A tanulmány először azokat az állásfoglalásokat veszi szemügyre, melyeket a nyugati történészek a történelem „értelmére” vonatkozóan dolgoztak ki. Megállapítja, hogy szinte kivétel nélkül transzcendens céloknál kötnek ki ez „okoskodások”. Az értékelésben megmutatkozó válságról beszél, illetve ezt „értékelésbeli relativizmus”-nak nevezi. Vizsgálja a nyugati történetírásban az objektivitásra való törekvés és e relativizmus egymásmellettiségét, az egzakt és történettudományi vizsgálatok szétválasztásának elméletét. Noha a tények válogatásában megmutatkozó önkényesség szintén válságjelenségekről tanúskodik, pozitívan értékelendő, hogy teret nyerne az általánosításokra való törekvések is. A legpozitívabb képet a francia Annales kör nyújtja. Végül a szerző a determinizmus kérdésében mutatja meg a marxista és polgári felfogások különbözőségét. — JEMNITZ JÁNOS: *Háborúellenes erőfeszítések a nemzetközi munkásmozgalmában Zimmerwald után (1915—1916)* azt a folyamatot mutatja be, melynek nyomán nemesak a harcosszocialista szárnyak különültek el az egyes szocialista pártokon belül, hanem a „békepárti” csoportosulások is. Sorra veszi Németország, Ausztria, Franciaország és Oroszország szocialista mozgalmában a különböző irányzatokat, s megállapítja, hogy a Zimmerwaldi konferencia után megerősödött a „Zimmerwaldi Baloldal” s ez kiadványokban is megmutatkozott, mind a hadviselő, mind a semleges országok pártjaiban. Néhol a kezdeményezést is magukhoz tudták ragadni, néhol erős ellenzékké nőttek ki magukat. — LITVÁN GYÖRGY: *A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918—1919 fordulóján*. A tanulmány rámutat arra az ellentétre, mely a forradalmi

kulturpolitika és a konzervatív egyetemi vezetés között jött létre a tárgyalás időpontban. A kormány, s elsősorban Kunfi Zsigmond kultuszminiszter igyekezett baloldali, forradalmi szemléletű oktatókat kinevezni a budapesti tudományegyetem állam- és jogtudományi karára (Ágoston Péter, Farkas Geyza, Jászi Oszkár, Varga Jenő, Vámbéry Ruzstem). A kar felháborodott ezen, s az egyetemi autonómia megsértésével vádolta Kunfit. Ez a magatartás egybeesett az ellenforradalom országos szinten megindított támadásával, s az ügy elmergesedett. Végül a kormány felfüggesztette az egyetem autonómiáját, s Jászi személyében kormánybiztost küldött az egyetem élére. A szerző néhány dokumentumot is közöl. — G. — K.

VILÁGTÖRTÉNET 1969. 16. sz. Az MTA Történettudományi Intézet és a párizsi Ecole Pratique des Hautes Etudes rendezte gazdaság- és társadalomtörténeti konferenciája — Budapest, 1969. április 23—27. — francia főreferátumai. GEORGES DUBY és JACQUES LE GOFF: *A középkori Franciaország gazdasági növekedése*. A XI. század végén gazdasági fellendülés, a XIV. század első harmadában visszaesés következik be. A fellendülés jelei a mocsárlecsapolások és irtások, a malmok elterjedése, az áru- és pénzforgalom növekedése stb. Az új szerzetesrendek keletkezése, a városiasodás lendülete, a keresztesháborúban való részvétel stb. közvetve szintén a fellendülést jelzi. A XIV. század elején a pénzromlás, az irtások megszűnése, a demográfiai hanyatlás a gazdasági visszaeséssel magyarázható. A megadott perióduson belül, függetlenül a helyi viszonyoktól, bizonyos eltérések mutatkoznak. A középkori Franciaország gazdasági modelljének jellemzői: a létfenntartó gazdálkodás, melynek egyetlen ösztönző tényezője a demográfiai növekedés; a falusi gazdálkodás, melynek célja az emberek táplálása gabonával a szántóföldről; és végül a földesúri társadalom, melyben a dolgozókat a kiváltságosok kizsákmányolják. A gazdasági növekedést elősegíti Franciaország kedvező földrajzi adottsága, a művelt terület kiterjesztése, a munkaerő növekedése és az agrártechnikai haladás. Gátlólag hat a kisajátítás formája, a mezőgazdasági szektor óriási túlsúlya és a demográfiai növekedés nagy mértéke, a túlnépesedés, mely a XIV. század elején már éhínségekben jelentkezik. — DENIS RICHEL: *Növekedés és megtorpanások Franciaországban a XVIII. században*. A címben említett perióduson belül, az évszázados fázisokat, és azon belül a rövidebb, harmincéves ciklusokat

a mezőgazdaság, az ipar és a demográfiai hullámzások adatainak alapján, sematikusán, számolva a vidékek közötti eltérésekkel, vizsgálva — nagyjából öt korszakot különböztethetünk meg. I. Kiinduló pont az 1450—1480-as évek. Pusztasággá vált földek, a harmadával-felével megcsónkított népesség, az 1328-as szinthez képest a termelés legmélyebb pontja egészen a XVIII. századig, az össztermelést illetően. A népségsökkenés miatt a munkaerőpiac kedvező a munkások számára. II. Nagyjából 1480—1500-as kezdettel 1560-ig Languedocban, 1580—85-ig bezárólag Franciaország többi részén. Jellemzője a demográfiai fellendülés, mely megelőzi és túlhaladja a mezőgazdasági termelés fellendülését, aminek alapja a művelt terület növekedése. Az ipar növekedését mutatja, hogy egyes szektorok a luxuscikk termeléséről áttérnek a tömegcikk termelésre. Bővül a piac, jelentős áremelkedés tapasztalható, amit inkább a kereslet nyomása, mint az amerikai nemesfém beáramlása okoz. III. Az 1660—80-ig, sőt egyes helyeken 1690-ig tartó pangás időszaka, politikai, vallási zavargásokkal terhelve. A bruttó termelés hosszú időn keresztül egyhelyben topog, a termelést különböző akadályok gátolják, a népesség korlátozza szaporodását. A nyomor különböző gazdasági ágakban különbözően jelentkezik. Elsősorban az állam szörnyű adóztatása nyomja le a tiszta jövedelmet. A depresszió ellenére e korszakban alakulnak ki a jövőt hordozó fejlődés csírái: a nagykereskedelem, az ipar stb. IV. Az 1660—80-tól kezdődő korszak alapvető fordulatot jelent a népesedés visszaesésével, a mezőgazdasági termelés hanyatlásával. Ugyanekkor terjed el a nagykereskedelem és a falusi ipar minden vidéken, éles ellentétbe kerülve a fennmaradó hagyományos gazdaság csökkenésével. V. A XVIII. századi fellendülés, noha nem torkollik valódi „take-off”-ba, mégis ahhoz hasonló fejlődési ritmusokat lehet észrevenni. A mezőgazdaság termelése — párhuzamosan a népesség szaporodásával — nő. Az iparban jelentős technikai változások figyelhetők meg, a pénzügyi stabilitást jelentős ármozgás kíséri. — MAURICE LÉVY-LEBOYER: *Gazdasági növekedés Franciaországban a XIX. században*. A témával foglalkozó irodalom a „take-off” fogalmat használja az ipari forradalom fogalma helyett. Noha mind a kettő ugyanazt a valóságot takarja — vagyis a hagyományos agrárstruktúrák végleges megszűnését az iparosodó országokban — alapvető különbség is van közöttük: míg az ipari forradalom eszméje feltételezi a hosszú távú problémát, addig a „take-off” azt a hús-har-

minc éves periódust takarja, amikor a termelés döntő módon növekedni kezd. Franciaország esetében az a speciális probléma adódik, hogy noha a XIX. század folyamán kétségtelen az ipari gyorsulás ténye, mégsem található olyan hús-harminc éves periódus, amely alapvető, robbanásszerű gyorsulást eredményez. Tehát hiányzik a „take-off”, amint azt Marzewski professzor kimutatta a maximális növekedési ráták alapján. Ezek szerint Franciaország csak 1945 után érte el a 6%-ot, míg az egész XIX. század folyamán ennél kisebb, 4—5%. — JEAN BOUVIER: *A francia gazdasági növekedés a XIX. században*. Bevezetőben a gazdasági növekedés mennyiségi oldala kutatásának nehézségeivel foglalkozik, s megállapítja: ennek egyik oka a statisztikai anyagok és források hiányos és pontatlan volta. A francia növekedés XIX. századi problémáját egyetlen témában, a gazdasági növekedés fékezései között látja. E tényezők — mint pl. a természeti kincsek (szén, vas) „egyoldalú” jelenléte, a demográfiai határok (vagyis a szakképzett munkaerő), a pénzügyi beruházások határai (tőkék hozzáférhetősége és felhasználása) stb. — kritikai számbavétele után megállapítja, hogy a francia gazdasági életet általában a biztonsági politika, a megőrzés, és nem az újítás jellemzi. A referátumokat gazdag bibliográfiai és statisztikai anyag egészíti ki. WITTMAN TIBOR: *A spanyol gyarmatok függetlenségi háborújának jellege az újabb történeti irodalomban*. Az 1810—1825 közötti spanyol-amerikai eseményeket az irodalom — mivel a felszabadító háborúk társadalmi és gazdasági háttere ma még szinte ismeretlen — elsősorban a felépítmény oldaláról közelíti meg, és a politikai részletek így egyre világosabbá válnak. Ennek ellenére sem könnyű a tájékozódás a nagyszámú munka és az azokban képviselt irányzatok miatt. Ricardó Levene és mások által hangoztatott tétel szerint Spanyol-Amerika nem volt gyarmat; műveikben a provincia szót használják. A polgári történetírók a XIX. század elején lezajlott felszabadító háborút polgári forradalomként értékelik. A marxisták, a szovjet Alperovics, Jermolajev, a német Kogsok, a caracasi F. B. Figueroa, egyöntetűen vallják, hogy ezek a háborúk a polgári forradalom ismerveivel rendelkeznek. Problémákat vet fel a tömegek szerepének kérdése, ui. a tömegek nem egy helyen a spanyolok oldalán harcolnak. Polgári forradalomról beszélünk, de — legalábbis az eddigi kutatások azt bizonyítják — a függetlenség kivívása a feudális társadalmi és gazdasági viszonyokat konzerválta — legalábbis a XIX.

század végéig. Humphrey 1955-ben elhangzott véleményét kell figyelembe venni, hogy a kérvésekre megnyugtató választ kapjunk: okvetlenül szükséges elvegezni

Latin-Amerika még hiányos gazdaság- és társadalomtörténeti modelljének felvázolását. — Cs.

HELYTÖRTÉNETI ÉS HELYISMERETI FOLYÓIRATOK

ALFÖLD XX. évf. (1969) 3. sz. — Ünnepi szám a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából. KARDOS PÁL: *Nagy események sodrában* című visszaemlékezése az Eötvös-kollégisták állásfoglalását, magatartását világítja meg 1918—1919 forradalmi időszakában. — TOKODY GYULA: *A Magyar Tanácsköztársaság és a nemzetközi erőviszonyok* c. cikke a forradalmi hullámmal foglalkozik, mely az egész világot átfogta 1918—19-ben. Taglalja a németországi helyzetet és Szovjet-Oroszországnak a külső és belső ellenséggel vívott harcát, bemutatja azt a külpolitikai helyzetet, mely a Magyar Tanácsköztársaság bukásához vezetett. — MENYHÁRT LAJOS: *A Magyar Tanácsköztársaság visszhangja Szovjet-Oroszországban* c. cikke rávilágít arra, hogy a Tanácsköztársaság megalakulását az orosz forradalom vezetői nagy jelentőségűnek tartották, mert: 1. segítséget nyújtott az antant által szorongatott proletár államnak és más országok forradalmasodását is elősegítette. 2. Különösen fontosnak tartották, — s ezt Lenin többször is hangsúlyozta —, hogy a magyar burzsoázia tárgyalások útján adta át a hatalmat. Lenin kiemelte azt is, hogy a szovjethatalom lényege a magyar példán keresztül jobban megérthető a nyugat-európai munkásvezetők számára. A sajtó is sokat foglalkozott a magyarországi helyzettel, a tanácskormányban résztvevő kommunisták számarányával, a gazdasági intézkedésekkel és az agrárkérdéssel, melynek megoldását követendő példaként állították a fejlettebb országok elé. A magyar forradalom „demokratikus” elemeit, s kispolgári, balos megnyilvánulásait, az ezekkel vitaközö bolshevik sajtó használta fel érvként. A bukás vizsgálatánál a sajtó a szociáldemokratákkal való egyesülést hozta fel legfőbb oknak. Az ellentmondásos értékelés a tények hiányos ismeretének a következménye volt. — TAAR FERENC: *Arcok, emlékek, történelem* címmel riportot készített Hajdu Jánossal, a Debreceni városi direktórium volt tagjával, Laboncz Andrással, a volt élelmezési megbízottal és Harsányi Gáborral, aki század-, később ezredbizalmi volt a Tanácsköztársaság idején. — SIMON ZOLTÁN: *Az aktivisták vidéki a Tanácsköztársaság idején* című

cikke Kassák és folyóirata, a Ma köré tömörülő írók, költők nézetei kapcsán kirobant vitával foglalkozik, amely tulajdonképpen politikai, hatalmi harc volt egyrészt, esztétikai párviadal másrészt. A szociáldemokrata írók támadták legélesebben őket, de a Vörös Újság is elhatárolta magát ettől a csoporttól, sőt, Kun Béla az 1919. június 12-én megtartott Országos Pártkongresszuson burzsoá dekadenciával vádolta, amit az aktivisták élesen visszautasítottak, Kassák pedig nyílt levelét engedély nélkül önálló füzetben is megjelentette, s ez vezetett a folyóirat július eleji betiltásához. — ÓNOSI LÁSZLÓ: *A forradalom útján. Parasztmozgalmak az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában Hajdú megyében* című cikke a háború végén égetővé vált földkérdéssel foglalkozik. Hajdú megyében parasztmegmozdulások jeleztek a földhétség fokozódását. Összefoglalja Móricz tapasztalatait, aki ekkor — 1918 decemberében — több községet meglátogatott. Érdekes táblázatot közöl az igénygyogosultak 1919 februári összeírásáról, melyből kiderül, hogy kevés volt a megyei urak által feloszthatónak minősített föld. Röviden érinti még a Debreceni Vörös Újság tevékenységét, állásfoglalását a földkérdéssel kapcsolatban.

4. sz. — *Bücsü Szabó István történetiről* címmel RÁCZ ISTVÁN nekrológja méltatja Szabó István életét, pedagógiai és tudományos munkásságát.

5. sz. — SZÜCS ERNŐ: *A debreceni „István” gőzmalom munkásmozgalmának története* c. tanulmányának első része 1919-ig mutatja be az 1848-tól működő malom munkásainak helyzetét, a városi lakosság összetételét, a bérek és a munkaidő alakulását, az első szervezkedések formáit, a malom munkásainak harcát, mely jórészt a város mozgalmával párhuzamosan folyt. Érinti a tanács hatalom rövid fennállása alatt hozott intézkedéseket is.

6. sz. — SZÜCS ERNŐ tanulmányának második része 1944-ig veszi vizsgálat alá a malom munkásainak gazdasági és politikai harcát. A munkásság helyzetét három szempontból vizsgálja: a munkaalkalom, a munkabér és annak reálértéke, és a munkaidő viszonylatában. A munkásosztály szervezeteinek működése kapcsán

megállapítja, hogy a keresztényszocialista mozgalmon keresztül az ellenforradalmi rendszer sokáig sikeresen szerelte le a különböző megmozdulásokat. Az „István” malom dolgozói először 1937 augusztusában, az illegális kommunista csoport szervezésével léptek sztrájkba, amit a vezetőség sztrájktrörök munkábaállításával vert le. A malmot 1944-ben a németek felrobbantották, s olyan súlyos károkat szenvedett, hogy nem lehetett helyreállítani.

7. sz. — KÓNYA ISTVÁN: *Az 1918—19-es forradalom és a magyar református egyház* c. cikkében foglalkozik a református egyháznak a forradalomról vallott felfogásával. Ravasz László különböző — 1909, 1917, 1926-ban — vallott nézeteit vizsgálja; majd a református egyház vezetőinek az őszirózsás forradalomhoz való viszonyát Baltazár és Ravasz haladás- és forradalomellenes álláspontján keresztül mutatja be. Baltazár gerinctelenségét emlékiratai alapján dokumentálja, amelyből kiderül, hogy a Tanácsköztársaság vezetőinek is felajánlotta szolgálatait, később debreceni delegáció élén üdvözölte Ferdinánd román királyt, majd a Debrecenbe bevonuló horthysta „nemzeti hadsereg”-et.

8. sz. — BÍMBÓ MIHÁLY: *Nemzetköziség és nemzeti sajátosságok a KMP eszméi, politikai munkájában az 1918—1919-es forradalom időszakában* c. tanulmánya azokat az objektív lehetőségeket és tendenciákat vizsgálja, amelyek megadták a KMP tevékenységének általános keretét. Tisztázza a „proletár internacionalizmus” és a „nemzeti sajátosságok” fogalmát, majd bemutatja, hogy az internacionalizmus kérdését helyesen fogta fel a KMP, amikor a nemzeti kérdések megoldásának eszközeként fogták fel. Ezek gyakorlati alkalmazását a konkrét események tükrében is vizsgálat alá veszi. Röviden érinti még a Tanácsköztársaság bukásának sokat vitatott okait. — P.

BÉKÉSI ÉLET 1969. IV. évf. 1. sz. — A Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából készített ünnepi kiadvány, főként az első proletárhatalom megyei berendezkedését, a proletárdiktatúra történetét mutatja be. SZABÓ FERENC: *Az uradalmi cselédek harca a kollektív szerződésért Békés megyében, 1919-ben* c. tanulmánya a polgári demokratikus forradalom időszakának mezőgazdasági bérharcait mutatja be, vizsgálja a mezőgazdasági cselédek és a földbirtokok erőviszonyait, az 1919 márciusában megállapított megyei kollektív szerződés és az országos arányok egybevetésével pedig kimutatja, hogy az országos átlag

körül mozgó bérek kivívásával mennyiben jutottak a dolgozók jobb anyagi helyzetbe. — OLTVAI FERENC: *Az iskolaügy Kelet-Csanádban a proletárdiktatúra időszakában* c. tanulmánya a mai mezőkövesházi járás 1919. március 22-től április végéig terjedő iskolatörténetét ismerteti. Sorra veszi az egyes községek iskoláit és bemutatja azokat az intézkedéseket, amelyeket a tanácskormány utasítására az oktatás területén foganatosítottak. A rövid idő miatt a lényeges változásokra nem kerülhetett sor, de számos lépés történt az elmaradottság felszámolására, különösen az állam és egyház iskoláügyekben megmutatózó összefonódottságának megszüntetésére. — JENEI KÁROLY: *Adatok a két forradalom Békés megyei történetéhez egy békéscsabai bankfiók jelentései alapján* c. írásában ismerteti az Osztrák-Magyar-Bank fiókvezetőjének 1919-es jelentéseit, melyek részben a megyei politikai és gazdasági viszonyokra, részben a proletárdiktatúra békéscsabai védelmi kiadásainak pénzfedezetére és a román megszállásra nyújtanak viszonylag megbízható adatokat. — MÁRAI GYÖRGY: *A forradalmi törvényszékek működése Békés megyében* c. tanulmányában hét békési forradalmi törvényszék 1919. április 24-ig, tehát a román megszállás bekövetkeztéig folytatott tevékenységét elemzi, s megállapítja, hogy néhány politikai és a közellátás érdekeit veszélyeztető cselekmény mellett a szokásos bűnügyekben ezek a szervek a kor jogszabályai szerint jártak el és igyekeztek visszatartó hatású büntetéseket kiszabni. — FÜGEDI ERIK: *Békéscsaba újratelepítése* c. tanulmányában először a XVIII. század elején megerősödő demográfiai mozgás, különösen a felvidéki szlovák jobbság délre vándorlásának két főirányát (Kisalföld és Nagyalföld) határozza meg. A jobbságzökök társadalmi jelentőségének ismertetése után rámutat arra, hogy az 1718-ban kezdődő újratelepítés szlovák telepeseinek zöme ugyan Nógrád és Hont megyéből került ki, de a Pest és Heves megyében korábban megtelepült szlovák parasztságból is sokan mentek Csabára, sőt onnan is volt továbbvándorlás. A bevándorlók 1746-ig evangélikusok voltak, ettől kezdve azonban Nyitra megyéből katolikusok is kezdtek beáramlani. A település folyamata 1750 körül zárul. — TAKÁCS LAJOS az új békési duzzasztóműről szóló írásában a Kőrösök múlt század végétől épített gátjait és azok rövid történetét írja le. — RELL LAJOS, a Szolnok—Arad vasútvonal építése és forgalombahelyezésének egykori magyar és egy aradi német (tévesen osztráknak vélt) hírlap tudósításait ismerteti. A fo-

lyóirat e számában beszámolót olvashatunk Gyula XVIII—XX. századi gazdaság- és társadalomtörténete c. kiállításáról és több helytörténeti monográfiáról, gyűjteményről.

2. sz. — Orosháza 225 éves fennállása alkalmából publikál történeti jellegű tanulmányokat. — HAJDU MIHÁLY: *Az orosháziak története 1744 előtt* c. munkájában azt vizsgálja, hogy a Tolna megyei Zomba községnek, mely Orosháza őslakóinak előző településhelye, milyen volt a népességi összetétele. Névvizsgálatok nyomán jut arra a következtetésre, hogy a szintén újonnan települt Zomba alapítóinak mintegy 10%-a ment volna később Orosházára, a többiek a Simontornya—Szekszárd—Tengőd háromszögből jöttek. Győr és Csorna közé teszi azt az eredeti településterületet, ahonnan a Tolnába, Zomba környékére, majd Orosházára származottak zöme elindult. — ELEK LÁSZLÓ az író Justh Zsigmond kozmopolitizmusának értelmezéséről közöl tanulmányt. — BABINSZKY MIHÁLY az orosházi állami gazdaság, pontosabban a korábbi Mezőgazdasági Technikum Tangazdasága és a Szőlősi Állami Gazdaság történetét ismerteti elsősorban a termelési eredmények adatain keresztül. — SELESZT FERENC a környéken végzett kőolaj- és földgázkutatások történetét és a mai termelést ismerteti. — SZABÓ FERENC: *Adatok az 1891. évi Békés megyei agrárszocialista mozgalom Arad és Csongrád megyei kapcsolatairól, visszhangjáról* c. tanulmányában a vihar-sarki agrárszocialista szervezkedés kezdeti kiterjedésének, hatókörének vizsgálatához nyújt támpontokat, rámutat az aradi szocialista munkásság hatására, a bérviszonyok megváltoztatására indított mozgalmak gyöngeségére és a megye birtokosainak ellenintézkedéseire. — JUHÁSZ ANTAL: *Az orosházi subásszűcsök* c. írásában az iparág technológiai folyamatait s az értékesítés módozatait ismerteti. — KOSZORUS OSZKÁR a pap-költő, műfordító Győry Vilmos (1838—1885) műfordítói tevékenységét, orosházi éveit és tanítószkodását mutatja be. — SZABÓ GYULA: *Az orosházi nép tudós orvosa, Dr. László Elek élete és munkássága (1841—1919)* c. írásában ismerteti nevezettnek a helyi közegészségügy (járvány elleni küzdelem, ártezi kutak fúrása, a közeli gyógyvizek kihasználása stb.) terén kifejtett tevékenységét. — BECK ZOLTÁN az orosházi Petőfi-munkásdalárda 1928-cal kezdődő történetének főbb eseményeit ismerteti. — KISS HORVÁTH SÁNDOR Orosháza felszabadulásának különböző mozzanatait rögzíti visszaemlékezések alapján. — BABINSZKY MIHÁLY az orosházi

Kossuth Lajos Mezőgazdasági Technikum történetét mutatja be (1922—1968). — Sz. Z.

BORSODI SZEMLE XII. évf. (1968) 3. sz. — DR. LEHOCZKY ALFRÉD: *Az őszirózsás forradalom Miskolcon és Borsod megyében*. c. tanulmánya részletesen ismerteti az 1918. október 31. és november 7-e közötti időszak főbb eseményeit, beszámol a helyi politikai csoportok kialakulásáról, a meginduló forradalmi erjedésről, a Nemzeti Tanács megalakulásáról s az új hatalom stabilizálódásáról. A vidéki események elősegítették és erősítették az országosan kibontakozó társadalmi-politikai folyamatokat. — TÓTH PÁL: *A miskolci munkásság a fehérterror időszakában* c. dolgozatában elemzi a miskolci ipari dolgozók társadalmi összetételét, s rámutat arra, hogy a város nem rendelkezett komoly nehéz ill. gépiparral, ipari ellátottsága gyenge színvonalon állt, így a munkásság létszáma alacsony volt, s az itt foglalkoztatottak nagy része (45%-a) a kisiparban dolgozott. A továbbiakban a SzDP újjáalakulását és az 1920-as parlamenti választásokkal kapcsolatos előkészületeit mutatja be. — RÁTKI ANDRÁS: *Az 1945-ös parlamenti választások Borsod megyében* c. tanulmányában részletesen feldolgozza a választások statisztikai eredményeit. A megyében a munkaspártok országos átlagukat messze meghaladó módon szerepeltek, az ipari körzetekben kiugró sikereket értek el; pl. a miskolci, sajszőzentei, edelényi, ózdi járásokban az MKP 30,8%-ot, az SzDP 24,4%-ot, a FKGP 40,5%-ot kapott, Miskolcon is a munkaspártok kapták az abszolút többséget: az SzDP 33,7%, az MKP 24,6%, míg a FKGP 37,6%-ot.

4. sz. — DR. LEHOCZKY ALFRÉD: *A KMP szervezetek és a proletárhatalom létrejötte Borsod megyében* címmel a Tanácsköztársaság kikiáltását megelőző időszak politikai viszonyait tárgyalja, elsősorban a politikai erők differenciálódását kísérelte figyelemmel. Rámutat arra, hogy Krausz György, egyetemi hallgató, volt galileista, és Pelye János hadifogoly kezdeményezésére 1918 decemberében megalakult a KMP, és jelzi, hogy a SzDP-n belül is megindul egy tisztázódási folyamat: a jobbszárny (Reisinger Ferenc) kezd elválni a balszárnytól (Groszmann Zsigmond). A munkásmozgalom mellett a polgári oldal is szervezkedni kezd: megalakul a Függetlenségi Párt helyi csoportja, amely azonban a párton belül a Lovász-féle jobbszárnyhoz tartozott; kifejezetten ellenforradalmi szervezkedésre is sor kerül. A kommunista

mozgalom Miskolcon azonban erőtlén maradt, a Tanácsköztársaság előkészítésében az oroszlánrészt az SzDP vállalta. A munkástömegek gyors balrafordulása eredményeként Miskolcon a proletárhatalom már március 20-án győzött. — V.

SOPRONI SZEMLE XXIII. évf. (1969) 1. sz. A szám az 1918/19. évi forradalmak történetével foglalkozik. — KOCIS JÓZSEF: *Az ötvenéves Tanácsköztársaság története és a Soproni Szemle* c. cikkében válogatott bibliográfiáját adja a folyóiratban 1955 óta megjelent, az 1919. évi forradalmak időszakával foglalkozó tanulmányoknak. — KÖRNYEI ATTILA: *Az osztályharc néhány kérdése Sopron megyében a polgári demokratikus forradalom időszakában (1918november — 1919 március)* c. tanulmányában — főként elméleti igénnyel — a megye forradalom alatti történetének következő két főbb kérdését igyekszik felvázolni: az osztályok milyen erőviszonyában alakult ki a forradalmi helyzet, s miféle változásokat hozott ezekben az erőviszonyokban a válság polgári demokratikus megoldási kísérlete. Szerző szerint Sopronban kettőshatalom alakult ki; eredménye, hogy „az osztályerőviszonyok 1919 márciusára rendkívüli mértékben eltolódtak a munkásosztály javára”. — MERÉNYI LÁSZLÓ: *Háborúellenes mozgalom Sopron megyében 1918 január és október között* c. tanulmánya a háborúellenes mozgalom főbb megnyilvánulási formáit vizsgálja. Elemzi a munkásosztály és a polgári demokratikus ellenzék sorozatos akcióit, kiemelkedőnek tartja a vidék bányász-munkásságának küzdelmeit. — PAPP ISTVÁN: *Az első magyar proletárhatalom és a Sopronba került Bányászati és Erdészeti Főiskola 1919-ben* c. tanulmánya feltárja, hogy milyen körülmények között került az 1763 óta Selmechányán működött Főiskola 1918 őszén előbb Budapestre, majd 1919 tavaszán Sopronba. A Főiskola elhelyezéséhez és tevékenységéhez szükséges feltételeket a Tanácsköztársaság kormány szervei és a Soproni Direktórium biztosították. A Főiskola hallgatói tevékeny részt vettek a proletárdiktatúra védelmében is. — KOCH ÖDÖN: *Ifjúkommunista mozgalom Sopronban 1918—1919-ben*. Megállapítja, hogy bár az ifjúsági mozgalmaknak 1918-ig nem volt jelentős hagyományuk a megyében, 1919 tavaszára — az események felgyorsulásával — itt is megérték a feltételei az ifjúság (diákok és fiatal munkások) kommunista szervezésének. Bemutatja szerepüket és működésüket a proletárdiktatúra bukásáig. — CSATKAI ENDRÉ: *Pozsgay Géza, a forradalmár és író* c. cikkében a Fertő-vidék méltatlanul

elfeledett költőjére-írójára emlékezik. Kommunista írónak tartja, s áttekinti haláláig (1925) írott munkáit. — HÜNNER LÁSZLÓ: „*A soproni Munkásbiztosító 1919-ben*” c. cikke bemutatja, hogy Sopronban a munkásbiztosítási, önkormányzati, szakszervezeti és városi szociális intézkedések összhangban születtek és valósultak meg, a Munkásbiztosító tényleg a munkások kezébe került, s így a 4 hónap alatt rendkívül hatékonyan dolgozhatott. — SCHAFFER ANTAL: *Élményeim 1918/19-ben* c. visszaemlékezésében elmeséli, hogyan élte át mint százados az első világháború végét, az összeomlást, hogyan lett egységének választott parancsnoka, majd pedig a forradalom s a Tanácsköztársaság tisztje. A végén utal az ellenforradalmi rendszerben őt a proletárdiktatúra ideje alatt játszott szerepéért ért zaklatásokra. — KÖRNYEI ATTILA: „*A forradalmak vázlatos soproni eseménynaptára*”-t állította össze. — A helytörténeti adattár c. rovatban KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: *Literári Nemes Sámuel 1841-es rablóhadjárata Sopronban* címmel a kultúrtörténetben hírhedt antikvárius 1841-ben írt 5 kötetes útinaplójának Sopronba látogatásával kapcsolatos részéről ad áttekintést igen bőséges és érdekes idézet-anyaggal.

2. sz. — HILLER ISTVÁN: *Sopron harca a hajdani selmechányai főiskola ide telepítéséért 1919-ben*. Levéltári anyag alapján mutatja be, hogy Sopron városának — különösen Thurzer Mihály polgármester kitartó munkája eredményeként — valóban meg kellett küzdenie a Bányászati és Erdészeti Főiskola odaköltöztetéséért, sőt a továbbiakban megtartásáért is. — BECHT REZSŐ: *Lövéri változások* c. tanulmánya a Sopront átszelő vasúti sinektől délre elterülő terület („Löverek”) fejlődését tekinti át a XIII. századtól napjainkig. Bemutatja, mint lett a XIII. századi királyi határvérvölgy Lovér nevű falujából a XX. századra üdülő és szanatórium-telep, zöldvendéglős s legújabbban camping-telepes, idegenforgalmat is vonzó, kellemes városrész. — KRISTÓ GYULA: *A locsmándi várispánság és felbomlása*. A locsmándi várispánság megszüntetéstől két, egyaránt 1263-ban kelt egymástól azonban érdekesen eltérő oklevél tudósít, s e két oklevél közötti eltérések elemzéséből a szerző fontos következtetéseket von le a két diploma kiállítására közti igen rövid időszak történetére. Vizsgálja a várispánság 1263 előtti és utáni történetét is. — BORONKAI PÁL: *Sopron parkosításának történetét* tekinti át a XVII. század elejétől napjainkig. — VERBÉNYI LÁSZLÓ: *Korszerű szempontok helyrajzi neveink védelmében* c. cikkében leszögezi, hogy a helyrajzi elnevezés elsődleges funkciója a

tájékoztató elősegítése, s a hagyományok tisztelete csak ezután következik. — NAGY ISTVÁN: *Bősárkány szabadságharcos helytállása és pusztulása 1849-ben* c. cikke az eddigi irodalomnál alaposabban tárja fel a honvéd és császári parancsnokok hadijelentései alapján Bősárkány magyar lakosságú község harcait a császári seregek ellen, s ezek bosszúját: a falu 1849. június 21-i felgyújtását. — S. M.

SZABOLCS-SZATMÁRI SZEMLE, IV. évf. (1969) 1. sz. A Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából összeállított szám a megye 1918—1919. évi történetéről közöl tanulmányokat. — HÁRSFALVI PÉTER: *A Tanácsköztársaság megyénkben* c. tanulmánya bevezetőben elemzi a vidéki forradalmi helyzetet: a visszaemlékezések szerint is a megyében nagy volt a tömegek forradalmi aktivitása, de emögött messze elmaradt politikai tudatosságuk szintje. Nyiregyháza 1919. március 20-án alakult meg a Néptanács, majd a Tanácsköztársaság hírére 22-én a direktórium. A szerző rekonstruálja e napok eseményeit, kimutatja, milyen szerepet játszottak a kommunisták, a szociáldemokraták, az új hatalommal lojális régi megyei hivatalnokok a direktórium rövid fennállása idején. Áttekinti a Tanácsköztársaság gazdaság-, ipar- és agrárpolitikáját, ír a bankok államosításáról, majd a politikai és kulturális feladatokkal való törődésről. Végül a Nyiregyháza környéki hadműveletekről szól az április 27-i bevonulásig. — FÖLDES PÁL: *Az 1919-es főpróba és tanulságai*. A szerző az elvi elemzés mellett saját visszaemlékezéseit is beleszővi a cikkbe, és számos szempontra hívja fel a Szatmár megye 1918—1919-es évbéli történetét tanulmányozók figyelmét. (A liberális szatmári polgárság, a kis- és középzemek munkásainak hangulata, a vidéki pártszervezetek akkori munkája stb.) — BUDAY GYÖRGY: *Gondolatok Mosolygó Antal szobra alatt* c. írásában a KMP alapító tagjának életútját ismerteti, kinyomozva sok olyan életrajzi részletet a munkásmozgalom kiemelkedő alakjának pályafutásából, amelyek az eddigi irodalomban ismeretlenek. A cikk az eddigi legteljesebb Mosolygó-életrajz. — GELLÉR ERZSÉBET—SOMOGYI JOLÁN: *A belső karhatalom Szabolcs megyében 1918—1919-ben* a polgári demokratikus forradalom győzelme után megalakuló polgárőrség és nemzetőrség történetét írják le, kitérve arra, hogy mennyi fizetést kapott a nemzetőrség, milyen volt a bázisuk. A nemzetőrök közül részt vettek néhányan a kommunisták elleni megmozdulásokban is,

Szamuelyék merénylői is közülük kerültek ki. Ugyanakkor az ő feladatuk volt az elégedetlenkedők mozgalmait elfojtani. 1919. március 21. után megalakul a Vörös Őrség, mely szilárd támasza lesz a direktóriumnak a Mikecz-vezette konzervatív ellenforradalmi erők elleni küzdelemben. — SURÁNYI RÓBERT: *A szabolcsi szocialisták harca a reakció ellen 1919-ben* című forrásközleményében közli a Nyiregyházi Szociáldemokrata Párt Végrehajtó Bizottsága és a Nyiregyházi Munkástanács levelét a Szociáldemokrata Párt központi vezetőségéhez, melyben felemlék szavukat Murányi László főispán-kormánybiztos és a megye más polgári és katonai vezetői szociáldemokrata és forradalomellenes magatartása ellen. A Párttörténeti Intézet Archivumában található irathoz a szerző rövid bevezetőt írt, melyben elmondja, miként váltották le Murányit, s neveztek ki Kis Rolandot a megye élére. — GECSENYI LAJOS: *A proletárdiktatúra szabolcsi eseményei Kis Roland visszaemlékezésében* címmel közli a volt főispán-kormánybiztos visszaemlékezésének egy részét, mely elsősorban az áprilisi megyei ellenforradalmi szervezkedésekre és az első nyiregyházi direktórium távozásának körülményeire vet fényt. A bevezető végigkíséri a népi demokráciában is fontos tisztségeket betöltő politikus életútját (1888—1967). — SZABÓ JÓZSEF: *Szabolcs és Szatmár tanítóinak iskolai és közéleti tevékenysége a Tanácsköztársaság idején* a tanítóság világháború alatti hangulatát eseteli, majd a pedagógusok szervezkedését mutatja be az őszirózsás forradalom idején. A pedagógusok nemesak előadásokat tartottak, agitáltak a forradalom mellett, de élénken követelték a sajtóban a modern nevelés megteremtését. Nagyrészüket csatlakozik a Tanácsköztársasághoz. Bő levéltári és sajtóanyag alapján ismerteti a szerző a különböző helységeken agitációs tevékenységet folytató tanítók, tanárok tevékenységét. Végül a pedagógusok elleni megtorló intézkedéseket ismerteti a Tanácsköztársaság bukása után. — KOPKA JÁNOS VÁRY Emilről, az igen művelt fiatal kisvárdai tanárról közöl méltást, felelevenítve a helyi direktórium kivégzésének körülményeit. — VITKAI ELEMÉR: *A nagykovácsi diákok 1919-ben*. A Tanácsköztársaság mellett több diák lépett fel a községben, előadásokat tartottak, többen beléptek a Vörös Hadseregbe is. Az ellenforradalom hatalomrajutása után az iskola igazgatósága igyekezett úgy feltüntetni, mintha a diákok nem önszántukból léptek volna a szocialisták közé, de a levéltári anyagok ennek ellenkezőjét bizonyítják. — VIKÁR SÁNDOR a Tanácsköztársaság zenei életéből

közül szemelvényeket, s elemzi a mozgalmi dalok társadalmi visszhangját, SZILÁGYI SZABOLCS pedig a nyíregyházi munkáskörus 45 éves történetét kíséri nyomon.

2. sz. — M. V. TROJÁN: *A Nagy Októberi Forradalom és a tanács hatalom megeremlése Kárpátentúlon 1919-ben* c. tanulmányában a Kárpátaljai Területi Levéltár és a kortársi sajtó alapján dolgozza fel a forradalom mozgóhatásától hatáskódó adatokat. — V. I. HUDANICS: *A Szlovák Tanácsköztársasága Magyar Tanácsköztársaság közvetlen szülője* — a Tanácsköztársaság kikiáltásának hatását vizsgálja a szlovákiai dolgozók harcára, majd a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának és fennállásának legfontosabb adatait ismertetve megállapítja, hogy a szlovák dolgozók nem értettek egyet a cseh burzsoázia támadásával 1919 tavaszán. — DÖMÖTÖR SÁNDOR: *A nyíri pajkosok* c. cikke igyekszik meghatározni, hogy milyen társadalmi réteget fedett a XVII. században a „nyíri pajkos” kifejezés. A név a Hajdúságból kikerekedett szabad elemek kissé csúfolt neve volt. Ismerteti ezek tevékenységét, életkörülményeiket. — FAZEKAS ÁRPÁD az 1874—75-ben megjelent „Ter-mészet-Gyógyászat” c. orvosi lapot ismertet. — PÁLÓCZI HORVÁTH LAJOS MÓRIEZ Zsigmondra vonatkozó emlékezeit közli, VÁRADI-STERMBERG JÁNOS pedig egy fővárosi munkás levelét Tolsztojhoz. — G.

TISZATÁJ. 23. évf. (1969) 2. sz. — RUSZOLY JÓZSEF: *A magyar republikánusok perai Szegeden. Újabb adatok a Nagy György-féle mozgalom történetéhez* c. cikke az első világháborút megelőző köztársasági mozgalom történetével foglalkozik, amelynek vezetője, Nagy György 1918. november 16-án a Nemzeti Tanács jegyzőjeként olvasta fel a Néphatározat szövegét. E mozgalom a Balpárton keresztül kapcsolódott a függetlenségi párthoz, felelevenítve a trónfosztó Kossuth tradícióját. A szerző a Csongrád megyei Levéltárban talált anyagot mutatja be, az ellenük alkalmazott jogszolgáltatási eszközök ismertetésével teszi teljesebbé az e mozgalomról alkotott képet. Sorrendben először a sajtóperekkel, konkrétan a cikkekben kifejezésre jutó királysértéssel kezdi, majd kiter az államforma elleni lázítás és az illegális összejövetelek vádjára. — ESZES BALÁZS: *Jubileumi krónika* (V. rész.) című összeállítása a korabeli újságokból, így a Délmagyarország, a Szegedi Napló, Szeged és Vidéke, a Szegedi Friss Újság 1919 januári cikkeit ismertet.

3—4. sz.: A kettős szám nagy része a Tanácsköztársaság 50. évfordulójáról emlé-

kezik meg versekkel, elbeszélésekkel, tanulmányokkal. — RÁCZ JÁNOS: *A társadalmi haladás és a Tanácsköztársaság* c. cikke foglalkozik az ipari, bányai, közlekedési üzemek, földbirtokok államosításának eredményével, a dolgozók fizetésének, szociális helyzetének javításával, az egyház és állam szétválasztásával, a Vörös Hadsereg szervezésével, a június 12—13-án összeült pártkongresszussal, a tanácsok országos gyűlésével. Végül összegezi a 133 nap történelmi jelentőségét. — KULCSÁR PÉTER: *Töredékek a Tanácsköztársaság sajtójának történetéből* c. cikke összefoglalja az 1919. szeptember 8-án alakult Tanácsköztársaság Történelmi Adatainak Gyűjtésére Szervezett Országos Bizottság (TAGyOB) működését. Rámutat, hogy a Tanácsköztársaság sajtója történetének feldolgozása hiányos és a szegedi Egyetemi Könyvtár viszonylag jelentékeny mennyiségű anyagából mutat be néhány érdekes darabot. A Vörös Könyv c. Nagyváradon megjelent ismeretterjesztő folyóirat eredetileg hetilapnak indult, de a román csapatok bevonulása miatt csak háromszor jelentetett meg, március 31-én, április 6-án és 13-án; csak az első kettő ismeretes. Az ezekben megjelent cikkeket ismerteti a szerző. Ezenkívül a Mozihét, a Szociális Termelés és ennek németnyelvű testvérpapját: Die Soziale Produktion, az Armáda Proletári egy cseh számát és a Fejérmegyei Naplót mutatja be. Az ismertetést két röplap szövegének közlésével zárja; a „Két asszony beszélget” az élelmiszerhiánnyal, az inflációval, a „Magyar urak Prágában” az ellenforradalmi erők szervezkedésével foglalkozik. — BARBARITS MIKLÓS: *Proletárok! Tiétek e lap... a hőmezővászárhelyi munkássajtó 1919-ben* c. tanulmánya bőséges idézetekkel mutatja be a Hódmezővászárhelyi Friss Híreket, a Vásárhelyi Munkás Újságot, a Magyar Nemzetört, majd a Friss Hírekből és a Munkás Újságból megalakult Vásárhelyi Vörös Újságot, a Nemzetörből alakult Népakaratot, valamint az újonnan létrejött Vásárhelyi Proletárt veszi sorra rendkívül részletesen. — UGRÓCZKY MIHÁLY: *A Világforradalom c. hadifogolypújság kalandos útja Csongrádig* c. rövid közleményében elmondja, hogy Szovjet-Oroszországban a párt magyar agitációs és propagandaosztályának kiadásában megjelent újság 1920. május 1-i számát egy hazatérő hadifogoly csempészte át a határon, s halála után találták meg hozzátartozói. — LISZTES LÁSZLÓ: *Adalék Lenin műveinek magyarországi kiadástörténetéhez* c. közleménye Leninnek: A szovjet hatalom legközelebbi feladatai c. csovyének a Tanácsköztársaság idején megjelent variáns kiadásait

ismerteti. — SZABÓ PÁL: *A mágocsi foglalás* c. cikkében gróf Károlyi Imre könyvtárának és képtárának 1919. április 19-i lefoglalását, majd ennek a Tanácsköztársaság bukása utáni következményét írja le személyes tapasztalatai alapján. — TAMASI MIHÁLY: *A Tanácsköztársaság makói vértanúja* — Szoboszlai Imre címmel a Csanád megyei forradalmi törvényszék mártírhaltalt halt tagjáról írt cikket. — ESZES BALÁZS: *Jubileumi krónika (VI. rész)* c. összeállításában a Szegeden megjelent lapokból vett ízelvényeket eleveníti fel a proletárdiktatúra kikiáltásának előzményeit, majd különböző intézkedéseit. A bó ismertető a Szegedre bevonuló francia csapatok megszállásának következményeivel zárja.

7. sz.: ESZES BALÁZS: *Jubileumi krónika (VII. rész)*. A francia csapatok és az Antibolsevista Comité együttműködését, a „kormányalakítást” mutatja be, amelynek kapcsán szóba került Móra minisztersége is, amit az író kategórikusan elutasított.

8. sz.: SZELESI ZOLTÁN: *Kukovetz Nana* című cikke ismerteti a Tanácsköztársaság bukása után Szegeden kegyetlenül meggyilkolt kommunista festőművészről rövid életét; értékel művészi és mozgalmi munkásságát. — ESZES BALÁZS: *Jubileumi krónika (VIII., befejező rész)* c. összeállítása megismerteti a felérek berendezkedésével Szegeden, az ún. katonai toborzással, s Prónay naplója alapján a különítményesek garázdálkodásával és hatalmi vetélkedésével. — P.

VASI SZEMLE XXIII. évf. (1969) 1. sz. — 50 éve történt. Emlékezés a Tanácsköztársaságra, mint „nemzeti múltunk egyik legnagyobb, legmagasabbrendű alkotására”. — KUNTÁR LAJOS: *Nyomdászmozgalmak Szombathelyen (1892—1914)* főként a helyi sajtó, valamint a megyei és városi levéltár anyagára alapozva mutatja be a nyomdászok mozgalmának történetét a századforduló idején. Áttekinti az első országos jellegű árszabályozó mozgalmakat, bemutatja a szombathelyi nyomdászok szervezkedésének, első mozgalmanak megindulását. A századelőre a magyarországi szociáldemokrata munkásmozgalmak erősödésével a szombathelyi nyomdászmozgalmak is fellendült. 1904: általános nyomdászsztrájk. A vármegye fellép ellenük, s 1909-ben feloszlatták szakszervezetüket. 1910-ben újraalakul, aktivitása és ereje azonban ismét arra készítette a hatóságokat, hogy 1912-ben másodszer is feloszlassák. — DOMONKOS JÁNOS: *Kefekötő mesterség Szombathelyen* c. cikkében bemutatja, hogy már a XIX. század elejétől ismeretes a kefekötő mesterség a városban. A század

utolsó évtizedeitől a hivatalos iparrajstromok alapján pontos működési adatokkal rendelkezünk történetét illetően. A kihalófélben levő kismesterség egyik utolsó szombathelyi művelőjének portréját, életét és munkásságát rajzolja meg a cikk. — SZÖVÉNYI ISTVÁN: *Képek a dualizmuskori Kőszeg történetéből Chernel Kálmán naplói alapján* c. közlemény elsősorban a város politikai életének atmoszféráját mutatja be, de bőségesen idéz a kulturális életre vonatkozó feljegyzésekből is. — HÁZI JENŐ: *Vas megyei középkereskedelmi oklevelek* c. közleményében 1364-ből, 1365-ből, 1366-ból, 1368-ból és 1371-ből közül összesen hat oklevelet. — A Vita rovatban SILL FERENC: *Meszlen község lakóinak jogállása a XVI—XVII. században* c. cikket olvashatjuk, amelyben szerző Hettyéssy István; Prédialisták voltak-e Meszlen nemesei? című ugyancsak vitacikkre válaszol, s védi álláspontját, mely szerint Meszlen lakói prédialisták voltak.

2. sz. — KISS ELEMÉR: *Gazdálkodási hagyományok és azok jelenlegi rendszérének megalapozása a megye cseri területén I—II.* Arra vállalkozik, hogy bemutassa Vas megye egyik jellegzetes, a mostoha természeti viszonyok miatt igen rossz termelékenységű tájának gazdaságtörténetét, termelési szokásait a múltban, továbbá a tsz-ek megalakulása utáni helyzetet, gazdálkodásuk első öt évét, a táj mezőgazdaságának fejlődését vizsgálja: a táj gazdálkodási viszonyait, a birtokmegosztást és a népesedési viszonyokat. Részletesebben tárgyalja a tanulmány a táj életviszonyait 1848-tól 1945-ig. Megállapítása szerint a polgári forradalom csak részben jelentett emelkedést a volt jobbágyosztály számára, noha maga a mezőgazdaság itt is gyors fejlődést mutat. Hatalmas statisztikai apparátussal tárgyalja a cseri táj gazdálkodási, birtok- és népesedési viszonyait. Megállapításai szerint a felszabadulásig természetesen fejlődést, modernizálódást mutatnak a gazdálkodási formák, a birtokviszonyok azonban az egyébként is szegény parasztság teljes tönkremenetelét mutatják, s az elvándorlás olyan mértékű, hogy a legtöbb község még ma sem éri el az 1869. évi népességi szintet sem. — HORVÁTH FERENC: *Népesség- és gazdaságtörténeti adatok a XVI. századból.* Arra a kérdésre keres választ, hogy miféle okok következtében állhatott elő a Nyugat-Dunántúlon a XVI. század folyamán a népesség félelmetes csökkenése. Vas megye vonatkozásában az őrségi szervezet felbomlásának körülményeiben, s ezzel párhuzamosan a megye belső területeiről a volt őrségi területekre való erővándorlásban, valamint a török 1529. és

1532. évi hadjáratának súlyos következményeiben találja ennek magyarázatát. Cikke végén a XVI. századra vonatkozó közepi kalmárok számadáskönyveiből közül betűhíven forrásokot — mintegy bemutatván a XVI. századi mezővárosok kivételes helyzetét, ahol meglehetősen élénk kereskedelmi életet tapasztalhatunk. —

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Csurdi Sándor (*Cs.*), Glatz Ferenc (*G.*), Kardos József (*K.*), Pál Lajos (*P.*), Sipos Péter (*S.*), Stier Miklós (*S. M.*), Szabó Miklós (*Sz.*), Szász Zoltán (*Sz. Z.*) és Vida István (*V.*).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSI ISZTORII 1968. 9. szám. — A. M. RUMJANCEV: *A társadalomtudományok a Szovjetunióban és a jelenkor* (3—15. l.) a társadalomtudományokra vonatkozó párthatározattal kapcsolatban kifejti, hogy a szovjet társadalomtudományok elsőrendű feladata az antikommunizmus elleni harc. A társadalomtudományok eredményeit a mindennapi gyakorlatban is fel kell használni, pl. a gazdasági reformmal kapcsolatban. Egyik alapvető feladatuk a szocialista társadalom irányításának a megszervezése, az egyén helyének és szerepének megszabása a társadalomban. A Szovjetunió és a többi szocialista ország mellett a nem szocialista országok fejlődését is vizsgálni kell. A történettudomány vonatkozásában utal az eredményekre, az utóbbi években megjelent szintézisekre. Hibának tartja, hogy akadnak még maradványai a dogmatizmusnak, másrészt előfordul a múlttal szemben való nihilista állásfoglalás, a hibák túlzott hangsúlyozása. Arra is kitér, hogy egyes tudományágakra nincs elegendő kutató, így pl. igen kevésnek tartja a nyugat-európai országok középkori történetével foglalkozó kutatók számát. A roppantul megnövekedett tudományos termelésre való tekintettel szükségesnek látja egy társadalomtudományi információs intézet létrehozását. Gyakorlati téren a kutatás koordinálását és a segítségmelyzet növelését sürgeti. — V. P. JELJUTYIN: *Az SzKP KB társadalomtudományi határozatának végrehajtására vonatkozó intézkedésekről a felső oktatás rendszerében* (16—27. l.) a társadalomtudományi tanszékek munkájának javítására tesz javaslatokat, utalva arra, hogy a tudományos kutatás fokozódó eredményeket ér el, az oktatók majdnem felének van tudományos fokozata. A nevelés terén a kommunista ember kimunkálását állítja a központba. — P. A. GOLUB: *Az ellenforradalmi összeesküvés Oroszország*

SZIGETI KÁLMÁN: Dorner Gáspár Albert (1780—1858) szombathelyi orgonaépítő mester életét és munkásságát mutatja be. — HÁZI JENŐ: *Vasmegegyei középkori oklevelek* c. kilencedik közleményében 1371-ből, 1372-ből, 1373-ból és valószínűleg 1373—1376 közötti időszakból közöl hat oklevelet. — S. M.

déli részén 1917 végén — 1918 elején (28—49. l.) részletes eseménytörténetet ad először az ukrán nacionalista Központi Rada működéséről. A néptömegekkel szemben nehéz helyzetbe került, mert nem intézte el a földkérdést, hiszen csak bérbe adta a földet, vagy kárpótlással vette el a nagybirtokosoktól. A béke kérdését sem oldotta meg. Az Antant jelentős támogatást nyújtott, de a munkások és parasztok ellenállása egyre nőtt. Besszarábiában a nacionalista országos tanács (Sfatul țării) ugyancsak tehetetlen volt a tömegekkel szemben. Éppen ezért az itteni orosz csapatok parancsnoka beleegyezett a terület román megszállásába. A szovjet kormány és a román szociáldemokraták egyaránt tiltakoztak, 1918. március 9-én a román kormány egyezményt is kötött a csapatok kivonásáról, de német jóváhagyással ezt mégsem hajtott végre. Március 27-én a román szuronyok árnyékában mondták ki Besszarábia csatlakozását Romániához. Mindkét esetben nem a forradalom, hanem éppenséggel az ellenforradalom exportjáról volt szó. — Sz. N. KANYEV: *Az orosz anarchizmus csődje* (50—75. l.) a februári forradalomtól 1920-ig vizsgálja részletesen az anarchizmuskülönbözőáramlatait, amelyeknek nem sikerült egységes pártot létrehozniok. Februárban még csak 220 főből állt az anarchista csoport, propagandájuk azonban egy időre szélesebb köröket is elért a következő hónapokban. Az októberi felkelés idején viszont alig akad köztük, aki valóban harcolni akar, holott addig éppen a felkelést hirdették. Kitér naiv utópizmusukra is, amellyel a teendőket nézték. Október után egy részük csatlakozott a szovjethatalomhoz, mások szembefordultak, 1921-ben emigráltak s előbb a fehérgárdistákkal, később a IV. Internacionáléval működtek együtt. — N. JE. ZASZTYENKER: *A mai neoproudhonizmus eszméi csődje* (76—94. l.) a második

világháború óta nyugaton erősödő Proud hon-kultuszát mutatja be. A marxizmus előretörésének megakadályozása érdekében még a reakció is Proudhonhoz próbál nyúlni. Persze kispolgári gazdasági elmélete a mai tőkés viszonyok közt tarthatatlan, ezért újonnan interpretálják, vagy morális-filozófiai nézeteit emelik ki, esetleg arra utalva, hogy csak az „autoritativ” kommunizmussal állítják szembe. A nyugati integráció hívei föderalista nézeteit hangsúlyozzák. Mások egyeztetni próbálják elképzeléseit a marxizmussal. A kísérletek azonban sorra csődöt mondanak. — A vita-rovatban V. I. KOZLOV: *Az etnikai folyamatok típusai és történelmi fejlődésük sajátosságai* (95—109. l.) az etnikai hovatartozás megváltozásának formáit vázolja fel. Két alapvető típust különböztet meg, az etnikai elkülönülést és az egyesülést. Az előbbi elsősorban az ősközösségekben jelentkezik, de még a korai osztálytársadalmakban is játszik szerepet, oka lehet a migráció, vagy az államalakulás, vagy pl. az európaiak széttelepülése a gyarmati korszakban. A második típus már korán jelentkezik, s az osztálytársadalmakban alapvetővé válik. Két fajtáját különbözteti meg, a konszolidációt (a népek közti közvetlen érintkezés esetén) és az asszimilációt (amelyben a felülről jövő irányításnak is van szerepe). A konszolidáció ma főképp az ázsiai—afrikai országokban végbemenő jelenség. Az etnikai hovatartozás tudata más okokból is változhat, nem az emberrel veleszületett tényező. — Új rovatot nyit a folyóirat „tudományos publicisztika” címen. Ebben a számban B. A. RIBAKOV akadémikussal közöl interjút (110—119. l.) 60. születésnapja és tudományos munkásságának 40. évfordulója alkalmából, Ribakov a kérdésekre adott válaszaiban beszámol jelenlegi kutatásairól, régebbi munkáiról, oktatási tapasztalatairól, s véleményt mond a történeti regény műfajáról is, azt tartja hasznosnak, amely egyéni sorsokat elevenít meg. — K. A. MERECKOV: *A Szovjetunió észak-nyugati határainak megerősítése* (120—129. l.) a szovjet—finn háborúra vonatkozó visszaemlékezéseit közli. — A. I. GUKOVSKIJ befejezi eseménytörténeti fejtegetését Pokrovszkij orosz történetének létrejöttéről, itt a kiadással kapcsolatban nehézségeket mutatja be (130—142. l.). — N. I. LEBEGYEV: *A „vasgárda”, II. Károly és Hitler. A román fasizmus, a monarchia és két vasat a tűzben tartó politikájának történetéből* (143—160. l.) befejezi eseménytörténeti áttekintését, 1939 őszétől; a bécsi döntéssel kapcsolatban utal arra, hogy felerészben román lakosságú területet csatoltak Magyarországhoz, a magyar politika mégis

elégedetlen volt. 1941 tavaszáig kísérő figyelemmel az eseményeket, utal arra, hogy a vasgárda lázadásának a leverése után a Németországba emigrált gárdistákat a német kormány megvédte és készenlében tartotta. — N. SZ. KINYAPINA áttekintést ad az orosz cárizmusnak a XIX. század első felében folytatott belpolitikájára vonatkozólag az utóbbi tíz évben megjelent munkákról (161—169. l.). — M. N. POGREBOVA az India i. e. II—I. évezredbeli történetére vonatkozó újabb régészeti kutatások eredményeit ismerteti (185—192. l.). — I. M. TABAGUA: *A francia—orosz szövetségről a XX. sz. elején* (197—203. l.) francia leltári és nyomtatott források alapján mutatja be a kapcsolatot néhány részletkérdését. — V. A. ALFEJEVA: *A legkülönösebb járáó* (204—208. l.) Echnaton tevékenységét foglalja össze. — B. JE. ZSURAVLJOV: *Ki irányította Ravailles törét* (209—215. l.) a IV. Henrik meggyilkolásával kapcsolatos eseményeket, udvari és szerelmi intrikákat áttekintve úgy látja, hogy valószínűleg a spanyol udvar irányította a merényletet, de ezzel csak rövid időre sikerült elodáznia Franciaország katonai fellépését a Habsburgok ellen.

10. szám. — V. N. VINOGRADOV: *Románia a nemzetközi kapcsolatokban, 1917 november — 1918 november* (3—21. l.) Besszarábia román megszállásának történetével kezdi tanulmányát, utal az 1918 márciusi egyezményre, amely szerint Románia kötelezte magát csapatai kivonására. A Németországgal kötött bukaresti békét a román kormány nem tekintette véglegesnek, 1918 októberében már készülődött a háborúba való újabb lépésre, nehogy kimaradjon a háború utáni rendezésből. 1919 elején Brătianu nem azért ment Párizsba, hogy Románia egyélt területi szerzeményeinek szentesítését elérje, hanem éppen Besszarábia miatt, amelynek megszállását a kommunizmus elleni harcra indokolta. Az Antant ezt épp oly szívesen látta, mint a Magyar Tanácsköztársaság elleni fellépést. Ezért ismerték el Párizsban nemcsak a nagyrészt románlakta területek csatlakozását Romániához, hanem Besszarábia és Dobrudzsa megszállását is. — I. M. KRASZNOV: *Az amerikai burzsoá történetírás az 1917—1933 közti szovjet—amerikai kapcsolatokról* (22—40. l.) az események időrendjében haladva, különösen az 1921-ig terjedő korszakot vizsgálva mutatja be a különböző amerikai szerzők állásfoglalását, s azt bizonyítja, hogy az Egyesült Államok magatartását imperialista jellege szabta meg, de ezt igen kevés amerikai történész ismeri el. — A. P. KORELIN: *Az orosz „rendőri szocia-*

lizmus" (a Zubatov-féle kísérlet) (41—58. l.) Zubatov moszkvai rendőrfőnök kísérletét mutatja be kormányhú munkásszervezet létrehozására, hogy ezzel a munkásosztály szervezkedését ellensúlyozza. Zubatov ismerte a francia és német példákat, de véleménye szerint ezek azért nem sikerültek, mert különböző osztályok befolyásolták a kormányokat, és saját érdekeiket érvényesítették, ezért a kormányok nem voltak következetesek. A cárizmus viszont szerinte osztályok felett áll, így felléphet a munkások érdekében. Személyesen is részt vett bebörtönözött munkásokkal való beszélgetésben, igyekezett őket meggyőzni arról, hogy a tőkésekkel szemben a kormánynál találhatnak védelmet. A századfordulón Moszkva mellett Minszkben és Odesszában alakultak ilyen szervezetek, rövid ideig elég nagy létszámmal, 1903-tól kezdve azonban a mozgalom már elhalóban volt. A kormány mindvégig felemás állásponton volt, nem adott egyértelmű támogatást. — L. Sz. VASZILJEV: *A konfucianizmus Kínában* (59—75. l.) összefoglalja az 551—479 élt kínai filozófus, Kung-cse (Konfucius) tanítását, amely a kínai történelem egyik zavaros korszakában keletkezett, az ősök és a múltbeli rend tisztelétét hirdette. Konfucius valószínűleg őszintén jót akart tanításával. Az i. e. V—III. században a legfontosabb ideológiai áramlat volt, bár még nem egyeduralkodó. A Han-korszakban azonban már szintézisbe került a legista irányzattal, s egyértelműen a meglévő társadalmi rend konzervatív támaszává lett. Biztosította a szociális mobilitást, az uralkodó osztály kiegészülését alulról (a mandarin-vizsgák rendszere stb.), de éppen a meglévő megtartása érdekében. Több volt, mint vallás, hiszen egybűtt, ahol a vallás játszott ilyen megőrző szerepet, az egyház mellett mindig létezett tőle független világi hatalom. Kínában viszont a politikai hatalom teljesen beépítette rendszerébe ezt az ideológiát, mint a „kínai életforma” megtestesülését. Bár a császárság megdöntésével megbukott, még ma is van hatása. — M. A. VARSÁVCSIK: *A történelmi kutatás logikájának kérdései és a történelmi forrás* (76—89. l.) a történettudomány specifikumát abban látja, hogy a megismerendő történelmi tény és a róla szóló ismeret közt a történelmi forrás áll, tehát nincs közvetlen kapcsolat megismerő és objektum közt. A forrás viszont a történelmi tényt egy másik szubjektum tükrözésében tartalmazza. Ezért a történelmi forrás fogalmát így határozza meg: a reális történelmi folyamat jelenségeinek bizonyos (írásos, tárgvi, szóbeli stb.) formában absztrahált, közvetlen tükrözése. A történelmi kutatás alapanyagát

ilyen, verifikált tények összessége adja meg, a tényeket persze lehet reprezentatív módszerrel is kiválogatni, vagy helyi viszonylatban. A kutatás végeredménye az így nyert adatokból a következtetések levonása. — A vita-rovatban P. I. PUCSKOV: *Az óceániai etnikai helyzet elemzéséhez* (90—104. l.) statisztikai áttekintést ad az óceániai etnikai helyzetről, utal arra, hogy néha nehéz meghatározni, külön törzsekről vagy népcsoportokról beszélhetünk-e. Megvizsgálja a demográfiai mozgást: az őslakosok száma egyes helyeken csökken, másutt éppen nő. A legfontosabb etnikai folyamat a konszolidáció, de ez csak kulturálisan közelálló etnikumok közt következik be. Az asszimiláció jóval kisebb szerepet játszik. Jelentős tényező a politikai hatalom, ill. a vallás. A nagy nyelvi eltérések gátolják a konszolidációt. — A publicisztikai rovatban Sz. I. KUZNYECOVA, I. A. HODOS: *Az információ javításának problémái a társadalomtudományok területén* (105—113. l.) a szervező társadalomtudományi információs intézet problémáit vetik fel. A hazai intézmények a külföldi irodalmi termésből a szocialista országokét egészében beszerzik, egyéb országokból tudományos értéke szerint, nagyjából teljes a hivatalos kiadványok beszerzése, ill. a marxizmus—leninizmussal, a munkásmozgalommal foglalkozó kiadványoké. A központi tájékoztató intézet feladata a beszerzés, a tájékoztatás, ennek elterjesztése és a tájékoztatásra vonatkozó tapasztalatok cseréje. A tájékoztatás első lépése bibliográfiai összeállítása, a következő az eredményeket feltáró dokumentáció, a legmagasabbrendű pedig az ágankénti tudományos elemzés. Az intézetnek össze kell hangolnia munkáját más intézmények hasonló szerveivel. Az információnak bizonyos mértékig pótolnia kell az eredetit. — P. N. GOREMIKIN: *Az ipar kiváló szervezője* (114—116. l.) röviden áttekinti Borisz Lvovics Vannikov életét, aki a hadiiparban játszott jelentős szerepet. — B. L. VANNIKOV: *A Szovjetunió hadiipara a háború előestéjén, egy népbiztos feljegyzéséből* (116—123. l.) emlékiratainak első részét közli, 1938—41-ből, amikor helyettes hadiipari népbiztos volt. — L. P. VASZILJEVSZKIJ: *A spanyol nép hőstette a nemzetiforradalmi háborúban* (124—126. l.) bevezetés E. Lister emlékirataihoz. — E. LISTER: *A mi háborúink* (126—136. l.) részleteket közöl Lister önéletrajzi elemeket is tartalmazó emlékirataiból a spanyol polgárháborúról. — I. R. GRIGULEVICS: *Az inkvizíció a történelem ítélőszéke előtt* (137—151. l.) eseménytörténelmi összefoglalásának első részében az eretnekek elleni

harc kezdeteit mutatja be, a katharok és albigenek elleni fellépést és a domonkosrend tevékenységét. — T. A. PAVLOVA: *Az angol polgári forradalom a szovjet történetírás megvilágításában* (152—162. l.) rövid áttekintést ad az 1920-as évektől, azután az angol forradalom fő problémáit szerint rendszerezve mutatja be a szovjet munkákat. — A. B. BORISZOV: *Oroszlánok a homlokzaton* (206—208. l.) az 1826-ban alapított Alekszandrovszkij vasöntőde történetét mutatja be röviden; a leningrádi üzem a forradalom után vagonjavító volt, 1959-től hajók gőgépeit gyártja. — A. V. KLEJANKIN: *A Volgamenti hajóvontatói* (208—216. l.) a IV. Iván óta ismert hajóvontató ipar történetét tárja fel, részletesen a XVIII. századtól kezdve. — A. P. PRUSZAKOV: *Miért drága nekünk Osztafjevo* (216—218. l.) a Vjazemszkij hercegek birtokában volt Moszkva-környéki kastélyt mutatja be, ahol a költő P. A. Vjazemszkij lakott, Karamzin is sokáig élt itt, Puskin és az orosz irodalom számos más képviselője is megfordult benne.

11. szám. — P. V. VOLOBUEV, L. SZ. GAPONYENKO: *Az oroszországi munkásosztály — a szocialista forradalom vezetője* (3—20. l.) a proletariátus önállóságával és szerveztségével magyarázza vezető szerepét 1917-ben, a dolgozók egyre inkább benne látták védelmezőjüket. Az akkori tapasztalat a mai, sok szempontból változott helyzetben is érvényes. — A. JA. MANUSZEVICS: *A Nagy Október és új államok alakulása Európában 1917—1918-ban* (21—39. l.) Finnország, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország és Jugoszlávia önállóvá válásának évfordulója alkalmából a kérdés historiográfiáját elemelve azt bizonyítja, hogy nem a nyugati hatalmak tevékenysége tette ezt lehetővé, hanem az Októberi Forradalom, ezt különösen a finn és lengyel példán szemlélteti. A régebbi tagadó állásponttól eltérően ma a nyugati történészek is kezdi elismerni, hogy Wilson 14 pontja csak válaszkísérlet volt a bolsevikok politikájára. — Sz. Sz. IVASKIN: *A munkásosztály szerepe Kazahsztán mezőgazdaságának szocialista átalakításában, 1918—1958* (40—54. l.) számas adatot hoz fel az egész szovjet munkásosztály részéről nyújtott támogatásra, ennek eredményeként 1937-re már teljes volt a mezőgazdaság szocialista átalakítása. — P. Sz. PETROV: *Amerika V. I. Lenint olvasta, 1917—1919* (55—68. l.) nyomon kíséri, hogyan jelentek meg egyre nagyobb számban Lenin munkái az amerikai sajtóban, majd nyilatkozatai, beszámolók róla. A szovjet kormány az intervenció hadsereg katonái közt is terjesztette Lenin munkáit. Mindez kiha-

tott az amerikai kommunista mozgalom kibontakozására. — N. G. DUMOVA: *Kevéssé ismert anyagok a Kornyilov-lázadás történetéhez* (69—93. l.) részben újonnan feltárt levéltári adatok, részben fehéremigráns visszaemlékezések alapján részletes eseménytörténet ad a puccskísérlet előkészítéséről, a kadetok szerepéről, így szemléletesen mutatkozik meg a diktatúra-kísérlet népelenes jellege. — A vita-rovatban A. P. LEVANDOVSKIJ: *A középkori népek keletkezésének és széthullásának kérdéséhez* (94—103. l.) a frankok példáján mutatja be a középkori nép (narodnoszty) keletkezését, amelynél az etnikai és gazdasági közösségnek van alapvető szerepe. A Nagy Károly-féle impériumban ez a kettő nem volt meg, hanem germán—román kettősség, ezért a birodalom nem is maradhatott fenn. — A publicisztikai rovatban A. P. KAZSDAN: *A történész munkájáról: a kutatás útja* (104—113. l.) saját kutatási területe, a bizantinológia tárgyköréből vett példákkal mutatja be, hogyan szerezzék be a történész hármassá, bibliográfiai, faktográfiai és módszertani információit, hogyan cédulázzon, hogyan rendezze anyagát. Hangsúlyozza, hogy a munkát mindig folyamatosan kell végezni, különösen a bibliográfia esetében, hogy mindig korszerű legyen. — A visszaemlékezések rovatában: *Harcban a Szovjetunió iparosításáért* (114—125. l.) néhány résztvevővel folytatott beszélgetés visszaemlékezés-szerű forrásanyagát közlik. — Befejeződik E. LISTER: *A mi háborunk* (126—140. l.) visszaemlékezéseinek közlése. — I. R. GRIGULEVICS: *Az inkvizíció a történelem ítélőszéke előtt* (141—151. l.) a kihallgatás módszereit ismerteti. — D. K. SZELESZTOV áttekintést ad a polgárháborúról 1964—68 közt megjelent szovjet munkákról (152—162. l.). — V. A. CIBULSKIJ: *A Nagy Október első évfordulójának megünneplése Petrográdon* (203—207. l.) ismerteti a megemlékezéseket, műsorokat. — P. V. KASUTKIN: *A „szibériai Csapajev” — P. Je. Scsetyinkin* (207—212. l.) Pjotr Jefimovics Scsetyinkin (1885—1927) életrajzát vázolja fel. — N. I. SICSSEV: *A matrózruhába bujtatott munkások hőstette* (212—216. l.) a kieli német tengerészfelkelés eseménytörténetét foglalja össze.

12. szám. — N. M. DRUZSINYIN: *A feudális rendszer felszámolása az orosz földesúri faluban, 1862—1882* (3—34. l.) az orosz jobbágyfelszabadítás végrehajtására vonatkozó kutatásokat összegezi, részletes kimutatásokat ad kormányzóságokonként a parasztok megváltási terheiről és hátralékairól. A megváltási művelte fokozta a parasztság differenciálódását, az egyre növekvő hátralékok arra készítették a kor-

mányzatot, hogy a megváltás kötelezővé tételekor (1882) csökkenték a megváltás összegét. — V. Z. DROBIZSEV: *Az iparirányítás módszereinek néhány sajátossága a Szovjetunióban 1926—1932* (35—46. l.) sok adattal mutatja ki, hogy az iparosítás nagy terheket rótt az államra, az önköltség általában magasabb volt az iparcikkek áránál, ezt azonban az elmaradottság felszámolása a továbbiakban kiegyenlítette. Az irányítás természetesen erősen centralizált volt. — N. F. GORODNYICSI: *Az ARA Szovjet-Oroszországbeli tevékenységének kevéssé ismert lapja* (47—58. l.) kimutatja, hogy az 1921—23 közt működő amerikai segélyszervezet kémkedéssel is foglalkozott, ügynökei különösen a gazdasági fejlődésről tájékoztatták többek közt az orosz emigránsokat. — M. A. ALPATOV: *Az egyetemes történet koncepciói az orosz történelmi hagyományban, XII—XVIII. sz.* (59—71. l.) az Óskrónikától Tatyiszev-ig és Lomonoszovig tekint át az orosz történelmi gondolkodás fejlődését és azt vizsgálja, milyen képet alakított ki az Oroszországon kívüli világról (elsősorban hogyan értelmezte a normannok szerepét). — V. A. RIZSIKOV: *Miről tanácskodnak Anglia fő állami levéltárának dokumentumai* (72—86. l.) az 1937-ig szabadon kutatható Public Record Office külügyi anyagát vizsgálja a szovjet—angol kapcsolatok szempontjából és kimutatja, hogy alapvetően mindig a szovjetellenesség jellemezte az angol külpolitikát. — A vitarovatban: A. M. HAZANOV: *A „katonai demokrácia” és az osztályok alakulásának korszaka* (87—98. l.) úgy látja, hogy az osztályok kialakulásának korszakát a legjobb volna államelőtti (preetatikus) korszaknak nevezni, amikor a későbbi államiság elemei már megvannak. Ez a korszak nem azonos a katonai demokráciával, ez utóbbi megelőzi az államelőtti korszakot. — A folyóirat új rovatot indít „Hösi lapok országunk népeinek harcos múltjából” címen azzal a céllal, hogy elsősorban a történelemtanároknak nyújtson színes eseménytörténelmi anyagot az oktatásban való felhasználásra. — V. V. ALIN: *A régi Oroszország a vitézi várban* (99—115. l.) a sztyepei nomádok, ebben a közleményben elsősorban az avarok és besenyők elleni harcokat mutatja be az V. századtól a XI. sz. elejéig. — N. I. BOLOTNYIKOVA: *Az Október szülte színház* (116—122. l.) az orosz színházi életben végbement átalakulást mutatja meg 1919-ig. — I. R. GRIGULEVICS: *Az inkvizíció a történelem ítélőszéke előtt* (123—134. l.) a befejező közleményben az ítélet kimondását és végrehajtását ismerteti. — L. N. NYEVSINSZKI: *A magyar és szovjet irodalom a szocializmus alapjainak építéséről*

Magyarországon (179—186. l.) az 1948 utáni korszakra vonatkozólag az utóbbi évtizedben megjelent fontosabb munkákat tekinti át. — I. A. SZTUCSEVSZKI: *Attila* (208—213. l.) eseménytörténelmi összefoglalást ad. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1968. 5. szám. — NICOLAS ARMAND: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Martinique* (3—11. l.) az 1910-es évektől kezdve ismerteti a francia fennhatóság alatt álló sziget munkásmozgalmának kialakulását, az Októberi Forradalom máig gyűrűző hatását. — A. M. ZORINA: *A kubai szabadságharc százéves évfordulójára, 1868—1878* (12—23. l.) bemutatja az európai gazdasági válság által is kirobbantott felkelést, amely azonban a részvevő földbirtokos és polgári elemek szűkkörü volta miatt eredménytelen maradt. — A. A. SEVJAKOV: *Románia külpolitikája München után, 1938 október — 1939 április* (25—40. l.) részletesen figyelemmel kíséri a román—német kapcsolatok alakulását. II. Károly még a müncheni egyezmény megkötése előtt igyekezett Németországhoz közeledni, hogy a magyar területi igényekkel szemben biztosítsa magát. Ugyanakkor a nyugati hatalmakkal is igyekezett jó kapcsolatokat fenntartani, tőlük azonban gazdasági támogatást nem kapott. A magyar igények kérdésében Hitler nem kötötte le magát, ez csak erősítette helyzetét. A király egyre több engedményre kényszerült, az 1939. március 23-án megkötött gazdasági egyezmény szélesre tárta a kapukat a német behatolás előtt. A szovjet kormány hiába figyelmeztette Romániát, a román kormányzat mindkét imperialista csoporttól szerette volna megkapni határai garantálását. — G. SZ. FILATOV: *Galeazzo Ciano tündöklése és bukása* (41—51. l.) a befejező közleményben 1943 elejétől ismerteti az eseményeket. Ciano letartóztatása után felesége a napló fejében megpróbálta férje szabadonbocsátását kieszközölni, Himmler erre hajlandó is volt, hogy Ribbentropot kompromittáló adatokhoz jusson, Ribbentrop azonban meghíúsította ezt. — N. N. JAKOVLEV: *D. Eisenhower — politikai arckép* (52—61. l.) tanulmánya első részében 1942-től 1954-ig mutatja be politikai pályafutását, különösen hangsúlyozva harcias szovjetellenességét 1951—52 folyamán. — JU. A. GROMOV: *A „gradualizmus” — az USA-beli négerkés szabadságharc elleni küzdelem fegyvere* (62—70. l.) a XIX. sz. derekán először felvetett gondolat fejlődését kíséri figyelemmel, amelynek lényege a négerkérdés fokozatos megoldása,

a század végétől kezdve néger részről is akadtak hívei. Valójában a megoldás elodázására törekszik. — V. P. ZAJCEV: *A brit szakszervezetek száz éve. Lapok történetükből és jelenükből* (71—84. l.) a XIX. sz. elejétől ad rövid áttekintést a trade-unionok fejlődéséről, részletesebben mai problémáikról, a vezetők és a tagság közti ellentétéről szól. — V. D. DMITRIJEVA: *Észak-Kelet ébredése. A braziliai parasztmozgalom néhány sajátosságáról az 1950—60-as évek fordulóján* (85—96. l.) elsősorban Pernambuco állam példáján mutatja meg 1960—62-ben a paraszti ligák, majd 1963-ban és 1964 márciusáig az agrárszakszervezetek fejlődését. A mozgalom bázisát a kisbérlők és a mezőgazdasági munkások tették ki, akik szövöztek a város demokratikus elemeivel. Az 1964. ápr. 1-i puccsal a mozgalom ideiglenesen vereséget szenvedett. — V. V. KOROVIN, V. I. SIBALIN: *A hitlerista Abwehr vereséget szenved* (97—108. l.) áttekintést ad a német kémszervezetről és működéséről a Szovjetunió elleni háború idején s a szovjet elláritás eredményes munkájáról. — L. M. KRASZNOGLADOVA, V. JA. SAPIRO: *A fasizmus és a képzőművészet Németországban* (109—119. l.) sok adatot hoz fel a haladó művészek üldözésére, mások mellőzésére, a rendszert kiszolgáló festők támogatására, ill. a megszállt területeken a műkincsek elrablására. — JE. P. KANGYEL: *Egy burzsoá legenda nyomán. Marx és Engels taktikájának kérdéséhez a Kommunista Szövetségében 1848—49-ben* (120—132. l.) elsősorban W. Conze és W. Schieder nyugat-német történészek koncepcióját bírálja, akik tagadják Marx és Engels jelentőségét a munkásmozgalom fejlődésében. — G. V. PAVLENKO: *Bismarck, a reakciós nyugat-német történészek bálványja* (133—137. l.) a születésének 150. évfordulója alkalmából Bismarckról írt munkákat bírálja. — DAVID OBERLANDER: *Argentína haladó sajtója* (138—143. l.) a XVIII. sz. végétől tekinti át röviden a sajtó történetét, a forradalmi polgári, a szocialista és a kommunista sajtó fejlődését.

6. szám. — *A szovjet történettudomány új eredményei felé* (4—12. l.) a megoldandó feladatokat tekinti át, hangsúlyozva az eszmei színvonal emelésének fontosságát. — WALTER ULBRICHT: 50 éve alapították Németország Kommunista Pártját (13—24. l.) összefoglalja a párt fejlődésének fő vonásait. — P. N. FEDOSZEJEV: *A marxizmus és a XX. század társadalmi problémái* (25—41. l.) hangsúlyozza, hogy a marxizmus alapvető megállapításai korunkban is teljes mértékben érvényesek. — JE. V. ANANOVA: *Az USA fegyveres inter-*

venciója a Dominikai Köztársaságban (42—57. l.) az 1965 áprilisi felkeléstől augusztusig ismerteti az eseményeket. — V. V. VOLSKIJ, L. SZ. NOSZOVA: *Az államkapitalizmus Braziliában: története és problémái* (58—73. l.) a XX. sz. elejétől kíséri figyelemmel a fejlődést. A kávé-monokultúra értékesítési nehézségei tették először szükségessé az állami beavatkozást. A nagy világgazdasági válság szétzilálta a monokultúrát. Az 1940-es évektől az állam maga hozott létre iparvállalatokat. Az 1950-es években azonban a nehézipari burzsoázia ezekben már konkurenciát látott, ellenetzte, és nagyobb külföldi tőkebehozatalt sürgetett. A nacionalista burzsoázia viszont éppen az állami szektor erősítésére törekedett. Az 1964. április 1-i fordulat ennek a burzsoáziának a vereségét jelentette. Az amerikai befolyás elleni harcban a Brazíliai Kommunista Párt is nagy jelentőséget tulajdonít az állami szektornak. — N. N. JAKOVLEV: *D. Eisenhower — politikai arckép* (74—88. l.) elnökségének végéig tárgyalja tevékenységét, kiemeli, hogy atomháborúra készülődött, a problémákat csakis az erőszak útján kívánta megoldani. — L. M. SNEYERSON: *Az 1866-os német háború franciaországi visszhangja* (89—96. l.) hangsúlyozza, hogy a porosz sikerek nagy riadalmat keltettek, az ellenzéki burzsoázia bírálta III. Napóleont, de maga sem tudott más járható utat ajánlani a külpolitikában. A proudhonisták és blanquisták nem értették meg a német kérdést. — A. G. SZUGYERKIN: *A labourista vezetők és a birodalom (1917—1928)* (97—106. l.) kimutatja, hogy a munkáspárti vezetők az ellenzékben mindig hangoztatták a birodalomhoz tartozó gyarmati népek örendelkezési jogát, de ezt nem gondolták komolyan, ténylegesen preventív engedményekre törekedtek a birodalom fenntartása érdekében. — F. D. VOLKOV: *Rudolf Hess sikertelen ugrása* (107—120. l.) eseménytörténetileg ismerteti Hess leszállását Angliában 1941-ben, hangsúlyozza, hogy nyilván Hitler megbízásából próbált megegyezni Angliával, ezt azonban az angol nép felháborodása megakadályozta. — N. V. KORYEJEVA: *A Német Szövetségi Köztársaság katonai behatolása Afrikába, 1960—1967* (121—129. l.) a Dél-afrikai Köztársasággal és Portugáliával kialakult kapcsolatokat ismerteti, s utal arra, hogy Izraellel együttműködve is megkísérlti a nyugat-német állam a katonai segítségadás ürügyén való beavatkozást. — A. V. BUTLICKIJ: *A „Weissdorn” operáció* (130—137. l.) bemutatja a német kísérletet 1940—41 folyamán a dél-afrikai burok megnyerésére. — Az 1918-as németországi novemberi for-

radalom 50. évfordulójára (138—146. l.) közli Walter Ulbricht 1939 elején írt feljegyzését és Dimitrovhoz intézett levelét, amelyben a német emigránsok körében lezajlott vita alapján határozza meg a forradalom jellegét. — I. A. LEBEGYEV: *A hagyományos koncepciók rabságában* (147—155. l.) az Ausztrália történetével foglalkozó újabb irodalmat bírálja s kimutatja, hogy a kapitalista fejlődés alapvető törvényszerűségei itt is érvényesültek. — N.

ISZTORIJA SZSZSZR 1968. 5. szám. — A. SZ. KULAGIN: *A Komszomol és a fiatal tudományos-műszaki értelmiség. Konkrét szociológiai felmérés tapasztalata* (3—13. l.) egy 1966—67-ben végzett reprezentatív felmérés eredményeit értékeli: nem igaz, hogy a fiatal értelmiség passzív, nem vesz részt a társadalmi munkában. Szabad idejüket jelentős részben szépirodalom olvasására fordítják. Művészi öntevékenységgel azonban alig foglalkoznak. A Komszomol nevelő szerepét fokozni kell. — L. JE. FAJN: *A szövetkezetek társadalmi-gazdasági jellege a Nep kezdeti időszakában, 1921—1923* (14—35. l.) kimutatja, hogy a különböző szövetkezetekben a forradalom előtti helyzethez hasonlóan most is a parasztság minden rétege részt vett, de nőtt a kommuniszták jelentősége, különösen a vezetésben, a hiteket nagyobb részt a szegényparaszatok kapták. Az állam által adott pénzügyi segítség révén nőtt a kapcsolat a szocialista szektorral, s ez is növelte az államhatalom befolyását. — D. A. GARKAVENKO: *Az orosz hadiflotta matrózainak szociális összetétele az imperializmus korszakában* (36—56. l.) részletes statisztikákkal mutatja ki, hogy 1905-ben a proletár származásúak kb. 30%-ot tettek ki, ugyanennyit a félproletár rétegek (a szegényparasztságot is ideszámítva), ill. a kispolgárság. Nemzetiségi szempontból 90% felett volt az oroszok aránya. A későbbiekben a proletár és félproletár elemek aránya még nőtt is (50, ill. 33%-ra). Megnőtt az írástudás aránya is. — A proletár forradalom katonái rovatban E. I. POLJAKOVA Nyikolaj Petrovics Gorbunov (1892—1944) életét ismerteti, aki a polgárháború után a mezőgazdaság kemizálásában játszott jelentős szerepet (57—63. l.). — V. N. DVORJANOV Danyil Jevdokimovics Zverev (1894—1941) partizánvezér és később kolhozelnök életútját vázolja (63—68. l.). — A vita-rovatban A. L. SAPIRO: *Az oroszországi abszolutizmusról* (69—82. l.) A. Ja. Avrehnek a folyóirat 1968. 2. számában írt vitacikkét bírálja. Az orosz abszolutizmus hosszú és kínos fejlődés során alakult ki I. Péter idejére, de azután sokáig fennmaradt.

Ennek oka a polgárság gyengesége. A városi rendi-képviselési elemek elnyomását reakciós intézkedések tartja. A rendszer a polgári elemeket általában elég féltékenyen támogatta, viszont a jobbágy-rendszer minden erejével fenntartotta, ezért alapjában véve reakciós jellegű. — P. A. ALEKSZANOV: *A kölcsönös társadalmi segítség paraszti bizottságai, 1921—1925* (91—103. l.) ismerteti a bizottságok tevékenységét, amelyek kölcsönökkel és munkaerővel segítették a paraszti gazdálkodást, s a parasztság átnevelésében is fontos szerepet játszottak. — G. L. MILAJEVA: *A forradalom ellenségeinek önleplezései* (118—129. l.) elsősorban Churchill és Gyenyikin emlékiratainak a példáján mutatja be, hogyan lehet az ellenséges írásokat megfelelő kritikával forrásként használni. — I. JA. LEVITASZ: *Orosz hajóhadak Amerikában* (135—141. l.) kimutatja, hogy amikor 1863-ban egy esetleges nyugati beavatkozástól tartva két orosz hajóhadat küldtek ki Amerikába, azok jelenléte a polgárháborúban az északiakat támogatta (még konkrét segítséggel is pl. tűzvész eloltásában), s azt is, hogy az orosz külpolitika határozottan ellenezte a polgárháborúba való beavatkozást. — V. V. DOROSENKO, Z. K. JANYEL: *Megjegyzések a feudális Oroszországgal foglalkozó új irodalomról* (147—169. l.) az 1967-ben megjelent munkák alapos elemzését nyújtják. — SIEGFRIED KNOFF: *Október előzményei a nyugat-német Ostforschung megvilágításában* (205—214. l.) két irányzatot mutat ki. Az egyik a forradalmat az orosz történelem sajátosságaiból magyarázható egyedi esetnek tartja, s az egyének szerepének döntő jelentőséget tulajdonít, az 1950-es évek vége óta jelentkező másik irányzat viszont általában a fejletlen országokra tipikus képletet lát benne. Általános világtörténeti jelentőségét mindkét irányzat tagadni próbálja. — V. SZ. RIKALOV: *A szovjet-francia viszony 1917—1924-ben a francia polgári történetírásban* (214—225. l.) 1918-tól tekinti át a kérdés irodalmát.

6. szám. — R. M. ILJUHINA: *A moszkvai nemzetközi történettudományi kongresszus előtt* (3—8. l.) ismerteti a kongresszus tematikáját, szükségesnek tartja a marxista történészek tömörülését. — JU. A. PRIHOGYKO: *Az ipar helyreállítása a fasiszta német megszállás alól felszabadult szovjet körzetekben, 1942—1945* (9—24. l.) négy szakaszt különböztet meg. A kár a területnek nemzeti vagyonának 2/3-át tette ki, 19,7 milliárd rubelt fordítottak a helyreállításra, ennek üteme egyre gyorsult, s a korszak végére az ipari potenciál 30%-ának helyreállítását eredményezte. — A.

P. OKLADNYIKOV: *A tunguz-mandzsú probléma és a régészet* (25—42. l.) a problémát abban jelöli meg, hol volt az őshaza és mi az oka a nép széleskörű elterjedésének. Az őshazát az Amur mentére helyezi, északról dél felé folyt a terjeszkedés. Hangsúlyozza, milyen magasrendű kultúra alakult itt ki. — A vita-rovatban A. A. ZIMIN: *Az Ipatyij—(Hypatius)-féle évkönyv és az „Ének Igor hadjárataról”* (43—64. l.) az 1964-ben lefolyt vitát fellelevenítve azt bizonyítja, hogy az 1200 körül összeállított évkönyv volt a költemény forrása, ahol az utóbbi eltér az évkönyvtől, hibás. — A. G. KUZMIN: *Az Ipatyij (Hypatius)-féle évkönyv és az „Ének Igor hadjárataról”*. A. A. Zimin cikkével kapcsolatban (64—87. l.) cáfolja Zimin tételeit, úgy látja, hogy a költemény áll közelebb a történeti valósághoz. A hibák abból származhatnak, hogy a mű csak XVI. századi másolatban maradt fenn. — A historiográfiai rovatban D. K. SELESZTOV: *A Szovjetunióbeli polgárháború historiográfiájának tanulmányozásáról* (88—101. l.) az eddigi eredményeket számbavevé úgy látja, hogy a polgárháború történetével foglalkozó irodalom historiográfiájának értékelése terén a munka nagyobb része még hátra van. — M. SZ. ALIFAN: *XIX. századi orosz forradalmárok mint irodalmi hősök mintái* (128—148. l.) a forradalmárok betűrendjében közli rövid életrajzukat és azt, hogy milyen néven szerepelnek valamelyik szépirodalmi alkotásban. — JE. I. SZPIVAKOVSKIJ: *A Nagy Október és Románia. A szovjet—román forradalmi kapcsolatok történetének kérdései a mai irodalomban* (167—179. l.) az utolsó tíz évben megjelent román történeti munkákról ad áttekintést. — SUNJA STRIEG-NITZ az Októberi Forradalom ötvenedik évfordulója alkalmából az NDK-ban megjelent történeti irodalmat ismerteti (180—189. l.). — G. A. ANPILOGOV, I. B. BERHIN: *Értékes hozzájárulás a Szovjetunió történetének tanulmányozásához Magyarországon* (190—192. l.) az „Olvasókönyv a Szovjetunió történetének tanulmányozásához” c. munka négy kötetét ismertetik. — *A Nagy Honvédő Háború éveiben elesett elvtársak emlékének* (201—213. l.) a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének elesett tagjairól közölnek életrajzi vázlatot vagy visszaemlékezést, JE. SZ. PETROPAVLOVSKIJ Sz. D. Petro-pavlovskijről, L. M. DROBIZSEVA P. M. Ambroszenokról, L. M. IVANOV I. A. Ganjisevéről és N. M. DRUZSINYIN Sz. I. Livsieről. — N.

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYE-NYIJE 1968. 5. szám. — I. Sz. JAZSBO-

ROVSKAJA: *V. I. Lenin és Lengyelország függetlenségének kérdése* (3—14. l.) kimutatja, hogy Lenin nem bírálta a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokrata Pártját azért, hogy nem kívánt elszakadni Oroszországtól, de azt igen, hogy a nemzeti önrendelkezés jogát elvileg elutasította. Lenin a lengyel függetlenség kérdését mindig a forradalommal kapcsolta össze. — P. I. REZONOV: *A Csehszlovák Kommunista Párt harca a fasizmus veszélye és a hitleri agresszió ellen* (15—22. l.) hangsúlyozza, hogy a párt az 1930-as évekig a szocialista forradalmat tartotta céljának, ez helyes volt, hiszen Csehszlovákia a világ tíz legfejlettebb ipari országa közé tartozott. 1933-tól kezdve azonban a fasizta veszéllyel szemben a párt szélesebb egységfront kialakítására törekedett. A kommunista párt volt az egyetlen, amely 1938-ban valóban harcolni akart a köztársaság védelmében. — I. V. MIHUTYINA: *Lengyelország és az agresszor meghatározására vonatkozó egyezmény* (23—31. l.) ismerteti az 1933-ban felvetett szovjet javaslatot és a lengyel állásfoglalást. Szovjet külügyi források alapján bizonyítja, hogy Lengyelországot ekkor a teljes elszigetelődés fenyegette, ezért fogadta el az egyezményt, csatlakozott hozzá, de igyekezett másodrendű regionális egyezményre redukálni. 1934-ben pedig a lengyel—német egyezménnyel Hitler oldalára állt. — T. N. KOPREJEVA: *Szofronij Vratsanszki „Önéletírása” datálásának kérdéséhez* (45—49. l.) forráskritikai módszerekkel igazolja, hogy a korai bolgár megújulási mozgalom vezető alakja 1805-ben írta meg önéletrajzát, ezért nem szól benne 1806-os, orosz segítséget kérő tevékenységéről.

6. szám. — JA. B. SMERAL: *A Csehszlovák Köztársaság 50. évfordulójára* (3—11. l.) az állam megalakulásának körülményeit foglalja össze. Ellentmondásosnak tartja, mert az Osztrák-Magyar Monarchiához képest polgári demokráciájával haladást jelentett, de fenntartotta a kizsákmányolást, nem oldotta meg a társadalmi kérdéseket és a nemzeti kérdést sem. — JU. A. PISZAREV: *A jugoszláv nemzeti állam létrejöttének történetéhez 1918-ban* (12—17. l.) az újabban publikált jugoszláv forráskiadványok és feldolgozások alapján hangsúlyozza az állam megalakulásának haladó jellegét. — I. I. KOSZTJUSKO: *A Lengyel Kommunista Párt forradalmi harcának hagyományai és a lengyel munkásmozgalom egyesítése* (18—26. l.) ismerteti a párt megalakulását 1918 decemberében és fejlődését 1938-ig, utalva a balos és opportunisták hibákra, röviden kitér az egységes párt létrehozására 1948-ban. — A. M.

KARPACSOV: *A feudális juridikák a belorussziai királyvárosokban a XVII—XVIII. században. A földbirtoklás formáinak kérdéséhez a lengyel-litván állam városaiban* (27—38. l.) J. Mazurkiewicz lengyel történész meghatározásával vitatkozva úgy látja, hogy a juridikák a királyi városokban magánföldesuri joghatóság alatt álló városrészek voltak, lakosaik ugyan személyileg szabadok, de szolgáltatásokkal tartoztak a földesúrnak, a föld kettős tulajdonban volt. — V. G. KARASZEV: *Živojin Žujević szerb demokrata közreműködése a Sz.-Petyerburgszkije Vedomosztyi c. újságban 1864-ben* (39—55. l.) kimutatja, hogy Žujević nemcsak a nevével szignált cikkeket írta a mérsékelt liberális orosz napilapban, hanem később is írt cikkeket a szláv népek kérdéseiről, s ezekben a lap álláspontjához hasonlóan a szlavofil irányzatot bírálta. — N.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1968. 3. szám. — A lengyel függetlenség visszanyerésének ötvenedik évfordulóján a folyóirat 1968. március 9-én vitát rendezett, a vita-índító referátumot BOGUSEAW LEŚNODORSKI tartotta: *A függetlenség visszaszerzése ötvenedik évének előestéjén* (527—534. l.) címmel, melyben a két háború közötti Lengyelország politikai és gazdasági történetének főbb problémáit vizsgálta az önálló államiság újjászületésétől a tragikus 1939-es bukásig, egyben rámutatott a korrall foglalkozó historiográfia bizonyos nehézségeire. Az előadást vita követte (534—544. l.). — ZBIGNIEW LANDAU: *A lengyel munka-törvényhozás és megvalósítása az 1918—1923-as években* (545—564. l.) a munkások szociális helyzete jogi visszatükröződésének kérdéseit taglalja. 1918 után a szejm mintegy másfél év alatt sietve meghozta a munkával, a munkajoggal foglalkozó törvényeket (munkaidő és munkaszünet megállapítása, szakszervezetek, munkaközvetítés, betegsegélyezés stb.), méghozzá a nyugati államok jogalkotásának mintájára, mert félt a proletár tömegek nyugtalanságától és a forradalmi Szovjet-Oroszország közelségétől. A szerző a törvények gyakorlati megvalósítását ill. a Munkafelügyelőség létrehozását és működését vizsgálja; a közölt táblázatokkal áttekinthetőbbé teszi munkáját. — ANDRZEJ ZAKRZEWSKI: *Wincenty Witos — egy paraszt-államférfi az 1918—1926-os években* (565—594. l.) a lengyel történelem egyik érdekes, sok vitát kiváltó figuráját rajzolja meg, akit egyesek a „nemzeti megváltás” miniszterelnökének, mások pedig a „ganéj és vasvilla mellől jött” kormányfőnek neveztek. A szerző

leszövegi: Witos nem volt ideológus, csupán gyakorlati politikus, program-konceptiói szinte a gyakorlati munka folyamán keletkeztek. Kezdeti radikáliszmusa után 1922-től politikája jobbra tolódott, amikor a koalíció szolgálatába állott. — WOJCIECH WRZESIŃSKI: *A Németországi Lengyelek Szövésége tekintettel a nemzeti öntudat problémáira (1922—1939)* (595—620. l.) a két világháború közötti német állam határain belül élő lengyelek nemzeti mozgalmát állítja elének. — ANTONI CZUBIŃSKI: *Az európai szocialista mozgalom Lengyelország restaurációjáról* (621—641. l.) bemutatja Marx és Engels véleményét a lengyel kérdéstről („Amíg Lengyelország felosztott és leigázott, addig ebben az országban nem tud kibontakozni erős szocialista párt...” — Engels levele K. Kautskyhoz), majd a II. Internacionálé — nem mindig következetes — állásfoglalását, végül a több irányzatra szakadt szocialista mozgalom megnyilatkozásait a függetlenné vált lengyel államról. — IRENA PIETRZAK-PAWŁOWSKA: *Európa elmaradott területeinek iparosítása a XIX. és XX. században* (643—660. l.), a táblázatokban is bemutatott fejlődést 1850-től 1965-ig követi, kimutatva az ipari forradalmat késleltető tényezőket a XIX. század elején, az 1870 utáni nagyarányú iparosodás okait, valamint Európa fejlett és elmaradott területeinek ellentétes és közös vonásait.

4. szám. — MARIAN MAŁOWIST: *Európa, a Maghreb és Nyugat-Szudán a XV. században. Az európaiak afrikai terjeszkedésének nemzetközi alapjai* (821—847. l.) Észak-Afrika szerepére világít rá a Földközi-tenger kereskedelmében és a megélenkülő ibériai és itáliai expanzióra, melyből első sorban a portugálok vették ki részüket. Kitér az említett földrajzi térség európai felderítésének kartográfiai tükröződésére is. — EMANUEL ROSTWORSKI: *Voltaire és Lengyelország* (849—867. l.) lengyel kapcsolatait, ill. lengyel vonatkozású műveit tárgyalja. Külön kiemeli „Les lois de Minos” c. kuledrámáját, mely 1772 elején keletkezett, s világosan felismerhető benne Szaniszló Ágost király s a lengyel közélet sok más szereplője is. — JAN PACHOŃSKI: *A velencei lengyel emigráció az 1794—1797-es években* (869—893. l.) a Kościuszko-féle felkelés bukásától az itáliai lengyel légiók megszervezéséig mutatja be a lengyel emigránsok tevékenységét Velencében, és kapcsolataik kiépítését a forradalmi Franciaországgal az önkéntes seregek felállítására ügyében. — LEON BAUMGARTEN: *Az első lengyel szocialista körök és a nemzeti kérdés* (895—908. l.) a korai szocialista mozgalmak egyik epizódjára vet fényt.

A varsói egyetemen alakult csoportok a társadalmi egyenlőségért folytatott harc mellett az erőszakos oroszosítás ellen is fel léptek. Ezek működését mutatja be a szerző 1877—1880 között. — LUBOMIR ZYBLIKIEWICZ: *A Panama-csatorna az Egyesült Államok külpolitikájában* (909—931. l.) bemutatja az USA diplomáciai tevékenységét a csatornával kapcsolatban az építkezés befejező szakaszától az első világháború kitöréséig. Elmondja, hogyan folytatott az USA következetes diplomáciai harcot „az amerikai nép amerikai földön épült amerikai csatornájáért” (Grant elnök mondása nyomán), vagyis az óceánhajtás ellenőrzéséért. — Szokolay Katalin: Az osztrák-magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején c. művét JÓZEF PUCIŁOWSKI ismerteti (1009. l.). — P.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1968. 3. szám. — IZA BIEŻUŃSKA-MAŁOWIST: *Az ókori rabszolgáság vizsgálatának főbb irányzatai a mai történetírásban* (349—366. l.) bemutatja a marxista és a polgári történészek állásfoglalását az ókori Hellász és Róma bányában, iparában és mezőgazdaságában dolgozó rabszolgák helyzetéről és szerepéről, s értékel az erről szóló legújabb munkákat. — ALEKSANDER KRAWCZUK: *Herodotos és az Alkmaionidák* (406—415. l.) az athéni agorán talált, hat archón névst tartalmazó felirat-töredék cáfolni látszik Herodotos leírását az Alkmaionidák száműzetésének tartamáról. Herodotos valószínűleg a demokratikus propaganda érdekében változtatta meg a történeti tényeket. — JÓZEF WOLSKI: *A perzsa háborúk befolyása a politikai harc formáira Görögországban* (416—427. l.) az i. e. V. századi perzsa támadások lehetővé tették, hogy több görög városállamban (elsősorban Spártában) különféle konspirációk jöhetnek létre, amelyek perzsa segítségével akarták felállítani a tyrannist egész Görögország felett. A cikk a perzsa-barátság elleni harcot mutatja be. — MARIA JACZYŃKOWSKA: *Cultores Herculis Tiburban* (426—437. l.) Tibur (Tivoli) az ókorban Herkules kultuszának egyik központja volt. Itt az Antoninusok által propagált Hercules Invictust — az „arisztokratikus” Herkulest — tisztelték a municipiumok fiatal arisztokratái és a felszabadítottak leggazdagabbjai. — JAN TRYNKOWSKI: *Jordanes dák uralkodó-listája* (*Getica* cap. 67—78) (438—446. l.) a román tudósok — elsősorban Daicovicu — kutatásai alapján analizálja Jordanes művének részletét és megállapítja Dacia uralkodóinak pontos kronológiai sorrendjét. — EWA WYP-

SZYCKA: *Világi testvéreületek a keresztény Egyiptom vallásos életében* (447—463. l.) az ország gyors krisztianizálódási folyamatának elemzését adja. A klérusmellett működtek és azt segítették a vallásos testvéreületek: a philoponoi (a nehéz munka kedvelői) és a spoudaioi (buzgók). Ezek társadalmi összetételéről nem sokat tudunk, mindenesetre több osztály tagjai vehettek benne részt. — STANISŁAW MROZKE: *Adalékok a római császárság pénzügyi válságához az i. sz. III. században* (470—480. l.) rávilágít a devalváció gazdasági okaira, a denarius vásárlóértékének csökkenésére, a honorariumok és jövedelmek összegének változására, táblázatokkal téve érthetőbbé az összefüggéseket. A cikk többek között Szilágyi János kutatásainak eredményeire is támaszkodik.

4. szám. HANNA GEREMEK: *A római Egyiptom állami földjei haszonbérletének problémáiról: A haszonbérletők egyesülései Faiumban* (563—579. l.) a szerző „Karanis, communauté rurale de l’Égypte romaine aux IIe—IIIe siècles” c. könyvének részlete, a Faium északkeleti részén fekvő Karanis község agrártörténetét dolgozza fel. — JAN TYSKIEWICZ: *Települések a Felső Narev mentén időszakításunk első évezredében* (580—611. l.) a mai Lengyelország északkeleti része fontos érintkezési pontja volt a szláv és halti törzseknek. A tanulmány egészen a XIII. századig foglalkozik a terület népeivel régészeti, nyelvészeti adatok és a történelmi források alapján. — HENRYK SAMSONOWICZ: *Lublin kereskedelme a XV. és XVI. század fordulóján* (612—628. l.) a Lengyelország, Litvánia és Ukrajna gazdasági övezeteinek határán épült Lublin, amely a jelzett időben a távolsági kereskedelem fontos csomópontja, Lengyelország és a Litván Nagyfejedelemség városain kívül kapcsolatban állott Sziléziával, Magyarországgal (Kassa), Moldvával, Törökországgal és Oroszországgal. — TADEUSZ MENCEL: *Társadalmi részvétel a Lengyel Királyság politikai életében az 1815—1830-as években. (A vajdasági gyűlések és a községtanársok)* (629—661. l.) a kongresszusi királyság választási rendszerét, az írott jogot és a gyakorlatot vizsgálja, a választók társadalmi-gazdasági hovatartozását, ugyanígy analizálja a községtanársok összetételét. Bemutatja a politikai mozgalmakat és a törvényhozás megváltoztatását célzó kísérleteket a vajdasági gyűléseken (amelyek kb. a mi megyegyűlésünknek felelnek meg) és a községtanársokban. — MARIA WIERZBICKA: *Kazimierz Gorzycki „A lengyel állam társadalomtörténetének vázlatja”* c. műve (662—680. l.). K. Gorzycki (1865—1912) kevésbé ismert lwówi

történész, egyben aktív szocialista volt, működése az 1880—90-es évekre esik. A pozitivizmus hanyatlása idején előretörő új historiográfusok egyikeként előtérbe állította a szociológia szerepét a történelemben, s a gazdasági tényezőket a történelem alapvető részének ismerte el. A jelen elemzés a címben említett, 1901-ben írt mű alapján történt (ez volt Gorzycki egyetlen történelmi szintézise). — HENRYK MALINOWSKI: *A lengyel területek felszabadítása a megszállók uralma alól 1918 novemberében* (681—709. l.) a különféle lengyel tömegszervezetek és karhatalmi szervek gyors ütemben fegyverezték le a vereség és az otthoni forradalmak hírére ellenállást nem tanúsító német csapatokat. A szerző bemutatja a helyi közigazgatás megszerzését, a szocialisták, a munkásság és a parasztság szerepét a lefegyverzésben és törekvésüket a népi hatalom felállítására. — ALEKSY DERUGA: *A belorusz ügy az 1917—1918-as években* (710—740. l.) a beloruszok lakta terület egy részét Lengyelország szállta meg, más része Szovjet-Oroszországhoz tartozott. A szerző válaszolja a nemzetiség szociológiai, gazdasági, politikai, kulturális helyzetét, valamint az ellengyelesítési akciókat. — P.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1968. 5. szám. — KARL REISSIG, WALTER SCHMIDT: *A Kommunista Párt Kiáltványa — az első marxista társadalmi prognózis* (549—564. l.) megállapítja, hogy amikor Marx és Engels a nevezetes kiáltványt megfogalmazták, a gazdasági-társadalmi alakulat modelljének alapvonásait és ezzel együtt a társadalomtudomány, valamint a materialista történefeltfogás lényegét már tisztázták. A modell három fő alkotórészét — a termelőerőkre, a termelési viszonyokra és a felépítményre vonatkozó tant — Marx és Engels a kiáltványban a polgári társadalom és a jövő kizsákmányolásmentes társadalmára egyaránt alkalmazták. A történelmi materializmus álláspontjából kiindulva fogalmazták meg a kommunisták legközelebbi céljaként a munkásosztály politikai hatalmának kivívását, a magántulajdon megszüntetését és ezáltal az ember által történő mindenfajta kizsákmányolásnak felszámolását. Ez a legközelebbi cél, vagyis a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet, a szocializmus első, a szocialista termelési viszonyok győzelmével megvalósuló szakasza, az NDK-ban már megvalósult. — KLAUS MAMMACH: *A nagy koalíció bukása 1930 márciusában* (565—586. l.) a nyugat-német történetírással polemizáló tanulmányában

kimutatja, hogy a nagy fordulat a weimari demokrácia végét és a fasizmusra való átmenet kezdetét jelentette. Előidézői a Ruhr-mágnások voltak, akik az 1928 végi Ruhr-vidéki sztrájkharcotól megrettenve, a polgári demokrácia gyorsított és radikális felszámolása, a munkásosztály, a kommunista párt és minden más demokratikus erő elleni gyors és brutális fellépés mellett szálltak síkra. Ezek a monopolisták már 1928/29-ben is a náci pártra támaszkodtak. Ez a párt ugyanis olyan ideológiát és politikát képviselt, amely különösképpen demagóg és antikommunista volt, igazi lényegét és célját ügyesen elleplezte, a nagyburzsoázia által a német nép széles rétegeiben már régóta szított antikommunista és sovíniszta gondolkodásmódot és előítéleteket a legjobban kihasználta, és ezzel — még a gazdasági válság előtt — növekvő tömegbefolyásra tett szert. Magának a politikai fordulatnak a végrehajtásában a Német Népárrtal egyenrangú szerepet játszott a katolikus Centrum és a szociáldemokrata párt. A szociáldemokrata Müller által vezetett nagy koalíciós kormánynak a centrupárti egyszínű Brüning-kormányval való felváltása 1930 márciusában a finánctöke részéről a hatalomgyakorlás polgári demokratikus módszerének elvetését és a nyílt fasiszta diktatúra bevezetésére irányuló első lépést jelentette. — A Közlemények rovatban GIORGIO CAPUTO: *Itália pártjai az antifasiszta ellenállási harcban* (587—595. l.) az 1943. szeptember 9-én Rómában megalakult Nemzeti Felszabadítási Bizottság (Comitato di Liberazione Nazionale — CLN) hat pártjának, különösen a bal-szárnyat alkotó demokratikus antifasiszta Akció Pártnak, a Szocialista Pártnak és a Kommunista Pártnak akcióprogramját ismerteti. Megállapítja, hogy az ország előtt álló antifasiszta demokratikus feladatok megoldására a kommunista program volt a legalkalmasabb. A Togliatti vezetése alatt álló kommunisták nem akarták sem a forradalmat, mint az akciópártiak, sem az események erőszakos meggyorsítását, mint a szocialisták, mert véleményük szerint az országban nem voltak meg az objektív feltételek egy szocialista állam felépítésére. Togliatti egy olyan állam létrehozását sürgette, amely még nem szocialista, de már nem is polgári, amennyiben megtöri a nagybirtok és a monopólió hatalmát. — GOTTFRIED KOCH: *Sacrum Imperium. Meggyezések a Hohenstauf uralmi ideológiához* (596—614. l.) a birodalom új címét a feudális állam XII. századi általános fejlődése, a koncentrációs és konszolidációs folyamat csúcsraérett Németországban is megmutatkozó terméké-

nek tartja. Ezt a Hohenstaufok uralmi igényük ideológiai-politikai indokolására használták föl. 1157-ben történt bevezetésénél az investitúra-harc mellett a bibliai-teológiai hagyomány, a római jog, a bizánci előkép és a Karoling hagyomány is lényeges szerepet játszott. Az új birodalmi cím leple alatt azonban továbbra sem a feudális monarchia belső megerősítése, hanem külső hódító háborúkra való előkészület folyt. — A Dokumentumok rovatban JOACHIM BÖHM: *Czernin, Adler és Stockholm* (615—623. l.) gondos bevezető kíséretében 11 követi utasításból, jelentésből, levélből, feljegyzésből álló dokumentum-sorozatot közöl az 1917 áprilisa—augusztusa közti időből. A dokumentumok az eddignél jobb megvilágításba helyezik a jobboldali osztrák szociáldemokratáknak és a külügyi kormányszatnak a Monarchia fenntartását célzó, a stockholmi szocialista konferenciában tetőződő együttműködését. — A Vita rovat *Történettudomány — történeti tudat címmel* (624—630. l.) Dieter Fricke-nak a történeti tudat valóságalkító szerepének kiemelését tartalmazó hozzászólásával újból felveszi a Walter Schmidt és Joachim Streisand által még 1967 elején elkezdett vita fonalát. — JOACHIM LEHMANN a porosz pénzügyminisztériumnak a Német Központi Levéltár Történeti Osztálya II., Merseburgban őrzött iratanyagáról ad áttekintést az 1806—1945 közti időből (633—634. l.).

6. szám. — HELENE FIEDLER, KARL REISSIG, WERNER TEUMER: *A Német Szocialista Egységpárt szocializmus-képének fejlődése* (693—714. l.) a fenti folyamat beható analizisét nyújtja Walter Ulbricht 75. születésnapja alkalmából. — HEINZ HEITZER: *Az antifasiszta-demokratikusrendről a szocialista forradalomba való átmenet alapvető kérdései az NDK-ban 1949/50* (715—738. l.) megállapítja, hogy az NDK megalapításától 1950 végéig eltelt időben a szocialista elemek végleg túlsúlyba jutottak. Ezzel létrejöttek a munkásparaszt hatalomnak, a proletárdiktatúra eme speciális formájának alapjai. A népi tulajdonban levő szektor tetemesen kiszélesedett, és kezdett irányító befolyást gyakorolni az egész népgazdaságra. Létrejöttek a lényeges előfeltételei egy új, a munkásság és a parasztság soraiból regrutálódó értelmiség kialakulásának és az állami és gazdasági életet irányító dolgozók megfelelő kiképzésének. A Német Szocialista Egységpárt új típusú párttá fejlődött. Véget ért az antifasiszta-demokratikus rend szakasza, és az NDK fejlődését egyre inkább a szocialista forradalom és építés törvényszerűségei irányítják. — A

Közlemények rovatban MARTIN HUNDT: *A Kommunista Szövetsége programvitája* (739—745. l.) 1836—1847 között négy szakaszban előbb az Igazak, majd a Kommunista Szövetségében lefolyt igen széleskörű és mélyreható, szinte összeurópai vita lefolyását ismerteti. Marx és Engels a II. szövetségi kongresszustól kapott megbízásnak eleget tettek, és a szövetség programvitája mind a négy szakaszának eredményeit az 1847 decemberi állapotnak megfelelően a Kommunista Kiáltványba beolvasztották, és minőségileg magasabb fokon végleges formát adtak nekik. — SIEGFRIED PROKOP a nyugat-német imperializmus tudománypolitikáját elemzi bő tényanyagon az NSZK-nak a NATO-ba való belépése utáni időszakban, az 1950-es évek második felében (746—758. l.). — A Dokumentumok rovatban HORST HOFFMANN, ROSEMARIE HOFFMANN: *Hermann Duncker tevékenysége a rostocki egyetemen* (758—768. l.) a német munkásmozgalom érdemes funkcionáriusa és propagandistája, a 73 éves korában a rostocki egyetemen a tudományos szocializmus előadását vállalt tapasztalt marxista tudós, Hermann Duncker 1947/49 közti egyetemi működéséről közöl dokumentumokat, záró és értékelő dokumentumként a Német Szocialista Egységpárt 1960-i nekrológiájával. — A Vita rovatban folytatódik a széleskörű vita a történettudomány és a történeti tudat viszonyáról (769—772. l.). — GÜNTER HARTMANN és KURT SCHNEIDER a marxista-leninista történelemfelfogás és a szocialista történeti tudat viszonyát vizsgálja. — WALTER BERTHOLD a történettudomány népszerűsítésének feladataival foglalkozik. — BERNHARD TÖPFER: *Az újkor kezdetének kérdéséhez c. vitacikkében* (773—779. l.) különbséget tesz az újkor és a polgári kor között, s az előbbinek kezdetét 1500-ra, az utóbbiét 1789-re teszi. Sem a huszita mozgalom, sem a reformáció nem tekinthető szerinte polgári vagy korai polgári forradalmaknak, hanem ezek előzményének; az angol ugyan valóban polgári és európai jelentőségű forradalom, de mint polgári forradalom kompromisszummal végződött, mint európai forradalom pedig szűkkörű volt a francia forradalomhoz viszonyítva. Ez utóbbi a polgári államok kialakulásának láncreakcióhoz hasonló folyamatát indította el, és időben egybeesett a polgári társadalmi gazdasági, technikai, társadalmi alapját megteremtő ipari forradalommal.

7. szám. — MANFRED WEISSBECKER: *A neonácizmus és a Nemzeti Demokrata Párt történeti-politikai funkciója Nyugat-Németországban* (837—854. l.) történetpolitikai elemzést nyújt. — ROLF WEBER:

A szászországi kispolgári demokrácia viszonya a lengyel kérdéshez 1848-ban (855—873. l.) azt a tisztulási folyamatot ismerteti, amelynek során a haladó társadalmi programot valló szászországi kispolgári demokrácia a feudális reakció és a liberális nagyburzsoázia által képviselt nemzeti előítéleteket leküzdve, a lengyel kérdésben is haladó, lengyelbarát álláspontra helyezkedett. Ennek a fejlődésnek betetőzését jelentette, amikor a kispolgári demokrácia képviselői 1848 augusztusának elején a szélsőballal együtt tiltakoztak a frankfurti nemzetgyűlés többségének lengyelellenes álláspontja, valamint a levert lengyel szabadságharc kapesán lengyel területek elrablása ellen. Bár a szász kispolgári demokrácia tekintélyes része elég későn jutott el erre az álláspontra, mégis kifejezésre jutott benne a kispolgári demokráciának a liberális nagyburzsoázia befolyása alól való emancipálódása. A lengyel kérdésben bekövetkezett demokratikus frontáttörés megteremtette az ideológiai feltételt a forradalmi mozgalom további fellendüléséhez. — A Közlemények rovatban KARL-HEINZ JAHNKE: *Antifasiszta ellenállás a müncheni egyetemen* (874—883. l.) a „fehér rózsa” néven ismert müncheni katolikus egyetemi ellenálló csoport tragikus történetét ismerteti kivégzésük negyedszázados évfordulója alkalmából. A Kurt Huber professzor által is támogatott Scholl-Schmorell-féle diákcsoport a német nép pusztulásával fenyegető háború, a náci fajirtás, az orosz nép hősiességének ellenállása s magas morális és kulturális nivója s a humanista eszme hatására jutott el a nácizmusmal való aktív szembezállás gondolatáig. Röplap-háborút indítottak, s keresték a kapcsolatot a szervezett ellenállási mozgalommal. Csoportjuk része volt annak az illegális mozgalomnak, amelynek tagjai egymástól elszigetelve, különböző világnézeti alapon, de azonos humanista célkitűzéstől vezérelve vették fel a harcot a háború és a fasiszmus ellen. — HEINZ LINDNER: *Az 1938. december 6-i német-francia nyilatkozat* (884—893. l.) a második világháború diplomáciai előtörténetének érdekes és jellemző eseményét ismerteti. A közös nyilatkozat a francia nagyburzsoáziának saját munkásosztálya ellen a fasiszmussal, külpolitikailag pedig Franciaországban a Szovjetunió ellen a Harmadik Birodalommal való szövetséget fejezte ki. A francia—német együttműködés prédául dobta Kelet-Európát a hitleri agressziónak anélkül, hogy ezzel el tudta volna háritani a Franciaország elleni közvetlen támadást a második világháború elején. — HORST ULLRICH: *Polgári ideológusok reakciója Marx és Engels írásaira a XIX.*

század negyvenes éveiben (893—905. l.) Gustav Scheidtman, Bruno Hildebrand, Friedrich Schmitthenner, Moritz Fleischer polgári ideológusoknak Marx és Engels korai művei fölött gyakorolt kritikáját, ill. ezekkel foglalkozó polemikus műveit ismerteti. A polémia alaphangja az, hogy Marxot és Engelt utópiszmussal, a munkásosztály helyzete s a burzsoázia szerepe feketén festésével vádolják, s megállapításainak legfőljebb részigazságát ismerik el. — A Dokumentumok rovatban HEINZ VOSSKE: *Diplomáciai jelentések a fasiszta Németország Ausztria ellen 1938 márciusában végrehajtott anneziójának előkészítéséről* (906—920. l.) 7 ismeretlen, az egykori fasiszta Birodalmi Biztonsági Főhivatal anyagából nemrégiben előkerült követjelentést közöl az 1934 augusztusa és 1937 márciusa közti időből a birodalom 1934—38 közti bécsi követe, Franz von Papen tollából. A jelentések leplezetlen formában mutatják a kifelé békepolitikának álcázott imperialista német annexiósi politika arcát és módszereit. — A Vita rovatban tovább vitatják a történettudomány és a történeti tudat viszonyát (921—927. l.). RIGOBERT GÜNTER és WALTER HOFFMANN az ókortudományok, különösen az ókori történet és kultúra kincseinek történeti tudatfejlesztő hatására mutat rá. HELMUT MEIER a történeti tudat összetett vizsgálatának és annak a felmérésnek szükségességére mutat rá, hogy a marxista—leninista német történettudomány eredményei mennyiben lettek az állampolgárok szellemi kincseivé. — Az irodalmi beszámoló rovat *Új kutatások a harmadik világháború történetéhez* (931—950. l.) az újabb történeti irodalmat ismerteti és értékeli. Az újabb kutatások olyan új aspektusokat részesítenek előnyben, mint a nemzetközi jelleg és a gazdasági tényezők.

8. szám. — LUDMILA THOMAS: *A nyugat-német szövetségi kormány magatartása a Csehszlovák Szocialista Köztársasággal és az 1938-as müncheni egyezményvel szemben* (981—998. l.) azt bizonyítja, hogy ez a magatartás szerves része az NSzK kelet-európai szocialista országok ellen irányuló revánspolitikájának. A szövetségi kormány a „hazához való jog” nemzetközi jogban ismeretlen elvéhez ragaszkodva, mind ez idáig kitért a müncheni egyezmény világos és egyértelmű elítélése elől. A legtöbb, amit német részről a müncheni egyezmény kérdésében mondtak, az, hogy az egyezményt Hitler szétépte. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyezmény kezdettől fogva érvénytelen lett volna, s legalábbis néhány hónapig nem lett volna kötelező. A cseh kérdésben egyébként

nyilvánvaló munkamegosztás van a kormány és a szudétanémet szervezetek között olyan irányban, hogy a kormányzat diplomatikusabb, a „Kelet felé való hűverés” politikáját nem akadályozó hangnemet használ, míg a durván revansizta megnyilatkozásokat átengedi a szudétanémet szervezeteknek. A taktika különbsége és változása azonban semmit sem változtat a stratégiai cél azonosságán és állandóságán. — JOACHIM STREY, GERHARD WINKLER: *A Neue Rheinische Zeitung politikája és taktikája az 1848 szeptemberi válságban* (999—1022. l.) az 1848 októberi-novemberi nagy osztálycsatákhoz képest alárendelt jelentőségű, azok előcsatározásának számító szeptemberi válságot ismer-teti a kommunista stratégia és taktika szempontjából. A válságot a porosz nemzetgyűlésnek és a frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlésnek a reakciós kormánypolitikával való átmeneti szembe-szállása indította el. A kirobbant válságot Marx és Engels arra akarták felhasználni, hogy az ellenforradalmi erők várható támadásának elhárítására a polgári mozgalom különböző rétegei között szoros szövetséget hozzanak létre, és megteremtsék a demokratikus népmozgalom és a frankfurti, valamint berlini parlamenti többség akcióegységét. E cél érdekében alakították meg helyi szinten a francia forradalom példájára (Közjóléti Bizottság) a biztonsági bizottságot, és adták ki a „vörös köztársaság” kispolgári demokráta jelszavát. Ez a szervezkedés egyelőre lehetetlenné tette a márciusi vívmányok megsemmisítését, de közvetlen célját nem érte el. A frankfurti nemzetgyűlés kompromittálódása a nép előtt és a parlament által létrehívott polgári kormány menesztése Poroszországban a forradalmi erők szempontjából kedvezőtlen kiindulópontjává vált a hatalmi viszonyok megváltoztatásáért kirobbant októberi—novemberi harcoknak. — A Közlemények rovatban KARL OBERMANN: *A német proletariátus és a Kommunista Szövetsége részvétele az 1848-i forradalom előkészítésében* (1023—1033. l.) Marx, Engels és munkatársai, Weydemeyer, Herwegh stb. a munkások és a demokraták forradalmi szövetségét megteremteni hivatott tevékenységét ismerteti nem utolsósorban a Metternich-féle mainzi rendőrkérméközpont és a párizsi diplomáciai képviseltek, köztük Apponyi gróf osztrák-magyar követ jelentései alapján. A Kommunista Szövetsége forradalmi tevékenysége elsősorban Dél-Németországban és a Rajna-vidéken éreztette hatását. Fontos eszközei a Németország szomszédságából a forradalom híre haza igyekvő munkások által hazavitt és széles

körben terjesztett röpiratok, főként a Németországi Kommunista Párt követeléseivel voltak. Utóbbi a szerző szerint az eddigi feltételezéséknél korábban, legkésőbb március 24-én már készen volt. A március végén, április elején szabadesapatokban hazaszállingózó munkások a követeléseknek Párizsban kiadott nyomtatott példányait vitték magukkal hazájukba. — A Dokumentumok rovatban KLAUS MAMMACH: *A Német Kommunista Párt és az 1938-as müncheni egyezmény* (1034—1048. l.) 1938 szeptemberéből és októberéből 6 dokumentumot közöl. Ezekből kiviláglik, hogy az NKP a nemzeti és nemzetközi feladatok egységéből kiindulva, kezdettől fogva támogatta Csehszlovákia munkás-ságának és népeinek a hitlerista agresszió ellen a nemzeti függetlenségért, szuverénitására és önrendelkezési jogáért vívott harcát. — A Vita rovatban *Történettudomány és történeti tudat* (1049—1059. l.) címmel ROLF DÖHRING, HANS-JOACHIM KUNZE és JOACHIM SIEBELT azt bizonyítják, hogy a történeti tudat fejlődés- és hatás-összefüggéseit a szocialista társadalmi tudat determinálja. GERHARD FUHRMANN a történelemtanári képzés oldaláról világítja meg a problémát.

9. szám. — ERNST ENGELBERG: *A marxista—leninista történettudomány tárgyáról és céljáról* (1117—1145. l.) a kapitalizmus általános válsága harmadik szakaszának speciális körülményeiből kiindulva, differenciált programot dolgoz ki a történettudomány számára, és rámutat a marxista történelemfelfogás alap kategóriái továbbfejlesztésének szükségességére minden irányban, az újonnan felhalmozódott nagymennyiségű tényanyag elemzése, általánosítása útján. A történettudomány tárgyának meghatározására vonatkozólag is új definíciót terjeszt elő, amely a következőképpen hangzik: „Feladata a munkásosztály forradalmi osztályharcra és a kommunizmus kialakítása érdekében a források sokaságából módszeresen kikutatni, elnézetileg törvényekbe és fogalmakba foglalni és megjeleníteni formáinak gazdságában élénk állítani azt, hogyan érvényesítették az emberek életük anyagi termelésében a társadalom általuk megteremtett mozgástörvényét, nevezetesen a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikáját a gazdaság, a társadalom és (amennyiben már kifejlődött) a politika társadalmi totalitásának struktúra- és fejlődés-összefüggésében az osztály nélküli ösköz-ségben, az antagonisztikus és a kizsákmányolásmentes osztálytársadalomban; egyben világot vet arra, hogyan szerzik meg az emberek az uralmat ellentmondásos előrehaladás során önmaguk, viszo-

nyaik és a természet fölött, mint fejezik be a kommunizmusra való átmenettel az ember önteremtésének előtörténetét, s teljesítik ezzel a történelem emberi értelmét” (1142—1143. l.). — A folyóirat a továbbiakban (1146—1218. l.) az NDK IV. történeztudománykongresszusának előkészítése jegyében az egyes munkaközösségek részletesen kidolgozott és konkrét kutatási feladatokkal ellátott tézis-sorozatát közli. Csupán a munkaközösségek vezetői által összeállított tézis-címek pusztá felsorolására szorítkozhatunk. DIETER FRICKE a burzsoázia stratégiájáról és taktikájáról az imperializmus és a szocializmus közti küzdelemben; HORST BARTEL az 1871-i német birodalomgyesítéséről, annak történetéről és következményeiről; KARL REISSIG a szocializmus eszméinek fejlődéséről a német munkásmozgalomban a demokráciáért, a társadalmi haladásért és a szocializmusért vívott küzdelemben; GERHARD SPEER a tudományos-technikai forradalom lényegéről és történeti helyéről a munkásmozgalomnak az imperializmussal vívott küzdelmében; MANFRED KOSKOK Afrika, Ázsia és Latin-Amerika népeinek a nemzeti demokrácia létrehozásáért folytatott antiimperialista felszabadítási harcáról; RIGOBERT GÜNTHER a kapitalizmus előtti társadalmi alakulatok kialakulásáról és jellegéről; GERHARD SCHILFERT a középkorból az újkorba való átmenet forradalmairól közöl téziseket. — A Vita rovatban folytatódik a történeti tudatról szóló eszmecsere (1219—1229. l.) WOLFGANG NAWROTH hozzászólásában a szocialista történelmi tudat négy legfontosabbnak tekintett komponensének beépítésével egy kutatási célokra kitűnően alkalmas elméleti modellt szerkeszt. ALFRED KRAUSE a fejlett szocialista társadalmi rendszer kialakításánál elengedhetetlennek tartja a szocialista demokrácia széleskörű kifejlesztését, a történelmi gondolkodás kialakítását, a történelmi propagandánál pedig a racionális és emocionális elem egységét. GÜNTER BENSER a történettudomány és a történeti tudat viszonyát boncolja. A történettudomány részére követelményként állítja fel a történeti törvényszerűségekre való mélyebb behatolást, hangsúlyozza a részletkutatásokat betétező szintetikus művek fontosságát, és megvilágítja az ún. kortörténettantás specifikumát. — A jelentések és megjegyzések rovatban KARL HEINZ, GISELA ROS, BRIGITTE SCHMIDT: *Az ifjúság történeti tudata* (1230—1231. l.) egy ifjúsági erőmű dolgozóinak történeti tudatát és ennek összetevőit vizsgálva, rámutat a történelem által irányított, de az üzem dolgozói által végzett üzemtörténeti kutatás jelen-

tőségére a történelemmel való személyi azonosulás és az ebből adódó konzekvenciáknak a magatartásban való érvényesítése szempontjából.

10. szám. — GERHARD LOZEK, GEORG WALTER: *A Harmadik Birodalomtól a Szövetségi Köztársaságig* (1253—1264. l.) azt az aggasztó fordulatot vizsgálja, amely a nyugat-német történetírásban az utóbbi időben a fasiszta állam pozitív értékelésének irányában végbement. — ERNST HOFFMANN: *A haladó társadalomalakulatók történeti fejlődésfolyamatának két időszaki kérdése* (1265—1281. l.) az ún. „ázsiai termelési mód” és a szocialista társadalomalakulat problematikájával foglalkozik. Az elsőtől kapcsolatban a marxi álláspontra való hivatkozásokat egyoldalúaknak és történetietlennek tartja. Ezek egyrészt Marx 1857—59 közti műveiben elfoglalt álláspontját abszolutizálják, másrészt leszűkítik a kérdést az ókori keleti államok körére. A kérdés eldöntésénél azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Marx 22 évvel később, Morgan tanulmányozása után módosította az „ázsiai termelési mód” kérdésében elfoglalt korábbi álláspontját, s az ún. ázsiai termelési módot az ősközösség utolsó, az osztálytársadalomba átvezető szakaszaként értelmezte. A szerző szerint ezzel az érett marxi állásponttal kell szembesíteni azokat a régészeti és történeti felfedezéseket, amelyek az utóbbi időben forradalmasították az ókori Kelet történetére vonatkozó korábbi nézeteket. A tanulmányban tárgyalt másik, elsősorban a kelet-német szocialista fejlődés Walter Ulbricht által történt általánosításán alapuló új megállapítás az, hogy a szocializmus nem első szakasza a kommunizmusnak, mint még Marx és Engels hitték, hanem egy sajátmaga alapján fejlődő, minőségileg új és viszonylag önálló haladó gazdasági-társadalmi alakulat. — A Közlemények rovatban KURT PÄTZOLD: *A két világháború közötti német—lengyel viszony ábrázolása az imperialista nyugat-német történetírásban* (1282—1290. l.) vizsgálta a 1934. január 26-án aláírt német—lengyel megneemtámadási szerződés újabb nyugat-német értékelését, miszerint a szerződés új, békés fejezetet nyitott volna az addig meglehetősen feszült német—lengyel kapcsolatok történetében, s csak jóval később, 1938 októberére és 1939 márciusára közt történt volna meg a katasztrofális fordulat. Valójában a megneemtámadási szerződésre Németországnak csupán a teljes diplomáciai elszigeteltségből való kitörés és békeszólamainak alátámasztása véget volt szűksége. A szerzővel Németországnak nem mondott le Lengyelországgal szembeni revíziós igényei-

ról, csak elhalasztotta azok érvényesítését. — GÜNTER BARTEL: *Kemal Atatürk és a török iparosítási politika* (1291—1300. 1.) kimutatja, hogy az első világháború után függetlenné vált Törökországnak létérdeke volt az iparosítás, az idegen tőke bilincseiből való kiszabadulás. Az iparosításban, amelynek slypontja a magántőkéről egyre inkább az állami tőkére toltódott át, nagy szerepe volt a szovjet példának, pénzügyi és technikai segítségének. Az egész nép érdekeit szolgáló ún. etatista politikát, sajnos, nem kísérte a munkásság érdekeit, szervezkedési szabadságát tekintetbe vevő demokratikus politika. 1938 vége, Kemal halála után az iparosítás lendülete is megtört. A fejlődés azonban így is letagadhatatlan. Míg az első világháború utáni években Törökországnak nem volt modern értelemben vett ipara, 1933-ban textilipara 3805 t gyapotárut, 1938-ban pedig közel háromszor annyit, 10 280 t-t állított elő. Cementtermelése ugyanebben az időszakban 11 955 t-ről meredeken 286 601 t-ra, cukorktermelése 65 068 t-ről 1939-ben 94 000 t-ra emelkedett. — ERNST WERNER: *A török nacionalizmus lényege és formái* (1301—1308. 1.) a turkizmus, pánturkizmus, pánturanizmus ideológiáját vizsgálja. Az elsőről megállapítja, hogy értelmiségiek által kidolgozott, erősen irodalmi-történeti színezetű, lényegében haladó szerepet betöltő polgári nemzeti ideológia. A pánturkizmus és pánturanizmus viszont reakciós imperialista eszmék kifejezője. Kialakulásukban a pánszláv és a magyar turáni hatásnál lényegesebb a pángermán hatás. A kemali korszakmindkét reakciós ideológiát felszámolta. — A Dokumentumok rovatban GERHARD FUCHS: *A német imperializmus agresszív tervezései Csehszlovákia ellen a weimari köztársaság idején* (1309—1317. 1.) részletes bevezető után Dr. Karl Christian v. Loesch professzor, a Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslandsdeutschtum elnöke által 1927 elején készített és a német Külügyi Hivatal egyetértésével találkozó, a Csehszlovákia elleni agressziót a geopolitika oldaláról igazoló, eddig ismeretlen emlékiratát közli.

11. szám. — RUTH STOLJAROVA: *A Kommunista Internacionálé I. kongresszusára szóló felhívás keletkezéstörténete 1919 januárjában* (1381—1401. 1.) kimutatja: a Komintern megalakulását a II. Internacionálé összeomlása, majd az újjáélesztésére irányuló kísérletek, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a világforradalom folyamata és az imperialista Népszövetség megteremtésének előkészületei tették sürgőssé. A fiatal kommunista mozgalomnak egymástól nagyrészt elsi-

getelt, ideológiai és politikai szempontból még gyöngé áramlatait forradalmi marxista alapon kellett egyesíteni. Az előkészítő munkálatokat hallatlan energiával Lenin irányította. A diplomáciai előkészítésben Csicserin külügyi népbiztosra hárult a fő feladat. A kongresszuson való részvételt Lenin három feltételhez kötötte: 1. az ún. szociálpatriótákkal való szakítás; 2. a szocialista forradalom és proletárdiktatúra, valamint 3. a szovjethatalom igenlése. A kongresszuson ezek szerint a kommunista pártok és csoportok, a baloldali szocialisták és a forradalmi érzésű centristák vehettek részt; a centristák megalkuvó csoportját és a revizionistákat a részvételtől kizárták. A kongresszus fő dokumentumát, a Felhívást — amelyet a tanulmány részletesen ismertet — 1919 januárjában egy Moszkvába összehívott nemzetközi értekezlet hagyta jóvá. A szigorú konspiráció szabályai szerint Moszkvába összehívott kongresszuson végül is 39 kommunista és szocialista párt vett részt. Képviselők 1919. március 4-én kimondták a III. Internacionálé megalakítását. — WOLFGANG RUGE: *Új dokumentumok a Legfelsőbb Hadvezetőség mellett működő katonatanácsról* (1402—1421. 1.) a vezérkar ellenforradalmi szellemű I. Osztálya értékelő napi bejegyzéseit és négy röpiratát közli a katonatanács szerepének további megvilágítására. — A Közlemények rovatban SIEGFRIED BÜNGER: *Nagy-Britannia uralkodó köreinek első reagálása a Nagy Októberi Szocialista Forradalomra* (1447—1459. 1.) kimutatja, hogy a reagálás következtelen és ellentmondásos volt, csak fokozatosan ismerték fel a forradalom jelentőségét. Először az elhallgatás, majd a kisajátítás taktikáját alkalmazták a szovjet békecélokkal kapcsolatban. Aztán az ellenforradalom támogatásának és a szovjet kormánnyal való nem hivatalos kapcsolatfelvételnek kettős játékába fogtak. A katonai körök az utóbbi helyett a nyílt intervenciót javasolták. Anglia azonban kezdetben nem tudott jelentékenyebb erővel résztvenni az intervencióban; ezért a japán intervenciót támogatta. Ezt azonban az USA ellenezte. Csak az USA beleegyezésének megnyerése után került sor a távolkeleti japán agresszióra, amelyben csekély erőkkel az angolok is részt vettek. 1918 májusában készítették elő az antant hatalmak a nyári szovjetellenes nyílt katonai intervenciót.

12. szám. — GÜNTER HORTZSCHANSKY, GERHARD ROSSMANN: *A Német Kommunista Párt megalapításának 50. évfordulójára* (1525—1545. 1.) a párt 1918. dec. 30-án történt megalapításával újjászületett a német munkásosztály marxista pártja,

amely a német és a nemzetközi tőke kettős szorítása, a jobboldali szociáldemokratáknak a burzsoáziával való lepakálása ellenére is képes volt betölteni történelmi feladatát. A NKI' széttepte a „tisztá demokrácia” Kautskyték által szőtt illúzióját, és bebizonyította, hogy az igazi demokráciához, a békepolitikához és a társadalmi haladáshoz a monopóliumok megtörésén át vezet az út. A német nép társadalmi és nemzeti felszabadítását célzó 1930. évi programjában rámutatott a fő veszélyre, az a finánc-tőke fasizálódási politikájára, az 1935-i brüsszeli kongresszuson pedig kialakította a népfrempolitikát egy új német demokratikus köztársaság programjával. A háború alatt megszervezte a nemzeti ellenállást, 1943-tól a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága szervezeti keretében. Közvetlenül a fasizmus összeomlása után, 1945. június 11-én kiadta történelmi jelentőségű kiáltványát a német néphez az antifasizista demokratikus Németország megteremtésére. Kelet-Németországban az egységes munkáspártra támaszkodva sikerült is megvalósítani, sőt a szocialista köztársaságba továbbfejleszteni ezt a programot; Nyugat-Németországban azonban a munkásosztály megosztottsága, a jobboldali szociáldemokraták burzsoábarát politikája még egyszer lehetővé tette a monopóliumok restaurációját. — DIETMAR STÜBLE: *A párizsi olasz békeszerződés* (1947) a párizsi béke tárgyalások előkészítését, lefolyását és magát a békeszerződést ismerteti. Bár Olaszországot mint Németország első számú szövetségeseit megfélemezte, az olasz ellenállás érdemeire s az ennek során hozott nagy véráldozatra való tekintettel „együttes hadviselő fél”-nek ismerték el. A Szovjetunió kezdettől fogva arra törekedett, hogy Olaszország szabad, független államként kerüljön ki a megpróbáltatásból, a nyugati hatalmak azonban a maguk érdekeinek szolgálatába akarták kényszeríteni. A tanulmány ezután az olasz békeszerződést részletezi: I. része a határmegállapítással és a területi rendelkezésekkel foglalkozik. A határok megállapításánál kiindulópontul az 1938. január 1-i állapot szolgált. Franciaország kisebb stratégiai célú határkiigazítást kapott. A Juli-Krajna Jugoszláviáé lett. Triestet kettéosztották. Olaszország elvesztette gyarmatait. A II. rész és az olasz szövegben a III. rész is főleg politikai rendelkezéseket tartalmaz. Ezek a fasizmus kiirtására, a demokrácia és önrendezési jog helyreállítására vonatkoznak. Ennek eredményeképp döntött az olasz nép 1946. június 2-án a köztársaság mellett. A III—IV. rész katonai, gazdasági rendelkezése-

ket tartalmaz, köztük a jóvátételre vonatkozókat. A jóvátétel kérdésében a legtöbb kárt szenvedett Szovjetunió foglalta el a legméltányosabb álláspontot. Az általa követelt 100 millió dollár az olasz csapatok által okozott károknak alig huszonötöd-része volt; inkább szimbolikus, a felelőségre figyelmeztető, mint tényleges jóvátétel. A nyugati hatalmak méltánytalanul magas követeléseit a Szovjetunió közvetítő javaslatára számottevően csökkentette. A tanulmány végül az olasz közvéleménynek és a politikai pártoknak a háborús felelősség kérdésében elfoglalt álláspontját ismerteti, a háború tanulságait őszintén, önkritikusan levonó kommunista állásponttól a háborús felelősséget eltussoló és a szovjetellenes blokkpolitika szellemében értelmező keresztény-demokrata álláspontig. — ERNST WERNER: *Törökország a nagyhatalmi érdekekösszeütközések terében az első világháború előestéjén* (1563—1576. l.) abból indul ki, hogy közvetlenül a háború kitörése előtt megerősödtek a nagyhatalmaknak a Balkánra és a Közel-Keletre irányuló expanziós törekvései. Különösen vonatkozik ez Németországra, amely 1894 és 1912 között külkereskedelmi hányadát Törökországban tizenhétszerezésre növelte, miközben behozatali kvótája csupán háromszorosára emelkedett. Mindamellett Németország az első világháborúig csak alárendelt szerepet játszott Törökország gazdasági életében a nyugati hatalmakkal szemben. A Törökországban elhelyezett hitelek 62,2%-a a párizsi bankokból származott. A német befolyás csupán 1913-ban, Enver pasa és Talaat hatalomrajutása után erősödött meg. A tanulmány ezután részletesen ismerteti az örmény kérdést és a Liman von Sanders-féle affért, amelyekben a nagyhatalmak érdekei olyan szembetűnően összeütköztek, mégpedig nemcsak Németorszáé és a nyugati hatalmaké, hanem Németorszáé és a Monarchiáé is. A világháború előestéjén Törökország magatartása sem volt egyértelműen németbarát; török részről közeledési kísérletek történtek különösen Oroszország felé. A döntő pillanatban azonban az Enver-, Talaat- és Sáid Halim-féle németbarát irányzat kerekedett felül, amely Németország oldalán hadbavitte Törökországot. — ADOLF LAUBE: *Bányászat, bányavárosok és tartományi hatalom Szászországban a XV—XVI. században* (1577—1591. l.) speciális gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozik. — A Dokumentumok rovatban ERWIN KÖNNEMANN: *Az 1918. december 10-i berlini csapatbevonulás* (1592—1609. l.) gondos bevezetéssel 4 dokumentumot közöl a novemberi német forradalomról Schleicher akkori őrnagy, későbbi

tábornok és politikus hagyatékából. — További dokumentum a szovjet és a kelet-német történészeknek a müncheni árulás 30. évfordulóján a világ valamennyi történészéhez intézett, a müncheni árulás történetpolitikai tanulságait levonó felhívása (1610—1614. l.). — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1968. 5. szám. — JIŘÍ SPĚVÁČEK: *Ismeretlen összefüggések Károly ögrófnak a római koronáért folytatott harcából* (645—668. l.) a későbbi IV. Károly két 1346 elején, Trierben kelt és Balduin trieri érsekhez intézett levelét elemzi, ezekben az érseknek komoly engedményeket tesz római királlyá való megválasztása érdekében. Az elsőt atyja, János király is aláírta, de olyan fogalmazásban, amely éppen lerontotta Károly ígéreteit. A második levél még pontosabban rögzíti Károly ígéreteit. Ezt a politikát nem kell pozitívan értékelni. — FRANTIŠEK KUTNAR: *A Lipót-féle 1790-es nagy országgyűlés előjátéka* (669—686. l.) ismerteti azt a mintegy 30 emlékiratot, amelyet a rendek az országgyűlés előtt benyújtottak. A gazdasági és társadalmi reformokkal konzervatív szempontból szembeállnak, viszont az országgyűlési képviselők kibővítését követelik. Jos. Bern. Scotti prágai egyetemi tanár, mint az új értelmiség tipikus képviselője, már egyenesen a negyedik rend képviselőitnek a bevezetését kívánja. A politikai követelésekre a magyar országgyűlésről jövő hírek is hatottak. — KVĚTA JECHOVÁ: *A baloldali realiták és a csehszlovák proletkult* (687—702. l.) a végeredményben a Masaryk-féle irányzatra visszamenő, 1920-ban alakult Realista Klubból kivált baloldali értelmiségiek tevékenységét vizsgálja, akik beléptek a kommunista pártba és a proletkult szervezeteiben, elsősorban a pártoktatásban és a fizikai nevelésben fontos szerepet játszottak, egyúttal védelmezték az értelmiség szerepét a pártban. A proletkult szervezeteit 1924-ben a párt megszüntette, helyébe állította az agitprop. osztályt. — FRANTIŠEK LUKEŠ: *Megjegyzések a csehszlovák—szovjet kapcsolatokhoz 1938 szeptemberében* (703—731. l.) a csehszlovák levéltári anyag alapján úgy látja, hogy a Szovjetunió nem ígért feltétel nélkül katonai segítséget, csak a szovjet—csehszlovák egyezménynek vagy a népszövetségi alapkormánynak megfelelő támogatást. A tartózkodó magatartás oka az volt, hogy a Szovjetunió nem akart egyoldalúan háborúba keveredni Németországgal, amikor még agresszióval is vádolhatták volna, ha Csehszlovákia megsegítését lengyel vagy román területen keresztül kísérelte meg.

Beneš viszont nem kívánt egyoldalú szovjet segítséget, elsősorban osztályszempontból. A katonai ellenállás anémetekkel szemben reménytelen lett volna, ezt akkor a kommunista vezetők is elismerték. — P[AVEL] O[LIVA] ismerteti Castiglione László: *Die Diskobolia — ein Agrarritus?* c. cikkét az *Acta Antiqua*ból (789. l.), J[AN] N[OVOTNÝ] Kovács Endre könyvét a Kossuth-emigráció és az európai szahad-ságmozgalmak kapcsolatáról (794. l.).

6. szám. — FRANTIŠEK ŠMAHEL: *„Universalis realia sunt heresis seminaria”*. A prágai szélső realizmus filozófiája a doktrinális institucionális kritika megvilágításában (797—818. l.) a huszita korszak előtti filozófiai vitákat elemezve kimutatja, hogy a mérsékelt és szélsőséges realizmus harcáról volt itt szó, s ez utóbbi ellenfelei teológiai kérdésekkel való kapcsolatai miatt üldözték a Wicliff-féle nézetek képviselőit. — JIŘÍ KOŘALKA: *A csehszlovák Köztársaság létrejötte 1918-ban a Német Birodalom hivatalos politikájában* (819—848. l.) a német külügyi hivatal anyaga alapján kimutatja, hogy az első világháború idején a német külpolitika csehellenes volt, a Monarchia nyugati felében a német centralizmust kívánta fenntartani. Csak Naumann tanúsított megértést a cseh mozgalom iránt, egy szélesebb német uralom érdekében. Csak 1918 későnyarától kezdve javasolják a német diplomaták a csehekkel való viszony megjavítását, mígszeptember—október folyamán egyes tábornokok a közvetlen német megszállás gondolatával foglalkoznak. Nov. 2-án a prágai német főkonzul elismeri a köztársaság létrejöttét, s ezt a külügyi hivatal nem cáfolta meg. A német külpolitika azonban csak a vereség hatására ismerte el Csehszlovákia megalakulását, s akkor sem teljesen. — ZDENĚK SLÁDEK: *A csehszlovák politika és Oroszország 1918—1920* (849—871. l.) kimutatja, hogy Masaryk és Beneš pillanatnyilag nem tartották Oroszországot olyan politikai tényezőnek, amellyel számolni kell. Az intervenciót ellenezték, mert szerintük az erősíti a bolsevikok hatalmát. Az országon belüli növekvő forradalmi mozgalom miatt Csehszlovákia semleges maradt, sőt fel akarta venni a gazdasági kapcsolatokat Oroszországgal, mert abban látta iparicikeinek új piacát. Ezt az 1920-as szovjet—lengyel háború akadályozta meg, ezért a kormány 1920 őszén ismét várakozó álláspontra helyezkedett. — A vitarovatban OTTO URBAN: *A polgári társadalom kialakulásának problematikájához* (872—881. l.) a polgári szót „citoyen” és nem „burzsoá” értelemben használva úgy látja, hogy a polgári átalakulás lényege a nem rendi elemek betagozódása az egész nemzetbe.

Ez a felvilágosodás óta kapcsolatban áll a köztársaság eszméjével. Közép- és Kelet-Európában a rendi és a polgári állam nem azonos (területileg, mint nyugaton). A nemzeti megújulás itt politikai öntudatosodást jelent. 1848-ban a vezetők nem akartak radikális változást (sem föderációt), ezért utána nem köztársasági-demokratikus állam jött itt létre, hanem monarchikus-demokratikus. — VĚRA OLIVOVÁ: *Csehszlovákia és Németország a harmincas években* (881—891. l.) Münchenben tartott előadása, kimutatja, hogy 1930—32-ben a csehszlovák állam harcolt a hitlerizmus ellen, Hitler hatalomrajutása után ez folytatódott 1934-ig, ebből sűrűlódások adódtak. Az ellentétek 1934—36-ban a Henlein-vezette mozgalom körül koncentrálnak, egyébként inkább latensek. 1936—37 során Csehszlovákia nemzetközileg elszigetelődik és meggyengül. Az Anschluss után viszont cseh-szlovák összefogás jön létre a németekkel szemben, ebből csak a Hlinka-féle párt marad ki. — JAROMÍR KOPECKÝ: *Honfitársi mozgalom Svájcban a második világháború idején* (911—924. l.) a csehszlovák emigráció tevékenységéről ad áttekintést. — J[AN] N[OVOTNÝ] ismerteti Arató Endre: Kelet-Európa története a 19. században c. munkáját (937—938. l.). — N.

HISTORICKÝ ČASOPIS 1968. 3. szám. — JAN NOVOTNÝ: *A csehek és a szlovákok a nemzeti politikai harcokban a szláv kongresszustól az 1848—49-es forradalom bukásáig* (299—331. l.) 1963-ban kiadott tanulmányát folytatja, a szláv népek szerepének új koncepcióját kívánja kialakítani. Kimutatja, hogy 1848 szeptemberében a magyar kormány elleni szlovák fegyveres harcban szinte kizárólag csehek vettek részt. Az októberi bécsi forradalom nagynémet és magyarbarát, ezért a szlávok várakozó álláspontra helyezkednek. Utána a magyar-ellenes fegyveres harcot már csak a császáriakkal szövetségben lehetett vívni, de ez nem módosítja ennek a harcnak demokratikus felszabadító nemzeti jellegét. A kremsieri oktrojált alkotmány óta a csehek már nem támogatják a kormányt, a szlovákok azonban igen, s elítélik a csehek magyarbarátságát. Cseh részről ekkor is van érdeklődés a szlovák mozgalom iránt. — BOGDAN KRIZMAN: *Az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszünet* (332—353. l.) elsősorban jugoszláv levéltári anyag alapján ad részletes eseménytörténeti áttekintést szeptember 29-től a fegyverszünet megkötéséig. — MILOŠ GOSIČOVSKÝ: *A csehek és szlovákok kapcsolatának néhány kérdéséhez a Csehszlovák Kommunista Párt poli-*

tikájában (354—406. l.) közli 1959-ben megkezdett, s 1963-ban véglegesen megfogalmazott emlékiratának szövegét, amely annak idején nem jelenhetett meg, s amelyben azt bizonyítja, hogy a szlovák az egyetlen szláv, sőt egyetlen szocialista nemzet, amelynek nincsenek saját országos hatóságai, tehát a föderáció többször felvetett kérdésére rendezni kellene. — A visszaemlékezések rovatában PAL'Ō ČARNOGURSKÝ: *Deklaráció Szlovákia és Lengyelország uniójáról 1938. szeptember 28.* (407—423. l.) a szlovák néppárti képviselő és szenátorok csoportjának határozatát és ennek előtörténetét ismerteti, a további fejleményeket a müncheni egyezmény hiúsította meg. — RICHARD MARSINA ismerteti Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században és Mályusz Elenér: A Thuróczy-kronika és forrásai c. munkáját* (426—431. l.), P. HAPÁK R. A. *Averbuh orosz nyelvű könyvét az 1848—49-es magyar forradalomról és szabadságharerről* (431—436. l.), M. Moravcsik Gyula *Studia byzantina c. kötetét* (448. l.), M. K. Kristó Gyula: *Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához c. tanulmányát* (449. l.), ALEX. HÚŠČAVA *Komjáthy Miklós: I. Károly király állítólagos pecsétnyomója c. tanulmányát a Levéltári Közleményekben* (449—450. l.).

4. szám. — MÁRIA VYVÍJALOVÁ: *Újabb ismeretek Bernolák szótáráról és 1796-os és 1825-ös előszaváról* (475—522. l.) kimutatja, hogy Bernolák mindenképpen a szlovák nyelv fejlődését kívánta elősegíteni a szótárral. A későbbi átdolgozás és a végleges bevezetés valószínűleg Juraj Palkovič munkája, aki Bernolák eredeti szövegét néhol módosította, engedményt téve a korabeli magyar nemesi nacionalista álláspontra. — MATEJ KOCISKÝ: *A munkások bérvisszonyai Magyarországon és különösen Szlovákiában a XIX—XX. sz. fordulóján* (523—554. l.) először a nominálbér adatait számítja ki a korabeli statisztikai források alapján, s kísérletet tesz a reálbér megállapítására. Megállapítja, hogy Szlovákiában a nominálbér átlagosan alacsonyabb volt a magyarországi átlagnál, bár Pozsony és a Szepesség a magyarországi átlagon felül volt. Igen erős a munkásosztály differenciáltsága, de legnagyobb része nehéz helyzetben van. — STELLANA PIKSOVÁ: *Az 1848—1849. évi polgári demokratikus forradalom és a román — magyar együttműködés problémája* (555—577. l.) áttekinti a magyar—román viszony alakulását, s elsősorban az Oroszország elleni harc lehetőségével magyarázza a havasalföldi részről jövő megegyezési kísérleteket, amelyek azonban elkésve vezettek

eredményre 1849 nyarán. — JÁN TIBENSKÝ: *Michal Kuniš elmékedései a magyar nyelv terjedéséről és a magyarosításról Magyarországon* (576—597. l.) egy 1765—1835 élt szlovák köziről és 1833-ban Zágrábban megjelent munkáját (Reflexionen über die Begründung der magyarischen Sprache) mutatja be, Kuniš néhány más, ekkor megjelent munkához hasonlóan ellenzi a magyarosító törekvéseket. — ANDRIJA STOJKOVIĆ: *A Fialat Bosznia ideológiája* (598—610. l.) a XX. század elején kibontakozó mozgalmat ismerteti, amely váltokozva az evolúció és a forradalom álláspontjára helyezkedett. Elképzeléseire az orosz narodnyik mozgalom, Masaryk, az anarcho-szindikalizmus hatott. A világháború idején a résztvevők tevékeny szerepet vállaltak a nemzeti szabadságmozgalomban, s hősi halottjaik voltak. — ALEX. HŰŠČAVA ismerteti Jozef Novák könyvét a szlovák városi és községi címerekről (611—613. l.), JAROSLAV VALENTA Henryk Batowski könyvét az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáról (613—615. l.), O. CHMELOVÁ A Wilhelmstrasse és Magyarország c. kötetet (615—617. l.), M. LAVOVÁ Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzeti-ségpolitika Magyarországon c. könyvét (617—620. l.), V. KOPEČAN Káldy Nagy Gyula: The administration of the sanjaq registrations in Hungary c. tanulmányát (623—625. l.), L. B. Horváth Pál: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai c. könyvét (627—628. l.), ugyanő Csizmadia Andor: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége c. könyvét (637. l.) — N.

ČASOPIS MATICE MORAVSKÉ 1968. 3—4. szám. — FRANTIŠEK HOFFMANN: *Vilém z Pernštejna* (163—186. l.) egy huszita főúr arcképét vázolja fel, aki csak egyéni érdekből állt a mozgalom mellé. — JAROSLAV MAREK: *A felvilágosodás kori történetírás a cseh történeti gondolkodásban* (187—210. l.) azt vizsgálja, hogyan látta a későbbi történetírás a felvilágosodás korának történetírását; csak egyes aspektusai érdekelték (a nemzeti mozgalomhoz való viszonya, szakmai jelentősége), holott önálló kulturális alakulatként kellene megneézni és értelmezni. — RUDOLF POSPÍŠIL: *Nyugati szláv föderális uniók és csehszlávok—lengyel föderáció tervei* (211—225. l.) a második világháborúban 1940—41 folyamán felvetődött tervezeteket vizsgálja, amelyeket lengyel részről határozottan szovjetellenes éllel vetettek fel. — VOJTĚCH ŽAMPACH: *A morva—sziléziai országos nemzeti bizottság kezdetei* (226—244. l.) az 1945 májusában alakult szervezet tevé-

kenységét vizsgálja, korábban egész Morvaországra kiterjedő szervezet nem jöhetett létre. — FRANTIŠEK ŽŘÍDKAVESELY: *A partizánmozgalom Lysickóban* (255—261. l.) a kelet-morvaországi területen 1944 őszétől kibontakozó mozgalom eseményeit összegezi. — BEDŘICH ŠINDELÁŘ: *A veszt-fáliai béke és a mi tanulságunk belőle* (262—273. l.) 1968 júliusában tartott előadás, amely hangsúlyozza a béke igazságtalan voltát, a nagyhatalmak önző politikáját, s egyúttal a cseh józanságot, amely századokon át segítette a cseh népet fennmaradásában. — IVO PÁNEK: *Diviš mester és a jihlavai oklevél* (274—281. l.) I. Vencel Jihlava számára kiállított, igen fontos kiváltságlevelét vizsgálja, amelynek eredeti, elveszett példánya valószínűleg 1249-ben készülhetett, amikor Diviš mester vyšehradi prépost még a király kancellárja volt. — IVAN LAH: *1918. október 28.* (282—286. l.) az 1881—1938 élt szlovén író és műfordító 1940-ben kiadott emlékiratából vett részlet, visszaemlékezése a cseh-szlovák köztársaság kikiáltására (ekkor Prágában volt éppen katonai kórházban). — N.

ISZTORICESZKI PREGLED 1968. 5. szám. — *A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Irodájának határozata Bulgária sokkötetes történetének megírásáról* (3—6. l.) ismerteti a határozatot és a belőle következő legfontosabb feladatokat. — RADOŠLAV POPOV: *Szerbia politikája Bulgária irányában a balkáni válság időszakában, 1908—1909* (7—28. l.) részletesen tárgyalja a szerb álláspontot, amely először elutasító volt, de azután a Monarchiával szemben mégis kereste a közeledést. Bulgária is hajlandó volt erre, de ezt csak Törökországgal szemben óhajtotta felhasználni. Az ellentétes célok miatt a közeledés nem sikerült, de a gondolat tovább hatott. — ZDRAVKO SZT. PLJAKOV: *A bolgár város demográfiái arculatáról a XV. századtól a XVII. sz. derekáig* (29—47. l.) városokint részletes adatokat közölve bizonyítja, hogy a városok zömében a lakosság többsége nem volt mohamedán. Mohamedán többség csak a nagy közigazgatási központokban mutatható ki. Tehát a városi termelők többsége a nem mohamedánok közül került ki. Török asszimiláció kimutatható. — A. M. SNYTMAN: *Hriszto Kabakcsiev és a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága elleni per 1925-ben* (48—64. l.) részletesen ismerteti a per lefolyását. A halálraítélt Kabakcsievet a közvélemény nyomására bocsátották szabadon 1926-ban. — NIKOLA K. KONDOV: *Bulgária lakosságának számá-*

ról a XIV. sz. végén (65—69. l.) szórványos adatokból rekonstruálja a növekedés valószínű ütemét a XIV. századtól 1880-ig, s az 1880-as adatokból ennek figyelembevételével úgy számítja, hogy a lakosság 1,47 és 1,84 millió közt lehetett, ebből 120—140 ezret tehetett ki a városi lakosság. — A vita-rovatban SZTEFAN RADULOV: *A bolgár fasiszmus ideológiájáról* (87—93. l.) három szakaszt különböztet meg a bolgár fasiszmus fejlődésében (1923—29, 1929—39, 1939—44). Ideológiája kommunistaellenes, tudománytalan, eklektikus (ezért vannak belső ellentmondásai), több irányzat hirdeti (ennek oka, hogy a nagytöke nem kellően koncentrált), agresszív, nincs kapcsolata tényleges gyakorlatával. Ezt az ideológiát csak a nagytöke kisebb része hirdette, mellette megmaradt a régi burzsoá ideológia is. — DIMO KAZASZOV: *A fasiszmus és a bolgár pártok* (94—100. l.) az egykori szociáldemokrata politikus részben visszaemlékezészerűen szól hozzá a vitához, úgy látja, hogy a bolgár fasiszmus német—olasz típusú volt, tehát utánzó. Az 1934 májusi puccs vezetői is fasiszták voltak, ténylegesen a király diktatúráját segítették elő. — NIKOLA FERMANZSIEV, SZTEFAN VELIKOV: *Szefan Karadzsa születési évéről* (101—103. l.) az 1868-ban hősi halált halt bolgár felkelő eddig valószínűnek tartott három születési évszám (1840, 1842 és 1844) közül 1840-et tartják a valódinak.

6. szám. — ZSAK NATAN: *A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának júliusi plénuma és a társadalomtudományok* (3—12. l.) általános áttekintést ad a társadalomtudományok és ezen belül a történettudomány helyzetéről és teendőiről. — HRISZTO HRISZTOV: *Bulgária felszabadulása és a kresznai-razlogi felkelés* (13—23. l.) az 1878-as macedóniai felkeléssel kapcsolatban kimutatja, hogy ekkor Macedóniában nincs nem-bolgár szláv lakosság. A felkelés a bolgár nemzeti forradalom része, bár nem vezetett a terület felszabadulására. — LJUBEN BEROV: *Új adatok Ferdinándnak, mint a német imperializmus ügynökének szerepéhez* (24—32. l.) 1932—34 közti adatokat közöl az NDK levéltáraiból, amelyekből kitűnik, hogy az egykori bolgár király ekkor is 150 000 márka évjáradékot kapott a német államtól, s ezt az összeget is meghaladó egyéb pénzeszközöket. — MARIJA GEORGIJEVA MANOLOVA: *Az 1877—79-es bulgáriai ideiglenes orosz kormányzat és a postáügy* (33—40. l.) adatokat hoz arra, hogy a megszálló orosz hatóságok odeszszai német telepeket bíztak meg a bulgáriai postaszolgálat megszervezésével. — VASZIL GJUZELEV: *A dobrudzsai felirat és a 1913. évi bulgáriai események* (40—48. l.)

egy 1950-ben Észak-Dobrudzsában talált töredékes felirat új olvasatát adja (ez a legrégebbi datált szláv nyelvű felirat Bulgáriából). A felirat a bizánci kormány által ösztönzött besenyő betörés visszaverésére vonatkozik: Bizánc így bosszulta meg azt, hogy a magyarok akadálytalanul vonultak át bolgár területen Konstantin nápoly megtámadására. — A vita-rovatban N. CONEV: *A fasiszta diktatúra és a Népi Blokk* (49—50. l.) úgy véli, hogy a Népi Blokk kormányzásának a korszakát (1931—34) úgy kell tekinteni, mint a fasiszmus visszavonulásának szakaszát. — VESZELIN HADZSINIKOLOV: *Még egyszer a fasiszmusról és bulgáriai sajátosságairól* (50—63. l.) a Komintern által adott meghatározást veszi alapul. Úgy látja, hogy 1923-tól lehet fasiszta diktatúráról beszélni, 1934-től nyílt fasiszta diktatúráról. Még a közvetlenül szeptember 9. előtt uralomra került Muraviev-kormány is fasiszta volt, csak az 1931—34 közötti helyzethez hasonlóan ez is bevont a kormányba, egyéb pártokat is, a fasiszta tömegbázis kiszélesítése érdekében. — G. I. CSERNYAVSZKIJ: *Új adatok Georgi Dimitrov viszonyáról a Nemzetközi Vörös Segélyhez* (64—68. l.) három dokumentumot közöl 1926—35-ből, ezek is igazolják, milyen nagy jelentőséget tulajdonított Dimitrov a szervezetnek. — NADEZDA IV. KRÁSZTEVA: *Nikola Szakarov feljegyzései az 1918-as katonai felkelésről* (68—74. l.) közli magyarázatokkal a jobboldali szociáldemokrata politikus feljegyzését. Szakarov tagja volt annak a parlamenti küldöttségnek, amely megkísérelte a felkelés leszerelését. — N.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS 1968. 3—4. szám. — JORJO TADIĆ: *Velence és Dalmácia a középkorban* (5—17. l.) kimutatja, hogy Velence a X. századtól kezdve tanúsított érdeklődést a terület iránt, a XV. sz. végére teljesen elfoglalta. Gazdasági fejlődését akadályozta, bár ezzel önmagának is ártott. A félszigetre nem hatolt be, megelégedett a keskeny tengerparti sávval, mert Dalmácia csak az adriai hajózás biztosítása szempontjából volt számára fontos. — IVAN FRČEC: *Az észak-adriai városok külkereskedelme mint a kapitalista viszonyok kialakulásának tényezője a Habsburg-monarchiában a XVIII—XIX. században* (19—37. l.) részletes adatokat közöl az egyes városok külkereskedelméről. 1760-ban pl. a Triesztből kivitt áruk harmadrésze Magyarországból került ide. A kormányzat fontosnak tartotta ezt a kereskedelmet, ezért fejlesztette, ezért építette ki az ide vezető útvonalakat. A városok kereskedőrétege igen összetett volt.

A számos nehézség ellenére az árutermelés fejlődött. A kereskedőknek nagy szerepe volt a tőkés viszonyok kialakulásában. — JOSIP HORVAT: *A horvátországi újságírásegy évszázadának társadalmi spektruma 1835—1935* (39—56. l.) áttekintést ad az újságírás fejlődéséről, a mintegy 350 ismert életrajz közül a legfontosabbakat röviden ismerteti. Az újságírók 60%-a a tenger-mellékről származott, nem-polgári vagy nemesi elemek csak későn kerülnek közéjük. — ORDE IVANOVSKI: *A délszláv szocialisták és az Illés-napi felkelés* (57—70. l.) az 1903-as felkelést tárgyalva megállapítja, hogy a szocialisták nem ismerték fel egészen, hogy a macedónok külön nemzetet alkotnak, de elítélték az egyes balkáni államoknak a területre kinyilvánított igényeit, helyeselték, hogy a felkelők önálló államot akarnak alkotni. Ténylegesen csak a macedóniai szocialisták vettek részt a felkelésben, a többiek csak deklaratív támogatást nyújtottak. — SERGIJE DIMITRIJEVIĆ: *Az Októberi Forradalom tapasztalatainak elsajátítása a jugoszláv munkásmozgásban* (71—99. l.) kiemeli legfontosabként a szocialista forradalom perspektívájának az elfogadását. Ebben szerepet játszottak a szerb emigráns szocialisták, a Monarchián belül a baloldali szocialisták, a horvátoknál F. Filipović, aki a III. Internacionáléhoz való csatlakozást javasolta, továbbá a Szovjet-Oroszországból hazatérő kommunisták. 1919 februárjától már új szakasz kezdődik, ekkor a különböző szociáldemokrata pártok kívánják az Internacionáléhoz való csatlakozást. A harmadik szakasz az 1919-es egyesítő kongresszussal kezdődik, ettől kezdve az egyesített munkáspárt, ill. azon belül a kommunisták szervezeten irányítják a tapasztalatok átvételét. — ANDRIJA RADENIĆ: *Jugoszlavia — a jugoszlávok szellemi és politikai egyesítését elősegítő újság* (113—121. l.) az 1871-ben Bukarestben Jovan Pohar szerkesztésében megjelent lapot ismerteti, amely haladó szellemű volt, a délszlávok egyesítését forradalmi úton kívánta. Foglalkozott egyéb szláv népek kérdésével is. — PETAR ŠTRČIĆ: *Rijeka néhány problémájáról 1918-ban* (123—133. l.) ismerteti Fiume élhelzési nehézségeit, az árak emelkedését, a zöld kádereknek a város ellen intézett támadásait, a 79. gyalogezred felkelését október 23-án, majd a munkások helyzetét és nehézségeit, itt 1919-ig kísérve a fejleményeket, amikor a munkások a megszálló antant-csapatokhoz fordultak követeléseikkel. — MILENKO PALIĆ: *A munkásmozgalom forradalmi szárnyának sajtójáról a Vajdaságban 1921—29-ben* (135—146. l.) bemutatja az 1923-ban megjelent „Szervezett Munkás” c. újságot.

1924-ben a Független Munkáspárt tett kísérleteket lapok kiadására, 1925-től kezdve ismét megjelent a „Szervezett Munkás”, 1928-tól pedig „Organisierter Arbeiter” címen német nyelvű sajtóterméket adtak ki a baloldali szakszervezetek. — ĐORĐE PILJEVIĆ: *A hercegovinai felkelés fejlődésének néhány sajtósága 1941-ben* (147—156. l.) a június 24-én megindult tömeges felkelést világítja meg, amely az olasz megszállók és az usztrasák ellen irányult, akik a nemzeti ellentéteket próbálták felszítani a harc leverésére. — MIROSLAVA MIRKOVIĆ ismerteti Dobó Árpád: *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus* c. könyvét (157—159. l.). — N.

MATICA SRPSKA. ZBORNIK ZA DRUŠTVENE NAUKE 1967. 47. köt. — SLAVKO GAVRILOVIĆ: *A karlócai érsekség daljai uradalma. A XVIII. sz. végétől az 1848—49-es forradalomig* (5—38. l.) bemutatja a korábban csak pénz- és természetjáradékot követelő, Eszék közelében levő uradalom fejlődését 1792-től, amikor növelni kezdték a majorsági földet és robotot követeltek. 1806-ban a kevés legelő miatt parasztfelkelés tört ki. Az uradalom az irtásföldeket is majorsági földdé nyilvánította. A forradalom idején a parasztok megpróbálták a majorsági föld elfoglalását. — JELENA POPOV: *A mezőgazdasági kampány a Vajdaságban 1945 első felében* (39—71. l.) utal a nagy pusztulásra: az állatállomány 2/3-a elveszett, 800 000 hold birtokos nélkül maradt, kevés volt a munkaerő. Az elhagyott birtokokat állami tulajdonba vették, egyéb helyről (különösen Szerbiából) is hoztak segítséget, s így a földterület 95%-át sikerült felszántani és bevetni. — MITA KOSTIĆ: *A szerbek kizárólagos jogáról az 1690-es Lipót-féle kiváltságlevélre* (95—100. l.) annak a feljegyzésnek a szövege, amelyet a jugoszláv hatóságok állítottak össze, mert Magyarország nem volt hajlandó az illir udvari bizottság, deputáció és kamara levéltári anyagát átadni, arra hivatkozva, hogy egyéb magyarországi pravoszláv népekre is vonatkozik. Közben Magyarország már átadta a levéltárat. — ILIJA DŽINIĆ: *A jobbágyok és nemesek harca a községi legelőkért Csonoplyán 1820—1848* (101—110. l.) közli a jobbágyok névsorát telki állományuk és a földesúrnak járó hátralékok feltüntetésével. — BOGDAN KRIZMAN: *Az 1918. november 13-i belgrádi fegyverszünet* (111—134. l.) a fegyverszünet megkötésének részletes eseménytörténete. — MILENKO FILIPOVIĆ: *A „sokác”, „sokácok” névről* (135—151. l.) a népet

egy Őok személynevből származtatja, amely a középkorban kimutatható, délről került Boszniába, onnan tovább északra.

48. köt. — **DANILO KEČIĆ**: *A burzsoázia szemben a vajdasági bolsevik mozgalommal 1919 első felében és a szocialista szolidaritás általános sztrájkja* (5—39. l.) bemutatja a Szovjet-Oroszországból hazatérő hadifoglyok ellen hozott intézkedéseket, a burzsoázia félelmét, amelyet a Magyar Tanácsköztársaság léte fokozott. A július 20—21-i szolidaritási sztrájkot nem sikerült felkelésre fejleszteni. — **JÁN SIRÁCKY**: *A jugoszláviai szlovákok helye és jelentősége a cseh-szlovák—jugoszláv kapcsolatok történetében* (40—52. l.) ismerteti a szlovák telepések történetét, nemzeti öntudatosodásukat a XIX. sz. második felétől kezdve, közös harcaikat a helybeli délszláv lakossággal. pl. 1905—1906-ban. — **JELENA POPOV**: *Adalék annak tanulmányozásához, milyen segítséget nyújtott a Vajdaság Jugoszlávia háború pusztította területeinek* (53—67. l.) számos adatot hoz az 1945-ben a pénzben, élelmiszerben és ruhaneműben stb. összegyűjtött segélyekről. — **DŽURDŽICA PETROVIĆ**: *Adalék a Bácska XVI. századi történetéhez* (95—105. l.) Halasi-Kun Tibornak a török Belleten c. folyóiratban megjelent tanulmánya alapján ismerteti a városi kézművesség helyzetét. — **SLAVKO GAVRILOVIĆ**: *Adalék a bácskai ruszinok történetéhez a XVIII. sz. derekán* (106—113. l.) egyrészt Ókeresztúr (Krstur) lakosainak 1756—59 közti történetéhez közöl adalékokat (csak unitus papot kaptak, pedig pravoszlávot akartak), másrészt arra utal, hogy nem lehet tudni, hogyan kerültek Kocurába (Kucura) 1765 táján a ruszin (kárpat-ukrán) telepések. — **STANA RISTIĆ**: *Avram Džukić kéziratos önéletrajza* (114—115. l.) az 1844—1906 élt történetíró életrajzának szövegét közli. — **NIKOLA BOŽIĆ**, **RATKO MITROVIĆ**: *A Vajdaság és Belgrád és környéke a harmadik birodalom terveiben* (116—125. l.) kimutatják, hogy a háború után ebből a területről a birodalomhoz tartozó dunai német államot akarták létrehozni.

1968. 49. köt. — **VLADIMIR STOJANČEVIĆ**: *Szerbia politikája Albánia vonatkozásában a XIX. században. Adalék a szerb—albán baráti kapcsolatok történetéhez 1844—1875* (5—25. l.) kimutatja, hogy Garašanin kezdeményezte a rendszeres együttműködést a török birodalom ellen, segítséget akart nyújtani. Az adott időszakban létre is jöttek kapcsolatok egyes albán törzsek vezetőivel. Az albánok is keresték ezt a segítséget. — **DANILO KEČIĆ**: *Az Októberi Forradalom és az agrár-paraszti mozgalom a Vajdaságban 1918-ban és 1919 elején* (26—68. l.) részletes eseménytörténeti átte-

kintést ad, a 6., újvidéki ezred felkeléséről is, a zöld kadérek tevékenységéről, a hazatérő hadifoglyok által terjesztett szocialista eszmékről. A kommunistaként hazatért hadifoglyok erősen bírálták a jugoszláv állam által megindított agrárreformot. — **SRETA PEČINJAČKI**: *1785-ös adatok a Szerémség és a Sajkás-kerület lakosságáról és iskoláiról* (131—143. l.) fordításban közöl egy 1785-ös összeírást, amely felvankint megadja a lakosság létszámát és az egyházközsége és az iskolára vonatkozó adatokat, és a Sajkás-kerületről felvett vizitációs jegyzőkönyv szövegét. — **SLAVKO GAVRILOVIĆ**: *Fogarasi János, az első szerb felkelés korának harang- és ágyúöntője* (144—155. l.) összegyűjti az 1770-ben Erdélyben született harangöntő életére vonatkozó adalékokat. 1800-ban került apjával együtt a Szerémségbe, 1826-ig van nyoma tevékenységének, a harangöntés mellett a szerb felkelők számára fegyvereket is készített.

50. köt. — **VASILJE KRESTIĆ**: *Politikai viszonyok a Szerémségben az 1868-as horvát—magyar kiegyezés előestéjén* (9—24. l.) kimutatja, hogy az abszolutizmus bukása után a lakosság többsége a Magyarországgal való együttműködés mellett foglalt állást. Amikor azonban kiderült, hogy ez nem valósítható meg az egyenjogúság alapján, a szerbek és horvátok szembe fordultak ezzel, csak a magyarok és németek kívánták továbbra is. Az 1867-es horvát választásokon, a Szerbiából jövő propaganda hatására is, a szerbek és horvátok a Néppártra szavaztak, amely egyedül ebben a megyében jutott többséghez. A helyzet olyan feszült volt, hogy fegyveres összetűzésektől is tartottak. — **ŽIVAN KUMANOV**, **ZVONIMIR GOLUBOVIĆ**: *A Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági Területi Bizottságának erőfeszítései a bácskai nemzeti felszabadító mozgalom újjáélesztésére 1942-ben* (25—65. l.) részletesen ismerteti a megszálló hatóságok újabb és újabb letartóztatásai és a párt központjával való kapcsolat hiánya ellenére kibontakozó mozgalmat. — **ONUFRIJ TIMKO**: *Ruski Krstur és Kucura telepesei* (129—142. l.) áttekintést ad a kárpatukránok fejlődéséről és úgy véli, nem is fontos meg tudni, hogy Ókeresztúr és Kocura XVIII. századi telepesei melyik megyéből kerültek új lakóhelyükre. — **SLAVKO GAVRILOVIĆ**: *Új iratok Pera Segedinac 1735-ös felkeléséről* (143—149. l.) szerb, német és latin nyelvű forrásokkal közöl magyarázatokkal, adalékként a Péro-felkelés történetéhez. — **JOVAN MILIČEVIĆ**: *Obrenović II. Milán* (150—159. l.) összefoglalja az 1819—1839 élt és mindössze néhány napig uralkodott szerb fejedelem életrajzát. — **KRUNOSLAV**

TKALAC: *A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság városainak vásár- és ünnepnapjainak kereskedelmét és közéletét érintő rendelkezések* (160—162. l.) a tartomány elkülönítése után 1850-ben megjelent rendelet szövegét közli. — GÁL GYÖRGY ismerteti Lefkó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták e. könyvét (172—175. l.). — N.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1968. 3. szám. — HERMAN D. BLOCH: *New York afro-amerikaijainak harca politikai jogokért és politikai elismerésük megvalósulása, 1865—1900* (321—350. l.) megállapítja, hogy az 1777. évi New York állambeli alkotmány szerint a „fekete amerikaiak” elnyerték teljes jogi egyenlőségüket, de a valóságban ez nem következett be, s hosszú küzdelmet folytattak, amíg a szövetségi alkotmány 15. kiegészítése az „észak-dél” háború után 1870-ben ezt az egyenjogúságot újra törvénybe iktatta. Elemzi a polgárháborút követő állapotokat, s azt, milyen szerepet játszott a „néger kérdés” ekkor az amerikai közéletben. Megvilágítja azt az ellentétet, amely egyfelől a radikális köztársaságiak, másfelől Andrew Johnson elnök között keletkezett, aki a „déliel” kiengesztelésére, a kompromisszum megtalálására törekedett. — JOHN SALT: *Az Urquhart-mozgalom helyi megnyilvánulásai* (350—366. l.) David Urquhart (1805—1877), a konstantinápolyi angol követség alkalmazottja, rajongó törökbarát volt, Oroszország esküdt ellensége, olyannyira, hogy gyakorta a külügyminisztérium munkatársait is azzal vádolta, hogy Oroszország ügynökeivé lettek. Emiatt Palmerston 1837-ben visszahívta, s ezt követően Urquhart a külügyminisztert, majd miniszterelnököt is hevesen támadta. Kezdetben a liberális lapok is helyt adtak észrevételeinek, s aközéposztálynálkeresett támaszt, később a toryk soraiban helyezkedett el, s a liberálisok politikájával szemben az „alsóbb néprétegeknél”, a munkásoknál is támogatást keresett. A szerző Yorkshire, s főként Sheffield körzetében elemzi ezeket a kapcsolatokat, ahol a volt chartista és owenista Isaac Ironside révén a The Sheffield Free Press hasábjain az urquhartista érvelés sajtót is kapott. Salt megemlékezik arról, hogy a lapban az 1850-es években Marx is közzétett néhány a cári Oroszország külpolitikáját élesen támadó cikket. Salt behatóan vizsgálja a sheffieldi „ultradicálisok” szociális programját és külpolitikai elképzeléseit, politikai kísérletezéseiket. — NORMAN MCCORD — DAVID E. BREWSTER: *Az 1790-es évek munkászavargásai Északkelet-Angliában* (366—384.

l.) az angol admirális irattárára, a helyi sajtóra, Newcastle és Northumberland levéltáira támaszkodva dolgozzák fel a javarészt tengerész-követelések, sztrájkok történetét. A sztrájkok hulláma 1792—3-ban továbbterjedt Durham bányászaira, s ács, cipész, kárpitos mozgalmak kísérték ezeket, amelyek olykor eredményt is elértek. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a francia forradalom erjesztő hatása mellett a háborúk és az áremelkedések ugyancsak tetemesen hozzájárultak a forrongáshoz. Az admirális mindvégig elutasította a tengerészek bérköveteléseit, akik a parlamenthez fordultak, de Pitt befolyására a parlament nem foglalkozott petíciójukkal. — ROLF ENGELSING: *A cselédség olvasmányai a XVIII. és XIX. században Németországban* (384—430. l.) egyszerre nyújt kultúr-történeti és gazdasági, társadalomtörténeti feldolgozást. Ismerteti, milyen írők mikor terjedtek el, de megemlékezik a népszerű lapok, folyóiratok elterjedéséről is, valamint arról, hogy ezekben milyen szerzők írásait közölték, megjelöli a cselédek helyét a patriarchális családoknál, a gyerekek nevelésénél és szól arról, hogy a szolgák gazdasági helyzetében, illetőleg a szellemi javak terjedésében a két évszázad során milyen lényeges módosulások történtek. — D. K. BUSE: *Ebert és a közeledő első világháború. Egy hónap naplójának tükrében* (430—448. l.) hangsúlyozza, hogy Ebertől mind a mai napig nem készült igazán objektív hangvételű életrajz, s még megjelent írásait sem elemezték kellő körültekintéssel. Szenvedélyes természetű vezető volt, de indulatait többnyire eredményesen leplezte, vezetői rátermettségét pedig riválisai is elismerték. Buse több történetíró elődjét idézve megértéssel szól Ebert 1914. évi honvédő magatartásáról, pusztán annyit fűz ehhez hozzá, hogy az általa megtalált, s ehelyütt közölt naplórészletek is bizonyítják, hogy a szociáldemokrata vezetők is mennyire rosszul tájékozódtak az eseményekről, a belgiumi agresszióról nyilván csak utólag értesültek, s általában nem előre készültek fel a háborúra, hanem állásfoglalásuk napról napra július legvégén, augusztus első napjaiban alakult ki. Buse szerint e sorsdöntő napokban nemcsak Ebert, hanem Haase, sőt a baloldali radikálisok is illúziókat kergettek, ók sem voltak tisztában a berlini kormány háborús elszántságával. A bevezető után közli a naplórészleteket, amelyek 1914. július 14-től augusztus 14-ig vetnek fényt Ebert tevékenységére és gondolataira, svájci útjára, ahová a német szociáldemokrata párt vezetőségének megbízásából utazott, visszatérésére, honvédő felfogásának érlelődésére, a német pártve-

zetőségen belüli vitáknak Ebert általi értékelésére (élesen bírálta Zetkin, Stadhagen és Haase-Ledebour magatartását, de L. Zeitz „iskolás” észrevételeit, javaslatait is) — s ezek azok a sorok, amelyekhez Buse mégis kritikái megjegyzést fűzött: igaz, hogy a honvédó politikát meg lehet érteni, de a Burgfriede meghirdetését s a kormánnyal szembeni kritikus politika felfüggesztését mégis hibának látja. — J.

LE MOUVEMENT SOCIAL 1968. júl.—sept. szám. — A különszám — amelyet Jean Claude, Michelle Perrot, Madeleine Rebérioux és Jean Maitron állított össze — az 1968 május—júniusi diák-egyetemi mozgalmak, lázadások történetét dolgozza fel, pontosabban ezeknek a harcoknak dokumentumait teszi közzé. Az ismert történészek közös bevezetőjükben hangsúlyozták, hogy a dokumentumválogatást csak a Sorbonne történetére korlátozták, ezen belül viszont minden áramlatot igyekeztek megszólaltatni, s kerülték a dokumentumok rövidítését, kipontozását —, mivel az ilyen módszer csak tévedésekre ad alkalmat, bizalmatlanságot szül. Tudják, hogy az események teljes történetét így sem tudják visszaadni, hiszen ma már más források, a film, fotók és a hangszalagok is forrásértéket képeznek, de e 414 oldalas kiadvánnyal hozzá kívánnak járulni e zaklatott és oly fontos napok történetének rögzítéséhez, amely egyúttal a Sorbonne történetének is immár részévé vált. Az összeállítók ezekután a különféle szervezetek és mozgalmak struktúráját ismeretik (8—15. l.). Itt különválasztják a diákok és tanárok szakszervezeteit és politikai szervezeteit. Mindegyiknél ismeretik tömegbefolyását, lapjait, politikai színezetét-felfogását és alkalmasint a nagyobb politikai pártokhoz fűződő kapcsolatait. — A dokumentumok közlésénél az I. fejezetben az előtörténet iratait olvashatjuk. Ehelyütt az összeállítók — ahogyan előre jelezték — tematikai és ezen belül kronológiai eljárást követtek. Hangsúlyozták, hogy a diákok elégedetlensége és aktivitása egyfelől az imperializmus és a vietnami háború, másfelől az egyetemi oktatási rendszer bírálatában, támadásában mutatkozott meg — s ezekre vonatkozóan főként az egyetemi reformot sürgető dokumentumokat idézik (17—28. l.). Az írásos felhívásokat és röplapokat követték azután a gyűlések és tiltakozó megmozdulások, amelyek a reformot siettették. A reformmozgalom terjedt, de csakhamar áttörte a szokásos kereteket. Nanterre-ben erőszakos összeütközésekre került sor, az egyetem vezetői fegyelmi bíróságot hívtak

össze, s egyeseket kizárással fenyegettek — amit a jobboldali diákszervezetek is támogattak. Ekkor, március utolsó napjaiban a mozgalom kiszélesedett, s a különféle baloldali diákszervezetek között születőben volt az akcióegység, hogy megakadályozzák az eddigi gyakorlat továbbterjedését, mikor a különböző egyetemeken egyenként — elszigetelve léptek fel a konzervatívabb egyetemi vezetők a lázongó diákvezetők ellen (33—43. l.). — A Sorbonne ebben a március—májusi időszakban szolidaritást vállalt és megmozdult, de közvetlen heves összeütközésekre még nem került sor a Sorbonne falain belül. Május elejére azonban már az eldigiéknél nagyobb tüntetéseket hirdettek, s az elmergesedett atmoszférában az illetékesek úgy vélték az eseményeknek elébe vágni, hogy a rendőrség május 3-án megszállta a Sorbonne-t. Ezzel azonban a forrongás nem ért véget, sőt a szolidaritáshullám terjedt, csak éppen a tüntetések központja nem maga a Sorbonne épülete volt, hanem az egész Quartier Latin. A mozgalom fejlődésére nézve sorsdöntő tíz nap dokumentumait az összeállítók szigorú kronológiában napról napra haladva közlik, s így ismerhetjük meg megint a különböző szervezetek reagálását egyfelől a rendőri megszállásra, másfelől a kialakult helyzetre, sőt, természetesen egymás politikai programjáról is véleményt mondtak — miként azt a dokumentumok bizonyítják (43—104. l.). — Az események menetében az újabb periódus május 13-án következett be, amikor a május 11-től folyó előcsatározások után a diákok megszállták a Sorbonne-t, s a rendőrség átmenetileg elhagyta az egyetem épületeit. E zaklatott és sok tanulságot szolgáltató napokról a folyóirat sokoldalú képet nyújt. Térképet közöl az egyetem elhelyezkedéséről, a fontosabb épületrészekről, vázolja a diákok harc szerveinek felépítését, felhívásaikat, amelyeket a francia nép, a párizsi munkások tájékoztatására adtak ki, majd azokat a lépéseket és terveket, amelyeket a Sorbonne belső életére fektettek le, legyenek azok szociális kérdések, a vizsgarend, a diákok étkeztetése, s a diákok legfőbb összekötő harciszerveinek összetételéről és funkcióiról is képet nyerhetünk (105—130. l.). — 1968 május közepétől a diákok nyugtalansága átterjedt az üzemi munkásságra, s a folyóirat külön alfejezetet szentel annak a kérdésnek, hogy a diákok miként keresték a munkások szövetségét (130—159. l.). — Majd május 22-én, amikor Cohn-Bendit átlépi a francia—német határt, megvonják tőle a francia tartózkodási engedélyt, a harc újra kiélesedik, tüntetések, szolidaritásiakciók s barrikádharok követik egy-

mást. De Gaulle május 24-iki beszéde nem csillapítja, inkább tovább hevíti a küzdelmet — de ugyanekkor kiviláglik, hogy a diákszervezetek is eltérőleg ítélik meg a lehetőségeket. Egyesek megfontoltságra, mások forradalmi akciókra, ismét mások a munkásokkal való összeforrottságra szólítottak fel (159—183. l.). — 1968. május 30. és június 16. között a küzdelem tovább éleződött. Szaporodtak a forradalmi felhívások, s míg az üzemek egyrészt újra felvették a munkát, másutt a sztrájk is viharosabbá vált. E periódus végét június 14—16-án a Sorbonne újabb rendőri megszállása zárja le. A kötetben e viszonylag hosszabb periódust több belső kisebb szakaszra bontva ismerhetjük meg (185—235. l.). — A folyóirat végül külön tematikus egységekben közli és ismerteti azokat az e korból származó dokumentumokat, amelyek a közélet, illetőleg az egyetem és a tudományos élet megreformálását szorgalmazzák, illetőleg a mozgalomnak az egyetem életében való visszatérőződését bizonyítják (236—402. l.).

Okt.—dec. szám. — A folyóirat speciális száma annak a konferenciának a beszámolóját és eredményeit foglalja össze, amelyet 1966 húsvétján rendeztek az angol és francia történészek a két ország munkásmozgalmá történetének összehasonlítására, s ezen belül is annak megvizsgálására, hogy a munkásmozgalom miként került szembe az államhatalommal, mennyiben volt reformista, s mennyiben antietatista. — A különszám bevezető szavainak (3—8. l.) szerzője, FRANÇOIS BÉDARIADA hangsúlyozza, hogy a különböző referálók elsősorban nem az elméleti, elvi kérdések megvilágítására törekedtek, hanem arra, hogy azt nézzék, ami a mozgalom gyakorlatában történt. Ugyanakkor jobban foglalkoztatta őket az, hogy miként gondolkodtak és cselekedtek — s miért — a tömegek, s kevésbé érdekelte őket a vezető csúcsok kérdése. Hangsúlyozta, hogy a fogalmak összehasonlítására is erőfeszítéseket tettek, s e téren érdekes különbségek mutatkoznak. Végül aláhúzza a sokoldalú vizsgálat szükségességét (a politikai, gazdasági és lélektani elemzés csak együttesen hozhat eredményt), valamint azt, hogy milyen fontos annak a felmérése: milyen kulturális szintet érhetnek és érnek el a munkások tömegei az adott országban. — ÁSA BRIGGS: *A munka története angolai vizsgálatának kutatási perspektívái* (9—20. l.) áttekintést ad az angol történetírás újabb számottevő eredményeiről, irányáról. Megemlékezik azokról a szerzőkről, akik Pelling módjára a Labour Party keletkezéséről, vagy E. Thompson esetében az egész angol munkásmozgály kialakulásáról írtak monográ-

fiát. Thompson, Hill és Hobsbawm a mai történetírás rangos marxista képviselői Angliában. Hobsbawm esetében a „Primitív lázadók” c. (magyarul is megjelent) írásáról emlékezik meg, valamint a Labouring Men-ről, amelyben a gázmunkások történetének világos ábrázolását adja szoros összhangban a gazdasági, technikai fejlődéssel. Ugyancsak megemlékezik Clegg, Fox és Thompson közös munkájáról, amelyben az angol szakszervezetekről adtak igen elmélyült feldolgozást az 1889—1910-es periódusban. Briggs megállapítja, hogy a Webb házaspár felévszázada megjelent műve óta ez az első jelentős minuciózus összefoglaló, amelynek szerzői viszont a közben megjelent számos ipar-, szakszervezettörténet bázisára támaszkodtak. Briggs a jelentősebb művek bemutatása után tematikus áttekintést is nyújt: megállapítja, hogy az utóbbi időben nagyobb erőfeszítéseket tettek a munkásszertály kialakulásának bemutatására, s még inkább a munkásság kultúrájának elemzésére. Emellett, hogy inkább a tömegek megismerése felé fordultak, változatlanul szükség van az igazán alapos életrajzok elkészítésére, amelyek közül Schoyen J. Harney életrajzáról nyilatkozik külön elismeréssel. Módszertani elemzésekre is szükség van, így pl. arra, hogy a XIX. században az osztály, a tömegek és a munkásmozgalom között milyen összefüggések és különbségek állnak fenn. E téren ugyan csak születtek tanulmányok (köztük Á. Briggsé). Briggs jelzi, hogy a helytörténet feltérképezése iránt is megnőtt az érdeklődés, ennek Angliában amúgyis nagyobb a múltja, de éppen itt egy másik nagyon lényeges különbség mutatkozik a városi és falusi dolgozók életkörülményeit és mozgalmait illetően. Briggs igen jelentősnek minősíti az angol és a nemzetközi munkásmozgalom összefüggéseinek elemzését. Az utóbbi időben Morgan, Joll, Collins és Abramsky érintett olyan témákat, amelyek sikeresen túlmutattak a szigetország keretein, de még mindig érdekelhető bizonyos bezárkózás a szigetország határai közé. Végül aláhúzza, hogy néhány kérdés külön hangsúlyt kell, hogy kapjon a történeti feldolgozásokban — így a munkásmozgalom és a háború összefüggése, amit eddig inkább csak az 1920—30-as években elemeztek alaposan, s a szociálpolitikai kérdések, még szélesebben a „jóléti állam” és a munkásmozgalom kölcsönös viszonya. — MADELEINE RÈBÉRIOUX: *Az államellenes tendenciák az SFIO-ban, 1905—1911* (20—37. l.) sok nyomról indul ki s határolja körül témáját. Jelzi, hogy a francia pártot általában választási harcot folytató eta-

tista pártként tartják nyilván, s fordítva a guesdeisták a szakszervezeteket csak szűken körülhatárolt szakmai, bérharcokra korlátozták volna. Az állami szervekre támaszkodó, a hatalmat igénylő felfogásban a történeti tradícióknak (jakobinus, blanquista) is nagy szerepük volt, majd annak, hogy a munkások szélesebb tömegei is igényelték a XIX. sz. utolsó harmadában az állami reformokat, szociálpolitikai intézkedéseket. Később viszont Millerand kormánybalépte, majd a kormány munkásellenes magatartása növelte az antietatizmust, a szakszervezetekben, de a szocialista pártban is két ilyen góc keletkezett, az egyik H. Lagardelle és a Mouvement socialiste körül, a másik G. Hervé és a Guerre sociale körül. Rebérioux mindkét csoportosulást közelebből is megvizsgálja. Lagardelle a CGT szindikalistáival (Merrheim) keresett találkozáspontot, s a csoport összetételét illetően a szerző aláhúzza: általában értelmiségiek (ügyvédek, tanárok), illetőleg állami tisztviselők. A másik csoport Hervé vezetésével 1905—6-ban bontott zászlót, antimilitarista és antipatrióta jelszavakkal (könyvek, röplapok, előadások — majd a lap megjelenítésével) és inkább az anarchistákkal találta meg a kapcsolatot. Míg a Mouvement Socialiste-nak inkább szellemi befolyása volt nagyobb, a Guerre Sociale mintegy tömeglappá vált, kezdetben 20 ezer, 1912 körül már 60 ezer példányban jelent meg, s 6 ezer előfizetője volt. Így a „lázádo szelleműeknek” valóban hetilapjává lett. A cikk érinti a közös találkozáspontokat, majd azt a mozzanatot, amikor Sorel és Berth a polgári köztársaság bírálata után az ellenzék zömétől leszakadva jobbfelé, a monarchistáknál keres kiutat. Hervé csoportosulása ugyanekkor hivatalos képviselést is kapott a pártban, mint a kisebbség ellenzéki véleménye szerepelt, a parlamentarizmus ellenében, s az államosításokkal szemben is inkább a szakszervezetekre kívántak támaszkodni. — HENRY PELLING: *Az angol munkásosztály és a szociális törvénykezés kezdetei* (39—54. l.) hangsúlyozottan a munkástömegek reagálásával foglalkozik: aláhúzza, hogy az 1880-as évek szocialista szervezetei nagyrészt nem munkásokra támaszkodtak, s fordítva, a megszülető Labour Party nem a szocialista munkásokat fogta össze. Rávilágít arra, hogy a munkásrétegekben nagyfokú volt az „államellenesség”, s ebben a szegényházak rendszerének szomorú történeti emlékei is szerepet játszottak. Külön-külön foglalkozik a szociálpolitika különböző területeivel (lakásépítés, egészségügyi szolgáltatás, oktatás) s kimutatja, hogy szinte valamennyi ágazat-

ban milyen nagy volt a munkások bizalmatlansága az állami intézkedésekkel szemben. (Pelling ehelyütt megállapítja, hogy a lakásépítés csak a jobbmódúaknak nyújtott előnyt, az oktatás kiszélesítésénél, a kötelező korhatár felemelésénél, illetőleg a fiataloknál a tanulás óráinak a fizetett munkaidővel szembeni kiterjesztésénél kifejezetten munkásellenállásba ütköztek a reformok, mert a szegényebb sorsúaknak szűkségük volt a gyerekek keresetére). Ugyanez a bizalmatlanság — tapasztalatok alapján — megnyilvánult a híroságokkal, az egyzetető szervekkel szemben, s szinte a parlament velk az egyedüli szerv, ahonnan valami segítséget reméltek. Pelling a választási küzdelmeket is áttekinti, s megállapítja, hogy az 1890—1900-as évek elejei küzdelmekben a szociálpolitika nem játszott lényeges szerepet, a munkásokat inkább a magas árak és a munkanélküliség foglalkoztatta. Mindezzel összefüggésbe hozza azt a jelenséget, hogy sokszor miként tudtak a konzervatívok munkástámogatást szerezni. — JACQUES JUILLARD: *A forradalmi szindikalista elmélet és a sztrájkok gyakorlata* (54—69. l.) a CGT történetének 1890—1914 közötti szakaszáról ad átfogó képet. Hangsúlyozza, hogy a CGT eredendően munkástömegeket fogott össze, s forradalmi jellege nem annyira a célok megjelölésében, mint az alkalmazott módszerekben jutott kifejezésre. A sztrájk régi szakszervezeti harci eszköz volt, az 1890-es években a munkásvezetők mégis idegenkedtek ettől, s ténylegesen csak 1902 után kezdték szélesebben alkalmazni, amikor Victor Griffuelhes és csoportja állott a CGT élére. Ekkor terjedt el a „forradalmi gimnasztika” elmélete, s az a felfogás, hogy a szakszervezeti militánsoknak maguknak kell felkészülniük e forradalmi harcokra, s mindenekelőtt a kiindulópont az volt, hogy a munkásoknak maguknak kell mindent „kiverekedni”, semmit sem várhatnak az államtól. A gazdasági helyzet ugyan szintén kiváltott sztrájkokat, de gyakran ezt a forradalmi szindikalista vezetők kezdeményezték — hogy így elmélyíthessék a tömegekben a forradalmi érzést, s kialakítsanak valamiféle különálló munkáshatalmat. (A szerző tanulmányához két sztrájktablázatot mellékel.) — E. J. HOBBSAWM: *Elméletkedések az „új szindikalizmusról” 1889—1926 között* (71—80. l.) több aspektusban vizsgálja az új trade-unionizmus terjedésének jelenségeit. Az új szakszervezetek egyrészt ipariak, másfelől „általános” munkásszakszervezetek voltak. Az új megmutatkozott a szakszervezeti tagok létszámának emelkedésében, a bányászok és a szállítómunkások megszervezésében, a TUC létrejöttében és

egy újfajta szellem terjedésében. Új szocialista és baloldali munkásvezetők tüntek fel a szakszervezetek élén, akik mögött nagy befolyásos szakszervezetek álltak, s akik közreműködtek a Labour Party születésénél is. Hobsbawm e tanulmányában aláhúzza, hogy az új trade-unionok elsősorban a „robbanó” iparágakban keletkeztek, ahol a régi típusú szűk szakmai szervezetek nem tudtak alkalmazkodni az új feltételekhez. Mikor pedig az állam politikailag és törvényesen elismerte ezeknek a szakszervezeteknek létezését, viharos fejlődésük csak meggyorsult. Mindez az 1873—1896-os gazdasági depresszió éveire esett, amikor a gazdasági nehézségeket régi típusú gyógyszerekkel kezelték: a szén-, textil- és hajóipar fejlesztésével, míg a gép- és elektromos ipar elmaradt. Ezekben az években a munkásság politikai súlya megnőtt, az új szervezetek révén, miközben a reálbérek az 1900-as években stagnáltak. Ily módon az új trade-unionizmus tulajdonképpen már szervezési módszereit tekintve előrébb járt, mint az iparszervezet, amikor az ipari szervezkedés útjára lépett; a szakszervezetek csak akkor lehetnek életképesek, ha messzebb tekintenek a helyi érdekeknél, s számot vetnek a politikai követelményekkel, sőt a társadalom átförmálódásával is. Miközben az új trade-unionizmus sok tekintetben ezt vállalta, jellemző volt, hogy a gazdasági ágak helyzetével egyidejűleg a szakszervezeti mozgalomban is a bányász, szállító-munkás és textiles uralta a TUC életét 1914 előtt. Hobsbawm megjegyzi, hogy ugyanakkor e szakszervezetekben 1914 előtt a baloldaliak, olykor szocialisták váltak hangadónak, míg 1926 után a baloldaliakat e szakszervezetekből kiszorították, s megmutatkozott, hogy ezek a hanyatló XIX. századi iparágak képviselői. — J. E. WILLIAMS: *Az angol bányászok harcosszelleme. 1890—1914* (80—91. l.) kimutatja, hogy a bányászok között az elégedetlenség részint abból táplálkozott, hogy a munkáltatókkal kötött megállapodások, amelyeket „mérsekelt” bányászvezetők kötöttek az 1860—70-es években, illetőleg 1893—1912 között, nagyon csekély hasznot hoztak, s így a bányásszakszervezeti vezetőket maguk a bányászok támadták. Az 1880-as években a szén ára esett, s ez a munkások és a munkáltatók között újabb ellentéteket váltott ki. A bányászok a szén termelésének csökkentését kívánták, míg a tőkésék a különböző szénmezők, bányák közötti belső túltermelést, versenyt erőltették. Az új bányásszakszervezet az 1900-es években csak nominálbéremelést tudott kiharcolni, a minimális bérkövetelést, valamint a szén eladási árának

ellenőrzési jogát a munkáltatók elvetették. A bérek-árak változatlanul ingadoztak, anélkül, hogy a szakszervezetek lényeges javulást értek volna el, s így a „progresszív” bányászvezetők a szindikalizmus felé tájékozódtak. — ROLANDE TREMPÉ: *A francia bányászok reformizmusa a XIX. sz. végén* (93—107. l.) míg az angol bányászok fokozatosan forradalmasodtak, s ugyanez jellemző a CGT egészére, addig érdekes módon az északi területek (Nord) bányászai képviselték a reformista tendenciákat. Trempé hangsúlyozza a partikuláris érdekek szem előtt tartását, a szűk szakmai, szövetkezeti érdekeket, s a tudatos hátatfordítást a CGT-nek. Az általános forradalmi jelszavakkal szemben ők voltak az elsők Franciaországban, akik tudatosan szociálpolitika kialakítására törekedtek. Az azonnali eredmények és nem az egész társadalmi rend megdöntése érdekelte őket, bár az 1900-as évektől kezdve e téren közeltek a CGT általános szemléletéhez. Ugyanakkor azonban elhatárolták magukat az általános sztrájkok módszerétől, az antimilitarizmustól és antipatriotizmustól. A bányászok vezették be a Franciaországban akkor még új kollektív tárgyalások módszerét, s ugyanakkor a sztrájkot csak mint végső eszközt alkalmazták. Másfelől kapcsolatokat építettek ki a szocialistákkal, a szocialista parlamenti képviselőkkel. A reformista tendenciákat a szerző a munkások nagy koncentráltóságával is magyarázza, továbbá azzal, hogy az állami szervek, a kormány is kész volt reformok megtételére az ő esetükben, csak hogy a sztrájkokat s a termelés kiesését elkerüljék. Mindezt Trempé annál fontosabbnak véli, mert az a gyakorlat, amely a bányászoknál már 1914 előtt észlelhető volt, vált később általánossá a CGT egészére. — J.

REVUE D'HISTOIRE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE 1968. 71. (júl.) szám. — F. GADRAT—P. RENOUVIN: *Francia diplomáciai dokumentumok (1932—1939)* (1—11. l.) ismerteti a sorozatot. A francia diplomáciai dokumentumokat viszonylag későn publikálták, mivel a levéltárat a háborúban nagy veszteségek érték. A „Dokumentumok” első sorozatának 2 első kötete 1932. júl. 9.—1933. márc. 17-ig tartalmazza a dokumentumokat. A 2. sorozat 3 kötete 1931. jan. 1-től 1936. nov. 20-ig öleli fel a legfontosabb tényeket, beleértve a spanyol polgárháborút is. Foglalkozik a Népfront, valamint Léon Blum politikájával. A Dokumentumok tartalma túlhaladja a diplomáciai síkot, katonai, gazdasági, pénzügyi intézkedéseket is tárgyal. — M. MISSÉ: *Az Egyesült Államok*

szerepe a kairói és teheráni konferencián (14—30. l.) 1961-ben, az amerikai belügyminisztérium történeti osztálya befejezte a kairói és teheráni konferenciára vonatkozó történeti dokumentumok kiadását. Nemcsak levéltári anyagot, hanem személyes emlékezőseket is felhasználáltak. A dokumentumok világosan mutatják, hogy Európa háború utáni helyzetét sokkal nagyobb mértékben határozták meg a teheráni tárgyalások, mint a jaltai egyezmény. — Cl. J. DEFRAISNE: *A pszichológiai fegyverek szervezése és alkalmazása a Wehrmachtban* (31—48. l.) a Barbarossa-hadművelet Serafino vezérőrnagy által megszerzett anyagára, valamint az elhunyt Jules-Albert Jaeger, a strasbourg-i Európai Tanulmányok Intézete volt igazgatója intervjujára támaszkodik, amelyet von Wevel tábornokkal, a Wehrmacht propaganda-szolgálatának volt vezetőjével folytatott. A cikk a Wehrmacht szervezésének kezdeteivel, a lengyel, dán és norvég hadjáratokkal, a nyugati hadjáratokkal, az Anglia ellen viselt pszichológiai hadjáratokkal, a balkáni hadjáratokkal és a Barbarossa művelettel foglalkozik, végül pedig a Wehrmacht hanyatlásával. — F. BOUDOR: *A fogolytáborok foglyai és Franciaország politikai arculata* (48—76. l.) a második világháború történetének lényeges vonása a foglyok nagy száma és ezek sorsának különbözősége. A francia foglyok állandóan értesültek az ország helyzetéről és ezzel összefüggésben különböző akciókat szerveztek. Az ország német megszállása után felvetődött a kérdés: Pétain vagy de Gaulle, Pétain és de Gaulle, vagy Pétain, azután de Gaulle? Franciaország a legyőzés és a megszállás ellenére a francia foglyok szemében mindig nagy ország maradt, az 1940—45 közötti ismereteik Franciaországról tele voltak tévedésekkel, ellentmondásokkal és illúziókkal.

72. (okt.) szám. — Különszám Bulgáriáról a második világháborúban. G. STEFANOV: *A külpolitika* (1—21. l.) megállapítja, hogy Bulgária volt az egyetlen német csatlós, amely nem vett részt közvetlenül a Szovjetunió elleni támadásban és nem szakította meg vele kapcsolatát. Elemenzi a németbarát irányzatot, a megszállt, de nem szövetséges országok helyzetét, a Szovjetunióval való kapcsolatokat, a „semlegességi” mesterkedéseket Bulgáriában, majd a szocialista forradalom kezdeteiről beszél. — M. GORNENSKI, E. KAMENOV: *A belpolitika* (23—41. l.) első részében az 1944. szept. 9-ig tartó időszakot tárgyalja, a németbarát és fasiszta diktatúra időszakát, majd az 1944. szept. 9-i forradalom utáni idősza-

kot tárgyalja, amely nagy változásokat idézett elő a bolgár belpolitikában az új kormány megalakulása után. — DAVID B. COHEN: *Bulgária gazdasági kifosztása a németek által* (43—65. l.) a náci Németország nagyon kihasználta az iparilag elmaradott, fejlett mezőgazdasággal rendelkező Bulgáriát. 1940. okt. 2-án kliring-egyezményt kötöttek. Foglalkozik azokkal a gazdasági károkkal, amelyeket Bulgáriának a Németországgal fennálló gazdasági cserék, a „Neubacher”, „Clodius”, „Fabricius” szerződések okoztak, amelyek Jugoszlávia és Görögország német megszállásával álltak összefüggésben. Számadatokkal ismerteti a károkat, melyeket a macedóniai bányászatnak okoztak a szállítások és építkezések, valamint a bolgár munkások németországi kizsákmányolása. Közli a veszteségek teljes összegét, valamint hatásukat a népgazdaságra. — M. ERELISKA: *Az ellenállási mozgalom* (67—82. l.) részletes leírást adja a bolgár ellenállásnak, amelyet 3 szakaszra oszt. Az első 1941. jún. 24-től 1943 februárjáig, a második 1944 tavaszáig, a harmadik pedig a háború végéig tart. Elemenzi a szept. 9-i forradalom jellegét és indítóokait. — J. DOLAPCHIEVA: *A háború és az ellenállás bibliográfiája* (83—93. l.) egészíti ki a számot — S.

NUOVA RIVISTA STORICA 1968. máj.—aug. szám. — MIRELLA LARIZZA: *Fourier tanainak marxi—engelsi interpretációja* (249—290. l.) a marxi—engelsi életmű részletes elemzésével tapintja ki annak a folyamatnak egyes állomásait, mely az utópikus szocialisták — ezen belül elsősorban Fourier — tanainak kritikájához, a proletár ideológia kialakításában betöltött szerepük meghatározásához vezetett. — ENRICO DECLEVA: *Antiklerikalizmus és politikai harc a giolittianus Olaszországban. „Franciaország példája” és a néppártok, 1901—1904 I.* (291—354. l.) kimutatja, hogy Franciaország az olasz haladó politikai közvélemény számára a demokráciát, a világi gondolkodás bástyáját, Olaszország mindenkor követendő példaképe jelentette. A francia kormány egyházpolitikája élénk reakciót váltott ki a különböző olasz pártok köreiben és meghatározó szerepet játszott antiklerikális ideológiájuk kialakításában. A szerző a korabeli sajtóanyag bő idézése alapján ad képet az ún. néppártoknak (köztársasági, radikális, szocialista) a francia egyházpolitikával kapcsolatos állásfoglalásáról, valamint arról, milyen szerepet töltött be az antiklerikalizmus e pártok politikai irányvonalának meghatározásában. Fény derül

az egyes pártoknak az antiklerikalizmus kérdésében vallott eltérő álláspontjára, mely különösen a válási törvényjavaslattal kapcsolatos vitákban, valamint az 1904-es törvényhatósági választási hadjáratokban vált nyilvánvalóvá. — NICOLA CRINITI: *Történeti feldolgozások Catilináról az egyesített Olaszországban* (355—400. l.) értékelő ismertetést ad az olasz történeti irodalomban Catilinával, összeesküvésével foglalkozó, a XIX. sz. végétől az 1930-as évek végéig megjelent munkákról. A művek elemzése során röviden utal a feldolgozások szempontjait és az egyes korszakok társadalmi problémái közötti összefüggésekre, áttekintve egyben a témát taglaló európai történeti irodalmat is. — ANTHONY MOLHO: *Allamvezetés és az uralkodó osztály a kora reneszánsz Firenzében* (401—420. l.) Firenzének egy kritikus, kül- és belpolitikai problémáktól egyaránt terhes korszakát idézi, mely a Ciompi-felkelés leverésével, az arti maggiori képviselőinek újfent hatalomra kerülésével (1382) kezdődött és Cosimo de Medici uralomra jutásáig (1434) terjedt. A szerző a kortársak és a későbbi korok (XVI., XIX. sz.) történészeinek a korszakkal, a firenzei uralkodó osztály államirányításával kapcsolatos megállapításait kritika tárgyává téve, beható elemzést ad az uralkodó osztály belső rétegződéséről, a kormányzásban való részese-déséről.

Szept.—dec. szám. — GIOVANNI MICCOLI: *Delio Cantimori* (521—631. l.) a kiváló olasz történettudós tudományos életrajzát kísérli meg felvázolni, annak a negyvenes évektől egészen haláláig (1966) kifejtett működését véve vizsgálat alá. Egy igen sokoldalú tudós arcképe bontakozik ki előttünk, aki egyaránt otthon volt a XVI., XVII. századi vallástörténeti problémák világában és korának történet-filozófiai kérdéseiben, amelyeknek komoly tanulmányokat szentelt. 1948-tól az olasz kommunista párt tagjaként fejtett ki aktív publicisztikai tevékenységet a Società és a Rinascita hasábjain, hogy az olasz kultúra idealista tradícióinak kritikai elemzésével járuljon hozzá a társadalmi megújulás folyamatához. Mint az Einaudi könyvkiadó szaklektora elsősorban olyan munkák megjelenését támogatta, melyek a valóság egy-egy oldalának megvilágítását segítették elő és mentek voltak minden idealista, irracionalista beütéstől. — MARCELLO CRAVERI: *Egy jezsuita a liberális családban. Luigi Taparelli d'Azeglio atya* (631—660. l.) L. T. d'Azeglio (1794—1862) jezsuita pap életútjának megrajzolásával hasznos adalékokat szolgáltat a katolikus gondolkodás, a jezsuiták risorgimento-ellenes politikájának történetéhez.

D'Azeglio irodalmi munkásságával a liberálisok vezette megújulási folyamattal szembeni retrográd jezsuita álláspont egyik prominens képviselőjévé vált, holott szűkebb családjá és barátai a liberális tábor legaktívabb tagjai sorában foglaltak helyet. — LILIANA IARIA: *Adalékok Messinagazdaságtörténetéhez a XVIII. században* (661—676. l.) Lallement-nak, a Messinában székelő francia alkonzulnak 1785-ben írt jelentését véve alapul ad képet a XVIII. századi Messina szerepéről Nyugat és Kelet árucseréjében. Megállapítása értelmében Messina az adott korszakban az áruk elosztásában elfoglalt helyénél fogva részese volt annak a XVIII. századra oly jellemző folyamatnak, mely által — új technika bevezetése, nagyobb investíciók révén — csökkentek a távolságok a világgereszkedelemben és a különböző gazdasági körzetek közelebb kerültek egymáshoz. — T.

MOVIMENTO OPERAIO E SOCIALISTA 1969. 1. szám. — ENZO SANTARELLI: *Kun Béla „hivatásos forradalmár” Lenin és Sztálin között* (5—18. l.) első darabja annak a sorozatnak, melyet a folyóirat a III. Internacionálé ötvenedik évfordulója alkalmából, az Internacionálé széleskörű problematikájának tanulmányozására indított. Főként a legújabbban publikált magyar anyagra támaszkodik. Kun Béla személyével, ideológiai, politikai magatartásával kapcsolatos kérdések felvetésével, illetőleg ezek megvilágítása körüli nehézségek felvázolásával foglalkozik és röviden áttekinti munkásságát, különös tekintettel annak a Kominternben, valamint a magyar kommunista mozgalomban kifejtett tevékenységére. — MICHELE FATICA: *A nápolyi szocialista mozgalom és az 1914 júliusában tartott községi választások* (21—55. l.) a nápolyi szocialisták, akik addig a Giolitti-rendszer ellenségeinek bizonyultak, 1914 folyamán, amikor a rendszer válságba került, az osztályharc élesedett, annak támogatóivá süllyedtek. Az osztályharc felfüggesztését propagálva, nagyrészek függetlenítette magát az olasz szocialista párttól és a választások előkészítésére, lebonyolítására, a helyi giolittianus polgársággal lépett szövetségre. A tanulmány a választási programok, a választásban induló polgári pártok egymáshoz való viszonyának elemzésén túl foglalkozik az autonóm és az úgynevezett intranzigens szocialisták (Bordiga és követői) közötti vitákkal, a szocialista párt nápolyi szekciójának megalakulásával, valamint Bordigának a szekcióiban betöltött szerepével. — MALCOLM SYLVERS: *Gramsci az angolszász világban* (57—66. l.) az utóbbi években az

angolszászok élénk érdeklődést tanúsítanak Gramsci munkássága iránt. Gramsci felfedezése nem véletlen jelenség, szorosan összefügg az „Új Balokda” fejlődésével, valamint azzal az elégedetlenséggel és zavarral, amelyet egyes elméletek — így pl. Herbert Marcuse elméleteinek — elterjedése okozott a mozgalomban. A szerző sorra veszi az angol nyelven eddig megjelent, Gramsci műveinek tolmácsolásával, elméleti munkásságával foglalkozó munkákat, rámutatva egyben ez utóbbiak hiányosságaira, ferdítéseire. A ferdítések főként abból a törekvésből erednek, hogy Gramscit és munkásságát elválasszák a nemzetközi kommunista mozgalomtól. — PIER CARLO MASINI: *Andrea Costa és Lorenzo Piccioli Poggiali* (69—76. l.) dokumentumokat közöl az előbb említettek levelezéséből és az Unione Democratica Sociale irataiból, ismertette a polgári származású L. P. Poggiali politikai tevékenységét is. Poggiali a mazzinianus demokráciától eljutott a szocializmus eszméinek megértéséig és az I. Internacionálé eszméinek propagátora lett Firenzében és Toscanában, szerkesztve az „Il Fascio Operaio” c. újságot, képviselve az internacionalistákat a riminói konferencián. Az itt közzétett dokumentumok is elsősorban erre a periódusra vonatkoznak. — ALFONSO PREZIOSI: *A polgári paternalizmus az Elbaszigeti első munkás szervezetekben* (77—86. l.) elsősorban a Portoferraioni 1864 novemberében megalakított Kölcsonös Segítség Társasága működését taglalja, valamint azokat az okokat, melyek a munkáságot már a következő évben a szervezet szinte teljes elhanyagolására indították. A szervezet nem a munkásság érdekeit szolgálta elsősorban, hanem a városi polgárság vezetőinek eszköze volt antiklerikális propagandájuk terjesztésében, választási küzdelmeik előmozdításában. — T.

MARXISM TODAY 1968. júl. szám. — JOE SLOVO: *A fegyveres harc távlatai Dél-Afrikában* (199—204. l.) képet nyújt az 1960-as évek angolai és dél-rhodesiai, s délnyugat-afrikai és mozambique-i guerrilla harcairól.

Aug. szám. — JOHN MAHON: *A munkáspárti kormány mérlege 1964 októberétől 1968 márciusáig* (231—243. l.) megállapítja, hogy 13 évi konzervatív kormányzás után került a Labour Party ismét hatalomra. H. Wilson kezdetben kis többséggel rendelkezett, de szociálpolitikai és gazdasági programja népszerű volt 1964—1966 között. Utána bérbefagyasztási politikájával széles munkásrétegeket fordított maga ellen, s ez már az 1967-es választá-

sokon is megmutatkozott. A szakszervezetek és a Labour Party közötti ellentét így kiéleződött. Mahon részletesen elemzi a kormány bel- és gazdasági és külpolitikáját és a fontváltásokat, ezek politikai-gazdasági visszahatását. Kitér az ország szociális struktúrájának alakulására, s aláhúzza, hogy a Labour-kormány a monopoltöke pozícióit érintetlenül hagyta. Végül áttekintést nyújt a tömegeredés jelenségeiről, a szakszervezeti ellenzék növekedéséről, a Labour Party belső helyzetéről és a kommunisták programjáról.

Okt. szám. — EDMUND és RUTH FROW: *A marxista oktatás. A Plebs League története Észak-Nyugaton a kezdetektől napjainkig* (304—310. l.) a Plebs League szövetség 1908-ban az oxfordi egyetem Ruskin College-e alapította, hogy Ruskin tanításait terjessze a munkások között. Később a szövetség és a munkásmozgalom között szorosabb szálak szövődtek, Owen, majd Marx írásait is rendszeresen ismertették. A szerzők ismertetik a Liga 1910—1914 közti oktatási terveit, hangsúlyozzák, hogy a „Nagy Nyugtalanág” éveiben 1910—1914 között miként terjedt a szindikalista irányzat. Az I. világháború éveiben a Plebs League oktatói közül sokan lettek antimilitaristák, s a hivatalos felmerések megállapították, hogy a Plebs erjesztő „partizán” felnőttoktatásával szemben állami intézmények megteremtésére van szükség. A két szerző végül rámutat, miként szélesedett a liga tanterve a két világháború között új „tantárgyakkal”, egyfelől olyanokkal, amelyek a gazdaság, a termelés alakulását elemezték, másfelől a pszichológia témakörével.

Nov. szám. — JOHN FOSTER: *Forradalmárok Oldhamben* (335—343. l.) a glasgowi egyetem előadója Lancashire egyik legrégebbi ipari városának szociális helyzetéről, munkásmozgalmáról ad képet a XIX. sz. folyamán. Éles fényrel világítja meg azt a különbséget, amely az 1830-as évek helyzetét és mozgalmát megkülönbözteti az 1860-as évektől. A 30-as években a 60 000-es ipari városban a kultúratlanlás és a borzalmas szociális viszonyok voltak jellemzők (alig volt iskola, kórház, csatornázás — az 1000 főre számított gyermekhalandóság elérte a 200-at) —, a munkásmozgalom egyes résztvevőit felkasztották. A 60-as években az ipari fellendülés nyomán a munkások helyzete megváltozott, a jobban kereső munkások többnyire már választójoggal rendelkeztek, s a tökések magatartása is módosult, míg régebben az éhbéreket elkerülhetetlenül szükségesnek tartották, az új korszakban hajlandóak voltak korlátolt reformokat hozni. Egyidejűleg azonban a munkás-

mozgalom is átalakult. A régi harcoss vezetők helyébe újak kerültek, akik megelégedtek a részleges reformokkal, a munkásság egysége szétfűzött, kisebb szakmai célkitűzések elérésére törekedtek, rés nyílt az angol és ír munkások közt. A szerző utal arra, miként hatottak vissza a gazdasági válságok a mozgalomra, hogy a munkás szervezetek erőszakos módszerei (a zárt üzemhez való ragaszkodás, a sztrájk-szolidaritás biztosítása) olykor eredményt hoztak, ami az 1840-es években összefüggésben állt azzal, hogy a központi államapparátus helyi vonatkozásban meggyengült, a hadsereget már nem tudta olyan intenzitással alkalmazni a munkások ellen, a helyi állami végrehajtó szervek szintén nem mindig rendelkeztek elég erővel ezek letöréséhez. A parlamentben a radikális képviselők szintén ellenkeztek, hogy a központi államapparátust megerősítsék a helyiek rovására. Foster bemutat néhány Oldhambeli forradalmárt, ezek között voltak értelmiségiek, olyanok, akik a középosztályból származtak, de voltak közöttük munkások (nyomdászok és szövőők) is. Elemzi a forradalmárok ideológiáját, s megállapítja, hogy még nem tekinthetők szocialistáknak, ha küzdöttek is a kapitalizmus ellen. Hangsúlyozza, hogy a gazdasági felledülés, Angliának „a világ műhelyévé” válása mellett az 1840-es évek második felében az államapparátus megerősödése, a katonaság megtelepítése a város környékén, a rendőrség és a szegény-segély újjászervezése jelentős szerepet játszott abban, hogy a forradalmi mozgalom visszaesett s csak évtizedek után indult meg újra.

Dec. szám. — JACK WODDIS: *Katonai államszervezetek Afrikában* (364—372. l.) rávilágít, hogy az 1950-es évek felszabadító küzdelmei után 1960-tól kezdve vált önállóvá számos afrikai ország. A 60-as évek második felében azonban egymást követték a katonai összeesküvések, sok demokratikus kormányt megdöntöttek, számos vezetőt, minisztert, kormányelnököket meggyilkoltak. Woddis rámutat, hogy Kenyában, Tanganyikában, a két Kongóban, Burundiban egyaránt kimutatták a nyomozások, hogy az összeesküvésekben, a merényletek elkövetésében az amerikai követségek alkalmazottai is részt vettek. Woddis részletes kronológiai táblázatot mellékel a jelenségekhez, elemzi az összeesküvések jellegét, az imperialista államok újfajta módszereit, s a felszabadult országok belső osztályviszonyait. — PETER WYNOLL: *Az I. Internacionálé és a munkásmozgalom Nottinghamban 1871—1873 között* (372—379. l.) rövid történelmi viszapillantásában megemlékezik arról, hogy Nottingham munkássága az 1847. évi,

majd az 1850-es évek chartista mozgalma utolsó fellángolásainál is élen járt. Az I. Internacionálé megalakulása után 1865-ből és 1867-ből már vannak nyomok a nottinghami munkásszervezetek jelentkezéséről. A központi forrásanyagok mellett Wyncoll feldolgozza a helyi sajtót és új levéltári anyagokat is napvilágra tár. Ezek között külön érdeklődésre tarthat számot Thomas Smithnek, a helybeli munkások egyik vezetőjének levelezése Marxsszal (e leveleket az amszterdami Társadalomtörténeti Intézet őrzi), amelyekben kikéri véleményét, megküldi a nottinghami programjait, saját, a helyi sajtóban megjelenő cikkeit — majd azt a pénzt, amit a Párizsi Kommun emigránsainak gyűjtöttek. Smithnek a Kommunról írott sorairól nemcsak Marx, hanem a belga internacionalista De Paepc és Garibaldi is elismerő szavakkal nyilatkozott. Wyncoll megjegyzi, hogy Smith Nottinghamban nem volt teljesen elszigetelve — ha ő is adott e radikális-szocialista véleménynek leginkább hangot. Mellette Samuel Parker és Lee Hayes is állandó levelezője volt az *International Herald*nak, az *Internacionálé* lapjának. Nem véletlen, hogy amikor az *Internacionálé* Főtanácsának sürgetésére megalakult a külön brit szekció és szövetségi tanács, akkor az országos konferenciát Nottinghamban tartották meg 1872 júliusában, amelyen a helybeli munkásszervezők a tömegek nyomoráról beszéltek. A helybeli, valamint Leeds-beli polgári lapok megvetéssel emlékeztek meg az egybegyűltekről. A szerző rávilágít, milyen erős volt a mozgalomban a szolidaritás más angol városok munkásaival, ami anyagi áldozatvállalásban is kifejezésre jutott. A nottinghami szervezet egyik mozgató ereje egyébként is a kilenc órás munkanap elérésére irányuló törekvés volt, ami kiemelte a szűk korlátok közül. A tanulmány megemlékezik a különféle szakmák szervezkedéséről, ezek vezetőiről, majd a brit szekcióban végbemenő szakadásokról, amelyek részint az *Internacionálé*ban keletkezett általános vitákat tükrözték. Wyncoll új adalékokat, dokumentumokat idéz arra, hogy a nottinghami szervezőkeresztsései ellenére 1873-tól mint gyengül a szekció tömegbefolyása, végül rávilágít, hogy a hanyatlás után tíz esztendővel az 1880-as évek szocialista szervezetei miként támaszkodhattak itt a régi hagyományokra. — J.

THE ENGLISH HISTORICAL REVIEW 1968. 329. (okt.) szám — JOHN TAYLOR: *A „Modus Tenendi Parliamentum” kézirat* (673—688. l.) az angol parlament korai történetének egyik legfontosabb

dokumentumát tartalmazó mintegy 25 kéziratvariáns alapján az eredeti keletkezését 1321 körültre teszi. Megállapítja, hogy a *Modus* jelentősége egyre növekedett a Stuart időkig. — MARY COTTERELL: *A jog reformja az interregnum alatt: az 1652-es Hale-bizottság* (689—704. l.) a Csonka parlament által a jogrendszer megújításának tanulmányozásával megbízott parlamenten kívüli testület összetételét, majd jelentését vizsgálja. A bizottság — értékelése szerint — a konzervatív reakció és a leveller és egyéb radikális mozgalmak között, a régi rendszer előnyeit és az újítás szükségességét egyaránt szem előtt tartva a „praktikus, apránkénti reform” útján haladt. — NAOMI CHURGIN MILLER: *John Cartwright és a radikális parlamenti reform 1808—1819* (705—728. l.) „az angol munkásosztály politikai mentora” tevékenységének eredményét abban látja, hogy megtanította a munkásságot a politikai agitációra (a törvénytisztelet és az alkotmányosság keretein belül) és vezetést biztosított a mozgalom számára. Befolyásának csúcsát a peterloo-i tüntetés jelentette, a chartisták méltán vallották elődjüknek. — B. T. BRADFIELD: *Sir Richard Vyvyan és a Country Gentleman* (729—743. l.) a Wellington 1830-as bukását előidéző „tory lázadó” csoportjának és tényleges vezetőjének működését tárgyalja. A parlamenti pártpolitika fordulatait és a vezető személyiségek lépéseit nyomon követve megállapítja a csoport névleges vezetője, Sir Edward Knatchbull 1834-es árulását, amelyet Vyvyan távollétét kihasználva követett el, amikor az utóbbi kihagyásával belépett Peel rövidéletűnek bizonyuló kormányába. — J. M. KAYE a skandináv eredetű és a XIII. századig kimutatható, a királyság független helyi igazságszolgáltató tisztségviselő, a *sacrabar* (vagy sachabor) intézményét vizsgálja (744—758. l.). — W. N. BRYANT III. Edward háromféle pénzügyi manőveréről számol be (760—771. l.), amellyel 1330 és 1360 között a parlament által megszavazott adókievetéseken felül a grófságok különféle testületeitől igyekezett pénzt szerezni. Az ügy jelentőségét a parlamenttől független adózással szembeni erősödő kritikai hangulat adja meg. — J. J. N. PALMER az angol történelem utolsó feudális hadseregének 1385-ös összehívásáról számol be (771—775. l.). — C. G. CRUICKSHANK felhívja a figyelmet, hogy Calais mellett Tournai is küldött képviselőt az angol parlamentbe a XVI. század elején, amikor angol kézen volt (775—776. l.). — J. G.

SLAVIC REVIEW 1968. 3. (szept.) sz. — J. WILLIAM LEASURE, ROBERT A. LEWIS:

Belső migráció Oroszországban a késői XIX. században (375—394. l.) az 1897-es első teljes népszámlálás adatai alapján leírja és elemzi a jól megfigyelhető regionális vándorlás típusait. Részletes statisztikai és szocioökonómikus számítások segítségével mutatja ki a migráció összefüggését a jövedelmekkel és az egyes kormányzóságok gazdasági fejlettségével. — YAROSLAV BILINSKY: *A nem orosz népek nevelésügye a Szovjetunióban, 1917—1967: egy esszé* (411—437. l.) az egyes szocialista köztársaságok alsó- és középfokú oktatási intézményeiben folyó anyanyelvi képzést és a nemzetiségizármazásuk egyetemitovábbtanulási lehetőségeit vizsgálja. — MARIN PUNDEFF: *Nyolcvan éves a szófiai egyetem* (438—444. l.) felvázolja az egyetem történetét és jelentőségét a bolgár történelemben. — GEORGE F. KENNAN részleteket közöl egyik 1945 elején Moszkvában készített jelentéstervezetéből (481—484. l.). — J. G.

VIERTTELJAHRSSCHRIFT FÜR SOZIAL-UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1967. 54. köt. 4. szám. — WILHELM TREUE: *Mérnökök és feltalálók* (456—476. l.) társadalom- és technikatörténeti jellegű tanulmány. A mérnök elnevezés Nyugaton az 1600-as évek körül bukkan fel, és kezdetben matematikai tudással és mechanikai készséggel rendelkező, a kézműveseken felül álló, a szabad művészetekhez besorolt embert értettek rajta. Csakhamar bekövetkezik a differenciálódás a katonai és a polgári mérnökök közt, majd az utóbbiakon belül is. A rendi szervezkedés jeleivel és öntudatával először Hollandiában és Angliában, a mérnökképzés fejlett iskolai rendszerével először Németországban és Kelet-Európában találkozunk. A továbbiakban a tanulmány elsősorban a német mérnökök helyzetével foglalkozik. A német mérnökök közt kezdetben nagyszámban találni önállókat, vállalkozókat; a XIX. század végére azonban az alkalmazotti réteg lesz a túlnyomó köztük. Annak ellenére, hogy a mérnöki munka nemzetgazdasági jelentőségét a társadalom korán felismerte, társadalmi megbecsültetésükért, iskoláztatásuk rangjáért még a század végén is harcolniuk kellett. Politikailag a mérnökök konzervatív szerepet töltek be a német társadalomban; nem ismerték fel vezetésre való predesztináltságukat a jövő ipari társadalmában. 1956-ban a Német Mérnökegyesületnek 34 000 tagja volt. A megválasztott 24 000 kérdőív alapján képességük még napjainkban is meglehetősen egyenetlen, s nem jelent feltétlenül főiskolai vagy egyetemi végzettséget. A működő

mérnökök 75%-a alkalmazott. 60%-uk úgy vélte, hogy ma sem kapják meg az őket megillető társadalmi elismerést. A mérnökök szemben a feltaláló fogalmát a szerző teljesen szétfolyónak és meghatározatlannak tartja, s felpanaszolja a feltalálóra mint embertípusra és hivatás csoportra (nem az egyénekre; ld. a feltalálók életrajzeit) vonatkozó irodalom hiányát.

1968. 55. köt. 1. szám. — KNUT BORCHARDT: *Az angol ipari forradalom első szakaszának kérdései* (1—62. l.) bibliográfiai jelentés az angol nyelvterületen megjelent tudományos kiadványok és a kutatás jelenlegi állásának rendkívül gondos feltérképezésével. — A Közlemények rovat az alsó-szászországi erdő és társadalom körül kibontakozó vitához közöl kiegészítést és állásfoglalást WILHELM RAUTENBERGTŐL (63—80. l.).

2. szám. — THOMAS NIPPERDEY: *Kultúrtörténet, társadalomtörténet és történeti antropológia* (145—164. l.) egy új történeti tudomány, a történeti antropológia fogalmát és a kultúr-, valamint a társadalomtörténethez való viszonyát igyekszik tisztázni. Történeti antropológián olyan tudományt ért, amely empirikus elemzés alapján az emberi lét alapstruktúrái és -kategóriái, az emberi magatartás-, cselekvés-, gondolkodás- és ösztönzési formák, ezek társadalmi intézményekben való kifejeződése és intézményeknek, kultúrának és személynek változatos összeszővődése és keletkezésfolyamata után nyomoz. A továbbiakban azt igyekszik bizonyítani, hogy 1. a társadalomtörténetnek sokkal intenzívebben, mint eddig, fel kell ölelnie a történeti antropológia kérdéseit, mint-hogy ezek révén új és átfogóbb ismereteket nyerhet tárgyról; 2. viszont ha a modern társadalomtörténet eleget akar tenni e feladatnak, metodikailag magába kell olvasztania a XIX. századi kultúrtörténet eredményeit és módszereit. — HANS JAEGER: *A bankárok és Roosevelt New Dealje* (214—256. l.) a pénzembereknek az 1929/33-i gazdasági válság előidézésében és elmélyítésében vitt szerepét s a New Deal szembeni álláspontját vizsgálja az egész amerikai bankrendszer felépítésének és működésének rajzával a háttérben. Bár Roosevelt és elődje, Hoover pénzügyi politikájában inkább módszerbeli, mint elvi különbséget lát, tanulmányából mégis eléggé kiviláglik Rooseveltnek a nagybankárok iránti ellenszenvét s az a céltudatos egykezezte, amellyel távoltartotta őket a New Deal irányító posztjaitól, s egyre inkább állami ellenőrzés és irányítás alá helyezte a nagybankokat. Az elnök és a nagybankárok ellentéte a második elnök-

választási kampány során még jobban kiéleződött. Nyílt szembenállásra azonban a közvélemény bankárelles hangulata miatt a banktőke részéről nem került sor. A gazdasági konjunktúrának a második világháború során történő újjáéledése révén az ellentétek vesztek elükből, bár teljesen sosem szűntek meg. — B.

VIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1968. 4. szám. — WOLFGANG BENZÉ: *Az önkéntes munkaszolgálatról a kötelező munkaszolgálatig* (317—346. l.) az első világháborúban megszületett és a weimari Németországban is alkalmazott önkéntes munkaszolgálatnak a fasiszta Németországban kényszermunkaszolgálatká váló átalakítását, ennek történeti és szociológiai aspektusait ismerteti. — HANS-WOLFGANG STRÄTZL: *A főiskolás „Akcio a németellenes szellem ellen” 1933 tavaszán* (347—372. l.) 1933 áprilisában és májusában a német egyetemi és főiskolai ifjúság által megrendezett s az 1933. május 10-i háborzongató ünnepekben tetőződő könyvégetés történetét ismerteti. Az akció terve a Göbbels-féle propaganda-minisztériumban született meg 1933. március 13-án. Gyors és sikeres végrehajtásán nagy szerepe volt a német egyetemi és főiskolai ifjúság egyedüli képviselőletéért egymással versengő két náci szellemű egyesület, a Deutsche Studentenschaft és a Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund egymás túlszárnyalására törekvő vetélkedésének. A tanulmány részletesen ismerteti az akció előkészítését, a „fekete listák” összeállítását, az indexre tett könyvek jogalap nélküli, de rendőri támogatással történt begyűjtését és látványos elégetését. Az akció jóformán semmi ellenállásba sem ütközött. — WALTER BUSSMANN: *A Hossbach-másolat keletkezése és áthagyományozása* (373—384. l.) forráskritikai tanulmányt közöl a müncheni pörben a náci vezetők háborús bűnösségének megállapításában nagy szerepet játszó „Hossbach-jegyzőkönyv” néven ismert, valójában azonban csupán feljegyzéseket tartalmazó nevezetes dokumentumról. A feljegyzésekben Hossbach ezredes, Hitler szárnagysegédje és a hadsereg személyzeti osztályának vezetője Hitlernek 1937. november 5-én a legmegasabb politikai és katonai vezetők egy csoportja előtt elhangzott, Németország „nagyterproblémáinak” fegyveres erővel való megoldását bejelentő beszédét és a résztvevők ellenvetéseit foglalta írásba néhány nappal később, november 10-én. A feljegyzések eredetije megsemmisült, vagy valahol lappang. A ránk maradt gépirásos másolatot 1943

novemberében Kirchbach gróf ezredes készítette. Tőle került sógorához, Viktor von Martinhoz, onnan pedig 1945 októberében az angolokhoz, akik a nürnbergi pörben felhasználták. A szerző külső és belső ismérvek — többek közt Hossbach tábornok perclöntő kijelentései — alapján hitelesnek fogadja el a dokumentumot, és kiemeli jelentőségét. — **LOTHAR GRACHMANN:** *A nürnbergi ítélet 22 év múltán* (385—389. l.) morális szempontból teljes mértékben indokoltnak, büntetőjogi szempontból igazságosnak, nemzetközi jogi szempontból azonban rendkívül problematikusnak tartja az ítéletet. — *B.*

DER DONAURAUM 1968. 1—2. szám. — A kettős szám Bécs gazdasági, politikai, kulturális jelentőségének van szentelve. Külön tanulmányok foglalkoznak Bécsnek a Duna-medencében elfoglalt helyével, Béccsel mint kereskedelmi és közlekedési központtal, mint a Duna-medence pénzpiacával, szerepével a légi közlekedésben. Történelmi szempontból három tanulmány tarthat számot érdeklődésre. — **GUSTAV OTRUBA:** *Bécs népessége* (1—11. l.) nemzeti származás és társadalmi fejlődés szempontjából vizsgálja témáját. A fél évezredek római és az évezredek bizánci-szláv korszak után a középkori város alapjait bajor-frank telepések vetették meg. A Babenberg hercegi család városi rangra emelte, majd a Habsburgok fejlesztették. A Duna-medencében elfoglalt központi helyzeténél fogva természetes vonzási központja lett az idegeneknek. Kispolgári-ipari jellege — amelyet egészen a XIX. századig megőrzött — a kései középkorban alakult ki. A város külső, máig is változatlan arculatát a barokk kor alakította ki, amely a török háborúkban és a vallásháborúkban kivívott győzelmet álmodta kőbe. Bécs XVII—XVIII. századi pénzügyi és ipari életében külföldiek játszottak döntő szerepet. A főváros lakossága a XVIII. században több mint kétszeresére nőtt. A növekedés — bár korántsem egyenletesen — tartott a XIX. században is. Bécs lakossága 1900-ban elérte az 1 647 957-et. A XIX.—XX. századi nagyipari fejlődés egyetlen tipikus vezető iparágat sem teremtett Bécsben. A textil- és fémáruipar, a nagy- és kispár egyensúlyban volt. A tanulmány részletesen vizsgálja Bécs erősen nemzetiségi összetételét, kiemelve a nagyrészt iparos cseh lakosság számbeli súlyát, gazdasági, politikai és kulturális jelentőségét. A csehek a század elején még 7,1%-át tették ki Bécs lakosságának, 1951-ben már csak 0,22%-át. A XX. században a két és másfél milliós lélekszám közt

ingadozó Bécs fő problémája jelenleg a természetes szaporodás alacsony színvonalára és ezzel összefüggésben a bevándorlás és a munkaerőhiány pótlása. — **RUDOLF TILL:** *Bécs mint politikai központ* (43—53. l.) Bécs politikai szerepének a XX. századig általában növekvő, majd esőklendő, de még mindig jelentősnek tekinthető tendenciáját tekinti át történeti keretek között. Bécs Babenberg hercegi székhelyből lett Habsburg császárváros, majd a XIX. században világváros. A XX. században a Monarchia összeomlásával elvesztette ezt a rangját. Politikai központból kulturális központtá vált. — **RUPERT FEUCHTMÜLLER:** *Bécs mint a képzőművészetek központja* (99—106. l.) a művészettörténet tanúsága szerint Bécs kétségtelenül művészeti központ volt, gyűjtő és egyben kisugárzási központ. Legnagyobb korszakaiban tudott saját nyelvén szólni a világhoz.

3. szám. — **LUDWIG JEDLIČKA:** *1938. március 13. a történelmi kutatás fényében* (141—155. l.) az Anschlusshoz vezető eseményort tekinti át kül-, bel- és katonapolitikai szempontból. Ausztria helyzetét ebben az időben a növekvő külpolitikai elszigetelődés jellemezte. Franciaország és Anglia beavatkozása a veszély pillanatában a kisebb hatalmak, elsősorban Olaszország részvételétől függött, ez azonban etiópiai kalandja után 1937-ben már végleg elkötelezte magát a tengelynek. Németország felismerte ezt a helyzetet, és 1937 elejétől kezdve fokozta diplomáciai és gazdasági nyomását Ausztriára. A gazdasági nyomásban nagy szerepet játszott a német fegyverkezés nyersanyag- és devizaszükséglete. Nem kevésbé kedvezőtlenül alakult az osztrák belpolitikai helyzet. Miközben az 1936 júliusi egyezmény kitérte a kaput az osztrák függetlenség sírásói, az osztrák náciak előtt, az ausztrófasiszmus totalitárius doktrínája lehetlenné tette a köztársasághoz hű erők, elsősorban a szociáldemokraták csatasorba állítását. Ami végül a katonapolitikai helyzetet illeti, a szerző azt a nézetet vallja, hogy megfelelő irányítás és szervezés esetén meglelt volna a lehetőség a náci agresszióval való eredményes szembeszállásra. — **PETER BERGER:** *Az osztrák-magyar dualizmus 1867—1918 és az osztrák jogtudomány* (156—170. l.) két csoportra osztja a kiegyezéssel foglalkozó osztrák jogtudósokat. Az egyik csoport az 1848-as forradalomig, ill. az 1867-es kiegyezésig terjedő történeti kutatásokból indult ki, és arra a következtetésre jutott, hogy a Magyarországot is felölelő régi osztrák monarchia, az ún. Osztrák Császárság mint önálló állami egység 1867 után is fennmaradt, és az új Osztrák-Magyar Monarchia lényegé-

ben a régi Osztrák Császársággal azonos. Ennek az irányzatnak egyik legismertebb képviselője Deák 1865-i vitapartnere, Wenzel Lustkandl. A másik irányzat a maga korának tételes jogára, a kiegyezési törvény szövegére, az ennek megfelelő politikai gyakorlatra s a benne kifejeződő jogelméletre támaszkodva, lényegében a két külön államiság teóriáját vallotta, és legfőképpen a kiegyezési törvény szellemén és betűjén túlmenő perszonaluniós törekvések ellen emelt óvást. Egyik legismertebb képviselőjük Georg Jellinek volt. — ERNEST BAUER: *Külföldi tőke a jugoszláv üzemekben* (181—190. l.) a külföldi tőkének a jugoszláv termelésbe való bevonását vizsgálja. Jugoszlávia a háború befejezése óta gazdasági fejlesztésre külföldről kerekén 2,3 milliárd dollárt kapott. A tőkehiány ennek ellenére ma is egyik legfőbb jellemvonása a jugoszláv gazdasági életnek. A külföldi tőke bevonását a szocializmus elárulásának hirdető dogmatikusok és a szocializmus diadalának tekintő liberálisok közt az utóbbi évek legnagyobb gazdasági vitája zajlott le, amely ma sincs lezárva. A pártvezetőség közbülső álláspontot vall. Az 1967-es törvényes szabályozás elvileg lehetővé teszi a külföldi tőke meghatározott arányú részvételét a termelésben. A külföldi tőke túlszigorúnak tartja ezeket a megkötéseket, és egyelőre tartózkodik a jugoszláv termelésbe való nagyobb arányú bekapcsolódástól.

4. szám. — JOHANN CHRISTOPH ALLMAYER-BECK: *A Habsburg-monarchia vége 50 évvel ezelőtt* (205—222. l.) elsősorban az összeomlás okait fűrkézi. A Monarchia politikailag már akkor halott volt, amikor katonái még harcoltak érte a különböző frontokon. Népeinek forradalmi magatartása és ebből eredő eltávolodása a birodalomtól, a háborús nyomorúság, az éhség, a roppant lélektani nyomás, a súlyos véráldozatok, az ellenséges propaganda, az emigráns szervezkedés mind lényeges szerepet játszott a bukásban, meggyorsítva azt a folyamatot, amelynek aztán a háborús katasztrófa bizonyossága döntő lökést adott. De kérdés, hogy a Monarchia háborús győzelem esetén is fennmaradhatott volna-e hosszabb időre. Maga Ferenc József is úgy jellemezte egy külföldi diplomata előtt Ausztriát, hogy történelmi anomália. A Monarchia képtelen volt ésszerű kompromisszumot találni egyfelől a történelmi föderalizmus, másfelől a XIX. századi centralizmus, a konzervatív államstruktúra és a modern demokratikus korszellem között. Mindezek után a szerző úgy látja, hogy a történészeknek nem arra kell elsősorban választ találnia, hogy miért omlott össze a birodalom, hanem hogy hogyan

tudott négy évszázadon keresztül fennmaradni. — BOGDAN KRIZMAN: *Tisza István politikai körútja 1918 őszén* (223—234. l.) Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnöke, Šarkotić báró vezérezreides naplójának felhasználásával tárgyalja Tisza 1918 szeptemberi, a délszláv kérdésnek a Monarchián belüli megoldását előkészíteni hivatott politikai utazását. Mint-hogy a délszláv kérdés horvát szellemű megoldása elé a magyarok gördítették a legnagyobb akadályt, IV. Károly 1918 szeptemberében a legbefolyásosabb magyar politikusnak számító Tiszát küldte a délszláv területekre a politikai megoldás kimunkálása végett. Tisza beutazta Horvát-Szlavónországot, Dalmáciát, Bosznia-Hercegovinát, tárgyalta a délszláv, nagyszerb, nagyhorvát megoldás híveivel, de tökéletesen félreismerte a helyzetet. A teljesen kilátástalan, Bosznia-Hercegovina Magyarországhoz csatolását követelő magyar nacionalista megoldás mellett szállt síkra. Ennek legkirívóbb, a tragikomikum határát súroló megnyilvánulása Tiszának a jugoszláv érzelmű szerb és horvát képviselőkkel 1918. szeptember 21-én Szarajevóban történt összecsapása volt. Tisza 1918. szeptember 29-én, Bulgária kapitulációjának napján terjesztette elő teljes fiaskóval végződő délvidéki útjáról szóló, a történelem által már teljesen túlhaladott jelentését. — B.

ÖSTERREICHISCHE OSTHEFTE 1968. 1. szám. — ALOIS HOFMAN: *Cseh kulturális ösztönzések az osztrák szellemi életben* (15—23. l.) felróva az ilyen irányú kutatások hiányát, először az osztrák irodalmi életet megterményítő cseh kulturális hatásokat vizsgálja. Kiemeli a huszitizmus páratlan hatását, amelynek utórezgéseit még a jozefinizmus is érezte. A cseh nemzeti újjászületés hatása tetten érhető Grillparzer és Stifter műveiben. A cseh történelmi és népi élet bemutatásában Stiffteren kívül Marie von Ebner-Eschenbach, J. J. David és Bertha von Suttner regényeit és elbeszéléseit illeti a legfőbb érdem. A preklasszikus cseh zene nem csupán a protestáns egyházi zenére hatott, hanem az osztrák klasszikus zenére, Haydnra is. Bécs zenei élete, az udvari színház, a bécsi opera előadásai elképzelhetetlenek cseh zeneművészek nélkül. A pedagógiában J. A. Komenský termékenyítő hatása követhető nyomon J. F. Hahn, J. I. Felbiger és különösen a Mária Terézia-féle iskolareform megújítója, Ferdinand von Kindermann püspök műveiben és működésében. A tudomány területén a bécsi szlavisz-

tikai iskola teljesítménye emelhető ki, amelyben csehek is résztvettek. Összegezésképpen megállapítja, hogy a nemzeti és a politikai ellentétek dacára az osztrák és a cseh nép kultúrkapcsolatai a legnehezebb időkben sem szakadtak meg, és a kulturális együttműködésben kétségkívül az összetartó elemek domináltak a szét húzók fölött.

2. szám. — MIRJANA GROSS: *A hullám* (65—86. l.) a horvátországi nacionalista ifjúság eszmevilágának alakulását vizsgálja az első világháború előtt. Az ifjúság első generációja, amely a politikai életben szerepet vállalt, még a horvát jogpárthoz tartozott. Az első pártoktól független ifjúsági szervezet a Haladó Ifjúság volt. Ez a csoport Masaryk filozófiájának hatása alatt állt. Feladatának a nép közt folytatandó antiklerikális szellemű, a nyugati haladó eszméktől áthatott szociális és kulturális „aprómunkát” tekintette. Pártoktól való függetlenségét azonban nem tudta mindvégig megőrizni. Eszméik behatoltak az idősebb generációba is, s velük együtt 1904-ben, a fumei rezolúció után létrehozták a Haladó Pártot, amely tagja lett az 1905-i horvát-szerb koalíciónak. Dalmáciai testvérpártja az 1905-ben megalakult Demokrata Párt volt. Ez idő tájt három irányzat kristályosodott ki az ifjúsági mozgalmakon belül. A haladók Jurislaw Janušić vezetésével csakhamar szembekelekedtek a Haladó Párttal, és kiváltak belőle. A régi Haladó Ifjúság eszméit fejlesztették tovább a „nagy”, vagyis a bolgárokat is felölelő délszláv eszme jegyében. A másik irányzatot a Josip Mahnić püspök vezetésével 1904-ben megalakult klerikális ifjúsági egyesületek jelentették. Harmadiknak a két előbbivel egyaránt szembenálló ifjúhorvát mozgalom jelentkezett Dr. Iso Kršjavi professzor szellemi irányításával Politikailag a Frank-féle jogpárt vonalát követő irányzat mérsékelt antiklerikális nézeteket vallott, elvetette a délszláv eszmét, s nagyhorvát álláspontra helyezkedett, mely szerint Horvátországban csak egy politikai nemzet létezik: a horvát. Az 1910. évi magyar- és horvátországi változások megcsilllogtatták a koalíció előtt a kormányrajutás lehetőségét. Ennek érdekében a Haladó Párt eredeti programját „szögre akasztva” egyesült a konzervatív Horvát Jogpárttal Önálló Horvát Párt elnevezés alatt. Ez az „árulás” eltaszította a haladó ifjúságot a párttól, és sokakat közülük az egyéni terror útjára vitt. Az ifjúhorvátok is elszakadtak időközben a kormányból kibukott pártjuktól, s egykori ellenfeleikhez, a haladókhöz közeledtek. Régi pártjuk pedig a zágrábi klerikális csoporttal egyesült Keresztény-

szociális Jogpárt néven. A klerikalizmus általános offenzívája során az eddig gyenge klerikális ifjúsági szervezetek is megerősödtek. 1910 körül ismét három irányzat válik ki az ifjúsági mozgalmából: Az egyik eszlódása ellenére sem akar a koalíciótól elszakadni. A másik a haladó eszmék radikális képviselőjét vállalja. A harmadik teljesen szakítani akar a haladó hagyomány módszereivel. Ekkor kapcsolódik be az ifjúsági mozgalom irányításába a koalíció egykori vezetője, Fran Šupilo, aki ellenezve pártjának a bánvaló megegyezését és kormányra lépését, az ifjúság és a szocialisták körében keresett és talált is támaszt radikális ellenzéki politikájának. A délszláv eszme értelmezése körül továbbra is bizonytalanság uralkodott; ez azonban nem akadályozta meg a délszláv eszme viharos terjedését, miközben a klerikalissá vedlett pártjával meghasonlott ifjúhorvát mozgalom egyre mélyülő válságba került. Az 1911 nyarán Spalatóban ülésező ifjúsági értekezlet már egy „forradalmi”, a szerbhorvát egységet társadalmi téren is munkáló nacionalizmusban jelölte meg a követendő célt. Ennek orgánuma lett a Zágrábban megjelenő, ekkor azonban még túl radikálisnak tetsző Val (Hullám). Az 1911 végén Šupilo kezdeményezésére Spalatóban összeült Horvát-szerb Radikális Ifjúság még mind a langyos haladóktól, mind a forradalmároktól elhatárolta magát, és szociális aspektust igyekezett adni a nemzeti problémának. Az ifjúhorvát nacionalizmusban is felszínre került az eredeti radikalizmus, ami fogékonyabbá tette őket a délszláv eszme iránt. Az 1912 elején kibontakozó s nemzeti ellenállásba torkolló Slavko Čuvaj-féle önkényuralom, a zágrábi egyetemi hallgatók politikai demonstrációszámba menő belgrádi kirándulása, a Balkán-háborúkban kivívott fényes szerb győzelmek — bár átmeneti visszaesések még adódtak — a világháború idejére kikovácsolták az egységes délszláv ifjúsági mozgalmat. — Két másik tanulmány gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozik, nevezetesen a tervgazdaság „kockázatával” és tartalékaival, továbbá a gazdasági tervezés és technikai haladás bulgáriai problémáival.

3. szám. — HENRYK BATOWSKI: *Tervek a Habsburg-monarchia felosztására az első világháborúban* (129—140. l.) megállapítja, hogy a Monarchia lerombolása a háború kezdetén nem tartozott az antanthatalmak hadicéljai közé, területi megoszlást igény. A tervek vett területelesatolások azonban — még orosz és szerb részről is — meglehetősen szűk határok közt mozogtak. Az Olaszország és Románia hadbalépésének ellenértéképp az 1915. április 26-i lon-

doni, ill. az 1916. aug. 4—17-i bukaresti egyezményben kilátásba helyezett terület-átengedések már igen súlyosak voltak, de ezeknek az egymásnak is ellentmondó kötelezettségeknek érvényesítése még erősen problematikus volt. Még súlyosabb helyzetet teremtett a Monarchia számára a csehszlovák követelések akceptálása az antant részéről. A Lajtán inneni birodalomrész felosztásában — ha nem is a saját államiság megszüntetésének értelmében — jelentős szerepet játszott az 1918. október 16-i császári manifesztum. Az első világháború végén a Monarchia felosztása már befejezett tény volt. — JOHN IVANSON Oroszország, Amerika és az orthodox egyházpolitika, különösen a moszkvai patriarhátus és az amerikai metropolia viszonyát tárgyalja (141—161. l.). — MAX DEMETER PEYFUSS a német nyelvtérület Oroszország-képét elemzi az 1830/31-i lengyel felkelés időszakában (172—181. l.).

5. szám. — BOGDAN KRIZMAN: *A katonai összeomlás a Balkánon 1918 őszén* (268—294. l.) azt bizonyítja, hogy a Monarchia katonai összeomlása nem az olaszországi, hanem a balkáni fronton következett be. A balkáni front eszméjét 1914 őszén Franchet d'Esperay tábornok vetette fel, de még megvalósulása után sem tulajdonítottak neki kellő jelentőséget. 1918 június elején azonban d'Esperay lett a szaloniki front főparancsnoka, aki így hozzáláthatott régi kedvenc tervének megvalósításához. Ehhez 600 000 főnyi katonasággal rendelkezett. A tábornok hallatlan energiával készítette elő a támadást, s győzte le a francia, angol, olasz ellenzést. A támadás a szerb csapatokkal az élen, erős tűzérési előkészítés után 1918. szeptember 14-én indult meg. Nemcsak a rendkívül rosszul ellátott és demoralizált bolgár hadsereg frontját törte át, hanem megrendítette, és visszavonulásra kényszerítette a központi hatalmak egész balkáni haderejét. A bolgárok, miután nem kaptak gyors és hatékony segítséget, szeptember 29-én kénytelenek voltak aláírni a fegyverszüneti szerződést. Az egész balkáni front főparancsnokává kinevezett Kövess tábornagy a rendelkezésére bocsátott tekintélyes erőkkel sem tudta stabilizálni a frontot. A háború hullámai átesaptak a Monarchia határain, bár a Monarchia elleni közvetlen támadásról Franchet d'Esperaynek le kellett mondania. — A Kutatási

jelentés c. rovatban DAN BERINDEI az újabb román történetírásról adott irodalmi áttekintése I. részét közli (303—308. l.). Ebben a szerző a XIX. század utáni fejlődés problémáit elemzi.

6. szám. — JÓZEF BUSZKO: *Az 1908-i politikai válságról: a dunai Monarchia szlávjai* (321—328. l.) a Galiciában 1908-ban kialakult politikai helyzetet ismerteti. Az események kiindulópontja az új demokratikusabb választójogi törvény alapján 1907-ben megrendezett parlamenti választás volt, amely véget vetett a lengyel konzervatívok hagyományos többségének, és a polgári liberális és nemzeti demokrata pártokból alakult Demokratikus Uniót juttatta többségre. A lengyel konzervatívok erre a paraszti bázisú Lengyel Néppárttal és az ukrán nép létezését is tagadó ruszofil párttal szövetkeztek, és többséget értek el az 1908-i tartományi gyűlési választáson. Ez a nemzeti felháborodás viharát kavarta fel Galiciában. A tartomány a polgárháború szélére került. Andrzej Potocki gróf helytartót egy ukrán nacionalista diák meggyilkolta. A rendet végül is csak katonaság igénybevételével sikerült helyreállítani. — MARIN PUNDEFF: *A 80 esztendő szófiai egyetem* (329—339. l.) az első bolgár egyetem történetét ismerteti. Az egyetem magasabb pedagógiai tanfolyamként 1888-ban kezdte meg működését, és 1896-ra teljes egyetemmé épült ki. Jogi helyzetét az 1904. évi egyetemi törvény szabályozta. 1905-ben fölvette Ochridai Szent Kelemennek, Szent Cirill és Metód első tanítványának nevét. A cikk a továbbiakban részletesen tárgyalja az új fakultások felállításának, az egyetemi autonómiáért a kormánnyal vívott harcnak, a gyakori diákzavargásoknak a történetét. Majd a felszabadulás utáni helyzettel, az egyetemi reakció 1944/47 közti felszámolásával, az oktató munka újabb fellendülésével foglalkozik. Az 1944-től eltelt két évtized alatt az egyetem 30 449 végzést bocsájtott ki falai közül, 17 549 férfit és 12 900 nőt. A 732 személyből álló tantestület magja magas képzettségű. Az 1888-ban alapított egyetemi könyvtár 717 000 kötetet számlál. Az egyetem kiadványsorozatai világhírűek. — DAN BERINDEI az újabb román történetírásról adott irodalmi szemléje II. részét közli (340—352. l.). — B.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Niederhauser Emil (N.), Petneki Áron (P.), Sárdi Anna (S.) és Teke Zsuzsa (T.).

FIGYELŐ

Bölcöny József:

Pihent szemmel az olvasó érdekében

IV.

A legutóbbi közleményünk befejező részéből is kitűnt (német—spanyol vonatkozásban) az alábbi megállapítás igazsága, melyet még az időközben megszünt A Könyv c. folyóirat „Kaleidoszkóp” rovatában olvastunk: „*Nem könnyű dolog a műfordítás.* Ha pl. egy német író angol kifejezéseket használ, nem elég az olvasó leleményességére bízni az angol—magyar szótár fellapozását, hanem jobb lenne, ha a németből fordító maga nézne ennek utána.” (Tehát ne helyezkedjék a *graeca sunt, non leguntur* kényelmes álláspontjára, mint a legutóbb részletesen tárgyalt regényfordítás.) Sajnos ez az „utánanézés” sem mindig elegendő, sőt néha egészen furcsa dolgokat eredményez.

Így pl. a *puchero* a nagy francia regényíró szerint leves. Regénye magyar fordításának magyarázó jegyzete szerint nem leves; de abban legalább egyetért szerző és fordító, hogy valami spanyol eledel. Megerősíti ezt egy amerikai szerző is a magyar fordításban ugyanannál a kiadónál megjelent egyik híres regényében, — de hiába! Mert fordításának lábjegyzete inkább hisz a Gáldi-féle spanyol—magyar szótárban a szó *első* jelentésének, mint a szerzőnek és a szótárba felvett második jelentésnek. A *puchero*-vitát tehát azzal zárja le, hogy ez edényt (helyesebben akkor is: fazekat) jelent. Persze sokkal valószínűbb, hogy a jegyzetszerkesztő nem vett magának annyi fáradságot, hogy elolvassa a szótárból a második helyen felvett jelentését is ennek a spanyol szónak és az ezt tartalmazó mondatát az angolból fordított szövegnek. Pedig az előbbiből az is kitűnik, hogy korábban is a francia szerzőnek volt igaza és nem a magyarázó jegyzet fordításának, mert a szótár még azt is részletezi a szó második jelentésénél, hogy hogyan készül az a leves, amit a *puchero* jelent. Az utóbbiból pedig minden spanyol nyelvtudás vagy helyi ismeretek nélkül megállapítható, hogy itt mégiscsak valami eledelről van szó: „majd elküldöm Máriát a pucheróval, ha megfőztük”. A francia regény jegyzete hosszadalmasan fejtegeti a *puchero* és egy másik spanyol étel, az *olla podrida* közti különbséget. Csak kuriózumként jegyzem meg, hogy ennek első szava, az *olla* önmagában szintén fazekat jelent. Nem is kell tehát „szunyókálni” ahhoz, hogy megessék az ilyen tévedés; elég egy pillanatra lehunyni a fáradt szemet.

A most idézett kívánság tehát egy bár természetes, de mégsem felesleges kiegészítésre szorul: a fordító, illetve a jegyzetszerkesztő *kellő alaposággal* nézzen utána a szótárban a szövegben talált idegen nyelvű kifejezéseknek. Persze számos, főként latin kifejezésnél — amint már a legelső közleményünk befejező részéből is kitűnik — a szótár sem nyújt mindig biztos felvilágosítást. Ezeket a jórészt jogi műkifejezéseket *ismernie kell* a fordítónak, a fordítás ellenőrzőjének, a jegyzetek írójának vagy legalábbis ezek „pihent szemű” felülvizsgálójának, ha *fordítás* helyett nem akarnak *ferdítést* nyújtani. A jórészt latin kifejezésekkel jelölt

téves közjogi fogalmak

sűrű felbukkanása is többnyire jelentésük ismeretének a hiányára vezethető vissza: *adminisztrátor* — Jókainál sem „ügyintéző”, hanem *főispáni helytartó*; *annexió* — Boszniát nem „Auszttria annektálta a múlt század második felében”, hanem *Ausztria és Magyarország 1908-ban*; *appropriáció* — nem „felhatalmazás”, hanem *megajánlás*. Felhatalmazás = indeminitás (vö. *ex-lex* és *indeminitás*); *a Böszörményi-ügyben hozott házhatározat* nem „szűkíti a képviselői sérthetlenség demokratikus elvét”, hanem éppen ellenkezőleg: *ez állapítja meg először teljes határozottsággal a képviselői sérthetlenséget, kizárva minden szűkítő magyarázatot*; *ciklus* — 5 jelentését adja meg legnagyobb újabb lexikonunk. Hiányzik mégis a kiegészítés óta közhasználatú 6. jelentése: *az az időszak, amelyre az országgyűlés összehívása*

- történt. Így találkozunk azután másutt az alábbi teljes en értelmetlen fordításával ennek a kifejezésnek: „országgyűlési évkör, amíg egy országgyűlés tart”;
- civillista* — nem az „államköltségnek”, hanem az *állami költségvetésnek* az uralkodó rendelkezésére bocsátott része;
- congregatio* — nem „értekezlet”, hanem itt gyűlés, *meggyűlés*;
- cs. k.* — nem a „császári és királyi” két állam kapcsolatára utaló rövidítés volt, hanem az ezzel ellentétes „*császári királyi*”, *egységes* államot kifejező jelző (helyesen: cs. kir.). Az előbbi rövidítése *cs. és kir.* volt. Ennek az „és”-nek itteni jelentősége emlékeztet a kereszténység első századainak emlékezetes hitvitájában a jottára;
- delegáció* — nem a közös ügyekben határozó „parlamenti bizottság, amely Bécsben ülésezett”, hanem a magyar és az osztrák parlament külön-külön bizottsága, melyek felváltva üléseztek Bécsben és Budapesten; tehát a delegáció magyar és osztrák „szekciójá”-ról sem beszélhetünk.
- dikasztérium* — nem „törvényszék”, sem „közigazgatási területi hatóság”, hanem *kormányzók*, testületi alapon szervezett *kormányhatóság*;
- dualizmus* — nem azt jelentette, hogy „a nemzeti függetlenség szempontjából legfontosabb ügyek (külföld, hadügy, pénzügy) közös ügyekként a Habsburg-uralkodó rendelkezése alá tartoztak” — amint ezt nem is egy helyen olvashatjuk —, hanem *Ausztriának és Magyarországnak az államkapcsolatát*, melyben a külföld, részben a hadügy és az ezekre vonatkozó pénzügy (a pénzügyi fedezet megállapítása és viselése) volt a három közös miniszter által intézett közös ügy;
- eckartsauvi nyilatkozat* — IV. Károlynak nem „a magyar trónról”, hanem csak az *államügyek vitelében való részvételről* történt lemondását tartalmazza és nem „1918. november 16-án” kelt, hanem november 13-án;
- Erdély-ről* kevés azt mondani, hogy „már 1541 előtt külön igazgatás, a magyar király hatalmát itt képviselő vajdák fennhatósága alatt állott”; hanem azt is hozzá kell tenni, hogy később három közigazgatási területre oszlott, a székelyek ispánja, a szászok grófja és az erdélyi vajda alatt. Ezek helyhatósági egységek voltak, külön gyűlésekkel, sőt a három terület (három nemzet) együttes gyűlésével is (Erdély történetének magyaráló jegyzete nem mellőzheti ezeket a különbségtételeket);
- ex-lex* — nem „törvényen kívüli állapot” betű szerinti fordítással, hanem *költségvetésen kívüli* (költségvetési törvény nélküli). Nem „az új költségvetési év előtti idő, amikor még nincs megszavazva a következő”, hanem éppen ellenkezőleg: annak *megkezdése utáni idő*, feltéve, hogy az új költségvetés alkalmazását megajánló appropriáció nem emelkedett törvényerőre és indemnitást sem kapott a kormány. Nem „azért van jún. 29-én ex-lex”, mert „a költségvetési év július 1-én kezdődött”, hanem a levél keltekor, *jún. 29-én még nem is lehetett ex-lex*, mert az új költségvetési év még nem kezdődött meg, a régre pedig volt költségvetési törvény; biztosan lehetett azonban akkor már látni, hogy *július 1-vel be fog következni az ex-lex*;
- hercegrímásnak* nevezni Szelepcsényi Györgyöt (1595—1685) — *anakronizmus*. Az első hercegrímás csak Keresztély Ágost szász herceg volt, kinek, mint esztergomi bíboros-érseknek a kérésére III. Károly király 1714. dec. 9-én őt és az esztergomi érsekségben utódait római szentbirodalmi hercegi rangra emelte. Ezt a rangemelést az 1715: III. tc. szentesítette 3 évtizeddel Szelepcsényi érsek halála után;
- homo regius* — nem „a király embere”, mégkevésbé „az a politikus, akit a király miniszterelnöknek kijelölt (deznált)” és akit éppen ezért *deznált miniszterelnöknek neveztek*, — hanem a *király esetenkénti megbízottja*, akit felhatalmazhatott egy kormányválság megoldására, sőt az eskü kivételére is. Az utóbbira példa József fhg. 1918 október végi megbízatása.
- horvát bán* — nem „a régi Horvát-Szlavonország legnagyobb közjogi méltósága volt”, hanem éppen ellenkezőleg: a régi *Magyarországnak* rangsorban harmadik legnagyobb közjogi méltósága, *zászlósura*, aki a magyar király végrehajtó hatalmát érvényesítette a horvát autonóm kormány élén;
- immunitás* — nem „védettség”, hanem *mentesség*;
- indemnitás* — nem „mentesítés”, hanem *felhatalmazás* a törvényhozástól a kormánynak, hogy az ex-lex elkerülése végett az előző évi költségvetés szerint vihesse az államháztartás ügyeit a költségvetést megajánló új törvény hatálybalépéséig (angolul: indemnity). Ugyanannak a kritikái kiadásnak a II. kötetében már helyesen felhatalmazásnak fordítja a jegyzet az indemnitást, de összetéveszti az appropriációval, amikor azt mondja, hogy ez „a költségvetés végrehajtására szól”, holott csak akkor adható, amikor *még nincs költségvetés*;
- in partibus infidelium* — nem „a pogány halottak lakta terület”, sem „(a hitetlenek tartományaiban) a nem katolikus országokbeli egyházmegyékbe kinevezett püspö-

- kök (címetes püspökök) címének kiegészítése”, hanem egyházi és közjogi műkifejezés; szó szerinti jelentése: a hitetlenek lakta területeken; annak kifejezése, hogy a püspöki kinevezés nem egyházmegye élére történik, mert az az egyházmegye, amelyre a kinevezés szól, ma már csak címében létezik. Sem a megyéspüspököknek, sem az in partibus infidelium kinevezett címetes vagy választott püspököknek (segédpüspököknek) kinevezése tekintetében nem tesz azonban különbséget, hogy az katolikus (pl. Olaszország, Spanyolország), avagy nem katolikus (pl. Anglia) országokba történik;
- judikatura* — nem „törvényhozás”, hanem *bírói gyakorlat*;
- jurisdikció* — nem „védelem”, hanem *igazságszolgáltatás, bíraskodás*;
- jus placeti* — lásd *placet*;
- kamarilla* — a fiatal Ferenc József trónralépte után anyja irányításával „nem hivatalosan a háttérben működött kamarillával” nem azonosítható az V. Ferdinánd trónraléptekor — testi és szellemi fogyatékoságára tekintettel — felállított és Lajos fgg. elnöke alatt quasi titkos régenstanácsként működött hivatalos kormányzati szerv, a *Staatskonferenz*. Téves tehát az a magyarázat, amely szerint „Lajos főherceg, V. Ferdinánd nagybátyja, a kamarilla feje”;
- kancellár* — „itt: a magyarországi helytartótanács feje”, állítja az egyik tárgyi és nyelvi magyarázat, szemben az ugyanabban az évben ugyanabban a sorozatban megjelent másik kötettel, amelynek magyarázata szerint *a helytartótanács mindenkori elnöke a nádor volt*. A két ellentétes magyarázat közül az utóbbi a helyes; a kancellár egy másik kormányzati szervnek, az *udvari kancelláriának* volt a feje;
- képviselőtestület* — nem „a magyar képviselőtestületet” érte mellőzés és sérelem Thiers temetésén, amint egyik klasszikus sorozatnak az 1968. évben megjelent III. kötete tárcacikkeinek jegyzetei állítják, mert párizsi nagykövetségünk egyes „magyar képviselők részvételének tolmácsolását” tagadta meg, akik *nem egy község önkormányzati testületének, a képviselőtestületnek, hanem a magyar országgyűlés képviselőházának voltak a tagjai*; sérelem tehát csak az utóbbit érthette volna, ha nem egyes képviselőknek, mint magánszemélyeknek, hanem magának a képviselőháznak a nyilatkozatáról lett volna szó. Hogy pedig ez korántsem elírás vagy sajtóhiba, bizonyítja a jegyzet következő mondata, amely szerint „az sem szolgált, az sem szolgált a képviselőtestület dicsőségére, hogy részvétiratát valaki esetlen, rossz fordításban tolmácsolta az özvegnyek”;
- Kuria* (Curia) — nem „a legfelső törvényszék neve volt”, hanem az ország *legfőbb bíróságáé*;
- liberum veto* — nem „a szabad emberek ellentmondási joga”, hanem *korlátlan vétőjog (!!)*;
- lokumtenenciális asszesszor* — nem „helyhatósági ülnök”, hanem helytartósági, helytartótanács ülnök;
- „*magyar-horvát miniszter*” (átvéve egyik régebbi lexikonunkból) *nem volt*. A magyar kormánynak volt egyik tagja a tárcanélküli horvát-szlavon-dalmátországi miniszter, aki tehát éppen úgy *csak magyar* miniszter volt, mint pl. a belügyminiszter;
- mediatizált* — nem „közvetített”, hanem *uralkodói minőségét elvesztett*; mégkevésbé „függősített hercegi ranggal kitüntetett”, mert ez ismeretlen és értelmetlen fogalom, a mediatizált pedig nem rendelkezik szükségképpen hercegi ranggal (nagy többségük csak gróf), „kitüntetettnek” sem nevezhető azért, mert országa önállóságával megszűnt uralkodói minősége is;
- mentelmi bizottság* — nem „az a képviselőházi bizottság, mely eldönti, hogy egy képviselő, ha ellene bűnvádi eljárást indítottak, kiadható-e a bíróságnak”, mert a *bizottság nem döntött, csak véleményezett* (a döntés joga a Ház plénumát illette meg); mentelmi bizottsága pedig *nemcsak a képviselőháznak volt, hanem a főrendiháznak is*;
- nádor* — „Tisza . . . ragaszkodott ahhoz, hogy a koronázásnál segédkező nádor helyett . . . mint miniszterelnök ő tevékenykedjék”. A nádor *nem „segédkezett” a koronázásnál, hanem az esztergomi érsekkel együttesen ő koronázott!!* Tisza pedig nem mint miniszterelnök tevékenykedett a koronázáson, hanem mint a nádori teendőket végző országgyűlési megbízott;
- nobile officium* — nem „nemes hivatal”, hanem fizetés vagy egyéb *díjazás nélküli betöltése egy hivatalnak, tisztségnek*. Elsősorban egyes megyei hivatalok fizetés nélküli betöltése volt *nemesi kötelezettség*, ami kiterjedt a kapcsolatos költségek viselésére is;
- obstrukció* — nem „ellenállás”, hanem *a joggal való visszaélés*: a parlamenti kisebbségnek az az eljárása, amellyel minden rendelkezésére álló *törvényes* lehetőségnek a végsőig való kihasználásával igyekszik minél tovább megakadályozni, hogy a többségi akarat szabályszerű határozatban juthasson kifejezésre;
- Partium* — az 1570 évi speyeri egyezményben „Erdélyhez kapcsolt magyarországi megyéket nevezték Részeknek (Partium) az erdélyi uralkodó ekkor felvett címéből:

Erdély és Magyarország részeinek fejedelme (princeps Transsylvaniae ac partium regni Hungariae)”. Csonkán közli a történelemkönyv jegyzete az erdélyi fejedelem címét magyarul is, latinul is, és ebből von le nem szabatos következtetést. A teljes cím: Erdély fejedelme és Magyarország részeinek *ura* (princeps Transsylvaniae ac partium Hungariae dominus); a Részek tehát nem tartoztak Erdélyhez, csak az erdélyi fejedelem *uralma alatt állottak*;

placet — nem „jóváhagyás, helyeslés, tetszés”, hanem egy jóváhagyási, engedélyezési forma. A *jus placeti* = királyi tetszvényjog alapján az egyházi főhatóságok (pápa, zsinat) határozatait vagy rendelkezéseit csak a királyi „placet” elnyerése után voltak Magyarországon kihirdethetők;

plebiscitum — nem „népakarat”, hanem népszavazás;

plena sessione — nem „a nagy nyilvánosság előtt”, hanem teljes ülésben;

pragmatica sanctio — „A magyar történelemben elsősorban a Habsburgok nőági örökösödési rendjét megállapító házi törvény elnevezése. III. Károly magyar király és (IV. Károly néven) német-római császár az 1713. április 19-én kiadott úgynevezett osztrák *pragmatica sanctio*ban biztosította az örökös tartományokban a nőági örökösödést. 1722-ben ezt törvénybe iktattatta az erdélyi országgal és egyúttal azt is kimondotta, hogy a Habsburg birodalmat feloszthatatlanul és szétválaszthatatlanul kell kormányozni. A magyar rendek ennek elfogadásával lemondottak az állam függetlenségéről . . .”

A fogalmazás pongyolása több súlyos közjogi és történelmi tévedés és helytelen következtetés forrása: 1. III. Károly magyar király nem IV., hanem VI. Károly néven volt német-római császár, 2. a nőági örökösödési rendet megállapító házi törvény, továbbá az 1713. évi osztrák *pragmatica sanctio* és az 1722. évi erdélyi törvény magyar szempontból csak előzménye volt a mi 1723: I. II. és III. tc.-ünknek, 3. a magyar történelemben és a magyar közjogban ezeket a jegyzet által meg sem említett magyar törvényeket nevezik *pragmatica sanctio*nak, 4. az erdélyi törvényt nem a magyar rendek fogadták el, hanem az erdélyi rendek, 5. az *indivisiбилiter ac inseparabiliter*, a feloszthatatlan és elválaszthatatlan (nem „szétválaszthatatlan”) birtoklásnak nem „kimondása”, hanem egy mellékmondatban *jelzőként szerepeltetése* nem változtatott Magyarországot és az örökös tartományok korábbi kapcsolatát, hanem csak a mindenkor uralkodó kezét kívánta továbbra is megkötni s ezáltal a családtagok közötti felosztást a jövőben is megakadályozni, 6. ennek a szövegnek az elfogadásával tehát sem a magyar, sem az erdélyi rendek nem változtattak az addigi jogi és tényleges helyzeten; nem mondtak le tehát ezzel az állam függetlenségéről;

quota (kvóta) alatt nem „az osztrák államadósságból Magyarországra háritandó részese-dést” értjük, még sokkal kevésbé azokat az „adóhányadokat, amelyeket Ausztria vetett ki hazánkra” (mindkettő kritikái kiadásban!), sőt még „az Osztrák-Magyar Monarchia költségvetésében Magyarországra eső részt” sem, hanem azt a hányadot, mellyel Magyarország, illetve Ausztria járult a két állam közös ügyei költségeinek a fedezéséhez és amelynek kulcsát paritásos alapon állapította meg külön-külön hozott egyező határozatával mindkét állam törvényhozása;

regále — nem „bizonyos cikkeknél, így pl. a régi Magyarországon az italnak egyedárusítási joga, mit az állam a koreszmárosnak meghatározott összegért bérebe adott” — annál kevésbé, mert az *italmérési jog* nem volt állami egyedáruság a régi Magyarországon, hanem csak az 1888: XXXV. tc. óta vált azzá. Mint „regále”, földesúri jog volt. *Regále*, másként regália (jura regalia) = királyi haszonvétel. A nagyobb haszonvételek (regalia maiora) a harmincad néven ismert vámok és a sójüvedék voltak. A kisebbek (regalia minora) a nemesi jószágok tulajdonával voltak egybekötve (ital- és húsmérési, malomtartási, vám- és révjog, vásárjog);

restauráció — nem „választási ünnepély”, hanem megyei tisztújítás;

régensherceg — a Napóleonnal szemben állott európai uralkodók sorában a „régensherceg” nem „Wellington herceget” jelentette, aki a waterlooi csata idején csak hadvezére volt a *régenshercegeknek*, a későbbi IV. György angol királynak. Pál jügoszláv régensherceg pedig nem „II. Péter helyett uralkodott”, hanem csak kormányzótt helyette, mint a három tagú régenstanács elnöke;

salvus conductus — nem „az alkalmazott sérthetatlensége: menlevél”, ami még szó szerinti fordításnak is hibás és értelmetlen, hanem *törvényes védelem az erőszakosságok ellen*; menlevél;

sedria (szóösszevonás: sedes iudiciaria) — nem „sedrina” és nem „törvényszéki gyűlés”, hanem megyei törvényszék;

statutum — nem „szabály, rendelet”, mint a leírasi vagy sajtóhibát itt is kizárva azt, egyezően állítják ugyanabban az évben megjelent két különböző tárgyi jegyzetek, illetve

magyarázat, — hanem *szabályrendelet*; vagyis egy önálló harmadik fogalom: a helyhatósági önkormányzat jogszabályalkotásának megnyilvánulási alakja; *supremus comes* — sem „legfőbb ispán”, sem „gróf”, hanem *főispán*; *szankció* — nem „jogszabály, rendszabály”, hanem *szentesítés, megerősítés; jogi következmény; kikényszerítő erő.*

Téves elnevezések:

államférfi és politikus — az „államférfi” megjelölés magasfokú objektív értékelést fejez ki; annak megállapítását, hogy valaki kiemelkedő szerepet tölt be egy állam vezetésében és irányításában és rendelkezik is az ehhez szükséges képességekkel, — függetlenül attól, hogy ezeket helyes irányban és sikeresen fejti-e ki. A „politikus” ezzel szemben egyszerű ténymegállapítás, quasi foglalkozásmegjelölés. Semmi esetre sem lehet azonban a kettőt összekapcsolni. Nem lehet valaki egyszerre államférfi és politikus, amint azt egy név- és helységmutató állítja Deák Ferencről. Vagy államférfi valaki, vagy csak politikus. Deák egyike volt azoknak a kevés számú államférfiaknak, akiknek ehhez a minőségéhez nem férhet kétség, mégha egyik szaklexikonunk szerint csak egyszerű „politikus” volt is. (A Kislexikonban már helyesen.)

államfő — egyik függelék az államfők között sorolja fel Szálasi Ferencet. *Szálasi* nem a hatáskör, hanem a jogalap hiánya miatt nem volt államfő. 1944. december 21-től még csak tényleges alapon sem lehet őt az államfők közé sorolni. Ezen a napon megkezdte ugyanis működését Debrecenben az ideiglenes nemzetgyűlés; az államfői jogokat (december 22-től) az ideiglenes nemzetgyűlés elnöksége és ennek nevében *Zsedényi Béla* elnök gyakorolta. Ő viszont hiányzik az államfők névsorából.

miniszterelnök — *Hadik* János gróf miniszterelnöki megbízatását a legellentétesebben ítélik meg. Az általános felfogás szerint nem volt miniszterelnök. Egy függelék mégis a miniszterelnökök között sorolja fel 1918. okt. 29-i kezdő és okt. 31-i befejező nap feltüntetésével; azzal a megjegyzéssel, hogy „kijelölt miniszterelnök, de kormányt alakítani nem tudott”. Ebben a nem teljesen szabatos megjegyzésben benne foglaltatik annak megállapítása is, hogy *Hadikot* nem lehet felvenni a miniszterelnökök névsorába.

Ez azonban így túlságos leegyszerűsítése lenne a tényeknek. Ha *Hadik* csakugyan nem lett volna más, mint egyszerű kijelölt (deznált) miniszterelnök és csak ez indokolná felvételét, akkor tucatszámra kellene kiegészíteni a miniszterelnökök névjegyzékét a többi deznált miniszterelnök nevével. *Hadik* János grófot 1918. okt. 29-én délután *József* főherceg mint homo regius *miniszterelnökké nevezte ki*, meg is alakította kormányát, sőt *október 30-án délelőtt 10 órakor át is vette hivatalát* *Wekerle* lemondásában levő miniszterelnöktől (aki ugyanakkor elbűcsúzta a miniszterelnökség tisztviselőitől), de október 31-én hajnali 3 órakor telefonon visszaadta megbízatását a királynak, anélkül, hogy időközben esküt tehetett volna és miniszterelnöki ellenjegyzéssel ellátott kinevezése megjelent volna a hivatalos lapban. Mindezt időközben túlhaladták az események. A király tehát október 31-én nem a *Hadik*-kormányt nevezte ki, hanem *Károlyi Mihályt* és kormányát.

Hadik János tehát *nem volt miniszterelnök*; egy napig (október 30.) azonban ténylegesen gyakorolta a miniszterelnöki teendőket. Nincsen tehát helye a miniszterelnökök sorában, a kiadás alatt álló teljes miniszteri név- és adatjegyzékbe mégis felvettem őt a megbízott (hiányos jogalappal ténylegesen működött) miniszterelnökök közé.

Ugyanez a függelék az aradi, illetve szegedi *ellenforradalmi kormányok* elnökeit és külügyminisztereit is felsorolja a miniszterelnökök és külügyminiszterek között. Ez elvileg helytelen. Az aradi és szegedi *ellenkormányokat* nem tekinthetjük sem de jure, sem de facto kormányoknak, nincsen tehát helyük a névsorban, még tényleges működés alapján sem. Még az 1944-ig eltelt 25 esztendő alatt sem vették fel ezeket éppen ezért a miniszteri névjegyzékekbe, legfeljebb külön tüntették fel mint aradi és szegedi kormányokat.

miniszter és népbiztos — magyar vonatkozásban a népbiztosok ugyan nem voltak miniszterek, ténylegesen azonban mégis a korábbi minisztériumok élén állottak és gyakorolták az államhatalom megfelelő ágát. Felvételüknek a miniszterek névsorába tehát az elnevezés különbözősége mellett inkább csak technikai akadálya van: az egyes minisztériumok egyidejűleg, de különböző kezdő és befejező időponttal nemegyszer több népbiztos vezette különböző hatáskörrel, néha kollégiumként, sőt fölé- és alárendeltségi viszonyban egymáshoz.

Szovjet vonatkozásban tiszta a helyzet: a kormány tagjai 1946. március 15-ig népbiztosok voltak, azóta miniszterek; a kormány feje pedig a népbiztosok tanácsá-

nak, illetve a minisztertanácsnak az elnöke. A két minőség, illetve elnevezés összekeverése tehát felületesség.

Erre is találunk példát, amikor *Mikojan* címszó alatt azt olvassuk, hogy „1937-től a népbiztosok tanácsának elnökhelyettese, 1946—1949 között egyúttal külkereskedelmi miniszter. 1955 márciusától a minisztertanács elnökhelyettese.” Külkereskedelmi *miniszter* korában nem „a népbiztosok tanácsának” volt „egyúttal” az elnökhelyettese, hanem a *minisztertanácsnak*. Nemesak 1955 márciusától volt eszerint a minisztertanács elnökhelyettese, hanem már 1946. március 15-től 1949-ig is. — *Molotov, V. M.* címszó alatt a következőket olvassuk az egyik névmutatóban: „1930. december 19-től 1941. május 7-ig a Népbiztosok Tanácsának elnöke, 1939. május 4-től 1949. március 5-ig külügyminiszter.” Minthogy egyidejűleg nem lehetett a *népbiztosok* tanácsának elnöke és külügyminiszter, már az idézett szövegből is megállapítható, hogy 1941. máj. 7-ig (illetve helyesen csak 6-ig) biztosan külügyi *népbiztos* volt. Valójában azonban egészen 1946. márc. 15-ig volt népbiztosi és csak attól kezdve miniszteri címe,

hadügyminiszter és honvédelmi miniszter — a katonai ügyeket intéző minisztériumunk és miniszterünk elnevezése 1848. ápr. 7. — 1849. aug. 11., 1918. nov. 1. — 1919. márc. 21. és 1919. aug. 1. — 1920. márc. 15. hadügyminisztérium és miniszter; 1867. febr. 19. — 1918. okt. 31. és 1920. március 15-től honvédelmi minisztérium és miniszter; 1919. márc. 21. — júl. 31. hadügyi népbiztosság és népbiztos.

Téves tehát ez a közlés *Gömbös Gyula* címszó alatt: „1928-ban . . . hadügyi államtitkár, 1929-ben hadügyminiszter”. *Gömbös honvédelmi* államtitkár és miniszter volt. Végigvonul ugyanaz a hiba a jegyzetek és névmutatók seregén. Más személyekkel kapcsolatban is: „Gróf *Csáky* Károly tábornokot, a »szakértő« hadügyminisztert”. Honvédelmi miniszter volt 1923—29. „...támadja *Soós* hadügyminisztert és »erős« kezét sürgetett a Hadügyminisztérium élére”. „*Soós* Károly — . . . hadügyminiszter.” *Soós* Károly volt 1918 után éppen az első *honvédelmi* miniszter 1920. március 15-től július 19-ig. „*Belitska* Sándor — . . . 1920 decemberétől 1923 júniusáig hadügyminiszter”. „*Patácsi* Dénes — . . . a Teleki-kormányban hadügyi államtitkár”. Mindkettő *honvédelmi* volt.

kabinetiroda — *katonai iroda* — az államfő személye mellett működött két különböző hivatal volt a polgári és a katonai ügyek intézésére. Téves tehát ez az ismétlődő adat: „*Keresztes-Fischer Lajos* tábornok, a kormányzói kabinetiroda főnöke”. Tüzérségi tábornok, a kormányzó főhadisegéde és *katonai* irodájának a főnöke volt. Ugyancsak téves a „katonai kabinetiroda” megjelölés.

a *külügyminiszter kabinetje* — a nemzetközi diplomáciai szóhasználatlaltal egyező elnevezése a külügyminiszter személye mellé rendelt és a minisztérium titkárságát is magában foglaló ügyosztálynak. Számtalan tévedés forrása.

„*Anfuso*, Filippo (1901—) . . . 1937—1941 a külügyminisztérium kabinetirodájának főnöke, *Ciano* titkára . . .” Nem a minisztérium nemlétező „kabinetirodájának” volt a főnöke és a miniszter „titkára”, hanem a *külügyminiszter kabinetjének* a vezetője, amely lényegében a minisztérium titkársága. „Kabinetirodája” csak az államfőnek volt.

követ és nagykövet — ma már elmosódó, korábban azonban igen lényeges különbség. Idegen nyelvekben, így a franciában is, mint századokon át a diplomácia nyelvében, egészen különböző, külön tőlből származó elnevezése van a két tisztségnek. Pontos megkülönböztetésük tehát — különösen a múltra vetítve — hozzátartozik a szabatos közléshez. Lássuk az alábbi példákat ugyanabból a forrásból:

„*Attolico*, Bernardo . . . Olaszország . . . 1935-től 1940-ig berlini követe . . . 1940-től 1942-ig vatikáni követe volt.” *Nagykövet* volt ti. 1935—42.

„*Beust*, Friedrich Ferdinand, Graf . . . 1871—78 között londoni, 1878—82 között párizsi követ volt.” Ugyancsak *nagykövet* (ambassadeur, Botschafter) volt 1871—82, nem pedig követ (envoyé, Gesandter).

„*emsi távirat* (1780): . . . I. Vilmos folytatta *Benedetti* francia követtel . . . a francia nagykövet . . .” Itt már egy szóvegből *ugyanaz a személy ugyanazon a helyen egyidőben* kétféle diplomáciai rangban szerepel. Az utóbbi a helyes: *nagykövet* volt. Persze az időpont nem 1780, hanem 1870.

„*Károlyi* Alajos gróf . . . 1871—78 között a Monarchia berlini követe . . . 1878—88 között londoni követe.” Ő is *nagykövet* volt 1871—88.

„*Metternich-Winneburg*, Richard, Fürst von . . . 1859—1871 között párizsi követ.” Ugyancsak *nagykövet* volt.

„*Sztójay* Döme . . . berlini nagykövet” csak követ volt.

„*Szekfű* Gyula . . . 1945—47-ben moszkvai nagykövet” szintén követ volt.

Az egyebütt található számtalan hasonló hiba külön-külön felsorolását mellőz-
nöm kell. Csak jellemzésül említem meg, hogy az egyik legújabb irodalmi segédköny-
vünk *Korányi* Frigyes címszó alatt a *magyar* Korányit „francia követnek” nevezi,
holott *Magyarország párizsi követe* volt.

Hibás meghatározások és magyarázatok:

- Az *Akadémia* nem „1881-ben kezdte meg működését”, hanem 1830. október 17-én.
Antonescu — „1940 szeptember 3-án átvette Károly királytól a hatalmat”. Szeptember
 4-én lett miniszterelnök és 6-án mondatta le Károlyt a fia javára.
Buza Barna — „előbb Károlyi Mihály kormányának, majd a Berinkey-kormányak
 földművelésügyi és igazságügyminisztere”. A Berinkey-kormányak *nem volt igazság-
 ügyminisztere*, a Károlyi-kormányak is csak 4 napig, 1918. okt. 31. — nov. 4., mert
 Szladits Károly „öt percel az eskütétel előtt” visszalépett s így a jogász Buzának
 kellett ideiglenesen vállalnia ezt a tárcát is, hogy megtörténhessék a már csaknem
 megkezdődött eskütétel szertartása (*Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Bp.
 1965. 397. l.).
- edictum* címszó alatt olvassuk egyik lexikonunkban: „II. Ferdinánd német-római császár
 1529-ben elrendelte . . .” Aligha! mert csak egy fél századdal később született. Az
 edictumot még *V. Károly* bocsátotta ki.
- A hirhadt *Esküdt-panama* sem „Esküdt-panama” volt, amint ugyanott (és még az 1969
 áprilisában korrigált egyik névmutató eredeti szövegében is) találjuk, mert nem
 „Esküdt Lajosnak, Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter személyi
 titkárnak nevéhez kapcsolódott”, hanem *Esküdt* Lajosnak a nevéhez.
- gehrokk* (ejtsd: gérokk) — „hosszú kabát, felöltő”. Nem a ruha fölött hordott kabát
 (felöltő) volt, hanem a szakett elődje: délelőtti vagy délutáni ünnepélyes alkalmakkor
 hordott hosszú (térden alul érő), fekete, kétsoros, végig gombolt kabát. Egyéb elne-
 vezései: szalonkabát, Ferenc József-kabát, Ferenc Jóska, redingot (redingote), csá-
 szárcabát.
- Georgikon* — „az első gazdasági főiskola”. Az első gazdasági főiskola Angliában műkö-
 dött. A Georgikon viszont nemcsak Magyarország (amint azt szintén olvashatjuk
 egyes jegyzetekben), hanem a *kontinens első gazdasági főiskolája*.
- Hám* János „szatmári püspök, akit boldoggá avattak”. Csak mozgalmat indított bol-
 dogga avatására utóda, Meszlényi Gyula püspök.
- „*Ime elmúlott Palatinus Jóska is . . .*” A »Palatinus« jelzővel arra utal Ady, hogy József
 nádor fiáról van szó. Emiatt még aligha becézte volna Ady az akkor 72 éves korában
 elhunyt József főherceget, a honvédség főparancsnokát Jósksának, hanem arra utalt
 ezzel a névvel, hogy gyermekkorában így hívták játszótársai, az alesuti parasztye-
 rekek.
- Kállay* Miklós — „volt főispán, képviselő, miniszterelnök 1887-től” (sic!). 1887-ben
 Tisza Kálmán volt a miniszterelnök már 12 éve és maradt is még 3 évig. Kállay Miklós,
 sőt Kállay nevű miniszterelnök is csak egy volt, de csak egy emberöltővel a jegye-
 zelt munka írójának, Mikszáthnak halála után. A hiba eredete kideríthetetlen.
- A *lateráni szerződés* aláírója ugyan Gasparri (két r-rel!) bíboros volt, nem ő volt azonban
 „a későbbi XI. Pius pápa”, hanem *Ratti bíboros*, aki 1922—39 volt pápa. Tehát nem
 „később” lett azzá, hanem a lateráni szerződést éppen ő kötötte, mint pápa. A Vatikán
 továbbá nem a szerződéssel kapott „teljes jogokat nemzetközi (diplomáciai) kapcsola-
 tokok létesítésére”, mert 1870—1929 is változatlanul gyakorolta ezeket a jogokat. Így
 pl. Ausztria-Magyarországban 1918-ig a bécsi nuncius képviselte a Vatikánt, Magyar-
 országon pedig 1920—29 Schioppa, volt hágai és Orsenigo, korábban ugyancsak
 hágai nuncius. Olaszország tehát nem „elsőként teremtett diplomáciai kapcsolatot
 a Vatikánnal”, hanem éppen ellenkezőleg: *utolsóként*, csak 1929-ben.
- A *maraszkinó* nem „meggylikőr”, hanem fanyar *cseresznyelikőr*. Alapanyaga a Dalmáciá-
 ban termő marasca — kissé fanyar, kesernyős ízű lágy cseresznye.
- Neoaquistica commissio* . . . „1864-ben (sic!) alakult, működésének főrése az 1690—
 —1707 közötti évekre esik”. 1690. augusztus 11-én állította fel I. Lipót. A hibás év-
 szám eredete ismét kideríthetetlen.
- Perényi* Zsigmond báró — . . . „a gróf Tisza-féle Munkáspárthoz (sic) tartozik”. Lehet,
 hogy sajtóhiba, de akkor is kellemetlen.
- Egy-két földrajzi hiba*: A *Vierwaldstätti-tó* nem „Vierwaldstätteni”; Anvers (Antwerpen)
 kiejtése nem kizárólag „anver”, hanem sokkal általánosabban: *anverz*; „Aix” egy-
 magában semmit sem mond, mert Franciaországban két Aix van: *Aix-les-Bains* és
Aix-en-Provence; a Tűzföld eredeti spanyol neve nem „terra de fuego”, hanem *Tierra*

del Fuego; „Normandia nagyon közel van Párizshoz”, — bár a „nagyon közel” nagyon tág fogalom, 150 km mégis nehezen vonható ez alá; a *pesti* Úri utca sem a mai „Semmelweis” utca volt, mégcsak helyesen írva: *Semmelweis* sem, hanem a mai *Petőfi Sándor*, korábban Koronaherceg utca. A Semmelweis utca eredetileg *Újvilág* utca volt.

Öröklött hibák:

A 21 kötetes Révai is számos hiba forrása. Csak tetéződnek ezek, ha az adatok átvétele felületesen történik, aminek talán leggyakoribb esete az első mellékmondat, vagy szótáraknál az első helyen feltüntetett jelentés kiragadása az összefüggő szövegből. Példák:

Ludendorff a Révai szerint (20. köt. 579. l.) „1916-ban főszállásmester és Hindenburg segédje lett”. Ezt a nyilvánvalóan innen öröklött pongyola kifejezést megtaláljuk többek között egy regény magyarázó szótárában is. Ha egy szóval akarjuk kifejezni, akkor sem „segédje” volt Hindenburgnak, hanem helyettese.

Bedekovich Kálmán ugyancsak a Révai szerint (2. köt. 772. l.) „az első magyar-horvát miniszter”. Betűről-betűre átveszi ezt a meghatározást többek között az egyik jegyzetszótár, holott — mint már láttuk — kizárólag magyar miniszter volt, mint a horvát-szlavon-dalmátországi ügyek első tárca nélküli minisztere.

A Révai „Degenfeld-Schomburg”-nak írja a *gr. Degenfeld-Schomburg* családot. Ugyanígy még a Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv is. Szinte természetes tehát, hogy ezt a hibás névírást veszi át egy legutóbb megjelent történelmi munka névmutatója is.

Példák az eredetileg helyes közlés hibás átvételére vagy a hiba fokozására: Egyik újabb regénysorozatunk I. kötetének tárgyi és nyelvi magyarázataiban találjuk a „procuratoria”, „herkópáter” és „mecklenburgi ló” magyarázatait. Eszerint *procuratoria* — „meghatalmazási okirat”. A szöveg szerint: „Ő hordta a pörököt börtarisznyában a táblabíró úr után a procuratoriába.” Nyilván nem a meghatalmazási okiratba hordta a pörös aktákat, hanem az irodába. Révai (15. köt. 706. l.) a *procuratoriumot* fordítja „meghatalmazási okiratnak”. *Procuratoria* = pertár. *Herkópáter* — „a magyar szólásokban szereplő személy” a magyarázat szerint. A szöveg: „Kiszorítom belőled a lelket, úgy hogy a herkópáter sem tesz rólad többet.” Nyilvánvaló, hogy itt nem egy „szólásokban szereplő személyről” van szó, mint ahogyan a Révaiban is olvassuk első helyen, hanem az ott rögtön utána említett Herrgott Vater, Atyaúr isten nevének vulgáris változatáról. *Mecklenburgi ló* — „híres, németországi, nehezebb, angol, félvér fajta ló”. Nem lehet egyszerre németországi is, meg angol is; viszont azt nem tudjuk meg ebből, hogy milyen félvér fajta. A megoldást ismét a Révai nyújtja (13. köt. 522. l.), honnan rosszul másolták ki ezt a magyarázatot. Az eredeti és értelmes szöveg: „németországi nehezebb angol-félvér lófajta”.

Néha még inkább kézenfekvő a hiba vagy hiányosság oka. Egyik noteszkönyvhöz fűzött jegyzet szerint: „*Resske*, Jean de (Jan Miczislaw) (1850—?); lengyel operanékes”. Révai a 16. kötetében az R betűi alatt valóban nem tartalmaz több adatot. A 20. (pót)kötetben azonban már megtalálható lett volna a jegyzet által megállapíthatatlannak jelzett és ezért kérdőjellel helyettesített halálozási év is: 1925. — Már láttuk, hogy Pétain marsall hibás születési éve névmutatóról névmutatóra száll át.

A hibák öröklésének másik áradata onnan ered, hogy a legtöbb esetben nemcsak a későbbi utánnomások, sőt a „javított és átdolgozott” kiadások is megtartják betűről-betűre a korábbi kiadásnak még a legegyszerűbben javítható (pl. számhiba) komoly hibáit is, hanem a későbbi sorozatok is „hibátlanul” átveszik a korábbi sorozatban megjelent munka hibás jegyzeteit. Így pl. egy korábbi sorozatban megjelent regény névmutatójának hibáit betűről-betűre megtaláljuk a Diákkönyvtárban 1963-ban megjelent kiadásában is.

Hibás névírások:

1. *Báthory* — *Báthori*: mindkettőt használhatjuk, de csak *egyöntetűen*. Nem írható „*Báthory István*” után Bethlen Gábor címszó alatt „*Báthori Gábor* fejedelem”, majd Péchy Simon címszó alatt ismét „*Báthory Zsigmond*”. Mégkevésbé írható egy kötetben 22 esetben *y*-nal, 16 esetben *i*-vel. Ugyanabban a mondatban „*Báthoriak*” címszó alatt találjuk „*Báthory István*” stb. fejedelmeket. Ugyanabban a munkában az 1676-ban meghalt *Bánfi* Dénes mellett az 1679-ben meghalt Kapi György felesége *Bánfy* Ágnes. Két kiadó együttes gondozása sem biztosított egységes névírást egy művészeti sorozat 34. füzetében: nemcsak *Báthory* és *Báthori*, hanem *Apafi* és *Apafy* is egymást váltja. Pl. a 45. l. szövegében *Apafi*, az ugyanott közölt ábra feliratában *Apafy*.

2. *Széchenyi* — *Széchenyi*: Széchenyi István és leszármazói elhagyták az ékezetet nevük második é betűjéről, a család többi tagja nem; sőt állandóan tiltakoztak nevük hibás írása ellen. Példák felsorolása helyett csak arra utalunk, hogy nemegyszer írják Széchenyi Ferencet „Széchenyi”-nek, ugyanakkor a nevével elnevezett könyvtárt — helyesen — Országos Széchenyi Könyvtárnak.

3. *Esterházy* — *Eszterházy*: az egységes család minden ágának és tagjának a helyes névírása: *Esterházy*. A mai Fertőd viszont *Eszterháza* volt. (Tehát az eszterházi Esterházy-kastély.) Egyik időrendi áttekintés háromszor írja helyesen, háromszor hibásan; ugyanannak a munkának névmutatója már következetes a hibás írásban, egymásután hatszor. A pálmát azonban egy „második, átdolgozott” kiadás viszi a nádor „Eszterházi” névírásával!

4. *Festetics* — *Festetits* — *Festetich*: a helyes névírás *Festetics*, Mária Terézia 1766. nov. 5-i grófi diplomájának eredeti példánya szerint. Az esetek többségében hibásan írják a nevet, főként a „Festetich” alakot használják. (Így az utcai névtáblák is, a Festetics Györgyről elnevezett aránylag rövid pesti utcában azonban nemrég még megtalálhattuk mind a háromféle névírást.) Egy sorozat 2 év alatt háromféleképpen írja. A legkorábbi, 1961-es névírás helyesen *Festetics*, az 1962. évi mindkét variáns hibás: *Festetits* is, *Festetich* is. Az 1963. évre az utóbbi hibás alakot tartották meg. Ugyanannak a kiadónak egy másik sorozata már 1961-ben a hibás *Festetich* alakot használja, megtartja ezt későbbben is. Egyik névmutató „Festetich-család” és „Festetich Sándor gr.” után a helyes alakot is használja: „Festetics Béla gr.” és „Festetics György gr.”. Ezzel persze sérti az egyöntetűség szabályát is.

5. *Kinizsi* nevét általában egyöntetűen és helyesen írják: i-vel. Kivétel az a lexikonunk, amely Kinizsi Pálné nevét egyszer i-vel írja (a címszóban), kétszer y-nal (a szövegben). Igaz, hogy *Losonczy* Anna nevét is kétszer írja y-nal, háromszor i-vel ugyanaz alatt a Balassi Bálint címszó alatt, *Hunfalvy* Pál nevét pedig szintén helyesen a címszóban és hibásan, i-vel a szövegben.

6. *Jókai* Mór nevét egyöntetűen írják helyesen i-vel, mert 1848-ban elhagyta az y-t és azóta minden munkája is ezen a néven jelent meg. Családja megtartotta eredeti névírását. Atyja *Jókay* József volt, unokahúga Hegedüs Sándorné, *Jókay* Jolán, fogadott leánya azonban *Feszty* Árpádné *Jókai* Róza.

7. *Pálfi* Albert, az író, szintén elhagyta ugyanakkor az eredetileg Pálffy névből az y-t és az egyik f-et; az ő nevét azonban inkább az eredeti alakjában írják, jöllehet az általa szerkesztett Mártius Tizenötödike is Pálfi névvel jelent meg.

8. *Görgei* Artúr nevének úgyszólván általánosan használt „Görgey” alakja teljesen illogikus. A görgei és toporezi Görgey családból származó Görgey Artúr 1848-ban éppúgy elhagyta nevéből az y-t, mint ásvai Jókai Móric. A birtokomban volt eredeti aláírása „Görgei Arthur”. Bizonyítja ezt a Révai Lexikon „autográf” címszavának melléklete (2. köt. 322. l. után „Autográfok IV. 1848–49. magyar szabadságharc”), melynek legalsó sorában a középső fakszimile aláírásként ugyanezt a jellegzetes aláírást találjuk. Ezzel a névvel jegyezte Görgei emlékiratainak mindhárom eredeti kiadását („Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Von Arthur Görgei. Leipzig, 1852.” Előszavának záradéka: „Klagenfurt, 15. August 1851. Arthur Görgei.” „La mia vita e le mie opere in Ungheria negli anni 1848 e 1849 per Arturo Görgei. Torino, 1852.” „My life and acts in Hungary in the years 1848 and 1849; by Arthur Görgei. London, 1852.”). Így írta alá a Pesti Napló 1861. január 26-i és február 6-i számában közölt leveleit. Így írta nevével már Csány László kormánybiztos az 1849. augusztus 8-i levelében Vukovics Sebőhöz; de így írja azt az egykorú és még a jóval későbbi Görgei-irodalom is (*Medgyes Lajos*: Petőfiről. A Hon, 1881. december 25., *Gyulai Pál*: Petőfiről. Fővárosi Lapok, 1881. december 28.), István öccse kivételével, aki családi érzékenységből nem volt hajlandó tudomásul venni az y elhagyását bátyja nevéből. Legutóbb Kosáry Domokos is határozottan leszögezte a Magyar Nemzet 1968. január 17-i számában „A lévai Görgey-kiáltványhoz” c. cikkében, hogy Szalatnai Rezső tévesen mondja korábbi cikkében, hogy csak az ott ismertett kiáltvány aláírásában használt Görgei y helyett i-t, „hanem mindig”. De azért ő is Görgeyt ír cikke címében és egyéb munkáiban. Hogy ez az illogikus kettősség milyen kényszeredett magyarázatokat szül, arra jellemző példa éppen Szalatnai most említett „Görgey Artúr forradalmi kiáltványát megtalálták Léván” (Magyar Nemzet, 1967. december 31.) c. cikke. Az ott ismertettet „A magyar hadsereg főparancsnoka a néphez” kezdetű kiáltvány aláírása: „Görgei, tábornok”. Cikkiről ebből azt állapítja meg, hogy „Görgey Artúr . . . a márciusi ifjakhoz hasonlóan nevéből ekkor elhagyta a nemességet jelző ipsiszilon, s Görgeit írt alá, ami sehol másutt nem található”. Azt már láttuk, hogy befejező szavaiban téved. Ezt Kosáry is szükségesnek tartotta nyomatékosan helyreigazítani. Ez a megállapítás azonban önmagában is nélkülöz minden való-

színűséget. Sem Görgeiről, sem a magyar hadsereg főparancsnokáról nem tételezhető fel, hogy egy kiáltványát, méghozzá az ellenséges hadsereg főparancsnokához intézett nyílt levelét, más név alatt bocsátotta volna ki, mint az általa használt névalírás.

9. *Bezerédj* — *Bezerédy* — *Bezerédi*: a Tolna megyei birtokos *Bezerédj* család az egyetlen magyar család, amely a *Bezerédinek* hangzó nevét sem *i*-vel nem írta, sem *y*-nal, hanem *j*-vel! Tehát *Bezerédj* Imre, István, Pál, sőt *Bezerédj* Amália. Nemegyszer találkozunk a helyesen írt *Bezerédj* István után az ugyanabból a családból származó feleségével, mint „*Bezerédy*” Amáliával.

10. *Szécsen* — *Széchen*: A *Szécsen* grófi család nem írta *ch*-val a nevét. Tehát *Szécsen* Antal és *Miklós*.

11. „*Zselénszky* (helyesen *Želeński*, még pontosabban: *Želenka-Želeński* Róbert gróf (1850 — ?)” — javítja önmagát a felesége unokafivérének válogatott írásait tartalmazó kötetek névlexikona. Negyedik alakjában, de most már egészen pontosan: *Želanka-Zeleński Róbert gróf (1850 — 1939) volt a teljes neve*. Ezt az egészen pontos névírást azonban úgyszólván senki sem használta, ő maga sem. Sajátkezű aláírása is kompromisszum volt eközött és a közhasználatú, tehát ma is nyugodtan használható „*Zselénszky*” alak között: „*Zseleński Róbert*”. Nagy költőnk cikkének névírását a VI. köt. magyarázata „*Zelensky Róbertre*” javítja — hibásan. A VIII. köt. névmutatójában szereplő, szintén hibás „*Zselénszki*” névalakhoz a jegyzet zárójelben adja a leghibásabb névalakot: „*Zseleński (Zelena — Zelenski)*”. (A halálzási év helyett szintén kérdőjellel még 1968-ban is!)

12. *Hugonnay* Vilma grófnőnek, az első magyar orvosnőnek a nevét és a nagytérenyi *Hugonnay*-kastélyt még az is következetesen „*Hugonnai*”-nak írja a címmel együtt pontosan egy tucatszor, aki az egyik napilapunk által 1969. március 29-én közölt olvasólevélben maga adja elő, hogy könyvet is írt róla Vilma doktorasszony címmel; holott nagyatyja, szentgyörgyi Horváth *Zsigmond*, pontosan 25 évvel Vilma unokájának születése előtt nyert grófi diplomát, amely egyúttal nevének *Hugonnayra* változtatását is megengedte.

13. A megszámlálhatatlan egyéb, nagy többségükben felületességből származó hibás névírás ismertetését mellőzve, csak a hibás idegen névírások legsúlyosabb és talán leggyakoribb esetét emelem ki: ez a „*Buonarrotti*” névírás *Buonarroti* helyett. *Michelangelo* nevével ezzel a súlyos hibával, *Buonarottinak* írja többek között az éppen egy másik művész életét tárgyaló könyv névmutatója. Tetézi a hibát a fordított sorrenddel: „*Michelangelo*, *Buonarrotti*”-t ír *Buonarroti*, *Michelangelo*, vagy legalábbis *Michelangelo Buonarroti* helyett (vessző nélkül). Művészeti kiadónknak ebben a kiadványában még az alábbi művészneveket írja hibásan a névmutató: „*Chapi Y Lorente*” *Chapi y Llorente* helyett (a szövegben is hibásan), „*Jeritza Mária*” *Jeritza, Maria* helyett, „*Pena Y Goni*” *Peña y Goñi* helyett, „*Raffaello, Sanzio*” *Santi, Raffaello* vagy *Raffaello Santi* helyett. *Höt-zendorf* *Conrad* vagy *Conrad* von *Höt-zendorf* ugyan nem volt művész, de „*Karl*” sem volt, mint ugyanaz a névmutató állítja, hanem *Franz*. Visszatérve az eredeti témára, számos egyéb munka és névmutató, köztük nagy költőnk összes prózai munkái sorozatának V. kötete is *Buonarottit* ír hibásan. Egyik újsághírben halálának 400. évfordulója alkalmából írtak *Buonarottit*, de mindennél jellemzőbb e súlyos hiba járványszerű terjedésére a *Szépművészeti Múzeumban* rendezett és más vonatkozásban már említett kiállítása a bécsi *Albertina* remekműveinek. *Michelangelónak* 4. sz. alatt kiállított vázolata alatt érthető megdöbbenéssel olvashattuk a kép magyar feliratán feltüntetett nevet: „*Michelangelo Buonarroti*” (!!). *Michelangelo*éval azonos a helyes írása *Filippo Buonarroti*, az utópikus szocialista francia forradalmár nevének, kinek ugyanilyen hibás névírásával legújabbban is találkozhattunk egy névmutatóban.

Apróbb, de el nem hanyagolható közös hibája a névmutatóknak, hogy a címszóként feltüntetett idegen név után — az ímént tárgyalt példák szerint — akkor is vesszővel választják el a következő nevet, ha ez az utóbbi a vezetéknev és általánosan egyedül is használatos keresztnév a címszó. Tehát nem *Michelangelo*, *Buonarroti*, nem *Dante*, *Alighieri*, hol a *Dante* (*Durante*) szintén keresztnév, nem *Tiziano*, *Vecellio*, nem *Raffaello*, *Santi* — hanem mindegyik vessző nélkül.

Néha szinte alliterációként ismétlődik egy hibás névírás. Így ugyanannak a munkának a jegyzeteiben olvassuk: „*Blücher*, *Gebhardt* *Leberecht*”, majd később „*Gebhardt*, *Émile*”. Egyik sem „*Gebhardt*”! *Blücher* tábornagy ti. *Gebhardt*, a francia irodalomprofesszor pedig *Gebhart*, *Émile*. A kettőt összevonva ismétli hibásan a jegyzet.

A felületes, ötletszerű vagy következetlen névírások semmibevételét jelentik az illető személyeknek vagy emlékeknek. Nemcsak a szövegi i hangzó mikénti írása (i, y vagy j, az erdélyi neveknél gyakran i: *Teleki*, *Béldi*, *Tholdalagi*), a hangzó kettőzések, hanem egy egyszerű ékezet elhagyása, hozzátétele vagy felcserélése is megváltoztatja, idegenné teszi a nevet. *Walko* épp úgy nem *Walkó*, *Bakach-Besseney* (eredetileg: *Beseney*)

épp úgy nem Bakáchi-Besseney, vagy éppen Bakács-Besseneyi, mint ahogy a veréb nem véreb és mást jelent a „megörült” mint a „megőrült”.

14. A név helyes írása nemcsak a vezetékneveknél elengedhetetlen, hanem a keresztnéveknél is. A legtöbb hiba forrása a különböző alakban használatos azonos keresztnév. Ezeknél sem változtathatjuk meg önkényesen vagy ötletszerűen az illető névírását, mégkevésbé használhatjuk felváltva az egyes névalakokat. András helyett nem írhatunk Andort vagy Endrét, Ágost helyett Gusztávot, sőt mégcsak Ágostont sem, ha mindegyiket Bandinak, illetve Gusztinak becézzük is. Félix helyett sem Bódogot, vagy Győző helyett Viktort, Tivadar helyett Tódort. Hadik-Barkóczy Endre nem Andor, Festetics Andor sem András, Hory András sem Endre. Benárd Ágost nem Ágoston, Trefort Ágoston nem Ágost és egyikük sem Gusztáv. Heinrich Gusztáv viszont nem Ágost, sem Ágoston. *Grosschmid Béni* egy ideig vezetéknevével keresztnévének írását is megváltoztatta, mégsem írhatunk *Grosschmid Benót* és *Zsögöd Bénit*, hanem csak fordítva; úgy, ahogy ő használta. *Kállay Béni* keresztnéve már egyidejűleg volt használatos, gyakran hivatalosan is (kinevezésekben) a Benjamin alakban, mégsem róható meg Mikszáth a „Kállay Béni” névírásért — amint azt egyik legújabb kötete jegyzetének írója jónak látta megtenni —, mert saját maga is így írta a nevét.

Egyik hibaforrás itt a becenév visszaállítása az eredeti alakra. Nagy költőnk a század eleji hírlapi cikkeiben ismételtelen foglalkozik a Gusztinak becézett *Pulszky Ágosttal*. A Pulszky Guszti névalakot azután az összes prózai munkái egyik kötetének jegyzetei 6 helyen „Pulszky Gusztávra” állítják vissza. A névmutatóban „Pulszky Gusztáv” név előfordulási helyeinek egyikén „Pulszky Ágostont” ír a jegyzet (351. l.), a következő oldalon is „Ágostont”, ugyanczen az oldalon azonban „Pulszky Gusztávot” is, mindkettőt külön-külön feltüntetett, de természetesen azonos születési és halálzási évvel: 1846—1901, mintha azzal a ritka esettel állanánk szemben, amikor ugyanannak a családnak két tagja ugyanabban az évben születik és hal is meg. Mégegyszer megismétli itt az utóbbi névváltozatot, talán csak azért, hogy ugyanott zárójelben megadhassa a hivatkozott emlékbeszéd különlenyomatának címét: „*Pulszky Ágost emlékezete*”. Mindez nem akadályozza azonban annak, hogy a 419. oldalon ne „Pulszky Ágostont” ismertesse a jegyzet, ismét az évszámok (1846—1901) feltüntetésével. Az egyező születési és halálzási adatból kitűnik a „Gusztáv” és „Ágoston” néven emlegetett személy azonossága, az azonban már nem, hogy mindkét névalak téves, mert a különlenyomaton feltüntetett *Ágost* a helyes. Hogy pedig ez a valóságos tohuva-bohu korántsem elszigetelt jelenség, annak legjellemzőbb bizonyítéka az egyik legújabb kötet névmutatója, amely még mindig kitar a hibás alakok közül a legkevésbé hasonló mellett: „Pulszky Gusztávnak” tünteti fel a Gusztinak becézett Pulszky Ágostot.

Ez az 1967 végén megjelent kötet egyébként is olyan iskolapéldája a névmutató felületes szerkesztésének, hogy előlött nem térhetünk egyszerűen napirendre. 128, azaz egyszázhuszonnyolc hibás és hiányos névírás található ebben az egyetlenegy névmutatóban, „Berinkey, Bismarck, Boda rendőrfőkapitány, Gautsch »kancellár«, Goluchowsky A. (id. vagy ifj. Goluchowski Agenor gróf helyett), Hohenlohe, Horovitz, Hubay, Jorga, Lapouge, Laurence (Lawrence helyett), Lilienfels (Lilienthal helyett), Mariot (Marion *Lenbach* helyett), Mathieu, F.-D., Meline (Méline helyett), Moltke, Momssen, Th., Patti, A., Rampolla, Ricket, Sonnino, Stefendisz (Stephanidesz helyett), Stösszel, Wundt” — és semmi több, mint akiknek nincs vagy nem állapítható meg a keresztnévük. Berinkey, Bismarck, Boda, Gautsch, Hubay, Loubet, Moltke, Wundt esetében ez csak megengedhetetlen felületesség; feltehető, hogy az olvasó ismeri vagy könnyen megtalálja a hiányzó keresztnéveket, — így tehát csak bosszankodik. De mihez kezdjen „Hohenlohéval” a Hohenlohék tömegéből, vagy a „Mariot”-val, hol egy hibásan írt keresztnév helyettesíti a hiányzó vezetéknevet is. Bár még ez is jobb, mint a hibás feltüntetés: „Nansen, Trityov” (sic! háromszor is megnéztem, hogy nem káprázott-e a szemem) *Fridtjof* helyett, vagy „Vitte, Szergej Ludenics” (sic) Vitte (vagy Witte) Szergej *Juljevics, gr.* helyett. Nem is említve az orosz Alekszandr vagy Alekszejevics helyett következetesen használt Alexandr (Alexander) vagy Alexejevics alakot. *Merry del Val*, Raffaele biboros-államtitkárt hiába keressük az M betű alatt; aki türelmes, megtalálja a V alatt „Val, Merry de” (!) eltorzított alakban. Minden megjegyzés nélkül szerepelnek a személynevek között az ilyenek: L'Arrange (és semmi több), ami ti. nem személynév, hanem vígjáték-cím; „Rank dr.”, ami Ujházi híres szerepe volt Ibsen Nórájában; vagy az S betű alatt „Singer”, a W alatt „Wolfner”, ami a szövegben nem mint két személy szerepel, hanem mint egy kiadócég; ugyanígy a „Wodiáner”.

15. Állandóan visszatérő önálló hibaforrás az idegen uralkodói nevek írása az eredeti névírás szerint, holott az uralkodók nevét magyar szövegben éppúgy magyarul írjuk, mint az országok nevét: nem João, hanem János portugál királyokról, nem Alfonso,

hanem *Alfonz* spanyol, nem *Louis*, hanem *Lajos* francia, nem *Léopold*, hanem *Lipót* belga, nem *Vittorio Emanuele*, hanem *Viktor Emánuel* olasz, nem *Stanislaw*, hanem *Szaniszló* lengyel, nem *Willem*, hanem *Vilmos* holland, nem *Gustaf*, hanem *Gusztáv* svéd, nem *Frederik*, hanem *Frigyes* dán, nem *Konsztantinosz*, hanem *Konstantin* görög, nem *Carol*, hanem *Károly* román királyokról, nem *Elizabeth*, hanem *Erzsébet* angol királynőkről, nem *Wilhelm*, hanem *Vilmos* német császárokról, nem *Nyikoláj*, hanem *Miklós* orosz cárokról, nem *Jekatyerina Alekszejevna* vagy *Sophie Auguste*, hanem *Nagy Katalin* cárnőről, nem *Giovanni*, hanem *János* pápákról, nem *Karl der Fünfte* vagy *Charles-Quint* német-római császárról, hanem *V. Károlyról*, nem *Franz*, hanem *Ferenc* osztrák császárról, nem *Maximilian*, hanem *Miksa* bádeni hercegről, nem *Charles*, hanem *Károly* lotharingiai hercegről, nem *Friedrich August*, hanem *Frigyes Ágost* szász királyról, nem *Ernst August*, hanem *Ernö Ágost* hannoveri királyról, nem *Karl August*, hanem *Károly Ágost* szász-weimar-eisenachi nagyhercegről beszélünk tehát, ugyanúgy, ahogy *Bölcs Leóról*, *Nagy Károlyról*, *Merész Károlyról*, *Földnélküli Jánosról*, *Szép Fülöpről*, *Nagy Péterről* és *Erős Ágostról*. Még *Napoléont* is *Napóleonnak* írjuk! (persze a magyarosítást nem vihetjük túlzásba; nem írhatunk *Viktor Emánuel* helyett *Győző Manót*, *Ferdinánd* helyett *Nándort* és *Rudolf* helyett *Rezsót*: a leginkább hasonló — ha nem is a legmagyarosabb — magyar névalakot kell használnunk.) Talán egyetlen kivételként I. és II. Péter braziliai császár helyett inkább *Dom Pedrót* írunk a magyarban is. (VII. Haakont és I. Baudouint írunk persze a megfelelő magyar név hiányában.)

A francia királyok *XIII.*, *XIV.*, *XV.*, *XVI.* *Lajos*; *Louis-treize*, *-quatorze*, *-quinze*, *-seize* a francia művészet különféle stílusai.

(Folytatjuk)

<p>Szabó István (1898—1969)</p>

Aligha van konokabb ellenfele a mulandóságnak a történésznél. A történész, ha megérdemli ezt a nevet, sohasem nyugszik bele abba, hogy a biológiai halál az elmúlás diadala legyen az élet felett. A történész nemcsak kegyeletesen felidézi, fenntartja és továbbadja a halál által elragadottaknak az emlékét, hanem arra is képes, hogy tudása erejével feltárja és értelmezze, megértse és megértesse a hajdan élt emberek életének a tartalmát, a hajdan volt nemzedékek szerepét abban a folyamatban, amelynek történelem a neve, és amely halhatatlan, amíg halhatatlan maga az emberiség. Végigtekintve a történész Szabó István pályáján bizvást mondhatjuk: kivételesen sokat ragadott el a mulandóságtól.

Pályája a jogtudomány területéről vezetett a történelemtudományra, másfél évtizedes levéltári szolgálaton át az azonos időkeretet kitöltő debreceni professzorságba, majd a korán keresett, sajnálatosan rövidre szabott nyugalombavonultság gazdag aratású évtizedébe. Egyfelől levéltári iratsorozatok feszes rendje (sőt több levéltárelméleti munka, elsősorban: *A magyar levéltárvédelem kérdése*, 1931; *Levéltári útmutató*, társszerzővel, 1940), s a tanítványaiba plántált, bennük továbbélő ismeretanyag és módszeresség a tanúsítója annak a szívós munkának, amellyel Szabó István az egyes pályaszakaszoknak tartalmat adott. Másfelől az a levéltári szolgálattal és oktatómunkával szoros kölcsönhatásban kibontakozó tudományos teljesítmény, amely Szabó Istvánt a magyar parasztság múltjának minden korábnál eredményesebb történetírójává avatta.

Nem egy csapásra lett azzá. Igaz, már a pályakezdése nehézségein átlábaló fiatal történész első jelentősebb tanulmányai (*Debrecen 1848—49-ben*, 1929; *A debreceni tanyarendszer kialakulása*, 1929) sem csupán az anyagra építő konkrétságukkal és módszerességükkel érdemelték meg a figyelmet. Az alföldi településtörténet helyi jelenségsorozatjainak és a jobbágyszabadító forradalom debreceni fejleményeinek egyidejű vizsgálata túlmutatott a szülőföld múltja iránti érdeklődésen, és azokat a bázisokat formázta, amelyekről a pályakezdő kutató nekilendült, hogy a parasztság egész feudalizmuskori történetének felgöngyöltéséhez lásson. Szabó István munkásságát nem kerülte el annak, az 1930-as években kibontakozó népiségtörténeti irányzatnak a vonzása, amely a modern kutatási eljárások sorát társította szubjektivistá szemléleti elemekkel. De Szabó István a népiségtörténet művelőjeként sem áldozott sokat az irracionális ideológia füstjének táplálására, a faji disszimiláció célzatát pedig kifejezetten elhárította. Településtörténettel egybekapcsolt történeti demográfiát művelt elsősorban, olyan figyelemmel a gazdasági-társadalmi fejleményekre, ami alapot teremtett számára a továbblépéshez. (*Ugocsa megye*,

1937: *A magyarság életrajza*, 1941; *A nemzetiségek térnyerése és a magyarság, év nélkül: Az asszimiláció a magyarság történetében*, 1942). A jobbágyparasztság történetére koncentráló tanulmányok sora (*Az 1351. évi 18. tc.*, 1938; *Hanyatló jobbágyosság a középkor végén*, 1938; *Nemesség és parasztság Werbőczy után*, 1941; *A jobbágy megnemesítése*, 1941), még inkább tömör összefoglalása (*A magyar parasztság története*, 1940) nemcsak szakszerűségben, hanem szemléletileg is előnyösen különbözött az egykorú történetírás uralkodó irányzatának előadásától. A jobbágy—földesúri viszony patriarkalitásának és a nagybirtok történelmi hivatásának szolámára ott volt a felelet az érdeellentétek és konfliktusok bemutatásában, a jobbágy munkaerő és a feudális szolgáltatás biztosításáért vívott kíméletlen küzdelem ábrázolásában, a Werbőczy-ünnepségre és a nemesi megye idealizálására az 1514-es törvények „bosszúálló” voltának kiemelésében és az örökös jobbágyság rendszerének felidézésében, a feudális nosztalgiaikra az 1848-as jobbágyfelszabadítás időszerűségének és csonkaságában is sorsfordító jelentőségének a megvédelmzésében.

A felszabadulás után az elsők között jelentkezett nevezetes kutatási eredményeket summázó értekezéssel (*A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*, 1947), majd a parasztság középkor végi társadalmi struktúrájával és mozgalmával, a röghözkötött jobbágyság létviszonyaival és az 1848-as jobbágyfelszabadítás problematikájával foglalkozó kötettel (*Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*, 1948). A jobbágyfelszabadítással és az 1849-es tavaszi hadjárat előfeltételeinek megteremtésével (*A küzdelem szervezése*, 1948) foglalkozó tanulmányai éles (azóta sokban maguk a bírálók által meggyengített, sokban a továbbfolyó kutatómunka által megcáfolt) bírálatban részesültek. Szabó István megbíráltan is tovább dolgozott, annak biztos hitében, hogy munkássága történetírásunk marxista korszakának gazdagítását szolgálja. Így lett. Tanulmányai, hogy csak a legfontosabbakat említsük, (*A hajdúk 1514-ben*, 1950; *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás*, 1952; *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstroma 1522-ből*, 1954; *Az 1351. évi jobbágytörvények*, 1954; *Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésben 1848—49-ben*, 1958; *Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években*, 1960) a magyar jobbágyparasztság történetének megannyi homályban álló, vagy nem eléggé ismert problémáját világították meg. Megújult történeti demográfiánk becses alkotásaként látott napvilágot Szabó István két tanulmánya: *La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449—1526* (1960) és a *Magyarország népessége az 1330. és 1526. évek között* (1963). Az általa nevelt fiatal történészek kitűnő gárdáját bemutató *Agrártörténeti tanulmányok* (1960) megjelentetése után, újabb általa szerkesztett és nagyrészt tanítványai által írt kötetekkel (*A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848—1914. I—II.*, 1965) minden korábbinál szélesebb utat vágott a parasztság kapitalizmuskori történetének rengetegében is. S miközben elvileg irányította (*A parasztság történetének problematikája a kapitalizmus korában*, 1961), sőt a technikai feladatok ellátásának mértékéig áldozatosan gondozta ezt a munkát, tolla a kezdetekhez kanyarodott vissza.

A magyar tudománytörténetben kivételes az a teljesítmény, amit Szabó István életének utolsó évtizedében nyújtott. Szerkesztői tevékenysége és a fentiekben példázott kisebb tanulmányok mellett fundamentális művek egész sora került ki keze alól. *A prédiüm. Vizsgálódások a magyar gazdaság- és településtörténelem körében* (1963) felfedte, milyen szerepet tölthettek be a megtelepült magyarság fejlődésének korai szakaszában a prédiümök, ezek a rabszolga-

munkára épült gazdasági üzemek, s mint alakultak át — szoros kölcsönhatásban a feudális viszonyok létrejöttével — kis hányadukban falvakká, többségükben pusztákká, a magyar agrárviszonyok jellegzetes képződményeivé. *A falurendszer kialakulása Magyarországon, X—XV. század* (1966) az egyetemes történeti irodalomban is kivételes teljességgel követi nyomon egy településtörténeti folyamat egészét, azt a hazai fejlődést, amely a nomád lakosság téli szállásaitól a falvaknak a Mohács előtti országot már sűrűn beszövő hálózata kialakulásáig ívelt. Sajtó alatt van 1968-ban elkészült összefoglalása, *Magyarország mezőgazdaságának története 1350—1550*. Posztumusz kiadványként megjelent *A középkori magyar falu* (1969) című monográfiája sokkal több korábbi eredményeinek összefoglalásánál. Nagyrészt eddig feltáratlan forrásanyag alapján mutatja be a falu gazdasági és társadalmi szerkezetét, a falukép formálódását és a jobbágyparasztság mindennapjait, kivételesen szakszerű és tömör, ugyanakkor páratlanul meglevenítő előadásban.

Szabó István utóbbi kötetei, amelyek szinte hézagtalanná tették életművében a jobbágyparasztság egész fejlődéstörténetének átfogását, teljes fényükben ragyogtatják fel történetírói erőnyeit. A gondosan megvizsgált forrásanyag lehető teljességének ismeretében törekedett a jelenségek és folyamatok természetének, tényleges súlyuknak és szerepüknek korszerű eszközökkel végzett mennyiségi és minőségi meghatározására. Sem a példázgatást, sem a múlt leltározását nem érezte célravezetőnek, többre, az összefüggések megragadására, a fejlemények magyarázatára törekedett. És a magyar történelem ismeretlen mélységeit feltáró, nagy folyamatainak menetét rekonstruáló munkásságával túllépett mindazon, ami provinciálisnak tekinthető. Korántsem azzal, hogy azonosult volna másoknak rólunk alkotott ítéletével, vagy megelégedett volna az egyetemes és magyarországi fejlődés ütemkülönbségeinek a regisztrálásával. Hanem azzal, hogy az egyetemes történetkutatás vonatkozó eredményeinek a lehetséges mértékig teljes ismeretében egyszerre tudta meghatározni a hazai fejlődésben a sajátost és felmutatni a konkrétban az általánost, a magyarban az európaiat.

A tudós győztese lett a halállal vívott harcnak, az ember a halandók útjára tért. De a hajdan volt nemzedékek életének és küzdelmeinek emlékét, értelmét sikerrel perelve el a mulandóságtól, Szabó István akarva-akaratlan megörökítette saját puritán nevét is a múlt és a jövő közt hidat feszítő magyar történettudomány halhatatlanjainak sorában. Életműve nem ereklje, több annál: szerszám, amelyet hozzá méltóan, sohasem kritikátlanul, de mindig a már elért eredmények meghaladásának a szándékával használ majd, mert sikerrel használhat, eljövendő történész-nemzedékek sora.

Szabad György

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Központ hírei

Előadások

A Magyar Történelmi Társulat és a TIT budapesti szervezetének Történelmi és Művészeti Szakosztálya rendezésében 1970. február 11-én a Kossuth Klubban *Székely György* egyetemi tanár, a Társulat alelnöke elnöklétével *Dercsényi Dezső* kandidátus, az Országos Műemléki Felügyelőség helyettes igazgatója „Műemlékvédelem és történelem” címmel tartott előadást. Bevezetésül kifejtette, hogy a magyar műemlékvédelem alapja a korszerű történeti szemlélet, s műemlékeinkben egy adott kor társadalmának tükrét

látjuk. Olyan dokumentumot, mely híven szól építőinek, készítőinek alkotó készségéről, de kora társadalmának fejlettségéről vagy elmaradottságáról is. Természetes tehát, hogy a műemlékvédelem minden munkafázisában érvényesülnie kell ennek a történeti szemléletnek. A következőkben az előadó elsősorban azokat a motívumokat emelte ki, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a történettudományhoz. Így rámutatott arra, hogy a helyreállítások tudományos megalapozottságához szükséges van régészeti feltárássra, az emlék tudományos kutatására, a rávonatkozó frott és emlékszerű kútfők felkutatására. Ennek megfelelően a helyreállítások és a műemléki topográfia céljaira nagyarányú levéltári kutatást végeztet a Műemléki Felügyelőség, elsősorban a térkép- és rajzanyagok, az frott források feltárása érdekében és a Művészettörténeti Intézettel karöltve közzé is teszi a jelentősebb forrásokat.

A továbbiakban az előadó rámutatott arra, hogy a régészeti kutatás, főként a nagy várfeltárások nyomán nemcsak építészettörténeti ismereteink gyarapodtak, hanem egészen más, teljesebb képünk van anyagi kultúránkról. Különösen a soproni feltárások a várostörténet szempontjából hoztak jelentős eredményt. Az álló műemléki anyag tudományos vizsgálata új módszer a műemlékvédelemben, amelynek nyomán középkori részletek, elpusztultnak vélt faragványok (visegrádi kutak, siklósi erkély), falképek kerültek elő. Megismertük a középkori lakóházak, a telkek beépítésének fejlődését is.

Deresényi Dezső hangsúlyozta, hogy a helyreállításokat tudományos szemlélet vezeti, s az az alapelve, hogy a feltárt, megismert történeti valóságot kell élménykeltő módon bemutatni. Míg azonban a műemlék helyreállításával és bemutatásával a korszerű történeti tudatot szeretnénk formálni, e téren nehézségeink vannak. Olcsó, széles körben terjedő kiadványaink elsorvadnak, a bemutatást kísérő vezetés inkább a kuriózumok felé tolódik el. Befejezésül az előadó hangsúlyozta, hogy e téren tehát sokkal nagyobb támogatást vár a Műemléki Felügyelőség a TIT-től, a Történelmi Társulattól, a szépen fejlődő helytörténeti munkától.

Hozzászólásában *Gerő László* kandidátus, a Műemlékvédelem szerkesztője, a folyóirat célkitűzéseit fejtette ki. Elsősorban hangoztatta a szerkesztőség azon szándékát, hogy a hazai helytörténet műemléki vonatkozásaival szélesebb körű olvasótáborra ismertessenek meg. *Gerő László* utalt arra, hogy több társadalmi egyesület keresett olyan témákat, amelyek a tagság figyelmét lekötik, foglalkoztatják őket, kollektív programot adnak. Ilyen a műemlékek védelme, hiszen ez kulturális vonatkozása mellett gazdaságilag is hasznos, mivel nemzeti értékeket őriz meg a pusztulástól. Fenntartásukhoz a megbecsülésen át vezet az út, a megbecsüléshez pedig az ismeretek révén jutunk el. E célokat szolgálja a folyóirat, amelynek utolsó évfolyamait elemezve a hozzászóló jellemezte a műemlékvédelem több irányú tevékenységét, különös tekintettel annak történeti vonatkozásaira.

Gerő László a továbbiakban azon véleményének adott hangot, hogy bár történéseink a várostörténettel, a magyar középkorral, helytörténeti kutatásokkal egyre többet foglalkoznak, és a SZÁZADOK is ismerteti a Műemlékvédelmet, nincs meg a kívánt visszhangja, még mindig csak kevesen tudnak róla. Annak ellenére így van ez, hogy a folyóirat kezdetétől fogva tudatosan kerülte a „fővároscentrikus” szemléletet és az országosan szétszórt műemlékállománynak megfelelően az egész ország területén adódó kérdéseknek a szokásosnál tágabb teret szentel. Befejezésül a hozzászóló arra utalt, hogy a helytörténettel foglalkozás, a honismereti körök örvendetes népszerűsége és gyors terjedése reményt keltő jelenségek, és a műemlékállományunk konzerválásának rendkívül hasznos támogatója lehet történéseink megértése és oktatás, figyelem felhívó magatartása is.

Vörös Károly főelőadó, társulati titkár hozzászólásában hangsúlyozta a műemlékvédő és a forrásszöveget rekonstruáló történész munkájának lényegbeli azonosságát: mindkettő munkájának nyomán egy-egy történeti forrástípus válik használhatóvá, hozzáférhetővé. A történésznek ezért meg kell tanulni forrásként használni a műemléket és a műemlékvédelem eredményeit. Hozzászólásának további részében sorra vette a műemlékvédelem által vizsgálhatóvá tett fontosabb történeti problémaköröket: a művészettörténeti, építészettörténeti tanulságokat; az épületek funkciójának így aprólékosan feltáruuló változásain át a hozzájuk fűződő igényekről a társadalom történetére is leszűrhető tanulságokat, végül azokat az eredményeket, melyeket a történész számára a műemlékvédő egy konkrét történész építészeti keretének feltárással, és az általa egykorúlag befolyásolt társadalmi pszichikum érzékeltethetővé tételével biztosít.

A hozzászóló végül felvetette a műemlékvédelem célkitűzéseinek még szükség-szerű bizonytalanságát a társadalmilag tipikus, de művészileg nem értékes objektum megőrzésének kérdésében: végül is egy korra művészileg értéktelen, sok kifejezetten izléstelen építményei lehetnek a legjellemzőbbek, s a műemlékvédelem által védett épület értékei ellenére sem jellemző. Mindezeknek a kölcsönösen tanulságos kérdéseknek megoldására

történészek és műemlékvédők fokozott együttműködését látja szükségesnek, s az ankétot ebben első s jelentős lépésnek tartja.

Filla István vezető szakfelügyelő az iskolai oktatás szempontjából elemezte a kérdést. Minthogy az új tantervben a művészettörténelem kissé háttérbe szorult, a rajz és műalkotások tantárgy óraszámja eléggé kevés, a történelemtanítás az eddiginél nagyobb figyelmet fordít a műemlékek bemutatására és ismertetésére. A műalkotás mindig függvénye a kor gazdasági, társadalmi és technikai fejlődésének, gondolkodásmódjának, kifejezi a kor emberének fejlettségét, elképzeléseit. Az új tanterv előírása szerint a történelem tantárgy keretében helyet kapott a helytörténet, s itt adódik a legtöbb lehetőség a műemlékek korban, összefüggéseiben való bemutatásának.

A hozzászólás a továbbiakban ismertette azokat az eszközöket és módszereket, az utóbbi években kialakult változatos megoldásokat, amelyekkel a fővárosi történelemtanárok a fenti célkitűzéseket megvalósítják.

A hozzászólások elhangzása után az ankét *Székely György* elnöki összefoglalójával ért véget.

*

A Magyar Történelmi Társulat *felolvasó ülésén* 1970. március 2-án a Magyar Tudományos Akadémián *Ember Győző* akadémikus, a társulat elnöke elnökletével *Berend T. Iván* egyetemi tanár és *Ránki György* egyetemi tanár „Az egyetemes gazdaságtörténet methodológiájához” címmel tartott előadást. Az előadás, amely az V. nemzetközi gazdaságtörténelmi kongresszus referátuma, a Századok idei évfolyamában jelenik meg.

Az Üzemtörténelmi Szakosztály elnökségi ülése

Az üzemtörténelmi szakosztály elnöksége 1970. március 3-án *Incze Miklós* kandidátus, a szakosztály alelnöke elnökletével ülést tartott. A szakosztály elmúlt évi munkájáról *Szekeres József* kandidátus, a szakosztály titkára számolt be, majd *Jenei Károly*, az Országos Levéltár osztályvezetője, a szakosztály elnöke terjesztette elő a szakosztály ez évi munkatervét. A beszámolót és a munkatervet beható vita után az elnökség elfogadta.

Tudományos ülészak hazánk felszabadulásának 25. évfordulóján

A MSzMP Politikai Főiskolája és Párttörténelmi Intézete, a Történettudományi Intézet és a Magyar Történelmi Társulat 1970. március 16–17-én hazánk felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából a Politikai Főiskolán *tudományos ülészakot* rendezett. Március 16-án *Nemes Dezső* akadémikus megnyitója után *Zsilák András* kandidátus, a Párttörténelmi Intézet helyettes igazgatója „A magyar társadalom negyedszázados fejlődésének fő vonásai” címmel tartott előadást. Ezután a tudományos tanácskozás március 16-án és 17-én szekcióüléseken folytatódott. Az I. szekció a magyar társadalom negyedszázados fejlődésének főbb elvi és politikai kérdéseivel foglalkozott. A vitát *Szabó Bálint* kandidátus, a Párttörténelmi Közlemények felelős szerkesztője vezette. A II. szekció a gazdasági, társadalmi kérdésekkel foglalkozott. A vitát *Ránki György*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet helyettes igazgatója vezette. A tudományos tanácskozás március 17-én plenáris üléssel ért véget. (A tudományos tanácskozásról a Századok részletes beszámolót közöl.)

Helytörténelmi megbeszélés

A Történelmi Társulat Titkársága, valamint a Borsod—Zempléni Csoport közös szervezésében 1970. február 26-án a Magyar Tudományos Akadémián a *helytörténelmi problémáival* foglalkozó megbeszélésre került sor.

A tanácskozás résztvevői beszámoltak a Csoport tagjainak problémáiról, a miskolci levéltár és múzeum kiadványairól, terveiről, gondjairól. A készülő megyei monográfiát *Orbán Sándor* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa ismertette. A Történelmi Társulat képviselőjében *Székely György* alelnök, valamint *Borus József* és *Vörös Károly* titkár vett részt a vitában.

A tanári tagozat hírei

A Társulat tanári tagozata a Fővárosi Tanács Szakfelügyeleti és Továbbképzési Csoportjával együttműködve 40 budapesti tanár részére *tanfolyamot* szervezett. A tanfolyam résztvevői hetenként 1—1 napot történelmi és szak módszertani előadások hallga-

tásával és megvitatásával töltenek. A nagy érdeklődést kiváltó tanfolyamon eddig a következő előadások hangzottak el:

- Elekes Lajos*: A korszerű történeti ismeretek szerepe a tudat formálásában
Unger Máttyás: A Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi harcok
Diószegi István: A polgári és polgári demokratikus forradalmak jellegének kérdései
Mészáros Károly: A Horthy-rendszer kialakulása
Balázs Györgyné: A korhű megelevenítés módszerei
Hahn István: A vallás kialakulása és szerepe az ókori társadalmakban
Hahn István: Kereszténység és az egyház a középkorban
Urbán Aladár: A francia felvilágosodás
Vadász Sándor: A tudományos szocializmus kialakulása
Unger Máttyás: A nemzetiségi kérdés történeti előzményei
Benczédi László: A nemzettudat alakulása a magyar történelemben
Benczédi László: A munkásmozgalom nemzetközisége és a nemzeti kérdés
Benczédi László: A nemzeti tudat és nacionalizmus kérdései hazánk szocialista átalakulásának időszakában
Csatári Dániel: A Magyar Szocialista Munkáspárt nemzetkonceptiója
Berend T. Iván: Az ipari forradalom sajátos vonásai Magyarországon

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata és a TIT budapesti szervezetének Történelmi Szakosztálya közös rendezésében 1970. január 28-án *Huszár Tibor* kandidátus „Lenin, a teoretikus és politikus” címmel tartott előadást. Bevezetésül hangsúlyozta, hogy előadásában az 1917 és 1923 közötti korszakkal foglalkozik, hiszen ez az időszak Lenin életének talán legizgalmasabb periódusa, mely a ma számára is a legtöbb tanulságot szolgáltatja. A lenini életmű, s különösen a forradalmat követő első évek története a legmeggyőzőbben példázza, hogy az elmélet nem adhat kész megoldásokat: Lenin nagyságát éppen az bizonyítja, hogy bár a történelem menete gyakran másképp alakult, mint azt feltételezte, mégis 1917 után többször — igen nehéz körülmények között is — képes volt a változó helyzetben szüntelenül új megoldásokat keresni.

Az előadó kiemelte azt a körülményt, hogy — ellentétben a II. Internacionálé jeles teoretikusaival — Lenin mindig cselekvőként közeledett a történelemhez, s a gyakorlat vált életművében az elmélet gazdagításának forrásává is. De ugyanakkor Lenin életművében az elmélet és a gyakorlat mellett megtalálhatjuk — fejtette ki példák illusztrálva az előadó — a politikai cselekvésben megvalósuló erkölcsiséget, manőverezési készséget, valamint a történelmi felelősségérzetet és taktikai hajlékonyságot is.

A KLAPKA-EMLEKTÁBLA LELEPLEZÉSE

A Magyar Országos Levéltár kezdeményezésére Budapest Főváros Tanácsa Klapka György honvédtábornok születése 150. évfordulóján emléktáblát helyezett el az Akadémia utca 1. számú ház falán. Az emléktáblán — Kovács Ferenc szobrászművész alkotásán — a következő szöveg olvasható: „Ebben a házban lakott élete utolsó éveiben Klapka György honvédtábornok, a komáromi vár védője és itt is halt meg 1892. május 12-én. Budapest Főváros Tanácsa.”

Az emléktábla avatásán — 1970. április 7-én — *Ember Győző* akadémikus, az Országos Levéltár főigazgatója tartott ünnepi beszédet, amelyben a következőket mondotta:

„Klapka György neve úgy él a magyar nép emlékezetében és történeti tudatában, mint az 1848/49-ben vívott szabadságharc hős tábornokáé, aki egyéb katonai erényei és sikerei mellett különösen azzal tűnt ki, hogy Komárom várát még a világsi fegyverletétel után is hetekig védeni tudta, és csak úgy adta fel, hogy katonáinak szabad elvonulást és általános kegyelmet biztosított. Ez az eredmény éles ellentétben állott azzal a szomorú sorssal, amely a szabadságharc más vezetőinek és harcosainak jutott osztályrészül. A tábornok alakját olyan dicsfényvel övezte, amelynek ragyogása azóta sem halványult el.

Klapka György 29 éves fiatal férfi volt akkor, 1820-tól 1892-ig tartó életútjának első szakasza zárult 1849-ben.

Gyógyyszerész nagyapja a morvaországi Znaimból az 1780-as években települt át Temesvárra. Apja jelentős szerepet játszott a város életében, annak egyik vezetője lett. Érdemei elismerésül 1841-ben magyar nemességet kapott. Mindkét fiát katonai pályára irányította. Az első házasságából született Ferdinánd osztrák tábornok lett, a másodikból származott György pedig a magyar szabadságharc honvédtábornoka.

Klapka György életútjának második szakasza a szabadságharc leverésétől 1867-ig, az osztrák–magyar kiegyezésig tartott. Ezeket az éveket emigrációban töltötte. A szabadságharc eszményeihez és céljaihoz hű maradt. Bekapcsolódott a magyar emigránsok mozgalmaiba, és a magyar emigrációnak kiemelkedő szerepet játszó egyik vezéregyenisége lett. Liberális gondolkodása, műveltsége, megnyerő modora segítették ebben.

Feszült figyelemmel kísérte az európai hatalmi helyzet alakulását. Minden alkalmat megragadott, amelyben valamilyen lehetőséget látott Ausztria és Oroszország gyengítésére, a magyar szabadságharc újrakezdésére. Az orosz–török háború kitörésekor Konstantinápolyban ajánlotta fel szolgálatait. Itáliában részt vett az olasz–francia–osztrák háború előkészítésében. Kossuth Lajossal és Teleki Lászlóval létrehozta az emigrációt irányító Magyar Nemzeti Igazgatóságot. Megszervezte az olaszországi magyar légiót. A békekötés nem törte le. Garibaldival és Türr Istvánnal új akciót szervezett. A román és a szerb fejedelmekkel tárgyalt. Az osztrák–porosz háborút is felhasználta arra, hogy kísérletet tegyen a harc fellobantására Magyarországon.

Mindezek a törekvések végső soron sikertelenek maradtak. A kiegyezés után Klapka is feladta a reményt, hazatért. Életútjának harmadik, időben leghosszabb, de közéleti szerepét tekintve legkevésbé jelentős szakasza kezdődött ekkor. Politikával már alig foglalkozott, hacsak emlékiratai készítését annak nem tekintjük, amit egyébként már az emigráció kezdetén is megtett. Különböző gazdasági vállalkozások jelentették fő tevékenységét. Ez sem volt számára új dolog, már az emigráció éveiben is részt vett bankok alapításában és igazgatásában. Vállalkozásait azonban nem kísérte siker.

Vizonylag későn házasodott, 1864-ben egy gazdag francia család leányát vette feleségül. Három gyermeke született. Családja Franciaországban élt, ő maga részben Magyarországon, részben családja körében, és sokat utazva más országokban is.

Budapesten halt meg, itt temették el a közvélemény kívánságára nagy pompával mint a nemzet halottját.

*

Alakja mint a szabadsáért vívott harcok egyik szimbóluma él a magyar nép tudatában. Emlékét hirdesse ez a tábla is, amely születésének 150. évfordulóján a tábornok iratait francia unokájának nagybecsű ajándékként őrző Országos Levéltár kezdeményezésére a Főváros Tanácsa állított annak a háznak a falán, amelyben utolsó éveiben lakott.”

Az ünnepi beszédet koszorúzás követte.

(p. l.)

MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

(Központi kiállítás a Várpalotában)

(1969. III. 18.—VI. 30.)

Évek óta látogatjuk immár — főleg Budapesten — a különböző nevezetesebb alkalmakból rendezett történelmi tárgyú kiállításokat. Ezeket sohasem tekintettük egyszerűen emlékeztetőnek, vagy a múlt kiemelkedő eseményei és jeles hősei iránti kegyelet leróvása eszközének, hanem mindenekelőtt az iskolán kívüli népművelés, a történeti ismeretterjesztés egyik kétségkívül nagyon hatásos formájának. A kiállításokat nemcsak aszerint ítéltük meg, hogy többé kevésbé helyesen mutatják-e be a történeteket, hanem aszerint is, hogy mi az új ismeret, — legyen az dokumentum, tárgyi emlék, vagy éppen eddig fel nem ismert összefüggés, — amit nyújtanak, aminek oddig nem voltunk birtokában. A Magyar Tanácsköztársaság megszületésének 50. évfordulója alkalmából a Várpalotában rendezett kiállítás jellegénél és felfogásánál fogva inkább a már meglévő ismereteinket szemléletesen összefoglaló és hatásosan közvetítő kiállítások közé tartozott.

Az első terembe belépő látogatót a századforduló, a „boldog békeidők” hangulatát idéző, jólápoltt, díszmagyarba öltözött, jóhangulatú urakat ábrázoló hatalmasra felnagyított fotó fogadta. Atellenben viszont egy nagyméretű másik fénykép, köréje elhelyezett plakátokkal és röpiratokkal, már az SzDP által szervezett hatalmas, 1912. május 23-i munkástüntetésről, az ún. „vérvörös csütörtök”-ről tudósított, jelezve, hogy a talmi ragyogás mögött a társadalmi valóság nehéz problémái húzódnak. A szellemes és találó indítás után közelebbről is megismerkedhettünk a századelő társadalmi realitásával. A földbirtokviszonyok megoszlását bemutató grafikon, a nagybirtokosok és szegény-parasztok átlagjövedelmei közötti különbségek, az előkelő főúri öltözet és mellette a nap-számos ruhája a feudális maradványok továbbélésének tisztító hatására utaltak. Láncey

Leónak, a Kereskedelmi Bank vezérigazgatójának 1910-ben bevallott jövedelméről szóló kimutatás, s a férfi munkások 1910. évi átlagkeresetének megoszlása közötti óriási különbségek, az élelmiszerek és ruházati cikkek korabeli árai, a kivándorlás és az analfabétizmus adatai, a tőke és munka ellentéteit voltak hivatottak jelképezni. A nemzeti függetlenség problematikáját Magyarországnak az Osztrák-Magyar Monarchián belül elfoglalt helyzetét ábrázoló tárló kívánta érzékeltetni.

Érintette az anyag a nemzetiségi ellentéteket is; ezt a képviselők és az állami tisztviselők nemzetiségi megoszlásáról szóló grafikonnal dokumentálta. Az érdekes statisztika azonban csak a nemzetiségek politikai elnyomását emelte ki, korántsem volt alkalmas azonban arra, hogy érzékeltesse: a magyar uralkodó osztályok nemzetiségi politikája lényegesen összetettebb jelenség volt.

Az első világháborút — kitűnő szemléltető eszközként — egy körben forgó hirdetőoszlop elevenítette fel. Az oszlop egyik oldalára elhelyezett eredeti plakátok (lásd az általános mozgásútról szólót, valamint az „Imádkozik a király”, meg a „Hősök söre” címűeket) ismét a felszínre jelezték, míg a másik oldalon a élelmiszerjegyre adandó fejadagról, a hadikölcsön jegyzésről tájékoztatók, s a sorbanállásról, rokkantokról, halottakról tudósító fényképek a dolgozó tömegek súlyos helyzetéről, szenvedéseiről beszéltek.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalomról és annak magyarországi hatásáról lényeges mozzanatokra koncentrált, jó érzékkel kiválogatott dokumentum-anyag számolt be.

A magyar társadalom belső ellentmondásai, a nemzetközi helyzet alakulása, a háború okozta nehézségek, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Magyarországon is a forradalmi mozgalom fellendülését eredményezték. A forradalmi helyzet érelődésének, annak, hogy a tömegek már nem akarnak a régi módon élni, minden lényeges eseménye felidéződik. (Így : a cattarói matrózlázadás, az 1918. május 20-i pécsi katonalázadás, a június 20-i MÁV Gépgyári csendőrsortűz, majd az ún. „Lánchidi csata”. Ezzel kapcsolatban kiállították az október 28-i események egyik áldozatának, Riesner Istvánnak a köpenyét, amelyen láthatók a rendőrgolyók ütötte lyukak.) A magyar uralkodó osztályok válsága jeleként megalakul a Nemzeti Tanács, a polgári forradalom vezető szerve. Felidéződnek a polgári demokratikus forradalom győzelmének eseményei, s a nagy tett: a Köztársaság kikiáltása. Kitűnő és nagyon szemléletes volt az Osztrák-Magyar Monarchia szétesésének ábrázolása. Egy háromoldalú hasábon gombnyomással három képet lehetett felvillantani. Az elsőt a Monarchia nemzetiségi megoszlását ábrázoló térkép volt látható, a másodikon a Monarchia területén kibontakozó nemzetiségi mozgalmak s az utódállamok létrejöttét tüntették fel, míg a harmadikon — amely egyben egy nagyméretű fotó egészbe illeszkedett — a magyar köztársaságot ünneplő tömegek jelentek meg.

A polgári demokratikus rendszer természetesen nem tudta megoldani a legmélyebb társadalmi s a legnehezebb politikai problémákat. Az események menete feltartóztatlanul haladt a szocialista forradalom felé. A kiállítás méltó teret szentelt a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának és tevékenységének. Megismerkedhettünk az oroszországi kommunista hadifoglyok, a baloldali szociáldemokraták, a forradalmi szocialisták munkájával, a párt megalakulásának körülményeivel. A fiatal forradalmi munkáspárt tevékenységének felelevenítéséből ki kell emelnünk a március 21-ét megelőző egy hónap történetének remek bemutatását. Horn Emilnek, az első rész rendezőjének magnetofonra rögzített hangja február 20-ától, Kun Béla letartóztatásától kezdve napról-napra ismertette a legfontosabb eseményeket, miközben automata segítségével egy kis monitoron megjelent az eseménnyel kapcsolatos dokumentum képe, s ezzel egyidejűleg Budapest kinagyított térképén kigyulladt az esemény helyét jelző lámpácska, mellette az eseménnyel kapcsolatos épület képe. A „játék” nagy vonzóerőt gyakorolt; mind a felnőttek, mind a fiatalok szívesen nézték végig a „műsort”. Nagy kár azonban, hogy a magnószalag felhajtásáról nem gondoskodtak, s egy idő után a hang megkopott. A Tanácsköztársaság előzményeinek bemutatása talán az egész kiállítás legjobban sikerült része. Ötletgazdagságát, arányos szerkesztését, a lényegi folyamatok és azok okainak megragadását a további részek nem érték el; helyenként jelentősen elmaradtak tőle.

Az emlékkiállítás második része a munkásállam politikai rendszerét, politikai mechanizmusának működését tárgyalta. Ilyen általános fogalmak megelevenítése rendkívül nehéz feladat, s ez az egész egységre rányomta a bélyegét. A szerkezeti egyenetlenség már ott kezdődött, hogy bevezetésként a Tanácsköztársaság vidéki hatalomátviteléről, valamint Lenin és az Orosz Kommunista (Bolshevik) Párt üdvözlétéről értesültünk, holott szerencsésebb lett volna azokat az előző rész befejezéseként közölni.

A Tanácsköztársaság új államapparátusa kiépülésével kapcsolatban utalás történt az első demokratikus választásokra, helyi direktóriumok megalakulására, a parla-

ment funkcióját betöltő Tanácsok Országos Gyűlése összehívására, valamint a Vörös Hadsereg, Vörös Őrség, Forradalmi Törvényszék létrehozására. Az 1919. április 7-i választások ábrázolása jól sikerült, jó ötlet volt az egykori tanácstagok fényképeinek kitétele, kár azonban, hogy eredeti foglalkozásukat nem tüntették fel: szociológiai szempontból nem lett volna érdektelen. Több fénykép s más dokumentum vonatkozott a Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 15-i alakuló ülésére, tevékenységéről azonban, a Tanácsköztársaság alkotmányának elfogadása mellett, alig tudhattunk meg valamit. Hasonlóképpen kevés szó esett a helyi direktóriumok sokoldalú munkájáról is. A továbbiakban az egyesült munkáspárttal, a Magyar Socialista Párttal és a Kommunista Ifjúsági Szövetséggel ismerkedhettünk meg. Elsősorban két jelentős eseményre, a május 29-i pártkongresszusra, majd a június 13-i új programot kidolgozó pártértekezletre hívták fel a figyelmet a kiállítás rendezői. Kétségtől a néhány hónap alatt ezek voltak a párt életében a legjelentősebb mozzanatok, sajnálatos azonban, hogy emellett magáról a pártól, a párt életéről, szervezeti kiépüléséről, tömegbefolyása méreteiről keveset tudhattunk meg. Talán egyedül a párt ideológiai tevékenységét dokumentálták megfelelően. A második rész — kissé szervesen — az 1919-es május elseje felidézésével zárult.

A Tanácsköztársaság gazdasági helyzetének bemutatása kissé nehézkesen indult. A Népgazdasági Tanács megalakulása (1919. május 10.) mellett szó volt itt a szénbányászat és a kenyérgabona-termelési adatoktól kezdve a korabeli brosrúrig sok mindentől, ami közvetlenül, vagy közvetve a gazdasági élettel összefüggött. A viszonylag nehezen áttekinthető dokumentumanyag után a továbbiak a fő népgazdasági ágaknak megfelelően áttekintették az ipar, a pénzügy, a mezőgazdaság legfontosabb mozzanatait. Mindenekelőtt az ipari üzemek, a pénzintézetek, a nagybirtokok államosításának végrehajtásáról, a kibontakozó munkásellenőrzésről, az új pénzügyi politikáról s a termelőszövetkezeti mozgalom eredményeiről tájékozódhattunk. Megítélésünk szerint a bemutatott anyag alapján helyesen jellemezte a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikái törekvéseit. Gazdasági helyzetéről azonban talán kedvezőbb képet festett, mint amilyen a valóságban volt. A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának problémái nem tűntek ki a maguk igazi jelentőségében. Nagyon jól sikerült viszont a közellátás, a dolgozó emberek szociális helyzetének javítására tett intézkedések ábrázolása. A spekulációs feketekereskedelem kikapcsolására létrehozott Proletár Árucseré intézménye, a munkásság fogyasztó szövetkezetének az AFOSznak megalakítása, a lakóházak szocializálása, az Országos Bútorelosztó Hivatal felállítás, a kedvezményes ruhavásár, ingyenes tűzifa osztás, a mezőgazdasági napszámberkek felemelése stb. — mutatja, hogy a Tanácsköztársaság szinte minden lehetőségét maximálisan kihasználta annak érdekében, hogy segítsen a munkásokon és a falusi szegényeken.

A következő témakör a Tanácsköztársaság kultúrpolitikájával foglalkozott. A Közoktatásügyi Népbiztosság népbiztosainak, Kunfi Zsigmondnak, Lukács Györgynek, Szabados Sándornak és Szamuely Tibornak a fényképét láthattuk, majd az oktatásügyi megszervezésének legfontosabb dokumentumaiból kaptunk bőséges ízelítőt. Az iskolán kívüli népművelés is felvirágozott, figyelemreméltó adatok bizonyítják ezt az előadások és a hallgatóság számát illetően. Szép áttekintést adott a kiállítás a múzeum-ügy átszervezésének megindulásáról is. Gazdag plakát- és fotóanyag örököltette meg a művészeti élet kérdéseit. A kor kiemelkedő művészei lettek a Művészeti Direktórium tagjai: Beck Ö. Fülöp, Berény Róbert, Biró Mihály, Ferenczy Béni, Kernstok Károly, Pór Bertalan, Szilágyi Jolán, Medgyesi Ferenc, Uitz Béla.

A színház és a mozi fellendülését is jól ábrázolták a különböző fényképek és egyéb dokumentumok. „Új élet” kezdődött a magyar irodalomban is. Az Írói Direktórium és Választmány nevesebb tagjainak fotói idézték, hogy a magyar irodalom legnagyobbjai örömmel üdvözölték a Tanácsköztársaságot. S nemcsak az írók örvendtek megbecsülésnek, hanem arra is törekedtek a kulturális élet vezetői, hogy a könyv el is jusson a tömegekhez. Megszervezték a könyvtárügyet, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtártól a gyári üzemi könyvtárákig. A sajtópolitikát is kiváló anyag tükrözte. A Tanácsköztársaság idején idegen nyelvű újságok is megjelentek, ami bizonyítja, hogy Tanácsmagyarország nemzetiségi politikájában minden korábbinál elfogulatlanabb, tudatosan internacionalista irányt követett. Sok szép dokumentum idézte fel a Tanácsköztársaság sport- és testkultúráját is. Külön kisseg mutatta be, hogyan örököltette meg s ábrázolta a Tanácsköztársaság képzőművészete a forradalmi hagyományokat.

A Tanácsköztársaság nemzetközi helyzete és külpolitikája c. témakör első kisebb egysége a proletárdiktatúra létrejöttének nemzetközi jelentőségével foglalkozott, s főként azt mutatta be, hogy miként reagált a különböző országok munkásmozgalmára a magyar proletariátus forradalmára. Úgy érezzük, hogy a kiállítás ezen részletének címfelirata s az egység tartalma között nem volt meg az a finom összhang, amely egyébként a kiállítás

különböző részeit jellemezte. Gazdagon dokumentált, rendkívül kifejező rész volt viszont a Szovjet-Oroszországgal folytatott szövetséges politikát bemutató egység. Külön részlet foglalkozott Lenin és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolataival, s ezen tárlókban Leninnek több olyan sajátkezű távirat-fogalmazványát láthatta a közönség, amely először került publikálásra. A Budapesti Történeti Múzeum munkatársai külön ez alkalomra kapták az eredeti dokumentumok xeroxmásolatait Moszkvából a Marxizmus—Leninizmus Intézete levéltárából. A kiállítás rendezői — élve a technika-adta lehetőségekkel — egy magnetofon s egy telefonkészülék segítségével lehetővé tették a látogatók számára Lenin korabeli hanglemezeiről átvitt orosz nyelvű beszédének, hangjának meghallgatását.

A Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját tárgyaló egység — úgy véljük —, nem éppen a külpolitikát tükröző nagyobb témakörbe tartozik, s hogy a rendezők mégis itt mutatták be, ez megtörte a kiállítás egyébként — főként didaktikai szempontból — teljesen helyén való tagoltságát. Ráadásul az indító felirat is kifejezetten belpolitikai jellegű. („... a helyi igazgatást mindenütt annak a nemzetnek a dolgozói vezetik, amely nemzethez tartozó dolgozók többségben vannak.”)

A következő kis egység „A nemzetközi imperializmus támadása a Magyar Tanácsköztársaság ellen” címet viselte. Eredeti röplapok, fotók, plakátok és térképek idézték a nagyon nehéz, hősiés napokat és erőfeszítéseket, a proletárdiktatúra elleni intervenciók háború idejét. Párizst, Prágát, Bukarestet és Belgrádot, valamint a kor hírhedt diplomatait és katonáit mutató fotók emlékeztettek a nemzetközi reakció túlerejére — a Magyarországi Tanácsköztársaság bukásának igazi okára.

Mielőtt tovább ismertetnénk a kiállítást, el kell mondanunk, hogy — véleményünk szerint — ez a külpolitikai rész sikerült a leggyengébben. A Tanácsköztársaság nemzetközi helyzetéről, tevékenységéről — a szovjet kapcsolatokon túlmenően — semmit sem tudunk meg. Pedig ma már közismertek azok a diplomáciai erőfeszítések, amelyek Tanácsmagyarország nemzetközi helyzetének megszilárdítását célozták. Szólni kellett volna a bécsi követség munkájáról is, valamint azokról a törekvésekről, amelyek a győztes nagyhatalmak irányában kísérelték meg a kedvezőbb feltételek kialakítását. E témakör bemutatását a Tanácsköztársaság létrejöttének jelentőségével indították, bár ez inkább befejező, értékes funkciót ellátó rész lehetne, amelyhez aztán valóban szép hozzájárulást jelenthetnek a nemzetközi munkásmozgalom különböző megnyilatkozásai.

Külön nagy témakört képezett „A forradalmi honvédő háború”. E részben képet kaptunk a magyar Vörös Hadsereg 1919. május 1-e utáni újjászervezéséről, majd a Miskolc—salgótarjáni harcokról s az északi hadjáratról. Megelevenedtek a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának körülményei, internacionalista egységek részvétele a harcokban, a korabeli fegyverzet, ruházat sajátosságai, majd pedig azok a törekvések, melyek célja az orosz—magyar katonai együttműködés létrehozása volt. Az utolsó három kisebb részegység már a bukás árnyékát vetítette előre: bemutatta a Tanácsköztársaság megdöntésére irányuló újabb katonai és diplomáciai intervenciót, majd a június 24-i belső ellenforradalmi lázadást elevenítette fel, s végül a júliusi tisztai támadás és a katonai intervenció győzelme képeinek felidézésével zárult a témakör.

A kiállítás befejező része a Tanácsköztársaság megtorlását s eszmei örökségének továbbélését érzékeltette. Hintz Gyula nagyszabású grafikája a fehérterrort ill. a fasizmust és az ellene vívott harcot, majd a felszabadulást s a szocializmus győzelmét kifejező művészi alkotás. Ennek a gondolatnak kifejtését szolgálták azok az írásos emlékek is, amelyek a Tanácsköztársaság két világháború közötti évfordulóinak titkos megünnepléséről s emlékének a munkásmozgalomban való megőrződéséről szóltak. Mintegy 150 db — a felszabadulás után megjelent — könyv kiállítása pedig azt tükrözte, hogy irodalmunk, tudományos és művészi életünk egyre fokozódó érdeklődéssel fordul az első magyar proletárdiktatúra eszmei hagyatékához.

Mindezt összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Budapesti Történeti Múzeum jubileumi kiállítása reprezentatív rendezvény volt. Kétségtelen, hogy ünnepi feladatának kiválóan megfelelt; haladó, forradalmi örökségünk szép megbecsülését jelentette. Elismerés illeti azt a munkát, amelyet a kiállítás rendezői: Horn Emil, Győrfy Sándor, Orbán Antal, Szikossy Ferenc, Hetés Tibor és Szántó Zsuzsa végeztek.

Stier Miklós — Vida István

BESZÁMOLÓK BOROS FERENC ÉS BELLÉR BÉLA KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Boros Ferenc, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa, 1968. március 5-én védte meg „Magyar—csehszlovák kapcsolatok az ellenforradalmi rendszer első éveiben (1919—1920)” c. kandidátusi értekezését.

Az értekezés első opponense, *Arató Endre* kandidátus mindenekelőtt leszögezte, hogy „a munka, bár rövid, mégis vitathatatlanul fontos időszakot tárgyal, amelyben valóban nagy jelentőségű történeti események sűrűsödnek össze, s amely számos, nem könnyű probléma elemzését kínálja a historikusoknak”. A disszertáció értékes bevezetője — mondotta az opponens —, „amely nemcsak egyszerű reprodukálása az ismert magyar, cseh, szlovák irodalomnak és kiadott forrásoknak, hanem számos új, eddig feltáratlan, főként csehszlovákiai levéltári adatot is tartalmaz, tárgyalja a magyar—csehszlovák viszony legjellemzőbb vonásait a dualizmus periódusában, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után, a Károlyi-kormány és a Magyar Tanácsköztársaság idején”. *Arató Endre* a továbbiakban e bevezető pozitívumait emelte ki, hangsúlyozva, hogy a szerző szélesen mutatja meg a csehszlovák—magyar viszony alapját, kitűnő képet rajzol az 1918 októbere utáni Szlovákia helyzetéről, foglalkozik a Tanácsköztársaság forradalmi—internacionalista politikájával, egybevetve azt a népek örendelkezésének burzsoá értelmezésével. Vizsgálja továbbá Csehszlovákiának a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervencióját, ennek kudarcát, majd bemutatja, mint igyekezett a csehszlovák kormány az intervenció kudarcának felelősségét magától elhárítani.

A disszertáció címszerinti, tényleges témáját a szerző az első rész első fejezetében kezdi tárgyalni. Bemutatásra kerülnek a két ország uralkodó osztályának ellentétei, a magyarországi fejlődés fő irányai és a csehszlovák polgárság ezekkel kapcsolatos magatartása. A csehszlovák kormány állást foglalt Friedrichl szemben, s inkább a magyarországi ellenzéki erőkkkel kereste a kapcsolatot. Egy köztársasági, demokratikus magyar kormánnyal szívesen lépett volna szorosabb baráti kapcsolatba. Horthy bevonulása után azonban kifejezetten erősödtek a csehszlovák—magyar ellentétek.

A párizsi békekonferencia idején kiéleződött magyar—csehszlovák küzdelmeket új fejezetben tárgyalja a szerző, melynek legnagyobb értéke — hangsúlyozta az opponens — e vizsályok beállítása a korabeli külpolitikai konstellációba. A jelölt nagy alapos-sággal kíséri nyomon a nagyhatalmak magatartását, Románia, Jugoszlávia lépéseit a magyar—csehszlovák ellentétekkel kapcsolatosan, s ugyancsak szélesebb külpolitikai összefüggésekben tárgyalja a lengyel uralkodó körök és az ellenforradalmi Magyarország kapcsolatát.

Ugyancsak értékes az első, a magyar—csehszlovák állam ellenséges viszonyát tárgyaló rész zárófejezete, amely a Csehszlovákia elleni magyar revizionista politikát mutatja be a harmadik szovjetellenes intervenció periódusában. Az intervenció kudarcának eredménye: a magyar külpolitika elszigetelődése s a revizionista elképzelések bukása.

Az opponens — miután ismertette az értekezés első részének értékes új eredményeit — rámutatott arra, hogy helyesen tulajdonított a szerző nagy fontosságot a magyar—csehszlovák viszonyban a negatív kapcsolatoknak, hiszen a csak a népeket összefűző együttműködés kiemelése automatikusan leegyszerűsíti a történeti valóságot. Jó módszernek tartotta továbbá, hogy a jelölt a bonyolult nemzetközi viszonyokat szoros összefüggésben tárgyalja a csehszlovák—magyar ellenségeskedéssel. Így részben széles horizontot, részben fontos bázist biztosít a kétoldalú viszony bemutatására.

Arató Endre ezután rátért a disszertáció második részére, a két ország közötti pozitív kapcsolatokat tárgyaló zárófejezet ismertetésére. A tárgyyszerű, rövid ismertetés után megállapította, hogy ez a fejezet „differenciáltan vizsgálta a haladó és forradalmi erők csehszlovákiai kapcsolatait, különbséget tett szociáldemokraták, polgári radikálisok és kommunisták között. Jól rávilágított az előbbieken és a csehszlovák kormány együttműködésére a kommunista emigránsokkal szemben, akiknek fellépése a csehszlovákiai munkásmozgalomban egyre kellemetlenebb volt a polgári kormány számára, amely számos lépést tett ellenük. A szerző rokonszenve ebben a harcban természetesen a magyar kommunista emigránsok oldalán van, ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy alapvetően előremutató szerepük mellett ne világítson rá eszmei gyengeségükre, amely helyenként radikalizmusban nyilvánult meg.”

Az értekezés érdemei sorában kiemelte még a szerző következetesen internacionalista álláspontját, majd pedig a dolgozat impozáns apparátusát, amelyben a hatalmas irodalom mellett 26 levéltár anyagára található utalás.

A továbbiakban az opponens kritikai észrevételeit mondotta el. Véleménye szerint nincs kellően megalapozva a dolgozat második része, mert a bevezetőben nem kaptak helyet a magyar—csehszlovák haladó és munkásmozgalmi kapcsolatok. Ez egyaránt vonatkozik a dualizmus, a világháború, s a Tanácsköztársaság időszakára. Nem kapunk kellően differenciált képet a csehországi szociáldemokráciának a Magyar Tanácsköztársaságról vallott különböző nézeteiről. Továbbá nem kielégítően foglalkozik a disszertáció a proletárdiktatúra idején megjelent azon dokumentumokkal vagy elhangzott nyilatkozatokkal, amelyek látszólag ellentmondanak a népek önrendelkezése elvének, a Tanácsköztársaság által követett, igazán helyes nemzetiségi politikának. Ezek ugyanis lehetőséget adtak — pl. a cseh burzsoáziának is — a magyar proletárállam igazi törekvéseinek félremagyarázására. „A Tanácsköztársaság vezetői ugyanis nem egyszer érveltek úgy, hogy az antant imperialistái Magyarországot területének megcsónkításával minden élelmiszerétől, ipari nyersanyagától akarják megfosztani; háborút kell tehát viselni az élelemért, a bányák felszabadításáért, a tanácsállam létéért” — fejtette ki az opponens. Ez ellentmondásosnak tűnő probléma megoldásához a következő gondolatot vetette fel Arató Endre: „A kor szereplői, politikusai világforradalomra számítottak, s e harc — mint hangoztatták — tőkésék és kizsákmányoltak között folyt: az antant imperialistái csónkították meg *Tanács Magyarországot*, amelynek fennmaradása a világ proletárjainak érdeke. Nyilvánvaló, hogy a proletár állam olyan „hódításairól” beszélni, mint ami a korábbi Magyarország utódává teszi azt, demagóg fogás, semmi egyéb, mint nacionalista uszítás. Ezt azonban csak úgy bizonyíthatjuk be igazán, ha szertefoszlatjuk e látszólagos ellentmondást, s a helyes nemzetiségi politikát a Magyar és a Szlovák Tanácsköztársaság viszonyával bizonyítjuk.” Szóvá tette továbbá, hogy a disszertáció nem magyarázza meg, miből fakadt a tömegek forradalmi elszántságának különbözősége a cseh országrész és Szlovákia között. Véleménye szerint több alapvető elméleti probléma megvilágítása elmaradt abban a vonatkozásban is, hogy milyen szerepet játszott a nemzeti kérdés a magyar és cseh munkásmozgalom dualizmus-kori kapcsolatában.

A dolgozat első részében hiányolta a magyar irredentizmus Jugoszlávia és Románia felé irányuló lépéseinek vázlatos bemutatását — bár kétségtelen, hogy irodalom e vonatkozásban nem állott a jelölt rendelkezésére, s felkutatásuk túlzott követelmény lenne. Mégis hasznos lett volna, mert a csehszlovák—magyar viszony szempontjából is számos következtetésre adna lehetőséget. Az opponens megjegyezte továbbá, hogy „a dolgozatban nem minden esetben domborodik ki kellően, hogy a két állam — Csehszlovákia és Magyarország — viszonyában a fehérterror és a reakció, valamint a polgári demokrácia állt szemben egymással”.

Az értekezés második részének fogyatékoságai sorában mindenekelőtt a magyar polgári radikális és szociáldemokrata emigráció szerepének a kellelénél talán egy fokkal negatívabb értékelését tette szóvá az opponens. Sőt az értékelésben olykor bizonyos ellentmondásosság is fennáll.

Erőteljesebben lehetett volna azt is bemutatni, hogy milyen jelentős közvetítője volt a csehszlovákiai magyarság a magyar—csehszlovák haladó kapcsolatoknak. Boros Ferenc munkájában, bár utal a csehszlovák polgári demokratikus s a magyar ellenforradalmi rendszer — minden ellentéteik dacára is fennálló — bizonyos fajta, főként a magyar kommunista emigráció ellenes, rendőri együttműködésére, az opponens mégis hiányolja ennek határozottabb bemutatását.

Végezetül két kisebb szerkezeti észrevételét említette az opponens, majd hangsúlyozta, hogy kritikája csupán részletkérdéseket érintett, s Boros Ferenc kiemelkedő munkát végzett. Ezért számára a kandidátusi fokozat odaítélését melegen javasolta.

Kovágo László kandidátus opponensi véleményének bevezető szavaiban elmondta, hogy ez „a két szomszéd nép igen súlyos időszakának egymásbafonódó eseményeit egységben tárgyaló s mindkét oldal marxista történéseinek álláspontját figyelembevevő munka” Ady Endrének és József Attilának a nemzetiségi kérdésről vallott „nagy, létfontosságú igazságait” idézte fel benne, továbbá a még megoldandó feladatokat, amelyekben valóban nagy szerep vár a történészekre is.

Boros Ferenc értekezése ugyanis az a munka, amely a különböző nemzetiségű marxista történészek egyik legfontosabb aktuális feladatát: a nemzeti ferdítések, a nacionalizmusba hajló értékelések elleni harcot jól szolgálja. Témája a magyar és csehszlovák történetírás és közvélemény számára egyaránt problematikus, kellően még fel nem kutatott és értékelt időszakot ölel fel. A problémák alapos és sokoldalú megvilágítása, az igyekezet, hogy az időszak máig is ható súlyos történelmi kérdéseit ne kerülje meg, az alapjában a társadalmi haladók nemzetközi érdekeit figyelembevevő értékelések valóban a legnagyobb díeseret érdemlik. A jelölt munkája minden bizonnyal mindkét ország történetírását előbbre viszi a tárgyalt problémák megoldásának megközelítésében.

Kővágó László a továbbiakban kiemelte „a szinte már nyomasztó” anyaggazdagságot; e vonatkozásban csak egyetlen kifogást tett: nem támaszkodott kellően Masaryk munkáira.

Az opponens ezután szisztematikusan áttekintette a disszertáció novumait s értékeit. Rámutatott, hogy az értekezés jóval többet ad, mint amit szerzője a bevezetésben ígér. „A csehszlovák—magyar kapcsolatokat olyan időszakban vizsgálja, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával az eddigtől gyökeresen eltérő új nemzetek és államok közötti kapcsolatok voltak kialakulóban, új hatalmi csoportosulások keletkezésében, s mindez erősen kiélezett osztályharc viszonyai között játszódott le.”

Az értekezés első része különösen jól dokumentált, részletes áttekintésű és értékelésű jelenségeinek sorából az opponens mindenekelőtt a következőket emelte ki: a reakciós magyar uralkodó osztályok csehszlovák-ellenes kalandor terveit, együttműködésüket e kérdésben a németországi, a csehszlovákiai német és a lengyel reakciós körökkel, valamint a csehszlovák kormány külpolitikáját, uralmi törekvéseit s a magyarországi rendszer kialakulásába való beavatkozási kísérleteit. A második részben pedig „a magyar októberista polgári és szociáldemokrata emigrációnak a csehszlovák uralkodó körökre támaszkodó tevékenységéről, valamint a magyar kommunista emigrációnak a csehszlovákiai munkásmozgalom radikalizálódásában játszott szerepéről kapunk értékes, sok vonatkozásban új anyagra támaszkodó, új szempontokat érvényesítő áttekintést” — hangsúlyozta az opponens. A továbbiakban kiemelte, hogy a jelölt „egészen jól dokumentáltan ismerteti azt a folyamatot, amelynek keretében az igazságos célokért küzdő csehszlovák nemzeti mozgalom, a „demokratikus és nemzeti forradalom” már a szocialista forradalommal szembeni ellenforradalom talaján jut uralomra és azonnal hódítóként lép fel; azt, hogy Magyarországon fegyveres erővel olyan rendszert segít uralomra, amely sovinizmusával, reváns-terveivel állandó veszélyt jelent a környező országokra, így Csehszlovákiára is; s hogy a csehszlovák politika az ellenforradalmi magyar rendszerrel szemben — bizonyos meghatározott keretek között — kénytelen a magyar októberistákra és a Tanácsköztársaság emigránsaira támaszkodni, akik ellen pedig előzőleg ellenséges politikát, sőt fegyveres harcot folytatott.”

Kritikai megjegyzéseinek sorában mindenekelőtt azon észrevételét mondta el Kővágó László, hogy az értekezés két része — szerinte — „meglehetősen lazán függ össze”. Ehhez járul a két rész záró-időhatárainak különbözősége. Ugyancsak mint a munka szerkezetével kapcsolatos kritikát említette a túlságosan hosszúra nyúlt és túl sok részproblémát felvető 135 oldalas bevezetést. Mindez zavarja, lazítja az értekezés egységét, s a különösen sok — önmagában ugyan jelentős — részfeladat megoldása nem engedi eléggé határozottan kifejezésre jutni a központi, vezérlő gondolatot. A magyar uralkodó köröknek Csehszlovákia elleni terveivel kapcsolatban a dolgot hiányosságaként említette, hogy a munkából nem derül ki világosan, mennyire kell e különböző kalandor-terveket komolyan venni. Helytelenítette továbbá az opponens, hogy a jelölt a kisanatant megalakulásával, az ezirányú csehszlovák külpolitikával kapcsolatban túlságosan is középpontba állítja a magyar revízió és a Habsburg-restauráció veszélyének kérdését, s elhanyagolja pl. Csehszlovákia Németországgal kapcsolatos problémáit. Pedig Beneš külpolitikai vonalvezetése mindvégig következetesen tartotta magát ahhoz a masaryki koncepcióhoz, melynek vezérmotívuma az, hogy a közép-kelet-európai kis népekre a kelet felé törő német imperializmus jelenti a fő veszélyt. Masaryk elképzelése szerint a kis államok németellenes szövetségének három szláv állam: Lengyelország, valamint a korridorral összekötött Csehszlovákia és Jugoszlávia lett volna a pillére, de a zónában helyet foglaló minden államra, elsősorban Romániára, sőt még Ausztriára és Magyarországra is mint németellenes szövetségesre számított. A csehszlovák külpolitikának ez a vezérvonala magyarázza a környező államokkal — Magyarországgal is — folytatott diplomácia egyes mozzanatait. Ezért is kérte számon az opponens Masaryk munkáinak alaposabb tanulmányozását, mert ennek fényében a magyar probléma más megvilágítást kapott volna az értekezésben.

Az opponens hangsúlyozta továbbá, hogy a disszertáció egyik fő érdeme a nemzeti kérdésnek a lehetőség határáig objektív vizsgálata. Éppen ezért hívná fel a jelölt figyelmét arra, hogy amennyiben a magyar Károlyi-kormánynak a nemzeti önrendelkezés elvével kapcsolatos álláspontját bírálja, akkor a csehszlovák kormányról is el kell mondanani, hogy az az Antant győzelme után, annak oldalán — hódításokra is kilátásokat sejtően — igyekezett hallgatni az önrendelkezés elvéről. Csak addig hangoztatta, amíg az Béccsel és Budapesttel szemben a függetlenségi törekvések alapjául szolgálhatott.

A továbbiakban az opponens még kisebb észrevételeit mondta el, többek között néhány esetben szigorúbb forráskritikát javasolt. Végezetül még egyszer hangsúlyozta, hogy a jelölt kandidátusi értekezése olyan történeti tényekről tanúskodik, hogy

számára — a felvetett problémákat is figyelembe véve — a kandidátusi fokozat odaítélését nyugodtan javasolja.

Adám Magda kandidátus hozzászólásában mindenekelőtt az opponensek elismerő szavaihoz csatlakozott. Az értekezés szerkezetével kapcsolatos kérdésekben Kővágó László opponensi véleményével ért egyet; az egész első rész bizonyos fokú rövidítését is javasolná. A tárgyalási téma megértéséhez kevésbé szükséges mozzanatok elhagyására gondol (pl. Ausztria belpolitikai és nemzetközi helyzetének részletes ismertetése az első részben).

A magyar és a német kérdésnek a csehszlovák politikában játszott szerepével kapcsolatban *Adám Magda* kifejtette, hogy a disszertáció eltúlozza a magyar kérdést, s a német kérdést, „amely a szélesebb összefüggéseket figyelembe véve döntő szerepet játszott Csehszlovákia politikájában, teljesen elhanyagolja”. „A tévedés egyik forrása az — mutatott rá a hozzászóló —, hogy a jelölt Csehszlovákia politikáját azonosítja a kisantant külpolitikájával.” Hangsúlyozta, hogy a kisantant politikájában valóban determináló szerepet játszott a magyar kérdés, tudniillik a három állam érdekei csak ebben, ill. a Habsburg-kérdésben találkoztak. Igaz, hogy a tárgyalás időszakában Németország nem jelentett közvetlen veszélyt Csehszlovákiára, Masaryk és Beneš azonban egy pillanatra sem tévesztette szem elől, hogy Csehszlovákia számára a német imperializmus jelentette a fő veszélyt. Ezért is törekedtek — még területi engedmény árán is — Magyarországgal való megegyezésre, hiszen számítottak arra, hogy különben Magyarország Németország oldalán várja a kedvező lehetőséget revíziós céljai megvalósítására. Ilyen meggondolás alapján nem ért egyet azzal, hogy a szerző Masarykknak a Magyarországhoz való közeledésről tett kijelentéseit „szemfényvesztésnek” minősíti.

A kérdés második része, hogy a magyar tervek reális veszélyt jelentettek-e Csehszlovákiára nézve. Erre a dolgozat valójában nem ad világos feleletet. *Adám Magda* véleménye szerint e különböző kalandor tervek önmagukban nem jelentettek még reális veszélyt, hiszen a katonai feltételek nem voltak meg. A francia szovjet-ellenes elképzelésekkel kapcsolatban azonban már, amikor Teleki négy magyar hadosztály felfegyverzését is kérte, a veszélyt reálisnak ítéli.

A francia—csehszlovák ellentétre vonatkozóan szükséges még jobban hangsúlyozni, hogy ez csak a Magyarország támogatásán alapuló francia politikai vonalvezetés (Paléologue) vonatkozásában állott fenn.

Hiányolta továbbá, hogy a disszertációból nem derül ki világosan, mi volt az adott időszakban Csehszlovákia álláspontja a dunai föderációval kapcsolatban. Javítandónak tartja a jelölt azon megállapításait is, melyek szerint Horthy hatalomra jutása után a csehszlovák burzsoázia feladta korábbi, Magyarország demokratizálására irányuló terveit. Szerinte sohasem mondtak le arról, hogy demokratikusabb rendszert tudjanak szomszédságukban (ld. a magyar ellenzékkel kialakult kapcsolataikat).

Felszólalása végén *Adám Magda* — utalva megegyezően a munka pozitívumaira — maga is a disszertáció elfogadását s a jelölt számára a kandidátusi cím megítélését javasolta.

Boros Ferenc válaszában mindenekelőtt köszönetet mondott opponenseinek.

A bíráló megjegyzések közül először a dolgozat szerkezeti felépítésére vonatkozóan reflektált. A bevezetővel kapcsolatban elhangzott észrevételekre válaszolva elmondotta, hogy egy leszűkített, rövid bevezető témáját nem alapozta volna meg kellőképpen. Viszont a teljességre sem törekedhetett, hanem csupán arra, hogy a továbbiak jobb megértése végett a kapcsolatok leglényegesebb összefüggéseit mutassa be. Indokolta továbbá a bevezetőben fellelhető aránytalanságok és az opponensek által említett hiányok okait. A záró-periódushatárral kapcsolatban elismerte, hogy az általa választott megoldás csak részben indokolt.

Az opponensek tartalmi észrevételeinek túlnyomó többségével egyetértett. *Arató Endrének* a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájával kapcsolatos észrevételeire vonatkozóan kifejtette: „Magam is úgy vélem, hogy a nemzetiségi politikában meglévő kettősség történelmi hűségnek megfelelő ábrázolása nem mond ellent a proletárállam alapvetően internacionalista nemzetiségi politikájának. Ellenkezőleg: a képet teljesebbé teszi, s jobb kiindulást teremt az e kérdésben meglévő nacionalista szemléletet határos cáfolatához.” Egyetért továbbá azzal, hogy a tömegek forradalmi elszántságát illető, a Csehszlovákia két országrésze között fennálló különbségek okainak kifejtése fontos a továbbiak jobb megértése szempontjából is. A magyar irredentizmus Jugoszlávia és Románia felé irányuló lépéseinek vázlatos bemutatását számonkérő opponensi észrevétel jogos, bár maga a téma meghaladja disszertációjának feladatkeretét. Elismeri, hogy az 1919 utáni helyzetet tárgyaló első részben nem domborodik ki kellően az, hogy itt polgári demokrácia és ellenforradalmi, monarchista és militarista rendszer áll egymás-

sal szemben. A maga teljességében a kérdésre a választ a munka második része adja meg. Mivel disszertációjában külön, koncentráltan e fontos problémával nem foglalkozik, elmondja, hogy a kapcsolatok szempontjából különbséget kell tenni a csehszlovák polgári demokrácia szerepét illetően a magyarországi forradalmak időszakában, amikor e polgári demokrácia — főleg a Tanácsköztársaság idején — ellenforradalmi szerepet töltött be, és a magyarországi reakció hatalomrajutása utáni periódusban, miután fordult a kocka, s alapvetően már nem proletárállam és polgári demokrácia, hanem polgári demokrácia és ellenforradalmi, monarchista, militarista reakció rendszere állt szemben egymással. Viszont, ha csak ezt látjuk, és nem vesszük figyelembe a korábbi szakaszt, akkor a csehszlovák polgári demokrácia pozitívabbnak látszik, mint amilyen valójában volt. Emellett elismeri, hogy munkája második részében e polgári demokrácia negatív vonásai a tárgyalt kérdések jellege miatt előtérbe kerültek, s csak közvetve érzékelhetjük, hogy a polgári demokratikus köztársaság területe, rendszere milyen lehetőségeket biztosított az emigráció harcához. Egyetért a szerző azzal, hogy a munkában nagyobb súlyt lehetett volna helyezni a szlovákiai magyarság közvetítő szerepének, s a magyar és a csehszlovák burzsoázia kommunistaellenes együttműködésének bemutatására. Ez utóbbi kifejtése igazolta volna, hogy e tekintetben a polgári demokratikus Csehszlovákia és a Horthy-reakció számos esetben egymásra találtak.

Kővágó László opponensi kritikájára válaszolva mindenekelőtt a revíziós kalandortervek realizálásának problematikájára tért ki. Véleménye szerint a kérdés összetettebb, semmint hogy igennel vagy nemmel lehessen rá válaszolni. E tervek végül is kudarcot vallottak, ami irreálisukra mutat. Másfelől azonban időnként számos tényező kedvezett megvalósításuknak, s a csehszlovák politika 1920 nyarán komolyan vette azokat. A kisanatant létrejöttének körülményeiről s ebben a magyar kérdés súlyáról szólva elismeri, hogy munkájában a német kérdéstől sajnos elkülönítve tárgyalja ezt a problematikát. Valójában azonban nem csupán a magyar kérdésben látja a kisanatant létrejöttének okát, s talán a magyar veszély tulságos dokumentálása állította a kelleténél kissé jobban előtérbe a magyar kérdést a csehszlovák külpolitikában. A Kővágó László által mondottakat a német kérdésnek a csehszlovák külpolitikában játszott szerepéről azonban elsősorban csak hosszabb távon akceptálja, mivel a csehszlovák — német kapcsolatok, főleg a békeszerződés aláírásától és mindenekelőtt gazdasági vonatkozásban, kedvezően alakultak. Csehszlovákia volt a győztesek között az első olyan ország, amely Németországgal 1920 januárjában sokoldalú gazdasági egyezményt kötött. 1923-ban például egész importjának 40–42%-át Németországból szállítja. A 20-as években normalizálódtak a politikai kapcsolatok is a weimari és a csehszlovák köztársaság között. A csehszlovákiai német burzsoázia is kompromisszumra lépett a 20-as években a csehszlovák burzsoáziával. Véleménye szerint Masaryk és Beneš is attól tették függővé ezidőben német-politikájukat, hogy ott a békés vagy az agresszív erők kerülnek-e hatalomra. Emellett befolyásos gazdasági körök és felelős politikai személyek abban az irányban is ösztönözték a kormánypolitikát, hogy Csehszlovákia a híd szerepét töltsse be Franciaország és Németország között. Summázva: „a német kérdés lényegesen másként jelentkezett a tárgyalt periódusban, mint később, s a weimari köztársaság nem jelenthetett olyan veszélyt, mint az állami szinten képviselt és némileg jobb nemzetközi helyzetben levő magyar revizionista politika.”

A továbbiakban egyetért a csehszlovák burzsoáziának az önrendelkezési joghoz való viszonyával kapcsolatos kérdésben elhangzott kritikai megjegyzéssel, s hangsúlyozza, hogy e tekintetben hasznos lenne egy mélyebb elemzés, amely jobban alátámasztaná munkájának több megállapítását.

Ádám Magda kandidátus felszólalására reagálva rámutatott, hogy az opponenseknek adott válasz több vonatkozásban az ő általa felvetett problémákra is feleletet adott. A csehszlovák politikának a dunai konföderációval kapcsolatos álláspontjáról szólva elismerte, hogy erre a disszertációban erősebben kellett volna koncentrálni, mert véleménye szerint is voltak ilyen törekvések Masaryk részéről. Ádám Magda másik megjegyzésére válaszolva kifejtette, ő sem állítja, hogy a csehszlovák burzsoázia teljesen feladta Magyarország demokratizálására irányuló törekvéseit, csak éppen ennek formája változott meg.

Válasza végén a jelölt köszönetet mondott mindazoknak, akik munkájában segítségére voltak.

A Bíráló Bizottság határozatában javasolta a TMB-nek, hogy Boros Ferenc számára a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Bellér Béla „Az ellenforradalom német nemzetiségpolitikájának kialakulása” c. kandidátusi értekezése, amelynek nyilvános vitájára 1968. május 22-én került sor, az ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikája 1919–1924 közti fél évtizedét vizsgálja. Ennek az időszaknak tartalmát nemzetiségtörténeti szempontból az 1918–1919-es forradalmak nemzetiségpolitikájától, a nemzetiségi kispolgári bázis és a területvédő, ill. revíziós külpolitika szükségleteitől determinált „új”, „korszerű” keresztény nemzeti nemzetiségpolitika kifejlődése és ennek fokozatos felszámolása, a bethleni konszolidáció nemzetiségpolitikájába való sima átvezetése határozza meg. A periódus első, 1919 augusztusától 1920 decemberéig terjedő szakaszát Bleyer nemzetiségi minisztersége tölti ki. Minthogy ebben az időben egyrészt a forradalmi nemzetiségpolitika hatása még igen erős, másrészt az ingatag keresztény nemzeti rezsimnek belpolitikailag, de még inkább külpolitikailag, az integritás-eszme alátámasztása érdekében szűkebben van Magyarországnak legnagyobb megmaradt nemzetiségének, a németeknek, pontosabban a német kispolgárságnak és parasztságnak támogatására, az új keresztény nemzeti nemzetiségpolitika jegyében megjelennek a kiegészítő törvényeken túlmenő, szolid végrehajtást ígérő nemzetiségi rendeletek, megszületnek a különböző autonómia-tervek, Magyarországon megalakulnak a magyarbarát nemzetiségi pártok, a szomszéd országokban pedig a magyarbarát emigrációk, amelyek mind a korábbi népelnyomó magyar nemzetiségpolitika korszerű megváltozását s ezzel a magyar integritás fenntartásának célszerűségét vannak hivatva dokumentálni, s az elszakadóban levő nemzetiségeknek, ill. a párizsi béketárgyalásoknak magyarbarát befolyásolását célozzák.

Az új nemzetiségpolitikához fűzött remények azonban mihamar szétfoszlottak. A trianoni békeszerződés 1920. június 4-i aláírása, majd 1920 novemberében történt ratifikálása, a burgenlandi zsákutca egyelőre eltemette a magyar integritás reményeit s levette napirendről a közeli revízió programját. Ezzel egyidőben megingott a keresztény kurzus nemzetiségpolitikájának belső bázisa is azzal, hogy a nagybirtokos osztály a hatalom közvetlen kézbevitelére, a fehérterror megvalósítása során előtérbe került középrétegek — így a Bleyer által képviselt német középrétegek — visszaszorítására készült, az eddig meglehetősen háttérbe szorított nagytőkével való legteljesebb összefogás alapján. Az új helyzetben a magyar nacionalista reakció nemcsak szűkségtelennek, de egyenesen károsnak tekintette az új nemzetiségpolitikai rendezést, s 1920 decemberében megbuktatta Bleyert. Bleyer bukása lényegében a keresztény kurzus nemzetiségpolitikájának bukását jelentette. Ezzel zárul e nemzetiségtörténeti periódus első szakasza.

Az 1921–1922. évet felölelő második szakaszra az első szakaszban kiépült keresztény nemzeti nemzetiségpolitika fokozatos felszámolása jellemző. Bár 1920 nyarától a régi, szélsőségesen nacionalista nemzetiségpolitikai irányzat előretörőben van, mint ez belpolitikailag a nemzetiségellenes hangulatkeltésben s elnyomó közigazgatási intézkedésekben, külpolitikailag pedig a Külügyminisztérium által inszenált szlovák, kárpát-ukrán, burgenlandi akciókban megmutatkozik, ez az irányzat a nemzetiségpolitikában mégsem juthatott uralomra, mert a burgenlandi kérdés még függőben, a különböző szlovák, kárpát-ukrán akciók pedig folyamatban voltak. Mégha sikerült volna is az elszakadt területeket katonai eszközökkel visszahódítani, megtartásukhoz, nemzetközi szentesítésükhöz a magyar kormányzat nem nélkülözhetette a kurzus nemzetiségpolitikája által kimunkált korszerűbb eszközöket, megoldásokat. Csak midőn a burgenlandi kérdés a soproni népszavazás eredményével, a szlovák, kárpát-ukrán akciók pedig a teljes kudarcokkal lezárult, került sor a nemzetiségpolitika szervezeti kereteinek megváltoztatására, a Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma feloszlására s helyébe önálló hatáskörrel és intézkedési jogkörrel nem rendelkező, csupán információs és propaganda feladatokat ellátó kormánybiztoságok, ill. referentura megszervezésére. Mindez 1922 nyarán következett be. Ezt az időszakot tehát a második szakasz és egyben az egész első periódus végének tekinthetjük.

Ezután kezdődik a bethleni konszolidáció tulajdonképpeni nemzetiségpolitikája, az ellenforradalmi nemzetiségpolitika második nagy periódusa. Ennek csupán első szakaszát, a bethleni konszolidáció nemzetiségpolitikájának 1923–1924-ben való kiépülését tárgyalja az értekezés. Erre az 1919–1920-i „radikális” nemzetiségpolitikai jogalkotás halványabb formában történő, tartalmilag az 1868-as rendezéshez visszanyarodó, de még mindig eléggé liberális szellemű megújítása s a hazai németység 1918 óta napirenden levő, a forradalmak által egyizben már megvalósított kulturális szervezeteinek, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek (Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein) létrehozása jellemző. Az egyesületet az értekezés egy konzervatív, keresztény nemzeti szellemű, erősen centralizált felépítésű, a politikai tevékenységtől tartózkodó, magát társadalmi-kulturális feladatokra korlátozó szervezetként jellemzi, amely a német

nemzetiségi mozgalmat a korábbi fejlett politikai fokról egy meglehetősen szűkkörűen értelmezett kulturális fokra lökte vissza, s végső — bár rejtett — célja a magyarországi németiség asszimilációja volt. A bethleni konszolidáció német nemzetiségpolitikájának a Volksbildungsverein lett a fő orgánuma, amely mellett a Német Kormánybiztosság teljesen háttérbe szorult, utóbb meg is szűnt. A bethleni nemzetiségpolitika konkrét vizsgálatával még nem foglalkozik az értekezés.

V. *Windisch Éva* opponensi véleményében rámutatott arra, hogy a magyarországi németiség kérdése a belpolitikai és társadalmi kérdésekkel sok vonatkozásban bonyolultabban összefonódott, mint a többi nemzetisége. Helyzetük speciális tényezőinek áttekintése után kifejtette, hogy az 1920 utáni Magyarországon a németek jelentették az egyetlen nagyobb létszámú nemzetiséget, s így az új nemzetiségpolitika elsősorban őket érintette. Ilyen módon a németiség az ellenforradalmi Magyarország nemzetiségpolitikájának próbakövévé vált: az ő helyzetükből derült ki, tanultak-e a politikai vezetőrétegek Trianon tanulságaiból? Ennek megfelelően míg egyfelől a disszertáció önmagában véve is lényeges problémát választott feldolgozásra, addig másfelől a kérdés elemzése a korszak egész történetét is gazdagíthatja új összefüggések meglátásával.

Az opponensi vélemény elsősorban az első szempontot érvényesíti, azt ti., mennyiben dolgozza fel kielégítően a disszertáció a tárgyat önmagában nézve, s az általános belpolitikai vonatkozásokra kevésbé tér ki.

Bellér Béla forrásfeltáró munkáját áttekintve megállapítja, hogy a szerző széleskörű forrásfeltáró munka alapján látott hozzá egy olyan tárgykör vizsgálatához, mely valóban igen sokirányú forráshasználatot igényel. A források körét esetleg az egyházi levéltárak vonatkozásában, valamint a hazai német sajtó többirányú felhasználásával lehetne tovább bővíteni.

A disszertáció feldolgozási módjával, szerkesztésével kapcsolatosan megállapította, hogy az értekezés jóval többet ölel fel annál, mint amit címében ígér: részletesen kitér Burgenland problémájára, s elemzi a hazai németiség helyzetét, mozgalmait is. Az opponens hangsúlyozta, hogy a burgenlandi kérdés ilyen részletességgű tárgyalása nem tartozik a disszertáció témájához; ez ugyanis nem nemzetiségpolitikai, hanem főleg külpolitikai kérdés volt ekkor. A szerkezetet érintő további probléma, hogy a hazai németiség gazdasági-társadalmi helyzetét tárgyaló fejezet kiemelten, a tanulmány élén lenne elhelyezendő, hiszen e viszonyok elemzése képezheti csak a vizsgálatok kiindulási pontját. Ennek kapcsán V. *Windisch Éva* hiányolta, hogy a jelölt nem foglalkozik az asszimiláció kérdésével, mellőzi a folyamat nehezen mérhető előrehaladását s az asszimiláltak szerepét a magyar közéletben.

Szerkezeti és tartalmi vonatkozásban az opponens végül az előzmények bővebb bemutatását javasolta, elsősorban a forradalmak nemzetiségi politikájának kiemelt előadását, megemlítve, hogy nem lenne felesleges a dualizmuskori német problematikát is összehasonlítási alapként felhasználni. A trianoni Magyarország németisége nemzetiségileg lényegesen rosszabb helyzetbe került, mint volt a dualizmus korának németisége, minthogy politikailag legfejlettebb csoportjai más államokhoz kerültek. Ugyanakkor a területi változás az ittmaradó csoport gazdasági színvonalának emelését is jelentette, minthogy a legnagyobb szegény német tömbök a határokon túlra kerültek. Az előzmények rajzának kibővítéséhez kívánatos lenne a szereplő politikusok korábbi pályájának bemutatása is. Gündischt, Hubert, Steuert, s magát Bleyert is e rövid korszakban megnyugtatóbban tudnánk értékelni, ha nemcsak 1919 utáni működésüket, hanem korábbi tevékenységüket is ismernénk. Indokoltnak látszanék végül egy zárófejezet beiktatása, mely összefoglaló értékelést adna a disszertációban részletekben tárgyaltakról.

Végül a disszertáció részlet-értékeléseinek és elemzéseinek méltatása mellett az opponens problematikusnak tartotta azt a felfogást, amellyel a jelölt Bleyer Jakab személyét és tevékenységét ábrázolta. A disszertáció szerint Bleyer nemzetiségpolitikája ellentmondások között vergődik; Bleyer eltéli a nagynémet irredentizmust, miközben magyar irredenták folytát; működésében kezdetben a magyar nacionalizmus a domináns elem, német nacionalizmusa ekkor még csak látens állapotban van. Az opponensi vélemény ezt a felfogást megkérdőjelezte. Vázolta Bleyer első nemzetiségpolitikai fellépését, a német nacionalistákkal való szembekerülését 1917-ben. Az ellenforradalom éveiben — ellenforradalmi érdemeiért is — Bleyer lett a hazai németiségnek a magyar uralkodó körök előtt is posszibilis vezetője. Tevékenységét azonban nem sok siker koronázta. A magyar kormánykörök hamarosan szembekerülnek vele, különösen akkor, amikor a német nemzetiség helyzetének javítása Burgenland elcsatolásával elveszti propagandisztikus jelentőségét. Bleyer a német parasztság körében sem lesz népszerű, talán azért nem, mert sem a nemzetiségi kérdésnek gazdasági-társadalmi kérdésekkel való összekapcsolására, sem a nacionalizmus felélesztésére (a nemzetiségi sérelmek kiélézése, nép-

szerű követelések hangoztatása útján) nem vállalkozott. Utóbbira az opponens véleménye szerint azért nem, mivel nem kívánta a nagynémet mozgalmak hazai megerősödését, nem akarta a magyarországi németeket a német imperializmus előrszévé tenni. Bleyer törekvései szükségszerűen kudarcra voltak ítélve. Az adott viszonyok között nem lehetett sem a magyar uralkodó osztállyal egyetértésben biztosítani a német kisebbség jogait, sem pedig olyan német nemzeti mozgalmat szervezni, amely valamilyen módon ne az allddeutsch törekvéseket mozdította volna elő. E problémakör megvizsgálásához az opponens felvetette a Bleyer-féle program további elemzésének szükségességét, a program realizálásának megvizsgálását.

Végül kitért az opponens a Volksbildungsverein kérdésére. Az egyesületet Bellér Béla gyakorlatilag a német kulturális mozgalom magyar nacionalista alapra helyezése egyik jelenségének fogja fel. Az opponens szerint a Volksbildungsverein működése, taktikája nem az önálló nemzeti egyéniségről való lemondást jelenti, s Bellér Béla nem veszi figyelembe, hogy a hazai német mozgalom kénytelen a pángermanizmus vádjai ellen védekezni, és ezért hangoztatja állandóan a magyar uralkodó osztály frazeológiáját. Végül az opponens megállapította, hogy a későbbi történelmi fejlődés, ismert eredményeivel, ugyancsak aláhúzza Bleyer elgondolásának — hogy ti. a magyar uralkodó osztály segítségével, a nagynémet törekvésektől magát távoltartva biztosítsa a németek alapvető nemzetiségi jogait Magyarországon — eleve kudarcra ítélt voltát.

Tilkovszky Loránt opponensi véleményében rámutatott arra, hogy Bellér Béla történetírásunkban ez időszakra vonatkozóan kidolgozatlan kérdéshez nyúl hozzá; disszertációja egészében és részleteiben igen sok újat ad eddigi ismereteinkhez. Nagy erénye munkájának, hogy a magyar nemzetiségpolitika alakulását a nemzetközi viszonyok, külpolitikai összefüggések változásainak ismeretében vizsgálja fel. Gondosan elemzi a rendeleteket, a nemzetiségi minisztérium működését, szervezetét, az irányításában szerepet játszó egyes személyeket stb. Statisztikailag is megalapozottan tárgyalja a magyarországi németiség gazdasági helyzetét, társadalmi struktúráját és kulturális viszonyait, érdekesen mutatja be törekvéseit, pártjait, lapjait, vezéreit. Széleskörű forrásanyag és szakirodalom kritikai felhasználásával számos fontos problémát tett sokoldalú vizsgálat tárgyává.

Bíráló észrevételei során először szerkezeti problémákat említett. A disszertációnak szüksége volna megalapozottabb indításra és egy zárófejezetre. Az 1918–19-es nemzetiségpolitikából való kiindulás és a magyarországi németiség gazdasági-társadalmi viszonyait átfogóan elemző fejezet előre hozatala mellett foglalt állást. Az értekezés gazdaságtörténeti részénél kifogásolta, hogy a jelölt a német agrárnépesség szegény rétegeinek arányát eltűzolta. Hangsúlyozta, hogy a német törpebirtokosok számottevő része szőlőbirtokos (a német szőlőbirtokosok számaránya kétszerese az országos átlagnak). Túlzottnak tartotta az a megfogalmazást is, amely szerint az „állami terror” . . . „bevehetlenné” tette a hivatalokat a németek számára. Valójában a hivatalok tele voltak — főleg asszimilálódott — németekkel és más nemzetiségi eredetűekkel. A hazai német nemzetiségi mozgalom viszonyainak elemzéséhez a földkérdésben és az iskola-kérdésben még további észrevételeket fűzött. Rámutatott, hogy az ellenforradalmi földbirtokpolitikának olyan konkrét nemzetiségpolitikai sajátosságai is voltak, mint pl. az a törekvés, hogy a nem-magyarok további földhözjutását minden eszközzel megakadályozzák. Megállapította, hogy a disszertáció jól adja elő a német anyanyelvi népi iskolai oktatás sorsának alakulását, zavarólag az azonban, hogy nem különbözteti meg világosan a burgenlandi iskolák számát. Bővebb elemzést igényelne a Bethlen-kormány kisebbségi népi iskolai rendeleteinek további sorsa. A disszertáció homályban hagyja, vajon volt-e igény német részről kisebbségi középiskola létesítésére is.

Bleyer pártjának jellemzését a disszertáció jól oldja meg; irányzatát a Gündischétől a jelölt nem utolsósorban abban különbözteti meg, hogy az előbbi „ungarndeutsch”, az utóbbi „allddeutsch” felfogást képviselt. Helyes lett volna rámutatni arra, hogy mindkét irányzat egyeztetni tudta ekkor a hazai németiség nemzeti érdekeit a magyar nacionalizmus területvédő, majd revíziós törekvéseivel. E törekvések támogatásából azonban helytelen olyan következtetésekre jutni, hogy Bleyer pártjában „a magyar nacionalizmus a domináns elem”. A németiség nemzeti követeléseit más súlyiak, ha csak a trianoni országterület német lakossága áll mögötte, mintha a volt történelmi Magyarország összes németei támogathatnák. Ezért pártolták a magyar revíziós követeléseket. Az értekezés Bleyer-ábrázolásában is ezzel összefüggésben bizonyos „kétlelkűség” mutatkozik: 1919–20-ban „magyar nacionalizmusa” dominál, majd előtérbe nyomul „német nacionalizmusa”. Tilkovszky szerint Bleyer korábban is német nacionalista volt; a magyar nemzetiségi politikának az adott körülmények közt szüksége volt egy olyan, — lehetőleg német — kisebbségi vezetőre, aki nemzetiségi oldalról „képviselet” az integritást. Első-

sorban ezért került nemzetiségügyi miniszteri székébe, ahol azonban nem adta fel a német nemzeti követeléseket, s ezért súlyos támadások céltáblája lett.

Az opponens a továbbiakban szóváltette, hogy a burgenlandi kérdés vizsgálatában a disszertáció túlmegy a feltétlenül szükséges terjedelmen, túlságosan is elmélyed különböző részkérdések ismertetésében. Kifogásolta, hogy a disszertációban nem mindig világos a területi körülhatárolás, amikor nyugat-magyarországi, burgenlandi adatokról esik szó. Rámutatott továbbá arra, hogy Burgenland Magyarországhoz vagy Ausztriához orientálódásának a társadalmi haladás szempontjai szerinti megítélés során óvakodni kell minden olyan leegyszerűsítéstől, amely az illető terület lakosságának nemzetiségi összetételét és nemzeti öntudatát kevésbé jelentős tényezőnek tartja. Véleménye szerint Burgenland prespektívája a Magyarországi Tanácsköztársaság alatt a forradalom ausztriai kiterjedése és az abba történő bekapcsolódás. A Tanácsköztársaság bukása után pedig Burgenland népét nem egyszerűen a magyarországi fehérterror hajtotta Ausztria karjaiba, mint ahogy Sopron és környéke sem a demokráciát utasította el, amikor Magyarország mellett szavazott.

Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségpolitikája e korai szakaszának ábrázolásával kapcsolatban az opponens megjegyezte, hogy nem lehet azt „a fehérterror nemzetiségi politikájának” nevezni, mivel a fehérterrorista erők éppenséggel szembenálltak ezzel a szemükben mérsékeltnek tűnő nemzetiségpolitikával. Nem értett egyet azzal a megállapítással sem, hogy Teleki és Bethlen a világháború előtti Magyarország közismerten sovíniszta nemzetiségpolitikusa lett volna; szerinte mindketten a háború előtt és után is a nemzetiségi kérdés jellegzetesen földesúri patriarchális felfogását vallották. Szóváltette, hogy az egyes rendeleteket elsősorban nem az 1868-as törvénnyel, hanem a közvetlen előzménnyel, a forradalmak ilyen tárgyú törvényeivel kellene egybevetni; így nem lenne kétség retrográd jellegük felől. Nem látszik bizonyítottnak az sem, hogy az 1919-es 4044. sz. ME-rendelet önálló nemzetegyházi ismerné el a hazai németiséget.

Bellér Béla válaszában hangsúlyozta, hogy egyetért az opponensek szerkesztési javaslatával, az előzmények bővebb bemutatásának igényével. Egyetértett *Tilkovszky Loránt* azon észrevételével, hogy az öt hold alatti birtokkategória alapján — a szőlőbirtokosok miatt — nem lehet a német agrárszegénység mértékét egész pontosan megítélni. Az értelmiség vizsgálatánál problémát jelent, hogy a német tisztviselőket és német származású asszimilánsokat statisztikailag nem lehet különválasztani. Elmondotta, hogy az asszimiláció bonyolult kérdéseivel itt nem foglalkozott bővebben, mivel a tárgyalt időszakban nem volt jelentős sem demográfiai sem politikai szempontból, 1910 és 1920 között a németiség létszáma valamit még nőtt is. Köszönettel fogadta *Tilkovszky* megjegyzéseit a föld- és iskolakérdésre vonatkozóan, s hangsúlyozta, hogy adatai egy kivétellel az 1920. június 4. utáni országterületre értendők. Megemlítette, hogy ekkor a német nemzetiségi mozgalom csak német elemi iskolákra támasztott igényt, középiskolákra nem. Kitért az azon felfogása mellett, hogy a Volksbildungsverein a németek asszimilációjának útját készítette elő.

Bleyer és *Gündisch* tevékenységének értékeléséről szólva *Bellér Béla* rámutatott, hogy *Bleyert* fokozatosan a német nacionalizmus felé haladó magyar nacionalistának tekinti, aki ebben az időben még elismeri a magyar szupremáciát, lemond a saját német polgárságról és értelmiségről az államnemzet javára, és a németiség összefogásának politikai kereteit kizárólag az államhatalom igényeinek megfelelően állapítja meg. Németországról általában nem is értettek egyet programjával (mint pl. *Brandsch* és társai). *Bleyer* mint nemzetiségi politikus nemcsak a forradalmak, de a fehérterror idején is megbukott; az optimális lehetőségeket kínáló forradalmakkal nem akart együttműködni, az ellenforradalommal viszont e téren hiába próbált meg — téves felfogásból kiindulva — tartós együttműködést kiépíteni. *Bleyer* ún. tragédiájának oka egyszerűen az volt, hogy ellenforradalmi alapon nem lehet haladó nemzetiségpolitikát folytatni, vagyis a reakción elvérzi a nemzeti gondolat. Ami konkrétan *Bleyer* személyiségét illeti, nem vitatható el *Bleyertől* minden jóhiszeműség, de inkorrektsége sok területen megmutatkozott, bizonyos német jogok elérésére eszköznek tekintette a többi nemzetiségeket, ellenfeivel szemben a rágalmozástól és a denunciaciótól sem riadt vissza. Egyébként elég szoros kapcsolatai voltak nagynémet kulturális és politikai szervezetekkel is. A magyar és német sovínizmus között őrlődő tragikus politikusi képe nem helytálló, maga *Bleyer* is láthatta a kivezető utat, a magyar demokráciával való összefogás lehetőségét, sőt ilyen irányú kísérlet halvány nyomai is megfigyelhetők.

A burgenlandi kérdés kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a terület népe nem kívánt elszakadni a Tanácsköztársaságtól, s a hovatartozás kérdése, valamint a soproni népszavazás ügye rendkívül bonyolult, egymástól elválaszthatatlan problematikát képez. Fenntartotta azt az álláspontját, hogy *Bethlen István* — *Telekiről* ő nem szólt — a

háború előtt is sovíniszta nemzetiségi politikus volt. A nemzetiségi rendeletek elemzéséről szólva elmondotta, hogy az ellenforradalom nemzetiségi jogalkotása a forradalmi jogalkotás hatására, de nem annak jogelvei szerint született. Minden téren az 1918. október 31. előtti állapothoz igyekeztek formailag visszatérni.

Befejezésül Bellér Béla a hazai német nemzetiség későbbi politikai fejlődésének fő kérdéseit foglalta össze, majd megköszönte az opponensek munkáját.

V. *Windisch Éva* általánosságban tudomásul véve a jelölt választát, megjegyzéseket fűzött a Bleyer-kérdéshez. Hangsúlyozta, hogy Bleyer az ellenforradalom talaján állott ugyan, de emellett nemzetiségpolitikai törekvései arra irányultak, hogy a hazai németiség, nemzetiségi jogai kivívása mellett, ne váljék volksdeutsch célok eszközévé.

Tilkovszky Loránt örvendetesnek minősítette, hogy vita alakult ki e fontos kérdésekben, ami elősegítheti a megközelítően leghelyesebb megoldás elérését. A Bleyer-portré tekintetében fönntartotta álláspontját, hogy ti. Bleyer német nacionalista volt. Véleménye szerint nem mond ennek ellent sem radikális követőinél mérsékeltőbb álláspontja, sem az a körülmény, hogy követeléseit a magyarországi adottságokhoz szabta. A nagy többségben németlakta Burgenland korabeli problematikáját illetően újólág hangsúlyozta, hogy „a nemzeti kérdésnek a jelentősége megvan a nagy társadalmi átalakulásokban is, és a történésznek nem helyes ezt figyelmen kívül hagynia.” Végül megállapította: a jelölt válaszából az is kitűnik, hogy nagy anyagismerettel és jó felkészültséggel nyúlt a témához. A választ elfogadja és a bírálóbizottságnak is elfogadásra javasolja.

Bellér Béla újabb felszólalásában fenntartotta azt a nézetét, hogy a Német Népművelődési Egyesület alapjában a magyar asszimiláció szerve volt; majd arról szólt, hogy Bleyer egész nemzetiségi politikájának csődje vezetett oda, hogy német nacionalistává lett. Az ő védszárnyai alatt felnőtt, ifjú radikálisok nálánál is továbbjutottak. A korai időszakban Bleyer német nacionalizmusa ellen szól az is, hogy még a vitás területek hovatarozásának eldölte előtt, kényszerítő ok nélkül elszakad a nemzetiségi szempontból fejlettebb, de magyarelleses szász stb. mozgalomtól. Végül hangsúlyozza, hogy bár néhány kérdésben nézetkülönbségek maradtak fenn, láthatóan közös alapon áll az opponensekkel, s a további viták remélhetőleg elősegítik e kérdések tisztázását.

Az opponensek véleménye és a lezajlott vita alapján a bírálóbizottság egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy a kandidátusi fokozatot Bellér Bélának ítélje meg.

Szász Zoltán

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *И. Диосеги*: Партия Деака и единство Германии — *В. Гутче*: Механизм сотрудничества государства и монополистического капитала в первые месяцы первой мировой войны (1914—1915 гг.) — СООБЩЕНИЯ — *Д. Секей*: Эразм и реформация — *В. Эндрей*: Шерстяные ткани, импортированные в Венгрию из Англии в средние века — *Й. Сабольчи*: Причина и цели сословного движения 1539—1541 годов — *М. Якаб*: Общественно-политическая борьба и Свободный Профсоюз Венгерских Инженеров и Техников (1945—1946 гг.) — *Х. Яндрущак*: Изменение экономической модели и системы планового хозяйства в Польше в 1944—1960 гг. — ДИСКУССИЯ — *Э. Моор*: К вопросу об образовании монархии Арпад — ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ — *Г. М. Иванов*: К вопросу о понятии «факта» в исторической науке — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *Ф. Остбург*: Основные идеологические линии и тенденции прусско-немецкого преподавания истории в период от 1848/49 по 1945 гг. — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES — *I. Diószegi*: Le parti Deák et l'unité allemande — *W. Gutsche*: Le mécanisme de la coopération entre Etat et monopoles en Allemagne au début de la première guerre mondiale — COMMUNICATIONS — *Gy. Székely*: Érasme et la Réforme — *W. Endrei*: Tissus de laine en notre importation de textile au Moyen Âge — *J. Szabolcsi*: Causes et objectifs du mouvement féodal des années 1539—1541 — *M. Jakab*: Luttes sociales et politiques et le Syndicat Libre des Ingénieurs et Techniciens Hongrois (1945—1946) — *H. Jendrussczak*: Le changement du modèle économique et du système de l'économie planifiée en Pologne au cours des années 1944—1960 — DÉBAT — *E. Moór*: Au problème de la formation de la monarchie des Arpades — LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES — *G. M. Ivanov*: Au problème de la notion du «fait» dans l'histoire — LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — *F. Ostburg*: Les rudiments et tendances idéologiques de l'enseignement de l'histoire prusso-allemande entre les années 1848/49 et 1945 — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES LIVRES — REVUE DES PÉRIODIQUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *I. Diószegi*: The Deák-party and the unity of Germany — *W. Gutsche*: The mechanism of the co-operation between the state and the monopoly capital in Germany during the first months of the first World War — REVIEW ARTICLES — *Gy. Székely*: Erasmus and the reformation — *W. Endrei*: Woollen cloths of Hungary's medieval textile-import from England — *J. Szabolcsi*: The cause and the purposes of the 1539—41 estates-movement — *M. Jakab*: Socio-political struggles and the Free Trade Union of the Hungarian Engineers and Technicians (1945—1946) — *H. Jędruszczak*: The economic model and the change in the system of planned economy in Poland during the years 1944—1960 — DISCUSSION — *E. Moór*: Contribution to the question of the emergence of the Árpád-monarchy — HISTORIAN'S FRONT OF THE SOVIET UNION AND THE PEOPLE'S DEMOCRACIES — *G. M. Ivanov*: Contribution to the question of the idea of «fact» in the historical science — PROBLEMS OF THE HISTORY TEACHING — *F. Ostburg*: The ideological outlines and tendencies of the Prussian-German history teaching between 1848/49—1945 — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — SPECTATOR — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *I. Diószegi*: Die Partei Deáks und die deutsche Einheit — *W. Gutsche*: Zum Funktionsmechanismus zwischen Staat und Monopolkapital in Deutschland in den ersten Monaten des ersten Weltkrieges — BEITRÄGE — *Gy. Székely*: Erasmus und die Reformation — *W. Endrei*: Die Schafwollstoffarten des ungarischen Textilimports aus England im Mittelalter — *J. Szabolcsi*: Grund und Ziele der ständischen Bewegung in den Jahren 1539—41. — *M. Jakab*: Gesellschaftliche und politische Kämpfe und die freie Gewerkschaft der ungarischen Ingenieure und Techniker (1945—1946) — *M. Jędruszczak*: Änderung des wirtschaftlichen Modells und des Systems der Planwirtschaft in Polen in den Jahren 1944—1960 — DISKUSSION — Zur Frage der Herausbildung in der Monarchie der Arpaden — HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN — *G. M. Ivanow*: Zur Frage des Begriffs „Tatsache“ in der Geschichtswissenschaft — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES — *F. Ostburg*: Ideologische Grundlinien und -tendenzen im preußisch-deutschen Geschichtsunterricht zwischen 1848/49 und 1945 — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1970. XI. 26. — Terjedelem: 27,65 (A/4) ív + 1 melléklet
70.68683 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

H. Haraszti Éva: Anglia és a német kérdés 1935 elején.

Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén.

Varga Ilona: A zemszkij szaborok és az orosz rendiség kérdése.

Kiss József: A jászkun parasztság harca az örökös jobbágytság rendszerének kiterjesztése ellen (1687—1703).

Zlinszky János: Dr. Niamešny Mihály naplófeljegyzései, 1910—1918.

A kortörténet kérdései. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlési vitauilése.

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bölcöny József* nyugdíjas (Bp.) — *Csurdi Sándor* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Czövek István* egyet. hallg. Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen), — *Diószegi István* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Éndrei Walter* kandidátus (Bp.) — *Glatz Ferenc* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Willibald Gutsche*, a Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa (Berlin) — *Gyivicsán Anna* a Művelődésügyi Minisztérium nemzetiségi osztályának előadója — *Iljovszki Riszto*, középiskolai tanár (Bp.) — *Hanna Jędruszcak*, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa (Varsó) — *Jakab Miklós* egyetemi adjunktus (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Kardos József* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Kristó Gyula* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Krisztov Lazo*, a Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Moór Elemér* nyug. főiskolai tanár (Szeged) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Florian Ostburg* a berlini Humboldt Egyetem tanszékvezető tanára — *Pál Lajos* a Magyar Történelmi Társulat tudományos segédmunkatársa — *Petneki Áron* a MTA Történettudományi Intézet könyvtárosa — *Pritz Pál* a MTA Társadalomtudományi Főosztályának főelőadója — *Sárdi Anna* a MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Sipos Péter* kandidátus, a MSZMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Stier Miklós* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szabad György*, a történettudományok doktora, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szabolcsi József* a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztályának főelőadója — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szekely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Teke Zsuzsa* a MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Tokody Gyula* kandidátus, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Tóth Zoltán* a Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Vida István* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *E. A. Volina* kandidátus, a Nagy Szovjet Enciklopédia szerkesztőségének munkatársa — *L. A. Zak* a történettudományok doktora, a Nagy Szovjet Enciklopédia szerkesztőségének munkatársa — *Zsigmond László* akadémiai i. tag, egyetemi tanár (ELTE, Bp.)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál (KHI Budapest V., József-nádor tér 1.) közvetlenül vagy csekklapon, (csekkszámmlaszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. egyszámlájára.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488,

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185—612.

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 3. köt. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 355 l. Ára: 20,— Ft.

Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969. 614 l. Ára: 108,— Ft.

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós és világa. Gondolat Kiadó, Budapest. 1970. 259 l. Ára: 32,— Ft.

Dokumentumok a Szlovák Tanácsköztársaságról 1919 (A kötetet összeállították: Milei György és Anton Smutný.) Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 233 l. Ára: 26,— Ft.

✱

Békés megye 1918—1919. Válogatott dokumentumok. (Összeállították: Szabó Ferenc és G. Vass István.) Békéscsaba. 1968. 117 l.

A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon (Szerk.: Lehoczky Alfréd). Miskolc, Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága. 1968. 305 l.

Fejér Megyei Történeti Évkönyv. Székesfehérvár. 1969/2. 403 l.

A polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság Heves megyében (1918—1919). Az MSZMP Heves Megyei Bizottsága és a Heves Megyei Tanács kiadása. Eger é. n. 260 l.

„Az ember a napfénybe néz...” Szöveggyűjtemény a Tanácsköztársaság 133 napjáról Komárom megyében (Összeállította és a jegyzeteket készítette: Kovács Emil). Tatabánya. 1968. 359 l.

Iratok Pest megye történetéhez 1918—1919. Okmányközlés. (Szerkesztették: Csicsay Iván, Göndics Zoltán, Kende János, Koltai Sándorné, Lakatos Ernő.) Az MSZMP Pest Megyei Bizottsága és a Pest Megyei Tanács kiadása, Budapest. 1969. 482 l.

Dokumentumok. A Magyar Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmárban. (Közlük: Balogh István és Németh Péterné) h. és é. n.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

19-1328

SZÁZADOK

A tartalomból:

A KORTÖRTÉNETÍRÁS^{*} KÉRDÉSEI —
TANULMÁNYOK — KÖZLEMÉNYEK
— VITA — A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI
DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA
— A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉ-
SEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FO-
LYÓIRATSZEMLE — JEGYZET — KRÓ-
NIKA

104. ÉVF.

1970. 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ŪRI UTCA 51—53.

104. ÉVFOLYAM 1970. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

A KORTÖRTÉNETÍRÁS KÉRDÉSEI

<i>Incze Miklós</i> : A kortörténet elvi és módszertani problémái	545
Korreferátumok:	558
<i>Bekény István</i> : A kortörténet levéltári forrásai	558
<i>Kulcsár Kálmán</i> : Kortörténet és szociológia	563
<i>Simon Péter</i> : A jelenkor és a munkásmozgalom történetének kutatása	565

Hozzászólások:

<i>Benda Kálmán</i> : A kortörténet „múltja” és a jelenkorkutatás módszertani problémái	570
<i>Vass Henrik</i> : Kortörténet és a Párt tudományos politikája	572
<i>Vértes György</i> : A kortörténet forrásai az Országgyűlési Könyvtárban	575
<i>Borus József</i> : Jelenkorkutatás és hadtörténetírás	577
<i>Glatz Ferenc</i> : A kortörténetírás kérdése a magyar polgári történetírásban	579
<i>Makkai László</i> : Jelenkortörténet és művelődéstörténet	583
<i>Ormos Mária</i> : A kortörténet elvi problémáihoz	586
<i>Rákosi Sándor</i> : A kortörténet párttörténeti forrásai	587
<i>Szekeres József</i> : Jelenkorkutatás és üzemtörténetírás	593
<i>Szabó Ferenc</i> : A kortörténet helyi forrásainak néhány kérdése	596

A kortörténet tanításának kérdései.

A vándorgyűlés második napjának vitája (Összeállította <i>Mann Miklós</i>)	598
---	-----

TANULMÁNYOK

<i>H. Haraszti Éva</i> : Anglia és a német kérdés 1935 elején	603
---	-----

KÖZLEMÉNYEK

<i>Varga Ilona</i> : A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése	643
<i>Kiss József</i> : A jászkun parasztság harca az örökös job- bágyság rendszerének kiterjesztése ellen (1687— 1703)	655
Dr. Niamesny Mihály naplófeljegyzései, 1910—1918 (Közl.: <i>Zlinszky János</i>)	677

VITA

Megjegyzések Balogh Sándor kritikájához (<i>Tilkovszky Loránt</i>)	698
Válasz Tilkovszky Lorántnak (<i>Balogh Sándor</i>)	701

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖR- TÉNÉSZFRONTJA

<i>E. Sz. Markarjan</i> : A történelem összehasonlító vizsgálá- tának alapelvei	702
--	-----

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Szabolcs Ottó</i> : A történelmi megismerés történetéhez	713
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Gerevich László</i> : A budai vár feltárása (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	717
Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve (Ism. <i>Pándi Ilona</i>)	719
<i>Serfőző Lajos</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922—1926 (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	721
A nagy forradalom krónikája (Ism. <i>Honfi József</i>)	723
Isztorija SzSzsZR sz drevnejsih vremen do nasih dnej (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	727
<i>C. P. Agajan, H. G. Bezirov, V. N. Merkviladze, S. I. Csivad- ze</i> : Ocserki isztorii kommuniszticeszkij organiza- cij Zakavkaz'ja (Ism. <i>Nádasdi József</i>)	731
Polacy w wojnie hiszpanskiej (Ism. <i>Simai János</i>)	734
<i>Jean-Henry Roy et Jean Deviosse</i> : 733 octobre. . . La bataille de Poitiers (Ism. <i>Darabos Zsuzsánna</i>)	736
<i>Johann Ladislaus Pyrker</i> : Mein Leben (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	739
<i>Claude Willard</i> : Le mouvement socialiste en France. 1893— 1905 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	743
<i>Julius Marx</i> : Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution von 1848 in Österreich (Ism. <i>S. Lengyel Márta</i>)	745
<i>C. Vann Woodward</i> (ed.): The Comparative Approach to American History (Ism. <i>Zsigmond László</i>)	749
<i>Kosáry Domokos</i> : Pest megye a kuruckorban (Ism. <i>Bánkúti Imre</i>)	750
<i>Sarlós Béla</i> : A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialaku- lása (Ism. <i>Rév Erika</i>)	752
„Csak szolgálati használatra”. Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez. 1919—1938 (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	753
<i>Veress Judit</i> : A történelemtanítás módszertanának peda- gógiai alapjai (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	754

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	758
Külföldi folyóiratok	775

JEGYZET

<i>Glatz Ferenc</i> : Gondolatok az Eötvös kollégiumi történelem- képzésről	799
--	-----

KRÓNIKA

Befejeződött a moszkvai nemzetközi történettudományi kongresszus	806
A Magyar Történelmi Társulat hírei	807
Beszámoló Vay Ádám halálának 250 éves évfordulóján rendezett emlékülésről (<i>Solymosi László</i>)	809
Beszámolók Ormos Mária és Csépanyi Dezső kandi- dátusi disszertációinak vitáiról (<i>Sárdi Anna,</i> <i>Stier Miklós</i>)	812
Helyreigazítás	822

A KORTÖRTÉNETÍRÁS KÉRDÉSEI*

Incze Miklós:

A kortörténet elvi és módszertani problémái

A kortörténet, a jelenkorkutatás fogalma általánosan használatos. Az azonban tudományosan tisztázatlan, hogy ez a fogalom valójában mit takar, hogy milyen kritériumok alapján vonjuk e fogalom alá a vonatkozó jelenségeket.

Ismereteim szerint nincsenek komoly törekvések a kortörténet *fogalmának* a tisztázására.¹ Általában praktikus megközelítéssel és megfelelő elvi megalapozás nélküli történetírói gyakorlattal találkozunk a vonatkozó történeti irodalomban. Századunk, a XX. század történetét, vagy a jelenben a társadalmat alkotó nemzedékek által megélt történelmi korszak történetét, tehát nagyjában egészében az utolsó ötven év, az első világháború óta eltelt időszak történetét szokásos kortörténeten érteni. Ennél időben szűkebb, de pontosan meg nem határozott értelmezés esetén pedig a kortörténet, a jelenkorkutatás valóban tudományos voltának a kétségbevonását hirdető nézetekkel lehet gyakran találkozni.

Ne tévesszen meg bennünket az, hogy évtizedünk nyugati tudományoságában a jelenkorkutatás igen kiterjedt és megerősödött.² Elsősorban arról van ugyanis szó, hogy nyugaton a legjobb esetben is az első világháború kitörésével, ha nem a századfordulóval (egyes nyugat-német történetírók pedig már Bismarck bukásával) veszik fel a kortörténeti periódus kezdő határát.³ Így

* A Magyar Történelmi Társulat országos vándorgyűlése (1969. augusztus 26.) megvitatta a kortörténet elvi és módszertani problémáit. Az alábbiakban közöljük a vita referátumát, a korreferátumokat és a hozzászólásokat. A vita végén Incze Miklós válaszolt a hozzászólásokra és az elnöklő Zsigmond László, a Századok szerkesztőbizottságának elnöke mondott zárszót.

¹ Hazai történeti irodalmunkban kortörténeti témájú cikk *Lissauer Zoltán*: Marx és a kortörténet (Párttörténeti Közlemények, 1968. 2. sz.), elsősorban Marx történeti módszerével foglalkozik. — *Lederer Emma*: A történelem tudományossága. Egyes történelmi irányzatok bírálata (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 99 l.) c., a Társadalomtudományi kismonográfiák sorozatban megjelent frása nem ejt szót a kortörténet problematikájáról. — A probléma elvi és módszertani, érdemi megközelítését nem találjuk a szovjet és a népi demokratikus történeti irodalomban sem. A nyugati tudományoságot illetően hasonló a helyzet.

² „A veszély ma már — olvassuk a jelenkortörténeti angol nyelvű folyóirat: »The Journal of Contemporary History« bemutató számában (1966) a legújabbkori történelem kutatásának elvi és módszertani kérdéseit fejtegető bevezető, iránymutató cikk szerzőjének, *L. Woodward*-nak a tollából (1—13. l.) —, főleg az Egyesült Államokban, az, hogy túlságosan előtérbe helyezik a jelenkori történelem tanulmányozását.” Idézi: *H. Haraszi Éva*: A faszimusz történetéből. Történelmi Szemle, 1967. 4. sz. 480. l.

³ Ld. erre a vonatkozó jelenkortörténeti folyóiratokat, így elsősorban: „The Journal of Contemporary History”, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, továbbá a vonatkozó nyugati történeti irodalmat általában. Utóbbi vonatkozásban külön említést is érdemel *Geoffrey Barraclough*: An Introduction to Contemporary History (Németül: Tendenzen der Geschichte im 20. Jahrhundert. München. 1967. 295 l.) c. munkája, amely — szellemesen, de nem meggyőző, mert a problémát szélsőségesen relativizáló módon — a jelenlegi problémák eredetéig vinné vissza (pl. Németország esetében Bismarck bukásáig) a kortörténet problémáinak kezdő határát.

aztán — ilyen felfogás és történetírói gyakorlat mellett — meg sem lehet valójában érdemben különböztetni egymástól a legújabb kort és a kortörténetet, a kettő özszemosódik.⁴ Igen szemléletesen példázzák a mondottakat a nyugati kortörténeti folyóiratokban publikált — esetenként témakörönként is csoportosított⁵ — tanulmányok. Az angol jelenkori történelmi szemle: *The Journal of Contemporary History* (a jelenkori történelemmel foglalkozó kutatók intézetének 1966-ban indult folyóirata) célkitűzése; a XX. századra vonatkozó történettudományi kutatások elősegítése és az eredmények közzététele.⁶ Ennek megfelelően az I. évfolyam fő témái: „Nemzetközi fasizmus 1920—45”, „Baloldali értelmiségiek a két világháború között” és „1914”.⁷ Hasonló jellegű a németnyelvű kortörténeti folyóirat, a *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* is.⁸

Az időben 50 évnél szűkebben értelmezett kortörténet, jelenkorkutatás tudományos voltát kétségbevonó, — nálunk inkább csak lappangó, írásban általában meg nem fogalmazott nézet, amely nyugaton egyes esetekben határozott megfogalmazást is nyert, bár ez a felfogás ott is egyre inkább háttérbe szorul, mindenestre felette kényelmes álláspont, mert éppen a tudományosság igényére való hivatkozással igyekszik felmentést adni a kortörténet valóban tudományos igényű művelése alól és utalja át a problémát, ha ugyan hajlandó a tudomásulvételére, vagy éppen rákényszerül arra, a publicisztika területére.⁹ Jean Bruhat „A történéssz és a jelenkor” c. előadásában (1961. dec. A Marxista Gondolat Hete keretében rendezett vita során) említette — mint sűrűn hangoztatott vélekedést — azt a nézetet, hogy a szaktörténéssz értetlenül áll saját kora története előtt, és így az a napi sajtó vadászterületévé válik.¹⁰

Véleményem szerint ez az álláspont és szemlélet, amely a tudományosságra hivatkozással akar felmentést adni a kortörténet művelése alól, tarthatatlan. *A jelen ugyanis része a múltnak*, a társadalom általános mozgástörvényei a múltból a jelenen át vezetnek a jövőbe, s nem válnak a történeti vizsgálat és elemzés számára érdektelenné azzal az indokolással, hogy még nem telt el legálább 50 év a megtörténtük óta. Nem látom a jogosultságát annak a kényelmes álláspontnak, hogy ami tegnap történt, az a történelemtudomány számára *elvileg-minőségileg* különbözik attól és *módszertanilag alapvetően más*, mint ami egy évvel, egy évtizeddel, vagy éppen egy évszázaddal ezelőtt történt.

Más kérdés az, hogy ha a problémát tudományosan valóban komolyan vesszük és jelentőségének megfelelően elemző módon és tudományos módszerekkel foglalkozunk vele, akkor az említett *lényegi*, elvi-minőségi azonosság

⁴ Megállapításunk a nyugati — angolszász, francia, olasz, nyugat-német — történetírásra teljes mértékben érvényes. Még a francia marxista történészek is az 1917-tel periodizált *legújabb kort* tekintik jelen kornak (és azon belül különböztetnek meg három szakaszt). Ld. erre: *L'historien face à son temps*. La Pensée, No. 101. Janvier—février 1962. 3—40. l.

⁵ A szövegben az alább exemplificatív említettek mellett (*The Journal of Contemporary History* I. évf.) a folyóirat további évfolyamaiból lásd a következő tematikusan csoportosított példákat: *Historians on the Twentieth Century*; *Education and Social Structure* (1967); *The Middle East, 1918—1919: From War to Peace* (1968); *Colonialism and Decolonisation* (1969).

⁶ *The Journal of Contemporary History*. Idézi *H. Haraszti Éva*: i. m. 479. l.

⁷ Id. *uo.*

⁸ A folyóirat elsősorban — és a témák volumenét tekintve is elsődlegesen — az első világháborúval és főleg a német fasizmussal foglalkozó tanulmányokat közöl nagy számban.

⁹ *L'historien face à son temps*.

¹⁰ *Uo.* vö. *Jean Bruhat* referátumát, 6—21. l.

és az *alapvető* módszertani hasonlóság leszögezése mellett éppen a kortörténet specifikus problémáira való rámutatás és ennek alapján e *sajátos problémák és módszerek kimunkálása* az érdekes, az a tulajdonképpeni feladat a jelenkor kutatás korszerű tudományos művelhetősége érdekében. Őszintén szembe kell néznünk tehát a tudományos kortörténetírás sajátos problémáival, — a gondokkal és a lehetőségekkel egyaránt.¹¹

Mielőtt azonban a problematikára rátérnénk, röviden szemügyre kell vennünk azokat a *szokásosnak* mondható *ellenérveket*, amelyeket a *kortörténet tudományos művelhetősége ellen* általában fel szoktak hozni.

A forrásanyag nem kellő rendelkezésre állása, a teljes dokumentáció hiánya mellett (ez valóban probléma, de nem kizáró ok a tudományos művelhetőség ellen, amint erre majd visszatérünk) a *perspektíva, a történelmi távlat hiányát* szokásos leginkább ellenérvként felhozni.

Önmagában tekintve ebben az ellenérvben van is igazság. A perspektíva, a távlat kérdése valóban létező probléma, de ez, véleményem szerint, nem lehet kizáró kritérium a tudományossággal szemben és valójában nem is ez a fő kérdés.

Mi valójában a *távlat*? Annak ismerete, hogy mire vezettek a szóbanforgó történelmi eseménysorok, folyamatok, mit eredményeztek, mi lett belőlük. Ezt valóban nem tudhatjuk bizonyossággal a jelenkor történet, a kortörténeti kutatás esetén, de egyrészt ismereteseink előttünk a társadalom általános mozgástörvényei, nyugaton pedig — újabban nálunk is — külön stúdiumként foglalkoznak a futurologiával,¹² a perspektíva pontos ismeretének a hiánya tehát — hármennyire nem akarjuk, mert nem szabad lebecsülni a probléma fontosságát — nem döntő akadálya a kortörténeti kutatás tudományosságának. Persze nemcsak azért nem döntő akadály, mert a mindenkori legújabb tudományos eredmények bizonyos fókig és bizonyos értelemben új összefüggésekbe állíthatnak már régen lezáródott történeti folyamatokat is, hanem a történelmi *távlat ellentmondásossága* miatt is, ami némi ellensúlyt jelent a távlatprobléma súlyosságára nézve. Mint tudjuk, a perspektíva azt jelenti: már látjuk, hogy hova vezettek az adott korszak eseménysorai, folyamatai, hiszen lezárt történelmi korszakkal van dolgunk. Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy valahányszor valaki azt állítja, hogy pl. az 1848-as magyar forradalmat és szabadságharcot az 1867-es kiegyezés szempontjából kell megítélni, akkor bizonyos jogosultsággal lehet beszélni arról, hogy a későbbi, lezárt eseményekből vetítjük vissza 1848-ra a dolgokat. S ezek a később lezárt események is új meg új események lehetnek: például 1918, 1919, 1945 stb. A távlatnak tehát ellentmondásossága is van.

Az természetesen vitathatatlan, hogy lezárt történelmi korszakok vonatkozásában a *nagyságrendi különbségek* jobban kiugranak mint a még le nem zárt kortörténet esetében, ám ez a jelenkor kutatás vonatkozásában annyit

¹¹ Ld. ugyanerre: *Imreh István*: Saját korunk történetírása nemzetközi mérlegen. Korunk, 1969. 5. sz. 762—765. l.

¹² A futurologiára ld. többek között: *Simony Mihály*: Közgazdaságtudomány és futurologia. Valóság, 1968. 12. sz. 1—10. l.; vö. továbbá *Imreh István*: i. m.: „Az időbeli alakulás trend-vonalának, irányulásának valószínű íve egy életterületen és korrelációja más szektorok fejlődés-görbéivel, csak úgy állapítható meg, ha képesek vagyunk a jövő mérlegelésére, a prognózis-alkotásra, nemcsak a »tudományos előrelátás« érdekében, hanem a jelenség mai súlyának felmérése miatt is. A történészről pedig mindez nemcsak tudást, hanem sajátos, — rendkívüli egyéniségre jellemző és nem oly gyakori — képességeket is megkíván” (763. l.).

jelent, hogy ezt a különbséget a történelem és a kortörténet között a *kortörténeti témaválasztásban* kell — hogy úgy mondjuk — *óvatosság szinten* kifejezésre juttatni.

A *fő probléma* a kortörténet művelésében tehát nem a történelmi perspektíva hiányában, még csak nem is a korábban benne élő történész fokozott szubjektivitásában, elkötelezettségében, — hiszen ez régmúlt korok vonatkozásában is fennáll —, nem is elsősorban a történetíró gazdasági-társadalmi-politikai-ideológiai kötöttségeiben¹³ rejlik, bár a legutóbbi — elsősorban gyakorlati szempontból — igen komoly problémák forrása lehet, hanem elsősorban a *forrásanyag hiányosságai*ban, a teljes dokumentáció lehetőségének a hiányában. Erről azonban később fogunk szólni, előbb még a perspektíva kérdéssel összefüggő *történelmi lezáratlanság* kérdéséről kell szót ejtenünk. E történeti lezáratlanság tény és — anélkül, hogy a kortörténet tudományos művelésének szükségességét és lehetőségét emiatt kétségbevonnánk — éppen ebben látjuk a *kortörténet legfőbb meghatározó kritériumát*, éppen ez által tartjuk megkülönböztethetőnek és megkülönböztetendőnek a kortörténetet a történelemtől. azaz a történelem már lezárt szakaszaitól.

Említettük már, hogy a *köztudatban* a kortörténet a történelemnek az a szakasza, amit a ma élő generációk átéltek és ez a történeti szakasz lényegében egybeesik az első világháború óta eltelt időszakokkal. A kortörténet ilyen felfogása, véleményem szerint, nem felel meg a tudományos értelmezésnek, de gyakorlatilag fennálló problémára — létező tudattartalmakra, illetve azok egymásra hatására és összefonódottságára, *meghatározott társadalmi-történeti tudatra* utal. A történeti *tudat*, a múltból való vélekedés — vélemény, a jelenleg egymás mellett élő *nemzedékek tudati összhatása* folytán természetesen igen *heterogén* elemeket is tartalmaz.¹⁴ Ez azonban — tegyük mindjárt hozzá — nemcsak a kortörténeti tudatra, tehát szubjektíve átélt egyéni élményekre, hanem korábban élt nemzedékek egész sorától származó, különböző eredetű és jelenleg is továbbélő történeti hagyományokra is vonatkozik. E probléma tehát nem par excellence kortörténeti probléma, hanem sokkal szűlesebb: *magának a történelemnek a problémája*, és ebből csak a *megfelelő rész* vonatkozik a jelenkorra, a kortörténetre. Hogy a mondottakat példán érzékeltessem: a magyar őstörténetről vallott vélemény pl. éppen úgy érdekes és jellemző ellentéteket produkál a mai történeti és politikai tudatban, mint a mai generációk által átélt kortörténeti, jelenkori problémák. Természetesen ez egyáltalán nem változtat azon, hogy rendkívül *fontos* a jelenlegi nemzedékek tudati összhatása folytán heterogén elemeket is tartalmazó *tudati problémával a tudatformálás érdekében a jelenkorkutatás keretében is foglalkozni*, de nem szabad azt hinni, hogy a történelemszemléletnek, korunk történelemszemléletének a problémája kortörténeti alapon leszűkíthető a jelenleg élő nemzedékek által átélt korszakok történetének a problémájára. Tehát csak bizonyos, nagyon is meghatározott és körülhatárolt értelemben — és semmiképpen sem tudományos értelemben — igaz az, hogy a kortörténet az a szakasza a történelemnek, amelyet a ma egymás mellett élő nemzedékek, generációk átéltek.¹⁵

¹³ A historiográfia vonatkozásában *Glatz Ferenc* hozzászólása elemzi e problémát.

¹⁴ A történeti tudat problémáira ld. *Elekes Lajos*: Történelmi ismeret — történelmi tudat című, a Társadalomtudományi kismonográfiák sorozatban megjelent írását (Budapest, 1968).

¹⁵ Lásd ezzel kapcsolatosan: *Hinora Sándor*: A XX. századi történelem tanítása — nak sajátos kérdései. A vándorgyűlés második napján elhangzott előadás.

A zavar onnan adódik, hogy, mint ismeretes, a *történelem* szó két egymástól teljesen különálló fogalmat jelöl. *Jelöli azt, ami megtörtént, és jelöli azt, hogy milyen véleményünk van arról, ami megtörtént*, — akár tudományos, akár más módon és eszközökkel.

A kortörténet, a jelenkorkutatás tudományosan természetesen az elsőként említett történelemfogalom szerint definiálható, hiszen a valóságot csak *a valóság szempontjából* lehet meghatározni. Ebben az értelemben tehát a kortörténet magának a történésnek az éppen folyamatban levő szakasza. A történelemről vallott kortársi vélekedés — vélemény viszont — amit természetesen a politikai vezetésnek, a művelődéspolitikának, az oktatásügyi politikának és benne természetesen a történelemtanításnak elkerülhetetlenül figyelembe kell venni — *a tudat-tartalom szempontjából* definiálódik. Különösképpen figyelemmel kell lenni tehát a történelemoktatásnak arra, hogy a történeti valóság tudományos igényű megismerése milyen létező, szubjektív élményektől is befolyásolt, tudattartalmakban ütközik, de ahogyan pl. a kémiai vegyületeket nem lehet definiálni az azokról való szubjektív vélemény alapján, lényegében véve ugyanúgy nem lehet a kortörténetet szubjektív vélemények — egymás mellett létező, egymásra ható és összefonódó szubjektív vélemények — alapján definiálni.

Az ilyen értelmű kortörténeti szemlélet problémája tehát — össze-foglalóan nyomatékosan hangsúlyozzuk — rendkívül fontos a politika, a művelődéspolitiká, az oktatásügy, benne a különböző szintű gyakorlati történelemoktatás szempontjából, de világosan kell látnunk, hogy az ilyen értelmű történelemszemléleti probléma nemcsak a kortörténet, nemcsak a jelenkorkutatás problémája, hanem az általános történelemszemlélet problémája is, ami messze túlmutat a kortörténet problémáján. Így fejtegetése nem ennek az előadásnak feladata, de fontosságára és a kortörténeti problémáknak ebben az összefüggésben való jelentkezésére nem mulaszthatjuk el felhívni a figyelmet.

Mindezek előrebocsátása után, felmerül most már a kérdés: *hogyan határozhatjuk meg tudományosan a kortörténet fogalmát?* Az eddig mondottakból tudjuk már, hogy a jelenleg folyamatban levő történelmi szakasz — a kortörténet — fő kritériuma a történeti lezáratlanság. A legújabb koron belüli ama történelmi szakaszok, amelyek a történeti periódizáció ismert kritériumai alapján *lezárt történeti szakaszok, a legújabbkori történet és nem a kortörténet szakaszai. A kortörténet tehát tudományos értelemben véve a legújabbkor legutolsó szakasza, a legújabbkori történelem éppen folyamatban levő, még le nem zárult történeti szakasza.* Ami ugyanis lezártnak tekinthető történeti szakasz a legújabbkor történetén belül, az még nem kortörténet.

Véleményem szerint tehát *a jelenlegi kortörténet* világviszonylatban 1945, *a második világháború lezárulása után kezdődik*, mivel ekkor indult a legújabb, napjainkban is folyamatban levő, még le nem zárult történeti periódus.

Milyen *kritériumokkal* határozható meg a jelenleg folyamatban levő kortörténeti periódus? A nyugati fejlett tőkés országokat tekintve az imperializmus új szakasza, *az állami monopolkapitalizmus uralkodóvá válása* a második világháború után jellemzi ezt az időszakot. (Csak közbevetőleg és érintőlegesen utalok arra, hogy az állami monopolkapitalizmus csirái — gondoljunk Lenin megjegyzéseire — már az első világháború idején jelentkeznek; döntő lökést az 1929—1933. évi gazdasági világválság, azon belül az 1931-es pénz- és hitelválság adott az állami monopolkapitalizmus kialakulásához, amit a második világháború időszaka nagymértékben elősegített, de uralkodóvá az állami

monopolkapitalizmus a második világháború lezárulása után vált a legfejlettebb tőkés országokban.¹⁶ Ugyanekkor alakul ki a *szocialista világrendszer*. A szocialista és a kapitalista világrendszer egymás mellett élése és harca, valamint az imperializmus előző szakaszaira jellemző *gyarmati rendszer felbomlása* és a kibontakozó *tudományos-technikai (műszaki) forradalom* jellemzi a jelenleg folyamatban levő, 1945-tel induló kortörténeti periódust.

A kortörténet tehát tudományos értelemben véve a legújabbkor jelenleg folyamatban levő, még le nem zárult történeti szakasza. Pontosabban: a *legújabb kornak a mindenkori legújabb szakasza*, egyben az az időszak, amelynek a *feldolgozásával a történettudomány előkészíti a legújabbkori történet mindenkori folytatásának a feldolgozását*, — beleértve ebbe a forrásgyűjtést és a forráskiadást is.¹⁷

Természetesen abban a történetileg később bekövetkező időpontban, amikor a jelenleg folyamatban levő kortörténeti periódus uralkodó tendenciái úgy sűrűsödnek össze, hogy a jelenlegi kortörténeti szakasz lezárul, új alakulások új minőségi változást hoznak, *újra történeti határvonalat kell majd vonni*. Ekkor az addigi kortörténet bevonul majd a legújabbkori történelembe, mint annak utolsó történeti szakasza és a *kortörténet az akkor kezdődő új történeti szakasz jelölésére fog szolgálni*. Vagyis akkor — miként most 1945 után — új kortörténeti periódus fog kezdődni.

Ezen a ponton térünk ki arra, hogy a kortörténeten, a jelenkorkutatáson belül, amit most már nyilvánvalóan 1945-től kezdődően tartunk helyesnek periodizálni, *felvehetünk egy szoros értelemben vett kortörténeti szakaszt* is: az utolsó évtized, az *1960-as évek, benne napjaink történetét*.¹⁸ Ilyen értelemben szoktunk kortörténetről beszélni akkor, amikor pl. Marx Brumairejére hivatkozunk, amely úgyszólván az eseményekkel egyidőben íródott. Ez az értelmezés azonban nem változtat azon a meghatározáson, amit a kortörténetről, mint a legújabbkor utolsó, folyamatban levő, le nem zárt szakaszáról adtunk, csak egy azon belüli jelenlegi *szakasz* felvételéről van ebben az esetben szó. Ebben a legutolsó szakaszban természetesen fokozottan sűrűsödnek mindazok a gondok, amelyek a jelenkorkutatásra nézve jellemzőek.¹⁹

A másik kritérium, amely a már tárgyalt le nem zártság, a történelmi távlat hiánya mellett a kortörténet definiálása vonatkozásában általában felmerül: a *forrásanyag problémája*. Kimondva vagy kimondatlanul, *e probléma miatt húzzák meg a nyugati történések általában a napjainktól visszafelé számított 50 évnél a kortörténet határvonalát*, ami jelenleg — véletlenül — éppen egybeesik a legújabb kor kezdetével.

A *források oldaláról közelítve meg tehát a kortörténetet*: főleg nyugaton közelebbi felfogások szerint *az utolsó 50 év történetének a feldolgozását tekintik általában kortörténetírásnak*, jelenkorkutatásnak, arra való tekintettel, hogy ennek

¹⁶ A probléma irodalmából lásd többek között *Csapó László*: Az állami monopolkapitalizmus (Bpest. 1962. 498 l.) és *Ádám György*: Új technika, új struktúra (Bpest. 1969. 419 l.) című munkáját, valamint *Gönczöl György*: A monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanának fő problémái. Bpest. 1966.

¹⁷ A Német Demokratikus Köztársaság történetírása nem elsősorban a feldolgozást, hanem elsősorban a források összegyűjtését — és megfelelő publikálását — tekinti feladatának. — Lásd erre elsősorban: *Walther Eckermann—Hubert Mohr*: Einführung in das Studium der Geschichte. (Berlin VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. 1966. 535 l.)

¹⁸ Erre nézve lásd részletesebben: *Imreh István*: i. m.

¹⁹ Vö. uo.

az időszaknak a *primér (levéltári) forrásanyaga* a nyugati országokban általában *nem áll* a történeti kutatás rendelkezésére. Ezen a tényen érdemben nem változtat az, hogy a legutóbbi időben, napjainkban, elsősorban Angliában, de Franciaországban és Ausztriában is további évekre, időszakra is megnyílik a levéltári kutatás lehetősége; amíg ugyanis ennek a gyümölcsei a történeti munkák, feldolgozások terén beérnek, a szokásosan felvett 50 éves határ is időben előrébb tolódik, másrészt az elvi állásponton ez a tény alapján természetesen nem változtat. *Nálunk* Magyarországon és általában a *népi demokráciákban* a primér levéltári források vonatkozásában más a helyzet, mint a nyugati országokban; itt ugyanis lényegében egybeesik az általunk adott kortörténeti periodizáció kezdő határával — 1945-tel — az az időszak, ameddig primér források, amennyiben és amilyen mértékben megmaradtak, a kutatás rendelkezésére állanak, mivel 1945-től, az említett korszakhatártól ezekben az országokban a *társadalmi forma megváltozása*, társadalmi-gazdasági és politikai rendszerváltozás *következett be*, aminek a folyományaként a levéltári források tekintetében más a helyzet, mint a nyugati országokban, ahol ilyen jellegű változásra nem került sor. Nyilvánvaló viszont, hogy egy korábbi, kapitalista formáció záróhatárán belül nem szükséges és nem érdemes a *levéltári iratanyag vonatkozásában* lényeges kutatási fenntartásokat tenni. Ez a tény természetesen lényeges *előnyt és kutatási modernizálódást* jelent a legújabb kor kutatási lehetőségeiben.

A társadalmi formaváltozás ugyanakkor azt is jelenti, hogy a kortörténet, a jelenkor-kutatás, tehát az 1945 utáni korszak története szempontjából nálunk Magyarországon és általában a népi demokráciákban a vezető szerepet játszó kommunista pártoknak volt és van döntő szerepük, és ezért döntő jelentőségűek ebben a korszakban a párttörténet művelési lehetőségei — és itt igen lényeges, hogy a megfelelő források hogyan állnak rendelkezésre.

A kortörténet tudományos művelése tekintetében a *fő problémát a források mikénti rendelkezésre állásában* látjuk. A kortörténet művelésének alapvető nehézsége tehát nem a történeti távlat hiányában rejlik, hanem mindenek előtt a *forrásanyag hiányosságai*ban.

Nem mintha a régi korokra nézve a forrásanyag teljes volna, vagy minden történész megfelelő mennyiségű és értékű forrással dolgoznék,²⁰ hanem — a dolgok természetéből érthetően — a *döntő forrásanyag nem hozzáférhető* volta miatt. Persze e tekintetben is áll az, hogy sok esetben a régen történt eseményekről is előkerül olyan forrásanyag, ami utólag megváltoztathatja a már kialakult történeti képet. De azért a *kortörténeti forrásanyag eléggé lényegesen más*.

Ha viszont a kortörténet, a jelenkorkutatás művelésének a *tematikáját és kutatási elveit ahhoz igazítjuk*, hogy lényeges források nem (vagy gyakran nem) állanak rendelkezésre, illetve ahhoz, hogy mennyiben limitáltak a rendelkezésre álló források, akkor művelhetjük tudományosan a kortörténetet, csak *tudnunk kell, hogy milyen limítációkkal dolgozunk*. Pl. ha az 1950-es évek első felének a hazai történetét akarjuk megírni, akkor tudnunk kell, hogy erre a problémára nézve pl. a sajtó is forrás ugyan, de nagyon indirekt forrás, és ennek

²⁰ Uo. 764. l. — The Journal of Contemporary History. I. évf. 1. sz. (1966): „Korunk statisztikailag megfogható, mérhető és mérleghető forrásanyaga minden korábbi korszak forrásanyagát felülmúlja.” Id.: H. Haraszti Éva: i. m. 480. l. (Persze ez általában vonatkozik a legújabbkori történet forrásaira.) — Ugyanezzel a gondolati tartalommal találkozunk a Pensée id. cikkében, ugyancsak a legújabb korra értelmezett jelenkortörténetre nézve.

megfelelően indirekt módszerekkel kell ehhez a forrásanyaghoz közelednünk. Nem lehet azt mondanunk, hogy ha nincs primér iratanyag, akkor az indirekt forrásokkal nem tudunk mit kezdeni, hanem *a meglevő történeti forrásanyaggal, indirekt módszerekkel kell dolgoznunk*. A hiba általában az szokott lenni, hogy nem vesszük elvileg tudomásul a forrásanyag limitáltságát, azt, hogy csak indirekt módon kezelhető — így viszont hasznosítható — a forrásanyag. Tudnunk kell tehát pl. olvasni a korabeli sajtóból is, meg kell találnunk ennek a kulcsát. S ha tudunk olvasni az indirekt forrásokból, ha megfelelően tudjuk használni és egybevetni a fellelhető, rendelkezésre álló forrásokat, akkor van is a számunkra mondanivalójuk.

Másik probléma a forrásanyag vonatkozásában: ismeretes, hogy általában a legfontosabb forrásanyag a levéltári forrás és a XVIII. századtól fogva — a régebbi koroktól eltérően — az ügyintézési akták számítanak a fő forrásnak. Ebben a vonatkozásban elsősorban arra a jelenségre kell módszertanilag figyelmeztetni, ami érdekesen jelzi az új és legújabbkori történelem forrásproblémáinak az általános tendenciáját: az *aktatermelés* — mind a felső mind az alsó szinteken — *óriási, az akták pedig ugyanakkor meglehetősen semmitmondóak*. Igen lényeges döntések nem aktaszerűen, nem írásban történnek.

Erre a kérdésre nézve angol diplomáciatörténészek már a XX. század eleji eseményekkel kapcsolatban is rámutattak, hogy *lényeges döntéseknek, a döntések lényeges okainak nincs írásbeli nyomuk*. Más jellegűek tehát az iratok, jegyzőkönyvek mint a XVIII. században, vagy a XIX. század közepén, általános formulákat tartalmaznak és nem derül ki belőlük a valóság.

Ilyen körülmények között mindama veszélyekkel együtt, amely veszélyek a *visszaemlékezést*, a memoárt *mint műfajt* jellemzik, *nő* a memoároknak a *forrásértéke*, akármilyen formában jöttek is ezek létre. A memoárok sokszor éppen olyan döntések vonatkozásában szolgáltatnak használható és értékes adatokat a jelenkorkutatás számára, amely döntéseket nem foglaltak írásba és időben, a közzététel időpontját tekintve, a memoárok általában véve meg is előzik a primér levéltári forrásanyag hozzáférhetőségét. Természetesen fokozott gonddal kell kidolgozni a memoárok értékelésének, adataik és következtetések ellenőrzésének s a belőlük használható információk értéke megállapításának az ismérveit. Ehhez ugyanis, az eddigiekből következően, nem elég a XIX. századi forrásokkal, köztük az akkori memoárokkal kapcsolatosan használatos módszer.

A visszaemlékezések fontossága a kortörténeti kutatás számára tehát nagyobb, mint pl. a múlt századbeli memoárok esetében volt, ahol a visszaemlékezések általában csak színesítő elemeket hoztak, míg most *lényeges mozzanatokról, lényeges döntésekről is beszámolnak*. Ebből következően a *memoáriróadalom kritikai módszertanát jobban ki kell dolgozni*.

A hagyományos forrásfajták mellett a legújabb korban és a kortörténet időszakában új forrásfélések is jelentkeznek,²¹ — elsősorban a kommunikációs technika fejlődése következtében. De ugyanebből az okból támadnak lényeges hiányosságok is a rendelkezésre álló, fennmaradt forrásanyagban: pl. írásbeli közlés helyett *telefonbeszélgetések* révén is születnek fontos, írásban esetleg le nem csapódó titkos jellegű utasítások, döntések.

²¹ Ld. erre: Das Fischer Lexikon. Geschichte. Mit einer Einleitung von Hans Rothfels, herausgegeben von Waldemar Besson. Frankfurt am Main, 1961. — *Quellen, Neueste und Zeitgeschichte*, 297—303. 1.

Más összefüggésben említettük már, hogy a *kortörténeti kutatás a források vonatkozásában végez bizonyos előkészítő munkát is*. Ez az előkészítés persze bizonyos hiányokkal és nehézségekkel küzd, de ennek az előkészítő munkának olyan konkrét feladata is van, ami később nem végezhető el: részben *a primér forrásanyag történeti forrásanyaggá érése megfelelő körülményeinek a biztosítása*, részben meghatározott, *csak jelenleg rendelkezésre álló forrásfélések* (emlékezősek, körkérdésekre adott válaszok stb.²²) *összegyűjtése*. Ez utóbbi kategóriába tehát olyan forrásfélések, forrásfajták is beleértendők, amelyek csak jelenleg állhatnak rendelkezésre.

A kortörténet egyik jelentős feladata így annak állandó figyelemmel kísérése is, hogy a jelenlegi kortörténet szempontjából fontos forrásanyagok megfelelő színvonalú őrzésben és kezelésben érjenek történeti forrásanyaggá a levéltárakban. Ebből is, de egyébként is teljesen világos, hogy egy később elkövetkező időszakban azon túlmenően is lesz a történész számára forrásanyag, és pedig elsősorban primér, levéltári forrásanyag, amit ma a kortörténész használhat, feldolgozhat. Éppen e miatt is a kortörténet jelenleg rendelkezésre álló különböző forrásait arra való tekintettel kell használni, hogy *a jelenleg rendelkezésre álló forrásanyag alapján írott kortörténeti munkák szembesítése valamikor meg fog történni a jelenleg még a kutatás szempontjából rendelkezésre nem álló, de megfelelően őrzendő és kezelendő primér forrásanyaggal*. Vigyáznunk kell tehát egyfelől arra, hogy ez a forrásanyag épségben, használható állapotban maradjon, de vigyáznunk kell másfelől arra is, hogy az, amit a kortörténeti kutatás során írunk, a vonatkozó primér forrásanyagból ellenőrizhető és ellenőrizendő lesz akkor, amikor a jelenlegi kortörténeti szakasz lezárul, történelemmé érik és a fennmaradt összes források kivétel nélkül a kutatás rendelkezésére állanak majd. (Ez persze nem jelenti azt, hogy éppen a mi viszonyaink között — és ez kutatástechnikai szempontból nagy előny — ne állhatnának a jelenkorkutatás rendelkezésére levéltári források is.)

A történeti forrásanyag is olyan tehát, mint maga a történelem; van egy olyan — első — etapja, amikor még elsősorban a gyakorlati életet szolgálja és még nem érett történeti forrásanyaggá, később viszont már elsődlegesen történeti forrásanyag és nem szolgálja (legfeljebb kivételesen) a gyakorlati életet.

A forrásanyag oldaláról nézve tehát véleményem szerint *a kortörténet az az időszak, amely a levéltári jellegű forrásanyagnak azt a szakaszát jelöli, amikor az még nem szakadt ki a mindennapi élet gyakorlatából és szolgálatából, nem ment még át a történelembe, nem vált történeti forrássá*. Ez az *átmeneti periódus*, ami a forrásanyagnál ily módon jelentkezik, *felel meg a forrásanyag oldaláról a kortörténetnek*. Abban a pillanatban viszont, amikor egy történeti periódus forrásanyaga történetivé válik, tehát amikor már nem elsősorban a mindennapi élet érdekeit és szempontjait szolgálja, hanem primér történeti forrásanyaggá érik, — akkor már természetesen nem jelenkorkutatásról, nem kortörténetről, hanem az általános értelemben vett történelemről van, illetve lesz szó.

Szólunk már arról, hogy a forrásanyag kiterjedése, volumene a forrásanyag üresebbé válását is magával hozhatja, — és ez az eset a kortörténeti kutatásnál. E tekintetben mindenekelőtt tisztában kell lenni azzal, hogy általában *minden típusú forrásanyagnak van egy optimális mérete és egy optimális telítettsége*. Hogy ne kortörténeti példát mondjunk, hiszen ez a megállapítás

²² Lásd uo.

általánosságban érvényes: a középkori magyar megyékről, a forrásanyag szűkössége miatt, általában keveset tudunk, a XVIII. századi megyére viszont áttekinthető és lényeges információkat tartalmazó forrásanyaggal rendelkezünk, míg a XIX. század második felének kiegyezés utáni magyar megyéjéről megint csak keveset tudunk, most azonban már azért, mert igen nagy tömegű s igen nehezen áttekinthető forrásanyaga van, ami azonban ugyanakkor kevés viszonylag lényeges, érdemi információt tartalmaz.

Ennyit tartottunk feltétlenül szükségesnek elmondani a források alapvető fontosságú problémájáról. Most ismét fel szeretnénk hívni a figyelmet arra — más összefüggésben erről már szoltunk —, hogy a jelenkorkutatás, a kortörténet általában olyan történeti periódus eseményeit tárgyalja, amely időszakot a jelenlegi generációk láttak és átéltek, illetve jelenleg is átélnek. Milyen ez a szóbanforgó időszak? *Mi jellemzi specifikusan a történelemnek a jelenlegi kortörténeti szakaszát?* Azt hisszük, nem tévedünk, ha elsősorban a szemünk előtt is folyó *események gyorsuló ütemére* hívjuk fel elsősorban a figyelmet, az eseményeknek, az *ismeretfelhalmozásnak, az információnak és a kommunikációnak a torlódására és a gyorsulására.*²³

Mindebből két probléma következik. Az egyik a kortörténet számára mindenképpen forrástani kérdés. Itt ugyanis *nem* egyszerűen csak arról van szó, hogy *sok a rendelkezésre álló forrás, hanem* arról is, hogy *a források összefüggése időben meggyorsul, az információ időben olyan sűrűvé válik*, amilyen régebben, előző történeti korszakokban nem volt. Az információk és az ezeken alapuló *emberi döntések* hihetetlenül meggyorsulnak és torlódznak. A jelenlegi tudományos, technikai (műszaki) forradalom korában súlypont-átterelődéskor megy végbe az információtorlódás és onnan — természetesen — az agybeli torlódás irányában. Az egyik — jelzett — probléma tehát az, hogy mindennek következtében az ember *döntési nehézségek* elé kerül. Ám ugyanakkor egyidejűleg a *másik probléma* is jelentkezik; *a természettudományos világnézet és a természettudományos bázis* gyors cserélődése.²⁴ Összefügg ez természetesen a közismert jelenséggel, hogy az emberiség történelme folyamán hol a társadalomtudományok, hol a természettudományok járnak elől a tudományok fejlődésében.

Jelenleg kétségkívül olyan korszakban élünk, amikor a *természettudományok* rendkívül erőteljesen fejlődnek, *előretörnek*, általában a társadalomtudományok előtt járnak. De az előretört természettudományokban is adódik egy zavar a gyors előretörésből. (Pl. a fizikusok többsége is lemarad saját tudománya gyors fejlődéséhez képest, nem tud elég gyorsan átállni, mert a tudományos bázis túl gyorsan cserélődik ki, egészen új tudományágak is előugranak, egy tudósgeneráció kétszer-háromszor is át kell, hogy képezze magát.²⁵ Tehát azok a természettudósok is zavarba kerülhetnek, akik a jelenlegi tudományos-technikai forradalom élén haladnak.)

A történész számára *módszertani problémaként jelentkezik* az a kérdés, hogy hogyan tud ezzel a gyors fejlődéssel együttlhaladni, hogyan éri utól az információt, mikor vannak periódusváltások.

²³ Vö.: *Marx György* idevágó cikkeit. — Továbbá: *Bekény István* korreferátuma és *Makkai László* hozzászólása jelen referátumhoz.

²⁴ Vö.: *Makkai László*: Jelenkorkutatás és művelődéstörténet c. hozzászólását.

²⁵ Ld. *uo.*

A nagymérvű *gyorsulás*, amely világviszonylatban jelentkezik, kétségkívül *korunk egyik jellegzetessége*. A világ napjainkban gyorsuló módon egységesülni látszik, hiszen az — említett — információgyorsulás is előmozdítja a világ egységesülését. De milyen világ gyorsuló egységesüléséről van korunkban szó? Egy olyan *világról*, amely *két egymással szembenálló rendszerre*, a szocialista és a kapitalista világrendszerre, s mellettük a két rendszer harcától távolról sem független ún. harmadik világra *oszlik*. *A világot* tehát a kortörténésznek *egyszerre kell különbözönek és egységesülönek is látni*, — hiszen ez a jelenleg létező valóság. Differenciáltan kell látni a különbözőségeket, de az esetleges egyezéseket, a világjelenségeket is. Nem véletlen tehát, hogy a *komparatiztika*, a történeti összehasonlító módszer egyre követelőbb igénnyel jelentkezik és hogy nem akármilyen, hanem *minősülő* komparatiztikáról van szó, mint egyre kötelezőbb metódusról.²⁶

A komparatiztika, a történelmi összehasonlítás, mint módszer alkalmazása, annál izgalmasabb, mert az *egységesülés* tendenciája — mint a történések a legjobban kell, hogy tudják — nem magától értetődő, hanem *éles harcban*, küzdelemben *megy végbe*. És az említett nagymérvű gyorsulás sem egységes és egyenletes, hanem olyan gyorsulás, amely a társadalom különböző — gazdasági, technikai, kulturális — területeire, tevékenységi köreire nem egyformán terjed ki. E tekintetben a *történész* előnye abban van, hogy *látja az időben visszanyúló vonalakat* is és így jobban meg tudja ítélni, hogy melyik vonal az, amelyik nehezebben és melyik az, amelyik könnyebben alkalmazkodik a fejlődés új feltételeihez.

A jelenkorkutatásban — figyelembe véve az elmondottakat — a *bizonyítási eljárás* tekintetében nyilvánvalóan *új módszereket* is kell alkalmazni, a *forrás-szelekció problémája veti fel elsősorban ennek szükségességét*. Ez a probléma ugyanis annál inkább előtérbe jut, minél közelebb jutunk időben a jelenkorhoz. A rendkívül nagytömegű forrásanyag és információ történetírói szempontú használhatóvá tételéhez nyilvánvalóan erős szelekcióra van szükség.

A *nagytömegű forrásanyag és információ használhatóvá tételéhez* tehát nyilvánvalóan *meg kell keresnünk a megfelelő módszereket*. Ennél a problémánál óhatatlanul merül fel a társadalomtudományok és a természettudományok helyzete és szerepe, egymáshoz való viszonya a jelenkorban. Napjainkban — mint arról már beszéltünk — a természettudományok nagyarányú előretörésének vagyunk a tanúi, ami persze azzal is jár, hogy azok a módszerek, amelyekkel a mai természettudományok dolgoznak és amelyek a dolog természetéből következőleg számszerűségeken alapulnak, nem maradnak minden hatás nélkül a társadalomtudományok, így a történettudomány, tehát a jelenkorkutatás módszereire. Azok a *finom mérési módszerek és technikák* tehát, amelyek a mai természettudományokat, főleg a fizikát jellemzik, *hatással vannak a társadalomtudományok mai módszereire is*, márcsak azért is, mert az emberek természettudományos érdeklődése, és általában a természettudományok haladása következtében az egzakt, matematikai mérési módszerek a társadalomtudományok vonatkozásában is újabb igényeket támasztanak és a nagytömegű történeti forrásanyag és információ használhatóvá tétele új módszerek és bizonyítási eljárások keresését is a kortörténész feladatává teszi. Enélkül az ilyen nagytömegű forrásanyag bizonyos esetekben úgyszólván használhatatlan.

²⁶ Lásd erre: *Makkai László* idézett hozzászólását.

Módszertanilag felmerül itt a strukturális *modellalkotás* problémája.²⁷ Ilyen módszer alkalmazása esetében azt kell a megfelelő módszerrel *kiválasztani a forrásanyagból, ami a struktúra-modell szempontjából érdekes*. A modell kitapintása, a modellalkotás szempontjából viszont a többi társadalomtudomány, elsősorban a *szociológia és a közgazdaságtudomány* a fontos, hiszen a *megfelelő kérdéseket* sem tudjuk *feltenni* akkor, ha nem számolunk kellően azzal, hogy milyen a társadalom gazdasági és szociális struktúrája, mi az a modell, amit meg kell keresnünk, hol, milyen szektorban kell megkeresnünk és megtalálnunk és ezen az alapon megkonstruálnunk a modellt.

A szelekció fentiekben már érintett problémája természetesen felveti a *kvantifikáció* problémáját,²⁸ ami a mind nagyobb fontosságú komparatisztika, az összehasonlító módszer szolgálatában is áll. A kvantifikáció is, miként a kortörténetírás többi új módszere, abból az igényből fakad, hogy a források tömeges volta a szelekció kérdését veti fel a történész számára. A forrás szelektivitás a történésznek két lehetőséget kínál: a hagyományos *történetkutatói „érzék”* mellett (ami a kortörténet esetében nagyobb mértékben kell, hogy érvényesüljön, főleg a jelenségek mai súlyának helyes felmérése vonatkozásában²⁹) a forrásanyag gazdagsága, torlódása indokolja, hogy a történész — az elengedhetetlen történeti statisztika széleskörű alkalmazása mellett — más *kvantitatív módszerekkel* is dolgozzék.

A kvantifikáció két szempontból érdemel figyelmet: egyrészt egy *anyagválogató önfegyelmzés*, amely bizonyos *képleteket, mutatókat* stb. produkál, magának a komparatisztikának egyik fő feltételeként is, hiszen a komparatisztika számok nélkül valójában nem tud létezni, hasonlítani csak számszerűségek segítségével vételével lehet. Másrészt azonban fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy egy *spekulatív komparatisztikát* is alkalmaznak nyugaton a történeti kutatásban, amelyet ez a történettudomány a maga módján szélsőségesen hasznosít: *feltételezett mozgástörvényekről* van itt szó, amelyek meghatározott elméletekkel (cikluselméletek stb.) függenek össze, amelyek azután ugyancsak *maguk után vonják a kvantifikációt*. A modern kvantifikációhoz tehát nyugaton hozzátartozik egy *spekulatív kvantifikáció* is, — ez azonban már nem csupán módszertani probléma, hanem a *történelem-szemléletet is érinti és így el kell tőle határolnunk*.

Maga a kvantifikáció, mint minden új gondolat és módszer, természetesen tartalmaz újat, de nem kétséges, hogy nem azonosítható magával a történelmi megközelítéssel. Kétségkívül hasznos aspektus a megfelelő vonatkozásban, egzakt leírást ad, de ez a kvantitatív leírás csak egy része a gazdaságtörténeti leírásnak. Egy sor gazdaság- és társadalomtörténeti folyamat egyáltalán nem kvantifikálható és a kvantifikáció nem is adhat választ a történészeknek a „miért”-re. Végső soron — ismétlem — azt mondhatjuk, hogy a

²⁷ Lásd erre: *E. M. Stajerman*: A strukturális analízis kérdése a történetírásban. Századok, 1969. 1. sz. 89—102. l. — *M. A. Barg*: A strukturális analízis a történeti kutatásban. Voproszi Filozofii, 1964. 10. sz. — *Lucien Sebag*: Marxisme et structuralisme. Paris. 1964. 264. l. — Structuralisme et marxisme. La Pensée, no. 135. oct. 1967. — *Jean Piaget*: Lestructuralisme. Paris. 1968. — *Fernand Braudel*: Ecrits sur l'histoire. Paris. 1969.

²⁸ Lásd erre A társadalomtörténet statisztikai ábrázolásának egyes kérdései (*A. Soboul*). Világtörténet, 1967. 14—15. sz. 45—72. l. — *P. Lebrun*: Történelem, struktúra és kvantifikáció. Világtörténet, 1965. 7—8. sz. 21—26. l.

²⁹ Vö. *Imreh István* idézett cikkét 763. l.

kvantifikáció egy igen egzakt leírást ad, de ugyanakkor csak része a teljes gazdaságtörténeti leírásnak.

Az eddigiekből úgy vélem világos, hogy a kortörténész számára rendkívüli mértékben megnő a többi társadalomtudomány fontossága. A klasszikus, hagyományos — mondhatnók: technikai jellegű — történeti segéd tudományokon felül, amelyek tehát inkább csak technikai segédeszközöket biztosítanak a történész számára, a kortörténetnek, a jelenkorkutatásnak nagy *szüksége van a többi társadalomtudományra, — politikai tudományra, szociológiára, társadalom lélektanra, közgazdaságtudományra stb.* A jelenkorkutatás tehát mindebből következően más képzettséget, felkészültséget, szélesebb körű, komplexebb *társadalomtudományi műveltséget* kíván, mint az előző korok történeti kutatása, mivel elkerülhetetlenül feltételezi a társadalomtudományok szoros összefüggését és együttműködését. A kortörténetírás a többi társadalomtudomány segítségére nélkül nem képes érdemi eredményt elérni.

És mindez a *történeti forrásanyag vonatkozásában is érvényes.* Ez ugyanis egyedül az a kor, amikor a *forrásokat meg* is lehet *kérdezni* és a forrás le is *kontrollálható.* Mindez már elsősorban a *szociológia területe,* amely tudomány a történész számára is hasznosan tudja a maga módszereivel megszólaltatni a forrásokat és mintegy kísérletszerűen tudja kontrollálni őket; sőt *új forrásokat* is lehet szociológiai módszerekkel a kortörténetírás számára *teremteni.* Lehetnek ugyanis esetek a jelenkorkutatásban, amikor a forrás nem áll rendelkezésre, hanem meg kell a forrást teremteni, és ez a szociológia segítségével lehetséges. (Pl. hogyan lehet történeti források alapján megállapítani, hogy milyen ma nálunk a munkásosztály származási összetétele. Rendkívül nehéz ezt ilyen módon megállapítani, míg a szociológia módszereivel viszonylag könnyű.)

Ilyen forrásokat a gazdaság- és társadalomtörténet terén kétségkívül lehet teremteni. Ha a művelődéstörténet terén akarunk ilyen forrásokat produkálni, ott is természetesen szociológiai módszerekkel kell dolgoznunk. A politikatörténet terén a tömeges visszaemlékezést lehet, mint módszert, segítségül venni.

Ha végül a *történelemtudomány egyes ágazatait* vizsgáljuk a *kortörténet,* a jelenkorkutatás, illetve annak *módszertana szempontjából,* akkor azt kell mondanunk, hogy a *gazdaság- és társadalomtörténetben* a kvantifikáció és a modell-alkotás mint módszer az említett korlátok között alkalmazható, s a társadalomtudományok közül elsősorban a közgazdaságtudomány és a szociológia nyújt segítséget. A jelenkorkutatás és a *technikátörténet* tekintetében arra kell rámutatni, hogy tulajdonképpen egy azonos folyam három ága — az atomkutatás, a számítertechnika és az úrkutatás — sodorja magával ma a technikatörténetet, és mind a három területen az *információelmélet* szerepe a döntő. A jelenkorkutatás és a *művelődéstörténet*³⁰ tekintetében azt a tendenciát kell elsősorban látni és szem előtt tartani, hogy a munkamegosztás meghatározott fokán — ahogyan arra Marx rámutatott — az emberek tiszta ideológiákban tudnak gondolkodni, azaz az ideológia elszakad a gazdasági-társadalmi alaptól és rátér a maga viszonylag önálló útjára. Megvalósul a *felépítmény relatív autonómiája,* ami a kultúrtörténetben rendkívül fontos tendencia. A történész számára a metodikai nehézség abban áll, hogy a viszonylag autonóm tudati lehetőségeket olyan feltételek között kell, hogy hozzákösse a gazdasági-társadalmi léthez, amikor a *logika, az esztétika* és a *morál* területe igen *bonyolulttá*

³⁰ Vö. *Makkai László* idézett hozzászólását.

és specializálttá vált, s emellett az irreverzibilis specializálódás mellett a logikai elem gyorsan tör előre. A kultúrhistorikusnak a jelenkorban egy világkép-modellben kell megpróbálni gondolkodni és ez jelenleg még kidolgozatlan terület.

Mondanivalóm összegezése helyett legyen szabad egyfelől Ernest Labrousse véleményét idéznem arról, hogy megírhatja-e a történész saját kora történetét: „nincs választásunk, ez a történet mindenképpen megíródik, és leggyakrabban a történelem ellen íródik meg. Annál inkább a történelem ellen íródik majd, minél jobban tartózkodnak a történészek az ebben való részvételtől”,³¹ másfelől arra utalnom, hogy a kortörténet, a jelenkor kutatás problematikája mindezideig kimunkálatlan, és sok teendő áll még előttünk.

KORREFERÁTUMOK

Bekény István:

A kortörténet levéltári forrásai

A levéltári irat, a levéltári anyag fogalmának meghatározása nemcsak a nagy társadalmi-ideológiai átalakulások során változik, hanem csaknem minden ország minden generációja újra fogalmazza azt magának. Ma nálunk levéltári iratnak, levéltári anyagnak tekintjük a gazdasági, szociális, politikai, jogi, honvédelmi, műszaki, művelődési vagy egyéb szempontból jelentős történeti értékű iratot, fényképet, filmet, hangfelvételt és egyéb adathordozót (pl. lyukkártyát) tekintet nélkül arra, hogy mikor jött létre, hogy kinek a tulajdonát képezi és hogy hol őrzik. Levéltári anyag tehát szerintünk az állami hatóságok, hivatalok, intézmények, intézetek, vállalatok és más gazdálkodó szervek, továbbá a szövetkezetek, a társadalmi szervezetek és más jogi személyek működésével kapcsolatos és rendeltetészerűen náluk levő iratok, fényképek stb., függetlenül attól, hogy azok máris valamelyik levéltár megőrzésében, az azokat létehozó szerv birtokában, avagy pedig éppen személyi tulajdonban vannak.

Talán nem is túl nagyfokú szakmai önérzettel így azt is mondhatnám, hogy a levéltári anyag önmagában is elegendő forrása a történetírásnak, tehát a kortörténetírásnak is, mert az iratok, és így az azok szürke tömegéből kiváló, kiemelkedő történeti értékű iratok — mint valami mindenütt jelenlevő kísérőjelenségek — hű képet nyújtanak a társadalom életének minden jelentősebb mozzanatáról. Ez a megállapítás azonban mégis csak túlzásnak bizonyul, ha meggondoljuk, hogy a levéltári anyagban a tárgyalt kérdéseknek csak és kizárólag egyetlen vonatkozása — az igazgatási — tükröződik vissza. A levéltári anyagot alkotó irat, fénykép stb. épp abban különbözik az írás, a fényképezés és az adatrögzítés más termékeitől, hogy eredeti rendeltetése, létrehozásának célja nem az események, az adatok öncélú rögzítése, nem is az azok felőli öncélú tájékoztatás, vagy azok öncélú közlése, de nem is a tudományok fejlesztése, vagy az ismeretek terjesztése és legkevésbé a szórakoztatás volt.

³¹ L'historien face à son temps. 31. 1. Ernest Labrousse felszólalása.

A levéltári anyagot képező iratok a társadalom, ill. a társadalom kisebb-nagyobb egységei gazdasági, szociális, politikai, jogi stb. céljainak megvalósítása, a megvalósítás feltételeinek megteremtése, a megvalósítás lebonyolításának megszervezése érdekében jöttek létre. Mint Meissner — a levéltárelmélet egyik neves művelője — írja: az iratok eredetileg egyedül azt a célt szolgálták, hogy a szerv hatókörében „valami létrejöjjön”. Olyan utasítások és visszajelentések láncolatai tehát az iratok, amelyek valamikor — többé-kevésbé régen — a körülményeknek, az adottságoknak a szerzőjük, a kibocsátójuk intenciói szerinti megvédelmzését vagy méginkább megváltoztatását — más szóval ügyeinek intézését — szolgálták.

Nyilvánvaló tehát, hogy a levéltári anyag annak ellenére, hogy a társadalom életének minden jelentősebb eseménye visszatükröződik benne, mégsem ad arról abszolút teljes képet. Az előttünk élt generációk után ránkmaradt dokumentumok egy jelentős részét a különféle szakosított archívumok, a könyvtárak, a múzeumok őrzik, egyeseket pedig (pl. egyes hirdetményfajták, fényképek, makettek és nem kifejezetten néprajzi vagy iparművészeti értékű tárgyak) semmiféle intézményes gondozásban nem részesülnek, azokat sorsukra bízuk, hogy esetleg késői utódaink próbálják majd összegyűjteni és gondozásba venni azt a néhány szerencsés példányt, amely a viszontagságokat véletlenül átvészelte.

A valamely kor társadalmának életéről tanúskodó legalapvetőbb és leg-hitelesebb dokumentumok azonban mégiscsak a levéltári iratok. Úgy is mondhatnám talán, hogy levéltári iratok nélkül is meg lehet írni valamely távoli vagy közeli kor krónikáját, de a jelenségek valóságos okainak feltárására és az események lefolyásának objektív rekonstrukciójára törekvő tudományos történetírás levéltári iratok felhasználása nélkül nem képzelhető el.

A legújabbkor és a kortörténet időszaka nagyjából egybeesik az írásbeliség mérhetetlen kiterjedésével, az ún. információ-robbanással. S ez a folyamat napjainkban sem szakadt meg. De ne gondoljuk, hogy ez a szédületes növekedés csak az ügyek számának gyarapodásában, a társadalom életének az államigazgatás tevékenységi körébe utalt területeinek a kiszélesedésében leli magyarázatát. A reprodukciós eljárások fejlődése a honi bürokráciában is azt eredményezte, hogy az ügyek intézésénél a korábbinál is nagyobb körülményességre, még több, az ügy érdeme szempontjából elhanyagolható, merőben formális, ügyviteli művelet feljegyzésére, írásban való rögzítésére is lehetőséget nyújtott.

A kortörténetírónak így az iratok mennyisége miatt nincs oka panaszra. S ha figyelembe vesszük, hogy az iratok egy része még nincs is megfelelően vagy egyáltalán nincs átselejtezve, elmondhatjuk, hogy több is az irat, mint kellene.

A kortörténet levéltári forrásainak egy másik jellemzője, hogy a nagytömegű iratanyagban való általános tájékozódás meglehetősen nehézkes. A kortörténet időszakában lejátszódott gyökeres politikai, gazdasági, szociális változások az állami szervek hatáskörének, ügykörének, a társadalom kisebb-nagyobb egységei tevékenységi körének igen gyakori változását vonták maguk után. Más szóval egy-egy közigazgatási ügykör például — ketté vagy többfelé válva, vagy más ügykörökkel összeolvadva — igen sokszor cserélt gazdát, felelős szervet. Levéltári nyelvre lefordítva ez azt jelenti, hogy egyazon ügykör, ügycsoport intézésének írásbeli lecsapódásait, iratait néha évről évre, sőt hónapról hónapra más-más fondban lehet megtalálni. Mindez azt a kötelezett-

séget rója a kortörténet kutatójára, hogy még a levéltári munka megkezdése előtt, de legkésőbb annak folyamán részletesen és pontosan tájékozódjék afelől, hogy az igazgatási ügyeknek az a csoportja, köre, melyekből témája összetevődik, mely szervek hatáskörébe tartozott a feldolgozott időszakban.

De a kutatási előkészületek még ezzel sem érnek véget. A kortörténetírás időszakának van ugyanis még egy további jellemzője, mely további nehézségeket okoz a kutatónak. A kortörténet időszakának történeti értékű iratait részben már a megfelelő levéltárakban találjuk, részben azonban még levéltáron kívül: létrehozójuk vagy azok utódjának, örökösének megőrzésében. Ez a státusbeli különbség az iratok forrásértékét természetesen a legcsekélyebb mértékben sem érinti. Mégis — amint a továbbiakban vázolni igyekszem — az iratok e két csoportját használhatóságuk szempontjából határozottan meg kell egymástól különböztetni.

Ahhoz tehát, hogy akár a témaválasztásnál, akár a kutatómunka megtervezésénél ezt a megkülönböztetést a kutató érvényesíteni tudja, mindenképp előtt azt kell tudnia, mely fondok vannak már levéltárban és melyek nem. Az Országos Levéltár több mint tíz évvel ezelőtt jelentette meg sokszorosításban a megőrzésében volt fondok jegyzékét. Azóta persze rengeteg új fond került be a raktáraiba és igen sok fond évkörére és terjedelmére vonatkozó adat megváltozott. Ezekről az elsősorban az utolsó évek anyagát érintő változásokról azonban — a megfelelően kiegészített, módosított és megfelelő példányszámban közzétett fondjegyzék hiányában — a kutatók csak némi utánjárással tudnak tájékozódni. Ami az elmúlt év eleje óta tanácsi felügyelet alá helyezett területi levéltárakat illeti, ezek fondjegyzékének első füzeté 1962-ben látott napvilágot, azóta, 1967-ig, további 9 füzet jelent meg. A még hiányzó füzetek megjelentetésével, továbbá a már megjelenteknek — esetleg a Levéltári Szemlében történő — rendszeres kiegészítésével — értesülésem szerint — a Levéltári Igazgatóság foglalkozik, s néhány újabb füzet rövidesen meg is jelenik. A Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatósága foglalkozik azzal a tervvel is, hogy az ország összes levéltári intézményeiben őrzött fondok leg-
elemibb jellemzőit (cím, évkör, terjedelem) magában foglaló jegyzékekkel örvendeztesse meg a kortörténetírás művelőit. A tervet még abban az esetben is a legnagyobb örömmel kell fogadni, ha annak megvalósítása csak néhány részletesebb (esetleg az egyes iratokig lemenő) segédlet publikálásának elhalasztását vonná maga után. A teljes, naprakész fondjegyzék nélkül a kutató is, az aktája után futó állampolgár is találgathat, levelezhet és tanakodhat sorstársaival afelől, hogy vajon X szerv anyaga, vagy az anyag valamelyik sorozata vagy évfolyama levéltárban van-e már (s ha igen, melyikben), vagy még irattárban van, vagy pedig netán elpusztult.

Nagyon nagy általánosságban talán azt lehetne mondani, hogy az 1950 előtti iratok többnyire már az illetékes levéltárak raktáraiban vannak és elsődleges levéltári feldolgozásuk részben — a felszabadulás előtti és egyes felszabadulás utáni iratok viszonylatában — már megtörtént, az iratok tehát viszonylag jól kutathatók, részben pedig — a felszabadulás utáni iratok maradék részének viszonylatában — meglehetősen lassan halad.

Már pedig megfelelő levéltári feldolgozás nélkül a korszakunk szerveinek irataiban való kutatás meglehetősen nehéz vállalkozás. De igen nehéz vállalkozás az iratok levéltári feldolgozása is. Az iratkezelési munka színvonala korszakunkban ugyanis igen alacsony volt, az iratok mennyiségi növekedésével párhuzamosan sem az iratok csoportosításánál, sem a segédletek készítésénél

nem vezettek be a hagyományos eljárások helyett olyan munkamódszereket, amelyek segítségével a mérhetetlenül felszaporodott irattömeg fölött úrrá tudtak volna lenni. Amikor pedig ilyesmivel próbálkoztak, hol egyes elavult, nehézkes és körülményes eljárásoknak próbáltak erőnek erejével érvényt szerezni, hol pedig — a társadalmi átalakulások és az ezeket messze túlcitáló közigazgatási, gazdasági stb. átszervezések legnagyobb zajlása közepette — egy-egy merőben elméleti, minden hajlékonyság nélküli rendszerbe próbálták beskatulyázni a természeti erők spontaneitásával burjánzó ügyek iratait. Ennek a mesterkéltnél rendszernek az erőltetése szerencsére alig néhány évig tartott: egyes helyeken visszatértek a korábbi elavult szisztémához, másutt (így például a tanácsoknál), a tapasztalatok helyes értékelése után, tovább jutottak.

Az 1918—1949 közötti időszak központi kormányhatóságainak, országos jelentőségű vállalatainak, intézményeinek, a nagyobb családoknak az iratait — mint ismeretes — a levéltárosok középszigetig már jórészt rendezték és ezek az iratok a részben sokszorosításban is közzétett középszintű levéltári segédletek (repertóriumok) felhasználásával meglehetősen jól kutathatók. Nagyjából hasonló a helyzet a nagyobb szaklevéltárakban (Párttörténeti Intézet, Hadtörténeti Intézet, MTA, MÁV, SzOT, Hazafias Népfrent levéltárában, valamint az egyházi levéltárakban) és végül a megyei levéltárakban, bár a levéltári feldolgozás módszertani tervszerűségének egységes vonalát néha nehéz mindenütt felfedezni.

A közigazgatási és a csoportszámos rendszer szerint kezelt fondoknak csak tudományos dolgozóra bízható — az iratok átrendezése vagy segédletekkel való ellátása útján történő — kutathatóvá tétele különösen megfelelő-egységes módszertani útmutatás hiányában még évekig eltarthat.

Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a kortörténeti kutató a megfelelő közigazgatás-történeti alapismeretek megszerzése és kisebb-nagyobb utánjárás után a levéltárakban őrzött iratokban a levéltári dolgozók aktív segítségével reális energiárfordítással eredményes kutatómunkát tud folytatni.

Rátérve most már a még levéltáron kívül levő iratanyagra, eleve meg kell mondani, hogy a helyzet itt sokkal kevésbé biztató a kutatóra nézve.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy az irattárfenntartókat az irataikban található értékes adatok igen jelentős részének közlése tekintetében szigorú jogszabályok korlátozzák. S ez nem magyar specialitás és nem is tévesztendő össze az 1953 előtti túlzásba vitt éberséggel. Nem egyszer nagyfokú értetlenség tapasztalható az újságírók, rádióriporterek részéről, amikor valamelyik cikkükhöz nem kapják meg minden további nélkül a kívánt adatokat és dokumentumokat. Pedig erre valóban nem mindig van törvényes lehetőség.

A történetírás érdekeit sok-sok fontos és kevésbé fontos, az egész országot érintő vagy néha csak egyes állampolgárok, talán kicsinyesnek mondható, de jogos magánérdekei korlátozhatják.

Az állam biztonságát, politikai, gazdasági vagy más fontos érdekét szorosan érintő adatok államtitkot képeznek. Az államtitokról legutóbb egy 1963-ban megjelent kormányrendelet intézkedett.

Az állami szervre, a társadalmi szervezetre vagy szövetkezetre, valamint ezek működésére vonatkozó olyan adat, melynek illetéktelen személy tudomására jutása zavartalan működésüket, illetve az államigazgatás, az igazságszolgáltatás vagy a gazdálkodás rendjét veszélyezteti, szolgálati titoknak tekintendő.

Az olyan működési és ügyviteli vagy egyéb adat, okmány, műszaki megoldás, amelynek illetéktelen személyek vagy szélesebb körű nyilvánosság által való megismerése a vállalat gazdálkodási rendjét megzavarhatja, üzemi titoknak minősül.

Az állampolgárok jogos magánérdekei szintén védeltséget élveznek. Elég itt talán csak utalni az orvosi titoktartásra, a levéltitokra, az anyakönyvek titkosságára stb.

Az iratokban foglalt adatok általában mindaddig titkosak, amíg azok illetéktelen személyek tudomására jutása az államra stb. valamiféle hátrányos következménnyel járhat. Hogy ez a veszély mely adatok tekintetében meddig áll fenn, vajmi nehéz lenne meghatározni. Vannak ügyek — különösen a nemzetközi pénzügyek terén —, amelyek gyakorlatilag sosem évülnek el. Ebből az következik, hogy mindezek az előírások a levéltárakra is épp úgy vonatkoznak, mint az irattárakra, de jelenti másfelől azt is, hogy ezek érvényesítésének kötelezettsége az adatokhoz fűződő érdekek elévülésével párhuzamosan évről évre, napról napra csökken.

Ha a megfelelő hivatalos megbízólevelek és egyéb biztosítékok birtokában, meggyőzve az állami vezetőket a kutatás és feldolgozás fontosságáról, végre sikerül a kutatónak e tilalomfák között átjutnia és a jogszabályok által aposztrofált „illetéktelen személyből” illetékes kutatóvá válnia, akkor gyakran újabb nehézségekkel kell szembenéznie. Mint már említettem, az irattárakban az iratok és a segédletek meglehetősen sokféle rendszerrel fog találkozni. Mire az egyik rendszerbe beletanul, esetleg már végzett is a munkájával és kezdheti a másik, néha ugyanolyan kezdetleges, de mégis különböző rendszer elsajátítását. Az irattárakban kutatóterem általában nincsen, a kutatók meglehetősen kényelmetlen körülmények között kénytelenek dolgozni. A napi kurrens munkájával elfoglalt, kifizetésű irattáros a legtöbb esetben nem nagyon örül a kutatónak.

Ha viszont bármilyen oknál fogva az irattári kutatásokra nem kap engedélyt, az a paradox helyzet áll elő, hogy a kutatónak épp akkor kell másodlagos forrásértékű, másodlagos hitelességű, tehát nem levéltári forrásokhoz folyamodnia, amikor a legtöbb az elsődleges forrásanyag.

*

Elnézést kérek azért, hogy türelmüket a munka egyik legelemibb részével oly soká igénybe vettem és kérem, nehogy arra következtessenek ebből, mintha figyelmen kívül akarnám hagyni, hogy a történész igazi munkája valahol ott kezdődik, ahol a kutatás, az anyaggyűjtés befejeződik. Tudatában vagyok annak, hogy az irattárakban található adatok egyszerű felsorolása, mechanikus egymás mellé állítása olyan érzést váltana ki az olvasóból, mint egy előtte ismeretlen nyelven eljátszott színdarab. A kor történészének nehéz és felelősségteljes hivatása nemcsak az, hogy sok esetben még csak a jövő eseményeire utaló, halvány jelzéseket tartalmazó iratok segítségével tükröt tartson a valóság elé, hanem még inkább az, hogy az iratok és a sorok között olvasva láthatóvá tegye az események mögött feszülő erőket és azok működésének mechanizmusát, másfelől, hogy ítélőszéket tartson korunk, generációnk és saját magunk fölött.

És a levéltárosok büszkéek lesznek, ha ehhez a nagyszerű vállalkozáshoz nehéz és szívesen végzett munkájukkal eredményesen hozzájárulhatnak.

Kulcsár Kálmán:

Kortörténet és szociológia

Az imént elhangzott referátumban hallottuk a megállapítást: a jelen része a múltnak, és ez a maga tömörségében és egyszerűségében is világossá teszi a kortörténeti kutatások jelentőségét. Ez a megállapítás azonban a fordított értelemben is igaz. Úgy, ahogyan Goethe a Wilhelm Meisters Wanderjahre-ben megfogalmazta, „a múlt a jelenbe is átnyúlhat”. Ebben az esetben viszont már mást is kifejez, nézetünk szerint nem kevésbé fontos szempontot, éspedig mindenfajta igazi szociológiai kutatás történetiségét. Ha tehát a kortörténeti kutatások a szociológiához fordulhatnak szemléletért, tudásanyagért és módszerekért, akkor a szociológia legalább ennyi joggal fordulhat a történettudomány felé, szemléletért, tudásanyagért, de bizonyos esetekben módszerekért is. És ezt nem felesleges éppen ma, a szociológia fokozódó empirizálódásának szakaszában hangsúlyozni. A társadalmi jelenségek önmagukban is folyamatok, vagy pedig folyamatok egyes szakaszai, megértésük tehát csak a pillanatnyi helyzetükre vonatkozó adatok alapján lehetetlen. Egyes történészek a történeti szemlélet szociológiaiává való átformálódását a történeti gondolkodás hanyatlásával azonosították, ezzel szemben világos, hogy a történeti és szociológiai gondolkodás nem ellentétes. Még általánosabban — bár talán kissé merész kijelentésnek hangzik: sem a szociológia nem lehet meg a történeti szemlélet nélkül, sem a történelem — és itt történelmen most nem csupán a kortörténeti kutatásokat értem — szociológiai szemlélet nélkül.

A szociológia tudományának képviselője lévén most az a feladat hárulna rám, hogy az imént megfogalmazott mondatból azokat a következtetéseket vonjam le, amelyek a szociológiát illetik, amelyek konkretizálhatnák, mit jelent a történeti szemlélet a szociológia számára. Ennek a feladatnak azonban — úgy gondolom — nem most kell eleget tennem. Jóllehet a probléma nagyon izgalmas, sokat vitatott a szociológiában, magam is megpróbálkoztam már — más helyütt — álláspontom vázolásával, mégis a történészeket elsősorban nem a szociológia tudományának belső problémái érdekelhetik, mégha azok a problémák a történetiséggel vannak is kapcsolatban, sokkal inkább a történelem tudományának, jelen esetben a kortörténeti kutatásoknak problémái, amelyekhez a szociológia oldaláról természetesen csak illő szerénységgel szólhatnak hozzá.

Mit jelenthet tehát a szociológiai szemlélet a történettudomány számára? A „jelen a múlt része” vagy „a múlt a jelenbe is átnyúlik” mondások helyes értelmezése mindenképpen megkívánja, hogy a „Német Ideológia” egyik érdekes részére hívjuk fel a figyelmet. Marx és Engels itt a következőket írták: „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel; s ezt már most spekulatív módon úgy lehet kiforgatni, hogy a későbbi történelmet a korábbinak céljává teszik . . . ami által azután a történelem megkapja a maga külön céljait és személylé válik más személyek mellett . . . holott az, amit a korábbi történelem »rendeltetésének«, »céljának«, »csírájá-

nak», »szemjének« jelölnek meg, nem egyéb, mint elvonatkoztatás abból az aktív befolyásból, amelyet a korábbi történelem a későbbire gyakorol.” Marx és Engels figyelmeztetése annál is helyénvalóbb, mert felbukkantak már olyan állásfoglalások is, amelyek szerint a jövő határozza meg a múltat, és ez nem egyéb, mint a jelen valamilyen nézőpontjának a jövő fejlődés irányaként való felfogása, s a múlt többé kevésbé erőszakolt megítélése ebből a szempontból. Az ilyesfajta „történetiség” éppen olyan veszély a szociológia számára, mint a hasonló tartalmú szociológiai szemlélet a történettudomány, különösen a kortörténet számára. Mit jelent az ilyen tartalmú szociológiaszemlélet? Lényegében a múlt és a jelen tényeinek, társadalmi folyamatainak valamilyen kiválasztott és helyesnek tartott fejlődési irány szemszögéből való megítélését, a társadalom tényeinek ehhez a fejlődési irányhoz viszonyított értékelését. Márpedig ezzel lehetetlenné válnék a társadalmi jelenségek tudományos megismerése, a társadalmi folyamatok tényszerű feltárása, azok valóságos összefüggéseinek és dinamikájának megállapítása. A kortörténeti kutatások számára is hasznosítható szociológiai szemléletből azonban a történeti folyamatok és események társadalmi összefüggéseiben való tanulmányozása, a történeti események társadalmi tényezőinek, strukturális összefüggéseinek, differenciált funkcionális következményeinek feltárása következik.

A kortörténeti és szociológiai kutatások tehát alapvető módszertani elveikben sok szempontból találkoznak. A referátum is utalt arra, hogy ebből a találkozásból az alapvető vagy hasonló módszertani elveken túlmenően is adódik lehetőség egyes kutatási módszerek kölcsönös használatára. A szociológia kutatásainak egyik alapvető jellegzetessége tulajdonképpen a társadalmi jelenségek kettős természetéből fakad. Abból ugyanis, hogy a társadalmi jelenség lényegében objektív, de emberi magatartásokban nyilvánul meg, hogy a társadalmi jelenségek alakulásában ilymódon közrehatnak az emberi magatartásra, az emberi magatartás társadalmi összefüggéseire vonatkozó szociológiai és szociálpszichológiai törvényszerűségek, jelentős módszertani következmény adódik. Az ugyanis, hogy egyrésztől fel kell tártani a társadalmi jelenség megnyilvánulását az emberi magatartásokban, megállapítani az így lehetséges elméleti összefüggéseket, másrészt viszont az emberi magatartások empirikusan megfogott alakulásából ki kell szűrni azokat az adatokat, amelyek a társadalmi jelenség szükségszerű vagy lényegi megnyilvánulását jelentik, és el kell választani azokat, amelyek másfajta szociológiai vagy pszichológiai tényezők közrehatásaként értékelhetők. Ez annyit is jelent, hogy az adatok bármilyen magasfokú matematikai analízise sem teszi nélkülözhetővé a történeti elméleti elemzést a szociológia számára, másrészt viszont a kortörténeti kutatásoknak is, — amelyeknek ismét csak fontos eszközét alkotja az emberi magatartások alakulását dokumentáló források elemzése — szükségük van nem csupán az ilyen természetű forrásanyag hasznosítását elmélyítő szociológiai elemzési technikára, de azoknak a szociológiai törvényszerűségeknek a figyelembevételére is, amelyek egy társadalmi jelenség lényegére, strukturájára, a társadalom felé megnyilvánuló funkcionális következményeire vonatkoznak, nemkülönben az emberi magatartások alakulásában közreható társadalmi-pszichológiai tényezők ismeretére.

Azt hiszem nem kell most a szociológiai kutatási módszerek használatának konkrét problémáival foglalkozni. Erre nézve bármilyen módszertani kézikönyv megbízhatóan tájékoztat. Feltétlenül hangsúlyozni kell azonban, hogy a kutatott jelenség, folyamat természete az, amely meghatározza a szociológiai

módszerek igénybevételének módját a történettudományban. A szociológiai szemlélet elengedhetetlen, és éppen lényegi elsajátítása szükséges ahhoz, hogy a történész felismerje, mikor és milyen szociológiai kutatási módszerre van szüksége. Erre nézve senki sem tudna recepteket adni, de nem is kell. A hazai és a külföldi történeti kutatásokban egyre nagyobb számmal találhatunk pozitív példákat a szociológiai szemléletnek és módszereknek a történeti, különösen a kortörténeti kutatásokban való megjelenésére. Egyes témák, pl. gazdaságtörténeti analízisek, a politikai pártok szervezeti és funkcionális vizsgálata — hogy csak két egymástól távolálló példát említsék és ne térjek ki olyan kézenfekvő témákra, mint pl. a társadalom osztály- és rétegszerkezetének történeti alakulása, a velük kapcsolatos hatalmi törekvésekkel, politikai következményekkel, valósággal kínálkoznak az ilyen természetű kutatások számára. Inkább csak reményemet fejezném ki, hogy ez a vándorgyűlés is elősegíti majd, hogy a történettudomány és a szociológia egyre inkább és kölcsönösen él egymás tudásanyagával, elméleti és módszertani fegyvertárával.

Simon Péter:

A jelenkor és a munkásmozgalom történetének kutatása

Köznap értelemben jelenkor az az időszak, amelyben éppen élünk, amelyben a történeti eseményeknek, folyamatoknak (az anyagi és szellemi kultúra, a gazdasági és felépítményi viszonyok fejlődésének, a politikai és eszmei küzdelmeknek) kortársai, szemtanúi, illetve aktív vagy passzív részesei vagyunk. — Ez vitathatatlan.

Ha azonban tudományos értelemben használjuk e fogalmat, az előbbi meghatározás valóban nem elégséges. Nem elégséges, mert a ma élő nemzedékek történelemformáló tevékenységének kezdete — több nemzedékről és ennél fogva több kezdőpontról lévén szó — nem ad lehetőséget koruk elhatárolására az előző nemzedékek korától. De még ha adna, akkor is helytelen eredményre jutnánk általa. Egyszerűen azért, mert történeti korok kezdőpontját nem valamelyik nemzedék színrelépése határozza meg, hanem valami egészen más: az osztályok közti harc, illetve ennek eredménye, a történelem valamelyik döntő fordulópontja. Az osztályok közti harc pedig — mint ismeretes — azokból a társadalmi ellentétekből nő ki, melyeket az anyagi és szellemi kultúra fejlődésének talaján a társadalmon belül kibontakozó antagonizmusok szülnek. Olykor egy-egy nemzedék kiemelkedő egyedeinek tényleg kiemelkedő szerep jut a harc eldöntésében. De ne feledkezzünk meg róla, hogy az emberiség anyagi és szellemi kultúrájának fejlesztésében minden időben több nemzedék vesz részt, a társadalmi munkamegosztás és a tulajdonviszonyok pedig egyazon időben valamennyi nemzedéken belül ugyanazokat az osztályviszonyokat hozzák létre, s így az osztályharc döntő ütközeteiben mindkét oldalon megtalálható valamennyi élő nemzedék képviselője, bár lehetséges, hogy nem egyforma arányban.

Nem tekinthető tudományos ismérvnek a jelenkor — mint a kortörténetírás tárgya — meghatározásához az sem, amelyet a kortörténet nyugati művelői általában elfogadnak, vagyis — miként. Incze Miklós előadása be-

mutatta — az elsőrendű történeti források kutathatósága. A primér források kutathatósága (illetve kutathatatlansága) természetesen fontos kérdés a *történetírás* számára. Ez dönti el, hogy mely időpontig bezárólag dolgozható fel kellő biztonsággal egy-egy ország, avagy egy-egy politikai esemény története. De a korra nézve nincs meghatározó jelentősége. Azok a szubjektív — állami vagy egyéb — döntések, melyek egyik országban hosszabb a másikban rövidebb időre elzárják a kutatók elől a közelmúlt fontosabb iratanyagát, a történelem alakulása szempontjából általában parányi, illetve sohasem döntő jelentőségűek. Ezért a jelenkor kezdetének, ily módon tehát terjedelmének, s általa a kortörténetírás tematikájának fő meghatározóivá nem válhatnak.

Több szót nem is érdemes reá vesztegetni.

Ha jelenkorunkat a legutóbbi nagy, világtörténelmi fordulóponttól számítjuk — s Incze Miklóssal egyezően nekem is az a véleményem, hogy innen kell számítani —, kezdetét 1945 és 1949 között kell keresni, azaz a második világháború befejeződése és a szocializmus világrendszeré válása időszakában. Négy év azonban túl hosszú idő ahhoz, hogy történelmi periódushatár lehessen; még akkor is, ha elismerjük, hogy nem minden világtörténelmi fordulat köthető egyetlen naphoz vagy hónaphoz. Tehát az említett négy éven belül is súlypontot kell képezni. Súlypont itt aszerint képezhető, hogy választunk a második világháború befejezése és a szocializmus világrendszeré válásának befejeződése között, s közülük vagy az egyiket, vagy a másikat tekintjük a jelenkor kezdetének.

Incze Miklós a második világháború befejezését nevezte a jelenkor kezdőpontjának. Én viszont afelé hajlok, hogy inkább a szocialista világrendszer kialakulásának befejeződését tekintsem annak. Itt tehát véleményünk eltér egymástól.

Tudom, hogy álláspontomat számos jogos ellenvetés, észrevétel érheti. Mindenekelőtt az, hogy az antifasiszta nagyhatalmaknak — élükön a Szovjetunióval — a német és japán fasizmus felett aratott győzelme maga is világtörténelmi jelentőségű tény volt. Másodszer az, hogy e katonai győzelem tette a világ első szocialista államát oly világhatalommá, melynek akarata azóta is döntően esik latba a nemzetközi politikában, ami önmagában véve is nagy változás volt a kapitalizmus és a szocializmus közötti nemzetközi erőviszonyokban. Harmadszor az, hogy a Szovjetunió nemzetközi helyzetének e megváltozása hatalmas szerepet játszott azon szocialista forradalmak kibontakozásában, melyek eredményeképpen a szocializmus világrendszeré vált. Negyedszer az, hogy a népi demokratikus úton kibontakozott szocialista forradalmak kezdete 1944 végéig nyúlik vissza, ennyiben a szocializmus világrendszeré válása tulajdonképpen már ekkor megkezdődött, s egy sor európai országban, köztük Magyarországon is e folyamat 1947 őszén nagyjából befejeződött.

E lehetséges fontos ellenvetések miatt fogalmaztam az előbb óvatosan úgy a véleményemet, hogy én inkább az 1948—1949-es periódushatár elfogadása felé hajlok.

Miért? Vajon miért tartom helyesnek vagy legalábbis meggondolandónak az utóbbi kezdőpontot? — Számos ok miatt.

Távol álljon tőlem, hogy tagadjam az antifasiszta hatalmak fasizmus felett aratott győzelmének, s ennek keretében a Szovjetunió vezető nagyhatalommá válásának világtörténelmi jelentőségét, s az említett események elszakíthatatlan kapcsolatát a szocialista világrendszer bekövetkező kialakulá-

sával. Ezeket az eseményeket — különösen ami a Szovjetunió vezető részvételei a fasizmus feletti győzelem kivívásában és ami a Szovjetunió vezető nagyhatalommá válását illeti — a konkrét nemzetközi helyzetben a szocialista világrendszer kialakulása *elengedhetetlen* előfeltételének tekintem. De ugyanakkor „csak” *előfeltételének*. (Hangsúlyozom, hogy persze e világtörténelmi jelentőségű „csak” nélkül az emberiség nem juthatott volna előre a szocializmus irányába, sőt hosszú időre beláthatatlan következményekkel járó barbarizmusba süllyedt volna.)

Miért csak előfeltételének? — Azért, mert a szocializmus kialakulása a politikai és gazdasági viszonyok mélyreható és gyökeres átalakulását tételezi fel. Mélyreható a szónak abban a valódi értelmében, hogy az átalakulási folyamatnak fokról-fokra le kell hatolnia a társadalom alapjaira, a gazdasági rendig, sokoldalúan és gyökeresen át kell formálnia a társadalom egész szervezetét, annak valamennyi sejtcskéjét és egyre inkább az egyedeit is. Ilyen mély átalakulás — ha igazat adunk a marxizmus egyik sarkalatos tanításának — csak akkor következhet be, ha a társadalom átalakításába a lakosság többsége tudatosan, öntevékenyen és a szükséges áldozatoktól sem riadva vissza résztvesz. A lakosság többségének ilyen mozgósítására viszont csak politikai megnyerésük, *politikai* iskolázásuk eredményeként kerülhet sor. Politikai meggyőzésük és iskolázásuk pedig csak *politikai* csatában mehet végbe, politikai csatákban, amelyek a régi helyén új, végsősoron szocialista típusú államhatalom kialakulására vezetnek.

Katonai hadműveletek és győzelmek önmagukban véve csak a régi rend erőszakszerveit zúzhatják szét, takaríthatják el a fejlődés útjából. Ily módon megkönnyíthetik, sőt rendkívül megkönnyíthetik az adott társadalom forradalmi erőinek szervezkedését, az osztályharc szabad kibontakozását, a lakosság többségének a politikai harcba való belesodródását s ezáltal öntudatosodását, továbbá mindennek révén új politikai szervezetek és rend kialakulását és a szocializmusba való átmenetet. De a politikai erőket nem helyettesíthetik, nem is teremthetik, ezáltal új politikai és gazdasági viszonyokat nem hozhatnak létre, egyszóval — a forradalmat nem exportálhatják. Ha pedig ez igaz, a második világháború befejeződését úgy kell tekintenünk, mint oly *világtörténelmi eseményt*, mely *utat nyitott* a Nagy Októberi Szocialista Forradalom utáni következő nagy nemzetközi fordulatnak, *de nem maga testesítette meg e fordulatot*. A politikai elmélet nyelvén szólva: a második világháború befejezésének időpontja nemzetközi méretekben *taktikai* szakaszhatár volt, míg az a stratégiai szakasz, mely a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kezdődött, nem ekkor, hanem 1949-ben, a szocializmus világrendszeré válásának befejeződésével zárult le. Igaz, a második világháború befejeződése olyan új nemzetközi taktikai szakasz kezdőpontja volt, melyben stratégiai jelentőségű politikai csaták dőltek el — ez különbözteti meg néhány előző taktikai fordulóponttól —, de ez nem változtat a dolog lényegén.

S hogy állunk a kapitalizmus és a szocializmus közti nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett fordulattal? — Ez ugyanis komoly kérdés a stratégiai fordulat időpontjának eldöntése szempontjából; tekintve azt, hogy az erőviszonyok megváltoztatása a stratégiai fordulat szerves része, egyik legfontosabb eleme.

Erről az előbb azt mondtam, hogy a Szovjetunió nemzetközi helyzetének megváltozása katonai győzelme következtében önmagában véve is lényegesen változtatott a kapitalizmus és szocializmus erői közti korábbi nemzet-

közi erőviszonyokon. Kérdés azonban, hogy létrejött-e ennek ellenére már 1945-ben oly mértékű erőegyensúly, melynek a szocialista világrendszer kialakulása óta feltétlenül tanúi vagyunk. Valószínűbb, hogy akkor még nem, csak 1948—49-ben. De ha létre is jött volna 1945-re, a népi demokratikus országokban a következő évek során bekövetkezett szocialista irányú fejlődés nélkül bizonyára nem maradhatott volna tartós. Így tehát a katonai győzelmek kívül a szocialista világrendszer kialakulásának is elengedhetetlen szerepe volt a nemzetközi erőviszonyok megváltoztatásában.

A népi demokratikus úton végrehajtott szocialista forradalmak fokozatossága csak annyiban támaszt nehézségeket, a jelenkor kezdőpontjának meghatározása szempontjából, amennyiben egy-egy szocialista állam kialakulásának ideje általában nem köthető egyetlen politikai aktushoz, s így módon egy meghatározott naphoz, hónapoz. Azt azonban az események elemzése segítségével viszonylag pontosan meg tudjuk állapítani, hogy mikortól beszélhetünk egy-egy népi demokratikus országban döntően már szocialista típusúvá vált államról; s ez a lényeg, mert kérdésünk megválaszolásához épp erre van szükségünk.

Ha egyéb kérdések oldaláról közelítjük meg a jelenkor kezdőpontjának problematikáját, valószínűleg akkor sem 1945 mellett, hanem későbbi időpont mellett kell kikötnünk.

Gondoljunk mindenekelőtt az antifasiszta koalíció történetére. E koalíció, mint tudjuk, minden nehézség, a reakciós imperialista körök minden megterkedése ellenére, a koalíciós politika kezdődő bomlása ellenére 1947 tavaszáig fennállt. Az antifasiszta együttműködés politikáját ettől kezdve gyors ütemben felváltó új politika — melyre a két világrendszer éles szembekerülése és harca a jellemző — azonban csak 1948—49 fordulóján teljeseedik ki.

Érdeemes azon is elgondolkozni, hogy a tudományos technikai forradalom — mely a jelenkor igen fontos ténye — valójában mikor is bontakozott ki. 1945-től kezdve? — Nem, hanem az ötvenes évek elejétől kezdve. A háború utáni néhány év az USA gazdaságában az átállítás, az európai kapitalista államokban a helyreállítás időszaka volt.

A nagyméretű iparosítási politika a szocialista világrendszeren belül is csak a háborús károk helyreállítása után indulhatott meg.

Az állammonopolista fejlődés évtizedek óta erősödő tendenciájának nagy előretörése a fejlett kapitalista országokban szintén 1948 utánra tehető.

A gyarmati népek nemzeti felszabadítási mozgalma szintén 1948 után ér el átütő sikereket.

Egyszóval igen sok szól amellett, hogy a jelenkor kezdetét ne 1945-től, hanem valamivel későbbtől számítsuk.

Ezek után ki kell térni arra a kérdésre is, hogy önálló történelmi korszak-e a jelenkor, avagy sem. — Nekem is az a szilárd meggyőződés, hogy *nem*, hanem a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal elkezdődött legújabb kor egyik *alperiódusa*. Persze nem akármiféle alperiódus, hanem olyan időszak, mely az előző három évtizedhez képest, a nemzetközi proletariátus számára, a szocializmus, a béke, a demokrácia erői és az elnyomott nemzetek felszabadulási mozgalma számára világviszonylatban *új stratégiai helyzetet teremtett*. Ne felejtjük azonban, hogy a korszak jellege 1917 óta alapvetően nem változott meg s a haladás erőinek fő feladatai is lényegüket tekintve ugyanazok, mint korábban voltak. Mert a megfélemezés erről tévútra vihetné a marxista — leninista történetírást is.

A jelenkori magyar történelem szocialista államunk s a szocializmus magyarországi építésének története.

E periódussal foglalkozó párttörténeti kutatásnak lényegesen más feladatokat és sok vonatkozásban nehezebb feladatokat kell megoldania, mint az előző periódusának.

Erre a korra nézve részben nálunk is áll, hogy elsődleges forrásai — egyelőre — hozzáférhetetlenek. A fennálló szabályok értelmében pártunk vezető szerveinek iratai 10 évig (gyakorlatilag 11—12 évig), a KB osztályainak iratai 5 évig (gyakorlatilag 6—7 évig) nem kutathatók stb. — Ami politikai szempontból nagyon is érthető és helyeselhető; de a történész számára természetesen azzal a következménnyel jár, hogy szocialista fejlődésünk 20—21 esztendejéből több mint 10 évre vonatkozólag főként másodlagos forrásokból kell — tekintve, hogy erre alig akad vállalkozó, sajnos inkább csak kellene — dolgoznia.

Nehézségként szokták említeni még — s valami van is benne —, hogy élő személyiségek intézkedéseit kell megrajzolniok, s azok következményeiről kell véleményt mondaniok a jelenkor feldolgozásával foglalkozó történészeknek.

Ugyanakkor azonban elmondható, hogy a jelenkor számos részkérdésének feldolgozásához megfelelő mennyiségű — gyakran túlzottan is sok — anyag áll a kutatók rendelkezésére, s a témák nagyobbik része úgy is megfogható, hogy a feldolgozásnak ne legyen személyes éle!

A jelenkor párttörténete röviden szólva abban különbözik az előző korétól, hogy a párt politikájának története szorosan összeolvad a kialakuló szocialista állam és társadalom történetével. Marad természetesen a párttörténeti tematikának és a nemzeti történet tematikájának is olyan része, mely megtartja viszonylagos önállóságát. A párttörténet tematikájából pl. a párt szervezeti és eszmei fejlődésének s a tömegszervezetekhez való viszonya alakulásának története, avagy pártunk külkapcsolatainak története. A nemzeti történet tematikájából pl. az állami intézmények, szervek fejlődésének története, a társadalmi viszonyok alakulása, a termelés és a termelési szervezet, továbbá a tudományok és a technika fejlődése. De az állami és a pártpolitika története egymástól már nem választható szét, s hatékonyságukat közvetlenül a társadalmi viszonyok alakulásán, valamint a szocialista társadalom anyagi, kulturális eszmei és morális emelkedésén s az adott nemzeti — szocialista értelemben vett nemzeti — politikának a szocializmus nemzetközi sikereirez való hozzájárulásán kell lemérni.

Ebből következik, hogy annak, aki jelenkori párttörténetet kutat és ír, nem csupán a társadalom általános mozgástörvényeivel, valamint a marxizmus—leninizmus politikai elméletével kell tisztába jönnie, hanem — ha valóban tudományos művet akar alkotni — számos szaktudományhoz is értenie kell, illetve kellene. Tudniillik a pártpolitika most már nem a pártharcok síkján mozog, hanem főleg az államszervezés és irányítás, a gazdaság és kultúra szervezése és irányítása síkján. Ez pedig a párt funkcionáriusaitól is, de a párttörténet íróitól is sokféle hozzáértést követel.

Az, amit Incze Miklós mondott a történeti segédtudományok körének megváltozásáról a jelenkori nemzeti történet vonatkozásában, szóról szóra érvényes párttörténeti vonatkozásban is. — Új „segédtudományaink” közül a legnagyobb segítséget véleményem szerint a marxista közgazdaságtudományi kutatásoktól várhatjuk. A marxista közgazdaságtudomány ma már pl. képes arra, hogy az ún. ex-post programozás segítségével felülvizsgálja korábbi

gazdasági terveinket, s igen nagy pontossággal kiszámítsa valamelyik korábbi tervperiódusunk optimális gazdaságfejlesztési tervét, minek segítségével azután tényleg egzakt módon elemezhető pártunk korábbi gazdaságpolitikája. Azt hiszem, mondanom se kell, hogy mily nagy ennek a jelentősége. Hiszen a párt politikájának hatékonysága a szocializmus építésének időszakában 90%-ban a párt gazdaságpolitikáján múlik. Amiből következik, hogy ha ezt helyesen értékeljük, már túl nagyvot nem tévedhetünk a többi megítélésében sem. — De nagy segítséget kaphatunk több más tudományágtól is.

Különböző típusú nehézségek miatt nem szabad lemondanunk a kortörténetírásról. Valemennyi marxista történész vágya, hogy írásaival résztvegyen kora gondolkodásának, történelmének formálásában. A történettudomány természetesen csak mint egész — tehát az ókor és középkor történetét is beleértve — válhat a tudományra építő marxista—leninista politikai gyakorlat vezérfonalának hatékony részévé. Szerintem téves az a megfogalmazás, hogy korunkra csak a kortörténet hathat. Az viszont vitathatatlan, hogy a történettudomány feltétlenül nagyot veszítene hatékonyságából, ha lemondana a jelenkor történetének kutatásáról, feldolgozásáról. Kevésbé tudna közvetlenül is felhasználható következtetéseket nyújtani a társadalom számára. Ezért a történettudomány a kortörténetírás nélkül sem tölthetné be hivatását, nem lehetne igazi tudomány — bár tudjuk azt, hogy felszólaló társaink által is válaszolt nehézségek miatt a tudományos színvonal érvényesítése épp itt ütközik a legtöbb akadályba.

Napjaink örvendetes ténye, hogy pártunk vezetése minden eddiginél határozottabban igényli a történettudomány — s általában minden tudomány — segítségét munkájához. Ami — hisszük — sokat fog könnyíteni a kortörténet művelésén is.

HOZZÁSZÓLÁSOK

Benda Kálmán:

A kortörténet „múltja” és a jelenkorkutatás módszertani problémái

Talán illetlenség, hogy a feudális kor kutatója felszólal a kortörténet kérdéseinek vitájában. A messziről jött utazó azonban megláthat dolgokat, amiket az, ki köztük éli hétköznapjait, nem vesz észre.

A kortörténet iránti érdeklődés nem napjaink sajátja, s korok eseményeit megíró történészek is mindig voltak. Az emberi érdeklődés elsődlegesen a jelen eseményeire irányulhatott, s csak az előzmények iránti kíváncsiság fordíthatta a közeli, majd a távolabbi múltba. Tacitus Germania-ja csakúgy kortörténeti munka volt, ahogy kortörténész volt Joinville, a kereszteshadak krónikása, vagy Szamosközy István, aki fejedelmi megbízásból jegyezte a Bocskai-szabadságharc eseményeit. Számukra ugyanúgy természetes volt, hogy napjaik történetét megírják, ahogy Istvánffy Miklósnak sem okozott problémát, amikor 1608-ban befejezett magyar történetét az 1606-os év eseményeivel zárta, még azt sem várva meg, hogy az 1608-as országgyűlés pontot tegyen a szabadságharc történetének végére.

Persze az említett munkákon érződik, hogy írójuk olyan eseményekről szól, melyeknek maga is részese volt. Küszködtek az adatok, vagy inkább az értesülések hiányával, s lépten-nyomon kiéreződik a kortárs szenvedélyes állásfoglalása személyek vagy események mellett, vagy ellen. Istvánffy bölcsen hallgat saját szerepéről a szabadságharcot megelőző években (a Rudolf-i időszakban), nem mulasztja el azonban kisebb vétségekért súlyosan megróni politikai ellenfeleit. Ha a régmúlttal foglalkozó történészeknek az okoz nehézséget, hogy behelyezkedjenek az elmúlt korok világába, életviszonyaiba és mindennapi problémáiba, megértsék az emberek gondolkozását, tetteik indítékát, a kortörténet írójának viszont az a problémája, hogyan tud szabadulni az eseményekben benne élő ember előítéleteitől, szenvedélyétől, hogy tud történetírói távlatba kerülni.

Egyébként a kortörténetíró problémái lényegében nem különböznek az egyéb történetírói problémáktól. Az adatgyűjtés lehetőségei nyilván korlátozottabbak a kortörténettel foglalkozó számára, a forráskutatásban és kritikában azonban lényegileg azonos elvek alapján kell eljárnia. Az előzőkben sok szó esett a periodizáció kérdéséről. Ez sem speciális kortörténeti kérdés, — egyébként, azt hiszen, nem is tartozik szorosan a mostani vitaülés témakörébe.

Lényegesen új kérdéseket vetnek fel azonban a technikai fejlődéssel kibővült történeti források. A hagyományos történeti források közt ugyanis sem a hangszalag, sem a film, a dokumentumfilm nem szerepelt, s ezek felhasználása ma még kizárólag a kortörténet területére esik. És ha már szó esett arról, hogy a napjaink eseményeivel foglalkozó történészek csak töredékes írott forrásanyag áll rendelkezésére, a hangszalag és a film révén olyan segítséget kap, amilyenről pl. a feudális kor kutatója nem is álmodhat. Jómagam is mit meg nem adnék, ha Bocskai szavát hangszalagról meghallgathatnám, vagy az ónódi országgyűlés véres jelenetét egy híradó filmen megnézhetném. Ilyen újszerű forrásanyag a hírlapok is, a maguk gyors hírközlésével és közvéleményt irányító hatalmukkal. A baj azonban az, hogy sem a hangszalag és a film forráskritikáját nem dolgozta ki történetírásunk, sem a sajtó felhasználásának, szavahihetőségének megbízható határait nem jelölte ki. Pedig mindenki tudja, hogy milyen hamisítások követhetők el a magnószalag vagy a filmek vágása révén, s hogy a sajtó híradásai és kommentárjai milyen félrevezetők lehetnek. Azt hiszem a kortörténet tudományosságának egyik fő feltétele, hogy a hagyományos írásos forrásanyagon kívüli források felhasználásának módszere kidolgozásra kerüljön.

Végül még egy megjegyzés. A történetírás, s ez alól a kortörténetírás sem kivétel, a fejlődés törvényszerűségeit kutatja. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy magát az embert mellőzzük. A hazai történet utolsó negyedszázadánál különösen is érdekes, hogy a termelési és társadalmi keretek megváltozása hogyan alakította a tömeget és benne az egyes embert. Miben változtak az ember létfeltételei, hogyan módosultak életviszonyai, a társadalomhoz való kapcsolatai, de az is, hogy hogyan alakult a dolgokhoz, az élethez való viszonya, öntudata és világnézete.

Vass Henrik:

Kortörténet és a Párt tudományos politikája

Úgy vélem, nem kell külön indokolni a téma időszerűségét, hiszen a kortörténetírás mindig egyik izgalmas és fontos területe volt a történettudomány művelésének, módszertani kérdései pedig mindmáig kidolgozatlanok. Az ókor kiemelkedő tudósítóitól kezdve a marxizmus klasszikusaiig a legkiválóbb elmék — mint erre Benda Kálmán is utalt — mindig foglalkoztak koruk fejlődéstörténetével, azokkal a folyamatokkal, amelyek pro vagy kontra meghatározták koruk társadalmi fejlődésének menetét, irányát. Incze Miklós felvázolta azokat a sajátosságokat, amelyek, a korábbi korokkal foglalkozó történetírással szemben, a kortörténetírást motiválják, sőt sok tekintetben determinálják is. Mint a referátumból is kitűnt, itt *többek között* úgynevezett be nem fejezett folyamatokkal van dolgunk. Hosszú éveken át a történészek körében a kortörténet eme sajátossága, „a történelmi távlat hiánya” volt az egyik érv, amely szűkítette e fontos feladattal foglalkozóknak a körét. Távolság áll tőlem a történelmi távlat jelentőségének lebecsülése. Ki tagadhatná, hogy könnyebb, „biztosabb” az ábrázolás és az általánosítás olyan történelmi folyamatok esetében, amelyek már „kifutották magukat”, amelyekhez nem fűződnek, vagy legalább is követlenül nem, politikai és személyi momentumok. Az is világos, hogy a forrásanyag elérhetősége tekintetében jelentős különbség van napjaink története és a korábbi időszakok története között. Indokoltan hangsúlyozta tehát a referátum, hogy a kortörténetnek megvannak a maga speciális problémái.

Ebben az összefüggésben vetek fel néhány gondolatot a politika és a tudomány viszonyáról, kölcsönhatásáról a kortörténet művelésében.

A történettudomány sem maradhat közömbös azoknak a folyamatoknak a vizsgálatában, amelyek a jelenkor kialakulásához vezettek és amelyekből a szükséges következtetések levonásával lehet csak a politikát is tudományos alapokra helyezni. Ebből következik, hogy a történelmet nem tekinthetjük pusztán a múlttal foglalkozó tudománynak és hogy a marxista történész „a folyamatok befejezetlenségére” való hivatkozással szemben a maga eszközeivel segítheti a társadalmi fejlődést előrevívó, tehát haladó folyamatok kibontakozását, és fordítva, feltárhatja azokat a tendenciákat és ellentmondásokat, amelyek a haladó folyamatok kibontakozásának útjában állnak, hozzájárulhat a különböző történelmi folyamatok „befejezésének” elősegítéséhez is.

A politika és a tudomány, a társadalom életének e két szférája mindig is érintkezésben és kölcsönhatásban volt egymással. A politika teljes mértékben korábban sem nélkülözhetette a tudomány eredményeit, viszont valamilyen formában (pozitíve vagy negatíve) mindig ki is hatott a tudomány fejlődésére. Napjainkban ez a kölcsönhatás világszerte fokozódik, a szocialista társadalom pedig a kettő tudatos együttműködésére, összhangjára törekszik. Ez *alapelve*, amelyet időnként a gyakorlatban megsértettek, s ezt mind a politika, mind a tudomány megsínylette, de leginkább maga a társadalom.

A marxista párt az első olyan politikai szervezet az emberiség történetében, amely politikáját tudatosan tudományos alapra helyezi. Létrejött, működése, végső célkitűzése és ehhez vezető stratégiája és taktikája — a történe-

lem során elkövetett hibák és tévedések ellenére — maga is tudományos munka eredménye. Ez érvényes a pártnak a hatalomért vívott harca időszakában is, különös jelentőséget nyer azonban a proletárdiktatúra idején, amikor a párt-politika az egész nemzet történetét, jelenét és jövőjét meghatározó tényezővé válik, és mérhetetlenül megnőnek lehetőségei, megnő a felelőssége.

A marxista—leninista párt és az általa vezetett állam tehát természeténél fogva segíti a tudomány fejlődését, mert azt a társadalmi fejlődés fontos tényezőjének tekinti, s ösztönzi, mert a tudomány eredményeit saját politikájának további alakításához nélkülözhetetlennek tartja. A tudomány viszont, ha erre az elnevezésre valóban méltó, magáévá teszi az emberi társadalom fel-emelésének a párt által képviselt, tudományosan kidolgozott programját és tudatosan annak szolgálatába áll. Ez az elvi alapja a tudomány és a politika marxista módon felfogott viszonyának.

Ma a történeti tapasztalatok birtokában világos előttünk: a párt akkor ért el sikereket, amikor tudományos módon dolgozta ki politikáját, és akkor érték kudarcok, amikor a tudományos alapot — kisebb vagy nagyobb mértékben — szubjektívizmussal cserélte fel.

Ez többé-kevésbé az egész tudományra, annak minden ágára érvényes. Korunkban a természettudományok és a műszaki tudományok eredményei gyorsuló ütemben hatnak a társadalom életére, a politikának tehát napról napra számolnia kell velük. A társadalomtudományok — közöttük a történettudomány — pedig közvetlenül kell, hogy segítsék a politika kialakítását. A pártnak (és általában a politikai intézményeknek) *a történelem tanulságait fel kell használniuk a politika kialakításához*, többek között különös figyelemmel saját útjának, azaz — saját munkaterületemet figyelembe véve — a párt történetének a tanulságait.

Ez a történelem általános tanulságaira is vonatkozik, de sajátos módon érvényes a legújabb periódusra, a jelenkor időszakának kutatására és feltárására. Ennek az időszaknak sajátossága, hogy benne a történelem (és benne természetesen a történettudomány is) *közvetlenül* érintkezik a politikával, illetve a politika szemünk előtt változik történelemmé. Ez sajátossá teszi a politika és a történetírás viszonyát is, pontosabban: a tudomány és a politika összhangjának *általános* elve a kortörténet vonatkozásában *speciális* módon érvényesül.

Két — bizonyos fokig ellentétes — egyszerre érvényesülő tendenciával kell számolnunk. Egy ösztönző és egy korlátozó tendenciával, amelyek azonban összetartoznak és kiegészítik egymást.

Az ösztönző tendencia abból fakad, hogy a politika tudományos kialakításához — a társadalomfejlődés általános törvényeinek ismeretén túl — a legnélkülözhetlenebb tanulságokat a közelmúlt tudományos elemzése adhatja, hiszen a *ma* politikája közvetlenül a tegnap tanulságaira épül. Például az új gazdaságirányítási rendszer kidolgozása és bevezetése nyilvánvalóan több tudományág — közgazdaságtan, üzemgazdaságtan, jogtudomány stb. — komplex együttműködését igényelte. De elengedhetetlenül szükséges volt hozzá a közelmúlt gazdaság-, politika- és társadalomtörténetének elemzése — sokkal inkább mint mondjuk az első világháború előtti munkásmozgalom, vagy akár a Tanácsköztársaság történeti feltárása. Ez egyfelől a kutatókat ösztönzi, hogy kortörténeti feltárással siessenek a politika segítségére, másfelől a politika irányítóit, hogy ilyen igényeket támasszanak a történészekkel szemben. Ez tehát a kortörténet, közelebről a *jelenkor* művelését is előrevivő mozzanat,

A politika és a közvetlen közelmúlt összefonódottsága viszont egy ellentétes tendenciát is táplál. A közelmúlt történeti feltárása ugyanis nemcsak tanulságokkal szolgálhat a politika számára, hanem — különösen akkor, ha művelői szem elől tévesztik tevékenységük közvetlen és közvetett hatását — szándékait keresztezheti, akadályozhatja alapvető célkitűzései megvalósítását. Itt három körülményt kell különösen figyelembe venni:

— A nemzeti történet tartalmában jelentős változások mentek végbe. Alapvetően megváltozott a nemzetközi helyzet és ebben hazánk belső és nemzetközi helyzete is. Itt nem egyszerűen „más” korról van szó, hanem minőségi változásról, amit itt nincs mód részletesen taglalni, de úgy hiszem nem is szükséges. A szocializmus történetét tehát csak szélesebb összefüggésben, komplex módon lehet vizsgálni, a folyamatok belső dinamikájának érzékeléséhez pedig a konkrét tények nagy tömegének ismerete, elemzése szükséges, amit ma már csak a rokontudományokkal együtt lehet eredményesen elvégezni. „Az építőanyag”, amelyre a történésznek az egész bonyolult valóság vizsgálata és a munka során felmerült hipotézisek igazolására szüksége van, gyakran — különböző okok miatt — korlátozott és még jelentős mértékben rendezetlen. Köztudott, hogy a politika (a szocialista politika is mindaddig, amíg kapitalista környezet van) mindig tartalmaz bizalmas, titokban tartandó mozzanatokot. Mivel a kortörténet időszakában a politika még nem egészen történelem, hanem még politika is — bizalmas anyagait még titokként őrzi olyan tempóban csökkenő mértékben, ahogyan az idő történelemmé teszi a múltba távolodó jelent. Ez — mint erre Incze Miklós is utalt — mindenképpen a források kutathatóságának korlátozásával jár. Ennek megállapítása mellett szükséges azt is megjegyezni, hogy a fentiek ellenére a tények és a források olyan hatalmas tömege áll a kutatók rendelkezésére, amelyek lehetővé és jogossá teszik az igényt a közelmúlt és a jelenkor történetének feldolgozására. Később — a forrásanyag teljes birtokában — a kutatók talán korrigálják a kortörténeti munkák egyik vagy másik tételét, következtetését, ez azonban nem csökkenti a kortörténet művelésének jelentőségét, csupán bonyolultságát érzékelteti.

— A politika valamennyi időszak közül a közelmúlt történetére a legérzékenyebb. A történeti elemzés esetleges hibái ez időszakot illetően nemcsak tudományos tévedések, hanem politikai hibaforrások lehetnek. A feudális kor társadalmának történeti elemzése nyilvánvalóan nem járhat a mai politikában *olyan* következményekkel, mint ha rosszul elemezzük a követlenül mögöttük álló két és fél évtized társadalmi fejlődését. S figyelembe véve a kutatási lehetőségek említett korlátait, ez a veszély a legújabb időszak kutatásában jóval nagyobb, mint a régebbi időszakok már sokszorosan feldolgozott és kritikai ártértékelésekben kikristályosodott feltárásában.

Itt kétségtelenül növelik a kortörténettel foglalkozók nehézségeit az 1956 előtti történetírás ballasztjai, amikor — *különösen* a kortörténettel való foglalkozás — mindenekelőtt a korabeli dokumentumok igazolását, magyarázatát és propagandáját szolgálta, a szubjektív szándék gyakran az objektív szükséglettel lett azonosítva. Az ilyen szellemben született, a jelenkor történeti kérdéseivel foglalkozó művek a történeti fejlődésnek olyan modelljét rajzolták meg, amelyben a valódi, igazolt tények sokszor összefonódtak a dogmává emelt különböző korabeli tévedésekkel.

Ez már a múlté. Ma a pártvezetés a valóság teljes feltárására ösztönzi a kutatókat, napjainkban az igazat feltárni nem személyes hőstett, hanem társadalmi igény. Ez lehetővé teszi a kortörténet művelője számára — a

fennálló valóságos nehézségek ellenére, — hogy történetileg hiteles, a politika tudományos megalapozását segítő műveket alkosson.

Végül: ismert tény, hogy a közvetlen közelmúlt feltárásában a történész személyesen is sokkal inkább „érdekelte fél”, mint a régebbieknél, hiszen átélője, sőt aktív részese a folyamatnak, amit értékeli. Ez előny is egyben, hiszen a kutatónak nemcsak a holt forrásokkal van dolga, hanem „érzi” a kor levegőjét is. Mégis „pártossága” elkerülhetetlenül szubjektívebb, politikai meggyőződése eleve pro vagy kontra befolyásolja vizsgálódása szempontjait. Belső kontrollal, lappangó prekonceptióval nyúlhat eleve a kutatandó tárgyhoz. A megismerés a tudományra támaszkodik, de több okból nem lehet teljesen egzakta ez a megismerés. Ez fokozottan áll a jelenkorra. A kortörténet és benne a jelenkor kutatójának mégis arra kell törekednie, hogy minél egzaktabban közelítse meg a valóságot, csökkentse a „kortárs” szubjektív helyzetéből következő veszélyeket. Az utóbbi évtizedben született számos kortörténeti feldolgozás — monográfia, tanulmány — bizonyítja e követelmény realitását.

Helytelen volna a fentebb vázolt nehézségeket figyelmen kívül hagyni. De világos: a tudományosan megalapozott politika nem nélkülözheti a tudományos kortörténeti feltárást. A marxista történetírástól az elmélet és a gyakorlat egyesítésének elvi feltétele is megköveteli a közelmúlt és a jelen történelmileg döntő fontosságú kérdéseinek a feldolgozását. A közelmúlt és a jelen tanulságainak tudományos elemzése az egyik legfontosabb feladat, amellyel a történész közvetlen segítséget nyújthat a ma politikai feladatainak megoldásához. Egyebek mellett így fonódik egybe a kortörténet marxista töltetű művelésében a politika és a tudomány kölcsönhatása, érdekegyesége. Megítélésem szerint ez a vándorgyűlés is hozzájárul majd a történettudomány e bonyolult területén jelentkező problémák megoldásához.

Vértes György:

A kortörténet forrásai az Országgyűlési Könyvtárban

Incze Miklós előadásához kapcsolódva szeretném figyelmüket felhívni azokra a lehetőségekre, amelyeket az Országgyűlési Könyvtár nyújthat a kortörténet kutatói számára.

A száz esztendővel ezelőtt létesült és csak az országgyűlési képviselők rendelkezésére állt zártjellegű Országgyűlési Könyvtár 1952-ben minisztertanácsi határozattal nyilvános közkönyvtárrá vált. Azóta az Országgyűlési Könyvtár tulajdonképpen már csak névleg „országgyűlési”, és a szocialista könyvtárhálózatban a legújabbkori történelemtudomány és a jogtudományok országos tudományos szakkönyvtára.

Történelemtudományi vonatkozásban a legújabbkor kezdetét 1917-től határoztuk meg, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kezdetétől, amely új korszakot nyitott a világtörténelemben. Problémát okozott azonban a korszakhatár meghatározása. Eleinte a második világháború befejezésével határoztuk el feladatainkat, és a politikát is főgyűjtőkörünknek tekintettük. Ez azonban nem bizonyult megfelelő megoldásnak, ezért a legújabbkort napjainkig értelmezzük. A gyakorlat ugyanis azt bizonyította, hogy ami ma politika, az a

történelemtudomány forrásanyaga is. Az Országgyűlési Könyvtár tehát a kortörténet országos tudományos szakkönyvtára.

A kortörténet kutatója számára 450 000 mű és kb. 1400-féle periodika áll rendelkezésre az Országgyűlési Könyvtárban. A könyvdokumentumokon kívül az Országgyűlési Könyvtárban megtalálhatók a hazai (fővárosi és vidéki) napilapok, hetilapok, folyóiratok, és külföldi viszonylatban a legfontosabb világlapok és szakfolyóiratok. Az állományt betűrendes és szakkatalógus tárja fel. A legújabbkori történettudományt gyűjtő többi tudományos szakkönyvtárral létesített kooperációs kapcsolat révén tudományági központi címtár is rendelkezésre áll, amely tartalmazza a külföldről beszerzett történelemtudományi könyvek országos könyvtári lelőhelyét. Negyedévenként „A külföldön megjelent fontosabb történelemtudományi művek jegyzéke” c. kiadvánnyal nyújt tájékoztatást az Országgyűlési Könyvtár az érdeklődőknek.

Az elmúlt években új gyűjtemények is létesültek az Országgyűlési Könyvtárban. A *Magyar Tanácsköztársaság Gyűjtemény* tartalmazza az 1919. március 21. és augusztus 1. között megjelent összes nyomtatványokat, periodikákat, könyveket, broszúrákat, röplapokat, plakátokat. A *Magyar Országgyűlési Írások Gyűjtemény* felállításával felfedeztük a Gyurikovics-Gyűjteményt, amely kéziratban tartalmazza a magyar országgyűlések diáriumait és aktáit 1596-tól a reformkorszakig, tehát az 1790-től már nyomtatásban megjelent feljegyzésekkel és az 1861 óta megjelent hiteles országgyűlési naplókkal, irományokkal együtt napjainkig tanulmányozható a magyar országgyűlések története e gyűjteményben.

Huszonnégy ország törvényalkotási vitáit tartalmazza a *Külföldi Parlamentek Kiadványai Gyűjtemény*. A *Hazai és Külföldi Jogszabályok Gyűjteményé*-ben a hivatalos lapok és rendeletek, azaz jogalkotások találhatók.

Kormányhatározat folytán az Országgyűlési Könyvtár az ENSz letéti könyvtára. Az *Ensz Letéti Gyűjtemény*-ben angol és francia nyelven megtalálhatók az ENSz Titkársági kiadványai, a közgyűlések és bizottságok jegyzőkönyvei. Gyűjteményekbe foglaltak az ENSz Szakosított Szerveinek kiadványai is, szakszerű könyvtári feldolgozásban a kutatók rendelkezésére állnak az UNESCO, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, a Nemzetközi Atomhivatal stb. hivatalos kiadványai, és szervezés alatt áll a *Nemzetközi Szervezetek Kiadványainak Gyűjteménye*, amelyben szerepelni fognak azoknak a nemzetközi szervezeteknek a kiadványai, amelyekben Magyarország tag.

1971-ben megnyílik az Országgyűlési Könyvtárban — 25 kutatóhellyel és kb. 25 000 szabadpolcosan elhelyezett kötettel — a legújabbkori egyetemes történelemtudomány szakolvasóterme. Az első világháborúról szóló monográfiákat és a forrásanyagot, a Népszövetség hivatalos kiadványait, a második világháború dokumentumait és az egyes országokra vonatkozó irodalmat kapja kézhez ebben az új gyűjteményben a kortörténet kutatója.

A kortörténeti kutatásnak tehát korszerű bázisa van Magyarországon az Országgyűlési Könyvtárban. Kérem győződjenek meg mindezekről személyesen is.

Borus József:

Jelenkorkutatás és hadtörténetírás

Hozzászólásomban — az idő engedte rövid keretek között — két nagyobb kérdéscsoportot szeretnék érinteni, hiszen kifejtésükhöz nem egy felszólalás, de külön előadás sem lenne elegendő.

Az első kérdés a forrásokra vonatkozik. A kortörténet forrásairól Incze Miklós több vonatkozásban is beszélt. Megállapításaival egyetérték, s én is csak aláhúzni tudom, hogy az 1945 utáni történelemre a sajtó nélkülözhetetlen forrásanyag. Nemcsak azért nélkülözhetetlen, mert a levéltári anyaghoz egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben lehet hozzáférni, hanem azért is, sőt elsősorban azért, mert a sajtóban a kortörténetre sok olyan adat és közlés jelent meg és jelenik meg, amelynek egyszerűen nincs, és nem is lesz levéltári forrásanyaga.

Incze Miklós a sajtó forrásértékével kapcsolatban megállapította, hogy az ötvenes évek elejének magyar történetét a magyar sajtóból nem lehet — minden további nélkül — rekonstruálni. Ezzel a megállapítással én feltétlenül egyetérték, elsősorban a Párttörténeti Intézetben készült, népi demokráciánk 25 évét tartalmazó kronológia tapasztalatai alapján. E kronológia összeállításakor döntő mértékben támaszkodtunk a hazai sajtóra, és számos problémával találkoztunk. Fontos eseményekre pl. a sajtóban nem lehetett anyagot találni, máskor viszont a sajtóanyag hiányos vagy éppen pontatlan volt, és így tovább.

Ugyanakkor hangsúlyoznám, és azt hiszem, e megállapítással Incze Miklós is egyetért, hogy lényeges különbség van az ötvenes és a hatvanas évek sajtója, vagy akár a mai sajtó és a 8—10 évvel ezelőtti sajtó között forrásérték szempontjából, a mai sajtó javára. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a mai magyar napilapokat és egyéb időszak kiadványokat minden tekintetben megfelelőeknek és főleg hiánytalanoknak tartanám a tájékoztatás, az adatközlés vonatkozásában. Elege idő azonban pl. egy 1952-ben megjelent Szabad Népet összehasonlítani mondjuk akár a mai Népszabadsággal, és a különbség azonnal élesen tűnik szemünkbe.

A sajtóról, mint a kortörténet egyik nélkülözhetetlen forrásanyagáról szólva, beszélnünk kell a külföldi lapok, a világlapnak nevezett nagy újságok kortörténeti forrás-szerepéről is. Itt most csak a *Le Monde*-ra, a *Neue Zürcher Zeitung*-ra, a képes hetilapok közül pedig a *Paris Match*-ra és a *Spiegel*-re utalnék. Kulcsár Kálmán is említette, hogy többet kellene foglalkozni a sajtó forrásértékével. Azt hiszem, ez számunkra, történészek számára általános kérdés, és hasznos lenne erről külön vitát is rendezni. Meg kell különböztetni egyrészt a különböző lapok forrásértékét, de egyazon újságon belül is van különbség. Más a forrásértéke pl. egy szószserint közölt kormány- vagy egyéb nyilatkozatnak, diplomáciai jegyzéknek, más egy beszámolóknak pl. egy természeti katasztrófáról vagy hadieseményről, — és ismét más egy összegező, elvi cikknek.

Közbevetőleg szeretném megjegyezni: egyetérték Benda Kálmánnak a filmek, híradók és hasonló felvételek és a hozzájuk készült (esetleg jóval későbbi) szöveg forrásértékének problémáit tárgyaló megállapításával. Meg kell azonban jegyezni, hogy nemcsak a film és a szöveg esetleges különbözősége

jelent nehézséget a forrásérték szempontjából, hanem maga a film, a felvétel is. Nyugat-német adat szerint pl. a második világháborús német híradóknak mintegy 80%-át Goebbels utasítására külön megrendezve forgatták, tehát nem harc közben készültek. Azt hiszem, ennek ismeretében nem kérdés ezeknek a goebbelsi híradóknak a forrásértéke.

A másik problémakör, amire röviden szeretnék kitérni, a politikai történet és a hadtörténet összefüggése. Erre az összefüggésre az előadás helyesen utalt, noha részletezésére a terjedelmi kötöttségek miatt nem volt mód. A kettőnek, tehát a politikai és a hadtörténetnek egymásra gyakorolt hatása kétségtelen. Itt most nem is ezt az általános hatást hangsúlyoznám, hanem inkább arról említenék néhány gondolatot, hogy milyen gyorsan keletkeznek feldolgozások napjaink nagy politikai eseményeiről, ezen belül a katonai eseményekről.

A gyors reagálás okai között fontos szerepet játszik éppen a ma és a közelmúlt, tehát a kortörténet eseményei iránti érdeklődés. Ismeretes, hogy a második világháborúról nyomban a háborút követően jelentek meg nemcsak emlékiratok, hanem feldolgozások is. Az idő múlásával a feldolgozások és emlékiratok száma nem csökkent, hanem fokozódott, amint azt éppen az elmúlt években és napjainkban is megfigyelhetjük. Beszédés bizonyítéka ennek az a sok emlékirat, amely az elmúlt években a Szovjetunióban napvilágot látott, köztük olyan katonai vezetők tollából is, mint Konyev vagy Zsukov.

Említhetünk ennél közelebbi példát is, akár az 1967. évi közelkeleti, izraeli—arab háború, akár az 1968. évi csehszlovákiai események vonatkozásában. Ma már teljesen nyilvánvaló mindkét jelentős nemzetközi esemény jelentősége, de az is, hogy nyugaton mindkettőt elsősorban a Szovjetunió és a népi demokratikus országok elleni hangulatkeltésre igyekeztek felhasználni. Az 1967. június 5-én kezdődött izraeli agressziót követően a Neue Zürcher Zeitung 6 folytatásban közölte Ernst Uhlmann svájci ezredes-hadtestparancsnok (ez békeidőben a svájci hadseregben a legmagasabb rendfokozat) cikksorozatát a háborúról. E cikksorozatot az újság „Israels Blitzkrieg gegen die Araber” címmel, külön füzetben is kiadta. Az összeállítás szovjet- és arabellenes, elsősorban Egyesült Arab Köztársaság ellenes tendenciái mellett különböző tanulságokat von le, és ezeket mindjárt alkalmazza is a semleges Svájc helyzetére.

Egy másik, ugyancsak még 1967-ben, tehát a háború évében megjelent munka Churchill volt brit miniszterelnök fiának és unokájának könyve: „The Six Day War”. A németül „... und siegten am siebenten Tag” címmel megjelent, a német kiadásban jó 250 oldalas munka 11 fejezetben ismerteti az eseményeket, a zsidók ősi történetével kezdve az Egyesült Nemzetek Szervezete követelésére létrejött tűzszünet utáni helyzettel bezárólag. A munka végén, függelékben található Sefton Delmer angol újságírónak az izraeli titkoszolgálat, a Schin Beht tevékenységét ismertető rövid írása.

Az 1968-as csehszlovákiai helyzettel és eseményekkel kapcsolatban két kiadványt említenék meg. Az egyik a Frankfurt am Main-i Fischer Bücherei 964. számaként, Informationen zur Zeit megjelöléssel 1968 szeptemberében kiadott: „Der Fall CSSR. Strafaktion gegen einen Bruderstaat” címet viselő összeállítás. Anyaga rádióhírek és -kommentációk, újságcikkek, közlemények, beleértve a „2000 szavas kiáltvány”-t is. A könyvecske részletes időrendi táblázatot is tartalmaz.

A másik hasonló kiadvány címe: „Prag, 21. August . . . Revolution, Intervention, Invasion”. Az előzőhöz hasonló, 10 000 példányban ugyancsak 1968-ban a müncheni „Die Fuenf” Verlag által kiadott könyv az események időrendbe szedett leírásán kívül ugyancsak sok újság- és rádióhírt tartalmaz, egy részüket facsimile formában.

A sort még hosszan lehetne tovább folytatni, felsorolva akár az említett két nemzetközi eseményre, akár más hasonlóakra vonatkozó reagálásokat. Ezt a néhány munkát csak példaként említettem, elemzésük és értékelésük feladat valamennyiünk számára, akik a tegnap és ma történeti kérdéseivel, a kortörténettel foglalkozunk.

Glatz Ferenc:

A kortörténetírás kérdése a magyar polgári történetírásban

Engedjék meg, hogy a kortörténetírás problematikájához a történetíró, a közvetlen múlt krónikása társadalmi helyzetének oldaláról közelítsek, s megpróbáljak néhány adalékot felsorakoztatni a magyar polgári történetírás múltjából erre a kérdéskörre vonatkozóan.

A történetíró, mint erre a referátum közvetve utalt is, bármely történelmi időszak történetét kutatja, ítéleteinek kialakításakor sohasem tud megszabadulni annak a társadalmi környezetnek hatásaitól, melyben él, tevékenykedik, aktív részese annak. Éppen a historiográfiai kutatások bizonyíthatják szinte minden esetben ez általános megállapítás axiómaszerű igazságát. De épp a historiográfiai vizsgálatok mutathatnak rá arra is, hogy a társadalmi hatások nem egyforma erősséggel érvényesülnek a különböző történetírói munkásságokban. Ebben kétségtelenül az elsődleges szerepet a történetíró egyéni alkata játssza, az, hogy a történész milyen érzékenységgel reagál a világban körötte végbemenő változásokra. Ugyanakkor, ha a társadalmi környezet befolyásoló hatását tekintjük, kétségtelenül különbséget kell tennünk oly irányban is, hogy mennyire érződnek e társadalmi hatások szükségszerűen a különböző témákkal, különböző korokkal foglalkozó történész munkásságán. A hatás erőssége, a történetíró és a körötte zajló jelenkori társadalmi-politikai események viszonyának közvetlensége mennyiben különbözik, ha pl. ókori témával, vagy — hogy kitűzött témánknál maradjunk — egy hozzá időben egészen közel eső történés-sorozattal foglalkozik. Ha igaz az, hogy a történetíró bármely témával, bármely korral foglalkozik, lényegében kora társadalmi-politikai nézeteivel kapcsolatosan is állást foglal — úgy a jelenkor kutatójára fokozottan áll ez . . .

Azt hiszem, a referátum elég világosan kifejtette a modern történetfelfogás álláspontját a kortörténetről, melynek értelmében kortörténeten a legújabb koron belül még nem lezárult, a jelenben is végbemenő történelmi folyamatok összességét érti. Vagyis a jelen politikájának közvetlen előzményét, a tegnapnak kutatását. S ez már felveti a következő problémakört: mennyire hátráltatja a történetírót az a körülmény, hogy olyan korszak históriájának megírására vállalkozott, melynek tevékeny részese még maga is, melynek tár-

sadalmi, politikai normáihoz tartania kell magát? Állást kell foglalnia, pedig a kutatótt folyamatnak még nem látja a végét, el kell tekintenie — épp a rá is kötelező társadalmi-politikai normák miatt — bizonyos kérdések elemző, vagy talán csak hipotetikusán helyes értékelésétől.

Mindezek a kérdések felmerültek a magyar polgári történetírás során is a történetírók előtt. S előrebozsáthatjuk, hogy az ezekre a kérdésekre történő válaszadásokban sűrűsödött össze a polgári történetírás egyes irányzatainak állásfoglalása a jelenkor kutatásáról. A „jelenhez való közvetlen közelség”, a „történeti távlat hiánya” — ezekkel az érvekkel utasították vissza legtöbbször még a legkiválóbb történetírók is azokat, akik esetleg számonkérték a közvetlen múlt kutatását.

Szabadjon néhány példát idéznem minderre hazai historiográfiánkból.

Az 1885. évi országos történetéskongresszuson, amely először igyekezett összegezni a magyar történetírás eredményeit, s mintegy programot is szabni a további fejlődéshez, Pulszky Ferenc elnöki beszámolójában jelentkezik először a kortörténetírás sürgetése. Pulszky az apró-cseprő adalékok feltárásában elvesző hazai történetírás elé példaként a nyugati liberális államokbéli történetírást állítja, mely történetírás vállalkozik a nagy korszakok kutatására, sőt az emberiség történetének megírására is. E külföldi államokban túl vannak már azon a „régí felfogáson”, mondja, hogy a hozzánk legközelebbi időszakok forrásait ne adják ki, nem tartózkodnak attól, hogy „a legközelebbi múltnak, sőt a jelennek történelmét is bátran megírják s a magok szempontjából az élő vezérférfiak eljárását s az események láncolatát előadják és megbírálják”. Ugyanakkor itthon azon vitatkoznak, hogy egyáltalán foglalkozzanak-e az 1711 utáni évekkel, s hogy meddig terjedjen a kutatás határa.¹ Pulszky párhuzamai azt is érzékeltetik, hogy mennyire a hazai, sok feudális vonással terhes nemesi történetírás korlátoltságával helyezkedik szembe itt a jelenkortörténet művelésének igénye, s igaza volt Szekefű Gyulának, amikor a maga — igaz polgári konzervatív — álláspontjáról bírálta a csak a feudális korok történetét kutató dualizmuskori történetírást, — mondván, hogy csak azokkal a korokkal foglalkoztak, melyekben „a régi rendi osztály” privilégiumait még nem veszítette el.² S hogy itt 1885-ben polgári oldalról jelentkező igényről van szó a jelenkor kutatás kérdésében, mutatja az is, hogy a hozzászólók közül a magyar történetírást a polgári tudományosság szellemében bíráló Thallóczy Lajos száll síkra a hozzánk közel eső évek kutatása mellett. Mint mondja, „ha áll is egyfelől az a nézet, hogy a közelmúlt eseményeit, szemben a még élő factorokkal pártatlanul megírni nem lehet”, azt sem lehet tagadni, hogy ezzel a mulasztással „elveszítjük a történetírás savát”. Az angol polgári történetírás példájára hivatkozva állapítja meg, hogy „a kortörténetírás... teljes jogosultsággal bír”, s bátran mondja azoknak, akik a pártállás veszélyével érvelnek: „van-e pártatlan történetírás?”³

A dualizmus korának történetírásában azonban, s nem túlzás, ebben a hazai történettudomány egyik feudális vonását keresni — lényeges kezdeményezések nem történtek arra, hogy a szaktudományos történetírás vállalkozék a jelenkor kutatására. Nem azért, mintha — Thallóczy szavai szerint —

¹ Századok, 1885. Az 1885. évi történeti kongresszus irományai 24. l.

² *Asztalos Miklós—Pethő Sándor: A magyar nemzet története.* Bpest. 1933. *Szekefű Gyula:* Bevezetés.

³ Századok, 1885. I. h. 50. l.

pártatlan mivoltát, kora társadalmi-politikai kérdéseitől való távolállását akarta volna megőrizni, hiszen éppen a XIX. század utolsó évtizedeitől kap a történeti gondolkodás a magyar szellemi életben igen közvetlen politikai funkciót. . .

Sajátos állásfoglalásokkal találkozhatunk a kortörténetre vonatkozóan az ellenforradalmi korszak történetíróinál. Már az első világháború idején Európa-szerte mind nagyobb érdeklődés jelentkezik a jelenkor-kutatás iránt. Ezt jelzi, hogy Franciaországban, Németországban, az USA-ban, majd később Olaszországban, Belgiumban létrehozzák a nagy, ún. Háborús Gyűjteményeket, melyekben a kort dokumentáló különböző típusú források kapnak helyet.⁴ Majd a világháború utáni első történetész világt kongresszuson, 1923-ban Brüsszelben, külön szekcióban foglalkoznak a világháború s az azt követő időszak forrásainak kutatási gondjaival, a levéltári megőrzés kérdéseivel.⁵ Alig ért véget a háború, már megjelentek a háború keletkezését bemutató dokumentumkötetek, kisebb-nagyobb feldolgozások, melyeknek célja — mint egyik korabeli magyar történész írja —: bebizonyítani, hogy a békekötések szabta feltételek igazságosak, vagy igazságtalanok; a háború kirobantásában a másik felet illeti a felelősség.⁶

A világháborúból vesztesként kikerülő Magyarországon is igen határozottan jelentkeznek az igény annak megválaszolására, hogy mi vezetett a bukashoz, majd a forradalmakhoz. A közvetlen múlt, a „tegnap” történetek feltárásának kérdésében a hazai történeti szaktudományon belül kitapinthatóan két kialakult álláspontot találhatunk. Az egyik a jelentkező szellemtörténeté, mindenek előtt Szekfű Gyuláé. Ismeretes, hogy Szekfű Három nemzedék című munkájában a legközelebbi múltig kíséri nyomon az újkori magyar fejlődést, s mint a Szekfű történetfelfogását tárgyaló irodalom megállapította, a szellemtörténeti felfogás már e munkájában kiteljesedik. A szellemtörténet, mely a német idealista dialektikából megőrizte a jelen és múlt egybekapcsolódását, egymásbaépülését — lesz Szekfű történetírásának egyik alapelve. Ezen az alapon vállalkozik nagyhatású munkáiban a legközvetlenebb múlt megírására is. (Gondoljunk a Három nemzedék-re, Ami utána következik-re, Forradalom után-ra.) A nagytehetségű polgári történész jelenkorral foglalkozó írásai igen sok fontos szempontot, találó megfigyelést tartalmaznak az író korára vonatkozóan, s akár külön tanulmány tárgya lehetne annak felmérése, hogy például az ellenforradalmi korszak első évtizedeinek leírásából az Ami utána következik-ben mennyit hasznosíthat a szemléleti korlátok figyelembevételével az ellenforradalmi korrall foglalkozó mai történetkutató is.

Szekfű azonban nem állítja a jelenkori történelmi folyamatok tudományos feltárásának szükségességét. A jelenkori kérdésekkel foglalkozni, mondja elvi fejtegetéseiben, hasznos szolgálatokat tehet a történetírónak, mert a minden történészben meglevő érdeklődést az aktuális politika iránt kielégíti, s ezzel megőrzi a történetírót attól, hogy politikát vigyen szaktudományos kutatásaiba. Vagyis, mint mondja, az aktuális kérdésekkel való foglalkozás a „szélep szerepét tölti be” a történetírónál. Azaz Szekfű Gyula is, az előbb említett nagy, a jelenkorral foglalkozó munkák szerzője, szükségét érezte.

⁴ Levéltári Közlemények, 1924. 116--119. l.

⁵ Vö.: Comptes rendus du Ve Congrès International des Sciences Historiques; Bruxelles, 1923. Section XII, XIII; különös tekintettel 449, 457—460, l.

⁶ Századok, 1920. 386. l.

hogyan az azokkal foglalkozó történetírást elválassa a szaktudományos történetírástól...⁷

Érdekesen viszonyul a kortörténetíráshoz az ellenforradalmi korszak történetírásának azon irányzata, amely többet örökít át magába a dualizmus-kori tényfeltáró történetírás hagyományából, s mely a 20-as évek elején határozottan elkülönül az új irányzattól, a szellemtörténettől. Elsősorban Domanovszky Sándorra és az általa szerkesztett Századokra gondolunk. A központi történézfolyóirat munkatársait láthatóan élénken foglalkoztatják az aktuális, a napi eseményekhez közel álló kérdéseket tárgyaló történeti munkák. Az 1919–1920. évi évfolyamokban ismertetett könyvek több mint felét ez az irodalom teszi ki, köztük több a Tanácsköztársaság történetét tárgyalja, s szerepét a jelen, az 1920-as helyzet kialakításában — természetesen ellenforradalmi szempontból. Ez az irányzat a kortörténetről szólva általában fenntartásait hangsúlyozza azzal szemben. A Századok nem is közöl nagyobb ilyen természetű tanulmányt. Elismeri a kortörténet művelésének jogosságát, mert, mint írja, a közvélemény mindig nagyobb és nagyobb érdeklődéssel fordul a jelen és a közelmúlt története felé, de mindig inkább a „nehézségekről” olvashatunk ezen írásokban. S azt is hozzá kell tennünk, hogy több olyan problémát felvetnek már, melyek a jelenkor-kutatásban mindig léteznek. Az anyaggyűjtés szerfölött korlátozott, mondják például, mert hiányoznak az elsősorú források, s a történetíró így nem tud a megfelelő bizonyító eljárással élni. A sajtó, memoárok, a szóbeszéd — egyoldalúságra vezeti a történetírót. Itt is szó esik a történeti távlat hiányáról, arról, hogy a történetíró nem ismeri az eseménysorok „végső tendenciáját”, lebecsülhet, vagy felbecsülhet egyesekeket stb.⁸

Ha már az ellenforradalmi korszakban a kortörténethez viszonyulásról beszélünk, nem tehetjük meg ezt anélkül, hogy ne szólnánk azokról a korabeli kezdeményezésekről, amelyek az emigráció baloldali, haladó szellemi életéből indultak ki. Ezek természetesen nem szaktörténészekről származnak, s így eleve fel sem merül a kortörténetíráshoz való műfaji vagy elvi hozzáállás kérdése. Mégis ezek a kortörténeti publicisztikai elemzések, amelyek a bécsi emigráció kommunista vagy polgári liberális, s a későbbi moszkvai emigráció köréből kerültek ki az ellenforradalmi Magyarország társadalmi, kulturális életére vonatkozóan, számos találó, a kor lényegét megragadó észrevételt tartalmaznak. S ahogy e körök haladó, baloldali politikája szemben áll a Horthy-korszak egész politikájával, ideológiájával, úgy az itteni kortörténetírók is az ellenforradalom politikájával szemben állva írják műveiket. Az e szerzők tollából született írások nem egyszer tudatosan is szembefordulnak a korabeli hazai hasonló, a jelenkort tárgyaló történeti publicisztikával...

Összefoglalva tehát, egyrészt megállapíthatjuk, hogy nemcsak a dualizmus-kori nemesi szemléletű történetírás, de az ellenforradalmi korszak egyébként magas szakmai szintű tudományossága is — a határozott társadalmi igény ellenére — elzárkózott a kortörténet művelésétől, vagy mint például Szekfű Gyula, szétválasztotta a jelenkorról szóló történetírást a komoly szaktudományos történetírástól. Másrészt, — ha a meglevő hivatalos és emigrációs jelenkortörténeti publicisztika egymással szemben állására gondolunk, — az is világosan kitűnik, hogy a kortörténet művelése a történetíró oldaláról

⁷ Szekfű Gyula: Történetpolitikai tanulmányok. Bevezetés.

⁸ Századok, 1920. 394. l.

közéltve szorosan kapcsolódik környezete politikájához, állásfoglalása része is e politikának.

S ma, amikor a jelenkorkutatásról beszélünk, mely mint igény határozottan jelentkezik, nem érdektelen számolni azokkal a fenntartásokkal, melyeket a hazai polgári történetírók kortörténettel kapcsolatos állásfoglalásaikban épp a jelenkortörténet e politikai töltésével kapcsolatban felfedezhetünk. Ezek a történetíró oldaláról jövő reflexiók egy kissé talán arra is utalnak, hogy komoly tudományos jelenkortörténetírás csak akkor valósulhat meg, ha a történetíró felelősséggel vállalva kora társadalmában betöltött funkcióját, a legközelebb eső évek eseményeiről, a társadalom máig húzóódó fejlődéséről véleményét nem többszörös történelmi párhuzamokkal historizálva van készítetve elmondani, hanem épp a jelen társadalmi-politikai élet ösztönzi tanulmányai, meggyőződése, vagy akár hipotézise elmondására ugyanezen jelenről.

Makkai László:

Jelenkortörténet és művelődéstörténet

A kultúrtörténet nem, vagy legalábbis nem abban az értelemben külön történelmi diszciplína, mint a gazdaság-, társadalom- és politikatörténet. Hogy egyáltalán jogos-e kultúrtörténetről beszélnünk és ha igen, mit értünk alatta, azt próbáljuk más módon megközelíteni, mint úgy, hogy ami nem gazdaság, nem társadalom és nem politika, az a kultúra.

Induljunk ki talán a modern kommunikációtudomány problémafelvetéséből. Eszerint az emberi társadalom csereszervezet, amelyben a kommunikáció három szinten megy végbe: a közlemények, a javak és a házastársak cseréjében. Számunkra, marxisták számára azonban a társadalom elsősorban termelő szervezet, amely a maga létfeltételeit termeli. Ha marxista módon akarjuk a fenti tétel igazságtartalmát kifejezni, akkor azt kell mondanunk, hogy a társadalom (és a következőkben a sorrendet is megfordítjuk!) embereket, javakat (természeti anyagokból formált használati tárgyakat) és információkat (verbális szimbólumokban megfogalmazott eszméket) „termel” és cserél. A „termel” szót csak az ember- és eszmetermelés szokatlansága miatt tettem idézőjelbe; ha valaki jobban szereti, hogy az emberek és eszmék „születnek”, ám legyen. Nem fölösleges azonban a háromféle „termelés” egy kalap alá vonása, mert csak így lehet a „szellemi” és „anyagi” megkülönböztetés kísértését kizárni. Az ember és a tárgy vitathatatlanul anyagi természetűek; az eszméket azonban ki szokták zárni az anyagi világból. Holott az adott esetben anyagi természetű jelenségről van szó, a külső vagy belső ingerrel serkentett agysejtek elektrokémiai reakcióiról, amelyek fonetikai jelekbe, artikulált levegőrezgésekbe tevődnek át, s mint ilyeneket fogja fel nemcsak az emberi fül membránja, hanem pl. a telefoné is, ami pedig már nem „szellemi” valóság. Ebben az összefüggésben a beszélt nyelv épp olyan eszköz jellegű, mint a (tárgyi) javakat formáló szerszám; eszköze a fogalmi szimbólumok (anyagi) megformálásának.

A lét síkján az eszmék jelzések, amelyek a tudat síkján nyernek jelentést. Az ember tudatos lény, s ha tudatában nem egyéb, mint a lét tükröződik is,

ez a tükröződés a tudat természeténél fogva *értékelő és célkitűző* jellegű. A tudat olyan szerkezet, amely egy bele „kódolt” (s ez a kódolás az embernél kismértékben veleszületett ösztönből, nagyobb mértékben közvetlen tapasztalathból s túlnyomóan más emberek tanulás által közvetített tapasztalatából származik!) normarendszer szerint értékeli a létet. A normákat a társadalom érdekei (azaz céljai) szabják meg, s ezekhez képest különböztet meg a tudat esztétikai, etikai és logikai értékeket, azaz hogy valami szűp-e, jó-e, igaz-e. A társadalom fejlődéséből fakad, hogy örök értékek nincsenek, de örökké vannak (változó) értékek.

A mindenkori elfogadott értékelő normák irányítják a társadalom és benne az egyedek egész tevékenységét. Irányítják a leginkább állatinak, pusztán biológiaiainak látező szaporodást (az emberek „termelését”) is, a szerelem és szeretet érzelmi értékelésin, az erkölcsi korlátozásokon, anyagi megfontolásokon stb. át, és irányítják ugyanúgy a gazdasági tevékenységet, a javak termelését is. Nincs az emberi életnek olyan vonatkozása, amelyben a lét ne tükröződnék a tudatban, s amelyben a tudat ne értékelné a létet, befolyásolva ezzel az ember létet formáló cselekedeteit. A „szellemet” nem a szellemtörténeszek találták fel — hallottuk a művelődéstörténeti vita zárószavában —, csak rosszul interpretálták. Nos, marxista módon a szellemet a tudat fentebb leírt értékelő tevékenységével kell azonosítanunk, amelyben a lét tükröződik és fogalmazódik át létevédekké, értékké, normává, céljá, mint tudjuk, többé-kevésbé hamisan, de soha nem teljesen hamisan, különben az érdek a lét ellen fordulna és elpusztítaná azt.

Leonardo da Vinci a természetből, mint nyersanyagból készült emberi alkotások egyetemleges jelölésére a „második természet” kifejezést használta. Tágabb értelemben a „második természet” a kultúra általános fogalma; így alkalmazta Gorkij is. Egészítsük ezt ki a fentebbiek alapján úgy, hogy a kultúra az emberi céloknak alárendelt, e célok érdekében átalakított természet, beleértve magát a kultúra által átalakuló, „kulturálódó”, „civilizálódó” emberi természetet is. Az alakítás és alakulás mércéje a szellem, a tudat értékelő normarendszere, amely az állati lét pusztán hasznossági normáiból a történelmi fejlődés során esztétikai, etikai és logikai normák bonyolult komplexumává differenciálódott ugyan, de soha sem vesztette el kapcsolatát a léttel, amelyben gyökerezik: a társadalomnak embereket, javakat és információkat termelő anyagi tevékenységével. Ennek a termelő tevékenységnek létérdekei tükröződnek a tudatban s vetítődnek arra vissza mint cselekvési és értékelési normák.

A kultúra tehát a tudat által esztétikailag, etikailag és logikailag értékelt lét, azaz a lét minősített aspektusa. Mindaz a lét, amelyre ez a tudati értékelés rávetítődik, a kultúra fogalomkörébe tartozik, akár emberekről, akár javakról, akár információkról van szó. Az értékke tudatosított lét *tárgyasul* az ún. anyagi kultúrában a szó legszorosabb értelmében, de objektív történeksként a „szellemi” jelenségekben is. Mivel a termelő társadalom létérdekei válnak normatív értékekké a kultúrában, nyilvánvaló, hogy a termelő erők fejlődésével, a termelési viszonyok, osztályviszonyok alakulásával ezek az értékek is együttfejlődnek, együtt alakulnak.

Melyek hát azok a sajátos vonások, amelyek *napjaink* kultúráját — mint a társadalmi léttel együtt fejlődött alapvető normatív értékeket — egyetemlegesen meghatározzák, s amelyekre a kultúrtörténeasznek elsősorban figyelemmel kell lennie?

Mielőtt erre a kérdésre felelni próbálnánk, rá kell mutatnunk az általános társadalmi s ezen belül kulturális fejlődés két tendenciájára. Az *egyik* a javak és az információk termelésében már a Homo sapiens megjelenésével bekövetkezett állandó *gyorsulás*, a technika és a tudomány fejlődési ütemének gyorsulása, ami egyrészt bővíti az emberiség rendelkezésére álló javak és információk mennyiségét, sőt ezeken keresztül, az egészségügyi viszonyok javulásával, az emberiség abszolút számát és az egyedek élettartamát is, *másrészt* viszont szűkíti az egyre gyorsabban elavuló és kicserélésre szoruló technikai alap, társadalmi berendezkedés és világnézeti rendszer élettartamát, azaz egyre rövidebb idő alatt bontakoztat ki egy-egy társadalmi formációt. Lényegileg ezt az ütemgyorsulást követték a művészeti stílusváltozások és a divat változásai is az európai történelemben. Az utolsó száz évben növekedett a gyorsulás ütcme olyan fokig, hogy előbb nemzedékeket választott el egymástól, napjainkban pedig egyetlen nemzedéken belül sűrűsödnek a változások, annyira, hogy tudósoknak és munkásnak egyaránt élete folyamán kétszer-háromszor kell újratanulnia szakmája alapjait, hogy helytállhasson a kutatás és a termelés újabb és újabb problémáival, feladataival szemben. Az emberiség demográfiai fejlődése csak komplikálja a helyzetet, mert a várható életkor és munkaképesség határa kitolódik. Sőt a kommunikációs eszközök fejlődésével bizonyosfokú koraérettség is jelentkezik, aminek következménye napjaink ún. teenager-problémája. A kulturális életben mindez természetesen az esztétikai, erkölcsi és logikai értékelés gyors változásával jár együtt, művészeti stílusok sűrű keletkezésével és elavulásával (korunk legjelentősebb alkotóművészeinek nesztorai, pl. Picasso, életük folyamán többször változtatták stílusukat), sőt egymásratorlódásával, lázas divatcserével, az új hajhászásával. Az így keletkezett válságállapot teremti azután meg a fejlődés ütemével együtt-haladni nem tudókban a konzervativizmus kiéleződésének feltételeit, hogy itt csak a nacionalizmus időszakos újraéledésének jelenségeire utaljunk példaként.

A másik tendencia, amelyre rá kell mutatnunk, az egyes értékelési kategóriák viszonylagos önállósulása, autonómiára való törekvése. A szép, jó és igaz az ősember gondolkozásában még nyilvánvalóan egybeesett, később az esztétikai, morális és logikai értékelés már egyre kevésbé fedte egymást, a XIX. század végének polgári gondolkozásában pedig néha egymás ellen is fordult. Ennek alapvető okát abban kell keresnünk, hogy a különböző érték-kategóriák alakítása az osztálytársadalmak létrejöttével specialisták csoportjainak kezébe került. A mai megoszlás szerint szólva művészek, politikusok és tudósok elkülönültek egymástól és saját hagyományt fejlesztettek ki, amely megszabja gondolkozásukat. A társadalmi lét változására természetesen mind a háromféle értékelés reagál, egymással való kapcsolatuk azonban meglazult, ami a *három által együtt* képviselt világnézet, *társadalmi mentalitás* belső egységének lazulására, belső ellentéteinek kiéleződésére vezet.

Napjaink kultúrtörténetének egyes jelenségeit és egészét a fenti két tendencia figyelembevételével alapvetően a *válságjelenségeken való úrrálevés* törekvései szempontjából kell tehát vizsgálni és értékelni. *S e* ponton lép be a fontos megkülönböztetés a késői kapitalizmus és a korai szocializmus egyidejű, sőt azonos technikai bázisokon, de *merőben ellentétes* termelési viszonyok közt alakuló kultúrája között. A két rendszer történeti viszonyából (a szocializmus a jövő, a kapitalizmus a múlt rendszere) következik, hogy a szocialista kultúra a modern technika és tudomány gyorsuló fejlődéséből következő válságjelenségeket egy új világ szülési fájdalmainak, a kapitalista kultúra viszont vala-

miféle apokaliptikus világvégének értékeli. Elég itt a technika démonizmusáról, eltömegesítő, elszemélytelenítő hatásáról szóló könyvtárnyi irodalomra, a burzsoá „jóléti társadalom” elleni intellektuális lázadásokra utalni, hogy a késői kapitalista kultúra pesszimista alapvonását kiemeljük. A szocialista kultúra ezzel szemben zavaraival együtt igenli és vállalja a technikai-tudományos haladást, abban a tudatban, hogy saját termelési viszonyai között sikerül majd leküzdeni a velejáró nehézségeket.

Ormos Mária:

A kortörténet elvi problémáihoz

Felszólalásomban néhány, a korábban elhangzottakkal kapcsolatban felmerülő kérdést érintek.

Elsőként Simon Péter időbeli meghatározásával vitázom: kétségbe vonom annak az álláspontnak a helyességét, amely szerint fontossága miatt 1948-at kellene a jelenkori történetírás kiinduló pontjának tekinteni, nem pedig 1945-öt, amint azt a referátumban Incze Miklós tette. Úgy vélem, hogy amennyiben nem regionális, hanem egyetemes szempontokat tartunk szem előtt, 1945 korszaknyitó jelentségét nem lehet még csak megkérdőjelezni sem. Pusztán az a tény, hogy a hat évig tartó háborút a béke állapota váltotta fel, olyan esemény volt, amely az egész világ minden egyede szempontjából sorsdöntőnek, életvitele tekintetében alapvető változást jelentőnek minősül. Ugyanakkor semmiként sem lehet tagadni, hogy a szocialista tábor kialakulásához, s ezzel együtt az imperializmus struktúrájában majd bekövetkező változásokhoz a háború adott formában történt lezárása szolgáltatta az alapot. Vitathatatlan az is, hogy a technika, a gazdaságszervezet és szervezés területén is új korszak kezdődött 1945-ben. Megemlítem még a kérdéssel kapcsolatban, hogy azt a megegyezést, ami 1945 korszakhatárként történő értékelésében minden ismert történész felfogásában — az amerikai történetírástól a szovjet történészek álláspontjáig — megmutatkozik, nem lehet — éppen a fentiek következtében — véletlennek tekinteni.

Úgy vélem viszont, hogy Simon Péter korszakhatárolásának mindennek ellenére van egy reális magva, s ez további megfontolásokra indíthat a jelenkori történetírás meghatározása tekintetében. Ezt a reális magot nevezetesen abban látom, hogy egy nagyobb történelmi szakaszon belül és az egyetemes történelem egy adott, regionálisan megszabott részében 1948-nak kétségtelenül döntő jelentőséget kell tulajdonítanunk. Ez a tény — többek között — véleményem szerint arra indíthat, hogy a jelenkori történetírásnak tágabb és szűkebb értelmét tételezhessük. Anélkül, hogy nézetemet részletezném, szeretnék rámutatni arra, hogy a jelenkori történetírás körülhatárolásánál az előadó által alkalmazott kritériumok, amelyeket egyébként helyeseknek vélek, nem azonosan alkalmazhatók egyrészt a történetírás különböző szakágaiban, másrészt az egyes problematikákban. Ami például valamely kérdés lezártságát illeti, ez másként ítéltető meg akkor, ha az egész világ történetéről és annak mozgási törvényeiről van szó (s ebben az esetben maradéktalanul egyetértek Incze Miklóssal az 1945 utáni történet egészének ide utalásában), s másként, ha egy regionális, egy nemzeti, vagy azon belül helytörténeti stb. kérdésről

van szó. Ezen belül újabb eltolódások és eltérések mutatkozhatnak a történetírás egyes szakágain belül is.

Másfelől rá kívánok mutatni a levéltári források kérdésével kapcsolatban is egy bizonyos relativitásra, ami azok feltétlen meghatározó szerepét illeti. hangsúlyozva, hogy általánosságban azok döntő fontosságát elvitatni nem kívánom. Utalok azonban arra, hogy a történetírásnak egész sor ága, vagy problematikája szempontjából a levéltári anyag nem elsődleges (példaképpen említtem többek között a modern korszakban nagyjelentőségű politikai propagandát, a sajtótörténetet, művelődéstörténetet stb.), sőt egyes részkérdések szempontjából szinte teljesen közömbös is lehet. Ugyanakkor, szintén nem vitatva annak jelentőségét, hogy hazánkban és a népi demokratikus országok többségében 1945-ig a levéltárak nyitva állnak a kutatás számára, hangsúlyozni szeretném, hogy ez mégsem jelenti a hazai történetírás szempontjából az elsőrendű forrásanyagok teljes hozzáférhetőségét (a hazai egyetemestörténeti munkákról ebben a vonatkozásban beszélni sem kell), mert egy fontos területen, a külpolitika területén, számos kiegészítő anyag várható az egyelőre még zárt nyugati és a szovjet levéltáraktól. Ez különösen fontos az 1920-as évekre nézve, melyeknek legfontosabb magyar külügyi anyaga elveszett. A külföldi kutatások több részletkérdésben új szempontokat adhatnak egyes belpolitikai kérdésekhez is.

Végezetül az előadó ama megállapításához fűzök reflexiót, mely szerint a jelenkori történetírás művelője állandóan szembekerül a felgyorsuló idő és a maga véges és lassú eszközeinek ellentétéből adódó dilemmával. Utalva arra, hogy a modernkori történetírás egésze küzd (és egyelőre megoldatlanul) azzal a nehézséggel, hogy a kutatott korszakot egy azzal nem adekvát metodika és eszköztár segítségével próbálja megközelíteni; ennek csak egy-két legégetőbb, hazai viszonylatban különösen kirívó, s feltehetően orvosolható gyenge pontját említtem. Így azt, hogy a történész kollektívának nincs segédcsapata képzett dokumentátorok, bibliográfusok stb. személyében, s hogy ennek megfelelően nincsenek használható — sem általános, sem szakszemponitú — dokumentációk, bibliográfiai összeállítások, tájékoztatók a külföldi szakirodalomról; a folyóirattömeg áttekinthetetlen, mert a cikkanyag általában nincs katalogizálva, és így tovább. Mindez — különösen az egyetemes történelem kutatóit — természetesen nem segíti, hanem olykor reménytelen helyzetbe hozza, és egyúttal súlyos hibaforrássá is válhat.

Rákosi Sándor:

A kortörténet párttörténeti forrásai

Az első kérdés, amivel foglalkozni kívánok, a kortörténet meghatározásának problémája.

Mindenekelőtt azt kívánom leszögezni, hogy a kezdő időpontról folytatott vita — mivel periodizációs kérdésre szűkíti — nem segít bennünket a felmerült kérdések megoldásában, sőt eltereli figyelmünket a kortörténet és kortörténetírás valós problémáiról.

A tartalmas és gondolatébresztő referátum a kortörténetet mint a történelemnek 1945-tel kezdődő legújabb időszakát határozta meg. Következés-

képpen a kortörténetírás az 1945 utáni történeti kérdésekkel foglalkozó tudomány. Ezzel lényegében egyetértek. Mégis kiegészítendőnek tartom olyan aspektus figyelembe vételével, amely e meghatározásba nem fér bele.

Úgy gondolom, a kortörténetírást, mint olyan tudományt is definiálhatjuk, amely azokkal a történeti kérdésekkel foglalkozik, amelyek jelenünk *közvetlen* előzményei és így *közvetlen* befolyást gyakorolnak jelenünk (és jövőnk) alakulására.

Következésképp azt tartom, hogy a kortörténetírás *lényegében* az 1945 utáni korszak tudománya, de nem teljesen azonos azzal. Fogalomkörébe tartozik olyan történeti események és folyamatok elemzése is, amelyek korábban játszódtak le, de hatásuk érvényesülése napjainkig tart és nem tartoznak hozzá olyan (mindenesetre csak kisebb, körülhatárolt) események, tendenciák, amelyek az 1945 utáni történethez tartoznak, de lezártáguk, folytatásnélküliségük lehetővé teszi zárt, kerek elemzésüket.

A példákat e tétel bizonyítására vég nélkül lehetne sorolni. Itt csak egyet szeretnék felvetni. Véleményem szerint ugyanis a kommunista pártnak mint szervezetnek létrejötté, fejlődése olyan történeti kérdés, amely kezdetétől fogva, jellegét tekintve speciálisan kortörténeti problematika. (Zárójelben jegyzem meg, hasonló érzék az egyes nyugati szociáldemokrata pártok történetét illetően is.)

Nem sorolom a példákat tovább. Azt azonban meg kell mondanom, hogy az említett definíciót nem a példák kedvéért említettem. Véleményem szerint azért szükséges a meghatározás bővítése, illetőleg szűkítése, mivel csak így közelíthetjük meg a kortörténetírás egyik — talán legnagyobb — problémáját. Azt az ellentmondást, amely nálunk — általában szocialista viszonyok között — fennáll a társadalmi igények és a kortörténetírás állapota között.

Ismeretes, hogy a szocialista társadalomban egyre inkább növekszik a tudatos elem szerepe a társadalmi fejlődésben. A társadalmi folyamatok elemzése alapján születő döntések, az egyes emberek és rétegek tudati fejlődése egyre nagyobb szerepet tölt be. Következésképp mind a társadalom vezetésének oldaláról, mind a tömegek oldaláról növekszik az igény arra (még ha ez egyes történeti művek iránti igényben nem is mindig látható), amit Lenin úgy fogalmazott meg az államról tartott előadásában, hogy: „A társadalomtudomány terén, ha valóban meg akarjuk szerezni azt a képességet, hogy helyesen nyúljunk ehhez a kérdéshez és ne tévedjünk el az apró-cseprő részletek tömkelegében vagy az egymással harcoló vélemények óriási változatosságában, ha tudományos szempontból akarjuk taglalni ezt a kérdést, a legmegbízhatóbb módszer, a legfontosabb az, hogy ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről, s minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jött létre a szóbanforgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most” (Művei 29. köt. 484. l. Bpest, Szikra. 1953).

Ez nem azt jelenti, hogy a történésznek kell a jelen problémáit történeti példákkal alátámasztani. Az azonban kétségtelen, hogy a kortörténetírás alapvető szerepet tölt be e társadalmi igény kielégítéséhez szükséges tények, összefüggések, tendenciák feltárásával. Az is kétségtelen, hogy ma még történetírásunk e követelménynek csak igen gyengén tesz eleget. Ebben a kortörténetírás nehézségeinek eltúlzása mellett talán az is szerepet játszik, hogy az egyes történeti művek iránti keresletet sokszor összetévesztjük a kortörténet iránt megnyilvánuló társadalmi igénnyel.

Természetesen ebben még sok minden szerepet játszik. Többek között talán az is, hogy a kortörténetírás — természetéből fakadóan — fiatal tudományág és mint ilyen sokszor bizony fiataalkori zsenyéket produkál. Azt hiszem, semmi okunk ezt elhallgatni vagy éppen szégyelni.

Ezek után áttérnék a kortörténetírás egyik legnagyobb problémájára, a források kérdésére. A referátumban, Bekény István értékes korreferátumában, valamint sok hozzászólásban nagy hangsúlyt kapott a kortörténetírás problémakörének elemzése a források oldaláról. Az ilyen megközelítés nagyon fontos és azt hiszem, kissé elhanyagolt terület is.

Pontosabban fogalmazva: e kérdés elsősorban úgy vetődött fel, hogy bizonyos levéltári források hozzáférhetlensége akadályozza a kortörténet művelését. Úgy gondolom, az ilyen kérdésfeltevés önmagában is gátja a probléma valós megközelítésének. A kortörténet művelésének egyik legnagyobb nehézsége ugyanis éppen a források bőségében van és nem egyes forrásanyagok hozzáférhetlenségében.

Távolról sem kívánom lebecsülni a kutatás elől elzárt források jelentőségét. Tény, hogy vannak — és lesznek — nagyon fontos forráscsoportok és egyes dokumentumok, amelyekhez a kutató nem juthat hozzá, vagy ha hozzájut, politikai és köztörvényi okokból nem használhat fel.

A legújabbkori történeti forrásanyag jellemző vonása azonban az, hogy a társadalmi, gazdasági, ideológiai stb. élet valamennyi területére kiterjedő, az állami, társadalmi szervek működését, sőt a nép mindennapi életét tükröző anyag és adathalmaz áll rendelkezésre, az eseményekkel szinte egyidőben, vagy azokat nem sokkal követve. Ezek a források a történetek, a tények megállapítására alkalmasak. A kutatás elől elzárt források viszont legnagyobbbrészt arra vonatkoznak, milyen célokat tűztek ki, milyen szándékokat akartak megvalósítani a vezető személyek, testületek stb. Vagyis jelentős részben a szubjektív szférába tartoznak. Joggal állapíthatjuk meg tehát, hogy ha azzal a nézettel találkozunk, amely szerint a titkos levéltári források nélkül tudományos alapon nem lehet feldolgozni a kortörténet alapvető összefüggéseit, tendenciáit, akkor az idealista filozófia azon áttételes megnyilvánulásával van dolgunk, amely szerint a történelem menetét alapjában a nagy személyiségek, illetőleg a legnagyobb befolyást gyakoroló intézmények (pártok, kormányok stb.) szándékai determinálják.

Emellett szerepet játszik az a nézet is, mely szerint a kor nyilvánossága elé került dokumentumok mindig tudatos torzítást tartalmaznak, a titkosként kezelték pedig nem. Itt a forráskritika egyik gyakori tévedésével van dolgunk, amely szerint az apparátus illetőleg a vezető személyek amikor az ún. belső anyagokat készítik, vagy tárgyalják, senkitől és semmitől — tehát osztályhelyzetüktől és érdekeiktől — sem befolyásolva, a tények tőkéletes ismeretében tevékenykednek.

Ismét hangsúlyozom, nem a jelenleg nem kutatható forráscsoportok fontosságát, még kevésbé az e források kutathatóvá tételére irányuló törekvéseket kívánom lebecsülni. Fentiek kifejtése csupán azt szolgálta, hogy e források értékelése helyére kerüljön a források összességében és ne akadályozza a rendelkezésre álló források feltárására irányuló munkát.

A kortörténet forrásainak feltárása amúgy is rendkívül sok problémát vet fel. A korábbi korok történetének kutatója számára széleskörű és viszonylag jól kidolgozott segédtudományi apparátus állt és áll rendelkezésre a források feldolgozásához. A modern korok kutatója azonban egyes — önmagukban

nagyon értékes — anyagoktól eltekintve lényegében magára hagyatva áll a források tengerével szemben. Pedig éppen az újabbkori források jellegzetességei folytán — mint azt már említették — másképp jelentkeznek a szelekció, az értékelés problémái. Ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy a kutató nem nézheti át az összes rendelkezésre álló forrásanyagot, hogy eldöntse, mit használ fel, mit nem, hanem már a kutatás megkezdésekor — hogy úgy mondjam látatlanban — kell eldöntenie, mit néz meg, mit hagy figyelmen kívül. Az egyes témákhoz, korszakokhoz rendelkezésre álló forrásanyagok mennyisége teljesen irreálissá teszi azt a követelményt, hogy a kutató az összes rendelkezésre álló, felkutatható forrásanyag ismeretében írja meg művét. Ezzel szemben reálissá, sőt alapvetővé válik az a követelmény, amit talán úgy lehetne megfogalmazni: a kutató kötelessége, hogy témájának, korszakának *legfontosabb* forrásosportjait válassza ki, szem előtt tartva a következtetések sokoldalú, komplex bizonyításának igényét. Ennek érvényesítése — tudományos alapon — csak úgy történhetne meg, ha a kutató megfelelő segédanyagokkal rendelkezik. Olyan kézikönyvekkel, útmutatókkal, tájékoztatókkal, amelyek lehetővé tennék, hogy a kutató nemcsak az egyes források meglétéről tájékozódhasson, hanem azok helyéről, szerepéről is a forrásanyag összességében.

A szükséges anyagok listáját hosszan lehetne sorolni, közülük megemlíteném, hogy egy rendszeres sajtótörténeti feldolgozás milyen segítséget jelenthetne a források értékelése szempontjából, vagy a közigazgatás, a hivatal-szervezet történetének megírása milyen szerepet tölthetne be kortörténeti irodalmunkban.

Az ilyen jellegű segédanyagok hiányának van egy érdekes következménye is. A fiatal történészek képzésére illetve képzettségére gondolok konkrétan, de talán általában a kortörténet művelésének feltételeire is lehetne vonatkoztatni.

A középkor történetével foglalkozók számára ugyanis nyilvánvaló, hogy nem kezdhetnek kutatómunkához anélkül, hogy el ne sajátítsák a történeti segéd tudományok gazdag tárházát a diplomatikától a kronológiáig.

Mit követelhetünk viszont a kortörténet művelőitől? Az általános történeti műveltségen kívül legjobb esetben is csak azt: kóstoljon bele a társadalomtudományok többi ágába, filozófiába, közgazdaságtanba, szociológiába, a statisztika tudományába, esetleg még a demográfiába. Tehát — véleményem szerint csak enyhe túlzással — mondhatjuk: a kortörténet művelője lényegében *speciális* előképzettség nélkül kezd munkához. Ezzel azt is elárultam, hogy — bármennyire is egyetértek a társadalomtudományok különböző ágainak szoros együttműködésével és azzal, hogy azokat bizonyos értelemben segéd tudományként is értelmezzük — azt gondolom, hogy van a kortörténetnek — igaz, még gyerekcipőben járó — specifikus segéd tudományi ága, amelyet talán forrásismeretnek lehetne nevezni és amelynek önállóságát éppen a forrásanyagok a korábbtól minőségileg különböző jellege tesz szükségessé. Úgy gondolom, e forrásismeret két legfontosabb ága a bibliográfia, vagyis a sajtó és könyvészeti források ismerete, valamint a szélesebb értelemben vett legújabbkori levéltártudomány, beleértve az irattermelő szervek és az irattermelés történetére, valamint mindenkori állapotára vonatkozó ismereteket is.

Természetesen nem az a lényeg, hogy az ismeretek halmazát önálló segéd tudománynak nevezzük-e, hanem annak elismerése — kutatók, a kutatók képzésével foglalkozók és a tudomány irányítói részéről egyaránt —, hogy a kortörténet művelésének is megvan a maga speciális feltétele, ami elsősorban

annak az ismeretanyagnak elsajátításából, annak a képességnek megszerzéséből áll, ami lehetővé teszi a hatalmas méretűvé nőtt és speciális ismeretek nélkül áttekinthetetlen, feldolgozhatatlan forrásanyagban az eligazodást.

Felszabadulás utáni történetünk egyik fontos kérdése a párt levéltári anyagainak felhasználása. A továbbiakban erről mondanék néhány szót.

A párt levéltári forrásanyagai az állami levéltárakban őrzött irdatlan mennyiségű anyaghoz képest elenyészően kis mennyiséget képviselnek. Az egész — kb. 20 évre terjedő — pártanyag talán el sem éri, vagy alig haladja meg a hárommillió lap terjedelmet. Jelentősége azonban túlhaladja mennyiségét. Ez természetes, hiszen a pártnak az állami és társadalmi életben betöltött szerepe következtében levéltári anyagában szinte az egész történeti fejlődés tükröződik. Ennek következménye a pártlevéltárak anyagának az a sajátossága, hogy eredet — proveniencia — szempontjából meglehetősen homogén, tartalom — az információmennyiség — szempontjából viszont rendkívül széleskörű, az élet szinte minden területére kiterjedő adatokat tartalmaz.

A párt levéltári forrásait tartalmi szempontból három típusba sorolhatnánk. Ezek a források tartalmazzák a direktíva jellegű anyagokat, amelyek magának a pártnak és az általa vezetett szervek és szervezeteknek a tevékenységét szabályozzák. Ilyenek az alsó, közép és felső szintű vezető pártszervek határozatai, jegyzőkönyvei. Tartalmazzák továbbá azokat a dokumentumokat, amelyek a párt életét elemzik, tükrözik, hogy a pártszervek és szervezetek hogyan, milyen módszerrel és milyen eredménnyel hajtják végre a politikát, a határozatokat. Végül tartalmazzák a — rossz szóval ugyan — általában információs anyagoknak nevezett dokumentumokat, amelyek más — állami és társadalmi — szervek munkájának eredményeit, módszereit elemzik.

Tehát a pártforrások sajátossága, hogy nemcsak magát a párt tevékenységét tükrözik, a párt vezető szerepe, a pártellenőrzés megvalósulása következtében ezek a dokumentumok mintegy összegezését, summáját adják a többi irattermelő szerv munkájának. Érthető tehát, hogy megkülönböztetett figyelemmel fordulunk a párt levéltári forrásainak összegyűjtésére, őrzésére, elemzésére, rendszerezésére.

E téren a pártnak 1962 óta a következő rend van érvényben: a Párttörténeti Intézet archívuma az országos hatáskörű párt és KISz szervek iratait gyűjti, mégpedig a legfelsőbb vezető szervek anyagát az iratok lezárásától számított 10, a többiét 5 év után, a budapesti és megyei pártbizottságok apparátusának részeiként működő helyi pártarchívumok a területükön működő párt és KISz szervek iratait őrzik, mégpedig általában az ügyek lezárásától számított 5 év után.

Valamennyi pártszerv kötelezve van arra, hogy iratait rendezve, selejtezve és leltározza adja át a pártarchívumoknak. A rendezés, selejtezés és leltározás szabályait, módszereit az illetékes pártszervek a Párttörténeti Intézetrel közösen állapítják meg, így mód nyílik a gyakorlati és levéltári követelmények összhangjának kialakítására. Sajnos a szabályzatok érvénye csak az 1956 után keletkezett iratokra terjed ki. Az 1956 előtti iratok, tehát a Magyar Kommunista Párt és a Magyar Dolgozók Pártja iratai lényegében rendezetlen, selejtezetlen állapotban kerültek az archívumokba.

A pártarchívumok már eddig is nagy munkát fejtettek ki e dokumentumok használhatóvá tétele érdekében. Rövidesen befejeződik valamennyi archívumban az MKP iratainak rendezése és hozzákezdünk az MDP iratok feldolgozásához. Anyagaink növekvő rendje kifejezésre jut abban is, hogy a

felszabadulás utáni történetünkről írt művek között alig akad olyan, amelyikben ne szerepelne utalás a pártarchívumok dokumentumaira. Megkezdődött felhasználásuk a helytörténetírásban és megindult a párt felszabadulás utáni forrásanyagainak publikálása is, részben a Párttörténeti Közlemények hasábjain, részben önálló kötetekben, mint amilyen a párthatározatokról kiadott egyelőre még hiányos sorozat. A pártiratok felhasználását azzal is igyekeztünk elősegíteni, hogy elkészítettünk egy segédanyagot, amely ha nem is elemzi, de legalább leírja a párt szerveinek és apparátusának strukturális változásait 1944 és 1956 között. Ilyen segédanyagok a pártarchívumok zömében is készültek. Nagyobb a lemaradás a párton belüli iratkezelési rendszerek, módszerek elemzésében. A probléma bonyolultsága, megoldásának munkaigényes volta miatt ebben lényeges előrehaladás a közeljövőben sem várható.

A pártforrások felhasználásával kapcsolatban néhány problémát említenék — korántsem a teljesség igényével.

Az egyik elsősorban, de nem kizárólag a kezdeti időszakra, 1944–45-re vonatkozik. Ez a pártiratok azon tulajdonsága, hogy igen jelentős részük nélkülözi a formai hitelesítésnek, a hatósági irattermelésben olyannyira megszokott, külső jegyeit. Jellemzősül talán annyit, hogy még a legfelsőbb szervek alapvető dokumentumai — a Központi Vezetőség vagy a Politikai Bizottság egyes jegyzőkönyvei — nem egy esetben aláírás vagy más hitelesítő jegy nélkül valók. Ezek a formai hiányosságok nem abból a szempontból okoznak nehézséget, hogy a dokumentum esetleges hamisítvány voltát nem lehet megállapítani. Az a pusztán tény, hogy valamely irat a párt „regisztratúrájában” szerepel, bizonyíték az irat hiteles volta mellett, mert szabály, hogy a pártfondba más-honnan származó anyag nem kerülhet. A nehézségek elsősorban abból származnak, ha konkrétan kívánjuk megállapítani az egyes iratok helyét a párt irattermelésében. Formai jegyek hiányában sokszor nehéz eldönteni, hogy valamely előterjesztés elfogadásra került-e a vezető szerv által, és így hivatalos álláspontot képvisel vagy csak egyéni véleményt, egyes esetekben a kollektív vezető szerv által elvetett véleményt. Ilyenkor bizony a kutató nem mentesülhet a fáradságos formai és tartalmi összehasonlítás, az aprólékos elemzés alól, különben ki van téve annak a veszélynek, hogy eredeti forrásokat használ ugyan, de hamis összefüggésekben.

Az ilyenfajta elemzést, felhasználást megnehezíti ugyan az előbb már említett fogyatékoság: a forrásismereti tudnivalók kidolgozottságának hiánya, de nem teszi azt lehetetlenné.

A másik probléma, amivel foglalkoznék: a pártforrások értékének problémája. Nem ezen a fórumon, de már elhangzott olyan értelmű megállapítás, hogy a párt levéltári forrásaival csínyjén kell bánni, mert azok lakkozzák a valóságot. Az ilyenfajta megállapítások azt hiszem félreértik a valóságos helyzetet. Igaz, a pártforrások sem különböznek a többi forrástól abban, hogy magukon viselik koruk hatását, készítők szubjektivitását és ennek következtében nem használhatók fel a marxista történeti metodológia alapján végzett mélyreható forráskritika nélkül. Erre is vonatkozik a régi szabály: akármilyen bizalmas is az illető dokumentum, kritikátlan felhasználása ellentmond a marxista történettudomány szellemének. A pártforrások *egésze* azonban — ezt bizvást állíthatjuk — objektíven tükrözi a párt tevékenységét, a társadalmi fejlődés lényeges vonásait. És ez vonatkozik arra az időre is, mikor a párt politikájában és munkamódszerében eluralkodó torzulások akadályozták a pártot az objektív helyzet felismerésében. Ezt az időszakot a pártforrások

szempontjából talán a következőképpen lehetne jellemezni: az ebben az időben végbement fejlődést a korabeli párt dokumentumok — hangsúlyozom, nem egyes dokumentumokról van szó, hanem a sajtó és levéltári források összességéről — lényegében objektíven írják le, ami a *jelenségeket* illeti, legyenek azok pozitív vagy negatív jellegűek. Más a helyzet a jelenségek mélyebb okainak, összefüggéseinek kérdésével. Itt a korabeli dokumentumok valóban torzán tükrözik a valóságot. Azt hiszem azonban, hogy az okok, összefüggések feltárását nem annyira a dokumentumoktól kell várnunk, mint inkább az azokat feldolgozó történettudománytól.

A pártarchívumok anyagát tehát széles körben használhatják fel és úgy gondoljuk, ez lényeges feltétele hazánkban a felszabadulás utáni történet művelésének. A párt szerepe itt nemcsak abban van, hogy felszólított és felszólít a legújabb korok történetének művelésére, társadalmi igényt közvetít, követelményeket támaszt a kortörténet művelői iránt, hanem — ezzel összhangban — saját forrásanyagait illetően maga is igyekszik biztosítani a kutatás feltételeit.

Ez természetesen nem jelent teljesen és mindenki kíváncsiságát kielégítően szabad kutathatóságot. Mindenestre arra törekszünk, hogy a kutatást ne korlátozza semmi más, mint a jó értelemben vett törekvés az állami és párttitkok megőrzésére. Ez természetesen nem megy hibák, tévedések és esetleg sértődések nélkül. Az előbb a pártiratok felhasználásáról mondottak azonban úgy hiszem tanúsíthatják, hogy ez irányú törekvéseink nem minden siker nélkül valók.

Szekeres József:

Jelenkorkutatás és üzemtörténetírás

A referátumhoz az *üzemtörténetírás* vonatkozásában szólok hozzá.

A Társulat üzemtörténeti szekciójának munkássága révén hazánkban is jelentős eredmények születtek a történetírás speciális területén, s az utóbbi három év folyamán mintegy tucatnyi mű részben már elkészült és megjelent, részben nyomdában van, vagy jóváhagyott kéziratban található, és publikálásuk — az üzemi igények és erőforrások révén — biztosított. Hozzászólásomban azonban nem az eredményeket kívánom részletezni, hanem az üzemtörténet sajátos kortörténeti problémáit szeretném érinteni.

Az üzemtörténeti monográfiák konkrét vállalati igények kielégítésére, vállalati anyagi segítséggel készülnek és kerülnek kiadásra. Nyilvánvaló, hogy a történetészekhez forduló vállalati vezetők eleve igyekeznek bizonyos fő szempontokat is megadni a „megrendelt” mű elkészítéséhez, amelyek teljesítése elől többnyire nem lehet, de nem is szükséges elzárkózni, bár ezek az irányelvek néha eltérőek egymástól. Egy közös vonás azonban található minden irányelv-instrukcióban: minden alkalommal nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a gyártörténetnek napjainkig kell terjednie, a legújabb eseményeket és eredményeket is tartalmaznia kell. Az üzemek vezetői kivétel nélkül azon igényüket hangoztatják az elkészítendő monográfiával kapcsolatban, hogy a kapitalista korszak fejlődéstörténetének bemutatása mellett az államosítást követő szocialista építés eseményein legyen a fő hangsúly — tematikai és terjedelmi vonat-

kozásokban egyaránt. Ilymódon a hazai üzemtörténetírás, mely jórészt konkrét igényeket hivatott kielégíteni s bázisa is az üzemek anyagi áldozatkészsége, jelentős részben kortörténetírássá alakul át, amit a legutóbb megjelent üzemtörténeti művek vizsgálata is alátámaszt.

Az üzemtörténetírás ennél fogva nemcsak fellendülésével szolgálja a korszak kézzelfogható igényeinek kielégítését, hanem mecenásai révén lényegében kortörténetírássá alakul át azáltal, hogy az üzemtörténeti monográfiákban egyre inkább az utolsó negyedszázad eseményeire helyeződik a főhangsúly. A korszerű üzemtörténetírás módszerei tehát igen sok esetben azonosak, vagy igen közel állanak a kortörténetírás módszereihez.

A továbbiakban a *jelenkori üzemtörténetírás forrásaival* kívánok foglalkozni. Az üzemek története utolsó negyedszázadának forrásanyaga nagymértékben *eltérő* a korábbi korszakok forrásaitól s ugyanakkor *sokrétűbb* is. Az üzemtörténetírás alapjában véve egy termelő közösség komplex társadalmi, gazdasági és technikai vonatkozású tevékenységét mutatja be, ennél fogva a forrásanyag feltárásánál is igen széleskörű kutató munkára van szükség. Levéltári forrásokat csak részben használhatunk, hiszen az új anyag még többnyire az irányító szervek irattáraiban van, s rendezetlensége vagy elzártasága miatt rendszerint nem hozzáférhető. De mint a referátum rámutatott, az általános forrásanyag keveset is nyújt témánkhoz — szűkszavúsága, üressége vagy éppen a részproblémák bő tárgyalása miatt. A korábbi korszakok feltárásánál általánosan és kielégítő eredménnyel használt források az üzemtörténetírás speciális igényei szempontjából is keveset mondanak, mert tudomány- és technikatörténeti vagy szociológiai kérdésekről — amelyeket pedig az üzemtörténetírás komplex voltából kifolyólag feltétlenül tárgyalni kell — vajmi kevés adalékot találunk a hagyományos forrásokban. Így az üzemtörténeti kutatásoknak az eddigi általános gyakorlattól eltérően, szélesebb körűnek és új forrásokra is kiterjedőnek kell lennie. Politikai, társadalmi és gazdasági vonatkozású adatok találhatóak az üzemi igazgatósági és titkos irattári anyagokon kívül az üzemi párt- és szakszervezeti bizottságok irataiban, amelyeket főleg a budapesti és megyei pártarchívumokban illetve a SzOT levéltárban őriznek. Fontos irányítószervi anyagok vannak a Magyar Országos Levéltár népi demokratikus osztályának gyűjteményében is. A felsorolt szerveknél őrzött kortörténeti anyagok zöme ma már általában kielégítő mértékben rendezett és kutatható, ami nagymértékben elősegíti a kutatómunkát.

A tudomány- és technikatörténeti forrásanyagok természetesen másként, mint a gazdaság- és a politikai történet forrásai. E kérdésekre igen jó anyag található a szakfolyóiratok közleményeiben, de a kivitelezett és tárgyi formában realizálódott műszaki eredmények, — alkotások és konstrukciók — számbavétele és analízisa is elkerülhetetlen. Történeti értéke, meghatározó szerepe ugyanis természetesen csak olyan műszaki eredményeknek lehet, amelyek nyilvánosságra kerültek és gyakorlatilag használható, hasznosított formát öltöttek. A technikai fejlődés területén elsősorban a gyakorlati felhasználás a kritériuma minden új felfedezésnek és elgondolásnak. Ezért technikatörténeti szempontból a műszaki emlékek, modellek, a tudományos és gyakorlati jelentőségű elveket, elméleteket ismertető tanulmányok, újszerű mérési eredményeket, számításokat, gyártmányismertetések tartalmazó dokumentumok az elsődleges források. Ha egy műszaki eredménnyről más, mint irattári anyag vagy tervrajz nem található, akkor eleve kételkedéssel kell fogadnunk minden állítást gyakorlati értékéről.

Különösen fontos volna e kérdések vonatkozásában a nemzetközi üzemi és technikatörténeti irodalom használata. Az elmélyedés e nemzetközi szakirodalomban lehetővé tenné, hogy az üzemtörténetek világosan felmérjék a vállalatok és egyes fontosabb konstrukcióik helyzetét és szerepét a világfejlődésen belül, s ezáltal helyes értékképletet hozzanak. Sajnos ma még részben nyelvi nehézségek, részben a műszaki kérdésekben való járatlanság és e művek nehezen hozzáférhetősége miatt a nemzetközi szakirodalom csak kevésbé használt, holott nem lehet világos és áttekinthető, még kevésbé reális egy üzemről adott kép, ha azt nem tudjuk összehasonlítani a nemzetközi fejlődéssel és színvonallal.

Újtípusú és igen fontos forrásanyagot jelent a régi és a vezető állású dolgozók visszaemlékezéseinek összegyűjtése. Néhány nagyobb üzemben előre kidolgozott kérdéseket nyújtanak át a kiszemelteknek, majd egy későbbi időpontban magnetofonszalagra veszik válaszaikat. Az így összegyűjtött anyag értékes, de csak erős kritikával használható, különösen az adatok és tények vonatkozásában. Ez a módszer már elvezet a szociológia területére, hiszen a történettudomány meglevő, már írásban lecsapódott forrásokkal dolgozik. Sajátosan szociológiai jellegű kortörténeti források az üzemi közvéleménykutatás és a szociológiai kérdőívek anyagai.

Befajezsül az üzemtörténeti szakosztály s általában az üzemtörténetírás helyzetével és fejlődési lehetőségeivel kapcsolatban tennék néhány észrevételt. Jelenleg az üzemtörténeti munkák készítésénél a tudományos feldolgozáshoz szükséges elegendő idő biztosítása helyett — praktikus okokból — jubileumokhoz kell alkalmazkodni, így az alapos munka anyagi és tárgyi feltételei nincsenek megfelelően biztosítva. Az időproblémán túl az anyagi és tárgyi vonatkozású kötődések miatt az üzemtörténész kénytelen állandó vitára készlen állni egyes üzemi vezetőkkel, akik talán érthető, de tudományosan nem megalapozott igényekkel lépnek fel. E nehézségek ellenére egyre több jó munka születik, s e munkák példája nyomán enyhülnek a fenti problémából adódó nehézségek. Az üzemtörténeti szekció munkálkodásának jelentőségét éppen abban látom, hogy viszonylag rövid idő alatt aránylag elég számú tudományos igényű üzemtörténet megszületését, publikálását segítve elő, mintegy kikerülhetetlen mércét szolgáltat, példát nyújt a további vállalkozásokhoz, ezáltal is gátat vetve a szépítő és egyoldalú beállítást kívánó, vagy diktálni szándékozó törekvéseknek. Ugyanakkor a szekció igen fontos feladata az üzemtörténetírás módszertanának jobb és alaposabb kimunkálása.

Mindenesetre, amíg az üzemek vezetőinek kívánsága szerint, jubileumokra, viszonylag rövid idő alatt kell és lehet gyártörténeteket készíteni, addig aligha van megfelelő lehetőség arra, hogy alaposan megérelelt mondanivalójú művek szülessenek. Hazánkban ma alig található tudományos intézet vagy más állami szerv, amely biztosítaná az üzemtörténetírás anyagi feltételét, holott egész sor szomszédos országban ez már megvan. A Társulat a szekció életrehívásával helyes kezdeményezést hajtott végre, amit igazol a szekció eddigi tevékenysége, de a további lépéseket az illetékes állami és tudományos szerveknek kellene megtenniük az üzemtörténetírásnak — e széles tömegeket érdeklő és nevelő hatású történész tevékenységnek — minden tekintetben tudományos szintre emelése érdekében.

Szabó Ferenc:

A kortörténet helyi forrásainak néhány kérdése

A helytörténetírás oldaláról, a *helyi források* aspektusából szeretnék néhány mozzanatot érinteni a kortörténet szerteágazó problematikájából, abból a forrásbázisból kiindulva, amely egy-egy megye közgyűjteményeiben, a megyei levéltárban, a helyi könyvtárakban, a vidéki múzeumokban, a megyei párt-archívumokban elérhető, a fennmaradást és a gyűjteményekbe kerülést gyakran veszélyeztető tényezők figyelembevételével.

Anélkül, hogy a kortörténet szűkebb vagy tágabb időbeli értelmezésében állást tudnék foglalni, elmondhatónak érzem, az üzemeknél, tanácsoknál, szövetkezeteknél végzett levéltári ellenőrzések tapasztalatából, hogy e szervek a forrásokhoz való — egyáltalán nem megnyugtató — viszonyukban a kortörténet nagyon leegyszerűsített, tudománytalan, de a gyakorlatban eléggé általánosan végigvitt „megfogalmazását” alakították ki. Néhány esztendővel ezelőtt még az 1956-os ellenforradalom leverését követő konszolidáció kezdetével esett egybe a megbecsülésre, gondosabb őrzésre kiszemelt iratok kezdő éve is. A helyi tanácsok nagyjából jelenleg is ezt az értékrendet követik, ha a források oldaláról — a maguk módján — a kortörténetet értelmezni próbálják. Az ipari üzemek zömének magatartásából, a forrásokkal való bánásmódjából napjainkban — legalábbis Békés megyében — az derül ki, hogy valahol a jelen évtized elején, 1960—1964 körül van az a határ, ameddig kortársi igény-nyel és képességgel vissza tudnak és akarnak tekinteni, amit a jelen határai közé számítanak. Erőteljesen belejátszik ebbe az egyáltalán nem tudatosan kialakult szemléletbe, hogy az 1960-as évek elejétől kezdve vett nagyobb lendületet a vidéki üzemek zömének fejlesztése, nemegyszer alapvető átalakulással és bővüléssel járó rekonstrukciója, egyúttal a stabilabb munkás- és műszaki gárda kialakulása, a színvonalas üzemi irányítás kifejlődése. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek vezetői és tagjai az 1960-ban lezajlott nagyarányú fejlesztéstől számítják egy-egy közösség jelenkorát, a régi szövetkezetek se igen nyúlnak vissza 1956-ig vagy még messzebb.

A forrásérték egyszerű szintű elbírálása is nagyobbra szorított az elmordottakhoz igazodik. Az említett szervek vezetőinek és dolgozóinak túlnyomó része a gyakorlati használhatóság, a közvetlen érdekvédelem határáig terjedő szemlélettel tekint a történések számára értékes forrásanyagot jelentő dokumentumokra. Ami a termelés szervezése, gazdasági és műszaki irányítása, a szabályos pénzügyi gazdálkodás, a személyi ügyek, a bérezés nyilvántartása stb. szempontjából „élő anyag”, azaz rövid távra szóló szükségletet elégít ki, annak értéke van, a többinek, amely a napi adminisztratív szükségleten túlmutat, gyakran nincsen. A laikus közember, s ebben a tekintetben egy üzem vezetője is annak számít, nemcsak az országos történetet és a helytörténetet választja szét eléggé élesen — nagyon világos értékrenddel —, hanem a forrásokat is aszerint rangsorolja, értékeli és aszerint törődik velük. A kortörténet „köznepi” értelmezése a szaktörténészek szempontjából egyáltalán nem lehet útmutató, de a források létét, jövőjét, megbecsülését nézve, ennek a szemléletnek nagyon komoly veszélyei vannak.

A kortörténet helyi forrásainak mérlegelése során jelentős figyelmet kell szentelni a centralizáció szerepének. A funkciók, hatáskörök központosításá-

val, illetve decentralizálásával kapcsolatos intézkedések, szervezeti változások a forrásokban alapvető tartalmi változásokat hoztak. A kutató nehezen igazodhat el a gyakori szervezeti és hatásköri változások ismerete nélkül. A vállalatok fokozatos összevonása pl. a forrásanyagban is centralizációt eredményezett. A korábban önálló vállalatokból lett telephelyek dokumentumainak értéke igen csekély. A centralizáció másfelől lényegesen segíti is a kutatót, mert egy-egy iparág áttekintésére könnyebb lehetősége nyílik. A felszabadulás előtt egységes irányítás híján levő területek központi irányítása a forrásanyag szempontjából feltétlenül kedvező adottságot jelent.

A kortörténet nagyon széleskörű helyi forrásbázisának egyik oszlopáról, a vidéki sajtóról legyen szabad néhány szót szólni. A helyi újságok forrásértéke a felszabadulás után eltelt közel negyedszázad alatt három periódust mutat, jórészt hasonlóan az országos sajtóhoz. 1945—1948 között a vidéki lapokban sok az eredeti közlemény, tudósítás, amelyek — ha nemegyszer erős kritikával kezelendők is — mindenképpen forrásértékűek. 1949 és 1956 között a vidéki sajtóban két jelentős változás játszódtott le: *a)* a központilag megküldött helyi adatok nélküli, agitációs vagy rendeletismertető írások a vidéki lapok felét, vagy még annál is nagyobb részét foglalták el. Az újság nagyon fontos politikai szerepet töltött be, de nagyon kevés helyi színnel tette ezt. Időnként egyedül az olvasók levelei, a sportrovat és a moziműsor jelezték azt, hogy helyi lapról és nem központi orgánumról van szó; *b)* a másik fontos változás az volt, hogy 1949-ben a városenként, esetenként nagyobb községekben is megjelent helyi újságokat megszüntették és kialakították a megyei lapokat. 6—8 vagy még annál is több helyi orgánum helyett egy-egy megyében egy lapot adtak ki. Ez a lépés, ha tartalmilag lehetőséget adott is a színvonal javítására, a forrásérték szempontjából kedvezőtlen volt. A megyei lapok nem tudtak olyan jellegű, értékes közleményeket nyújtani, mint a korábbi, városenkénti újságok, különösen az első világháború előtti helyi lapok. A megyei lapok többnyire képtelenek voltak arra, hogy a bonyolultabb feladatot jelentő megyei áttekintésekre vállalkozni tudjanak. Vegyük mindehhez hozzá a személyi kultusz időszakának azt a tendenciáját, hogy kerülték a részletesebb tényközlést, az árnyaltabb tájékoztatást. Mindebből következően az 1949—1956 közötti vidéki sajtó forrásértékét nagyon korlátozottnak kell mondanunk, a vidéki sajtó jóval színtelenebb és egységibb volt az országos orgánumoknál. A megformálásban a vidéki cikkírók nemegyszer csak primitív szintig jutottak el, ami a központi lapokra egyáltalán nem volt jellemző.

1957-től számítva komoly erőfeszítések történtek a vidéki zszurnalisztika javításában. A megyei lapok ún. mutációi a korábbi városenkénti újságok felélesztendő hagyományait próbálják továbbvinni, vidéken is elszaporodtak az üzemi lapok, a szakmai társulások újságjai. Vannak színvonalasabban írt, forrásérték tekintetében hasznos szerepet betöltő megyei és üzemi újságok is, de távolról sem lehetünk elégedettek. A jobb esetben eleven, érdekkeltő megformálást nem mindig követi, illetve nem mindig előzi meg a gondosabb adatfeltárás, a megnyugtató utánjárás. Vidéki lapjaink zömmel ma sem rendelkeznek olyan belső vagy külső munkatársi gárdával, amely a fővárosi orgánumokkal egyenrangúan nívósabb áttekintésre, problémafelvetésre tudna vállalkozni. Így a mostani megyei lapok jelentős része változatlanul szürke és korlátozott forrásértékű lesz a kortörténet kutatója számára.

Ha e néhány kiragadott mozzanat után arra a kérdésre kellene válaszolni, hogy a kortörténet helyi forrásai összességükben megfelelnek-e a jogos követel-

ményeknek, azt lehetne válaszolni, hogy a felszabadulás óta eltelt 24 esztendő helytörténetének túlnyomó része a vidéken őrzött helyi forrásokból jól megrajzolható, alapvető szükség van azonban arra, hogy a tényeket a kutató minden lehető forráscsoportból maximálisan kiaknázza. A szokottnál sokkal jobban túl kell nyúlni a helyi írott források körén, és a szóbeli forrásokból, nem utolsósorban az országos forrásbázisból is, nagyon körültekintően és bőven kell meríteni.

A kortörténet tanításának kérdései

A vándorgyűlés második napjának vitája

A vándorgyűlés második napján *Bodó László*, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgató-helyettesének elnökletével *Hinora Sándor*, a Tankönyvkiadó irodalmi vezetője „A XX. századi történelem tanításának sajátos kérdései” címmel tartott előadást.

Hinora Sándor bevezetőben hangsúlyozta, hogy a kortörténet kutatásának problematikája és a kortörténet tanítása szoros összefüggésben áll egymással; rendkívül sokrétű feladat, amely több elvi s gyakorlati kérdést vet fel. A történelem mint tantárgy következetesen a történelemtudományra támaszkodik, annak legújabb eredményeit dolgozza fel és alakítja át a taníthatóság és a tantervi követelményeknek megfelelően. Különösképp vonatkozik ez a XX. század történelmére, a XX. századi történelmi események bonyolult összefüggéseire.

Mivel a tantárgyi és oktatási lehetőségek bizonyos mértékben korlátozottak és sajátosak, ezért az előadó hangsúlyozta: szükséges megvizsgálni, hogy a történettudomány legújabb kutatási eredményeiből mit és hogyan lehet legcélszerűbben az oktatás és a nevelés szolgálatába állítani. Meg kellene vizsgálni azt is, hogy milyen tényezők határozzák meg a kortörténet tanításának tartalmi és metodikai kérdéseit, különös tekintettel a tantervi és nevelési célkitűzésekre. Minél több olyan tudományos felmérésre és kísérletre van szükség, melyek tükrözik a XX. század történelemtanításának sajátos helyzetét, eddig elért eredményeit és jelenlegi fogyatékoságait. Ez azért is szükséges, mert a kortörténet, az élő generációk története iránt nagyobbfokú érdeklődés nyilvánul meg a fiatalabb és az idősebb nemzedék részéről egyaránt. De a közelmúlt történetének tanítása fontos azért is, mert „korfordulókon, új korszakok küszöbén éleződik az emberek figyelme, kritikai érdeklődése önmaguk, koruk, életük, jelenük és jövőjük távlatai iránt. Éleződik és erősödik a kritikai érdeklődésnek az a neme, amelyet tudományosan történelminek nevezhetünk. Jelenüket és jövőjüket mérlegelve az emberek kérdéseket tesznek fel, s ezek nem csekély részére helyesen — a történelemtől várják a választ.” A XX. századi történelem oktatásának hatékonyabbá tétele azért is fontos, mert nagy szerepet játszik a világnézetű nevelés terén a helyes világnézet kialakításában. E korszak anyagán keresztül világosabban lehet megmutatni a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, a szocialista forradalom győzelmével meginduló gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés óriási méreteit.

Az előadás a továbbiakban áttekintést nyújtott a kortörténet tanításának hazai és nemzetközi helyzetéről. Kiemelte, hogy a baráti szocialista orszá-

gokban végbemenő iskolareform intézkedései szintén egyre jobban hangsúlyozzák a legújabb kor történelme tanításának fontosságát.

Hinora Sándor a továbbiakban részletesen foglalkozott a XX. század történelemtanításának hazai helyzetével, eredményeivel, problémáival és feladataival. Elemző módon szövelt az új iskolareformról és annak eredményeiről. Kiemelte, hogy a jelenlegi, a XX. századi történelem anyaga a reformdokumentumokban, tantervekben és tankönyvekben nagyobb mélységben és terjedelemben, korszerűbb didaktikai és metodikai feldolgozásban szerepel. Az új általános iskolai reformtanterv és utasítás éppen a XX. századi történelem tanításával kapcsolatban aláhúzza, hogy a történelem tantárgynak a világnézeti megalapozó célkitűzése mellett „egyik legfontosabb feladata, hogy a szocializmus és a kommunizmus építésére kész aktív állampolgárokat neveljen. Tehát az általános iskolai történelemtanításunknak nagy feladatai vannak a tanulók politikai nevelésében is.” . . . „A tanterv feladatrendszer is meghatározza: a szocialista jelen és a kommunista jövő a történelmi fejlődés törvényszerű és természetes következménye.” Az általános iskolai tanterv feladatul tűzi ki, hogy a tanulók történelmi módon tudjanak gondolkodni, magukévá tegyék a jelen törekvéseit és lássák a jövő körvonalait. A tanítás során ki kell alakítani a tanulóknak azt a meggyőződést, hogy a szocialista, kommunista társadalmi forma magasabbrendű, fölötte áll minden előbbi társadalmi formának.

A gimnáziumi új tantervi utasítás a XX. századi történelem tanításával kapcsolatban a világnézeti nevelési igényt magasabb szintre emeli, követelményként állítja fel, hogy a tanulók történelmi ismereteit a dialektikus szemlélet és a marxista meggyőződés jellemezze és a tanítás során alakuljon ki bennük az az igény, hogy „világosan lássák korunk legfőbb politikai, ideológiai és kulturális problémáit és ezekkel kapcsolatban helyesen tudjanak állást foglalni. Ismerjék a haladó és a reakciós ideológiák történelmi szerepét és a reakciós ideológiák elleni harc feladatait.”

Az új reformtankönyvek a tantervi célkitűzések ismertetett szellemében készültek. Ezek a cékitűzések és tantervi elgondolások érvényesültek az általános iskola VIII. osztályos és a gimnázium IV. osztályos, valamint a szaklőzépiskola IV. osztályos, a legújabbkora tárgyaló tankönyvek anyagában. Mindegyik tankönyv tartalmában és módszertani felépítésében korszerű, jobban figyelembe veszi a tanulók életkori sajátosságait és az előző könyvekénél sokkal gazdagabb szemléltető anyagot tartalmaz. Külsőjükben is tetszetősebbek, a tankönyvszöveget számos fotó, kép, didaktikus illusztráció, szemléltető ábra, grafikon és térkép egészíti ki. A könyvek esztétikus színvonalát és didaktikus voltát emeli az igényes tipográfiai megoldás. Általános jellemzésükhöz tartozik még, hogy lényegében sikerült a régi könyvek hibáit (dogmatizmus, felületes aktualizálás, túlterhelés) kiküszöbölni és a legújabbkora történelem tanulása iránt nagyobb érdeklődést kelteni.

Az előadás a továbbiakban felhívta a figyelmet néhány fontosabb elvi és módszertani kérdésre. Kiemelte a legújabbkora történelmi anyag elsajátításának fontosságát, az élő generációk történetében való elmélyülés szükségességét, a legújabb korszak történelmi anyagának, összefüggéseinek alaposabb megismerését. A főbb problémákat három témakörbe csoportosítva kiemelte, hogy történelemtanításunk első és legfontosabb feladata a tantervi anyag helyes kiválasztása, tudományos igényű tantervek összeállítása és történelemtanításunk cél- és feladatrendszerének meghatározása. Sokszinűbben, az objektivitást minél jobban megközelítve kell bemutatni a történelmi eseményeket.

A legújabbkori történelmi tananyag kifejtésénél sem szabad visszariadni az esetleges problémáktól, kerülni kell a társadalmi fejlődés sematikus bemutatását, mindig ügyelve arra, hogy az előrehaladás nem egyenesvonalú volt, az előrelépés folytonos küzdelmet, sok nehézséget, problémát és akadályt rejtett magában. Egy-egy forradalmi korszak bemutatása és helyes megértése átfogó történelmi ismeretet, alapos tényanyagot és helyes módszertani feldolgozást igényel. E szempontok érvényesítésére van szükség a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tanításánál is. Kétségtelen, hogy ez a forradalom a világtörténelem legnagyobb fordulatát jelentette. Ennek ellenére — tankönyveink és módszertani kiadványaink — sokszor sematikus és színtelenül állítják be. Az egysíkú, kilügzött történelmi szemlélettel éppen a kor nagyserűsége, az egész világot megmozgató heroizmusa tűnik el. Hinora Sándor több példán keresztül világította meg, hogy milyen problémák vetődnek fel a tananyag helyes kiválasztásával és tankönyvi feldolgozásával kapcsolatban.

Az előadó ezután kifejtette, hogy a XX. századi történelem tanításánál szükség van új, korszerű didaktikai és metodikai módszerek alkalmazására, amelyek segítik a tananyag megértését és mielőbbi elsajátítását. Az iskola-reform e téren is sok új kezdeményezést hozott (gondolkodtató kérdések, feladatok, szemelvények, forrásfeldolgozó órák alkalmazása stb.). Sajnos a tanári kézikönyv-sorozat teljes egészében még nem áll rendelkezésre, de a megjelent cikkek, tanulmányok, értékezesek és felmérések feltétlenül segítséget jelentenek a legújabb kor történetének tanításához. Ezenkívül a legújabbkori történelem tanítása során néhány olyan módszertani kezdeményezés is született, mely az iskola-reform szellemének, a tantervi célkitűzéseknek a megvalósítását, végső soron a XX. század történelmének oktatását nagyban segíti. Ilyen pl. a hely-történet kutatásának szorgalmazása; azok a kezdeményezések, amelyek a hely-történeti kutatásra felhívták a figyelmet. A tanulók öntevékenységét és a jelen kort megismerő munkáját célozták a középiskolai tanulmányi versenypályázatok, amelyek 1958-tól témájukat szinte kivétel nélkül egyrészt a hely-történetből, másrészt a XX. század történetéből merítették. Nem lebecsülendő az országszerte működő kiváló szakkörök nagy száma sem. A szakköri munka szintén hozzájárul a tanulók helyes történelmi szemléletének formálásához, kutató, alkotóképességük fejlesztéséhez. Nem lehet említés nélkül hagyni az évfordulónaptár központba állítását, fontosabb helyi események vagy helyi vonatkozások rendszeres feldolgozását.

Végül Hinora Sándor arra hívta fel a figyelmet, hogy fontos szerepet kell szánni a történelemtanítás tárgyi feltételeinek biztosítására. Állandóan figyelemmel kell kísérni a modern taneszközök, szemléltető eszközök fejlődését és differenciált alkalmazását. E téren is bizonyos előrelépésről lehet beszámolni. Így pl. a térképismeret gyakorlásában nagy segítséget jelent a középiskolai történelmi atlasz közreadása. Iskolai falitérkép-állományunk is — főleg a legújabbkor történetével kapcsolatban — változatos formában gazdagodott. Az általános iskolai és középiskolai történelmi olvasókönyv sorozat szintén nagy lelkesedést váltott ki. A XX. század történetét feldolgozó filmek egész sora készült el. A hangos mozgófilmek mellett hanglemezsorozat is készült a legkiemelkedőbb veteránok életéről, forradalmi múltjáról.

Az előadás befejező része hangsúlyozta, hogy történelemtanításunk jelenlegi helyzete nem kis felelősséget ró a tudományra, az oktatás irányító szerveire és a történelemtanítás szakembereire, a gyakorló pedagógusokra. A szaktanároknak magukévá kell tenni a legújabb kor tanításának főbb elvi

irányvonalát; s a konkrét tények elemzése alapján a tanulók aktivizálására támaszkodva az eddigieknél élményszerűbben kell megismertetniük és elsajátítaniuk korunk történeti valóságát.

*

Balogh Endre gimnáziumi tanár korreferátumában a XX. század történelméről szóló IV. gimnáziumi tankönyv írása során felmerülő általános és sajátos problémákról, továbbá a világnézeti nevelési célok tankönyvi megvalósításának módjáról beszélt. Az egyik legfontosabb probléma a tankönyv módszertani kidolgozásának mértéke volt. Olyan megoldást kellett találnia, mely korszerű is, megkönnyíti a tanulók és a tanárok munkáját, de nem kényszerít rájuk semmilyen, körülményeiknek esetleg meg nem felelő módszert. Az anyag tárgyalása alkalmával a kronológiai sorrend és a témánkénti rendezés helyes arányára kellett ügyelnie.

A tankönyvben az értelmi azonosulás útján igyekezett a diákokban érzelmeket kelteni, meggyőződést és életelveket kialakítani. A terjedelemmel kapcsolatban azt a véleményét hangoztatta, hogy a tankönyv általánosításainak kellő mennyiségű és meggyőző tényanyagon kell alapulniuk, ezért nem kívánatos a rövid szöveg. A 20 ívre terjedő szöveg véleménye szerint megkönnyíti a munkát, mert nem kell minden részletet az órán megbeszélni, viszont a tanárnak diákjait jól meg kell tanítania a tankönyv önálló használatára.

Jelentős gondot okozott a szerzőnek az idegen és a magyar terminus technikusok alkalmazása, az összefoglalások, a kérdések és a feladatok összeállításai, a szemelvények és a képanyag válogatása. A kultúrtörténeti anyag beépítésénél nagy mértéktartásra volt szükség, a politikai gazdaságtani ismeretekből azonban annyit kellett nyújtania, amennyi a XX. század történelme és mai életünk megértéséhez elengedhetetlen.

A világnézeti nevelési célok megvalósításával kapcsolatban utalt arra, hogy igyekezett érzékelteni a társadalom fejlődésének törvényszerű menetét, de azt is, hogy a társadalmi törvények nem vakon hatnak, az embereknek van választási lehetőségük a történelem által kínált variációk között. Igyekezett tudatosítani az osztályérdekek meghatározó szerepét, a társadalom alapjának és felépítményének viszonyát, kölcsönhatását, a monopoltörkés és a szocialista állam funkcióit és szerepét, a társadalmi forradalmak jelentőségét. Félreértéketlenné kívánta tenni a történelmi haladás legfontosabb kritériumát: az a fejlettebb termelési mód, melyben a termelőerők fejlődése zavartalanabb. A kulturális fejezetekben vázolta az emberi megismerés előrehaladásának útjait, és összefüggésüket a társadalmi érdekekkel. Körvonalazni törekedett a társadalmi tudatformák történelmi szerepét és jelentőségét. A diákok elé tárta a hazafiság és a nemzetköziség elválaszthatatlan összefüggésének bizonyítékait. A szocializmus építésével és korunk kapitalizmusával kapcsolatban kiemelte legfontosabb vonásaikat, bár csak halványan sikerült a modern állammonopolista kapitalizmus vitalitásának hangsúlyozása, és hiányzanak a tőkés világ legújabb jelentős tudományos és technikai eredményei is. Befejezésül a hozzászóló kérte a tankönyv használóit, hogy a javítandókra hívják fel figyelmét.

Szabó József szakfelügyelő (Szombathely) hozzászólásának bevezetésében hangsúlyozta, hogy a XX. századi történelem a gimnáziumi négyéves stúdium legnehezebb szakasza. Ezután a korreferátum azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a kortörténet tanítása bonyolult feladatának hogyan tehet leginkább

eleget a történelemtanár. Ezzel kapcsolatban szólt a tantárgyi koncentrációról, a tanárok továbbképzéséről. A továbbiakban az érettségi eredményekre hivatkozva azon véleményét fejtette ki, hogy az 1945-től napjainkig terjedő anyaggal kapcsolatos kedvezőtlen tapasztalatok indokolnák az érettségire való felkészítés elválasztását az ún. IV. osztályos tantervi anyag feldolgozásától, s ezért javasolta a tanév április 15-én történő befejezését, s ezután következnek az érettségire való felkészülés.

Szabolcs Ottó kandidátus, főiskolai tanár hangoztatta, hogy a tudománnyal szemben a kortörténet fogalma alatt az oktatásban általában a XX. század történelme tanítását értik. A továbbiakban a koncentrációval, az anyag szelektálásával, majd a tudomány újabb eredményeinek gyorsabb közreadási lehetőségeivel foglalkozott.

Gál Gergely tanár a történelmi olvasókönyvek kiadásáról szólt; *Gálos Tibor* főelőadó (Művelődésügyi Minisztérium) helyeselte a Társulat témaválasztását, s javasolta a vándorgyűlés anyagának megjelentetését. *Degré Alajos* levéltárigazgató (Zalaegerszeg) hozzászólásában a történelmi tankönyvek terjedelmével, színvonalával foglalkozott; *Sinkovics István* egyetemi tanár a tanári továbbképzésről szólt, majd a felvételi vizsgák tapasztalataira hivatkozva felvetette a kötelező olvasmányok problémáját.

A vitában felmerült kérdésekre *Incze Miklós* és *Hinora Sándor* válaszoltak.

Mann Miklós

TANULMÁNYOK

II. Haraszi Éva:

Anglia és a német kérdés 1935 elején

A weimari Németország idején Angliában az a felfogás uralkodott, hogy a németeket túlszigorúan és igazságtalanul sújtotta az első világháborút követő versaillesi béke. Még az értelmiségi mivoltukra rangosan adó cambridgei tanár- és diákkörökben is ez volt a divatos nézet.¹ Hitler hatalomra jutásával azonban a náci brutalitásokra érzékenyen reagáló angol közvéleményben lelohadt az érdeklődés a német sérelmek orvoslása, a német követelések jogosságának elismerése vagy akár mérlegelése iránt. Az angol külpolitika útjait, kanyargós ösvényeit és a partnerek megválasztását azonban általában nem a közóhaj vagy a közhangulat egyengette, hanem a „jól felfogott” birodalmi érdekek hitt európai erő-egyensúly, a hagyományos egyensúly-politika, a XIX. századi Balance of Power. E szellemben nevelkedtek s utóbb váltak a szigetország vezetőivé kevés kivétellel az angol kabinet tagjai, a miniszterek, mindenekelőtt általában a külügyminiszter és minisztériumának tisztviselői, a konzervatív párt politikusai és tagjai, a konzervatív sajtó-lordok. Így történetelt meg, hogy, amikor hatalomra jutása után Hitler azonnal és határozottan bejelentette fegyverkezési szándékát a német minisztertanács 1933. február 8-i ülésén és folyamatosan növelte a Reichswehr állományát (a Reichswehr állománya 1933 első felében 96 000 fő, 1933 végén mintegy 160 000 fő, ugyanakkor Anglia szárazföldi hadserege 1933-ban mintegy 180 000 fő), az angol parlamentben az egész év folyamán csak két képviselő — egy munkáspárti és egy konzervatív —, Attlee és Churchill emelte fel szavát az ellen, hogy a Németországban bekövetkezett változásokat figyelmen kívül hagyva, Anglia tovább folytassa a németekkel való egyezkedés politikáját.² Mi több, 1933 márciusában (16-án) MacDonald, volt munkáspárti miniszterelnök terjesztett a genfi tanácsülés elé³ olyan leszerelési javaslatot, amely egyrészt bizonyítékát adta annak Hitler számára, „hogy a versaillesi hatalmak képtelenek egységesen és erélyesen fellépni ellene”, másrészt, amely „kizárólag egy államnak, a fasiszta Németországnak méltánylására számíthatott”.⁴ Az európai erőegyensúly alapján álló speciális angol külpolitikai vonalvezetéséből adódott, hogy a leszerelés.

¹ *E. Wiskemann: The Europe I Saw. London. 1968. 11. 1.*

² Ld. erre s általában az angol és francia kormány 1933–34-es politikájára, a német fegyverkezésre, MacDonald leszerelési javaslatára legújabban *Sz. Ormos Mária: A fegyverkezés kérdése az európai diplomáciában Hitler hatalomrajutása után (1933–34). Századok, 1966. 2–3. sz. 400–448. 1.*

³ J. R. MacDonald második, úgynevezett nemzeti kormánya 1931 novemberben alakult és 1935 júniusig volt hivatalban. Közismert személyek: pénzügyminiszter: N. Chamberlain; belügyminiszter: Sir H. Samuel; külügyminiszter: Sir J. Simon; légügyi miniszter: Marquess of Londonderry.

⁴ Ld. *Sz. Ormos: I. m. 403, 408. 1.*

illetve a német felfegyverkezés s általában a biztonság kérdéseiben nem tudott harmóniába kerülni a francia törekvésekkel.

Anglia külpolitikájára az 1935-ös esztendő első felében főként a német kérdés, második felében az olasz—abesszin konfliktus volt döntő befolyással. A távolkeleti fejlemények ideiglenesen háttérbe szorultak. Az év legelején az általános figyelem a római francia—olasz egyezmények és a Saar-szavazás felé irányult. Az 1935. január 7-én Laval francia és Mussolini olasz miniszterelnök által aláírt megállapodások — gyűjtőnéven római egyezmények — a francia—olasz közeledési politika eredményei voltak. A megállapodások értelmében Franciaország Kelet-Afrikában tett kisebb engedményeket Olaszországnak, míg Olaszország hozzájárult egy Ausztria függetlenségét garantáló dunai paktum megkötéséhez (ebben résztvevő államok lettek volna: Ausztria, Olaszország, Jugoszlávia, Németország, Csehszlovákia és Magyarország; csatlakozó államok: Franciaország, Lengyelország és Románia). A két kormány elismerte Németország fegyverkezési egyenjogúságát — az 1932. december 11-i genfi nyilatkozat értelmében — az általános biztonság keretében, egyetértésre jutottak arra nézve, hogy „egyetlen ország sem módosíthatja egyoldalúan a fegyverkezésre vonatkozó kötelezettségeit és megállapodtak abban, hogy egyetértően járnak el abban az esetben, ha ezt az elvet nem ismernék el”.⁵ Mit várt és mit kapott az egyezménytől Párizs és Róma, hogyan kommentálta London és Berlin?

Franciaország igyekezett általa a maga oldalára vonni Olaszországot a megerősödő német revansizmussal szemben. Laval ügyesen kihasználta az ausztriai kérdésből támadt német—olasz ellentétet és az egyezmény által nyilvánvaló alapot teremtett az abesszin háborúhoz, sőt annak idejére némi biztosítékot szerzett Németország ellenében (nemcsak egy francia—német megegyezés, hanem a német aspirációkkal szembeni francia együttműködés formájában is). További célja volt az olasz—francia Földközi-tengeri flotta erejének megnövelése, s evvel, — amire egy olasz történész halványan céloz — az olasz flottát a Földközi-tenger térségében az angol politikától való függőségétől kívánta felszabadítani.⁶ Ugyanakkor Laval Angliát szerette volna megnyerni a fegyverkezések kérdésének megoldására irányuló koncepciójához. (Anglia készségesen hozzá is járult a békeszerződések 14. fejezete 5. részének egyoldalú felmondása ellen irányuló francia—olasz deklarációhoz.)

Olaszország pedig el akarta nyerni Franciaország és azon keresztül Anglia támogatását Abesszínia elleni háborújához. Az olasz—francia megegyezés létrejöttét Berlinben — H. G. von Mackensen budapesti német követ szerint — elsősorban Mussolininak arra a törekvéseire vezetik vissza, „hogyan egy német—francia közeledést, amely a Saar-kérdés végleges rendezése után lehetségesnek látszott, minden körülmények között megakadályozzon”.⁷

A római egyezmények lehetőséget nyújtottak német vezető fórumok számára, hogy bizalmas körökben újból kinyilatkoztassák változatlanul negatív, visszautasító álláspontjukat a Keleti Paktummal szemben, s bár a dunai

⁵ A római—francia—olasz egyezmények. Róma, 1935. január 7. Idézi: *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések, 1918—1945. Bpest. 1966. 355. l. — A Dunai paktum lényegére, tárgyalására és kudarcára ld. *M. Sz. Örmös*: Sur les causes de l'échec du pacte danubien (1934—35). Acta Historica, 1968, Tom. 14. (1—2). 21—83. l.

⁶ *G. Salvemini*: Prelude to World War II. London. 1953. 219. l.

⁷ Kánya Kálmán magyar külügyminiszter és Mackensen német követ közt folytatott beszélgetés. Napi jelentés, 1935. jun. 23. OL. Küm. Pol. 1935—2/16—290.

paktummal kapcsolatban elvi kifogásról ekkor nem beszélnek, éppen a római egyezmények Közép-Európára vonatkozó passzusai adnak számukra gyakorlatilag kibívót. A január 7-i francia—olasz egyezményekben a német kifogás; „A dunai egyezmény ellen elvileg nincs kifogás, de előbb körül kell írni pontosan a jegyzőkönyv néhány nem egészen világos részét. Pl. hogy mi értendő a be nem avatkozásón. Németország számára a fő nehézség, hogy ezt a paktumot a római paktum értelmében a Népszövetség keretében kellene megkötni. Erre Berlin *nem* hajlandó, minden olyan törekvést vissza fog utasítani, mely Németországot vissza akarja hozni a Népszövetségbe.”⁸

A római egyezményekkel kapcsolatos angol álláspont az egymást kiegészítő, egymásra ható európai diplomáciai események logikája folytán pozitívan alakult. Mint a londoni csehszlovák ügyvivő összefoglaló jelentésében olvashatjuk: „A Laval és Mussolini között létrejött római megállapodást Angliában nagy rokonszenvvel fogadták. Az itteni sajtó hangsúlyozza, hogy ez az évek hosszú sora óta az első eset, hogy a volt szövetségesek újra közelebb kerültek egymáshoz. Egyben reményét fejezi ki, hogy ez további tárgyalások alapját képezi és egyrészt erősíti a két ország közötti együttműködést, másrészt pedig a közép-európai feszültség enyhülésére és a dunai terület kérdéseinek végső rendezésére vezet. A januári tárgyalások idején Simon és Eden meglátogatták Lavalt, aki két órás megbeszélésen részletesen tájékoztatta őket a római megállapodás tartalmáról és jelentőségéről. A brit miniszterek köszönettel tudomásul vették ezt a beszámolót, és sok sikert kívántak Lavalnak az európai konszolidáció érdekében kifejtett erőfeszítéseivel.”⁹ Ezen a megbeszélésen már felmerültek azok a lényeges kérdések, amelyek alig egy hónap múltán a francia—angol nyilatkozatban láttak napvilágot. Az angol kabinet egy hosszas minisztertanácsi ülésen január 9-én tárgyalta a francia—olasz megegyezést, kifejezte meglepedését az eredmény felett és kiemelte egyetlen nagy jelentőségét az angol kormány számára: Németország Genfbe való visszatérésének és a lefegyverzési paktum megvalósításának lehetőségét ígerte. Erről a londoni román ügyvivő értesítette Titulescu román külügyminisztert s utalt a folyamatban levő szorgos előkészületekre, amelyek London és Párizs között folynak „Flandin és Laval urak” londoni látogatását megelőzően. Ezen a január 9-i angol kabinetülésen felmerült a Franciaországnak angol részről adandó garancia kérdése is.¹⁰

Az angol kormány a január 13-i Saar-vidéki népszavazás előtt még halvány reményeket táplált, hogy visszaadésgeti Németországot a Népszövetségbe. Kormányának utasítására a berlini angol nagykövet (a francia kormány-nyal egyetértőleg) január 10-én felkereste Neurath külügyminisztert ez ügyben: Negatív választ kapott azzal a nem újszerű megokolással, hogy Németország a Népszövetséggel semmiféle közösséget nem vállal mindaddig, amíg a fegyverkezés terén el nem ismerik egyenjogúságát. Egyesek szerint ez a brit

⁸ Az egyezményekből az idézet: *Halmosy*: i. m. 355. l. A német kifogásokra ld. Mackensen idézett beszélgetését.

⁹ Ld. D. Černý londoni csehszlovák ügyvivő az 1935 évre vonatkozó összefoglaló jelentésének ide vonatkozó részét. Francouzsko—italská dohoda v Rimě. AMZV. P. Z. Biz. 125 sz. London, 1935. Dec. (Archív Ministerstva Zahraničních Věcí, Politické Zprávy.)

¹⁰ M. Radu Florescu londoni román ügyvivő, Titulescu a román külügyminiszternek, London 1935. jan. 10. Vegyes politikai iratok. Színes táviratok. (Budapesten átmenő és megfejtett külföldi diplomáciai táviratok, országonként más-más színű papíron.) OL. Küm. Pol. 417. R. XI.

kísérlet gesztus volt csupán, a brit kormány lett volna talán a legjobban meglepve, ha kezdeményezése gyakorlati politikai eredményre vezetett volna.¹¹ A Saar-vidéki népszavazásra 1935. január 13-án került sor a Népszövetség megbízása folytán egy angol főbiztos vezetése és nemzetközi ellenőrzése alatt, minthogy letelt a versaillesi szerződés hatályba-lépését követő 15 év. (A versaillesi szerződés 3. része negyedik fejezetének 49. cikke szerint ugyanis „a 15 év elteltével e terület lakosságát fel kell hívni arra, hogy maga döntsön abban a tekintetben, mely állam szuverenitása alá való helyezését kívánja”.) A lakosság választhatott a Németországhoz vagy a Franciaországhoz való csatlakozás és a tovább folytatódó népszövetségi ellenőrzés között. A mintegy 500 000 érvényes szavazat közül a nagy többség (90,05%) a Németországhoz való tartozás mellett nyilatkozott, s alig 9% kérte a népszövetségi fennhatóságot. A területet 1935. március 1-i hatállyal Németországhoz csatolták. Hitler többször is bejelentette ezt követően, hogy Németországnak nyugat felé nincs több területi igénye. Az események külpolitikai krónikása és elemzője — a sok kérdésben reálisan értékelő magyar Ottlik György — így látta a Saar-voksok jelentőségét: „A német nemzeti öntudatnak további óriási megerősödését jelentette a Saar-szavazás tüneményes eredménye: a némettel vagyunk gondolatnak győzelme. Az események történelmi egymásutánjához, mely a március 16-i német véderőtörvényhez, a versaillesi szerződés katonai szakaszai egyoldalú eltörléséhez vezetett, valószínűleg ez a nagy siker, a Führer tekintélyének elképzelhetetlen megerősödése adta meg a döntő lökést.”¹² A Saar-vidék „békés elfoglalása” valóban nagy sikere volt Hitlernek. A német kisember úgy látta — ezt láttatták vele —, hogy a németek haza akarnak térni mindenhol.

Németországnak tehát — miután a Saar-vidéki terület iránti igénye kielégült. — új erőre kapott a fegyverkezési egyenjogúságra irányuló követelése. Franciaország tovább követelte a biztonság megszervezését, Anglia pedig a két kérdés összekapcsolásával, egymástól függővé tételével, és együttes megoldásával igyekezett a két szembenálló álláspont között közvetíteni.

Ennek az időszaknak általános európai helyzetét jellemezve meglehetősen leleplezően nyilatkozott meg egy angol lord a liberálisnak tűnő angol nyelvű, revizionista magyar lap hasábjain: „Angliában, lehet mondani, állandóan növekszik a rokonszenv Németország irányában, és ha Hitlerben elegendő előrelátás lenne, beszüntetné a zsidóüldözéseket és megakadályozná követői brutalitásait, a brit közvélemény nem törődve azzal, hogy másutt mi a helyzet, csaknem egységesen mellé állna. Hitlernek ugyanis nagyon előnyös a helyzete, bár sokat tett, hogy elrontsa. Bizonyíthatta, hogy a háború óta Németországgal nem hántak becsületesen, hogy a szövetségesek nem tettek eleget kötelezettségeiknek, hogy a békét, amelyet megszegett Németország, rákényszerítették . . . (stb., stb.). Hitler rendszeresen visszatérő dühkitöréseinek van számos igaz magja, azonban állításai, amelyek szerint Németország csak békét akar, nem felelnek meg tetteinek. Világos ma már a világ előtt, hogy Németország eleinte titokban, majd később nyíltan, gigantikus háborús készülődéseket folytat, és a háborúra lelkileg folyamatosan készíti elő az országot. A válasz erre persze az, hogy mindez csak védekezésre kell. De ki akarja megtámadni

¹¹ Černý idézett jelentése; Petrescu-Comnen berlini román követ értesítése. 1935. jan. 11. OL. Küm. Pol. 417. R. XI.

¹² *Ottlik György: Külpolitikai Szemle. Magyar Szemle, 1935. Máj.*

Németországot . . . ? Egyet tisztán kell látni: Anglia Locarno szellemében jár el, és a brit nép nem fog háborúba sodródni, hogy megakadályozza a németeket bármiben is, amit saját területükön tenni akarnak, vagy nem fogja erőszakkal megakadályozni az Anschlusst, ha azt Ausztria igazán kívánni fogja.”¹³

A Németország felé irányuló sajátos angol magatartásnak hagyományai voltak. A sajátosság ekkor inkább abból adódott, hogy Hitler nyilvánvaló szándékai és tettei tudomásulvétele után is folytatták a hagyományokat. Már 1927-ben megfogalmazott a berlini angol nagykövetnek az agyában az a terv, hogy Németországnak nyugat-európai igényeit Kelet-Európa felé kell terelni, és már ő is Salisburys lord XIX. századi koncepciójára hivatkozhatott. E hagyományok felelevenítésére utalt Lloyd George, Nagybritannia volt miniszterelnöke (1916—1922) 1934. november 28-i, az angol parlament alsóházában tartott beszédében, amelyben megjósolta: „Rövid időn, talán 1—2 éven belül ebben az országban a konzervatív elemek úgy fognak Németországra tekinteni, mint a kommunizmus elleni védőbástyára Európában . . . Két-három évvel ezelőtt egy igen kiemelkedő német államférfiú azt mondta nekem: Nem a náciizmustól, hanem a kommunizmustól félek, és ha Németországot a kommunisták fogják vezetni, Európa követi példájukat . . . Ne siessünk Németországot elítélő véleményünkkel. Még Németországot, mint barátunkat fogjuk üdvözölni.”¹⁴ Körülbelül ugyanabban az időben jelentette ki Hermann Göring, akkor Németország légügyi minisztere, a diplomaták és külföldi tudósítók számára rendezett fogadáson, hogy „a koncentrációs táborok szükséges eszközök a kommunizmus elleni harchoz”.¹⁵ Lloyd George szavai hamarosan beigazolódtak. Nemsokára megjelentek Hitlernél az első békéltetők, a nem hivatalos diplomaták, akik „magánemberként” keresik fel a náci Németországot és kancellárját. Csodálatos módon ezeknek a nem hivatalos személyeknek Hitlerrel folytatott tárgyalásaiból angol államférfiak berlini látogatásai következtek.

Az első Hitlert látogató „nem hivatalos” békéltető Lord Allen of Hurtwood (Clifford Allen) közismert pacifista-labourista politikus, MacDonald egyik legrégebbi híve és bizalmasa, a Független Munkáspárt (I. L. P.) korábbi elnöke volt, akit B. von Bülow, a német külügyminisztérium államtitkára feljegyzésében így mutatott be: „Ő (Lord Allen) a Németországgal való megértésen munkálkodó közismert angol személyiségek most alakulóban lévő csoportja képviselőjeként jön Németországba, hogy megismerkedjék a németországi állapotokkal. Szeretnénk számos befolyásos emberrel megismertetni Berlinben. Lord Allen szeretné, ha a Führer fogadná . . . Éppen azért, mivel Lord Allen a brit munkáspárti köröknek prominens képviselője, úgy tekintem ezt az alkalmat, mint amellyel az eddig ellenséges körök magatartását befolyásolni lehetne, és amelyekkel számolnunk kell, ha a közelgő brit választások után a munkáspárt a jelenleginél erőteljesebb befolyást fog gyakorolni a brit politika vonalára. Lord Allen jelentőségét fokozza, hogy MacDonald személyes jóbarátja és a fentebb említett, németbarát megegyezést sürgető

¹³ *Lord Newton: The Present European Situation. The Hungarian Quarterly.* 1936. No. 2. 212—213. l.

¹⁴ *G. Salvemini: i. m.* 220. l. — Lloyd George német szimpátiájára, Hitlernél tett látogatására és kiábrándulására ld. „Békéltetők” c. tanulmányomat, okmányokkal. *Történelmi Szemle*, 1969. 3—4. sz. 231—283. l.

¹⁵ Ld. *The Times* 1934. dec. 12-i, Göring beszédét ismertető riportját. Közli: *M. Gilbert: Plough my own Furrow. London. 1965. 356. l.*

csoportnak a képviselője.”¹⁶ Lord Allen már 1934 áprilisában fejtegette barátaival együtt, hogy hiba lenne úgy tenni, mintha a német titkos felfegyverkezés kérdésében Franciaországgal tartanának. Hiba lenne ezt a „bűnös békét” és Franciaországnak az azt követő 10 esztendő, a világ megbékélését gátló politikáját igazolni. „Isten tudja, hogy a Németország felől jövő veszedelem mennyire vésztojósló. De az utolsó években a Franciaország felől fenyegető jelek éppen olyan veszedelmesek. Ezért az elkövetkezendő hónapokban a világ-békéhez vezető út nem az, ha ennek vagy annak az országnak a gonosz-ságára mutatunk rá, hanem ha teszünk egy utolsó elszánt kísérletet, hogy a kollektív biztonság alapján megkössük a leszerelési egyezményt. Ha ez megvalósul, nagyon gyorsan szembe fogunk tudni nézni a Németország részéről fenyegető veszéllyel. De hogy ezzel a veszedelemmel közvetlenül, a jelenlegi hangulatban levő Franciaországgal együtt nézzünk szembe, az egyet jelent egy korai háború tüzének felszításával.”¹⁷

Lord Allen 1935. január 8-án érkezett Berlinbe. Találkozott Neurath külügyminiszterrel, W. Frick belügyminiszterrel, R. Hess-szel, Hitler helyettesével a náci párt élén és Hitlerrel. Magának készített feljegyzésében rögzítette Hitlerrel a kancelláriában történt találkozásának részleteit: leírta Hitler környezetét, viselkedését, Allenre gyakorolt hatását, vitalitását, fanatikuságát. „Ez az ember úgy tekinti a politikát, mint egyfajta vallást, — ezért üldözni fog, gyilkolni fog és meghal érte... Hitler nem olyanak tűnt, mint egy kitörni készülő demagóg, hanem mint egy vulkanikus erejű ember, aki tökéletesen tudja, mit akar. Technikai részletességgel megvitattuk az egész európai helyzetet. A külpolitika alternatív lehetőségeit felvázoltuk. Megvizsgáltuk Európa fontosabb országainak szándékait, motívumait. Vajon ez két esztendei hatalmának, vagy annak a következménye-e, hogy a gúnyolódásoknak volt a tárgya, nem tudnám megmondani; de Hitler nem az a fajta ember, aki megengedi, hogy egy perc eltékozolódjék vagy egy szó kárba vesszen. Az érvelés pontos volt, a következtetés gyors és logikus: s a beszélgetés nem bizonyult egyoldalúnak.”¹⁸ Hitlerrel folytatott tárgyalása bizalmas jelleggel bírt. Csak annyit mondott Lord Allen a Daily Telegraphban, hogy megítélése szerint Hitler befolyása Németországban korlátlan. Németország magatartásának kulcsa: a nagyhatalmakkal való egyenlő státusának elismerése. Ha más országok folytatják megalázó politikájukat vele szemben, ismét háborús szellem járja át az országot, amely másodízben is pusztításra készíti, bár tudván tudja, hogy minden ellene lesz. „Németország mindig tapintatlan ország lesz... ha jelenlegi béke szándékai nem találkoznak természetes megértéssel, kész harcolni jogaiért, még ha ismét le is győzetik.”¹⁹ Ebből a nyilatkozatból nem tűnik ki semmi lényeges, de a Hitler—Allen beszélgetésről készült német feljegyzés szerint Hitler utalt a Németország és Anglia között a fegyverkezésre vonatkozó általános megegyezés lehetőségére (s ezen belül, a fegyverkezési egyezmény egy részeként, a flotta-egyezményre), amelyhez később Olaszország s utána több kis állam

¹⁶ Uo., 356. l.

¹⁷ Uo., 354—355. l.

¹⁸ Uo., 357—358. l.

¹⁹ Uo., 358—359. l.

csatlakozhatna.²⁰ Vón Freiberg nyugalmazott vice-admirális, Lord Allen-nel való hosszabb tárgyalásáról viszont úgy nyilatkozott Masirevich Szilárd berlini magyar követ előtt, hogy Lord Allen, aki MacDonald bizalmasa, utóbbi megbízásából jött Berlinbe, hogy három vonatkozásban tájékozódjék: 1) Milyen feltételek mellett térne vissza Németország Genfbe, 2) milyen feltételekkel venne részt Németország egy fegyverkezés korlátozását célzó konvencióban, 3) melyek volnának Németország kívánságai a szárazföldi és légi fegyverkezés terén? Állítólag a tengeri fegyverkezés kérdéséről nem volt szó.²¹

Magyarország nagy-britanniai követének, Széchenyi Lászlónak londoni értesülései szerint MacDonald Lord Allen-t Flandin francia miniszterelnök közelgő londoni látogatására való tekintettel „Berlin szondírozására küldte ki. Meglepő — írta —, mert az angol kormány általában nem szokott magánszemélyekre diplomáciai missziókat bízni.”²²

A következő magánszemély berlini küldetésénél már nyilván nem lepődött meg Széchenyi. Lord Allen-nél nem kevésbé befolyásos angol személyiség tette tiszteletét Hitlernél ugyancsak 1935 januárjában: Lord Lothian (Philip H. Kerr), valaha Lloyd George magántitkára, a 30-as évek közepén a Hitlert békéltető angol konzervatívok (a Cliveden-klikk) egyik vezéralakja, a mindenkori kormány megbízható embere.²³ A külügyminisztériumban fogadta őt Neurath, Bülow, a lefegyverzésről tárgyalt W. Blomberg birodalmi hadügyminiszterrel, Hess-szel és J. Ribbentrop-pal, a leszerelési konferencia meghatalmazottjával. „Lord Lothian főleg a német kormánynak a Népszövetség iránti beállítása felől érdeklődött és beszélgetéseiben rámutatott arra, hogy Németországnak a sécurité kérdésében tekintettel kell lennie a franciáknak szinte mimózaszerű érzékenységre.”²⁴ Hitlerrel folytatott megbeszélése — melyen a tolmácson kívül Hess és Ribbentrop is jelen volt — két és félóra hosszát tartott. A beszélgetés lényegében a fegyverkezési versenyről, a fegyverkezést korlátozó megállapodás lehetőségéről, a kelet-európai rendezés alapjairól folyt, és utóbb elég egyoldalúvá vált, mivel főleg Hitler kommunista- és szovjetellenes fejtegetései és Németország egyenjogúsági igényeinek követelései töltötték ki. A nem érdektelen előadású és logikájú szónoki teljesítmény során merült fel konkrétan Hitler részéről, hogy az angol–német megállapodás kiindulópontjával „3 fontos érdekszférát kell figyelembe venni: 1) hajóhad, 2) hadsereg, 3) légierő. 1) A flotta életbevágóan fontos Anglia számára. Németország nem érzi magát fenyegetve az angolok tengeri fölénye miatt. Mindaddig, míg Oroszország nem válik tengeri hatalommá, hajlandóak vagyunk hajóhadaink tekintetében a 35 : 100 arányt elfogadni. 2) Hadsereg. Amint mi németek elismerjük, hogy Angliára nézve létfontosságú tengeri szupremáciájának fenntartása, éppen úgy el kellene viszont Angliának ismernie, hogy Németországnak erős hadseregre van szüksége. Németország a világ legsebezhetőbb országa. Francia-

²⁰ Ld. Deutschland—England, 1933—39, die Dokumente des deutschen Friedenswillens, ed. F. Berber (Essen, 1940. Idézi bizonytalanul a flottára vonatkozóan *D. C. Watt*: The Anglo—German Naval Agreement of 1935. The Journal of Modern History. Vol. XXVIII. No. 2. 1956. Jun. 160. 1.).

²¹ Masirevich 1935. jan. 29-i berlini jelentése. OL. Küm. Pol. 1935—2/25—377.

²² Széchenyi 1935. jan. 25-i londoni jelentése. OL. Küm. Pol. 1935—2—253.

²³ Ld. életrajzára: *J. E. M. Butler*: Lord Lothian. (Philip Kerr) 1882—1940. London, 1960. — Egyébként ő is, Lord Allen is München idején szembefordult a békéltető politikával, illetve korábbi saját politikájukkal.

²⁴ Masirevich 1935. febr. 3-i jelentése. OL. Küm. Pol. 1935—2/25—517.

ország és Oroszország félelmetes erejű koalíciójával kell szembenéznie. Helyt kell állnia a fenyegetéssel szemben. Érdemtelenek vagyunk viszont abban, hogy milyen erős az angol hadsereg. A német történelem legnagyobb lélektani tévedése az volt, hogy a háború előtti német politika vitássá akarta tenni az angol népek a tengeri szupremáciára irányuló történelmi jogát. Éppen ilyen képtelen gondolat, hogy egy szerződés megszüntetheti azt a hagyományt, mely az Európa közepén élő németiség létérdekéből fakadt, melyet Németország 1000 éven át ápolt és utóbb Poroszország testesített meg, — nem —, ez abszurd gondolat. Az angol nép hagyományos erényein alapszik Anglia tengeri fölénye. Éppen így alakultak ki a német katona erényei. 3) A légiereő. Ez új fegyvernem és ebben teljes egyenlőséget kérünk Angliával. De ha Németország viszont csak Anglia fejlődő légierejével tart lépést, úgy súlyos hátrányba kerül Franciaországgal szemben; ebben az esetben az említett paritás azzal a veszéllyel jár, hogy Németország nem lesz képes Francia- és Oroszország együttes támadásával szemben helytállni. Kétoldalú megállapodások ellen nem tiltakozunk. Az még mindig jobb a semminél.”

Ezek után Lothian megkérdezte Hitlert, helyeselné-e, hogy Anglia és Németország folytassanak tárgyalásokat olyan terv kidolgozására, mely 10 évre biztosítaná Európa egyensúlyát. Hitler igenlő feleletére Lothian megállapította: „Leghelyesebb, ha megbeszélésünkről tájékoztatom a miniszterelnököt, Simont és Baldwint, és közlöm, hogy angol—német tárgyalásokat folytathatnánk egy olyan terv megvalósítására, amely 10 évre biztosíthatná Európá békéjét.”

Hitler: „Helyes. Ha most úgy beszélhetne, mint egy történelemszakos diák — és nem mint kancellár —, azt mondaná, Anglia és Németország leginkább azzal óvhatnák meg a békét, ha közösen kijelentenék, hogy ez a két ország mindenkit megbüntet, aki a békét megszegi — bárki legyen is az.”

Lord Lothian benyomásairól természetesen tájékoztatta Baldwint, Sir John Simon külügyminisztert és nézeteiről két hosszú levelet tett közzé a *The Times*-ben. A következő hetekben mint közvetítő tevékenykedett a Whitehall és a Wilhelmstrasse között.²⁵

De vajon a hivatalos angol külpolitika egyvetértésével találkozott-e a félhivatalos békéltetők közbenjárása? Az angol külügyminiszterhelyettes, Sir Robert Vansittart, Barthou halála után igen problematikusnak látta a kollektív biztonság politikájának továbbfejlesztését. Vansittart fokozatosan szembe került Simon külügyminiszterrel. Míg ő (Vansittart) a Szovjetunióval való együttműködés érdekében fáradozott, Sir John Simon világosan, egyértelműen, hivatalos formában elsőként fogalmazta meg a békéltetés politikáját. Lothian látogatása előtt Simon 1935. január 19-én a többi között ezt írta V. György királynak: „Két Németország között választhatunk: a megegyezés és szabályozás nélkül állandóan fegyverkező Németország és a között a Németország közt, amelyik megkapta jogainak elismerését és a békeszerződések bizonyos változtatását, a népek közösségébe lép és ilyen vagy olyan módon hozzá járul az európai biztonsághoz. Nem kétséges, melyiket bölcsebb választani.”²⁶ Ezekben a hetekben terjedt el Londonban az úri klubokban és a City

²⁵ Ld. a Lothian—Hitler beszélgetés szövegét: *Butler*: i. m. 330—337. I. Röviden említést tesz róla DGFP. Ser. C. Vol. 3. — Magyarul közlöm a teljes szöveget Butler alapján a „Békéltetők” c. id. közleményemben.

²⁶ *I. Colvin*: Vansittart in Office. London. 1965. 40. I.

ebédlő társaságaiban, valamint a konzervatív politizáló vidéki kastélyokban — valószínűleg a félhivatalos náci külügyi szerv, a Ribbentrop-iroda angliai terjesztésre szánt propagandájának következményeképpen —, hogy Anglia és Németország tulajdonképpen megegyezett: Németország lesz az úr a szárazföldön és Anglia a tengeren. Ekkor jött vissza Lothian, tarsolyában a hitleri ígéretekkel. Lothian beszámolóit megtárgyalták a kabinetüléseken és ezek szemmel láthatólag megerősítették véleményükben a többségükben amúgy is békéltetésre hajló minisztereket. Ez a helyzet várta 1935 február elején Étienne Flandin francia miniszterelnököt és Laval külügyminisztert, amikor három napos látogatásra érkeztek Londonba, hogy megtárgyalják a Németország és más nemzetek közti általános megegyezés lehetőségét, amely Németország esetében pótolhatná — mint erre az eseménnyel kapcsolatban kommüniké utalt — a versaillesi szerződés rendelkezéseit. E megbeszélések eredményeként jött létre a Londoni Protokoll, amely egy, a locarnói szignatarikus hatalmak között kötetendő légi egyezményt (légi Locarnót) és Kelet-Európa békéjét biztosítani hivatott kissé szelvidebb keleti paktumot javasolt.²⁷ A február 3-i megegyezési londoni javaslat során Angliának sikerült mérséklőleg hatni a franciákra. Pl. a franciák azon kívánságát, hogy egy légi konvenció Anglia és Franciaország között akkor is létrejöjjön, ha Németországgal a megegyezés nem sikerülne, kategorikusan visszautasították. Az egyezmény szövege konciliáns hangú volt. A végleges szöveget a berlini angol és francia nagykövet. Sir Eric Phipps és François-Poncet nyújtotta át Hitlernek, aki Neurath külügyminiszter társaságában fogadta őket és azonnal kijelentette, elhatárolja magát attól az állítástól, hogy Németország egyoldalúan fegyverkezik és hivatkozott a francia és szovjet fegyverkezések ütemére. Ekkor François-Poncet rámutatott arra, hogy Hitler már 1934-ben 300 000 főnyi hadsereget követelt és ezzel elismerte, hogy Franciaországnak joga van a nagyobb fegyverkezéshez. Hitler avval intette le, hogy időközben megváltoztak a körülmények.²⁸

A német kormány hivatalos válasza nem keltett osztatlan lelkesedést Franciaországban, ugyanis a német kormány csupán a légi paktum kérdésében javasolta a közvetlen tárgyalások felvételét a brit kormánnyal, a londoni javaslat többi pontjához nem határozta meg álláspontját. visszatérésének lehetőségét a Népszövetségbe mint végső betetőzést jelölte meg. Utalt a jegyzék arra, hogy nem Németország hiúsította meg 1934. április 17-én a leszerelési konferencia folytatását, tehát nem Németországnak kell új javaslatot tennie. Minthogy Európa-szerte nagymérvű fegyverkezés folyik, ezért Németország igényei is megnövekedtek a „védelmi fegyverkezés” terén. Neurath külügyminiszter még utóbb hozzáfűzte, hogy Németországnak nem áll szándékában éket verni Anglia és Franciaország közé, de „elvi okokból van szüksége a német—angol kettős konverzáció proponálására”.²⁹ A német válasz nagyjában megfelelt a londoni várakozásoknak, bár, mint Széchenyi londoni magyar követ

²⁷ A légügyi megállapodás a vonatkozó javaslat tulajdonképpen csupán a locarnói egyezményben vállalt kötelezettségek kiterjesztése, illetve a szerződés rendelkezéseinek precizizálása és egy hirtelen légi támadás esetére való applikálása. Ld. erre Széchenyi 1935. febr. 15-i londoni jelentését. OL. Küm. Pol. 1935—2/5—577.

²⁸ Erről a félórás jelenetről bővebben ad ismertetést V. Mastný, a berlini csehszlovák követ titkos jelentésében a londoni tárgyalások német visszhangjáról. Berlin, 1935. febr. 5. AMZV. P. Z. 11/1935.

²⁹ Masirevich berlini bizalmas jelentése, 1935. febr. 18. és 1935. febr. 22-i számjel-távirata. OL. Küm. Pol. 1935 — 2/19—670 és 686.

összefoglalta, „bizonyos deceptio észrevehető Angliában amiatt az enthusiasmus miatt, amellyel Berlin a légi felszerelésének legalizálását előfeltételező légi-paktum tervet fogadta és ezzel a javaslat többi részével szembeni nagyfokú rezerváltságát közvetve még inkább kidomborította”. Sőt még hozzáfűzte, hogy olyan hírek is napvilágot láttak, hogy a német kormány a demilitarizált zónában katonai repülőterek létesítésére fog engedélyt kérni. Ilyenek hiányában ugyanis a légi-paktumban vállalandó kötelezettségeinek nem tudna eleget tenni.³⁰

Bár a német válaszjegyzék csalódást okozott Franciaországban, a francia kormány londoni nagykövete révén tudomására adta az angol kormánynak: nincs kifogása az ellen, hogy Németországgal ilyen irányú tárgyalásokat megindítson, és az ellen sem, hogy az angol külügyminiszter — ha az angol kormány ilyen döntést hozna, — Berlinbe ellátogasson. A válaszjegyzék által teremtett helyzet azonban megkívánja, hogy Simon berlini látogatása előtt a szokásos diplomáciai úton megállapodás jöjjön létre London és Párizs között a további közös eljárás kialakítására vonatkozóan.³¹

A február 3-i londoni megállapodásokat az olasz kormány kedvezően fogadta, mert azokat alkalmasnak tekintette „a Németországgal való meg egyezés lehetővé tételére”. A belga kormány ugyancsak közölte az angol kormánnyal, hogy hozzájárul az egyenjogúság és biztonság kérdéséről egyidejűleg folytatandó tárgyalások eszméjéhez. A szovjet kormány értesítette az angol és a francia kormányt, hogy egyetért a londoni tervvel, ha a tervezett rendszerbe az összes regionális paktumok, elsősorban a keleti paktum be fognak vonatni. A szovjet aggodalomnak adott hangot I. Majszkij londoni szovjet nagykövet, amikor azt a meggyőződését juttatta kifejezésre, hogy Anglia és Franciaország tartják a locarnói frontot Nyugaton, de a keleti paktumot teljesen feladták. Vansittart külügyminiszterhelyettes nagyjából megértette a szovjet álláspont realitását, csak türelmet kért. Amidőn Jan Masaryk, a londoni csehszlovák követ meglátogatta őt és helyettesét, Sir Orme Sargent-et a külügyminisztériumban, hogy tapogatózzék a francia látogatást követő helyzet felől, Vansittart derűlátóan nyilatkozott: „A munka jó darabját elvégeztük, s ez kétségtelenül lépést jelent előre. Véleményem szerint egész Európában az a legfontosabb tény, hogy nem tudjuk mit cselekszik Németország, nemcsak a londoni megállapodásokkal kapcsolatban elfoglalt álláspontját illetően, hanem egyelőre azt sem tudhatjuk, milyen irányban fejlődik majd politikája. Remélem nem kell különösképpen hangsúlyoznom, hogy Hitler iránt nem vagyunk valami nagy bizalommal. Mindaddig, amíg Németország álláspontját világosan nem ismerjük, felesleges a közép-, illetve a kelet-európai helyzet megjavítására vonatkozóan bármiféle definitív tervet készíteni, éppen ezért túlzottnak tartom azt a félelmet, amelynek Litvinov adott hangot. Nagyon hálás lennék Beneš-nek, ha Moszkvában oda tudna hatni, hogy odaát feleslegesen ne dühöngjenek, és ne idgeskedjenek.”³² Néhány nappal utóbb már Vansittart magánfeljegyzéseiben ez a bejegyzés állt: „Amennyire tőlem telik, mindent megteszek, hogy Oroszországot segítő politikát folytassunk . . .

³⁰ 1935. febr. 21. OL. Küm. Pol. 1935 — 2/19—731.

³¹ Ld. Černý londoni csehszlovák ügyvivő 1935-re vonatkozó idézett összefoglaló jelentését.

³² J. Masaryk londoni csehszlovák követ a Vansittartnál és a Sargentnál tett látogatásáról. London, 1935. febr. 6. AMZV. PZ. 33/1935

Litvinovnak minden erőnkkel segítenünk kell.”³³ Vansittart helyettese, Sargent már nem ennek a politikának volt a híve. Őt, mint a Szovjetunió ellenségét tartották számon. Masaryk-nak a vele folytatott eszmecsere alkalmával az volt a benyomása, hogy Sargent nagyon örülne, ha Litvinov politikája csődöt mondana.³⁴

A szovjet sajtó-kommentárok élénken taglalták a londoni megbeszélések várható kihatásait, elemezték az angol magatartás okát, taktikai magvát. Az Izvesztyija február 5-i vezércikkében hangot adott annak a véleményének, hogy Anglia ugyan kész Franciaország támogatására, ha Németország francia területet veszélyeztetne, de ismeretlen Anglia álláspontja abban az esetben, ha a német terjeszkedés Kelet- vagy Délkelet-Európa felé, Franciaország egyik szövetségese ellen irányul. A lap február 18-i számában ugyanakkor egy cikk megállapította, hogy ha „Németország ma Kelet-Európában akció-szabadságot kap, úgy azt holnap Nyugaton fogja majd kivenni magának”. A szovjet külpolitika Németország kelet felé irányuló politikájának magára nézve világosan felismert veszélyessége miatt igyekezett az angol vezető köröket oly módon is a maga álláspontjának és egyben a Litvinov nevéhez fűződő „a béke oszthatatlanságának” a megértése felé hangolni, hogy a francia miniszterek londoni látogatása előtt millió fontos rendeléssel igyekezett a londoni pénzvilág irányítóit és az angol ipari köröket megnyerni. A Szovjetunió angol orientációjának mélyebb politikai okait illetően kövessük egy, bizonyos elemző készséggel írt egykorú magyar követségi jelentés gondolatmenetét: „A londoni francia látogatás után kétségtelenné vált, hogy 1) Anglia a keleti paktumban vagy más kelet-európai biztonsági szerződésben aligha fog résztvenni; 2) hogy elérte, mi szerint Franciaország nem fog ragaszkodni a keleti paktum alakjának már előzetes leszögezéséhez. Anglia azt a kívánságát is kifejezte, hogy a keleti paktum csak kelet-európai államok, — tehát Oroszország, Németország, Balti államok, Lengyelország és Románia között jöjjön létre (Franciaország és Csehszlovákia részvétele nélkül). Így Anglia vonakodott hozzájárulását adni egy orosz — francia defenzív szerződés közvetlen vagy közvetett megvalósulásához (akár Csehszlovákiával, akár anélkül). Ez érthetővé teszi Oroszországnak az őt számításán kívül hagyó londoni határozatokkal való elégedetlenségét, amelyekben Anglia ugyan késznek nyilatkozott az *európai francia terület védelmére, de nem Franciaország európai helyzetének egyik keleti szövetségese: Csehszlovákia megvédésével való támogatására*. A szovjet kormány tisztán látja Angliának a dunai paktumhoz való állásfoglalását is: hozzájárul ugyan a francia — olasz megegyezéshez, amely Ausztria függetlenségét biztosítja, de a volt Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak egymásközi paktumai semmiféle tekintetben nem érdeklik.”³⁵

A szovjet kormány február 19-i, a párizsi és londoni nagykövetei útján eljuttatott válasza a londoni tárgyalásokkal kapcsolatban nem érdekelte lényegében az angol külügyminisztériumot s nem érintette vonalvezetését — hiába fáradozott Vansittart a szovjet külpolitika megérttetésén. Ebben a február 19-i szovjet jegyzékben a többi között az a javaslat is bennfoglaltatott, hogy a négy európai nagyhatalom, a Szovjetunió, Franciaország, Anglia és

³³ *Colvin*: i. m. 42. l.

³⁴ Ld. a 32. sz. jegyzetet

³⁵ Kiss Sándor helsinki-i magyar követ 1935. márc. 5-i jelentése. OL. Küm. Pol. 1935—2/28—920. (Kiemelés tőlem — H. H. É.)

Olaszország szövetségét állítsák szembe a háborúra készülődő agresszorral; e szövetséghez csatlakozhatnak a kis- és a Balkán-antant, ami már az európai lakosság 70%-át kitevő 365 millió embert jelentene.³⁶

E helyett azonban tovább szótték a Whitehall-ban a terveket, hogy kik és hogyan folytassák tovább a tárgyalásokat Hitlerrel. Simon külügyminiszter február 25-én jelentette be az alsóházban, hogy március 8-án Eden lord-pecsétőrrel Berlinbe utazik, míg a moszkvai, varsói és prágai meghívásokat még mérlegelik. A kabinet rendkívüli ülése jóváhagyta Simon és Eden utazását, s mivel Simon nem kívánt Berlinnél tovább menni, csupán Eden tett volna eleget a többi kormány meghívásának. Ekkorra már nagy diplomáciai tapasztalatokkal rendelkezett a nagy látókörű, befolyásos konzervatív körökben bizalmat élvező 38 éves Eden, a csaknem 25 esztendővel idősebb Simon külügyminiszterrel ellentétben, akinek külügyi vonalvezetését 1935-ben sem az ellenzék, sem a konzervatív párt szellemi elitje nem tekintette megfelelőnek. Közbejött azonban az angol fegyverkezési programnak, a White Paper-nek (Fehér Könyv) rosszul, — szándékosan, vagy véletlenül rosszul — erre az időpontra időzített közzététele — 1935. március 4-én.* E fegyverkezési program létrejöttének körülményeinél érdemes egy kicsit elidőznünk, mivel bepillantást enged az angol kül- és belpolitika mechanizmusába. A White Paper 3 nemzetvédelmi tárca (hadügy, tengerészetügy és légügy) 1935. évi költségvetését kísérte, és azt a célt szolgálta, hogy valamiképpen indokolja vagy magyarázza a hazai és külföldi közvélemény előtt a nemzetvédelmi kiadások mintegy 10%-os felemelésének bejelentését. Az angol fegyverkezési és békéltetési politika kiegyenlíthetetlen ellentétéből, az eltérő konzervatív és labourista fegyverkezési politikából, számos gazdasági okból, tárcaközi harcokból, valamint személyi és hivatali problémákból adódott, hogy ezt a célját csak felemásan érthette el. A White Paper szerzői, a három magasrangú közhivatalnok: *Sir Warren Fischer* (állandó pénzügyminiszterhelyettes), a közszolgálat feje (Head of H. M. Civil Service 1919—1939), *Sir Maurice Hankey*, (a Birodalmi

³⁶ Uo. 1935. febr. 24-i jelentése. OL. Küm. Pol. 1935—2/19—811.

* A londoni csehszlovák ügyvivő, dr. Černý 1935-re vonatkozó összefoglaló jelentése szerint „az a körülmény, hogy a White Paper nyilvánosságra hozatalára éppen abban az időben került sor, amikor a brit miniszterek külföldi látogatásáról tárgyaltak, nem jelenti azt, hogy ehhez az ügyszálhoz valami köze lenne. A memorandum nyilvánosságra hozatalának ideje egyszerűen a House of Commons-ban lezajlott tárgyaláshoz igazodott, amely tudvalevően szigorúan előre megállapított program szerint megy végbe, s ebben az esetben méginkább, mert a vitát az azévi költségvetési terv lezártaig, azaz március 31-ig be kellett fejezni. A White Paper-t sokkal előbb készítették el, mint ahogy a berlini látogatás terve felmerült. Csak az volt vitakérdés a nyilvánosságra hozatalával kapcsolatos kabinet-ülésen, hogy a berlini tárgyalások előtt vagy után publikálják-e. Arra az álláspontra jutottak, hogy jobb lenne az eredeti elgondolás — tehát a korábbi publikálás — mellett maradni.”

Szőchenyi londoni magyar követ 1935. márc. 9-i jelentésében utalt arra a tényre, hogy a White Paper-t nem a Foreign Office, hanem Sir Maurice Hankey, mint a Committee of Imperial Defence (a Birodalmi Védelmi Bizottság) főtitkára jóval a berlini út fixálása előtt szerkesztette. S a Foreign Office azt a nézetet vallotta, hogy az okmányt bőlesebb dolog volt a berlini tárgyalások előtt, mint utána közzétenni, mivel utóbbi esetben abban mindenki a tárgyalások fiaskójának bevallását látta volna. Masirevich berlini magyar követ jelentése a német véleményt tükrözi: a Fehér Könyv kiadásával Anglia, mint korábban is mindig, meg tudta találni a Franciaországhoz visszakanyarodó utat, és értésére adni a németeknek, hogy kedvükért nem hajlandó feladni a francia—angol együttműködést.

Védelmi Bizottság és kabinet főtitkára 1912—1938, illetve 1918—1939)³⁷ és *Sir Robert Vansittart* külügyminiszterhelyettes, a brit külpolitikában fordulatot kívántak evvel az irányánnyal kierőszoakolni, felhívni a német militarista veszélyre a figyelmet és nagy honvédelmi erőfeszítésekre indítani. A politikusok azonban — mint A. J. P. Taylor megfogalmazta³⁸ —, kiherélték e tervet.

A fegyverkezés kérdésének felvetésével 1934—35 politikai atmoszférájában egy angol miniszterelnöknek még nagyon vigyáznia kellett.

Az 1935-ös általános választások esztendejében úgy ítélte meg a koalíciós, de valójában konzervatív kormány, — amelyet az a tény is igazol, hogy MacDonald miniszterelnök helyett a valóságban a konzervatív S. Baldwin kezében volt az igazi politikai hatalom —, hogy nagyobb fegyverkezés szerepeltetése a költségvetésben egyéb okok mellett veszélyeztetheti a konzervatív párt választási kilátásait. Hiszen a Labour-párt parlamenti hivatalos vezérének, G. Lansbury-nak, a pacifista eszme egyik legközismertebb képviselőjének vezetésével az angol szakszervezetek tagjainak nagy többsége még mindig kitartóan ellenezte az angol hadsereg, flotta és légierők felszerelését. (Mint ezt az 1935-ben közzétett Peace Ballott eredménye is igazolta: 11 627 765 szavazat közül 10 533 826 követelte a népszövetségi elvhez való ragaszkodást. A fordulat csak szeptemberben következett be, amikor ugyanezen tömegek egy jó része — szintén a népszövetségi eszme alapján — megszavazta az olasz—abesszin vizsály folytán Olaszország kollektív — ha kell fegyveres — megrendszabályozását, avval a haderővel, amelyet nem kívántak felerősíteni.)³⁹

Az angol fegyverkezés lehetőségeit 1935 tavaszán belpolitikai tényezőkön túl megszabta a megelőző esztendő fegyverkezési politikájának számos, ekkor már felismert és nem könnyen pótolható mulasztása. Whiteford angol vezérkari tiszt Álgva-Papp őrnagynak, a londoni magyar katonai attasénak ekkoriban azt fejtette, hogy a legkívánatosabb — nemesak brit, hanem általános európai szempontból — az lenne, ha Németország és Oroszország háborúba keverednék a többi hatalom beavatkozása nélkül. Így mind a kettő elgyengülne és „Európa. esetleg egy újabb 50 esztendőre megszabadulna a bolsevizmus állandóan

³⁷ Sir M. Hankey hónapokon keresztül a domíniumokban időzött 1934 második felében. Az út hivatalos jellegét titkolták, azonban az ausztráliai és az angol sajtó egy része felfedte, hogy Hankey az ausztráliai kormánnyal pl. nemesak tárgyalásokat folytatott birodalom-védelmi kérdésekről, hanem részletes elaborátumot dolgozott ki a kötelező katonai szolgálat visszaállításáról, fontosabb ipari centrumok és kikötők megerősítéséről, az ausztráliai légierő fejlesztéséről stb. Mindezekből nyilvánvalóvá vált, hogy a birodalom védelmi kérdéseiről a domíniumok kormányai és Hankey között tárgyalások folytak, amelyeknek célja: az anyaország és a domíniumok defenzív fegyverkezési politikájának összehangolása. A lapok arról is említést tettek, hogy Hankey értékre adta a domíniumok kormányainak, hogy részt kell vállalniuk a birodalom-védelem terheinek viselésében, amelyhez az angol kormány többek között a singapore-i flotta-bázis kiépítésével és fenntartásával járul hozzá. (Ld. erre Széchenyi londoni 1935. jan. 10-i jelentését. OL. Küm. Pol. 1935—2/5—252.) — Ismeretes, hogy az angol külpolitikát a müncheni válságot megelőzően befolyásolta döntésében a domíniumok külügyminisztereinek állásfoglalása, akik a Csehszlovákia-ellenes német támadást nem tekintették megfelelő ürügynek arra, hogy az angol birodalom belekeveredjék egy európai háborúba. *M. Gilbert: The Roots of Appeasement.* London. 1966. 181. l.

³⁸ Ld. *D. C. Watt: Sir Warren Fischer and British Rearmament against Germany* c. cikkének bírálatát: *Historical Review*, 1967. jan. 201—202. l.

³⁹ Király-Lukács György londoni magyar ügyvivő 1935. szept. 9-i és 1936. jan. 15-i jelentése. OL. Küm. Pol. 1935 — 2/1 — 2833 és 1936—2—293.

fenyegető veszélyétől”.⁴⁰ Ez a számukra optimális lehetőség sem ekkor, sem később nem következett be, és az angol vezető körök nagyon jól tudták — maga a Hitler-ellenes és békéltetés-ellenes Vansittart is úgy vélte, — rég túl vannak azon, hogy ne méltányolnák régi „háborús ellenfeleik katonai téren való egyenjogúságra való kívánságát. Németország esetében nem a felfegyverkezés tényét kifogásolják, hanem annak módját és különösen mérvét, amellyel egy paritási rendszer létesítését fölötte megnehezítették.”⁴¹

Angliában nem gondoskodtak a fegyveres erők általános fejlesztéséről a Versailles-t követő 15 év alatt. Az állami összkiadásokból 1934-ig évente átlagosan maximálisan 14%-ot, vagyis az összes európai nagyhatalom közül a legkevesebbet fordították a hadsereg és hajóhad fejlesztésére.⁴² Amikor Hitler hatalomra jutása után észbekaptak, látván, hogy a hajóhad és a légierők elégtelensége miatt képtelenek lesznek megvédeni távolkeleti és egyéb érdekeiket, Anglia lemaradása már igen jelentős volt.

A londoni Cityt és az egész angol gazdasági életet megrázó világválság idején szóba sem jöhetett az angol defenzio erősítése. 1933-tól merülhetett fel reálisan az angol felfegyverkezés kérdése, azok részéről, akik ennek szükségét felismerték és olyan helyzetben voltak, hogy a lehetőségekhez képest cselekedni is tudtak.

A felfegyverkezés erőteljes támogatóra talált Sir Warren Fischer pénzügyminiszterhelyettes személyében, aki hatékony, dinamikus energiájú, gyors ítéletű, ugyanakkor megfelelő áttekintéssel rendelkező magasrangú közhivatalnok volt, és határozottan náci-ellenes, mint Vansittart. Ő egyáltalában nem hitt abban, hogy a németekkel modus vivendi lehet találni hosszabb távra.⁴³ Határozottan képviselte azt az álláspontot, hogy Angliának egy igazi ellensége van, akitől tartania kell, s ez Németország. S a félelem oka a technikai fejlődés akkori helyzetében a német légierő, amely által Anglia történelmében példa nélkül álló módon és mértékben sebezhető. Éppen ezért nem értett egyet sem ekkor sem később a Légügyi minisztérium derülátóbb felfogásával és adataival, melyekkel azt alátámasztotta.⁴⁴ Úgyszintén meg volt győződve arról is, hogy rendkívül lényeges, milyen felkészültségű emberek vezetik az országot, s az volt a lehangoló véleménye, hogy az 1930-as években Angliában nagy hiány tapasztalható katonai és civil szakértőkben, hozzáértő, magas kvalitású tanácsadóknak. Ezért aztán ő maga igyekezett kézben tartani Anglia felfegyverkezési erőfeszítéseit, annak pénzügyi oldalát ő ellenőrizte, s

⁴⁰ Álgya-Papp László őrnagy máj. 8-án futárral küldött 79/45. 1935. szig. biz. jelentése. OL. Küm. Pol. 1935—2/7—1760.

⁴¹ Széchenyi beszélgetése Vansittart-ral. Széchenyi 1935. máj. 30-i szig. biz. londoni jelentése. OL. Küm. Pol. 1935—2/7—1923.

⁴² *Major Miklós*: Az angol fegyverkezés gazdasági vonatkozásai. Magyar Katonai Szemle. 1938. 10. sz. 184—201. l. Főleg az 1935-től meginduló angol fegyverkezés méreteire, szervezeti elgondolására és megvalósítására illusztratív.

⁴³ Sir Warren Fischer, — mint utóda, Sir Horace Wilson, Chamberlain főtanácsadója — oly nagy hatókört épített ki maga körül (a minisztériumok és kabinet horizontális és vertikális tőle függő tájékoztatásával, visszatartott fontos, neki nem tetsző jelentésekkel, hivatali előmenetelek megakadályozásával, ha nem fogadták el az ő nézeteit stb.), hogy jelentékenyen befolyásolta az angol külpolitikát, a felfegyverkezést, a kabinet döntéseit. Szerepének tisztázása nem végleges; értékeléséhez fontos adalék *D. C. Watt*: Personalities and Policies c. kötetben (London, 1965. 100—116. l.) „Sir Warren Fisher and British Rearmament against Germany” c. cikk.

⁴⁴ A légierők kérdését Simon—Eden berlini útjával kapcsolatban tárgyaljuk majd részletesebben.

szigorúan vigyázott arra, hogy a nemzetvédelmi tárcák közötti harcban ne torzuljanak el az ő elképzelései. A hadügy, tengerészetügy és légügy vezetőiből már 1924-ben megalakult a Birodalmi Védelmi Bizottság (Committee of Imperial Defence, a továbbiakban CID) albizottsága. „Ebben az időben azonban — mondotta Sir Warren Fischer — nem volt mentség az angol katonai impotenciára. Nem elég, hogy a háború után teljesen leszereltünk, ami bár nem volt bölcs, de nem is volt természetellenes, a kormány azonban a haderőt csontvázig lemeztelenítette, pedig már a weimari köztársaság titokban egész takaros méretekben fegyverkezett. A brit kormány e tragikus cselekedete szolgált modellül a következő kormányok számára, és még az 1936-os újrakezdeti façade is nevetségesen lényegtelennek minősíthető.”⁴⁵

Sir Warren sok mindent megpróbált tenni a miniszterek háta mögött is, hogy az ortodox nézetekkel és a megmerevedett lehetőségekkel szemben rábírja a brit kormányt, hogy vegye komolyan a német kihívást. Létre is hozták a CID-nek még egy speciális albizottságát a DRC-t (Védelmi Követelmények Albizottsága: Defence Requirement Sub-Committee), s ennek egyik 1933 novemberi ülésén Vansittart és Sir Warren meggyőzték a jelenlevőket, hogy a fő veszély néhány éven belül Németország. Ebben az időszakban sem lehetett azonban a DRC ülésein a légügyi vezérkari főnökkel, Sir Adrian Ellington-nal megértetni, hogy Anglia csekély légi erejét képtelenség a veszéllyel hatékonyan szembeállítani. Sir Warren úgy vélte, hogy a hadsereg felszerelése, képzése és összetétele idejét múlt. Az angol defenzív hiányok pótlására ötéves szakaszra 71 millió fontot látott szükségesnek, amelyből 50%-ot kapott volna a szárazföldi hadsereg. 1934-ben az angol kabinet ennek az összegnek egyharmadát, a hadseregnek szánt összeg felét hagyta jóvá, elhalasztotta viszont a flotta kiöregedett hadihajóinak kicserélését és valami kevéssel emelte az ország légvédelmi erőinek kiépítésére szánt összeget. A nemzetvédelmi tárcák vezetői nem voltak ezzel az eredménnyel megelégedve: kijelentették, hogy nem lehet a birodalmat megvédeni a három véderő egyikének egyoldalú felfegyverzésével. Tiltakozásukra szervezték újjá a DRC-t és készítették az ország védelmére egy új javaslatot, amely a három véderő fejlesztését kidolgozta tekintet nélkül a pénzügyi lehetőségekre. Így jött létre az utóbb, a választások miatt óvatos Baldwin lesimitásaival nyilvánosság elé tárt, hosszúra sikerült White Paper, amelyen még érződtek Vansittart és Sir Warren németellenes felfogásának nyomai. (Olyannyira, hogy az angol kormány vezetőjének aláírásával ellátott és kiadott okmány a német ifjúság nevelésének szellemét is nyilvános kritika tárgyává tette.)

A White Paper-nek az *angol alkotmányos gyakorlatban is jelentősége volt, mert általa első ízben tekintették át és vitatták meg az angol parlamentben az ország védelmi politikáját.*⁴⁶ Széchenyi követ is felhívta Kánya figyelmét a White Paper jelentőségére: „Jóval többet tartalmaz a nemzetvédelmi budget indoklásánál — írta március 9-én —; ez az okmány az angol kormány célkitűzéseit precizírozza a világbékét leginkább érintő problémák tekintetében, amiért is általános érdeklődéssel néznek annak a jövő hét elejére tűzött parlamenti tárgyalása elé.”⁴⁷

⁴⁵ *Sir Warren Fisher: The Beginnings of Civil Defence. Public Administration, 1948. Téli szám. Idézi Watt: Personalities and Policies, 105. l.*

⁴⁶ Uo. 108. l.

⁴⁷ OL. Küm. Pol. 1935—2/1—947.

A White Paper-ben indokolt nemzetvédelmi kiadások (a három tárcánál) együttes, mintegy 10 500 000 fontnyi (azaz 10%-os) felemelése végeredményben nem jelentett meglepetést. A légügyi költségvetés gyarapítása természetes folyománya volt a korábbi vitáknak és Sir Warren erőfeszítéseinek. A tengerészeti és hadügyi kiadások szaporítása nem annyira új alakulatok felállítására szolgált, mint a légügynél, hanem inkább az elavult felszereléseknek modernebb pótlására. Természetesen a szövegben a White Paper szerzői utaltak a brit külpolitika alapvetően békés céljaira, a Népszövetség támogatásával a kollektív biztonság céljából létesítendő nemzetközi egyezmények szorgalmazására, a locarnói egyezményekre, több, Kelet-Európa biztonságára vonatkozó javaslatra stb. A leszerelési konferenciát megelőző és követő helyzet angol vonatkozásait, angol javaslatait is idézték, majd rátértek az angol közvélemény leszerelést sürgető hangulatának részletezésére. Ennek kapcsán tértek át a nemzeti kormány fokozott béke-törekvéseinek ismertetésére, avval együtt, hogy nem hunyhatnak szemet a biztonság követelményei felett. Az okmány leszögezi, hogy az egyoldalú angol leszerelés és az a kívánság, hogy ez a példa követésre találjon, nem vált be. Az eredmény: nincsenek meg a megfelelő önvédelmi eszközök egy agresszor ellen. A leszerelési konferencia gyakorlatilag zsákutcába került és Németország nemcsak nyíltan és nagy méretekben fegyverkezik a versailles-i szerződés 5. részével ellentétben, de kilépett a Népszövetségből is. Vizsgálatok alapján megállapítást nyert, hogy ha az angol védelmi erőket nem modernizálják, a védelem színvonala nem lesz megfelelő, ha agresszor támad rájuk, képtelenek lesznek biztosítani tengeri útjaikat, a nép élmezését, a nagyobb városok és lakosság védelmezését a légi támadásoktól.

A White Paper továbbá megállapította, hogy megkezdték a védelem újbóli kiépítését a potenciális veszély ellen és összehangolták a védelmi erők programját. A flotta és a hadsereg esetében pótolni kell a technikai elmaradást, folyamatosan el kell látni e fegyvernemeket modern felszerelésekkel, továbbá megfelelő emberanyagról és hadianyag-készletről kell gondoskodni. E feltételek nélkül az ország lényeges érdekeit nem tudják megvédeni egy agresszor ellen s nem tudnak együttműködni valamely kollektív biztonsági rendszerben. Egyedül a RAF (brit légierő) esetében szükséges azonnal emelni az egységek számát, de a jövőben elkerülhetetlen lesz a hadseregnél a léghárító védelmi berendezések és szerkezetek számának emelése is. Ha a jelen helyzetben tovább folyik a fegyverkezés, Németország szomszédainak fennálló aggodalmai ezt csak súlyosbítani fogják, és mindez olyan helyzetet teremthet, amely a békét fenyegeti. Ezért — állapítja meg a White Paper — nemcsak a haderők felkészültsége okoz Angliában problémát, hanem az a szellem is, amelyben az egész német lakosságot, de főleg az ifjúságot nevelik és szervezik. A felfegyverkezés természetesen nemcsak Németországban folyik, hanem az egész világon. Ezt Anglia sem nézheti tétlenül, és ezért kell védelmi berendezésén a szükséges hiányokat pótolni. Háború esetén elsősorban a flotta biztonságáról kell gondoskodni, hogy fenntarthatassák a tengeri közlekedést. Ez tehát az angol birodalmi védelmi rendszer alapja, e nélkül bármi más rendelkezés kevés haszonnal járna. Több cirkálót kell építeni és a csatahajó marad továbbra is az angol tengerészeti stratégiai rendszer lényeges eleme, viszont minél előbb ki kell cserélni az elavult csatahajókat, új konstrukciókat azonban az eljövendő flotta-szerződés szerint kell majd üzembe állítani. A White Paper részletezte a három fegyvernemnél a védelem leglényegesebb feladatait. Légiháború esetén gondolt arra is, hogy a légierő fejlődése következtében Anglia ellen a

támadás nagy távolságról is bekövetkezhetik, ezért igen nagy fontosságot tulajdonított az Északi-tenger térségének is, amely tengerészeti szempontból századokon át Anglia egyik fő érdekerülete volt és a jelenben is az maradt. Az ország fegyveres erőinek védelmi fejlesztésével egyidőben megkezdték az előkészületeket a közszolgáltatási művek és a civil lakosság védelmére. Végül a White Paper ismételten utalt a brit kormány békés céljaira, a békés eszközök hatékonyságába vetett bizalmára, hangoztatva azonban, hogy a fegyverkezés késleltetése, mint a brit békepolitika kifejezése, elhibázott lenne. A nemzetközi helyzet és a világ minden táján végbemenő fegyverkezés szükségessé teszi a három védelmi fegyvernem további fejlesztését, és ezt veszély nélkül nem lehet tovább halasztani.⁴⁸

Március 11-én az angol parlament a hadügyi költségvetés mintegy 10%-os felemelését elfogadta.

A White Paper által feladott kérdés 1935 márciusában természetesen nap mint nap foglalkoztatta az ország legjobb elméleti és gyakorlati katonai szakemberét, Liddell Hart-ot és Jack Dill-t, a hadügyminisztérium egyik vezető emberét. Liddell Hart 1935 márciusában csatlakozott a *The Times* szerkesztőségi gárdájához. Március 14-én írta első cikkét a lapba, éppen a White Paper-rel kapcsolatban. Ebben állította fel azt a tételt, hogy mivel Anglia földrajzi helyzete miatt sebezhető, stratégiailag nem helyeselhető az izolációpolitikája, a kollektív biztonság politikája mellett a legsürgetőbb érv stratégiái. „A kollektív biztonság elve nemcsak morális eszme, hanem a leggyakorlatiasabb nézőpontból fakadó brit érdek” — írta. Március 15-i vezércikkében pedig azt fejtegette, hogy a három véderőben (hadsereg, flotta, légierő) elérni ugyanazt a fegyverkezési szintet, amely Anglia régi biztonságát visszaadja, „technikailag is, pénzügyileg is lehetetlen. Ha ezeket a kíméletlen tényeket figyelembe vesszük, akarva nem akarva be kell látnunk a kollektív biztonsági politika bölcsességét”.⁴⁹ Ezekben a napokban hívta őt meg Dill a hadügyminisztériumba egy kis beszélgetésre, a védelem kurrens és jövőbeni kérdéseiről. Térkép előtt vitatták meg a világhelyzetet. Dill idegenkedett attól a gondolattól, hogy Anglia részt vegyen egy esetleges francia — olasz — szovjet szövetségben, szemben a valószínűleg kialakuló német — japán blokk-kal. Felvetette, nem lenne-e helyes Németország expanzív törekvéseit keletre, Oroszország rovására levezetni. Liddell Hart rámutatott ennek veszélyességére: nem szabad az olyan tigris etetni, amelyik majd rád veti magát, mondotta. Németország ambíciójának végső akadályát Angliában látta. Dill megkérdezte, mi lehet az Oroszországgal való együttműködésben ésszerű Anglia számára. A felelet ez volt: 1) Oroszország az egyetlen hatékony ellenméreg Japánnal szemben a Távokkeleten, 2) Franciaország nem szalasztja el Oroszországot, Anglia pedig nem hagyja Franciaországot.

⁴⁸ Statement Relating to Defence issued in Connection with the House of Commons Debate on March 11, 1935. London. 1935.

⁴⁹ The Memoirs of Captain Liddell Hart. London, 1965. Vol. 1. 285—286. l. — Liddell Hart személyéről még ennyit: ő 1924-ben először a *Morning Post*, majd a *Daily Telegraph*, végül *The Times* katonai levelezője, az *Encyklopaedia Britannica* katonai szerkesztője. Számos ragyogó tanulmányban, könyvben, előadásban, levélben, feljegyzésben és vitában annak a kis számú, lelkes és értelmes angol társaságnak vezéralakjaként mutatkozott be, amely a két háború között azért küzdött, hogy a brit haderőt a reakciós közepszerűségből hatékony, erős és modern gépezetté fejlesszék, amellyel — helyesen — úgy vélték, hogy a világ jövőbeli békéjét szolgálhatják.

Végül is arra a kérdésre, hogy merre engedjék Németországot terjeszteni, a két férfi nem talált megoldást. Tréfásan felemlítették Indiát, arra hivatkozva, hogy az Anglia számára már amúgyis csak teher. Liddell Hart meggyőződött arról, hogy 1935 tavaszán a gondolkodó, szakértő katona, Jack Dill, hozzá hasonlóan nem látott megoldást arra az ellentétre, amelyet egyfelől az ország korlátozott erőforrásai, másfelől Anglia egyidejű távolkeleti, középkeleti és európai kötelezettségei teremtetek.⁵⁰

Simon külügyminiszter és Eden március 8-án esedékes berlini látogatása természetesen eltolódott. A White Paper elolvasása beteggé tette Hitlert. Hivatalosan közölték, hogy a Saar-vidéken tett utazása alkalmával a kancellár meghűlt és mintegy kéthetes gyógyulásra van szüksége; a brit államférfiak látogatására csak március végén kerülhet sor. Március 7-én Simon bejelentette a parlamentben, hogy Eden Berlin után eleget tesz a szovjet és lengyel kormány meghívásainak, majd Simon Párizsba utazott és Laval-lal tanácskozott. Hitler pedig válaszul a White Paper-re nemcsak politikai betegségével tüntetett, hanem Európa számára az úgynevezett „szombati meglepetésekkel” szolgált. Március 9-én, az első szombaton Hermann Göring bejelentette, hogy létezik a német légierő, a Luftwaffe, március 16-án, a második szombaton pedig a német kormány törvényt bocsátott ki, amelyben kimondta egy, általános védkötelezettségen alapuló, 36 hadosztályból álló 12 hadtest (550 000 fő; tulajdonképpen egy 36 hadosztályból álló békehadsereg állománya ennél lényegesen kevesebb lehetett, ahogyan általában lényegesen kevesebb is) felállítását. Ezzel az elhatározással a német kormány *egyoldalúan* hatályon kívül helyezte a versailles-i szerződés 14. fejezetének 5. részét, amely Németország lefegyverzését mondja ki. Hitler állítólag három indokkal magyarázta a berlini olasz nagykövet előtt ezt a lépését:

1. Oroszországnak meglevő 101 hadosztályával,
2. a White Paper-rel, illetőleg azzal, hogy március 11-én elfogadta az angol parlament a hadügyi költségvetés felemelését,
3. avval, hogy a francia kamara március 15-én felemelte a katonai szolgálati időt.

Még azt is hozzátette a birodalmi kancellár, hogy már rég fiókjában hevert a törvényjavaslat — nyilván csak megfelelő alkalomra várt vele. Egyébként Bülow Masirevich berlini magyar követnek kijelentette, hogy az általános hadkötelezettség proklamálása az eddigi, de facto létező állapoton lényegében nem változtat — s ebben igaza is volt.⁵¹ Figyelembe veendő Villani római magyar követ megjegyzése is, miszerint Hitler a proklamációval befejezett tény elé akarta állítani a hatalmakat az angol államférfiak látogatása előtt.

Hitler március 16-i „meglepetése” nagy megrökönyödést keltett az érintett nagyhatalmak körében. Bár a fegyverkezés tényéről tudtak, a megbotránkozás oka a diplomáciai játékszabályok felrúgásának ténye, a bejelentés időpontja és az az általános megítélés volt, hogy benne Németország fegyveres ereje, az egy esztendővel korábbi tárgyalási alap majdnem kétszeresére rúgott. A hír állítólag teljesen váratlanul érte az angol kormányt. A kabinet tagjait a vikendről hívták haza. Vasárnap miniszteri tanácskozást tartottak, utána a

⁵⁰ Liddell Hart: i. m. I. köt. 291—292. l.

⁵¹ Masirevich számjeltávirata. Berlin, 1935. márc. 18. OL. Küm. Pol. 1935—21/5—968 és 1011, valamint Villani F. számjeltávirata, Róma, 1935. márc. 16. OL. Küm. Pol. 1935. — 21/5—954.

francia nagykövet aide-mémoire-t nyújtott át a Foreign Office-ban a francia kívánságokról, mely követelte az angol-francia-olasz konzultációt, a Népszövetségi Tanács rendkívüli ülésének összehívását. A hétfői kabinet-ülés helybenhagyta a vasárnap megszerkesztett jegyzéket, amelyben az angol kormány tiltakozott a német véderő felállítása ellen, de jelezte, hogy nem kíván beleegyezni a berlini látogatás előtt a háromhatalmi konzultációba. Ch. Corbin francia nagykövetet csak akkor tájékoztatták a jegyzék tartalmáról, miután azt Berlinbe már elküldték. *E fait accompli*-nál kényelmesebb aranyhidat készíteni Hitler számára alig volt elképzelhető. Lansbury, az ellenzék vezére az alsóházban éles szavakkal fejtegethette, hogy Anglia 1914 augusztus óta nem érezte oly közel magát a háborúhoz, mint ezekben a napokban.

Simon külügyminiszter semmiképp sem kívánt lemondani a berlini útról. Ettől részben személyi pozíciójának megerősítését várta, részben több minisztertársával egyetértően remélte, „a jelenlegi pillanatban biztosítékokat nyerhetne, hogy a német kormány tengerészetét nem fogja a szárazföldihez hasonló mérvben gyarapítani”.⁵² Simon nyilván Hoesch londoni német nagykövettől nyert értesülései alapján juthatott erre a következtetésre; Hoesch ugyanis röviddel a március 16-i törvény bejelentése után utasítást kapott kormányától, hogy a londoni február 3-i konzultáció alapján dolgozza ki az újabb megbeszélések programját, főleg a Németország és Anglia között megállapítandó flotta-arányokban való megegyezésre vonatkozóan.⁵³

Egy bizonyos megfelelő várakoztatási idő után Hitler beleegyezett, hogy Simon külügyminiszter Eden lordpecsétőr kíséretében március 24-én meglátogassa őt. Előzetesen az angol kormány Eden-t Párizsba küldte, hogy biztosítsa a francia kormányt arról, hogy Berlinben nem térnek le a február 3-i angol-francia konzultáció vonaláról.⁵⁴

Bülow német államtitkárnak viszont az volt a véleménye a küszöbön álló angol látogatásról — és Masirevich berlini magyar követ előtt ennek a véleményének hangot is adott —, hogy London, Párizs és Róma között nincs egység. Az angolok — mutatott rá — Berlinbe jönnek, mintha időközben nem történt volna semmi. A berlini megbeszélések előkészületek nélkül történtek. Simon még mindig abban a téveszmében él, hogy katonai engedmények fejében Németország koncessziókra volna hajlandó a közép-európai kérdésben és a keleti paktumok terén.⁵⁵

Március 25-én és 26-án folytak Berlinben a tárgyalások, Hitler, Neurath külügyminiszter, Ribbentrop német leszerelési meghatalmazott, valamint Sir Eric Phipps berlini angol nagykövet részvételével. Hivatalos kommunikék szerint az angol és német államférfiak megvitatták a február 3-i londoni tárgyalásokon érintett kérdéseket, Locarno kérdését, Németország visszatérésének feltételeit a Népszövetségbe, és sok más kérdést, amelyek részletes ismertetésére Simon parlamenti beszámolója kapcsán térünk vissza. Érdekes, hogy Simon nem hozta szóba Berlinben a demilitarizált Rajna-övezet kérdését,

⁵² Király-Lukács] ügyvivő jelentése. London, 1935. márc. 23. OL. Küm. Pol. 1935—2—1120.

⁵³ W. Malanowski: Das deutsch—englische Flottenabkommen vom Juni 1935. Wehrwissenschaftliche Rundschau. 5. Jg. Heft 7. 1955. Jul. 408—420. 1.

⁵⁴ Apor Gábor bécsi magyar követ jelentése. Bécs, 1935. márc. 8. OL. Küm. Pol. 1935—2/11—869.

⁵⁵ Masirevich szigorúan bizalmas jelentése. Berlin, 1935. márc. 22. OL. Küm. Pol. 1935—21—1087.

pedig Vansittart javasolta, hogy valami figyelmeztetést evvel kapcsolatban ejtsen el. Hitler valószínűleg észrevette, hogy e tárgykört elkerülték.⁵⁶ Szóba került a volt német gyarmatok kérdése, és Simon tudni kívánta, mekkora a német légi flotta ereje. Hitler csendesen megjegyezte: Elértük a paritást Nagy-Britanniával.

Ez a bejelentés nagyobb hatást tett Edenre, mint Simonra, bár Eden az egész beszélgetés folyamán szkeptikusabbnak tűnt, mint Simon. Simon Berlinből visszatérve az angol kabinet részére mintegy 20 oldalas titkos memorandumot készített és eleinte — mint első alsóházi utalásában az ügyről mondta — nem akart részletes beszámolót adni, hiszen ez az út csak kölcsönös tájékoztatásnak, felderítésnek volt szánva. A Daily Telegraph diplomáciai levelezője azonban valamit kiszimatolt Berlinben, és a lap március 29-i számában utalt „Hitler úr erőteljes felhívására az angol—német szövetségre vonatkozóan”. Közben Vansittart elolvasta Simon titkos jelentését és elhatározta, hogy Hitlernek a légi paritásra vonatkozó kijelentéseit közzététeti. Így azután március utolsó napjaiban a londoni nagy napilapok lehozták a nagy hírt: „Hitler Simon előtt nem tagadta, hogy a német légierő egyenlő a brit légierővel, vagy valamivel nagyobb annál”. Ez tulajdonképpen beugratás volt. A németek rögtön tiltakoztak: Hitler sohasem mondta, hogy nagyobb annál. A BBC azonnal válaszolt: tehát ezzel elismerték, hogy az egyenlőség fennáll. Simonnak nyilatkoznia kellett az alsóházban: Hitler az egyenlőséget valóban említette.⁵⁷

Eden szerint a berlini tárgyalásoknak egyik jelentős eredménye éppen az volt, hogy a brit légügyi minisztérium és a Foreign Office közt 1933 óta dúló vitát végül is a lezáráshoz közelítette. E két minisztériumnak egymásnak ellentmondó értesülései voltak ugyanis a német légi felkészültségről, s ennek megfelelően a brit légügyi minisztérium nem látott közvetlen veszélyt, míg a külügyminisztérium helyesebben értékelte a németek repülőgépeinek számát.⁵⁸ A helyzetet az is nehezítette, hogy mindkét minisztériumban mindkét felfogásnak akadtak képviselői. Churchill akkor is, később is világosan látta, hogy akár 1933-ban, akár 1934-ben még lehetőség lett volna Nagy-Britanniában olyan légierőt kiépíteni, amely a francia légierővel együtt megállíthatta volna Hitlert.⁵⁹ 1934 júniusában a brit légügyi minisztérium feljegyzést küldött át a külügyminisztériumba az elkövetkezendő 15 hónap alatt kiépítendő német légierő adatairól; ez a feljegyzés a külügyi szakértők szerint alábecsülte a német erőt, de a kabinet mégis ezt a becslést fogadta el. Amikor 1934. november 28-án megnyílt a parlament téli ülészaka, Churchill több barátja nevében is a telt alsóház előtt megmondta, hogy „a jelen pillanatban már megvan Németország katonai légi ereje, és ez az illegális légierő nagy gyorsasággal közelíti meg a brit légierőt számban és felkészültségben egyaránt”. Megjósolta, hogy a német és

⁵⁶ Colvin: i. m. 43. l.

⁵⁷ Colvin: i. m. 45. l. A bécsi angol követ, Selby pedig úgy nyilatkozott Berger-Waldenegg osztrák külügyminiszter előtt, hogy Simon berlini látogatása „utolsó, de őszinte erőfeszítés Anglia részéről, hogy Németországot a Londonban Laval-lal megállapított bázison bevonják a nagyhatalmak körébe, közös, békés együttműködésre. Ha ez nem sikerül, úgy Anglia azonnal nekiáll fegyverkezni Németország ellen, Franciaországgal és Olaszországgal együtt, és akkor lássák a németek, mi lesz ennek a következménye. Nyíltan célzott egy készülő háborúra. (Benyomás szerint az angol követ utasítás szerint járt el.) Apor Gábor 1935. márc. 8-i jelentése. OL. Küm. Pol. 1935 — 2/11—869.

⁵⁸ The Eden Memoirs. Facing the Dictators. London. 1962. 182. l.

⁵⁹ W. S. Churchill: The Second World War. Vol. I. The Gathering Storm. London. 1955. (V. kiad.) 106. l.

brit programok alapján 1935-ben egyenlő lesz a két légierő, 1936 végén 50%-kal erősebb lesz a német.

Baldwin ugyanaznapi — már más vonatkozásban említett — beszédében azonnal cáfolta Churchill számításait; szerinte Németország légieroje csupán a fele az európai brit légierőnek.⁶⁰ A tényleges miniszterelnök (az igazi MacDonalddal együtt, de a koalíciós nemzeti kormány valódi fejének ekkor már Baldwin-t tekintették) szavai sok kételkedőt nyugtattak meg mindaddig, amíg 1935. március 9-én be nem jelentette Göring a Luftwaffe meglétét. Churchill 1935. március 17-i, Baldwinhoz írt levelében, majd a március 19-i, a légifegyverkezés és beruházás kérdésében folytatott parlamenti vitában ismét előadta felfogását e kérdéstről, és emlékeztette Baldwint, hogy 1934. november 28-i cáfolata nem volt helytálló.

Elkövetkezett a Simonnak adott Hitler-válasz a német légierőnek az angoléval való paritásáról, amelyet április 3-i beszédében kénytelen-kelletlen jelentett be Simon a parlamentben. Ezzel azonban korántsem zárult le a téma. Tovább gyűrűzött a légi felkészültség rendkívül lényeges kérdése ez év áprilisában, májusában, majd a további években egészen Münchenig.⁶¹ E helyen

⁶⁰ Uo. 106—107. l. — Itt kell megemlítenünk, hogy a berlini angol nagykövét 1934. november 26-án tért vissza Londonból, ahova kormánya hívta. Berlinbe való visszatérése után, a nagykövét kérésére, Hitler fogadta. Előzetesen tájékoztatta Hitlert, hogy mi fog történni november 28-án a parlamentben. Udvariasságból közölte, hogy be fogják jelenteni, hogy Németország 300 000 katonával és sok repülőgéppel — sőt bombázó gépekkel is — rendelkezik. Hitler hamisnak értékelte az adatokat, mert — úgy mond — vannak bombázó gépeik, de ez annak a következménye, hogy nem hívták össze azt a nemzetközi konferenciát, amely szankcionálta volna a bombázó gépek gyártásának nemzetközi eltörlését. S ha keletről a Reich most egy barátságos szomszédra számíthat is, mégis számot kell vetni a Szovjetunió hatalmas hadseregével és technikailag igen fejlett légi-haderejével. Számolva Anglia és Franciaország légi flottájával és azzal, hogy egyenlő erősek, Németország, mégha olyan nagy légi haderőt tartana is, mint a francia és angol légierő együttvéve, így sem lenne képes megtámadni mind a két országot, mert légi flottájának egy részét a szovjet ellen kellene felhasználnia, lévén utóbbinak légi hadereje egyenlő a fenti két országgal. Ld. a berlini olasz nagykövetség anyagából Cerruti jelentését, 1934. nov. 28. OL. Küm. Pol. 417. Vegyes politikai iratok. 681. sz. (Hitler szokásos módon itt is blöffölt; az 1937-i becslüt adatok szerint a repülőgépek száma: Anglia 1125 + 546; Franciaország: 5400; Németország: 3000; Szovjetunió: 4325. Ld. v. *Németh Lajos*: A világ fegyverkezési versenye. Külügyi Szemle, 1937. júl. 252—253. l.) Egyébként 1934-re csak 20 millió fontot irányoztak elő Angliában légügyi kiadásokra, ebből repülőgépekre és légvédelmi felszerelésre 9 millió fontot szántak. Még 1934 végén — Simonnak az angol parlamentben tett kijelentései szerint — a német légierő gépeinek számát 600—1000 közötti számra becsülték az angolok. Ld. Cerruti 1934. dec. 1-i jelentését. OL. Küm. Pol. 417. Vegyes pol. ir. 207. sz.

⁶¹ Amikor Hitler bejelentette a paritást Berlinben, Simonnak adatokat mutatott, hogy Angliának 2100 repülőgépe van. Simon ezt azonnal kétségbe vonta, mondván, hogy csak 690. Simon április 10-én levelet írt MacDonaldnak, hogy a CID-vel (Committee of Imperial Defence) azonnal vizsgálta meg az egész kérdést. Simon erőteljesen hangot adott e levélben a külügyminisztérium (Vansittart és mások) álláspontjának is, miszerint a német légi fölány az angollal szemben első, élvonalbeli gépek tekintetében 30%. Adataik szerint Németországnak ekkor 1375 katonai gépe volt, teljes légi parkja pedig 3000. Ami még aggasztóbbnak tűnt, az a német gépek termelésének nagy gyorsasága volt. Németország két hónap alatt akarta megkészszerezni élvonalbeli gépet, s az angolok valószínűnek tartották, hogy havonta 200 gép készült el Németországban. 1933 és 1934 között a repülőgépiparban megkészszerződött a német alkalmazottak száma, és 1935-ben ez ismét 83 % -kal nőtt. Simon utalt arra: félt, hogy a légierő területén Anglia már nem fogja tudni többé behozni Németországot. Levelének végső következtetése ez volt: „Angliát olyan mértékben veszélyezteti egy kontinentális hatalom hirtelen támadásának lehetősége, amelyre századok óta nem volt példa” (Eden Memoirs, 183—184. l.). Ugyan-

csupán abban a vonatkozásban kívánjuk tovább tárgyalni, hogy miért dobta be Hitler a berlini tárgyaláson a légi egyenlőség kérdését, s milyen aspektusban érintette ez az angol — német flotta-egyezményre irányuló kívánságokat. Eden szerint Hitler ismerte a számadatokat s tudatosan hazudott Simonnak. Utóbb Hitler azt mondta az osztrák külügyminiszternek, hogy a légi paritás bejelen-

csak április 10-én köröztette a miniszterek körében a kabinet részére készített memorandumát Lord Londonderry légügyi miniszter. Ebben — Európában egyedülállóan — úgy vélte, hogy nincs ok az aggodalomra, minthogy Németország élvonalbeli gépeinek száma csak 1936 októberre lesz 1300, s ha minden tényezőt figyelembe vesznek, úgy Anglia a jelenben lényegesen erősebb. A jövő azonban sötétebb. Azt javasolta, hogy Nagy-britannia programjában 1937-ig szerepeljen 1500 élvonalbeli gép elkészítése, és ez kb. meg fog felelni az ugyanaz évi német számnak. Londonderry 1939-ben, visszatekintve, megerősítette, hogy Németország 1935-ben jóval 1000 élvonalbeli gépen aluli számmal rendelkezett, de úgy állította be a helyzetet, hogy ő ennek ellenére javasolta Baldwin-nak, hogy tekintet nélkül a pénzügyi nehézségekre, szervezzék meg a légivezerkar által szükségesnek ítélt 52 repülőrajt (squadron-t). Ezt azonban a kabinet — félve a választások előtt a pénzügyi nehézségektől — nem fogadta el, így Londonderry úgy vélte, nincs más alternatíva: teljes barátságot kell kötni a németekkel. (Ld. erre *É. Haraszi: Two Secret Reports from the Hungarian Archives. The New Hungarian Quarterly. 1967. Vol. VIII. No. 27. 107—137. 1.*) Május elején MacDonald miniszterelnök a *The Newsletter* c. lapban írt cikkében már elismerte, hogy a németek légi felkészültsége nagyobb, mint 1934 novemberben hitték, május 22-én pedig Baldwin nyilvánosan beismerte, hogy 1934-ben teljesen félre volt vezetve a jövőt illetőleg; a felelősséget viszont az egész kormánynak vállalnia kell. Mégis egy embert áldoztak fel. Mint Jan Masaryk, a londoni csehszlovák követ írta 1935 májusában: „Valakit nyilván fel kell áldozni azért a kudarcért, amelyet Anglia annak a hirdetése által szenvedett el, hogy azt hangoztatta: Németországnak közel sincs annyi repülőgépe mint Angliának és egyáltalán nem csodálkoznék, ha ez az áldozat Londonderry lenne, aki állítólag néhány hónappal ezelőtt visszautasította a falánk Neville Chamberlainnel együtt a légi fegyverkezésre felajánlott pénzüsszeget.” J. Masaryk 1935. máj. 16-i jelentése AMZV. PZ 17/1935. — Valóban Londonderryt mondták le. Ő 1931—1935 között állt a légügyi minisztérium élén, s ez a minisztérium időközben az ország egyik legfontosabb hivatala lett. A lefegyverzés politikájának időszakában Londonderry és minisztériuma a legtöbbet próbálta kipróbálni a szigorú pénzügyminisztértől. 1935-ig, amíg Simon vissza nem tért Berlinből, sokallták, amit Londonderry kért, utóbb az volt baj, hogy nem kért eleget. Egyébként a londoni magyar követ fültanúja volt 1935 május elején Londonderry és egy kormánypárti képviselő beszélgetésének. Londonderry ekkor azt mondta, hogy Hitler Simonnak Berlinben légi paritást javasolt német—angol—francia viszonylatban 1900 élvonalbeli gép bázisán. Londonderry szerint Hitler tudatosan blöffölt, amikor az Angliával való paritást elérni kívánta nyilvánította. A paritást csak úgy tudná kimutatni, ha számításba venné a másodvonalbeli és tartalék gépeket is, és mindezeket szembe állítaná szerfölött szigorúan kiselejtezt élvonalbeli angol légi flottával. (Ld. Széchenyi szigorúan bizalmas jelentését. London, 1935. máj. 6. OL. Küm. Pol. 1935—21/5—1581.) Ettől eltekintve, a középpontban álló kérdés eldöntésére hivatott légügyi minisztérium élére nagyobb kaliberű politikai kívánczkot és olyan légügyi miniszter, aki az alsóházban van. Így esett a választás Sir Philip Cunliffe-Lister-re, a gyarmatügyi miniszterre, aki átütőbb politikai egyéniség volt, mint Londonderry. Azonnal elrendelte a Hurricane és Spitfire prototípusok gyártását, 1935 novemberben és 1936 márciusban már repültek az első gépek. *Churchill: i. m. I. köt. 114—115. l.* — A teljesség kedvéért még annyit, hogy a Luftwaffét nem tudták továbbra is olyan ütemben fejleszteni, mint a légi paritás bejelentésének idején. Természetesen a hitleri vezetőség megkísérelte a vezető szerepet légügyi téren fenntartani és a diplomáciájában kihasználni. A brit kormány komoly erőfeszítéseket tett 1935—1939 között a légügy fejlesztésére, minőségben elsőrendűt alkotott, mennyiségben a háború kitörésekor is elmaradt a németekékel. A franciák állítólag 1935 áprilisában naponta egy bombázó repülőgépet gyártottak, e repülőgépek gyorsasága azonos volt a németekével, a motorok viszont sokkal jobb anyagból készültek. Franciaország nem engedte magát Németország által ezen a területen megelőzni. Ld. Černý jelentését, 1935. ápr. 3. AMZV. PZ, idézett szám. — A már említett 1937-es becslés szerint Franciaország repülőgépeinek száma: 5400.

tésével egyetlen célja volt, hogy Anglia megkösse az angol—német flotta-egyezményt. Eden azonban úgy látta, a két kérdésnek egymáshoz semmi köze sem volt. Eden véleménye szerint Hitler célja a hatáskeltés mellett az volt, hogy a Rajna-vidék már elhatározott elfoglalása esetén a Luftwaffét erősebbnek tartsák, mint amilyen. Egyébként Hitler nem sokáig késlekedett, hogy a paritást valóban elérje.⁶² Londonderry úgy vélekedett, hogy a német kancellár belpolitikai helyzetének megerősítése és népszerűségének fokozása céljából tett hasonló nyilatkozatokat.⁶³ MacMillan visszaemlékezéseiben nem osztja Eden nézeteit: a paritás bejelentésével szerinte Hitler elérte igazi célját. Szinte egyetlen gyorsasággal kapott a brit kormány a Führer májusi ajánlatán, azon, hogy a német flotta erejét a brit flotta 35%-ára korlátozzák.⁶⁴ E vonatkozásban a bekövetkezett események — a júniusi angol—német flottaszerződés — MacMillan véleményét igazolták.

A visszaemlékezésekből is igen érzékletesen kitűnik, hogy a Simon—Eden berlini látogatás s azt követően a légi paritás kérdésének nyilvánosságra hozatala mennyire foglalkoztatta az angol kormányköröket, s a hozzá közelebb és távolabb álló beavatottakat. Sir John Simon angol külügyminiszternek részletes nyilatkozatot kellett tennie az alsóházban. Itt mondotta el 1935. április 9-én — amit már fentebb röviden érintettünk —, hogy a német kormány nem hajlandó a javasolt Keleti Locarno-paktumhoz, a kölcsönös segélynyújtási egyezmények hálózatához csatlakozni, mivel ezeket nemcsak Németország érdekeivel ellenkezőknek, de veszélyeseknek is tekinti. Hitler a birodalom és a kelet-európai béke érdekeit biztosítottak látja egyszerű kétoldalú megemeltámadási szerződésekkel és azzal a formulával, hogy a szerződő felek kötelezik magukat a támadótól mindenféle segítség megvonására. Hitler Litvánia kivételével hajlandónak mutatkozott minden egyes szomszédjával ilyen megemeltámadási egyezmény kötésére. A dunai paktumtól elvben nem vonakodott, de nem tartotta szükségesnek. Nehéznek ítélte Ausztria vonatkozásában a benemavatózás meghatározását. Ha azonban a többi hatalom megállapodik egy ilyen egyezmény-szövegben, Németország hajlandó azt fontolóra venni. Hitler kijelentette, hogy igényt tart arra, hogy minden fegyvernemmel rendelkezék, amely más országokban létezik. Légierőre vonatkozó, a teljes egyenlőséget bejelentő „szelíd” megjegyzésén túl követelésként állította fel a francia vagy angol légi flottával való teljes paritást és pedig azzal, amelyik a kettő közül nagyobb; de — tette hozzá — fenntartással kell élnie a Szovjetunió légi flottáját illetően, amelyhez, ha nagyobb találna lenni az említett két nagyhataloménál, a Birodalom védelmi szervezetének alkalmazkodnia kellene. Hitler egész hosszú előadásában erősen hangsúlyozta — mint Simon utalt erre — az orosz veszélyt, amely ellen a németység és a Birodalom az egyetlen védelem. Ezt a védelmet fel is ajánlotta Angliának.⁶⁵ Hitler bejelentette továbbá, hogy Németország

⁶² Eden Memoirs, 186. l.

⁶³ Széchenyi jelentése, London, 1935. máj. 6. OL Küm. Pol. 1935—21/5—1581.

⁶⁴ H. MacMillan: Winds of Change. 1914—1939. London. 1966. 404. l.

⁶⁵ Černý jelentése London, 1935. ápr. 1. Beszámol ezzel kapcsolatban bizalmas informátora jelentéséről. E szerint Hitler valóban hiszi, hogy megvédte és megvédi a világot a bolsevizmustól. Eden ezzel kapcsolatban azt az indiszkrét kérdést tette fel Hitlernek, hogyan lehetséges az, hogy évek hosszú során át a Reichswehr olyan szorosan együtt tudott működni a bolsevikokkal, felfegyverezte és erkölcsileg támogatta őket. Hitler adós maradt a válasszal. AMZV. PZ. 13/1935. Eden azt jegyezte fel naplójában Hitlernek a berlini tárgyalás során tapasztalt szovjetellenességéről: „Az egész hangszerelés és hangulat nagyon különbözik az egy évvel korábbitól; a régi felfegyverzett és fegyver-

flottát is követel, éspedig a brit flotta 35%-át kitevő tengeri haderőt.⁶⁶ A Népszövetségbe pedig csak akkor térne vissza, ha egyenjogúságát, mint nagyhatalomét, az egész vonalon elismernék, s elismernék a jogát koloniális mandátumokra, illetve kolóniákra.⁶⁷

Sir John Simon bevallotta, hogy a német kancellárnak e kérdésben való állásfoglalása nagy csalódást jelentett számára. Egyébként diplomáciai körökben köztudottá vált, hogy Simon és Eden a Hitlerrel folytatott megbeszélésekben csalódott, a Führer „öntudattól áthatott előadása nem tett megnyugtató benyomást rájuk”.

Simon megfogalmazásában „a berlini megbeszélések hatalmas véleménybeli különbségeket fedtek fel”.⁶⁸ Csehszlovák diplomaták értesülése szerint Simon kellemetlenebb benyomásokkal érkezett meg Berlinből, mint ahogy arról az újságok írtak. Voltaképpen arról győződött meg, hogy az egész német nemzet fegyverben áll. A két lehangoltan távozó angol politikusban az az összbenyomás alakult ki, hogy nincs megegyezési lehetőség, a versailles-i politika csődöt mondott, s „az ott kreált állapotokat helyre állítani többé nem lehet”.⁶⁹

Neurath külügyminiszter azonban úgy vélte, vagy legalább úgy akarta feltüntetni, hogy Hitler nemcsak kedvező benyomást tett az angolokra, de Simon — aki először volt Berlinben — a német álláspont iránt bizonyos megértéssel tért haza.⁷⁰ Hitler viszont nem titkolta elégedetlenségét az angolok — szerinte — „szatócspolitikája” felett.⁷¹ Csalódást keltett benne az a tény is, hogy angol hallgatóira a szovjet „veszedelemre” és ebből a szempontból az angol—német érdekközösségre való hivatkozás nem tett teljesen meggyőző hatást. Egyébként ezt Eden moszkvai útja is megerősítette. Eden sokkal markánsabb és színvonalasabb politikai egyéniség lévén, mint Simon, a berlini út eredményeiről Moszkvából távirati úton küldött jelentése is nemcsak

kező porosz szellem ismét nagyon is érezhetően hat. Jelenleg Oroszország a mumus.” Eden *Memoirs*, 138. l. — Ezt megerősítette Hoesch londoni német nagykövet is, akinek az volt a benyomása, hogy Eden meggyőződött Berlinben arról, hogy a német kormány fő problémája a Szovjetunió. DGFP. Ser. C. Vol. IV. No. 2.

⁶⁶ A flottára vonatkozó javaslatot így adja vissza Eden: „Simon utalt arra, hogy Hitler a brit flotta 35%-ának megfelelő német flottát akar. Úgy véli, hogy Hitler azt gondolta, hogy ezáltal flottája egyenlő lesz a francia flottával. Simon hangsúlyozta, hogy a francia flotta lényegében nagyobb a brit flotta felénél. Hozzátette, hogy 35% olyan nagynak tűnik a brit kormány számára, hogy szinte lehetetlenné tesz egy általános megegyezést. Hitler azonban kijelentette, hogy nincs olyan földi vagy égi hatalom, amely arra kényszeríthetné Németországot, hogy elismerje a francia vagy olasz flotta fölényét. Ez kemény beszéd volt, de Simon a várható londoni megbeszélésekre gondolva, nem feszegette tovább a tengerészeti kérdést.” Eden *Memoirs*, 139. l.

⁶⁷ Széchenyi londoni magyar követ szerint novum volt, hogy Németország Genfben való visszatérését újabb feltételhez kötötte: az egyenjogúság oly értelmű interpretálásához, mi szerint elismerik Németország „Mandatsfáihageit”. jét. 1935. ápr. 9. OL. Küm. Pol. 1935.—2—1274.

⁶⁸ *Ottlik Gy.*: Külpolitikai szemle. Magyar Szemle, 1935. máj.

⁶⁹ Széchenyi 1935. ápr. 9-i jelentése és *Ottlik* i. m.

⁷⁰ DGFP. Ser. C. Vol. IV. Berlin, 1935. ápr. 4. Neurath Hassellnak. No. 9. 9. l.

⁷¹ V. Mastny berlini csehszlovák követ Simon és Eden látogatásáról. Titkos. Berlin, 1935. márc. 29. AMZV. PZ. 26/1935. Mastny értesüléseit Sir Eric Phipps berlini angol nagykövettől nyerte; Sir Eric egyáltalán nem rejtette véka alá csalódottságát, „és ami a további fejlődést illeti, nagyon kevés reményt lát — bár maga is kevés információval rendelkezik erre vonatkozóan — Lengyelország megőrzésére”. Érdekes ez a kijelentés, mivel 1935-ben hangzott el.

formailag jobb és finomabban árnyalt, mint a Simoné, de elemzőbb s a helyzetet realisabban értékeli. Idézzük belőle:

„A 36 órás vonat úton volt alkalmam végiggondolni a berlini tanácskozások eredményeit . . . A lényeges kérdés: vajon van-e jelenleg lehetősége az általános európai megegyezésnek? Egy évvel ezelőtt úgy véltem, volt, ma igen nehéz azt mondani: van. Látogatásunk egyik fontos célja volt megtudni, vissza akar-e térni Németország a Népszövetségbe. Most már tudjuk, hogy nem, ha csak nem kapja vissza gyarmatait és egyéb feltételeit nem teljesítik. Elvben — a kérdés érdemi részétől eltekintve — nem kívánatos olyan precedens teremtése, amely megvesztegetésként hat bármely nemzet felé, bármilyen körülmények között . . . Függetlenül Németországnak a Népszövetséghez való újra csatlakozásától, van valami más megegyezési alap? Németország szárazföldi és tengeri követelései lehetetlenné teszik a megegyezést, a keleti és a dunai paktummal kapcsolatos magatartása pedig minden biztonsági megegyezést kérdéssé tesz, s ezzel keveset is mondtam. Ha, mint e fenti elemzésből kitűnik, nincs lehetőség az általános megegyezésre, mi legyen a brit kormány politikája? . . . Vajon nem csak egy járható útunk van: csatlakozni azokhoz a hatalmakhoz, amelyek tagjai a Népszövetségnek, megerősíteni hitünket ebben a szervezetben? Lehetséges, hogy a Népszövetség nagyhatalmainak újból erősödő szándéka a szorosabb együttműködésre, nemcsak észretérítene Németországot és ráébresztené, hogy jelen politikája maga ellen haragítja a kollektív biztonsági rendszerben bízó nemzeteket, hanem vissza adná azoknak a kis nemzeteknek a hitét is, amelyek Németország növekvő erejétől való félelmükben máskülönben könnyen Németország érdekerületeivé válhatnak.”

Erre a táviratra Vansittart külügyminiszterhelyettes ráírta: „E nézetek igen józannak tűnnek.” Az angol kabinet nem így vélekedett és Eden véleményével ellentétes vonalat szorgalmazott.⁷² Meg kell itt jegyeznünk, hogy Eden álláspontjában éppen az 1935-ös berlini tanácskozás idején kezdenek komolyabb jelek mutatkozni arra, hogy Németországgal szemben a védekezés

⁷² Eden Memoirs, 142—143. l. — Tudnunk kell, hogy a náciizmussal szemben álló angol és amerikai politikusok látták Simon tehetetlenségét, korlátozott külpolitikai képességeit és már több ízben kísérletet tettek lemondatására. Rooseveltnél személyes jóbarátja és tanácsadója, az utóbb főügyész F. Frankfurter, aki 1934-ben Angliából tájékoztatta Rooseveltet az angol nemzeti kormány hanyatló presztizséről, ezt belpolitikáján túl annak a széles körben és kormánykörökben is elterjedt nézetnek tulajdonította, hogy Simon külügyminisztersége elhibázott választás volt. „Simon politikája nemcsak a miniszterelnök (MacDonald) előtt népszerűtlen, hanem a kabinet haladó tory tagjai előtt is” — írta Frankfurter Rooseveltnak 1934. jan. 11-én. — „MacDonald maga szeretne finoman már másodízben megszabadulni Simontól.” (Halifaxot akarták helyébe.) Ld. Roosevelt and Frankfurter. Their Correspondence, 1928—45. London, 1968. 186—188. l. — Churchill ugyanezt írja lényegében Simonról 1935-re vonatkozóan: Sem a kormány befolyásos tagjai, sem az ellenzék nem volt elégedett Simon 1935-ös külpolitikai irányításával. Ezért került előtérbe a nagyfelkészültségű és áttekinthető Eden és a kabinet kívánságára lett a külügyminisztériummal szoros, de formailag nem szentesített a kapcsolat. Ezért kísérte el Simont Berlinbe, ezért szemelték őt ki a moszkvai útra. *Churchill*: i. m. I. köt. 119. l. — Eden úgy látta, hogy Simon keményen igyekezett helytállni, de saját bevallása szerint sem tudta soha, hogy az emberek mit gondolnak adott esetekben. Eden szerint „Simon antennái voltak gyengék”. Eden Memoirs, 175. l. Más helyütt írta Eden: „Simon bizonytalan, milyen irányba menjen; Vansittart viszi a maga vonalán, de Simon nem akar vele utazni. Mégis csúg a Foreign Office-on. Mindannyiunk számára igen szerencsétlen helyzet ez.” Uo. 187. l.

hatékonyabb formáit szeretné keresni. Távolról sem olyan egyértelműen azonban, mint emlékirataiból kitűnik.

Miután Simon visszautazott az angol fővárosba, Eden továbbfolytatta információs körútját. Legközelebbi állomása Moszkva volt, ahol a Szovjetunió vezetőivel tanácskozások folytak, amelyek során kölcsönösen tájékoztatták egymást országaik európai és távol-keleti politikájáról. Már az első délutánon, március 28-án fogadta Edent Litvinov a szovjet külügyminisztériumban az érdekelt nagykövetek (Majszki és Lord (Chilston) társaságában. Ekkor Eden részletesen tájékoztatta Litvinovot a berlini megbeszélésekről, részletesebben, mint Simon tájékoztatta még Berlinben a francia és egyéb nyugat-európai nagyköveteket.

E beszélgetés során Litvinov megkérdezte, hogy Németország visszaterésének a lehetősége a Népszövetségbe kapcsolatban van-e a Rajna-vidék demilitarizált területével. Eden úgy vélte, Litvinov arra gondolt, hogy Hitler el akarja azt foglalni. Eden elmondta Litvinovnak, hogy Hitler a Szovjetuniót mind a világhíradalom, mind katonai szempontból fenyegető veszedelemnek tartja. E kettős veszély elleni támaszpontnak tekinti Németországot. Ahogyan 1934-ben Japán volt Hitler bogara, most a Szovjetunió az. Litvinov részletesen utalt a szovjet–német kapcsolatok alakulására, és ismertette Edennel az 1934-ben a szovjet fél részéről Németországnak felajánlott Balti-paktum történetét. Ez utóbbi mindkét fél részéről biztosította volna az integritást a Baltikum államainak. Az ajánlatot a Szovjetunió először Lengyelországnak, azután Németországnak tette meg, de azt mindkét kormány elhárította. Litvinov megemlégtette, hogy a Franciaországgal tervezett kölcsönös garancia-egyezmény is megegyenül, minthogy a francia kormány sem hajlandó biztosítékot adni a Baltikum államai részére. Litvinov — mint az előadottakból kitűnt — jól látta, hogy a kölcsönös segítség *elvé önmagában* a védelemnek nem igazi garanciája, éppen ezért akart ezen az elven belül továbbmenni, konkretizálni azt. Szerinte (Sztálin szerint is) a kölcsönös segítséget katonai szerződésekkel kellett volna biztosítani. Litvinov arra is hivatkozott, hogy Hitler azért meri hangoztatni, hogy Kelet felé kíván terjeszkedni, mert úgy véli, ez elfogadható Anglia és más államok számára. Hitler a Nagybritannia és a Szovjetunió közötti folyamatos ellentéttel számol. A Reichswehr már inkább hajlandó a Szovjetunióval kiegyezni. Az biztos azonban — hangoztatta Litvinov —, hogy Németország támadni készül. Elsősorban a revans vágya élteti, azután a mások fölötti uralom. Litvinov megmagyarázta Edennek, hogy a Szovjetunió nemcsak saját határaitra gondol, hanem Európa békéjére is. A szovjet népek rengeteg a pótolni valója technikai téren és az életszínvonal emelése terén egyaránt. S ha Európában háború tör ki, az a Szovjetuniót is érinti, ha nem is közvetlenül. Ezért igen fontos lenne a közép-európai vagy keleti paktum megvalósulása. Anglia segíthetne Lengyelországot megnyerni ennek a célnak, mivel a lengyel vezetők nagyra értékelik az angol politikusok véleményét, különösen mióta Franciaországgal összekülönböztek. Persze meg lehet kötni e paktumokat Németország és Lengyelország nélkül is, de akkor 50%-ot veszítenének értékükből. Litvinov nagy fontosságot tulajdonított Anglia magatartásának és megkérdezte Edent, hogy kormánya garantálná-e a Baltikum államainak integritását. Eden válaszában igen szkeptikusnak, mondhatni borúlátónak mutatkozott Németországot illetőleg. Még 1934-ben alapot látott a Németországgal való megegyezéshez, de akkor Franciaország ostobán elutasította a német javaslatot — mondta. Nem hinné, hogy Anglia garantálná a Baltikum

államainak integritását, ezek az államok Angliának nem oly közvetlen érdekerületei, mint Belgium vagy Hollandia.

A Litvinov és Eden közt folytatott második megbeszélés alkalmával az előbbi megjegyezte, hogy a Szovjetunió és Anglia egymástól eltérően ítélik meg a német politikát. Az angol politikusok nem hiszik, hogy a német politika agresszív. Eden szerint inkább csak nincsenek annyira meggyőződve erről, mint a szovjet politikusok. Litvinov vázolta a szovjet véleményt a német agresszivitásról és a brit politika légységéről. Valójában nem várható, hogy a szovjet közvélemény megértse, milyen belpolitikai tényezők befolyásolják a brit külpolitikát. Eden magyarázni kezdte erre, hogy az angolok jelenleg nem német-ellenesek és nem franciabarátok. Sokan úgy vélekednek, hogy a franciák túlzott szigora segítette nyeregbe Hitlert. De ha az angol nép meggyőződik arról, hogy Németország megbontja a békét, ennek megfelelő lesz a válasza.⁷³

Eden moszkvai útjának legfontosabb részét alkotta természetesen a Sztálinnál tett látogatása. Sztálin ez alkalommal fogadott első ízben nyugat-európai politikust. Sztálin egyénisége erős hatást tett Edenre, s jelentős képességeiről alkotott véleményét Eden mindvégig fenntartotta. Eden előtt nem volt kétséges Sztálin keménysége, sőt úgy érezte, hogy magabiztossága és önfegyelme mögött kegyetlenség is húzódik, azonban ugyanakkor kiemelte jó modorát, elméjének kiválóságát, s megemlíttette az iránta érzett rokonszenvet, amelyet nem tudott teljesen kielemezni. Annak tudta be ezt részben, hogy Sztálin is pragmatikusan közelítette meg a dolgokat. Nem érezte, hogy pártemberrel beszél, senki sem lehetett nála kevésbé doktriner. Utóbb is, a háború idején, Eden a Sztálinnal folytatott megbeszéléseket ösztönzőeknek találta. Sztálin a konferenciákon kitűnően szerepelt, minden őt illető kérdésben jól-tájékozott volt, mértéktartónak, de nem lassúnak bizonyult. Ritkán emelte fel a hangját, figyelmes és csendes hallgatónak tűnt, mégis félreérthetetlenül az erő jelenlétét érezette.⁷⁴ Sztálinnál egy óra hosszát időzött Eden. Sztálin úgy vélte, hogy az európai helyzet 1935-ben rosszabb mint 1913-ban volt, akkor ugyanis csak egy potenciális agresszorral: Németországgal kellett számolni, 1935-ben pedig kettővel: Németországgal és Japánnal. Edennek az volt a benyomása, hogy Sztálin megértőbb a német álláspont iránt, mint Litvinov. Sztálin elmondta a németek jó tulajdonságait, nagy és rátermett nép — mondta —, kiváló szervezőképességgel, nagy ipari vállalkozó erővel. A versailles-i békét igazságtalannak tekintik, és ezért a revans mozgatja őket. Sztálin kiútnak a szerződéseket tekintette: Németországgal meg kell értetni, hogy ha bármelyik népet megtámadja, egész Európa ellene lesz. A Népszövetséget ebben az állapotában erre a célra nem tartotta megfelelőnek. Sztálin utalt az angol politikai állásfoglalás fontosságára: sok múlik azon — mondotta —, milyen szerepet hajlandó vállalni Anglia a kollektív biztonsági rendszerben. Végzetessé válhatnak az események, ha az agresszort nem fékezik meg. Még erre a jelenben van lehetőség, még a háborúig van egy kis idő. Az utolsó pillanatokban azonban már esetleg nem lehet megállítani . . .

Eden a Sztálinnál történt beszélgetés után hazaküldött táviratában a többi között megállapította: „Sztálin az eszmecsere folyamán a nemzetközi kérdésekben jelentékeny tudást és megértést árult el.”

⁷³ Erre és a moszkvai út egészére ld. Eden Memoirs, 144—163. l.

⁷⁴ Uo. 153. l.

Eden a Szovjetunióban látottak alapján arról győződött meg, hogy a növekvő szovjet katonai hatalom hasznos ellensúlyozó erővé *válhat* Hitler ambícióival szemben.⁷⁵ A moszkvai út eredményeiről kiadott közös kommuniké a nemzetközi helyzettel, a keleti egyezmény tervével és más, a február 3-i francia—angol közleményben felvetett kérdésekkel, továbbá az angol—szovjet viszony javításával és fejlesztésével foglalkozott. A két fél úgy vélekedett, hogy szükségesebb most, még szükségesebb mint korábban bármikor, az egyetemes európai biztonsági rendszer kidolgozásának előbbrevitelén fáradozni. Hangsúlyozta a kommuniké, hogy a keleti biztonság megszervezésének és a kölcsönös segítségnyújtásról szóló egyezmény-tervezetnek célja semmi esetre sem lehet valamely állam elszigetelése vagy bekerítése, hanem csupán az, hogy egyenlő biztonságot teremtsen meg valamennyi résztvevő állam számára. Ilyen feltételek mellett Németországnak és Lengyelországnak az egyezményben való részvétele a kérdés legjobb megoldását jelentené. A megbeszélés résztvevői megerősödtek abban az érzésükben, hogy rendkívüli nemzetközi jelentősége van a két ország barátságos együttműködésének a béke és a biztonság egyetemes megszervezésének szolgálatában.

Eden számára a közös kommunikének az a mondata jelentett legtöbbet, amely megállapította, hogy a jelenben nincs érdekellentét a szovjet és brit kormány között.⁷⁶

A moszkvai megbeszélések során a két ország teljesen megegyezett a béke fenntartásának *módját* illetően; a megoldást tehát *lényegileg* a kollektív biztonsági rendszer megerősítésében, *alakilag* pedig a kölcsönös segítségnyújtás regionális paktumaival találták a legmegfelelőbbnek. Anglia elsősorban a regionális nyugati paktumban (február 3-i), a Szovjetunió pedig a regionális keleti paktumban volt érdekelve, melyek egymást kiegészítették, minthogy a békét Európa két különböző pontján igyekeztek „megszervezni”. S míg a szovjet kormány nyíltan állást foglalt a nyugati, addig az angol kormány ugyanilyen értelemben foglalt állást a keleti paktum mellett, s ennek Eden különös nyomtatékot adott azáltal, hogy megerősítette az angol álláspont eme változatlanóságát berlini utazása után is. Lényegét tekintve azonban e megállapodás formálissá vált már ekkor. A Szovjetunió részéről taktikai lépést jelentett, hiszen az ekkor szóban levő paktumoknak már nincs jelentőségük. A szovjet kormány nem utasította el őket, mert jobb híján kiindulási pontnak lehetett tekinteni, de jól tudta, hogy ezek önmagukban alkalmatlanok a béke biztosítására. Ezekkel szemben a szovjet külpolitika főcélja a francia—szovjet szerződés megkötése volt.

Eden moszkvai tartózkodásának visszhangját elemezve az általában jól értesült Arnóthy-Jungerth moszkvai magyar követ számjeltáviratában kiemelte, hogy az angol lordpecsétőr a szovjet kormányt a berlini beszélgetésekről fenntartás nélkül informálta, s az oroszok azt a benyomást nyerték, hogy az angolok sem a németeken, sem a japánokon keresztül nem akarnak Oroszország ellen politikát csinálni, — s ez nagy meglepedést keltett.⁷⁷ A magyar külügyi kommentátor pedig azt is kiemelte, hogy a Szovjetunió távolkeleti szándékairól és katonai erejéről megnyugtató képet tudott festeni Eden előtt.

⁷⁵ Uo. 156—157. 160. l.

⁷⁶ Uo. 162. l.

⁷⁷ Arnóthy-Jungerth moszkvai számjeltávirata, 1935. ápr. 9. OL. Küm. Pol. 1935—2/28—1230.

ami talán annál könnyebb volt, mert London mindinkább Japán-ellenes irányt kezd venni.⁷⁸

Olasz hírforrások bizalmasan azt terjesztették, hogy a moszkvai megbeszélések legfontosabb eredménye Anglia jövőbeni állásfoglalása Németország keleti expanziója ellen. Állítások szerint Edennel közölték, hogy mivel a keleti paktum terve Németország ellenállása következtében végleg megbukottnak tekinthető, a Szovjetunió Franciaországgal és Csehszlovákiával szándékozik szoros egyezményt kötni.⁷⁹ Több forrás szerint Eden Moszkvát csalódottan hagyta el, benyomása az volt, hogy a Szovjetunió mint katonai erő nem komoly tényező, s így a szovjet közeledéssel Anglia nem sokat érne.

Az angol—szovjet megbeszéléseknek okait vizsgálva, így írt vizsont a *The Times* egyik cikkírója (1935. márc. 31.): „Az angolok különösen aggasztó képet kaptak Németország katonai hangulatáról”, míg Moszkvában megállapították, hogy „Oroszországnak semmiféle szándéka sincs háborút kezdeni”. Az angol közvélemény szokatlanul gyors irányváltozását abban látta a lap, hogy az a nézet, miszerint a német háborús veszedelem nagyobb, mint az orosz világforgóradalom veszélye, „teljesen és egészen igazolja Anglia új orientálódását”.

A román félhivatalos „Indépendance Roumaine” (ápr. 2.) szerint az orosz—angol kollaborációt Hitler pecsételte meg.⁸⁰

Azért kellett hosszasan elidézünk Edén moszkvai útjának leírásánál, mivel a részletekből válik kétségtelenné, hogy az angol uralkodó osztály képzetesebb, felvilágosultabb és nemzetközi kérdésekben jól tájékozott — sajnos igen kevés — tagjában megvolt a készség arra, hogy megteremtse a Szovjetunióval a Hitlert megfélemlítő — és nem békéltető — együttműködést. Sajnálatos, hogy az adott keretek és erőviszonyok miatt ez a néhány távolabbra tekintő — egyébként a brit birodalmi koncepciótól el nem térő — angol államférfi — mint Vansittart, Edén, Churchill — nem tudta érvényesíteni korábban felfogását, és csupán München után vált Anglián belül nyilvánvalóvá az az Anglián túl már sok helyen jóval korábban felismert — tény, hogy az 1937-től miniszterelnöki székben ülő Chamberlain és a mögötte álló Cliveden-klikk veszedelmes békítő-politikája csődhez vezet.

Amikor Edén a moszkvai szíves fogadtatás után megérkezett Varsóba, gondolt arra, hogy Piłsudsky marsall és Beck ezredes nem fog eltérni eredeti politikájától. Nem fogják felmondani sem az 1934-ben kötött német—lengyel, sem a szovjet—lengyel megegyezést. S nem fognak beleegyezni a keleti paktumba, ha csak mindkét szomszédjuk részt nem vesz benne. Ahogy Edén kifejezte, mindkét szomszédukat három lépésnyi távolságban kívánták Lengyelországtól tartani. Beck külügyminiszterrel április 2-án kezdte meg Edén tárgyalásait. Tájékoztatta őt a berlini és moszkvai megbeszélésekről, majd Beck többszörösen visszatérve érdeklődött a Berlin és Moszkva közötti viszony

⁷⁸ S még hozzáfűzte: „Alig 6 évvel azután, hogy a diplomáciai viszony London és Moszkva között egyáltalán helyreállott: nagy eredmény, amelynek jelentőségét nem becsülhetjük alá. Magyar szempontból . . . mindenesetre kiemelendő, hogy a magyar külügyminiszter helyesen ismerte fel a politikai fejlődés irányát, amikor keresztülvitte egy orosz—magyar diplomáciai viszony felvételét.” (*Ottlik: Külpolitikai Szemle. Magyar Szemle, 1935. máj.*)

⁷⁹ Római számjeltáviratok, 1935. ápr. 2. OL. Küm. Pol. 1935—2/28—1163 és 1131.

⁸⁰ Összegezve e véleményeket ld. a Helsinki-i magyar követ 1935. ápr. 9-i jelentését. OL. Küm. Pol. 1935—2/28—1295.

hőfokáról. Eden tájékoztatásában ismertette Moszkvában szerzett benyomásait: a szovjet kormány meg van győződve arról, hogy Németország valamerre támadni készül, s Litvinov szerint a keleti paktumot Németország és Lengyelország nélkül is meg kell kötni. Eden viszont arról győződött meg a Beck-kel való beszélgetések folyamán, hogy a lengyelek még Litvinov azon javaslata mellett sem csatlakoznának a keleti paktumhoz, amely szerint a Szovjetunió csak Lengyelország kérésére nyújtana adott esetben segítséget.⁸¹ Beck ügyesen csoportosította érveit, amelyek szerinte elfogadhatatlanná teszik a keleti paktumhoz való csatlakozást. Érvelésének lényeges pontjai a diplomáciai körök értesülései szerint ezek voltak:

1. Lengyelország nem teheti ki magát annak, hogy esetleg hadszíntérre váljék.

2. Nem engedheti meg, hogy területén a szovjet hadsereg akárcsak békésen átvonulhasson, vagy repülőgépei átrepülhessenek.

3. Lengyelország nem veszélyeztetheti a kétoldalú szerződésekkel elért eredményeket.

4. Német csapatok átvonulását sem engedheti meg.

5. Lengyelország minden erejével tartani kívánja az egyensúly-vonalát Moszkva és Berlin között.

6. Mindez nem zárja ki, hogy Lengyelország a kelet-európai béke biztosítására irányuló más és megfelelő, szélesebb formájú koncepcióban részt vegyen.⁸²

Beck ezredes Eden figyelmeztetései ellenére sem vette elég komolyan a német felfegyverkezésre vonatkozó tényeket. „Nem fél — mondta közvetlen környezetének —, hiszen van elég idő még.”⁸³ Ugyanakkor részletesen tájékoztatta a német külügyminisztériumot Moltke varsói német követ útján az Edennel folytatott megbeszélésről, amelynek során arra a következtetésre jutottak, hogy a keleti paktum kimúlt. Beck szerint az angolok lebecsülik a szovjet veszélyt. Arról is szó esett — mondotta az ezredes Moltkénak —, hogy Anglia Olaszországhoz hasonlóan ellenzi a francia—ceh—orosz szövetséget.⁸⁴ Erről valamilyen formában biztosan szó esett, mert Eden is, aki a kényesebb, legalábbis az ő állásfoglalásának nem mindig korrekt vonalát leleplező kérdéseket megszépítve adja vissza emlékirataiban, megemlékezik erről a kérdéstről. Szerinte ő tette fel a kérdést Becknek, mi lesz Lengyelország álláspontja, ha Franciaország és a Szovjetunió kölcsönös segítségnyújtási egyezményt köt. De azt már nem írja meg, hogy ő mit mondott Anglia álláspontjáról.⁸⁵ Egyébként Edennek az volt a benyomása, hogy Beck ezredes túl nagy önbizalommal rendelkezett hazája helyzetét illetően. Ezt az önbizalmat jogosnak találta volna, ha Lengyelország ugyanolyan hatalmas ország, mint két szomszédja. Beck nem tett különbséget a kétségtelenül hatalmi vággyal eltelt, terjeszkedő agresszor Németország és a béke oszthatatlanságát tényekben is készséggel kifejezésre juttató Szovjetunió között, illetve rokonszenve Németország felé

⁸¹ Eden Memoirs, 167. l.

⁸² Ld. ehhez egyéb ismert visszaemlékezések (Beck, Szembek) mellett Matuska varsói magyar követ szigorúan bizalmas jelentését, 1935. ápr. 7. OL. Küm. Pol. 1935—2/19—1226.

⁸³ Eden Memoirs, 170. l.

⁸⁴ Moltke varsói német követ sürgős távirata a német külügyminiszternek. 1935. ápr. 5. DGFP. Ser. C. Vol. IV. No. 11

⁸⁵ Eden Memoirs, 166. l.

hajtotta. Eden úgy látta, hogy Beck erős francia-ellenessége, tévedései, előítéletei nagy kárt jelentenek Lengyelország számára. Nem volt kellően higgadt, kellően tapasztalt s talán kellően okos egyéniség sem arra a szerepkörre, amelyet betöltött. Eden utólagos véleménye az volt, hogy Litvinov ajánlata alapján a lengveleknek el kellett volna fogadniuk a Keleti Locarno tervét; ez a tény megszabta vagy legalábbis befolyásolta volna Hitler Csehszlovákiával kapcsolatos politikáját is.

A *memoár-író Eden* helyesen értelmezte a lengyel kérdést. Nem érdektelen azonban megnézni, milyen következtetést vont le a helyzetből *1935-ben*. A tények és egyes források szerint is a következőt: a keleti paktum halott dolog, Lengyelország és egyáltalán a kelet biztonságát a Szovjetunióra támaszkodva biztosítani nem lehet, tekintettel arra, hogy a lengyel kormány a szovjet csapatokat nem hajlandó beengedni lengyel területre. Ennek a szinte elkerülhetetlen konklúzióknak a továbbiakban nagy hatása volt.

Eden körútjának negyedik állomása Prága volt. Sokáig gondolkodtak az angol külügyminisztériumban, hogy bevonják-e a csehszlovák fővárost az úti-programba, valószínűleg azért, mert nem akarták Németországban azt a benyomást kelteni, hogy Anglia Németországgal szemben valamiféle bekerítő politikát akar folytatni.⁸⁶ A prágai angol követ, Sir Joseph Addison azt híresztelte, hogy Eden az ő kérésére vonta be programjába Beneš meglátogatását, mert bár ettől semmiféle konkrét eredményt nem vártak, feleslegesnek látszott Prágát „brüszkírozni”.⁸⁷ Eden megítélése szerint Beneš mohó és ügyes, talán kissé túl ügyes politikus volt, aki mindig új és új terveket szőtt, oly sokat, hogy azok közül semmiképpen sem lehetett valamennyi életképes. Eden természetesen őt is tájékoztatta berlini, moszkvai és a varsói megbeszéléseiről. Beneš úgy vélte, hogy a keleti-tervvel szembenálló német politika gyökerei nem a Szovjetuniótól való félelemben, hanem a lengyel kérdésben keresendők. Beneš intette Edent, nem szabad a Szovjetuniót elszigetelni; ha ezt megteszik, Moszkva Nyugat-Európa rovására köthet egyezményt a németekkel. Ezt a véleményt osztja Mussolini is. Beneš Eden kérdésére megmagyarázta, hogy Lengyelország azért nem veszi komolyan a német veszélyt, mert önmagát nagyhatalomnak tekinti és úgy véli, hogy segítsége Nyugat-Európa számára nélkülözhetetlen. Rossz szemmel nézi ugyanakkor a Szovjetunió európai nagyhatalomként való feltűnését. Edent meglepte, hogy Beneš milyen önbizalommal szemléli országát és Németországgal való viszonyát. Beneš optimizmusa azt mondatta vele, hogy ha Németország tudja, hogy a nyugati hatalmak és a kisantant közös vonalat visznek, az Anschluss nem következhetik be.⁸⁸

A diplomáciai körökben a Beneš—Eden beszélgetésnek azt a beneši megállapítását emelték ki, amely szerint Eden körútja Csehszlovákia életérdekeit érinti. Ez a megfogalmazás rendkívül érdekes: hiszen 1935-ben arra utal Beneš, hogy Csehszlovákia egzisztenciája a német kérdéstől függ.⁸⁹

⁸⁶ Černý londoni jelentése. 1935. márc. 9. AMZV. PZ. 10/1935.

⁸⁷ Wettstein prágai magyar követ szigorúan bizalmas jelentése. Prága, 1935. ápr. 11. OL. Küm. Pol. 1935—2/16—1255. — Az angol külügyminisztérium déli osztályának vezetője szerint a prágai út célja: „Just to please Mr. Beneš, no big business is done in Prague.” (Csak Beneš úr kedvére teszünk, semmi különösebb nem várható Prágában.) Király-Lukács bizalmas londoni jelentése. OL. Küm. Pol. 1935—2/16—1118.

⁸⁸ Eden Memoirs, 173. l.

⁸⁹ Ld. Wettstein prágai jelentését, 1935. ápr. 5. OL. Küm. Pol. 1935—2/16—1199.

Miközben Eden körútját járta, az Európa-szerte a brit kormány hivatalos lapjának tekintett *The Times* 1935. április 4-i számában német-barát, békéltető hangnemű vezércikk jelent meg, amelyet Eden rendkívül erős kritikával illetett és felhívta kormánya figyelmét arra, hogy politikája ezekben a hónapokban évekre menően döntően megszabhatja az európai politikát.

Hazajövetele után Eden egyik legfigyelemreméltóbb politikai szereplése Fulham-ban tartott beszéde volt. Ebben — számot adva körútjáról — megállapította, hogy a nemzetközi élet egyik legfontosabb eseményének az 1935. február 3-i, a biztonság és a fegyverkezés kérdésével foglalkozó angol—francia megállapodásnak egyetlen lényeges pontjában sem tudtak eredményt elérni Berlinben. Fulhamban mondotta Eden, hogy Oroszország német-ellenes agressziójának lehetősége *földrajzi anakronizmus*; hangoztatta, hogy a brit nép egy nemzet ellen sem foglal állást, de mindenki ellen fellép, aki a békét erőszakkal meg akarja zavarni.

„A brit kormány külpolitikája még Edennek kelet-európai útjáról való visszatérése után sem változott meg a határozottabb és szilárdabb vonalvezetés javára” — írta bizalmas jelentésében a londoni csehszlovák ügyvivő április 10-én. — „Az európai problémákra vonatkozó nézőpontok nemcsak a közvéleményben, hanem a kormányon belül is jelentősen eltérnek egymástól. Az a csoport, amely nem is olyan régen Anglia és Németország megegyezésén munkálkodott, — s ehhez a csoporthoz mindenekelőtt a kormányelnököt kell számítani —, ma már kezdi felismerni, hogy a béke megőrzése érdekében feltétlenül együtt kell működni a többi nagyhatalommal, mert az európai béke megszervezését másképpen nem lehet elérni . . . arra lehet következtetni, hogy MacDonald pszichológiailag egészen másképp ítéli meg Németországhoz való viszonyát, mint néhány hónappal ezelőtt. Azonban még mindig olyan embernek kell őt tartani, aki a döntő pillanatokban is az ügyek olyan elsimítására és rendezésére lesz hajlandó, hogy az a megegyezést, illetve a tárgyalást léteben fenyegeti.”⁹⁰

E sorok egy nappal az észak-olaszországi Stresa-ban április 11-én nyitó háromhatalmi konferencia előtt íródtak és meglehetősen reálisan ábrázolták az angol viszonyokat. Stresa tüntető válasz volt Németország március 16-i, az általános védkötelezettséget bejelentő törvényére, azonban lehetett volna olyan válasz is, amely lényegesen megváltoztatta volna az európai helyzetet. A találkozót Franciaország és Olaszország is erőteljesen szorgalmazta és Angliában is megérték a feltételek erre a megbeszélésre. Párizsban azt remélték, hogy Simon és Eden külföldi útjai után Anglia hajlandó lesz résztvenni egy német-ellenes blokkban. Egyidejűleg Franciaországban is erősödött „a Duce iránti bizalom, sokat várnak stresa-i szereplésétől, bár nem szeretik, hogy Mussolini nemcsak a saját, hanem Franciaország kardját is csörteti”.⁹¹ Egyes vélemények szerint a diplomáciai kezdeményezést Mussolini ragadta magához ekkor, ő szorgalmazta legtürelmetlenebbül a március 16-i német deklaráció után a három hatalom (Anglia, Franciaország és Olaszország) azonnali összehívását. Elhatározássá vált benne az az 1934 júliusa és 1935 áprilisa közt érlelődő elgondolás, hogy az Olaszország számára nem érdektelen osztrák

⁹⁰ Černý bizalmas jelentése, London, 1935. ápr. 10. AMZV. PZ. 14/1935.

⁹¹ Khuen-Héderváry párizsi követ jelentése, 1935. ápr. 11. OL. Küm. Pol. 1935—2/19—1261.

függetlenséget angol—francia—olasz megállapodás révén biztosítsa.⁹² Ma már azonban bizonyos, hogy Mussolini számára 1935 márciusában nem Ausztria, hanem Abesszínia a „létfontosságú kérdés”. A német expanzió ellen Stresa-ban megalakul a három hatalom egységfrontja, a stresai front, de ennek ára: hallgatni Abesszíniáról.⁹³ Abesszíniához akar Mussolini Stresában felhatalmazást; ekkor ez a lényeges számára.

Így április 11-én a három hatalom képviselői az észak-olaszországi Stresa-ban Isola Bellán, a Borromeo-palotában megkezdték három napos tanácskozásukat. Az angol küldöttség rangban felettebb előkelő volt: a miniszterelnök MacDonald, Simon külügyminiszter, Vansittart külügyminiszter-helyettes jelent meg a szakértőkön kívül. Ez az összeállítás sok megjegyzésre is okot adott. A londoni magyar követ a brit külügyminiszter és állandó helyettesének szokatlan, egyidejű távollétét „csakis a miniszterek és a Foreign Office között jelenleg erősen észlelhető széthúzással” magyarázta. A londoni cseh-szlovák ügyvivő kifejtette, csak sajnálni lehet, hogy betegsége miatt Eden nem vehet részt a tárgyalásokon. Egvetlen egyensúlyt MacDonald és Simon ingadozó politikájával szemben Vansittart-ban látott.⁹⁴

Eden-nek kellett volna ténylegesen Stresába utaznia, azonban repülőútján hazafelé Berlinből olyan viharba került és olyan szívrohamot állt ki, hogy az orvosok hat hétre minden munkától eltiltották. Volt, aki e szívrohamban is politikai betegséget látott, mondván, hogy Eden nem szeret olyan vállalkozásokban résztvenni, amelyeknek kimenetele kétes. Eden viszont éppen nem tekintette az elkövetkezendő stresai tárgyalásokat kétes kimenetelűeknek. Úgy vélte, az angoloknak ott épp az lenne a feladatuk, hogy a kölcsönös segítségi szerződések elvét helyezték előtérbe az általános megnemtámadási szerződéssel szemben, és ha Németország visszautasítja ezt, a világ tisztán fogja látni Németország céljait. Szembe kell nézni az igazi nehézségekkel. Stresában a magas szintű és nagyfontosságú tárgyaláson sokat nyom a latban a tapasztalat, a fogékonyság, a szándékok és célok felfogása és kitapintása.⁹⁵ Vansittart beszélt rá MacDonaldot, hogy ha Eden nem megy Stresába, menjen ő maga. MacDonald — Simonhoz hasonlóan — egyénileg puha ember volt, döntésre és a realitásokkal való szembenézésre szinte képtelen. Így Anglia volt a leggyengébben képviselve e fontos értekezleten, melyen francia részről Flandin miniszterelnök és Laval külügyminiszter, olasz részről Mussolini és Suvich vett részt.⁹⁶

⁹² Mint ismeretes 1934. jún. 14—15-én találkozott Hitler és Mussolini Velencében. Mussolini úgy vélte, biztosítékot kapott, hogy Hitler felhagy Ausztria bekebelezésére irányuló törekvéseivel. De, amikor 1934. júl. 25-én kirobbant a bécsi puccs és Dollfuss kancellárt meggyilkolták — őbenne látta Mussolini az osztrák status quo biztosítását — Mussolini rögtön két hegyivadász hadosztályt küldött az olasz—osztrák határra, hogy figyelmeztesse Hitlert, hogy ha csak egy német katona is behatol Ausztria területére, Olaszország hadbalép Németország ellen. Mussolini e szándékát megsürgönyözte Bécsbe is. A március 16-i német proklamációban is hasonló fenyegetést látott Olaszország számára. Ld. *F. Chabod: Olaszország története, 1918—48.* Bpest. 1967. 94. l.; *Colvin: i. m. 62. l.* — Von Hassell római német nagykövet Neurathhoz írt jelentésében többször határozottan utalt Olaszország félelmére és az osztrák függetlenség kérdésének bizonyos középpontúságára az olasz diplomáciában. Idézi *Colvin: i. m. 61—62. l.*

⁹³ *Colvin: 61. l.*

⁹⁴ Széchenyi londoni magyar követ bizalmas számjeltávirata. London. 1935. ápr. 10. OL. Küm. Pol. 1935—2/1—1239. Černý 1935. ápr. 10-i bizalmas jelentése. AMZV. PZ. 14/1935.

⁹⁵ Eden Memoirs, 176, 177. l.

⁹⁶ *Colvin: i. m. 129. l.; Churchill: i. m. 119. l.*

Eden a betegágyánál történt beszélgetéseken külön-külön figyelmeztette MacDonaldot is, Simont is, hogy Stresa különlegesen jó alkalmat nyújthat Mussolini kifaggatására, hiszen nyilvánvaló már Abesszínia elleni szándéka. Mindketten megígérték, hogy Mussolinival megtárgyalják e kérdést, sőt Simon Thompson személyében abesszín szakértőt is vitt magával. Egyébként olasz részről is jelen voltak Stresában gyarmatügyi szakértők. Az olasz—abesszín viszály Angliát érintő előzményeiről itt csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy miután az afrikai kérdésben Laval és Mussolini közt 1935 elején létrejött az ismert, de mindmáig iratszerűen nem bizonyított, ám kikövetkeztethető — annyi ui. bizonyított, hogy Laval lemondott a gazdasági érdekekről Olaszország javára — megállapodás, Grandi londoni olasz nagykövet január végén kérdést intézett az angol kormányhoz, hajlandó volna-e bizonyos Abesszíniával kapcsolatos érdekszférákról tárgyalni. Az angol kormány erre bizottságot hívott egybe — a Foreign Office, a gyarmatügyi minisztérium és más illetékes tényezők bevonásával — a kérdés megvitatására, s egyúttal a szudáni valamint a többi szomszédos gyarmat kormányaihoz is kérdést intézett e tárgyban. Közben február első harmadában, a február 3-i londoni francia—angol konferencia után megkezdődtek a katonai előkészületek Olaszországban Abesszínia ellen. Londont ekkor már nagy felelősség terhelte — Franciaországról nem is beszélve —, amiért nem igyekezett a problémát idejében letárgyalni, mielőtt még a fasiszta nagyhatalom katonai állásfoglalása olyan méreteket nem öltött, ami Rómának a visszavonulást már alig engedte volna meg. Stresa lett volna erre az utolsó alkalom.

Az erre az időszakra visszatekintő emlékiratok többségéből azt a következtetést lehet levonni, hogy Mussolini arra számított: Abesszíniában Anglia nem érdekelt, illetve — mint ez kitűnik az 1934 decemberi titkos olasz okmányból, mely az abesszíniai akcióval kapcsolatos irányelveket tartalmazza —, amennyiben érdekelt, azt az olasz kormány elismeri. Ezért politikailag és taktikailag helyesebbnek vélte, ha ő nem hozza szóba Stresában a számára ekkor látszólag kitűnően fejlődő abesszíniai helyzetet. Az angol államférfiak pedig szándékuk vagy akaratuk ellenére szintén nem találtak alkalmat az etióp helyzet megbeszélésére a nagyok konferenciáján. Vansittart azonban és a római angol nagykövet, Sir Eric Drummond, nem ragaszkodott ahhoz, hogy a konferencia ülésein tárgyalják meg e kérdést. Az egyik angol szakmai tanácsadó avval a hírel lepte meg egy nap Stresában Vansittart-ot, hogy tudomása szerint az olasz külügyminisztérium magasabb beosztottjai fel voltak készülve arra, hogy Abesszínia kérdését felvetik a küldöttek a konferencián.⁹⁷ Egyes közvetett megjegyzések alapján arra lehet gondolni, hogy Vansittart és az angol gyarmatügyi szakértő is tárgyalta e kérdéstről. Az angolok óvatos, egyáltalán nem határozott figyelmeztetéseket intéztek az olaszokhoz ebben a tárgykörben, amelyek nem vetítették elő azt a viharos tiltakozást, ami azután körülbelül júniustól Anglia részéről kibontakozott. A kérdés óriási irodalma nem támasztja alá azt az értesülést, amit Barcza római magyar követ utólag — novemberben — az angol ügyvivőtől, Montgomerytől szerzett, de melyet érdekessége miatt ismertetünk, azt ti., hogy az angol külügyminiszter Stresában bizalmasan, de a legnagyobb határozottsággal megkérdezte Mussolinit az olasz kormánynak afrikai tervei felől. Ekkor a Duce azt a határozott választ adta Simonnak, „hogy Olaszország Afrikában nem követ semmiféle hódítási célokat, és hogy a gyar-

⁹⁷ Colvin: i. m. 60. l.

mataira küldött katonai megerősítések kizárólag Eritrea és Szomália határainak az abesszínek folytonos határ-villongásai előli megvédését célozzák, Olaszország azonban semmiféle támadó tervekkel nem foglalkozik. Az olasz kormányfő tehát tudatosan tévesen tájékoztatta céljairól az angol kormányt . . . s bár az angol kormány egy percig sem hitte el Mussolini úr ezen kijelentését, azonban határozottan tiltakoznia kell ama vád ellen, mintha az angol kormány . . . megtévesztőleg hatott volna az olasz kormányra”.⁹⁸ Montgomery szerint tehát mégis csak feltette Simon a nagy kérdést a fasiszta diktátornak.

Még érdekesebb, amit Eden mond Stresáról ebben a vonatkozásban. Eden azt állítja, hogy igen jó alkalom lett volna, akkor hivatalosan bedobni az abesszíniai problémát, amikor Mussolini arról beszélt, hogy a Népszövetség hatékony ugyan európai kérdésekben, de nem ér el ereje az ázsiai és dél-amerikai válságok megoldásáig. Stresában a Memel-problémára, a Rajna-vidék militarizálásának kérdésére is sor került, de Abesszíniára csak különös elhallgatás formájában gondoltak a jelenlevők. Ez akkor történt, amikor megfogalmazták a stresai konferencia határozatait és felolvasták a zárónyilatkozatot. Az utolsó előtti mondatban ez állt volna (a három hatalomról lévén szó) „szembe szállnak a szerződések bármilyen egyoldalú felbontásával, ami a békét veszélyezteti. Ekkor Mussolini közbeszólt — mondván — „álljon itt, ami az európai békét veszélyezteti”. Kínos csend állt be. MacDonald Simonra pillantott, Vansittart MacDonaldra. Simon kettőjük közt megmerevedve ült, egy szó kifogást sem emelt. Utóbb Grandi szemrehányást tett Vansittartnak és Ralph Wigramnak, a Foreign Office központi osztálya vezetőjének: Mussolini nem hisz többé az ő (Grandi) figyelmeztetéseinek, hiszen az angolok nem emelnek kifogást Abesszínia miatt!⁹⁹ Eden szerint a történetekért Simon volt valójában felelős, ő jobban ismerte a helyzetet, mint MacDonald.

De valójában mi volt a stresai front lényege, mit határoztak el a három napos tárgyaláson, a hajó-kirándulásokon, a nem hivatalos beszélgetéseken? A közös nyilatkozat hat pontját szószerint idézzük, mivel hozzá szeretnénk fűzni ezek némelyikénél azokat a *bizalmas értesüléseket*, melyeket Suvich árult el a római magyar követnek:

„1. Megállapodtak abban, hogy a francia kormány által a Nemzetek Szövetségének Tanácsa elé terjesztett beadvány megvitatása során azonos magatartást fognak tanúsítani.

2. A kapott értesülések megerősítették őket abban az érzésükben, hogy a kelet-európai biztonság kívánatos fejlesztése érdekében a tárgyalásokat tovább kell folytatni.

3. A három kormány képviselői újból megvizsgálták az osztrák helyzetet. Megerősítik az 1934. február 17-én és szeptember 27-én kelt angol—francia—olasz nyilatkozatokat, amelyekben a három kormány elismerte, hogy Ausztria függetlensége és területi épsége fenntartásának szükségessége közös politikájukat továbbra is irányítani fogják. Hivatkozással az 1935. január 7-én kelt francia—olasz jegyzőkönyvre és az 1935. február 3-án kelt francia—angol nyilatkozatokra, amelyekkel újból kinyilvánították az elhatározásukat, hogy eszmecserét fognak folytatni azokra az intézkedésekre vonatkozóan, amelyeket Ausztria területi épségének és függetlenségének veszélyeztetése esetében foga-

⁹⁸ Barcza római magyar követ szigorúan bizalmas jelentése. 1935. nov. 10. OL. Küm. Pol. 1935 - 2/7 - 3488.

⁹⁹ *Colvin*: i. m. 61. l.

natosítani kell, megállapodtak abban, hogy egy igen közeli időpontra javasolni fogják a római jegyzőkönyvben felsorolt valamennyi kormány képviselőinek találkozását avégett, hogy Közép-Európára vonatkozóan megállapodásokat kössenek.

4. Ami a javasolt nyugat-európai légi egyezményt illeti, a három kormány képviselői megerősítik a február 3-án kelt londoni közleményben lefektetett elveket és eljárási módozatokat, és megállapodnak abban, hogy e kérdést behatóan tanulmányozni fogják annak érdekében, hogy előkészítsék a londoni közleményben említett öthatalmi szerződést, úgyszintén az azt esetleg kiegészítő kétoldalú megállapodásokat.

5. Áttérve a fegyverkezés problémájának megvizsgálására, a három hatalom képviselői emlékeztettek arra, hogy a londoni közlemény a Németországgal szabad tárgyalások útján megvitandó rendezésre gondolt, amelynek a versailles-i szerződés 5. része megfelelő rendelkezéseinek helyébe kellene lépnie. Felelősségük tudatában megtárgyalták a német kormány legújabb lépését és Sir John Simon jelentését azokról a megbeszélésekről, amelyeket e kérdésben a német kancellárral folytatott. A három kormány képviselői sajnálattal állapították meg, hogy a német kormány által alkalmazott egyoldalú hatálytalánítás módszere egy olyan időpontban, amikor lépések voltak folyamatban a fegyverkezés kérdése és szabad tárgyalások útján való rendezésének előmozdítására, súlyosan megingatta a közvéleménynek egy békés rend szilárdságába vetett bizalmát. Másfelől a bejelentett német újra-fegyverkezési program mérete — amely program végrehajtása már igen előrehaladt — minden értékűtől megfosztotta azokat a mennyiségi előirányzatokat, amelyeken a leszerelésre irányuló eddigi erőfeszítések alapultak, megrendítve egyben az ezeket az erőfeszítéseket tápláló reményeket is. A három hatalom képviselői mindazonáltal újból kinyilatkoztatják mélységes óhajukat aziránt, hogy a békét a biztonság érzésének megteremtésével fenntartsák, és a maguk részéről kijelentik, hogy továbbra is készek csatlakozni minden olyan gyakorlati erőfeszítéshez, amely a fegyverkezés korlátozására vonatkozó nemzetközi rendezés létrejöttének előmozdítását célozza.

6. A három kormány képviselői tudomásul vették, hogy azok az államok, amelyeknek katonai státusát a saintgermaini, a trianoni és a neuilly-i békek meghatározták, e státus felülvizsgálását óhajtják. Elhatározták, hogy erről a többi érdekelt államot diplomáciai úton értesíteni fogják. Egyetértének abban, hogy a többi érdekelt államnak e kérdés megvizsgálását ajánlani fogják avégből, hogy az szerződési úton, az általános és regionális biztonsági garanciák keretében rendezést nyerjen.¹⁰⁰

Suvich értesülései:

„Ad. 2. Folytatódnak a keleti paktumra vonatkozó tárgyalások.

Ad. 4. A légi paktum meg fog köttetni Anglia, Belgium, Franciaország, Olaszország és Németország között, de előbb Anglia és Franciaország között fog létrejönni egy bilaterális egyezmény.

Ad. 5. Hitler március 16-i szerződés-szegését azért kellett Stresában olyan szigorúan elítélni, mert attól tartottak, hogy a Népszövetségi Tanács nem fogja elfogadni a francia határozati javaslatot és nem lesz hajlandó Németország eljárását megbélyegezni. Ezen pont utolsó be-

¹⁰⁰ *Halmosy*: i. m. 356, 358. 1.

kezdése, mely részben a fegyverkezések korlátozását tárgyalja, nem veendő komolyan, mivel a leszerelésre senki sem gondol és a hatalmak biztonságukat abban látják, hogy hadseregeiket tovább építik ki.”¹⁰¹

Stresa mérlegét nem nehéz megvonni. Hitler ekkor három nagyhatalom koalíciójával került szembe; a német birodalmi külügyi apparátus nem egy felelős beosztottja — mint Hoesch londoni német nagykövet is — azon a nézeten volt, hogy „most már csak egyetlen kivezető út van: véget kell vetni az egyoldalú szerződészhöz és visszatérni a lehetséges józan politikához, a normális tárgyalásokhoz, a Népszövetséghez és a hagyományos diplomáciai játékszabályokhoz”.¹⁰²

A nyugati nagyhatalmak számára megvoltak a lehetőségek Stresában, hogy megfékezzék Hitlert. De csak egy módon, amire Churchill is utalt, és a prágai angol követ, Sir Joseph Addison is, aki így fogalmazta ezt meg 1935. április 11-én: „A német fegyverkezéssel szemben két állásfoglalás lehet: vagy elfogadni, vagy fegyveres szankciókat alkalmazni Németország ellen. Minthogy ez utóbbi ki van zárva, e témáról minden más üres fecsegés. Ennél fogva sem a stresai konferenciától, sem a Franciaország által a Népszövetségnél megindított akciótól nem vár pozitív eredményt.”¹⁰³ Stresát ma már Vansittart életrajzírója tipikus példaként említi az el nem fogadott figyelmeztetésnek és az ebből eredő veszélyeknek. Eden szerint a diplomáciának szembe kell néznie a nehézségekkel, tudnia kell megállítani a rothadást, ha felfedik a szőnyeg alatt. Stresa alakíthatta volna, befolyásolhatta volna a történelmet; ahogyan történt azonban, Stresa csak határkö maradt. Egy villanás, egy megtorpanás Hitlerrel szemben és rögtön a konferenciát követően megváltozik a a szinpad. Az első világháború óta a stresai front volt a legrövidebb életű diplomáciai kísérlet — írta a jelentős angol polgári történész, P. Gooch. München kutatója szerint Stresa az egységes frontnak csupán látszatát adta, de mi sem állt távolabb az igazságtól.¹⁰⁴

Mussolini előre — már 1933-ban, véglegesen 1934 decemberében — elhatározott abesszíniai hódítása eloszlatta a stresai front látszatát is. Újabb közeledése Németországhoz véget vetett Németország elszigetelődöttségének. Mussolini egyébként ez időszakban állandóan attól is félt, hogy Németország és Anglia az ő számlájára közelednek majd egymáshoz. Állandóan figyelte a berlini angol-barát és olasz-ellenes fuvallatokat. Új, náci-barát nagykövetet küldött Berlinbe B. Atolico személyében, és visszahívta a Hitler-ellenes V. Cerrutit. Hitlernek viszont eszeágában sem volt Mussolini elleni politikát folytatni, Mint a lengyel nagykövetnek mondotta, a Duce súlyos kockázatot vállal Abesszíniával, s bár Mussolini ellenségeskedő Németországgal szemben, ő (Hitler) nagy szerencsétlenségnek tartaná az olasz vereséget közös ügyük, közös ideológiai platformjuk miatt. Mussolini is kereste már májusban, talán még előbb is, a németekkel való jobb kapcsolatok útját. Hitler kinyilvánította

¹⁰¹ Villani szigorúan bizalmas jelentése. Róma, 1935. ápr. 17. OL. Küm. Pol. 1935—21/5—1363.

¹⁰² W. G. E. E. Herr zu Putlitz: Németországból Németországba. Egy volt német diplomata emlékezései. Bpest. 1958. 144. l.

¹⁰³ Wettstein prágai magyar követ szigorúan bizalmas jelentése. Prága, 1935. ápr. 11. OL. Küm. Pol. 1935—2/16—1255.

¹⁰⁴ G. P. Gooch: The Grouping of the Powers. The Hungarian Quarterly. Vol. 3. No., 1. 15. l. — J. W. Wheeler-Bennett: Munich, Prologue to Tragedy. London. 1966. 278. l.

jóindulatú semlegességét az abesszín ügygel kapcsolatban, majd elküldte Canaris admirálist, a katonai hírszerzés főnökét a Verona melletti Gardoneba, hogy olasz kollégájával, Mario Roatta-val beszélje meg a német—olasz problémákat. (A részletes megbeszélésre 1935. szeptember 16—17-én került sor.) A két hírszerző főnök országaik nyugat-európai kapcsolatait tisztázta; megállapodtak a távol-keleti flotta-mozdulatokra vonatkozó hírek cseréjében, és Roatta javasolta, hogy a Gestapo-val egyezményt kössenek a kommunista veszély elleni közös küzdelem céljából.)¹⁰⁵

Stresa után Franciaország is politikai álarcosjátékot rendezett. Kollektív biztonsági rendszerének, azaz Németország elleni koalíciójának megszervezése során 1935. május 2-án megkötötte a Barthou által előkészített francia—szovjet kölcsönös segélynyújtási szerződést, majd befolyására két hét múltán Csehszlovákia is megkötötte a Szovjetunióval a kölcsönös segélynyújtási szerződést (május 16-án).¹⁰⁶ Azonban ez a francia—szovjet szerződés, amelynek ratifikálásával egyre késlekedtek, nem volt egyértelmű cselekedet. Ennek a politikának árnyalt megrajzolása nem feladatunk. Csupán annyit, hogy Laval, a Barthou-tól örökségképpen reászakadt francia—orosz barátkozásnak nem volt meggyőződéses híve.

Mindmáig tart a vita a francia és angol történészek között arról, hogy Stresa után közvetlenül Hitler azon a ponton volt, hogy kapitulál. S ekkor jöttek az angolok a flotta-tárgyalási hajlandóságukkal — mondják a franciák. S jött Laval a német orientációjával — mondhatják az angolok. S jött Mussolini — mondhatjuk mi —, s Hitler visszanyerte hidegvérét. Holott, meggyőződésünk szerint, Hitler nem ijedt meg a stresai fronttól. Tajtékozva és dühödten leintette Hoesch-t, londoni nagykövetét —, aki a hagyományos diplomáciai játékszabályokhoz és a Népszövetséghez való visszatérést javasolta, és válaszul Stresára, bejelentette április 25-én, hogy Németország 12 tengeralattjárót 6 hónapon belül vízre bocsát.¹⁰⁷ Hitler jól spekulált. A német flotta felszerelésére vonatkozó bejelentése — még mielőtt Angliával azokat a flotta-tárgyalásokat megkezdték, amelyekre nézve Hitler Simonnal Berlinben annak idején meg egyezett — nem riasztotta el az angol kormányköröket a tárgyalástól. Ellenkezőleg, szinte túlzott gyorsasággal sietett MacDonald miniszterelnök kijelenteni, hogy ennek ellenére készek a tervbevett megbeszéléseket megtartani. A flotta-tárgyalás — ahogyan Ribbentrop teljesen alaptalanul elnevezte: „a nagy és történelmi német hozzájárulás” — előkészületei 1935 áprilisában és májusában megindultak. S ezzel kezdetét vette az az aktív angol békéltetési politika, amely Münchenhez, s onnan már elkerülhetetlenül a második világháború kirobbanásához vezetett.

¹⁰⁵ *Sir Ivone Kirkpatrick*: Mussolini. Study of a Demagogue. London, 1964. — *R. H. Whealey*: Mussolini's Ideological Diplomacy: An unpublished Document. The Journal of Modern History, 1967. Dec. 432—434. l.

¹⁰⁶ Wettstein prágai magyar követ ebben a tárgykörben még április 5-én azt jelentette, hogy állítólag Csehszlovákia és a Szovjetunió között létesült egy provizórikus katonai légvédelmi egyezmény, amely a szovjet légi flottának két támaszpontot biztosít Csehszlovákiában: az egyiket Zsolnán, a másikat Olmützben. Csehszlovákia, a német fejlődés bizonytalan alakulására való tekintettel — állítólag — soká húzódozott egy ilyen-fajta egyezmény megkötésétől, habár a francia kormány reá ilyen irányban befolyást gyakorolt volna. A döntő elhatározást a német hadiflotta létesítésének nyílt bevallása érlelte volna meg. OL. Küm. Pol. 1935—2/16—1199.

¹⁰⁷ Ehhez a gondolatmenethez lásd *A. J. P. Taylor*: The Origins of the Second World War. New York 1962. 87. l. Szerinte Hitler megelégedett azzal, hogy várta a stresai front felbomlását. — Örjöngésére Hoesch-sel kapcsolatban ld. *Puttitz*: i. m. 144. l.

Э. Х. Харасуи:

Англия и германский вопрос в начале 1935 года

Резюме

Статья прослеживает формирование англо-германских отношений, предшествовавших заключению в 18 июня 1935 года англо-германского морского договора, затрагивающего попутно важнейшие проблемы европейской дипломатии.

В качестве вступления автор рассматривает общественное мнение, сложившееся в Англии после прихода Гитлера к власти, то временное изменение, которое произошло в царившем раньше настроении помысль Германии в залечивании понесенного ею ущерба, и указывает, что общественное мнение не оказало влияния на традиционную правительственную политику равновесия сил. Статья обрисовывает позицию английских правящих кругов, в том числе и различные по окраске индивидуальные точки зрения по вопросам внутренней политики, связанных с внешней политикой, особенно заостря внимание на вопросах обороны, вооружения и в частности воздушных вооруженных сил.

Статья прослеживает попытки и усилия английской внешней политики вновь привлечь Германию в Лигу Наций, полуофициальное примирение с гитлеровскими военными походами, прощупывание намерений Гитлера и подготовку англо-германского морского соглашения. В ходе этого автор рассматривает воздействие на Англию заключенного в январе договора в Риме, плебисцита в Сааре и внесенных в марте предложений немецкого правительства относительно обороны страны. Анализирует февральский лондонский протокол, англо-французское соглашение и, главным образом, реакцию на него в Германии, а также английскую программу вооружений, вопрос осуществления ее во времени и внутреннюю и внешнюю реакцию на нее.

Автор детально анализирует переговоры министра иностранных дел Саймона и лорда хранителя печати Идена с Гитлером в Берлине, а также переговоры Идена в Москве, Варшаве и Праге. С связи и этим ясно вырисовываются, характерные особенности направляющей линии и концепции, с одной стороны, британской и немецкой, с другой, — в британской и советской внешней политики, их реальность или, наоборот, ирреальность.

Помимо того, благодаря публикации новых детальных данных о апрельской конференции в Стресе читатель получает представление о французских и итальянских устремлениях, о целях, которые преследовал Муссолини в Абиссинии и о позиции, которой придерживалась в связи с этими вопросами Англия.

É. H. Haraszi:

L'Angleterre et le problème allemand au début de 1935

Résumé

L'essai suit les changements des relations anglo-allemandes précédentes au pacte de flotte, conclu le 18 juin 1935, en touchant les problèmes principaux de la diplomatie européenne.

Dans l'introduction l'auteur rappelle l'opinion publique anglaise éveillée par la prise du pouvoir de Hitler, dont la tendance de chercher remède aux griefs allemands changea passagèrement et qui n'influença point la politique d'équilibre des forces menées par le gouvernement. L'étude esquisse l'attitude du cabinet anglais et les attitudes individuelles concernant les questions de la politique intérieure qui avaient influencé sur la politique extérieure, ainsi la question de la défensive anglaise en général, celle de l'armement et de l'armement aérien en particulier.

L'essai présent suit les tentatives et les efforts de la politique extérieure anglaise visant à rappeler les Allemands dans la Société des Nations, puis le dépistage des intentions de Hitler par les envoyés demi-officiels, et les préparatifs du pacte de flotte anglo-allemand. C'est là qu'il traite l'influence des accords de Rome conclus en janvier, du suffrage de la région du Saar, de la motion de la force armée allemande de mars. Il analyse le protocole de Londres de février, — les accords anglais — français —, son accueil allemand surtout, ainsi que le programme de l'armement anglais, le White Paper, la question de son réglage, son influence intérieure et extérieure.

L'auteur traite d'une façon détaillée les entretiens de mars entre le ministre des affaires étrangères Simon et le garde des sceaux Eden d'une part et de Hitler de l'autre part, ensuite les négociations de Eden à Moscou, Varsovie et Prague; à propos de cela les caractéristiques de la ligne en politique extérieure et la conception anglaise et allemande d'une part, anglaise et soviétique d'autre part, leur réalité ou le manque de leur réalité.

La présentation de la conférence de Stresa ayant lieu en avril, par des données nouvelles rend possible de jeter un coup d'oeil aux aspirations françaises et italiennes, aux buts de Mussolini en Abyssinie et au comportement des Anglais touchant ces questions.

KÖZLEMÉNYEK

Varga Ilona:

A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése

A XVI—XVII. századi orosz államszervezet vizsgálata során nem szabad figyelmen kívül hagyni az orosz feudalizmus fejlődésének sajátos vonásait. Ezen sajátosságok kialakulása, eredete nem tartozik tanulmányunk keretei közé, de szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a magyar és általában a közép-európai feudalizmus szervezetében használatos fogalmak a korabeli orosz intézményekkel, rétegekkel stb. nehezen, vagy csak nagyobb fenntartásokkal azonosíthatók. Ilyen leegyszerűsítés veszélye áll fenn a tekintetben, hogy az orosz szolgáló nemesség a köznemességnek megfelelő társadalmi réteg, amely attól legfeljebb a földhöz való tulajdonjog tekintetében különbözik. A zemszkij szobort pedig a rendi országgyűléssel szoktuk azonosítani. Ezen nézetek kialakulásában nagy szerepe van az orosz és részben a szovjet történelemszabványoknak, akiknek jelentős része az orosz társadalom fejlődésében a nyugat-európaival megegyező vonásokat hangsúlyozza.

Előljáróban szeretnénk felhívni a figyelmet az orosz feudalizmus olyan sajátosságaira, amelyek a zemszkij szobor szerepének, összetételének megértését is elősegítik. Országgyűlés jellegű zemszkij szoborokról a XVI. század közepétől vannak dokumentumok, a XVII. század második feléig. Kialakulásuk összefügg az orosz központosítás fejlődésével. A központosítás során kialakuló társadalmi viszonyok között is tovább élnek a *nemzeti szervezettel* bizonyos maradványai és hagyományai. Ezek rányomják bélyegüket az orosz feudalizmus uralkodó és elnyomott osztályaira és magyarázatul szolgálnak uralkodó és alattvalók olyan viszonyának kialakulására, amely Nyugat- és Közép-Európában hasonló időszakban nem tapasztalható.

A XVI. századi orosz feudális uralkodó osztályban a nemzeti örökösödés elve még mindig él. Ez eredetileg a Rurik-dinasztia hatalmának elismerését jelentette az orosz földek felett. Az uralkodó nemzeti tagjai között kerül felosztásra az ország már a feudalizmus korai szakaszában és jog szerint a főfejedelmi cím a nemzeti legidősebb tagját illeti meg. Ez természetesen csak jogi visszatükröződése a primitív természetes szerkezetnek, amely a széttagoltság objektív alapját képezte. A főfejedelmi hatalom elismerése attól függött, hogy rendelkezik-e a nemzeti illetékes tagja (ill. a nemzeti tagok melyik tagja rendelkezik) megfelelő katonai hatalommal, hogy címenek érvényt szerezzen.¹ A tatár uralom annyiban módosítja a helyzetet, hogy a kán adományozza a nagyfejedelmi címet, amely viselőjének a káni udvarban és a részfejedelmekkel szemben is meghatározott előnyöket biztosít.

Témánk szempontjából érdekes, hogy a XVI. századi Oroszországban az uralkodó nemzeti leszármazottjai alkotják a születési arisztokráciát, viselik a knyáz címet még akkor is, ha örökbirtokaikat (fejedelmi részüket) különböző okok miatt már elvesztették. A részfejedelemségek egyesítése során a knyázok egy része megtartja fejedelmi birtokait örökjogon (v. otesine = votesina = atyai örökség), míg más családok elszegényednek, de a címet és ebből adódó jogait megtartják. Az uralkodók közül IV. Iván veszi fel először a cári címet, de a régi elnevezést a XVII. század folyamán is használják; „egész Oroszország uralkodója, cárja és nagyfejedelme”.

Arra sem találunk példát Közép-Európában, hogy a részfejedelmek, vagy az elszakadási törekvések elleni harcból a központi hatalom az oroszhoz hasonló módon megerősödve került volna ki. A rendi monarchiák nem kis mértékben az uralkodó és a földbirtokos osztály közt kialakult kompromisszum, a politikai hatalom megosztásának kifejezői. Oroszországban a széttagoltság több évszázados szakasza után az egyesítés

¹ A XII. században Rosztov—Szuzdal fejedelmei folytatják a harcot Kijev birtokáért és főfejedelemségük elismeréséért. III. Vaszilij halála után pedig nagybátyjai szeretnék a hatalmat megszerezni, mint a család idősebb tagjai. Ld. erre *Platonov*: Oroszország története. Bpest. é. n. 78—79. 143. l.

viszonylag gyorsan megy végbe, komoly ellenállást csak Novgorod tanúsít, amit azzal magyarázhatunk, hogy félti sajátos helyzetét, külkereskedelmi kapcsolatait.

A központi hatalommal szemben az *örökbirtokos arisztokrácia* nem tudott komoly politikai hatalomra szert tenni, mert nem támaszkodhatott megfelelő anyagi, társadalmi bázisra. A fejedelmek katonai kísérete rövid idő alatt cári szolgálatba kerül, és így az a sajátos helyzet alakul ki, hogy minden katonai szolgálatot teljesítő réteg és egyén az uralkodó közvetlen alattvalója. Ez a tény az uralkodó hatalmát nagymértékben megerősíti, bár a születési arisztokráciának és az uralkodó kíséretéből kiemelt örökbirtokos bojár előkelőknek a politikai és katonai szervezetben biztosítva vannak az előjogai. A származás és az uralkodó kegye csak együttesen jelent biztosítékot a pozíciók elnyeréséhez.² Ezenkívül még hangsúlyozni kell, hogy az örökbirtokos arisztokrácia gazdaságai a XVI. század első felében méreteikben nem hasonlíthatók pl. a korabeli magyar arisztokrácia birtokaihoz sem terület, sem a rajta élő jobbágyok száma tekintetében. A század második felében egyre nagyobb méretű szolgálati birtokadományok (használati jogon a szolgálat idejére) esetenként 1000 csetverty alatt vannak,³ de tömegesen nem emelkednek 400 csetverty fölé.

Az „uralkodó kegye”, amely a gyakorlatban a *szolgáló nemesség* felé a Bojár Dumán (arisztokratikus tanácsadó testület a cár körül) és a központi hivatalokon keresztül nyilvánul meg, az örökbirtokos és szolgáló nemességet a mindenkori érdekeknek megfelelően (ezek főleg katonai, politikai szempontok) átszervezi, részekre bontja, vagy távoli vidékekre áttelepíti. Az adományok különbözősége, a rang szerinti besorolás áttekinthetetlen rendszere, az alá- és fölérendelés bonyolultsága még az érdekek szerint együvé tartozó rétegeket is szembeállítja egymással, és így a rendi szervezkedés feltételei is szinte lehetetlenné válnak. Amíg a feudális rétegek egyensúlya fel nem bomlik, az egyeduralom (szamogyerszavie) érvényesülésének komoly politikai erő nem állhat útjában. A bojár ellenzéket is hamarosan letöri IV. Iván, mert az őt támogató szolgáló nemesség katonai erejével szemben a bojároknak ellen-trónjelöltön vagy politikai cselszövésen kívül szinte alig van fegyverük.

A falusi és városi lakosság többségére is az a jellemző a XVI. század közepén, hogy az uralkodó alattvalói neki adóznak és nem tartoznak magánföldesúri hatáskörbe. Ennek alapján hívják meg esetenként a városi közösségek képviselőit az országos tanácskozásra (zemszkij szobor). Az uralkodó az adózó közösségeket (falvakat) eladományozhatja szolgálati birtokként a nemeseknek a lakosokkal együtt, vagy ezeket a közösségeket állami adóikkal meghatározott szolgáló nemesek ellátására kötelezheti. A kizsákmányolás mértéke az új tulajdonostól, illetve a fölé rendelt hivatal szigorától függ, de az állam kötelekében maradó parasztok — és városiakok — adói is egyre súlyosabb teherként nehezednek a lakosságra. A háborús terhek miatt a XVII. század elején gyakorivá válnak a lakosságot sújtó vagyondézsmák, amelyek a városi lakosság vagyon-ötödét veszik igénybe a kincstár részére és a falusi lakosságot is meghatározott összeggel terhelik.

Ehhez viszonyítva könnyebb a helyzete a földesúri magánvagyonon élő jobbágyoknak (holop), mert ezeket állami kötelezettség nem terheli. Ezzel magyarázható, hogy a parasztok a XVII. század eleji „zavaros évek” pusztításai és adói elől a nagybirtokosoknál vagy távoli vidéken keresnek menedéket, amelyet az állam nem tart még rendszeres ellenőrzés alatt, bár az előbbi esetben jogilag sokkal hátrányosabb helyzetbe kerülnek.

Az állam szervezeti felépítése is a szolgáló nemesség rendszerén nyugszik. Az ügyek irányításában az uralkodó körül kialakult testület, a *Bojár Duma* kap egyre nagyobb szerepet. Tagjait az uralkodó választja ki az előkelő knyáz és bojár családok tagjai közül. Ez a szűkkörű testület IV. Iván uralkodásának kezdetén 27 főből áll, az opricsnyinát megelőző időben (1562) 57-re emelkedik, majd uralkodásának utolsó évében 18-ra csökken.⁴ A Bojár Duma tagjai teljes létszámban részt vesznek az országos tanácskozásokon, de az arisztokrácia (bojár, knyáz örökbirtokosok) többi tagjának ezeken más képvisellete nincs. A duma tagjai vezetik az állami hivatalokat (prikázok), és ők látják el a fő katonai tisztségeket.

Az egyházi vezetők — metropolita, püspökök és a kolostorok előljárói — képezik a másik tanácsadó testületet a cár mellett. A zemszkij szoborokon ezek teljes létszámban jelen vannak.

² В. О. Ключевский: История сословий в России. Пб. 1910. 124—134. l.

³ Акты Московского государства I. том 1571—1634. СПб. 1890. № 26, № 30. — 2 csetverty = 1 deszjatyna, vagy 1,09 ha.

⁴ А. А. Зимин: Состав Боярской Думы в XV—XVI веках. — Археографический ежегодник за 1957. г.

A feudális hierarchia következő csoportját a *dvorjánok* képezik. Származásuk nem határozható meg egyöntetűen, de a XVI. század második felében ez a csoport egyre jobban körvonalazható. IV. Iván „Kiválasztott ezredével” nyerne először határozott formát és Moszkva körül telepítik le őket, hogy a cári udvar szolgálatára bármikor könnyen igénybevehessék. Az ezredet a „jó szolgálok” sorából szervezik, itt kapnak helyet a knyáz és bojár családok tagjai, akik a családi birtok osztatlansága miatt földtulajdonnal nem rendelkeznek. Így nyerne a szolgálat helye szerint (pomesztye) a szolgálat idejére birtokot. A Moszkva körzetében telepített szolgálo nemesek meghatározott előnyöket élveznek a szolgálo nemesség többi csoportjával szemben. A *dvorján* elnevezés a XVI. század 70-es éveitől válik általánossá, és ez a réteg feltöltődik az opricsnyinareformu során felemelkedő szolgálonemesekkel. 1572-től helyet kapnak a Bojár Dumában — dumai *dvorján* elnevezéssel. A zemszkij szoborok tagjai között a moszkvai *dvorjánok* képezik a legnépesebb csoportot. A tisztikar és a hivatal-szervezet is komoly utánpótlást nyer ebből a rétegből.

A vidéki városok, katonai központok *szolgálo nemességének* politikai szerepe, érvényesülésének lehetősége a központtól távol eső vidékeken egyre csökken, birtokaik a besorolás szerint egyre kisebbek, vannak, akik kis birtokukat maguk művelik. Katonai szolgálatukat a tartományi igazgatás szabja meg, a vojevodó hatáskörébe tartoznak. Rangok és jogok szerint a vidéki nemesség különböző csoportjait szokták felsorolni: vidéki *dvorjánok*, bojárfiak (nem a bojárak fiai értelemben!) felső és alsó rétegben, novokrescsányok (tatár eredetű szolgálok) vagy a zemszkij szoborban néha tisztjeik által képviselt kozákok. A felsorolás nem teljes, mert a szolgálat szerint is változnak az elnevezések. A XVII. század elejétől egyre erősebb a szolgálo nemesség differenciálódása, de az érdekvédelmi rendi tendenciáknak nyomait sem látjuk, ami azzal magyarázható, hogy a katonai szolgálat rendszere meghatározott beosztásba merevít nemcsak a különböző rétegeket, hanem az ezen belül levő csoportokat is. A XVI. század második felében kialakul a mesztnyicseszto, a besorolás rendje a származás és szolgálati beosztás alapján, amely konzerválja ezt a részekre homlást.⁵ A *mesztnyicseszto* látszatra lehetőséget teremt a rendi szerveződéshez, de a besorolás rendje az uralkodótól függ, és a szolgálo nemesség különböző csoportjai a katonai érdekeknek megfelelően bármikor más beosztásba, más birtokba és más szolgálati helyre vezényelhetők.

A vidéki szolgálo nemesség képviseletét országosan 1619-ben határozzák meg: a tartományi körzetek (ujezdek) szerint a *dvorján* és bojárfi kategóriából 2–2, az alsóbb beosztásúakból 1–1 embert választhatnak a zemszkij szoborba. A valóságban ez a választás a nemesség érdektelensége miatt formálissá válik, mert a gyűléseken a legtöbb körzetben a szolgáloknak csak töredéke jelenik meg. A megválasztottak katonai szolgálatként fogják fel küldetésüket, amiért jogosan kérnek az uralkodótól engedélyt boruk, sőrük adómentes árusítására, a szállasadástól való felmentésre.⁶

A városi kereskedő és kézműves küldöttek jelenléte a zemszkij szoborban azt a látszatot kelti, mintha a városi polgárság komolyabb szerepet kapna az orosz „rendi” képviseletben, mint Közép-Európa egyes országaiban. Ezzel kapcsolatban két dolog szembetűnő. Először: a városok képviselete, a küldöttek létszáma a cár és a meghívást eszközölő központi szervek mindenkor akarától függ. Másodsor: a városi képviselet, a városok és az uralkodó viszonya az uralkodó és az őt szolgálo szabadok kapcsolatára vezethető vissza. A polgárok pénze, munkája, szakértelme bármikor az állam szolgálatába állítható ugyanúgy, mint a szolgálo nemesség katonai ereje. Városi szervezetük is a régi közösségi rendszeren alapul (tizedek, századok), amelyet a belső differenciálódás rétegekre bontott. Legfelül a gazdag kereskedők (gosztyi), akik alkalom szerint megbízást kapnak állami feladatok ellátására (natúrális adók értékesítése vagy városi adók behajtásában való részvétel). A városi öngazgatás a XVII. század folyamán egyre inkább háttérbe szorul, amiről a polgárság panasza is tanúskodnak a zemszkij szoborban. A központi hatalom érdekeinek megfelelően a vojevodák hatásköre a polgárság rovására nő. A század végén a bontakozó abszolutizmus meghatározott gazdasági ügyek rendezésében igénybe veszi a gazdag kereskedők szakértelmét, de a nemességet ellensúlyozó szerepet betöltő réteggel, a polgársággal a központi hatalom Oroszországban nem tudott számolni.

⁵ A szolgálo nemesség és mesztnyicseszto rendszerére vonatkozóan lásd *Varga J.*: Katonai szolgálat és a XVI–XVII. századi orosz uralkodó osztály rétegződése a besorolási prikáz dokumentumainak tükrében. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, Tom. XXII. Szeged, 1966.

⁶ Г. Шмелев: Отношение населения и областной администрации к выборам на земские соборы в XVII. веке. Сб. статей, посвященных В. О. Ключевскому. М. 1909. 492–497. 1. — Акты, относящиеся к истории Земских Соборов под. ред. Ю. В. Готье. М. 1909. 61–63. 1.

A szabad parasztság (állami adózók — csornie ljudi) a mezővárosi, falusi közösségekben önkormányzattal rendelkezik, adóit kollektíven rója le, és ügyeit a választott sztaroszt képviseli. Küldötteiknek nyomait csak 1613 után találjuk a zemszkij szoborban, de itt is inkább jómódú kereskedőkre kell gondolni.⁷ A parasztság sorsa eldőlt a szolgálati birtokok növekedésével. A szolgálati birtok örökletessé tétele és az 1648-as törvényhozás általánossá tette a földesúri alávetést, a jobbágyi függést. Az ezen kívül létező félnomád, vagy közvetlen függésben nem levő csoportok nem töltenek be meghatározó szerepet az ország életében.

Ezek után, ha áttekintjük a zemszkij szoborok történetét, főleg a résztvevő csoportok megoszlását és a tárgyalásra kerülő problémákon keresztül érdekeiknek érvényesülését vizsgáljuk. A rendelkezésünkre álló dokumentumok mellett a vizsgálat tárgya szempontjából nem módosítja a helyzetet a szovjet történészek között ma is folyó vita arról, hogy a XVI. században az országos jellegű összejövetelek közül melyiket tartjuk az első zemszkij szobornak. Abban sincs egyetértés, hogy a különböző források által emlegetett országos jellegű értekezletek lehet-e zemszkij szobornak nevezni országgyűlés értelemben.⁸

Így Beljaev és többen mások megkülönböztetnek teljes és nem teljes zemszkij szoborokat⁹ attól függően, hogy a résztvevő küldöttek milyen rétegeket képviseltek. Közvetett forrásokra utalva első országos jellegű gyűlésnek tartják a „Szobor primirenyija” néven emlegetett értekezést 1549—50 között, ahol a bojár ellenzék és prikáz vezető réteg megbékélt IV. Ivánnal és elhatározták a törvénykönyv kiadását. A résztvevők számáról és arányáról nincsenek adatok.¹⁰ Hasonlóan tisztázatlan a „Százecikkelyes zsinat” időpontja és jellege, mert csak a meghozott rendeletek szövegére lehet támaszkodni, ami egyházi jellegű összejövetelre enged következtetni. Az adott helyzetet figyelembe véve, nem lehetnek többek ezek az uralkodó kibővített tanácsánál, hiszen az arisztokrácia és IV. Iván ellentéte az 50-es évek elején még nem volt kiélezett.

Más a helyzet 1566-ban, amikor a livóniai háború miatt elégedetlen bojárság Iván ellen fordul és az opricsnyina meginduló szervezése sérti az arisztokrácia érdekeit. Ezek ellensúlyozására hívják össze az országgyűlést 1566. július 2-án, hogy megbeszéljék a lengyel király békeajánlatát, a határok megvonását, Polock és Szmolenszk környékének átadását a litván nagyfejedelemségnek. A meghívottak külön csoportokban tanácskoznak és írásban rögzítik véleményüket. Ennek alapján a résztvevők száma, csoportosulása és véleménye tisztán áll előttünk.

Az egyházi vezetők létszáma 32 fő — név és méltóság szerint felsorolva. A helyzet elemzése után álláspontra a következő: „Mi érsekek és püspökök és archimandriták és igumenek és az egész egyházi szobor tanácsoljuk, hogy a mi uralkodónknak ezeket a livóniai városokat, amelyeket a király (Zsigmond Ágost) a határnál elvett, nem helyes otthagyni, hanem helyes az uralkodónak ezekért a városokért harcolni.” (A határ megvonását a lengyel követek úgy javasolják, hogy Polock elveszteni a Dvinán túl levő külvárosait és szántóit.)

A bojárok a Bojár Duma teljes létszámával 30 fő (köztük hat dumai titkár-djak). Állásponthoz: „a mi bojárainknak a pánokkal a határnál összejönni nem hasznos, hanem a mi uralkodónk . . . a királlyal találkozzék a határnál és tanácskozzék a városok ügyében . . .” A háború lehetőségét is fenntartják, de óvatosan fogalmazzak.

A dvorjánok felső rétege: 97 személy — feltétel nélkül támogatja az uralkodót: „ami uralkodónknak hasznos, azért mi mindnyájan kiállunk; nekünk kötelességünk az ő szolgáinak az Uralkodóért, az ő uralkodói igazáért szolgálni őt, a mi Uralkodónkat, haláláig.”

A dvorjánok alsóbb rétege és a bojárfiúk: 99 fő — hasonlóan nyilatkozik: „a mi Uralkodónknak ezekért a városokért kiállunk; és az ő uralkodói ügyéért mi, az ő szolgálói készek vagyunk.”

⁷ 1616-ban a központból felszólítás megy a permi vojvodához: küldjön a szoborba „a permi poszadból három embert a jobb és közepes módúakból”. 19. l. — Az 1642-es szoboron jelenlévők felsorolása a városi és mezővárosi lakosságot jelzi: gosztyi, fekete adózók a századból, kereskedők és mindenféle szolgálók és lakosok. 37. l. 1648-ban a jaroszlávi vojvodá levele a cárhoz a küldöttek megválasztásáról: „A jaroszláviak . . . a poszad lakosai megválasztották a jómódú embert, Timofej Sztupint . . .”

⁸ A vitás kérdések érkeztetésére a szovjet történészek néhány munkájára hívjuk fel a figyelmet, amelyek a zemszkij szoborok kérdésével foglalkoznak:

M. Н. Тихомиров: Союзно-представительные управления (земские соборы) в России XVI века. Вопросы истории, 1958. № 5. — С. О. Шмидт: Соборы середины XVI. века. История СССР 1960. № 4. К истории соборов XVI. в. Исторические записки, кн. 76, М. 1965. — А. А. Зимин: Опричнина Ивана Грозного. Гл. IV: Земский Собор 1566. М. 1964. — Л. В. Черепнин: Земский Собор утверждение абсолютизма в России. Абсолютизм в России. Сб. статей М. 1964. — Н. И. Павленко: К истории земских соборов XVI. в. Вопросы истории 1968. № 5.

⁹ И. Белаяев: Земские Соборы на Руси. Речи и отчет Императорского Моск. Университета, 1867.

¹⁰ С. О. Шмидт: Соборы середины XV. века. История СССР, 1960. № 4. 67—78. l.

A *lucski szolgálok* kilencen vannak, ők is készségüket fejezik ki az uralkodó szolgálatában.

A *tikkárok és prikáz-hivatalnokok* (33 fő): „mi szolgálak, amely uralkodói ügyekben hasznosítani tudjuk magunkat, fejünkkel készen állunk.”

A *kereskedők és szmolenszki polgárok* 75 ember: „szolgálni nem tudunk . . . és mi fejünket hajtjuk az Uralkodóért mindenütt, mert az uralkodó keze mindenütt hosszú.”

Végül az oklevél záradéka: minden hamisság nélkül kiállnak az uralkodó parancsa szerint. Ki hol hasznos, élete végéig, és erre esküt tesznek.¹¹

A szoboron résztvevő 375 ember hét csoportban tanácskozott, bár a dvorján, bojárfi szolgálok helyzete és álláspontja nem különbözik egymástól. A széttagoltság annak a jele, hogy a szolgálok nem alulról szerveződtek érdekeik védelmére. Kiválasztásuk nem az általuk képviselt csoportokban történik, hanem a *kormányzat válogatta ki a meghívottakat* Moszkvából és néhány hamarabb elérhető tartományból! Ezt a követeknek adandó válasz sürgős volta is indokolja — június 28-tól július 2-ig ki kell alakítani a választ.

A bojárok inkább a megegyezésre hajlanak, míg a szolgáló nemesség fenntartás nélkül támogatja Iván politikáját, mégsem folyamodik a kormányzat IV. Iván uralkodása idején hasonló tanácskozásokhoz. Az adminisztratív megoldás egyszerűbb: tovább csökkentik a Bojár Duma létszámát, majd a nemesi szolgáló felső réteg (dvorjánok) kiemelt tagjaival egészítik ki. Ez az arisztokrácia bizonyos átcsoportosítását jelenti, de a szerkezeten nem változtat. Mint rendet, a szolgáló nemességet a központi hatalom nem használja fel, politikailag számba jöhető rendi szervezetei e nemességnek nincsenek. *A szolgáló nemességi alsó rétege a központi szervezetben nem kap képviselőket.* A tartományi igazgatás a központi hatalom által kinevezett helytartók, vajdák és hivatalnokok kezében van, a helyi szolgáló nemesség egy részének csak a kisebb katonai vezető posztokon adódik hely. Esetleges szerveződésüket az is megnehezíti, hogy szolgálati helyük és ennek megfelelően birtokuk, a katonai szempontok szerint változik: a határok és őrszolgálat érdekeinek megfelelően.

A továbbiak során IV. Iván nem hív össze több szobort. Az ügyintézés a régi forma szerint történik, a papság és a bojár vezetők a Bojár Duma kijelölt küldöttségével döntenek el az ügyeket. Így hoznak határozatot 1571-ben M. I. Vorotinszkij vezetésével a déli határvédelem megszervezéséről, aki a szolgálók különböző csoportjaival megbeszéli a feladatokat. 1580-ban a cár szűkebb testülete (carszkij szinklit) és az egyházi tanácsa a cár részvételével határoz a püspöki és monostori örökbirtokok ügyében.¹² 1584-ben hasonló körülmények között döntenek az egyházi kiváltságokról.¹³

1598-ban a rendkívüli helyzet teszi szükségessé a zemszkij szobor összehívását. Az utód nélkül meghalt Fjodor kiskorú testvére (Dimitrij) mellett Borisz Godunov pályázik a hatalomra és az *országos gyűléssel* akarja szentesíttetni uralkodását. Mivel a bojárok közül mások is aspirálnak a trónra, a szobort sietve, a küldötteket válogatva hívják össze. Jov patriarcha hívja össze palotájában a szobort, hogy a választásról szóló oklevelet elkészítsék. Valószínűleg az ellenzék távolmaradása miatt ködösítenek — nem sorolják fel a résztvevőket. A patriarchán kívül még négy püspök van megnevezve, a bojárok közül knyáz F. I. Msztyiszlavszkij „és minden uralkodói bojár” és többi szolgáló rang szerint „és a keresztény nép számtalan sokasága az orosz cárság egyik végétől a másik végéig”, aki uralkodó nélkül tekint az égre, mint a pásztor nélküli nyáj. Végül hangsúlyozza, hogy az égiek rendelése szerint az uralkodó családból származó Godunovot kell cárrá választani. Az oklevelet tipikusan egyházi stílusban írták.¹⁴

A szoboron Beljaev adatai szerint 83 egyházi, 336 szolgáló, 34 moszkvai és 3 novgorodi ill. rzszevi küldött vett részt.¹⁵ A gyűlés formális szerepét Borisz Godunov is alá támasztja azzal, hogy uralkodása idején *nem hívja össze többé*.

A „zavaros évek” időszaka a XVII. század elejétől 1613-ig új helyzetet teremtett Oroszországban. Egyrészt kiéleződött az ellentét az alapvető osztályok között, aminek gyökerét a szolgálati adományföldeken tömegesen alávetésre kerülő jobbágyok és a háborúk miatt adókkal terhelt parasztok, városi-mezővárosi lakosok helyzetének rosszabbodásában kell keresni. Másrészt az ország egyéb okok miatt is nehéz helyzetbe került (rossz termés több éven keresztül, pénzrontás), ami kihatott a szolgáló nemesekre is — meggyorsítva a differenciálódás folyamatát. Így kerülnek az elégedetlen parasztok,

¹¹ Акты . . . Земских Соборов. 1—12. 1.

¹² С. Ф. Платонов: К истории московских земских соборов. СПб. 1905. 16—22. 1.

¹³ Беляев: 1. т. 20. 1.

¹⁴ Акты . . . Земских Соборов. 12—15. 1.

¹⁵ Беляев: 1. т. 20—23. 1.

sztrelecek, kozákok, kóborló vagy kisbirtokos szolgálok Ál-Dimitrij és Bolotnyikov seregébe.

A kormányzat Borisz Godunov halála után a hadsereg mozgósítására a bojár duma nevében adja ki utasításait, de e mögött sincs egységes álláspont. A bojárok egy csoportja tárgyal a lengyelekkel, mások az „ország nevében” megválasztják cárrá Vaszilij Sujzskijt, és vannak ingadozók a tusinói Ál-Dimitrij és Moszkva között. A megzavarodott arisztokrácia nehezen tudja sorait rendezni, mert a lengyel intervenció miatt mozgási lehetősége korlátozott. Így nyílik tere a tartományok szolgálo nemességének a cselekvésre — összefogva a városi polgárokkal.¹⁶

Az intervenció ellen a Volga vidékén kibontakozó népfelkeléssel szinte egy időben megindul a tanácskozás a cárválasztás előkészítésére. 1612-ben Jaroslávából Pzszarszkij elküldi a levelet a városokba, hogy küldöttek jöjjenek tanácskozásra. Moszkva felszabadítása után, 1613 februárjában jön össze a zemszkij szobor, amelyen részt vesz kb. 700 küldött, 50 város és körzet képviselőiben. Az oklevél az előbbiektől eltérően a szokásos csoportoktól túl az alsó szolgálok képviselőit is felsorolja: „a kozákok és sztrelecek vezetői, atamánok, kozákok, sztrelecek és mindenféle szolgálok . . . és mindenféle emberek a nagy orosz cárság minden városából”. A választás után küldöttséget menesztenek Michail Romanovért, aki Kosztromában van családi birtokán, hogy foglalja el trónját.¹⁷ A szoborban nem különültek el a szolgálok rétegei és a fiatal cár megválasztásánál a tartományok és alsóbb szolgálok érdekei jutnak kifejezésre más, a bojárok által számba vett külföldi jelöltekkel szemben A bojárok nincsenek is nagy számban jelen, és a szolgálo nemesség hangulata jobban érvényesült a gyűlésen.

Így alakul ki a sajátos helyzet, hogy az új cár támaszát és legalitását a gyakran összeülő zemszkij szobor jelenti. A 16 éves cár mellett egy szűkebb körű bojár csoport intézi az ügyeket, majd 1619-től a lengyel fogságból hazakerült Filaret veszi kezébe az irányítást.

1616-ban a zemszkij szobor dönt a *lengyel háború* folytatásáról, és megtárgyalják a szükséges eszközök előteremtését. Megadóztatják a városi és falusi lakosságot: a termelvények, állatok és szántók nagysága szerint külön adót kell összeszedni a háború költségeire.¹⁸ A városok és mezővárosok megadóztatásának ez a formája többször megismétlődik a század folyamán.

Az 1619-es zemszkij szobor összehívásáról szeptember 9-én küldenek Usztyjug és más városokba levelet, amelyben a cár utasítása szerint küldötteket kell jelölni a szoborba. A küldendők létszámát is közlik: a papi csinból egy vagy kettőt, a bojárfiakból és a poszádok lakóiból két-két személyt megbízólevéllel ellátva küldjenek a megadott időpontra Moszkvába.¹⁹

Az összehívás előtt — július 5-én — megy utasítás a novgorodi vajdának és a titkárnak (djak) az adózók új összeírásáról, amit a cárral Filaret patriarcha, a metropoliták, az érsekek és az egész egyházi tanács megtárgyal. Az oklevél szerint a zavaros évek és idegenek pusztítása miatt az *adózás régi rendje* egyenlőtlenségekhez vezetett. A Moszkva környéki és határmenti városok és a poszádok lakói Moszkvába és más városokba költöztek — az adóterheket a megmaradt közösségre hagyva. Mások az erős emberek, bojárok védelme alá helyezkedve szintén nem adóznak (az államnak). Az utasítás szerint fel kell mérni és írásban közölni a városok pusztulásának mértékét; ahonnan Moszkvába és más városokba költöztek az emberek, vissza kell menniük régi helyükre és adóztatni őket a pusztulás mértékének figyelembe vételével. Azokat a poszád- és ujezd lakókat, akik egyházi, bojár vagy szolgálo nemeseknél elzalogosították magukat, a régi helyükre kell visszaengedni és adóznak a régiek szerint. A városokban összeírni a pénz- és terményjárdákat az adózóktól. Az oklevelet hirdessék ki mindenki előtt a novgorodi Szófia székesegyházban és küldjenek választott embereket (2–2 minden csinból), hogy (az adózáson) a változtatást végrehajthassák. Hozzáik azon elzalogosított szabadok (állami adózók) névsorát, akik alávetésre kerültek, hogy a régi viszonyukat helyreállíthassák.²⁰ Hasonló utasítás megy Szol’Vicssegodszkajába július 27-én. A megkeresendő szököttek névsorát kéri, amit vigyenek be a prikázba knyáz Ju. E. Szulesovhoz, és ha az alávetettekről valamit tudnak, azonnal jelentsék, ne hallgassák el, mert kegyvesztettek lesznek, akik a felkutatást akadályozzák.²¹

¹⁶ Черепнин: Земские Соборы . . . 108—110. 1.

¹⁷ Акты . . . Земских Соборов. 15—18. 1.

¹⁸ Беляев: 1. т. 29. 1.

¹⁹ Акты . . . Земских Соборов. 19. 1.

²⁰ Уо. 20—22. 1.

²¹ Уо. 22—23. 1.

Ha a szobort az utasítások kiadása után hívták össze, jelentősége és a benne résztvevők szerepe formálissá vált, hiszen az adózók új összeírásáról, az elszökött és alávetésre került embereknek a zavaros évek előtti helyzetébe való visszahelyezéséről intézkedik.²² Erre pedig a szobor összehívása előtt megtörténik a rendelkezés a cár, Filaret patriarcha és az egyházi tanács utasítása alapján. Az adó és állami jövedelmek biztosítására törekvés viszont a lengyel háború folytatására való készülődéssel függ össze.

Az 1621-es szobor is erről tanácskozik. Összehívták az egyházi és bojár tanácsot, a szolgálók minden rétegét, a gazdag polgárokat (gosztyi) és a városi kereskedők képviselőit. Az oklevélből arra lehet következtetni, hogy a szolgálók együtt tanácskoznak. A cár ismerteti a háború megindításának kilátásait: török, tatár és svéd szövetséggel felvonulni a lengyel—litván állam ellen. Mindnyájan készek a harcra, csak a dvorján—bojárji rétegnek van ezzel kapcsolatban kérése: a cár válogassa meg, hogy a városokból ki képes az uralkodó szolgálatára, nehogy a dvorján és bojárfiak közé *akármilyen* emberek kerüljenek. A jómódú polgárok és kereskedők az uralkodó óhaja szerint készséggel támogatják a kincstárt pénzüikkel, ki amennyire bírja, lehetőségeik szerint.

Az oklevél záró részében: az uralkodó „*megtanácskozáva atyjával*”, Filarettal . . . és „*megbeszélve a bojárakkal*”, kiadja az utasítást a városi dvorjánok kiválogatására, ahogy a szolgálók kívánták. A szolgálók gyülekezőhelyeit, az összegyűjtésért felelős bojárokat, dvorjánokat és irtokokat is megjelölik.²³

A rendelkezésünkre álló gyűjteményben nincs nyoma, hogy 1621 és 1634 között volt-e országgyűlés. A szovjet történészek szerint Michail Romanov uralkodásának első évtizedében szinte állandóak a zemszkij szoborok.²⁴ Beljajev szerint Michail uralkodása idejéből hét, Alekszej cár korából négy szoborról van dokumentum.²⁵ A hivatali apparátus növekedése és a kibontakozó reformok azt mutatják, hogy Filaret patriarcha hazatérése után a kormányzat tevékenysége tervszerűbb és a központi irányítás szerepe megnövekszik. Így megerősödik a szűkebb körű tanácskozó testület szerepe (egyházi vezetők és Bojár Duma) a zemszkij szobor rovására is. Ezzel elzárul annak a lehetősége, hogy a szoborok hagyományosan kialakuló jogkörrel országos ügyekben döntő fórumok legyenek. Amint a továbbiak során látni fogjuk, az országos tanácskozások egyre inkább a kormányzat elhatározásait alátámasztó, a várható ellenállást megelőző összegyűjtésekre, ahol a küldöttek nem rendelkeznek meghatározó befolyással az ügyek menetére.

Az új adók kivetése nem függ a zemszkij szoborok határozatától. A XVII. század első felében az állami terhek növekedése, a parasztok földesúri alávetése és a szolgálok nemesség alsóbb rétegeinek deklasszálódása egyre nagyobb méretűvé válik. A gazdasági élet fellendülése, a piaci kapcsolatok szélesedése kétségtelen tény, de az állam igyekszik ezt a fellendülést a maga hasznára fordítani, akár az adózó elemek erőforrásainak kimerítésével is. A húszas évek végéig hétszer vetnek ki a lakosságra 20%-os vagyondezmát (vagyon ötöd),²⁶ amihez nem kéri a zemszkij szobor jóváhagyását. Az adók fokozása összefügg a hadszervezet reformjával, a rejtár, dragun stb. ezredek szervezésével, ahol az ellátmány alapját a pénz és nem a szolgálati föld képezi. A sorozott tömeget pedig a tönkrement szolgáló nemesek és katonáskodó szabadok szolgáltatják.

Az 1634 januárjában összehívott szobor hangulata a *szmolenszki háború* balsikereit tükrözi. A Sein bojár parancsnoksága alatt meginduló hadak pénzjuttatása és havi ellátása sokba került. Sikeresen harcoltak, míg a lengyel király biztatására a krimi tatárok hátba nem támadták őket. Akkor a határmenti városok dvorjánjai és bojárjai gazdaságukért és családjukért aggódva elhagyták Szmolenszkot. A Szmolenszk alatt maradt csapatok a szobor idején szorongatott helyzetben vannak. A vagyonötöd régi példaira hivatkozva, „amikor a kinstári adó a mostani szobor előtt többször össze volt gyűjtve, bár a lakosság állapotokban és termékekben inségesebb volt a mostaninál”; a moszkvai és város szolgáltatók kéri, hogy a Szmolenszk alatt rekedt harcsook ellátására adjanak pénzt. A kereskedők és minden adózó az állataik és termékeik után adják oda az ötöd-pénzt igazságosan, hogy a Sein vezetése alatt harcolóknak segítséget és szabadulást vigyenek.

A szobor helyesli a segítséget: „. . . pénzt adnak, helyzetükre való tekintettel, ki mennyit tud adni.”

A dokumentum záradéka 1634 február elején: „az Uralkodó . . . megparancsolta, hogy a kérdéses pénzt és a pjatyina pénzt minden embertől gyűjtsék össze knyáz B. M.

²² Beljajev szerint a zemszkij szobor az adók kérdésével foglalkozott, de a dokumentumok csak az összehívásról és a fenti rendelkezésekről adnak hírt. I. m. 30—31. l.

²³ Акты . . . Земских Соборов. 24—29. l.

²⁴ Világtörténet. Rpest. 1963. IV. köt. 526. l.

²⁵ *Белая*: I. m. 34—37. l.

²⁶ Világtörténet. 526. l.

Likov bojárhoz . . .”²⁷ (Pjatyina-péNZ itt a kézművesektől és iparosoktól behajtandó adót jelenti.) Mire a gyűjtés megindult, a körülzárt sereg Szmolenszknél megadja magát.

A következő, 1642-es zemszkij szobor azért érdekes, mert az akták alapján a szolgálók különböző rétegeinek véleménye nemcsak a megvitatásra kerülő anyaggal kapcsolatban derül ki, hanem tükrözi a rétegek egymáshoz való viszonyát, az udvari nemesség és szegényebb szolgáló nemesség ellentétét.

A gyűlésen külön teremben értekeznek a *bojárrok*, és a *duma emberei*; másik helyiségben a moszkvai *dvorjánok*, a *sztrecelek parancsnokai* és *belső szolgálók* egy titkár vezetésével. Ezek száma 38 fő; a *városi (tartományi) dvorjánok* és *borjárfiak* másik titkár irányításával tanácskoznak, 42 helység küldöttei, összesen 112 fő; ezen túl a városi polgárság és a mezővárosok (szlobodák) képviselői: 3 gazdag polgár (gosztyi) és 9 kereskedő a moszkvai szervezethől, ezen kívül 14 helységet 20 ember képvisel.

Az egyházi vezetők a gyűlés megnyitáskor vannak felsorolva a tisztségek megjelölésével, de külön tanácskozásukról nem esik szó — talán a Filaret idején kialakult gyakorlatot követve, véleményüket a cárral tanácskozva már kialakították, vagy a Bojár Duma embereivel együtt értekeznek.

A központi hatalom által felvetett problémák: milyen választ adjanak az Azov megtartásához segítséget kérő kozákoknak? Erdemes-e Azovért a törökkel és krimi tatárokkal ellenségeskedésbe keveredni; Azovot, ha elfoglalják, meghagyják-e a doni atamánoknak és kozákoknak? A várható háborúság és a lengyel határon meglevő szolgálat sok katonát kíván; ezek ellátására sok pénz, élelem és fegyver kell — valószínűleg nemcsak egy évre, „és ezt a sok pénzt és készletet ezekre az évekre honnan vegyük?”

A kérdésekre az arisztokrácia, az *udvari nemesség* nagyon óvatos választ ad, mert fél a török—tatárral kirobbanó nyílt háborúskodástól és az ebből adódó megterheléstől. Katonák toborzását javasolják a határmenti területekről, akik azelőtt is éltek a Don körül, de a pénz, kenyér és fegyver-ellátást szeretnék, ha a cár elhárítaná, mert a háború a törökkel több évig szokott tartani, és honnan vennének annyi sok pénzt és egyéb dolgot a hadak ellátására?

A *szolgáló nemesség különböző csoportjai* — vidéki városokból és távoli körzetekből egyaránt — helyeslik a kozákok megsegítéséért és Azov birtokbavételéért folytatandó harcot. Az anyagi eszközök előteremtésére sokféle javaslatot tesznek, attól függően, hogy mennyire érzik az örökbirtokos bojárjás nyomását. Panaszkodnak a cári udvar embereire, akik a hivatalokban ülnek, nagy birtokaik mellett pénzádományokat kapnak, de az „ezred-szolgálatban részt nem vesznek”. Ezeket meg kell adóztatni és a befolyó összegből szervezzen az uralkodó sereget a szolgáló nemesség fiatalabb tagjaiból. Annyi katonája lesz a cárnak, amennyit akar, hiszen a jobbágyok, öregek és parasztok kivételével mindenki katonai szolgálatba állítható. A további javaslat helyzetüket és reményeiket tükrözi: „. . . és nekünk, a szolgálóknak, a tönkrementeknek, segítség nélkülieknek, szolgálati birtok nélkülieknek és pusztabirtokosoknak uralkodói kegyeiddel adjál birtok- és pénzádományt . . . hogy a te uralkodói szolgálatodat elláthassuk.” Az uralkodó eskü alatt írassa össze a földbirtokokat és a parasztjaikat. Ha valaki a parasztokat eltitkolja, ezeket az uralkodó sajátítsa ki. Hozzon törvényt, hány paraszt legyen az uralkodó szolgálatában, és rendelkezék, kik legyenek leköötött jobbágyok. Ezek a jobbágyok a kincstárnak pénzt fizessenek, amiből a szolgáló nemesek adományai fedezhetők. Javasolják még a patriarcha és püspökök kincstárának igénybevételét, a kereskedők, városi adózók áruinak és termelvényeinek megadóztatását a szolgáló nemesség ellátására.

A provinciák szolgálóinak olyan javaslata van, hogy Azov és környékének megtartásában fel lehet használni a nogaj tatárokat, mert „akié Azov, annak fognak szolgálni”. A háború idején az ellátást biztosítsák a közeli tartományokból, fegyver pedig van elég a kincstárban. A felvonulás során ellenállásba ütköznek, el kell szedni a pénzt és készleteket a katonák ellátására. Ezen kívül javasolják, hogy a kincstár feltöltésére a földbirtokot meg kell adóztatni a jobbágy udvarok szerint — és nem az összeírási könyvek alapján. Akik a jobbágyaikat eltitkolják, el kell tőlük venni és másnak adni visszavonhatatlanul. Akik pedig „földnélküliek (szolgáló nemesek) vagy kistértek, azoknak Urunk juttass földadományt, ahogy neked Urunk az isten sugallja”. Pénzt és készleteket vegyenek az uralkodó parancsa szerint a monostoroktól, minden egyházi birtokról, a hivatalnokoktól és mindenféle kereskedőktől; „és akik téged, Uralkodót szolgálván ezekből pénzt és mindenféle juttatást kapnak, akiknek ötvennél több jobbágya van, . . . azok készek lesznek az Uralkodó szolgálatára az uralkodói ellátás nélkül”.

²⁷ Акты . . . Земских Соборов. 30—34. 1.

A moszkvai polgárok és kereskedők Azov elfoglalásában nem döntenek, „az a szolgáló dolga”, de panaszait elmondják. Ők is szolgálják az uralkodót, adókat fizetnek és a kincstár adó-behajtói a városokban. A szmolenszki háború és a megnövekedett adók miatt elszegényedtek. Az utóbbi időben sok a külföldi kereskedő Moszkvában és a városokban, akik ellen nem kapnak védelmet. Régen a közösség sztarosztája és a poszad lakói elintézték az ilyen ügyeket, most a városok vajdái ezeket erősítik velük szemben, pedig régen a vajdák ilyen ügyekkel nem törődtek, a szolgáló nemesek parancsnokai voltak a tartományokban, hogy a török, tatár betörés ellen a védelmet biztosítsák. Kéri, az uralkodó tekintse szegénységüket, és ők készek fejükkel a szolgálatára.

A városi, mezővárosi fekete adózók is az elszegényedésről panaszkoznak. A határmenti városok és ujezdek elpusztultak. Tönkretették őket a tűzveszék, az ötödadók és a földbirtokok. Az uralkodó szolgálatára a moszkvaiakkal őket is igénybeveszik a hivatalokban, a cári udvarnál. A szegénység miatt sok adózó elment a közösségből. Azov kérdésében döntsön az uralkodó ahogy isten sugallja, ők készek a szolgálatára.²⁸

A háborút csak a bojárok tartják tehát meggondolandónak — félvén annak több ponton való kiterjedésétől. A nemesi választott küldöttek minden rétege helyesli Azov elfoglalását és a hadviselés költségeit a felső bojár és egyházi rétegre, valamint az adózó lakosságra akarja hárítani. Az „erős emberek” ellen már korábban is fellépnek a szolgálók: — 1641 nyarán a katonai szemlére Moszkvába hívtat alakulatok kéréseit benyújtják az udvarnál (megváltoztatni a jobbágyok felkeresésének határidejét, védelmet az „erős emberektől”, bírósági reformokat stb.).²⁹ A szolgáló nemesség rendszerének időszertütlenségét, a szolgálók elszegényedését azonban ez sem tudja megállítani. A bojárok hatalmának növekedése még jobban sújtja az állami adózó falusi és mezővárosi elemeket, akik a birtokadományozás során földesúri függésbe kerülnek. Az alávetés ténye és az adók emelése állítja 1648-ban a lakosságot a felkelés élére Moszkvában és más helyeken. Egyik oldalon a birtokokat halmozó arisztokrácia, másik oldalon az elszegényedett szolgáló nemesek tömege és a jobbágyi függésbe került parasztok elégedetlensége. Az 1648-as zemszkij szobor és az 1649-es törvénykönyv elkészítésénél nem tudják a résztvevők magukat kivonni ennek hatása alól. A kormányzat az ellentétek áthidalására törekszik, a szolgálók pedig pozíciójukat szeretnék megerősíteni, mint a kormányzat szükségszerű támaszai.

A szobort öt tagú bizottság készíti elő knyáz Odojevszkij vezetésével július 16-tól, és szeptember 1-én ül össze a gyűlés. A résztvevők megoszlása: 14 egyházi vezető, 40 ember a Bojár Dumából (sztolnyikok, titkárok is), 153 a városok szolgáló nemesinek képviselőiben, 3 nagykereskedő, 12 kereskedő, 15 moszkvai sztrelec és 79 fő a városok, mezővárosok küldötte.³⁰ A városi szolgálókat 2, a fekete adózókat 1 személy képviseli helységenként.

A törvénytervezet szerkesztésére Odojevszkij bizottságának másfél hónap áll rendelkezésére. A szobor küldöttei külön helységekben hallgatják meg a tervezetet és esetenként kiegészítéseket tesznek. Zagoszkinn a tervezetet a kiadott törvénykönyvvel összevetve arra következtet, hogy a 25 fejezetre és 967 cikkre tagolt műből 8 fejezeten és 82 cikkben eszközöltek változtatást a küldöttek.³¹ Beleszólnak a bíróságok, a jobbágyok és holopok feletti bíraskodás, a monostorok prikáza és az örökbirtokok ügyébe. A mezővárosok helyzetéről szóló rendelkezések Zagoszkinn szerint nem szerepeltek a tervezetben, azt a küldöttek részvételével dolgozták ki. Lényegében a földesúri tulajdonba került mezővárosok (szlobodák) felszabadításáról, kincstári visszavételéről történik határozat. Az orosz jobbágyság helyzetében sorsdöntő a szököttek határidő nélküli (korlátlan) felkutatásáról szóló határozat, amely az eddigi részleges és korlátozott intézkedéseket teljessé tette. Rendelkező történik az alávetett jobbágyok adójáról, és lépések történnek a szolgálati és örökbirtok különbségének felszámolására.³²

Az egyház kezdettől elégedetlen a tervezettel, illetve a törvénykönyvvel. A törvény az egyházat alárendeli az állami bíróságoknak. Nikon patriarcha szerint a törvényeket meg kell változtatni, mert azok „a fekete emberek zavargásaitól való félelemből és nem az igazság valóságából” származtak.³³

A szolgáló nemesség alsó rétegeinek elégedetlensége abból fakadt, hogy a törvény nem biztosít védelmet az „erős emberek” birtokszerző törekvései ellen. A kisbirtokok

²⁸ Уо. 37—57. 1.

²⁹ Черепнин: I. т. 123—124. 1.

³⁰ Уо. 120. 1.

³¹ Н. П. Загоскин: Уложение царя и вельюкого князя Алексея Михайловича и Земский Собор 1648—49. года. Казань. 1879. 27—30, 55—56. 1.

³² Черепнин: I. т. 129. 1.

³³ Платонов: I. т. 58. 1.

nemes nehezen bírja a versenyt a jobbágyok felkutatásában és gazdaságát elvesztve csak a sorozott katonák alakulataiban van számára megélhetési lehetőség. Így a törvénykönyv a társadalmi osztályok és rétegek élesebb elhatárolódásának is kifejezője.

Az 1651-es zemszkij szobor eljártéka *Ukrajna egyesítésének*. Ezt Latkin szerint a történészek kevéssé emlegetik, pedig előzménye az egyesülésnek.³⁴ Az akta szövegéből a küldöttek különös megnyilvánulása nem derül ki. Az orosz állam békés törekvéseit és a lengyel – litván állam hitszegő, a béke feltételeit be nem tartó politikáját ecseteli.³⁵ Az *1653-as szobor* aktájának is ez az indoklás a bevezetése. Ez ad alapot a bojárok állásfoglalásához is. Mivel János Kázmér nem tartotta meg a béke feltételeit, esküjét a pravoszláv hit védelmében, hanem templomaikat lerombolta, másokat az unióhoz kötött, a zaporogi kozákok Bogdán Hmelnyicki vezetése alatt a cárhoz fordultak a városaikkal, földjeikkel befogadtatnak.³⁶

Mindkét gyűlésen képviselve voltak a szolgálók és adózók összes rétegei. A történészek az 1653-as gyűlést tartják az utolsó „teljes szobornak”, mert az utána következő, országos jellegű dolgokat vitató gyűlések szűkebb körűek, csak a kérdésben érdekelt csoportok képviselőit hívják meg. A zemszkij szoborok megszüntetéséről hivatalosan nem történik intézkedés, de a gyakorlatban a század második felében az intézmény teljesen elsovrad.

A XVII. század második felében az országos jellegű ügyek eldöntésére a kormányzat már nem hív össze zemszkij szobort, hanem szűkebb körű megbeszéléseken tárgyalják meg a feladatokat — az érdekeltek képviselőinek bevonásával. Így például 1660, 1662 és 1663-ban a pénzügyi és gazdasági válságról a bojárok, városi kereskedők és fekete adózók képviselői tanácskoznak. A kereskedők 1662-ben kérik, hogy az uralkodó hívja össze a zemszkij szobort, hogy a pénzügyekről tanácskozzanak, mert ez az egész ország, minden város és minden csin emberének ügye,³⁷ de ez nem történik meg. 1672-ben az örményekkel folytatott selyemkereskedelem ügyét a Kültügyi Prikáz a moszkvai kereskedőkkel tárgyalja meg.

Az 1649-es törvények értelmében egymást érik a cári rendeletek a szökött parasztok felkutatásáról, majd a 60-as évek városi felkelései után 1670–71-ben Sztjepan Razin vezetésével bontakozik ki a felkelés. Ezek leverése a katonai reformok során létrehozott új ezredekkel történik, a zemszkij szobor összehívása, megkérdése nélkül.

A szolgáló nemesség birtokviszonyait is *rendeleti úton* szabályozzák a század második felében. Az 1649-es törvények kimondják az özvegy és kiskorú gyermekek örökösödési jogát a szolgálati birtokon. 1674-ben rendelkeznek a szolgáló birtokosok kötelező szolgáltatának pénzben történő megváltásáról: 100–150 rubel lefizetése mellett a szolgálati birtokot megtarthatják, ami a gyakorlatban egyet jelent a *szolgálati birtokok örökletessé tételével*. Ennek betetőzése 1682-ben a *mesztnyicsesztvo eltörlése*, amely felszámolja a születési arisztokrácia helyzeti előnyét. A rendeletet egy szűkkörű tanácskozás előzte meg a Bojár Duma és a nemesség néhány képviselője között. Az 1678-as birtokösszeírások, az 1681–1682-es adó- és hadügyi reformok külön bizottságok előkészítő munkája alapján folynak, ill. nyernek bevezetést. A bizottságok irányítását mindenhol a Bojár Duma vezető emberei tartják kezükben.

A zemszkij szoborok vázlatos áttekintése felveti a kérdést, hogy a magyar történeti irodalomban használatos fogalmak alapján ezek a szervezetek mennyiben tekinthetők rendi gyűléseknek. Itt először a „rend” és az orosz nyelvben ennek megfelelő „szoszlovie” fogalmának különböző értelmezésére hívjuk fel a figyelmet. Történezeink általánosságban elfogadott értelmezése szerint a rendek a feudális fejlődés meghatározott szakaszának képződményei az uralkodó osztályon belül. Ezek lényeges vonásokban azonos jogállással, örökletes kiváltságokkal és ennek védelmére kialakult szervezeti formákkal rendelkeznek.³⁸ Rendé szerveződés a különböző csoportok elkülönülési folyamata, amely Magyarországon kb. a XV. század végén fejeződik be.³⁹ Az orosz és szovjet történészek tágabb értelemben használják a kifejezést, pl. Kljucsevskij „Rendeknek az osztályokat nevezzük, amelyekre a társadalom jogok és kötelezettségek szerint osztódik”.⁴⁰ Grekov meghatározása igazolására Lenint idézi: „Tudjuk, hogy a rabszolgatartó és feudális társadalomban az osztálykülönbség a lakosság rendi megoszlásában is rögzítő-

³⁴ В. Латкин: Материалы для истории Земских Соборов XVII столетия. СПб. 1886. 77. 1.

³⁵ Акты... Земских Соборов. 64—68. 1.

³⁶ Уо. 68—76. 1.

³⁷ Платонов: i. m. 62. 1.

³⁸ Elekes Lajos: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Bpest. 1962. 54. 1.

³⁹ Mátyusz Elemér: Társadalmi viszonyok. Magyar Művelődéstörténet, szerk. Domanovszky Sándor, II. köt.

⁴⁰ Ключевский: История сословий. 1. 1.

dik, hogy az államban minden egyes osztály számára külön jogi helyet állapítottak meg . . . A társadalom egyaránt osztályokra van tagolva a rabszolgotartó, a feudális és a polgári társadalomban, de az első kettőben az osztályok rendek voltak, az utóbbiban viszont az osztályok már nem rendek” — zárul az idézet, majd Grekov folytatja: „Ha tehát elismerjük, hogy bizonyos korban Oroszországban és Lengyelországban feudális viszonyok uralkodtak, . . . az osztályok itt egyben rendek is lesznek.”⁴¹ Ha az általánosítás ilyen formáját elfogadjuk, akkor a feudális kormányzati forma mindegyikére alkalmazhatjuk a „rendi” jelzőt.

A „rend” fogalmának eltérő értelmezése alapján vonjuk kétségbe az 1566-os és az előbbi gyűlések rendi jellegét, bár azokon az uralkodó osztály és szabad elemek különböző rétegeinek képviselői vettek részt. Ezek a rétegek rendde nem szerveződtek, szervezeti és jogi helyzetük a XVI. században még elmosódó, és részvételük lehetősége a kormányzat megfontolásától függ. A központosítást erősítő szerepük — amely a fejlődés bizonyos időszakában általában érvényesül — a XVI. században azért sem érvényesülhet a központi szervezetben, mert a kormányzat nem számol velük komolyan. Ez arra is visszavezethető, hogy a szolgáló nemesség heterogén tömege rendde még nem szerveződött. Ennek ellenkezőjét bizonyítja Sz. O. Smidt: „A központi és helyi rendi szervezet egy tőről fejlődött. Iván Groznij uralkodása — a rendi képviselői intézmények széleskörű fejlődésének kezdeti szakasza az ország életében.”⁴² Mivel a rendi szervezet központi szervének a zemszkij szobor még nem nevezhető, a központtól távol pedig még nyomát sem látjuk a rendi intézményeknek a szolgáló nemesség körében, rendekről beszélni fogalmaink szerint nem meggyőző a XVI. századi Oroszországban. A városi és fekete adózók részvétele a tanácskozáson inkább magyarázható a történelmi helyzettel, mint azzal, hogy IV. Iván rájuk, „a harmadik rendre” kívánt volna támaszkodni — amint ezt Smidt is elismeri.⁴³ Az adott helyzetben a központi hatalom politikájához szélesebb támogatást biztosítani akaró kísérletek egyikeként fogható fel az 1655-ös szobor, amely úgy válik hagyománnyá, hogy akkor hívják össze, amikor az uralkodó osztály különböző rétegeinek szélesebb körű támogatását kell megnyerni, vagy biztosítani. A különböző származási, katonai és adózási szempontok alapján elkülönített rétegek a zemszkij szoborokon nem döntenek, csak véleményüket nyilvánítják. A kormány csak erre kíváncsi, „ . . . fenntartva magának a kérdés eldöntésének egyedüli jogát”.⁴⁴

Rendi jellegű képződménynek szoktuk nevezni a „mesztnyicseszto” rendszerét, amely a származási előkelőség elsőségének elvén alapul. A XVI. század közepén ennek alapján felállítják a besorolási könyveket, amelyek az előkelőség sorrendjében nyilván tartják az arisztokráciát. A besorolás alapján kerülhet sor az előkelő állások betöltésére az állami és katonai vezető posztokon. A XVII. században ez a rendszer elavulttá válik, mert akadályozza a hadseregreform során szükségessé vált új vezető gárda kialakulását. A vezetőszeropet kézben tartó arisztokráciának nincs szüksége a rendszer fenntartására, hiszen ez az arisztokrácia a Romanovok idején új emberekkel töltődik fel, akik nem a származási előkelőség alapján nyerték el pozícióikat. Erre példa, hogy 1668-ban a Bojár Duma 62 tagja közül csak 28 származik régi familiából és 1707-ben már csak 17 hivatkozhat származási előkelőségére.⁴⁵ Az arisztokrácia kézben tartja az állam vezető posztjait, nincs szüksége a régi megkötésekre. A szolgáló nemesség és katona szolgálók számára nem nyit utat az érvényesüléshez, mert csak a hadsereg és a vidéki hivatalok kisebb posztjain veszik igénybe szolgálatukat. A mesztnyicseszto megszüntetése azért sem okozott zavart, mert a nemesség különböző rétegei nem tartották érdekeiket védő intézménynek.

1613-tól a zemszkij szoborok sajátosságaként szinte minden történész kiemeli a választott küldöttek rendszeres jelenlétét és a helyi közösségek által történt kiválasztásokat. Platonov ezt a „demokratikus” jelleget a zavaros évek alatt kialakult helyzettel, a bojárság erőinek megosztottságával magyarázza. A szolgáló tömegek akarata érvényesül, amikor az egyszerűbb bojár familiából származó Michail Romanovot választják cárrá.⁴⁶ A cárt egyeduralkodónak nevezik, de fiatal korára hivatkozva egy szűk körű Bojár Duma intézi az ügyeket. Talán ezek kompetenciájának alátámasztására — és az egymást érő rendeletek érvényesítését megkönnyítendő — van szükség a zemszkij szobor szinte

⁴¹ B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégebbi időkől a XVIII. századig. Bpest. 1956. I. köt. 291., 292. l.

⁴² Шмидт: К истории соборов XVI. в. 151. l.

⁴³ Уо. 151. l.

⁴⁴ В. И. Сергеевич: Земские Соборы в московском государстве. Сборник Государственных Знаний, т. II. СПб. 1875. 30. l.

⁴⁵ В. О. Ключевский: Боярская Дума древней Руси. Петербург, 1919. изд. 5, 395. l.

⁴⁶ Платонов: I. т. 40—47. l.

állandó együttlétére. A kormány határozottabb és tervszerű intézkedései Filaret patriarchának Lengyelországból való hazatérése után tapasztalhatók.

A tervszerűség a zemszkij szobor háttérbe szorításánál is észlelhető. 1619-ben 2—2 főben szabják meg a választott küldöttek létszámát, de így is csak azok a városok nyernek képviselést, amelyek erre cári felszólítást kapnak. Ha számbavesszük, hogy Oroszország európai területén a XVI. században kb. 150 város van, amelyekhez a Volgá-mellék, Észak-Kaukázus és Nyugat-Szibéria régi és új alapítású városai is csatlakoznak,⁴⁷ — sőt a XVII. század közepén az orosz hódítás már kiterjed Belső-Ázsia területére — akkor 1642-ben 112 szolgáló nemes 42 város képviselésében és 20 polgár 14 város küldötteként a birodalom elenyésző részét képviseli. A gyűlések létszáma a XVII. században esőketenő tendenciát mutat, és ezen belül a nemesség középrétegeit képviselők száma a felére csökken.

Ha a szobor tanácskozásainak témáját vesszük számba a tárgyalt száz esztendő folyamán, az alábbi képet kapjuk:

A békekötés és háború kérdéseivel foglalkoztak 1566- és 1621-ben. A küldöttek véleménye alapján az, hogy a cár cselekedjék belátása szerint.

Az országos és rendkívüli adókkal foglalkoztak 1619, 1634 és 1642-ben. A kincstár érdekei messzemenően uralják a helyzetet az új adóösszeírások végrehajtásánál, aminek a szobor is csak eszköze. 1634-ben a szmolenszki háború csak annyiban oka a gyűlés összehívásának, hogy ez merítette ki a kincstárt és a nyomasztó hangulatban felajánlás jellegűvé akarják tenni a rendkívüli adót, amit máskor több esetben behajtottak a szobor megkérdezése nélkül. 1642-ben is az a fő kérdés, hogy honnan vegyenek pénzt az azovi hadjáratra. Ez képezi a vita tárgyát, mert a hadjáratban a tömeg egyetért. Mégsem vonulnak hadba, mert a gyűlésnek nincs meghatározó szerepe az állam politikájának kialakításában.

Oroszország és Ukrajna egyesítésének kérdésében is formális az állásfoglalás, hiszen 1653-ban a szobor tanácskozása idején a határozat kialakítása előtt elmennek a követek Ukrajnába az egyesítést támogató cári határozattal.⁴⁸

A cárdinasztó gyűlések 1598 és 1613-ban. (Ezenkívül említés történik egy szűkebb körű gyűlésről 1606-ban Vaszilij Sujszkij cárrá választásakor és 1610-ben trónfosztásakor.) Kielezett bel- és külpolitikai helyzetben az uralkodó osztály egyes csoportjainak ellenétét jelzik, amikor a stabilizáció érdekében a szolgáló nemesség támogatását szeretnék az új cárok számára biztosítani. A Romanov-dinasztia uralkodása idején többé a választás nem merül fel.

Törvényhozó testületként 1648-ban tanácskozik a zemszkij szobor. Ez már hanyatlásának időszaka. A bojár előkészítő bizottság tervezetén történő módosítások nem befolyásolják alapján a szolgáló nemesség helyzetét, nem az intézménynek biztosítanak kedvezményeket, hanem a szolgáló nemesség azon rétegének, amely a gazdasági élet változó viszonyaiba képes beilleszkedni, helyt tud állni az „erős emberek” nyomásával szemben. A szolgálati birtok versenyre képtelen gazdaságával és a szolgáló nemes elavult katonai felkészültségével a XVII. század viszonyai között nem tud az államnak korszerű katonai erőt biztosítani.

A zemszkij szobor a szolgáló nemesség rendszerére épült, de nem támasztották alá a nemesség önkormányzati szervei. Az állam hívta össze és az állam szinte észrevétlenül meg is szüntette ezt az országgyűlés jellegű intézményt. Zajtalan kiiktatása azt is mutatja, hogy a szolgáló nemesség nem tekintette érdekképviselői szervének. Szerepe a biztosító szelephez hasonló a központosítás fejlődésében, amelynek felhasználásával a külpolitikai helyzet és az osztályharc kielevezett szakaszában, az orosz társadalom fejlődésének fontos állomásánál a kormánynak sikerült tömörítenie az uralkodó osztály különböző rétegeit. A zemszkij szobor megszűnése nem a rendiség felszámolásának, hanem a szolgáló nemesség elsorvasztásának a jele.

⁴⁷ A. A. Зимин: Состав русских городов XVI. в. Исторические Записки кн. 52. 1955.

⁴⁸ Трехсотлетия воссоединения Украины с Россией. М. 1954, под ред. А. М. Панкратовой. 167. és 173. lapok: A cár levele Hmelnickihez 1653. jún. 22-én: „... Megengedjük az egyesítést cári hatalmasságunk magas szentes keze alatt...”, és ezután, október 1-én tárgyalja a szobor Ukrajna egyesülésének kérdését.

Kiss József:

A jászkun parasztság harca az örökös jobbágyság rendszerének kiterjesztése ellen

(1687—1703)

Bármennyire is termékeny volt a jászkunok feudalizmuskori történetével foglalkozó polgári történetírás a „szabad” Jászkun Hármaskerületek török hódoltság utáni történetét ismertető és értékelő művekben,¹ nyilvánvaló e művek egyoldalú közjogi szemlélete, provincializmusa és nacionalizmusa. A marxista történetírás ezideig még nem nyúlt vissza érdemlegesen a jászkunok történetének ehhez a szakaszához. Még nem tette egyértelmű osztálykritériumok nyugvó vizsgálat tárgyává a török despotikus uralom alól felszabadult jászkun paraszti társadalom ellentmondásos fejlődésmenetét, „jurreperennali” eladásának,² summás-taxás jobbágysorba juttatásának, kurucori osztályharcainak és végül redemptionális küzdelmeinek, e küzdelmek eredményeinek alapvető és rendkívül sokrétű kérdéseit. Ma már aligha halasztható feladataink közé tartozik ez is.

A polgári kor történetírói a fegyverjogon azonnal alávetett, „kegyvesztett” és sokrétűen megadóztatott jászkunok földjének és népének — Kollonich érsek évtizedes sürgetése és társvevői közbejötté révén létrejött — eladását igyekeztek elzalogosítással szelídíteni,³ s ezzel is fellazítani az antifeudális osztályharc terrenumát. Másrészt az osztály-ellenes függetlenségi harcok során átmenetileg és időlegesen létrejött együttműködés, továbbá a „szabad jászkun”, sőt „nemes jászkun” közjogi jogállás középkori reminiscenciáit és hamis illúziót ébresztgető-erősítgető jelszavaival igyekeztek homályba burkolni, elfedni a jászkun társadalom feudális osztályviszonyainak felismerését és feltárását.⁴

Marxista történetírásunk, anélkül, hogy a legkisebb engedményre is hajlandó volna e tendenciák elleni küzdelemben, idevonatkozó marxista monográfiák híján átvett néhány régebbi megállapítást. Így a Magyarország története 1964-es kiadásában is arról olvashatunk, hogy „a jászkunok zálogként kerültek a Német Lovagrend birtokába”;⁵ Máshol pedig Kollonich — feudális egyházi érdekeket érvényesítő — társvevői szerepe a jászkunok eladásának ügyletében szóba sem jön, sőt a német lovagrend is csak azon új birtokosokkal kerül azonos megítélés alá, „akik minden ellenszolgáltatás nélkül váltak nagy területek földesuraivá”.⁶ Pedig az is nyilvánvaló, hogy a jászkunok eladatásának pénzügyi művelete során, 1702-ben a bécsi udvari kamara azonnal 500 000 rhénes forint vételárat kapott felezésben a Kollonich rendelkezése alatt álló egyházi alapítványi tőkél-

¹ Időrendi sorrendben a fontosabbak közül: *Palugyay Imre*: A Jászkun Kerületek és Külső-Szolnok vármegye leírása. Bpest. 1854. *Fekete Lajos*: A jászkunok története. Debrecen. 1861. *Gyárfás István*: A jászkunok története I—IV. köt. Bpest. 1870—1887. *Kelemen Kajetán*: A jászkun redemption története. Szeged. 1877. *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története I—IV. köt. Eger. 1893. *Nagy Lajos*: Oriásl per a Jászkunággból a m. kir. kincstár ellen. Karca, 1879. *Guthy Benő*: A jászkun ősedemptionát 1655. évtől a jelenkorig kiterjedő ismertetése. Bpest. 1898. *Kele József*: A Jászkunág megváltása. Bpest. 1903. *Illésy János*: A Jászkunág eladása a német lovagrendnek. Századok, 1905. *Révfy Lajos*: II. Rákóczi Ferenc és a jászkunok. Szolnok. 1908. *Varga Sándor*: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye története 1876-ig. (Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene c. monográfia 43—134. l., Szolnok. 1935). *Fodor Ferenc*: A Jászág életrajza. Bpest. 1942 stb.

² O. L. Litterae Adm. Bud. 1715. nr. 94. f. 100. — „... Districtus Jasygum, seu Philisteorum, Cumanorum ... Serenissimo Principi Francisco Ludovico Theutonici Magistr. ac Ipsi Theutonico Ordini cum Omnibus appertinentiis ... pro 500 000 Rh ft summa subditiōne Fisei jure perennali venditos esse ...”

³ A Szalai—Baróti-féle történet téves megállapítása szerint „a jászkun kerületet elzalogosították a német lovagrendnek” (i. m. II. köt. 456. l.).

⁴ Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, Analekta 10 482. „A Nemes Jász és Két Kun Districtusoknak Privilegiamaik és Articulusaik ... Anno MDCCC.” — Szinte meglepő, hogy maga Acasády Ignác A magyar jobbágyságtörténete című jelentős művében is csupán egyetlen utalás erejéig tesz említést az eladott jászkunok jobbággy helyzetéről: „Még a jászkokat és a kunokat, akiket a kormány magánföldesúrnak adott el, meghagyta ezen jobbággy helyzetükben”. (I. m. Bpest, Szikra. 1948. 263. l.) — Antifeudális osztályharcával nem foglalkozik.

⁵ I. m. 291. l. Bár értelemszerűen így is nyilvánvaló, hogy a jászkunokat is visszataszították „alávetett állapotukba”.

⁶ Vö. R. *Várkonyi Ágnes*: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII—XVIII. század fordulóján. Századok 1965. 1—5. sz. 698. l. — Kifődő tanulmánya ugyanakkor az adóalap rejtett tartalékainak felkutatása, az osztrák gazdaságpolitika ellentmondásosságának világos felvázolása és az osztályharc gazdasági síkjának megvilágítása tekintetében igen értékes segítséget nyújtott.

ből, részben a Német Lovagrend kincstárából. A jászkun kerületek földjei és népei tehát nem ellenszolgáltatás nélkül jutottak a Német Lovagrend földesúri tulajdonába, a jobbgyi függés (Leibeigenschaft) állapotába, — s itt hozzá kell tenni: nem is hereditarius úton —, hanem szabályszerű adás-vételi ügylet útján.

Az is nyilvánvaló, hogy a jászkun lakosság „testületileg élvezett nemessége”,⁷ a szabad nemesi közjogi jogállás nimbusza gyakorlatilag már az eladás előtti másfél évtizedben megsemmisült, Rabatta gróf főhadbiztos fellépésétől⁸ kezdve fegyverjogon alávetett jobbgyisorba jutottak. Tehát nemcsak „a társadalmi differenciálódás törvényszerű folyamatának megfelelően mélyülő osztálytagozódás”,⁹ hanem a fegyverjogon fellépő osztály katonai uralom is előkészítette azt a keserves folyamatot, amelynek betetőzését jelentette 1702-ben a Német Lovagrendnek való eladatás és a lovagrendi közvetlen személyi függés bevezetése.¹⁰

Ezzel a mozzanattal — s az ezt közvetlenül megelőző népeesség-, vagyon- és adóösszeírási processussal — szinte egycsapásra világosabbá s ugyanakkor természetesen élesebbé is váltak a jászkun társadalmi osztályviszonyai és ellentétei. S miután a summásan kimutatott és többszöröseire emelkedett állami és földesúri terheket a jászkun uralkodó rétegek (nemesek, taxás kismemesek, tisztviselők, hivatalnokok) teljes mértékben nem tudták áthárítani a közrendű jászkun parasztságra (taxás szabadparaszti rétegek, házias és házatlan zsellérek, szolgák, céhes iparosok, ipari dolgozók és napszámosok), 1703-ban természetesen s már az elsők között csatlakoztak a felkelőkhez, majd II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához. E nyolc éves küzdelemben a lovagrendi földesúri személyi függés bevezetése ellen, az örökös jobbgyóság kiterjesztése ellen, a belső gazdasági-társadalmi feszültségek és szöges ellentétek megoldása reményében vettek részt és hoztak rendkívül sok áldozatot emberi és anyagi értékben egyaránt.

Ez a nyolc éves küzdelem és óriási áldozat — a szabadságharc veresége ellenére is — nem volt hiábavaló, „közvetlenül, az anyagi lét síkján is, már az adott korszakban is haladást, előremenetelt”¹¹ hozott. A jászkunok megteremtették, létrehozták azokat az anyagi-termelési feltételeket, amelyeknek birtokában — még az egymással szöges ellentétben álló osztályok, rétegek belső erőforrásait is összegezve, felhasználva — sikerrel vették fel a harcot az örökös jobbgyóság rendszerének a jászkunok földjén tervezett kiépítése és megszilárdítása ellen. Földcsúri alávetettségük, személyi függésük, sokrétű állami és földesúri adóztatásuk nyomása alatt is volt elegendő erejük ahhoz, hogy megakadályozzák a lovagrendi majorsági gazdaságok kiépítését, a rögöző kötétt robotrendszer túlsúlyra jutását. Ez még akkor is jelentős eredmény, ha a paraszti árutermelés viszonylagos elmaradottsága, a mezővárosi és a falusi iparfejlődés korlátozottsága miatt a naturális járadékformák továbbra is fennmaradtak. Jelentős azért, mert teljes egészében feudális környezetben — a kerületek határain túl önkezelésű majorsági, nagybirtokosi — földesúri osztályérdekeket, tendenciákat hordozó — feudális függőségben érlelődött évtizedeken át a redemptiónális harc, amely lehetővé tette felszabadulásukat a Német Lovagrend, később pedig az Invalidus Ház földesúri alávetettségé és a közvetlen személyi függés béklyói alól.

Külön vizsgálatot igényel annak kimutatása, hogy mit eredményezett a redemptióval¹² elért korai agrárreform, az örökös jobbgyóság rendszerén ütött újabb rés „az idegen

⁷ *Somlyai Magda*: Szabadulás és magvetés. Bpest. 1961. 28–29. l. — E tanulmány rövid foglatban világosan mutat rá a jászkunok jobbgyisorba jutására is: „A Habsburg-ház feneketlen udvari kincstárának feltöltésére eladta mint királyi javadalmat a jászkun vidéket és mint jobbgyókat a jászkunokat.” Tanulmányának azonban nem lehetett feladata, hogy a korabeli antifeudális osztályharc egyes területeiről részletesebb ismertetést és értékelést nyújtson.

⁸ Rabatta Rudolf gróf császári főhadbiztos 1687. máj. 28-án a korábban Thököly Imre védnöksége alatt álló Jászberény megyéhez és a hozzá tartozó jászkun „falvak”-hoz intézett fenyegető levele. Kivonatosan közli a városi közigyelési jegyzőkönyv adatai alapján *Blénessy János*: Jászberény természeti viszonyai és élete c. munkájában, Jászberény é. n. 88. l.

⁹ Vö. *M. Somlyai Magda*: i. m. 28. l. Az osztálytagozódás mértékét a későbbiekben az 1699-ben felvett, Pentzféle összeírás alapján igyekszünk is illusztrálni.

¹⁰ Bár a jobbgyóság — s természetesen a „második jobbgyóság” fogalma is — különböző értelmezést kap történetirodalmunkban, „az árnyaltabb megkülönböztetésre szükség van, de a földhözköötöttség (Hörigkeit, Grundhörigkeit) s az úr személyéhez kötöttség (Leibeigenschaft) ugyanannak a súlyos jobbgyi függésnek gyakran egymásba összemerosó változatai” (*Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bpest. 1963. 255–257. l.). A jászkunok sajátos jobbgyi függésének kritériumait a későbbiekben tesszük vizsgálat tárgyává.

¹¹ *Pach Zsigmond Pál*: Optimizmus és objektivitás történetiszemléletünkben. Társadalmi Szemle, 1966. júl. — aug. 112. l. A Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatban — s ebben a jászkunok osztályharcával kapcsolatban is — fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy „bukásuk ellenére előrelendítették-e társadalmi-nemzeti fejlődésünket”. E kérdésre adott válasz elemei a jászkun parasztság harcában is benne vannak.

¹² Vö. Mária Terézia 1745. máj. 22-én kelt redemptiónális kiváltságlevelét, majd az 1751: XXV. tc. t. — közlik Palugyay, Fekete, Gyárfás, Kelemen, Illéssy stb.

abszolutizmus és a magyar rendiség bizonyosfajta kompromisszum"-ával, „a bécsi udvar és a magyar nagybirtokos-földesúri osztály szövetségé”-vel¹³ stabilizált államhatalom számára, a nádori és az egyéb udvari kamarai jövedelmek szempontjából, s végül mit jelentett a jászkun szabadparaszi árutermelés és munkamegosztás további fejlődése szempontjából. Figyelembe véve Lenin alapvető megállapítását — „amíg a feudálisokat meg nem döntötték, a különféle reformok — különösen pedig az agrárreformok — formájuk, jellegük és végrehajtásuk módja tekintetében csak feudális reformok lehetnek”,¹⁴ a redemptionális küzdelmek a sajátos jászkun osztályharc terrénumán, a redemptionális summa előteremtésének forrásai a jászkun árukereskedelmi és paraszi árutermelési viszonyok adott színvonalán alapos tanulmányozást és részletesebb elemzést követelnek.

E több mint fél évszázados fejlődésmenetből, e fejlődésmenet fő mozzanataiból ezúttal csupán a kezdeti mozzanatokot, nevezetesen a török hódoltság után az osztrák abszolutizmus katonai uralma alá vetett jászkunok feudális osztályharcának néhány mozzanatát, a Német Lovagrendnek történeti eladatas körülményeit, a feudális reakciót megtestesítő lovagrendi földesúr erőfeszítéseinek, az örökös jobbágyság rendszerének tendenciáit hordozó törekvéseinek néhány kérdését s végül a jászkun parasztság ellenállásának, „megromlott szabadságának”,¹⁵ osztályharcának egyes kérdéseit tehetjük vizsgálat tárgyává. Még a rendkívül korlátozott mértékben rendelkezésre álló források alapján is szükség van e kezdő lépések megtételére, mert csak e fejlődési folyamat legalább vázlatos ismertetésének eredményeként mutathatunk majd rá — a jelen tanulmány folytatásaként — arra az alapvető kérdésre, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején milyen áldozatok árán, majd ezek eredményeként a szabadságharc leverése utáni évtizedekben — éppen a jászkun redemptionális küzdelmek során — miért és hogyan vált lehetővé az örökös jobbágyság teljes kiéptésére és megszilárdítására irányuló lovagrendi törekvések eltorlaszolása a jászkunok földjén. S csak ezek alapján lehet rámutatni arra a kérdésre is, hogy 1711 után az osztrák abszolutizmus és a hazai feudális rendi érdekszövetség milyen mértékben korlátozta a jászkun szabadparaszi fejlődés kibontakozását a szerfölött kedvezőtlen osztályerőviszonyok közepette.

„Ma már mélyreható elemzések és kiterjedt anyagfeltáró kutatások vizsgálják, hogy a Habsburg-abszolutizmus milyen szerepet töltött be Magyarországon a második jobbágyság rendszerének megszilárdulásában: a rendekkel harcolva utakat nyitott az elnyomottak szabadságra törekvő rétegei előtt, vagy segített eltorlaszolni a meglevőket is; mennyiben volt része a jobbágyi terhek sokasodásában, erősítette vagy bontogatta a földesurak hatalmát.”¹⁶ — Talán nem lesz hiábavaló, ha e nagyszabású kutatási program megvalósításához jelen tanulmányunk is törekszik hozzájárulni némi adalékkal, illetve néhány szemponttal.

Mínhogy pedig e kutatási program — még a jászkunsági történeti folyamat felvázolását illetően is — messze túlhaladja egy rövid bevezető tanulmány kereteit, azért ezúttal csupán a paraszi osztályharcnak, a jászkun parasztság antif feudális osztályharcának alakulása oldaláról igyekszünk hozzászólni a kérdéshez.

Ezen belül a következő történeti jelenségek és fejlődési mozzanatok vizsgálatát tekintjük feladatunknak:

1. Katonai uralom és a jászkunok adóztatása a hódoltság után.
2. A jászkun kerületek eladása és népének jobbágysorba helyezése a Német Lovagrend útján.
3. A Német Lovagrend igényei az örökös jobbágyság rendszerének kiéptésére a jászkun kerületekben.

E részkérdések vizsgálata során rá kell mutatnunk a köznemesi és a polgári történetírás egyoldalú közjogi és provinciális szemléleti tendenciáival szemben arra, hogy a jászkunok gazdasági-szociális helyzetük alapján még közjogilag sem voltak egységesek, még kevésbé egyetemlegesen kiváltságos nemesek — sem a török, sem az osztrák uralom alatt, legkevésbé az eladatas idején. A gyarmatosítás módszereivel fellépő osztrák kato-

¹³ Vö. *Pach Zsigmond Pál*: Optimizmus és objektivitás történetiszemléletünkben. 112. l.

¹⁴ V. I. Lenin: A „parasztreform” és a proletár-paraszt forradalom. Az agrárkérdésről c. gyűjtemény. Bpest, Szikra. 1950. 111 l. A redemptional létrejött új helyzetben szó sem lehetett a feudális viszonyok teljes lebontásáról, a szabadparaszi árutermelés és a tőkés fejlődés feltételeinek jelentékeny biztosításáról a jászkun parasztság fejlődését illetően.

¹⁵ Vö. *Révfy Lajos*: II. Rákóczi Ferenc és a jászkunok. Szolnok, 1906. — Közli az egykorú kuruckori versezetet: „Nemes Jászság, híres Kunság — Nagy jajra jutott: — Csenedessége, békesége — Mert felbontott. — Boldogsága elfogyott. — Szabadsága megromlott. — Híre s neve, szép címere — Béborított”. (I. m. 134. l.)

¹⁶ Vö. *R. Várkonyi Agnes*: i. m. 682. l.

nai uralom, a hazai feudális rendi érdekellentétek, a jászkun uralkodó rétegek ellentétes osztályérdekei, valamint a jászkun parasztság rétegellentétei sokrétűen kifejezésre jutottak a lovagrendnek történet eladatás előtti évtizedben is, de az alapvető osztályellentétek határozták meg a jászkunok magatartását az eladatás utáni időkben is.

Katonai uralom és a jászkunok adóztatása a hódoltság után

Még alig pezsdült meg az élet a volt hódoltsági területeken, még alig szűnt valamit a Jászkunságban fel- s alájáró katonaság garázdálkodása,¹⁷ még alig hamvadtak el az 1680-as években is meg-megismétlődő tatárdúlás paraszai a jászkun mezővárosok és községek romjain, még alig tértek vissza a harcokból és a bujdosásból a jászkun lakosok, máris újabb veszedelmek özöne borította rá árnyékát „a szabad kerületek” népére is. A török deszpotikus uralomnál is keményebb és zabolátlanabb katonai uralom időszaka köszöntött be. Caraffa már 1683. október 14-én Rimaszombattól vérfagyasztó kiáltvánnyal fordult a Heves megyei hatóságokhoz a jászkunok leigázásáról illetően. A megye ellenőrzése alá helyezte a jászkun községek szolgáltatásait. Ha nem engedelmessé válnak, marhájukat elhajtják, ingóságaitak prédára hányják, lakhelyeiket feldűlják, felégetik, a lakosokat kardra hányják, „még a csöcsömőknek” sem kegyelmeznek, „elannyira, hogy emlékeztetik sem léssen ez világon”.¹⁸

Heves s Külső-Szolnok megye e végpusztulással fenyegető parancs nyomán kivette a jászkun községekre eső pénz- és természetes követeléseket: Jászárokszállás, Jászberény, Jászmihálytelke, Jászládány, Jászfelsőszentgyörgy, Jászdósa, Jászfákóhalma, Jászapáti és Jászfényszaru helységek megmaradt lakóira 4410 poltúra (1 poltúra = 2,5 dénárt érő váltópénz. Szederkényi), 81 kg abrak, 27 szekér széna, 12 szekér szalma mennyiséget vetettek ki hetenként. E szolgáltatást ígás robotban, fuvarban Losonra és Gácsra kellett szállítani. A Jászszágot tehát már ettől az időtől Heves s Külső-Szolnok megye adóztatta, s e jogához következetesen ragaszkodott. A kunokat pedig ugyanakkor a Pest-megyei hatóságok, valamint a szegedi véghelyek parancsnokai adóztatták később.

A jászkunok a nádorhoz fordultak panasszal a kegyetlen és szokatlanul terhes adóztatás miatt. Eszterházy Pál nádor a kunok és a jászok főbírája, Pest-Pilis-Solt megyék főispánja — aki a jászkunoktól évi 3000 arany = 12 000 Rh Ft fizetést kapott¹⁹ — 1687. március 27-én kelt levelében²⁰ elismerte a jászkunok hozzá intézett panaszait, védlevelet adott ki részükre, s ezt az ország valamennyi törvényhatóságában kihirdették. Többek között így írt: „... a *tőlünk függő Jászág és Kunság* lakosaira ennyihány esztendőltől fogva és az idén is úgy hozván az szükség, téli kártélyt rendeltetett, és említett Jászágban bizonyos nagy summa pénz (melyet közönségesen az megnevezett hadak számára fizetni tartoztanak s most is tartoznak) vettetett, . . . s az közönséges terhet *eggyaránt* viselni nem akarván, arra nézve, hogy ezen adózástól megmenekedhetnek, lakóhelyeiket pusztán hagyván, minden értékével máshová vették magukat, és *némelyek az Jászág-beliéktől kiszedett pénzt is kezekhez vevén, azzal együtt elszöktének, s így megnevezett jászberényiek kárban esvén, s megaprosódván jöllehet . . . az otthon nyomorgó s hazája mellett szenvedő s közönséges terheket viselő és igen kevés és szegény lakosokon követelik, kire nézve instáltnak előttünk . . .”²¹ Kérték, hogy a beszedett adóval, pénzzel elszökött jászkun „tartókat” — bizonyosan nem hivatalnokokat — a szomszéd megyékben és végvárakban is elfoghassák, a rájuk eső követeléseket rajtuk megvehessék és ezzel magukat igazságosan tehermentesítsék. A nádortól erre felhatalmazást is kaptak.*

¹⁷ Vö Pintér Jenő szerk.: Jászberény r.t. város levéltárában levő kiváltságlevelek és oklevelek gyűjteménye. Jászberény. é. n. 67 — 68. l. Thököly kuruc háborúi ide én az átvonuló katonaság gabonát, élelmiszert, italt, c-izmát és szövetet harácsolat a jászkun lakoságtól. Ezért Thököly 1683. dec. 14-én kelt oltalomlevele megtiltja a sarolást.

¹⁸ Szolnoki Áll. It. Jászberény város lt.-a. 1683. Hiv. Tud. l. cs. 49. sz. Caraffa 1683. okt. 14-én R mazonbaton kelt kiáltványa Heves megyéhez a jászkunok „n anu militari” adóztatására. Az irat külön-külön felsorolja a községekre jutó terheket, a közölt adatok az összesítést tartalmazza. Vö. még *Antal Árpád*: Szolnok megye történetének olvasókönyve c. most készülő kéziratának e tárgyra vonatkozó adata t.

¹⁹ Vö. az 1485. évi XI. tc. 11. §. Ennek értelmében a mindenkori nádor a jászkunok grófja és főbírája e hivatalért és működéséért évenként a jászkunoktól 3000 aranyat kapjon. Ez az összeg herceg Eszterházy Pál nádorsága idején 12 000 Rh Ft-nak felelt meg. A jászkunok 1702-ig, a Német Lovagrendnek történet eladásuk évente fizették a nádort. S miután az eladás miatt e nádori jövedelem megszűnt, érhető a nádor tiltakozása az eladás ellen 1702-ben, a lovagrend birtokba iktatása során.

²⁰ Hg. Eszterházy Pál nádor 1687. márc. 27-én kelt kiváltságlevela a jászkunokhoz. *Pintér*: i. m. 68 — 69. l.

²¹ Nyilvánvalóan a nemzeti kiváltságokhoz ragaszkodó, az adóztatást nem vállaló, jómódú, városi vagy községi tisztviselőkről van szó, akik mint „tartók” — beszedvén a köztendő lakosoktól a pénzt — a szomszéd megyékbe szöktek vagy a végvárakba vették magukat, s ezúton károsították meg a szegényembereket.

Ezek a szökött nemesek és garázda tartók azonban nem kerültek kézre. Két hónap múlva Rabatta Rudolf gróf „a vezérhadbiztosi hivatal” nevében semmisnek nyilvánította a korábbi kiváltságleveleket és a nádori védlevelet. 1687. május 28-án kelt levelével mintegy a gyarmati hódító fölényével igazta le a jászkun mezővárosok és a falvak népét. Mint „végső kegyvesztettek” szigorú büntetéssel és üldözéssel fenyegette meg a lakosokat, akikből önhatalmúlag pénzadók, nagy- és aprómarhák, kocsi, gabona, bor, sör és minden más akív erőszakkal is elvehető.”²²

Ez a mindenfajta feudális földesúri tehernél súlyosabb „manu militari” adóztatás egyáltalán nem zárta ki az abszolutizmus állami adóztatásának — a korábbi évtizedekben kialakult és többé-kevésbé bevált — gyakorlatát sem.

Ismeretes, hogy a Jászkun Hármás Kerületek már a török hódoltság alatt is — miközben természetesen a török Porta és a török földesúr részére is adóztak — fizettek az osztrák kincstár részére cenzust. A kamarai adóbehajtók a lehetőségekhez képest évente megjelentek, s a jászkun nemesekre egyenként, a jászkun mezővárosokra és községekre pedig a summásan kivetett adót bevasalták. A környező megyék — Pest, Heves és Külső-Szolnok — hatóságai további felhatalmazást kaptak, hogy azokat a jászkun lakosokat, akiknek nincsenek portáik, a környező vármegyék alispánjai, szolgabírái és más előkelőbb földbirtokosai taxáltassák meg.²³ Az adószedő megyei expedíciók ellen sokféle módon tiltakoztak a jászkunok, ha tehették, vagy egészen megtagadták vagy pedig felére lealkudták a követelt summát. Pl. 1672-ben a követelt 1200 Ft helyett csak 600 Ft-ot fizettek.²⁴ Volt eset, hogy ismét a nádornál emeltek panaszt a környező megyék túlkapasai ellen is. A nádor ismét „védelmébe vette a jászkunokat”, utasította Pest és Heves megye hatóságait, hogy „a jászkunok mint praedialista és curialista nemesek a megyék terheitől mentesek lévén, azokat semmi szolgáltatások s követelések teljesítésére kényszeríteni ne merészkedjenek”. Azt válaszolták a megyei hatóságok, hogy a jászkunoknak sohasem volt ilyen kiváltságuk, egyébként is „ha tudják a törököt hizlálni, miért ne segítenék a király hadait is élemezni”²⁵ — Nem nehéz belátni, hogy az érintett megyék nemessége egyrészt ezúton kívánta áthárítani terheinek egy részét a jászkunokra, másrészt a királyi hadsereg élemezésének ürügyén igyekezett a nádori utasítást ellensúlyozni. E vaskos anyagi, gazdasági érdekek mögött felismerhetjük a hazai nagybirtokos nemesség rendi kiváltságait, előjogait féltékenyen őrző politikai tendenciákat a jászkunokkal szemben, akik „egyetemleges nemesi kiváltságaiknak” már akkor sem tudtak érvényt szerezni, még kevésbé volt arra módjuk a török hódoltság után.

A királyi kamarai adószedőknél és a környező megyék megyei adószedőin kívül önkényes rablóexpedíciókra is sor került a Jászkunság földjén. Gyakran előfordult, hogy a végvári zsoldosok és tisztek garázdálkodásait a Heves megyei hadnagyk és tizedesek nem jelentették fel, „sőt — úgy látszik — mintha pártolták volna is azokat”.²⁶ Ezért a törvényhatóság közgyűlés utasította az alispánt, hogy az ilyen megyei tiszteket tartóztassa le és tartassa börtönben mindaddig, amíg a garázdálkodók kézre nem kerülnek. Előfordult az is, hogy Léváról vezettek rablóexpedíciót a kiskunhalasi határba. Hamar István lévai végvári kapitány orvul, alattomosan adománylevelet szerzett I. Lipóttól a kiskunhalasi pusztákra, ahol nagyarányú közbirtokossági állattenyésztést folyt. Katonai karhatalommal jelent meg, s követelte az árendát a kiskunhalasiaktól. Miután a halasiak nem fizettek, egyszerűen elhajtatta a pusztai nyájukat és méneseket Lévára, s csak a követelt földesúri taxa elfizetése után kapták azokat vissza a kiskunhalasiak.²⁷

Nem sikerült érvényt szerezniök „egyetemleges nemesi kiváltságaiknak” már a török hatóságokkal szemben sem. Mind a szultáni khász-birtokon, mind a földesúri szpahi-birtokon fizették a kincstári adókat és a földesúri adókat, a tizedet a gabonaneműek és az állatvagyon után. Ezenkívül a legkülönbözőbb robotszolgáltatásokat is teljesítették. Igás robotban élelmet szállítottak a szolnoki, a hatvani, a budai, a pesti, az egri

²² Vö. *Pintér*: i. m. 69–70. I. Rabatta Rudolf főhadbiztosnak a Caraffa kiáltványához hasonló fenyegető levele. Vö. 8. sz. jegyzet anyagát!

²³ Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, 1865. IV. köt. *Gyárfás István*: A Jászkunság története a XVI–XVII. században, 377. l. „Cumani et Phylistaei portas non habentes per vicecomites, iudices nobilium et alios potiores nobiles comitatum taxentur.” E joggal — amint a későbbiek során látni fogjuk — Pest megye részéről gr. Koháry István nagybirtokos és Sötér Ferenc nagybirtokos alispán, Heves és Külső-Szolnok megye részéről pedig más nagybirtokosok, pl. Pentz János is éltek. Pentz nemesi nagybirtokról *Orosz Ernő*: Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906. 227. l., Sötér Ferenc nemesi nagybirtokairól i. m. 258. l., valamint *Kosáry Domokos*: Pest megye a kuruc korban. Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerk. Keleti Ferenc, Lakatos Ernő. Munkai László. Bpest, 1985. I. m. 28–29., majd a 85. l.

²⁴ *Tóth Tivadár*: A jászkunok története a török hódoltság korában. Szolnok, 1913. 78. l.

²⁵ *Tóth T.*: i. m. ugyanott.

²⁶ *Gyárfás I.*: i. m. 390. l.

²⁷ *Tóth T.*: i. m. 52. l.

várakhoz, továbbá Ónodra, Fülekre és Szendrőbe. Robotban végezték a várak építési és helyreállítási munkálatait, a víz-szabályozási és az árvízvédelmi és a lecsapolási munkákat. Összegyűjtötték, behordták, kicsépeltek, tisztították, szárították, megőrölték a gabonát. Kénytelenek voltak elviselni mindezzel kapcsolatban a különféle visszaéléseket és törvénytelenégeket. Az adatok²⁸ azt mutatják, hogy — különösen a járszági és a kiskunsági mezővárosok és községek — túl voltak terhelve robottal:

„Jászberényben: jeder Wirth 3 Tag gerobottet,
 Jászdózsán: 3 Robotten durch 3 Tag,
 Jászmihálytelken: 4 Pfluge auf eine Woche, und das angebaute auch abschneiden,
 Jászárokszállason: Bego in Berin omnes labores praestiterunt, quando voluit,
 Jászfényszaru: Wann er (Ali bég) Arbeit verlanget, Ihm solche getan,
 Jászsalsószentgyörgyön: Robott soviel sie nach Ofen und Hatvan verlanget haben,
 Jászladányon: So oft es befohlen, Robotten,
 Szabadszállason: Serviunt pro facultate,
 Kisbalázson, Karán: allerlei Robott, wie sie es verlangen,
 Lajoson: Robott und Dienst praestieren, wie die anderen Cumanii,
 Kocséron: Ferenc-szállason: Robott ohne Unterlass, Tag vor Tag,“

Mizse robotja az 50 mázsa salétromgyártásba volt belefoglalva. Máshol a csauszok és a szubasák saját szántógazdaságot létesítettek, s itt is robotban szántattak, vettettek, s ez nekik jelentékeny jövedelmet hozott. A fenti felsorolásban nincsen nyoma a nemesi és közrendű lakosok jogállása megkülönböztetésének a kötelező robotszolgáltatás szempontjából. Sőt az esetek többségében úgy tűnik, hogy a robotkivetés egészen önkényes volt, a kocséri és a ferenc-szállási legeltető-állattenyésztő pusztákon napról-napra, szakadatlanul tartott. A szántógazdálkodáson alapuló paraszti árutermelés fejlődését a török időkben nagy mértékben korlátozta a robotszolgáltatás is, mert a saját föld ekés, kapás műveléséhez szükséges munkaerőt elvonta. Az egyéb állami, megyei és földesúri summás, taxás járadékokat javarészt a hatalmas közlegelő latifundiumokon kialakított állattenyésztő gazdaságok jövedelmei révén tudták teljesíteni.

A hódoltság után, az osztrák katonai uralom és alávetettség idején „a szükséghez képest” kivetett katonai elszállásolási és élelmezési-ellátási kötelezettségeken kívül — s természetesen a 12 000 Rh Ft-os nádori fizetésen felül — birtokuk arányában fizették a cenzust. „A jászoknak adózási ügyére nézve az 1647. évi összeírásokból (Okmánytár 13., II. sz.) azt látjuk, hogy községeik Heves s Külső-Szolnok megyék területéhez csatolva, illetékes taxái rendszeresen előírtak és kivetettek”.²⁹ A nagykun községek: Turkevo 8, Kolbász-szállás 8, Kisújszállás 2, Karcag 14, Bocha 8, Turgyon 5, Pochamara 4, Asszony-szállás 5, Kiskaba 2, Kápolnás 5, Mária-laka 8, Madaras 3, Csorba 3, Kunhegyes 1 Ft-ra, Kődszállás 50 dénár-ra, az előbbieket összesen 76 Ft-ra taxáltattak. A járszági községek: Jászberény 32, Jászárokszállás 12, Jászmihálytelke 3, Jászladány 5, Jászdózsza 10, Jászsalsószentgyörgy 8, Jászkóhalma 5, Jászapáti 4, Jászfényszaru 10 és Jászfelsőszentgyörgy 5, Négy-szállás pedig 2 Ft-ra, összesen 97 Ft-ra taxáltattak. Az 1675. évi összeírás is még ennyiben határozta meg a jászok községei évi taxáját. Az 1690-es években azonban nagy mértékben megváltoztak a körülmények, a korábbi és az 1691. évi tatárdúlás Galka kán vezetésével újra felégette és elpusztította a nagykunsági, sőt a kiskunsági mezővárosokat és községeket is.³⁰ Az elmenekült lakosok azonban a veszély elmúltával hamarosan visszatértek, s a romokon új életet kezdtek. A szomszédos Pest megyéből is vonzotta a jobbágynak a „szabad” jászok föld. Pest megye „nemcsak határos volt északkeleten a Jászsággal, délkeleten a Kiskunsággal, hanem területileg össze is fonódott velük; az utóbbinak a megye közepén, sőt nyugati részein (Kiskunlacháza!) is voltak olyan kisebb-nagyobb szigetei, amelyek ki voltak véve a megye igazgatása alól. A határok persze elmosódtak a török időkben, Kiskunhalas egyidőben rendszeresen a solti járás községei közt szerepel, a megye pedig igyekezett a többi kiskun helységet is bekebelezni, részben nemesi földesúri érdekek szolgálatában, részben pedig, hogy az egyre nyomasztóbb adóterheket többfelé oszthassa meg”.³¹ Sőtér Ferenc — a nagyhatalmú Eszterházy nádor

²⁸ Gyárfás I. : i. m. 242–243. l. A mizseiek „anstatt der anderen Zins und Robott müssen sie 50 Centner Salliter ihnen geben”. I. m. 237. és 243. l.

²⁹ Vö. Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. Eger. 1891. III. köt. 376–377. l.

³⁰ Gyárfás István: A jászok története. Bpest. 1870–1887. IV. köt. XI. Részletesebb áttekintést nyújt a korábbi tatárdúlásokról is.

³¹ Vö. Kosáry D.: i. m. 28–29. l.

kinevezése útján — a jászkun kerületek nádori alkapitánya és Pest megye alispánja a nádor felhatalmazása alapján 1695-ben két évi adómentességet biztosított az elpusztított Karcagot újból megszálló, régi és újonnan beköltöző lakosoknak. Erről privilegialis oklevelet adott részükre.³² „Hogy a Nemes Nagykunság az elmúlt háborús időkben elpusztulván — írja a karcagi kiváltságlevél — mindeddig is pusztán állott”, most újra benépesítve Karcagújszállás nevet kapott, a telepéseket senki ne háborgassa, meg ne károsítsa. E két esztendő alatt semmi egyébbel nem tartoznak, csak a nádornak „valami becsületes ajándékkal”, de a két esztendő elteltével a rájuk is kivetett taxát fogják fizetni. Ezek a mozzanatok is azt mutatják, hogy Eszterházy nádor jászkun főkapitány és Sötér jászkun nádori alkapitány gazdaságilag és politikailag is sokrétűen érdekelve voltak a Jászkunság feudális kizsákmányolásában.

Erdekeik e súlyos időkben is azt követelték, hogy a jászkunok termelőerői növekedjenek, hogy a mezővárosoknak és a községeknek fizető- és adóképes lakosai legyenek. A jászkunok újra és újra a nádorhoz fordultak panaszaikkal és kéréseikkel a súlyos megterhelések miatt. A jászberényi tanács 1692-ben a régi vásárok engedélyezése érdekében kereste fel a nádort, „mivel azon előnytől és haszontól, melytől azon városiak ezelőtt a budai törökök ellenséges szomszédsága és az utak veszedelmes állapota miatt megfosztatván, és az elmúlt idők mostohaságai és állhatatlanságai következtében régi vásárjaikat elvesztvén, a szokásos kereskedéstől teljesen elestek”, azért három vásárt engedélyezett a császár évente a városnak.³³ A pásztói apátság és Heves megye alispánja — mert az engedélyezett vásárok ugyanazokon a napokon a saját vásáraik forgalmát érintették — tiltakoztak az engedély ellen. E tiltakozás is tovább fokozta a jászsági és a Heves megyei érdekellentéteket, amelyek az évtizedek folyamán nemesak pénzügyi és adóügyi vonatkozásban, hanem közigazgatási érdekeket illetően is állandóan élesedtek.³⁴

Miután az állami és a megyei adóztatás az adott körülmények között súlyos nehézségekbe ütközött, szükség volt a porták új összeírására és az adóegység új meghatározására. Ezt a feladatot tűzte napirendre az 1696. évi pozsonyi nádori tanácskozás, melynek adóügyi végzéseit „a Habsburg-állam és a magyar uralkodó osztály feszülő ellentéteinek és erőskötésű érdekközösségének dialektikája szülte”.³⁵ Országosan 8000 portát irtak össze, ebből a jászkun kerületekre 61,7 porta jutott, a Jászságra 43, a Kiskunságra 9,5 — a Nagykunságra pedig 9,2 porta. A századforduló előtt — a Heves megyei közgyűlés számításai szerint — portánként 595 Rh forint jutott,³⁶ tehát az országra kivetett 4 millió Rh Ft-ból a jászkunokat évi 37 711,5 Rh Ft terhelte. További vizsgálatot igényel annak megállapítása, hogy a jászkun porták gazdasági erői (művelt föld, igerő, szőlő, rét, legelő, pusztai szarvasmarha-állomány, ipar, kereskedelem stb.) ténylegesen mennyiben feleltek meg az összeírás és a kivetés igényeinek. Ezzel az új portaösszeírással és az adóegység új meghatározásával a jászkun nemesi gazdaságok is új helyzet előtt állottak. Ezek szerint a régi nemesi kiváltságaikról kellett volna újfent lemondaniuk. Ezért a nádor útján ismét a császárhoz fordultak régi sérelmeikkel és panaszaikkal. Nem kétséges, hogy ezúttal is elsősorban a jászkun nemesi privilegialis igényeinek biztosításáról volt szó. I. Lipót 1696. nov. 5-én kelt diplomájával — Nagy András jászberényi főbíró és Muhoray Mihály nemes esküdt közbenjárása révén — megerősíti a jászkunok korábbi szabadságleveleit. Mentesséti őket a harmincadok és a várnok fizetése alól, a városi italmérsí jogot meghagyja a városnak, kiemeli, hogy csak a jászkunok főbírája, a nádor, a nádori alkapitány és a kerületi kapitányok bíraskodhatnak felettük.³⁷ Bár ezzel nem szűnt meg a Pest, a Heves s Külső-Szolnok megyei adóügyi hatóságok hatásköre a jászkunok summás és taxás adóztatását illetően, de a részleges nemesi kiváltságaira hivatkozó és a teljes nemesi jogállás illúzióiban élő jászkun vezető rétegek, másrészt a

³² Szolnok Megye Áll. Lt. Karcag város Lt. Priv. 10. sz. Hogy a nádor részére kívánt ajándék mi volt, s hogyan jutott el, eljutott-e a nádorhoz, arra nincsenek adatok.

³³ Vö. *Pintér J.*: i. m. 70–71. l. Az engedélyezett három vásár napja: Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.), Szent Boldogasszony (júl. 2.) és Nagy-Boldogasszony (aug. 15.) napja.

³⁴ Vö. *Szederkényi N.*: i. m. IV. köt., 157. l. „Ismerjük vármegyénk hatósági igényét a Jász-Kun területekre, mely a százados események folyamán fejlett, s nemcsak pénzügyi, de fontos közigazgatási érdekeket is ölelt fel.”

³⁵ Vö. *R. Várkonyi Á.*: i. m. 706. l. „... hozott döntésben egyaránt bennefoglaltattak a telkes jobbágyait védő, a piac parasztjait féltékenyen vigyázó nemes érdekei, s a parasztgazdaságok anyagi erejét minél teljesebben a maga számára biztosítani igyekvő állam igényei is.”

³⁶ Vö. *Szederkényi N.*: i. m. IV. köt., 44. l. továbbá a 79–80. l. Heves és Külső-Szolnok összevont megyék portaszáma 74,5 volt.

³⁷ Vö. *Szederkényi N.*: i. m. IV. köt. 78–79. l., továbbá: „A jászkunok — mint nádori alattvalók — sohasem akarták elismerni Heves megyének adminisztratív jogát területükön. Heves megye pedig ezt tényleg gyakorolta.” (III. köt. 376–377. l.) Úgy tartották, hogy a jászkun területek „a terheket együttesen viselő vármegyének kiegészítő része” (IV. köt. 79. l.).

régi rendi nemesi kiváltságainak birtokában élő megyei nemesek ellentétei ezúton is tovább fokozódtak.

Valószínűnek látszik, hogy a megyei nemesek az 1696. évi porta- és adóösszeírást sem tartották kielégítőnek, s a jászkun községek birtokos nemesei a rájuk kirótt taxa ellenére is állandóan tiltakoztak a megyék adminisztrációs jogának érvényesítése ellen. Viszont másfelől a jászkunok kiváltságosabb helyzete a környező megyékből oda csalogatta a rüghöz kötött, földesúri függésben álló megyei jobbágyok egy részét, így a jászkun föld népessége és gazdasága ezúton is gyarapodott. E folyamatot Heves megye nemessége egyre erősebb tiltakozással fogadta és sérelmezte. 1700. október 25-én a Gyöngyösön tartott törvényhatósági gyűlés Szeleczky Mátyást küldte ki a pozsonyi oktavialis értekezletre e sérelem előterjesztése végett. Hangsúlyozta, hogy „... a jászkunok portáinak összeírására más rendszer alkalmaztatik, mint e vármegyében, hol azeöltt az összeírás a vármegye befolyásával történt. Szükséges tehát, hogy a jászkunok a megyével továbbra is egy adóterületté tartassanak fenn, és egyenlő módon történjék az adó és egyéb szolgáltatás kivetése és beszedése; mert különben a megye érdekeiben megrövidül.”³⁸ Pest megye részéről hasonló adatokkal találkozunk, de már a fentiek³⁹ alapján is nyilvánvaló, hogy a Pest megyei birtokos nemesek is sokféle módon kizsákmányolták a jászkunok földjét és népét. A kecskernétiak az 1690-es évek elejétől egész sor nagykiterjedésű kun pusztát, 1701-ben pl. 23 pusztát béreltek Sötér Ferenc jászkun nádori alkapitánytól évi 5 - 6000 Rh Ft bérért. Ez a hatalmas jövedelem megint csak azt mutatja, hogy a megyei birtokos nemesek gazdaságilag rendkívüli mértékben érdekeltek voltak a jászkunok földjén.⁴⁰

A katonaeállítás, a nádori, az állami, a megyei, valamint a kerületek, a mezővárosok és községek önkormányzatával kapcsolatos adóztatás mellett nem volt jelentéktelen az egyházi adóztatás sem. Ennek mértékét egy községi plébánia konvenciójának felsorolásával közelíthetjük meg.⁴¹ Tizenhárom pontban sorolja fel a természetes járulékokat, s két pontban a készpénzbeli szolgáltatásokat, kiemelve, hogy „az proportio tartassék az szegényebb és közembertül fél tallér, legfeljebb három máriás, ha pedig helységbeli értékes gazda léssen, hat máriással tartozik vagy két Rh Ft-tal. A nemesek pedig hagyatattanak magok nemesi discretiojokra”. Ez a megkülönböztetés a jászkun társadalmi rétegződést illetően is fontos tényező. A mezőgazdasági munkákat (szántás, vetés, aratás, behordás, rét és kaszáló betakarítása, gyomlálás, fahordás és vágás, fuvarozás stb.) lényegében ingyenmunkában, robotban végezték a parasztok. Ilyen jellegű munkákat végeztek „az orgonista kántor”, a tanító, a jegyző, a bíró és más tisztviselők részére is. Feudális környezetben nem is lehet robot és természetes szolgáltatások nélkül elképzelni a földművelő parasztság életét még akkor sem, ha közvetlenül nem is volt magánföldesúri allódiális nagybirtok a jászkunok földjén. Kisnemesi, gazdagparaszti és községi, közbirtokossági földbirtokok azonban voltak, s azokon az ingyenmunka különféle változatai napirenden maradtak. Az előbbihez hasonló adatokat találunk a jászkun mezővárosok és más községek protocollumaiban is.⁴²

E sokféle feudális teher nyomása alatt a jászkun közrendű lakosság s elsősorban a szegénysorsú parasztság különösen akkor jutott válságos helyzetbe, amikor 1697-ben újabb tatárdúlás söpört végig a Jászkunyságon, s csak a két év óta felépült Karczagújszállásról mintegy 800 lakost hurcoltak el a támadók. Némelyeket magas váltságdíj lefizetése ellenében szabadon bocsátottak, de sokan csak évtizedek múltán szállingóztak haza a tatár rabságból.⁴³ A pusztai állattalományban szintén igen sok kárt tettek, s ez érintette a jómódú nemes és gazdagparaszti állattartó gazdákat. Adott körülmények között az elkeseredés hevülete és hőfoka állandóan emelkedett, mert a jászkun lakosság egészét érintő, elemi csapással felérő pusztítás elviselhetetlenné tette a feudális terhek arányos kivetését és még inkább a szolgáltatások bevasalását. E zavaros időkben ismét megnövekedett az idegen zsoldosok garázdálkodása, a szomszédos megye

³⁸ Szederkényi N.: i. m. IV. köt., 79. l.

³⁹ Vö. a 31. sz. jegyzet anyagával.

⁴⁰ Vö. Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét. 1885-ös kézirat alapján 1927. 43 - 44. l.

⁴¹ Szolnoki Áll. Lt. Jászfényszaru tanács jkv. 1697., I., 1 - 2. l. (1 kila búza „minden agyut”, 12 kila őszi, 8 kila tavaszi és 1 mérő köbös föld művelése, feltakarítása, behordása; 1 hizalt sertés, 16 öreg itce vaj, 2 q hús, túró 4 Rh Ft-os, a plébánia réjtét lekaszáltatni, jó idővel feltakarítani és behordani tartoznak, minden tíz akó borból 1 pint mibor (1,44 liter), utazáshoz kocsi fuvar, postaszolgálat, „az özvegyek tartoznak gyomláni, rostálni, tisztogatni és 3 sing vászonnal” (kb. 180 cm), fát hordani és felválni, amennyi szükséges, őrlést elvégezni, temetéstől 1 poltura, olvasómiséért fél Rh Ft., énekesért 1 Rh Ft., prédikációért 1 Rh Ft., esküvőnél az idézet szerint.

⁴² Szolnoki Áll. Lt. Protocollum Oppidi Jász-Beriny, 1696 - 1720., 333. l. itt pl. 1702-ben a plébános évi konvenciójában 100 Rh Ft. készpénz is szerepel a tekintélyes természetes járulékokon kívül.

⁴³ Vö. Györfly István: Nagykunsági krónika. Karczag. 1922.

és a helyi adóbeszedők visszaélései és túlkapásai újra napirenden szerepeltek. Mindez együttesen is hozzájárult ahhoz, hogy az adóbehajtó közegek a jászkun portákra kivetett adókat sem tudták behajtani. S nyitott kérdés, hogy abból mennyi jutott el az osztrák kincstárba, s mennyi maradt a Pest, a Heves s Külső-Szolnok megyei közegek kezében. Az új adórendszer ilyen körülmények között a jászkunok földjén sem válthatta be a hozzá fűzött reményeket, s talán nem túlzás arra következtetni, hogy ez is egyik közvetlen oka volt a Jászkság kincstári kiárusításának.

A jászkun kerületek eladása és népének jobbagysorba helyezése

Az új osztrák gazdaságpolitika — amelynek adórendszerét az abszolutizmus és a rendiség dialektikája hozta létre — nem tudta megoldani a birodalom gazdasági krízisét. Az osztrák államhatalom adórendszerre a társadalom „nemesi kiváltságok nélküli élő rétegeire épült”, „a földesúri kötöttségekből kiszakadt vagy onnét igyekvő csoportokat kerítette be, s az árutermelemből, árúértékesítésből adódó paraszti munka hasznát csapolta meg”.⁴⁴ Adott körülmények között a jászkun paraszti árutermelelés és árúértékesítés lehetőségei azonban rendkívül korlátozottak voltak, megfelelő piac hiányában a jövedelem forrásai elapadtak. A harmincad-, vám- és révémentességet élvező, gabonával, állattal és borral kereskedő jászkun nemesek pedig igyekeztek magukat kivonni a taxás adóztatás alól. Az 1698. évi bécsi adóügyi tanácskozás az ország évi adóját újra 4 millió Rh Ft-ban határozta meg — ismételten kiszélesítve az adófizetők körét a jászkun kerületek lakóira is. A neoacquistica commissio ekkor már tíz éve folytatta birtokszerző tevékenységét a bécsi udvari kamara által megszabott hatáskörrel.⁴⁵ Munkája nyomán egymás után kerültek új birtokosok, javarészt idegen feudális urak és hatóságok kezére az ország különböző területei.

Az új birtokosok az „ubi populus, ibi obulus”-elv alapján minden úton az adó-alap rejtett tartalékait keresték, s az adózó népesség számát kívánták növelni elsősorban a majorsági gazdálkodás, a földesúri adóztatás számára, másodsorban a jövedelemadó irányzatait mutató állami taxás-summás adóztatás számára. S miután a nemesség általános megadóztatása nem sikerült, a feltéve őrzött rendi nemesi kiváltságok és adómentességek körülbástyázása érdekében a hazai nagybirtokos és középbirtokos nemesség inkább hozzájárult a régen bizonyos kiváltságokkal és szabadságjogokkal rendelkező rétegek földesúri alávetéséhez, semmint a nemesi gazdaságok jövedelmeinek adóztatásához. Ez a másik oka annak, hogy — miközben az osztrák államadósság a századforduló előtt már 40 millió Rh Ft-ra rúgott, s ennek jelentős részét Magyarországra hárították — a korábban koronabirtokoknak (peculia regni coronae) tekintett területeket is kiárusították, és egész lakosságát jobbagysorba taszították. Nem kétséges, hogy ezek a mozzanatok nem nyitottak utat az elnyomott paraszti rétegek előtt, nem gyengítették a hazai rendi feudális hatalmát, hanem éppen ellenkezően: az elnyomottak szabadságra törekvő rétegei előtt eltorlasztották az utat, a szabadparaszti árutermelelés kibontakozásához vezető utakat, s így objektíve — akarva-akaratlanul — elősegítették az örökös jobbagyság rendszerének megszilárdulását — bizonyos mértékig már a Rákóczi-szabadságharc előtti években.

Igy került sor a jászkun kerületekre is, amelyeknek kiárusítását sokféleképpen indokolták. Mint régi koronabirtokkal a bécsi udvar szabadon rendelkezhetett, a jus armorum alapján a Jászkságot is az újszerzeményi birtokok közé sorolta, különleges helyzeténél fogva a hódoltság előtt sem állott magánföldesurak tulajdonában, így a neoacquistica commissionak a régi tulajdonjog igazoltatásával sem kellett vesződnié. Viszont a jászkun lakosok egyetemlegesen mint nádori alattvalók éltek, s nemesi kiváltságaik elvi és gyakorlati elismertetése érdekében szakadatlanul ostromolták a legfelsőbb állami hatóságokat, de ugyanakkor ennek sikere esetén a kincstári jövedelem szempontjából értékük állandóan csökkent volna. Udvari körökben ezen az állapoton úgy akartak változtatni, hogy tervbe vették a jászkunok földjének és népének eladását. A lakosság jobbagysorba helyezésével remélték növelni a jászkun föld és nép kincstári értékét és földesúri jövedelmezőségét.

Miután az 1698/99. évi adóbehajtás sem hozta meg a kincstár részére a várt eredményt, s megtörtént már a török háborút lezáró karlovitzi békekötés is, Kollonich javas-

⁴⁴Vö. R. Várkonyi Á.: i. m. 718. l. A jászkunok felemás — Bécs által formálisan elismert, de a környező megyék feudális rendi pénzügyi és adószedő hatóságai által gyakorlatilag mellőzött — nemesi kiváltságainak illúziói csak élesebbé tették a társadalmi ellentéteket, s végső soron itt is a dolgozó jászkun parasztság munkájának jövedelmét csapolták meg.

⁴⁵Vö. Szederkényi N.: i. m. IV. köt. 60 — 67. l. — Bizonyos vonatkozásokban ismerteti a bizottság tíz éves működését is.

latára az udvari kamara napirendre tűzte a jászkun kerületek kiadását. A tervezett eladási ügylet — hozzászámítva a főrendű érdeklődők fizetési készségét illető kíméletet is, a legszerényebb számítások szerint — azonnal legalább fél millió Rh Ft rendkívüli bevételt jelenthetett a királyi kincstár számára. Ezt az összeget még 15 esztendő alatt sem lehetett volna bevasalni a jászkunokon egyenletes és zavartalan kincstári adóztatásuk útján. Nagyjában és egészében ezek a motívumok húzódhattak meg a Jászkunság kiadásának, illetve eladásának terve mögött.

Első lépésben tájékozódni kellett a jászkun kerületek területi, népességi, gazdasági, társadalmi értékeiről, sőt mindezt Rh Ft-ban kellett felbecsülni az eladási ár viszonylag pontos meghatározása végett. Bécs a budai kamarai adminisztráció útján 1699. június 26-án rendelte el a kerületek összeírását.⁴⁶ Nem véletlen, hogy az összeírási munkálatok irányításával Pentz János egri kamarai prefektust (egerbaktai, jánoshidai, alattyáni, jenői és pázmándi birtokaival⁴⁷ Heves s Külső-Szolnok megyei nagybirtokost), továbbá Sötér Ferenc nádori jászkun alkapitányt, Pest megye első alispánját (birtokai Abasár, Gyöngyöspata, Visonta, Karácsond, Nagyfüged, Vámosgyörk, Verpelét, Ugra, Gyöngyöshalász községekben voltak⁴⁸) — tehát udvarhú vagy legalább is nádor-hú nagybirtokosokat bízták meg.

Az egri egyházmegye részéről káptalani biztósoként Franyó Mihály jászberényi plébános vett részt az összeíró bizottság munkájában.⁴⁹ A jászkun kerületek összeírásának végső célját, az idegen földesúr részére esedékes eladás tervét Kollonich és az udvari kamara nem hozta nyilvánosságra. Az érdekeltek erről hivatalosan csak 1702 márciusában szerezhettek tudomást.⁵⁰ Sötér és Pentz az adminisztrációs hatáskörük, illetve a nádori alkapitányi hatalmuk alá tartozó kerületek gazdasági és társadalmi erőforrásait viszonylag jól ismerték, s számukra olyanféle elégtétel tudatában foghattak az összeírási munkájához, hogy végre az adóztatás miatt is mindig tiltakozó jászkunok adóképeségét mutatis mutandis, saját érdekeiknek megfelelően mérhetik fel. Ezek az érdekek pedig végső soron oda irányultak, hogy a kerületek adóügyi, közigazgatási és törvényhatósági szempontból is az érintett két megyébe olvadjanak be.⁵¹ Miután az összeírás során még aligha számolhattak azzal a lehetőséggel, hogy a kerületeket külföldi földesúri hatalom alá helyezik — ami végeredményben a megyék igényeinek végleges kikapcsolását fogja jelenteni —, nem valószínű, hogy a ténylegesen meglévő népességi és gazdasági erőforrásokat és javakat kisebbnek vagy nagyobbaknak tüntették volna fel felméré kimutatásaikban. Az összeírás, a felmérés munkájában természetesen részt vettek a kerületi, a városi és a községi hatóságok tisztviselői, megbízottai is, akik e szokatlan, rendkívüli és sürgősen lebonyolított összeírás súlyos következményeitől joggal tarthattak. Mindenki tisztában volt azzal, hogy az összeírás nyomán még nehezebb élet következik, hogy a terhek csak súlyosabbak lehetnek. Ezért az összeírás a jászkun adózó népesség és vezetők elköseredése, egyfajta ellenállása és tiltakozása jegyében zajlott le. A helyzeten ez mármit sem változtatott, 1699 október végére az összeírás, a felmérés elkészült.⁵²

Ez az összeírás a Jászkun Hármaskerület (Jásztság, Nagykunság, Kiskunság) városait, községeit, lakott és lakatlan pusztáit név szerint felsorolja, de területi adataikat elhallgatja.⁵³ Adóköteles népességet 11 jázsági, 2 nagykunsági és 5 kiskunsági városban-községben írtak össze, s mindjárt felmerül a kérdés, hogy a kecskemétiektől Sötér nádori alkapitány javára bérelt 23 kunsági pusztát pusztalakó pásztor-, juhász-, gulyás-, cseléd- és béres-családjait — amelyek között feltehetően jászkunsági szegődményesek is voltak — belefoglalták-e az összeírásba. Nem éppen ez-e az egyik oka annak, hogy a több mint

⁴⁶ O. L. Literae Adm. Bud. 1699. Ismerteti többek között *Illéssy János*: A Jászkunság eladása a német lovagrendnek c. tanulmányban. Századok, 1905, I. rész, 150. l. E tanulmány áttekinti az eladás és a birtokba iktatás fontosabb mozzanatait. Bár a kérdést csupán a közjogi sérelem oldaláról vizsgálja, témánk szempontjából is igen értékes kutatási anyagot tár fel. Elsőként mutat rá Kollonich társvevői szerepére, gazdasági érdekeire is.

⁴⁷ *Orosz Ernő*: Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyei nemes családjai. Eger. 1906. 227. l.

⁴⁸ *Orosz E.*: i. m. 258. l.

⁴⁹ Telekessy István Heves megye és Eger püspök-főispánja, illetve a budai kamarai adminisztráció megbízása alapján. (Vö. *Szederkényi*: i. m. IV. köt. 78–79. l.)

⁵⁰ Szolnoki Áll. Lt. 1702. D. Capsa. I. fasc. I. nr. 19.5. I. Lipót oklevele a Jászkunság eladásáról. Ezideig nyílt és hivatalos tiltakozással nem is lehetett fellépni az eladás ellen, legfeljebb a terv ellen.

⁵¹ Lásd. a 31. és a 34. jegyzet anyagát!

⁵² O. L. U. et C. Fasc. 71. nr. 4. *Conscriptio Jasygum Tam Majorumquam Minorum Cumanorum 1699*. A helytörténeti irodalomban röviden „a Pentz-féle dokumentum”. Nem tekinthető teljes értékű statisztikai összeírásnak, éppen az összeírás feltételeinek sajátos körülményei miatt. adatai azonban így is rendkívül értékesek. Részletes, korszerű feldolgozást igényelne.

⁵³ Szolnoki Áll. Lt. Red. Ir. fasc. I. Táblázat. E szerint a jászkun területek az 1745. évi redemptio idején 898 773 kat. holdon feküdtek, a Jásztság 175 922, a Kiskunság 366 160, a Nagykunság 199 871 kat. holdon, a puszták 126 820 kat. holdon. A területi átlagok a Pentz-féle összeírás idején még nem voltak pontosan felmérhetők sem.

félmillió kat. holdas kunsági területeken csak 7 helységben írták össze a népességet s természetesen az egyéb adóalanyokat és adótárgyakat is? — A helységenként vezetett összeírás rovatai a következők:

1. a családfő neve (nomen)
2. a családfő származása (origo: hujus, peregrinus)
3. 18 éven felüli gyermekek (pueri)
4. lovak (equi)
5. csikók (hinnuli)
6. ökrök (boves)
7. tehenek (vaccae)
8. tinók (juvenci)
9. üszők (vituli)
10. juhok (oves)
11. bárányok (agnelli)
12. sertések (porci)
13. malacok (porcelli)
14. méhkasok (alvearia)
15. őszi búzával bevetett (triticum autumnale) kilában,
16. tavaszi búzával bevetett (triticum vernale) kilában,
17. árpával bevetett (hordeum) kilában,
18. zabbal bevetett (avena) kilában,
19. kölessel bevetett (milium) kilában,
20. szőlőterület (vineae fossores) kapákban,
21. szénatermés székérszámra (currus foeni)⁵⁴

Az összeírás sokféle szempontból elemezhető és értékelhető. Mindjárt szembe-tűnik, hogy az általános jövedelemadó irányába fejlődő állami és földesúri adóztatás legfontosabb adóalanyai és adótárgyai szerepelnek az összeírásban. Viszont sem a gazdasággal rendelkező családfő teleknagysága, sem a birtok minősége, fekvése, sem a pusztai állattenyésztés területe, a rét és kaszáló kiterjedése, megnevezése, az erdőségek és halászhelyek megjelölései nem szerepelnek, ugyancsak hiányoznak az iparra és a kereskedelemre, valamint a piaci forgalomra vonatkozó adatok is. Ismeretes, hogy a családfő gazda után 1 ft. 60 dénár, a 18 éven felüli fiú vagy leány után 98 dénár, 1 ökör után 96 dénár, 1 ló után 48 dénár, 1 tehén után 48 dénár, borjú és üsző után 16 dénár, 1 juh után 16 dénár, bárány után 3, sertés után 8, 1 akó (32 pint = 45,2 liter) bor után 8 dénár, 1 méhkas után 2,5, minden véka (25 liter) termés után 2,5 dénár adót kellett fizetni. Mindez azt mutatja, hogy ez az összeírás elsősorban az állami adózás, illetve az adóképeség felmérése végett s a megyék adóbehajtó közegei munkájának könnyítése érdekében készült. Nem kétséges, hogy Pest, Heves s Külső-Szolnok megye hatóságai azt remélték, hogy ezzel az összeírással is közelebb jutnak a jászkun kerületek bekebelezéséhez. Ilyenféle reményeikben azonban csakhamar csalódnok kellett.

Témánk szempontjából különösen a népesedést jelző adatok érdemelnek figyelmet, mert ezek alapvető eligazítást nyújtanak a jászkun társadalom feudális osztálytagozódásáról is. Ismeretes, hogy a jászkun társadalom egységét, testületileg élvezett nemességét hangoztató polgári történetírás tévedése mindvégig azon a szubjektív elképzelésen alapult, hogy a jászkun népességen belül a Rákóczi-szabadságharc előtti időszakban nem volt lényeges társadalmi differenciálódás. Ezért az alapvető osztályok és a dolgozó rétegek között mélyülő gazdasági, vagyoni és társadalmi különbségeket, ellentéteket sem méltatták figyelemre. Miután nem láttak különbséget a tényleges tulajdoni viszonyok, másrészt a tényleges birtoklási-vagyoni viszonyok között, úgy vélték, hogy ezidőtájt még nem voltak a jászkun népességen belül egymással szöges ellentétben álló osztályok és rétegek. Ezek az elképzelések nem számoltak azzal az igen jelentős és alapvető feudális uralkodó réteggel, amely a közrendű jászkun lakosságtól már eleve vagy pedig hivatali állásánál és jövedelmeinél fogva elkülönült. Ide sorolható elsősorban a nádor — aki mint a jászkunok főkapitánya és főbírája évi 12 000 Rh ft jövedelmet vett igénybe a jászkunoktól —, azután ide tartoztak: a nádori alkapitányok, a kerületi kapitányok, főbírák, főjegyzők,

⁵⁴ A családfőknél feltüntették a nemes, a közrendű gazda és a zsellér minőségét. Nem szerepelnek a név- és számszerinti kimutatásban a telességek, az özvegyek és a 18 éven aluli gyermekek sem. A bevetett területet kilában tünteti fel az összeírás. 1 kila vetés 0,57 pozsonyi mérő földnek felelt meg, egy kismagyar hold (1200 négyzetöl) bevetéséhez 2 pozsonyi mérő búzára volt szükség, 1 pozsonyi mérő búza = 62,52 literrel, ez pedig = 53,30 kg-mal. 1 kapa szőlő = kb. 200 négyzetöl területtel. (Vö. *Kosáry D.*: i. m. 82. l.)

a kerületek élén álló magisztrális deputáció tisztviselői, továbbá a városi főbírák, a főjegyzők, a városi és a községi bírák, a jegyzők, az egyéb tisztviselők és a papság képviselői. Ez a réteg szinte teljes egészében a kiváltságos nemesi osztályhoz vagy a jómódú közrendűek rétegéhez tartozott.

Az összeírásban természetesen sem a jászkunok főtisztviselői, sem a kerületi, a városi és községi tisztviselők nem szerepelnek. A név szerint összeírt gazda-családfők soraiban egyetlen utalást nem találunk arra, hogy bármilyen hivatali tisztséget is viseltek volna, viszont az sem képzelhető el, hogy a kerületi, a városi és a községi főtisztviselők ne rendelkeztek volna földbirtokkal, magángazdasággal s a hatalmas pusztai legelőkön tekintélyes állatvagyonnal. De kik és milyen minőségben művelték meg e réteg földjét, kik és milyen minőségben foglalkoztak e réteg állatvagyonával? Itt feltétlenül feudális uralmi és szolgasági viszonyoknak kellett uralkodnia. Itt „a tulajdonviszonynak egyszersmind közvetlen uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelő nem lehet szabad ember; ez a szolgaság a robotmunkával egybekötött jobbágyságtól — egyszerű szolgáltatási kötelezettségig enyhülhet”.⁵⁵ Nemesak a városi vagy a községi szolgazemélyzetről (mezőőrök, szőlőhegyi bírók és csőszök, kézbesítők, lovászok, fogatosok, közbirtokossági juhászok, csordások, gulyások, kanászok, vadászok stb.) van tehát szó, hanem szinte személyi függésben levő, a kistulajdonú, de kizáróan az uraságok gazdaságaiban dolgozó — lényegében jobbágysorsú — parasztokról. Ezen alapvető társadalmi rétegről semmit sem mond az összeírás. Egy részüket bizonyosan a taxás zsellérek között vették fel az összeírásba. Pl. a jászsági községekben — ahol összesen 1153 családot írtak össze — 49 zsellér-családról vannak adatok. Ez az összeírt családoknak mintegy 4,7%-a. A legszegényebbek sorában a következő felvételeket találjuk pl. Jászberényben: Szila András peregrinus, 1 leány, 1 üsző, — Budacz Pál peregrinus, 2 fiú, 1 leány, — Minihaz András peregrinus, 1 fiú, — Szűcs Ferenc peregrinus, 1 tehén, 1 sertés, — Takács Jakab peregrinus, 1 fiú, 2 leány, 1 ló. — A helybeliek (*hujas*) közül a legszegényebbek: Czigedy György 1 tehén, 1 szekér széna, — Babos János 1 tehén, 2 üsző, 2 sertés, — Molnár István 1 tehén, 1 tinó, 3 sertés, 2 szekér széna, — Fördögh György 1 tinó, 1 sertés, 1 szekér széna, — Bársony István 2 kapa szőlő, — Nagy István 2 fiú, 2 ló, 1 malac, 2,5 szekér széna. — Természetesen e családfők mellett hozzátartozott a családhoz a feleség és a 18 éven aluli gyermek is. A kimutatás nem szól róla, de feltehető, hogy a felsoroltakhoz hasonló gazdasági-szociális helyzetben levő zsellércsaládok zöme — kivéve a házatlan, állandó szolgasorsú zselléreket, akikről nincsenek adatok — is rendelkezett maga építette kis házzal és kisebb konyhakerttel. Ugyancsak rendelkezettek ilyenféle birtoktárgyakkal a céhes iparosok, a kereskedők, a céhen kívüli parasztiparosok is, akikről az összeírás nem mond semmit. E taxás adóztatás alá vont, birtoktárgyakkal rendelkező zsellérekön kívül tehát feltétlenül léteznie kellett egy olyan, nincstelen szolga- és cselédretegnek, amely akár a városok és községek, akár a főtisztviselő uraságok, a nemesi és gazdagparaszti birtokosok gazdaságaiban csupán munkájával adózott, robotolt. S hogy itt nem valami egyetemleges jászkun szabadságjogokról volt szó, mutatják a szolgasági viszony lényegére tapintó büntetések is. Pl. Szórád Mátyás (1 leány, 2 ló, 1 csikó, 8 ökör, 6 tehén, 4 tinó, 9 üsző, 5 sertés, 4 malac, 18 kila őszi búza-, 5 kila árpavetés birtokosa-tulajdonosa) szolgálja, Gondos Benedek (nem szerepel az összeírt zsellérek sorában) megverte gazdaasszonyát. Büntetésül 11 magyar forintot „és az templomokra egy negyedfüre menő tinót” kellett fizetnie. A tanácsi határozat hangsúlyozza, hogy ennél szigorúbb büntetést érdemelt volna. Figyelmeztették, hogy ha a szolga a gazda ellen lázad, — legközelebb az ország törvényei szerint büntetik, „ketté vágatik”.⁵⁶

Nem valami békés, gazdasági-szociális és társadalmi ellentétektől mentes jászkun társadalommal állunk tehát szemben a *XVIII. század* fordulóján. A jász kerületben 60 nemes családot írtak össze a kamarai bizottság 1699-ben. Ez az összeírt gazdacsaládoknak 5,7%-a. Tehát még akkor is rendkívül jelentős és alapvető társadalmi rétegről van itt szó, ha birtokuk-vagyonuk arányában summás-taxás adóztatásra kötelezték is őket. Jászberényben 387 gazdacsaládot írtak össze, ebből 21 zsellér- és 10 nemes család volt az összeírás szerint. A nemes családok között 6 helybeli és 4 jövevény.

Helybeli nemesek:

Kovács György: 2 leány, 7 ló, 4 csikó, 26 ökör, 11 tehén, 12 tinó, 20 üsző, 180 juh, 70 bárány, 18 sertés, 14 malac, 10 kapa szőlő, 50 kila őszi, 6 kila tavaszi búza, 25 kila árpa-, 5 kila zab- és fél kila kölesvetés. —

⁵⁵ Vö. *Marx:* A tőke. Bpest, Szikra, 1948, 857. l.

⁵⁶ Szolnoki Áll. Lt. Prot. Opp. Jász-Beriny, 11. f.

Gyapay György: 4 fiú, 2 leány, 2 ló, 1 csikó, 8 ökör, 8 tehén, 4 tinó, 11 üsző, 3 sertés, 4 malac, 5 kapa szőlő, 24 kila őszi, 2 kila tavaszi búza-, 10 kila árpa- és 1/8 kila kölesvetés, 1 szekér széna. —

Gyapay Mihály: 1 ló, 4 ökör, 8 tehén, 3 tinó, 13 üsző, 1 sertés, 3 malac, 9 kila őszi búza-, 7 kila árpa- és 2 kila zabvetés. —

Urbán György: 2 fiú, 1 leány, 6 ló, 4 csikó, 14 ökör, 12 tehén, 11 tinó, 27 üsző, 90 juh, 40 bárány, 10 sertés, 15 malac, 7 kapa szőlő, 30 kila őszi búza-, 14 kila árpa-, 3 kila zab- és fél kila kölesvetés, 1 szekér széna. —

Johay István: 3 fiú, 4 ló, 2 csikó, 8 ökör, 2 tehén, 4 tinó, 3 üsző, 85 juh, 21 bárány, 6 sertés, 6 malac, 3 kapa szőlő, 12 kila őszi búza-, 3 kila árpa- és 1 kila zabvetés.

Juhay Péter: 6 kila árpa- és 4 kila zabvetés Négyszállás pusztán.

Jövevények:

Baranyi János: 1 fiú, 2 ló, 4 ökör, 2 tehén, 1 tinó, 2 üsző, 12 juh, 3 bárány, 2 sertés, 2 malac, 12 kila őszi búza-, 4 kila árpa- és 2 kila zabvetés. —

Herczegh Gergely: 1 leány, 2 tehén, 1 üsző, 1 sertés. —

Nagy András: 2 fiú, 2 leány, 2 ló, 2 csikó, 4 ökör, 4 tehén, 3 tinó, 3 üsző, 28 juh, 12 bárány, 2 sertés, 2 malac, 6 kapa szőlő, 2 kila őszi búza és 6 kila árpavetés. —

Szelyesi Imre: 2 leány, 3 ló, 6 ökör, 4 tehén, 4 üsző, 35 juh, 24 bárány, 4 sertés, 1 méhkas, 3 kapa szőlő, 25 kila őszi búza-, 3 kila tavaszi búzavetés. —

Bár lényeges tulajdoni-vagyoni különbségek látszanak e nemes családok között, sem a négyszállási Juhay, sem a jövevény Herczegh nem tartoztak a szegényemberek közé. A felsorolt nemes családok 34 kapa szőlőt, tehát olyan értékes ingatlant tartottak tulajdonban, birtokban, amelyre már nem vonatkozott a nyilas osztással szabályozott birtoklás gyakorlata sem, ez nemcsak öröklődött, hanem — amint egy 1712-ből származó adat⁵⁷ is mutatja — feles bérlet, sőt adás-vétel tárgyát képező örökbirtok volt. Bizonyosan ilyen jellegű tulajdoni felmérés fordulón is az ekés művelés alá fogott nemesi és paraszti földbirtokok egy része is. Ugyanakkor a külterületi szántók, rétek, kaszálók, legelők és erdők régióiban a differenciált újraosztásos földközösség gyakorlata uralkodott.

Jellemző sajátosság azonban, hogy az összeírásban szereplő gazdálkodók között a legvagyonosabb nem a nemesek, hanem a gazdagparasztok közül került ki. *Koncsik György*: 1 fiú, 6 ló, 4 csikó, 21 ökör, 12 tehén, 18 tinó, 12 üsző, 225 juh, 123 bárány, 40 sertés, 11 malac, 8 kapa szőlő, 58 kila őszi búza-, 6 kila árpa-, 9 kila zabvetés, 2 szekér széna jelezte vagyona tartományát.

Nyilvánvaló, hogy ilyen jelentékeny gazdasághoz hozzátartozott a vetésterületen és a szőlőn kívül nagykiterjedésű legelő, rét, kaszáló, nádas, sőt erdőzés is, s természetesen megfelelő belsőség: szérű, kert, konyhakert, gyümölcsös, káposztásföld, kenderföld stb. Egy ilyen gazdaság — most már akár nemesi, akár gazdagparaszti — virágzó áru-termelést, vásároló állatkereskedelmet, egész sor gazdasági cselédet, szolgát és bérrest feltételez, s pl. rendszeres igazságszóra nyújt lehetőséget — még a szokásos „eketársulás” mellett is. Honnan kerültek volna ki ezek a cseléd- és szolgasorban robotoló-termelő kezek, ha nem a nincstelen, zsellérsorsú, adóalanyokkal és adótárgyakkal sem rendelkező szegényparasztság köréből? Koncsik és felesége, egyetlen 18 éven felüli fia, továbbá a 18 éven aluli (feltételezhető) gyermekei e hatalmas gazdaságban vajmi keveset dolgozhattak, a termelőmunka szervezése, irányítása, nyilvántartása és növelése is meghaladhatta az összeírásban szereplő családfő gazda erőit.

E vagyoni, gazdasági-szociális helyzet szempontjából szélső határokon belül a tényleges osztályviszonyokat, a paraszti rétegződés előrehaladását csak az adóalanyok és adótárgyak után járó, a fentebb már ismertetett dénár-kontingens mércején lehetne viszonylag pontosan meghatározni. Ez azonban külön tanulmányt igényelne. Témánk szempontjából tehát a fenti illusztratív adatok alapján is megállapíthatjuk, hogy a jászkun népesség az eladás előtti időszakban sem volt differenciálatlan, nem volt mentes vagyoni, gazdasági és társadalmi ellentétektől, s — amint a következőkben látni fogjuk — ezek az ellentétek mint feudális osztályellentétek akkor jutottak felszínre élesebb formában, amikor az összeírás után az eladás terve, majd 1702-ben ténye nyilvánosságra került,

⁵⁷ Szolnoki Áll. Lt. Prot. Opp. Jasz-Beriny, 339. f. Szentmiklóssy János 3 kapa szőlőjét Horváth Mihály megvette, az árát, száz tallér július 6-ig tartozik letenni. „Ha pedig nem, fele termés ebben az esztendőben tartozik Szentmiklóssy uramnak adni, és ha az idő úgy hozza magával, hogy Horváth Mihály azon summát le nem tehetné, tehát esztendőnként felet azon termésnek tartozik Szentmiklóssy úrnak adni, és Szentmiklóssy uram is tartozik azon summát mindenkor felvenni, az mikor megh adni lehet”. — 1 tallér = 1 aranyforinttal, s ez = 3 Rh ft-tal, tehát 300 Rh ft-ról volt szó.

és az idegen új földesúr megjelenése az örökös jobbágság veszterhes árnyékát vetítette előre.

A Pentz-féle dokumentum második részét a becslési kimutatások alkotják. Itt a várható jövedelem fő tételeiként a következő értékeket tüntették fel: az összeírásban szereplő adóalanyok és adótárgyak, a census, a robot, a termények kilencede, a szellérek censusa, a halászat, a vadlászat, a csapszékek, a mézsárszékek és a malmok haszonvételei, haszonbéréi, a kisebb haszonvételeket nem is számítva. Az itt szereplő becslési összegek az emberi és természeti erőforrásoknak, a földnek, a termelőerőknek és a fenti tételekben felsorolt várható jövedelemnek nem a valóságos értékét fejezték ki, hanem csak hozzávetőleges értékeket tartalmaznak. A becslési kimutatások összesítése⁵⁸ sajátos módon határozta meg a jászkun kerületek földjének és népének értékét: a jelenleg — tehát éppen a századfordulón, az összesítő értékelés 1700. február 16-i keltezéssel zárult le — ténylegesnek minősíthető vagy a jövőben várható jövedelmet a tőkeérték kamatjának fogták fel, s olyan átszámítási táblázatot állítottak össze, amely három változatban tünteti fel, hogy a 4, az 5 és a 6%-kal számított várható jövedelemnek — mint kamatnak — milyen nagyságú, Rh forintban kifejezett tőke felelne meg:

4%-os kamat (várható jövedelem) alapján	1 058 261 Rh ft-ra,
5%-os kamat (várható jövedelem) alapján	846 613 Rh ft-ra,
6%-os kamat (várható jövedelem) alapján	708 511 Rh ft-ra

értékelték a Jászkun Hármas Kerületek fölkljét és népességét.⁵⁹

Adott körülmények között — s éppen az udvari kamara bevétele szempontjából — ezek az összegek tekintélyes summák voltak. Azok voltak a századforduló éveiben hazánkra évente kivetett kontribucionális summához, a 4 millió Rh ft-os adójövedelemhez, illetve adóköveteléshez képest, még inkább az ebből a hazai nemességre jutó évi 500 000 Rh ft-hoz képest. Nem fejezték ki viszont a jászkun nép és föld termelőerőinek igazi értékét. Itt olyan sajátos eladási ügyletről volt szó, amelynek során figyelembe vette az udvari kamara a vevők fizetési készségét is. A bécsi udvar szándékai szerint mint vevők elsősorban a Német Lovagrend és Kollonich esztergomi érsek jöhettek számításba. Ferenc Lajos (Pfalz-Neuburg) herceg, I. Lipót feleségének, Eleonóra Magdalenának testvére⁶⁰ a Német Lovagrend nagymestere és Kollonich egész sor egyházi és állami tisztség viselője⁶¹ hamarosan megegyeztek az adás-vételi ügylet lebonyolításában, társvevői minőségben.⁶² Kollonich a lovagrenddel folytatott tárgyalások során még a 6%-kal számított becslési összeget is csökkentette, s így végül csak 500 000 Rh ft-ban állapították meg az eladási árat. Ennek felét a lovagrend beavatott megbízottjával, Eisenheimi Heuslein Marsilius (Ulmban komtur = magas egyházi lovagrendi méltóság) lovaglírásban is lefektetett és aláírt titkos szerződés szerint Kollonich, a másik felét pedig a lovagrend fizette be az államkincstárba. A beiktatásig azonban még két év telt el.

1700. február 16-án zárult le a jászkun kerületek összeírását követő becslési kimutatás okmánya, amely a főösszegeken belül feltüntette az egyes kerületek részesedési arányait is:

4%-os kontingenssel a Jász Kerületet	614 955 Rh ft-ra,
4%-os kontingenssel a Kiskun Kerületet	274 777 Rh ft-ra és
4%-os kontingenssel a Nagykun Kerületet	129 760 Rh ft-ra

értékelté. Ezek a szembetűnően nagy különbségek csak részben indokolhatóak a két kunsági terület községeinek és népességének a tatár támadások során elszenvedett veszteségeivel. A Sötér által bérbeadott és részére jövedelmező kunsági puszták rejtélye még feltárára vár. Ha Sötér tudott az eladás tervéről már a felbecslés és összeírás idején, miért csak 1702 májusában tiltakozott az eladás ellen? Miért menekült el később a felkelő

⁵⁸ O. L. U. et C. Fasc. 71. nr. 4. a Pentz-féle dokumentum 582–590. l.

⁵⁹ Szolnoki Áll. Lt. A Jelez Németh Rend és az Egyetemes Udvari Camera Írásaiul kiadott és a J. Kerületeket illető frás darabok, 234–245. f. — a továbbiakban: a Német Lovagrend írásai.

⁶⁰ Vö. *Felix Salles*: *Annales de l'Ordre Teutonique*. Paris–Vienne. 1887, továbbá *Dr. P. Marian Tumler*: *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit*. Wien. 1954.

⁶¹ Szolnoki Áll. Lt., a német lovagrend írásai, 280–283. f. Kollonich és Ferenc Lajos szerződése.

⁶² Kollonich társvevői minőségét, érdekelttségét és a titkos szerződés tartalmát ismerteti *Illésy János*: *A Jászkunság eladása a német lovagrendnek*. Századok, 1905 kny. Nem kétséges, hogy Kollonich a Széchenyi György-féle püspöki alapítványi tőkének nem-rendeltetésszerű felhasználásával, befektetésével hozzásegítette a királyi család kegyében álló lovagrendet, illetve nagymesterét a Jászkunság földesúri tulajdonához, s e nádori jövedelmeket is érintő ügylettel a Habsburgok érdekeit, kegyeit kereste.

kurucok elől császári oldalra, elkészítvén végrendeletét is?⁶³ Ezek a jelenségek is arra mutatnak, hogy Sötér mint nádori alkapitány még a jászkun nemesi vezetőréteg körében sem lehetett népszerű. E vezetőrétegen belül érlelődő ellentétek már 1700 februárjában felszínre törtek. Február 25-én — alig kilenc nappal a Pentz-féle dokumentum lezárása után — a jász kerület községi küldötteinek együttes tanácsát, illetve a kerületi törvényszéki gyűlést hatóság elleni fellépés, hamis vád büntetése végett hívták össze. Egy Tömösváry nevű jászkiséri nemes azzal vádolta a jászberényi tanácsot, hogy a jász nemesek privilégiumait elsikkasztották, ezért a tanácsbeliek közül néhányat meg kellene ölni. Úgy látszik, nem kívánták az ügyet a nádori alkapitány vagy a nádor elé terjeszteni, s ezért — miközben 44 Rh ft pénzbüntetést szabtak ki Tömösváryra — hangsúlyozta a határozat, hogy e vád „szigorúbb büntetést érdemelt volna”, de a bírák és esküdt uraimék „irgalmasságtul vezettetve atyafiságosan edgyezett meg”.⁶⁴ A tárgyalás részletes tartalmáról nincsenek adatok, de bizonyos, hogy a súlyosabb büntetés mellőzése és az atyafiságos megegyezés ténye mögött már az eladatás és a jobbágyisorba helyezés terve ellen való egyfajta összefogás motívuma húzódott meg.

Az 1699. évi felmérés és összeírás óta szorosabb és fegyelmezettebb adó- és közteher-nyilvántartásra volt szükség, s miután a portio-pénz, a taxa és mindenféle köz-költség kivetése, elosztása és behajtása közvetlenül és végső fokon — de természetesen az eddigi gyakorlatnak megfelelő megyei elszámoltatás további fenntartásával — a helyi (köz-ségi, városi és kerületi) tanácsok kezében volt,⁶⁵ a megtaxált jászkun nemesek és a jómódú taxás közrendűek nemcsak a nemesi privilégiumok „elsikkasztása” miatt érzett indulat-tól, hanem a tanácsok iránti bizalmatlanságtól is fűtve, hivatalos elszámolásokat követeltek. „Böcsületesen és Istenessen” adjanak számot az 1699. Szt. György napjától 1700. évi Szt. György napjáig terjedő időre „mind a Nemes Városnak jövedelméről és költségiről, mind pedig a Nemes Jászságtól kezekbe jött költségről”.⁶⁶ — Hasonló elszámoltatás ismétlődik meg a következő év, 1701. október 5-én is: „Nagy János és Szegedi György bírák uraimék elő-kegyelmek az Nemes Jászságnak az portio-pénz, taxa és más költségek iránt számot adván, semmivel restantiariusok nem maradván, arra való nézve abszolvtattak, mint elő-kegyelmeknél levő absolutionalisokbul ki tetszik”.⁶⁷ A városi jegyzőkönyv tanúsága szerint ezek voltak az első helyi hivatalos elszámoltatások a köz-költségeket illetően.

1701 tavaszától — a spanyol örökösödési háború kezletétől — újabb hadiadórt vetettek ki a jászkun kerületekre is. E rendkívüli hadiadó fő összege a három kerületre együttesen 7514 Rh ft-ra rúgott.⁶⁸ Bizonyosan ez az újabb teher, s természetesen az egyre inkább nyilvánosságra kerülő eladatás terve ösztönözte az egyetemleges nemesi kiváltságok illúzióban élő közrendű jászkunok egy részét akkor, amikor 1701 nyarán közülök többen címeres nemeslevélért folyamodtak a királyi udvarhoz, felhasználván a nyitrais és a csanádi püspökök ajánlásait is.⁶⁹ Említésre érdemes, hogy az egyházkerületi szempontból illetékesebb egri püspök-főispán ilyen jellegű intervenciójára nem számíthattak. Ismeretes, hogy a Heves és a Pest megyei nemesek a jászkun armális és taxás nemesek, valamint a nemességüket hangoztató közrendű taxások alóztatását állandóan sürgették — saját tehermentesítésük érdekében —, s csak természetes, hogy e sokat vitatott, gyanús és homályos származású jászkun réteg címeres nemesítését semmiképpen sem támogathatták volna saját érdekeik sérelme nélkül.

Az állandóan növekvő adóterhek, a hadiadó és a háborús veszély egyre vészesebb növekedése miatt annúgy is robbanásig feszült helyzetben hozták nyilvánosságra a jászkun kerületek eladását. 1702. március 22-én az udvari kancelláriában megszületett a császár által aláírt diploma,⁷⁰ amely a korábban „szabad és kiváltságos” kerületeket a Német Lovagrend földesúri hatalma alá helyezte. Az oklevél szavaival: „örökjoggal,

⁶³ Vö. *Kosáry D.*: i. m. 85. l. — Pest és Nógrád Megye Áll. Lt. Polgári perek, f. 52., nr. 23. Sötér Tatán, 1703. nov. 12-én kelt végrendeletéről.

⁶⁴ Szolnoki Áll. Lt. Prot. Opp. Jász-Beriny, 7. f. „Nemzetes Jászkiséren lakos Nemes Tömös-Váry János ur előkegyelme a Nemes Jász-Beriny városának böcsületes Tanácsát illetlen szóval illette, ami két tanubizonyosságokbul is kitetszik, hogy tudnia illik, a Nemes Tanács némely privilégiumait a Nemes Jászságnak el sikasztotta volna. Ezért néhányát meg kellene ölni közülük.”

⁶⁵ Szolnoki Áll. Lt. 1702. D. Capsa I. fasc. 1. nr. 12., 1702. júl. 17. A taxás rétegekre személyenkénti egyenkénti lebontásban kivetett adóztatás mértékére itt nincsenek levéltári adatok.

⁶⁶ Szolnoki Áll. Lt. Prot. Opp. Jb. 1700. júl. 4., 9. f.

⁶⁷ Szolnoki Áll. Lt. Prot. Opp. Jb. 1701. okt. 5., 11. f.

⁶⁸ Szolnoki Áll. Lt. 1702. D. Capsa I. fasc. 1. nr. 12–16. A contributionális contingens itt is kerületi és köz-ségi lebontásban szerepel. A kérdés tehát — hogy a jászkun adófizető rétegek birtokuk, illetve jövedelmük arányában egyenként milyen kules szerint vettek részt az adóztatásban — továbbra is nyitva marad.

⁶⁹ Vö. *Pintér*: i. m. 80–83. l.

⁷⁰ *Iib. Reg. XXV. köt.*, 533. l. továbbá Szolnoki Áll. Lt. német lovagrendi iratok, s többek között az Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattára, Analekta 10 482. stb.

visszavonhatatlanul tulajdonul adtuk, adományoztuk és átadtuk” a Német Lovagrendnek.⁷¹ Egy hónap múlva megszületett a társvevők között megkötött titkos szerződés oklevele is.⁷² Noha az adásvételi szerződés egyedül a lovagrendi nagymester, illetve a lovagrend nevére szól, a vételár felét a kardinális fizeti be az államkincstárba, s „a levonandók levonása után fennmaradó tiszta jövedelem” felét igénybe veszi. A jászkun birtokok kormányzását közigazgatási és gazdasági tekintetben teljes mértékben a lovagrendre ruházza. A birtokok kormányzásához szükséges tisztek, alkalmazottak felfogadását, alkalmazását és fizetését is a rendre bízta, de ezek a vevők mindegyike iránt esküvel és hűséggel legyenek kötelezve. Ennek ellenében a kardinális kötelezi magát, hogy a 250 000 Rh ft-ot három évig „rajta hagyja a birtokon”, s ha a három év elteltével a társvevők valamelyike nem kívánna fenntartani a társvevői viszonyt, joga legyen egyiknek a másikat a vételár fele részéig kielégíteni.

A szenvedélyek és az indulatok azonban még mindig csak akkor lángoltak fel igazában és akkor csaptak magasra, amikor 1702. május 22-én Jászberényben megjelentek a Német Lovagrend képviselői, valamint az esztergomi káptalan kiküldöttei a kerületi főtisztviselők kíséretében, hogy a lovagrendet beiktassák új hűbérbirtokába. „Könnyes szemmel, ökölbe szorult kézzel jött-ment városunk jobbágyorsba süllyesztett lakossága”,⁷³ de nem volt erő, amely a jelenlevő hatalmasságok ellen fel mert volna lépni. A beiktatást megelőző gyűlésen a jászkun privilégiumokra hivatkozó utalások s a közjogi sérelemre épülő ellentmondások a befejezett eladatás tényén és az ünnepléses, templomi istentisztszettel záruló beiktatás programján mitsem változtattak. Hasonló körülmények között zajlott le a beiktatás május 27-én Karczagon, a Nagykun Kerület és június 1-én Kiskunhalason a Kiskun Kerület kerületi székhelyein. Mindhárom beiktatáson részt vettek a szomszéd Heves s Külső-Szolnok, továbbá Pest, sőt Nógrád megye és az egri káptalan kiküldöttei is. A gyűléseken elhangzó hivatalos tiltakozások valódi értékét több tényező motiválja. Sőtér nádori alkapitány,⁷⁴ a kerületi kapitányok és a főtisztviselők a gyűléseken már nem mertek tiltakozni. A feudális nemesi osztály felsőbb köréhez tartoztak, e rétegtől nem lehet azt várni, hogy átugorja saját árnyékát, s így természetes, hogy az idegen és hazai feudális reakció „csendes társává” szegődött.

Nem lehetett hatékony a jászkun nemesi tisztviselők és a jászkun taxás nemesek nevében fellépő Kászonyi Tamás jászberényi jegyző tiltakozása sem. Lényegében a jászkun taxás nemesek régi nemesi kiváltságainak elismeretése érdekében szólalt fel az első beiktatási gyűlésen: „... a szent német rend birtokbavezetésének és beiktatásának *ni nem mondunk ellent*, mert nincs módunkban ellentmondani, de mégis ezen kerületekben székelő nemesek, valamint más lakosok és idegenek nevében és személyében ünnepléses tiltakozás formájában jelezni akarjuk, hogy — ha a . . . szent német rend ezen kerületeket atyai kegyességgel karolja fel, bizonyára a szent rend szárnyai alatt akarunk maradni és megnyugodni, de ha . . . elviselhetetlen terheket fog ránk rakni, amiből ránk szenvedések és birtokaink megkevesédesé fognak származni, . . . szabadjon nekünk a kerületekből kivándorolni . . .”⁷⁵ hangoztatta Kászonyi.

A feudális romantikus és a polgári történetírás és főként a régi helytörténetírók úgy tüntették fel, mintha a beiktatások során napirendre került tiltakozások egyértelműen a jászkunok eladása és jobbágyorsba süllyesztése ellen irányultak volna. Úgy tüntették fel a tiltakozásra jogosult nemességet, mint a valóban jobbágyorsra taszított jászkun parasztság védelmezőjét. De még a feudális körülmények között törvényesen lehetséges legalacsonyabb szintű tiltakozásban — jelen esetben Kászonyi fellépésében — sem fedezhetünk fel egyetlen olyan utalást sem, amely a ténylegesen jobbágyorsra jutott közrendűekkel való együttérzést vagy sajnálkozást fejezte volna ki. Még kevésbé található ilyenféle motívum a mintegy három többi tiltakozásban. A német lovagrendi iratok között található „Notanda”⁷⁶ című összesítésből kiténik, hogy a látványos tiltakozások mögött legtöbbször Rhft-ban kifejezett anyagi, gazdasági, sőt területi követelések motívumai húzódtak meg. Mintegy húsz tiltakozó tüntette fel összességében a kerületek eladásával kapcsolatos pénzbeli követelését, s ez mintegy 75 ezer Rh ft-ra rúgott.

⁷¹ Szolnoki Áll. Lt. 1702. D. Capsa I., fasc. 1. nr. 19,5.

⁷² Szolnoki Áll. Lt. német lovagrendi iratok, 280—283. f. 1702. ápr. 18.

⁷³ Blénessy János: Jászberény természeti viszonyai és élete. Jászberény. 1938. (A kiadványon nincs évszám.) 30. l.

⁷⁴ Sőtér még 1702 márciusban tiltakozott az eladás ellen. „Nyomatékkal küldöttséget is vezetett Bécsbe, de szidalommal fogadták” — írja Blénessy a forrás megnevezése nélkül (id. uo.).

⁷⁵ Szederkényi N.: I. m. IV. köt. 78—79. l.

⁷⁶ Szolnoki Áll. Lt. a Német Lovagrend iratai, 396—405. f. Ez az összesítés 32 tételben sorolja fel a kir. kúria elé utalt tiltakozásokat, ezek indoklását, és 20 tételben az összességű követeléseket.

Formálisnak tekinthető az Eszterházy nevében fellépő nádori főkapitány, Laczkovics László tiltakozása. Bár nyilvánvaló, hogy az évi 12 000 Rh Ft-os főkapitányi illetmény elmaradása is jelentett részére valamit, de ismeretes, hogy Eszterházy nádor kevéssel azelőtt, 1702. március 14-én kapta meg az Udvari Kamarától a derecskei dominiunot képező 16 bihari falut.^{76a} Így a Jászkunság eladásával kapcsolatos pénzbeli követeleése összességében nem szerepel a Notandában. Nem szerepel Sötér tiltakozása sem, mert azt bécsi küldetésének kudarca után hivatalosan nem merete megismételni, de tisztában volt azzal is, hogy a lovagrend nem tart számot további szolgálataira. Formálisnak tűnik Telekessy István egri püspök-főispán tiltakozása is, mert — mint hangoztatta — az sérti vagy a jövőben sérteni fogja az egri egyházmegye érdekeit. Formálisak voltak azok a tiltakozások is, amelyek a jászkun területek eladásával kapcsolatban Ft-összeggel nem voltak érdekelve, de felhasználták az alkalmat arra, hogy a sajtát, még a kincstár által el nem adott pusztáikat (kiskörösiek, szegediek) ezúttal is mentse a hasonló sorstól.

A tiltakozások zöme azonban nem volt formális. Franyó Mihály — már egri prefektus — az egri káptalan nevében tiltakozott, „mert Szent-Imre pusztja, amely ugyan a jászárokszállásiak által használtatva az eladott puszták között fel van sorolva, azonban ez a legerősebb jogon az egri káptalan illeti meg”. Tiltakozott gr. Schlick generális 14 250 Rh Ft. követeléssel a kunszentmártoni puszták jövedelme miatt, Szeged város Dorozsma és Mihálytelek puszták 3000 Ft. jövedelme miatt, gr. Koháry István, Pest megye legnagyobb birtokosa Máraháza prédiun és Akasztó possesszió birtoklása érdekében 1400 Ft. erejéig, Tobt, Szöcsi és Csengőd puszták miatt Vatta István 1040 Ft-ig, Vattay János Kaskantyú miatt 1260 Ft-ig, Darvas János és érdektársai Harka pusztja miatt 1000 Ft-ig, Ráday Gáspár és érdektársai Baracs pusztja miatt 900 Ft-ig, Szentkirályi Pál és érdektársai Bugacz pusztja miatt 700 Ft-ig, a kecskemétiék Pesetó—Fejértó, Füzes, Harka, Kisszállás, Böszötr, Laczháza, Jakabháza, Bodoglár, Tajó és a Kiskunhalashoz tartozó puszták miatt 28 673 Ft-ig. A nótáriusok 20 000 Ft-ig, az összeírók 3350 Ft-ig terjedő összegek követelésével léptek fel.

Mint típus is különáll — de jelen esetben a tiltakozások sorában egyetlen is — Gálffy Imre Nógrád megyei külföldi tiltakozása, aki azzal lépett fel, hogy — miután az ismertetett szerződés feltételei szerint nemcsak a jászkun kerületek városait, községeit, lakott és lakatlan pusztáit, valamint desertumait adták el, hanem a Jászkunság összes lakosait is — megyéje megbízása alapján visszaköveteli azokat a nógrádi jobbágyokat, akik az elmúlt időszak alatt a kiváltságosabb helyzetben levő jászkun területeken telepedtek le. Ezek a lovagrendnek nem adhatóak el, vissza kell őket telepíteni Nógrád megyébe. — His Rhodus, hic salta! — Most talán ezen a réven is lehet keresni valamit.

Bármennyire is tanulságos volna nyomon követni e tiltakozások további útját, elintézésük módját és eredményeit, jelen esetben ettől el kell tekintenünk. Egy bizonyos, az eladás tényét, feltételeit és körülményeit tartalmazó okmányok semmit sem módosítottak, a birtokba vezetés és a beiktatás megtörtént, a lovagrend azonnal tulajdonbirtokba lépett.

Amint az eddigiek alapján is nyilvánvaló, a hivatalos tiltakozások kizáróan feudális rendi ellentétekből, törvényhatósági, megyei, egyházi és legtöbbször egyéni gazdasági érdekek összeütközéséből fakadtak. Így nem is fejezheték ki az alapvetően elnyomott osztálynak, a jászkun parasztságnak az érdekeit. Miután azonban a Lipót-féle diploma — amely a Német Lovagrend feudális földesúri jogait pontosan körvonalazta — külön pontban is kiemelte, hogy a nádor, a nádori alkaptány és a kerületi kapitányok bírói hatalma megszűnik, ugyanígy a környező megyék adminisztrációs fennhatósága is. Valamennyi jászkun lakost (az ott lakó nemeseket sem tekintve kivételnek) jobbágy-sorba helyezték,⁷⁷ a közös sors, az azonos jobbágyi alávetettség és nyomorúság tudata bizonyos érdekközösséget alakított ki az elnyomottak körében. Ez az átmeneti érdekközösség azonban egyáltalán nem homályosíthatja el az alapvető feudális osztályellentéteket. Kihez fordulhatott nyomorúságával, keserves sorsával, megaláztatásával és szenvedéseivel a jászkun parasztság? Az összerületi, a kerületi, a városi és a községi hatóságok aligha segítettek volna. Úgyanakkor a jász, a nagykun és a kiskun nemesség már 1702 júniusában küldöttségileg kereste fel Ferenc Lajos herceget, a lovagrend nagymesterét, hogy nemesi kiváltságait eismertesse. A neuburgi herceg lényegében minden kérésüket teljesítette, levelében⁷⁸ elismerte a jászkun nemések nemesi kiváltságait egye-

^{76a} Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bpest. 1908. 17. 1

⁷⁷ Lásd a 71. sz. jegyzetet. . . . valamennyi lakosok mint a többi nemes urak jobbágyai birtokoltatnak.”

⁷⁸ Szolnoki Áll. Lt. 1702. D. Capsa I. fasc. I. nr. 20. Ferenc Lajos ígéreteit tartalmazó oklevél. 1702. júl. 31.

temlegesen. Ígéretet tett arra, hogy továbbra is nemesi kiváltságaik birtokában élhetnek, nem lesznek alávetve olyan bírászkodás alá, mint a kolonusok, a rusticusok és a jobbágyok. Földjeiket, rétjeiket, minden ingatlanjukat „titulo justo” szabadon bírhatják, mint más nemesek. Mint a királyság más megyéiben lakó nemesek, rév- és vámmentesek lesznek. — Ennél többet a jászkun címeres nemesek nem remélhettek. Az állami adózás alól való mentességről nincs szó az oklevélben.

A summás-taxás adózás már az elmúlt két évtizedben is félig-meddig nemességet, félig-meddig jobbágyságot jelentett a jászkun taxás nemesek részére is. S most, a nehezebb helyzetben már az elért eredményt is jelentősnek tarthatták. A kérdés csupán az, hogy mit szoltak az 1702–3. évre „pro instanti militari” kivetett, minden korábbinál nagyobb, az előző évről elmaradtakkal együtt 30 945 Rh Ft-ra emelkedett kontribúcióhoz, rendkívüli hadiadóhoz.⁷⁹ Miután ennek behajtásáról, elszámolásáról nem tartalmaz semmit a jászberényi tanács jegyzőkönyv, a kérdés további kutatásokat igényel. E kérdésekre már a Rákóczy-szabadságharcban való részvételük vizsgálata során kereshetünk választ.

Másként érintette a summás-taxás adóztatás a jászkun közrendűeket, a parasztság különböző rétegeit. Amíg a Német Lovagrendnek történt eladás előtt a tanácsbéli esküdt uraimék, tehát a jómódú, gazdagparaszti rétegek, akik a taxás kisnemesekhez hasonlóan vagyunk arányában taxáltak, a címeres nemesi levél megszerzésének illúzióiban élhettek, közvetlen földesúri függésben nem álltak, immár ilyenféle illúzióikról, reményeikről is le kellett mondaniok. A közrendű paraszti középrétegek — akiket korábban szintén ösztönzött a gyarapodás, a felemelkedés reménye —, most az állandóan növekvő állami terhek és a lovagrend részére esedékes földesúri szolgáltatások nyomása alatt végső elkeseredésre jutottak. A szegényparasztság részére pedig az új jobbágyi alávettség már az eladás előttihez képest nem hozhatott rosszabbat. Amíg a nincstelen, zsellérsorsú jászkun paraszti réteg tudatában is élhetett a taxás szabadparaszti sorba való felemelkedés reménye, jobb termés és szerencsés állattartás esetén erre valóban lehetett is példa, most, az eladatás után ez a halvány reménysugár is kialudt. Honnan várhatták sorsuk jobb fordulását? Talán a tiltakozó és szintén elkeseredett hatóságoktól!

Úgy tűnik azonban, mintha „a nemes tanács” — talán elvesztett illúzióinak ellensúlyozása végett — a korábbiaknál is keményebben lépne fel a szegényemberekkel, a sorsukkal elégedetlen lázadókkal szemben. 1703 januárban — mint fentebb láttuk — kettévágatással fenyegetik a gazlája ellen lázadó szolgát. 1703. február 18-án Borjú István lázadót, „noha megkövezésre volna érdemes”, a megalázó botbüntetéssel sújtják, s ha ismét visszacsúszik, „kövel veretessék agyon!”⁸⁰ — Ezek a mozzanatok még az átmeneti érdekazonosságon belül is éles osztályellentétek kifejezései voltak. Egyrészt tehát a summás-taxás állami adóztatás rendszerének további fenntartása, másrészt a német lovagrendi feudális földesúri hatalom megjelenése nemcsak kifejezőjévé, hanem egyben előremozdítójává is vált a jászkun társadalom feudális osztályellentéteinek.

A Német Lovagrend igényei az örökös jobbágyság rendszerének kiépítésére a jászkun kerületekben

Miután a jászkun közrendű rétegek jobbágyi alávetettségének bizonyos elemei (kincstári birtok — peculia regni coronae, nádori fő- és alkapitányi alávetettség, állami és megyei summás-taxás adóztatás, természetes járadékformák, egyházi, tisztviselői és közbirtokossági robotoltatás) már az eladatás előtti évtizedekben is kimutathatóak voltak, joggal következtetünk arra, hogy az 1702 tavaszán azonnal tulajdonba-birtokba lépő Német Lovagrend földesúri igényeiben a jobbágyrendszer súlyosabb, a „második jobbágyság” fogalmának kritériumait⁸¹ teljesebb — bár adott körülmények között sajátos — formákban kifejező tendenciák érvényesültek. A fíról fira való röghözkötöttség (glebae adstrictus, Hörigkei, Grundhörigkei) itt is megtalálható, a kerületekből való ki- és bevándorlás engedélyezése a lovagrend hatásköre alá tartozott. A jászkun taxás nemesek lényegében a jobbágyságtól megkülönböztető szabad költözködési joguk elismerését követelték a lovagrendtől a beiktatáskor.⁸² A Nógrád megyeiek régi jobbá-

⁷⁹ Szolnoki Áll. Lt. 1702. D. Capsa I. fasc. 1. nr. 21. Ugyanekkor vetették ki a rendkívüli hadiadót Pest megyére is: „Pest megye a fegyverjog váltáság cím alatt reá kirovott és 15 nap alatt befizetendő 30 000 rh. ft-ot rögtön befizetni nem képes. Kecskemét város községe által 6000 rh. ft-tal segítették”. *Hornyk János*: Kecskemét története. 1885. III. köt., 448. l. okl.

⁸⁰ Szolnoki Áll. Lt. Prot. Opp. Jb. 1703. febr. 18. — 12. f.

⁸¹ Ezuttal legyen szabad megköszönnöm Wellmann Imrénnek, hogy volt szíves felhívni figyelmem a jászkunok sajátos jobbágyi függésének rendkívül bonyolult kérdéseire.

⁸² Vö. *Kele József*: A Jászkukság megváltása. Szolnok. 1905. 49–50. l.

gyaik visszatelepítése érdekében opponáltak a lovagrendi beiktatás során. A Lipót-féle diploma felhatalmazta a lovagrendet, hogy a kerületekbe telepes jobbágyokat telepíthet. A szökevény, az adó- és robotmegtagadó lakosokkal szemben a lovagrendi és a tanácsi hatóságok itt is felléptek. Ez az adóalanyok és adótárgyak biztosítása szempontjából az eladatás után még inkább szükségszerű gyakorlat maradt.⁸³

Még az előző évtizedekben kialakult gyakorlatnál is súlyosabb formában érvényesült a földesúr, illetve a lovagrendi nagymester megbízottai, alkalmazottai és tisztjei személyéhez kötöttség (Leibeigenschaft). S ez még akkor is alapvető kritérium, ha „a jobbágnak telkétől elkülönülten történő adásvételét nem is foglalja magában”.⁸⁴ A „jure perennali” elulást rögzítő diploma határozottan kifejezi, hogy valamennyi lakos — s itt a jászkunsági nemeseket sem tekintette kivételnek — mint a többi nemes urak jobbágyai birtokoltatnak.⁸⁵ Az egykorú források egyértelműen a jászkunok jobbágsorba süllyesztéséről tanúskodnak. Már ezek alapján sem tartható az a köznemesi és polgári szemlélet, amely a jobbágság fogalmát nem a tényleges gazdasági-társadalmi és szociális helyzet alapján, hanem közjogi fikciók alapján ítélte meg, s miután eltekintett a jászkun közrendű lakosság eladatás előtti jobbágyi helyzetének és alávetettségének elemeitől is, még közjogi szempontból is úgy tüntette fel, mintha a jászkunok jobbágsága csak az eladatás tényével vette volna kezdetét. Pedig nyilvánvaló, hogy itt csupán fokozati különbségekről van szó, ugyanolyan jobbágyi függésnek sokrétűbb és a korábbiaknál súlyosabb formaváltozatáról.

Felhatalmazást kapott az új földesúr arra is, hogy a három jászkun kerületben — feltehetően a kerületek közigazgatási központjaiban: Jászberényben, Karcagújszálláson és Kiskunhalason, tehát mintegy a gazdasági szempontból legfontosabb központokban — három székházat (curias residentialis) és kilenc majorságot (alodia) építhetnek. A Német Lovagrend jászberényi székháza még ma is megvan.⁸⁶ További kutatási feladat annak felderítése, hogy a lovagrendi kilenc majorsági épület hol helyezkedett el, s hogy e majorsági épületekhez mekkora kiterjedésű és milyen jellegű (állattenyésztő, gabona-termelő) önkezelésű földesúri gazdaság tartozott. A jászkun pusztákon — a saját egyéni, a községi, mezővárosi közbirtokossági és a bérbeadott legelőkön egyaránt — nagyarányú, külterjes rideg állattenyésztés folyt évszázadok óta, tehát valószínű, hogy a lovagrendi majorságok zöme is elsősorban ilyen jellegű volt. Erre utalnak az 1705. évi jászkun összeírások is,⁸⁷ ahol már a községi alkalmazásban álló szolgaszemélyzetet és pásztorokat is nyilvántartották. Pl. Jászberényben 12 esordás, 6 juhász, 8 gulyás, 4 lovasz (pastores equiti), 4 borjúpásztor, 3 kanász, 6 vadász, 4 szőlőesősz szerepel az összeírásban. A 2—3 évvel korábbi állapotokra ebből csupán következtetni lehet, s még mindig nem tűnik ki, hogy földesúri közvetlen szolgálatban kik állottak. Ha döntő mértékben önkezelésű majorsági szántógazdálkodást nem is folytatott a lovagrend, semmi okunk sincs arra, hogy a teljes feudális vértetethez öltözött lovagrendi urak arculatán — a rendi országggyűlésen közjogi méltóságot, tagjai, tisztviselői és hozzátartozói harmincad-, rév- és vámmmentességet, kegyúri és pallosjogot kaptak — eluralkodó és megmerevedő vonásokat egy árnyalattal is enyhítsük. Egyébként a majorsági szántógazdálkodás gazdasági feltételei — a korábbi szántógazdálkodás méreteihez, kiterjedtségéhez képest — aligha jöhettek volna létre a Rákóczi-szabadságharc előtti időkben. De hogy a lovagrend Sötér leléptetése után minden lehető módon hasznosította és közvetlenül kizsákmányolta a jászkunok földjét, állattenyésztő pusztáit is, mutatja, hogy Keckemét 16 jászkun pusztá bérletéért 1703-ban is 3300 Rh forintot fizetett a lovagrendnek.⁸⁸

A jobbágság fogalmának mint társadalmi-gazdasági kategóriának egyik alapvető kritériuma, hogy a röghözkötöttség, a súlyos személyi alávetettség és az önkezelésű földesúri gazdaság mellett a természetes járadékformák s főként a robot vagy a robotnegváltás milyen szerepet játszottak az alávetett paraszti rétegek kizsákmányolásában. S természetesen „mindezzel összefüggésben a város és falu polgári fejlődésének korlátozottsága, gyengesége, az osztályoknak a tőkésedés perspektívája szempontjából szerföltött

⁸³ Vö. *Szederkényi N.*: i. m. IV. köt. 80. l. Kagarek Henrik lovagrendi adminisztrátor és a megyék között 1708. júl. 9-én létrejött megegyezés.

⁸⁴ *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. 256. l.

⁸⁵ Vö. a 70. sz. jegyzettel.

⁸⁶ Vö. *Fodor Ferenc*: A Jászság életrajza. Bpest, 1942. 502. l. A XXX. táblán közli a lovagrend egykori gazdasági épületének látképét. „A városban egyetlen emléke maradt az eladottság idejének” — írja. Hasonló adatra utal, bár császári sasos harmincad-házat említ Kunmadarason egy másik forrás is. (*Schoen Arnold*: A Budapesti központi városháza. Bpest, 1930. 42. l.)

⁸⁷ O. L. Urb. et C. fasc. 110. nr. 39. Conscriptio... 1705. Pl. Jászberényi lakosságát tízedek szerint írja össze, feltüntetve az előjáróságot és a szolgaszemélyzet is, tehát azt a réteget, amelyet a község fizetett.

⁸⁸ Vö. *Hornik J.*: Keckemét város gazdasági fejlődésének története. 55–56. l.

kedvezőtlen erőviszonyai”⁸⁹ milyen mértékben torlaszolták el a szabadparaszti fejlődés útját. Az a jelenség, hogy a Német Lovagrend képviselőiben Heuslein Marsilius főmegbízott a lovagrendi birtokba lépés kezdetén summásan pénzegetértékben határozta meg a jászkun kerületek és községek állami és földesúri szolgáltatásait, s itt a természetes járadékokat és a robotféleségeket is summásan fejezte ki, korántsem jelentette azt, hogy valamennyi földesúri szolgáltatást pénzjáradék formájában vasaltak be a lakosokon.⁹⁰ Ehhez még a fejlett jászkun állattenyésztő árutermelés — a viszonylag elmaradottabb gabonatermelő és szőlőtermelő kultúra mellett — sem nyújthatott megfelelő alapot. Itt feltétlenül érvényes, amit Marx ír a pénzjáradék uralkodóvá válásának üteméről: „A földjáradék mint pénzjáradék csak az árutermelés, közelebbről a tőkés termelés alapján fejlődhet ki, s olyan mértékben fejlődik ki, amilyenben a mezőgazdasági termelés árutermeléssé válik, amilyen mértékben tehát a nem-mezőgazdasági termelés önállóan kifejlődik vele szemben; mert ettől függ, hogy a mezőgazdasági termék milyen mértékben válik áruvá, csereértékké és értékké”.⁹¹ Mivel a jászkun mezővárosok és községek tőkés árutermelése, polgári fejlődése a tőkésedés perspektívája szempontjából lényeges mértékben alig haladhatta meg az egyéb alföldi mezővárosok és községek fejlődési szintjét, nem tételezhetjük fel a feudális lovagrendi földesúri szolgáltatásoknak kizáróan pénzegetértékben történő realizálását sem. A summás adóztatás mellett tehát — ami lényegében szintén nem más, mint robotmegváltás⁹² — a természetes járadékformák és a robot is jelentős szerepet játszhattak, természetesen sajátos, a Német Lovagrend igényeinek és szükségleteinek megfelelő változatokban. Ez viszont még egyáltalán nem zárja ki azt a robotgazdálkodás válságát jelző fejlődési tendenciát, amelyet pl. a hegyaljai adatokra támaszkodva meggyőzően ki lehet mutatni.⁹³

Hogy a Német Lovagrend 1702-ben minden állami és földesúri szolgáltatást pénzegetértékben tartott nyilván, annak bizonyosan az volt az oka, hogy a lovagrend a kezdeti időszakban nem tudott létrehozni gabonatermelő majorsági nagyüzemi gazdaságokat, ahol majorsági ekés-igás robotra foghatta volna a jászkunokat.

Nyilvánvaló azonban, hogy a lovagrend tulajdonba- és birtokbalépésével új korszak kezdődött a jászkun társadalom életében, új korszak kezdődött a jászkun parasztság feudális alávetettségének mértékét illetően is. Az említett lovagrendi főmegbízott a következő állami és földesúri szolgáltatások kivetésére és bevasalására tett intézkedéseket:

1. *A telkes parasztok censusa* a föld minőségétől függően telkenként 3, illetve 3,75 Rh Ft.-jával. Jászberényben pl. 220 egésztelkes paraszt, továbbá 128 negyed-telkes paraszt — összesen tehát 257 telek után 963 Rh Ft. 75 dénár censust fizettek, Karcagújszálláson 234 Rh Ft.-ot, Kiskunhalason 348 Rh Ft. 76 dénárt.

2. *A házas zsellérek évi censusa* 50 dénárjával, pl. Jászberényben 21 házas zsellér 10 Rh Ft. 50 dénárt fizetett.⁹⁴

3. *A telkes parasztok évi 52 napi robotja* napi 12 dénár egyenértékben. Pl. Jászberényben ez a robot évente 1603 Rh Ft 68 dénár, Karcagújszálláson 486 Rh Ft 72 dénár, Kiskunhalason 580 Rh Ft 32 dénár rúgott.

4. *A házas zsellérek 9 napi robotja* 6 dénárjával, valamint a házatlan zsellérek 9 napi robotja 12 dénárjával.

5. *A halászat és vadászat évi jövedelme* után Pl. Jászberényben 48 Rh Ft, Kunszentmiklóson 45 Rh Ft, Kiskunlaczházán 60 Rh Ft.

6. *A malmok jövedelme* után egy kő után 5—6 Rh Ft volt, pl. Jászberényben⁹⁵ hét malomkő után 6 Rh Ft-jával 42 Rh Ft., Karcagújszálláson 12 Rh Ft. és Kiskunhalason öt malomkő után 30 Rh Ft.

7. *A csapszék, serházak, mézsárszék jövedelme* után pl. Jászberényben⁹⁶ 1500 Rh Ft.-ot, Karcagújszálláson 350 Rh Ft.-ot, Kiskunhalason 420 Rh Ft.-ot szedhettek be.

⁸⁹ Vö. *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 257. l.

⁹⁰ A Pentz-féle dokumentum és egyéb források alapján. Vö. *Illésy János*: A jászkunság eladása a német lovagrendnek. Századok Különnyomata. 10—14. l. Kutatási anyaga nélkülözhetetlen és értékes, mert a lovagrend levéltárának bécsi levéltárakban található anyagából is merít.

⁹¹ *Marx*: A tőke. Bpest, Szikra. 1948. III. köt. 701. l. — Bár a jászkun ipar és kereskedelem fejlődési szintjének vizsgálatára itt is szükség volna — kimutatván a jászkun város és falu polgári fejlődésének korlátozottságát, gyengeségét —, jelen esetben ettől mégis el kell tekintenünk.

⁹² Vö. *Makkai László*: Robot, summa, taxa (Az örökös jobbágyság rendszerének fejlődési tendenciái a XVII. sz. második felében). Történelmi Szemle, 1964. VII. évf. 2. sz. 331. l.

⁹³ *Makkai L.*: i. m. 337. l.

⁹⁴ Bár a dénár értéke időnként változó volt, ez esetben 1 Rh Ft.-ot 100 dénárnak tekintettünk.

⁹⁵ Szolnoki Áll. Lt. Prot. Opp. Jb., 7—10. f. Malom-engedélyek.

⁹⁶ Szolnoki Áll. Lt. Jb. város levéltára. 1701—2. Hiv. Tud. Az itt szereplő serház volt a lovagrend első székháza is.

8. *A földesúri kilenced* minden terményből pl. Jászberényben 3784 Rh Ft-ra, Karcagújszálláson 837 Rh Ft 70 dénár-ra és Kiskunhalason 1210 Rh Ft-ra rúgott.

Ezek a pénzgyenértékek kifejezett summák tehát nem a jobbágyi szolgáltatások teljesítésének módját-formáját jelzik, hanem csupán e szolgáltatások mennyiségét határozzák meg. A nyilvántartás és a kivetés így sokkal egyszerűbb volt, de ez egyáltalán nem zárja ki e summás összesítéseknek naturáliákban, robotban és a ledolgozás (kézi-, gyalog- és ígás robot) különféle változataiban való realizálását sem. Az erre vonatkozó községi nyilvántartások és a lovagrend kimutatásai, nyugtázásai — néhány szórványos adattól eltekintve⁹⁷ — egyelőre nem állanak rendelkezésre az 1702/1703. évekből sem, így e kérdésben is további intenzív kutatómunkára, főleg a bécsi levéltárak anyagának feltárására van szükség. Csak ennek birtokában adhatunk megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy a lovagrend milyen mértékű erőfeszítéseket tett az örökös jobbágyság rendszerének a jászkunokra való kiterjesztésére, ugyanakkor a jászkunok ellenállása milyen mértékben korlátozta a lovagrendi törekvések megvalósulását a kuruc szabadságharc előtti évben.

A rendelkezésre álló szórványos és egyéb adatokból azonban nem kétséges, hogy a lovagrend azonnal gyakorolta földesúri jogait. Már a Lipót-féle diploma hangsúlyozta, hogy a környező megyék adminisztrációs joga megszűnt, a vitás határmenti területeket, amelyek korábban a jászkun kerületekhez tartoztak, de amelyeket időközben más megyék is birtokoltak, „a fiscus segédletével visszanyerhetik”. A régi határjeleket, tehát a városok és a községek, valamint a puszták kiterjedését és határvonalait udvari kincstári, kamarai és káptalani kiküldöttek útján fogják megállapítani. Felhatalmazta a diploma a lovagrendet az állami adóztatás, a rendkívüli hadiadók, az egyéb állami közterhek végrehajtására, valamint a katonai beszállásolás biztosítására is. A diploma kibocsátásával egyidőben az udvari haditanács rendeletet küldött a budai és az egri katonai parancsnokságokhoz, hogy a kamara vagy a lovagrend meghatalmazottjainak utasítására szükség esetén fegyveres karhatalmat bocsássonak a lovagrend rendelkezésére. Ugyanis várható, hogy a jászkunok — „akik magukat szabad embereknek állítják, de ezt bizonyítani nem tudják, s ezért jobbágyoknak tekintendők”⁹⁸ — a Német Lovagrenddel szemben ellenséges magatartást tanúsítanak. Valószínű, hogy az említett magatartásnak, a jászkunok ellenállásának és elsősorban a Rákóczi-szabadságharc kibontakozásának volt a következménye az is, hogy a lovagrend 1703 júniusában a jászkunok portális állami adóztatását ismét Heves s Külső-Szolnok hatáskörébe utalta. Kagenek Henrik, a Jászunkság lovagrendi adminisztrátora a megye képviselőinek és a budai kamarai adminisztráció küldötteinél jelentébe megegyezést hozott létre, amelynek értelmében — ha továbbra is 4 milliót követelnek az országtól — Heves s Külső-Szolnok megyére és a jászkun kerületekre eső részletből portánként továbbra is 592 Rh ft és 82 dénár jut. (A megyére 74,5 porta, a jász 43, a nagykun 9,5 és a kiskun 9,7 portára számítva.) „Ezen egyezés 1703. július 9-én Egerben tartott közgyűlésen egész terjedelmében jegyzőkönyvbe iktattatott”⁹⁹

A budai kamarai adminisztrációnak azonban továbbra is megmaradt az a joga, hogy az állami adóbehajtást irányítsa, ellenőrizze, s felügyeljen arra is, hogy a jászkunoktól ne szedjenek több szolgáltatást, mint „amennyit az ország többi vármegyéjében szoktak szedni a földesurak”¹⁰⁰. Hogy azonban csak a földesúri kilenced pénzgyenértéke is tekintélyes summa lehetett, érdemes közölni a jászkun községekre kivett összesítést is:

a termények kilencede	Jászberényben	3784 Rh Ft —	dénár,
„	Jászárokszálláson	1872 „	— dénár,
„	Jászfényszarun	997 „	— dénár,
„	Jászfelsőszentgyörgyön	215 „	50 dénár,
„	Jászdózsán	228 „	40 dénár,
„	Jászfákóhalmán	262 „	45 dénár,
„	Jászminihályteleken	424 „	80 dénár,
„	Jászsalsószentgyörgyön	727 „	85 dénár,
„	Jászladyon	663 „	— dénár,
„	Jászapátin	625 „	— dénár,
„	Jászkiséren	1219 „	60 dénár,

⁹⁷ Szolnoki Áll. Lt. Prot. Opp. Jb. 37. f. — Inre János lovagrendi perceptor nyugtája Kászonyi Tamás és Petri Mátyás jegyzők részére 1703. júl. 25.

⁹⁸ Szolnoki Áll. Lt. 1702. D. Capsa I. fasc. 1. nr. 19.5.

⁹⁹ Vö. *Szederkényi*: i. m. IV. köt. 80. l.

¹⁰⁰ Vö. *Illésy*: i. m. vonatkozó adatait.

a termények kilencede	Kiskunhalason	1210 Rh	Ft —	dénár,
„	Fülöpszálláson	250	„	— dénár,
„	Szabadszálláson	215	„	15 dénár,
„	Kunszentmiklóson	275	„	— dénár,
„	Kiskunlaczházán	115	„	— dénár,
„	Karcagújszálláson	873	„	70 dénár.

Kunhegyes, Kunmadaras, Túrkeve, Kisújszállás, Kunszentmárton községek újratelepítése csak a következő években — javarészt a Rákóczi-szabadsághare után — történt meg, így ezektől csak mint pusztáktól vártak jövedelmet. Hogy 1703 nyaráig a katonai fedezet védelmével megjelenő lovagrendi földesúr adószedői pontosan mennyi állami és földesúri járadékot vasaltak be a jászkunok népén és földjén, a rendelkezésre álló források alapján még nem lehet kimutatni. Bizonyos azonban, hogy az új földesúri hatóság fehér köpönyeges, fekete keresztos lovagjai nem kímélték a pusztai közbirtokossági állatállományt, az 1702. évi őszi betakarítás gabonakészleteit, sem a megtaxázott mezővárosi és községi előljáróságokat, sem a nemesi, sem a közrendű rétegeket. Vagyonuk arányában megkárosították a gazdag és a szegény embert egyaránt. Erre azonban már olyan időpontban került sor, amikor a spanyol örökösödési háborúban való részvétel céljából megkezdődött a katonaállítási kötelezettség végrehajtása a Jászkunságban is.

1702. december 11-én a Gyöngyösön tartott közgyűlésen hirdették ki a császár mozgósítási leiratát, amelyben meghatározták, hogy portánként 1—1 teljesen felszerelt lovaskatonát kell kiállítani. Így a jászkunok is 62 katona kiállítására voltak kötelezve. A bevonuló katonaság Egerben gyülekezett, ahová a megyéből és a szomszédos területekről összetoborzott csapatok átvételére Bécsből Bagossy Pál kapitányt küldték ki. Ámbátor „az elszállításnál sok nyugtalanság folyt le éppen 1703 húsvét idejében. A városba csődült mintegy 2000 főnyi csapat nem kapván meg pénzét idejében, fellázadt úgy, hogy a vár ágyúit kellett rájuk irányítani. Míg végre a pénz megérkezvén, Bagossy elszállította embereit.”¹⁰¹ Hová és miért? Nem kétséges, hogy az ilyenféle kétségbeesett kérdések tovább tetézték a jászkun lakosság elkeseredésének amúgyis rakott szekerét.

Ilyen körülmények között a jobbágyosorba taszított jászkunokra nemcsak a portális adóztatás, nemcsak a „pro instanti militari” hadiadó, nemcsak a lovagrendi földesúri adóztatás sokfélesége nehezedett, hanem a portális katonaállítási kötelezettsége is. S miután a helyi hatóságok — elsősorban a Sőtér kivételével helyükön maradt kerületi alkapitányok, a kerületi, a városi és a községi tisztviselők — a „birák és esküdt uraimék” kiszolgálóivá váltak a felsőbb feudális hatóságoknak, az alávetett paraszti rétegek gyűlölete és elégedetlensége nemcsak az idegen földesúr és megbízottai ellen halmozódott fel, hanem mindenféle rendű és rangú végrehajtó-közegei és kiszolgálói ellen is. Az elégedetlenség akkor csapott magasra, amikor híre jött, hogy Esze Tamás a Tiszaháton fegyveres felkelést szervezett az urak ellen. A jászkunok az elbujdosott parasztok révén keresték és találták kapcsolatot a kuruc mozgalommal. Rákóczi a nála járt titkos követés útján értesült arról, hogy a jászkunok idegen földesúr jobbágysággá lettek.¹⁰³

Nem kétséges, hogy ezek az indítékok együttesen magyarázzák meg a jászkunok csatlakozását a parasztfelkeléssel induló Rákóczi-szabadságharchoz.

¹⁰¹ Szederkényi: i. m. IV. köt. 81. l.

¹⁰³ OL. Rákóczi-szabadságharc lt. l. 28. — 78. es. V. 2. i. 18 l.

Dr. Niameßny Mihály naplófeljegyzései, 1910—1918

Bevezetés

Az alábbiakban dr. Niameßny Mihály (1876—1960) politikai jellegű naplófeljegyzéseit tesszük közzé. 1910-től 1918-ig terjedő első képviselősége alatt vetette ezeket papírra.

A naplóíró Niameßny Mihály temesvári ügyvéd fia volt. Családja felvidéki származású, a XVIII—XIX. században jelentős szerepet játszott Temes és Csanád vármegyék közéletében. Niameßny a Bánátban nőtt fel, Fehértemplomban járt gimnáziumba. Budapesti jogi tanulmányai során Földes Béla mellett a nemzetgazdasági tanszéken dolgozott. Közgazdasági kérdések iránti élénk érdeklődését egész pályája során megtartotta. 21 éves kora előtt tette le az ügyvédi vizsgát. Temesváron nyitott ügyvédi irodát, s ott 1902 januárban vette feleségül Manaszty Margitot, Murányi Ignác temesvármegyei alispán, majd főispán unokáját.

A naplóíró két család hagyományai szorosan fűtéek a magyar szabadságharc eszméihez, a kiegyezéskor azonban apja is, feleségének nagyapja is Deák Ferenc híveinek táborába tartozott. A Bánát nemzetiségi területén tágabb látókörre tehetett szert a német, szerb és román lakosság, illetőleg szomszédok vágyait és problémáit illetően. Az angol, francia és német gazdasági és politikai irodalomban való tájékozottsága lehetővé tette, hogy túltekintsen a századforduló elsősorban közjogi kérdések iránt érdeklődő magyar politikusai nagy többségének problematikáján.

Mint ügyvéd jogtanácsosa lett többek között a Tisza és a Khuen Héderváry családoknak, valamint a főrendi konzervatív csoport egyik vezéralakjának, Zelenski Róbertnek. Sógora, Manaszty Gyula által atyafiságba került dr. Wekerle Sándorral, akihez gazdasági érdeklődése révén is pártállásuk különbsége ellenére meleg barátság fűzte.

1910-ben nemzeti munkapárti programmal lépett fel a lippai választókerületben, ahol nagy többséggel képviselőnek választották. Miután ügyvédi gyakorlata révén közel került az agrár és ipari problémákhoz, mint képviselő az országgyűlés igazságügyi, továbbá gazdasági és pénzügyi bizottságainak tagjaként az elvi törvényhozási munkában is aktív részt vett.

Előadója volt a központi járásbíróiságról szóló 1913. XXV., az esküdtbíróisági eljárásról szóló 1914. XIII., a külkereskedelmi forgalomról szóló 1914. II., 1914. XLII., az 1914. XLVIII., az 1916. II. és 1916. XLI., a hadiszállításokról szóló 1915. XIX., a méteregyezményről szóló 1916. I. és az árdragításról szóló 1916. III. és 1916. IX. törvénycikkeknek. Bizottsági előadója többek között az 1913. évi választójogi törvényjavaslatnak és a magánjogi törvényjavaslat örökjogi részének. Bizottsági felszólalásain kívül ezen első képviselősége alatt 24 beszédet mondott a képviselőházban.

Élénk publicisztikai tevékenységet folytatott. Gyakran írt a Temesvári Hírlap, a Temesvarer Zeitung és a Pester Lloyd című lapokba.

Az első világháború idején a temesvári hadtestparancsnok, Hess Rudolf gyalogsági tábornok vezérkarában polgári biztos volt. Igazgatósági tagja lett a Deutsch-Österreich-Ungarischer Wirtschaftsverbandnak.

Tisza Istvánnak bizalmas híve volt, noha, pl. a választójog kérdésében, a nemzetiségi problémák értékelésében nála liberálisabb álláspontot foglalt el.

1919-ben a román megszállás után kiutasították Temesvárról, 1921-ben felesége és 3 gyermeke is repatriált. Budapesten kezdett új ügyvédi gyakorlatot. 1931—35 között az abonyi kerületben képviselő lett kormánypárti programmal, a Bethlen és Gömbös közötti szakításkor azonban lemondott mandátumáról és visszavonult a politikai életből. Ügyvédi gyakorlatát 1951-ig folytatta.

Politikusi tárgyú naplófeljegyzéseinek érdekességét főleg a szerző és egyes vezető közéleti férfiak közötti baráti viszony adja. Ezek révén olyan—kritikailag értékesíthető—részletekről tájékozathat, amelyek a szakember számára is jelentősséggel bírnak.

1910. október 5. Budapesten.

Ma este pártvacsera. Az asztalfőn Berzeviczy és a korifeusok. Asztal végén a fiatalabb generációval foglaltam helyet. Mellettem Sipeky Sándor, azután Farkas Pál, Mocsáry Sándor, Orosdy, stb. Csakhamar letelepedett mellém Kabós Ferenc, a ház alelnöke.¹ Diskurzus közben néhány taktikai hibára hívtam fel figyelmét, különösen azon általános elkeseredésre, amelyet okoz, hogy a házra most ősszel semmi munkaanyag sem vár. Ő is hibáztatta a dolgot, de avval mentegette, hogy szünet előtt mindent fel dolgoztunk, pedig tán őszre is kellett volna hagyni valamit. (Ugyan mit? Hisz csupa elsősorú szükségletet szavaztunk meg, amelyek nélkül alkotmányosan tovább kormányozni nem lehetett.)² Ezután felvettem azon eszmét, hogy a taktikára nagyobb súlyt kell helyezni, mert amint hallom (ez információt Gratz Gusztitól kaptam),³ a Justh-párt egész működését taktikai alapra akarja helyezni. El akarnak ejteni mindent, ellenben kívánják, hogy a választói reform teljesen az ő szájuk íze szerint csináltassék meg. Nagy reményeik vannak, mert álláspontjuk a trónörökösével egyezik. Kabós azt felelte, hogy arról nem tud semmit, de azután hosszasan fejtegette, hogy az általános választójognak ugyan nem barátja, átmenetet tart szükségesnek, de ha meg akarják csinálni, jobb, ha mi csináljuk meg, mintha nélkülünk csinálják meg, mert a nemzeti létet az általános választójog által nem tartja veszélyeztetettnék. Ellenben a munkapártban egyesült 67-es elemeknek nem tanácsolná még egyszer passzivitásba menni, ahogy a Tisza-féle választás után történt.⁴ „Nagyon tévednének azok — ez volt legérdekesebb kijelentése —, akik azt hiszik, hogy a Lukács-féle kombináció egyszer s mindenkorra el van intézve. Ez fennáll ma is és elővehető mindenkor, valahányszor valamely párt a királyt katonai engedelményekkel akarná sarokba szorítani. Rögtön feléledne a kombináció.”⁵ Megvallom, szándékosan tereltem ide a dolgot. K[abós] Lukács benső embere s tán többet vallott be, mint amennyit akart volna. Akkor már ott ült Telegdy Józsi, intim Tiszaista is.⁶ Farkas Pali még argumentált, az általános választói jog ellen, melytől azon zsidók miatt félti az országot, akik a magyar nemzetet gyűlölik. Ervei inkább komikusan hatottak.

[1910. Október] 9. Temesvár.

Feleségemmel Csernoch püspöknél voltunk.⁷ Szóbahoztam neki a kultuszminisztérium zavart állapotait. Elmondta, hogy Zichy az ő javaslatára Kovách Gyulát ajánlta politikai államtitkárnak.⁸ Állítólag Tisza refuzírozta, mert nem tartja megbízható protestánsnak. Csernoch nem hisz Tisza nyilatkozatában, forrása Zboray Miklós,⁹ én azonban valószínűnek tartom, mert van benne igazság. Kovách Gyula csak formailag protestáns, tényleg teljesen a katolikus gondolatvilágba élte be magát. Vele a protestantizmus nem volna képviselve. Sajnálom, hogy nem lesz a kombinációból semmi, Kovách Gyula nagy ész és nekem jogászveimből kitűnő jóakaróm.

[Temesvár], 1910. okt[óber] 13.

Most olvasom a lapokban a delegacionalis hitelemeléseket.¹⁰ Az egyedüli, amit a publikum előtt könnyen lehet megindokolni, a legénység „Löhnung”-jának és táplálkozásának javítása. Ezen a címen több, mint 6 millió koronányi többlet állítatik be a költség-

¹ Az 1910-ben alakult Nemzeti Munkapárt vacsorája. — Berzeviczy Albert (1853–1936). 1881 óta szabadalvú képviselő, 1903–1905 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, az 1910-es képviselőház elnöke. Az obstrukció miatt 1911. nov. 7-én lemondott. 1905-től a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. — Sipeky Sándor (szül. 1857). Farkas Pál (1878–1921), Mocsáry Sándor (1869–1945), báró Orosdy Fülöp, báró Orosdy Fülöp (szül. 1863) munkapárti képviselők. — Kabós Ferenc (1859–1942), 1910–1912-ig a képviselőház alelnöke.

² Az 1910. évi I–VII. tc.-ek az újonlétszámról, a költségvetésről stb. a ház nyári szabadsága előtt kerültek tárgyalásra. Az őszi ülésszakon csak jelentéktelen tárgyak szerepeltek.

³ Gratz Gusztáv (1875–1946) publicista, író, a közös külügyminisztérium osztályfőnöke, 1917-ben közös pénzügyminiszter, 1921-ben magyar külügyminiszter, 1906–1944-ig országgyűlési képviselő. A naplóírónak ifjúkorától haláláig benső barátja volt.

⁴ Az 1905 januári választáson a Tisza István vezette szabadalvú párt vereséget szenvedett. A győztes ellenzéki koalíció 1906 áprilisi uralomra kerülése után a szabadalvú párt feloszlatta önmagát.

⁵ Lukács László (1850–1932), 1895–1905 szabadalvú, 1910–1912 munkapárti pénzügyminiszter, 1912–1913 miniszterelnök. A király 1910 elején megbízta, hogy a pártokkal tárgyaljon és a kiegyezés alapján kormányképes többséget hozzon össze, vagy pártönkívüli kormányt alakítson.

⁶ Telegdy József (szül. 1854), munkapárti képviselő, Tisza egyik bizalmasa.

⁷ A naplóíró és felesége Csernoch János akkori csanádi püspökkel esaládi jóbarátságot tartottak.

⁸ Zichy János gr. (1868–1943), néppárti, majd munkapárti politikus, 1910–13-ban, majd 1918-ban kultuszminiszter. — Keveházi Kovách Gyula (1856–1935) író, 1892-től a budapesti egyetemen a politikai gazdaságtan magántanára. A naplóíró a Földes-tanszéken töltött könyvtárosi ideje során ismerkedett meg vele. Később Budapesten az egyházjog professzora.

⁹ Zboray Miklós (1866–1936?) képviselő, a néppárti ellenzék egyik vezéralakja.

¹⁰ 1910-ben a delegációk a hadsereg rendes évi szükségleteire 11,7 millió korona többletet szavaztak meg.

vetésbe. Ez demokratikus jellegű kiadás. A középosztályhoz tartozó tisztek már megkapták javadalmazásuk felemelését,¹¹ az alsóbb néposztályhoz tartozó altisztek és legénységénél az általános drágaság ezen logikai konzekvenciáját még eddig nem vonták le. A legénység és altiszteket éppen a szegényebb osztályokhoz tartozó család volt kénytelen pénzbeli segíellyekkel ellátni.

A katonai büntető perrendtartás terén Polonyi nagy vívmányokkal dicsekszik — az ő minisztersége idejéből. Jó volna, ha a kormány az egész kérdés genezisére vonatkozó okmányokat közzétenné. Nagy oktalanság lenne Bécsben Khuenéktől olyasmit megtagadni, amit Polonyiéknak megadtak.¹²

1910. okt[óber] 15. Temesvár.

Klopódiáról hazajövet.¹³ Este akartam még beszámolni két gyönyörű, ragyogó Wekerle-napról. Szombat délután Wekerle Sándor Gyuláéknál visszaadta látogatásomat és feleségem keresztkérdéseire valóságos bizalmi ömlengésekben beszélt érdekesebbnél érdekesebb kérdésekről. Feleségem meginterviewolta az államkölesön dolgában.¹⁴ Elmondta, hogy amit ő csinált, az semmi egyéb, mint amire minden magyar pénzügyminiszter törekedett 1867 óta, hogy a magyar állam kölcsöneinek mentől nagyobb és többoldalú piacot szerezzen. Már Lónyay próbált Párisban piacot szerezni, de esúfosan megbukott vele, Kerkapoly ugyanazon gondolatoktól vezetve Londonba ment, de ez az elhelyezés sem sikerült, aminek bizonyítéka, hogy mikor ezen kölcsönöket már ő alatta (W[ekerle] alatt) konvertálták, mindenütt találtak magyar papírokat, csak Londonban nem.¹⁵ Maga Lukács László is négyszer próbált menni a francia piacra, azonban mindannyiszor siker nélkül. W[ekerle] a francia elhelyezést iniciálta, mikor Caillaux pénzügyminiszter néhány év előtt B[uda]pesten volt; a francia pénzügyminiszter akkor ígéretet tett, hogy a kotirozást a francia tőzsdén meg fogja engedni.¹⁶ Erre bázírozva gondolt a múlt évben a francia piacra, és megindította a tárgyalásokat a Rotschild csoport magyar képviselőivel. A franciák rögtön intrádrára 88-as kurzust ajánlottak, melyet később javítottak, úgyhogy a kereskedelmi bank embereinek számítása szerint is a francia ajánlat a mostani kölcsönnél kedvezőbb, mert jöllehet a mostani átvételi kurzus 89½, a kamatokat, stb. ad diem számítva, még körülbelül ¼% van elbújtatva, ami a kölcsön leolvasásából elesik. Az, hogy e kölcsönhöz bárminő feltétellel lett volna esatolva, valótlán. A franciák egyedül azt követelték, hogy törvényt hozzanak róla és, hogy beruházásokra forlítsák. Ezen feltételek elseje természetzerű, a másika sem volt terhes, mert tényleg beruházásokra akarták fordítani. A múlt év viszonyai között törvény alkotására nem lehetett gondolni és mivel a franciák ajánlatukat csak az emissionális saison végéig, vagyis februárig tartották fenn, mikor ez a terminus elmúlt, nem volt már időszérű a dologra visszatérni és L[ukács] ott hibázta el a dolgot, hogy mindenáron forcírozni akarta a dolgot Párisban. Az is üres beszéd, hogy a franciák a kölcsönrel az önálló bank ügyének kedvezni akartak volna. Éppen ellenkezőleg áll a dolog. W[ekerle] Párisba a kölcsön dolgában dr. Stein berni filozófiai tanárt küldte ki, aki Apponyinak intim barátja. Ő tért vissza avval a hírel, hogy a franciák egyenesen követelik, mikép valutánkat a külön bank felállításával meg ne rontsuk. Svájci fináncapacitások bevonásával egy memorandum is készült, amelyben ezek „örültségnek” jellemzik, ha Magyarország a közös jegy-

¹¹ A tisztí javadalmakat 1908. október 1-től emelték fel.

¹² 1910-ben a katonai büntető eljárást még az 1754-es Mária Terézia-féle Peinliche Halsgerichtsordnung szabályozta. Az eljárás nyelve, a hadsereg szolgálati nyelve, a német volt. — A katonai perrendtartás revíziója, nevezetesen a magyar tárgyalási nyelv bevezetése már a szabadelvű párt 1908. október 28-án elfogadott programjában (az ún. 9-es bizottsági programban) szerepelt; azt a koalíciós kormány is programba vette, de nem valósult meg. — A vonatkozó törvényjavaslatot a Khuen-Héderváry-kormány honvédelmi minisztere, Hazay Samu terjesztette elő 1911. május 23-án a véderő javaslattal együtt. Elfogadásra az obstrukció letérése után a Lukács-kormány idejében került 1912. XXXII. tc.-ként.

¹³ Klopódia 1910-ben a verseci járás nagyközsége 2000 lakossal. A község egyik birtokosa a naplóíró sógora, Manasz Gyula volt, aki ott nagybátyja, Onosz Mátvás birtokát örökölte. A másik birtokos Nyéki Leóna, parnói Molnár István főrendiházi tag, zempléni főispán (1823–1907) felesége. Házasságukból származott Wekerle Sándorné, Molnár Gizella és báró Molnár Viktor temesi főispán (1853–1919), akinek leánya, Manasz Gyuláné Molnár Anna, a naplóíró sógorneje.

¹⁴ Wekerle a következőkben „mostani kölcsönön” az 1910. IV. tc.-ben jóváhagyott koronajáradék kötvényeket érti, amelyeket Lukács László pénzügyminiszter részben a még Wekerle által kibocsátott az 1908. I. tc.-en alapuló kéteves kamatozó kötvény, részben a még szintén a koalíciós kormány által megtervezett és törvényerőre emelt beruházások (1907. XXIX., 1908. XXX. tc.) fedezetére vett fel. Wekerle ezek fedezetét az itt tárgyalt, 1909-ig becikkelyezendő francia kölcsönrel akarta biztosítani, de az 1908. év végi koalíciós válság a törvény létrehozását lehetetlenné tette.

¹⁵ Az 1872. XXXII. tc. alapján kibocsátott Kerkapoly Károly-féle 54 millió államkölcsonét Wekerle az 1888. XXXII. tc. alapján felmondta.

¹⁶ Caillaux, Joseph (1863–1944), 1899-től több ízben Franciaország pénzügyminisztere, 1911–12 miniszterelnök. 1908 augusztusában járt Budapesten.

bankot feladja.¹⁷ A német pénzpiac áldozatkészségében semmi sincs. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a német pénzpiac felvevőképessége minimálisnak bizonyult. A régebbi konzorciumban a német csoport magának a nyereség 17%-át biztosította. Ezt a csoport osztrák és magyar tagjai sokalták, mert az állampapíroknak csak 2%-át tudták Németországban elhelyezni. Ezért a németeket ki akarták szorítani és W[ekerle]nek kellett interveniálnia, hogy őket ismét bevegyék, amit a nyereségben való kisebb részelvétel kikötésével meg is tettek. Ilyen államkölcsön 38%-a rendszeren Magyarországon helyezhető el, zöme Ausztriában. Ugyanakkor, illetve mielőtt W[ekerle] az államkölcsön kibocsátásához fogott, az osztrák pénzügyminiszter is 700 milliót kölcsönt bocsátott ki, melyet szintén az osztrák pénzpiacnak kellett felszívnia. Nem tartotta tehát tanácsosnak a magyar papírokat is odalobni, mert akkor minden felszabaduló tőkét az államok abszorbeálták volna, pedig magasabb szempontokra tekintő fináncpolitikának arra kell törekednie, hogy a magánvállalkozásnak is álljon rendelkezésére megfelelő tőke. A készfizetések felvételének szempontjából is előnyösebb lett volna a francia pénz beözönlése. Pozitív fizetés mérleg mellett nem lehet közömbös az, hogy bejön néhány száz millió korona tőke. A belföldi és osztrák pénzpiac erős igénybevétele mellett, ez már nehezebb, bár így is fel kell őket venni. Érthetetlen előtte, miképpen hozhatják a lapok összefüggésbe, mégpedig kedvezőtlenül, hogy az új állampapírok aranybevétele szülő ígéretet tartalmaznak. Ha komolyan akarom a készfizetést, akkor nem szabad visszariadnom az aranyígérettől. Ennek az ígéretnek legfeljebb előnyei lehetnek. A kibocsátásnál legalább 1%-al kedvezőbb kibocsátási árfolyamban nyilatkozott volna meg. A jelenlegi kibocsátásnál azonban ez az előny elmulasztott, a jelenlegi kölcsön úgy bocsátott ki, mintha koronajáradék volna. Lukács pénzügyi politikájának egyáltalán hibája volt, hogy csak koronajáradékok bocsátott ki és az aranyígérettől visszariadt. W[ekerle] ezt Kornfeld befolyásának tudja be, ki bár eszmedús, képzett ember volt, ebben nem volt modernnek mondható.¹⁸

Ezek kapcsán nyilatkozott a készfizetések kérdéséről. A Széll-féle formulát elégtelennek tartja. Ez éppen olyan bőbeszédű, mint Széll Kálmán egyáltalán, anélkül, hogy a kérdés érdemét elintézné, mert hiszen a megállapodások életbeléptetéséhez a *törvényhozások újabb beleegyezése szükséges*.¹⁹ Ez lerontja a legszebben megfogalmazott formulákat. Az egyedüli garancia az, ha terminushoz köttetik a készfizetések felvétele és a törvényhozásnak fenntartatik az, hogy bizonyos esetekben ne léptethesse életbe a készfizetéseket. Ez azután valódi garancia.

Tegnap du. a vasúton W[ekerle] folytatta érdekes nyilatkozatait és megemlítette, hogy Bilinski²⁰ osztrák pénzügyminiszter e kérdésben vele szemben kétszínűleg viselkedett. W[ekerle] Bilinski lengyel-nemzetiségét utánozva adta elő, mikép mondta magát előtte a készfizetések hívének, és mikép készítette elő ő ezeket, mint bankkormányzó; csak a politikai nehézségek gátolják a dolog megvalósítását, de ő mellette van. Néhány nap múlva a készfizetések ügyéről Aehrenthall²¹ tanácskozáva, előadta W[ekerle], hogy Bilinski is hangoztatja a készfizetések szükségességét. Aehrenthal csodálkozva kijelentette erre, hogy előtte viszont Bilinski a készfizetések ellenségének mondta magát. W[ekerle] felette felháborodott e kétszínűségen és felháborodásának Bienert²² osztrák miniszterelnök előtt nyíltan kifejezést is adott.

Szombaton beszélt W[ekerle] igen érdekesen az annexió kérdéséről is, amit tegnapi közös utazásunkon szintén folytatott. Néhány nap előtt levelet kapott Apponytól, melyben ez felvilágosítást kér, mennyiben felelős ő az annexió költségei tekintetében, jelesül, hogy nem érti, mit követel az annexió folytatólagos költségei címén a hadvezetőség? Hisz ő, Apponyi nem tud arról, hogy az annexió folytatólagos költségeihez hozzá-

¹⁷ A bankjegyek kibocsátására a kiegyezés után a közös Osztrák-Magyar jegybank kapott jogot. A koalíciós kormány 1906-ban kötelezettséget vállalt a kiegyezés feuntartására, és hogy függetlenségi programjából mégis megtartson valamit, elsősorban Kossuth Ferenc igyekezett az önálló magyar jegybank felállítását elérni. Koalíciós partnerei közül Apponyi és Andrássy ellene voltak ennek, Juth Gyula mellette, de nem ezt tartotta elsődleges kérdésnek. Wekerle elment ebben a kérdésben addig, hogy a közös bankot kartellbankká akarta átszervezni, de nem értett egyet Kossuthal.

¹⁸ A magyar politika pártok állandó követelése között szerepelt a készfizetések bevezetése, azaz a papírpénznek nemes ércere való beváltási kötelezettsége. Ez egyenlő az arany valutával, tehát az államkötvények aranybevételeivel is, amire az 1910. IV. tc. 2. § módját is adott. — Kornfeld Zsigmond b. (1852–1909) a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatója.

¹⁹ Ld. az 1899. XXXI. tc. 12. §-ban foglaltakat.

²⁰ Bilinski Leo (1846–1923), a második Bienert-kormány pénzügyminisztere 1911-ig, 1912-től 1916-ig közös pénzügyminiszter, később az önálló Lengyelország pénzügyminisztere. 1909-ben az Osztrák-Magyar Bank kormányzója volt.

²¹ Aehrenthal, Alois Lexa gr. (1854–1912) párizsi, majd szentpétervári attasé, bukaresti, majd 1896–1906-ban szentpétervári nagykövet, 1906–1912-ben közös külügyminiszter.

²² Bienert, Richard b. (1863–1918), 1905-től osztrák miniszter, három ízben osztrák miniszterelnök.

járult volna. W[ekerle] gúnyolódott afölött, hogy Apponyi hogy akar a felelősségtől szabadulni. Folyton azt hiszi, hogy tudtán kívül történtek dolgok, — „amint történtek is”, tette hozzá nevetve W[ekerle]. De hiszen így a politikai felelősséget megosztani nem lehet — úgymond tovább, hogy eddig a krajcárig én felelek, a következő krajcárig már nem. Össze próbálja állíttatni a pénzügyminisztériumban, mennyi költséghez járultak hozzá a W[ekerle] kabinet idején, de nem hiszi, hogy ez nagyot változtatna a dolgon, mert hiszen az egész akciót támogatták. Persze a katonák sok mindenféle haszontalan kiadást is próbálnak belebújtatni az anneksziós költségekbe, ami ilyenkor mindig megtörtént és meg fog történni. Az annekszió kérdésében különösen magát érzi engagáltnak, mert saját kabinetjét ő vitte bele a dologba. A kabinet többi tagjai nem akartak belemenni. Andrásynak az annekszió folytán beálló közjogi helyzet miatt voltak aggodalmi és azon téves nézetben volt, hogy atyja csak az okkupációt akarta, nem az anneksziót is, pedig az igazság az, hogy akarta az anneksziót, csak nem tudta megcsinálni. Apponyi ellene volt a dolognak, Darányinak soha nem volt önálló nézete; mindig másnapra halasztotta nézete nyilvánítását és azután azt úgy tette, hogy vigyázott, minek van kilátása leginkább sikerre. Egyedül Kossuthnak volt érzéke a dologhoz, amelyet meg kellett csinálni, mert a szerb heccelődések igen komollyá tették a helyzetet. Nem lehetett mást csinálni, mint végrehajtani az anneksziót. A dolog megcsinálása körül azonban igen súlyos hibák történtek. Így brüszkirozva lett az angol király, akinek 8 nappal az annekszió proklamálása előtt Ischlen azt meg nem mondták, jöhetnek ő hosszabb politikai eszmecsere-t folytatott uralkodónkkal,²³ és nem szépen viselkedtünk a német császár irányában sem, aki az újságokból előbb tudta meg a dolgot, sem mint Szögyény-Marich nagykövet²⁴ azt neki bejelentette. Dacára ennek a német szövetséges igen szépen viselkedett. Nemcsak a Pourtalès-féle²⁵ intervenció irandó Németország javára, hanem már előbb Németország ragadta meg az iniciatívát ahhoz, hogy ne kelljen konferenciára menni. A krízisben különben igen sok veszélyes momentum volt. Már ősszel Hötzendorf Konrad a vezérkar főnöke jelentkezett öfelségénél avval a javaslattal, hogy Szerbia ellen kell menni. Schönaich²⁶ hadügyminiszter — az egész dolog Budán történt — felkereste W[ekerle]-t és azt mondta: „Stellen Sie sich vor, der Narr, der Conrad geht zum Kaiser, und drängt zum Krieg”. Erre W[ekerle] is érdeklődött a logóért és felvetette a kérdést, el vagyunk-e készülve és különösen megvan-e a tüzérség új felszerelése. Conrad azt mondta, megvan. W[ekerle] véletlenül Schmidt²⁷ volt államtitkárnál egy beosztott tartalékos tüzértisztől hallotta, hogy az új ágyúk nincsenek meg, a budapesti tüzérezred,²⁸ mely pedig mozgásítandó lett volna, csak próbaágyúkkal van felszerelve. Erre kihallgatást kért Lipót Salvator²⁹ főhercegnél, a tüzérség főfelügyelőjénél; megállapították, hogy a tüzérség csak 1909. januárjában lesz készen. A hadsereg készenlétének ezen hiányossága volt oka, hogy Törökországgal szemben békülenebb hurokat kezdtünk pengetni. Míg addig a külügyi kormány a kárpótlásról hallani sem akart, addig már most két lényeges kérdésben engedni kellett. Az egyik volt megfelelő államadósság átvállalása. Hogy a retiráda lepleztessék, W[ekerle] találta ki a formulát, hogy a vakuf-javakért³⁰ az államjavakért fizessünk kárpótlást. A másik meghátrálás volt, hogy a törökök a bojkottot nem szüntették be addig, míg a [jegyző]k[öny]v alá nem volt írva. A krízis folyamán jól viselkedett Tittoni³¹ is. Tittoni volt az első, aki az annekszió tudomást szerzett és ő vállalkozott arra is, hogy a dolgot Oroszországgal, illetve Izvolszkyval³² közölje. Később neki is némileg meg kellett hátrálnia a közvélemény előtt, de egészben

²³ VII. Edward Ischlen 1908. aug. 13-án tárgyalta I. Ferenc Józseffel.

²⁴ Szögyény-Marich László gr. (1841–1916), 1890–92-ben a király személye körüli miniszter, 1892–1914 a Monarchia németországi nagykövete.

²⁵ Pourtalès, Friedrich gr. (1853–1928) szentpétervári német nagykövet, 1908 szeptemberben bejelentette a cárnak, hogy egy esetleges, a Monarchia és Oroszország közötti konfliktus esetén Németország a Monarchia mellé fog állni.

²⁶ Schönaich, Franz b. (1844–1916), 1906–1911-ig osztrák-magyar közös hadügyminiszter, a magyar katonai követelésekről előzékenyen vélekedett.

²⁷ Schmidt József (szül. 1848) kereskedelmi államtitkár, a Pénzügyi Központ első elnöke.

²⁸ 1908-ban Budapestről sorozták a 4. sz., továbbá a 10. 11. 12. sz. közös tüzérezredet.

²⁹ Lipót Salvator főherceg (1863–1931) a Habsburg-család toszkán mellékágából, vezérezredes, a tüzérség főfelügyelője. — A Monarchia uralkodója az egyes fegyvernemek főfelügyelői útján is gyakorolta legfőbb hadúrri jogait.

³⁰ A Monarchia 1909 januári megegyezés szerint 54.5 millió koronát fizetett a Bosznia-hercegovinai vakuf javakért. Ezek eredetileg az iszlám vallásos alapítványai, de ekkor már gyakorlatilag államvagyonként jelentek. Az annexió után Törökország bojkottálta a Monarchiából jövő árukat. A Monarchia törökországi exportja 1904. évi adat szerint közel 100 millió korona, a teljes kivétel 4%-a pozitív külkereskedelmi mérleggel.

³¹ Tittoni, Tommaso (1854–1931), olasz államférfi. 1903 után többször külügyminiszter.

³² Izvolszkij, Alekszandr Petrovics (1856–1919), 1906–1910 Oroszország külügyminisztere. 1910–1917 párizsi nagykövet. 1908 szeptemberben Aehrenthallal megegyezett az annexióban, azt híve, hogy Oroszország a Dardanellákon kárpótlást kap. Ez nem vált valóra, ezért az annexió válságba utóbb belebukott.

álta a megállapodásokat. Izvolszkyval Aerenthal is megállapodott. Csak ott van a hiba, hogy neki, mint volt pétervári orosz nagykövetnek, tudnia kellett volna, hogy Izvolszky engagementja még nem jelenti Oroszország engagementját, mert még mindig nagy kérdőjel, mit szól a cár. De a végén minden jól sikerülve, minden hiba feledve lőn. A „Neue freie Presse”³³ kapcsán W[ekerle] megemlíti, hogy a lap kétszer tett neki nagy szolgálásokat. Egyszer, amidőn az Ausztriában ellenszenves valutaszabályozást propagálta, máskor, midőn az egyházpolitikát védelmébe vette. Ez utóbbi támogatásra nagy súlyt kellett fektetni, mert az egyházpolitika-ellenes áramlat központja Bécs volt. Mikor Szapáry miniszterelnök lett,³⁴ azt hitték, hogy Magyarorszában is egy klerikális, konzervatív iránynak diadala következett be. Szapáry tiszteletére a Herrenclubban egy díner-t is adtak, amelyre W[ekerle]-t is meghívták. Keserves volt tehát a családás, amidőn Sz[apáry] bukásával az új, teljesen liberális W[ekerle] regime következett. A vasúton W[ekerle] részletesen számolt be ezen regime óriási nehézségeivel. Nemcsak az egyházpolitika okozott nagy nehézségeket, hanem a Kossuth-kérdés, az udvartartás kérdése, stb. A Kossuth-kérdésnél főleg az okozott nehézséget, hogy a király érzékenysége kímélve legyen. W[ekerle] megdöbbenve vette észre, minő óriási méreteket öltött a Kossuth iránti ragaszkodás. Előterjesztette tehát a királynak, hogy Kossuthot *úthon* kell eltemettetni, „mégpedig úgy, hogy soha többé fel nem támadhasson”. Lehetetlennek tartja, hogy Kossuth hamvai Turinban maradjanak s avval állandó zárandokhelyévé váljon ez a magyarságnak és a magyarság ezen kegyeleti ténnyel állandóan a külföld előtt demonstráljon. Kifejtette továbbá őfelsége előtt, hogy a kegyelet nyilvánulásának a legtagabb tért kell engedni, de annak természetes határa ott van, ahol őfelsége személye jön szóba. Így a kormány, a hivatalok nem jönnek actióba. A temetés költségeire nézve kérte őfelsége hozzájárulását, hogy amennyiben a parlamentben erre vonatkozólag indítvány tételnek, engedjék meg, hogy az országgyűlés költségén temetessék el. Szokatlan dolog ugyan, úgymond — de van rá precedens, amennyiben Klapka is az országgyűlés költségén temettetett el.³⁵ Ennek fejében remény van arra, hogy amennyiben a függetlenségi párt részéről messzebbmenő indítványok fognak tétetni, mint például Kossuth érdemeinek törvénybeiktatása, ez ellen nemcsak a kormánypárt, hanem az Apponyi-párt³⁶ is szavazni fognak. Őfelsége hozzájárult W[ekerle] előterjesztéséhez, mire ez a kormány álláspontját a pártok vezéréivel közölte. Ellentétes befolyásokra, amelyeket W[ekerle] a Szapáry-csoportba vezet vissza, egy délutáni napon táviratot kap a királytól, amelynek az volt a tartalma: „Kann Begräbnis auf Kosten des Parlaments als gesetzwidrig nicht zulassen, halte an meinem ursprünglichen Standpunkt fest.” Ez halomra döntött mindent. Mikor a sürgöny megérkezett, éppen gr. Károlyi István³⁷ volt W[ekerle]-nél. Károlyi buzdította W[ekerle]-t, hogy vágja oda az egész dolgot. W[ekerle] azt felelte, hogy ez ugyan igen népszerű dolog volna, azonban nem volna államférfiúi. Teljesen tisztában volt avval, hogy a király álláspontját fedezni kell és ha a dolog baj nélkül elmúlt, beadni a lemondást. Így is történt. A kabinet teljes szolidaritásban vállalta a király álláspontjának fedezését. Előljárt a nézet védelmében Szilágyi Dezső.³⁸ Csáky Albin gróf³⁹ némileg kokettirozott a népszerű állásponttal, így például kitéuzette a Ferencz József intézetre a gyszlobogót. Mármost azonban nagy gond volt, kinek költségén temetessék el Kossuth? A király beleegyezett volna abba, hogy a *rendelkezési alap* terhére temetessék el. Ez ellen azonban sok ok szólott, de nem is felt volna. W[ekerle] a főváros embereit hívatta és amint köztudomású, ott keresztül is ment. De gondolni kellett arra, hogy a dolog nem sikerül. W[ekerle] társadalmi akcióra gondolt. Nálunk ilyesmi nehezen megy. Beavatta a dologba Mezei Mórt a Lipótvárosi képviselőjét s egy este 120 000 forint lett aláírva a lipótvárosi kaszinóban Kossuth temetésére. De jó volt, hogy nem kellett ehhez az expedienshez fordulnia, mert azt mondták volna, hogy „W[ekerle] a zsidókkal temettette el Kossuthot”.

³³ Neue Freie Presse, kétszer naponta megjelenő bécsi liberális politikai napilap, alapítva 1864-ben, példányszáma 1905-ben 55 000. Ekkoriban a külföldön legelterjedtebb osztrák lap.

³⁴ Szapáry Gyula gr. (1832–1905), 1878–1887-ben pénzügy-, majd földművelésügyi miniszter, 1890–1892-ben miniszterelnök.

³⁵ 1892-ben. Temetése éles kormányellenes támadásokra adott alkalmat.

³⁶ Az 1891-ben e néven alakult Nemzeti Párt.

³⁷ Károlyi István gr. (1845–1907), szabadelvű képviselő, majd Apponyit követte a függetlenségi pártba.

³⁸ Szilágyi Dezső (1840–1901), 1871-től országgyűlési képviselő, 1877-től egyetemi tanár, Szapáry és W[ekerle] kormányában igazságügyminiszter, majd 1896–1899-ben a képviselőház elnöke. Jelentékeny liberális politikus, a jogállam-gondolatának képviselője.

³⁹ Csáky Albin gr. (1841–1913), 1888–1894-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter a Tisza-, Szapáry- és W[ekerle]-kormányokban, később a főrendiház elnöke.

A képviselőházban W[ekerle] annyit mondott el Kossuthról, amennyit annak idején Deák Ferenc is elmondott.⁴⁰ Ehhez is megvolt a király előzetes hozzájárulása, mégis bevádolták a király előtt, hogy túlnem a határokon. Ezután a kabinet viszonya az uralkodóhoz folyton rosszabb volt. A házasságjogi javaslatnak a képviselőházban történt elfogadása után kérte a királyt, hogy ama négy udvari méltóságot, akik a főrendiház tagjai, ne engedje lejönni a kormányt ellen szavazni, mert az egész közvélemény előtt úgy fog feltűnni, mintha a király nyíltan saját kormánya ellen állást foglalna. A király azt felelte, hogy ezt nem teheti. Különben is az az értesülése, hogy a javaslatok a főrendiházban megbuknak és ezután a képviselőház nem fog többé ragaszkodni elfogadásukhoz. W[ekerle] erre figyelmeztette, hogy ez az értesülés tévesnek fog bizonyulni: „Felséged azon kellemetlen helyzetbe fog jutni, hogy személyesen lesz kénytelen felkérni a főrendeket, hogy szavazzák meg a javaslatokat.” A király azt felelte: „ő másképp van informálva.” Szerinte ha a főrendház elvetné a javaslatokat, a képviselőház ebbe belenyugodna.” Ezek után tényleg bekövetkezett, hogy az udvari méltóságok eljöttek a javaslat ellen szavazni, amely a főrendiházban meg is bukott. Ezek után néhány nap műve volt, hogy a képviselőház a házassági javaslatot újból tárgyalta és az elsónél nagyobb többséggel küldte vissza a főrendiházhoz. Ekkor tört ki az első krízis. A király W[ekerle]-t visszavonulásra akarta bírni az egyházpolitikától, amikor pedig ez nem sikerült, azt mondta: jól van, elfogadom lemondásait, úgysis felhívtam erre az esetre gr. Khuen-Héderváry Károlyt. Khuen ott is volt; de a dologban benne volt Tiszák keze is. Különösen Tisza Lajosé,⁴¹ aki akkor őfelsége személye körüli miniszter volt. Tisza Lajos az együtt jelenlevő Khuen és Wekerlének ebédet adott, amelyben az előbbit mint felkelő, az utóbbit mint letűnő napot ünnepelte. A szabadelvű párt magatartása, mint ismeretes, lehetetlenné tette az akkori Khuen kombinációt. Eljött a második W[ekerle] kabinet, amelyben a főkövetelmény a korona részéről Szilágyi elejtése volt. Ezt nem lehetett teljesíteni. Sz[ilágyi] felől oly rágalmakat juttattak a királyhoz, amelyek neveltségesek voltak, például, hogy kurta kocsmákban szidja. Ki is nevezték újra Szilágyit, de Wekerlét folyton kínozták, szabaduljon tőle. Így például, mikor Lembergben voltak, a lengyel[ország]i Badeni helytartó⁴² a későbbi miniszterelnök kérte a király megbízásából Szilágyi elejtését.

1912. márc[ius] 25. [Temesvár]

Sajnos hónapokig nem tudtam folytatni naplómát. Wekerle érdekes fejtegetései is töredékek maradtak, pedig mennyi érdekes élmény. Csak ma rekapitulálok megint. Khuen demissiója után [1912. márc. 7.] úgy látszik a pártban a két áramlat nyíltan szembekerül egymással. Heltai Ferenc⁴³ egy kis körben támadja a rezolúció⁴⁴ mellett való állásfoglalást. Haller Józsiával⁴⁵ egészen leverten mentünk el este a klubból. Másnap d.e. a demisszió bejelentése a házban. Nagy járás-keles a folyosókon, különösen Tisza István dolgozik. Látom a miniszterelnök előszobájában, majd eltűnik Lukács Lászlóval. Estére a házban levő táblán eléggé rögtönözve pártkonferenciát hirdetnek. Vojnich István⁴⁶ csoportról csoportra jár és déli 12 órára a csoportvezetőket, soraikban engem is, bizalmas szűkebb értekezletre kér. Oda Szabó Mukival⁴⁷ megyek; Tiszával rokonszenvez, de a választói jogban túlságos konzervatív. 12-kor megérkezik Khuen is; kb. 40-en visszavonulunk a legutolsó kártyaszobába. Khuen szól hozzánk buzdítólag; egyetértésre és kitartásra sarkalja a pártot. Azt mondja, hogy tekintettel az ország hangulatára, a párt oly erősen áll, mint még soha. Ezután Tisza István beszél. Ő is kitartásra, egyetértésre buzdít, élesen kikel azok ellen, akik úgylátszik hivatásszerűen hamis hírek terjesztésével foglalkoznak és evvel a párt egységét megbontani akarják. Ma este ki fog tűnni, hogy a híresztelések alaptalanok, a párt egységben fog megjelenni. Íme a két napi előző munka eredménye. A kis konferencia lelkesen tapsol. Ezek után Tisza felolvassa az esti konferencia részére előkészített határozati javaslatot. Nagyon tetszik. Tallián

⁴⁰ Deák Ferenc Kossuthról 1867. március 28-án emlékezett meg a képviselőház előtt mondott beszédében.

⁴¹ Tisza Lajos gr. (1833–1898), Tisza Kálmán testvérbecse, Bihar vm. főispánja, 1871-ben közlekedésügyi miniszter, 1892–94 őfelsége személye körüli miniszter.

⁴² Badeni, Kasimír gr. (1846–1899), 1888–1895 galíciai helytartó, 1895–1897 osztrák miniszterelnök.

⁴³ Heltai Ferenc (1861–1913) munkapárti képviselő, 1913-ban Budapest főpolgármestere.

⁴⁴ Rezolúció az a határozat, amelyben Khuen-Héderváry miniszterelnök, Andrássy és Apponyi megegyeztek, és mely szerint pőttartalékosok nem hívhatók be az újoncok pótlására, ha a parlament nem szavazza meg a kívánt újoncokat.

⁴⁵ Haller József gr. (1875–1935), munkapárti képviselő.

⁴⁶ Vojnich István b. (1856–1921), a Munkapárt alelnöke.

⁴⁷ Iklódy Szabó János (szül. 1877), munkapárti képviselő.

Béla⁴⁸ még indítványozza, hogy Tiszán kívül más ne szólaljon fel. Ez is tetszéssel találkozik. Ebédelni Telegdi Józsival megyek. Azt mondja, Daniel Gábor⁴⁹ az ő ravasz székely eszével fejélen találta a szegyet: minisztertanácsba vitette az estére tervezett határozatot, hogy Lukács is hozzá legyen kötve. Az esti konferencia feledhetetlen emléket hagy. Tisza úgy beszél, hogy vihetné a pártot, ahová akarja. Mellettem Serényi Béla⁵⁰ és Hegedűs Lóránt⁵¹ állnak, mindkettő örjög a lelkesedéstől, Serényi az Auffenberg⁵² passzusoknál felkiált: „az Auffi ma rosszul alszik”. Lóránt a végén azt mondja: „ez a beszéd Récsben ártani fog, a király nem tűri, hogy vele így beszéljenek.”

Márc[ius] 19-én József napján a pártvacsorán vagyok. Először Jakabffy Imre⁵³ mellett ülök. Nem hiszi, hogy Khuen vállalhassa még egyszer a dolgot,⁵⁴ ha csak Kossuth és Apponyi az obligó alól fel nem oldják; ő különben más gazdát nem szolgál. Később Jankovich Béla⁵⁵ mellé, az ő hívására Tisza Istvánnal szemben leültem. Tisza kedvesen felém beszélget. A királyról kiemeli, hogy ma is passzió vele értekezni, mert tisztán tárgyi szempontokat ismer. Végtelenül türelmes az ellenvéleménnyel szemben. A lapokban közzétett ama nyilatkozat: „Die Sache war ein wenig gegen mich gerichtet” igaz, de hozzátette: „Sie hat mir aber gefallen.” A király csak egyet nem tűr, hogy előtte valótlanul mondjának. Edelsheim Gyulai⁵⁶ annak idején megbukott, mert a király egyik relációjában megtévesztést vélt észlelhetni. Tisza szerint a király azon 30 év alatt, amióta ő ismeri, nem hanyatlott. Érdekes, hogy Khuen is ilyen véleménnyel van a király felől, Wekerle is, utóbbi is igen nagyra tartja. Megemlítettem Tiszának, hogy Crispi⁵⁷ atyjáról az ő mémoiresjaiban megemlékezik. Érdeklődéssel fogadta. Crispi jelentékeny, de tisztességtelen embernek tartja. Szerinte Bismarek azt mondta bizalmas körben, hogy „der ist der Einzige, der mit den Italienern auskommen kann, denn der hat mitgestohlen!”. Itt meg kell említenem, hogy Lloyd cikket az 1888: XVIII. t. c. magyarázatáról⁵⁸ Tisza nagy elismeréssel fogadta.

20-án d.u. hallom szegény Szivák Imre⁵⁹ halálát. Nagyon-nagyon megrendít. 21-én hazautazom. Tókey Jenővel⁶⁰ találkozom. Náray Lajostól⁶¹ jön, ki igen sötétnek

⁴⁸ Tallián Béla b. (1851–1927?) az első Tisza-kormány földművelésügyi minisztere, munkapárti képviselő

⁴⁹ Daniel Gábor b. (1854–1915), 1878-tól szabadalvú képviselő, 1899-től a Ház alelnöke, 1904. november 15-én az első Tisza István-féle házszabályrevíziós javaslat, az ún. lex Daniél benyújtója. A Nemzeti Munkapárt alelnöke. Tisza István a háború alatt hadseregszállítási ügyei miatt képviselői mandátumáról való lemondásra kényszerítette.

⁵⁰ Serényi Béla gr. (1866–1919), kereskedelmi államtitkár, majd 1910–1913 földművelésügyi miniszter, 1917–18 kereskedelmi, majd földművelésügyi miniszter.

⁵¹ Hegedűs Lóránt (1872–1943), 1905-től a GyOSZ igazgatója, majd alelnöke, 1901–1906, 1910–1918 között szabadalvú, majd munkapárti képviselő, 1920–21 pénzügyminiszter.

⁵² Auffenberg Moritz b. (1852–1928), 1911 szeptembertől 1912 decemberig közös hadügyminiszter. – Tisza hivatkozott szavai szerint „olyan közös és osztrák faktoroknak, akiknek egyfelől ebben a kérdésben szolidaritásnak kellett volna lenniük a magyar kormánnyal, de akiknek másfelől a kérdésnek ilyen szoros magyar közjogi vonatkozásaira nem is lehetett volna ingerenciájuk, . . . sikerült a döntő pillanatban éket verniök a nemzet és a dinasztia közé . . .”

⁵³ Jakabffy Imre (1850–1930) Krassó-Szörény vm. alispánja, majd főispánja, belügyi államtitkár, később a képviselőház alelnöke.

⁵⁴ „vállalhassa a dolgot”, ti. a kormányalakítást a rezolúció nélkül. Khuen ezt március 29-én mégis vállalta, minthogy a király ellenkező esetben lemondással fenyegetőzött, s ezzel az ellenzék tömörülését és a parlamenti obstrukció kibővülését idézte elő. Kormányának egyébként csak április 1-től 8-ig volt hivatalban.

⁵⁵ Jankovich Béla (1865–1935?), Kabós Ferenc után a képviselőház alelnöke 1911-ben, 1913–17 vallás-és közoktatásügyi miniszter; Budapesten a közgazdaságtan professzora.

⁵⁶ Edelsheim Gyulai Lipót Vilmos (1826–1893), osztrák tábornok, 1875–86 budapesti katonai parancsnok, a Janszky-affér után nyugdíjazták.

⁵⁷ Crispi, Francesco (1819–1901), előbb radikális, majd liberális monarchista olasz államférfi, 1877–78-ban belügyminiszter, 1887–91 és 1893–96 miniszterelnök. A hármasszövetség híve.

⁵⁸ A Pester Lloyd 1912. febr. 29-i számában „Der neueste staatsrechtliche Zwischenfall” címen megjelent cikk az 1888. XVIII. t. c. magyarázatáról, a tartalékosok és póttartalékosok tényleges szolgálatra való behívásáról szól. A hadsereg a véderős és az újoncmegajánlás elleni obstrukció által előállított helyzetet ezen törvény alapján akarta áthidalni; a cikk a magyar parlament álláspontját alkotmányjogi szempontból elemzi.

⁵⁹ Szivák Imre (1849–1912), a budapesti ügyvédi kamara elnöke, 1905-től alkotmánypárti, 1910-től munkapárti délvidéki képviselő, gyógyíthatatlan betegsége miatt öngyilkos lett.

⁶⁰ Tókey Jenő földbirtokos, a naplóíró unokatestvére, Náray Lajos unokanővérenek férje:

Niamessny Antal és Szilvássy Sára

Niamessny György	Tarnay Mihályné Niamessny Julianna
Niamessny Mihály	Tarnay Antal f. <i>Náray Fanny</i>
Niamessny Mihály dr. a napló írója	Tarnay Alice <i>Tókey Jenőné</i>

⁶¹ Náray Lajos (1870–1919), 1901–1905 között Csanád vm. alispánja, 1906–1910-ig Andrassy alkotmánypártjának képviselője. 1911-től munkapárti képviselő. 1911–1912-ben a képviselőház elnöke, május 21-én helyét Tisza Istvánnak adta át.

látja a helyzetet. Szerinte a király mindenképpen Khuen reaktiválását akarja, pedig ez csak kríziseket eredményez, mert a Justh párttal Návay szerint nem boldogul. Szerinte az egyedüli út úgy látszik ő maga.

25-én ma hallom, hogy Khuen homo regius!

1912. dec[ember] 8. [Temesvár]

Budapestről hazajöttem, rég megszakított naplómát folytatom. Tegnap d.e. a házban mindenki a koalíciós miniszterek balesetével foglalkozott, mint iparkodtak letagadni, hogy 1909. márciusban ők is rendkívüli eszközök igénybevételére kértek a törvényhozástól felhatalmazást.⁶² Éppen Jankovich Bélával beszélgettem az esetről, mikor odalépett Tisza: „Es geht einm Lichtel auf — mondta ő — milyen bűnös könnyelműséggel kezelték ezek az urak az ország dolgát. Mert nincs kétség abban, hogy ők teljes jóhiszeműséggel tagadták le a törvényjavaslatukat. Egyszerűen nem figyeltek oda, amikor tárgyalták a dolgot. Ez egy oly rendkívüli eset a kormányzás történetében, ha némileg is odafigyelnek: lehetetlenség arra vissza nem emlékezni. Szomorú tanúsága annak, mily nagy mértékben hiányzott ezekben az urakban a felelősség érzése és tudata.” Akkor néhány meleg szót mondott Rakovszky Iván⁶³ bizottsági jelentéséről, amikor jelentették, hogy jön az ellenzék: „Jaj, jaj” mondja tréfásan hátborzongást szimulálva és érdeklődéssel az ablakhoz megy. Nem tehetek róla, a koalíciós miniszterek feledékenységére eszembe juttatja Wekerle egy mondatát két év előtt: „Ez az Apponyi mindig fél, hogy valamit csináltunk, amiről nem tud. Hát bizony meg is történt, mert különben nem is lehetett volna kormányozni.” Talán ez is így történt? Szabó Muki jelentette, hogy Návay Lajos és Jankovich Béla igen megdicsérték, Hegedűs Kálmán⁶⁴ ekszkuzálta magát, hogy nem név szerint hivatkozott rám beszédében, „de mindenki tudta, hogy Rólad van szó.”

1912. dec[ember] 19. [Temesvár]

Tegnap este értem haza Budapestről. Minden a Kovács ügy⁶⁵ hatása alatt áll. Tegnap előtt a párházban még a verdikt publikálása előtt előre hírletette, hogy felmentés lesz. Az esküdtek úgy látszik nézetüket hirdették. Az ügyész ügyetlennek mutatkozott, Kovácsnak hazafias motívumokat tudott be. Amellett a visszautasítás joga úgy lett gyakorolva, hogy éppen néhány megbízható esküdtet utasított vissza az ügyész. A pártvacsora nyomott hangulatban folyt le. Maga Tisza eljött. „Érdekes találkozásom volt — Kovács Gyulával” — mondja. Éppen a pártkör kapujában találkozott vele. Tisza egész este igyekezett mutatni, hogy a dolog nem bántja, de azért vonásain szomorúság vonult végig. Egyszer mégis csak elszólta magát; Ercsey Péterrel tréfáltunk az ő lövésü ügye miatt; ekkor közbeszólt, hogy „mármost az volna a stílszerű, hogy Pétert viszont felkössék”. A múlt időkről beszélgettünk: megint az a nagy meglepettséget vett erőt rajta, mely mindig mutatkozik, valahányszor atyjáról szó van. Elmondta, hogy hányszor volt akkor is veszélyben a kormányzó párt. Így 1878-ban csak igen kis többsége volt és Szláv József⁶⁶ elnöklété alatt máris újabb secesszió készült. Tisza Kálmán jelentést tett a királynak. Azon megbízást kapta, tárgyalna Szlávval a secessió megakadályozása iránt. Meg is történt, Tisza K[álmán] felajánlotta Sz[lávy]-nak, hogy helyet csinál neki, csinálja ő a dolgot, Tisza K[álmán] hajlandó őt akár mint szakminiszter, akár mint államtitkár, akár mint közkatona támogatni. Sz[lávy] a felelősségtől megijedt, nem vállalta, de a secessió is elmaradt. A 70-es évek politikai történetét Tisza István igen sivárnak mondja, kivált 1872–1874-ig voltak momentumok, amikor az egész új alkotmányos élet felborulással fenyegetett. A pénzügyi helyzet a külföld bizalmatlansága miatt egyenesen lehetetlen volt. Szláv miniszterelnöksége idején a Rotschild csoport tagjai ki-

⁶² A koalíciós kormány 1909 márciusban az annexiós válság által előállott helyzetben kért a képviselőháztól rendkívüli felhatalmazást.

⁶³ Rakovszky Iván (1885–1950), 1922–1926 belügyminiszter, később a Közigazgatási Bírószág elnöke, 1944-ben a Lakatos-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter. A képviselőházi őrség felállításáról szóló törvényjavaslat előadójaként 1912. december 5-én és 10-én terjesztette elő az itt említett jelentést.

⁶⁴ Hegedűs Kálmán (1877–1950), több ízben képviselő. 1912. december 5-én mondott beszédében utalt NiameSSnynek „a régi nagy parlamentai szónoklatok szellemét idéző” december 2-i beszédére.

⁶⁵ Az obstrukció lebérése után Kovács Gyula kisgazdapárti képviselő (szül. 1875) 1912. június 7-én rálőtt a képviselőházban az elnöklő Tisza Istvánra. Ercsey Péter (szül. 1876), munkapárti képviselő a lövés után Kovács Gyulára lőtt. Kovács Gyulát az esküdtbíróság felmentette. — Ercseyt később egy várpalotai birtokvásárlási ügyben történt közbenjárás miatt Tisza mandátumáról való lemondásra kényszerítette. Később dereseki királyi közjegyző lett.

⁶⁶ Szláv József (1818–1900), 1867-től Deák-párti képviselő, 1869-ben pénzügyminiszter, 1872 decembertől 1874 márciusig miniszterelnök. 1880–82-ig közös pénzügyminiszter. A kérdéstről a naplóiról „A magyar parlamentarizmus” c. tanulmányának 21. oldalán is megemlíkezik. (Budapesti Szemle. 1928 nov.)

jelentették, hogy mással, mint a miniszterelnökkel nem tárgyalnak, annak kellett Rothschild, Bleichröder⁶⁷ és a többi finác hatalmasság elé Bécsbe utaznia. Ott azután igen terhes feltételek mellett rövid időre kaptak kölcsönt. Szlávny próbált hosszabb időre kapni, azt mondja, hisz visszafizetni úgysem tudjuk, prolongálni kell majd.⁶⁸ Hausmann úr (úgy értettem nevét) azt felelte: „nun gut, das sehen wir ja ein, aber wir wollen uns überzeugen, wie Sie sich während dieser Zeit aufführen”. Szlávny arcába szökött a vér, de zsebre kellett vágni. Később T[isza] áttért a választójog reformjára. Azt mondta, a javaslat olyan, hogy kevesebbel a mai viszonyok között már nem igen lehet előállni. Mégis a javaslat igen mélyreható változásokat fog előidézni, és igen nehézze fogja tenni a Deák-féle politikája propagálását. A mostani választásoknál is, ha a választók szám-arányát nézzük, a munkapárt a szavazatok többségét nem kapta meg. Csak ha hozzávesszük a pártunkívüli hatvanheteseket, kik munkapárti szavazatokkal jöttek be és hozzászámítjuk a Kossuth-párti szavazatokat ott, ahol a Justh párttal mérköztek, mert itt a munkapárt a Kossuth pártot támogatta, kapunk egy kis többséget a munkapárt javára. Mármost ezen minimális reform mellett is oly új elemek jönnek be, akiknek bevonása megnehezíti a politikát. A magyarságnál a függetlenségi élelem, a városokban a socialista, a román lakta vidékeken a nacionalista elem fog tért hódítani.

1913. aug[usztus] 31. [Temesvár]

Két hónapja távollét után hazatértem otthonomba. Két hónap az egészség helyreállításának szentelve. Megjártam Karlsbadot. A kúra elővett. Sokat sétáltam, sok ismerőssel találkoztam. Elsősorban Csernoch hercegrímást kerestem fel. Érdekes egyszerűséggel élt. A szerzetesek házában ő maga egy szobában lakik; hálószobája, dolgozója, minden egyben; mellette van titkára egy kis szobában, az inas egy terrazon hál. Egész számlája a lakásért úgy hallom nem tett ki sokkal többet, mint amit nekem kellett rossz kis szobámért fizetni. El van ragadtatva Tiszától. Szerinte állása most rendíthetetlen. Azt mondja, kötelessége mindenkinek, aki Magyarország fennállására súlyt helyez, Tiszát támogatni. Az ellenzék képtelen bárminő akciót is kifejteni. A véderő javaslat elfogulása után, a formai tárgyalást megelőzőleg a püspöki karral értekezletet tartott s felvetették az eszmét, nem-e kellene a képviselőháznak módot adni arra, hogy a házzsahályoknak megfelelő formában fogadjja el a javaslatot, ezért javasolni akarták, küldené vissza a főrendiház a képviselőháznak, ha garanciát kapnak arra, hogy a képviselőház záros határidő alatt változatlan alakban újból visszaküldi a főrendiháznak. A püspöki kar Csernoch hercegrímást (akkor kalocsai érseket) kérte föl, tárgyalna ily irányban az ellenzék vezéréivel, mit ő azon feltétel alatt vállalt, adnának melléje tanúul még egy főpapot; „nehogy az urak letagadják a beszélgetést”. A püspöki kar vezetői fel is keresték az ellenzék vezereit és garanciákat követeltek arra nézve, hogy a képviselőház tényleg vissza is küldje néhány nap alatt a javaslatokat, vagyis, hogy ne törjön ki újból az obstrukció. Csernoch szerint a vezérek (Apponyit névvel meg is nevezte) odanyilatkoztak, hogy ők elfogadhatónak tartanák e megoldást, azonban a párt tagjai felett nem bírnak többé oly hatalommal, hogy ezt el is tudnák fogadtatni. Tehát a vezérek megint nem vezettek, hanem pozíciójuk külsőségeinek megtartása érdekében vezettették magukat. Csernoch szerint minden felelősség a történetkért az ellenzékét terheli. Az egyházi ügyek intézése körül is nagyon meg van elégedve Tiszával. Simor idejéből tudja, akinek oldalán irodaigazgató volt, hogy a róm. kath. egyház ügyei soha oly méltányos elintézését nem találtak, mint Tisza Kálmán idejében. Így van most is fia alatt. Nagy sétákat tettem Láng Lajossal⁶⁹ majdnem minden másodnap. Kedvesen csevegett; jóakaró barátunk mutatkozik, de annyira mégsem tud megvesztegetni, hogy vezető szerepre alkalmasnak higgyem. Igazán csak akkor szabadna hozzányúlni, ha semmi más megoldás nem kínálkozik. Pedig az öreg úgy látszik komolyan ábrándozik a jövő miniszterelnökségéről. Minden séta alkalmával felhozta, hogy nem lesz más megoldás a monarchia részére, a külügyi kellemtlenségek után, mint az, hogy „Istvánt” elviszik külügyminiszternek. Szerinte ez hazánkban is kitűnő hatást tenne, mert nálunk mindenki büszke lenne arra, hogy magyar ember a külügyminiszter. Erre azután itthon békülékenyebb ember következhetne. Ez a békülékenyebb ember persze ő lenne. Wekerle a koalíció bukásakor őt ajánlotta s tárgyalt vele, de „persze, mint mindig, akkor is hazu-

⁶⁷ Bleichröder, Gerson (1822–1893), bécsi bankár, a Rothschild-házzal összeköttetésben, Bismarck bizalmas pénzüembere.

⁶⁸ Tisza az 1873-as államkölcsönre céloz, amikor 153 milliót 5 évre vettek fel az államjóságok biztosítékkénti lekötése mellett (1873. XXXIII. tc.).

⁶⁹ Láng Lajos b. (1849–1918), 1889–93 pénzügyminiszteri államtitkár, 1902–03-ban kereskedelmi miniszter, 1910-től munkapárti képviselő, később a budapesti egyetemen a statisztika professzora.

dott”. Annyi valótlan-ságot beszélt volna neki össze, hogy ő folyton csak annyit felelt: „csodálatos, ezt eddig másképp tudtam.” Végre azután „abbamaradtak” a kísérletek.⁷⁰ A Széll—Körber féle előnyös kiegyezésből oroszlánrészt arrogál magának. Az akkori osztrák tényezők között Rossbert szidta, mint perfid tárgyalót, Stibralt dicsérte. Call akkori miniszter „semmihez sem értett”.⁷¹ Szélllel igen jó viszonyban volt, ez őt tartotta 3 keresk[edelmi] minisztere [közül] (Hegedűs, Horánszky,⁷² L[áng] L[ajos]) a leghasz-nálhatóbbnak, mert a kiegyezési alkudozásokhoz mindig jó anyagot kapott. Széll akkor bukott meg, amikor Apponyinak a királynál azon audienciát szerezte az udvari bálon való meg nem szólítás után.⁷³ A múlt embereiről is érdekes dolgokat beszélt. Baross Gábor szerinte a legkártékonyabb emberek egyike volt, amennyiben ő kezdte meg a kormány-párti mezbe öltöztetett szébaliságot. Elhibázott volt elsősorban tarifapolitikája, mely-nek alapja, hogy kifelé az árak drágábbak voltak, mint befelé, a kivitel előmozdítása érdekében. Ezt később az osztrákok magukévá tették és sokkal több eredménnyel elle-nünk forlították. Ez az elbánás különben is a „tisztesség” ellen vét és „mindenütt” megvetésben részesül. A Lloyd kettéválasztása is hiba volt, mert avval, mint közös vállalattal érdekünket jobban védhattük volna meg, mint az „Adriával”.⁷⁴ Az osztrák-magyar államvasúttársaság üzemét drágán váltotta meg. Szilágyi is kártékony hatású embernek mondja. Bánffy felől roppant csekély a véleménye, még a jellemét illetőleg is. Ő is elmondta azt, mint saját tudását, amit Khuentól is hallottam, hogy Bánffy Kál-nokynak⁷⁵ a nemzetiségekkel való tranzigálást ajánlotta, amibe ez nem ment bele. Lu-kácsról azt mondta: „Khuenban sem volt meg minden tulajdonság, ami egy miniszter-elnöknek szükséges, de igen sok mégis megvolt; ez van »Istvánnál« is, de ennek a »szegény Lacinak« igazán egy tulajdonsága sem volt meg.” Kicsinyes embernek mondja, aki min-dígn kicsinyes eszközökkel, utólag visszafelé elsülő „bombákkal” akar dolgozni. Az öreg-úrnak pénzügyi téren néhány merész terve volna: így például a készfizetésekre rá tudná kényszeríteni Ausztriát „egyszerűen”: a magyar kormány jelentse ki, hogy az állam-papírok kamatait aranyban váltja be, akkor az osztrák kormány, mely nem tűrhetné, hogy a magyar állampapírok kurzusa magasabb legyen, mint az osztrák, kénytelen volna ugyanezt tenni. Miért jelentené azonban ez a bank készpénzfizetési⁷⁶ kötelezettségét, nem tudom megérteni?

Lovrana 1914. júl[ius] 3.

Egy év után látok megint a naplóhoz. A trónörökös borzalmas halála s az ahhoz fűződő politikai kombinációk eszembe juttatnak egy beszélgetést, melyet Tisza István több, mint két éve a rezolúciós válságkor folytatott le előttem, részben velem. [L. 685 l.] A rezolúcióról Auffenbergék ellen a Pester Lloydban írt cikkem⁷⁷ felmelegítette. A kir[ályi] kihallgatás után volt, melynek részleteiről ugyan nem beszélt, de annyit koncedált „die Sache war zwar ein bischen gegen mich gerichtet, hat mir aber nicht misfallen” mondotta a király.

A legnagyobb odaadással beszélt a királyról, aki szerinte az egyedüli ember, aki odaát Ausztriában a kiegyezéshez ragaszkodik. A kiegyezés fenntartása Tisza szerint

⁷⁰ Láng elképzelése nem volt teljesen alaptalan. Hogy a Munkapárt második emberének tartották, bizonyítja hogy az 1912-es válságkor a király őt nyomban Tisza István után fogadta a kibontakozást kereső megbeszélések során.

⁷¹ A Széll—Körber féle kiegyezés 1902 Szilveszter napján jött létre az osztrák-magyar vámszövetség és a vám-tarifa tárgyában. Magyarországra kedvezőbb volt, mint a későbbiek. Láng ekkor a Széll-kormány kereskedelmi minisztere volt. — Call Guidó b. (1849—1927), 1872-től külügyi szolgálatban, 1900-tól a Körber-kormány kereskedelmi minisztere, majd közös külügyminiszteri osztályfőnök és Japánban az utolsó osztrák-magyar nagykövet. — Dr. Roessler, Mauriz Freiherr v. (1857—1912), 1901. jan. 29-én miniszteri tanácsos, 1909-ben külügyminiszteri osztály-főnök, 1911—november 1912 novemberben kereskedelmi miniszter. A Széll—Körber-féle kiegyezési tárgyalásokban, különösen az önálló vámtarifával kapcsolatban, kimagasló szerepe volt. — Dr. Stibral, Franz (1854—1930), keres-kedelempolitikai szakember, 1897-ben miniszteri osztályfőnök, 1916 októberben kereskedelmi miniszter. — (Ld. 100 Jahre im Dienst der Wirtschaft, Festschrift. Herausgegeben vom Bundesministerium für Handel und Wieder-aufbau, Wien 1961. I. Bd. S. 431—432, 419.)

⁷² Hegedűs Sándor (1847—1906), 1899—1902 kereskedelmi miniszter. — Horánszky Nándor (1838—1902), a Nemzeti Párt alelnöke, kvóta-szakértő, 1902-ben 6 hétig kereskedelmi miniszter, Apponyi és Tisza kibékítésén sokat fáradozott.

⁷³ 1903. máj. 14-én a király az udvari bálon nem szólította meg Apponyit, Széll elégtételül május 17-re audienci-át eszközölt ki Apponyinak, Széll ezt követően jún. 14-én mondott le.

⁷⁴ Az 1891. XXIX. és XXX. tc.-ek rendelkeznek a közös Osztrák-Magyar Lloyd gőzhajózási vállalattal kötött szerződés felbontásáról és az Adria Magyar Tengerhajózási Társasággal kötendő szerződésről, melyet Széll az 1901. VII. tc.-ben meghosszabbított. Ez a társaságnak nagy kedvezményeket nyújtott (állami támogatás, adó-mentesség).

⁷⁵ Kálnoky Gusztáv gr. (1832—1898), közös külügyminiszter 1881—1895 között.

⁷⁶ A készfizetést nem a kamatok, hanem az állampapírok aranybevitelével lehetne elérni. (Vö. 18. jegyz.)

⁷⁷ Lásd. az 58. jegyzetet.

elsősorban magyar érdek. És hálát adhatunk az Istennek, hogy ebben a kérdésben a király teljesen a mi oldalunkon áll! Rendezkedjünk be tehát a király életében úgy, hogy pozíciónk megtámadhatatlanná váljék. És a trónörökös? kérdezte valaki az asztaltársaságból. A trónörökös nézeteit — felelte Tisza — hitelesen nem ismerem. De ha mások, mint a királyéi, úgy annak köszönhetjük, hogy úgy viselkedtünk, mint egy részeg kompánia. Ez megrendítette hitét a kiegyezés célszerűségében és minthogy oldalági rokon, a király műve iránti kegyelet sem tarthatja vissza attól, hogy gondolkozzék afelől, nem-e lehetne más politikával a monarchia nagyhatalmi érdekeit jobban szolgálni. Ezen nem lehet másképp segíteni, mint hogy a trónörökösöt is becsületes 67-es politikával meggyőzni arról, hogy ez felel meg legjobban a monarchia és a dinasztia érdekeinek.

1916. jan[uar] 7-én.

Folytatom ezen félbeszakított lapokat. Naumann „Mitteleuropa” könyve⁷⁸ adja kezembe a tollat. Mitteleuropa gazdaságilag szép fogalom. M[agyarorszá]gnak is lehetne szerepe benne. De nézetem szerint a politikai vonatkozások létünkre veszedelmek. Gazdaságilag M[agyarorszá]g erősítése és szerepeltetése a tengeri hatalmak befolyását megtörhetné, mert a Duna és a vasút rajtuk vezet keresztül. Az új alakulatok még teljesen homályban vannak. Beöthy Pál⁷⁹ nekem decemberben azt mondotta, hogy Andrássy lengyel dualisztikus törekvései ellen akarna nyilatkozni. Újévi üdvözlétemben⁸⁰ alkalmat is akartam neki erre adni, azért vettem be az elnök üdv[özlő] beszédébe a dualizmus dicsőítését. Mégsem beszélt a dologról, úgy látszik talán Tisza kerülni akart minden allúziót. Pedig Beöthy P[ál] élesen nyilatkozott volt, „úgy látszik, ez az ember nem tudja, mivel játszik”.

[1916. január] 9. [Temesvár]

A városban megint rémhírek keringenek Keletgaliciáról. Beszélnek fontos arccal, hogy Tarnopol már nem a miénk. Ez persze igaz, csak hogy nem tegnap, hanem sajnos másfél év óta.⁸¹ Geheimrath Winter a német vöröskeresztől⁸² elbeszélte, hogy fia, aki „funkerkurzust” végzett, lemegy az Irakfrontra, melynek Generalstabja Bagdadban székel, s melynek parancsnoka von der Goltz⁸³ pasa. Azt hiszi, igen nagy dolgoknak kell ott készülniük, mert 24 elite tiszt a nagy német Generalstabból megy oda. Fia még csak altiszt, de hogy ezeket is minő gonddal szerelik fel, annak bizonyítéka, hogy felszerelése 2000 márkába kerül. A legkülönbözőbb minőségű katonák mennek oda. Persze olyanok is, akik *Persziát* ismerik.

[1916.] Jan[uar] 11. [Budapest]

Pártvaesora Tisza István közeli szomszédságában. Kedves volt, közvetlen volt, nagy volt. A kezdő téma a háború. Mik a kilátások? Ma ugyanazokat a túlzott optimizmustól kell óvni, akiket egy év előtt a túlzott pesszimizmustól kellett inteni. Minden nagy sikerünk mellett is tisztában kell avval lennünk, hogy sem az orosz, sem az angol úgy legyűrnünk, hogy a békét teljesen léte felett diszponálván diktáljuk úgy, hogy csak saját okosságunk szabja meg a békefeltételek határát, nem lehet. Annakra igenis vihetjük és reméljük fogjuk is vinni, hogy lesz egy pont, amelyen angol és orosz is be fogják látni, hogy számukra már csak veszteséggel járhat és így örültség folytatni a háborút. Oroszországnak ereje nagy kiterjedése. Mentől mélyebben megyünk be az országba, annál nagyobb étappe-csapatokra volna szükség, úgyhogy a végén már operáló csapataink nem maradnának. A háború további folyamára mindenesetre szerenese, hogy kelet és dél felé oly erőkkel lehet megvévni, amelyek mellett nem a mi saját csapatainkat kockáztatjuk, hanem a játszma nem is annyira Egyptom, mint India felé török erőkkel vívható meg, akikhez a németek csakis vezetést, technikai csapatokat és felszerelést adnak. Szalonikinál bizonyosra lehet venni, hogy a tengerbe dobjuk az entente csapatait, aui specialiter miránk azon igen nagy credmennyel fog végződni, hogy Románia felől

⁷⁸ Naumann, Friedrich (1860–1919), a német gazdasági terjeszkedés teoretikusa. „Mitteleuropa” c. műve 1915-ben jelent meg.

⁷⁹ Beöthy Pál (1866–1925?), 1903–1905 Bereg vm. főispánja, 1910-től munkapárti képviselő, 1913–1917-ben Tisza István után a képviselőház elnöke.

⁸⁰ 1916 Újév napján a naplóíró üdvözölte a képviselők nevében a ház elnökét.

⁸¹ Tarnopol 1914. szept. 6-án esett el.

⁸² Temesváron a háború folyamán katonái kórház és a naplóíró feleségének irányítása alatt vöröskeresztos állomás működött, amelyet a német Vöröskereszt delegációi többször felkerestek. L. Niamesnyne Manasz Margit, Villámlik messziről (háborús napló). Bpest. 1932.

⁸³ Colmar von der Goltz pasa, előbb Colmar porosz marsall (1843–1916).

kerülünk teljes biztonságba. Bájos dolgokat mondott el T[isza] angliai élményeiről. Skóciából a kastélyból, melynek titkos szobáját csak a várúr és örököse ismerik, mert abba jár lady Macbeth szelleme, lord Granville⁸⁴ volt külügyminiszterről, akinél 3 angol kabinetminiszter várta, míg ő az akkor még fiatal idegen, asztalt bont, hogy rátérjen a tárgy komolyabb részére, az angol politikára. Valaki közbevetette, hogy sokára lesz, míg ismét Angliába és Franciaországba megyünk, mert háború után is megmarad a gyűlölség. „Gyűlölségre angol és francia ellen nekünk igazán semmi okunk sincsen. Nekünk nincsenek velük közvetlen érdekellentéteink, csak a németeknek.

A németeknek sem jut eszébe gyűlölni a mi ellenségeinket, például az oláht. Az angolok és franciákkal ellentétbe kerültünk, mert a panszlavizmussal szövetkeztek.” Az angol politika hanyatlását T[isza] Disraelire vezeti vissza, akinek kalandorszellemé vitte be először a demagógia eszközeit a konzervatív pártba. Az ő nyomdokain jártak lord Randolph Churchill és Balfour. A ma kormányzó angol pártban a legnagyobb tehetség kétség-telenül Lloyd George, akinek munkásbiztosító törvénye kétségtelenül e téren a legsikerültebb alkotás, mert lesszerencésebben egyeztetni össze az önkormányzatot az állami biztosítással. Most Angliában lehet, hogy a parlament feloszlására került. Szerinte ez Asquithtól⁸⁵ hitvány meghátrálás és a felelősség alól való kibúvás volna, mert hiszen neki megvan a többsége; de úgy látszik így akar menekülni ez alól, hogy ennek a háborúnak következményeit ő intézze el felelős állásban, hanem ügyesen át akarja hárítani a háború következményeinek viselését a konzervatív pártra: „Andrássy Ducit⁸⁶ barátom megint könnyékké lesz meghatva, hogy ez milyen finom alkotmányosság, szerintem semmi más, mint hitvány meghátrálás és kibúvás a felelősség alól.” Néhány jellemzően magaslatáló szót szentelt azután az angol nemzet azon tulajdonságának, hogy a szerencsétlenségekért sohasem keres a vezetőik személyében bűnbakokat. Például csatát veszített hadvezért kivéve egy admirálist,⁸⁷ aki a Mallorca szigetekenél kapitulált, sohasem büntettek meg. Sir Bullert⁸⁸ a burok elleni sok csatavesztés után úgy fogadták, mint egy diadalmas hadvezért. Ez könnyíti meg Angliában azt, hogy arra való emberek magukra vegyék a cselekvés felelősségét. Ezzel ellentétben Franciaországban mindig bűnbakokat keresnek. A mai nehéz időkben különös bámulattal kell adóznunk a mi „öreg urunk” íránt, aki nagy uralkodói tulajdonokat mutatott ezekben a nehéz időkben is. Ilyen volt az olasz kérdésben is. Nem igaz, hogy ilyen vagy olyan ellenállást tanúsított volna, mert ő mindig megteszi azt, amit az állam kíván: Emberileg azonban T[isza]nak egész érzése vele volt, amikor az olasz perfidia áldozatokat kívánt tőle. A történelem fogja egyszer megvilágitani, hogy mit tett I. F[erenc] J[ózsef] M[agyarország]ért. Sajnos nálunk nem mindig értették meg. A parlamenti harcok sokak előtt — talán elsősorban szegény F[erenc] F[erdinánd] főherceg előtt kétségessé tették, jó útra lépett-e a király a dualizmus megeremtésével. Lehetetlen politikát csináltunk s ezért ne okoljunk mást csak magunkat. Nem értették meg az idők szavát. Mikor T[isza] 1903-ban felszólalt a Széll-féle újoncemelés mellett, kinevezték és azért, hogy a keletről való veszedélyekre figyelmeztetett, elnevezték *balkáni Pistának*. Ily közfelfogás mellett a volt trónörökös el kellett, hogy vesztse hitét a dualizmus életrevalóságában és igazán nem tudjuk megmondani, hogy ő meddig ment volna. A király előtt neveléses módon, és argumentumokkal képviselték az önálló hadsereg eszméjét. Kossuth F[erenc] például azt mondta: „A magyar hadsereg a magyar szellemmel fogva támadásra lesz alkalmas, a német védekezésre, ennél fogva, ha felséged támadó hadjáratot akar vinni, a magyart, ha védelmet, a németet használhatja.” Ezt az „öreg úr” „a maga csendes derűjével” maga mondta el Tiszának. Ő sohasem veszi el türelmét. Alkotmányos nagy uralkodó, s felelős tanácsadónak „legjobb tanácsosa”, ha e kifejezést használni szabad. Különösen külügyi dolgokban a tapasztalatok óriási tárháza áll rendelkezésére s ezekben útmutatásai megbesülhetetlenek.

[1916.] Jan[uar] 23.

Hess altábornagy⁸⁹ Sárvártól Orsováig Vilmos császárral utazott. A császár egyebek között azt mondta neki, hogy Németország és Ausztria-Magyarország gazdasági „Zusammenschluss”-ját meg kell csinálni háború befejezése előtt, mert a béketárgyalások-

⁸⁴ Lord Granville (1815–1891), 1880–1885-ben Anglia külügyminisztere, ezen időre esett Tisza István angliai tanulmányútja.

⁸⁵ 1916-ban Asquith valóban koalíciós kormányt alakított.

⁸⁶ Ifj. Andrássy Gyula gr.

⁸⁷ Byng, John admirális (1704–1757), 1756. máj. 20-án Mallorca mellett csatát veszített a franciákkal szemben; ezért utóbb halálraítélték és kivégezték.

⁸⁸ Sir Buller, Henry (1830–1908), brit tábornok 1899. dec. 15-én Colenzonál csatát veszített a burok ellen és átadta a főparancsnokságot Lord Robertsnek.

⁸⁹ Hess, Rudolf altábornagyot a háború alatt nyugállományból reaktívták és a temesvári körzet katonai parancsnokává nevezték ki.

nál együttesen kell érvényesíteni a követeléseket kereskedelempolitikai előnyök tekintetében. „Es muss ein Provisorium geschaffen werden, damit man zusammen arbeiten kann, u. wenn er noch so schlecht ist, das ist mir Wurst” mondta a császár, „wir sind dann ein grösseres Wirtschaftsgebiet, als Nord Amerika”. A Runciman-féle⁹⁰ tervek ellen — mint a többi angol tervek ellen is, csakis így lehet sikerrel fellépni. Holnap ezeket jelentem Tiszának.

[1916. Január] 25. [Budapest]

Tegnap este minisztertanács volt. Nem tudtam elmondani Tiszának. Ma elmondtam neki. Láthatólag érdekelte. Azt mondta, hogy a vámpolitika mérvére nézve nincs egyetértés a császár környezetében sem. Az a kérdés, hogy akarják megoldani a dolgot, mert ha úgy — ahogy ma Németországban a legtöbben képzelik, — hogy csak mi viseljük az egészet a terhet, nem lehet róla beszélni. Megkezdődnek a tárgyalások, meglátjuk, mi lesz belőlük.

[1916. január] 27. [Budapest]

Tisza a tegnapi pártvacsorán megint éjfélig érdekesen beszélgetett. Elítéli a módokat, ahogy Andrássy a külpolitikai dolgokat propagálja, különösen a Deutsche Rundschau⁹¹ megjelent cikkét a német közeledés mikéntjéről. Lehetetlen például a katonai konvenció úgy, hogy mi a mi csekély anyagi erőinkkel megtegyük mindazt, amit Németország a maga gazdasági erejének teljes megfeszítésével alig bír meg. Elítélendő az a heti külpolitikai szemlézés is, mert a dolog természeténél fogva az ügyek ismerete nélkül íródik meg.

[1916. február] 8. [Budapest]

Tisza a klubban magyarázza, hogy nagy baj a mi gazd[asági] súlyunk szempontjából, hogy nem tudunk szövetségeseinknek, elsősorban Ausztriának több gabonát szállítani. A román gabonakiviteli tilalom mely e napokban megjelenik, nem ellenünk irányuló intézkedés, mert mi a mi kvantumunkat megkapjuk. Grat Guszti szerint Tisza Helfferich⁹² tárgyalásaival meg volt elégedve: az első ember, aki okosan kezeli a gazd[asági] közeledés kérdését, úgy, hogy mondja, azt kell megfontolnunk, mit lehet megcsinálnunk. A kiegyezési tárgyalások nehezen mennek, T[isza] és Stürgh⁹³ között állítólag drámai jelenetek játszódtak le.

1916. április] 17. [Temesvár]

Szombaton két napi bécsi tartózkodás után hazautaztam Temesvárra. Éjjel Bécs és Budapest között a vámpolitikai s kiegyezési tárgyalások magyar referenseivel utaztam. A gyorsvonaton hazafelé Wekerle Sándor jött velem. T[emesvár]ra készült felolvasásra. A kelet felé vezető kapesokról nem fog beszélni — úgy mond — mert nagyon kemény kritikát kellene mondania, mert mi, úgy mond, mindenről lekésünk. A gazdasági rendezkedést a kelettel a németek hátunkon keresztül csinálják meg. Zimmermann⁹⁴ államtitkárt a közelmúltban megkérdezték, miért mellőzték a bolgár megegyezésnél A[usztria]-M[agyarország]-ot: ő az asztalra ütött s tiltakozott s azt felelte: nem tudtak választ kapni Buriántól. Hohenlohe a berlini nagykövet is úgy nyilatkozik, hogy így nem lehet politikát csinálni. Andrássy Bécsben járt Hohenloheval a nagykövet fivérével tárgyalni, aki osztrák miniszterelnök szeretne lenni.⁹⁵ Most állítólag egy tervet csináltak Szerbia felosztását illetőleg, melyről Tisza nem tudna semmit. Eszerint megtartanók egész Szerbiát, de Horvátország is megnagyobbodna egy darab Boszniával és Dalmáciával. A Hercegovina és Szerbia déli része maradna közös ország. Tisza ezt nem akarta, csak egy keskeny sávot akart megtartani a Duna mellett, a többre azt mondta volna, nem akad

⁹⁰ Runciman, Walter (1870–1949), 1905–7-ben államtitkár, 1908-tól miniszter több liberális angol kormányban. 1938-ban angol delegátus a csehszlovák–német konfliktus ügyében.

⁹¹ Ifj. Andrássy Gyula gr.: Entwicklung und Ziele Mitteleuropa's, Deutsche Rundschau, Bd. 65. 1915. október–decemberi sz. 321–336. l.

⁹² Helfferich, Karl (1872–1924), német államtitkár 1915-ben, alkancellár 1916–1917-ben.

⁹³ Stürgh, Karl gr. (1859–1916), osztrák miniszterelnök 1911–1916-ig, Fr. Adler agyonlőtte.

⁹⁴ Zimmermann, Arthur dr. (1864–1940) német külügyi államtitkár 1911–1916, külügyminiszter 1916–1917-ig.

⁹⁵ Hohenlohe, Gottfried (1867–1932), 1914–1918-ig a Monarchia berlini nagykövete. — Fivére, Hohenlohe, Conrad (1863–1918) osztrák belügyminiszter, közös külügyminiszter, majd 1917–1918-ban IV. Károly király főudvarmestere.

magyar politikus, mely vállalná. A [ndrassy] ennek kapcsán már mondta is: milyen ember ez a Tisza, most mégis vesz Szerbiából. Meg is kérdezték Tiszát álláspontja felől, de azon választ kapták, hogy ő ma is ragaszkodik az eredeti álláspontához. Ha tehát van megegyezés — úgymond Wekerle — úgy háta mögött csinálták. Sokat beszélt a gazd[asági] kérdésekről is. Szerinte még preferenciális vámokról sem lehet beszélni, mert nem lesz lehetséges mellőzni a legtöbb kedvezmény klausuláját a nem hadviselő államokkal szemben, de a hadviselő államokkal szemben is csak akkor, ha nagy elhatározó győzelmet aratunk. A preferenciális eljárás nem a vámokban, hanem más dolgokban, a kezelésben, a tarifákban, a hajós kedvezményekben, stb. nyilatkozhatik meg.

1916. szept[ember] 1. [Temesvár]

Péntek a háborúnak olyan napja, melyet elfelejteni nem tudok. E napon⁹⁶ tette be először lábát a román ellenség szűkebb hazámba a Bánáthba — Orsova elveszett. De. 12 óraker mondja nekem Medve⁹⁷ főispán telefonon, hogy 11 óraker kapta az utolsó sifirozott táviratot, mely mondja, hogy vissza kell vonulniok, mert a románok néhány óra alatt ott lesznek. Már reggel megadta a főispán a hatóságoknak az engedélyt a távozásra. 11 óra után a főispán már nem kap összeköttetést. Berohanok a vezérkar főnökéhez, a kedves, jó Jilg⁹⁸ őrnagyhoz. Ő még nem számol a befejezett ténnyel. „Ich kann keine Verbindung bekommen; der Staatstelefon ist durchgegangen. Von den Truppen haben wir wenig übrig.“ Egész nap dolgoztam evakuálási rendelkezéseken: d.e. D. u. az őrnagy már mondja: „Man muss dafür sorgen, dass dieses Débaclé nicht zu weite Kreise ziehe. Thun Sie alles in ihrem Wirkungskreise. Orsova müsste geräumt werden, unsere Truppen beziehen die Höhen westlich der Cserna.“ Fájdalmas szavak. Tán azon a helyen, ahol édesapám 1849-ben a magyar szabadságharc utolsó ágyúlövését sütötte el,⁹⁹ ma román ellenség áll. Orsova, gyermekéveim első emlékei. Hányszor jött Karánsebesen meg jó atyám hivatalos útról Orsováról. Szegény! Nagy jövőt jósolt annak a magyar kereskedelem szempontjából. Ott jártam fiacskömmal egy hónappal a háború kitérése előtt, előttünk volt a nagy katasztrófa és mikor Mackó Adakaleh szigetével szemben méregette, hogyan lehet Szerbiából és Romániából Magyarországra belőni, Darnai Fülöp¹⁰⁰ képviselőtársammal jót mulattunk.

1917. május 25. [Budapest]

Tisza István lemondott a miniszterelnökségről és bevonult a világtörténelembe. Mi jön helyébe, majdnem még fontosabb, mint az, hogy kiesoda? Minő erők buktatták meg, minő célok érdekében kellett távoznia? Csak arról volt-e szó, hogy mialatt a kül-háború dúl, a magyar grófok beháborúja szüneteljen? Vagy a választói jog ismét az uralkodóház részéről propagálva továbbmenő célokat és politikai törekvéseket jelent! A választói jog dolgában furcsán vagyunk, legalább én 1913-ban a bizottságban majdnem ellenzéki beszédet mondtam. Keveseltem és mint első lépést a haladás jegyében fogadtam el. Ma nem tudok szabadulni a gondolatától, hogy ez csak eszköz más célok elérésére. Mik ezek a célok? Igaz-e, hogy az ifjú uralkodó Ferenc Ferdinánd politikai végrendeletét hajtja végre? Ferenc Ferdinánd Wekerle Sándor előtt — amint azt nekem ő maga elmondta — kifejtette, hogy a magyar nemzetet, mint politikai minoritást, nem illeti meg a vezetés: az általános választói jog ezt meg is fogja mutatni. Ma F[erenc] F[erdinánd] emberei jutnak egymás után kormányra. A külügyeket Czernin intézi, aki a nemzetiségek autonómiaja mellett könyvet írt, s kinek magyar szempontból való politikai megbízhatóságát a koronázás idején tartott audienciák alkalmával az ifjú király vállalkozott bizonyítani. Wekerle is azt mondta akkor nekem, hogy éppen ezen tartalmuknál fogva az audienciák Tisza érdekében voltak. Tisza ugyanis szintén elhitte Czerninnek, hogy a dualizmus és a nemzeti magyar állam alapjára helyezkedett. Őszintén odaállott Czernin? A szocialisták tárgyalnak a külügyi kormány hivatalos toleranciája mellett Stockholm-ban. A Pester Lloyd tegnap reggeli (máj. 24. 132.) száma szerint az osztrák delegatusok az egyes nemzetiségek külön képviselőivel tárgyalásokat folytatnak egységes álláspont létrehozatala végett (zur Klärung der verschiedenen Standpunkte). Tehát a nemzetiségek

⁹⁶ A román betörés napja 1916. aug. 26.

⁹⁷ Medve Zoltán (szül. 1868) Krassó-Szörény vm főispánja.

⁹⁸ Jilg, Hugo, 1915-től vezérkari őrnagy, majd 1917 májustól alezredes, a temesvári hadtestparancsnoksághoz beosztva.

⁹⁹ 1849. aug. 23-án Mehádiánál Fockner József őrnagy a török földre vonuló Bem-hadsereg hátát fedezve utóvéd harcot vívott. Ebben az utolsó ágyúlövést a 15 éves diák tüzér, NiameSSny Mihály sütötte el, (*Pesty Frigyes*: A szörényi bántság és Szörény vm. története, Bpest, 1877. 231. l.), aki a naplóíró édesatyja lett.

¹⁰⁰ Mackó: ifj. NiameSSny Mihály (1902–1924), – Darnai Fülöp (szül. 1857) munkapárti képviselő.

külön-külön, mint internacionális jogalanyok jelennek meg és dr. Renner¹⁰¹ közlése szerint ott kinn Stockholmban — nem pedig előbb itthon!!! — tárgyalnak az ő különböző álláspontjaik összeegyeztetése érdekében. Az ugyanaznap esti laptól (132. sz.) megtudjuk, hogy a stockholmi konferencián Huysmans közlése szerint finnek és oroszok is tárgyalnak egymás között. A bolgár szocialistákról elismeri nagylelkűen Huysmans¹⁰² úr, hogy magatartásuk a háború alatt valóban „socialista” volt és most jogtalanul támadják őket, mert hiszen Makedóniát és a Dobruzsát bolgár nemzeti alapon követelik. Ezért jelzi a Lloyd már reggel, hogy e megbeszélésekhez emigrált és Makedóniában visszamaradt szerbeket is meghívna. Megállnak-e ezek a tárgyalások Magyarország határainál? Nem-e vetik fel a mi nemzetiségi socialistáink majd szintén a maguk kérdéseit, vagy ha ilyenek nincsenek, nem-e teszik a külföldi szláv és román „Genosse-k”? És szólnak majd oly törekvésekről, amelyekről a jelenlegi külügyminiszter könyvet írt. Ha hozzávesszük, hogy az orosz munkás- és katonatanács mindig a népek szabadsága alapján való békéről beszél, és ezt a „népek fogalmát” bizonyára nem a mi nemzetiségi törvényünk alapján való közjogi nemzet szerint fogják felfogni, és külügyi kormányunk ehhez a kongresszushoz a mi állampolgárainkat kiengedi, világosságot kapunk egyszerre ate-kintben, mit jelent, ha Bécsből éppen most forszírozzák oly nagyon az általános választói jogot!

[1917.] Május 27. [Budapest]

Napról-napra szebb lesz. József [főherceg] Andrásyék miniszterelnökjelöltje. Alkotmányjogi skrupulus ne legyen, a kivételes jogállásra vonatkozó szabályokat fel kell függeszteni, a parlamentben neki nem kell megjelennie, kritika pedig az ő személyét „tapiutatóból” ne érje. Gyönyörű miniszteri felelősség a háború alatt, amikor a legfontosabb ténykedések miniszteri felelősség mellett történnek és nincs más vigasz, mint az utólagos felelősségrevonás. Ebből látszik, minő hazug és képmutató volt A[ndrásy] egész theóriája, mely még a politikai felelősséget és azon alapuló többségi kormányzatot is az alkotmány lényeges kellékének hirdette a Fejérvary kormány idején, most pedig megelégszik ilyen „bábmíniszterelnökséggel”. Persze a lényegesek a „sprechminiszterek”. Andr[ásy] Apponyt nevezi, de természetesen önmagát gondolja. Ha a munkapárt ezt a gyönyörű kombinációt lehetetlenné teszi, következik a harc. A fronton levő katonák József [főherceg] mellett fognak szavazni! Remek lesz a szavazó hadsereg. Hindenburgnak öröme fog telni ebben a szövetségesben, aki a francia frontra egy száz katoná segítségét sem tud küldeni, miután Mackensen Szerbiát leverte és Falkenhayn felszabadította Erdélyt, de aki ráér a maga frontjain választási komédiákat rendezni. Amilyen szép a belpolitika, olyan szép és céltudatos a külpolitika is. Most a hadicélokról kezdenek regélni. A Lloyd szombati számában¹⁰³ arról beszél, hogy Szerbiának nem szabad régi alakjában feltámadnia s a Dunának Romániától is szabadnak kell lennie, hogy a kapcsolat Bulgáriával meglegyen, úgyszintén Cattaro és az Adria biztonsága érdekében kell a Lovcen és egy független szabad Albánia. Ez legalább nyílt beszéd. A Presse tegnap és ma megint „verschwoimmen” theóriát közöl a Duna szabadságáról, mely minden nemzetnek egyenlő jogokat biztosítson és ne függjön a belgrádi és bukaresti „Machthaberek” akaratától. Mi ez! Senki sem fogja megérteni. A bolgár szövetségesek, ahogy Mihailov ruszesuki polgármester itt kifejtette, a közvetlen csatlakozást várják. Csalódást okozunk bolgár és török szövetségeseinknek is, miután a németeket már alaposan desillusionáltuk. És a háború eredménye egy internacionális formula legyen, miután három évig véreztünk. Az ellenséges hatalmak újra változatlan gyűrűvel vegyenek körül és mi természetes szövetségeseinktől el legyünk vágva? Eredmény nélküli béke lesz. Nálunk az internacionális felbérelt propaganda minden korlát nélkül dolgozik a béke, a teljesen eredmény nélküli béke mellett. Oroszországban káosz, de megbízható tudósítások szerint még mindig háborús emberek vannak kormányon, Franciaország és Angliáról pedig még a békésen fuvalázó Presse is oly tudósításokat hoz Hohenlohe hgtől Svájból, Prof. Stettentől Stocholmból keltezve, hogy a háborút vég nélkül folytatni kívánják. És folytatni kívánja Anglia, mert itt keleten is mérhetetlen ígéreteket tett!

¹⁰¹ Renner, Karl Dr. (1870–1950), osztrák szociáldemokrata államférfi, később köztársasági elnök.

¹⁰² Huysmans, Joris Charles (1848–1907), francia újságíró.

¹⁰³ Pester Lloyd, 1917. máj. 24. — Neue Freie Presse, 1917. máj. 25.

[1917.] Máj[us] 30. [Temesvár]

Amit sejtettem, bekövetkezett. Ma Stockholmból Vészi Margit¹⁰⁴ táviratozza: „Morgen beginnen die Verhandlungen mit den Ungarn. Die Basis dieser Verhandlungen wird, wie ich erfahre, das Programm: keine Annexionen u. *gerechte Behandlung der Nationalitäten bilden.*” Mi ez a gerechte Behandlung der Nationalitäten? Hiszen mi garanciákat keresünk, hogy erdélyi és délvideki árulások ne ismétlődjenek többé; intézményes garanciákat. Ezeket keresik Stockholmban is?

Temesváron tegnap strike volt. Néhány száz ember tüntetett. A végén 100 ember — többnyire asszonyok, gyerekek betörték a boltokba és fosztogattak. Néhány rendőr tegnap még megakadályozhatott volna mindent. Ma már egész Aufgebot kellett katonaság és egyébből, hogy féken lehessen tartani a felkorbácsolt szenvedélyeket. A Krassószörényi strike-vidékről is jelentenek zavargásokat. Mindenesetre komoly, nagyon komoly, nagyon aggasztó jelenségek!

Jilg vezérkari főnököm ma joggal mutatott rá: „wenn wir hier alles für Assistenzen branthen, leidet unser rollender Ersatz”. Azt tanácsoltam neki, tanítsa ki holnap megfelelőleg a helyi sajtót.

Az ellenzék pedig ezalatt őrzöng. Károlyi Mihály szerint a Pesti Naplóban a fődolog, hogy a munkapártból hírmondó se kerüljön vissza. Minden egyéb mellékes, a 20 éves kiegyezést sem lehet megakadályozni, a választójognál is csak 200 000 választó a differencia, a fő megbuktatni a munkapártot. És azután még egy! „*Bécsben mérvadó helyeken is kezdik már belátni, hogy az ő külpolitikája volt a helyes.*” Na Németország, örülj a hú szövetségesnek!

[1917.] Máj[us] 31. [Temesvár.]

Minden gyönyörűn fejlődik: a csehek, délszlávok nyilatkozatai a „Reichsratban”: Felsőmagyarország legyen a cseheké, Magyarország déli része pedig horvát—szerb—szlovén. Ezekért küzdött a magyar állam. Ezalatt pedig Stockholmban Kunfi, Garami és Weltner¹⁰⁵ urak harcolnak azért, hogy a háború egésze bizonyosan eredménytelenül végződjön Magyarországra nézve. Idehaza Tisza klubbeszélétesekben tovább mérgesíti a helyzetet. Itthon Temesváron pedig a dohánygyár és kalapgyár előtt katonaságnak kellett szétvernie a sztrájkoló asszonyokat.

1918. jan[uar] 14.

E naplótöredékek lelki életemnek egy-egy kínos stációját kezdi jelenteni. Már karácsony előtt szolt nekem Jilg alezredes, az én Militärkommandó vezérkari főnöke, hogy a hadsereg Generalstabehefje nem mellőzheti a politikai információk szedését a vezérkar részéről. Tisza alatt ez tudtommal be volt szüntetve és még a román betörést megelőzőleg is Sándor János¹⁰⁶ közölte velem, hogy politikai információk beszerzésére kizárólag a polgári politikai hatóság illetékes. Azt hittem, hogy most figyelemmel a nemzetközi szocialista szervezkedésre, mely a hadseregben belül akarja a békét kiküzdeni, kívánnák restituálni a politikai informatív szolgálatot. Nem csekély volt azonban meglepetésem, midőn azt hallom az alezredestől, hogy tisztán belpolitikai kérdésekben, mint képviselők pártállása, stb. kívánnak információt az egyes Militärk[omman]dóktól. Tegnap azután Popeszku őrnagy a Nachrichtenstelle főnöke kért tőlem megbeszélést, amelyben egy Bécsben a vezérkarnál tartott megbeszélés alapján közölte velem, milyen irányban akarnak innen információkat.

1. A közigazgatás menete felől Militärk[omman]dó területén. Ezt kidolgozza dr. Sinkay Traján népfőlkelő főhadnagy, különben vingai oláh ügyvéd.

2. Információt a képviselők és politikai vezetők pártállása, törekvései és kilátásai felől.

3. A parancsnokság területén lakó népek, nemzetiségek törekvéseinek ismeretét szeretnék bírni.

¹⁰⁴ Vészi Margit, (1890 –) írónő, az Az Est és a Pester Lloyd tudósítója. Molnár Ferencné, majd b. Montica Pálné.

¹⁰⁵ A tervezett nemzetközi szocialista konferenciára Stockholmba érkezett magyar szociáldemokrata küldöttség tagjai: Kunfi Zsigmond (1879–1929), 1907-től a Népszava helyettes szerkesztője, a SzDP centrista vezetője, 1918-ban a Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormány munkügyi és népjóléti, a Berinkey-kormány közoktatásügyi minisztere, a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztos és pártvezetőségi tag. Az emigrációban 1919-től kommunistaellenes tevékenységet fejtett ki. — Garami Ernő (1876–1935), 1898-tól a SzDP vezetőségi tagja, a Népszava főszerkesztője, 1918-ban a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány kereskedelemügyi minisztere, a proletárdiktatúrával szemben foglalt állást. — Weltner Jakab (1873–1936), 1898–1905 között MSZDP központi párttitkár, 1909-től a Népszava helyettes, 1918-ban felelős szerkesztője, 1919–24 között emigrációban, 1924-től a Népszava szerkesztője, SzDP vezető, 1931-től országgyűlési képviselő.

¹⁰⁶ Sándor János (1860–1922), 1913–17 között a Tisza-kormány belügyminisztere, Tisza István sógora.

„Die Bestrebungen auf das Selbstbestimmungsrecht der Nationen”, amint magát a jó Popeszku őrnagy kifejezte. „Das wird ja nach dem Krieg sehr bedeutend sein”. Hát ezért viseltünk mi háborút, ezért a sok-sok jó magyar vér.

1918. febr[uar] 18. [Budapest]

Tiszánál megbeszélést tartottunk a készülő indemnitási vita tárgyában. Szerinte a kormány utóljárt járja és mi rövid idő alatt átvesszük az ügyek vitélét. Teleszky¹⁰⁷ is kormánykriszise számít, mégpedig felosztás előtt, úgyhogy a következő kormány meg fog egyezni, mert a jelenlegi kormánnyal ő sem tartja lehetőnek a megegyezést. Azt ellenben T[elezsky] abszolúte nem tartja kizártnak, hogy T[isza] megengedi néhány hívének, szavazzák meg a reformot. Nem tudom nem túlságosan optimisztikus-e a felfogás? Azt hallom, Szterényi¹⁰⁸ kiviszi a zászokat.

1918. máj[us] 18. [Temesvár]

Budapestről tegnap este jöttem haza. Sajnálom, hogy nem tudom mindig magammal vinni naplómát s így momentán impressziók alatt megrögzíteni a képeket, amelyek az e heti válság különböző mozzanatainak hatása alatt kaleidoszkopszerűleg váltották fel egymást. Mikor felérkeztem, még senki sem látta előre, mi fog következni. A klubban főleg az udvar felől keringtek ellenőrizhetetlen hírek. Prónay Miska volt nógrádi főispán előadta, hogy fivéréől tudja, hogy a főhercegi családi tanács legkomolyabb ügyekkel foglalkozik. Czernin a Parma-féle kir[ályi] levélnek nyilvánosságra hozatala után állítólag oda nyilatkozott a király előtt, hogy ebből a bajból csak lemondással lehet menekülni. A házi törvényeknek volna egy rendelkezésük, ha valamennyi tagja az uralkodóháznak követeli a lemondást, a királynak állítólag le kellene mondania. Ebben az ijedtségben folyamodott a király állítólag Tiszához.¹⁰⁹ Komoly politikai körökben is meg lettek tárgyalva ezek a pletykák. Este a vacsoránál Teleszky is annyit mondott, hogy a levéldolog komoly dolog, de a király lemondásának eshetőségét végzetes bajnak tartaná, megosztaná az országot, a monarchiát, a socialisták, radikálisok, szlávok, stb. mind a lemondott király mellé állnának. Nem is hiszi, hogy odafejlődtek volna a dolgok. A mi a belső politikát illeti, általános volt a nézet, csak ne kelljen a munkáspártnak átvenni az uralmat, sőt egy koncentrációba való bemenetel sem látszott a párt vezetői előtt kívánatosnak, ellenben őszintén megnyilatkozott a megegyezés célzatával jövő kabinetnek támogatására. A Szterényi kabinetet első este senki sem akarta elhinni. A megbízatást én először Návay Lajostól hallottam, ki előtte való este 10 óra után titok leple alatt a nemzeti kaszinóban hallotta. D. e. még annyira titok volt, hogy ő csak édesanyjának írta meg levélben. D. u. a korzón már hírlapírók beszéltek róla s N[ávay] sem tagadta velük szemben, annál kevésbé, mert Rónay Zsigmond, a „Jogállam” szerkesztője, aki Vázsonyitól jött és ott Szterényivel találkozott, szintén újságolta a nagy hírt. Návay szerint Windischgrätz Lajos¹¹⁰ csinálta a dolgot, aki most a királynak éppen úgy a kedvence, mint a mikép a múlt nyáron Eszterházy Móric volt. Azt is ki lehetett venni N[ávay] L[ajos] szavaiból, hogy a Szterényi kabinetbe meghívását várja belügyminiszternek, a Szt[erényi] kabinetet kompromisszumos kabinetnek tartja, de a belügyi tárcát és avval a választójogi javaslat képviselőt csak úgy vállalná, ha Tisza a 6 elemiből, mint első kiegészítő kellékből engedne. Mint legszélsőbb határt, a maga részére kijelölte a 6 elemi ügy, hogy ott, ahol a magyar írást-olvasást ki tudják mutatni, 4 elemi legyen a kvalifikáció. Szerinte Tisza ezt nem akarja elfogadni, mert a magyar alföldet kiszolgáltatja a „mezitlábásoknak”. Ő ezt a kifogást nem tartja elfogadhatónak. Szerinte az alföld mezőgazd[asági] munkáseleme jó irányú, nemzeti gondolkodású és érett arra, hogy a politikai életben része legyen. Azt is mondta, hogy az ő belügyminisztersége a közigazgatási reformnak napirendre tűzését jelenti, ami szerinte már most teljesen megérett kérdés volna és már Andrássy is belenyugodott legyen.

¹⁰⁷ Teleszky János (1868 – 1939), 1912 – 1917-ig pénzügyminiszter.

¹⁰⁸ Szterényi József b. (1861 – 1941), 1918-ban kereskedelmi miniszter.

¹⁰⁹ Prónay Mihály fivére, Prónay Gyula a cs. és kir. 13. jászkuon huszárezredben ezredes, Frigyes főherceg szárnysegéde volt. A feljegyzésekkel kapcsolatban ld. *Ladislav Singer*: Ottokar Graf Czernin, Staatsmann einer Zeitenwende. Graz, Wien, Köln, Styria, 1965. 359. l. A könyv 302 – 305. lapjain ismertetí a Sixtus-level ügyét. Czernin 1918. ápr. 12-én Károly királynak az ügyek vitélétől való visszavonulását tanácsolta, amit Károly király elfogadott azzal, hogy Frigyes vagy Jenő főherceg vegye át a hatalmat. Zita királyné ápr. 13-án nem fogadta el a javaslatot, így az ápr. 14-én tartott közös minisztertanácson, melyen Czernin mint lemondott miniszter vett részt, a király visszavonulását már nem fogadták el. A könyv megjegyzi, hogy Tisza ugyanakkor Bécsben tartózkodott. A naplóró ezt megerősíti, ami informátságát bizonyítja.

¹¹⁰ Windischgrätz Lajos hg. (1882 –), 1917 – 1918-ban közellátásügyi miniszter, majd közös külügyi osztályfőnök. – Eszterházy Móric gr. (1881 – 1957), Tisza és Wekerle között 1917 májustól augusztusig miniszterelnök.

Mikor este a klubban Balogh Jenőnek¹¹¹ elmondtam a Szt[erényi]-féle megbizást, nem hitte el, s egy hosszú előadást tartott a kombináció lehetetlenségéről. A Návay-féle választójogi tervre vonatkozólag ő is elmondta a „mezitlábásokra” vonatkozó argumentációt. Következő reggelre már a lapok hozták a Szt[erényi] féle megbizást, estére pedig a klubban híre terjedt, hogy nem megegyezést keres, hanem a választójog *elhatalasztását* ószre, ősszel pedig vagy a Vázsonyi-féle javaslat *változatlan* elfogadását, vagy pedig *választást*. Oriási lehangoltság keletkezett a pártklubban s a kislelkűek már mindent elveszítettnek hittek. Másnap azonban ismét megfordult minden. Szt[erényi] miniszterjelöltjei, a Zichyek, Teleki Pál, stb. lemondtak s délben elmondhatta W[ekerle] hatalmas beszédét, mely a kompromisszumos irány győzelmét jelentette. A beszéd után azt mondtam W[ekerle]nek, hogy olyan volt, mint az egyházpolitika legszebb idejében. Azt felelte „csak az a baj, hogy megöregedtem”, de azután önérzetesen hozzátette Andrásyékra célozva: „hagytam őket egy ideig garázdálkodni, de most izoláltam őket”. Mostnár csak az a kérdés, miképen megy nálunk a kompromisszum. Kürthy Lajos¹¹² szerint Tisza még mindig túlságosan merev a 6 elemi követelésével, másrészt pedig a 6 elemi még a blokknak megállapodásaiban is szerepel. Sándor János nekem azt mondta, hogy a király elfogalta a 6 elemi. Tisza a Károly-keresztések kérdésére a klubban azt mondta, hogy ez teljesen rendben van, de előbb körülnézett, nincs-e a közelben újságíró.

Ma nálam járt Vuketich Endre¹¹³ fiatal publicista, ki most Chrvabus de Knige álnév alatt egy cikksorozatot tett közzé a Temesvári Hirlapban. Szerinte az uralkodóház, különösen a fiatal király dolgozik a trializmus felé. A lengyeleket elvesztik és most csehek, magyarok és délszlávokra akarnának támaszkodni. A mai Horvátországban már nincsenek horvátok, csak délszlávok. Másfelől hallom, hogy Oroszországból a szökés mármost nehezebb, mert magyar hadifoglyokból kikerült bolsevikiek őrzik a tiszteket. Valami Rudnyánszky,¹¹⁴ ki magyar lapot szerkeszt, a bolsevik bizottságban helyet foglal és üldözi a magyarokat. Kerületbeli németektől hallom különben, hogy volt ellenjelöltem Naster András egy május 12-iki gyűlésre gyűjt résztvevőket.

1918. május 19. [Temesvár]

Tegnapelőtt este érkeztem haza Budapestről. A délutánokat leginkább a választójogi bizottság foglalta le. Kíváncsi voltam annak tárgyalásaira, mert a múlt héten még Návay Lajos azt beszélte nekem, hogy a 4 és 6 elemi közötti differencián felborul az egész helyzet, mert ez az a front, amelyen W[ekerle] már nem engedhet. Ha a munkapárt leszavazza, akkor a feloszlás fegyveréhez nyúl. A csütörtök esti választójogi bizottsági ülésen már most megtudtuk W[ekerle]-nek Andrásynak adott válaszából, hogy ez nyílt kérdés. Megegyezés nincs olyan értelemben, mintha szerződés volna Tisza és a kormány között, de igenis erre a frontra fenntartotta mindenik a maga álláspontját. A nyílt kérdés mármost azt jelentheti nézetem szerint csupán, hogy a dolog a kormányra nem kabinetkérdés, nálunk pedig nem pártkérdés. Igen örülök a dolgok ilyen fordulatának. Ha a dolgok tovább kihegyeződnek, egyénileg sok kellemetlenségem támad. A múlt héten meglátogattam jó öreg Molnár Viktort. Elmondta, miként kapacitálta vejét, beszélje meg Wekerlével a saját pártjába való belépést, azután pedig Tiszától kérjen felhatalmazást az átlépéshez. Legyenek a W[ekerle] pártjában olyanok, akik fúzió esetére előkészítik a talajt, a balközép és a Deákpárt közötti fúzió előtt is így volt. Először átlépés — kvártélycsinálók — azután jött a nagy fúzió. Szerény ellenvetésem az volt, hogy akkor a kvártélycsinálók élén Ghicz Kálmán állott, akinek olyan súlya volt, hogy rögtön a kabinetbe mehetett. Most ilyen akciót szintén vezetne egy Teleszky János, de nem a parlamentben még kellő súllyal nem bír emberek. Jó öreg Viktor bátyám erre majdnem gyermekekes választ adott: „Ghicz Kálmán a fúzió idejére már súly nélküli ember volt, akkor is a közemberek sorából támadtak azok, akik a mozgalmat vezették s most alkalmas vezetőknek itt van az ifjú Viktor (?)”¹¹⁵ Sohasem tételeztem volna fel jó öregemről, ennyi naivitást. Este Tisza a klubban nagy beszédet mondott, amelyben egyelőre bizalmasan közölte a megegyezés részleteit. Ő már akkor megmondta, hogy a 6 és 4 elemi közötti differenciából nem lesz kabinetkérdés vagy pláne baj. Mi értelme volna tehát most az átlépésnek? Pláne nézetem szerint W[ekerle] 4 és 6 elemis javaslatával szemben a legmesszebbmenő előzékenység, amit bánsági képviselő tanúsíthat, hogy tartózkodik a szavazástól. A mi

¹¹¹ Balogh Jenő (1864–1950), 1912–17-ig a Tisza-kormány igazságügyminisztere.

¹¹² Kürthy Lajos (1849–1921), Tisza alatt közéleti miniszter, 1918. okt. 30-án a Hadik-kormány tagja, többszörös főispán.

¹¹³ 1920 után a Temesvári Hirlap szerkesztője.

¹¹⁴ Rudnyánszki Endre újságíró, ügyvéd. 1917-től Szovjet-Oroszországban az OKP magyar csoportjának tagja, 1918 novembertől elnöke, 1921-ig a KMP egyik vezetője. 1922-ben szakít a forradalmi munkásmozgalommal.

¹¹⁵ Ifj. Molnár Viktor b., munkapárti képviselő, Serényi Béla csoportjával kilépett, később felsőházi tag. A naplóról sógora. (Ld. 13. jzt.)

vidékünk képviselői, ha nem akarják elveszíteni pozíciójukat a magyar állam legerősebb támaszainál — a sváboknál — gondosan kerülniök kell minden olyan akciót, mely az állam jogrendjébe nemzeti alapon jogegyenlőtlenséget akarna belevinni. Ha 6 elemít kívánunk, mint alapkvalifikációt, kívánjuk mindenkitől. Ez nem sérthet senkit, amellet feltétlenül megvédi a magyar államnyelv érdekeit, de még inkább a magyar államhoz való ragaszkodás szempontját. Aki 6 elemít végzett, vagy pedig evvel egyenrangú iskolát, az rendszeren a politikai belátásnak azon a fokán van, hogy az állami élet reális hiányosságai benne bizonyos visszhangra találhatnak. Ezekkel kell nekünk ezen a vidéken operálnunk. Az államnyelv a választójogi bizottság vitáiban igen nagy szerepet játszott. Andrásy védekezett azon vád ellen, mintha azt, hogy a legnagyobb agitátorok tudnak magyarul, azért mondta volna, mintha nem tartaná kívánatosnak a magyar államnyelv elsajátítását. Ő csak annyit mondott, hogy nem a megbízhatóságnak bizonyítéka a magyarul tudás. (L. beszéd szövegét). Ez sem helyes megállapítás. Andrásy nem disztinvál az egyes emberre vonatkozó megfigyelés és a tömegjelenségnek megítélése között. Az egyes embernek magyar tudása tényleg nem bizonyíték még annak megbízhatósága mellett. Ha ellenben tömegek tanulnak meg valamely nyelvet, az igenis mutatja, hogy nagy rokonszenv van az állam kívánságaival szemben, sőt ezeknek a kívánságoknak megértéséről tanúskodik. Tanúskodik annak a helyes megértéséről, hogy azért nem kell még okvetlenül elvesztenie saját nemzetiségét, hanem csupán számol a magyar állam nemzeti jellegével és saját érdekében tanulja meg a nemzeti nyelvet. Ebben az irányban kívánok majd foglalkozni A[ndrásy] gondolatmenetével. Érdekes tárgyat ad továbbá beszédének az a része, amelyben még mindig a kiegyenlítés ellen beszélt, mert az álláspontokat kiegyenlíthetetlennek tartotta. Szerinte az E[szterházy] kormány megalakulása előtt „az összes demokrata pártok” vezérférfiai állapították meg a választójogi programot. Erről már nekem Návay Lajos is beszélt, ez tehát más valami, mint a „blokk”,¹¹⁶ melynek A[ndrásy] tudvalevőleg nem volt tagja. Ennek a programnak megállapítása azonban úgy látszik éppen úgy titokban történt, mint a blokké, mért legyen tehát ez is kötelező bárkire? Azután, mi volt az az esemény, mely hirtelen oly szükségessé tette a választójognak oly megállapítását, mely minden egyezséget kizár, mikor még röviddel előbb a koronától kapták a híres nyilatkozatot, hogy a koncentrációra való törekvések — amelyek ugyancsak ellenkeznek a török-szakad politikájával — a korona helyeslésével találkoznak? A múlt évben még a nézetek változtatása volt az államférfiúi kvalifikáció próbaköve. Most a „következetesség” korát éljük. Azt hiszem a dolog megfejtése Vázsonyi beszédében található fel, aki mondta, hogy a Károly-keresztesek választójoga — pars pro toto — a Tisza kormány megbuktatása céljából lett felvetve. Még egy érdekes szempontot vetett fel Vázsonyi: szerinte a javaslat így ahogy van, a választójog fejlődésképeségét biztosítja, míg a Wekerle—Tisza-féle módosított alakban ez a fejlődésképeség veszélyeztetve van. Ez az állítás is érdemes volna arra, hogy vele beszélemben foglalkozzam.

1918. máj[us] 20. [Temesvár]

Ma feleségem Klopódiáról érdekes dolgokat mondott telefonon. W[ekerle] S[ándor] ott van s meglátogatta Gyuláékat. Szerinte a választás meglesz, mert a ház 8 év előtt választattván túlélte magát és mert Tisza a 4 elemi ellen agitál. Oda is nyilatkozott, hogy nagyon meg fogják nézni, ki hogyan szavaz. Úgy látszik presszionálni akar a jó öreg. Azt is mondta, hogy a király Badenben el akart menni a Deutsch—Oest[erreich]-Un[g]arischer — Wirtschaftsverband” ülésére, de ő lebeszélte.

1918. Máj[us] 24. [Budapest]

A választójog kiegyenlítő — nemzeti hatásáról beszélt Apponyi. Alig beszélt róla, már az I. kerületi választásnál ott látjuk a plakátokat: mérkőzés a nemzet igazi érdekeinek képviselői „magyarok és nemzetközi népámítók között”. Nézzük meg a fogadtatást, amit a kath[olikus] autonómia, a magyar hadsereg kapott és nézzük végül azon ádáz küzdelmet, melyet Vázsonyi saját fegyvertársai ellen kénytelen volt végigküzdeni.

1918. máj[us] 31. [Bécs]

A Wirtschaftsverbandok üléseire jöttem Bécsbe, mint a magyarnak igazgatósági tagja. Tegnap este vacsoránál a porosz hadügyminisztérium itteni képviselői voltak szomszédaim, egy őrnagy és egy főtörzsorvos. Okos, művelt emberek, de mint most

¹¹⁶ A választójogi blokk 1917-ben alakult az általános választójog kivívására a képviselőházi ellenzék pártjaiból.

n minden német eltelve nemzetük terjeszkedése vágyától. Vacsoránál még megismerkedtem Stresemannal,¹¹⁷ a nemzeti szabadelvű párt vezérével, elsőrangú szónok, izzó nemzeti érzéssel és mély tudással, boncoló elmeíllel beszél. Ma is roppant hatással szónokolt, különösen kitűnő volt az, amit Oroszország esetleges újabb megerősítése ellen beszélt. Ezt nekünk magyaroknak kell elsősorban megszívlelnünk. Gratz Gusztival voltam hosszasan, el akar menni. Szerinte Tisza is sokat veszt Czerninben, aki azt mondta: „Ich bin glücklich in einer Zeit leben zu können, in der es einen Tisza gibt.”

1918. jún[ius] 1. [Bécs]

Most jut eszembe éjjel, hogy Vázsonyi még egy szempontot hozott fel és ez az, hogy ő nemzeti, mert akar nemzeti hadsereget, oktatás államossítást és állami közigazgatást. Igen ám, csakhogy az ő programja a választójogban kormányprogram, míg a többi érdekes és értékes (?) egyéni vélemény.

1918. jún[ius] 2. [Bécs]

Bécsi élményemet otthon jegyzem majd fel. Itt csak egy argumentum jut eszembe a választójog tekintetében: a *kitelégítés*. Ez nem áll, mert ez csak eszköz és a tömeg nem azokat tekinti vezéreknek, akik kapacitáltatták magukat, hanem, akik hirdettek, akiknek eredeti meggyőződésük volt. Ezért hiába volt Apponyi beszéde Budán, mikor bevett vezérekről beszélt.

1918. jún[ius] 5-én. [Bécs]

Megkezdtem vál[asztó]jogi beszédem kidolgozását.¹¹⁸ Alapulvettem az okt[atási] törvények tanulmányozását. Ezek alapján meg lehet állapítani, hogy legigazságosabb jogok kiterjesztésének alapjául venni. Már 1868-iki törvény 6 elemít vett fel. Amellett iskolák felállításában széleskörű autonómiát ad. Ahol nincs iskola, ott az olyfokú érzéketlenségnek tudható be, mely az állami ügyekbe való befolyásnál számbaveendő. Polonyi igen helyesen mondja, hogy ellenakció volt. Szinte túlságos ez a liberalizmus, amely az 1868-iki és az azt követő törvényeken végigvonul. És érdekes, hogy ugyanaz a generáció, mely ily liberális alapon rendezte be az állam egész gépezetét, mert hiszen ez a liberalizmus az állami élet egyéb berendezkedéseire is kiterjed, ugyanez a választójog terén kvázi reakciós lett volna, úgy amiképp a Vázsonyi-féle javaslat indokolása kifejti? Nem, csak e téren levonta a bel és külpolitikai események tanúságait. A belpolitikai tanúságokra érdekes Ghiczy Kálmán beszéde, a külső tapasztalatokra gr. Andrássy Gyula naplójegyzetei, melyek III. Napóleón korának tanúságait vonják le. Ezek a férfiak különben már 48-ban is nagyrészt óvatosak voltak vál[asztó] jogban. Visszatérve a kult[urális] alapra: Návay a 4 elemi mellett szól, mert a falusít háttérbe szorítva látja. Csakhogy ip[ari] munkás és városi lakosnál van kult[urális] előny — még ha a szabad oktatás előnyére gondolok is — ez ellen nincs más szer, mint szervezni falun is. A 48-i reformok jellegére jellemző, amit Kossuth mond „Irataim II. K. 164” lapon a szerves fejlődésről. Kossuth tiltakozik itt az ellen, hogy amit a 48-i törvények kimondanak, az forradalmi jellegű legyen. Ennek ellenében az indokolás „Hiszen a nagy francia forradalom sem hozta meg egyszerre az általános választójogot.”

1918. [június] 18.

A 48-as törvény Vázsonyi szerint kompromisszum lett volna a hazafias konzervatív és a hazafias demokratikus irány követői között. Ez nem helyes beállítás, mert a 48-as törvény teljes diadala a szabadelvű pártnak. Az ált[alános] választójog hívei elszigeteltek voltak. Az előzmények sem voltak olyanok, amelyek radikális megoldást kívántak volna.

1918. jún[ius]

A mai lapok közlik, hogy Avarescu¹¹⁹ tábornok szerint csak „33 000” román Erdélyből küzdött volna az ő soraikban, ebből 9000 embert az oroszok bocsátottak rendelkezésre, a többi állítólag Románia. (Közl: *Zlinszky János*)

Itt megszakad a napló.

¹¹⁷ Stresemann, Gustav (1878–1929) birodalmi gyűlési képviselő az első világháború alatt, 1923-ban német kancellár, később német külügyminiszter.

¹¹⁸ 1918. jún. 28-i ülésen mondta el a naplóíró választójogi beszédét, amelyen többek között a temesi bánág elmagyarosodásának folyamatát ismertette. (Képviselőházi napló XL. köt. 32–41. l.) Az előző választójogi törvényről 1910-ben mondott beszédét a bizottságban.

¹¹⁹ Avarescu, Alexandru (1859–1938), román marsall, 1918 elején miniszterelnök, az első világháborúban a román hadsereg parancsnoka.

Megjegyzések Balogh Sándor kritikájához

A Századok 1970. évi 1. számában (193–198. l.) jelent meg Balogh Sándor recenziója „Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941” című könyvről (Akadémiai Kiadó, Bp. 1967), amely három fő részből áll. Ezek a címben jelzett tematikát szlovák, kárpátukrán és román vonatkozásban világítják meg, — módszertanilag eltérő módon: a Magyarországhoz csatolt felvidéki terület problémáinak tematikus csoportosítású tárgyalása tűnt célszerűbbnek, szemben a kárpátukrán résszel, ahol az autonómia kérdésének alakulása szolgált a kronologikus előadás vezérfonalául; míg a román vonatkozású rész esetében amiatt, hogy e terület 1940 augusztus végi átcsatolásától a szovjetellenes háborúba történt 1941 júniusi belépésig — könyvem választott záróterminusáig — mindössze 3/4 esztendő telt el, szükségképpen az új helyzetben jelentkező problémák összefoglaló áttekintésének módszeréhez lehetett csak folyamodnom. Ez a magyarázata ez utóbbi rész kritikáim által szóváltott rövidegének, s nem „a téma kissé szűkre szabott felfogása”, hiszen felvetem mindazokat a már itt szóbaejelhető kérdéseket, amelyeket az 1941–1944 közti periódust tárgyaló további kötetben fejthetek majd ki részletesen. E keletkezéstikben bemutatott problémák némelyikénél egyúttal már itt kitékintést is adok ezek további fejlődésére.

Könyvem e három fő részét egy néhány oldalas bevezető („Trianontól a revízióig”) előzi meg, amely nem tűzhetette célul e téma részletesebb kifejtését. Munkám zárófejezete azonban („Teleki Pál revíziós és nemzetiségi politikája”) olyan összegezés, amellyel kapcsolatban nem látom kellően megalapozottnak azt a megállapítást, hogy „néha megelégszik a lényeg feltárása helyett a felszíni jelenségek rajzával”.

Balogh Sándor kritikája szerint a szerző „megállapításai általában meggyőzőek, tanulságosak”; egyes konkrét példákra hivatkozva azonban bizonyos „fenntartásainak” ad hangot a könyvvel szemben. Nem tartanám szükségesnek, hogy e feltétlenül segítőszándékú, sokoldalú és alapos kritikában felhozott konkrét kifogásokra kitérjek, ha a könyvem körül kialakult vita bizonyos nyugtalanító jelenségei nem táplálnák azon aggályomat, hogy a szóbanforgó recenzió egyes mozzanatai, megállapításai is — főleg azok előtt, akik könyvem nem olvasták, — esetleg félrevezető benyomást kelthetnek. Könyvem a felelősség nagyon nehéz súlyát vette magára a közelmúlt nemzetiségi problémáinak tárgyalásával; ennek átérése indít egyedül arra, hogy a látszólag kisebb jelentőségű, de valójában a téma kezelését illetően nagyon is fontos „részlet-megjegyzéseket” a magam részéről is — aprólékosnak tűnő — megjegyzésekkel kísérjem.

A magyar honvédség délszlovákiai bevonulásának reális értékeléséhez figyelembe ajánlja a recenzió, hogy „a díszes fogadtatások közönsége nem azonosítható egyszerűen a magyar nemzeti kisebbséggel”. Teljesen helyes észrevétel, csak hogy könyvem 34. lapján magam is megírom, hogy „az átcsatolt területre bevonuló honvédsapatok ünnepélyes fogadtatását a magyar kormány és az Egyesült Magyar Párt közös erővel szervezte meg”, s magam hozok fel példákat arra, hogy az ünnepélyes fogadtatások hátterében a dolgozó tömegek, olykor színmagyar falvakban, bizalmatlanul, aggodalommal telve fogadták a bevonulást, és várták a további fejleményeket. Természetesen azt sem hallgatom el, — az igazságnak megfelelően, — hogy „őszintén és jóhiszeműen örült és lelkesedett sok-sok magyar ember; a bevonuló katonák egy része is szentül hitte, hogy felszabadulást hoz az ittenieknek, s nagy élménynek érezte e találkozást”.

Bár szerintem tagadhatatlan, hogy 1938 őszére a magyarlakta vidékeken is jelentős erőltolódás következett be a nacionalista, revizionista erők javára, egyetértek a recenzió azon utalásával, hogy a dél-szlovákiai magyar falvakban sokfelé erős volt a kommunista mozgalom, s hogy választásokkor a magyar lakosság számottevő része

adta le szavazatát a kommunista pártra. „Aki erről megfeledkezik, az nemcsak a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség haladó hagyományait csorbítja, hanem a Csehszlovák Köztársaság forradalmi hagyományait is” — írja Balogh Sándor, akinek e nézetével megegyezően emlékeztem meg azonban könyvemben (25. l.) a kommunista párt által 1938 nyarán kezdeményezett kassai, badalói, tornóci tömegdemonstrációkról, amelyek a magyar kisebbség demokratikus erői impozáns kifejezést adtak a fasiszta agresszorok és belső hadoszlopaik elleni állásfoglalásuknak.

„A másik tény — ami kivülálló számára lehetett tragikomikus, Szlovákia magyar és nem magyar nemzetiségei számára azonban a teljes történelmi tragédiát jelentette, — az volt, hogy a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség ekkor már nem a polgári demokratikus Csehszlovákia és a fasiszta jellegű Horthy-rendszer Magyarországja között választhatott, hanem a kiépülőben levő totális fasiszta Tiso-rendszer önálló Szlovákiája és Horthy-Magyarország között” — írja a recenzió. — Ezzel kapcsolatban sajnos félreértésekre adhat okot, hogy nem jelöli meg, mit ért „kivülállón”, és merre irányítja egy történelmi tragédia tragikomikus esetként való felfogása vádját. A magam részéről bizonyára nem vétek az 1938 őszi fejlemények tragikus jelentőségének megértése és átérése ellen, ha rámutatok arra, hogy a polgári demokrácia bukása Csehszlovákiában München után, és a fasisztlódás erőteljes megindulása, Szlovákiában is, olyan történelmi tragédia, amelynek előidézésében a maga módján a kisebbségi magyar nacionalista politika is részes; felelős azért, hogy a magyar falvakban az első bécsi döntés idejére már jelentősen elhalkult a kommunisták korábban erőteljes szava, s hogy előállt egy olyan helyzet, amelyre Balogh is helyesen utal, — némi fogalmazási pontatlansággal önálló Szlovákiát említve az ekkor még csak autonóm helyett.

Kritikusom megállapítja: „a szerző általában helyesen mutatja be, hogy a csehszlovákiai magyarságnak a Horthy-rendszer fennhatósága alá való kerülése sok tekintetben politikailag, gazdaságilag és szociális valamint kulturális téren is hátrányos volt a csehszlovák polgári demokráciával való összehasonlításban”. Majd megjegyzi: „Ez persze a legkevésbé sem jelenti azt, hogy a magyar nemzeti kisebbség helyzete Csehszlovákiában teljességgel megoltdottnak lett volna tekinthető”. Nagyon helyes megállapítás, de én sem állítok mást; könyvem 10. lapján arról írok, hogy „a szomszéd államok gazdasági-társadalmi viszonyai joggal érdemelték ki ez országok haladó erőinek bírálatát”. A recenzió által felhozott példák ezt a megállapításomat sokoldalúan aláhúzzák. Előadásom számtalan pontján utalok vissza ilyen vagy olyan vonatkozásban a magyar kisebbség 1938 előtti csehszlovákiai helyzetére; ennek beható vizsgálatá azonban tematikailag és kronológiailag egyaránt kivülesik könyvem keretein.

„De néhány esetben más vonatkozásban is kissé egyoldalúnak tűnnek a szerző megállapításai” a recenzius előtt, különösen a magyarosító iskolapolitika megítélése tekintetében. Mint írja: „nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy számos olyan helyen, városban és esetleg községben is, fenntartottak a Csehszlovák Köztársaság idején szlovák nyelvű iskolákat, amelyek nem a helyi lakosság igényeit szolgálták, hanem az állami tisztviselők, alkalmazottak szükségleteit”, akik nem-magyarok voltak, s rámutat, hogy „eltávozásukkal az iskola is elnéptelenedett”. E figyelmeztetés értelme nyilván az, hogy ezeknek az iskoláknak a sorsát nem lehet a „magyarosítás” fogalma alá vonni. Bár el kell ismernem, hogy nem kifogástalan fogalmazással, lényegében azonban magam is arról írok könyvem 94. lapján, hogy az átszatolt területen lévő 150 Slovenska Liga iskola megszüntetésével, minthogy ezekre „e szlovák tisztviselőknek, katonáknak stb. az impériumváltozással kapcsolatos távozási folyamat innmár semmi szükség”, indokoltnak tekinthető, — szemben a szlovák őslakosság iskolajogi ellen indított, semmivel sem indokolható támadással.

Igaza van Balogh Sándornak: „nem szabad arról sem elfeledkezni, hogy az a magyar nemzetiségű szülő, aki különböző okok miatt korábban azt tartotta célszerűnek, hogy gyermeke szlovák nyelvű iskolába jár, az új helyzetben esetleg korábbi véleményét e téren is megváltoztatta”. Utalnék azonban ezúttal is a könyvem 105. oldalán idézett korabeli hivatalos magyar adatra, amely szerint az első csehszlovák köztársaságban az 1937—38-as tanévben a magyar tanulóknak 13,8%-a nem tanult anyanyelvén; míg az 1942—43-as tanévben a Magyarországhoz csatolt felvidéki terület népiskoláiban a szlovák tanulók 41,3%-a maradt kívül az anyanyelvi iskolázás lehetőségén.

„Árnyaltabb, a helyi viszonyokkal és körülményekkel jobban számoló értékelést” igényelve így igazítja ki kritikussom az iskolapolitikai fejezet egyik adatát: „Ragvolcon a Horthy-rendszer uralma idején végig, legalább két tanítós szlovák tannyelvű iskola működött, amely semmilyen tekintetben sem maradt el a község magyarnyelvű elemi iskolája mögött”. Ezzel kapcsolatban szeretném a problémát annyiban tisztázni, hogy

könyvem 97. lapján nem Ragyolc községi iskolájáról beszélek, hanem „Ragyole és környéke” — (közelebbről a közigazgatásilag Ragyolchoz tartozott Sátoros és Sátorospuszta elnevezésű szlovák telepeket lehetett volna megjelölnöm) — szlovák telepés-iskolájáról. A szlovák telepések esetében az anyanyelvi iskoláztatás joga — a könyvem által tárgyalt időszakban — nem volt biztosítva, azon irányelv alapján, hogy „az 1918 után magyar nyelvterületre telepített szlovákok anyanyelvi oktatásra igényt nem tarthatnak, iskolájukban tehát a magyar tanítási nyelv vezetendő be”. A Kállay-kormány 1943-ban „béke-előkészítési” megfontolásokból a nemzetiségpolitika enyhítését tervezve kész lett volna ugyan e vonatkozásban ha nem is elvi, de gyakorlati engedményekre, — ez a készség azonban többnyire megbukott a helyi hatóságok ellenállásán.

Kritikusom azt állítja, hogy „helyenként egyedi esetekből von le a szerző általánosító következtetéseket”. Szeretném remélni, hogy az általa kritikailag szóvatott egyedi esetek, amelyeket könyvem sok szádra menő adatai közül emel ki, nem fognak kétséget kelteni azon következtetésem helytállósága iránt, amelyeket valójában korántsem egyedi esetekből vontam le. Hiszen a recenzió maga sem vonja kétségbe olyan megállapításaim hitelét, mint például az átszatolt területeken folytatott iskolapolitika magyarosító tendenciája.

A kárpátukrajnai vonatkozású fejezet tárgyalására áttérve azt írja a recenzió, hogy az ottani „gazdasági helyzet jellemzésénél nem szabadna figyelmen kívül hagyni, hogy az adott időszak nem békeéveket jelentett, hanem a második világháború legkegyetlenebb esztendőit”. Ebben eltérő véleményen vagyok; úgy vélem, hogy a könyvemben tárgyalt 1939–1941 évek — a szovjet-ellenes háborúba való bekapcsolódást megelőző időszak — Kárpátukrajna vonatkozásában sem tekinthetők a második világháború legkegyetlenebb esztendőinek.

Némi költőies túlzásnak tartja Balogh Sándor azt a jelentőséget, amelyet könyvemben Kárpátukrajna népe forradalmasodása szempontjából a Szovjetunióval szomszédossá válásnak tulajdonítok. Mentségemül szolgáljon, hogy a szocializmus országa iránti várakozásnak ekkori, meghatározó hittel és bizakodással teltett, nagyerejű kirobbanását nagy rokonszenvvel és történelmi érdeklődéssel vizsgáltam, átérvezve, hogy a szovjet Kárpátukrajna szép és jelentős, feltétlenül hiteles forradalmi hagyományáról van szó.

E vonatkozásban szeretnék közelebből megvilágítani egy adatot, amellyel kapcsolatban a recenzió „némi túlzást” lát megnyilvánulni: „457 személynek a szovjet területre való átszökéséből von le a szerző kissé messzemenő következtetést” — írja. Az idézett adat a kárpátukrajnai forradalmasodást bemutató bizonyító anyagom egyetlen jelenségesportjára, az egymást követő hullámokban több ezer embert megmozgató, — a külföldi történetírás által is tömegmozgalomnak jellegzett — szovjet-földre vándorlásra, s annak is csupán legelső mozzanatára vonatkozik: a szovjet csapatok 1939. szeptember 21-én érkeztek Magyarországra kárpátukrajnai területének határához, tehát lényegében egyetlen hónapon belül történt, hogy a könyvemben leírt problémák és nehézségek ellenére „október végéig 457-re emelkedett a sikeresen kiszököttek száma” (197. l.). A „messzemenő következtetés”, amelyre jutok, mindössze az, hogy „a magyar katonai vagy levéteszolgálat alól magukat kivonó fiatalok, munkanélküli napszámosok, állásukat veszített tisztviselők, üldözött értelmiségiek, tanulási lehetőségtől megfosztott vagy magyar iskolába kényszerített diákok a Szovjetunióba akartak kivándorolni, ahol van munka és ahol megbecsülik a munkást, ahol lehet tanulni, kultúrálódni; elnyomástól, kiuzsorázástól mentes, emberi életet élni” (196. l.). A magyar uralom alatti kárpátukránoknak a Szovjetunióról alkotott ezen képe, úgy gondolom, alapjában véve helyes. még ha a szubjektív elvárások egyben-másban olykor meghaladták is a Szovjetunió akkori reális lehetőségeit.

„Nem hangzanak meggyőzőnek a probléma megvilágítása szempontjából” — írja Balogh, — a szerzőnek a Szaucsuk-levél „megítélésére vonatkozó sorai sem”. Mint könyvem 197–198. lapján leírom, ez a lefoglalt levél a kárpátukrán terület nemzeti alapon való egyesítését akarta kérni a Szovjetunió vezetőitől, s felfokozta a kárpátukrajnai magyar megszálló hatalomnak a határon álló szovjet hadsereggel kapcsolatos aggodalmait. A recenzióból sajnos nem tűnik ki világosan, hogy ezzel kapcsolatban milyen probléma meggyőzőbb megvilágítását kívánja számonkérni. Megjegyzni ellenben, hogy „a fentebbiekhez hasonló példát még néhányat fel lehetne sorolni”.

Könyvem román vonatkozású részével kapcsolatban a recenzió azt írja, hogy „a szerző megállapításainak túlnyomó részével e fejezetre vonatkozóan is egyet lehet érteni, bár itt is előfordulnak kisebb-nagyobb pontatlanságok, sőt nem eléggé alátámasztott megállapítások is. Például az olyan, hogy a román kormány 1940. augusztus eleji nemzetiségi rendelete a megoldás szempontjából szívesen volt. Igaz, e rendelet enyhített volna a nemzetiségek helyzetén, de a megoldástól nagyon messze járt.” — Mint a könyvem

255. oldalán írottakból kitűnik, a szóbanforgó román nemzetiségi rendelet nem 1940, hanem 1938 augusztus elején jelent meg; tehát a recenzióban van a pontatlanság. A következő, 256. oldalon kifejtettek közül pedig teljesen világos, hogy a rendeletet relative tartomnyszerűen, az általam előbb expressis verbis durvának minősített eddigi román nemzetiségpolitikához képest, nem pedig „a megoldás szempontjából”. A „megoldás” szó elő sem fordul itteni fejtegetésemben. A recenzió is idézi könyvem zárószóit, amelyekben úgy foglalkozom állást, hogy a nemzetiségi problémák a nacionalizmus alapján nem oldhatók meg. Már pedig, ha ezt valom, nyilvánvaló, hogy a román nacionalizmust sem tekintem ez alól kivételnek.

A továbbiakban a recenzió arra tér ki, hogy „a felsoroltnál mélyebb, több oka lehetett a 100 000 fős tömegnek Erdélyből, helyesebben Dél-Erdélyből Magyarországra való áramlásának is”. Könyvemben (293., 296—297. l.) az alapvető okra mutatok rá: az erdélyi illetve dél-erdélyi román retorzióra, amely az ottani magyarság nehéz helyzetét — különösen a tömeges munkás- és tisztviselő elbocsájtások révén — egészen elviselhetetlenné fokozta.

„A Székelyföld lehetséges természetes piacainak köre is szélesebb annál, mint ahogyan azt a szerző megítéli” — olvasható a recenzióban. Aki viszont könyvem 290. lapját felüti, megállapíthatja: csak bizonyos félreértéssel lehet szövegem vonatkozó részét úgy értelmezni, hogy csak Brassót és a Regátot tekintem a Székelyföld természetes piacának, hiszen a piacok elvesztését rögtön annak a súlyos helyzetnek konstataálásával említem együtt, hogy a Székelyföldnek „ugyanakkor egyáltalán nem volt vasúti összeköttetése Észak-Erdély és Magyarország felé”.

Méltánytalan lennék bírálómnal szemben, ha a részletekre vonatkozó fenti reflexióimba belemerülve elmulasztanám megköszönni könyvemről alkotott tárgyilagos összegező véleményét: „Tilkovszky Loránt könyvét, bizonyos fenntartásaim ellenére, azon munkák közé sorolom, amelyek a marxizmus—leninizmus szellemében, alkotó módszerrel íródtak, s ennek következtében hozzájárulnak a tudományos történetiszemlélet kialakításához a nemzetiségi kérdés területén is.” Ha említett fenntartásait — mint megjegyzéseimben érintettem — nem is látom mindenben indokoltaknak, őszintén hálás vagyok akár a legkisebb észrevételekért is, amelyek munkám pontosabbá, sokoldalúbbá, meggyőzőbbé tételét segíthetik elő. Szeretném azonban megegyezésre hangsúlyozni: nem kívülállóként, nem fölényesen és egyoldalúan, nem hagyományokat csorbítóan, hanem felelősséggel kezelem a nehéz témát; s amikor a magyar nacionalizmus történeti kritikáját adom, más nacionalizmusok természete iránt sincsenek illúzióim. Balogh Sándor is idézi könyvemből vizsgálódásaim magyarra, szlovákra, románra egyaránt érvényesnek tekintett konzekvenciáját: „Közös kötelességünk, hogy azok nyomán, akik annak idején a kölcsönös nacionalista elvadultságok közepette is bátran hirdették internacionalista meggyőződésüket, egymást támogatva küzdjünk a mai társadalmi rendszerünkön túl idegen nacionalizmusok még ma is élő maradványai ellen, a szocialista nemzetek szoros baráti együttműködésének további elmélyítéséért.”

Tilkovszky Loránt

Válasz Tilkovszky Lorántnak

Mindaddig, amíg Tilkovszky Loránt könyvében tárgyalt kérdések teljes külföldi levéltári anyaga hozzáférhetővé válik, az olvasóra bízom annak megítélését, hogy kritikai megjegyzéseim Tilkovszky Loránt könyvének felfogásával és módszerével kapcsolatban helytállóak-e.

Balogh Sándor

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRACIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

E. Sz. Markarjan:

A történelem összehasonlító vizsgálatának alapelvei

Irodalmunkban a történelem összehasonlító tanulmányozásának problémáját főként olyan tudományok rendkívül specifikus nézőpontjából szemlélték, mint a lingvisztika, a folklorisztika, az irodalomtudomány. A probléma ily tárgyalása, noha teljes mértékben jogos és szükséges, egyáltalán nem kielégítő. Napjainkban az összehasonlító-történelmi vizsgálatok módszere problémájának olyan általánosított megfogalmazására van elsősorban szükség, amely képessé tesz arra, hogy megállapítsuk e módszer lehetőségeit a történettudomány, mint egész, középponti megismerő feladatához mérve. Tekintetbe kell azonban venni, hogy ez a kérdés oly mértékben bonyolult és összetett, hogy egy cikk keretein belül még vázolni sem lehet az ezzel kapcsolatos problémák teljes körét. Ezért arra kényszerülünk, hogy csak a legáltalánosabb jellemzőit vizsgáljuk a kutatás azon fájának, amely az irodalomban az „összehasonlító-történelmi módszer” nevet kapta, és a társadalmi-történelmi kutatásokban való felhasználásának csupán alapvető szempontjait vázoljuk fel.

Az utóbbi évtizedeket, egészen a legújabb időkig, az jellemezte, hogy eléggé erőteljesen csökkent az érdeklődés a történelem összehasonlító tanulmányozása iránt. Okok egész sorával magyarázható ez, részben azzal, hogy a múltban az összehasonlító-történelmi módszer alkalmazása számos hiányosságban szenvedett.

E módszer vulgáris használata elleni teljesen jogos reakció időnként azonban bizalmatlansággá, sőt e módszer tudományos-megismerő értékének teljes tagadásává vált. A folklorisztika és az irodalomtudomány tapasztalataira hivatkozva, V. M. Zsirmunskij például ezt írja: „Az irodalom vagy a folklor tényeinek elvtelen, empirikus összevetése a tisztán külsődleges — valóságos vagy leggyakrabban elvt — hasonlóság alapján, mindenféle hasonlóságnak a mechanikusan felfogott hatással való magyarázata e hatás társadalmi-történelmi okainak, a helyi történelmi és különösen irodalmi fejlődésben való előfeltételeinek és a kölesönös »példaképek« társadalmi átalakulásának szükséges figyelembevételével — mindez teljesen jogos bizalmatlanságot váltott ki az úgynevezett »összehasonlító módszer« egésze iránt.”¹ Az összehasonlító módszer ilyen vulgáris használata, amely jelen volt a történelmi tudományok más területein is, különösképpen a XIX. század általános kulturtörténetében, gyakran sematizmushoz, a különböző kulturák közötti hasonlóság mechanikus megállapításához vezetett, ignorálva egyéni specifikumaikat stb. Az ehhez hasonló példákat természetesen lehet folytatni, de bármennyit is idézünk belőlük, önmagukban még semmiképpen sem vezetnek rá a múltbeli komparatiztika hibáira —, a legfontosabb pedig az, hogy válaszoljunk az összehasonlító-történelmi vizsgálat módszerét illető elvi kutatási lehetőségek kérdésére. Az összehasonlító-történelmi módszer nyomatékosan figyelmet követel, hiszen megoldásától nagymértékben függ a társadalmi-történelmi ismeretek fejlődése. Teljesen helytelen a történelem összehasonlító tanulmányozásának gondolatát e gondolat múltbeli vulgáris alkalmazásával, az ilyen vizsgálatok gyakran hibás eredményeivel azonosítani. Sőt, maga a történelmi materialista felfogás, amely az emberiség történetét a fejlődés belsőleg egységes, törvényszerű folyamatának tekinti, szükségszerűen állítja a marxista kutató elé az összehasonlító vizsgálat feladatát. Ezzel függ össze, hogy a viták nem magának a gondolatnak az elfogadásáról vagy a visszautasításáról folyhatnak, hanem e módszer jellegét és elveit érintő kérdésekről, a módszerrel kapcsolatos kutatási eszközök helyéről és szerepéről, a terminológiai jelölésről stb.

¹ V. M. Zsirmunskij: A szláv népek epikus művészete és az eposz összehasonlító vizsgálatának problémája. Moszkva, 1958. 16. l. (oroszul).

Ha az összehasonlító módszerről beszélünk, nem az összehasonlításnak a megismerő tevékenységben általában betöltött szerepét tartjuk szem előtt, hanem egy viszonylag önálló, rendszeresen szervezett kutatási fajtát, amelynél az összehasonlítás specifikus megismerési célok elérésére szolgált, és amely megengedi számunkra a „módszer” fogalmának használatát. És ezt nagyon fontos hangsúlyozni. Hiszen az összehasonlítás mint olyan egyáltalán nem a történettudomány vagy más „összehasonlító” ismeretek kiváltsága. Az összehasonlítás állandó elemként, szükségszerűen jelen van a megismerés minden szintjén és formájában. Sőt, összehasonlítás nélkül nemcsak a megismerés folyamata elképzelhetetlen, hanem általában az emberi tevékenység bármely fajtája; csupán az összehasonlítás révén válik lehetségessé a tárgyak hasonlóságának és különbözőségének megállapítása, maga az absztrahálás és a fogalomalkotás folyamata, amely nélkül semmiféle tudás sem létezhet. Ha azonban figyelmen kívül hagyjuk az összehasonlításnak „előfeltevés-jellegű”, és ebben az értelemben általános, mindenfajta megismerő tevékenységben azonos szerepét, azt kell mondanunk, hogy specifikusan megismerő értéke a különböző tudományokban távolról sem egyenlő. Néhányuk esetében nincs szükség sajátos módon szervezett és szisztematikusan felhasznált összehasonlító módszer kidolgozására. Más tudományokban viszont az ilyen módszerek kidolgozása elkerülhetetlen, belső követelményeiknél — a kutatás tárgyának sajátosságainál és a megismerési feladat specifikumánál — fogva. Éppen ezért egy sor tudományban sajátos összehasonlító diszciplínák alakultak ki (mint például összehasonlító anatómia, fiziológia, embriológia, nyelvtudomány, kultúrtörténet stb.). E diszciplínák mindegyikében az összehasonlító módszer, miközben bizonyos általános megismerő funkciót tölt be, specifikációra is szert tesz, konkrét struktúrája és a végrehajtandó feladat által megkülönböztethetővé válik. Irodalmunkban gyakran találkozni azzal az állítással, hogy a „módszer” fogalmát az összehasonlító-történeti vizsgálatokkal kapcsolatban csak feltételesen lehet használni. Például B. Gornung A. Meillet „Az összehasonlító módszer a történeti nyelvtudományban” című munkájához írott előszavában ez olvasható: „Számunkra az összehasonlító-történeti módszer» nem a szó szoros értelmében vett módszer, amely mindig meghatározott tudományos világnézettel, a valóság létének, lét és tudat viszonyának, a természet és a társadalom fejlődése alaptörvényeinek meghatározott felfogásával kapcsolatos. Számunkra e módszer nem más, mint olyan kutatási eljárások bizonyos szerepe, amelyek nélkülözhetetlenek a tények helyes összegyűjtéséhez, rendszerezéséhez és részleges általánosításához.”²

Amint látjuk, B. Gornung az összehasonlító-történeti módszerrel a filozófiai-világnézeti értelemben vett módszert állítja szembe. Van azonban ezzel ellentétes álláspont is, mint többek között V. A. Zvegincev, aki azt javasolja, hogy különböztessük meg „a filozófiai kategóriák összességéeként” felfogott „metodológia” fogalmát a kutatási eljárások összességének tekintett „módszer” fogalmától. Ez utóbbihoz sorolja az összehasonlító-történeti módszert is.³

Úgy tűnik, hogy magát a „módszer” fogalmát hajlékonyabban kell meghatározni, figyelembe véve mind az irodalomban szilárdan felállított különböző aspektusokat, amelyekben használata a kontextustól függ, mind pedig a kifejezés jogosságát a különböző absztrakciós szintek segítségével, attól függően, hogy általános filozófiai rendszerrel van-e szó, vagy pedig érvényességi körét tekintve szűkebb módszertani rendszerekről. Eszerint a bennünket érdeklő fogalom helyes megközelítésének fő, döntő feltétele a módszernek a megismerés folyamatában reálisan adott rendszerként való tárgyalása. A módszer mint olyan pedig meghatározott integráns egész formájában jelenik meg, amely egész éppúgy magába foglalja a megfelelő elméleti (filozófiai, speciális) elveket, mint a különböző rendű kutatási eszközök összességét és felhasználásuk eljárásait is. A megismerés eszközei általános rendszerének e komponensei külön-külön csak gondolati absztrakciókként léteznek. Az ilyen absztrahálás nemcsak jogos, hanem szükséges is ahhoz, hogy világosan megkülönböztethessük ezeket a komponenseket, hogy meghatározhassuk specifikus kutatási funkcióikat, és így tovább. De emellett nem kerülheti el figyelmünket e komponenseknek a tudományos megismerés folyamatában reálisan meglevő egysége sem. Ez az egység nagyon élesen megmutatkozik többek között a történelem összehasonlító vizsgálatának példáján is. Az ilyen vizsgálat feltételezi a megismerési eszközök bizonyos szabályozott rendszerét, amely a megfelelő teoretikus elveket is tartalmazza.

² Lásd A. Meillet: Az összehasonlító módszer a történeti nyelvtudományban. Moszkva. 1954 (oroszul). Korábban e sorok írója is hasonló álláspontot foglalt el. Lásd „Vesznyik isztorii i mirovoj kulturi”, 1957, 4. sz., 38. l.

³ V. A. Zvegincev: Az általános nyelvtudomány vázlata. Moszkva. 1962. 90–91. l. (oroszul).

Fentebb már szoltunk arról, hogy az összehasonlítás megismerésbeli funkciója a kutatás tárgyai közötti hasonlóságok és különbségek feltárása. Továbbá, a kiinduló mozzanat a hasonlóság megállapítása, mivel csak a tárgyak általános ismertetőjegyeinek ismerete ad lehetőséget arra, hogy megkülönböztető vonásaitak is felderítsük. Természetesen a hasonlóság (és a különbség) jellege maga is igen különböző. Ha a történelmi valósághoz fordulunk, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy a feltárt hasonlóság elsődleges okai nagy mértékben eltérőek. Így a történelmi jelenségek közti hasonlóság lehet származás szerinti rokonságuk eredménye (genetikus hasonlóság), lehet történelmi kölcsönhatás (például kulturális diffúzió) terméke, végül keletkezhet úgy is, mint a különféle történelmi folyamatok működésében és fejlődésében levő általános törvényszerűségek hatásának következménye. A történelem összehasonlító vizsgálata előtt álló feladatokban sokban függnek attól, hogy e három hasonlóság-forma melyikét állapítjuk meg. Ezzel összefüggésben V. M. Zsirmunskij azt javasolja, hogy az egyszerű egybevetésen kívül különbözőkben meg a *történelmi-tipológiai* összehasonlítást, amely a genetikusan nem egybetartozó jelenségek hasonlóságát a társadalmi fejlődés egyenlő feltételeivel magyarázza; a *történelmi-genetikus* összehasonlítást, amely a hasonló jelenségeket származás szerinti rokonságuk eredményének, későbbi eltéréseiket pedig későbbi fejlődésük történelmi feltételei következményének tekinti; a *nemzetközi kulturális kölcsönhatást* megállapító összehasonlítást, amelyet az adott népek történelmi közelsége, történelmi fejlődésük előfeltételei feltételeznek.⁴

Ez az osztályozás nem vált ki lényeges ellenvetést. Mégis úgy gondoljuk, hogy a történelmi-tipológiai összehasonlítás legfontosabb megkülönböztető sajátossága egyáltalán nem az, hogy objektumai történelmileg függetlenek egymástól és genetikusan nem összetartozók. A történelmi-tipológiai összehasonlítások objektumainak poligenetikus jellege nem kötelező ismérv. Például aligha kételkedhetünk abban, hogy a történelmi-tipológiai összehasonlítás módszere joggal alkalmazható Európa országainak esetében, noha származásuk közös. A történelmi-tipológiai összehasonlítások minőségi sajátosságainak megértéséhez figyelembe kell venni a történelmi hasonlóság (vagy különbség) közvetlen forrását. Ez a forrás már nem a különféle konkrét történelmi kapcsolatokról ered, hanem a megfelelő történelmi rendszerek funkcionálásának és fejlődésének immanens törvényszerűségeiből. A történelmi-tipológiai összehasonlítások objektumai komplex jellegűek. Ezek az objektumok a történelmi folyamatok, amelyeknek rendszeres és tömegszerű természete szükségessé teszi a történelmi összehasonlítások sajátos fajtát, a történelmi-tipológiai. A helyzet az, hogy az általunk történelmi folyamatoknak nevezett folyamatokat komplex jellegük folytán nem lehet közvetlenül összehasonlítani, az összehasonlítás véghezviteléhez előzetesen meg kell alkotni a megfelelő fogalmakat (tipusokat), amelyek arra készítetnek, hogy általánosítsuk a vizsgált történelmi folyamatokat és vezessük vissza őket belső egységükhöz.

A történelmi megismerés különböző területein az összehasonlítás fent említett típusainak szerepe távolról sem egyforma. Például a történelmi nyelvtudományban mind a mai napig a történelmi-genetikus összehasonlítás uralkodik, és az összehasonlító-történelmi módszeren rendszerint csak az összehasonlítás e típusának alárendelt eszközrendszer értnek. A nem-rokon nyelvek tanulmányozására használják itt az összehasonlító-szembeállító [szravnyityelno-szoposztavityelnij] (összehasonlító-leíró) módszert. E két módszer közötti különbséget hangsúlyozva, R. A. Budagov ezt írja: „Különbségekkel el kell határolni az összehasonlító-történelmi és az összehasonlító-szembeállító módszert. Míg az első szabályosan csak a rokon-nyelvek esetében alkalmazzuk, az összehasonlító-szembeállító módszer révén a legkülönbözőbb nyelveket lehet vizsgálni: az üzbég nyelvet az oroszsal egybevetni, vagy az arabot a spanyollal, és így tovább.”⁵ Következésképpen összehasonlító-történelmi módszeren a nyelvtudományban olyan eszközrendszer értnek, amelyet a rokon-nyelvek olyan vizsgálatá során használnak fel, amelynek célja e nyelvek történelmi eredeti képeinek reprodukálása, illetve későbbi történelmi fejlődésük megkülönböztető jegyeinek feltárása. Az összehasonlító-történelmi módszernek ilyen korlátozott felfogása nemcsak a nyelv specifikus tárgyi sajátosságaitól függ, hanem az e terminus használatában meghonosodott és megszilárdult tradíciótól is. De az ilyen korlátozott tárgyalásmód teljesen célszerűtlen a társadalomtudományok egészének viszonylatában. Az emberiség történelméhez való alkalmazása esetén az összehasonlító-történelmi módszer kutatási funkciója sokkal szélesebb, és ezért magába kell, hogy

⁴ V. M. Zsirmunskij: i. m. 6–7. l.

⁵ R. A. Budagov: Bevezetés a nyelvtudományba, Moszkva, 1958. 372. l.; A. I. Szmirnyickij: Az összehasonlító történelmi módszer és a nyelvrokonság meghatározása, Moszkva, 1955. 8. l. (oroszul).

foglalja a történeti-genetikus és a történeti-tipológiai jellegű összehasonlítást egyaránt. Sőt a történeti-tipológiai összehasonlítást vezető helyen állónak lehet tekinteni a társadalmi-történeti ismeretek egésze szempontjából. És ha a történeti-genetikus összehasonlítások hatékonysága mindenekelőtt a kutatás metodikájának kidolgozásától függ, akkor a történeti-tipológiai összehasonlítások eredményességét és tulajdonképpeni jellegét főképp a társadalmi-történeti valóság megközelítése elméleti elveinek összessége szabja meg. Ezen elvek meghatározzák az összehasonlító-tipológiai módszer kiinduló logikai struktúráját és maguknak a specifikus logikai megismerő eszközöknek azon rendszerét is, amely segítségével megvalósul a történeti-tipológiai összehasonlítás.

Erről könnyen meggyőződhetünk, ha szembeállítjuk a társadalmi-történeti rendszerek összehasonlító vizsgálatával kapcsolatos idealista és történelmi-materialista álláspontokat. Így Ph. Bagby,⁶ az ismert amerikai kultúrtörténész, akinek nézetei a XX. századi polgári történetfilozófia legbefolyásosabb, többek között O. Spengler és A. Toynbee nézetei által képviselt irányzatát fejezik ki, azt javasolja, hogy az összehasonlító vizsgálat során abból a tényből induljunk ki, hogy a civilizáció két kategóriára: alap- és periférikus (másodlagos) civilizációra oszlik.⁷ Véleménye szerint ezért feladatunk arra korlátozódik, hogy az e csoportokon belüli civilizációk eltérő és közös vonásait kutassuk. Bagby másik, a civilizációk összehasonlító vizsgálatával kapcsolatos elve a „diakrón” és „szinkrón” vizsgálat elve, amely szerint a megfelelő elemek egyfelől időbeli egymásutániségben, másfelől időbeli egymás mellettiségben helyezkednek el. Így például az „alap”-civilizációk vizsgálatánál — jegyzi meg a szerző — arra kell törekednünk, hogy megállapítsuk: a kultúra elemeinek megfelelő kombinációi időben egymás mellett léteznek-e vagy pedig időbeli egymásutániségben kapcsolódnak egymáshoz.

Mennyiben felelnek meg a Bagby által felállított elvek a történelem összehasonlító (adott esetben összehasonlító-tipológiai) vizsgálata alapvető követelményeinek? Az összehasonlítás logikai lényege a különböző objektumok egymással való összevetése bizonyos kritérium szerint, kritériumként szolgálhatnak akár az összehasonlítandó tárgyak nembeli [rodovije] ismertetőjegyei, akár pedig olyan ismérvek, amelyek e tárgyak egyes oldalait jellemzik. Emellett tekintetbe kell venni, hogy a tárgyak *menéek* [rod] fogalma viszonylagos. Például, ha olyan tárgyakat vetünk össze, amelyek két különböző szférába tartoznak, mondjuk társadalmi és biológiai rendszereket, ez esetben mindegyikük *menéek* azt a szférát kell tartani, amelyikbe tartoznak. Ha pedig éppen történelmileg különböző társadalmi struktúrákat hasonlítunk össze, a társadalmi élet szférájához való tartozásuk megállapítása még nem ad nekünk alapot az adott összehasonlítás aspektusából szemlélt tárgyak *menéek* megállapítására. Nemnek ez esetben azokat az ismertetőjegyeket kell tartani, amelyek történeti természetüket fejezik ki. Eppen ebben van az összehasonlító-történeti vizsgálat legfontosabb megkülönböztető vonása: azok a jellegzetességek, amelyek a kutatás tárgyainak a valóság megfelelő szférájához való tartozását fejezik ki, távolról sem elégségesek ahhoz, hogy az objektumokat nemük szerint vessük össze és közöttük a hasonlóság vagy különbség viszonyait állapítsuk meg.

Például, ha különféle fémeket hasonlítunk össze, elkerülhetetlenül azt találjuk, hogy jelentős különbség van közöttük struktúrájuk, külső megjelenésük és más tulajdonságaik szerint. De akármilyenek is legyenek e különbségek, nembeli ismertetőjegyeik, vagyis a fémekhez való tartozásuk alapján a hasonlóság viszonya áll fenn közöttük. Ez arra is alapot ad, hogy minden fémét visszavezessünk az összehasonlítások egységes *ekvivalens* sorára. Más a helyzet akkor, ha a kutatásba bevezetjük a történetiség elvét. Felhasználása a tárgyak közötti (nemük szerinti) hasonlóság és különbség viszonylata megállapításának már más kritériumát feltételezi. Ehhez nem azok az ismertetőjegyek jönnek számításba, amelyek a valóság megfelelő szférájába való tartozásukat fejezik ki, hanem azok, amelyek a történelmi fejlődés egyik vagy másik stádiumát jellemzik. Mindenekelőtt éppen ezért jogos a történelmi kutatás objektumaihoz való alkalmazás esetén nem egyszerűen összehasonlító, hanem összehasonlító-történeti módszerről beszélni. Az a kritérium, amely a történelmi kutatás objektumainak nemét fejezi ki, igen nagy jelentőségű összehasonlító vizsgálatuk szempontjából, minthogy csak e kritérium képesít arra, hogy kiválasszuk a leglényesebb, belső történelmi természetük feltárását lehetővé tévő viszonylatokat. Ezért a történelmi *rendszerek* összehasonlító vizsgálata elvileg

⁶ Ph. Bagby: History and Culture. New York—London, 1958. A szerző szándéka szerint e könyv a civilizációk összehasonlító vizsgálatához szolgál bevezetésül.

⁷ Bagby kilenc civilizációt tart alapvetőnek: az egyiptomit, a babilonit, a kínait, az indiait, a „klasszikust”, a peruit, a közép-amerikaiit, a nyugat-európaiit és a közel-keletit; a periférikusok közé pedig a hetitit, az égeit, a tibetit, a burmait és a ceylonit sorolja. Ph. Bagby: i. m. 165—167., 183., 185. l.

csak akkor lehetséges, ha nembeli ismertetőjegyeik alapján vetjük őket egybe, és ezen ismérvek segítségével megállapítjuk a megfelelő történelmi komplexumok egyneműségét (egy típusba tartozását, párhuzamosságát) vagy különmeműségét.

Az irodalomban⁸ gyakran találkozunk azzal az állítással, hogy csak egynemű történelmi objektumok hasonlíthatók össze jogosan. Úgy gondoljuk, hogy ez nem így van. Az összehasonlító-történelmi vizsgálatok tárgyai lehetnek akár egynemű, akár különmemű történelmi objektumok. Más kérdés, hogy maga a kutatás, attól függően, hogy az összehasonlítás tárgyai egy típusúak avagy nem, minőségileg különbözőképpen épül fel. Ezzel kapcsolatban felmerül a Bagby által legfontosabbnak tartott szinkrón és diakrón kutatási elvek használatának kérdése. Úgy gondoljuk, hogy ezen elvek tökéletesen elégtelenek a történelem összehasonlító tanulmányozása feladatának megoldásához. Mint ismeretes, ezen elvnek megfelelően az objektumok (attól függően hogy egyidejűek-e vagy időben egymás után következnek) két csoportra oszlanak: horizontálisra (az egyidejűség ismérve alapján) és „vertikálisra” (az idői egymásutániság ismérve alapján). A történelem összehasonlító-tipológiai tanulmányozása szintén feltételezi a kutatás objektumainak „horizontális” és „vertikális” szemléletét. Az objektumok vizsgálatának szinkrón és diakrón módszerétől eltérően azonban a történelem összehasonlító tanulmányozása a tárgyakra nem az egyidejűség és idői egymásutániság ismérve szerinti, hanem a történelmi egy illetve több típusba tartozás ismertetőjegye alapján való felosztását követeli meg. A „horizontális” vizsgálat feltételezi, hogy a történelmileg, strukturálisan egy típusú objektumokat egyetlen „parallel” sorban helyezzük el, „vertikálisan” pedig a strukturálisan különmemű tárgyakat helyezzük el, amelyek a történelmi fejlődésének minőségileg különböző szakaszait fejezik ki. Az a körülmény, hogy a „horizontális” illetve „vertikális” sorokban elhelyezett objektumok egyidejűek-e vagy pedig időben egymás után következnek, nem játszik lényeges szerepet. Sőt, a történelem összehasonlító vizsgálata során „vertikális” sorokban helyezkedhetnek el az időben és térben egymás melletti objektumok, és viszont, „horizontális” sorokba lehet rendezni azokat a tárgyakat is, amelyek időben egymás után következnek. Például Nyugat-Európa és az amerikai kontinens összehasonlító vizsgálata az utóbbi meghódítása idején, feltételezi, hogy ezeket az objektumokat „vertikális” sorokba rendezzük, annak ellenére, hogy egy időben léteztek, mivel a történelmi fejlődés más-más szakaszában voltak és következésképpen más-más társadalmi struktúrával rendelkeztek. A perui inkák és a régi egyiptomiak társadalmának összehasonlító vizsgálata pedig „horizontális” sorokba való szervezését követeli meg, a közöttük levő időbeli különbség ellenére is. Ily módon az objektumok két különböző szemléleti síkban való elhelyezésének alapkritériuma strukturális egy- vagy különmeműségük. E feltételtől való függőségükben az összehasonlítások minőségileg különböző jellegre tesznek szert és lényegesen eltérő, specifikus megismerési feladatokat hajtanak végre. Mindkét esetben az összehasonlító vizsgálat menete az általános és ismétlődő vonások és ismertetőjegyek feltárásától és elemzésétől a megkülönböztető sajátosságok megállapításáig tart. De az általános és a megkülönböztető vonások viszonyának problémája különbözőképpen merül fel a „horizontális” (egynemű objektumok összehasonlítása) és a „vertikális” (különmemű objektumok összehasonlítása) módszer használatára esetén.

Míg az egynemű („parallel”) történelmi rendszerek „horizontális” összehasonlító vizsgálata esetében a feladat az, hogy megállapítsuk e rendszerek (például az ókori Görögország és Róma társadalmának) funkcionáltságát és fejlődésében levő általános törvényszerűségeket egyéni, sajátos megjelenését, a különmemű rendszerek összehasonlító vizsgálata más feladatot old meg: feltárja azoknak a történelmi struktúráknak viszonyát, amelyek a társadalom (például a rabszolgatartó és a feudális) fejlődésének minőségileg különböző szakaszait fejezik ki.

Az összehasonlítás az első és a második esetben egyaránt tipológiai, vagyis olyan típusok konstruálása révén megy végbe, amelyek kifejezik a vizsgált folyamatok struktúráit. De míg az első esetben ez a típus vagy másképpen modell előzetes megalkotása segítségével történik, amely modellt, reprodukálva az összevetendő folyamatok általános struktúráját, mintegy „ráhelyeződik” e folyamatokra, abból a célból, hogy megállapítsuk és a rendszerre visszavezessük megkülönböztető ismertetőjegyeiket, a második esetben már két strukturális típus (modell) épül fel, e kettőt közvetlenül összevetjük egymással. Szisztematikusan végrehajtott összehasonlítás a második esetben is csak akkor lehetséges, ha előzetesen elkülönítettük az összehasonlítandó folyamatok néhány közös ismertetőjegyét, amelynek segítségével feltárul specifikumuk. Ez metodológiailag szükséges feltétele minden összehasonlításnak, amennyiben az összehasonlítandó folyama-

⁸ Lásd pl. M. Kovalerszkij: Szociológia. 1. köt., Moszkva, 1910. 70. l. (oroszul).

tok megkülönböztető ismérveit csak akkor lehet megérteni és rendszerbe szervezni, ha előzetesen kiemeljük néhány közös vonásukat, amelyeket a kutatás alapjaiban is el kell helyezni. Tehát, amint látjuk, attól függően, hogy történelmileg egynemű vagy különemű objektumokat hasonlítunk össze, az összehasonlító vizsgálatok logikai struktúrája minőségileg eltérő. Ezért nem meglepő, hogy elsődleges fontosságú azon tudományos kritériumok megállapítása, amelyek lehetővé teszik a történelmi folyamatok és rendszerek belső természetének feltárását.

A társadalomtudományok fejlődésének tapasztalatai azt bizonyítják, hogy az idealista gondolkodás nem képes kidolgozni azokat a kritériumokat, amelyek megfelelnek a korszerű történelmi ismeretek követelményeinek, minthogy megengedi a legkülönbözőbb társadalmi-történelmi struktúráknak egyetlen ekvivalens sorra való redukálását. Jól megmutatkozik ez azon tudósok példáin, akiknek koncepciói nagy hatást gyakoroltak a XX. századi polgári történettudományra: O. Spengler, A. Toynbee, F. Northrop, R. Benedict, M. Herskovitz. Eltekintve a köztük levő minden különbségtől (ez pedig nem kevés), e koncepciók lényeges vonásaikban egytípusúak, ez a lokális társadalmi-történelmi rendszerek tér- és időbeli viszonyának analóg felfogásából következnek. Spengler e rendszerek megnevezésére a „kultúra” fogalmát használja, Toynbee a „civilizáció”-ét, az amerikai kultúr-antropológiában pedig a leggyakoribb a „kulturális modell” (pattern of culture) terminus.⁹ Ezen elméletek megalkotásának fő, kiinduló és meghatározó elve az, hogy a lokális kulturális-történelmi rendszereket teljesen egyenértékűekként fogják fel, tekintet nélkül arra, hogy minden egyes rendszer a társadalmi fejlődésnek mely típusát fejezi ki. Az ilyen nézetrendszereket módszertanilag általánosítva, Ph. Bagby a következőket írja: „Az a feltevés, hogy az eszmék és értékek összehasonlító tanulmányozása a történelem megértésének kulcsa, a kutatás tárgyának tulajdonképpeni természetéből szükségszerűen következik. Amennyiben megállapítottuk, hogy éppen az eszmék és értékek adják a civilizációk integrációjának és differenciációjának alapját, leírásukat és magyarázatukat elkerülhetlenül a történelmi tudományos vizsgálata alapvető céljává kell tennünk.”¹⁰ Ezen elv által vezérelve, Bagby az egynemű objektumokként való összehasonlítás „paralell” sorába rendezi a legkülönbözőbb történelmi képződményeket, többek között az ókori és a legújabbkori társadalmat. Ezért nem meglepő, hogy logikai szempontból a Bagby által kifejlesztett koncepció csak a civilizáció „horizontális” összehasonlító vizsgálata számára nyújt premisszákat.

Ami azokat az idealista kutatókat illeti, akik az összehasonlító-történelmi vizsgálatok révén arra törekedtek, hogy kiindulva a társadalom szakaszos fejlődésének tényéből, megállapítsák a történelem egynemű folyamatait és rendszereit, ők ezt nem valamilyen meghatározott elméleti princípiumok vagy világosan lefektetett kritériumok alapján tették, hanem csupán az empirikus evidencia, főként sejtés és intuíciónál vezérelve. Erről tanúskodik többek között M. M. Kovalevszkij álláspontja is. B. G. Szafronov, a nézeteinek szentelt monográfia szerzője, megjegyyezve, hogy Kovalevszkij az egynemű, a társadalmi fejlődés ugyanazon fázisával kapcsolatos történelmi jelenségek összehasonlítására törekedett, ezt írja: „De éppen itt Kovalevszkij metodológiájának hiányossága is megmutatkozik, amely arra kényszeríti, hogy csak egyes deklarációkra szorítkozzék. A helyzet az, hogy pluralista lévén, nem képes feltárni a társadalom minden oldala egységének alapját, átalakulásának legfontosabb erejét, és éppígy a társadalmi evolúció egyes fázisai közötti határokat sem. Valójában hiányzik nála a társadalmi formációk, a történelmi fejlődés szakaszainak elmélete, csak gondolatok vannak róla, eszmék, az a kategorikus követelmény, hogy ezt a körülményt figyelembe kell venni az összehasonlító-történelmi módszer használatában során. Minthogy nem dolgozta ki a formáció meghatározásának kritériumát, ezáltal Kovalevszkij a gyakorlatban az olyan ember helyzetébe került, aki nem tudja eldönteni, hogy két nép történetének általa összehasonlítandó tényei a fejlődésnek ugyanazon fokához tartoznak-e. Nem a földött számára szilárd talaj az összehasonlító-történelmi módszer racionális alkalmazására. Összehasonlításai csak esetenként tudták kielégíteni a módszer követelményeit, csak esetenként rendelkeztek tudományos jelentőséggel.”¹¹

Valóban, ahhoz, hogy a történelmi összehasonlítás kielégítse a módszer követelményeit és szigorúan tudományos jelentőségre tegyen szert, nem elégséges csupán annak posztulálása, hogy egynemű történelmi jelenségeket kell összehasonlítani. A tör-

⁹ A „pattern” kifejezést „struktúrának”, „rendszernek”, „típusnak” is lehet fordítani. Lásd például: A. Kroeber: *Anthropology*. New York, 1948; H. G. Shapiro: *Aspects of Culture*. New Jersey, 1956, 66–68. l.

¹⁰ Ph. Bagby: i. m. 131. l.

¹¹ B. G. Szafronov: M. M. Kovalevszkij mint szociológus. Moszkva, 1960. 253. l. (oroszul).

ténelmi összehasonlító vizsgálat csak az esetben lesz termékeny, ha világosan megfogalmazott teoretikus elveken alapszik, amelyek tudományos kritériumokat szolgálhatnak a társadalmi fejlődés alapvető szakaszainak kiemelésére, mivel egyáltalán a történelmi egyneműség (párhuzamosság, egy típusba tartozás, egyenértékűség stb.) illetve különeműség kérdésének felvetése is csak a történelmi fejlődés szakaszainak (stádiumainak, fázisainak) fogalmával kapcsolatban válik jogossá. A társadalmi-történelmi fejlődés „szakaszának” fogalma pedig szükségképpen feltételezi a kiválasztandó történelmi állapotok rendszeres vizsgálatát. A „rendszer” fogalmán kívül a társadalmi-történelmi fejlődés szakaszának, fokának gondolata — akár a történelmi folyamatok és jelenségek egyneműségének, egy típusba való tartozásának gondolata is — tartalmatlan. Csupán a történelmi kutatás tárgyaihoz való rendszeres közelítés ad lehetőséget arra, hogy egy típusba tartozásuk és „párhuzamosságuk” kérdését ne egyszerűen az egyes, izolált ismeretjellegű ismétlődése megállapításának, hanem ezen objektumok ismétlődő, néhány mindent átfogó, rendkívül fontos vonással jellemzett történelmi komplexumokként való vizsgálatának síkján vessük fel. Csak a rendszeres közelítés visz el a történelmi paralelizmus (egyneműség) problémájának helyes megoldásához. A társadalmi-történelmi kutatások objektumainak szukcesszív-szisztematikus tanulmányozása azonban csak monisztikus felfogás esetén lehetséges: ahhoz, hogy megértsünk egy organikus rendszert, feltétlenül meg kell találunk meghatározó integratív elemét.

Az elmondottak fényében világossá válik azon pluralisták nézeteinek minden ellentmondásossága, akik fenntartják a szakaszos világtörténelmi fejlődés eszméjét. Egyfelől, miután elkülönítették az egyes szakaszokat, a történelmi folyamatok és jelenségek egy- vagy különeműségéről aszerint ítélnék, hogy melyik szakaszhoz tartoznak; másfelől, állandóan fellépnek a történelem monista megközelítése ellen, noha csak ennek alapján lehetséges a fejlődés szakaszainak minőségileg meghatározott, az alkotórészek mindegyik szakaszra nézve tipikus koordinátsági és alárendeltségi kapcsolatával rendelkező rendszereként való elkülönítése. A pluralizmusra jellemző a társadalmi rendszer egyoldalú kutatása, amely csak a különböző társadalmi tényezők kölcsönhatását kifejező, koordinatív alkotórész-kapcsolat nézőpontjából történik. Ami e tényezők szubordinációját — ezt az organikus egésznél jelenlevő második legfontosabb kapcsolat-típust illeti, a társadalmi rendszer elemzésének ezen aspektusát a pluralisták ignorálják.¹² A szociológiai pluralizmus koncepciója lényegében a társadalomtudományi ismeretek kardinalis elméleti problémáinak megoldásáról való elvi lemondással jár. A társadalomtudományok fejlődésének széles történelmi perspektívájából tekintve a pluralizmus nem más, mint az idealista történelmi gondolkodás megismerési lehetőségeiben levő korlátok eredménye.

Az idealizmusnak e téren való potenciális metodológiai lehetőségeiről ékesszólóan tanúskodik a XX. századi polgári történetfilozófia. Képviselői közül azok, akik arra törekedtek, hogy túlhaladják a pluralisztikus és mechanisztikus közelítést és a társadalmi-történelmi komplexumokat belső egységükre és minőségi meghatározottságukra vezessék vissza, az emberek szellemi élettevékenységének különböző szféráikhoz fordulnak, ezekben látva a történelmi rendszerek kiinduló integratív elemeit, holott a társadalmi tudat különböző formái tartalmaz kapcsolatlukat és egységüket csak az alapvető anyagi meghatározókhoz való viszonyukban nyerik, e meghatározók alapján fejlődik és szerez történelmi funkcionális jelentőséget az ember élettevékenységének szellemi szférája. Végeredményben az idealisták figyelmének középpontjában nem a történelmi folyamat tartalma áll, hanem formájának sajátosságai, megjelenésének stílusa, a lokális kulturális-történelmi rendszerek szellemi „arculata”. Az idealista saját gondolkodásának logikájával összhangban arra kényszerül, hogy a formának éppen ezen sajátosságait a társadalmi-történelmi komplexumok strukturális egységét meghatározó elemeknek tekintse. Ezáltal azok az elemek, amelyeknek révén a különböző népek kulturális-történelmi gyakorlatának csak lokális kifejeződései formáit szabad egységbe rendezni, általában a társadalmi-történelmi komplexumok egységbe rendezésének elemeivé válnak. Ilyen Spengler, Toynbee, Northrop, Benedict és követői gondolkodásának és kutatásának logikája, ők nem a társadalmi-történelmi rendszerek belső tartalmából indultak ki, hanem specifikusan egyszeri formáiból. Éppen ebből ered a történelemnek az az élesen kifejezett individualizálása, amely a XX. század polgári történetfilozófiájában megfigyelhető. A történelmi rendszerek összehasonlításának az ilyen gondolkodás kerékvágásában kidolgozott kritériumai oly

¹² Az organikus rendszerek részeinek koordinatív és szubordinatív típusú kapcsolatairól (ezt a kérdést társadalomtudományi irodalmunkban még nem vizsgálták) ld. *G. A. Jugaj*; A szervezet egész-jellegének problémája. Moszkva. 1963 (oroszul).

mértékben formális jelleget öltenek, hogy ezek a rendszerek elkerülhetetlenül szembeállítódnak egymással.¹³

Egészen más elméleti premisszákat alkot a társadalmi-gazdasági alakulatokról szóló történelmi materialista tanítás, amelynek fényében a belső tartalmukban egy-típusú folyamatok és rendszerek lépnek fel történelmileg egyenértékűekként. Az összehasonlító-történelmi kutatások alapjául szolgáló történelmi egyenértékűség elvének ilyen-fajta tárgyalásmódja természetes az emberiség világtörténelmi, szakaszos fejlődése eszméjének hívei számára is. Legáltalánosabb formájában éppennyi vetődött fel a kérdés a XX. század második felének néhány polgári társadalmevolúciós tanában is, különösképpen E. Taylornál. De ezek a koncepciók hamis (főként pozitivistá) elméleti alapokra épültek, és ezért szerzőik csak felvetni tudták a történelmi ekvivalenciával kapcsolatos kérdés-komplexumot, de nem voltak képesek tudományosan megoldani. A tudományos megoldáshoz monista társadalomfilozófiai koncepcióra volt szükség, amely a történelmi folyamatok összehasonlításához és egy- vagy különmeműségük meghatározásához megvalálja a vizsgált történelmi komplexum igazi lényegét, belső természetét kifejező kritériumot. Ilyen koncepció a gazdasági-társadalmi alakulatokról szóló tanítás, amelynek alapja a történelmileg változó termelési módok meghatározó szerepének gondolata. E tanítás lényege azonban egyáltalán nem az, hogy a társadalmi élet minden oldalát megkísérelje közvetlenül levezetni a gazdaságból, hanem az, hogy a társadalmi viszonyok és a kultúra általános típusainak kialakulásában a gazdaságnak egyforma, strukturálisan integráló és meghatározó szerepe van. A nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök termelésének módja, mivel meghatározza az emberek társadalmi-történelmi életét jelentő egész általános típusát, ezáltal döntő, determináló hatást fejt ki a társadalmi-történelmi rendszer többi komponenseire is.

Az egy típusba tartozás (párhuzamosság, ekvivalencia) semmiképpen sem zárja ki a konkrét társadalmi-történelmi rendszerek közötti különbségeket. E különbségek kisebb-nagyobb mértékét szükségképpen meghatározzák a földrajzi környezet sajátosságai, a történelmi tradíciók, az egyik vagy másik társadalmi-történelmi képződményre jellemző konkrét történelmi kapcsolatok. A „történelmi egytípusosság” a társadalmi-történelmi rendszerek kiinduló struktúrájának közösségét, funkcionálásuk és fejlődésüket meghatározó törvényszerűségek egységét tételezi fel. Csak abban az esetben van jogunk a történelmileg egy típusba való tartozásról beszélni, ha a rendszerek különbségei nem érintik kiinduló struktúrájukat. Ha pedig a történelmi rendszerek közötti különbségek strukturális jellegűek, már nem tekinthetők egytípusúaknak, és összehasonlító vizsgálatuknak minőségileg másként („vertikálisan”) kell felépülnie. Fentebb már említettük azokat a különbségeket, amelyek a megismerés feladatai és a kutatás tulajdonképpen jellege között állnak fenn a történelmileg egy- illetve különmemű komplex objektumok összehasonlító vizsgálata; vagyis a „horizontális” és a „vertikális” kutatás között. Az ilyen kutatás mérései és tervei a legkülönbözőbbek lehetnek: közvetlenül alá vannak rendelve azoknak a feladatoknak, amelyeket a tudós kitűz, amelyeknek megfelelően elkülönülnek a történelem „makro-” vagy „mikrorendszereiként”, történelmi komplexumokként, vagy az emberek társadalmi-történelmi élettevékenysége általános szférájának egyes (anyagi, szellemi) aspektusaiként fellépő kutatási objektumok.

A történelem célirányos és szisztematikus összehasonlító vizsgálata, amennyiben a vázolt két fő irányban történik, lehetővé teszi, hogy korszerű szinten megoldjuk a történettudomány számos igen bonyolult és vitatott problémáját. Mindenek előtt lehetőséget ad, hogy mélyebben és részletesebben megismerjük egyfelől a különböző társadalmi-gazdasági formációk konkrét történelmi, lokális megjelenési formáit, másfelől maguknak e formációknak kölcsönös viszonyát, általános és egyedi törvényszerűségeit. Ebben a rendszerben a kiinduló osztályozó kategória a „társadalmi-gazdasági formáció”. Magától értetődik azonban, hogy egy marxista történelmi-tipológiai rendszert nem lehet visszavezetni csupán azon fogalmakra, amelyek ezt a kategóriát kifejezik. A történettudomány megismerésbeli feladatai sokkal tágabb tipológiát igényelnek, olyat, amely képes arra, hogy a kutatás gyakorlata által szült különböző nézőpontok szerint kifejezze a történelem tanulmányozásának „horizontális” és „vertikális” aspektusait, vagyis a társadalmi fejlődés szakaszainak konkrét helyi megjelenését éppúgy, mint az ezen szakaszok között levő viszonyt. A történelmi-tipológiai rendszer szerepe azonban nem korlátozódik a történelmi valóság osztályozásának funkciójára. Rendkívül jelentős a társadalmi-történelmi folyamatok kutatásának minden szakaszában; a történelem összehasonlító

¹³ Az idealista történelmi gondolkodás adott irányáról ld. részletesebben E. Sz. Markarjan: Az ekvivalens civilizációk tanának bírálata. Voproszi filozofii, 1963. 8. sz. (oroszul).

vizsgálatának eredményeképpen és alapján kialakulva a történelmi-tipológiai rendszer maga részéről az a feltétlenül szükséges logikai és elméleti eszköz, amelynek hiányában a történelmi folyamatok és rendszerek összehasonlító vizsgálata maga is értelmetlenné válik.

Az összehasonlító-történelmi vizsgálat módszerének általános jelentősége abban van, hogy csak alkalmazása révén lehetséges a történelmi „provincializmus” legyőzése, a kutatás egyes objektumainak az emberiség története általános tér- és időbeli perspektívájába való beillesztése és ennek alapján értelmezése. A kutatás egyes objektumainak egy szélesebb kapcsolatrendszerbe való beépítésével az összehasonlító módszer létrehozta a széles történelmi általánosítások előfeltételeit, ösztönzi ezeket az általánosításokat és a történelmi szintézis alapjául szolgál. Ez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy minden általánosítás, amellyel a tudomány operál, közvetlenül a történelmi kutatás objektumainak összehasonlítása eredményeképpen jön létre. Az összehasonlítás önmagában, mint meghatározott gondolkodási aktus, nem képes kivezetni bennünket az empirikus vagy másképpen leíró általánosítás határai mögül, amely a kutatás tárgyai közötti külsőleg észlelt viszonyok megállapításából áll, és természete folytán nem képes általánosításukat elősegíteni. Az empirikus általánosítás, lévén csak kiinduló szakasz a törvényszerűségek megismerésében, csak rögzíti a nélkülözhetetlen, ismétlődő viszonyok jelenlétét, de nem tárja fel azok okát. Ez utóbbi feladat végrehajtására más megismerési eszközök lépnek be, ezek közül az egyik (a leghatékonyabb) a kísérleti módszer. De alkalmazása távolról sem lehetséges mindig. Többek között e módszer nem használható a tudományos megismerés mindazon területein, amelyeket a retrospektivitás jellemez. Az irodalomban néha fellelhető az az elképzelés, hogy a tudományos megismerés ilyen területein jelentősen megnő az összehasonlító módszer szerepe, sőt Durkheim az összehasonlító módszert „közvetett kísérleti módszernek” nevezte.¹⁴ Sajnálatos módon azok a szerzők, akik ezt hangoztatják, rendszerint nem mennek túl magán a probléma felvetésén,¹⁵ holott feltárása nagy érdeklődésre tartana számot, minthogy lehetőséget adna arra, hogy világosabban elképzelhessük a történelem összehasonlító tanulmányozásának funkcióját.

Az experimentális módszer — amelynek szisztematikus és tervszerű alkalmazása tette lehetővé sok tekintetben a mai természettudomány eredményeit — lényege bizonyos olyan feltételek célirányos mesterséges létrehozása, amelyek segítségével elérhető a vizsgált objektumok „tisztá” formában való szemléléte. Eppen az ilyen, a vizsgált jelenséget minden zavaró hatástól maximálisan izoláló feltételek megteremtése révén valósul meg a törvénynek leghatékonyabb megismerése. Mindenekelőtt ez is a kísérleti módszer óriási megismerésbeli jelentősége. Akaratlanul is felvetődik azonban a kérdés: milyen eszközökkel lehet a történettudományban ilyen jellegű megismerésbeli funkciókat ellátni?

„A tőke” első kötetéhez írott előszavában Marx a következőket mondja: „A fizikus a természeti folyamatokat vagy ott figyeli meg, ahol legkifejezettebb alakjukban és zavaró befolyásoktól legkevésbé elhomályosítva jelennek meg, vagy, ahol lehetséges, kísérleteket végez oly feltételek között, amelyek a folyamat tiszta lefolyását biztosítják.”¹⁶ A történész, akinek nem áll rendelkezésére ilyen alternatíva, a vizsgált jelenség törvényszerűségeinek megállapítása és leghatékonyabb megismerése érdekében nem tehet mást, mint hogy kiemeli a vizsgált objektumok maximálisan teljes és tiszta történelmi megjelenését. Ezt még akkor is célszerű megtenni, ha az analizálandó tárgy ilyen tulajdonságokkal (mármint az előfordulás teljességével és tiszta formájával) nem rendelkezik: segítségünkre siet az összehasonlítás, amely megengedi, hogy bizonyos mértékben (figyelembe véve a kutatás közvetlen tárgyának specifikumát) átvigyük a leginkább tisztán és teljes formában megmutató jelenségek „megfigyelése” során nyert következtetéseket¹⁷ a kevésbé határozott és mellékkörülmények által elhomályosított történelmi formákra, abból a célból, hogy értelmezzük közös belső természetüket. Az összehasonlító módszer, amely megteremti annak lehetőségét, hogy „megtisztított” formában gondolatilag megalkossuk a kutatás közvetlen tárgyát oly módon, hogy összehasonlíjuk más rokon (azonos típusú), de teljesebb formában kifejezett objektummal vagy objektumokkal, éppen e szerepénél fogva lép be azon logikai eszközök rendszerébe, amelyek lehetővé teszik, hogy megmagyarázzuk a történelmi valóságot, és bizonyos fokig e módszer egy

¹⁴ E. Durkheim: A szociológia módszere. Kiev – Harkov. 1899. 112. l. (oroszul).

¹⁵ E. Ackerknecht: On the Comparative Method in Anthropology. Method and Perspective in Anthropology. Minneapolis. 1954. 125. l.

¹⁶ K. Marx: A tőke. Bpest. 1948. I. köt. 10. l.

¹⁷ Logikai szempontból teljesen közömbös, hogy ezeket a következtetéseket az adott tudós vagy pedig más kutató vont-a-e le.

sor olyan megismerésbeli funkciót is betölt, amelyekre más tudományokban az experimentális módszer tesz szert. E funkciók, amelyeknek a lényege a kifejeződésük teljeségében különböző objektumok kapcsolatba hozása, noha a teoretikus magyarázat feladatának nézőpontjából vizsgálva kiegészítő jellegűeknek mutatkoznak, mindazonáltal rendkívül fontosak. A tudomány azon területein, ahol a kísérleti módszer alkalmazhatósága korlátozott vagy egyáltalán nem lehetséges, az experimentum közvetlen ekvivalense az izoláló absztrakció módszere vagy más néven az absztrakt-analitikus módszer. A kapitalista társadalom elemzése során Marx által oly ragyogóan használt eme módszer alkalmazása révén lehetséges csupán a különböző történelmi folyamatok és rendszerek belső természetének értelmezése és az áttérés az összehasonlítás mint olyan által nyert empirikus általánosítás szintjéről az elméleti általánosítás szintjére.

A társadalom története összehasonlító vizsgálatának egyik legfontosabb megkülönböztető sajátossága az összehasonlító és az absztrakt-analitikus kutatási fajták összefonódása, ez közvetlenül kifejeződik az összehasonlító-tipológiai módszerben. Sematikus a következő kutatási szakaszok formájában képzelhető el az összehasonlító és az absztrakt-analitikus módszer viszonya a kutatás általános folyamatában: 1. A jelenségek meghatározott törvényszerű ismétlődése tényének megállapítása a történelmi kutatás különböző objektumainak összehasonlítása és e tény általánosító leírása eredményeképpen. A történelmi jelenségek ilyenfajta tudatunk által rögzített és empirikusan általánosított ismétlődése méretei és befolyási övezete tekintetében a legkülönbözőbb lehet: makro- vagy mikroszisztémák, e rendszerek komplex funkcionálásának és fejlődésének folyamatai, vagy egyes szférái és szegmentumai. Logikailag a kutatás e szakasza úgy megy végbe, hogy megalkotunk egy meghatározott történelmi tipológiát, amelyben kifejezésre jutnak az elvégzett empirikus általánosítás eredményei: például a társadalom egésze, a gazdaság, az állam, a művészet stb. fejlődésének tipológiáját; 2. olyan objektum kiválasztása és analitikus széttagolása, amely a megállapított törvényszerűséget a leghatározottabban és a legteljesebben, maximálisan „tisztá” formában kifejezi. Meg kell jegyeznünk, hogy a kutatás tárgyától magától, a tudomány fejlettségétől és a gyakorlati szükséglettől függően igen komolyan változhat az, hogy az izoláló absztrakció módszere révén milyen mértékben vonatkoztatjuk el a vizsgált törvényszerűséget komplikáló és elhomályosító körülményeitől. Jelen esetben számunkra nem maga a lehetséges absztrakció foka a lényeges, hanem a történelmi megismerés e szakaszának logikus analitikus természeté, azé a szakaszé, amely a megfelelő tipológiai rendszer megalkotásával fejeződik be. De a kutatás első szakaszától eltérően a tipológia már nem empirikus, hanem a vizsgált tárgyra vonatkozó teoretikus általánosítást jelent. Éppen az ilyen tipológiai fogalmak sorába tartozik a „társadalmi-gazdasági formáció” marxi kategóriája; 3. az absztrakt-analitikus módszer által nyert ismeretek felhasználása a történelmi valóság formáiban fellelhető empirikusan adott sokféleség további tanulmányozása és rekonstrukciója céljából; a történelmi fejlődés különböző szakaszai közötti összefüggések feltárása. És itt újból, de már a tudás más szintjén, közvetlenül jogaiba lép az összehasonlító módszer, amelynek szisztematikus alkalmazása nélkül a történettudományban teoretikus ismeretekre nem lehet szert tenni.

Az elmélet kidolgozása végső feladatát tekintve a tudomány egyetlen területén sem lehet öncélú. A tudomány közvetlenül adott tényeknek absztrahálása útján alkotott elméleteket egy bizonyos szakaszban újra vissza kell vezetni a tényekhez. De míg más tudományokban ez úgy történik, hogy az elméletet a gyakorlatban felhasználjuk, a történelmi ismeretek rendszerében mást tapasztalunk. Itt az elmélet és az empirikusan adott konkrét valóság fordított kapcsolata másként valósul meg: az elméletet úgy alkalmazzuk, mint heurisztikus eszközt ahhoz, hogy reprodukáljuk és rekonstruáljuk a történelmi objektumait, minden létező specifikus sajátosságaikkal együtt. Az elmélet azonban csak azzal a feltétellel nyerheti el metodológiai szerepét a kutatásban, ha empirikus megalapozása és igazolása minden konkrét esetben a történelem objektív tényeivel összhangban történik. Enélkül, vagyis a logikailag idealizált elméleti rendszerek és az általuk reprodukált, végtelenül bonyolultabb és sokrétűbb valóság kötelező megkülönböztetése nélkül az elmélet alkalmazása elkerülhetetlenül dogmatikussá válik.

A kutatás fentebb vizsgált szakasza végrehajtásában óriási szerep jut az összehasonlító-tipológiai módszernek, amely lehetőséget teremt arra, hogy elméletileg átgondolva és célirányosan viszonyítsuk, valamint az összehasonlítás egységes sorába rendezzük a legkülönbözőbb, időben és térben gyakran rendkívül távoli társadalmi-történelmi folyamatokat. A kutatásnak éppen ezen szakaszában jön létre a történelem általános törvényszerűségeinek és tartalmi oldalának reprodukálása, a megfelelő tipológiai fogalmak ez utóbbi kifejezésére is hivatottak. Az ilyenfajta fogalmak nélkül, amelyek absztrahálva az egyéni különbségektől és létezésük konkrét tér- és időbeli feltételeitől, általá-

nosítják és egységes „paralell” sorba rendezik a különböző egytípusú folyamatokat, a történettudomány mit sem tudna kezdeni. A történelmi kutatás különböző objektumait belső, tartalmas egységükre visszavezetve és mintegy a köztük levő kapcsolat funkcióját betöltve, e fogalmak lehetővé teszik, hogy értelmezzük a kutatás objektumainak specifikus sajátosságait. Teljesen nyilvánvaló, hogy a történettudomány nem szorítkozhat a fogalmak adott fájára és a történelmi folyamatok általánosításának bennük kifejezett típusára. A történelmi folyamatok és rendszerek egyéni sajátosságai reprodukálásának feladata nemcsak tartalmukat feltáró fogalmak alkalmazását teszi szükségessé (nevezük ezeket általános-tipológiai fogalmaknak), hanem olyanokat is, amelyek e folyamatok és rendszerek tipikus formáját, specifikus helyi közösséget idézik fel. A fogalmak ez utóbbi fajtáját ugyancsak jogos a típusokkal kapcsolatba hozni, mivel a bennük kifejezésre jutott lokális-individuális sajátosság az elemzett folyamatok általánosításának, egységükre való visszavezetésének végeredménye. Ilymódon valamely nép kulturális-történelmi gyakorlatának sajátosságait csak annak eredményeképpen lehet felidézni, ha sokszorosan egybevetjük e gyakorlat különféle konkrét megnyilvánulásait, és rögzítünk néhány olyan vonást, amely megkülönbözteti azokat más népek kulturális-történelmi gyakorlatától. Nevezetesen, csak ezen az úton juthatunk el valamely lokális kultúra meghatározott általános formáinak feltárásához, és csak ily módon beszélhetünk például az egyiptomi, az indiai, az arab, az orosz és más régi kultúrák típusainak sajátosságáról.

Az elmondottakat összegezve, megjegyezzük, hogy a folyamatok lokális közösséget [obszcsnoszty] és formáját jellemző sajátosan történelmi tipológiai fogalmak, valamint a folyamatok tartalmának idő- és térbeli kereteken kívüli közösséget kifejező általános-tipológiai fogalmak megalkotása során a gondolati absztraháló és általánosító tevékenység két különböző fajtájára támaszkodunk, e kettő összekapcsolása csak az összehasonlító-történelmi vizsgálat módszerének alkalmazása révén valósítható meg.

A történelmi valóság általánosításának folyamata, ha az emberiség történelméről alkotott ismereteink fejlődésének széles perspektívájából nézzük, nem elszigetelt az egyenként vett társadalomtudományok keretei között. E tudományok kölcsönhatásában kiemelt hely jut a szociológiának. A szociológia és a történelem közelítésének, kölcsönös gazdagításának, egymásba való behatolásának feladata különösen aktuálissá vált, minthogy enélkül ellentétes, de veszélyes tendencia jelentkezik bennük: egyfelől a szociológiában terméketlen, spekulatív-skolasztikus teoretizálás, másfelől a történettudományban élettelen empirizmus. És amennyiben az összehasonlítás a történelem és a szociológia közelítésének egyik legfontosabb eszköze, éppen a történelem összehasonlító tanulmányozásának a módszere jelentkezik mintegy a két tudomány közti híd gyanánt.

(*Voproszi Isztorii* 1966. 7. sz.)

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Szabolcs Ottó:

A történelmi megismerés történetéhez*

Minden korszaknak megvan a sajátos alapvető ismeretközlési és ismeretszerzési módja. A tudomány, különösen a technika fejlődése eleve bizonyos meghatározó erővel rendelkezik e tekintetben. A hírközlő eszközök fejlettsége eldönti, hogy milyen módon lehet az ismereteket továbbítani. Azonban ez csak az egyik alapvető tényező az ismeretközlés-ismeretszerzés folyamatában, másik maga az ismeretszerzés szubjektív alanya — a kor átlagembere — kialakult szemléletmódjával, ismeretszerzési beidegzettségével. A két tényező, a technika és az ember természetesen nem független egymástól, hanem az egymásra gyakorolt állandó hatásában és visszahatásában olyan szerves egészet alkot, ahol egyiket sem lehet a gyakorlatban különválasztva tekinteni, csak állandó, folyamatos kapcsolatukban érdemes vizsgálni. Annál inkább, mert a két tényező szoros szimbiózisa valamiféle állandóan gyorsuló hatás és visszahatás komplexumot mutat; ahol az ember egyre növekvő ütemben forradalmasítja a technikát, amely azután egyre inkább átalakítja az emberek egész életét, benne ismeretszerzési és befogadási beidegződöttségét is. Köztudomású, hogy az alapvető, sőt szinte kizárólagos ismeretszerzési mód évezredekken keresztül az empirikus megismerésen kívül — amelytől a történelmi megismerés esetében gyakorlatilag jórészt eltekinthetünk — az elbeszélés, az auditív megismerés volt. Az empirikus megismerés valamennyi érzékszervet igénybe vette — a tapintást, a látást, a szaglást és a hallást. A történelem azonban, — mint nem a jelenben tapasztalható, hanem a múltban lejátszódó folyamat — empirikusan csak áttétellel útján volt megismerhető: azoknak az elbeszélése alapján, akik átélték, akiknek módjuk volt empirikusan megismerni. Így alakult ki a történelmi megismerés ősforrása; a szájhagyományokon alapuló egyoldalúan auditív jellegű megismerés, amely egészen a XIX. századig a tömeges ismeretközlésnek és ismeretszerzésnek uralkodó módja volt. Az egyoldalú auditívitás a történelmi ismeretek megszerzésének tehát több évezreden keresztül tipikus és általános módja volt.

Bár már a XV. században feltalálták azt a technikai eszközt, a könyvnyomtatást, amely hivatva volt megtörni az auditívitás egyeduralmát a történelmi megismerésben, mégis évszázadok kellettek ahhoz, hogy az olvasás alapján való történelmi ismeretszerzés, tehát a vizuális reprodukzív megismerés legelső módja általánossá váljék. Az olvasás, amely már bekapcsolta a történelmi megismerésbe a fülön kívül a másik fontos érzékszervet, a szemet, tulajdonképpen évezredek óta, legalábbis a római történetírók óta ismert volt, mint ismeretszerzési forráslehetőség, mint a történelem megismerésének posszibilis módja. Mégsem vált általánossá és jellemzővé, mert mint ismeretszerzési mód egy rendkívül szűk réteg sajátja lehetett csupán, egyrészt az írott források kis száma miatt, — amit a kéziratosság okozott, másrészt a szeleesebb rétegek analfabétizmusa és szegénysége miatt, akik az írott forrásokat sem megvásárolni, sem elolvasni nem tudták. A múlt iránt érdeklődő átlag emberek számára maradt tehát a történelmi megismerés szájhagyományon alapuló auditív módja, amely végsősoron az empirikus megismerés folytatóságát közvetítette az emlékezés, a szájhagyomány alapján. Ahhoz, hogy ennek a történelmi megismerési módnak két évezredes hegemoniáját megtörjék, legalább két nagy változásnak kellett bekövetkeznie: egyrészt fel kellett találni azt a technikai megoldást, amely lehetővé teszi az írott források tömegessé tételét, másrészt az ember-tömegeket meg kellett olyan fokon olvasni tanítani, hogy a történelmi ismeretekhez önálló olvasás útján is képesek legyenek hozzájutni. Ehhez azonban a római auctoroktól számítva kb. két évezrednek, egy technikai bravurnak a könyvnyomtatás feltalálásától pedig hozzávetőlegesen három századnak kellett elteltelnie. Ezekben az évezredekben és évszázadokban az idő mintha még nem sietett volna úgy, mint később, a történelmi megismerés változásaival.

* Részlet a szerzőnek a III. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpoziúra készített előadásából.

A XIX. században a világ civilizált részén a tőkés termelés, a polgári társadalom igényei létrehozták a modern közoktatási rendszert, amely magával hozta az analfabétizmus rohamos csökkenését s megteremtette az olvasás útján való történelmi megismerés lehetőségét és igényét. Az alapfokú iskolai tanítás egyre általánosabbá vált, s a tanári élőszo mellé, különösen a század második felében beléptek, s egyre inkább tért hódítottak mint ismeretforrások a tankönyvek. Ezzel a hallás útján való megismeréssel egyre inkább egyenértékű lett az olvasás útján való megismerés, amely már kétségtelenül a vizualitás egyik módját jelenti, ha úgy tetszik a közvetett vizualitást, mint ahogy a hallás útján való megismerés is az auditívitásnak közvetett módját jelenti az empirikus megismeréshez képest. A közvetlen — empirikus — megismerésben tudniillik a fül szerepe az, hogy hallja magukat a történelmi eseményeket, illetve ezeknek azokat a részeit, amelyek hanggal járnak, amelyek csak a fül számára érzékelhetők. A szem szerepe, hogy lássa magukat az eseményeket mozgásukban, színeikben stb., tehát a történelemnek a szemmel érzékelhető részét. Az empirikus megismerésnél a szem és a fül mindig együtt érzékeli a történelmi valóságot, nincs külön auditívitás és vizualitás (ha csak azt az abszurd esetet nem tételezzük fel, hogy süket vagy vak ember az érzékelő). Az utólagos, a reprodukív történelmi megismerés mindig csak azt adhatja, amit a két érzékszerv együttes érzékeléséből az emlékezet megtartott, oly módon, ahogy a szubjektív élmény rögzítette, átalakította és sok tekintetben absztrahálta, s ahogy azt a közvetítő egyed szóban képes reprodukálni. Az auditív történelmi megismerés tehát már önmagában amellett, hogy az érzéki megismerés fokán stb. kívül igen sok szubjektív elemet hordoz magában — a közvetlen észlelő szubjektumán kívül a közvetítő, vagy közvetítő és az előadó szubjektumáig — már sohasem az észlelt valóság az észlelő egész szubjektivitásától elvonatkoztatott közvetítés, hanem absztrahált, általánosított közvetítése, de mint élményszerű elmondás, mégis nagy mértékben magában rejtja az alapélményt, a közvetlen megismerés élményét. Az auditív megismerés tehát csak bizonyos fokig absztrahált történelmi reprodukálás. A szóbeli ismeretközlés írásbelivé változtatása nem egyéb, mint az auditív közlésnek egy másfajta jelzésrendszerre való áttétele, azonban a történelmi megismerés lélektani alapjait lényegében nem változtatja meg. Igaz, egyik érzékszerv — a fül — helyett a másikat: a szemet veszi igénybe, de a történelmi valóság érzékelése kérdésében nem hoz változást a valóság reprodukálása tekintetében, csupán a reprodukált valóság rögzítési rendszerét változtatja meg.

Ez a jelzésrendszerbeli változás a történelem szempontjából nem döntő, hiszen még nem a történelmi valóság valamiféle reprodukált vizuális átélése, utólagos, áttételes észlelése, hanem csupán az auditívitás írásos rögzítése, s mint megismerési forma egy újabb lépéssel való eltávolodás a közvetlen észlelés élményétől az elvonatkoztatások hosszú és bonyolult útvesztőjében. Az elmondásban tudniillik még inkább benne van az élmény utóérzete, hiszen valamiféle emberi kapcsolaton, az előadó és hallgató — a jó előadó esetében többé, a rossz előadó esetén kevésbé, de mindenképpen kölcsönös — kapcsolata aktivitásában születtek a történelmi megismerés élménye. Az írásbeliséggel, a közlő személy közvetlen szubjektív ráhatásának kikapcsolásával és a közlő és a befogadó együttes szellemi aktivitásának csupán a befogadó szellemi aktivitására csökkentésével a megismerés feltétele vesztett élményerejéből, az elmondott szóban megtalálható fontos tényezőket kapcsol ki az írott szó. Az elmondott auditívitás tehát lényegesen többet tudott adni eleinte, mint a leírt, — a szemem, a vizualitáson keresztül nyújtott — auditívitás. Ennek okát azonban nem csupán abban kell keresnünk, hogy az előadó és a hallgató szellemi kapcsolata többet tudott nyújtani, mint a csupán egyoldalú megismerés, hanem abban is, hogy sok évszázadon keresztül a hallás alapján való megismerés idegződött be az emberekbe. Ezért azután amikor a fül szerepét a szem egészítette ki, vagy váltotta fel a történelmi megismerésben, eleinte nem tudott csupán a látáson keresztül eljutni a múlt megismeréséig, hanem az újabbban elterjedt megismerési módot automatikusan összekapcsolta a régivel. A múlt században még legtöbbször hangosan olvasták, — különösen hangosan olvasva tanulták könyvből — a történelmet. Itt már nem arról volt szó, hogy az előadó és a hallgató közvetlen kapcsolatának élménye hiányát akarták így tudatosan pótolni, hanem inkább arról, hogy a megismerés módszere annyira berögződött, hogy csak hangosan olvasva voltak képesek befogadni a történelmi ismereteket, amit pedig most már a leírás, az eddigi auditív megismerés egy másik jelzőrendszerre való áttétele nyújtott. Egy-két generációváltásra volt szükség ahhoz, hogy az új ismeretszerzési mechanizmus rögződjék, s felváltsa a hangosan olvasást a néma olvasás, hogy az ismeretszerzés egyik formájában az auditívást teljesen ki lehessen kapcsolni. Absztrahálások újabb területeire, s az absztrakciók konkretizálásának újabb hosszú útjaira kellett rátérni e folyamat közben. A nem kis mértékig önmagában is absztrakttá tett történelmi valóság egy más absztrakciós jelzőrendszerre való áttételben nyújtott

megismerést kellett rögzíteni, s eközben a megismerés újra vesztett élményszerűségéből.

Ugyanakkor azonban a megismerés élményszerűségét ért kár mellett a történelmi megismerés lehetőségei tekintetében nagy előnyök születtek a jövő szempontjából. Nem csupán az írásbeliséggel együttjáró megismerés tömegnervetűvé válásáról van itt szó, amikor is a frászelebb rétegekhez eljuthatott a történelem, sőt nem is csak arról, hogy a saájhagyomány rendkívüli szubjektivitását a sokszorosított, írott szövegek kétségtelenül nagyobb egységessége, objektivitása váltotta fel, hanem arról is, hogy egy olyan tényező szerepe is megnőtt, ami a jövő szempontjából döntő fontossággal bírt. Ez volt a történelmi reprodukáló képzelőerő.

A képzelőerőnek, amely a hallott szóból, a mesélő és a mesét hallgató együttes viszonyából reprodukálja a történelmet mindig nagy szerepe volt. Amíg azonban kollektív élmény formájában fogadta be a történelmet, addig az eladló sok húrton tudta a múltat, illetve annak reprodukált mását megszólaltatni, a befogadó pedig kérdezhetett, vitázhatott stb., tehát kiegészíthette tudását, s a közvetlen kapcsolat közben pótolhatta a tudatában vagy fantáziájában a hiányzó ismeret-mozaikokat. Az olvasás ezt a kapcsolatot egyoldalúvá tette, a befogadó a kérdező, a közbeszólás, a vita lehetőségét elvesztve kénytelen volt a saját logikáját és fantáziáját nagyobb teljesítményekre serkenteni, történelmi képzelőerejét növelni. Ez pedig olyan képzelletbeli és gondolkodási folyamatokat indított meg, amelyek egyre inkább segítették a múlt megismerését, különösen fejlesztették az absztrakt gondolkodást, amely aztán döntően visszahatót a történelmi törvények felismerésére, a történelem további tartalmi absztrahálására és a történelem és a természettudományok jellegének közelebb hozására, végső soron a történelemnek a tudomány rangjára való emelésére. A tudományos megismerés fejlődése a történelemben épp fordított, mint a természettudományokban. Az utóbbiaknál ugyanis épp azokban a korokban lépett előtérbe a tapasztalati, az empirikus megismerés, amikor a történelem újabb lépést tett az empiriától a közvetettség irányába. A két folyamat végső soron mégis ugyanazt a célt szolgálta, az alhimiából a kémia tudománya, a saájhagyományból a történettudomány fejlődött ki.

A történelmi megismertetés és megismerés ezzel azonban csak az első lépést tette meg a pusztá audivítás köldökzsinórjától való elszakadás útján. Eddig csupán a tárgyalt közvetett élményt tette át leírt közvetett élménnyé, amellyel semmivel sem volt képes jobban megeleveníteni a múltat, mint korábban — sőt eleinte lényegesen kevésbé — nem hozta közelebb a reprodukatív megismerést az empirikus megismeréshez. Egy más jellegű változáshoz a technika újabb forradalmára volt szükség. Ehhez azonban most már nem kellett évezredek, hanem elég volt egy évszázad. Ahogy a XIX. században tömeges méretekben betört a történelmi megismerésbe az olvasás útján történő befogadás, a XX. század meghozta a vizualitás egyre növekvő hegemóniáját.

A vizualitás felé fordulás döntő lépcsőjét a film megjelenése jelentette, tömegessé válásra pedig a televízió elterjedése volt óriási hatással. A film a korábbi történelmi megismertetéshez képest teljesen új lehetőséget nyújtott. Most már nem arról volt ugyanis csupán szó, hogy a közvetlen élményt szóbeli — vagy írásbeli közléssel igyekszünk pótolni —, hanem arról, hogy a hiányzó közvetlen élményt annak leutánczolt, lejátszott másával helyettesítjük. A történelem tehát nemcsak távoli absztrakciós rendszereken keresztül ismerhető meg, hanem a közvetlen élményt pótló „csinált” élménnyel, amely természetesen nem azonos a történelem valóságos észlelésével. Bizonyos mértékig kevesebb, bizonyos szempontból több annál. Kevesebb, hiszen a film esetében is csak két érzékszerv érzékel, a szem és a fül, nélkülözi tehát a valóságos, közvetlen észlelésben jelentős szerepet betöltő tapintást és szaglást. Történelmi szempontból mégsem ez a legfontosabb, hiszen a legteljesebb audió-vizuális reprodukció sem nyújthat azonos élményt a közvetlen észleléssel s végeredményével, a tapasztalattal, ugyanis az élet mindig lényegesen sokrétűbb, mint annak konstruált utánjátszása. Ezért a közvetlen tapasztalat mindig gazdagabb, sokrétűbb, teljesebb a reprodukatív tapasztalatnál. Sokkal nagyobb benne a tapasztaló, a szubjektum szerepe, mint a reprodukatív észleletben, tapasztalatban. Az azonban, ami hátrány erről az oldalról nézve, előny egy másik oldalról szemlélve. Míg ugyanis a közvetlen tapasztaláskor, — mivel egy személy egy nagyon konkrét helyzetben egy bizonyos helyről és pozícióból a történésnek egy adott részével ismerkedik meg — az egyeslen keresztül jut el a különös és az általánosig, addig a reprodukatív megismertetés bizonyos szempontból már szelektál, csoportosít, és rendez, kiszűri az egyedit, illetve csak azokat az egyedieket mutatja be, amelyeknek észlelése legrövidebb úton elvisz a sajátoshoz és az általánoshoz. A legközvetlenebb reprodukatív megismertetés is bizonyos fokig absztrahál, vagy legalábbis igyekszik meggyorsítani az absztrahálási folyamatot. Ez az absztrahálás is a megismerési módnak egy eleme, de minőségileg másfajta eleme, mint az ismeretközlés betűkön, szavakon és mondatokon,

illetve ezek leírásán alapuló rendszere. Ez kétségtelenül közelebb van az empirikus megismeréshez, mint az előző ismeretközlési, illetve ismeretszerzési módok. Az empirikus megismerést próbálja mintegy utánozni, lejátszani.

A XX. században tehát a történelmi megismerés módja megkezdte visszakanyarodását az ősi, az empirikus megismeréshez, illetve annak utánzatához, ősi módon igyekszik megismertetni, csak most már magasabb fokon. A történelmi megismerés módjainak fejlődésében valami olyanféle törvényszerűség tapasztalható, mint amelyet Engels a mozgásformák között fedezett fel: minden magasabbrendű mozgásforma mindig magában foglalja az alacsonyabbrendűek, az egyszerűbbek összességét, de nem csupán azok számtani summája, hanem minőségileg is több annál. Így foglalja magában a XX. század történelmi ismeretnyújtási és ismeretbefogadási fő iránya az összes korábbi ismeretszerzési módokat. Így válik a mai audióvizualitásban szerves egységgé a közvetett megismerés, s hozzá létre korunk emberének megismerési mechanizmusát. S mert magában foglalja a régebbi történelmi ismeretnyújtási módokat, a ma embere képes valamennyi korábbi módon képzetelemben reprodukálni a történelmet a hallás, az olvasás és a látás útján. Azonban, mivel a televízió rendszeres nézése, a sok film, a modern élet számos vizuális élménye egyre jobban berögzítette a komplex élménybefogadást, a régi megismerési módok külön-külön csak részleges hatásra számíthatnak, viszonylag a teljes történelmi élményt csak komplexitásukban képesek adni. Nem arról van szó, hogy az elbeszélés, az elmondott történelem, vagy a leírás, az olvasott történelem ma nem fontos, vagy egyáltalán nélkülözhető ismeretnyújtási eszköz, sőt arról sincsen szó, hogy egyes emberek nem képesek csak hallás, vagy olvasás útján élő, sokrétű történelmi ismeretekhez jutni, vagy egyeseknél ezek a módok nem indítják meg a spekulatív fantázia láncreakcióját, hanem arról, hogy a kor átlagembere általában audio-vizuálisan tudja legjobban a történelmi múltat észlelni és önmagában reprodukálni. De az audio-vizuális meglevenítés, ha egyesek számára nélkülözhetőnek tűnik is, mindenki számára feltétlenül többet nyújt, jobb megismerési lehetőséget jelent, mint csupán a pusztán auditív, vagy olvasás útján való, illetve a pusztán vizuális megismerés.

Minden jel arra mutat, hogy a történelmi megismerés beidegződésében épp most folyik le a generációváltás, amikor is anélkül, hogy az élőszó vagy az olvasás jelentősége megszűnnék, nélkülözhetetlenné válik az audio-vizualitás igénye. Ezzel az igénnyel pedig, mivel korunk technikai fejlődésén és civilizációján alapul — tehát objektív folyamat — nem lehet vitatkozni, hanem mindazoknak alkalmazkodniuk kell hozzá, akik a történelmet az ifjúság számára reprodukálni akarják, illetve sikeresen akarják formálni a fiatalság történelemszemléletét. A következtetéseket le kell vonniuk a tudomány művelőinek és népszerűsítőinek, elsősorban pedig a történelemtanításnak.

TÖRTÉNETI IRODALOM

GEREVICH LÁSZLÓ:

A BUDAI VÁR FELTÁRÁSA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 352 l. és 4 mell.)

Nem könnyű feladatra vállalkozott a szerző, amikor a vezetése alatt több, mint másfél évtizedig végzett budavári ásátások feldolgozásához fogott. Az ásátás már magában is az átlagnál bonyolultabb és nehezebb problémákat vetett fel. Igen nagy kiterjedésű, annyszor elpusztított, majd átépített, romos, azonban megtartásra ítélt épülettömbökkel beépített területen kellett azt a középkori palotát feltárni, ami addigi tudásunk szerint is, mind történeti, mind művészettörténeti szempontból a középkori Magyarország egyik, sőt talán a legreprezentatívabb, legfontosabb építménye volt. A feladat fontossága, és egyben bonyolultsága szükségessé tette addig egyáltalán nem, vagy csak alig használt régészeti módszerek kialakítását, illetőleg alkalmazását, az előkerült falak és leletek értelmezése pedig más tudományágak módszereinek és eredményeinek átvételét. Már a feltárás is megkövetelte tehát a komplex módszerek alapján végzett munkát, sokkal inkább azonban a feldolgozást.

Miről is volt itt szó? Először is egymástól eltérő jellegű és más-más kritikai módszert igénylő forrásokat kellett összegyűjteni és értelmezni. Első helyen természetesen az ásátási eredmények adatait kell említenünk, ezek azonban más források ismerete nélkül nem mondanak mindig eleget. Fel kellett ezért használni azokat a régi műszaki felvételeket (pl. Haüy, Juvigny stb.) és metszeteket, amelyek még a barokk építkezések előtt mutatják az ép vagy máris romos palotát, és amelyekből egyrészt a beépítés miatt ásátásilag nem igazolható falakat, épületeket ismerünk meg, másrészt az építmények összefüggéseire kapunk adatokat. Feltétlenül szükséges volt az egykori királyi palotáról fennmaradt igen gazdag elbeszélő és okleveles forrásanyag összegyűjtése és értékelése, valamint analógiák felhasználása. Utána egyeztetni kellett a tárgyak összefüggéseiből adódó adatokat, és az eddigi alapvető és az ásátási adatokkal nem ellenkező feltevéseket. Ilyen sokrétű munka esetében fel kell merülnie a kérdésnek, hogy ezt elvégezheti-e egy személy, nem volna-e szükség különböző diszciplínákban jártas szakemberek együttműködésére. Gerevich műve a bizonyíték, hogy még ilyen mennyiségileg is hatalmas anyag esetében is eredményesebb, ha egy személy végzi ezt az összefoglaló munkát. Természetesen Gerevichnek is voltak munkatársai. Egyszerre egy személy ilyen nagy ásátási területet nem tekinthetett át, megfigyelőkre volt szüksége, egyes leletcsoportokat pedig tanítványaival dolgoztatott fel különálló tanulmányokban, pl. a kerámiát Holl Imrével. Az igen nagy fontosságú műszaki munkát pedig a korán elhunyt Seidl Kornél irányította olyan pontossággal, ami nélkül nehezen készülhetett volna el ez a mű. Az egész anyagról mégis a szerzőnek volt áttekintése, ő végezte a legtöbb munkát, még a középkori források bonyolult kritikáját is. És ha valakinek, mint e sorok írójának, módja volt egy-egy forráshely értelmezéséről Gerevichsel vitatkozni, láthatta, hogy milyen otthonosan mozog ezen a területen is, és mennyire ismeri az írásos forrásokat, nemcsak a régészeti és művészettörténeteket.

Természetesen minden régészeti feldolgozásnak fel kell használnia — legalább is a feudáliszes vonatkozásában — az írásos forrásokat, mint ahogy van nem egy olyan történelmi szaktéma, amely a régészet eredményeit nem nélkülözheti. Egy kutató azonban általában az egyik tudományozási diszciplínára, ill. forráscsoportra támaszkodva értékesíti a másik eredményeit. A budai királyi palota ásatója nem követhette ezt az utat, a területileg is nagy kiterjedésű ásátás, valamint a történetileg oly fontos, és végtelen gazdagságú forrásanyaggal rendelkező épület a szokottnál nagyobb komplexitást igényelt, így az előkészítés, a feltárás, majd a feldolgozás stádiumában erre kellett törekednie Gerevichnek. Különösen a feldolgozásnál okozhatott ez neki nehézséget. Ugyanis a nehezebb utat választotta: nem elégedett meg a pusztán ásátási beszámolóval, sőt komplex feldolgozásnál is többet kívánt nyújtani az olvasónak: egyrészt lehetővé akarta tenni, hogy állításait különösebb utánajárás nélkül ellenőrizni lehessen, másrészt éppen ezért művét a palotára vonatkozó írásos és tárgyi források repertóriumává tette. Azaz munkája nemcsak feldolgozás, hanem lényegében forrásközlés is.

Ilyen igények szabták meg a könyv beosztását is. Ásatási egységenként, mintegy topográfiai séta formájában északról, a Vár előtti területről indul ki, és veszi sorra a Palota egyes épülettömbjeit, illetve falkomplexusait. Minden egyes részben az ásatási eredmények adatait ismerteti, majd utána külön fejezetben a tárgyalt ásatási egységre vonatkozó írásos forrásokkal foglalkozik, azokat elemzi és értelmezi. Ilyenformán minden nagyobb ásatási, ill. egyben építészeti egység, pl. a Csonkatorony, vagy a palotakápolna és környéke különálló feldolgozást kapott, a későbbi kutató pedig egy helyen találja meg a rájuk vonatkozó legfontosabb forrásanyagot. Ez a módszer, azaz topográfiailag különálló objektumok egymás mellé nyomtatott monográfiáinak összesítése, gyakorlati haszna ellenére megfelelő összefoglalás nélkül hibás lenne, a kötet anyagának szétetését eredményezné. Szerencsére azonban a kötet végén a jól sikerült összefoglaló fejezet minden ilyen ellenvetést eloszlat. Itt találja meg a történész az egész területre vonatkozó történeti források értékelését, a művészettörténész pedig a Palota művészettörténetének összefoglalását is.

Mielőtt a monográfia legfontosabb eredményeinek ismertetéséhez fognánk, szükségesnek érezzük a Gerevich által alkalmazott régészeti módszerek taglalását. Bármilyen gazdag írásos forrásanyag maradt fenn ugyanis a Palota történetéről, ez nem egy lényeges kérdésre vagy nem tud választ adni, vagy csak hozzávetőlegest. Ilyen esetekben a régészeti forrásanyag segíti ki a Palota történetét, ennek megszólaltatására azonban sajátos, a legtöbb történész által nem ismert módszerre van szükség. Az ásatási leletek jelentőségét sem le-, sem túlbecsülni nem szabad, ezek felhasználhatóságának is megvannak a maguk korlátai. Meg kell jegyeznünk, hogy a budai vári ásatásoknak tudománytörténeti jelentőségük is van: bizonyos régészeti módszereket középkori viszonylatban Magyarországon először itt alkalmaztak. Mindezeket előrebocsátva a történész olvasókat az alkalmazott módszerekkel szeretnénk itt röviden megismertetni, amire annál is inkább szükség van, mert ezekre támaszkodnak azok az eredmények, amelyek felett az ismeretes „budai vita” folyt.

Az ásatási technika a rétegek szigorú elkülönítésében azt a gyakorlatot alkalmazta, amit az óskori régészet a geológiától vett át. A leleteknek és falaknak a rétegekhez kapcsolódó viszonya — amit a metszetek, ásatási metszetrájak is érzékeltetnek — produkálták azokat a történetileg és művészettörténetileg értékelhető adatokat, amelyek biztosak, és más módszerrel megközelíthetetlenek. Ezt a technikát következetesen, a legkisebb részletekig alkalmazták. (Hogy régészeti feltárást még nem látott történészek előtt is világosan fogalmazzunk, kissé leegyszerűsítve a következőképpen fejezhetjük ki magunkat: Egy árok ásásánál az árokkal metszetében egymás alatt egymástól különböző módon odakerült rétegek figyelhetők meg. Ezek más-más korból származnak.) Gerevich ezzel kapcsolatban bizonyító eljárást dolgozott ki és alkalmazott. Ez magában foglalta a falak egymás közti viszonyából, a falak és rétegek, a rétegek és leletek, valamint a rétegek egymásközti viszonyaiból logikusan kifejleszthető következtetés-sorokat. Ez a módszer azonban csak azáltal válhatott eredményessé, ha a sok száz, ill. ezer lelettel jellemezhető rétegeket a tipikus tárgyakkal, főleg kerámiáival, és a különleges, vagy speciális tárgyakkal tették kronológiailag konkrétá. A könyv gazdag illusztrációs anyaga végig tartalmazza az egyes kutatóárkok, vermek, gödrök rétegrajzait, valamint az egyes rétegekben talált tárgyak típusábláit. Ez utóbbiak fogalma és tudományos értelme itt született meg. Megjegyzendő, hogy különösen azok a rétegek értékesek, amelyeket pénzek is kelteznek. Ilyen szerencsére sok volt. Igen fontos korjelző jelentőségű azonban a kerámia is. Ezek a rajzok szerves tartozékai a feldolgozásnak, de egyben forrásközlő jelentőségűek is: nélkülük nincs régészeti bizonyítás. Különösen fontos ebben a viszonylatban a XIII. századi várfal rétegelemzése (32—39. l.).

A gazdag tartalomtól nehéz rövid összefoglalásunkban mindenre rámutatni. Várostörténeti szempontból különösen fontosnak tartjuk a Vár előtti településsel foglalkozó fejezetet (15—18. l.), ahol annak topográfiáján kívül továbbfejlesztve a várostörténetileg oly jelentős „Gótikus házak Budán” c. tanulmányát (Budapest Régiségei, XV. köt. 1950), foglalkozik a budai telekrendszerrel, ill. annak kialakulásával. Nem kevésbé lényegesek Budavár és város morfológiai elemzése (261. skk.). Ez a két kiragadott példa Gerevich könyve várostörténeti jelentőségére mutat, ami szükségképp nem volt a szerző elsődleges célja. Nyilvánvalóan a legfontosabb eredménye a budai vár topográfiájának, tehát pontos, építészeti értékelt alaprajzának megállapítása az ásatások eredményeképp és a paloták funkciójának a források alapján történő meghatározása volt.

Építészettörténetileg a könyv lehetőleg pontos relatív kronológiájú összefüggésük alapján tisztázta az alapfalakat, és megállapította abszolút kronológiájukat a rétegek értékeléséből és az írott forrásokból. Meghatározható volt a XIII. század derekán és második felében lezajló építkezés, a XIV. század eleji bontás, tereprendezés, majd épít-

kezés. Az újabb, e századi építkezés Johannes lapicida vezetésével 1365 táján fejeződött be. Zsigmond trónra lépte után újabb építkezés kezdődött, különösen jelentős volt ez 1410 körül és a tízes évek végén. V. László uralkodása idején és Mátyás megválasztása után újabb építkezés kezdődött, mégpedig gótikus stílusban, de a hetvenes években megkezdődik a reneszánsz átépítés, ami megszakításokkal a XVI. század elejéig tartott. Gerevich építéstudományi megállapításainak egyben igen nagy művészettörténeti jelentőségük is van, hiszen a budai palotában a legkitűnőbb mesterek dolgoztak, akik új stílust honosítottak meg, amely innen terjedt el az országba, sőt nem egyszer Közép-Európába is.

Ezek az eredmények, amelyek tudományos jelentőségük mellett ma már a nagyközönség előtt is ismert és látogatott műemlékeket, művészeti alkotásokat hoztak napvilágra, bizonyítják a középkori Buda európai színvonalú művészi kultúráját. Nem volt hiábavaló az a hatalmas és nálunk eddig nem ismert anyagi támogatás, amelyet kormányzatunk a Palota feltárására, majd a Gerevich által vezetett ásatások által (és a már régebben) napvilágra került leletek, a restaurált középkori épületek múzeumi bemutatására fordított.

Talán kissé hosszasan időztünk el a régészeti és művészettörténeti eredményeknél és módszereknél. Érzésünk szerint azonban szükséges jobban megismernünk a rokontudományok eredményeit és módszereit, különösen akkor, ha a társudomány képviselője a történeti diszciplínában is annyira otthon van, mint Gerevich. Sajnos, ez nem mondható el minden régészről. Ugyanígy jobban kellene ismernie a történéshoz is a régészeti módszertant. Ezért elemeztük épp ebben a vonatkozásban ezt a sok tekintetben úttörő jelentőségű munkát.

KUBINYI ANDRÁS

LEGYŐZHETETLEN ERŐ

A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve
(Szerk. Erényi Tibor és Rákosi Sándor)

(Budapest. Az MSZMP K. B. Párttörténeti Intézete, Kossuth Könyvkiadó. 1968)

A Kommunista Magyarországi Pártja megalakulásának 50. évfordulójára megjelent tanulmánykötet értékes, új források feltárásával hű képet ad a forradalmi párt szervezeti fejlődéséről. A kötet szerzőinek és szerkesztőinek elismerésre méltó érdeme, hogy ismert és újonnan feltárt szervezeti tényekkel dokumentálják az ötven esztendő történeti fejlődést, összefoglaló képet adnak a párt életéről, s mindezt az adott korszak történeti atmoszférájába helyezve. Tárnyilagos, reális képet kívánnak adni az olvasónak, nem értékelik túl, nem túlozzák el a párt befolyási körét, hanem azt mutatják be, hogy a valóság bonyolult helyzetei hogyan hatottak a párt szervezeti fejlődésére. Tudományos igényességgel összeállított tanulmánykötet került így a párttörténet szakemberei kezébe, mely újabb kutatásokra ösztönöz, ugyanakkor hasznos olvasmány széles tömegek számára is, ezt jelzi az a tény, hogy a négyezer példány rövid idő alatt elfogyott.

A gondosan írt tanulmányok a hagyományos történeti periodizáció alapján követik nyomon a párt szervezeti fejlődését, a szervezeti elvek és formák változását, a lenini típusú párt belső életét. A bevezetőből kitűnik, hogy a szerkesztők és szerzők első kísérletnek tekintik e művet a fontos, de még feldolgozatlan szervezeti problémák alaposabb megértéséhez és kimunkálásához, s hozzájárulásnak a párttörténeti oktatás színvonalának emeléséhez. Ugyanakkor tisztában vannak feladatuk nehézségeivel is: a szervezeti fejlődés elválaszthatatlan a párt eszmei és politikai fejlődésétől. Mégis vállalták e legkevésbé kimunkált terület feltárását, mert a közvélemény a szervezeti fejlődést kevésbé ismeri, s a történeti kutatás jelenlegi helyzete már lehetővé is teszi ennek az igénynek kielégítését. A szerzők — akik korszakok politikai elemzését korábban már több vonatkozásban publikálták — fegyelmetlenül csak a szervezeti fejlődésre irányították most figyelmüket. Az egyes korszakok problémaköre és a történeti feldolgozottság foka természetesen meghatározza az egyes tanulmányok módszerét és jellegét, különösen eltérő a felszabadulás előtti és utáni korszak feldolgozása.

A kötet első tanulmányában Gábor Sándorné a forradalmi párt létrejöttét, szervezeteinek kiépülését és tömegbefolyásának növekedését mutatja be. Az archívumi források mellett sajtóra, visszaemlékezésekre és monográfiákra támaszkodik. A két munkáspárt egyesülésével, a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttével foglalkozva bebizonyítja, hogy az egyesülés szükségszerű volt, a hibák abból a mulasztásból fakadtak,

hogy nem távolították el a pártból azokat, akik a forradalom ellen léptek fel. A szerző a proletárhatalom rövid és nehéz időszakát összefoglalva úgy értékeli az egyesült pártot, hogy az lényegében betöltötte az élcspat szerepét, mert a kommunisták és a velük harcoló baloldaliak a tömegekkel összeforrvá céltudatos vezetői voltak a szocializmusért folyó küzdelemnek.

Szabó Ágnes az 1919-től 1929-ig terjedő ellenforradalmi korszakban kifejtett hősiességét és erőfeszítéseket idején tanulmányában, gazdagon dokumentálva a harcot, amelyet az illegális párt szervezeteinek megteremtéséért és működéséért vívtak a kommunisták, akik az üldöztetés ellenére is vállalták ezt a nehéz feladatot. Őszintén feltárja a belső problémákat is, amelyek nehezítették a pártépítést; ismerteti a Kominternnel való kapcsolatot, bizonyos nem reális szervezeti határozatokat, mint pl. a húszas évek végén az önálló vörös szakszervezetek létrehozásának követelését. Részletesen foglalkozik az ifjúmunkásmozgalom fejlődésével, amely mindenkor komoly tartaléka volt az illegális pártnak. Elemzi az átmeneti fellendülés okait, 1925-ben az MSzMP létrejöttét, a legális munka eredményeit. A KMP szervezeti fejlődését a húszas évek második felében sok új forrással dokumentálja.

Borsányi György a gazdasági világválság és a fasizmus előretörésének idején mutatja be a párt szervezeti működését. Ebben az időszakban a növekvő politikai aktivitás lehetőségét teremtett, hogy a párt szélesítse befolyását, s szervező munkája komoly eredményeket hozott: fontos ipari gócekban, az alföldi földmunkások és kubikusok körében léteztek már szervezetei, s jelentős pozíciókat szereztek a kommunisták egyes szakszervezetekben is. Az illegális pártban a tagság nyilvántartása nehézségekbe ütközött, ezért inkább csak becslésnek tekinti a párt II. kongresszusának szervezeti beszámolójában szereplő kb. 1000 szervezett tagot. A sorozatos lebukások érzékeny veszteséget, majd a tömegmozgalom növekedése jelzi azt a folytonos mozgást, amely az illegális mozgalmat jellemezte. Foglalkozik a párt komoly önvizsgálatával, az 1933-as átszervezés után bekövetkező taktikai változással, amelynek következtében a szakszervezetekben és más munkásszervezetekben szélesedett a párt befolyása. Sokoldalúan mutatja be az 1934–35. évek bérharcainak, a fasizmus és háborúellenes ifjúági akcióknak szervezeti hátterét.

Pintér István a KMP népfront-politikája és szervezeti helyzete közötti ellentmondásokat vizsgálja. A párt 1936-os feloszlásának következményeit, a legális szervezetekben kiépülő munka nehézségeit tárja fel. Az 1937-ben kibontakozó új stratégiai elvek belső ellentmondások leküzdésével törhettek csak utat, a második világháború kitérőse meggyorsította a párt újjászervezését. A Békepárt megalakulásának és működésének értékelése, a KMP szerepének bemutatása a német megszállás után a fegyveres ellenállási mozgalomban, a szerző korábban publikált eredményeit is jelentősen gazdagítja.

Szabó Éva már a felszabadulás utáni legális tömegpárt problémakörével foglalkozik, összetételével, szervezeti fejlődésével a koalíciós harcok idején, majd 1948-ban a két munkáspárt egyesülésével. Elemzi a tömegpárt problematikáját, a párt III. kongresszusán elfogadott szervezeti elveket, a pártmunka változó stílusát, a két munkáspárt egyesülését előkészítő szervezeti folyamatot. Rákosi Sándor az MDP megalakulásával, összetételének elemzésével, szervezeti életének néhány problémájával kapcsolatos összefüggéseket tárja fel, majd a személyi kultusz torzításait vizsgálja a párt belső életében, és így jut el az 1956-os ellenforradalomig. Az MDP feloszlását az ellenforradalom drámai körülményei között Szenes Iván tanulmánya mutatja be. Igen árnyaltan foglalkozik a párt újjászervezésének nehézségeivel, az MSzMP megalakulásával. Érdekes új adatokkal gazdagítja a párt VII. és VIII. kongresszusa közötti szervezeti fejlődést. Lajtai Vera tanulmánya fejezi be a kötetet: végigkíséri a VIII. pártkongresszustól napjainkig a szervezeti fejlődést, a lenini normák érvényesülését és bizonyítja, hogy az élet szükségletei és a párt helyes politikája a szervezeti formák és munkamódszerek terén milyen rugalmas változásokat követelnek.

A könyv értékeit nem vitatja el néhány megjegyzésünk. Már a bevezető is jelezte, hogy az 1945 utáni szervezeti munka hatása úgyszólván az élet minden területére kiterjedt és ez tanulmányok egész sorát követelné meg, ezáltal viszont a szerzők elemzésüket jórészt a taglétszám, az összetétel alakulására, a szervezeti formák változásaira korlátozták. Ebből következik, hogy az illegális párt története sokkal életszerűbb képet ad, mint a felszabadulás utáni legális párté, pedig ennek szervezeti élete is sokkal gazdagabban áramlott, mint ahogyan e szervezeti adatokból kitűnik. Mindez még jobban ráirányítja a figyelmet a felszabadulás utáni korszak kutatási feladataira. Szívesen vetjük volna továbbá azt is, ha a kötet jegyzetekkel gazdagabban ellátva jelent volna meg.

Amikor az ismertetett tanulmánykötetet letesszük, tudományosan is bizonyított-nak érezzük, hogy a párt „legyőzhetetlen erő”; és még erősebbnek azt a lenini igazságot,

hogy „a proletariátusnak a hatalomért folyó harcban nincs más fegyvere, mint a szervezet”. A pártot szervezettsége, megújulási ereje nemcsak üldözőivel szemben vértette fel mindenkor, de belső ellentmondásaival, tévedéseivel szemben is, s a kötet szerzőinek és szerkesztőinek érdeme, hogy ezt ilyen gazdagon dokumentálva bizonyították.

PÁNDI ILONA

SERFŐZŐ LAJOS:

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT A PARLAMENTBEN 1922—1926

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 337 l.)

Serfőző könyve a szociáldemokrata mozgalom kérdéseit kritikus időszakban vizsgálja: az 1922—1926-os években stabilizálódik az ellenforradalmi rendszer, s ekkor kerül be, először az SzDP a magyar parlamentbe. Ez utóbbi fontos határkő a párt életében, kihát az egész hazai politikai közéletre.

A szerző lelkiismeretesen összegyűjtött és nagyrészt olyan forrásanyagra építi fel könyvét, amelyből még sok újat meríthetett: elsősorban a parlamenti naplóra, az SzDP parlamenti frakciójának irataira s a sajtóra támaszkodik, de természetesen felhasználja a feldolgozásokat és más különböző természetű levéltári állagokat. Előadásában szinte napról-napra követi az eseményeket, s ami könyvének további érdeme: bőségesen megszólaltatja forrásait. Ezek nemcsak arra szolgálnak, hogy maguknak a szociáldemokrata képviselőknek az álláspontját világítsák meg; kitűnően érzékeltetik azt az atmoszférát, jellemzik azt a politikai küzdőteret is, ahol fel kell lépniük. Ilyen módon még az esetben, is, amikor ennek méltatására a szerző nem tér ki, az olvasó számára érzékletessé teszi a kormánypárti vagy jobboldali képviselők reagálását a szociáldemokrácia parlamenti megjelenésére és tevékenységére. Ez annál fontosabbnak tűnik, mert a szociáldemokráciát egyébként jogosan bíráló feldolgozások gyakorta mellőzik vagy alig veszik figyelembe a kortársi megnyilatkozásoknak ezt a részét.

Az 1922-es választások előkészületeinek előtörténetére, illetve az SzDP-nek a kormánnyal való megegyezésére röviden tér ki a kötet, mind Bethlen, mind az SzDP oldaláról egyaránt hangsúlyozva a modus vivendi kialakítására való készséget. Hosszabban foglalkozik azonban azzal a lényegében véve az egész parlamentarizmus problémáját érintő kérdéssel, ami 1921 végétől a Szociáldemokrata Párt számára is dilemmát okozott, hogy ti. a passzivitásból való kilépése, a választásokon való részvétele, egész parlamenti szerepe — az így kínált politikai-harci lehetőségek rovására — nem azt a látszatot erősíti-e a külföld előtt, hogy az ország belső berendezkedése demokratikus, s épp ezért, nem helyesebb-e passzivitásban maradni. Mindez, ha nem is elvi fejtegetések formájában, de több helyen szerepel a kötetben, részletesebben az 1925 őszen megkezdődött nagy kivonulási akció kapcsán.

Behatóan elemzi Serfőző az 1922-es választási programot, illetve az SzDP parlamenti bemutatkozó deklarációját. Ezeket elsősorban az 1903-as programhoz méri, illetve követelményeit egy marxista munkáspárttal szemben állítja fel. Arra a megállapításra jut, hogy ami 1903-ban minimális program volt, az 1922-ben már maximálissá válik és igen élesen bírálja annak egyes pontjait. Rámutat arra is, hogy a földreform, a nagybirtok kisajátításának követelése nagy jelentőségű, s nem becüli le sem a politikai szabadságjogokra, sem a gazdasági és szociális reformokra vonatkozó pontok jelentőségét.

A Szociáldemokrata Párt szerepének, 1922-es magatartásának s programjának értékelését is tágabbá és sokrétfibbé tette volna azonban, a szükséges bírálatot ezzel nem gyengítve, ha két tényezővel részletesebben és behatóbban foglalkozik a kötet, mivel azok a korszak egészére, a 20-as évek elejére pedig különösen nagy befolyást gyakoroltak. Egyrészt kívánatos lett volna behatóbban kitérni arra, hogy a személyi változások mellett milyen politikai konklúziókkal járt a szociáldemokrata mozgalmon, elsősorban a vezetésen belül a két forradalom leverése, illetve milyen politikai tanulságokat vont le ezekből a pártvezetés. Ez megkönnyítette volna az emigráció és a hazai vezetők ellentéteinek, a hazai szociáldemokrata vezetők és a Bethlen-kormány viszonyának magyarázatát, de azt is, hogy a tanulságokból eredő gyakorlati politikai lépéseket (amelyeket különben részletesen ismertet) szélesebb eszmei-politikai háttér elé állítsa. Másrészt helyes lett volna már a tárgyalás elején, s nem csak a szanalás és 1923, a Fajvédő Párt létrejötté kapcsán foglalkozni azzal, hogyan hatott az egész hazai politikai életre, elsősorban a Szociáldemokrata Pártra és a polgári liberális ellenzékre az a politikai-hatalmi

harc, amely az uralkodó osztályokon, a hatalmat gyakorló politikai csoportokon belül zajlott; amíg eldőlt az a kérdés (s ennek volt kifejeződése a Gömbös—Eckhardt-csoport kiválása), milyen politikai-kormányzati módszerekkel gyakorolja hatalmát az ellenforradalmi rendszer. A szerző azonban ezt a belső ellentétet elsősorban formáinak és semmiképpen sem tartalmának tekintti (pl. 8. l.), aminek következtében nem tulajdonít jelentőséget, nagyobb szerepet a Gömbös-csoport fellépésének, a Bethlen—Gömbös ellentét mögött meghúzódó problémáknak. Erre vonatkozó megállapításait, valamint a rendszert jellemző, rövidre fogott fejtegetéseit leegyszerűsítettéknek, elnagyoltaknak érzem, amelyek semmiképpen nem meggyőzőek és nem is illeszkednek harmónikusan a kötetben felsorakoztatott anyaghoz. Megítélésem szerint — s ezzel nincs szándékomban kicsinyíteni-mentegetni sem az SzDP, sem a liberális ellenzék politikai korlátait — feltétlenül jelentős hatása volt politikájukra, a kormányzattal szembeni magatartásukra az a tény, hogy a kormányon, a kormánypárton túl, a mögött (időnként azon belül) létezett egy szélsőjobboldali, diktatúrára törő irányzat is. Épp ezért érdemelt volna figyelmet például az a kötetben tárgyalt 1923. október 9-i vita (189. l.), amelyben megfogalmazást nyert a kortársak számára — más források szerint is — aggasztó probléma, hogy t. i. a Bethlen-kormány bukása esetén, mint a szerző is idézi, Gömbösök a hatalom esélyesei.

Serfőző könyvből nemesak a Szociáldemokrata Párt parlamenti tevékenysége bontakozik ki. Ennek ismertetése során napirendre kerülnek mindazok a legfontosabb kérdések, amelyek ez időben a parlament ülésain szerepeltek. Szó esik nemcsak a szociáldemokrácia és a liberális ellenzék, de a kormány, a jobboldal, a keresztény ellenzék álláspontjáról is olyan kérdések kapcsán, mint a belpolitikai konszolidáció, a szanálás stb. A szerző nem tekintette és aligha is tekinthette feladatának, hogy parlamenti tevékenysége mellett a Szociáldemokrata Párt egész munkásságát, annak minden területét megmutassa. Több alkalommal, elsősorban kritikai vonatkozásban érinti ugyan magát a tömegmozgalmat, az egyes kongresszusokat s az ott fellépő ellenzékét. Itt nem is annyira a tényszerű, eseményszerű bővítés lett volna kívánatos, hanem annak, a dolgozat több helyén szereplő problémának az összefoglalása: milyen volt a tényleges kapcsolat a pártvezetés — parlamenti frakció és az SzDP tömegeit alkotó munkásság között. Ebben a vonatkozásban szerző több alkalommal tesz figyelemreméltó megállapításokat. Egyrészt rávilágít arra, hogy a pártvezetés a parlamenti-politikai harcot tekintette elsődlegesnek, s emellett alábecsülte, nem is kívánta erőltetni az „utca mozgalmát”, a sztrájkokat s egyéb akciókat. Igen fontos, s ezért hosszabb taglalást érdemelt volna az a helyes konklúziója 1926 végével kapcsolatban, hogy a párton belüli baloldal fellépése ellenére a széles tömegek — számos ok következtében — elfogadták és támogatták azt a politikát, amelyet a párt vezetői folytattak.

Érdekes és kevésbé ismert képet fest a kötet a parlamenti frakció összetételéről, működési elveiről, és kiemeli szerepét a párt politikájának irányításában. Ezért szívesen vettünk volna részletesebb portrékat arról az öt politikusról, akik a frakcióban s így a pártnak is döntő szerepet játszottak. Serfőző gondosan törekszik a SzDP parlamenti és általános politikájában végbement változások feltárására, az egyes szakaszok reális jellemzésére. Ilyen módon jelzi azt is, milyen illúziói voltak a pártvezetésnek a bethleni politikával, a parlamenttel kapcsolatban, hogyan követték egymást az engedékenység s az erőteljesebb opposzió időszakai.

Az 1926-os választást értékelve azt is ki kellett és ki lehetett volna mondani, hogy ennek eredményei nemcsak az SzDP politikájának kritikáját, az azzal való elégedetlenséget fejezték ki, hanem tükrözték azokat a viszonylagos eredményeket is, amelyeket a konszolidáció terén elért a rendszer az 1919—1921-es állapotokhoz mérten.

A kötet foglalkozik azokkal a politikai pártokkal, csoportokkal, amelyek az időszakban az SzDP potenciális illetve tényleges szövetségesei voltak. Az a mód, ahogyan a liberális ellenzéki pártokat megítéli, túlságosan sommás, egyes részleteiben nem is tartható. (Szerző azt is kétségbevonja, hogy ezek egyáltalában liberális pártok lettek volna.) E részekhez kívánkozott volna annak felvetése is, hogy a napi taktikai akciókon túl, messzebb távon mire, milyen célkitűzéssel szövetséghezett a szociáldemokrácia a liberális ellenzékkel, ami egyben annak vizsgálatát is involválta volna, hogy az egész munkásmozgalmak milyen reális stratégiai célkitűzése lehetett a Bethlen-rendszerrel szemben.

A NAGY FORRADALOM KRÓNIKÁJA

1917 emlékezésekben és hiteles okmányokban. Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Dolmányos István

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 440 l.)

Történeti ismeretterjesztő irodalmunk néhány év óta egyre több antológiával gazdagodik. A Gondolat kiadásában megjelenő Európai Antológia kötetei bizonyítják ezt leginkább. Dolmányos István is ezt a műfajt választotta, amikor arra vállalkozott, hogy az egykori forrásokból és a kor cselekvő részeseinek visszaemlékezéseiből vett szemelvények magyarnyelvű közreadása útján felelevenítse a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének legfontosabb mozzanatait.

Vállalkozását örömmel kell üdvözlőnk, hiszen közismert, hogy az oroszul nem olvasók manapság alig ismerik a szovjet történettudomány újabb eredményeit, mert az ezeket magukban foglaló történeti munkák nem jelennek meg fordításban, s az ötvenes évek első felében kiadott kötetek többségükben nem adnak hiteles képet többek között a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról sem.

A Nagy Forradalom Krónikájában a kötet összeállítója éppen arra törekedett, hogy — miként ezt a kötethez írt előszavában is hangoztatja — a marxista történetírás új szempontjai érvényesítésével a magyar olvasóközönséggel a maguk bonyolultságában mutassa meg a félévszázaddal ezelőtt történeteket. Munkáját megkönnyítette az a körülmény, hogy az ötvenes évek második felétől kezdve egész sor, a kérdéssel foglalkozó okmánypublikáció jelent meg, amelyek közül különösen kiemelkedik A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Dokumentumok és Anyagok című okmánypublikáció kilenc tekintélyes kötet. Az első 1957-ben, a kilencedik 1963-ban jelent meg. A kötetek az összefoglaló címen kívül saját címmel is rendelkeznek. Dolmányos István e kilenc kötetes kiadványból vette át szemelvényeinek túlnyomó többségét, nem egyszer a kötet jegyzeteivel együtt. Eppen ezért szívesen olvastunk volna a kötet bevezetőjében ezekről az okmánypublikációkról s azokról az újabb eredményekről is, amelyeket a szovjet történetírás 1917 kutatásában elért. A bevezetőben a kötet összeállítója joggal marasztalja el a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról szóló nálunk magyar nyelven hozzáférhető irodalmat. Nem említi meg azonban, hogy 1961-ben éppen az új szovjet iratkiadások alapján már jelent meg nálunk egy olyan egyetemi segédkönyv, amely megkísérelte a nagy forradalmat a dokumentumok segítségével sokoldalúan ábrázolni. Ennek a ténynek az elhallgatása azután meg is bosszulja magát. A bevezetőben azt olvashatjuk ugyanis, hogy „a közölt szemelvények első ízben jelennek meg magyar nyelven”, de a kötetet lapozva találunk néhány szemelvényt — igaz, újra fordítva —, amely az említett egyetemi segédkönyvben is megjelent. Az okmányok alján azonban az erre történő utalás hiányzik. (II. Miklósnak az orosz birodalom trónjáról való lemondása, Egy agitáló tábornok, Részlet az „Izvesztyija Petrogradszkovo Szovjeta Rabocsih és Szolnatszkih Gyeputatov” c. lapnak a petrográdi június 18-i tüntetésről szóló beszámolójából e. anyag egyik része) A kötet egyes szemelvényei ugyanabból a dokumentumból valók, amelyből idéz a segédkönyv is. Amde a Nagy Forradalom Krónikájából kimaradnak a segédkönyvben közölt részek, s így nem egyszer előáll az a furcsa helyzet, hogy az olvasó akkor kapna teljesebb szöveget, ha rákeresne a másik kötetben, így például Miljukov március 2-i beszédéből kimaradt Miljukov állásfoglalása az alkotmányos monarchia mellett (amelyet viszont a segédkönyv közöl), ha tudná, hogy ezt megteheti.

A közölt szemelvények jellegét is a beköszöntő határozza meg, amikor hangoztatja, hogy „a történeti értékű források közül előnyben részesítettük az olvasmányos szemelvényeket”. Ezzel az állásponttal egyetérthetünk, tekintve a kötet célkitűzését, ismeretterjesztő feladatait.

Az ily módon összeválogatott anyag a kötetben hat fejezet között oszlik meg, a fejezetek elé írt rövid összefoglalások, az okmányok közé iktatott magyarázatok biztosítják, hogy végül is nagyjában egész kép kerekedjék ki az 1917 elejétől 1918 márciusáig terjedő időszakról.

Az első fejezet a cárizmus végnapjait eleveníti fel. A Raszputyin-gyilkosság februári forradalom után keletkezett vizsgálati jegyzőkönyve segítségével lebbenti fel a fátylat a cári Oroszország uralkodó köreinek életéről, politikai tevékenységéről. Szerencsésen egészíti ki ezt a dokumentumot egy részlet Bruszilov emlékirataiból és az a cári rendelet, amely elrendeli az Állami Duma munkájának újrakezdését. A magyarázó szöveg itt helytelenül a Duma új ülészakáról beszél. Ezzel szemben a IV. Duma 5. ülészaka 1916—1917 között volt. 1916. december 29-én karácsonyi szünetre küldték a képviselőket, s a munka újrakezdésének időpontját szabályozta az itt közölt cári rendelet. A közölt okmányok-

kal sikerült érzékeltetni a cári uralkodó körök válságát, s az összekötő szövegek, különösen a februári forradalommal foglalkozó fejezet bevezetője elegendő tájékoztatást adnak az Állami Duma pártjainak, csoportjainak tevékenységéről is. Ami ezt az utóbbi fejezetet illeti, elmondhatjuk róla, hogy igen gazdag anyagot nyújt a februári forradalom első napjairól, a cár lemondásának körülményeiről, az Ideiglenes Kormány megalakulásáról. Az okmányokat olvasva szinte odaképzéljük magunkat a petrográdi utcákra, a Duma tárgyalótermeibe. Szűkmarkúan bánt azonban a kötet összeállítója a szovjetek kialakulásával kapcsolatos dokumentumokkal. Ennek következtében nem tudjuk meg, hogy a szociáldemokratákon és az eszereken kívül még milyen pártok képviseltették itt magukat, és az eszer párton kívül nem ismerjük meg a többi párt álláspontját a februári forradalom által felvetett kérdésekben. Homályban maradnak a kettős hatalom létrejöttének körülményei is. Ha csak a Munkás- és Katonakiüldöttek Petrográdi Szovjetje március 15-i plenáris ülésének az Ideiglenes Kormánnyal kapcsolatban elfoglalt álláspontjával dokumentálta volna ezt, máris világos volna az olvasó számára, hogy a két hatalmi szerv ideiglenes egyensúlya min alapult. A bolsevikok tevékenységéről a február és április közti időszakban szintén kevés szó esik. A közölt dokumentumok jobbadán csak a száműzetésből hazatérőkkel foglalkoznak, de itt sem találunk olyan dokumentumokat, amelyek megmutatnák, hogy a száműzetésből hazatérteknek milyen körülményes volt bejutniuk a termelési elv alapján szerveződött szovjetekbe. És ha már ezt megemlítettük, hozzátesszük azt is, hogy szívesen láttunk volna a következő fejezetben olyan anyagot, amely a szovjetek április utáni választási rendszerével foglalkozik. Ez azért fontos, mert így lenne érthető igazán a kispolgári pártok többsége a szovjetekben. Igen értékes részét képezik a fejezetnek a lengyel, finn, észt vonatkozású anyagok és a többi fejezet nemzetiségi vonatkozású dokumentumai is. E tekintetben a kötet — minden előző magyarnyelvű kiadvánnyal összevetve — valóban sok újat ad.

A kettős hatalom hónapjairól szóló fejezetben nehéz feladatot oldott meg e munka összeállítója. Az Ideiglenes Kormány, a szovjetek tevékenysége, a különféle és a forradalom után szaporodó pártok harcái, a parasztkérdés, a nemzeti mozgalmak, a háború számtalan, az olvasó előtt tisztázandó kérdést rejt magában. Így itt valóban nem lehetett más megoldás, mint felvillantani néhány kérdést, abban bízva, hogy az olvasó ettől indítást kap a további kutatáshoz. Mindenekelőtt az OSzD(b)MP Petrográdi Bizottságának üléseiről készült jegyzőkönyv részleteire hívnánk fel a figyelmet, amelyek amellet, hogy fényt derítene a bolsevikok április előtti vitáira, ideológiai, politikai irányvonalára, dokumentálják azt a tényt is, hogy a munkásmozgalom egyes áramlatai a bolsevikokkal való egyesülés útjait keresik. Ez nem lebecsülendő tény, főként akkor, ha összevetjük ezt a mensevikok körében lezajló folyamattal, ahol éppen az ellenkezőjét, a szétzilálólást, meghasonlást tapasztalhatjuk. Megjegyezni kívánjuk, hogy a kötetben a bolsevikokkal egyesülést kereső és végül a VI. kongresszuson egyesülő mezsrajonci csoportot a magyar történeti irodalomban keriletközieseknek fordítják, s a kötetben kár volt és hibás is ezt területközinek írni. Jól csoportosított és értékes anyagot találhatunk Lenin és más orosz emigránsok hazatéréséről, fogadtatásáról és az Áprilisi Tézisek vitájáról, bár az utóbbival kapcsolatban úgy érezzük, több vitaanyagot is lehetett volna közölni a VII. konferencia anyagából, hogy szembeszökően bizonyítottassék: milyen harcot kellett megvívnia Leninnek és követőinek, míg az Áprilisi Tézisek a bolsevik párt belső törvényévé váltak.

Az anyag többi része az áprilisi és júniusi eseményekre koncentrál, kiemelkedő helyet biztosít az ukrán kérdésnek, amelynek, mint tudjuk, az Ideiglenes Kormány júniusi válságában nagy szerepe volt.

A júliusi fordulattal és a Kornilov-felkeléssel foglalkozó fejezetben a július 3–5. közötti tüntetés történetéhez kapunk sok értékes adatot Polovcevnak, a petrográdi katonai körzet főparancsnokának, Lvov miniszterelnöknek, Tolsztoj grófnak, a hadügyminisztérium politikai osztálya ideiglenes vezetőjének tollából, a bolsevikok elleni hajszásról, az új koalíciós kormány alakulásáról. Figyelmet érdemelnek a Kornilov-lázadással foglalkozó okmányok, amelyek a lázadás részleteit is felderítik. Talán több figyelmet érdemelt volna az Állami Tanácskozás és az Előparlament forrásanyaga, felhasználással a belpolitika egyes kérdéseire fel lehetett volna hívti a figyelmet. Érthetetlen módon kimaradt a párt VI. kongresszusának tárgyalása is, jóllehet ez fontos mérföldkő a szocialista forradalomhoz vezető úton. A kongresszus vitája a szocialista forradalom aktualitásáról, az áprilisi tézisekben kifejtett békés út stratégiájának felváltása a fegyveres felkeléssel olyan fontos kérdésnek, hogy dokumentálásuknak hiányát jogosan fájlaljuk. A VI. kongresszus anyagai és a petrográdi pártbizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek ismerete nélkül nem érthetők a pártonbelüli nézeteltérések és az sem, hogy miként alakult ki végül is az egység.

A petrográdi fegyveres felkelés előkészítéséről szóló fejezet dokumentumai kevésbé érzékeltetik velünk a fegyveres felkelés előkészítésének problémáit, nem látjuk a petrográdi szovjet mellé rendelt Katonai Forradalmi Bizottságot, mint a felkelés előkészítésének és vezetésének látható szervét, nem találunk anyagot a petrográdi szovjetek napjáról, amelyet pedig joggal tarthatunk a fegyveres felkelésre való mozgósítás főpróbájának. Meghatóak és kedvesek viszont Gustav Rovio, Emilia Blunquist, Juho K. Latukka visszaemlékezései Lenin közvetlenül a forradalom előtti tevékenységére. A kötet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom című fejezettel zárul. Meg kell mondani, hogy a fejezet bevezetője érdekesebb, adatait is tekintve, mint a fejezet első okmányai. Hiányoljuk, hogy az okmányok között semmit sem találunk a II. oroszországi szovjetkongresszusról, amely bővelkedett drámai vitákban, ahol bejelentették a forradalom győzelmét. Az itt közölt okmányok közül kiemeljük a forradalom moszkvai győzelméről szóló anyagokat és az OSzD(b)MP KB. bulletinjeit, amelyek a november 7-ét követő napok eseményeiről tájékoztatták a pártszervezeteket. Ezekből a bulletinekből képet nyerhetünk többek között a proletárhatalom egyes belpolitikai intézkedéseiről, az első ellenforradalmi megmozdulások elleni harcról.

A szocialista forradalom győzelmét követő időszak eseményei közül a szerző különös figyelmet szentel az Alkotmányozó Gyűlés összehívása és feloszlása történetének. A kérdéssel foglalkozó négy szemelvény elé írt bevezetőjében alkalmat adhatott volna arra, hogy rövid áttekintést kapjon az olvasó a bolsevikoknak az Alkotmányozó Gyűléshez való viszonyáról 1917 októberéig és az október után következő időszakot illetően. Sőt az sem ártott volna, ha a szemelvények között találunk néhány, a választásokkal, a különféle pártok állásfoglalásával foglalkozó anyagot is. E helyett a bevezető szövegben a kérdés túlságos leegyszerűsítésével találkozunk, amikor azt olvassuk, hogy a szovjet kormány azért hívta össze az Alkotmányozó Gyűlést, hogy „ez a politikai akció is igazi mivoltukban mutassa meg az ellenforradalmárokat” (360. l.). Elsősorban arról volt itt szó, hogy részint a munkások, de főként a parasztok még a forradalom után is illúziókat tápláltak az Alkotmányozó Gyűlés iránt. A Bolseviek Párt azt a lenini alapelveket követve, hogy ami a marxista—leninista párt számára idejéig múlt dolog, nem mindig idejéig múlt az osztály és a dolgozó tömegek számára, nem vette le a napirendről az Alkotmányozó Gyűlés ügyét. A II. szovjetkongresszus dokumentumai között az első, az októberi forradalom győzelmét bejelentő kiáltvány aláírta, hogy a szovjet hatalom biztosítani fogja az Alkotmányozó Gyűlés idejében való összehívását (Lenin Művei 26. köt. 245. l.), a földről szóló dekrétum is hangoztatja, hogy az Alkotmányozó Gyűlésig a földbirtokokkal a parasztszovjetek rendelkeznek, s a munkás- és parasztkormány megalakulását tudtul adó határozatban az olvasható, hogy „az ország kormányzásra céljából az Alkotmányozó Gyűlés összehívásáig ideiglenes munkás- és parasztkormányt kell alakítani, amelynek neve Népbiztosok Tanácsa lesz”. Az Alkotmányozó Gyűlés egybehívásával is az volt a bolsevikok célja, hogy a tömegek saját tapasztalatuk alapján győződjenek meg arról az igazságról, hogy nem a parlamentáris köztársaság, hanem a szovjetek köztársasága válthatja valóra vágyaikat.

Az Alkotmányozó Gyűlés lefolyásáról szóló magyarázó jegyzetben is van néhány pontatlanság. A jegyzetből az derül ki, mintha a bolsevikok és a baloldali eszer frakció egyszerre hagyták volna ott az ülést. A valóság az, hogy az ülés első szünetét után a bolsevik frakció vissza se ment a terembe, hanem F. F. Raszkolnyikovot és Sz. Sz. Lobovot küldte be azzal a megbízással, hogy olvassák fel a bolsevik frakció távozását bejelentő nyilatkozatot. A baloldali eszer csoport a szünet után visszatért az üléssterembe, és csak akkor hagyta el a tanácskozást, amikor a jobboldali többség elutasította a békéről szóló baloldali eszer javaslatot. Ugyancsak helytelenül az áll a jegyzetben, hogy Dibenko figyelmeztette volna az elnökséget, hogy hagyják abba a tanácskozást, mert az őrség elfáradt. Ezt az Alkotmányozó Gyűlés őrségének parancsnoka, Zseleznyakov közölte az elnöklő Csernovval. Megjegyzendő, hogy mikor Zseleznyakov először tett javaslatot Dibenkonak, a Tauriai palota őrparancsnokának erre vonatkozóan, Dibenko megparancsolta, hogy zavarja szét az őrséget a gyűlést. Lenin tiltakozott ez ellen és követelte, hogy engedjék a jobboldalt ülésezni, s ha az elnök szünetet rendel el, mindenkit hagyjanak távozni az épületből, de másnap senkit se engedjenek be a palotába.

Az utolsó dokumentumok a breszti béke megkötésének körülményeit tárgyalják igen részletesen. Nagy terjedelemben foglalkozik a kötet a párt VII. rendkívüli kongresszusával. Itt a Breszti-litovszki béke körüli vitát, Buharin, Kollontaj, Trockij, Szerverdov felszólalásaival és Lenin zárszavával érzékelteti a kötet, majd rövid ízelítőt adva a békeszerződést ratifikáló IV. rendkívüli szovjetkongresszus vitájából, az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottságnak a breszti békét érvénytelenítő, 1918. november 13-án kelt határozatával zárul.

A kötet végén időrendi táblázat és névmutató található. Sajnos, az időrendi táblázat végén közölt jegyzetbe hiba csúszott, amikor a szerző ezt írja: „1918. február 6-án (régii időszámítás) a Népbiztosok Tanácsa elrendelte a nyugat-európai naptár bevezetését; az új időszámítás 1918. február 14-én, vagyis a nyugat-európai naptár szerint február 1-én lépett életbe”. (Kiemelés tőlem — H. J.) Ha a már említett egyetemi segéd-könyvben fellapozzuk a nyugat-európai naptár bevezetéséről szóló rendeletet, ott a következőt találjuk: A rendelet dátuma 1918. január 24. (a nyugat-európai naptár szerint február 6.). A rendelet miniket most érdeklő része így hangzik: „A Népbiztosok Tanácsa elhatározza, hogy 1918 január végével a polgári életbe új naptárt vezet be.

1. Ez év január 31. után az első nap nem február 1., hanem február 14. . .” Tehát az új naptárt a nyugat-európai naptár szerinti február 14-én vezették be oly módon, hogy egyszerűen átugorták azt az időkülönbséget, amely az orosz naptár és a nyugat-európai naptár között volt.

S ha már ügyis a jegyzetknél tartunk, hadd jegyezzük meg, hogy helyes lett volna valamiképpen jelezni, melyek a szovjet kiadványokból átvett jegyzetek és melyek származnak a szerzőtől.

Kötetének előszavában a szerző megállapítja, hogy „a kötet minden eddigi hazai kiadványnál gazdagabb fényképanyagot tartalmaz 1917 eseményeiről”. Ez így igaz. Csak helyeselni lehet, hogy az okmányok közé képeket iktatott, hiszen az eseményeket megörökítő fényképek a maguk módján történelmi dokumentumok és közismert, hogy Lenin maga hívta fel a figyelmet a februári, az Októberi forradalom eseményeit megörökítő filmek, fényképek összegyűjtésére, s a polgárháború éveiben a frontokon ott forgatta a felvevőgépet a Közoktatásügyi Népbiztosság és a Népgazdasági Főtanács filmosztályának operátora. Lenin arra is gondolt, hogy az oroszországi eseményekről külföldre is küldjön a filmosztály képeket és filmhíradó anyagot. A kötetbe felvett képanyagok természetesen már megjelent kötetekből vagy korabeli képeslapokból valók, ami azonban az itteni közlés értékéből semmit se von le, bár fel lehetett volna tüntetni eredetüket, előfordulás helyüket.

Ha azonban a fényképeket történelmi dokumentumokként fogjuk fel, akkor úgy is kell kezelni őket. Más esemény illusztrálására felhasználni, mint amit ábrázolnak, éppen olyan hiba lenne, mint egy dokumentum szövegét vagy dátumát megváltoztatni.

Sajnos itt egy-két kép esetében előfordult, hogy nem annak dokumentálására használták fel, amit valójában ábrázol.

Az első képdalakon azt tapasztaljuk, hogy szinte aggályos pontossággal és szerin-tünk igen helyesen készültek a képalírások, mert azt is feltüntetik, hogy pl. a kép nem 1917-ben, hanem azt megelőzően készült. (Pl.: a Miljukov-családról készült kép.) Majd ezt az aggályos közlésmódot felváltja egy könnyed hangvétel s pl. a 80—81. oldal közötti képanyag 11. oldalán ez kerül egy kép alá: Napozik a „munkanélkülivé lett” egykori cári család. Mi szívesebben vettük volna ha ehelyett az kerül oda, hogy ez a felvétel Tobolszkban készült a fogságban levő cári családról. Ugyancsak keveset mondanak az ilyen címek mint pl.: Megalakul a Vörös Gárda. Különösen akkor, ha a kép az 1917. május 1-i tüntetésen résztvevő már megalakult egyik vörösgárdista osztagot ábrázolja.

De menjünk sorjában. A 376—377. oldal közötti képanyag 3. oldalán láthatunk egy képet, amelynek címe a következő: Lenin egy amerikai újságíróval beszél. Ezzel szemben a kép Lenint Sztaszovával, az ismert bolsevikkal ábrázolja a Kommunista Internacionálé II. kongresszusának egyik szünetében.

A 144—145. oldalak közötti képanyag 2. oldalának legalsó képéhez a következő cím került: Lenin hazaérkezik. A kép azonban nem 1917 áprilisában készült, hanem 1920-ban és a Kommunista Internacionálé II. kongresszusára való megérkezése alkalmából. A forradalom előtti napok eseményeinek illusztrálásakor is merészen nyúlt a kötet összeállítója későbbi felvételekhez. Így Kronstadti tengerészek érkeznek a fővárosba címet adja annak a képnek, amely valójában a volgai katonai flottilla matrózainak Kormány alatt történő partraszállásának egyik mozzanatát örökítette meg 1918 szeptemberében (a 222—223. oldal közötti képanyag 2. oldalán). Hasonló tévedés Készenlétkben a Vörös Gárda címet adni annak a képnek, amely a 312—313. oldalak közötti képmelléklet 7. oldalán található. A fényképen látható katonák egy része ugyanis a jellegzetes csúses posztósapkát, az úgynevezett bogatirkát vagy bugyonovkát viseli. Ezt a sapkát az első lovas hadseregnél használták először, és a Forradalmi Katonai Tanács 1918. december 18-i parancsában hagyták jóvá egyenruházati darabként az egész hadsereg számára. Így a közölt kép legkorábban 1919 elején keletkezhetett. Végül hadd jegyezzük meg, hogy a hadseregben folyó forradalmi agitáció február előtti egyik eseményét bemutató kép valójában a februári forradalom áldozatainak temetése alkalmával készült.

Hiba frontbarátkozás címet adni az osztrák-magyar hadsereg egyik egységének

parlamenterjeiről készített képek. A szerzőt itt az sem zavarja, hogy a képen a parlamenterek szeme szokás szerint be van kötve, hanem megmagyarázza a dolgot: „Az osztrák-magyar katonák bekötik szemüket, hogy felismerhetetlenek legyenek” (41—42. oldal közötti 1. képpoldalon).

A 376—377. oldalak közötti képek 2. oldalának alján látható fénykép címe Dolmányos szerint: Forradalmár munkások akasztása Jekatyerinoszlavban. Nos erről a képről írta Kun Béla 1918. július 13-án a Pravdában: „Ezt a fényképfelvételt Ukrajnából kaptuk. Azt lehetne gondolni, hogy lázadó ukrán parasztok kivégzését ábrázolja. Az akasztófákon azonban nem ukrán forradalmárok lógnak, hanem volt hadifoglyok, internacionalista forradalmárok, bolsevikok...” (Kun Béla: Válogatott írások és beszédek I. köt. Bpest, Kossuth. 1966. 168—169. l.).

Miért foglalkoztunk ezzel a kérdéssel ennyit? Mert ismeretterjesztő kiadványról van szó, tehát olyan munkáról, amelyet nyilván máris sokan kézbevettek, olvasnak, tanulmányoznak. Aztán előfordulhat, hogy másutt is rábukkannak ugyanarra a képre, könyvekben vagy a TV-ben, vagy dokumentumfilmen, s akkor csodálkoznak, hogy az ismerős kép nem arról szól, ahogy e könyv alapján tudták. Előfordulhat, hogy ennek alapján hiteltel veszi a képdokumentáció és esetleg ezen keresztül a mondanivaló is. Napjainkban, amikor a vizuális módszerek annyira elterjedtek, a képdokumentációra fokozottabb gondtal kell ügyelni.

A kötet ismertetésének végére érve vesszük észre, hogy talán túl sokat is elidőztünk a hibáknál, amelyek bár zavarják a könyv nyugodt tanulmányozását, de nem csökkentik annak jelentőségét, hogy a Nagy Forradalom Krónikájában közzétett okmányok jórésztének segítségével ismét tovább jutottunk a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének megismerésében.

HONFI JÓZSEF

ISZTORIJA SZSZSR SZ DREVNEJSIH VREMEN DO NASIH DNEJ. V DVUH SZERIJAH V DVENADCATI TOMAH. PERVAJA SZERIJA. TOMA I—VI. SZ DREVNEJSIH VREMEN DO VELIKOJ OKTJABRSZKOJ SZOCIALISZTICESZKOJ REVOLJUCII.

(Moszkva, 1966—1968, Nauka, XXXII, 719; 631; 747; 743; 731; 854 sztr. Vtoraja Szerija. Ot Velikoj Oktjabrszkoj Szocialiszticeszkoj Revoljucii do nasih dnej. Toma VII—XII. (I—II.) Moszkva, Nauka, 1967. 751; 726 l.)

A SZOVJETUNIO TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG. KÉT SOROZATBAN, TIZENKÉT KÖTETBEN. ELSŐ SOROZAT. I—VI. KÖT. A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOMIG. MÁSODIK SOROZAT. VII—XII. KÖTET. A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOMTÓL NAPJAINKIG

Nagyjából a legutóbbi egy-másfél évtizedben beszélhetünk arról, hogy a szovjet történettudomány mintegy az eddigi kutatások, monográfiák betetőzéseként számos területen a nagy szintézisek összeállítását tekintette egyik fő feladatának. A Világtörténet tíz imponáns kötete magyar nyelven is hozzáférhető ma nálunk. De utalhatunk az Ocserki isztórii SzSzsR (A Szovjetunio történetének vázlata) szerény címmel megjelent nyolc vaskos kötetre, amelyek a kezdetektől a XVIII. század végéig tekintik át igen részletesen a Szovjetunio népeinek a történetét. Vagy hivatkozhatunk az egyes szövetséges köztársaságok két-három kötetes összefoglaló történeteire, vagy Moszkva történetének hat és Leningrád történetének három kötetes nagy, gondos és széleskörű összefoglalására. Ezeknek a szintetikus törekvéseknek mintegy összefoglalása s a szovjet történettudomány fél évszázados útjának összegezése ez az itt ismertetett, számos szerző tollából származó, mintegy az egész szovjet történetírást reprezentáló vállalkozás, amelynek 12 kötetéből eddig 8 látott napvilágot. A sorozatot a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójának a tiszteletére adják ki, s nem elsősorban a szakemberek, hanem a szélesebb érdeklődők körének szánták, tehát népszerű munka, amely persze, ahogy azt már megszoktuk, egyúttal magas tudományos színvonalat képvisel, a legújabb kutatások eredményeit is hasznosítja.

Nyilvánvalóan egy ismertetés keretében nincs módunk arra, hogy az egyes köteteket részletesen elemezzük, mondanivalójukat behatóan feltárjuk. Ezért inkább csak egészen futólagos áttekintést kívánunk adni az eddig megjelent kötetekről, s néhány szót szólni a feldolgozás formájáról, módszeréről.

Mint a főcímből is látható, az egész mű két egyenlő nagyságú részre osztva tárgyalja a Szovjetunió népeinek a történetét 1917 előtt és 1917-től napjainkig, a második kötettől kezdve természetesen az orosz történelem kapja a legnagyobb helyet, de az akkor még nem Oroszországhoz tartozó területek is tárgyalásra kerülnek. Az egész munkának van közös szerkesztőbizottsága, amelynek elnöke B. N. Ponomarjov, helyettese pedig V. M. Hvosztov, azonkívül pedig mindegyik sorozatnak külön is van szerkesztőbizottsága, az első sorozatnál az elnök B. A. Ribakov, helyettese L. G. Beszkrovnij, a másodiknál pedig az elnök ugyancsak B. N. Ponomarjov, helyettese pedig M. P. Kirm.

Az I. kötet címe: Az ősközösségi társadalom. A Kaukázusontúl és Közép-Ázsia legrégebbi államai. A régi Oroszország (a XIII. századig), szerkesztői Sz. A. Pletnyeva és B. A. Ribakov. A kötet fele tárgyalja az ősközösség és a rabszolgaság társadalom korszakát, a második fele pedig a feudalizmus korszakát. Még az elsón belül a különböző rabszolgaságú államok története mellett a szláv, finn-ugor és balti törzsek őstörténetét is bemutatja. A feudalizmus szakaszán belül előbb a kaukázusontúli és közép-ázsiai feudális államalakulatokat vizsgálja, a nomád népek sorában a kazárokat és velük kapcsolatban a magyarokat is röviden érintve (a magyar törzsek őshazáját az Ural déli vidékére helyezi, s megjegyzi, hogy kazár mintára a magyaroknál is kettős fejedelemség volt, a kende és a dzsiga a két fejedelem címe, ez utóbbi nyilván sajtóhiba dzsila vagyis gyula helyett). Utána kerül sor a régi Oroszország történetére. Az államalakulást a IX. század elejére datálja, s kimutatja, hogy ebben még különböző nomád népeknek is nagyobb szerepük volt, mint a normannoknak. A normannok a meglevő szláv telepek mellett települtek le. Rurik és Oleg, az őskrónikában említett orosz fejedelmek valójában normann kalandorok, Oleg foglalja el Kijevet és őli meg a helyi fejedelmi dinasztia képviselőjét, Aszkoldot. Már az őskrónika nem tőle származtatja az orosz fejedelmeket, hanem Igortól, aki talán szláv, a régi kijevi dinasztiával való kapcsolata tisztázatlan. A feudális széttagoltság korszakában a fontosabb fejedelemségeknek elsősorban politikai történetét tárgyalja a kötet. A végén található viszonylag rövid kultúrtörténeti fejezet a Szovjetunió népeinek VI—XII. századi kultúrájáról (a korábbi korszakokban ezt a tematikát az egyes országokkal vagy népekkel kapcsolatban érintették a szerzők).

Ez a kötet már tárgyánál fogva is eléggé sokoldalú, sok ország, nép történetét vázolja fel, hiszen pl. még a Fekete-tengerparti görög városokról is szó van benne a rabszolgaságú társadalmi formáción belül, így talán kissé elaprózottnak tűnik. Jóval egységesebb már a további kötetek felépítése. A II. kötet (Országunk népeinek harca a függetlenségért a XIII—XVII. században. Az egységes orosz állam megalakulása) felelős szerkesztője az időközben elhunyt M. N. Tyihomirov, helyettese L. G. Beszkrovnij. Ennek két harmada tárgyalja az orosz történelmet, mint már a cím is mutatja: a tatárok és a németek, a lengyelek és svédek elleni függetlenségi harcokat és az orosz központosított állam fejlődését állítva az előtérbe. Mellette elég részletes áttekintéseket kapunk a gazdasági élet fejlődéséről egyes nagyobb szakaszokban, s arról is például, hogy az orosz állam egyesítése Moszkva körül hogyan hatott vissza a gazdasági életre. Részletes fejezet szól a XVII. század eleji első nagy parasztháborúról és a lengyel—svéd intervencióról. Az orosz történelmet záró fejezet mutatja be a korszak társadalmi és politikai gondolkodását, elsősorban a publicisztikát (IV. Iván és Kurbszkij levelezése pl.). A kötet utolsó harmada az ekkor Oroszországon kívül élő népek korabeli történetét mutatja be.

A III. kötet címe: Oroszország átalakulása nagyhatalommá. A XVII—XVIII. századi népmozgalmak. Felelős szerkesztője L. G. Beszkrovnij. Ez a kötet a XVII. század derekától a következő század végéig mutatja be a fejlődést, ebből több mint 600 oldalt, tehát a kötet legnagyobb részét Oroszországnak szentelve. Három nagyobb korszakot különböztet meg ezen belül, a XVII. század második felét, és a XVIII. század első és második felét, olykor a század első felében még külön kiemelve az első negyedszázadot, vagyis Péter korszakát. Az osztályharc kérdése itt erősen az előtérben van, Razin, Bulavin és különösen Pugacsov felkelése igen részletes tárgyalást kap. A gazdasági életet, az állam fejlődését, a XVIII. században a külpolitikát is mindig a három korszakban belül tárgyalja, ugyancsak így tagolja a kultúrát is. A kulturális fejezeteken belül itt találkozunk először részletesebben kifejtve a mindennapos élet, szokások történetével, amit oroszul „büt” néven szoktak összefoglalni. A társadalmi és politikai gondolkodást az előző kötettől eltérően itt nem a kulturális fejezet tárgyalja, hanem önálló fejezetet kap. Ugyancsak önálló fejezetben tárgyalja az egyház szerepét a XVII. század második felében (az egyházi reform kérdését) és az állam és az egyház viszonyát a XVIII. század első felében. A történelmi fejlődés egyes aspektusainak külön fejezetekben való tárgyalása viszont éppen I. Péter korszakának az ábrázolásánál mechanikusnak tűnik, hiszen előbb van szó — a gazdasági és társadalmi fejlődéssel kapcsolatban — a gazdaságpolitikáról, a manufaktúrákról, utána az államigazgatási reformokról, s egy még későbbi, a külpolitikai fejezetben

az Északi Háborúról. Persze, néhány mondatos utalások megteremtik az okozati kapcsolatokat az egyes tényezők között, de talán ebben az esetben jobb lett volna erősebben ragaszkodni a kronológiához (ahogy erre később, persze különösen a második sorozat kötetében akad példa). A kötet megállapításai közül ki kell emelni, hogy a kultúra szekularizálódásának kezdetét épp úgy a XVII. század második felében látja, ahogy az abszolutizmus kezdetét is Péter előtt mutatja ki, de nem mossa el a Péter-féle korszak jelentőségét. A feudális rendszer bomlásának kezdetét pedig már a XVIII. század első felére teszi. A Pugacsov-felkelés jelentőségét abban látja, hogy ennek hatására bontakozott ki a forradalmi gondolkodásnak Ragyiscsevben kiteljesedő vonala.

A IV. kötet már címével: A jobbágytartó rendszer válságának megérése a XIX. század első felében — utal arra, mit tart a korszak legfontosabb jelenségének (a kötet felelős szerkesztője a közben elhunyt A. V. Fagyeev, helyettese B. G. Litvak). Másik lényeges fejlődési vonalának a nemzettválást mondja a kötet bevezetője, a tárgyalás során azonban ezt a szempontot nem domborítja ki eléggő. A kötet természetesen igen nagy figyelmet fordít a külpolitikai kérdésekre, hiszen ekkorra Oroszország valóban már problémákat eldöntő európai nagyhatalom, ebben a korszakban játszódik le 1812 nagy epusza. A honvédő háborút és a társadalmi gondolkodásra gyakorolt kihatásait a szerzők igen fontosnak mondják, utalnak a hazafias fellendülésre és arra, hogy Oroszország mentette meg Európa népeit Napóleon uralmától. Persze arról sem feledkeznek meg, hogy Napóleon a Szentszövetség követte. Az ipari forradalom kezdeteit már az 1825 utáni korszakra teszik. A társadalmi és politikai gondolkodást igen részletesen tárgyalja a könyv, új benne, hogy az eddigi értékeléssel szemben a szlavofileket a liberálisok közé sorolja, nem a liberalizmus felé hajló konzervatívokhoz. Ez az a korszak egyébként, amelyben a ma a Szovjetunióhoz tartozó népek már majdnem mind az orosz birodalomhoz tartoznak. A kötet igen részletesen tárgyalja az Oroszországhoz csatolt területeknek a sorsát, határozottan rámutat grammati jellegükre. Az itteni antifeudális mozgalmak éppen ezért a feudális Oroszország elleni szabadságharc formáját öltötték. Ezért a kötet általában pozitívan értékeli a mozgalmakat, pontosabban a bennük levő antifeudális jeleket, a progresszív elemet, amelyet világosan meg kell különböztetni a helyi feudális urak orosz-ellenes harcától, ezek ugyanis voltaképpen visszahúzó tendenciát jelentenek. A legtöbbet vitatott személyiséggel, Samillal kapcsolatban azt az álláspontot képviselik, hogy nem lehet külföldi (vagyis angol) ügynöknek tekinteni, de biztos, hogy voltak külföldi kapcsolatai. A harcát támogató néptömegek idővel elfordultak tőle. Ez a kötet csak egy összefoglaló kultúrtörténeti fejezetet hoz, amely az eszmei harc irodalmi és művészeti visszatükrözése mellett azt állítja előtérbe, hogy az egy birodalomba tartozó népek kulturális élete milyen kölcsönhatásokat mutatott fel.

Az V. kötet az 1861-es jobbágyreformtól a század végéig terjedő korszakot tárgyalja. (A kapitalizmus fejlődése és a forradalmi mozgalom fellendülése a reform, utáni Oroszországban, felelős szerkesztője V. D. Mocsalov). A mondanivalót két alkorszakra bontja, a 60—70-es, ill. a 80—90-es évekre. Mindegyiken belül tárgyalja a gazdasági-társadalmi fejlődést, a politikai harcot, a külpolitikát, a gazdasági fejezetben először a mezőgazdaságot, csak azután az ipart és a gazdasági élet többi ágát. A második alkorszaknál még külön alfejezetet olvashatunk a társadalmi struktúra átalakulásáról is, ill. egy másikat a munkásosztály kialakulásáról és helyzetéről. Ugyancsak igen nagy fejezet tárgyalja az oroszországi nemzetiségek harcát a cári elnyomás ellen. A hatvanas évek reformjait az eddig szokásos értékelésnél kissé negatívabban mutatja be, a kötet utal arra, hogy a II. Sándor ellen 1856-ban megkísérelt merénylet után már megindult a polgári reformok szűkítése, így az 1881 utáni ellenreformok nem jelentenek olyan jelentős fordulatot, mint eddig látszott. Az első alkorszakban a forradalmi mozgalomban természetesen a narodnyik mozgalom különböző irányzatait tárgyalja a kötet, a másodikban pedig a munkásmozgalmat, ill. a marxizmus elterjedését és ennek a kettőnek az egybeolvadását a század végén az OSzDMP megalakításával. Minthogy a társadalmi és politikai gondolkodásnak ez a fő sodra, ebben a kötetben már nincs külön fejezet erről a gondolkodásról, ennek következtében azonban a társadalmi gondolkodás negatív jelenségei, a nacionalizmus, a pánszlávizmus csak utalások formájában jelentkeznek. A forradalmi mozgalmak tárgyalásánál pedig a szerzők mintha eltűnőzték volna az időrend fontosságát, Nyecsajevről előbb esik szó, mint Bakunyinról, mert az országon belül tevékenykedett, Bakunyin pedig, Szibériából való szökése után, csak hatása révén szerepel.

A VI. kötetben (Oroszország az imperializmus korszakában 1900—1917; felelős szerkesztője a közben ugyancsak elhunyt A. I. Sziadorov, helyettes K. N. Tarnovszkij) természetesen a két polgári demokratikus forradalom áll az érdeklődés előtérében. Csak egészen rövid áttekintést kapunk a századforduló gazdasági és társadalmi viszonyairól, s máris a politikai fejlődés menetébe vezet be a kötet; az első forradalom közvetlen előz-

ményeit bemutatva. Az 1905—7-es forradalmat részletesen tárgyalja, s csak azután tér ki a világháború előtti korszak gazdasági és társadalmi fejlődésének ismertetésére. A forradalom leírásánál utal arra, hogy a mensevikek elzárkóztak a forradalmi kispolgársággal való együttműködés elől. A sztolipini korszakban a szerzők éppen a bolsevikok és az egyéb forradalmi érületű rétegek együttműködését emelik ki, a munkásmozgalom fejlődését a demokratikus tábor egészén belül vizsgálják, nem attól elkülönítve vagy azzal szembeállítva. A demokratikus áramlat és a nemzeti kérdés problémájánál világosan kifejtik, hogy Lenin és a bolsevikok nem azért vetették fel a nemzeti önrendelkezés jogát, hogy a birodalom kis nemzetállamokra szakadjon szét, hiszen a nagy terület előnyeivel pontosan tisztában voltak, hanem éppenséggel azért, hogy a cári rendszer megdöntése után a felszabadult népek szövetkezzenek egymással. A külpolitika megint érdemleges tárgyalást kap, épp úgy a világháború korszaka is (elsősorban diplomáciatörténeti vonatkozásai és a birodalom gazdasági életére gyakorolt romboló hatása). A februári forradalom menetét nem csupán a kettőshatalom megalakításáig kísérik figyelemmel, hanem szinte az Októberi Forradalom kitörésének előestéjéig. A kultúrtörténeti fejezet elején kerül tárgyalásra ebben a kötetben a „büti” vonatkozásában bekövetkezett változás, a polgári átalakulás következményei a mindennapos életben.

Talán az a meggondolás, hogy lesznek olyan olvasók, akik csak a második sorozatot vásárolják meg, mert csak a szovjet korszak érdeklí őket ilyen mélységben, talán az, hogy az Októberi Forradalmat előzményeitől ne szakítsák el, készítette a VII. kötet (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború a Szovjetunióban 1917—1920, felelős szerkesztő I. I. Minc) szerzőit arra, hogy az előző kötet által már tárgyalt korszakot is vizsgálják, nevezetesen a februári forradalom másnapjától az októberi győzelemig eltelt korszakot, még pedig az előző kötetnél részletesebben, az Apríli Tézisek elméleti jelentőségét pl. sokkal alaposabban kifejtve. A kötet nagyobbik fele tárgyalja magának az Októberi Forradalomnak a történetét, a kisebbik fele a polgárháborút. Világos, hogy eseményekben hallatlanul bővelkedő korszakról van itt szó, s ennek megfelelően az eseménytörténet itt teljesen uralkodó szerepet kap, a kötet beosztása minden korábbival szemben jobban ragaszkodik a kronológiához. Ezen belül igen nagy hangsúlyt kapnak a nemzetiségi területek, annak a folyamatnak a bemutatása, ahogy az orosz törzsterületen túlmenően itt is megkezdődik a szocialista hatalom megszilárdítása és a szocialista rendszer kiépítése. A gazdasági-társadalmi fejlődésről és a kor kulturális életéről csak az utolsó két fejezetben esik érdemben szó.

A VIII. kötet címe: A szovjet nép harca a szocializmus alapjainak a felépítéséért a Szovjetunióban 1921—1932, felelős szerkesztője Ju. A. Poljakov. A korszakot az eddig is megszokott periodizáció szerint osztják két alkorszakra, a népgazdaság helyreállításának (1921—1925) és az iparosításért és a mezőgazdaság kollektivizálásáért folytatott harcnak (1926—1932) a korszakára, az első öt éves terv teljesítéséig és a kollektivizált mezőgazdaság győzelméig. Az első alkorszakon belül részletes tárgyalást kap a Nep-politikára való áttérés, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének a megteremtéséért vívott harc, a helyreállítási korszak eredményeinek a bemutatása. A második korszakban az iparosítás és a kollektivizálás tárgyalásánál egyaránt nagy figyelmet fordít a kötet az egyes nemzeti köztársaságok eltérő sajátosságaira. Mindkét alkorszakon belül külön fejezet foglalkozik a szovjet állam külpolitikájával, ezen belül nemcsak a hivatalos diplomáciai kapcsolatokkal, hanem a haladó külföldi közvélemény, pártok és társadalmi szervezetek szovjetbarát tevékenységével, látogatásaikkal stb. Ugyancsak két fejezet foglalkozik a mindennapos életben és a kultúrában bekövetkezett hatalmas változásokkal, vagyis a kulturális forradalom eredményeivel. Itt is elég nagy teret juttattak a nemzeti köztársaságok és autonóm köztársaságok kérdésének. Égésében azt kell mondanunk, hogy a három utolsó kötet, amelyek tehát az 1900 óta eltelt fejlődést mérik fel, ezen az utóbbi szemponton túlmenően egészében az új Párttörténetből ismert koncepciót fejtik ki, ahhoz csak részleteiben adnak újat, Trockij, Zinovjev és Kamenyev ellenzéki tevékenységével pl. csak egészen röviden foglalkoznak.

Valamennyi kötet végén található időrendi táblázat, az első kötet esetében jól megoldott szinkronikus táblázat, amely a szövegben óhatatlanul más-más helyen tárgyalt események időbeli egybeesését igen tanulságosan világítja meg. A II. kötetben közölt genealógiai táblázatok a feudális széttagoltság bonyolult politikai eseménytörténetének a megértését segítik elő. Ugyancsak minden kötetben található viszonylag rövid bibliográfia, amely a marxizmus—leninizmus klasszikusainak vonatkozó munkái mellett csak az orosz nyelvű irodalmat, zömében a legújabb szovjet irodalmat sorolja fel, persze csak a legfontosabb munkákat, többnyire könyveket, kisebb mértékben tanulmányokat, s 1917 előtt megjelent munkákra általában csak forráskiadványoknál terjed ki, vagy olyan esetekben, amikor valamelyik részletkérdésre nincs még megfelelő marxista össze-

foglalás. Az I. kötet bevezetője igen rövidre fogott áttekintést ad az orosz és szovjet történetírás fejlődésének fő vonalairól, s az első kötetek bevezetői általában ugyancsak rövid összefoglalást nyújtanak a korszak historiográfiájának legfontosabb szakaszairól. A kötetek viszonylag bő illusztrációs anyaga általában jó és instruktív, különösen a különböző színes térképek adnak jó kiegészítést a szöveghez, a képek pedig általában korabeli emlékeket ábrázolnak, bár olykor történeti festményeket is hoznak az egyes kötetek, amire talán nem lett volna szükség, mert mondjuk Szurikov festménye Szuvorov csapatainak az Alpokon való átkeléséről forrásértékű a XIX. század második felének orosz kultúrájára, de nem 1798-ra.

Mint ez a nagyon is futólagos tartalmi vázlat, nem is áttekintés talán érzékeltetni tudta, az egyes kötetek szerzői valóban megvalósították azt az I. kötet általános bevezetőjében kitűzött célt, hogy elsősorban az osztályharcok történetét mutatják meg, a mai Szovjetunió népeinek közös harcát, a központosított állam kialakulását, fejlődését, nemzetközi szerepét és a kultúra fejlődését. Ennek megfelelően a politikai történet, vagy ahogy mondani szoktuk, a köztörténet teszi ki a szöveg zömét, a gazdasági és társadalmi fejezetek ezt alapozzák meg, a kulturális fejezetek pedig az osztályharc kulturális vetülete körül kristályosodnak ki. Népszerű munkáról lévén szó, a gazdasági és társadalmi fejezetek inkább leíró jellegűek, nem törekszenek kvantitatív elemzésekre. A köztörténeti fejezetek pedig inkább elemző jellegűek, a fontosabb események osztálytartalmát és politikai jelentőségét világítják meg, de magát az eseménytörténetet voltaképpen csak eléggé szűkreszabottan tárgyalják, kivéve a forradalmi korszakokat. Egyéniségekről, vezető személyiségekről inkább csak kultúrtörténeti fejezetekben kapunk — óhatatlanul rövidrefogott — arcképeket. Persze nyilvánvaló és érthető, hogy a világ egyhatodának történetét nagyon részletesen még 12 kötetben sem lehet bemutatni, hiszen ahhoz ennél is jóval nagyobb terjedelembre volna szükség. S a két sorozat elsősorban a nép történelemalkotó szerepét kívánja bemutatni. Az osztályharc, a népi felkelések, a forradalmak bemutatásánál ez általában sikerült is, de egy-két kötet kivételével talán a kelletténél kevesebbet tudunk meg a nép mindennapi életéről, hétköznapjairól, csendes alkotó munkájáról. A népi kultúra eredményeinek a bemutatása pl. eléggé egyenetlen, vannak kötetek, ahol ez megtörténik, vannak, ahol inkább csak a népi felkelésekkel kapcsolatban hallunk róla valamit.

Ezek a megjegyzések azonban érdemben nem sokat változtathatnak az általános értékelésen. Valóban széles történelmi körképet kapunk, amelyben a fő vonalak világosan rajzolódnak ki. Mint minden jó szintézis, ez a két sorozat is nemcsak lezárás, évtizedek, sőt évszázadok felhalmozott tudásanyagának kritikai megrostálása és összefoglalása, hanem egyúttal kiindulópont is, további részletkutatásokra, amelyek az egész ismeretben többet és mélyebbet tudnak nyújtani, s további összefoglalásokra is, amelyek itt kevésbé tárgyalt vagy épp csak érintett alapvető problémákat fejtenek majd ki.

NIEDERHAUSER EMIL

C. P. AGAJAN, H. G. BEZIROV., N. MERKVILADZE, S. I. CSIVADZE:

OCSEKERI ISZTORII KOMMUNISZTICESZKIH ORGANIZACIJ ZAKAVKAZ'JA

(Tbiliszi, Izd. CK KP Gruzii. 1967. 486 l.)

A KAUKÁZUSONTÚLI KOMMUNISTA SZERVEZETEK TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

A Szovjetunió Kommunista Pártjának története általánosságban ismert az olvasók előtt. De a Párt története csak akkor lehet teljes, ha megismerkedünk az egyes szovjetköztársaságok történetével, mivel ezek szerves részét képezik a Pártnak a kezdeti szakasztól napjainkig. Az egyes országok, ill. területek párttörténetének feldolgozását vállalta a nagy tagú szerkesztői kollektíva, amikor megírta Örményország, Azerbajdzsán és Grúzia Kommunista Pártjainak történetét. A két kötetre tervezett munka természetesen nem vállalkozhat arra, hogy az 1883-tól napjainkig terjedő időszak történetét részleteiben ismertesse, csak a főbb eseményeket tárja élénk. Az itt ismertetett I. kötet az 1883—1921 közti időszakot öleli fel, kilence fejezetben, a megalakulástól a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kaukázusontúli győzelméig.

Az első fejezet a marxizmus elterjedésével és az első szociáldemokrata szervezetek létrejöttével foglalkozik 1900-ig. A XIX. században Oroszország és a Kaukázusontúli egyesítésével lehetővé vált a közvetlen gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlődése. Az egyesülés viszont nem felszabadulást jelentett, hanem cári elnyomást. Az 1861-es jobbágy-reformot itt 1864—71 közt hajtották végre. Ez lényeges lépés volt a kapitalizmus fejlődésében, de a parasztok helyzetét lényegesen nem befolyásolta. A földnek csak elenyésző kisebbsége ment át a parasztok kezébe. Óriási tömeg vált munkanélkülivé, ami a szabad munkaerővándorlást tette lehetővé. Az ipari munkásság létszámbeli megnövekedése erre az időre tehető. A terület nyersanyagkitermelő volt, a feldolgozó ipar fejlődését a kormányzat gátolta. Erősek voltak a feudális maradványok. A mezőgazdaságban viszonylag jelentős volt az árutermelés, itt még bizonyos mértékű feldolgozó ipar is akadt. Azerbajdzsánban és Örményországban a textil-selyemipar volt jelentős, Grúziában a bortermelés és az olaj. A kapitalizmus fejlődésével megjelent a burzsoázia, különösen nagy volt a falusi burzsoázia száma, összetétele pedig igen eltérő. A XIX. század végére már néhány ipari, kereskedelmi és kulturális központ alakult ki, ami a munkásosztály fejlődése szempontjából fontos. Így Baku az olajipar, Tiflisz és Batumi a gépgyártás központja. Az ipar fejlődésével megjelenik a proletariátus, amely a lakosság 20—25%-át tette ki. A munkásosztály fejlődése némiképp eltér az oroszországitól, a gépi termelésre jóval később tértek át, a vezetők a jobbágyrendszeren belül formálódtak ki stb. A munkásosztály kialakulásának központjai Baku, Tiflisz, Batumi, a későbbiekben is vezető szerepet játszottak. A munkásosztály helyzetét részletesen taglalják a szerzők, kiemelik, hogy még az oroszországi helyzethez képest is rossz volt. Különösen súlyos volt a politikai jogfosztottság, az embertelen kizsákmányolás. Mindez kiváltotta a munkásosztály ellenállását. A fővárosi mozgalmak (a „Népakarat” szervezet stb.) itt is hatást gyakoroltak, de itt az egyéni terror nem gyökerezett meg.

A munkásmozgalom kezdete a hetvenes évekre tehető. A központi területekhez hasonlóan itt is ösztönös jelleget öltött, a nyolcvanas években már sztrájkmozgalomban bontogatta szárnyait. A sztrájkok megszaporodásával párhuzamosan a sztrájkolók száma is megnövekedett. A kilencvenes évek újabb fellendülést hoztak. Ezek a munkásmozgalmak jó talajt biztosítottak a marxizmus elterjedésére. Erre az időre tehető az első munkásszervezetek megalakulása is, megjelentek az első sajtótermékek, amelyek jelentős szerepet játszottak az ideológiai nevelésben. A marxista szervezetek tanulmányozták a Kommunista Kiáltványt, a rendőrség később el is kobozta azt. Ekkor kezdődött a munkásmozgalom lenini szakasza. A szerzők részletesen elemzik Lenin tevékenységét. Ennek ismertetésére nem térhetünk ki, csak utalunk arra, hogy Lenin szoros kapcsolatban volt a kaukázusontúli munkásokkal, munkáit széles körökben olvasták. A marxista csoportoknak fel kellett venniük a harcot a különböző nacionalista szervezetekkel.

Oroszországi mintára hamarosan megkezdődött a szociáldemokrata szervezetek pártban való egyesítése. 1890-ben Bakuban már 6 szociáldemokrata pártszervezet működött. Ekkor került ide Pétervárról L. B. Kraszín, akinek nagy érdemei voltak a marxizmus terjesztésében. A párt fő feladata az opportunizmus elleni harc, a szervezeti jelleg további erősítése, a marxizmusnak a falun való elterjesztése volt. A parasztság rossz sorsa ehhez jó talajt biztosított. A kaukázusontúli szociáldemokrácia tehát az oroszországgal szoros kapcsolatban, annak szerves részeként fejlődött.

A második fejezet a bolsevik szervezetek kialakulását tárgyalja 1901—1904 közt. Elemzi az 1903-as válság hatását. A munkanélküliség tömegessé vált. Ez tovább élte a társadalmi ellentéteket. Szükségessé vált, hogy a munkásosztály harcát megfelelő ideológiai talajon álló párt vezesse. A szociáldemokrácia itt erősen hajlott a lenini irányvonal felé. 1903-ban ült össze a Kaukázusontúli OSzDMP kongresszusa, ahol kimondták, hogy a Kaukázusontúli Párt az oroszországi párt része. A kongresszus után tovább folyt a harc a tömegek megnyeréséért, ill. a munkásosztály harcának mind politikaibb jellegűvé tételéért.

Az OSzDMP II. kongresszusa után a bolsevik—mensevik szakadás a Kaukázusontúlon is éreztette hatását. 1904-ben hívták össze a Kaukázusontúli Szövetség III. kongresszusát, melynek legjelentősebb eredménye a fegyveres felkelés lehetőségének felvetése. A kongresszus jóváhagyta egy forradalmi csoport megalakítását, harcot indított a mensevikek ellen.

Az 1905—7-es évek eseményeit tárgyalja a következő fejezet. A szerzők kitekintést nyújtanak az európai eseményekre, s megállapítják, hogy ezek az első igazán forradalmi évek. A Kaukázusontúlon a demokratikus forradalom Bakuban kezdődött, szoros kapcsolatban Oroszországgal. A bolsevikok agitációja következtében a forradalmi mozgalom napról-napra szélesedett. A bolsevikok feladata az volt, hogy széles egységes frontot hozzanak létre, egyesítsenek minden forradalmi erőt, megbizonyítsák a proletariátus erejét.

A III. kongresszus értelmében itt is megkezdődött a fegyveres felkelés közvetlen előkészítése. A decemberi moszkvai felkelés hatalmas lökést adott a forradalmi lendületnek. December 15-én a főkormányzó kénytelen volt a hadiállapotot bejelenteni. December 22–28. közt fegyveres felkelés zajlott le. A forradalom mégis elbukott, s ennek okai azonosak az oroszországiakkal.

A pártmunka a reakció idején sem szűnt meg. A bolsevikok egyidejűleg több frontos harcot vívtak. Egyrészt partizántevékenység folyt Örményország és Azerbajdzsán hegyeiben, másrészt ideológiai téren fel kellett venni a harcot az anarchizmus és az eszerek ellen. A burzsoá nacionalista szervezetek is mozgolódtak. A több frontos, sikeres harcot Lenin is nagyrabecsülte.

Jelentős a negyedik fejezet, amely a reakció éveit mutatja be. Ezek és ezek sínylődtek a börtönökben, a tőkések a munkások elért eredményeinek megsemmisítésére törekedtek. A szerzők elemzik a III. állami дума tevékenységét, népellenes fellépését. Ezekben az években is a bolsevikok voltak azok, akik Lenin útmutatásai alapján kiutat kerestek a nehéz helyzetből. A feladat a legális és illegális munka összekapcsolása volt. A munkásosztály legjelentősebb vezetői ekkor P. A. Dzsaparidze, G. K. Ordzsonikidze, I. V. Sztálin. A reakció és az opportunizmus elleni harcban hatásosoknak bizonyultak Lenin művei. A bolsevik és mensevik frakció harca ekkor sem szűnt meg, sőt az ideológiai harc új erővel bontakozott ki az OSzDMP V. konferenciája után. Le kellett számolni azzal az opportunistá nézettel, amely megbékélést hirdetett a cárizmussal. A mensevik agitátorok, trockisták mind a burzsoázia agitációjának a szolgálatába szegődtek.

A bolsevikok ekkor a szakszervezetek továbbépítését tűzték ki célul. A szakszervezeti mozgalom a haladás hástyájának bizonyult néhány terület kivételével. Így viszonylag gyengébb volt a szakszervezeti mozgalom Örményországban. A hadsereg köztársaságban is megkezdődött a bolsevik agitáció, ennek eredménye meg is mutatkozott 1917-ben.

Világos volt, hogy a reakciót új forradalmi hullám követi, amely a viszonylagos iparfejlettségnek is köszönhető volt. A politikai és gazdasági tényezők egyaránt a munkásmozgalom újabb megerősödésére vezettek, ez determinálta a Párt harcát az új forradalomért. 1913-ban a bakui rendőrség a forradalmi szervezetek nyomára bukkant, a bizottság egy részét letartóztatták. A forradalmi fellendülésben fontos lépés volt a Pravda megjelenése, ez tájékoztatta a kaukázusontúli munkásokat az oroszországi eseményekről, s az ő életük is bekerült a lap hasábjaira. Az újság népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy pl. a bakui munkások két heti keresetüket ajánlották fel költségeire. Hamarosan helyi újság is napvilágot látott „Bakui élet” címmel. Jelentős volt az örményül megjelenő „Szó” c. lap is. Az ideológiai harc eredményét jelzi az is, hogy 1913 őszére a legnagyobb bakui szakszervezet is bolsevik hatás alá került. A kaukázusontúli bolsevikok tehát a forradalmi fellendülés idején sikeresen valósították meg a lenini taktikát. Nagy figyelmet fordítottak a proletár internacionalizmusra. Ez annál is fontosabb volt, mert az önkényuralom mindent elkövetett a nemzetiségek kölcsönös elidegenítésére.

A világháború újabb súlyos megpróbáltatásokat hozott a Kaukázusontúli népeire. A hatodik fejezet az itteni szervezetek tevékenységét elemzi a háború alatt. A háború valamennyi párt politikájának próbaköve. A burzsoá és kispolgári pártok lelkesen csatlakoztak a cárizmushoz, míg az itteni bolsevikok felléptek a háború ellen, megmutatták igazi jellegét, céljait. Ennek eredményeként 1914. július 22-én a bakui munkások hatalmas tüntetést rendeztek a háború ellen. 1917 januárjában ismét Bakuban volt óriási méretű tömegmegmozdulás. Megszaporodtak a politikai jellegű sztrájkok és tüntetések. A bolsevikok körében ismert volt Lenin tanítása az imperialista háborúnak polgárháborúvá való átalakításáról. A mensevikek csak kormányváltozásról beszéltek, míg a bolsevikok egymás után hívták össze a szovjeteket, hogy a háború után maguk kezükbe a hatalmat. 1916 nyarán forradalmi helyzet alakult ki. A munkásosztály kész volt a cárizmus elleni harcra. 1916. december 14-én a bakui bolsevikok pártja kiáltvánnyal fordult a munkásokhoz, felhívta őket a cárizmus elleni harcra. A felhívás nem maradt hatás nélkül. A munkásosztály mind határozottabban készült az újabb összecsapásra. A könyv utolsó-előtti fejezete a közvetlenül a forradalom előtti eseményeket elemzi. A cári hatalom összeomlása új lehetőséget teremtett a bolsevikok számára. Az OSzDMP VII. kongresszusa, az Áprilisi Tézisek óriási befolyást gyakoroltak. Össze kellett hívni a kaukázusontúli pártkonferenciát, amely nagy figyelmet fordított a nemzeti kérdésre, hiszen ennek a soknemzetiségű területen fokozott jelentősége volt. A konferencia egyesítette az összes itteni bolsevik szervezetet, megalakult a Kaukázusontúli Központi Bizottság.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hírére a kaukázusontúli bolsevikok tájékoztatták a népet a forradalomról. Október 27-én Bakuban összeült a kibővített szovjet, itt a hatalom átvételéről tárgyaltak. A mensevik többség elvetette a bolsevik javaslatot. Október 31-én és november 2-án újabb ülés volt, az eszerek elhatározták, hogy kivonul-

nak, de a kongresszust nem sikerült szétszakítani. A kongresszus kimondotta, hogy a hatalom átmege a bolsevikok kezébe. Az első lépés az ellenforradalom elleni harc, ami a forradalom győzelmének első percétől kezdve aktuális volt. A népbiztosok tanácsának elnökévé Saumjant választották. Néhány taktikai hiba miatt az ellenforradalom jelentős területeket meg tudott tartani mint fontos kiindulási bázist. A szovjet kormány természetesen segítséget küldött a fiatal kaukázusontúli köztársaságoknak. Idevezényelték a Petrov-hadsereget. Az ellenforradalom erőinek védelme alatt viszont ellenforradalmi kormány alakult Bakuban 1918 augusztusában. Az angol intervenciók megjelenése hozzájárult ahhoz, hogy a népbiztosok többségét letartóztathatták, köztük a Kaukázusontúli két legnagyobb vezetőjét, Saumjant és Dzsaparidzét. Az intervenció végül is felülmúlta a bolsevikok erejét. A bukás fő oka az angol, török, német intervenció; de nem feledkezhetünk meg olyan tényezőről sem, mint az, hogy nem volt teljes egység az országok pártjai közt, a munkás-parasztkérdésben, vagy a nemzeti kérdésben stb. Mindezt az ellenforradalmi erők felhasználták a bolsevikok ellen. A szovjet kormány pedig nem tudott hathatós segítséget nyújtani, hiszen maga is léteért harcolt az ellenforradalom gyűrűjében. Így Oroszország déli része teljesen a fehérgárdisták tábornokainak és az ellenforradalmi pártoknak a kezére került. A bolsevikok ismét a föld alá kényszerültek, de nem sokáig. Hamarosan hatalmas tömegmozgalom bontakozott ki. 1919 végétől 1920 elejéig a Kaukázusontúli Bolsevik Párt ismét a párt egységének megvalósítását, ill. erősítését tűzte ki célul, levonva a korábbi hibák tanulságait. Ennek eredményeként emelkedett a pártmunka színvonala. Az 1920-as IX. pártkongresszus határozatának értelmében megindult a harc a terület felszabadításáért. A XI. hadsereg szétverte a gyenyikinitákat. 1920. április 27—28-án az azerbajdzsáni forradalmárok győztek, a szovjet-oroszországi csapatok segítségével. Ennek óriási hatása volt Grúziára és Örményországra. Hamarosan megalakult az Örmény Forradalmi Bizottság, melynek vezetésével meglőntötték 1920. november 29-én a gyűlölt kormányt. A forradalom hulláma Grúziát is elborította. 1921. február 11—12. fegyveres felkelés tört ki. A XI. hadsereg segítségével kiűzték az ellenforradalmi erőket. A Forradalmi Bizottság február 26-án nyilvánosságra hozta, hogy Grúziában létrejött a szovjethatalom, megalakult az első munkás-paraszt kormány. A Kaukázusontúlon tehát, ha nehezen is, győzött a forradalom. Ezzel az itteni népek előtt megnyílt a szocialista fejlődés útja, szoros egységben az orosz néppel.

Helyes lett volna, ha a szerzők megemlítik a munkásosztály mellett a haladó polgári rétegek álláspontját is. Jobban ki kellett volna mutatni az itteni fejlődés nemzeti sajátosságait, mert így kissé úgy tűnik, mintha a kaukázuson túli pártok mechanikusan, a helyi sajátosságok figyelembe vétele nélkül alkalmazták volna Lenin, ill. a Bolsevik Párt útmutatásait.

Egészében azt mondhatjuk, hogy a munka érdekes és hasznos. A magyar olvasóközönség számára szinte teljesen ismeretlen részleteket mutat be a kaukázusi népek forradalmi múltjából. Nagy érdeklődéssel várjuk a tervezett második kötetet.

NÁDASDI JÓZSEF

POLACY W WOJNIE HISZPANSKIEJ (1936—1939)

(Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej — Wojskowy Instytut Historyczny 1967. Wydanie II. poprawione i uzupełnione)

LENGYELEK A SPANYOL HÁBORÚBAN (1936—1939)

A spanyol nép 1936—39. évi antifasiszta háborújában résztvevő lengyel internacionalistákról, szerepükről a spanyol nép harcában és a nemzetközi brigádokban, 1962 előtt csak néhány folyóiratban megjelent publikáció, főleg naplószerű visszaemlékezés számolt be, de nem volt olyan történeti kiadvány, amely összegező igénnyel dolgozta volna fel ezen időszak lengyel vonatkozású eseményeit.

1962-ben a lengyel internacionalisták Varsóban konferenciát tartottak, amelyen a lengyel önkéntesek hősi harcára, részvételük körülményeire emlékeztek. A Honvédelmi Minisztérium Kiadója és a Hadtörténeti Intézet közös kiadásában megjelent „Polacy w wojnie hiszpankiej” c. könyv e konferencia anyagát adja közzé.

A részben emlékkönyv jellegű, népszerű-tudományos kiadvány, mely 2. kiadásában 2300 példányban jelent meg. a szakkutatók részére is számos érdekes adatot tartal-

maz. A háború résztvevőinek visszaemlékezései nagy részben forrásnak is tekinthetők. A spanyolországi internacionalisták életére, harcaira, hétköznapijaira vonatkozó új adatokat, kiegészítéseket, eddig ismeretlen eseményeket, akciókat ismerünk meg szemtanúk előadásában.

Az anyag sürgős összegyűjtése szükségszerű volt, és a könyv fő érdeme, hogy ezt a feladatát teljesítette, az anyagot a kutatók és az olvasóközönség számára hozzáférhetővé tette. A kötet ezenkívül további adatgyűjtés alapját képezheti, és megfelelő indítást adhat a lengyel internacionalisták történetének, nemzetközi kapcsolataik, a spanyol antifasiszta háború eseményeinek további kutatásához.

A könyvet a Művelődésügyi Minisztérium jóváhagyása alapján a tanítóképző intézetek segédkönyvként használják.

Az 1962-ben megjelent első kiadás rövid idő alatt elfogyott, feltehetően már említett emlékkönyv jellege miatt is. A képanyag nagy része pl. személyes vonatkozású, a résztvevőket ábrázoló egykorú fotó (egy-egy képen Zalka Máté és Szalvai Mihály is szerepel). A tanulmányokban, emlékezőkben is sok a résztvevők sorsára vonatkozó személyi utalás: felsorolják az egyes csoportok tagjait, ismertetik egyéni szerepüket, életkörülmények további alakulását stb.

A csaknem 300 oldalas könyv négy részből áll: a konferencia referátumai; a vita során elhangzott tanulmányok és hozzászólások; a lengyel önkéntesek működését bemutató dokumentumgyűjtemény, és végül a háborúban résztvevő internacionalisták névsora, amely még korántsem teljes, és állandóan új nevekkal bővül.

A kötet szerkesztője és egyben az első referátum szerzője *Michał Bron*. Tanulmányának címe: „A lengyel önkéntesek az 1936—39. évi spanyol antifasiszta háborúban”. A bevezető részben röviden ismerteti a háború előtti politikai és gazdasági viszonyokat, a háború kirobbanásának körülményeit, az imperialista államok állásfoglalását, és annak a mind szélesebbé váló internacionalista segítségnyújtásnak a kibontakozását, amelyből 54 nemzet fiait vették ki részüket. Elemzi a spanyol köztársaság általános helyzetét, tevékenységét, a földkérdés megoldására tett intézkedéseiket stb.

A nemzetközi brigádok megalakulásának általános ismertetése után részletesen foglalkozik a lengyel internacionalisták szerepével. A köztársaság védelmében résztvevő első szervezett lengyel csoport, a Grupa 9, 1936. augusztus végén lépte át a Pireneusokat és Irun határvároskában szerveződött katonai egységgé („irunisták”). 1936. szeptember első napjaiban franciaországi lengyel emigránsokból és két magyar internacionalista részvételével (egyikük Szalvai Mihály) megalakult a következő lengyel egység, a Grupa 36.

A továbbiakban a tanulmány a fő lengyel egység, a Dabrowski zászlóalj megalakulásának körülményeit és történetét ismerteti. A zászlóalj a madridi csata után, november végén az olasz és a francia—belga zászlóaljjal együtt a XII. brigád kötelékébe került, és parancsnokuk Zalka Máté lett. A szerző részletesen végigkíséri a brigád útját a front különböző szakaszain, a Guadalajari fronton, a Jarama folyó melletti csatákban, ismerteti a Huesca melletti csatát, ahol Zalka Máté hősi halált halt (temetéséről fényképfelvételt közöl), és ahol a Dabrowski zászlóalj személyi állományának 30%-át elvesztette.

A továbbiakban tárgyalja a dabrowskisták újjászerveződését, melynek során megalakul a XIII., Dabrowski nemzetközi brigád *H. Torunczyk* parancsnoksága alatt, valamint szerepüket a brunetei és az aragóniai offenzívában, az estramadurai hadműveletekben, majd Aragónia védelmében, részletesen ismerteti az Ebro melletti csatát.

Vázolja a többi lengyel egység tevékenységét is, így a Palafox zászlóalj megalakulását, harcait, továbbá a Mickiewicz század szerepét a XIII. brigád kötelékében, Szalvai Mihály parancsnoksága alatt.

Végül ismerteti a nemzetközi brigádok Spanyolországból történt kivonásának körülményeit a köztársasági kormány határozata után, majd a lengyel internacionalisták helyzetét a franciaországi St. Cyprien-i és a többi koncentrációs táborban, továbbá abbeli törekvéseiket, hogy visszajussanak a német fasisztáktól fenyegetett Lengyelországba, és résztvehessenek annak védelmében.

A második referátum szerzője *Tadeusz Cwik*. Előadásának címe: „A lengyel társadalom és a spanyol antifasiszta háború”. Részletesen ismerteti a különböző társadalmi osztályok magatartását és állásfoglalását. Elemzi a lengyel kommunisták tevékenységét, a párt vezette különböző szolidaritási akciókat, a párt következetes kiállítását a spanyol nép mellett. A párt KB. plénumának 1937. februári határozata felszólította a haladó pártok és a szakszervezetek vezetőit, hogy szervezzenek közös akciót a spanyol köztársaság védelmében.

A tanulmány a továbbiakban a Polska Partia Socjalistyczna (Lengyel Szocialista Párt) és más haladó pártok szerepét tárgyalja, majd rámutat, hogy a parasztpárt, a

Stronictwo Ludowe hogyan igyekezett a parasztságot elszigetelni azzal, hogy hivatalosan semleges álláspontot foglalt el. A parasztpárt e taktikája ellenére a parasztság 1937-ben több ízben sztrájkokkal fejezte ki a spanyol köztársaság iránti rokonszenvét.

Ismerteti a tanulmány a reakciós Skladowski-kormány és Beck külügyminiszter szerepét, olasz és német kapcsolataikat minisztériumi archív anyagok és dokumentumok alapján. A lengyel kormány egyértelműen a spanyol köztársaság ellen foglalt állást, és már a tábornokok lázadása előtti napokban szervezett sajtóhadjáratot folytatott a spanyol népfront ellen.

A III. rész a konferencia felszólalásait ismerteti. Ezek a legkülönbözőbb témákkal foglalkoznak. Ismertetik azokat a nehézségeket, amelyeket az önkénteseknek le kellett győzniök, kezdve a Csehszlovákiába való átszökéstől, amíg eljutottak Spanyolországba. Részletesen ismertetik a harcok eseményeit, így pl. a barcelonai harcokat, a Grupa 36 harcait, a katonai kiképzőtáborok, az 1937 februárban szervezett Pozorubio-i tisztiiskola működését.

Bemutatják a lengyel szabadságharcosok sajtóját, a Naprzód, a Za Wolność, a Dąbrowszczak, az Ochotnik Wolności munkatársait, a lapszerkesztés munkájában jelentkező nehézségeket. Strzelczyk-Barwiński tanulmánya részletesen tárgyalja a nemzetközi brigádok szerepét, jelentőségét, összetételüket, problémáikat.

Hosszabb dolgozat ismerteti a 2000 fős nemzetközi egészségügyi brigád tevékenységét, megoszlásukat az egyes egységek között. A brigádban 250 orvos, 600 ápolónő és szanitéc dolgozott.

Techniczek M. terjedelmes dolgozata adatokat közöl a politikai biztosok működéséről a spanyol néphadseregben és a nemzetközi brigádokban. Ismerteti a komiszárok feladatokról, a működésük körül felmerült vitákat, az anarchista-szocialista sajtó ellenük irányuló támadásait 1937 februárban, majd tevékenységük korlátozását, és ennek hatását az események további menetére.

Eugeniusz Kozlowski felszólalásában nemzetközi áttekintést ad a háború történetét feldolgozó munkálatokról, és részletesen ismerteti a lengyel kutatók ilyen irányú tevékenységét. Vázolja azon témákat, amelyeket a jövőben részletesen fel kívánnak dolgozni. Egyik ilyen terület a politikai biztosok szerepének elemzése és értékelése. Rövidesen elkészül a spanyol antifasiszta háború bibliográfiája és kronológiája.

Érdeklődésre tarthat számot a háború hadtudományi tapasztalataival foglalkozó dolgozat.

Térkép melléklet szemlélteti a lengyel egységek harcok eseményeinek színhelyeit.

A könyv magyar vonatkozásai nem különösebben jelentősek. Zömében a magyar önkéntesekre vonatkozó általános hivatkozások; Zalka Máté és Szalvai Mihály szerepére bár több helyen, de csak utalásokat találunk, így Zalka Máté működésére a csapattörzsek oktatásában, vagy Szalvai parancsnoki tevékenységére.

Mint előljáróban már említettük, a könyv szigorú értelemben véve nem tudományos munka, inkább dokumentum jellegű visszaemlékezés-gyűjtemény, sok szubjektív meglátással. Ezt látszik igazolni az is, hogy nincs név- és helymutatója, irodalomjegyzéket nem közöl, csak elszórtan ad lábjegyzetben egy-egy irodalmi vagy forráshivatkozást. Ugyanakkor a szentanuiktól származó értékelések, beszámolók, összefoglalók, a III. részben közölt dokumentumanyag, egy-egy résztermával foglalkozó kutató számára rendkívül érdekes és hasznos forrás- és segédanyag lehet.

SIMAI JÁNOS

JEAN-HENRI ROY ET JEAN DEVIOSSE:

733 OCTOBRE... LA BATAILLE DE POITIERS

(Paris, Gallimard, 1966.)

A POITIERS-I CSATA

Az elmúlt évek folyamán érdekes sorozatot jelentetett meg a Gallimard kiadó „Trente journées qui ont fait la France” címen. A sorozat 1966-ban megjelent kötete foglalkozik a poitiers-i csatával. A csatával kapcsolatban a történeti irodalomban két probléma merül fel. Egyrészt a csata helyét, másrészt a 732-es évszámot vitatják a történészek. E kérdéssről adnak áttekintést és a mai ismereteinknek megfelelően választ is Jean-Henri Roy és Jean Deviosse munkájuk VII. fejezetében.

A terület megjelölésével kapcsolatban a szerzők elfogadják, hogy az Ibér félszigetről betörő arab seregek a római úton vonultak, ami annak az úthálózatnak volt fő útőere, amely csillagként fut Poitou fővárosa felé. Élesen elhatárolják azonban magukat minden olyan elmélettel, melyek elképzelhetőnek tartják, hogy a csata Touraine területén zajlott volna le. Alapvető ellenérvként hozzák fel, hogy ezeknek, az elsősorban arab forrásokra támaszkodó elméleteknek legfontosabb hiányossága, hogy „az arab történetek . . . ettől a területtől távol és jóval az események után írták munkájukat. Valószínű, hogy ők csak az expedíció végső célját jegyezték meg: Tours és apátsága.” Az arab forrásokkal szemben a szerzők a frank évkönyvek és krónikák leírására támaszkodnak.

Mielőtt azonban rátérnének véleményük ismertetésére, tekintsük át vázlatosan, milyen elméleteket vetnek el.

1. Tours, mint csatahelymegjelölés minden valószínűség szerint elvetendő, ugyanis nem említik a források a tours-i bazilika lerombolását, amely Saint-Hilaire-hez hasonlóan a városon kívül volt és épségben hagyása teljesen ellentmond az arabok harcmodorának. A szerzők itt *Bossuet*: Discours sur l'histoire universelle, *Chalmel*: Laudes de Charlemagne, *Marcogné*: Bataille de Tours gagnée par Charles Martel sur les Sarrasins, *Bouchet*: Annales d'Aquitaine, *le Ragois*: Instruction sur l'histoire de France, *Seucler du Fraismai* abbé: Tablettes de l'histoire Universelle című munkáit említik.

2. Nem fogadható el *Glots*: Histoire du Moyen Âge, t. I., *Marcellin Foinier*: Histoire des Alpes Maritimes, *Hénault*: Nouvel Abrégé chronologique de l'histoire de France című munkáinak helymegjelölése sem, amelyet a következőkben összegezhetnénk: „Tours és Poitiers közötti széles síkságon”, hiszen ez a meghatározás meglehetősen tág.

3. A szinte kizárólagosan hagyományokra támaszkodó Sainte-Maure és Villeperdue helymegjelölés sem állja meg a helyét, mivel az itt található óskori menhírt jóval a csata előtt állították fel és csak a hagyomány ruházta rá az „arab menhír” elnevezést.

4. A következő elmélet *Marcel Baudot* nevéhez fűződik. (Recueils des travaux offerts à M. Clovis Brunel. Vol. I Société École des Chartes. 1955). A XIII. század egyik breviáriumára támaszkodva (Évreux-i könyvtár; Leroquais, Bréviaires, t. II. 103—105. l.) a csata színhelyét a Riolle partjára, a Civaray-sur-Esves templomtól 2 mérföldre teszi. Ez a leírás legfeljebb a csata egyik mellékepeződje lehetett, amennyiben egyes csapatok külön portyázásáról van szó, de semmiképpen sem a két főszereg összecsapásáról.

5. „A két sereg összecsapása Tours kapujában volt, ahol az elővárosokat már kifosztották abban a harcban, mely a város környékén zajlott le; a szaracénok vesztettek, de vereségük Poitiers fala alatt teljesedett be” — írja *Reinaud* (Invasions des Sarrasins en France, Paris, 1837), és ezzel a helymegjelöléssel kompromisszumos álláspontra helyezkedik, amelyet a szerzők nem fogadnak el.

Mi tehát az ő véleményük?

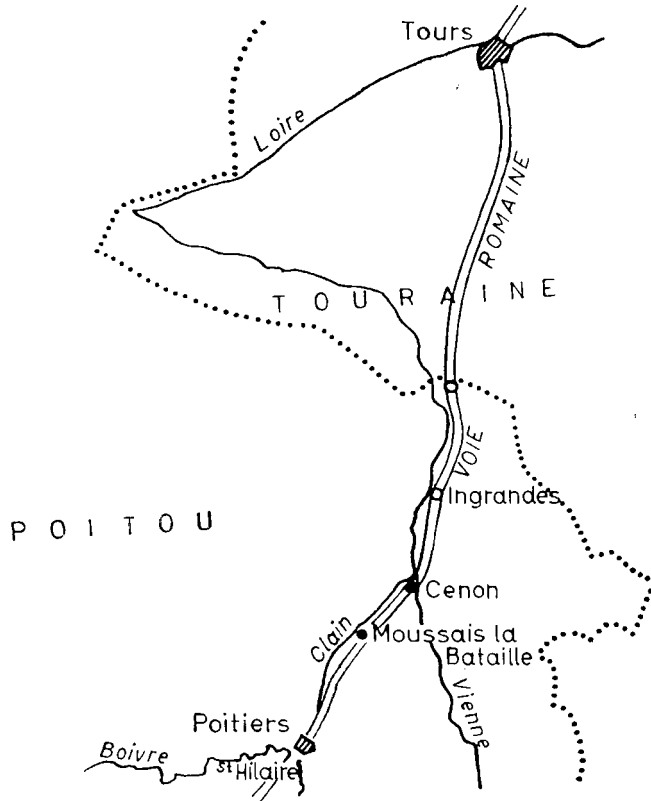
Mint már említettük, a szerzők a keresztény krónikákat és évkönyveket tekintik fő forrásaiknak. A 805-ből datálódó Metz-i évkönyvekben találkozunk először a „juxta urbem Pictavem” kifejezéssel. A IX. században a Pontanelle-i vagy a Saint-Wandrille-krónika az „in suburbio Pictavensi”-t használja, míg a Murbach-i évkönyvek „ad Pectavim”-t írnak. Hasonló pontosságú helymegjelölést találhatunk még számos más forrásban is. Az említett forrásokra támaszkodva, számos történész a csatát Poitou területére és többen ezen belül is a Vienne és Clain folyók közötti területre helyezi. (*Michelet*: Histoire de France, *Levi-Provençal*: Histoire de l'Espagne musulmane, *Lavisse*: Histoire de France depuis les temps les plus origines jusqu'en 1789 stb.). E tág meghatározást elfogadva próbálják a szerzők tovább szűkíteni a csata színhelyét.

Arab szerzők munkáiban fontos szerepet játszik az „el Balat” kifejezés, ami arra a római útra utal, amely Tours-t és Poitiers-t köti össze. A francia forrásokban ezt a kifejezést „Pavé”-vagy „Chaussée”-ként fordítják. Ezzel a meghatározással a problémát a szerzők leszűkítik Ingrandes és Poitiers közé, nem messze a római úttól.

További leszűkítést tesz lehetővé, ha figyelembe vesszük: mennyi veszélyt jelentett volna a Vienne-en való átkelés az arabok számára Cenon-nál. Így nem feltételezhető, hogy a csatára Ingrandes és Cenon között került sor. Maradt tehát egy megoldás, Cenon és Poitiers között. Ezen a területen az arab csapatok nyomait mindenütt megtaláljuk. A szerzők a Vienne mentén elszigetelten létező, etnikailag szaracén népcsoportok és az itt talált szaracén fegyverek példáját idézik.

A csata helyét illetően szerzőink a jelenlegi kutatások alapján két pontot jelölnek meg. Digoit-tól vett idézet alapján: „a frankok Moussais-nál állították meg az arabokat, ezt a helyet később a csatáról nevezték el” (Histoire du royaume d'Austrasie, Nancy, 1863). Hasonló véleményen van Levi-Provençal is: „A csata egy római út közelében zajlott le, amely 20 km-re északra volt ez utóbbi várostól, valószínű azon a helyen, amit ma Moussais-la-Bataille-nak nevezünk”. Ennek a helymegjelölésnek látszanak azonban

ellentmondani a Metz-i évkönyvben szereplő ad Pectavis, in suburbio pictavensi és juxta urbem Pictavem kifejezések, amelyek azt jelentenék, hogy a csatára Poitiers külvárosai-ban, vagy a legközvetlenebb környékén került volna sor. Ezeket a problémákat a szerzők Levillain fejtegetései alapján próbálják tisztázni. (Bibliothèque École des Chartes vol. XLIX juillet—décembre 1938 „Lieu et date de la bataille de Poitiers”). Levillain felhívja

a figyelmet arra, hogy a már ebben az időben viszonylag nagy város Poitiers és a frank korban, éppen a római út mentén való elhelyezkedése miatt fontos Vieux Poitiers keveredhet az elzászi évkönyvíró munkájában. „A pictavi és vetus pictavi kifejezések közötti keveredés tehát könnyen előfordulhat és egyáltalán nem tűnik valószínűtlennek” — állapítják meg a szerzők. Másrészt viszont Levillain számos példán keresztül bebizonyítja a suburbium terminus többé-kevésbé tág fordlítását is. „Vannak esetek, amikor a suburbium szó egész közigazgatási területeket jelöl, pagust vagy egyházmegyét, melyek elnevezése a várostól függ: így a szóbanforgó helység lehet 20, 50 vagy akár 100 km-re is a székhelytől, pagustól vagy a püspöki várostól. Ugyanúgy lehet mondani a város viszonylatában in suburbio vagy in suburbano.” Mindezen vizsgálatok alapján a szerzők leszögezik: felhatalmazva érezhetjük magunkat tehát arra, hogy a két sereg találkozási pontjául a Poitiers és Tours közötti területet jelöljük meg anélkül, hogy Poitou-t elhagynánk. Ez ismereteink és feltételezéseink jelenlegi mérlege. A helymeghatározás kétségtelenül nem végleges.”

A csatával kapcsolatban azonban nemcsak a helymeghatározást, de az év és hónap pontos szombatját is homály borítja.

A nap és a hónap nevét a Saint Armand évkönyvek „in mense octobri” és az úgynevezett Murbach-i krónikák „die sabato” kifejezései támasztják alá. Az évszámot és természetesen ezzel összefüggésben a pontos szombatot illetően szerzőink háromféle álláspontot ismertettek:

1. Fustel de Coulanges (*Histoires des institutions politiques de l'ancienne France*). Digot, Michelet, Lavisse, Pirenne és még számos történész a 732-es dátum híve. Szerzőink Levillain és Samaran dátum-meghatározását mutatják be, kiindulva az 1837-es kézirat következő feliratából:

II. ID OCT. PUGNA IN NIRAC

732. október 11-e azonban csak a csata kezdetét jelentette szerintük. Az arabok vereségét, Ibn Idari leírása alapján 732. október 25-re teszik. Ebben a forrásban a következőket találjuk: „Abd-al-Rahman . . . másodszor lett kormányzó 112 sáfár hónapjában és két év hét vagy nyolc hónapig maradt kormányzó. Mártírhaltát halt az ellenség országában 114 ramadan havában.” Az átszámítási táblák alapján a hedzsra 112 évének sáfár hónapja április 25., a hedzsra 114. évének ramadan hónapja pedig október 25. Mivel Abd-al-Rahmant a csatamezőn ölték meg, az arabok vereségét 732. október 25-re teszik.

2. A datálással kapcsolatos nézetek következő csoportjában a szerzők azokat a történészeket idézik, akik szerint a csata nem 732-ben volt. Ezek közül a datálások közül kiragadják a Kordobai-Névtelen (*Anonym de Cordou*) véleményét. Ez a forrás miután összeadja a Spanyolország meghódítását követő valamennyi kormányzó uralkodási idejét, években és hónapokban, Abd-al-Rahman emirátusának kezdetét 731. március 15. utánra helyezi. Mivel az emir három évig uralkodott Spanyolországban, veresége nem 732 októberében, hanem a hedzsra 116. évében következett be (734. február 10. — 735. január 31.).

3. Végül a szerzők részletesen ismertetik Marcel Baudot érvelését a 733 évmegjelölésre, Baudot két frank forrásra hivatkozik: a Moissac-i krónikára és Hildebrand tanúságára. Az első szöveg szerint Abd-al-Rahman 732-ben kezdte meg a támadást, de utána számos eseményt sorol fel, amelyek időben elnyúltak a következő évig. A második szöveg szerint viszont Károly csak 734-ben indult a frizek ellen. Végül al-Hakam arab krónikája is a hedzsra 115. évére helyezi Abd-al-Rahman vereségét és halálát. Mivel a csatára egy októberi szombatn került sor, ez nem lehetett csak 17, 24 vagy 31-e. (A Ramadan hónap október 14-én kezdődött.)

Baudot még egy forrásra hivatkozva a dátumot a következőkben konkretizálja. A csata alatt meghalt Saint Gratien emlékére hirdetett zarándokút Saint Luc napja, azaz október 18-a előtt volt. Ennek alapján tehát Martel Károly 733. október 17-én győzte le az arabokat.

A tanulmány azt bizonyítja, hogy a történelmi kutatás új forrásokkal és módszerekkel lehetőséget nyújt arra, hogy az egyes eredményeket pontosabban értékelhessük. Ennyiben a magyar történészek körében is érdeklődésre tarthat számot.

DARABOS ZSUSZÁNNÁ

JOHANN LADISLAUS PYRKER:

MEIN LEBEN

(Herausgegeben von Aladar Paul Czigler. Wien. 1966. 364 l. *Fontes Rerum Austriacarum* I. Abt. 10. Bd.)

ÉLETEM

Egy politikai rendszerről, állami szervezetről elemzése, rekonstruálása során, gazdasági alapjainak, társadalmi struktúrájának vallatása mellett — ha más vonatkozásban is — de nem kevésbé jellemző képet kapunk embereinek életútját elemezve: s annál jellemzőbbet, minél lényegesebb, fontosabb tényezője a rendszernek az egyén, vagy az a társadalmi réteg, melynek ő maga is egyik — személyileg nem is mindig szükségképpen jelentős vagy vezető szerepű — tagja. Mindaz ugyanis, amit a gazdasági rendnek vagy a társadalmi struktúrájának kutatása végül is csak többé-kevésbé elvontan, absztrakt módon képes érzékeltetni, az egyén életében és életén át megelevenedik, testet ölt, megfoghatóvá válik. Adott rendszernek és embereinek útja a legszorosabb kölcsönhatásban van egymással: a rendszer kialakító gazdasági és társadalmi tényezők adta keretekben mintegy egymást formálják, alakítják, — s ekközben kölcsönösen kissé le is leplezik egymást. Ez a leplezés adja meg különös érdekességét az egyént a legsubjektívebben bemutató műfajnak: az önéletrajznak. A visszaemlékező még sokszor sóltan, lapos vagy éppen fontoskoló retrospekcióiban is mindig tükröződik valami a rendszerből, mely őt magát létrehozta, — s e tükrökép leplező jellegét nem változtatja meg — legfeljebb (e szempont-

ból másodrendű fontosságú) irányát befolyásolja — az, hogy a rendszer a visszaemlékezőt felemelte-e vagy letaszította, támogatta vagy háttérbe szorította.

„Ein treuer Diener seines Herrn”: urának hű szolgálja; — gondolatunk végén nem véletlenül jutottunk el ehhez a formulához. Pyrker János László (1772—1847) egri érsek most kiadott önéletrajzát olvasva óhatatlanul merül fel nagy kortársa, Grillparzer Bánk bán drámájának címe. Mert ez az önéletrajz valóban a hű (bár éppenséggel nagyonis méltányolt) szolga visszaemlékezése, — s ura az a Habsburg ház, melynek Grillparzer maga is haláláig hű szolgálja volt. A Habsburg Birodalom iránt világszerte feléledő történeti-politikai érdeklődés korában Pyrker önéletrajza az egész rendszer politikai-szellemi arculatának rekonstruálásához érdekes adaléknak ígérkezik.

A visszaemlékező 1772-ben született Fejér megyében, hol apja, a Tirolból ideszár-mazott egykori katona, volt parancsnokának, Luzsinszky grófnak birtokán volt tisztartó. A fiú Székesfehérváron járt iskolába (halála előtt Anyos Pál mint kedves tanítványa-nak, neki írja egyik utolsó versét), majd a pécsi jogakadémia hallgatója. A katonai pálya vonzza, de szülei ellenzése miatt 1790-ben másfél évig a Helytartótanácsnál díjnokoskodik. Nem látva előmeneteli lehetőséget, egy olasz alkalmazás reményében Nápolyba utazik, de már néhány hét után visszatér Bécsbe. Tanácsalannal áll jövő pályáját tekintve. Egy barátja tanácsára ekkor a ciszterciek lilienfeldi kolostorába lép be. Ember és pálya egymásratalál: Pyrker negyedszázad alatt a kolostor apátja lesz. A romantikus fekvésű apátság kedvelt kirándulólhelye az udvarnak és a bécsi előkelő köröknek: főhercegek, sőt a császár is gyakran felkeresik. A művelt és ekkor már szépirodalmilag is tevékeny, s ugyanakkor jó adminisztratív képességű apát felkelti érdeklődésüket. 1818-ban Pyrkert váratlanul szepesi püspökké, másfél év múlva, 1820-ban velencei pátriárchává, 1826-ban pedig egri érsekké nevezik ki, — egri érsekként hal is meg 1847-ben, 75 éves korában.

Szép ivelése ellenére is ez a pálya — legalábbis az önéletrajz tanúsága szerint — nem túlságosan eseménydús: inkább (kezdeti bizonytalanságtól eltekintve) nagyonis sima és zökkenőmentes. Csak az állomáshelyek változása mutatja, hogy nem egyszerűen egy példás életű, művészi hajlamú és ízlésű papi személy jól megérdemelt karrierjével állunk szemben. Már láttuk, hogy lilienfeldi apátsága milyen és kikhez fűződő kapcsolatokat teremt meg Pyrker számára; a szepesi püspöki kinevezés ezután már a belépést jelenti azok sorába, akikre a lilienfeldi ismerősök nagyobb feladatokat is rá akarnak bízni. A velencei kinevezés éppen az 1810-es évek legvégén, az olaszországi forradalmi mozgalmak előestéjén — majd az egri érseki kinevezés 1826-ban a magyar reformkor, az újból élénkülő politikai élet indulásának szinte másnapján: mindez világosan érzékelteti, hogy az önéletrő — többé vagy kevésbé öntudatosan is — egyszersmind egy nagy politikai sakkjátszmának egyik figurája is. Játszmáé, melynek tétje végül is a Habsburg birodalom fennmaradása volt.

E játszmában Pyrker a — ha végül nem is túlságosan jelentős vagy politikailag aktív — de mindvégig teljesen megbízható sakkfigura szerepét játszotta, valóban hű szolgáljaként urainak Lilienfeldben éppenúgy mint Szepesben, Velencében vagy Egerben. Nem napi politikailag persze: helyzetét a rábizott terület közvetlen politikai befolyásolására, energikus, bár a kulisszák mögött marad, vagy onnan akár ki is lépő irányítására használva, mint nem egy korabeli püspöktársa. Pyrker ettől alkatilag is teljesen idegennek látszik, — de úgy látszik az utvar is meglegedett azzal, hogy e kulcsfontosságú pozíciókban számára megbízható, s az ellentéteket legalább tompítani képes, azokat nem kielező, ellenállást nem provokáló személy ül. Annál tevékenyebb viszont Pyrker olyan gesztusokban, melyek a terület belső, elsősorban kulturális-adminisztratív és lelki pacifikálását segítik elő, s melyek alkalmasak arra, hogy — ha személyén keresztül csak áttételesen is — de rokonszenvet keltsenek az uralkodóház iránt. Szepes püspökeként az első hazai tanítóképző intézetét hívja létre; Velencében segít visszaszerezni a város közjótékonyági alapjának vagyonát, s okos javaslatokat tesz Velence hanyatló gazdasági életének felemelésére. Eger neki köszönheti Hild remekművű katedrálisát, s egri érsekként adományozza a Nemzeti Múzeumnak — egy megalakítandó Nemzeti Képcsarnok magvaként — szép velencei képgyűjteményét: adományát az 1836. évi 38. tc. cikkelyezi be. De utat épített az úttalan Bükkben, — s közben mindenhol példás lelkiismeretességgel végzi el főpásztori teendőit, bérmáújtait, Canonica Visitatióit, nem egyszer betegségtől gyötörve, de szívós akaraterővel.

Mindezt a mindenhol egyforma jóindulatú aktivitást kétségtelenül nagyban megkönnyíti számára az, hogy Pyrker tökéletesen mentes mindenféle nacionalizmustól, sőt mindenféle nemzettudattól is. Szülei tirolói németek (a felsőri Pyrkerekhez való „rokonságot” saját bevallása szerint csak egyik, felfelé törekvő testvére mutatta ki, az így megszerzett nemesi jogok fejében nyilván némi summával áldozva a rokonságot vállalni

hajlandó hazai családnak), bár ő maga rendszeren csak Lilienfeldben tanul meg németül — a hazai valóságból és életből már korán teljesen kiszakad, s a szerzetesi életforma ugyanakkor meggátolja abban is, hogy akár csak az örökös tartományok társadalmába is szervesen beletagozódjék. Róma is messze van s a vele való közvetlen kapcsolatokat a jozefinista egyházpolitika még a legmagasabb hierarchiának sem engedélyezi — mint ahogy nem nézi jó szemmel a hierarchián belül kialakuló kapcsolatokat sem. Életének, kapcsolatainak így természetesen egyetlen iránya és központja marad: az udvar, az uralkodóház; — ezen kívül más társadalmi realitás nem is létezik számára: Ferenc király iránti kritikátlan rajongása ennek a szituációnak ismerete nélkül sok helyütt már szinte komikusnak vagy együgyűnek tűnnek. Az önéletrajz ebből a szempontból mindenekelőtt pszichológiailag érdekes olvasmány: kialakulásában és főleg működésében mutatja be azt az „életérzést”, mely még a XX. század első negyedéig is eltölti a birodalom magas bürokráciáját, és részben k. u. k. tisztikarát; ezt a létszámban egyre csökkenő, keskenyedő, nemzeti (és ami náluk ebben manifesztálódik: hazai társadalmi) kötöttségeitől szabadult, „birodalmian” kozmopolita réteget, mely a birodalom egyre nehezebben mozgatható kormányának irányítását még mindig a saját feladatának tartja és igényli.

Ennek a nemzettudat helyére lépő birodalomtudatnak természetesen van meg a maga ideológiai-kulturális vetülete is. A század elején Hormayr báró és köre vállalkozik ennek kidolgozására és gyakorlati megvalósítására: mi sem természetesebb, mint hogy Pyrker is ennek a törekvésnek szolgálatába állítja halvány költői tehetségét, roppant német hőskölteményeket írva V. Károly tuniszi hadjáratáról és Habsburg Rudolfról. Politikai-egyházkormányzati és irodalmi tevékenység, mely belső s a birodalmi célok szolgálatában találkozó kapcsolatokat folytat, végül az ő életművében is kölcsönösen leleplezik azonban egymás talajtalanságát és életképtelenségét. Mert ahogy Pyrker politikai és egyházkormányzati tevékenysége végül is már sehol nem válik valódi társadalomformáló erővé (a hazai politikai közvélemény által jól megérezve) nem lépven túl sehol egy józan, jóindulatú, művelt bürokrataét (hogy ne mondjuk: gyarmati tisztviselőt), — úgy már történeti költészete sem válik valódi irodalommal, még ha az antik és a barokk eposz „machineria”-jának mitikus-túlvilági elemeit megpróbálja is valamilyen racionalistakereszteny elemekkel helyettesíteni, modernizálni. Mert irodalmi műfajok éppennygy nem toldozhatók-foldozhatók egy határon túl, mint ahogy államrendszerek sem, — s ha kiadót vagy bürokráciát esetleg még hosszú ideig találnak is maguknak, a társadalmat becsapni már nem lehet: az lassan és észrevétlenül nekilát kialakítani a saját izlését tükröző kultúrát, s a saját, adottságának megfelelő, a felépítmény elavult burkát végül is egy forradalom robbanásában felreperesztő struktúráját.

A Pyrker által Szepesben, Velencében és Egerben képviselt politikai és kulturális eszménynek ilyen, az ő saját tevékenységére is jellemző kölcsönös lelepleződése persze nem véletlen: e kettős eszmény belső, mélyen ellentmondásos voltának következménye. Ahogy az egységes birodalmi politikai eszménye az általa összefogott egyes nemzetek függetlenségi törekvéseivel szembe kerülve vall kudarcot, úgy jut zsákutcába a Hormayr képviselte, a történeti múlt közösségének elvén felépülő, önálló birodalmi kultúra eszménye is. Még pedig nemcsak a kifejlődő nemzeti kultúrák ellenállása révén, hanem — sajátos módon — szükségképpen németnyelvűsége folytán is. Németnyelvűségében ui. a birodalom kívüli német kultúrára lévén kénytelen támaszkodni, olyan törekvéseknek válik képviselőjévé, melyeknek gazdasági-politikai-társadalmi alapja és velejárója egy éppen a Habsburg Birodalom német hegemoniájának korlátozására és megszüntetésére irányuló tendencia. A mindezekből előálló első konfliktus 1848-ban politikailag-katonailag, a második azonban csendesebben és hamarabb, már Hormayr távozásával kirobban anélkül, hogy szervesen bárhogyan is feloldható lenne. Szemben a különböző nemzeti függetlenségi törekvésekkel vagy a német kultúra Goethe—Schiller képviselte nagy vonulatával ui. (melyekre már az alapjukban polgáriás törekvések nyomjának rá bélyegüket politikailag éppúgy, mint művészileg), a birodalom politikai eszménye s kulturális felépítménye is, egyes polgáriás vonásai ellenére, alapjában továbbra is feudális marad. Olyan vonás ez, amely a jegyében álló törekvéseket ekkorra már mindenképpen eleve kudarcra ítéli.

Ez a politikai-kulturális alapállás teszi végül is érthetővé Pyrker sajátos, jóindulatúan közömbös viszonyát a szeméi előtt, már a maga új társadalmi-gazdasági és politikai valóságának, ill. igényeinek talaján előretörő magyar polgáriás kultúrához, — ha viszonyról ez esetben egyáltalán beszélhetünk. Ehhez szubjektív okok is hozzájárulnak: mint a gyarmati tisztviselők általában, Pyrker sem érzi jól magát állomáshelyén, Egerben — hiába igyekszik Hild monumentális templomával kissé saját izlésére formálni ezt. Az önéletrajzot, Magyarországról szólva, mindig előlnti valamilyen szenvedélytelen Baedeker-szerűség, egyfajta tartózkodás e velejében idegennek érzett

világtól. Menekül is előle: minden szabad idejét Ausztriában tölti, évenként több hónapot pihen, főleg Gasteinban, de Karlsbadban is; bérháza van Bécsben, melyet végül is épp-úgy bécsi jótékony célokra hagy, mint ahogy a másik két helyen is a császári hadsereg tisztjeinek (a birodalom támaszainak) számára épített (végül is az egri egyházmegye jövedelméből) üdülőházat, — s még halálában is (mely különben ugyancsak Bécsben éri utól) ide tér vissza: Lilienfeldben temetteti el magát. Csak szívét küldeti Egerbe — okot adva ezzel egyik papjának csípős — bár Pyrker viszonyát a hazai külvilághoz jellemzően sejtető — sírfelirat javaslatára: „Itt nyugszik egy embertelen szív”, ill.: „Itt nyugszik egy szívtelen ember”. Nem meglepő így, hogy mind levelezésében, mind önéletrajzában, melyek a kor német tudományosságával és irodalmával való élénk és sokoldalú kapcsolatait tanúsítják, a kortársi magyar kultúrával való kapcsolatra jóformán semmiféle utalás nincs. Mintha egy udvarias levélen túl nem is venné tudomásul pl. Kazinczy lelkesedését a Perlen der Heiligen Vorzeit iránt, melyet ez Szent Hajlán Gyöngyei címen lefordítva és művészetileg is propagálva, a kort és irodalmi igényeit illetően már jobb érzékű író társainak nehezítését vonta magára. Pyrker talán öntudatlanul is megérezte a magyar irodalomnak egészében egyre erősebb birodalom-ellenes funkcióit? — e kérdést csupán az önéletrajzból nem tudjuk megválaszolni. Tudjuk — nem az önéletrajzból ugyan —, hogy Pyrker korábban (1810-ben) maga is kísérletezett — igaz, német nyelven — magyar történelmi téma irodalmi feldolgozásával. A különbség azonban, mely e történelmi alapjunkt tekintve Hornmayr Österreichischer Plutarch-jából vett adatokra felépülő sőtlan drámák közül pl. a Hunyadi Lászlóról szólót később Erkel operájának szöveggönyvéből elválasztja, kb. ugyanakkora mint a Grillparzer és Katona Bánja közötti: jellemző példájaként a Hornmayr-kör azon törekvésének, mely a birodalom különböző „néptörzseinek” irodalmi és történelmi tudatából a politikailag centrifugális erőket segítő idegennyfűlölet kollektív konfliktusait egyfajta egyéni kötelesség-konfliktusokra vagy sajnálatos csel-szövények következményeire akarta leszűkíteni. Innen nézve mindenesetre jobban megérthetjük Pyrker csendes tartózkodását kora magyar kultúrájától, mely számára minden vonatkozásban egyre idegenebb lett. Annál idegenebbé, minél nyilvánvalóbbak lettek az ő birodalmi kultúreszményének már említett belső ellentmondásai.

A részben az önéletrajz alapján kibontakozó fenti kép egészében így, bár emberileg kétségtelenül rokonszenves, egészében mégis meglehetősen halvány, mondhatni vigasztalan, — mint ahogy mindig az egy belső ellentmondásából kiemelkedni már nem képes magatartás, ráadásul a fizikailag is összeomló élet látványától kísért ábrázolása. Az ellentmondásokat persze mi látjuk, az öreg éresek már nem, — de talán ezeknek valamilyen bizonytalan érzete tükröződik abban, hogy az élete utolsó két évében papírra vetett önéletrajz oly lázasan menekül a valóságtól: részint a múltba, a gyermekkor és főleg a lilienfeldi évek derűjébe, s még a későbbi — jellemzően főleg az egri — évek rajzánál is a külföldi utak leírásába s újból meg újból Gastein s Csehország oly sok szeretettel idézett hegyei közé. A halálához közeledő, olykor már nyűgössé, kicsinyessé váló ember öntudatlanul is szelektál emlékei között, melyekből végül is így egyfajta eseménynaplónak és irodalmias Erziehungsroman-nak keveréke áll elő, — a jelen nagy problémáinak s a hozzájuk vezető útnak csendes negligálásával, — talán ezek reménytelenségének is egyfajta kifejezőjeként. S hogy ebben valóban nemesak a halál felé menők szubjektív közönyéről lehet szó, hanem a viszonyok objektív felolthatatlanságának érzetéről is, azt az éresek bécsi házában ablakai alatt halála után alig négy hónappal emelkedő barrikádok fogják majd igazolni.

Az önéletrajzot sajtó alá rendező *Aladar Paul Czigler* (1937-ben Czigler Ábel néven egy Pyrker-ről írt színvonalas esszéje disszertáció szerzője) szolid, gondos munkát végzett. Kár, hogy a szépen kidolgozott részletes jegyzetelés nagyonis a szöveghez tapad, azt mintegy abszolutizálva, és nem véven észre benne a történelmi forrást is, nem kísérelt meg ellenőrizni vagy rekonstruálni azt, amit az agastyán hanyatló emlékezete már kihagyott vagy rosszul idézett. Különösen jellemzők pedig e szempontból Meszlényi Antal még 1934-ben írt, a hazai jozefinista egyházpolitikát vatikáni levéltári anyag alapján bemutató könyvének Pyrkerrel illető csekélyszámú részletei: összevetésük az önéletrajzzal jól mutatja, hogy országgyűlési szereplésének megítélésénél a vatikáni diplomácia mennyire mást látott lényegesnek, mint Pyrker maga. S talán nem lett volna érdektelen a képek legalább a Pyrker kinevezése körüli bécsi és vatikáni levéltári forrásokkal való bővítése.

Mindez — kivált a magyar és történész olvasó számára — csökkenti az így első-sorban irodalmias, az Erziehungsroman ismérveit mutató önéletrajz forrásértékét. Közvetetten azonban így sem volt felesleges közzététele: irodalmi vonatkozásain túl — mint említettük — jó szolgálatot tesz mindazok számára, akik ennek a sajátos birodalmi öntudatnak pszichológiáját közelebbről is vizsgálni akarják.

VÖRÖS KÁROLY

CLAUDE WILLARD:

LE MOUVEMENT SOCIALISTE EN FRANCE (1893—1905). LES GUESDISTES

(Paris, Éditions Sociales. 1965. 767 l.)

A SZOCIALISTA MOZGALOM FRANCIAORSZÁGBAN (1893—1905).
A GUESDE-ISTÁK

Egy fiatal kommunista történész disszertációját veszi kézbe az olvasó, amely a francia munkásmozgalom egész korszakát dolgozza fel hallatlan gazdag anyagra támaszkodva. Nem valószínű, hogy e könyv valaha is „bestseller” lesz, akárcsak tudományos körökben is, de aki a francia munkásmozgalom e korszakát kívánja jobban megismerni, arra kíváncsi, hogy a szocialista párt hogyan, milyen elemekből alakult ki Franciaországban, az „nem kerülheti el”, hogy Willard könyvét kézbe vegye.

Willard könyve nemcsak azért tanulságos, mert a II. Internacionálé második legbefolyásosabb országának, a francia szocialista mozgalomnak történetét világítja meg — bár elsősorban persze ezért —, hanem mert e folyamatot sokoldalúan, újfajta módszerek segítségével dolgozza fel. Itt gondolunk a politikai választási, a népszerűségi térképek és a statisztikai táblázatok használatára csakúgy, mint az eddig feltáratlan francia és külföldi archivumi anyagok publikálására — gazdag jegyzetanyagra, arra, hogy a szerző milyen nagy erőfeszítést tett a különféle földrajzi egységek helyi adottságának, történeti múltja sajátosságainak érzékeltetésére. Willard a francia politikai közélet helyzetét nagy vonalakban csakúgy megrajzolja, mint a nemzetközi munkásmozgalomé, s a guesde-isták szereplését összeveti a többi francia munkásmozgalmi irányzatéval. Külön is felhívánk a figyelmet a kötet néhány olyan fejezetére, amelyek módszertanilag más országok munkásmozgalmának kutatásánál sem tekinthetők közömbösekknek. Ilyen „a marxizmus elterjedéséről, behatolásáról” szóló rész, továbbá azok a lapok, amelyeken Willard azt vizsgálja, miként lett a kis szektából tömegpárt, s ennek milyen tünetei voltak, s a párt belülről is hogyan változott meg.

Willard általában nagy figyelmet szentelt mind a szervezeti, mind az eszmei tényezőknek, s ezek sorában rendkívül alapos kutatást végzett a pártsajtó feltérképezése terén, sőt e vonatkozásban érdeméül kell betudnunk, hogy nemcsak a párizsi központi orgánumokról emlékezett meg. Szólt a jelentősebb könyvekről, az elterjedtebb broszúrákról, a pártvitákról — de Willard azt is tudta, hogy a párt története elválaszthatatlan a vezető személyiségek életútjától.

Ez utóbbi problémánál Willard ugyancsak nagyon körültekintő volt. Érthető, hogy elsősorban a nagyobbformátumú vezetők (Jules Guesde, Paul Lafargue) arculatának megmintázására törekedett, s az ő esetükben is hihetetlen nagy forrásanyagot mozgatót meg, a szak kutatók számára is megannyi új dokumentumot tárt fel. A Guesde-ről és Lafargueról alkotott eddigi képet Willard nem rombolta le, de sok új részlettel emberibbé tette, amivel egyáltalán nem tévedt a deheroizálás útjára, de a párt úttörőiből nem varázsolt félisteneket sem, megemlékezett tévedéseikről, sőt még belső vitáikról is, amelyeket nem kisebb kérdésekben vívtak meg egymás között, mint a Boulanger-mozgalom megítélése, vagy a párt taktikájának kialakítása a Dreyfus-válság napjaiban. Willard látni engedte, hogy az első esetben inkább Lafargue tévedett, tíz évvel később Guesde volt az, aki szektáriánizmusával ártott a pártnak. Willard aláhúzza Guesde önzetlenségét és hihetetlen energiáját, szónoki rátermettségét és szervezőkészségét, de érzékelteti azt is, hogy hajlott a doktrinerségre, amivel erősen terhelte a mozgalmat.

A két központi főalak mellett Willard az olvasóhoz közel hozza a kisebb-nagyobb-súlyú vezetők egész körét, képviselőket, publicistákat, politikai és szakszervezeti szereplőket — és a párt „egyszerű” militánsait. Willard nagy erőfeszítést tesz arra, hogy a párt vezetőinek „felső rétegét” ugyanúgy árnyaltan mutassa be, mint ahogyan a munkások gondolkodásmódjának minél alaposabb vizsgálatát is fontosnak tartotta.

Hangsúlyozzuk, Willard e munkájában igen nagy hangsúlyt fektetett az adatszerúségre. Ugyanekkor külön terjedelmesebb részt szentelt az elméleti kérdéseknek, így annak, hogy a „guesde-izmus” mennyiben fedte a marxizmust és miben tért el attól, a guesdeisták milyen nézeteket vallottak a kapitalizmusról és szocializmusról, az államról, a reformokról és forradalomról, az internacionalizmusról és hazafiasságról. Az első kérdéssel kapcsolatban Willard megállapította — ezúttal is számos bizonyító anyagot sorakoztatva fel —, hogy a Francia Munkáspártban a nagy politikai, szervezőmunka mellett kisebb érdeklődést tanúsítottak a tisztán elméleti problémák

íránt. Furesza kontraszt helyzet alakult ki, egyfelől a párt sokat tett a marxizmus eszméinek elterjesztéséért az 1880-as években, de mégis kevés eredeti Marx-munkát adtak ki. A marxizmus elterjedése főként a népszerűsítés útján következett be, de bár Guesde is nem keveset tett a politikai írások továbbadása terén, a filozófia, a közgazdaság frontján szinte kizárólag Lafargue és Deville volt az, akik e feladatot magukra vállalták, s számos kisebb-nagyobb brosúra, tanulmány, cikk, előadás révén lényegileg meg is oldották. A tartalmi jegyeket vizsgálva azonban Willard arra is rávilágít, hogy a Lafargue és Deville közvetítette marxizmus nem ritkán leegyszerűsítő, doktrínere volt, de ennek ellenére is ők hozták közel a tömegekhez a marxizmust, az osztályharc elméletét. Valamennyiben a forradalmi módszer alkalmazását tartották szükségesnek, s — mint az ismeretes — a guesdeisták voltak azok, akik mindig felléptek az opportunizmus, a posszibilisták illúziói, majd később Millerand és a miniszterialista reformisták ellen. E főtrendencia ellenére, amely a Francia Munkáspártot 1905-ig jellemezte, Willard érzékelteti, hogy 1893-tól, a szocialisták választási sikereitől kezdve Guesde és hívei is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a parlamenti lehetőségeknek.

Különösen minuciózus vizsgálatot folytatott Willard az állam és a reformokról vallott nézetekről illetően. Rávilágított, hogy a Francia Munkáspárt mily gyakran mutatta ki, hogy az állam emeltyűit a burzsoázia használja ki, sőt később éppen Lafargue írt arról, hogy még csak nem is az egész burzsoázia, hanem annak felső körei. A Köztársaság ismétlődő válságai azonban a guesdeisták egy részét, majd a párt zömét is arra indították, hogy doktrínereg ellenére megállapítsák, a munkásság számára nem közömbös sem az államforma, sem az, hogy az állam élén kik állnak. Történeti mozgástendencia figyelhető meg a reformok értékelésénél is. Míg kezdetben Guesde és Lafargue a parlamenti fórumot is csak olyan harci területnek fogták fel, ahol a burzsoáziát le kell leplezni, de ahol érdemleges reformokat nem lehet kiharcolni, mert később a burzsoázia a gyakorlatban ügyis felszámolja — az 1890-es évek második felében a párt ítélete e vonatkozásban is módosult, s a maga erejével is arra törekedett, hogy a munkások, agrárproletárok számára az adott társadalmi viszonyok között is érdembeni vívmányokat csikarjon ki (adó, vámkérdések, választójogi rendszer stb.).

Érdekes Willard könyvének az internacizmusról írott fejezete is. Tudvalevő, hogy a francia párt egyik összehívója és megrendezője volt a II. Internacionálé alakuló kongresszusának, rengeteget tett a francia és német proletariátus szolidaritásának elhelyítéséért, s az 1870—1871-es háborús emlékek, a nemzeti érzékenység orvoslásaként mindig azt a gyógyírt jelölték meg, hogy a népek megbékéléséhez a Rajna mindkét partján a proletariátusnak kell hatalomra jutni. E fő tendencia mellett azonban Willard is megjelöl buktatókat, megemlékezik a párton belüli vitákról, sőt olyan szakaszokról is, amikor részint választási megfontolásokból, részint a háborús hangulat folytán a párt egyes vezetői, így maga Guesde is hajlott arra, hogy meghirdesse a potenciális német agresszióval szembeni honvédelmet (1893), sőt Elzász-Lotharingia visszacsatolását is felvessék — noha ez ekkor csak a revans útján volt elképzelhető. E zavaró — Willard szavaival élve — „cikk-cakkok” ellenére kétségtelen, hogy az internacizmus főereje Franciaországban az 1890-es években a POF volt, s ez nemcsak a főkérdésben, a német-francia relációban, hanem a kolonializmus opponálásában is érvényre jutott (ha ebben a tekintetben Guesde és közvetlen munkatársai szintén nem voltak mindig „korszerűek”. Nem számoltak eléggé a gyarmati népek érdekeivel, nem vették figyelembe eléggé potenciális erejüket, de a megvalósuló gyarmatosítást mégis minden erejükkel keresztettkék).

Willard figyelmet fordít arra is, hogy megvilágítsa, mennyiben sikerült a párt vezetőinek a POF-ot a munkásság pártjává tenni, s ezen túlmenőleg mikor, hogyan gondoltak arra, hogy e kereteken túllépjenek, és ahogy Willard fogalmazza „valamennyi dolgozó pártjává” legyenek — s itt a szerző a párt agrárpolitikáját, a tisztviselőkhöz, az értelemiséghez fűződő kapcsolatát, programját vette bonckés alá.

A széles pannonban természetesen megtaláljuk azokat a fejezeteket is, ahol a könyv nyomon követi a POF belső fejlődését, illetőleg a szocialista politikai mozgalom nagy vitáit és szakadásait a Dreyfus és Millerand válság éveit, a 4—5 éven át külön-külön tevékenykedő szocialista pártok történetét, befolyását és belső problémáit, majd a két szocialista párt 1905. évi újraegyesülését, az SFIO megeremtését.

Már többször említettük a mű rendkívül gazdag forrásanyagát. A kötet mondani-valóját az archivumi forrásanyag mellett számtalan statisztikai táblázat és térkép is alátámasztja. A bőséges dokumentálást példázza az, hogy a szerző 50 oldalas kis biográfiai lexikonban soroktatja fel a guesdeista militánsokat és 80 oldalas tematikai bontásban rendezett bibliográfiai sajtóciom, név- és helyrajzi mutatóval segíti az olvasók tájékozódását.

JEMNITZ JÁNOS

JULIUS MARX:

DIE WIRTSCHAFTLICHEN URSACHEN DER REVOLUTION VON 1848 IN ÖSTERREICH

(Graz—Köln, Verlag Hermann Böhlau Nachf. 1965. 207 l. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 51.)

AZ 1848-I OSZTRÁK FORRADALOM GAZDASÁGI GYÖKEREI

Az 1848-i forradalom előtti Ausztria gazdasági bajai és társadalmi ellentmondásai a harmincas évek elején egy külön irodalmi ágat hívtak életre Németországban: a metternichi rendszer fonákságait leleplező és ostorozó ellenzéki osztrák röpiratirodalmat.

Ezekben a röpiratokban — amelyeket szerzőik a szigorú cenzúrai előírásokat megkerülve a birodalom határain kívül alkaltak ki, miközben jól felfogott érdeklükben többnyire maguk is búcsút mondtak hazájuknak — a Habsburg-birodalom majd minden égető kérdése több-kevesebb részletességgel tárgyalásra került, s a kormány politikája többé-kevésbé éles bírálathatban részesült. Így a korszak elégedetlen publicistái az őket elsősorban érintő szellemi elnyomó intézkedéseken kívül többek között kifogásolták a társadalom egészének fejlődését hátráltató céhjellegű kötöttségek fenntartását, az ipar és kereskedelem fellendülését akadályozó vámtilalmak rendszerét, az állam halkezes, a nagybankárok kedvében járó és a börze-spekulációnak teret nyitó pénzügyi politikáját, a hatóságok bürokratikus, lassú ügyintézését, a hivatalnokok pökhendiségét és megvesztegethetőségét; de aggodlón figyelmeztettek a nagyipar növekedésével és a közlekedés fejlődésével együtt járó társadalmi átrétegződés fájdalmas velejáróira is: a kismesterek tömeges tönkremenetelére, a munkások életkörülményeinek rosszabbodására, a munkanélküliség növekedésére, a nincstelenek számának rohamos emelkedésére, az ipari centrumok kialakulásával párhuzamos városokba-tömörülés okozta túlszűfolságra és lehetetlen lakásviszonyokra s mindezekkel kapcsolatban az erkölcselenség mind szélesebb körben való elharapózására, a nép elégedetlenségének fokozódására és a munkásmegmozdulások szaporodására, — szemere vetvén az állam irányítóinak, hogy tétlenül tűrik ezeknek a szvedelmes jelenségeknek a szüntelen halmozódását, hogy mit sem tesznek a társadalmi visszasságok orvoslására és elhárítására, s hogy nem törekednek a rendszernek a kor követelte átalakítására.

S ha a kormánypolitika kritikája nem volt is egyformán éles valamennyi röpiratírónál, a gazdasági és társadalmi viszonyokról egyaránt lesújtó képet festettek s politikai irányzatuktól függetlenül mindahányan megegyeztek abban — amivel Andrian-Werburg, a forradalom előtti időszak leghíresebb röpiratának, az *Oesterreich und dessen Zukunft*nak a szerzője írását befejezte —, hogy az állapotok úgy, ahogyan vannak, nem maradhatnak fenn Ausztriában, még egy emberöltő tartamára sem.

A Habsburg-birodalom belső helyzetének és politikai rendszerének ilyen vígasztalan és elmarasztaló ábrázolásával pedig nemcsak a kormányzat természetzerű elutasítását és elnyomó intézkedéseit hívták ki maga ellen ez a kortárs-irodalom, hanem a történetírók többségének a rosszállását is. Többek között személyes sérelmeikből és legtöbbszörük kényszerű kitaszítottaságából vagy éppenséggel túlzó radikalizmusukból fakadó elfogultsággal, az „ismeretlen Ausztriát” leleplező írások Németország-szerte divatosá és kelendővé (s nem utolsó sorban jó kereseti forrássá) válásának a kihasználásával vádolták — s vádolják még ma is — a röpiratírókat, ilyen módon igyekezvén kétségessé és vitathatóvá tenni adataik megbízhatóságát és forrásértékét.

Legújabban viszont Julius Marx, a korszak ismert kutatója — aki előző könyvében (*Die österreichische Zensur im Vormärz*) maga is azt a szerinte túlzóan negatív képet igyekezett erőnek erejével korrigálni, amelyet a forradalom előtti Ausztria cenzúra-viszonyairól s a cenzúra gyűlölet vezetőjéről, Sedlnitzky grófról a múlt század második felének a negyvennyolcas forradalom emléket tisztelttel őrző liberális történetírói jobbra pusztán az ellenzéki röpiratokra hagyatkozva felvázoltak, s amely közvetítésükkel az irodalomban mindmáig nagyjából változatlanul él tovább — a Habsburg-birodalom e válságos korszakának a gazdasági és társadalmi helyzetét vizsgáló írásában kutatásainak arról az önmagának sem csekély meglepetést okozó eredményéről ad számot, hogy az egykorú rendőri és egyéb hatósági helyzetjelentések messzemenő egyezést mutatnak a kor röpiratíróalmának megállapításaival. S valóban, a március előtti államigazgatás, kivált pedig a *Polizeihofstelle* gazdag aktaanyagának a kiaknázásával készült munkája egyenesen megerősíti az Andrian-Werburg fogalmazta helyzetképet. S ha a birodalom gazdasági és társadalmi nehézségeit nem tekinti is negyvennyolc közvetlen előidézőinek, vizsgálódásai alapján — s ezeknek célja éppen a forradalom gazdasági alapjainak a feltárása — maga is arra a következtetésre jut, hogy az anyagi indítékok igen jelentős szerepet

játszottak a forradalom létrejöttében, s hogy ezért a társadalom minden rétegében megvolt a készség a forradalomra.

Julius Marx ebben a munkájában — amely még disszertációja kapcsán született, de különböző kedvezőtlen körülmények következtében csupán részletekben látott napvilágot különböző folyóiratokban, összefoglalóan pedig (együttal bővített és javított formában) csak most került kiadásra — elsősorban a rendőrfőnöki s vele párhuzamosan a tartományi kormányzói jelentések alapján s a korabeli röpiratok, kortársi visszaemlékezések és a történeti irodalom messzemenő felhasználásával a harmincas évek végétől a negyvennyolcas forradalom kitöréséig nyomon kíséri a gazdasági körülmények és az életviszonyok alakulását a Habsburg-birodalomnak a Német Szövetséghez tartozó tartományaiban. Munkájának érdeme, hogy az eddigi, általában csak Bécs helyzetét vizsgáló irodalommal szemben kiterjesztette kutatásait a jelentősebb városokra, nevezetesen Grazra, Linzre, Triestzre, Prágára és Brünnre is.

Így a munka gazdasági kérdésekkel foglalkozó első részében részletes adatai alapján valósággal megelevenedik a feudalizmus válságával küszködő Habsburg-birodalom gazdasági életének minden rákfeneje: az erős feudális kötöttségek és ezernyi visszahúzó akadály közepette apránként mégiscsak tért hódító kapitalista elemek keserves harca s a térhódítások eredményeként tovább mélyülő társadalmi ellentmondások megannyi megnyilvánulása. Julius Marx városról városra, illetve tartományról tartományra haladva tüzetesen ismerteti az egyes iparágak, a kereskedelem és bankügy, a pénz- és hitelviszonyok és az üzleti élet állapotát az egymást követő időpontokban. Beszámol az iparban alkalmazott gépek számának növekedéséről s ennek a kismesterek tönkremenetelére és a munkáselbocsátásokra vezető következményeiről, új iparágak keletkezéséről s az időnkénti kisebb fellendüléseket követő túllóráztatásokról, a pénz- és hitelélet zavarairól, a takarékbetétek összegének változásairól, a pangás okozta vállalati csődökről, bankösszeomlásokról, a közlekedés fejlődésével és az ipar koncentrációjának előrehaladásával párhuzamosan kibontakozó népességvándorlásról s a vásárok és vásártartó helyek jelentőségének a csökkenéséről, valamint egyes iparágak pusztulásáról stb. S tájékoztat egyúttal mindazokról a tényezőkről, amelyek a gazdasági élet időleges konjunkturális, illetve válságjelenségeit előidézik: a nevezetesebb tartományi vásárok sikeres vagy sikertelen kimeneteléről, a vámtilalmak rendszereiből fakadó hátrányokról, a külföldi (főleg Anglia és a *Zollverein*-államok részéről fenyegető) verseny túmasztotta nehézségekről, a divatváltozások vagy éppen a sorozatos udvari gyászok iparágakat sorvasztó hatásairól, sőt még az — építőipari és vasútépítési munkák, de a munkanélküliek foglalkoztatása szempontjából sem közömbös — időjárási viszonyokról is.

Hitel- és tőkehiány az, ami — s ezt Julius Marx nemcsak megállapítja, de minden-nél plasztikusabban ábrázolja is — leginkább jellemzi s pusztá vergődésre kárhoztatja Ausztria egész gazdaságát ebben az időben. Hitel- és tőkehiány tehát a legfőbb probléma, meg ami ebből következik: minden vállalkozás végtelenül ingatag és bizonytalan volta, amiből megint az következik, hogy a legkisebb gazdasági megrázkódtatás is azonnali és többnyire végzetes hatást fejt ki.

S ezt a korántsem rózsás helyzetet a negyvenes években két komolyabb válság is súlyosbítja. Az első a keleti kérdés kieleződésével kapcsolatos háborús veszély hatására jelentkezik, és 1840—1841 folyamán az ezüstpénz eltűnésével, a börzei áresésekkel és a csatlakozó pénzügyi zavarokkal valósággal megbénítja a hitel- és kereskedelmi életet, amennyiben széleskörű üzemkorlátozásokra, csődökre, valamint tömeges munkáselbocsátásokra vezet. A másodikat — s mindenekelőtt ez utóbbi számíthat a magyar olvasók érdeklődésére, hiszen erre vonatkozó adatokkal ezidáig nem igen rendelkezünk — védegyeleti válságnak nevezi Julius Marx, kimutatva, hogy Kossuth iparpártoló mozgalma milyen érzékenyen érintette az osztrák gazdaságot s az örökös tartományok többségében valóban válságoshelyzetet teremtett. Az osztrák áruk elleni bojkott ugyanis, amelynek meghirdetését kezdetben nem vették túlságosan komolyan Bécsben, már az 1844 őszi magyar vásárokon jelentékenyen érezte hatását; az ausztriai áruk elutasítása, sőt visszaküldése, a megrendelések sztomirozása, valamint a fizetések beszüntetése pedig csakhamar nagyobb zavarokat is okozott. Különösen a kendő-, selyem-, selyembársonyszalag, gomb-, zsinór- és paszománygyártók sínylették meg az akciót, de a késesek és esztergályosok is elhelyezési lehetőségeiknek egytizedére való csökkenéséről panaszkodtak. Ráadásul pedig a Magyarországgal kereskedő s e célból Bécsben lerakatokat fenntartó egyéb külföldi kereskedők is nehezítették a helyzetet, mivel most ők szintén Bécsben kényszerültek értékesíteni az ottani iparosokéit messze túlszárnyaló termékeiket.

A védegyelet hatása természetesen nem érvényesült egyformán a birodalom különböző tartományaiban. Míg Belső- és Felső-Ausztria nagy része szinte meg sem érezte hátrányait, a magyar piacra leginkább utalt Morvaország és a sziléziai terület számot-

tevő veszteséget szenvedett. (Brünnben egyébként — s ez csak megerősítheti Julius Marx állításait — 1848-ban, amikor a magyar piactól ismét el volt zárva, újból kereskedelmi válság alakult ki.)

A birodalom zökkenőkkel teli és akadozó gazdasági életének a bemutatása kapcsán Julius Marx nem mulasztja el figyelemmel megvizsgálni a kormány gazdaságpolitikai ténykedését sem, nevezetesen, hogy az államhatalom tett-e, s ha tett, milyen határozottsággal és nem utolsó sorban milyen sikerrel tett intézkedéseket a bajok elhárítására. Ezirányú kutatásai azonban meglehetősen negatív képet eredményeznek, s így ő a kormány politikájáról összegezően a következőket kénytelen megállapítani: a kormány a céheknek kedvező vámtilalmi rendszerével egy meghaladott termelési módot védett, s ezért részes abban, hogy az osztrák ipar nagy része nemcsak hogy a külföldi piacokon nem állta az éles versenyt, hanem még otthon sem. Mert az állam, ha olykor-olykor tervezett is valamiféle változtatást, a lassú, halogató ügyintézés s a végrehajtásban mutatkozó habozó tétovázás következtében legtöbbször annyiban hagyta a dolgot, vagy legfeljebb félmegoldásokat ért el, sokszor meg intézkedéseit — a különböző elégedetlenkedő csoportok nyomásának engedve vagy a kedvezőtlen következmények jelentkezésétől megrettenve — utóbb kénytelen volt megmásítani. Így hátrált meg például 1843-ban — a keletben még a német vámszövetséghez való csatlakozás mellett károskodó, de a külföldi verseny fenyegetésétől egyszeriben megrémülő brünni és prágai textiliparosok és a stájerországi vasiparosok felháborodott tiltakozására — a védvámok kérdésében.

Holott az állam vezetői — amint ez Julius Marx munkájából kétséget kizáróan megállapítható — a jámbor röpiratírók legtöbbször hitével ellentétben (akiknek nem mellékesen az az elképzelés adott tollat a kezükbe, hogy ha a talpnyaló hivatalnoksejeggel körülvett s így a tényleges állapotokról mit sem sejtő kormánykörököt végre felvilágosítják az ausztriai állapotokról, a szükséges reformintézkedések aligha váratnak majd soká magukra) nagyon is jól voltak tájékozva a helyzetet egyáltalán nem szépítő s a társadalom életének minden rezdülését számbavevő hivatalos jelentések révén. S ezek a jelentések nemcsak hogy meglepő nyíltsággal tárgyalták a felmerülő kérdéseket, hanem legtöbbször (nagyjában-egészében szintén a röpiratírók kívánságaival egyező) javaslatokat is tartalmaztak a különböző gazdasági nehézségek elhárítására és a nép életkörülményeinek a javítására. De a kormány általában éppen olyan kevésbé hallgatott hivatalos megbízottainak a tanácsaira, mint a renitens röpiratírók panaszaira.

S éppen az egyre súlyosabbá váló szociális kérdésben mutatkozott meg leginkább a kormány nemtörődömsége és tehetetlensége, majd a rossztermésű évek bekövetkeztével a probléma megoldására való teljes képtelensége, ezáltal pedig a Julius Marx szerint minden maradék tisztelettel és hittelől önmagát megfosztott rendőri jellegű jóléti állam véglegesen elvesztette létjogosultságát.

S ezen az sem változtat, hogy a kormányzat, ha valamire, hát a nép életkörülményeinek s főleg hangulatának a lehető legpontosabb ismeretére igen nagy súlyt helyezett, mert voltaképpen egyedül a néphangulat volt az, amelynek változásaitól tartott, s amelynek — persze nem a szegényebb néprétegek, hanem egyes tekintélyesebb csoportok érdekében — alkalomadtán még engedett is. Ennek megfelelően a nép helyzetének s a vele szorosabban egybefüggő közhangulatnak leggondosabb figyelemmel kísérését mindennél inkább kötelességükké tette a jelentéseket szolgáltató rendőrfőnököknek és tartományi kormányzóknak. S azok — mint ezt Julius Marx könyvének az életviszonyokat és a néphangulatot ábrázoló második része bizonyítja — híven eleget is tettek ebbeli feladatuknak.

Julius Marx munkájának e második részében (nagy részt a nagyvenes évek jelentéseihez rendszeresen mellékelte ártáblázatok felhasználásával) hónapról hónapra nyomon követi a különböző fogyasztási cikkek árainak alakulását, gondosan elemzi és esetről esetre ismerteti az áremelkedések és esetleges árcsökkenések okait és részletesen beszámol az áralakulás társadalmi következményeiről. Az árak alakulására például a március előtti időben lényegesen nagyobb, sőt döntő hatást gyakorolt az aratás és betakarítás eredményessége, mint manapság, hiszen minden rossz aratás azonnali és komoly drágulást okozott, viszont még egy-egy jól beütemezett szüret is javított valamit az általános helyzeten. Nem utolsósorban ezért fordít oly nagy gondot Julius Marx a mezőgazdasági termelés eredményeit befolyásoló tényezők vizsgálatára: az időjárás kedvező vagy kedvezőtlen voltára, a növényeket pusztító kártevők és betegségek jelentkezésére, az állatállományt veszélyeztető járványok elterjedésére stb. Az aratáson kívül azonban egyéb (részben ugyan szintén a terméseredményekkel összefüggésben lévő) okok is fontos szerepet játszottak az áralakulásban. Így a tartományok egynémelyikét, elsősorban Bécsét igen jelentősen érintette a behozatal (elsősorban a magyarországi behozatal) mennyiségének a változása. De a konjunktúrális lehetőségeket kihasználó spekulánsok (gabonakereske-

dők, gazdák, molnárok, pékek, leginkább pedig a mészárosok) mesterkedései is komolyan hozzájárultak az általános dráguláshoz. A tüzelőárak folytonos emelkedése viszont nagyrészt a vasútépítések erőteljesebb megindulásával volt összefüggésben.

Az állandó áremelkedéseknek azonban, amelyek az 1845-től beköszöntő rosztermésű évek, valamint a közel egyidőben fellépő burgonyavész hatására a forradalom előtti években még rohamosabbak lettek, a hatóságok — hallatlanná téve a gabona- és fakivitel, továbbá a fogyasztási adó miatti meg-megújuló árszabályozásokat — nem voltak képesek gátat vetni. A lakosság követelésére bevezetett zászbályozó, a kenyér súlyát és összetételét megszabó intézkedések, s az élelmiszerhamisítás megakadályozását célzó piacellenőrzések viszont jószerével még az élelmiszerellátás nehézségeinek a felszámolására is elégteleneknek bizonyultak. (Igaz, a bécsi polgármester a húsárak letörése érdekében a céhmesterek minden tiltakozása ellenére keresztülvitte egy, a szabad vágást lehetővé tevő, s ezáltal a mészárosmesterek kiváltságát felszámoló közvágóház építésének a megindítását, s intézkedéseket próbált hozni a marhakereskedőknek függetlenné és a mészárosok üzletmenetének ellenőrizhetővé tételére is, számottevő eredményeket azonban — noha tervei magának a rendőrminiszternek, Sedlnitzkynek az elgondolásaival is egybeestek, aki meglepő módon még a mészáros céh megszüntetésének a gondolatával is foglalkozott — az erős ellenállás következtében ő sem tudott elérni.)

A gazdasági élet válságjelenségeinek s az ezek hatását csak súlyosbító drágaságnak a társadalom széles rétegeit érintő következményeit pedig a kormányzat jóformán meg sem kísérelte elhárítani. Az általánosan terjedő szegénység és (különösen az érc-hegységi csipkeverők körében hihetetlen méreteket öltő) nyomor enyhítésének a gondját egyszerűen a magánjótékonyosságra hagyta, a munkások bérköveteléseibe való beavatkozástól mereven elzárkózott, s a munkanélküliség leküzdése érdekében is csupán a legyengült és beteg emberek foglalkoztatására egyáltalán nem alkalmas út- és vasútépítéseket szorgalmazta. A különböző szegénygondozó-egyletek azonban, amelyeknek az egyedül az adományozók nagylelkűségétől és áldozatvállalásától függő bevételei a növekvő drágulás arányában különben is mindinkább megcsappantak, a hatósági hozzájárulást is mind nagyobb mértékben igénybevevő levesosztási akcióikkal s a nincstelenek között osztogatott élelmiszer- és pénzsegélyekkel valójában még a leginkább rászoruló helyzetén sem tudtak érezhetően könnyíteni. Így azután nem esoda, hogy a járványok s az elégtelen és egészségtelen táplálkozás okozta betegségek szinte mindennaposakká váltak, a gyermekhalandóság, sőt a felnőttek halálózása is komoly és emelkedő arányokat mutatott, az öngyilkosságok száma pedig napról napra növekedett.

De az ár- és lakbéremelkedéseket a társadalom tehetősebb csoportjai is erősen megsínylették: a negyvenes évek közepétől a középrétegek asztaláról is majdnem teljesen eltűnt a hús, s a nehéz előmeneteli lehetőségek következtében szűkösen élő s drágasági és lakbérpótlékért hiába esedező állami hivatalnokok is teljesen eladósodtak, az ilyesmi pedig — szorongatott helyzetükben elkövetett sikkasztásaiktól és megvesztegethetőségüktől eltekintve is — szintén jócskán hozzájárult az állam amúgy is eléggé megtépázott tekintélyének a csorbulásához.

A társadalom számos osztályának és rétegének megvolt tehát a jó oka az elégedetlenségre, s ez az általános elégedetlenség különböző s egyre élesedő formákban kifejezésre is jutott. A panaszokat és kérvényezéseket — figyelmen kívül hagyva ez esetben a nép elégedetlenségének hangot adó publicisták kritikai tevékenységét — a forradalom előtti utolsó években felváltották a pékek előtti tüntetésszámba menő tumultusok, s a városok (Bécs, Brünn és különösen Prága) utcáit mind gyakrabban özönlötték el a munkaalkalmat kereső összeverődött munkanélkülieknek sokszor csak a katonaság igénybevétele árán felosztatásra bírható csoportjai. S 1848-ra — amint az a bankjegy-válság alkalmával megmutatkozott — a kormány iránti bizalomnak még a maradéka is odaveszett.

Igy fest tehát a forradalom felé haladó Habsburg-birodalom gazdaságának és társadalmi viszonyainak Julius Marx által megrajzolt képe, amelynek lezárásául egyáltalán nem hatna túlzottnak vagy erőltetettnek Andrian-Werburg már említett véleménye: az állapotok, úgy ahogyan vannak, nem maradhatnak fenn Ausztriában még egy emberöltő tartamára sem. S ha Julius Marx nem a forradalom alapvető indítóokait, hanem csak a forradalom lehetőségének és a forradalomra való hajlandóságnak a jelenvalóságát látja is meg az általa felszínre hozott jelenségekben, nyilvánosság elé tárt gazdag anyagával és a birodalom gazdasági-társadalmi helyzetének a legapróbb mozzanatokra is figyelmet fordító elemzésével nélkülözhetetlenné teszi munkáját az ezernyolcszáznegyvennyolcas forradalom előtti Ausztria történetével foglalkozók számára.

Annál is inkább, mert kiaknázott anyagának nagy része utóbb a *Justizpalast* lejegése következtében a tűz martaléka lett, s így adatainak tekintélyes hányada ma már forrásértékűvé vált.

C. VANN WOODWARD (ed.):

THE COMPARATIVE APPROACH TO AMERICAN HISTORY

(New York, London, Basic Books, Inc., Publishers. 1968. I—VIII, 370 l.)

AZ AMERIKAI TÖRTÉNET ÖSSZEHASONLÍTÓ MEGKÖZELÍTÉSE

Az összehasonlító módszer jelentőségének felismerése: világjelenség. Az American Historical Association 1966 decemberi szokásos évi közgyűlésén a kötet szerkesztője: *C. Vann Woodward*, a Yale-i egyetem professzora, továbbá a kötet három társszerzője tartott referátumot az összehasonlító történetírás egyes kérdéseiről. A referátumok több ismert szakember hasonló jellegű tanulmányaival együtt végül is tanulmánykötet formájában láttak napvilágot. A munka egésze tematikai és módszertani szempontból igen figyelemreméltó, bár az egyes tanulmányok között szakmai, elméleti, eszmei stb. szempontból egyenlenségek mutatkoznak, jelezve, hogy milyen sok és nagy akadály mutatkozik az összehasonlító történetészlelet érvényesítése terén az amerikai történettudományban is. Az összehasonlító módszerrel kapcsolatos ellenállással tisztában volt a szerzői gárda, mindenekelőtt maga a szerkesztő. *C. Vann Woodward* bevezető és záró tanulmánya, úgyszintén rövid előszava bátran és sokoldalúan exponálja mindazokat a kérdéseket, amelyek az összehasonlító módszer követelményét különösen aktuálissá teszik az Egyesült Államokban. Az amerikai történeti gondolkodásban elevenen él az amerikai történeti fejlődés egyedi, egyedül álló, más népek és országok történeti fejlődésével össze nem vehető voltának eszméje. Könnyű lenne a történeti gondolkodásnak ezt a változatát kézlegyintéssel elintézni, azt naivnak vagy éppenséggel imperialistának nevezni. Hogy a történetészleletnek ez a fajtája sok veszélyt rejt magában, köztük a nemzeti szűklátókörűség és a felsőbbrendűség érzetének tendenciáját is, az kétségtelen. A munka, pontosabban *C. Vann Woodward* bevezető tanulmányának legnagyobb érdeme, hogy többek közt és nem utolsósorban a nemzeti szűklátókörűség, esetenként már a faji felsőbbrendűség érzetének formájában jelentkező történetészlelet ellensúlyozása, illetve leküzdése érdekében hangoztatja az összehasonlító történetírás fontosságát. Egyszerű lenne az összehasonlító módszer hívei számára, ha csupán a történettudományban önmagában jelentkező szemléletről lenne szó. A szemléletnek, hogy az amerikai fejlődés egyedi, egyedülálló, minden mástól különböző, más történeti fejlődéssel össze nem vehető, annak idején és a maga módján szerepe volt az Egyesült Államokban a nemzetiség válság, az amerikanizálódás folyamatában. Innen a tendencia a korai amerikai történetírásban — összhangban a közvéleménnyel — az elhatárolódásra mindattól, amit a múlt, pontosabban Európa jelentett. Később az úgynevezett teuton történeti irányzat szakítást jelentett az amerikacentrikus beállítottsággal, de tartalmi és eszmei szempontból kései vagy hamis romantikájával, konzervatív, sőt reakciós szemléletével tartós sikerre nem tarthatott számot. *Frederick Jackson Turner*, majd *Charles A. Beard* személyében újból az a történeti iskola került előtérbe, amely az amerikai fejlődés magyarázatát elsősorban a hazai, belső tényezőkhöz kereste. Ezzel kapcsolatban vitatható *C. Vann Woodward* gondolatmenete, midőn a *Turner* és *Beard* közötti különbséget főleg abban látja, hogy *Turner* a hangsúlyt a földrajzi környezetre, *Beard* pedig a gazdaságra és az annak megfelelő társadalmi és politikai fejlődésre helyezte. *Turner* és *Beard* között alapvető különbség van, mert a *Turner* által képviselt „frontiers” szemlélet akaratlanul is, de a terjeszkedő amerikai imperializmus egyik eszmei alapjává vált. Éppen ezzel a koncepcióval szemben foglalt ismételt állást *Beard*, amidőn a „frontiers” elmélettel rokon „open door” doktrínával és gyakorlattal szemben meghirdette a 30-as évek derekán az „open door at home” követelményét. *Beard* álláspontjának lényege az volt, és itt a magyarázata Roosevelttel való későbbi szembefordulásának is, hogy az Egyesült Államok gazdasági, társadalmi és politikai megújulásának a tényezői a határokon belül és nem azokon túl, nem a „new frontiers” kitézésében, nem háborús konfliktusok veszélyét magába rejtő terjeszkedésben keresendők. *Beard* történelmi munkássága az egyik legszembeötlőbb bizonyossága annak a változásnak, amely az Egyesült Államok vonatkozásában végbement és alapjában megpecsételte az egyedi, különleges, minden mástól eltérő fejlődés tételének a sorsát. *John Higham*-nek a bevándorlásról, *Thomas C. Cochran*-nek az iparosodásról, *Richard C. Wade*-nek az urbanizációról, *Richard Hofstadter*-nek a „big business”-ről, *David A. Shannon*-nak és *George E. Mowry*-nak a munkásmozgalmakról szóló tanulmányai külön-külön és együttesen sokoldalúan mutatják be, miként váltak semmivé az amerikai fejlődés egyediségével kapcsolatos illúziók és jelentkeztek az élet minden területén alapjában ugyanazok a gazdasági, társadalmi, politikai problémák, mint az Óvilágban. Természe-

tesen nem azonos és teljesen hasonló jelenségekről van szó, és ezzel kapcsolatosan helyesen utal a bevezető tanulmány *Marc Bloch* ismert francia történészre, hogy az összehasonlító történetírásnak nem az a feladata, hogy hasonlóságok után vadásszon, hanem elsősorban az, hogy a különbségeket figyelembe vegye. Éppen az összehasonlító módszer segítségével lehet felderíteni, hogy ugyanazon tényező egy-egy országban miért és mennyiben járt és jár más következményekkel, sokszor még földrajzilag egymáshoz közeleső területeken is.

Az első világháborút követő években, majd pedig az 1929—1933-as gazdasági világválság után újjáéledt Egyesült Államokban külpolitikai téren az izolációra való törekvés és vele együtt eszmeileg az amerikai fejlődés egyedülállóságának az irányzata. Egyik sem maradt tartós, és éppen az 1929—1933-as válság, majd a második világháború előzményei és kitörése véglegesen megcáfolták azt az illúziót, hogy az Egyesült Államok függetlenítheti magát a világtól. Ebben a vonatkozásban rendkívül érdekes és tanulságos *William E. Leuchtenburg*-nak a válságról illetve a válságból való kijutás módszeréről írott cikke. Az Egyesült Államok visszavonhatatlanul a világ egy része lett, osztoznia kellett mindazokban a problémákban, amelyek a világ bármely táján felmerültek. A következtetések levonása vonatkozásában ugyanakkor nem megnyugtató *Arno Mayer*-nek az első világháborúról, *John Morton Blum*-nak a második világháborúról, főleg pedig *Ernest R. May*-nek a hidegháborúról írott cikke. Mindhárom, de főleg a két utolsó akaratlanul is az Egyesült Államok elhivatottsága gondolatát tartalmazza és a világnak szükségyszerű hozzáidomulását az amerikai életformához, amely szerzők szerint egyedi, annyiban, hogy a legtökéletesebb, de egyben példamutató és követendő, illetve alkalmazható a világ bármely részén is.

Éppen az utóbbi és az olvasóban okvetlenül jelentkező aggályok szempontjából megnyugtató *C. Vann Woodward*-nak mint szerkesztőnek a zárószava. Szükségesnek tartja, éppen a tanulmányok összegezése alapján, megállapítani, hogy amíg az amerikaiak korábban történeti fejlődésük egyediségét hangsúlyozták, most vigyázniuk kell, nehogy úgy tüntessék fel fejlődésüket, mint amely az emberiség fejlődésének tipikus útja. Ezek a megállapítások, valamint a záró egészé újból jelzi, hogy milyen nagy a jelentősége az összehasonlító történetírásnak és hogy még olyan kötetben is, amely határozottan azzal a céllal készült, hogy az összehasonlító történetiszemlélet népszerűsítésével leküzdje a történetírásban és a történetoktatásban jelentkező felsőbbrendűség gondolatát, esetenként és egyes szerzők esetében még számolni kellett ezzel a jelenséggel, és talán nem tekinthető véletlennek, hogy a szerkesztő zárószavában az ismertetés által is kifogásolt három tanulmány szerzői esetében érdemeik felsorolása helyett az amerikai fejlődés sajátosságának hirdetéséből illetve napjainak történetére való egyoldalú alkalmazásából fakadó veszélyekre hívja fel a figyelmet.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

KOSÁRY DOMOKOS:

PEST MEGYE A KURUCKORBAN

(Budapest. 1965. 94 l.)

Immár száz éve alig jelenik meg olyan összefoglaló vagy helytörténeti munka, amelyben több-kevesebb utalás ne történnék az ország XVI—XVII. századi pusztulására. Magáról a folyamatról, annak mélységéről, méreteiről, tényezőiről tulajdonképpen nem sokat tudunk. A millenium idején bőven áradó megye- és várostörténeti monográfiák legfeljebb csak kiragadott utalásokat adnak, és még a jobbak sem képesek magát a folyamatot bemutatni. A helytörténet kutatása az utóbbi években örvendtes fellendülést mutat, s ahhoz, hogy ez ne csak a kiadott munkák számbeli gyarapodását eredményezze, hanem komoly előrelépés legyen, a hivatások történészeknek és kritikának még sokat kell tenniük.

Tartalni értékein túl ezért is kell külön örömmel üdvözlőnk Kosáry Domokos tanulmányát. Egy ellentmondásoktól terhes időszakban (kb. 1647—1715) méri fel a termelőkörök jelentős szektorának (parasztság száma, portaszám, állatállomány, termésmennyiség, lakott helységek száma stb.) alakulását, s a tényezőket, melyek a változásokat előidézték. A tanulmány példamutató tömörséggel, a nagyszámú és legtöbbször csak fáradságos munkával összegyűjthető részadatokat áttekinthető s a folyamatokat szemléletesen bemutató táblázatokba sűríti. Munkamódszerére külön is fel kell hívunk

a helytörténeszek figyelmét: a szétszórt adatok nem zsúfolódnak áttekinthetetlen tömkelegbe, de nem is vesznek el, hanem mint építőkövek illeszkednek a maguk helyére. A megrajzolt kép azonban nem száraz absztrakció, mert közben — ha erősen megváltoztatva is — helyet kapnak a sorsfordító események egyes mozzanatai is.

Pest megye múltja mondhatni „klasszikus” formában (ha szabad ezt a szót használni) mutatja mindazon tényezők működését, melyek országosan is befolyásolták hazánk sorsát (jobbágyrendszer, török és császári adórendszer, felszabadító háborúk, kuruc felkelések, rác támadások stb.) s egyben a megye történetén keresztül pontosan lemérhetőek e tényezők hatásának eredményei is. Az alapokig (termelőerőig) lehatoló anyaggyűjtés, példamutató feldolgozási módszer és Pest megye történetének tipizálható jellege: ezek együttesen eredményezik, hogy a tanulmány megállapításai általánosíthatók. Az alábbiakban ezek legfontosabbjait szeretnénk kiemelni.

A megye termelőerői az adott időszakban szinte a permanens pusztulás képét mutatják, s a főkérdés a pusztta fennmaradás volt, politika, kultúra, vallás csak ezután következett, ha egyáltalán a vegetáción túl szó lehetett az életnek ilyen szféráiról.

A pusztítás tényezői közt természetesen első helyen állt a háború, nem is annyira a hadi események közvetlen pusztításai miatt, hanem azért, mert a korabeli általános gyakorlat szerint a katonaságot a hadszíntér, vagy közvetlen környéke népcsségével tartatták el. Így a megye pusztulása az 1683–1686-os években tetőzött, amikor két nagyhatalom hadserege csapott össze ezen a vidéken. Másrészt minden hadsereg arra törekedett, hogy az ellenfél által birtokolt területeket elpusztítsa, függetlenül attól, hogy esetleg saját országuk egy-egy darabjáról van szó. Ez vonatkozott természetesen a kuruc felkelésekre is, s éppen ennek a szempontnak következetes alkalmazásával tesz Kosáry Domokos tanulmánya jelentős előrelépést függetlenségi harcaink reális, a Thaly-koncepciót végleg kiküszöbölő kép kialakítása útján.

A Rákóczi-szabadságharc alatt ismét hadszíntér a megye: kuruc, német, rác csapatok, gyakran egész hadseregek vonulnak rajta keresztül, vagy állomásoznak itt rövidebb-hosszabb ideig. Ennek következménye, hogy a megye pusztulásában ezek az évek újabb jelentős szakaszt alkotnak, a hadak útját a lakosság futása, falvak elnéptelenedése kísérte.

Szépítés nélkül feltárja a tanulmány, hogy a lakosság (különösen a mezővárosok) és a kuruc hadsereg viszonya nem volt harmonikus. Ehhez hozzátehetjük, hogy már rögtön a felkelés első heteiben összeütközés támad a kurucok és a mezővárosok között, s szinte végig ez jellemzi viszonyukat. 1703. november 7-én Kecskemét és Nagykőrös tanácsa Károlyitól az előző napokban átvonuló kuruc katonák által elhajtott sok juh, marha, ló, ökrös szekér és ellős kanca visszaadatását kéri (Károlyi lt.). A kuruc hadsereg kilengései, mint az ellátóapparátus gyengeségének szükségszerű következményei, végigkísérik a szabadságharc viharos éveit. De ezen túl is, a fentebb említett hadviselési elvtől vezetve, a kuruc hadvezetés feláldozta a megye falvait és mezővárosait 1705-ben.

A megye parasztságának és a szabadságharcnak a viszonyát más tényezők is alakították. Ezek közül az egyik a marhatenyésztő városok kapcsolata az örökös tartományokkal, mint felvevőpiaccal. Ez sem speciálisan a Pest megyei mezővárosokra jellemző: olyannyira általános érvényű objektív törvényszerűségről van szó, hogy az örökös tartományokba irányuló szarvasmarhaexport a felkelés ideje alatt állandóan folyt a kuruc állam engedélyével, vagy éppen irányításával. Ez annak a torzult piaci kapcsolatnak az egyik szála, amely az iparilag fejlett nyugat-európai és az elmaradott kelet-európai országok közt kialakult.

Bizonyára erőteljesen befolyásolta a mezővárosok parasztságának hangulatát az is, hogy pl. Nagykőrösön a csekélyszámú nemes az adózás kérdésében ellentétbe került a község egészével, amikor 1708-ban kivonta magát az adóterhek alól. A fejedelem és a Consilium Oeconomicum ekkor arra utasította a megyét, hogy a parasztságot és nemességet elkülönítve adóztassa, az előbbire dikaszámának megfelelő arányban vójju ki a szekereket és a contributiót. Bár a fejedelem ezt a parasztság védelmére tette, „hogy az szegénységhez ne supportáltassék Nemesség h onussát”, valójában itt a nemesség rendi előjogainak és különállásának elismeréséről van szó (Rákóczi-szabadságharc lt. II. 4. a). Nem az egyetlen terület, ahol a kuruc állam rendi-nemesi jellege szűkítette a szabadságharc társadalmi bázisát.

Ezen tényezők közé tartozott a rézpénz problémája is. Az 1705-től egyre gyorsuló infláció, majd a rézpénz forgalmának fenntartására kibocsátott (sokszor illuzórikus) rendszabályok sértették az ártermelő és kereskedő rétegek érdekeit, eltávolítva, vagy éppen szembefordítva őket a szabadságharc célkitűzéseivel.

Úgy gondoljuk, hogy ezt a néhány problémát ki kellett emelnünk a tanulmány megállapításaiból, mint olyanokat, amelyek általánosabb érvényűek.

Végezetül szeretnénk annak a reményünknek hangot adni, hogy ez a kötet, amelyben Kosáry Domokos fontos tanulmánya megjelent, csak előkészítője Pest megye régen esedékes modern monográfiájának. Ebben a kurucor feldolgozása is nagyobb terjedelemben történhet majd, s így különösen az eseménytörténeti résznél kiaknázható lesz több olyan levéltári forrásanyag (Rákóczi szabadságharc levéltára, főként I. 1. Caps. A. Fasc. 4., Caps. B. Fasc. 22., 23., 28.; Thaly-gyűjtemény úgyszólván minden csomója, különösen pl. a 4., a Károlyi-levéltár kurucokori irataiból elsősorban az 1703—1705. évek stb.), amelyek a megye történetére szépszámi adatot tartalmaznak.

BÁNKUTI IMRE

SARLÓS BÉLA:

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG JOGRENSZERÉNEK KIALAKULÁSA

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1969. 447 l.)

A szerzőnek ez a második monográfiája a Tanácsköztársaság jogéletéről. „A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei” c., 1961-ben megjelent műve még egyetlen jogterületre, a proletárdiktatúra büntetőjogára és büntetőbírói gyakorlatára szorítkozott, de új levéltári anyagával már akkor sok tekintetben új perspektívát nyitott e témakör kutatásához. A most publikált monográfia széleskörű levéltári dokumentumok feltárása alapján teljesen új képet ad a proletárdiktatúra jogrendszerének a létrejöttéről.

A monográfia négy fő részre oszlik. A bevezető fejezet elosztatja azokat a pejoratív előítéleteket, amelyek a Tanácsköztársaság jogalkotását és jogéletének vezetőit körülvezték. A második rész a kodifikációs munkát, az abban érvényesülő hatásokat mutatja be a legpróbb részletekig. A harmadik a jogrendszer kialakulásában szerepet játszó okok: a szocialista alapelvek, a kül- és belpolitikai események összefüggését vázolja, rámutat a sokszor mozaikszerűen jelentkező jogszabályok jogrendszerbeli egybetartozására és ismerteti több fontos, eddig ismeretlen jogszabály-tervezetet. A zárófejezet konkrét módon emeli ki a jogrendszer történelmi jelentőségét.

A mű négy fő fejezetében a szerző különböző módszert alkalmaz. A bevezetésben elsősorban a jogélet vezetőinek portréját rajzolja meg és részletes adatokkal alátámasztva, pozitíven értékeli Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos és az igazságügyi népbiztosság működését. Megvilágítja azt a kiemelkedő szerepet, amelyet Landler Jenő a jogszabályok létrejöttében betöltött. Cáfolja a szerző Rákos Ferencnek (a budapesti forradalmi törvényszék elnökének, az igazságügyi népbiztosság főosztályvezetőjének) több téves megállapítását, egyúttal azonban rávilágít vezető jogász munkásságának eddig ismeretlen, értékes oldalaira.

A második fejezet szinte naptári pontossággal foglalkozik a kodifikációs módszerek fejlődésével és teljes precizitással ismerteti a Kormányzótanács működését, szervezeti, munkamódszerét. Kiemeli a szerző a Kormányzótanács 2268/1919. számú határozatának jelentőségét, amely az igazságügyi népbiztosságot tette a jogszabályalkotás központi szervévé; e népbiztosság revíziós felülvizsgálata és jóváhagyása nélkül 1919. április 2-tól kezdve egyetlen jogszabály sem jelenhetett meg. A szerző ebben a fejezetben részletesen ismerteti e kodifikációs felülvizsgálat módszereit, hatását; több jogszabály első tervezetét és végleges szövegét párhuzamosan közli. Gondosan elemzi a rendeleteket annak érdekében, hogy közvetlenül szemléltethesse: milyen befolyást gyakorolt a szovjet-orosz jogalkotás a magyar proletárdiktatúra kodifikációjára, melyek voltak azok a törvényszerkesztési és stilisztikai módszerek, amelyek a Tanácsköztársaság jogrendszerének imponálóan magas szakmai és politikai színvonalát biztosították.

A munka harmadik fejezetében a jogalkotás rendszeri egységét dokumentálja a szerző. Míg az előző részben alkalmazott analitikai módszerrel szinte elemeire bontotta az egyes rendeleteket, ebben a fejezetben a szocialista elvek, a politikai események hatásának komplex eredményeként a jogszabályok összefüggését világítja meg, jogágazatok szerint. Ennek a fejezetnek elemzése közül különös érdeklődésre tarthat számot az alkotmány eddig ismeretlen tervezetének a nemzetek jogainak, a föderatív intézményeknek újszerű méltatása, a bírói szervezet és a — kialakásra kész — polgári perrendtartás tervezetének publikálása és értékelése. Kiemelkedő jelentőségű a Tanácsok Országos Gyűlésén tartott, az alkotmány hivatalos indokolását tartalmazó előadói beszéd publikálása is. Ez a tervezet úgyszólván teljesen feledésbe merült, holott a szocialista államelmélet jól kidolgozott alapelveinek egész sorát tartalmazza.

A monográfia záró fejezete több mint 7 évtized jogfejlődésének tükrében mutatja be a Tanácsköztársaság jogrendszerét, megállapítva, hogy a jogrendszer gyökerei visszanyúlnak az 1843-i büntetőjogi javaslatokhoz, az 1848/49-i forradalomhoz és — a szovjet-orosz jogrendszer hatása mellett — a magyar forradalmi múlt legszebb hagyományait elevenítette fel. Igen nagy jelentőségű a proletárdiktatúra alkotmányának több rendelkezése, valamint Kossuth 1851-i alkotmány-terve és 1862-ben nyilvánosságra került Duna-konföderációs terve közötti történelmi kapcsolatnak a feltárása. A nemzeti kérdés szocialista felfogása szempontjából nem lehet közömbös a szerzőnek az a megállapítása, hogy első szocialista államunk jogalkotása szerves részét képezi nemzeti jogfejlődésünknek, olyan elveket és olyan jogi módszereket valósított meg, amelyekért nemcsak Kossuth, hanem Deák és a reformkor nemesi ellenzékének legjobbjai is évtizedekig harcoltak, és amelyeket a dualizmus kora tagadott meg.

A munka külön erénye stílusának egyszerűsége és világossága. Noha a szerző a monográfia több részében is nehéz problémákat elemez, bonyolult kérdéseket tárgyal, munkája nemcsak a szakemberek, hanem az átlagos műveltségű olvasók számára is érthető.

A monográfia — anélkül, hogy ezt a szándékát kifejezésre juttatná — igyekszik pontosan megvonni a jogtörténet-írás határait. A szerző e munkájában a Tanácsköztársaság jogrendszerének, jogalkotása létrejöttének és történelmi fejlődésének a bemutatását tűzte ki célul, ezért érthetően nem tér ki a jogelmélet, a dogmatika és a politikatörténet területeire. Azzal az új képpel azonban, amelyet a Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulásáról adott, bizonyára támpontot nyújt a jogtudomány többi ágazatának is a proletárdiktatúra jogalkotásának további elméleti feldolgozásához.

RÉV ERIKA

„CSAK SZOLGÁLATI HASZNÁLATRA.”

IRATOK A HORTHY-HADSEREG TÖRTÉNETÉHEZ. 1919—1938

(Budapest, Zrínyi Kiadó. 1968. 576 l.)

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum legújabb kiadványát lapozva már az első dokumentumok elolvasása után látható, hogy a szerzők és a kiadó igényes, jól válogatott és rendszerezett, tudományos precizussággal jegyzetelt dokumentumkötetet adtak az olvasó kezébe. Tegyük hozzá: érdekesítő olvasmányt, hiszen a Horthy-hadsereg legbizalmasabban kezelt, féltve őrzött titkos iratai tárulnak az olvasó elé. Nemcsak katonai jellegű iratok ezek, nagyon fontos katonai-politikai, és az uralkodó osztályok általános kül- és belpolitikai elgondolásait, terveit és tevékenységét megvilágító iratok.

A „Csak szolgálati használatra” cím arra kívánja felhívni az olvasó figyelmét, hogy a kötetben olyan dokumentumokat bocsátanak az olvasó rendelkezésére, melyek a hadsereg belső felépítését, szellemének, politikai arculatának kialakítását szolgálták: azokat az intézkedéseket, melyek a széles közvélemény előtt rejtve maradtak. A hatalom és a hadsereg szervezésének elveit, a különleges alakulatok létrehozását, az antant hatalmak szerepét az ellenforradalmi fegyveres erők megteremtésében, a hadsereg és tisztikar eszmei és politikai felfogásának, nézeteinek kialakítását, a legénység ellenforradalmi szellemének formálását szolgáló intézkedéseket, a faji és politikai megkülönböztetést, a háborúra való felkészítést, s ezzel összhangban a társadalom militarizálására tett intézkedéseket.

Az ellenforradalmi rendszer hadseregének jelentős szerepe volt az uralkodó osztályok kalandor jellegű elgondolásainak kidolgozásában és a tervek szorgalmazásában. A kötet számos — eddig nem, vagy csak részben ismert — dokumentumot közöl, melyekben ezeket a terveket rögzítették. Bemutatásukra a kronológiai és a tematikus felépítést kombinálva alkalmazza, ami a válogatás értékét nagymértékben emeli és egyben tudományos igényességét is fémjelzi.

Nehéz volna a kötet bármelyik dokumentumát, vagy azonos kérdéssel foglalkozó dokumentumait külön is kiemelni. A közölt dokumentumok mindegyike önmagáért beszél, mindegyik egy-egy adalék — nemcsak az ellenforradalom hadseregének, de az ellenforradalmi rendszer egész politikai berendezésének bemutatásához, társadalmi politikai céljának megmutatásához. Az ellenforradalmi rendszer hadserege, titkos ala-

kulatai fontos eszközei az ellenforradalmi-fasiszta szellem terjesztésének, bázisai a politikai hatalomnak a szélsőjobboldali politikai felfogásnak.

Mindazokat a kalandor jellegű terveket és döbbenetesen szélsőséges politikai-társadalmi intézkedéseket, amelyek a magyar ellenforradalmi rendszer későbbi szakaszában a politikai rendszer jellemzőivé váltak, mind megtalálhatjuk közvetlenül 1919 után a hatalom reorganizálásakor. A külön zsidó alakulatok szervezésének tervét, a politikai megbízhatatlanok részére munkásosztagok szervezését, a B osztályozású megbízhatatlan legénység „fegyelhhező osztagokba” történő beosztását, az államapparátust behálózó kémszervezet létrehozását, a kalandor kül-, illetve katona-politikai terveknek egyidejű születését az ellenforradalmi rendszerrel, mint pl. az „Ébredés” fedőnévű katonai terv kidolgozását Szlovákiának „a bolsevizmus kitérőse esetére történő megszállására” vagy a Metzger Heimwehr-parancsnokkal folytatott tárgyalást Bécs esetleges magyar megszállásáról stb. stb.

A sort folytathatnánk: nem az érdekességeket emeltük ki a dokumentumok közül, ahogy a szerkesztők — Hetés Tibor és Morva Tamásné — sem engedtek a szakmai igényességből a hatások, de csak leleplező jelleg érdekeinek. A kötet egésze és önmagában külön-külön mindegyik dokumentum persze egyben leleplező is, de ezek a „leleplező” dokumentumok annyira jellemzők a rendszerre, annyira a rendszer lényegét és ellenforradalmi jellegét mutatják be, olyannyira kortörténeti dokumentumok, hogy mind külön-külön, mind összességükben tükröképei egy szélsőségesen konzervatív-reakciós rendszernek, amely a XX. század Európájában csak anakronizmusával tűnt ki. A kötet szemléletesen érzékelteti, hogy az ellenforradalmi rendszer katona-politikai intézkedései nemcsak szoros kapcsolatban álltak a rendszer általános bel- és külpolitikai tevékenységével, de számos esetben a katonai-politikai intézkedések primátusa figyelhető meg. Kár, hogy a dokumentumközlést a szerkesztők — bár elképzelésük okát sejtjük és részben méltányoljuk — 1938-nál befejezik.

A válogatáshoz Tóth Sándor alezredes írt értékes, színvonalas bevezetést. A dokumentumok vizsgálata alapján Tóth Sándor arra a következtetésre jut, hogy az ellenforradalmi hadsereg szervezése és későbbi kiépítése arra a koncepcióra épült, a horthysta katonai vezetés „azt az álláspontot képviselte, hogy a békeszerződés revíziója kizárólag háborúban valósítható meg, mégpedig egész Európára kiterjedő háborúban. Egy ilyen összeütközést előbb-utóbb elkerülhetetlennek tartott és abból semmiképpen nem akart kimaradni.” Katona-politikai elvi és hadsereg-szervezési lépései ezt a célt szolgálták: e tervnek megfelelően készítette fel mind a hadsereget, mind a hátországot, a polgári lakosságot. Ennek megfelelően vizsgálja a hadsereg belső életét, mutatja be a társadalomban elfoglalt helyét és szerepét, a hadsereg és a politika viszonyát.

Amikor örömmel üdvözljük a színvonalas gyűjteményes kötetet, egyben dicsérik is mind a szerkesztőket az igényes szerkesztésért, mind a kiadót az izléses kivitelért.

SHAKÁCS KÁLMÁN

VERESS JUDIT:

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS MÓDSZERTANÁNAK PEDAGÓGIAI ALAPJAI

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1968. 278 l.)

Mi a viszonya a történelemtanítás módszertanának a történettudományhoz, alkalmazott vagy határtudománya-e a történettudománynak? Alkalmazott tudománynak aligha lehet nevezni, mert a történelemtanítás során nem csupán a történettudomány, hanem más tudományok célszerű alkalmazására is sor kerül. Ugyanakkor határtudománynak sem tekinthető, mert metodikai szituációban a szaktudomány kérdései nem „tisztá esetként”, hanem nevelési, képzési célok szolgálatában vetődnek fel. Abból azonban, hogy a történettudománynak sem nem alkalmazott, sem nem határ-, sem nem segédtudománya a történelemtanítás metodikája, nem következik az előbbi érdektelensége az utóbbival szemben. Egyrészt azért, mert egyetlen vérbeli történész számára sem lehet közömbös, hogy tudományának eredményei utat találnak-e a társadalomhoz, különösen annak szellemileg legfogékonyabb, leginkább alakítható, legdinamikusabb részéhez, az ifjúsághoz; másrészt pedig azért, mert a történelmi ismeretek közvetítése visszahat a történettudományra, jelzi annak tényleges állapotát, elért eredményeit éppúgy, mint pótlásra váró hiányosságait, s kifejezésre juttatja a társadalom sürgető igényeit a tudománnyal szemben.

Hogy a történelemtanítás módszertana milyen nélkülözhetetlen segítőtársa a történettudománynak, s milyen termékeny impulzusokat adhat neki, erre meggyőző bizonyíték Veress Julitnak 1965-ben megvédett és most kibővítve könyvalakban is megjelent kandidátusi értekezése.

Mindjárt bevezetőben leszögezhetjük, hogy a szerző fő témáját, a marxista történelemtanítás módszertanának pedagógiai alapjait sokoldalú megközelítésben tárgyalja. A közvetlen tapasztalat empirikus módszere éppen úgy szerepet kap itt, mint a kísérleti, a hazai történeti és a nemzetközi összehasonlító módszer. Ez a komplex metódus egyrészt átfogja a szakmódszertan valamennyi fontos pedagógiai oldalát, másrészt törés és buktatók nélkül vezet a konkrétól az absztraktig s onnan tovább az újabb konkrétumok megértéséig vívó logikai úton. Bárhol kezdjük is fölfejtani gondolatmenetét, a gondolkodás mindenütt azonos alapszövegére bukkanunk: a tények gazdagsága az általánosítás biztonságával és az érvelés sokoldalúságával párosul.

A komplex tudományos módszer első erőpróbája a történelemtanítás módszertana tartalmának és tematikájának, vagyis az egész könyv szerkezetének megállapítása. A szerző először összehasonlító módszerrel megvizsgál 10 magyar, szovjet, lengyel, német, francia, angol rendszerező módszertant. Ezek beható elemzésével és mérlegelésével alakítja ki a történelemtanítás módszertanának azt a tartalmát és tematikáját, amelyet aztán önálló logikai rendszerként is igazolni tud, és amely lehetővé teszi számára a fölvetődő metodikai problémák korszerű vizsgálatát rendszeres és egymással összefüggő kifejtésben.

A szerző rendszerező módszertanának élére a történelemtanítás és a történelemtanítás módszertanának, valamint a történelemtanítás feladatainak fogalmi tisztázását állítja. Meghatározásai egyrészt rendkívül tartalmasak és sokrétűek, másrészt perspektivikusak, azaz jövőbe mutatók. Némcsak azt tükrözik, hol tart jelenleg a történelemtanítás, hanem azt is: hová kell fejlődni. A történelemtanítás a könyv meghatározása szerint a konkrét múlt és a társadalom mozgástörvényeinek ismeretét nyújtja a tanulóifjúságnak, művelődési anyagát tekintve összetett, a legkülönbözőbb ismeretszerzési lehetőségeket szintetizáló tantárgy keretében (17. l.). A történelemtanítás fogalmával adekvát a metodika meghatározása. Ezt a szerző egyszerűen és találóan a történelem eredményes tanításával foglalkozó tudományként definiálja, amelynek tárgya az iskolai történelemtanítás; a tantárgy pedagógiájának és a tantárgy jellegének megfelelően önálló pedagógiai tudománynak tekinthető (26. l.). Ami végül a tantárgy feladatait illeti, a tantárgy a múltat azoknak a művelődési, képzési, nevelési céloknak a szolgálatában mutatja be, amelyek a tantárgyra iskolatípusokként a szocialista nevelés egész feladat-rendszeréből hárulnak. A tanulókat meg kell ismertetni — mégpedig konkrét, kronológiai rendbe szedett anyagon — a társadalom fejlődéséről alkotott marxi—lenini felfogással, és ki kell alakítani bennük a történelmi ismereteknek megfelelő helyes társadalmi állásfoglalást és cselekvési készséget (60—61. l.).

A könyv következő nagyobb vizsgálódási területe a didaktikai alapelvek érvényesülési körének vizsgálata a történelemtanításban, természetesen a szaktárgyi metodika oldaláról. A metodikában ugyanis nem úgy általában, hanem sajátos módon érvényesülnek a didaktika alapelvei. Ezek megállapítása ugyanolyan összehasonlító-logikai módszerrel történik, mint történt a szakmódszertan tárgyának és tematikájának kijelölése. A történelemtanítás legfontosabb didaktikai alapelveit a könyv a következőkben látja: a tudományosság elve; a tanulók fejlettségéhez való alkalmazkodás elve; az oktatás nevelő és — külön — képző hatásának elve; a rendszeresség elve; a konkrét és az absztrakt egységének elve; a tanulók tudatossága és aktivitása az ismeretek elsajátításában; a közösségi elv és a tanulókkal való egyéni bánásmód összhangja; az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának elve és végül: az ismeretek tartós elsajátításának elve (69—70. l.). Ezeket a didaktikai alapelveket a könyv előteli metodikai szituációban, a jelenségeket tudományos vizsgálatok keretében gondosan megfigyelve, leírva s elemzés, általánosítás útján a törvényszerűségeket belőlük kibontva tárgyalja, úgyhogy a törvényszerűség sosem veszti el létszerűségét.

Az anyag bősége, a kifejezés erudíciója itt egyaránt lehetnének teszi a részletes méltatást: be kell érünk egy-egy példával, hivatkozással. Vegyük példának a tanulói tudatosság és aktivitás az iskolareform óta különösen előtérben álló elvét. A könyv először is eloszlatja az ezzel kapcsolatos dogmatikus babonát, mintha ti. a tanulói aktivitás már eleve valami burzsoá dolog, a rosszlelkű pedológia kétes szülőtte lenne, s ellentétben állna a szocializmus nevelési eszményeivel. Éppen ellenkezőleg! A könyv meggyőzően bizonyítja, hogy a szocialista nevelési eszmények megvalósulása egyszerűen lehetetlen a tanulói aktivitás felkeltése nélkül. A továbbiakban szembeszáll az aktivitás külsőleges, a módszerekre korlátozódó értelmezésével, s a tantárgy didaktikai jellegébe mélyen beágyazva

mutatja meg ennek sokoldalú, az oktatás-nevelés, de különösen a képzés eredményeit átható lényegét. A tanulói aktivitásnak ezt a korszerű értelmezését aztán szembeesíti a még nem egészen korszerű gyakorlattal, amelynek jellemző vonásai: az improduktív kérdés-felelet infláció az órákon, az elmélyedő gondolkodás hiányát elleplező külső élnétség, a reprodukív gondolkodás túlsúlya a produktív gondolkodással szemben. Ezután a rendkívül körültekintő felmérés után a helyes megvalósítás problémakörét is körvonalazza (80—84. l.). A közösségi elv és a tanulókkal való egyéni bánásmód elve, ill. ennek keretében az oktatás individualizálása legracionálisabb, legökönómikusabb formájának, a programozott oktatásnak tárgyalása ugyanilyen módszerrel történik (89—93. l.). A szerzőnél később még egyszer, az eddiginél objektívabb, megbízhatóbb eredményfelmérés lehetőségeit nyomozva, visszatér a programozás kérdésére. Ennek során a gimnázium I. osztálya történelem tananyagának teljes évvégi programozott összefoglalását nyújtja (196—215. l.), ami önmagában, metodikai tanulságaitól eltekintve is, nagy segítség a történelemtanároknak.

A könyv következő fejezete a történelemtanítás tartalmával és formájával foglalkozik. A legtágabb értelemben vett nevelés tartalmát a nevelés társadalmilag meghatározott eszméisége adja, formai oldalát pedig a nevelés társadalmi keretei, intézményei, a nevelés tárgyi kellékei, a nevelési módszerek, eljárások. A nevelés gyakorlati folyamata a pedagógiában a tartalom és a forma szétválaszthatatlan egységét testesíti meg. Ez az egység azonban csak a gyermekhez, a pedagógushoz és a konkrét társadalmi szituációhoz kötötten értelmezhető. Még ennél is bonyolultabb feladat a tartalom és forma kifejtése oktatási-metodikai szituációban. A szerzőnél rámutat arra, hogy miközben az oktatás tartalmának meghatározása körül elméletben és gyakorlatban is messzemenő egyetértés mutatkozik (tudományok, társadalmi hajtörök, nevelés- és oktatási lélektan), a formát gyakorlatilag egyoldalúan és leszűkítetten értelmezik. Ezzel szemben kiemeli, hogy az oktatás formai oldalán nem pusztán az óra felépítését és módszereit kell érteni, hanem a tartalom olyan megjelenési formáját, amely hajlékonyan igazodik az oktatás valamennyi pedagógiai funkciójához. A könyv az oktatási folyamat egyidejű objektív és szubjektív jellegének, a forma tartalomhoz való sokszoros kötődésének, a metodikai formák indetermináltságának és nagyfokú variabilitásának figyelembevételével alakítja ki a formának az eddiginél mélyebb, elvibb és korszerűbb fogalmát (100—108. l.).

Ezután kerül sor a történelemtanítás keretei között az oktatás tartalma pedagógiai funkciójának, megjelenési módjaként a metodikai formák rendkívüli hajlékonyságának, alkalmazkodóképességének vizsgálatára. A történelemtanítás módszertanának tartalmi oldalát a tantervelméleti és tankönyv-kérdések, a történelmi ismeretek — mellesleg igen gazdagon feltárt (gondoljunk csak a kettős, a konkrét fogalmát és a társadalmi formákat tükröző absztrakcióra!) — sajátosságai, formai oldalát pedig a tantárgy didaktikai struktúrája, a megismerés és a nevelés objektív és szubjektív oldalai, a történelemtanítás széleskörűen értelmezett szervezeti formái s végül a történelemtanítás módszerei jelentik. Mindezeket a fejtegetéseken vörös fonálként húzódik át a tartalom és forma egységének metodikai eszméje.

A történelemtanítás eredményeiről szóló fejezet a munka leggyakorlatiasabb és leghasznosabb része. Az ebben a fejezetben felhalmozott eredmények kétségtelenül serkentőleg hatnak majd nemcsak a pedagógiai logika fejlődésére, hanem a társadalmi felelősségtudat kibontakozására is, és növelni fogják az oktatás hatékonyságát. Valóban legfőbb ideje már a tantárgyakkal nem csupán a tanterv és a tanári módszerek, hanem az eredmények felől is foglalkozni. Az iskolai munka társadalmi értékét is elsősorban eredményessége határozza meg. Az elért eredmények a legmegbízhatóbb mutatói annak, hogy az oktatás tartalma, a tanulók életkori fejlettsége és a képzés módszerei összhangban vannak-e egymással, vagyis helyesen történt-e az oktatás tartalmának tantervi kijelölése, és helyes módszereket alkalmaztak-e a tantervi anyag közvetítésénél. A fejezet — egyeztelt eredményvizsgálat tükrében — mérlegre teszi az ellenőrzés hagyományos individuális (szóbeli ellenőrzés) és modern tömeges (kérdőlapos) módszereit, és az optimális megoldást a kettőt szintetizáló programozott módszerben látja. Ennek a gimnázium I. osztálya történelem tananyaga évvégi összefoglalására alkalmazott sikeres változatról már volt alkalmunk megemlékezni.

A könyv utolsó fejezete a történelemtanítás ún. komplex kérdéseit tárgyalja, közös logikai szárla fűzve őket. Foglalkozik az általános és középiskola differenciációjának kérdéseivel a tantárgyon belül, a történelem és a többi tantárgy közti koncentrációval, az egységesnek felfogott világnézeti és erkölcsi neveléssel, a tankönyvekkel és az ún. tantárgyi segédletekkel, ill. ezek történelmi szertárban vagy történelmi kabinetben való korszerű összefoglalásával s utójára, de nem utolsósorban a tanár személyének faszcináló jelentőségével a történelemtanításban.

Az eddigi ismertetés és elemzés, úgy hisszük, kellőképpen alátámasztja azt a megállapításunkat, hogy Veress Judit olyan rendszeres, az elmélet és gyakorlat szimbiózisában fogant módszertannal ajándékozta meg a magyar történettantást, amellyel ez eddig nem jelentkezett. Művében nem csupán az elmúlt másfél évtized történeti módszertani kutatásai összegeződnek, és tetőződnek, hanem egyben a többi tantárgy szakmódszertana számára is követésre méltó minta született. A részletekbe menő elemzés a könyv értékeit újabbak felfedezésével gyarapíthatná. Ennek azonban folyóiratunk szaktudományi jellege korlátokat szab. Így csupán két problémakör érintésére szorítkozunk. Az egyik azoknak a kérdéseknek jelzése, amelyekben felfogásunk árnyalatokban, ill. fogalmazásban némiképp eltér a könyvben foglaltaktól. Pl. a hazafias nevelésben a múlt (53. l.), a közműveltségben a történelem szerepét (217. l.) szűkebben, a történeti hős szerepét (55. l.) viszont — az egyoldalú heroikus-romantikus ideálon túllépve — tágabban értelmeznők. A politika és a tudomány viszonyát (54. l.) a dogmatikus korszak torzításaira gondolva egyértelműbben, az igazság feltétlen kritériuma alapján fogalmaznók meg. Ugyancsak elkerülők a hazafiság és az osztályharc szembenállását sugalmazható megfogalmazást (123. l.). A szerzőnk szkepticismusával szemben (228—242. l.) további kutatások alapján lehetségesnek tartjuk a világnézeti, eszmei-politikai, hazafias és erkölcsi nevelés területeinek legalábbis fogalmi elkülönítését stb.

Ezeknél fontosabbnak tartjuk azonban azon kérdések körvonalazását, amelyeket a könyv „ad fel” a tantárgy, a szaktárgyi pedagógia oldaláról a történettudománynak munkafeladatként. Ezek sorába tartozik többek közt a történettudomány, a történelemtanítás és a történelmi materializmus viszonyának általánosságban túlmenő, a módszer és a világnézeti alap egységéből kiinduló tisztázása (119. l.); a „tradicionalis” művelődéstörténettel szemben a korszerű marxista művelődéstörténet kidolgozása (111. l.); a mechanikus, az időbeliséget valami külső, az eseményektől elválasztható rendező elvként kezelő időszemlélet helyett egy korszerű, dialektikus, az időbeliséget a lét, a változatosság, a konkretizálódás alapjának (Jon Aluas-Hadrian Daicoviciu), a történések irreverzibilitásának (Heller Ágnes) felfogó, a modern fizika eredményeivel is összhangba hozható időfogalom kidolgozása (49, 228. l.); a szocialista állampolgári-nemzeti tudat, a történeti tudat, történeti koncepció egymáshoz való viszonyának tisztázása s a szocialista állampolgári-nemzeti tudaton belül a történeti elem súlyának, jelentőségének lemérése az ún. jelen- és a perspektíva- vagy jövőtudathoz viszonyítva (53—55, 228—242. l.); a történelmi ismeretek hatékonyságának ellenőrzése a tanulók világnézetének, magatartásának formálásában (97. l.). Természetesen nem akarjuk állítani, hogy mindezek rövid idő alatt, és azt sem, hogy kizárólag a történettudomány (s nem egyben a szociológia, statisztika stb.) által megoldandó vagy megoldható feladatok, de számbavételük mégis csak irányt és megfelelő mozgási energiát ad a bizonyos területeken már folyó kutatásoknak.

Egy ilyen sokoldalú, eleven problematikájú könyvnek hasznát veheti a tanügyi kormányzat a tanterv, tananyag, tankönyv további csiszolása, a maximalizmus elleni harc, a történelemtanítás eredményességének fokozása, az objektívabb eredményvizsgálat, a korszerűbb tanítási módszerek propagálása stb. terén (ld. ezekkel kapcsolatban különösen a 7, 69, 96, 98, 242—244. lapokon olvasható tanulságos megjegyzéseket); feladatokat, programot, ösztönzést meríthet belőle a történettudomány; legtöbb hasznát azonban kétségkívül a történelem általános és középiskolai oktatói látják. Számuk jelenleg meghaladja a 10 ezret, a könyv példányszáma viszont csak 1500. Vajon lehet-e így a könyvet nevelési értekezletek, szakmai módszertani megbeszélések, továbbképzés és önképzés révén általánosan ismertté tenni?

BELLÉR BÉLA

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Tudományos folyóiratok

ACTA HISTORIAE ARTIUM XIV (1968), 1—2. számában jelent meg ENTZ GÉZA: *Erdélyi építőművészet a XI—XIII. században* c. tanulmányának első közleménye. Erdély szervezeti és egyházi hozzákapcsolódása Magyarországhoz a XI. sz. elején először a nagy egyházi építkezéseket indította meg, melyekhez a XII. században csatlakoztak a nemesek által épített kolostorok és az egyszerű falusi templomok. Egész Erdély építészetére nagy hatással voltak a gyulafehérvári katedrális és a kerci kolostor. A XIII. sz. első felében kapott erőre a szász és székely területek építészete és a nemesi várak építése, s a hátszegi medencében megjelent a román nép művészete is. — CSEMEGI I. a Perejaszlav-Zaleszskijből származó „Átváltozás” c. ikon történeti-társadalmi háttéréről ír. — P. MIJATEV bolgár turkológus a törökök XIV—XIX. századi világi építkezéseiről ír a Balkán országában, különösen azokról az épületekről, amelyek ma már nem léteznek, csak leírásokból, ábrázolásokból rekonstruálhatók (hánok, szerájok, kutak, fürdők).

3—4. szám. ENTZ GÉZA tanulmányának második közleménye az erdélyi műemlékekre vonatkozó levéltári adatokat rendszerezi a helységek alfabetikus sorrendjében, rajzokkal és térképmelléklettel. — SZIGETHY ÁGNES a Képes Krónika ábrázolásainak forrásait keresi. Nem talál hazai előzményeket, kimutatja, hogy számtalan szállal kapcsolódnak az itáliai művészethez. — EVA ŠNIEZYŇSKA-STOLOT Nagy Lajos szarkofágjának töredékeit veti össze I. Jagello László sírkövével. — GERŐ GYÖZŐ a törökök magyarországi építőtevékenységét jellemzi. Megvizsgálja és összesíti a legjelentősebb török emlékek jegyeit.

1969. 1—2. szám. — KOVÁCS ÉVA III. Béla és Antiochiai Anna sírleletei alapján rekonstruálja a királyi pár uralkodói ornátusát, s a jelvényeket összeveti a közvetlen elődök és utódok sírleleteivel. — H.

ÁLLAM ÉS IGAZGATÁS XVII. évf. 1967. 11. sz. — SIK FERENC: *A törvényhatósági önkormányzat politikai problematikája a Horthy-korszakban 1919—1929* című tanulmányában a dualizmuskori önkormányzat lényegének és jellegének vázolására kezdi el a Tanácsköztársaság leverését követő időszak tárgyalását. A vármegyékben a törvényhatósági élet 1919 végén, 1920 első hónapjaiban a kormánybiztosok vezetésével indult meg. Ismerteti a megyék szerepét és állásfoglalásait az államforma, az államfő, a sajtó- és szólásszabadság, a földreform kérdéseinek eldöntése körül. Tárgyalja az önkormányzatok belső szervezeti kérdéseit, ismerteti az ezekhez kapcsolódó törvényeket. Végül politikai szerepüket értékeli.

12. sz. — TAKÁCS IMRE: *A szovjetek egyetemes jellegéről* című cikkében három problémakört vázol: a szovjet hatalom sajátosságai, a szovjethatalom nemzetközi példájának jelentősége az első világháborút követő forradalmakban és a proletárdiktatúra népi demokratikus formájának sajátosságai. — CSIZMADIA ANDOR: *Szociálpolitikai tendenciák a polgári korszak munkaiügyi szabályozásában és munkaszerződéseiben (1848—1944)* című tanulmányában felsorolja és ismerteti az idevágó törvényeket. — H. J.

ANTI-K TANULMÁNYOK 14. köt. (1967) 1. szám. — KÁKOSY LÁSZLÓ: *Az egyiptomi aranykor-mitoszok történeti fejlődése és társadalmi vonatkozásai* c. tanulmányában templomfeliratok és papirusz-szövegek elemzése révén kíséri nyomon a boldog kor eljövételére vonatkozó egyiptomi mitoszok fejlődését. Megállapítja, hogy az aranykor-mitosz ősi hagyományokon alapuló formái továbbélnek s új vonásokkal gazdagodnak a császárkorban is. — HARMATTA JÁNOS a hettita feliratokon szereplő Ahhiyawā név értelmezésével foglalkozik *Ahhiyawā és az achájok* c. cikkében. Részletes nyelvészeti-filológiai elem-

zés során arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az *Ahhiyawa* országnév nagy valószínűséggel azonosítható a mykénei görögség hazájával, s ez az azonosítás tág lehetőségeket nyújt Kisázsia és Mykéne kapcsolatainak új alapokon történő vizsgálatához. — GABLER DÉNES: *A pannóniai terra sigillata-feliratok* cím alatt a tokoldi római telep leletanyagából előkerült, terra sigillata-töredékekre karcolt feliratokkal foglalkozik. E feliratok túlnyomórészt a tulajdonos nevét tartalmazzák, s új forrásanyagot jelentenek a lakosságtörténeti kutatások számára. Függelék-képpen közli a vizsgált edények leírását. — E cikkhez kapcsolódik HARMATTA JÁNOS *Pannóniai edény-feliratok* c. írása, amelyben a Gabler által bemutatott személynév-anyagot veszi nyelvészeti, írástörténeti vizsgálat alá, kiegészítve egy sor más lelőhelyről (Poetovio, Brigetio) származó edény-felirattal. — MARÓTI EGON tollából megemlékezést találunk a fiatalon elhunyt Horváth István Károlyról, ehhez csatlakozik H. DRÓZDIK MARGIT bibliográfiai összeállítására Horváth István Károly munkásságáról.

2. sz. — HAHN ISTVÁN: *Appianos és Alexandria* c. tanulmányában a történetirónak tulajdonított „egyiptomi hazafiság” kérdését veszi vizsgálat alá. Appianos alexandriai arisztokrata családból származott, neveltetése, iskolázottsága szorosan összefonódott e város gazdag hagyományával. Esetében a lokális és társadalmi kötődés elválaszthatatlan egységet alkot, Alexandria ugyanis nem csupán Rómához és a görög tartományokhoz, hanem Egyiptomhoz képest is különálló egységet képezett. Így Appianosnak a római történelemmel szemben elfoglalt kritikus, kívülálló álláspontja a szülővárosához fűződő erős kötelekekből vezethető le, s ezzel a determináltsággal magyarázható művének Marx által is nagybecsült kritikai szemlélete. — HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY posztumusz tanulmánya, *Az etruszk saeculum-számítás továbbélése a rómaiaknál*, a római aranykor-számítások mitikus számkombinációit elemezve mutatja ki, hogy azok etruszk eredetre vezethetők vissza. Ez a megoldás cioslatni látszik a probléma körül kialakult félreértések többségét. — SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Avarok és griffek Priskosnál, Hérodotosnál és a régészeti leletanyagban* e. cikke figyelemreméltó észrevételeket közöl a görög történetíróknak ázsiai népekre vonatkozó mitikus leírásai és a régészeti leletek jól ismert avar griff-ábrázolásai vonatkozásában. Úgy véli, hogy a mind Hérodotosnál, mind Priskosnál jelentős szerepet játszó mitikus griffek, amelyeknek támadása a távoli népek vándorlásait előidézte, voltaképpen

az avarság thériomorfikus vallásosságában középponti szerepet betöltő, s díszítmányaiken is rendkívül gyakori esodaállattal azonosítható. — HARMATTA JÁNOS: *Bizánc és az arab-hódítás* címen a Bizánci Birodalom keleti tartományainak az arabok által történt rendkívül gyors meghódításával (VII. század) foglalkozik. Megállapítja, hogy e gyors siker három tényezőre vezethető vissza: Bizánc ekkori nagy belső válságára, a nemzetközi helyzet Bizánc számára kedvezőtlen alakulására és az arab hadlerő jelentős katonai fölényére. Befejezésképpen az arab hódítás gazdasági és társadalmi hatásaira utal, amelyek a kezdeti időszakban az elfoglalt területek számára kedvezők voltak, később azonban a fejlődés gátjává váltak. — DOBROVITS ALADÁR: *Exegi monumentum* (Ptahem-nia: „Az író dicsérete”), MARÓTI EGON: *Aere perennius* és KÁKOSY LÁSZLÓ: *Augustus és Egyiptom* c. vitacikkei a már hosszabb ideje húzódo, Horatiusz, a címeiben idézett, közismert versének forrását kutató vitához szólnak hozzá.

15. köt. (1968) 1. sz. — HARMATTA JÁNOS: *Egy heftita törvény magyarázatához* címmel az engedetlen rabszolgák edénybe zárásának szokásáról mutatja ki e büntetés-fajta görög és kisázsiai mitologikus kapcsolatait. — SÁGI KÁROLY: *A Balaton szerepe Fenékpusztán, Keszthely és Zalavár IV–IX. századi történetének alakulásában* c. tanulmánya a magyarországi régészeti irodalomban újszerű történeti földrajzi módszerek alkalmazásával közelíti meg a jelzett terület történelmi problémáit. Abból kiindulva, hogy a Balaton kiterjedése, vízrajzi, természeti viszonyai az utóbbi kétezer évben jelentős változásokon mentek keresztül, megkíséreli rekonstruálni a különböző korokban feltételezhető balatoni vízállásokat, partvonalmódosulásokat. A kikövetkeztethető adatokat minden esetben összeveti a régészeti leletek sztratiográfiájával, topográfiái elhelyezkedésével. A római kor utáni idők történelmi változásai nagymértékben a hidrológiai viszonyok többszöri megváltozásának tulajdoníthatók. Így a VII. században bekövetkezett útvonal-eltolódás, melynek következtében Fenékpusztán elveszti jelentőségét, viszont Keszthely és Zalavár fejlődése fellendül, a tőzegmocsarak vízszint-változásával magyarázható. Ugyanígy a honfoglalás korában lezajlott változások egy szárazsági periódus bekövetkezésével hozhatók összefüggésbe. — SZABÓ MIKLÓS: *Az isthimai kelta lelet kérdéséhez* szól hozzá cikkében, s a keltaságnak az i. e. IV. században a görög területekkel való lehetséges kapcsolatait vizsgálja. Feltevése szerint a kelta lelet a szicíliai háborúban

feltűnő kelta zsoldosok révén juthatott Görögországba. — KUN JÓZSEF: *Karthágói hatások a római mezőgazdaságban* c. cikke a római mezőgazdasági szerzők (Cato, Varro, Columella) műveiben mutatja ki a fejlett karthágói mezőgazdasági irodalom hatását. — CSILLAG PÁL: *A házassági vagyonjog Augustus korában* címmel sorra veszi a téma jogtörténeti terminusait, s végül összefoglalja e jól átgondolt, konkrét politikai célokat követő rendszert. — SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: *Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag* c. cikkében a Nagybulgáriából Pannóniába vándorolt Kuvrat-fiú történetét veti össze a régészeti leletekkel, s megállapítja, hogy mind a Pannóniába történő beköltözés, mind pedig a Pannóniából a Balkánra történő későbbi vándorlás régészeti hitelesíthető. — V. KOVÁCS SÁNDOR: *Taurinus görög műveltsége* címen a morva származású, Magyarországon élt humanista Staurumachiájának forrásait vizsgálva állapítja meg, hogy az eddigi tudományos közfelfogással ellentétben a mű nem csupán latin, hanem jelentős mértékben görög forrásokra is támaszkodott. — FÜVES ÖDÖN: *Zavirasz György végrendelete* bemutatásával és elemzésével jelentős adalékokat szolgáltat a magyarországi görögök XIX. századi vezéregyéniségének életére és jelentős könyvtárának sorsára vonatkozólag. — HARMATTA JÁNOS Dávid Antalról közöl megemlékezést, ezt egészíti ki Dávid Antal tudományos munkásságának KOMORÓCZY Géza által összeállított bibliográfiája. — ÜRÖGDI GYÖRGY: *A publicanusok* c. közleménye a szerzőnek a Pauly-Wissowa, Realencyklopedie... számára írott cikkének összefoglalását tartalmazza. A cikk a késői köztársaság korában kialakult vagyonos üzletember-réteg történetét tárgyalja. — HARMATTA JÁNOS: *A hettita törvények legvitatottabb mondata* címmel egy tulajdon-átruházási forma filológiai és jogtörténeti elemzését adja. — PÁRDUCZ MIHÁLY: *Szkitakorunk etnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez* c. vitacikkében válaszol Harmatta J. korábbi (Antik Tanulmányok 13. köt. 1966. 107—116. l.) álláspontjára, s régészeti leletek elemzésével mutatja be a késői szkitakor vitatott periódusát. — BORZSÁK ISTVÁN: *Az Argirus-történet kérdéséhez* címmel Kardos Tibor könyvével vitázik, a humanizmus korának magyarországi kultúrtörténeti kérdéseiről.

2. sz. — Az Antik Tanulmányok szerkesztője által a hatvan éves, azóta elhunyt Trencsényi-Waldapfel Imre tiszteletére írt köszöntő vezet be a számot. — HARMATTA JÁNOS: *Görög nevek hettita forrásokban* c. cikkében folytatja korábbi gondo-

latmenetét (Antik Tanulmányok 14. köt. 1967. 17—24. l.) egyes hettita szövegekben előforduló neveket magyaráz görög-nyelvi összefüggésekből. Elemzései ismételen alátámasztják felfogását a hettita szövegekből ismert Aħhiyawā és a mykenéi görög-ség acháj nevével illetően. — VISKY KÁROLY: *Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében* címmel az antik jogtörténetnek a művészi alkotásokkal szemben képviselt álláspontját mutatja be, mind a szellemi tulajdonságot érintő rendelkezések, mind pedig a művészi munka társadalmi (anyagi és erkölcsi) megbecsülése tekintetében. — CASTIGLIONE LÁSZLÓ: *Diocletianus és a blemmyes* c. cikke egy későrómai terrakotta szobrocska elemzése kapcsán tárgyalja Diocletianus császár egyiptomi tévkenységét és a blemmyes népének kevéssé ismert történelmét. — FÜVES ÖDÖN: *A pesti görögök küzdelme a teljes önállóság kivívásáért* címmel a XVIII. század végén lejártszódott egyháztörténeti változást: a szerb és görög egyházak különválását mutatja be. — MAKKAY JÁNOS: *Néhány megjegyzés Horváth Vera „Újabb elmélet az Indus-kultúra eredetéről” c. tanulmányához* c. vitacikkében régészeti bizonyítékokat sorakoztat fel az Obeid-művelődés Sumerből Indiába történt vándorlási elméletével szemben. — MÓCSY ANDRÁS: *A Gellérthegy-tabáni telep és az eraviszkusok problémája* c. cikkében cáfolja az eraviszkusz bevándorlás elméletét s megállapítja, hogy az eraviszkusok törzsi kibontakozása a Gellérthegy-tabáni telep létrejötte utáni időre keltezhető. — A szám végén, forráspublikációként, KILIÁN ISTVÁN közli egy újonnan előkerült (Miskolci All. Levéltár) XVIII. század eleji latin nyelvű bethlehemes pásztorjáték művelődéstörténeti szempontból jelentős szövegét. — T.

ARCHEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ 95. köt. (1968) 1. sz. — FÜLEP FERENC *A százéves Archeológiai Értesítő* című cikkében röviden vázolja a nagymultú folyóirat történetét. — RÁKÓCZI LÁSZLÓ—SALAMON ÁGNES *IV. század végi V. század eleji üvegleletek Magyarországról* című cikkükben a Pannónián kívül előkerült, későrómai korból származó üvegleleteket mutatják be és értékelik. A leletek a pannóniai üvegyártás folytonosságát bizonyítják, s a lelőhelyek alapján valószínűleg a későrómai telepítésekkel hozhatók összefüggésbe. — ZOLNAY LÁSZLÓ *Ásatások a budai I. Táncsics Mihály utca 9 területén* címmel számol be az eddig régészeti teljeseen ismeretlen terület feltárásáról. Az ásatások során előkerült XIII. századi épületet a szerző a forrásokból ismert magna curia

regis-szel azonosítja. A feltárás során mindenesetre a várnegyed legnagyobb világi rendeltetésű épületoportja került elő. — KÁDÁR ZOLTÁN: A ságvári késő-római szinkretisztikus ábrázolású ládaveretről szóló cikkében egy vallástörténeti szempontból jelentős ábrázolásra hívja fel a figyelmet: a Lázárt feltámasztó Krisztus alakjában ui. a görög—római Aszklepiosz-szal való szinkretisztikus keveredést ismer fel. — KISS ATTILA: *A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdésében* című cikke az újabb régészeti irodalomban is többször vitatott Keszthely-kultúra jellegzetes tárgytypusait (korongos fibula, stílustű, kozárkás fülbevaló, kigyófejes karperec) vizsgálja, területi elterjedésük szerint. Megállapítja, hogy egyedül a Keszthely környéki lelőhely-csoport esetében igazolható az autochthon romanizált népesség hagyományos szellemi és tárgyi kultúrájának fennmaradása. — NAGY EMESÉ: *Előzetes jelentés az 1964—1967. évi esztergomi várfeltárásról* című publikációja azt igazolja, hogy a harmincas évek esztergomi ásátásai után is még jelentős anyag került elő, bár az újonnan feltárt részletek nem olyan reprezentatívak, mint a korábban már ismertek. — GYÖRFFY GYÖRGY és BÓNA ISTVÁN közlik opponensi véleményüket Cs. Sós Ágnes „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” című kandidátusi értekezéséről, majd Cs. Sós Ágnes válasza következik.

2. sz. — HOLL IMRE: *Sopron középkori városfalai II.* c. cikke az Arch. Ért. 94. köt. 1967. 2. számában közölt közlemény folytatása. A Sopron mai belvárosát övező középkori városfalak legnagyobb része a későrómai erődítmények felhasználásával épült. Az ásátás választ adott számos forráskritikai kérdésre is. — GÁBLER DÉNES: *Terra sigillata a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban (A barbaricum importjának néhány kérdése)* c. tanulmányában sorra veszi a Duna-Tisza közén és az Alföldön talált terra sigillata leleteket. A leletek elemzése alapján megállapítja, hogy az I. és II. sz. során még laza kapcsolatot a II. sz. végétől egyre bővülő kereskedelmi tevékenység váltja fel. A Pannónia és Dácia között elhelyezkedő barbár terület kereskedelme a két tartomány mindenkor gazdasági helyzetének függvénye volt, s mivel e két tartomány külkereskedelmi mérlege önmagában is passzív volt, ez okozta a kikövetkeztethető gazdasági kapcsolatok viszonylag csekély voltát. — KISS ATTILA: *A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése a dunántúli köznépi temetőinkben* címmel a halimbai temető kartográfiai elemzése alapján érvel a temetőben feltételezett népes-

ség-csere lehetősége mellett. Megállapítása szerint a telepítések ténye igazolható, azoknak mértéke viszont egyelőre még nem tisztázható. — KULCSÁR PÉTER: *Egy budai humanista feliratgyűjtemény* c. cikkében azt mutatja ki, hogy az eddig ismert három humanizmus-kori római feliratgyűjtemény mellett egy negyediknek is léteznie kellett, a Bonfini munkájában idézett antik feliratok ebből a gyűjteményből vannak átvéve.

96. köt. (1969) I. sz. — FÜLEP FERENC: *Későrómai temető Pécs — Geisler Eta utca 8. sz. alatt* c. cikke a nagyjelentőségű pécsi ókeresztény temető publikációját tartalmazza. A temetőben sírkamrák, festett falú kettős sírok és gazdag leletanyag került elő. — SOPRONI SÁNDOR: *Limes Sarmatiae* c. cikkében az Alföldi sáncok (Csörsz-árok, Ördögárok stb.) régóta vitatott problémájának új, egységes koncepció szerinti feldolgozását adja. A sáncok — egységesen vizsgálva — összefüggő védelmi rendszerre utalnak, amely a Duna-kanyartól kiindulva kelet-nyugati irányban, majd a Felső-Tisza vidékén megtörve észak-déli irányban Viminatium-ig határolják az Alföldet. A nagy anyaggyűjtésre épülő tanulmány megnyugtató eredményre jut a sáncrendszer rendeltetését (a szarmata állam bekapcsolása a római védelmi rendszerbe) és korát (IV. sz.) illetően. A sáncrendszer összefüggéseinek feltárása teszi lehetővé a nemrégiben Hatvan mellett feltárt római őrtorony hadtörténeti szerepének értelmezését is. — ERDÉLYI ISTVÁN—GUMILJOV LEV N.: *A nomád világ egysége és sokrétűsége* c. tanulmánya az eurázsiai sztyeppe népeinek történetére, életmódjára vonatkozó elvi kérdésekkel foglalkozik. A cikk kitér az újabb felbukott helytelen álláspontok bírálataira is s a szerzők végső következtetésükben megállapítják, hogy Ázsia népei esetében nem a „lelelőktől a városig” való fejlődés nyomait kell keresni, mivel a „lelelők” és a „városok” két egymás mellett élő, különböző fejlődés képviselői. — MESTERHÁZY KÁROLY: *Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában* c. cikke egy nemrégiben feltárt kisméretű templom publikációját tartalmazza. A hármass tagolódású templomocska a magyarországi bizánci térítés egyik fontos bizonyítékának tekinthető. — A folyóirat közli FETICH NÁNDOR cikkét *Válasz a zempléni fejedelmi sírlelet ügyében az Archaeológiai Értesítő 1966. évi számában megjelent hozzászólásokra* címmel, majd *Megjegyzések Feticsh Nándor válaszára* címmel BARTHA ANTAL, BÓNA ISTVÁN, DIENES ISTVÁN, GYÖRFFY GYÖRGY, LÁSZLÓ GYULA és PAIS DEZSŐ hozzászólását. A vita a néhány éve Zemplénben előkerült hon-

foglaláskori sirieket kapesán akörül forog, vajon a szóbanforgó sir halottja Álmos vezérrel azonosítható-e, vagy sem. Feticsh N. ezúttal is megismétli álláspontját Álmos vezér erőszakos halálát és a sir különleges ritusát illetően, a hozzászólók pedig egy-egy részterület elemzésével fejtik ki ellenvéleményüket. — T.

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS 1969. (XII. évf.) 1. sz. — *A Németországi Kommunista Párt 50 éve* címmel interjút közöl a folyóirat Max Reimannal, a NKP KB első titkárával. Az interjúban Max Reimann értékeli a NKP megalakulásának jelentőségét, elemzi a pártnak a fasizmus hatalomrajutását megelőző politikáját, a fasizmus hatalomrajutásának körülményeit, a NSzDP szerepét. — **MANUEL GEPEDA: A kubai forradalom tíz éve** című cikkében az amerikai kontinens első szocialista forradalmának szerepét és jelentőségét értékeli elsősorban a latin-amerikai forradalmi mozgalmakra tett hatása szempontjából.

2. sz. — **BORIS PONOMARJOV: A kommunista mozgalom történetének dicső évfordulója.** A tanulmány a Kommunista Internacionálé megalapításának 50. évfordulója alkalmából íródott. A szerző a III. Internacionálé történetéből a következő fő kérdéseket ismerteti és elemzi: A komintern megalakulásának körülményei; a megalakulás jelentősége; a Komintern szerepe a kommunista pártok létrejöttében, formálódásában; Lenin és a Komintern kapcsolata; a Kommunista Internacionálé és a Szovjetunióban folyó szocialista építés; a Komintern és a gyarmati-nemzeti felszabadító mozgalmak; a Kommunista Internacionálé szerepe a fasizmus elleni harcban. Befejezésül a szerző összegezi a III. Internacionálé tevékenységének eredményeit. — *Johann Kopenig emlékére.* A szerkesztőség ismerteti az Osztrák Kommunista Párt kimagasló harcosának életrajzát és méltatja munkásságát.

3. sz. — A folyóirat a Kommunista Internacionálé megalakulásának 50. évfordulója alkalmából fontos dokumentumokat közöl. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága Elnökségének határozata a háborús veszély kérdésében című, valamint Levelek Leninhez címmel Rosa Luxemburg, Thomas Bell, L. Stenved egy-egy és Clara Zetkin két levelét. — **JOHANN KOPLINIG: Egyetemes munkásszervezet** című visszaemlékezésében a III. Internacionáléval szorosan együttműködő tömegszervezetekre hívja fel a figyelmet és közöl adatokat azokról. Ezek a szervezetek: a Nemzetközi Munkássegély, a Nemzetközi Vörös Segély, az Imperialistaellen-

nes Liga. — **SZIRMAI ISTVÁN: A Magyar Tanácsköztársaság néhány tanulsága** c. cikkében az első magyar proletárforradalom és proletárdiktatúra sajátosságait elemzi, elsősorban a békés úton való győzelmeinek kérdéseit.

4. sz. — *Lenin napjainkban* címmel összeállítást közöl a folyóirat Lenin születésének 99. évfordulója alkalmából. Az összeállítás felsorolja Lenin műveinek szovjetunióbeli és külföldi legfontosabb kiadásait és az egyes kiadások példányszámait. Tartalmazza a Lenintől készült fényképek és filmek felsorolását, azokat a színműveket, amiknek Lenin a központi figurája, a Leninnel kapcsolatos kiemelkedő szépirodalmi, zenei, képzőművészeti műveket és azok szerzőit. — **G. OBICSKIN: Lenin barátja és harcostársa** címmel N. K. Krupszkaja életrajzát és munkásságát ismerteti.

5. sz. — **M. SZUSZLOV: A leninizmus és korunk** c. cikkében a leninizmust három vonatkozásban elemzi, egyrészt mint a marxizmus továbbfejlesztését mutatja be, másrészt az SzKP elméletében és gyakorlatában játszott szerepét, illetve a munkásosztály nemzetközi mozgalmában betöltött szerepét ábrázolja. — **F. M. PETROV: Lenin mindig velünk van** címmel emlékezik Leninnel való találkozására. — **VICTOR JOANNES: A francia matrózok szolidaritása.** A cikk a Fekete-tengeri francia flottában 1919 tavaszán kitört felkelés eseményeit, a bolsevik pártnak a francia matrózok felvilágosítására kifejlesztett propagandáját, a felkelés miatt elítélt matrózok kiszabadításáért folytatott franciaországi akciókat és a Moszkvában működő francia kommunista csoport munkáját ismerteti.

6. sz. — **TIM BUCK: Leninnel korunk problémáiról tanácskozza** címmel Leninnek az anarchoszindikalizmussal szembeni harcát, az ifjúsági mozgalmakkal és a békés útnemet kérdéseivel foglalkozó írásait ismerteti. — **JACK WODDIS: A mai kommunista mozgalom forrásainál** címmel azokat a Lenin-műveket ismerteti és elemzi, amelyekben Lenin a II. Internacionálé kritikáját adta és előkészítette a Kommunista Internacionálé megalakítását. — **E. ROSENTHAL: Lenin Svájcban** címmel Lenin Svájcban töltött éveinek eseményeit, svájci lakhelyeit, ottani munkásságát, Svájcban írt műveit ismerteti. — **PAULINO GONZALEZ ALBERDI: A latin-amerikai kommunis-
ták első konferenciájának negyvenedik évfordulójára.** 1929. június 1—12. között tartották meg Buenos Airesben a Kommunista Internacionálé szervezésében a latin-amerikai kommunisták első konferenciáját. A szerző — aki az Argentín

KP küldötteként részt vett a konferencián — ismerteti a kontinens akkori társadalmi helyzetét, a kommunista pártok helyzetét és szerepét, a konferencia munkáját és jelentőségét. — *H. J.*

ETHNOGRAPHIA LXXVIII. évf. (1967) 1. sz. — TAKÁCS LAJOS: *Kaszasarlók Magyarországon* c. alatt a fogazott és a sima élű kaszasarlók különbségére és időbeli elterjedtségére mutat rá. — KÓSA LÁSZLÓ: *Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (Adatok a sarló-kaszu eszközváltáshoz)* c. tanulmánya a Fekete-Körös felső völgyében, a Belényesi medencében fekvő hét falu etnikai, földrajzi-néprajzi egységében vizsgálja a sarló-kaszu eszközváltás folyamatát. Megállapítja, hogy a százalforduló előtt egyik faluban sem arattak kaszával, holott a szomszédos megyékben a kaszás aratás gyakorlata a XVI. század elejéig visszavezethető. Ezt a fáziseltolódást a szerző a hegyvidék és az Alföld gazdasági kapcsolatával magyarázza. A gazdasági, társadalmi, természeti tényezők vizsgálatát azt is indokolja, hogy miért azok a vándormunkások kezdtek el a kaszás aratást, akik a hét faluból évről évre az Alföldre jártak aratni. — HOFFMANN TAMÁS: *A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában* c. elvi tanulmánya a kérdést egyetemes-történeti összefüggésben vizsgálja. A szerző rámutat arra, hogy a sok terméki paraszti naturalizálódás és a monokultúrás modern mezőgazdasági árutermelés közötti átmenetet a gazdálkodás struktúrájának súlypontváltozása, az árutermelés sodrába került parasztagazdaság egy-egy üzemágának jelentős növekedése jellemzi. A változást a belterjes szőlőművelés és a külterjes állattartás elterjedése tükrözi. Magyarországon is végbement ez a folyamat, létrejött mindkét forma, de nagyobb jelentőségre a húsállattenyésztő telepek, a későbbi tanyák tettek szert. A szerző politikai, gazdasági, társadalmi okokkal magyarázza a monokultúrás telepek XVIII. századi visszafejlődését vegyes gazdálkodású üzemekké.

2. sz. — SZABÓ LÁSZLÓ: *A népi társas-munkák kutatása* c. munkája a kisparaszti termelés zökkenőmentességét biztosító munkaszervezeti formák áttekintését, rendszerezését nyújtja.

4. sz. — LÁNG JÁNOS: *A földhasználat jogának nőági kollektív öröklése a primitív földművelő népeknél* c. alatt kimutatja, hogy a földhasználat joga eredetileg nőágon öröklődött. — MÉREY KLÁRA: *A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke* c. munkája megállapítja, hogy

a határpercek során keletkezett taníki-hallgatási jegyzőkönyvek és a korabeli összeírások alapján életközébe kerülnek az éveken át jobbágygazdáknál vagy uradalmakban pásztorként, béresként dolgozó személyek. A két forrástípus összevetése fényt vet a jobbágygazdaság bér munkaigényére is. — ILA BÁLINT: *Körmenő város 1649. évi összeírása* c. publikációja a végvárrá szervezett helység lakóinak néprajzi szempontból is értékes nyilvántartását adja. — SCHRAM FERENC: *Reformkori néprajzi gyűjtés Tolna megyéből* c. alatt ismerteti az Evangélikus Központi Levéltár tulajdonában levő 1833—1847 között keletkezett néprajzi feljegyzéseket, amelyek különösen az építkezésre, bútortatra, viseletre, házasságra nyújtanak értékes adatokat. — GÁL ISTVÁN: *Crane Walter kalotaszegi rajzai* c. alatt az angol képzőművészet és iparművészet népművészetből való megújító hatásának profétája, Crane Walter magyarországi kapcsolatait és azok legértékesebb termékeit, a művész kalotaszegi rajzait ismerteti.

LXXIX. évf. (1968) 1. sz. — KRESZ MÁRIA: *A magyar népművészet felfedezése (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára)* c. munkája leszögezi, hogy a nemzeti jellegű iparművészet kibontakozásával függ össze a tárgyi népművészet felfedezése és kutatása. Magyarországon ez a jelenség a múlt század nyolcvanas éveiben jelentkezett. A népművészet felfedezése és kutatása hamarosan a népművészet gyakorlati alkalmazásához, felhasználásához vezetett. Különösen a himzés, a bútorkultúra és az építkezés (Lechner Ödön, Kós Károly) merített sokat a népművészet formakincséből. A szerző azt is megállapítja, hogy az alapanyagot a kalotaszegi, torockói, matyó és székely népművészetből vették. — SZABADFALVI JÓZSEF: *Makkoltatás a Zempléni hegységben* c. alatt a sertéstartásban fontos szerepet játszó makkoltatás történeti áttekintését adja az adott területen.

2. sz. — GYIMESI SÁNDOR: *A kapitalizmus és a parasztagazdaság (A parasztságot érintő társadalmi-gazdasági folyamatok egyes kérdései újabb történeti irodalmunkban)* c. tanulmánya áttekinti a mezőgazdaság tőkés átalakulásának különböző útjait, vizsgálja a parasztságnek a tőkés fejlődés menetében játszott szerepét és megállapítja, hogy Magyarországon a porosz út mellett az agrárfejlődés különböző tendenciái érvényesültek. Elemzi az ipari és mezőgazdasági fejlődés kölcsönhatását, az élelmiszeripar jelentőségét. Rámutat a paraszti társadalom szerkezetében létrejött módosulásokra és az egységes paraszti osztály szét-hasadására. — NÉMETH PÉTER: *Késő*

középkori vaseszköz-lelet Balatonalmádiból c. adatközlése XVI. századi ekevasat és más földművelő eszközöket ismert. — BODOR GYÖRGY (*Egy falutörvény a XIX. század elejéről*) a háromszéki léczfalvi falutörvényt publikálja 1807-ből. — DANKÓ IMRE (*Emlékezés a 125 éve született és a 60 éve elhunyt Szongott Kristófra*) cikke a történeti Magyarország egyik legérdekesebb etnikumának, a XVII. század végén Erdélyben letelepült örménységnek kutatóját méltatja, munkásságának bemutatásával.

3. sz. — SZABADFALVI JÓZSEF: *A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez c. tanulmánya az avar szó jelentését vizsgálva kimutatja, hogy eredetileg a nyáron magasra nőtt és ősszel természetes szénává érett füvet jelölte. A szerző hasonló eredményre jut a gaz szó jelentésének elemzésekor. Megállapítja, hogy a két szó a honfoglalás előtt ismeretes volt nyelvünkben, és így a honfoglalás előtti magyarság állattartásának jellegére és a takarmányozás meglétére utal. — SZILÁGYI MIKLÓS: *A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén c. cikke a nagykunsági községek jegyzőkönyvei és a korabeli állatösszeírások adatai alapján mutatja be a terület juhászátát. Leszögezi, hogy a XVIII. század végére kialakult a juhászatnak az a szervezetsége és rendszere, amelyet a XIX. század végére jellemzőnek találtak a kutatók. — KÓSA LÁSZLÓ: *A dél-somogyi burgonyatermelés c. munkája érdekes problémát vizsgál. Somogyban a burgonyatermelés a XVIII. században kezdődik, de csak az 1920-as évek után válik jelentőssé. Ennek magyarázatát a szerző a háború utáni területi átrendeződés mellett Budapest piacigényének növekedésében, az olasz burgonyapiac közelségében, a versenyképes német, észt, lengyel burgonya minőségének leromlásában látja. — TÖRÖ LÁSZLÓ: *Munkamegosztás és pásztor-szerzet a hortobágyi gulyásközösségekben c. alatt a pásztor-szerzetet patriarichális jellegét mutatja be.****

LXXX. évf. (1969) I. sz. — FETTICH NÁNDOR: *Újabb adatok az őskori kocsikhoz a Kárpát-medencében c. cikkében kimutatja az őskori eredetű halottaskocsik és az ezekkel közeli rokonságban álló, a mindennapi életben használt kocsik szerkezeti megoldásaiban a modellek mintakincsében tapasztalható folytonosságot. — ZÖLDY PÁL: *A laikus néptanító intézmény c. alatt a délföldi szállási földművesek összefogásával létrehozott paraszti iskolák és az élükön álló, falusi szegénységhez tartozó, laikus népi tanító működését ismerteti.**

2. sz. — STROBACH HERMANN: *A marzis-*

*ta népfogalom és annak jelentősége a néprajzkutatás tárgyának meghatározására c. tanulmányában megállapítja, hogy a klaszszikusok a nép fogalmát etnikai és szociológiai jelentésben használták. A szociológiai népfogalom alapján helyteleníti a szerző a néprajz tárgyának leszűkítését a parasztság vizsgálatára. — KÖRNES TAMÁS: *Boszorkányszervezetek Magyarországon c. munkája rámutat az újkori magyar boszorkányperekben felbukkanó boszorkányszervezetekre, és valószínűsíti, hogy ezek a XVIII. században a németektől kerültek át, a fejlett boszorkányhit számos elemével együtt. — BÖKÖNYI SÁNDOR: *A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében c. alatt azokat a problémákat tárgyalja, amelyek akkor jelentkeznek, ha a csontmaradványokból a domesztikációra, az állattartásra és a települések emberének életére következtetnek. — S.***

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY 14. évf. (1968) 1—2. sz. — GÁL ISTVÁN: *W. S. Landor, Kossuth és a szabadságharc angol költője* címmel bemutatja W. S. Landor magyar vonatkozású írásait, függelékképpen közli azok jegyzékét és angol szövegét. Az összeállításban az irodalmi alkotások mellett levelek is szerepelnek, köztük Kossuthhoz írt levél is. — VÁRADI-STERBERG JÁNOS: *Gercen és Teleki Sándor* című cikke jelentős új adatokat közöl az orosz—magyar művelődési kapcsolatok vonatkozásában. Teleki és Gercen valószínűleg már 1843-ban találkoztak Pétervárott, rendszeres kapcsolatuk azonban csak később, mindkettőjük emigrációja során alakult ki, s csak Teleki hazatérése után szakadt meg.

3—4. sz.: FÜZES F. MIKLÓS — SÁGI KÁROLY: *A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei. A Kárpát-medencében a szőlőkultúra első bizonyítható nyomai a bronzkorból származnak, s kétségtelen, hogy a római hódítás már a Dunántúlon is korábbi szőlőművelést talált. A szőlőtermelés a római koron át végig kimutatható, s a Balaton vidékén a népvándorlás korában is folyamatos. A honfoglaló magyarság, mely szőlészettel kapcsolatos ismereteit vándorlása során szerzte, tovább folytatja a Balaton vidékének nagyhagyományú szőlőkultúráját. — SZENTLÉLEKY TIHAMÉR: *Újabb keleti kultuszemlékek Savariában* című cikkében a Savariában nemrég feltárt Juppiter Dolichenus szentély vallástörténeti szempontból nagyfontosságú III. századi feliratos emlékeit teszi közzé. — TARDY LAJOS cikke, *Caterino Zenónak, Uzun Hasszán követének útja Grúzián át Mátyás udvarába. Mátyás diplomáciájának kevéssé ismert,**

keleti érdeklődése vonatkozásában közül új megállapításokat. — SZÉKELY GYÖRGY: *Az itáliai reformáció és Közép-Európa* című cikke áttekintést nyújt az itáliai reformáció történetéről, s kimutatja, hogy a közép-európai — köztük a magyar — reformáció számos jelentős képviselője járt ezekben az években Itáliában, tanult az itáliai egyetemeken, s ez hatást gyakorolt a közép-európai reformáció történetének alakulására. — T.

IRODALOMTÖRTÉNET LI. évf. (1969) 1. sz. — KIRÁLY ISTVÁN: *Ady Endre útja a munkásosztályhoz* című tanulmányában bemutatja, miként jut el a költő a szocializmus tudatos gondolati-világnézeti vállalásáig. — KENYERES ZOLTÁN: *A magyar irodalom története* című hatkötetes színtézis periodizációs elveiről írt cikket, amelyben összefoglalja a munka előkészítése során lezajlott vitákat. — KERESZTÚRI DEZSŐ: *A hatvanéves Nyugat* címmel kitér a Nyugat születésének körülményeire, elemzi a folyóirat korszakait, s rámutat fontos közéleti jelentőségére is.

2. sz. A Vita rovatban több hozzászólás (ARADI NÓRÁÉ, BARTA JÁNOSÉ, BÁN IMRÉE, NEMESKÜRTY ISTVÁNÉ, OROSZ LÁSZLÓÉ, SZABAD GYÖRGYÉ, SZABOLCSI MIKLÓSÉ) jelent meg az „Irodalomtörténet” periodizációjának kérdéséhez. — LUKÁCS GYÖRGY Nagy Péterrel folytatott itt közzétett beszélgetése során elmondja véleményét az irodalomtörténet periodizációjának jelentőségéről, a periodizáció alapelveiről, miközben felrajzolónak koncepciója körvonala az egyetemes, a kelet-európai és speciálisan a magyar történeti fejlődés legfontosabb korszakairól, korszakváltásairól, sajátosságairól, problémáiról.

3. sz. FEHÉR FERENC: *Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig* című tanulmányában (első része a 2. számban jelent meg) az erősen különböző két karaktert egymáshoz kapcsoló eszmei tényezőket kutatja, majd bemutatja, mely okok vezetnek Balázs megtorpanásához. — KOMLÓS ALADÁR: *A „második nemzedék” útja* című „vallomásában” a Nyugat második írói nemzedékének húszas évekbeli s 30-as évek legeleji sorsát, irodalmi, társadalmi szerepét kíséri nyomon, mintegy bemutatva, hogy generációjuk nem volt igazi „nemzedék”. 1933-tól ténylegesen ketté is szakadtak: a „népi” és „urbánus” írók csoportjára. — S. M.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY XXII. új évf. (1967.) 5. sz. — KOVÁCS KÁLMÁN: *A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán 1667—1777* című tanulmányában először felvázolja a büntetőjog

állapotát a jelzett időszakban Magyarországon. Ezután tér át a büntetőjog oktatásának kérdéseire, majd a korabeli büntetőjogi irodalomról ad részletes áttekintést.

6. sz. — HORVÁTH PÁL: *A közép- és kelet-európai népek jogfejlődése iránti érdeklődés a magyar burzsoá jogtörténetírásban* c. tanulmány bevezetőben rövid áttekintést ad a magyar jogtörténetírás kezdetéről, első lépéseiről, részletesebben tárgyalja a pozitivisták irány kifejlődését, Hajnik Imre szerepét. Majd áttér a német szellemtörténeti iskola jellemzésére, behatolásának elemzésére a magyar jogtörténetírásba. Az új irányzat ismeretelméleti alapjainak hiányos felmérése következtében a jogtörténészek egy része komolyan hitt abban, hogy a szellemtörténeti módszer alkalmazása helyreállíthatja a jogtörténetírás objektivitását, visszaállíthatja tekintélyét és megszabadíthatja a ránehezedő tudománytalan nézetek uralmától. Mutatja ezt az „Eckhart-vita”. A szerző ezután részletesen elemzi Eckhart Ferenc munkásságát, a Timon-féle irányzathoz való viszonyát, szembekerülését Hóman Bálint szellemtörténeti „vezéreszméivel”. Befejezésül felsorolja a címben jelzett irányba eső legfontosabb munkákat az 1930—40-es évekből. — H. J.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE 1968 (XIII. évf.) 5. sz. — BEREND T. IVÁN: *A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez (Integráció és szocialista gazdaságpolitika)*. A szerző tanulmánya első részében a második világháború utáni éveket tárgyalja. A világháború után a közép- és kelet-európai országok a kialakuló népi demokratikus rendszerek keretében a legfontosabb feladatuknak tekintették a Szovjetunióval és egymással való kapcsolataik új rendezését. Népi demokratikus forradalmaikban politikailag egymásra találtak, ez elősegítette gazdasági kapcsolataik háború előttihez viszonyított rendkívüli kibővítését. Ez irányba hatott a Nyugattal való gazdasági kapcsolatuk megszűnése is. A helyreállítás rövid periódusa közben kidolgozták gazdasági elmaradottságuk felszámolásának koncepcióját is. Ennek lényegét abban foglalja össze a szerző, hogy gyors iparosításra törekedtek, a gazdaságfejlesztés Szovjetunióban megvalósított útját és módszereit kívánták követni, de nem az egyes nemzetgazdaságok zárt keretei között. A második világháború utáni évek terveit, tárgyalásait, kiinduló megállapodásait összefoglalóan úgy értékeli, hogy ezek gyökeres fordulatot ígértek a meglévő nemzeti elzárkózás és szűklátókörű autarchiális fejlesztési koncepciók

után. Olyan fordulatot, ami ezen országok számára a leghatásosabb gazdasági növekedéssel kecsegtet. A következő részből azt vizsgálja a szerző, hogy milyen okokkal magyarázható az, hogy 1948-ban a fenti — integráció irányába ható — tervek elvetésre kerültek. Két okot emel ki: egyrészt, hogy a népi demokráciák gazdasági integrációs tervei Sztálin határozott ellenkezésével találkozottak, másrészt: a Jugoszláviával kirobbant és elmérgesedett konfliktust. A továbbiakban a KGST jellegét és működését elemzi szakaszonként. Az első szakaszt az 1949 januári megalakulástól 1954-ig számolja. A KGST létrehozásában két alapvető tényezőt emel ki; a politikait és a gazdaságit. Felsorolja és elemzi a KGST ezen első periódusának gazdasági eredményeit, az ismét kialakult autarchiális gazdaságpolitika, az integráció elmaradásának következményeit. Ezután a KGST tevékenységének második — az 1954 tavaszi 4. ülészaktól az 1956. májusi 7. ülészig tartó — periódusát, mint átmenetet jellemzi. A harmadik szakasz — 1956—1963 nyara — a KGST történetének rendkívül dinamikus periódusa. Új típusú integráció koncepciója került az előtérbe. A továbbiakban a szerző ennek indítékait és realitását elemzi.

6. sz. — SZITA JÁNOS: *Az európai szocialista országok gazdasági integrációja kérdéséhez* című vitacikke Berend T. Iván tanulmányához kapcsolódik. Nem ért egyet Berend tanulmányának azzal a megállapításával, hogy 1948—49-ben a gazdasági integráció irányába ható tervek és lépések elvetésre kerültek. Véleménye szerint az 1949 utáni periódus fő jellemzője nem az integrációs tervek elvetése, hanem az együttműködés nagyarányú kiszélesítése és az integráció folyamatának előkészítése a KGST országok között. Vitatja a KGST létrehozásában a „jugoszláv-ügy” Berend által értékelt szerepét. Szerinte egyik alapvető ok a harmadik világháború megnövekedett veszélye volt. A cikk a továbbiakban a Szovjetunió pozitív szerepét emeli ki a KGST fejlődésével kapcsolatban. Majd az autarchia és az integráció fogalmát értelmezi.

1969. (XIV. évf.) 2. sz. — *Kísérlet az építésügy egységes irányításának megszervezésére a Magyar Tanácsköztársaság idején* címmel a folyóirat először publikálja a Nép gazdasági Tanács építési ügyosztályának 1919. július 8-án tartott ülése jegyzőkönyvéből Garbai Sándor megnyitóját és Varga Jenő hozzászólását. A dokumentum betekintést ad a Tanácsköztársaság gazdasági helyzetébe és a szocialista gazdaság megszervezésének olyan problémáiba, mint például a centralizáció és decentralizáció

módja és mértéke. — BECSKY GYÖRGY: *A magántőke mozgások liberalizálásának útja és problémái Nyugat-Európában a második világháború után* című cikkében bemutatja a liberalizálási folyamat fokozatosságát és eredményeit Nyugat-Európában és hatását az Egyesült Államokra, valamint a liberalizálás és a gazdasági integráció elméleti kapcsolatát vizsgálja a második világháború utáni nyugat-európai fejlődés alapján.

3. sz. — VASS HENRIK—ERÉNYI TIBOR: *A Magyar Tanácsköztársaság*. A szerzők az 50. évforduló alkalmával végigtekintik az első magyar proletárdiktatúra történetét, értékelik hazai és nemzetközi jelentőségét. — SZUHAY MIKLÓS: *A Magyar Tanácsköztársaság gazdaságpolitikája* címmel ismerteti a Tanácsköztársaság ipari, agrár, közellátási, kereskedelmi és népjóléti intézkedéseit, vizsgálja az egyes intézkedések megszüntetésének körülményeit és végrehajtásuk kihatásait. — A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájával kapcsolatos két dokumentum található még e számban: VARGA JENŐ beszámolója a gazdasági helyzetről a Tanácsok Országos Gyűlésén 1919. június 16-án, és LENGYEL GYULA: *A falu és a város gazdasági érdekközössége* cím alatt.

6. sz. — KOVÁCS CSABA: *Az ipari munkások névleges béreinek és létfenntartási költségeinek területi eltérései* című tanulmányának első részében a felszabadulás előtti különbségeket elemzi — elsősorban az 1938 körüli évek adatai alapján. Három fő területi egység — Budapest, a főváros környéke, vidék — viszonylatában végez összehasonlításokat. Összeveti e három területi egység gyáripari és kisipari átlagbéreit, szakmai átlagbéreit, és a létfenntartási költségeket. Ezek alapján állapítja meg, hogy az 1930-as évek végén a nominálbérek és a létfenntartási költségek erőteljes területi differenciáltsága volt jellemző. A területi differenciáltság érintette az összes iparágat és az iparban foglalkoztatott munkások minden rétegét. A tanulmány második felében áttér a felszabadulás utáni időszak tárgyalására, amikor a kiegyenlítés folyamatára vált a fő jellemző. Elemzi a főbb állomásokat: A nominálbérek viszonylatában az 1946 januárjában megkötött első kollektív szerződést, az 1947-es és 1949-es módosításokat, majd 1953-ban a területi bérezés megszüntetését, felvázolja a területi nivellálás hatásait. — H. J.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE 13. évf. (1969) 4. sz. — *Marx Rheinische Zeitung-rikkeiből* címmel készített összeállí-

tást ÁGH ATTILA a magyarul még nem publikált 1842—43-ban megjelent írásokból. Ezek többek között a hannoveri király alkotmányellenes lépéseivel szemben fellépő ellenzék „liberalizmusával”, a válási törvény tervezetével, Frigyes Vilmosnak a napisajtóról kiadott napi parancsával, a védővámok bírálatával foglalkoznak. Különösen érdekes *Az augsburgi „Allgemeine Zeitung” 335. és 336. számának melléklete a poroszországi rendi bizottságokról* című írása, mely az állam és a sajtó kapcsolatát elemzi. A *Megjegyzések a cenzúraminiszteriumnak a „Rheinische Zeitung” elleni leiratához* című felterjesztésében összefoglalta a lap munkásságát, tevékenységét, részletesen cáfolta a betiltással kapcsolatban felhozott érveket is. A válogatást *Az itteni Landtag-képviselőválasztás; A „Rhein- und Moselzeitung” stilisztikai gyakorlatai; A „Rhein- und Moselzeitung” mint főinkvizitor* című cikkek zárják. — P.

MAGYAR NYELV LXV. évf. (1969) 1. sz. — BARTHA ANTAL: *Gazdaságtörténet és szavak* c. cikkében Moór Elemérel polemizál, aki szerint a honfoglaló magyarok nomádok voltak, nem pedig „félnomádok”, amint a történészek állítják, és szlávoktól tanulták meg a földművelést. A szerző az írott kútfők, a földművelésre, állattartásra vonatkozó szokás és a Don—Dnyeper környéki, VIII—IX. században virágzó szaltovo—majácki steppei kultúra régészeti emlékeinek egymást kiegészítő és összhangban levő bizonyossága segítségével megerősíti a történészek megállapításait a honfoglaló magyarság műveltségi szintjéről, és közben Moór Elemér egyébként szlavisztikai észrevételeit is bírálja. — PASTINSZKY MIKLÓS *Kálnoki Kuta Huszton volt kelengyéje* c. cikkében az erdélyi Kálnoki-család XVII. századi leszármazottjának kelengyéről készült, művelődés-és ipartörténeti szempontból hasznosítható leltárát közli 1664-ből.

2. sz. — POGÁNY IRÉN: *Hozzászólás Buda magyar dűlőneveinek kérdéséhez* c. alatt Puruczki Béla cikkével (Magyar Nyelvőr 92. évf. 4. sz.) vitatkozik. — FETICH NÁNDOR: *Válasz Pais Dezső újabb közleményére a zempléni fejedelmi sír dolgában*. c. cikkében fenntartja a zempléni fejedelmi sír halottjának Álmossal való azonosítását és azt a nézetét, hogy Álmos politikai gyilkosság áldozata lett. E megállapításokat az Archeológiai Értesítőben folyó vitához kapcsolódva (Vö. e számunk 761. lapjával) Pais Dezső (Végző az Álmos—Árpád-pörhöz) újból elutasítja.

3. sz. — PAPP ZSUZSANNA: *Állatnevek középkori földrajzi neveinkben* c. alatt az állatnevekből lett földrajzi nevek áttekintése során ismerteti az effajta névadás különféle módjait, okait, rámutatva az egy-egy faluba tömörült, azonos szolgáltatásra kötelezett lakosság gazdasági szervezettségének szerepére. — DIENES ERZSÉBET: *Az Érdy-kódex írójáról* c. cikkében V. Kovács Sándorral szemben (MNY LXIII. évf.) leszögezi, hogy indokolatlan az Érdy-kódex újraértékelése, irodalomtörténeti helyének megváltoztatása, és nem igazolható, hogy a kódex írója, a Karthauzi Névtelen a feudális osztályok érdekeit képviselő, haladással szemben álló író lenne. — SZABÓ T. ATTILA *Három XVI. század végi jobbágy-kezeslevél az örökös jobbágyság helyzetét megvilágító forrás-publikációt ad*. — S.

MAGYAR NYELVŐR 92. évf. (1968) 4. sz. — PURUCZKI BÉLA: *Buda magyar dűlőneveiről* c. cikkében a budai tanács 1847. június 11-én hozott névadási határozatának összefoglaló ismertetését adja. E határozatban a város tanácsa Döbrentei Gábor javaslatai alapján 58 budai helynevet rögzített. A szerző a határozat helyrajzi és etimológiai megállapításaihoz észrevételeket fűz. — ORSZÁG LÁSZLÓ (Klub) és ZSOLDOS JENŐ (Feudális, feudalizmus) szómagyarázatai a terminusok előfordulásait, jelentésváltozásait vizsgálják.

93. évf. (1969) 1. sz. — PAPP LÁSZLÓ: *Földrajzi neveink továbbélése* c. alatt a dűlőnevek, határrésznevek, utcanevek, belterületi helynevek fennmaradását Bihar megyei adatok segítségével mutatja be. Megállapítja, hogy a földrajzi neveknek ez a csoportja sokkal jobban ki van téve az időbeli változásoknak, mint a településnevek. Ennek magyarázatát abban látja, hogy az ilyen helynevek kis közösség nyelvkincsébe tartoznak, tehát továbbélésük a művelési és birtoklási viszonyokban beálló változások mellett elsősorban a közösség sorsától függ. Éppen ezért a földrajzi nevek legváltozékonyabb típusának fennmaradásával az illető terület népességének vagy a népesség egy részének kontinuitását lehet igazolni. Ez a tény a szerző szerint nemcsak névtani, hanem népességtörténeti szempontból is szükségessé teszi az élő helynevek összegyűjtését és a történeti források nyvtani feldolgozását. — TAKÁCS LAJOS: *A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben (Az Aszó, Aszaló értelmezéshez)* c. munkájában kifejti, hogy helyneveink szereplő kerítés, aszó, aszaló szavaink az irtásgazdálkodásra utalnak és az irtási

munkák első részére vonatkozó, a fa kéregének lehántását és a fa kiszáritását jelentő szakkifejezések nyelvi emlékei.

2. sz. — PESTI JÁNOS: *Földrajzi neveink alsó-, felső- (~ al-, fel-) helyzetviszonyító elemei* c. alatt kimutatja, hogy ezek nemcsak a földfelszín vertikális, horizontális tagolódására, a patakok folyásának szakaszaira, hanem világtájak szerint történő tájékozódásra is utalhatnak, néprajzi, településtörténeti vonatkozások mellett. — S.

MAGYAR TUDOMÁNY. Új folyam XIII. köt. (1968). 3. sz. — A szám közli az MTA elnökségi ülésén 1967. december 19-én megtárgyalt „Történettudományunk helyzete, eredményei és feladatai” c. anyagot. Az előterjesztés megállapítja, hogy a történettudományban nagy fejlődés ment végbe az elmúlt években, kiemeli a marxista megalkozottságot, a munkák forrásbázisának szélesedését és a vitakészség erősödését. Ezután korszakonként áttekinti történetírásunk nagyobb eredményeit, s összegezve megállapítja, hogy továbbra is törekedni kell a polgári történetírás mulasztásainak pótlására, az osztályharcra alapuló történetfelfogás erősítésére. Külön kiemeli az előterjesztés az eszmetörténet, a kultúrtörténet és a módszertani kérdések művelésének fontosságát, s felhívja a figyelmet a szakágak közötti kooperáció kiszélesítésének szükségességére.

7—8. sz. — MÁTRAI LÁSZLÓ: *Marx Károly és a XX. századi tudomány*. A szerző azt bizonyítja, hogy a XX. század szellemi életében lezajló legfontosabb folyamatnak: a társadalmi és tudományos-technikai forradalomnak egésze csak a marxizmus tanítás alapján érthető meg. Ez az oka annak is, hogy a Marx utáni polgári tudományos-ságban is terjednek Marx tanai.

9. sz. DEZSÉNYI BÉLA: *Tények és irányok a magyar tudományos sajtó kutatásában*. A szerző a „sajtótudomány” fogalmának kialakulását majd a sajtótörténeti kutatások megindulását vázolja, áttekinti a külföldi, majd a kevésszámú hazai sajtótörténeti terméket. Ezután a „sajtóelmélet” nemzetközi és hazai irodalmáról ír, bemutatja annak fejlődését, s javaslatokat tesz a mostani feladatok megoldására vonatkozóan.

12. sz. JEMNITZ JÁNOS *Szabó Ervin és a nemzetközi munkásmozgalmak új jelenségei* című tanulmánya azt vizsgálja, hogy az 1900-as évek elején a hazai munkásmozgalmak élesszemű figyelője milyen álláspontokra helyezkedett a reformizmus, az általános sztrájk, a gazdasági alap és a tömegek tudata közötti összefüggés, a szindikalizmus, a proletariátus szövet-

ségesei, a keresztényszocializmus és a nemzetközi munkásmozgalmak súlypontjának kérdésében. A tanulmány jórészt az eddig is ismert irodalom és forrásbázis alapján, új szempontok felvetésével mutatja ki a forradalmi ideológusok jelentős felismeréseit s bizonyos tévedéseit (a párt s a tömegek kapcsolata, a szindikalizmus megítélése kérdésében stb.). — G.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ XVII. évf. (1968). 1—2. szám. — Sz. KORONAY ÉVA *A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai* című tanulmányában a Mátyás-alatti és utáni könyvkötészet itáliai, s különösen iszlám hatásra kialakult elemeit vizsgálja.

A 3—4. számban LÉVÁRDY FERENC *A somogyvári apátság román maradványai* című tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy az apátságot a kétségkívül jelentkező francia hatások mellett alapvetően észak-olasz irányzódás jellemzi, s ez azt jelenti, hogy a XI. századi magyar építészeti alapjait lényegében olasz mesterek vetették meg. — JOÓ TIBOR *Az edelényi kastély építéstörténetét, szerkezetét és mai állapotát írja le*; SZABÓ ERZSÉBET *Johannes Bapstista Carlone olasz építész magyarországi munkásságát elemzi* (XVIII. sz. első fele).

1969. 1. számában MAROSI ERNŐ: *Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez* (a második rész a folyóirat 2. számában jelent meg) című tanulmánya áttekinti az építés történetének írott forrásait, majd az épület stíluskritikai vizsgálatát és szobrászati áttekintését végzi el. BORBÉLY LÁSZLÓ *Bortnyik Sándor korai művészetét elemzi a pályakezdéstől a húszas évek közepéig, kiemelve festészetének mindenkorai forradalmiságát.*

2. sz.: PROKOPP MÁRIA *Gömöri falkekpek a XIV. században* című tanulmányában a Gömör megyében fennmaradt freskókra jellemző itáliai hatást mutatja ki. — H.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ L. kötet (1968). — MORVAY JUDIT: *Erdőháti kettősudvarok* c. alatt kifejti, hogy a Szatmár megyei Erdőhát és Tiszahát falvaiban a telekforma és elrendeződés azonos típusba tartozik; a telek kert előtti részén a lakóház és a gazdasági épületek elhelyezése kettős udvart képez. Az ilyen telekforma létrejöttében a szerző döntő jelentőséget tulajdonít a földrajzi-vízrajzi tényezőknél. — BAKÓ FERENC: *Mészégető kunyhók a Bükk hegységben* c. munkája szerint a több évszázados mészégető gyakorlat olyan kunyhótípussal párosult, amely a

kör alaprajzú hajlékok egyik legfejlettebb formáját képviseli. A szerző rámutat arra, hogy a XVIII. századi szlovák telepések technikája más kunyhóformához kötődött. — BÁLINT SÁNDOR — JUHÁSZ ANTAL: *A szegedi gombkötőmesterség* c. cikke a kihalt iparágat néprajzi módszerekkel vizsgálja. Tisztázza a gombkötő és a paszományos mesterség viszonyát, ismerteti az iparág készítményeit, munkamódjait és termékei szerepét a szegedi polgári és paraszti viseletben. — BOROSS MARIETTA: *A makói hagymatermesztés eszközei* c. tanulmánya a választott témán túl a makói hagymakultúra kialakulásának gazdasági és társadalmi körülményeit is vizsgálja.

NÉPRAJZI KÖZLEMÉNYEK XII. évf. (1967) 1—2. sz. — SZILÁGYI MIKLÓS: *Turkeve és Ócsöd kertes települése* c. alatt a két település XVIII. századi kertességét bizonyítja. — BOROSS MARIETTA: *Mezőgazdasági munkaszerveződések Nyugat-Dunántúlról (1812—1944)* c. munkájában a keszthelyi és a nagykapornaki uradalomból való szerződéseket elemzi és publikálja.

3—4. sz. — FÉL EDIT — HOFER TAMÁS: *Arányok és mértékek az ártányi gazdálkodásban és háztartásban* c. tanulmánya a Heves megyei település parasztságának XX. századi életmódját mutatja be szóbeli közlések alapján.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK LXXI. köt. (1969) 1. sz. — MOÓR ELEMÉR: *PéNZ SZAVUNK SZÁRMAZÁSA NYELVI, ARCHEOLÓGIAI ÉS TELEPÜSTÖRTÉNETI ADATOK TÜKRÉBEN* c. cikkében azt állítja, hogy a szláv eredetű PÉNZ szavunk a X. században szlovák közvetítéssel került nyelvünkbe. A tanulmány a szlovák közvetítést régészeti és településtörténeti adatokkal igyekszik bizonyítani. A Tisza mellékén, a honfoglaló nomád magyarok életmódjának megváltozásában döntő szerepet játszó szlovákok lakhelyén talált számos löcsontos sírhely alapján arra a következtetésre jut, hogy ez a terület volt a honfoglalók első letelepedési göca. A Dunántúl, a Kisalföld és a Dunakanyar környékén levő törzsnévi helynevek sokaságát és az itteni löcsontos sírhelyek ritkaságát azzal magyarázza, hogy ezt a tájat a magyarság később, a X. század második felében szállta meg tudatos, védelmi és politikai célból történő telepítés útján. A szerző szerint ez a kirajzás vezetett a magyarság körében az egységes jellegű népi földműves-kultúra létrejöttéhez és a nyelvi különbségek kiegyenlítéséhez — tehát a szlovák közvetítésű szláv jövevény-

szavak elterjedéséhez. — HADROVICS LÁSZLÓ: *Hozzászólás Moór Elemér „PéNZ szavunk származása...” c. cikkéhez*. A szerző rámutat arra, hogy Moór Elemér utóbbi munkáiban a szlovák hatást állítja előtérbe a magyarság európaizálódásában. Ugyanezt kísérel meg PÉNZ szavunk esetében is, amely azonban nyelvezeti részében nem több mint feltevés. — S.

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 1968. 45. sz. — ANTALL JÓZSEF: *Lumniczer Sándor és a pesti orvosi iskola* című cikkében a nagy magyar egészségügyi szervező életútját vázolja fel. — MOLNÁR GYULA: *Konyár egészségügyi körülményei a XVIII—XIX. században* című cikkében áttekintést ad az észak-bihári nagyközség egészségügyi és életkörülményeiről. — FERENC GÁBOR: *Újabb dokumentumok Almási Balogh Pálnak, Kossuth Lajos és Széchenyi István orvosának működéséről*. Először publikál leveleket Széchenyi gyógykezeléséről, Döblingbe szállításáról és ottani állapotáról. Kossuth Lajosnak Almási Balogh Pálhoz írt 15 leveléből három teljes terjedelmében közöl. — DUKA ZÓLYOMI NORBERT: *A berlini Collegium Medico-Chirurgicum története és magyarországi hallgatói*. Az 1723-ban alapított Collegium nem adott orvosi diplomát, csak sebészi oklevelet. Az anyakönyvi bejegyzések szerint 1730 és 1799 között 22 magyarországi hallgató járt ide, főleg Felső-Magyarországról és a Dunántúlról.

46—47. sz.: RÉTI ENDRE: *Semmelweis tanításának helye a természet- és társadalomtudományi gondolkodás fejlődésében*. Cikkének első részében áttekinti a gyermekágyi lázról — Semmelweis előtt — vallott nézeteket, a második részben arra ad választ, milyen társadalmi körülmények játszottak szerepet Semmelweis személye és tanításai háttérbe szorításánál. — FEKETE SÁNDOR: *Semmelweis és a bécsi forradalom*. Az 1848. március 12—18. között lezajlott forradalmi eseményekben, bár lelkesen fogadta azokat, és tagja lett a Nemzeti Gárdának, tevékenyen nem vett részt. Az októberi — az ún. második bécsi — forradalomban már semmilyen szerepe nem volt, amit megerősít az is, hogy utóbb nem emeltek kifogást politikai magatartása ellen. — P.

STATISZTIKAI SZEMLE. (1967) 45. évf. 11. sz. — HOLKA GYULA: *A szovjet gazdaság ötvenéves fejlődésének néhány adata* c. cikkében rövid áttekintést ad a Szovjetunió gazdasági fejlődéséről. A cári Oroszország társadalmának és gazdaságának, majd a szovjet gazdaság egymást követő periódusainak — a polgárháború,

a békés építőmunka, a második világ-háború, az 1950 utáni fejlődés időszaka — főbb adatai alapján. — A folyóirat Szemle rovata *A szovjet statisztika történetének dokumentumaiból* címmel az állami statisztika megszervezésével kapcsolatos rendeletekből közöl. — *A Szovjetunió hivatalos statisztikai kiadványainak bibliográfiája (1917—1967)* címmel a bibliográfia a Szovjetunió állami szervei (Statisztikai Hivatal, Tervhivatal stb.) által kiadott és a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában megtalálható hivatalos kiadványokat tartalmazza, szakrenli csoportosításban.

12. sz. PERJÉS GÉZA: *A modellek jelentősége a történelmi statisztikában* című írása a modellszemlélet használhatóságának problémáit vizsgálja, majd Thüenen modelljét ismerteti és jelentőségét méltatja, valamint vázolja azokat a lépéseket, amelyeket a szerző tett meg, a XVI—XVIII. századi agrártörténelmi kutatásai alapján a mezőgazdasági termelés vizsgálatára alkalmas modell felállítása irányában.

1968. (46. évf.) 3. sz. — LENGYEL LÁSZLÓ: *A foglalkoztatottság területi alakulása c. tanulmánya 1949-es és 1966-os adatok alapján három szempontból elemzi a címben megjelölt problémát: 1. népesség — munkaerőforrás — foglalkoztatottsági szint; 2. a foglalkoztatottság népgazdasági ágak és nemek szerint; 3. munkaerőmozgás megyén belül és megyék között.*

8—9. sz. — DÁVID ZOLTÁN: *Az agrárstatisztika forrásai: a II. József-féle kataszteri felmérés* című dolgozatában felsorolja a legfontosabb forráscsoportokat, röviden jellemzi azokat. Részletesen a külön csoportot alkotó kataszteri felmérések közül az elsőt elemzi. Ezt a kataszteri felmérést II. József rendeletére 1786 és 1789 között hajtották végre. Az elemzés három területre terjed ki: az adatok létrejöttének részletei, pontosságuk, megbízhatóságuk mértéke, a statisztikai feldolgozásra alkalmas adatok. — BENKE JÓZSEF: *Néhány észrevétel egy statisztikai kiadvány évfordulója kapcsán* című cikke legújabbkori agrártörténetünk egyik legfontosabb adatforrása — a Magyar Statisztikai Közlemények sorozatban „Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben” — megjelenésének 30. évfordulója alkalmából írta. A szerző hangsúlyozza, hogy annak ellenére, hogy ez a munka egyik legértékesebb statisztikai kiadványunk, a kutatók számára egymagában elégtelen. A felhasználás során az egyéb statisztikai kiadványokat is figyelembe kell venni. Ilyen kiegészítések alapján vitatja a szerző Nemes Dezső, M. Somlyai Magda, Erdei Ferenc munkáinak ezres adatait.

10. sz. — PERJÉS GÉZA: *A statisztikai szemlélet elemei a XVIII. század eleji adóösszeírásokban* c. cikkében az 1715, az 1720 és az 1728 évi adóösszeírást elemzi. Az összeírásokkal a kormányzás célja az volt, hogy a háborúkban szétzilált állanháztartást az adóbevételek emelésével rendbehozzák. Az összeírások — a lakosság ellenállása, az összeíró apparátus tökéletlensége, a hiányos információbázis miatt — nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A szerző szerint bár az adatok abszolút értelemben hibásak, megfelelő matematikai statisztikai eszközök alkalmazásával mégis sikerülhet az 1728 évi adóösszeírás eredményeiből bizonyos összefüggéseket kimutatni. Ugyanis a hibáknak bizonyos állandó tendenciájuk van.

47. évf. (1969) 3. sz. — HORVÁTH RÓBERT: *A Tanácsköztársaság megalakulásának félvszázados fordulója és statisztikai kezdeményezéseinek jelentősége* című cikkében összehasonlításokat tesz Leninnek a szocialista állami statisztikára vonatkozó koncepciói, azok Szovjetunióban történt megvalósítása és a Magyar Tanácsköztársaság időszakának statisztikai elképzelései és gyakorlata között. Részletesebben ismerteti a Varga Jenő vezetése alatt működő Szociális Termelés Népbiztossága Üzemstatisztikai osztályának működését, szerepét, jelentőségét, a Központi Statisztikai Hivatalhoz való viszonyát. — A Szemle rovat Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság történetéből címmel rendeleteket, korabeli statisztikákat közöl. — H. J.

Kulturális és ismeretterjesztő folyóiratok

JELENKOR XII. évf. (1969) 1. sz. — CZINE MIHÁLY: *A modern polgári irodalom kibontakozása 1905—1918* című tanulmányában áttekintést ad a századelő művészi törekvéseiről, a Nyugat indulásáról.

2. sz.: CZINE MIHÁLY: *Három portré* című cikke Ady Endre, Móricz Zsigmond

és Krúdy Gyula pályájáról, életművéről és irodalomtörténelmi jelentőségéről ad tömör képet. — SZABÓ B. ISTVÁN: *Darvas József munkássága 1945 után* című tanulmányában az egész írói pálya felvázolására törekszik, kiemelve, hogy Darvas írói programja a társadalmi forma és életmód megváltoztatásának céljához kötődik.

3. sz.: A Tanácsköztársaság jubileumára cikket közöl CZINE MIHÁLYTÓL, *Forradalom és irodalom* címmel. Czine azt mutatja be, hogyan hozott a polgári demokritikus, majd a proletárforradalom az írói pályákon olyan fordulatot, amely a legtöbbször s a legkiválóbbakat a szocializmus eszméjéhez vonzotta. — BARTA LAJOS: *A felejthetetlen magyar 19* című írása az 1964 őszén elhunyt szocialista író: Írók és irodalom a Tanácsköztársaság alatt című befejezetlen, kéziratos művének egyik fejezete. Beszél a magyar kommun államról, hadseregéről, idézi a Vörös Ujság első számait, majd Kun Béla irodalmi tárgyú, — írók körében folytatott — beszélgetéseiből közöl néhányat. — KÁVÁSSY SÁNDOR *A publicista Latinca* néhány írásáról emlékezik meg — s bemutatja, hogyan jut el Latinca a kommun alatt a Tanácsköztársaság eszméivel való teljes azonosulásig.

4. sz.: CZINE MIHÁLY: *A magyar avantgard. Kassák Lajos* címmel írt tanulmányt, amelyben a két világháború közötti időszak magyar avantgardjának a nyugat-európai sajátosságoktól eltérő, komorabb hangulatát mutatja be. Igazi kibontakozását az ellenforradalmi légkör gátolta meg Magyarországon. Kassák is — éppen a leverett forradalmak után — a művészet és politika antagonizmusának elvéig jut el.

5. sz.: CZINE MIHÁLY: *Irodalmunk a két háború között* című tanulmányában felvázolja a korszak történetének legfontosabb társadalmi, politikai, ideológiai problémáit. Kimutatja, miként tükröződnek ezen problémák magában az irodalomban, az irodalmi tudatban.

6. sz.: CZINE MIHÁLY: *A forradalmi szocialista irodalom. József Attila* című tanulmánya a két világháború közötti hazai s főként emigrációs irodalom sajátosságaival foglalkozik, majd a korszak legjobb polgári és szocialista művészi — irodalmi életművének értékelésével.

7—8. sz. CZINE MIHÁLY: *A népi irodalom* című tanulmányában kísérletet tesz a népi írók mozgalmának a két világháború közötti társadalmi-politikai viszonyok és ideológiai áramlatok közegében való elhelyezésére, s részletesebb portrét ad Illyés Gyuláról és Németh Lászlóról. — S. M.

MÚZEUMI KÖZLEMÉNYEK 1969. 2. számában GERELYES EDE: *A Magyar Tanácsköztársaság múzeumügye* címmel a Művészeti és Múzeumi Direktórium munkájával s a múzeumi területen lezajlott változások három fő vonalával (az intézmények tudományos munkájának felül-

vizsgálása és átszervezése, a magánosok műkincseinek államosítása, a múzeumok népművelő tevékenységének reformja) foglalkozik.

3. sz. ESTI BÉLA a tanácsköztársasági jubileumi kiállítások tapasztalatairól ír. Az MTA Régészeti és Történettudományi Bizottság előtt került vitára Bartha Antal „A régészet és a történettudomány együttműködésének kérdései” című referátuma. A két tudomány komplex felhasználása mellett nagy szükség van a régészetben a természettudományos vizsgálati módszerek hasznosítására, hiszen éppen a régészet biztosítja a lehetőségeket a természet- és társadalomtudományok együttműködésére. Hazai viszonylatban a régészeti eredményeket elsősorban a nehezen induló technikatörténeti kutatásokban, az egyes kultúrák etnikai azonosításában, a kronológia pontosításában kell felhasználni.

MŰEMLEKVEDELEM 1969. 1. szám. — MOLNÁR JÓZSEF a Rudas gyógyfürdő építéstörténetét tekinti át.

2. szám. — CASTIGLIONE LÁSZLÓ az ókor legnagyobb épülethelyreállítási akciójáról (i. e. 28, Augustus császár) ír, melynek során 82 templomot restauráltak Rómában, s amely nagyban befolyásolta az Augustus-korabeli építészeti stílust.

3. szám. — DOMOKOS OTTÓ Sopron város 1886-os műemléki szabályrendeletét s annak előzményeit ismerteti. Sopronnak a hazai műemlékvédelemben vitt kezdeményező szerepét ismerteti. — HOLOVICS FLÓRIÁN: *Mi minden kellett Kanizsa várának lerombolásához?* című forrásközlése Batthyány Ádám egy 1702-ben kelt levelének adataival világítja meg, milyen jelentős emberi munkaerőt és igazságot igényelt Kanizsa lerombolása. — ZÁHONYI FERENC Veszprém várának egy 1656-os leírását, alaprajzát és távlati képét mutatja be. — H.

PEDAGÓGIAI SZEMLE VIII. évf. (1968) 9. sz. — FALUDI SZILÁRD: *Az 1868. évi népoktatási törvény* c. tanulmányában kiemeli, hogy „az 1868-as népoktatási törvény — összes korabeli fogvatközúszai, korlátai és későbbi részleges meg nem valósulása mellett is — nagy horderejű, úgyszólván korszakos jelentőségű törvény, elsősorban elvi szempontból. Kötelezővé tette a népoktatást, vagyis a tanulást az állampolgárok számára és a tanulás feltételeinek biztosítását az állam számára.” — SZABOLCS OTTÓ: *A pedagógusok élete az első világháború előtti félszázadban* című tanulmánya részletesen szól a fővárosi és vidéki pedagógusok kereseti viszonyai-

nak alakulásáról, életkörülményeik különbözőségéről, a tanítónók különlegesen ki-látástalan helyzetéről.

10. sz.: BELLÉR BÉLA: *Közoktatásügyi reformtervek 1918—19-ben* című tanulmányában a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének, valamint a Magyarországi Tanítók Szakszervezetének kultúrprogramjáról ír, majd a Magyar Gyermektanulmányi Társaság reformtervét, végül pedig a Nevelőmunkások Országos Szövetségének programját mutatja be. Mint megállapítja, a pedagógiai reformtervekből kibontakozik „a magyar közoktatás új, a szocializmus felé haladó demokratikus rendszere”. — KELEN JOLÁN: *Az Iskolai Reformbizottság (1918—1919)*. 1918 decemberében a Városi Alkalmazottak Országos Szövetségének budapesti pedagógus szakosztálya Czóbel Ernő kezdeményezésére 11 tagú ún. Iskolai Reformbizottságot hozott létre egy korszerű, részletekbe menő, és minden tantárgyat, az iskola egész életét szabályozó iskola-reform kidolgozására. A szerző bemutatja a bizottság által megadott általános alapelveket, majd részletesen kitér a reform ismertetésére. A tantárgyi és tantervi határozatok tárgyalásánál különösen részletesen beszél a történelemoktatás reformjáról. Az új iskolaélet már intézményesen is az iskolareform értelmében készítették elő.

XIX. évf. (1969) 1. sz. — HEGEDŰS ANDRÁS: *Juhász Gyula pedagógiai nézetei* címmel arról ír, hogy 1919 előtti publicisztikai írásaiiban a polgári radikalizmus szemléletében szólaltatta meg gondolatait; 1919 után ezek plebejus-szocialisztikus szemléletűekké váltak.

2. sz.: SIMON GYULA: *A közoktatásügy néhány kérdése a magyarországi 1918-as polgári demokratikus forradalom idején* című tanulmányának első felében a közoktatásügy politikai helyzetét, az 1868-as népoktatási törvény hatékonyságát vizsgálja az 1918-ig terjedő időszakban, majd a közoktatásügyi kormányzat tevékenységét 1918. október 31-től a Tanácsköztársaság győzelemre jutásáig.

3. sz. — KELEN JOLÁN: *A Magyar Tanácsköztársaság iskolareformja* című tanulmányában közli a Közoktatásügyi Népbizottság felépítését, részletezi az államosítást, a játékosiskolák fejlesztését, beszél az egységes nyolc osztályú népiskola létrehozásáról, a középiskolai oktatásról, az ipari szakoktatás helyzetéről, végül az egyetemek és főiskolák reformjáról is szól.

— BELLÉR BÉLA: *A Magyar Tanácsköztársaság iskolapolitikája* című tanulmányában a Tanácsköztársaság közoktatásügyi intézkedéseivel kapcsolatban hangsúlyozza,

hogy „ma is legértékesebb és legtanulmányosabb vonásának azt az egységes művelődéspolitikai és pedagógiai gondolkodásmódot találjuk, amely minden intézkedésnél az iskolarendszer egészéből indul ki, és minden kérdést a hálózat egészére érvényes, egységes és tudatos alapelvekkel old meg”. Megállapítja, hogy „1919 szocialista pedagógusai a történelmi materializmus elvi alapjára helyezkedve világosan látták a nevelési célnak a társadalmi változásokkal való szoros összefüggését, a közoktatásügy és nevelés történelmi és osztályjellegét”. A Tanácsköztársaság iskolareformjáról adott elemzésben beszél a szerző a nevelési és oktatási intézmények államosításáról, a kötelező vallásoktatás eltörléséről, az óvodákról, az általános népiskolákról és az ipari ill. mezőgazdasági szakmunkásképzésről. — PETRÁK KATALIN: *A Magyar Tanácsköztársaság gyermekvédelme* címmel bemutatja az anya- és csecsemővédelem kiépítését, az iskolai gyermekvédelem bevezetését, a gyermekegészségügy megszervezését, a gyermekmunka korlátozását, a gyermekbűnözés felszámolását. — BIHARI MÓR: *Miért volt pedagógus tömegbázisa a Tanácsköztársaságnak?* címmel vizsgálja a pedagógusok kulturális, politikai, gazdasági helyzetében mutatkozó alapvető változásokat. — SZABOLCS OTTÓ: *Pedagógusok a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején* című tanulmányában megállapítja, hogy 1918 őszén a pedagógusok legszélesebb rétegei és legkülönbözőbb irányzatai — más-más okból — az őszirózsás forradalom mögött állottak. A pedagógusok többsége híven szolgálta a Tanácsköztársaságot is, egy része viszont azzal ellenséges, vagy legalábbis közömbös magatartást tanúsított. A cikk említést tesz azokról a hibás vagy elhamarkodott intézkedésekről, amelyek nem járultak hozzá a rendszer pedagógusbázisának szélesítéséhez. — GELLÉRT LÁSZLÓ: *Dokumentumok az ellenforradalomnak a baloldali diákok ellen indított fegyelmi eljárásából* című tanulmányában bemutatja az elsősorban a szocialista diákmozgalom országos és helyi vezetői, s külön kategóriába sorolva a vörösoktatónai diákok ellen indított fegyelmi bizottságok működését, a megfélemlítés, a lelki terror módszereit, a fegyelmi büntetések sorát. Említi, hogy több középiskolás diák ellen rendőrségi, sőt bírósági eljárás is indult.

4. sz.: KÁLMÁN GYÖRGY: *A magyar népoktatás százéves fejlődése* címmel a népiskolai oktatás történelmi fejlődését vizsgálja fel „Lex Eötvös”-től a mai általános iskoláig. — KELEMEN ELEMÉR: *Somogyi tanítók a Magyar Tanácsköztársaság idején* című tanulmányában elsősorban a Somogy

Megyei Levéltár anyagára támaszkodva végzolja a tanítók gazdasági és társadalmi helyzetét, politikai állásfoglalását.

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS XIII. évf. (1968) 6. sz. — EPERJESSY GÉZA: *A helytörténeti irodalom és a történelemtanítás* című tanulmányában az iskolai történelemtanítás igényeinek figyelembevételével felsorolja az egyes nagyobb múzeumok és vidéki egyetemek, főiskolák gondozásában megjelent helytörténeti munkákat, majd részletesebben ismerteti a használatos helytörténeti olvasókönyveket, amelyek a történelemtanítás rendelkezésére állnak. — SZABOLCS OTTÓ: *A magyar nép történetének tanítása a jugoszláviai iskolákban* címmel ismerteti az 1968. október 21—24. között Novi Sadon tartott szemináriumot, melynek célja az volt, hogy felkészítse a tanárokat a magyar történelem tanítására az új oktatási programnak megfelelően; ennek megfelelően a jövőben a történelemtanításra szánt időnek kb. 20%-át a szomszéd népek történelmének tanítására fordítják.

XIV. évf. (1969) 1. sz. — BELLÉR BÉLA: *A nacionalizmus-vita — történelemtanári szemmel* című tanulmányában megállapítja, hogy a vita hozzásegített történelmi illúziók nélküli, reális látáshoz, a polgári nemzeti történetfelfogás maradványainak eltüntetéséhez. A történész-vita problémái között említi, hogy — különösen az első szakaszában — csak a nacionalizmus elleni harcra foglalkozott, kevésbé a szocialista hazafiság kialakításával.

2. sz. — *Magyar és francia középkolai történelemtankönyvek revíziója.* A magyar és francia kulturális egyezmény keretében Budapesten 1966. szeptember 13-tól 17-ig magyar és francia történészek és történelemtanárok ülést tartottak, ahol kölcsönösen felülvizsgálták a középfokú oktatásban használt történelemtankönyveket. A magyar történészeknek a francia történelemtankönyvekről készített jelentése az 1492—1789, 1848—1914, 1918—1945-ig terjedő időszakokat tartalmazta, míg a francia történészek a magyar gimnáziumok IV. osztályában használatos történelemtankönyvekről mondtak helyenként részletekre is kiterjedő véleményt. — K.

VILÁGOSSÁG 1968. (IX. évf.) 12. sz. — HANÁK PÉTER: *Magyarország és a Monarchia felbomlása* című cikkében a Habsburg Birodalom és az ezeréves Magyarország összeomlásának okaival, előzményeivel és következményeivel foglalkozik. Részletesen elemzi az 1849-es trónfosztástól az 1918 november közepi néphatározathoz vezető út első nagy fordulópontjának, az 1867-es

kiegyezésnek előzményeit, majd létrejöttének az ország és a magyarság helyzetére gyakorolt hatását. Kimutatja, hogy választani csak két — a Deák- és Kossuth-féle — irányzat között volt lehetséges. 1848 után a nemzeti önállóság és a társadalmi demokratizmus gondolata szétvált, sőt a századforduló idején szembekerült egymással. Befejezésül a magyar demokrácia táborának és Károlyi Mihálynak törekvéseit, s e törekvések ellentmondásait részletezi. — BALÁZS GYÖRGY: *Tördőfés hátulról. Egy legenda igaz története.* 1918 novemberében, már a fegyverszüneti feltételek elfogadása után, Németországban sorra alakultak meg a munkás- és katonatanácsok. A német uralkodó osztályok ezt a körülményt használták fel a legenda megalkotására (hogy ui. a háború elvesztéséért ill. a békerendszerért a német munkásságot terheli a felelősség) s saját felelősségük elhárítására. Bemutatja a szerző a legenda kialakítóit, s azt is, hogyan használták fel a kispolgárok és lumpen elemek nacionalizmusának felszítására, melytől a munkásság egy része sem volt mentes.

1969. (X. évf.) 1. sz. — VAMOS IMRE: *A lateráni egyezmény pápája* című cikkében XI. Pius életútját mutatja be. Áttekinti megválasztásának körülményeit, majd a lateráni szerződés aláírását megelőző diplomáciai manővereket. Ismerteti a mintegy 200 megheszélés után 1929. február 11-én megkötött szerződés főbb pontjait. Részletesen elemzi a Quadragesimo anno kezdetű enciklikát, s feltárja a „Mit brennender Sorge” enciklika létrejöttének előzményeit; az enciklikában megnyilvánuló antikommunizmust.

2. sz. — SZALAI GYÖRGY: *Keresztényszocializmus és polgári demokrácia Ausztriában.* A nagy francia forradalom hatására Európa-szerte kibontakoztak a demokratikus polgári mozgalmak, melyek szembekeverültek a katolikus egyházzal. Az olyan kifejezetten katolikus országban, mint Ausztria, a szociális mozgalmak is katolikus reform-mozgalmaként indultak. A keresztényszocializmus eszméi előfutára egy Vogelsang nevezetű, Mecklenburgból származó protestáns nemes volt, aki Innsbruckban katolizált, s ott dolgozta ki antiliberalis, antiszemita elméletét. Az osztrák főpapság kezdetben ellenszenvvel viseltetett a keresztényszocializmussal szemben, s a Katolikus Néppártot tekintette saját pártjának. Az 1900-as választásokat követően a párt fuzionált a Katolikus Néppárttal, s létrejött a Keresztényszociális Birodalmi Párt, mely az első világháborút követően rövid ideig koalícióban vett részt a szociáldemokratákkal és az ún. nagynémetekkel, majd kormány-

párt lett. Ezt követően a kancellárok szinte kivétel nélkül e pártból kerültek ki. A szerző tisztázza a keresztényszocialisták és a Heimwehr-mozgalom kapcsolatát, s végül a párt felelősségének kérdését az Anschluss létrejöttében.

3. sz. — *A Tanácsköztársaság a magyar történelemben* címmel szerkesztőségi cikk foglalkozik a proletárdiktatúra kikiáltásának 50. évfordulójával. Ismerteti előzményeit, a társadalom radikalizálódását, a Tanácsköztársaság intézkedéseit, s a bukása utáni fehérterrort. — SIMOR ANDRÁS: *Mária országa — papi kezekben* címmel Ady Endre és Szamuely Tibor antiklerikális publicisztikájából készített összeállítást. — HANÁK PÉTER: *Kései rehabilitáció* címmel Eötvös Károly munkája, „A nagy per” kiadása kapcsán ismerteti az 1882—83-as tiszaezslári vérvád előzményeit s a pert, melyben az igazságtalanul meghurcolt vádlottak védelmét látta el Eötvös. Részletezi, hogy milyen érvek alapján vállalta el a védelmet, majd feltárja a védlőbeszéd pontjait, melyek a vád tarthatatlanságát bizonyították. Várolja a per társadalmi hátterét, melyben ugyan sikerült Eötvösnek a felmentést elérni, de a rehabilitációt már nem.

4. sz. — BELLÉR BÉLA: *A Tanácsköztársaság és a vallás* című cikke megállapítja, hogy a Tanácsköztársaság politikájában és ideológiai életében nem játszottak központi szerepet a vallással kapcsolatos kérdések: hivatalosan biztosították a teljes vallásszabadságot. Ismerteti a Tanácsköztársaság ideje alatt megjelent, a vallással és a vallásos emberrel foglalkozó röpiratokat, majd egyes papoknak, lelkészeknek a Szocialista Párthba való belépése hátterét világítja meg. — ANDRÁSSY ANTAL: *A nép papja*. A szerző Simon József marcali káplán Tanácsköztársaság alatti tevékenységét és a proletárdiktatúra megdöntése utáni kegyetlen meggyilkolását mutatja be korabeli dokumentumok alapján.

5. sz. — RÁ CZ ZOLTÁN: *A jezsuiták Magyarországon*. A mohácsi csatavesztés, majd Buda elfoglalása után a katolikus egyház szervezetei felbomlóban voltak, sok pap áttért a lutheránus hitre. Az egy-

ház sorainak rendezésére Oláh Miklós esztergomi hercegprímás a jezsuitáknak az országba való behívásával tett kísérleteket. A cikk áttekinti a jezsuita rend 1560-ban történő megjelenésétől a felszabadulás utáni feloszlásáig terjedő időszak alatti tevékenységét. Bemutatja az ellenreformáció kibontakozását, a kulturális életben betöltött szerepüket s hangsúlyozza, hogy mindig a Habsburgok mellett álltak, a Rákóczi-szabadságharcban éppúgy, mint 1848—49-ben. A XX. században a jezsuiták a parasztfiatalság megnyerésére egymásután alakították meg szervezeteiket, így a KALOT és a KALÁSZ szervezeteket.

8—9. sz.: GECSE GUSZTÁV: *A pápaság és a császárság harca a középkorban*. A római birodalom hanyatlásának korában a római püspökség a vallási tekintély mellett politikai és gazdasági hatalomra is szert tett. Ez a hatalom a római birodalom felbomlása idején már oly nagy volt, hogy az újonnan berendezkedő államok nem hagyhatták figyelmen kívül, mert ahol elnyerték az egyház támogatását, ott könnyebben szilárdíthatták meg saját hatalmukat. A nyugati egyház központosítása, hatalmának megerősödése I. Gergely pápa idejére esett. A pápai állam létrejötté s a bizánci befolyás megszűnése II. István pápa és Pipin frank király szövetségének eredménye volt, s ez időtájt tűnt fel az ún. Konstantinosz császár adománylevele, mely évszázadokon keresztül befolyásolta a pápaság és a világi hatalom viszonyát. A német-római császárság létrejötté után a pápai hatalom megyengült olyannyira, hogy a császárok nemcsak a főpapok, hanem még a pápa választásába is beleszóltak. Az egyházon belül megindult szerzetesi mozgalom ezt hivatott ellensúlyozni, s ez vezetett az investitúra-harchoz. E harc sikere arra indította a pápákat, hogy az egész világra kiterjesszék hatalmukat. Ezt részben a keresztesháború, részben a missziós-tevékenység révén látták elérhetőnek. Befejezés-ként a szerző a pápaság és császárság között váltakozó szerencsével folyó harc gazdasági és társadalmi hátterét világítja meg. — P.

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Glatz Ferenc (G.), Hegyi Klára (H.), Horváth Jenő (H. J.), Kardos József (K.), Pál Lajos (P.), Solymosi László (S.), Stier Miklós (S. M.), Szász Zoltán (Sz.), Tóth István (T).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSZI ISZTORII 1969. 1. szám.

— L. SZ. GAPONYENKO, A. N. SZAHAROV, G. L. SZOBOLEV: *A Nagy Október és mai burzsoá bírálói* (3—25. l.) az 50. évforduló alkalmából megjelent, vagy az utóbbi néhány évben napvilágot látott nyugati irodalomban, a nagy számú vitaülésein stb. néhány új áramlatot különböztet meg a Forradalom értékelésében. Az egyik véletlen jelenségnek tartja a Forradalom győzelmét, tagadja a néptömegek szerepét. A másik, az ipari társadalom elméletével hirdető, az orosz fejlődés elmaradottságával magyarázza, az ehhez közelálló harmadik irányzat pedig, a konvergencia elmélete, azt hirdeti, hogy az első időszak kivételével a szovjet társadalom egyre inkább polgári jellegűvé válik. Ezek a több megértést hirdető magyarázatok csak a régi ellenséges nézetek folytatói, de finomabb módszerekkel: a harci eszközök tökéletesedtek. — P. K. KOSZTYIKOV: *A lengyel nép harci élcsapata* (26—34. l.) a lengyel munkáspártok 1948 decemberében bekövetkezett egyesülését és Lengyelország azóta megtett útjának fő állomásait vizsgálja. — V. G. BRJUSZOVA: *Andrej Rubljov életrajzának vitatott kérdései* (35—48. l.) néhány új írott forrást is bevonva megállapítja, hogy a jeles orosz festő az 1390-es években alapított Andronyik-féle kolostor szerzetese volt, ott működött, 1427-ben halt meg. — Sz. I. KUZNYECOVA: *Az afrikai munkásosztály a szovjet történelmének megvilágításában* (49—59. l.) úgy látja, hogy a szovjet munkák már elég sok adatot gyűjtöttek össze az afrikai munkásosztály származásáról, a vándorlás nagy szerepéről, anyagi helyzetéről, osztályöntudatának hiányos voltáról, úgyhogy itt az ideje, hogy az informatív jellegű munkák mellett most már tudományos monográfiák is készüljenek. — V. T. FOMIN: *A fasiszta Németország belpolitikai helyzete a Szovjetunió elleni támadás előestéjén* (60—73. l.) bemutatja az államapparátus további központosságát, a párt és a rendőrség szorosabb összefonódását, a hatalomnak néhány ember kezében való koncentrációját. Ekkoriban kezdtek foglalkozni az elmebeteg és egyéb „haszontalan” emberek tömeges legyilkolásának kikísérletezésével. A pánikot okozó bombázásokkal szemben védekezéséért fokozták a nacionalista propagandát. A felső vezetés körében valójában semmi ellenállás sem volt, hiába próbálják ezt utólag bizonyítani, de a tömegek körében is csekély, a kommunisták nem tudták kivonni a munkásosztály jelentős részét a náci befolyás alól. — JE. V. GUTNOVA: *A szovjet medieviztika fejlődé-*

sének fő szakaszai (74—88. l.) három szakaszt különböztet meg, az első a harmincas évek derekáig tart, ez a kialakulás szakasza, a burzsoá nézetek elleni harc állt a középpontban, sok vita folyt, bár gyakran absztrakt szociologizáló jelleggel. A második szakasz 1945-ig tart, ekkor rakták le a középponttal foglalkozó történettudomány elméleti, tudományos és szervezeti alapjait, az ekkor felövő új nemzedék egységes marxista középkor-koncepció kialakítására törekedett. Historiográfiával is kezdtek foglalkozni. Az 1945 óta tartó harmadik szakaszban, amelyre vonatkozólag már bővebben idézi a legfontosabb munkákat, a hangsúlyt már nemcsak a feudalizmus korának általános jellemvonásaira helyezték, hanem az egyes országok sajátosságaira. Az előző korszakhoz hasonlóan ekkor is erős volt a gazdasági és társadalmi fejlődés kutatása, de nagyobb teret kapott már az osztályharc és az állam problematikája is. Összefoglalja a korszak legnevezetesebb vitáit is. — A vita-rovatban Sz. I. BRUK, N. N. CSEBOKSZAROV, JA. V. CSESZNOV: *A külföldi ázsiai országok etnikai fejlődésének problémái* (89—107. l.) a nemzetfogalom vitájához kapcsolódva arra utalnak, hogy etnikum és állam közt Ázsiában sokszor laza az összefüggés. Nagyobb népesoportok gazdasági vagy kulturális alapon (etnogazdasági vagy etnokulturális csoportok), nyelvi (etnonyelvi csoport) vagy vallási alapon (etnovallási csoport) alakultak ki, de ezek még nem alkotnak egységes etnikumot. Az egyes csoportok etnikai tudatosságának a foka különböző, szinte hierarchikus. A legtartósabb egyesülések a nemzetek, de a nemzetváltás sokhelyt épp most megy csak végbe. Az államok többnyire soknemzetiségűek, vagy egy vezető nemzettel az élen (Kína), vagy ilyen túlnyomó többséget alkotó nemzet nélkül (India). — L. I. KUNYECKAJA, K. A. MASTAKOVA: *Lapok egy gyönyörű életből* (108—121. l.) N. K. Krupszkaja születésének 100. évfordulója alkalmából részleteket közölnek egy készülő életrajzból. — B. L. VANNYIKOV: *A Szovjetunió védelmi képessége a háború előestéjén. Egy népbiztos feljegyzéseiből* (122—135. l.) befejezi az előző évi 10. számban megjelent visszaemlékezéseit, az elkövetett hibákat az elhamarkodott döntésekkel magyarázza. — V. V. ALIN befejezi eseménytörténeti összefoglalását a XI—XII. századi nomád betörések elleni harcokról (136—152. l.). — A. O. ZILBERMAN ismerteti az 1960-as évek második felében megjelent történeti bibliográfiákat (153—158. l.). — V. F. KOLOMIJCEV: *Bur-*

zsoá szerzők a mai Franciaország külpolitikájáról (182—188. l.) nagyrészt néhány De Gaulle-lal foglalkozó könyvet bírál. — V. JE. VLADIKIN: *A cigányok* (204—210. l.) áttekintést ad a nép történetéről és mai helyzetéről a Szovjetunióban.

2. szám. — SZ. L. SZENYAVSZKIJ: *A Szovjetunió munkásosztálya a szocialista építés befejezésének és a kommunizmusra való áttérésnek a korszakában. A szociális problémák* (3—18. l.) beszámol az utánpótlás kérdéseiről — ennek fő forrása ma már a középiskolát végzett fiatalság — a műveltség fokáról, a munkásosztály egyenletesebb megoszlásáról az egész országban. Az öntudat megerősödése a kezdeményező-készség növekedését is magával hozta. Megállapításait számos statisztikai adattal illusztrálja. — R. JA. JEVZEROV: *V. I. Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka” c. könyve megalkotásának történetéből* (19—31. l.) részletesen ismerteti, hogyan kapott Lenin 1915-ben megbízást a Parusz nevű legális kiadótól a könyv megírására, tárgyalja a kézirat sorsát, amely végül a javasolt rövidítés nélkül jelent meg 1917 szeptemberében. — J. J. ŽIUGŽDA, G. A. SADŽIUS: *A litván emigráns történetírás a szovjethatalom létrehozásáról Litvániában 1918—19-ben* (32—44. l.) áttekintik az utóbbi években megjelent munkákat, amelyek azt próbálják bizonyítani, hogy a litván nép ekkor nem akarta a forradalmat. — M. M. GUREVICSOV: *Állam-monopolisztikus tendenciák Oroszországban* (45—56. l.) a cukoripar példáján mutatja ki, hogyan alakulnak ki 1913-ra a monopóliumok, s a háborús gazdálkodás során hogyan fonódnak össze az állami gazdaságirányítási intézményekkel. — L. V. CSEREPNYIN: *A Russzkaja Pravda és a fűzfakéregre írt novgorodi oklevelek* (57—72. l.) azt vizsgálja, hogyan tükröződnek az oklevelekben a törvénykönyv normái a büntetőjog, az uzsora és az öröklés jogszabályaiban, rámutat arra, hogy az új feudális rend mellett még erősek a régi nemzeti társadalom hagyományai. — G. M. IVANOV: *A „tény” fogalmának kérdéséhez a történettudományban* (73—87. l.) alapos elemzés alapján úgy látja, hogy a tényt kétféle értelemben szokták használni: mint a múlt ténylegesen lejátszott és forrásokban rögzített eseményét stb. és mint az e ténynek megfelelő történeti rekonstrukció eredményét, ez utóbbi mindig tartalmaz bizonyos absztrakciót. A különböző tényeket a kutatás tárgyától és aspektusától függően lehet csoportosítani, jellegük különböző lehet, de egymással kapcsolatosak, s különbségeik csak mellékeselek. — S. ŁOPATNIUK: *Az 1926-os lengyelországi államesély és a külföldi álla-*

mok (88—97. l.) a lengyel történész ismerteti a francia, angol, amerikai, német, olasz, román, észt állásfoglalást. Anglia, Németország, Olaszország, Románia helyeselte a fordulatot, a Szovjetuniót sem érte meglepetésszerűen. A lengyel külpolitika alapvető változásához fűzött német remények azonban ekkor még nem valósultak meg. — A. H. KLEVANSZKIJ: *A szovjet kormány harca a szovjet—csehszlovák kapcsolatok normalizálásáért, 1918 vége—1920 eleje* (98—111. l.) bemutatja a szovjet kormány ismételt erőfeszítéseit a béke helyreállítására és a csehszlovák légio hazajuttatására, amit a csehszlovák kormány sokáig visszautasított, s csak a megváltozott hazai és nemzetközi helyzet kényszerítette a békés megoldásra. — M. JA. DOMNYICS: *A keresztény szakszervezetek és a fasizta diktatúra létrehozása Németországban* (112—123. l.) először próbálja felmérni a jelentős munkástömegeket tömörítő keresztény szakszervezeti szövetség felelősségét: vezetői 1918 óta reakciós nacionalista elveket hirdettek, objektíve a munkásosztály megosztására törekedtek, s bár 1933 januárjában tiltakoztak az új kormány ellen, nyugalomra intettek, sőt bele is próbáltak épülni az új rendbe, de már áprilisban feloszlatták. — V. F. TRIBUC tengernagy: *A Vörös Zászlórenddel kitüntetett Balti Flotta 1941 nyarán* (124—137. l.) mint a Flotta akkori parancsnoka kezdi meg visszaemlékezéseinek közlését, itt 1941 augusztus elejéig követve az eseményeket. — A. G. ZVEREV: *A szovjet pénzügyi rendszer történetének néhány oldaláról* (138—144. l.) a második világháborúra vonatkozó visszaemlékezéseit közli, maga 1938—1960 volt pénzügyi népbiztos, ill. pénzügyminiszter. — V. V. KARGALOV: *Oroszország szabadságharca a mongol—tatár iga ellen* (145—157. l.) hosszabb eseménytörténeti összefoglalást indít el, az első részben a mongol birodalom helyzetét ismerteti a XIII. sz. első évtizedeiben. — R. G. CIPKINA: *A paraszti Vörös Gárda történetének irodalma és forrásai* (160—168. l.) áttekintést ad az eddigi feldolgozásokról. — SZ. SZ. HESZIN bemutatja a tengerészeknek az Októberi Forradalomban játszott szerepével foglalkozó szovjet történeti irodalmat (169—177. l.). — E. K. SZAULEVICS: *Egy per története* (205—208. l.) ismerteti a Ksesinszkaja primaballerina, a cárevis szeretője által 1917 tavaszán indított pert, amelynek során petrográdi palotáját vissza akarta szerezni a bolsevikoktól. — N. N. ROZOV: *Ki, mit, és hogyan írt a régi Oroszországban* (208—214. l.) inkább népszerű formában összefoglalja a legfontosabb paleográfiai tudnivalókat. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1969. 1. szám. — JOSÉ RUIZ: *Salvador népe harcba indul* (3—8. l.) az 1967—68-as esztendő eseménytörténetét foglalja össze. — DIETER FRICKE: *Walter Ulbricht mint a német munkásmozgalom története* (9—14. l.) történeti elemzéseit ismerteti. — SZ. P. IVANOV: *A második világháború nagy csatája* (15—23. l.) a sztálingrádi csatáról szóló visszaemlékezések nemrég megjelent gyűjteménye kapcsán vázolja a csata jelentőségét. — JE. V. ANANOVA: *Az USA fegyveres intervenciója a Dominikai Köztársaságban* (24—37. l.) 1965 szeptemberétől tárgyalva az eseményeket fejezi be összefoglalását. — I. R. GRIGULEVIC: *A portugál inkvizíció bűnei, XVI—XIX. sz.* (38—48. l.) nagy vonásokban foglalja össze az intézmény történetét — P. I. REZONOV: *Az 1948 februári csehszlovákiai események történelmi jelentősége* (49—55. l.) egyetemes történeti szempontból vizsgálja a fordulatot. — JA. M. KOPANSZKIJ: *A besszarábiai dolgozók harcban a bojárí Románia ellen, 1918—1940* (56—66. l.) számos adatot hoz a sztrájkharcokra és felkelésekre, amelyek a burzsoá-földesúri román fennhatóság ellen irányultak. — G. D. PETROV: *Alekszandra Kollontaj az első világháború előtt és alatt, 1908—1916* (67—81. l.) Lenin vezetése alatt kibontakozó fejlődését ábrázolja, néhány ismeretlen fényképet is közölve. — V. N. VINOGRADOV: *Lapok a román—szovjet forradalmi kapcsolatok történetéből* (82—92. l.) 1917 februárja és decembere közt összegezi a román internacionalisták harcát a bolsevikok oldalán a forradalomért. — R. A. AVERBUH: *A nemzeti kérdés az osztrák birodalomban az 1867-es kiegyezés előestéjén A. I. Herzen és N. G. Csernisevszkij értékelésében* (93—97. l.) megállapításaikat idézve kimutatja: felszólították a Monarchia népeit, hagyjanak fel a nemzeti viszályal és egyesüljenek a reakció elleni harcban. — M. A. BARC: *A kapitalizmus keletkezésének problémái az újabb burzsoá történetírásban* (112—125. l.) az 1950-es évek dereka óta megjelent fontosabb gazdaságtörténeti munkákat elemzi. — N.

ISZTORIJA SZSZSZR 1969. 1. szám. — *Történelmi dátum elé* (3—7. l.) címen vezércikk figyelmeztet a közelgő Lenin-jubiléumra. — SZ. A. FEGYUKIN: *A művészi értelmiség a szovjethatalom első éveiben* (8—26. l.) kimutatja, hogy a régi értelmiség zöme az új hatalom mellé állt, de éppen a művészek közt akadtak, akik szembe fordultak vele, vagy csak árnyoldalaira mutattak rá. Gorkij is csak fokozatosan jutott el a teljes igenlésig. — I. D. KOVALCSENKO, L. V. MILOV: *Az összoroszországi agrár-*

piac kialakulási folyamata tanulmányozásának alapelveiről, XVIII—XX. század (27—57. l.) a gabonaárak alakulásának matematikai statisztikai módszerrel való feldolgozása, korrelációs számítások alapján arra az eredményre jutnak, hogy a XVIII. sz. derekán három nagyobb piaci körzet alakult ki, egy északi és északkeleti, amely valószínűleg már régebben megvolt; tengelye a Volga, a feketeföldes terület, és a korabeli moszkvai tartomány. A XIX. sz. derekára ezek már szomszédosakká váltak, egyes területek egyszerre két körzetbe is beletartoztak. Egységes piac azonban, ahol a profitráta szabadon növekedhet, csak 1861 után alakult ki. — A vita-rovatban A. M. DANYILOVIC, SZ. A. POKROVSKIJ: *Az orosz abszolutizmus osztálylényegéről és fejlődési szakaszairól* (58—78. l.) A. Ja. Avrehnek az 1968. évi 2. számban megjelent cikkével vitatkozva úgy látják, hogy az orosz abszolutizmus a népmozgalom elleni harc érdekében született, nem jelenti az egész nemesség közvetlen uralmát, az államhatalom bizonyos önállóságra tesz szert. Őt szakaszták különböztetik meg: A XVII. sz. második fele, I. Pétertől a Pugacsov-felkelésig, onnan az 1860-as évek reformjaig, azoktól a századfordulójáig, és végül az imperializmus korában (ezen belül kisebb alkorszakokat 1905—7, 1907—14, 1914—1917). 1905 után kétségtelenül változás állt be, de még nem bontakozott ki teljesen az alkotmányos burzsoá monarchia, inkább bonapartista típusú diktatúráról lehet beszélni. — I. JE. GORELOV: *Mihail Petrovics Janisev (1884—1920) és felesége, Alekszandra Alekszandrovna Janiseva (1894—) életét és munkásmozgalmi tevékenységét ismerteti.* — N. I. KUZNYECOV: *N. K. Krupszkaja forradalmi tevékenységének történetéből* (86—93. l.) 1903—1905, a II. és III. pártkongresszus közti tevékenységét tárgyalja. — V. I. KOSZTRIKIN: *Az eszerek manőverei az agrárkérdésben Október előestéjén* (102—112. l.) elemzi Maszlov eszer miniszter tervezetét a földreformról, amelyet szeptember—október folyamán tárgyaltak különböző fórumokon, s amely világosan mutatja, hogy az eszerek ekkor már a nagybirtok megmentésére törekedtek. — M. A. DODOLEV: *Oroszország és az 1820—1823-as spanyol forradalom* (113—122. l.) a haladó visszhang mellett a hivatalos Oroszország némi habozás után ellenséges állásfoglalását változtatja fel. — SZ. V. SZVERDLINA: *Elfelejtett lapok. N. H. Csernisevszkij az asztrahányi száműzetés éveiben* (123—126. l.) ekkor írt munkáit áttekintve bizonyítja, hogy hí maradt elveihez. — JE. A. LUCKIJ ismerteti az 1960-as években az 1917—18-

as oroszországi agrárforradalomról írt szovjet munkákat (127—134. l.). — L. I. LEGOSIN, M. I. CSERNIS az 1861 utáni urali agrárkérdéssel foglalkozó, 1956—1967 megjelent szovjet szakirodalmat mutatják be. — M. F. PUZRINA: *A burzsoá szovjetológus agrárszakértők új manőverei* (175—188. l.) megbírálja az 1950—60-as években megjelent nyugati történelmi és közgazdasági munkákat, amelyek a szovjet mezőgazdaság fejlődését próbálták meghamisítani. — N.

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYE-NYIJE 1969. 1. szám. — L. B. VALEV: *A külföldi szláv országok legújabbkori története tanulmányozásának helyzetéről és perspektíváiról a Szovjetunióban* (3—12. l.) beszámol a forradalmi, kommunista, antifasiszta mozgalmak, a népi demokratikus átalakulás és a szocialista építés kutatása terén eddig elért legfontosabb eredményekről. — STANISŁAW LOPATNIUK: *Az 1929. február 9-i moszkvai jegyzőkönyv* (13—23. l.) a Briand—Kellogg paktum elveit Kelet-Európára kiterjesztő egyezményt ismereti és úgy értékeli, mint a két világháború közötti szovjet—lengyel kapcsolatok egyik ritka pozitív jelenségét. — JE. L. NYEMIROVSKIJ: *Ivan Fjodorov ősnymondás a krakkói egyetemen* (49—56. l.) az immatrikulációs jegyzőkönyvek adatát felhasználva igen valószínűnek tartja, hogy I. Fjodorov 1532—34 közt a krakkói egyetemen tanult. — JE. CIMBAL: *Egy lap a Szovjetunió és a dunai országok dolgozóinak harci együttműködése történetéből a második világháború éveiben* (79—83. l.) számos adattal tárja fel, hogyan segítette a kikötők lakossága a szovjet Fekete-tengeri és dunai hadihajóflotta harci cselekményeit 1944—1945 során. — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1969. 1. szám. — MARIA BOGUCA: *Gdańsk kereskedelme az Ibériai félszigettel a XVII. sz. első felében* (1—23. l.) az Ibériába irányuló danakai külkereskedelem főleg az 1580-as évektől lendült fel. Az export nagyrésze gabonából (rozs, búza), fából és faárukból, fémekből, szövetekből, borostyánból állott, míg az importot elsősorban só, gyümölcsök és fűszerek, borok képezték. Az áruforgalom, a kereskedelmi mérlegek alakulását táblázatok mutatják. — JANUSZ WOJTASIK: *II. Ágost harca a Conti-párti és hercegprimási táborral uralkodása első évében, 1697—98* (24—44. l.) a Sobieski János halála utáni interregnum idejének anarchikus állapotából indul ki. A lengyel főnemesség francia-párti része 1697-ben a Bourbon-családból származó Conti herceget akarta trónra ültetni, s ezt Radzie-

jowski primás is támogatta. A másik rész Frigyes Ágost szász választót hívta meg Lengyelországba. II. Ágost hosszú diplomáciai harcra, pénzzel és jelentős katonai erőösszevonással meggyűlöltotta Conti törekvéseit s a trónkövetelőt kiűzte az országból. — STANISŁAW DZIEDZIŃCZAKOWSKI: *A Központi Mezőgazdasági Társaság a Lengyel Királyságban és programja az 1906—1908-as években* (45—73. l.) az 1861-ben Andrzej Zamoyski vezetésével alakult Mezőgazdasági Társaságból különböző szervezeti és névváltozások után keletkezett a Központi Mezőgazdasági Társaság 1906-ban. A lengyel kormányzóságok mezőgazdasági köreit és társulásait fogta össze, fő célkitűzése az agrártechnika és az ilyen irányú szakképzés fejlesztése mellett — nem kis mértékben az 1905-ös forradalom hatására — mérsékelt agrárreform volt. Politikai szereppel is bírt, mert törzsgárdája a Reális Politika Pártjának tagjaiból állott, ezek pedig a dumában fejtették ki agrártervezetüket. — STEFAN MIGDAŁ: *Szászország kormánya és a Lengyel Királyság az első világháború idején. Részlet a német imperializmus történetéből* (74—91. l.) kimutatja, hogy az első világháború előestéjén már születtek tervek Németország területének megnagyobbítására, ezek között jelentős helyet foglalt el a Lengyel Királyság majdani hovatartozásának kérdése. Emiatt súrlódások keletkeztek Poroszország és Szászország között, mert az utóbbi félt a birodalom „elporoszosodásától”, s ezért idejétmült „dinasztikus hagyományokra” hivatkozva szertette volna megszerezni a királyság területét, hogy potenciáját növelhesse. 1917-től azonban a hadihelyzet kedvezőtlen állása és a bel- és külpolitikai változások miatt a téma lekerült a napirendről. — HENRYK WAJN: *Harc a politikai foglyok amnesztiájáért az 1926—1928-as években* (92—113. l.). A lengyel fehérterror következtében 1918-tól igen sokan kerültek börtönbe. A foglyok kiszabadításáért, a börtönállapotok megjavításáért a Lengyel Kommunista Párt, a Lengyel Szocialista Párt, a szakszervezetek és az összes baloldali csoportosulás, de még külföldi (elsősorban francia) írók és tudósok is kampányt indítottak, amely 1926—28 között érte el csúcspontját. A szejm az országos megmozdulás következtében kénytelen volt részleges amnesztiát adni 1928-ban, amely 13 ezer foglyot érintett, de ezeknek csak egy része volt politikai tevékenységért elítélve. — P.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTS-WISSENSCHAFT 1969. 1—2. szám. — A kettős számot az NDK IV. történeztudomány-kongresszusának szentelték. Tanulmányokat

közül a kongresszus teljes üléséről, referátumokat, jelentéseket az egyes munkaközösségek munkájáról. A tanulmányok élen olvasható a kongresszusnak Walter Ulbrichthoz intézett levele (7—9. l.), továbbá a vendégek felszólalásai közül kettő. — V. M. Hvosztov felszólalásában valamennyi ország marxista történészeinek együttműködéséért szállt sikra (9—10. l.). — TRAN HUY LIEU a hagyomány és a jelen kapcsolatát elemezte a vietnami történetírásban (10—14. l.). — ERNST DIEHL: *Az 1918 novemberi forradalom jelentősége* (14—32. l.) a német munkásosztály első nagy forradalmi megmozdulásának elvi tapasztalatait összegezi. A világ- és vele együtt a német imperializmus 1918 végén merőben új helyzettel találta magát szemben. Az új helyzet stratégiai és taktikai irányváltozásra kényszerítette az imperialista burzsoáziát. Maga is kezdett demokratikus jelszavakat hangoztatni: vezető szerepre igyekezett szert tenni demokratikus szervezetekben. Legfőbb törekvése azonban az volt, hogy a jobboldali szociáldemokrata és független szociáldemokrata párt- és szakszervezeti vezetők segítségével az imperialista államhoz láncolja a munkásosztályt. Ebből a veszélyes helyzetből a Spartacus Szövetség és a belőle kiharadt Német Kommunista Párt mutatta meg a kivezető utat. — JOACHIM STREISAND: *Történeti kép és történeti tudat a fejlett szocialista társadalom kialakításánál* (33—51. l.) a szocialista tudat és a történeti tudat viszonyát elemzi: bár a történeti tudat csak egyik formája a társadalmi tudatnak, valójában ez a társadalmi tudat valamennyi formáját áthatja. A fejlett szocialista társadalom kiépítése olyan viszonyok közt folyik, amelyek a tudatfejlődést is erősen befolyásolják: az egyik a tudományos-technikai forradalom, a másik az állandó konfrontáció az imperializmussal, elsősorban a nyugat-német imperializmussal. A történészek leginkább úgy járulhatnak hozzá a szocialista tudat fejlődéséhez általában és a történeti tudat fejlődéséhez különösen, ha kidolgozzák és elterjesztik a szocialista társadalom tudományos-történeti képét. Ennek három lényeges vonást kell tartalmaznia: 1. a német történelem haladó osztályvonala az NDK-ban tetőződik; 2. a német nép története is törvényszerű folyamat; 3. az emberiség történetét is a gazdasági társadalomalakulatók haladó egymásutánja határozta meg. — WALTER SCHMIDT: *A történettudomány feladatairól a szocialista tudatképzéssel kapcsolatban* (52—61. l.) hangsúlyozza, hogy minden társadalmi tudatnak elengedhetetlen alkotórésze a történelmi összetevő. A feladat nem csupán annak tudatossá

tétele, hogy a jelen minden társadalmi eseménye csak történeti összefüggéseiben ismerhető és érthető meg teljesen, hanem még inkább az, hogy egy konkrét, szilárd tényismereten nyugvó, önmagában zárt tudományos képet alkossunk a német néptörténeti fejlődéséről és különösen a munkásosztály harcáról. — BOTHO BRACHMANN: *A modern információközlés kihatásai a történeti kép és az információs bázis kölcsönös viszonyára* (62—68. l.) annak a hatalmas információ-áradatnak történeti vonatkozásait foglalkozik, amely az utóbbi időben már minden 10, 8, 5, sőt 3 évben megkészezi az emberiség rendelkezésére álló tudáskincset. A történelem munkájának célja az, hogy munkájában információk maximumot érjen el. Ezt a különböző történeti időszakokban különbözőképpen, abszolút, ill. relatív dokumentum-maximummal tudta elérni. Jelenleg, a tudományos-technikai forradalom viszonyai közt a történészek nem lehet más célja, mint hogy relatív dokumentum-minimum segítségével információk maximumot érjen el. — GEORG MENDE: *Mit jelent: történetileg gonfolkodni?* (69—73. l.) bevezetőben a természet- és társadalomtudományok együttműködését sürgeti, majd a történettudomány és a filozófia együttműködésének legfontosabb kérdéseit tárgyalja. — ERNST ENGELBERG: *Pártosság és objektivitás a történettudományban* (74—79. l.) a téma ismert aspektusait foglalja össze igen világosan. — WERNER HORN: *A marxista-leninista párt vezetőszerkepe pártunk objektív törvényszerűsége* (80—86. l.) a német munkásosztály forradalmi pártjának eddigi eredményeiből kiindulva és ezekre támaszkodva, szembeszáll a szocializmus „kijavítására”, „megújítására” irányuló revizionista kísérletekkel. A szocialista és a kommunista társadalmi rend megszervezésének társadalmi folyamata, a szocialista forradalom technikai-tudományos forradalommal való összekapcsolásának objektív szükségessége egyfelől, az imperializmussal vívott osztályharc éleződése és a monopolkapitalista uralom megszüntetésének sürgető szükségessége másfelől a két legfontosabb ok, amely a jelenkorban is szükségessé teszi a munkásosztály és marxista-leninista pártja vezetőszerkepe. — STEFAN DOERNBERG: *Proletárinternacionalizmus és történettudomány* (87—91. l.) viszonyuk helyes értelmezését követeli az imperializmus globális stratégiájának viszonyai között. Az imperialista stratégiának játszik kezére, aki arról beszél, hogy a kommunista mozgalomban több központot kell létrehozni, ill. a világmozgalom egységét a különbözőségekre és a sokszínűsége kell alapozni. Az internaciona-

lizmustól való elpártolásnak minősíti azt is, ha a nemzet kérdését nem osztályalapon értelmezik, és ráaggatják a „nemzeti” jelzőt olyan hagyományokra és sajátosságokra is, amelyek az illető országokban a burzsoázia osztályuralmának voltak a jellemzői. Ezért helyesebbnek látszik nem az általánosan érvényes törvények és a nemzeti sajátosságok összekapcsolásáról beszélni, hanem az általános törvényszerűségek érvényesüléséről és hatásmódjáról az illető ország történelmi feltételei között, amelyek egyrészt az illető országok történelmi hagyományából, méginkább azonban gazdasági és társadalmi fejlődési állapotából erednek. — WERNER PAFF: *Az imperializmus és az opportunizmus kölcsönös viszonyának időszerű nézőpontjai* (92—100. l.) abból indul ki, hogy az opportunizmus megjelenési formái az elmúlt öt évtizedben ugyan megváltoztak, lényege azonban ugyanaz maradt. Történelmi tanulságként szögezi le, hogy a szociáldemokrata koncepció hívei előbb-utóbb az imperialista reakció táborába solnrodának. A nyugat-német szociáldemokrácia csúcsetelvénye és miniszteri szárnya csak látzatalternatívát s nem igazi monopóliumellenes politikát ajánl a munkásosztálynak. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1969. 1. szám. — OTTO URBAN: *Karl Kautsky és a marxizmus mint a szocialista tömegpárt ideológiájának kialakulása a XIX. század végén* (1—18. l.) bemutatja Kautsky ideológiai fejlődését, Darwin hatását, Engelsszel való személyes kapcsolatát 1881 óta. Úgy látja, az 1890-es évektől a szocialista párt már nem a fennálló rendszer teljes negációja volt, hanem a társadalomba integrálódott ellenzék, amelynek ideológiája 1878—96 alakult ki első szakaszában Engels Marx-interpretációjából, amely tudományos elméletben foglalta össze a tanítást, második szakaszában a tanítás érvényesítése és népszerűsítése volt a lényeges. Míg Bebel a politikai gyakorlatban, Kautsky az elmélet kialakítása terén működött a legnagyobb hatással. — EVA VLČKOVÁ: *A németországi és ausztriai baloldali szocialisták egységfront-koncepciói a fasizmus támadása után (1933-1934)* (19—42. l.) a baloldali szociáldemokraták helyzetelemzéseit mutatja be Hitler hatalomrajutása és 1934 februárja után. A baloldali szociáldemokraták, akik ekkorra már elfogadták a proletárdiktatúra elvét s a Szovjetunió feltétel nélküli támogatását, de a Szovjetunió belső demokratizálódását sürgették, a fasizmus térhódításában a munkásosztály vereségét látták, mindkét pártot hibáztatták miatta, ezt az

elemzést viszont a kommunisták nem fogadták el 1934 júliusáig. Az egységfront jelszava csak Ausztriában vezetett gyakorlati akcióegységekre. A szerző mellékletben közli az osztrák baloldali szociáldemokraták 1934 májusi felhívását az egységfront érdekében. — VLASTIMIL LACINA: *A szociáldemokrácia és a nemzeti szocialisták agrárkonceptióihoz 1945—48-ban* (43—56. l.) kimutatja, hogy a szociáldemokrata párt 1946-os tervezetében 4—50 ha nagyságú parasztbirtokokat javasolt, széles szövetkezeti hálózatot, állami vagy termelőszövetkezeti tulajdonban levő nagybirtokok mellett, ez Otto Bauer elképzeléseire megy vissza. A nemzeti szocialisták az agrárpárt örökébe léptek, az agrárérdekek egyenjogúsítását akarták egyéb gazdasági ágakkal, földmagántulajdont, az 1918 utáni földreform felülvizsgálását, de nem általános földreformot. — A vita-rovatban FRANTIŠEK ŠMAHEL: *Cseh anomália? Elmétkedés a XIV. és XV. századi cseh „nacionalizmus” modernségéről folyó vita margójára* (57—68. l.) figyelmeztet a X. század óta meglévő állami egység tényére, úgy látja, hogy az etnikai összetartozásnak nagyobb dinamizmusa és koherenciája volt, mint a szomszédos népeknél, de a huszita mozgalomban a vallási elemet sokkal fontosabbnak tartja a nemzetinél. A mozgalom anticipálja a későbbi cseh nacionalizmust, de nem hozza létre. — JOSEF KOČI: *A jobbagyság megszüntetéséről szóló pátens a cseh tartományokban* (69—108. l.) eseménytörténetileg részletesen vizsgálja II. József 1781-es rendeletének létrejöttét, a rendek előzetes véleményét, amely valójában megakadályozására irányult, József nem is vette tudomásul. — J. P. a spanyol aranykorral foglalkozó újabb munkák sorában ismerteti Wittman Tibor II. Fülöp-életrajzát (112. l.). — N.

HISTORICKÝ ČASOPIS 1969. 1. szám. — ANDRIJA B. STOJKOVIĆ: *Svetozar Marković ideológiája* (1—42. l.) forrásait saját kora társadalmán kívül az orosz forradalmi demokratákban, Marxban, a nyugati materializmusban és az utópikus szocializmusban látja. Marković a „népszellemet” és a nyugatosságát szintézisbe akarta hozni. A szerző rendszerezte erkölcsi, gazdasági, társadalmi, politikai nézeteit, hangsúlyozza természettudományos kiindulópontja mellett történeti idealizmusát. Marković nem volt önálló alkotó, de eredeti gondolkodó; számos ellentmondása mellett hiszi, hogy a szocializmusról vallott koncepciója marxista szellemű. — JULIUS MÉSÁROŠ: *A dualista monarchia felbomlásának belső okai és a szlovákok helyzete Magyarországon* (43—56. l.) meg-

állapítja, hogy a bomlás jelei már a XIX. század eleje óta mutatkoztak, a kiegyezés a vég kezdete volt, mert szakított az államegységgel, a két fél kölönirányú fejlődését csak elmélyítette, s a nemzeti egyenjogúságot legalább forma szerint fenntartó Ausztria mellett Magyarországot egy nemzet államává próbálta átgymni. A szlovákok különböző foglalkozási ágakban való arányszámával igazolja elnyomott helyzetüket. — MICHAL SUCHÝ: *A lőcsei lakosság vagyoni differenciálódásának fejlődése a XVI. század derekától a XVII. század végéig* (57—97. l.) a háztulajdonosokról 10 évenként készített cenzus-könyvek részletes feldolgozása alapján megállapítja, hogy a (városi kerületek szerint is vizsgált) differenciálódás fokozatosan ment végbe, a középrétegek eltűnésben voltak, az egyre vagyonosodó felső réteg pedig feudalizálódott — LUBOMÍR LIP-TÁK: *A történetírás feladata és helyzete társadalmunkban* (98—118. l.) a Szlovák Történelmi Társulat 1968 júliusi közgyűlésén elhangzott előadása úgy látja, hogy a történetírás a szlovák nemzeti megújulás kora óta politikai fegyver volt, a dogmatikus korszak elleni harcban is megtartotta ezt a szerepét. Ezt csökkenteni kell, de teljesen nem tűnhet el, mert az erősebb szomszédnépeknél igen széles rétegeknek van jelentős történeti tudatuk. A jövőben a szlovák nép történetének kutatása mellett több figyelmet kell fordítani a terület egészének vizsgálatára. Tudományos alapossgági forráskiadványokra és fontos kérdésekről írt szintézisekre van szükség. Kell az állandó összevetés a világ történettudományával. — SZOKOLAY KATALIN: *A nemzetközi munkásmozgalom a magyar történetírásban* (119—131. l.) a dualizmus korától a legújabb időkig tekinti át a témával foglalkozó magyar munkákat. — RICHARD MARSINA ismerteti a Székesfehérvár évszázadai I. kötetét (137—139. l.), O. CHMELOVÁ Ránki György: 1944. március 19. e. könyvét (156—157. l.). — N.

ISZTORICESZKI PREGLED 1969. 1. szám. — LJUDMILA ZSIVKOVA: *Angol—török kapcsolatok a második világháború előestéjén* (3—28. l.) kiadott diplomáciai forrásanyagot és a bolgár külügyminisztérium levéltári anyagát felhasználva bizonyítja be, hogy 1938-ra Törökország szakított imperialistaellenes és semlegeségi politikájával. — BORISZLAV PRIMOV: *A bolgár bogomilizmus és az európai reformáció* (29—51. l.) a két áramlat közt társadalmi és ideológiai téren alapvetően közös vonásokat lát, s úgy véli, tényleges kapcsolatok is voltak, az utolsó bogomilok

éppen Magyarország területén kapcsolódtak a huszitizmus első képviselőihez (a huszita bibliafordításra céloz itt), s így mintegy beleolvadtak az új irányzatba. — MIRO ISZUSZOV: *Bulgária gazdasági kiadásai a Honvédő Háborúban, 1944—1945* (52—67. l.) közel 160 milliárd levában állapítja meg (pontos számadatokkal) a kiadásokat, ennek érzékeltetésére közölve, hogy 1944-ben a nemzeti jövedelem több mint 203, ill. 1945-ben 242 milliárd leva volt, a kiadások tehát súlyos terhet jelentettek. — KONZTANTIN SZT. PANDEV: *A Belső-Macedón—Odrinszkói Forradalmi Bizottmány szabályzatai és regulái az Illés-napi és preobrazsenszkoji felkelés előtt* (68—80. l.) forráskritikával mutatja ki az 1896—1902 közt kiadott szabályzatok változásait és ezek szerzőit. — GYIVOL G. PESZCSANIJ: *Jurij Ivanovics Venyelin Bulgária nemzeti-kulturális megújulásában* (94—102. l.) összefoglalja a XIX. sz. első felében élt, kárpát-ukrajnai származású történész szerepét a bolgár nemzeti megújulási mozgalomban. — A vita-rovatban ZSAK NATAN összegezi a bulgáriai faszizmusról folyt vitát (103—118. l.), s többnyire eredeti álláspontját ismételve vitázik egyéb nézetekkel, hangsúlyozva, hogy a vita távolról sem tisztázott minden kérdést. — N.

JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS 1969. 1—2. szám. — A tanulmányok többsége a JKPSZ 50 éves fennállását ünnepli. — BOGUMIL HRABAK: *A Szerbek, Horvátok és Szlovének Kommunista (bolsevik) Pártja* (7—27. l.) a Szovjet-Oroszországban megalakult párt fejlődését foglalja össze, amely a pártalakulás egyik előzménye, a hazatért párttagok az illegálisan kezdtek a kommunista eszmék hirdetését. — JANKO PLETERSKI: *A jugoszláviai nemzeti kérdés a JKP—JKSz elméletében és politikájában* (28—68. l.) részletes elemzéssel mutatja ki, hogyan alakult a párt programja a két világháború közt, föderatív megoldást képzelt el, megállapította, hogy Jugoszláviában sem sikerült 1918 után a nemzeti kérdés megoldása, különösen a szlovén kérdés vetődött fel élesen. A nemzeti elválás gondolatától azonban az 1930-as években a párt eljutott odáig, hogy az ország egységét megtartva kell a nemzeti kérdést megoldani. — PERO DAMJANOVIĆ: *Az ötödik országos konferencia, a felkelés előkészítésének jegyében* (69—93. l.) kimutatja az 1940 októberében Zágrábban tartott pártkonferencia jelentőségét. — PERO MORAČA: *Jugoszlávia Kommunista Pártja és a Komintern kapcsolatai 1941—1943* (94—132. l.) a Szovjetunió elleni háború kirobantásá-

tól a Komintern felosztásáig időrendben ismerteti a kapcsolatokat; úgy látja, hogy főképp a londoni emigráns kormány elismerésének kérdésében voltak ellentétek, a Komintern itt közvetítő szerepet játszott a kormányt ellenző hazai mozgalom és a Szovjetunió külpolitikai érdekei között. — VLADO STRUGAR: *A szociáldemokrácia a jugoszláv területeken az első világháború idején* (133—149. l.) áttekintést ad a kérdéssel foglalkozó 1945—65 közötti jugoszláv irodalomról. — MILENA GECIÓ: *A háború óta megjelent munkák a munkásmozgalom és a JK Sz két világháború közötti történetéről* (150—171. l.) ugyancsak bibliográfiai összefoglalás. — SKENDER RIZAJ: *Az albán ábécé a tudományos irodalomban* (173—198. l.) a XVI. századtól ismerteti az albán írás kodifikálására irányuló, a politikai helyzethez szorosan kapcsolódó kísérleteket, amelyek 1912-ben vezettek csupán a ma is használatos latin betűs ábécé bevezetésére. — JOVAN VASILJEVIĆ: *A jugoszláv partizánok aktivitása az Adriai tengeren* (199—223. l.) bemutatja a harcok menetét, az eredetileg (1942 szeptembere) két halászhajóból és 20 főből álló tengeri partizáncsapat 1945 májusára 400 egységre nőtt kb. 14 000 fővel, s komoly veszteségeket okozott a német és olasz flottának. — ALEKSANDAR MATKOVSKI: *Macedónia régi címere* (224—232. l.) kimutatja, hogy a középkorban valójában egyik délszláv országnak sem volt címere, ezeket a XVI. században horvát, bosnyák és dalmát katolikus körökben találták ki. — VUK VINAVER ismerteti Sz. Ormos Mária: *Merénylet Marseillen c. könyvét* (266—270. l.). — N.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1969. I. szám. — A. MASON: *A kormány és az 1926. évi általános sztrájk* (1—22. l.) kimutatja, hogy a sztrájk fordulatot hozott mind az angol, mind az egész nemzetközi munkásmozgalom életében. Az utóbbi évtizedben több könyv tárgyaltá ismét ezeket a kérdéseket, amelyek közül jónéhányat még mindig nem sikerült lezárni (így olyanokat, hogy a kormány miért engedett 1925 júliusában, a Vörös Péntek napján, mi volt az álláspontja Baldwinnak, voltak-e — és ha igen, akkor milyen — ellentétek a kormányban, mennyire volt perldöntő az ezt követő hetekben-hónapokban a kormány felkészülése a munkások letörésére stb.). Mason most a felsoroltak közül szinte valamennyi problémát érinti, s válaszainak értékét növeli, hogy az újonnan kiadott kormányrendelet lehetőségeivel élve Mason felhasználta a kormány egykori tárgyalásainak dokumentumait. Ezekre támaszkodva

mege erősítette: a szénbányászat általános elmaradása, válsága ismert adottság volt, s vitathatatlan mindmáig az is, hogy a bányatókésékek a munkások rovására képzelték el a bányák racionalizálását s a piaci versenyképesség biztosítását. Ezzel szemben új az, hogy Mason aláhúzza: Baldwin mindvégig szerette volna elkerülni az összeütközést, még akkor is, amikor már jelentéseket kapott arról, hogy a kormány sztrájkellenes előkészületei (a szállítás biztosítása) megtörténtek — mert tisztában volt azzal, hogy a gazdasági visszaesés és a társadalmi ellentétek kiéleződése nem maradhat a „rend” szempontjából káros következmények nélkül. Bár ismeretes, hogy Baldwin politikájáról már néhány történetíró hasonló képet alkotott (így Mowat azóta is sztereotípúmnak tekintett írásában), de Mason megállapításait új dokumentumokkal teszi hitelessé. Emellett hangsúlyozza, hogy noha a kormány paragrafusokkal és különféle szervezeti intézkedésekkel valóban körültekintően felkészült a sztrájk várható hatásának ellensúlyozására, még így is sok minden előre kiszámíthatatlan maradt. Vonatkozott ez elsősorban az önkéntesekre — akikről előre nem lehetett tudni, hogy mennyien, pontosabban elegenden lesznek-e. A. Mason nyomon kíséri, hogy a bírói apparátus és a törvényhozás vonalán hogyan készítette elő a kormány a munkások letörését, s megállapítja, hogy noha Baldwin és a kormány hangsúlyozottan „pártatlan”, helyesebben olyan szűben kívánt feltűnni, mintha az egész nemzet érdekeit védelmezne, „a szembenálló felek feje fölött”, valójában intézkedéseivel mindig a munkáltatók segítségére sietett. Mason érinti a kormány belső ellentétjeinek kérdését is, megállapítja, hogyan alakult ki a sztrájk idején egy belső vezérkar a belügy és munkaügyi, közlekedési miniszter körül — akikhez a kritikus időben csatlakozott a kabinet igen befolyásos három tagja: W. Churchill pénzügy-, Lord Birkenhead indiaügyi, és Neville Chamberlain egészségügyi miniszter, — ők voltak a „kemény kéz politikájának” hívei. — RODNEY BARKER: *A Munkáspárt és a szocialista nevelés* (22—53. l.) megállapítja, hogy Owen óta Angliában mindenki tisztában volt azzal, hogy a nevelési rendszer és a szociális struktúra, illetőleg ennek reformja között szoros összefüggések állnak fenn. A nevelési rendszer, a közoktatás helyzetének története amúgy is nagyobb érdeklődést váltott ki, s mint Barker is idézi, az utóbbi években több olyan monográfia jelent meg, amely kifejezetten ennek és a munkásmozgalomnak összefüggéseit vizsgálja. Egyik fontos mozzanat-

ként a Plebs League 1909. évi megalakulását jelzi a szerző (amelyet az oxfordi Ruskin College elégedetlenjei alapítottak), majd végigfut azon a gondolatsoron, hogy a Munkáspártban mindig küzdöttek a zárt iskolarendszer áttöréséért, azért, hogy az iskolákba a munkás-, illetőleg szegénysorsú gyermekek is „betörhessenek”. Később e gondolatot az angol liberális és konzervatív politikusok is magukévá tették, az iskolák „kivételezett” jellege megváltozott. De szinte ugyanekkor másrendű problémák jelentkeztek: a Munkáspártban felfigyeltek arra, hogy az iskolákba ugyan „betörték”, de az iskolák szemlével nem lehetnek elégedettek. Mindenekelőtt a nacionalista előítéletek és a militarista nevelés ellen tiltakoztak. A századforduló éveiben még Keir Hardie hívta fel erre a figyelmet, s 1900—1914 között a Labour Party még sok hasonértelmű határozatot hozott. Érdekes módon, noha 1914 után a Labour Party támogatta a „hadviselő” angolkormányt, sőt 1915-től a koalíciós kormány tagja is lett — a párt konferenciáin mégis többször még olyan határozatokat szavaztak meg, amelyek a militarista nevelést ki kívánták tiltani az iskolákból (ez 1917—1918-ban is megmutatkozott — amikor a háború utáni Anglia megreformálása került szóba). Majd Barker az 1920—1930-as években is nyomon követi azt a küzdelmet, amelyet a labouristák az iskolák internacionalizálásáért folytattak. Ugyanígy elmélyült vizsgálat tárgyává teszi, hogy a politikai elfogultság mikor, hogyan jelentkezett az angol iskolai életben mind a tanításban, mind a tanárok között, majd igen alapos felmérést ad a munkás felnőttoktatás alakulásáról, az ekörül folytatott vitákról, a munkás-kollégiumok rendszeréről, a Munkáspárt tanári tagozatának megszületéséről s a Munkáspárt e kérdéseket érintő kongresszusi vitáiról. — ANTHONY D'AGOSTINO: *Az Intelligencia szocializmusa és a „munkás forradalom”*: J. W. Machajski elképzelései (54—90. l.) a lengyel—orosz szocialista eszmerendszerét vizsgálja. Machajski 1866-ban Kielec-ben született, gimnáziumot végzett, majd a fiatal lengyel értelmiségiek nemzeti forradalmi mozgalmaiba kapcsolódott be. Mindez azonban csak történeti háttérként szolgál — s Machajski társadalmi-politikai nézetei nem ezért érdekesek, hanem mert a marxi szocialista mozgalommal szemben az 1880—1890-es években többféle kritikai észrevételt tett, amelyeket a szerző figyelemreméltónak talál. Machajski a proletármozgalmat elsősorban szakszervezeti mozgalomként könyvelte el, s ezzel szemben különböztette meg a szocializmust, mint értelmiségi jelenséget, hozzáfűzvé, hogy

amennyiben a munkásmozgalom politikai jelleget ölt, azt az értelmiségiek fogják irányítani, amit tulajdonképpen elkerülhetetlennek is tartott. Közben Machajski eszmerendszeréből is bizonyos változások következtek be. Míg ő maga korábban szintén a nacionalista mozgalomért lelkesedett, később a lengyel nemzeti mozgalom osztálykorlátai már inkább felháborították, s így csatlakozott az 1890-es évek elején a PPS-hez, de az 1890-es évek első éveinek kelet-európai tapasztalatai a szociáldemokrata mozgalommal is elégedetlenné tették, a szociáldemokrata mozgalmat opportuniztának találta, s ekkor alakította ki fokozatosan a maga sajátos, értelmiségiek által vezetett forradalmi hipotézisét. D'Agosto ezt követően megvilágítja, miként vélekedett Machajski az 1900-as évek elején a bolsevikokról. A szerző végül rövid kitekintést nyújt a Machajski-iskola későbbi történeti feldolgozásáról. — NORMAN MCCORD: *A szegénytörvény 1834. évi kiegészítésének alkalmazása a Tyne-vidéken* (90—108. l.) helyi levéltári anyagokra támaszkodva mutatja ki egyfelől a törvény egykori alkalmazását, másfelől a szegények általános helyzetének megítéléséhez nyújt általános észrevételeket s adalékokat. — J.

LA PENSÉE — 1969. febr. szám. — ALBERT SOBOL: *A hős, a legenda és a történelem* (37—62. l.) utal a Napoleon-hívők történetírására, akik azt hangsúlyozzák, hogy nem történhetett semmi másképpen, mint ahogyan megtörtént, a forradalomnak védekeznie kellett, s ennek során elkerülhetlenül indultak meg a végnélküli háborúk kifelől az autoritativ hatalom megteremtése befelé. A vitákhoz s a problémalátáshoz Soboul hozzáfűzte: „Napoleon és a francia forradalom történetét sohasem fogják teljesen megírni, s azt befejezni”. Nemzedékről nemzedékre új és új gondolatok születnek majd e témákkal kapcsolatban. A napoleoni legenda szülőapja maga Napoleon volt, aki szent-ilonai száműzetésében lediktált emlékirataiban megvetette annak a történetiszemléletnek alapjait, amely azt hangsúlyozza, hogy ő csak kényszerből, botesínálta alapon lett császár, békére törekedett, s a háborút mindig a különféle koalíciók kényszerítették rá. Később, 1821—1848 között a polgári liberálisok is Napoleon védelmében, reá hivatkozva léptek fel — a Bourbonok ellen. (A liberálisok ugyancsak tiltották magukat a brumaire 18-án, mégpedig oly módon, hogy szerintük Napoleon erre szintén rákényszerült a reakció elleni harcban.) Mellettük ott voltak azok, akik a katonai gloire-t tisz-

telték, s kiegyezett Napoleonnal a katolikus történetírás, közvélemény is — hiszen Napoleon is megkötötte a maga konkordátumát. Ez a kiegyezés kiszélesedett, s III. Napoleon idején a rendszer egyik alapkövévé vált. Mindezek alapján Soboul szerint a legenda megalkotója, a „szentilonai száműzött”, ugyanolyan mértékben járult hozzá, hogy emléke fennmaradjon, mint az austerlitz-i győzelem. Részletesen elemzi, hogy a II. császárság éveiben egyfelől miként gazdagodott a Napoleon-ellenes történeti irodalom (pl. Thiers művei révén), másfelől a rendszer milyen komoly erőfeszítéseket tett Napoleon népszerűsítésére, különféle levelezések, gyűjteményes kötetek kibocsátása révén. Soboul forráskritikai szempontokat sorakoztat fel, s kiter arra is, hogy Napoleon maga milyen körülmények között, milyen céllal kezdte meg emlékiratainak diktálását, s általában milyen volt a kapcsolata a történetírással a konzulátus és a császárság idején. — MICHEL PECHÉUX: *A társadalomtudományok és az „adott pillanat”* (62—80. l.) metodológiai jellegű cikk; érinti a történet-tudományok, a filozófia és jogtudomány helyzetét, a strukturalizmus kérdését, az osztályharc jelenlegi jelentkezését, illetőleg ennek vitatottságát, az ipari vagy fogyasztói társadalom jelenségeit, a történeti materializmusnak mint módszernek szükségességét. — MAURICE GODELIER: *Marx és Engels gondolatai ma, s a holnap-kutatásai* (92—121. l.) az osztálytársadalom kialakulását érintően elemzi Marx és Engels Indiát, az ázsiai társadalmi formációt bemutató írásait, majd külön fejezetben foglalkozik azzal, milyen új eredményeket hozott e vonatkozásban az antropológia fejlődése Marx és Engels ideje óta, s mi a kapcsolat az antropológia fejlődése és a marxizmus között.

Apr. szám. — GILBERT BADIA: *Rosa Luxemburg és a Német Kommunista Párt megalapítása* (3—14. l.) megállapítja, hogy a Német Kommunista Párt 1918. december 30.—1919. január 1. közötti megalakulása azért is figyelemreméltó esemény, mert ez volt az első eset, hogy egy „gazdaságilag fejlett országban” megalakult a kommunista párt. Az utóbbi időben élénk vita bontakozott ki Luxemburg korabeli meglátásai körül, miként ítélte meg a szovjet és németországi forradalom távlatait. Badia megállapítja, hogy Sztálin 1931-es értékelése Luxemburgról és a német baloldaliakról szűken értelmezett, ferde képet nyújtott ezek tevékenységéről, s csak bátorságukról szólt elismeréssel, elképzeléseikkel kevesen foglalkoztak. A szerző utal arra, hogy a nyugat-német történészek szerfelett alábecsülik a spartakisták hatását, tömeg-

befolyását, legfeljebb ezres szűkebb aktíváról beszélnek, holott már 1915-ben az Internationale c. folyóiratot 9000 példányban vásárolták meg, az 1916 májusi tüntetésén mintegy ötezer ember jelent meg, s mikor 1918 novemberében Liebknecht Berlinbe érkezett, 20 000 ember várta a pályaudvaron. Badia nagy figyelmet fordít annak bemutatására, hogy Luxemburg, Liebknecht és a spartakisták 1914—1918 között milyen élesen bírálták Kautskyt, a centristákat, s milyen fontosnak tartották az offenzív politika kialakítását. Másfelől ugyancsak fontos mozzanatként húzta alá, hogy nem akartak sohasem elszakadni a tömegektől, ami sokszor meghatározta lépéseiket, s a „független” szocialistákkal szemben tanúsított magatartásukat, az elszakadás ügyét (beleértve azt, amire Badia szintén utal, hogy 1919-ben még Zetkin és Thälmann is a „Független Szocialista” párt tagja maradt). A tanulmány érzékelteti, hogy a függetlenek körében is belső áramlatok mutatkoznak, majd kiemeli, hogy a bolsevikok és a spartakisták között nem az elvi-elméleti különbségek a jellemzők (miként azt az amerikai és nyugat-német történészek állítják), hanem a két ország objektív helyzetében mutatkoznak inkább az eltérések. A cikk végül érinti Luxemburg írásaira támaszkodva a spontaneitás, a párt, a tömegek kapcsolatának, valamint a forradalom, a proletárdiktatúra és szabadság problematikáját. — M. A. CSECKOV: *Az uralkodó osztály a gyarmatosítás előtt Vietnámban* (29—40. l.) nagy vietnami levéltári és egyéb forrásanyag felhasználásával kísérli meg a vezető osztály körülményeinek rávilágítását. Rávilágít ennek a bürokratikus hierarchiában elfoglalt helyzeten kitapintható ismérveire, valamint a szociális helyzetben, a jövedelemben megmutakozó, a néptömegek életviszonyaitól eltérő jegeire is. — SENCER DIVITCIOGLU: *Az ottomán társadalom gazdasági modellje (a XIV és XV. században)* (41—60. l.) a török szerző nagyobb munkája 1967-ben jelent meg Isztambulban. A jelen tanulmány kiter a földtulajdonviszonyok, az osztályszerkezet, a mezőgazdasági termelés, az adók, az állam gazdasági szerepe és az egyéni befektetések problematikájára. A szerző megállapításait nagy forrásanyagra támaszkodva szűri le, s összegezi ezeket modellek felállításában. — CATHERINE COUQUÉ-VIDROVITCH: *Kutatások az afrikai termelési mód témájában* (61—79. l.) Fekete-Afrika különböző tájegységeinek kérdéseit dolgozza fel a VIII—XVII. században, érintve az osztálytársadalom kialakulásának, az állam megjelenésének, a kereskedelmi kapcsola-

tok alakulásának, a rabszolgáság jelentkezésének problematikáját. — J.

LE MOUVEMENT SOCIAL 1969. jan.—márc. szám. — RENÉ GALLISOT: *Munkás szindikalizmus és a nemzeti kérdés Algériában: A CGTU állásfoglalásai 1930—1935-ben* (3—6. l.) mindenképp felhívja a figyelmet arra, hogy az 1930-as évek közepén Algériában, Marokkóban és Tuniszban egyaránt új pártok keletkeztek, amelyek radikálisabb nemzeti programot hirdettek, de a szociális problémák elől sem zárkóztak el többé. Megállapítja, hogy Algériában a CFTC-nek alig, s a CGT-nek sem volt sok követője, ezek között is kevesebb volt az ipari munkás, s ezek is jóformán mind európaiak voltak. A kivétel a kommunista vezetésű CGTU volt, amely felfigyelt a nemzeti elnyomásra, s kitért a kapuit az algériai munkások előtt is. Gallisot részletesebben foglalkozik a szakszervezetek szociális összetételével, a sztrájkmozgalmakkal, még alaposabban a programokkal, e programok változásával, miközben bemutatja a korabeli algériai vezetőket is. — RENÉ GALLISSOT: *Szindikalizmus és nacionalizmus: Az Algériai Általános Munkásszövetség megteremtése, avagy a CGT szindikalizmusától az algériai szindikalizmusig (1954—1956—1958)* (7—50. l.). A nagy statisztikai, sajtóanyagra és irodalomra támaszkodó cikk arra törekedett, hogy az általánosan ismert jelenségen, a nacionalizmus térhódításán belül is reflektáljon a szociális mozzanatokra, amelyek rendszerint inkább háttérben maradtak. A cikk első részében visszatekint s adatokat közöl a CGT és a CGTU erőviszonyáról az 1930-as évek végén, majd a szakszervezeti mozgalom újrakedéséről 1943, illetőleg 1945 után. Véleménye szerint 1945—1950 között az algériaiak száma a CGT-n belül 60—80 000 fő között mozgott. A cikk aláhúzza az algériai szakszervezetek növekvő önállósodását, az algériai elemek előretörését, de azt is, hogy még viszonylag későn, 1954-ben, a megváltoztatott alapszabályok idején sem kívánták az önállósulást teljesen kimondani, s e kérdés okait is vizsgálat tárgyává teszi. A szakadás csak az algériai függetlenségi háború kirobbanását követően, 1954 júliusa és 1956 februárja között következett be, már megváltozott taglétszám, arányok és politikai feltételek között. Alaposan foglalkozik az algériai szakszervezetek és az FLN viszonyával, bőségesen idéz a programokból, az algériai szakszervezeti lapokból, s egyúttal ismerteti a francia kommunisták álláspontját is. — A. AYACHE: *Adalékok a marokkói szakszervezeti mozgalom tanulmányozásához. A Ma-*

rokkói Szakszervezeti Szövetség (CGT) megalakítása. 1929—1930 (51—64. l.) ismerteti a Marokkóban megjelenő szocialista és szakszervezeti lapokat, az ott működő szakszervezeteket. Külön foglalkozik a Marokkóban működő francia tisztviselők helyzetével, a marokkói tanítók szakszervezetének megalakulásával, a CGT és CGTU ellentét marokkói jelentkezésével, végül 1929—1930-ban az önálló marokkói szakszervezeti szövetség megteremtésének követelésével, majd megalósulásával. Érint olyan kérdéseket is, mint a CGT befolyása az észak-afrikai területeken, majd Jouhaux és Lapierre marokkói látogatása, a rabati és casablancái szakszervezetek kiépülése. — G. THULLIER: *Gépészek és mozdonyvezetők 1871. évi petíciója* (65—88. l.) rávilágít, hogy a gépészek és mozdonyvezetők már 1869-ben és 1870 őszén benyújtottak petíciókat a munkáltatókhoz, amelyekben az elviselhetetlen munkafeltételek javítását sürgették. A szakszervezet, illetőleg vezetői a Párizsi Kommun idején sem maradtak semlegesek, többet közülük később üldöztek, s a szervezet igyekezett segítségükre sietni. 1871 júliusában a gépészek küldöttei felkeresték a munkaügyi minisztert, s újra előterjesztették szociális követeléseiket, miközben az üldözések beszüntetését is sürgették — arra hivatkozva, hogy ők „nem vettek részt a Kommun harcaiban”. E petíció átnyújtásával a küzdelem nem ért véget. A tanulmány részletesen ismerteti a szakszervezet lépéseit, követeléseit, a munkáltatók álláspontját, s az iparfelügyelők jelentéseit, akik szintén sükségesnek látták bizonyos reformok foganatosítását. — J. VERDES-LEROUX: *Egy politikai-pénzügyi botrány: az Union Générale 1832. évi bukása* (89—103. l.) aláhúzza, hogy a pénzügyi botrányoknak a francia politikai életben milyen nagy visszhangja támadt, köztük a munkásmozgalomban is, amiről Marx és Lafargue is sokszor megemlékezett. Említi az Union Générale, a Panama- és a rendjel-botrányt. A politikai áttekintés során körképet ad a lapok cikkeiről, s gazdasági vonalon is alapos elemzést nyújt a pénzügyi csődről. Végül megemlékezik arról, hogy e csődnek milyen volt a politikai visszahatása, külön is kitér az antiszemita irányzat megerősödésére. — Y. BOURDET: *Otto Bauer 1938. július 4-ki halála Párizsban* (105—120. l.) röviden felvázolja Bauer pályafutását 1918-tól 1938-ig, amikor az egész nemzetközi munkásmozgalomnak egyik ismert vezetőjévé lett. Célja azonban voltaképpen az, hogy bizonyos korrekciót nyújtson egy nemrégiben Párizsban francia nyelven kiadott Bauer-válogatáshoz, amely azt

kivánta megmutatni, hogyan vélekedett Bauer a radikális, de erőszak nélküli szocialista átalakulás lehetőségéről, s ezen belül az értelmiségiek helyéről. Ezekután érdekesnek tartott egy olyan felmérést, hogy az egykori francia lapok miként emlékeztek meg Bauer párizsi haláláról: annak idején 31 napilap jelent meg Párizsban, milyen hibák találhatók az akkori rövid életrajzi nekrológokban. Még tanulásosabb, hogy a polgári nagy lapok mennyire hallgattak Bauer haláláról. Bourdet ugyanakkor észrevételeket fűz Bauer mondanivalójához is, megjegyezvén, hogy forradalmisága csak fokozatosan mélyült el, s az emigráns szocialista vezető nem rázhatta fel a francia munkásságot. Hosszabban Bauerrel csak a szocialista Populaire emlékezett meg, ahol L. Blum, P. Faure írt róla cikket, a történész A. Nunois adott róla hosszabb életrajzi ismertetőt és Bracke közölt tőle néhány szemelvényt. P. Faure a nemzetközi mozgalomban betöltött helyét méltatta, s e vonatkozásban F. Adler és L. de Brouckere szavait is idézte. Ezzel szemben L. Blum azt taglalta, nem igaz az a legenda, mintha Bauernek lehetne tulajdonítani, hogy a fasiszta veszély közepette a szocialisták és a keresztény szocialisták szembekerültek egymással. Ehelyütt hellgatólagosan Rennerrel vitázott, illetőleg azt az ellentétet szerette volna eltüntetni, amely Renner és Bauer között ténylegesen fennállt. Hiszen Renner abból indult ki, hogy a proletariátus már nem forradalmi, s ezért a polgári demokratikus körökkel kell közös frontot kialakítani, míg Bauer ekkoriban valóban forradalmi szövetség megteremtésére törekedett. A temetésén sokan búcsúztatták (többek között Hilferding, Nenni, F. Adler és Zyromski, de Brouckère). Y. Bourdet szerint érdemben ekkor csak a francia Populaire és a belga Le Peuple emlékezett meg Bauer haláláról. — G. BADIA: *Helyesbítés egy levélhez. Rosa Luxemburg levelezése* (117—120. l.) foglalkozik a különféle kiadványokkal, amelyek az utóbbi években jelentek meg, s Luxemburg leveleit tartalmazzák, s közben sok esetben pontosít dátumokat, amelyek olykor tartalmi kérdéseket is érintenek. — M. LEVY: *Társadalomtudományi munkák Izraelben* (120—124. l.) bibliográfiái összesítést ad az Izraelben megjelent különféle, a nemzetközi munkásmozgalmat is érintő írásokról. — J.

dalom közötti összefüggéseket vizsgáló könyve eredményeit összegezi. A bankjegy önmagában csak járulékos eleme, s nem elmozdítója a gazdasági növekedésnek Angliától kezdve Oroszországon át egészen Japánig. — E. HOBBSAWM az angol falvak 1780—1850 közötti tömegmozgalmaival tárgyalja (9—30. l.): A brit szigetnek erre az időre csak dél-keleti része maradt élelmiszer- — főleg gabona- — termelő, s mint ilyet a gabonakonjunktúra változásai a legerősebben érintették. E területeken a földeket jórészt bérmunkásokkal műveltették meg, akik a munkaerőfelesleg és a hirhedt „Poor Law” miatt egyre nyomorúságosabb fizetést kaptak. 1830-ban (a párizsi és brüsszeli forradalmak s a tory kormány bukásának éve) tört ki a legjelentősebb felkelés — ami géprombolásban, kazalgyújtogatásban és bérkövetelésekben jelentkezett, de a fejlődő kapitalizmus brutális kegyetlenséggel nyomta el. A múltba néző mozgalom eredményei csak pár évvel élték túl 1830-at. — M. FERRO: *Miért volt február? Miért volt Október?* (31—48. l.) az 1917-es forradalomokról szól, előbb ismerteti a munkások csekély, a parasztok jelentősebb, s a katonák még alig háborúellenes február utáni követeléseit, majd rámutat, hogy a polgárság a háború végét szeretne volna a forradalom végének megtenni. Gazdasági gyengesége nagyban fenntartotta Oroszország függését a Nyugattól. Ez a függés megint csak a háború folytatását követelte, az pedig tovább züllesztette a közgazdaságot. A gazdasági fejletlenség kiáltó ellentétbe került a társadalom fejlettségével. A hatalom kérdése sem a Dumában, sem a szovjetekben nem volt tisztázva, de az elégedetlenség már az október előtti napokban megszülette a hatalom új formáját: a proletariátus közvetlen részvételét minden ügy intézésében. — G. THULLIER: *A vizek történetének megírásáért...* (Nivernais, XIX. sz.) (49—68. l.). A népség vízellátása már a XIX. sz. elejétől problematikusává vált, amikor az a középkortól örökölt, hiányos és egészségtelen kút-hálózat végleg elégtelennek bizonyult. Az első vízvezetékek megépítése ekkoriban kezdődött, de a víz tisztasága és a teljesítmény még mindig kritikán aluli maradt. Csak a XX. sz. elejére, mikor a közfelfogás befogadta a higiénia fogalmát, következett be igazi fejlődés. — G. HUPPERT a modern francia történetírás előfutárának, Estienne Pasquiernek 1560-ban közzétett „Kutatásait” mint újító történetírói művet elemzi (69—105. l.). A könyv a XVI. századi politikai zavarok idején született, Pasquier a történelemben kereste és találta meg a magyarázatot

ANNALES. ÉCONOMIES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS 1968. 1. szám. — M. LÉVY-LEBOYER: *A bankjegy történelmi szerepe* (1—8. l.) R. Cameron és a munkatársainak a bankok és az ipari forra-

ezekhez a zavarokhoz, mint ahogy magyarázatot keresett a felemelkedés és hanyatlás általános problémájára is. A francia intézmények régisége — a római és frank örökség mellett ő fedezte fel a gallokat a franciáknak — és az ügyes politika tartották fenn szerinte Franciaországot. Művének legjelentősebb fejezete a százéves háborúról írt rész. — E. PATLEAGAN: *A régi bizánci hagiográfia és a társadalomtörténet* (106—126. l.). A szentek életrajzai 3 fő típust képviselnek (démoni kísértések, evangéliumi élet, aszkézis), belső szerkezetük nagyjából egységes. A városi életet mint rossz példát szemezik szembe a vidék, a természet tisztaságával. Időbeli és térbeli adatai saját hitelük érdekében mindig megbízhatók voltak. — A. KORDO A. Bosse és Poussin festményeinek közös perspektíva-felfogását elemzi, amelynek segítségével az időt próbálták jobban kifejezni (127—135. l.). — G. BOQUET az európai Shakespeare-kutatás mai állásáról közöl összefoglalót (144—172. l.). — A Kritikai Jegyzetek rovatban M. MORINEAU N. W. Posthumusnak a XVI—XIX. németalföldi árviszonyok történetével foglalkozó művét elemzi (178—205. l.), megállapítva, hogy az árak alakulása sok esetben nincs összhangban az illető terület gazdasági fejlődésével. A mezőgazdaságban pl. mindenkor a termék milyensége a döntő tényező. A pénz elértéktelenedése nem játszott szerepet. — P. RAMBAUD a francia mezőgazdaság jelenlegi válságával (215—219. l.), egy áttekintés pedig az afrikai gyarmatosítás történelmi irodalmával foglalkozik (219—229. l.).

2. szám. — CH. MORAZÉ a történet-tudomány és az emberi tudás viszonyáról, a társadalomtudományoknak a történeti kutatásba szükséges fokozott bevonásáról ír (233—240. l.). — J. C. PERRON: *Társadalmi kapcsolatok és város a XVIII. században* (241—267. l.). A város a társadalmi élet egészének tükré lehet. Mint ilyenben, felfedezhetjük benne a XVI. sz. folyamán a korábbi rendi tagozódás felbomlásának s az osztálytagozódás kezdetének jeleit. Az új elemek előretörése lemérhető az egykorú irodalom kategorizálásának elbizonytalanodásán s a városi lakosság fokozott feltöltődésén veszélyes elemekkel (bűnözés), a városi élet kísérőjelenségeinek (szakmai szervezkedés, ünnepek) fokozatos elváltozásán. — F. BÉDARIDA a XIX. sz. közepi London társadalmi szerkezetéről ír (268—295. l.). Megállapítja, hogy London gazdasági súlyát a közismert tényezők (főváros-jelleg, kikötő) mellett elsősorban igen fejlett kézműiparának, s a szolgáltató iparágak fejlettségének köszönheti. Felvázol egy

társadalomszerkezeti sémát az osztály- és rétegtagozódás vizsgálatára, ennek segítségével rávilágít az egyes csoportok közötti arányra. 1851-ben Londonban egy szűk gazdag réteggel szemben nagyon széles szegény tömegek állottak. — F. BALLE: *Depolitizálódnak a nagy francia napilapok?* (296—334. l.). A grafikonokkal bőségesen illusztrált tanulmány a Le Monde, a l'Humanité, a Figaro és a France Soir szorosan vett politikai rovatainak viszonylagos és abszolút zsugorodásának állandósuló tényére hívja fel a figyelmet. A közgazdasági és kulturális részek általában terjeszkednek, de az újságok oldalszámnövekedése elsősorban az érdeklenségek, hirdetések és apróhirdetések, sport stb. rovatokat gyarapítja. Ezt a depolitizálódást némiképp ellensúlyozza a közérdekű témák rejtett politikai tartalommal való töltődése. A napilapok ezzel kifejezik a francia társadalom politikai érdeklődésének gyengülését, illetve áttevedését újabb szférákra. — J. LE GOFF a középkori francia városok történetének egy fontos részletkérdése, a kolduló szerzetesrendek problémája történetének feldolgozásához dolgozott ki kutatási alapelveket (335—352. l.). Részletes programot ad a felmerülő problémák (dátummeghatározás, szerzetesek száma, lokalizálás) előzetes felméréséhez. — SPIRA GYÖRGYNEK Pest megye jobbágy-népességének társadalmi és gazdasági viszonyait összefoglaló cikkét találjuk a 353—367. l-on. (*Az utolsó magyar jobbágy-generáció.*) — B. B. BONNIN a XVII. századi francia mezőgazdasági termelés mennyiségi vizsgálatának nehézségeit illusztrálja a Dauphiné példájával (368—374. l.). — F. BRAUDEL: *Pierre Vidal Katalóniája és Spanyolországa* (375—389. l.) először ismerteti, kik voltak azok a történészek, akiktől Vidal tanult, majd összefoglalja nagy művének főbb megállapításait. — A Comptes Rendus rovat a fantasztikus és a csodálatos fogalmának történeti értékét taglalja (397—403. l.), egy új francia geográfiai felfogás jelentkezéséről tudósít (403—409. l.), majd a XVI—XVIII. sz. gazdasági-politikai és társadalmi problémáikkal foglalkozó szakirodalomról nyújt áttekintést (409—479. l.).

3. szám. — J. GEORGELIN: *Egy velencei nagybirtok a XVIII. században: Anguillara* (483—519. l.) a birtok nagyságára, a foglalkoztatott több száz főnyi munkaerő eredetére és összetételére, az árvizek elleni küzdelemre vonatkozó adatok után a földművelés eszköz-állományát, a gabona-termesztés és az állattenyésztés problémáit, majd a birtok igen tekintélyes évi hasznát taglalja. Részletesen foglalkozik a szinte állandó munkaerőhiánnyal

és a munkások életszínvonalának alakulásával a századközepi csúsponttól a századvégi hanyatlásig. — M. BAULANT a párizsi piac gabonaárainak 1431—1788 közötti alakulásával foglalkozik (520—540. l.). A rendelkezésre álló források kritikai szemrevételezése után megállapítja, hogy lehetséges egy nagyjából töretlen adatsort összeállítani a jelzett időszakokra. Ezen belül biztonságos a XVIII. századi rész, míg a XV—XVI. századi számítások — különösen a nagy áremelkedések idején — egyenlőre bizonytalanok. — B. VEYRASSAT, HERREN E. LE ROY, LADURIE: *A földjáradék Párizs körül a XVII. században* (541—555. l.). A nagyobb-részt táblázatokból álló és sok grafikonnal illusztrált tanulmány részeredménye a francia mezőgazdasági termelés történetéről most folyó kutatásoknak, s a kisebb parcellák, szántóföldek, legelők, ritkábban szőlő (kb. 20 holdig) állnak érdeklődése középpontjában. Az ezekről származó földjáradék 1600-tól 1670-ig nő, attól kezdve stagnál. — J. R. SURATTEAU a francia forradalom korának „választási szociológiájával” foglalkozó kutatások problémáinak szenteli tanulmányát, R. Marx Elzászról írott könyve kapcsán (556—580. l.). Sorra veszi az alapfokú, községi és másodfokú (departementális) választásokra vonatkozó törvényeket és előírásokat (választójog, választhatóság stb.) és az ezek révén létrejövő testületek működési alapelveit. Az általános választások problematikájának áttekintése után azt vizsgálja, milyen volt a tartózkodás és a részvétel aránya, mennyire tükrözték az így választott testületek a választók egész tömegét; s végül hogyan fejlődött a választási rendszer a forradalom egyes szakaszaiban. — A Vita rovatban M. FERRO a filmnek, mint történelmi dokumentumnak jelentőségével foglalkozik (581—585. l.). — J. GALLEGO a XVII. századi velencei építészet egyik sajtóságáról, a homlokzatok vertikális perspektívásáról ír (586—594. l.). — A Comptes Rendus rovatban az európai falvak XI—XVIII. sz. közötti pusztulásáról, ill. az európai gyarmatosítás és dekolonizáció történetéről írott szakirodalomról kapunk áttekintést. — B. G.

REVUE HISTORIQUE 1968. ápr.—jún. szám. — H. WEBER: *Richelieu és a Rajna* (265—280. l.). A francia hatalom előretörése a Rajnához a XVII. században jelentkezik először politikai síkon. A közfelfogással ellentétben Richelieu még nem terjeszkedési szándékkal, hanem csak hídfőállások biztosítása céljából törekedett a Rajna elérésére. Mégis, politikájának

eredményei tették végül lehetővé, hogy utódai a hídfőállásokhoz vezető utak mentén fekvő területeket Franciaországnak meghódítsák. — M. LÉVY-LEBOYER: *Az iparosítás, Anglia és Franciaország esete* (281—298. l.) leszögezve az állandóan körülbelül azonos ipari fejlettségi szint létezését a két ország viszonylatában, a szerző a különbségek elemzésére fordítja figyelmét. Angliában a belső piac mindig sokkal erősebb volt, s a szakmunkás-állomány képzettsége is meghaladta a franciáét. Angliában a nagyfokú gépesítés révén főleg az elsődleges iparcikkek gyártása fejlődött föl, s a termelés leginkább horizontálisan terjeszkedett, míg a francia ipar a végtermékek előállítására állt rá, és vertikálisan fejlődött. — J. THOBIE: *Az ottomán kölcsönkérés elutasítása Franciaországban 1910-ben* (327—350. l.) az ifjútörök kabinet által kért kölcsön valódi célját és a török kormány által fűzött ügyes diplomáciai játékot tartja az események kulcskérdéseinek: a kölcsön feltételeinek elutasításával a török kabinet kielégíthette a nacionalizmus által feltámasztott nemzeti büszkeséget. Az ügyben az Ottomán Bank háttérben folytatott játéka is a kudarc irányában hatottak. — P. B. HIGONNET: *A képviselőház összetétele 1827—1831 között* (351—378. l.). Az 1830-as forradalom parlamentjének padjaiban egyaránt helyet foglaltak az Ancien Régime nemesei és a polgárság képviselői. Mégis, a császárság idején vitt szerepek kiegyenlítették a forradalom és ellenforradalom veteránjainak ellentétét. A döntő különbség a jobb- és baloldal között jelentkezett, s az ellenzék erősödése már 1827 óta állandóan tartott. Az igazi változások azonban csak 1831 elején észlelhetők a képviselőház összetételében. — A Bulletin Historique rovatban H. BRUNSCHWIG Nyugat-Afrika történelmének szakirodalmáról közöl részletes tájékoztatót (379—412. l.). — B. G.

MARXISM TODAY 1969. jan. szám. — KEN BIGGS: *Coventry és a shop-steward mozgalom, 1917* (14—23. l.) az 1915-ös évtől elemzi a bekövetkezett eseményeket. Az induló pont a kormány új szakszervezetellenes törvénye, amely a háború idején sztrájk szervezéséért börtönnel fenyegeti a szakszervezeti vezetőket. S e kényszerrel szemben nyomban nagyobb lett az üzemi bizalmiak szerepe, akiket a megtorlás kevésbé veszélyeztetett. Az ipari, gazdasági összeütközések pedig szaporodtak (főként a bérek különféle lerontása, a nem szakmunkások alkalmazása miatt). Biggs kimutatja, miként terjedt 1915 januárja és júniusa között a sztrájkmozgalom, amit azután Lloyd George

e brutális törvénnyel (Munitions of War Act) remélt elfojtani. Átmenetileg bizonyos sikereket el is ért, főként mivel a szakszervezeti vezetők meghajoltak e nyomás előtt (a TUC 1915 szeptemberi kongresszusán). A csendesebb 1916-os esztendő után, miközben az üzemi bizalmiak szervezete (shop-stewards) is megerősödött, 1917-ben új és az eddiginél jóval viharosabb sztrájkmozgalom terebélyesedett ki. 1917-ben 688 sztrájkban 860 000 munkás vett részt. A tavasszal megkezdődő sztrájkhullám kezdetén Lloyd George még le tartóztatásokhoz próbált folyamodni, de a munkások válasza oly heves volt, hogy engedményeket kellett tenni, s a letartóztatottak többségét is szabadon bocsátották — s ebbe az 1917-es sztrájkmozgalomba Coventry is bekapcsolódott a maga 30 000 sztrájkoló munkásával. 1917 májusában Lloyd George vizsgálóbizottságot küldött ki, amely megállapította az elégedetlenség okait (rossz bérek, rossz élelmezés, magas élelmiszerek, rossz munkaviszonyok, a nem szakmunkások beállítása a szakmunkások helyére, a nők alacsonyabb bérezése). Az általános helyzet felmérése után K. Biggs áttekintést nyújt Coventry iparosodásáról és a helyi munkásszervezetek múltjáról, megjegygyén, hogy a város fontos hadianyagipari centrummá változott, hogy milyen volt az ipari koncentráció, s a mintegy 1000 munkás-bizalmi nagyjából hogyan helyezkedett el a városban. A cikk beszámol a Coventry-ben kialakult bérvizsnyokról, majd az 1917. november 17-i nagy éhségtüntetéssel egybekötött tüntető sztrájkról, amelynek során 30—50 000 ember hagyta abba a munkát (a becslések eltérők) és vonult ki az utcákra a bizalmiak felszólítására. Majd ezt követte a hadiipari munkások 1917. november 26. — december 3. között lefolyt nagy sztrájkja, amelyben mintegy 50 000 munkás vett részt. Részletes leírást ad a sztrájk történetéről, az egyes munkáscsoportokról, üzemekről, mozzanatokról, a békéltető-egyeztető tárgyalásról, a szakszervezeti vezetők, illetőleg az üzemi bizalmiak szerepéről, — mindehhez kitékintést nyújtva a lapok cikkeire és a kormány reagálására is. — TONY TOPHAM és KEN COATES: *A munkás ellenőrzés* (24—28. l.) javarészt az 1960-as évek tanulságait veszi számba és nemzetközi síkon elemzi e jelenségeket, de eszméletörténetileg is vizsgálja e törekvés múltját, s utal az 1919, illetőleg az 1920-as évek elejének tapasztalataira, amikor az angol munkások hasonló követelésért indultak harcba. — S. MILL: *Marxista nevelés* (30—31. l.) vitacikkében hangsúlyozza,

hogy Thomas Bell e folyóiratban 1968-ban megjelent cikkével szemben nagyobb elismeréssel kellene írni a Szociáldemokrata Föderációról, amely minden hibája ellenére sokat tett a marxi gondolatok elterjesztéséért — a Justice hetilap és a Social Democrat havi elméleti orgánium nagyobb és gyümölcsözőbb hatását tartja a szerző érdemlegesnek. Ezek ismertették részben a nemzetközi kongresszusok határozatait is, amit S. Mill annál fontosabbnak vél, mert az angol mozgalom hajlott a befelé fordulásra, arra, hogy pusztán a szigetország eseményei érdekeljék. Mill szerint Bell túlértékelte a Szocialista Labour Party szerepét — amely csak Skóciában vetette meg lábát — és nem méltatta eléggé John MacLean nagy szerepét.

Febr. szám. — MICK JENKINS: *Harcok a gyapotiparban 1929—1932-ben* (50—58. l.) arról nyújt áttekintést, hogy a tőkés racionalizálás éveiben a munkások milyen küzdelmet folytattak a munkaintenzitás fokozása, a több gép kiszolgáltatásának bevezetése ellen. E rendszer bevezetése burkolt bérlésszállítással járt, amit kiegészített a tömeges munkanélküliség. Jenkins rávilágít a kommunista párt akkori tevékenységére, a tömegtüntetések szervezésére; majd megemlékezik a párt 12 vezetőjének letartóztatásáról. E lépés nem vetett véget a gazdasági harcoknak, amelyek végül bizonyos eredménnyel jártak, a munkáltatóknak is engedményeket kellett tenniük. — BARRIE STACEY: *Lehet-e a munka szabad alkotó tevékenység? William Morris tanulmánya a munkáról az ipari társadalomban* (58—64. l.). William Morris az elismert angol művész, költő, rajzoló, az 1880—1890-es évek angol szocialista mozgalmának egyik vezetője írásaiiban aláhúzta, hogy a különféle „rabszolgarendszerek” egyik átka az, hogy a lakosság nagyobb részének semmi öröme sincs a munkájában. Bőségesen idézi Morris idevágó megállapításait a különféle földrészek, országok problémáira, a múlt jelenségeire, de a modern civilizáció káros következményeire is. Ebben a vonatkozásban is Morris klasszikusnak tekintett munkája kerül szóba, a News from Nowhere, amelyben nagyszerű képet festett egy boldogabb társadalom lehetséges életéről, s ahol hosszan beszél a felszabadított munkáról. Kétségtelen, hogy Morris tartott a modern civilizáció káros visszahatásától, s ezzel függnek össze praeraffellita művészi törekvései is — ennek ellenére Stacey hangsúlyozza, hogy Morris nem fordított teljesenhátat a modern technikai haladásnak. Idézi a Useful Work Versus Useless Toil c. brosuráját és a Justice-ben megjelent több cikkét,

ahol Morris azt vizsgálta, miként könnyítheti meg a tudomány és a technikai fejlődés az emberek életét. Végül Stacey rövid jegyzékét csatol azokról az újabb munkákról, amelyek a Morris-irodalmat gazdagították.

Márc. szám. — JACK WODDIS: *Ki vezeti majd a harcot a szocializmusért?* (70—77. l.) Marx és Lenin irányt mutató elméleti írásainak áttekintése után fényt vet a „harmadik világ” adottságaira és tapasztalataira, különösen az afrikai tanulságokra, majd a latin-amerikai eseményekről és Debray elméleti kísérletéről szól. Hosszabban foglalkozik az 1960-as évek diákmozgalmaival, a diákok helyzetével, az új ideológiai munkákkal, Marcuse írásaival s a munkásmozgalom és a diákok mozgalmainak lehetséges kapcsolatával. — ERÉNYI TIBOR: *A Magyar Tanácsköztársaság* (85—88. l.) válaszolja a Tanácsköztársaság megszületésének körülményeit, megemlékezik a polgári demokratikus forradalomról, a Tanácsköztársaság első intézkedéseiről, a kulturális élet alakulásáról, a tömegmozgalomról, majd az intervencióról, s aláhúzza ennek jelentőségét a 133-napos munkáshatalom megdöntésében. — J.

PAST AND PRESENT 1968. 40. (júl.) szám. — G. E. AYLMER Gerrard Winstanley-nek egy ismeretlen, a Köztársaság iránti lojalitásra buzdító, 1650-ben írott pamfletjét közli (3—15. l.). — B. J. SHAPIRO: *A vallási türelem és a tudomány a XVII. századi Angliában* (16—41. l.) a korabeli angol tudomány gyors fejlődését nem annyira a puritanizmusnak tudja be, mint inkább a vallási türelemnek. Az eddigi érvelések fő hibája az volt, hogy nem definiálták a puritanizmust és gyakorlatilag az egész korabeli angol gondolkodást a puritanizmussal azonosították. Kétségtelen a vallás és a tudomány összefüggése a tárgyalt korban, de a nagy újítók a vallásilag mérsékeltek közül kerültek ki: az Oxfordban elért nagy eredmények éppen annak köszönhetőek létrejöttüket, hogy az egyetem menedéket jelentett a tudomány művelői számára a puritanizmussal azonosítható dogmatikus vallásosság elől. Az új „latitudinarian” teológia találkozott a tudománnyal abban a törekvésben, hogy alternatívát nyújtson a puritán hittudósok veszedelmes bizonyosságaival szemben. — J. A. W. GUNN: *Peter Paxton „Civil Polity”-ja* (42—57. l.) egy Locke által is becsült, 1703-ban megjelent államtudományi munkát ismerteti, amely a korabeli Európa (beleértve Ausztria és Magyarország) államainak történetét, kormányzati rendszerét és politiká-

ját elemezte magas szinten. A 600 oldalas mű gyors feledésbe merülésének okát látens republikanizmusában látja. — E. L. JONES: *Az ipar mezőgazdasági előzményei* (58—71. l.) Anglia, Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Japán példáján keresztül a gazdaságtörténet-írásban újszerűnek minősülő azon nézetét fejtí ki, hogy a XIX. századi iparosodás létrejöttében jelentős szerep jutott a megnövekedett mezőgazdasági termelésnek. Komolyabb mértékű iparosodás akkor jött létre, ha egy ország vagy földrész egyes vidékei kifejezetten a mezőgazdaság, míg más részei az ipar számára nyújtottak kedvező feltételeket. Európában az iparosodáshoz szükséges olcsó élelmiszert az Elbától keletre kialakuló, jobbágyágon alapuló nagybirtok olcsó gabonája jelentette. — L. M. CULLEN: *Ír történelem a burgonya nélkül* (72—83. l.) vitába száll a történetírásban általános nézettel, amely szerint a burgonya elterjedése idézte elő az írországi népség gyors növekedését, sőt sokak szerint meghatározta az ír történelmet az utolsó háromszáz évben. Azonban a burgonya már a XVII. század elején elterjedt, míg a demográfiai robbanás csak a XVIII. század végén jelentkezett. Az egyoldalú burgonyadiéta nem annyira oka, mint következménye volt a népesedés növekedésének, amelynek okairól ma még eltérők a vélemények, de hasonló tendencia figyelhető meg a többi európai ország népségeinek alakulásában. — TULLO HALPERIN DONGHI: *Forradalmi militarizálás Buenos Airesban, 1806—1815* (84—107. l.) rámutat, hogy a város lakossága az angol katonai támadások következtében militarizálódott nagy mértékben. Az 1810-ben megindult forradalmi háború tovább növelte a katonai elem súlyát, és amikor az ezzel járó pénzügyi terhek következtében 1815-től szerepük csökkent, befolyásuk továbbra is jelentős maradt. — MARY RECKORD: *Az 1831-es jamaicai rabszolgalázadás* (108—125. l.) hangsúlyozza, hogy a mozgalom különbözött az olyan millenáris megmozdulásoktól, mint Nat Turner virginiai lázadása, mivel a cél határozottan politikai volt: a rabszolgaság eltörlése. A misszionáriusok szellemi vezetői és szövetségesei voltak a felkelésnek, és nagy szerepet játszottak abban, hogy 1835-ben a brit kabinet teljesen eltörölte a rabszolgaságot. — U. R. Q. HENRIQUES: *A zsidók emancipációja körüli viták a XIX. századi Nagy-Britanniában* (126—146. l.) a többi vallási kisebbség egyenjogúsításáért folytatott küzdelemhez hasonló, harminc éven át tartó mozgalmat ismerteti. — A. P. KANNANGARA: *Az indiai textilgyárosok és az indiai*

nacionalizmus 1914 előtt (147—164. l.) ahhoz a kérléshez kíván hozzászólni, hogy mi a gyarmati burzsoázia szerepe a nacionalista mozgalomban. A tanulmány bizonyítja, hogy a bengáliai textilgyárosok nem támogatják a brit áruk bojkottját és a „Swaleshi” („honi áru”) mozgalmat. — THEODORE K. RABB: *Szabadkereskedelem és a gentry az 1604-es parlamentben* (165—173. l.) Robert Ashton-nak a 38. számban megjelent cikkével szemben a nemesség álláspontját a birodalmi terjeszkedés gondolatával magyarázza. — J. C. DAVIS: *A levellerek és a demokrácia* (174—180. l.) hangoztatja, hogy egyformán helytelen a levellereket modern értelemben vett demokratáknak venni, vagy demokrata voltak teljesen tagadni. Céljaik elérése érdekében egy adott időszakban valóban a később radikálisnak nevezett koncepciókhoz hasonló álláspontot képviseltek, de ehhez a megváltozott körülmények között nem ragaszkodtak. — A. W. SMITH folklór kiadványok alapján felvázolja az angol nép viszonyát a valláshoz a XIX. században (181—186. l.).

41. (dec.) szám. — PETER GARNSEY: *A jogi privilégium a Római Birodalomban* (3—24. l.) i. e. 25 és i. sz. 235 között vizsgálja a polgári és büntetőjogi eljárásokban megfigyelhető társadalmi és vagyoni diszkriminációt. — K. LEYSER: *A német arisztokrácia a IX.-tól a korai XII. századig. Történelmi és kulturális vázlat* (25—54. l.), bemutatja az egyetlen réteget, amely az egész Birodalom területén valamennyire is egységes vonásokat mutatott — és amelynek helyzeterekonstruálható. — C. S. L. DAVIES: *A „Pilgrimage of Grace” új megközelítése* (54—76. l.) az 1536-os nagykiterjedésű lázadás lehetséges okait vizsgálja és hangsúlyozza benne a vallás szerepét. Felszámolásának politikai körülményei elősegítették a reformáció könnyű győzelmét. — C. H. GEORGE: *A puritanizmus mint történelem és historiográfia* (77—104. l.) az angol puritanizmus történetének felvázolásával azt igyekszik bizonyítani, téves és történelmietlen a „puritán” fogalom használata olyan sokban különböző irányzatokra, és helytelen ennek a képzelt egységes mozgalomnak a Max Weber által inspirált azonosítása a kialakuló „kapitalista szellem”-mel. — JOHN R. GILLIS: *Arisztokrácia és bürokrácia a XIX. századi Poroszországban* (105—129. l.) az átmenetet vizsgálja, amelynek során a külön rendet alkotó és nagy tekintélynek örvendő „Beamtenstand” egyre jobban összeolvadt a földbirtokos arisztokráciával és az ipari-kereskedelmi burzsoáziával. A század végére így kialakult

a lakosság többi részével szembenálló egységes uralkodó osztály. — J. ROMERO MAURA: *Terrorizmus Barcelonában és hatása a spanyol politikára, 1904—1909* (130—183. l.) a katalóniai anarchisták akcióit és a változó erősségű kormányreakciókat mutatja be, hangsúlyozva a szigorú megtorlások kudarcát. — E. ABRAHAMIAN: *A tömeg az iráni politikában 1905—1953* (184—210. l.) a teheráni politikai tüntetések és reakciók hatását mutatja be, és összehasonlításokat tesz az európai tömegakciók eredményeivel.

1969. 42. (febr.) szám. — H. R. TREVOR-ROPER: *A múlt és a jelen. A történelem és a szociológia* (3—17. l.) felveti a kérdést, jogos-e a történelmet a szociológiával, a múlt tanulmányozását a jelen vizsgálatával helyettesíteni. Hangsúlyozza, hogy a múlt megértése nélkül nem tudjuk racionálisan megváltoztatni a jelen. Elimeri, hogy vannak a történelemnek „szabályai” (rules), de azokat nem tartja tudományosnak: csak kísérletiek és feltételesek. A történelem figyelembe nem vétele szűklátókörűséghez vezet és súlyos következményei vannak (Hitler, Chamberlain, Roosevelt példa erre); az előrejelzések azonban csak igen kis mértékben lehetségesek. A szociológiának és a történelemnek kölcsönösen szüksége van egymásra. — GEORGE C. HOMANS: *Az angol regionális különbségek magyarázata* (18—34. l.) a különböző angol tájegységek középkori földművelésében megfigyelhető eltérő jellegzetességekkel foglalkozik. Ezek eredetét az európai kontinensre viszi vissza: a germán bevándorlók régi törzsi szokásait magukkal hozták. — J. H. ELLIOTT: *Forradalom és kontinuitás a korai újkorai Európában* (35—56. l.) indokolatlannal látja a XVII. század nagy mozgalmainak forradalmaknak nevezni, amely mögött „ideológiák” vannak: az 1560-as években több országban is megfigyelhető megmozdulásokhoz hasonlóan ezek is a felső rétegeken belüli felkelések, lázadások voltak. De fokozatos előrehaladást is jelentettek a kiváltságok biztosításától a szabadság biztosítása felé. Az emberek növekvő tudatossága a XVIII. század végére a lázadásokat forradalmakká változtatta át. — KEITH THOMAS egy eddig ismeretlen, 1650. május 1-i dátumú újabb digger röplapot közöl Buckinghamshire-ből (57—69. l.). — LAWRENCE STONE: *Írni-olvasni tudás és nevelésügy Angliában 1640—1900* (69—139. l.) nagy vonásokban, Skóciával és Franciaországgal összehasonlításokat végezve, ismerteti az iskolaügy fejlődésének különböző periódusait, a társadalmi és politikai változások és a művelődés kap-

csolatát, a nevelés kiterjesztésének okait és következményeit, végül részletesen elemzi az analfabétizmus adataiban mutakozó változásokat és kijelöli az ezen a téren végzendő kutatások legsürgősebb feladatait. — HARTMUT POGGE VON STRANDMANN: *A bismarcki Németország gyarmati terjeszkedésének belső előzményei* (140—159. l.) a külpolitikai célokkal szemben elsősorban belpolitikai okokkal magyarázza az 1884—85-ben megkezdett német gyarmatosítást; az 1873-as gazdasági válságot követően Bismarck uralmát a konzervatív és nagyparas körökre támaszkodva szilárdította meg, akik viszont aktív gyarmatpolitikát követeltek. Ezeket a kompromisszumos megoldás nem elégítette ki, ami hozzájárult a kancellár távozásához. — KEITH THOMAS közleménye (160—162. l.) egy újonnan megkerült korabeli nyomtatvány alapján 1650 március elejére teszi Winstanley „Fire in the Bush” című pamfletjének keletkezését.

43. (máj.) szám. — C. D. DARLINGTON: *A társadalom genetikája* (3—33. l.) rámutat az öröklődés szerepére az emberiség történetében, az ősembertől a polgári forradalmakig. — L. P. WRIGHT: *A katonai rendek a XVI. és XVII. századi spanyol társadalomban* (34—70. l.) a három spanyol lovagrend szerepét vizsgálja a társadalomban 1523, a koronába történő beolvasztásuk után. Vagyonuk, emberanyaguk és tradícióik alapján a tengerentúli terjeszkedés a Reconquista folytatásaként jelentkezett. — RICHARD T. VANN: *A kvékerezmus és az interregnum társadalmi struktúrája* (71—91. l.) a kvékerekre vonatkozó bőséges statisztikai adatok vizsgálata alapján cáfolja, hogy első híveit a mozgalom a társadalom legszűkebb rétegeiből toborozta: zömük a közép- és felsőburzsoázia sorából került ki. — R. B. ROSE: *Adólázaadás és népi szervezkedés Picardiában 1789—1791* (92—108. l.) a francia forradalom győzelméhez elengedhetetlen népi lázadások egyik formáját ismerteti, amely már átmenet a tudatos politikai akció felé. A mozgalom egyik legjelentősebb színterén a vezetés Babeuf kezében volt. — ROBERT M. YOUNG: *Malthus és az evolúcionistaisták: a biológiai és társadalmi elmélet közös összefüggése* (109—145. l.) kiindulópontja a tudománytörténet és az általános történelem szoros kapcsolata: egymástól függetlenül nem művelhetők. Malthus működése, amely egyaránt hatott a biológiára, a teológiára és a darwinis fejlődéstudományra, egyben bizonyítja a tudományos fejlődés okainak sokrétűségét. — BARBARA J. HARRIS a Buckingham-birtokok adatai alapján egész Angliára nézve nem látja igazoltnak Dyer-nek a 39. számban

közölt nézetét, hogy 1490 után megszüntében volt az adóhátralékok növekedésében jelentkező paraszti ellenállás (146—150. l.). — ROBERT ASHTON a 38. és 40. számban az I. Jakab alatti szabadkereskedelemtől kezdett vitát folytatja (151—157. l.). — J. G.

THE HISTORICAL JOURNAL 1968. 11. köt. 3. szám. — ROBERT BEDDARD: *Az 1688. december 11-i Guildhall Deklaráció és a lojalisták ellenforradalma* (403—420. l.). A whig interpretáció eddigi túlsúlya miatt nem sok szó esett a 29 peer II. Jakab elmenekülését követő tanácskozásáról. A jakobita iratokból kiderül, hogy bár a kisebbség megakadályozta, hogy a gyűlés kifejezetten szót emeljen a király visszatéréséért, de a Jakab-párti többség kívánására a Deklaráció Vilmos feladatát csupán „szabad parlament” összehívásában jelölte meg. — I. F. J. KENDRICK: *Sir Robert Walpole, a régi whigek és a püspökök, 1733—1736: tanulmány a XVIII. század parlamenti politikájáról* (421—445. l.). A miniszterelnök ügyes taktikával kissé több teret engedett a számbelileg nem erős, de befolyásos radikális whig szárnynak, hogy így általuk stabilizálja kormányzatát. — PETER BURROUGHS: *A parlamenti radikálisok és a birodalmi kiadások csökkentése Brit Észak-Amerikában, 1827—1834* (446—461. l.). A háború után főként radikális igény volt a takarékoság, a gyarmatok adminisztrációs költségeit igyekeztek áthárítani az ottani lakosságra, ez növekvő önkormányzathoz vezetett. A parlamenti radikálisok így hasznára voltak az adófizetőknek, Brit Észak-Amerika lakóinak és a Birodalom jövőjének. — SHIRLEY GRUNER: *Az 1830 júliusi forradalom és a „bourgeoisie” kifejezés* (462—471. l.) A szó és vele a „polgári forradalom” elnevezés elvetését javasolja, mert Thierry-től Saint Simonon át Marx követőig eltérő értelemben használták. — D. J. ROWE: *A londoni chartizmus kudarca* (472—487. l.) megállapítja, hogy a komoly londoni befolyás hiánya vezetés volt az egész mozgalomra. Részletezi a politikai apátia tüneteit, okát abban látja, hogy hiányzott az eleven radikális tradíció, nem voltak olyan helyi érdekek, melyeket a chartisták ki tudtak volna használni, a város túl nagy volt a hatékony szervezkedéshez, a lakosság viszonylag jólétben élt, végül a szervezkedés csak a műveltekre próbált appellálni. Vidéken ezek az okok nem álltak fenn. — L. A. KNIGHT: *A „Királyi Címek” törvény és India* (488—507. l.) a császári cím 1876-os felvételének előzményeit, indokait és visszhangját ismerteti. — CORINNE COMSTOCK WESTON: *A liberális vezetés és a lordok*

vétója, 1907—1910 (508—537. l.): a vétó korlátozásának végül elfogadott terve Campbell-Bannermantól származott, de létezett egy rivális elképzelés is, az ún. Ripon-terv. (A két Ház közötti vita esetén közös szavazás dönt, melyben csak 100 főrend vehet részt.) Ennek elvetését az 1910-es Alkotmány-konferencia kudarcra idézte elő, amely viszont a Home Rule-vita következménye volt. Ensor általánosan elfogadott nézetével szemben a szerző szerint a konferencia kudarcáért nem Lansdowne, hanem Lloyd George volt a felelős. — W. G. JENSEN: *Az energia fontossága az első és második világháborúban* (538—554. l.) felméri a hatalmak energia-potenciálját, a hadszínterek távolságának hatását a hadviselők közlekedési rendszerére és energiafogyasztására, rámutat az olaj fontosságára. Mindebből a központi hatalmak eleve reménytelen helyzetét állapítja meg. A helyzet nem volt más a második világháborúban sem, Németország technikai fölényét olaj hiányában nem tudta kihasználni, legfeljebb villámháborúban.

1969. 12. köt. 1. szám. — LOTTE MULLIGAN: *Béketárgyalások, politika és a két királyság bizottsága, 1641—1646* (3—22. l.) bemutatja a skót rendek és az angol parlament közös végrehajtott szervét, melynek feladata a háborút megnyerése és a béke megalkotása volt. Kezdeti egysége a győzelem kivívása után felbomlott, ennek oka nem a radikális — mérsékelt ellentét volt, hanem az angolok közös szembenállása a vallási érdekeiket minden fölé helyező skót képviselőkkel. — J. R. DINWIDDY: *Charles James Fox mint történész* (32—34. l.) a politikus levelezése és egyetlen történeti munkája alapján azt emeli ki a II. Jakab uralkodásának első feléről írott értékes munkából, hogy Fox az 1680-as évek whig hőseinek példájával saját liberalizmusa igazolására törekedett. — ROBERT STEWART: *A tizorás munkaidő és a cukor-krisz 1841-ben: a kormány és az alsóház a reform korszakában* (35—57. l.) elsősorban Peel szerepét vizsgálja és megállapítja, hogy a személye iránti lojalitás követelését a tory-képviselők egyéni állásfoglalásai fölé helyezte a miniszterelnök, s mikor reformtörekvései nem találtak kellő megértést pártjában, nem riadt vissza a pártszakadástól. A szerző az ezt követő, a pártok fölötti kormányzást veszélyesnek tekinti a demokráciára nézve. — ADRIAN PRESTON: *Sir Charles MacGregor és India védelme, 1857—1887* (58—77. l.) azt mutatja be, hogy tevékenységével MacGregor a kizárólagosan egy újabb lázadás megakadályozására hivatott indiai hadsereget ütközésképes, a nemzetközi politikában is számottevő, egy esetleges külső támadással szemben

magát megvédeni tudó haderővé igyekezett változtatni. Ezzel lényegében az indiai nemzeti tudat és a függetlenségi törekvések kialakulásához járult hozzá. — JANET HOWARTH: *A liberális megújulás Northamptonshire-ben, 1880—1895: esettanulmány a XIX. század végi választásokról* (78—118. l.) célja egy társadalmilag kevert rétegződésű vidéki választókerület választási szokásainak, arányainak, az eredményeket befolyásoló tényezőknek a felderítése irodalmi források, emlékiratok, beszédek, magánlevelezések, a korabeli helyi sajtó és egyéb segítő eszközök igénybevételével. A birtokos osztály befolyása a liberális demokrácia térhódításával párhuzamosan egyre csökkent, az 1895-ös választás liberális kudarcra tulajdonképpen a választók növekvő politikai öntudatát tükrözte: a reformok sorát végrehajtott liberális párt egyelőre kimerült, nem volt megfelelően vonzó programja. Érdekes a megfigyelés, hogy az országos viharokat kiváltó ügyek, például a Home Rule itt egyáltalában nem befolyásolta az eredményeket. — IRA KLEIN: *Nagy-Britannia, Sziám és a Maláj félsziget, 1906—1909* (119—136. l.) az imperializmus korszakával kapcsolatos vitákhoz szól hozzá. A levéltári anyag azt bizonyítja, hogy Indonéziában az 1904-es szerződés után sem szűnt meg a brit—francia ellentét. A „High Imperialism” és az új „Liberal Imperialism” között a különbség csak a taktikában volt: az utóbbi finomabb eszközökkel, a Sziámra tanácsadókon és diplomatákon keresztül gyakorolt befolyás segítségével növelte az angol birtokok területét. — H. J. ELCOCK: *Nagy-Britannia és az orosz—lengyel határ, 1919—1921* (137—154. l.) azt hangsúlyozza, hogy Lloyd George őszintén törekedett Lengyelország és szomszédai megbékélésének elősegítésére, Franciaország minél nagyobb területeket akart lengyel kézre adni, hogy így támogatására szorulóknak az újjászületett ország. Az angol kormány nem helyeselte a rigai béke területi feltételeit, nem vállalta annak garantálását.

2. szám. — I. A. A. THOMPSON: *Medina Sidonia herceg kinevezése a spanyol Armada élére* (197—216. l.) II. Fülöp váratlan választásának fő indokát Andalúzia erőforrásainak fontosságában látja, nem pedig abban, hogy a herceg könnyen volt irányítható és kompromisszumot jelentett a számbajöhető riválisok között. — QUENTIN SKINNER: *Thomas Hobbes és a Royal Society jellege az első években* (217—239. l.) tagadja a Társaság puritán jellegét és Hobbes sarlatán voltát: a tudóst azért nem választották a tagok közé, mert unalmas ember volt az akkor még klubszerű

intézmény számára. — CHITTARANJAN SINHA: *Doktrinális befolyások a Keletindiai Társaság Bengalban folytatott igazságügyi politikájára, 1772—1833* (240—248. l.) rámutat, hogy Cornwallis az 1790-es években doktrinális meggondolásokból hajította végre az igazságügyi igazgatás és a végrehajtó hatalom szétválasztását — bár ez csak kerületi szinten történt. Bentinek 1828 utáni reformjai csak praktikus jellegűek voltak, az utilitarianista doktrina nem játszott bennük szerepet. — WILLIAM THOMAS: *James Mill politikai szerepe: az „Essay on Government” és a reform mozgalma* (249—284. l.) kétségbevonja a benthamisták illetve Mill hozzájárulását az 1832-es reform létrejöttéhez. Szerinte az Essay nem tűzött ki határozott programot a reformmal kapcsolatban, és nem tartotta elegendőnek a parlamenti reformpolitikások kis lépésekben történő haladását. Ez az intolerancia készítette Macaulay-t arra, hogy az Essay-t szélsőségesen demokratikus dokumentumként támadja. — ERIC STOKES: *A késő XIX. századi gyarmati terjeszkedés és a gazdasági imperializmus teóriája elleni támadás: a téves azonosítás egy esete?* (285—301. l.) ismerteti a második világháború után jelentkező nézeteket, amelyek elvetik a gazdasági imperializmust mint a kapitalizmus új szakaszát, mint a gyarmatosítás előidézőjét, és a világ már elvégzett felosztásából vezetik le az európai politika új, imperialista jellegét. — P. F. CLARKE: *A brit politika és a Blackburn-i politika, 1900—1910* (302—327. l.) egy választókerület választási eredményei alapján elemzi a helyi politika és az országos politika közötti kölcsönhatást, a liberálisok és a Munkáspárt viszonyát, és a várnreform kérésének a hatását a konzervatív-unionista pártra. — STEPHEN WILSON: *Az „Action Française” a francia szellemi életben* (328—350. l.) rámutat, hogy bár a választásokon a mozgalom rendkívül gyengén szerepelt és tényleges akciókra képtelen volt, a tagjai közé tartozó számos újságíró, író és akadémikus révén mégis nagy befolyással rendelkezett. — R. J. B. BOSWORTH: *Az angolok, a történelem és az Età Giolittiana* (353—367. l.) ismerteti az angol történetírási álláspontját a korszakról. — J. G.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1969. 208. köt. 1. szám. — RUDOLF VON THADDEN: *Kálvin és a birodalmi reformáció folytatása* (1—23. l.) a lutheranizmus negatív Kálvin-képet retusálja, amely a genfi reformátort nem Luther műve folytatójaként, hanem inkább ellenlábasként ábrázolta. Elsősorban Kálvin rendkívül kiterjedt levelezésére támaszkodva kimutatja, hogy Kálvin az

1530—1540-es években — a hagenai, wormsi és regensburgi tárgyalások tanúsága szerint — a Német Birodalomban látta a reformáció központját, s Luthert tekintette a reformáció hivatott vezérének. Ebben az időben minden tőle telhetőt elkövetett a német reformáció belső megerősítése és külső terjesztése érdekében. A schmalkaldeni szövetség kudarcra és az augsburgi vallásbéke érlelte meg benne azt a meggyőződést, hogy a kálvinizmusnak kell átvennie a világprotestantizmus vezetését, és élére kell állnia az ellenreformációval vívott küzdelemnek. Ekkor ütött meg először élesebb kritikai hangot Lutherrel s főképp „Luther majmainak” nevezett környezetével szemben. — GÜNTER MOLTSMANN: *Elszigetelődés vagy beavatkozás* (24—51. l.) Amerika XIX. századi Európapolitikájának elvi konfliktusát tárja fel. Az elszigetelődés és a beavatkozás politikájának harca az amerikai politikában a szerző szerint korántsem kizárólagosan XX. századi jelenség; megtalálható ez már a francia forradalom óta. A híres Monroe-doktrina (1823) sem kizárólag az elszigetelődés terméke, hanem az elszigetelődés és beavatkozás, Monroe elnök és Adams külügyminiszter közti kompromisszum eredménye. Különösen erős volt az intervenciós áramlat a szabadságmozgalom, a spanyol, a görög és az 1848-as szabadságharcok idején. 1849. június 18-án Taylor elnök megbízást adott egy Európában tevékenykedő amerikai kereskedelmi ügynöknek, A. Dudley Mann-nek, hogy vegye föl a kapcsolatot a forradalmi magyar kormányval, és esetleg készítsen elő vele egy kereskedelmi egyezményt. 1849. december 2-i kongresszusi üzenetében kijelentette, hogy a magyar függetlenség kivívása esetén elsőknek ismernék el Magyarországot független államként a népek családjában. Kossuth amerikai útja újabb lendületet adott az intervencionista irányzatnak. Az intervencionizmus jelszava bekerült az elnökválasztási hadjáratba; felkarolta ezt az Ifjú-Amerika mozgalom, George N. Sanders lapja, a Democratic Review stb. A tanulmányíró nem hallgatja el, hogy az intervencionizmus alapvetően pozitív tartalma mellett az amerikai terjeszkedés, az amerikai küldetéstudat negatív vonásait is magán viselte. — RUDOLF VON ALBERTINI: *Anglia mint világhatalom és a struktúraváltozás* (52—80. l.) azt a folyamatot vizsgálja, melynek során Anglia gyarmatai fokozatosan önállósultak, dominiumokká alakultak, s különböző ütemben ugyan, de egyre inkább függetlenül lettek az anyaországtól. A folyamatot Kanada indítja meg, amely már az első világháború után Amerika gazdasági, majd — a máso-

dik világháború küszöbén — katonai érdekkörébe került. Ausztráliánál és Új-Zélandnál — az orosz és a japán fenyegetés miatt — lassabban ment ez a folyamat, de a második világháború során Amerika katonai védelmére utalva, itt is bekövetkezett. A második világháború után az angoloktól sem várt gyors útemben a színes gyarmatok is függetlenek lettek, de egyelőre megmaradtak a Commonwealth keretében. Növekvő súlyuk a Commonwealthen belül viszont Dél-Afrika és Dél-Rhodézia kiválására vezetett. A Commonwealth kohéziós ereje és jelentősége Anglia szempontjából egyre csökken. Miközben 1958/64 közt a Commonwealthbe irányuló kivitele 38%-ról 29%-ra csökkent, az Európába irányuló 24-ről 34%-ra ugrott. Angliának az Európai Gazdasági Közösségbe való belépési szándéka a Commonwealth szerkesztésnek bekövetkezett, fönt vázolt változásnak a következménye. — OTHMAR F. ANDERLE: *Toynbee válasza bírálóinak* (81—97. l.) Történelmi tanulmány c. hatalmas műve záró 12., Megfontolások c. kötetét elemzi abból a szempontból, hogy egy kutató — ezt teszi Toynbee — a maga történelmi elméletét a kritika fényében felülvizsgálja, legalább részben módosítja, s emellett az újabb kutatási eredményeket és saját megváltozott nézeteit is beépíti munkájába. Anderle bírálata Toynbee transzracionalista történelemfilozófiájára, ill. pontosabban történeti teológiájára, az emberi történetnek általa megkonstruált integrációjára s főként a kultúrákról felállított teóriájára és hipotéziseire vonatkozik. — Ismertette a RUZSÁS LAJOS által szerkesztett *Szigetvári Emlékkönyvet* (141—142. l.), DIÓSZEGI ISTVÁN: *Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871 c. művét* (149—150. l.), a HANÁK PÉTER által szerkesztett *A nemzeti kérdés az Osztrák-Magyar Monarchiában 1900—1918 c. kötetet* (153—156. l.), VARGA JÁNOS: *A magyarországi paraszti földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849 c. könyvét* (214—215. l.), a SZABÓ ISTVÁN által szerkesztett *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914 c. munkát* (215—216. l.) és L. NAGY ZSUZA: *A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919 c. művét* (216—217. l.). — B.

VIERTTELJAHR SHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1969. 1. szám. — LOUIS DE JONG: *Hollandok Auschwitzban* (1—16. l.) Auschwitz borzalmas krónikáját egészíti ki holland részről. — VOLKER R. BERGHAHN: *A Német Nemzetiszocialista Munkáspárt és a véderő „szellemi vezetése”* (17—71. l.) azt igyekszik bizonyítani, hogy

a német hadsereg egészen a háború végéig lényegében mentesíteni tudta magát a náci párt közvetlen szellemi irányítása alól. A hadsereg náci szellemű világnézeti nevelésének követelését még a háború elején Rosenberg vetette fel, aki ezzel is a pártvezetőségen belüli pozícióját akarta megerősíteni. Ezt azonban a hadvezetőség arra való hivatkozással, hogy a nagy német győzelmek a hagyományos német katonai nevelés kiválóságát bizonyítják, ekkor még el tudta háritani. 1942 végétől, a keleti fronton elszenvedett kudarckok hatására azonban már a hadvezetőség kezdi sürgetni az újfajta eszmei-politikai nevelést, s most már tárgyilagosabban ítéli meg a szovjet politikai tisztek szerepét is. Rosenberg úgy érzi, hogy üttött az ő órája. Az 1943 óta szervezettelileg kiépülő nemzetiszocialista vezetőtisztai intézmény azonban nem Rosenberg, hanem Bormann irányítása alá került. A politikai nevelés felelőssége továbbra is a parancsnokok kezében maradt. Az ilyen irányú fejlődést nemcsak a hadvezetőség, hanem Himmler is támogatta, aki a fegyveres SS-ben éppen úgy nem kívánt idegen szellemi befolyásnak utat engedni, mint a hadvezetőség. Ez a helyzet állott fenn egészen 1944 második feléig, amikor a nemzetiszocialista szellemi vezetés Bormann irányításával a hadseregben is uralkodó helyzetre tett szert. — WERNER RÖDER: *A nagy-britanniai szociáldemokrata emigráció Németország-tervei 1942—1945* (72—86. l.) azt a fordulatot elemzi, amely az angliai német szociáldemokrata emigráció Németország-koncepciójában a háború folyamán végbement. — A Dokumentumok rovatban GÜNTER ARNS: *Erich Koch-Weser feljegyzései 1919. február 13-áról* (96—115. l.) az említett képviselő rövid naplófeljegyzéseit közli, amelyek viszonylag részletes tájékoztatást adnak Németország bel- és külpolitikai helyzetéről 1919 februárjában, és feltárják azokat a problémákat, amelyek a politikusokat a weimari köztársaság első időszakában elsősorban foglalkoztatták.

2. szám. — WOLFGANG J. MOMMSEN: *A Bethmann-Hollweg-kormány és a közvélemény 1914—1917* (117—159. l.) a kormánynak a konzervatív arisztokrata vezetőréteg és a közvélemény malomkövei közötti lassú felolrlódását mutatja be. A kancellár a fél-alkotmányos rendszerre támaszkodva azt hitte, hogy függetlenítheti magát mind az egyes osztályoktól és pártoktól, mind a közvéleménytől, és teljes akció-szabadságot biztosíthat önmagának. A katonai cenzúrát felhasználta a számára kellenetlen, veszélyt jelentő politikai kérdések kikapcsolására. Különösen vonatkozik ez a hadicélokra és a döntő eredménnyel kecsegtető

korlátlan tengeralattjáró háborúra. Végül azonban 1916-ban mindkét kérdés a kancellár akarata ellenére heves politikai viták keresztüzébe került. Ennek során Bethmann Hollweg egyre inkább engedett saját maga korábbi mérsékelt álláspontjából a féktelen annexionisták és a végső győzelem megszállottai javára. Ezután azonban nem maradt más választása, mint Hindenburgnak és Ludendorffnak a legfelsőbb hadvezetés élére állításával megkísérelni feltartóztatni az egész politikáját elsöpréssel fenyegető áradatot. Mikor azonban belső reformokkal, az általános, egyenlő és közvetlen választójoggal Poroszországban való bevezetésével és a parlamentáriumoknak a kormányba való felvételével kísérletezett, éppen a legfelsőbb hadvezetés adta meg 1917. július 12-én egész politikájának a kegyelemdőfést. Bethmann Hollweg bukása nem csupán egy személynek, hanem egyben egy felemás, következtelen és kiegyensúlyozatlan politikának is a bukását jelentette. — KAREL PICHLÍK: *Csehszlovákia keletkezése* (181—218. l.) elhatárolja magát mindattól a felfogástól, amely az új állam létrejöttében csak a polgári politikusok szerepét hajlandó elismerni, mind pedig attól, amely az orosz forradalmnak hatására kibontakozó népmozgalmak kizárólagos szerepére esküszik. A világháború előtt az önálló csehszlovák államiságnak sem Csehországban, sem Szlovákiában nem volt talaja. A csehszlovák államiságot a Monarchia belüli Kramář és a neozslávok egy osztrák-magyar—oros szövetség keretében, ill. Oroszországon belül kívánták felépíteni. Az 1914/15. év orosz hadisikeri Csehországban heves osztrákellenes megmozdulásokat váltottak ki, és előtérbe állították az ún. cseh kérdés oroszbarát megoldását. A hadihelyzet 1915 tavaszán történt megváltozása és az osztrák kormány elnyomó intézkedései azonban ezeknek a reményeknek szárnyát szegték. Egészen 1917-ig a csehszlovák függetlenségi mozgalomnak nem volt más bázisa, mint a Masaryk és Beneš által 1915. november 14-én létrehozott Cseh Külföldi Bizottság, a későbbi Csehszlovák Nemzeti Tanács, amely az antant hatalmakra, a külföldi — elsősorban amerikai — cseh és szlovák lakosságra és a szövetséges államokban megszervezett és harcra felkészített csehszlovák légiókra támaszkodott. A hazai tömegek az írók és a munkások vezetésével 1917 tavaszán, a februári orosz forradalom hatására lépnek újból csatasorba a nemzeti függetlenség ügyéért. Az októberi forradalom a szociális elem jelentőségét állítja előtérbe. Ezzel ugyan Masarykék a nemzeti elem védelmében szembeszállnak, anélkül azonban,

hogy lemondanának az új demokratikus Oroszország létezésében a csehszlovák függetlenség számára rejlő haszonról. 1918-ban az önálló, független, demokratikus Csehszlovákia gondolata az antant hatalmaknál — Amerikánál is — teljes diadalt arat. 1918. október 28—30-án megszületik az új állam, amely — ha nem is nehézségek nélkül — 1919 januárjára lassan birtokába veszi a neki kilátásba helyezett egész államterületet. — MICHAEL H. KATER: *A komoly bibliakutatók a Harmadik Birodalomban* (181—218. l.) a nálunk „Jehova tanúi” néven ismert vallásos szekta náci uralom alatti viszontokvallásait tárgyalja. — A Dokumentumok rovatban WOLFGANG RUDZIO: *Az angol demokrácia exportja?* (219—236. l.) a németországi angol megszállási politikai elképzeléseire vonatkozólag közöl tanulmányos dokumentumokat. — B.

VIERTTELJAHRSSCHRIFT FÜR SOZIAL- UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1969. 56. köt. 1. szám. — A füzetben befejeződik WILHELM KALTENSTADLER: *A trieszti osztrák tengeri kereskedelem a XVIII. században* (1—104. l.) c. adatgazdag, az áruösszetétel, az export-import, a szállítási problémáját egyaránt felölelő, táblázatokkal, kimutatásokkal, térképekkel ellátott tanulmánya. — KOZO YAMAMURA: *A kereskedő osztálynak mint vállalkozóknak és kapitalistáknak szerepe a Meidzsi Japánban* (105—120. l.) foglalkozik a japán kapitalizmus kialakulásának bonyolult problémakörével. Az 1868-ban kezdődő Meidzsi restaurációban a kereskedő osztálynak mint vállalkozóknak és kapitalistáknak szerepe az iparosodás kezdeti szakaszára jellemző jelenség. — B.

ÖSTERREICHISCHE OSTHEFTE 1969. 1. szám. — ANGYAL ENDRE: *A délszláv és az európai avantgarde* (1—12. l.) az 1921—26 közt előbb Zágrábban, majd Belgrádban megjelent, a szerb Ljubomir Micić, testvére, Branislav Micić és felesége, a magyar származású Nina-Naj által szerkesztett Zenit c. folyóirat rövid, de jelentős pályafutását ismerteti. A Zenit igen nevezetes szerepet játszott az európai avantgarde történetében. Munkatársai között egyidőben olyan nevezetes személyiségek szerepeltek, mint Ivan Goll, Borisz Paszternak, Vlagyimir Majakovszkij, Ilja Ehrenburg, Herwarth Walden, Filippo Tommaso Marinetti, Michel Seuphor, Kaszák Lajos és mások. A folyóirat ideológiáját az expresszionizmusnak, futurizmusnak a „szláv eszmé”-vel való vegyülése adta, miközben szlávon elsősorban szerb és orosz értendő. — ERNST JOSEPH GÖRLICH: *A Közép-Európa eszme Ausztriában*

1849—1859 (13—20. l.) az osztrák liberális nagyburzsoázia és a nemesi vezetésű hadsereg által 1849/59 közt megvalósított fél-abszolutizmus talaján született Kelet-Európa koncepciókat vizsgálja Friedrich List, Anton le Monier, Hans v. Perthaler, Lorenz v. Stein írásainak tükrében. Ezek a Közép-Európa képek emlékeztetnek a későbbi német imperializmus és a hitlerfasizmus által kialakított és részben vagy egészben meg is valósított Közép-Európa tervekre. A döntő különbséget köztük a szerző abban látja, hogy az új abszolutizmus Közép-Európa koncepciói lényegében gazdasági, anyagi érdekek szolgálatában álltak, minthogy a nekilendülő liberális-kapitalista fejlődés, ill. az ennek élén haladó nagyburzsoázia ideológiailag már nem érthette be a hagyományos uralkodó-és koronahűség hangoztatásának szólamait, hanem ehelyett a gazdasági nagytér kialakítását elősegítő Közép-Európa gondolatra esküdött. Ez a politikai-tudományos ideológia valóban alkalmas volt az előbb Ausztriában, majd Magyarországon is nekilendülő gazdasági fejlődés alátámasztására, de önmagában véve sem az ideológia, sem a gazdasági fejlődés nem oldhatta meg a Monarchia problémáit. Ehhez a Monarchia népeinek társadalmi felemelésére lett volna szükség. — WOLFDIETER BIHL: *A nemzetiszocializmus magyarországi politikájáról 1940/41* (21—26. l.) a magyarországi németességnek a német expanzió „ötödik hadoszlopja” szerepét feltáró kutatásokhoz kapcsolódva, egy mindeig ismeretlen momentumra, egy Sopron és Német Nyugat-Magyarország elcsatolását célzó tervre hívja fel a figyelmet. Az 1940 szeptemberében kelt terv szerzője, dr. Hugo Jury, az Alsó-Dunavidék gauleiterek és birodalmi helytartója összesen 1250 km²-nyi nyugat-magyarországi területnek és 120 000 lakosnak (ebből 70 000 német) a birodalomhoz való csatolását javasolta. A tervből nem lett semmi.

2. szám. — IGOR KARAMAN: *A horvát kereskedőpolgárság* (85—94. l.) a nemzeti megújulásban betöltött szerepét vizsgálja. A horvát országrészek az 1815-i bécsi kongresszus óta alkottak bizonyos állami egységet. 1840-ben 2,2 millió volt lakosságuk; ebből 38% élt a polgári Horvátországban, 35% a katonai határőrvidéken, 10% Isztriában, 17% Dalmáciában. A tanulmány sorra veszi ezeknek az országrészeknek gazdasági életét, társadalmi szerkezetét. Altalában jobbágygazdaságon alapuló önellátó mezőgazdasági területek ezek (legfőképpen a Határőrvidék parasztsága kapcsolódik be az árutermelésbe), a városokban a helyi piacra korlátozó kisiparral. Mozgékonyabb — olasz — polgárságot

Isztria nyugati partvidékén, horvát polgárságot keleti partvidékén és Dalmácia déli részén találunk, bár ez utóbbinak hiányzott a kereskedelmi hinterlandja: a török fennhatóság alatt levő Bosznia-Hercegovina. A török tartományokkal való kereskedelmet az osztrák hatóságok csak 1845-ben engedélyezték, amikor a karavánkereskedelem már el is veszítette korábbi jelentőségét. Gazdasági szempontból az észak-horvát kereskedőpolgárságtól szert legnagyobb jelentőségre. Kereskedelmi tevékenysége Dél-Magyarországra és az összes horvát területekre kiterjedt. Legfontosabb kereskedelmi árucikkei a gabona, és az orosz, valamint a magyar gabona növekvő konkurrenciája után egyre inkább a fa voltak. Az első jelentősebb gazdasági egyesületek, a Zágrábi Olvasóegylet (1839) és a Horvát-szlávok Gazdasági Egyesület (1841) a mezőgazdaság fejlesztését tűzték ki céljukul; az első zágrábi horvát takarékpénztár a kereskedelem finanszírozását szolgálta. A nemzeti megújulásban tevékeny szerepet vállaló hazai nagykereskedelmi vállalkozó jellegzetes képviselője Ambros Vranjicani gabona- és fakereskedő, akinek kereskedelmi tevékenysége a Száva völgyétől egészen Fiuméig és a horvát tengerpartig terjedt. Az ő nevéhez fűződik a vasúti és a folyami gőzhajós közlekedés fejlesztése. 1848-ban a pénz-, adó-, kereskedelem és kézműipar báni megbízottja. Az üzleti tevékenység fejlődése nyomán megindult a nagykereskedő polgárság tökefelhalmozása és 1840-től a tőkének a mezőgazdasági iparba való áramlása (gabonamalmok Fiumében, Károlyvárosban, faipari üzemek, vizierővel hajtott fűrészmalomok Gorski Kotar hegyvidékén és ettől keletre stb.). Mindez bizonyítja, hogy az 1848/49-i forradalom előtt Észak-Horvátországban is kialakultak az új kapitalista termelési viszonyok.

3. szám. — JAROSLAV HOUSER: *A Csehszlovák Köztársaság előtörténete* (137—145. l.) az újkori cseh államért 1918 előtt vívott harc és a munkásmozgalom viszonyát tárgyalja. A cseh munkásmozgalomnak a cseh államjogi problémához való viszonyát az ausztromarxizmus határozta meg. Ennek három alapelve: a politikai demokrácia eszméje, a népek örendelkezési joga — kapcsolatban a szocialista internacionalizmussal — és végül a nagy európai, ill. közép-európai államjogi alakulatok haladói szerepe. A politikai demokrácia eszméjétől vezérelve utasította el a szociáldemokrácia az 1897-i birodalmi gyűlésen a cseh történeti államjogot, és tett hitet az örendelkezési jogon alapuló természetes államjog mellett. Ez elismerte a cseh nép jogát az általa lakott területre.

Mint hogy azonban a népi és a történeti határok Autztriában sem fedték egymást, az így támadt ellentmondást a szociáldemokrácia a kultúrautónia államjogi modelljével akarta megoldani. Ennek egyik változata, a Renner-féle, a nemzetiségi kérdés államjogi szabályozását Ausztriában egy egységállam keretében képzelte el, amelynek centralizmusát specializált nemzeti autonómia enyhíti. A második változatot az 1899-i brünni programban kialakított modell jelenti. Ez látszólag föderaliztikus, azonban ez a föderáció sajátos természetű, amennyiben a nemzeti autonómia legfőbb szervei a nemzetileg egységes szövetségek, ezeknek viszont állami jellegük nincs. A kulturális autonómia mellett az ausztrómarxizmus másik jellegzetes tétele a technikai haladás és a munkásmozgalom kibontakozása érdekében a közép-európai nagy államalakulat igenlése. Ami végül a Monarchia történeti szerepét illeti, a marxizmus teoretikusai általában elismerték pozitív szerepét, fennmaradásának lehetőségében azonban többé-kevésbé kételkedtek. A csehszlovák állam megszületése 1918 októberében a cseh ausztrómarxizmus legtekintélyesebb képviselőjét, dr. Bohumil Šmeral és társait is forradalmi álláspontra kényszerítette: elismerték a csehszlovák államiaságot, ugyanakkor azonban forradalmi bírálatot illették annak tartalmát.

4. szám. — HANÁK PÉTER: *A magyar államférfiak és Itália hadbalépése* (197—215. l.) fontos adalékokat nyújt Ausztria-Magyarország külpolitikájának jobb megértéséhez az 1914 júliusa és 1915 májusa közötti időszakban. Az osztrák-magyar—olasz viszony már a háború előtt is feszült volt az olasz irredenta XX. századi újjáéledése miatt, de a Hármasszövetséget, ha nehezen is, mégis csak összetartották a Franciaországgal és különösen a nagyszerb mozgalommal szembeni közös érdekek a Balkánon. A Szerbia elleni fellépéssel kapcsolatban azonban Olaszország a Hármasszövetség 7. §-ára hivatkozva mindjárt felvetette a kompenzáció kérdését; abból sem sokáig csinált titkot, hogy a kompenzációval kapcsolatban Trentinora gondol. A németek Olaszország beavatkozásától tartva, támogatták az olasz követelést; a magyar politikusok — elsősorban Ti-

sza — viszont a leghatározottabban ellene foglaltak állást, attól tartottak, hogy az olasz követelések teljesítése esetén a románok is hasonló követeléssel lépnek fel Erdéllyel kapcsolatban. Mikor Berchtold gróf külügyminiszter az olasz követelések teljesítése, sőt a különbke felé hajlott, Tisza bizalmi emberével, Burián István báróval leváltatta. Mint hogy a Monarchia katonai helyzete tovább romlott, s az olasz háborús fenyegetések is egyre erőteljesebbek lettek, végül Burián sem tehetett mást, mint amit elődje akart: felajánlotta Trentinot, sőt végül az Isonzo-határt is. Ekkor azonban már késő volt. Utólag Tisza maga is elítélte az általa sugalmazott, de esődbejuttatott olasz politikát.

5. szám. — WULF SCHMIDT-WULFFEN: *Burgenland és a német politika 1918—1921* (270—287. l.) kimutatja, hogy a német politika 1918 végén kezdett először érdeklődni Burgenland iránt. A Károlyi-féle autonómiát osztrák és magyarországi német körök, elsősorban Rudolf Brandseh, az Ausztriához való csatlakozás ugródeszkájának akarták felhasználni. Az Anschlussból azonban a Tanácsköztársaság megdöntéséig nem lett semmi. Az ellenforradalmi Magyarország presztizsokokból, a magyar nemzeti büszkeséget ért sérelem rekompenzálásaképpen ragaszkodott Burgenlandhoz. A francia—magyar közeledés idején ezt francia támogatással remélte elérni. Majd az osztrákokkal egyezkedett, de ugyancsak hiába. Az ausztriai szociáldemokrata uralom idején a bajor szeparatistákkal összefogva az osztrák kormányzat megdöntésére, egy közös bajor—magyar határ létrehozásán mesterkedtek. A Mayr-féle koalíciós kormány megalakulásával azonban ezek a tervezetek talajukat veszítették. A magyar politika ezután a németek segítségével próbálta az osztrák ellenállást megpuhítani. A magyar álláspontot Bleyer Jakab teljes mértékben osztotta. Miután a németek mégsem voltak hajlandók az osztrákok ellen, a magyarok mellett fellépni, a magyar politikusok ismét a franciákat igyekeztek megnyerni a nyugat-magyarországi pángermán agitációra hivatkozva. Végül is mindenki ben csalódva Olaszországban találták meg azt a revíziós szellemű nagyhatalmat, amelynek támogatására szükségük volt. — B.

A külföldi folyóiratszemat összeállították: Barta Gábor (B. G.), Bellér Béla (B.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Niederhauser Emil (N.), Petneki Áron (P.) és Sárdi Anna (S.).

Glatz Ferenc:

CONDOLATOK AZ EÖTVÖS KOLLÉGIUMI TÖRTÉNÉSZKÉPZÉSÉRŐL*

Bevezetésül talán szabadjon egy általános megjegyzéssel kezdenem: a lezajlott ülészak egészét azért kell megítélem szerint igen pozitívnak tartani, mert az újkori történelemnek olyan tárgyköréből választatott ki a téma, mely enyhén szólva mostoha-gyermeke történetírásunknak. A legújabbkori magyar történelemről politikai és gazdaság-történeti feldolgozások, kisebb tanulmányok, forrásközlések tömege jelenik meg az utóbbi években, s ugyanakkor a kulturális, tudományos fejlődés megvilágítása háttérbe szorul.

Különösen a hazai historiográfia-kutatás maradt el az európai szinttől, ami természetesen sokkal többet jelez, mint a legújabbkorral foglalkozó történetírásunk tematikai szűk voltát; mutatja, hogy hazai történetírásunk negatív örökségének folytatásaként még mindig bizonyos vonakodás mutatkozik attól, hogy a tudományágunk nagy és általános kérdéseit végiggondolni kényszerítő kutatásokra több gondot fordítsunk.

Ez adja meg az itt elhangzott előadás és korreferátumok fontosságát, s dícsérei eleve magát a vállalkozást. Ugyanakkor be kell vallanunk: itt vetődhet fel jogosan a legtöbb *módszertani*, a megközelítést általában érintő probléma. Vajon a historiográfiaírás milyen irányba menjen: a művek kritikája, a biografikus feldolgozás, az irányzatok fejlődésének nyomkövetése felé? S hadd tegyek inkább a hangosan gondolkodás, mintsem a kritika igényével egy megjegyzést: megítélem szerint mindenféle megközelítési módot el lehet fogadni a kutatás jelenlegi helyzetében, de azt hiszem, egy dologtól mindenképpen tartózkodnunk kell -- melyet már a XIX. századi historiográfia klasszikus művelője, Eduard Fueter a historiográfus figyelmébe ajánl: „A historiográfia történelmének másnak kell lennie, mint historikusok lexikonának”.¹ Az egymásután sorakoztatott nevek mögé odasorolt adatok, vagy pedig a biografikus megközelítéseknel sokszor tapasztalható tényleírás: nem több egy-egy bővebb vagy szűkebb lexikoncikknél, s többet nem is tudunk meg belőle. Tudom, hogy lassan hagyománya lesz már az ilyen típusú munkáknak, azt hiszem azonban, hogy ettől nekünk már tartózkodnunk kell. Mert ha összehasonlítjuk az elemzés nélküli adatsorakoztatást egy hasonló módszerű politikatörténeti munkával, mit láthatunk? Amíg ott az események határozott rendben való közlése eleve jellezhet, vagy mutathat egy adott politikai fejlődést, addig a historiográfia számára szinte semmit sem ad, ha elmondjuk: ki mikor élt, mikor milyen műve jelent meg, s elhagyjuk azt az igényt, hogy akár az adott tudományszak fejlődésének egészébe illessük mondandóinkat, vagy hozzákapcsoljuk egy-egy mű elemzése kapcsán témánkat az akkori társadalmi-szellemi áramlatokhoz...

Nézzük ebből a szempontból, a korabeli történettudományos, szellemi áramlatokhoz mérve az Eötvös kollégiumi történelemszakképzés néhány kérdését. A sok hasznos részadat mellett, melyről itt hallhatunk, próbáljunk néhány adalékot elmondani a már a főreferátumban is feltett kérdéshez: milyen volt a kollégium, mint *műhely*, milyen történelemszemléletet nyertek itt a hallgatók?

* Az itt közölt szöveg lényegében a 75 éves Eötvös kollégium 1970. április 24-i jubileumi ülészakának történeti szekciójában elhangzott zárásó.

A szekcióülésem *Bertényi István* tartott bevezető referátumot „Történelemtanárak, történetírói egyéniségek és történeti irányzatok az Eötvös kollégiumban” címmel. A témát először feldolgozó referátumhoz Eötvös kollégista történészek munkásságára emlékező hozzászólások kapcsolódtak. *Fröhlich Ida* Gyóni Mátyásnak a magyar - bizánci kapcsolatok története feltárássában játszott szerepét méltatta. *Visi Zsuzsanna* pedig Szentpétery Imre történetírói működését tekintette át. *Gergely András* arra hívta fel a figyelmet, hogy a Három nemzedék Széchenyi-képében megnyírt dominálnak az erény és erkölcs világába tartozó tulajdonságok, *Dénes István* Szekfű újkortörténeti koncepciójában 1867 és 1918, valamint a Széchenyi - Kossuth párhuzam értékelésében mutatkozó rokon vonásokat mutatta ki.

Rövid rásunkban néhány olyan adalékkal szeretnénk volna az elhangzottakat kiegészíteni, melyekkel eddigi kutatásainkban találkozunk, s melyek alapján az Eötvös kollégiumot a századelő más történelemszakképző műhelyei - a Fejérfutak -, a Marczali-szemlínium, Tagányi levéltári és a bécsi levéltárosok köre - közé sorolhatjuk.

¹ *Eduard Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München - Berlin, Oldenburg. 1936.*

Miként alakult a kollégiumbéli történészek, az egyetemi oktatók, a magyar történeiszkolézet kapcsolata a polgári történettudományban? Milyen volt annak a kollégiumnak szelleme, melyből az újkori magyar polgári történetírás „nagy nemzedékének” több tagja került ki;² mi volt az Eötvös kollégiumi plusz, mely gazdagította — sőt: talán egyes időszakokban meghatározta — e történetírói nemzedék képzettségét?

Ilyen rövid idő keretében nincs természetesen arra mód, hogy a XIX. század második fele magyar történettudományának részletes rajzába bocsátkozzunk. Az azonban első pillanatra világosan állhat előttünk, hogy hazai historiaírásunk a Szalay László-i, Horváth Mihály-i szinttől messze elmarad. Noha az 1885. évi történész kongresszuson fiatal historikusok egyike-másika — Thallóczy Lajos, Fejérpataky László, Marczali Henrik — az Európát látott tudós-növendék szemével méri fel a magyar történetírás addigi eredményeit,³ mégis e polgári törekvések a 80-as évek második felétől visszaszorulnak, s a nemzeti történelemszemlélet lesz irányadóvá a magyar történelem feldolgozásában. Noha történettudományunk több képviselője, így pl. Pauler Gyula, Csánki Dezső, a gazdaságtörténészek (Acsády, Tagányi, Kovács Ferenc stb.) a hazai történetkutatásban új szempontok alapján kísérlik meg a históriaművelést, a kor legünnepeltebb történetírója: Thaly Kálmán. S ő történelemfelfogás tekintetében egy irányzatot is jelöl: a történelem szemléletű, provincializmusba süllyedt történelemfelfogást.⁴

A század utolsó éveiben azonban már nevelődött az a korosztály — épp az említett Fejérpataky, Marczali, a Thalyval először szembeforduló Lányi Gyula szemináriumában —, amelyik majd a hazai polgári historiaikutatást ismét európai szintre emeli. S ez a korosztály: Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Domanovszky Sándor, a művészettörténész Gerevich —, hogy a következő korosztályról: Mályuszékyről most ne szóljak — számomra szállal kötődik a kollégium szelleméhez. De vajon mit jelentett a kollégium századunk első éveiben? Az ülésszakon elhangzott itt néhány adat — Mika Sándor oktatói tevékenysége köré csoportosítva — erre vonatkozóan, szabadon azonban a mondottakat kissé talán jobban a „milyen volt a kollégium mint »műhely«” kérdéssel felvetés irányába kibővítenem. Mire gondolok elsősorban?

Mindenekelőtt az eddigiekből egy kissé úgy tűnik, mintha a kollégiumi történelemoktatás és képzés elsősorban bizonyos segédtudományi ismeretek elsajátítására összpontosult volna. Arról hallunk — Mika néhány fennmaradt tanári jelentésének idézése folytán —, hogy árpádkori törvényeket, krónikákat, legendákat olvastak és elemeztek a kollégisták, s hogy itt — idézem — „az ún. német filológiai kritikai iskola” éreztette hatását. Ez lett volna az a többlet, melyet a kollégisták a kollégiumtól kaptak? Hiszen ezt a Fejérpataky-szeminárium, vagy többé-kevésbé a Marczali-szeminárium is megadta.⁵

Mika Sándortól megítélésem szerint *nemcsak* azt kapták a kollégisták, amiről a szűkszavú jelentések vallanak, *sőt* nem elsősorban a mesterségbeli — sokszor technikai — fogások elsajátítását: a forrásolvasás, forráselemzés művészetét. *Szemléletet* adott a Mika-óra, a történelem átfogó megismerésének módját, a kollégium alapítójának szellemében fogant európai látásmódot. Hadd egészítsem ki néhány vonással az itt kapott Mika-képet, annál is inkább, mert a mester hatása sokkal nagyobb volt a hazai polgári történelemszemlélet formálására, mint azt egyáltalán említeni szoktuk.⁶

² A kollégium általános jellemzésére vö. *Tóth Gábor*: Régi és új kollégium. Tanulmányok a neveléstudomány köréből (Bpest, 1961) c. kötetben.

³ A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3–6. napjain Budapesten tartott Congressusának irományai. A „Századok” 1885-iki folyamának VIII. füzeté. Bpest, 1885.

⁴ Vö. *Várkonyi Agnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest, 1961.

⁵ A Fejérpataky-szeminárium jellemzéséről vö. *Aldassý Antal*: Fejérpataky László. Bpest, 1925. Továbbá Fejérpataky önéletrajzeit: *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára*: Marczali tevékenységéről: *Lederer Emma*: Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. Századok, 1962. 3–4. sz.

⁶ *Mika Sándor* (1859. II. 12. — 1919. V. 1.) erdélyi értelmiségi tisztviselő családból származik. Apja külföldi egyetemeken végzett mérnök, nagybátyja ismert biológus, öccse jogász. A bölcsészet elvégzése után (1879) Kolozsvárra magántanár, hamarosan 2 éves ösztöndíjjal Párizsba kerül. Visszatérése után a brassói főreáliskola, majd a fővárosi VII. kerületi főgimnázium, 1896-tól a gyakorló gimnázium történelemtanára. Innen kerül az Eötvös kollégiumba tanárnak, ahol haláláig tevékenykedik. Elsősorban középkori egyetemestörténeti és Erdély történetéhez kapcsolódó témákkal foglalkozik. Jelentősebb munkái: Richelieu bibornok-miniszter befolyása Franciaországra és Európára (1879). A pápaság felerlekedése a XI. században (1883); Runke felfogása a középkor vezetőiről (1884); Az investitúra kérdése (1884); A francia forradalom a legújabb megvilágításban (1885). Erdélyre vonatkozó kutatásai köréből: Egy száz év történetéről a múlt századból: Hermann Mihály (1888); Egy-év Brassó és Erdély történetéből. 1618 (1891); I. Rákóczi György összekötése Brassóval (1894). — Munkái a kor átlagos tehetségű, de széles olvasottságú historikusának művei. A magyar történettudomány története számára nem annyira kis monográfiái, cikkei jelentősek, hanem sokkal inkább kiemelkedő tanári munkái (vö. erre vonatkozóan a gimnáziumok számára készített egyetemestörténeti tankönyvét. — 1902). Eötvös-kollégiumi történelemtanári működése során válik a kollégium a hazai történelemszűkezés egyik oltónavá. (A családra vonatkozó feljegyzések: MTA KK M 785/120 — 122; tanári működésére: Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Bartóniek Géza-hoz intézett levelei — Eötvös József Kollégium Irattára (Eötvös Irattár) és MTA KK MS 492 csa; történetírói tevékenységét áttekinté Domanovszky Sándor: Századok 1912. 398 — 400. l.)

A fiatal erdélyi historikus egyetemes történelemmel foglalkozott, s amikor a magyar történettudomány nagy szervezőegyenisége, Szilágyi Sándor kiválaszt néhány fiatalembert, hogy az európai szemináriumokba küldje őket, köztük szerepel Mika Sándor is. Mint fennmaradt levelei bizonyítják, 2 évig jár Európa legnevesebb historikusaihoz. Fél évig hallgat többek között Wattenbachnál paleographiát, majd Párizsba utazik, s az európai történezs- és levéltárképzés egyik fellegvárában, az Ecole des Chartes-ban tanulmányozza a segédtudományokat s tanul középkori franciát. Ugyanakkor az Ecole pratique történeti osztályán *összeshasonlító* politikatörténetet és francia történelmet hallgat. Mint levelei tanúsítják, hallatlan munkabírással óriási könyv- és kéziratanyagot dolgoz fel egyetemestörténeti tanulmányaihoz s mellékesen — mivel ezzel nem foglalkozik — küldi haza Szilágyinak a magyar történelemre vonatkozó francia források jegyzékét.⁷ Mika látóköre itt bővül óriásit: remekül megtanul franciául, s élete végéig a francia kultúra érezteti művein, oktatásán hatását. Ezt a szellemet — túllépni a tradicionális német irodalom hatókörén — hozza magával Párizsból Mika, s ez teljesebbé válik ki oktatói tevékenységében az Eötvös kollégiumban is. A kollégium — egyébként oly gyakran emlegetett — szabadgondolkodó szelleme nem utolsósorban épp a történelemoktatás keretében nyilvánul meg.⁸ Hogy milyen irodalomra, milyen európai szellemi nagyságokra irányul Mika és tanítványainak figyelme, legjobban talán azok a „Történelmi olvasókönyvek” tanúsítják, melyeket a gimnáziumok számára az Eötvös kollégistákkal állíttatott össze. Tekintsünk most el, hogy a hazai történelemoktatás történetében milyen jelentőséggel bírtak e ma is haszonnal forgatható könyvecskék — s nézzük a bennük foglalt forrásszövegek *összeállításának koncepcióját*.

Az olvasókönyvek a magyar történelem legfontosabb forrásaiból közölnek szemelvényeket a honfoglalástól 1848-ig, ill. az egyetemes-történeti kötet 1871-ig. Madzsar József, Szekfi Gyula, Holub József, Eckhart Ferenc, Szentpétery Imre, Szabó Dezső s maga Mika Sándor fordítja a forrásanyagot. A *középkori rész*nél az ünök fel, hogy számbaveszik a magyar vonatkozású külföldi forrásanyagokat, s hogy e publikációk során a fiatal medievistikusok egy része sokban kipróbálhatta elsajátított filológusi készségét.⁹ Sokkal többet árulnak el azonban a szemléletről az *újkori kötetek*.

A központban a hagyományos német mellett elsősorban a francia történelem áll. Spinoza és John Locke polgári kormányzatról készült írása mellett ott találjuk Mika fordításában *Voltaire* „XIV. Lajos százada”-nak egy részletét, *Montesquieu* Perzsa-levele-jének és a Törvények szellemének, *Rousseau* Társadalmi szerződésének szemelvényeit. A felvilágosodás századából olvashatjuk Nagy Frigyes Voltaire-hoz intézett levelét, II. József türelmi rendeletét és Szabó Dezső fordításában az Amerikai Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozatát. Bőven olvashatunk a francia forradalomról: a nemzetgyűlés megalakulásáról, itt találjuk az Emberi jogok deklarációjának szövegét, s a nagy forradalomról az elfogultsággal nem vádolható nagy német gondolkodó, Goethe mondasát: itt, a francia forradalommal Európa történelmének új szakasza kezdődött...¹⁰

S noha a gimnáziumi oktatás előírt menetén belül történik mindez, s helyet kap Bismarck beszéde, a német birodalom alkotmánya, végül egy leírás a francia kommün bukásáról (mely, tegyük hozzá: nem a kortársi uszító hangnemet üti meg) — a kötet anyaga világosan mutatja, mennyire *egyetemes szemléletű*, s a *liberális szabadgondolkodó szellemről tanúskodó műveket*, szövegeket adott Mika tanítványai kezébe.

De nézzük a magyar történeti kötet újkori anyagát. Az újkorból 4 témát ragadnak ki Mikáék: közreadják a *szabad vallásgyakorlatról*, a *magyar nyelv használatáról*, a *hadügyről* és a *jobbágyiságról* kiadott legfontosabb rendeletek és törvények szövegét. Azokban az években történik mindez — az 1900-as évek elején —, amikor a magyar értelmiséget, s nem utolsósorban az egyetemi ifjúságot a vallási elfogultság talán legerősebb hulláma önti el, amikor a katolikus, a protestáns és a zsidó vallásúak egymást felekezeti alapon is ellenségnek érezték. A kollégiumban érvényesülő, ezeken túlkerülő szabadgondolkodó szellemek illenek az 1681. évi XXV. tc.-nek az 1608. I. tc.-re utaló szavai a vallásgyakorlás teljes szabadságáról, s a Habsburg katolicizmus uralmát feladó 1790. XXVI. tc.-nek a szabad vallásgyakorlat kinyilatkoztatását tartalmazó sorai.

A hadügyről — mely a dualizmus Magyarországnak egyik állandó követelését: az önálló hadsereg jogosságát idézi fel — a magyarok ujoncmegajánlásának alkotmányos

⁷ OSZKK. Fond. IX/426. Mika Sándornak Szilágyi Sándorhoz 1881–82-ben írott levelei.

⁸ A kollégium szellemét e vonatkozásban igen jól jellemzi a kollégium igazgatója, Szabó Miklós. Kiemeli az alapító Eötvös Lóránd célkitűzéseit, az első szakvezető tanárok (Péterfy Jenő, Riedl Frigyes) tevékenységét s részletesen szól a kollégiumnak az Ecole Normale Supérieure-rel való hasonlóságáról. *Szabó Miklós*: Előadás az Eötvös Kollégiumról, é. n. (1940, vagy 1941) 3–51. MTAKK Ms. 5207/78. — Ugyanezt jól éreztékelteti a Korunk Szava 1938. XII. 15-i száma (728. l.)

⁹ Magyar Történelmi olvasókönyv I. Magyarország története a Mohácsi vészig. Szerk. Mika Sándor. Bpest. 1905.

¹⁰ Történelmi olvasókönyv V. rész. Bpest. 1909.

jogairól olvashatunk, s a magyar nyelvről a nemzeti fejlődés egyik alapját képező anyanyelvhasználat bevezetéséről keletkezett törvényeket. S ami szintén mutat valamit: a jobbágykérdésnél a jobbágyterhek *megszüntetésének* történetét kíséri nyomon a kötet, közreadva a vonatkozó rendeleteket az 1836. évi VIII. tc.-től a 48-as — a köztelherviselésről, az úrbér és az úrbéri törvényhatóság megszüntetéséről, a papi tized megszüntetéséről szóló — rendeletekig.¹¹

És az már elárul valamit az Eötvös Kollégium historikusnak készülő nemzedéke történelmi műveltségének szelleméről. Voltaire, Rousseau, Montesquieu, az Emberi jogok deklarációja mellett a történelmi szakirodalomból Taine, Renan, Michelet ismerete és a német történelmi (tehát nemcsak filológiai) irodalom nagyjainak Niebuhr, Ranke műveinek olvasása — mint a Szeffő-levelekből kitűnik: ez volt az a novum, melyet az Eötvös Kollégium és a Mika-szeminárium a hallgatóknak jelentett.¹² S még egy igen lényegeset, mely e nemzedék történetírói pályafutásán végig nyomot hagy: a széles történelmi látókört és a századforduló európai történelmi iskolákban ritkán elsajátítható „*francia világosságot*” és „*áttekinhető képszerűt*”. (Csak zárójelben jegyezzük meg: ne felejtjük el, ez a történetnemzedék hirdeti meg, s írja majd a nagy összefoglaló műveket s fogalmaz programot a korábbi részkutatásokkal szemben !)

Az Eötvös Kollégium, Mika-szemináriuma — ahová belátogatott a nem kollégista Domanovszky is — tehát egyrészt elmélyítette a kollégisták ismereteit a filológia studiumaiban, de mindenekelőtt *szemléletre, a történelem felfogására* tanította meg őket. Éppen nem a kritikai-filológiai irányzat követése — s főleg nem a német —, hanem az *egész európai történetírás állítása, az egyetemes érdeklődési kör kialakítása* nagy érdeme a kollégiumi szemináriumnak. Azt kell tehát látnunk, hogy az itt nevelődött fiatal történészek szelleme, műveltséganyaga azzal az alapjában sok feudális, nemesi szemléletű vonást hordozó magyar történetírással, mely provinciális nacionalista elfogultsággal terhes — szemben áll. Szemben áll szakmai alapképzettségben — melyet a szintén Franciaországban és az osztrák iskolában tanult Fejérfatakytól — és részben Marczalitól, valamint a hazai historiográfiában még méltó helyet nem kapott Tagányi Károlytól tanul. És szemben áll az európai látókör, európai műveltség alapján — melyet az Eötvös Kollégiumban szerez.

Itt van az Eötvös kollégiumi történészképzés igazi jelentősége és hatása. Abban a vonatkozásban adott sokat hazai történetírásunk fejlődésének, mely vonatkozásban egyébként is sok pozitívumot fedezhetünk fel polgári tudományosságunkban. Mert ne felejtjük el: a fiatal Szeffő kedvenc olvasmánya a haladó polgári író, Anatole France, s a fiatal historikus a magyar irodalom máig egyik legjobb Anatole France tanulmányát írja.¹³ Ebben az Eötvös kollégiumi polgári szellemben üt részt a fiatal Szeffő is a provinciális, sovíniszta nemesi ideológia történelmi alapkövein, Verbőczy tanain társadalomtörténelmi dolgozatában, s készíti el — természetesen ellenkező oldalról sem minden elfogultság nélküli — kritikáját e történetfelfogásnak — a Száműzött Rákócziában.¹⁴ S ha felnyitjuk a sokat meghurcolt könyv, a Száműzött Rákóczi első lapjait, ott éppen a reáster, Mika Sándor emlékének szóló ajánlást találhatunk: „In memriam registri optimi Alexandri Mika”. S az sem volt véletlen, hogy a köznemesi ideológia másik alaposítóját, a szentkorona tant is, éppen egy másik, az Eötvös kollégiumban, Mika szemináriumában nevelődött historikus, Eckhart Ferenc veszi bonckés alá, s szaggatja ízekre.¹⁵

Azt hiszem, az elmondottakból kitetszik: az Eötvös kollégiumi történészképzést a magyar polgári történettudomány egyik legpozitívabb irányú polgári *iskolájának* tekintjük, ahol a századelőn a diákok nemcsak oklevélkritikát, hanem modern polgári szemléletet sajátítottak el . . .

Szükséges még egy lényeges ponton ezekkel kapcsolatban megjegyezést fűznöm az elhangzottakhoz. Lépten-nyomon elhangzó — de sohasem végiggondolt — megállapítás, hogy a magyar polgári történetírás nem fordult az újkori történelem kutatása felé, s hogy a 30-as évek végén irányul csak a történelmi érdeklődés a közelebbi kor felé. Aki egy kissé szemügyre veszi a Horthy-korszak történetírásának történetét, az éppen azt látja, hogy az 1920-as évek történetfelfogásában kulcsfontosságot kapnak az újkori témák. A „mi vezetett a forradalmakhoz s az összeomláshoz, a nemzetiségek kiszakadásához” — kérdésfeltevésre keresik a választ történetíróink s az ellenforradalmi korszak ideológusai,

¹¹ Történelmi olvasókönyv VI. rész. Bpest. 1910.

¹² Eötvös Irattár Szeffő Gyula — Bartoniek Géza 1912. I. 17. Bécs.

¹³ Szeffő Gyula: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910.

¹⁴ Szeffő Gyula: A Száműzött Rákóczi. Bpest. 1913. vö. erre vonatkozólag a Szeffőhöz igen közel álló Riedl Frigyes feljegyzéseit a Száműzött Rákóczi. A neves irodalmár, filológus ceruzajegyzeteiben arról ír, hogy a nagy vltart kiváltott műben „Mika Sándor szelleme + tudom.” érzeteti hatását, majd egy papírszeletkére feljegyzi: „Kurucc balladák (Szeffő kis Mika)” — MTAKK Ms. 491. l.

¹⁵ Vö. erről Kardos József: Az Eckhart-vita és a szentkorona-tan. Századok, 1909. 5 — 6. sz.

amikor a Fontes anyagát, Magyarország történetének újkori forrásait összegyűjtik, s hatalmas publikációk sorában kiadják.¹⁶ Ekkor kap fontos ideológiai funkciót az itt is — Gergely András részéről — elemzett Széchenyi-kultusz, az újkori nemzetiségi kérdés, a nádorokról készített kötetek. Épp a 20-as években keletkezett történeti szintézis egyik lényeges — az újkori magyar történelem szempontjából kulcskérdésnek számító — párhuzamát vetette fel a másik hozzászóló, Dénes Iván referátuma. A középkor — általában a magyar történeti gondolkodásban — pedig épp a 30-as években nyeri vissza központi helyét, amikor a középkori magyar állam története, Szent István kultusza lesz a kor ellenforradalmi célkitűzéseinek historizált képe . . .

A kollégiumban — mint láthattuk — kiterjedt a figyelem az újkori magyar és egyetemes történelemmel való foglalkozásra, és a 20-as évek elején az újkori magyar gazdaságtörténet egyik lényeges kérdésével, a XVIII. sz.-i gazdaságpolitikával foglalkozó Eckhart, valamint az újkori magyar államnyelv iratait kiadó és feldolgozó Szekfű már a kollégiumban megismerkedhettek az újkori történelem forrásaival.

S tegyük röviden melege európai méretekben a tudományos képzés szempontjából a kollégisták így nyert felkészültségét — hiszen a szellemi áramlatok, s a tudomány története még annyira sincs országhatárhoz kötve, mint a politika vagy a társadalmi élet története.

Ha összehasonlítjuk az Ecole des Chartes, vagy a korábbi Wattenbach-szeminárium vagy akár az Európa legjobb történészképző intézményének tartott — és sokban a francia diplomatikához kötődő — Sichel Intézetet, az Institut für Österreichische Geschichtsforschungot, azt látjuk, hogy az 1900-as évek itthoni történészképzése semmivel sem marad el mögöttük.¹⁷ Nincs alkalom, hogy részletezzem az európai történészképzésnek lassan csak a kiadástechnikai kérdések felé fordulását, a segéttudományok nem egyszer rosszul értelmezett, öncélú felfogását, csak arra szeretnék utalni: az Ecole des Chartes és az osztályok tanrendjei is arról tanúskodnak, hogy a XIX. század történettudományosságának nagy újdonsága: a jövődöntő historiakutatók szakszerű képzése, felkészítése — adott szinten megrekedt.¹⁸ Ami ezen iskolákban a paleográfia, a szfragiszтика, a kronológia és más segéttudományok terén eltanulható volt, azt magába szívtva a később az itthoni történeztanításban jelentős helyet kapó Fejérfataky, Marczali, Károlyi Árpád, Mika Sándor, Szekfű, Eckhart, Szentpétery és a többiek tanáraiktól tökéletesen elsajátították e téren a legapróbb fogásokat is. Ezt a méterségbeli felkészültséget nemcsak fokozták az Eötvös kollégiumban, hanem európai látókörrel, modern polgári szemlélettel párosították. Hadd idézzem erre vonatkozóan a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivba került fiatal Szekfű Gyula beszámolóját 1908-ból, a bécsi Institut óráinak hallgatása és az ottani növendékekkel folytatott beszélgetése után. Az itteni szemináriumban — mondja — megtanulják a hallgatók a meroving-kori frásokat remekül olvasni, „még a gazdaságtörténetben is van jártasságuk (ami a budapesti egyetemen most senkitől sem szerezhető meg), de emellett olvasottságuk és így igazi látókörük a kollégiumbéli munkával szerzethez képest nagyon csekély” . . . Rankét és Mommsent még csak ismerik, de ókori történetben Niebuhról „igen homályos” képük van. Reá nézve — írja — a francia kultúrelemek teljes nemismerése a legléghangolbóbb, s még az újkori történelem professzorai — Fournier, Pribram — is erről tanúskodnak. Az Institut nagyon becsületes mesterembereket képez, de „mivel nincs meg a munkánál az az örömmük, amit a lehető széles körben való összehasonlítás és ezzel együtt a francia olvasmányok nyújtanak” — sokat veszítenek a hallgatók a kutatás iránti lelkesedésből . . .¹⁹ És azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy az Eötvös kollégium-béli történészképzés és a magyar történetírás mindinkább — épp a kollégistákkal — izmosodó bécsi ága között szoros a kapcsolat.²⁰ Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban dolgozó magyar levéltáros történészek jelentős része (Károlyi Árpád irányítása alatt Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc

¹⁶ Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969. 5-6. sz.

¹⁷ Vö. Karl Brandt: Zur Geschichte der historischen Hilfswissenschaften I. Ecole des Chartes zu Paris. 1942. Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854-1954. Graz-Köln. 1954. Továbbá az Institut-béli képzésről beszámoló Károlyi Árpád, Fejérfataky László leveleit Szilágyi Sándorhoz. OSZKK levelestár.

¹⁸ Karl Brandt: Geschichte der Geschichtswissenschaft. Bonn. 1952.

¹⁹ Eötvös-irattár. Szekfű Gyula-Bartoniek Géza 1908. II. 24.

²⁰ OSZKK. Fond. XI./66. Thallóczy Lajos-Bartoniek Gézához 1904-1912 között írott levelei. — Ezt a kapcsolatot tovább erősítette az a tény, hogy a kollégium híres igazgatója, Bartoniek Géza nagy energiával igyekezett fenntartani a volt kollégistákkal a kapcsolatot. „Béga Úr” — ahogy diákjai nevezték kedves igazgatójukat — minden volt diákja iránt érdeklődött, s a kapcsolat a fennmaradt szép levelezéséből rekonstruálható. Vö. Eötvös Irattár Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc Bartoniek Gézához írott levelei. Továbbá: MTA KK Ms 492 cscs.

és a később kikerülő fiatalok: Paulinyi, Pleidell, Varga Endre és a többiek) a kollégiumi kezdetektől kapták az európai látásmódot . . . ²¹

Sokáig sorolhatnánk még a tényeket, s említhetnénk összefüggéseket, melyek bizonyítják az Eötvös-kollégiumi történeiszkepzés európeért nevelő voltát. Utalhatnánk arra, hogy nem véletlenül állnak az 1920-as években a leginkább európai műveltséget követelő külföldi történeti intézetek élén volt Eötvös-kollégisták: a híres Bécsi Magyar Történeti Intézetet sokáig gyakorlatilag Eckhart Ferenc vezeti, a berlini Magyar Intézetet Gragger Róbert hívja életre, s vezeti haláláig (később a szintén Eötvös-kollégista Gombóc veszi át az igazgatást) s áll a Római Intézet élén a már említett Gerevich Tibor . . . ²² S megemlíthetnénk azt a Szentpétery történetírói fejlődésében lényeges mozzanatot, hogy a segédtudományok későbbi nagynevű művelője első kutató éveiben — épp a kollégiumi oktatás hatására — élénken foglalkozik a korabeli történelemszemlélet kérdéscivel, s jelennek is meg e körből szép publikációi . . . ²³

Ha kissé talán részletesen foglalkoztam e néhány oldalon a kollégium történetének első éveiben érvényesülő szellemmel, azt azért tettem, mert úgy érzem: ez az indítás adja meg általában — ha nem is mindig a történelemoktatás terén — a kollégium *későbbi éveinek is irányát*, s ez az irány egy igen sajátos színe a magyar szellemi élet történetének. Ez az a plusz, amit elsősorban adott a kollégium a magyar tudománytörténetnek, s egyes időszakokban a történettudománynak, s ez az, amiről általában keveset hallunk . . .

E vonatkozásban szeretnék néhány, az 1920—1930-as évek történetére vonatkozó megjegyzést tenni. Mindenekelőtt a *kollégiumi és az egyetemi történelemoktatás viszonyáról* és a kollégiumra gyakorolt hatásáról néhány szót. Ha talán nem azt az egyszerű megoldást választjuk a historiográfia-írásban, hogy egymás után ismertetjük az egyes történészek vagy tanártörténészek tevékenységét, akkor meglátszanak azok a különbségek, melyek a századelőn tanító Mika és a később őt követő Madzsar ill. Lukács hatása között volt.

Amíg a háború előtti évek kollégiumi történelemórája felért hatásában az egyetemi szemináriumokéval, addig az 1920—30-as években azonban már koránt sincs így. Ekkor a korábbi évekhez képest a világnézetileg visszaesett, de magas szakmai színvonalu professzorok szemináriumai kapnak sokkal nagyobb szerepet, mert sem Madzsar, sem a szerényebb képességű Lukács nem hatott úgy, mint elődjük. *Ezért és ekkor* kapnak jelentős szerepet az ülőszakon is említett professzorok (Domanovszky Sándor, Hajnal István, Szekfű Gyula, Szentpétery Imre), akik közül egyébként több volt Eötvös kollégista: s a kollégisták, mint visszaemlékezéseik során elmondották, számontartották, hogy ki volt a professzorok között kollégista. Szabadjon a felsorolt nevekhez valamit hozzáfűzni: nemcsak Szekfű szemináriumainak, Szentpétery elemzéseinek, Domanovszky gazdaságtörténeti, Hajnal kultúrtörténeti óráinak volt fontos szakmai hatása, hanem — mint a volt Eötvös kollégisták elmondották — Mályusz Elemér rendkívül magas igényt támasztó szemináriumának is.

A kollégium azonban ekkor is bírt formáló hatással a történészekre. Az a szabadgondolkodó szellem, a tudomány hallatlan tisztelete, mely az első évekből származott — továbbra is fennmaradt. Mint ismeretes, a kollégisták járatták 1919 után a bécsi emigrációs lapot, a Világ-ot s a Népszavát. S igaz, hogy e szabadság arra is lehetőséget adott, hogy egy-egy diák a Turul tagja (tudomásom szerint egy volt ilyen) vagy emericánus (szintén csak néhány volt) legyen. A kollégiumnak könyvtárával ill. az olvasás irányított-ságával nagy a szerepe továbbra is. Különösen a náciizmus uralomrajutása után kap a kollégium *franciás műveltsége* a hazai értelmiség formálásában kiemelkedő helyet. S hogy ez mennyire tudatos irányulás volt a kollégium vezetéséről, mutatja, hogy a Lukácsot a történelemtanári székből követő Kosáry Domokos megbízása mellett az egyik fő érv a nem hagyományos németes, hanem franciás ill. angolszász műveltsége. ²⁴ S e pontnál, azt hiszem, ismét kell egy megjegyzést tennem,

Elhangzott, hogy a többféle irányzat nem okozott „zavart” a kollégisták műveltségében, mégis úgy érzem, kissé ahistorikus szempont lenne, csak a marxizmus történelemszemléletéhez mérni egy olyan kollégiumot, mely egészében polgári alapon áll egy ellenforradalmi, erősen fasizálódó országban. Itt a fő vonalnak nem azt látom, hogy

²¹ Vö. Országos Levéltár. A Bécsi Magyar Történeti Intézet iratai. III. Károlyi Árpád negyedévi jelentései az intézeti munkatársak tevékenységéről.

²² A külföldi magyar intézetek működése és a magyar műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak az 1925/26. évben Bpest. 1927. vö. továbbá az igazgatók személyi levelezését: OSzKK: MTA KK.

²³ *Szentpétery Imre: Két történetfilosofus. Századok. 1904. 454—462. l. Továbbá a Századokban és a Történelmi Szemlében és a Magyar középiskolákban ilyen tárgyú könyvekről megjelent ismertései. Felsorolásuk a Szentpétery emlékkönyvben.*

²⁴ Eötvös-irattár. 11/5. dosszié. Szabó Miklós—Husztai József 1938. VI. 30. (Másolat).

„a kollégium kolostori légköre, a társadalmi problémáktól való igen sokáig tartó elzárkózás nehezítették a marxizmus térhódítását”, a másik oldalon pedig nem azt, hogy akadt a kollégiumban néhány kommunista sejt-tag. Hanem én úgy állítanám fel a kérdést: a kollégium szabadgondolkodó szelleme arra is lehetőséget adott, hogy a baloldali politika és a marxista elmélet bizonyos elemei is eljussanak a kollégiumba. Ugyanakkor a szélsőjobb szemléletnek a kollégiumi *történészképzés* műveltségirányításában alapja nem volt, s a kollégista történészek ilyen irányba nem is mentek a harcos jobboldaliság korabeli Magyarországon.²⁵ Én arra hívnám fel a figyelmet inkább, hogy — mint a volt kollégisták jegyzeteiből kiderül — az 1940-es évek elején 1848/49 történetéről, s a nemzetiségi kérdés tanulmányozásához a kollégium történelemtanára Seeton-Watsont, Jászi Oszkár 1918 körüli munkáit és Szabó Ervint adta a diákok kezébe. Vagyis: úgy látszik, hogy ekkor jelentősebb az egyetemi szemináriumok szakmai felkészítő hatása, de a kollégisták történelmi olvasottságának irányítása egy, természetesen a Horthy-rendszer keretei között mozgó, haladó polgári szemléletben történik.²⁶ S ha hozzászámítjuk, hogy a kollégistáknak az egyetemre csak a vizsgatárgyat képező kollégiumokra kellett járniuk, s az olvasásra több idejük és lehetőségük maradt, mint a kollégiumon kívülieknek — mindennek hatása nem lebecsülendő. A történészhallgatók műveltségének irányítottága a felszabadulást megelőző években lényegében hű maradt a századelő szelleméhez . . .²⁷

Az ünnepi ülésszakok óhatatlanul annak szellemében zajlanak le, hogy a szóbanforgó esemény vagy szervezet, intézmény történetében a pozitív vonásokat keresik. Ennek mintegy ódiumát szem előtt tartva is, azt hiszem nem túlzás azt állítani, hogy az Eötvös kollégium és a magyar polgári történettudomány kapcsolódásában több a pozitív elem, s éppen a szemléleti pozitív elem, mint arról említést szoktunk tenni. A polgári *történettudományon belül* az Eötvös kollégiumban nevelődő történészek legnagyobb részének szelleme, emberi-tudományos tartása távolmaradt a rendszer jobboldalának szellemi táborától. Ezt mutatja, hogy az akkor — egészen más, ellenforradalmi légkörben — nevelkedett történészek sora ma is történetírásunk elismert művelője közé tartozik. Ezért kell — úgy érzem — ismételten hangsúlyozni, hogy a hazai történettudomány és a kollégium története közötti igen szoros szálak felderítése mennyire örvendetes.

²⁵ Jellemzőnek tarthatjuk a szélsőjobboldali „Egyedül Vagyunk” c. folyóirat kollégium ellenes támadásait 1944-ben. A „változást a balfelé tévelyedett Eötvös kollégiumban” c. cikk a „szalonbolsevizmus”-hoz közelálló „liberális talaj” miatt ostromozza a kollégiumot. (1944. V.19.) Hasonló szellemű Baráth Tibor néhány hét múlva ugyanitt napvilágot látott „levele” („Adják vissza az Eötvös kollégiumot eredeti hivatásának” — 1944. VI. 16.)

²⁶ Az Eötvös könyvtár és a kollégisták olvasottságának ilyen irányú szelleméről igen szemléletesen és hitelesen számol be a „Korunk Szava” 1938. XII. 15-i száma (728. l.) Laczkó Géza „Királyhágó” c. színműve ismertetése kapcsán. — A könyvtár jelentőségéről a kollégisták műveltségének alakulásában Szabó Miklós szól részletesen, i. m. 10. l. MTAKK. Ms. 5207/78.

²⁷ Ezúton is szeretném a volt Eötvös kollégista történészeknek, mindenekelőtt: Paulinyi Oszkárnak, Varga Endrének, Benda Kálmánnak, Heckenast Gusztávnak megköszönni azt, hogy több vonatkozásban segítségemre voltak értékes tájékoztatásaikkal.

KRÓNKA

BEFEJEZŐDÖTT A MOSZKVAI NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A Századok jelen számának lezárta előtt néhány nappal véget ért a XIII. moszkvai Nemzetközi Történettudományi Kongresszus. A Kongresszus résztvevőinek száma jóval meghaladta a négyezret; Magyarországról több mint száz történész utazott az augusztus 16--25-ig tartó tanácskozásra. A Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának delegációját *Nemes Dezső* akadémikus, az MSzMP Politikai Bizottságának tagja vezette.

A megnyitó ünnepség a Kreml kongresszusi palotájában volt augusztus 16-án délután. *Paul Harsin* belga professzor, a Nemzetközi Történettudományi Bizottság Irodájának elnöke üdvözölte a megjelent több mint négyezer történetkutatót. A Kongresszust levélben köszöntötte *Koszigin* szovjet miniszterelnök és *U Thant*, az ENSZ főtitkára; személyesen mondott köszöntő szavakat a Szovjetunió Minisztertanácsának és Moszkva város tanácsának képviselője. Ezután egyes delegációk vezetői — köztük *Nemes Dezső* akadémikus — átnyújtották az elnökségnek a kongresszusra készült tanulmányköteteket. Ezután hangzott el *E. M. Zsukov* akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi osztálya elnökének előadása: „*Lenin és a történelem*”.

A kongresszuson megvitatásra kerülő témákat a Nemzetközi Bizottság választotta ki. Ehhez a munkához nagy segítséget nyújtottak az egyes Nemzeti Bizottságok ajánlásai is.

Az első két napon két ún. „nagy téma” került megvitatásra. Az első: A történettudománynak a többi társadalomtudományhoz való viszonya általában, a kapcsolatok természete a társadalomtudományok egyes részterületei között. Ehhez kapcsolódott a gazdaságtörténeti és szociológiai kutatásokban már régebben alkalmazott matematikai módszerek használhatóságának problémája is. Ehhez a témakörhöz osztotta be az Iroda a történelmi megismerés és a társadalmi tudat összefüggéseit elemző referátumot is, amelyet *Elekes Lajos* professzor készített. — A második „nagy téma”, amely az előbbivel párhuzamosan került tárgyalásra, Ázsia, Afrika és Latin Amerika országai modernizálódásának folyamatát vizsgálta, különös tekintettel a nacionalizmusnak és az osztályharcnak ebben a folyamatban játszott szerepére.

Az időrend szerint kialakított szekciók témáit szintén egy-egy központi kérdés köré csoportosították. Ezek a következők voltak: A politikai egyensúly a Földközi tenger medencéjének országaiban (ókori történeti szekció); A feudalizmus mint történelmi jelenség és mint termelési mód. (A középkori szekcióban.) Ehhez a témához magyar részről *Székely György* professzor készített referátumot a feudalizmus fejlődésének történeti útjairól. Az újkor története tárgyalásának középpontjában Európa XVII. századi történetének problémáit

állították; itt a referátumok egyik kijelölt expertje *Pach Zsigmond Pál* akadémikus volt. A legújabbkori előadások a két világháború közötti időszak történetére koncentráltak: itt a fasizmus történeti problémáit *Lackó Miklós* „Fasizmus — középkelet-európai fasizmus” című referátuma világította meg.

E fő témák mellett még egy sor egyéb témakörben is tartottak vitákat és ezekkel párhuzamosan több speciális nemzetközi bizottság is ülésezett. A Kongresszus programja rendkívül gazdag, széleskörű, sokféle érdeklődést kiváltó volt.

A viták során számos magyar történész szólalt fel; a viták, a magyar referátumok, a felszólalások és a kongresszus tudományos munkája értékelésére vonatkozó beszámolót a Századok közölni fogja. A kongresszus idején tartotta közgyűlését a Nemzetközi Történettudományi Bizottság is; a Bizottság a következő öt esztendőre elnökévé *A. A. Guber* akadémikust választotta.

A tudományos eredmények mellett nagy pozitívuma volt a moszkvai történészkongresszusnak a nemzetközi tudományos együttműködés megerősödése, a bizalomteljes légkör kialakulása a különböző nézeteket valló történészek között.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülés

Társulatunk Elnöksége *Ember Győző* akadémikus elnökletével 1970. március 31-én ülést tartott, amelyen megvitatta a vidéki csoportok munkáját; határozott a vándorgyűlés programjáról és foglalkozott a népszerű történelmi folyóirat problémáival.

Igazgatóválasztmányi ülés

Az Igazgatóválasztmány 1970. május 7-i, *Ember Győző* akadémikus elnökletével tartott ülésén megvitatta és jóváhagyta a vándorgyűlés programját, valamint a vidéki csoportok munkájáról szóló beszámolót. Ugyanakkor az Igazgatóválasztmány tudomásul vette a helytörténeti szakosztály megalakítására vonatkozó főtítkári előterjesztést is.

Molnár Erik emléktábla avatás

Társulatunk kezdeményezésére a Fővárosi Tanács VB. úgy határozott, hogy a XI. Badacsonyi utóát Molnár Erikről nevezi el. Az utóán elhelyezett emléktábla leleplezésére 1970. március 26-án került sor. Molnár Erik életművét és munkásságát *Borus József* kandidátus, Társulatunk titkára méltatta. A Magyar Tudományos Akadémia és a Történelmi Társulat nevében *Ember Győző* akadémikus; a MTA Történelemtudományi Intézete nevében *Pach Zsigmond Pál* akadémikus; az MSzMP KB Párttörténeti Intézete nevében *Bakó Ágnes* igazgatóhelyettes, valamint a XI. kerületi Tanács, az MSzMP kerületi Pártbizottsága és a társadalmi szervek képviselői helyeztek el koszorút az emléktábla alatt.

Emlékkülés

Ioan Alexandru Cuza román államférfi születésének 150. évfordulója alkalmából 1970. március 31-én a Magyar UNESCO Bizottság és a Magyar Történelmi Társulat emlékkülést rendezett, amelyen *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézete osztályvezetője tartott ünnepi megemlékezést.

Ankét az üzemtörténetírás kérdéseiről

Társulatunk üzemtörténeti szakosztálya 1970. május 15-én *Incze Miklós* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézete tudományos csoportvezetője elnökletével ankétot rendezett az üzemtörténetírás kérdéseiről. Az ankéton *Jenei Károly*, az Országos Levéltár osztályvezetője, a szakosztály elnöke „Az üzemtörténetírás legfontosabb történeti forrásai” címmel tartott előadást. Ezután *Szekeres József* kandidátus, a szakosztály titkára beszámolt az üzemtörténeti szakosztály munkájáról. Az előadásokat élénk vita követte.

A vidéki csoportok hírei

Társulatunk Dél-dunántúli Csoportja 1970. április 2-án rendezett ülésén *Babús András* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézete igazgatója elnökletével *Borus József* kandidátus, a Történelmi Társulat titkára „A második világháború néhány sorsfordulója hazai történelmünk szempontjából” címmel tartott előadást. Az előadó bevezetésül kifejtette, hogy a háború egész időszakában a horthysta hadsereg állandó fegyver- és felszerelésihiánnyal küszködött. A szovjet T 34-es harcosokkal legfeljebb a Párducok és a Tigrisek vehették fel eredményesen a küzdelmet, ilyeneket azonban a németek nem szállítottak. Hasonló problémákat okozott a páncélelhárítás, de nem volt jobb a légierő állapota sem.

A németek sztalingrádi és a magyarok voronyezsi katasztrófája az ismert felemás béketapogatásokhoz vezetett. Ezekről a németek rendszeresen értesültek; a különböző külföldi tárgyalásokról szóló jelentéseket Hitler gyakran előbb olvasta, mint Horthy. Így nem csoda, hogy a németek már 1943-ban, Mussolini bukásának hírére intézkedéseket határoztak el egy esetleges magyar kiugrás megakadályozására.

A katonai helyzet alakulása következtében 1944 szeptemberére Magyarország maradt az „utolsó csatlós”. A magyar történet e szakaszával foglalkozó munkák ezt a kérdést általában csak magyar oldalról vizsgálják, holott ennek a német oldala is legalább ennyire jelentős. Magyarországon és a magyar terület mindenáron való tartásához a németek politikai, gazdasági és katonai okokból ragaszkodtak. Az előadó részletesen ismertette Magyarországon politikai, gazdasági és katonai jelentőségét. Német anyagok, részben a német véderő főparancsnokságának nyomtatásban kiadott hadműveleti naplója, részben pedig a német Dél Hadseregcsoport iratanyaga segítségével bizonyította, hogy a német vezetés, személy szerint elsősorban Hitler, mekkora jelentőséget tulajdonított Magyarországnak. Már az 1944. március 19-i megszálláshoz is a különböző arcvonalakról vontak el erőket, — s ezt a gyakorlatot a németek 1945 elejéig fokozódó mértékben folytatták. A 2. Ukrán Front 1944. október 6-i támadását követően a Tiszántúl tartását a németek más arcvonalakról ide átdobott páncélos hadosztályokkal kísérelték meg. Csapatokat, elsősorban páncélos-kötélkeket ettől kezdve hónapokon át irányítottak Magyarországra. Így került ide 1945 első hónapjaiban az Ardennes-i támadás kudarcát után onnan kivont 6. SS-páncélos hadsereg is, Hitler parancsára, Guderian és mások határozott ellenzésével szemben. Az említett Ardennes-i támadást Hitler ugyancsak összekapcsolta Magyarországgal, pontosabban: Budapest megtartásával. Tábornokainak Budapest, de legalább Pest feladására irányuló javaslataival szemben kijelentette, hogy Budapest elvesztése a nyugati támadás sikerének pillanatában ötven százalékkal csökkenti annak hatását! Befejezésül az előadó azt a kérdést elemezte, hogy milyen helyet foglaltak el a magyarországi hadműveletek a második világháború befejező szakaszában, és milyen körülmények folytán tartott az ország felszabadulása csaknem kétszáz napig.

**BESZÁMOLÓ A VAY ÁDÁM HALÁLÁNAK 250 ÉVES ÉVFORDULÓJÁN
RENDEZETT EMLÉKÜLÉSRŐL***

A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács és a Vajai Múzeum 1969. május 24. és 25-én tudományos emlékülést rendezett a múzeum névadója, Vay Ádám kurucgenerális halá-

* Az ülés anyaga időközben Molnár Mátyás szerkesztésében megjelent: A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülésszaka (1969. május 24–25.). Vaja, 1969.

lának 250. évfordulója alkalmából. A kétnapos ünnepségsorozatot a rendezőbizottság nevében *Gyulias Emilné*, a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettese nyitotta meg. Bevezetőjében a jelen megértéséhez szükséges történelmi ismeretek fontosságát hangsúlyozta, a hagyományok ápolásának Vaján elért eredményeit és azt a társadalmi összefogást dicsérte, amely lehetővé tette az emlékülés megtartását. Ezután *Esze Tamás* ismertette új kutatásai alapján a Rákóczi-szabadságharcra eddig alig ismert alakjának, rangban a fejedelmi udvar első emberének, Vay Ádámnak életét és tevékenységét. A XVII. század második felében élő birtokos-nemesi rend életstílusának jellegzetes vonásait, társadalmi és közéleti ambícióit megtestesítő kurucgenerális 1657. május 11-én született. Tanulmányait, Csécsi János irányításával a pataki iskolában végezte. Már 1675-ben a kurucok között volt a 18 esztendőes ifjú, akit Strassoldo generális Debrecen megszállásakor elfogott. Szabadulása után tapasztalatokat gyűjtött a dunántúli főúri udvarokban, majd a császár hatalma alatt lévő Fülek várában talált szolgálatot. A hatalmaskodó, erőszakos, hirtelenharagú, jobbagyait keményen elnyomó földesúr gazdálkodó és birtokgyarapító tevékenységét a Thököly-háború szakította meg. 1681-ben Vay Ádám még a király híve, amikor Kisvárdra közelében Thököly elfogta és váltságdíj ellenében elbocsátotta. Csak Fülek kapitulációja után, 1682-ben állt Thököly pártjára. Egy lovasezred és Kisvárdra kapitánya, majd 1684-ben a kurucok mellé rendelt tatár hadak főkommisszáriusa lett. 1686-ban újból a császár híve, 1687 végén pedig a pozsonyi országgyűlésen Szabolcs vármegye követe. II. Rákóczi Ferenc Vay Ádámot is beavatta terveibe. Emiatt — valószínűleg Rákóczival egy időben — elfogták. Bécsújhelyi börtönéből 1702-ben engedték szabadon.

A következő évben a kurucok támadásai elől Vay Ádám is váraiba zárkózott, majd a fegyveres erőttől kényszerítve ismét csatlakozott a kurucokhoz. Hamarosan a fejedelem udvari kapitánya, 1703. október 27-én pedig a jászok és kunok kapitánya lett. A Rákóczi fejedelmi méltóságát, szuverenitásának igényét kifejező fényűző, 486 személyből álló udvartartás megszervezésében és fenntartásában jelentős szerep jutott Vay Ádámnak. Ő őrködött a fejedelem személyének biztonsága felett az udvarban és a csatatereken egyaránt. Irányította a testőrezredek, amelyek olykor Vay Ádám parancsnoksága alatt különálló hadtestként is működtek. Mint udvari marsall felügyelt a labanc urak elkobzott birtokaira. A fejedelem bizalmasa, a szabadságharcban a valláspolitikai kialakításának részese. Erdélyi kapcsolatai révén az unió, a fejedelmet beiktató marosvásárhelyi országgyűlés előkészítésén fáradozott. A marosvásárhelyi országgyűlés az erdélyi fejedelmi tanács tagjává választotta. Az udvari kapitány rendet teremtett a máramarosi kamaraispánság korrupt viszonyai között, és fellendítette a sóbányászatot. Rákóczi Vay munkásságát Máramaros vármegye adminisztrátorságával és Békés vármegye főispánságával jutalmazta. Felívelő pályája sokak irigységét váltotta ki. Különösen a három gróf generális: Bercsényi, Forgách és Esterházy nem kedvelte az udvari kapitányt. Bercsényi a fejedelemtől egyenesen Vay Ádám elmozdítását kérte. Rákóczi azonban nem vált meg tőle, sőt a szabadságharc végső szakaszában Lengyelországba hívta. Az emigrációban a csapások súlya alatt az udvari kapitány hamar összeomlott. Itthon megtagadták tőle a kegyelmet, Lengyelországban pedig az emigráció tervei meghíúsultak, Rákóczi megszüntette udvartartását. 1712-ben Vay Ádám bújdosása utolsó állomására, Danekába (Gdańsk) költözött. Itt készítette el mintegy utolsó fellángolásként gazdasági tervezetét egy mintauradalom létrehozására, de itt érték az utolsó csapások is. Rákóczi Franciaországba utazott, és ezzel kapcsolatuk végleg megszakadt. A keserű éveknél 1719-ben vetett véget a halál.

R. Várkonyi Ágnes A társadalmi törvényszerűség és az egyén a Rákóczi-szabadságharcban című előadásában az egyéniség történelmi szerepének nagy és izgalmas, sokszor sémákba erőszakolt kérdését elemezte. Kimutatta, hogy a történetírás miért nem foglalkozott Vay Ádám történelmi alakjával. A köznemesi romantika történetírásának koncepciójában, hőskultuszában a kurucgenerális azért nem kapott helyet, mert személye megbolygatta volna Rákóczi és Bercsényi tökéletesnek ábrázolt egyetértését. A pozitívizmus felfogásában viszont elsikkadt az egyén történelmi jelentősége. A szellemtörténet és az ellenforradalmi korszak történetírása pedig nem törődött a nemesi osztály rendhagyó tagjaival. *R. Várkonyi Ágnes* hozzászólása további részében arra mutatott rá, hogy a kurucgenerális az újra fogékony, vállalkozószellemű, árutermelő és áruértékesítő nemes típusát testesítette meg. A válságajutott viszonyok nemességének hagyományos, megkövült rendi politikájával ellentétben 1698-ban a törvénytelen adókvetésre racionális érveléssel válaszolt, amikor a pénzszerezés korlátozottságára hivatkozott. Rákóczi gazdaságpolitikája viszont egybevágott Vay Ádám érdekeivel. Elvállásukat éppen ezért az magyarázza, hogy a válságból kivezető utat más-más módon képzeltek el. Az útközpontra kettejük között a jobbagykatonák felszabadításának kérdése lehetett. Az udvari marsall egyéni-

ségének erkölcsi nagyságát mutatja, hogy eltérő véleménye ellenére képes volt megvalósítani a Máramaros várnegyei jobbágymozgalmak elsimitásakor a fejedelem álláspontját. Vay Ádámot még a csapások sem törték meg annyira, hogy elveszítse fogékonyságát az új iránt. Erről tanúskodik Danekában, Kelet-Európa legelevenebb kikötőjében készített gazdasági tervezete, melyet a reneszánsz emberének természetátalakító kedve és a korai polgárság célszerűsége, realizmusa jellemez. Az egyik típus a múlté, a másik még csak készülben van, és csak egy század múlva születik meg a polgárosodó nemességben az a típus, amelynek korai előhírnöke volt Vay Ádám.

Benczédi László a Thököly- és a Rákóczi-kor társadalmi és nemzeti problémáiról tartott referátumában arra mutatott rá, hogy az 1672—1711-ig terjedő korszakot egy-egybe foglalják a kuruc mozgalmak Habsburg-ellenes céljai és törekvései. Ugyanakkor társadalmi tartalmak és nemzeti célok tekintetében különbségek figyelhetők meg. A négy évtized során a szociális tartalmak és a nemzeti követelések változtak, fejlődésen mentek keresztül. Ennek az eltérésnek, illetve belső átalakulásnak döntő oka a török kérdés, a török uralom megléte, majd megszűnése volt. A Thököly-korban a kuruc mozgalom leg-súlyosabb teherterét a török hódoltság és szövetség jelentette. Az előadás elsősorban Szabolcs megyei adatokkal bizonyította, hogy a török hódoltság terhei az érintett területeken felülmúlták a Habsburg-uralomtól elszenvedett sérelmeket. A Thököly-felkelés belső ellentmondása az volt, hogy a török iga elviselhetetlensége Habsburg-ellenes mozgalomhoz és a törököknek való „kollektív” behódolás programjához vezetett. A török uralom megszűnte után kialakult egyértelmű történeti helyzetben viszont megvalósult a társadalmi haladás és a nemzeti követelmények összhangja. Ez a változás természetesen érzeteti hatását az egyéni életutakon. A Thököly-kor gyakori átpartolásait, köztük Vay Ádám ingadozásait az adott történeti szituáció áttekinthetelensége és ellentmondása, valamint a Thököly-mozgalom kevésbé tudatos volta magyarázza.

Benda Kálmán Nemzeti szabadságharc — Európa fejlődése című hozzászólásában arra a kérdésfeltevésre adott választ, hogy volt-e a kurucoknak valamilyen elképzelésük a gazdasági és társadalmi berendezkedésről, és esetleges ilyen elképzelésük hol helyezhető el az európai fejlődésben. A fejedelmet célkitűzésének, a nemzeti abszolutizmus kiépítésének megvalósításában a nemesek közül kevesen támogatták. Ugyanakkor a nemesi tömegek ellenállása mellett az abszolút kormányzat fenntartását az ország gazdasági-ipari helyzete sem tette lehetővé. Igaz, hogy Rákóczi gazdasági intézkedései megpróbálták változtatni az ország elmaradottságán. A fejedelem gazdaságpolitikája azonban az állandó hadakozás közepette nem érhetett el a kívánt eredményt. Társadalmi síkon az alapvető problémát a jobbágykérdés jelentette. Ismeretes, hogy ennek pozitív megoldását Rákóczi a nemesek ellenében valósította meg, és a mozgalom bukása után a földesúri fennhatóság erősülése következett be. Mindez mutatja, hogy a szabadságharc sem tudta megfordítani azt a társadalmi tendenciát, amely eltért az európai fejlődés általános irányától. Vallásügyben is alig volt a fejedelem mellett a kurucok között olyan, aki felekezeten felül álló szempontból nézte ezt a problémát. Egyedül Rákóczi volt az, aki neveltetése, erudíciója révén ismerte az európai fejlődés legújabb törekvéseit. Ismeretei és elképzelései a magyar rendi társadalom fölé emelték a fejedelmet. Nem véletlen, hogy munkatársai a műveltebb protestáns köznemesek (Ráday Pál, Lányi Pál, Sréter János, Kray Jakab, Vay Ádám) voltak, akik a maguk területén hasznos gyakorlati tanácsokkal szolgálhattak, de Rákóczinak a nyugati viszonyok és elméletek ismeretében kialakított koncepcióját ők sem tudták egészében elfogadni.

Hopp Lajos (Vay Ádám és a Rákóczi-emigráció Lengyelországban) a kurucgenerális és a fejedelem 1711 és 1712 közötti kapcsolatának részleteit világította meg Rákóczi apródjának, Szatmári Király Ádámnak naplójegyzetei és levélváltásuk felhasználásával. Megállapította, hogy Vay Ádám már a fejedelmi udvarban kapcsolatba került lengyel előkelőségekkel. A mozgalom bukása után az emigráció többségétől eltérően az udvari marsall Rákóczi hívására ment Lengyelországba. A fejedelem itt kérte fel, hogy Károlyival tárgyaljon. Erre azonban a szatmári béke megkötése miatt nem került sor.

Ez a hazai esemény az emigrációt aktivitásra készítette. Jaroslawban Rákóczi fogadást rendezett Péter cár és II. Ágost lengyel király tiszteletére, majd a cárral elhajózott. A fejedelem nélkül maradt emigráció aktivitása hamarosan alábbhagyott, és a tervezetése helyett mindinkább a létkérdések kerültek előtérbe. Rákóczi és a cár tárgyalásainak sikertelensége, a fejedelem letelepedése az észak-lengyelországi Danekában, az udvartartás felszámolása a dél-lengyelországi emigráció felbomlásához vezetett. A súlyos pénzügyi zavarokkal küszködő Rákóczi nem kívánta, hogy az emigránsok kövessék. Vay Ádám ennek ellenére átköltözött Danekába. Azt gondolta, hogy a fejedelem közelében sorsa jobbra fordul. Rákóczi azonban rövidesen Franciaországba utazott, a kurucgenerálisra pedig az emigránsok elszigetelt életmódja várt.

Gunda Béla A magyar nép múltja a néprajz tükrében című előadásában abból indult ki, hogy a néprajz az élő népi műveltséget vizsgálja. A népi műveltség viszont történeti folyamat eredménye és híven visszatükrözi a közösség (nép vagy népcsoport) gazdasági-társadalmi rétegződését, kapcsolatait a tájjal és más közösségekkel. Mindez azt jelenti, hogy a népi kultúra a közösség életszemléletének és törekvéseinek megfelelően állandóan alakul, fejlődik; bizonyos jelenségek elmosódnak és új elemek törnek a felszínre. A magyar népi műveltség legrégebbi rétegei a honfoglalás előtti időkig nyúlnak vissza. Elsősorban a magyar halászat és a pásztorokodás körében találunk ilyen elemeket. Ez a két foglalkozás szinte a szocialista átalakulás kezdetéig megőrizte ősi jellegét. A halászok és pásztorok ugyanis rendszerint zárt közösségekben éltek, távol a falvaktól. Ezt a hagyományörző elszigeteltséget csak fokozta a pásztorok esetében a foglalkozási endogámia, amely megakadályozta, hogy a pásztorok gondolkodását házasságuk felfrissítse más közösségekben szerzett tapasztalatokkal. Így a pásztorréteg megőrizte az ősi sámánhit, a totemizmus és a honfoglalás előtti állattartás emlékeit. A két konzervatív foglalkozás mellett a parasztság is hozzájárult a régi emlékek fennmaradásához. A paraszti társadalomszervezet tartotta fenn a nagycsaládot, a magyarság honfoglalás előtti társadalmi örökségét. A népi építkezés pedig a neolitikumtól kezdve számos korszak elemét őrizte meg. Ilyenformán a nép múltjának hatalmas kincstára az élő népi kultúra, amely szerves része és forrása az ország történelmének.

Dankó Imre Néprajz és történelem címen a két diszciplína kapcsolatával foglalkozott. Leszögezte, hogy a néprajztudomány sok vonatkozásban történeti tudomány. Legfőképpen azért, mert történeti anyagot vizsgál, amikor a mindennapi élet apró, de összességében népet, kort, kultúrát meghatározó mozzanatait kutatja és rendszerezi. Néprajzi jellegű kutatási módszere mellett a történettudomány klasszikus módszerével, az írott források megszólaltatásával is élhet. Sajátos esete, a történeti néprajz, nem más, mint a népet egyes jelenségeinek történeti vizsgálata. A néprajztudománynak mint történettudománynak igen érdekes, és a nyugati ethnológiai kutatásokban is fontos része a tömeg és az egyéniség szerepének, alakító hatásának vizsgálata a népetben, ahol a kultúrjelenségek, a hagyományok átadása, alapvetően a kollektívum, a tömeg munkája. Az áthagyományozás azonban nem nélkülözheti az egyént, a változtatni képes egyént indíték, feltalálás, módosítás, értelmezés kezdetet jelentő lökését. Mindez nem jelenti a két közeg szembeállítását, hiszen ezek a társadalom életfolyamatában mindig szorosan összekapcsolódva, mindig egységben vannak jelen. A néprajztudomány és a történettudomány szoros kapcsolatából az következik, hogy a néprajz feladata a jelenségek pusztá leírása, regisztrálása mellett a történelmi összefüggések, a fejlődés feltárása. A legtöbb néprajzi feldolgozás hibája, hogy statikus képet ad, holott a jelenség, amiről beszél, dinamikus. Ez a módszer sok hibás következtetés kiindulópontja lett, és több fogalmat homályosított el. Mindezen fogyatékoságok felszámolása a történeti szempontok érvényesítésétől várható.

Ferenczi Imre A kurucok mondavilága című felszólalásában a kuruc vonatkozású néphagyomány gyűjtésének és feldolgozásának problémáit ismertette. Megállapította, hogy a II. Rákóczi Ferenc seregéhez pártolt magyar és nemzetiségi tömegek a Kárpát-medencére kiterjedő hagyománykört teremtettek. A folklorisztikai felmérés és a nyomtatásban megjelent közlések alapján bizonyos, hogy a kuruc hagyománykör számos kisebb ciklusból áll, sok hagyományos elbeszélő motívumot tartalmaz, és bőségesen merített az irodalomból. Különösen a nép ajkán élő kuruc-dalok kapcsolódnak az irodalmi témákhoz. Az irodalmi hatás azonban a folklorizálódás új szakaszának elindítója. A hagyománykör kialakulásának kezdeti periódusában a társadalmi, tudati, érzelmi és földrajzi jelenségek játszották a döntő szerepet. A hasonló mondatémákban jól megfigyelhető a nemzetiségek történeti tudatának és epikus hagyományának különbözősége. Egykorú közlések hiányában a kuruc hagyománykör történeti-filológiai és alkotáslelektani vizsgálata, a történeti monda keletkezésének elemzése és indítékainak (háborús pszichózis, hiedelmek, érzelmi reflektálás stb.) feltárása bizonyítja és egyben jellemzi is a XVIII. századi primér monda-képződési szakaszt.

Ujváry Zoltán (Hozzászólás Ferenczi Imre előadásához) a monda-kutatás kérdéseivel foglalkozott. Mivel a mondákban a nép sajátos történetiszemlélete, történeti tudása néphittel, európai vándor-motívumokkal keveredik, nehézséget okoz a nemzetközileg ismert motívumok különválasztása, elemzése. A kuruc hagyománykör számos ilyen általánosan ismert elemet őrzött meg. Ezek fennmaradásában a népre emocionálisan is ható eseményeknek, hősöknek volt döntő szerepe. A folklorizáció folyamatainak vizsgálata során a XVIII. és XX. századi kuruc-mondák kontinuitásának kérdése, a történeti mondák hagyományozódásában és elterjedésében pedig a közösség és az individuuum szerepe vár tisztázásra.

Makay László (Kisvárdai kurucokorban) arra mutatott rá, hogy a megyében első-sorban a kurucok emlékei hasznosíthatók a tudatformálásban. Éppen ezért a történet-tudomány kutatásainak eredményei nagy segítséget nyújtanak a pedagógusoknak, akik, a helyi vonatkozású ismeretek segítségével, érzelmileg is hathatnak tanítványaikra.

Molnár Máttyás (A kurucokori néphagyományok gyűjtése Szabolcs-Szatmárban) a történeti hagyományok gyűjtésének módszerét ismertette. Vaja község népfőnt-bizottságának kezdeményezésére a Megyei Művelődési Osztály és a Hazafias Népfőnt-Megyei Bizottsága felhívást intézett az általános és középiskolák tanulóifjúságához. A felhívás a szükséges utasítások mellett a gyűjtés tudományosan megalapozott szempontjait is tartalmazta. A történelmet tanító tanárok irányításával folyó munka eredményeképpen közel háromezer dolgozat készült a mintegy 150 községben. Az összegyűjtött értékes anyagot múzeumi kiállításon mutatták be, és könyvalakban szeretnék meg-jelentetni. A végzett munka egyértelműen bizonyítja, hogy a hagyományápolás elenged-hetetlen feltétele a széleskörű társadalmi összefogás.

Befejezésül a legnagyobb dicsérettel kell szólni a helyi kezdeményezőktől a felsőbb szervekig, az általános és középiskolák tanuló ifjúságától a szakmai irányítókig mindenki-ről, akiknek összefogása, kollektív munkája valóban társadalmiasította a hagyomány-ápolást, és lehetővé tette, hogy a történészek és a társtudományok képviselői gazdagít-hassák a maguk és a hagyományokért áldozni, dolgozni kész közönség ismereteit. A vajai példa követésre méltó.

Solymosi László

BESZÁMOLÓK ORMOS MÁRIA ÉS CSÉPÁNYI DEZSŐ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Ormos Mária „A francia biztonsági politika problémái a Duna-medencében 1931–35” c. kandidátusi disszertációjának vitája 1968. július 29-én folyt le.

A munka bevezetője rámutat arra, hogy a francia politikában az ún. biztonsági elképzelések már az első világháború utolsó szakaszában jelentkeztek, a 20-as években azonban — tekintettel arra, hogy békét fenyegető reális erők nem léptek fel — pusztán elméleti problémák maradtak. A béke megvédésének problémája az 1931-ben kezdődött nemzetközi fordulattal került előtérbe és vált az európai diplomáciai küzdelmek fő kérdésévé. A biztonsági politika központjában Németország állt. A német kérdéssel összefüggésben merült fel a Duna-medence problémája is, mivel ez a terület volt a német terjeszkedés első kikerülhetetlen állomása. A disszertáció első fejezete a Duna-medence problémájának megoldására irányuló gazdasági elképzelésekkel foglalkozik 1931–33 között: Briand Pán-Európiájának itteni vetületével, a német—osztrák vámuniós kezde-ményezéssel, Beneš csehszlovák—osztrák koordináló törekvésével, az angol vámuniós javaslatlalt és részletesen az 1932-es Tardieu-tervvel, valamint azokkal az okokkal, amelyek e tervek kudarcát előidézték. A Tardieu-terv bukását követő stressai konferen-cián az Herriot-féle közép- és kelet-európai rendezési terv is megbukott. A disszertáció megállapítja, hogy a francia tervek sikertelensége az elzárkózásra törekvő nacionalista és a diktatúrára törekvő erőknek kedvezett, ill. a már fennálló diktatúrákat erősítette. 1932-től Franciaország gazdasági helyzetének tartós megromlása a válság hatására alá-ásta pénzügyi és katonai erejét is, s ez Németország számára teremtett kedvező lehetőséget a Duna-medence befolyásolására.

A disszertáció második fejezete a délkelet-európai országok külpolitikai helyzeté-nek és irányzatának módosulását tárgyalja, a német fasizmus előretörése idején, 1932–33-ban. Vizsgálja az ún. leszerelési kérdés alakulását, s az ebben tett engedmények ellen-súlyozásaként az 1932 nyarán Franciaországban hatalomra jutott radikális csoport törekvését a Szovjetunióval való viszony javítására és a Szovjetunió bevonására az euró-pai politikába. Ezt a törekvést szolgálták a meg nem támadási egyezményekre irányuló tárgyalások. 1933 januárjában Hitler hatalomrajutásával azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az európai helyzet stabilizálására irányuló kísérletek eredménytelenül végződtek. Németország megindította a fegyverkezési versenyt és felvetette Ausztria kérdését. Az osztrák probléma eldöntése, mint első lépés, valójában magában foglalta a Duna-medence feletti uralom kérdését is.

A náciizmus külpolitikája változást, erjedést indított az egyes országok osztályainak, politikai csoportjainak külpolitikai elképzeléseiben és a nemzetközi kapcsolatok rendszerében is. Elhidegülés következett be a német—szovjet viszonyban, javulás a francia—szovjet kapcsolatokban. A francia—szovjet együttműködés jelei mutatkoztak a Leszerelési Konferencián, majd a szovjet kezdeményezésre létesített londoni paktumok kialakításánál. Olaszország számára eszélőként jelentett a németeknek a közép-európai osztozkodás előli elzárkózása, s így egy szélesebb nagyhatalmi együttműködés politikáját követve próbálták a német—olasz igényeket egyeztetni, a német törekvéseket korlátozni. Az olasz és angol kormány által nyíltan hangoztatott nagyhatalmi gondolat, a nyugat-európai négy nagy tőkés állam direktóriumának eszméje tartalmazta a keleti revízió gondolatát, — elsősorban Lengyelország és a kisantant államok rovására — és elismerte a vesztes államok korlátozott fegyverkezési jogát. E gondolat az érintett országok heves ellenállását váltotta ki, hozzájárult a kisantant egységének megszilárdításához, s ideiglenes csehszlovák—lengyel közeledést váltott ki. Ugyanakkor gyengítette ezeket az országoknak Franciaországhoz fűződő kapcsolatait. Az angol kormány a német igények részbeni kielégítését és nemzetközi szerződések alapján való korlátozását szerette volna elérni, s a Hitler-ellenes fegyveres fellépés gondolatát gazdasági, bel- és külpolitikai okokból a francia politikai és katonai vezetők sem vállalták. Az utóbbiak ehelyett szövetségi politikájukban kezdeményeztek új utat a Szovjetunióhoz ill. Olaszországhoz való közeledéssel. A négyhatalmi kísérlet, amit a szerző valójában békés revíziós kísérletnek, s mint ilyet a müncheni egyezmény előképeként tekint, nem járt eredménnyel, s ugyanakkor a közép-európai francia szövetségesek politikájában hatására új vonások jelentkeztek. Lengyelország új orientációját a Németországgal való kapcsolat keresése jelentette, s Jugoszláviában és Romániában is mutatkozott erre törekvés. A Duna-medence országainak közelítésére irányuló kísérletek a magyar Gömbös-kormány hivatalba lépésével és a kisantant átmeneti megerősödésével irreálisak voltak. A románok által javasolt román—magyar gazdasági kollaboráció és az olaszok ún. dunai memorandum eredmény nélkül maradt. Ausztria Olaszországhoz csatlakozott, Magyarország pedig az addigi kizárólagos olasz orientáció helyett rátért az olasz—német orientáció útjára. Olaszország, mivel külpolitikai törekvéseit egyedül realizálni nem tudta, azt az oldalt kezdte keresni, mely a jövőben „rendezés” során jobban segíthette törekvéseit. A Duna-medence országaiban a legfőbb külpolitikai kérdéssé a Németországhoz való viszony vált.

A disszertáció harmadik fejezete a biztonsági politika útjait tárgyalja 1933—34-ben. A német fegyverkezés, Németország kilépése a Népszövetségből új problémákat vetett fel. Általánosságban fokozódott a fegyverkezés. A Duna-medencében megszilárdult a német befolyás, a magyar kormány nyílt német orientációt folytatott, Lengyelország szűkítette kapcsolatait Franciaországgal és a Népszövetséggel, megtagadta a Szovjetunióhoz való közeledést, Jugoszlávia kereskedelmi szerződést kötött Németországgal. Az ausztriai náci puccs idején a kisantant nem támogatta a francia—olasz politikát az osztrák függetlenség védelmében. Ennek is szerepe volt abban, hogy az angol—francia—olasz törekvések az osztrák kérdésben nem tudtak realizálódni. A Szovjetunió fokozódó németellenes fellépése mutatkozott a biztonsági politika egyetlen lehetséges alapjának. Erre a felismerésre épült Barthou politikája, midőn visszatért a franciák által már többször javasolt Keleti Locarno tervhez. A tervet a szerző végelemzésben taktikai manőverként értékeli, aminek szerepe a tényleg megvalósítani szándékolta francia—szovjet katonai szerződés előkészítése volt. A kérdés, hogy vajon ez az elgondolás Franciaországban keresztülvihető volt-e és miként, végül megválaszolatlan maradt, minthogy a koncepció egyetlen következetesnek tűnő francia képviselője, Barthou külügyminiszter merénylet áldozata lett. Franciaország ezt követően csak egyetlen szilárd szövetséggel rendelkezett: Csehszlovákiával; a Szovjetunióval való együttműködés kérdése egyelőre nyitva maradt. Katonai tekintetben Franciaország fokozatosan relatíve, majd abszolút értelemben is hátrányos helyzetbe került, gazdasági és társadalmi okokból nem tudta felvenni a versenyt a rohamos német fegyverkezéssel.

A negyedik fejezet a biztonsági politika összeomlásának időszakával, 1934—35-vel foglalkozik. Laval, Barthou utóda, formailag igen, lényegileg azonban nem vállalta a szovjet szövetség politikáját, viszont döntő lépéseket tett a francia—olasz közeledés területén. A disszertáció ismerteti a francia—olasz tárgyalásokat, melyek központjában a dunai és az afrikai kérdés volt. A paktum megkötésekor újból felmerültek az olasz és a kisantant blokk között fennálló ellentétek. Gömbös kormánya revíziós feltételekhez, a fegyverkezési jog elismeréséhez kötötte részvételét. A kisantant államai viszont kölcsönös segélynyújtási szerződéseket akartak, szerették volna elérni a Balkán Szövetség bevonását a paktumba, továbbá garanciákat kívántak a restaurációs és revíziós törekvésekkel szemben. Az angol—francia—olasz álláspont közeledése csak igen rövid ideig

tartott, reagálásul a német hadkötelezettség helyreállítására. A Németországra vonatkozó stressai határozat hatására a többi vesztes állam is követelte fegyverkezési egyenjogúságának elismerését. Az angol—német flottatárgyalások, az etióp kérdésben keletkezett angol—olasz ellentét hamarosan véget vetett az egység látszatának is. Németország már megszerzett gazdasági jelentősége és a magyar—kisantant ellentét lehetővé tette, hogy Németország a francia—olasz akció ellenére megőrizze pozícióját a Duna-medencében. Németország az Olaszországnak nyújtott segítséggel az abesszín konfliktus idején elősegítette az olasz orientáció gyengülését Franciaország felé. A francia—olasz közeledés intenzitása gyengült, Anglia és Franciaország viszonya meglehetősen hideg volt, a Laval által létrehozott francia—szovjet szövetség csak keret maradt. Közép-európai szövetségeitől Franciaország nem várhatott segítséget, mivel Csehszlovákia ilyen segítséget önmagában nem nyújthatott. 1935 végére a kelet-európai status quo egyetlen biztosítéka már csak a francia hadsereg volt. Az a francia vezérkari elképzelés azonban, mely kizárólag a védekezés elvére épült, megszüntette a keleti biztonság gondolatának reális támaszát. Nem valósult meg Anglia és Franciaország közös segítsége e térségben, sem a francia—szovjet hatékony katonai együttműködés. 1933-tól kezdve a német gazdasági behatolás hatására a kelet-európai agrárállamok a német érdekeknek mindinkább megfelelő külpolitikát folytattak. Egyedül Csehszlovákia maradt meg a németellenes politika mellett, de ellenséges országokkal volt körülveve, s a Szovjetunióval kötött szerződése csak a segítség lehetőségét jelentette. Franciaország katonai potenciáljának fokozódó elmaradottsága a némethez képest a közép-európai erőviszonyokat Németország javára tőltta el.

Az első opponens *Mérei Gyula* egyetemi tanár, a történettudományok doktora volt. Opponensi véleményében a disszertáció egyik legnagyobb érdemeként az alapos anyaggyűjtést, a finom problémaérzékenységet emelte ki, azt a vitakészséget, amellyel a szerző cáfolja a szakirodalom ténybeli hibás megállapításait, helytelen értékeléseit, általánosításait. A disszertáció rámutat olyan kérdésekre, amelyek még további kutatásokat igényelnek, így Károlyi Gyulának és Walko Lajosnak a Tardieu-tervvel kapcsolatos álláspontjára. Jónak tartotta az opponens a disszertációban felvázolt politikum portrékat, kivéve Dollfussét, amely egysíkúbb, mint a többi. A szerző témáját a nemzetközi diplomáciával, a háború és béke kérdésével, a munkásmozgalom kérdésével összefüggésben tárgyalja. Megvizsgálja, elkerülhetetlen volt-e a második világháború kirobbanása, vagy pedig a biztonsági politika csődje miatt nem lehetett elkerülni. Meggyőzően mutatja be, hogy a Duna-medencei biztonság kérdése azonos volt az egyetemes biztonságával. Az opponens a témaválasztást napjainkban is tanulságul szolgálónak tartotta. Kiemelte a disszertáció néhány kérdését, amely a mai politikai helyzet szempontjából is tanulságos, hozzátéve, hogy a disszertációban nem található ilyen jellegű utalás. Kiderül, hogy a burzsoá kormányok politikáját mindig bizonyos csoportok taktikai érdekei irányították, amelyek nem estek egybe a népek nemzetközi méretű érdekeivel. Az is kiderül a disszertációból, hogy az integrálódás tendenciájának érvényesülését miként hiúsították meg az egyes államok vezető osztályainak anyagi, politikai, nacionalista érdekei. A dolgozatról kitérnek, hogy a 30-as években a béke, a lefegyverzés egyedüli őszinte híve a Szovjetunió volt. Ezt a politikát a Szovjetunió népei békés fejlődése érdekében folytatta. Az opponens véleménye szerint ez kiegészíthető azzal, hogy a gyakorlatban ez a politika a tőkés országok népeinek érdekeit is szolgálta. Napjaink politikájában is érvényesül egyes tőkés országok viszonylatában, hogy a gazdasági behatolás a politikai behatolás kezdete, egyes tőkés államok és felszabadult országok viszonylatában pedig az, hogy a gazdasági érdekelentékek mennyire hatnak a politikai ellentétek növelésére. Bizonyos fókig ma is érvényes a szerzőnek az a megállapítása, mely szerint a 30-as évek integrációs tervei az európai egység megteremtésére az Egyesült Államoktól való felszabadulás irányába mutattak. Utalt itt az opponens De Gaulle elképzeléseire, a francia—nyugat-német egyezményre. Franciaország NATO és EGK politikájára. A disszertációnak az a megállapítása, mely szerint a gazdasági standard-helyi különbségek miatt nem voltak meg a gazdasági kooperáció lehetőségei a 30-as években, áttételesen alkalmazható azon felfogás ellen, amely a szocialista országok viszonylatában 1949–1956 között hiánvolja a KGST nyújtotta gazdasági integrálódási lehetőségeknek az akkorinál nagyobb méretű kihasználását. Az opponens lényegesnek tartotta, hogy a disszertáció rámutat egyes imperialista nagyhatalmak pacifista politikájának távolról sem humanista hátterére, különösen Nagy-Britannia viszonylatában. Fény derül a disszertációban Nagy-Britannia felelősségére, mert nem állt a náci fegyverkezés és a háborús készülődés útjába. Kiemelte az Anschluss kérdésének sokoldalú tárgyalását, egyetértett azzal, hogy Németország azért nem szakított a Szovjetunióval a 30-as években, mivel e kapcsolatát zsarolásra kívánta felhasználni a Nyugattal folytatott alkudozásokban. Érdekesen mutatja be és oldotta meg a szerző azt a látszólagos ellentmondást, hogy 1930 és 1932 között a magyar vezetők körében a

német—olasz orientáció ellenére miért került előtérbe a francia kapcsolat, és a franciák hogyan viszonyultak ehhez. Igaz az a megállapítás, hogy Bethlen és a Külügyminisztériumi, mivel nem mondott le a totális revízióról, tartózkodóan értékelte a francia kapcsolatokat, és hogy Magyarországot a totális revízió reménye tartotta Németország és Olaszország oldalán. A disszertáció az opponens véleménye szerint terjedelmében és színvonal tekintetében is felülemelkedik a kandidátusi disszertációk átlagos színvonalán.

Ezután az opponens néhány bíráló megjegyzést tett. A disszertáció utalása a Duna-medence öt államának és Lengyelországnak egymásrataltságára, közös érdekeire, általánosított formában félreérthető. Utalva Ausztria jelenlegi politikájára, ajánlatosnak tartaná, ha a szerző a megállapítást egyértelműen a Horthy-korszakra vonatkozóan fogalmazná meg. A Monarchia már 1905—1907-ben megszűnt védőgát lenni a cári terjeszkedéssel szemben, nem csupán 1917-ben. Az osztrák németiség már a dualizmus korában felfedezte magában a nemzetet, ha nem is annyira fejlett formában, mint az első osztrák köztársaság megalakítása után. Utalt az opponens Hans Lentze bécsi professzor tanulmányára, amelyben éppen ezzel magyarázza a Monarchia föderatív átalakítására irányuló kísérletek bukását. Igaza van a szerzőnek abban, hogy a hitlerizmus külpolitikáját nem lehet a weimari Németország külpolitikája egyenes folytatásának tekinteni. Az is hangsúlyozásra érdemes viszont, hogy Stresemann már a 20-as évek végén törekedett a versailles-i szerződés revíziójára, a német—lengyel határkérdés békés rendezésére, és a gyarmatok visszaszerzésének távoli tervével is foglalkozott. Ez utóbbival kapcsolatban több bizonyítékot szolgáltatott az opponens. Célszerű volna tisztázni a disszertációban, hogy a német politika keményedése mennyire függött össze a gazdasági válsággal, a náciik erősödésével, a szociáldemokrata vezetők megalkuvó politikájával, a kormányok baloldallelenségével és a német fináncetöke megerősödésével. Annak tárgyalásánál, hogy Beneš és Masaryk még bizonyos területi revízió árán is hajlandónak mutatkoztak a magyar—csehszlovák megegyezésre, utalni lehetne a magyar vezetők mértéktelen követeléseire, mint a megegyezés legfőbb akadályára. Titulescu magyar—román közeledési tervét abból a szempontból is meg kellett volna vizsgálni, elfogadása esetén mennyire mozdította volna elő a béke megővését. Ha ez a lehetőség fennáll, akkor a magyar kormány álláspontjának kritikája hiányzik. Ha a terv negatívan értékelendő, akkor ezt indokollással együtt célszerű lett volna kifejteni. Az NSZDP magatartásáról írottakat ki kellene egészíteni azzal, hogy a német junkerek és a burzsoázia a weimari osztrálykompromisszumot csupán taktikai lépésnek tartották. Túlzásnak látta az opponens azt, hogy Pápai támasza csupán Hindenburg akarata és a hadsereg lett volna. A külpolitikát illetően rá kellene mutatni arra, hogy Hitler szubjektív adottságai, mögötte felsorakozó tömegek, a hadsereg ellenére sem folytathatót volna agresszív külpolitikát, ha ez nem felelt volna meg a junker nagybirtokos és a fináncetöke érdekeinek, és ha nem állt volna rendelkezésére az állam anyagi ereje. Horthy szerepére vonatkozólag az opponens megállapította, hogy Horthy nem hozott önálló, személyes elhatározású döntéseket. Arról lehet beszélni, hogy különböző csoportok befolyása erősebben érvényesül nála a különböző időszakokban. Szükséges volna valamiféle indoklás azzal kapcsolatban, hogy Mussolini miért fogadta el Gömbös feltételeit a római paktum kiterjesztésével kapcsolatban. Végül kifejtette, hogy szükséges lenne a gazdasági hegemonián kívül más tényezők ismertetése, amelyek feltétlenül szükségesek voltak ahhoz, hogy Németország megteremtse a Duna-medence politikai leigázásának alapját. Főleg Magyarország viszonylatában tényleg célszerűnek a politikai és társadalmi összefüggések hangsúlyozása. Az opponens a disszertációt értékei alapján elfogadásra ajánlotta.

Tokody Gyula egyetemi tanár, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményében a disszertáció érdemeit az új anyagok feltárásában, marxista értékelésében, a kérdéseknek az eddiginél precízebb, sokoldalúbb megvilágításában, a komplex feldolgozási módszerben foglalta össze. Ez utóbbival összefüggésben rámutatott arra, hogy a szerző nemcsak a diplomáciatörténeti vonatkozásokat, hanem a gazdaságtörténeti összefüggéseket is feltárja, kitér a tárgyaló országok belpolitikájának változásaira. Kiemelte a disszertációnak azt az érdemét, hogy a nemzeti elzárkózást kifejező nacionalista irányzatok mellett hangsúlyt ad az integrációs törekvéseknek és azokat sokoldalúságukban és ellentmondásosságukban mutatja be. A különböző integrációs törekvések elemzése nemcsak diplomáciai, de eszméletörténeti szempontból is figyelmet érdemel. A tervek bizonyítják, hogy a XX. század nacionalista tendenciái mellett a két világháború között már jelentős történelemformáló tényezők voltak az integráció különböző formái. Fontos ennek hangsúlyozása, mert az egyes országok izolált szemlélete, leegyszerűsített vizsgálata az integráció jelentőségének lebecsülésére vezet. Ormos Mária disszertációja újabb bizonyítékokat szolgáltat arra, hogy az integráció nemcsak a nagy, de a kicsi és gyenge országoknak is a törekvése. Azonban a gazdasági integráció éppen az országokban került felold-

hatatlan ellentétbe a nemzeti és politikai érdekekkel. A Monarchia utódállamai gazdasági szerkezetük révén az autarchiára képtelenek voltak, így lehetőség nyílt egy merészebb integrációt előkészítő együttműködésre. Ez az egység csak Németország bevonásával volt elképzelhető, ez viszont a kisországok egy részének politikáját keresztezte és a függetlenség elvesztését eredményezte. Az integrációs törekvések a német nacionalizmusnak rendőldődtek alá, amely a törekvések kudarcát eredményezte. Tokody Gyula megjegyezte, hogy a gazdasági válság nem csupán a békeszerződés jellemből fakadó és az egyes országok szembeállítását eredményező ellentmondásokat élezt, hanem azt is, amely abból fakadt, hogy a versaillesi rendszer nem a perspektivikus, hanem a pillanatnyi erőviszonyokra épült. A legnagyobb erőforrásokra támaszkodó európai országnak a visszatartása természetellenes helyzetet teremtett, ennek meg kellett szünnie, az erőgyensúlynak helyre kellett állnia. A gazdasági válság a társadalmi ellentmondásoknak a végsőkig való kiélezésével hozzájárult azon erők uralmához, amelyek erőszakkal akarták és képesek is voltak az egyensúlyt helyreállítani, sőt a maguk javára billenteni. A francia politikától való ingadozásoktól nem mentes elfordulás a Duna-medence kis állami részéről jele és következménye volt a másterségesen fenntartott egyensúly felbomlásának, az erőviszonyok Németország javára való eltolódásának. Ezután az oppo-rens a „biztonsági” rendszer, a francia „biztonsági” politika fogalmának kérdésével foglalkozott. A kifejezés megértéséért. A francia biztonsági rendszer kezdettől fogva imperialista törekvéseket takart. Nehéz lenne eldönteni, hogy ez a biztonsági rendszer imperialista vagy demokratikus erők kibontakozását akadályozta-e jobban. Amikor ténylegesen biztonsággi szerepet tölthetett volna be, kudarcot vállott, szovjetellenes színezetét a 30-as évek közepén is megtartotta. Tehát a fogalom nem a tényleges tartalmat fejezi ki. Következő észrevétele a német bel- és külpolitikával foglalkozó részekhez kapcsolódott. A fasizmus uralomra jutását ábrázolva rá kellett volna mutatni a német uralkodó osztályon belüli meghasonlásra, elemezni a burzsoázia gyengeségét, amely a fasizmus győzelmének egyik fő oka volt. Ez a meghasonlás a külpolitikára is nagy hatást gyakorolt. Mivel a német uralkodó köröknek a fasizmustól idegenkedő része is az agresszív külpolitika irányába tolódott, a fasizmus uralomrajutásakor nem volt szükség gyökeres külpolitikai változtatásokra. Ez azonban nem szól azon álláspont mellett, amely az 1931-ben bekövetkezett fordulatot az 1933-as elé helyezi, mivel első esetben az agresszív külpolitika fokozódó belső szétesést takart, a másodikban viszont a gazdaságilag, katonailag egyre erősödő Németország törekvései fejeződnek ki. Véleménye szerint a disszertációból nem derült ki kellő mértékben az a felelősség, amely a nyugati hatalmakat terheli Németország nemzetközi helyzetének megszilárdításában. Ez összefüggésben van a francia „biztonsági” rendszernek tényleges biztonsági rendszerként való kezelésével, valamint Franciaország és a kisantant történelmi szerepének túlzottan pozitív beállításával. Ez a szemlélet érződik a négyhatalmi szerződés bemutatásánál, ahol kiderül, hogy az akció milyen nagymértékben járult hozzá az éppen uralomra kerülő fasiszta rendszer nemzetközi pozíciójának megszilárdításához, és tett irreálissá egy közeli antifasiszta összefogást. A Vatikánnak ugyanebben az irányban ható szerepét nem tárgyalja a disszertáció. Általánosságban is helyes lett volna a Vatikán politikáját vizsgálni, mert valószínű, hogy az olasz és a német fasizmus konszolidálásához nyújtott támogatása közvetlenül hozzájárult a francia délkelet-európai pozíciók aláadásához. A hitleri Németország élettér-problémáját tárgyaló résznél a szerző álláspontja arra a hipotézisre épül, hogy Hitlernél a világnézeti szempontok különválaszthatók a gyakorlati politikától. Ez véleménye szerint helytelen elképzelés. Hitler tetteiben és a fasiszta rendszer politikájában nem lehet a világnézeti mozgó rugókat elhanyagolni, és azt a pillanatnyi szükségletekre, lehetőségekre visszavezetni. Ez az álláspont a fasiszta világnézet tömeghatásának meg nem értéséhez, lekicsinyléséhez vezet. A disszertáció a francia lehetetlenség okai között említi azt az elképzelést, mely szerint a Rajna-vidék megszállása önmagában nem ér semmit. E megfogalmazásból az derül ki, hogy ezzel a szerző is egyetért. Ez az álláspont híralandó, mert azt a gondolatot tartalmazza, hogy az objektív körülmények irreálissá tettek minden határozottabb francia fellépést Németországgal szemben. A szerző kritikátlanul elfogadja a preventív háború lehetetlenségéről és a francia hadsereg defenzív jellegéről szóló nézeteket, túlhangsúlyozva Franciaország nemzetközi nehézségeit. Ez az álláspont csökkenti Franciaország felelősségét. Következő észrevétele a disszertáció periodizációjával volt kapcsolatos. Vitathatónak tartotta a kezdő és a befejező dátumot. Ormos Mária a fordulatot 1931–32-re teszi, eltérve az 1929–33-as dátumoktól. A francia integrációs tervek bukása, a gazdasági válság több országbeli mélypontja nem vezetett azonban olyan méretű erőátcsoportosulásra, mint a fasizmus németországi győzelme és a fasiszta tendenciák európai előretörése. Ez a periodizáció éppen úgy elmosza 1933 fontosságát, mint a weimari és a fasiszta Németország külpolitikája közti különbséget. Elhomályosul 1929 jelentősége is, amely nem tartalma

diplomáciatörténeti szempontból fontos eseményeket, azonban fontossága a világgazdaságban bekövetkező változások, és azok politikai hatása miatt vitathatatlan. Itt az opponens nemcsak a válság kezdetére gondolt, de arra az eléggé fel nem tárt fordulatra, amely a kapitalizmus fejlődésében bekövetkezett, s amelynek kezdőpontja 1929-re tehető. Bírálta a befejező 1935-ös dátumot. Nem bizonyítható, hogy 1935 jelentősége nagyobb, mint pl. 1936-é. Az 1-tt volna a helves, ha a disszertáció kezdő és befejező dátumát a szerző 1933 és 1938 illetve 39-hez kötné, mivel a diplomáciatörténet periodizációja nem térhet el az általános történeti korszakbeosztástól. Végül néhány észrevételt tett a status quo fenntartásának problémájáról. A status quo fenntartása, amelynek kezdettől fogva német- és szovjetellenes színezete volt, egyre határozottabban antifasiszta színezetet kapott, szovjetellenessége pedig aszerint csökkent, hogy az azt követelő államok milyen mértékben egyeztetik politikájukat a Szovjetunióval. Annak ellenére, hogy a Szovjetunió részéről Franciaországgal és a kisantant államaival való együttműködésnek feltétele volt a status quo elfogadása, a szovjet revíziós törekvések állandóan napirenden voltak, később megvalósításukra is sor került. Nem derül ki a disszertációból, hogy az ellentmondás mennyiben befolyásolta a szovjet külpolitikát és egy nemzetközi antifasiszta koalíció kialakulását. E kérdések alaposabb kidolgozása azért fontos, mert ezek tisztázatlansága a fő oka annak, hogy sokan az engedékenységi politikájában egy elhibázott béke-rendszer igazságtalanságainak megoldását, a szovjet követelésekben pedig nagyhatalmi törekvéseket láttak. Végül rámutatott a disszertáció túlzott terjedelméből fakadó hátrányokra. A disszertáció erényeinek, finom értékelő módszerének alapján, annak hangsúlyozásával, hogy nemcsak a magyar, de a nemzetközi diplomáciatörténetet is gazdagítja, elfogadásra ajánlotta.

A két opponensi vélemény elhangzása után *Zsigmond László* egyetemi tanár, a történettudományok doktora, a bírálóbizottság elnöke tett néhány megjegyzést, főleg a periodizáció kérdésében. Az 1929-as dátum korszakhatárként való elfogadását a diplomáciatörténet és a munkásmozgalomtörténet szempontjából egyaránt ellenezné és az 1933-as határt tartaná helyesnek. Az ekkor nyíló új korszakot 1935-tel nem lehet lezárni. Utalt az 1935-ös VII. kongresszusra, a franciaországi népfrontválasztások eredményeire, a spanyol akcióegységre, az angol békemozgalomra, a demokratikus erők előretörésére Amerikában, amelyek az 1935–36-os helyzet biztató voltát igazolják. A fordulat véleménye szerint 1937-ben történt, s a szakasz Münchennel zárul. Utána *Mérei Gyula* szólalt fel. Hiányolta, hogy nem esett szó arról, hogy a tőkés integráció és a nacionalizmus forrásai ugyanazok a termelési viszonyok, a kapitalista konkurenciaharc körülményei. Nem értett egyet azzal, hogy a német agresszív külpolitikának a fasiszta párton kívül nem volt jelentős politikai bázisa. Nyugat-német szerzők cikkei, tanulmányai is bő anyagot szolgáltatnak azokról a náci párton kívüli erőkről, tömegekről, amelyek a pártot támogatták. Ezeknek nagyobb hangsúlyt kellene adni, mert sokkal inkább hatással voltak a német külpolitika befolyásolására, mint a náciizmussal szembeni erők. *Juhász Gyula* felszólalásában kifejtette: igaz, hogy 1935–36-ban viszonylag kedvezőbbek a lehetőségek az antifasiszta összefogás szempontjából, de 1935–36-ban fordulat következett be Olaszország és Németország viszonyában, az erőviszonyok Németország javára dőltek el, ez Közép-Európa számára döntő fontosságú volt, s a disszertáció szempontjából ez lényeges. Hangsúlyozta, hogy az antifasiszta összefogás lehetőségeit jobban kellene vizolni. *Zsigmond László* újbóli hozzászólásában Mérei Gyulával egyetértően hangsúlyozta: számos tényezője volt annak, hogy Németország nagyrésze Hitler mellé állt, s nem szabad e tényezőket gyökereit figyelmen kívül hagyni. *Juhász Gyula* felszólalására reflektálva kifejtette: véleménye szerint az, hogy Németország vette át a vezető szerepet, még nem jelent fordulatot. Németország, ha nem is túlságosan, de elszigetelődött. Azok az erők, amelyek ekkor ezt kihasználni nem tudták, 1943–45 között újjászerveződtek. Ennek a későbbi egymástalálásnak az alapjai már 1935–36-ban megvoltak. A felelőség a mulasztásért a kispolgári pártokat, a szociáldemokrata pártokat, de a kommunista pártokat is terheli. A korszak a nagy elvetéltételek időszeke volt. A tengely nem volt legyőzhetetlen, egységes fellépés esetén Németország alul maradt volna. A népfrontpolitika jobb megértéséhez szükséges e kérdések hangsúlyozása.

Ormos Mária válaszában először azokat az észrevételeket sorolta fel, amelyeket a disszertáció nyomdai kéziratának készítésekor máris figyelembe vett. Ilven Mérei Gyula megállapítása a Duna-medence államainak egymáshoz való viszonyáról, a Monarchia nemzetközi szerepének csökkenéséről, az osztrák nemzeti tudat alakulásáról. Tokodnak a terjedeleme vonatkozó megjegyzésével szintén egyetértett, és azzal is, hogy a problémát időben tovább kell vizsgálni. A megjelölt változatban a Rajna-vidék német remilitarizálásával és ennek keleti hatásával zárja le a témát. Ezután azokra a kérdésekre tért át, melyekben egyetért az opponensekkel, de nem lát reális lehetőséget arra, hogy a

kívánságoknak eleget tegyen. Ilyen Mérei Gyulának az óhaja a Titulescu által javasolt kooperációs terv indítékainak megmagyarázására. Forrásanyag hiányában ugyanis a román szándékokat nem tudja objektíven elbírálni. Horthy személyes befolyásának megítélésére viszont témája kapcsán nem érzi magát illetékesnek. Elvileg szintén jogosnak tartotta Tokody Gyulának a Vatikánnal kapcsolatos megjegyzéseit. A vatikáni politika tárgyalása ennek ellenére azért maradt el, mert az arra vonatkozó anyag túl nagy és túlságosan hiányos is ugyanakkor. Elég ahhoz, hogy a kérdés bonyolultságát megvilágítsa, de kevés a megoldásra. A szovjet területi kérdésekkel való foglalkozást a disszertáció témája nem indokolja, ezek a versaillesi békeszerződések keretén kívül keletkeztek. Tényszerűen az ún. szovjet revíziót azért sem veheti fel, mert 1936-ig nem tud szovjet igénybejelentésről. Ezután azokra az opponensi megállapításokra tér át, amelyek véleménye szerint egyes megfogalmazásaiban talán nem elég világosan, de a disszertáció egészéből kitűnően maga is az opponensekhez hasonlóan fog fel. Ezeket a kifogásokat illetően úgy véli, hogy feladata néhány megfogalmazás pontosbitásában kell álljon. Ilyen a francia biztonsági politikának a kérdése. Szerinte a disszertáció nem hagy kétséget afelől, hogy a 20-as évek francia politikája — fő vonalában — intranzigens nacionalista politika, amely jelentős szerepet játszott a Duna-medencében és Németországban a jobboldali nacionalista tendenciák erősítésében, s ebben az összefüggésben hozzájárult Hitler hatalomrajutásához is. A disszertáció bemutatja, hogy a biztonság a franciák által felállított rendszer keretében nem volt megteremthető. Ennek egyetlen útját, a francia—szovjet összefogást, a francia politika leghaladóbb képviselői sem tudták végigjárni.

Rátérve a periodizációs kérdésre, a szerző kifejtette, hogy a francia biztonsági politika vizsgálata éppen a fentiek miatt nem kezdhető az általános egyetemestörténelem szempontjából egyébként általa is fontosnak tartott 1929-es dátummal. Objektíve biztonsági politikáról ugyanis csak 1931-től kezdve lehet beszélni. A francia politika ugyan továbbra is imperialista maradt, de ettől kezdve a francia állam érdeke megegyezett a háború elkerülésének általános érdekeivel. Arra válaszolva, hogy 1931-nek vagy 1933-nak tulajdonít-e nagyobb jelentőséget, kifejtette, hogy a disszertációban nem 1931-nek 1933 jelentősége elé helyezésétől van szó, hanem arról, hogy a Hitler uralomrajutását jelentő pillanatot olyan eredménynek tekinti, melyet egy hosszabb általános átalakulási periódus előzött meg, amely szerinte 1931-ben veszi kezdetét. A weimari és a hitleri külpolitika kapcsolatát illetően a minőségi differenciára több helyen van utalás, végül egy helven összefoglalás is. Eszerint a hitleri politika folyamatosságot fejez ki, mivel a korábbi imperialista tendenciák kiterelvényesedését foglalta magában, de fordulatot is jelentett ezek mérvében, az elérésükre irányított módszerekben. Az 1931—33 közötti időt ebből a tekintetből is átmenetinek tartja a szerző, mivel a Brüning, Papen, Schleicher irányú folyamatos eltolódást jelentett az agresszív külpolitika felé. 1936 márciusával zárja a szerző a témát, mert ezután francia biztonsági politikáról érdemileg már nem lehet beszélni, csak a francia szövetségi rendszer teljes széthullásáról. Franciaország felelősségéről szólva elmondotta, hogy egyik fő célja éppen annak bemutatása volt, hogy a náciizmus hatalomrajutása, s Hitler kezdeti sikerei csaknem az egész tőkés világ közös produktuma. Véleménye az, hogy mind a német fasizmus, mind a második világháború koprodukciónak készült. Ennek a folyamatnak minél többoldalú bemutatására törekedett. Franciaország esetében ezen a komplexumon belül külön kérdést jelent a francia hadsereg defenzív jellege, s erre a szerző nem talál kielégítő magyarázatot. Egyetértett azzal, hogy a náci politika vizsgálatában nem lehet a világnézeti, eszmei, szubjektív elemet elhanyagolni, és azt csupán a pillanatnyi taktikai szempontokra visszavezetni. A disszertációban a külföldi történésekkel vitázva maga is éppen az eszmei, szubjektív tényező figyelmen kívül hagyását hiánvolja. Nagyon nehéz lenne a fasiszta vezetők által tényleg kialakított szubjektív koncepció és a csupán elhíttetésre szánt elemek szétválasztása, erre nem is vállalkozott, de ilyen vizsgálatot ugyanakkor nem látna feltétlenül elvetendőnek. Végül a szerző egy olyan pontot említett, melyen nézete alapján eltér az opponens véleményétől. Nem értett egyet Tokody Gyulának azon véleményével, hogy az első világháborút követő békének a perspektivikus erőviszonyokat kellett volna alapul venniük. Felvetette a kérdést, hogy vajon mi lett volna az a status, amely a német potenciának megfelelt, és így az egyensúlyt biztosíthatta volna. Zsigmond Lászlónak válaszulva elmondotta, hogy amikor 1936 márciusát veszi befejező dátumnak, elsősorban katonai szempontok befolyásolják, nevezetesen az a körülmény, hogy a francia vezérkar lezárta azt a lehetőséget, hogy keleti szövetségeit segítségben részesítse.

A bíráló bizottság javasolta a TMB-nek, hogy Ormos Mária számára a történettudományok kandidátusa címet ítélje meg.

Csepányi Dezső: „Az ellenforradalmi rendszer munkáellenes politikája 1935 – 1939” c. kandidátusi értekezését 1968. december 18-án vitatta meg a Tudományos Minősítő Bizottság.

A szerző disszertációjában arra a fontos kérdésre keres és ad választ, hogy a nagy világgazdasági válság után miért és hogyan került a magyar kormány, valamint a különböző jobboldali pártok politikájának homlokterébe a munkáskérdés. A problematika kifejtésére — mint előszavában megjelöli — három egymással szorosan összefüggő, egymásra kölcsönösen ható kérdést tárgyal behatóan:

1. Az ellenforradalmi rendszernek a legális szocialista munkásmozgalom ellen követett politikáját, azaz: a fasiszta munkáskamarák létrehozására, tehát a munkásosztály soraiból való tömegbázis teremtésére és ezáltal a szocialista munkásszervezetek felszámolására irányuló kísérletét.

2. A harmincas években napirendre került állami szociálpolitika helyét, szerepét és jelentőségét.

3. A kormányok által, a munkásosztály megnyerésére támogatott különböző szélsőjobboldali munkásszervezetek behatolási próbálkozásait.

Az értekezés e három problémakör alakulását vizsgálja a Gömbös-kormány utolsó másfél évében, a Darányi- és Imrédy-kormányok idején, valamint a Teleki-kormány első félévében.

Kónya Sándor, a történettudományok kandidátusa, opponensi véleményében hangsúlyozta, hogy a jelölt meggyőzően mutatja be a 30-as évek magyar kormányai belpolitikájának azon szerves részét képező törekvését, „hogy az elnyomás fokozásával és a különböző, felülről szervezett álmunkásszervezetek létrehozásával, bár szervezeti felépítésében eltérő, de alapjában fasiszta érdekképviseleti rendszer kiépítésével visszaszorítsák ill. felszámolják a legális szocialista munkásmozgalmat”. E kérdéskörben a Nemzeti Munka-központ története egyes részleteinek feltárásával, az Országos Szabadidő Intézet tervének és a mögötte meghúzódó szervezési elképzeléseknek bemutatásával, valamint a Magyar Élet Mozgalom munkások között végzett szervezkedésének tárgyalásával újat hoz történeti irodalmunkban.

Ezután a opponens kiemelte, hogy a szerző a munkásosztály sorainak megbontására irányuló, közvetlenül a kormány által irányított „mozgalmak” tárgyalásán túlmegy, s a harmadik kérdéskör keretében vizsgálódási körébe bevonta azokat a katolikus indítású szervezeteket is, amelyek mint a Magyar Munkások Önálló Gazdasági Szervezete, vagy pl. mint a Szegedről induló Hivatásszervezet és az Actio Catholica Egyházközségi Munkásszakosztálya (az EMSzO) „részben a kormánypárttal szemben, részben a nemzetiszocialista mozgalom ellensúlyozására igyekeztek a munkások körében befolyásra szert tenni”.

A disszertáció egyik fő témakörében, az ipari szociálpolitikában, a Bornemissza által kidolgozott szociálpolitikai alapelvek érvényesítését kíséri figyelemmel a szerző, és a harmincas évek sztrájkmozgalmait felvázolva bizonyítja, hogy „a különböző szociálpolitikai intézkedések elsősorban ezeknek a harcoknak a következménye, és annyi valószínűség van belőlük, amennyit a munkásság erejével kiküzdött”. Helyesen mutat rá a disszertáció — hangsúlyozta Kónya Sándor —, hogy a munkásság sztrájkharcai mellett éppen Gömbösnek a legális szocialista munkásmozgalom felszámolására irányuló sikertelen kísérlete, s nem utolsósorban a háborúra való felkészülés „zavartalanságának” biztosítása azok az indítékok, amelyek meggyőzték a magyar uralkodó körök egy részét is a konkrét szociálpolitikai intézkedések szükségességéről.

A jelölt disszertációja előszavában kitűzött célját gazdag sajtó-, levéltári és korabeli könyvészeti anyag feltárásával érte el.

A továbbiakban az opponens a téma kidolgozásának módjáról, a dolgozat szerkezetéről szövegezt. Véleménye szerint szerencsésebb megoldás lett volna a három kérdéskör összefüggő, folyamatos, a kérdéses korszakot átívelő, s nem az egymást követő kormányok szerinti tárgyalása. Annál is inkább, mert a Bornemissza által 1936-ban kidolgozott szociálpolitikai alapelvek nem változtak a tárgyalt időszakban, s mert a disszertáció címe sem a különböző kormányok munkáspolitikáját jelöli meg az értekezés témájaként, hanem az ellenforradalmi rendszerét. Ezen előadásmódnak a könnyebb áttekinthetőség mellett még az az előnye is meglenne, hogy kiküszöbölne több ismétlést, s csökkentené azokat a veszélyeket, amelyek egy-egy kormány politikájának somnás, azért szűkszavú vázlatos értékeléséből adódnak. Kónya Sándor mellőzhetőnek tartotta a különböző kormányok belpolitikájának a munkában tapasztalható viszonylag nagyterjedelmű, általános jellemzését.

Az opponens elfogadhatónak tartotta a tematikának a dolgozatban tárgyalt három fő kérdésre való szűkítését, valamint a tárgyalt időszak kezdő és végpontját,

további kutatás vagy könyvben való megjelentetés esetére azonban a társadalombiztosítás helyzete és alakulása történetének feldolgozását is, valamint az 1939-es időhatár kitölését ajánlotta a szerzőnek. A honvédelmi törvény életbeléptetése kétségtelen lényeges változásokat vont maga után a szociálpolitikában, de egyéb területen változatlanul folytatódnak az erőfeszítések a munkásosztály alapvetően szocialista szervezetségének megtörésére. Így az 1939. szeptember 1-i határ a disszertációban tárgyalt három kérdéskörből is csak egynek esetében tekinthető megnyugtatónak.

A továbbiakban Kónya Sándor néhány részletmegjegyzés keretében több pontotlan, azért félroérthető fogalmazásra, a korabeli sajtóanyag nem elég kritikus felhasználásából adódó problémára hívta fel a jelölt figyelmét. Végezetül elmondotta, hogy a harmincas években igen gazdag színárnyalatban szereplő politikai erők precízebb megkülönböztetésére is törekedni kell, mindenekelőtt talán egészen következetes jelzőhasználattal.

Opponensi véleményének végén — hangsúlyozva, hogy a disszertációban tükröződő kutatási tevékenység, az elért új eredmények megfelelnek a kandidátusi értekezéssel szemben támasztott követelményeknek — Kónya Sándor javasolta Csépanyi Dezső részére a kandidátusi fokozat odaítélését.

Pintér István, a történettudományok kandidátusa opponensi véleményében mindenekelőtt a világ témaválasztását értékelte. Nem a korszak érdekes, izgalmas témái közé sorolja, hanem olyan, a két világháború közötti időszak szintéziséhez nélkülözhetetlen építőkö-témának tartja, amely a 30-as évek társadalmi és osztálymozgását új oldalról tárja fel, mely a magyar munkásosztály helyének, szerepének jobb megértéséhez nyújt jelentős segítséget.

A munka pozitívumairól szólva, először a bevezető részt dicsérte, melyben a szerző alapvető dokumentumokra támaszkodva bizonyítja be, hogy Magyarország szociálpolitika tekintetében a világ legelmaradottabb országai közé tartozott. Majd a munka első fejezetére térve, az opponens hangsúlyozta, hogy a szerző helyesen tárgyalja a fasiszta munkáskamarák felállításának kérdését Gömbös kormánypolitikájának szerves részeként. Új megvilágításban tárgyalja a kamara-elképzelést, tervek bukásának okait. Helyesen állapítja meg, hogy Darányi inkább a szakszervezetek fokozatos elsorvasztását szorgalmazza, s a Gömbös-féle terveket Imrédy sem tudja megvalósítani.

Jó érzékkel látja a jelölt a szociálpolitika és a magyar kormányok bel- és külpolitikájának összefüggéseit is. Kár, hogy nem vonja le a következtetést: az ipari burzsoázia nagy részének a kormány szociálpolitikájával szembeni ellenállása miatt a kormány magát a munkásérdekek képviselőjeként tüntethette fel, és a munkások elégedetlenségét, amelyet egyrésről maximálisan elfojtottan igyekezett, másrésről éppen a burzsoázia egyes csoportjai ellen vívott küzdelmében próbálta felhasználni. A jelölt disszertációjában igen gazdag forrásanyag felhasználásával kíséri nyomon az egyes szociálpolitikai intézkedések születését, s gondosan figyeli a végrehajtásukért folvó munkás-küzdelmeket. Elemzi a szociálpolitika helyét, szerepét a kapitalista rendszerben általában és speciális szerepét a fasizmus keretei között. Helyesen veti fel a benne rejlő nagy lehetőséget a szociáldemagógia alkalmazására. Elemzi az állami beavatkozás új formáját a társadalmi ellentétek megoldásában, — különösen a bérkérdésben. Felhívja figyelmünket arra, hogy a magyar munkásosztály egészét még a legrovaszabb érdekvédelmi politikával és taktikával sem sikerült eltántorítani a szocialista szervezetektől. (S ha igen, mint pl. a bányászok esetében, akkor ez csak ideiglenesen sikerült.) Kár, hogy e kérdés sokoldalú vizsgálatával a jelölt adós maradt.

A kormány által támogatott és a szélsőjobboldali munkásszervezetekkel foglalkozó részekből külön kiemelte az opponens a Gömbös által Marton Béla vezetésével létrehozott Nemzeti Munkaközpont szerepének tárgyalását. Értékes momentumként ítélte meg az opponens azt is, hogy Csépanyi a nyilas munkásszervezetek, valamint a kormány által támogatott munkásszervezetek egymáshoz s a szocialista szervezetekhez való viszonyát is vizsgálja, s így értékes adalékokkal járul hozzá e jelenségek további megértéséhez. Kár, hogy a nyilas munkásszervezeteknél megelégszik csak a rájuk gyakorolt politikai befolyás bemutatásával, s elhanyagolja szervezeti erejük megrajzolását.

A fő kérdések mellett — állapította meg Pintér István —, figyelemre méltó részadatokkal is gazdagítja a tárgyalt időszak egyes kormányainak általános politikáját. (Pl. Darányi „sajátos” fasizmusának bemutatása.)

A pozitívumok sorában végül az igen gazdag forrás-, különösen sajtóanyagot említette az opponens.

Attérve a munka gyengéire, mindenekelőtt kifejtette: az a körülmény, hogy mind-ezideig elhanyagolt kérdések első marxista igényű feldolgozását vállalta a jelölt, számos hibaforrás lehetőségét rejti magában. A munka egyik legfőbb gyengéje például az, hogy

bár a jelölt jól körülhatárolja, mivel akar foglalkozni, ezt az értekezésben nem tartja be. E bonyolult korszaknak szinte minden problémáját meg akarja világítani (az egyes kormányok bel- és külpolitikáját is.). Kifogásolta, s második fő problémaként jelölte meg Pintér István a munka szerkezetét. Az ő véleménye szerint is helyesebb lett volna az egyes problémaköröket összefüggésekben, egységben tárgyalni.

További gyengék: Igen sok kérdés megválaszolatlanul maradt, sok esetben nem lépi túl a korabeli írások, sajtó fejtegetéseinek ismertetését, s nagyon sokszor teljesen kritikátlanul veszi át azokat. Egy sor fontos kérdés statisztikai felmérésére pl. kísérletet sem tesz. Sok esetben megmarad részadatoknál, holott állításait az összesítő adatok még pregnansabbá tehetnék. (Pl. a sztrájkok intenzitásával kapcsolatban.)

Végül pedig — részben vitakérdésként is — a következő problémát említette az opponens: Kétségtelen, igaz a jelöltnek azon megállapítása, hogy a szociális intézkedéseknek nagy szerepük volt a szocialista munkásmozgalom visszaszorításában. A rendszer ezen intézkedésekhez fűzött reményei valótvalóságát azonban Pintér István nem ebben illetve nem csak ebben látja, hanem a Horthy-rendszer tömegbázisának kiszélesedésében is. Igaz, hogy a szocialista szakszervezetek tömegbázisa jórészt változott, igaz, hogy a szélsőfasiszta munkásszervezetek sem tudtak lényeges, hosszabb időre szóló befolyást elérni a munkásság soraiban, de — s ezt a szerző sajnos nem vizsgálja — *magának a rendszernek* befolyása növekedett meg tényleges szociális intézkedések és demagógia révén egyaránt. (Tízezrével kerültek új munkások a legnagyobb ipari és hadiüzemekbe, ahol közismerten a legtöbb szociális engedményt kapták.) Igaz, hogy ezt a következtetést a jelölt nem vonja le munkájában, tény azonban, hogy ráiránvítja a figyelmet a kormány szociálpolitikájában rejlő, a rendszer tömegbázisát szélesítő, eddig elhanyagolt tényezőkre, s ez már a disszertáció komoly érdeme.

Befejezésül hangsúlyozta az opponens, hogy a számos kisebb hiba ellenére is megfelel a disszertáció az előírt feltételeknek, mert jelentős anyag feltárásával, s főként a 30-as évek szociálpolitikájának első ízben történt átfogó, új tudományos megállapításokat tartalmazó feldolgozásával hozzájárul a Horthy-korszak történeti képének gazdagításához. Ennek alapján javasolja a kandidátusi fokozat megítélését Csépanyi Dezső számára.

Csépanyi Dezső az opponenseknek adott válaszában témája feldolgozásának neheztől körülményeiről szót először. Megállapította, hogy az időszak politika- és munkásmozgalomtörténete a maga teljes bonyolultságában még nem feltárt területe történetírásunknak. A másik nehézséget pedig az okozza, hogy az egyébként igen fontosnak minősülő levéltári források nagyrészt hiányosak. Ezért támaszkodott igen nagymértékben a nyomtatott forrásanyagra.

Munkája felépítésével kapcsolatban elmondta, hogy azért választotta az adott szerkezeti megoldást, mert úgy érezte, hogy a három nagy kérdéskör olyan szoros kapcsolatban, egymásra hatásban van, hogy a lineáris tárgyalásban esetleg elsikkadtak volna azok az összefüggések, amelyeket így egy-egy kormányidőszakon belül ki tudott mutatni. Elisméri ellenben, hogy az 1939-es korszakhatárral történő zárás mesterkéltnek hat, de megfelelő feldolgozások híján csakis saját további kutatásaira támaszkodhatott volna, ami viszont túlságosan késztette volna munkájának elkészültét. Elfogadja opponenseinek azon bírálatát, hogy a tárgyalt időszak kormányainak belpolitikáját sok esetben summásan, leegyszerűsítve mutatta be. Ez sajnos abból következik, hogy munkájának megírása idején még a korszak belpolitika-történetéről nem készült olyan feldolgozás, amelyet ebből a szempontból felhasználhatott volna.

A társadalombiztosítás helyzetének és alakulásának tárgyalását hiányoló opponensi véleményre felülve elmondta, hogy kutatásai során igen kevés erre vonatkozó anyag került elő. Pintér Istvánnak azzal a véleményével, hogy a rendszer tömegbázisa a szociálpolitikai intézkedések révén szélesedett volna, nem ért egyet. Jóllehet tényként fogadhatjuk el azt, hogy a rendszer bázisa erősbödött, véleménye szerint először is nem a szervezett szocialista munkásrétegekből, másrészt pedig nem a szociálpolitika révén, hanem sokkal inkább más, főként a nacionalista, sovinszta országgyarapító hangulat volt a munkásokra is a kormány irányába taszító hatással. Természetesen ezek a tényezők együtt és egymást erősítve hatottak, s nagyon nehéz lenne annak megállapítása, melyik milyen mértékben. Kónya Sándor azon észrevételeit, melyek a korabeli sajtóanyag felhasználásának módszerével kapcsolatosak, elfogadja, és elisméri, hogy néhány esetben forrás-kritika nélkül vett át korabeli értékeléseket. Arra a kérdésre pedig, hogy a burzsoázia nagy része maga is miért zárkózott el a munkáskamrák létrehozásának terve elől, elfogadja Pintér István magyarázatát, hogy ugyanis a munkásság egészének szervezetbe tömörítését, még ha az fasiszta szervezet is, a nagyburzsoázia nem helyezte,

mert a rendszert nem érezte ehhez elég erősnek. Ehhez azután a fináncsőke külpolitikai megfontolásai is hozzájárultak. A totális fasizmus megvalósítása ugyanis teljes csatlakozást jelentett volna Németországhoz, és ez a külpolitikai manőverezést lehetetlenné tette volna.

A továbbiakban elismerte azon vélemény jogosságát, hogy a különböző jobboldali munkásszervezetek tárgyalásában aránytalanság van, s a nyilas munkásszervezetekre pl. kevesebb figyelmet fordított. Elfogadta Kónya Sándor észrevételét, mely arra irányul, hogy az ellenforradalmi rendszer politikai erőinek sokszínű skáláját a következetes jelző használatával is igyekezzünk megkülönböztetni.

Válasza végén köszönetet mondott mindazoknak, akiknek segítsége az eredményes munkához hozzájárult, s opponenseinek, kiknek észrevételeit a jövőben hasznosítani óhajtja.

A bíráló bizottság javasolta a TMB-nek, hogy Csépanyi Dezső számára a történettudományok kandidátusa címet ítélje oda.

Stier Miklós

HELYREIGAZÍTÁS

A Századok 1970. évi 2. számában közölt fénykép *Endrei Walter*: Középkori angol textilimportunk gyapjúszövevei című tanulmányához tartozik.

*

A Századok ugyanezen számában jelent meg a *Magyar Tanácsköztársaság* című központi kiállítás ismertetése. A kiállítást, ellentétben a beszámolóval, nem a Budapesti Történeti Múzeum, hanem a *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum* rendezte.

СОДЕРЖАНИЕ

ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ — *М. Инце*: Принципиальные и методологические проблемы современной истории — Рефераты высказываний: *И. Бекень*: Архивные источники современной истории — *К. Кульчар*: Современная история и социология — *П. Шимон*: Современность и исследование истории рабочего движения — Выступления: Вопросы обучения современной истории. Дискуссия, состоявшаяся во второй день выездной сессии (*М. Манн*) — СТАТЬИ — *Э. Х. Харасту*: Англия и германский вопрос в начале 1935 года — СООБЩЕНИЯ — *И. Варга*: Земские соборы и вопрос русских сословий. — *Й. Кишиш*: Борьба якуншагских крестьян против распространения системы вечного закрепощения (1687—1703). — Дневниковые записи Михая Нимешшени в 1910—1918 годах (*Й. Злински*) — ДИСКУССИЯ — Замечания к критике Шандора Балого (*Л. Тилковски*). — Ответ Лоранту Тилковски (*Ш. Балог*) — ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ — *Э. С. Маркарьян*: Основные принципы сравнительного исследования истории. — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *О. Сабольч*: К истории исторического познания. — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ЗАМЕЧАНИЯ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

PROBLÈMES DE L'HISTOIRE DE L'ÉPOQUE — *M. Incze*: Les problèmes de principe et méthodologiques de l'histoire de l'époque — Communications: *I. Bekény*: Les sources d'archives de l'histoire de l'époque — *K. Kulcsár*: Histoire de l'époque et sociologie — *P. Simon*: Recherches sur l'histoire contemporaine et l'histoire du mouvement ouvrier — Interventions — Les questions de l'enseignement de l'histoire de l'époque. Débat du deuxième jour du congrès ambulante (*M. Mann*) — ETUDES — *É. H. Haraszi*: L'Angleterre et le problème allemand au début de 1935 — COMMUNICATIONS — *I. Varga*: Les „zemskie sobory” et le problème du système des Ordres russe — *J. Kiss*: Lutte de la paysannerie iazygue-coman contre l'extension du servage perpétuel (1687—1703) — Notes du journal du Dr. Mihály Niamessny *J. Zlinszky*: — DÉBATS — Aperçus sur la critique de Sándor Balogh (*L. Tilkovszky*) — Réplique à Loránt Tilkovszky (*S. Balogh*) — LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES — *E. S. Markarian*: Principes de l'examen comparatif de l'histoire — LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — *O. Szabolcs*: A l'histoire de la connaissance historique — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

THE PROBLEMS OF CONTEMPORARY HISTORY — *M. Incze*: The ideological and methodological problems of the writing of contemporary history — *Correferates*: *I. Bekény*: The archival sources of contemporary history — *K. Kulcsár*: Contemporary history and sociology — *P. Simon*: The research of the history of present time and of the history of the worker's movement — Contributions — The problem of the teaching of contemporary history. The discussion of the second day of the congress (*M. Mann*) — STUDIES — *É. H. Haraszi*: England and the German Question in the early 1935 — REVIEW ARTICLES — *I. Varga*: The zemskie sobory and the problem of the russian system of the Estates — *J. Kiss*: The struggle of the Jazygian-Cumanian peasantry against the extension of the system of serfdom (1687—1703) — The diary of dr. Mihály Niamessny, 1910—1918. (*J. Zlinszky*) — DISCUSSIONS — Remarks to the critique of S. Balogh (*L. Tilkovszky*) — Answer to Lorant Tilkovszky (*S. Balogh*) — HISTORIANS FRONT OF THE SOVIET UNION AND PEOPLES DEMOCRACIES — *E. S. Markarjan*: The basic principles of the comparative research of the history — PROBLEMS OF THE HISTORY TEACHING — *O. Szabolcs*: Contribution to the history of the historical cognition — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — SPECTATOR — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

FRAGEN DER ZEITGESCHICHTE — *M. Incze*: Prinzipielle und methodologische Probleme der Zeitgeschichte — *Korreferate*: *I. Békény*: Archivquellen der Zeitgeschichte — *K. Kulcsár*: Zeitgeschichte und Soziologie — *P. Simon*: Erforschung der Geschichte der Jetztzeit und der Arbeiterbewegung — *Diskussionsbeiträge* — Fragen des Unterrichts in Zeitgeschichte. Diskussion des zweiten Tages der Wandertagung (*M. Mann*) — STUDIEN — *É. H. Haraszi*: England und die deutsche Frage zu Beginn des Jahres 1935 — BEITRÄGE — *I. Varga*: Die Ständetage und die Frage des russischen Ständetums — *J. Kiss*: Kampf der Bauernschaft der Jazygen und Kumanen gegen die Erweiterung des Systems der ewigen Leibeigenschaft (1687—1703) — *Tagebuchaufzeichnungen* dr. Mihály Niamessnys 1910—1918. (*J. Zlinszky*) — *Bemerkungen zur Kritik* S. Baloghs (*L. Tilkovszky*) — *Antwort an* L. Tilkovszky (*S. Balogh*) — HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN — *E. S. Markarjan*: Grundsätze der vergleichenden Untersuchung der Geschichte — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTS — *O. Szabolcs*: Zur Geschichte der geschichtlichen Erkenntnis — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — NOTIZEN — CHRONIK

Következő számunk tartalmából

Hazánk felszabadulásának 25. évfordulójára

Berend T. Iván: A termelőerők fejlődése: növekedés és struktúraváltozás Magyarországon a szocialista átalakulás negyedszázadában.

Balogh Sándor: Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások Magyarországon

Orbán Sándor: A demokratikus agrárforradalom és a parasztság rétegződésének problémái a felszabadulás után

Szücs László: Horthy levele Sztálinhoz 1944 őszén

Nemzetközi tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 25. évfordulóján (*Birta István—Nagy Ferenc*)

E számunk munkatársai

Balogh Sándor kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Bánkuti Imre* kandidátus, muzeológus (Magyar Nemzeti Múzeum) — *Barta Gábor* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Bekény István* az Országos Levéltár osztályvezetője — *Beller Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Borus József* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Darabos Zsuzsánna* könyvtáros (ELTE, Bp.) — *Glatz Ferenc*, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *H. Haraszi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hegyi Klára*, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Honfi József* egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Horváth Jenő* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Incze Miklós* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Kardos József* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Kiss József* középiskolai tanár (Bp.) — *Kubinyi András* a Budapesti Történeti Múzeum osztályvezetője — *Kulcsár Kálmán*, az állam- és jogtudományok doktora, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának igazgatója — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Makkai László*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mann Miklós*, a Magyar Történelmi Társulat tudományos munkatársa — *Nádasdi József* egyetemi hallgató (Debrecen) — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Ormos Mária* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Pál Lajos* a Magyar Történelmi Társulat tudományos segédmunkatársa — *Pándi Ilona* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Petneki Aron* az MTA Történettudományi Intézet könyvtárosa — *Rákosi Sándor* az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Rév Erika* kandidátus (Bp.) — *Sárdi Anna* az MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Simai János* középiskolai tanár (Bp.) — *Simon Péter* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *S. Lengyel Márta* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa — *Solymosi László*, az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Stier Miklós*, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szabó Ferenc*, a Gyulai Állami Levéltár igazgatója — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető tanára — *Szakács Kálmán* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szekeres József* kandidátus, levéltáros (Fővárosi Állami Levéltár, Bp.) — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Tóth István*, az MTA Történettudományi Intézet dokumentátora — *Varga Ilona* egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Vass Henrik*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója — *Vértes György*, az Országgyűlési Könyvtár igazgatója — *Vörös Károly*, a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatóságának főelőadója — *Zlinszki János* (Bp.) — *Zsigmond László* akadémiai I. tag, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.)

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál (KHI Budapest V., József-nádor tér 1.) közvetlenül vagy csekklapon, (csekkszám: egyéni 61257, közületi 61066), valamint átutalással a KHI MNB 8. egyszámlájára.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Telefon: 111-010, pénzforgalmi jelzőszám 215-11 488,

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.

Telefon: 185-612.

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Káldy Nagy Gyula*: **Magyarországi török adóösszeírások.** Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970. 107 l. Ára: 13,— Ft
- R. Várkonyi Ágnes*: **A pozitívista történetiszemlélet.** Gondolat Kiadó, Budapest. 1970. 217 l. Ára: 20,— Ft
- Szücs Jenő*: **A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához).** Akadémiai Kiadó, Budapest. 1907. 127 l. Ára: 16,— Ft.
- Pölöskei Ferenc*: **Kormányzati politika és parlamenti ellenzék. 1910—1914.** Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970. 258 l. Ára: 52,— Ft.
- Gunst Péter*: **A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920—1938.** Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970. 449 l. Ára: 83,— Ft.
- Kis Aladár*: **Az olasz fasizmus története.** Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 378 l. Ára: 44,— Ft.
- Ormos Mária*: **Háború Etiópia földjén.** Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 190 l. Ára: 18,— Ft.
- A második világháború képei 1939—1945** (Írta és a képeket válogatta: *Dr. Ötvedei Ignác* és *Dr. Száva Péter*). Európa Kiadó, Budapest. 1970. 683 l. Ára: 98,— Ft.
- G. K. Zsukov*: **Emlékek, gondolatok.** Kossuth Kiadó — Zrínyi Kiadó, Budapest. 1970. 549 l. Ára: 80,— Ft
- Pintér István*: **A Magyar Front és az ellenállás 1944. március 19.—1945. április 4.** Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 263 l. Ára: 28,— Ft.
- Szabó Bálint*: **Népi demokrácia és forradalomelmélet.** Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 266 l. Ára: 30,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

19 - 1328

SZÁZADOK

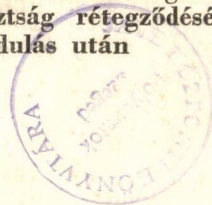
A tartalomból:

**Magyarország felszabadulásának
25. évfordulójára**

**Berend T. Iván: A termelők fejlődése:
növekedés és struktúraváltozás Magyar-
országon a szocialista átalakulás negyed-
százdában**

**Balogh Sándor: Az 1945. november 4-i
nemzetgyűlési választások Magyarországon**

**Orbán Sándor: A demokratikus agrárfor-
radalom és a parasztság rétegződésének
problémái a felszabadulás után**

1971 JAN 2 5

104. ÉVF.

1970. 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST. I., ÜRI UTCA 51—53.

104. ÉVFOLYAM 1970. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Berend T. Iván*: A termelőerők fejlődése: növekedés és struktúraváltozás Magyarországon a szocialista átalakulás negyedszázadában 827
- Balogh Sándor*: Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások Magyarországon (I. rész)..... 869
- Orbán Sándor*: A demokratikus agrárforradalom és a parasztság rétegződésének problémái a felszabadulás után 941

KÖZLEMÉNYEK

- Szücs László*: Horthy levele Sztálinhoz 1944 őszén 983
- Nemzetközi tudományos ülészak hazánk felszabadulásának 25. évfordulóján (*Birta István—Nagy Ferenc*) 990

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Donáth Ferenc*: Demokratikus földreform Magyarországon 1945—1947 (Ism. *Szücs László*)..... 1016
- Karsai Elek—Somlyai Magda*: A felszabadulás krónikája 1944 ősze — 1945 tavasza (Ism. *Szakács Sándor*)... 1018
- Pintér István*: Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért 1941 június—1944 március (Ism. *Szinai Miklós*) 1021
- A szocializmus útján. A felszabadulást követő negyedszázad kronológiája (Ism. *Szakács Kálmán*) 1025
- Rényi Péter—Sánta Ilona*: A mi negyedszázadunk (Ism. *Ságvári Ágnes*) 1027

FOLYÓIRATSZEMLE

- Külföldi folyóiratok 1030

FIGYELŐ

- Történelmi film-e az Ítélet? (*Beller Béla*) 1062

KRÓNIKA

- A Magyar Történelmi Társulat hírei 1071
- Beszámolók Szabó Bálint és Láng Imre kandidátusi dissertációjának vitáiról (Glatz Ferenc) 1076
- Képmelléklet: Az élet megindulása Budapesten (Összeállította: *Stemler Gyuláné*) 1018—1019

Hazánk felszabadulásának

25. évfordulója a magyar történettudománynak is ünnepe. Egész népünkkel együtt ünnepli e nagy történelmi sorsfordulót; országunk felszabadulását, a népi demokratikus forradalom kibontakozását. Megemlékezik a Vörös Hadsereg győzelméről, azokról, akik életüket áldozták a harcban és azokról, akik évtizedeken át küzdöttek a dolgozók felszabadításáért.

A felszabadulás döntő fordulatot jelentett történettudományunk történetében is: megnyitva a szabad fejlődés útját kiépítette a történettudományi kutatás széles szervezetét és lehetőséget adott ahhoz, hogy történetírásunk megtermékenyüljön a marxizmus—leninizmus világnézetével és tudományos módszerével.

A Századok jelen száma a felszabadulás és az azt követő esztendőök történetéről szóló tanulmányokkal, cikkekkal tiszteleg a negyedszázad előtti újjászületés emléke előtt.

A termelőerők fejlődése: növekedés és struktúraváltozás Magyarországon a szocialista átalakulás negyed századában*

Az elmúlt negyed század a magyar gazdaság történetének legdinamikusabb korszaka. Az iparosítás lendülete Magyarországot a leggyorsabban fejlődő országok közé emelte, megtörve az előző negyed század növekedési lassúságát és fontos szerkezeti, fejlettségi fordulatot idézve elő. Bár a felszabadulás után meginduló folyamatokat sok vonatkozásban egyáltalán nem tekinthetjük lezártaknak, e folyamatok részeseként is felismerhetjük a magyar gazdaság történelmi horderejű fordulatát. A gazdaság növekedése, a fordulat kikényszerítése természetesen hatalmas erőfeszítéseket kívánt s elkerülhetetlenül tévedésekkel, ellentmondásokkal is keveredett.

A gazdaságtörténész — a közgazdasági kutatásokra is támaszkodva — ma már megkísérelheti a termelőerők negyed százados fejlődéstörténetének összefoglalását.

1. A munkaerőállomány létszám- és színvonal-fejlődése: a növekedés demográfiai és oktatási elemei

Demográfiai fejlődés, a munkaerőállomány létszámnövekedése

A második világháború éveiben a frontokon, a zsidó lakosság tömeges gyilkolása, a bombatámadások majd az ország hadszíntérré változása következtében több százezer ember pusztult el Magyarországon. Míg a húszas évtizedben az ország lakossága közel 700 ezer fővel, a harmincas években is több mint 630 ezer fővel gyarapodott, a negyvenes években több mint 110 ezres lélekszámcsökkenés következett be. Az 1949. évi népszámlálás 9,2 millió lakost talált az országban. A háborút követő évek csakhamar a népszaporodás fellendülésére vezettek. 1947-től az élve születések száma már elérte a háború előtti és alatti évi 180–190 ezer körüli szintet, majd a szigorú abor-

* Fejezet a készülő háromkötetes Magyarország gazdaságtörténete című munka harmadik, „Magyarország gazdasága a szocialista átalakulás időszakában 1945–1968” című kötetéből.

A jelen fejezetet megelőző első és második fejezet címei: Helyreállítás és tőkés-sajátítás 1945–1948, illetve: A szocialista gazdasági stratégia kialakulása és fejlődése 1948–1968. A kötet zárófejezetének címe: Társadalmi változások a szocialista átalakulás időszakában.

A terjedelem korlátozása érdekében elhagytam a fejezet eredeti 4. pontját, amely a külkereskedelmi fejlődést tárgyalja, s az ipar, valamint a mezőgazdaság vizsgálata után közvetlenül az infrastruktúrát és szolgáltató ágazatokat tárgyaló pontot kapcsoltam.

tusz-korlátozások nyomán 1953 és 1955 között évi 200—220 ezerre emelkedett. A hatvanas években 130—140 ezer körül mozgott és az évtized utolsó éveiben a 150 ezret is elérte, illetve meghaladta. Az 1940-es évek végétől kezdődő évtized 20‰ körüli születési rátája a következő évtizedben $14\text{--}15\text{‰}$ -re süllyedt.

Ugyanezen években a végbement társadalmi-gazdasági fejlődés alapján, főként a szociális-egészségügyi ellátottság előrehaladása következtében a halálozások száma még gyorsabban csökkent. Az 1920-as évek 170 ezer és a harmincas évek 130 ezer fő körül mozgó évi halálozási számával szemben a negyvenes évek végétől évente már csak 100—110 ezer halálozás történik, vagyis a halálozási ráta $10\text{--}11\text{‰}$ -re csökkent.

Mindezek nyomán az eltelt negyed század leggyorsabb népszaporodási periódusában évente $1\text{--}1,5\text{‰}$ -kal, az ötvenes évek végétől $0,2\text{--}0,5\text{‰}$ -kal gyarapodott a lakosság létszáma. Az ország lakossága 1960-ra elérte a 9,96 millió főt, majd a következő évben átlépve a 10 milliós határt 1968 januárjára 10,24 millióra emelkedett.

A népesség számának emelkedésével egyidejűleg a lakosság korösszetétele is jelentősen átalakult. Ez részben a születési ráta csökkenésének és még inkább az életkor jelentős meghosszabbodásának következménye. (A meghaltak átlagos életkora 1949-ben kerekén 50 év, 1968-ban már 66 év volt!) 1949-ben a lakosság 25‰ -a volt 14 éven aluli és közel 12‰ -a 60 éven felüli, két évtized múltán 22, illetve 17‰ volt a megfelelő arány. A munkaképes korú népesség mintegy 350 ezer fővel gyarapodott, s 1968-ban meghaladta a 6,1 millió főt. A lakosság létszámgyarapodása mellett a rendelkezésre álló munkaerő létszám-emelkedésének még fontosabb forrása volt az addig nem dolgozók, háztartásbeliek tömeges bevonása a munkába. Míg az eltartottak száma lényegében stagnált (5,3—5,4 millió fő), addig az aktív kereső népesség az 1949. évi 3,91 millióról 1968-ra 4,88 millió főre, közel 1 millióval növekedett, a keresők között a nők aránya húsz év alatt 31-ről 40‰ -ra ugrott.

A viszonylag mérsékelt népszaporodás ellenére tehát a gazdaság munkaerő-ellátottsága rendkívül gyorsan nőtt, mintegy $1/4$ -ével gyarapodott.

A demográfiai tényezők tehát a termelőerők fejlődésének örömegekben is fontos elemét jelentették, hiszen az ember, az aktív munkaerő egyben maga a legfontosabb termelőerő is. Az emberi termelőerők fejlődését azonban korántsem csupán a létszámgyarapodás idézte elő. A fejlődés nem kevésbé fontos tényezője az emberi tapasztalat és tudás, a rendelkezésre álló munkaerő minőségi szintje. Már ez utóbbira utaltak a demográfiai változások egyes elemei is. A létszámgyarapodási folyamat ugyanis együttjárt a keresők átlagos életkorának emelkedésével, s a létszámemelkedésénél is gyorsabban nőtt a nagyobb tapasztalattal rendelkező, jártasabb munkaerő száma, ami a munkaerő-minőségjavulásához járult hozzá.

Az alapszintű képzés fejlődése

Jóval fontosabb azonban a kereső népesség kiképzése, felkészültsége, általános kulturális szintje és szaktudása. A termelőerők fejlődésének tehát számottevő tényezője az oktatási rendszer, az oktatás kiterjedtsége és színvonala is. A korán és európai fejlettségi szinten megalkotott oktatási törvények alapján a szűkös anyagi ellátottság és kieléztet társadalmi ellenté-

tek körülményei között a felszabadulás előtt a tőkés időszak oktatási alapvíványát, a kötelező és ingyenes népoktatást sem sikerült megvalósítani. A legtöbb, amit a XIX. század utolsó harmadától a XX. század közepéig eltelt mintegy nyolc évtized alatt biztosítani lehetett: a tömeges analfabétizmus felszámolása. Bár ez koránt sem volt maradéktalan. 1930-ban a 7 évesnél idősebb népesség 11%-a volt analfabéta. De az idősebb írni, olvasni nem tudó korosztályokat nem számítva, a két világháború között a tanköteles korban levő fiatalok 8%-a továbbra sem járt iskolába. 1930-ban a gazdaságban dolgozó összes keresők 78%-a az írni-olvasni tudásnál többet alig nyújtó 4—6 elemi osztályt végezte csupán el. A középiskolai szintű képzettség pedig úgyszólván teljesen hiányzott: a középiskolás korú népesség sorából csak minden tizedik járt iskolába, a keresők között viszont a középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya még a 3%-ot sem érte el.

A keresők általános kultúrszintje tehát a XX. század közepéig is rendkívül alacsony maradt, általában nem érte el a fejlettebb országok által már a XIX. század utolsó harmadára, végére kialakult szintet, vagyis tulajdonképpen alighogy felelt meg a modern gazdaság által támasztott követelményeknek.

A felszabadulás után hatalmas, hirtelen fordulat következett be a magyar oktatásügy történetében és a szocialista átalakulás keretében valóságos kulturális forradalom bontakozott ki.

A tőkés iskolarendszer felszabadulás utáni reformja mindenekelőtt megszüntette az alapképzés régi, rendkívül alacsony színvonalú 4, illetve 6 osztályos rendszerét és az erre épülő, zsákutca-típusú ún. polgári iskolai típust, s kialakította a 8 osztályos általános iskola egységes alapképzést nyújtó rendszerét. A kötelező népoktatás kereteit a forradalmian átalakult gazdaságtársadalmi viszonyok nyújtotta lehetőségek között az iskolaköteles korú fiatalok tulajdonképpen csak a felszabadulást követő évtizedekben tudta valóban kihasználni, kitölteni. Az általános iskolai tanulók száma az 1938. évi 1,1 milliőről a hatvanas évtized elejére 1,5 millióra emelkedett. (Az évtized végén a fiatal korosztályok létszámcsökkenésével visszaesett 1,3 millióra.) A számszerű fejlődés legfőbb elemeként emelhetjük ki, hogy lényegében a tanköteles korosztályok egésze részt vett már az oktatásban, sőt mind többen végzik el az általános iskola nyolc osztályát. Az 1937/38-as tanévben a 200 ezres első osztályokkal szemben a 7. és 8. osztályoknak megfelelő iskolai osztályokban (minden iskolatípust figyelembe véve) már csak 30—40 ezer tanuló tanult. Az 1960-as években az összlétszám úgyszólván arányosan oszlott meg a nyolc osztály között. A 8. osztályt elvégzettek száma állandó, egyenes vonalú emelkedést mutat: 1937/38-ban nem érte el a 34 ezer főt sem, 1950/51-ben túlhaladta a 79 ezres létszámot, a hatvanas évek végén meghaladta a 180 ezer főt.

Az analfabétizmus tulajdonképpen csak ezekben az években tűnik véglegesen el, az 1960. évi népszámlálás idején már nem éri el a 4%-ot sem.

E történelmi jelentőségű előrehaladás összekapcsolódott az alapfokú képzés lényeges tartalmi fejlődésével. Míg a 4—6 osztályos elemi iskolákban, különösen a legrosszabban ellátott tanyai, falusi iskolákban, melyek tömegeiben osztatlan oktatás folyt, valóban alig lehetett szó többről, mint az írás, olvasás elsajátításáról, a számolás alapjainak és a legkezdetlegesebb történelmi világkép, minimális földrajzi, természetrajzi alapismeretek körvonalainak megismeréséről. Ezzel szemben a 8 osztályos általános iskola a modern tudományos világkép alapjait nyújtja, az irodalmi és társadalomtudományi alapok

mellett jelentékenyen megnövekedett helyet biztosítva a természettudományos alapismeretek elsajátításának. Az alapfokú oktatás ugrásszerű tartalmi fejlődése elválaszthatatlan az oktatás személyi és anyagi ellátottságának lényeges javulásától. A tanerők létszáma a háború előtti 26 ezer főről már az 1955/56-os tanévig közel megkétszereződött, 1968/69-re pedig meghaladta a 62 ezer főt. Az egy tanerőre jutó tanulók száma 42-ről 20-ra csökkent, ami önmagában is az oktatás színvonalának erőteljes emelkedését vonta maga után. Az iskolák és osztálytermek száma ugyan korántsem növekedett kielégítő ütemben, ezért az iskolák zsúfoltsága nőtt (1930/31-ben egy osztályra 39, 1950/51-ben 51 és 1968/69-ben is 40 tanuló jutott), amit számos helyen a kedvezőtlen két turnusos oktatás bevezetésével ellensúlyoznak. Az osztatlan iskola azonban eltűnően van. Míg az 1955/56-os tanévben is a tanulók több mint 1/4-e, az 1968/69-es tanévben már csak mintegy 1/6-a járt részben osztott, vagy osztatlan (1–3 tanulócsoporthoz) iskolákba.

A népgazdaságban dolgozó aktív kereső lakosság képzettségi szintje természetesen nem emelkedhetett olyan mértékben, amilyen mértékben az oktatás kiszélesedett és elmélyült. Az idősebb generációk jelentős rétegei — a kiterjedt felnőtt-oktatás ellenére — konzerválták ugyanis a régi képzettség alacsony szintjét. Az 1960. évi népszámlálás adatai alapján az 5,3 milliós kereső népességből mindössze 2,3% volt analfabéta (1930-ban a keresők 11%-a), s számuk a mindössze 1–5 általános iskolai osztályt végzettekkel együtt is alig haladta meg az összes keresők 1/5-ét! A keresők 4/5-e tehát magasabb képzettséggel rendelkezett. Igaz, hogy a magasabb iskolázottsággal rendelkezők zöme (közel 43%-a) csak az általános iskola 6–7. osztályáig jutott, s további 23% rendelkezett nyolc osztályos végzettséggel. A keresők fennmaradó hányada, kereken 13%-a, már ennél magasabb iskolai végzettségű volt.

A közép- és felsőszintű oktatás kiterjedése

A gazdaságban alkalmazott munkaerő képzettségi szintje tehát ugrásszerűen emelkedett, s ez különösen vonatkozik a közép- és felsőfokú képzettség kiterjedésére. Az alapképzés általánossá szélesítése és az általános iskola tömeges végigjárása, valamint lényegesen felemelt képzési szintje mellett — ami tulajdonképpen a képzéssel szemben régen jelentkező, de nem teljesített követelményeknek tette megfelelővé a tömegoktatást — ugyanis a képzési forradalom talán legdinamikusabb területei éppen a közép- és felsőfokú képzés tömegessé válásával alakultak ki.

A középiskolai szintű képzés a felszabadulás előtt rendkívül szűk körű volt. A harmincas években a középiskolai tanulók létszáma 50–80 ezer fő között mozgott, s a középiskolás korú népesség 10%-ára terjedt csupán ki. A létszámemelkedés az ötvenes évektől, de különösen a hatvanas évtizedben rohamossá vált. 1949-ben 82 ezer, 1956-ban közel 120 ezer, 1968-ban már 335 ezer tanuló jár középiskolába, ami azt jelentette, hogy a hatvanas évek második felében a megfelelő korosztály 1/3-a tanult. A magyar oktatásügy nagy jelentőségű fordulópontját figyelhetjük tehát meg a hatvanas évek elejétől: fokozatosan előtérbe kerül a közép- és felsőszintű tömegképzés. E rendkívüli kiszélesedés azonban korántsem járt együtt a személyi és anyagi feltételek megfelelő fejlődésével. Az egy tanerőre jutó tanulók száma a harmincas évekhez képest emelkedett, a tantermek zsúfoltabbá váltak, a tanulók nagy ré-

szét specializált, s néha alacsonyabb szintű képzést nyújtó középiskola-típusokban képzik (a középiskolások fele végez gimnáziumot). A képzés színvonala nem utolsósorban a tanári kar kedvezőtlen irányú átalakulása folytán nem emelkedett, sőt sok esetben nem is éri el a korábbi szintet. Ugyanakkor jelentősebb előrehaladást sikerült elérni a korábban túlzottan XIX. századi műveltségi struktúrára épített képzési rendszer korszerűsítésében. Erőfeszítések történtek az oktatásnak a gyakorlattal való összekapcsolására is, ami megfelelő anyagi lehetőségek híján az esetek többségében kudarccal járt.

A felsőfokú, egyetemi, főiskolai képzés rendkívül szűk keretei (1930-ban 17 ezer, 1938-ban 11 ezer egyetemista) a negyvenes évek végétől rendkívül gyorsan kibővültek. 1950-ben már 32 ezer, 1968-ban közel 79 ezer fő a felsőoktatási hallgatói létszám. Egyidejűleg a felső fokú oktatás radikális strukturális átalakuláson ment keresztül, és jóval közelebb került a gazdasági élethez. A két világháború között az egyetemi hallgatók kerekén 40%-a teológus és jogász volt, nem egészen 16%-a orvos és gyógyszerész hallgató, és mindössze 17%-a tanult a műszaki és közgazdasági karokon. Az 1968/69-es tanévben viszont a hallgatók közel 39%-a műszaki, 10%-a közgazdasági, 9%-a agrár tanulmányokat folytat, a jogászok aránya 4%-ra csökkent.

A kereső népességen belül jelentősen nőtt tehát a középiskolai és egyetemi-főiskolai végzettséggel rendelkezők száma, 1960-ban a keresők közel 7, illetve több, mint 3%-át tették ki. (Meghaladta a 3%-ot a középiskolai, vagy egyetemi tanulmányokat befejezetlenül abbahagyó keresők aránya.)

Mindez önmagában fontos támpontokat nyújt a munkaerő képzettségi-kulturális szintjének ugrásszerű fejlődéséről. Ennek a gazdaságra gyakorolt hatásáról közelebbi képet is nyerhetünk azonban, ha a különböző képzettségi szintű munkaerők megoszlását vesszük szemügyre a főbb népgazdasági ágak között.

A legszembetűnőbb mozzanat ez esetben a mezőgazdasági munkaerőnek a felszabadulás előtti szinttel szemben elért előrehaladás ellenére is fennálló elmaradott színvonala. A mezőgazdaságban dolgozók 4%-a még 1960-ban is analfabéta volt, s a legelemibb 1—5 osztályos képzéssel rendelkezőkkel együtt az agrár keresők 1/3-át tették ki. (A háború előtt ez a réteg jóval meghaladta még a mezőgazdasági keresők 3/4-ét!) Ugyanakkor nyolc általános iskolai osztály végzettséggel a keresőknek mindössze alig több, mint 12%-a, érettségivel 1, felsőfokú képzettséggel pedig 0,5%-a rendelkezett. (Ezek a végzettségi kategóriák a felszabadulás előtt 0,1—5% között mozogtak.) A tömegoktatás fejlődése és a megsokszorosodó egyetemi képzés a népgazdaságon belül leginkább az iparban idézett elő rendkívüli változásokat a munkaerő képzettségi fokában. Az ipari keresőknek ugyanis 1960-ra nem egészen 1%-a volt analfabéta, és az 1—5 osztályt végzettekkel együtt is csupán a keresők 14%-át tették ki. Ezzel szemben a nyolc osztályt végzettek az összes keresők közel 1/3-ára rúgtak, a középiskolai végzettségűek aránya a háború előtti hétszeresére, közel 8%-ra, a felső szintű végzettséggel rendelkezőké négyeszeresére, 2%-ra nőtt.

A magasabb képzettséggel rendelkezők legnagyobb hányadát természetesen a közszolgálati (igazgatási stb.) területeken találjuk. Itt a keresők több mint 1/5-e érettségizett és kerekén 1/5-e egyetemet, főiskolát végzett. A közvetlen termelési ágazatoknál jelentékenyen magasabb azonban a közlekedési és kereskedelmi, és főként szolgáltatási ágazatok ellátottsága is.

(Mindez azonban csak a kérdés exponálására és semmiképpen sem

teljes megragadására szolgálhat. A szakképzés, ipari tanulóképzés, gazdasági területen működők továbbképzése, a vizsgált periódusban különösen kiterjedt tanfolyamrendszer részletes vizsgálata, számszerűségeinek és különösen tartalmának feltárása még előttünk áll.)

*Az „emberi beruházás” és szerepe**

Ismereteink mai szintjén a nyilvánvaló összefüggés ellenére sem lehet meghatározni, hogy az emberi termelőerő színvonalának (képzettség) fejlődése milyen mértékben befolyásolja a termelés növekedését, minőségét. (Az ilyen irányú kísérleteket, elsősorban az amerikai Denison és követői pontoságra törő számításait, melyekkel a gazdasági növekedés évi rátájában százalékszerűen határozzák meg az oktatás hatására bekövetkezett növekedést, ösztönző, gondolatébresztő hatásukban tartjuk fontosnak, de semmiképpen sem jelen formájában követhetőnek.)

Az oktatás kiterjedésének és színvonal-emelkedésének hatásai először önmagukban is csak töredékesen kvantifikálhatók (az érettségi bizonyítvány mögötti tudásszint és tudás-struktúra különösen műszaki-közgazdasági téren rendkívüli eltéréseket takar, különösen több évtizedes koronkénti különbséggel). Másrészt a hatások gyakran áttételeken, sőt többszörös áttételeken keresztül érvényesülnek. (Gondoljunk pl. a kiképzett orvosokra, akik esetében a képzés gazdasági növekedési megtérülése a lakosság egészségügyi ellátottságán, a betegségek csökkenésén, az életkor meghosszabodásán keresztül érvényesül, vagy a tanárra, akinél egy teljes generáció késéssel, az átadott tudásanyagon keresztül jelentkeznek a hatások, de akár a közszolgálati, miniszteriális stb. irányító szerveknél elhelyezkedő közgazdászra, vagy mérnökre, akinek teljesítménye ugyan a legközvetlenebbül összefügg a gazdasággal, de a termelésre csak bonyolult áttételeken keresztül gyakorol hatást.)

Az összefüggések számszerű meghatározásának igénye nélkül a különböző iskolai szinten kiképzettek számának és a keresők körében elfoglalt arányainak adatai mellett további kiindulást biztosíthatnak azok a számítási kísérletek, melyek megpróbálnak képet alkotni az oktatási kiadások, kiképzési költségek (egy-egy szerzők által korántsem pontosan, de mindenesetre kifejezően emberi beruházásoknak nevezett tételei) alakulásáról. Ennek segítségével ugyanis megközelíthetjük az emberi beruházások mértékének összehasonlítását a gépi beruházások szintjével, az álló-alapokba beruházott tőkével, ami fontos adalékkal szolgál jelentőségének megítéléséhez. A számítás erősen becslés jellelű, hiszen csakis az alap-, közép- és felsőfokú oktatásra vonatkozik, mégpedig a kiképzés „újratermelési” költségén, tehát a jelen költségkihatások alapján számítva a múltban végzett iskolaévek ráfordításait is. A költségvetés oktatási ráfordításaiból egy-egy különböző iskolatípusban tanulóra jutó költség alapján 1960-ban az összes felső szintű képzettséggel rendelkezők kiképzésére fordított költség (1960. évi ráfordítási értékben) 38,4 milliárd forint, a középszintű képzettséggel rendelkezők esetén kerekén 8 milliárd, az alapszintű képzettségűeknél meghaladja a 41 milliárd forintot. Az összes képzési ráfordítás tehát meghaladta a 87 milliárd forint összeget. Ebből a három képzési

* Az alább közölt adatok összegyűjtésében és a javítások elvégzésében közreműködött Nádasi Magda.

szint előbbi sorrendjében az iparban működött az összes ráfordítás 25, 37, illetve 33%-a, összesen az emberi beruházások 30%-a, vagyis kereken 26 milliárd forint értékű „szellemi tőke”. A mezőgazdaságban az egyes képzettségi szinttel rendelkezők 5, 6, illetve 39%-a található, ami összesen 18 milliárd forint „újtermelési” értéket képvisel.

Az iparba és mezőgazdaságba fektetett „emberi beruházás” a felszabadulás előtti állapotokhoz viszonyítva lényeges változásokat tükröz. Az alapszintű „szellemi tőke” megoszlása a két nagy gazdasági ágazat között kiegyenlítődési tendenciát mutat: a mezőgazdaságban — a nagyarányú eláramlás miatt — 1930 és 1960 között több mint 18%-os csökkenés, az iparban közel 13%-os növekedés figyelhető meg. Ennek alapján a két ágazatban működő alapszintű „szellemi tőke” már csak nem egészen 6%-os eltérést mutat a mezőgazdaság javára (1930-ban még közel 37%-ot!). Ugyanekkor a középszintű képzettség által reprezentált beruházások aránya rohamosan távolodott egymástól, az ipar javára: 1930-ban a két ágazatban működő középszintű „szellemi tőke” közötti különbség mindössze 8%-ot tett ki, 1960-ban több mint 31%-ot. Az iparban és mezőgazdaságban együttesen is gyorsan emelkedett a középszintű képzési befektetések összege: 1930-ban az összes középszintű „szellemi tőke” 18, 1960-ban 43%-a található a két termelési ágban. A felsőszintű „szellemi tőke” esetében ez az együttes arány 13-ról 30%-ra ugrott, kizárólag az ipari felhasználás alapján.

Az „emberi beruházások” adatai szemléletesen mutatják az ugrásszerű előrehaladást, különösen az ipar esetében, ahol az alapszintű képzettségűek által képviselt „szellemi tőke” aránya 1/5-ről 1/3-ra emelkedett, a középszintű „szellemi tőke” aránya háromszorosára, a felsőszintű aránya pedig több mint háromszorosára nőtt.

Az „emberi beruházások” értéke ezzel a termelőerőkbe ruházott tőke rendkívül jelentékeny hányadát képviselte. A méretekre utal, hogy az 1947-től 1960-ig teljesített összes — 1959. évi árakon számított — 205 milliárdos beruházásokhoz képest az élő generációk képzésébe fektetett összes beruházás az előbbi összeg közel 43%-át képviselte. Az összesen 87 milliárd forint értékű „emberi beruházás” a népgazdaság 1960. évi összes állóalapjai kereken 711 milliárd forintos értékének pedig 12%-át tette ki. Az iparban viszont a 26 milliárdos „emberi beruházás” az állóalapok 136 milliárd forintos értékének közel 20%-át reprezentálta. Ezek az arányok szemléletesen bizonyítják a képzési beruházások mértékét, és egyben utalnak a termelőerők fejlődésében betöltött hatalmas jelentőségekre is.

2. Az ipar fejlődése

A gazdaságpolitika törekvései következtében a szocialista átalakulás során a kötelező tervmutatókra épülő irányítási rendszer felhasználásával elért hatalmas felhalmozás közel 40%-át az iparba fektették. 1950-től rendkívüli ipari beruházási tevékenység bontakozott ki. Az ipari beruházások volumene kereken három és félszeresére emelkedett. Számos új nagy létesítmény, rekonstrukció, a meglévő üzemek jelentős bővítése megnövelte az ipar állóalapjait: az ipar állóeszközeinek volumene csupán a hatvanas években is közel megkétszereződött, az ipar állóeszközeinek aránya az összes állóeszközökből 1950 óta megkétszereződött, s az összes állóeszközök több mint 1/4-ét teszi ki.

Mindezt az új munkaerő tömeges bevonása kísérte: az iparban foglalkoztatottak száma több mint megkétszereződött, képzettségi szintje — mint láttuk — jelentősen nőtt.

Az iparfejlődés üteme; az iparosodottság szintje

A kezdetben feszített, de mindvégig gyors ütemű iparosítás az ipari termelés gyors, a magyar gazdaság történetében soha nem látott ütemét alakította ki. A növekedés évi üteme az ötvenes évek első felében 13,8%, az évtized második felében 7,6%, a hatvanas évtized első felében 7,3%, majd ismét gyorsabb, átlagosan tehát megközelíti a 10%-ot. Ez valamelyest elmaradt ugyan a szocialista országok átlagos évi 11%-os fejlődési üteme mögött, de jóval gyorsabb iparfejlődésre utal, mint az ún. fejlődő országokban (8,2%-os évi ráta), és természetesen messze túlszárnyalja a fejlődés intenzív szakaszában járó fejlett tőkés országok (5,1%) átlagát.

A magyar ipar történelmi horderejű felfutását tanúsítja, hogy végül is 1950 és 1967 között a termelés netto értéke kerekén négyszeresére ugrott. Az ipari volumen megsokszorosodása nyomán az ország iparosodottságának az egy lakosra jutó ipari termelés szintjében kifejezhető foka jelentékenyen emelkedett, s a hatvanas évek közepére — 35 iparilag számottevő ország adatait figyelembe véve — nagyjából a középső zónában helyezkedik el. Az amerikai, német szövetségi köztársasági és angol szint 2,5–3,7-szer magasabb, a svájci, svéd, belga szint mintegy kétszeres, a holland, francia, csehszlovák és osztrák szint 50–70%-kal magasabb, az olasz, japán és finn nagyjából hasonló, a spanyol, bulgár, jugoszláv szint viszont nem egészen 2/3-át, a portugál és román szint pedig kerekén felét éri el.

A magyar ipar a megtett fejlődés eredményeként lényegében alkalmassá vált az igények kielégítésére. A végső felhasználásra (fogyasztásra, beruházásra, készletnövekedésre és exportra) kerülő összes ipari terméknek a hatvanas évtized második felében mindössze 11%-a volt importált iparcikk. Az import zöme a gépi beruházások céljait szolgálta, hiszen 1964–66 között a beruházott gépipari termékek felét importálták. A lakosság iparcikk-fogyasztásában viszont a behozott cikkek aránya mindössze 8–10%-ot tett ki, ami a nemzetközi átlag-arányoktól jelentősen elmarad. A magyar export 85–90%-át viszont iparcikkek tették ki.

A gyors iparosodás lényegesen megnövelte az ipar népgazdaságban betöltött szerepét és helyét; az ipar vezető ágazattá vált. Ez tükröződik az aktív ipari keresők részarányának emelkedésében. A XX. század első felében az agrárlakosság valamelyes csökkenése ellenére nem következett be lényegesebb átcsoportosulás, s az évszázad közepén is nagyjából a századeleji arányokat láthattuk viszont. A felszabadulást követő évtizedekben azután a rendkívül gyors és radikális átalakulás képe rajzolódik ki. 1950-ben az iparban foglalkoztatottak aránya alig haladta meg a keresők 19%-át (míg a mezőgazdaság részesedése 52%), 1967-ben túlszárnyalja 32%-át is, s ezzel meghaladja a korábban domináns mezőgazdasági keresői létszámarányt (ami közben 31%-ra csökken).

Ezzel az ipari népesség nagyjából elérte felső határát, amit nemcsak az jelez, hogy Magyarország 35 ország sorbarendezésével az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak arányát tekintve hetedik helyen áll, hanem az is,

hogyan az ipari foglalkoztatottság aránya a nemzetközi tapasztalatok alapján addig növekszik, míg eléri a keresői létszám 1/3-át, s ezután ezen a szinten rögződik. A felsorolt foglalkoztatási adatok, amikor világosan jelzik az ipar előretörését és vezető szerepének kialakulását, már arra is utalnak, hogy az ipari foglalkoztatási szint alapján mért fejlettség jelentékenyen kedvezőbb képet mutat, mint az egy főre jutó termelési szint. Ez esetben tehát nemcsak az impozáns előrehaladás, de egyben az ipari túlfoglalkoztatás jelensége is kirajzolódik. Az iparban alkalmazottak létszáma egyrészt a teljes foglalkoztatási politika nyomán a szükségesnél magasabb, s rejtett munkaerő-kihasználatlanságot is takar, másrészt fényt vet az ipar technikai elmaradottságára, különösen a kisegítő ipari tevékenységek (anyagmozgatás stb.) terén, ahol a munkák nagy részét kézi erővel végzik, s ezért a minisztériumi iparban dolgozók kerekén 44%-át kötik le a kisegítő tevékenységek. Az ipari létszám túllott emelkedésében szerepet játszott ugyanakkor a szolgáltató ágazatok elmaradása is, hiszen a foglalkoztatás elsősorban az iparban növekedhetett.

Az ipar szerepének növekedését még átfogóbban mutatja emelkedő részesedése a nemzeti jövedelem termelésében. A folyó árakon számított ipari részesedés az 1950. évi 45%-ról 1965-re 67%-ra nőtt, míg az utóbbi időpontban a mezőgazdaság részesedése már csak 16%-ot tett ki. A részesedési arány azonban nagymértékben az árrendszer függvénye. A hatvanas évek végéig érvényben volt árrendszer viszont ismeretes módon szélesre nyitott agrárrollóval, magasan tartott ipari és leszorított agrárárakkal szolgálta az iparosítás érdekében álló, s nagy mértékben a mezőgazdaságra alapozott felhalmozást. A folyó árakon készült statisztikák tehát erősen az ipar javára torzítják a valóságos arányokat. A Statisztikai Hivatal és Országos Tervhivatal által készített számítások a folyó árak helyett részben ún. ráfordítás-arányos árakon (az állóeszközök és a berráfordítások arányában és nem ár-arányában történő akkumuláció-felosztással), részben a világpiaci árak adaptálásával arra az eredményre vezettek, hogy az ipar a nemzeti jövedelemnek kerekén 40%-át, jelenlegi árakon pedig mintegy 45%-át reprezentálja, vagyis az ipar részesedése ez esetben is 1/3-dal nőtt a nemzeti jövedelem termelésében, míg a mezőgazdaság részaránya 30% körül mozog, vagyis részesedése 1/4-del, 1/3-dal csökkent és tartósan az ipari részesedés alá szorult.

Az ipar szerkezeti változásai: centralizáció, koncentráció

Az ipar rohamos fejlődése természetesen nemcsak a termelési volumen emelkedésében és az ipar gazdaságban elfoglalt helyében hozott lényeges változásokat, hanem magán az iparon belül is. A végbement iparfejlődés rendkívül szerteágazó és erőteljes szerkezeti változásokkal járt együtt.

Az ipar szerkezetében végbement változások sorában szembetűnő a termelés koncentráltságának növekedése. Előrebocsáthatjuk, hogy a magyar ipar speciális területi koncentráltsága, ami a XIX. század végi fejlődéstől végig kísérte, a felszabadulást követő évtizedekben sem módosult lényegesebben. A termelőkapacitásoknak hagyományosan mintegy fele Budapesten és környékén koncentrálódott, s a hatvanas évek végéig az arány alig csökkent valamivel: az ipari foglalkoztatottak 44%-a dolgozott a budapesti agglomerációban, de a kitermelő iparok nélkül az arány elérte az 50%-ot. A túlzott

fővárosi ipari koncentráció annál is kedvezőtlenebb, mivel a gyengén fejlett, iparral hagyományosan nem rendelkező megyék, melyek az ország területének több mint felét s lakosságának kerekén 40%-át képviselik, az ipari foglalkoztatottak alapján számítva, változatlanul mindössze az ipar 1/5-ével rendelkeznek. A területi koncentráció kicsiny módosulásával szemben a legátfogóbb adatok a vállalati koncentráció rendkívüli változásaira utalnak. Az állami iparvállalatok száma 1950-ben 1427, 1965-ben mindössze 839. Az egy vállalatra jutó átlagos munkáslétszám 336 főről egyenesen 1183 főre ugrott. Az 500 főnél kevesebb munkással dolgozó iparvállalatokban 1950-ben a munkások közel 30%-át alkalmazták, 1965-ben már csupán nem egészen 10%-át, ugyanakkor az 5000 főt meghaladó munkáslétszámmal működő legnagyobb üzemek a korábbi 17%-kal szemben már az összes munkás közel 35%-át alkalmazták. E példátlan méretű koncentrálttság azonban jelentékeny részben csak látszólagos, szervezeti változások, centralizációs lépések hatása, és nem valóságos koncentrációs folyamat eredménye. A centralizáció és koncentráció természetesen a tőkés iparfejlődésben is különböző és nem összemesható folyamatok voltak. Mégis, tőkés viszonyok között a két folyamat közötti összefüggés rendkívül erőteljes volt, a centralizáció úgyszólván természetesen vont maga után a koncentráció előrehaladását is, hiszen a vállalati fúziók, beolvastások zömében vagy a termelés belső átszervezését, vagy az elnyelt kisebb vállalat leállítását vonták maguk után. A szocialista átalakulás idején, a termelőeszközök állami tulajdona talaján az ipar centralizációjával összefüggő lépések ugyan változatlanul előmozdíthatják a koncentráció előrehaladását, sőt a nélkül is specializációs fejlődést segíthetnek elő, de mégis sokkal inkább megmaradhatnak a jogi- és irányítási-igazgatási elhatározások szférájában. Magyarországon nem kis mértékben éppen az utóbbiról van szó. Az előzőekben felsorakoztatott adatok ugyanis elsősorban az 1962 és 1964 között végrehajtott ipari átszervezés konzekvenciáit tükrözik. Ezekben az években ugyanis a gazdaságban egyre világosabban jelentkező, s főként a kötelező tervmutatókra alapozott irányítási rendszerből fakadó ellentmondásokat a részleges, fokozatos mechanizmus-reform mellett éppen az ipar átszervezésével kívánták megoldani. Az átszervezés lényegét a vállalatok számának nagyarányú csökkentése, vállalatösszevonások képezték, ami egyes iparágakban egyenesen a működő vállalatok egyetlen vállalattá történő összevonása, ún. iparági vállalat kialakítása formájában ment végbe. Az ipar szervezeti kereteinek ilyen gyorsan végrehajtott és radikális átalakulása azonban a legtöbbször nem érintette az ipar valóságos koncentrálttságát, s nem járult hozzá a legmagasabban koncentrált nagyüzemek jellegzetességeinek kialakulásához. Igen szembetűnő pl., hogy az átszervezés végrehajtása után az egy munkásra jutó gépek és gépi berendezések értékét illetően a 100–500 munkással dolgozó kisvállalat és a 10 000 főnél több munkást foglalkoztató mammut-vállalat között mindössze 10%-os eltérés volt az utóbbi vállalattípus javára, de az 500–1000 munkással dolgozó vállalatokban az egy munkásra jutó gépek értéke mintegy 80%-kal meghaladta a legnagyobb vállalatok szintjét. Még világosabbá teszi a képet, ha figyelembe vesszük, hogy csak az építőanyagiparban és bór-iparban emelkedett az egy munkásra jutó termelési érték a vállalati nagyságrend sorrendjében, a többi iparágban nem, s az állami ipar egészében az 500–1000 munkással dolgozó vállalatok kategóriájában az egy munkásra jutó termelési érték mintegy kétszeresen meghaladta a 10 000 főnél több munkással dolgozó vállalati kategória szintjét.

A vállalati összevonások ellenére ugyanis a termelés jórészt változatlanul a régi keretek között folyt, csupán az önálló vállalatok jelentékeny részéből jogilag vállalati telephely lett. A centralizációs változások azonban mégsem tekinthetők pusztán formális jellegűnek. Egyrészt bizonyos területeken kétségkívül egészséges ésszerűsítésre vezetett és előmozdította a termelési specializációt, vagyis a nagyüzemi jelleg fejlődését. Másrészt viszont, főként könnyűipari ágazatokban nem egyszer felesleges és káros monopolhelyzeteket erősít, csökkenti a fogyasztási igényekre való rugalmas reagálás készségét, amire kis vállalatoknak számos ágazatban több lehetőségük van. Ebben az értelemben a hatvanas évek első felében végrehajtott ipari átszervezés egyes koncepciói ellentétesek voltak az évtized második felében kidolgozott és végrehajtott gazdaságirányítási reform céljaival. A koncentráció valóságos előrehaladását a centralizációtól függetlenül, tehát nem vállalatok, hanem telephelyek szerint kell vizsgálni. A gyáripari jellegű ipartelepek száma viszont 1965-re 1942-höz viszonyítva közel 1/4-del, 1955-höz képest is közel 1/5-del nőtt. A telepek számának emelkedésén belül azonban az átlagosnál gyorsabb volt a legnagyobb létszámú ipartelepek fejlődése, a munkaerő és a termelés koncentrációja. 1942-ben 500-nál kevesebb munkást alkalmazó ipartelepeken dolgozott a munkások 47%-a, az 1000 főnél nagyobb munkáslétszámmal működő ipartelepeken viszont a munkások közel 39%-a. 1955-ben az arányok lényegében semmit sem változtak a felső csoportban, de csökkent, 39%-ra süllyedt az alsó kategóriában dolgozó munkások aránya, ami a könnyűiparban végrehajtott racionalizálás, a kis vállalatok egy részének felszámolása nyomán következett be és a középső ipartelep-kategóriák (500–1000 fő munkáslétszámmal) aránynövekedésére vezetett (kerekén 14-ről 22%-ra). 1965-re azután, jórészt a nehézipari ágak valóságos koncentrációs fejlődése nyomán az alsó ipartelep-kategóriában dolgozó munkások aránya 35%-ra csökkent, a felső kategória aránya pedig 45% fölé emelkedett. E valóságos koncentrációs előrehaladásnak megfelelően a legnagyobb ipartelepek a működő géppark aránytalanul nagyobb hányadát összpontosították: az iparban alkalmazott összes hajtóerőből az alsó ipartelep-kategória részesedése 1942-ről 1965-re 66%-ról 22%-ra csökkent, a felső kategóriába tartozó telepeké viszont 27%-ról 51%-ra nőtt. A késői fejlődés-indulás nyomán eleve magasan koncentrált magyar ipar tehát a szervezeti-igazgatási jellegű centralizációs intézkedésektől eltekintve is jelentősen előrehaladt a termelés koncentrációja terén, s a munkaerő koncentrációja tekintetében nemzetközileg is a legmagasabb szintre emelkedett. (Az 1000 főnél több munkást alkalmazó ipartelepekben foglalkoztatottak arányát tekintve Magyarország jelentősen túlszárnyalja az iparilag legerősebb országokat is, viszont a legmagasabb ipartelep-kategóriában az egy telepre jutó átlagos foglalkoztatási szint terén az Egyesült Államok, Olaszország és az NSzK 50–100%-kal is magasabb szintet mutat.)

A koncentráció előrehaladása és nemzetközileg is magas színvonala az ipar szerkezetének fontos korszerűsödését, a modern nagyüzemi keretek pozitív hatású fejlődését tükrözi.

Az ágazati szerkezet változásai

Az ipar szerkezeti változásai sorában még nagyobb jelentősége és hatása volt azonban az ágazati szerkezet radikális átalakulásának. Az iparosítás a nehézipar elsődleges fejlesztése jegyében ment végbe. 1950 és 1955 között az ipari beruházások 90%-a, de 1961–65 között is 81%-a jutott a nehéziparnak. Azon belül is kiemelkedtek a kitermelő ágazatok, különösen a szénbányászat. A gépipar, nagy hullámzásokkal és csökkenő tendenciával, de az összes ipari beruházás 17%-át kapta. Az ötvenes évek végétől egyre nagyobb szerepet nyert a vegyészet is. A korábban hagyományosan vezető iparágak, a XIX. századi fölényét ugyan állandóan veszítő, de a háborúig legerősebb élelmezési ipar és a két világháború között második helyre emelkedett textilipar viszont rendkívül gyorsan veszítették el addigi súlyukat. 1950 és 1965 között az élelmezési ipar részaránya a nettó ipari össztermelésből évente átlagosan közel 1%-kal csökkent, a textiliparé közel 4%-kal, ugyanakkor viszont a gépipar részaránya évente 2,5%-kal, a vegyészetié pedig 5%-kal emelkedett.

Ez a folyamat általános világtendenciát fejezett ki, s megfelelt a fogyasztásban bekövetkezett átalakulásnak, a tartós fogyasztási cikkek előtérbe kerülésének a ruházzati és élelmiszerfogyasztás átlagosnál kisebb emelkedésének, a beruházási tevékenység nemzetközi fellendülése által támasztott gép- és villamosenergia-igény növekedésnek és a műanyagok rohamos térhódításának. A világtendenciák azonosságát bizonyítja, hogy az európai országok összességének iparában évente 1–2%-kal csökkent az élelmiszeripar és közel 4%-kal a textilipar részesedése, 1, illetve 3–4%-kal nőtt a gépgyártás, illetve a vegyészet súlya. Némi arányeltolódással ugyanez jellemezte a fejlődő országok iparszerkezetét is. Utóbbi esetben az élelmiszeripar csökkenése (évente közel 3%) és a gépipar növekedése (hasonlóan majdnem 3%) nagyobb, a vegyészet növekedése viszont még jóval kisebb (mindössze 0,2%).

Az ipar ágazati szerkezetét illetően tehát nagy előrehaladást sikerült elérni a régi iparszerkezeti elmaradottság és egyoldalúság felszámolása útján, s a modern gazdaság történetében először követhette a magyar ipar szerkezeti fejlődése a világtendenciákat.

Az ipar strukturális fejlődése az alapvetően egészséges fő tendenciák ellenére még nem volt mentes ellentmondásoktól, melyek legnagyobb részt az autarkias törekvésekből és a nemzetközi együttműködés alacsony fejlettségi szintjéből, részben pedig egyes ágazatokban — a fejlesztés korszerűtlen irányából, hosszú távra kellően ki nem dolgozott és ellentmondásos jellegéből fakadtak.

Alapanyaggyártás

Rendkívüli erőfeszítések történtek a bázisiparok, az alapanyaggyártás fejlesztésére. A feszített iparosítás által támasztott fűtő- és alapanyagigények lehető legnagyobb mértékű kielégítésére irányuló törekvés a bányászat és kohászat legnagyobb ráfordításokkal történő fejlesztését követelte. A fejlesztés ötvenes éveiben megkezdett útja részben a hatvanas éveket is meghatározta. A bányászatban, különösen a szénbányászat erőltetett fejlesztése egyike volt a korszerű iparfejlődés világtendenciáival ellentétes jelenségeknek. A bányászatban foglalkoztatottak létszáma világszerte csökkent, Magyarorszá-

gon viszont kétszeresére nőtt, s a foglalkoztatási struktúra kiugró elmaradottsági mozzanatát képviseli a 11%-os bányászati részesedés. (A fejlett országok 5% körüli és a legfejlettebb bányászattal rendelkező országokban is megfigyelhető jóval alacsonyabb foglalkoztatási részesedéssel szemben.)

Aránytalanul magas a bányászati ágak több mint 11%-os részesedése is az anyagmentes termelési értékből (forgalmi adó nélkül számítva), mivel a fejlett országokban ez a részesedés alig haladja meg a 6%-ot (a fejlődő országokban a termelés 1/4-e körül mozog). A vizsgált periódusban a szénbányászat termelése több mint kétszeresére nőtt, s e növekedés egészen a legutóbbi évekig rendkívül korszerűtlen irányt testesített meg. Magyarország összes széntermelése az 1938. évi 9,4 millió és 1950. évi 13,3 millió tonnáról 1955-re elérte a 22,3 millió, s az 1964. évi csúcsponton a 31,6 millió tonnát. Az ország energiafogyasztásának túlzottan nagy hányadát szénrel fedezték. A világ összes energiafogyasztásában a szén részesedése az első világháború előtt érte el csúcspontját, kerekén 80%-kal, s ezt követően állandóan hanyatlott, a második világháború előtti évtizedben már 20% felett volt a szénhidrogének felhasználása. A magyar energiafogyasztási struktúra több évtizedes lemaradást tanúsít, amikor az ötvenes évek végén is 75% a szén-hányad és a hatvanas évek elején éri el a szénhidrogének fogyasztása az 1/5-ös arányt. A szilárd energiahordozók rendkívül magas aránya és fejlesztése nemcsak elmaradt a világszerte rohamosan előrehaladó korszerűsítési folyamattól, de a geológiai adottságok következtében különlegesen kedvezőtlen volt, világviszonylatban is a legrosszabb önköltségi viszonyokat tükrözte, s két és félszer több ráfordítást igényelt, mint a fele részben hazai, fele részben import nyersanyaggal dolgozó kőolajfinomító ipar termékei.

Az energiafelhasználás szerkezetében és ezzel a szénbányászatban csak a hatvanas évtized közepének határozott felismerései és a szocialista országok gazdasági együttműködésében kibontakozó új tendenciák hoztak fordulatot. A szénhidrogének fogyasztásának aránya még 1958 és 1964 között is csak évente 1,4%-kal nőtt, 1965 után azonban 2,6%-kal. 1967-re a szén aránya az összes energiafogyasztásban 58%-ra süllyedt, a szénhidrogéneké 36% fölé emelkedett, ami hirtelen és radikális fordulatot jelez. A hazai olajbányászat és földgázkitermelés fejlődése, a Szeged-környéki lelőhelyek feltárása (1960 és 1968 között a kőolajtermelés 1,2-ről 1,8 millió tonnára nőtt) mellett ebben nagy szerepet játszott az energiahordozók fokozott importja. 1958-ban még a felhasznált energia alig több mint 1/5-e, 1967-ben már 1/3-a származott behozatalból. Csakis ennek nyomán kerülhetett sor a széntermelés csökkentésére (1965-ben még csak 0,4%-kal, 1966-ban már több mint 1 millió tonnával, 3,5%-kal), a legdrágábban termelő bányák leállítására, a foglalkoztatottak számának csökkentésére, ami az egész népgazdaság lényeges tehermentesítését jelenti.

A bányászati ágak közül a szénbányászatnál sokkal gyorsabban fejlődött, tízszeresére nőtt az ércek bányászata. Legnagyobb jelentősége a termelését 2 és félszeresre bővítő — 1,5 millió tonnához közelítő — bauxitbányászatnak volt. Ehhez kapcsolódik a magyar iparfejlődés egyik legfőbb eredménye: a bauxit- és alumíniumipar évtizedek óta megoldatlan fejlesztési problémáinak megoldása. A húszas években feltárt bauxitbányák két világháború közötti jelentős fejlesztése és európai színvonalú termelése ellenére ugyanis az iparág hosszú ideig nem bontakozhatott ki kizárólagos nyersanyagkitermelő állapotából. Ezen még a harmincas évek közepének rendkívül szerény

timföld és alumíniumipari létesítményei sem változtattak. Bár a háborús erőfeszítések már megvetették a jelentékenyebb feldolgozóipar alapjait, az iparág fejlesztési problémája megoldatlan maradt. Az alumíniumipar hatalmas villamosenergia igényének kielégítése ugyanis az ország villamosenergiaszegénysége mellett belső forrásoktól megoldhatatlan, s ez útját állja a fejlesztésnek. A villamosenergia termelésének növekedése az iparosítási periódusban ugyan rendkívül gyors volt, hiszen az 1950. évi 3 millió kWó-ról 1967-re 12,5 millió kWó-ra, több mint négyszeresére ugrott, de ez a növekedés éppen csak megfelelt az ipari termelés átlagos növekedésének, holott az országok többségében az energiatermelés fejlődése jelentősen — a szocialista országokban átlag 20%-kal, a fejlett tőkés országokban közel 50%-kal — meghaladta az ipari termelés mértékét. Ez a gazdaság biztonsága szempontjából elengedhetetlen. Elmulasztása a fogyasztói igények korlátozására, egyes esetekben — mint pl. az ötvenes évek közepén az erőműkapacitás egy részének hibásodása folytán — súlyos ellátási zavarokra vezetett. Az ötvenes évek gyakori áramhiánya nagy gazdasági károkat okozott. A hatvanas években sikerült megszüntetni az energiahiányt, a megfelelő tartalékok azonban még nem állnak rendelkezésre. Az egy lakosra jutó villamosenergia-termelés Magyarországon alacsonyabb, mint a hasonló fejlettségi szinten álló országokban. Európában csak a román, jugoszláv, görög, portugál és spanyol szintet előzi meg, míg számos országban a fejkvóta kétszeresen, vagy annál is jobban meghaladja a magyarországit. Ebben a helyzetben az alumíniumipar fejlesztési problémái tartós, hosszú távra szóló akadályokba ütköznek.

A magyar bauxit- és alumíniumipar esetében tehát a legkézzelfoghatóbban, legnyilvánvalóbban jelentkezik a nemzetközi kooperáció követelménye. Ennek felismerését tükrözte még a helyreállítási periódusban, 1947-ben megkötött magyar—jugoszláv bauxit- és alumíniumegyezmény, mely az iparág egymáshoz kapcsolódó fejlesztését kívánta megindítani a két országban. A tervek realizálása azonban a Jugoszláviával kielezített ellentétek következtében 1948 után lekerült a napirendről, s az ötvenes években megindult a bauxit- és alumíniumipar autark fejlesztése. Ennek nyomán 1946 és 1954 között a timföldgyártás 24-szeresére, a nyersalumínium-termelés 15-szörösére ugrott. Az iparág energiaigénye azonban egyre inkább megoldhatatlan helyzetet teremtett, az ország villamosenergia-termelésének 1950 és 1955 között több mint 13%-át kötötte le (az alumíniumtermelő országokban 2—9% között mozog ez az arány), s az amúgyis elégtelen energiatermelés mellett az állandó és súlyos energiahiány, fogyasztási zavarok egyik forrása lett. A továbbfejlesztést azonban nemcsak az energia hiánya akadályozta, de a villamosenergia-termelés magas hazai költségei is, ami a termelés önköltség-viszonyait tette kedvezőtlennek, s hamarosan az alumínium-program felülvizsgálatát követelte.

A megoldást az ötvenes évek végétől a szocialista országok gazdaságpolitikájában egyre határozottabb törekvésként jelentkező gazdasági integráció ígérte. Ennek alapján került ismételtelen előtérbe a nemzetközi kooperáció gondolata, s dolgozták ki 1958—59-ben a magyar—lengyel timföld- és alumíniumegyezményt, melyet 1960-ban írtak alá. A kooperáció keretében a Magyarország által szállított — teljes felfutás után évi 80 ezer tonna — timföld fejében a lengyel fél évi 17,5 ezer tonna nyersalumíniumot szállít, kölcsönösen világpiaci árakon, s a kiszállított timföld több mint felét a lengyel partner használhatja fel. A szállítások 1965-ben indultak meg. Az egyidejűleg megindított tárgyalások s az 1962-ben aláírt magyar—szovjet bauxit- és alumínium-

egyezmény keretében — a teljes mennyiségekre való felfutás után — évi 330 ezer tonna timföld szállítása fejében a szovjet partner 165 ezer tonna alumíniumot fizet. Ezek az egyezmények alapján tehát megoldották a hazai bauxit-vagyonnal, illetve timföldtermeléssel arányos alumíniummennyiség kinyerését, az alumíniumkohászat rendkívül költséges és elkerülhetetlenül nem gazdaságos fejlesztése nélkül, lehetővé téve egyben a bauxit- és timföldgyártás gyorsított ütemű fejlesztését, s az alumíniumfeldolgozás kiépítésének kezdeteit. (Az alumínium-félgyártmányok termelése 1962 után közel 9-szeresére ugrott, de a fejlesztés a székesfehérvári présmű, valamint szélesszalagos-hengermű kiépítésével csak a hatvanas évek végétől vett igazi lendületet.) Az egy főre jutó alumíniumfelhasználás 5,8 kg-os átlagával Magyarország már 1965-ben világviszonylatban a 10. helyen állt.

Míg az alumíniumipar esetében végül is sikerült megtalálni a kedvezőtlen kohászati fejlesztés elkerülésének lehetőségét, a kohászat egészét tekintve ez a legkevésbé sem mondható el.

A kohászat fejlődése a felszabadulás utáni iparfejlődés egyik ellentmondásos területe. Az ágazat, különösen az ötvenes évek iparpolitikája nyomán, több mint 70%-kal növelte foglalkoztatottjainak létszámát, s a termelés nettó értéke megháromszorozódott. A kohászat legnagyobb súlyú ágazata a vaskohászat, melynek növekedési eredményei rendkívül nagyok. Az ágazatra — 1967. évi árakon számítva — közel 27 milliárd forintot ruháztak be, aminek több mint 45%-át a Dunai Vasmű felépítésére fordították. A beruházások közel felét az új létesítmények felszereléséhez és a régi üzemek rekonstrukciójához használt berendezésekre fordították, de a jórészt ujonnan felfejlesztett kohászati ipar főként a termelési mennyiségekben mutat csak nagy eredményeket.

A nyersvasgyártás az 1938. évi 0,3 millió tonnáról a hatvanas évek közepére 1,5 millióra, az acélgyártás 0,7 millióról közel 2,7 millió tonnára ugrott. (Az acéltermelés 1950-hez képest két- és félszeresére bővült.) Az iparág azonban nem került valóban korszerű technikai alapokra. A hatalmas befektetésekből nagy összegeket, 40%-ot emésztett fel az építkezések költsége és a berendezésekre fordított hányad felét nem közvetlen technológiai berendezésekre, hanem kiegészítő beruházásokra (vízellátás biztosítása, gázindító állomások, raktárak) költötték. A kiépített kis kohóegységek, egyes területeken a korszerűtlen adagolás, az elegyelőkészítés hiánya, a Martin-művek oxigénes intenzifikálásának részlegessége stb. miatt a műszaki mutatók elmaradnak a nemzetközi színvonaltól. Ehhez járul, hogy egyes ágazatok túlfeljesztése mellett a hatékonyság növeléséhez szükséges kiegészítő beruházások elmaradtak, egyes területeken (ferroötvetzet, lágycélhuzalgyártás stb.) pedig a technológia elavult.

A korszerű szintet csupán a Martin-üzemek egy részénél, a hengerművek egyes kapacitásainál, a nagyszilárdságú acélhuzal gyártásánál stb. sikerült elérni, s a hatvanas évek előnyös szerkezeti változásaira utal a hidegen alakított termékek részarányának — az 1960. évi 10%-ról 1967-re 23%-ra — emelkedése a melegen hengerelt készáruhoz képest.

A vaskohászat fejlesztése nyomán az ágazat a fejlett ipari struktúrától eltérően magas részesedéssel rendelkezik az ipari termelésben. Az anyagmentes termelésnek 1965-ben közel 13%-át állította elő a kohászat (forgalmi adó nélkül számított termelési értékben), a fejlettebb iparral rendelkező országok 7% körüli arányával szemben. Mindez természetesen korántsem jelenti azt,

hogy a kohászat, vagy azon belül a vaskohászat önmagában túlfejlesztett ágazat lenne. Sőt, a vizsgált egész periódusban megtett fejlődés alapján a hatvanas évek végére kialakult színvonal lényegében megegyezik a gazdaság igényeivel, s legfeljebb egyes belső kapacitások túlméretezettségével állítható szembe más kapacitások elégtelensége. Az ellentmondás abból származik, hogy a fejlesztés rendkívül szűk hazai nyersanyagbázison, nem kellően korszerű technikával ment végbe, s a magyar gazdasági adottságoknak nem megfelelő, erősen anyagigényes és kicsi munkaigényt támasztó ágazat fejlesztésére költötte le az erőforrások túlzottan nagy hányadát. Ugyanakkor az össztermelésben elfoglalt magas részesedési arány korszerűtlen, elmaradott strukturális kereteket konzervált, ami önmagában is gátolja a korszerű fejlesztési koncepció irányába történő előrehaladást.

A magyar ipar úgyszólván legfőbb szerkezeti elmaradottsági vonása jelenleg a bányászat és kohászat nemzetközileg kirívóan magas, századfordulói színvonalra emlékeztető, közel 1/4-es részaránya az anyagmentes termelésből.

A legdinamikusabb ágazatok: a gépgyártás és vegyipar

Az ipar szerkezeti változásainak legfőbb pozitív meghatározója az iparfejlődés világtendenciáinak megfelelő leggyorsabb ütemű gépipari és vegyipari növekedés volt.

A gépipar foglalkoztatási létszáma jóval több mint kétszeresére nőtt, s az összes ipari beruházás mintegy 17%-ával a kapacitások nagyarányú kibővítésére került sor, aminek nyomán az iparág termelése több mint hatszorosára ugrott! Az egyes gépipari ágazatok fejlődési üteme azonban rendkívüli eltéréseket mutatott. A gépek és gépi berendezések, valamint tömegcikkgyártása kereken öt és félszeresre nőtt, a közlekedési eszközök termelése csak több mint négyszeresére, ezzel szemben a híradás- és vákuumtechnikai ipar 12-szeresre, a műszeripar több mint 17-szeresre növelte termelését. (Minden esetben a netto termelés adatai alapján számítva.) A gépipar gyors termelés-felfutása tehát egyben az iparág jelentős belső ágazati átcsoportosulásával járt együtt. A változás legfőbb elemeként a híradás- és vákuumtechnikai ipar, valamint műszeripar 1950. évi együttes, nem egészen 10%-os részesedése 1966-ra 25%-ra ugrott, a közlekedési eszközgyártás 35%-a ugyanakkor 27%-ra csökkent és együttesen kereken 56%-ról 48%-ra mérséklődött a gépgyártás (22%), tömegcikktermelés (14%) és villamosipar (12%) részesedése.

A gépiparon belüli szerkezeti változások egészséges modernizálódást segítettek elő, s az ország adottságainak leginkább megfelelő gépipari szerkezet kialakulása irányában hatottak, amennyiben az anyagigényes ágazatok helyett a leginkább munkaigényes ágazatok előretörését jelentették.

A gépipari termelés a szükségleteket számos területen maradéktalanul ki tudja elégíteni. A legnagyobb eredményeket többek között a tartós fogyasztási cikkek termelésének kiépítésével érte el, amiből — rádió, televíziós készülék, mosógép, porszívó, hűtőszekrény stb. — lényegében biztosítja a belföldi szükséglet kielégítését. A beruházások hatalmas gépellátási igényét a hazai termelés több mint 50%-ban elégíti ki, de ebben a vonatkozásban a technikai fejlődés érdekei megkövetelik a legmodernebb gépi berendezések jelentékeny importját. (A hatvanas évtizedben pl. a fejlett tőkés országokból eredő vegy-

ipari gépek importja nyolcszorosára emelkedett, a könnyűipari gépeké is megháromszorozódott.) A termelés különleges felfutásának legfőbb ösztönzője azonban az iparág közel hétszeresére nőtt exporttevékenysége volt. A gépipar exportja tette ki a hatvanas években az összes ipari export több mint felét, ami nemzetközi mértékkel is kiemelkedően magas, a nyugat-európai országok közül csak az NSzK-ban észlelhető hasonló arány, míg a francia és olasz gépipari export az összes ipari exportnak 35–38%-a, s jóval alacsonyabb a holland (29%) és a belga (20%) arány. A gépipar különlegesen magas és a magyar ipari-gépipari fejlettség szintjét jelentősen meghaladó exporttevékenysége annak nyomán alakulhatott ki, hogy több gépipari ág a szocialista országok rendkívül széles piacára orientálódva fejlődhetett, ami lehetővé tette a modern nagy sorozatgyártásra való berendezkedést, és nem egy új gyártási ágazat kialakulását ösztönözte. Ugyanakkor azonban nem támasztott megfelelő technikai, korszerűségi és minőségi igényeket, s ez számos ország piacán versenyképtelenné tette a magyar gépipar termékeit, melyeknek kivitele pl. a fejlett tőkés országokba az összes gépexport alig 4–5 %-át teszi ki. (Az alacsony aránynak természetesen más, elsősorban strukturális okai is vannak: a gépipar export-ágait elsősorban a szocialista piac igényei alapján fejlesztették.)

A *vegyipar* az ötvenes években viszonylag lassan fejlődött, s egészen 1957-ig csak alig több mint megkétszerezte termelését, amivel elmaradt az iparág világfejlődési mértékétől. Ezt követően azonban annál rohamosabbá vált fejlődése. 1950 és 1960 között az ipari beruházások 1/10-ét, a hatvanas évek elejétől 1/6-át kapva, állóeszköz-állományát végül is hatszorosára növelhette, s a foglalkoztatottak létszáma is közel megháromszorozódott. Az ötvenes évektől meggyorsult termelés fejlődési üteme már elérte az ipari termelésnél világszerte másfél–kétszer gyorsabb mértéket, s végül is kiinduló szintjéhez képest több mint kilenckszeresére növelte termelését.

Az iparág fejlesztésének középpontjában elsősorban a műtrágya- és műanyagipar, a kőolajfeldolgozás és a gyógyszeripar fejlesztése állott, ami nem felelt meg maradéktalanul az ágazat nemzetközi fejlődési irányának. A jelentékeny előrehaladás nyomán a gazdaság vegyiacikk-szükségletének 2/3-át elégíti ki a hazai termelés. Ezen belül a műtrágyaigény 80–90%-át, a műanyagigény 2/3-át, a vegyiszáligénynek viszont mindössze 1/5-ét. A vegyészet legfejlettebb, hatalmas exporttevékenységet folytató ágazata a gyógyszeripar, amely mind műszaki szint, mind termelőképeség tekintetében elérte, vagy megközelítette a gazdaságilag fejlett országok szintjét. A többi ágazatban bekövetkezett fejlődés ellenére még jóval a nemzetközi szint mögött maradt, hiszen a műanyagtermelés a fejlett európai országok egy főre számított termelésének negyedtét-felét, a vegyiszátermelés hetedtét-nyolcadát éri csupán el. A vegyiszátermelés s a petrokémiai ipar csak a legutóbbi időben került a fejlesztés előterébe.

A nemzetközi mértékkel mért elmaradás jut kifejezésre abban is, hogy a vegyészeti ipar részesedése az ipar összes anyagmentes termeléséből még mindig csak 8%-kal részesedik, ami messze elmarad a fejlett országok 13–17 %-os részesedési hányada mögött.

Könnyű- és élelmiszeripari ágazatok

A könnyűipari ágak többsége és az élelmiszeri ipar az iparosítási periódusban önmagukban ugyan nem jelentéktelen fejlődést tettek meg, de, mint már utaltunk is rá, az össztermelésben elfoglalt helyük állandóan kissebbedett. Ezek az ágazatok ugyanis általában az ipar átlagos fejlődési ütemétől, s különösen a gyorsan növekvő ágazatoktól erősen lemaradtak. A textilipar, másfélszeresre bővült létszámmal, termelését csak több mint kétszeresre növelte, a bőripar, háromszoros foglalkoztatott létszámmal, termelését közel négyszeresre, a papíripar, foglalkoztatottai számát megkétszerezve, termelését három és félszeresre, a nyomdaipar nem egészen háromszorosra, az élelmiszeri ipar 70%-os létszámnöveléssel termelését több mint három és félszeresre bővítette, s csupán a fafeldolgozóipar (közel négyszeres létszámmal több mint hat- és félszeres termelés), valamint a ruházati ipar (három és félszeres létszám mellett több mint hatszoros termelés) fejlődött az ipar átlagos üteménél gyorsabban.

Ezeknek az ágazatoknak a fejlesztésére éveken keresztül csak nagyon keveset fordított a gazdaságpolitika, ami nem elsősorban az ágazatok fejlődési lassúsága, hanem technikai elmaradása formájában okozott máig ható károkat. A bekövetkezett előrehaladás legnagyobb részére főként az ötvenes évek végétől került csak sor.

A papíripar jelentősebb fejlesztése pl. csak 1959 után vette kezdetét. Az iparág beruházásai még 1960-ban az összes ipari beruházás nem egészen 1%-át tették ki, 1965-ben már 3%-át (ami a könnyűiparon belül a beruházások 9-ről 25%-ra emelkedésével volt azonos). Az iparágon belül elsősorban a papírfeldolgozás fejlődött, ami részben a lassan előrehaladó nemzetközi együttműködéssel is összefügg. A papírtermelés ugyanis nem egészen háromszorosra nőtt, mivel időközben az újságnomópapír hazai termelését teljesen leállították és az igények kielégítését szovjet importra alapozták, ezzel szemben a papírfeldolgozás mintegy kétszeresére nőtt, leginkább a két új üzem megindításával húszszorosra növelt hullámdoboz-gyártás révén. A mintegy kétszeresére emelkedett féltérmeleggyártás fejlesztésének legfőbb mozzanataként emelhető ki a cellulóze-gyártás megteremtése, majd szalma- és hazai lombosfa bázisra helyezése — 1953-ban csak 18%, 1967-ben közel 44% ez utóbbi alapanyag felhasználási aránya — volt.

Az egyik leggyorsabban fejlődő könnyűipari ág, a ruházati ipar is csak a vizsgált korszak második felében lendült nagyobb fejlődésnek. Az ötvenes évek első felének 1,8, majd az évtized második felének 2,8 millió forint-os beruházásaival szemben a hatvanas évtized első felének beruházásai 5,6 milliárd forintot tettek ki. 1960-ig az egyéni termelésre jutó állócszköz-érték csakként (még 1955 és 1960 között is 12%-kal), s csak a hatvanas évtizedtől emelkedett (az első öt évben 8%-kal).

A textil-, ruházati és bőripar termelésének mennyiségi növekedésén túl az ágazatok fejlődésében fontos szerepet játszott az ötvenes évek végétől meginduló belső szerkezeti korszerűsítés. A textiliparban felhasznált mesterséges szálak az összes felhasznált szálanyagnak 1955-ben még csak 12%-át, 1967-ben már 25%-át tették ki, ami megközelítette a nemzetközi átlagot, igaz, hogy a mesterséges szálaknak világviszonylatban felét, Magyarországon viszont csak egytizedét alkották szintetikus szálak. Míg a szintetikus szál felhasználás az elmúlt évtizedben nemzetközileg általában 2 és fél—3 évente

megkészsereződött, Magyarországon ehhez 5 évre volt szükség. A cipőiparban bőrhelyettesítő talpakkal készült az ötvenes évek közepén a cipők nem egészen fele, a hatvanas évek második felében már mintegy háromnegyede, ami már megközelíti a fejlett ipari államokra jellemző arányt.

Az élelmiszeripar átlagos iparfejlődéstől elmaradó növekedése ellenére a mezőgazdaság jóval lassúbb termelésfejlődése folytán a megtermelt mezőgazdasági termékek egyre növekvő hányadát tudta feldolgozni. 1938-ban az élelmiszeripar termelése az összes élelmiszergazdaság (tehát a mezőgazdaság és élelmiszeripar együttes termelésén belül) értékének alig több mint 1/5-ét tette ki. Ez az arány 1960-ig 40%-ra nőtt, 1967-re pedig már 50%-hoz közelít. A korábban hagyományosan vezető élelmiszeripari ágazatok iparágon belül is lassú fejlődésével szemben -- a cukor- és bőrpar alig több mint megkészserezte termelését, a malomipar még ezt a szintet sem érte el -- az ágazat modernizálásának legfontosabb jegyeként törtek előre a korszerű feldolgozó ágazatok: az élelmiszer-tartósítóipar (melynek számos új ágazata alakult ki) már 1960-ig 4 és félszeresre növelte termelését, s a hatvanas évtized különösen gyors fejlesztése eredményeként az évtized második felére mintegy kilenceszeresen haladta már meg az 1950. évi szintet.

A könnyű- és élelmiszeripar fejlődését és iparban elfoglalt helyét nem kis mértékben befolyásolta az ágazatok exportorientáltsága. Az élelmiszeripar pl. a belföldi piac ellátása mellett termékeinek az ötvenes évek végén közel 1/5-ét, 1967-ben közel 1/4-ét export útján értékesítette, ami az egész kivitelben is számottevő szerepet játszott.

A magyar ipar ágazati szerkezetében tehát nagyarányú átalakulás ment végbe. A fő ágazatok közül az élelmiszeripar háború előtti közel 29%-os részaránya — az összehasonlíthatóság érdekében ez esetben a teljes termelést figyelembe véve — 1965-re 18%-ra, a textiliparé több mint 14%-ról 7%-ra esett vissza, míg a gépipar részaránya 9%-ról 25% fölé emelkedett. Az egyéb iparágak nem mutatnak lényegesebb nagyságrendi változást. A legfőbb ágazati keretek nagy horderejű átalakulását, mint láttuk, az egyes ágazatokon belül gyakran egyáltalán nem kisebb jelentőségű belső ágazati változások kísérték, főként a gépiparban, de nem kevésbé a papír- vagy élelmiszeriparban is.

Az ágazati szerkezet kialakult új arányai ezzel a még jelenleg is fennálló, bemutatott elmaradottsági vonások, főként a bányászat és kohászat túlzottan magas és a vegyészeti ipar túlzottan alacsony aránya ellenére legfőbb vonásaiban erőteljesen közelített a fejlett ipari országok ipari struktúrájához.

A struktúrán belüli fejlettség: műszaki-technológiai színvonal

A XX. század második felének technikai színvonalán az iparágak egymáshoz való arányainál jóval fontosabb az egyes ágazatok belső aránya. A századforduló körül a fejlettség szerkezeti vonásait majdnem maradéktalan kifejezte még a vegyipar, gépipar, textilipar stb. aránya, hiszen az egyes ágazatok belső szerkezete viszonylag egysíkú, egyszerű volt. A XX. század második felében a gépipar globális termelési részesedése önmagában még keveset mond, tartalmatlan a gépipar belső ágazatainak arányai nélkül. De még ezen belső arányok is csak kereteket jelölnek, melyek egyszerre takarhatnak világszínvonalú termelést, vagy elavult gyártmánytípusokat, elmaradott technikai szintet. Az ipar összehasonlíthatatlanul bonyolultabbá vált.

E kérdés általános jelentőségén túlmenően különösen fontos a szerkezeti keretek mögé tekinteni a későn fejlődésnek indult országokban. Ezen országok általános jellegzetessége ugyanis, hogy a gazdaság, s azon belül az ipar struktúrája jóval hamarabb mutat a fejlett gazdaságokra jellemző vonásokat, mint a termelés egy főre jutó volumene, műszaki-technológiai szintje és minősége. Más szavakkal: ez utóbb említett fejlettségi tartalom és a strukturális vonások között határozott ellentmondás jelentkezik, egyik nem felel meg a másiknak. A tényleges ipari fejlettséget természetesen Magyarországon is túlszárnyalja az ipari struktúra fejlettsége. A koncentrációs szint jóval magasabb, mint az ipar valóságos nagyüzemi szintje, s ezért a koncentráció kereteit nem tölti ki a magasszintű nagyüzemi termelékenység és üzemi szervezethez. Az ágazati szerkezetben a gépipar részesezési aránya az össztermelésből, szerepe az ipari exportban eléri a fejlett ipari országok szintjét, anélkül, hogy termékeivel és azok előállításai költségeivel felvehetné velük a versenyt. A nagy termelési volumen sokszor kevésbé használható, gyorsan romló termékekben ölt testet.

A magyar ipar fejlődési útját, fejlettségi szintjét vizsgálva nem tekinthetünk tehát el a struktúrán belüli fejlettség elsősorban gyártmány szerkezetben, korszerűségben, minőségben, egyszóval műszaki-technológiai színvonalban kifejezésre jutó adottságainak jellemzésétől.

A gazdasági stratégia áttekintése alapján nyilvánvaló, hogy a műszaki-technológiai fejlettség átfogó mutatókkal ki nem fejezhető vonatkozásában a feszített ütemű iparosítás időszakában korántsem sikerült olyan előrehaladást elérni, mint a termelés mennyiségi növekedése és szerkezeti átcsoportosítása síkján, sőt, mint bemutattuk, a technika nem egy területen stagnált, a gyártmányok minősége nem érte el a korszerű követelményeket. Az iparosítás nagyjából a hatvanas-hetvenes évek fordulóján lezáruló első szakaszában, amikor az extenzív fejlesztés dominált, a termelési volumen nagyjelentőségű fejlődésével egyidejűleg új ellentmondások is keletkeztek: nem egy minőségi mutató a rendkívül lassú előrehaladásra, sőt stagnációra, nem egyszer-részleges visszaesésre utal.

Az iparosításban testet öltő történelmi jelentőségű változás elsősorban a gazdaságban rejlő és az alkalmazott gazdasági stratégiával maximálisan mozgósítható extenzív források hasznosításának eredménye volt. A nagy beruházások és az új munkaerő tömeges bevonása volt a növekedés fő forrása. Míg a foglalkoztatottsági létszám évente átlagosan 5 és fél százalékkal nőtt, az egy foglalkoztatottra jutó termelés átlagos növekedési rátája — az ötvenes években 3,1, a hatvanas években 5,3% — egészében 4%-ot tett ki. Az egy foglalkoztatottra jutó teljes termelési érték az iparban átlagosan kétszeresre emelkedett. Ezzel Magyarország azok közé az országok közé tartozott, melyekben az ipari termelésnövekedés termelékenység-növekedésből fedezett hányada a legalacsonyabb volt. A termelékenység rendkívül alacsony fejlődésére utal, hogy az 1958-at követő évtizedben (az előző évtizedre nem áll rendelkezésre megbízható adat) a termelési rendeltetésű állóeszközök egységére jutó termelés nem javult, hanem romlott, a gépek és berendezések állományára számított termelés pedig 1966-ban az 1960. évihez 84%-ára esett vissza, miközben az egy foglalkoztatottra jutó termelési érték növekedése is csak mérsékelt volt. Az eszközkihasználás átlagos csökkenését főként a bányászat, kőházat és építőanyagipar kihasználási határfokának romlása idézte elő. A termelékenység növekedési üteme a szocialista országok többségében gyorsabb volt a

létszámnövekedésnél, a növekedés tipikusan intenzív útját járó fejlett ipari országok többségében pedig az ipari foglalkoztatottak létszáma csak igen lassan, évente 0,5–1%-kal emelkedett, az egy foglalkoztatottra jutó termelés viszont 3–4%-kal.

A termelékenységi színvonal tekintetében egyik legmagasabban fejlett ágazat a vegyipar, melyben az átlagos ipari csökkenéssel szemben az egységnyi értékű állóeszközre jutó termelési érték az ötvenes évek végétől több mint 30%-kal nőtt, a munka termelékenysége pedig 1950 és 1967 között kerekén megháromszorozódott, s az átlagos ipari termelékenységnél több mint 1,7-szerese. Még ez a legkedvezőbbben fejlődő és legmagasabb szintre jutó ágazat is a termelékenység nemzetközi színvonalához képest elmaradott. Az iparilag fejlett szocialista országok vegyiparában mintegy másfélszer, a fejlett tőkés országok vegyiparában pedig kétszer, sőt négyszer magasabb termelékenységi szint alakult ki.

A termelékenységi lemaradás azonban korántsem csak a különösen intenzíven fejlesztett ágazatokra volt jellemző. A könnyűipari ágak helyzetére utal, hogy a textilipar termelésnövekedésének mintegy 40%-át fedezte a termelékenység növekedése, holott az európai országok átlagában a létszámcsökkenés mellett bekövetkezett termelésfejlődés nyomán a növekedés 117%-ban termelékenység-emelkedésből származott.

A magyar ipar termelékenységi színvonala tehát a gyors ütemű iparosítás idején, a teljes foglalkoztatás megteremtése és biztosítása mellett, vagyis a fejlesztés jellegzetes elmúlt szakaszában nemcsak lassan nőtt, de növekedése jelentékenyen lemaradt a szocialista, s különösen az eredetileg is jóval magasabb termelékenységi szintet — eltérő fejlődési kategóriát — képviselő fejlett tőkés országok termelékenység-növekedési üteme mögött.

Az ipar termelékenysége terén tehát, a hatalmas volumennövekedés ellenére, az ország viszonylagos lemaradása fokozódott. (Az alacsony termelékenységi szintre utal, hogy míg az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számát illetően 35 ország közül Magyarország a hetedik helyet foglalja el, addig az egy lakosra jutó anyagmentes ipari termelés alapján csak huszonkettedik helyen áll.) A hatvanas évek közepén a magyar ipar termelékenységi szintjét a nyugat-európai országok általában kétszeresen meghaladták.

Az elmaradás részben már a beruházások általában alacsony hatékonyságából, legnagyobb részt pedig az ipar alacsony, nem egy területen stagnáló, sőt romló műszaki színvonalából következett. A beruházások hatékonyságát rendkívül lerontotta, hogy a beruházási döntéstől az üzembehelyezésig, eleinte a túl sok egyidejűleg megkezdett beruházás, de mindvégig a szűk építkezési kapacitások folytán, túlzottan hosszú idő telt el. Egy-egy létesítmény sokszor 2–4 éves késéssel került tető alá. A beruházási döntés idején nem egyszer korszerűnek tartott létesítmény végül is már az üzembehelyezés idejére elavult. Sokkal általánosabb és fontosabb volt azonban, hogy a túlzottan nagy erőket lekötő építkezési tevékenység folytán kevés anyagi erő jutott a gépi beruházásokra, s gyakran az újonnan felállított gépek sem képviselték a technika legkorszerűbb színvonalát, s a fejlesztési erőfeszítések hatására a szükséges gépcseréket is csak részlegesen hajtották végre. Az amortizációs kulcsokat a vizsgált periódus egészében irreálisan alacsonyan állapították meg — az ötvenes években még ezeknek az alapoknak jelentékeny részét is elvonták az új létesítmények finanszírozására — s a hatvanas években is pl. az alapvető textilipari termelőgépek esetében a nemzetközileg követelt

átlagos 10 éves amortizációs idő helyett 16 évet, a ruházati iparban a varrógépeknél a nemzetközileg átlagos 5 év helyett 8 év amortizációs időt vesznek alapul. A gyors fejlesztés periódusában kulcs jellegű iparágak gépparkja sem modernizálódott, hanem fokozott mértékben öregedett el. A gépeket és gépi berendezéseket gyártó gépipari ágazat gépparkjának átlagos életkora 1950-ben 11 év volt, 1965-ben 14,2 év. A közlekedési eszközök gyártásában a géppark életkora 12-ről több mint 15 évre emelkedett. A kovácsoló berendezések 54%-a 25 évnél idősebb. A textiliparban a fonodai gépek fele, a szövődék gépparkjának 2/3-a, a cipőipar gépeinek 60%-a elavult. A műszaki fejlesztés legkorszerűbb irányától való lemaradásra utal, hogy míg a KGST országok pamutiparának automatizálási foka átlagosan 59%, a fejlett nyugat-európai országokban pedig 80% körül mozog, addig a magyar pamutiparban mindössze 27% a megfelelő arány. A gyapjúipar automatizálási foka azonban csupán 6%.

A műszaki szint kellő ütemű fejlődésének akadályai között különösen az ötvenes években, de nem egy területen, hatásaiban, maradványaiban a vizsgált korszak egészében szerepet játszott a kutatási-fejlesztési autarkia, a műszakilag fejlettebb országokkal való túlzottan szűkkörű gazdasági együttműködés, a fejlettebb technikai eredmények importjának rendkívül szűk kerete. Meggyőzően bizonyítja ezt — ismét a kulcsjelentőségű gépipar példáján —, hogy 1960-ban mindössze 4, 1965-ben 7, és 1967-ben 26 külföldi licenctet vásároltak meg, de még az utóbbi év legmagasabb vásárlási szintjén is a kifizetett licenrdíjak az összes kutatási-fejlesztési ráfordításnak csupán nem egészen 3%-át tették ki, holott a Magyarországnál összehasonlíthatatlanul nagyobb kutatási-fejlesztési lehetőségekkel rendelkező NSzK, vagy Franciaország esetében is több mint háromszoros volt az arány, Japán kutatási ráfordításai értékének 15, Belgium 40, Olaszország közel 50, Ausztria pedig egyenesen több mint 60%-a erejéig költ licenrvásárlásokra. A szocialista országok közül az NDK esetében majdnem 8, Csehszlovákiában 12, Lengyelországban közel 17% a megfelelő arány.

Az ipar struktúráján belüli fejlettsége, műszaki-technológiai szintje tehát elmaradt az ipar fejlődési ütemétől és volumene, szerkezete által kifejezett fejlettségi szintje mögött. Ez a leghatározottabban jelöli meg az iparfejlesztés következő szakaszának központi feladatait.

3. A mezőgazdaság fejlődése

Az agrárfejlődés üteme

A mezőgazdaság termelési viszonyaiban lejátszódott történelmi jelentőségű átalakulás körülményei között és a szocialista gazdaságfejlesztés során érvényesült gazdasági stratégia — ami az iparosítás forrásait jórészt a mezőgazdaság felhalmozásából teremtette elő — nyomán az agrárfejlődés előmozdítására rendelkezésre álló erőforrások hosszú ideig szegényesek voltak, a munkaerő hatalmas tömegei pedig elhagyták a falut. A mezőgazdaság fejlődési üteme tehát egyáltalán nem tarthatott lépést az iparral és csak nagyon lassú lehetett. Már az indulási körülmények is kedvezőtlenül alakultak. A mezőgazdaság termelési színvonala, ellentétben az iparral, a negyvenes évek végén még nem érte el a háború előtti termelési színvonalat. Az állattenyésztés

ugyan 1950-re már alig maradt el attól, de a növénytermelés közel 1/5-del alacsonyabb volt még, s ezért a mezőgazdaság bruttó termelése egészében több mint 10%-kal kevesebb volt, mint a háború előtt. Az ötvenes évek első felében az alkalmazott gazdaságpolitika nyomán az állattenyésztésben súlyos visszaesés következett be, s az ágazat termelésének értéke 1953-ra már 20%-kal elmaradt a kiinduló szint mögött, de 1956-ig sem tudta jelentékenyebben túlhaladni azt. A növénytermelést a legszélsőségesebb ingadozás jellemezte. Az időjárási viszonyok függvényeként hol 1/3-dal (1951), 1/2-del (1953) túlszárnyalta az előző évi termelést, hol 40 (1952), vagy 20 (1956) százalékkal elmaradt attól, egészében stagnációt mutatva. A mezőgazdaság bruttó össztermelése tehát 1956-ig lényegében stagnált, s az 1950. évi szintet csak egy-egy jobb év kiugró termése nyomán, átmenetileg szárnyalta túl, amint a kedvezőtlen években alatta, a közepes években pedig körülötte mozgott. Az ötvenes évek közepéig tehát a mezőgazdasági termelés nem haladta túl a háború előtti évek szintjét. Ezt követően az agrárpolitikában bekövetkezett változások és az iparosodás eredményei talaján az agrárfejlődés üteme lényegesen felgyorsult. A szélsőséges kilengések jelentékenyen mérséklődtek, s 1961 után súlyosabb visszaesés egyetlen évben sem következett be. Hasonló volt a helyzet az állattenyésztésben is, ahol a rosszabb évek már inkább csak megtorpanást, 1–5% körüli kisebb átmeneti csökkenést idéztek elő. A mezőgazdasági termelés 1950 és 1957 közötti 14%-os ingadozása az 1958–1967 közötti évtizedre mindössze 4%-ra mérséklődött, ami önmagában is az agrárfejlődés figyelmet érdemlő eredménye. A növekedés üteme 1957 és 1967 között egyenletesebbé vált és már meghaladta az évi 2%-ot, elérve az agrárfejlődés átlagos nemzetközi ütemét.

A felszabadulást követő évtizedek élesen eltérő és jelentős ütemkülönbséget mutató agrárfejlődési szakaszai végül is a korszak egészében csak nagyon mérsékelt növekedési ütemet biztosítottak: az 1934–1938-as évek termelési átlagához képest az 1962–1966-os évek termelési átlaga alapján a növekedés évi átlaga mindössze 0,7%-ot tett ki.

A mezőgazdaság bruttó termelése a hatvanas évek közepére 30–40%-kal haladta túl az 1949–1950-es szintet, s kereken 1/4-del – 1/3-dal a háború előtti agrártermelés volumenét.

A magyar mezőgazdaság ötvenes évek végétől elért fejlődési eredményei tehát korántsem voltak elegendők a háborús évek visszaesésének és az ötvenes évek stagnálásának pótlására. A fejlődés üteme világviszonylatban a legrosszabbak közé tartozott, 13 európai ország között a 12. helyet foglalta el. A szocialista országok általában lassú, évente 1 – 1,8% között mozgó agrárfejlődése is – a még kedvezőtlenebb ütemet mutató Csehszlovákia (0,3%) kivételével – meghaladta a magyarországit, a fejlettebb európai tőkés országok – NSzK, Franciaország, Hollandia, Dánia, Olaszország, Ausztria stb. – agrártermelése pedig rendkívül kicsiny eltérésekkel kereken 50%-kal emelkedett a háború előtti, eleve is általában magas szinthez képest. Az amerikai kontinens nagy agrárexportáló országai – Egyesült Államok, Kanada, Brazília stb. – viszont egyenesen 70–100%-kal növelték agrártermelésüket.

Az agrárfejlődés magyarországi üteme és a hatvanas évtized közepére elért termelési volumen-növekedése tehát, ha valamelyest nagyobb is volt, mint a felszabadulás előtti negyedszázadban, korántsem volt elegendő a két világháború közötti mezőgazdasági stagnációból való gyökeres kiszakadás-

hoz, s a korábban is fennálló jelentős lemaradás behozásához. Sőt, a mezőgazdaság elmaradása az európai és amerikai kontinens fejlett és gyorsabban fejlődő országaihoz és agrárszállítóihoz viszonyítva fokozódott.

A termelékenység színvonala: elvándorlás, gépesítés és intenzifikálás

A mezőgazdaság fejlődési eredményeinek értékeléséhez azonban korántsem elegendő a termelés növekedésének üteméből és a bekövetkezett volumen bővüléséből kiindulni. A szerény termelési eredmények mögött ugyanis a mezőgazdasági termelés jelentékeny átalakulása, színvonalemelkedése húzódik meg. A változások egyik legfőbb tényezője a korszak egészére jellemzően a mezőgazdasági terület csökkenése és a már bemutatott tömeges munkaerő- elvándorlás volt. A háború előtti mezőgazdasági területhez (13,1 millió kat. hold) képest 1967-re 1,1 millió kat. holddal, több, mint 8%-kal csökkent a művelés alatt álló terület, ami a földek egy részének (közel 600 ezer holdnak) erdősítése, más részének műveletlenül hagyása, ipari telephelyként, útépitésre stb. történő igénybevétele nyomán állt elő. Ugyanakkor az agrárnépeség ügyszólván félszázadon keresztül fennmaradó arányai, korábbi stabilitása, megtörik, több mint 600 ezer ember hagyja el a falvakat, vagyis az agrárlakosság létszáma közel 1/3-dal csökken. A mezőgazdaságban tehát éppen fordított helyzet alakult ki, mint az iparban. A termelés növekedése nem elsősorban új munkaerő bevonása révén következett be, hanem a – kétségtelenül szerény – termelésemelkedés az agrárlakosság hatalmas tömegeinek egyidejű felszabadulása ellenére megy végbe. A növekedés kizárólagos forrását tehát a termelékenység – termelésnövekedésnél gyorsabb – emelkedése képezte. Jól tükrözi ezt, hogy az egy kereső által megtermelt bruttó termelési érték 1950 és 1965 között több mint megkétszereződött, s az egy katasztrális hold mezőgazdasági területre jutó bruttó termelési érték is több mint másfélszeresre emelkedett.

A termelékenység növekedésében vitathatatlanul közrejátszott, hogy Magyarországon korábban rendkívül általános volt a mezőgazdasági munkaerő részleges kihasználatlansága, ami az elvándorlás nyomán a termelékenységet jelentékenyen emelte. Még az erőteljes létszámcsökkenés ellenére is a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerőnek 15%-át csak az év kisebb részében, a tavaszi és őszi csúcsmunkák idején tudják foglalkoztatni, s mindössze 55%-a foglalkoztatható egész éven át. A legfőbb tényező mégis a gépesítés gyors előrehaladása, a termelés intenzifikálása, a hozamok nagymérvű növelése volt.

A mezőgazdaság gyors gépesítése elsősorban az elvándorolt munkaerő pótlásához volt elengedhetetlen, de együttjárt az egyéni parasztgazdaságra alapozott mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésével is. A gépesítés lendületére utal, de egyben fényt vet a folyamat lassú indulására az ötvenes évek elején, majd felgyorsulására az évtized végétől – a traktorállomány gyors gyarapodása. Az 1949–52-es évek átlagában Magyarországon 13,3 ezer traktor működött, ezeknek száma 1956-ig 25 ezerre emelkedett, 1967-re pedig megközelítette a 67 ezer darabot.

Az ötvenes évek második felétől meggyorsuló gépesítés egyik legfőbb eredménye éppen a traktorok széleskörű elterjedésére, a vonóerő összetételének lényeges korszerűsödése volt. Az összes vonóerő-kapacitásnak 1959-ben még 62%-át állati vonóerő tette ki, 1965-ben viszont részesedése már 25%

alá zuhant. Az ellátottság ezzel a közepes európai szintre emelkedett: 1968-ban az egy traktoregységre jutó kereken 50 hektár szántóterület (1960-ban még 112 hektár volt!) még jóval kedvezőtlenebb ugyan, mint a nyugat-európai 10–20 hektár közötti szint, de lényegében megegyezik az olaszországgal és sokkal jobb a görög vagy spanyol (150, ill. 240 hektár) szintnél.

A kollektivizálás időszakában ennek nyomán sor kerülhetett a talajművelés gépesítésére. Ezzel egyidejűleg megy végbe a másik legnehezebb fizikai munkát igénylő művelet, a gabonaaeratás gépesítése is. Az arató-cséplőgépek 1949-ben jelentek meg a magyar mezőgazdaságban, számuk 1955-ig 2,2 ezer fölé emelkedett, 1960-ban pedig megközelítette a 4,2 ezer darabot, 1967-re azonban már 9,8 ezer fölé ugrott. A traktorvontatású aratógépek közel 5 ezer darabra rúgó állományával a gabonabetakarítás 1960. évi 43%-os gépesítési foka a hatvanas évek második felére 92%-ra ugrott.

A háború előtti mezőgazdaságban — tulajdonképpen már a XIX. század végétől — csupán egyetlen művelet, a cséplés volt gépesítve. Most a gépesítés legfőbb eredményét a talajművelés és kalászosok betakarításának lényegében teljes gépesítése jelentette.

Az egyéb műveletek komplex gépesítése még nem következett be, bár az előrehaladás a kollektivizálás végrehajtása idején és után több területen igen jelentős. Befejezéshez közeledik a vetés gépesítése: a 100 kat. holdra jutó gépi vetés 1960-tól 1968-ra megkétszereződött és 80 hold fölé emelkedett. 1960-tól 1968-ig a cukorrépakiszedés gépesítési foka 36%-ról 66%-ra ugrott, a burgonyakiszedés 12%-ról 23%-ra nőtt. Előrehaladt a kapálás gépesítése is, hiszen a 100 kat. hold kapásterületre jutó gépi kapálás is közel megkétszereződött. Az egyéb mezőgazdasági munkák, a kukoricakiszedés és -törés, silózás, fejés stb. gépesítésében is számottevő az előrehaladás, de az elért szint még nagyon alacsony.

A gépesítés előrehaladása, a jobb talajmunkálás, az esedékes műveletek időben történő elvégzése természetesen nemcsak az állati vonóerő felváltását és a kiesző emberi munkaerő pótlását szolgálta, de szerepet játszott a hozamok emelkedésében és a termelés költségeinek csökkentésében is. (Egyes kísérletek és számítások szerint a kukorica hagyományos kézi betakarítása esetén 1 kat. hold élő és holtmunka ráfordítása 824 forint, a tápanyagvesztés 9–13% között mozog. Morzsolásos csőbetakarítás és mesterséges szárítás, vagyis komplex gépesítés esetén a költség 536 forint-ra, a vesztés pedig 5%-ra csökken.) A gépesítés termelésnövelő hatása főként a kulturáltabb talajmunkálásból, részben pedig a gyorsabb, időben történő betakarításból következik. Az optimális időben betakarított kukorica mechanikai vesztesége nem haladja meg a 2,5%-ot, húsz napos elhúzódás esetén ez már 5–8%-ra ugrik és további 6–8%-os minőségvesztés következik be. A szalastakarmány betakarítás elhúzódása tápanyagvesztéssel jár, a cukorrépa esetében pedig a nagy takarmányértékű répafej nagy hányada megy tönkre stb.

A hozamok növelésében azonban jóval fontosabbak a termelés intenzifikálását szolgáló befektetések. Ezen belül is különleges szerepet játszik a talaj tápanyagellátása, mely elsősorban a műtrágyafelhasználás révén javult. A háború előtti magyar mezőgazdaság műtrágyafogyasztása rendkívül csekély volt. Az egy kat. hold szántóföldre jutó összes műtrágya az 1931–1940 közötti évek átlagában alig haladta meg az 5 kg-t, s 1949-ben is csak 12 kg körül mozgott. Az 1950–1954 közötti években ez átlagosan 25 kg-ra emelkedett, 1960-ra meghaladta a 80 kg-t és 1968-ban már túlszárnyalta a 260 kg-t is.

A kiinduló szinthez képest bekövetkezett több mint 20-szoros ugrás legnagyobb része ismét a hatvanas évek fejlődési eredménye. Ezekben az években a talaj tápanyagellátása már majdnem kizárólag a műtrágyahasználat útján javult, s ezekben az években következett be a tápanyagellátás szerkezetének döntő korszerűsödése. 1959-ben ugyanis az összes — ezer tonna hatóanyagban számított — felhasznált tápanyag mennyisége 462 ezer tonnát tett ki, s ebből kerekén 63% volt a szervestrágya, 37% a műtrágya részaránya. 1965-re az összes tápanyag-felhasználás 677 ezer tonna hatóanyag mennyisége közel másfélszeresére emelkedett, de közben a szervestrágya-felhasználás csak 10%-kal nőtt, s ezért a műtrágyafelhasználás-aránya az összes tápanyag 53%-ára ugrott. 1965 és 1968 között a műtrágyafelhasználás hatóanyagértéke ismét több mint 75%-kal nőtt, s a műtrágyák részesedése az összes felhasználás 2/3-ához közelít.

Az önmagában rendkívüli ütemű növekedés azonban nemzetközi mércével mérve a hatvanas évek közepéig mégis lassúnak mondható, s nemcsak az elért színvonal volt alacsony, hanem a műtrágyafelhasználás terén fennálló viszonylagos elmaradás is nőtt! Az egy hektárra jutó műtrágya (hatóanyagban) mennyisége Magyarországon 1960-ban 32, 1966-ban 70 kg-t tett ki, de az utóbbi időpontban az európai Közös Piac országaiiban átlagosan már 170 kg, a legfejlettebb mezőgazdasági országokban 400–500 kg volt a hektáronkénti átlag. A két vizsgált időpont között a különbség Magyarország rovására még növekedett is, hiszen 1960-ban a Közös Piac országai javára hektáronként 93 kg, 1966-ban már 100 kg hatóanyag volt a különbség. A KGST országok átlagnál gyorsabban emelkedő műtrágyafelhasználás folytán az 1960. évi 11 kg-os különbség is növekedett Magyarország rovására és 1966-ban már 25 kg-t tett ki.

A lemaradás növekedésének tendenciáját csupán a hatvanas évtized második felében sikerült megállítani, amikor a hazai felhasználásban soha nem látott ütemű növekedés következett be: 1968-ra az egy hektárra jutó műtrágya-hatóanyag két év alatt több mint 60%-kal nőtt és már 124 kg-t tett ki.

A hozamok növelésében az ország időjárási viszonyai között különös jelentősége van az öntözéses gazdálkodás fejlődésének. Az előrehaladás a rendkívül szegényes kezdetek (1939: 24 ezer, 1949: 47 ezer kat. hold öntözhető terület) után ugyancsak gyors ütemű volt. Az öntözhető földterület 1955-re 159 ezer kat. holdra, 1968-ra pedig 734 ezer kat. holdra, több mint 15-szörösére nőtt, bár a ténylegesen öntözött területek nem egy évben az öntözhető területnek csupán felét, sőt egyharmadát tették ki. Az öntözőrendszer hatékonyságát az is csökkentette, hogy az ötvenes években elsősorban a legrosszabb minőségi talajokon vezették be, holott a jobb talajokon az öntözés hatékonysága magasabb, másrészt a hatvanas évek második feléig általában ritkán került sor az öntözés és vízrendszer komplex fejlesztésére, s ezért az öntözőberendezéseket általában megfelelő vízlevezetési rendszer kiépítése nélkül, a tavaszi belvizek, áradások levezetését pedig az öntözésre való tárolás biztosítása nélkül oldották meg, holott a szűkös vízkészletekkel való leghatékonyabb gazdálkodás az együttes rendezést követeli.

A hozamok növelését mozdította elő a szántóföldi növények nemesítése, új, magasabb hozamú fajták kikísérletezése és főleg a hazai viszonyokra alkalmas új külföldi fajták adaptálása. (Főként kukoricánál, búzánál, napraforgónál és cukorrépánál.) De nem utolsó sorban a növényvédelem korszerű módszereinek meghonosítása, elsősorban a vegyszeres gyomirtás bevezetése, amit

1966-ban a kalászosok vetésterületének 40%-án, a kukorica-vetésterület 23%-án és a burgonya vetésterületének 13%-án alkalmaztak.

Mindezek nyomán a termés hozamok a fő termények esetében a magyar agrártörténetben ugrásszerűen számító mértékben emelkedtek. A háború előtti öt év átlagához viszonyítva az 1963 és 1967 közötti évek átlagában a búza, árpa, kukorica és cukorrépa termésátlaga mintegy 50%-kal emelkedett (a többi terménynél a növekedés kicsiny, sőt egyeseknél — zab, dohány, lucerna, csalamádé — jelentősebb a csökkenés). A legfőbb termények hozamnövekedésének jelentőségét mi sem tanúsíthatja jobban, mintha figyelembe vesszük a megelőző félévszázad stagnációját. Az 1891–1895-ös években ugyanis egy kat. hold szántóterület átlagos hozama 7,5 gabonaegység volt, 1946–1950 között több mint félévszázad leforgása után is 7,8, viszont ezt követően másfél évtized alatt 13-ra ugrott. A hozamok növekedése azonban ennek ellenére nem volt elegendő a nemzetközi lemaradás behozásához, sőt az általában gyors agrárfejlődés körülményei között lényegében még a legnagyobb fejlődést elért terményeknél sem változtatott a kialakult nemzetközi rangsoron. A háború előtti évekhez képest a hatvanas évek közepén 13 ország között a búza magyarországi termésátlaga változatlanul a 9-ik helyen maradt, a kukoricáé a 6-ról a 7. helyre esett vissza, s csupán a cukorrépa emelkedett a 10-ről a 8. helyre.

Az intenzifikálás termelésszerkezeti tényezői és az állattenyésztés

Az agrártermelés fejlődésének eddig bemutatott mozzanatai mellett a korszerűbb mezőgazdaság kialakulásának fontos tényezője volt a korábbi egyoldalú, extenzív termelési szerkezet átalakulásának megindulása is. Erre utal már a növénytermelés belső szerkezetének változása a munkaigényesebb, nagyobb értékű, a további feldolgozás számára jobb lehetőségeket teremtő termékek javára. A szántóföldi növénytermelés értékéből pl. a kenyérgabona a háború előtt 26%-kal részesedett, 1966-ban már csak 18%-kal. A kukorica-termelés aránya viszont 17-ről 24%-ra nőtt. A kapásnövények termelési értéke együttesen 27%-ról 40%-ra emelkedett.

E változások azonban a szántóföldi termelés egészének fokozatos visszaszorulása mellett játszódtak le. A növénytermelés bruttó termelési értékéből ugyanis 1938-ban még 83, 1966-ban már csak 75% volt a szántóföldi művelés részesedése. Ezzel szemben a kerti-, gyümölcs- és szőlőművelés aránya 12%-ról 22%-ra emelkedett. (Az 1961-ben elhatározott és a második 5 éves tervben végrehajtott nagyarányú szőlő- és gyümölcsös-telepítés önmagában is lényeges szerkezeti módosulásokat idézett elő, aminek jelentőségét még növelte, hogy a telepítések 80%-át a szántó-művelésre kevésbé alkalmas Duna–Tisza közti és szabolsi homokterületeken végezték.)

A mezőgazdasági termelés intenzifikálásának legdöntőbb szerkezeti tényezője azonban az állattenyésztés szerepének növekedése. A felszabadulás utáni agrárfejlődés jellegzetes vonásaként az állattenyésztés és a növénytermelés növekedése között erőteljes ütemkülönbség érvényesült: 1938 és 1967 között a növénytermelés évi növekedési üteme mindössze 0,6%, az állattenyésztésé 1,8%. (Az ötvenes évek végétől az állattenyésztés termelési értéke évente 3,4%-kal emelkedett.) Így azután míg a magyar mezőgazdaság termelésének a háború előtt 63%-át reprezentálta a növénytermelés, ez a rendkívül nagy túlsúly az 1965–67-es évekre 58%-ra mérséklődött.

Az állatállomány, főként a sertés és baromfi révén szaporodott. Előbbi létszáma az 1934–38. évi átlagos 3,5 millió darabról 1968-ra 6,6 millióra, utóbbié 17,6 millióról 28,9 millióra. Figyelmet érdemel a juhállomány különösen gyors növekedése is (1,4 millióról 3,3 millióra). A leglassúbb előrehaladás a szarvasmarhaállományt jellemezte. A létszám 1,8 millió darabról mindössze 2,1 millióra emelkedett, ezen belül azonban a tehénállomány 0,9 millióról 0,8 millió alá esett.

Az egyes állatfajták állománynövekedésének különbsége — különösen ha figyelembe vesszük a loállomány jelentős csökkenését (0,8 millióról 0,3 millió alá) — az állatállomány szerkezetének jelentékeny átcsoportosulására utal. A háború előtti években a loállomány képezte az összes állatlétszám (számos állatban kifejezve) kerekén 25%-át. A hatvanas évek második felére ez 8%-ra csökkent! A sertéslétszám aránya 15-ről 25%-ra nőtt. E két legfőbb ellentétes irányú változás mellett néhány százalékkal emelkedett a szarvasmarha (54-ről 57%), a juh (közel 4-ről több mint 6%) és a baromfi (nem egészen 3-ról több mint 4%) állomány aránya is.

Az állattenyésztés belső struktúráváltozásában nem kisebb szerepet játszanak az egy-egy állatfajta tenyésztésén belüli szerkezeti és minőség-változások sem. A sertésenyésztés nagy horderejű átalakulása jut kifejezésre pl. a zírsertések háború előtti több mint 80%-os arányának 6%-ra csökkenésében, amivel egyidejűleg a húsertés-fajták részaránya 1/5-ről 2/3-ra ugrott. A tehénállomány minőségjavulása jut kifejezésre az egy tehénre jutó tejhozam 1,5 ezer literes átlagáról közel 2,5 ezer literre emelkedésében.

Az állattenyésztés fejlődésének azonban az egész vizsgált periódusban komoly akadályát képezte a korszerű nagyüzemi állattartás hiánya. Ez egyrészt a takarmánybázis elégtelenségével is összefügg (a fontosabb szarvasmarhatakarományok termésátlaga a háború előtti szinthez képest jelentősen csökkent!), amennyiben kiegyensúlyozatlanságot idéz elő, s nem egy évben jelentős kényszervágásokra vezet. Az egyenletes ellátás, a nagyüzemi állattartás alapkövetelményeinek biztosítására a hatvanas évektől rendszeres és növekvő takarmány-import alakult ki. Az összes felhasználás százalékából a fehérjetakarmány-import részesedése az 1959–60-as 1%-ról 1965–66-ban 17%-ra, az abraktakarmány-import 2-ről 10%-ra nőtt.

Akadályozta a korszerű állattartást az állatférőhelyek technológiai alkalmatlansága, sőt gyakran fizikai elavultsága is. A kollektivizálás idején egyidejűleg jelentkező tömeges állatférőhely-igény kielégítése rendkívüli nehézségekbe ütközött. A legköltségesebbnek a szarvasmarhatenyésztéshez szükséges építkezés bizonyult. Az ötvenes évek végétől kezdődő évtizedben erre fordították az összes mezőgazdasági építkezési kiadás közel 40%-át. Ennek ellenére a hatvanas évtized végén a termelőszövetkezeti tehénférőhelyek jóval több mint egyharmada alkalmatlan (méret, technológiai szint, vagy rossz fizikai állapot következtében), a borjú-férőhelyek esetében az arány még kedvezőtlenebb: a férőhelyek alig több mint fele megfelelő. Sokkal rosszabb azonban a helyzet a sertésenyésztés feltételeit illetően. A nagyüzemek felszerelése során ugyanis a tehénistállók kivételével legnagyobb részt ideiglenes, néhány éves élettartamú „szerfás” épületeket emeltek, melyek fizikailag nagyrészt tönkre is mentek, s ezért a sertésférőhelyek 3/4-e, 4/5-e alkalmatlan.

A nagyüzemi állattartásnak tehát még alapvető akadályai vannak, s igazán nagyüzemi, korszerű formák bevezetéséről, gyors elterjedéséről csupán a baromfitenyésztés esetében beszélhetünk. A régi kisüzemi baromfi-fajtákat

új kultúrfajtákkal s a nagyüzemi nevelésben legjobban bevált hibridekkel és broylerekkel váltották fel, és a nemzetközileg is legtökéletesebben kialakult iparszerű tenyésztési technológiát széles körben bevezették. Ennek nyomán a hozamok és a tenyésztés gazdaságossága ugrásszerűen növekedett: 1 kg pecsenyecsirke súlygyarapodáshoz az ötvenes években felhasznált 5 kg takarmány helyett 1967-ben már csak 3–3,5 kg-ra van szükség.

A mezőgazdaságban végbement technikai és szerkezeti fejlődés, intenzifikálódás alapján a foglalkoztatott létszám egyidejű csökkenése mellett a termelékenység — ellentétben az iparral — valamivel gyorsabban emelkedett, mint a termelés volumene, de évi átlagban — a háború előtti évektől a hatvanas évek végéig — így is csak 0,8%-ot tett ki. (Ez elmaradt a szocialista országok 1,5–2% körüli termelékenységnövekedésétől.) A mezőgazdasági termelékenység fejlődésének ez az üteme nemzetközileg rendkívül alacsonynak számít, hiszen a vizsgált periódus a mezőgazdaság „iparrá válása” tekintetében a fejlett országokban fordulópontnak számít; a termelékenység emelkedése még a hagyományosan intenzív gazdálkodási szintet képviselő nyugat-európai mezőgazdaságban is kiemelkedően gyors, majdnem ipari jellegű volt. Az agrártermelékenység évi növekedési üteme Ausztriában 2,2, Angliában 2,8, Olaszországban 2,9%, Dániában viszont 3,6, Franciaországban és Hollandiában pedig 3,9%. A világháború előtt nemzetközileg alacsony termelékenységű tengerentúli mezőgazdaság rohamos intenzifikálása viszont az alacsonyabb kiindulási szintről még ennél is gyorsabb lehetett: az Egyesült Államokban a termelékenység évi emelkedése 4,1, Kanadában 4,6%-ot tett ki.

A magyar mezőgazdaság tehát nemcsak a termelés volumenének növekedése, de a termelékenység fejlődésének üteme tekintetében sem tudott lépést tartani a modern agrárfejlődés követelményeivel, s bár a felszabadulás előtti kirívóan elmaradott agrár-állapotokhoz képest jelentős korszerűsödést, modernizálást sikerült elérni, a termelés volumene szerényen, struktúrája, gépesedettségi foka jelentősebben fejlődött, a magyar mezőgazdaság viszonylagos elmaradottsága az iparosítási korszakban mégis fokozódott.

4. Az infrastruktúra és szolgáltatások fejlődése

A fejlesztés mérsékelt üteme, az ágazat viszonylagos lemaradása

Az iparosítást központba állító gazdaságfejlesztés az infrastruktúra és szolgáltatások fejlesztését hosszabb ideig másodrendű feladatnak tekintette. Ebben vitathatatlanul szerepet játszott, hogy a magyar gazdaság néhány alapvető infrastruktúrális ágazatban (főként a szállításban és részben az oktatásban is) viszonylag fejlett felszereltséget örökölt, mindenesetre olyan alapokat, melyekkel egy ideig a fejlesztési politika megfelelő háttérét biztosíthaták. Másrészt figyelembe kell venni a gazdasági fejlődés nemzetközi tanulságát, azt a jelenséget, hogy az alacsony gazdasági fejlettségből magas fejlettségbe való átmenet éppen iparosítás által meghatározott történelmi szakaszában az infrastruktúrális és szolgáltató ágazatok szerepe, súlya a nemzeti jövedelemben a viszonylagos csökkenés tendenciáját mutatja. (A modern átalakulás korai szakaszában, éppen a fejlődés megalapozását szolgáló infrastruktúrafejlesztés és színvonal, illetve a magas fejlettségre jellemző magasfokú ellátottsági szint között.)

Ugyanakkor azonban az objektíve elkerülhetetlen tendenciák a magyar gazdaságfejlődés felszabadulást követő évtizedeiben különösen kiélezetten jelentkeztek. Ez egyrészt annak a következménye volt, hogy az iparosítás feszített programja mellett a maximálisra csavart felhalmozás ellenére sem jutott megfelelő beruházás, anyagi forrás és eszköz az egyéb ágazatokra, különösen a nem közvetlenül termelő ágazatokra. Ezt a kényszert azután a gazdaságfejlesztés mintegy erénnyé kovácsolta, amikor tudatosan is háttérbe szorította a „nem termelő” ágazatokat. Az ötvenes évek jellegzetes elméleti tézise szerint ugyanis a szolgáltatási ágazatokat egyáltalán nem tekintették nemzeti jövedelem-termelő szektornak, hanem úgyszólván belső megkülönböztetés nélkül in produktív, nemzeti jövedelmet fogyasztó „teherként”. A minden áron kívánt leggyorsabb ütemű iparosítás útjában tehát a szolgáltatásokat lényegében inkább akadállynak tartották.

Az említett objektív hatások és az egy ideig erőteljesen érvényesülő fejlesztési szemlélet erőteljesen rányomta bélyegét az ágazat beruházási lehetőségére, állóeszköz- és munkaerő ellátottságára is. Az ágazat beruházásai az összes beruházásnak az ötvenes évek első felében mintegy 1/3-át tették ki, ami az évtized második felére közel 1/2-es arányra emelkedett, hogy a hatvanas évek első felében ez ismét valamelyest csökkenve 44%-on állapodjék meg. A magyarországi arányok nagyjából megegyeztek a szocialista országokban kialakult arányokkal, sőt azon belül kedvezőbb képet mutatnak, hiszen a szocialista országok többségében a hatvanas években is 40% alatt, sőt egyes országokban (Bulgária, Románia) csupán 25–30% között mozgott az ágazat beruházási aránya. A fejlettség magasabb szakaszában járó országokban azonban a megfelelő részesedés az összes beruházás 2/3-a körül ingadozott.

Az átlagosan alacsony beruházások hatását is jelentősen rontotta a különösen erős arány-ingadozás. A beruházások általában is jellegzetes ingadozásai ugyanis az infrastrukturális területeken különösen hevesen zajlottak le. A közlekedési beruházások aránya pl. az összes beruházások 6 és 18%-a, a lakásépítkezése 11 és 27%-a között ingadozott, ami az ágazat gyakran váltakozó és káros ki- illetve leépítését vonta maga után.

Mindezek hatására az anyagi termelés ágazatainak állóeszközállományához képest (127%) a nem anyagi termelés ágazatainak állóeszközállományára jóval szerényebben (71%) növekedhetett csupán. A vizsgált periódus egészét tekintve a tendencia kedvezőtlenül hanyatló. 1960-ban ugyanis 1953-hoz képest a nem anyagi termelési ágazatok állóalapjainak növekedése a termelési ágazatok állóeszköznövekedésének több mint 2/3-át tette ki, 1966-ban viszont 1960-hoz képest már csak kevéssel több mint felét.

Az ágazat munkaerő-ellátottsága is lassan nőtt, s ezért 1950-ben és 1967-ben az összes keresőnek változatlanul 16–17%-a dolgozott csak ezeken a munkahelyeken, holott az ún. tercier ágazatok foglalkozásnövekedése a fejlettebb országok foglalkoztatási struktúra-változásának egyik legfőbb mozzanata volt, s az 1950. évi, sok helyen 16–18% közötti, részesedés a hatvanas évek második felére az összlétszám 1/4-ére ugrik. (A legfejlettebb országokban már az 1/3 felé közelít.)

Mindezek nyomán az ágazat teljesítményének netto értéke csak mintegy megkétszereződött, vagyis lassabban nőtt, mint a nemzeti jövedelem, és ezért részesedési aránya az 1950-es 10%-ról még valamelyest csökkent is.

A fejlődési lassúság, illetve a stagnáció különösen erősen jutott kifejezésre az ágazat műszaki színvonalá, korszerűsége terén.

A közlekedés és hírközlés fejlődése

Az infrastrukturális és szolgáltatási területek egyik legnagyobb súlyú és legfontosabb ágazata a közlekedés és hírközlés. Korszerű fejlesztésére hosszabb ideig nem került sor. A gazdaság rohamos növekedése természetesen megnövelte a szállítási igényeket. 1950 és 1967 között a közlekedés utaskilométer teljesítménye három és félszeresére, árutonna-kilométer teljesítménye pedig közel négyszeresére emelkedett. A megnövekedett igények kielégítéséhez a szállítási kapacitásokat természetesen bővíteni kellett. Erre a célra a vizsgált időszakban kereken 50 milliárd forint fordítottak, ami az összes népgazdasági beruházás 7%-át tette ki, ami az úthálózatra fordított összegekkel együtt 12%-ra emelkedik. A beruházások összege azonban 1959-ig még az 1950. évi szintet sem érte el, sőt éveken keresztül annak fele alatt maradt. Mivel a közlekedés lemaradása az egész gazdasági fejlődést veszélyeztette, a hatvanas évektől viszonylag nagyobb beruházási tevékenység indult, s a közlekedési beruházások végül is kétszeresre emelkedtek. Ez a növekedés is messze elmaradt azonban a termelő-beruházások megnégyszereződése mögött.

Az ötvenes évek végéig a rendkívül szerény beruházások csak a járműiparok fejlesztését tették lehetővé. A legnagyobb nehézségek árán, az időszerű selejtezéseket is elhanyagolva, a vasút valamelyest el tudta látni a szállítási feladatokat és megindult a nagyüzemi jellegű gépjárműközlekedés is. A közlekedés struktúrája azonban rendkívül korszerűtlen, belföldi áruszállításban a vasút változatlanul egyeduralgó maradt. Az árutonnakilométerben kifejezett összes szállítási teljesítményből 1950 és 1960 között részesedése 92%-ról mindössze 82%-ra csökkent, hogy egyidejűleg a gépjárműközlekedés részesedése 7-ről 12%-ra emelkedjék.

A közlekedés korszerűsítése csak 1963–64-től indult meg. A vasúti szállításban ez a vasúti kocsipark rekonstrukciójával, a dieselesítés meggyorsításával (1950-ben a vasúti vontatási teljesítmény 1/10-ét érte csupán el a diesel- és villamos-mozdonyok teljesítménye, a hatvanas évek második felében több mint 50%-át) jelentékeny előrehaladást biztosított, kezdeti eredményeket lehetett azonban csak elérni a vasúti pályatestek korszerűsítésével. A 20 tonna tengelynyomásra és 100 km-es sebességre alkalmas pályák a hálózat 1/3-át, 1/4-ét teszik csupán ki, az automatikus vagy félautomatikus térbiztosító berendezések aránya az 5%-ot sem éri el, s a vonalak 2/3-a térbiztosító berendezések nélkül üzemel.

Nagyobb jelentőségű változások bontakoztak ki a közúti közlekedésben. Elsősorban a hatvanas évek útkorszerűsítési munkálatai nyomán a portmentes közutak aránya megnégyszereződött és eléri a hálózat felét. Az útburkolat átlagos szélessége 3,8-ról 4,7 méterre nőtt, de csak az utak alig több mint 1/3-a legalább 6 méter széles, vagyis alkalmas kétnyomú gépkocsiforgalomra. A gépjármű-állomány azonban rohamosan nőtt: a személygépkocsik száma 11-szeresre, az autóbusz-park 7-szeresre, a tehergépkocsiállomány 10-szeresre emelkedett, de az állomány 1/4-e 9 évnél idősebb. Mindennek nyomán azután 1967-re a közlekedés-struktúra fejlődésének meggyorsulása figyelhető meg: a belföldi áruszállításból 72%-ra csökkent a vasutak, 24-re nőtt a közúti közlekedés aránya. (A személyszállításnál már 57, ill. 42% az arány.) A kisforgalmú vasútvonalak felszámolása és a forgalom közúti lebonyolítása, a szállítási struktúra módszeres, hosszú távra szóló rendezése azonban csak a hatvanas évek végén vette kezdetét.

A különböző közlekedési mutatók egyaránt bizonyítják, hogy a közlekedés fejlettsége jelentősen elmarad az ország általános gazdasági színvonala mögött. A személygépkocsik száma pl. csupán a fele az egy főre jutó nemzeti jövedelem és gépkocsiszám nemzetközi korrelációja alapján várható szintnek. Az útépitésre és fenntartásra fordított hányad alig több mint a fele a nemzeti jövedelemből erre a célra fordított európai hányadnak.

A hírközlés állóeszközeinek netto értéke csupán nem egészen másfélszeresére nőtt. (A fejlesztés alapvető problémájára utal, hogy az állóeszközök nettó értéke 1950-ben még a bruttó érték 81%-át érte el, 1967-ben azonban már csak 55%-át. Az állóeszközök jelentékeny része ugyanis elöregedett, s rendszeres pótlásra nem volt lehetőség.) A telefonszolgálat Budapesten ugyan gépi kapcsolású, de a vidék 2700 központjából már csak 93-ban működik gépi kapcsolás, jórészt 30–40 éves, korszerűtlen központokkal. A helyközi telefonszolgálat (interurbán) hálózatának nagyrésze elavult, s teljesen kézi kapcsolású maradt. Előrehaladást tulajdonképpen csak a 100 lakosra jutó állomássűrűség több mint megháromszorozása, az európai szint 55%-ának elérése jelentett. A hírközlési beruházások 1/5-e a rádió és televízió hálózat gyors bővítését célozta, s a hírközlés fejlődésének fontos — a lakosság életkörülményeit, szokásait jelentősen befolyásoló — mozzanatát képviselte.

Az építőipar fejlődése

Az infrastruktúra fejlődése szempontjából ugyancsak központi jelentősége van az építőiparnak. Színvonala a háború előtti Magyarországon ismeretesen alacsony volt, nem lépett túl a kisipari kereteken, gépesítettsége úgyszólván teljesen hiányzott. A kiterjedt beruházási-építkezési tevékenységgel tehát úgyszólván egyidejűleg kellett megteremteni a korszerű, nagyüzemi építőipart. Ennek kezdetei az 1950 és 1953 közötti évekre esik, amikor létrehozták az állami építőipari nagyvállalatokat. Erre a célra fordították az összes beruházások 2,6%-át, fele arányban gépek vásárlására, s főként egyes nehéz fizikai munkák, főként a földmunkák gépesítésének megkezdésére. Az építőipar létszáma ezekben az években több mint 1/3-dal nőtt. Ezt követően azonban a beruházások erősen csökkentek, 1960-ig az összes beruházás 2%-a alatt maradtak, a létszám is csökkent. A fejlődés nagyobb méretei csak 1960 után bontakozhattak ki. 1961 és 1967 között az építőipar több beruházáshoz jutott mint előtte összesen, s azoknak 3/4-ét gépbeszerzésre fordította. Ezekben az években honosodnak meg a nagyüzemi építőipar valóságos módszerei: a közép- és nagyblokkos lakásépítés, a paneles ipari építkezés, az előregyártott vasszerkezeti elemek hasznosítása, és az évtized vége felé a házigyári építkezés. A korszerű előregyártott — paneles, blokkos és öntött — módszerrel épített lakások aránya 1961-ben még csak az összes átadott lakás 1/6-át tette ki, 1967-ben már közel 2/3-át. Megindult a munkafolyamatok gépesítése. 1960-ig jelentősebb gépesítés csak a földmunkáknál volt (közel 50%-os arányban). Ez 1966-ra 75%-ra nőtt. A gépi vakolás 8%-ról 20%, a festés-meszelés 12%-ról 26%-ra.

Az építőipar állóeszköz-fejlesztése, valamint 70%-os létszámnövekedése azonban elmaradt a népgazdaság állóeszközállományának és munkaerő-számának átlagos bővülése mögött, s az országos építőipari tevékenység több mint megháromszorozódása sem tudott lépést tartani az igényekkel. Az építkezési munkák átlagos kivitelezési ideje a hatvanas évek közepéig lényegé-

ben nem csökkent, változatlanul einüzöző maradt. Az 5—20 millió Ft nagyságrendi építkezések átlagos kivitelezési ideje 20—21 hónap volt, a 20 milliós nagyságrendet meghaladó építkezéseké 36—39 hónap, ami csak 1967-re csökkent 30 hónapra. A kivitelezési idő jelentősebben csak a lakásépítkezéseknél csökkent: átlagosan 25%-kal.

Ezzel is összefüggésben áll, hogy az építőipar csak töredékesen tud eleget tenni a felújítási munkák terén jelentkező igényeknek. Az ötvenes évek elején az építési tevékenység 90%-át beruházások tették ki, de a felújítási munkák ezt követően sem tudtak tartósan az összes építkezések 1/4-e fölé emelkedni. A felújítási hányad különösen a kommunális ágazatokban nagyon alacsony.

Az építőipar elmaradása, mint az infrastrukturális ágazatok többsége, a gazdasági fejlődést korlátozó szűk keresztmetszetté vált.

Kiskereskedelem és szolgáltató kisipar

A lakosság ellátásában és a szolgáltatások biztosításában jelentős szerepet játszó kiskereskedelem és kisipar, ha korántsem egyforma módon, de eleinte hasonlóan hosszas visszaesést, stagnálást mutatva, ugyancsak a hatvanas években kezdett felnőni feladatához.

A kiskereskedelem korábban rendkívül kiterjedt üzlethálózattal rendelkezett, de ennek ellenére nagyon elmaradott volt. Az üzletek zömét vegyeskereskedések és élelmiszer-üzletek tették ki. A specializáció alacsony volt, áruházak, kis számban, úgyszólván csak Budapesten működtek. A negyvenes évek végétől a magánkiskereskedelem gyorsorvadásnak indult, s ezt az ötvenes évek elején még korántsem ellensúlyozta az állami és szövetkezeti üzlethálózat kiépülése. 1950-ben még több mint 54 ezer üzlet volt az országban (ebből több mint 24 ezer vegyes-bolt és élelmiszerkereskedés), de 1952 végére már csak 24 ezer üzlet maradt, a magánkiskereskedések száma ugyanis 40 ezerről 3 ezer alá zuhant. Az állami boltok 14 ezres hálózata 1952-re épült ki, utána évekig stagnált. A szövetkezeti kereskedelem az ötvenes évtized közepétől lendült fel.

A kereskedelmi hálózat összeszűkülése ez időtől ugyan véget ért, de a hatvanas években sem érte többé el az 1950. évi szintet. Az állami üzletek hálózata 1968-ban 14,5 ezer boltból állt. Ezt már túlszárnyalta a közel 18 ezer egységből álló szövetkezeti üzlethálózat. A magánkereskedelem lehetőségeinek rugalmasabb tágítása nyomán a kereskedelmi hálózat mintegy 9—10 ezer magánkereskedővel egészül ki.

A vizsgált periódusban jelentősen bővült a vendéglátó üzemek hálózata. Az ötvenes évek elején 5—6 ezer vendéglátó üzem működött, a hatvanas évek végén már 13 ezer, s a közben kiépülő üzemétkeztetés révén ez a szám további 3 ezer üzemegységgel bővül.

A kereskedelmi hálózat ismételt kiépülése a hatvanas évektől már jelentős modernizálással kapcsolódott egybe. A bolthálózat nagy részét átépítették, s ezzel összefüggésben megjelentek a legújabb kiszolgálási formák, a gyors-és önkiszolgáló boltok. 1961 elején még összesen 2,5 ezer új kiszolgálási formában működő üzlet volt az országban. 1968-ra már közel 6 ezer, ami az egész kiskereskedelmi hálózat 18%-át tette ki.

Az üzletek szakosítása és az áruházi rendszer is gyorsan terjedt. A kereskedelmi kultúra fejlődését tanúsítja, hogy a hatvanas évek végére a boltháló-

zaton belül már csak 13 ezer általános élelmiszer és vegyes bolt működött, míg a többi üzlet már szakosodott. Az áruházak száma pedig 90-hez közelített.

A kereskedelemben foglalkoztatottak száma az ötvenes évek elejének 220–230 ezres létszámáról a hatvanas évek végére elérte a 340–350 ezer főt. A kerekén 50%-os emelkedés jelentősen elmaradt az egyéb ágazatok létszám-bővülésétől. A korábbinál szűkebb üzlethálózat és az átlagosnál lassabban növekvő foglalkoztatott-létszám mellett a kiskereskedelmi forgalom gyorsan bővült. 1950 és 1967 között kercken megháromszorozódott. Ez a forgalom-emelkedés — melynek lebonyolítását a kereskedelem hatvanas években kezdődő modernizálódása és az új eladási formák megjelenése csak némileg könnyíthette — az üzletek zsúfoltságának növekedésével, a vásárlók sokszor hossz-
szas várakozásával, a kiszolgálás lercmlásával, türelmetlenségével járt együtt.

A lakosság szolgáltatási ellátásában fontos szerepet játszik a kisipar. A felszabadulás előtti ipar szerkezetének jellegzetes vonásaként az ipari termelésben mindvégig magas, 1/4–1/5 körüli részesedést őrzött meg a kisipar, melynek létszáma megközelítette a nagyipar létszámát. Az elmaradottságra utaló szerkezeti vonás a szocialista fejlesztési periódusban rendkívül gyorsan megszűnt. Nemcsak a nagyipar rohamos fejlesztése, de az ötvenes években különlegesen szélsőséges, eltúlzott kisipar elleni intézkedések is szerepet játszottak ebben. A magán-kisipar gyorsan sorvadt. 1949 elején még 180 ezer kisiparos dolgozott 187 ezer alkalmazottal. 1953 elejére a kisiparosok száma 46 ezerre olvodt, alkalmazottaik száma pedig már alig haladta meg az 5 ezer főt. Az összlétszám kevesebb mint 1/7-ére zsugorodott. A szövetkezeti kisipari hálózat viszont csak vontatottan fejlődött. 1949-ben mindössze 11 ezer, de 1953-ban is csak nem egészen 90 ezer kisipari szövetkezeti tag és alkalmazott dolgozott. Ez a létszám nemcsak jóval kisebb volt, mint a magánkisipar létszámcsökkenése, de a létrejött szövetkezetek legnagyobb része az állami nagyipar kiegészítőjévé vált, s csak töredékesen foglalkozott a lakosság számára végzett szolgáltatásokkal.

A legelemibb ipari szolgáltatások lehetősége is rendkívül lecsökkent, a vidék hatalmas területein úgyszólván megszűnt, javítottások elvégzése rendkívül körülményessé vált.

Ezen a helyzeten már az ötvenes évek közepétől javítottak. Azt követően pedig a szövetkezeti ipar fejlődése és szolgáltató tevékenységének bővítése, a tanácsi-helyi ipar kereteinek kiszélesítése és nem utolsósorban a magán-kisipar szükségletekhez igazodó keretek közötti, tehát valamelyest szélesebb-körű működése járult hozzá a szolgáltatások javulásához.

A szövetkezeti kisipar foglalkoztatottainak száma az ötvenes évek közepének 100–120 ezres létszámáról a hatvanas évek végére 220 ezer főre emelkedett, mintegy megkétszereződött. A termelés értéke pedig 1950-hez képest 27-szeresre, de 1955-höz viszonyítva is háromszorosra bővült. A szövetkezeti kisipar ezzel a hatvanas évek végére a szocialista iparban alkalmazott létszám 13%-át és a termelés 5–6%-át reprezentálta. A szövetkezeti kisipar azonban termelésének továbbra is jelentékeny részét tulajdonképpen a nagyipar kiegészítőjeként folytatja. Így is a lakosság számára végzett szolgáltatások több mint 1/3-át a szövetkezeti kisipar látja el.

Ennél jelentősebb a magánkisipar szolgáltató tevékenysége. Az ismételtelen — nagyobb hullámzásokkal, szabadabb lehetőségek biztosításával majd visszavonásával — fellendülő kisipar a hatvanas évtizedben bizonyos

stabilitásra jutott. Az önálló magánkisiparosok száma 70 ezer fő körül mozgott, alkalmazottaik létszáma pedig 25–30 ezer fő körül. Mivel az új szerkezetű magánkisipar tevékenységében a lakosságnak végzett szolgáltatások dominálnak, a szövetkezeti kisiparhoz képest kevesebb mint fele létszámmal és összehasonlíthatatlanul gyengébb felszereltséggel a lakosságnak végzett szolgáltatások több mint 40%-át a magánkisipar látja el. (A szolgáltatások mintegy 1/4-ét az állami és tanácsi ipar végzi.) Érdekes módon a lakosság személyi szolgáltatásában (fodrászati, fényképészeti stb. tevékenység) a magánkisipar még a szocialista szektor által nyújtott szolgáltatások felét sem végzi, s a mérték utáni és egyedi megrendelésre készített termékeknek is csak alig több mint felét, a lakosságnak végzett építőipari, lakáskarbantartási szolgáltatásokban teljesítménye már valamelyest meghaladja a szocialista szektorét, az ipari jellegű szolgáltatásokban, különböző ipari javítási munkákban már mintegy 1/3-dal többet nyújt, mint az állami, tanácsi és szövetkezeti ipar együttesen.

A lakosság szolgáltatási ellátása különösen egyes területeken azonban mindennek ellenére is elmaradott szinten áll. Kirívóan rossz a gépkocsi-javító és service hálózat és több, a lakosságnak nyújtott ipari-javító szolgáltatás.

Ügyszólván még teljesen kialakulatlan Magyarországon a szolgáltatások legmodernebb ágazata, az iparnak és termelési területeknek nyújtott szolgáltatásokat végző ágazatok (számító- és irodagép kölcsönzés, illetve ilyen jellegű munkák megrendelés alapján történő elvégzése, üzemszervező irodák stb.).

Az infrastrukturális és szolgáltató ágazatok fejlődése tehát a népgazdaság általános dinamizmusához viszonyítva lassú volt, és különösen nem tudott lépést tartani az ágazat nemzetközileg kibontakozó valóságos forradalmával, a termelési ágazatoknál jóval gyorsabb növekedésével, gazdasági jelentőségének gyors emelkedésével. A nemzetközi fejlődési tendenciáktól való viszonylagos lemaradás éppen ezeken a területeken volt a legjelentősebb.

Az iparosítás bekövetkezett előrehaladása azonban a hatvanas évekre már egyre erőteljesebben vetette fel a szolgáltatások és infrastruktúra egyre jobban látható elmaradottságát, fejlődést gátló hatását és fejlesztésének igényét.

5. A növekedés üteme; a gazdaság struktúrájában és fejlettségi szintjében bekövetkezett változások

A szocialista gazdaságfejlesztés vizsgált évtizedeiben Magyarországon rendkívül gyors gazdasági fejlődés játszódott le. Az ország egész modernkori gazdaságtörténetének legdinamikusabb szakaszába érkezett, s a gazdaság alapvető strukturális átcsoportosulása ment végbe, fordulatot eredményezve a gazdaság fejlettségi színvonalában.

Ütem és periodicitás

A szocialista fejlesztési stratégia alkalmazása idején a tervgazdasághoz még olyan idealisztikus elképzelések tapadtak, hogy a tervezés a fejlődés minden ingadozását, periodicitását kiküszöböli. S bár a fejlesztés két évtizedét nem szakították meg nagyobb vagy tartósabb gazdasági megrázkódtatások, az egészében gyors fejlődés mézsem volt töretlen vonalú, megtorpanások vagy visszaesések nélküli. Bizonyos periodicitás végül is nem volt elkerülhető.

Mindenekelőtt a gazdaságpolitika változtatása, a célkitűzések időközönkénti jelentősebb módosítása idézett elő hullámzásokat. Kisebb-nagyobb módosításokat nem tekintve, különösen két nagy horderejű, a beruházási politikát erősen befolyásoló gazdaságpolitikai változás emelhető ki. Az első 1953 nyarán, amikor az iparosítás ütemét lényegesen lelassítják. Az előző évi beruházási szintet 100-nak tekintve, 1951-ben a beruházási index 125, 1952-ben 118, ezzel szemben 1953-ban 99, 1954-ben pedig egyenesen 77 volt, s ezzel a beruházások mértéke az 1950. évi kiinduló szintre esett vissza.

A fejlesztési ütem erőteljes lefékezése — hasonló jelenségeket észlelhetünk Románia, Lengyelország és Csehszlovákia esetében is — a fejlesztési irány módosulásával járt együtt. A nemzeti jövedelem fogyasztási hányadát 1953-ról 1954-re jelentősen, 58-ról 70%-ra növelték. A beruházásokon belül csökkent az ipar, az iparon belül a nehézipar részesedése.

Bár 1955 márciusában az előző évek számos intézkedését ismét elítélték és jobboldali elhajlásnak minősítették, s újra a gyorsabb fejlesztés és a nehézipar elsődlegességének nyomatékos hangsúlyozása került a gazdaságpolitika előtérbe, ez a tendencia mégsem bontakozhatott ki, sőt 1956 végétől a korábbi gazdaságfejlesztési koncepciók tartós felülvizsgálata s néhány éves távon alapvető politikai célok gazdasági alátámasztása került előtérbe. A beruházások szintje tehát csökkent, s 1957-ben is lényegében az 1950. évi szinten állt. Az előző évek stagnációjával szemben azután 1958-tól ismét megindult a beruházások gyors növekedése. 1958-ban az előző évhez képest 28%-kal, 1959-ben egyenesen 34%-kal, de még 1960-ban is újabb 11%-kal nőttek az investíciók. Ennek nyomán a beruházások szintje 1960-ban már megközelítette az 1950. évi kétszeresét. Az ötvenes évek végétől hasonló tendencia bontakozik ki más szocialista országokban is, ami általában együtt járt a mezőgazdaság kollektivizálásának meggyorsulásával, befejezésével.

A hatvanas évek beruházási tevékenysége már kiegyenlítettebbé vált. 1962 után egyetlen évben sem volt visszaesés, legfeljebb a beruházások növekedési üteme mutatott hullámzásokat (1—14% közötti évi növekedés között).

A beruházási tevékenység jórészt gazdaságpolitikából fakadó nagy hullámzásai természetesen az egész gazdasági növekedésre kihatottak, s a növekedés bizonyos hullámszerűségét idézték elő.

A periodicitás tényezői sorában azonban egyéb mozzanatok is fontos szerepet játszottak. Ezek között is külön említést érdemel a mezőgazdaság hatása. A vizsgált periódus első felében a mezőgazdaság még a gazdaság legfőbb ágazata, de mindvégig jelentős, a nemzeti jövedelemnek még a hatvanas években is mintegy 1/3-át, az ipartól nem túlzottan erősen lemaradó hányadát előállító szektora. Miután a mezőgazdaság felhalmozása az iparosítás egyik legfőbb bázisa volt, s ezért az ágazat fejlődése — mint láttuk — csak nagyon mérsékelt lehetett, hosszú ideig nem kerülhetett sor korszerűsödésére. A mezőgazdaság elmaradottsága pedig a termelést különösen kiszolgáltatottá teszi az időjárás szélsőségeinek, ami a hullámzások fontos forrásává vált. Az időjárási ingadozások, a jobb, vagy közepes éveket viszonylag sűrűn váltó aszályok egyes években a nemzeti jövedelem olyan súlyos kiesését idézték elő, hogy azt az ipari termelés emelkedése sem ellensúlyozhatta. Ez a körülmény az ötvenes években önmagában is a periodicitás fontos tényezőjévé vált.

A hullámszerűségnek azonban a közgazdasági irodalom további, mélyebben fekvő gazdasági okaira is rámutatott. A feszített iparosítás hosszú távra szóló stratégiája ugyanis önmagában hordta a periodicitást kiváltó tényező-

ket. A maximális fejlődési ütem elérésének törekvése nyomán az egyes gazdasági ágak közötti technológiai, jellegbeli különbségekből fakadóan időközönként elkerülhetetlenül éleződnek ki szélsőséges aránytalanságok, melyek az egész előrehaladás fékjévé válnak. A feldolgozó ipari ágazatok ugyanis technológiai adottságaiknál fogva a gazdaság leggyorsabb fejlődésre képes ágazatai. Növekedési ütemével jellegénél — beruházás-igény, hatékonyság, megtérülési gyorsaság stb. — fogva semmiképpen — még hasonlóan feszített fejlesztési törekvések esetén — sem tarthat lépést az infrastruktúra fejlődése, a kitermelő ágazatok termelése és a mezőgazdaság. Feszített ütemű fejlesztési stratégia esetén még a fejlesztési arányok terén elkövetett hibák nélkül is szükségszerűen támadnak aránytalanságok, s ezek a leggyorsabban fejlődő ágazatok növekedési ütemét is hamarosan lefékezik, az arányok teljesebb helyreállítását követelik a továbbhaladás előfeltételeként. A magyar gazdaság adottságai és a feszített fejlesztés szélsőségei, valamint a fejlesztési arányok súlyos egyoldalúságai következtében az egyensúly megbomlásával már az első középtávú terv vége felé rendkívül kiéleződtek az ellentmondások, s az arányok helyreállítására csakis a növekedési ütem jelentős lassulásával, az elmaradó ágazatok felkarolásával nyílt lehetőség.

Az 1949—1953-as évek feszített fejlesztésének eredményeit azután lényegében 1954 és 1958 között sikerült konzolidálni. Az ötvenes évek második felének mérsékeltbb növekedési üteme lehetőséget adott a korábban megkezdett és befagyasztott létesítmények egy részének befejezésére és az elmaradott ágazatok valamelyes fellendítésére. A nyersanyag- és energiaellátás súlyos zavarait leküzdi, a mezőgazdaság fellendül. Az ötvenes évek végére tehát nagyjából lezárul a fejlesztés első szakasza, s ez objektív gazdasági lehetőséget nyújt az iparosítás újabb lendületének kibontakozásához. A különösen sikeres 1958-as év tehát kiindulása lesz az ipari termelés jelentős meggyorsulásának, a beruházási program növelésének.

Végül is az ötvenes évek végéig a nemzeti jövedelem növekedése eléggé szélsőséges hullámzásokkal fejlődött, s a növekedés csak ez időtől vált kiegyensúlyozottabbá.

A nemzeti jövedelem változása az előző év százalékában

1951	16	1959	6
1952	— 2	1960	10
1953	12	1961	6
1954	— 4	1962	5
1955	8	1963	6
1956	—11	1964	5
1957	23	1965	1
1958	6	1966	8
		1967	9

A különösen gyors fejlesztési és azokat váltó stabilizációs periódusokkal, kiugrásokkal, megtorpanásokkal és visszaesésekkel tarkított fejlődési út végül is egészében a gazdaság gyors növekedését eredményezte. A nemzeti jövedelem értéke 1950 és 1967 között kerekén 80-ról 200 milliárd forintra nőtt, két és félszeresére emelkedett, ami, figyelembe véve a lakosság 10%-os növekedését, az egy főre jutó nemzeti jövedelem 2,3-szeresére emelkedését, évi átlagban 5,1%-os növekedési ütemet eredményezett. (Világpiaci árakon szá-

mítva, főként a lassabban fejlődő mezőgazdaság nagyobb részesedési aránya következtében, a növekedés évi üteme mintegy 4%-ot tett ki.)

Magyarország gazdasági növekedése tehát a szocialista fejlesztési periódusban rendkívül felgyorsult, és összehasonlíthatatlanul gyorsabbá vált, mint a megelőző történeti korszakok bármelyikében. A növekedés ütemét tekintve a két világháború között a leglassabban fejlődő országok közé tartozó Magyarország most a vizsgált periódusban világviszonylatban is a leggyorsabban növekvő országok sorába került, hiszen nagyobb tempót csak a szocialista országok (a KGST országok együttesen átlag közel évi 7%-kal növelték egy főre jutó nemzeti jövedelmüket), Japán (7,4%) és a Német Szövetségi Köztársaság (5,5%), hasonlóképpen pedig Olaszország (4,9%) és általában a Közös Piac fejlett tőkés országai (4,5%) tudtak elérni.

A gazdaság szerkezeti változásai, fejlettségi színvonala

A gyors ütemű növekedés, mint az egyes ágazatok vizsgálata során láttuk, az ipar leggyorsabb előretörése alapján a népgazdaság szerkezetét is átalakította. Az ipar szerepe — mint bemutattuk — jelentősen megnövekedett. A keresők alig 1/5-e helyett már közel 1/3-át az ipar foglalkoztatta, míg a mezőgazdasági népesség aránya több mint 1/2-ről 1/3 alá süllyedt. Ugyanakkor a nemzeti jövedelem termelésében is az ipar vált dominánssá, s a részesedés mintegy 1/3-os növelésével az összérték 40—45%-át reprezentálta, szemben a mezőgazdasággal, melynek részesedési aránya 1/4-del, 1/3-dal csökkent, és 30% körüli szintre szorult vissza.

A háború utáni évtizedek különlegesen gyors nemzetközi növekedési tempójával a korábban elmaradott és jórészt külső erőforrásra támaszkodó Magyarország tehát lényegében saját erőforrásaira alapozva nemcsak lépést tudott tartani, de átlagosnál még gyorsabb ütemet biztosítva, szerkezetében is jelentősen modernizálódva csökkenteni tudta elmaradottságának korábbi mértékét.

A gazdaság fejlettségi szintjének legátfogóbb és nemzetközileg összehasonlítható mutatója, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem értéke alapján meghatározhatjuk Magyarország fejlettségi rangsorát és annak változását az utolsó három évtizedben. A jobb összehasonlíthatóság érdekében a hivatalos nemzeti jövedelemadatokat helyett azokat a számításokat vesszük alapul, melyek az árrendszerek és számítási módszerek nemzeti különbségeit kikapcsolva 24 természetes mutató alapján készültek, s általában 10—12%-os határok közötti eltéréssel korrigálják a hivatalos nemzeti jövedelemadatokat. Az egy főre jutó átlagos nemzeti jövedelem 1960. évi dollárban számított összege Magyarországon 1937-ben 244, 1965-ben 500 dollárt tett ki. Ez az érték a háború előtt a Közös Piac országai átlagos nemzeti jövedelem szintjének 47%-át érte el, 1965-ben 52%-át. Az elmaradottabb és Magyarország szintjéhez közelálló európai tőkés országok (Görögország, Spanyolország, Portugália) átlagos szintjének a háború előtt 95%-át érte el, de 1965-ben már közel 30%-kal túlszárnyalta azt. Végül is az európai tőkés országok nemzeti jövedelem szintjének 46%-áról 53%-ára emelkedett. Az olló tehát, amely a két világháború között szétnyílóban volt, most, ha lassan is, de az összezárulás tendenciáját mutatja, s különös figyelmet érdemel a hasonló szint-kategóriába tartozó tőkés országokkal szemben elért előrehaladás.

дése. Bpest, 1968; A hírközlés helyzetének elemzése. 1950—1967. Bpest. 1968; A közlekedés fejlődésének és helyzetének összefoglaló elemzése. 1950—1967. Bpest. 1968. Ehhez a munkálathoz kapcsolódott *Erlích Éva*: Nemzetközi elemzések a magyar távlati tervezéshez. Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet közleményei, 1968. 2. sz. c. feldolgozása is.

A témába vágó tanulmányok, monográfiák, *feldolgozások* közül elsősorban a következőkre támaszkodhattam: *Bródy András*: Gazdasági növekedésünk üteme 1924—1965. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.; *Garamvölgyi Károly*: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. Bpest. Kossuth. 1965; *Varga György*: Iparunk fejlődése a 3 éves és az 5 éves terv időszakában. 1958—1965. Bpest, Kossuth. 1962; *Stark Antal*: A magyar ipar. Bpest, Kossuth. 1966; *Timár Mátyas*: Gazdasági fejlődés és irányítási módszerek Magyarországon. Bpest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1968; *Falusné, Szikra Katalin*: Létszám, termelékenység — gazdasági növekedés. Bpest, Kossuth. 1968; *Holka Gyula - Pócs Ervin*: A szocialista országok gazdasági fejlődése. Bpest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1968; *Enyedi György*: Területi különbségek a közép-kelet-európai agrárfejlődésben. Földrajzi Közlemények, 1968. 2. sz.; *Erdei Ferenc*: A magyar mezőgazdaság fejlődésének 20 éve. Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bpest, Kossuth. 1964. *Fazekas Béla*: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Bpest, Mezőgazdasági Kiadó; 1967; *Jánossy Ferenc*: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 1969. 7—8. sz.

A témába vágó korábbi tanulmányaim közül felhasználtam A magyar iparfejlődés a felszabadulás után. Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bpest, Kossuth. 1964 c., Ránki Györggyel írott, valamint Eredmények, ellentmondások és a továbbhaladás (A magyar gazdaságfejlesztés és növekedés 25 éve). Valóság, 1969. 12. sz. munkáimat.

И. Т. Беренд:

Развитие производительных сил в Венгрии. Их рост и структурные изменения за четверть века социалистических преобразований

Резюме

Данное исследование, состоящее из пяти глав, представляет собой обзор истории развития в Венгрии производительных сил.

В первой главе рассматриваются численное и качественное развитие состава рабочей силы, элементы ее роста, вызванные демографическими причинами и изменениями в характере образования. После обзора демографических причин, обуславливающих численный рост состава рабочей силы, автор раскрывает причины, связанные с распространением низшего, а также среднего и высшего образования, а также роль так называемых капиталовложений в людей.

Во второй главе прослеживается развитие промышленности. Автор показывает темп развития промышленности и сопоставляет его и другие факторы роста с соответствующими процессами, протекавшими в Венгрии в предшествовавшие рассматриваемому периоду десятилетия, а также с наблюдавшимися в это время мировыми тенденциями. Анализирует уровень промышленного развития, сложившийся в результате быстрой индустриализации. (На основе доли в национальном доходе, распределения занятости и обеспеченности внутреннего рынка.) Затем следует анализ изменений, произошедших в структуре промышленности, централизации и концентрации промышленности, и тех противоречий, которые возникают по мере развития этого процесса, а также радикальных изменений в отраслевой структуре промышленности. В связи с последним вопросом автор показывает, что в новейшей истории венгерская промышленность впервые стала следовать мировым тенденциям развития отраслевой структуры, более того, в ней замечается исключительно сильное выражение этих тенденций: доля пищевой промышленности и промышленности, производящей потребительские товары, непрерывно сокращается, доле же машиностроения быстро и скачкообразно возрастает. Детально рассматривается развитие производства исходных материалов, которое несмотря на то, что приводит к быстрому росту возможностей автаркии, содержит в себе множество противоречий. Характерными диспропорциями, возникающими в ходе этого процесса является анахронически высокая доля в промышленности

горно-рудной и металлургической отраслей, а также отсталая структура использования энергии. Затем следует анализ развития наиболее динамических отраслей: машиностроения, химической и легкой промышленности. Особое место уделено вопросу внутреннего развития структуры, технико-технологическому уровню венгерской промышленности. Автор показывает, что в Венгрии главным источником роста было массовое привлечение новой рабочей силы, развитие же производительности труда шло медленным темпом и отставало как от темпов других социалистических стран, так, в еще большей мере, от мировых тенденций роста производительности.

Третья глава посвящена развитию сельского хозяйства. Автор анализирует темп аграрного развития, формирование в сельском хозяйстве производительности и показывает, что в сельском хозяйстве основные линии развития отклонились от порядка роста промышленности. Сельскохозяйственное производство росло более умеренными, меньшими, чем промышленность, темпами, которые по существу не отличались от темпов развития в предыдущие десятилетия. Из этого следует что Венгрия не могла идти в ногу с быстрым аграрным развитием, характерным для других стран после второй мировой войны, что она относилась к странам с наиболее медленным ростом сельскохозяйственного производства. Но вместе с тем это замедленное развитие происходило исключительно только за счет интенсивных источников, так как рост производства происходил при массовом переселении рабочей силы из деревни в город. Эта утечка рабочей силы могла быть уравновешена только быстрым внедрением механизации, что вместе с другими способами повышения производительности привело к значительному росту урожая. Следовательно, производительность сельского хозяйства росла быстрее, чем объем сельскохозяйственного производства, чему в немалой мере способствовала модернизация структуры производства, в том числе развитие животноводства более быстрыми темпами, чем животноводства.

Четвертая глава посвящена анализу развития инфраструктуры и услуг. Автор показывает, что в этих областях развитие было весьма умеренным, вследствие чего относительная отсталость этих отраслей еще больше усилилась. После сравнительного исследования этого вопроса в историческом и международном плане, автор переходит к показу развития транспорта и связи, строительной промышленности, а также розничной торговли и работающей в области услуг мелкой промышленности.

Пятая глава обобщает все выше сказанное о темпе хозяйственного роста в Венгрии, и резюмирует те изменения, что произошли в структуре экономики и уровне развития. Кроме того, в ней рассматриваются темп роста национального дохода и значение периодичности этого роста. Автор указывает на то, что большие скачки роста, характерные для пятидесятих годов, были прерваны периодами сильного спада. Далее путем сравнения развития уровня структуры и размеров производительных сил Венгрии с широкими международными данными автор показывает, что в положении, которое занимает Венгрия по этому вопросу среди стран мира произошли значительные изменения, значительное движение вверх.

Исследование завершает библиографический перечень важнейших источников, которые использовал автор в своей работе.

I. T. Berend:

L'évolution des forces de production: augmentation et changement de la structure dans le quart du siècle du développement socialiste en Hongrie

Résumé

L'étude résume en cinq chapitres l'histoire de l'évolution des forces de production en Hongrie.

Dans le premier chapitre l'auteur examine le développement de l'effectif et du niveau de la capacité de travail, l'augmentation démographique et les éléments de l'enseignement. Il présente — après le résumé démographique de l'accroissement de l'état de la force de travail — l'extension de l'enseignement au niveau élémentaire, moyen, supérieure et le rôle de «l'investissement d'homme».

Dans le deuxième chapitre il analyse le développement de l'industrie. Il présente le rythme du développement de l'industrie et les autres facteurs de l'accroissement, faisant

le parallèle de ces facteurs et des cours des décades précédentes en Hongrie — en même temps — des tendances simultanées mondiales. Dans ce chapitre l'auteur analyse le niveau de l'évolution industrielle qui s'est formé à la suite de l'industrialisation rapide (à cause de la participation du revenu national, la répartition de l'emploi ainsi que le volume des marchandises au marché intérieur.)

La présentation suivante définit les changements effectués dans la structure de l'industrie, l'intense concentration de l'industrie, les contradictions survenues en progrès des cours, ainsi que la modification radicale de la structure des branches de l'industrie.

Par ce dernier, en l'histoire moderne de l'industrie hongroise devient évident que le développement de la structure des branches a suivi pour la première fois des tendances mondiales: de plus on peut observer le particulièrement vigoureux déploiement de ces tendances, la décadence permanente des participations de l'industrie d'alimentation et de l'industrie de consommation et l'extension par bonds des constructions mécaniques: ces phénomènes caractérisent ces processus.

L'étude traite précisément le développement des constructions de la matière d'éléments qui reflète nombreuses contradictions malgré les résultats d'accroissement autartique.

La proportion plus élevée de la participation des branches de l'industrie minérale et l'industrie sidérurgique dans l'industrie lourde, la structure démodée de l'utilisation de l'énergie signifie ces disproportions.

A la suite, l'auteur analyse le développement des branches les plus dynamiques; ce sont l'industrie chimique et les constructions mécaniques et après les branches de l'industrie légère.

L'étude sacrifie une attention toute particulière d'analyser le progrès dans le cadre de la structure, la question du niveau technique de l'industrie hongroise.

L'auteur dit: faire entrer la capacité de travail en masse dans la production a été la source principale de l'accroissement; le développement du rendement pouvait être lent et restait en arrière dans l'augmentation de la production au rapport des autres pays socialistes surtout en envisageant les tendances mondiales.

Le troisième chapitre traite le développement de l'agriculture. Après le rythme du développement agrarien, l'auteur analyse la formation du rendement et il démontre que les tendances principales du développement avaient différé de la ligne directrice du croisement industriel. La production agraire ne croissait que dans une proportion modérée, restait en arrière du rythme d'industrie et n'a pas porté un changement essentiel de la cadence, en comparaison des décades précédentes. A la fois les faits mentionnés signifiaient que notre développement agraire ne pouvait marcher avec le développement rapide formé après la deuxième guerre mondiale et la Hongrie augmentait le plus lentement sa production par rapport de la production internationale. Ce n'étaient que les sources intenses qui ont assuré le développement de la production réduite puisque l'augmentation s'est effectuée malgré la transmigration massive de la capacité de travail. Pour équilibrer la transmigration de la force de travail il a fallu accélérer le progrès de la motorisation agricole — qui a résulté avec d'autres modifications du rendement — l'essentielle augmentation des produits.

Le rendement de l'agriculture croissait d'avantage que le volume de la production agraire parce que la structure de la production s'étant modernisée et le développement de l'élevage, devenu plus rapide que l'agriculture, en a joué un rôle important.

Le quatrième chapitre analyse le développement de l'infrastructure et des services. L'auteur présente que dans ces domaines l'accroissement n'avait été que modéré et le retard relatif de la branche grandissait. A côté de la révision comparative historique et internationale de cette question l'auteur présente encore le développement de la communication, de l'industrie du bâtiment, du commerce en détails et de la petite industrie de services.

Le cinquième chapitre résume le rythme de l'augmentation de l'économie hongroise et les changements arrivés dans la structure de l'économie et au niveau développé. Il y traite les phénomènes du rythme croissant du rendement national, la périodicité de cette croissance exposant que dans les années-cinquante, les bonds de l'augmentation ont été interrompus par de forts régressions.

En analysant l'examen du développement du niveau structural et en le comparant au point de vue international, nous pouvons former un aspect de la modification de la position internationale de la Hongrie.

L'étude se termine avec les notices bibliographiques signalant les sources principales.

Balogh Sándor :

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások Magyarországon

A szövetséges nagyhatalmak jaltai értekezletének „Nyilatkozat”-a szólította fel „a tengely volt európai csatlós államainak” népeit elsősorban arra, hogy az ideiglenes kormányzatok helyett a lehető legrövidebb időn belül olyan kormányokat alakítsanak „szabad választások útján”, amelyek megfelelnek az illető nép akaratának. Anglia, az USA és a Szovjetunió egyidejűleg kötelezettséget vállaltak abban a tekintetben is, hogy mindenütt, ahol az szükségesnek mutatkozik, elősegítik ilyen választások megtartását.¹ A jaltai értekezlet felhívására, mintegy válaszul, a Kiszgazdapárt már 1945 február végén választójogi törvényjavaslat előkészítésére és kidolgozására szólította fel az Ideiglenes Nemzeti Kormányt.² Majd Vásáry István kiszgazdapárti pénzügyminiszter a minisztertanács március 18-i ülésén sürgette az általános választások mielőbbi lebonyolítását.³ Vásáry kívánságát azonban egyelőre nemcsak a többi párt, hanem magának a Kiszgazdapártnak a józanabb és az ország tényleges helyzetével jobban számoló képviselői is időszerűtlennek tartották. Így Gyöngyösi János, a Kiszgazdapárt másik minisztere azzal utasította el Vásáry javaslatát, hogy amíg az ország egész területe fel nem szabadul, nem lehet szó általános választásokról.

A felszabadulás után azonban nem a Kiszgazdapárt, hanem a Kommunista Párt vetette fel elsőként a választások megtartásának időszerűségét.⁴ De a Központi Vezetőség 1945. május 4-i ülésén, ahol a választások ügye először napirendre került, csak a budapesti törvényhatósági választások „rövid időn belül való megejtésének a gondolata” merült fel. A Központi Vezetőség beszámolója a május 1-i tömegfelvonulás sikeréből levonható és levonandó következtetésként utalt a budapesti törvényhatósági választások mielőbbi megtartására. A vitában felszólalók közül Farkas Mihály, Gerő Ernő és Horváth Márton lényegében fenntartás nélkül foglalt állást a budapesti választások megtartása mellett. Kovács István szintén helyeselte a budapesti választások napirendre tűzését, azonban aggályai voltak amiatt, hogy a budapesti választások kiírásával a vidéki választások kérdése is elkerülhetetlenül előtérbe kerül, s ott a MKP szempontjából „nem ilyen kedvező a helyzet”. Hasonlóan nyilatkozott Széll Jenő is. A választásokkal kapcsolatosan Révai

¹ Nemzetközi szerződések 1918–1945. Szerkesztette: Halmossy Dénes. Bpest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1966. 592. l.

² Debrecen, 1945. febr. 27.

³ Minisztertanács Irattára. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. márc. 18-i ülésének jegyzőkönyve.

⁴ MSzMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma (a továbbiakban: PI. Arch). 274/2–25.

Józsefnek és Kis Károlynak elsősorban amiatt voltak fenntartásai, mert nem ismerték a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB) álláspontját ebben a kérdésben. A fentiekből kiindulva Révai azt javasolta, hogy a budapesti választások kérdését fel kell vetni a Szabad Népből, de „nem határozott formában”. Rákosi Máttyás a felmerült aggályokra és kifogásokra azt választotta, hogy ismeri a Kiszgazdapárt erejét a Dunántúlon, ennek ellenére nem látja indokoltnak a választásoknak a napirendről való levételét, hiszen „ha a Kommunista Párt ráfekszik a Dunántúltra és mozgósítjuk a Parasztpártot, meg fogjuk változtatni a hangulatot. Attól sem félünk, hogy ha felvetjük a budapesti választások kérdését, ők felvetik a vidéki választásokat”.⁵ Rákosi zárszava lényegében eldöntötte a kérdést. A Központi Vezetőség a budapesti választások mielőbbi lebonyolítása mellett foglalt állást. Az is nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a kommunista párt először kizárólag Budapesten és környékén kívánta a választásokat megtartani. De nem zárkózott el az elől sem, hogy a budapesti választásokat követően vidéken is választások legyenek. A budapesti választások szempontjából a Központi Vezetőség döntően a kommunista-szociáldemokrata együttműködésre épített, vidéken pedig elsősorban a Nemzeti Parasztpárttal kötendő szövetségre. A más pártokkal való együttműködés formái és tartalma azonban a szóbanforgó ülésen még nem tisztázódtak.

A Szociáldemokrata Pártban szintén számoltak a választás lehetőségével, de egyelőre még azt sem látták világosan, hogy mikor és hogyan lenne célszerű annak lebonyolítása. A Pártvezetőség május 31-i ülésén Szamay Lajos a közlekedés bizonytalansága miatt egyelőre a választásoknak a napirendről való levételét javasolta. Ezzel szemben Erdődy József arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetközi tényezők Bulgária és Románia mellett Magyarországon is valószínűleg a választások mielőbbi megtartását kívánják, s ezért „fel kell készülnünk rá, ne hogy lekéssünk”. Marosán György arra utalt, hogy a választást Debrecenben a „reakció sürgette”, a SzDP azonban nyugodtan nézhet a választások elé, „viszont tiszta képet nem kapnánk, azért maga is jónak látná a halasztást”.⁶

A Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottságának május 24-i ülésén Kovács Imre tett említést arról — a Rákosi Máttyással folytatott beszélgetésére hivatkozva —, hogy az őszi folyamán választások lesznek Magyarországon. Majd azt javasolta, hogy egy későbbi időpontban tárgyalják meg a NPP-nak a választásokkal kapcsolatos tennivalóit.⁷

A Kiszgazdapárt vezetőinek és képviselőinek 1945 májusi—júniusi megnyilatkozásait a párt növekvő tömegbefolyása következtében egyre nagyobb optimizmus hatotta át. A közelgő választásoktól mindenekelőtt a pártot ért „sérelem”, a hátrányos parlamenti és kormányzati képviselőlet megszüntetését várták. Sajátosan azonban őket is meglepte a Kommunista Párt javaslata. A valóságban ugyanis korántsem voltak olyan biztosak pártjuk választási sikerében, mint ahogy azt gyűlési beszédeikből sejteni lehetett. Nagy Ferenc is csak utólag, a választási eredmények ismeretében, jellemezte úgy a magyarországi — 1945 májusi—júniusi — politikai erőviszonyokat, hogy „bár mindenki tudta, hogy a Kiszgazdapárt az ország legnagyobb pártja, mindenki

⁵ PI.Arch. 274/2 — 25.

⁶ PI.Arch. 253/1 — 4.

⁷ PI.Arch. 284 f. XIII. es.

belement abba, hogy minden új intézményben egyforma részesedést kapjanak az összes pártok . . . A Kiszgazdapárt belement ebbe a megoldásba azzal, hogy majd a választások korrigálni fogják ezeket az elosztásokat.”⁸

A magyar közvélemény a választások közeli jövőben történő megtartásának lehetőségéről lényegében a kiszgazdapárti Balogh Istvánnak a Magyar Nemzet május 25-i számában megjelent „Mérték és egyensúly” c. cikkéből szerzett tudomást.⁹ A cikk megjelenése azonban nem hatott és nem hathatott azonnal szenzáció erejével. Hiszen a közvélemény a dunántúli képviselőknek az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe való behívásával kapcsolatosan szinte folyamatosan értesült választásokról, a választójogi törvény kidolgozásának a szükségességéről.

A választások lebonyolításának módja és megközelítően pontos időpontja azonban május hónapban még nem tisztázódott. Sőt júniusban és júliusban sem született végleges megegyezés a pártok között a választások ügyében. Rákosi Mátvás 1945. június 7-én úgy nyilatkozott, hogy a budapesti törvényhatósági választásokra legjobb esetben novemberben kerülhet sor. S abban az esetben látott csak lehetőséget a választások időpontjának előbbre hozására, „ha valami kedvező körülmény jön közbe”.¹⁰ Ugyanakkor azzal is számolt, hogy a választás időpontja esetleg 1946 tavaszára tolódik ki. De a Kommunista Párt terveiben még mindig szinte kizárólag a törvényhatósági választások szerepeltek, s az országos választásokat illetően változatlanul elég nagy volt a bizonytalanság. „Az általános választás nem játszik nagyobb szerepet terveinkben” — állapította meg a Politikai Bizottság.¹¹ Pontosan egy hónappal később — július 7-én — a Központi Vezetőség ülésén került szóba ismételtén a választások megtartásának lehetséges időpontja. Az előrehaladást ebben a kérdésben az jelezte, hogy a Központi Vezetőség állásfoglalása szerint két héten belül véglegesen dönteni kellett a budapesti választásokról. A választások kimenetelét illetően pedig az a célkitűzés alakult ki, hogy „a Kommunista és Szociáldemokrata Párt együttvéve többséget kapjon, a Parasztpárttal együtt méginkább . . .”¹² Az országos választások esélyeihez Szántó Béla azt a megjegyzést fűzte, hogy a Dunántúlon a Kommunista Párt gyenge, s utalt arra, hogy kiszgazda körökben ott a választások esetén a szavazatok 80%-ára számítanak. Ezen az ülésen lényegében tisztázódott a törvényhatósági és a nemzetgyűlési választások egymáshoz való viszonya is. A Központi Vezetőség a fentiekkel kapcsolatosan azt szögezte le, hogy a budapesti törvényhatósági választás „bizonyos fokig a bevezetője az általános választásoknak”.¹³

A választások időpontját illetően a többi párt körében még nagyobb bizonytalanság uralkodott. Mindegyik párt számolt ugyan a választások közeli megtartásának lehetőségével, de még a tekintetben sem alakult ki határozott vélemény az egyes pártok körében, hogy a választásokra 1945 folyamán egyáltalán sor kerül-e. 1945 július elején a Nemzeti Parasztpárt kerületi és megyei titkárainak értekezletén olyan vélemény hangzott el, hogy ha a budapesti törvényhatósági választásokat az ősz folyamán meg is tartják, az országos választá-

⁸ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). M. 265-I.

⁹ Magyar Nemzet, 1945. máj. 25.

¹⁰ PL.Arch. 274/3—2.

¹¹ Uo.

¹² PL.Arch. 274/2—28.

¹³ Uo.

sokra minden bizonnyal csak 1946 tavaszán kerülhet sor.¹⁴ Nagy Ferenc pedig még az 1945. augusztus 14-i debreceni beszédében is csupán annyit mondott a választások várható időpontjáról, hogy „akkor legyen választás, amikor az ország érdeke legjobban megkívánja”.¹⁵

Nagy Ferenc minden konkrétságot nélkülöző megfogalmazásából azonban a közvélemény annyit mindenesetre megtudhatott, hogy még mindig nincs végleges megegyezés a pártok között a választások idejét és módját illetően. De arra természetesen nem igen gondolhatott, hogy a kisgazdapárti politikusok mellett elsősorban Miklós Béla miniszterelnök és Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés pártunkívüli elnöke próbálta útját állni a kommunista választási javaslat megvalósításának.

Miklós és Zsedényi, valamint a kisgazdapárti politikusok többsége a választások őszi időpontját a polgári tábor szempontjából túlságosan korainak, kedvezőtlennek tartotta. Az időpontnál is nagyobb szerepet játszott azonban terveikben a választások nemzetközi ellenőrzésének a biztosítása, amit a nyugati nagyhatalmak közreműködésével és közvetlen beavatkozásával szerettek volna elérni. Így a választások időpontja körüli huza-vona is tulajdonképpen csak eszköze volt a legfontosabb cél, a választások nemzetközi ellenőrzése kierőszoakolásának.

Schoenfeld, az USA budapesti megbízottja — minden valószínűség szerint Auer Pál ösztönzésére — június 16-án tájékoztatta először Washingtont a magyarországi választások lehetőségéről és egyúttal hangot adott azon kétségének is, hogy a magyarok egyedül képesek lennének „tartós politikai és alkotmányos rendet” létrehozni. Schoenfeld ezért előzetes tárgyalások kezdeményezését javasolta a Szovjetunióval a választásokkal kapcsolatosan.¹⁶ Június 18-án és 25-én Schoenfeld újabb táviratot küldött a külügyminisztériumnak és az amerikai álláspont tisztázását sürgette a választások időpontját és lebonyolításának módját illetően. A külügyminisztérium válasza július 14-én érkezett meg Budapestre. Grew külügyi államtitkár-helyettes egyetértett ugyan azzal, hogy a három szövetséges nagyhatalomnak együttesen kell biztosítania — a jaltai értekezlet szellemében — a szabad és demokratikus választások megtartását Magyarországon, de Potsdam küszöbén nem tartotta időszerűnek diplomáciai úton „külön észrevételeket tenni” ebben az ügyben a Szovjetunióval. Grew emellett azt is leszögezte, hogy az USA csak abban az esetben követeli a választások nemzetközi ellenőrzését, ha nyilvánvalóvá válik, hogy „a magyar hatóságoknak szándékában áll a választások tisztaságát befolyásolni”.¹⁷

Az államtitkár-helyettes üzenete azonban nem nyugtatta meg teljesen Schoenfeldet. Ebben persze nem kis szerepet játszott az a körülmény, hogy a kisgazdapárti politikusok és a polgári jobboldal más képviselői szinte napenként hívták fel a figyelmét a szovjet beavatkozás „tényeire”. Nemcsak a kisgazdapárti jobbszárny, hanem a párt hivatalos vezetői is egyedül a nyugati

¹⁴ PI.Arch. 274/7—225.

¹⁵ Kis Újság, 1945. aug. 14.

¹⁶ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1945. Volume IV. Europe. United States Government Printing Office. Washington (a továbbiakban FR. 1945. IV.) 1968. 828—829. I. A kötetben közölt iratok használatát Ránki György tette lehetővé számomra, akinek szíves segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

¹⁷ FR. 1945. IV. 834. I.

nagyhatalmak ellenőrzése mellett tudták csak elképzelni a választások megrendezését.¹⁸

A kiszgadzapárti miniszterelnökségi államtitkár pedig már az amerikai csapatok magyarországi jelenlétét is kívánatosnak tartotta. Ugyanez a politikus — a Schoenfelddel folytatott beszélgetése során — a Kiszgadzapárt választási sikere érdekében „tréfásan” mindössze 1000 katonát, 20 teherautó újságpapírt és 10 laptudósítót kért az USA-tól.¹⁹ A nagytőkés Ullmann báró is felkereste Schoenfeldet és „vezető kiszgadzda személyiség” megbízásából anyagi támogatást kért az USA-tól a Kiszgadzapárt részére. Ullmann az anyagi támogatás indokaként azt hozta fel, hogy anélkül a Kommunista Párt választási győzelme aligha lesz elkerülhető.²⁰

Schoenfeld augusztus 17-én újabb kísérletet tett arra, hogy a magyarországi választások ügyét nemzetközi „rangra” emelje. Jelentésében arról számolt be az illetékes külügyi államtitkárnak, hogy a választásokat október folyamán valószínűleg megtartják, mert Vorosilovnak, a SzEB elnökének ilyen irányú óhaját Miklós és Zsedényi, akik korábban megpróbálták a választásokat elodáztatni, kénytelenek voltak tudomásul venni.²¹ Schoenfeld a külügyminisztérium korábbi álláspontjának ismeretében is hozzájárulást kért ahhoz, hogy Key vezérőrnagy a SzEB amerikai képviselője, a választások kérdését a SzEB legközelebbi ülésének a napirendjére tűzethesse.²² A fentebb említett polgári politikusok, különösen augusztus második felétől már nemcsak Schoenfeldet, hanem Key tábornokot is erőteljesen ostromolták az amerikai beavatkozás kieszközlése érdekében. Key ugyancsak augusztus 17-én jelentette a Pentagonnak „megbízható információra” hivatkozva, hogy Vorosilov a választások mielőbbi megtartását követelte a miniszterelnöktől és az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökétől.²³ A miniszterelnök egyik „beosztottja” arra hívta fel Key figyelmét, hogy a nagyszámú orosz haderő jelenléte mellett lehetetlen volna „korai időpontban” a választásokat lebonyolítani, és egyúttal figyelmeztetett a „helyzet komolyságára” is. A miniszterelnök megbízottja — megfelelő anyagi alapok hiányában — nem látta kedvezőnek a konzervatív pártok választási kilátásait, és az e pártok szempontjából kedvezőtlen tényezők kiegyenlítésére újfólag a választások nemzetközi ellenőrzését kérte.²⁴

A budapesti amerikai misszió vezetőinek vésztjelző jelentéseire augusztus 23-án maga Byrnes külügyminiszter válaszolt. Byrnes tudomására hozta Schoenfeldnek, hogy az USA kormányát „rendkívül érdekli” a magyarországi választások kérdése. Az USA kész arra — ha azt a magyar kormány hivatalosan kéri, vagy ha megfelelő alapja lesz arra, hogy feltételezze a szabad választások megtartásának lehetetlenségét —, hogy konzultáljon a brit és a szovjet kormányval azokról a lépésekről, amelyek megtétele szükségessé válik a jaltai egyezményben vállalt kötelezettségek teljesítésére. Byrnes egyúttal felhatalmazta

¹⁸ FR. 1945. IV. 852. I.

¹⁹ FR. 1945. IV. 851—852. I.

²⁰ FR. 1945. IV. 852. I.

²¹ Zsedényi egyébként még a nemzetközi ellenőrzést sem tartotta elegendő biztosítéknak a választások zavartalan lebonyolítása szempontjából, és ezért a szovjet csapatok teljes kivonásáig szerette volna a választásokat elhalasztani. FR. 1945. IV. 857—858. I.

²² FR. 1945. IV. 850. I.

²³ FR. 1945. IV. 853—854. I.

²⁴ Uo. 854. I.

Schoenfeldet és Keyt arra is, hogy a fentebbi álláspontot „nem hivatalosan” a magyar kormány megfelelő tagjaival és a SzEB-bel közöljék. De nem járult hozzá ahhoz, hogy Key tábornok a szóbanforgó kérdést „hivatalosan is” a SzEB napirendjére tüzesse.²⁵ Key azonban nem várta meg a hivatalos amerikai állásfoglalást és augusztus 22-én a SzEB ülésén felvetette a választások kérdését. Vorosilov visszautasította azt az amerikai vádat, mely szerint állítólag ő szorgalmazta volna a választások mielőbbi megtartását.²⁶ A SzEB szovjet elnökének határozott visszautasítását Key kénytelen volt hivatalosan tudomásul venni. Schoenfeld azonban még mindig nem mondott le a szovjet beavatkozás vádjának a bebizonyításáról. Augusztus 24-én találkozott Zsedényi Bélával, aki részletesen tájékoztatta őt „az ügyről”. Zsedényit és Miklóst, az előbbi állítása szerint, augusztus 15-én kérte volna Vorosilov magához, és az országos választások legkésőbbi időpontjául szeptember végét jelölte meg. Zsedényi kijelentésének hitelességét azonban legalábbis kétségesé teszi az a körülmény, hogy augusztus közepén még a budapesti törvényhatósági választásokat szabályozó rendelet-tervezetet sem tárgyalta meg a kormány. Anélkül pedig a budapesti választások időpontját sem lehetett kijelölni. Még kevésbé lehetett szó tehát az országos választások időpontjának a végleges megállapításáról. Miklós és Zsedényi augusztus 23-án újból felkereste a választások ügyében Vorosilovot és Puskin budapesti szovjet megbízottat, de azok Zsedényi szerint is „érdektelenséget nyilvánítottak a választás kérdésében”.²⁷

Mindez nem befolyásolta Schoenfeldet abban, hogy augusztus 27-i jelentésében „meggyőző bizonyítékokról” írjon — bár valójában az egyetlen „bizonyíték” Zsedényi tájékoztatása volt — a szovjet beavatkozást illetően. Ugyanakkor, Byrnes üzenetére hivatkozva, javasolta Keynek, hogy az keresse fel Vorosilovot a magyarországi politikai helyzet megvitatása és a SzEB-en belüli együttműködés megszilárdítása céljából, mert így elejét vehetik az olyan magyar akcióknak, amelyek a szövetségesek közötti véleménykülönbséget próbálják kihasználni. Schoenfeld arról is tájékoztatta feletteseit, hogy ő nem beszélt „magyar közvetítőinek” az USA konzultációs szándékáról, mert változatlanul abban reménykedett, hogy maga a magyar kormány fogja a választások nemzetközi ellenőrzését hivatalosan kérni.²⁸ Schoenfeld fentebbi jelentése egyébként arról tanúskodik, hogy az amerikai megbízott mindenképpen igazolni szeretne volna a külügyminisztérium előtt addigi lépéseinek helyességét. Ennek alátámasztására még a korábbiaknál is szívesebben látta volna a magyar kormány hivatalos megkeresését a választások nemzetközi ellenőrzése ügyében. Nem sokkal később azonban kénytelen tudomásul venni, hogy az egyre késik, és mind kevesebb remény van arra, hogy egyáltalán valamikor megérkezik. Szeptember 6-i jelentésében Schoenfeld keserűen állapítja meg, hogy a pártvezérek által uralt kormány, a SzEB szovjet elnökének beavatkozásától való félelmében, képtelenné, vált egy esetleges nemzetközi konzultáció kezdeményezésére a választásokkal kapcsolatosan. S ebből azt a következtetést vonja le, hogy Magyarországon szabad választások nem tarthatók, bár értesülése szerint az országos választásoknak

²⁵ FR. 1945. IV. 854. l.

²⁶ FR. IV. 856. l.

²⁷ FR. 1945. IV. 857—858. l.

²⁸ FR. 1945. IV. 858—859. l.

még mindig nincs végleges időpontja. A budapesti törvényhatósági választásokig, illetőleg a választások tapasztalatainak összegyűjtéséig még sem javasolt az USA részéről kezdeményező lépéseket a szövetségesek közötti konzultációra.²⁹ A budapesti amerikai misszió persze a továbbiakban sem szemlélte tétlenül a választási előkészületeket. Ellenkezőleg egyre jobban igyekezett tevékenységét összehangolni a Kisgazdapárt vezető köreivel.

A választások időpontja körüli bizonytalanság ellenére a pártok 1945 májusától kezdve, bár különböző intenzitással, de előkészületeket tettek a várható választásokra való minél jobb felkészülés érdekében. A Szociáldemokrata Párt május végén határozta el „egy választási központ alakítását, amely minden előkészítést kézbe venne”.³⁰ A Pártvezetőség egy héttel később az újonnan felállított választási osztály vezetőjét is kijelölte, Schiffer Pál személyében.³¹ Majd júliusban a párt fővárosi törvényhatósági frakciója — a községi választásokra való tekintettel — havonként megjelenő községpolitikai füzet kiadása mellett döntött.³² A Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottsága július 5-én határozta el, hogy Erdei Ferencet állítja a központi szervezési osztály élére.³³ Ugyanerre a napra hívta össze a párt kerületi és megyei titkárainak értekezletét, ahol már a választások szempontjából is legfontosabb szervezési teendőket vitatták meg.³⁴ A Kisgazdapárt augusztusig nem hozott létre külön szervezet a választási előkészületek megtételére és a választási munka irányítására. Ez azonban a legkevésbé sem jelentette azt, hogy a párt valójában ne gondolt volna a választási előkészületekre. De egyelőre célszerűbbnek tartotta azt, ha a választási előkészületeket a kisgazdapárti szervezetek eszmei és szervezeti megerősítésének részeként fogja fel. Bizonyos fokig meglepőnek tűnhet, hogy a Kommunista Párt a budapesti választások előkészítésére csak 1945. augusztus 1-én alakított egy három főből álló bizottságot és határozta el a párt dunántúli befolyásának növelésére az „Új Dunántúl” c. lap megindítását.³⁵ Majd a Titkárság 1945. augusztus 7-i ülésén döntötte el a tömb- és házmegbízottak „mozgósítását” és mintegy másfélezer kommunistának tanfolyamon való felkészítését a választási munkára.³⁶ A párt fővárosi választási munkájának az irányításával Rajk Lászlót bízták meg.³⁷ A koalíciós pártok mellett 1945 július közepétől a Polgári Demokrata Párt is fokozottabb figyelmet szentelt és előkészületeket tett a közelgő választásokon való eredményesebb szereplés érdekében.

1. *A választójoggal kapcsolatos álláspontok egyeztetése és a törvényjavaslat kidolgozása*

A választási előkészületek egyik legfontosabb része — valamennyi párt szempontjából — annak a választójogi törvénynek a megalkotása volt, amelynek alapján a budapesti törvényhatósági és a nemzetgyűlési választásokat

²⁹ FR. 1945. IV. 863—864. I.

³⁰ Pl.Arch. 253/1—4.

³¹ Uo.

³² Pl.Arch. 253 f. A SzDP Törvényhatósági Frakció IB. 1945. júl. 17-i ülésének jegyzőkönyve.

³³ Pl.Arch. 284 f. XIII. cs.

³⁴ Pl.Arch. 274/7—225.

³⁵ Pl.Arch. 274/4—69.

³⁶ Pl.Arch. 274/4—70.

³⁷ Pl.Arch. 274/4—72.

le lehetett bonyolítani, illetőleg meg kellett tartani. A Szociáldemokrata Párt vezetői május 17-én Kis Roland belügyi államtitkár leveléből szereztek hivatalosan tudomást a választójogi törvény kidolgozásának napirendre tűzéséről.³⁸ Kis Roland szóbanforgó levelében azt kérte Szakasits Árpádtól, hogy közölje vele „a vezetése alatt álló pártnak a választójogra vonatkozó elgondolását és kívánságait, hogy azokat a törvényelőkészítésnél figyelembe vehesse”.³⁹ A Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottságát Kovács Imre május 24-én tájékoztatta a belügyi államtitkár fentebb említett leveléről.⁴⁰ Május végére egyébként már valamennyi párt hivatalosan értesült a választójogi törvény előkészítésével kapcsolatos munkálatokról. Ez utóbbi megállapítást támasztja alá az is, hogy a választójogra vonatkozó elképzelések, tervezetek még ugyanabban a hónapban valamilyen formában a pártok vezető szerveinek napirendjén szerepeltek, sőt utalások formájában a pártok által rendezett gyűléseken és a sajtó hasábjain is szóba kerültek.

A Kommunkista Párt május 28-án Rajk László vezetésével hat tagú bizottságot küldött ki a párt választójogi törvénnyel kapcsolatos álláspontjának a kidolgozására és a választási törvény alapelveit — az említett bizottság részére — a következőkben szabta meg: arányos választás kerületenkénti és országos listával, a maradék szavazatok közös megegyezés alapján történő beszámításával; pártközi blokk megalakításának lehetővé tétele; a volt nyilasoknak, imrédystáknak, a fasisztának minősített egyesületek vezetőinek, a csendőrség tagjainak, a Vitézi Szék funkcionáriusainak, a le nem igazolt állami tisztviselőknélk valamint azoknak, akiktől a földigénylő bizottságok a földet elkobozták a választásokból való kizárása.⁴¹

A Szociáldemokrata Pártban Kéthly Anna, Ries István és Szakasits Árpád külön-külön is körvonalazta a választójoggal kapcsolatos elképzeléseit. A Kommunkista Párt fentebb említett alapelveihez képest az utóbbiak, sokkal részletesebben és úgyszólván minden számításba jöhető kérdésre vonatkozóan megfogalmazták álláspontjukat. Így nemcsak a vélemény-azonosságot, hanem a különbségeket is elég könnyű kimutatni közöttük. Ries és Szakasits véleménye megegyezett abban, hogy az aktív választójog korhatára a nőknél és a férfiaknál is 21 év legyen, a passzív pedig egyaránt 24 év. Kéthly a 21 éves korhatárt alacsonynak tartotta és 24 évben jelölte meg mind az aktív mind a passzív választójogot. Kéthly és Ries a képviselőjelölésnél elegendőnek tartotta a párt ajánlását, ezzel szemben Szakasits a MNFF-on kívül induló pártok jelöltjeitől 10 000 fős ajánlást és kauciót követelt. A választás módját illetően mindegyikük a lajstromos választás mellett foglalt állást, de Ries kizárólag országos lajstromot javasolt. A listakapcsolás lehetőségét Szakasits elvileg minden fenntartás nélkül helyeselte, s úgy vélekedett, hogy az gyakorlatilag a két munkáspárt, továbbá a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt, valamint a Kommunkista Párt és a Nemzeti Parasztpárt esetében lehetséges. Kéthly a listakapcsolást csak feltételesen fogadta el, Ries pedig még említést sem tett róla. Ries és Szakasits a nemzetgyűlési képviselők létszámát 300 főben kívánta megállapítani, Kéthly viszont a képviselők számát a szavazásra jogosultak létszámától javasolta függővé tenni. A Szociál-

³⁸ PI.Arch. 253/1—4.

³⁹ Uo.

⁴⁰ PI.Arch. 284 f. XIII. cs.

⁴¹ PI.Arch. 274/4—45.

demokrata Párt vezetői számot adtak a választásból kizárandók körére vonatkozó elképzeléseikről is. Ries a választásokból senkit sem kívánt kirekeszteni, „kivéve a fasisztákat”. Ezzel lényegében elutasította azt az álláspontot, amely a közalkalmazottakat, katonákat és szerzeteseket is általában távol akarta tartani a választásoktól. Szakasits Ries álláspontjához állt közelebb. Kéthly egyetértett a fentebbiek kizárásával és az „eddigieken belül” a nyilasokat és a jobboldali magatartás miatt elítélteket, nem igazoltakat is megfosztani javasolta választójoguktól.⁴² A kommunista és a szociáldemokrata választójogi törvényjavaslat között nehéz párhuzamot vonni, hiszen az előbbi számos kérdést egyáltalán nem is érintett. Az összevetés azonban még ebben a formában sem teljesen érdektelen, legalábbis két lényeges ponton. A Kommunista Párt a listakapcsolás lehetőségét mindenképpen rögzíteni kívánta a választójogi törvényben. E tekintetben kétségkívül Szakasits Árpád javaslata állt a legközelebb a Kommunista Párt által megfogalmazott alapelvhez. A választásból kizárandók körét illetően pedig a kommunista javaslat szigorúbbnak tűnt Ries és Szakasits elképzelésénél, s inkább a Kéthly-féle javaslathoz állt közelebb.

Május második felében a kiszegző politikusok a nyilvánosság előtt is gyakran utaltak arra, hogy milyen fajta választójogra gondolnak. Ezek az utalások azonban inkább csak a pártszervezés sikerét szolgáló hivatott hangzatos kijelentések voltak és nem tükrözték a választójogi törvénytervezettel kapcsolatos átgondolt álláspontot. Varga Béla 1945 májusában a budapesti közalkalmazottak nagygyűlésén azt hangoztatta, hogy a Kiszegzőpárt „általános, egyenlő, közvetlen, nőkre is kiterjedő községenkénti választójog”-ért száll síkra.⁴³ Nagy Ferenc ceglédi beszédében hasonlóan „titkos választást” és „titkos választójogot” emlegetett.⁴⁴ Másnap a Kiszegzőpárt politikai akadémiajában tartott előadásában pedig azt szögezte le, hogy „a politikai demokrácia az új választójogi törvénnyel indul meg”.⁴⁵ A Kiszegzőpárt átfogó, minden lényegesebb kérdést felölölő választójogi tervezetét Gulácsy György dolgozta ki. A Gulácsy-féle tervezet szerint minden törvényhatóság egy lajstromos választó-kerületet alkotott, kivéve Nagybudapestet, amely három választókerületre oszlott volna. Törvényhatósági lajstromot, listát azonban csak a Függetlenségi Frontba tömörült öt párt állíthatott. A tervezet számolt két, vagy több párt listájának kapcsolásával is. A választójog korhatára egyöntetűen 21 év, a választóhatóságé viszont 24 év lett volna. De a szavazás nemcsak általános és titkos, hanem kötelező is. Ennek megfelelően a szavazói jog nem gyakorlása vétség és egy havi kényszermunkával büntetendő. A választói jogtól a gondnokság alatt állók és elmebetegségek mellett a tervezet azokat is meg kívánta fosztani, „akik 1945. január 1. után a rendőrhatalóság által jogerősen internálásra ítéltettek, akit a népbíróság, habár nem jogerősen, de elítélt, aki az igazolási eljárás során nem igazoltatott, aki bizonyíthatóan valamelyik nyilas (imrédyista) pártnak, volksbundnak, kulturbundnak tagja vagy magyar állampolgár létére német katona volt, aki a németekhez dezertált, aki a nevét visszanevetesítette, aki az 1935-ös úgynevezett Gömbös-féle választás óta a Nemzeti Egységpártnak, illetve a Magyar Élet Pártjának országgyűlési

⁴² PI.Arch. 253/1–41.

⁴³ Kis Újság, 1945. máj. 23.

⁴⁴ Kis Újság, 1945. máj. 29.

⁴⁵ Kis Újság, 1945. máj. 30.

képviselője, illetve vezetőségi tagja volt, kerületi titkárságig bezárólag, akit nyereségvágányból elkövetett bűncselekmény miatt elítéltek”.⁴⁶ Gulácsy György alacsony létszámú, mindössze 180 fős parlamentet javasolt. A választásokkal kapcsolatos panaszokkal a Közigazgatási Bíróság foglalkozott volna. A választás eredményét azonban csak a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front öt pártja támadhatta meg panasszal. A fentebbi választójogi törvénytervezetről az első pillanatra kiderül, hogy az semmiképpen sem fedhette a pártvezetőség egészének vagy akár a többségének az álláspontját. Hiszen a tervezet elfogadása esetén a párt egyik-másik politikusa — Sulyok Dezső, Drózdly Győző és mások — nemcsak nemzetgyűlési képviselők nem lehettek volna, de még szavazati joggal sem rendelkezhetek. A Gulácsy-féle választójogi javaslatot tehát nem annyira a Kisgazdapárt hivatalos tervezetének lehet tekinteni, hanem lényegében a párt baloldali értelmiségi csoportja álláspontjaként fogható fel. Sajátos módon a tervezet kizáró rendelkezései közelebb álltak a Kéthly Anna által felvázolt elképzelésekhez, mint a szociáldemokrata baloldaléhoz, vagy akár a kommunista párt alapelveihez. Mindebből arra lehet következtetni, hogy 1945 májusában általában még minden politikai irányzat szigorúbb választójoggal számolt, mint ahogy az később nemzetközi és belpolitikai okok miatt megvalósult.

A pártok választójogi elképzeléseinek, javaslatainak 1945 májusi változatai csak az első lépések megtételét jelentették a választójogi törvényjavaslat végleges kidolgozása szempontjából. A választójog kimunkálásának a belügyminiszter által összehívott pártközi értekezlet adott újabb lökést május utolsó napjaiban. Itt állapodtak meg a legfontosabb alapelvekben. Ennek ellenére még számos kérdés nyitva maradt, és a pártok ismételten felszólítást kaptak a választójoggal kapcsolatos álláspontjuk további tisztázására. A Kommunista Párt Politikai Bizottságának 1945. június 7-i ülésén — a pártközi értekezlet megállapodásait figyelembe véve — már nagyjában tényként szögezték le, hogy a választójog általános, titkos, egyenlő és lajstromos lesz, megyei és országos listával. Figyelemreméltó változást jelzett tovább annak a hangsúlyozása is, hogy „a választójog a legdemokratikusabb legyen”.⁴⁷ De korábban még nem szerepelt, új vonásként merült fel az, hogy a választójogi törvénybe be kell iktatni olyan előírást is, mely szerint az a lista, amely nem kapja meg a szavazatok 3 vagy 5%-át, nem vehet részt az országos választáson, illetőleg a mandátumokból nem részesedhet.⁴⁸ A fentebb említett pártközi értekezleten került szóba az a kérdés is, hogy a választójogot törvénnyel vagy rendelettel szabályozzák-e. Erről azonban döntés még nem született. Kovács Imre a Nemzeti Parasztpárt kerületi és megyei titkárainak július 7-i értekezletén a lajstromos választásról még mint valószínűségről beszélt. Ugyanakkor a választási összeíró bizottságokat, amelyek eldönteni voltak hivatottak azt, hogy ki jogosult a szavazásra, úgy jellemezte, hogy „olyan felépítésűek lesznek, mint a Földigénylő Bizottságok”.⁴⁹ Június második felében és július elején is tovább folytatódott a pártoknak a választójoggal kapcsolatos vélemény-cseréje és a nézetek egyeztetése. Erről azonban a közvélemény legfel-

⁴⁶ A Kisgazdapárt választójogi alapelvei. Bpest, 1945. máj. 22. Kézirat, Gulácsy György tulajdonában.

⁴⁷ PI.Arch. 274/3—2.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ PI.Arch. 274/7—225.

jebb egy-egy újságcikk alapján szerezhették megbízhatónak aligha tekinthető értesülést.⁵⁰

Július második felében olyan esemény kötötte le a világ közvéleményének figyelmét, amely nemcsak a magyar politikai életre, hanem ezen belül konkrétan a választási előkészületekre is közvetlen hatást gyakorolt. Ez az esemény a szövetséges nagyhatalmak potsdami értekezlete volt. A potsdami konferencia után nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetséges nagyhatalmak különleges figyelmet szentelnek a legyőzött közép- és dél-kelet európai államokban kialakult politikai helyzetnek, s ezen belül a jaltai konferencia határozataiból adódó feladatok — minden „demokratikus” irányzatnak a kormányzati hatalomba való bevonása és az ezekben az államokban tervezett választások — végrehajtásának. A potsdami értekezlet hivatalos záróközleményénél is többet sejtetett azonban a szövetséges nagyhatalmak viszonyáról és a nemzetközi politikában kifejlődésben levő ellentétes irányú tendenciák felszínre kerüléséről Truman, s főleg Bevin parlamenti nyilatkozata.

A Kommunista Párt Potsdam után nemcsak a választások mielőbbi megtartását szorgalmazta, hanem a választójogi rendelet-tervezet kidolgozásánál azzal is számolt, hogy a kizárandók körét a korábbi elképzelésekhez képest tovább kell szűkíteni. A potsdami értekezlet után a Kisgazdapárt hivatalos vezetése is egyre határozottabban lépett fel a választójog gyakorlásának korlátozására irányuló elképzelésekkel szemben.

A Kommunista Párt 1945 augusztus elején felszólította a választójogi tervezeten dolgozó szakértőit, hogy egy héten belül fejezzék be a munkájukat.⁵¹ Ezt sikerült is megvalósítani, és augusztus 9-én az elkészült tervezet végleges formábaöntésével a kommunista belügyi államtitkárt, Szebeni Endrét bízták meg⁵² Erdei Ferencnek a Parasztpárt Intéző Bizottsága részére tartott belpolitikai beszámolójából derül ki, hogy augusztus 17-én a „budapesti községi választójog” végleges szövege elkészült, és azt még ugyanazon a napon a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai is megkapták tanulmányozás céljából.⁵³ A belügyminiszter augusztus 22-én terjesztette a Minisztertanács elé választójogi javaslatát. A belügyminiszteri előterjesztés azonban nem törvényjavaslat, hanem rendelet-tervezet volt, és csupán a budapesti törvényhatósági bizottsági választásokra vonatkozott. A kormány, elsősorban a kisgazda miniszterek tiltakozására, levette a napirendről a választójogi előterjesztést azzal, hogy azt előzetesen még pártközi értekezlet vitassa meg. Egyidejűleg a Kisgazdapárt azt is követelte, hogy a választójogot ne rendelet, hanem törvény szabályozza. A kisgazdapárti minisztereknek és polgári politikusoknak a választójogi rendelet-tervezettel való szembehelyezkedését Schoenfeld is báto-

⁵⁰ A Kis Újság jún. 13-án azt írta: „Megyei lajstromos választás alapján készül el a választójogi törvény”. A Világ pedig arról tudósított egy héttel később, hogy leszállítják a választójog korhatárát, de a demokrácia ellenségei nem kapnak választójogot. A Kis Újságtól eltérően azonban már nem választójogi törvényről, hanem választójogi rendeletről beszélt (Világ, 1945. jún. 21.). A Szabad Nép júl. 4-i számában körvonalazta a Kommunista Pártnak a választójogból való kizárásokkal kapcsolatos álláspontját, és azzal utasította el azokat a nézeteket, amelyek minden korlátozás nélküli „szabad” választásokat képviseltek, hogy „azok, akik a »szabad választás« jelszavával agítálnak ma, a korlátlan választójogon keresztül vissza akarják csempészni a magyar közéletbe mindazokat, akiknek működése miatt az ország romhalmazzá vált.”

⁵¹ PI.Arch. 227/4 – 69.

⁵² PI.Arch. 274/4 – 71.

⁵³ PI.Arch. 284. f. XIII. cs.

rította, aki élénk figyelemmel kísérte a szóbanforgó tervezet kidolgozását és minisztertanácsi vitáját.⁵⁴ A választójog vitás kérdéseinek pártközi értekezleten történő tisztázásával egyébként K. J. Vorosilov, a SzEB elnöke is egyetértett.⁵⁵

A Minisztertanács ülését követő napon, augusztus 23-án ülésezett a Kommunisták Pártja Központi Vezetősége, és a napirenden lényegében egyetlen kérdés szerepelt — a választás. A választójogra vonatkozóan a beszámoló a kizárások várható jelentős szűkítését azzal indokolta, hogy az összes fasisztát nem lehet kizárni a választójogból, mert számuk több százezerre rúg. További erőteljes korlátozás viszont politikailag lenne helytelen, mert esetleg azzal vádolnák meg a Kommunisták Pártját, hogy azokat akarja megfosztani szavazati joguktól, akik valószínűleg nem szavaznak rá. Így a párt a szűkítés szorgalmazásával ürügyet adna a „demokrácia minden ellenségének” a választás demokratikus jellegének az elvitatására és a választás politikai súlyának a csökkentésére.⁵⁶ A Kommunisták Pártja ilyen állásfoglalásában a belpolitikai viszonyok mellett, nem volt nehéz felfedezni Potsdam árnyékát. De következtetni lehetett arra is, hogy az augusztus 25-ére összehívott pártközi értekezleten milyen irányban módosulhat a választójogi javaslat.⁵⁷

A pártközi tanácskozás megállapodásairól elsőként Tildy Zoltán beszédéből lehetett értesülést szerezni, aki az egyik kiscgazda gyűlésen elmondta, hogy a választójogi tervezetből kiiktattak minden olyan intézkedést, amelyet a Kiscgazdapárt nem tartott összeegyeztethetőnek a „szabadsággal”. Tildy ezenkívül azt emelte ki a beszédében, hogy nemcsak a parasztság érdekeinek, hanem a városi polgárság „szempontjainak” is érvényt szereztek.⁵⁸ A pártközi értekezlettel az augusztus 28–29-i sajtó foglalkozott részletesebben.⁵⁹ A

⁵⁴ FR. 1945. IV. 857—858. l.

⁵⁵ Minisztertanács Irattára. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. aug. 22-i ülésének jegyzőkönyve. — A Minisztertanács döntéséről a Kis Újság tájékoztatta a legfeltűnőbb módon olvasóit. A lap többek között megírta, hogy „a pártok a hivatalos javaslatot nem fogadták el, s így nem kerülhetett a Minisztertanács elé” (Kis Újság, 1945. aug. 25.). A kommunista sajtó mellett a többi párt sajtója lényegében nem foglalkozott a Minisztertanács fentebb említett ülésével. A Szabad Nép „Húsz év legyen a választási korhatár” c. tudósításában a MADISz követelését népszerűsítette, s ezzel is inkább csak sejtette, hogy még mindig nem oldódtak meg a választójoggal kapcsolatos vitás kérdések (Szabad Nép, 1945. aug. 23.).

⁵⁶ PI.Arch. 274/2—30.

⁵⁷ PI.Arch. 284 f. XIII. cs.

⁵⁸ PI.Arch. 285/2—10.

⁵⁹ A Szabad Nép „A kommunista párt a választójog demokratizálásáért” c. cikkében ismertette a párt álláspontját. A Kommunisták Pártja képviselői az eredeti tervezettel szemben a választási és a választhatósági korhatárt 21-ről 20 évre javasolták leszállítani. Kommunista kezdeményezésre a pártközi értekezlet magáévá tette azt a felfogást, hogy az MNFF-be tömörült pártokon kívül más, olyan pártok is indulhassanak a választáson, amelyeknek erre az engedélyt a szeptember 4-én megalakuló Országos Nemzeti Bizottság megadja. Az előzetes várakozásnak megfelelően a Kommunisták Pártja hozzájárult a kizárások körének lényeges szűkítéséhez is. A Szabad Nép a pártközi értekezlet eredményeit ismertette csupán egyetlen ponton utalt a pártok közötti nézeteltérésekre. Az eredeti tervezet a választásokkal kapcsolatban felmerült vitás kérdések eldöntésére az öt párt képviselőiből alakult Országos Választási Tanács felállítását javasolta. A Kiscgazdapárt ezzel szemben továbbra is a Közigazgatási Bíróság elé akarta vinni ezeket a kérdéseket. Az értekezlet végül egy közvetítő megoldásban egyezett meg (Szabad Nép, 1945. aug. 28.). A Kis Újság úgy próbálta beállítani a pártközi értekezlet eredményét, mintha az kizárólag a Kiscgazdapártnak lett volna köszönhető. Nem is az együttműködést hangsúlyozta, hanem azt emelte ki, hogy „Tildy tiltakozása után újabb megbeszélés”-re került sor, és ennek megfelelően a kizáró okok szűkítését a Kiscgazdapárt vívmányaként értékelte (Kis Újság, 1945. aug. 28.).

választójogi tervezetet augusztus 28-án és 31-én tárgyalta ismét a Minisztertanács. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az előterjesztést lényegtelen módosításokkal elfogadta. Egyedül Teleki Géza kultuszminister próbálta a választások szükségességét kétségbe vonni, de aggályaival egyedül maradt.⁶⁰ Így most már minden akadály elhárult annak az útjából, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak a választójoggal kapcsolatos határozata rendelet formájában 1945. szeptember 1-én megjelenjék.⁶¹ A választójogi rendelet előkészítésének, a módosításának körülményeit a Kisgazdapárt megkísérelte oly módon tudatosítani a közvéleményben, mintha az a párt kizárólagos érdeme és első győztes csatája lett volna a többi párttal, s főleg a Kommunista Párttal szemben a választási küzdelemben. Kétségtelen tény, hogy a Kisgazdapárt a kizáró okok körének lényeges szűkítésével elérte egyik legfőbb célját. A rendelet a jobboldali elemeknek csak egyrészét, úgyszólván a töredékét zárta ki a választójog gyakorlásából. Ezt azonban helytelen lenne egyedül a Kisgazdapárt növekvő belpolitikai súlyával magyarázni. A szóbaforgó kérdés ilyen alakulásában nem annyira a Kisgazdapárt ereje és magatartása játszott a meghatározó szerepet, hanem a nemzetközi helyzet, s ezen belül is elsősorban Potsdam szelleme. Hiszen a korábbi szigorúbb elvek enyhítését maga a Kommunista Párt is elkerülhetetlennek tartotta. Nyilvánvalóan ezt az álláspontot képviselte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is, amelynek hozzájárulására feltétlenül szükség volt. Ily módon a Kisgazdapárt számára szinte várakozáson felül kedveztek mind a külső, mind a belső feltételek. A párt viszont a legmesszebbmenőkig élt az alkalommal. Mégpedig nemcsak a jobboldala, hanem egységesen az egész hivatalos vezetősége, Tildy Zoltánt is beleértve. A kizárási indokok jelentős korlátozása mellett lényegében minden más vitás kérdést a pártok többé-kevésbé kompromisszumos alapon döntöttek el. Erre a legjellemzőbb a választás vitás kérdéseinek eldöntésére hivatott szerv életre hívása. Itt a nézeteltéréseket úgy oldották fel, hogy az eredeti elképzeléseket „összeolvasztották”, és az Országos Választási Tanács, illetőleg a közigazgatási bíróság helyett — az előbbit a MKP, az utóbbit a FKGP javasolta — külön választási bíróságot hoztak létre a pártok képviselőiből és a különböző bíróságok tagjaiból, akiket az igazságügyminiszter, Ries István volt hivatva kinevezni. Hasonló módon oldódott meg a választójogi „törvény vagy rendelet”-vita is. A Kisgazdapárt tudomásul vette, hogy a budapesti törvényhatósági választásokat rendelet fogja szabályozni, viszont elérte, hogy a nemzetgyűlési választásokat választójogi törvény alapján bonyolítsák le. De ennél is figyelemre méltóbb engedményre kényszerült a Kisgazdapárt akkor, amikor elfogadta azt a kommunista követelést, hogy a budapesti törvényhatósági választásokat a nemzetgyűlési választások előtt tartásuk meg, és lehetőleg minél előbb, Ennek megfelelően a budapesti törvényhatósági választásokra már október 7-én került sor, amiért korábban egybéként a Kisgazdapárt nem túlságosan lelkesedett.⁶² A választási korhatár 20 évre történő leszállítása kommunista kezdeményezésre valósult meg, de ennek elfogadtatása nem hozta meg a várt sikert. A választójogi rendelet megjelenésével azonban a választó-

⁶⁰ Minisztertanács Irattára. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. aug. 28. és 31-i ülésének jegyzőkönyve.

⁶¹ Magyar Közlöny, 1945. 116 sz.

⁶² OL. M. 265—I.

jogi viták a pártok között véglegesen nem zárultak le, hanem lényegében tovább folytatódtak a választójogi törvény elfogadásáig.

A választójogi törvény-javaslat pártközi tárgyalására szeptember 6-án került sor.⁶³ A pártközi értekezleten lefolyt vitáról a lapok csak töredékesen tájékoztatták olvasóikat. Még viszonylag a legbővebben a Kis Újság írt róla, azt hangsúlyozva, hogy változatlanul nézeteltérések vannak a pártok között a kötelező szavazásról, a „laikus” összeíró bizottságokról, és nem utolsósorban arról, hogy a választási visszaélések ellen nincsenek megfelelő biztosítékok.⁶⁴ A Kis Újság tudósításaiból azonban legfeljebb a vitatott kérdések egy részéről értesülhetett a közvélemény, sőt még az utóbbiakról is erősen célzatos megvilágításban. Hiszen a lap, átvéve a Kisgazdapárt vezetőségének a választások tisztasága miatt már előzőleg is kifejezésre juttatott aggodalmait, most már nem annyira a kizárások szigorítására irányuló törekvéseket támadta, hanem a választások tisztaságának biztosítása mellett szállt síkra és úgyszólván minden kérdést ebből a szempontból tárgyalt.

A nemzetgyűlési választásokkal kapcsolatosan néhány olyan probléma is jelentkezett, amelyeknek a törvényhatósági választásokkal összefüggésben nem lehetett különösebb jelentőségük. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a választókerületek és a képviselők választókerületenkénti száma, továbbá a német nemzetiségű lakosság részvétele a választásokon, valamint a választójog gyakorlásának önkéntes, vagy kötelező volta. A választókerületek és a képviselők választó-kerületenkénti számát illetően elsősorban a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt véleménye tért el elég élesen egymástól. A szeptember 6-i pártközi értekezlet a választókerületek lehetséges beosztását még a megyék és a törvényhatósági jogú városok lélekszáma alapján tárgyalta, a német nemzetiségű lakosság létszámának feltüntetésével. Ez utóbbi nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a pártközi értekezlet világosabb képet alkothasson a választásban résztvevők arányáról. Eszerint 9 316 000-es lélekszámot vettek alapul, amely a 303 000 német nemzetiségű lakos levonásával 9 013 000-re módosult volna, illetőleg gyakorlatilag ennél is jóval kevesebbre a korhatáron aluliak levonásával. Az országnak a fentiek alapján 27 választási egységre való bontása a baloldal szempontjából semmiképpen sem látszott elfogadhatónak. Hiszen ilyen felosztás nagymértékben elaprózta volna a munkát, és a kisebb tapasztalattal, valamint helyi hagyományokkal kevésbé rendelkező pártokra nézve kifejezetten hátrányos lett volna. De nagyon aránytalanul alakult volna az egyes választókerületekben a választásra jogosultak létszáma is. Hiszen Budapest és környéke 1 642 000 és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 1 087 000 lakosával szemben Sopron megyében 164 000, Vas megyében 276 000, Somogy megyében 382 000 lakos jutott volna egy-egy választó-kerületre. Nem is beszélve Zemplén-megye 155 000, Bács-Bodrog megye 123 ezer és Abaúj megye 93 000 fős létszámáról.⁶⁵ A szeptember 6-i pártközi értekezlet az ország választókerületekre való felosztását illetően nem jutott megegyezésre.

A pártközi értekezlet legközelebbi ülését szeptember 9-re tűzték ki.⁶⁶ Erre az ülésre a Kommunista Párt olyan javaslatot dolgozott ki, amely a nagy

⁶³ PI.Arch. 274/4 – 83.

⁶⁴ Kis Újság, 1945. szept. 8.

⁶⁵ PI.Arch. 274/9 – 14.

⁶⁶ Uo.

választókerületek létrehozásának az elvén épült fel. Ebből a meggondolásból kiindulva a Kommunista Párt helytelenítette a választókerületeknek megyénkénti beosztását vagy akár az országnak 22 választókerületre való felosztását.⁶⁷ A Kommunista Párt szóbanforgó javaslata 10 választókerülettel, 5 540 000 választóval és 400 képviselői mandátummal számolt. A 10 választókerületből Nagy Budapest – Budapest-Észak és Budapest-Dél néven – 2 választókerületet alkotott volna, egyenként 720 000 választóval. A legnagyobb választókerület a Tisza–Maros-i lett volna 800 000 választóval, s ide tartozott volna Békés, Szolnok, Csanád és Csongrád megye Szegeddel, valamint Hódmezővásárhellyel egyetemben. A legkisebbnek, az Észak-Dunai választókerületnek is 300 000 választója lett volna. Ebbe a választókerületbe kívánta a javaslat besorolni Komárom, Esztergom, Győr-Moson és Sopron vármegyét Győr, valamint Sopron várossal együtt. A fenti javaslat abból indult ki, hogy a lajstromos szavazás előnye csak az országnak nagy-választókerületekre való felosztásával érvényesülhetnek. Hiszen a kis kerületekben választott képviselők a helyi érdekszervezetek nyomása alatt állnak általában, ezzel szemben a nagy-választókerületek jelöltjei a pártok ellenőrzése alatt. Továbbá nagy választókerületek esetén a szavazók inkább elvekre, mint jelöltekre szavaznak. Végül még az is külön szempontként szerepelt a Kommunista Párt tervezetében, hogy Budapesten és környékén a választók aránya a lakosságban megközelítően 85%-os, a Közép-Dunántúlon viszont több helyen a választókorban levők 80%-a nyugatra távozott. Ha ez a megállapítás túlzottnak is tűnt, az feltétlenül igaz volt, hogy a Dunántúlon a felnőtt lakosság aránya alacsonyabb volt közvetlenül a háború után, mint az ország egyéb vidékein, s különösen Budapesten.⁶⁸ A fentebbi álláspontból már szinte adódott annak a következtetésnek a levonása, hogy a mandátumokat nem választókerületenként, hanem a tényleges szavazatok száma alapján kell elosztani. A Kommunista Párt javaslatát a pártközi értekezleten nem tudta maradéktalanul keresztül vinni. Így a pártközi értekezleten ez alkalommal is kompromisszumos megoldás született. Az országot nem 10, de nem is 27 vagy 22 választókerületre osztották, hanem, Budapestet is beleértve, 16 választókerületre. Ugyancsak eltekintettek a nemzetgyűlési képviselők létszámának előzetes megállapításától is. Ehelyett abban egyeztek meg, hogy minden 12 000 érvényes szavazatra 1 mandátum jut. A törvényjavaslat egyéb rendelkezései lényegében a korábban elfogadott választójogi rendelethez épültek, bár kisebb-nagyobb módosításokra még sor került.⁶⁹

2. A választójogi törvényjavaslat parlamenti vitája

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 12-én kezdte meg a választójogi törvényjavaslat tárgyalását. A javaslat előadója Jócsik Lajos, a Nemzeti Parasztpárt nemzetgyűlési képviselője volt.

Jócsik Lajos előadói beszédében abból indult ki, hogy a tárgyalásra bocsátott törvényjavaslat, elfogadása esetén, évtizedek, sőt évszázadok mulasz-

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ A parlamenti tárgyalás kellős közepén is még egy újabb, rövid pártközi értekezleten kellett a pártok álláspontját „összedrótozni”. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Bpest (a továbbiakban INN.). Atheneum. 1946. 103. 1.

tását fogja jóvátenni, mert a magyar népnek még soha nem nyílt módja és alkalmja arra, hogy saját véleményét és akaratát az ország és a nemzet politikai kérdéseiben szabadon nyilváníthassa. Az előadó a továbbiakban azt fejtegette, hogy a törvényjavaslat elkészítésénél a kormány figyelembe vette azt is, hogy a választások a „demokratikus újjáépítés legfontosabb lépését jelentik, melynek az a jelentősége, hogy bent az országban demonstrálja a hatalomnak a szabaddá vált demokratikus erők által történt végleges, minden eddigi ideiglenességtől mentes birtokbavételét, a külföld felé pedig bemutatja a magyar demokrácia szilárdságát és a magyar közvéleményben való megalapozottságát.”⁷⁰

Az előadói beszéd kiemelte a törvényjavaslat általános jellegét, amely abban is kifejezésre jut, hogy a választójogot megadja minden magyar állampolgárnak, aki életének 20. évét betöltötte, vagy a választás évében betölti és 1945. szeptember 1-én Magyarország 1937. december 31-i határain belül lakott. Az általánosság elvéhez való ragaszkodás mellett azonban a törvényjavaslat kizárja a választójogból azokat, „akik népbíróági ítélet vagy eljárás hatálya alatt állnak, akik fasiszta magatartás miatt internálva vannak, akik a földreform rendelet értelmében hazaárulónak, háborús vagy népellenes bűnösnek minősülnek, akik a feloszlatott fasiszta egyesületek vezetői voltak, akik német hitlerista szervezetek tagjai vagy támogatói voltak, akikkel szemben valamelyik igazoló bizottság súlyos ítéletet hozott, valamint azt a csendőrt, aki igazolásnak nem vetette alá magát, vagy nem igazolták”.⁷¹

A törvényjavaslat fontos alapelvének minősítette Jócsik a választójog közvetlenségét, amelytől csak annyiban kívántak eltérni, hogy a lajstromos választás útján nyert mandátumok mellett a nemzetgyűlést azzal a joggal javasolják felruházni, hogy még további tíz képviselőt válasszon meg tagjai közé az ország szellemi és közéleti vezető személyiségei közül. A választhatóság tekintetében csupán annyi megszorítást irányzott elő a javaslat, hogy a fegyveres testületek, a honvédség és a rendőrség tényleges szolgálatot teljesítő hivatásos állományú tagjai nem választhatók. A törvényjavaslat az arányos választási rendszert követte, azonban számolt az arányos választási rendszernek azzal a veszélyével, hogy a választást túlságosan személytelenné teszi, s a választók, valamint a választottak közötti személyes kapcsolatot megszünteti. Ezért nem országos lajstromot javasolt összeállítani, hanem az országot 16 választókerületre osztotta fel úgy, hogy a választókerületek ne aprózódjanak túlságosan el, valamint meglegyen a választó és a választottak között a személyes kapcsolat lehetősége. A kerületi lajstromokon kívül országos lajstrom felállítását is tervezte, ahol a pártok országos végeredményei alapján kerülnek a mandátumok elosztásra. A választókerületek esetében a törvényjavaslat nem határozta meg előre a mandátumok számát, hanem minden 12 000 érvényes szavazat után egy mandátum elnyerését kívánta lehetővé tenni, az országos lajstromon választandó képviselők számát viszont 50 főben rögzítette. Így, abból kiindulva, hogy a választásra jogosult lakosság mintegy 80%-a valóban részt is vesz a választásokon, — 4–4,5 millió szavazó után — valamivel több mint 400 nemzetgyűlési képviselővel számoltak a törvényjavaslat előkészítői.

Figyelemreméltó újítást tartalmazott a javaslat a választói névjegyzé-

⁷⁰ Uo. 104. 1.

⁷¹ Uo. 105. 1.

kek összeállítása és a választások lebonyolítása terén is. Az összeírásra s annak felülbiztosítására az igazoló bizottságok mintájára helyi és központi összeíró bizottságot javasolt létrehozni, amelyek azután a választás kitűzésével minden további nélkül választást ellenőrző és szavazatszedő bizottságokká alakulnak át. A törvényjavaslat a választás tisztaságának és zavartalanságának a biztosítására azt a korlátozást tervezte életbeléptetni, hogy a pártok gyűléseit előzetesen a rendőrségnek kell bejelenteni, anélkül, hogy az a gyűléseket betilthattá. A közigazgatás, a honvédség és a rendőrség tagjainak azonban megtiltotta a pártgyűléseknek bármilyen formában való levezetését, hasonlóan a pártok gyűléseinek egyházi szertartással való összekötését.

A törvényjavaslat egyértelműen elutasította a szavazás kötelezővé tételét, de a választójog gyakorlásának megkönnyítése céljából minden 400 szavazó után külön szavazókört felállításáról intézkedett.

Végül, a választás során felmerülő vitás kérdések eldöntésére a törvényjavaslat külön választási bíróság felállítását indítványozta oly módon, hogy a választási bíróságba egy-egy tagot a Magyar Kúria, a Közigazgatási Bíróság és a Népbíróságok Országos Tanácsának bírái közül kellett kijelölni, további tagokat pedig a választásban résztvevő pártok küldhettek ki.

Jócsik Lajos előadói beszédéből tehát lényegében világosan kiderültek az előzetes pártközi értekezleteken történt megállapodások. Sőt, a törvényjavaslat vitája alapján nagyrészt az is nyilvánvalóvá vált, hogy mely kérdések foglalkoztatták, a megegyezés ellenére is, változatlanul a különböző pártokat.

A törvényjavaslathoz elsőnek Révai József szólt hozzá. Révai a Kommunista Párt nevében általánosságban elfogadta a beterjesztett törvényjavaslatot. Egyidejűleg azonban néhány olyan megjegyzést fűzött hozzá, amellyel világosabbá kívánta tenni pártja álláspontját, nemcsak a választójogi törvényt, hanem a választási küzdelmet illetően is. Eszerint a MKP a választások után összeülő nemzetgyűléstől az Ideiglenes Nemzetgyűlés által megkezdett, „a nép és a nemzet érdekében kifejtett munka” folytatását várta. Révai rámutatott arra is, hogy a demokratikus választójog önmagában közel sem oldhat meg minden kérdést, sőt egyaránt lehet eszköze a népi demokráciának és a népi demokráciával szembenálló erőknek. A fentebbiek hangsúlyozása azért is időszerű volt, mert a választójogi törvényjavaslat kizáró rendelkezéseinek — Révai kifejezésével élve — „inkább szimbólikus a jelentősége mint valóságos”. Révai a törvényjavaslat figyelemreméltó vívmányának tekintette azt, hogy a 20 évesek szavazati jogát sikerült biztosítani. Védelmébe vette a törvényjavaslatnak azt a pontját is, amely nem előre határozta meg a képviselők választókerületenkénti számát, hanem 12 000 érvényes szavazattól tette függővé egy-egy mandátum elnyerését. „Minden egyéb megoldás, amely rögzíti választókerületenként a képviselők számát, multhatatlanul burkolt pluralitás bevezetéséhez vezet, ahhoz, hogy a politikailag kevésbé érett választó tömegek prémiumot kapnak a politikailag érettebb szavazótömegek rovására. Aki az egyenlő választójog híve — hangsúlyozta Révai — kell, hogy híve legyen ennek a rendelkezésnek...”⁷²

A Nemzetgyűlés minden oldalán, de különösen a kisgazdapárti képviselők soraiban igen nagy visszhangot váltott ki annak a leszögezése, hogy a Kommunista Párt tiszta választásokat akar és ennek érdekében a büntető szankciók teljes szigorral történő alkalmazását követeli.

⁷² Uo., 109. l.

A fentebbi megállapítások keltette visszhang azonban korántsem jelentette azt, hogy a pártok egységesen ítélték volna meg a választások tisztaságát fenyegető lehetséges tényezőket. A Kisgazdapárt a „terrortól” és a vidéki „kiskirályoktól” féltette a választások tisztaságát. A Kommunista Párt ezzel szemben a demagógiában és a rágalmazásban jelölte meg a választások tisztaságát fenyegető legfőbb veszélyt. Révai világosan feltárta azt is, hogy nem egyszerűen valamiféle általános demagógiára és rágalmazásra gondolt, hanem arra, hogy a megindult választási kampányban „bizonyos oldalról” tudatosan rágalmazzák a Kommunista Pártot és alkalmazzák vele szemben a demagógia eszközét. A Nemzetgyűlés egyetlen résztvevőjében sem maradhatott kétség afelől, hogy Révai — bár formálisan nem nevezte meg — kifejezetten a Kisgazdapárt kommunista-ellenes választási agitációjára célzott. Ez derült ki a jelenlevő kisgazdapárti képviselők magatartásából is, akik szokatlanul éles hangon reagáltak Révainak különösen azokra a szavaira, hogy „a mi pártunkat rágalmazzák, demagóg eszközöket használnak ellene. Kijelentem, hogy mi védekezésben fogunk maradni, mert álljuk a szavunkat, de védekezésünk szilárd és kemény lesz, és mindenki, akit illet, vegye tudomásul, hogy ütésre ütéssel fogunk válaszolni.”⁷³ A „mi is!”-t harsogó kisgazdapárti felkiáltások a békésnek indult parlamenti vitát azonnal „felforralták”, és ha nem is veszélyeztették komolyan az előzetes pártközi megegyezést, annyit mindenesetre érzékeltettek, hogy ez esetben sem szilárd és tartós a pártok közötti együttműködés, hanem eléggé bizonytalan és ingatag „fegyverszünetről” van csupán szó.

A választójogi törvényjavaslattal kapcsolatosan a Kisgazdapárt álláspontját Tildy Zoltán fejtette ki. Tildy a javaslatot szellemében és elveiben egyaránt demokratikusnak és a parasztság, valamint a munkásság több évtizedes választójogi küzdelme betetőzésének minősítette. Ezzel lényegében be is fejeződött részéről a törvényjavaslat méltatása, és a továbbiakban többnyire csak bíráló észrevételeinek adott kifejezést. Tudomásul vette azt a pártközi megegyezést, hogy a mandátumok a leadott szavazatok arányában kerülnek majd felosztásra. De igazat adott azoknak is, akik ezzel kapcsolatban azt vetették fel, hogy ez előnyt jelent a városi lakosság részére a falusival szemben, pontosabban a munkáspártok részére a Kisgazdapárttal szemben.

Erőteljesen hangsúlyozta, hogy mind bel-, mind külpolitikai okokból távol kell tartani azokat a választójogtól, akik azt a „nemzet szabadsága ellen” használnák fel, ugyanakkor szinte bocsánatkérően jegyezte meg, hogy „valami korlátot kellett szabni, hogy itt ezen a választáson fasiszta törekvések sem álrühában, sem semmiképpen ne tudjanak érvényesülni”.⁷⁴

Állást foglalt a választások mielőbbi megtartása mellett és nem zárkózott el azelől sem, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai mellett esetleg más pártok is indulhassanak a választáson. Kétségei voltak azonban az iránt, hogy az összeíró bizottságok meg tudnak felelni hivatásuknak és a választási összeíró bizottságok várható tevékenységével kapcsolatos kétségeinek kifejezésével egyidejűleg zsarolás-számba menő módon azzal fenyegetődött, hogy „én bízni akarok abban, hogy a szervek, amelyekre az összeírást rábíztuk, teljesen objektíven és felelősségtudattal fogják ezt az összeírást elvégezni és nem kényszerítenek rá senki komoly tényezőt Magyarországon

⁷³ Uo., 110. l.

⁷⁴ Uo., 111. l.

arra, hogy az összeírás felelőtlensége miatt konzekvenciákat vonjon le”.⁷⁵ Tildy a törvény alapján lehetségesnek tartotta a szabad és tiszta választásokat. De a lehetőségnek valósággá válását azoktól a tényezőktől tette függővé, amelyek a választásokat majd vezetik és ellenőrzik.

A fentiek elmondása után a Kisgazdapárt vezére — szemmel láthatóan a kisgazda képviselők harcias hangulatának a lecsillapítására — a pártok egyöntetű felelősségéről beszélt és szinte drámai hangon ecsetelte annak bel- és külpolitikai következményeit, ha „a felelős vezetőkben most barátságban itt ülő pártok ellenségként jönnek vissza a választások után”. Majd ily módon a „talaj” általa megfelelőnek vélt előkészítése után felszólalásának legfontosabb részletét ismertette. „A magam részéről nagyon szükségesnek tartanám — jelentette be Tildy —, ha mi, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai tudnánk egy komoly, becsületos tárgyi megegyezést kötni a jövődó politikánk legalább legfőbb tételei tekintetében. Ha ezt a választások előtt vagy a választások alatt meg tudjuk kötni, kevesebb értelme lesz a választási harc kielezésének. Minden esetre azonban jelentsük ki mindnyájan, hogy a jövődó kormányzást is koalíciós kormányzásnak akarjuk, amelynek belső problémáit is nem az dönti el majd, hogy egyik vagy másik párt két, három, vagy tíz mandátummal többet hoz a Nemzetgyűlésbe; ha tudatában vagyunk annak, hogy az országot csak együtt tudjuk felépíteni, akkor ebben a tudatban vigyük ezt a választási küzdelmet.”⁷⁶ Tildy tehát a pártok közötti megegyezéssel vélte elkerülhetőnek a választási küzdelem egészségtelen kieleződését, különösen akkor, ha ez a megegyezés azt is tartalmazni fogja, hogy a választási eredményektől függetlenül az újjáalakuló magyar kormány változatlanul koalíciós jellegű marad. A Kisgazdapárt vezérének fentebbi javaslatai kétségtelenül pártjának, illetőleg pártja egy részének a választások kimenetelével kapcsolatos bizonytalanságát tükrözték. Ugyanakkor a baloldal s feltehetően a Szovjetunió felé tett gesztusnak is szánta azokat. Mondanivalója pozitív értékét azonban legalább is vitatható értékűvé tették azok a fenntartások, amelyeknek a rendőrséggel kapcsolatosan adott hangot. Tildy szinte már fenyegetődzés számba menően utalt arra, hogy ha netán a választások lebonyolítása során a rendőrség „nem jár el megfelelően”, akkor ebből a Kisgazdapárt nagyon komoly következtetéseket fog levonni. Előzetesen, mintegy a további együttműködés feltételül, az internálási rendelet módosítását sürgette, majd a rendőrség felett „rendelkező szervek egyikét” azaz a belügyi államtitkárságot követelte pártja részére.

A tárgyalásra bocsátott törvényjavaslatot általánosságban elfogadta, de előre figyelmeztetett arra, hogy néhány kérdésben a Kisgazdapárt módosító javaslatot terjeszt majd elő. S ezt azzal indokolta, hogy a törvényjavaslat egyes pontokon túlment a pártközi értekezlet megállapodásain.

Tildy Zoltán beszéde lényegében nemcsak a Kisgazdapártnak a Függetlenségi Fronton belül elfoglalt helyét tükrözte, hanem azt a törekvését is, amellyel a párt különböző „szárnyai” megpróbálták a párton belül az egységet biztosítani a választási küzdelem idejére. A választások utáni koalíciós kormányzás fenntartására vonatkozó javaslat kétségkívül a pártok közötti további együttműködést szolgálta, és összhangban volt a Kommunista Párt ilyen irányú elképzeléseivel. De akkor még nemcsak Tildy és a Kisgazdapárton

⁷⁵ Uo., 111. 1.

⁷⁶ Uo., 112. 1.

belüli követői, hivei, hanem Nagy Ferenc, Varga Béla és Kovács Béla, valamint a mögöttük elhelyezkedő kisgazdapárti „centrum” is — bár fenntartásokkal — szükségesnek tartotta a koalíció megőrzését. Egyedül a kisgazdapárti jobbszárny terveiben szerepelt egy „tisza” kisgazdapárti kormány, illetőleg egy kommunisták nélküli kormány esetleges megalakításának a lehetősége. A Tildy által említett feltételeknél is nagyobb veszélyeket rejtett azonban magában és szinte zsarolásnak lehetett minősíteni annak a sejttetését, hogy a Kisgazdapárt esetleg bolgár, illetőleg román „útra” tereli a választások ügyét.⁷⁷

A sokat sejtető kijelentések komolyságát mi sem bizonyítja jobban annál a ténynél, hogy két nappal a választójogi törvényjavaslat parlamenti vitája előtt Tildy Zoltán személyesen kereste fel Schoenfeldet és tárgyalt vele a Kisgazdapárt esetleges távolmaradásáról a választásoktól. Emellett a kisgazdapártvezér — úgy tűnik — arra is vállalkozott hogy, ő kezdeményezze a miniszterelnöknél a választások nemzetközi ellenőrzésének hivatalos kérését, amire egyébként már hetek óta hiába várt a budapesti amerikai misszió.⁷⁸ Annak ellenére tehát, hogy az előzetes pártközi megállapodás alapján mind a Kommunista Párt, mind a Kisgazdapárt általánosságban elfogadta a választójogi törvényjavaslatot, a két párt képviselőinek felszólalásából is az derült ki, hogy a nézeteltérések valójában sokkal mélyebbek és súlyosabbak a választásokat illetően is annál, mint ahogy az a felszínen látszódtott. Így a pártközi meg egyezést és a két párt képviselőinek együttműködést hangsúlyozó szavai ellenére tulajdonképpen két — egymásnak több ponton is ellentmondó — álláspont körvonalazódott Révai József, illetőleg Tildy Zoltán nemzetgyűlési beszédében.

A Szociáldemokrata Párt képviselőjében nyilatkozó Buchinger Manó vázolta a párt több évtizedes választójogi küzdelmét és szembetűnően igyekezett elkerülni a felmerült vitás kérdésekhez való érdemleges hozzászólást. Buchinger beszédében mindenekelőtt két kérdést emelt ki. Egyfelől rámutatott arra, hogy mit jelent a fiatalok és a nők szempontjából a tárgyalt törvényjavaslat, másfelől annak nemzetközi jelentőségét hangsúlyozta. Angliát, az USA-t és a Szovjetuniót — a három győztes nagyhatalmak — egyként a demokrácia megtestesítőjének minősítette. De ezzel egyidejűleg sem mulasztotta el aláhúzni azt, hogy a nyugati országok parlamenti szokásai, politikai módszerei azok, amelyekre mi „évtizedeken keresztül tekintettünk, amelyeket mi sokszor megirigyeltünk”.⁷⁹

Farkas Ferenc, a Nemzeti Parasztpárt képviselője felszólalását annak leszögezésével kezdte, hogy a javasolt törvény alapján megválasztott Nemzetgyűlés összehívásával lezárul a felszabadulás utáni történelmi korszak ideiglenes jellege, hogy „helyet adjon az alkotmányosság és a népakarat meg-

⁷⁷ A polgári jobboldal ellenzékbe szorulása, illetőleg vonulása után újjáalakult bolgár és román kormányt Anglia és az USA nem fogadta el az illető országok képviselőinek, s ennek megfelelően a nyugati szövetséges nagyhatalmak a tervezett bulgáriai és romániai választásokat eleve nem ismerték el szabadnak és demokratikusnak. Bejelentették, hogy a választások után megalakuló bolgár és román kormánnyal diplomáciai kapcsolatokat nem létesítenek, velük a békeszerződést nem írják alá. A bolgár és a román választások ügye jó ideig a szövetséges nagyhatalmak közötti nézeteltérések egyik forrása volt. S ez nem kis szerepet játszott abban, hogy a szóbanforgó választásokat 1945-ben nem tartották meg, hanem későbbi időre halasztották.

⁷⁸ FR. 1945. IV. 864–867. l. A jelentés másolatát a külügyminiszterek londoni értekezletén résztvevő Byrnesnek is elküldték.

⁷⁹ INN. 114. l.

nyilatkozása elvén felépült demokráciának”.⁸⁰ Farkas Ferenc fentebbi megállapításait az ellenforradalmi rendszerrel szembesítette. Ennyiben kétségtelenül Révai korábbi felszólalásához kapcsolódott, de csak ennyiben, mert az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakáról, ellentétben Révaival, még említést sem tett. A törvényjavaslat kizáró rendelkezéseit úgy értékelte, hogy azokkal a fasisztákat mindenképpen távol lehet tartani a választásoktól. Így szerinte nem fenyegethet az a veszély, hogy a demokratikus választójogot a demokrácia ellenségei a maguk javára használhatják fel.

Buchinger Manó és Farkas Ferenc ily módon tehát nem kelt nyílt vitára egyik korábbi felszólalóval sem. Formálisan mindketten betartották nemcsak a pártközi értekezlet megállapodásait, hanem a Kommunista Párttal való „szövetség” szabályait is. A valóságban azonban korántsem volt ilyen egyértelmű a magatartásuk, mert bár nem csatlakoztak Tildy „feltételeihez”, nem is szálltak azokkal szembe. Mondanivalójuk szelleme — kivéve azt a fontos ténnyt, hogy általánosságban megjegyzés nélkül fogadták el a törvényjavaslatot — közelebb állt Tildyéhez, mint Révaiéhoz.

Rupert Rezső, a Polgári Demokrata Párt szónoka „tovább fejlesztette” Tildy Zoltán kétségeit és feltételeit és a kisgazdapárti sajtó megállapításaira hivatkozva kifejezetten a pártfunkcionáriusok „terrorjától” és a „fanatizmustól” látta veszélyeztetve a választások tisztaságát. A Polgári Demokrata Párt képviselője azonban minderről nem mint várható lehetőségről, hanem már mint tényekről beszélt. Hibáztatta azt is, hogy a törvényjavaslat nem tette kötelezővé a választójog gyakorlását és a kisgazdapárti képviselők hangos tetszésnyilvánítása mellett jelentette ki: „Ha nincs kötelező szavazás, viszont van fanatizmus, van terror, sőt csak egy kis megfélemlítés is, akkor a megfélemlítés hatása alatt sok választópolgár csupán kényelemből, azért, hogy ne jusson osztályrészéül valamilyen kellemetlenség vagy hátrány, nem mozdul el hazulról, legyint egyet: nem törődik a választással.”⁸¹

Rupert a törvényjavaslat „szépséghibájának” minősítette, hogy az a nemzeti bizottságok kezébe adja a szavazati jog gyakorolhatásának egyéni elbírálását. Úgy vélte, erre a nemzeti bizottságoknál függetlenebb fórumra lett volna szükség, annál is inkább, mert felesleges az az aggodalom, amely a fasiszták választójogától félti a demokráciát. Hiszen a nyugati hatalmak úgysem mennének abba bele, hogy Magyarországon a fasiszták választhassanak. Nem értett egyet azzal sem, hogy a 12 000-es osztószámot csak a választókerületenkénti szavazásnál irányozza elő a javaslat, az országos lajstrom esetében viszont ettől eltérő gyakorlatot alkalmaz.

Rupert Rezső egész mondanivalója végső fokon annak a bebizonyítására irányult, hogy a törvényjavaslat nem elég demokratikus, illetőleg nem elég következetesen alkalmazza a demokrácia elveit. Igaz, ő még a legdemokratikusabb választójogot sem tartotta elegendő biztosítéknak a választások tisztasága szempontjából. A választások tisztasága iránti előzetes bizalmatlanság, — ez volt az a pont, ahol Rupert a legszembetűnőbb módon „mélyítette” el Tildy Zoltán kételyeit. A választások tisztaságának veszélyeztetettsége miatti „aggodalom” túlnőtt tehát a törvényjavaslat vitájának a keretein és a Kisgazdapárt mellett az összes ellenzéki, jobboldali erők — mesterségesen

⁸⁰ INN. 115. 1.

⁸¹ Uo. 118. 1.

felnagyítva azt — igyekeztek abból a maguk javára a választási küzdelemben tőkét kovácsolni.

A Polgári Demokrata Párt képviselőjének bíráló megjegyzéseire Vas Miklós válaszolt a szakszervezetek nevében; élesen visszautasította a jobboldali illetőleg a jobboldal nézeteit tükröző megnyilatkozásokat. A baloldal esetleges terrorjáról keltett célzatos híresztelésekkel szembeállította a Kisgazdapárt népgyűlési szónokainak valóságos rágalmait és rámutatott arra, hogy amikor Varga Béla és mások arról szónokolnak, hogy Magyarországon nincs vallásszabadság, akkor a demagógia olyan útjára térnek, amely ugyan csak veszélyezteti a választások tisztaságát. Vas Miklós nem hagyott kétséget az iránt sem, hogy a fentebbiekhez hasonló megnyilatkozásokkal egyesek kifejezetten a munkáspártok választási esélyét kívánják csökkenteni. Védelmébe vette a törvényjavaslat korlátozó rendelkezéseit is, majd leszögezte, hogy a beterjesztett törvényjavaslat a politikai demokrácia megszilárdítását van hivatva szolgálni, és e felett a szervezett munkásság a jövőben is örködni fog, de a politikai demokrácia határain belül a gazdasági demokráciát is meg fogja valósítani.

A választójogi törvényjavaslat általánosságban történt elfogadása után a pártok közötti vita továbbra sem enyhült, sőt bizonyos fokok még élesedett is a részletes tárgyalás során. A felszólalók azonban inkább csak ismételték, legfeljebb kiegészítették a korábban már elhangzottakat. Gulácsy György a választások sürgős megtartásának belső és külső okait vizsgálva az utóbbiak tekintetében azt emelte ki, hogy „a magyar államhatalomnak végleges formában kell jelentkeznie azért, hogy a győztes nagyhatalmak velünk a békét megköthessék”.⁸² Belpolitikailag pedig elsősorban azzal indokolta a választásokat, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a pártok képviseleti aránya nem fejezi ki a közvélemény akaratát. Ezzel a Kisgazdapárton belül, inkább baloldalinak számító Gulácsy pártja jobboldala felé tett lépést. Hasonlóképp a Kisgazdapárton belüli egység erősítését célozta az a megjegyzése is, mely szerint mind alkotmányjogilag, mind politikailag aggályos a törvényjavaslatnak az a pontja, hogy csak minden 12 000 érvényes szavazat után juthatnak a pártok az egyes választókerületekben mandátumhoz. Úgy vélte, a fentebbiek kötelező előírása kifejezetten a munkáspártoknak kedvez és hátrányos azon pártok részére, amelyek elsősorban a falusi szavazatokra építenek, mert különböző visszaélésekkel — aminek szerinte megvan a reális veszélye — el lehet érni, hogy „egy egész vármegye maradjon képviselet nélkül...”.⁸³ A szociáldemokrata Erdei István azzal utasította el Gulácsy módosító javaslatát, hogy csak annak lehet szava a választásokon, aki a választójogával él.⁸⁴

A pártonkívüli Molnár Kálmán a törvényjavaslatnak egyik-másik olyan pontját szerette volna módosíttatni, amelyet az előzőekben már a Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt is kifogásolt. Molnár a rendőrhatalom őrizzetbe-vételét olyan preventív intézkedésnek minősítette, amellyel senkit nem lehet megfosztani politikai jogaitól, tehát a választójogától sem. Helytelenítette továbbá azt is, hogy a törvényjavaslat csak annak adja meg a szavazati jogot, aki 1945. szeptember 1-én Magyarország 1937. december 31-i határain belül lakott, s a „lakott” szót „van állandó lakása” kifejezéssel kívánta

⁸² Uo. 122. 1.

⁸³ Uo. 122. 1.

⁸⁴ Uo. 123. 1.

felcserélni. Leitner Jenő a Polgári Demokrata Párt nevében ugyancsak az előzőekben már elhangzott észrevételt ismételt meg, a szavazás kötelezővé tételét szorgalmazva. Justus Pál, illetőleg Kéthly Anna védelembe vette a törvényjavaslat eredeti szövegezését. Kéthly a kötelező szavazást egyenesen fasiszta-ízű szavazásnak minősítette és azt hangsúlyozta, nem fél attól, hogy „egyetlenegy olyan szavazó is távolmarad, aki valamelyik demokratikus párt szavazattömegét növelné . . . aki pedig távol marad . . . azután én nem sirnék és nem volnék neki hajlandó azt az előnyt biztosítani a többiek rovására, hogy kötelezzem a szavazásra”.⁸⁵

A törvényjavaslat részletes vitájában sajátos módon juttatta aggályait kifejezésre a Kisgazdapárt jobbszárnyán elhelyezkedő Auer Pál. Egyetértett ugyan elvileg azzal, hogy nem lehet választó és nem választható az, akit a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról szóló 600/M. E. sz. rendelet 5. §-a érint. De ezek közül gyakorlatilag csak azokra kívánta korlátozni a választójogból való kizárást, akikkel kapcsolatosan „illetékes” szerv elkobzásra vonatkozó jogerős határozatot hozott. Ugyancsak „elvi okokból” említette meg az igazolási eljárások során állásvesztésre vagy kényszernyugdíjazásra ítéltekkel és az internáltakkal kapcsolatosan, hogy politikai jogokat csak bírói ítélet alapján lehessen megvonni, és nem szabad azokat közigazgatási hatóságok határozatától függővé tenni. Ha azonban az utóbbit mégis alkalmaznák, akkor legfeljebb csak jogerős határozat alapján lehessen azt tenni. „Itt sem teszek konkrét javaslatot — hangoztatta Auer —, mert nem akarom megnehezíteni a tárgyalás menetét, de ezeket le kívánom szögezni.”⁸⁶ Ezekután a választójog gyakorlásának szűkítésére vonatkozó észrevételeit mondta el, s különösen az ún. kisnyilasoknak a választásokból való kirekesztését tartotta volna indokoltnak. A fentebb említett észrevételek mellett Auer azt javasolta, hogy a törvény-tervezetben felsorolt jobboldali, fasiszta egyesületek sorába vegyék fel a Társadalmi Egyesületek Szövetségét, a Keresztény Nemzeti Ligát és a Magyar — Német Társaságot is.

Erdei Ferenc belügyminiszter válaszolva a felszólalásokra a lezajlott vitához főleg két ponton kapcsolódott. Mindenekelőtt igyekezett megnyugtani Auer Pált és az aggodalmaskodó kisgazdapárti képviselőket afelől, hogy a választójogi törvényjavaslat korlátozó rendelkezései csak azokra az internáltakra vonatkoznak, akiket a törvényjavaslat beterjesztése előtt internáltak, tehát az internálást a választási eredmények befolyásolására semmiképpen sem lehet felhasználni. Az 1945. szeptember 1. előtti ittlakáshoz való ragaszkodást a belügyminiszter azért tartotta feltétlenül indokoltnak, mert egy minimális időre a politikai életben való eligazodáshoz elkerülhetetlenül szükségük van azoknak, akik a háború idején és a felszabadulást követő hónapokban távol voltak az országtól.

Erdei Ferenc nyilatkozata után az Ideiglenes Nemzetgyűlés a választójogi törvényjavaslatot, néhány kisebb jelentőségű módosítással, elfogadta. Megszületett tehát az 1945 : VIII. törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról.⁸⁷

A választási törvény alapelveiben és szellemében lényegében megegyezett az Ideiglenes Nemzeti Kormány által alig több, mint két héttel azelőtt

⁸⁵ Uo., 127. 1.

⁸⁶ Uo., 128. 1.

⁸⁷ Két év hatályos jogszabályai 1945—1946. Bpest. 1947. 36. 1.

kiadott választási rendelettel.⁸⁸ A szóbanforgó törvény és rendelet, a funkciójuktól adódó különbségek mellett, azonban néhány ponton egyéb vonatkozásban is eltértek egymástól. Ezek közül említésre méltó az, hogy a rendelet előre meghatározta a budapesti és más városi törvényhatósági bizottságok, valamint a községi képviselőtestületek tagjainak a számát. Ezzel szemben a törvény csupán azt írta elő, hogy egy mandátumhoz hány érvényes szavazatra van szükség. A rendelet a választó-jogosultságot akkor ismerte el, ha az érintettek 1945. június 1-én Magyarországon laktak. Ezt az időpontot a törvény a nemzetgyűlési választásokra vonatkozóan szeptember 1-re módosította. Míg a választási rendelet a 600/1945 M. E. sz. rendelet 5. §-a alá esőket kizárta a választójogból, a törvény csak azoknak nem adott szavazati jogot, akiknél az elkobzási eljárás már megindult. Szigorítást jelentett viszont a rendelettel szemben az, hogy nem 22, hanem 25 jobboldali fasiszta egyesület tisztségviselőit zárta ki a választójogból. Hasonló sors várt továbbá azokra is, akiket az igazolási eljárás során foglalkozásuk gyakorlásától egy évnél hosszabb időre tiltottak el. A törvény új pontként, illetőleg fejezetként iktatta be a honvédség és a rendőrség tényleges szolgálatot teljesítő hivatásos állományú tagjainak a választhatók köréből való kizárását, valamint a választások tisztaságának törvényes biztosítását, a választójogosultak, illetve választók büntetőjogi védelmét. A választójogi törvény, szelleme és betűje szerint, kétségtől nemzeti viszonylatban is igen demokratikus jellegű törvényhozás volt. Legfeljebb azon a ponton járt el kevésbé demokratikusan, hogy azokat is kirekesztette a választójogból, akik a felszabadulás előtt német nemzetiségűnek vallották magukat. Ettől eltekintve azonban inkább azzal veszélyeztette a népi demokrácia érdekeit, hogy túlságosan is bőkezűnek bizonyult a választói jog odaítélésénél. Ez a választási törvény végső fokozatán Magyar Nemzeti Függetlenségi Front bal- és jobboldala közötti megállapodás, kompromisszum eredménye volt, amelynek létrejöttében azonban a nemzetközi tényezők, a szövetséges nagyhatalmak is döntő szerepet játszottak. A választójogi törvényjavaslat vitája során a MKP, SzDP, NPP lényegében egységes álláspontot képviselt, de ugyanakkor a Kisgazdapárton belüli „szárnyak” is meg lehetőséget mutattak. A baloldal maga is rendkívül enyhe korlátozásokat kívánt csupán a választójog gyakorlása tekintetében; a törvényjavaslatot jobbról bírálók viszont még ezeket a korlátozásokat is szigorúaknak ígyekeztek minősíteni. Sőt, egészen odáig elmentek, hogy a messzemenően demokratikus választójogi törvényt sem tartották elegendő biztosítéknak a szabad, demokratikus választások szempontjából. Az előbb említett észrevételek azonban már tulajdonképpen nem annyira a választójogi törvényjavaslatnak szóltak, hanem jövőbeli választóiknak és nem utolsósorban a külföldnek, mégpedig a nyugati nagyhatalmaknak. A választójogi törvényjavaslat parlamenti vitája tehát mind a két fentebb említett szempontból a választási küzdelem egyik csatája, szerves része volt.

A pártok sajtója élénk figyelmet szentelt a törvényjavaslat parlamenti vitájának. Szinte kivétel nélkül részletesen tudósítottak a vitás kérdésekről. Ennek ellenére élesebb sajtóvitára nem a törvényjavaslat tárgyalása idején, hanem elfogadása után került sor. Még a korábbinál is erőteljesebben kapott hangot a választások tisztasága miatti „aggodalom”. Elsősorban a kisgazda-

⁸⁸ Magyar Közlöny, 1945. szept. 1. 116. sz.

párti sajtó ütött meg olyan hangokat, amelyek a parlamentben inkább csak lehalkítva jutottak kifejezésre.⁸⁹ A Kisgazdapárt mellett azonban a nyugati nagyhatalmak sem tanúsítottak a választójogi törvény elfogadása után egyelőre túlságosan nagy bizalmat a magyarországi választások iránt. Ez derült ki egyébként nemcsak a külügyminiszterek londoni értekezletéből, hanem a budapesti brit politikai misszió vezetőjének a véleményéből is, aki ugyancsak nem látott garanciát az elkövetkező választások tisztaságát illetően, elsősorban a politikai rendőrség működése és az internálások miatt. A fentebbi véleményéhez azonban „jóindulatúan” azt is hozzáfűzte, hogy Magyarországon nem is kívánható egyik napról a másikra olyan demokrácia létesülése, mint azokban az államokban, ahol az már az illető ország születése óta létezik.⁹⁰

3. *A politikai pártok közvetlen választási előkészületei, programjai és jelszavai*

A választójogi törvény elfogadása után már aligha maradhatott kétség aziránt, hogy a budapesti törvényhatósági választások után nem sokkal később a nemzetgyűlési választásokra is sor kerül.

Mielőtt a nemzetgyűlési választások időpontját a belügyminiszter hivatalosan nyilvánosságra hozta volna, feltétlenül tisztázni kellett azt, hogy a Függetlenségi Front pártjai mellett indulnak-e egyáltalán, és ha igen, mely pártok indulnak a választásokon. A választójogi törvény elvileg lehetővé tette más pártok indulását is. E pártok választásokon való indulását azonban a törvény az Országos Nemzeti Bizottság hozzájárulásától tette függővé. Az Országos Nemzeti Bizottság 1945. szeptember 17-i ülésén bírálta el a választásokon résztvenni kívánó pártok kérelmét.⁹¹ Az Országos Nemzeti Bizottság minden különösebb vita nélkül engedélyezte a Magyar Radikális Párt indulását. Korántsem volt azonban ilyen egyszerű döntést hozni a Demokrata Néppártot illetően. Hiszen Demokrata Néppárt elnevezéssel két kérelem is érkezett az Országos Nemzeti Bizottsághoz. Az egyiket Barankovics István, a másikat gróf Pálffy József nyújtotta be. Az Országos Nemzeti Bizottság Barankovics kérelmét fogadta csak el, nyilván azzal a megfontolással, hogy a Barankovics-féle Demokrata Néppárt várhatóan baloldalibb színezetű lesz, és valamelyest lazábbak a kapcsolatai a katolikus klérushoz, mint Pálffy

⁸⁹ Desseffy Gyula „Törvény és végrehajtás” c. cikkében a kisgazdapárti jobboldal véleményét a Kisgazdapárt hivatalos álláspontjaként népszerűsítette. Egyetértett az Ideiglenes Nemzetgyűlés „gyorstalpaló” munkájával a választási törvény elfogadását illetően, mert „a most elfogadott választójog alapján fog létrejönni az a Nemzetgyűlés, amely az új magyar államiság alapjait rakja le, amely a nemzet életében létfontosságú kérdésekben van hivatva dönteni” (Kis Újság, 1945. szept. 15.). A fenti megállapításokat követően azonban nyílt zsolodásnak is beillő – s valószínűleg annak is szánt – támadásba ment át és minden konkrét példára való hivatkozás nélkül azzal fenyegetődzött: a Kisgazdapárt inkább nem vesz részt a választásokon, minthogy engedné, hogy akár a terror, befolyásolás, felfang megmátsza ismét a magyar nép szabad, befolyásmentes akarattal nyilvánítását. A Kis Újság fentebbi cikkére a Szabad Néppárt azonnal válaszolt, és rámutatott arra, hogy „a Kis Újság főszerkesztője sem szerzett még arról tapasztalatokat, hogy a választások tiszták, szabadok, becsületesekek lesznek-e vagy nem. Tudni nem tudja, de már feltételezi az ellenkezőjét” (Szabad Néppárt, 1945. szept. 15.).

⁹⁰ O.L.M. 1/IV 15.

⁹¹ P.I. Arch. 274/15–20.

gróf pártjáié. Az Országos Nemzeti Bizottság a Pálffy-féle Demokrata Néppárton kívül elutasította az Értelmiségi Osztály Ősi Demokrata Pártja és a Nemzeti Demokrata Párt nevű csoport jelentkezését is.⁹²

Az Országos Nemzeti Bizottság döntése alapján a budapesti törvényhatósági bizottsági, illetőleg az ezt követő nemzetgyűlési választásokon tehát hét párt vehetett részt, mégpedig: a Nemzeti Parasztpárt, a Magyar Radikális Párt, a Polgári Demokrata Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Demokrata Néppárt és a Szociáldemokrata Párt.⁹³ Az Országos Nemzeti Bizottságnak (ONB) a választásokon résztvevő pártok részvételével kapcsolatos állásfoglalása után egy héttel később a belügyminiszter kitűzte a nemzetgyűlési választások időpontját is. A nemzetgyűlési választások időpontja a Kommunista Párt előzetes elképzelésétől némileg eltérően nem október vége lett, hanem november eleje, pontosabban november 4-e.⁹⁴

A választójogi rendelet és törvény elfogadása, az ONB döntése a pártok választási részvételéről, valamint a választások időpontjának kijelölése, a választási küzdelemnek nem a nyitányát, hanem csupán egy-egy állomását jelentette. Hiszen a választási küzdelem már 1945 augusztus óta meglehetősen erőteljesen folyt, és nemcsak Budapesten, hanem országsherte.

A Kommunista Párt augusztus közepén foglalkozott először részletesebben a választások szervezeti előkészítésével és a párt választási programjának a kidolgozásával. A budapesti törvényhatósági választási küzdelem irányítására külön választási bizottságot hoztak létre, majd ezt követte nem sokkal később, augusztus 23-án az „Országos Választási Bizottság” megalakítása. A párt utasította területi szervezeteit, hogy vidéken is, egészen a falvakig, mielőbb alakítsák meg a MKP választási bizottságait. A központi Szervezési Osztálynak augusztus 17-ig körlevélben kellett felszólítania a területi és megyei titkárokat, hogy minden megyében 25 képviselő-jelöltet jelöljenek és a jelölésről a párt illetékes központi szerveit írásban értesítsék. Az utasítás szerint a kommunista listára „a legnépszerűbb helyi munkásokat és parasztokat, valamint értelmiségieket kell felvenni, minden nagyobb járás népszerű veze-

⁹² A Szabad Nép „Schultz bácsi és a többi párt, amely nem indul a választásokon” címmel tudósított az Országos Nemzeti Bizottság fentebbi döntéséről (Szabad Nép, 1945. szept. 19.). A lap azzal indokolta az ONB állásfoglalását, hogy a két Demokrata Néppárt-i kérelem közül Barankovics Istvánét fogadták el, mert őt demokratikusabb múltja miatt alkalmasabbnak találták a pártalakításra, mint Pálffy gróft. Az Értelmiségi Osztály Ősi Demokrata Pártjáról viszont kiderült, hogy „azonos Schultz Károly okleveles erdőmérnökkel. Ő a párt egyetlen tagja.” A Nemzeti Demokrata párt pedig Vázsonyi emlékére óhajtott alapozni politikai karrierjét. Hárctagú Vázsonyi-intézbizottságot jelölt meg a párt vezetőségeként a kérelem. Kiderült azonban, hogy e hárctagú vezető közül kettő a Polgári Demokrata Párt aktív tagja, akik egyébként nem is tudtak arról, hogy egy új párt vezetői lettek. Az ONB fentebbi ülése után egyedül Pálffy József tiltakozott a nyilvánosságra hozott döntés ellen. A Polgári Demokrata Párt lapjában, a Világban közölt nyilatkozatában Pálffy gróf azt hangsúlyozta, hogy a Demokrata Néppártot ő alapította a német megszállás idején Serédi Jusztinián hercegprímás jóváhagyásával. Barankovics István, igaz, tagja volt a Demokrata Néppártnak, de őt később a párt tagjai sorából törölték. Így nem volt joga Demokrata Néppárt elnevezés alatt az ONB-hoz kérelmet benyújtania. „Barankovics – nyilatkozta Pálffy gróf – nem alapított és nem képvisel semmi néven nevezendő pártot, sem párttagjai, sem pártvezeterei nincsenek, és a választásokra előkészületeket sem tett” (Világ, 1945. okt. 3.).

⁹³ Magyar Közlöny, 1945. 159. sz.

⁹⁴ Magyar Közlöny, 1945. 136. sz.

tőjét”.⁹⁵ A képviselőjelöltek legalább 15 %-ának nőnek kellett lennie, és szigorúan ellenőrizni kellett, hogy volt nyilas és kompromittált személyek ne kerülhessenek fel a jelöltek listájára. A fentebbieken kívül a központ határozott a párttagoknak a választási kampányban való részvételéről, választási pénzügyi alap létesítéséről, a választási jelszavak kidolgozásáról és megfelelő propagandaanyag biztosításáról. Végül döntés született arról is, hogy rövid időn belül a Központi Vezetőség ülésének napirendjére tűzik a választásokkal kapcsolatos kérdéseket és a tárgyalásra meghívják a kommunista főispánokat, államtitkárokat stb.⁹⁶

A Központi Vezetőség augusztus 23-i ülésén lényegében megerősítette a választási előkészületekkel kapcsolatosan korábban foganatosított intézkedéseket és körvonalazta a párt választási programját, követendő politikáját.

A Központi Vezetőség állást foglalt amellett, hogy a párt választási programjának is egyik alapvető tétele legyen a feltétlen szolidaritás a Szovjetunióval és a Vörös Hadsereggel. Emellett tudatosítani kívánta a pártnak különösen a felszabadulás óta végzett munkáját, s ennek keretében bemutatni a Kommunista Párt szerepét a többi párt talpraállításában, az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrehozásában, a fegyverszüneti szerződés megkötésében, Budapest élelmezésének megszervezésében, a földreform végrehajtásában, az újjáépítés megindításában és minden olyan kérdésben, amelynek megoldása elsősorban a Kommunista Párt nevéhez fűződött. A Központi Vezetőség nagy figyelmet szentelt a hadifogoly-kérdés felvetésének a választási küzdelemben, azzal összefüggésben, hogy — válaszul a párt kezdeményezésére — a szovjet kormány ígéretet tett az összes hadifogoly hazaengedésére. Elsősorban az értelmiség és a Kisgazdapárt egyes rétegei számára a Központi Vezetőség indokoltan tartotta annak megvilágítását is, hogy az ország határain túl élő magyarság sorsa még nincs eldöntve, és hogy mi lesz velük, milyen lesz az ország új határa, az attól is függ, hogyan kerül ki a Kommunista Párt a választásokból. A Központi Vezetőség a vidéki, falusi tömegek, mindenekelőtt a parasztság megnyerése szempontjából sürgette a párt általános választási programján belül a helyi kérdések feldolgozását és azoknak a választási programba való beépítését, valamint tömegakciók megindítását a földreform során kiosztott földek telekkönyvezésére és a birtok-levelek mielőbbi kiadására.

A Központi Vezetőség ülésén javaslat hangzott el azoknak a volt szociáldemokratáknak az előtérbeállítására és képviselőjelöltségére vonatkozóan is, akik az elmúlt hónapok során valamilyen oknál fogva indokolatlanul háttérbe szorultak a kommunista pártban. De szóba került az is, hogy néhány katolikus és protestáns papot, mint pártonkívülit, fel kellene venni a MKP képviselőjelöltjeinek listájára.

Új szempontként merült fel a párt szervezeti megerősítésének összekapcsolása a választási munkával, mégpedig a korábbi tagfelvételi gyakorlattól eltérően, a tagtoborzásra való áttérés útján. „Meg kell változtatni az eddigi rendszert — szögezte le a Központi Vezetőség beszámolója —, ami az volt, hogy megvártuk, míg valaki kopogtatott az ajtónkon, és még azután is várakoztattuk. Most rá kell térni a toborzásra is. A mi választási kampányunkban benne legyen az, hogy aki szimpatizál a Kommunista Párttal, aki látja, hogy a párt mennyire a legjobban, a legkövetkezetesebben, a legáldozato-

⁹⁵ PI.Arch. 274/3—7.

⁹⁶ Uo.

sabban vezeti az ország ügyeit, az tartsa kötelességének, hogy belépjen, mert sorainkban kétszer annyit tud tenni, mintha kívülről segít.”⁹⁷

A Kommunista Párt választási előkészületeinek és programjának a Központi Vezetőség ülése után is maradtak azonban megválaszolatlan, nyitott kérdései. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy még mindig nem tisztázódott véglegesen, egyedül vagy a másik munkáspárttal közösen indul-e a Kommunista Párt a választási küzdelemben. A Kommunista Párt a Szociáldemokrata Párttal való közös listától függetlenül arra törekedett, hogy a választási küzdelemben megőrizze önállóságát. De a választási előkészületeket az is bonyolította, hogy tulajdonképpen két választásra kellett egyidejűleg felkészülni. Ugyanakkor a két választás időpontja olyan közel volt egymáshoz, hogy a választási küzdelem valójában sok tekintetben összefolyt és legfeljebb csak a két választás különbségéből adódó sajátosságok kidomborításáról lehetett szó a választási agitációban és propagandában.

A Kommunista Párt választási programjának és választási propagandájának fő szempontjait Révai József ismertette 1945. augusztus 30-án a kommunista pártmunkások részére tartott értekezleten. Révai előadásában abból indult ki, hogy a budapesti törvényhatósági választásokon közös munkalista lesz. Ez a körülmény azonban — hangsúlyozta az előadó — nem vezethet arra a Kommunista Párt választási munkájában, hogy „eltakarjuk a párt saját arcát”.⁹⁸ A párt fő jelszavaként a budapesti választásokra a „Munkásegységgel a munkástöbbségért!” célkitűzést ajánlotta. De rámutatott arra, hogy ez a jelszó nem azt jelenti, mintha a Kommunista Párt Budapesten „szocialista uralomra” törekednék. Révai a Kommunista Párt már korábban megfogalmazott álláspontjának megfelelően ismét aláhúzta előadásában, hogy a budapesti választások az országos választások főpróbája, tehát a „választási harcban pártunk országos politikájának fő jelszavait, főkérdéseit, fő célkitűzéseit kell felvetnünk”.⁹⁹ A fentiekkel összefüggésben Révai a két legfontosabb követelésnek az ország újjáépítését és a reakciói szétzúzását jelölte meg. Ezen kívül néhány olyan kérdésre is utalt, amelynek az ország és a párt helyzetéből adódóan sajátos szerepe és jelentősége lehetett a választási küzdelemben. Mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, nem szabad megengedni, hogy a kommunista pártot a választási küzdelem során egyház- vagy még inkább vallás-ellenes vonalra szoríthassa le valaki. Úgy kell fellépni a kortesekké váló papok ellen, hogy a párt a hívő tömegek szemében ne váljék vallás-ellenes párttá. De el kell kerülni azokat — az egyes helyeken már jelentkező — túlzásokat is, amelyek azt próbálják bizonygatni, hogy a Kommunista Párt a kereszténység igazi pártja. „Mi nem hangsúlyozzuk azt, hogy materialisták vagyunk — mondta Révai —, de semmi haszna nem volna, ha azzal dicsekednénk, hogy mi az igazi kereszténységet képviseljük. Ilyen dolgokban mi a papokkal nem tudunk versenyezni.”¹⁰⁰ Ezután az élelmezés és az infláció problémájára tért ki, melyek az egész országot, de különösen a budapesti lakosságot érintették. Szerinte a nehézségeket át lehet vészelni, le lehet küzdeni, ha sikerül megakadályozni — a választási küzdelemben — a munkás-paraszt szövetség megbontását. Ennek legdöntőbb feltételét a mun-

⁹⁷ PI. Arch. 274/2 — 30.

⁹⁸ PI. Arch. 274/9 — 11.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

káspártok választási győzelmében látta. Az előzőekkel összefüggésben világitotta meg a „Szavazz a munkásegység jelöltjeire, lesz kenyér!” jelszó jelentőségét. Az infláció megszüntetésével kapcsolatosan Révai arról beszélt, hogy a kommunista pártnak konkrét rendszabályokat kell javasolnia. Ezek: a kötöttebb gazdálkodás bevezetése, a szabad piac elfajulásának megakadályozása és mindenekelőtt a termelés fokozása. „Ha szükséges lesz -- hangsúlyozta Révai — a kötött gazdálkodás érvényesítése érdekében, az infláció-ellenes harc érdekében, a nacionalizálás eszközeihez is hozzá fogunk nyúlni, semmi körülmények között sem akarunk azonban most egy általános nacionalizálást.”¹⁰¹

A Központi Vezetőség augusztusi ülésének állásfoglalása és Révai fentebbi előadása mellett még a párt más vezetőinek beszédei is tartalmazták a Kommunista Párt választási programjának és célkitűzéseinek főbb szempontjait. A választási programot azonban teljességében a Politikai Bizottság szeptember 22-i ülésén fogadták el, és a Szabad Nép másnapi száma közölte „Magyarország újjáépítésének hároméves terve. A Magyar Kommunista Párt választási programja” címmel.¹⁰²

A program első fejezete vázolta a Kommunista Pártnak a népi demokratikus rendszer létrehozása és megszilárdítása, valamint az újjáépítés megindítása érdekében végzett munkáját, majd arra szólított fel: „A fiatal magyar demokrácia eddigi vívmányait a választásokon kell biztosítani. Tovább kell menni az ország újjáépítése terén. Szilárd, megbízható többséget kell az új nemzetgyűlésbe küldeni, hogy az újjáépítés művét bátran, erélyesen vigyük előre, leküzdve minden reakciós ellenállást... A kommunista pártot kell győzelemre juttatni a választásokon.”¹⁰³

A választási program hároméves újjáépítési terv megvalósításával ígérte a háború által rombadöntött ország helyreállítását. S ennek előkészítéseként követelte egy háromtagú miniszteri bizottság alakítását az újjáépítés teljhatalmú vezetésére, valamint hat hónapos gazdasági és pénzügyi kormányzati program kidolgozását az azonnal végrehajtandó rendszabályokról, a legfőbb bajok orvoslására. A program a dolgozó népet és az újjáépítést fenyegető legnagyobb veszélyként az inflációt, a pénzromlást jelölte meg. Ennek az elhárítására követelte a Kommunista Párt az alapanyagok, a közszolgáltatások, a gabona, a kenyér árainak hatósági rögzítését és e téren a szabad forgalomról a szigorú kötött gazdálkodásra való áttérést. Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében pedig tervszerű pénzügyi politikát, szigorú takarékossgot, az állami hitelek megszorítását, az állami és közületi bevételek fokozását sürgette. Olyan adórendszert javasolt, mely a közterhek javát a tehetősek, a gazdagok vállára rakja. Továbbá javasolta a spekulációs nyereségek elkobzását, a bankjegyek kicserélését, a vagyonosokra kiterjedő egy szeri kényszerkölcsönnel egybekötve; a bankok hitelpolitikájának állami ellenőrzését és irányítását; belföldi és külföldi kölcsön biztosítását, az állami függetlenség megóvásával; a Németországba hurcolt magyar arany- és valutakészlet visszaszerzését, a külföldön levő magyar bank-betétek és értékek zárolását.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Szabad Nép, 1945. szept. 23.

¹⁰³ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944—1948. Bpest. Kossuth Könyvkiadó. 1967. 153. l.

Az újjáépítést illetően sürgősségi sorrend megállapítását, s ennek megfelelően az erők összpontosítását követelte a vasút, a közlekedés, a mezőgazdasági gépipar, a bányászat és a textil-ipar helyreállítására. Ezzel egyidejűleg az új gazdák megsegítését és a gabona-vetésterület, valamint az állat- és gépállomány növelését sürgette.

A választási program támogatást ígért a kisiparnak is, mégpedig nyersanyaggal és forgótökével való ellátás terén. Az újjáépítés érdekében hasznosítani kívánta a magánkezdeményezést, de a magánvállalkozás érdekeinek a nemzetgazdasági érdekek alárendelése útján. Ezzel összefüggésben állami ár-ellenőrzést, az ipari termelés állami irányítását és a külkereskedelem állami ellenőrzését, valamint a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front államosítási programjának a végrehajtását követelte. Majd leszögezte, hogy „szélesíteni kell a nemzetgazdaságnak azt a területét, melyben nem a magánhaszon, hanem a közérdek az irányadó”.¹⁰⁴

A terménybeszolgáltatás fokozása érdekében javasolta a program a közszükségleti cikkek 50%-ának a falu részére történő biztosítását, az üzemi dolgozók részére pedig az üzemi ellátás intézményes megszervezését.

A Kommunisták Pártja választási programjában külön fejezet foglalkozott a mezőgazdaság talpraállítását célzó feladatokkal. A párt a mezőgazdaságot illetően az első helyen említette a földreform gyors befejezését, a kiosztott földek telekkönyvi tulajdonba való átírását, hogy „helyreálljon a termelőmunkához szükséges tulajdonbiztonság a mezőgazdaságban”.¹⁰⁵ A program állást foglalt a német nemzetiségű lakosság kitelepítésének azonnali megkezdése mellett is, valamint további javaslatokat tett a mezőgazdaság termelési színvonalának emelésére és különösen az újgazdák gazdasági megerősítésére. S mindezekkel némi módosítással „egy pár csizma = egy q búza” helyett „egy pár bakancs = egy q búza” arányhoz való visszatérést és a népiesektől kölcsönzött „Kert-Magyarország”-ot ígért.

A mezőgazdaság talpraállításával kapcsolatosan a Kommunisták Pártja felvetette a parasztság szövetkezetekbe tömörítésének szükségességét is. A szövetkezetek létrehozását a választási program először „a felosztott nagybirtok gépi és egyéb felszerelésének okszerű kihasználására az újbirtokosok szövetkezetekbe tömörítésé”-vel indokolta, majd néhány sorral lejjebb azt hangsúlyozta, hogy „termelő, beszerző és értékesítő szövetkezetek széles hálózatát kell kiépíteni, hogy a parasztság számára biztosítsuk azokat az előnyöket, melyeket a földesuraknak a nagybirtok nyújtott.”¹⁰⁶ A program érintette a mezőgazdasági érdekképviselet népi demokratikus alapon történő átszervezését is azzal, hogy az érdekképviselet alapja a termelőbizottságok és földigénylő bizottságok egyesítéséből létrejött földműves-bizottság legyen.

A párt választási programjának „Demokratikus nemzeti külpolitika” c. fejezetében néhány olyan követelés is szerepelt, amelyek a párt korábbi hivatalos állásfoglalásaiban még nem kaptak helyet, illetőleg nem ebben a megfogalmazásban. A nyugati nagyhatalmak délkelet-európai politikájának bírálataként is felfoghatók a programnak azon sorai, hogy „az ország függetlensége érdekében vissza kell utasítani minden olyan külföldi beavatkozást Magyarországra belügyeibe, mely a demokrácia kiépítésének és megszilárdításá-

¹⁰⁴ Uo. 155. l.

¹⁰⁵ Uo. 156. l.

¹⁰⁶ Uo. 157. l.

nak lassítását célozza és a magyar reakciónak nyújt támaszt”.¹⁰⁷ Ezt az állásfoglalást különösen két dolog tette időszerűvé: az egyik a nyugati nagyhatalmaknak a választásokkal kapcsolatos álláspontja, a másik pedig a magyar–szovjet gazdasági egyezmény aláírását követő nyugati tiltakozás. Bár névszerűen utalás Angliára és az USA-ra még ez esetben sem történt, ez magától értetődőnek volt tekinthető Magyarország nemzetközi helyzete, diplomáciai elszigeteltsége következtében. Emellett nyilván az is szerepet játszott a szóban forgó kérdés fentebbi módon történt megfogalmazásában, hogy Magyarország a nyugati hatalmakkal már napirenden levő diplomáciai kapcsolatok kiépítésével egyidejűleg el szeretne volna érni, hogy azok a magyar álláspontot támogassák a csehszlovákiai magyarok kitelepítése körüli magyar–csehszlovák vitában. Az említett vitára egyébként a program konkrétan is utalt, amikor hivatalos álláspontként szögezte le azt, hogy a kommunista párt elhatározott szándéka szilárdan visszautasítani „a Szlovákiában élő ősi magyar lakosság kitelepítését célzó csehszlovák politikát”.¹⁰⁸ A Kommunista Párt a csehszlovák kitelepítési politika elutasítását összekötötte a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségű lakosság alapvető érdekeinek védelmével. De ezt a célkitűzést a szomszédos államokkal kiépítendő szoros barátság útján kívánta megvalósítani.¹⁰⁹ A szomszédos népi demokráciákkal való barátságot mindenekelőtt a „Duna-föderáció” eszméjének ápolásával és megvalósításával vélte a párt elérhetőnek. S ennek egyik eszközeként tette magáévá a román–jugoszláv–magyar vámunió létrehozásának gondolatát, amelyet az érintett országok kormányai is időszerűnek és kivihetőnek tartottak.

A kommunista párt a magyar demokrácia győzelmének, s ennek megfelelő kormányzat létrehozásának a biztosítékát a munkásegységben, a munkáság és parasztság szilárd szövetségében látta. A párt világosan és egyértelműen állást foglalt a vallásszabadság biztosítása, a magyar demokrácia és az egyházak közötti együttműködés megteremtése, valamint a család intézményes védelme mellett. Mindezzel igyekezett a fentebb megjelölt egyik alapvető célkitűzését szolgálni, tudniillik azt, hogy a vallásos és politikailag elmaradottabb tömegek állásfoglalását és magatartását ne befolyásolhassa az említett kérdések kapcsán is már kibontakozott kommunista-ellenes propaganda. A párt változatlanul a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megszilárdításának politikáját vallotta magáénak, és elsősorban ebből a szempontból tartotta elkerülhetetlennek a demokratikus pártok jobbszárnyával való szembefordulást.

A választási program abban összegezte a Kommunista Párt választási célkitűzéseit, hogy „szilárd, megbízható, demokratikus többség feltétele: a Magyar Kommunista Párt, a munkásegységfront, a dolgozó nép választási győzelme. Ez az alapja olyan erős demokratikus kormányzatnak, mely végre tudja hajtani az újjáépítés hároméves tervét, a független, demokratikus népi Magyarországot gyors felépítését.”¹¹⁰

A Kommunista Párt választási programja tehát lényegében a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programján és a májusi pártértekezlet határozatain alapult. A választási program azonban mégsem az előbb említettek egyszerű megismétlése, hanem bizonyos fokig azok továbbfejlesztése is. A

¹⁰⁷ Uo. 157. l.

¹⁰⁸ Uo. 158. l.

¹⁰⁹ Uo. 158. l.

¹¹⁰ Uo. 160. l.

választási program már tükrözi a nemzetközi helyzetben 1945 nyarán és főleg őszén bekövetkezett változásokat, amelyek kifejezésre jutottak a szövetséges nagyhatalmak ellentéteiben és azoknak a magyarországi helyzetre gyakorolt hatásában, valamint Magyarország és a szomszédos országok ellentmondásosan fejlődő kapcsolataiban. A belpolitikában a párt változatlanul az ország újjáépítését tekintette a központi feladatnak. Ezt a célt szolgálta a hároméves újjáépítési terv meghirdetése is. A háború okozta sebek begyógyítása és az infláció megszüntetése igényelte mindenekelőtt a kötött gazdálkodás következetes érvényesítését. Ezzel összefüggésben merült fel a Függetlenségi Front államosítási programjának végrehajtása és a tőke ellenőrzésének szélesebb alapokon nyugvó megvalósítása. Ez a követelés elsősorban és legközvetlenebbül a munkástömegek érdekeit szolgálta és azok támogatását igényelte. A tőkés körökre ez nyilvánvalóan és elkerülhetetlenül riasztólag hatott, sőt tulajdonképpen a kispolgárság megnyerésére irányuló elképzeléseknek sem kedvezett. Falun a földek telekkönyvi tulajdonba való adásának követelése az újbirtokosok legfőbb kívánságával volt összhangban, sőt a mezőgazdaság termelési színvonalának emelését célzó egyéb javaslatok a szélesebb paraszti rétegekre is kedvezően hatottak. A szövetkezeti gondolat felvetése azonban még korainak tűnt. Nem növelte, hanem inkább csökkentette a fentebb említett javaslatok és paraszti követelések fogadtatását, kedvező visszhangját.

A Kommunisták Pártjával ellentétben a másik munkáspárt — a Szociáldemokrata Párt — nem dolgozott ki külön választási programot, hanem a XXXIV. kongresszusán elfogadott munkatervet igyekezett népszerűsíteni. A SzDP fentebbi megfontolását elsősorban az a körülmény magyarázza, hogy a párt kongresszusa olyan időpontban — augusztus második felében — zajlott le, amikor a választások rövid időn belül való megtartása már nem igen lehetett kétséges. Ennek következtében a kongresszuson elfogadott munkaterv a választási küzdelem, a párt választási célkitűzésének szempontjait is figyelembe vehette, illetőleg vette.

A SzDP hosszabb időre szóló politikájának és a választási küzdelem céljait szolgáló programnak közös keretbe való foglalása azonban különösen az utóbbi szempontjából eleve nem látszott túlságosan célszerűnek. Hiszen a tizenkét fejezetből álló munkaterv jóval terjedelmesebb volt annál, semhogy a szavazók könnyen áttekinthessék. Emellett a távolabbi jövőben megvalósítandó feladatok részletes felsorolása eléggé elhomályosította az időszerű, közvetlen követeléseket. Az elmondottakon kívül nyilván az is befolyásolta a SzDP-nak a választási program kidolgozásával kapcsolatos álláspontját, hogy jó ideig nyitva maradt az a kérdés, vajon közös listán, vagy külön indulnak-e a pártok, s köztük a SzDP a választásokon. A MKP választási programja és a SzDP munkaterve eredeti rendeltetéséből és jellegéből adódó eltérések mellett azonban a két dokumentum között egyéb, olyan különbségek is mutatkoztak, melyek abból adódtak, hogy a két munkáspárt nem teljesen azonos módon ítélte meg az ország nemzetközi és belpolitikai helyzetét. a megoldásra váró feladatokat.

Nem volt kétséges, hogy a Szociáldemokrata Párt is az ország újjáépítését tekintette a legfontosabb belpolitikai kérdésnek. Ennek ellenére csak vázlatosan körvonalazta az újjáépítés feltételeit, távlatait, és az azonnal megoldásra váró feladatok közé fel sem vette az infláció megszüntetését, illetőleg megszüntetésének módjait, időpontját, valamint a közellátás biztosítására igénybe veendő eszközöket.

Elvileg nem zárkózott el a kötött gazdálkodás bevezetésétől, elsősorban az ipar és a kereskedelem területén, de a mezőgazdaságot, ebből a szempontból, szinte teljesen figyelmen kívül hagyta. Állást foglalt a földreform teljes és végleges végrehajtása érdekében a telepítések és a földbirtokrendezés mellett, ugyanakkor még említést sem tett a kiosztott földek telekkönyvi tulajdonba adásáról.

Mind a két munkáspárt kívánatosnak tartotta a magánkezdeményezés hasznosítását az újjáépítés érdekében. A SzDP munkaterve a gyáriparat a „jóhiszemű és aktív magántőke” támogatásával kívánta talpraállítani, a Kommunista Párt ezzel szemben a magánvállalkozás érdekeinek a nemzetgazdasági érdekeknek való „alárendelését” húzta alá.

A SzDP a Kommunista Párthoz hasonlóan a faszizmus maradványainak következetes felszámolását és a reakció elleni kérelmelhetlen harcot hirdette. De az előbbi ilyen irányú követelésében lényegében nem tett különbséget a hadsereg és a demokratikus rendőrség között, a közigazgatást illetően pedig még csak említést sem tett a közigazgatás megtisztításának szükségességéről. A SzDP nem vette fel munkatervébe az úgynevezett syáb-kérdést. Nem adott hangot konkrétan a csehszlovákiai magyarok kitelepítése és a magyar reakciónak nyújtott külföldi támogatás miatti tiltakozásának sem. A Kommunista Párttól eltérően a SzDP nem tartotta szükségesnek a vallással és a különböző egyházakkal szemben elfoglalt álláspontjának részletesebb megvilágítását. Ugyanakkor a Kommunista Párt választási programjával összehasonlítva a SzDP sokkal részletesebben foglalkozott a társadalombiztosítás, a lakásprobléma enyhítése, az anya- és gyermekvédelem, a közoktatás, a népnevelés és a szellemi élet demokratizálásának kérdéseivel. Az utóbbiak tekintetében szembevetően érvényesült a SzDP nagyobb tapasztalata és gazdagabb hagyománya.

A két munkáspárt szóban forgó dokumentumaiban kifejezésre jutó különbségek és eltérések ellenére a MKP és a SzDP politikáját és politikai magatartását végső fokon mégsem ezek jellemezték és határozták meg, hanem a közös célkitűzések és törekvések domináltak. Hiszen alapjában véve mind a két munkáspárt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjának talaján állt és azt a programot kívánta megvalósítani, illetve a program elfogadása óta eltelt idő tapasztalatai alapján tovább fejleszteni. A két munkáspárt együttműködését szolgáló és közösen elfogadott egyezmények érvényességét hivatalosan egyik párt sem vitatta. A két munkáspárt együttműködésének a lehetőségét és szükségességét indokolta az is, hogy a megoldásra váró feladatok döntően polgári demokratikus jellegűek voltak, s ezekkel kapcsolatosan még nem jelentkeztek azok a felfogásbeli különbségek, amelyek a szocializmust illetően nyilvánvalóak voltak a kommunisták és a szociáldemokraták között.

Az alapvető, közös érdekek mellett, amelyek az együttműködést elősegítő leghatásosabb tényezők voltak, már ebben az időben hatottak olyan tényezők is, amelyek lazították a két munkáspárt együttműködését. A szövetséges nagyhatalmak megítélésében kifejezésre jutott ismeretes különbségeken kívül nemcsak a jobboldali szociáldemokraták körében mutatkozott bizonytalanság és ellenkezés a Kommunista Párt felszabadulás utáni politikáját illetően, hanem -- bár más előjellel -- a baloldali szociáldemokraták körében is. Sajátos módon, az utóbbiak nem egyszer opportunistá magatartást véltek felfedezni a kommunisták függetlenségi-frontos politikájában. A

Szociáldemokrata Párt hivatalos megnyilatkozásai, s köztük a szóban forgó munkaterv is, nem egy helyen a „szocializmusért folytatott küzdelem” szempontjából javasolt különböző intézkedéseket, illetőleg jelölt meg feladatokat. S mindezek annál is inkább meglepőnek tűnhetnek, mert a Kommunista Párt választási programja még a „szocializmus” kifejezést sem használta. A SzDP szocializmussal kapcsolatos megállapításainak a radikalizmusát azonban a valóságban erősen mérsékelte az a körülmény, hogy az annak az előzetes leszögezésével történt, hogy a párt csak „holnap” kíván a szocializmusért sikraszállni. A demokráciáért és a szocializmusért folytatott küzdelem ilyen eléggé merev szétválasztása a szocializmus távlatát meghatározatlanná és bizonytalaná tette úgy, hogy ezt a közvélemény szocializmustól idegenkedő része sem tartotta reális veszélynek. A SzDP radikális hangvételű megnyilatkozásainak a hatását az is csökkentette, gyakran semlegesítette, hogy a párt a gyakorlatban a polgári demokratikus feladatok megvalósítását tekintve sem mutatkozott mindig elég radikálisnak. Ily módon a két munkáspárt történelmi fejlődésében és politikai gyakorlatában mutatkozó különbségek mellett a nem munkás tömegek érzékenyebben reagáltak a Kommunista Párt polgári demokratikus jelgű követeléseire, mint a SzDP szocializmussal kapcsolatos megnyilatkozásaira.

A SzDP a munkástömegek befolyásolása és megnyerése tekintetében, a helyzettel elég reálisan számolva, a Kommunista Párttal igyekezett versenyre kelni. Ennek megfelelően a szociáldemokraták arra törekedtek, hogy mondani- valójuk tartalmát és formáját tekintve semmivel sem legyen kevésbé vonzó, mint a kommunistáké. A városi lakosság egyéb rétegeinek vonatkozásában nem a MKP-t, hanem elsősorban a Kisgazdapártot tekintették igazi versenytársnak.

Éppen ezért politikai propagandájukban és agitációjukban e téren egy másfajta versengésre igyekeztek felkészülni. Szociális és gazdasági jellegű követeléseik ilyen vonatkozásban kétségtelenül vonzóaknak voltak tekinthetők. „Nemzeti” programjukat azonban nem akarták és nem is tudták versenyképpé tenni. A szociáldemokrata választási program leggyengébb pontja vitathatatlanul a parasztsággal kapcsolatos. A belterjes gazdaság és a nagyüzem előnyeinek kidomborítása a parasztság csak néhány hónappal korábban földhöz jutott részében nem kelthetett még megfelelő visszhangot. A dolgozó parasztság többi részét pedig, a földmunkásságot kivéve, ugyancsak nem túlságosan lelkesítették a párt munkatervének javaslatai. A parasztságot illetően tehát a SzDP, még a Kommunista Párthoz képest is, már a választási program tekintetében is érezhető módon lemaradt.

Ilyen körülmények között különleges jelentőségre tett szert az a kérdés, hogy a Függetlenségi Front harmadik baloldali pártja, a Nemzeti Parasztpárt milyen választási programmal lép fel, és ez a program milyen visszhangot kelt elsősorban a vidéki lakosságban, a dolgozó parasztságban. A Nemzeti Parasztpártnak nemcsak általános, hanem választási programját is az 1945 szeptember első felében megjelentetett „kiskáté” foglalta magában. E mellett főként az augusztusi és szeptemberi intéző bizottsági üléseken alakult ki fokozatosan a Nemzeti Parasztpárt választási programja, tisztázódtak a párt választási célkitűzései.

A Nemzeti Parasztpárt figyelmének és törekvéseinek középpontjában a parasztság, mégpedig a dolgozó parasztság megnyerése állt. Ezt fejezte ki a „kiskáté”-ban megfogalmazott azon jelszó, hogy „szabad országban, szabad

földön, öntudatos szabad parasztság”.¹¹¹ A dolgozó parasztság megnyerésének parasztpárti célkitűzését szeptember második felében egy másik jelszó egészítette ki, amely úgy hangzott, hogy „parasztegység a Parasztpártban”. Ennek a jelszónak a meghirdetése azonban nem egyszerűen a Kisgazdapárttól való világosabb elhatárolódást jelentett, hanem egyúttal arra való utalást is, hogy a Nemzeti Parasztpárt a parasztság mely rétegeit kívánta maga mögött felsorakoztatni. Erre annál is inkább szükség volt, mert a NPP korábban mindenekelőtt a földnélküli szegény- és kisparasztság képviselőjének tekintette magát. A földosztás végrehajtásának következményei és a parasztság megnyeréséért vívott küzdelem tapasztalatai azonban arról győzték meg a párt vezetőit, hogy az említett paraszti rétegek mellett a középparasztságot is, tehát a dolgozó parasztság egészét kell beszervezniök a pártba, vagy legalábbis a párt befolyása alá vonni. Ez a gondolat egyébként már augusztusban kifejezésre jutott az Erdei Ferenc által a parasztpárti gyűlések előadói részére készített beszéd-vázlatban, ahol a NPP úgy szerepelt, mint „a magyar parasztság pártja”.¹¹² A párt politikájában bekövetkezett módosulásnak azonban először Veres Péter és Kovács Imre adott hivatalosan hangot 1945 szeptember végén a nagy nyilvánosság előtt, a NPP budapesti választási gyűlésén.¹¹³

A Nemzeti Parasztpárt szociális bázisának fentebbi módon történő kiszélesítésére irányuló törekvések azonban csak részben konkretizálódtak a választási programban. A párt választási programjának középpontjába a földreformmal kapcsolatos kérdéseket állította. A NPP a földreform végrehajtását csak az első lépésnek tekintette a parasztság helyzetének megjavítása tekintetében. Sőt, azt is világosan leszögezte, hogy a földreform végrehajtásával, a kiosztható földek korlátozott mennyisége miatt, csak részben lehetett a jogos igényeket kielégíteni. A párt az új birtokosoknak vetőmag-ellátást, állatállomány-juttatást és mezőgazdasági felszerelések biztosítását követelte. Síkra szállt továbbá a paraszti beruházásokhoz szükséges hosszú lejáratú és kamatmentes kölcsönért, valamint a mezőgazdasági gépjárműveknek a paraszti kisbirtok igényeihez való alkalmazkodásáért.

A Parasztpárt a Hangyával, a Futurával és a Hombárral szemben a dolgozó parasztság gazdasági felemelkedését elősegítő „igazi” termelő- és fogyasztási szövetkezetek létrehozását sürgette. De ezzel egyidejűleg határozottan visszautasította a „földesurak érdekeit szolgáló” kolhozpropaganda vádját, és a belterjes gazdálkodást folytató, egyéni művelésen alapuló, a parasztság magántulajdonára épülő kisbirtok-rendszer fenntartása mellett foglalt állást. Sőt, a kolhozrendszer bevezetésével kapcsolatos jobboldali rágalmakat a Kommunista Párttal kapcsolatosan is visszautasította, amikor azt hangsúlyozta, hogy „a Magyar Kommunista Párt harcolt velünk együtt a legélesebben azért, hogy a föld azé legyen aki megműveli, éppen azokkal a reakciós erőkkel szemben, akik azt a hírt terjesztik, hogy mi kolhozokat akarunk”.¹¹⁴

A parasztság érdekvédelmével kapcsolatos parasztpárti álláspont szinte szószertan megegyezett a MKP választási programjának idevonatkozó részével, ugyanis mind a két párt azt kívánta, hogy a földigénylő bizottságok alakul-

¹¹¹ A Nemzeti Parasztpárt Kiskátéja. Bpest, Sarló. é. n. 4. 1.

¹¹² PI. Arch. 284. f. XII. cs.

¹¹³ Szabad Szó, 1945. okt. 2.

¹¹⁴ A Nemzeti Parasztpárt Kiskátéja. 34. 1.

janak át földműves bizottságokká, de az újbirtokosok mellett a régi kisbirtokosokat is vonják be ezekbe a szervezetekbe. A NPP a Kommunista Párthoz hasonlóan követelte a közigazgatás reakciós elemektől való megtisztítását, de ezen túlmenően a közigazgatás reformjával kapcsolatos elképzelései már kifejezetten a parasztság közvetlen érdekeit tükrözték. Ugyancsak elsősorban a parasztság szempontjai érvényesültek a párt közoktatási programjában is. A Kommunista Párt mellett a NFP igyekezett a leghatározottabban síkraszállni és tevőlegesen hozzájárulni a széles közvéleményt, s ezen belül mindenekelőtt a parasztságot foglalkoztató és érintő hadifogoly-kérdés megoldásához.

A Nemzeti Parasztpárt parasztegység-politikája azonban hivatalosan és a párt valóságos gyakorlatában — egyedi, kivételes esetektől eltekintve — soha nem jelentette a zsiros, gazdag parasztsággal való együttműködést, vagy az együttműködésre irányuló szándék kifejezését. A parasztságnak ezt a rétegét a NPP az „urakkal” egyetemben ellenfelének, illetőleg ellenségének tekintette. Ebben a vonatkozásban a párt még a választási küzdelem során is elég világosan elhatárolta magát. A párt ilyen magatartásában nem kis szerepet játszott az a körülmény, hogy a parasztegység jelszavának kiadásával egyidejűleg, a baloldali vezetőknek sikerült egy másik, olyan jelszót is elfogadtatniuk a párt vezetésével, amely még világosabbá tette a NPP tényleges orientációját. Ez a „paraszt-munkás szövetség” jelszava volt, amely azt a magatartást fejezte ki, hogy a Nemzeti Parasztpárt a gazdag parasztsággal szemben a munkásosztállyal, a Kisgazdapárttal szemben pedig a munkáspártokkal, pontosabban a Kommunista Párttal kívánta a tényleges együttműködést és a szövetséget megvalósítani.

A munkás-paraszt szövetség gondolatát, bár sajátosan értelmezett módon, még azok a parasztpárti vezetők is magukévá tették, akik különösen a választási harc szempontjából tartották volna fontosnak a NPP nagyobb önállóságát. A parasztpárt azonban nemcsak a munkás-paraszt szövetség politikájának vállalása útján talált érintkezést a munkásosztállyal, hanem azon keresztül is, hogy a földmunkások egy része a parasztpártban, a másik része pedig a munkáspártokban helyezkedett el. Emellett a párt a falusi szegénységgel együttélő, illetve kapcsolatban álló munkásokat, a faluról csak nemrég a városba került kisembereket is a magáénak vallotta. A középrétegek közül az értelmiség iránt a választási előkészületek során is megkülönböztetett érdeklődést tanúsított a NPP. Bár a párt vezetőségén belül jóval a választásokat megelőzően a sokat vitatott kérdés úgy dőlt el, hogy a Parasztpárt a nemzeti jellegre való hivatkozás túlhangsúlyozásával nem törekszik az értelmiség válogatás nélküli megnyerésére. Később azonban újra és újra felmerült ez a kérdés. Sőt nemcsak felmerült, de egyes parasztpárti politikusok kifejezetten nacionalista vagy nacionalista-ízű hangokat is megütöttek a választási propagandában. Ezt azonban korlátozta az, hogy az Intéző Bizottság baloldali tagjai határozottan elutasították az ilyen megnyilvánulásokat.¹¹⁵ Ebben a vonatkozásban a sváb-kérdés jelentette tulajdonképpen az egyetlen kivételt, amelyet a párt képviselői szinte kivétel nélkül állandóan napirenden tartottak és a választási küzdelemben is felhasználtak.

A Nemzeti Parasztpárt választási programja a szegény- és a kisparasztság számára kétségtelenül valamivel gazdagabbnak és vonzóbbnak is tűnt, mint a munkáspártok hasonló jellegű követelései, amelyeknek a hatását a szervezetzeti

¹¹⁵ PI. Arch. 284. f. XIII. cs.

kérdés előtérbeállítása önmagában is gyöngítette. De a középparasztságnak a NPP sem tudott túlságosan sokat mondani. Így, a konkrét választási követelések és a parasztegység jelszava között eléggé szembetűnő diszharmónia mutatkozott meg. A nemzeti jellegre való hivatkozás és a nacionalizmusnak tett engedmények olyan körökben is visszhangot keltettek, amelyek nemigen reagáltak a munkáspártok hívására. A sváb-kérdés állandóan napirenden tartása viszont legalább annyit ártott a párt befolyásának egyes vidékeken, mint amennyit másutt esetleg használt. A párt baloldali jellegű programja miatt tartózkodó középrétegeket, és köztük az értelmiséget, egvedül a nacionalizmusnak tett engedmények önmagukban nemigen közelítették a párthoz. Ennek következtében már a választási küzdelem során is előrelátható volt, hogy a NPP a városi lakosság megnyerése tekintetében sem a munkáspártokkal, sem a tőle jobbra elhelyezkedő Kisgazdapárttal — a siker komoly reményével — nem versenyezhet. Sőt, falun is csak olyan rétegekben tud egyelőre érdeklődést kiváltani, amelyek többségükben az előbb említett pártok között ingadoznak.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front negyedik pártja — a Kisgazdapárt — formálisan ugyancsak nem dolgozott ki külön választási programot.

Látványosan, a Szociáldemokrata Párthoz hasonlóan, a Kisgazdapárt is az augusztusi Országos Választmány határozataira építette a választási programját. A választási küzdelem során azonban valójában oly annyira „továbbfejlesztette” ezeket a határozatokat, hogy tulajdonképpen egy új kisgazdapárti program körvonalai bontakoztak ki. Ennek az új programnak a kialakításában, sajátos módon a „centrum” mellett a jobbszárny játszott a leghangsúlyosabb és egyúttal a legtevékenyebb szerepet. Igaz, Tildy Zoltánt, a párt vezérét kivéve, a balszárny képviselőinek megnyilatkozásai a kisgazda sajtóban úgyszólván alig kaptak publicitást.

A Kisgazdapárt választási programjának középpontjában a polgári demokrácia és a polgári életforma „örök eszméi” álltak. Ennek megfelelően a párt nem annyira gyakorlati politikai követelések megvalósításáért szállt síkra, hanem mindenekelőtt az „életformá”-ért. Az életforma kérdését elsőként — a Kisgazdapárt választási kampányának hivatalos nyitányát jelentő szeptember 2-i budapesti nagygyűlésen — maga Nagy Ferenc vetette fel. „Azt kell eldönteni a budapesti választáson — hangsúlyozta Nagy Ferenc a gyűlés résztvevői előtt —, milyen elgondolások és elvek alapján kívánjuk felépíteni ezt a rombadőlt magyar világot. A jövő magyar életforma meghatározásáról van most itt szó.”¹¹⁶ A választásoknak az életforma feletti „végső” döntéssel való összefüggésbe hozása azonban nem esetleges, véletlenszerű megnyilatkozása vagy elszólása volt Nagy Ferencnek, hanem a párt hivatalos álláspontja. Erre utal az is, hogy később Desseffy Gyula ugyancsak arra hívta fel a budapesti választópolgárok figyelmét, hogy a „mostani választásban eldől a jövő magyar életformánk”.¹¹⁷ A Kisgazdapárt szeptember 19-i felhívása, amelyet Tildy Zoltán, Nagy Ferenc és Varga Béla írtak alá, mintegy ünnepélyesen megerősítette a fentebbi álláspontot, amikor újra leszögezte, hogy „ez a választás nemcsak a pártok erőpróbája, hanem az egész egyetemes magyarságnak is sorsdöntő küzdelme lesz a szabad magyar jövőért. Félre-

¹¹⁶ Kis Újság, 1945. szept. 4.

¹¹⁷ Kis Újság, 1945. szept. 18.

érthetetlenül meg kell mutatnunk a világnak, hogy a magyar nép többsége milyen életformát kíván a nemzetnek, milyen rendszert az országvezetésnek.”¹¹⁸

A Kiszgazdapárt vezetői és képviselői azonban nem igen részletezték a jövődő magyar életforma tartalmát, valamint annak a társadalmi és politikai berendezkedésnek a jellegét, amelynek megőrzésére vagy kivívására szólítottak fel. Tildy Zoltán erről egyik legelső választási beszédében csupán annyit mondott meglehetősen szűkszavúan, hogy a Kiszgazdapárt célja a „szabad nép, szabad és független hazátan”.¹¹⁹ Ugyanczen a gyűlésen Varga Béla abban jelölte meg a párt elképzeléseit a jövődőről, hogy „az áltami berendezkedés csak akkor teljesítheti hivatását, ha az ember boldogulását szolgálja”. A Kiszgazdapárt életformaeszményét a fentieknél valamivel bővebben Nagy Ferenc világította meg berettyóújfalusi beszédében, amikor nyíltan megmondta, hogy ő és a pártja „magántulajdonon alapuló, nemzeti és vallási hagyományokat tiszteletben tartó igazi demokráciát akar”.¹²⁰ Nagy Ferenc fentebbi megállapításainak szellemében foglalt állást az „Ezt akarja a Független Kiszgazdapárt!” c. hivatalos pártnyilatkozat is, amely a szóban forgó kérdéssel kapcsolatosan a következőket állapította meg: „Pártunk tiszta demokráciát akar, a magyarság demokratikus hagyományain felépült magyar szellemű demokráciát.”¹²¹ A Kiszgazdapártnak a magyar jövődőről alkotott elképzeléseit, álláspontját Andaházy Kasnya Béla egyik beszédében nemzetközi oldalról közelítette meg, amikor köntörfalazás nélkül leszögezte, hogy „feleslegesen és oktalanul ma a demokráciát keleti és nyugati demokrációkra osztják fel, pedig demokrácia csak egy van”.¹²² Ez a demokrácia Andaházy Kasnya szerint természetesen nyugaton volt. De nemcsak ő, hanem a Kiszgazdapárt más politikusai, köztük Tildy veje, Csornoky Viktor is az előbb említett nyugati demokráciát tekintette követendő példaképnek. „Ha van keleti és nyugati demokrácia, ha van a demokráciának különböző formája — mondta Csornoky —, akkor mi a magyar nép számára a jelenlegi körülmények között a nyugati demokráciát választjuk.”¹²³

A Kiszgazdapárt által megvalósítani kívánt demokráciában különleges helyet foglalt el a magántulajdon védelme. A választások időszakában nem volt úgyszólván egyetlen olyan kiszgazdapárti gyűlés sem városon és falun, ahol valamilyen formában ne szerepelt volna a magántulajdon kérdése. Ennek ellenére a párt hivatalosan nem vett védelmébe mindenfajta magántulajdont, hanem csak az olyat, amely — Varga Béla kifejezésével élve — „a magyarság szolgálatában áll”.¹²⁴ Ez a meghatározás önmagában persze aligha adhatott bárki számára a fenti kérdésben konkrét eligazítást. Mégsem egyszerű választási fogásról volt itt szó. A Kiszgazdapárt ugyanis még a választási időszakban sem tagadta meg nyíltan a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front államosítási programját. Nem túlságosan nagy lelkesedéssel bár, de tudomásul vette a nagytőke pozícióinak gyöngítését. Ennél azonban egyetlen lépéssel sem kívánt messzebb menni. A magyarság szolgálatában álló magántulajdon védelme, a Kiszgazdapárt szemszögéből nézve, tehát mindenekelőtt a Függetlenségi

¹¹⁸ Kis Újság, 1945. szept. 19.

¹¹⁹ Kis Újság, 1945. szept. 4.

¹²⁰ Kis Újság, 1945. szept. 26.

¹²¹ Kis Újság, 1945. okt. 3.

¹²² Kis Újság, 1945. szept. 25.

¹²³ PI. Arch. 285/2 — 10.

¹²⁴ Kis Újság, 1945. szept. 4.

Front államosítási programján túlmenő államosítások megakadályozását jelentette és végső fokon a magántulajdon, valamint a tőkés rendszer megőrzésének biztosítását célozta. A tőkés magántulajdon felszámolásának követelésével azonban 1945 őszén még egyetlen párt sem lépett fel. Így a szóban forgó kiszgazdapárti állásfoglalás közvetlenül a burzsoázia támogatásának megszerzését irányozta elő a választások idejére.

A Kiszgazdapártnak a városi polgárság tömörítésére irányuló terveit külön is időszerűvé tették a budapesti törvényhatósági választások, hiszen a párt a fővárosban a munkáspártok munkáscsoporthoz tartozó programjával a polgári egységet próbálta szembeállítani. Ennek megfelelően a párt a tőkés magántulajdon védelme mellett a vállalkozás szabadságának hirdetésétől kezdve a politikától mentes közigazgatáson keresztül, a félelem nélküli életig minden olyan követelést felvett választási programjába, amely hathatott a burzsoáziára, a kispolgárságra, a tisztviselőkre, — minden „pesti polgár”-ra.

A Kiszgazdapárt a fenti követeléseket összekötötte a polgársághoz intézett felhívásaiban a „tétovázó” polgár lelkiismeretére és felelősségére való apellálással.¹²⁵

A vidéki lakosság, s főleg a parasztság dolgozó rétegei körében kifejtett kiszgazdapárti választási propaganda eredményessége érdekében a párt módosította a budapesti programot és a jelszavakat. Ez történt a magántulajdon védelmének jelszavával is. Vidéken, mindenekelőtt a földosztás során földhözjutott új birtokosok között kevés, sőt bizonyos fokig félreérthető lett volna egyszerűen csak a magántulajdon védelméről szólni. Ezért a Kiszgazdapárt itt a magántulajdon védelmének jelszavát a paraszti tulajdon védelmére alkalmazta. Bár nem minden fenntartás nélkül, de még a párt jobboldalához tartozó politikusok is állást foglaltak a földosztás mellett. Jellemző, hogy Sulyok Dezső is szükségesnek tartotta a földreform mellett állást foglalni. „Kétségtelen, hogy a földreform nem ideális . . . A legnagyobb hibát abban látom, hogy minden meggondolás nélkül kiosztották a földeket . . . Mindazonáltal — állapította meg Sulyok — a földreform szükséges volt és jó, hogy végrehajtották.”¹²⁶ Más kiszgazdapárti politikusok pedig egyenesen azt a benyomást próbálták kelteni, mintha a földreform a párt másfélvtizedes harcának lett volna az egyenes következménye és a Kiszgazdapárt volna a földreform vívmányainak legigazibb védelmezője. „A magyar földet — hangoztatta Varga Béla — igenis a magyar parasztság birtokába kellett adni és jaj annak — egyén-

¹²⁵ A Kis Újság — például — a fentiek szellemében „Polgár, sorsodról van szó!” c. cikkében felszólította a városi lakosságot arra, hogy saját jövője érdekében teljesítse kötelességét, tehát sorakozzék fel a Kiszgazdapárt mögött (Kis Újság, 1945. szept. 11.). Lényegében ugyanezt tették a kiszgazda politikusok is a választási gyűléseken. Nagy Ferenc — például — a közellátási minisztérium alkalmazottai előtt mondott választási beszédében, ahol elsősorban a városi polgárság magatartásának befolyásolása érdekében hangsúlyozta ismételten azt, hogy „nem az dől el a választáson . . . , hogy az egyes pártoknak hány képviselőtestületi tagság jut a városházán, hány mandátum az országgyűlésben, nem is arról van itt szó, hogy marad vagy bukik a kormányzat, hanem a magyar életformáról, a magyarság életének végleges berendezkedéséről (Kis Újság, 1945. szept. 21.). A választások napjának közeledtével pedig a kiszgazda sajtó már nem annyira a polgárság lelkiismeretére és felelősségére hivatkozott, hanem a tétovázó és bizonytalan-kodó polgár harci szellemét igyekezett táplálni és feltüzelnéni az olyan cikkel, mint amilyen a „Szavazni kötelesség!” és a „Ne féljünk a fenyegetésektől!” volt (Kis Újság, 1945. okt. 4. és 5.).

¹²⁶ PI. Arch. 274/7-212.

nek, vagy közületnek — amely a magyar paraszt földtulajdonához nyúl.”¹²⁷ A földreform védelmének címén, sajátos módon, éppen Tildy Zoltán támadta — bár konkrét megjelölés nélkül — a munkásjártok választási programjának a szövetkezetek létrehozásával kapcsolatos javaslatait, amikor arról beszélt, hogy a Kisgazdapárt „ellene van minden olyan törekvésnek, amely a szétosztott kis parcellákat nagybirtokká szeretné össze-tömöríteni”¹²⁸. A Kisgazdapárt október 3-i hivatalos állásfoglalása a földreformot „történelmi lépés”-nek minősítette és hallgatott a földreformmal kapcsolatos kisgazdapárti kifogásokról. Nyilvánvaló volt tehát, hogy a párt a polgári egységet vidéken a paraszti egység létrehozására irányuló törekvéssel helyettesítette. Ennek megfelelően került előtérbe egy új jelszó is, amely a polgári egységet és a paraszti egységet is magában foglaló törekvést egyként kifejezte. Ez a jelszó a „nemzeti egység” megteremtésének a jelszava volt.

A Kisgazdapárt már a választási küzdelmet megelőzően hivatalos állásfoglalásaiban is tagadta osztálypárt jellegét. A párt osztályok felettségének a hangsúlyozása azonban a választási küzdelem során még nagyobb szerepet kapott. A párt szeptemberi hivatalos választási felhívása is tehát a korábbi „vonal”-at folytatta, amikor abban jelölte meg a Kisgazdapárt legalapvetőbb célkitűzését, hogy „a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt az osztályokon felülemelkedő magyar egységet kívánja megvalósítani”.¹²⁹ Majd ugyanez a felhívás a párt számára „mindazoktól” erkölcsi és anyagi támogatást kért, akik magukat magyarnak érzik és megértik a Kisgazdapárt harcának jelentőségét.¹³⁰

A nemzeti és hazafias érzelmek ápolásának jelszava alatt a legtöbb esetben erőteljes nacionalizmusba torkollott a kisgazdapárti választási agitáció. Meglehetősen sokat foglalkoztak a szomszédos országokban élő magyar nemzeti kisebbség sorsával is. De még akkor is, amikor látszólag jogos sérelmeket tettek szóvá, nyilvánvaló volt, hogy ezeknek a kérdéseknek a napirenden való tartása részükről kifejezetten belpolitikai, mégpedig választási célokat szolgál. Attól sem riadtak vissza, hogy a nyugati nagyhatalmak politikájának erősen tendenciózus beállítással, népszerűsítésével a fenti kérdésben hamis illúziókat keltsenek a közvéleményben.¹³¹

¹²⁷ Kis Újság, 1945. szept. 4.

¹²⁸ Kis Újság, 1945. szept. 26.

¹²⁹ Kis Újság, 1945. szept. 19.

¹³⁰ Néhány nappal később, a fentebbi felhívás megjelenése után, Varga Béla a polgárságot is a nemzeti egység jegyében szólította fel a Kisgazdapárthoz való csatlakozásra. „A polgárság a maga helyét a Független Kisgazda Pártban találhatja meg, abban a pártban mondta Varga, amely az egész nemzetet magában foglalja” (Kis Újság, 1945. szept. 25.). Bereczky Albert pedig szinte egy mondatban fogalmazta meg, nemcsak a párt „nemzeti-egység” jelszavának tartalmát, hanem magát a választási programját is, amikor arról beszélt, hogy „a Kisgazdapárt szociális és polgári Magyarországot akar; demokráciát ma és demokráciát holnap, magyarok akarunk lenni ma és magyarok maradni holnap. Magántulajdont akarunk ma, magyar módra akarunk élni holnap” (Kis Újság, 1945. okt. 3.). A Kisgazdapárt hivatalos nyilatkozataiban nem kívánta a maga számára kisajátítani a „nemzeti színeket”, a gyakorlatban azonban Tildy Zoltánt és néhány más baloldali kisgazda politikust kivéve egészen másként cselekedett. A kisgazda sajtó egész szelleme és a választási gyűlések szónokai leplezetlenül juttatták kifejezésre, hogy ez a párt a nemzeti hagyományok jogos örököse és a magyarság nemzeti mivoltának az egyetlen védelmezője és megőrzője.

¹³¹ Jellemző erre, hogy Varga Béla egyik beszédében a londoni külügyminiszteri értekezletről úgy tájékoztatta hallgatóit, mintha az az etnikai határok mellett tört volna lándzsát, ami szerinte „számunkra is útmutató lehet” (Kis Újság, 1945. szept. 25.).

A Szovjetunióval szemben a kisgazdapárti propaganda azonban már korántsem tanúsított ilyen megértő magatartást. Ebben a vonatkozásban még az sem zavarta a párt különböző képviselőit, hogy szovjet-ellenes rágalmaikkal súlyos károkat okoznak az ország nemzetközi helyzetének, legélethevőbb nemzeti érdekeinek.¹³²

A fentiekben vázolt nemzeti egységpolitika baloldali bírálata a Kisgazdapárt azzal igyekezett kivédeni, hogy maga is gyakran emlegette a reakció elleni harcot, illetőleg a reakció elleni harc szükségességét. A reakció fogalma és szempontjai azonban igen változatos formában jelentkeztek a különböző kisgazdapárti politikusoknál. Míg Tildy Zoltán arról beszélt, hogy a fasisztákat akkor sem védik, ha magyarok, addig Nagy Ferenc sértődékeny hangon azzal utasította el a pártot a reakcióval szemben tanúsított engedékenységeért ért bírálatokat, hogy „ne tanítsa senki a Kisgazdapártot a reakció elleni harcra... Lehet, hogy minden párt soraiba beférkőztek reakciók, de ilyeneket a mi pártunk sohasem hívott sorai közé.”¹³³ A kisgazdapárti centrum és a jobbszárny különösen a polgárságot igyekezett megvédeni attól a vádtól, hogy reakciós. Ezt a törekvést Vásáry József fogalmazta meg a legvilágosabban. „Mindenkinek egyformán joga kell, hogy legyen az új államalakulatban. A polgárságot sem lehet — hangoztatta Vásáry — felelőssé tenni a múltért, mert ami történt, egy kisebbség diktatorikus megnyilvánulása volt.”¹³⁴ Mások azonban még nálánál is messzebb mentek el a polgárság „feloldozásában”, és nem annyira a múltban, hanem a felszabadulás utáni viszonyokban, s mindenekelőtt a Kommunista Párt politikájában keresték a reakciót. Ebben a szellemben beszéltek gyakran a demokratikus rendőrségről is.

A Kisgazdapárt az általa kiadott nemzeti egység jelszavát önmagában nem érezte elég hatékonnak a paraszti-polgári egységfront megteremtése szempontjából. Ezért a vallásgyakorlat szabadságának a védelmét is bevonta választási propagandájába. A vallásszabadság védelme címén a párt végsőfokon kettős célt kívánt elérni: egyfelől szabaddá tenni az utat a különböző egyházaknak, mindenekelőtt a katolikus egyháznak, a választási küzdelemben való bekapcsolódására a Kisgazdapárt mellett, másfelől olyan tömegekre is befolyást gyakorolni, amelyek a vallás védelmének jelszavával könnyebben voltak megközelíthetők, mint egyedül a nemzeti egység kisgazda programjával.¹³⁵

A nemzeti egység és vallásszabadság követelésének összekapcsolása elsősorban a nők megnyerése szempontjából játszott nagy szerepet a Kisgazda-

¹³² Sulyok Dezső úgy vélekedett, hogy az országot terhelő jóvátételi kötelezettségek teljesen illuzórikussá teszik az újjáépítésre irányuló erőfeszítéseket (Kis Újság, 1945. okt. 6.). A Magyar Kommunista Párt aláírásával kiadtak egy röpiratot, amely arról szólt, hogy ha a választók azt akarják, hogy a Vörös Hadsereg sokáig Magyarországon maradjon, akkor szavazzanak a Kommunista Pártra (PI. Arch. MKP. KV. Film. 82. ö.e.).

¹³³ Kis Újság, 1945. szept. 18.

¹³⁴ Kis Újság, 1945. okt. 3.

¹³⁵ A vallás védelmének követelését, a párt vezetői közül, főleg Varga Béla szorgalmazta és igyekezett ezt a választási programba beépíteni. Ügyszólván minden beszédében igen előkelő helyet szánt az „istenisztelet” és a „vallásgyakorlat” szabadsága követelésének. Varga Béla fentebbi követeléseit azonban Nagy Ferenc is támogatta, aki a Kisgazdapártot olyan pártként jellemezte a közvélemény előtt, amely „nemzeti és vallási hagyományokat tiszteletben tartó igazi demokráciát akar” (Kis Újság, 1945. szept. 26.). De a vallásszabadság biztosításának követelése nemcsak egyes kisgazda politikusok megnyilatkozásaiban jutott kifejezésre, hanem a párt hivatalos állásfoglalásaiban is sikraszállt a „hívó magyar élet lehetőségéért” (Kis Újság, 1945. szept. 19.).

párt politikájában. A párt vezetői tisztában voltak azzal, hogy a női szavazatoknak igen nagy szerepük lesz az egyes pártok választási sikerében vagy sikertelenségében. A nők körében végzett kizsárdapárti választási munkát közvetlenül a párt női szervezete irányította. Ez a nőkhöz intézett felhívásaiban első helyen a vallásszabadság biztosítását ígerte és a keresztény erkölcs, valamint a családi tűzhely tisztaságának a megőrzését hirdette. A kizsárdapárt nőszervezet képviselői emellett felléptek a válás és a családonkívüli gyermeknevelés ellen, és a nőket ilyen szellemben, „védő” törvények megalkotását sürgették.¹³⁶

A Kizsárdapárt választási propagandájában, az elmondottakon túlmenően, gyakorlati politikai kérdések is helyet kaptak, mint pl. az ország újjáépítése, az infláció felszámolása. De ezek a kérdések a legtöbb esetben a polgári életforma „örök” eszményeinek az árnyékában maradtak, s legfeljebb más pártok ilyen jellegű javaslatainak a hatását voltak hivatva csökkenteni. A gyakorlati politikai kérdések háttérbe szorítását, mint a kizsárdapárt választási taktika egyik fontos jellegzetességét, Nagy Ferenc a közellátási minisztériumban elmondott beszédében elvileg is megpróbálta indokolni, amikor a többi párt választási politikájával polemizálva, azt hangsúlyozta, hogy „de a választási küzdelem során politikai jogok és elvek kinyilatkoztatását összefüggésbe hozni a lakosság élelmezésének kérdésével olyan lelkiismeretlenség, amilyenre a magyar politikai élet történetében még nem volt példa”.¹³⁷

A Kizsárdapárt választási programja, lényegében a munkásosztályt kivéve, minden más osztály, illetőleg réteg megnyerésére irányt vett. Ennek a célkitűzésnek a megvalósítása érdekében a polgári életforma megőrzésének kérdését állította a középpontba. Ezzel kétségtől kedvező visszhangra számíthatott minden olyan választópolgárnál, aki bármilyen oknál fogva idegenkedett, vagy ellenségesen állt szemben azzal a népi demokratikus fejlődéssel, amelynek végcélját a szocializmusban látta. Így a kizsárdapárti programot nem annyira azok vallották a magukénak, akik a polgári demokrácia hívei voltak, hanem mindazok, akik nem voltak hívei a népi demokráciának s főleg annak a jövőnek, amit a népi demokrácia ígért. A jobboldali beállítottságú és a politikailag akkor még iskolázatlan tömegekben a hazafiasság formájában jelentkező nacionalizmus ugyancsak kedvező fogadtatásra talált. S ahol esetleg még ez sem segített, ott a vallás és a keresztény erkölcs védelmének a jelszava tette meg kedvező hatását. A parasztság alsóbb rétegeiben azonban a fentebb vázolt választási program nem számíthatott osztatlan siker-

¹³⁶ Országos Széchényi Könyvtár. Aprónyomtatványtár. Röpirat. A nőszervezet által megjelentetett egy másik kiadvány pedig már programmatikusan fogalmazta meg a Kizsárdapártnak a nőkkel kapcsolatos politikáját: „Magyar Nő! Aki hiszel Istenben, Hazában, aki cselekedni akarsz Magyarország feltámadásáért, szavazz a Kizsárdapártra! Tehozzád szólunk hangzott a felhívás, aki elég okos vagy, hogy tudd, ki az, akinek a hitvallás a piros-fehér-zöld szín, nem a választás idejére való álarc... Tehozzád szólunk, aki ismersz felelősséget és tudod: ma a nők döntenek el a választást és vele a jövő sorsát. Rajtunk múlik, hogy az ország, melyben majd gyermekeink élnek, magyar legyen és szabad” (OSzK. Aprónyomtatványtár. Röpirat). A Kizsárdapárt nőcsoportjának tevékenysége lényegében a párt választási munkájának általános vonalán haladt. Kiadványainak hangvétele és módszerei azonban sokkal nyíltabban jobboldaliak és kommunistaellenesek voltak. Ez persze csak a párt hivatalos megnyilatkozásaival és a vezetők állásfoglalásaival való összehasonlításból tűnik így ki, mert a vidéki gyűlések hangja és a helyi emberek magatartása sok helyen nem igen tért el a nőcsoportétól.

¹³⁷ Kis Újság, 1945. szept. 21.

re. Ezért a párt a magántulajdon védelmét, jelszavát kiterjesztette a földreform során földhözjutott parasztságra is. Sőt, a kiosztott földek új tulajdonosait, — a munkáspártok szövetkezeti programját eltorzítva, az ellenforradalmi rendszer szovjetellenes, s ezen belül kolhoz-ellenes rágalmaival kisajátítva és az adott viszonyokra alkalmazva — a föld újbóli elvesztésével ijesztgette. A Kisgazdapárt, hasznosítva a korábbi választásokon szerzett tapasztalatait és nem utolsósorban élvezve az egyházak közvetlen és sokrétű támogatását, olyan rétegeket, választókat is fel tudott sorakoztatni maga mögött, akik a mindennapi politikai küzdelmekben nem egyszer más pártot követtek. Végül, a Kisgazdapárt szemmel láthatóan érlelődő választási sikerében nem kis szerepet játszott az a körülmény, hogy a politikai életben nem volt számottevő befolyással rendelkező polgári ellenzéke. Hiszen a választási küzdelembe bekapcsolódó Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt, különböző okoknál fogva, nem igen tudtak beleszólni a „nagyok” versengésébe.

A Polgári Demokrata Párt a Kisgazdapárttal egy időben tartotta meg budapesti választási nagygyűlését, amelyet mind a két párt a „hivatalos” választási küzdelem nyitányának tekintett. De nemcsak az időpont esett egybe, hanem a választási célkitűzéseket és programokat illetően is volt közöttük bizonyos hasonlóság. A Polgári Demokrata Párt úgy értékelte a soronlevő választásokat, mint amelyeknek a kimenetelétől függ a polgárság jövője. „A polgárság most választás előtt áll. Mindenképpen választani fog, mert ha nem választ, vagy nem olyan mértékben választ, mint ahogyan ezt megtehetné, akkor éppen ezáltal választ: a halált választja” — mondta Szent-Iványi Sándor.¹³⁸ A Polgári Demokrata Párt azonban a választási programjában tagadta, hogy „burzsoá” vagy „kapitalista” párt lenne. S e helyett a polgári demokrácia osztályok felett álló pártjának vallotta magát. A polgárságon belül mindenekelőtt a közép- és kisburzsoáziát kívánta megnyerni. De úgy vélte, követve korábbi politikáját, hogy a közalkalmazottaknak, nyugdíjasoknak, kenyértelenül maradt szabad foglalkozásúaknak és a „letörött” kisparasoknak és kiskereskedőknek, valamint „általában a kisembernek” ő fejezi ki legtisztábban érdekeit. Az említett társadalmi rétegeken és csoportokon kívül a párt megpróbált a falusi lakosság felé is orientálódni, mert — Szent-Iványi kifejezésével élve — a Polgári Demokrata Párt „nemcsak a városi polgárságból tevődik össze”¹³⁹. Sőt a Pálffy-féle Demokrata Néppárt csatlakozása után, főleg Tobler János révén a „munkáskérdésekkel” is foglalkozott.¹⁴⁰ Ezzel bizonyos fokig túllépett a párt azokon a határokon, amelyeket augusztus végén Supka Géza jelölt meg már a választási előkészületek jegyében. „Minden olyan demokratikus elem — írta akkor Supka —, amely temperamentumánál, meggyőződésénél, társadalmi elhelyezkedésénél fogva nem illeszkedik bele az agrár- vagy munkásrétegek politikai képviselőibe, természetesen a Polgári Demokrata Párt párthívévé kell legyen.”¹⁴¹

A Polgári Demokrata Párt a polgárság jövőjéért és a polgári demokrácia választási sikeréért küzdve világosan és egyértelműen elhatárolta magát, legalább is választási propagandájában, a múlt rendszertől és mindenekelőtt a fasizmustól.¹⁴²

¹³⁸ Világ, 1945. szept. 4.

¹³⁹ Világ, 1945. szept. 15.

¹⁴⁰ Világ, 1945. okt. 2.

¹⁴¹ Világ, 1945. aug. 26.

¹⁴² Világ, 1945. szept. 15.

A Polgári Demokrata Párt a polgárságot nem a munkássággal, illetőleg a munkáspártokkal szemben kívánta tömöríteni, hanem a polgárság és a társadalom dolgozó osztályai és rétegei együttműködése mellett foglalt állást, természetesen a polgári demokrácia elvei alapján és keretei között. Ennek az együttműködési szándéknak adott hangot Szent-Iványi Sándor és a Polgári Demokrata Párt más képviselői mellett főleg Supka Géza, aki azt hangsúlyozta, hogy a PDP legfőbb törekvése, politikájának lényege „küzdeni a munkássággal, a föld népével együtt és szoros kézfogásban — a szociális és demokratikus Magyarországért”.¹⁴³ A munkáspártokkal való együttműködési szándék hangsúlyozása mellett azonban a párt hangot adott olyan követeléseknek is, amelyek az akkori viszonyok között feltétlenül ellenzéki ízűek voltak, és a munkáspártokkal, mindenekelőtt a Kommunista Párttal szemben támasztott vádaknak tűntek. Ezek közé tartozott a szakértelem szembeállítás a politikai megbízhatósággal, a rendeleti úton való kormányzás megszüntetése, a közbiztonság helyreállítása, a személyes szabadság védelme stb. A fenti követelések tendenciózus beállítása ellenére a Polgári Demokrata Párt választási propagandája belpolitikai kérdésekben jóval mértéktartóbb volt a Kisgazdapárténál. Nem is beszélve arról, hogy a polgárság eszméi a Polgári Demokrata Párt számára valóban a polgári demokráciát jelentették, és, ellentétben a Kisgazdapárttal, még a választási kortézia érdekében sem igen tettek engedményeket a nacionalizmusnak, valamint más olyan ideológiáknak, amelyek az ellenforradalmi rendszert jellemezték. De nemcsak a belpolitikai, hanem a külpolitikai kérdésekben is lojálisabb magatartást tanúsított a Polgári Demokrata Párt a Kisgazdapártnál.

A PDP külpolitikai célkitűzéseinek megfogalmazásánál abból indult ki, hogy Magyarország kis ország, így külpolitikájában csak a nyitott kapu elvét követheti, tehát egyformán jóviszonyban kell lennie valamennyi nagyhatalommal. Ennek megfelelően nem azt hangoztatta, hogy csak egyfajta demokrácia van, mégpedig nyugati demokrácia, és azt kell átvenni, hanem elismerte a „nyugati” mellett a „keleti” demokrácia tényét is. Magyarország jövő állami berendezkedésénél az előzőekből következően azért szállt síkra, hogy „a keleti és nyugati demokráciát egyesíteni kell”.¹⁴⁴ Egy ponton azonban találkozott a PDP követelései a Kisgazdapárt választási programjával. Ez pedig a külföldi hitelek kérdése volt, amely nélkül a PDP sem tartotta elképzelhetőnek és megvalósíthatónak az ország újjáépítését.

A Polgári Demokrata Párt választási célkitűzései programszerűen a „Budapest választóihoz!” c. felhívásban kerültek a nyilvánosság elé. A felhívás hivatalos jellegét azzal is igyekeztek kidomborítani, hogy azt a párt listavezetői — Szent-Iványi Sándor, Bródy Ernő, Supka Géza, Kabakovits József és Rupert Rezső — írták alá. A felhívás „gerinces kiállítás”-t ígért a jogért és az igazságért a PDP támogatóinak. Küzdelmet az emberi méltóság elismeréséért osztályra, felekezetre és pártállásra való tekintet nélkül. Harcot hirdetett az eszményi demokráciáért a lappangó reakcióval, az önkényeskedéssel, s a zsarnokság minden fajtájának újjáéledési kísérletével szemben. Síkraszállt továbbá a közélet tisztaságáért, a szakértelem érvényesüléséért és a dolgozók tisztaságáért, valamint a progresszív közteherviselésért. A felhívás újra leszögezte, hogy a PDP a „nyitott-kapu” politikájának

¹⁴³ Világ, 1945. szept. 5.

¹⁴⁴ Világ, 1945. okt. 2.

a híve, mert egyedül az biztosítja, hogy Budapest ismét elfoglalhassa szerepét kelet és nyugat, észak és dél átmenő forgalmában, ami egyedül emelheti ismét világvárosi szintre a fővárost, s teheti „a keleti és nyugati demokráciák szintézisének gócpontjává”.¹⁴⁵

A PDP választási célkitűzései tehát alapjában véve a „polgárságnak” szóltak. De olyan polgárság, amelyet a PDP elképzelt, csak meglehetősen kis számban volt a magyar társadalomban. A burzsoáziának az adott viszonyok között sokkal inkább megfeleltek a Kisgazdapárt választási célkitűzései mint a Polgári Demokrata Párté. Így, az előzőekben már ismertetett okoknál fogva is a burzsoázia döntően nem a PDP-ra építette politikai jövőjét. A városi kispolgárság, hasonlóan az értelmiséghez, zömmel ugyancsak a Kisgazdapárt és részben a munkáspártok felé tájékozódott. A Polgári Demokrata Párt programja, bár önmagában sokatígérőnek tűnt, végső fokon konkrétan mégis csak keveset mondott, különösen, ha azt szembesítjük más pártok választási programjával. Ilyen körülmények között a PDP legfeljebb a kisgazdapárt és a munkáspártok között ingadozó közép- és kisebb-nagyobb csoportjaira számíthatott. A Pálffy-féle Demokrata Néppárt csatlakozásával sem szélesíthetett ki azonban számottevően a PDP szavazóinak köre. Hiszen az egyházak, s köztük a katolikus egyház is nem a Polgári Demokrata Párt, hanem a Kisgazdapárt felé „terelte a nyáját”, a hívők táborát. A PDP gyengesége és a közelgő választásokon előrelátható sikertelensége azonban még nyilvánvalóbbá, szinte biztossá vált akkor, amikor a Magyar Radikális Párt is zászlót bontott és bekapcsolódott a választási küzdelembe.

A Magyar Radikális Pártnak a programja jelentette egyúttal a párt választási programját is. A párt sajtóorgánuma, a Haladás, 1945 október 1-én került először az olvasó kezébe, második száma pedig október 6-án, vagyis egy nappal a budapesti törvényhatósági választások előtt: ily módon a Magyar Radikális Pártnak úgyszólván csak napok álltak a rendelkezésére ahhoz, hogy helyét a politikai életben biztosíthassa és a szó szoros értelmében csupán néhány újságcikk, valamint egy-két budapesti gyűlés, illetőleg Csécsy Imrének, a párt elnökének rádióbeszéde jelentette a MRP választási propagandáját.

A Magyar Radikális Pártnak mindenekeelőtt a többi párthoz való viszonyát és a magyar politikai élet felszabadulás óta bekövetkezett fejlődésével kapcsolatos álláspontját kellett tisztáznia. Csécsy Imre „A pártatlanok pártja” című írásában a Magyar Radikális Pártot nem valamely osztály, hanem a „közérdek” pártjaként mutatta be.¹⁴⁶ Csécsy nem vitatta el, hogy a politikai élet igazi hajtóereje az osztályok „érdek-harca”, amely a demokráciában sem szűnik meg. De úgy vélte, hogy az osztálypártok mellett a nem-osztálypártoknak is van létjogosultságuk. „Vannak osztály-pártok, kell is hogy legyenek, de vannak és ugyancsak kell, hogy legyenek »világnézeti« vagy mondjuk egyszerűbben: elvi pártok is. A Magyar Radikális Párt, mint programunkból kitűnik — írta Csécsy — ilyen elvi párt.” A Magyar Radikális Párt, bár megalakulása pillanatától kezdve szolidaritást vállalt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronttal, mégsem csatlakozott hozzá. Kívülállását azzal indokolta, hogy nem a hatalomban, hanem a felelősségben kíván osztozni a többi párttal. Csécsy maga is abban látta a koalíció nem kielégítő működésének legdöntőbb okát,

¹⁴⁵ Világ, 1945. okt. 7.

¹⁴⁶ Haladás, 1945. okt. 6.

hogy „ezeknek a pártoknak nincs egyenrangú, demokratikus, őszinte és tárgyilagos ellenzékük. S ezért a jószándékú független kritika mindeddig nem juthatott szóhoz.” A Magyar Radikális Párt a politikai életben való megjelenésével a fentebb körvonalazott hiányt és űrt akarta pótolni, illetőleg betölteni. Zsolt Béla a Népszavához intézett vita-cikkében ugyancsak arra próbált választ adni, hogy a MNFF pártjaival s mindenekelőtt a Szociáldemokrata Párttal való rokonság ellenére miért van szükség önálló Magyar Radikális Pártra. „Erre a kérdésre azt válaszolom, hogy főképpen azért - írta Zsolt -, mert bár nem félünk a szocializmustól, sokan közöttünk nem marxisták. Ha Marxot és Lenint a társadalomtudomány legnagyobbjai között tiszteljük is, s ha tudjuk és kívánatosnak tartjuk is, hogy a világ új rendjének kialakításában inspirációjuknak döntő szerepe van, a vitatkozás és a kételkedés jogáról mégsem tudunk és nem is akarunk lemondani az állam és a társadalom gyakorlati funkciójában, a politikai életben. S legfőképpen nem akarunk lemondani róla olyankor, amikor a történelmi katasztrófa pánikjából éppen csak kivergődött társadalom még mindig indulatok és hangulat-hullámok uralma alatt él...”¹⁴⁷ Zsolt Béla szerint a vitatkozás és a kételkedés jogának fenntartása azonban egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a MRP ne támogathatná azoknak a politikáját, akik a szocializmus megvalósításáért szállnak síkra. A MRP és hívei nevében Zsolt a szocializmust olyan társadalmi rendként jellemezte, amely „jó dolgokat”, igazságosabb társadalmi és gazdasági berendezkedést, a tömegekre egyenletesebben kiterjesztett civilizációt, s végül az értelem primátusát hozza a szenvedélyek felett. Csécsy és Zsolt mellett Fenyő Miksa is kísérletet tett arra, hogy a MRP helyét a politikai életben kijelölje. Fenyő álláspontja azonban érezhetően eltért Zsolt Bélától. Ő a rideg, dogmatizmus nélküli erkölcsi elveknek tulajdonított „praedomináns” szerepet a MRP életében és tevékenységében. Azt ugyan magától értetődőnek tekintette, hogy a pártnak keményen antifasisztának kell lennie, de anélkül, hogy „az üldözés politikáját e párt sarkalatos programjává avatná”.¹⁴⁸ Egyetlen szóval se utalt a MRP-nak a szocializmushoz való viszonyára, ehelyett azt hangsúlyozta, hogy „a szellem függetlenségét kell vallania és a függetlenségi gondolatnak kell elvinnie ezt a pártot az egyén jogainak megvédéséhez. A szociális igazság-tevést, mely a gondolat szabadságának, az egyén jogai megvédésének eszméi mellett a Radikális Párt kategorikus parancsai közé tartozik, senki erélyesebben nem követelheti, mint éppen ez a párt.”¹⁴⁹

A MRP választási gyűlésein elhangzott beszédek és a párt képviselőinek nyilatkozatai is a fentiek szellemében törekedtek a közvélemény figyelmét a Magyar Radikális Pártra felhívni. S legfeljebb annyiban tértek ki az egyes kérdések részletesebb megvilágítására, amennyiben azt elsősorban a hallgatóság összetétele feltétlenül szükségessé tette. Így Zsolt Béla az önkormányzat védelmét, a közoktatás demokratizálását és a közellátás rendezését sürgette pártja nevében. Varannai Aurél Budapestről mint kereskedő-városról beszélt. Ezzel szemben Kunszery Gyula a romeltakarítás és az újjáépítés mielőbbi megvalósításáért szállt síkra. Halász Aladár pedig mindenekelőtt új szellemet kívánt a városházán. Lengyel Géza a radikális politika feladatául az elvek és a részlet-megoldások közötti ellentmondások kiküszöbölését jelölte meg.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Uo.

Végül Kende Zsigmond azt hangsúlyozta, hogy a MRP „híd a dolgozó, szociális lelkiismeretű polgárság és munkásság között”.¹⁵⁰

A Magyar Radikális Párt választási célkitűzéseit a szélesebb közvélemény Csécsy Imre október 5-i rádióbeszédéből ismerte meg. Csécsy a párttól mint a független, jószándékú és tárgyilagos kritika pártjáról beszélt, amely a valódi és a teljes demokráciáért harcol. Ez a felfogás azonban szerinte nem mond ellent annak, hogy a társadalmi fejlődés útja a szocializmushoz vezet, s ezzel a polgárságnak is számolnia kell. „A társadalmi fejlődés feltartóztathatatlanul a szocializmushoz vezet, és ezt ma már a haladó, értelmes polgárságnak is be kell látnia. De ez — hangsúlyozta Csécsy — nem jelenti szükségképpen a polgári életforma megszűnését, s főleg nem okvetlenül jelenti az állam egyeduralmát.”¹⁵¹ Csécsy Imre azonban nem a forradalmat, hanem a demokratikus reformokat jelölte meg a szocialista társadalmi rend megteremtésének eszközeül.

Az értelmiség és a fővárosi kispolgárság egyrésze, a polgárság kisebb csoportjai érdeklődéssel hallgatták a MRP képviselőit, szívesen olvasták a Haladást. A párt választási célkitűzései azonban valójában csak szűk körben hatottak. Amíg ugyanis a MRP gyakorlati politikai és gazdasági követelései a munkáspártokéhoz álltak a legközelebb, addig elvi, politikai jellegű kérdésekben elfoglalt álláspontja túlságosan általános volt. Emellett bármennyire is őszintén és tiszteletet keltően igyekeztek a haladó polgárságot és az értelmiséget a szocializmus gondolatával megbékíteni, a szocializmus kérdésének még elvi síkon történő felvetése is korai volt Magyarországon. Nem is beszélve arról, hogy a MRP ebben a vonatkozásban bizonyos fokig még a munkáspártokon is túltett. Így a Magyar Radikális Pártnak a munkáspártokétól eltérő nézetei és taktikája önmagában túlságosan kevésnek tűnt ahhoz, hogy akár csak az értelmiség vagy a kispolgárság viszonylag szélesebb körét befolyása alá vonja. Hiszen a választási program határozott baloldali jellege következtében a párt az említett rétegeknek, végsőfokon a munkáspártok és önmaga között kínált válogatási lehetőséget, és még csak kísérletet sem tett arra, hogy a városi kispolgárság és az értelmiség Kisgazdapárt felé orientálódó részét, vagy legalábbis egyes csoportjait magához vonzza. Igaz, a Magyar Radikális Párt a Polgári Demokrata Párt számára jelentett bizonyos versenytársat, de az utóbbi párt befolyása is olyan csekélynek ígérkezett, hogy ennek a versengésnek már eleve nem lehetett különösebb jelentősége a választások kimenetele szempontjából.

4. A választási kampány kibontakozása és a pártok választási küzdelme

Valamennyi párt sajtója szeptemberben és októberben a fő helyen, igen részletesen tárgyalta a választási küzdelem eseményeit, népszerűsítette az illető párt választási célkitűzéseit. Emellett a felhívások, rölapok, plakátok úgyszólván elárasztották az egész országot.¹⁵²

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Haladás, 1945. okt. 13.

¹⁵² A Magyar Kommunista Párt választási agitációs munkatervében pl. több mint nyolcmillió rölap és plakát kialakása szerepelt. Ebből mintegy kétfélmillió általános jellegű felhívás volt a magyar néphez és külön Budapest lakosságához. Sajátos módon azonban a parasztsághoz intézett felhívás csak 100 000 példányban készült, ugyanannyi, mint a vasmunkások, a kisiparosok, illetőleg a sportolók részére. De külön az újjgazdák részére 600 000, a paraszttasszonyok részére pedig 500 000 rölapot adott ki a párt. Nem volt

A plakát és röplap „háború” során azonban a különböző pártok nemcsak egymást túllícitálva igyekeztek saját kiadványaikat minél nagyobb számban és minél szélesebb körben terjeszteni, hanem gyakran a legdurvább módon akadályozták kölcsönösen egymás propagandáját. Napirenden volt a plakátok letévése és átvégzése, ez többé-kevésbé általános jellegűvé vált az egész országban. Érdekes módon a helyi pártszervezetek nem egyszer még akkor is külön harcot folytattak e téren egymással, ha egyébként az illető pártok központi vezetőségei a meglévő szövetségi vagy baráti kapcsolatok ápolására törekedtek. Szabolcs megyében például a Kisgazdák mellett a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt tagjai, illetőleg hívei is részt vettek a Magyar Kommunista Párt plakátjainak a letévéseiben vagy átragasztásában.¹⁵³

A pártok által központilag és helyileg kiadott propagandaanyag mennyiségéről utólag úgyszólván lehetetlen pontos és megbízható képet rajzolni; maguk a pártok is csak hozzávetőlegesen ismerték kiadványaik mennyiségét. Az 1945-ös választások előtt a rendelkezésre álló adatok alapján mintegy 25–30 millió plakát, röplap stb. jutott el a magyar választókhoz. A propagandaanyag ilyen bősége persze korántsem jelentette a különböző pártok egyenlő részesedését, vagy a választók arányos „ellátását”-nak biztosítását. Ez utóbbi szempontból határozottan előnyben részesültek a főváros és a nagyobb

egyetlen olyan társadalmi réteg vagy számottevő foglalkozási ág, amelyhez közvetlenül is ne fordult volna felhívással a kommunista párt. A párt listavezetőiről választókerületenként 100 000 db röplapot terjesztett. Ezenkívül 300 000 db cigaretta-zacsó karikatúrával, 500 000 db papír-pártjelvény, 200 000 db vörös és nemzeti színű papírzászlóska került a leendő választók között szétosztásra (PI. Arch. 274/21–5). A plakát- és röplap- „háborúban” azonban a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt sem nagyon maradt el a Kommunista Párttól. A többi párt viszont — NPP, PDP, MRP — az írásos kiadványok tekintetében sem tudott a fentebb említett pártokkal versenyezni, bár a Magyar Radikális Pártot kivéve a Nemzeti Parasztpárt főleg vidéken, a Polgári Demokrata Párt pedig Budapesten és a nagyobb vidéki városokban nem kis erőfeszítést tett e téren is azért, hogy a többiekkel versenyben maradjon. A Szociáldemokrata Párt döntően a budapesti törvényhatósági választások után adott ki meglehetősen nagyszámú szöveges és képes plakátot. A képes plakátok sorában Szakasits Árpád fényképével 100 000 db, Bán Antal, Kéthly Anna, Marosán György, Ries István és Szedes Ferenc fényképével pedig összesen 200 000 db jelent meg. Ezenkívül a „kalapácsos emberrel” és a vörös zászlóval 6–700 000 képes plakátot terjesztett a párt. A szöveges plakátok száma azonban még az említettek-nél is nagyobb volt. Így pl. a „Mit üzen Anglia?” 500 000, „A Te Pártod” 25 000, a „Hetes lista szocialista” 65 000 példányban készült. Ezekben a számokban azonban a helyi szervezetek által kiadott plakátok nem szerepelnek (PI. Arch. 253/1–41). A Kisgazdapárt a felhívások és a különféle plakátok mellett elsősorban röplapokat használt fel választási céljainak a népszerűsítésére. A városi és falusi lakossághoz intézett röplapjai mellett több tízezres példányban „szólt” a párt a kisiparosokhoz, kiskereskedőkhöz, mérnökökhöz, orvosokhoz, pedagógusokhoz, egyetemi hallgatókhoz és mindenképpen a nőkhöz (OSzK. Aprónyomtatványtár. 1945). A Kisgazdapárt szöveges és képes kiadványai számos esetben azonban a választási gyűléseken is tüntettek, és a piros-fehérvörös színek célzatos alkalmazása mellett az imakönyv és a kereszt is felhasználásra került ezeken. A kisgazdapárti plakátok miatt a többi párt együttesen vagy külön-külön nem egyszer tiltakozott az illetékes nemzeti bizottságokban. Így egyebek között a nagykanizsai nemzeti bizottság ülésének napirendjére azért került a kisgazda plakátok ügye, mert azok kenyeret és imakönyvet ábrázoltak, és olyan színben tüntették fel a többi pártot, mintha azok vallásellenesek lettek volna. A nagykanizsai nemzeti bizottság a szóbanforgó ülésen elfogadott határozata alapján az ONB-hoz fordult, hogy lépjen közbe, tiltsa meg a hasonló jellegű és szellemű kisgazdapárti plakátok terjesztését (Új Zala, 1945. okt. 10.).

¹⁵³ Filep János: Az MKP szervezeteinek kialakulása és harca Szabolcsban. 1944–1948. Nyíregyháza, 1970. 64 l.

vidéki városok. Háttérbeszorultak viszont a kisebb községek, falvak és tanyák, ahol abban az időben sok helyen még egyáltalán nem működtek pártszervezetek.

A pártok választási küzdelmében az írásos propaganda mellett igen nagy szerepet játszottak a választási gyűlések és az egyes választókat is elérő személyes agitáció, az ún. háziagitáció. A választási gyűlések legfőbb színhelye szeptemberben elsősorban a főváros és környéke volt, majd később a nagyobb városok, és október első hetét követően szinte az egész ország. A több-
ezres, s helyenként több tízezres hallgatóság részére rendezett nagygyűlések mellett, amelyeken a pártok mindenekelőtt erejüket kívánták demonstrálni a közvélemény előtt, a legelterjedtebbek a kisebb, néhány száz fős gyűlések voltak. De az is gyakran előfordult, hogy a hallgatók száma a gyűléseken a gyenge előkészítés és a túlsúfolt választási program következtében csak egy-két tucatnyi volt. Rendkívül nehéz lenne a pártok között a gyűlések számát és az azokon résztvevő hallgatóság tekintetében valamiféle sortrendet felállítani, hiszen vidékenként is e tekintetben elég nagy eltérések mutatkoztak. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt a fővároson kívül nem játszott számottevő szerepet. A Nemzeti Parasztpárt pedig éppen a fővárosban és a vidéki városokban nem tudott lépést tartani a Kisgazdapárttal és a két munkáspárttal. A korabeli sajtó tudósításait és a gyűlésekről készült bizalmas tájékoztatók megállapításait alapul véve országosan kétségtelenül leginkább két párt — a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt — játszott e téren vezető szerepet.

A pártok egyébként nemcsak lakóterületi gyűléseket tartottak, hanem igyekeztek a választók különböző rétegeihez közvetlenül is eljutni. Így külön gyűléseket rendeztek a nők, a tisztviselők, a kisiparosok, a kiskereskedők, az értelmiség egyes rétegei és nem utolsósorban az üzemekben, a munkások részére.¹⁵⁴

A választási gyűléseken a pártok általában választási programjaikat népszerűsítették, de sok esetben — két irányban is — túlméntek azon. Egyfelől, a hallgatóság összetételének megfelelően esetenként felvetettek új, a hivatalos választási programban nem szereplő kérdéseket is, másfelől pedig, olyan oldalról vagy módon magyarázták célkitűzéseiket, amit az írásos forma már „nem bírt” volna el. A Kommunista Párt választási programjában például nem szerepelt az ún. sváb-kérdés. Mégis, különösen olyan vidékeken, ahol a földosztás során nem jutott elég föld a parasztságnak, a párt hangsúlyozottan követelte a német nemzetiségű lakosság kitelepítését. A paraszti lakosság és a városi középrétegek számára rendezett gyűléseken a kommunisták a választási programnak a magántulajdonra és a vallásgyakorlat szabadságára vonatkozó megállapításait erőteljesebben húzták alá. Sőt, egyes esetekben még bizonyos túlzásoktól sem volt mentes az ilyen jellegű kommunista választási propaganda.

¹⁵⁴ A választási gyűlések szervezésének arányára jellemző, hogy olyan megyében, mint amilyen akkor a Kommunista Párt szempontjából Veszprém megye volt — tehát sem nem a legjobb, sem nem a legrosszabb —, okt. 7-én 50 helyen, okt. 14-én pedig 36 helyen volt kommunista gyűlés. Egyedül a devecseri járásban 60 gyűlést tartott a MKP a választások előtt. A választási küzdelem egész időszakát figyelembevéve azonban nem volt olyan község Veszprém megyében, ahol a Kommunista Párt legalább egy gyűlést ne rendezett volna. (*Sukerek Lajosné*: Az MKP létrejötte és harca a hatalomért Veszprém megyében 1945–1948. Kézirat az ELTE Bölcsészettudományi Karának könyvtárában.)

A Szociáldemokrata Párt mindenekelőtt a kispolgárságra, tisztviselőkre igyekezett hatni azzal, hogy érezhetően letompította a reakció elleni harc kéréseit és a Kommunista Párthoz hasonlóan a magántulajdon, a család és a válás védelmét állította jobban előtérbe. Változatlanul tartózkodott azonban attól, hogy nemzeti és hazafias jelszavakat a választási propagandájában felhasználjon.

A Nemzeti Parasztpárt ezzel éppen ellentétes módon járt el. Sokhelyütt elsősorban „nemzeti” jellegének kidomborításával igyekezett a választókat megnyerni.

A Kisgazdapárt a választási gyűléseken új kérdéseket nem igen vetett fel. Ugyanakkor különlegesen nagy gondot fordított arra, hogy választási célkitűzéseit a választók jól megértsék. Nem egy helyen azonban a kisgazdapárti szónokok „őszintesége” messze túllépte a választási kortézia szokványos határait. Végsőfokon, minden megnyilvánulásuk két szimbólum a nemzeti színek és a kereszt — magyarázatára szűkült le. S ezek annál nagyobb szerepet kaptak, minél elmaradottabb vidéken léptek fel a párt képviselői. Legtöbbször már a választási gyűlésre szólító kisgazdapárti meghívás is sejtette, milyen szellemű beszédek hallhatnak majd a választók.¹⁵⁵

A választási gyűléseknél is tágabb teret és bensőségesebb légkört biztosítottak az egyes pártok választási célkitűzéseinek „egényi ízű” megvilágítására a csoportos beszélgetések és a házi agitáció. A Kommunista Párt elég korán felismerte, hogy a gyűlések rendezése önmagában nem lehet elég a választók, különösen a nők, háziasszonyok meggyőzésére. A párt választási agitációjának addigi tapasztalatairól készült szeptember 21-i jelentés már a legfontosabb feladatok közé sorolta a házi agitáció megszervezését és hatékonyabbá tételét. Sőt, arra is rámutatott, hogy a gyűlések túlhajszolása egyes esetekben kifejezetten negatív hatást váltott ki a lakosságból.¹⁵⁶ A Kommunista Párt mellett leginkább a Kisgazdapárt alkalmazta a csoportos találkozások és egyéni beszélgetések módszerét. Mintegy két héttel a budapesti törvényható-

¹⁵⁵ Zala megyében — például — minden „hívó és küzdő” magyarhoz kívántak szólni. A nagykanizsai járásban levő Szepteknek a Kisgazdapárt szónoka azzal kezdte választási beszédét, hogy Krisztus küldöttjeként jött, nincs fényes cipője mint a munkáspárti előadóknak, az út pora lepte be a lábát, de az igaz szót hozta. (*Dombi József: Az 1945. évi nemzetgyűlési választások Zala megyében. Kézirat az ELTE Bölcsészettudományi Karának könyvtárában.*) Székesfehérvárott a szept. 30-i nagygyűlésen kisebb-nagyobb csoportok a következő szavai-körusszerű felkiáltásokkal adták kifejezést a párt választási célkitűzéseinek: „Piros-fehér-zöld, magyar ez a föld!” Nem véletlen, hogy ugyanitt az első szónok a költő szavait idézve a „Most rabló mongol nyilat zúgattad felettünk” idézésével „értékelte” a Szovjetunió felszabadító szerepét. A másik szónok — Vásáry József — is azt hangsúlyozta, hogy ha magyar földön az idegen népek vörös zászlóit látja az ember, elfacsarodik a szíve. Majd nem győzte eldönteni bizonygatni a Kisgazdapártnak a földreform megvalósításában játszott szerepét. Végül arról beszélt, hogy a Kisgazdapárt a magántulajdon alapján áll, „az istennek ezen az ősi törvényén” és teljesen idegen tőle a sztalin rendszerű kopirozó pártok célkitűzése (PI. Arch. 285/2 - 17). A fentebbi kisgazdapárti megnyilatkozások vidéken hangzottak el. De ez korántsem jelentette azt, hogy Budapesten gyökeresen más szellem hatotta volna át a kisgazdapárti szónokok beszédeit. Balogh István éppen az egyik budapesti gyűlésen beszélt arról, hogy a „Szent Jobb” hazahozatala után spontán módon vonultak fel tíz- és tízezerrek, hogy „további ezer esztendeig magyar maradjon a magyar”, majd arra szólította fel a hallgatóságot, szavazzon a Kisgazdapártra, mert Budapest csak így maradhat a magyar nemzet fővárosa. Ugyanezen a gyűlésen egy másik kisgazdapárti szónok arról igyekezett meggyőzni a résztvevőket, hogy a Kisgazdapárt programja tulajdonképpen nem is egy párté, hanem az egész magyar nemzeté (PI. Arch. 274/7 - 212).

¹⁵⁶ PI. Arch. 274/21 - 84.

sági választások előtt a házi agitáció már háttérbe szorította a propaganda és az agitáció más formáit a Kisgazdapárt választási tevékenységében. Azt, hogy ez esetben is tudatosan alkalmazott taktikáról volt szó, mi sem bizonyítja jobban, minthogy nemcsak a párt központi szervei, hanem egyik-másik kisgazdapárti területi szervezet vezetősége is külön e célra kiadott felhívásban szólította fel tagjait az ismerősök, rokonok, családtagok egyéni meggyőzésére. „A választások kedvező eredményének végső biztosítása érdekében multhatatlanul szükséges – szólította fel tagjait a Kisgazdapárt budapesti II. kerületi szervezete –, hogy Tagtársaink az utolsó héten saját személyükben is teljes lendülettel vegyenek részt a meggyőzés munkájában. Sem plakát, sem bömbölő hangszórók, sem fordulatosságtól sőtóhadjáratok nem jelenthetnek olyan eredményeket a pártagitáció szempontjából, mint a személyes meggyőzés; a családtagok, ismerősök, szomszédok körében kifejtett személyes és szóbeli propaganda.”¹⁵⁷ Ez a forma egyébként nagyon kedvezett a párt egyházi támogatóinak is. Hiszen a papság a templomi szószekeken kívül mindenekelőtt az egyéni beszélgetések útján segíthette legjobban a Kisgazdapárt választási munkáját. A politikai jellegű érvek mellett nem hiányoztak a Kisgazdapárt, főleg egyházi agitátorainak a szótárából a vallásos hívek befolyásolását jobban szolgáló „lelki” meggyőzés eszközei és érvei sem. A Szabolcs-Szatmár megyei Aporházán a katolikus pap azzal igyekezett hatni a választókra, hogy a kommunistákat nem gyóntatja meg. A Jéke-i pap pedig nyíltan kijelentette, hogy a MKP szavazóit ki fogja zárni a Rózsafüzér Társulattól.¹⁵⁸

Az egyéni beszélgetések, személyes találkozások igen kedvező lehetőséget nyújtottak a Kisgazdapárt számára a „suttogó” propaganda, a rémhírek, rágalmak és fenyegetések gyors elterjesztésére is. Nem volt véletlen, hogy Vas megyétől Szabolcsig szinte egyidejűleg ugyanazokat az érveket „súgták” a választók fülébe az angol–amerikai csapatok érkezéséről, a Vörös Hadsereg tagjainak a magatartásáról és a kommunisták tevékenységéről a kisgazdapárti „népnevelők”.

A választási küzdelem, bár közvetlenül a választók minél nagyobb számának a megnyeréséért folyt, ugyanakkor valamennyi párt a választók körében kifejtett tevékenységét igyekezett saját szervezeti megerősödésével is összekötni. A Kommunista Párt a választási kampánnyal párhuzamosan erőteljes pártépítő tevékenységbe fogott. Ez a pártépítő munka azonban nem kizárólag a taglétszám növelését célozta, – bár azt is igen fontos feladatnak tekintette –, hanem a meglévő pártszervezetek gyengeségeinek felszámolását és a párttagság politikai aktivitásának a fokozását. A MKP Szervezési Osztálya 1945 szeptember első felében hívta fel a pártszervezetek figyelmét arra, hogy november 1-ig a taglétszámot emeljék a kétszeresére, egyes lemaradt területeken (Dunántúl, Szeged) azonban a szóbanforgó felhívásnak megfelelően a párttagságot meg kellett háromszorozni.¹⁵⁹ A Szervezési Osztály szeptember 25-i tájékoztatója már arról számolt be, hogy a párt járási bizottságai megfelelő ajánlásokat tettek a taglétszám fejlesztésére.¹⁶⁰ Az ajánlások és vállalások

¹⁵⁷ OSzK. Aprónyomtatványtár. Röpirat.

¹⁵⁸ *Filép János*: Az MKP szervezeteinek kialakulása és harca Szabolcsban. 67. l.

¹⁵⁹ PI. Arch. 274/16 – 8.

¹⁶⁰ PI. Arch. 274/16 – 88.

mielőbbi teljesítése érdekében az alsóbb pártszervek választási versenyre hívták ki egymást.¹⁶¹

A Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt is igyekezett választási munkáját szervezeti megerősödésével összekapcsolni. A szóbanforgó két párt ilyen irányú erőfeszítései azonban valamivel kisebb nyilvánosságot kaptak. De a törekvések és az erőfeszítések tekintetében a gyakorlatban alig volt különbség közöttük. A célok viszont valamelyest módosultak, mert amíg a Kommunista Párt lényegében egységes pártnak volt tekinthető, addig a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt vezetőinek nem csekély gondot okozott a párttagok és a pártszervezetek egységes fellépésének a biztosítása. A választási előkészületek során és a választási kampány idején a negyedik nagy párt — a Kisgazdapárt — is megpróbálta szervezeteit megerősíteni és ütőképesebbé tenni. Ennek érdekében mindenekelőtt kiegészítette és újjászervezte a budapesti kerületi vezetőségeket és tovább növelte a taglétszámot. A tagság és a vezetőségek összetétele a korábbiakhoz képest sem szociális, sem politikai szempontból nem nagyon változott meg, de különösen a vezető testületekben nagyobb szerephez jutottak a választási munkában járatosabb, „agilisabb” emberck. Ez persze már önmagában is inkább a párt jobbszárnyának kedvezett. A Kisgazdapárt a főváros mellett vidéken is arra törekedett, hogy szervezeteit életképesebbé tegye és olyan területek is kiterjessze politikai és szervezeti befolyását, ahol az előző hónapok során a pártszervezés nem járt kellő sikerrel. A kisgazdapárti pártszervezők azonban nem egy helyen a választási kampány időszakában is csak a tagság egyszerű összeírásáig jutottak el. Sőt, olykor maguk a községi jegyzők írták össze azokat, akik hajlandók voltak a Kisgazdapártba belépni. De a választások szempontjából ez utóbbi sem volt teljesen közömbös. A párt vezetői a választások sikerének biztosítását tartva szem előtt, a legfontosabb kérdésnek a párt egységének megőrzését tekintették. Minden erővel törekedtek a belső ellentéteket lecsökkenti és az egységért még „áldozatokat” is készek voltak hozni.¹⁶² A pártegység erősítését

¹⁶¹ Az MKP budapesti Területi Bizottsága például a miskolci Területi Bizottságot hívta ki választási versenyre. A Szabad Magyarország c. lap tudósítása szerint az észak-magyarországi pártszervezetek megyei és járási titkárainak szept. 18–19-i értekezlete elfogadta a budapesti Területi Bizottság kihívását és — a választási versenyben — az alábbi kötelezettségeket vállalta: 1. Az országos választásokig a párttagok létszámát 100%-kal, s ezen belül a női taglétszámot 200%-kal emeli; 2. okt. 15-ig a terület minden községében, ahol még nincs pártszervezet, létrehozza azt; 3. a választásokig minden községben két választási népgyűlést rendez; 4. okt. 15-ig a terület minden községi pártszervezete a választók elé terjeszti a párt helyi viszonyokra alkalmazott választási programját; 5. okt. 15-ig minden 1500 lakoson felüli községben megszervezi a Rendező Gárdát; 6. a területen megtartandó népgyűléseket a legnagyobb rendben és fegyvelmen fogja levezetni és a legnagyobb szigorral fog eljárni, ha a párttagok valahol más demokratikus pártok gyűlését megzavarják (Szabad Magyarország, 1945. szept. 25.). Többé-kevésbé azonos feltételeket és kötelezettségeket tartalmaztak a többi pártszervezetek verseny-felhívásai és megállapodásai is. A Szabad Nép mellett a vidéki kommunista sajtó is rendszeresen foglalkozott a választási verseny kérdéseivel.

¹⁶² A párt budapesti főtitkárától, Csornoky Viktortól — például — Nagy Ferenc és környezete egyébként szívesen megvált volna, mégis a választásokra való tekintettel nem fogadták el lemondását (OL. M. 265-I.). Ugyancsak elutasították egyelőre a jobbszárnyak egy új lap, a „Politika”, megjelentetésére irányuló terveit is. A Politika c. lap az „Új Szó”-nak, a Vörös Hadsereg hivatalos lapjának kívánt az ellenlábasa lenni, és a szovjet—magyar barátság gondolatával szemben nyíltan az egyoldalú angol—amerikai orientáció eszméjét akarta képviselni (OL. M. 265-I.).

szolgáltatta tulajdonképpen a törvényhatósági bizottsági tagok és a nemzetgyűlési képviselők jelölt-listájának összeállítása is.¹⁶³

A választások napirendre tűzése azonban már önmagában is a differenciálódás tendenciáit erősítette az egyes pártokban. Sőt a választási küzdelem az ellentétek további fokozódását ígérte.

A Kommunista Párt — a közelebbi és a távolabbi jövő szempontjából egyaránt — politikája kulcskérdésének tekintette a munkásegység fenntartását és megszilárdítását. A párt vezetőinek körében augusztus elején merült fel először, hogy a választásokon a MKP a SzDP-vel közös listán induljon a „munkásegység — munkástöbbség” jelszavának a jegyében.¹⁶⁴ A fentiek szellemében utasították a szakszervezetekben dolgozó kommunistákat annak a kezdeményezésére, hogy a szakszervezetek maguk lépjenek fel a közös lista mellett a munkásegység nevében.¹⁶⁵ Augusztus közepén az MKP pártaktívaülésein vitatta meg a választási előkészületeket, és most már szélesebb körben is szóba hozta a közös lista ügyét azzal, hogy „a munkásegység erősítése szempontjából javasolni fogja a Szociáldemokrata Pártnak a közös listát”.¹⁶⁶ Augusztus 15-én a párt Politikai Bizottsága úgy határozott, hogy a SzDP XXXIV. kongresszusának befejezése után a SzDP újonnan megválasztott vezetőségének hivatalosan is felajánlja, hogy a két munkáspárt közös listával vegyen részt a budapesti törvényhatósági választásokon.¹⁶⁷

A szakszervezetek, a kommunisták kezdeményezésére, viszonylag rövid időn belül és általában kedvezően reagáltak a közös lista tervére. Augusztus 15-23. között a Szakszervezeti Tanács mellett a vasasok, a famunkások, a vegyipari és az építőipari munkások szakszervezete, valamint a közalkalmazottak szakszervezete szólította fel a két munkáspártot a közös listán való indulásra.¹⁶⁸ A Szabad Nép „A szakszervezetek kívánsága: Munkásegység a választásokon” című tudósításában tájékoztatta első ízben az ország közvéleményét a közös lista gondolatáról.¹⁶⁹ Néhány nappal később Rákosi Mátyás kecskeméti választási beszédében hangsúlyozta, hogy a Kommunista Párt különösen a Szociáldemokrata Pártnal akar egységben fellépni.¹⁷⁰

A két munkáspárt Politikai Bizottsága hivatalosan augusztus 23-án vitatta meg — együttes ülésen — a törvényhatósági választásokon való közös fellépést. A vita során azonban kiderült, hogy a Szociáldemokrata Párt korántsem volt egységes a közös választási lista gondolatában. Ries István, Rónai Sándor és Szakasits Árpád meggyőződéssel és határozottan támogatta a közös lista ügyét. Ugyanilyen határozottsággal Kéthly Anna a közös lista ellen szállt síkra, elvi okokból helytelenítve a közös listát. Őt támogatta Szélig Imre, aki nyíltan kijelentette, hogy a választásokon a munkásegység nevében nem lehet együtt menni. Szeder Ferenc is láthatóan Kéthlyvel értett egyet, de nem szólalt

¹⁶³ Az elfogadott névsorok valóban felölelték nemcsak a társadalom minden rétegét, hanem a párton belüli különböző irányzatokat és csoportokat is. Mindez persze, amint az várható is volt, az úgynevezett centrumot állította előtérbe, amelyet a megerősödő jobbszárny és az érezhetően háttérbe szoruló balszárny vett körül.

¹⁶⁴ PI. Arch. 274/4 — 69.

¹⁶⁵ PI. Arch. 274/3 — 6.

¹⁶⁶ PI. Arch. 274/4 — 72.

¹⁶⁷ PI. Arch. 274/3 — 7.

¹⁶⁸ PI. Arch. 274/2 — 30.

¹⁶⁹ Szabad Nép, 1945. aug. 17.

¹⁷⁰ Szabad Nép, 1945. aug. 22.

fel az ülésen. A többiek pedig egyszerűen nem nyilvánítottak véleményt.¹⁷¹ Így a közös lista ügyében egyelőre nem született semmiféle döntés.

Még ugyanezen a napon ülésezett a Kommunista Párt Központi Vezetősége is. A Központi Vezetőség beszámolója — a Szociáldemokrata Párttal lefolytatott tárgyalás ismeretében — változatlanul a közös lista megvalósítását tartotta helyesnek. A beszámoló azzal érvelt, hogy a választásokon való külön-külön indulás feltétlenül a két párt viszonyának megromlásához vezetne, amit pedig minden körülmények között el kellene kerülni. Emellett a közös lista a két munkáspárt választási esélyeit is növelné, bár a szociáldemokraták közül sokan úgy vélekednek, hogy ők külön listával jóval több szavazatot nyernének, tehát a közös lista nekik hátrányos.¹⁷² Érdekes módon a Központi Vezetőség ülésén az is kitűnt, hogy a Kommunista Pártban sem helyezte mindenki feltétlenül a közös listát. Nógrádi Sándor a közös listával kapcsolatos aggályait azzal támasztotta alá, hogy Szegeden a SzDP előadója választási beszédében „kirohant a papok ellen, letagadta az istent és az eget” és erre a SzDP 150 tagja egységesen átlépett a Kisgazda Pártba.¹⁷³ Nógrádi tehát elsősorban a SzDP „baloldali” megnyilatkozásaitól féltette a két munkáspárt választási esélyeit. Ezzel szemben Szántó Zoltán olyan véleményének adott kifejezést, hogy a MKP-nak a SzDP döntésétől függetlenül a munkásegység jelszavával kell fellépnie a választásokon. A Kommunista Párt követendő politikáját az ülésen lényegében Révai József fogalmazta meg. Révai szerint vidéken úgy kell megindítani a választási előkészületeket, mintha a Kommunista Párt egyedül indulna, mert még Budapesten sem dőlt el a közös lista kérdése. De akkor is a munkásegység és a munkás-paraszt szövetség legyen a kommunista választási propaganda központi gondolata, ha a két munkáspárt külön indulna a választásokon.¹⁷⁴

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt politikai bizottsága augusztus 28-án ismét találkozott a közös lista ügyében.

Az előző napon azonban a Szociáldemokrata Párt a budapesti és környéki szervezetek képviselőivel megtárgyalta a közös listára vonatkozó kommunista javaslatot. A szóbanforgó értekezlet hosszú és szenvedélyes vita után 66 : 41 arányban elvetette a közös listát. De ez az arány nem fejezte nem is fejezhette ki a szociáldemokrata párttagság álláspontját. Hiszen a jelenlevők meglehetősen eltérő számú és összetételű tagság nevében foglaltak állást. Az a körülmény, hogy a fővárosi nagyobb létszámú szervezetek képviselői a közös lista mellett szavaztak, lehetőséget adott a SzDP baloldali vezetőinek arra, hogy az értekezlet döntését ne tekintsék véglegesnek és a szóbanforgó kérdést a Pártvezetőség elé vigyék.¹⁷⁵

¹⁷¹ PI. Arch. 274/2 – 30.

¹⁷² Uo.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ A Szabad Nép a „Szociáldemokrata Pártértekezlet a közös választási listáról” címmel tudósított a SzDP budapesti és környéki szervezeteinek értekezletéről és cáfolta a Szabad Szó közlését, mely szerint a pártértekezlet elvetette volna a közös listát (Szabad Nép, 1945. aug. 28.). A pártértekezlet határozatát a Népszava — minden különösebb kommentár nélkül — szószerint közölte: „A Szociáldemokrata Párt fővárosi és környéki pártértekezlete több órás tanácskozáson vitatta meg azt a kérdést, hogy a fővárosi, illetőleg a községi választásokon a Szociáldemokrata Párt közös listán induljon-e a Magyar Kommunista Párttal. A pártértekezlet úgy határozott, hogy a végleges döntést rábizza a pártvezetőségre azzal, hogy a Magyar Kommunista Párttal előbb bizonyos kérdéseket megnyugtató módon tisztázzon (Népszava, 1945. aug. 28.).

A két munkáspárt vezetőségének második közös ülésén még az előzőnél is világosabban kirajzolódtak a Szociáldemokrata Párt Politikai Bizottságán belüli nézetek. Most Szélig Imre állt szembe a legélesebben a közös listával. Azzal érvelt, hogy az előző napi pártértekezlet már véglegesen döntött és a Politikai Bizottság a szociáldemokrata mozgalom nagy részével találná magát szemben, ha a közös listát elutasító határozaton változtatna. Kéthly Anna ez alkalommal csak annyit jegyzett meg röviden, hogy öt elvi okok késztetik a külön lista melletti állásfoglalásra. Szeder Ferenc, a rendőrséggel kapcsolatos ügyek miatt, elsősorban vidéken látta tarthatatlannak a helyzetet a két munkáspárt együttműködése szempontjából. Marosán György — bár nem nyilatkozott a közös lista ellen vagy mellett — úgy vélekedett, hogy a pártértekezlet döntésében nem elvi okok játszottak szerepet, hanem a két párt közötti viszony megromlása, és ha a „mérgező” anyagot nem sikerül eltávolítani, a helyzet tovább fog romlani. A mérgező és fertőző anyag eltávolítását Rónai Sándor és Kisházi Ödön is szükségesnek tartotta, de a munkásegység „mindenekfölé rendelése” elvéből kiindulva változatlanul rokonszenveztek a közös lista gondolatával. Hasonlóan nyilatkozott rajtuk kívül még Száva István és Horváth Zoltán is. A Kommunista Párt részéről a vitában Rajk László, Rákosi Mátyás és Révai József vett részt. Rákosi ígéretet tett a sérelmek kiküszöbölésére és azt kérte, hogy a SzDP mielőbb döntsön a közös lista ügyében, mert a huza-vona mind a két pártnak árt. Révai ugyancsak a döntés sürgősségét hangsúlyozta, de azt is leszögezte, hogy lehetetlenség lenne a közös listát a súrlódások kiküszöbölésétől tenni függővé. Egyedül Rajk mutatott rá a közös listával kapcsolatos szociáldemokrata magatartás elvi okaira és leszögezte, hogy „a szociáldemokrata vezetők nem ritkán a kiszáradással szűrik össze a levet”.¹⁷⁶ A két munkáspárt politikai bizottságának együttes ülése Szakasits Árpád zárszavával ért véget. Szakasits a közös listát mind belpolitikai, mind külpolitikai okokból az együttműködés próbájának tekintette. Ugyanakkor intézményes megoldását kérte annak, hogy a Szociáldemokrata Párt mindenütt mint „egyenrangú fél állhasson”.¹⁷⁷ Szakasits Árpád álláspontja tehát már sejtette, hogy milyen lesz az SzDP várható állásfoglalása a közös lista ügyében. A SzDP végleges, pozitív döntéséről szóló közleményt másnap, augusztus 29-én a Népszava közölte.¹⁷⁸

Az SzDP határozatát a közös listáról a MKP budapesti tagsága általában meglepedéssel fogadta, bár a kommunisták körében is felszínre kerültek olyan hangok pl. Pesterzsébeten, amelyek nem túlzottan lelkesedtek a közös listáért.¹⁷⁹ Jóval bonyolultabb volt azonban a helyzet — e tekintetben is — a

¹⁷⁶ P.I. Arch. 253/1—4.

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ „A Szociáldemokrata Párt vezetősége — miután a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt politikai bizottsága két ízben tartott együttes ülésén megvitatatta minilazokat az időszerű problémákat, amelyek a két párt között felmerültek — a nagybudapesti községi választásokra vonatkozólag úgy döntött, hogy a választásokon közös listával vesz részt. Ez azonban nem vonatkozik a Szociáldemokrata Pártnak a nemzetgyűlési választások során követendő magatartására. Ennek ügyében annak idején a Szociáldemokrata Párt vezetősége és pártválasztmányja együttesen foglalja majd állást (Népszava, 1945. aug. 29.). A Szabad Nép „Munkásegység — munkástöbbség” című vezércikkében üdvözölte az SzDP állásfoglalását és azt emelte ki, hogy „a Szociáldemokrata Párt vezetősége elfogadta a Magyar Kommunista Párt ajánlatát. A két munkáspárt közös listával indul a nagybudapesti törvényhatósági választásokra” (Szabad Nép, 1945. aug. 29.).

¹⁷⁹ P.I. Arch. 274/16—109.

szociáldemokrata párttagság körében. Az SzDP budapesti III., IX., X. és részben a XIII. kerületi pártszervezeteiből érkező hírek arról tanúskodtak, hogy a szociáldemokraták helyeslik és egyetértenek a Pártvezetőség döntésével. Ez mindenestre arra utalt, hogy a munkásjellegű kerületekben az együttműködést kifejező közös lista jó visszhangra talált. Ezzel szemben a IV. és a VI. kerületben a közös lista megszavazása után a szociáldemokraták „igen kedvetlenek és érzékenyek” lettek.¹⁸⁰ A XIV. kerületben a szociáldemokrata párttagság nagyrésze a Pártvezetőség vereségének minősítette a közös listát. A XI. kerületben a szociáldemokrata pártnapi előadó a hejlesztés népszerűtlenségétől tartva beszédében említést sem tett a közös listáról. Az V. kerületben a SzDP párthelyisége előtt azzal tájékoztatták az odaérkezőket a közös listáról, hogy ezek után szavazzanak a Kisgazdapártra. A közös lista szempontjából Budapesten, a munkások és alkalmazottak körében, főleg a vasútnál és a postánál ígérkezett nehézknek a helyzet. A Budapest környéki szociáldemokrata szervezetek, amelyek a fentebb említett pártterkezetlen is ellenzői voltak a közös listának, a Pártvezetőség állásfoglalása után sem nyugodtak bele a határozatba.

A SzDP tagságának a közös listával kapcsolatos véleményét pontosan megállapítani nem lehet. Hiszen nem maga a párttagság, hanem a pártszervezetek vezetői nyilatkoztak elsősorban mellette vagy ellene. Az azonban kétségtelen, hogy a SzDP-nek igen számottevő része nem helyeselte a közös listát. A leghangosabb ellenzés a döntően kispolgári, alkalmazotti és értelmiségi jellegű szervezetekből érkezett. A közellátási minisztérium SzDP szervezetének tagjai pl. olyan határozatot fogadtak el — a közös lista elleni tiltakozásul — gyűlésükön szótöbbséggel, hogy a választáson a Kisgazdapártra fognak szavazni. Ehhez hasonló esetek másutt is előfordultak.¹⁸¹ A szociáldemokrata párttagság elégedetlenségét Peyer Károly és társai próbálták a maguk javára fordítani és a párt baloldali vezetőit elszigetelni. Peyer és Valentiny 1945. szeptember 3-án levélben fordultak a Pártvezetőséghez és tiltakoztak a közös lista elfogadása ellen. Arra hivatkoztak, hogy a közös lista „pártunk tagjainak egy részében nagy ellenzésre talált”.¹⁸² Hibáztatták a Pártvezetőséget, mert ezt a fontos kérdést „elvonta” a pártkongresszus illetékessége elől és azt tanácsolták, tegye lehetővé a Pártvezetőség, hogy „minden párttag szavazhasson titkosan a közös lista mellett vagy ellene”.¹⁸³ A levél szerzői tehát nem kevesebbet igényeltek, mint hogy a SzDP vezetőségének és tagságának a figyelmét a választási előkészületekről elvonják és a közös lista feletti titkos szavazás megszervezésére összpontosítsák. Peyer és Valentiny levelüket röpiratként adták ki és több ezer példányban terjesztették. Egyes jobboldali szociáldemokrata körökben volt is visszhangja, de a párttagság zöme korántsem sorakozott fel mögötte. Annyit azonban mindenestre elértek, hogy újabb zavart idéztek elő a SzDP vezetőségében és tagságában, valamint rontották a két munkáspárt zavartalannak amúgysem nevezhető viszonyát.

Az SzDP Politikai Bizottságán belül, amely szeptember 6-án tárgyalta meg a levél ügyét, ismét felszínre kerültek az ellentétek; Bechtler Péter, aki korábban a közös lista ellen szavazott, a közös lista elleni hangulatot a MKP

¹⁸⁰ Uo.

¹⁸¹ PI. Arch. MKP. KV. Film. 82. ö. e.

¹⁸² PI. Arch. 253/1—41.

¹⁸³ Uo.

magatartásával magyarázta. Szélig Imre a fejleményeket természetesnek tartotta, és nem Peyert ítélte el, hanem azokat hibáztatta, akik Peyert távol tartották az SzDP vezetőségéből. Kéthly az ügygel kapcsolatban csak annyit jegyzett meg, hogy Peyert polgári tanácsadói a moszkvai külügyminiszteri értekezlet után feltétlenül megpróbálják a maguk érdekében befolyásolni. Bán Antal, Marosán György, Ries István és Rónai Sándor, bár nem egyforma hangsúllyal, de határozottan elítélték Peyer lépését.¹⁸⁴ Az ülésen érdemi döntés nem született, mindössze abban állapodtak meg, hogy Ries és Rónai „beszéljen” Peyerrel és Valentinyvel.

A két munkáspárt közös választási előkészületeinek előrehaladását az is nehezítette, hogy sok nehézséget okozott a felhalmozódott sérelmek és súrlódások kiküszöbölése.¹⁸⁵ A fennálló viták és véleményeltérések ellenére a két párt vezetői már szeptember 1-én közös választási bizottságot alakítottak, amely tagjai sorából négy tagú intéző bizottságot választott Justus Pál, Schiffer Pál, Köböl József és Orbán László személyében. Elhatározták továbbá azt is, hogy Budapesten minden kerületben alakítanak közös választási bizottságot, és néhány napon belül nagyaktíva értekezletet hívnak össze a Sportesarnokba, majd összeállítják a törvényhatósági bizottsági tagjelöltek listáját, valamint megszövegezik a választási programot, amelyről a két párt vezetősége külön-külön dönt.¹⁸⁶

A közösen tartandó területi és üzemi gyűlések programja viszonylag gyorsan elkészült. Különösebb vita nélkül elfogadták a közös lista elnevezését is, amely a „Dolgozók egységlistája” nevet kapta. Majd meghatározták a többi párthoz való viszonyukat. E szerint a két munkáspárt a budapesti törvényhatósági választáson a Nemzeti Parasztpártot és a Kisgazdapártot lojálisan kívánta kezelni, és csak a Polgári Demokrata Pártot tekintette ellenfelének. Más párttal kapcsolatosan nem született állásfoglalás.¹⁸⁷

Az első választási gyűlést a MKP és a SzDP — a közös lista jegyében — szeptember 12-én tartotta a Sportesarnokban.¹⁸⁸

¹⁸⁴ PI. Arch. 253/1–3.

¹⁸⁵ A SzDP változatlanul napirenden tartotta elsősorban a rendőrséggel kapcsolatos panaszait. A MKP pedig azzal vádolta a szociáldemokrata vezetőket, hogy a sérelmeket angolszász tanácsra tartják a felszínen. A SzDP viszont a MKP-nak a „baloldali és haladó” polgárokkal szembeni elutasító magatartását kifogásolta. Ezzel szemben a MKP a jobboldali szociáldemokraták elleni következetesebb fellépés hiányát kérte számon a SzDP baloldali vezetőitől (PI. Arch. 253/1–11).

¹⁸⁶ PI. Arch. 253/1–41.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ A sportesarnoki gyűlésen a SzDP képviselőjében Szakasits Árpád, a MKP nevében pedig Rákosi Mátyás beszélt. Szakasits nem titkolta el, hogy pártjában nem mindenki értette meg a közös lista jelentőségét. Szerinte a közös lista létrehozása azt jelentette, hogy mind a két munkáspárt alárendelte a maga pártérdekeit a magasabb szempontoknak, a főváros, az ország és a munkásosztály egyetemes érdekeinek. „Sokan szeretnék volna megállapítani a két párt erőviszonyait, szeretnék volna látni az egyes elvtársak — állapította meg Szakasits —, hogy mennyi mandátumot, szavazatot szereztünk volna külön-külön. Megmondom őszintén, elvtársaim, engem nem érdekel, hogy milyen erők vagyunk külön-külön, engem az érdekel, hogy milyen erős a munkásosztály.” (Szakasits Árpád: Válogatott beszédei és írásai. Bpest. Kossuth Könyvkiadó. 1966. 258. l.) Rákosi Mátyás a közös listában is kifejezésre jutó együttműködésről, a kedvező választási kilátásokról beszélt, és arra hívta fel a hallgatóság figyelmét, hogy „a külföld feszült figyelemmel néz ma Budapest felé és az itt elérendő választási eredményből fogja lemérni a magyar demokrácia erejét. Annál erősebbnek tekinti a mai fiatal demokráciánkat, minél nagyobb lesz a közös munkáslista győzelme” (Szabad Nép, 1945. szept. 13.).

A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt szeptember 27-én közös választási kiáltványban fordult Nagy-Budapest népéhez. Ez a kiáltvány tartalmazta a két munkáspárt fővárosi választási programját is. A kiáltvány abban jelölte meg a dolgozók egységlistájának a célját, hogy az végleg megsemmisíti a régi városháza reakciós, fasiszta, antiszociális és népellenes szellemét, illetőleg biztosítani fogja a budapesti törvényhatóságban és a főváros-környéki önkormányzatokban a dolgozó nép érdekeinek az érvényesülését. „Új Budapestet akarunk! Azt akarjuk, hogy Nagy-Budapest a magyar demokrácia fellegvéra legyen! Ezért akarunk — hangsúlyozta a kiáltvány — munkástöbbséget Budapesten!”¹⁸⁹ A közös lista nyíltan bevallott célja tehát a munkáspárti többség kivívása volt a törvényhatósági választásokon.¹⁹⁰

A választási gyűlések sikerére alapozva a SzDP III. kerületi szervezete szept. 18-í jelentésében igen optimistán ítélte meg a munkáspártok választási kilátásait (PI. Arch. 253/1 41). Még korábban a SzDP pestújrhelyi szervezete is a két párt tagságának jó együttműködéséről és az eredményes választási előkészületekről számolt be (PI. Arch. 253/1 41). A gyűlések többsége valóban jól sikerült, és nemcsak a kedvező választási kilátásokat táplálta mind a két párt vezetőiben, hanem egyúttal a két munkáspárt együttműködésének megerősödését is szolgálta. Néhány gyűlésről azonban elég komor hangvétellő beszámoló készült. A Ford Művek telepén pl. nagymértékű közönyt és fásultságot tanúsított a hallgatóság a kommunista és a szociáldemokrata szónok beszéde iránt (PI. Arch. 253/1—41). A szept. 16-i közös rákocsabai nagygyűlésen pedig az egycsoportban megjelenő kiszagdapártiak állandó megjegyzésekkel zavarták Szakasits beszédét, majd Rákosi beszédének kezdetén tüntetően kivonultak a gyűlésről (PI. Arch. 253/1—41).

¹⁸⁹ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. 160. l.

¹⁹⁰ Ennek a többségnek a megszerzése esetére ígérte a két munkáspárt azt, hogy a főváros minden dolgozója három éven belül emberhez méltó lakáshoz jut. A lakáshelyre-állítási és építési tervnek a választási programba való bevételeivel a két munkáspárt nemcsak a háború által közvetlenül sújtott lakosság legelemibb érdekeit fejezte ki, hanem a legszélesebb rétegeinek óhaját is. Ezt a követelést a kiáltvány tervszerű újjáépítő munkával és megfelelő lakáspolitikával kívánta megvalósítani. Emellett sikrazállt — a fővárosi lakosság másik égető problémájának — a közellátás biztosításának a megoldásáért is. A közellátás megjavítása érdekében — a kiáltvány — kíméletlen harcot hirdetett a feketepiac, az élelmiszer-uzsorások ellen, s egyidejűleg sürgette az üzemi beszerző szövetkezetek és a közszéki élelmiszer-üzemek fejlesztését. De állást foglalt abban a tekintetben is, hogy a közellátás terén a dolgozókat, s mindenekelőtt azokat kell előnyben részesíteni, „akiknek munkája fontosabb a közösségnek” (A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. 161. l.). A két munkáspárt a kiáltványban megismételte a progresszív adóztatással kapcsolatos — már ismert — álláspontját. A „tehetősek viseljék a nagyobb terheket” követelést azonban kiegészítette azzal, hogy a feketézők jövedelmét el kell kobozni és az önkormányzatok adóbevételeit elsősorban lakásépítésre, a szociális egészségügyi és kulturális kiadások fedezésére kell fordítani. A választási programba bekerült a közszolgáltatási üzemek (villanytelepek, gáz-, vízművek) közszégesítése, s olyan tarifa-politika bevezetése, amely nem a nyereszkesedéssel alapul, hanem a közösség jobb kiszolgálásán. Fontos helyet foglalt el továbbá a programban az anya-, csecsemő- és gyermekvédelem nagyarányú kiépítése, valamint olyan demokratikus iskolareform bevezetése, amely biztosítja „az ifjúság demokratikus szellemű nevelését és a dolgozók gyermekei előtt megnyitja a közép- és főiskolák kapuit”. (A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. 162. l.) A főváros és a környéken elhelyezkedő községek, városok önkormányzatának kiépítésével egyidejűleg követelte a két munkáspárt az autonómia-ellenes törvények, rendeletek hatályon kívül helyezését, valamint a közigazgatás reakciós elemektől való megtisztítását és felrészítését munkásokból, haladó értelmiségiekből, a dolgozó néprétegekből származó új erővel. A kiáltvány a munkásokon túlmenően a kisiparosokat, a kiskereskedőket, az értelmiség különböző csoportjait, valamint a nőket és az ifjakat külön is felszólította arra, hogy szavazzanak az érdekeiket leginkább kifejező Dolgozók egységlistájára. Végül

A munkáspártok egymásközötti súrlódásai közvetlenül a választások előtti két-három hétben, legalábbis a fővárosban, érezhetően csökkentek. A két munkáspárt együttműködését és választási szövetségét azonban nemcsak a két párton belüli tényezők befolyásolták, hanem külső tényezők is. Mégpedig a többi párt, s mindeneelőtt a Kisgazdapárt magatartása, amely már a munkáspárti közös lista létrehozására irányuló erőfeszítéseket is félelemmel terhes ellenszenvvel szemlélte és nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a közös lista ügye kudarcot valljon. Ezzel is magyarázhatók a Kisgazdapártnak azok a lépései, amelyeket a választási kampány során tett a két munkáspárt együttműködésének lazítására és a MKP elszigetelésére.

Már a választási kampány megindulása előtt nyilvánvaló volt, hogy a MNFF-on belül a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt közötti ellentétek a legélesebbek. Ha időről időre sikerült is ezeket az ellentéteket — legtöbbször kölcsönös engedmények árán — csökkenteni, tartós feloldásukról aligha lehetett szó. Sőt, attól az időtől kezdve, hogy a választás napirendre került — amit mind a két párt a felszabadulás utáni legfontosabb helppolitikai erőpróbának szánt — az ellentétek nyílt formát öltöttek.

A két párt közötti viszony elmérgesedése, illetőleg a választási kampány során várható kiéleződése a Kisgazdapárt balszárnyát is aggodalommal töltötte el. Tildy Zoltán még a választások időpontjának nyilvánosságra kerülése előtt — 1945 augusztusában — megkereste Rákosi Mátyást, a MKP főtitkárát, és azt javasolta neki, hogy a MKP, a SzDP és a FKGP üljön össze a választásokkal kapcsolatosan együttesen dolgozzanak ki olyan megállapodást, amely elejét venné a pártok közötti viszony további romlásának. Tildy közeledési kísérletét azonban Rákosi bizalmatlanul fogadta és kitért előle.¹⁹¹ Később pedig, különösen az Országos Választmány üléseit követően, amikor a Kisgazdapárton belül a centrum és a jobbszárny előretört, már nem a közeledés és a megegyezés, hanem az ellentétek szításának politikája kerekedett felül a FKGP vezetőségében. Ezen az sem változtatott érdemlegesen, hogy Tildy és a párt balszárnyának más képviselői, a választási kampány során is, nem egyszer állást foglaltak a MNFF belső egységének megszilárdítása mellett.¹⁹²

A két párt ellentétei a választási kampány során szervezett gyűlések megzavarásában is kifejezésre jutottak. A kisgazda-gyűléseket nem egy helyen különböző kisebb-nagyobb csoportok megzavarták, esetenként lehetetlenné tették. A kisgazda-gyűlések megzavarását nem egyszer maguk a kommunista pártszervezetek kezdeményezték. Igaz, az ilyen akciók

a kiáltvány az alábbiakban méltatta röviden a budapesti törvényhatósági választások jelentőségét: „A nagy-budapesti választásokon nemcsak Budapest jövőjéről dönt a főváros népe. A nagy-budapesti választás az országos választások főpróbája! A nemzet jövőjéről, a demokrácia sorsáról, a magyar újjáépítés sikeréről van szó! A magyar reakcióra kell megsemmisítő csapást mérni, amely befurakodva a demokratikus pártokba, igyekszik megbontani a nemzeti egységet, alá akarja ásni Magyarország megszilárduló nemzetközi helyzetét, zavart és rendetlenséget akar előidézni, hogy elgáncsolja az újjáépítés művét.” (A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948. 163. l.) — A két munkáspárt közös választási programja az adott helyzetben — valóban felölelte mindazokat a kérdéseket, amelyekben egyfelől akkor a MKP és a SzDP közös nevezőre juthatott, másfelől pedig megfelelt a fővárosi lakosság minden dolgozó rétegének.

¹⁹¹ PI. Arch. 274/2 – 30.

¹⁹² Szabad Nép, 1945. szept. 4.

többségükben válaszok voltak a kiscgazda sajtó és a gyűlési előadók provokációira, a jobboldali, fasiszta jellegű fellépésekre. Az alsóbb pártszerveknek a kiscgazdapárti gyűlésekkel kapcsolatos magatartását bátorította a MKP Szervezési Osztályának az az álláspontja is, hogy „nem engedünk sikerült gyűlést a kiscgazdapártnak”.¹⁹³ A két párt közötti viszony egyes helyeken, így Hajdu megyében és Debrecenben odáig fajult, hogy a verekedések állandósultak, a kiscgazdapárti gyűlések botrányba fulladtak. A legsúlyosabb verekedés Hajdunánáson és Hajduszováton volt, ahol az szinte már az ütközet formáját öltötte magára.¹⁹⁴ De a kiscgazda gyűlések megzavarása következtében az ország más vidékein is tömegverekedések alakultak ki. Budapesten a „város-házi csata” keltette a legnagyobb visszhangot, ahol a kiscgazda gyűlés során keletkezett tömegverekedésben a gyűlés szónokát, Kóvágó Józsefet is bántalmazták. A Kiscgazdapárt a gyűlésen lezajlott eseményekről a külföldi sajtót is tájékoztatta és fegyverviselési engedélyt kért vezetőségi tagjai számára a kormánytól.¹⁹⁵

A kiscgazda gyűlések megzavarása önmagában is hibás és helytelen gyakorlat volt. Emellett, végsőfokon a Kiscgazdapárt malmára hajtotta a vizet. Hiszen növelte a hitelét a közvélemény szemében a kiscgazda sajtó kommunista-ellenes rágalmainak és a Kiscgazdapárt MKP elleni provokációinak. A MKP vezetői helytelenítették a kiscgazdapárti gyűlések megzavarására irányuló akciókat, és a párt a Szabad Népből megjelentetett határozatában, hivatalosan is, elítélte a választási gyűlések rendbontóit.¹⁹⁶ A Kiscgazdapárt bár „tudomásul vette” a MKP nyilatkozatát, de korábbi kommunista-ellenes taktikáját nem változtatta meg.¹⁹⁷

A Kiscgazdapárt „sorozatos” panaszokat közölt sajtójában a választói névjegyzékből történt kihagyások miatt, és ez ügyben beadvánnyal fordult a belügyminiszterhez is.¹⁹⁸ Felszólította tagjait és egyúttal minden választót, hogy tiltakozzanak a választói névjegyzékből való esetleges kihagyások miatt.¹⁹⁹

A Kiscgazdapárt által a választási kampány során felvetett kérdések, a jogos és vélt sérelmek állandó napirenden tartása, lényegében egyetlen célt szolgáltak, a Kommunista Párt elszigetelését, választási vereségének az előkészítését.

A Kommunista Párt elleni kiscgazda támadás és a sajtó-polémia azonban távolról sem korlátozódott a választással kapcsolatos kérdésekre, illetőleg a belpolitikára, hanem, különösen a jobbszárny képviselői, igyekeztek azt nemzetközi ügygé „emelni”. Ezek a politikusok és híveik abban reménykedtek, hogy a közelgő választások szabad és demokratikus jellegének kétségbevonásával sikerül a nyugati nagyhatalmak beavatkozását kieszközölni és a magyarországi választásokkal kapcsolatban olyan nemzetközi bonyodalmat előidézniük, mint amilyen Romániában és méginkább Bulgáriában keletke-

¹⁹³ PI. Arch. 274/16–8.

¹⁹⁴ PI. Arch. 274/16–116.

¹⁹⁵ *Vida István*: A Független Kiscgazdapárt politikája 1944–1947. Kézirat.

¹⁹⁶ Szabad Nép, 1945. szept. 18.

¹⁹⁷ Kis Újság, 1945. szept. 19.

¹⁹⁸ Kis Újság, 1945. szept. 20.

¹⁹⁹ Sőt, a Kis Újság még arra is figyelmeztette olvasóit, hogy „ellenőrizni kell: nem szerepelnek-e benne (ti. a választói névjegyzékben — B. S.) halottak vagy elköltözöttek” (Kis Újság, 1945. szept. 23.)

zett. Ezt a törekvést tükrözték, illetőleg fejezték ki az olyan gyalázkodó illegális röplapok is, mint amilyeneket Szegeden terjesztettek „Le a vörös terrorral! Éljen Anglia!” szöveggel.²⁰⁰ A Kiszgazdapárt által követett kommunista-ellenes taktika azonban nem kizárólag a párt jobbszárnyának taktikája volt, hanem azt lényegében a centrum is magáévá tette. De, a balszárny gyengébb hangja miatt, a közvéleményben ez az egységes kiszgazdapárti magatartás benyomását keltette. Sőt, ez esetben valójában nem is csupán egyetlen párt magatartásáról és politikájáról volt szó, hanem tulajdonképpen az egész magyarországi jobboldalról.

Ebben a helyzetben a Kommunista Párt nem látott más megoldást, mint hogy nyílt támadásba menjen át a Kiszgazdapárttal szemben. A MKP vezetői szeptember 14-én foglalkoztak behatóan a Kiszgazdapárt választási taktikájával, és arra a következtetésre jutottak, hogy az „a nemzet érdekében veszedelmes kritika vonalára tért”.²⁰¹ A párt vezetői úgy vélekedtek, hogy a Kiszgazdapárt külföldi beavatkozásra spekulál és adatokat akar felmutatni a magyar demokrácia ellen. A Kis Újság — a MKP véleménye szerint — a jobbszárny kezébe került, s ezért hallgat a basáskodó kiszgazdapárti főispánok politikai üzelmeiről.²⁰² A Kommunista Párt vezető testületeinek állásfoglalása után a sajtóban, s főleg az országszerte megrendezett gyűlések keretében éles és összehangolt támadás indult a Kiszgazdapárt, illetőleg a jobbszárny tevékenységének a leleplezésére. A kommunista gyűlések lényegében a Rákosi Mátyás zalai beszédében megfogalmazott irányvonalat követték. Rákosi fentebb említett beszédében azt hangsúlyozta, hogy „a Kiszgazdapárt jobbszárnyába beszivárogtak mindenféle jobboldali elemek. Itt a Dunántúlon a Magyar Élet Pártjának az emberei a Kiszgazdapártba léptek, és azon belül a demokrácia álarcában folytatják azt a reakciós vonalat, amelyet 25 esztendőn keresztül . . . vittek. Ezek az elemek meg akarják bontani a nemzeti egységet . . . egységbontó törekvéseiket külföldi magyar reakciók szítják, elsősorban Eckhardt Tibor . . .”²⁰³

Alig két héttel a budapesti törvényhatósági választások előtt a két párt viszonya már annyira elromlott, hogy nemcsak a választások zavartalan lebonyolítását veszélyeztette, hanem a választások utáni kormányzást is.

A Kiszgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt viszonya, amely ugyancsak jelentősen befolyásolhatta a magyar belpolitikai helyzetet, sajátos módon alakult. A Kiszgazdapárt az augusztusi országos választmányon kialakított álláspontjának megfelelően — a választási kampány megindulásakor — nem hogy nem támadta a SzDP-t, de egyenesen a közeledés, a kölcsönös kapcsolatok megteremtésére és megszilárdítására törekedett. A két párt viszonyának javítását megkönnyíteni látszott az is, hogy vidéken a FKGP és a SzDP szervezetei sokhelyütt jó kapcsolatokat tartottak fenn egymással, s nem egyszer közösen léptek fel a pártközi megbeszéléseken, a nemzeti bizottságok ülésein, a kommunistákkal szemben. Ez az együttműködés különösen olyan helyeken mutatkozott „gyümölcsözőnek”, ahol a SzDP jobboldali képviselőinek sikerült a pártszervezeten belül a vezetést magukhoz ragadniok. A Kiszgazdapárt mindenekelőtt az 1943-as kiszgazda—szociáldemokrata szövetség

²⁰⁰ PI. Arch. 274/16—88.

²⁰¹ PI. Arch. 274/4—85.

²⁰² PI. Arch. 274/4—87.

²⁰³ Szabad Nép, 1945. szept. 25.

hagyományainak felidézésével és a felszabadulás utáni időszakra is vonatkoztatott időszerűségével igyekezett a Szociáldemokrata Pártra hatni.²⁰⁴

A Kiszgazdapárt nem minden alap nélkül fűzött reményeket a SzDP-hez való közeledéshez. Hiszen nemcsak a SzDP tagságának a körében, hanem a vezetőségében is voltak olyanok, — nem is kevesen, — akik a munkásegység politikáját szívesen felcserélték volna a kiszgazdapárti szövetséggel. A közös listával szembeni nyílt és burkolt ellenállás is arra utalt, hogy a SzDP jobboldalán — a párt önállóságának, a választásokon való külön indulásának követelésével — a Kommunista Párttól távolodni, a Kiszgazdapárthoz pedig közeledni kívántak. A Kiszgazdapárttal való együttműködésért és szövetségért azonban még a SzDP legjobboldalibb politikusai sem szálltak síkra nyíltan a választási kampány időszakában. Még Peyer Károlynak és Valentiny Ágostonnak szeptember 3-i levele is „csupán” azt hangsúlyozta, hogy „senki sem vonhatja kétségbe annak a szükségességét, hogy pártunk a jövőben is együttműködjön — mint ahogy együtt kell haladnia a Függetlenségi Frontban küzdő többi pártokkal is — a Kommunista Párttal, anélkül, hogy a választásokon ezekkel közös listán mennénk”.²⁰⁵ A pártok közötti egyenlőségi jel természetesen csak látszólagos volt. Ez derült ki a SzDP alsóbb, főleg vidéki szervezeteinek a magatartásából. A SzDP vidéki szervezetei ugyanis többhelyütt a Kommunista Párttól való távolodással egyidejűleg erőteljesen közeledtek a Kiszgazdapárthoz és közös rendezett választási gyűléseken valóstították meg azt, amire a jobboldali szociáldemokrata vezetők tulajdonképpen gondoltak.²⁰⁶ A kiszgazda—szociáldemokrata „választási barátkozás” azonban a szociáldemokrata jobboldal erőfeszítései ellenére sem vált tartóssá és általános jelgév, mert a párt baloldali vezetőinek sikerült a jobboldal okozta nehézségeket legalábbis átmenetileg leküzdeniök. A közös lista létrehozásával és a munkásegység politikájának érvényrejuttatásával egyidejűleg a SzDP hivatalosan is elutasította a Kiszgazdapárttal való együttműködést, és határozottan elítélte a Kiszgazdapárt jobbszárnyának politikai tevékenységét, választási propagandáját.²⁰⁷

A Szociáldemokrata Párt fentebbi álláspontjának a kialakulásában szerepet játszott az a körülmény is, hogy a választási küzdelem során az együttműködésre utaló tendenciák mellett nem egy helyen sűrűlődsök is előfordultak a SzDP és a FKGP között. A kiszgazdapárti választási propaganda erősen jobboldali volta még az egyébként együttműködésre hajló szociáldemokrata szervezetekre is gyakran riasztólag hatott. Nem beszélve a kifejezet-

²⁰⁴ A kiszgazdapárti sajtó a választási kampány idején úgyszólván naponként közölt részleteket a SzDP vezetőinek az 1943-as szövetséget méltató korabeli nyilatkozataiból. E közlemények célzatos voltára a kommunista sajtó hívta fel a közvélemény, s ezen belül a szociáldemokrata párttagság figyelmét. A Szabad Nép „A róka és a holló” c. cikkében mutatott rá arra, hogy a kiszgazdapárti sajtó azért szentel olyan nagy teret a SzDP és a FKGP 1943-as szövetségének, mert abban „reménykedik”, hátha akadnak a szociáldemokrata pártban olyanok, akik hajlandók kiejteni a sajtót a szájukból, felbontani a munkásegységet, és a kommunista párttal való egységfront helyett szövetkezni a Független Kiszgazdapárt jobbszárnyával (Szabad Nép, 1945. szept. 22.). A kiszgazdapárti politikusok azonban nemcsak a sajtóban, hanem a választási gyűléseken is hangot adtak azon véleményüknek, hogy szívesen együttműködnének a SzDP-val. Sőt egyes helyeken még az SzDP-val kapcsolatos „baráti” nyilatkozatokat is a kommunista párt elleni támadásra használták fel (PI. Arch. 253/1—41).

²⁰⁵ PI. Arch. 253/1—41.

²⁰⁶ *Félp János*: Az MKP szervezeteinek kialakulása és harca Szabolcsban. 64. l.

²⁰⁷ Népszava, 1945. szept. 23.

ten baloldali befolyás alatt álló szervezetekről, amelyek egyáltalán nem voltak hajlandók válasz nélkül hagyni a népi demokráciellenes kisgazdapárti megnyilatkozásokat. A szociáldemokraták tiltakozása magától értetődően találkozott a kommunisták jobboldal-ellenes fellépésével, és ez ösztönösen is az egységes munkaspárti fellépés formáját öltötte magára. A munkaspárti szervezetek együttműködésének erősödése azonban nemcsak ellenérzéseket váltott ki a kisgazdákból, hanem az kifejezetten aggodalommal töltötte el őket, mind a központban, mind a helyi szervezetekben. S most már a Kisgazdapárt esetenként a kommunisták mellett a szociáldemokratákat is támadta és viszont.²⁰⁸ A SzDP elnöksége 1945. szeptember 19-én foglalkozott a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt között az utóbbi időben kialakult viszonyról. Marosán György úgy értékelte a helyzetet, hogy a Dunántúlon nagyon rossz a hangulat a párttagság körében, s alig lehet visszatartani őket attól, hogy a kisgazdapárti támadásokra ne válaszoljanak. Szerinte a Dunántúlon „a Kisgazdapárt jobbszárnya a hangadó és a papok uszítása féktelen. Templom és iskola mindenütt az ő szolgálatukban áll.”²⁰⁹ Azt javasolta, ha a párt támadásba menne át, azt a kisgazdapárti jobbszárnyra kell koncentrálni és egyidejűleg a Tildy-szárnyat támogatni kell. Ries István egyetértett a támadás megindításával, de a Kisgazdapárt egységét egyelőre megbonthatatatlannak tartotta. Marosánnal és Riesszel ellentétben, Szélig Imre aggályosnak vélte a Kisgazdapárt elleni támadást. A Kisgazdapárt magatartását a közös lista miatt érzett félelmükkel magyarázta. „Ha a Kisgazdapárt elleni támadást határozzuk el, ezzel elhatározzuk, hogy szétszakítjuk a Függetlenségi Frontot” — hangoztatta Szélig.²¹⁰ Nagyjában hasonlóan ítélte meg a helyzetet Szeder Ferenc is. Az Elnökség végül is azzal zárta le a vitát, hogy a SzDP a továbbiakban válaszolni fog a Kisgazdapárt támadásaira, természetesen annak aláhúzásával, hogy „a támadás a jobbszárnyak szol”.²¹¹ A későbbiekben a párt lényegében a szeptember 19-i Elnökségen elfogadott határozat szerint járt el.²¹²

²⁰⁸ A Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt közötti viszony romlását tükrözte a Kis Újság és a Világosság hasábjain megindult sajtópolémia is a gyűlések megzavarásával kapcsolatosan. Ez a vita érdekes módon még akkor is folyt, amikor a Szabad Nép és a Kis Újság hasonló tárgyú vitája már lényegében befejeződött (Kis Újság, 1945. szept. 19.). A SzDP és a FKGP között azonban a választási versengés még olyan esetekben és helyeken is vitákat idézett elő, amikor a pártszervezet élén nem kifejezetten baloldali szociáldemokraták álltak. A viták nyomán egyes helyeken olyan kölcsönös leplelésekre is sor került, amelyet más körülmények között az egyik oldalról sem tartottak volna kívánatosnak. A Dunántúli Népszava — ilyen alkalomból kifolyólag — írta, a Kisgazdapárt programját és választási politikáját jellemezve, hogy „a kisgazdapárt a maga nagyon erősen fontolva haladó és konzervatív deákferenci politikájával, a régi klerikális politikára emlékeztető tényeivel olyan messze áll az angol munkaspárttól, mint amilyen messze van az igazi, haladószellemű, radikális magyar demokratikus politikától”. (Dunántúli Népszava, 1945. okt. 3.).

²⁰⁹ PI. Arch. 253/1—6.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ Uo.

²¹² Ennek az álláspontnak az indokoltságát a vidékről érkező hírek is megerősítették. A SzDP Baranya megyei Bizottsága 1945. okt. 3-án — például — arról tájékoztatta a pártközpontot, hogy „a Kisgazdapárttal való viszony korrekt, de meglehetősen feszült . . . Meglehetősen világosan kialakult a párton belül a jobb- és baloldal, a jobboldal két erőre támaszkodik. Egyrészt a beáramló kispolgári és középpolgári tömegekre, másrészt a párt régi reakciós elemeire (PI. Arch. 253/1—41.)

Az SzDP és a FKGP közötti viszony szeptember második felére határozottan romlott. Sőt, esetenként elég éles formát öltöttek az ellentétek.

A Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt ellentétei is fokozódtak a választási kampány időszakában. Átmenetileg még Kovács Imre és a párt jobbszárnyának más képviselői is lényegében felfüggesztették a Kisgazdapárttal való „érintkezést”. A Nemzeti Parasztpárt azonban nemcsak baloldali politikája miatt vált a kisgazdapárti támadások céltáblájává, hanem azért is, mert veszélyeztette, illetőleg csökkentette a Kisgazdapárt vidéki választási kilátásait.²¹³

Szeptember közepén a Kisgazdapárt belpolitikai válsággal fenyegető fellépése Eröss János belügyi államtitkársága ügyében közvetlenül irányult mind a NPP, mind a MKP ellen. A Kisgazdapárt által személy szerint is támadott Erdei Ferenc mellett azonban ez alkalommal a NPP vezetősége egységesen állt ki.²¹⁴

A Nagy Ferenc által meghirdetett parasztsztrájk követelését a Nemzeti Parasztpárt is visszautasította. A Szabad Szó 1945. szeptember 20-i számában kapcsolódott be a parasztsztrájk körüli kommunista-kisgazdapárti vitába és élesen elítélte Nagy Ferenc álláspontját. Ezt követően lényegében kisgazdapárti – parasztpárti sajtópolémia keletkezett.²¹⁵

A kisgazdapárti politikusok a választási gyűléseken legtöbbször azzal vádolták a NPP-t, hogy az a Kommunista Párt egyszerű fiók-szervezete. Ennek a vádnak a hangoztatásával főleg a szegényebb és az újonnan földhözjuttatott parasztokat próbálták eltávolítani a Nemzeti Parasztpárttól. Nem kis helyet kapott a kisgazdapárti választási propagandában az a vád is, hogy a NPP – a Kommunista Párthoz hasonlóan – szintén kolhoz akar a falun. A kisgazdapárti vádak a parasztpárti vezetők nem hagyták megválaszolatlanul. A Nemzeti Parasztpárt a FKGP jobboldali megnyilatkozásaival szemben sok tekintetben a Kommunista Pártéval megegyező magatartást tanúsított és taktikát követett. Sőt, a parasztpárti hírlatok nem egyszer még a kommunistákénál is élesebbek voltak.²¹⁶ A két párt közötti kapcsolatokat még az is bonyolította, hogy a Parasztszövetség révén egyes helyeken a Kisgazda-

²¹³ A kisgazda sajtó a kommunista párt mellett főleg a parasztpárti belügyminisztert és rajta keresztül a NPP-t támadta a legélesebben. A Kis Újság „Interpelláció a belügyminiszterhez” c. cikkében Erdei Ferencen kérte számon a választójogi törvénynek a budapesti községi választásokra való alkalmazását (Kis Újság, 1945. szept. 22.). De ugyanez a lap néhány nappal később szinte minden megkülönböztetés nélkül bírálta a parasztpárti belügyminisztert és a Kommunista Pártot a választási gyűlések megzavarása miatt (Kis Újság, 1945. szept. 26.).

²¹⁴ PI. Arch. 284. f. XIII. cs.

²¹⁵ Kis Újság, 1945. szept. 23.

²¹⁶ Erdei Ferenc a kaposvári választási gyűlésén elmondott beszédében a Nemzeti Parasztpártnak a többi párthoz való viszonyát elemezve azt hangsúlyozta, hogy „harcban állunk a kisgazdapárttal, illetve annak jelentős részével. A kisgazdapártot más osztálybeliek vezetik. Csalás van itt, történelmi csalás. A parasztozok igazi vezetőket akarnak. Ezeket kell kiválasztani. A kommunista párttal igen gyakran egy oldalon találjuk magunkat, különösen a falvakban. Ezért azt mondják egyesek, hogy a Nemzeti Parasztpárt a Kommunista Párt fiókja. Kezdő párt vagyunk, de igyekezzünk dolgozni.” (Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Kiadja Pécs mj. Város Tanácsa VB Művelődési Osztálya. Pécs. 1969. 86. l. *Fehér István*: A népi demokratikus forradalom kibontakozása Dél-Dunántúlon az 1945. évi őszi nemzetgyűlési választásokig.) A Kisgazdapárttól azonban nemcsak Erdei határolta el magát, de Veres Péternek is az volt a véleménye, hogy a parasztságnak semmiféle közönsége nem lehet azzal a Kisgazdapárttal, amelynek vezetésében a gazdag paraszti elem dominál (PI. Arch. 284. f. VII. cs.).

párt a NPP szervezeteit is magához vonzotta, illetőleg befolyása alatt tartotta. Ez is szerepet játszott abban, hogy a NPP nemcsak a Kisgazdapárt jobbszárnyát tekintette ellenfelének, sőt ellenségének, hanem a centrumát is. A Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt közötti szakadék a választási küzdelem során tovább mélyült.

A Nemzeti Parasztpárt a Kisgazdapárttól való elhatárolódásával egyidejűleg azonban nem közeledett a munkáspártokhoz, ellenkezőleg, inkább távolodott tőlük. Ez a távolodás elsősorban azért következett be, mert a NPP és a SzDP hagyományos ellentétei szeptember folyamán növekedtek és a két párt közötti vita esetenként az ellenségeskedésig fajult.²¹⁷

A nagy pártok — MKP, SzDP, NPP, FKGP — mellett a szeptemberi választási küzdelemben a két másik kisebb párt — PDP, MRP — is jobban hallatta hangját, mint korábban, és próbált kedvezőbb pozíciót elfoglalni.

A Polgári Demokrata Párt a választási küzdelem megindulásakor, legalábbis Budapesten, igyekezett önálló arculatot mutatni a közvélemény felé. Vidéken ez a törekvése már sokkal kevésbé érvényesült, hiszen szervezetei gyakran a kisgazdapárti szervezetek egyszerű függvényei voltak. A PDP választási gyűlésein, sajtójában a Kommunista Pártot nyíltan nem igen támadta. Ugyanígy nem foglalt állást a Kisgazdapárt mellett sem. A sajtó megnyilatkozásai azonban, nem is egy ponton, az utóbbiival mutattak rokonságot. Vonatkozott ez különösen a választójogi törvény végrehajtásával kapcsolatos kérdésekre.²¹⁸ A fentiekkel nagyjában egyidejűleg azonban olyan megnyilatkozások is elhangzottak a PDP részéről, amelyek a jobboldali előretörés miatti aggodalmat tükrözték.²¹⁹

Ennek az aggodalomnak a gyakorlati értékét azonban erősen lecsökkentette az a körülmény, hogy éppen a választási küzdelem során következett be

²¹⁷ A SzDP élesen támadta a Parasztpárt szeptember eleji első budapesti választási gyűlését. A támadás természetesen elsősorban a „konkurrenciának” szólt. De erre maga a NPP is alkalmat adott, a nemzeti jelleget eltúlzó és a nacionalizmussal is kacérkodó választási propagandájával. A SzDP magatartásában az volt a sajátság, hogy sokkal elnézőbb volt a Kisgazdapárt hasonló jellegű, de feltétlenül veszélyesebb propagandájával szemben, mint a parasztpártéval. Így, esetenként olyan helyzet alakult ki, hogy a NPP, a SzDP és a PDP együttes támadásának a keresztútjába került. A SzDP és a PDP felől időnként csak úgy röpködtek az elmarasztaló nacionalista és antiszemita jelzők a Parasztpártra. A NPP pedig válaszul „kilúgozott demokratáknak” minősítette a szociáldemokratákat és az egész PDP-t (PI.Arch. 284. f. XIII. es.).

²¹⁸ A Világ a kisgazdapárti sajtóhoz hasonlóan többször is hangot adott az e téren elkövetett „visszaéléseknek”. Így mondanivalója mintegy tartaléka volt a kisgazdapárti sajtó kommunista-ellenes kampányának. A Világ „Jogosultakat kihagytak, jogosulatlanokat bevettek a választói jegyzékre” c. cikke akár a Kis Újságban is megjelenhetett volna (Világ, 1945. szept. 22.). A lap egy másik számában napvilágot látott felhívása, amely azt ígérte: „A Polgári Demokrata Párt elkészíti fellebbezését, ha kihagyták a névjegyzékből!” — ugyancsak elvi jellegű és azonos célzatú álláspontot fejezett ki a Kisgazdapártéval (Világ, 1945. szept. 23.).

²¹⁹ Fodor József a „Pártok figyelmébe!” c. cikkében arról írt, hogy a demokratikus pártokon kívül Magyarországon van még egy másik nagy párt is — a sötétség pártja. S ennek a „pártnak” a tömegei a választási küzdelemben a ténylegesen működő pártok égisze alatt szólnak meg. Előre láthatólag bőven lesznek majd olyanok, akik a sötétség pártjára szavaznak majd, s így az ország sorsát is befolyásolni fogják. „Viszik a csőd felé a rendszert, hogy bebizonyosodjon — írta Fodor József — a demokrácia lehetetlensége” (Világ, 1945. szept. 16.). A fenti cikkből, igaz, nem derült ki az, hogy a PDP melyik pártot érti a „sötétség pártján”; ezt éppúgy lehetett a Kisgazdapártra, mint a Nemzeti Parasztpártra érteni. Mindenesetre már magának az aggálynak a kifejezése arra utalt, hogy a PDP bizonyos kérdésekben — választási programjának megfelelően — jobb felé is igyekezett elhatárolni magát.

olyan változás a párt életében, amely Teleki Géza grófnak a pártból való kiválása utáni pozitív lehetőségeket megszüntette és a haladó tendenciákat visszaszorította a Polgári Demokrata Pártban. Szeptember végén csatlakozott ugyanis a PDP-hoz Pálffy gróf és Tobler János valamint ifj. Pallavicini György örgróf „Demokratikus Néppártja” és a Keresztény Női Tábor, Schlachta Margittal az élen. Az említettek mögött felsorakozó „keresztény nemzeti erők” a PDP-nak nem annyira a választási propagandáját változtatták meg, hanem inkább a párt szociális és politikai arculatát. Sajátos módon a „népi” elem gyarapodásával nagyjában párhuzamosan csökkent a párt demokratikus jellege.

Az a körülmény, hogy Pálffyék és Schlachtáék a Polgári Demokrata Pártot választották, megosztani látszott az egységes katolikus tábort. Ennek azonban csak formális jellege volt a fentiek tekintetében, hiszen a katolikus egyház döntő befolyását változatlanul a Kisgazdapárt választási sikere érdekében vetette latba. Sőt, a katolikus tábornak az említett „megosztása” a Kisgazdapárt szempontjából inkább előnyös, mint hátrányos volt, mert a klérus támogatásának minden előnyét élvezve nyugodtan hivatkozhatott arra a baloldali pártokkal folytatott vitájában, hogy az egyházi körök nem kizárólagosan őt támogatják.²²⁰

A Kommunista Párt a választási küzdelemben kezdetben ellenfelének, majd szeptember végétől lényegében ellenségének tekintette a Polgári Demokrata Pártot. A Szociáldemokrata Pártnak ugyanakkor közel sem volt olyan elítélő véleménye a PDP-ről. A SzDP szimpátiája a korábbi hagyományokból és abból a felfogásból táplálkozott, hogy a demokráciáért vívott harc szakaszában a PDP-ra még hosszabb ideig szükség lehet. Emellett a SzDP abban is reménykedett, hogy a Polgári Demokrata Párt esetleg jelentősebb számú szavazót von el a Kisgazdapárttól. Még szeptember második felében is elhangzottak a SzDP vezetésében olyan vélemények, és nem is a jobboldalról, amelyek elsősorban külpolitikai szempontból tartották feltétlenül szükségesnek, hogy „legyen jelentékeny Polgári Demokrata Párt”.²²¹ A SzDP magatartásának megfelelően a PDP is tartózkodott a vitáktól a szociáldemokratákkal.

A választási küzdelemben a Magyar Radikális Pártnak volt a leggyengébb a hangja. A párt határozottan antifasiszta politikája és radikális programja kedvező visszhangra talált a Kommunista Pártnál.²²² A Kisgazdapárt úgyszólván még említést sem tett a Magyar Radikális Pártról, létezését nem

²²⁰ A választási kampány megindulásakor a Kommunista Párt azzal számolt, hogy a választási küzdelemben a tulajdonképpeni ellensége a Demokrata Néppárt lesz. Jellemző, hogy Révai József 1945. aug. 30-i előadásában, amely a pártmunkások választási felkészítését célozta, abban jelölte meg a MKP-nak a Demokrata Néppárthoz való viszonyát, hogy „a legélesebben támadjuk, mint lényegében az egyház által támogatott sötét reakció pártját” (PI. Arch. 274/9 – 11). A Barankovics-féle csoport azonban visszalépett a választásokon való indulástól, Pálffyék pedig a Polgári Demokrata Párthoz csatlakoztak (Szabad Nép, 1945. szept. 30.). A MKP hangja azonban változatlanul ellenséges maradt a demokrata néppárti csoportokkal szemben, de ugyanakkor a PDP-val szemben is élesebbé vált. A Szabad Nép „Nők, ha botbüntetést akartok, szavazzatok Schlachta Margitra” c. okt. 7-i cikkében olyan élesen és elfogultan támadta Schlachtát, hogy az még a MKP egyik-másik tagjában is visszatetszést szült (PI. Arch. 2/15 – 11).

²²¹ PI. Arch. 253/1 6.

²²² Révai József fentebb idézett beszédében úgy foglalt állást a MRP-vel kapcsolatban, hogy „a Radikális Párttal nem állunk baráti viszonyban sem, de a legjobb nem foglalkozni vele” (PI. Arch. 274/9 – 11).

vette tudomásul. Az MRP a választási küzdelemben mindössze a Szociáldemokrata Párttal és a Polgári Demokrata Párttal keveredett egy alkalommal vitába. Erre a Haladás első számának vezércikke adott alkalmat. Zsolt Béla „Miért járunk külön utakon?” c. írásában azzal indokolta pártjának a politikai porondra lépését és a Haladásnak a megjelenését, hogy az illegális Kommunista Párton kívül a Magyar Radikális Párt volt az egyetlen politikai mozgalom, amely negyed századon keresztül sem fogadta el „tényleges, végleges és legális helyzetként a katonai puccsban és fehér terrorban született Horthy-rendszert, s akkor is folytatta ellene a szellemi küzdelmet, amikor a reálpolitika egyébként kifogástalan demokratikus pártokat arra kényszerítette, hogy a rezsimmel fegyverszünetet kössenek”.²²³ A Haladás fentebbi sorai miatt elsőként Faragó László tiltakozott a SzDP nevében a Népszava hasábjain „Levél Zsolt Bélához” c. cikkében. De nem sokáig váratott magára a Polgári Demokrata Párt „helyreigazító” válasza sem.²²⁴ A vitázó felek megállapításaiban külön-külön és együttesen is sok volt az igazság. De, legalább ugyanannyi volt a múlt megszüpítésére irányuló törekvés, s ezzel együtt az igazság eltorzítása. A választási küzdelem további menete szempontjából azonban nem elsősorban az igazság feltárása foglalkoztatta az érintetteket, hanem az, hogy a múlt kedvezőbb beállítása mennyire befolyásolja számukra a választási esélyeket.

A választási küzdelem tehát nem polarizálta világosan és egyértelműen jobb- és baloldalra a politikai erőket. A baloldal gyülekezésének legfontosabb feltétele a két munkáspárt közös listán való indulásával létrejött. De a közös listát a Szociáldemokrata Párt vezetőinek egy része csak átmeneti megoldásnak tekintette. A két munkáspárt közötti ellentétek sem szűntek meg véglegesen, hanem inkább csak „elhalkultak”. A SzDP és a baloldali egység harmadik lehetséges „alkotó elemének”, a NPP-nak a kapcsolatai pedig nemhogy javultak volna, hanem a feszültségig fokozódtak. A PDP és a MRP közül az előző jobbfelé, az utóbbi viszont balfelé tájékozódott. De ezek magatartása a bal- és jobboldal erőviszonyain számottevően nem változtatott. Amíg azonban a baloldalt különféle ellentétes, valóságos és vélt sérelmek gyengítették és lényegében megosztották, addig a jobboldal egysége — a Kisgazdapárton keresztül — a budapesti törvényhatósági választások idejére ha még nem is volt teljesen befejezett tény, de igen közel állt ahhoz. A fentebbiekből következően a bal- és a jobboldal harca mindenekelőtt a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt ellentéteiben jutott kifejezésre. Szeptember végére ezek az ellen-

²²³ Haladás, 1945. okt. 1. Faragó, Zsolt Bélával ellentétben, azt hangsúlyozta: „Éppen a Szociáldemokrata Párt állott egyedül és egymagában cselekvő tényezőként a fasizmus elmúlt 25 éve alatt az ellenzéki porondon” (Népszava, 1945. okt. 2.).

²²⁴ Bálint Imre „A tényállás” c. vezércikkében helyeselte, hogy Faragó László elutasította a Haladás vádjait. De azzal már egyáltalán nem értett egyet, hogy Faragó „tiszteltetreméltó feledékenységéből” maga is elhomályosította a valóságot. „A valóság pedig az írta Bálint Imre —, „hogy e 25 év alatt a szociáldemokrata párt nem állt egyedül és egymagában cselekvő tényezőként az ellenzéki porondon. Az a párt, amelyhez nekem tartozni szerencsém volt, a Rassay Károly vezetése alatt álló Polgári Szabadságpárt hajthatatlanul, rendületlenül . . . kemény küzdelemben védte eszményeinket, a gaz fajvédelmi törvények tárgyalása idején már valóban a testi lét kockázatásával. Az a párt, amelyet néhai Vázsonyi Vilmos alapított, s melyet tragikusan elhunyt fia vett át, ugyanezt tette . . . nem egyszer, nemcsak a szociáldemokrata párttal együtt, hanem sokáig nélkülük, amikor a munkásságnak a törvényhozásban képvisellete nem volt. . . Szellemi és erkölcsi örökösük, a polgári demokrata párt pedig folytatta küzdelmüket. Ez az igazság” (Világ, 1945. okt. 3.).

tétek már olyan mélyek voltak, hogy a két párt viszonyának legalábbis részleges rendezése, illetőleg a belpolitikai feszültség enyhítése nélkül már nemcsak a választások megtartásáról, hanem a koalíciós kormányzás akkori és jövőbeni biztosításáról is alig lehetett szó. Ezek a körülmények készítették a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt vezetőit arra, hogy szeptember 23-án tárgyalóasztalhoz üljenek és legalább átmenetileg „modus vivendi”-t találjanak a kialakult helyzetben.

A Kommunista Párt és a Kisgazdapárt politikai bizottságainak együttes ülésén sikerült közös nevezőre jutniok abban, hogy a MNFF pártjainak az együttműködésére feltétlenül szükség van, és ezért be kell szüntetni a sajtóban és a választási gyűléseken az egymás elleni támadásokat.

A Kisgazdapárt vállalta, hogy sajtója, mindenekelőtt a Kis Újság, a jövőben a párt hivatalos politikájának a vonalán halad, és nem ad helyet népi demokrácia- és kommunistaellenes megnyilatkozásoknak.

Kölcsönösen ígéretet tettek arra, hogy alsóbb szerveiket utasítják a megállapodás szellemének megfelelő magatartásra. Végül elhatározták egy három-három tagból álló bizottság kiküldését, amelynek feladatául a szóbanforgó egyezmény végrehajtásának ellenőrzését jelölték meg.²²⁵

A MKP és a FKGP szeptember 26-i megállapodása látszólag kölcsönös engedményeken alapuló kompromisszum volt. A Kommunista Pártot az készítette ennek az egyezménynek a megkötésére, hogy mindenáron el akarta kerülni a bulgáriaihoz és a romániaihoz hasonló helyzet kialakulását. A Kommunista Párt a közös lista létrehozása után, a budapesti törvényhatósági választásokon jelentős többségre számított, de a nemzetgyűlési választások kilátásait is meglehetősen optimistán ítélte meg a maga szempontjából.²²⁶ A választások elhalasztása tehát – úgy vélte – elsősorban számára lenne hátrányos. A Kisgazdapártban a budapesti törvényhatósági választások kimeneteletét illetően megoszlottak a vélemények, nem így a nemzetgyűlési választásokkal kapcsolatban, ahol csak a többség megszerzésének arányát vitatták.²²⁷ A Kisgazdapárt egyébként szívesen látta volna a választások későbbi időpontban történő lebonyolítását, mert a párton belül kialakult eléggé általános vélemény szerint az idő „nekik dolgozott”. A belpolitikai feszültségnek válságba menő átfejlődése azonban nem minden körülmény között látszott szolgálni a Kisgazdapárt érdekeit. Építhetett ugyan a nyugati nagyhatalmak támogatására, de az sem változtatható azon a tényen, hogy Magyarországon csak a szovjet hadsereg tartózkodott, és a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak az elnöke, K. J. Vorosilov személyében, a Szovjetunió képviselője volt. A Szovjetunió pedig – a fegyverszüneti egyezményből adódó kötelezettségeiből kifolyólag – minden bizonnyal nem nézte volna tétlenül a nyugati támogatást élvező jobboldali erők akcióit, népi demokráciaellenes tevékenységét. Emellett a helyzet kiéleződése nyomán keletkezett politikai tömegharcokra, az „utcai küzdelemre” a Kisgazdapárt még nem érezte magát elég erősnek. Nem is beszélve arról, hogy a jobbszárny pártonbelüli felülkerekedését a centrum sem tartotta kívánatosnak, a balszárny pedig esetleg kénytelen lett volna a pártszakításig elmenni, ami viszont a Kisgazdapárt meggyengülésével és

²²⁵ PI.Arch. 274/7–212.

²²⁶ Szabad Nép, 1945. szept. 13.

²²⁷ *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947. Kézirat.

elszigetelődésével járt volna. Ilyen körülmények között került tehát sor a két párt közötti fentebbi megállapodásra.

A Kommunista Párt a megállapodást igyekezett fegyelmezetten betartani. A választási gyűléseken közvetlenül nem esett szó a Kisgazdapártról. A kommunista sajtó is elkerülte a névre és címre szóló bírálatokat. A cikkek a „demokrácia jobboldali elemei”-nek a demokratikus pártok „jobboldalán elhelyezkedők”-nek a tevékenységéhez fűztek megjegyzéseket.²²⁸ Ezt a mértéktartást a Kommunista Pártnak nem kevés erőfeszítés árán sikerült csak megőriznie. Hiszen a kisgazdapárti sajtó beszüntette ugyan a Kommunista Párt elleni támadásokat, és Tildy Zoltán rendreutasította pártjának engedetlen politikusait és tagjait, de ettől eltekintve a FKGP lényegében semmit nem tett a megállapodások végrehajtása érdekében.²²⁹ Sőt, a kisgazdapárti választási propaganda sok tekintetben a korábbiakhoz képest is fokozta kommunista-ellenességét és jobboldali jellegét. A katolikus egyház papjai révén a Kisgazdapárt olyan erősítéshez jutott, amellyel akkor még egyetlen más párt sem versenyezhetett.

A Kommunista Párt s vele együtt a másik két baloldali párt — bár azok koránt sem voltak olyan tartózkodóak a FKGP-val folytatott vitában — elég későn vette észre és vonta le a szükséges következtetéseket abból, hogy a Kisgazdapártnak nem a politikája és a választási célkitűzései változtak meg, hanem kizárólag a módszerei.

Így érkezett el a Kommunista Párt és a többi baloldali párt — bizonyos szempontból visszafogott aktivitással — a budapesti törvényhatósági választások napjához, amikor a Kisgazdapárt és a mögötte felsorakozó jobboldal tevékenysége egyre erőteljesebbé és összehangoltabbá vált.

(A tanulmány befejező részét következő számunkban közöljük.)

²²⁸ Jellemző, hogy a Szabad Nép „Miről döntünk október 7-én?” c. cikkében a kisgazdapárti jobboldal agitációjában a választások előtt közvetlenül oly nagy szerepet kapott kérdést, hogy ti. a választáson világnézeti kérdésekről is dönteni kell, — úgy cáfolta meg, hogy csak közvetve nevezte meg azt a pártot, amely a szóbanforgó kérdést felvetette: „A választásokon tehát nem úgynevezett »világnézeti« kérdésekről kell dönteni, nem arról, hogy szocializmus legyen-e Magyarországon vagy kapitalizmus, arról sem, hogy a vörös zászló szebb-e vagy a háromszínű. Dönteni a magyar demokrácia jobbszárnya és balszárnya között kell” (Szabad Nép, 1945. okt. 3.). A lap egy másik számában megjelent cikk, amely lényegében ugyancsak a Kisgazdapárt választási propagandájával foglalkozott, szintén a „demokrácia jobboldali elemei”-ről írt, akik „azt a látszatot igyekeznek kelteni, mintha ők tulajdonképpen nem is tartoznának az országot kormányzó táborhoz, és ezért semmiért sem volnának felelősök. Úgy szeretnének fellépni a választási harcban, mintha ők ellenzék volnának a kormánnyal szemben” (Szabad Nép, 1945. okt. 5.).

²²⁹ Kecskeméti Lapok, 1945. okt. 4.

Ш. Балог:

Выборы в Национальное собрание Венгрии 4 ноября

1945 года

Часть I.

Резюме

В Венгрии в месяцы, последовавшие за окончанием второй мировой войны, одним из важнейших внутривнутриполитических событий явились выборы в Национальное собрание, которые имели целью, во-первых, выяснение соотношения внутривнутриполитических сил в стране, во-вторых, прекращение временного характера как законодательства, так и самого правительства. Вместе с тем эти выборы имели и немаловажное международное значение, ибо Англия и США ставили вопрос о заключении дипломатических отношений со странами бывшей гитлеровской коалиции — следовательно и с Венгрией — в зависимости от проведения «свободных и демократических» выборов. Одновременно проведение выборов они поставили и в качестве условия подписания мирного договора. Кроме того, международный интерес, проявляемый к выборам в Венгрии, увеличивало то обстоятельство, что из побежденных стран Средней Европы первые выборы состоялись именно в Венгрии.

Начиная с мая 1945 года, политическая и организационная подготовка к выборам занимала все большее место в планах и в деятельности функционировавших в то время в стране партий — Коммунистической партии Венгрии, социал-демократической партии, национально-крестьянской партии, независимой партии мелких сельских хозяев и буржуазно-демократической партии. Подготовка к выборам продолжалась несмотря на то, что вследствие тактических ухищрений партии мелких хозяев, представлявшей решающее большинство буржуазных правых элементов, и попыток вмешательства западных союзных держав, по существу до конца августа не были ясны ни время, ни способ проведения выборов.

Первая фаза предвыборной борьбы между партиями завершилась принятием закона о праве голоса. 12-го сентября Временное национальное собрание обсудило, а затем приняло закон о праве участия в выборах (один из наиболее демократических законов о выборах и в международном масштабе). Согласно этому закону право участвовать в выборах было дано каждому гражданину Венгрии, которому ко времени выборов исполнилось 20 лет и который 1 сентября 1945 года проживал на территории Венгрии в границах, действительных на 31 декабря 1937 года. Число мандатов заранее не было определено, было лишь решено, что на каждые 12 000 действительных голосов придется один мандат. По сути дела лишены права голоса были только крупные руководители бывшей фашистской партии, и фашистских организаций, военные преступники и враги народа, интернированные нацистские и фашистские элементы. Коммунистическая партия Венгрии, социал-демократы и национально-крестьянская партия в вопросе о праве участия в выборах занимали, по существу, единую позицию. В отличие от них независимая партия мелких сельских хозяев требовала введения в закон установления избирательных округов не по числу жителей, а в соответствии с небольшими географическими и административными единицами, независимо от количества живущего там населения. Кроме того она требовала право контроля за проведением выборов со стороны судов, а также введения обязательного участия в выборах. В отношении двух первых вопросов было заключено компромиссное соглашение, последнее же требование Временное национальное собрание отвергло. Но еще большие внутривнутриполитические осложнения вызывало то обстоятельство, что партия мелких сельских хозяев пыталась поставить свое согласие с законом о праве участия в выборах в зависимости от предварительного обеспечения для себя важных постов в государственном аппарате. Вследствие этого практически возникла опасность, что выборы в Венгрии могут свернуть на болгарский или румынский «путь».

Примерно одновременно с принятием закона о праве участвовать в выборах прояснились и прочие связанные с проведением выборов вопросы. Было решено, что в качестве «генеральной репетиции» к выборам в Национальное собрание в начале ноября будут проведены выборы в будапештское городское управление и лишь после них — в Национальное собрание.

В течение сентября партии познакомили общественное мнение со своими предвыборными программами и целями. Коммунистическая партия Венгрии, социал-демократическая партия и национально-крестьянская партия, составлявшие левое крыло Венгерского национального фронта независимости, построили свои программы в главных чертах на основе демократической, антифашистской, антифеодальной и антиимпериалистической

программы, принятой Национальным фронтом независимости в декабре 1944 года. Эти партии стремились завоевать голоса рабочего класса, трудового крестьянства и средних слоев городского населения. Независимая партия мелких хозяев не выработала к выборам особой программы. Ее предвыборная пропаганда отличалась бросающейся в глаза двойственностью. На словах она не выступала против Национального фронта независимости (членом которого она также была) и его программы, но в то же время на деле, в своей пропаганде, косившей выражено антикоммунистический и антисоветский характер выдвигала на передний план защиту религии, частной собственности и независимости «отечества». В городах партия мелких хозяев выступала как представительница «единства буржуазии», в селах — как представительница «единства» национального, на самом же деле она стремилась привлечь на свою сторону всех тех, кто не был приверженцем социализма, и кто, глядя в будущее, считал единственной возможной для себя альтернативой капиталистической строй. Буржуазно-демократическая партия оставалась в общем на буржуазно-демократической платформе, но в отличие от партии мелких хозяев не использовала национализм в качестве предвыборного средства.

Коммунистическая партия Венгрии считала своим союзником в выборах в будапештское городское управление социал-демократическую партию, а в выборах в Национальное собрание — также и национально-крестьянскую партию. Обе рабочие партии объединились в Будапеште в общий предвыборный блок под названием «Фронт единения трудящихся», однако вследствие сопротивления правого крыла социал-демократов создание этого блока было достигнуто только в самый последний момент. В Будапеште в предвыборной борьбе наиболее сильно обострились противоречия между Фронтом единения трудящихся и партией мелких хозяев, в ходе же подготовки выборов в Национальное собрание — между коммунистической партией и партией мелких хозяев. Эти противоречия иногда доходили до самых острых стычек. Политическое положение перед выборами осложняло еще то обстоятельство, что в ходе предвыборной борьбы между левыми партиями обнаружилось серьезное расхождение, в результате которых тесная смычка этих партий оказалась неосуществимой. В то же время при помощи католической церкви единство партии мелких хозяев и прикнувших к ней правых все больше укреплялось, а проводимая ею предвыборная борьба становилась все сильнее и единодушнее. Такова была ситуация, в которой политические партии Венгрии подошли к выборам в будапештское городское управление.

S. Balogh:

Les élections d'assemblée nationale, du 4 novembre 1945, en Hongrie

Part I

Résumé

L'important évènement de la politique intérieure pendant quelques mois après la seconde guerre mondiale fut l'organisation des élections d'assemblée nationale. Les élections devaient remettre au point les forces de la politique intérieure et faire cesser le caractère provisoire de l'assemblée législative et du gouvernement. En tout cas, l'importance internationale des élections avait été considérable. L'attitude de l'Angleterre et des Etats Unis à entrer en relation diplomatique avec les pays de la précédente coalition hitlérienne, ainsi avec la Hongrie dépendait de l'organisation des élections «libres et démocratiques». De la part de l'Angleterre et des Etats Unis la signature de paix a été soumise à cette condition. La circonstance que parmi les pays vaincus en Europe Centrale, la Hongrie fut la première à tenir des élections générales, a attiré davantage l'intérêt international.

Dès le mois de mai 1945 dans les pays et les activités des partis politiques en fonction — le Parti Communiste Hongrois le Parti Social Démocratique le Parti Paysan National, le Parti Inlégal des Petits Propriétaires et le Parti Démocratique Bourgeois — ont joué un rôle important la préparation politique et les Statuts des partis, quoique, le Parti des Petits Propriétaires représentant la majorité de la Droite du Parti Bourgeois manoeuvrait d'autre part, et les grandes puissances faisaient des tentatives d'intervention, — jusqu'à la fin du mois d'août, pratiquement la date et l'accomplissement des élections ne furent définis.

La première phase de la lutte électorale des partis signifiait l'acceptation de la loi électorale. Le 12 septembre l'Assemblée Nationale Provisoire a traité puis a accepté la loi électorale qui était même au point de vue international une des plus démocratiques formes de législation.

En vertu de la loi électorale tous les citoyens hongrois ont obtenu le droit de vote, qui — au moment des élections — ont accompli leur vingtième année et domiciliaient en Hongrie le 1-er septembre 1945, entre les frontières de 31 décembre 1937.

La loi électorale n'a pas défini à l'avance le nombre des mandats mais pour gagner un mandat, il fallait obtenir 12,000 voix valables.

Cette loi électorale n'a exclu du droit de vote que les dirigeants des partis et des syndicaux fascistes, les criminels de guerre et les criminels antipopulaires, les personnes fascistes et les personnes du parti croix fléchée internées.

Par rapport du droit de vote le Parti Communiste Hongrois le Parti Socialdémocratique, le Parti Paysan National avaient une position d'esprit unie. Par contre le Parti Indépendant les Petits Propriétaires voulait insérer dans la loi des circonscriptions électorales comprenant des unités géographiques et administratives sans regard au nombre des habitants, puis la juridiction de contrôle des tribunaux et la participation obligatoire dans les votes. Concernant les deux premières questions, il fut établi un compromis mais en ce qui concerne la dernière, l'Assemblée Nationale Provisoire l'a rejetée. Un problème sérieux de la politique intérieure s'est présenté par le Parti Indépendant des Petits Propriétaires qui faisait dépendre son consentement des conditions: obtenir préliminairement des positions de pouvoir d'Etat, droit électorale et l'organisation des élections. Pratiquement aussi s'est posée la possibilité que les élections de la Hongrie se dirigent vers la «voie» bulgare et roumaine.

En même temps de l'acceptation de la loi législative d'autres questions se rapportant aux élections, en général, se sont éclaircies. Un accord s'est formé qui précède les élections d'assemblée nationale, comme «d'avant première» au début d'octobre on tiendra les élections municipales et seulement après celles-ci, les élections d'assemblée nationale.

Au cours du mois de septembre les différents partis ont fait connaître avec le public leur programme et leur visée. Les partis formant la gauche du Front National Hongrois Indépendant — le Parti Communiste Hongrois, le Parti Paysan National, le Parti Socialdémocratique — ont fondé leur programme sur la base du programme antifasciste, antiféodal, antiimpérialiste démocratique, admis par le Front Hongrois National Indépendant, en décembre 1944.

Ces partis désiraient recruter leur électeur de la classe ouvrière, du paysan travailleur et du rang moyen des habitants de ville. Le Parti Indépendant des Petits Propriétaires n'a pas élaboré un programme séparé. Dans sa propagande électorale paraissait une différence marquante: en paroles il n'a pas refusé le programme du Front National Hongrois Indépendant, dont d'ailleurs il a été membre, mais par sa propagande il souligna avec l'accent contre communiste et contre soviétique la défense de la religion, la défense de la propriété privée et la défense de l'indépendance de la patrie. Le Parti Indépendant des Petits Propriétaires se présentait à la capitale «l'unité bourgeoise» et à la campagne «l'unité nationale» ce qui signifiait en réalité qu'il a voulu grouper tout le monde autour de lui, qui n'a pas été adepte du socialisme et qui, visant l'avenir, a considéré le régime capitaliste pour l'unique alternative. Le Parti Démocratique Bourgeois dans sa propagande est resté sur la voie de la démocratie bourgeoise, mais contrairement du Parti Indépendant des Petits Propriétaires, en général, n'a pas employé pour moyen électorale le nationalisme.

Le Parti Communiste Hongrois aux élections municipales de la capitale a considéré pour son alliée le Parti Socialdémocratique et aux élections d'assemblée nationale il s'alliait au Parti Paysan National. Les deux partis ouvriers dans la capitale ont formé un bloc commun électorale, intitulé «Front Unique des Travailleurs», mais à cause de la résistance de la droite socialdémocratique a réussi seulement aux derniers moments à le réaliser. Les contradictions s'aggravaient et menaient à des incidents dans la compétition électorale de la capitale entre le Front Unique des Travailleurs et le Parti Indépendant des Petits Propriétaires et dans le pays entre le Parti Communiste Hongrois et le Parti Indépendant des Petits Propriétaires. La circonstance politique, avant les élections se compliquait à cause des différends intervenus parmi les partis gauches, par conséquent le ralliement des partis ne s'est pas réalisé. En même temps, le Parti des Petits Propriétaires et sa campagne électorale étant soutenu par l'unité de la droite — surtout avec la collaboration de l'Église catholique — est devenu de plus en plus fort et coécuté. Les partis politiques en Hongrie sont arrivés ainsi aux élections municipales de Budapest.

Orbán Sándor:

A demokratikus agrárforradalom és a parasztság rétegződésének problémái a felszabadulás után

A felszabadulást követően lezajlott két — a demokratikus majd a szocialista — agrárátalakulás egymáshoz való viszonyát vizsgálva, nyomban feltűnik a közöttük mutatkozó feltételezettség. Nemcsak abban, a vonatkozásban látható ez, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakítása soha nem történhetett volna meg a nagybirtok-rendszer forradalmi úton való felszámolása nélkül. Azért is adódik e feltételezettség, mert maga a nagybirtok-rendszer felszámolása, lett légyen az bármennyire radikális, semmiképpen nem oldhatta volna meg sem a parasztság rétegződéséből következő meg-megújuló szociális ellentmondásokat, sem a mezőgazdasági termelőerők és termelés fejlődésének meggyorsítását. A parasztság, valamint a mezőgazdasági termelőerők fejlődésének teljes felszabadítása feltételezte azok szocialista útra való átvezetését. Mindez egyszersmind elkerülhetetlen volt a szocialista hatalom számára, amely tartós bázist falun mindenekelőtt a belső tagoltságtól és ellentéteitől megszabadított egységes paraszti osztályban nyerhet. Ez szinte alapigazságnak tekinthető. Mégis feltűnik, hogy a földreformmal és a demokratikus agrárfejlődéssel foglalkozó első úttörő jelentőségű történeti munkák¹ kivételével nemigen található olyan tudományos igényű mű, amely érdemben vizsgálná vagy akárcsak jelezné, hogy mennyire korlátozott megoldást hozhatott eme, egyébként történetileg elkerülhetetlen és igen jelentős lépés. Azok az igényesebb munkák, amelyek valamely más — pl. közgazdasági² — aspektusból tárgyalják a felszabadulást követő agrárfejlődés kérdéseit, nem mellőzik ugyan teljesen a történeti momentumokat, de az imént említetteknek, részint a szociális rétegződés, részint a szövetségi politika fejlődése szempontjából feltett és értelemszerűen csak részben megválaszolt kérdéseikhez nem csatlakoznak. Ehhez képest, könnyen úgy lehetett, hogy a földreform végrehajtása negyedszázados fordulója is inkább a beteljesülés ünneplésének tűnt, semmint a leszámolás kezdeteire való emlékezésnek. Nem kétséges, e két hangulati, vagy — ha úgy tetszik — történeti értékmutató, éppen a rá jellemző viszonylagosság folytán, nem zárja ki egymást, mégis — most már a negyedszázados évfordulótól elvonatkoztatva — a súlyozásukhoz való viszony egyben a marxistáknak az agrárátalakulás egészéhez való viszonyát is jelzi.

¹ *M. Somlyai Magla*: Szabadulás és magvetés (Az 1945-ös földreform történetéből). 1961. *Üö.*: Az 1945-ös földreform. Földreform 1945. Tanulmány- és dokumentumgyűjtemény. Kossuth Kiadó. 1965. *Szakács Sándor*: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1964. Mindkét szerzőnek további értékes tanulmányai is jelentek meg erről a tárgykörrel.

² *Fazekas Béla*: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó. 1967.

Ilyenképpen nem érdektelen tehát a demokratikus agrárforradalom néhány problémájáról, közelebbről a paraszti rétegződés megoldatlanul maradt feszültségének szociális és politikai szövetségi vonatkozásairól szólni. Mindez azért is indokolt, mert az egységes parasztság kialakításának legkedvezőnél tartva, különösen nem nélkülözhető (me)csatály közvetlenbb tegnapjának tanulmányozása. Jelen tanulmány is, figyelembe véve e szempontokat, e rétegződésről és motívumairól kialakított ítéletekhez képest kíván adalékokat, vagy árnyaló megállapításokat nyújtani, alapvetően a demokratikus agrárforradalom körülményeinek és eredményeinek vizsgálata által.

*

A mezőgazdaság és a parasztság felszabadulás előtti viszonyait találóan jellemezték akkor, amikor hazánkat a „hárcmillió koldus” országaként emlegették. A majdnem 4,6 milliós agrárnépességből azok az *agrárnincstelének és félproletárok* számíthatók a hárommillióhoz, akik vagy semmivel, vagy mindössze 5 kat. holdon aluli ingatlannal rendelkeztek. Ezek az agrárnépességnek 1941-ben több mint kétharmadát (67,4 %) tették ki, míg az 5–25 kat. holdas *kis- és középparaszti rétegekhez* mindössze 25,5%, a 25 kat. holdnál nagyobb területtel rendelkező módos és gazdagparaszti, valamint úri birtokos rétegekhez pedig 7,1% tartozott.³

Am utóbbiak elhatárolása alapvető jelentőségű. E felső kategóriákban ugyanis a még az 1%-nak is csupán töredékét (0,4%-ot) képviselő *úri birtokosok* kezén az ország területének mintegy 40%-a volt. Csupán a 200 kat. holdas birtokhatáron alul számolhatunk *gazdagparasztokkal*, és még itt sem minden esetben, mert nemcsak jogi személyek, de úri birtokok is előfordulhatnak ebben a kategóriában. Ezt legfőjebb az ellensúlyozza, hogy helyenként 200 kat. holdnál nagyobb parasztbirtok is található. Éppen így nem könnyű a gazdagparaszti kategória alulról való elhatárolása. Nemcsak azért, mert a polgári statisztika nem ismert ilyen megkülönböztetést, és szisztematikusan vagy 20, vagy 50 kat. holdas határral operált. Azért is, mert a felszabadulás után, s főképpen a gazdagparasztság korlátozása és felszámolása idején a 25 kat. holdas határt követő statisztikai felvétel és politikai gyakorlat maga is torz volt. S éppen a lenini ismérvekre figyelünk akkor, amikor számításba vesszük, hogy ebben a kategóriában nem csupán *alapvetően*, hanem majdnem *kizárólag* családi munkaerőre éjülő gazdaságokkal van dolgunk. Mind az egyidejű vizsgálatok, mind a statisztikák alapján végzett becslések azt bizonyítják, hogy az elsősorban idegen munkaerő kizsákmányolására újult tőkés paraszti gazdaság nem sokkal 50 kat. hold alatt kezdődik.⁴ S ha mindent tudva, a továbbiakban mégis alacsonyabb területhatárakkal is számolunk, az statisztikai forrásaink korlátjaiból fakad. Ez azonban nem ment fel tennünket attól, hogy jelezzük, e zónában inkább módos középparasztokról, semmint gazdagparasztokról van szó.

³ Az 1960. évi népszámlálás. 6. Foglalkozási adatok. Pp. 1963. 70–71. l.

⁴ Az 1935. évi mezőgazdasági összeírás szerint csak 50 kh-on felüli gazdaságkategoróriában haladja meg az állandó cselédek, alkalmazottak száma a gazdaságok számát. E határ alatt 20 kh-ig még két gazdaságra sem jut egy állandó cseléd. Magyar Statisztikai Közlemények, 112. köt. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai 1935. 66. l. Fölszabadulás utáni vizsgálatok elezmése ld. *Orbán Sándor: A gazdagparasztság helyzete és fölszámolásának kezdetei a fölszabadulás után. Agrártörténeti Szemle, 1968. 3–4. sz. 410–411. l.*

A parasztság e nagyfokú polarizáltsága és ezen belül különösen az agrár-szegénység ily nagy aránya szinte párját ritkította és teljesen egyedülálló volt a szomszéd országok körében (legfeljebb — ha más-más fejlődési feltételekkel is — Ausztria és Lengyelország fogható hozzá, főleg a felső kategóriákba — a 100 ha-on felüli területtel rendelkezőkhöz — tartozók nagy aránya folytán). Az ehhez alapul szolgáló földbirtokmegoszlást egyébként jól ábrázolja egy a második világháború előestéjén készült agrárstatisztikai felvétel.

A földbirtokmegoszlás 1935-ben⁵

A földbirtokok					
nagyságcsoportja (kat.h)	száma	%	területe (kat.h)	%	átlagterülete (kat.h)
0—5	1 184 783	75,2	1 631 246	10,1	1,38
5—10	204 471	12,5	1 477 376	9,2	7,23
10—20	144,186	8,8	2 025 946	12,6	14,05
20—50	73,663	4,5	2 172 300	13,5	29,49
50—100	15,240	0,9	1 036 162	6,5	67,99
100—200	5,792	0,3	805 164	5,0	139,01
200—1000	5,202	0,3	2 124 801	13,2	408,46
1000 fölött	1,070	0,2	4 608 849	29,9	4 307,20
összesen	1 634 407	100,0	16 081 844	100,0	9,84

A táblázat adatainak kommentálása helyett legföljebb azt a kiáltó kontrasztot húzhatnánk ismételtén alá, amely a töredékszázaléknyi nagybirtokos gazdagsága, valamint a birtokosok háromnegyedének mindössze 10%-os területi részesedése között fönnállott. Sietünk megjegyezni, hogy e birtokmegoszláson mit sem változtatnak a közel hárommillió kat. hold területre kiterjedő földbirtokok, mivel azok döntően ugyancsak a magasabb kategóriákban koncentrálnak és az alacsonyabbak fele menet egyre inkább a birtokterületből való részesedés alatt marad arányuk.⁶

A parasztság nagyfokú polarizáltságában, persze, nem egyszerűen és csupán a mezőgazdaság „porosz utas” tőkés fejlődésének hatása mutatkozik. S arról sincsen szó, hogy e polarizáltság — legalábbis a felszabadulást közvetlenül megelőző évtizedekben — valamiféle felgyorsult belső felbomlási folyamat eredményeképpen állott volna elő. Ennek kizárását bizonyítják a 944. lapon levő táblázat adatai is.

A táblázat adataihoz még kiegészítésképpen hozzá kell tennünk, hogy egyidejűleg a nincstelen agrárnépesség keresőinek (napzámosok, cselédek) száma egyazon színvonalon maradt (1910-ben 768,5 ezer, 1941-ben 772,4 ezer),

⁵ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben II. Magyar Statisztikai Közlemények 102. köt. 19* l. Megjegyzés: a) Az itt feltüntetett adatok csak azokat a földbirtokokat foglalják magukban, amelyekhez földadó alá eső (művelhető) terület is tartozik. Ezért nem tartalmazzák az ország egész területét (16 172 627 kat. h.). b) Mivel a kincstári és helyi közösségi (törvényhatósági, községi, közbirtokossági stb.) birtokok jórészt a 200 kat. holdnál nagyobb kategóriákban helyezkednek el, az itt feltüntetett 0,5%-nál valamivel kevesebb becsülhető az úri birtokok aránya (0,4%).

⁶ Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben Uo. 112. köt. 65* l.

A gazdasággal rendelkező agrárnépesség gazdaságnagyság szerinti tagozódása 1910—1941 között⁷

Év	Összes gazdasággal rendelkező agrárnépesség	Ebből					
		0—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—
		kat. hold gazdasággal rendelkező					
1910	539 065	208 944	140 635	107 383	60 899	11 964	9240
1920	556 083	225 691	155 588	100 163	55 744	10 894	8003
1930	698 649	333 745	178 342	111 123	57 308	10 750	7381
1941	787 449	402 649	171 097	129 009	66 388	11 246	7060

kivéve az 1920. esztendei népszámlálás alkalmát, amikor e szám átmenetileg több mint 200 ezerrel földuzzadt.⁸

Adataink azonban nemcsak arról vallanak, hogy a polarizáltság anélkül következett be, hogy megcsappantotta volna a parasztság 5-től 20 kat. hold területtel rendelkező középső rétegeinek (a kis-, középparasztságnak) a számát és visszajára fordította volna annak számbeli gyarapodását, de ennél többről, arról is, hogy egyidejűleg az 50 kat. holdnál nagyobb területtel rendelkező felsőbb (tőkés paraszti és úri) kategóriákban bizonyos mérsékelt csökkenés játszódott le mind számban, mind pedig arányukat tekintve. Mindezt messze nem ellensúlyozhatta az e kategóriákhoz tartozó gazdaságok egyenkénti átlagterületének igen minimális növekedése sem.⁹ Az itt tapasztalható csökkenéssel szemben viszont a skála másik oldala (5 kat. holdon aluliak) jelentősen kiszélesedik és területileg gyarapszik. Mégis e folyamat még így is e kategóriához tartozó gazdaságok átlagterületének 40 év alatt 1,6 kat. holdról 1,3 kat. holdra való összeszűkülése mellett ment végbe.¹⁰

Nem kétséges, ez utóbbiban jelentős szerepe volt a kisparaszti gazdaságok bizonyos, a terhek súlya alatt vagy öröklés folytán bekövetkező területi veszteségének, illetve tulajdoni elaprózódásának, mégis e több elemében is — mondhatni — rendhagyó folyamat magyarázatához akkor jutunk közelebb, ha az agrárnépesség tagozódásának illetén alakulását egyfelől a Monarchia fölbomlása utáni területrendezések következményeivel hozzuk kapcsolatba.¹¹ Az új országterületen ugyanis nemcsak a mezőgazdasági termelés feltételei romlottak, hanem az agrárnépesség struktúrája is kedvezőtlenebbé vált, mindenekelőtt a nincstelenek számának és arányának imént említett hatalmas földuzzadásával. Másfelől azonban a két háború között volt egy földreform.

⁷ 1960. évi népszámlálás 6. 57. l. (A táblázat adatai a mai országterületre vonatkoznak.)

⁸ Uo. 6. 41. l.

⁹ A 20—50 kat. holdas kategóriában 0,3 kat. hold, az 50—100 kat. holdasban 0,2 kat. hold, a 100—200 kat. holdasban 1,6 kat. hold gyarapodás mutatkozik gazdaságonként 1895 és 1935 között. 1895-re ld. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam. XXIV. köt. A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. Harmadik rész 28. l., 1935-re ld. uo. 105. köt. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben 8. l.

¹⁰ Kiss Albert (Mezőgazdaságunk fejlődése 1895—1935. évben. Bpest, 1944) 15 megyére kiterjedő, a területi azonosság követelményeit szem előtt tartó vizsgálata szerint e kategóriában az összes terület 5,6%-ról 9,9%-ra emelkedett.

¹¹ 1 km²-re a korábbi 64,2-vel szemben most 82,4 lakos jutott. Magyar Statisztikai Szemle, 1923. 289. l.

Ez ugyan messze elmaradt a szomszéd országokéhoz képest és az ország területének még 7%-át sem érintette, de mert több százezres paraszti tömeg érezte hatását, nem volt nyom nélkül való.¹²

Nem kétséges, az általa létrejött új parcellás gazdaságokhoz kapcsolódik a nincstelenség ideiglenesen felduzzadt számának az ellenforradalmi rendszer első évtizedében bekövetkezett gyors megcsappanása. Legföljebb az érdemel külön figyelmet, hogy ebben a megoldásban nemcsak a gazdagparasztság történetileg kialakult, igen korlátolt szerepe, hiányzó szerző és terjeszkedési lehetősége (sőt itt-ott hiányzó készsége) játszott közre. Jelentős szerepe volt az uralkodó osztályok ama kényszerűségének is, amely a biztosabb, de szűkebb paraszti tömegbázis megteremtésére irányuló tudatos akciókat a szociális elégedetlenség egyre félelmetesebb tömeges hordozóinak lecsillapításával parancsolta fölcserélni, vagy legalábbis összekötni. A nagybirtok tehát valójában nyert az agrárszegénység parcellás megkötésével („röghöz kötésével”, „földhöz láncolásával”¹³). S az a folyamat, mely egyidejűleg igen mérsékeltén a gazdagparaszti birtokoncentráció proletarizáló hatásában mutatkozott, messze elégtelen volt, hogy előbbi ellenében (pl. a Dunántúlon) a parcellás illúziókat ellensúlyozza. Legföljebb arra volt alkalmas, hogy némely régiókban (pl. az Alföldön) a nagybirtok reformjáért kialakítandó parasztegység helyett a gazdagparaszt-ellenes tendenciákat is elmélyítse.

A földreform, illetve az agrárszociálpolitikai problémák ilyen „megoldására” annál is inkább szüksége volt az uralkodó osztálynak, mert sem a kivándorlás, sem a belső ipari fejlesztéssel kapcsolatos igen lassú mobilizáció nem enyhített az agrárszegénység nagy számában a többszázezres nagyságrendű strukturális — burkolt és nyílt — munka- és kenyérelküliségben lecsapódó agrártúlnépesedésen. Ennek méreteivel kapcsolatban elég arra utalnunk, hogy — a hazánknál iparilag fejlettebb Csehszlovákiát kivéve — egyetlen szomszédos és méginkább kelet-európai vagy balkáni országban sem volt ilyen magas (1940-ben km²-ként csaknem 100 fő) a népsűrűség. S ebben különösen magas volt az agrárnépeség századunk első négy évtizedében abszolút számban további 400 ezerrel növekvő és még mindig 50% körüli arányt képviselő mennyisége, amely változatlanul messze fölötté maradt nemhogy a fejlettebb tőkés országokénak, de a közép-európai szomszédok (Ausztria, Németország, Csehszlovákia) már a századforduló előtt vagy körül jóval lényegi alá visszaszorult agrárlakosságának.¹⁴ Éppen ezért az ezen belüli polarizáltságban rejlő feszültség nem csupán fokozta az alapvető szociális ellentéteket, de azok egyik — a számarányokat tekintve — legfőbb tényezője volt (ez ugyanis 33%, a többi összes fizikai dolgozóé pedig 29% körül alakult¹⁵). Az agrárszegénység jelentette szociális probléma súlyát csak növeli, hogy ez a társadalmi hierarchia legalsó szintjén — a falukutatókkal szólva: a „társadalom alatt” — helyezkedett el.

A kép persze szimplifikáló lenne, ha nem jeleznénk azt a sajátos következményekkel járó történeti adottságot, hogy az itt áttekintett alapvető

¹² Mezőgazdasági Adattár I. Bpest. 1965. 45. l.

¹³ Ezeket a kifejezéseket az egyidejű hivatalos statisztika használja az 1920-as évek földreform-juttatásaival kapcsolatban. Az 1930. évi népszámlálás, II. rész. Általános jelentés 24 – 25. l.

¹⁴ Vö.: *Szabady Egon*: A társadalmi-foglalkozási átrétegződés és demográfiai határai. Bpest. 1962. 3. l. Magyarországra ld. 1960. évi népszámlálás 6. 36. l.

¹⁵ 1960. évi népszámlálás 6. 7. l.

kategóriák más-más súllyal voltak képviselve az ország különböző régióiban. Míg a — főleg 1000 kat. hold terület fölötti -- nagybirtok elsősorban a nyugati országrészeken, a Dunántúlon volt elterjedtebb, a gazdagparasztság döntően az Alföldön helyezkedett el. A kis- és középparaszti gazdaságok szintén a Dunántúlon találhatók nagyobb arányban. Az északi megyék birtokstruktúrája, mind a nagybirtok, mind a gazdag- és középparaszti réteg arányát illetően, előbbiekhez képest közelebb állott az országos átlaghoz. Nem így az agrárszegénység elterjedtsége. Ez — nem kis részben a nagyobb szaporodás folytán is — minden szempontból az északi megyékben volt a legerősebb, melyet aztán az Alföld, a félproletárok arányát tekintve pedig a Dunántúl követ. Ám az utolsó helyen álló Dunántúlról feltétlen meg kell azt is jegyezni, hogy a nincsteleneken belül (de az összes agrárkeresőkön belül is) éppen a nagybirtok elterjedtsége folytán nagyobb volt a gazdasági cselédség aránya, mint az ország bármely más részén.

A birtokstruktúra regionális alakulásában különösen a nagybirtok és a gazdagparasztság jelenléte között -- ha nem is következetesen — bizonyos negatív korrelációt figyelhetünk meg, amennyiben az egyik kizárja, vagy legalábbis visszaszorítja a másikat. Hozzáteve azonban, mindez sokkal inkább évszázados adottság, semmint annak következménye, hogy időszakunkban az egyik a másik rovására különös aktivitással terjeszkedett volna. Ugyanakkor a kis- és középparasztság ott található tömegesebben, ahol a nagybirtok is elterjedtebb. Nem mutatkozik viszont — sem egymást feltételező, sem kizáró — kölcsönös összefüggés az agrárszegénység és a birtokmegoszlás között, mert előbbi nem elsősorban a munkaalkalmat nyújtó birtok- illetve gazdaságtípusokkal együtt, hanem azoktól függetlenül (pl. Északon) jelentkezett nagyobb súlylyal. Nos az ebből támadt külön feszültség, amely akkor csak részben vezetőddhetett le a belső (summás, kubikus stb.) munkásvándorlással, éppen úgy sajátossága volt e regionális tagozódásnak, mint a kevés nagybirtokkal, de több gazdagparaszttal rendelkező régiók (pl. az Alföld több megyéje) parasztságán belüli ellentétek jelentkezése. Ugyanakkor a nagybirtok és a parasztság közti ellentmondás pedig — a tudati szférában való tükröződés bármely foka ellenére vagy mellett is — ott látszott tárgyilag a leginkább adottnak, ahol e két tényező (mint pl. a Dunántúlon) konkrét tömegességgel jelentkezett.

A szociális problémák megoldatlansága mellett súlyos terhet jelentett a mezőgazdaság üzemi elmaradottsága is. Az ország területének közel egyharmada olyan nagybirtokosok kezén volt, akik nemcsak azért, mert bővében voltak az alapvető mezőgazdasági termelőeszköznek: a földnek, hanem részben azért is, mert (pl. egyházi nagyjavadalmaknál, hitbizományoknál) birtokosi jogi státusuk korlátozta őket az egyébként is nehezen biztosítható kölcsöntőke megszerzésében, többnyire elhanyagolták a technikai fejlesztést szolgáló üzemi investálásokat. Ugyancsak ebben az irányban hatott a munkapiac állandó kínálata folytán bőven és olcsón rendelkezésre álló emberi munkaerő. Nem véletlen tehát, ha a számarányuk csökkenése mellett is, az 1930-as esztendőkre a 40 évvel korábbihoz képest, a gazdasági cselédek apadása mellett, az olcsóbban alkalmazható napszámosok egységnyi területre jutó száma még nőtt is valamelyest a 100 kat. holdon fölüli gazdaságokban.¹⁶ Ám előbbieket mellett

¹⁶ F gazdaságokban 100 kat. hold szántóra 1895-ben 4,9, 1935-ben 4,7 gazdasági cseléd, 100 kat. hold szántó-, kert-, rét- és szőlőterületre pedig 1890-ben 4,6, 1930-ban 4,9 napszámos jutott. *Kiss Albert*: i. m. 114. l.

azt sem lehet szem elől téveszteni, hogy a nagybirtokosoknak mind a politikai hatalomban való közvetlen részvétele, mind a bank- és ipari tőkével való összefonódottsága olyan forrásokot és manipulációs lehetőségeket nyitott és biztosított, amelyek nagyban fölmentették őket az egyébként is aggasztó jövővel terhes nagybirtok üzemfejlesztésének gondjaitól.

Épp ilyen kedvezőtlen — s legfőljebb előbbihez képest kényszerűbb — a helyzet az üzemi fejlődés lehetősége szempontjából akkor is, ha azt a parasztgazdaságok oldaláról vizsgáljuk. Ha ugyanis azt tekintjük, hogy az ország területének a másik közel egyharmada (szántóterületből kétötöde) olyan, az üzemeknek több mint 90 %-át kitevő 20 kat. holdon aluli elaprózott gazdaságokhoz tartozott, melyeknek egyenkénti átlagterülete nem érte el a 4 kat. holdat (szántóból még a 3 kat. holdat sem), alig gondolhatunk komolyabb üzemi fejlesztésre. Nem is szólva arról, hogy ezeknek az adóalapul szolgáló aranykorona kataszteri tisztá jövedelme mintegy harmadnyival, következőképpen terhelésük is jelentősen magasabban alakult a 100 kat. holdon fölül birtokokénál¹⁷, a kölcsönökből, a földárból eredő „eladósodás folytán” és főképp eme birtokkategóriák tulajdonosai jutottak a „nehezebb helyzetbe” még a nagybirtokosokhoz képest is.¹⁸

Ez az üzemtípus éppenhogy fenntartotta magát, jórészt abból, hogy kedvezőbb szerkezete és állatsűrűsége folytán egységnyi területen nagyobb termelési értéket produkált mint a nagybirtok, ámde döntően annak árán, hogy a mértéken alul fogyasztó „ingyen” családi munkaerő szinte korlátlanul állott a rendelkezésére.¹⁹

A mezőgazdaság általános üzemi fejlesztésére összefoglalóan utal az agrártermelés ipari eredetű anyagfelhasználásának alakulása, amelynek trendvonalja 1938 -39-ben alacsonyabban húzódott, mint tíz esztendővel előtte.²⁰ Példaként talán a műtrágyafelhasználást említhetnénk, amely, nem számítva a húszas évek második felében tapasztalható viszonylag kedvező helyzetet, a század első évtizedéhez képest az 1930-as esztendőkre még valamelyest vissza is esett.²¹ Nem tagadható viszont a traktorállomány lassú — bár különösen fejlettebb országokéhoz viszonyítva messze elmaradó — gyarapodása, valamint a cséplőgépek számának majdnem a teljes ellátottságot biztosító fölfutása.²² Egyik is, másik is elsősorban a nagybirtok termelékenységének minimális emelését szolgálta. A minimálisnál már csak azért sem többet, mert az agrármunkanélküliség okozta szociális feszültség, a földbirtokosokra nagyobb veszedelmet elkerülendő, akár a gépek mellőzése árán is, bizonyos tüneti orvoslást: munkaalkalom teremtését tette szükségessé.²³

Az iménti kedvezőtlen strukturális és üzemi-technikai föltételek végső

¹⁷ 100 kat. hold területháron túl 8, 20 kat. hold alatt pedig 11,5 aranykorona tiszta jövedelmet számítottak átlag minden kat. holdra. *Konkoly Thege Gyula: A magyar föld jelzálogos terhei az 1932. év végén.* Bpest. 1933. 34. l.

¹⁸ *Tekál László: Földbirtokviszonyok.* Statisztikai Szemle, 1938. 4. sz. 249. l.

¹⁹ Egyes vizsgálatok szerint 1938-ban a 100 kh-on felüli gazdaságok területére eső összes termelési értéke 56 %-át képezi a 25 kat. holdon aluliakénak. *Fazekas Béla: i. m. 36. l.*

²⁰ *Uo.* 32. l.

²¹ *Mezőgazdasági Adattár I. köt. 664. l.* (Az 1901 — 10. évek átlaga 5,7 kg, az 1931 — 40. éveké pedig 5,3 kg műtrágya volt 1 kat. h. szántóra számítva.)

²² *Mezőgazdasági Adattár, II. köt. 61. l.* 1935-ben a traktorok száma 7014, a cséplőgépeké pedig 16 663 volt.

²³ Aratógépek központilag elrendelt leállításáról ld. *Katona Béla: i. m. 430. l.*

fokon magának a mezőgazdasági termelésnek a stagnálását, sőt némely területeken a visszaesését eredményezték. A külterjesség — legalábbis a termelés szerkezetét véve alapul — mit sem változott a két világháború között. A vetésterület megoszlása éppen a kenyérgabona javára és a takarmányok, valamint egyes ipari növények rovására alakult.²⁴ Az állatállomány pedig — különösen a századfordulóhoz viszonyítva — nagymértékben csökkent.²⁵ Míg előbbiért legfőképpen a termésátlagok minimális (pl. gabonaféléknél közel félvyszázadra csupán a q törtrészével kifejezhető) emelkedése jelentett némi kárpótlást, utóbbinál a fajtaminőség és a hozam javulása teszi pozitívvá a mérleget. Mindazonáltal így is „igen mérsékeltnek mondható” a főtermények terméseredményeinek századunkban bekövetkezett színvonalemelkedése,²⁶ és össztermelésének, illetve ártermelésének 1925-től 1938-ig mért — egyesek szerint évi 0,6 %-os, mások szerint még ennél is alacsonyabbra becsült — gyarapodása.²⁷

A nehézségeket csak fokozta, hogy e gyarapodás ellenére is, bizonyos agrárexport mellett, nem nőhetett a belső piac és nem csillapodhatott az el-látatlanság.

A feudális eredetű nagybirtok fennállása, valamint a parasztság erős polarizáltsága folytán jelentkező szociális problémák mellé tehát ilyen sorakoznak föl a mezőgazdaság üzemi nehézségei. Mindezek együtt az adott struktúra tarthatatlanságáról vallottak és kihívást intéztek minden valamirevaló, a haladás dolgán munkálkodó irányzathoz.

*

A történeti haladásnak tehát Magyarországon alapvető kérdése volt a nagybirtok-rendszer agrárforradalom útján való felszámolása és a kiáltó szociális polarizáltság és nyomor megszüntetése. Az e kérdéshez való viszony egyszerűsmin a hazai progresszióhoz való viszonyt is példázta. Éppen ezért is azokat az irányzatokat, amelyek, mert vagy eredendően reakciós vagy valamilyen más torz aspektusból kívánták a megoldást, és kívül esnek az előbbi követelményen, nem is tekinthetjük át. Mégsem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy az ellenforradalmi korszak egyetlen és ellenzéki paraszti pártja, a Kisgazdapárt sem tudott kimunkálni egy demokratikus földreform-programot. Békési programjának a „nagybirtok céltudatos csökkentésére” irányuló követelése elvi kiindulása a „nemzeti birtokpolitikáról”, inkább az uralkodó osztályokéra emlékeztet, és teljesen homályban hagyja e csökkentés körét és méreteit.²⁸

Az ellenforradalmi korszak legális munkáspártja sem egykönnyen lábalt ki ama korábbi egyoldalú üzemcentrikus fölfogásból, melynek alapján hosszú

²⁴ Az 1921 — 30. évek átlagához az 1931 — 40. évekre a vetésterületen belül a kenyérgabona aránya 39,0%-ról 40,0%-ra nőtt; a takarmánygaboné 13,4%-ról 12,4%-ra; a cukorrépáé 1,1%-ról 0,8%-ra; az egyéb ipari növényeké 0,4%-ról 0,3%-ra csökkent. Mezőgazdasági Adattár, I. köt. 161. l.

²⁵ 1895-ben és 1911-ben a szarvasmarha-szám 2 millió, a sertés 3 millió, a juh 2 millió felett, a 30-as években pedig messze ezek alatt alakult (kivéve a sertését 1938-tól) Uo. II. köt. 134. l.

²⁶ Kiss Albert: i. m. 133. l.

²⁷ Vö. Simka István — Tóth Béla: A gazdaságirányítás új rendszere a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 28. l., valamint Fazekas Béla: i. m. 30. l.

²⁸ Ld. Vida István: A Független Kisgazdapárt 1930. évi Békési Programja. Történelmi Szemle, 1967. 1. 89—90. és 95. l.

évtizedeken át teljesen történetietlenül és éppen ezért értetlenül állott a parcellás parasztsággal szemben. Képtelen volt fölismerni azt a különbséget, amely a nyugati fejlettebb tőkés, valamint a súlyos feudális maradványokkal terhelt kelet-európai falusi fejlődés között fennállott, s ami ebből következett, hogy míg nyugaton a szociáldemokrata pártok antikapitalista agrárprogrammal lépnek föl, addig nálunk azért van szükség agrárprogramra, „hogy a paraszti tömeget a jobbágyrendszer maradványai ellen irányuló demokratikus mozgalomba vonjuk be”.²⁹ A hazai munkásmozgalomnak — olvashatjuk az SzDP 1930-ban tett kétségtelenül a forradalmakra célzó önvallomását³⁰ — atól, „hogy a párt még akkor is agrárprogram nélkül állott . . . amikor egy ilyen program igen szükséges lett volna”, igen sok kára fakadt. Nos az ugyancsak 1930-ban megalkotott „a nagybirtokrendszer megszüntetését, önálló kisbirtok létesítését, a meglévő mezőgazdasági kisüzemek támogatását” követelő agrárprogramjában szakítani látszik a korábbiakkal.³¹ Különösen figyelmet érdemelt a 200 kat. holdas birtokhatárt valló radikálizmusa. Mégis, legalitása ellenére, elzárkózása és értetlensége azokkal a lehetséges szövetségesekkel szemben, akik az agrárkérdés megoldásán munkáltak, továbbra — sőt még az alkalmas pillanat jöttén — is korlátozta az egyértelmű döntésben és cselekvésben.

Az agrárkérdés és a megoldás elméleti kimunkálására a KMP fordított nagyobb gondot, amelyben nem kis része volt annak, hogy elsősorban ő viselte 1919 agrárpolitikai hibáinak és következményeinek súlyos odiumát. A tényen mit sem változtat, hogy a hibákat nem egyhamar tudta levetkezni. Ám a nagybirtok fölosztás útján való fölszámolásának követelése már helyet kapott mind a párt 1925. évi I. kongresszusának határozatában, mind a legális MSzMP programjában.³² A harmincas évek második felétől a népfront-politika érvényre juttatása időszakában pedig már — a korábbi szocializáló törekvésekkel szemben — a párt szinte egyetlen megoldási lehetőségként tekinti a nagybirtok fölosztását, a földreform megvalósítását. Jóllehet a vita még a marxisták körében sem ült el teljesen, sem a korábbi probléma, sem az üzemi-kérdés jelentőségének helyes értelmezése, sem a fölosztandó birtok területi határa körül és nem következett be megnyugtató döntés a kommunista agrárprogram kiadásának kérdésében sem,³³ mégis az illegális párt megtalálta a módját, hogy a különböző demokratikus szervezetek, csoportok és orgánumok segítségével hallassa helyes álláspontját a demokratikus földreformról.

Az illegális párt kapcsolatai és a körülötte csoportosulók között, különösen ezen a területen, fontos hely illette meg a falukutató írókból és a fiatal népi intellektuelekből szerveződő népies baloldalt. Ennek íróvezérei, majd az e csoportból alakult Márciusi Front, a különböző egyetemi, baloldali körök, s

²⁹ *Lenin*: Az orosz szociáldemokrácia agrárprogramja. Az agrárkérdésről. Szikra. 1950. I. köt. 242. l. (Jegyzetben).

³⁰ Nachrichtendienst der Sozialdemokratischen Partei Ungarns. Parteisekretariat. 26. Sept. 1930. Pl. Arch. SzDP. 198/1945.

³¹ Az MSzDP mezőgazdasági programja. Föld és Szabadság Könyvtár 3. sz. Bpest. 1932.

³² Vö. *Szabó Bálint*: Népi demokrácia. A szocialista elmélet fejlődésének néhány kérdése a Kommunista Internacionálé VIII. Kongresszusa után Magyarországon 1935 — 1949. Kandidátusi értekezés. 1968. 54. és 63. l. Kéziratban.

³³ Vö. *Pintér István*: A Kommunisták Magyarországi Pártja szövetségi politikájának főbb vonásai 1936 és 1945 között. A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936 — 1962. Szerk.: Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó. 1966. 27 — 29. l.

főképpen a Szabad Szó c. lap messzemenően együttműködtek a kommunistákkal. Ezt a marxisták kritikus befolyásával megteremtett együttműködést ugyanakkor korántsem valamiféle egyoldalúság jellemezte, mert, mint Révai József leírta az agrárkérdés hazai marxista alapvetését teljesítő tanulmányában — a kommunisták is tanulhattak és tanultak is a népies baloldaltól, méghozzá „a legtöbbet azon a területen . . . amelyen a legnagyobb és legmaradandóbb a teljesítményük: a magyar agrárkérdés területén”.³⁴ Alig kell hangsúlyozni az illegalitás és az emigráció elszigeteltségében folyó, éppen ezért a hazai eleven valóság elemeit és igényeit nehezebben érzékelő marxista agrárélméleti munka valóban sokat merített abból a gazdag anyagból, amelyet a nagybirtok, a falu elmaradottsága ellen és a radikális agrárátalakulás mellett lázítandó, a falukutató népi intellektuelek az irodalom és szociológia eszközeivel ország-világ elé tártak. Legföljebb azt lehetne szónvá tenni, hogy eme eszközök és a hozzájuk tapadó szemlélet valóságos korlátjainak bizonyos általános sémákkal operáló bírálata nem léphetett tovább a bármiféle — demokratikus vagy szocialista — agrárforradalom önmagában való elégtelenségének felismeréséig és a politikai szférában követelményként támasztott proletárszocializmus mellett, a teljesebb megoldásnak egy komplex struktúra-átalakulásban való kereséséig.

Mindazonáltal a kommunista népfrempolitika, amely a harmincas évek végére és a háború elején, a népi intellektuelek és a parasztság haladó csoportjainak mindenekelőtt nagybirtokellenességére és földreformkövetelésére apelálva kívánta a vonzaskörét a falura kiterjeszteni, a háború végére némely — ezúttal is azonban elsősorban csak az agrárátalakulás problémáját érintő — részletelemében észrevehető taktikai változáson ment keresztül. Mindez az ország végveszélytől való megmentése, illetve ennek érdekében a németellenes antifasiszta összefogás teljes kiszélesítésére történt. A földreform mélységét, területi határát ugyan — minthogy nem is volt erre a célra külön programja, — korábban sem rögzítette pontosan a párt. Most azonban az is föltűnt, hogy a feudális úri birtok, mint korábbi főcélpont teljesen háttérbe szorul vagy csupán általánosságban nyer említést, s helyette a hangsúly — igen helyesen — a közvetlenebb veszélyre: az ország területét csatatérré és romhalmazzá tevő fasiszta veszedelemre kerül.

A földért folyó „ezerestendős pör” kifejezés ugyan benne szerepel a KP 1944 szeptemberi kiáltványban, ám konkrétan csak arra szólítja föl a parasztságot, hogy „egy szem gabonát sem Hitleréknek! Ne szolgáltatassatok be a terményeiteket” és hogy mindenképpen akadályozzák a németeket.³⁵ Avagy nem erre a változásra utal-e, hogy míg a KP-nak „a háború utáni időkre” — szűk körben — elkészített, de *meg nem jelent* októberi programtervezetében benne állott a 200 kat. h. fölötti (úri és paraszti) birtok kisajátítása és szétosztása, addig a novemberben megjelent programjavaslat mellőzi az ilyen megjelölést. E javaslat, amely némi változtatással azután „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének útja” címmel a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front decemberi programja lett — a konkrét követelés helyett ál-

³⁴ Révai József: Marxizmus és népiesség. Marxizmus, népiesség, magyarság. Szikra. 1949. 217. l.

³⁵ A Kommunista Párt kiáltványa a magyar néphez (Bpest. 1944. szept. 6.). A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó. 1967. 24. l.

talában beszél a földigénylők közreműködésével végrehajtott „széleskörű földreformról”. Erre a célra mindenekelőtt „a hazaárulók, a háborús bűnösök, a Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgáltak” elkobzandó birtokait sorolja föl. A magyar reakció csupán általában, a feudális nagybirtok viszont semmilyen formában nem nyer említést. Figyelemre méltó még, hogy e program eltörölni ígéri a parasztgazdaságokat kifosztó háborús kényszerrendszabályokat.³⁶ Mind a „Délmagyarország című napilap politikai irányvonaláról” szóló november végi pártközi megállapodás, mind az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózata és az Ideiglenes Nemzeti Kormány nyilatkozata — ha fogalmazási eltéréssel is — az utóbbi program álláspontját tette magáévá.

Mindez — láttuk — korántsem valamiféle visszalépés volt, tény azonban, hogy a földreform konkrétabb kidolgozásának közvetlenebb föladata, 1944 legvégére, a népi baloldal által korábban létrehozott, de most már szélesebb alapokon szerveződő újkeletű szegényparaszti pártra, a Nemzeti Parasztpártra jutott.³⁷ E párt a program elkészítésében ugyan egyetértésben járt el a Kommunista Párttal, mégis az említett taktikát érintő egyik részletkérdésben különbözött a véleményük. A program antifeudális élében, jelesen a nagybirtok forradalmi felszámolásának dolgában, azonban mindez legfőljebb eltérő fogalmazásban jelentkezett. Azért sem lehet ennél többre gondolni, mivel 1944 végének tragikus néhány hónapja alatt bebizonyult, hogy sem szóban, sem tettben nem érdemel semmiféle érdekkímélést a nagybirtokos osztály. Komolyabb tartalmi véleményeltérés eredt viszont abból, hogy a döntően alföldi régiókban a gazdagparasztsággal szembenálló nincsteleneknek és kevésföldűeknek elkötelezett Parasztpárt radikalizmusa kiterjedt a parasztbirtok 50 vagy 100 kat. holdon fölüli területének fölosztására is. „Eszünkbe sem jutott — írja a parasztpárti javaslat kidolgozását irányító Erdei Ferenc —, hogy különbséget lehetne tenni az úri birtokosok és a parasztbirtokosok között.”³⁸ Csupán vitában sikerült a parasztpárt vezetőit meggyőzni, hogy fogadják el vagy legalábbis vegyék tudomásul, hogy „a felszabadulás utáni politikai harcok első időszakában nem lenne helyes a nagygazda parasztsággal szemben is frontot nyitni”. Ismét más kérdés, hogy a pártvezetőknek a menél szélesebb antifasiszta és antifeudális demokratikus összefogás megteremtésére és fönntartására irányuló várakozását beváltotta-e az elkövetkező gyakorlat és azt mennyiben tehetette és tette magáévá az alkuban képviselt agrárszegénység.

A két párt közötti vita, majd nézetazonosság alapján 1944 utolsó napjaira elkészült parasztpárti földreformjavaslat mindenekelőtt „a hazaáruló nyilasvezérek, Volksbund-tagok és a magyar nép egyéb ellenségei” birtokainak elkobzását, valamint az úri és egyéb nagybirtok igénybevételét, s ugyan-

³⁶ Vö. A Kommunista Párt Központi Bizottságának programtervezete a háború utáni időkre. (Bpest. 1944. okt. 2.) Jegyzet. Uo. 29. l. valamint A MK Központi Vezetőségének programjavaslata a közvetlen politikai és gazdasági feladatok megoldására. (Szeged. 1944. nov. 30.) Uo. 39. l., továbbá 41. l. jegyzet.

³⁷ Vö. a párt történetét erre az időszakra alaposan feldolgozó *Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt a Munkás-paraszt hatalomért c. kandidátusi értekezéssel (1968). Kéziratban 61–65. l.

³⁸ *Erdői Ferenc*: A földreform történetéhez. A szabadság hajnalán. Kossuth Könyvkiadó. 1965. 125–126. l. A következő idézet is ugyaninnen. Vö. még *Veres Péter*: Az ország útján. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1966. 208–210. l.

akkor a 200 kat. holdon aluli parasztbirtok mentességét tartalmazza.³⁹ Ezt követően a juttatás körét és módját írja le, majd hangsúlyozva különösen a fasizmus elleni harcok előnyét általában pedig az agrárszegénység elsőbbségét, utolsó részében két igen lényeges dolgot mond ki: a végrehajtásnak az érdekeltekre bízását és az 1945. október 1-i befejezését.

Alighogy elkészült és napvilágot látott a javaslat, a nyilvánosság előtt nyomban állást foglalt mellette a Kommunista Párt.⁴⁰ A teljesen egyetértő állásfoglalásban — ismervén az előzményeket — külön figyelmet érdemel a 100 kat. holdas birtokmaximum indoklása, miszerint ez azért szükséges, mert „százazreket kell földhöz juttatni”, és ha följobb vinnék a birtokhatárt, „tízezreket, százazreket ütnénk el a földtől”. Csak ezután és csak a 200 kat. holdon aluli jómódú paraszti birtok kimelésére való intés kapcsán következik ama alapvető princípium leszögezése, hogy „a földreform célja a feudális reakció megsemmisítése”. A cél tehát — a feudális nagybirtok fölszámolása — egyáltalán nem kétséges. Mégis annak illetően hangsúlyozása — ha csupán papíron is — óhatatlanul és nem kis ellentmondásossággal utal mind a párt korábbiakban mutatkozó kímélő elvárásainak nyomára, mind — és főleg — arra a strukturális eredetű szociális nyomásra, amely az agrárszegénység Parasztpárt által imént jelzett tömeges túlkövetelésében jelentkezett. Nem annyira a mélységet, inkább az ütem radikalizálásra irányuló törekvést mutatják, mégis figyelemre méltók azok a kijelentések is, amelyek „a munkásság és a parasztság szövetsége”; „az új magyar nemzeti haderő harcképessége”, valamint annak érdekében sürgetik a földreformot, hogy az amúgy is leromlott mezőgazdaság mennél előbb átessen a „megrázkódtatáson”.

A két párt földreform-javaslatának, illetve állásfoglalásának közzététele heteken át semmiféle érdemi visszhangot nem váltott ki sem a szociáldemokrata, sem a kisgazdapárti vezetésben. Viszont annál nagyobb várakozás előzte meg és főképpen kísérte a juttatásra váró tömegek körében. Mindez márcsak azért is fokozódott, mert a programmal foglalatosskodó pártok maguk is jelentős, a föld fölosztásáért kibontakoztatott propagandakampánnyal, sőt tömegmozgalommal kötötték össze a nyilvánosság tájékoztatását elképzeléseikről.⁴¹

Így a korábban fölzsabadult keleti országrészekben, főleg a Tiszántúlon küldöttségjárások és népgyűlések, feliratok és sajtókampány formájában valóban egy széleskörű népmozgalom bontakozott ki a földreform sürgetésére. Január 20-án hat kunsági helység 12 tagú küldöttsége követelte a miniszterelnök előtt a kormánytól „a 100 holdig terjedő földreformot”.⁴² Az orosházi agrárszegénység pedig a nyilvános népgyűlés határozatát juttatta el ugyanoda azzal a kívánsággal, hogy az „évszázadok óta vérünkkel áztatott” „magyar föld . . . végre . . . a magyar dolgozó népé legyen!”⁴³ „Egyik oldalon ott áll a mű-

³⁹ A Nemzeti Parasztpárt földreform javaslata (kelt nélkül). PI. Arch. SzDP 198. cs. Közzétéve.: Néplap, 1945. jan. 14. A javaslatot egyébként részletesebben elemzi *Tóth István*: i. m. 66–68. l.

⁴⁰ MKP Központi Vezetőségének állásfoglalása a földreform kérdésében (1945. jan. 18.). MKP és SzDP határozatai . . . 50–52. l.

⁴¹ Vö. *Tóth István*: i. m. 70–72. l. A KP Központi Vezetőségének 1945. jan. 5-i ülése ugyancsak a föllosztásért kibontakozó tömegmozgalom, valamint amellett foglalt állást, hogy a kommunista földművelésügyi miniszter készítse elő a földreformtörvényt. MKP és SzDP határozatai . . . 50. l. (jegyzetben).

⁴² Népiújság, Kisújszállás, 1945. jan. 20. Ld. Felszabadulás, 1944. szept. 26. — 1945. ápr. 4. Dokumentumok. Szikra. 1955. 417. l.

⁴³ PI. Arch. P. 39/V/45. Ld. uo. 418. l.

velés nélkül hagyott nagybirtok . . . másik oldalt a létbizonytalanságban élő szegényparasztság” — adta föl a leckét a földművelésügyi miniszternek a balmazújvárosi földmunkások küldöttsége, egyszersmind föltéve a határozott, és csak egyképpen megoldható kérdést is: „tudni szeretné, mi lesz”.⁴⁴

Mint ahogy korábban, természetesen egyidejűleg es később is megfogalmazódtak olyan követelések, amelyek a földreformnak programjvaslatban körülhatárolt mértékét ismételten elégtelennek tartották. A hódmezővásárhelyi agrárproletárok gyűlése pl. túlságosan enyhének találta a 200 holdas paraszti, valamint a 100 holdas úri és közületi birtoknagyságot — olvashatjuk a gyűlés sajtóbeszámolójából. „A hallgatóság egy része sokkal radikálisabb földreformot követelt”.⁴⁵ Mások meg, mint a 28 helység képviselőiben Oroszáján összejött földmunkásszervezeti tagok, pedig talán túlzottan is előre tekintettek, amikor „traktorállomásokról” beszéltek és a földosztásnál előjogot követeltek azoknak, akik „a szövetkezeti tömörülést hathatósan támogatják”.⁴⁶ Míg előbbieik még csupán kialakulatlan partjait jelzik, némelyek a „kollektívizmus” és „kolhoz” provokatív jelszavával⁴⁷ már hamis medret is szántak annak a folyamtnak, mely most mindenekelőtt magára a „végrehajtás” sürgetésére irányul. „Most a végrehajtáson a sor — mondotta a Viharsarok tíz, húsz, aztán még több községéből érkező küldöttségek közül az egyik. — A magyar kormány ígéretet tett a földreform végrehajtására, a nép most várja ennek megvalósulását.”⁴⁸ S mindez annál sürgetőbb volt, mert némely helységekből már nemcsak hogy várták a földosztást, hanem el is határozták, vagy éppen már meg is kezdték azt.⁴⁹

„Várni tovább . . . nem lehet” — olvashatjuk e mozgalom vagy folyam irányának „éber figyeléséről” és „számbavételéről” tanúskodó, az „égető feladatokat” megszabó sajtócikkből. „Nem szabad, hogy a föld népe megint azt higgye, a földreform ügye azért húzódik, mert húzzák, — hangzik e cikk kimondatlanul is érzékelhető utalása azokra a pártokra (SzDP és FKP), amelyek több mint hónapos várakozás ellenére még mindig nem nyilatkoztak érdemben a földreform konkrét kérdéseiben. Ugyanakkor a Kommunista Párt ismét tovább lépett eggyel a végrehajtás felé, amikor meghirdette a „földigénylő bizottságok” megalakítását.⁵⁰ Mindez újabb tápot, egyszersmind keretet is adott a tömegmozgalomnak, sőt azáltal, hogy e bizottságok már előre kimunkálják az egyes helységek földreformtervét, tevőlegesen is segítette az előkészítés munkáját. A Parasztpárt pedig ennél is tovább ment, amikor kormányrendeletet követelt e szervek megalakítására, s maga pedig utasítást készített, mely később valóban a végrehajtás hivatalcs vezérfonala lett.⁵¹

A fölszabadulás előrehaladásával kibontakozó kedvező hatalmi és általános politikai helyzet és a küszöbön álló tavaszi munkákkal egyre fokozódó és a Kommunista Párt, valamint a Parasztpárt által még tovább fokozott

⁴⁴ Néplap, 1945. jan. 30. Ld. uo. 419. l.

⁴⁵ Vásárhelyi Népe, 1945. jan. 18. Idézi: *Tóth István*: i. m. 72. l.

⁴⁶ *Nemes Dezső*: Magyarország felszabadulása. Bpest. Kossuth Kiadó, 1960. 205. l.

⁴⁷ Debrecen, 1945. febr. 23 - 24.; cikkére utal Délmagyarország, 1945. márc. 7. Ld. Felszabadulás . . . 416. l.

⁴⁸ Néplap, 1945. febr. 4. Ld. Felszabadulás . . . 421. l.

⁴⁹ Vö. Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Kossuth Könyvkiadó, 1965. *M. Somlyai Magda*: Az 1945-ös földreform. 42. l.

⁵⁰ Néplap, 1945. febr. 22. Ld. Felszabadulás . . . 414. l.

⁵¹ Debreceni Szabad Szó, 1945. márc. 12., valamint PI. Arch. NPP XII. Ld. *Tóth I.*: i. m. 85 - 86. l.

tömegnyomás, s nem utolsósorban a behozhatatlan lemaradástól való félelem végül is szóra bírta a koalíció másik két jelentős pártja, a Szociáldemokrata- és a Kisgazdapárt vezetőit is. Az SzDP ugyan újra kifejezésre juttatta „hívását” „sok évtizedes programjához”, mégis igen jelentős lépés volt annak leszögezése, hogy „legkésőbb 1945. október 1-ig bezárólag a parasztság kezébe jut a száz holdon felüli nagybirtok.”⁵²

A Kisgazdapárt helyzete azonban sokkal ellentmondásosabb volt annál, mintsem hogy valamiféle egyértelmű álláspontot foglaljon el ebben a kérdésben. Nem egyszerűen burzsoá mivolta, de korábbi, radikálisnak alig mondható programja, valamint nagygazda, sőt teljesen konzervatív körei éppen úgy befolyásolták ebben, mint a szélesebb — főképpen szavazó — bázisul várt kisvagonú vagy nincstelen paraszti rétegek. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nagygazda-parasztság strukturális gyengesége és a földreformnak a felszabadulással adott kedvező feltételei folytán, történetileg irreálisnak is mutatkozott egy „módos paraszti koncepcióval” a nyilvánosság elé állni. Erre az ellentmondásos helyzetre utal az 1945 elejére egymás után készített két programtervezetének feltűnő különbsége,⁵³ s nem utolsósorban az is, hogy egyiket sem (sem az első konzervatívabbat, sem a második radikálisabbat) hozta nyilvánosságra, jóllehet nyilatkozataiban — az adott helyzettől függően — mindkettőnek elemei váltakoztak. Végül is, a szociáldemokratákét követően, ennek a pártnak a vezére is egy beleegyező nyilatkozatot tett a „keresztülvihető és keresztülviendő” földreformról. Anélkül azonban, hogy annak előbbi pártok által vallott szegényparaszti jellegéhez állást foglalt volna.

Némely véleményekkel szemben, feltétlen szükséges leszögezni, nemcsak hogy két koncepció komoly szembenállásáról nem beszélhetünk a földreform időszerűvé válásakor, de tény, hogy az SzDP-é mellett a Kisgazdapárt e nyilatkozata elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy a négy párt a vezetés szintjén megegyezzen és törvényes keretről gondoskodjék a földreform lebonyolítására. Eleinte úgy tervezték, hogy e megegyezés alapján készített javaslatot mintegy törvényjavaslatként terjesztik majd az Ideiglenes Nemzetgyűlés elé. Ámde ennek megvalósítása fölöttébb nehéznek mutatkozott, mivel az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjai a megnyitó ülés után szétszéledtek, újbóli összehívásuk pedig — az akkori hírközlési és közlekedési viszonyok között — nem volt egykönnyen biztosítható. Ugyanakkor minthogy a birtokosok tetőző benuháza mellett fokozódó tömegmozgalomhoz és a Függetlenségi Front másik két pártjának elfogadó álláspontjához egy további lényeges sürgető körülmény is csatlakozott, nem lehetett tovább várni.

E lényeges körülmény a Dunántúl jelentős részét még kezükben tartó, s ellenoffenzívára készülő náci csapatokra mérendő csapás előkészítése volt. Mint azt Vorosilov marsall Debrecenben kifejezésre is juttatta, valóban számítani lehetett arra, hogy az ország felszabadult részén a földreform megkezdése nagyban hozzájárulhat a nácik mellé állított magyar katonai alakulatok további bomlásához és egyáltalán a Szálasi-terror és az ország területén zajló

⁵² SzDP felhívása a földreform végrehajtására. Megjelent: Népszava, 1945. febr. 23. Ld. MKP és SzDP határozatai . . . 63. 1.

⁵³ Főleg birtokhatár, kártalanítás, időpont kérdésében voltak eltérések a két változat között. Vö. *Tóth István*: i. m. — PI. Arch. Kisgazdapárt, Tildy-anyag 7. dosszié alapján.

háborús pusztítás napjainak lerövidítéséhez.⁵⁴ Tétovázásra tehát — akár a hagyományos alkotmányos formák föladása árán is — nem volt idő. 1945. március 15-én pártközi ülés, majd két napra rá — a kommunista földművelésügyi miniszter által előterjesztett javaslat alapján — minisztertanácsi értekezlet döntött a földreformról.⁵⁵ Nemzetgyűlési döntésre, a földreformtörvény beikkelyezésére így „post festam”, az év őszén került sor.⁵⁶

A földreform-rendelet megszületésével tehát lezárult és összegeződött az előkészület, és megnyílt az immár törvényes végrehajtás szakasza. Am újabb kiindulásul a végrehajtást szabályozó rendeletről tudni kell, hogy az tulajdonképpen a Parasztpárt januári javaslatában és a Kommunista Párt vele kapcsolatos egyidejű álláspontjában lefektetett követeléseknek egy elvileg letisztultabb, valamint helyesebben súlyozott és motivált összegezése. Ennek már mind címében, mind bevezetésében „a feudális nagybirtokrendszer megszüntetése” és „a földesúri birtokok parasztkézre adása” kerül a főhelyre, együtt az „ország demokratikus átalakulása” és benne a parasztság „politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi felemelkedése” érdekének biztosításával. Voltaképpen ez az antifeudális, demokratikus jelleg különbözteti meg nem egy, a környező országokban lezajló egyivású földreformtól, mely — mint pl. Lengyelországban vagy Csehszlovákiában — elsődlegesen a „nép” német, illetve német és magyar és más „ellenségei” ellen irányult, vagy — mint pl. Bulgáriában — földművesszövetkezeti üzemek alakításához kapcsolódott.

Mindazonáltal radikalizmus dolgában nálunk is a hazaárulókkal, a fasiszta vezetőkkel és Volksbundistákkal, valamint a háborús és népellenes bűnösökkel szemben legkeményebb a földreformrendelet: ezeknél elkobzást fogatosít és nem hagy visszatartani semmit. A földesúri birtoknál viszont megváltást, egyszersmind 100 kat. hold terület visszahagyását is ígéri, ha a hajdani terület az 1000 kat. holdat nem haladja meg. Ha pedig meghaladja, akkor csak kivételezett esetekben hagynak vissza ilyen területet. Így, nem tekintve itt bizonyos köz- vagy közösségi birtokokat, valamint az egyházi javadalmasoknak egyenként meghagyható 100 hold területet, ilyennek számított legföljebb 300 hold mentesítéséig az a tulajdonos, „aki a nemzeti ellenállásban és a németellenes szabadságharcban kimagasló érdemeket szerzett”. E mentesítés a rendeletnek ama antifasiszta jellegéből fakadt, mely más oldalon a fasiszták birtokainak teljes elkobzásával járt. Tény azonban, hogy a radikalizmus rovására tett engedmény még így sem volt oly méretű, mint pl. a románoknál, ahol az egész királyi birtokot mentesítették a földreform alól, vagy mint a fölözthető birtok alsó határát 100 ha-ban (174 kat. holdban) megengedő kelet-németországi területeken.

A földreform radikalizmusának figyelemre méltó vonása volt, hogy megváltásra kerültek mind az 1000 holdon fölüli vállalati, pénztári és intézeti birtokok, mind a paraszti ingatlanok 200 hold fölötti része. Mi több, valójában még a 200 kat. hold sem tekinthető egy olyan határnak, amely alatt teljesen érintetlen maradt a parasztbirtok. Ha csak magának a földreformrendeletnek azon

⁵⁴ *Szakzsits Árpád*: Hajnalhasadás. A szabadság hajnalán 192–193. l.

⁵⁵ 600/1945. Me. sz. re. Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1945. márc. 17. Országgház Irattára. Idézi: Földreform 1945 . . . 44. l. A jelenlevő kormánytagok vagy képviselők egyhangúlag elfogadták a törvényjavaslatot. A távolmaradt Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter (Teleki Pál fia) azonban utólag bejegyezte a minisztertanács jegyzőkönyvébe, hogy „a rendeletet rossznak és keresztülvitelét törvényellenesnek” tartja.

⁵⁶ 1945. évi VI. tc. (1945. szept. 16.).

pontjait tekintjük, amelyek (4–6. §) a hazaárulók, a fasiszta pártok vezetői és más bűnösök földbirtokainak elkobzását rendelték el, már e kategória bizonyos megrövidüléséről beszélhetünk. Hasonlóan megváltás várt az e kategóriába tartozó, a főváros határától számított 30 kilométeres körzetben levő 50 kat. holdon felüli birtokokra; az 1939 után szerzett birtokokra, valamint a szőlő- és gyümölcssterületek 20 hold, az erdők 10 hold fölötti részére is (10., 13., 18. és 19. §). Továbbá külön rendelet tette lehetővé az arra alkalmas 200 kat. holdon aluli birtokrészek házhelyként vagy közérdekű célú telekként való igénybevételét is.⁵⁷ S végül, de nem utólján számításba vehető a földreform ama – nem a birtokokat magukat, hanem a gazdaságok nagyságát érintő – intézkedése (26. §), amely a gazdagparasztság nagybirtokon szerzett hasonbérletének részbeni megszüntetésével járt. A rendelet pontjainak ezt a csoportját, valamint azt a körülményt, hogy a tőkével tulajdonilag és üzletileg összefonódott nagybirtok likvidálásával már eredményesen veszteség érte az előbbit, a földreform antikapitalista vonásaként szokták emlegetni, bár anélkül, hogy abban jelentőségéhez mérten felbecsülték volna a falusi tőkés gazdaságok – a gazdagparasztság – területi megrövidítését.

Ha előbbieken – a földreformmal érintettek tág, a különböző birtokos rétegeket felölelő körén – túl még azt is tekintjük, hogy a földreform végrehajtásának első számú letéteményese a földigénylők közül és által választott Földigénylő Bizottság; fő célja pedig sorrendben: a mezőgazdasági cselédek és munkások, majd a törpe- és kisparasztek juttatása volt, nagyjából minden olyan lényeges körülményt megtudtunk, amely a korábbiaktól megkülönbözteti és feltételeiben forradalmivá teszi a földreformot. Legföljebb két, e jellegzetes vonást megerősítő tényt kell még számításba vennünk. Egyik a földreform hatálya alá kerülő birtokok élő és holt inventárjának kisajátítása és a juttatottaknak, illetve a belőlük alakítandó földművelésszövetkezetek tulajdonába való átadása. Másik a kisajátítottak rendeletben ígért kártalanításának elmaradása. Előbbi egy, a birtokviszonyok demokratizálásán túlmutató formáció lehetőségét is magában hordozta. Természetesen, a földreformrendeletnek nem egy további vonása (pl. állami föld- és erdőbirtok kiterjesztése vagy másfelől a juttatások mértékének és adás-vételének korlátozása) volt még összhangban az említett radikalizmussal, ám jelentőségük ezeknek a továbbiakban mutatkozott.

Mégis e rendelet sajátosságait kifejező antifudális, antifasiszta és antikapitalista vonások sorra vétele önmagában nem jellemezheti összefoglalóan a földreform belső lényegét. Mint ahogy legföljebb amolyan jegyzés ítéletre emlékeztetne az is, ha a nyomán a következő átalakulást aszerint tartanánk reformnak, vagy agrárforradalomnak, hogy az megmaradt-e a „reform” szóval jelzett rendelet paragrafusainál, keltűnő, avagy túllépett azokon.⁵⁸ Éppen ezért mindenképp a végrehajtás főbb sajátosságait és eredményeit kell megvizsgálnunk a továbbiakban.

⁵⁷ Erről külön a 2400/1945. F. M. sz. rendelet intézkedett.

⁵⁸ Ld. *Donáth Ferenc*: Agrárreform vagy agrárforradalom. Új Írás, 1965. 3. sz. 276–277. l., továbbá *uő.*: Demokratikus földreform Magyarországon. Kandidátusi disszertáció (é. n.). A rendelet áthágása helyett a nála használt „törvénytelen”, „törvénytelen” kifejezés alkalmazásával sem a szó politikai irodalmunkban meghonosodott sajátos jelentésértelme miatt, sem pedig olyképpen nem lehet egyetérteni, mintha a formai jegy lett volna a földreform forradalomba való átmenetének ismérve.

Miután az immár rendeletileg elindított és szabályozott végrehajtást valójában több körülmény is determinálta. Ezek közül a legfőbbeket: a Függetlenségi Front pártjainak a földreform végrehajtásához való viszonyát és az ország felszabadulásának üteméből, valamint a birtokstruktúra regionális eltéréseiből adódó sajátosságok hatását tekintenénk át.

*

A kedvező, egyszersmind sürgető politikai helyzet, amely a földreform adott formájának elfogadására bírta a Függetlenségi Front pártjait, nem szűnt meg jótékonyan hatni a rendelet megszületésének másnapján, a végrehajtás első, döntő időszakában sem. Mindezt fölismerve helyesen cselekedett tehát a Kommunista Párt, amikor a községi földigénylő bizottságok megalakítását a többi demokratikus párt helyi szervezeteivel egyetértésben tervezte és egyáltalán úgy határozott a földreform végrehajtásával kapcsolatos irányelveiben, hogy „a kommunistáknak a földreform végrehajtásánál együtt kell működniük a többi demokratikus párttal”.⁵⁹ Ezt a határozatot a földigénylő bizottságoktól kezdve a megyei földbirtokrendező tanácsokon át, egészen az Országos Földbirtokrendező Tanácsig be is tartotta. Utóbbinak elnöke a parasztpárti író: Veres Péter lett, de tevékenykedtek benne a többi pártokból valók is. E határozat intencióival összehangzók az olyan részmegállapítások is, mint hogy a földreformmal kapcsolatos „parasztgyűléseket” a „Függetlenségi Front pártjainak aktív bevonásával” kell tartani, s hogy e pártok repülőgépről szórhassák az ország minden részén „a földreformmal kapcsolatban kiadandó felhívást”.⁶⁰

Lényegében ezt az elvet ismétli meg a párt Központi Vezetőségének egy héttel később tartott ülése is, amely nemcsak egyszerűen a „többi párt”, de a parasztság többi rétegének bevonását is hangsúlyozza a földosztásba. Azt azonban kiköti, hogy „nem szabad a többi párt miatt fékezni a tempót”.⁶¹ A pártok összefogásával párosuló jó tempónak nagy része volt abban, hogy április elejére már mintegy 3200 községben alakult meg a földigénylő bizottság mintegy 30 000 taggal.

A Kommunista Párt által diktált ütemet jellemzi, hogy a párt mindent megelégedő „központi feladattá” tette a maga számára a földreform lebonyolítását. Ezért szervezeteinek soronlevő taggyűléseit erre szánta, a legjobb és a dologhoz értő erőit pedig megyei vagy járási megbízottként, vagy éppen közvetlenül az egyes helyi földigénylő bizottságok megalakítására, segítésére, a földreform meggyorsítására küldte ki.⁶² E teljhatalommal felruházott miniszteri megbízottak párt- és ipari munkásokból és Győrffy-kollegistákból kerültek ki, akik döntően Debrecenből, Budapestről indulva ki, eljutottak az ország valamennyi részébe. Ahol ezután a kezdeményezés hiányzott, ott bátorítottak, másutt a vitás kérdésekben tanácsot és eligazítást; szabotázs vagy ellenállás

⁵⁹ MKP KV irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban. (1945. márc. 12. Debrecen). MKP és SzDP határozatai ... 68 - 71. l.

⁶⁰ Központi Vezetőség 1945. márc. 22-i ülése (Debrecenben). PI Filmtár MKP KV/46.

⁶¹ MKP Központi Vezetősége 1945. márc. 30-i ülésének jkve. PI Filmtár MKP KV/57.

⁶² MKP Központi Vezetőségének irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban (Debrecen. 1945. márc. 22.). MKP és SzDP határozatai ... 66 - 72. l. Ld. még: MKP Központi Vezetősége jelentése a földreform végrehajtásával kapcsolatban végzett munkáról (1945. ápr. 1.). PI. Arch. PKK/5/24/II/16. Idézi: Felszabadulás ... 447. l.

esetében pedig hatalmi, adminisztratív úton biztosították a népakarat, a rendelet érvényre juttatását. A vezetés központilag felkészítette őket mind a birtokosok várható ellenállásával szemben, mind a ninesteleneknek a szektás elzárkózástól és túlzásoktól való megóvására. Hogy e fölkészülést aztán mely oldalon tette jobban próbára a gyakorlat, az csak a végrehajtás során derült ki.

A Kommunista Párt első számú szövetsége a földreform gyors végrehajtásában a Parasztpárt volt. E szerepére utal a földigénylő bizottságok összetétele is. Egy eléggé megbízható reprezentatív statisztika szerint ugyanis a kommunisták országos 34,5%-os részvételét ezekben a parasztpártiak 21%-os aránya követte, míg a Kisgazdapárt csupán harmadik helyen (21% körül), az SzDP pedig negyedikként állott a sorban (16,5%-kal).⁶³ Az első két párt áldozatos és szinte tömegbázisú arányát meghaladó tevékenységét jelzi, hogy a juttatottak között mintegy 10%-kal kevesebb volt a tagságuk (összesen kb. 45%) mint a bizottsági tevékenységen való részvételük. Nos, a Parasztpárt először Szegeden, aztán még sok alföldi nagygyűlés keretében adta meg az indítást vagy inkább — ismervén addigi tevékenységét — adott újabb útravalót a földreform végrehajtásához.⁶⁴ Külön figyelemre méltó azonban, hogy míg a KP-nál csupán alárendelt jelentősége volt a túlzástól való óvásnak, itt szinte centrális helyet foglalt el ama direktíva, hogy „nem többet” osztani, mint amennyit a rendelet előír, s nem volt ritka a szövetkezésben való előrefutástól való intés sem.⁶⁵ Ugyanakkor másfelől a Parasztpárt szava olyan újonnan felszabadult s politikailag elmaradott dunántúli cselédlakta helységekbe is utat talált, ahol a munkaspártoknak még nem volt bázisuk.⁶⁶

A Szociáldemokrata Párt vezetősége március 28-án hozott olyan határozatot, amely a földreform végrehajtásának aktivistákkal és propagandával való támogatását célozta. Ámde feltűnik, hogy a földreform népmozgalmi jellegével kapcsolatos aggodalmak hangoztatásától nem mentes ülés határozatait, direktíváit elmulasztották közzétenni.⁶⁷ Nemkülönbön a Kisgazdapárt — ha huzakodva is — szintén részt vett a földreform végrehajtásában. Helyi szervezetei főleg a Dunántúlon tevékenykedtek a nagybirtok fölösztésében. Ám szemben az első két pártnál, különösen a Parasztpártnál várható és tapasztalható „túlkisajátításokkal” és megváltásokkal, a Kisgazdapárt helyi szervezetei többnyire mint a rendeletszabta keretek aggályos betartói vettek részt a földigénylő bizottságok munkájában. Központja reakciós köreinek pedig — éppen a Függetlenségi Front, a koalíció biztosította kormány- és nemzetgyűlési fórumokon — nem kis szerepe volt a földbirtokosok érdekvédelmében, a menél több földterület különböző jogcímenek való visszatartásában és visszaadásában.

Már a felsorolt pártok régióként eltérő súlya, tevékenysége maga is utal bizonyos, a földreform végrehajtásának módját illető különbségekre. S az sem véletlen, hogy az ország keleti részein előbbrejutottak és következőképpen előbb is befejezték a földreform javának gyakorlati lebonyolítását (kisajátítást és kiosztást), mint a Dunántúlon. Már március 30-tól a községek

⁶³ Orbán Sándor: Adalékok a földreform utáni falusi viszonyok tanulmányozásához. Történelmi Szemle, 1966. 1. sz. 91. l.

⁶⁴ Szegedi Szabad Szó, 1945. ápr. 1.

⁶⁵ Uo. és Erdei Ferenc óvása: Vásárhely Népe, 1945. ápr. 5. Idézi: Tóth I.: i. m. 91. l.

⁶⁶ Illyés Gyula: „Dunántúl népéhez”. Szabad Szó, 1945. ápr. 5. Uo. 92. l.

⁶⁷ SzDP országos vezetősége 1945. márc. 28-i tárgyalásáról írott, de meg nem jelent kommünikéről ld. MKP és SzDP határozatai . . . 72. l. (jegyzetben).

egész sorából jelentik, hogy a földosztáson túl vannak.⁶⁸ Míg a Dunántúlról még a következő hetekben sem igen hallunk hírt ilyenről, a Kommunista Párt első titkára már április 8-án arról tudósít a sajtóban, hogy „a Dunától keletre és északra fekvő országrészekben a nagybirtoknak körülbelül fele már kiosztásra került . . . s a maradékot is április 15-ig befejezik”.⁶⁹ Nem kétséges, a tények mellett a serkentés elemei is jelen voltak e tudósításban, ámde az óriási különbség ettől még valóban fennmarad.

Alig kell mondani, e különbség elsősorban abból az időbeli eltolódásból adódik, amely az ország Horthy, majd nyilas uralom alól való felszabadításának kezdete és a több mint félévvel későbbi befejezése között fennállott. Mindezt csak mélyíti, hogy a Balaton hosszában télen megrekedt front a dunántúli területek lakosságát elcsigázta, s bizonytalanná tette a jövőt illetően. S azt sem feledhetjük, hogy az 1919-ben levert forradalmat követő fehérterror rettenete, együtt a Nagyatádi-féle „földreform” táplálta illúziókkal, éppen eme országrész nagybirtokos megyéiben hagyott leginkább nyomokat. Nem véletlen tehát, ha a Dunántúl a földreformban és a földreformot elsőként hírül hozó pártok elfogadásában is nehezebben mozdult és elmaradt azokhoz a keleti országrészekhez képest, amelyekben a parasztság, s különösen az agrárszegénység százezrei már fél- vagy legalábbis harmad esztendőn át nap mint nap próbát és tapasztalatot szerezhettek maguknak a politikai harcból a felszabadulás, a demokrácia nyomán sarjadt népi bizottságokban és mozgalmakban. Ilyképpen az is törvényszerű volt, hogy a Dunántúlon igen sok helyütt nem a nehezen ocsudó nép szervei, pártjai, hanem a korábbról fennmaradt, vagy az annak mására föltámasztott közigazgatási bürokrácia bábáskodott a földreform megszületésénél. Nem egy, a földreform sürgős megkezdésére fölszólító járási körlevélen: bírói, vagy a községeknél: jegyzői aláírást találni.⁷⁰ Mindazonáltal magát a gyakorlati végrehajtást még ilyen helyeken is a földosztás ízet csakhamar megérző parasztok maguk végezték el. Így ott is nekik volt jóérzésük abban, hogy még a tavasszal befejeződhetett a földreform — tulajdonképpen az egész kimenetelét eldöntő — első rohama.

Mégis van egy további körülmény, amely a földreformnak nem is annyira ütemét, mint inkább módját eltérően szabta meg a különböző régiókban: ez a kisaajátításra rendelkezésre álló és fölosztható terület nagysága. Lényeges differenciáló tényezőre hívjuk fel a figyelmet akkor, amikor arra utalunk, hogy

⁶⁸ Szabad Magyarország (1945. márc. 30.) riportja a mezőcsáti, mezőkeresztesi és a mezőkövesdi járásról; Néplap (ápr. 1.) beszámolója a pusztaszeri „új honfoglalásról”; Néplapban (ápr. 4.) közölt földreform-jelentések a Tiszántúl több városáról; Magyar Alföld (ápr. 5.) cikke a Hajdú, Szabolcs, Borsod megyei földosztásról. Ld. Felszabadulás . . . 449–456. 1. Továbbá az MKP kiküldöttjének jelentése (ápr. 3–5.) a Szabolcs-Szatmár megyei földosztásról; Néplap (ápr. 6.) tudósítása a geszti Tisza-birtok fölosztásáról. Ld. Földreform 1945 . . . 278–282. és 289. 1.

⁶⁹ Néplap, 1945. ápr. 8. Jelentős győzelmek a földosztás frontján.

⁷⁰ Pl. a szigetvári járás főszolgabírójának rendelete a községi jegyzőkhöz (1945. márc. 29.). Ld. Földreform 1945. . . 257–262. 1. A baresi járás főszolgabírója, miután utasította a jegyzőket a földreform támogatására, levélben (1945. máj. 12.) kérte a Földhivatalt, hogy a közigazgatást ne becséméreljék. Ld. Kaposvári Állami Levéltár, Földhivatal iratai, Földreform-vegyes 958/1945. Egy 1957. évi, 15 somogyi községet érintő saját gyűjtés során a megkérdezetteknek kb. fele az igénylők bátortalanságáról és a jegyzők kezdeményező szerepéről beszélt. Ugyanerre ld. még: Az ezeréves jussért (Szikra, 1955) több adatát. Somogyra bővebben: *Orbán Sándor: A mezőgazdasági népesség rétegződése a földreform után Somogy megyében (1945–1949). Agrártörténeti Szemle, 1965. 1. sz. 5–7. 1.*

ott — mint a Dunántúl jónéhány megyéjében —, ahol több felosztható birtok volt, néha egyáltalán nem (hisz mindenütt nem is volt kívül!), vagy legalábbis kevésbé kellett megütközni, megküzdeni a földért, mint azokon a vidékeken — így főleg az ország keleti részein —, ahol kevés, vagy éppen nem volt kiosztható terület. Ámde e, végsősoron a birtokstruktúrára utaló tényező sokkal jelentősebb annál, mintsem hogy csupán regionális hatására kellene figyelnünk. E tényező valójában a hazai földreform egy igen lényeges sajátosságához vezet el bennünket.

Nem kétséges, a nagybirtokosok és képviselőik is már a földreform végrehajtásának hetében, hónapjaiban szintén kifejezésre juttatták elutasító magatartásukat a földosztással, a juttatottakkal szemben. Az idők azonban nem kedveztek ennek szélesebb, vagy kiváltképpen tetteges demonstrálására. Ezért e magatartás eleinte általában a rendelet és az egész eljárás egyszerű törvénytelennek minősítésében, majd pedig — furcsa, de célszerű ellentmondással — a rendeletszabta törvényesség számonkérésében és messzemenő kihasználásában merült ki. Mindez azonban, — ha volt is példa itt-ott az igénylők elmaradottságára való apellálásra — általában nem szemtől-szemben. Hanem többnyire a tiltakozások, fölterjesztések és kérelmek írásbelisége, az adminisztráció keretei között zajlott. Ámde akár így, akár úgy jelentkezett, megakadályozása, vagy éppen visszaverése nem okozott különösen nagy gondot. Elég ezzel kapcsolatban arra utalni, hogy bár a Nemzetgyűlés kiszármazó párti befolyású Politikai Bizottsága fölöttébb tágkeblű volt az „antifasiszta érdekek” megítélésében, mégis a következő, az 1946 évihez képest 1945-ben jóval kevesebb, — június 1-ig egyszer sem, utána pedig mindössze 51 esetben engedélyezte 100 — 300 holdas területek régi birtokosok kezén való visszatartatóságát.⁷¹

A földreform végrehajtása tehát ezidőtájt nem ott vált zajossá, és a súlyosabb problémák és nehezebb megoldások sem ott következtek be, ahol bővebben volt terület. Persze az elmérgesedett, vagy némelykor akár anekdotába illő viták ilyen helyen sem voltak ritkák, sem a volt tulajdonossal vagy képviselőjével, sem pedig a juttatottak között (pl. a szomszéd községből kiosztható határrész vagy az egyes juttatások mértéke miatt). Sőt ezeken a helyeken is előfordult gyakorta, hogy hozzányúltak még a 100 kat. hold alatti birtok területéhez vagy parasztbirtokhoz is.⁷² Mindazonáltal a földreform végrehajtása azzal váltott ki igazán problémát, hogy kevés volt a juttatható terület. Úgyis lehetne mondani: azáltal, hogy ami sok volt nagybirtoknak, az most kevés volt az agrárszegénység kielégítésére. Ez tükröződik tulajdonképpen a 100 holdas meghagyható birtokterületek részben vagy egészben való fölosztásában, de legfőképpen az Alföldön a 200 hold alatt rendeltéleg kímélni szándékolt parasztbirtokok 50 vagy 100 holdon fölüli területének igénybevételében. Volt hely, ahol pusztán arra hivatkozva kérték, követték ezt, hogy egyébként kevés lenne a juttatható terület, itt-ott hozzátéve azt is, hogy a kisajátított másutt is kaphat „cserebirtokot”, vagy éppen: „inkább települjön át néhány

⁷¹ Kimutatás a Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága által mentesített ingatlanokról (kelt n.é. k.). PI. Arch. 2/8 11.

⁷² Ilyen esetekről somogyi Földhivattalól jelentés. Országos Levéltár - Országos Földhivatal iratai 1945 1174 (4187), továbbá Soproni Földrendező Tanácstól Soproni állami Levéltár Földbirtokrendező Tanács iratai 1945-134. Idézi: Földreform 1945 . . . 336. és 364. l.

módos gazda, mint sok nincstelen”.⁷³ Más helyeken a rendeletben jelzett fasizmus, hazaárulás és népellenesség valós vagy vélt vádjai alapján nyúltak hozzá a „népnyúzó”, „reakciós”, vagy „elmenekült” tulajdonosok földjéhez.⁷⁴ Ismét másutt meg — mint a Kisgazdapárt is elpanaszolt ilyeneket — „úri birtokká minősítették” parasztbirtokokat, és mint ilyen felosztották azokat. Az olyan birtokokat, „melyeknek birtokosa egyszer sem bukott fel a barázdájában . . . mi úri birtoknak tekintjük” — jelentették ki a nádudvariak.⁷⁵ S ha az ilyen érv sem látszott elégnék, egyszerűen tudomására adták a magasabb földrendező szerveknek, hogy — mint az endrődiek tették — „mi már embe-reinktől még géppisztollyal sem tudjuk elvenni a földet, ezt a szerepet szívesen átengedjük akár a megyei, akár az országos tanácsnak”.⁷⁶

Ismételni kell mégis, ebben nem az agrárszegénység és a magasabb földrendező szervek szembekerülése, vagy akár előbbiek radikalizmusa folytán a rendelettel való konfliktus az érdekes a lényeg szempontjából. Ezek csupán mellékes jelentőségűek. S talán nem is a népi igazságérzet szubjektív tudata a döntő (bár olvashatunk olyan értékelést is, amely éppen erre a körülményre apellálva jelentette ki, hogy „1945 tavaszán azonban nem igazságot, hanem földet osztottak a parasztok”).⁷⁷ Mindez annak az objektív követelménynek a sokszínű kifejeződése, amelyet korábban a szegénységben lecsapódó agrártúl-népesedés, vagy strukturális föld- és munkanélküliség címen emlegettünk. Ezt érzékelt a földreform-javaslat előkészületeinél a Parasztpárt, sőt még az e hangulatot ellensúlyozni kívánó Kommunista Párt is, amikor a „százszekrek” földtől való elütésének elejét veendő, 100 holdban javasolja a megtartható úri birtok felső határát. S akaratlanul is ennek tett engedményt maga a földreformrendelet is a falusi tőkésgazdaságokat is érintő, az antifeudális és antifasiszta lényegét kiegészítő antikapitalista vonásaival. A Kommunista Párt ugyan mind a nemzetközi nagy koalícióra tekintettel, mind a Függetlenségi Frontban megtestesült hazai pártszövetség s nem utolsósorban a nagybirtokkal szembeni maximális parasztegység érdekében ismételten óvott és intett a „megbontás” — a reakciónak tett szolgálat — veszélyétől.⁷⁸ A struktúra törvényei azonban erősebbnek, a történeti helyzet, a felszabadult politikai légkör pedig alkalmasabbnak bizonyult annál, hogysem ilyen kívánságok megtarthatók lettek volna. A probléma tehát még a vártnál előbb elemi módon feltört, nem számolni vele, vakság lett volna!

Előbbihez képest, bármily különösnek is tűnik, a Kommunista Párt egyes vezetői maguk is már kezdetben hangsúlyozták, hogy „világosan és tisztán kell látni, hogy a végrehajtással kapcsolatban az osztályharc a faluban ki fog éleződni”. Csakhogy ezt a nagybirtokosok ellenállásához kapcsolták, mondván, hogy majd azok „mozgósítják” „a jegyzőket, tanítókat, papokat,

⁷³ Ilyen esetek pl. általánosak Szolnok megyében. Földhivatal tájékoztató jelentése a földreform végrehajtásáról 1945. V. 21. OL. OF iratai 1945-643 (4822) MKP kiküldöttjének jelentése a rakamaziak akciójáról PI. Arch. 2/6/3/368. Idézi: Földreform 1945 . . . 379. 1.

⁷⁴ Kisújszállási földigénylő bizottság határozata, ld. még jászberényiek, mezőberényiek feliratát. Idézi: Földreform 1945. 79 és 82. 1.

⁷⁵ Szabad Nép, 1945. ápr. 13.

⁷⁶ Az endrődi földigénylő bizottság elnökének jelentése az Országos Földbirtokrendező Tanács rendeletére (jún. 2.). Idézi: Földreform 1945. . . 373. 1.

⁷⁷ Ld. Donáth F.: i. m. 135. 1.

⁷⁸ Vö. Kállai Gyula cikkét: Szabadság, 1945. márc. 31.

a kulákok egyrészt”.⁷⁹ A földreform végrehajtásának első tapasztalatai kellettek a megbizonyosodáshoz, hogy a gazdagparaszt a nagybirtokosok külön „mozgósítása” nélkül is együtt tarthat az utóbbiakkal. S ha igaz — amint Rákosi mondotta —, hogy mindez persze nem „zárt tömbben” történik, az is igaz, hogy nem is azért kell számolni vele, mert oly méretű „túlajtások” vannak, „amik az első napokban azzal fenyegettek, hogy a középparasztok is a földbirtokosokhoz csapódnak”.⁸⁰

Nem szólva a túlzó fogalmazásról, a „túlajtás” csak látszólag oka a gazdagparaszt ellenérzésének és ellenakcióinak. A valóság az, hogy mindkettő azonos tőről, az imént ismét említett strukturális adottságokból fakad. S ezeken a Kommunista Párt akkor egy mégoly radikális földreformmal sem, — de hozzátehetnénk a gazdagparashti birtokok agrárszegénység általi megannyi túlosztása sem — tudott volna segíteni. Ha egyidejűleg nem is látta pontosan e maximális megoldás, a túlosztás belső korlátait és a belőlük adódó következményeket, abban azonban mindenképpen változtathatott volna már akkor a párt, hogy az antifeudális parasztegység felszabadulás előttről előkészített jelszavát, a gyakorlat iménti korrekciója nyomán legföljebb — mint ki nem zárt lehetőséget — csupán a propaganda szférájában tartja meg és sem akkor, sem később nem keveri össze a Függetlenségi Frontban és a koalícióban megtetsült kényszerű együttműködéssel, nem teszi meg annak elvi burkává. Mindez annál inkább várható volt, mert a párt a gyakorlatban jó érzékkel — igen helyesen — az agrárszegénység javára oldotta föl ezt a dilemmát. S mindezt azért, mert a földreform antifeudális lényege mellett, amellet kitarva, hogy ez alapvetően „... az út megtisztítása minden középkori csökevénytől ... az osztályharc számára”⁸¹, bizonyos termelési érdekeket is szem előtt tartva, nem feledte — és a mi viszonyaink között nem is feledhette — a nagymértékben jelentkező közvetlen szociális érdekek motivációját. Ez, és nem az egyébként sem különösen jelentős gazdagparaszság súlya volt a döntő a megoldás íly módjában. Abban, hogy míg a parasztegység jelszavát, vagy legalábbis a gazdagparaszság semlegességét szinte változatlanul hangoztatta, nem gördített valójában akadályt sem az úri birtok, akár külön mentesítéssel, akár anélkül visszatartható területének igénybevétele, sem a 200 holdon aluli parasztbirtok részbeni fölosztása ellen. Mi több, éppen a legfőbb falusi szövetségese: az agrárszegénység megtartása érdekében tűrte, majd pedig szentesítette is e gyakorlatot és eredményeit, amennyiben elutasította a „törvényesség” nevében föllépő „vissza-csinálás” kísérleteit.

*

Áttekintve a politikai pártok és a parasztság különböző rétegeinek viszonyát a földreformhoz, a továbbiakban arra a kérdésre várunk választ, hogy végül is milyen méreteket öltött a földosztás. Ehhez először látni kell a földreform céljára igénybevett birtokmennyiséget.⁸²

⁷⁹ MKP Központi Vezetősége 1945. márc. 22-i ülésének jkve. PI Filmtár MKP KV/53.

⁸⁰ MKP Központi Vezetősége 1945. ápr. 13-i ülésének jkve. PI Filmtár MKP KV/63.

⁸¹ *Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban. Az agrárkérdésről.* Szikra, 1950. I. köt. 578. l.

⁸² Az alapadatok bővebb kommentálását ezúttal mellőznénk, mivel azt M. Somlyai Magda és Szakács Sándor megtették idézett munkáikban.

A földreform során igénybevett földbirtokok száma és területe
(1945—1947)⁸³

Cím	Elkobzott	Megváltott	Háborús szerzeményből	Szőlő és gyümölcsös	Erdő	Ház-helyek céljára	Szükségből	Összesen
	földbirtokok			100 kh-nál kisebb földbirtokból megváltva	igénybevett földbirtokok			
szám	43 245	8 479	2 629	590	763	12 372	7 427	75 505
terület kat. h. . . .	539 171	4 835 348	89 808	8682	18 302	19 243	89 091	5 599 645
összes terület %-ában	3,3	29,9	0,6	0,0	0,1	0,1	0,6	34,6

Az ország helységeinek több mint 96%-ára kiterjedő földreform láthatólag a földterület egyharmadát meghaladó részét, igen durván számolva: a nagybirtok által lefoglalt hányadát érintette. Nem véletlen tehát, ha a nagybirtokkal majdnem szinoním megváltott kategóriához tartozó terület közel 30%-át teszi ki az országnak, s még a töredékszázalékkal együtt is viszonylag igen kevés az, ami az elkobzott és az egyéb címletekhez tartozik. Regionálisan az országosan igénybevett összes terület 46%-ával a Dunántúl messze az átlag fölé emelkedik, amely főleg a megváltott úri birtok még ennél is magasabb (az országos 47%-a) arányából adódik. Az Alföld csak a kisebb mennyiséget jelentő igénybevételeknél vezet, kivéve az elkobzott és az erdőterületeket. Országszerte igénybevették a nagybirtok élő és holt felszerelését, valamint terménykészletét is.

A földreform alapvetően nagybirtokellenes éle tehát az igénybevett földterület megoszlásában is tükröződik. Mégis, az előzmények ismeretében, külön is érdemes megvizsgálni, hogy ez az antifeudális jelleg — most már birtokterület tekintetében is — mily mértékben szélesedett és párosult a gazdagparaszti birtokkategória érintésével is. Vizsgálatainkat, sajnos, nagyban nehezíti, hogy az 50 — 100 kat holdas, vagy még a valamivel ennél is nagyobb területű birtokok nemcsak megrövidítést szenvedtek, de ezres nagyságrendben számolhatók a földreform által érintett ama korábbi nagyobb birtokok is, amelyek területük bizonyos részének fölosztása folytán 100 hold körülire csökkentek. Ugyancsak nem lehet feledni, hogy különböző közösségi tulajdonok címén a földreform hozott is létre ily területű birtokokat. Ha mindezek ellenére mégis csökkenés látszik az e kategóriához tartozó birtokok számában, az csak méginkább amellet bizonyít, hogy a gazdagparaszti birtokok közül még ennél is nagyobb mértékben kerültek alacsonyabb kategóriába. Elég ezzel kapcsolatban az előbbi teljes összeget adó címleteknek ebben az összefüggésben való csoportosítására és a földreform egyéb következményeire utalni.

Egyidejűleg némely alföldi megyében a rendeletileg megengedettel csaknem azonos mennyiségű, országosan pedig mintegy 300 ezer kh „törvénytelenül” kiosztott területet jeleznek.⁸⁴ Valójában azonban az ilyen legföljebb

⁸³ Mezőgazdasági Adattár. I. köt. 45. I.* Korábbi statisztikák szerint itt is 100 kat. holdon aluli terület értendő.

⁸⁴ Donáth Ferenc: A földreform mérlege (Bpest. 1947. 72. l.) c. előadásához — kisgazda hozzászólás.

a különböző jogcímek alapján igénybevehetőekkel együtt üti, illetve haladja meg ezt a mennyiséget. Mindezt jól mutatják az alábbi számok.

A gazdagparaszság birtokait is érintő igénybevétel mértéke⁸⁵

Jogcím	A birtokok		
	száma	területe (kat.h.)	átlagterülete (kat.h.)
Hazaárulóktól, nyilasoktól stb.	4 407	335 055	80,0
Volksbund tagoktól	38 838	204 116	4,0
Háborús szerzeményekből	2 629	89 808	34,0
100 kat. holdon aluli szőlőkből és gyümölcsösökből	590	8 682	24,0
100 kat. holdon aluli erdőkből	763	18 302	25,0
Házhelyek céljára	12 372	19 283	1,5
Összesen:	59 599	655 246	11,0

Ha a különböző igénybevételeket és a hozzájuk tartozó átlagterületeket figyelembe vesszük, becslés alapján, legföljebb harmadrészen tekinthetjük olyanak, amely a gazdagparaszti birtokot közvetlenül megörövidítette. Nos, ha ehhez hozzátesszük a rendelet szerint az igénybevétel jogosságát leginkább vitatni engedő azt a 7427 esetet, összesen 89,091 kat. hold területtel, amelyet mint a „100 kh-nál kisebb földbirtokokból szükségből igénybevett” mennyiséget tart nyilván az összeírás,⁸⁶ csak akkor rúg 300 ezer hold körülire az a terület, amely közvetlenül a földosztás során, veszteségként érte a 20–200 kat. holdas birtokkategóriát is.

Ismét más tényezőként — ám mindenképpen a földreformmal kapcsolatban — jön számításba az a gazdagparaszságot érintő területcsökkenés, amely haszonbérletek jelentős megapadásával, továbbá a megmaradt bérletek súlypontjának az alacsonyabb kategóriákba való áthelyeződésével előállott. Jóllehet mindezzel nem a birtok, hanem a gazdaságterület csökkent, mégis — ugyancsak 100 ezer holdas nagyságrendben — jelentős mértékben kisebbitette e réteg gazdasági erejét.⁸⁷

Ha a földreformot egyik oldalon az igénybevétel, akkor a másikon a juttatás minősíti és vall annak szélességéről, esetleg korlátjairól is. Mindenekelőtt jelezni kell azonban, hogy a földreform céljára igénybevett 5,6 millió hold terület korántsem került mind a parasztek között kiosztásra. Mindez ama körülményből adódik, hogy e mennyiség mintegy 40,8%-a olyan művelési ágakhoz tartozott, amelyek (mint erdő, legelő, nádas és nem művelt terület) kisüzemi keretek közt, külön-külön nemigen voltak hasznosíthatók. Ilyképpen nagyjából háromötöd, illetve kétötöd arányban alakult az egyéni, illetve a közösségi juttatások mértéke. Részletesebben a 965. lapon levő táblázat mutatja.

Bár a személyi juttatásokkal külön foglalkozunk, mégis már itt megjegyezzük, hogy a községnek, közbirtokosságnak és közlegelőnek juttatott területek, mintegy a személyi juttatások kiegészítésének, meghosszab-

⁸⁵ KSH Évkönyve 1947 (Mezőgazdaság) 72. 1. Az Országos Földhivatal adatai.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ A 20–100 kat. holdas kategóriák az 1935. évi 735,4 ezer kat. hold helyett 1948 végén csupán 319,6 ezer kat. holdat bérletek. 1949. évi népszámlálás 2. Mezőgazdasági eredmények 26. 1.

A földreform juttatásai (1945–1947)⁸⁸

Rendeltetés	Terület (kat. h.)	%	Rendeltetés	Terület (kat. h.)	%
			áthozat:	4 816 526	86,-
Személyeknek	3 258 738	58,2	Közlegelőnek	422 496	7,6
Minta-, tan- és kísérleti gazdaságoknak	51 079	0,9	Egyházaknak	19 739	0,4
Állami tó- és nád- gazdaságoknak	46 542	0,8	Telepítési célra	91 809	1,6
Községeknek (erdő)	83 643	1,5	Házhely céljára	110 387	1,9
Közbirtokosságnak (erdő)	15 932	0,3	Közcélokra	26 152	0,5
Államnak (erdő)	1 360 592	24,3	Tartalékterületnek .	112 536	2,0
átvitel:	4 816 526	86,-	Összesen:	5 599 645	100,0

bításának, a telepítési és házhely, valamint tartalék céljára történt terület-juttatások és visszatartások pedig további közvetlen birtokosztásnak tekintetők. Ilyenformán valójában még további mintegy 15%-ot számolhatunk a személyi tulajdonhoz, vagy a tulajdonosok közös használatú területéhez, s így a kisajátított földbirtokosoknak majdnem háromnegyedét tekinthetjük a parasztságot közvetlen vagy közvetve gyarapító juttatásnak. Tulajdonképpen ilyen közvetett juttatásként számítható a mintegy 70 millió léghöbméter épülettér, 160 szeszgyár, 228 malom és további közel 400 üzem vagy műhely is, amely a földreformmal (30. §) döntő részben „a földhöz juttatottakból alakítandó szövetkezet tulajdonába” került. Nemkülönben ez lett a sorsa 6950 traktornak és gőzekének, valamint 6000 cséplőgépnak is.⁸⁹ A további, mintegy 8000 hold parkterülettel együtt állami tulajdonba vett 1509 kastély (17 802 szobával)⁹⁰ már csupán tágabb értelemben nevezhető közvetett juttatásnak, mivel azok inkább országos célú kulturális és szociális közintézményeket szolgáltattak.

Ami pedig a 642 342 közvetlen személyi juttatást illeti, megoszlása rétegenként a következő:

A földreform során juttatásban részesült személyek megoszlása (1945–1947)⁹¹

Réteg	Juttatásban részesült személyek száma	Kiosztott terület		A juttatás területi átlaga (kat. h.)
		kat. h.	%	
Gazdasági cselédek	109 875	922 255	28,3	8,4
Mezőgazdasági munkások	261 088	1 288 463	39,5	4,9
Törpebirtokosok	213 930	829 477	25,5	3,9
Kisbirtokosok	32 865	143 131	4,4	4,4
Szegődményes iparosok és kisiparosok	22 164	53 866	1,7	2,4
Képesített (okl.) gazdák	1 256	14 548	0,4	11,6
Erdészeti alkalmazottak	1 164	6 998	0,2	6,0
Összesen:	642 342	3 258 738	100,0	5,1

⁸⁸ Mezőgazdasági Adattár I. köt. 46. I.⁸⁹ A földreform számokban. Közgazdasági Szemle, 1955. 2. sz. 99. l.⁹⁰ Mezőgazdasági Adattár I. köt. 45. I.⁹¹ Uo. 46. I.

A személyileg juttatható terület tehát csaknem teljes egészében (93,3 %) az agrárszegénység, — sorrendben: mezőgazdasági munkások, cselédek és félproletárok — kezébe került. S mindössze néhány százalék volt az, amelyet nagyjából kisparasztok, kisebb részben pedig a volt uradalmi alkalmazottak kaptak. Ugyancsak döntően a volt uradalmi cselédek, munkások közvetlen tulajdonába és használatába kerültek a nagybirtokok kisebb talajművelő gépei és eszközei, állatállománya, s nem utolsósorban a rosszlelkű cseléd-lakások is. Idevéve a helyenként föllelhető, s az induláskor kiosztott terménykészletet is, juttatottanként átlagban mintegy 35 q búza értékű közvetett vagy közvetlen pluszjuttatással számolnak az egyes becslések.⁹² A közvetlen személyi juttatásoknak ez az elve összhangban volt a földreform intencióival, amelyek — eltérően nem egy népi demokratikus ország juttatási eljárásától,⁹³ —ismert okok folytán mindenekelőtt e három réteg juttatását hangsúlyozták.⁹⁴

Annál inkább föltűnik, hogy az 1941-ben számolt (ám a háborús elhalálozások folytán valamelyest kevesbedett) agrárnincsteleneknek több mint fele, a félproletároknak pedig mintegy kétharmada így is juttatás nélkül maradt. Nem kell azonban arra gondolni, hogy mindezek akár az 50 kat. hold fölötti birtokok igénybevételével kielégíthetők lettek volna. (Más kérdés persze, hogy ez önmagában nem az út járhatatlanságát, de legföljebb azt bizonyítja, hogy még az így végigjárt út sem vezetett volna megoldáshoz.) Ámde csábít egy másik hipotetikus számvetés is, amelyből arra lehetne következtetni, hogy az 5,1 kat. hold juttatási átlag, különösen pedig a cselédségnél az esetenként juttatott 8,4 kat hold redukálásával további juttatásokat is lehetett volna eszközölni. Legalábbis oly mértékben, ahogy azt a mintegy 100–150 ezres túligénylés kívánta volna.

Ha az előbbinek az antifasiszta koalíció állta útját, ennek nem csupán az üzemek túlzott elaprózódásától való óvás, illetve a juttatottak közül a cselédek családjainak feltűnően magas tagszáma emelt gátat, hanem — és döntően — a földreform céljára igénybe vehető földbirtokok, valamint az igényjogosult agrárszegénység régióként eltérő megoszlása. Más vonatkozásban már szó esett e különbözőségekről, aminthogy már arra is többször utaltunk, hogy miképpen kívánták az igénylők egyes helyeken a juttatásra elégtelen földterületet kipótolni. Eme egyenlőtlenségek áthidalására, előbbiekhöz még hozzájött egy, a rendeletben (32. §) biztosított további megoldási forma is: a „lakhelyükön földhöz nem jutottaknak” „az ország más részére” való telepítése és földhözjuttatása. Ám ennek korlátoltságát legalább oly mértékben befolyásolta egyfelől a juttatásban nem részesültek régi lakhelyhez való ragaszkodása, mint ahogy másfelől megszabta az e célra rendelkezésre álló terület kevés — mintegy 92 ezer kat. holdnyi — mennyisége is.

Az a tény tehát, hogy a földosztás hatalmas mérete és agrárnincstelenek, valamint félproletárok tömeges földhözjuttatása minden eddigit fölülmúlt, nem jelenthette egyszersmind az agrárszegénység felszámolását is. Jelentősen megcsappant ugyan a korábban e kategóriákhoz tartozók száma, de arányuk

⁹² A földreform számokban. 99. l.

⁹³ Németország keleti övezetében a juttatások elsősorban a már gazdasággal rendelkező 5 ha-on aluli parasztokat illették. *Heinrich Reuber — Bruno Skibbe: Die Bodenreform in Deutschland mit Zahlen und Dokumenten.* Berlin. 1947. 18–19. l. — Lengyelországban a juttatottak 2/5-e, a juttatásoknak pedig 1/4-e 2 ha-on felüliekből adódik. *Polszkaja gyerevna v cifrah.* Moszkva. 1955. 41. l.

⁹⁴ Ld. a 600/1945. sz. kormányrendelet 35. §-át.

még mindig igen magasan: — keresők és eltartottak együtt — 3 millió helyett, 2 millió körül alakult.⁹⁵

Mindez abból adódik, hogy a földosztással ugyan a nincstelen kategória mintegy félmillióra csappant és belőle, valamint az 5 kat. holdon aluli kategóriából is igen sokan léptek magasabb, a leginkább gyarapodó kis- és középparaszt rétegekbe, mégis utóbbi utánpótlása — az 5 kat. holdon aluli terület gyakoribb juttatása által — még ennél is több volt. Így számuk, különösen az 1–5 kat. holdas kategória erős gyarapodásával, még nőtt is, és mintegy másfélmillió körül alakult.

Nem kétséges, ez utóbbiak átlagterülete nőtt valamivel (1–5 kat. holdas kategóriában egyötöddel) a földosztás nyomán. Ám a változás mégsem csupán számszerűen mérhető. E rétegek már sem társadalmi, sem politikai státusuk tekintetében nem voltak azonosak a régiakkal. Helyzetüket, lehetőségeiket már nem a nagybirtok uralkodó szerepe, parcellás munkaerő lekötése határozta meg, sem pedig a tehetősebb paraszti birtok terjeszkedése, proletarizáló hatása, hanem a radikális demokratikus földreform nyomán kibontakozó, majd a munkás-paraszt diktatúra viszonyai közt folytatódó — a tőkés viszonyokat is likvidáló — agrárfejlődés.

Tény azonban, hogy e rétegeket — a juttatásból kinaradottakat éppen úgy, mint a juttatottakat — jelenük, sorsuk közvetlenebb jobbrafordulása izgatta. Mindez természetesen szorosan kapcsolódott a földreform teljes lezárásához, sőt szélesebb értelemben az egész agrárfejlődést befolyásoló hatalmi viszonyok alakulásához. E közvetlenebb problémák nemcsak abból táplálóztak, hogy sokaknak semmi, másoknak meg kevés föld jutott, hanem abból is, hogy a földnélkülieknek ugyanakkor munka- és kenyérkereseti alkalmuk sem volt. Egyfelől ugyanis megszűntek a tipikusan tartós alkalmazást nyújtó — mindenekelőtt a komenciós cseléd tartó — nagybirtokok, másfelől viszont a nincstelenek mellett ott volt még és nőtt a félproletár-réteg, melyből tömegesen és rendszeresen vállaltak saját gazdaságon kívüli munkát. De megcsapantak a korábban a regionális feszültségeket részben mérsékelő kubikus és summás munkaalkalmak is.⁹⁶ Mindezeket csak súlyosbította az a körülmény is, hogy a háborúban lerombolt iparból és a rosszul ellátott városból kiszorultak egy része is a mezőgazdaságba húzódtott vissza.⁹⁷ Egyes túlzó jelentések még a felszabadulást követő második esztendőben is a háború előttihez mérhető mezőgazdasági munkanélküliségről szólnak.⁹⁸ A földmunkásszakszervezet munkaközvetítő irodái, az állandó csökkenés mellett is, 1947 őszén még mindig jó

⁹⁵ 1949-ben (jan. 1.) 506,5 ezer nincstelen, 164,2 ezer 0–1 kat. holdas, 1376,3 ezer 1–5 kat. holdast mezőgazdasági foglalkozásút (keresőt és eltartottat) számoltak össze. Az 1949. évi népszámlálás 8. köt. A foglalkozási statisztika részletes eredményeinek (2–7. l.) adatai alapján.

⁹⁶ FÉKOSz (munkaközvetítő irodák) 1947 novemberi jelentése szerint a 36,3 ezer kubikusból 16,2 ezer jutott munkához. PI. Arch. 2/16 27. A summások ritka előfordulásáról ld. *Nádújfalvy József: A mezőgazdasági szociálpolitika három éve. 1945–1947. Statisztikai Szemle, 1947. 9–10. sz. 327. l.*

⁹⁷ Ezt regisztrálja az MKP hároméves tervjavaslata. (1947. jan. 11–12. MKP és SzDP határozatai . . . 367. l. A mezőgazdasági keresőnépeség 30 ezres növekedéséről 1941 és 1949 között. Ld. 1960. évi népszámlálás. 6. köt. 34. l.)

⁹⁸ Az SzDP hetilapja vésztjósloán félmillióról beszél. Föld és Szabadság, 1946. okt. 13. A Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetsége jelentése a XVII. küldött-közyűlésnek (h. és é. nélk. 100. l.) 1945 végén 198,7 ezer, 1948 közepén 93,5 ezer agrár-munkanélkülit jelez.

százezren fölül jelzik azokat a havonként jelentkezőket, akiknek nem sikerült munkát biztosítani.⁹⁹ Részben a rejtett munkanélküliségre is utal, hogy ismét más számítások a korábbi rendszeres munkavállalók évi átlagos 150 napos elfoglaltságát most még ennél is alacsonyabbra becsülik.¹⁰⁰

A földdel rendelkező juttatottak viszont, s különösen az újjazdák, még hónapokon, nem egy helyen éveken át, a bizonytalanságtól, a kimozdítás veszélyétől szenvedtek. Ha pedig ez már nem is hátráltatta tartósan őket, annál inkább nehézségeket okozott termelői tevékenységükben az élő és holt felszerelés, valamint a tőke hiánya. Mert igaz ugyan, hogy lezajlott a parasztság e rétegeinek társadalmi és politikai státusában egy kedvező irányú változás, ámde azt pusztán a birtokviszonyok átalakításával egyáltalán nem követte a területileg adott üzemi keret kitöltése is. De nem is követhette, mert egyrészt a fölöstt nagybirtok inventárállománya mennyiségileg és szerkezetileg is a nagyüzem korábbi szükségleteihez, s nem a parcellákhoz igazodott. Másrészt a mintegy kétévnnyi mezőgazdasági eredetű nemzeti jövedelem nagyságát kitevő háborús károsodás¹⁰¹ (ebből 43% az állatállományból!) döntően a fölösttásra kerülő nagyobb üzemeket érte. Elég ezzel kapcsolatban azokra a különböző összeírásokban és jelentésekben refrénszerűen ismétlődő kitételekre utalni, amelyek minduntalan és az országnak csaknem minden tájáról hangsúlyozzák, hogy „éppen a földhöz juttatás céljára igénybe vett nagybirtokok szenvedték állatállományukban a legnagyobb veszteséget, úgyszintén mezőgazdasági ipari berendezésükben és holt leltárjukban is.”¹⁰² A pusztítások nyomán megcsappant inventárból elég kevés, néhol éppen semmi sem juthatott az újjazdáknak. S különösen fájdalmasan érezte ezt az a kategória, mely — mint a mezőgazdasági munkásokra, napszámosokra jellemző volt — nemigen tartott és menthetett át egy-egy tehenet vagy más jószágot az induláshoz.

Ezeket a tényeket, a nehéz körülményeket fejezik ki és velük teljesen összehangzók e rétegek még hosszú éveken át jelentkező kívánságai, követeléselei s itt-ott csekedetei. Vannak megyék, ahonnan 10 ezer olyan túligénylőt jeleznek, akik még a juttatások befejezése után is „várják, hogy a földreform áldásaiban részesüljenek”.¹⁰³ „A földosztás során sokan nem kaptak földet . . . , mások pedig 100 kat. hold földön is gazdálkodnak. Az a kívánságuk, hogy 50 kat. holdig vigyék le a parasztbirtokokot” — hangzott még 1947-ben is újra, és nem utoljára e követelés.¹⁰⁴ S ha a juttatásnak egyáltalán nincs lehetősége, hát azt sürgetik — mint 1946 tavaszán a régi kubikusfészekben: Szentesen is tették —, hogy „a hónapok óta munka nélkül álló nincstelen földmunkásságot a város közmunkák létesítése révén . . . juttassa munkalehetőséghez”.¹⁰⁵ „A munkásság tisztában van az ország nehéz helyzetével —

⁹⁹ FÉKOSz (munkaközvetítő irodák) 1947 novemberi jelentése. PI. Arch. 2/16—27.

¹⁰⁰ *Nádújfalvy József*: i. m. 327. l.

¹⁰¹ 1938. évi értékben összesen 3481,9 millió pengő. *Adorján János—Horváth Sándor*: Magyar Gazda Zsebkönyve 1948. évr. 348. l.

¹⁰² OL. Országos Földrendező Tanács iratai 1945 - 11 763. Vas megyei földhivatali szakelőadó jelentése 1945. aug. 1. Ld. még: Pest megyei gazdasági főügyelő jelentése 1945. ápr. 24. OL FM. elnöki 1945 - 4939. Közli: *Káposztás István*: Iratok a magyar mezőgazdaság 1945. évi helyzetéről. Agrártörténeti Szemle. 1965. 1. sz. 122. l.

¹⁰³ Az 1945. évi nemzetgyűlési választás adatai a statisztika tükrében. Szerk. Faragó Gyula. 1946. 11., 4., 19. l. PI. Arch. Kéziratban.

¹⁰⁴ Jelentés az MKP által 1947. dec. 14-én Debrecenben tartott konferenciáról. PI Arch. 2/8 - 12.

¹⁰⁵ Magyar Alföld, 1946. márc. 5. Idézi: Földreform 1945 . . . 477. l.

írja a Csongrád megyei földmunkásszövetség titkára a kormányhoz. — Éppen ezért nem munkanélküli segélyt, hanem olyan munkát kér, amelyre az ország felépítése tekintetében szükség van.”¹⁰⁶ Másutt kölcsönt követelnek a községnek „munkaalkalom” teremtésére, „hogy ezáltal a munkanélküliséget némileg enyhítsük”.¹⁰⁷ Békés megyéből még 1947-ben is azt panaszolják, hogy „munkanélküliség területén nem enyhült a helyzet”.¹⁰⁸ „Legáltalánosabb panaszok: munkanélküliség, kenyérhiány . . .” — olvashatjuk egy 1948 eleji összegezésben is.¹⁰⁹

Mások voltak a földhözjuttatottak követelései. Nem volt ritka köztük sem a juttatás keveslése. A már hivatkozott reprezentáció szerint a juttatott községeknek mintegy 40%-ában azért nem keltett teljes megelégedést a földreform, mert kevésnek tartották a kapott földet.¹¹⁰ Mégis 1945 őszétől, ahogy a kisgazdapárti győzelmet mutató választások után a hajdani urak itt is, ott is perelni, sőt visszaszerezni kezdték a fölösztott földeket, minden más problémát megelőzött a juttatottak tulajdonosi helyzetének biztosítására irányuló törekvés. Bár az ezt kiváltó akció nyitányát a szélső klerikálisok intonálták, mégis a földreform „törvényes” alapokon való „revízióját” nagyon is illetékes személy, az Országos Földhivatal vezetője jelentette be a nyilvánosság előtt, számolva természetesen a megyei hivatalok némely vezetőjének erre való hajlandóságával is.¹¹¹ Nem kétséges, a hírhedt őszi főpásztori körlevél templomi fölolvastása és a földreform revidéálójának nekibátorodása közötti hónapokban igen elmélyült az újgazdák jórészének bizonytalansága, azonban megérett ellenoffenzívája is. Volt ahol csak azt követelték, hogy a földosztás nyomán kialakult „tényleges helyzetet hagyják jóvá”, mert a kiosztott területtől „semmit vissza nem adnak”.¹¹² Más alkalmakkor meg — mint a vidékről a fővárosba érkezett több küldöttségénél is — a földvisszeadás elleni tiltakozás mellett az volt a jelszó, hogy „hajtsák végre a telekkönyvezést”; „le a volt földesurak protektoraival” stb.¹¹³ Ám az olyan hadüzenet-számba menő kemény kijelentések sem voltak ritkák, mint a ceglédieké, hogy „aki a földünkhöz nyúl, meghal!”, vagy mint Szentesen leszögezték: „aki a földet vissza akarja venni, az meghal”.¹¹⁴ A tiltakozások a kommunisták által kezdeményezett Baloldali Blokk 1946. márc. 7-i, most már a budapesti munkásság által vezetett tömegtüntetésében csúcsosodtak eggyé, amelynek ugyancsak egyik fő jelszava volt a „földet vissza nem adunk” elhatározás. Ezt követte — a földreform-rendelet születésének első évfordulójára összehívott — földjutta-

¹⁰⁶ FÉKOSz Csongrád megyei titkárságának levele 1947. márc. 10. PI. Arch. Tömegszervezetek Osztálya, FÉKOSz 1945-1948. 15. l.

¹⁰⁷ Jászjákóhalma község pártjainak pártközi értekezlete 1947. ápr. 27. PI. Arch. NPP IV. Országos Nagyválasztmány (1947. máj. 4-5.) anyaga.

¹⁰⁸ Békés megyei szervezőtitkár jelentése 1947. dec. 4. PI. Arch. 2/8. 12.

¹⁰⁹ Értékelés a márc. 21-én tartott 45 gyűlésről 1948. ápr. 1. PI. Arch. 2/8. 28.

¹¹⁰ Ld. *Orbán Sándor*: Egy kérdőíves összeírás feldolgozása a mezőgazdasági népesség 1946 évi helyzetéről. Agrártörténeti Szemle. 1966. 1. 2. sz. Összesítések 14. rovat.

¹¹¹ Mindszenty József esztergomi prímás érsek 1945. okt. 18-i, ún. „választási körlevéléről” van szó, ahol a népi demokratikus rendszer alapintézményei ellen emelt szót. Továbbá: *Kerék Mihály*: Ne játsszunk a tüzzel c. cikke, ld. *Kis Újság* 1946. jan. 22.

¹¹² Bihar megyei földigénylő bizottságok nagygyűlésének kérelme az OÉF-hoz. OL OF 1946. 32 602 (37 423). Idézi: *Földreform*. 1945.

¹¹³ Ld. pl. Ceglédi földhözjuttatottak 100 tagú küldöttségének tiltakozásáról. *Szabad Nép*, 1946. jan. 17.

¹¹⁴ *Magyar Alföld*, 1946. márc. 5. tudósítása a FÉKOSz szentesi nagygyűléséről. Idézi: *Földreform* 1945 . . . 478. l.

tottak országos kongresszusa, amely túl immár a harcok lendületét kifejező jelszavakon, egyszersemind sorra vette az úgazdák egyéb termelési érdekű kívánságait és követeléseit is.¹¹⁵

Itt már, de más, még spontánabban jelentkező követelésekben is, az előbbiekkal együtt még gyakorta ismételt juttatási telekkönyvezés és házhely-rendezés mellett a fő helyet az állatállomány, az igaerő, a vetőmag és szerszám, valamint alkatrész-ellátás biztosítására irányuló igény hangoztatása, valamint a szövetkezeti mozgalom állami támogatásának sürgetése foglalja el. Ott találjuk kezdetben még egyfelől a földreform végrehajtó apparátusából a reakciós elemek eltávolításának, másfelől a demokratikus mezőgazdasági érdekképviselet és szakoktatás létrehozásának követelését is. Megfigyelhető, hogy a továbbiakban egyre inkább előtérbe kerülnek olyan követelések is, mint a juttatott gazdaságok kellő hitellel való ellátása, vagy terheik könnyítése, akár az adó és beadás fokozott progresszivitása, akár a földosztás műszaki költségeinek, vagy a megváltási ár, vagy éppen az adóhátrálékok felfüggesztése útján.¹¹⁶ Jelentkezik a haszonbérleti díjak maximalására majd a kisparaszti bérelt terület kiterjesztésére irányuló fokozott igény is.¹¹⁷ És gyakoriak az egész parasztságot érintő olyan követelések is, amelyek a falu „több és olcsóbb iparcikkal” való ellátását és az agráröllő megszüntetését célozzák.¹¹⁸

Már első áttekintésre kiténik, e kívánságok és követelések nemcsak aszerint differenciálhatók, hogy egyik csoportjuk a juttatásból kimaradt nincsteleneké, másik pedig a juttatottaké, sőt itt-ott az egész birtokos parasztságnak. De aszerint is különböznek egymástól, hogy egy részük a volt úri birtoktulajdonosok vagy gazdagparasztok, vagy egyáltalán a tőkés kizsákmányolás ellen irányul. Más részük viszont az adott vezetéstől kér számon dolgokat. Mondani sem kell, mindezek folytán teljesítésük sem volt egyszerű s ellentmondásoktól mentes. Mi több — sietünk megjegyezni — bármily alapozott és kiáltó is volt némely probléma, megoldása nem is következhetett be minden esetben azonnal, még akkor sem, ha a következmény a népi demokratikus rendszer vezetőőreire csapott vissza.

Mindazonáltal a demokratikus pártok programjaikba és nyilatkozataikba foglalták és ígérték mind ama követeléseket, illetve a követelések java részének megoldását, amelyeket az imént áttekintettünk. Különösen érvényes ez a Kommunista Pártra és a Parasztpártra. Sőt, ráébredvén az agrárkérdés kezelésében való elmaradottságára, 1945–46 fordulójától még a Szociáldemokrata párt is jócskán tesz ilyen gesztusokat.

E pártok kiállása olyan, a népi demokrácia alapvető vívmányait érintő jelentős kérdésekben, mint a földreform eredményeinek védelme, teljes sikerrel járt. Bizonyosság erre a revíziós kísérletek politikai módszerekkel való vissza-

¹¹⁵ Határozati javaslat az MKP által 1946. márc. 16–17-re összehívott földhözjuttatottak országos kongresszusára. PI. Arch. Tömegszervezetek Osztálya. UFOsz 1946–1948. 15. dossz.

¹¹⁶ UFOsz ideiglenes programja (kelt nélk.). Továbbá UFOsz 1947. jan. 26-i országos választmányának határozati javaslata. PI. Arch. Tömegszervezetek Osztálya. UFOsz 1946–1948. 15. dossz.

¹¹⁷ 1948. márc. 7-i megyei konferenciákon fölmerült problémákról jelentés PI Arch. Tömegszervezetek Osztálya UFOsz 1946–1948. 15. dossz.

¹¹⁸ NPP Csanád megyei titkárának fölirata 1947. ápr. 29. Továbbá NPP Szabolcs megyei nagyválasztmánya 1947. máj. 2-i határozati javaslata PI. Arch. NPP IV. Országos Nagyválasztmány 1947. máj. 4–5. Ugyane követelések föllelhetők a párt Falusi Bizottságának 1947. júl. 24-i fölterjesztésében. PI Filmtár PB/393.

verése és a földreform bejegyzésének törvényhozás általi ismételt rögzítése 1946 és 1947 legelején.¹¹⁹ Mindezen mit sem változtat, hogy a juttatások telekkönyvezésének technikai bonyolítása még hosszasan elhúzódott. Bekövetkezett a több helyütt reakcióssá vált megyei földbirtokrendező tanácsok folszámolása is, a földigénylő bizottságok javarésznél részvételével pedig, de helyenként azok nélkül is, 1946 elején megalakult a juttatottak tömeg- és érdekvédelmi szervezete: az Újgazdák és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége is, amely — imént olvashattuk — helyesen tolmácsolta tagságának követeléseit. A kölcsönigénybevitelére rendeletileg fölhatalmazott termelési bizottságok mellett most már az UFOSz helyi szervezetei is örködték az ilyen biztosításon, valamint azon, hogy a gyalognapszámban megállapított viszonzatszolgáltatást ne hagyják fölemeljük.¹²⁰ E téren valamelyes továbbhaladást hozott az Állami Mezőgazdasági Gépszolgálat 1947 elején történt felállítására, majd 1947 legvégétől az állami gépállomási hálózat kezdetben vontatott ütemű kiépítése.¹²¹ Bizonyos segítséget jelentettek a földreformmal szövetkezeti tulajdonba került nagygépek is, különösen ott, ahol a helyileg kezdeményezett szövetkezetek — köztük sok gépszövetkezet — valóban gondozásba vették a gépeket és más inventárokot. A tömegesen igényelt földművelésszövetkezhálózat is kiterjedt ugyan időközben, ám jelentősebb szervezeti és anyagi támogatást nemigen biztosíthatott, miért is, ha valamely jövedelmezőbb üzleti tevékenységet nem folytatott, általában formálissá, üres keretté vált.¹²²

Lépések történtek a juttatottak jelentős részét is érintő kisparaszti haszonberek igazságos rendezésére, maximálására és a kisbérletek kiterjesztésére,¹²³ bár e területen a döntő fordulat, a „gazdagparaszti haszonbérletek határozott korlátozása” 1948 őszeig késett. Indokolt esetekben az egyébként nem jelentős és kezdetben elég lazán kezelt juttatási földártörlesztés is fölfüggesztették. S bár a követeléseknek megfelelően egyre inkább a progresszív elvén épült fel az adózás és a beadási kötelezettség is,¹²⁴ mégis — különösen utóbbi alakulásában — sok múlott a helyi erőviszonyokon is. Generális mérséklés azonban nem következett be a juttatottak javára, legföljebb — éppen úgy, ahogy más rétegekénél is — az elemi csapásokat vették figyelembe.

A különböző, jórészt alapozott igényeknek és követeléseknek az iménti sorolásban gyengülő pozitív kielégítése és teljesítése, vagy éppen megoldási kísérlete mellett azonban nem egy olyan is van, amely bár nemcsak a kívánóságokban, de az ígéretekben is szerepelt, mégis megoldásáról alig beszélhetünk.

¹¹⁹ 1946: IX. tc. A telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról. Ld. Magyar Törvénytar. 1946. évi törvénycikkek. Bpest. 1947. 29–42. 1. Továbbá: 1947: V. tc. A földreform befejezése érdekében szükséges egyes rendelkezésekről. Ld. Az 1947. év hatályos jogszabályai. I. köt. Bpest. 1948. 3–4. 1.

¹²⁰ Először a termelési bizottságokat létrehozó 30 300/1945. FM. sz. rendelet szabályozta ezt, amelyet 1946-ban, 1947-ben hasonló célú rendeletek követtek.

¹²¹ 1948 végére is csupán 110 gépállomás volt az országban (egyenként átlag 10 traktorral). Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv. 1959. 311. l.

¹²² Vö. Magyar Kommunista Párt szövetkezeti irányelvei (1948. ápr. 22.). Ld. MKP és SzDP határozatai . . . 566. l.

¹²³ Egyes helyeken az UFOSz foglalt állást és járt el a nagycsaládú újgazdák bérléthez juttatása érdekében. Ld. Somogy vármegye, 1947. jún. 14. A bérek mérsékléséről és a bérletek ellenőrzéséről ld. 12 910/1947. Kormsz. és 13 327/1947. FM. sz. rendeleteket.

¹²⁴ Ezt az elvet vélté meg a párt, amikor az újgazdák teherbíráásával nem számoló közellátási- és pénzügyminiszterrel szembeállt a progresszív érdekében. Szabai Nőp, 1945. júl. 10. A terhek elosztásáról bővebben ld. *Csenyes Béla: A mezőgazdasági termékek felvásárlása.* Kossuth Kiadó. 1958, különösen 37–40. l.

A juttatásban nem részesült nincstelének nyomasztó problémáinak átmeneti megoldhatatlanságáról nem itt szólunk. Viszont előbbieik folytatásaként ide tartoznék az újgazdák közvetlen pozitív anyagi támogatása, hitel- és inventár-ellátásának központi eszközökkel való elősegítése, illetve mindezek megvizsgálása.

Nos, ennek általában is alacsony színvonalára utal, hogy a stabilizációt követő esztendőben a mezőgazdaság mindössze 16 %-át kapta az iparnak adott központi hiteleknek.¹²⁵ Alig javult a helyzet — különösen a hatalmas elmaradottság szalta igényekhez — az ezt követően induló 3 éves tervvel, amikor az összegnek csupán mintegy 15 %-ára tehető a mezőgazdasági beruházások aránya.¹²⁶ Mindezt lebontva most már a leginkább támogatásra szoruló újgazda rétegre, nyomban kitűnik, hogy csak — egy esztendő eltelte után — a stabilizációtól beszélhetünk ilyen támogatásról, s akkor is csupán többnyire rövidlejáratú szántási, vetőmag- stb. hitelekéről, melyekről inventárra alig-alig futotta.¹²⁷ Ugyanakkor bizonyos, a még jórészt tőkés jellegű olyan alaki merevségek, mint a vélcényezés, a hitelfedezet biztosítása vagy a szoros visszafizetési határidők által éppen azokat ütötték el ezek fölhasználásától, akik leginkább rászorultak volna. A hitelek föl vételénél a gyengébb gazdaságokkal rendelkezőkhöz képest a „nagygazdák . . . sokkal rugalmasabban, gyorsabban, alkalmazkodóbban lépnek föl” — olvashatjuk még később is egy központi följegyzésben.¹²⁸ Ez egyszersmind szóvá teszi az idejét múlt „bankrendszerű fedezet” nehézségeit és az „osztályszempontok” teljes elhanyagolását is. Mindezt nem alaptalanul, hiszen ha csak az 1947 őszén folyósított mintegy 100 milliós mezőgazdasági hitelt tekintjük is, kiderül, hogy ennek több mint háromnegyed része a tettehetőbb (15 holdon fölül) közép- és gazdag-parasztozokhoz jutott.¹²⁹

A hiányos hitelellátást és inventárpótlást közvetve példázza, hogy a szükséghez képest 1945 - 46-ban még felényi színvonalon sem álló eke-, borona-, henger-, kapáló stb. gépállomány¹³⁰ szinte alig gyarapodott újakkal a föl szabadulást követő esztendőben. Jellemző, hogy az ilyen cikketek árusító földművelősszövetkezeti üzletek még 1948-ban is a kocsmai áruknak mintegy felényi értékét, nagyjából a trafikáruk forintösszegének megfelelő értékű kigép- és vasárukat adtak el.¹³¹ A néhányezres állatakiók (szarvasmarbánál összesen 5000 db.), bár kedvezménytel járattak, azonban még ha teljes mértékben is az újgazdákat szolgálták volna, akkor is legföljebb jelképes, mintsem jelentős segítségnek tekinthetők.¹³² Vetőmagtól szinte állandó volt, az aszályos 1947. évre pedig katasztrofális méretű lett a hiány.¹³³ Műtrágyajuttatásról a 3 éves

¹²⁵ Közgazdaság Évkönyve. Bpest. 1947. 345. l.

¹²⁶ Ránki György korrigáló számításai alapján ld.: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947 - 1949). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 214. l.

¹²⁷ Az OSZH kihelyezési állományáról pl. 1948. jún. 30-án mindössze 14 millió Ft jutott a földhözjuttatottak beruházásaira és 33 millió a szántásra. PI Arch. 218 - 60.

¹²⁸ Följegyzés a hitelkérdésről 1948. aug. 13. PI Arch. 2/8 - 25.

¹²⁹ Cikk a mezőgazdasági hitelpolitikánk tervszerűsítéséről. PI Arch. 2/8 - 60.

¹³⁰ Agrárpolitikai Tudományos Kutató Intézet Munkaközösségének összeállítása kéziratban (kelt nélk.). PI. Arch. SzDP 205. d. Ld. még: Közgazdaság Évkönyve. Bpest. 1947. 123. l. (A mezőgazdaság gépésztése.)

¹³¹ A kocsmai áruk forgalma 1948-ban 34 978 ezer forint; a trafikáruké 18 781 ezer Ft; a kigép- és vasárué 17 925 ezer Ft. Ld. KSH Évkönyve 1948. Mezőgazdaság 210 l.

¹³² Szakács Sándor (i. m. 167. l.) adatai alapján.

¹³³ Uo. 100 - 101. l.

terv indulásáig egyáltalán nem, s utána is – bár nagy kedvezménnyel – csak kis mértékben beszélhetünk.¹³⁴ A helyzetet általánosságban példázza, hogy 1948-ban még 10 kg műtrágya sem (1947-ben pedig ennek negyede) jutott szántóholdanként.¹³⁵

Könnyen hihetnők, hogy az újgazdák által hangoztatott és a demokratikus pártok programjában adaptált, mi több, jórészt teljesíteni ígért követelések azért nem nyertek megoldást, mert a koalíció jobboldala, a pártok viszálykodása akadályozta ezt. Csak éppen nem lenne igaz. Annyiban persze igen, hogy ez általában valóban energiát vont el a gazdasági gondok megoldásától, s tény az is, hogy a rendelkezésre álló szűkös anyagi eszközökön való osztozkodásban nem egyszer az újgazdák húzták a rövidebbet. Ezzel kapcsolatban csak ismétlés lenne a hitelelosztásra vagy azon belül is a különböző szövetkezetek között (pénzben és áruban) éppen a földművesszövetkezetek gyakori háttérbe szorítására utalni.¹³⁶ Ilyen megkülönböztetés természetesen az állat- vagy vetőmagelosztásnál is előfordult.¹³⁷ Mindazonáltal már csak azért sem lehet eltúlozni ezek jelentőségét, mert még a messzebbre néző reakciós parasztpolitikának is voltak olyan érdekei, amelyek akkor és itt legalább annyira szóltak a kistulajdonosi egzisztenciák tömegének gyarapítása és megszilárdítása, mint az ellenkezője mellett.

A tény, amiből ki kell indulni, a népgazdaság adott helyzete: jelesen a strukturális elmaradottság és az azt tetéző háborús leromlottság. Ez is, az is, illetve ama együttes következményük, hogy a gyorsított rekonstrukciónak és vele a strukturális változás előmozdításának szüksége, a két fő népgazdasági ágazat közül óhatatlanul az ipart helyezte előtérbe.

Mindez a mezőgazdaságnak – és azon belül a juttatott parcellának – nem csupán hathatós támogatását, de akkumulációs lehetőségét is nagyban korlátozta. Ilyképpen tehát nemcsak a pozitív segítség gyengeségében, de elemi hiányok fönntartásában, sőt az elvonás különböző eszközeiben is kifejezésre jutott. Utalni lehetne ezzel kapcsolatban egyrészt – mint láttuk is – a mezőgazdaság ipari eredetű üzemi (és fogyasztói) célú áruellátásának nagymérvű elégtelenségére, másrészt a valutastabilizációval kialakított árrendszerre, amely a felszínen többnyire az árarányokat illetően agrárrólóban, végsősoron pedig a tényleges termelési költségekkel nem számoló rendkívül alacsony mezőgazdasági termelői árszínvonalban kulminált.¹³⁸ Mindez jelentősebb és általánosabb gazdaságpolitikai eszköz volt, a látszólag szembetűnőbb adó- és beadási kötelezettséghez képest, lévén hogy utóbbiak főbb elemeivel (árakban foglalt adó, vagy beadási kényszerár formájában) maga is összeolvadt

¹³⁴ Ránki György: (i. m. 215–216. l.) adatai alapján.

¹³⁵ Mezőgazdasági Adattár I. 664. l.

¹³⁶ Pl. a stabilizációt követő félévi 120 milliós hitelből a régi Hangya 25 milliót, a Földművesszövetkezetek Országos Központja pedig min.össze 150 ezer Ft-ot kapott. Ld. A magyar szövetkezeti mozgalom a felszabadulás után. Bpest. 1949. 11–12. l.

¹³⁷ Az újgazdákra hátrányos elosztási eljárást tette bírálat tárgyává a Szabad Nép 1946. okt. 18-i száma.

¹³⁸ A mezőgazdaságra hátrányos 1938. évi árszerkezet az 1946. évi stabilizációval még hátrányosabbá vált, amennyiben az 1938-as árakat egyformán 100-nak véve a mezőgazdasági termelői árak 350-re, az ipariak 510-re emelkedtek. Áralakulás Magyarországon 1938-ban és 1949–1955-ben. Statisztikai Időszaki Közlemények I. sz. 50–52. l. A vizsgált időszakban az agrárróló állan ló volt. Az árhelyzetet általánosabban jellemző problémákat generálisan az MSzMP KB 1966. május 25–27-i ülése vetette fel és orvoslásuk az új gazdaságirányítási rendszerben történik. Vö. Simkai István — Tóth Béla: A gazdaságirányítás új rendszere a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1967. 60–61. l.

és érvényesítette azokat. Ugyanakkor az árrendszerhez képest, azon belül, e kötelezettségek (pl. a progresszió által) a differenciált réteg- és osztálypolitika eszközéül is szolgálhattak és szolgáltak is. Persze korántsem olyan mértékben, mint az a vezetés maximalista célkitűzésében megfogalmazást nyert „a demokrata középparasztnak” a „gazdag reakciós paraszttal” való szembeállításáról.¹³⁹ Ilyenről márcsak azért sem lehetett szó, mert szinte e kijelentésekkel egyidejűleg hangzottak el másutt Rákosi azon szavai is, amelyekben „kemény rendszabályokat” helyezett kilátásba az egész parasztság számára. Ezekhez — mint egy 1947 őszi pártközi értekezleten mondotta — azért kellene egyszersmind egy „agrárpárti” miniszter is, mert akkor a parasztságnak „nincs az a gyanúja, hogy esetleg a város javára jobban nyúzzák őket”.¹⁴⁰ A helyzetet jól példázza, hogy a vezetőszervek ugyanakkor már el is kezdték az egyébként is valamennyi gabonatermelőt fájón sújtó alacsony búzaár további leszállítását tárgyalni.¹⁴¹

Ilyképpen azok a követelések és ígéretek is, amelyek 1945 tavaszán a mezőgazdasági gépgyártás oly irányú fejlesztését helyezték kilátásba, hogy az „elsősorban az újjazdák szükségleteit tudja kielégíteni”, éppúgy illuzórikusnak tűnnek, mint félesztendővel később azok, amelyek ugyan az 1 q búza = 1 pár csizma jelszóval szembeszálltak, de maguk is az „1 pár bakancs = 1 q búza arány” alapján hirdették a mezőgazdasági és ipari árak fokozatos aránybáhozását.¹⁴² De nem volt alapozott az „olcsó hitel” emlegetése vagy a 3 éves tervvel kapcsolatos ama elképzelés sem, amely szerint „a falu többet fog kapni az államtól, mint amennyit a falu az államnak ad”.¹⁴³ Ha volt is valamelyes változás 1948-ban, az a szocialista nagyüzemi perspektívára tekintettel történt, ám akkor is úgy, hogy pl. olyan területen is, mint a gyenge felszereltségű gazdaságok kisgépellátásánál, az „ipari szektor értékesítési szempontjai” lettek az irányt szabók.¹⁴⁴

Ugyanígy beválthatatlan volt az a program is, amely a „földreformból kimaradt jogos igénylőknek” — tegyük hozzá, azoknak, akik sokszor munka nélkül is maradtak — az „állam elővásárlási jogának” gyakorlása útján tervezte biztosítani a kielégítését, vagy amely ismételten a több munkáskezet foglalkoztató „belterjességről” vagy más munkaalkalmakat megvalósító beruházásokról szólt.¹⁴⁵ Mindezek beválthatatlanságának végső oka ugyanaz volt, mint előbbieik teljesíthetlenségének, még akkor is, ha az közvetlenül az ismeretes földhiányban, vagy éppen a munkahelyek elégtelenségében mutatkozott is. Ez utóbbi elégtelenségétől adódott a népi demokratikus rendszer

¹³⁹ Rákosi Máttyás: Beszéd a nagybudapesti pártaktíva 1947. június 2-i gyűlésén. Válogatott beszédek és cikkek. Szikra. 1950. 211. l.

¹⁴⁰ Pártközi értekezlet jkve 1947. szept. 20. PI. Arch. FKP.

¹⁴¹ MDP Agrárpolitikai Bizottsági ülésének jkve 1948. jún. 9. 1—8/2 PI. Arch. 2/8/20.

¹⁴² Ld. MKP Központi Vezetőségének gazdasági programjavaslata (1945. ápr. 20.), majd az MKP választási programja (1945. szept. 22.). MKP és SzDP határozatai 75. és 157. l.

¹⁴³ MKP III. Kongresszusán elfogadott programtervezet a mezőgazdasági termelés fejlesztésére és a dolgozó parasztság helyzetének megjavítására (1946. szept. 28. - okt. 1.) és az MKP hároméves tervjavaslata (1947. jan. 11—12.). MKP és SzDP határozatai 285. és 348. l.

¹⁴⁴ A Szövetkezetpolitikai Bizottság 1948. szept. 27-i határozata. PI. Arch. 2/8—37.

¹⁴⁵ Az MKP III. Kongresszusán elfogadott programtervezet... és MKP hároméves tervjavaslata... Uo. 278., 281., 283. és 367. l.

szociális érdekű rendszabályainak korlátolt érvényesülése is. Ezeknek ugyanis csak oly esetekben volt foganatjuk, ahol konkrét munkaviszony állott fenn, bár ott is gyakorta tompította jótékony hatásukat a munkanélküliség állandó veszélye.¹⁴⁶

A népi demokratikus rendszer sem utóbbiakat, sem a juttatottakat nem hiányaik közvetlen pozitív pótlásával, s igényeiket kielégítendő, valamiféle állandó adakozási készenléttel segítette. Ilyenre, láttuk, alig volt és optimális körülmények között sem igen lett volna több módja. A segítség fő eszköze nem ilyenekben, hanem a gazdaságoknak nyújtott védelemben állott. Ez a védelem volt az, amely a rekonstrukció útján rövid esztendőök alatt kétségtelesen nagyban előbbre jutó újgazdákat, s hozzátehetnénk, a parasztság valamennyi dolgozó rétegét önnön igyekezete — a munkateljesítés túlfeszítése és a fogyasztási igény lecsökkentése — mellett végig segítette.

Már több olyan rendszabályra utaltunk, amelyben a védelem testet öltött, amikor a juttatott birtok stabilizálásáról és arról szoltunk, hogy megoldásra került az adó és beadási terhek progresszív kirovása; a megváltás könnyítése; az érdekképviselő biztosítása; az igahasználat rendezése és egyáltalán a munkakerő védelme. Mindazonáltal mégsem az egyes, önmagukban pusztán lehetőségeket vagy tilalmakat tartalmazó tételes rendszabályok, külön-külön vagy összességükben, hanem a földreform és a hatalom osztálytartalmát megszabó tényezők határozták meg és motiválták mélyebben ezt a segítő támogatást. Jelesen a népi demokrácia előre-hajtó proletár és szegényparaszti erői, illetve pártjaik, amelyek egyaránt felhasználva kormányzati és tömegpolitikai eszközöket, kezdettől ellenzői, és fokról-fokra eltorlaszolói voltak egy — nélkülük könnyen úgy lehet — a földreformot követő szabadabb, azonban mindenképpen tőkés paraszti fejlődési útnak, melyen a most igazán sokaságot képező gyengék lemaradtak volna, hogy aztán könnyű prédái legyenek a gazdagoknak.¹⁴⁷

Természetesen erre is volt példa, hisz tudott dolog, hogy a hitelek inflálódásából és a háborút követő rendkívüli közellátási viszonyokból jelentős nyeresége származott az árutermelő parasztságnak. Más kérdés azonban, hogy a népi demokratikus kibontakozás egésze, léggöre és ígérete, s abban különösen a földreform kimenetele nem serkentette őket, sem megrövidített területeik kiegészítésére, sem nagyobb üzemi investálásra. Ugyanakkor arra is volt ezrével péda, hogy újgazdák váltak meg juttatásaiktól. Amint előbbiből nem, ebből sem igen lehet semminő ellenkövetkeztetést levonni, lévén, hogy az előadódhatott a művelés elhanyagolása miatt a rendelet (38. §) alapján éppenúgy, mint az indulás kedvezőtlen föltételei folytán. Az esztendőök során történt lemondások jelentős részét ugyan azzal indokolják, hogy vagy a felszerelés hiányzik, vagy — ami ugyancsak fogathiányra utal — távol van a juttatott föld,¹⁴⁸ mégis ezek közül is soknál ott van a háttérben vagy a gazdálkodáshoz

¹⁴⁶ Bővebben ld. *Orbán Sándor: Az agrárszegénység számának és helyzetének alakulása ... Uo. 76–77. 1.*

¹⁴⁷ Egyidejűleg voltak olyan — később baloldali torzuláshoz vezető — nézetek, amelyek eltúlozták a tőkés paraszti („amerikai”) fejlődési út érvényesülését és a vele járó osztályellentétet, osztályharc erősödését. Ld. *Donáth Ferenc: Demokratikus földreform. Társadalmi Szemle. 1946. 1. sz. 23–25. 1. Továbbá uő.: Merre tart a magyar falu? Társadalmi Szemle, 1946. 6. sz. 16. 1.*

¹⁴⁸ Javaslat a lemondások elfogadásának kérdésében. 1949. nov. 23. PI Arch. 2/8—78.

szükséges szakértelem hiánya, vagy valamely más személyi tulajdonság (betegség, hanyagság, haszonlesés stb.) is. Arra nézve, hogy e tendencia mennyire nem ölthetett szélesebb méreteket, előbbi általános védelmen belül, hadd említsünk néhány további konkrétumot. Így ilyenek a juttatott földek elidegeníthetőségének 10 esztendőre szóló rendeleti (43. §) tilalma, vagy a rosszemlékű árverések, végrehajtások csaknem teljes megszüntetése.¹⁴⁹

A védelem pozitív hatásának egyik megbízható próbája a földkoncentráció iránya. A már említett bérleti súlypont alacsonyabb birtokkategóriák felé való eltolódásához ezúttal legföljebb még azt jegyezhetnénk meg, hogy a földosztással leginkább érintett rétegek kezén 1948 végére sokkal több (összörösen is felüli) esetben található bérelt föld, mint ahányszor ilyenet bérebeadtak.¹⁵⁰ Ami pedig a lényegesebbet, a spontán földingatlanforgalom nagyságát és irányát illeti, megtudjuk az azt fölmérő — és a falusi politika későbbi eltorzulásainak időszakában földolgozott és kiadott — 1949. évi népszámlálás összegezéseiből, hogy „a juttatáson kívüli földszerzés (adásvétel, ajándékozás) a fölszabadulás után aránylag csekély . . . a falu képen alig változtatott”.¹⁵¹ S ha változtatott, a változás irányát jelzi, hogy a földreformmal érintett kategóriákban levők aránylag nagyobb mennyiségű területet vásároltak (a vételi esetek valamelyest kisebb aránya ellenére is), mint a magasabb (20 hold fölötti) rétegekhez tartozók.¹⁵²

Egy más természetű, az ingatlanforgalomról készült hivatalos összeírás még több alapot nyújt vizsgálódásunkhoz.¹⁵³ Ebből ugyanis az agrárnépesség fokozódó földszerzésén belül az is kiderül, hogy míg a 15 holdon aluli kategóriákban átlag 43%-kal nagyobb a vásárlók aránya, mint az eladóké, addig 15 hold fölött már a fordítottja áll ennek. A 15–25 hoklas, illetve a 25 holdon fölül csoportoknál ugyanis a vásárlók száma 53, illetve 71%-kal volt kisebb az eladókénál. Végül, de nem utoljára, nem maradhat említés nélkül a földmozgásnak egy további, az iméntiekhez hasonló faktora: a hajdani nagybirtokos vidékeken a földreformnál különböző okokból meghagyott világi és egyházi birtokoknak az állam részére történő egyre gyakoribb följánlása és elhagyása. E följánlások 1948-ig 1783 esetben mintegy 90 ezer hold területtel szűkítettek döntően az 50 holdas nagyságon fölül gazdaságokat.¹⁵⁴

A juttatásokkal érintett rétegekre nézve pozitív, a nagygazdákra negatív politika hatásáról akkor is hasonló következtetések adódnak, ha az utóbbiak csökkenő akkumuláló képességét vagy azt tekintjük, hogy míg a nagygazdák állatállományának fejlődése (pl. tehén vagy ló esetében), lemaradt az országotól, az alsóbb rétegeké eléje került annak.¹⁵⁵

*

¹⁴⁹ Míg 1938-ban csaknem 6000 árverési és végrehajtási esetet tartottak nyilván, ez a szám a felszabadulás utáni három esztendőben átlag évi 250 esetre csökkent. Ld. KSH Évkönyve Mezőgazdaság. 114. 1.

¹⁵⁰ 1949. évi népszámlálás 2. Mezőgazdasági eredmények. 41. 1.

¹⁵¹ Uo. 23. 1.

¹⁵² Uo. 44. 1.

¹⁵³ Följegyzés az ingatlanforgalomról 1946. aug. 1. és 1949. ápr. 15. között. PI. Arch. 2/8 43.

¹⁵⁴ Kimutatás a gazdagparasztságról 1953. febr. 10. PI. Arch. 2/8 – 442.

¹⁵⁵ Az állatállomány egyéves (1947 május – 1948 május) fejlődésének vizsgálata alapján ld. KSH Évkönyve 1947, illetve 1948. 151–153. 1. illetve 102–105. 1. Lényegében — bár egyoldalú magyarázattal — ezt a tendenciát konstatálja az 1949. év népszámlálás 2. köt. 32. 1.

A földosztás szegényparaszti végrehajtásával teljesen összehangzó, azt szinte folytató s a belőlük lett juttatottaknak viszonylag kedvező fejlődés, bármekkora szakaszon is érvényesült, szerves alkotórésze volt a földreformmal a falvakban kibontakozott strukturális változásnak. E strukturális változás amellet bizonyít, hogy a két háború közti vita, amelyben a marxisták azt tartották, hogy a hazai „radikális földreform . . . nem állhat túl messze . . . egy agrárforradalomtól”¹⁵⁶, nemcsak a végrehajtás hatalmi föltételei és közvetlen módja, de — most már láthatjuk — a birtokviszonyokban bekövetkezett átalakulás objektív eredményei folytán is, utóbbi: az agrárforradalom javára dőlt el.¹⁵⁷ Miután korábban már bemutatást nyertek mind a hajdani birtokviszonyok, mind a földosztás méretei, bizonyosságul előbbiekre az új birtokmegosztás adatait soroljuk föl.

Földbirtokmegosztás a földreform után¹⁵⁸

A földbirtokok				
nagyságcsoportja (kat. h.)	száma	%-ban	területe (kat. h.)	%-ban
0—5	1 406 325	68,1	2 871 958	17,9
5—10	388 179	18,8	3 388 857	21,1
10—20	175 428	8,5	2 789 353	17,3
20—50	71 164	3,4	2 359 004	14,7
50—100	14 864	0,7	1 295 506	8,1
100—200	5 525	0,3	714 512	4,4
200—1000	4 034	0,2	1 352 728	8,4
1000 fölött	595	0,0	1 311 926	8,1
összesen:	2 066 116	100,0	16 081 844	100,0

Mielőtt azonban kommentárt fűznénk táblázatunkhoz, hangsúlyozni kell, hogy a fölsorolt adatok nemcsak egyszerűen a birtokviszonyokban mutatják a változást. Mivel alapjában az üzemek megosztását is jelzik, közelebb juthatunk általuk a földreformot követő termelés nehéz próbájának, egyszerűsített súlyos korlátjainak megértéséhez is. Mindezt azonban a parasztságra redukálva, különösen pedig az új alapokon kibontakozó szövetségi probléma vázlatos fölvetésére, álljon itt egy további táblázat is, amely már sem a jogi személyekkel, sem a nem paraszti foglalkozásúakkal nem számolva, csak a paraszti gazdaságok számát foglalja magában.

¹⁵⁶ Révai József: i. m. 253—254. l.

¹⁵⁷ A jelleg tisztázatlanságában hosszú időn át nagy része volt annak is, hogy az agrárpolitika hajdani reprezentánsai „üres fecsegésnek” bélyegezték, ha valaki forradalomról szólt az agrárátalakulással kapcsolatban. „Nálunk nem volt forradalom és a Vörös Hadsereg bevonulása után nem is volt már ok forradalomra.” Ld. *Donáth Ferenc*: A földreform mérlege. MKP Politikai Akadémiája. Bpest. 1947. 7—8. l. Az újabb marxista irodalom egyöntetűen agrárforradalomról beszél. Ld. *M. Somlyai Magda*. i. m., továbbá *Szakács Sándor*: i. m. Legújabb: Párttörténeti Tankönyv XI. fejezet Magyarország felszabadítása és a demokratikus nemzeti újjászületés 1944 október—1945 április. Különlenyomat a Párttörténeti Közlemények 1968. számából.

¹⁵⁸ Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1948. 103. l.

Az agrárnépesség kezén levő gazdaságok megoszlása 1941-ben és 1949-ben % -ban¹⁵⁹

Év	0—1	1—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100—200	200—1000	1000 fölött	Összesen
	kat. h. gazdasággal rendelkezők									
1941	12,3	38,8	21,7	16,4	8,4	1,4	0,5	0,4	0,1	100 = 787 449
1949	6,2	40,5	32,3	15,6	4,7	0,6		0,1		100 = 1 129 171

Szinte elemi és már sokszor elismételt evidenciaként hat annak a megállapítása, hogy nőtt a gazdaságok száma; megcsappant — egyrészt az úri nagylirtok teljes eltűnte, másrészt az agrárszegénység viszonylagos szűkülése folytán — a két szélső pólus aránya. Kevésbé esett eddig szó a gazdagparasztságnak a birtokstatisztikában jórészt rejtve maradt, de itt már kitűnt igen jelentős visszaszorulásáról. Jóllehet — láttuk — ez is szorosan hozzátartozik a földreform és a népi demokratikus agrárátalakulás művéhez, aminthogy az is velejárója, hogy bár abszolút számban nőtt a középparasztság, mégis arányát illetően is jelentősebb növekedésről inkább az 5—10 kat. holdas kisparasztságnál beszélhetünk. Ám a relatív többség 46,7%-kal még a szegényparasztság maradt, melynek súlyát csak növelte, hogy együtt a juttatás nélkül maradt nincstelen agrárnépességgel — bármily különösen hangzik is — a földműves családoknak még mindig közel 47,2%-át, tehát messze relatív többségét adta.

Ilyképpen a földosztás valójában nemhogy ama jelentősebb középparasztságot nem teremtette meg, amelyet gyakorta oly szívesen emlegettek a földreform utáni magyar falu főfigurájaként, de még a többmillió nagyságrenddel jelölhető agrárszegénységet is — jóllehet juttatásuk elsőrendű érdek volt — csak kisebb részben tüntette el. Rendkívül általánosan hangzó és keveset mondó tehát az a megállapítás, hogy a földreform azáltal, hogy bizonyos mértékű nivellálódást hozott létre, csupán átmeneti, de nem végleges megoldást jelentett a parasztság számára. Helyesebb azt hangsúlyozni, hogy még előbbit sem. Miért is alapvetően nem újkeletű szociális feszültségek — osztályellentétek és küzdelmek —, de tulajdonképpen a régiiek vártak új, megváltozott, valóban kedvezőbb feltételek között megoldásra.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy vajon mindez miképpen tükröződött a munkásosztály és pártja szövetségi politikájában, miféle lehetőségeket vagy korlátokat szabott annak, az előadottak után nyilván szükségtelen külön szólni a nagybirtokellenes parasztegység illuzórikus voltáról, s arról, hogy a földreform, ha nem is az ellentétes oldalon találta, de bizonyos, hogy ott hagyta a gazdagparasztságot. Legföljebb az ezt jelző politikai állomásokat sorolhatnánk, míg nem erről megbizonyosodván, 1946 második felében minden ilyen várakozással fönnhagyott a párt. Ám a probléma az, hogy ugyanakkor sem a középparasztság több mint kétharmados zömét képező régi gazdákra nem sikerült kiterjeszteni a szövetséget, annak következtében, hogy csupán védelmet és jóformán semmi mást nem tudott nyújtani. Sem pedig a juttatásból kimaradt nincstelenek körében nem tudott teljes és megbízható bázisra szert tenni, hisz emezeknek sem volt képes hamari orvoslást biztosítani. Nem ok nélkül regisztrálta tehát a párt Politikai Bizottságának 1948 tavaszi ülésén elhangzott beszámoló, hogy ezrekre rúg az a mezőgazdasági munkanélküli

¹⁵⁹ 1960. évi népszámlálás 6. Foglalkozási adatok 57. l.

tömeg, mely „állandó inségben szenved, akiknek nem tudjuk bizonyítani a demokrácia előnyeit”. Ez a tömeg — tette hozzá a beszámoló — „a reakció részére állandó alkalmas pont az elégedetlenség felkeltésére.”¹⁶⁰ Nyomban meg kell jegyezni, hogy ezen persze egy mégoly radikális agrárpolitika sem tudott volna önmagában segíteni.

Ha előbbieket a juttatás hiánya, az újgazdák közül meg sokakat — bármily fucsán hangzik — a juttatás ténye tette besorolhatatlanná bárhová is e szövetségi rendszerben. Mi több, főleg azokban a régiókban, ahol könnyen és elégséges mértékben jutottak földhöz és a juttatás megtartása különösebb védelmet igénylő veszély és megrázkódtatás nélkül vált bizonyossá, az újgazdai státust, néha még az üzem stabilizálódását is jóval megelőzve követte a gazdai tudat túlfejlődése. Nem véletlen, hogy pl. választási voksaikat 1945 vagy 1947-ben tömegesen a magántulajdon szentségét valló pártokra adták le.¹⁶¹ Úgy igaz, ahogy az egyik pártjelentés még a viharsarki földjuttatottak egy részéről is írja, miszerint: „elmosta az öntudatot az a körülmény, hogy földet kaptak”.¹⁶² Helyzetük — olvashatjuk a párt Falusi Bizottsága e tárgyú ülésének jegyzőkönyvéből is — „mind jobban összemósodik a hozzájuk hasonló kistirtokosokkal. Nem ritka jelenség, hogy . . . jobban élnek, mint a régi kisparaszток”. Majd ennek politikai következményeit elemezve úgy összegezi a helyzetet, hogy „a befolyásunk az újgazdákra nem olyan, hogy azzal meg lehetne elégedni.”¹⁶³

Aligha tévedünk, ha az újgazdák egy részénél tapasztalható politikai passzivitásnál azt is tekintetbe vesszük, hogy a parcella föltételei, valamint a pártok — némelykor a KP propagandája is — a juttatással boldogulók körében a népi demokratikus rendszer pozitív megítélése mellett is olyan illúzió kibontakozását segítették elő, amely sajátos módon éppen a védettséget, a boldogulást vonatkoztatta el a konkrét hatalmi föltételektől, betudván azt a parcellás paraszti lét „természetes és örök” törvényének. De megvolt ennek az ellenkezője is: a sokszor csalódással és elégedetlenséggel párosuló várakozás, amellyel a parcella korlátozott lehetőségei folytán fordultak a népi rendszer felé. Akár állatszerzés, akár házépítés volt soron, szinte magától értetődően „várják a támogatást a demokráciától”.¹⁶⁴ Nos ilyenkor az újgazdák boldogulásuk nehézségét fűzték össze a rendszertől kapott támogatás elégtelenségével.

A munkás-paraszt szövetség kiterjesztése tehát nem állott teljesen egyenes arányban a földreformmal. Ugyanakkor annak a juttatottak esetében is a „status quo” megtartásának szándéka volt és maradt a döntő eleme. Azon rétegek törekvése pedig — mint a nincstelen tömegeké és a parcelláján boldogulni nem tudó agrárszegénységé —, amelyeké a „status quo” megtartása ellen irányult, sem minden esetben mutatott a szociális megoldásoktól (több föld, több munka stb.) a szocialista megoldások felé.

¹⁶⁰ Jelentés a FÉKOSz kongresszusáról 1948. ápr. 8. PI. Filmtár PB/625.

¹⁶¹ A választások ilyen tapasztalatairól számol be a párt Falusi Bizottsága 1947. nov. 3-i, valamint az Agrárpolitikai Bizottság 1948. máj. 26-i ülésének jkve. PI. Arch. 2/8—12. és 20.

¹⁶² Följegyzés (kelt nélkül.) PI Arch. 2/8—8.

¹⁶³ Falusi Bizottság 1947. nov. 3-i ülésének jkve. PI. Arch. 2/8—12. (Itt teszi szövé, hogy a választási statisztika szerint az újgazdák csak 40%-ban szavaztak a KP-ra.)

¹⁶⁴ Több közül jellemző a pókaszepteki jelentés (1948. febr. 28.), mivel azt is tudatja, hogy a segítséget kérők sem pártnak, sem tömegszervezetnek nem tagjai. PI. Arch. 2/8—151.

Egyértelműbb — és persze mérhetőbb is — volt a helyzet a földreformot követő agrárfejlődés üzemi-termelési szférájában. A földreform azzal, hogy a termőterület — kevés kivétellel — olyanok kezébe került, akik azt meg is dolgozzák, nagyban kibővítette és aktivizálta a parasztság teremtőerejét. Joggal mondhatjuk, nemcsak a mezsgyekarós, de azt az újgazda parasztot is szimbó-lumként hagyta az utókorra, aki igavonó barom híján magát fogta eke elé, hogy családjának és országának kenyere legyen. Az 1945. évi mintegy 14% vetetlen szántóterület 1948-ra, a hajdani békeéveké alá, 1,4%-ra csökkent.¹⁶⁵ És mert nem volt elég iga, nőtt a kapásterület. Igának pedig közben teheneket nevelt, melyek száma együtt az egész szarvasmarhaállománnyal és egyedül valamennyi állatfajta közül már 1948 tavaszára meghaladta a háború előtti színvonalat.¹⁶⁶ Néhány termény kivételével az aszályos esztendők ellenére is sikerült elérni, sőt túlszárnyalni a harmincas évek termésátlagát.¹⁶⁷ Hálás lenne még sorolni azokat az eredményeket, amelyekben fokozottan jelen volt az újgazdák erőfeszítése.

Mindazonáltal a mezőgazdaság termelése még a rekonstrukciós időszak végén sem érte el az 1938. évi szintet, az iparhoz képest meg egyenesen messze lemaradt. Míg utóbbi 1938-hoz mérten, nem utolsósorban a háborús évek kapacitásának helyreállítása folytán, 1949-re még növekedett is 28%-kal, addig a mezőgazdaság termelése 15%-kal, árutermelése pedig 26%-kal maradt el attól.¹⁶⁸ S ennek döntő oka abban rejlett, hogy a tömegtermelést folytató és áruadó nagybirtokos üzemek megszűntek, mi több, helyettük nem következett valójában sorra e funkció ellátására a további árutermelő réteg, a gazdagparasztság sem. A gazdaságok szántó átlagterülete a korábbi több mint 8 holdról 5 hold fölé szűkült össze, s a területnek mintegy kétötödöly gazdaságokhoz tartozott (10 hold alatt), amelyek elavult és elégtelen felszerelésükkel, önfogyasztásukkal alig jöhettek komolyabban számításba az árutermelésben. S mindez az ipar fölgyorsuló fejlődése, s annak, valamint növekvő népességének, továbbá a gyarapodó (2,3%-kal) össznépeség közellátási igényeinek rohamos emelkedése idején!

A demokratikus agrárforradalom ama hatalmas tette, hogy a reakciós nagybirtok-rendszert egyszersmindenkorra felszámolta és egy új típusú — népi demokratikus — agrárfejlődéshez nyitott utat — elvitathatatlan. Ugyanakkor, nem kétséges, nemcsak a parasztság, korábban jobban, most kevésbé polarizált rétegződéséből eredő feszültségek szociális és politikai szövetségi problémáit nem oldotta meg, de üzemi-termelési szempontból sem járhatott hosszabb távon előbbrejutással. Az adottság és a fokozódó szükség ellentmondása e területen is túlmutatott az agrárprobléma horizontján. Megoldása csak az egész népgazdaság struktúrájának az iparosítással összekapcsolt átalakításával és továbbfejlesztésével, valamint a mezőgazdaságban olyan tulajdoni, szervezeti és üzemi formák létrehozásával volt lehetséges, amelyek mind a szociális, mind a modern üzemi követelményeknek megfelelnek.

¹⁶⁵ Mezőgazdasági Adattár I. köt. 160. l.

¹⁶⁶ Mezőgazdasági Adattár II. köt. 135. l.

¹⁶⁷ Mezőgazdasági Adattár. I. köt. 174 - 190. l.

¹⁶⁸ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949 - 1955. Bpest. 1957. 158., 159. l.

Ш. Орбан:

Демократическая аграрная революция и проблемы расслоения крестьянства после освобождения страны

Резюме

В недалеком прошлом сельское хозяйство Венгрии в своем развитии претерпело два — сперва демократическое, затем социалистическое — радикальных преобразования. И хотя условия, сложившиеся в результате первого преобразования, длились лишь короткое историческое время, эпохальная значительность его вряд ли подождет сомнения. Во-первых, потому, что это преобразование окончательно разрушило крупные феодальные поместья, которые буржуазная революция не затронула, а революции 1918—1919 годов едва лишь пошатнули, во-вторых, потому, что создало демократические условия в деревне, способствовало подготовке социалистического преобразования сельского хозяйства.

Демократическая аграрная революция, несмотря на всю свою значительность как исторического действия, исходя из самой своей функции, может привести исключительно только ко временным решениям; в лучшем случае она лишь частично нивелирует крестьянство и в еще меньшей степени может способствовать длительному подъему производства. Тем более к временным и частичным решениям пришла она в Венгрии, где вследствие значительного преобладания аграрного населения она лишь в весьма узких границах могла утолить голод на землю крестьянской бедноты. (Из бывших ранее трех миллионов совершенно нищих крестьян, после демократической аграрной революции все еще оставалось полтора миллиона крестьян-бедняков.) Возникшее вследствие этого социальное напряжение проявилось не только в радикальном преступлении за границы демократической революции, но и после нее создало со многих точек зрения противоречивые положения, затруднявшие создание союза рабочих и крестьян. Эти проблемы еще более усугублялись тем ущербом, что нанесла сельскому хозяйству война, и общими трудностями послевоенного восстановления экономики. (К концу периода реконструкции сельскохозяйственное производство все еще было на 15%, а товарное производство на 26% ниже, чем в последний предвоенный год.)

Различные слои крестьянства характеризовались, с одной стороны, недовольством, с другой, — преувеличенными собственническими иллюзиями, возникшими благодаря защите, предоставляемой им народно-демократическим строем. Все это создало почву для временного удержания буржуазными и мелкобуржуазными партиями их позиций. При данной структуре как ликвидация этих позиций, так и подъем сельскохозяйственного производства были совершенно невозможны. Более того, противоречия между реально существующим положением и все возрастающими требованиями стали выходить уже за пределы чисто аграрных проблем. Разрешение всего этого узла вопросов было возможно только путем связанных с индустриализацией преобразований и дальнейшего развития всего народного хозяйства, а также создания в сельском хозяйстве таких форм собственности и организационных и производственных форм, которые соответствовали бы как новым общественным условиям, так и современным требованиям производства. Осуществление всего этого обещала принести с собой следующая аграрная революция: социалистическое преобразование сельского хозяйства.

S. Orbán:

Les problèmes de la révolution agraire et de l'étage paysannat, après la libération

Résumé

Dans les décades qui viennent de s'écouler, l'évolution agraire a subi deux transformations radicales: d'abord, démocratique, puis, socialiste. Bien que les circonstances agraires qui se sont formées à la suite de la première transformation, ne pussent établir une phase historique permanente, il n'y avait pas de doute que l'importance de cette période est considérable. En premier lieu cette importance consiste dans le fait qu'elle avait

détruit définitivement les propriétés féodales, qui n'ont éprouvé qu'un choc au cours de la révolution engagée par la bourgeoisie en 1918 — 1919; aussi, l'inauguration des conjonctures démocratiques dans les communes rurales a largement préparé la transformation socialiste de l'agriculture.

Quelque soit le mérite historique de la révolution agraire-démocratique, par sa fonction initiatrice n'eût pour résultat qu'un passage graduel au socialisme. En Hongrie, à cause du surpeuplement agraire il n'y avait pas moyen d'améliorer la pauvreté agraire, que dans des cadres restrictifs. Le dénouement en était graduel et partiel conséquemment du surpeuplement et la passion terrienne des paysans était difficile à apaiser (de trois millions de pauvres paysans la moitié est restée sans terre). Les tensions sociales dérivantes de cette situation se manifestaient non seulement dans un excès de zèle, mais aussi créaient des contradictions dans la création de l'ouvrier paysan.

Les dommages de guerre dans l'agriculture et les difficultés de son rétablissement ont aggravé les problèmes. A la fin de la période de reconstruction, la production agricole avec 15%, la production-marchande avec 26%, restait au-dessous du niveau de la dernière année de paix d'avant guerre.

Les différentes couches paysannes ont été d'une part, caractérisées par le mécontentement, d'autre part, par des illusions que devenues propriétaires le système démocratique leur assurera toute défense possible. Cette situation a fourni aux partis bourgeois et petit-bourgeois, un certain appui à garder leur position provisoirement. La liquidation de ces positions, ainsi que l'essor de la production agricole n'étaient pas possible dans les circonstances données. De même, la contradiction entre les possibilités et les besoins croissants dans ce domaine, avait été au-delà des perspectives de la politique agraire.

A résoudre ces problèmes il a fallu ouvrir de nouveaux horizons: tout d'abord, par la reconstruction de la structure agricole avec la coordination de l'industrialisation et de son développement progressif, puis, par l'établissement des formes — au-rapport de propriété, d'organisation et de travail — qui conviennent aux exigences socialistes et en même temps aux modernes conditions d'exploitation.

La promesse d'une réalisation consista dans une suivante révolution agraire: c'est à dire dans la transformation sociale de l'agriculture.

KÖZLEMÉNYEK

Szűcs László:

Horthy levele Sztálinhoz 1944 őszén

Magyarország legújabbkori történelmének nem egy lényeges kérdése -- a tanulmányok és összefoglaló munkák egész sora ellenére -- adatszerűségeiben sem tisztázott. E kérdések közé tartozik a második világháborúból való sikertelen kiugrási kísérlet és előtörténete is. Éppen ezért fontos minden adat, mely e sikertelenségében is igen fontos eseményt s körülményeit, akár csak kis mértékben is, megvilágítja. Ilyen dokumentum Horthy Sztálinhoz intézett s ezideig közzé nem tett levele is.

A levél létezése, sőt tartalmának bizonyos elemei is ismertek a történelmi irodalomban*, a teljes szöveg, s ennek egybevetése létrejöttének a körülményeivel mégis érdeklődésre tarthat számot.

Közismert tény, hogy Horthy, illetve kormánya a második világháborúban bekövetkezett fordulat után kezdett tapogatózni a szövetséges hatalmak felé, de csak és kizárólag az angol s amerikai kapcsolatok megteremtésére törekedtek. A Szovjetunió irányába való tájékozódásra csak akkor gondoltak, amikor Bakách-Bessenyei György, volt berni követ 1944. szeptember 5-i, majd 9-i sürgönyéből világossá vált, hogy az az elgondolás, miszerint Magyarországot csak nyugati hatalmak szállják meg, teljesen kilátástalan, -- sőt éppen ellenkezőleg: Magyarországra csak szovjet katonaság fog benyomulni. Ez a közlés, valamint az a tény, hogy a Kárpátok vonalánál a Vörös Hadsereg jelentős erői vonultak fel -- s ezzel szemben ismételt kérés ellenére sem tett a német hadvezetőség olyan intézkedéseket, melyek a magyar uralkodó köröket kielégítették volna --, arra az elhatározásra bírta Horthy titkos tanácsát, hogy a Szovjetunió felé is megtegyék az első lépést a fegyverszünet érdekében.

Horthy titkos tanácsa és a kormány azonban távolról sem volt egységes a fegyverszünet kérésének módja s egyáltalán a fegyverszünet kérdésében.¹

* Már a jelen közlemény nyomdábaadása után jutott tudomásomra, hogy Gosztynyi Péter „A magyar–szovjet fegyverszüneti tárgyalások (1944. október)” c. tanulmányának 6. sz. jegyzetében közölte Horthy szóban forgó levelét angol nyelven az Új Látóhatár 1969. évi 5. számában a 415. oldalon.

¹ Érdekes nyilatkozatot tett erről a kérdéstről Bethlen István: „1944 szeptember közepén Horthynál értekezletre gyűltek össze Magyarország legjelentősebb katonai és politikai személyiségei. Összesen mintegy 15 fő volt jelen: közöttük maga Horthy, Lakatos miniszterelnök, Károlyi, Esterházy és én, volt miniszterelnökök, Csatai honvédelmi miniszter, Vörös János, a vezérkar főnöke, Róder és Sónyi és mások, a vezérkar volt főnökei.

Az értekezlet kb. öt és fél óra hosszat tartott. Horthy Magyarország politikai és katonai helyzetével kapcsolatban kérdést tett fel. Csatai honvédelmi miniszter ismertette a fronthelyzetet és arra a következtetésre jutott, hogy Németország és szövetségesei a háborút már elvesztették.

Ez bizonytalanná tette Horthyt, s az uralkodó osztálynak a fegyverszünet létrejöttében leginkább érdekelt csoportjának, az erdélyi birtokosoknak a leghatározottabb fellépésére volt szükség ahhoz, hogy cselekvésre bírják. Erről a kérdésről legrésztelensebben C. A. Macartney professzor ír.² Többek visszaemlékezését felhasználva ő mondja el, hogy Bánffy Miklós báró és Teleki Géza gróf beszélt meg Zichy Vladimírral, Bánffy unokaöccsével, hogy Szlovákiába átnyúló birtokait felhasználva teremtsen kapcsolatot az ottani partizánokkal. A szlovákiai partizánmozgalomban jelentős szerepet játszó Makarov szovjet alezredestől szeptember 18-án üzenetet hozott, mely állítólag rendkívül kedvező ígéretekkel tartalmazott fegyverszünet esetére.³

Horthy — mint C. A. Macartney egy szemtanú nyomán írja — „kitörő örömmel fogadta a közlést s ebben bízva tette meg a következő lépéseket”. Még ezután is megpróbálkoztak azonban közvetlen meghatalmazott útján

Vörös János, a vezérkar főnöke jelentést tett Németország, annak szövetségesei és az ellenség emberi és anyagi tartalékainak a helyzetéről, ő ugyanarra a következtetésre jutott. Főlszólalásomban én támogattam a hadsereg képviselőit és kijelentettem, hogy a további harc népellenes bűncselekmény. »Ha az oroszok szövetségesként jönnek Magyarországra — mondtam én —, akkor a világ legcivilizáltabb nemzeteként fognak viselkedni, ha ellenséggé válnak, akkor semmiért nem kezeskedem.« Kijelentettem, hogy szükségesnek tartom haladéktalanul küldöttséget küldeni Moszkvába a fegyverszüneti tárgyalások céljából.

Lakatos miniszterelnök egyetértett velem, bár kijelentette, hogy egy ilyen fontos döntés meghozatalához a parlament bevojegyzése szükséges. Ezzel kapcsolatban Esterházy, volt miniszterelnök kijelentette: »Amikor a kormány Oroszországnak hadat üzent, akkor a parlament véleményét nem kérte ki és ezzel megszegte az alkotmányos törvényeket. A békés időszak jövő parlamenti megbocsátja nekünk, ha mi az ő szentesítése nélkül az ország számára hasznos békét kötünk, de azt soha nem fogja megbocsátani, hogy az ő tudta nélkül a nép számára végzetes hadat üzentünk.«

Az egész értekezleten nem volt egyetlen személy sem, aki kitarzott volna a háború folytatása mellett, mégis olyan vélemény hangzott el, hogy egy ilyen fontos kérdésben nélkülözhetetlen a minisztertanács határozata. Én újból felléptem e nézet ellen, kijelentvén, hogy ha a minisztertanács ezt a kérdést vitára tűzi, akkor erről a németek azonnal tudomást szereznek, mert a minisztertanácsban árulók vannak — egyenesen német kémek, Juresek földművelésügyi miniszter, Reményi-Schneller pénzügyminiszter.

A miniszterelnök ennek ellenére másnap 9 órára kitzúta a minisztertanácsit ülést. Fél óra múlva annak megkezdése után a németek tudomást szereztek mindenről. Az ülésen a kormány vezetőjének javaslatát éles kritikával illették az áruló miniszterek. A minisztertanács határozata nélkül Lakatos nem szánta el magát a békekötés érdekében való lépésekre, mivel félt, hogy a németek letartóztatják. A tanácskozás után én azonnal elhagytam Budapestet, attól félve, hogy engem tartóztatnak le. Ezt követő reggel Horthy kocsit küldött értem s én elmentem hozzá. Elmondta, hogy a minisztertanács nem hozott határozatot és nem tudja, hogy mit tegyen. Azt tanácsoltam, hogy cselekedjen a saját kockázatára.” (A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Levéltára, 401. fond 234. sz. ügy. 9533. sz. jegyzék. — A. I. Puskás szíves közlése.)

² C. A. Macartney: October Fifteenth, A History of Modern Hungary 1929—1945. Second Edition, Ediburgh 1961. Part II. 349. s. köv. 1.

³ Ezt az eredetileg feltehetőleg szóbeli üzenetet később lejegyezhatték s mint „Makarov-levél” a későbbiekben, főleg az emigrációs irodalomban rendkívül nagy szerephez jutott. Horthy ugyan még nem tett említést erről emlékirataiban, C. A. Macartney idézett művében már két Makarov-levélről szól, s elmondja, hogy e levelek nem maradtak fenn, s hogy ő csak a moszkvai magyar küldöttség feljegyzései alapján, illetve *Teleki Géza*nak a *Hírünk a Világban* c. folyóirat 1955 március—április számában közölt teljesebb szöveg-változata alapján szól ezekről. Ezzel szemben *Hennyey Gusztáv*: Magyar erőfeszítések a második világháború befejezésére (Köln, 1965) c. visszaemlékezésében már döntő szerephez jut ez a levél, s bár nem jelöli meg a lelőhelyét, de közli, mintha fennmaradt volna. Érdekes módon egyébként ő ismét csak egy levélről szól.

Field Marshal!

In the name and for the sake of my people in their extreme danger, I address myself to you - In the name of the Hungarian people, who have no responsibility for this war. For thousand years and particularly during this last decade, the fate of our people has been influenced by the neighbouring German Colossus. - It was again under this influence that we were carried to this unfortunate war with the Soviet Union.

I have to lay a particular stress on the fact, that my poor

Horthy levele

country has been practically filled with the German "Fifth Column". This penetration has allowed on a large scale at one or more moments when our own forces succeeded in so "breaking" and "isolating" the country, very important as one of steps in Hungary, which have closely watched by Germany, Japan, and the most important news and reports have never been sent me. I have now come to the knowledge, that after the air-attack upon Kassa and Munkács, Foreign Minister Molotov - stating in a radio-address with the Hungarian Minister - emphasised the peaceful aims of the Soviet Union towards Hungary. If this were really so, it

is fatal, for it did not reach me at the time. -

For the sake of justice, I would like to inform you, that we have never ever wanted or made but a single inch from anybody, that was not ours by right. On the contrary, the Rumanians took Jews, arabia from their own Russian ally after the first world war and wished to take an important part of South Russia during the second world war, with German help. Further, moreover, when in 1945 we intended to make an end to the conscious treatment of the Finnykian people in Transylvania, it was again the Rumanians, who asked help from Germany, in asking Hitler to help them

is retain at least a part of this land
by the Vienna Award. —

When sending you full authori-
sation my delegates to the negotia-
tions of armistice I beg you to spare
this important country which we
in our historic rights and the people
of which has so many affinities with
the Russian people. — Finally ex-
ercise your great influence upon your
allies, that you may make conditions
compatible with our peoples interests
and honour, who would really do
serve peaceful life and a safe future.
I avail myself of this opportunity
to express to you Field Marshal Stalin
my highest consideration

Yours truly

J. Stojan

P.S. As our troops are still on the borders
and we are invaded by strong German
units, I am asking to treat my letter with
discretion, until we are able to master
the situation.

angol–amerikai kapcsolatok teremtésével, s csak miután Náday István vezérezredes olaszországi útja (szeptember 21.) eredménytelenül végződött, s Aczél Ede báró révén Moszkvából ismét kedvező híreket kaptak (szeptember 24.), határozta el Horthy hivatalos megbízottainak elküldését a Szovjetunióba.

A Moszkvába szeptember 28-án elindult küldöttséget Faraghó Gábor vezérezredes vezette, tagjai pedig Teleki Géza gróf egyetemi tanár és Szent-Iványi Domokos rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter voltak. Elutazásuk előtt, szeptember 26-án Faraghó Gábort fogadta Horthy s szóbelileg utasításokat adott arra, hogy kísérelje meg érvényesíteni a fegyverszüneti tárgyaláson a következő szempontokat:

1. Az ellenségeskedés azonnali beszüntetése.
2. Angolok és amerikaiak is vegyenek részt Magyarország megszállásában.

3. A német csapatok szabadon vonulhassanak el Magyarországról.

Megbeszélte Horthy Faraghóval azt is, hogy moszkvai tartózkodásuk alatt miként tartanak egymással, távíró útján kapcsolatot. Ez alkalommal vette át Faraghó Horthytól Sztálinhoz intézett levelét.⁴

A Faraghó által vezetett küldöttség október 1-én érkezett Moszkvába, ahol Kuznyecov vezérezredes, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökének helyettese fogadta s még az nap megkezdték a tárgyalásokat. Kuznyecov a katonai kérdéseket helyezte előtérbe, mondván, hogy ha ezekben megegyezésre jutnak, a többi kérdés elrendezése könnyebb lesz. Faraghó ezzel szemben a fegyverszünet fent említett politikai vonatkozásait igyekezett előtérbe helyezni; kompetensebb tárgyalófelet kért, s megtagadta Horthy levelének átadását.

Értékes napok mentek veszendőbe, mire szeptember 5-én Antonov hadseregtábornok, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke fogadta a küldöttséget. Faraghó ismét a fegyverszünet megkötésének politikai vonatkozásait kívánta megtárgyalni. Ekkor kérdezte meg Antonov, hogy van-e felhatalmazása a delegációnak a fegyverszünet megkötésére, mire Faraghó átadta Horthy levelét. Antonov ekkor tette szavá, hogy a levél nem tartalmaz formális felhatalmazást a fegyverszüneti szerződés aláírására.⁵

A tárgyalások tovább folytak annak ellenére, hogy Antonov megjegyzése nyomán Faraghó október 6-án arról értesítette Horthyt, hogy „aláírási meghatalmazás nélkül még részletes tárgyalásba sem akarnak bocsátkozni . . .” A tárgyalások menetét azonban nem ez a formalitás, hanem továbbra is sokkal inkább Faraghóéknak a politikai előfeltételek tisztázásához való ragaszkodása zavarta. Az október 7-i távíratban a következőket közölték: „Jelentett két tárgyaláson hangsúlyoztuk, hogy kormányzó levelét csupán Makarov ígérete olvasása után írta. Jegyzőkönyvbe vétettük kapott irányelveinket és Makarov ígéreteit . . .” Molotov külügyi népbiztossal folytatott első tárgyaláson is előtérbe került ez a kérdés, de a küldöttség által október 9-én erről a

⁴ Mindezek részletes leírása megtalálható *Paál Jób és Radó Antal: A debreceni feltámadás c. mű* (első kiadás 1947) 29. és következő oldalain, valamint C. A. Macartney idézett művének 352. és következő oldalain.

⁵ A tárgyalásoknak a moszkvai magyar küldöttség irataira alapozott részletes leírása megtalálható C. A. Macartney idézett művének 356. s következő oldalain. A moszkvai magyar küldöttség által a Szovjetunió kormányához eljuttatott jegyzékek szövegét s a magyar kormánnyal folytatott távíratváltások szövegét C. A. Macartney közölte a *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1966/1. sz. 79–103. oldalán. C. A. Macartney a küldöttség iratainak fényképmásolatát Karsai Elek útján a Magyar Országos Levéltárnak is átadta.

szovjet félnek átadott jegyzék már a következőket tartalmazta: „a küldöttség a szovjet kormány nézeteinek megfelelően közölte a magyar kormánnyal, hogy Makarov alezredes akcióját a szovjet kormány semmisnek és meg nem történtnek tekinti.” Ezzel lekerült ez a kérdés a napirendről. Néhány nap múlva — Horthy külön aláírási meghatalmazásának a megérkezése előtt — október 11-én aláírták az előzetes fegyverszüneti megállapodást.

A jelen közleménynek nem célja a fegyverszüneti tárgyalások ismertetése vagy elemzése. A fentiekben kiemelt mozzanatok azonban az irodalomban meglehetősen nagy szerephez jutottak -- s Horthy itt közlésre került levele éppen ezekhez szolgál adalékokkal.

Mindenekelőtt szembeszökő, hogy Makarov állítólagos levelét, vagy leveleit — amit „kitörő örömmel fogadott” Horthy, s „csakis ebben bízva” fordult Sztálinhoz — nemcsak hogy nem vitte magával, legalább fotókópiában a küldöttség, de még csak meg sem említette Horthy a levelében. Elképzelhető természetesen, hogy az események egy korábbi szakaszában az elértnél kedvezőbb fegyverszünetet kaphatott volna Magyarország, az is lehetséges, hogy erre nézve bizonyos ígéretek el is hangzottak, az események rohamos előrehaladása s Horthy tétovázása, időhúzása folytán azonban ezek elvesztették jelentőségüket — s Horthy is ennek megfelelően, ezt a tényt beismervé járhatott el a levél megírásakor.

A másik szembetűnő dolog az, hogy a fegyverszüneti tárgyalások tovább folytak, sőt alá is írták az előzetes fegyverszünetet annak ellenére, hogy Faraghóék Antonov megjegyzése nyomán azt táviratozták Budapestre, hogy aláírási meghatalmazás nélkül részletes tárgyalásokba sem bocsátkoznak velük. Nos, a kérdés felnagyításának annak idején Horthyék időhúzási politikája szempontjából volt jelentősége: még mindig a németek esetleges hadi sikereitől, a debreceni csata kimenetelétől akarták függővé tenni a moszkvai tárgyalások mikénti folytatását. A későbbiekben pedig az emigráns irodalom, például Hennyey úgy állítja be a kérdést, mintha a szovjet vezetők azért siettek volna, még az aláírási felhatalmazást sem bevárva aláírni az előzetes fegyverszüneti szerződést, hogy így az angol-amerikai félnek ne legyen módja bekapcsolódni a tárgyalásba. Mindezeket a látszólag ellentmondásos — és közelebbi ismeretek hiányában különböző magyarázatokra alkalmas — tényeket lényegesen egészíti ki az, hogy Horthy levele tartalmazott mégis bizonyos felhatalmazást. Másrészt pedig, ha nem is érkezett meg a formális aláírási felhatalmazás október 11-ig Moszkvába, az ennek elindításáról szóló táviratot ekkor már megkapta a magyar küldöttség.

Ezek kiemelése mellett nem hiszem, hogy bárkiben is frázisszerűség hatását váltja ki, ha a levél tartalmának vizsgálatánál visszautalunk arra, hogy Horthy a magyar nép legnemesebb törekvései ellenére jutott hatalomra, s némileg groteszkül hat a levélnek az a része, hogy ő ennek a magyar népnek a nevében fordul a Szovjetunió vezetőjéhez. Folytatni lehet a levél egybevetését azzal a ténnyel, hogy Horthy kezdettől fogva a kelet-európai ellenforradalom s a Szovjetunió elleni összefogás szószólója, aktív harcosa volt, s egész politikájából következett a Szovjetunió elleni háborúban való részvétel, — különösen hangzik tehát tőle a háborúba való belesodródásról való panaszkodás.

Ugyanígy különösen hangzik Horthynak arról szóló panaszsa, miszerint „a legfontosabb hírek és jelentések soha nem jutottak el” hozzá. Ezzel kapcsolatban elégséges arra utalni, hogy mint legfőbb hadúr, a vezérkar főnöke révén, a kormány megkerülésével is közvetlenül informálódott mindenről és szólt

bele a legfontosabb kérdések eldöntésébe. Ettől függetlenül is nem felel meg a tényeknek az az állítás, hogy Kristóffy követnek Molotovval folytatott megbeszélését ismertető táviratáról „későn” szerzett tudomást. A megbeszélés 1941. június 23-án történt, június 24-én érkezett Budapestre az erről szóló távirat, Horthy még ugyanaznap tudomást szerezhett erről. A Kassa elleni légitámadás viszont június 26-án volt, amit nyomban követett a magyar kormány elhatározása a háborúba való belépésről. Mindenképpen tendencia olvasható ki abból, ahogyan Horthy összekeverte a tények egymásutánját.

Hasonló figyelhető meg a levélnek a Romániával kapcsolatos részében is. Itt egyébként meglehetősen világosan kitűnik, hogy Horthy a magyar uralkodó osztály erdélyi szárnyától is befolyásolva írta levelét. Azt a reményt tükrözi, hogy a Romániában bekövetkezett fordulat s a magyarországi hasonló fordulat késlekedése ellenére is, Magyarország javára befolyásolhatják még a Szovjetunió állásfoglalását Erdély kérdésében. Szem elől tévesztették s szem elől tévesztette Horthy is, hogy mennyire visszatetszőek a románokkal szembeni vádak, Románia szovjetellenes politikai múltjának a hangsúlyozása egy olyan helyzetben, amikor Románia már a Szovjetunió mellett vesz részt a háborúban — Magyarország pedig még mindig Hitler oldalán. A második bécsi döntés körülményeinek felemlítése szintén ezt a törekvést szolgálja. Elfeledkezik, illetve el akarja feledtetni Horthy beállítása, hogy a hitleri Németország aktív, vagy hallgatólagos támogatását remélve a magyar kormány politikája erőszakolta ki a bécsi döntést, függetlenül attól, hogy azt formálisan melyik kormány kérte. Hozzá tartozik egyébként a dologhoz, hogy — bár az akkori miniszterelnök intenciói ellenére — a magyar vezérkari főnök is azt közölte a németekkel, hogy Magyarország döntőbíráskodást fog kérni.

Végül csak egy megjegyzést: nem érdektelen egybevetni Horthy Hitlerhez intézett jónéhány (pl. az 1940. július elejei) levelével az itt közölt levelet:

„Field Marshal!

In the name and for the sake of my people in their extreme danger, I address myself to you. — Doing so in the name of the Hungarian people, who has no responsibility for this war. For thousand years and particularly during this last decade, the fate of our people has been influenced by the neighbouring German Colossus. — It was again under this influence that we were carried to this unfortunate war with the Soviet Union.

I have to lay a particular stress on the fact, that my poor country has been practically filled with the German „Fifth Column”. This penetration has started on a large scale at the same moment, when German forces marched into Rumania and Bulgaria. As a result, every movement and every step in Hungary have been closely watched by German agents and the most important news and reports have never reached me. I have now come to the knowledge, that after the airattack upon Kassa and Munkács, Foreign Minister Molotov — during a conversation with the Hungarian Minister — emphasised the peaceful aims of the Soviet Union towards Hungary. If this was really so, it is fatal, for it did not reach me at the time.

For the sake of justice, I would like to inform you, that we have never ever wanted to take but a single inch from anybody, that was not ours by right. On the contrary, the Rumanians took Bessarabia from their own Russian ally after the first world war and wished to take an important part of South Russia during the second world war with German help. Furthermore, when in 1940 we intended

to make an end to the monstrous treatment of the Hungarian people in Transylvania, it was again the Rumanians, who asked help from Germany in asking Hitler to help them to retain at least a part of this land by the Vienna Award.

When sending with full authorization my delegates to the negotiations of armistice I beg you to spare this unfortunate country which has its own historic merits and the people of which has so many affinities with the Russian people. — Kindly exercise your great influence upon your allies, that you may make conditions compatible with our people's interests and honour, who would really deserve peaceful life and a safe future.

I avail myself of this opportunity to express to you Field Marshal Stalin my highest consideration

*Yours truly
Horthy m.p.*

P. S. As our troops are still on the borders and we are invaded by strong German units, I am asking to treat my letter with discretion, until we are able to master the situation.⁸

A levél magyar fordítása:

„Tábornagy! Végső veszélyben forgó népem nevében és érdekében fordulok Önhöz. A magyar nép nevében, amelyet ennek a háborúnak a kitöréséért semmiféle felelősség nem terhel. Ezer éven át, de különösen az utolsó évtizedben, népünk sorsát a szomszédos német kolosszus befolyásolta. Ennek a befolyásnak a hatása alatt sodródtunk bele ebbe, a Szovjetunióval folytatott szerencsétlen háborúba is.

Nyomatékosan kell hangsúlyoznom azt a körülményt, hogy szegény hazámat valósággal elárasztotta a németek „ötödik hadoszlopa”. Ez a nagyszabású behatolás ugyanakkor kezdődött, amikor német csapatok vonultak be Romániába és Bulgáriába is, melynek eredményeképpen a német ügynökök minden magyarországi megmozdulást, minden lépést közvetlen közléssel figyeltek, s a legfontosabb hírek és jelentések soha nem jutottak el hozzám. Most szeretném tudomást arról, hogy a Kassát és Munkácsot ért légitámadás után Molotov külügyminiszter — egy, a magyar követtel folytatott megbeszélés során — kifejezésre juttatta a Szovjetunióknak Magyarország iránt táplált békés törekvéseit. Ha ez megfelel a valóságnak, tragikus, mert nem ért el hozzám idejében.

Az igazság kedvéért tájékoztatni szeretném Önt arról, hogy mi soha senkitől nem akarunk még egy talpalatnyi területet sem elvenni, ha ez jog szerint nem illetett meg bennünket. Éppen ellenkezőleg, a románok foglalták el orosz szövetségeseiktől Besszarábiát az első világháború után, a második világháború alatt pedig német segítséggel Oroszország déli részének jelentős részét igyekeztek megszerezni. Ezenkívül, amikor 1940-ben véget kívántunk vetni az erdélyi magyarság kegyetlen bánásmódjának, ismét a románok voltak azok, akik Németország segítségéért folyamodtak, kérve Hitlert, hogy tegye lehetővé számukra a bécsi döntéssel e terület legalább egy részének megtartását.

Amikor delegátusaimat teljhatalommal felruházva elküldöm a fegyverszüneti tárgyalásokra, kérem Önt, hogy kímélje meg ezt a szerencsétlen országot, amelynek megvannak a maga történeti érdemei, s amelynek a népe az orosz néppel oly sok közös vonást mutat fel.

Szíveskedjék hatalmas befolyását és népszerűségét arra használni, hogy népünk érdekében és becsületével összeegyeztethető feltételeket szabjanak, mert ez a nép valóban békés életet és biztonságos jövőt érdemel. Megragadom az alkalmat, hogy Ön iránt, Sztalin tábornagy, legmagasabb nagyrabecsülésemet fejezzem ki

*Öszinte híve
Horthy s. k.*

P. S. Minthogy csapataink még mindig a határokon tartózkodnak, s erős német egységek tartanak bennünket megszállva, arra kérem, hogy leveletem bizalmasan kezelje mindaddig, amíg a helyzetet felül tudunk kerekedni.”

⁸ A levél Gosztonyi Pétertől származó fényképmásolata a Magyar Országos Levéltárban K 589—II. B.11. jelzet alatt található. A fényképmásolatot Molnár János helyezte el a Magyar Országos Levéltárban.

A sors különös iróniájaként a fenti levél másodszer is szerephez jutott, mégpedig Horthy német fogságba kerülése után: 1944. október 21-én, a tevékenységét tovább folytató moszkvai magyar küldöttség jegyzéket juttatott el a szovjet kormányhoz, mely a következőket tartalmazta: „A küldöttség arra kéri a szovjet kormányt, hogy készíttessen számára fotókópiát Horthy kormányzónak Sztálin marsallhoz intézett leveléről, valamint arról a levélről, mely a Szövetséges Hatalmakkal megkötendő fegyverszüneti egyezménynek a Magyar Királyság nevében történő aláírására vonatkozó felhatalmazást tartalmazta, s amelyet Nemes őrnagy adott át. A fotókópiákra a küldöttségnek azért van szüksége, hogy eljárását a Magyar Nemzet és a hadsereg előtt igazolni tudja. (Hasonló tárgyú kéréssel fordult 20-án a küldöttség Antonov hadseregtábornokhoz is.)”⁷

A moszkvai magyar küldöttség 1944. október 23-án kelt jegyzékében — egyebek között — a következő olvasható: mint „a kormányzó által megbízott és a fegyverszüneti egyezmény megkötésével felhatalmazott küldöttség, az ő alkotmányos akaratának egyetlen képviselője és ugyanakkor az alkotmányos folytonosság letéteményese, felhatalmazva érzi magát arra, hogy a kormányzó és a magyar alkotmány nevében kezébe vegye a magyar nép jövőjének alakítását, és feladatának tekinti, hogy a Szövetséges Hatalmak segítségével a szabad és békés Magyarországot visszaállítsa.”⁸

A Moszkvában maradt és odaérkezett magyar politikusoknak tehát ebből a célból volt szüksége a fenti fotókópiára. Ezeket az „alkotmányos” megfontolásokat az események elsodorták, — nemcsak azért, mert a horthysta politikusoknak nem sikerült keresztülvinniük a katonai fordulatot, hanem elsősorban azért nem, mert az új Magyarország sorsának alakulását mélyebben szántó társadalmi mozgalmak határozták meg.

A két oldalra terjedő levél második oldalának balszélén kézírással magyarul a következő feljegyzés olvasható: „Oroszok által készített fényképmásolat átadva MMK-nak 1944 októberében.” (MMK — Moszkvai Magyar Küldöttség.)

⁷ A Moszkvai Magyar Küldöttség 23/1944. sz. jegyzéke.

⁸ A Moszkvai Magyar Küldöttség 25/1944. sz. jegyzéke.

Nemzetközi tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 25. évfordulóján

A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Főiskolája és Párttörténeti Intézete Magyarország felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére 1970. március 16–17-én nemzetközi tudományos tanácskozást rendezett a Politikai Főiskolán.

Az ülésszakon a korszak kutatói, egyetemi és főiskolai oktatók, a megyei oktatási igazgatóságok képviselői, levéltárosok, propagandisták, a Politikai Főiskola hallgatói — közel hatszázan — vettek részt. Jelen voltak a szovjet, lengyel, szlovák, NDK, bolgár, román történettudományi intézetek, párttörténeti intézetek, pártfőiskolák, a lengyel és NDK történelmi társulat, valamint a francia, osztrák és nyugat-német kommunista pártok képviselői, mintegy harmincan, s közülük tizenhatan előadást tartottak, felszólaltak.

A tanácskozást plenáris ülés vezette be, ahol az elnöki megnyitó után főreferátum tárgyalta a magyar társadalom 1945–1970 közötti fejlődésének fő vonásait, majd két szekcióban folytatódott a munka. Az I. szekció negyedszázados szocialista utunk főbb elvi és politikai kérdéseivel, a II. szekció az említett periódus fontosabb gazdasági, társadalmi kérdéseivel foglalkozott. A vitavezetők plenáris ülésen ismertették a két szekció munkáját, s a tanácskozás az elnöki zárszóval fejeződött be.

Beszámolóinkban ismertetjük a plenáris ülésen elhangzott elnöki megnyitót, a főreferátumot, az I. és a II. szekcióban elhangzott előadásokat, felsoroljuk azokat a témákat, amelyekről a külföldi kutatók szóltak, s végül a plenáris zárülés anyagát, a két vitavezető összefoglalóját és az elnöki zárszót ismertetjük.

*

A nemzetközi tanácskozást *Nemes Dezső* akadémikus, az MSzMP KB Politikai Bizottságának tagja, a Politikai Főiskola rektora nyitotta meg. Elnöki megnyitójában megemlékezett azokról a történelmi jelentőségű dátumokról, amelyek az új magyar demokratikus állam létrejöttének útján a kiteljesedés folyamatát jelzik: 1944. október 6-ról, amikor megindult a Vörös Hadsereg magyarországi hadművelete, december 21-ről, az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány megalakulásáról, február 13-ról, fővárosunk felszabadulásának napjáról, és 1945. április 4-ről, amely napunk sorsfordulóját szimbolizálja. E dátumok a felszabadulásunkért elesett hősök emléke előtt való tisztelgésre, eredményeink megbecsüléssel számabavételére és jövődő feladataink felelős átgondolására serkentenek.

Nemes Dezső rámutatott arra, hogy a marxista történészek számára felelősségteljes és szép feladatot jelent az új, szocialista világrendszer és a népi demokráciánk negyedszázados történetének tanulmányozása, tanulságainak feldolgozása. Korunk történelmi tapasztalatai különösen fontosak, mert közvetlen hozzájárulást jelentenek az emberiségnek a kapitalizmusból a kommunizmusba történő átvezetéséhez. Ebből következik, hogy a szocialista időszak történeti kérdései a két világrendszer közötti ideológiai és politikai küzdelem kiemelt kérdéseivel tartoznak, s a szocialista országok marxista történészei országaik szocialista fejlődése tanulságainak feltárásával internacionalista, az egész emberiség előrehaladását segítő feladatot hajtanak végre.

Szocialista fejlődésünk során elért eredményeink, s az eredményekért folytatott küzdelem történelmi tapasztalatai gazdagítják a szocializmusért folyó küzdelem hazai és nemzetközi fegyvertárát. E gazdagítás azonban nem lehet csupán spontán folyamat, fontos szerepe van ebben a tudományos, értékelő munkának, a történészek tevékenységének is. A feltárt történelmi tapasztalatok, az ezekből levont tanulságok hozzájárul-

nak azoknak a problémáknak a megoldásához, amelyek az új társadalom, az új világ-rendszer kialakulása és fejlődése során keletkeztek és keletkeznek.

Hazánk felszabadulásának negyedszázados évfordulója közel van Lenin születésének centenáriumaéhoz, amelyről világszerte megemlékeznek. A magyar történet- és oktatási intézmények által szervezett tudományos ülések és felszabadulási ünnepeink előkészületeinket szolgálják a lenini évfordulóhoz, hiszen a szocialista Magyarország fejlődése is történelmi bizonyítéka a lenini eszmék történelmi dialektikájának, fejlődésének, — hangsúlyozta Nemes Dezső akadémikus.

Az elnöki megnyitó után *Zsilák András* kandidátus, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese tartotta meg főreferátumát. Előadásának első részében az európai népi demokratikus forradalmak közös vonásait elemezte. Megállapította, hogy a magyarországi forradalom is kezdetül fogva részét képezte annak az új forradalmi hullámnak, amely a Szovjet Hadsereg sorozatos győzelmei nyomán Kelet- és Délkelet-Európa országait előntötte és magán viselte az új típusú, népi demokratikus forradalmakra általánosan jellemző vonásokat, amelyek abból fakadtak, hogy a térség országaiban a nemzeti függetlenség kivívása feltétele volt a belső demokratikus átalakulásnak, az utóbbi pedig kiinduló pontja a szocializmushoz való átmenetnek. A népi demokratikus forradalmak közös vonásai azonban országoként sajátos formában jutottak érvényre, s a nemzeti függetlenség kivívása, a belső demokratikus átalakulás és a szocializmushoz való átmenet nem mindenütt tételzett fel kronológiai sorrendiséget.

Az előadó megállapította, hogy a Kelet- és Délkelet-Európában lezajlott népi demokratikus forradalmak — tartalmi szempontból — két csoportba sorolhatók. Egyes országokban a forradalom már a háború alatt szocialista tartalmat kapott, másutt — ahol a forradalom csak a felszabadulás után bontakozott ki — kezdetben a demokratikus tartalom dominált, amely mellett már jelen voltak a forradalom szocialista vonásai is; az utóbbi típushoz sorolható országokban a népi demokratikus forradalomnak általában két egymásba nyúló, de tartalmilag megkülönböztethető demokratikus és szocialista szakasza volt.

Az országok mindkét csoportjában fokozatosan ment végbe a belső társadalmi átalakulás. A fokozatosság azonban nem jelentett egyformaságot, hiszen a fejlődés még a tartalmi jegyek alapján egy csoportba sorolható országokban is változatos volt. A kommunista pártok mindenütt a nemzet progresszív erőinek összefogására törekedtek. A nemzet haladó erőinek összefogása azonban országoként különböző méreteiben s az együttműködés formáját tekintve is.

A népi demokratikus forradalmak kibontakozásában különös jelentőségük volt a külső feltételeknek, amelyek között a fasiszta elnyomásban kifejezésre jutó külső feltétel negatív szerepével, a Szovjet Hadsereg győzelmei pozitív szerepükkel járultak hozzá a forradalmi helyzet kialakulásához. Külön megemlítendő a külső feltételek sorában az antifasiszta világkoalíció, pontosabban a három nagyhatalom által kötött megállapodások szerepe, amelyek bizonyos értelemben megszabták a Szovjetunió által felszabadított országok belső átalakulásának kereteit is.

A külső feltételek szerepét vizsgálva a magyarországi népi demokratikus forradalom kibontakozásában *Zsilák András* megállapította, hogy azok több szempontból is sajátos szerepet játszottak. Tekintettel arra, hogy — különböző okok miatt — Magyarországon a második világháború utolsó éveiben sem bontakozott ki szervezett antifasiszta függetlenségi *tömegmozgalm*, a magyar függetlenség kivívása a szovjet hadseregere járult, s ezáltal a Szovjetunió *közvetlenül* is hozzájárult a magyarországi forradalom kibontakozásához. A szövetséges hatalmak megállapodásainak szigorúbb érvényesítése viszont lassította a forradalmi fejlődést.

A nemzetközi tényezők bonyolultsága a különböző társadalmi osztályok, politikai irányzatok törekvéseiben is tükröződött. Az elsőként felszabadult területeken bekövetkezett események — a tömegek forradalmi aktivitása, a népi bizottságok gyors megalakulása — megmutatták, hogy Magyarországon van erő, amely élni tud a történelmi lehetőségekkel. A felszabadult országrészekben a forradalmi népi bizottságok — amelyeknek társadalmi bázisa az elsőként felszabadított területeken az agrárproletariátus és a szegény-parasztság volt — kezdeményezői és irányítói voltak az új élet megszervezésének. Tevékenységükhöz a politikai színpad elsőként lépett Magyar Kommunista Párt adott egységes irányvonalat.

Az ország újjáépítésének, a társadalmi-gazdasági átalakulás feladatainak megoldásához szükség volt a nemzet minden progresszív erejének aktivizálására és összefogására. Mindezt látva a Kommunista Párt az antifasiszta, nemzeti erők összefogásának politikáját folytatta. E politika fogalmazódott meg az MKP 1944 végén nyilvánosságra hozott programjavaslatában, amely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front és a kormány-

koalíció alapdokumentuma lett. A programban kifejezésre jutó politika a Komintern VII. kongresszusán elfogadott politikai irányvonal logikus folytatása volt. E politikai irányvonalat azonban olyan körülmények között kellett folytatni, és új elemekkel kiegészíteni, amikor széles nemzeti demokratikus összefogás egyes alkotó elemeinek törekvései viszonylag korán eltértek egymástól. A kommunista párt arra törekedett, hogy politikájával minimálisra csökkentse a retrográd erők ellenállásának hatékonyságát, és megőrizze a nemzeti demokratikus erők egységét, ezért a figyelmet a legfontosabb demokratikus feladatok – agrár-reform, közigazgatási reform – megoldására összpontosította, s a tökéletes követelések megvalósítása ideiglenesen lekerült a napirendről. E politika eredményeként a demokratikus feladatokat úgy sikerült megvalósítani, hogy közben erősödött a munkásosztály vezető szerepe a forradalomban, nőtt a kommunista párt tömegbefolyása s egyúttal lényegében sértetlen maradt a Függetlenségi Frontban testet öltött antifasiszta nemzeti egység is.

A továbbiakban Zsilák András a demokratikus reformok megvalósítása után kialakult helyzettel foglalkozott. Rámutatott, hogy 1945 tavaszán az egész nemzet jövőjének kulcskérdése az újjáépítés lett, amelynek feladatai szükségessé tették, hogy a Függetlenségi Front programjában szereplő államosítási és tőke-korlátozó intézkedések előtérbe kerüljenek. A magyar politikai élet minden tényezője előtt világos volt, hogy az újjáépítés nem csupán gazdasági kérdés, „hanem a politikai küzdelmek azon területe is, ahol a forradalom továbbfejlődésének a sorsa eldől”. A politikai harcok előtérbe a munka és a tőke ellentéte került, s ezzel a forradalom fejlődése is új szakaszhoz, a szocialista forradalomba való átnövés szakaszához érkezett el. Ennek az átnövésnek azonban az volt a feltétele, hogy a nemzeti összefogás osztálytartalma – ha fokozatosan is – a szocializmus javára változzék meg. Emiatt követelte 1945 áprilisában a kommunista párt a demokratikus irányzat megerősítését a kormányon belül, majd sürgette a kisgazdapárti jobboldal elleni határozottabb fellépést.

A jobboldal elleni harcot azonban úgy kellett folytatni, hogy az ne vezessen a demokratikus erők összefogásának meglazulásához és így közvetve a reakció erősödéséhez. A politika megvalósítását nehezítette, hogy a jobboldali erők egyre nagyobb mértékben csatlakoztak a kisgazdapárthoz, és kerültek be a Függetlenségi Frontba. E tényre különös élességgel világított rá a kisgazdapárt 57%-os győzelme az 1945 novemberi választásokon. A demokratikus összefogás hívóinak és a forradalmi fejlődés ellenzőjének kettős szerepét vállaló kisgazdapárt elleni közvetlen támadás a kispolgári-paraszti tömegeknek a forradalommal történő szembefordulásával fenyegetett, ezért a kommunista párt törekvése arra irányult, hogy – a Függetlenségi Front többi pártjával még szorosabban együttműködve – magát a kisgazdapártot kényszerítse sorainak demokratizálására.

Az 1946 márciusában megalakult Baloldali Blokk volt hivatott arra, hogy az említett fordulatot kieszközölje a kisgazdapártban. A Blokk követelései a kisgazdapárti tömegek akaratával is találkoztak és alkalmasak voltak a polarizáció megindítására a pártban. Az 1946 tavaszán – nyarán bekövetkezett események – a kisgazdapárt képviselőcsoportja prominens jobboldali elemeinek eltávolítása, a bányák és a nagyüzemek államosítása bebizonyították, hogy az adott helyzetben is lehetett lépéseket tenni a szocializmus felé; jöllehet a kisgazdapárt vezetősége továbbra is igyekezett az erőviszonyokat a burzsoázia javára alakítani. Erre mutatnak a burzsoá kispolgári-paraszti blokk létrehozására tett kísérletek is. A kisgazdapárt kettős politikája a koalíció krónikus válságát idézte elő, a válság pedig nyugtalanságot és elégedetlenséget teremtett. Az MKP III. kongresszusa megállapította: „Minden társadalmi osztály érzi: a magyar demokrácia választút előtt áll.” Követelte a nép ellenségeinek teljes kiszorítását a koalícióból, ismét hangsúlyozva, hogy „a reakciós jobboldal ellen folytatott harc nem irányul a kisgazdapárt egésze és paraszti tömegei ellen...” A tőke további korlátozásának követelése mellett a kommunista párt sürgette a tervezdálkodás bevezetését és kezdeményezte a hároméves állami gazdasági terv kidolgozását.

Az MKP III. kongresszusa után hamarosan bekövetkezett a baloldali fronttörés. Ebben szerepet játszott az is, hogy lelepleződött a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség égisze alatt szervezett demokráciaellenes összeesküvés, és ez meggyorsította 1947 első felében az erők politikai átcsoportosulását a Függetlenségi Frontban. Sikerült a reakciót a Függetlenségi Frontból kiszorítani s ezzel az erőviszonyokat a demokrácia és a szocializmus javára megváltoztatni.

A megváltozott erőviszonyoknak már nem feleltek meg az ország hatalmi szerveiben – mindenekelőtt a nemzetgyűlésben – 1945-ben kialakult arányok, ezért a kommunista párt új választások kiírása mellett foglalt állást. A választásokon a Függetlenségi Frontból kiszorult reakció saját zászlaja alatt volt kénytelen fellépni. A Baloldali Blokk és a reakció fő erőtől megszabadult kisgazdapárt választási szövetségének több, mint 60%-os győzelme nyilvánvalóvá tette a reakció közeli és teljes vereségét. A választások

után megalakult kormány összetétele és az új parlament által elfogadott program már jelezte, hogy megtörtént az átmenet a szocialista forradalomra — állapította meg Zsilák András.

Az új kormány javaslatára 1947 őszen megvalósított újabb államosítások következtében 1947 végén a bányá- és gyáriparban foglalkoztatottaknak mintegy 60%-a az állami szektorban dolgozott. Az állami szektor részarányának növekedése egyúttal jellegének megváltozásával is járt.

A tárgyalat periódus eseményeinek végkövetkeztetéseként az előadó leszögezte, hogy 1947 – 1948 fordulóján lezárult felszabadulás utáni fejlődésünk első stratégiai szakasza. Az adott időszak minden fontosabb eseménye arról tanúskodik, hogy a nemzeti demokratikus erők összefogásának kommunista politikája reális politika volt, és azok a kompromisszumok, amelyeket e politika követelt, a munkásosztály, a demokrácia és a szocializmus győzelme érdekében történtek. E politikának köszönhető, hogy a szocialista forradalomhoz való átmenet fokozatosan ment végbe, és a proletárdiktatúra győzelme Magyarországon az antifasiszta harcban létrejött pártszövetség és a kormányzás koalíciós formájának fennmaradásával történt.

Főreferátumának következő részében Zsilák András társadalmi fejlődésünk 1948 – 1962 közötti periódusával foglalkozott. Megállapította, hogy az 1948 – 1962 közötti új stratégiai szakasz során a szocialista állam megszilárdítása, a szocializmus gazdasági megalapozása és a kulturális forradalom kibontakoztatása került napirendre. Az új szakasz kezdetének legfontosabb politikai eseménye a két munkáspárt egyesülése volt. 1948 őszen a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt vezetősége állást foglalt az MDP programnyilatkozata mellett, elismerve a munkásosztály vezető szerepének szükségességét. Ez egyben azt is jelentette, hogy a szocialista építés időszakában is lehetővé vált az antifasiszta pártszövetség fennmaradása.

A politikai fejlődés, az ipar szocialista szektorának térhódítása 1948-ban szükségessé tette, hogy hosszabb távra kidolgozásra kerüljön a proletárhatalom gazdaságpolitikája. Az új gazdaságpolitikai koncepció kialakítására 1948 végén – 1949 elején került sor. Az elgondolások középpontjába a modern szocialista ipar megteremtésének célkitűzése került, amelyet az ország gazdasági struktúrájának korszerűtlensége, az ipari termelés alacsony technikai színvonala és a mezőgazdaság elmaradottsága indokolt. Az előadó rámutatott, hogy a viszonylag gyors gazdasági felemelkedésnek nem volt más alternatívája sem Magyarországon, sem a kelet- és délkelet-európai népi demokratikus országokban. A gyors iparfejlesztést nemcsak gazdasági, hanem politikai okok is indokolták, nevezetesen ettől függött, sikerül-e rövid idő alatt felszámolni az agrártúlnépesedést, amelyet az 1945-ben végrehajtott földreform sem oldott meg. Az agrár-túlnépesedés befolyásolta az iparfejlesztés megvalósításának módját is — az extenzív fejlesztés irányában.

Az új gazdaságpolitikai elképzelések megvalósítása 1950-ben, az első öt éves terv keretében indult, s már az első évben sikereket hozott. Az 1950 – 54 közötti fejlődés eredményeként több, mint kétszeresére emelkedett az ipari termelés. Megszűnt a munkanélküliség, jelentősen módosult a társadalmi struktúra, forradalmi változások következtek be a kulturális fejlődés, az egészségügy stb. terén is.

Az előadó foglalkozott azokkal az ellentmondásokkal, amelyek között a szocialista építés említett eredményei születtek. Megállapította, hogy a voluntarista gazdaságpolitika következtében aránytalanságok keletkeztek a népgazdaságban. Rámutatott arra, hogy a gazdasági ellentmondások nem vezethetők vissza csupán gazdaságpolitikai tévedésekre, hanem azok a párt egész politikájának voltak a következményei. E tényre a Központi Vezetőség 1953 júniusi ülése is felhívta a figyelmet, hangsúlyozva a pártvezetés módszere megváltoztatásának szükségességét. Elemelve azt a folyamatot, amelynek során a párt politikájában mutatkozó ingadozások és elvtelen kompromisszumok, majd Nagy Imre nyílt fellépése és végül a szektás politika újjáéledése óriási károkat okoztak a szocializmus ügyének, megállapította, hogy a párt leninista erőinek akkor még nem sikerült megtörni a két szélsőséges irányzat kezdeményezését, bár a Központi Vezetőség 1956 júliusi ülésén komoly kísérletet tettek arra, hogy mindkét elhajlás ellen fellépve megteremtsek a hibák kijavításának alapvető politikai feltételeit.

A leninista politika kialakítása és megvalósítása az ellenforradalom leverése során újjászervező Magyar Szocialista Munkáspártra várt, amely szakított a bal- és jobboldali téveszmékkel és azok következményeivel, de nem tagadta meg azokat a vívmányokat, amelyeket népünk a felszabadulás óta — az 1949 – 1956 közötti torzulások ellenére — elért. A kétfrontos harcban kialakult lenini politika a szocialista építés új perspektíváit nyitotta meg. A voluntarizmustól megszabadított új gazdaságpolitika alapvető célja a társadalmi és gazdasági fejlődés józan összhangjának megteremtése volt, amely a nép-

gazdaság egyensúlyának helyreállítása, a termelés és elosztás realisabb arányainak kialakítása, az alsóbb fokú gazdaságirányító szervek hatáskörének bővítése során megalapozta egy hosszabb távra szóló, a mezőgazdaság szocialista átszervezése során felvetődő igényeket is számításba vevő gazdaságfejlesztési program kidolgozását.

A Magyar Szocialista Munkáspárt agrárpolitikáját elemezve Zsilák András hangsúlyozta, hogy e politika középpontjában továbbra is a mezőgazdaság szocialista átszervezése állott. A proletárdiktatúra konszolidálása és a szocialista építés folytatása azonban nem utolsó sorban attól függött, hogy a párt milyen gyorsan javítja ki a falusi politikában is elkövetett hibákat, ezért a falusi politika előterébe olyan intézkedések kerültek, amelyek elősegítették a munkás-paraszt szövetség megszilárdítását.

A Magyar Szocialista Munkáspárt marxista leninista politikájának eredményeként a proletárdiktatúra gyorsan konszolidálódott, s ennek eredményeként 1958-1959 fordulóján létrejöttek a szocialista építés meggyorsításának feltételei, s ezeken alapult az 1958-ban induló hároméves terv gyorsított megvalósítása, valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezésének meggyorsítása és befejezése. A Központi Bizottság 1958. decemberi ülésének határozata kimondta, hogy „a politikai és gazdasági helyzet lehetővé teszi a termelőszövetkezeti mozgalomnak az eddiginél gyorsabb fejlődését, már az 1959-es év folyamán...” Az átszervezés üteme a következő években sem csökkent, és 1962 tavaszára befejeződött a mezőgazdaság átszervezése. Ezzel lezárult a magyar társadalom szocialista fejlődésének második stratégiai szakasza, befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása; új stratégiai cél elérése, a szocializmus teljes felépítése került napirendre.

A szocialista termelési viszonyok megszilárdulása és általánossá válása, a társadalmi struktúrában bekövetkezett változások megszilárdították a politikai hatalmat, s egyben új politikai igényeket is támasztottak. Pártunk a nemzet összes haladó erőinek összefogása és mozgósítása érdekében kezdeményezte a szocialista demokrácia kiszélesítését; e célt szolgálta a jogalkotás megélénkülése, az állami választott szervek szerepének növelése is. A népgazdaság intenzív jellegű fejlesztése a gazdasági törvények fokozottabb érvényesülését tette szükségessé.

Az új korszak által támasztott igények közül kiemelkedő jelentőségű a gazdaságirányítás megreformálása, annál is inkább, mert a megnövekedett termelőerők, az általánossá vált szocialista viszonyok megkövetelik és egyben lehetővé is teszik a tervezéskor előnyeinek hatékonyabb kihasználását, a népgazdaság intenzív jellegű fejlesztésére való áttérést. Jóllehet a reformnak elsősorban gazdasági indítékai vannak, jelentősége azonban túlmutat a gazdaság szféráján és közvetlenül is kapcsolódik a politikai igények realizálására tett intézkedések sorához, a szocialista demokrácia szélesítésének sokrétű megoldásaihoz, s mint ilyen kihat a társadalom egészének további fejlődésére. A kiteljesedéshez azonban időre van szükség, s ez alatt — a régi ellentmondások maradványainak felszámolása mellett — a fejlődés során keletkező új ellentmondásokat is fel kell tárni, és meg kell oldani ahhoz, hogy a szocializmus teljes felépítésének célkitűzését siker koronázza.

Főreferátumának befejező részében — rámutatva az osztálystruktúrában végbe ment változások mélységére, az ipar és a mezőgazdaság termelésének eredményeire, a kulturális fejlődés eredményezte pozitív változásokra — Zsilák András hangsúlyozta, hogy e folyamat betetőzésének nemzetközi garanciája a szocialista világrendszer léte, a Szovjetunió internacionalista politikája, segítsége, a szocialista országok sokoldalú együttműködése és tapasztalataik kölcsönös hasznosítása.

*

Az első szekció munkáját *Kárpáti Sándornak*, a Politikai Főiskola adjunktusának korreferátuma nyitotta meg, amelyben az előadó a népi demokratikus forradalom nemzetközi feltételeit elemezte. Korreferátumának első részében — mint a legfontosabb tényezővel — a Szovjetunió az európai népi demokratikus forradalmakra és ezen belül a magyar forradalomra gyakorolt hatásával foglalkozott.

Leszögezte, hogy a Szovjetunió a fasiszta Németország szétzúzásával tevélegesen részt vállalt a kelet- és dél-kelet-európai népi demokratikus forradalmak kibontakoztatásában. Érvényes ez azon országokra is, amelyekben a kommunista pártok által vezetett hazafias erők jelentős részt vállaltak a fasiszmus elleni küzdelemben és hazájuk felszabadításában.

Utalva arra, hogy a Szovjetunió említett szerepét általában minden tudományos kutató elfogadja, megjegyezte, hogy tudományos irodalmunkban véleményeltérések vannak arra vonatkozólag, hogy belső vagy külső tényezők hatására alakult-e ki Magyarországon a forradalmi válság, másrészt, hogy a forradalmi válság mikorra vált teljessé.

Vitatkozva azokkal a nézetekkel, amelyek az ellenforradalmi fasiszta rendszer válságának előidézőjeként a nemzetközi tényezőket, s közülük elsősorban az uralkodó osztályoknak a háborúban elszenvedett vereségeit tekintik, rámutatott, hogy a külső ellentmondások csak kiváltó okai voltak az uralkodó körök politikai válságának, amelyek mögött meghatározó szerepet játszottak a háború alatt rendkívüli mértékben kiéleződött belső ellentmondások. A korreferens felhívta a figyelmet arra, hogy a külső tényezőknél nem lehet egyedüli meghatározó szerepet tulajdonítani, egyrészt azért, mert nem helyes a Szovjetunió felszabadító tétének szerepét valamiféle magyar sajátosságként kezelni, másrészt a külső tényezők kizárólagos hangsúlyozásával nemcsak a belső forradalmi és antifasiszta erők harcának szerepét becsljük le, hanem kétségbe vonjuk, hogy hazánk akkori társadalmi viszonyai gyökeres forradalmi átalakulást tettek szükségessé.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy hazánkban mikorra érlelődtek meg a forradalom belső objektív és szubjektív – feltételei, az e kérdésben kialakult nézetekkel vitatkozva kijelentette, hogy a feltételek kialakulása hazánkban – más országokhoz hasonlóan – már jóval a felszabadulás előtt megkezdődött, de – a különböző sajátos negatív tényezők következtében – a forradalmi helyzet csak az ország felszabadításának nyomán és annak mértékében válhatott teljessé, ahogy és amikor megszűntek a széles népi tömegek önálló forradalmi fellépését gátló tényezők.

Hangsúlyozva a Szovjetunió felszabadító tétének jelentőségét, rámutatott: az azért válhatott a forradalom feltételei teljessé válásának egyik döntő tényezőjévé, mert már jóval a felszabadulás előtt – döntően a kommunisták sokéves harcának eredményeként – szerveződtek azok a politikai erők, amelyek a magyar társadalom forradalmi átalakítását tekintették fő célkitűzésüknek. E tény kihangsúlyozása nemcsak a történelmi igazság kedvéért, hanem az ideológiai harc szempontjából is rendkívül fontos, azokkal az állításokkal szemben, amelyek a közép- és délkelet-európai országokban lezajlott forradalmakat a Szovjetunió forradalmat exportáló szerepének tulajdonítják, meghamisítva ezzel a Szovjetunió fasizmus felett aratott győzelmének lényegét és jelentőségét.

Kárpáti Sándor korreferátuma második részében a forradalmi folyamatra ható nemzetközi feltételek összességével foglalkozott; amelyek nemcsak forradalmunk belső feltételei kialakulásának módjára és időpontjára, hanem annak tartalmi és formai elemeire is hatottak. A magyar népi demokratikus forradalom első periódusának antifasiszta és antiimperialista, demokratikus jellege *nemcsak* az akkori *belső* társadalmi-politikai viszonyokból fakadt, hanem következménye volt az akkori nemzetközi feltételeknek is. Elemezte azt a folyamatot, amelynek során a fasiszta és antifasiszta erők közötti ellentmondás helyét mindinkább a burzsoázia és a proletariátus közötti ellentmondás foglalta el, s a nyugati szövetséges hatalmak a megindult forradalmi átalakulás győzelmének megakadályozására törekedtek.

Befejezésül Kárpáti Sándor leszögezte, hogy népi demokratikus forradalmunk jellemzőit nem magyarázhatjuk kizárólag a belső társadalmi-történelmi folyamat alapján, mert ezekben jelentős szerepet játszottak a nemzetközi helyzetben és erőviszonyokban a második világháború végén és a háborút követő években lejátszódó folyamatok; hazánk és a többi népi demokratikus ország nemzetközi kapcsolatainak új oldalai stb. – s éppen e nemzetközi feltételeknek az egyes országok forradalmára gyakorolt sokoldalú hatása tették a proletárhatalom népi demokratikus úton való kivívásának útját a második világháború után szocialista útra tért országok közös forradalmi útjává.

Korom Mihály kandidátus, az ELTE Bölcsészettudományi kara Tudományos Szocializmus tanszékének docense korreferátumában az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttének nemzetközi és belső körülményeivel foglalkozott. Megállapította, hogy az új magyar államiság egyik alapvető bázisát képező nemzetközi feltételek a győztes antifasiszta koalíció nagyhatalmainak megállapodásában fogalmazódtak meg. E tényezőkből adódó keret Magyarország számára is előírta egy demokratikus, a fasizmus összes maradványai ellen harcot folytató államhatalom megeremtését. Hazánk története során először fordult elő, hogy a haladó nemzeti érdekek a győztes nagyhatalom állami érdekeivel találkoztak. E körülmény – a Szovjet Hadsereg felszabadító tétének következtében – elősegítette a haladó belső erők kibontakozását.

Az előadó – összehasonlítva a volt fasiszta szövetséges országokban az új irányzatú, antifasiszta kormányhatalmak létrejöttének körülményeit – megállapította, hogy az átállási fordulatokat – az adott nemzetközi feltételeken túl – elsősorban a belső osztályerőviszonyok motiválták. Magyarországnak a háborúból való kilépése és az antifasiszta kormányzat megeremtése újabb sajátosságokat kölcsönzött e folyamatnak. Részletesen foglalkozott a kommunisták vezette, Magyar Frontban tömörült, antifasiszta erők két írásos memorandumában foglaltakkal, és leszögezte, hogy Horthyék – bár

formálisan nem utasították el a javaslatokat — de semmilyen komoly lépést nem tettek megvalósításuk érdekében. Ugyanígy jártak el az 1944 október első felében kötött előzetes fegyverszüneti egyezményt illetően is. Az 1944. október 15-i események megbizonyították, hogy a magyar uralkodó osztályok képtelenek voltak az olasz vagy román uralkodó körök egy részének útját járni a fasiszta koalícióból történő kiválást illetően; s az említett esemény egyben bizonyosságul szolgált arra is, hogy antifasiszta erőink még ekkor nem voltak elégségesek arra, hogy kövessék más népek példáját. A régi államiság még részleteiben sem tudott hozzájárulni az új megteremtéséhez.

Az új kormányzat létrehozásának munkálatai 1944. október 15-e után a felszabadított területekre tevődtek át, s ugyanide került a kommunista párt ezirányú politikai és szervező tevékenységének súlypontja is. A felszabadított területek nagysága és az ott kibontakozó antifasiszta népi megmozdulás súlya azonban még nem volt elégséges ahhoz, hogy alapjául szolgáljon az új államiság megteremtésének, mi több, az antifasiszta koalíció, a nyugati hatalmak álláspontja és a háború mielőbbi befejezésének fontossága miatt csupán az említett alapokon történő kibontakozást a Szovjetunió sem fogadhatta el. A háború mielőbbi befejezésének egyik lehetősége Magyarországnak a fasiszta blokkból való kikapcsolása volt. Megoldásként felvetődhetett az, hogy az ország felszabadított fővárosában egy antifasiszta ideiglenes kormány jön létre. Erre utal az a tény, hogy a fenti politikai indítási okok miatt a december végi bekerítés előtt a Szovjet Hadsereg 1944 novemberében kétszer is indított támadást Budapest mielőbbi felszabadítására. Az említett politikai elgondolásokhoz kapcsolódik a Szovjetuniónak a Horthy bukása után Moszkvában maradt fegyverszüneti bizottsággal és az átállt horthysta tisztekkel kapcsolatos politikája is, amelynek során a szovjet kormány arra törekedett, hogy e személyek bevonásával is esetleg meggyorsítsa Magyarország kiválását a háborúból. Korom Mihály kitért annak jelentőségére, hogy az adott nemzetközi feltételek mellett a horthysta „jogfolytonossági”, vagy a népi demokratikus megoldás kerül-e előtérbe. E szempontból lényeges, hogy a felszabadított országrészekben 1944 végére megszerveződtek a belső, antifasiszta forradalmi erők, s ezzel döntő mértékben hozzájárulhattak Magyarország átállításához és az új államiság megteremtéséhez is.

1944. december 2-án megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amely elfogadta a Magyar Kommunista Párt 1944. november 30-án nyilvánosságra hozott akcióprogramját. Ezzel a kommunisták vezette MNFF legfőbb záloga lett az új magyar államiság népi formájú újjászülésének.

1944 december elején a Szovjetunió, az antifasiszta nagyhatalmak nevében is hozzájárult ahhoz, hogy még a főváros felszabadulása előtt, — a horthysta kormányzat jogfolytonosságának feltétlen követelése nélkül — az antifasiszta népi erőkre támaszkodva indulhasson meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés, az Ideiglenes Kormány megteremtésének szervezése. A szovjet kormány a háború magyar földön történő befejezésének meggyorsítása érdekében és a nyugati antifasiszta nagyhatalmak követeléseit figyelembe véve ragaszkodott ahhoz, hogy az új kormányban helyet kapjanak az átállt horthysta politikusok és katonatisztek is. A felszabadított országrészen lefolytatott választások után 1944. december 21-én összeülhetett a történelmi nevezetességű Ideiglenes Nemzetgyűlés, amely elsősorban a munkásság, a parasztság és a haladó értelmiség képviselőiből állt; jellege megfelelt a függetlenségi front összetételének. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, s ezzel az új államiság megteremtéséért folytatott előkészítő tevékenység Magyarországon is lezárult.

Az előadó befejezéseképpen leszögezte, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány — bár abban viszonylag nagyszámú horthysta politikust és katonatisztet találunk — nem a kizsákmányolók, hanem elsősorban a dolgozó osztályok hatalmát megtestesítő szerv, az így létrejött államhatalom pedig a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrájának egyik válfaja volt.

Balogh Sándor kandidátus, az ELTE Bölcsészettudományi kara Legújabbkori Történeti Tanszékének egyetemi tanára „A koalícion belüli ellentétek kielevezése Magyarországon 1945-ben” c. korreferátumában részletet adott a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak szervezeti kiépüléséről, tömegbázisáról, tömegbefolyásáról. Ennek során megállapította, hogy a két munkáspártnak a felszabadulás után lényegében sikerült elérnie, hogy a munkásosztály körében mind politikailag, mind szervezeten kívül kizárólagos befolyása legyen. Nem mondható ugyanez el a parasztságot illetően, így megvolt annak a reális veszélye, hogy a dolgozó parasztság tömegei nem a munkásosztály, hanem a burzsoázia irányában tájékozódnak. A várható polgári ellenzék — mintán a Polgári Demokrata Párt nem vállalta politikai képviselését — elveszítette az önálló politikai szereplés lehetőségét. Így a politikai életbe való visszakerülést csak úgy remélhette, ha csatlakozik a már működő pártok valamelyikéhez, vagy pedig az önálló párt alapításának útjára lép.

Ez utóbbi próbálkozásokat (Szabadság Párt, Keresztény Demokrata Néppárt) a demokratikus erők meghiúsították, s így a jobboldali erők a Kisgazdapárt mögé tömörültek. 1945 derekára sajátos helyzet alakult ki a politikai életben. Nemcsak a népi demokratikus rendszer hívei, hanem jórészt az ellenfelei, sőt az ellenségei is a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjain, a koalíción belül helyezkedtek el. Ebben a tekintetben Magyarországon — állapítja meg Balogh Sándor — Bulgáriához és Jugoszláviához, vagy akár Romániához képest is gyökeresen eltérő helyzet alakult ki. Hiszen ott a jobboldal, valamint pártjai kiléptek, illetve kiszorultak az egységfrontból és az ellenzék szerepét vállalták. A politikai küzdelem ezekben az országokban döntően az egységfront pártjai és az ellenzék között folyt, míg Magyarországon a koalíción belül zajlott.

A korreferens a továbbiakban bemutatta azt a heves küzdelmet, amely a koalíció két szárnya között egyes belpolitikai kérdésekben 1945 nyarán kialakult: szólt a Polgári Demokrata Pártnak a Függetlenségi Frontból való kiszorításáról, a kormányrekonstrukció kapcsán kirobant belpolitikai válságról, a kommunista befolyás alatt álló rendőrség ellen intézett jobboldali támadásról, a Kisgazdapárt által meghirdetett „paraszt-sztrájk” körüli vitákról.

Balogh Sándor részletesen elemezte a baloldali pártok egymáshoz való viszonyát, a kapcsolatok alakulását az 1945-ös novemberi választások előtt. Az MKP és a NPP viszonyáról szólva megállapította, hogy a Kommunista Párt úgy számolt a Nemzeti Parasztpárttal, mint elsőrendű falusi szövetségesével, sajátos „transzmissziós szerepet” szánt a pártnak. Azonban a fentieket helytelenül értelmező kommunisták s olykor a párt vezetői is a Nemzeti Parasztpártot még formálisan sem tekintették önálló pártnak. Ez is szerepet játszott abban, hogy a párt befolyása nem növekedett mindenütt falun sem a várakozásnak megfelelően, a többi párt pedig igyekezett lejártni a közvélemény előtt a Nemzeti Parasztpártot. A fiókpártiság vádjá viszont rendkívül megnehezítette a párt baloldali vezetőinek helyzetét azokkal a parasztpárti vezetőkkel szemben, akik határozottan ellene szegültek annak a gondolatnak, hogy az ő pártjuk „csak” transzmisszió legyen. A NPP-tal kapcsolatosan elkövetett hibáit a Kommunista Párt 1945 nyarán már felismerte és maga is igyekezett a Nemzeti Parasztpártot nagyobb taktikai önállóságra ösztönözni. A Nemzeti Parasztpártnak a Szociáldemokrata Párthoz fűződő viszonyát is több tényező zavarta: a szociáldemokrata vezetők egy része helytelenítette, hogy a NPP túlságosan együttthalad a kommunista párttal és ortodox álláspontonról élesen eltértek a Parasztpártban jelentkező kispolgári nacionalizmust, de ütközött a két párt érdeke a falusi tömegbázis kiszélesítése terén is. A két munkaspárt együttműködését is állandó viták zavarták. (Az egységes ifjúsági és nőszervezet létrehozásának módjáról, a szakszervezeti pozíciók elosztásáról.) Az elválasztás irányába ható tényezők azonban bármilyen súlyosak is voltak, esetenként mégis csak a jelenség szintjén maradtak, mert az együttműködés alapvetően mind a két pártnak léterdeke volt.

A korreferátum az országgyűlési választások körüli harcok és választási eredmények ismertetésével zárult.

Habuda Miklós kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa korreferátumában a szakszervezeteknek a hataloméért vívott harcban betöltött szerepével foglalkozott. Rávilágított a szakszervezeti mozgalom felszabadulás utáni fejlődésének lendületére, amely érzékelteti azt a mélyreható társadalmi átalakulást is, amely hazánkban a felszabadulás után megkezdődött. Az MKP a népi demokratikus átalakulás kezdetén nagy súlyt helyezett szakszervezeti politikája elvi kérdéseinek meghatározására, és 1945 májusi konferenciáján körvonalazta a szakszervezeti mozgalomnak a népi demokratikus átalakulás időszakában betöltött szerepét és feladatait.

A továbbiakban azokat a tényezőket elemezte az előadó, amelyek új helyzetet teremtettek, a szakszervezeti harc tartalmi kérdéseit, irányát és összetevőit tekintve. Rávilágított arra, hogy az új körülmények között is a szakszervezeti munka homlokterében maradtak a „klasszikus” feladatok, hiszen a burzsoázia még jelentős gazdasági és politikai hadállásokkal rendelkezett. Másrészt a munkásosztálynak a hatalomban betöltött meghatározó szerepe kizárta az általános ellenzéki politika folytatását, s adott esetben az ellenállás eszközeit úgy és annyiban lehetett alkalmazni, amennyiben azok végzős eredményüket tekintve az új államhatalmat erősítették.

A szakszervezeti mozgalom előtt kulcskérdésként vetődött fel, hogy a szervezkedés iparági vagy szakmai vonalon történjék-e. Habuda Miklós utalt arra, hogy 1945 elején az MKP az iparági szakszervezetek létrehozását szorgalmazta. A „hogyan” kérdését tekintve azonban a korábban alakult szakszervezetekben eltértek az álláspontok, s felemás gyakorlat érvényesült. A kérdésben szélesedő vita lezárását az MKP májusi konferenciája jelentette, amely a szakmai elv alkalmazása mellett foglalt állást, s a konferencia javaslatát jóváhagyta a szakszervezetek 1945 decemberi kongresszusa is.

Az 1945 – 1946-ban lezajlott sztrájkokkal foglalkozva Habuda Miklós vitázott azokkal az állásfoglalásokkal, amelyek e sztrájkokat egyértelműen negatív jelenségeként értékelik, mert az ország gazdasági és társadalmi viszonyaiból következően azok a népi demokratikus átalakulás immanens részét képezték. Mindenekelőtt különbséget tett a politikai és gazdasági jellegű sztrájkok között, és megállapította, hogy az előbbieket általában a munkáspártok és szakszervezetek központilag is támogatták. A gazdasági jellegű „vadsztrájkok” sem irányultak közvetlenül a munkáspártok ellen s közülük is csak azok fölött lehet negatív ítéletet mondani, amelyek a munkáspártok és szakszervezetek segítő közbelépése ellenére is folytatódtak. Egyben utalt arra, hogy a stabilizáció utáni munkabeszüntéseket már nem lehet a fentiekhez hasonló elbírálásban részesíteni.

A korreferátum elemezte a kisgazdapárt által szorgalmazott egységes érdekképviselő törvénybeiktatásának tervét. A kisgazda jobboldalnak e tekintetben nyomon követhető többszörös próbálkozása azt a célt kívánta szolgáltni, hogy leválassa a munkáspárti szakszervezetek ingadozó tömegeit és ellenzéki szakszervezeteket hozzon létre. A kisgazda jobboldalnak ezen törekvéseit az MKP III. kongresszusának útmutatásaira támaszkodva sikerült megfűsíteni.

1947 első hónapjaiban a szakszervezetek harcának középpontjába a hároméves terv feltételeinek megteremtéséért folytatott küzdelem került.

A szakszervezeti vezetők 1948. március 20 - 21-i első országos értekezlete zárta le a szakszervezeteknek a proletárhatalomért folytatott harcát, s alapjában helyesen értékelve az 1947 utolsó harmadában megkezdődött hatalmi fordulat lényegét, megállapította: „Magyarország a népi demokrácia fejlődésében átlépte a határvonalat és a szocializmus felé haladunk.”

1948 első felében fokozottan kerültek előtérbe a munkáshatalom megszilárdításának és a 3 éves terv végrehajtásának útján a termelőmunka kérdései, amelyet kifejezően mutatnak a megindított szocialista munkaversenyek, az élmunkás és termelési brigádmozgalmak országos kibontakozása; egyszóval a szocialista munka társadalmi szervezetének más formában ma is tovább élő elemei.

Az előadó a továbbiakban a szakszervezeti vezetők 1948 márciusi konferenciájával foglalkozott, amely a szocializmus útjára lépés feltételeinek biztosítása érdekében az iparági szakszervezetek megteremtése mellett foglalt állást. Lépések történtek az egyes szakszervezetek ipar s foglalkozási ágak szerinti központi keretének kialakítására, az „egy üzem – egy szakszervezet” elvének realizálására. Ezzel kapcsolatban alakultak ki azok az elgondolások, amelyek az üzemi bizottságok szakszervezeti szervekké formálását tűzték ki célul, s az együttes párt vonalának helytelen irányú változása folytán a szakszervezetek szerepét csak a termelésben való helytállás ellenőrzésére, a belső szervezeti problémák megoldására kívánták redukálni, s később pedig mesterségesen elszigetelték azokat a termelés demokratikus, társadalmi ellenőrzésének feladatától.

Habuda Miklós összegezősképpen elmondotta, hogy a munkáshatalomért folytatott harc időszakában a szakszervezetek eredményes tevékenységének záloga a munkáspártokkal való szoros együttműködésben, a kommunista párt döntő befolyásának érvényesülésében rejlett. Ezért nem véletlen, hogy az egyesült párt politikájában bekövetkezett torzulás a szakszervezeti mozgalom fejlődését fokozatosan visszavetette. Az ötvenes évek első felének negatív tapasztalatai azonban semmit sem vonnak le annak a történelmi ténynek a jelentőségéből, hogy a sorsdöntő feladatok megoldásában – újjáépítés, stabilizáció, államosítások, 3 éves terv stb. – a kommunista párt bizony támaszkodhatott a szakszervezetekre.

Ságvári Ágnes kandidátus, a Fővárosi Levéltár igazgatója „Nemzetközi politika – belpolitika 1945 – 1953” c. korreferátumában a Magyarországot érintő nemzetközi szerződések és államközi kapcsolatok belpolitikai hatását állította vizsgálati középpontjába. Megállapította, hogy az antifasiszta harcot lezáró nemzetközi szerződések, mindenekelőtt a potsdami egyezmény a már kialakult európai status quo rögzítették. Nyilvánvaló – mondotta a korreferens –, hogy az angol - amerikai fél a konferencia befejezésétől, de még inkább a háború befejezésének pillanatától nem tartja magára nézve kötelezőnek a konferencia határozatait. Megindul a harc az imperialisták részéről a status quo megváltoztatásáért. És ilyen körülmények között a népi demokráciák nem tehettek mást, mint hogy annak megvédésére összpontosították erőiket. A nemzetközi szerződések betartása, a status quo védelme volt az egyetlen lehetséges eszköz arra, hogy a kibontakozó társadalmi forradalom lélekzetvételi időhöz jusson a nemzetközi beavatkozás bármilyen formájával szemben. Európában erőegyensúlyi állapot jött létre. Mindez a magyar baloldal számára kedvező lehetőséget teremtett egy hosszútávú, szocialista perspektívájú politikai vonal kialakítására és e célkitűzések jegyében egy széles szövetségi politika megalkotására.

Míg 1945-ben a népi demokratikus fejlődés meggátolásának terve elsősorban a nemzetközi szerződésekre és az adott koalíciókon belül tömörülő jelentékeny polgári jobboldali erőkre épült, 1946-ban a fő hangsúly a koalíciók átalakításának erőszkolására helyeződött át. 1947-ben tényé vált a két tábor léte. Az Egyesült Államok nyíltan beavatkozott egyes országok társadalmi és politikai rendjének megváltoztatása érdekében. A Szovjetunió viszont a rendelkezésre álló összes eszközökkel biztosította a frissen született szocialista rendszerek fennmaradását. A status quo erőszakos megváltoztatásának amerikai terve a mi oldalunkon is minőségi változást értelt meg, radikális belpolitikai változásokat, a népgazdaság, a külkereskedelem gyorsított ütemű átalakítását, nemzetközi kapcsolataink új alapokra fektetését eredményezte.

1948-tól a nemzetközi diplomáciai tárgyalások szavát a háborús hisztéria lármája kezdte fokozatosan felváltani, az 1949-et követő esztendőket pedig a hidegháború uralta. A hidegháború felszításával egyidejűleg, annak ellenhatásaként világméretű békemozgalmak bontakozott ki. A háborús veszély maximális lehetőséget adott arra, hogy a béke és a függetlenség ügyében teljes népi egység jöjjön létre. A barátok tömörítése és az ellenség elszigetelése helyett azonban az ellenség keresése lett a fő feladat. Végso soron a nemzetközi helyzet megítélése, a társadalmi struktúra változásából következő feladatok meghatározása csakúgy, mint a szocialista hatalom berendezkedési koncepciója nem annyira a valóságon, mint inkább külső megfontolásokon alapult. A dogmák vezérfonalát több vonatkozásban a Tájékoztató Iroda határozatai szolgáltatták.

1953 zárja a hidegháborús éveket. Ekkorra válik az imperialisták részéről elfogadottá a népi demokráciák léte. 1953 júniusától a magyar kommunista mozgalom a többi szocialista ország pártjaival együtt új stratégia kimunkálásához kezdett — mondotta Ságvári Agnes.

„Pártunk szervezeti fejlődése a szocializmus alapjainak lerakása időszakában” címmel *Rákosi Sándor*, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa tartott korreferátumot. Előadásában a téma egyik lényeges kérdését, a taglétszám alakulását, és összetételének módosulását vizsgálta, abból kiindulva, hogy a párt élő fejlődő szervezet, amely a lenini elvek alapján változtatja szervezeti formáit, cselekvésének módszereit és ezzel együtt változik taglétszáma és a tagság összetétele is. Az előadó leszögezte, hogy a párt szervezeti fejlődésének — ezen belül létszámának és összetételének — alakulása szorosan összefügg a népi demokratikus forradalom sajátosságaival, valamint a szocialista építés első időszakában elkövetett súlyos hibákkal és azok kijavításáért folytatott küzdelemmel.

A párt taglétszámának történeti folyamatait elemezve *Rákosi Sándor* megállapította, a két munkáspárt egyesülése után a taglétszám jelentős mértékben felduzzadt, majdnem elérte az 1 millió 200 ezer főt. A hatalmi harc eldőlte után azonban a párt intézkedéseket tett létszámának egységesebb alakítására, amelyek között a legfontosabbak a tagjelöltség bevezetése, a pártha való felvétel megszigorítása és az 1948-ban elrendelt tagrevízió voltak. Az 1945 - 1948 között kialakult magas taglétszámot 1956-ig nem sikerült lényegesen megváltoztatni, erre mutat az 1956. évi 860 ezres létszám is. Emellett a párt politikájában mutatózó torzulások és hibás munkamódszerek itt is hatottak, jellemzőek voltak az ellentétes irányú gyors változások és a nagymértékű fluktuáció. Az 1956. évi ellenforradalom súlyos megrázkódtatásokat okozott a párt fejlődésében, de a párt újjászervezése során kialakult — 1957 végére közel 400 ezer főt kitevő — taglétszám jobb feltételeket teremtett a párt további fejlődése számára, erre utal a létszámban is tükröződő egységes emelkedés, amelynek eredményeképpen a tagság száma elérte az 510 ezret. A taglétszám alakulásából az előadó azokat a következtetéseket vonta le, hogy a taglétszám a tárgyalt időszakban a rendkívüli események vagy intézkedések hatására csökkent, míg az említett tényezők jelenlététől mentes időszakokban a párt fejlődése, erejének növekedése a taglétszám emelkedésében is kifejezésre jut, annak ellenére, hogy a párt nem tartja alapvető feladatának a tagság számszerű növekedését.

A következőkben a párt tagságának összetételét vizsgálta az előadó. Az életkor szerinti vizsgálódásból az alábbi következtetéseket vonta le: 1948 és 1956 között a tagság átlagéletkora lassabban emelkedett, mint a népességé. 1957-ben — az újjászervezés idején — lényegesen emelkedett a fiatal korosztályok aránya, 1957 után azonban a tagság átlagéletkora gyorsabban nőtt, mint általában a népesség átlagéletkora. Utalva arra, hogy a felsorolt tények nem adnak teljes képet a párt befolyásáról az ifjúság körében, mégis elgondolkodtatónak tartja e jelenséget.

Rákosi Sándor a párt szociális összetételében végbement változásokkal is foglalkozott. Megállapította, hogy az MDP időszakában egyenletesen csökkent az üzemi munkások száma és aránya. Az 1957. évi újjászervezés idején kialakult helyzethez képest az MSzMP fejlődése során arányuk tovább csökkent ugyan, számuk azonban rendszerezen növekszik. A paraszti foglalkozásúak száma az MDP-ban lényegében stagnált, ará-

nyuk csökkent. Az MSzMP-ben viszont — az 1957. évihez viszonyítva — arányuk mérsékelten, számuk 4 év alatt egyharmaddal növekedett. Ez egyértelműen a munkás-paraszt szövetség sikeres megszilárdítását bizonyítja. A munkás és paraszt foglalkozású párttagok száma visszaesett, számuk az 1948. évi 59%-ról 1956-ra 47%-ra csökkent. Az MSzMP fejlődése során az 1957. évi állapothoz képest — számuk növekedett, arányuk azonban kisebb lett (1957: 47%; 1961: 43%). Ehhez azonban indokolt hozzászámítani a pártstatistikában alkalmazotként szereplők egy részét.

A munkásként és parasztként kimutatottak arányának csökkenését az előadó két tényezőre vezette vissza; egyrészt arra, hogy e két kategóriába tartozók közül a párt szervező és nevelő munkájának következtében sokan kisebb-nagyobb vezető beosztásba, vagy a szellemi foglalkozásuk kategóriájába kerül; másrészt a hatalom megszerzése után a párt — megtartva munkásjellegét — egyre inkább az egész dolgozó nép közvetlen képviselőjévé válik és ez kifejeződik összetételének alakulásában is. A párt azonban továbbra is elsősorban a munkások és parasztok pártja, nemcsak célkitűzéseiben, hanem az összetételében is, minthogy a párt gerincét, létszámának döntő részét munkások és parasztok alkotják és alkotják — szögezte le befejezésül az előadó.

Csatári Dániel kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos osztályának h. vezetője „Internacionalizmus és hazafiság egységének érvényesülése az MSzMP politikájában” címmel tartott korreferátumot. Megállapította, hogy pártunknak a hazafiság és internacionalizmus kérdésében kialakított elvszerű felfogása negyedszázados fejlődésünk egyik fontos történelmi tapasztalata. E politikai koncepció a történelmi körülmények pontos ismeretében elkerülte azokat a hamis alternatívákat, amelyek a kérdéssel kapcsolatban a munkáosztályt szinte egész története alatt fenyegették. Rámutatott arra, hogy a szocialista átalakulás sikeres megvalósítása során nemzeti történelmünk progresszív hagyományai a szocialista építés folyamatában egyesültek és kiteljesedtek. A szocializmus így feloldotta a haza és a haladás korábban nem egyszer megmutatózó ellentétét. Azzal, hogy nemzeti ügyünket a társadalmi haladás erőivel kötöttük össze, s az internacionalizmus szocialista hazafiságunk szervező része lett, a hazafiság és nemzetköziség egymást éltető tényezőkké váltak.

Az előadó foglalkozott azokkal a hibákkal is, amelyek egyes időszakokban megnehezítették a hazafiság és a nemzetköziség szintézisének kedvező folyamatát. Ártott a folyamatnak a szocializmus építésének feladatát mechanikusan értelmező dogmatikus felfogás. A revizionizmus pedig a reakciós erők számára alkalmas adó nacionalista programmal okozott súlyos károkat az ügynek. Az 1956-os ellenforradalom bebonyosította, hogy a munkáshatalom elleni támadás veszélybe sodorja az összes nemzeti vívmányokat is.

Az előadó korreferátumában részletesen foglalkozott azokkal az eredményekkel, amelyeket az MSzMP a szocializmus teljes felépítésének megvalósítása útjára lépve elért. Leszögezte, hogy az adott történelmi periódus eredményeinek ideológiai feltételei csakis úgy jöhettek létre, hogy a párt a nemzeti kérdésben a lenini követelmények érvényesítésével alakította ki álláspontját, másrészt éles elvi harcba kezdett a különböző nacionalista irányzatok ellen. A szocializmus eszméinek önálló és alkotó alkalmazása — nálunk éppúgy, mint másutt — egyúttal fokozta a nemzetközi proletariátus helyi osztagának cselekvőképességét és felelősségét is. A nemzeti és internacionalista érdekek dialektikus egységének korszerű felfogása — amely elismerte a formák különbözőségét és a sajátos megoldásokat is, amely kigyomláta az internacionalizmus fogalmából a dogmatikus elemeket és a sokszínűség egységét erősítette — egyben hatásos fegyvernek bizonyult az uniformizáló törekvések vádjának és a szeparatista álláspontok elutasításában, felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetközi osztályharc közös cselekvésétől való elzárkózás sem a szocialista világrendszer, sem az egységes országok érdekeit nem szolgálja. Korunk ugyanis a szocialista nemzetnévadás és szocialista világrendszer együttes fejlődésének összetett folyamatát érleli, ezért a szocialista hazafiság nem épülhet nacionalista gondolati elemekre és nem nélkülözheti a dogmatizmustól megtisztított internacionalizmus folyamatát.

Tudatában kell lennünk azonban annak — mondotta Csatári Dániel —, hogy miközben a forradalmi átalakulás sodrában a szocialista nemzet felemelkedése, az osztály és nemzet kohéziója elkezdődött, a szocializmus sem volt biztosítva a hibák ellen, de a szocializmus hibái azoknak a hibái, akik fel akarták emelni és fel is emelték a proletariátust történelmi feladatának betöltésére. A további előrehaladásunkat biztosító tényezők közül az előadó kiemelte szocialista hazafiságunk értelmi és érzelmi komponenseinek szabad áramlását, valamint az átalakulásunk vezető ereje által megalapozott irányvonalnak a töretlenségét, amely számol a körülmények változásának lehetőségeivel, továbbra is ragaszkodva a proletariátus eszméinek nagy igazságához, elvetve a valóság által túlháladott szölamokat, miközben érzékeny figyelmet tanúsít a még kialakulatlan formában jelentkező igazságok iránt. E politika továbbvitelének, kiteljesedésének garanciája,

hogy arra a dialektikus tudományra épült, amely maga sem más, mint az élet ritmusának lüktetése. Ezért – mondotta befejezésül Csatári Dániel – az idejétmúlt vagy divatos frázisokkal szemben a mindenkor leghatékonyabb eljárás az, ha negyedszázados fejlődésünkből megőrizzük az állandót, elvetjük az idejétmúltat, csiszoljuk azt, ami még érdes, hogy beteljesítsük azokat a vágyakat, amelyek évszázadok érzésvilágából táplálkoztak, de csak az utóbbi 14 évben fogalmazódtak meg tudatosan.

„A kétfrontos harc néhány tapasztalata az 1956-os magyarországi ellenforradalom utáni konszolidáció idején” címmel tartott korreferátumot *Harsányi Iván*, a Politikai Főiskola tanszékvezető docense. Rávilágított arra, hogy a forradalmi erők november 4-én kezdődött ellentámadása következtében kialakult helyzet elősegítette azt, hogy a pártban felülkerekedjék a kétfrontos harcnak már 1956 derekán kialakulóban levő felfogása. Az MSzMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 6-i felhívásában tudatosan is elkötelezte magát a kétfrontos harc mellett. Az előadó a továbbiakban a revizionizmus ellen egy ideig tapasztalható bekülkenység és a baloldali szektásság újjászületésében rejlő veszélyeket elemezte, majd utalt az 1956. december 5-i határozat jelentőségére, amely egyebek között abban állott, hogy lehetővé tette a kétfrontos harc eszméje *formális és pragmatikus* kezelésének kiküszöbölését.

Az előadó foglalkozott a párt újjászervezésének kérdéseivel. Lecsögzte, hogy 1956 nyarán – 1957 elején a legfontosabb e feladat megoldása volt. Az Ideiglenes Központi Bizottság elvetette merőben új, az MDP-től független párt szervezését, bár nem mondott le a tagság összetételének erőteljes javításáról, és az MDP tagjainak döntő többsége számára lehetőséget nyújtottak az MSzMP-be való átigazolásra. A kontroll nélküli beáramlás útját állta, hogy az átigazolások szabályos taggyűlési vitákban folytak. Így lehetővé vált, hogy az új párt tömörítse az MDP „kemény magját”, és egyben sok tízezer új taggal gyararodjék. Az átigazolás módszerével elkerülhetővé vált, hogy az új pártba belépni nem kívánókkal szemben a kizárás módszeréhez kelljen folyamodni, s így nem zárták el a volt párttagokkal való politikai kapcsolatok fenntartását.

A kétfrontos harc egyik központi kérdése volt, hogyan viszonyuljanak a kommunisták az 1948 – 1956 közötti fejlődéshez. A probléma tisztázását nehezítette a nemzetközi kommunista mozgalomban folyt vita. (Ennek kapcsán az előadó utalt a Zsemmin Zsipaó és a Borba cikkeire.) A probléma szöbakerült az Országgyűlés 1957 májusi ülészakán, ahol Kádár János kijelentette: „... világosan meg kell mondani, hogy a volt vezetés – minden, még oly súlyos hibája ellenére is – a szocializmus útján vezette a pártot és az országot...” Ezt a differenciált értékelést Kádár János megvédte a párt 1957 júniusi Országos Értekezletén is.

A korreferens a továbbiakban foglalkozott a párt agrárpolitikájának sajátosságaiival, az értelmiséggel való kapcsolatok rendezésére irányuló politikával, valamint azzal az elemzéssel, amelyet a párt 1958-ban, a konszolidáció fokozatos lezárulásával a munkásosztály politikai és gazdasági helyzetéről adott.

Befejezésül *Harsányi Iván* a kétfrontos harc magyar gyakorlatának néhány új tapasztalatát elemezte. Rámutatott arra, hogy a kétfrontos harc elmélete és gyakorlata nem a mi pártunk felfedezése, hanem az a munkásmozgalom fejlődésének történelmi tapasztalata, amely Marx munkásságától kezdve kimutatható a forradalmi munkásmozgalomban. Rámutatott arra, hogy tapasztalataink szerint a kétfrontos harcot nemcsak olyan helyzetek követelik meg, amikor a pártban nyílt ellenzék van, vagy súlyos torzítások tapasztalhatók, hanem e harc követelményeit mindenféle helyzetben szem előtt kell tartanunk, azért is, mert a magyar és nemzetközi munkásmozgalom útjának történelmi fordulói az előző évtizedekben létrehozták mindkét irányú elhajlás személyi feltételeit. Elemmezve a kétfrontos harc lényegét, az előadó kiemelte, hogy a kritérium *nem egyszerűen a két-irányú elhatárolás, s a kétfrontos harc sikere nem a formális kétirányú elhatárolás, hanem annak a politikai platformnak a helyességén és pontos megvalósításán múlik, amelynek talaján az elhatárolás végbemege; a kétfrontos harc elve tulajdonképpen azonos a párt fő irányvonalának megvalósításában maximális taktikai legyelem követelményeivel, tengelye a párt társadalomfejlesztési programja, amelynek birtokában konkrét formában meg lehet határozni a leküzdendő tendenciákat.* Az előadó idézte Kádár János megfogalmazását a kérdés lényegéről: „Változatlanul küzdünk az új helyzet új kérdéseiben ismét és ismét jelentkező revizionista nézetek ellen éppúgy, mint a kérdések dogmatikus kezelése ellen. Ezt nevezzük mi »kétfrontos« harcnak.” (Nyilatkozat a l'Unitá-nak 1969. november 30.)

Fehér István kandidátus, a Pécsi Tanárképző Főiskola tanára korreferátumában a helytörténeti kutatásoknak a történetírásban betöltött szerepéről, jelentőségéről szöbölt. Rámutatott arra, hogy az elmúlt esztendőkbén – elsősorban a jelentősebb történelmi évfordulók kapcsán – örvendetesen fellendült a helytörténeti kutatómunka. A helytörténeti

kutatások azonban csak akkor tölthetik be igazi funkciójukat, ha szervesen kapcsolódnak bele az országos összefüggésekbe, ugyanakkor a helytörténetírás célja nem lehet az sem, hogy általános koncepciókhoz utólag helyi adatokat szolgáltatson, figyelmen kívül hagyva a sajátosságokat, több egyedi jelenség különös vonásait. A helytörténetírásban az utóbbi időben tapasztalható fellendülés egyik nagy eredménye – mondotta Fehér István –, hogy helytörténetíróink az általános fejlődési folyamatba beágyazva fogalmazták meg mondanivalójukat, bátran rámutatnak a helyi sajátosságokra, valóban helytörténetet adnak az olvasó kezébe. Hangot adott azon véleményének, hogy a helytörténetírás jelentősége, súlya továbbra sem csökken történetírásunkban. Éppen ez indokolja, hogy a helytörténetírói tevékenységet mielőbb tudományos rangra emeljük. A helytörténeti munkákat olvassák, s azoknak jelentős szerep jut a történelemszemlélet formálásában, éppen ezért a helytörténetírókon is komoly tudományos felelősség nyugszik.

A helytörténetírás szép és nemes feladata az adott terület történeti valósága sokszínűségének, eltérő tónusainak bemutatása. A korreferens bemutatva az 1945–1946-os déldunántúli fejlődés sajátos vonásait, érdekesen és hitelesen dokumentálta a helytörténetírás feladatait, elvi megállapításainak jelentőségét, s befejezőként leszögezte: a helytörténetírásnak van már komoly múltja, de elsősorban jövője van. A nép történelemalkotó tevékenységének valóság-hű felkutatása és elemzése a helytörténetírás legnemesebb feladata.

Szenes Iván, az Orvostudományi Egyetem Marxizmus – Leninizmus Tanszékének adjunktusa „Folytonosság és megújulás az MSzMP-ben” címmel a kommunista mozgalomban, a párt életében érvényesülő kontinuitással és diszkontinuitással foglalkozott a párt újjászervezésének időszakát érintve. Hangsúlyozta, hogy a párt életében a folytonosságot mindenekelőtt a marxizmus leninizmus nemzetközi jellegű és nemzetközi érvényű eszméihez való hűség jelenti. Részletesen foglalkozott a felszólaló a párt 1956-os súlyos helyzetével, az Edvard Kardelj 1956. december 7-i beszédében foglaltakkal, és az MSzMP-nek e nézetekkel szemben elfoglalt helyes álláspontjával. Elemezte az Ideiglenes Központi Bizottság 1956. november 6-án kiadott első felhívását, az 1956. november 23-án megjelent tagfelvételi irányelveket. Leszögezte, hogy a párt folytonosságát és a megújulás szükségességét az MSzMP olyan egységes feladatnak tekintette, amelyeknek egyik vagy másik oldala az adott politikai helyzetnek megfelelően nagyobb súlyt kapott. Az MDP tevékenységének kritikai megközelítése különösen az újjászervezés első hónapjaiban volt előtérben, de a szükséges kritikai elem *nem taktikai* jellegű volt. Éppen így az MDP eredményeit – noha ezek nem mindig szerepeltek egyenlő súllyal az állásfoglalásban – az MSzMP Ideiglenes Központi Bizottsága mindvégig nyíltan deklarálta. A kontinuitás és diszkontinuitás egységes érvényesítése – a párt mindenkor szocializmust építő tevékenysége mellett – azt is jelentette, hogy az 1953-tól kezdődő megújulási folyamatban a párt újjászervezése döntő szakasz volt. Az MSzMP továbbította és hasznosította az 1953 júniusi, az 1955 márciusi és az 1956 júliusi párthatározatok előremutató, helyes megállapításait, az új helyzetnek megfelelően messzemenően meghaladta, továbbfejlesztette azokat.

*

A második szekcióban elsőként *Szakács Sándor* kandidátus, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének adjunktusa tartott korreferátumot.

„A népi demokrácia gazdaságpolitikája Magyarországon 1945–1948” c. korreferátumában mindenekelőtt tisztázta a jelzett időszak gazdaságpolitikájának jellegét, megállapítva róla, hogy az átmenetet képez a háború alatti állammonopolista kapitalista és a proletárdiktatúra győzelmét követő évek centralizált állami tervezésre épülő gazdaságpolitikai rendszere között.

Az 1944–45-ben, Magyarország felszabadulása nyomán kibontakozó politikai változások mellett a háborús pusztulás, ennek következményei, hatásai önnagában is megszüntették a gazdaságpolitika alapirányát, azt, hogy az új gazdaságpolitikának szükség szerűen az ország újjáépítésére kell erőt koncentrálni. A kommunista párt által ez időben javasolt, majd az új kormányzat által elfogadott program már egyértelműen sejtetni engedte, hogy a népi demokrácia gazdaságpolitikájának alapelve a régi szabad tőkés gazdálkodás korlátozása, konkrétan a föltulajdoni rendszer radikális átalakítása, a bank- és ipari, általában a nagytőke tevékenységének az újjáépítés, a demokratizálás, az új hatalmi viszonyok érdekeinek megfelelő korlátozása lesz.

A tőkekorlátozás első nagy csatája a feudalizmus maradványai elleni harc jelszava alatt végrehajtott földreform volt. A földreform felszámolta a magántulajdonban levő közép- és nagybirtokot, kisajátította a bankok és részvénytársaságok földbirtokait, a régi, feudális eredetű, mégis tőkés birtokszervezet szétzúzásával felszámolta a birtok-

struktúrához kapcsolt kizsákmányolási formákat. A földreform nyomán, a faluval egyidejűleg, átrétegzőlött jóformán az egész magyar társadalom.

A gazdasági élet szinte minden területére kiterjedő pusztulás, a háború utáni gazdasági feltételeink között meginduló újjáépítés megszabta a gazdaságpolitikai cselekvés lehetőségeit, kényszerűen megkövetelte a háborús gazdálkodás továbbvitelét, az állami beavatkozás fenntartását. Bár a kommunista párt kezdetben a tőkés kezdeményezés ösztönzése érdekében a szabályalkodás gondolatával is foglalkozott, azonban 1945 nyaratól már a kommunista szakemberek is az állami intervenció elengedhetetlen szükségességét hangsúlyozták. Az állami beavatkozás folytonossága ugyan nem szakadt meg egy pillanatra sem, de csak 1945 őszétől, az osztálytartalmú felismeréseket követő, tudatos gazdaságpolitikai törekvésekkel vált gyors ütemben szélesedő gyakorlattá. 1946 elején a kommunista párt kilöközte a kötött gazdálkodásra történő irányvétel programját, így elméletileg is megfogalmazást nyert a háború utáni kényszergazdálkodásról a mind átfogóbb tőkekorlátozó rendszerre való áttérés szükségessége. A kommunista álláspont a termelés alapvető feltételeinek, a termelés, elosztás legfontosabb szabályozóinak állami monopolizációját hirdette meg az új népi demokratikus hatalmi viszonyok közepette, amikor az állam már nem a tőkés és nagybirtokosok, hanem elsősorban a munkások és parasztok állama volt. Ez a tőkekorlátozó politika különösen átfogó és hatékony rendszerré vált a stabilizációs periódusban, amikor a népi demokrácia gazdaságpolitikája az állami beavatkozás tőkekorlátozó hatását – különösen a stabilizáció védelmével kapcsolatos szigorú pénz-, hitel-, ár- és a lópolitika révén – sikerrel érvényesítette. E politika következményeként 1946–1947-ben az ipar zömét, úgyszintén a bankpolitikát sikerült az államkapitalizmus útjára terelni. A tőkekorlátozás államkapitalista módszerét természetesen kiegészítették bizonyos részleges államosítások, és 1947 végén 1948 elején a tőkekorlátozás gazdaságpolitikája átesapott a radikális államosítások politikájába.

A mezőgazdaságba irányuló állami beavatkozás is egyideig a régi, háborús gazdálkodás továbbvitelére volt, a termelésben rendkívül szűkös mennyiségben rendelkezésre álló eszközök (munkaerő, állati és gépi vonóerő, különféle mezőgazdasági felszerelések, készletek) célszerű hasznosításának biztosítását szolgálta. A beavatkozási politika a felszabadulás után is kiterjedt mind a termelési struktúra befolyásolására, mind a terményforgalom szabályozására. A forgalmi politika lehetőleg nagyobb eszközre, a beszolgáltatási rendszer a paraszti felhalmozás lehetőségeinek csökkentésével korlátozta a tőke szabad futását, de ezzel egyidejűleg a dolgozó paraszti üzemek megszilárdulását, részben pedig az újbirtok gazdasági megerősödését is akadályozta, lassította. A mezőgazdaság fejlődése szempontjából az e.l.ig említettekhez képest is jelentősebbek voltak az állami intervenciók azok a közvetett formái, amelyek a stabilizációs gazdaságpolitika új hitel-, ár- és a lópolitikai intézkedéseinek kapcsolódottak. A mezőgazdaság felszabadulás utáni hitelviszonyai, a stabilizációs ár- és a lórendszer, az agráróló rendszer turalása leginkább az ártermelő gazdaságok, vagyis leginkább a legfőbb ártermelők, a megmaradt úrbirtokok és gazdagparaszti üzemek ellen irányult, de nem kétséges, hogy a kis- és újbirtokos parasztságot is sújtotta. Gátolta a háborús veszteségek mielőbbi pótlását, a kisbirtokosok gyarapodását, az újbirtokosok megerősödését. „Alig vitathatjuk – teszi hozzá a szerző –, az képezte az említett gazdaságpolitikai intézkedések egyik legnagyobb negatívumát.”

Bár az államnak az agrárfrontra irányuló intervenciója a tőkeellenes ostrom szerves része volt, mígis a mezőgazdaság a tőkekorlátozás szempontjából a nagybirtokrendszer felszámolása után – az iparhoz képest – mellékes hadszíntérré vált. A mezőgazdaságban ugyanis a harc nem a nagytőke hatalmának megtöréséért folyt, hanem a földreform teremtette viszonyok i.őleges konzerválásáért, a tőkés fenntartásáért, a földreform teremtette viszonyok i.őleges konzerválásáért, a tőkés fenntartásáért, a földreform után kialakított tulajdon-, birtok- és osztályviszonyok további fenntartásáért. A mezőgazdaságban nem volt még az államkapitalizmus rendszerének megfelelő irányítási és ellenőrzési formái, a szövetkezet, amely a régi viszonyok egyértelmű társulásával egyidejűleg közreműködik a fejlesztésben, a szocializmusra érett formák kialakításában, ahogy erre az ipar- és a bankélet területén az államkapitalista gazdaságpolitika keretei között sor került. 1945 után a tulajdonos nélküli Magyarország nem volt képes a népi demokratikus hatalmi viszonyoknak megfelelő szövetkezeti fejlődés felkarolására, képtelen volt a szövetkezeteket úgy felhasználni, mint közvetítő láncszemet a kisártermelés, a népi demokrácia, majd a szocializmus között. A szövetkezeti kérdés elhanyagolása a legközvetlenebb összefüggésben állt a felszabadulás utáni években alkalmazott felhalmozás- és finanszírozáspolitikai koncepcióval, vagy elvi síkra emelt gyakorlattal. A stabilizációs gazdaságpolitika felhalmozási bázisa az életszínvonal átmeneti megszorítása mellett és azaz együtt az agrárszektort lett. A hitelpolitika centrumát az ipar képezte és a hitelpolitikából a mezőgazdaság, sőt a

szövetkezet is kimaradt. A stabilizációs finanszírozáspolitikai népgazdasági szinten megfeledezett arról, hogy a rendelkezésre álló igen szűkös anyagi eszközöket sarkpontszerűen oda kell helyezni, ahol azok ágazati és összgazdasági hatása a lehetőségekhez képest optimális lesz.

Rácz Béla kandidátus, az Országos Levéltár Népi Demokratikus Osztályának főlevéltárosa „A termelés munkásellenőrzésének néhány kérdése az európai népi demokratikus országokban 1944 - 48” c. korreferátumában rövid áttekintést adva a munkásellenőrzés történetéről, megállapította, hogy a munkásellenőrzés országos méretekben először a világon Oroszországban bontakozott ki, amikor 1917 márciusában létrejöttek szinte minden jelentős vállalatnál a gyári üzemi bizottságok (fabzavkomok). Oroszország proletariátusa a bolsevikok vezetésével először a világon feltárta és megmutatta a termelés munkásellenőrzésének módját és célját. Az üzemi bizottságok a 40-es évek közepe táján elsősorban Közép- és Délkelet Európa országaiban újjászülettek. Megújulásuk a megszálló nácik ellen vívott harcban kezdődött el, amikor számos országban (Lengyelországban, Csehszlovákiában, Franciaországban) a fegyveres ellenállási harc sejtjeivé váltak, a szabotázsakciók szervezői és végrehajtói voltak, vagy gyárvédelmi szervekké alakultak át. Magyarországon a nehéz körülmények között kifejlődő illegális üzemi bizottsági mozgalom nem vált országos méretűvé, az üzemi bizottságok a Vörös Hadsereg győzelmei nyomában fejlődtek ki.

Az üzemi bizottságok a felszabadulást követő első hetekben saját elképzeléseik alapján határozták meg hatás- és jogkörüket, többségük gyakorlatilag kisajátította a gyárvezetést, vagy a tőkéseket annak megosztására kényszerítette. Jugoszláviában és Lengyelországban, de még Csehszlovákiában is a munkásság tökeellenes törekvései szabadabban, határozottabban és szélesebb körben bontakozhattak ki, mert üzemeik jelentős része a megszállók kezében volt és a felszabadulás pillanatában vezető nélkül maradt. Ezzel szemben Romániában a munkásság tökeellenes fellépése visszafogottabban juthatott kifejezésre, mert a román burzsoázia részese volt az augusztus 23-i nemzeti felkelésnek. Németország szovjet zónájában a német munkásmozgalom akkori helyzetéből következően a termelési tanácsok megalakulásában a munkásság öntevékeny kezdeményezése kisebb mértékben jelentkezett.

1945 folyamán a legtöbb népi demokratikus országban a munkásellenőrzést törvényesítették, az üzemi bizottságok jog- és hatáskörét szabályozták. Magyarországon 1945 februárjában majd májusában jelent meg rendelet az üzemi bizottságokról, amely elismerte és biztosította ellenőrzési jogukat a tőkés termelés és elosztás felett. Amíg a februári rendelet 200, addig a májusi már 20 alkalmazottat foglalkoztató vállalatoknál írta elő a szervek kötelező megalakítását, s ez utóbbi rendelet már kötelezően előírta az üzemei termelési menetének és terveinek ellenőrzését is. A magyar ÜB rendeletek nem korlátozták a tőkés tulajdonból származó jogok gyakorlását, viszont a többi népi demokratikus országban – Romániát kivéve – a rendeletek alapján is túlléphettek az ellenőrzés határát, mert bekapcsolódhattak az alkalmazási jog gyakorlásába. Egyéb téren a tőkés tulajdon jogait Lengyelország, Bulgária, Jugoszlávia törvényei sem érintették, azaz a gyárak üzemi és üzletvitelének a jogát nem osztották meg az ÜB-ekkel. Csehszlovákiában az elnöki dekrétum a fentieknek kívül az üzemi tanácsoknak köteleességévé tette a kereskedelmi és gyártási tervezet kidolgozásában való részvételt és annak véleményezését. Németország szovjet megszállási övezetében a termelési tanácsok megalakulásuktól kezdve szélesebb jogkörrel rendelkeztek, részt vettek a vállalatok termelési terveinek meghatározásában, az összes termelési, árkérdés, személyzeti kérdések eldöntésében. (Ezen a gyakorlaton a szövetséges Ellenőrző Tanács 1946 áprilisi törvénye – amely a termelési tanácsok jogkörét szociális kérdések megoldására korlátozta egész Németország területén – sem változtatott.)

Az üzemi bizottságokról szóló dekrétumok a munka- és a tőke együttműködésének, azaz meghatározott kompromisszum, jogi keretét határozta meg, ezért ideiglenes jellegűek voltak. A dekrétumok kiadása egy részről a tőke további korlátozásáról tanúskodik, másrészt arról, hogy a munkásosztály még nem volt abban a helyzetben, hogy azonnal likvidálja a tőkés tulajdont. Amikor a társadalmi kérdések még nem oldódtak meg, vagy csak részben, a dekrétumok értelmezése és végrehajtása elsősorban az osztályerőviszonyoktól függött. A forradalmi időszakban a dekrétumok, rendeletek általában elmaradtak mind időben, mind tartalmukban a néptömegek, a munkások forradalmi gyakorlatától. A kormányintézkedések gyakran a már kialakult helyzetet regisztrálták. Magyarországon az üzemi bizottságok jelentős része például gyakorolta a munkavállalók felvételehez és elbocsátásához való hozzájárulásának jogkörét, annak ellenére, hogy az 1946 elejére elkészült s e követelményt tartalmazó új ÜB rendelet-tervezetet nem adták ki.

A továbbiakban a magyar munkásellenőrzés tervezéséről azt a megállapítást tette a korreferens, hogy az MKP III. kongresszusa után, amikor jóval kedvezőbb hatalmi feltételek között indult meg a harc az üzemi bizottságok jogkörének bővítéséért (többek között a felvételi jog, a vállalatvezetés jogának megosztásáért, a tanácskozási jog helyett szavazati jogért), ezt a harcot Rákosi Máttyás és csoportja nem támogatta. A pártvezetés eme csoportja abból indult ki, hogy az államosított üzemekbe a régi igazgatók helyébe munkásigazgatók, illetve haladó értelmiségiek kerültek, és ezek jelenléte fölöslegessé teszi a termelés és elosztás munkásellenőrzését. Az ÜB-k feladatát a termelési terv teljesítésében nemcsak az irányítását, hanem ellenőrzését is egyedül a proletárállam feladatának tekintették. Ez az álláspont végül is „a terebélyesedő és megszilárduló üzemi demokrácia elsorvasztását jelentette”, ami gyakorlatilag 1948 második felében következett be. A munkásellenőrzésnek ez az útja, teszi hozzá az előadó, nem magyar sajátosság; hasonló folyamat ment végbe a többi népi demokratikus országban is.

Birta István, a Párttörténelmi Intézet tudományos munkatársa „A szocialista iparosítás eredményei és problémái az első öt éves terv időszakában” c. hozzászólását azzal a megállapítással kezdte, hogy eddigi kutatásai nem erősítették meg azt az álláspontot, amely a gazdaságpolitikai hibák kezdetét csak 1951-től datálja, de azt a felfogást sem, amely az első öt éves terv iparosítási politikáját kezdetől fogva azonosítja a gazdaságpolitikai hibák 1951-re kialakult rendszerével. A továbbiakban a korreferens ismertette a szocialista iparosítási politika kialakulásának történelmi körülményeit és annak főbb állomását.

Az iparosítás időszerűségét, szükségességét, fontosságát hangsúlyozva kiemelte, hogy ezt a kérdést a történelem tűzte napirendre Kelet- és Délkelet Európában, és a történelem állította hazánkban is a 40-es évek végén, az 50-es évek elején feladataink élére. Az ipari fejletlenségünkől következő társadalmi, politikai problémák sorából első helyen az ország gazdasági elmaradottsága és a demográfiai tényezők alakulása közötti diszharmoniót emelte ki. Külön aláhúzta, hogy a félévszázados, megoldásért kiáltó strukturális munkanélküliség, s az ebből fakadó szociális feszültségnek az új megváltozott, valóban kedvezőbb feltételek közötti megszüntetése fontos politikai kérdéssé lépett elő. Agrárelmaradottságunk felszámolását sürgette a paraszti árutermelés és a lakosság rohamosan növekvő közellátási igényei közötti feszültség megszüntetése is. De a belső szociális, gazdasági indítékek mellett a világpolitika nyugtalanító hidegháborús jelenségei — a hathatós önvédelem megszervezésének kényszere révén — szintén a korszerű, erős ipar megteremtését siettetették. Kelet- és Délkelet Európa második világháborút követő politikai hatalmi változásai, az államosítások végrehajtása, a tervgazdálkodás bevezetése, a magyar gazdaság háború utáni európai viszonylatban is kiemelkedő sikerei ugyanakkor a korábbiakkal össze nem vehető feltételeket teremtettek az iparosítás megvalósításához.

Az első iparosítási elképzelések — melyek az öt éves terv 1948 nyári első változatában körvonalazódtak, — alapvetően helyes és reális célkitűzéseket tartalmaztak, és a fentiekben ismertetett égető gazdasági, társadalmi, politikai problémák mielőbbi megoldására irányultak. Tény, hogy e kezdeti elgondolásokban is kiütöközik már bizonyos egyoldalú nehézipar-centrikusság, de egészében a tervek megfeleltek a magyar gazdaság szükségleteinek és lehetőségeinek. A belső igények széleskörű kielégítésére irányuló törekvések 1948 végén — 1949 elején futottak zátonyra, amikor — a nemzetközi munkásmozgalom 1948 júniusi vitáival, mindelekelőtt a szocializmusba való többféle átmenet lehetőségeinek elvetésével és ennek kapcsán a párt általános politikájában történt változásokkal összefüggésben — a terv átalakításának szempontjai között már háttérbe szorult gazdasági színvonalunk, strukturánk, lehetőségeink vizsgálata és kiinduló ponttá teljes egészében az első szovjet öt éves terv célkitűzései váltak. A sztalini iparosítási séma alapján átalakították a terveket, a korábbiakhoz képest lényegesen szélesebbre nyitották a termelési és fogyasztási cikkek gyártó iparágak között az ollót. A feszített ütemű iparosításhoz szükséges anyagi eszközök biztosítása érdekében megemelték a felhalmazási hányadékot a tervezett életszint rovására. Az államosított ipar akkumulációja mellett egyidejűleg számoltak a mezőgazdaság fejlődésének jelentős mértékű elvonásával is. Mindezek ellenére az 1949 eleji tervprogram gazdasági elmára lottásunk felszámolására irányuló feszített, de még a realitások határain belül mozgó célkitűzéseivel kiinduló pontjává válhatott volna az ország ipari bázisa kiszélesítésének.

A nemzetközi politika 1948–49 fordulóján lejátszó fő eseményei, mindelekelőtt a NATO létrehozása és más imperialista katonai tömbalakítási kísérletek — a honvédelem fokozottabb fejlesztésének előtérbe állításával — azonban 1949 márciusára felvetették a főbb tervszámok bizonyos fokú módosításának szükségességét. A szocialista világban megindult a felkészülés egy esetleges világháború veszélyeinek elhárítására, közép-

pontba került a fegyveres erő, a katonai potencia fokozásának, a stratégiai biztonság növelésének kérdése és a védelmi erőfeszítések koordinálása. A Honvédelmi Minisztérium olyan hadseregfejlesztési programot dolgozott ki, amelynek végrehajtását 1951 őszéig tervezték. A hadsereg gyorsított ütemű fejlesztési programja azonban aránytalanul magas katonai igényekkel számolt. Részben az 1949. évi nemzeti jövedelem felértékelésével s annak kapcsán az öt éves nemzeti jövedelem abszolút összegének reálisnak bizonyuló – magasabb szinten való megállapításával, részben pedig a lakosság fogyasztási alapjának további csökkentésével mégis sikerült az erőnkkel arányban nem álló hadiipari kiadásokat beépíteni a tervbe. Így az 1949. decemberi tervtörvényben a túlméretezett hadseregfejlesztési célok bár nem szorították háttérbe az iparfejlesztés 1949. tavaszán megfogalmazott célkitűzéseit, mégis megvalósításukat – méreteik, feszítettségük hatványozott növekedése folytán – az 1949. februári helyzethez képest több tényező is bizonytalaná tette. Mindenekelőtt az, hogy a gazdaságvezetés a rekonstrukciós periódus sajátosságait kiterjesztette a bővítési periódusra is. De az egyre gyakrabban felmerülő tervezeten felüli honvédelmi kiadások, valamint az 1950-51. évek túlfeszítettsége és külkereskedelmi feltételek hiánya is erőteljesen akadályozták az iparosítási tervek realizálását. A külkereskedelmi nehézségek, az egyre feszítettebb nehézipari fejlesztési program teljesítése szükségسرűen a hazai szűkös nyersanyagbázis kiszélesítésére, a meglévő nyersanyagkészletek maximális hasznosítására kényszerítette a gazdaságvezetést.

1950. második felében a koreai háború kirobbanása és annak hazai értékelése kapcsán a termelési és beruházási előirányzatokban eszközölt ugrásszerű emelések már egészében meghiúsulással fenyegettek a szocialista iparosítás 1948-49. fordulóján kialakított programját. A pártvezetésnek az ország háborús felkészítésére irányuló társadalmi, politikai, gazdasági tevékenységében a zavar, a kapkodás, a türelmetlenség lett úrrá, mert az ország mielőbbi védhető állapotba helyezésére irányuló irrealis siettséget végtelenül felfokozta. Figyelmen kívül hagyva a gazdaság objektív törvényszerűségeit, a népgazdaság minden rendelkezésre álló erőforrását, a nemzeti jövedelemnek a lakosság minimálisra leszorított fogyasztási hányadán kívüli részét döntő mértékben – közvetlen vagy közvetett formában – védelmi, tehát improduktív célokra tervezte fordítani. Az ekkor fogant tervek és az ezeket követő lépések, intézkedések már erősen magukon viselték a gazdálkodásunkban meginduló hadi jellegű átalakulás jegyeit, ami természetesen törest okozott a szocialista iparosítás menetében. A minden mást háttérbe szorító honvédelmi célok korlátlan érvényre juttatása következtében abnormális méreteket öltöttek a különböző ágazatok fejlesztési arányainak torzulásai. Ha az első szakaszban az iparfejlesztést elsősorban az egyoldalú és erőltetett ütemű nehézipar-fejlesztés jelentette, úgy most ez kirívóan leszűkült az alap- és nyersanyagtermelés maximális mennyiségi kiszélesítésére. A népgazdasági terv belső arányait irreálisnak magas nemzeti jövedelmet feltételezve alakították ki, s a gyakorlatban a tervezett évi jövedelemszint el nem érése esetén is ragaszkodtak az ipari, katonai beruházások összegének teljesítéséhez. Ennek folytán az előzetesen kialakított aránytalanság méginkább eltorzult a mezőgazdaság és az életszínvonal rovására és végeredményben a népgazdaság egyensúlyának felbomlásához, a gazdasági fejlődés visszaeséséhez vezetett. Bár a Központi Vezetőség 1953. júniusában elvetette az iparosításnak az életszínvonal csökkentésére épített autarkia formáját, de a hibákat kiváltó okokat nem elemezte, s így a torzítások kijavítására hozott intézkedések sem válhattak egy új szemléletű iparosítási politika alapjává.

A gazdaságfejlesztés koncepciójának súlyos hibái, az ennek nyomán 1952-53. től felszínre törő ellentétek és zavarok ellenére is a magyar gazdaság – bár nem valósult meg a szocialista iparosítás 1949. elején megfogalmazott programja – jelentős lépést tett előre történelmi elmaradottságunk felszámolása útján.

Orbán Sándor kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa „A parasztság osztálytagozódásának alakulása a felszabadulás óta” c. korreferátuma a következő probléma felvetésével indult. A marxista történetírás a mezőgazdasági tőkés fejlődés legfőbb sajátosságaként egyfelől az üzemi és a velejáró birtokkoncentrációt, másfelől a parasztság differenciálódását, tömeges pauperizálódását, míg a szocialista rendszerben a parasztság egységesülésének folyamatát emeli ki. Ezek az általánosan igaz ismérvek azonban nem fejezik ki teljesen a két rendszer váltásával kapcsolatban a parasztság osztálytagozódásának változásait, mert a fejlődés általános alaptendenciái nem feltétlenül és nem ugyanúgy motiválva érvényesülnek, mellettük vagy velük szemben más tényezők is közrehathatnak.

A felszabadulást közvetlenül megelőző évtizedekben az agrárnépesség tagozódásának statisztikai elemzése alapján megállapította a korreferens, hogy az agrárincstelenek és félproletárok számának és arányának hatalmas felduzzadását (az agrárnépesség több mint 2/3-át tették ki), a „hárommillió koldus” országának kialakulását nem lehet egy-

szérien a mezőgazdaság „porosz utas” tőkés fejlődésének reakciós hatására, a parasztság *belső* differenciálódására visszavezetni, mert ez a jelenség kapcsolatban állt a Monarchia felbomlása utáni területrendezések következményeivel is. Az új országtérületeken ugyanis nemcsak a mezőgazdasági termelés feltételei romlottak, hanem az agrárnépesség struktúrája is kedvezőtlenebbé vált. Másfelől viszont a két világháború között volt egy földreform, amely bár az ország területének 7%-át sem érintette, a mégis ninestelenek ideiglenesen felduzzadt számát az ellenforradalmi rendszer első évtizedében korlátozta.

Az 1945. évi radikális földreform, a nagybirtok felszámolásával a parasztság két világháború közötti osztálystruktúráján lényeges változtatásokat eszközölt, ennek ellenére bizonyos problémák mégis megoldatlanok maradtak. Bár a földosztás hatalmas mérete, valamint az agrárninestelenek és félproletárok tömeges földhözjuttatása minden eddigit fölülmúlt, ez mégsem jelentette egyszersmind az agrárszegénység felszámolását is. A gazdasággal rendelkezők relatív többsége ugyanis még mindig a szegényparaszti félproletár réteg maradt, s ezek az agrárninestelenekkel együtt (eltartottakat is számítva) a mezőgazdasági népességnek majdnem felét adták ki. Ez azt jelentette, hogy – bár megváltozott politikai és szociális lehetőségekkel és perspektívával – a 3 millió helyett még mindig 2 milliányi agrárszegénységgel számolhattunk Magyarországon tehát alapvetően nem változott a mezőgazdaság túlnépesedettsége. Amikor a többmillió nagyságrenddel jelölhető agrárszegénységet is csak kisebb részben tüntette el a földreform, nem teremtette meg azt a jelentősebb középparasztságot sem, amelyet gyakorta oly szívesen emlegettek a magyar falu „főfigurájaként”. A 10–20 kat. holdas középparasztságnak ugyanis csupán abszolút számbeli (s nem aránybeli) növekedéséről beszélhetünk, és a juttatott gazdaságok jelentős részének beinvestáltsága éveken át alul maradt a területi adottságokon, tehát valóságos rétegstátusuk lefelé regisztrálható. A korreferens ehhez még hozzáfűzte, hogy a földreform nyomán kialakult osztálytagozódás viszonylagos állandóságát a népi demokrácia agrárpolitikája biztosította, amely elzárta a szabadabb, tőkés paraszti fejlődés útját. Ezért is volt helytelen a pártvezetés részéről a szocialista átszervezés napirendre tűzésének időpontjában nivellálódás helyett valamiféle tőkés modell alapján érvényesülő differenciálódást uralkodó tendenciaként tekinteni a parasztság tagozódásának alakulásában. Mint ahogy túlzás volt azt is hinni, hogy a munkás-paraszt szövetség kiterjesztése egyenes arányban áll a földreformmal.

A szocialista építés időszakában a jórészt korábbi fennmaradt feszültségeket, a belső paraszti struktúráváltozás eredményeit korlátozó agrár túlnépesedést az ipar rohamos fejlesztése, illetve megnövekedett munkaerőszükséglete vezette le. (Közel félmillió paraszti munkaerő helyezkedett el az iparban.) Ezzel egyidejűleg a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megkezdésével a parasztságon belül is megindult egy újabb gyors átalakulás. A tömeges átszervezést megelőző évtizedben a kereső agrárnépesség 23%-a válik a szocialista szektor tagjává. De a szövetkezetekben fejlődő egységesüléssel mellett az egyéni szektorban is a pólusok eljelentéktelenedése, a nivellálódás folyamata zajlik. Ezt eredményezi – eltűnözve társadalmi, politikai veszélyességét és méreteit – a gazdaságparasztság jelentős részének likvidálása és a parasztság többi birtokos rétegének korlátozása, mindenképp a középparasztság visszaszorítása. A középparaszti réteg jelentős része a termelőszövetkezetbe való társulás útját kerülve, gazdaságának teljes vagy részleges feladása árán elvándorolt, vagy alsóbb kategóriába csúszott. A parasztság osztálytagozódásának ilyen alakulása káros volt, mert azok az árutermelő rétegek, amelyek a nagybirtok felszámolása után számításba jöhettek, előbb és gyorsabban szorultak vissza, mint ahogy a szocialista szektor árutermelése pótolni tudta volna őket, de káros volt a munkás-paraszt szövetség alakulása szempontjából is.

Az 1956-ot követő időszakban az elmúlt évtized eredményeként a gazdaság-nagyság mellett majdnem egyenrangú szerepre tett szert a parasztság osztálytagozódásában a legkülönbözőbb forrásokból nyert jövedelem differenciáló hatása. 1958-ban a gazdaságok döntő többségét a kisebbek alkotják, üzemi jövedelmességüket tekintve viszont zömük (60%) középiütt helyezkedik el, vagyis az 5 kat. holdon aluli gazdaságok igen jelentős részének jövedelme is a náluknál nagyobbak színvonalán alakul. E képet még kedvezőbb irányban módosítja a parasztság üzemen kívüli bér- és alkalmazotti bevétele: a súlypont itt teljesen átkerül a magasabb jövedelmű kategóriákra. E periódusban tehát már a gazdaságnagyság és az üzemi, valamint üzemenkívüli jövedelmek eredőjeként beszélhetünk a nivellálódás meghatározó tendenciájáról.

Az 1959–1961 között lezajlott termelőszövetkezeti átalakulás egyszersmindenkora véget vetett mind a parasztság osztályokra tagoltságának, mind pedig a két szektorban külön-külön jelentkező egység divergálásának. A szocialista csoporttulajdon kiterjesztésével létrehozta az egységes paraszti osztály feltételeit. Természetesen ezzel az egy-

séges paraszti osztály problémái korántsem megoldottak, mert nemcsak régi, de újkéletű differenciáló tényezők is nagyban éreztetik hatásukat.

Fazekas Béla kandidátus, a Statisztikai Hivatal főosztályvezetője „Mezőgazdaságunk fejlődése a szocializmus építésének időszakában” c. korreferátumában mindenekelőtt áttekinti azokat a történelmi változásokat, amelyek a második világháború után gyökeresen átalakították a mezőgazdaság termelési viszonyait. Hangsúlyozza a földreform szerepét a parasztság osztályviszonyainak megváltoztatásában, kiemeli a proletárdiktatúra kivívásának jelentőségét a mezőgazdaság szocialista átalakulásának szempontjából. Ezzel összefüggésben szól az 1949-től kezdődő agrárpolitikai hibákról: a politikai vezetők tévesen ítélték meg a társadalmi átalakulás továbbfejlesztésének lehetőségeit, ami a szocialista átszervezés túlságosan korai napirendre tűzéséhez és erőltetéséhez vezetett. Így az 1949 – 56 közötti időszakban nem járt sikerrel a szocialista átszervezés megvalósítására tett számos erőfeszítés és nem sikerült elérni a termelés tartós fejlesztését sem. Az ötvenes évek elején elkövetett hibák miatt 12 esztendőre volt szükség ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelés elérje, majd tartósan meghaladja a második világháború előtti szintet.

1957-től kezdve a párt új gazdaságpolitikája következtében ismét érdekelte váltak az egyéni gazdálkodók és a már meglévő szocialista gazdaságok a termelés fejlesztésében. Ekkor már a mezőgazdaság mintegy 20 – 25%-nyi olyan erős szocialista bázisra támaszkodhatott, ami szilárd alapja lehetett az átszervezés újbóli napirendre tűzésének. A tömeges átszervezés alatt sikerült végrehajtani azt a kettős célkitűzést, hogy a szocialista átszervezéssel párhuzamosan növekedjék a termelés is. A fejlődés ütemének meggyorsulása mégis elsősorban a szocialista átszervezés utáni időszakra jellemző. A mezőgazdasági termelés felszabadulás utáni eredményeinek több mint 80%-a az átszervezés utáni agrárpolitikának, illetve a szocialista nagyüzemek gazdálkodásának volt a következménye. A szocialista átszervezés és a gazdaságirányítási rendszer reformja közötti időszakban a szocialista gazdaságok túlnyomó többsége megszilárdult.

A továbbiakban a korreferens a mezőgazdasági termelőerők fejlődésével foglalkozott. Megállapította, hogy a rendelkezésre álló munkaerő mennyiségét és összetételét ellentétes irányú változások jellemezték. A földreformot követően az eddigi legnagyobb létszámra, 2,2 millió főre szaporodott a mezőgazdaság munkaerőállománya. A szocialista építés első szakaszában, majd az átszervezést követő első években 32%-kal csökkent az agrárkeresők száma a korábbi legnagyobb létszámhoz képest, gyakran jelentkezett a munkaerőhiány. A 60-as évek közepére azonban országosan egyensúly-állapot alakult ki a munkaerő-helyzetben. A mezőgazdasági terület jelentősen – 1938 és 1969 között 9%-kal – csökkent a talajerő romlása miatt, a hiányzó területeket a megmaradt földek intenzívebb hasznosításával, továbbá talajjavításokkal, talajvédelemmel, az öntözéses gazdálkodás kiszélesítésével, jobb talajerőgazdálkodással pótolták. A gépesítés is hosszú ideig pótlás jellegű beruházást jelentett. A hatvanas években a gépek munkája csak egy részét ellensúlyozta a termelésből kivált munkaerőnek, és a kisejejtett igazsálatok vonóerejének. Ez a helyzet az utóbbi években változott: 1965 – 1969 között a gépek már nemcsak helyettesítették, hanem növelték is a mezőgazdaság kapacitását. A mezőgazdaság épületállományának jelentős hányadát a felszabadulás óta eltelt időszakban többször is cserélni kellett, illetve kell. Ma a továbbfejlődés egyik legfőbb fékező eleme a korszerű épületek, elsősorban az állati férőhelyek hiánya. A beruházásokon kívül a forgóeszközök (mezőgazdasági és ipari eredetű termelési anyagok) fokozottabb felhasználása növelte jelentősen a mezőgazdaság teljesítőképességét. A forgóeszközök felhasználása napjainkban – a területegységre számítva – megkétszereződött a békebeli szinthez képest. A háború előtt az összes anyag 14%-a volt ipari eredetű, 1969-ben pedig kb. a fele. Miután a mezőgazdasági eredetű eszközfelhasználás alig változik, az ipari eredetű anyagok termelési alkalmazása ezzel szemben hatszorosára nőtt, a felhasználás tendenciája is növekvő – ebből a mezőgazdasági termelés iparosodási folyamatára következtethetünk. A termelés ipari származású forgóeszközei közül a vegyi anyagoknak, ezek között is a műtrágyának van a legnagyobb jelentősége. Műtrágya-felhasználásunk a háború előttihez képest több mint ötvenszeres.

Fazekas Béla végül a mezőgazdasági termelés jobb eredményeit ismertette. Az elmúlt negyedszázadban a mezőgazdasági termelés 37%-kal nőtt, ami mérsékeltnek mondható. Az utóbbi években a növekedés üteme már megfelelt a fejlettebb országokban kialakult növekedésnek. 1969-ben mintegy 90%-kal több árut bocsátott a mezőgazdaság a lakosság rendelkezésére, mint a háború előtt. Változott a termelés szerkezete: a növénytermelésen belül a kertészeti termékek – főleg a zöldség és gyümölcsfélék – termelése került előtérbe. Az állattenyésztés a hústermelés irányába fejlődött. Egészében belterjesebb irányba fejlődött a mezőgazdaság, biztonságosabb lett a termelés, mérséklődtek az évek közötti ingadozások.

Berend T. Iván, a történettudományok doktora, egyetemi tanár „Külkereskedelem, szocialista integráció és a magyar gazdaság növekedése” c. korreferátumát azzal a megállapítással kezdte, hogy a külkereskedelmi forgalom növekedésének úterme jelentékenyen meghaladta a termelés, illetve a nemzeti jövedelem növekedésének mértékét. Az ötvenes évek első felében minden 1%-os nemzeti jövedelem növekedésre 1,25% külkereskedelmi forgalomemelkedés jutott, a hatvanas évtizedben pedig 1,84%. Vajon a külkereskedelmi forgalom nemzeti jövedelemnél, termelésnél gyorsabb növekedése mellett beszélhetünk-e egyáltalán autarkias gazdaságról? — tette fel a kérdést. Nem értett egyet azzal a magyarázattal, hogy a gazdaságpolitika eleinte autarkias szemléletű volt, törekvései azonban nem voltak realizálhatók. A valóságban arról van szó — mondotta —, hogy a kicsiny, egyoldalú és kevés nyersanyagforrással rendelkező Magyarországon éppen az autark jellegű fejlesztés növelte meg a külkereskedelem iránti igényeket. Az önállósra való törekvés ugyanis az ország iparának széles spektruma fejlesztését, ennek kapcsán pedig jelentékeny beruházási javak importját követelte. A nyersanyagkincs hiánya természetesen kizárta a valóságos önállóság megteremtésének lehetőségét, gyakorlatilag „feldolgozó ipari autarkia” rohamos kiépüléséről beszélhetünk.

A jelentékenyen megnőtt külkereskedelem egyben a forgalom szerkezetének jelentős átalakulására is vezetett. A radikális változásokat nem is annyira a behozatal, mint a kivitel szerkezetét tükröző adatok mutatják. A bekövetkezett gazdasági átalakulás nyomán lejátszódó legfőbb export-struktúra változás a háború előttihez képest a mezőgazdasági cikkek és élelmiszerek részesedésének zuhanás-szerű visszaesése. A nyersanyagok és félgyártmányok részesedésének viszonylagos stabilitása mellett a legfőbb kiviteli tételt már a gépek és a fogyasztási cikkek képezték. Az ipari kivitelben belül a gépipar részesedése már valamivel túlhaladta az 50%-ot, amikor ez az arány a kontinens iparilag fejlett tőkés országaiban egyharmad körül mozog. Az elmaradt mezőgazdasági és nyersanyagszállító szerep maradéktalanul megszűnt és a kiviteli struktúra a fejlett ipari országok exportszerkezetére emlékeztet. Viszont azt is figyelembe kell venni — tette hozzá Berend T. Iván —, hogy a későn fejlődésnek induló országok a strukturális keretek terén hamarabb érik el a fejlettség magas szintjét, mint e keretek belső tartalmát. A gazdaság fejlettségi szintjével a termelés színvonalával összhangban még korántsem álló exportstruktúra „üvegházi védetségben” alakulhatott ki. A világpiactól elzárkózva a szocialista országok egymás között túlsúlyra emelkedő kereskedelmét a tervgazdaság kötelező útmutatókra épülő rendszerében a naturálgazdálkodás vonásai jellemezték és szigorúan kétoldalú, még árucsoportokon belül is meghatározott arányokhoz ragaszkodó termékeserét valószínűsített meg. Azokon a piacokon, ahol ilyen védetség nem érvényesült — tehát a tőkés világpiacon — kivitelünk struktúrája gyökeresen másként alakult. A kivitel felét továbbra is a mezőgazdasági cikkek teszik ki, és a gépxport a tőkés kivitelnek csupán 10%-át éri el. Ezek az arányok valóságos rajtot adnak a gazdasági fejlettség szintjének megfelelő kiviteli szerkezetről.

A háborút követő években mélyreható területi változás ment végbe a forgalomban. 1950–55 között a magyar külkereskedelem 2/3-a bonyolódott a KGST keretében, míg a 60-as években már 67–70% körül mozgott a szocialista országokkal folytatott kereskedelem aránya az összforgalmon belül. E változásokban — a politikai adottságok mellett — fontos gazdasági tényezők is szerepet játszottak. Az iparosítási célkitűzések gyors megvalósítása kapcsán az integrációs tervek már a helyreállítási periódus idején felvetődtek, de 1948 elején lekerültek a napirendről. A szakirodalomban ma is vita folyik arról, hogy az adott korszakban történelmileg jelentkezett-e igény — kereskedelmi kapcsolatokat meghaladó munkamegosztásos együttműködésre. Többen azt állítják, hogy a szocialista országok fejlettségi szintje még nem követelte meg gazdaságaik integrált fejlesztését, azaz a gazdasági érettség elérése előtt a nemzetgazdaságok összekapcsolásának igénye még nem jelentkezett feszítő kényszerként. Ezzel szemben Berend T. Iván kifejtette, hogy nemcsak a legutóbbi évtizedekre vonatkozóan, hanem a XX. század gazdasági fejlődésére általában döntő szerepet tulajdonít az integrációnak. Véleménye szerint már a két világháború közötti évtizedek növekedés-lassúságában is szerepet játszott az integrációs követelmények fel nem ismerése. A fejlődés lehetőségei a nemzeti keretek között is fennálltak, de a termelés fejlődése ellenére a mesterségesen elválasztott és elzárt piacokon csak kevéssé lehetett szó a korszerű technika és gyártási ágazatok kiépüléséről. Téves lenne tehát azt hinni, hogy az elzárkózás, szoros nemzeti keretek közé ágyazódó fejlődés valóban járható út volt a két világháború között és után. (Természetesen a korábbi évtizedekben az integráció egyszerűbb kiinduló formái is megoldást jelentettek volna, míg napjaink integrációs igénye ezen a fokon egyre inkább túllép.)

Az integrációs igényt tehát nem lehet felfogni egy-egy adott ország konkrét fejlettségi szintjének függvényeként. Az integrációs szükséglet sokkal inkább egy adott kor

legkorszerűbb technikai vívmányainak egyetemes következménye. A szocialista országok csak úgy hozhatják be történelmi lemaradásukat, hogy a kor legfejlettebb technikáját veszik át, s ehhez a fejlettség alacsonyabb szintjén is integrált piacokra van szükség, hisz azt a XX. század technikája követeli meg, az egyes országok fejlettségétől függetlenül. Az önállóság jelszavától vezérelt gazdasági önállóságért pedig nagy árat kell fizetni a kor követelményeihez képest bekövetkező, főként technikai jellegű lemaradás formájában.

A továbbiakban Berend T. Iván megvizsgálta az integrációs politika érvényesülését a KGST tevékenységében. Ennek során megállapította, hogy a KGST 1949 elejétől 1954-ig terjedő szakaszában rendkívül fontos és pozitív szerepet játszott a szocialista országok egymással folytatott kereskedelmének fejlesztésében. Ezeket az éveket a szocialista gazdasági integráció fejlődése első periódusának tekinthetjük. Ugyanakkor a KGST működését jelentősen befolyásolta a gazdasági stratégia autarkia jellege. Ezek a törekvések olyan objektív feltételeket teremtettek, amelyek között a hazai adottságok figyelembevételének lehetősége és az együttműködés előnyeinek kihasználása csak korlátozott lehetett. Az ötvenes évek második felétől az adligi fejlesztési út elemzése és felülvizsgálata felszínre hozta az autarkia súlyos ellentmondásait, és ez szükségszerűen vezetett az együttműködés adlig érvényesülő formáinak és tartalmának korrekciójára. Ez új szakaszban már a gazdasági integráció célkitűzéseivel törekedtek az együttműködés lehetőségeinek kiteljesítésére, és a gazdasági célok jobb alátámasztására. A hatvanas évek elejére Közép- és Kelet-Európa országainak gazdaságpolitikájában váratlanul gyors ütemű előrehaladás következett be az integráció irányában, 1962 novemberében már megfogalmazták a közös gazdasági tervhivatal felállításának gondolatát is. A közös tervezésre kiteljesített multilaterális kapcsolatokra alapozott homogén gazdasági egység koncepciójának megfogalmazása határozott ellenhatásokat is kiváltott, s a valóságos integrációs előrehaladás félkjévé vált. Mindenekelőtt a politikai adottságok révén, ugyanakkor a gazdasági adottságok is több olyan elemet tartalmaztak, amelyek az integráció kibontakozásához nem szolgáltattak megfelelő alapot. Legfontosabb mozzanatként az érvényben levő irányítási rendszer erőteljes fékező hatását emeli ki a szerző. Ehhez járultak aztán az egyes szocialista országok eltérő gazdasági adottságaiból eredő hatások. Mindezek együttesen irreálisá tették a hatvanas évek elején meghirdetett nemzetközi tervezésre alapozott együttműködést. A bekövetkezett szemléleti változás ellenére tehát az integráció végül nem haladhatott lényegesen előre az előző évtizedhez képest. Ezzel viszont Magyarország számára sem tette lehetővé, a gazdaságpolitikai felismerések ellenére, a korábbi önálló fejlesztés konzekvenciáinak maradéktalan felszámolását. A legutóbbi évek kezdeti eredményei mégis biztatóak s viszonylag elszigetelt példakkal is (korszerű energiaimport, timföld- és alumíniumegyezmények) fontos iparfejlesztési tényezőkké váltak.

Sas György, a Politikai Főiskola tanszékvezető docense „A magyar gazdaságpolitika néhány kérdéséről” c. korreferátumát módszertani problémák felvetésével kezdte. A gazdasági fejlődés útjának szubjektív, történelmietlen megítélésével szemben hangsúlyozta a gazdaságpolitikai döntések objektív okai felderítésének és — amennyire lehetséges — a szubjektív tényezők elhatárolásának fontosságát. A gazdaságpolitikai elemzés legegyszerűbb változata — mondta — absztrakt normatívák, tökéletes konstrukciók felállítása, annak megállapítása, „mit kellett volna tennünk”, figyelmen kívül hagyva azt, vagy alig számba véve, hogy „mit lehetett tenni”. Normatívául különösen kedvező körülmények között fejlődő országok folyamatai szolgálnak nem egyszer. A máshol és máskor lezajlott fejlődési utak összehasonlítása nem ilyen egyszerű. A szocialista viszonyok közötti gazdasági fejlődésnek történelmi kontrollja alig van, hiszen a szocialista társadalom mintegy 50 éve létezik, a szocialista világ gazdasági rendszer pedig 25 esztendő — összehasonlítható változatokról tehát nem is igen lehet beszélni. A tőkés országok gazdasági fejlődési útjával való egybevetés nem felesleges, de azt a társadalmi viszonyok, a nemzetközi helyzet hatása és sok más feltétel eltérése miatti különbségek gondos figyelembevételre alapján lehet csak megtenni.

Majd a korreferens néhány vitás kérdéssel kezdte meg a fejlődés üteméről szólva megállapította, hogy a Rákosi - Gerő-féle gazdaságpolitikát nem azért bíráljuk, mert az adott történelmi körülmények között viszonylag gyors ütemet diktált — ez a gyors ütem történelmileg szükségszerű volt —, hanem azért, mert a MDP II. Kongresszusán az ötéves terv célkitűzéseinek a felemelése irreális mértékű volt. S nem azért bíráljuk ezt a gazdaságpolitikát, mert az iparosítás, ezen belül a nehézipar fejlesztésének anyagi fedezetét a mezőgazdaságból, a közszükségleti cikkeket gyártó iparágakból vette, hanem azért, hogy ezt az akkor egyetlen lehetséges megoldást oly mértékben túlhajtotta, ami a mezőgazdaság súlyos válságához vezetett. Nem a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésére irányuló törekvéséért ítéljük el ezt a gazdaságpolitikát, hanem az irreális

sietségért a szocialista termelési viszonyok általánossá tételében. Bíraltuk ezt a gazdaságpolitikát azért is, mert nem egy döntésénél figyelmen kívül hagyta a hazai gazdasági adottságokat, és elhanyagolta a szocialista országokkal való fokozottabb együttműködést. E kérdés kapcsán vitába szállt a Birta István korreferátumában kifejtett állásponttal is; véleménye szerint a honvédelemfejlesztés terén elkövetett hibák és egyáltalán a katonai szempontok nem játszottak olyan mértékben meghatározó szerepet a gazdaságpolitikai torzulások kialakulásában, mint ahogy az Birtánál kifejezést nyert.

A szocialista országok háború utáni integrációs lehetőségeit összegezve Sas György vitatkozott azokkal a nézetekkel, melyek a KGST nem eléggé hatékony működését olyan okokra vezetik vissza, hogy nem volt meg a felismerés az integráció történelmi szükségességéről, hogy a Szovjetunióból származó politikai elzárkózási irányzatok érvényesültek, s hogy bénítólag hatott a gazdaságirányítási rendszerek merevsége. Az intenzívebb integráció elmaradását véleménye szerint az okozta, hogy a KGST-hez tartozó országok gazdasága az integráció kezdetén elmaradott volt, s nem teremődött meg „a gazdasági integráció technikája” a külkereskedelemben. Vitatkozott azokkal az ellenvetésekkel is, amelyek kifogásolják a szocialista világrendszer gazdasági zárttságát. Kiemelte, hogy a KGST-ben tömörült európai szocialista országok integrációja a termelőerők fejlettségétől megkövetelten kívül politikai és védelmi tényezőkből is fakadt. Végül is arra a következtetésre jutott, hogy az integráció korábbi intenzifikálása, bár kétségtelenül hatékonyabb gazdasági szerkezetre vezetett volna, mint ami valójában létrejött, a gazdaságok további fejlődése számára előnyösebb körülményeket teremtett volna, mégis érthetőnek, a történelmi körülmények által indokoltak minősíthető ennek ez a kétségtelenül veszteséget okozó elmaradása.

Bírálta a korreferens azokat a megállapításokat, amelyek a gazdaságirányítás egész korábban alkalmazott módszerét indokolatlannak és károsnak minősítik, és abban keresik a gazdasági-műszaki elmaradottság, vagy az integrációban való korlátozott előrehaladás okát. Bizonyos — mondotta —, hogy a gazdaságirányítási rendszer nem marad egyetlen gazdasági folyamatra sem hatástalanul, de sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem lehet neki „egész közgazdaságot teremtő erőt” tulajdonítani szocialista viszonyok között.

Sas György vitába szállt Berend T. Ivánnak a gazdasági fejlettségünk és struktúránk ellentmondásából levont következtetéseivel. Az, hogy a gazdasági fejlettséget jellemző egyes strukturális mutatók (pl. az ipar, vagy ezen belül a gépipar aránya stb.) magasabb szintet jeleznek, mint az egy főre jutó nemzeti jövedelem, inkább előnyt mint hátrányt jelent. Nem látszólagos fejlettségről van szó, inkább arról, hogy alacsonyabb fejlettség mellett a gazdaságban bizonyos progresszív strukturális elemek korábban megjelennek, még nem azon a szinten, amelyen egy magasabb fejlettség idején majd kialakulnak. A szocialista gazdasági fejlődés általunk járt útja politikai történelmi mértékben rövidítette le az elmaradottságból és a nyomorból való kijutás időtartamát. Ez lehet szerinte a fejlődési út megtételeének egyedüli alapja.

Gulyás Emil kandidátus, a Politikai Főiskola tanszékvezető docense „A magyar mezőgazdaság fejlődésének nemzetközi összehasonlításban a mezőgazdaság szocialista átszervezése óta” c. korreferátumában részletes képet rajzolt a magyar mezőgazdaság termelőerőinek 20 éves fejlődéséről és termelési eredményeiről a nemzetközi statisztika tükrében.

A mezőgazdaság munkaerőhelyzetét vizsgálva a korreferens megállapította, hogy a magyar falu szocialista átszervezésével beálló létszámcsökkenés, az a tény, hogy az aktív kereső agrárnépesség 1949 és 1968 között több mint 700 ezer fővel csökkent, nem egyszerűen mennyiségi jellegű változást jelent. A kollektivizálás után ugyanis a gépesítés, a technika fejlődése már pótolta a kieső mezőgazdasági munkaerőt, sőt a mezőgazdasági termelés növelését is lehetővé tette. A mezőgazdasági munkaerő erőteljes csökkenését tehát nyugodtan vehetjük a fejlődés egyik mutatójának; az NDK és Csehszlovákia fejlettségének mutatója az 1965. évi 15 illetve 19%-os mezőgazdasági keresői részarány, ugyanúgy mint a magyarországi és szovjetunióbeli 30% körüli mezőgazdasági keresői részarány fejlettségi szintkülönbséget jelent Bulgáriával és Romániával, valamint Jugoszláviával és Lengyelországgal szemben, amely országokban még 43–57%-ig mutatkozik a mezőgazdasági foglalkoztatottak részaránya.

A földdel kapcsolatos változásokat tárgyalva a hatékonyság kérdését emelte ki a korreferens. A föld nagyarányú csökkenése — 1938 és 1966 között kerekén 1 millió kh — rontotta a mezőgazdaságnak juttatott beruházási összegek hatékonyságát, a beruházások jelentős része ugyanis a kieső földet pótolta. A föld hatékonyságára rendkívül rossz befolyással bírtak a föld tulajdonában, illetve használatában bekövetkezett változások — különösen az 1950-es évek első felében — és az a tény, hogy a felszabadulás után hosszú évekig még az 1938-as alacsony színvonalon sem sikerült a talajerőt helyreállítani. A szo-

cialista átszervezés után viszont a termőterület hatékonyságára kedvezően hatott a föld koncentrációja, a szétforgácsoltság megszüntetése és a korszerű gépesített termelés számára alkalmassá tétele. A magyar mezőgazdaság az üzemi területnagyság tekintetében (termelőszövetkezetek 1650, állami gazdaságok 4620 hektár) a világ legnagyobb mezőgazdaságainak sorába lépett. Ugyanezt elmondhatjuk a többi európai szocialista ország mezőgazdaságáról, illetve mezőgazdasági üzemméreteiről is. Ezek az országok a legfejlettebb nyugati államok, sőt Észak-Amerika mezőgazdaságánál is kedvezőbb helyzetbe kerültek, ami a további fejlődés előfeltételei szempontjából akkor is nagy jelentőséggel bír, ha egyéb területeken, pl. a gépesítés fokában, műtrágya és növényvédőszerrel való ellátásában, általában a munkatermelékenység színvonalában egyelőre még nagy a lemaradásuk. Az 1967. évi IV. törvény „a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről” teljes mértékben megszüntette a földtulajdon körüli bizonytalanságot is, amennyiben megteremtette a föld tulajdonának és használatának egységét és fokozatosan létrehozta a termelőszövetkezeti földtulajdont. A többi szocialista országban egyelőre a magyarországihoz hasonló lépést még nem hajtottak végre. A magyarországi kezdeményezés elméleti szempontból is rendkívül érdekes, mert új kategóriát teremtett a nacionalizált állami földtulajdon és a kisparaszti föld-magántulajdon mellett. Az átszervezés után gyökeres változás következett be a magyar mezőgazdaságban és az utóbbi években a többi szocialista országban is, a talajerő visszapótlás, a műtrágya felhasználás terén. 1968-ban Magyarország és Lengyelország (124–120 kg/ha) elérték a közepesen fejlett tőkés országok, Csehszlovákia és Bulgária (177–185 kg/ha) már megközelítette a Közös Piac országainak átlagos műtrágya felhasználási színvonalát. Az NDK (305 kg/ha) a világ legmagasabb műtrágyafelhasználási színvonalán elhelyezkedő országok között tartja tovább az előkelő helyét.

A mezőgazdaság felszereltségében, álló- és lörgépeszközökkel való ellátottságában is az átszervezéssel a szocialista termelési viszonyok létrehozásával következett be gyökeres fordulat. A mezőgazdaságnak nyújtott nagyszegű beruházások nemcsak a pótlást szolgálták, hanem új kapacitásokat is teremtettek és növelték a gépesítés színvonalát. Ez annál is szükségesebb volt, mivel a mezőgazdaság szocialista átalakítása együtt járt az igrás állatok számának (elsősorban a loállomány) rohamos csökkenésével. A gépesítés adatai az európai szocialista országokban imponálóak, de a gépesítés színvonala a legfejlettebb tőkés országok színvonalától még elmarad.

A termelési eredményekről szólva Gulyás Emil megállapította, hogy az elmúlt évtizedekben az európai szocialista országok mezőgazdaságában nem túl gyors, de a világ mezőgazdaságát megelőző ütemű fejlődés ment végbe. Az elmúlt évtizedekben az európai szocialista országok az alapvető élelmiszerek és a mezőgazdasági nyersanyagok (pl. kenyérgabona) terén önellátókká váltak. Gyors ütemben emelkedtek a termésátlagok, és ugyancsak megnőtt a KGST országok részaránya az egyes termékek világtermelésében. A korreferens azonban mindehhez azt is hozzáfűzte, hogy ezek az eredmények csak viszonylagosak, mert a mezőgazdaság fejlődése a szükségletekhez képest nem kielégítő. Általában a szükségletek az élelmiszerfogyasztás terén gyorsabb arányban növekedtek, mint ahogyan ezt a termelés ki tudja elégíteni. Az európai szocialista országokban az ipar többszörösen gyorsabban fejlődik, mint a mezőgazdaság. A túlzottan nagy aránytalanság az ipar és mezőgazdaság fejlődési üteme között zavart idéz elő és fékező hatást kezd gyakorolni mind a mezőgazdaság, mind az ipar, tehát az egész népgazdaság fejlődési ütemére. Rendkívül fontossá vált tehát a mezőgazdasági termelés fejlesztési ütemének gyorsítása. Nemcsak mennyiségileg kell fejleszteni a termékösszetételt, a minőséget is javítani kell. Szükséges a mezőgazdaság műszaki rekonstrukciója, el kell végezni a szükséges változtatásokat a technológiában, szükségessé válik a mezőgazdasági termelés megfelelő összehangolása az ipari termelés fejlesztésével. Szükségessé válik, hogy az egyes szocialista országokban tovább koncentrálják és szakosítsák a mezőgazdasági termelést és fejlesszék a termelési kooperációt. Ennek nem szabad megrekednie az országhatároknál, hanem a szocialista országok együttes méreteiben kell azokat megvalósítani. Az élelmiszer-gazdasági termelés integrációjában a távlati tervek koordinációja játszhat kiemelt szerepet. S a távlati tervek egyeztetése során a legsürgetőbbnek tűnik a szocialista országokban jelentkező felesleg és hiányok kiegyenlítése.

Simon Péter kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa „A szocialista nemzeti egység fogalma és helyzete hazánkban” c. korreferátumában a szocialista nemzetiség válás folyamatán belül vizsgálja a szocialista nemzeti egység kérdését. Szocialista nemzeti egységen a kialakult és kialakuló szocialista nemzet politikai egységét érti.

A proletárdiktatúra korszakában — mondotta — a nemzeti politikai egység csak abban az esetben ismerhető el helyesnek, ha befelé következetesen a szocia-

lista átalakulások végigvitelére, az ellenséges és egyéb antiszociális elemek elnyomására s a szocialista építés, nevelés kibontakoztatására, kifelé pedig a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok erősítésére, a szocialista világrendszer és a nemzetközi kommunista mozgalom egységének megőrzésére, a kapitalista országok proletármozgalmainak, antiimperialista erőinek támogatására, a kapitalizmussal folytatott gazdasági verseny és az imperializmus katonai tevékenysége elleni védelem hatékonyságának biztosítására irányul.

A szocialista nemzeti egység harci összefogás. A régi osztályellentétek nem tűnnek el egy csapásra, a volt kizsákmányolók egy része még a szocializmus alapjainak lerakása után is folytatja a harcot, új, burkolt eszközökkel. Nem a maradék polgári magántulajdon fenntartását és kiterjesztését tekintti feladatának, hanem a szocialista társadalmi viszonyok nem kommunista elemeinek erősítését és a szocializmuson belüli ellentmondásokból fakadó társadalmi ellentétek megnyergelését, továbbá egyes szocialista országok és a „Nyugat” közötti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok olyanféle alakítását, amely mindezt elősegíti. Társadalmi viszonyaink kommunista elemei fejlődésének visszatartásában a burzsoázia és revizionista szövetségesei a sorainkban még fellelhető szektás, dogmatikus merevségre, a kommunizmus felé való továbbhaladás számos problémájának elméleti tisztázatlanságára vagy a már feltárt lehetséges megoldás gyakorlati kipróbálatlanságára, s a tömegek kispolgári módon gondolkodó részének konzervativizmusára építenek. Ugyanakkor a kezükbe kaparintott pozíciókat és összeköttetéseiket közvetlenül is igyekeznek felhasználni arra, hogy akadályozzák mindazt, ami a fejlődést előre lendítené. Ebből kifolyólag a szocialista viszonyok fejlesztéséért végzett munka is szükségyszerűen összekapcsolódik a burzsoázia és a munkásosztály közti osztályharcral, s a kettő kölcsönhatásba lép egymással. Ezért kell a szocialista nemzeti egységnek — amellet, hogy a szocialista építés, fejlődés feladatainak megoldására kovácsolódott ki — harci összefogássá is válnia, az imperializmus, a hazai burzsoázia még harcoló maradványai és politikai szövetségeseik, valamint polgári eszmék és elméletek, polgári magatartási formák és erkölcsök ellen. A tömegek előtt a maga bonyolultságában fel kell tártni az országainkban folyó osztályharc mai sajátosságait, a burzsoázia mai taktikáját.

A szocialista nemzeti egységfront vezetője csak a forradalmi pártja által szervezett, irányított és iskolázott szocialista munkásosztály lehet. A munkásosztály és forradalmi élcsapata vezető szerepe nélkül, s ezen élcsapat helyes politikája nélkül a nemzeti egységfront szükségszerűen elveszti szocialista jellegét s ellenforradalmi törekvések takarójává, eszközzé válik.

Pártjainkban, népeinkben sok-sok tapasztalat halmozódott fel a szocializmus építésével kapcsolatban, s a szocializmus anyagi-műszaki bázisát és kulturális feltételeit is túlnyomórészt megteremtettük. Jelenleg főleg az imperializmus katonai nyomása és a szocialista tervgazdálkodás viszonylagos fejletlensége hat hátráltatóan szocialista fejlődésünkre — benne a szocialista országok egységének s a szocialista nemzetek egységének alakulására éppúgy, mint a szocialista világrendszer valamennyi országának összefogására. Szocialista tervgazdálkodásunk viszonylagos fejletlenségének kiküszöbölése fejlődésünk döntő láncszeme. Fejlett, szocialista tervgazdálkodás erősebbé tesz majd bennünket gazdaságilag, politikailag és katonailag egyaránt. A fejlett szocialista tervgazdálkodás bevezetése utat nyit majd a kommunista államépítési elvek következetes alkalmazásához: a kommun, a proletárdiktatúra, a proletárdemokrácia továbbfejlesztéséhez is, ami lehetővé teszi a nép alkotó erői magasabb fokon való kibontakozását. Ezért a nemzeti egységet a szocialista feladatok megoldása érdekében kell mindenütt összekovácsolnunk.

*

A konferenciára érkezett külföldi vendégek közül *D. A. Kerimov* professzor, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja, a történettudományok doktora, a Szovjetunió Kommunista Pártja KB Marxizmus - Leninizmus Intézetének tudományos főmunkatársa a proletárdiktatúra, a szocialista demokrácia és a szovjet állam fejlődésének összefüggéseiről; *A. I. Puskás*, a történettudományok doktora, a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet tudományos főmunkatársa a fasizmus kérdéseiről, a magyar 1944. október 15-i kiugrási kísérletről és az ellenállási mozgalomról; *Florimond Ponte* képviselő, a Francia Kommunista Párt Maurice Thorez Intézete Igazgatótanácsának tagja Franciaország útjáról a szocializmushoz; *Iván Luzov* kandidátus, a Bolgár Kommunista Párt KB Pártfőiskolájának rektorhelyettese a mezőgazdasági termelés jelenlegi időszakban végbemenő koncentrációjáról és centralizációjáról Bulgáriában; *Mito Isusov*, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa Bulgária gazdaságának 1944–1947 közötti strukturális változásairól; *M. Trifomova Boskova* a Bolgár Kommunista Párt KB Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa a lenini

szövetkezeti terv elterjedéséről és alkotó fejlesztéséről Bulgáriában; *Moisuc Constantin* egyetemi tanár, a Román Kommunista Párt KB Társadalomtudományi Akadémiájának tudományos munkatársa a román népgazdaság komplex fejlesztéséről és a nemzetközi együttműködésről a szocializmus építése során; *Ionel Nikolai* és *George Cucuj* a Román Kommunista Párt KB Történeti és Társadalomtudományi Kutatóintézetének tudományos főmunkatársai Románia állami és társadalmi struktúrájában a forradalom és a szocializmus építésének időszakában bekövetkezett változásokról; *Horst Bejnareck*, az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének osztályvezetője a proletár internacionalizmus elvének alkalmazásáról a Német Szocialista Egységpárt politikájában; *Wilfriede Otto*, a NSzEP KB Marxizmus - Leninizmus Intézetének szekcióvezetője az NDK forradalmi átalakulása folyamatának egyes szakaszairól; *Horst Lipski*, a berlini „Karl Marx” Politikai Főiskola docense a Német Szocialista Egységpártnak a leninizmus alkalmazásában szerzett tapasztalatairól; *Jozef Jabloniczky*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője a Szlovák Nemzeti Felkelés és a magyarországi kapitulációs kísérlet összefüggéseiről; *Julius Slovák* a Szlovák Kommunista Párt KB Pártfőiskolájának tanára a csehszlovák mezőgazdaság fejlődéséről a szocializmus építésének időszakában; *Milan Hrbeek*, a SZKP KB Pártfőiskolájának tanára az I. és II. világháború utáni csehszlovák - magyar kapcsolatok rendezésével és a csehszlovákiai magyarok helyzetével kapcsolatos nézetek alakulásáról; *dr. Janusz Berg-hauzen*, a Lengyel Történelmi Társulat helyettes elnöke a lengyelországi földreformról készített előadást ill. tartott felszólalást.

*

A magyar társadalom negyedszázados fejlődésének főbb elvi és politikai kérdésével foglalkozó első szekció munkáját *Szabó Bálint* kandidátus, a Párttörténeti Közlemények felelős szerkesztője, a szekció vitavezetője foglalta össze. Bevezetéképpen megemlítette, hogy a közel két napig tartó munka során az első szekcióban 23 referátum, illetve felszólalás hangzott el; a 10 magyar felszólaló mellett külföldi vendégeink közül 13-an kapcsolódtak be a szekció munkájába. A tanácskozáson – így az első szekcióban is – nemcsak népi demokratikus utunk negyedszázadának kérdései kerültek megvilágításra, hanem a második világháborút követő népi demokratikus és általában a forradalmi fejlődés fontos problémái is. A magyar fejlődés nemzetközi összefüggései mellett külföldi barátaink saját országuk fejlődésének fontos tapasztalatairól is szóltak. A vitavezető rámutatott arra, hogy az előbb említett tény nagyban emelte a tanácskozás értékét, hiszen a tapasztalatok összevetése az általános törvényszerűségek és nemzeti sajátos vonások helyes értelmezése szempontjából igen fontos.

Szabó Bálint összefoglalójában kiemelte, hogy a szekcióban több eddig fel nem tárt kérdésről hangzott el előadás, így pl. a szocialista államiság megteremtéséről, a párt szervezeti fejlődéséről a szocializmus időszakában, a szakszervezetek fejlődéséről, a hatalomért vívott harcban betöltött szerepükről stb. Sok érdekes új ismerettel szolgáltak, amelyek a testvérpártoknak a leninizmus alkalmazása terén elért sikereiről szóltak. A korreferátumok, felszólalások másik része – bár olyan kérdésekről szólt, amelyeknek már meghatározott irodalmuk van – nemcsak új forrásanyagot hozott felszínre, hanem a kérdések új módon történő megközelítésével jelentősen közelebb vittek a végbement történelmi folyamatok helyes értékeléséhez.

A továbbiakban a vitavezető tájékoztatást adott a szekcióülésein elhangzott fontosabb kérdés-csoportokról, amelyek a népi demokratikus forradalom kibontakozásának és fejlődésének nemzetközi feltételei, a forradalom feltételének létrejötte, kialakult vita; a fasizmus elleni magyarországi ellenállás kialakulásának történelmi meghatározó tényezői, a szocializmusba való átmenet új útjai és formái, a kétfrontos harc című, a kétfrontos alatt foglalható össze.

Befejezésül Szabó Bálint hangsúlyozta, hogy a szekció eredményes munkája azt bizonyítja, hogy a különböző országok kutatóinak véleményesereje jelentősen előreviheti a népi demokratikus átalakulással és általában korunk forradalmi folyamataival összefüggő kérdések kimunkálását.

Ránki György, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese értékelte a gazdasági és társadalomtörténeti szekció munkáját. Elmondotta, hogy a szekció munkáját éppúgy, mint az egész ülészakot kettősség jellemezte: ünnepi jellegű volt, de tudományos is. Egyfelől, felszabadulásunk 25. évfordulója alkalmából számot adott arról a gazdasági-társadalmi átalakulási folyamatról, amely Magyarországon 1945-öt követően végbement, ugyanakkor nem korlátozódott csupán az elért eredmények regisztrálására, hanem kritikai szellem is áthatotta.

Tematikailag a szekcióülésen nem mutatkozott az a történettudományi tanácskozásokon sokáig kísértő egyoldalúság, hogy a problémák elsősorban az első pár évre koncentrálnak. Az elhangzott 16 előadásból mindössze 4 foglalkozott 1945–48, tehát az átmenet időszakával, és a többi előadás már a szocializmus építésének gazdasági illetve társadalmi és strukturális változásait érintette. Ez a szerencsés korbéli megoszlás viszont nem teljesen párosult a strukturális tematikai megoszlással, ugyanis 7 előadás foglalkozott a mezőgazdaság és a parasztság társadalmi struktúrájának átalakulásával, 8 pedig inkább gazdaságpolitikával, ugyanakkor a többi társadalmi osztály változásairól nem hallottunk semmit. Úgyisintén igen fontos lett volna az ipar problémáival többet foglalkozni, az iparról lényegében csak egyetlen előadás hangzott el.

Miben lehet kiemelni a szekció munkájának eredményét? Számos előadás nem csupán azt adta, ami esetleg szélesebb közönség előtt ismeretlen, de a szakközönség előtt ismert volt, hanem valóban új kutatásokról, új tényanyagok feltárásáról, eddig ismeretlen összefüggések nyilvánosságra hozataláról volt szó. Más előadások (Szakács Sándor, Fazekas Béla) nem annyira új kutatásokon alapultak, vagy legalábbis kevésbé annyira, mint az előbbiek, viszont nagyon hasznos és alapos áttekintést tudtak nyújtani az általuk érintett problémákról.

Az előadásokból nem hiányzott a polemikus jelleg sem. Ellentmondás a különböző felfogások között három kérdésben jelentkezett. Az egyik az MDP gazdaságpolitikájának megítélése 1948 végétől, 1949 elejétől. A másik vitás kérdés az integráció problémája volt.

A harmadik kérdés, amiben nézeteltérés volt, a gazdasági fejlődés ütemének és Magyarország gazdasági fejlettsége színvonalának értékelése. E kérdés polemikus kifejtése csak Sas Györgynél jelentkezett, kapcsolódva a közgazdaságtudományban kifejlődött vitához. A felmerült ellentétes szempontok ellenére nem bontakozott ki a szekcióülésen alapos vita, aminek az is oka volt, hogy a szemben álló felek nézeteinek kifejtése nem ugyanazzal a módszerrel és nem ugyanabban a formában történt.

A továbbiakban Ránki György megemlékezett a szekció keretében elhangzott külföldi előadásokról, amelyek egyrészt jelentősek voltak abból a szempontból, hogy kiemelték a szekció munkásságát a szűk nemzeti keretek közül. Másrészt egyes külföldi előadások a nemzetközi összehasonlítás igényével léptek fel, s részletesebb képet adtak pl. a népi demokratikus országok második világháború utáni földreformjaiban levő azonosságokról és különbségekről. A szélesebb nemzetközi összehasonlítás igényével készült több magyar előadás is.

Végezetül Ránki György a szekció munkáját egészében így értékelte: „Úgy gondolom, hogy minél inkább a problémák irányítják a történelmi tények kutatását, annál közelebb fogunk jutni munkánkban mindahhoz, ami a társadalomtudományokon belül a történelemnek igazi feladata. Éppen ebből a szempontból, éppen a problémák gazdag felvetése szempontjából tartom a szekció munkáját minden kritikai megjegyzés ellenére eredményesnek.”

Nemes Dezső akadémikus elnöki zárszavában megjegyzést fűzött a vitavezetők összefoglalója során felvetődött problémákhoz. Az első szekció munkájáról elhangzottakhoz a proletárdiktatúra történelmi felfogásának és az antifasiszta ellenállási harcnak; a második szekció munkáját értékelő összefoglalóval kapcsolatban az első ötéves terv és az MDP gazdaságpolitikájának kérdéseit, valamint a tudományos vitamódszereknek a kezelését érintette.

Befejezésként megállapította, hogy a tudományos tanácskozás munkája eredményes volt a magyar történeteszek tudományos továbbfejlődése és a testvér országok történészeivel való együttműködés erősítése szempontjából is.

Birta István — Nagy Ferenc

TÖRTÉNETI IRODALOM

DONÁTH FERENC:

DEMOKRATIKUS FÖLDREFORM MAGYARORSZÁGON 1945—1947 (Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 421 l.)

A nemzeti bizottságok, az üzemi bizottságok történetének feldolgozása révén — tulajdonképpen már régebben megkezdődött a felszabadulást közvetlenül követő időszak történelmi tényeinek, a helyes összefüggéseknek a feltárása. E munkában vállalt magára jelentős szerepet Donáth Ferenc a demokratikus földreform történetének a megírásával. Így van ez annak ellenére, hogy az előzményeket kevés figyelemre méltatja, s — bár a mű első fejezetében erőteljes vonásokkal dombortja ki a felszabadulás utáni magyarországi népmozgalmak demokratikus jellegét, — nem veti fel pl. azt a kérdést, miként lett a huszonöt éven át ellenforradalmi szellemben nevelt nép a demokrácia, a fejlődés bázisává. A kérdés, amit Donáth Ferenc feltesz, másként hangzik: „Hogyan szélesedett kicsiny számú csoportok határozott kezdeményezése a hatalom birtokbavételére a nép tömegmozgalmává? Hogyan emelkedtek ezrek és tízezrek a maguk kis egyéni gondjai szűk köréből az egész közösség sorsát érintő ügyek magaslataira?” Válasza szép és megkapó: „Nehéz ezt a folyamatot nyomom követni. Vidékenként, sőt helységeként, társadalmi rétegenként sőt egyénenként másként ment végbe. Nem is egyszerre, meg-megállva, itt-ott járásnyi szigeteket képezve, de feltartóztathatatlanul öntötte el az országot a gyülesező demokrácia viharos tavaszi áradata. Csodálatos, felemelő pillanat volt. Egy nép kilépett némaságából, szavát hallatta, akaratát érvényesítette a közös ügyek intézésében. *A közügyeket százezrek érezték akkor létükkel, vagy jólétükkel a legszorosabban összefüggő legszemélyesebb ügyüknek.* Ez a népet átfogó érzés, a legjobbakban tudatos felismerés, a népi szervek forradalmi demokratizmusának forrása” (21. l.). Donáth Ferenc kérdésfelvetése és válasza — mint ez a könyv egyéb részeiből is kiderül — nem annyira a kibontakozó népmozgalomnak a magyar nép történetében való elhelyezésére, mint inkább a társadalom belső mozgástörvényeinek a feltárására irányul. Ezzel a megoldással eléri ugyan azt, hogy a korszak leglényegesebb kérdéseire, a hatalom megszerzésének kérdésére s ennek mikéntjére összpontosítja a figyelmet, s ennek a központi kérdésnek a szemszögéből tárgyalja a földreformot, de elveszíti a téma más, lényeges összefüggések szempontjából való tárgyalásának a lehetőségét. Az ezeréves pernek csak az utolsó — bár kétségkívül döntő — fázisát tárgyalja. Nem gondolok arra ezzel a megjegyzéssel, hogy a földkérdés körül folyt, régi időkre visszanyúló harcokat vázolni lehetett volna, de arra igen, hogy a Búza Barna-féle, majd a Nagyatádi Szabó István-féle, végül az Eckhardt Tibor-féle és a Horthy-korszak végén előtérbe került más földbirtok-reformok, ill. tervek részletesebb elemzésére, az 1945-ös reformmal való behatóbb egybevetésére sor kerülhetett volna a kötetben. A második fejezet bevezető részében van ugyan utalás a Kisgazdapárt felszabadulás előtti agrár-programjára, de, sajnos, nagyon szűkszavúan esik szó minderről. Érdemes lett volna az 1945-ös magyarországi földreformot a szomszédos országokban az első világháború óta keresztül vitt agrárreformokkal is egybevetni. Mindez — érzésem szerint — beletartozott volna a „Demokratikus földreform Magyarországon” téma részletes kibontásába.

Ezeknek a szélesebb összefüggéseknek a mellőzése ellenére is rendkívül szép, érdekes és hasznos munka Donáth Ferenc könyve. Nagy alaposággal végigelemzi a földreform lebonyolításának történetét a rendelet megjelenése előtt kibontakozó földosztó mozgalmaktól kezdve a reform befejezéséig. Ennek során — bár a kérdés nagypolitikai összefüggéseit is elemzi és nem egy tekintetben lényeges, eddig kevésbé felismert vonásokra világít rá — figyelmét a reform falusi történetére összpontosítja. Felvázolja, hogy milyen megoldási lehetőségek voltak 1945 tavaszán, és megállapítja, hogy a földreform úri megoldása ekkor éppúgy lehetetlen volt, mint a földbirtok szocializálása. Nagyon határozottan rámutat viszont arra, hogy az adott történelmi helyzetben a birtokviszonyok reformjának két típusa jöhetett számításba: a birtokviszonyok polgárparaszti, illetve szegényparaszti reformja. Arra is rámutat, hogy a két koncepció közötti alapvető ellentét abban

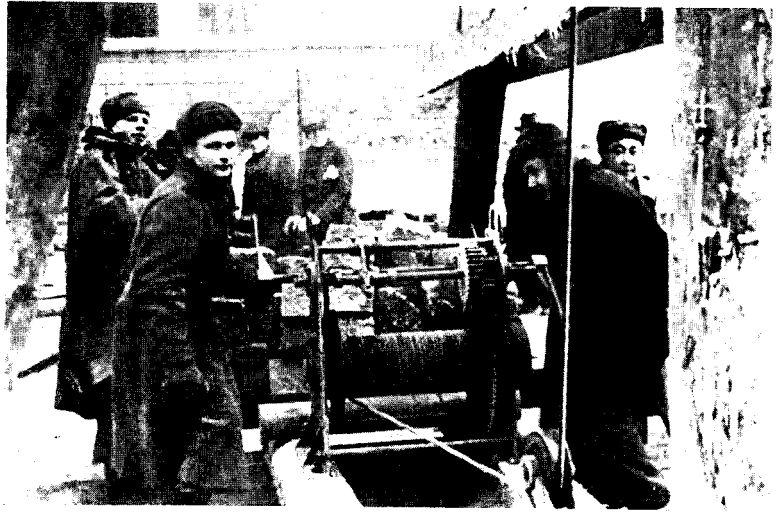
AZ ÉLET MEGINDULÁSA BUDAPESTEN

1. Otthonukba visszatérő budapestiek a Hungária körúton

2. Romeltakarítás az Erzsébet-hídnál az MNDSz szervezésében

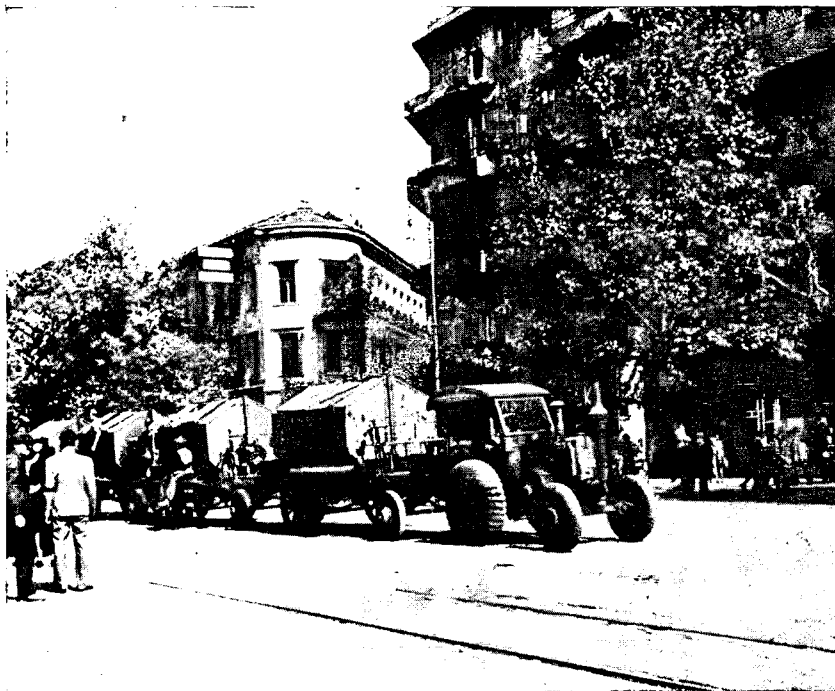

3. Szovjet katonák segítségével épül a híd a Dunán Budapesten
1945 február-március

4. A Szovjetunióból kapott 250 db teherautó átadása a Hősök terén
1945. jún. 25.

5. Szemétszállítás a Bajcsy-Zsilinszky úton 1945

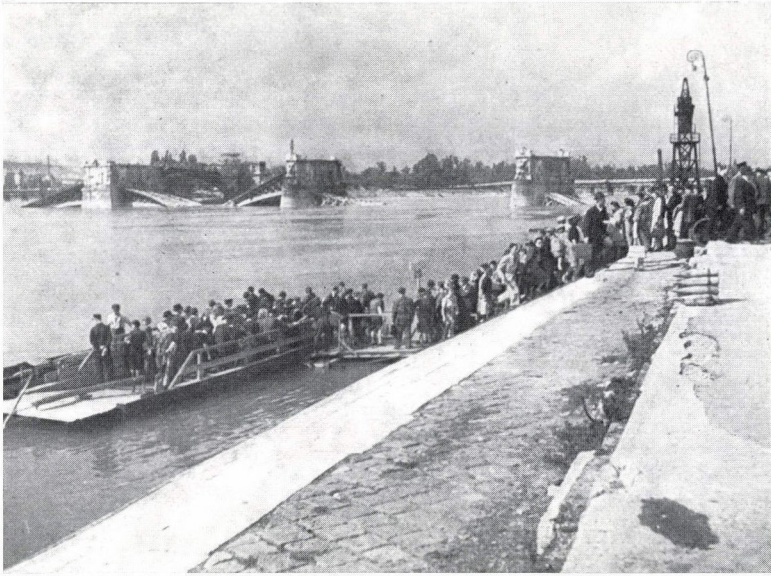
6. Romos ház bontása a Szemere utcában

7. Romlakás a Rákóczi úton

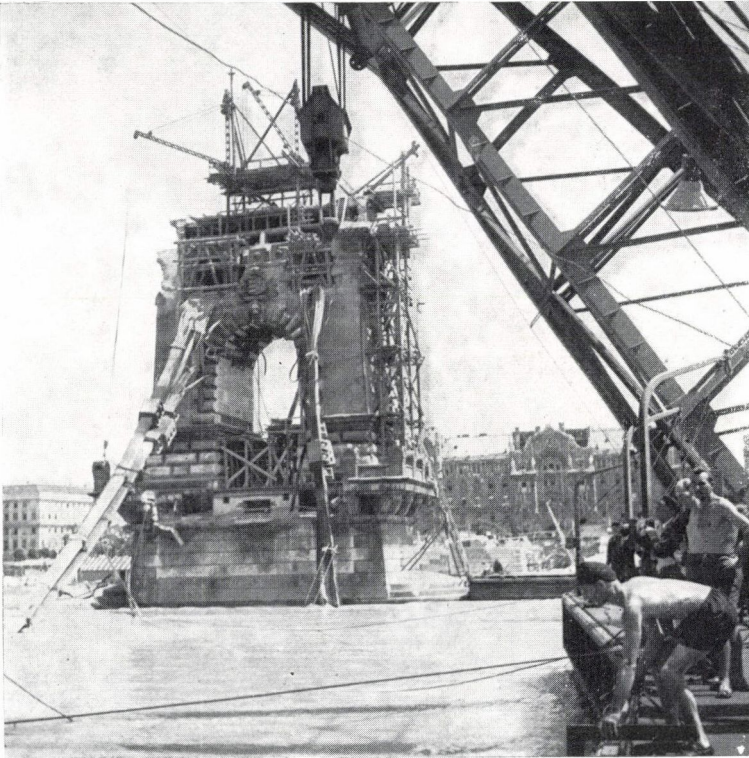

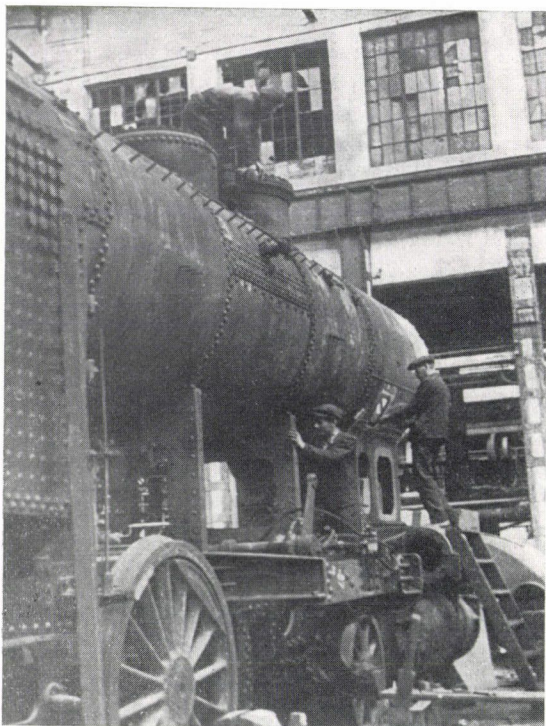
8. Nagymosás a városligeti melegvíz forrásoknál

9. Kompátkelés a Margithíd közelében

10. A Lánchíd roncsainak kiemelése

11. Mozdonyjavítás a MÁVAG-ban

12. Zsúfolt szerelvény a Kelenföldi pályaudvaron

13. Sorbanállás kenyérért

14. Élelmiszerüzlet előtti sor

A képek adatai:

1. Az ostrom után otthonukba visszatérő Budapestiek a Hungária körúton 1945 január-február
Felvétel (F.): ismeretlen
Magyar Munkásmozgalmi Múzeum (MMM)
Leltári szám (L. sz.): 64.316
Negatív szám (Neg. sz.): 25432
2. Romeltakarítás az Erzsébet-hídnál az MNDSz szervezésében 1945. június 28.
F. ismeretlen
MMM. L. sz. 67.1825. Neg. sz. 5350
3. Szovjet katonák segítségével épül a híd a Dunán Budapesten 1945 február-március
F. ismeretlen
MMM. L. sz. 67.1258. Neg. sz. 7155
4. A Szovjetuniótól kapott 250 db teherautó átadása a Hősök terén 1945.
F. MAFIRT
MMM. L. sz. 70.445 Neg. sz. 7164
5. Szemétszállítás a Bajcsy-Zsilinszky úton 1945
F. Csörgeő Tibor
MMM. L. sz. 66.526. Neg. sz. 18089
6. Romos ház bontása a Szemere utcában 1945 június
F. Zinner Erzsébet
MMM. L. sz. 70.27. Neg. sz. 25433
7. Romlakás a Rákóczi úton 1945
F. Eseher Károly
MMM. L. sz. 65.2281. Neg. sz. 4588
8. Nagymosás a városligeti melegforrásoknál 1945 május
F. MAFIRT
MMM. L. sz. 67.817. Neg. sz. 17450
9. Kompátkelés a Margithíd roncsai közelében 1945
F. Csörgeő Tibor
MMM. L. sz. 66.518. Neg. sz. 18097
10. A Lánchíd roncsainak kiemelése 1947
F. Csörgeő Tibor
MMM. L. sz. 66.481. Neg. sz. 18783
11. Mozdonyjavítás a MÁVAG-ban 1945
F. Magyar Fotó
MMM. L. sz. 1253/1955. Neg. sz. 25434
12. Zsúfolt szerelvény érkezik a Kelenföldi pályaudvarra a vasúti kocsik tejetén utazókkal 1945
F. MAFIRT
MMM. L. sz. 67.806. Neg. sz. 24894
13. Sorbanállás kenyérért a Szentháromság utcában 1945
F. Csörgeő Tibor
MMM. L. sz. 66.520. Neg. sz. 18095
14. Élelmiszerüzlet előtt várakozók a Wesselényi utca és a Körút sarkán 1945 július
F. ismeretlen
MMM. L. sz. 67.1936. Neg. sz. 17459

Összeállította: *Stemler Gyuláné*

állt, hogy a parasztság melyik rétege kapja elsősorban az úri földeket. Éppen azért, mert ezeket a lehetőségeket és ellentéteket nagyon világosan látja, Donáth Ferenc képes arra, hogy minden eddigi feldolgozásnál reálisabban, izgalmasabban bonthatassa ki előttünk a földreform történetét. E fejezetése során állapítja meg, hogy „a magyar birtokviszonyok felszabadulás utáni demokratizálásának jellegzetes fő vonása a koalíció pártjainak megegyezésén alapuló rendeletet kiigazító szegényparaszti forradalmi gyakorlat: az agrár-reform és az agrárforradalom sajátos összefonódása” (73. l.). Bemutatja azt is, hogy a Vörös Hadsereg jelenléte és a Kommunista Párt hogyan segítette a szegényparaszti érdekek érvényesülését a reform lebonyolításában és megvédésében. A reform körül folyt harcok lényeges vonását bontja ki a szerző a fenti ellentétek vizsgálása során, midőn nemcsak a volt földbirtokosok és parasztság, hanem a parasztságon belül a falusiak és pusztaiak, a nincstelenek és kishaszonbérlők közötti összeütközéseket is vizsgálja. Jelentős a szerzőnek az a megfigyelése, ami a könyv több helyén értékes megállapításokhoz vezet, hogy „a Dunántúlon a földosztás általában megmaradt a rendelet keretei között, lefolyása simább, problémamentesebb volt. Ezzel szemben az Alföldön a földosztás általában törvényt nem tisztelt, vidékenként kifejezetten forradalmi jellegű folyamat, melyet harcias szellemű tömegmegmozdulások kísérnek. Észak a két pólus között foglalt helyet” (79. l.).

Különösen izgalmasak a kötetnek azok a fejezetei, amelyek a földreform ellen tevékenykedő erőket, különböző polgári pártok, a hivatalok, volt birtokosok, az egyház mint földesúr, az olesó munkaerőtől eleső módosabb paraszt ellenállását mutatják be. E részben külön figyelmet érdemel a földigénylő bizottságok ellen országosan folyt támadás bemutatása, mely támadások célja a szegényparasztság földreformot igénylő egységének a megbontása, s az elmaradottabb rétegek megfélemlítése, a demokrácia lejáratása volt.

Nagyon nyíltan szól a könyv a földreform lebonyolításának részben objektív nehézségeiről (anyagi eszközök hiánya, mérnök és műszaki felszerelés hiánya, törvényes keretek túllépése helyenként, sváb községekben felmerülő további problémák, földhivatalok reformellenes szelleme) s arról, hogy reakciós körök miként próbálták kiharcolni ezeket a nehézségeket, — egyben ismerteti a szegényparasztság „földet vissza nem adunk!” jelszóval továbbblendülő akcióit. Bemutatja a könyv a föld újrafelosztására irányuló mozgalmat is, ami csak részben volt a reform által ki nem elégített szegényparaszti igények megnyilvánulása, részben szintén a földreform legalább részleges visszacsinalására irányuló törekvést takart.

Részletesen elemzi Donáth Ferenc a földreform eredményeit, hatását. Nemcsak társadalmi, de gazdasági kihatásait is. Ezeket a vonásokat, természetesen a háborús károk, az inflációs viszonyok összefüggéseiben tárgyalja, s nem kerüli el a figyelmét az sem, hogy a meginduló újjáépítés is növelte a mezőgazdasági üzemek közterheit. A reform ellen annak idején folyt propaganda egyik legfőbb érvével ellentétben kiderül Donáth Ferenc elemzéséből, hogy az új kisüzemekben az állatsűrűség jóval nagyobb volt, mint a felosztott nagybirtokon. A szántóföldi termelés szerkezetében egyébként évtizedek óta tartó eltolódás az intenzívebb kultúrák javára a nagybirtokrendszer megszűnése után meggyorsult. Megállapítja Donáth Ferenc azt is, hogy — elsősorban az aszályos időjárás és igaerőhiány miatt — a főbb növényfajták átlagai és hozamai az első két évben mélyen alatta maradtak az 1931–1940-es évek átlagainak illetve hozamainak. Ezzel szemben amint az aszály megszűnt, az igaerőhelyzet is javult, s több táperőt kapott a föld, „a kisparaszti mezőgazdaság átlaghozamai semmivel nem maradtak alatta a háború előtti évtized átlagának, sőt néhány fontos terményben fölülmúlták ezeket az átlagokat” (381. l.).

Vizsgálja a kötet a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteit is. Megállapítja ennek során, hogy a parasztság többsége ekkor az egyéni gazdálkodás mellett volt, s a nagyüzemi gazdálkodás kereteit csak erőszakkal lehetett volna fenntartani. Ugyanakkor megállapítja azt is helyesen, hogy ha a reformra valamivel kedvezőbb gazdasági és politikai körülmények között került volna a sor, a nagybirtokrendszer megszüntetése nem vonta volna törvényszerűen maga után a nagyüzemi termelési keretek teljes felbontását.

A kötet utolsó mondataiban felveti Donáth Ferenc azt a kérdést, hogy: mit oldott meg a földreform? csak történeti epizód volt, „amely már nem tartozott a történelem fő folyamához, s ugyan mindegy volt, színre került-e vagy sem, nem változtatott a történelem menetén? Negyedszázad távlatából, a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás gyors kialakításának tényétől nem ilyen arányokat kap-e a reform?” A válasz csak az lehet — amit ő maga is mond —, hogy gazdaságilag ugyan elkésett és csakugyan epizód volt az 1945-ös földreform, de politikailag nélkülözhetetlen s egyetlen lehetséges út.

A kötet függelékében megtalálhatók a földreformra vonatkozó leglényegesebb jogszabályok (1945. évi VI. tc.; 1946. évi IX. tc.; 1947. évi V. tc.) teljes szövegei, ezenkívül személy- és helynévmutató teszi könnyebben használhatóvá a művet. Hatalmas forrás-

anyagot dolgozott fel a tanulmány, — amit a gondosan összeállított jegyzetek is mutatnak —; e vonatkozásban személyes visszaemlékezésen, beható kutatáson túl szerencsésen támaszkodhatott a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya által irányított, a földreform dokumentumait rendszeresen feltáró kutatás eredményeire is. Gyümölcsöző lett volna, ha a szerző összeveti eredményeit a témát tárgyaló más művek megállapításai-
val. Ez azért lett volna különösen kívánatos, mivel a szerző maga is aktív részese, egyik irányítója volt a földreform lebonyolításának, s így szinte mindenkinél jobban ismeri e hatalmas társadalmi, gazdasági reform összes problémáját.

Donáth Ferenc az avatott történetíró alaposságával, módszerességével dolgozta fel a témát, az olvasót mégis megcsapja az 1945–47-es évek harcainak, vitáinak a heve. Donáth Ferenc ma is olyan szenvedéllyel szól a felszabadulást követő mozgalmakról, hogy mindenki számára érzékelhetővé válik ezek máig ható jelentősége. Éppen ez művének egyik legnagyobb értéke: szakszerűsége alátámasztja szenvedélyes hozzáállásának a hitelét — s viszont szenvedélyes hangvétele megakadályozza, hogy szakszerűsége szárazzá tegye munkáját. Annak hangsúlyozása mellett azonban, hogy Donáth Ferenc ma is benne él a huszonöt évvel ezelőtt lezajlott eseményekben, s képes belülről megvilágítani az akkor volt problémákat, le kell szögezni, hogy nem a memoárfíró hangvétele, hanem a történész, de a témáját nem hűvös távolságban tartó, hanem szenvedélyesen szerető történész hozzáállása jellemzi. E munkában szerencsésen egyesülnek a történelem harcos alakítójának s a történelem tudós írójának a kvalitásai.

Szűcs László

KARSAI ELEK—SOMLYAI MAGDA:

A FELSZABADULÁS KRÓNIKÁJA. 1944 ŐSZE—1945 TAVASZA

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1970. 322 l.)

A jubileumi kiadványok sorában is érdekes színtölt Karsai Elek és M. Somlyai Magda munkája, A felszabadulás krónikája, melyet szerzői ez év elején, a Kossuth Könyvkiadó által adtak közre.

A könyv 1944. szeptember huszonharmadiktól 1945. április negyedikéig követi nyomon Magyarország felszabadításának és felszabadulásának 240 napját.

Attól az időponttól kezdve, hogy az első szovjet katonák a Békés megyei Battonya községnél magyar földre léptek, addig az — önmagában, a nagy háború köznapjaiban jelentéktelen — eseményig, hogy a háromezeregyháromezer magyar helység, Nemesmedves is felszabadult.

E község felszabadítása, 1945 április negyediké, azonban történelmi nevezetességre emelkedett: ez volt a régi Magyarország utolsó, s a teljesen felszabadult, új Magyarország első napja.

Ami a két időpont közé esett, arról — a tudomány és a publicisztika nyomait követve — sokat olvashattunk: Tanulmányok, cikkek, monográfiák, dokumentumok sorában mértük fel e pár száz nap alatt lezajlott történelmi változást. A kutatómunka, melynek immár magának is története van, számos lényegi összefüggést feltárt. Hovatovább jobban ismerjük e napok történetét, mint a kor sok egykori cselekvő részese, aki történetünk tárgyát, a történelmet csinálta, vagy akik által, maguk is beleágyazva e folyamba, a történelem történt. Bizonyos, ami napjaink szempontjából a lényegget illeti, ahogy távolodunk e 240 naptól, éppúgy közelebb is kerülünk hozzá.

A kutató, ki a hétköznapok történéseiből olvasztja ki, gyúrja, formálja, absztrahálja mondanivalóját, nem egyszer érzi, hogy tárgya, mondanivalója, a történelem, az alkotás folyamatában nemcsak egyszerűbbé, világosabbá, egyértelműbbé vált, hanem szegényebb is lett. Elveszttek, elhulltak belőle az emberi élet időbeli keretét adó, drámai egyszerűségükben teljességgel alig visszaidézhető, egykor élettel teli, az utókor számára sziklavá merevült vagy végleges kövesedés előtt álló, sok mindent érttető hétköznapok.

Úgy látszik, Karsai Elek és M. Somlyai Magda e kötetében éppen arra szánta el magát, hogy a felszabadulás ünnepére a történelemből legalább részben visszahozza, visszaidézzék ezeket a hétköznapokat.

„Nagyon emlékezetes nap marad számomra 1944. szeptember 24-e. Akkor jöttek be az oroszok. Itt a pécskai úton. Egy katona hajtotta a kocsit, és egy szovjet tiszt ült rajta. Az út alá volt aknázva. Mi ott kiabáltunk, meg voltunk ijedve, hogy felrobbannak.

De ők átjöttek elsőnek, ott, az aknazáron keresztül. Sokan álltunk ott kinn a sarkon. A tiszt felemelte kezét, oszt kiabált, hogy »brate, brate, ne bojsze«, ne féljetek. Aztán behívtak bennünket a községházára, és ki a reptérre ment, ahova kellett ember, társadalmi munkába. Én bekerültem a raktárba, vagyis a malomba. Ott tárolták a lisztet, búzát, onnan vitték szíjjel.”

Íme, ilyen volt az első nap, ahogy az emlékezés az egykori feszültségeket, bizonytalanságot feloldva, itt-ott stilizálva, de a lényegét el nem hallgatva, megidézi.

Egyszerű történetről emlékezik egy másik szemtanú is: „Itt nem volt baja senkinek se az égvilágon, már civilnek. A katonákból pusztultak el úgy, amint szokás is. Volt azután az is, hogyha nem állt meg valaki, akkor meglőtték, de ha megállt és intett, hogy én civil vagyok, akkor már nem volt semmi baj.”

Hétköznapiakat ílnének az emlékezők és a dokumentumok is, amelyekre Karsai Elek és M. Somlyai Mária kötetüket alapozták. A szerkesztők 19 levéltár közel 250 ezer irata közül válogathattak. Rendelkezésre álltak egykorú, eddig közre nem adott iratok, visszaemlékezések, számos kiadott anyag, dokumentum, visszaillesztés, értékelés, egyszóval igen sokrétű, nagyon gazdag alapanyag.

Ebből választották ki s adták közre, láthatólag elsősorban népszerűsítő jelleggel, a mondanivaló megértését elősegítő értékes magvarázataikkal egyetemben, a publikálásra szánt dokumentumokat: az eddig említettek mellett a legkülönfélébb jelentéseket, feljegyzéseket, jegyzőkönyveket, röplapokat, rádió-, sajtó- és dobolási anyagokat, ítéletet, halottjelentést stb. A jó 28 éves munkát gazdag korabeli képanyag színezi, s különböző értékű – nem egyszer gyenge kivitelű – faksimilék sora egészíti ki.

A kötet szerkesztő irányelvét a front mozgása adja. Szerzői így akarták egyrészt „tettenérni” az „indulást”, megféléjük szerint „a népi demokratikus átalakulás első, egész további fejlődésünket előlntő kezdeti mozzanatait”, másrészt, „követve az események rendjét” párhuzamosan ábrázolni „az új Magyarország kibontakozását és a régi Magyarország szükségyszerűen bukáshoz vezető útját”.

Ez, egyébként szinte önként adódó elvből, a frontvonal nyomon követéséből következik, hogy az ország keleti felének elsősorban felszabadulás utáni, míg a nyugati országrészek történetének felszabadulás előtti rajza válik gazdagabbá, árnyaltabbá. Sőt a nyugati részek felszabadulás utáni életének krónikájára már csak egészen hézagosan, csak néhány villanásszerű utalásban kerülhet sor.

E szerkesztési elv, bárha vannak gyengéi, nem hibáztatható, mivel a kötet szerzői – mint említettük – bevallottan az indulás pillanatát akarták „tettenérni”, tágabb értelemben azt a módot s azt a pillanatot, ahogyan és amikor a felszabadítás megérkezett, ahogyan és amikor az emberekben a felszabadulás megindult, ahogyan és amikor a forradalom sokan észre sem vették – történelemformáló munkába kezdett.

Bármiről szóljon tehát a szerzők magvarázata, bármiről is tegyenek tanúságot a dokumentumok, mindenkor a bontakozó, új Magyarország e három, elkülöníthető, esetenként a valóságban is elkülönült, egyben feloldhatatlan szerves egységet alkotó, nagy – emberi sorsokat ütköztető, tudatos és ösztönös emberi cselekvésben tárgyiasuló – eseménye a történelmi főszereplő. És a háború, amely mindegyikért együttesen előre nyújtotta be a számlát.

Nincs helyünk, de nem is lehet feladatunk, hogy e kölcsönható tényezőket külön-külön és együttesen is szemléltsük – ezt túlnyomórészt sikerrel teszi meg maga a kötet. Ehelyütt inkább néhány részkérdést érintenénk, a teljesség igénye nélkül, de figyelemmel egyes forrásokra, kezelésükre s a kötet újlonságaira.

Kétségtelen, hogy a kötet legértékesebb részét az eddig kiadatlan, először itt publikált levéltári dokumentum- és egyéb emlékanyag képezi. A fentebb említett eredeti szemléleten, szerzőik értékes, értelmező útmutatásain, az érdekes, mondanivalóhoz illő képanyagon kívül tulajdonképpen ezt kell, egyéb értékek mellett is, külön kiemelnünk.

Mígis, igazságtalanok volnánk, ha a kötet már ismert forrásanyagát az újonnan közreadottaktól mereven elválasztanánk, mivel a kötet az eredeti és ismert forrásokkal együtt, így egész. De bizonyos értelemben új életre kapnak, éppen a kötet jelzett, eredeti szemléletéből következően az olvasók, a kutatók által korábban részben vagy egészen már ismert különféle hír- és sajtóanyagok, jegyzőkönyvek s egyéb publikált dokumentumok is. Nem állíthatnánk természetesen, hogy a régi és az új anyag ötvözetében, ld. pl. a 14. fejezet címét), nem fordulnának elő zavaró momentumok, nem a legjobb értelemben vett rutinszerű megoldások. Mígis helytelen volna, ezekre helyezni a hangsúlyt, mivel a kötet egészére nem ezek a jellemzők.

A jellemző az, hogy a kötet s szerzői értő kalauzai és feltárói az évtizedek távlatából darabosságukban, esetlegességükben megszépülő és felemelő, de azért tudatunk vala-

mely mélyebb pontján ma is drámain eleven akkori hétköznapoknak. A jellemző az, hogy tudatosítják, vagy ismét tudatosítják, hogy az a 240 nap nemcsak a forradalom elindulását, nemcsak a felszabadulást-felszabadítást, hanem a háborút is jelentette. És megfordítható: nemcsak a háborút, nemcsak megcázódottatásokat, sőt ma, egy új formáció alapjainak lerakása után nem elsősorban ezt, hanem egy nemzet újjászületésének felemelő, tanulságokban rendkívül gazdag első napjait, hónapjait jelentette.

A háborúval, a nagypolitika eseményeivel indul a kötet, hogy majd a felszabadulást s ennek jegyében születő, kétséggel, gonddal és növekvő bizakodással teli hétköznapokat idézze. Az eltérő feltételektől függően más-más problémákat tárgyal a frontvonal előtti és utáni viszonylatokban. Ott a fasiszta kormányzat utolsó erőfeszítéseit, kapkodó intézkedéseit, a menekülők áradatait, hanyatló közállapotokat, széthulló közigazgatást, az egyszerű emberek megmaradásért folytatott küzdelmét s a „gyepű” nyugatra vonulását fényszórózza. Itt, a felszabadult területen ugyancsak gondokra villantja a fényt, az újjárendeződés gondjaira, az új honfoglalás nehézségeire, küzdelmeire, pártszervezésre, az új népi, hatalmi és végrehajtó szervek megalakulására, a közigazgatás és a közrend helyreállítására, a termelőmunka megindítására, a tulajdon- és birtokrenddel kapcsolatos első – főként helyi kezdeményű – intézkedésekre, egyezőval a népi demokrácia első alapköveinek lerakására.

Külön érdeme a kötetnek, hogy a felnőtt nemzedék által megélt egykori eseményeket, sikereket, győzelmeket, egyértelműen felemelő, megújító mozzanatok történeti esetlegességeikkel együtt adja. Ezáltal közelebb hozza, érthetőbbé, világosabbá teszi ezt azok számára is, akiknek ez a 240 nap életkoruk révén csak tanulmányokból megismert történelmi lecke.

Talán nem is kell hangsúlyozni, mennyire fontos feladat az, hogy az időközben felnőtt és felnövő ifjú nemzedék, mely azokat a napokat, a forradalmat, eredményeit meg nem harcolhatta, mert – mint örökséget – harc nélkül kapta, részleteket illetően is teljes képet kapjon a kezdetekről.

Erénye az is a kötetnek, hogy az ezt célzó munkálatokhoz hozzájárul.

De hozzá kell tennünk mindjárt, e pozitívum komoly negatívummal is párosul: a forrásjelölés sajnálatos következetlenségeivel, hiányaival, melyek esőkkentik a kötet hatóerejét. Arra gondolunk, hogy egyetlen szakkötet vagy népszerűítő munka sem áll csak önmagában, amennyiben minden mű – inspiratív ereje folytán, ha van ilyen, s megítélésünk szerint e kötetben ez is jelen van – további olvasásra, ismeretszerzésre, búvárkodásra serkent. Ha viszont egy munka, bármily mértékben is rendelkezik e tulajdonsággal, méltán kelt hiányérzetet az utalások, források, további eligazító útmutatások nem eléggé következetes, jórészt színező elemként való, néha meglehetősen kezeletése.

Elsősorban ebből a szempontból hiányoljuk tehát, hogy általában elmaradnak a levéltári jelzetek, gyakorta hiányzik a dokumentumokról az aláírás, a dátum – egy-egy eseményre vonatkozó pontosabb időbeli meghatározás; hogy a visszaemlékezőknek, kivéve az ismert történelmi szereplőket, – nagyon sokszor csak a pusztá nevét közlik – minden további információ nélkül.

Pedig esetenként feltétlen kíváncznék a dokumentumokhoz, szereplőkhöz, helyhez, eseményhez bizonyos további felvilágosítás. (Csak példaként említjük: utalni lehetett volna, a felkiáltójelel helyett, arra, hogy Csorna akkor a soproni Postaigazgatóság-hoz tartozott; hogy az első napokban a fejadag biztosítására való törekvés, másutt a szerzők is elmondják, nem volt teljesen reménytelen; hogy a 71. oldalon a helyi igazgatás spontán hadikommunistikus törekvéséről, a 256. oldalon pedig egy helyütt nem egyszerű államosítási törekvésről, hanem a kor viszonyaiban leledző csoporttulajdon-képzésről van szó – jóllehet átmeneti jelleggel.)

Akár szerzői, akár kiadói sietség folytán keletkeztek bizonyos egyenetlenségek. Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy ezáltal, akarva, akaratlan, a mondanivaló továbbgyűrűzésének, akár az ismeretszerzés, akár a kutatás szintjén jelentkezzék is az, további komoly lehetőségei maradtak kiaknázatlanok.

És mégis – mellözve a további részleteket és olvasásra ajánlva a kötetet – Karsai Elek és M. Somlyai Magda új, közös könyvéről, egészét tekintve, hiányosságai ellenére is pozitív képet alkothatunk: érdemes, inspiratív munka. Fogatékosságai ellenére is értékes és eredményes kezdeményezés; az egykori hétköznapok megidézése révén hozza még közelebb jelenünk tegnapelőttjét.

SZAKÁCS SÁNDOR

PINTÉR ISTVÁN:

MAGYAR KOMMUNISTÁK A HITLER-ELLENES NEMZETI EGYSÉGÉRT 1941 JÚNIUS—1944 MÁRCIUS

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 326 l.)

Háborúk emberöltőkre eldönthetik nemzetek sorsát. Pintér István munkájában választ kereshetünk a XX. század egyik legfontosabb magyar kérdésére: mi a magyarázata hazánk története alakulásának a második világháború folyamán. Szerencsés dolog, hogy a korszak és a téma több részkérdésével foglalkozó értékes tanulmány szerzője, a tárgy alapos és ismert kutatója vállalkozott nemzeti történetünk e sorsdöntő éveinek a kommunista párt, az antihitlerista erők küzdelmeinek ábrázolására.

A monográfia négy fejezetben tárgyalja a Szovjetunió megtámadásától Magyarországot német megszállásáig terjedő időszakot. A munka erényei elsősorban a szerzőnek saját, a források sok tekintetben új és széles körében folytatott önálló kutatásaiban gyökereznek. Az illegális kommunista párt aktív harcosainak visszaemlékezései mellett feldolgozza az egykori Belügyminisztérium közbiztonsági osztályának és a Szociáldemokrata Párt titkárságának a Párttörténeti Intézet Archívumában őrzött iratait, a Vezérkari Főnök különbíróságának részben a Hadtörténelmi Intézetben, részben a Párttörténeti Intézet Archívumában gondozott iratanyagát. Bevonta kutatásainak körébe a Széchenyi Könyvtár kéziratárában fekvő Bajcsy-Zsilinszky Endre hagyatékot is. A munkásosztály és a parasztság mozgalmának kutatásánál a statisztikai anyagon kívül először ő aknázza ki az Országos Levéltár – ebből a szempontból is gazdag – iparvállalati anyagát és a Földművelésügyi Minisztérium ilyen vonatkozású fondjait.

A kommunista párt tevékenysége azért rajzolódik ki világosabban Pintér tanulmányában, mert nemcsak ellenfeleit, de lehetséges partnereit, az ellenzéki pártok tevékenységét is sokoldalúan ábrázolja. Történeti irodalmunkban először itt találkozunk az ellenforradalmi rendszer ellenzékének rendszeres leírásával. A magyar legális oppozíció politikájának ábrázolása mellett megismerjük mindazokat a tényezőket, amelyek ezeket a politikai erőket az ellenforradalmi rendszerhez kötötték. A második világháború idejére a Horthy-rendszer ezen a téren is elvégezte munkáját. Bajcsy-Zsilinszky Endre, a kisgazdapárt legjelentősebb vezetője – saját pártján belül ellenzékben volt, tulajdonképpen elszigetelt helyzetben. A Szociáldemokrata Párt jobboldali vezetői pedig saját pártjuk munkásellenzéke kritikájának elhallgatása céljából a Belügyminisztériumhoz fordultak. Ezt az ellenzékét nem lehet a polgári demokráciák mértékével mérni. Ezek a pártok az ellenforradalmi rendszer saját képeire formált ellenzékét képezték. Pintér a magyar ellenzék realitás ábrázolásával is meggyőz arról, hogy a háborús rendszer megdöntéséért küzdő erők következetes vezetője csak a Kommunista Párt lehetett.

A szerző a Kommunista Párt tevékenységét a munkásmozgalmon belül is a korábbinál szélesebb keretek között tárja fel. Pintér nemcsak a Szociáldemokrata Párt vezetőségének soraiban kíséri figyelemmel a baloldali tevékenységét, de ismerteti a párttagság állandóan megnyilvánuló – ámbrár különböző intenzitású és indítékú – bírálatát is. Pintér ezen a téren is úttörő munkát végzett. Először tett kísérletet a vidéki munkásmozgalom, az egész ország munkásmozgalmának ábrázolására. Anélkül, hogy egy pillanatra is lebecsülnénk a magyar munkásmozgalomban a budapesti mozgalmak centrális és döntő jelentőségét, érdemes felfigyelni Pintér kezdeményezésére. A történeti munkákban eddig megnyilvánuló egyoldalú Budapest-centrizmussal szemben e könyv számos adata bizonyítja, hogy még a háborús viszonyok között is milyen erős volt a magyar vidéki városok munkásmozgalma és nemcsak az iparvidékek városában. Ezeknek a városi munkásotthonoknak már közvetlen tartalmát képezte a környező falvak szegény-parasztsága. A munkásmozgalom és a szegényparasztság mozgalmi kapcsolatainak kutatásánál a vidéki városok szerepének vizsgálata a Horthy-korszakban még történészeinkre váró feladat. Ha figyelembe vesszük, hogy vidéken a fővárosnál is súlyosabb terror nehezedett a munkásszervezetekre, még nyilvánvalóbbá válik, hogy az ellenforradalmi korszakban is milyen mély gyökerei voltak a magyar népben a szocialista munkásmozgalomnak.

A tanulmány a Kommunista Párt tevékenységének feltételeit a munkásosztály soraiban belül nemcsak szélességében, de mélységében is alapos vizsgálat alá veszi. Figyelemreméltóak azok az adatok, melyeket a szervezett munkások számának 1936 és 1942 között történt visszaeséséről ismertet. Ezt a jelenséget a második világháború előkészítésével párhuzamosan növekvő terror viszonyai között a szociáldemokrata politikából való

kiábrándulás magyarázhatja. A KMP ezt a kiábrándulást nem használhatta eléggé ki, mert a rendőri üldözés mellett akadályozta ebben főleg 1938 és 1940 között a nyilas demagógia terjedése is. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a második világháború előkészítése nemcsak némi gazdasági konjunktúrát teremtett, de ugyanakkor a háború kezdetétől kiépítette a kormány az ún. hadiüzemi rendszert, melynek során a magyar gyárak katonai felügyelet alatt szinte a kényszermunka börtöneivé váltak. A tanulmány egyik legfontosabb érdeme, hogy e viszonyok ábrázolása mellett is meggyőzően mutatja meg, hogyan tudott mégis a párt újjászervezésének meggyorsítása (1941 január) után, meglepő rövid idő alatt jelentős politikai tényezővé válni. Itt most ennek az időszaknak csak egy problémáját, a Béképart megalakításának kérdését szeretnénk kiemelni.

A KMP elért eredményeinek mértékét a háború kezdetén úgy lehetne meghatározni, hogy az illegális párt az intenzív szervezés tizenöt hónapja alatt (1942 tavaszáig) a legális munkásszervezetekben döntő befolyásra tett szert. Felmerült akkor a kérdés, hogyan tovább? Hogyan lehet eljutni az üzemi munkások nagyobb tömegeihez? A párt szervezési sorrendje: először a legális munkásszervezetek meghódítása, — feletlenül helyesnek bizonyult. A legális munkásszervezetekben elért siker feltétele volt az üzemi munkások között végzendő szélesebb körű politikai szervező munkának. A párt vezetése ilyen körülmények között fontos határozatokat hozott. Úgy vélem, a Béképart megalakulása körül folyó vita leplezte el eddig, hogy a pártvezetés háború alatt hozott elhatározásai közül nem a Béképart megszervezése, hanem ezek az 1942 elejei döntések voltak igazán sorsdöntőek.

A Béképart létrehozásának szervezeti tartalma tulajdonképpen az ún. kettős illegalitás megteremtése volt, vagyis az a törekvés, hogy a hortysta üldözött szervezet is megtévesszék, „meggyőzzék” arról, hogy nincs kommunista párt. Ilyen konspirációs viszonyok között, „a kettős rejtés” állapotában dolgozott a KMP 1936-tól 1942 januárjáig. Ezen időszak alatt a párt neve alatt semmiféle kiadvány nem került nyilvánosságra. 1942 február elején jelent meg — 1936 után először — a párt egy röpirata, amely alatt a KMP aláírása szerepel. Majd megjelent a KMP fejlécével a párt illegális lapja, a Szabad Nép. Ez felfedte ország-világ előtt, hogy a KMP létezik. Ha jogos kérdések merülhetnek fel a Béképart megszervezésével kapcsolatban, azt hiszem, jogos az a kérdés is, helyes volt-e feladni a „kettős rejtés” előnyeit 1942 tavaszán, ha 1943 nyarán sokkalta nehezebb viszonyok között kellett megkísérelni az ahhoz való visszatérést?

Pintér nem teszi fel ezt a kérdést, de igenlően válaszol rá. Meggyőzően ábrázolja azt a bonyolult helyzetet, amelybe 1942 első hónapjaiban került a Kommunista Magyarországi Pártja. Ennek a helyzetnek és az ennek alapján hozott párhatározatoknak a megítélése — véleményem szerint — mégis további megfontolásokat igényel. Itt most nincs alkalomunk ennek a helyzetnek a részletes elemzésére, de a pártvezetés döntéseinek megítéléséhez mégis utaltnak kell a 2. magyar hadsereg frontra küldését eldöntő 1942 januári német — magyar tárgyalásokra, a KMP-nek a legális partnereivel kialakult vitájára az antifasiszta politika erőteljesebb folytatásának kérdéseiről és harmadsorban az adott nemzetközi helyzetre.

1942 tavaszára nemcsak a KMP erősödött meg, nemcsak kormányválság volt Magyarországon. A moszkvai csata után legalább az nyilvánvalóvá lett, hogy a német villámháborús tervek a Szovjetunió ellen összeomlottak. A németek nyári offenzívája még csak lehetőség volt. 1942 tavaszán ki tudhatta, hogy a háború még három évig húzódik? A KMP hazai vezetői a realitáshoz képest kedvezőnek ítélték a háború menetének alakulását. Ugyanakkor szaporodtak a jelek a német fasiszták és magyar csatlósáik újabb háborús erőfeszítéseiről a Szovjetunió ellen. Maradhatott-e a tevékenység adott fókán a kommunista párt, mikor úgy vélte, hogy talán az utolsó háborús összecsapások során, amelyek csak az antifasiszta koalíció győzelmét hozhatják, áldozatos és végzetes kalandba viszik a magyar népet a német fasiszták, a vesztesek oldalán?

Ha ezt meg akarta akadályozni a párt ha erőteljesebb antifasiszta függetlenségi politikával meg akarta hiúsítani a németek fientaküldését, meggósítania kellett a munkástömegeket politikája mögött.

Ma már nem könnyű felmérni, milyen nehéz volt akkor az osztálytudatos munkások körében is megértetni, hogy nem a proletárdiktatúráért való harc a közvetlen feladat, hanem a háborús politika, a németbarát politika elleni küzdelem, és ennek érdekében az ország függetlensége védelmében az összefogás minden erre kész társadalmi erővel. A magyar munkáosztály legöntudatosabb, legharcra készebb elemeit 1941-ben csak a kommunisták győzhették meg arról, hogy ez a politika nem az internacionalizmus elárulásának vagy a szociáldemokraták hagyományos csztályegytműködésének politikája, és ugyanakkor csak a munkásokkal együtt élő és küzdő kommunisták léphettek fel sikeresen a munkáosztály soraiban a nyilasokkal szemben, akik német

zoldban, szociális demagógiával próbálták szembefordítani a munkásosztályt a nemzeti érdekekkel. A magyar értelmiség legjobbjában 1941-ben kezdett terjedni a felismerés, hogy a nemzet megmentését szolgáló igazi nemzeti egységhez csak a kommunisták tudják kötni a magyar munkásosztályt. E feladat teljesítéséhez az adott viszonyok között szükségesnek látszott a kettős illegális feladása. A párt politikáját magyarázó röpiratok alá oda kellett írni a párt nevét. *A kommunista párt csak a saját zászlaja alatt kísérhette meg új nemzeti függetlenségi politikája mögé felsorakoztatni a munkás tömegeket és ennek segítségével balra tolni a függetlenségi frontot.* A történeti köztudatban ma még nem eléggé él a KMP e heroikus elhatározásának a jelentősége. A párt, a nyílt fellépés minden kockázatával, meg akarta kísérlni, hogy megállítsa az országot a háború lejtőjén.

A nyílt fellépés viszont megkönnyítette, hogy az uralkodó körök a pártra a súlyos csapatok sorozatát mérjék.

Alig két hónappal az első röpiratok, a Szabad Nép megjelenése után, kezdődtek meg a tömeges letartóztatások. A kétszázézer magyar frontra küldésének megakadályozása érdekében – szinte párhuzamosan a 2. magyar hadsereg szervezésével – ötszáz kommunista „esett el” a belső fronton. Pintér alapján helyesen értékeli az eseményeket és a párt helyzetét – 1942 nyarától 1943 nyaráig –, azonban az ezen időszakot tárgyaló fejezetek címei mégsem fejezik ki hűen sem a történeti eseményeket, sem a fejezetek tartalmát. E két középső fejezet címe: „A függetlenségi mozgalom átmeneti megtorpanása. Erőfeszítések a KMP és a függetlenségi mozgalom újjászervezésére.” – „A KMP harca a rendszermentő politika felszámolásáért, a nemzeti erők tömörítéséért, az azonnali különbékéért.” A fogalmazások azt a benyomást kelthetik az olvasóban, hogy 1942-ben és 1943 első felében csupán a párt átmeneti megtorpanásáról volt szó. Elsikkad a pártot és a magyar munkásmozgalmat ebben az időszakban érő súlyos csapatás, az a mély válság, amely 1942 tavaszától 1943 nyaráig tartott. Pintér munkájának adatai bizonyítják, hogy a megtorlás ilyen méreteiről beszélhetünk.

Ha összegezzük könyvének idevonatkozó adatait (14., 103., 104., 107. l.), kiderül, hogy már 1941-től 1942 tavaszáig 1400 kommunistát és baloldali szociáldemokratát tartóztattak le vagy hurcoltak el büntető századokba. Az említett, ötszáz embert érintő, 1942 április végén kezdődő letartóztatások (106. l.) már ezért is súlyosan hatottak a felfelé ívelő magyar munkás- és antifasiszta mozgalomra. Ez a csapatás a magyar forradalmi mozgalom centrumát érte. A kommunista párt öttagú Központi Bizottságának három tagja, majdnem az egész budapesti vezetőség és újszólólván a párt valamennyi helyi szervezetének tagjai a horthysta nyomozó szervek kezeibe kerültek. Alig egy év alatt tehát 1900 embert veszített a magyar forradalmi mozgalom. De még nem vettük figyelembe a háború kitéréséket internált régi kommunisták számát és a Délvidéken letartóztatott kommunistákat. Ezekről ugyanis nincsenek pontos számadataink, de bizonyára nem túlzunk, ha velük újabb több mint kétszáz kommunista elvezetését vesszük figyelembe. De ez még mindig nem minden. A tavaszi nyári megtorló intézkedések ószi kiterjedtek a vidéki legális munkásszervezetekre. 1942 végére a rendőrségi csapatok és a katonai beszállások többszáz vidéki szociáldemokrata pártszervezetet likvidáltak (111. l.). A párt megmaradt vezető magja ilyen körülmények között is hősi erőfeszítéseket tett a KMP újjászervezésére. Mikor ezt a munkát elkezdték, az egész országban csak 10–12 kommunistával tudták felvenni újra a kapcsolatot. (*Kádár János: A Kommunisták Magyarországi Pártja feloszlata körülményeinek és a Békepárt munkájának néhány kérdéséről. Párttörténeti Közlemények, 1956. 3. sz. 20. l.*) Rövid idő alatt az illegális pártnak nyomdája volt s kiépítették újból az első szervezeteket, mikor 1943 tavaszán az újjászervező munka kezdetén 222 kommunistát vettek őrizetbe a nyomozó szervek. Ez volt a kritikus pont a párt életében.

Ez a súlyos helyzet akkor alakult ki, mikor 1943 elejére döntő fordulat következett be a második világháború menetében. A Sztálingrádnál elszenvedett német vereség, a 2. magyar hadsereg pusztulásának, a Kállay-kormány egész háborús politikája csődjének hatását tetézte, hogy 1943-ra az országban az élelmezési és fogyasztási cikkekkel való ellátás rohamosan romlani kezdett, süllyedt a dolgozók életszínvonala, és nyomában bérmozgalmak kezdődtek az üzemekben. A nyilasmozgalom – saját adatai szerint – 1943-ra elvesztette tagságának kétharmadát.

Ily módon a második világháború során, annak döntő, 1943-as esztendejében egy sajátos, tragikus fáziseltolódás alakult ki Magyarországon az antifasiszta harc erősödésének objektív lehetősége és az antifasiszta front vezető erejének az erre az időre bekövetkezett súlyos gyengülése következtében. A Békepárt megalakítása csak kísérlet volt ennek az ellentmondásnak a feloldására. Azért foglalkoztunk részletesebben – a tárgyalt munka adataira

támaszkodva -- a határozatot megelőző helyzettel, mert csak ennek a küzdelmes (1942 tavaszától 1943 tavaszáig terjedő) évnek a reális felmérése lehet a határozat értékelésének az alapja. Ha az egy éve tartó szervezeti válság után a Kommunista Internacionálé váratlan, 1943 májusi határozatát az Internacionálé feloszlásáról — mint *vértanú konspirációs lehetőséget* — nem kísérli meg a párt hazai vezetése felhasználni a magyar kommunista párt feloszlásáról szóló hír elterjesztésére és ezzel a horthysta üldözőszervek megtévesztésére, a sorai rendezéséhez szükséges időnyerésre — ez talán hiba lett volna. Minden bizonnyal nem minden elemében volt helyes a KMP vezetőinek ez a manővere. De ha nem érte el hatását, ennek okait — meggyőződésem szerint — nem elsősorban a határozatban, hanem a határozatot kiváltó helyzetben kell keresni. A Magyar Kommunista Párt vezetésének 1945-ös határozatai a KMP 1943-as tevékenységéről több mint egy évtizedig voltak alapjai a Békepárttal kapcsolatos minden értékelésnek. Ezek a határozatok — amelyeknek tényleges motívumai felől ma már alig lehet kétségünk — elsősorban az okot cserélik fel a következménnyel. Nem a Békepárt megalakítása volt az oka a válságnak, hanem a válság volt az oka a Békepárt létrehozását kimondó határozatnak. Ezt a válságot nincs sem okunk, sem jogunk elhallgatni. Annál inkább, mert amikor a felszabadulást követő időszak vagy az ötvenes évek elejének a Békepárttal kapcsolatos értékelései a KMP hazai vezetése felelősségének növelése érdekében elhallgatták, vagy legalábbis elfedték ezt a válságot, az egész pártra hátrították azt a felelősséget, amely a reakciós Kállay-rendszer terheli, és így hosszú időn át akadályozták, hogy a magyar háborús kormányok szerepét a magyar nép sorsának alakulásában a maguk reális és teljes arányában felmérjük.

A Kállay-kormány politikájának szerves részét képezték terrorintézkedései. Pintér tanulmányának az is értéke, hogy bebizonyítja: a kormány nemcsak a munkásmozgalmat üldözte szisztematikusan. A rendszer a munkásmozgalmat balszárnya ellen 1942 tavaszán elkezdett megtorlásokat, amelyeket az egész év során folytatott, 1943 tavaszától a dolgozó tömegek ellen indított valóságos hadjáratát fejlesztette. Pintér munkája szinte új arculatát tárja fel a Kállay-kormánynak, mikor meggyőző és gazdag tényanyagot ismertet a kormányról erről a titkos háborúról. (A korabeli sajtóban csak ritkán olvashattunk letartóztatásokról, vagy a munkások és parasztok ellen alkalmazott tömeges megtorlásokról). A hadiüzemi rendszer mellett 1943 őszén 170 000 mezőgazdasági munkás került katonai vezetés alá (170. l.). A bányák területén a katonai parancsnokok által felállított börtönök már 1943 első felében megteltek (163. l.). A nagybányai Hungária Vegyiművekben a munkások ebédlőjét is fogdának rendezték be. Csupán 1943 augusztusában 2500 munkást irányítottak honvédelmi munka címén alacsonyabb bérek mellett a Weiss Manfréd Művek egyik üzemébe azzal a céllal, hogy letörjék a gvárban készülő bérmozgalmat (273. l.). 1943 őszén újabb négy büntető munkásszázadot állítottak fel a baloldali üzemi munkások részére (275. l.). Az előbb említett „fáziskülönbség” itt is megnyilvánul. A munkások és a parasztok ellen alkalmazott tömeges megtorlások nem feltétlenül fékeztek volna a háborús rendszer elleni ellenállás fejlődését — bizonyos feltételek mellett talán erősíthették volna azt. Minthogy azonban először megfosztották a tömegeket vezető erejüktől, a KMP-től, a Kállay-kormány a magyar nép ellen folytatott e „furesa” háborújával párhuzamos lavírozó politikája csak negatív irányban hathatott.

A „Kállay-kettős” (amit a szerző találón és következetesen rendszermentő politikának nevez) első jelei csak Sztálingrád és Voronyezs után észlelhetők, és csupán Mussolini bukása után válik a kormány határozott politikájává. Ezt az egész politikát tulajdonképpen a Horthy-rendszer háború alatti válsága első tünetének tekinthetjük. A magyar háborús rendszer első megingását — olyan körülmények között, mikor a kormány a németekkel, az ellenzék a kormánnyal nem tud szakítani — csak egy erős kommunista párt használhatta volna ki az ország javára. A KMP — 1942 tavaszától 1943 tavaszáig elszenvetett vereségei következtében — figyelembevétel a párt megelőző súlyos veszteségeit, az ellenforradalmi rendszer húszéves módszeres üldözésének hatását, valamint a dolgozó tömegekre az 1943 év folyamán kiterjesztett terror viszonyait, — ezt a lehetőséget nem tudta kihasználni, nem tudott az antifasiszta németellenes mozgalom 1943-ra megerősödni. Az osztályharc olyan kiélezett viszonyai között, mint a háború, a szervezeti, adminisztratív eszközök valóban különös jelentőségre emelkednek. *Egy olyan időszakban, amikor a KMP helyes politikai irányvonalat követett, a magyar uralkodó körök tevékenységének erre az oldalára és nyomában a párt szervezeti és konspirációs válságára azért szándékoztam fokozott figyelmet irányítani, mert ezek messzemenő hatásának vizsgálata még megoldandó feladat.* Kétségtelennek látszik, hogy az 1942–1943-as évek története határozta meg jelentős mértékben a magyar nép sorsának alakulását 1944-ben. A háború során az idővel való versenyfutásnak gyakran van döntő jelentősége. A fentieket figye-

lembe véve úgy tűnik: *a magyar nemzeti ellenállás az 1943. év során szenvedett idővesztéseget már nem hozhatta be a német megszállásig.* A Kállay-kormány rendszermentő politikája így válhatott az ország megmentése politikájának egyik legfőbb akadályává.

SZINAI MIKLÓS

A SZOCIALIZMUS ÚTJÁN

A FELSZABADULÁST KÖVETŐ NEGYEDSZÁZAD KRONOLÓGIÁJA

Szerkesztette Szabó Bálint

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 410 l.)

A kötetet lapozva, mindenekelőtt a vállalkozás nagyságát és a teljesítmény hasznosságát kell hangsúlyozni. A kötet összeállítói és szerkesztője nagy feladatra vállalkoztak, és igen értékes, hasznos kézikönyvvel örvendeztették meg a szakmabelieket és a szélesebb olvasóközönséget. A szocializmus útján című kötet sajátos műfajt képvisel; a felszabadulást követő negyedszázad kronológiáját adja az olvasó kezébe. A kötetet a Párttörténeti Intézet kabinetjének anyaggyűjtése alapján népes kollektíva állította össze; az eseménytárt Boros Ferenc, Boros József és Vértes Róbert, az adattári részt Boros Ferenc, Gál Lajos és Vértes Róbert, az illusztrációt Székely Gábor és Újlaki Péter, a kötet egészét Szabó Bálint szerkesztette és rendezte sajtó alá.

A több mint négyszáz oldalas kötet két főrészt tagozódik; az eseménynaptárra és az adattárra. Az eseménytörténeti rész 1944. szeptember 23-mal kezdődik: a Vörös Hadsereg előretolt egységei ekkor lépték át Battonyánál a magyar határt, megkezdődött az ország felszabadítása, a társadalom forradalmi átalakulása, a népi demokratikus rendszer kialakulása. Az adattár utolsó adata 1968. december 27–29.: a KISz KB ülése, Kádár János levele a KISz KB-hoz a magyar kommunista ifjúsági mozgalom 50. évfordulóján. Van valami jelképes, valami közös ebben a két adatban: mindkettő jövőbe mutató; az egyik az új élet születésének pillanatát jelzi, a másik a fiatal generáció politikai tevékenységét, a megtett történelmi út számbavételét, a forradalmi örökség vállalását és továbbvitelének igényét az ifjú nemzedék részéről.

A kötet szerzői — a műfaj jellegéből következően — csupán arra vállalkozhattak, hogy azokat a legfontosabb eseményeket, tényeket felsorakoztassák, amelyek 1944 szeptemberétől 1968 december végéig történtek, s amelyek Magyarország legújabbkori történetének vázát alkotják, — anélkül, hogy a történések hátterét, a történeti folyamatok összefüggéseit megmutatnák. Értékes és nélkülözhetetlen ez az eseménytörténet és adattár; igen hasznos mind az oktató pedagógus és propagandista mind a kutató történész számára is, hiszen nemcsak adatokat közöl, hanem útmutatást is ad: hol van szükség további kutatásokra.

25 év eseménytörténetének felvázolása a legjobb szándék és a legkörülményesebb alaposág ellenére is sok hibaforrást és buktatót rejt magában. Úgy tűnik azonban, hogy a szerzők és a szerkesztő a kronológiai anyag feldolgozása során maximális adathűségre törekedtek. Az eseménynaptárhoz és az adattárhoz nagy forrásanyagot dolgoztak fel, s az adatokat a Hivatalos Közlönnyel és a korabeli jegyzőkönyvekkel is összevetve ellenőrizték.

Az eseménynaptár — időrendben — a legfontosabb belpolitikai, gazdasági, kulturális, valamint diplomáciai eseményeket tartalmazza. A nemzetközi életnek — mint a kötet bevezetőjében olvashatjuk — „csak kiemelkedő, országunk fejlődésével szorosan összefüggő történéseit” vették fel a kronológiába. Úgy érezzük, hogy 1948-ig sokkal jobban sikerült a nemzetközi és a magyarországi eseményeket összekapcsolni és a magyar fejlődés eseménytörténetét szinte „beleégyezni” a nemzetközi összefüggésekbe, érzékeltetve azok hatását a magyarországi történésekre. Ez az összefüggés és kapcsolat 1949–1955 között már közel sem olyan kölesönös. Újra felvillan és szinkronba kerül 1956–1957 eseménytörténetében, de ezt követően ismét veszít erejéből.

Kétségtelen, hogy az eseménynaptárban található — jelentőségét tekintve — másod-, sőt harmadrangú adatok is; ugyanakkor hiányoznak olyanok, amelyeket talán szükséges lett volna bevenni. Sokkal fontosabbnak találjuk azonban hangsúlyozni a kronológiának azt az érdemét, hogy jól érzékelteti a 25 éves fejlődés csomópontjait, szakaszait, eredményeit és ellentmondásait. Az olvasó képet kap a 25 esztendő adatain

keresztül az egész időszakról, kirajzolódik előtte a 25 éves fejlődés keresztmetszete, a forradalom kibontakozása és győzelme, az építőmunka megindulása, az elért eredmények nagyszerűsége. Külön érdemének tartjuk, hogy a kötet nem kerüli meg a kényes kérdéseket sem, feltünteti és értékelte azt is, hogy az eredmények mellett hibák is jelentkeztek. Az események jellege a különböző szakaszokban változik, és ez kifejezi az életben történt változást, amit a kronológia jól érzékeltet. 1948-ig a politikai események dominálnak, 1948 és 1956 között növekszik a gazdasági-kulturális jellegű események száma, 1957 után szemmel láthatóan növekszik a külpolitikai történések adatainak aránya.

Persze vannak a kötetben következetlenségek. Lehetett és kellett volna az egyes közléseket még adatszerűbbé tenni, csökkentve a leíró jelleg arányát, ahogy ez pl. az 1945-ös országgyűlési választásoknál (31. l.) vagy az 1946-os ÜB választásoknál (37. l.) stb. történt. Egyes közlések túl általánosak, keveset mondanak a történések tartalmáról. Ilyen többek között azon szervezetek kongresszusainak — minden kommentár nélkül — pusztá megemlítése, amelyek az adattárban nem szerepelnek; így a FÉKOSz 1947 márciusi kongresszusa, a nyomdász kongresszus (1947 január), az UFOSz kongresszus, (1946 szeptember), a bányász kongresszus (1945 május) esetében. Egy-két mondattal kommentálni lehetett volna ezek jelentőségét, ismertetni az elfogadott határozatokat. Több helyen megszűnik az adatok között a folyamatosság. Pl.: 1956. június 30-án a belügyminiszter betiltotta a Petőfi-Kör működését. Pár oldallal később arról olvashatunk, hogy szeptember 19-én vitát rendeznek a Petőfi Körben a volt népi kollégiumok nevelési tapasztalatairól. A különböző szervezetek nevét néhol rövidítve, másutt teljesen kiírva közlik. Jó lett volna a kötet elejére vagy végére egy rövidítésjegyzék. Az adatközlést úgy igyekeztek megoldani, hogy a közlésben a lehetőségekhez képest az értékelés is bennefoglaltassék, ezt azonban nem elég következetesen alkalmazták. 1945–1948 között a személyeknél rendszerint feltüntették a pártállást és a foglalkozást, de nem mindenütt. Több esetben csak az első előfordulásnál, más esetekben azonban rendszeresen közlik az adatokat. Mivel kézikönyvről van szó, szükséges lett volna az ilyen adatok teljes és következetes közlése.

A kötet második része az adattár. Lényegesen kisebb terjedelmű az eseménynaptárnál, jelentőségét, értékét tekintve azonban felülmúlja azt. Az adattár a legértékesebb része a kötetnek. Első része az ország nagyobb helységeinek felszabadulási időpontját közli (4 lapon). A második rész a párt- és tömegszervezeti kongresszusok és konferenciák napirendjét, határozatait és a központi vezető szervek összetételét és tagjainak névsorát tartalmazza. 1948-ig megtaláljuk a koalíciós pártok és a különböző ifjúsági szervezetek kongresszusainak és vezetőtestületeinek, a koalíciós pártok nagyválasztmányainak határozatait és személyi összetételét is. Látszólag száraz adatok, egészében mégis hallatlanul érdekes olvasmány, szinte megelevenedő, élő történelem. Ugyanez vonatkozik az adattár harmadik részére, amely a központi államhatalmi és államigazgatási szervek személyi összetételének alakulását vizsgálja: az Ideiglenes Nemzetgyűlés összetételét és vezető szerveit, az országgyűlések, a Nemzeti Főtanács, a köztársasági elnökök, az Elnöki Tanács tisztségviselőit, az Ideiglenes Kormánytól a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányig a Magyar Népköztársaság kormányainak tagjait. Ki kell emelni a precíz adatközlést, amely nagy körültekintést és gondosságot igényelt, a rendkívüli nagy adat- és anyaggazdagságot és az összeállítás egyedülálló értékét.

A kötet végül Magyarország diplomáciai kapcsolatainak fejlődését tekinti át 1945-től 1968-ig. A munkának ez a része teljesen újszerű; rövid, évszámokra, nevekre épülő diplomácia-eseménytörténet. Megnevezi azokat az országokat, amelyekkel diplomáciai kapcsolatot létesítettünk, feltünteti a diplomáciai kapcsolat felvételének időpontját, a kapcsolat szintjét, közli a külképviselet vezető munkatársainak névsorát, megbízatásuk időtartamát. Ez a rövid adatszerű összegezés a Magyar Népköztársaság diplomáciai kapcsolatairól hézagpótló. Tükrözi külkapcsolataink fejlődését: különösen az 1956 utáni fejlődés szembeötlő.

A kötetet szép illusztrációk színezik. Az igényes külső és a gondos tipográfiai munka az Akadémiai Kiadó munkáját dicséri; hasznos és értékes munkát jelentett meg felszabadulásunk negyedszázados évfordulójára, amely jó keresztmetszetét adja az elmúlt 25 év történetének. Nélkülözhetetlen kiadványnak fog bizonyulni.

SZAKÁCS KÁLMÁN

A MI NEGYEDSZÁZADUNK

(A bevezetőt írta és a képeket válogatta: R. Sánta Ilona. A képdalakat összeállította és a kísérőszöveget írta: Rényi Péter.)

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1970. 420 l.)

Az előttünk fekvő 50 éves könyv műfaja nehezen meghatározható. Formáját tekintve évfordulós képes album, de megírásának módja, a képek válogatása, az ellentmondásos és győztes kor bemutatása egyúttal riporttá, a szó nemes értelmében vett agitációs írássá teszi a könyvet. Fejtegetései politikai esszéirodalmunknak, őszinte, elfogultságtól mentes szemlélete pedig legújabbkori történetírásunknak nagy nyeresége. Mivel az elmúlt 25 esztendő eseményeit számos kiadvány megőrökíti, s a szövegben foglalt megállapításokkal és értékelésekkel egyetértünk, eltekinthetünk az ismertetések szokásos tartalmi kivonata, eredmények, következtetések — tagolásától. Ugyanakkor a Sánta Rényi által kialakított sajátos műfaj, a képek margójára jegyzett aforizmák a recenziót is feljogosítják szelvényzetek készítésére.

Egy kétíves bevezetőtől és a mintegy négy ívet kitevő képalírásoktól, egy-egy képcsoport mondanivalóját röviden jellemző szövegektől az olvasó eleve nem vár többet, mint felsorolást, legfeljebb némi emlékeztető utalást. Sánta Ilona azonban a pedagógus, a jó stilisztá és a tapasztalt szerkesztő érzékével elvetette a kínálkozó rutinmegoldásokat. A rendelkezésre álló rövid terjedelmi keret megkönnyítette, hogy a lényeges mozzanatok kidomborítsa és ennek érdekében az évfordulós kiadványokban szinte közhelyszámba menő igazság újraismétlésétől eltekintsen, kötelezőnek elfogadott adatok felsorolását mellőzze. Ezek szerint a negyedszázad eseményeinek dátumai, a növekvő termelés adatai, a vezetésben történt személyi változások, valamint a pártdokumentumok ismertetése és kommentálása nem terhelik fölöslegesen a bevezetőt, nem terelik el a figyelmet a főkérdésekről.

Az egymásután szigorú rendben következő szűkszavú fejtegetések kielélt gondolatokat tartalmaznak. A pontos egyszerű mondatokban magyarázkodásra nincs hely, az általa érintett kérdésekben a szerző egyértelműen nyilatkozik. Frázisoktól mentes ábrázolásában tehát minden egyes jelzőnek súlya és értéke van. Lényegesen kisebb a képalírások szövegének terjedelme. Ezért, amennyivel ez korlátozottabb volt, annyival nehezebb feladat hárult a kísérőszövegek írójára, hogy a kívánt célt: a tárgyilagosság és pártosság párosítását, a tömegek szerepének és a különböző szintű vezetők tetteinek, jellemének megjelenítését elérje. Hosszabb tanulmányban van mód az álláspontokat magyarázó és bizonyító jegyzetek készítésére. Ezúttal azonban magában a szövegben kellett a tény, álláspontot ismertetni és az érveket is felsorakoztatni. Ez a megoldás készíthette a szerzőket arra, hogy messzemenő tárgyilagosságot tanúsítsanak. És éppen ez, a szigorú szerkezet, a bevezető tanulmány belső logikája, mértéktartó érvelése menti meg őket a bevezetőket és képismertetőket fenyegető leggyakoribb veszélytől: a személytelenségtől. A szerzők együttérzése a korral, rendíthetetlen igazságérzete és humánus gondolkodása, fényképeiknek e kötetben való megjelenítése nélkül is kijelöli helyüket emlékeztünkben,

Visszaemlékezés, vagy leírás jelen gyűjtemény? Ha a fejezetcímeket nézzük, az előbbinek tűnik. Versidézetek, vagy a korabeli jellemző jelszavak talán kevésbé az olvasó tájékoztatását, inkább a kortárs emlékezését szolgálják. József Attila, Ady idézett szavai, jóvendőléseik, — a későbbi beteljesedésük feletti örömmüket fejezik ki, Nazim Hikmet versével hazai tetteink világméretű jelentőségét. Az elmúlt negyedszázad költőinek verseiből vett sorokkal elmondjuk, hogy a hétköznapi eseményei hogyan váltak észrevétlenül történelmi hagyománnyá, a rájuk való emlékezés pedig nemzeti kultúránk szerves részévé (1945 tavaszáról a könyv „Es füstölt, sípolt, dohogott, Katogott, zúgott Magyarország” címmel ír; az államosítások megkezdéséről szóló fejezetet e sor vezeti be „hej, dönts a tőkét, ne siránkozz!” „Múltakról perelünk, nem igyekszünk óvni a jóvendőt” panaszolja az 1953–56-os idők problémáit elemző fejezet első mondata.)

A fotóknak is megvan az értelmezésben és az értékelésben a helyük. Mint Rényi írja: „... a fotó nem arcképe, hanem önarcképe a történelemnek: minden kor úgy fényképezi önmagát, ahogy önmagát látja.” Ezért a szerzőknek, ha izgalmas, hiteles és egyúttal értékelő történelmi körképet akartak készíteni, nem többre, de nem is kevesebbre kellett vállalkozniuk, mint amit tettek: „a közölt képeknél szigorúan ragaszkodtunk a dokumentálás elveihez: semmiféle utólagos „korrektúrát” nem végeztünk a fotóanyagban, mint ahogy nem hagytuk ki személyek képét, azért, mert negatív szerepet játszottak,

vagy mert a későbbi időkben módosult akkori értékelésük." Hozzátehetem: ugyanilyen higgadtan jártak el a „pozitív” és „negatív” szakaszok bemutatásával. Valamennyi szakaszt hasonló lengyeliségű kép mutat be. A történeti hitelesség megőrzésében döntő érdeme volt Lengyel Lajosnak, a tipográfia, a horító, a kötésterv és a montázsok tervezőjének. Ő, aki „a mi negyedszázadunkban” sok szép és jó kiadvány kivitelezését tervezte és szervezte, nyilván maga is visszaemlékezések szánta ezt a művet. (A műgond és a találó megoldások legalábbis erre engednek következtetni.)

Ez a tabló, a kor önarcképe — sikerült. Nemesak vállalnunk kell, hanem végsősoron bizakodással vállalhatjuk is. Győzők oldalán állva, azok időszakos vereségeit is bemutatni: óriási erőfeszítések, nagy teljesítmények idején az esetek keservét részvétellel kísérni: teljesítményeink láttán jogos önértetre nevelni és ez utóbbi feltételét a nacionalizmus elleni harcban megjelölni; egyes kérdések „kényességét” szókimondással megszüntetni, és az új rendszer születésének és meggyökeresedésének legfőbb kerékkötőjét saját hibáinkban megjelölni — igényes szerzőhöz méltó feladat. Témaválasztásuk, téma-felfogásuk nem bővíti új adatokkal ismereteinket. Az azonban, hogy kimondanak, megfogalmaznak tudott, de le nem írt igazságokat, a képek vitathatatlan tanulságával dokumentálják azokat — történetírásunk számára is példamutató. Sőt, megkönnyíti a következő történetírói generáció munkáját.

Újra és újra lapozva új összefüggések és új párhuzamok tűnnek szemünkbe. Hadd emlékeztessék a sok közül csak néhányra: Az első kislétszámú kommunista pártiskola hallgatói — és amikor ők beszélnek a következő években; Révai Józsefnek, egy marxista generáció nevelőjének, szenvedélyes propagandistájának a temetése, és mai fiatalok világkérdéseket feszegető vitái; az építés méreteinek szédületes növekedése, a pontonhídhoz vállán gerendát cipelő szovjet katonát ábrázoló kezdő képtől a toronyházak gépesített építésének dokumentálásáig; az 1945-ös és az 1957-es újjászületést ünneplő május elsejék a Szovjetunió hivatalos ünneplésének alkalmi és a szovjet hősök sírjait csendesen hűséggel ápoló emberek megemlékezései; a nagy politikai küzdelmeket eldöntő tüntetések és a küzdelmeket vezető politikusok szórakozása, futballmeccs és majálisa; hazájukba visszatérő hadifoglyok és otthonukból áttelepülő szlovákiai kitelepültek; földhözjuttatott parasztok és politikai felelősség nyomán kitelepítésre kerülő svábok. Mindez utólag is a kor ellentmondásairól, sokoldalúságáról vall. Legmegragadóbbak: az arcok. Honthy Hanna mosolya egy ház udvarán rögtönzött hangversenyen, Bajor Gizi, amint csókot kap a Magyarországon először hangversenyző Emil Gilelsztől. Az egyetemi reform utáni egyik első órán hasonló szemű és érdeklődésű fiatal arcok könyökölnék a padra, mint a záróképen. Mélyen elgondolkozott a kommunista párt választási listájának arcképcsarnokában szereplők tekintete és közülük azoké, akik 10 év múlva a MSzMP konferenciájának munkájában vettek részt. A paraszti arcok is hányfélék? Elgyötört, éhes, elszánt parasztok a földosztáskor 1945-ben, a föld szabad birtoklásáért önértzetesen, haragosan tüntetők, új forintért végre új öltönyt és ruhát vásárlók 1946-ban, fáradt beletörődéssel figyelők a szántás mélységét mérő rendőr láttán 1952-ben és a tsz-ról parázs vitában állók, 1959-ben.

Requiem is az album. A napi újsághfrekvencia éveken át szétszórt gyászjelentések itt összesítve jelentkeznek: csak futólag 50 személyt számláltam össze a képek szereplői közül, akik már nem élnek. Egy-egy sírbeszédnél méltóbb emlék végzett munkájuk illetően módon történt megőrkítése.

Belpolitikai vonatkozásban a fejtegetések közül az egymással küzdő ellenséges erők két pólusának rajzát emelném ki: a kommunista párt belső fejlődésének, a pártnak, mint politikai szervezetnek a történetét elemző és az ellenség sokféle arcát és eszközeit bemutató bevezető fejezeteket és szemléltető képeket.

„A bab és fagy idején”, amikor az „építés a legnépszerűbb politikai cél” volt, született meg a kommunizálást iránti tisztelet. „Őszinte pátozsa hatotta át az embereket, a társadalmi igazsággal való találkozás, az élet értelmére való rátalálás élményének pátozsa”. Igaz, hogy „mai szemmel nézve akadt ebben nem kevés illúzió is”. Mégis ezek az indulatok tették a proletárdiktatúráért vívott harc, a kemény osztályharc éveit a „fosztelenség korává”, amelyben megfontolás és pontos akcióterv, őszinte eszmecserek és téveszmék határozott leleplezése, a barátok iránti bizalom és az ellenség gyűlölete együttesen alakították ki az elégedett közhangulatot. Érdekos az 1949-es év bemutatása, amikor a „fősodor még elörevitt, a hibák még egy ideig nem zavarták meg az élet egészét”. Figyelemreméltó érveléssel utasítják el a szerzők a felelősség elhárításának bevett formuláját, a hivatkozást arra, hogy „kis ország” vagyunk és figyelemreméltó az is, ahogy a hibák rendszerének kialakításában meghatározóak Rákosi szerepét. Kimondják, hogy végsősoron a legfőbb rossz az volt, hogy romlott a nép közérzete. Mindez azért, mert a párt, mint egység és szövetség megszűnt létezni. Bár a párt nevét nagybetűvel írták,

tekintélye csökkent. A párt hatásköre a proletárdiktatúrában nőtt, az egység hiányában viszont tényleges befolyása leszűkült. Egységét sem a felismert hibák „rossz javítása”, sem a „szárnyak immár nyílt elvtelen hatalmi harca” nem állította helyre.

Mindebből egyenesen következett a régi 18-as, 45-ös és 47-es ellenség időleges felülkerekedése 1956-ban. De ha a pártban csúcsosodott ki annak idején a széthullás és tehetetlenség, benne öltött formát az újra megtalált rend, a tervezés, az egységes cselekvés akarata és ezért — sikere is. A MSZMP jelenlegi helyzetének kulcsát a szerzők joggal a párt arra irányuló törekvésében látják, hogy „leszámoljon végleg a tévedhetetlenség, a csalhatatlanság illúziójával, hogy ne felkiáltójelekben beszéljen a tömegekhez, hanem — ha kell — kérdőjelekben is.” Ha sikerül az elviséget egyesítenie a realizmus követelményeivel, biztosíték van rá, hogy a párt illúziók nélkül, céltudatosan vezesse az országot a „kettéosztott világban”.

A „kettéosztott világ” bemutatása érdeme a kötetnek. Tanulmányokban sokszor és szenvedéllyel írtak az imperializmusról, az osztályellenségről, annak politikai arculatáról, a felelősökről és a megtévesztettekről. De ez a gyűjtemény tényeket sorakoztat fel. Jól érzékelteti a diplomáciai fórumokon tárgyaló USA vezetők terveinek és a messihi évekre visszanyúló magyar fasizmus fertőzésének érintkezési pontjait, a nemzetközi jobboldal taktikájában lezajlott fordulatok és a nyílt politikai küzdelmek, a kommunista-ellenes blokkszervezés, majd a titkos összeesküvések, az 1946-os gyilkossági kísérletek és az 1956-os tömeghisztéria szoros összefüggéscit.

A képeket nézve és azok sorrendjén gondolkodva aligha lehet lebecsülni a népi rendszerrel szemben felsorakozott tábor erejét. De nehéz megérteni azt is, hogy győzelmeinket számbavéve, könyveink miért írtak olyan irreálisan keveset, miért hallgattak olyan „szemérmesen” Pócsperiről, antiszemitizmusról, nacionalista tüntetésekről, demagógiáról. Ezzel a módszerrel nem az ellenség jelentéktelenségét bizonyítjuk, hanem a magunk eredményeit becsüljük le. Mint ahogy Sánta — Rényi könyve sem az ellenséget népszerűsíti, hanem a nehezen szerzett eredmények megbecsülésére és megóvására biztat.

Azt írja Rényi, hogy a képek nem adnak módot a folyamatok ábrázolására, csak aktusok bemutatására alkalmasak. De állítását a kötet cáfolja. A képek gyűjtése és csoportosítása, elhelyezése és arányok szerinti nagyon tudatos nagyítása áthidalta a képek és írás lehetőségei közti távolságot. A fotók nagy előnye, a festménnyel szemben, hogy megőrzi a részleteket, nem idealizál, és gondos tanulmányozása esetén adaléku szolgálhat a kortörténet megírásához. A témakijelölés, a fényképezés pillanatának megválasztása esetlegesen tűnhet. De mégsem az, hiszen a riportter maga is szereplője és részese a kornak, munkájának irányát a rá is hatással levő események, áramlatok határozzák meg.

Újra éli múltját a mai „derékhad”, a „törzsgárda”. Csak természetes, hogy az album ezzel nemcsak a generációnk fiatalágát örökíti meg, hanem egyúttal rendszerünk ifjúkorát is. Emlékeinkért és terveinkért kétszeresen is a „mi negyedszázadunk” az elmúlt 25 esztendő. Érdemes többet gondolkodni tanulságain.

SÁGVÁRI ÁGNES

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSI ISZTORII 1969. 3. szám. — A. I. SZOBOLEV: *A Komintern és a kommunista mozgalom időszéri problémái* (3–17. l.) az 50. évforduló alkalmából összegezi a szervezet jelentőségét. Kétségtelen hibái nem homályosíthatják el nagyságát és történelmi szerepét. A nemzetközi kommunisták mozgalomban ma felvetődő kérdések alapján véve már a Komintern idején is napirendre kerültek s elvi megoldást kaptak. Nagy érdeme volt a marxizmus leninizmus és a munkásmozgalom egyesítése, jelentős segítséget nyújtott az egyes pártoknak. A Komintern érdeme is, hogy ma számos tőkés országban is erős kommunista pártok léteznek. A mozgalomban ma mutatkozó nacionalista torzulások csak átmeneti jellegűek. — L. N. NYEVSZINSZKIJ: *A szovjet–magyar barátság forrásainál* (18–31. l.) ugyancsak az 50. évforduló alkalmából eseménytörténeti áttekintést ad a Magyar Tanácsköztársaságról, hangsúlyozva kapcsolatait Szovjet-Oroszországgal. — R. JA. AKOPOV: *Az agrár-túlnépesedés felszámolása a Szovjetunióban, 1917–1932* (32–40. l.) számos adattal mutatja be a mezőgazdasági lakosság helyzetét. A NEP idején a parasztok ipari jellegű mellékfoglalkozásai még nőttek is az 1917 előtti helyzethez képest, 1926 után is, amikor az iparosítás révén az agrárnépeség száma csökkent. A túlnépesedést végül az iparosítás mellett a parasztok tervszerű átköltöztetése oldotta meg. — J. KAHK: *Szükség van-e új történettudományra?* (41–54. l.) áttekinti a polgári részről jövő megállapításokat, amelyek a történettudomány csődjéről szólnak, vagy pedig csak az új módszerek alkalmazásában látnak kiutat. A pesszimizmust az a felismerés váltotta ki, hogy a polgári rend nem örökkévaló. A kvantitatív módszerek, amelyekről oly sok szó esik, valójában nem újak, hiszen már Marx és Engels alkalmazták. Egyetért az Annales-iskola törekvésével, amely törvényszerűségeket keres a történelemben, de ezeket nem

mechanikusan, természettudományi törvényekként értelmezi. De utal arra, hogy nem minden történeti jelenség mérhető és modellálható, mert sok esetben nem ismerünk minden számbaveendő tényezőt. A számológépek felhasználása eredményes lehet, de hamis következtetésekre is vezethet. A szociológiával és a pszichológiával való együttműködést hasznosnak tartja, persze minden új módszert a gyakorlatban kell verifikálni. Csak adatokat gyűjtő történetírásra valóban nincs szükség. Új módszerek kellenek, de új alapelvek nem. — M. G. SZEDOV: *P. L. Lavrov az oroszországi forradalmi mozgalomban* (55–72. l.) a narodnyik mozgalom egyik vezéralakjáról megállapítja, hogy feladata a nép öntudatra ébresztése volt. Áttekinti a vele foglalkozó történetírást, összefoglalja életrajzát, kiemeli, hogy mindent a népért akart tenni, valóban forradalmár volt, aki szocialista értelmiséget nevelt fel. Hibája volt, hogy nem látta a munkásosztály jelentőségét. Az 1870-es évek második felében ellenezte a bakunynista módszereket. Erkölcsi felfogásában, az értelmiség feladatairól szóló fejtegetéseiben sok mély gondolat van. — E. JA. FAJNBERG: *Az orosz–japán diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok létrehozása* (73–89. l.) a külügyminisztériumi levéltár és emlékiratok, különösen I. A. Goncsarov író útirajza alapján részletesen bemutatja, hogyan történt meg 1853–55 folyamán J. V. Putyatin missziója révén a kapcsolatok felvétele. A Japánnal megkötött szerződés egyenlőtlen jellegű volt, de a nyugati hatalmaktól eltérően Oroszország békés úton érte el a szerződés megkötését. — A vita-rovatban J. A. KIZILOV: *A keleti szlavóság feudalizmusra való áttérésének előfeltételei* (90–104. l.) szembeesíti egymással a feudális rend oroszországi kialakulására vonatkozólag eddig meglévő nézeteket: az egyik szerint itt is megindult a rabszolgatartó társadalom kialakulása, de ennek általános válsága miatt alakult ki a feudalizmus. A másik

nézet szerint külső befolyásra jött létre, a harmadik viszont elsődleges és másodlagos feudalizmust különöztet meg, aszerint, hogy az ősközösségből vagy a rabszolgatartó formációból fejlődött ki. A szláv és germán államalakulásokat összevetve figyelemzet a földrajzi tényező szerepére, és ennél is fontosabbnak tartja a termelőerők magas színvonalát, amit éppen az utóbbi évek kutatásai igazoltak. Az egy mástól elszigetelt szomszédsági közösségek erős belső összetartása lehetetlenné tette a rabszolgaság kibontakozását. A fejedelmi jobbágyság idegenből rabolt emberek voltak. Végső megállapítása, hogy az ősközösségből a rabszolgatartó társadalomba való átmenet nem általános törvényszerűség. — V. V. KARGALOV: *A régi Oroszország szabadságharca a mongol-tatár iga ellen* (105–118. l.) folytatja eseménytörténeti vázlatát, itt az 1237–40-es évek hódításait mutatja be; az orosz nép ellenállása megakadályozta a további nyugati hódításokat. — V. F. TRIBUC tengernagy: *A Vörös Zászló renddel kiűntetett Balti Flotta 1941 nyarán* (119–133. l.) visszaemlékezéseit írja meg 1941 augusztusáig, Tallinn kiűrtéséig. — Sz. M. TROJICKIJ: *Az elődök Oroszországban a XVII–XVIII. században* (134–146. l.) részletesen felsorolja valamennyi állítólagos cárt a XVII. század elején feltűnt I. Ál-Dimitrijtól kezdve, a népi tömegek alta támogatást a naiv monarchizmussal magyarázza. — V. V. ALTMAN áttekintést ad szovjet történészek munkáinak külföldi fordításairól (147–151. l.). — I. Z. KADSZON: *Az oroszországi népi tömegek egyházellenes harca a szovjet történészek munkáiban* (151–157. l.) az 1950–60-as években megjelent munkákat ismerteti. — A. I. PERMINOVA a franciaországi Népfőfront történetével foglalkozó szovjet történetírás fejlődését összegezi (157–167. l.). — I. Sz. AVDOSIN, F. G. BIRJUKOV: *A malinovkai pogrom* (205–213. l.) az 1905 októberében a felkelő parasztok ellen végrehajtott kegyetlenkedések történetét mutatja be.

4. szám. — O. I. KUROCKINA: *A Komintern harca V. I. Lenin vezetésével a tömegekért, a dolgozók összefogásáért és egységéért* (5–21. l.) a III. és IV. kongresszus időszakában mutatja be Lenin tevékenységét; a III. kongresszus Lenin sürgetésére vezette be az új taktikát, a tömegek közt folytatandó mindennapos munkát. Ehhez a taktikához tartozott 1922-ben Berlinben a másik két Internacionáléval folytatott tárgyalási kísérlet. A IV. kongresszus pedig a proletár egység jel-szavát tűzte ki. — V. D. MOCSALOV: *V. I. Lenin és a marxizmus létrejötte Oroszország-*

ban (22–37. l.) Plehanov érdemeinek elismerése mellett hangsúlyozza, hogy külföldről nem láthatta az orosz kapitalizmus viharos fejlődését, a kapitalizmus békés fejlődési szakaszának embere volt, ez magyarázza későbbi mensevizmusát. Akszelrod és Vera Zaszulics is ehhez a típushoz tartoztak. Lenin tevékenységének elemzése során azt emeli ki az oroszországi párt sajátosságaként, hogy a polgári demokratikus forradalom előtt alakult meg. — V. A. LJUBISEVA: *V. I. Lenin, a népbiztosok tanácsa elnöke levél-tárának rekonstruálása* (38–50. l.) utal arra, hogy Lenin személyes használatára hoztak létre iratállagot, ebből Lenin saját írásait már kiadták, a hozzá intézett jelentéseket, beadványokat stb. most ugyanolyan rendben állították össze, mint Lenin életében volt. — A. JÉ. JOFFE: *A Szovjetunió nemzetközi tudományos és kulturális kapcsolatai, 1917–1932* (51–66. l.) részletes áttekintést ad a kapcsolatok fejlődéséről, szovjet tudósok részvételéről nemzetközi konferenciákon, művészek külföldi vendég szerepléséről. — A. I. OSZADCSAJA: *A béke kérdése a szovjetek III. összoroszországi kongresszusán* (67–77. l.) bemutatja, hogyan támadták 1918 januárjában a mensevikek és eszerek a békekötést, utal a baloldali kommunisták békeellenes állásfoglalására, és megmutatja, hogyan sikerült Leninnek a baloldali eszereket is megnyernie a béke elvének. — Sz. L. TYIHVINSZKIJ: *A kínai uralgó körök „önmegegyesítésének” politikája, 1860–1895* (78–98. l.) ismerteti a tajping felkelés leverése utáni korszakban bevezetett jelentéktelen reformokat, a hadsereget modernizálását, fiatalok kiküldését külföldi egyetemekre, amivel az uralgó körök Kína belső megerősödését akarták elérni. A török reformkorhoz (Tanzimat) és Japán korabeli átalakulásához hasonlítja, sikertelenségét azzal magyarázza, hogy az uralgó klikk saját hatalmának fenntartása érdekében engedményeket tett a nagyhatalmaknak. — N. D. SZMIRNOVA: *Albánia elfoglalása a fasiszta Olaszország által 1939-ben* (99–113. l.) eseménytörténeti áttekintésében érinti az Albánia felosztására vonatkozó olasz jugoszláv tárgyalásokat, hangsúlyozza, hogy Zogu király nem engedte meg a nép felfegyverzését, ezért nem tudott ellenállni. A Szovjetunió élesen elítélte a megszállást. — V. JÉ. BARANCSENKO: *A szakszervezetek IV. összoroszországi kongresszusa és V. I. Lenin kommunista frakciójának fellépése* (114–120. l.) visszaemlékezéseit közli az 1921-ben megtartott kongresszusra. — V. V. KARGALOV: *A régi Oroszország szabadságharca a mongol-tatár iga ellen* (121–

137. l.) eseménytörténeti összeállításának befejező részében a tatár fenntarthatóságot és az ellene irányuló, végül sikeres harcokat ismerteti. — A. V. KLEJANKIN: „*Razin munkásai*” a *Volgán* (138–147. l.) a Razin-vezetett felkelés résztvevőinek az elképzeléseit kísérli meg rekonstruálni. — T. V. BATAJEVA a szovjet munkásosztály történetének feldolgozását tárgyaló historiógráfiai munkákat tekinti át az 1930-as évektől kezdve (153–160. l.). — A. B. IVANOV ismerteti Sík Endre: *Histoire de l'Afrique Noire* c. munkájának I–II. kötetét (197–199. l.). — V. N. BALJAZIN: *Kamcsatkai származottból Madagaszkár királya* (214–217. l.) Benyovszky Móric élettörténetét foglalja össze.

5. szám. — I. V. DUGYINSZKIJ: *A szocialista világrendszer — a leninizmus eszméinek megtestesülése* (3–24. l.) utal arra, hogy ma a szocialista és demokratikus követelések egyre inkább összefonódnak. A szocialista tábor gazdasági együttműködésének elmélyülése elősegíti a fejlődési szintben még megmutatkozó különbségek kiegyenlítését. — JU. A. PRIHOGYKO: *Az ipar helyreállításának szakaszai a Szovjetunióban a fasiszta német megszállás alól felszabadított területein* (25–36. l.) három szakaszt különböztet meg. Az elsőben (1945–46) megtörtént a béke-termelésre való átmenet és a gazdaság helyreállítása. A második szakaszban (1947–48) az ipari termelés már meghaladta a háború előtti színvonalat, ekkor már az új technológia lényeges volt, de széleskörű bevezetését akadályozta a szakértetlen munkások nagy száma. Az utolsó szakaszban (1949–50) biztosították az ipar anyagi és technikai ellátottságát. Az egész időszakon keresztül folyt a Lengyelországtól visszakerült nyugati területek iparosítása. — A. Sz. CVETKO: *A Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság kulturális kapcsolatai és a KKP mao-cetungista vezetőségének „sajátos” irányvonala* (37–52. l.) ismerteti az együttműködés eredményeit. Az 1953 óta fokozódó nacionalizmus azonban 1966-ban a teljes szakításhoz vezette el a kínai pártot. — A. G. KUZMIN: *Az „Ének Igor hadjáratairól” az orosz föld kezdeteiről* (53–66. l.) kimutatja, hogy az elbeszélő költemény az egyetlen forrás, amely a normannok előtti történeti hagyományt fenntartotta. A költeményben említett Trojant valóban Traianusszal lehet azonosítani, a hagyomány őt tartja a legendás ősfejedelemnek, ami a Fekete-tenger mellékével való kapcsolatra utal. — V. A. KUCSKIN: *Ajanaszj Nyikityin útleírásának sorsa a régi orosz írásbeliségben* (67–77. l.) a XV. századi forrás 500. évfordulója alkalmából

számbaveszi variánsait, kéziratait. Az indiai útleírás nagy érdeklődést váltott ki a kereskedők és frnokok körében, csak később került a kolostorokba, ahol kéziratok fennmaradtak. Nyikityin a munkát Oroszországban fejezte be, egy példány a III. Iván udvarába is eljutott. — A. N. CSISZTOZVONOV: *A történelmi folyamat reverzibilitásának és irreverzibilitásának fogalma és kritériumai* (78–91. l.) a kapitalizmus létrejöttének példáján kísérli meg a probléma elemzését. Az objektív tényezőket állandó és komplex-történeti tényezőkre osztja fel, s ezek mindegyike lehet formációs jellegű (ezek a tényezők a hanyatló feudális formáció reprodukálására szolgálnak) és genetikusan jellegű (ezek az új rend alakulásának folyamatai). A korai szakaszban a feudális urak alkalmazkodnak a tőkés elemek kifejlődéséhez. A nyugati országokban idővel a genetikusan tényezők túlsúlyra jutnak a formációs tényezőkkel szemben, ez jelenti a kiutat a XIV–XV. századi „válságból”. Németországban, Itáliában és Spanyolországban a formációs tényezők voltak túlsúlyban. Figyelembe kell venni azt is, vajon az eredeti felhalmozás forradalmi erejű volt-e vagy sem. Ha a genetikusan transzformációs tényezők mind megvannak, akkor a folyamat irreverzibilissé válik, ha viszont nincsenek meg mind, s ha a reprodukáló formációs tényezők erősek, a folyamat megfordítható, ez a dél-európai országokban bekövetkezett refeudalizáció. A XVIII. századig tartó első szakaszban az egész folyamat még nagyjából tisztán zajlik le, ezért is vizsgálható. Csisztozvonov befejezésként utal arra, hogy a második, gyári szakaszban az egyes országok közti kölcsönhatások már deformálják a fejlődést, s még inkább ez a helyzet az imperializmus szakaszában; ez a deformálódás teszi lehetetlenné a folyamat megfordítását. — A. Z. MANFRED: *A jakobinus hatalom természetéről* (92–107. l.) helyteleníti azt a polgári felfogást, amely a francia forradalom történetében több forradalmat különböztet meg. Robespierre nem szocialista, de az emberiség nevében forradalmár, a teljes egyenlőséget kívánja. A jakobinus hatalom a demokratikus középburzsoázia és kispolgárság, a parasztság és a városi plebejusok blokkja, amely forradalmi demokratikus diktatúrát gyakorol. Bukását az okozza, hogy idővel a burzsoázia és a birtokos parasztság szembefordul vele. — I. N. ARTYEMJEV: *A rádióösszeköttetés a szovjet partizánmozgalomban a Nagy Honvéd Házorú idején* (108–117. l.) személyes visszaemlékezéseit közli. — V. D. JESZAKOV, M. P. KIM: *N. P. Gor-*

bunov 1918. nov. 28-án V. I. Leninhez írt levelének szövegéről (118–122. l.) a Lenin irathagyatékában megtalált, Lenin kezéhez eljutott levél szövegét közli és összevetik korábbi fogalmazványával, amely eddig ismeretes volt. — T. A. SZOBOL-SZMOLJANYINOVA: *A nagykövet hőstette* (123–142. l.) I. O. Kolomijevnek, az első iráni szovjet követnek a tevékenységét foglalja össze. — L. N. PUSKARJOV: *Új dolgok az ukrán forrástudományban* (143–149. l.) az 1964–68 megjelent munkákat tekinti át. — V. A. MARINOV: az 1904–1905-ös orosz–japán háborúról az 1960-as években megjelent amerikai és angol munkákat vizsgálja meg kritikailag (149–154. l.).

6. szám. — A. G. LATISEV: *V. I. Lenin és a svájci munkásmozgalom 1914–1917-ben* (3–19. l.) részletesen elemzi Lenin kapcsolatait a mozgalom baloldallal, harcát a szocialsoviniszta ellen, hangsúlyozza, hogy Lenin a svájci ifjúmunkásokat is megnyerte. — A. M. SZINYICIN: *Gondoskodás a felügyelet és ellátás nélküli gyerekekről a Szovjetunióban a Nagy Honvédő Háború éveiben* (20–29. l.) sok adattal mutatja be a szovjet társadalom gondoskodását. 1943. júl. 1-én 688 750 volt az ellátatlan árvák száma. A nehézségek ifjúkori bűnözésre is vezettek. A hadiárvaikat 4730 árvaházban helyezték el. Különböző társadalmi szervezetek és jelentős részben a kolhozok több mint 1 millió ellátatlan gyerekről gondoskodtak. — O. D. SZOKOLOV: *M. N. Pokrovskij — a tudományos kutatómunka kiemelkedő szervezője: a Szovjetunióban* (30–45. l.) részletesen ismerteti Pokrovskij helyettes népművelési népbiztosként kifejtett tevékenységét, különösen a történettudományi kutatás megszervezése terén. Már 1918-ban felvetette a Kommünista Akadémia tervét, tevékenyen részt vett ennek megvalósításában épp úgy, mint a Vörös Professzúra intézményének létrehozásában. Nagy lelkesedéssel gondoskodott tanítványainak elhelyezéséről. Létrehozta a marxista történészek társulatát. Valóban egész történeti iskolát hozott létre, ennek voltak hibái, de a korábbi általános elutasítás indokolatlan. Rendkívül sokáig szerző tevékenysége a szovjet korszakban megakadályozta a kutatásban. (A szerző közli Pokrovskij egyik levelét, amelyben felszólja, hányféle megbízatása és funkciója van.) De nem igaz, hogy a levéltári kutatást főlöslegesnek tartotta volna, sőt gyakran hangsúlyozta alapvető fontosságát. — JU. V. VLAGYIMIROV: *Az 1950–1966 közötti szovjet–kínai gazdasági kapcsolatok kérdéséhez* (46–62. l.) számos adatot közöl. 1959-ben a kínai külkereskedelemnek 50%-a a Szovjetunióval bonyolódott le,

1967-ben viszont már csak 2%-a. Hangsúlyozza, hogy a szovjet gazdasági segítség nem volt hiba, ez a Szovjetunió elvtársi kötelessége volt. Meggyőződen cáfolja azt a kínai állítást, amely szerint a kapcsolatok a Szovjetunió számára egyoldalúan előnyösek lettek volna. — JE. D. CSEMENSZKIJ: *A IV. állami дума és az oroszországi önkényuralom megdöntése* (63–79. l.) bebizonyítja, hogy nem volt alapvető ellentét a különbékére törekvő cári klikk és a háború folytatását kívánó burzsoázia közt, tehát a „két összeesküvés” (a cári a különbékéért és a burzsoázia a cárdöntésére) csak legenda. A dumában elhangzott beszédek valóban objektíve segítették a forradalom kirobbanását, azonban a jobboldalt és a burzsoá ellenzéket minden ellentéte mellett is a forradalomtól való félelem meggátolta a szakításban. — JE. V. KOVALJOV: *A keresztény demokrácia és az agrárreform problémája Chilében* (80–95. l.) kimutatja, hogy Eduardo Frei elnök kormányzata eredetileg valóban burzsoá reformista irányzatot képviselt. A földreformot azonban egyre szűkíti, már csak 4000 földbirtokost érint, s az eredetileg tervezett 100 000 helyett csak 40 000 új paraszti gazdaságot hozott létre. Minthogy nem támogatja a tömegek harcát, egyre közelebb kerül a reakcióhoz. — N. M. DRUZSINYIN akadémikussal folytatott interjúban (96–111. l.) a szovjet történettudomány számos élő kérdése került elő: a korszerű és aktuális ábrázolás, az orosz kultúrtörténet szükségessége, a történészek együttműködése kollektív munkák formájában, a történeti anyag rendszerezése, az egyetemi képzés, ahol Druzsinyin szerint a gyakorlatra kell a hangsúlyt helyezni, a kutatók is tartsanak előadásokat; hasznosnak tartja a Szovjetunió történetének tanítását valamennyi humán egyetemi szakon, az egyéges középiskola híve. Véleménye szerint egyéni munkáknál nem szabad olyan mértékben beavatkozni a szerző szövegébe, mint kollektív munkáknál. Helyteleníti a történeti kiadványok példányszámának csökkenését, hasznosnak tartja a népszerűsítést. — V. T. PASUTO: *A régi Oroszország és a keleti Baltikum népeinek harca a német, svéd és dán feudális urak agressziója ellen a XIII–XV. században* (112–129. l.) eseménytörténeti vázlatának első részében a kereszties hadjárat előkészítéség mutatja be a fejlődést. — N. G. KUZNYECOV: *A Hadiflotta Napja a Szovjetunióban* (130–134. l.) visszaemlékezésében elmondja, hogy 1939-ben vetette fel a flotta megünneplésének a gondolatát. — P. M. FEDOSZOV: *Egy dvinszki feljegyzései* (134–148. l.) első világháborús és forradal-

mi élményeit eleveníti meg. — L. R. POLON-SZKAJA, P. M. SASZTYITKO: *Ajoy Ghosh* (149 - 157. l.) az 1962-ben elhunyt indiai kommunista politikus életrajzát vázolja fel. — V. N. NYIKIFOROV: *Kína történetének tanulmányozása a Szovjetunióban* (158 - 168. l.) főképp az 1950-es évektől kezdve megjelent munkákat tekinti át. — V. L. KEROV: *A katolicizmus a XIII - XIV. század fordulóján és a burzsoá történetírás* (199 - 205. l.) az utóbbi években megjelent munkák alapján kimutatja, hogy a polgári történetírás tagadja az egyházellenes mozgalmak társadalmi alapjait. — D. K. MIHALUTYINA: *N. K. Krupszkaja - a „Vperjod” (Előre) és „Proletarij” c. lenini újságok tükére* (214 - 218. l.) az 1905-ben megjelent két lap szerkesztésében végzett tevékenységét eleveníti meg. — V. JE. PARFJONOV: *G. Pellikán a harcok internacionalista* (218 - 220. l.) az 1915-ben fogásba került és 1945-ben a Szovjetunióban elhunyt egykori magyar hadifogoly internacionalista életrajzát állítja össze. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1969. 2. szám. — K. K. SIRINYA, N. JE. KOROLEV: *Lenin - a Komintern alapítója* (3 - 19. l.) az 50. évforduló alkalmából összefoglalja Lenin kritikáját a II. Internacionáléről, harcát a háború alatt egy új Internacionáléért és az új szervezet megalakulását. — M. F. LEBOVICS: *A magyar nép történetének nevezetes hőskölteménye* (20 - 32. l.) az évforduló alkalmából áttekinti a Magyar Tanácsköztársaság történetét. — A. L. NAROCNYICKIJ: *Szovjet-Oroszország és a nyugati hatalmak a compigne-i jegyzésük idején* (33 - 38. l.) hangsúlyozza a keleti front döntő szerepét a németek katonai vereségében, utal az általános szovjet békeajánlatokra, amelyekre a nyugati hatalmak nem reagáltak. — N. N. BOLHOVITYINOV: *Az USA újkori története tanulmányozásának néhány eredménye és feladata a Szovjetunióban* (39 - 54. l.) részletes ismertetést ad az 1950-es évektől kezdve megjelent szovjet munkákról, a további teendőket a könyvtárak anyagának kiegészítésében látja, az információt általában elégtelennek tartja. A megjelenő munkák elméleti színvonalát emelni kell. — B. A. ROZKOV: *Ernest Jones - az egyik első proletárforradalmár* (55 - 64. l.) születésének 150. évfordulóján ismerteti a chartista vezető életrajzát; úgy látja, megvan a lehetősége egy részletes monográfia elkészítésének. — I. R. GRIGULEVIC: *A portugál inkvizíció bűnei* (65 - 77. l.) befejezi eseménytörténeti ismertetését, amely 1821-ig kíséri figyelemmel az inkvizíció módszereit, jövedelmeit, gyarmati működését. — O. M. GORBATOV:

A Szovjetunió és az arab országok. Baráti kapcsolatok (78 - 90. l.) a szovjet állam kezdeti korszakára is visszatekintve elsősorban az utóbbi évek fejleményeit foglalja össze. — Je. N. KAZSINSZKAJA, V. P. SZERGEJEV: *A KGST tagállamainak együttműködése és ennek burzsoá bírálói* (91 - 97. l.) az 1960-as években megjelent nyugati munkákkal száll vitába. — K. A. HACSATUROV: *A hazugság exportja* (98 - 106. l.) a latin-amerikai államokban működő amerikai tájékoztató központok tevékenységét bírálja. — JE. F. OLESCSIUK: *Kennedy és az „ultrák”* (107 - 116. l.) utal arra, hogy John F. Kennedy egyike a legnehezebben meghatározható profilú államférfiaknak. Tevékenysége kihívta az amerikai jobboldal közbelépését, s ez egészében az amerikai politikai élet mélyreható válságára világít rá. — D. SZ. GUTMAN: *I. Sz. Turgenyev a francia - porosz háborúról és a Párizsi Kommunáról* (117 - 123. l.) szemtanú író megnyilatkozásait elemezve azt hangsúlyozza, hogy megundorodott a burzsoá politika módszereitől. — V. I. MAKSIMOV: *A demokratikus mozgalom fellendülése Spanyolországban 1868-ban* (124 - 134. l.) az 1868 szeptembere és 1869 januárja közé eső időszak eseménytörténetét tárgyalja. — G. L. ARS: *A „Filiki Eteria” oroszországi tevékenysége Ypsilanti felkelése idején* (135 - 144. l.) kimutatja, hogy 1821-ben még orosz konzervatív körök is támogatták a görög szabadságharc megindulását. A szervezet oroszországi csoportjai jelentős anyagi segítséget nyújtottak a felkelőknek. — A dokumentum-közlő rovat egy részt a Szovjet-Oroszországban levő internacionalisták tiltakozását mutatja be R. Luxemburg és K. Liebknecht meggyilkolása ellen (145 - 151. l.), gyűlési jegyzőkönyvek és egyéb dokumentumok formájában. — A másik közlemény Ferdinand Petrovics Wrangel (1796 - 1870) orosz utazó 1836-os mexikói útinaplójából közlő részleteket.

3. szám. — *Új anyag V. I. Lenin A Ransomnak adott nyilatkozatáról* (5 - 7 l.) először közli oroszul Ransom kiegészítő jegyzeteit az ismert Lenin-interjúhoz. — V. M. SAMBERG: *A tudományos-technikai forradalom és az amerikai imperializmus* (8 - 22. l.) kiemeli az Egyesült Államok fölényét a többi tőkés országgal szemben. A forradalom nagy előnyökkel jár, de egyúttal növeli a munkanélküliséget, fokozza a társadalmi ellentéteket. — I. P. GYEMENTYEV: *Az 1898-as amerikai anti-imperialisták* (23 - 37. l.) az Antiimperialista Liga tevékenységét ismerteti az 1900-as elnökválasztásig, ameddig jelentős volt. Nagyrészt Új-Angliából toborozta

híveit, az itteni burzsoázia tiltakozása a monopóliumok ellen. Déli agráriusok is csatlakoztak a mozgalomhoz. — L. A. ZAK: *Waterloo után* (38–53. l.) az 1815 júniusa és szeptembere közti időszakot vizsgálja, bevezetőben a restaurációs korszak történetírására is kitékintve, amely sokféleképpen értékeli ezt a korszakot; a jobboldali polgári felfogás pozitív békekorszakot lát benne. A békétárgyalások során Anglia és Oroszország más-más szempontoláshoz ugyan, de egyaránt nem kívánta Franciaország meggyengítését, azzal, hogy később saját befolyása alá keríti. Az ekkor kialakult diplomáciai erőviszonyok nagyjából 1830-ig megmaradtak. — V. G. REVUNYENKOV: *Sans-culotte-ok és jakobinusok* (54–70. l.) a szerkesztőség által több szöveget szakértőnek feladott kérdéssről fejt ki nézetét: a sans-culotte-ok a városi plebejusok (munkások, kispolgárok), a jakobinusok a forradalmi burzsoázia képviselői. Ezt különböző számadatok is igazolják. A plebejusok közvetlen demokráciát akartak, forradalmi demokratikus diktatúrát, de ezeket a követeléseket senki sem fogalmazta meg pontosan, a plebejusok nem is tudtak egységes mozgalmat szervezni. — A. SZ. AVETIAN: *A nyugat-német neokolonizáltság ideológiájának néhány vonásáról* (79–81 l.) az antikommunizmust emeli ki elsőnek, utal arra, milyen erősen bizonygatják a magánvállalkozás előnyeit. A gyarmati múlt idealizálása is szerepel ebben az ideológiában, amely a harmadik világ országait a tőkés rendszeren belül akarja megtartani. — N. SZ. KIRILLOV: *A kubai közoktatási demokratizálásiért vívott harc történetéből* (82–88. l.) az 1959 előtti helyzetet ismerteti, amikor az iskolás korban levő gyermekek 85%-a csak 2–4 osztályt járt. A felsőfokú oktatás is elmaradott volt. — JU. A. ANTONOV: *A tenentisták mozgalma. A brazil hadsereg demokratikus erőinek fegyveres harca 1922–1930* (89–99. l.) a hadsereg alsóbb tisztikarának (ezeket nevezték tenentes, a hadnagy neve után) mozgalma mutatja be, az 1922-es, majd 1924-es felkelést, amely Prestes vezetése alatt jelentős erőket mozgósított, szövetkezett a liberálisokkal, de az 1930-as katonai államcsíny letörte a mozgalmat. Példája világosan mutatja, hogy a kispolgárság egymagában nem képes győzelmet elérni az imperializmus elleni harcban. — F. I. GOLIKOV: *A szovjet katonai misszió Angliában és az Egyesült Államokban 1911-ben* (103–111. l.) a tábornagy visszavonulkozásának első része, angolai tárgyalásai 1911 nyarán és amerikai tartózkodásának első eredményeiről. — M. SZ.

ALPEROVICS: *„Az Újvilág Árkádiája”. Ismeretlen adatok Paraguayról az 1820-as évekből* (112–124. l.) a dekabrista N. A. Besztuzsev egy cikkének forrása után kutatva végül egy angol nyelvű közleményben találta meg, amely érdekes képet ad Francia diktatúrájáról az 1821 utáni években. — V. K. KUCSKO: *Harc a baloldali erők egységéért Franciaországban. A történelem tanulságai és a jelenkor* (125–137. l.) az 1968-as eseményeket vizsgálja meg. — G. G. KURANOV, M. A. POLTAVSKIJ: *Új könyvek az ausztriai munkásmozgalom történetéről* (141–147. l.) az 1960-as években megjelent nyugat-német és osztrák munkákat értékeli. — R. SZ. OVINYIKOV: *Pontos forrásajta Anglia legújabbkori történetéhez* (148–154. l.) az egyes bankok és vállalatok saját kiadásában megjelent történetét, vezetőik életrajzeit, ill. a vállalatok időszaki közleményeit mutatja be, mint kellő kritikával a monopóliumok szerepére vonatkozólag felhasználható források csoportot. — N.

ISZTORIJA SZSZSZR 1969. 2. szám. — A Lenin-centenárium alkalmából írott tanulmányok sorában A. JA. GRUNT: *„Kézzel”-e Moszkva? V. I. Lenin a felkelés moszkvai megkezdésének lehetőségéről 1917-ben* (5–28. l.) megállapítja, hogy Lenin 1917 augusztus közepe és október 7. (Petrográdra érkezése) közt vetette fel többször ezt a lehetőséget. Ez reális volt, mert a moszkvai proletariátus, valamint a helyőrség többcsoága a bolsevikok mellett volt. Ezért úgy képzelték, hogy a felkelés egyszerűen deklarációval győző, nem készítették elő a katonai felkelést, s amikor sor került rá, a vezetés határozatlan volt és hajlott a tárgyalásokra, ezért követelt itt sok áldozatot. — SZ. V. TYUTYUKIN: *Lenin és a bolsevizmus kilépése a nemzetközi küzdőterre* (29–48. l.) az 1904–1905 során a bolsevikok és a német szociáldemokrata vezetők közt szervezeti kérdésekben folytatott vitában látja az első nemzetközi méretű jelentősközt. Ennek során világossá vált, hogy a bolsevik párt gyökeresen különbözik a II. Internacionálé egyéb pártjaitól. — SZ. SZ. ALJAROV: *Változások a bakui munkásság összetételében az első világháború éveiben* (49–61. l.) a legnagyobb üzemek adatait vizsgálva kimutatja, hogy a munkásosztály erősen felhígult falusi elemekkel, viszont a törzsökös proletár mag megmaradt, s körülötte tömörült a voltaképpesen növekvő öntulatos réteg. — V. A. KUCSKIN: *Rosztov–Szuzdal fölöttje a X. százdtól a XIII. század első harmadáig. Központjai és határai* (62–91. l.) a Volga és Oka közti terület betelepülését vizsgálja.

amely Novgorod felől indult meg a X. században, a továbbiakban kelet és dél felé terjeszkedett. — A dokumentumrovatban V. I. *Lenin ajánlásai nyomán* (95–109. l.) 1921–22-ből közölnek dokumentumokat, Leninhez intézett jelentéseket az ő utasításainak végrehajtásáról vagy saját intézkedéseiről. — I. M. PREMISZLER: *Grigorij Csudnovszkij* (110–117. l.) az 1890–1918 élt polgárháborús katonai vezető életrajzát foglalja össze. — A. P. JAKUSINA: *B. Z. Sumjacksij, 1886–1943* (118–123. l.) a szibériai származású pártmunkás életét ismerteti, aki a Távolkeleti Köztársaság államapparátusában is működött. — V. V. GORBUNOV: *Lenin szerzősége megállapításának módszeréről* (124–132. l.) az aláíratlan újságcikkek stb. szerzőségének megállapításához a hagyományos forráskritikai módszerek felhasználását javasolja. — E. P. MIHJEVA: *Az oroszországi női felsőoktatás történetéből* (174–179. l.) a nőmozgalom ilyen irányú tevékenységét tárja fel a századforduló idején. — JE. A. ZAJCEVA részletes összeállítást közöl arról, mikor adták ki Leninnek a nemzeti kérdéssel foglalkozó munkáit a szovjet korszakban (180–190. l.). — JU. I. IGRICKIJ: *A polgárháború és az intervenció a Szovjetunióban a nyugati történetészek újabb munkáiban* (217–237. l.) az 1960-as években kiadott munkákat vizsgálja, amelyek tovább éltetik azt a legendát, hogy a tömegek passzívák voltak, hogy az intervencióra katonai szempontból volt szükség, s ha kellő erővel folytatták volna, a szovjethatalom bukását idézhette volna elő.

3. szám. — E. B. GENKINA: *V. I. Lenin és a mezőgazdaság irányításának néhány kérdése a NEP-re való áttérés után* (5–27. l.) Lenin munkáit elemezve mutatja ki, hogy olyan mezőgazdasági politikát akart, amely nemcsak a parasztok érdekében van, hanem legjobbjaikat be is vonja a végrehajtásba. A szövetkezeti mozgalom tapasztalatai is módosultak. — R. M. SZAVICKAJA: *V. I. Lenin és az ipar nacionalizálása 1918 tavaszán és nyarán* (28–42. l.) számos konkrét esetet elemezve bizonyítja, hogy Lenin elsősorban a legnagyobb koncentrációjú üzemek államosítását javasolta, de csak akkor, ha a munkások ezt kívánták, átgondoltan, ha a további vezetésre megvoltak a megfelelő emberek, és biztosítani tudták a rend fenntartását és a munkafegyelmet. — P. G. RINDZJUNSKIJ: *V. I. Lenin összehasonlító történeti módszerei a kapitalizmus oroszországi fejlődésének tanulmányozásánál* (43–60. l.) hangsúlyozza, hogy Lenin csak összehasonlítható, vagyis hasonló fejlődési szinten álló jelenségek össze-

hasonlítását tartotta lehetségesnek. Az 1861-es reformot az 1789-es és 1848-as átalakulással vetette össze. Az összehasonlítás eredménye volt a orosz és amerikai utas agrárfejlődés megkülönböztetése. — L. M. DROBIZSEVA: *A szövetéségi köztársaságok kulturális fejlődési szintjeinek közeledéséről* (61–79. l.) a népművelés, közkultúra és tudományos kutatás teréről vett adatokkal mutatja ki, hogy az 1945 utáni szakaszban az eltérések csökkenőben vannak, a baltikumi, kaukázusi köztársaságokban és az OSzSzSzk egyes területein pedig már differenciált igényekkel lehet számolni. — V. JA. LAVERICSEV: *Az oroszországi monopóliumok fejlődésének néhány sajátossága, 1900–1914* (80–97. l.) úgy látja, hogy a kartelleket is figyelembe kell venni. A monopolizálódás fokában Oroszország nem maradt el a fejlett nyugati országok mögött, a nehéziparban a szindikátusok voltak az uralkodók, a könnyűiparban a kartellek, épp úgy, mint Németországban. Csakhogy a könnyűipar túlsúlya miatt, és tekintettel az ipar arányára a mezőgazdasággal szemben, a fejlettségi színvonal mégis alacsonyabb volt, mint nyugaton. — P. JE. MATVIJEVSKIJ: *Orenburg szerepéről a XVIII. századi orosz–indiai kereskedelemben* (98–111. l.) bemutatja, hogy az 1734-ben kötött angol–orosz kereskedelmi szerződés értelmében az angolok ezen az úton kereskedtek Perzsiával, csakhogy ezt 1746-ban az orosz hatóságok betiltották. Orosz és indiai közvetlen kereskedelmi kapcsolat is alakult ki, 1738 és 1755 közt a város kereskedelmi forgalma mintegy százszorosára nőtt. Az angolokkal ellentétben az orosz kereskedelem ekkor még nem volt expanzív, hódító jellegű. — JU. V. ZSUROV Vaszilij Grigorjevics Jakovenko (1888–1938) egy ideig földműveléstudományi népbiztos pályafutását ismerteti (112–121. l.). — V. A. KUZKO: *Vlagyimir Filipovics Gorin-Galkin (1861–1925) emigráns forradalmár, filozófus életét* vizsgálja fel (122–129. l.). — SZ. M. TROJICKIJ: *Az oroszországi abszolútizmus történetének néhány vitás kérdéséről* (130–149. l.) az A. Ja. Avreh kezdeményezte vitát foglalja össze, elismeri, hogy Oroszországban erősebb a despotikus jelleg, de csak a XVIII–XIX. század fordulójától, mert ekkor egyébként a polgári rend alakult ki a többi országban. Igen nagy a nagybirtoikos nemesség szerepe. Az állam földbirtokai is egyre nőnek, ez biztosítja a rendszeri gazdasági erejét. — I. P. RAHMANOVA, A. M. SZAHAROV, M. R. TULCSINSZKIJ: *A Szovjetunió történetének megvilágításáról a Német Szövetségi Köztársaság tankönyveiben és segédkönyveiben* (188–

202. 1.) kimutatja, hogy részben lebecsülik a Szovjetunió népeinek világtörténeti szerepét, másrészt viszont a Szovjetunió agresszivitásáról beszélnek, egészükben tehát erősen az 1945 előtti tankönyvekre emlékeztetnek. — *N.*

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYE-NYIJE 1969. 2. szám. — *V. V. ZELENYIN: V. I. Lenin a délszlávok nemzeti forradalmáról* (3–9. l.) elsősorban a Balkán-háborúk idején írt munkái alapján elemzi állásfoglalását a XIX. századi és XX. századeleji, egészében egységesnek tekinthető folyamatról. — *R. P. GRISINA: A népfront kérdéséhez a közép- és délkelet-európai országokban, 1914–1945* (10–18. l.) a jelentős létszámú kispolgári és paraszti tömegek mellett utal arra, hogy itt a burzsoázia egyrésze is hazafias és antifasiszta volt. A kommunista pártok taktikája nagyjából egységes volt mindenütt, mert Jugoszlávia és Bulgária kivételével általában kisebbségben voltak. A burzsoáziával való együttműködésre a gazdasági helyreállítás érdekében is szükség volt. S a népfront-politika meg is felelt a nemzetközi helyzetnek. A burzsoázia egyes rétegeihez való viszony volt a népfront-politika legbonyolultabb kérdése. A burzsoázia 1945 nyarára általában kedvezőtlen helyzetbe került, ezért támadott is, de a népfront-koncepcióval nem tudott mit szembeállítani. A kommunista pártok korabeli taktikája általában helyes volt. — *V. D. KONOBCEV: A bulgáriai „szabad” parasztság gazdasági és társadalmi helyzete az 1860–70-es években* (19–35. l.) az ellentétes nézeteket is bemutatva leszögezi, hogy a parasztok a szpáhi-rendszer felszámolása után sem voltak földtulajdonosok, az állami adók nagyrészt még feudális járadékok jelentettek, de az állam már polgári jellegű adókat is vetett ki. Ezért a paraszti osztályharc közvetlenül a török államhatalom ellen is irányult. — *Sz. I. SZIGYELNYIKOV, V. V. SZUHAREV, G. I. CSERNYAVSZKI: A déli és nyugati szlávok történetének oktatása a főiskolákon* (52–58. l.) részletes képet adnak az óraszámokról, témákról, a tankönyvekről. — *I. V. MIHUTYINA: A Szovjetunió belépése a Népszövetségbe és a lengyel diplomácia állásfoglalása* (59–68. l.) megállapítja, hogy a lengyel külpolitika szavakban ugyan barátságos volt, de alapjában szovjetellenes maradt, hozzájárulását különböző feltételekhez próbálta kötni, de ebben kudarcot vallott, a kisebbségvédelem új rendezésének javaslata sem talált támogatásra. — *V. I. MELESKO: Belorusszia és Litvánia gazdaságának XVIII. század végi helyzetéhez* (69–78. l.) közli egy újon-

nan feltárt forrás adatait, amely részletes kimutatást ad a Litván Nagyfejedelemség 1786–1791 közti behozataláról és kiviteléről évenként. A kivitel mintegy 80%-a mezőgazdasági termék, a behozatal 80%-a élelmiszer, textil, bor, fém, 5–7%-a ipari készáru. Az abszolút számok az árutermelés növekedését mutatják, s így ez is bizonyítja, hogy a gazdasági élet teljes pangásáról vallott korábbi nézetek nem tarthatók. — *A. I. ROGOV: M. N. Tyihomirov szlavisztikai munkái* (79–83 l.) születésének 75. évfordulója alkalmából áttekinti Tyihomirov akadémikus egész munkásságát. — *Sz. A. REJSZER: Egy XVIII. századi orosz szabadgondolkórú Lengyelország szolgátságba döntéséről* (89–91. l.) közli egy névtelen óda szövegét, amely elítéli Lengyelország felosztását. — *IRENA KARASINSKA: Stanislaw Lorenz* (92–96. l.) ismerteti az 1935 óta a varsói Nemzeti Múzeum élén álló szakember tevékenységét a műemlékek helyreállításában.

3. szám. — **EUGENIUSZ KUSZKO: Lenin és a lengyel nemzeti kérdés** (3–8. l.) a lengyel fejlődés áttekintésével igazolja Lenin megállapításának helyességét, hogy Lengyelország csak az orosz forradalom győzelme után szabadulhat fel. — *V. D. KOROLJUK: Lenini helyek Lengyelországban és Csehszlovákiában* *K. Sz. Kozlovskij metszeteiben* (9–13. l.) bemutatja az ukrán grafikus munkáit, amelyek a Lenin által 1914 előtt bejárt helyeket ábrázolják. — *G. M. SZLAVIN: A szovjet közvélemény és Jugoszlávia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Vecséje* (14–26. l.) 1941 és 1944 közt ismerteti a szovjet sajtó baráti állásfoglalását a jugoszláv nemzeti felszabadító harcok kapcsolatában. — *LUBOMIR E. HAVLIK: Elképzelések a szláv népek rokonságáról a régi Morvaországban és Csehországban* (28–40. l.) úgy látja, hogy a szláv népek rokonságának tudata az ókor vége óta ismert volt, elsősorban a nem-szláv népeknél, a nagymorva államban a kereszténység felvételével terjedt el. A nem-szlávok az egyes népek nyelvi differenciálódásával is tisztában voltak. — *J. P. NAUMOV: Egy XV. századi névtelen bolgár krónika szerzőségéről* (41–42. l.) *K. Meesev* bolgár történésszel vitatkozva úgy látja, hogy az általa a XV. század elejére datált krónika valójában csak bizánci munka fordítása és 1450–52 közt készülhetett. — *A. Sz. BEJLISZ: M. Dimitrov kutatásai a bolgár megújulás történetéről* (79–81. l.) ismerteti a bolgár történész és filológus 1915-ben indult munkásságát, elsősorban Hriszto Botevvel és Ljuben Karavelovval foglalkozó műveit. — *N.*

ACTA POLONIAE HISTORICA 1969. 20. köt. — ANTONI CZUBIŃSKI: *Az európai szocialista mozgalom és egy független lengyel állam helyreállításának a problémája* (5—30. l.) Marx és Engels álláspontjából indul ki, akik a lengyel állam helyreállítását demokratikus szempontból, de a munkásmozgalom érdekében is kívánatosnak tartották. A II. Internacionálé nem érdeklődött a kérdés iránt, Rcsa Luxemburg sem tartotta fontosnak. Fz helytelen álláspont volt, Lenin és Sztálin cáfolták meg. 1918 után a nemzetközi munkásmozgalom a „lengyel imperializmus” ellen emelt szót. — ANDRZEJ AJNENKIEL: *A lengyel függetlenség 1918-ban: tények és problémák* (31—51. l.) az első világháború alatti lengyel fejlődést vizsgálja, a lengyelek fokozódó aktivitását. Úgy látja, hogy 1918-ban nem voltak meg a szocialista forradalom előfeltételei. A lengyel állam megalakulása bizonyos nemzeti és demokratikus vívmányokat hozott magával. — WOJCIECH WRZESIŃSKI: *A Németországi Lengyelek Szövetsége és álláspontja a nemzeti öntudat problémáival kapcsolatban* (52—74. l.) megmutatja, milyen kísérleteket tett a Szövetség a lengyel nemzeti öntudat terjesztése érdekében: a népi hagyományok, a katolicizmus ápolása voltak a legfontosabb mozzanatok. A németesítés még a meglévő regionális öntudatot is kiirtotta. Az öntudatos lengyelek száma igen kevés volt. A germanizálás azonban sokszor nem volt eléggé mélyreható. — ZBIGNIEW LANDAU: *Lengyelország gazdasága a világgazdasággal összehasonlítva, 1913—1938. Általános megjegyzések* (75—93. l.) először egybeveti az 1913, 1923, 1929 és 1938-as évet, mint a prosperitás tetőpontjait, ezekben az időpontokban vizsgálja számos fontos termék termelési nagyságát. Az ipari fejlődés elmaradt az 1913. évihez viszonyítva, a mezőgazdasági termelés kevésbé. A világ gazdasági fejlődésével való összevetéstől kitűnik, hogy a háború utáni második évtizedben Lengyelország gazdasági helyzete jobb volt, mint az első évtizedben, ez elmaradás a világszínvonaltól mégis igen nagy volt. — ANDRZEJ POPPE: *A fejedelem és az egyház a kijevi Oroszországban a X. század végétől a XII. század elejéig* (95—119 l.) az orosz állam és az egyház viszonyáról írott nagyobb munkájának a része. Hangsúlyozza az egyház nemzeti azonosították, az egyház különállása ismeretlen volt. Az egyháznak minden erejét az uralkodó osztály krisztianizálására kellett fordítania. — JANUSZ TAZBIR: *Földművelő Szent Izidor kultuszának társadalmi funkciója Lengyelországban* (120—137. l.)

európai párhuzamokkal igazolja, hogy a paraszt-szent a parasztság számára világszerte jelenség volt. Az 1070—1150 élt spanyol paraszt Izidor kultusza a XIII. századtól kezdett elterjedni, bár csak 1622-ben avatták szentté. Lengyelországban a XVII. században terjedt el, megfelelt az ellenreformáció igényeinek. Egy pálos szerzetes által írt életrajza jobbágyi mivoltát és engedelmességét emelte ki. Tiszteletére konfraternitás is alakult. Kultusza még a XIX. századig felső körökben is népszerű volt, sőt a XX. században is felhasználták a paraszti sztrájk elleni harcban. — ARTUR EISENBACH: *A lengyel zsidók problémája 1861-ben és Aleksander Wielopolski mári reformtervei* (138—162. l.) emlékeztet rá, hogy az orosz hatóságok joggal féltek lengyel-zsidó együttműködéstől a lengyel szabadságharcgalomban. Wielopolski mári zsidók egyenjogúsítására vonatkozó terveivel teljes asszimilálásukat kívánta elérni. 1861-ben ezért fogadott el ilyen irányú tervet, ez azonban csak a gazdag zsidók számára lett volna kedvező. A hatóságok még így is túl liberálisnak találták és elvetették. 1862 júniusában rendeleti úton vezették be a nem teljes egyenjogúsítást, a feszült politikai helyzetre való tekintettel. A teljes egyenjogúsítást csak az 1863-as felkelés kormánya adta meg. — N.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1969. 1. szám. — PRONISŁAW WŁODARSKI: *Lengyel-orosz szociológus Igazságos Kázmér idejében* (5—19. l.) Wiercicy Kadluczek krónikája és a polceki évkönyvek alapján rajzolja meg Igazságos Kázmér (megh. 1194) keleti külpolitikáját, elsősorban Halics és Ledóméria kérdését. — ZBIGNIEW KUCBOWICZ: *A lengyel főnemesség növekvő degenerációjának társadalmi következményei a XVII—XVIII. században* (21—43. l.) nemcsak orvostörténeti szempontból taglalja a főnemesség mértéktelen életmódja következtében pusztító betegségek — elsősorban a podagra és a szifilisz — romtó hatását, hanem rámutat arra is, hogy az így fizikailag és szellemileg elgyengült magnásek hivatalukat nem tudták tisztességesen ellátni, ez pedig közvetve vagy közvetlenül a társadalmi morált a mélypontra juttatta, s befolyásolta a szellemi s politikai életet. — WALDEMAR VOISÉ: *A XVII. század történelmi gondolata körüli* (45—71. l.) a kortörténelmeszemplét vizsgálja, elsősorban Leibniz munkásságának tükrében, valamint Pcsuet és Vico művei nyomán. Míg Pcsuet a megfigyelt jelenségek elait kizárólag a Teremtő akaratának tulajdonította, addig Leibniz és Vico, bár ennek az

akarataknak a jelentőségét nem tagadták, más okokat is kerestek, azokat a törvényeket, melyek az emberi társadalmak fejlődését irányították. — JERZY KUMANIECKI: *Lengyelország keleti határainak elismerése a Nagykövetség Tanácsa által* (73 92. l.) 1923. március 14-ig, a keleti lengyel határok nemzetközi elismeréséig foglalkozik azzal a külpolitikai küzdelemmel, mely a lengyel litván konfliktus ill. a polgárháború alatt folyt a Népszövetségben és a lengyel kormánykörökben. A vitarovatban jelentek meg a Kwartalnik Historyczny szerkesztőségének kérdőívére adott válaszok: *A múlttal foglalkozó lengyel tudományok követelményeiről és perspektívájáról* (93 116. l.) címmel. A megkérdezettek a folyóiratnak dolgozó történészek soraiból kerültek ki. A legtöbben kifogásolják a forráskiadványok megjelenése körüli huzavonákat, valamint a legújabb korrall foglalkozó historiográfia háttérben maradását. M. M. DROZDOWSKI hozzászólásában megállapítja, hogy a szocialista országokban létesült közös bizottságok nem eléggé használják ki azokat a lehetőségeket, melyek a tudományos koordináció, a közös munkák s a tudományos viták terén lennének. — A forrásközlemények között jelent meg KÓKAY GYÖRGY: *A Kocsiuszkó-féle felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban* (153–162. l.), elsősorban a Magyar Kurir és a Magyar Hírmondó tudósításai alapján.

2. szám. — EUGENIUSZ DURACZYŃSKI: *A nemzeti egység a Földalatti Lengyelország politikai gondolatában* (279–298. l.) az illegálisba kényszerített lengyel politikai élet elméleti tevékenységét: a Lengyel Munkáspárt programjának fejlődését, a Honi Hadsereg (Armia Krajowa) politikai-katonai stratégiáját, a népi mozgalom kiszélesedését vizsgálja, középpontban azonban a Lengyel Munkáspárt által a fasiszta megszállók ellen meghirdetett és létrehozott népfront-mozgalom értékelése áll. A népfront-program végleges változata 1943-ban fogalmazódott meg: az összes haladó mozgalmak egységbe tömörítése és a népi Lengyelország felépítése. — ZBIGNIEW LANDAU: *A népi Lengyelország gazdaságának növekedési tempója* (299–318. l.) a hároméves terv (1947–49), a hatéves terv (1950–55), az első (1956–60) és a második ötéves terv (1961–1965) eredményeit vizsgálva mutatja be a lengyel ipar, mezőgazdaság és kereskedelem globális termelésének és egyes termékeinek dinamikáját, összevetve a háború előtti állapotokkal. Meghatározza Lengyelország helyét a világtermelésben, közli a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét. Lengyelország 1945-ben jelentősen rosszabb

helyzetből indult mint a többi állam, tervgazdálkodásának eredményeképp azonban igen jelentős helyre küzdötte fel magát. — JANUSZ KALÍŃSKI: *A piac helyzetének befolyása a lakosság életkörülményeire 1916 júliusától 1918 decemberéig* (319–336. l.) a piac ellátását, a pénzkibocsátást, az árak alakulását teszi vizsgálat tárgyává. Megállapítja, hogy a nehézipolitikai és gazdasági körülmények ellenére 1947 első felének kivételével a reálbérek és az életszínvonal emelkedtek, elérték, sőt meghaladták a háború előtti szintet, s ez legpozitívabban a háború előtt olyannyira kizsákmányolt munkáosztályt érintette. — KRYSZYNA KERSTEN: *Lengyelország nemzetiségi struktúrájának változásai a második világháború után* (337–366. l.) megvizsgálja a háború alatti elképzeléseket, elsősorban a Beneš-féle áttelepítési elméletet, majd részletesen tárgyalja a németek kitelepítését Pomerániából, Sziléziából és Kelet-Poroszországból, az ukrán lakosság kicserélését a Szovjetunióval a régi keleti területek lengyel lakosságáért, ugyanígy a belorusz nemzetiségűek áttelepítését, valamint a lengyelországi zsidók kivándorlását Palesztinába, végül pedig a lengyel emigrációt érinti. Lengyelországot ezeketán a szerző már „nemzetileg egységes”-nek tekinti. — ZOFIA LISSA: *A zene mint a nemzeti integráció tényezője* (367–374. l.) a XX. század lengyel zenei életének szerepét analizálja a nemzeti öntudat fejlesztése szempontjából, majd kimutatja a háború óta született újabb kompozíciók és a klasszikus művek közti kontinuitást. — RYSZARD WROCZYŃSKI: *Az általános iskola függetlenség ötven éve alatt* (375–386. l.) egyrészt elmondja a különféle oktatási reformokat, amelyekben azonban radikális változást csak a felszabadulás jelentett, másrészt értékeli a szervezett pedagógusmozgalmat 1918 óta. — TOMASZ SZAROTA: *A párizsi sajtó Lengyelországról 1945–1948 között* (387–414. l.) a vezető francia lapok véleményét tárja az olvasó elé. Az akkori újságok hasábjain elsőként a nyugati lengyel határ kérdései szerepeltek, a párizsi sajtó az Odera–Neisse határ véglegessége mellett szólt. A történelmi hagyományokra sokszor hivatkoztak, s ennek szellemében kívántak politikai és gazdasági együttműködést kiépíteni Lengyelországgal. Ebben az időben élen érdeklődés mutatkozott meg Lengyelország iránt, erősebb, mint a többi szocialista ország irányában. — A vitarovatban folytatódna a kérdőívre adott válaszok a lengyel múlttal foglalkozó tudományok követelményeiről és perspektívájáról (415–437. l.). Többen hiányolják a harmadik világ

történetének kutatását. MARIAN HENRYK SEREJSKI pedig a lengyel társadalom változásának analizisét kívánja elmélyíteni a magyar történelemmel való összehasonlítás által. — P.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1969. 2. szám. — TADRUSZ MANTEUFFEL: *Várakozás a szabadság és béke korszakára. Joachim de Floris történetfilozófiája* (233–256. l.) képet nyújt a kalábriai látnok-remete életéről, munkásságáról, rondalapításáról és jóvendöléseiről, valamint ezeknek korabeli politikai vonatkozásáról. Joachim de Floris a történelmet korszakokra osztott fejlődésnek fogta fel, melyben az emberiség a szabadság állapotából a szabadság és a béke korszakába jut. Ez a nézet igen erősen hatott a későbbi népi reformációk chiliasztikus tanításaira. — BARBARA STĘPNIEWSKA: *A zarándoklatok szerepe Nyugat-Szudánból Mekkába a XIII. — XVI. században* (257–269. l.) bemutatja a nyugat-afrikai muzulmán peregrinációk társadalmi és gazdasági hátterét és Mali állam kapcsolatait az arab országokkal. — MAURZYC HORN: *A przeworski városi magisztrátus foglalkozás szerinti összetétele 1600–1650 között a város foglalkozási és társadalmi struktúrájának tükrében* (270–290. l.) elemzi a rzeszówi vajdaságban fekvő város tanácsának társadalmi összetételét a források alapján és összehasonlítja azt más városokéval. A magisztrátusban a döntő többséggel a takácscéh tagjai rendelkeztek; a dokumentumok két magyar mester, Thomas Ungarus és Georgius Hungarus nevét is megőrizték. — ANDRZEJ KAMIŃSKI: *A svédellenes szövetség kezdetei. A lengyel–orosz kapcsolatok 1704–1706 között* (291–313. l.) rámutat, hogy XII. Károly svéd király győzelmei és előrenyomulása Lengyelországban szükségessé tette, hogy II. Ágost Oroszországnál keressen segítséget. I. Péterrel megkötötte a narvai szerződést, amely segédcapatokat és jelentős anyagi támogatást is jelentett. — MARIA WAWRYKOWA: *Lengyel diákszövetségek a német egyetemeken 1817–1824 között* (314–345. l.) leírja a német egyetemekre kényszerült lengyel ifjúság társadalmi szervezeteit, amelyek nemcsak a diákok érdekeit védtek, hanem — elsősorban a napóleoni idők példáján fellelkesülve — az ország függetlenné válását is célul tűzték ki, s így a politikai mozgalmakba is bekapcsolódtak. — A forrásközleményekben jelent meg Bolesław Łopuszański kiadásában a „Lengyel Nép Szövetsége” alapszabályai 1835-ből (346–362. l.), egy carbonári-jellegű titkos-társaságé, mely Galíciában működött. A forrás lelőhelye a lwówi Központi

Állami Történeti Levéltár. — HENRYK BUŁHAK: *Lengyel–francia vezérkari megbeszélések Párizsban (1922 szeptember–október)* (363–374. l.) közli a tárgyalások francia nyelvű jegyzőkönyveit. — GERARD LABUDA: *A középkori lengyel egyház társadalmi történetének új szintézise* (375–389. l.) az Egyház Lengyelországban c. munka első, a középkort tárgyaló kötetének (Krakkó, 1968) megjelenése kapcsán a vitarovatban teszi közzé észrevételeit a szerzők tanulmányairól, akik elsősorban az egyház társadalmi-jogi szerepét és szervezetét domborították ki, s gazdasági alapjait nem tárgyalták a kellő mélységben. Cífol több hipotézist is, így pl. Metód állítólagos misszióját a lengyel törzsek között. — STANISŁAW RUSSOCKI: *A független Mazovia parlamentarizmusa* (390–402. l.) Bogdan Sobolnak a mazoviai hercegség tartománygyűléseit tárgyaló könyve (Varsó, 1968) megjelenésének alkalmával mutatja be a XV–XVI. századi Mazovia önállót, a többi lengyel területtől sok kisebb mozzanatban eltérő állam-szervezetét, törvényhozó testületét. — P.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTS-WISSENSCHAFT 1969. 3. szám. WALTER SCHMIDT: *A proletariátus szerepéről az 1848/49-es német forradalomban* (270–288. l.) arra a következtetésre jut, hogy a német munkásosztály helyzetét az 1848/49-es forradalomban a politikai harcokban való egyre aktívabb részvétele jellemzi. Ezekben a harcokban az elemi munkásmozgalom a politizálódás és radikalizálódás egyre erősödő folyamatán ment keresztül. A folyamat lényege a proletár demokrácia polgári és kispolgári demokráciáról való leválásának előkészítése volt. A munkásosztálynak a polgári forradalomhoz való viszonyában ez a fejlődés átmenetet jelentett a burzsoázia abszolutizmus elleni harca többé-kevésbé fenntartás nélküli támogatásától a munkásosztály önálló demokratikus politikájá felé. Ezt a folyamatot erősen befolyásolta és helyes politikai irányba terelte a Kommunisták Szövetsége tudatos proletár élcsapata Marx és Engels vezetésével. Hála ennek a politikailag tudatos magának, a német proletariátus a polgári demokratikus forradalomban önálló politikai vonallal rendelkezett, amely a polgári forradalomhoz való viszonyának egy magasabb fokát rejtette magában. — HELMUT BLEIBER: *Parasztok és földmunkások az 1848/49-es németországi polgári demokratikus forradalomban* (289–309. l.) abból indul ki, hogy bár a parasztság mint hajtóerő döntő szerepet játszik a polgári forradalomban, ennek egyetlen szakaszában sem

képes a saját erejéből egy új társadalmat felépíteni. Mindmáig hiányzik a problémának speciális és átfogó feldolgozása. A kutatók egyetértenek abban, hogy a parasztság polgári demokratikus forradalomban való aktív fellépésének időpontja 1848 márciusára és április elejére esik. Tartalmát és célkitűzését azokból a követelésekből lehet leszűrni, amelyeket a parasztok támasztottak. Ezek a követelések három csoportra oszthatók: 1. a még meglévő feudális terhek eltörlése; 2. a földesurak feudális politikai előjogainak megszüntetése és 3. védekezés a porosz utas agrárkapitalista fejlődés ellen. Ezek az általános paraszti követeléseken kívül a földmunkások a nagybirtok felosztása mellett is síkra szálltak. Tévedés lenne a polgári kutatókkal azt hinni, hogy ezek a követelések pusztán gazdasági-társadalmi keretek közt mozogtak, és nem terjedtek ki a politikára. Megvalósulásuk végső soron annak az osztálynak teljes megsemmisülésével lett volna egyértelmű, amely a legmakacsabb ellenállást tanúsította a társadalmi haladás gondolatával szemben. A parasztság forradalmi aktivitása nem merült ki a március áprilisi megmozdulásokkal, hanem az 1848 áprilisi májusi választási mozgalomban újlag felszínre jutott, és újabb fellendülést ért el 1848 késő nyarán és őszén. Ezek az újabb megmozdulások a parasztság öntudatának és szerveztségének magasabb fokáról tanúskodnak. A parasztság állítólagos passzív magatartását az ellenforradalommal vívott döntő harc idején még pontosabban meg kell vizsgálni. A paraszti aktivitás kibontakozásának újtába mindenestre jelentős akadályok tornyosultak, mint pl. a „jó király” legendája, a szűk, a helyzet általánosítására képtelen paraszti látókör, a porosz utas kapitalista fejlődés előrehaladott volta, a parasztság differenciálódása, a liberális nagyburzsoázia és a kapitalista nagybirtokos junkerek közt egyre erősödő szolidaritás. A tanulmány végezetül öt pontban foglalja össze a marxista kutatás előtt e tárgykörben felmerülő feladatokat. — MANFRED KLIEM: *A feudális junker reakció szerepe az 1848/49-es forradalomban* (310–330. l.) bevezetőben megállapítja, hogy bár a feudális junker osztály lélekszáma (az összlakosság 0,1%-a), gazdasági ereje (a föld 40%-ának birtokosa) és befolyása (már csak az összlakosság 30%-ára terjedt ki) 1848-ra számottevően csökkent, mégis igényt tartott a teljes, csorbítatlan politikai hatalomra. A forradalomnak 1848 márciusától szeptemberéig terjedő szakaszában az államminisztériumok révén még a nyugalom és rend megteremtésére törekvő nagy-

burzsoázia uralja a politikai terepet. Ebben az igyekezetében messzemenően támaszkodik a feudális és junker osztálytól kiépített és vezetett bürokráciára és hadseregére. A feudális junker osztály ebben az időszakban politikailag még háttérben marad, és csak titokban szervezkedik. A maga ellenforradalmi tervei megvalósítására egy titkos kabinetet állít fel. 1848 szeptembere után viszont egyértelműen a feudális junker osztály lett az ellenforradalom bázisa. Támogatták őt ebben az ó-liberálisok (von Vincke), sőt a liberálisok (Camphausen és von der Heydt) is. A tanulmány befejező része kitér a kutatás előtt álló feladatok körvonalazására is. — A Dokumentáció rovatban HEINZ WOHLGEMUTH: *Karl Liebknecht a luckai fejházából 1918-ban való elbocsátásának visszhangja* (331–341. l.) dokumentumokat közöl a bevezető tanulmány után. — A Jelentések és megjegyzések rovat WALTER BRADÉNEK az 1848/49-es forradalom történeti helyéről és jellegéről Berlinben 1968. december 2–3-án rendezett kollokviumról szóló beszámolóját közli (342–345. l.). A résztvevők — köztük magyar részről Spira György és Tóth Ede — a burzsoázia, a forradalmi demokráciák és a munkásság viszonyát, a Kommunisták Szövetsége előrevívó szerepét, a „népforradalom” és a polgári demokratikus forradalom különbségét, a kispolgárság vezető szerepének lehetőségét, a parasztság magatartását, az ellenforradalom rugalmas taktikáját és a német forradalom európai összefüggéseit vitatták meg. — Az Irodalmi jelentés rovatban GÜNTER VOGLER: *Az NDK kiadvállalatainak kiadványai a reformáció 450. évfordulójára* címmel (348–354. l.) egy tucat különböző jellegű, történeti, teológiai, irodalmi, művészeti feldolgozásról és dokumentumkiadványról ad kritikai áttekintést. (Az egyik gyűjteményes kötet szerzői közt Székely György is szerepel.) A szemleíró a gazdag és változatos anyag láttán megállapítja, hogy ezek a művek különböző tematikájuk és történetfelfogásuk ellenére jól megalapozott hozzájárulást jelentenek a korai polgári forradalmak, ezen belül a reformáció történeti képének további kidolgozásához, bizonyítják a történelmi materializmus metodológiai alkalmasságát ilyen bonyolult kérdések, mint a reformáció és Luther történeti szerepe kidolgozására, meggyőző bizonyítékát nyújtják a keresztények és marxisták közti eszmecsere célszerűségének és termékenységének, és kétségtelemnél tesz ki, hogy a reformáció lényege a forradalom gondolatával való szembesítés nélkül nem tárható fel. Főképp ebben tükröződik a reformációs jubileum aktualitása.

4. szám. — A tanulmányok — WERNER TEUMERÉ kivételével, amely a Német Szocialista Egységpárt 1960/62 közti gazdaságpolitikáját elemzi (417-432. l.) — egy-egy részletkérdés beható megvilágításával az NDK IV. történeztudományi kongresszusa témaköréhez kapcsolódnak. — RENATE MERKEL: *Marx és Engels szocializmus-felfogásának jellegéről* (433-438. l.) a marxizmus osztályjellegét, társadalmi valóságához kötődését, dinamikáját, nemzetköziségét emeli ki. Befejezésül hangsúlyozta, hogy mindezek a jellemvonások nem eleve és nem állandó jelleggel adódtak, hanem egymással szoros kölcsönhatásban alakulnak ki, és forradnak össze egységes szocializmus-képpé. — JOACHIM RIESS, ODA SCHULZE: *Walter Ulbricht részvétele a szocializmus eszméinek alkotó továbbfejlesztésében* (439-444. l.) azt emeli ki, hogy miközben Ulbricht sosem tévesztette szem elől a szocialista végcélát, mindig ki tudta választani a legrugalmasabb és legcélravezetőbb eszközöket ennek megközelítésére (antifasiszta demokrácia, munkás-paraszt hatalom) elkerülve mind a sematizmus és dogmatizmus, mind a revizionizmus fenyegető végleteit. — GÜNTER BENSER: *A szocializmus opportunista és kispolgári elképzeléseinek sorsáról* (445-451. l.) megállapítja, hogy a náciizmus leverése után Németországban széles körben elterjedtek a legkülönbözőbb szocializmus-koncepciók. Ebben a szocializmus növekvő népszerűsége éppen úgy kifejezésre jutott, mint a monopolkapitalizmus álcázási törekvése. A nem marxista szocialista irányzatok közt a következők voltak jelentősebbek: 1. a keresztényszocializmus, 2. a demokratikus szocializmus, 3. a szocialista humanizmus és 4. a marxista célkitűzésekhez őszintén és hátsó gondolatok nélkül közeledő haladó irányzat. A szocializmusnak ezek az eklektikus felfogásai természetesen csupán egy átmeneti időszak múlt termékei lehetnek. További útjuk vagy előre, a marxista társadalomfelfogás elfogadása felé, vagy hátra, a polgári ideológia akceptálása felé vezetett. — ROLF BADSTÜBNER: *A „keresztényszocializmus” és a marxizmus szocializmus-képének meghamisítása mint az imperialista stratégia és taktika alkotórésze* (451-457. l.) abból a tételből indul ki, hogy a szocializmus-képnek a „szabad”, a „demokratikus”, a „nemzeti” vagy a „keresztény” szocializmus felé való eltorzítása a kapitalizmus válsága idején az antikommunizmus, a munkásmozgalomba, a felszabadító mozgalmakba való behatolás és a kritika útján való kapitalizmus-mentés politikai eszköze. Tételét a szerző a német keresztényszocializmus, a CDU program-

jának, hatalomra jutásának, kormányzati tevékenységének, politikai ideológiájának részletes elemzésével támasztja alá. — ERWIN TITZE: *A „nemzeti kommunizmus” a nyugat-német történetírásban* (457-461. l.) kimutatja, hogy az 1950-es évek közepén rendszerré kiépített „nemzeti”, majd pedig a „demokratikus” szocializmus nem más, mint a szocialista rendszer felbomlásának, a kapitalista rendszer visszaállításának ideológiai eszköze. Miközben a burzsoá történetészek mindkettőt ajánlják a szocialista országoknak, maguk még ebben az elerőtlenített formában sem kérnek belőle. A tanulmány szembeszáll azzal a polgári és szociáldemokrata történetnethamisítási kísérlettel, amely Rosa Luxemburgot szeretné megtenni a nemzeti kommunizmus szellemi ősvé. — A Közlönyek rovatban GERHARDT HASS: *A müncheni egyezmény és Csehszlovákia annexiója a nyugat-német publicisztika és történetírás tükrében* (462-471. l.) megállapítja, hogy a nyugat-német sajtó és történetírás — kevéssé tiszteletreméltó kivételtől eltekintve — még mindig a régi szellemben foglalkozik a végzetes eseménnyel. Ahelyett, hogy a második világháborúhoz vezető német agresszió sorsdöntő állomását, az antikommunizmusból sugalmazott nyugati imperialista politikai rövidlátás és felelőtlenség iskolapéldáját látna benne, Csehszlovákia történelmi jogosultságának kétségbevonásával, a polgári demokrácia nemzetiségpolitikájának egyoldalú megítélésével, a szudéta-németek „ötödik hadoszlopaként” való felhasználásának tagadásával, a Szovjetunió Franciaország lépésétől független segítőkészségének kétségbevonásával lényegében igazolja azt. Ezért nem hajlandó eleve, csak jelenleg érvénytelennek elismerni a müncheni egyezményt, végleg feladni a szudéta-németeknek „házajukhoz” való jogát, mégha ennek túl éles kinyilatkoztatását olykor politikai okokból nem is tartja célszerűnek. — A. D. NOVICSEV: *A katonai hűbérrendszer felszámolása az Oszmán Birodalomban* (471-478. l.) a janicár hadtest II. Mahmud szultán által 1826-ban történt feloszlásával kibontakozó, az 1850-es évekig három szakaszban lezajlott agrárreformot ismerteti. Ennek során a feudális török agrárrendszert fél-feudális rendszer váltotta fel. A török hűbérurak nem csupán katonai előjogaikat veszítették el, hanem adószedési és közigazgatási joghatóságukat is. Az agrárreform megteremtette a falu gyorsabb gazdasági, társadalmi fejlődésének feltételeit, de nem szüntette meg a feudalizmus gazdasági alapjait. — A Dokumentumok rovatban RAIMUND WAGNER: *Dokumentumok a monopolizáció*

szerepéről a második világháborúban (479--503. l.) bizonyító erejű dokumentumokat közöl arra vonatkozólag, hogy a német monopoltőke és a náci államhatalom összefonódása az állammonopolista szervezeti rendszerben - egyes angol és német történészek állításával szemben - nem csupán 1941/42-ben, a moszkvai csata után, hanem már a háború kezdetén, 1940/41-ben bekövetkezett. Ezen a speciális területen is megmutatkozik a német imperializmus céljainak és módszereinek azonosossága a két világháború között. - A Jelentések és megjegyzések rovat egy észttörténész, HELDUR PALLI: *Lyukkártya-eljárás és matematikai módszerek a történettudományban* c. tanulmányát közli (504 - 514. l.), amely észttörténelmi példákön, egy lyukkártya-mintát is közölve, beszámol a különbözö lyukkártya-rendszerek történettudományi kidolgozásáról és felhasználásáról, a matematikai-statisztikai módszerek meghonosodásáról a történettudományban. Befejező része a lyukkártya-rendszer nemzetközi felhasználásáról és irodalmáról is tájékoztat. - A könyv szemle ismerteti a Képes Krónika német nyelvű facsimile-kiadását *Dercsényi Dezso* szerkesztésében (541 - 542. l.).

5. szám. FRITZ STAUBE: *Egy német marxista leninista Oroszország-történet problémái* (561 - 572. l.) az orosz történetet a kezdetektől egészen az Októberi Szocialista Forradalomig tárgyaló szintézis a törvényszerű történelmi haladást, a néptömegek döntö történelmi szerepét, a munkásosztály és marxista pártja történelmi hivatását, a szocialista forradalom törvényszerűségét és általános érvényét állítja tárgyalásának középpontjába. A világtörténelem keretében megvilágítja Oroszország törvényszerű haladását az ösközöségtől egészen a szocialista forradalomig, bemutatja a német történelemmel való sokoldalú és tanulságos kapcsolatát, kiemeli az orosz nép mindenkor haladó osztályainak és rétegeinek a társadalmi és politikai haladás győzelméért a reakció erőivel vívott harcát s mindezt a termelőerők és termelési viszonyok dialektikájától meghatározott gazdasági-társadalmi fejlődés talaján. - JOACHIM STREY: *A Neue Rheinische Zeitung politikai koncepciója a birodalmi alkotmányért folytatott harcban 1849-ben* (573 - 591. l.) az 1849 májusától júliusáig folyó, a német forradalom utolsó fellángolását jelentö politikai harc marxista engelsi stratégiáját és taktikáját elemzi. A porosz és utána a többi német uralkodónak a saját maguk parlamentje és a frankfurti birodalmi gyűlés, valamint az utóbbi által kidolgozott mérsékelt liberális alkotmány elleni fellépése,

majd a népi megmozdulások ellen fegyveres erő bevetése az újságot a nemzetgyűléssel és alkotmányával szemben eddig elfoglalt elutasító álláspontjának feladására készítette. Az ellenforradalom újabb támadását Marx és Engels újabb forradalmi fellendülés előkészítésére kívánta felhasználni. Ennek központját Dél-Németországban látták. Onnan kellett volna a forradalom lángjának a rajnai tartományra, Poroszországra, majd egész Németországra átsapnia. A dél-németországi forradalmi bázis sajátos jellege miatt a proletariátus vezetői elképzelhetőnek tartották a forradalmi mozgalomnak ideiglenesen a kispolgárság által való vezetést, amelynek ingadozását a munkásság szilárd fellépése ellensúlyozta volna. Minthogy az ellenforradalom színre lépése a burzsoázia nagy részét is szembefordította a reakcióval, Marx és Engels levette a napirendről az egész burzsoázia ellen folytatandó harc jelszavát, és a burzsoázia jelentős részének szövetségesként való megnyerésével is számolt. - A Közlemények rovatban WALTER MARKOV: *A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet forradalmái* (592 - 595. l.) az összehasonlító forradalomtörténeti szemlélet szükségességét hangsúlyoztatja, és mindjárt bizonyítja is két példával. Először a francia forradalom történetében tesz különbséget a legitim és az illegitim radikalizmus, a jakobinusok és az enragék között, bár elismeri, hogy pontos határvonalat húzni meglehetősen nehéz. Másodsor arra hívja fel a figyelmet, hogy a forradalmi összefolyamat megértéséhez nem elegendő - mint ahogy eddig általában történt - csupán a győzelmeket számbavenni, hanem fel kell mérni a vereségeket is. Így pl. a reformáció németországi győzelme mellett meg kell vizsgálni franciaországi vereségét, az ellenreformáció meglepö fellülkerekedését. Az ellenreformációt azonban hiba lenne egyszerűen az ellenforradalommal azonosítani. - KURT BÜTTNER (596 - 601. l.) az imperialista Afrika- és gyarmati elméletek politikai-ideológiai funkcióját vizsgálja. - OTFRIED DANKELMANN (601 - 610. l.) a német imperializmusnak a második világháború alatt Spanyolországban folytatott széleskörű propagandatevékenységét ismerteti. - A Dokumentumok rovatban GERHARD BECKER: *Karl Marx kiutasítása Poroszországból 1849-ben* (611 - 618. l.) Marx 1849 május közepén bekövetkezett s egyben a Neue Rheinische Zeitung megjelenésének is véget vetö kiutasítása előtörténetét ismerteti bevezető tanulmány és négy ismeretlen dokumentum fényében. A dokumentumok a porosz kormány és a Rajna-tartomány, ill. Köln város

politikai, katonai és rendőri hatóságainak ez ügyben váltott hivatalos iratait adják közre. — A Vita rovat *Történettudomány és történeti tudat* címmel a régi vitát folytatja két újabb hozzászólás közlésével (619-624. l.). HEINZ HÖHN az 1969-ben életbelépett új tantervhez kapcsolódva három olyan metodológiai követelményt állít fel, amelyeknek érvényesítése elengedhetetlen a tudományos szocialista személyiségfejlesztés megvalósítására. 1. A történelmi eseményeket és folyamatokat eleven, szemléletes és egyben érzelmet keltő előadásban, de ugyanakkor világ-nézeti, politikai és morális szempontból elmélyítve kell ismertetni. 2. Ki kell aknázni az új tantervbe bedolgozott történetmetodológiai lehetőségeket. 3. Az anyag-közlésben az eddigig megbízhatóbban kell elválasztani a súlypontoszerűen, részletesen és a csupán áttekintésszerűen, vázlatosan tanítandó részeket. WALTER MOHRMANN a történeti szépírodalomnak a történeti oktatásban és nevelésben betöltött fontos szerepét emeli ki. Bizonyos egyoldalúságot vet a regényírók, elbeszélők szemére a legújabbkori, elsősorban a munkásmozgalmi téma mellőzése miatt. Ennek megszüntetésére a regényírók és szaktörténészek alkotó együttműködését javasolja. — A könyvismertetés rovat *Dobó Árpád* német nyelven megjelent Pannonia provincia igazgatása Augustustól Diocletianusig c. könyvét ismerteti (654-655. l.).

6. szám. — WERNER BERTHOLD: *A Német Kommunista Párt vezetőségének harca a fasizta történeti ideológia és a német történelem nyomorúság-konceptiója ellen 1939-1945* (689-703. l.) azt a szívós ideológiai harcot ismerteti, amelyet az NKP vezetősége — elsősorban W. Ulbricht, W. Pieck, A. Ackermann és E. Hoernle — folytatott hazájában és külföldön, nem utolsósorban a szovjetunióbeli hadifogolytáborokban mind a hitleri „felsőbbrendű faj” elmélete, mind a fordított előjelű fajelmélet, a németiségnek „antidemokratikus, nyomorék nemzetként” való beállítása ellen. Az utóbbi eszmei alapul szolgált a Németország feldarabolását célzó angol-amerikai terveknek. Az eredményes ideológiai harc megkövetelte a német történelem főkérdéseinek tudományos mélységű feldolgozását. Ebben a nehéz ideológiai munkában a német kommunista vezetők a testvérpártok, a szovjet, az osztrák, a bolgár párt segítségére támaszkodhattak. 1943 elején a Kominternen belül külön munkacsoport megalakítására is gondoltak. Erre azonban a Komintern feloszlása miatt

már nem került sor. Ez az ideológiai munka gyümölcsözőt a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága létrejöttében és tevékenységében is. — GÜNTER VOGLER: *Marx, Engels és a korai németországi polgári forradalom koncepciója* (704-717. l.) annak a vitának eredményeit és nyitva maradt kérdéseit foglalja össze, amelyet a marxista történészek már több éve folytatnak a németországi reformáció és a parasztháború problémaköréről, ill. pontosabban: a reformáció és a parasztháború objektív és szubjektív előfeltételeinek, osztálytartalmainak, a feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet rendszerében elfoglalt történeti helyének meghatározásáról. A nyitott kérdések közül hármát emel ki a megoldás igényével: a korai polgári forradalom fő feladatát, a hatalom kérdését és a polgárság részvételt a forradalomban. A korai polgári forradalomnak még nem lehetett feladata a feudalizmus egész rendszerének felszámolása, hanem csupán a feudális termelési mód által a magántulajdonra rakott korlátozások, a kapitalista felhalmozás útjában álló feudális kööttségek s végezetül a vallásos ideológiából eredő ideológiai akadályok eltávolítása. E fő feladat mellett a német szétforgácsoltág ellen az egységes, központosított német birodalomért folytatott harc másodrendű fontosságú. A reformáció és a parasztháború határozottan felvetette a minden forradalom kulcskérdésének számító hatalmi kérdést is, még ha nem is kerülhetett sor a hatalomnak a polgárság által való átvételére vagy a polgárságnak a hatalomban való részesedésére. Az időszaki feladat a hatalmi erőviszonyok lassú, fokozatos módosítása volt. Nyilvánvalóan téves koncepció a korai polgári forradalom — polgárság nélküli. Az egész német polgárság nem állott szemben a forradalommal. Azt azonban, hogy pontosan a polgárság milyen rétegei és milyen mértékben vettek részt a forradalomban, mi volt a monopolista és a nem monopolista polgárság álláspontja, csak további elmélyült gazdasági, társadalomtörténeti kutatások tisztázhatják. A befejező rész az összehasonlító forradalomtörténet megvalósítására tesz kísérletet, felhívja a figyelmet a polgári forradalmak újabb, a kutatás által eddig kellőképpen nem méltányolt rokon vonásaira, anélkül természetesen, hogy egy minden forradalom számára kötelező modellt akarna konstruálni. — HEINRICH GEMKOW: *Német-lengyel forradalmi szolidaritási hagyományok* (718-738. l.) azt a segítséget ismerteti, amelyet a német Vörös Segély nyújtott a fehérterror igeja alatt nyögő lengyel népnek. — A Közle-

mények rovatban MAX STEINMETZ: *Thomas Münzer írásai és levelei* (739–748. l.) a nyugat-német G. Franz által gondozott forráskritikai összkiadáshoz fűz tárgyi és forráskritikai megjegyzéseket. Meglepőnek találja Münzer összes művei közt a liturgiai-egyházzenei anyag nagy számát; ezt egy népi liturgikus istentisztelet megteremtésének igényével magyarázza. Münzer teológiai-politikai írásaiban kiemeli a wittenbergi teológusokkal való szakítását, a fejedelmekkel való szembefordulását, a nép társadalomalakító szerepébe vetett hitét. A leveleket és feljegyzéseket elsősorban életrajzi vonatkozásaik teszik értékessé. A továbbiakban a szerző részletes kritikának veti alá a kiadványt, és megállapítja, hogy sem teljesnek, sem kritikaiak nem tekinthetők. Ezért új kritikai kiadásra van szükség. — A Dokumentumok rovatban HEINZ WOHLGEMUTH: *További dokumentumok Albert Südekum szerepéhez az első világháborúban* (749–760. l.) olyan újabb dokumentumokat közöl, amelyek leleplezik a hírhedt német jobboldali szociáldemokrata vezetőnek a kormánykörökkel való szoros összeköttetést, szociáloviniszta álláspontját, K. Liebknecht denunciacióját, a pártvezetőségben betöltött kémszerepét, a német imperializmusnak nemzetközi téren nyújtott támogatást s végezetül teljesen a burzsoázia oldalára való átállását. — A történeti irodalom rovatban ismertetik H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795. c. könyvét (795–796. l.). — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1969. 2. szám. — MARIE KUKLÍKOVÁ: *Rassemblement Universel pour la Paix. A harmincas évek második fele békefogalmának politikai problémái és ezek alakulása Csehszlovákiában* (137–160. l.) ismerteti az 1935-ben angol és francia kezdeményezésre megindult mozgalmat, amely 1936 szeptemberében Brüsszelben béke-világkongresszust is rendezett, a szocialisták és kommunisták ellentétei miatt azonban hamarosan széthullt. A csehszlovák kormány támogatta a szervezet tevékenységét, a jobboldali pártok ellenzték, az agrárpárt is, éppen a kommunisták részvétele miatt. 1936 őzán a kommunista-szocialista ellentét miatt a mozgalom Csehszlovákiában is válságba került. — TOMÁŠ PASÁK: *A német csapatok behatolása cseh területre 1939-ben* (161–184. l.) eseménytörténetileg foglalja össze március 14–15. eseményeit, Hácha elnök berlini tárgyalásait, a cseh–német összefűzéseket a polgári lakosság körében a német behatolás előtt. Hangsúlyozza, hogy

a német megszállás ideje a nemzeti etika próbaköve is lett. — ANATOL DOBRÝ: *A München előtti köztársaság gazdasági profiljának igazi képéért* (185–189. l.) Václav Pruchának a Nová Mysl c. folyóirat 1968. évi 3. számában megjelent cikkével vitatkozik. Helytelennek tartja azt a beállítást, hogy a Monarchia megszűnte negatív következményekkel járt volna, szerinte a cseh ipar 1918-ig elszigetelten fejlődött, és éppen 1918 után vált lehetővé bekapcsolódása a nemzetközi munkamegosztásba. Ekkor ment végbe modernizálódása. A mezőgazdaságban sem mutatható ki hanyatlás. — HUBERT MASÁŘEK: *Még egyszer München* (236–239. l.) személyes visszaemlékezés a konferencián való részvételére. — J. B. ismerteti Dobó Árpád: *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus* c. könyvét (253. l.), J[AN] N[OVOTNÝ] *Tóth Ede*: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek* c. könyvét (260. l.).

3. szám. — JOSEF MACEK: *Niccolò Machiavelli — mítosz és valóság* (273–300. l.) születésének 500. évfordulója alkalmából kiemeli, hogy Csehországban a nemzeti szuverenitás hiánya miatt csak a XIX. sz. derekán kezdődik a Machiavelli iránti érdeklődés. Összefoglalja fogadtatását más nemzeteknél, mai interpretációit. Hangsúlyozza, hogy különösen az egyházak hamisították meg képét. A lényegre való törekvését ma is időszerűnek látja. — JIŘÍ SPĚVÁČEK: *Oklevélhamisítványok és Károly őrgróf politikai hatalma* (301–321. l.) két oklevelet vizsgál, amely nem illik bele Károly akkor őrgróf, később cseh király kancelláriai gyakorlatába. Az 1334-ből származó első oklevelet egy német udvaronc kényszerítette ki, Károly ekkor került Csehországba, még nem volt semmi hatalma. Az 1342-es oklevelet apja nevében állította ki, hogy az egyházzal való egyetértés politikáját erősítse, ekkor már az ő kezében van a hatalom a cseh kormányokban. A két hamisítvány adalék Károly céltudatos egyéniségéhez is. — LADISLAV DEÁK: *1936. március 7. és a Kisantant* (323–350. l.) azt bizonyítja, hogy a Rajna-övezet katonai megszállása után Csehszlovákia és Románia hajlandó volt erélyes francia lépések támogatására, Jugoszlávia viszont eleve az angol magatartáshoz igazodott, nem volt hajlandó a szövetség erősítésére. Titulescu leváltása is gyengítette a Kisantantot. 1936 szeptemberére a francia lépés elmaradása miatt a másik két állam is csalódott. — JÖRG K. HOENSCH: *A Teleki-kormány részvétele Csehszlovákia szétzúzásában* (351–376. l.) német, lengyel és csehszlovák külügyi levéltári anyag alapján megállá-

pftja, hogy Teleki a lengyel – magyar határ mellett gazdasági (többek között vizsgáldkódási) okokból is kívánta Kárpát-Ukrajna megszállását. A Szlovákia ellen vívott határmenti háború okai a szerző szerint bizonytalanok. — ZDENĚK FIALA: *Václav Novotný születésének századik évfordulója* (377–392. l.) az 1869–1932 élt polgári történész pályáját tekintve át. Jaroslav Goll tanítványa volt, a cseh történelmet széles közép-európai, sőt európai távlatban vizsgálta. A cseh koraközéppel és a huszita mozgalommal foglalkozó munkái ma is alapvetőek és nélkülözhetetlenek. — JOSEF PETRÁŇ: *Még egy szó a cseh kerülőckéről* (393–395. l.) František Šach cikkével vitázik, amely szerint a múlt század első felének cseh találmánya hatott volna az amerikai ekegyártásra. — HELENA POLREICHOVÁ: *A történelmi tudat válsága?* (396–406. l.) František Grausnak a folyóirat 1968. évi 4. számában megjelent tanulmányával száll vitába. Az Egyesült Államokban tanulmányúton levő szerző úgy látja az amerikai szakirodalom alapján, hogy nem a történetírás válságáról kell beszélni, hanem társadalmi funkciójának megváltozásáról. A kvantitatív módszer nemcsak divat, mint Graus állítja. Graus rövid utószóban fenntartja álláspontját, mert sokkal szélesebben értelmezte a válság fogalmát. — BOHUMIL ČERNÝ: *A csehszlovákiai német emigráció „népi szocializmus” mozgalma* (421–435. l.) az 1936-ban alakult, a szociáldemokraták és a Schwarze Front közt középúton álló mozgalmat ismerteti. A szociáldemokraták és a kommunisták egyaránt támadták. A mozgalom a középosztályra akart támaszkodni. Programjába felvette a nagybirtok kisajátítását, a munkások részese-dését és a vállalati nyereségből, európai föderációt. Mérsékelt reformizmusa miatt balfelé nem tudott híveket szerezni, nacionalizmusa elmaradt a Schwarze Fronté mögött, így csekély hatása volt. A szerző röviden ismerteti vezetőinek életrajzát is. — N.

ČASOPIS MATICE MORAVSKÉ 1969. 1–2. szám. — BEDŘICH ŠINDELÁŘ: *A Matice Moravská két nevezetes évfordulója* (3–15. l.) megemlékezik az intézmény alapításának 120. és folyóirata alapításának 100. évfordulójáról. A Matice 1849-ben alakult meg Morva Nemzeti Egység néven és 1853-ban vette fel a Matice Moravská nevet. Ismerteti a társulat tevékenységét a folyóirat megalapításáig (1869) és ennek első számait. — ROSTISLAV VERMOUZEK: *Bányászat Deblin mellett* (16–34. l.) ismerteti a Morvaország délnyugati vidékén, a Csehmorva fennsíkon folyt ezüstbányászás-

tot, amelyről 1297-ben Brno kiváltságlevelében van először szó, 1557-ből való utolsó említése. Lokalizálja a több helyen folyt bányaművelést, amely a XIII. század második felében kezdődhetett és a XIV. században, ill. a XVI. század elején lehetett a fénykora. Helyi feudális urak szervezték meg. — RUDOLF FIŠER: *Morva posztó kivitel a lőcsei vásárra a XVII. század első felében* (35–49. l.) kimutatja, hogy a Lőcséről szállított vas, bőr és róz fejében (amely a lőcsei kivitel 3%-át tette ki) morva és sziléziai posztót szállítottak Lőcsére, 1611–21 közt volt a kivitel csúcs-pontja, utána a közvetlen kapcsolat hiánya és a morvaországi ipari termelés hanyatlása miatt egyre csökkent. A lőcsi harmincadjegyzékek alapján bemutatja azt a tíz kereskedőt, akik a kivitel zömét lebonyolították. — JAN JANÁK: *A morvaországi szociális törvényhozás kezdeteiből* (50–72. l.) az ún. természetbeni ellátó állomások tevékenységét ismerteti, ezekről már 1868-tól kezdve volt szó a tartományi gyűlésen, 1887-ben hozták létre, s a következő évben már 111 működött. 1889–1900-ról részletes táblázatot is közöl. Az intézmény célja a munkanélküliek ellátása és a koldulás és vándorlás megakadályozása volt, munkát ugyan általában nem tudtak adni, de élelemmel látták el a munkanélkülieket, átmeneti otthont is nyújtottak, s a bűnözés valóban csökkent. — VOJTĚCH ŽAMPACH: *Az ún. brnoi ügy keletkezéséhez* (73–96. l.) egy konstruált per lefolyását és háttérét ismerteti. — N.

HISTORICKÝ ČASOPIS 1969. 2. szám. — NATÁLIA KRAJČOVIČOVÁ: *Az 1918-as Szlovák Nemzeti Tanács* (177–197. l.) ismerteti az 1918. október 30-án megalakult politikai szerv tevékenységét, amelynek legnagyobb eredménye a Csehszlovák Köztársasághoz való csatlakozást kimondó túrócszentmártoni deklaráció kiadása volt. Milán Hodža már 1918 elején sürgette ilyen szervezet létrehozását. Ő és Emil Stodola a Nemzeti Tanács megalakulása után eleve azt kívánták, hogy ez legyen lépéseket Szlovákia új államjogi helyzetének a tisztázására. Mindkettejüket azonban a Károlyi-kormányval való tárgyalásra Budapestre küldték, a Tanács többi tagja pedig, elsősorban Vavro Šrobár érzelmileg annyira csehbarátok voltak, hogy ezt a kérdést nem tartották fontosnak, nem is értették meg saját feladatukat. Hodžák Budapesten nem hagytak kétséget afelől, hogy nem hajlandók meggyezni az új magyar kormánnyal, hanem ragaszkodnak Csehszlovákiához. A Nemzeti Tanácsot nem is ezek miatt a budapesti tárgyalások miatt fosztották meg hatalmától,

hanem a többi helyi nemzeti tanáccsal együtt az új, centralisztikus államberendezés megvalósítása érdekében. — JAROMÍR PERŰTKA: *A Sokol Szlovákiában 1918–1938* (198 – 217. l.) az 1862/64-ben alapított cseh testnevelő egyesület hatását mutatja be. A szlovákok között is akadtak tagjai, különösen Amerikában. 1918 előtt Magyarországon a szlovákok csak illegálisan vehettek benne részt. 1919-ben a Sokol tagjai a Magyar Tanácsköztársaság ellen harcoltak. A szervezet politikai tevékenységet is fejtett ki, a csehszlovák nemzetegységet hirdette és az osztály nélküli egységet elve alapján állva próbálta az osztályharcot kiküszöbölni. 1938 után viszont tagjai Beneš híveiként illegálisan folytatták munkájukat, sokan részt vettek az ellenállási mozgalomban is. — MÁRIA VYVÍJALOVÁ: *Szlovák tudósok törekvése tanszék alapítására a pesti egyetemen 1824-ben* (218 – 232. l.) kimutatja, hogy Ján Kollár és néhány árvai származású pesti szlovák értelmiségi Rudnay Sándor hercegprímáshoz intézett kérvényt egy szláv nyelvi tanszék felállítására ügyében. A tanszék élére valószínűleg Pavel Jozef Šafárikot akarták állítani. — EMIL VRABLIC: *Az ipari termelés felújítása Szlovákiában 1945-ben* (233 – 269. l.) igen részletesen, iparáganként mutatja be a termelés helyzetét, összevetve az 1938-as és 1943-as adatokkal. Az iparban dolgozók létszáma 1945-ben erősen csökkent, az 1943. évinek a felére. Az év végére viszont sikerült az ipar kapacitását majdnem teljes egészében helyreállítani, egy hozzá nagyrészt saját erőből. — JOSEF JIRÁSEK: *A cseh és szlovák nemzeti mozgalom képviselőinek levelezéséből a XIX – XX. század fordulóján* (270 – 284. l.) Masaryk és egyéb cseh és szlovák politikusok levelezéséből közöl egyes leveleket 1890-től kezdve. — M. ismerteti *Szücs Jenő*: A nemzeti ideológia középkori historikuma c. cikkét (308. l.), *Győrffy György*: Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt c. tanulmányát (312. l.), H. Sz. ismerteti *Dobó Árpád*: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus c. könyvét (313. l.), L. F. ismerteti a Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919–1938 c. könyvet (319. l.). — N.,

STUDII. REVISTĂ DE ISTORIE. 1969. 2. szám. — EUGEN STĂNESCU: *A román nép neve és az első humanista törekvések a római eredet és a kontinuitás kérdésében* (189 – 206. l.) azokat a tényezőket keresi, amelyek ezen eszmék elterjedéséhez járultak hozzá. Kétségen kívüli az a tény, hogy a román írásbeliség elterjedése rendkívül

nagy szerepet játszott ebben. Ezekben a román szövegekben a „román” kifejezés egyre gyakrabban szerepel a „rumán”, „roumán” helyett, és a „romanus”, „roman”-t most már a moldvai, havasalföldi és erdélyi román jelölő „román”-nal fordítják, mint Dimitrie Cantemir is. Ez a nyelvtörténeti fejlődés közvetve egy történelmi eszme elterjedését szolgálta. A szorzó nem kizárólagosan a XIV – XVI. századi reformációs törekvéseknek tulajdonítja a román nyelvű egyházi irodalom megjelenését, hanem a már előbb megjelenő humanizmusnak, amely következtében megszülettek Angliában és Franciaországban az első bibliafordítások. Különböző egyházi szövegek idézésével kívánja bebizonyítani ezek humanista jellegét, szociális és ideológiai állásfoglalásukat. Arra a feltételezésre jut, hogy az egyházak nemcsak kulturális, hanem politikai központok is voltak mint a brassói Szent Miklós templom is, amelynek papjai Vitéz Mihályval működtek együtt. Francesco Della Valla Kovacsóczy erdélyi kancellár, Giovanandrea Gromo, Zápolya János tisztejének írásait sorakoztatja fel arra, hogy a kontinuitás és a román nép egységének kérdése nemcsak a románokat foglalkoztatta. — I. PERVAIN: *Ion Bulai-Deleanu és a „Supplex Libellus Valachorum”* (207 – 217. l.) az Erdélyi Iskola legjelentősebb szépírójának, aki már Cigánveposzában is bírálta a feudális rendet, politikai állásfoglalásáról ad képet. 1791-ben Kolozsváron Isóf Carol Eder kiadja a „Supplex Libellus Valachorum”-ot egy „történelmi kritikái jegyzet” kíséretében, amelyre több vitaírat született. Eder kételkedik a román nép római eredetében, és téves az a fel fogása Pervain szerint, hogy a románok a Duna déli vidékéről vándoroltak Erdélybe. I. Budai-Deleanu „Cáfolat” című írása túlmutat a „Supplex Libellus Valachorum”-on, amely a társadalmi rendet nem érintette, míg Budai-Deleanu nemcsak a történelmi események, hanem a társadalmi viszonyok, különösen a román nép helyzetének jó ismerője. Pervain azt is feltételezi, hogy a Supplex összeállításában is részt vett. — GH. CRISTEA: *Az 1870 augusztusi „köztársasági” összeesküvés* (231 – 247. l.) a francia – porosz háború kitérésének tulajdonítható, amelynek következtében még jobban kiéleződött az ellentét a konzervatívok és a radikális liberálisok között. A dinasztia-ellenes hangulatot növelte az a rokonszenv, amelynek Franciaország örvendett Romániában, amelynek gyökerei a közös őstől, a latinoktól való származás eszméjéhez nyúlnak vissza. Ez a szimpátia a társadalom különböző rétegeiben talált visszhangra és

antidinasztikus mozgalommá szerveződött. Vezetői, a radikális liberálisok elképzelése szerint az ő összeesküvésüket egy „köz-társasági” megmozdulás követné, amely megdöntené I. Károly trónját, és uralkodóvá proklamálná Napleont. Tervük ki-muncetele szoros összefüggésben állt a franciák győzelmével. A győzelem elő-segítené a románság egyesülésének meg-valósulását. A felkelésnek 1870. augusztus 20-án kellett volna kitörnie egyidejűleg hat városban és a Turcen melletti katonai táborban. A nem megfelelően előkészített és megszervezett felkelést leverték. Bukásához a külpolitikai események hatá-sa, a sedani fegyverletétel is hozzájárult. — I. SAIZU: *A közlekedési útvonalak helye-ze Romániában 1922 1928 között* (249—270. l.) a nagy történelmi forduló, az egy-séges román állam létrejötte renkdívtül kedvezően hatott a termelőerők fejlődé-sére, a társadalom haladó erőinek tevé-kenységére és a munkásmozgalomra. A gazdasági élet területéről a közlekedési útvonalak fejlődését teszi vizsgálat tár-gyává, amely igen nagy arányú, az előző évekhez képest 255%-os fejlődést mutat. A közlekedés minden téren modernebb, kiterjedtebb, olcsóbb és biztonságosabb lett. Ez magába foglalta az új vasúti-kocsik, vagonok, tehergépkocsik készí-tését is. Románia aktívan bekapcsolódott a dunai hajózásba, ami növelte az ország exportját. Speciális probléma volt a kőolaj szállítása, a kőolaj-vezető csövek lerakása. Az 1922—28 közötti időszak nagy előre-lépést jelentett, de nem tudta megoldani a nemzetgazdaság igényét. Saizu adatok-kal és táblázatokkal gazdagon dokumen-tálja a tárgyalt időszak közlekedési hálózat-ának változásait.

3. szám. — M. BERZA: *Andrei Őptea* (411—422. l.) születésének 75. évfordulója alkalmából készült a volt tanítvány rövid és tartalmas méltatása a kutató, tanár és tndós Őpteáról, a román marxista törté-netírás kiváló alakjáról. Őpteaát élénken foglalkoztatta a reneszánsz és a reformá-ció, a reneszánsz hatalmas kulturális fel-virágzása, a személyiség szabad kibontako-zása, a humanizmus elterjedése, a gazda-sági, politikai és társadalmi változások következménye. Új, fontos adatokkal gaz-dagította a Porta és a román fejedele-m-ségek, a Tudor Vladimirescu-féle felkelés és az Eteria mozgalom közötti kapcsolatokra vonatkozó ismereteket. Új problémát vet fel egyik utóbbi cikke: Felkelés vagy forradalom volt a Tudor Vladimirescu-féle mozgalom? Ezzel kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy Havasalföld tár-sadalmi viszonyait és a felkelés céljait tekintve forradalomról kell beszélni.

A román történelem nagy fordulóján kívül az erdélyi románság történetével is foglal-kozott. — CORNELIA BODEA: *Új adatok Bălcescu életművéből* (499—515. l.) a Pá-rizsban élő román ifjak összejövételén elhangzott beszédéből mint a 48-as forradalmak ideológiás ismerjük meg Bălces-cut. Bălcescunak az a meggyőződése, hogy a forradalom sikere a tömegek felvilágoso-dásától függ. Ezért lelkesít hallatlan szen-vedéllyel és a román nép történelmi elhi-vatottságába vetett hittel a forradalomért, amely a nemzet felemelkedését vonná maga után. — VASILE NETEA: *Egy új 48-as emlékiratról: Ioan Oros alias Rusu* (517—529. l.) az erdélyi románok politikai megmozdulásának egyik szervezője volt, emlékiratai ezért jelentős történelmi forrá-sok, amelyekben a 48-as eseményeken kívül az erdélyi és a romániai románok közötti kapcsolatokról és a dualizmus által Erdélyben létrehozott életfeltételekről ad hiteles képet. — *Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* (587—590. l.) című művét ismerteti LUDOVIC DEMÉNY. — L.

ISZTORICESZKI PREGLED 1969. 2—3. szám. — Az egész szám a felszabadulás 25. évfordulójával foglalkozik. HRISZTO HRISZTOV: *A szeptember 9-i szocialista forradalom és a bolgár történettudomány* (5—17. l.) az elért eredmények mellett utal a hazafias nevelés hiányosságaira is. A történetírás nem foglalkozott eléggé a külföldi bolgárokkal, nem tudatosította, hogy a bolgár nép a trákok örököse is. Az új szem-pontok nem jelentik a burzsoa nacionaliz-mus rehabilitálását. A történettudomány-nak fel kell vennie a harcot az ifjúság köré-ben megmutakozó nemzeti nihilizmus ellen. — VESZELIN HADZSINIKOLOV: *Az „Isztoriceszki Pregled” c. folyóirat és törté-nettudományunk* (18—29. l.) ismerteti az ugyancsak 25 éve működő folyóirat pálya-futását, nehézségeit, pozitívumait, hibái közt említi a macedón kérdés elhallgatá-sát. — PENCSE SZTAVREV: *A bolgár nép ellenállásának kezdete a hitleri garázdálko-dással szemben* (30—43. l.) az 1941-es ese-ményeket foglalja össze. — DONKO DB-CSEV: *A „Georgi Dimítrov” Első Rhodopei Brigád társadalmi összetételéről* (44—60. l.) ismerteti az 1944-ben megalakult partizánegység összetételét. 168 tagjából 83 munkás, 59 szegényparaszt, 12 közép-paraszt, 5 kisiparos, 5 hivatalnok és értelmiségi, 4 kereskedő és egyéb. Kor és nem-zetiség szerinti összetételére is kitér. A ta-gok közül csak négyen adták meg magukat a hatóságoknak, 3 középparaszt és 1 kis-iparos. — DAVID B. KOEN: *A bolgár zsidók kiirtására irányuló nácista tervek kudarca*

(61–81. l.) megállapítja, hogy a faji törvényeket 1940-ben vezették be, a megszállt területeken élő zsidókat átadták a németeknek, a Bulgáriában élőket azonban csak vidékre költöztették, elszállításukat az elemi erővel kitört felháborodás és tiltakozás megakadályozta. — BORISZ MATEV: *A szeptember 9-i felkelés fő csapása* (82–105. l.) 1944 szeptember első napjainak részletes eseménytörténetét mondja el. — BORISZ JORDANOV: *A párt és a tőkés ipar munkásellenőrzése Bulgáriában, 1944–1947* (106–121. l.) kimutatja, hogy a munkásellenőrzés azonos volt a Szovjet-Oroszországban megvalósulttal, csak hogy jóval kedvezőbb körülmények közt érvényesülhetett. — KOSZTADIN SZTOJANOV: *Az Ijijumkuis Szövetség szerepe a népi demokratikus hatalom megszületésében 1944–1947* (122–146. l.) felsorolja, milyen szerepet játszott a Szövetség a hitleri Németország elleni háborúban, a termelésben és az új szocialista viszonyok kiépítésében. — MITO ISZUSZOV: *A föld szövetkezeti megművelésének mozgalma Bulgáriában, 1944–1947* (147–171. l.) számos statisztikai adattal ábrázolja a föld fokozódó felaprózódását már 1944 előtt. 1944-ben erőteljesen bontakozott ki a termelőségvetkezeti mozgalom, a pártnak éppen a siettetés ellen kellett fellépnie. 1946 végén 444 termelőségvetkezet működött. — FILJU HRISZTOV: *Szeptember 9. és a Bolgár Néphadsereg* (172–193. l.) utal arra, hogy már 1944 előtt a kommunista párt hatásos propagandát folytatott a hadsereg soraiban. Az 1944 szeptemberében létrejött új hadseregben a kommunista parancsnok-helyettesek intézménye segítette a hadsereg átalakulását. Ennek eredménye volt a hadsereg tevékeny részvétele a Hitler elleni háborúban. — IGNAT LALOV, VÁLKO JANACSKOV: *A 15. gyalogos hadosztály és a macedóniai népfelzabáló hadsereg fegyverbarátságai* (194–213. l.) ismerteti a szeptember 9–23. közötti az eseményeket, a hadsereg és a jugoszláv partizánok közös németellenes harcát. — ASZEN KALINKOV: *A bolgár nő a Honvédő Háborúban, 1944–1945* (214–233. l.) egyrészt a partizán nők hősi harcát mutatja be a hadsereg soraiban, másrészt a nők tevékenységét a hadsereg ellátásában. A nők háborús részvételével kapcsolatban számos előítéletet kellett leküzdeni. — SZTOJAN TANEV: *A bulgáriai tömegmozgalom a jugoszláv gyermekek megsegítésére 1944–1945-ben* (234–253. l.) megállapítja, hogy a burzsoázia is kénytelen volt anyagi áldozatokat hozni. 1945 januárjától őszig 11 630 gyermeket és 790 kislányt láttak vendéglátó országban, s ez több mint 893 millió levába került. —

Az utolsó rész visszaemlékezéseket közöl. — NIKOLAJ GEORGIEV: *Mint szövetkezeti vezetőmber és szövetkezeti földművelő a forradalmi eseményekben* (254–276. l.) 1941-től számol be élményeiről. — DIMITÁR C. BRATANOV: *Harcban az egységért és a Hazafias Front győzelméért* (277–293. l.) a szociáldemokrata politikus 1942–45 közötti élményeit idézi fel, a szociáldemokrata párt csatlakozását a Hazafias Fronthoz, a párton belüli harcokat a jobboldal ellen. — IVAN MARINOV: *A bolgár hadsereg és szocialista forradalmunk* (293–301. l.) arra emlékezik, hogyan működött a kommunista párt a hadseregben belül 1944 előtt. — STERJO ATANASZOV: *A Kriva Palankáért, Sztrazsinért és Sztracinért vívott harcokban* (301–311. l.) az 1944. okt. 3–25. között vívott harcokat eleveníti fel. — CVETANA TODOROVA, METODI PETROV beszámol a Történettudományi Intézet 1968. évi működéséről (325–331. l.), SZTRASZIMIR DIMITROV a Balkanisztikai Intézet 1968. évi működéséről (331–336. l.). — N.

MATICA SRPSKA. ZBORNIK ZA DRUŠTVENE NAUKE 1968. 51. szám. — LJUBOMIRKA JUDIN: *A Bánát, Bácska és Baranya területén működő Nemzeti Kormányzat tevékenységéről 1918–1919-ben* (5–35. l.) ismerteti az először megalakult szerb nemzeti választmány tevékenységét, amely átvette a hatalmat a magyar hatóságoktól. November 25-től kezdve megkezdte tevékenységét a közigazgatás vezetésével ideiglenesen megbízott Nemzeti Kormányzat. Munkáját a magyar kormány és a helybeli magyar közhivatalnokok nehezítették. A központi szerb kormányhoz való viszonya is bizonytalan volt. Az állami szerb burzsoázia voltaképpen önállóan cselekedett, többek közt bevezette az anyanyelvi oktatást. A központi kormány, 1919. március 11-én oszlatta fel, s maga vette a kezébe a hatalmat. — TANASZJE Ž. ILIĆ: *A zimonyi hajóépítő „superek” a XVIII. század végén* (36–59. l.) a városi levéltár alapján vizsgálja a céhben nem szervezett kézművesek helyzetét, akik később már nem is kívánták céhes megszervezésüket. 1791-ben konfliktusba kerültek a hatóságokkal, mert azok máshonnan hoztak hajóépítő mesterembereket. A kérdést a XIX. század elején rendezték. — V. G. KARASZJOV: *Živojin Žujović szerb demokrata közreműködése a Golosz (Hang) c. újságban* (60–78. l.) kimutatja, hogy Žujović 1864-ben 19 cikket írt a liberális szentpétervári napilapba. — ALEKSZANDAR FORIŠKOVIĆ: *A magyarországi szerbek kiűldöttségének jelentése az 1848-as prágai s-láv kongresszusról* (79–82. l.) közli a Prágában keltezett

jelentés szövegét. — KATARINA ULMER: *A szabadkai malomipar az 1867-es kiegyezésig* (83. 104. l.) 1743-tól foglalja össze az elérhető levéltári adatokat. — SRETA PECINJACIKI: *A crepajai nádasok az 1929 - 1935-ös melioráció előtt* (105 - 138. l.) 1867-től ismerteti az eredetileg határvidéki közbirtok gazdálkodásának módját. — VUK VINAVER: *Magyarország és szomszédai az első világháború után* (173 - 177. l.) az újabban megjelent magyar és egyéb népi demokratikus munkákat ismerteti.

1969. 52. szám. — DANILO KECIĆ: *A nyomdaipari munkások szakszervezeti mozgalma a Vajdaságban 1919 - 1921* (9 - 56. l.) részletesen ismerteti a mozgalom fejlődését, amely mindig erősen jobboldali jellegű volt, a szociáldemokrata munkások nagy száma miatt. A szervezkedés bemutatása után tárgyalja az inflációval és a valutacserével kapcsolatban lefolytatott mozgalmakat, majd a kommunista párt betiltása utáni helyzetet. A nyomdaipari munkások voltak a legszervezettebbek, ezért akcióik mindig összehangoltak voltak. — SAVA LAKIĆ: *A vajdaság fémipar fejlődésének társadalmi-gazdasági feltételei a második világháború után* (57. 87. l.) kimutatja, hogy korábban a terület periférikus helyzete miatt nem alakult itt ki fémipar. 1945 után a helyi igény mégis létrehozta, bár nyersanyaga helyben nem volt. Mindig tökehiánnyal küzdött, az üzemek általában kisüzemek. Az egész jugoszláv fémipari termelésnek 9,6%-át szolgáltatja, 1964-ben 58 üzemben 27 753 dolgozó működött. — MÉSZÁROS SÁNDOR: *A agrárviszonyok és a földnélküliek mozgalmai Szontán 1848 - 1914* (119 - 136. l.) a budapesti Párttörténeti Intézet anyagát is felhasználva részletes eseménytörténetet ad. A földmunkások harcaikban nem kaptak segítséget a városoktól, kivéve 1904-ben a szabadkai és zombori munkásoktól. — BRANISLAV BRANEŠEVIĆ: *Az újvidéki nyomdászok utazási segélypénztára. Az újvidéki munkások első szakszervezete* (137 - 142. l.) ismerteti az 1867-ben alakult Viaticum nevű szervezetet, amely élénk tevékenységet fejtett ki. — GÁL GYÖRGY ismerteti *Harsányi János: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen* c. könyvét (149 - 150. l.). — N.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY. 1969. 2. szám. — THOMAS A. KNAPP: *A német centropárt és a Reichsbanner* (159 - 179. l.) megállapítja, hogy a weimari köztársaság életében a félkatonai szervezetek milyen nagy szerepet játszottak, ezért is fontos felmérni a szociáldemokrata vezetés alatt álló védelmi szövetség, a Reichsbanner működését. A szer-

ző ennek a sokrétű elemzést követelő feladatnak egyikére vállalkozott, jelesen a centrum vezetőinek, elsősorban Joseph Wirthnek a szövetség tevékenységét támogató, azzal rokonszenvező politikájára vet fényt. Érzékelteti, hogy Wirth milyen komolyan vette a német demokráciát, a nyugati hatalmakkal való együttműködést, milyen élénken reagált a jobboldali veszélyre, s fogadta el a militarista, nacionalista körökkel szemben a szociáldemokraták szövetségét. A szerző rávilágít, hogy Wirth nem volt elég súlyos, befolyásos politikai pártjában ahhoz, hogy e politikát általánossá tegye, a jobboldalnak sok volt a szociáldemokrata szövetség, s ehelyett respectábilisabb rendszer kiépítését óhajtott, ami miatt Wirth és a jobboldaliak között állandó volt a surlódás. Knapp írásában igen gazdag anyagot dolgozott fel, memoárokat, hírlapokat -- de ezeken túl bőségesen nyújt archivális anyagot is. — VINCENT WRIGHT: *Az államtanács újjászervezése 1852-ben. Tanulmány a francia előről* (180. 214. l.) a II. Köztársaság államtanácsát a december 2-iki államcsíny után Louis Bonaparte felszámolta. A 40 tanácsosból 18-an tiltakoztak ez ellen, de sorsukon ez nem változtatott, minthogy Napoleon bizalmatlan volt a tanácsosokkal szemben, akik az elmúlt vitákban jobbra a parlament mellé álltak. 1852 januárjában megtörtént az újjászervezés, az új államtanács tagjainak kinevezése. Wright érdekesen világítja meg, hogy a „csúcsminiszterek” miként választották meg közeli rokonaikat, majd táblázatokat mellékel a megválasztottak adatai alapján iskolai végzettségükről, életkorukról, születési helyükről, apjuk foglalkozásáról (amit azután társadalmi osztályokként csoportosított), vagyoni helyzetükről, arról, hogy 1851-et megelőzően a politikai ranglétrán hol álltak. A tanulmány a táblázatokon túl néhány személyről még részletesebb adatokat közöl. — KEITH BURGESS: *Technológiai változás és az 1852. évi kizárás az angol gépiparban* (215. 236. l.) hangsúlyozza, hogy az 1780 - 1850-es periódusban mélyreható technológiai változás ment végbe; míg korábban az ipar munkaerőigényes volt, a periódus második felében tökeigényes lett. Az első évtizedekben kitűnően képzett szakmunkásokra volt szükségük, később a gépek terjedésével a munkafolyamatok egyszerűsödtek, a munkárisztokrácia becsülete megcsappant, s ugyanakkor kevesebb munkásra volt már szükség. Mindez kihatott a munkások helyzetére, esetleges elbocsátásukra is. Burgess vizsgálódásait összefüggésbe hozza az ipari ciklusok alakulásával. — WILLIAM

H. MAEHL: *Augustus Hardin Beaumont: egy angol-amerikai radikális (1798–1838)* (237–250. l.) megállapítja, hogy Beaumont az angol radikalizmus történetében „másodren lú” szereplőként ismeretes. Hiszen csak 1835-ben érkezett Angliába és 1838-ban már meg is halt. Közben a londoni Working Men's Association tagja, s a Northern Liberator alapítója volt, beszédeinek radikalizmusa gyakran nagy meglepetést keltett. Az igazság azonban az, hogy Jamaica, Franciaország és Belgium radikális mozgalmaiban is részt vett, feltehetően Spanyolországban is megfordult, és éppen Kanadába készült, amikor a halál terveit áthúzta. Maehl gonlosan nyomon követi életútját New yorki születésétől, angliai neveltetésén át kezdő sikeres liberális jamaicai újságírói tevékenységéig, majd még alaposabban azután, hogy radikális politikusként feltűnt Belgium, Franciaország, majd Anglia politikai életében. — LEO VAN ROSSUM: *Trockij publikálatlan levele 1916 elején* (250–266. l.). Trockij e levelet Henriette Roland Holstnak írta, s ebben részletes elemzést ad a Vorboteról, a zimmerwaldisták belső csoportosulásairól, s elhatárolja magát Lenintől, a Kommunistától, a bolsevikok szerinte szektás politikájától, mint ami elriasztja a német, francia bkepártiakat. A levelet közlő Van Rossum bevezetőjében foglalkozik Lenin és Trockij kapcsolataival, vázolja a közöttük tapasztalható politikai nézeteltéréseket 1914 előtt, majd aláhúzza, hogy 1914 után ezek (s ezzel együtt a bizalmatlanság) miként élt tovább, de mégis miként csökken, majd 1917 február után mint nyílt egy új fejezet kottejük kapcsolatában. — J.

mozgalomra alkalmazható, amely szembenáll az európai fennhatósággal; 2. csak az önállóságért küzdő (1945 utáni) mozgalmak sorolhatók ide; 3. a kifejezés nem alkalmazható Afrikára: itt a lojalitás szűkebb társadalmi-politikai egységekre korlátozódik. A szerző véleménye szerint, mivel a mesterségesen létrehozott területi egységeken a gyarmati uralom elleni ellenállás egységes függetlenségi mozgalmakat teremtett, ezekre jogos a nacionalista jelző használata. — STEPHAN THERNSTROM: *Megjegyzések a társadalmi mobilitás történelmi tanulmányozásáról* (162–172. l.) a veszélyekre mutat rá, amelyek abból erednek, ha egyoldalúan a jelenben vizsgálják a témát — ahogyan ez sok esetben történik az Egyesült Államokban. Tanácsokat ad, hogy milyen források teszik lehetővé a múltbeli állapottal való összehasonlítást. — STEIN ROKKAN a „kisebb európai demokráciák” esetében állít fel összehasonlító modelleket a „tömegdemokrácia” kifejlődéséről (173–210. l.). — SAUL ENGELBOURG: *Az amerikai modell alkalmazhatósága a fejlődő országokra* (211–214. l.) az Egyesült Államok gazdaságtörténetének tanulmányozása alapján elsősorban a közpénzek felhasználásában, vagyis az államnak a gazdaság egyes szektoraiban játszott szerepében látja azt a területet, amelyből tanulságokat és módszereket lehet nyerni más országok számára. — JOHN. M. O'BRIEN óvatosságra int azokkal a nézetekkel kapcsolatban, amelyek a középkori franciaországi zsidók és katharok helyzetének egyidejű virágzásából a judaizmusnak az eretnekségre gyakorolt befolyását tételezik fel (215–220. l.).

3. szám. — HERBERT MOLLER: *Az ifjúság mint erő a modern világban* (237–260. l.) a demográfia és az általános történelem összefüggéseit az ifjúságnak a történelemben időnként vitt nagy szerepével bizonyítja. Összefüggést mutat ki a lakosság kor szerinti összetétele, illetve a születési arány, valamint a radikális mozgalmak között. Ha az ország gazdasági fejlődése nem tart lépést a népesség növekedésével, ez társadalmi lázadásokhoz vezet. — NURIA SALES DE BOHIGAS: *Néhány vélemény a katonai szolgálat alóli mentességéről a XIX. századi Európában* (261–289. l.) a százalat átmenetnek tekinti a nyílt egyenlőtlenség és a valóli egyenlőség között: általánosan kötelező a katonai szolgálat, de pénzzel meg lehet váltani, így a polgár és a katona személye nem azonos. Idővel annyira megnőtt a mentességben részesülők száma, hogy a 70-es években a legtöbb európai országban eltörölték a megváltást. — LEONORE

COMPARATIVE STUDIES IN SOCIETY AND HISTORY 1968. X. köt. 2. szám. — J. D. Y. PEEL: *Szinkretizmus és a vallási változás* (121–141. l.) elsősorban a nigériai joruba törzs tanulmányozása alapján vizsgálja a felvett új vallás (a kereszténység, illetve a mohamedanizmus) viszonyát a korábbi, tradicionális, pogány hiedelmekhez. Szembeszáll a hagyományos nézettel, amely az új szokások mögött a régi maradványok továbbélését hangsúlyozza. A hitértéknél jóval türelmesebb, a különféle dogmákhoz a legszigorúbban ragaszkodó szekták példáján keresztül a létrejött szinkretizmusok önálló minőségét állapítja meg, a különböző összetevők szerepe bennük csak alárendelt. — ROGER K. TANGRI: *A nacionalizmus jelentkezése a gyarmati Afrikában: a gyarmati Múawi esete* (142–161. l.) az afrikai nacionalizmus körítésének megítélésében három nézetet különböztet meg: 1. bármely afrikai

O'BOYLE: *Az újságírókról alkotott kép Franciaországban, Németországban és Angliában, 1815–1848* (290–317. l.) a három ország újságíróinak és egyes társadalmi csoportok véleményének alapján megállapítja, hogy a pálya fokozatosan elkülönült a rokonhivatásoktól, de a gazdasági és politikai rendszereknek megfelelően más volt a szépirodalom, a tudósítás és a politikai agitáció aránya. Franciaországban a sajtó elsősorban pártérdekelt szolgálataiban állt: a középosztály egyik rétegét szolgálta a másik ellen. Németországban tükrözte a cenzúrát és szubvenciókat használó abszolutisztikus kormány harcát a hatalomból részt követelő emelkedő középosztállyal szemben. Angliában a fejlett középosztály kompromisszumot kötött az arisztokráciával, így fő energiáit nem a politikai, hanem a gazdasági harcra fordította, ugyanakkor a munkásosztály elég erős volt ahhoz, hogy létrehozza a saját sérelmeivel foglalkozó, így a felsőbb osztályok számára fenyegetést jelentő sajtóját. — STEPHEN P. COHEN: *A Kitchener—Curzon vita* (337–355. l.) az 1905-ös konfliktust egyrészt abból a szempontból vizsgálja, hogy milyenek mutatkoztak benne a két főszereplő személyisége, másrészt pedig, hogy mennyiben rejtekelt mögötte az indiai brit uralom jellegét, szerepét és vezetését módszereit illető eltérő felfogások. — RUSHTON COULBORN: *Feudalizmus, brahminizmus és az iszlám behatolása az indiai történelembe* (356–374. l.) Ram Sharan Sharma „Indiai feudalizmus” című könyvét elemzi.

4. szám. — GEORGE MACKLIN WILSON: *Új pillanats a „japán fasizmus” problémájára* (401–412. l.) elveti mind a marxista nézetet, mind az „autoritárius modernizáló” jelleget, és a 30-as évek Japánját a „későn fejlődő nem-nyugati nemzetek”-kel hasonlítja össze. — CHANDRA JAYAWARDENA: *Ideológia és konfliktus az alsóbb osztályú közösségekben* (413–446. l.) a guayanai indiai munkások, az észak-amerikai makah indiánok, az andalúziai pueblo-paraszatok, a porto ricói ültetvénymunkások és más csoportok egalitáriánus, az emberek közötti értékbeli különbségeket tagadó eszmerendszerét tárgyalja, mint a kollektív tiltakozás viselkedési formáját, amit azonban gyengít a feltörekvő egyének alkalmazkodó volta. — DAVID M. NICHOLAS: *Város és vidék: társadalmi és gazdasági feszültségek a XIV. századi Flandriában* (458–485. l.) azt vizsgálja, hogy Ghent, Bruges és Ypres miért nem hozott létre az itáliaihoz hasonló városállam-rendszert. Nem tudták ellenőrizni gazdag mezőgazdasági hátszágukat, nem tudták gazdasági egységbe foglalni a várost és a vidéket, mert városias

gondolkodásuk következtében nem is törekedtek erre. — P. BISKUP: *Ichér—bennszülött viszony Nyugat-Ausztrálián* (447–457. l.) az 50-es évek végéig tekintti át a probléma váltkozó megküzelését, a kiirtástól az asszimilálás politikájáig. Megkísérel meghatározni a nyújtani arra, hogy az utóbbi miért nem jár sikerrel. — J. G.

LE MOUVEMENT SOCIAL. 1969. ápr.—jún. szám. — A folyóirat különszáma a francia agrártörténet regionális problémáival foglalkozik. PIERRE BARRAL: *A francia agrárkérdések regionális problémái 1930 előtt* (3–17. l.) megállapítja, hogy a Jacquerie-től a francia forradalomig, a Grande Peure-ig mily szerepet játszott a parasztság, amelynek utolsó fellángolását az 1848-as mozgalmakban látja. A XIX. század ipari forradalma változást hoz, a mezőgazdasági népszerűség csökken, s látszatellenét áll elő a városok dinamizmusával. A falusiak nem egyszer általában a városiakban látják ellenségüket. A város magatartása is sokféle, egyfelől a polgári körökben a „bölcs paraszti mérsékletet” dicsérik, másfelől a proletariátus keres benne szövetségest. E kérdésnél az egyik mérlegelendő szempont a földtulajdon kérdése. Barral adatokat közöl a megosztásról, a kisparasztság viszonylagos nagy súlyáról, de arról is, hogy ennek ellenére a koncentráció mily módon tört magának utat, s a két jelenségnek mi az összefüggése (az 1890-es években a földterület 46% már a 40 hektárnál nagyobb birtokok kezén volt), s időben milyen eltéréseket mutat. Mint új jelenséget húzza alá a XX. században azt a tünetet, hogy a nagybirtokok sem tartanak meg kezükben nagyobb földterületet, hanem gyakran adják ki haszonbérletre, illetőleg részesművelőknek. Aláhúzza a szőlőművelők különleges helyzetét és a regionális eltéréseket. Foglalkozik a tudati tényezővel, utal a tradíciók erejére (pl. hogy a nacionalizmus mindig a keleti országrészekben mutatkozott erősebben), a vallási befolyásra, és a paraszti demokratizmus problémáira. Végül áttekintést nyújt a parasztság különakcióiról, a földműves szakszervezetek létrejöttéről. — GILBERT GARRIER: *A Délkelet mezőgazdasági szakszervezetek 1914 előtt* (17–39. l.) a Lyonban működő szakszervezet levéltári anyagára támaszkodott. Bemutatja az 1884-ben alakult szakszervezet kiépülését, visszapillantást nyújt az 1850–60-as évek előtörténetére, bemutatja az alapmányokat, foglalkozik a belső osztályerőkkel, térképet mellékel az országrészen alakult szakszervezetekről, majd érdekes táblázatot találhatunk arról, hogy az 1880–1914 közötti

periódusban miként emelkedett e szakszervezetek taglétszáma, sőt 1900-ból ennek belső osztályszerkezetét is megismerhetjük: vagyis, hogy mennyi volt a munkások, szőlőművelők, mennyi a tulajdonos parasztok, s mennyi a földbérlet tagok száma. A szerző végül adatait megyénként külön bontásba is gyűjti, amiről szintén táblázatot készített. — CLAUDE MESLIAND: *A vauchuse-i mezőgazdasági szakszervezet (1887-1939)* (39-61. l.) a tartomány levéltáraitra és a helyi lapokra, valamint a könyvészeti anyagra támaszkodott. Bemutatja a szakszervezetek kialakulását 1884-1914 között, táblázatot mellékel a taglétszámról, valamint a szakszervezet pénzügyi forgalmáról 1888 és 1933 között. Tanulmánya második részében a világháború utáni új feltételekre hívja fel a figyelmet, az új törvényekre, a taglétszám emelkedésére, a nemzetközi gazdasági viszonyokra, vámproblémákra. — REMY LEVAU: *A szakszervezet Chartres-ban (1885-1914)* (61-79. l.) a szakszervezet itt is az 1880-as évek elején jött létre. A szerző bemutatja ennek történetét és hosszabban elemzi bázisát, a központi szervezet kiépülését, majd a szakszervezet tevékenységét, az anyagi eszközök megteremtését, a hitelnyújtás mechanizmusát, a szakirodalom terjesztését, a politikai tevékenységet, a politikai eseményekbe való bekapcsolódást, majd külön alfejezetet szentel a szakszervezet ideológiájának, ehelyütt külön foglalkozik a tulajdonosok, a felesbérlek és a mezőgazdasági munkások magatartásával. — JAQUELINE SAILLET: *A champagne-i szőlőművesek mozgalmi mozgalom összetevő elemei Marne-ban* (80-88. l.) az 1911-es szőlőműves mozgalom bírósági anyagaira támaszkodva vizsgálja a vádlottak származását, foglalkozását, életkorát, majd az adatokat regionális csoportosításban is feldolgozza. Kitér arra a kérdésre is, hogy a mozgalomban milyen szerepet játszottak a szocialisták, az anarchisták, illetőleg a CGT szervezői, valamint milyen más befolyásnak voltak kitéve (pl. a kereskedők szervezetei részéről). — JACQUES GIRAULT: *A szocializmus szerepe Aube megye szőlőműveseinek felkelésében* (89-109. l.) az 1911-es lázadás eseményeit dolgozza fel. Térképen mutatja be, hogy a megyében a szőlőművesek aránya milyen volt, majd ugyancsak térképen ábrázolja, hogy az 1910-es törvényhatósági választásokon a szocialistákra mennyi szavazatot adtak le, érzékeltette azt is, hol működtek szocialista pártszervezetek. Adatait ezután járási szinten is feldolgozza, majd részletezve bemutatja, hogy a mozgalom idején a szocialisták a helyszínen milyen magatartást mutattak. — ERNEST

MONPIED: *A felesbérlek mozgalmi mozgalmai Adourban (1919-1920)* (111-121. l.) bizonyos visszapillantás után az 1919 telén lezajlott mozgalmakat világítja meg, dokumentumokat közöl a sztrájk idejéről, s ismerteti a sikeres akció eredményeit (fizetett szabadság és más eredmények). — PHILIPPE GRATTON: *A falusi kommunizmus Corrèze-ben* (123-145. l.) a kommunista párt falusi befolyását elemzi 1920-1939 között. Bemutatja a terület problémáit, szociális keresztmetszetét, politikai tradícióit, a szocialista eszmék behatolását az 1880-as évektől, a szindikalizmus térhódítását, az első világháború hatását s az alapos háttér-felfestés után elemzi a kommunista szervezetek létrejöttének folyamatát, mindehhez táblázatokat is nyújtva. — ANNIE KRIEGEL: *Jegyzetek a Paraszt Internacionáléhoz* (163-167. l.) részint megjegyzéseket fűz új amerikai kiadványokhoz, részint vázlatosan ismerteti a Kresztintern létrejöttét, céljait, szervezeti felépítését s a tagországok szervezeteit, majd az Internacionálé meggyengülésének folyamatát. — E kérdéshez PIERRE BARRAL további kiegészítő megjegyzéseket fűzött: *Jegyzet az Agrár Internacionálé Központjához* (169-171. l.), amelyben különféle nemzetközi agrárszervezetek és a Kresztintern kapcsolatairól, az 1936-os bruxelles-i konferenciáról, kommunista és szocialista vezetők erőfeszítéseiről tett említést. — J.

ANNALES. ÉCONOMIES-SOCIÉTÉS-CIVILISATIONS 1968. 4. szám. — N. LEVZIAN az Észak-Ghana-i Dagomba királyság XVI-XIX. századi kereskedelmének és részleges iszlamizációjának történetével foglalkozik (723-743. l.). A környező népek helyzetének ismertetése után a főleg kereskedelemmel foglalkozó, északi eredetű mohamedán családok királyi udvarba kerülésének körülményeit, s Dagomba fővárosának, Yendinek fontos kereskedelmi csomópontjára fejlődését ismerteti. A tömeges iszlamizációt végül is az uralkodó réteg kezdeményezte. — B. GUENÉE: *Tér és állam a középkor Franciaországában* (744-756. l.) a százéves háború utáni helyzetet hol a központosítás iskolapéldájának, hol a széttagolódás kiindulópontjának tartja a kutatás. A vitázók nem veszik észre, hogy az adminisztratív centralizáció (a királyi tisztviselők hatáskörének kiterjesztése az egész országra) és a földrajzi decentralizáció (kormányservek széttelapítása vidéki centrumokba) nem egymás ellentéte: VII. Károly és XI. Lajos az előbbi megvalósítására törekedve a nagy távolságok és a helyi szokások erőssége miatt szívesen hoztak létre

tőlük függő helyi parlamenteket. — D. RICHT Franciáország XV–XVIII. századi gazdasági növekedésének kutatása mai állásáról közöl összefoglalót (759–787. l.). A kezdeti érdeklődés az ártörténet felé fordult, majd a földjáradék, a munkabérek, a népesség száma, a tizedlisták, az ipari termelés adatai kerültek felhasználásra. Ezek alapján a következő pericidizációt lehet felvázolni: 1450–1480 a mélypont; 1480–1585 fellendülés, két szakaszban, a demográfiai növekedés meghaladja a mezőgazdaságét; 1590–1660 hosszú megtorpanás; 1660–1690 a népesség esőken, az ipar és a mezőgazdaság ismét neki lendül; végül a XVIII. század a fejlődés időszaka. — M. Lévy-Liloyer hasonló áttekintést készített a XIX. századról (788–807. l.). A jórészt táblázatokból álló összefoglalás konkluziója szerint a kor francia gazdaságában az ipar erőteljes fejlődése húzta maga után a többi ágazatot. A mezőgazdaság viszonylagos hanyatlása e folyamatot nem tudta fékezni. A „take off”, a hirtelen fellendülés azért hiányozhatott, mert az iparosítás előbb a hatalmas mezőgazdasági területek, utóbb a növekvő városok piacaira termelhetett. (E két tanulmány az 1968-as francia magyar konferencia anyagából származik.) — Z. ZABINSKI a pénz és a nemesfémek vásárlóereje változásai által okozott nehézségek leküzdésére új módszert ajánl: a létfenntartáshoz szükséges élelmiszerek (napi 3000 kal.) pénzben kifejezett értékét (1 trophé) lehetne mutatónként felhasználni (808–818. l.). Néhány példát is kidolgoz XVI–XIX. századi lengyel és spanyol adatok alapján. — J. DELUMEANU és J. RICHARD az 1966-ban Beyrouthban tartott, a tengeri kereskedelem történetével foglalkozó kongresszus eredményeit ismerteti (823–843. l.). Főleg a Közel-Kelet és az Indiai Óceán hajózásának szentelték figyelmüket a résztvevők; megvitatták a föníciai, arab, perzsa, hindu, kínai stb. kapcsolatok kérdéseit, ill. azok befolyását Európa kereskedelmi életére. — P. JEANNIN Észak-Európa gazdaságtörténetének forrásairól és újabb szakirodalmáról nyújt áttekintést (844–868. l.). — A Notes Critiques rovatban J. LE GOFF az első Capetingek történetét illető újabb eredményeket foglalja össze (880–888. l.), a Comptes Rendus rovatban az ókortörténet, az ókori és középkori jog, valamint India és fekete-Afrika történetének irodalmával ismerkedhetünk meg. (889–945. l.).

5. szám. — P. VIDAL-NAQUET az athéni ephebosok intézményének eredetét és funkcióját elemezve (947–964. l.)

megállapítja, hogy a felnötté avatás előkészítő fázist jelentett az ifjak életében, s életét mintegy a hoplita-életmód ellen-tétéként alakította ki a hagyomány. — A. SOBOUL: *A feudalitás továbbélése a francia vidéken a XIX. században* (965–986. l.) jóllehet a francia forradalm törvényei megszüntették a tizedet és a feudális járadékokat, egyben lehetővé tették azok rejtett fenntartását is, úgy hogy végül csak a XIX. század közepén a francia agrárstruktúrában bekövetkezett gyökeres változások pusztították el azok utolsó maradványait. A restauráció alatt állandó volt a félelem az eltörölt terhek visszaállításától: ez a félelemszichózis egészen a XIX. század végéig éreztette hatását. — M. VENARD: *Kutatások az avignoni egyházmegye paraszágának utánközléséről a XVI. században* (987–1016. l.) megállapítja, hogy a jelzett területen a papság igen nagy százaléka nem helyi eredetű: főleg a szerényebb jövedelmű posztokra nem lehetett helyi születésű egyházi személyeket találni. A helyzet csak a XVII. század elején fordult meg, amikor a tridenti zsinat szellemében a papok újból inkább a nyáj létszámát, mint a jövedelmet kezdték fontosnak tekinteni. — E. ASHTON a középkori Kelet különböző társadalmi osztályainak élelemzési helyzetéről ír (1017–1053. l.). Sorra véve azokat az élelmiszer- és ételfajtákat, amelyeket az arab világ fogyasztott, megállapítja, hogy a szegények, bár mennyiségileg kb. az európai átlaggal egyformán táplálkoztak, ételeik tápértékben messze elmaradtak azokétól. Ez a népesség fizikai, egészségügyi (azaz: demográfiai) fokozott sebezhetőségére vezetett. Az uralkodó rétegeket viszont épp ellenkezőleg az éghajlatnak nem megfelelő túltáplálkozás és az alkoholfogyasztás korcsosította el. — J. DAY egy XIII. század végéi toscanai tizedlajstrom alapján a korabeli pénzforgalom jellegét próbálja meghatározni (1054–1066. l.). Rámutat az új firenzei aranypénz — a forint — átütő sikerére. A külföldi és hazai érmék arányából a behozatal és kivitel arányára von le következtetéseket. — C. STRAT egy genfi kódexben talált héber kézirat közreadásával kíván a drágakövek középkori értékével, megmunkálásával foglalkozó kutatóknak segítségére lenni (1067–1085. l.). — F. LE ROY LADURIE J. C. Toutainnak a francia mezőgazdasági termelés XVIII. századi történetével foglalkozó művét, illetve annak forráshasználatát bírálja (1086–1102. l.). — A Comptes Rendus rovatban a kultúra szocio-dinamikájáról, a katalánok történetéről, a mai Kína születéséről és Közép-Európa újkori történetéről írott

művekkel ismerkedhetünk meg (1117–1177. l.); s recenziálásra kerülnek az alábbi kötetek: *W. H. Mc Neil: Europe's Steppe Frontier, 1500 1700*, Chicago, 1964 (1150 1153. l.); *Sashegyi O.: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.*, *Studia Historica ASH*, 16/1958 (1159 1161. l.); *Varga J.: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn (1767–1849)* Budapest 1965 (1165 1168. l.); s végül: *Brève histoire de la Transylvanie*, Bucarest 1965 (1174 1176. l.).

6. szám. — A szám első két tanulmánya az 1968-as magyar–francia gazdaságtörténeti konferencia anyagából WELLMAN I. és N. KISS I. – KIRILLY ZS. NÉ munkája (1181–1210., ill. 1211–1236. l.). — F. L. PEDERSEN: *A dán nemesség válsága 1580–1660 között (1237–1261. l.)* a kisenesség elszegényedése, eladósodása és kiszorulása a közigazgatásból már a XVI. század végén kézzelfogható valóság; az arisztokrácia rövid ideig hasznot húzott e folyamatból, de 1600 után – kisebb, a svéd háborúskodásból fakadó kitérével – az ő hanyatlása is megindul. A polgárság (Koppenhága) egyre jelentősebb szerepet követel és kap Dánia életében. — G. BOIS: *A búza ára Rouenban a XV. század folyamán (1262–1282. l.)* részletesen elemezve a forrásokat (elnevezése, árak fajtái, mértékegységek szempontjából) statisztikákban, táblázatokban és diagrammokban hasonlítja össze az árak változásait. Eredményei az évszakonkénti hullámválásra, Párizs és Rouen árai közötti hasonlóságra és végül a hosszútávú változások tendenciájára vonatkoznak. A névleges búzaár fokozatosan esökkent, de ugyanakkor csökkent az egységnyi búza megvételéhez szükséges pénz megszerzéséhez kellő munkaidő is. — S. GUILBERT Châlons-sur-Marne XV. századi történetéből a városi tanácsnak a járványokkal kapcsolatos tevékenységét választotta témájául (1283–1300. l.). Előbb tisztázza, melyek voltak a járványos esztendő, majd ismerteti, milyen intézkedéseket hozott a város a járványt terjesztő emberekkel szemben, illetve magának a járványnak a leküzdése vagy megakadályozása érdekében. A járványok meglassították a város vékeringését – közigazgatás és gazdasági szempontból –, de a népesség szaporodására nem voltak hatással. — G. THULLIER: *Jegyzetek a XIX. századi regionális élelmiszer-történetének forrásairól (1301–1318. l.)* címmel a levéltárakban található, s az egyes termékek (kenyér, hús, italok stb.) illetve a fogyasztás összessége (pénzbeli ráfordítás nagysága, ételek elkészítése stb.) szempontjából érdekes iratanyagok stb. lelőhelyeiről nyújt felvilágosítást.

— A Comptes Rendus rovatban a bizánci képrombolás történetével, a középkor végének pénzügyeivel és gazdasági viszonyaival, a XX. századi be- és kivándorlások problematikájával, az újkori és legújabbkori Itália történetével foglalkozó irodalomról található összefoglalót.

1569. l. szám. — D. RICHER: *A francia forradalom körül – elítelt és despotizmus (1–23. l.)*. A francia termelőerők fejlődése a XVIII. század végén még nem érte el azt a szintet, hogy az az Ancien Régime megdöntését szükségessé tette volna. A forradalom a szerző szerint az uralkodó elitet arisztokrácia, nemesség, hivatali nemesség, polgárság öntudatraébredésének következménye volt, amelyben a nemesség játszott a kezdeményező és a többieket mozgásba hozó erő szerepét. A fejlődés azért csapott át forradalomba, mert a kiváltságok kérdésében az elit alkotóelemeinek akarata szembekerült egymással. — C. S. L. DAVIES: *Népi felkelések Angliában, 1500–1700 (24–60. l.)*. Felsorolva az egyébként alig ismert megmozdulásokat, megállapítja, hogy Franciaországhoz képest jóval kevesebb mozgalomra került sor. Az okokat és a résztvevők hovatartozását elemelve, arra a következtetésre jut: a terhek mérsékeltébb volta (pl. közvetlen adók hiánya), a mezőgazdaság nagyobb produktivitása, a dolgozó rétegek csekély öntudata vezetett arra, hogy a felkelések nagyrészt konzervatív jellegűek voltak. — M. KULCZYKOWSKI a XVIII. századi lengyel paraszti iparoság és a lengyel nemzeti piac kialakulásának problémáit kutatja (61–69. l.). A parasztok piacra termelő kisüzemeinek (szőtt manufaktúrák) tulajdonosairól, munkásairól, a földművelés és az ipari tevékenység összefüggéséről, a paraszti kereskedelemről, a külső és belső piacviszonyokról az Andrychów-i textilkészítők példáját felhasználva nyújt összefoglaló képet. — J. BERTIN: *Grafika és matematika: információk grafikai ábrázolásának általánosítása (70–101. l.)* módszertani tájékoztatást nyújt az 5 legfontosabb ábrázolásmód (grafikon, lyukkártya, térképsorozatok stb.) lényegéről, a közöttük való választáshoz szükséges elemzés alapjairól, s végül a matematika és a grafikai módszerek összekapcsolásáról, ezen belül a különböző gépek felhasználásáról. — G. D. FELDMAN Németország gazdasági mozgósításának (1914–1916) kérdéseivel foglalkozik (102–127. l.). Megállapítja, hogy a német hadiipar (több mint fele magánkézben volt) a háború első éveiben nem volt felkészülve a hadigazdálkodásra, a gyárosok a háborút fokozott profitszerzésre használták fel (árak felemelése, növekvő

export stb.). A fokozódó igények kielégítésének mikéntjében ellentétek támadtak közöttük és a hadügyminisztérium között; a vizsályt a vezérkar és Hindenburg támogatása a tőkések javára döntötte el. A német hadigazdaság ebből eredő rossz funkcionálása ezután nagyban hozzájárult a háború elvesztéséhez. — A vita-rovatban CH. THOUZELLIER és H. ROUSSEAU a kathar mozgalomra vonatkozó új dokumentumok J. Duvernoy és R. Nelli által nyújtott értékelését bírálja (128–141. l.). — A Note Critique rovat C. COQUERY-VIDOVITCHNAK a fekete-Afrika történelmét illető kutatások elméleti problémáival foglalkozó közleményét tartalmazza, melyet G. Balandier Politikai antropológia c. könyve megjelenésével kapcsolatban írt (142–163. l.). — A Comptes Rendus rovatban a „Kivándorlók és bevándorlók” téma szakirodalmát ismerető összefoglalás második részét; a város és falu viszonyával (középkortól napjainkig); a fasizmussal és nemzeti szocializmussal foglalkozó műveket ismerhetjük meg (az utóbbiban magyar vonatkozásokat is találhatunk) (168–233. l.). — B. G.

REVUE HISTORIQUE 1968. júl. — szept. szám. — J. GAGÉ Etruria déli részének és Rómának szétágazó vallási hagyományait értelmezi (1–32. l.). A kor — i. e. IV. század — politikai és társadalmi fejlődésének és eseményeinek alapulvételével határozza meg a hellén hatások Rómába jutásának módját, jelentőségét és hozzávetőleges időpontját; egyben érdekes adatokat ismertet Syracuse, Caeræ, Róma és Karthago viszonyáról, a görög gyarmatok itáliai szerepéről. — A. SOBOUL: *A francia forradalom és a feudális, megjegyzések a feudális szolgáltatásokról* (33–56. l.) a feudális előjogok eltörléséről rengeteget írtak már, de e jogok XVIII. századi mibenlétéről alig. E hiány pótlásához kíván e cikk hozzájárulni. Előbb a feudális, a feudális jogok stb. fogalmak értelmezésével foglalkozik, majd e terhek nagyságát méri fel (egy-egy hektáryi földre jutó teher, a terhek és a jövedelem aránya, a feudális járadékok és a feudális bírtok egész jövedelme közötti arány). Ezek teszik érthetővé a parasztság forradalmasodását és a nemesség konzervativizmusát. — S. AYACHE és S. ROBERT az 1966-os beyrouthi, a Kelet kereskedelmével foglalkozó kongresszus eredményeit veszi számba (57–88. l.). A konferencia egyrészt a Földközi tenger, másrészt az Indiai óceán hajózásának (főniciai, illetve kínai, arab és indiai) kérdéseit vitatta meg. Külön szekció foglalkozott az érintett vidékek

kereskedelmi viszonyaival. — G. TABOULET F. Lessepsnek és a Saint-Simonistáknak a Szezei csatorna vállalkozás kezdeténél játszott szerepéről ír (89–114. l.). A csatorna ósrégi gondolatát az ún. Saint-Simon társaság karolta fel az 1830-as években. Az elméleti tanulmányokon túl lépve azonban már az első lépésekbe belebuktak. A kivitelezés előkészítését célzó tárgyalásokat csak Lesseps bekapcsolódása indította meg újra: megszerezte az egyiptomi hatóságok engedélyét. A társaság irányítását azonban egyre kevésbé volt hajlandó eltűrni: a viszony a két fél között 1855-re végleg megromlott. — W. WRIGHT az 1870-ben alakult Ollivier-kormányának a császárság közigazgatási viszonyai megjavítására tett intézkedéseivel foglalkozik (115–136. l.). Ezek elsősorban a prefektusi testületet érintették: 13 személyesére került sor. A változással e testület (89 fő) mind életkor-átlagát, mind képzettségét, mind vagyoni és társadalmi helyzetét tekintve megváltozott: inkább jó tisztviselők, mint politikusok alkották, s működésükben döntő helyre került a bürokrácia. — A Bulletin Historique rovatban CL. FOHLEN az USA történetének irodalmát ismerteti (137–162. l.), a Krónika rovatban pedig J. BÉRENGER a párizsi francia–magyar történelem-konferencia eseményeiről számol be. — B. G.

REVUE D'HISTOIRE DE LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE 1969. 74. sz. — H. BATOWSKI: *Balkáni szövetségért 1941-ben* (1–16. l.) című cikkében megállapítja, hogy a balkáni antant számára nagy megpróbáltatást jelentett Görögország megszállása. Az olaszok számára családost okozott, hogy Bulgária nem akart háborút üzenni a görögöknek. Felveti a kérdést, miért maradt semleges Törökország és Jugoszlávia, a görögök balkáni szövetségesei. A Papagos görög tábornok könyve szerint Görögország nagy erőfeszítéseket tett, hogy Jugoszláviát megnyerje. Ez nem sikerült, Jugoszlávia semleges maradt. Nem akarta provokálni Olaszországot, és nem akarta, hogy a nagypolitikát a balkáni problémák irányítsák. — DIMITRI KIRSIKIS: *A görög éhínség (1941–1942) és politikai következményei* (17–41. l.) című cikkében megjegyzi, hogy a megszállás alatt 360 000 ember halt éhen Görögországban 7 350 000 ember közül. A háború alatt összesen 600 000-en pusztultak el, tehát a fele az éhínség miatt. Amikor a tengelyhatalmak elfoglalták Görögországot, az élelmezési helyzet már nagyon rossz volt. A nemzetközi jog szerint a megszálló csapatok biztosították saját ellátásukat, ehhez még hozzájárult az,

hogy a tengelycsapatok élelmezése céljából veszteséges áron vásárolták az élelmet Görögországban. Anglia is blokád alá helyezte az országot, de ezt a nagy nyomás következtében 1942. január 17-én megszüntette és gabonát küldött Görögországba. A német hatóságok tudatában voltak felelősségüknek az éhínség előidézésében. Ezért 1941-ben Magyarország és Anglia megegyeztek, hogy gabonát küldenek Görögországba. 1941 májusában egy külügyminisztériumi memorandum megállapította, hogy Németország nem vállal felelősséget Görögország területéért, melyet az olasz csapatok szálltak meg. 1941-ben a Vatikán is az olasz kormány segítségére sietett. Az Angliában száműzetésben élő görög kormány köreiben is sokat foglalkoztak a görög éhínséggel. Anglia meg akarta akadályozni a kereskedelmet Görög- és Törökország között az Égei tengeren keresztül. 1941 júliusában Eden bejelentette, hogy lehetővé teszik a görög polgári lakosság élelmezését török részről. A számozott görög kormány közönetet mondott a szövetségeseeknek. Ez nagy ingerültséget váltott ki a németek körében, akik szintén igényt tartottak a görögországi befolyásra. Az éhínség az általános elszegényedés révén elősegítette az ellenállást. Az angolok érdektelensége miatt az USA közeledett Görögországhoz, a török kormány intézkedései viszont görög-török ellentétre vezettek. — KRUNO MENEGHELLO-DINČIĆ: *A horvát usztasa állam 1941–1945* (43–65. l.) című cikkében megállapítja, hogy a náci Németország volt az úgynevezett független horvát állam fő megteremtője. Bár a fasiszta Olaszország volt Jugoszlávia legmakacsabb ellenfele, egymaga sohasem verhetné volna meg a jugoszláv hadsereget. Pavelić és Percec Bécs után Budapesten tartózkodtak, ahol Gömbös hadügyminiszter és a magyar kormány szívélyesen fogadta őket. Utána Szófiába mentek, ahol kapcsolatba léptek az IMRO-val, a hírhedt macedon terrorista-szervezettel. Végül Olaszországba mentek, ahol a revizionista magyar és bolgár áramlatok fő központja volt. Pavelić 1941-ig maradt Olaszországban és itt alapította meg 1931-ben az usztasa szervezetet. Percec usztasa táborot szervezett a magyarországi Jankapusztán. Ezekbe a táborokba Percec és Pavelić főként a horvát értelmiségből, valamint az Amerikában és Belgiumban élő horvát munkanélküliek közül hozattak embereket. Sándor király és Barthou meggyilkolása után az olasz kormány letartóztatta Pavelićet, de nem adta ki Jugoszláviának.

A németek és olaszok által elfoglalt

területekkel és azok lakosságával foglalkozik ezután a cikk, valamint a római szerződés hatásával a horvát népre, amelynek következtében a horvát értelmiség nagy része visszautasított minden együttműködést az usztasákkal. Az usztasa kormány által kifejtett terrorral és tömegmészárlással foglalkozva a cikk megállapítja, hogy német források szerint a szerb áldozatok száma 400 000 és 750 000 között mozgott. A katolikus egyház nem tiltakozott a terror és a pravoszláv szerbek erőszakos térítése ellen. Végül a nemzeti felszabadító mozgalmat harcait tárgyalja a szerző. — J. M. D'HOOP: *Az Egyesült Államok és a Csendes-óceáni válság 1941 december – 1942 április – május* (67–82. l.) című cikkében a szerző megállapítja, hogy a Japán elleni háború nem érte váratlanul az amerikaiakat, már az első világháború vége óta előkészítették. Ekkor a japán imperializmus jelentette látszólag a legnagyobb veszélyt Amerika számára, de 1937 után a helyzet változása arra kényszerítette az amerikai vezetőséget, hogy álláspontjukat megváltoztassák és mérlegeljék azt a helyzetet, amikor esetleg Amerikának részt kell vennie egy általános háborúban az egyszerre harcolni a Csendes-óceánon, Európában és a Távolság Keleten. Beszél a „Szivárvány” tervről és arról, hogy az első számú veszélyt már Németország jelentette, Washingtonban fejtelenség uralkodott és felmerült a kérdés, vajon a Szovjetuniót is be lehet-e vonni a Japán-ellenes szövetségbe. A katonai körök ellenezték ezt, mivel szerintük ez Németországot erősítette volna. Az ismétlődő sikertelenségek az USA-t nagy nehézségek elé állították, mert védelemzők kellett Ausztráliát és fenn kellett tartaniok a közlekedés szabadságát a Csendes-óceán déli részén. Különböző intézkedéseik következtében Pearl Harbour után 3 hónappal a Csendes-óceán déli részén kiépül a védelmi vonal és megszervezték az amerikai parancsnokságot. A válságot áthidalták és megmutatkoztak az USA kezdeményezőképesége. — S.

IL MOVIMENTO DI LIBERAZIONE IN ITALIA 1968. 3. szám. — N. TRANFAGLIA: *Rosselli és az Aventino (a fasiszmus olasz parlamenti ellenzéke): Matteotti öröksége* (3–34. l.) Carlo Rossellinek, az olasz antifasiszta mozgalom egyik kiemelkedő egyéniségének eszméi fejlődéséről, politikai szerepléséről ad képet 1923–25 között, elemelve C. Rosselli 1923–24 folyamán kialakított stratégiáját, valamint az 1924 júniusában, Matteotti meggyilkolásával kitört válságban tanúsított magatartását. Habár eredeti koncepcióját a fasiszmus

megdöntéséről — egy a polgárság különböző pártállású elemeit egyesítő antifasiszta koalíció vezetésével — nem vetette el, valamint a társadalmi átalakulás folyamatát illetően Turati és csoportja álláspontjához hí maradt, mégis az események hatása alatt sok tekintetben revereálta korábbi nézeteit. Elsőként ismerte fel, hogy a fasizmus nem átmeneti jelenség Olaszországban, miként az ellenzék, beleértve a kommunistákat is hitte, és így az ellene legális úton folytatott küzdelem nem vezet eredményre. Ez különösen Matteotti meggyilkolása és Mussolini 1925. január 3-án mondott beszéde után vált nyilvánvalóvá. C. Rosselli az illegális harc fontosságát hangsúlyozta, sőt, látva a polgárság tehetetlenségét, végső megoldásként azt sem tartotta lehetetlennek, hogy az eddig számára politikai tényezőként nem létező proletariátus vegye át a harc irányítását, ami egyben a politikai rend mellett a régi gazdasági, társadalmi struktúra megváltoztatását is eredményezné. Ez az átalakulás véleménye szerint sok veszéllyel járhat, de a fasizmus leküzdésére ezt is vállalni kell. — M. SIMONETTI: *Az olasz történetészek és az oroszországi forradalmak, 1917 - 18* (35 - 82. l.). A háború kitörésével az olasz történetírásban a neoliberais, vagy nyíltan imperialista beállítottságú történészek vették át az irányítást, amely természetesen együttjárt az intervenció támogatásával, a szocialista mozgalom elítélésével és a történetírásban a marxizmus hatásának kiküszöbölésével. Az oroszországi polgári forradalmat is elsősorban a háború szempontjából ítélték meg és a liberális-demokrata mozgalom győzelmében egyben az orosz németbarát tendenciák és különféle törekvések meghiúsulását is látták. Az áprilisi, májusi események hatására azonban egyes történészek (Ferrero, Caggese) kezdenek foglalkozni a tömegek szerepének értékelésével, a szocializmus forradalmi úton történő uralomra jutásának lehetőségével (Ciccotti). Megítélésükben valamennyien meggyeztek abban, hogy a bolsevikok törekvéseit elutasították és a szocialista forradalom győzelmét a belső és külső feltételek hiányánál fogva lehetetlennek tartották Oroszországban. Ennek megfelelően az új szocialista rendszerrel szemben vagy a teljes közömbösség álláspontjára helyezkedtek, illetve azokat az előnyöket értékelték, amelyek Olaszországnak az orosz balkáni és mediterráni törekvések megszűnéséből származtak, vagy pedig csatlakozva a bolsevikok elleni hadjáratához, teljes értetlenséget tanúsítottak a lenini tézisekkel szemben és azok megcáfolását tekintették fő feladatuknak. Többségük

meg volt győződve a szovjet hatalom elleni intervenció szükségességéről és a történelemben kereste ennek igazolását. — T.

RIVISTA STORICA ITALIANA 1969. 1. szám. — A. MOMIGLIANO: *A római köztársaság kezdetei* (5 - 42. l.) az új régészeti feltárások és a forráskritika új módszereinek figyelembevételével teszi vizsgálat tárgyává a latin auktorok megállapításait a római történet e korai időszakát illetően. Főként azokkal a problémákkal foglalkozik — így a királyságból a köztársaságba való átmenet folyamata, a monarchia bukásának időpontja, a társadalom rétegződése a köztársaság első éveiben, melyeket egyes kutatók újabban, a latin auktorok állításait kétségbevonva, azokkal ellentétes módon interpretáltak. Fejtegetése során az idézett szerzőkkel ellentétben, illetve azok érveinek elvetésével hitelt ad az ókori szerzőknek, akiket egyébként a legújabb régészeti leletek is igazoltak. — G. PISTARINO: *A középkori Genova Kelet és Nyugat között* (44 - 73. l.). Genova története a középkorban nem szorítható városi és regionális keretek közé, az állam jellegét, politikáját az egész Mediterráneumot, Keletet és Nyugatot egyaránt átfogó kereskedelme határozta meg. A szerző a genovai gazdasági expanzió Keletre való kiterjedésével párhuzamosan megrajzolja Genova térnyerését a nyugati Mediterráneumban (XIII. század közepe), majd ezt követően az Atlantikum országaiban is (XIII. század vége - XIV. század eleje). A Nyugat felé irányuló genovai közvetítő kereskedelem jellegét vizsgálva, a szerző rámutat a genovai kereskedelemnek a velenceitől eltérő vonásaira. A genovaiak tudniillik nem elsősorban a távolsági kereskedelem jellegzetes termékeit forgalmazták, hanem nagy mennyiségben szállítottak afrikai és spanyol eredetű gabonát és bort is a nyugati piacokra. — L. VALIANI: *A liberálszocializmus* (74 - 84. l.) az olasz antifasiszta mozgalom egyik legjelentősebb irányzatának keletkezését, társadalmi gyökereit, ideológiáját elemezve, méltatja jelentőségét a 40-es évek olasz ellenállásának előkészítésében. Az új mozgalom nem folytatta egyetlen 1922 - 25-ben létező és azóta megszűntetett párt irányvonalát sem, megteremtői már ahhoz a generációhoz tartoztak, amely e pártok beszűntetése után nőtt fel és azok álláspontját túlhaladottnak tartotta. Mégis a fasizmus ideológiájából való kiábrándulás, a megoldatlan gazdasági, társadalmi problémák kieledése ezt a generációt is a liberalizmus és a szocializmus felé fordította és az új mozga-

lom a liberalizmus intellektuális és a szocializmus morális követelményeinek szintéziséből született. A liberálistaként 1932-es, 1940-es, 41-es manifestumait elemezve, programjuk legfőbb érdemét abban látja, hogy egy igen széles antifasiszta egységfront kialakítására teremtett alapot, amelyet a korábbi idők hasonló jellegű mozgalmak nem tudtak létrehozni. — R. MATTARELLI: A „municipális szocializmus” egy mozzanata: a Zanardí-féle közigazgatás Bolognában az 1914-18 közötti periódusban (85-106. l.) röviden ismertetve a municipális szocializmus (a szocialisták részvétele a helyi önkormányzatok irányításában) egyes állomásait Itáliában, részletes elemzést ad Bologna szocialista közigazgatási szervezetének működéséről, figyelembe véve az e tárgykörben megjelent legújabb irodalom megállapításait is. A F. Zanardí vezetésével működő szervezet programja, annak realizálási lehetőségei, illetve realizálása, kapcsolata a szembenálló politikai erőkkel és magával a szocialista párttal képezik vizsgálódásának főbb szempontjait. Megítélése szerint az adminisztráció munkáját, annak ellenére, hogy sok tekintetben engedni kényszerült a szembenálló erők nyomásának, pozitívan értékelhetjük, mivel jelentős mértékben hozzájárult a helyi intézmények strukturális megújodásához, egy fejlődésben levő társadalom igényeivel való alkalmazásához. — V. FUMAGALLI: Városok és kisebb kerületek a Karoling-kori Itáliában (107-117. l.) a történettudomány hagyományos álláspontja értelmében a városokban rezonáló grófk a városokhoz tartozó kisebb kerületek felett is közvetlen ellenőrzést gyakoroltak. Újabbban egyes történészek a tartományok függetlensége mellett foglaltak állást. A szerző a problémát egy konkrét példa, a IX. századi Piacenza grófság vonatkozásában vizsgálta és arra a megállapításra jutott, hogy habár az egyes területek saját igazgatással, funkcionáriusokkal rendelkeztek, nem vonhatták ki magukat a gróf közvetlen vagy közvetett ellenőrzése alól. — T.

HISTORY 1968. 179. (okt.) szám. — ALFRED COBBAN posztumusz esszéje (331-341. l.) Taine, „a rossz történészek talán legnagyobbika” tévedéseinek gyökereit abban látja, hogy a történelmet a pszichológia és a szociológia szemüvegén keresztül vizsgálta. — MARY PRYCE: Veszélyben a történelem (342-347. l.) az angol történelemoktatás súlyos hiányosságait tárgyalja, amelyek már kérdésessé teszik a tantárgy iskolai jövőjét. — J. FINES az oktatásban felhasználandó történelmi dokumentumokról ír (348-356.

l.). — BRIAN HARRISON: Történelem az egyetemeken 1968-ban (357-380. l.) ismerteti az angol egyetemeken által nyújtott történelem-kurzusok szerkezetét, a tanulmányozható korszakokat, földrajzi egységeket és kérdéseket, végül a lehetséges kombinációkat a történelem és a rokon társadalomtudományok összekapcsolására. — J. R. C. WRIGHT a németországi levéltárak és könyvtárak használatához közöl útmutatót (385-388. l.).

1969. 180. (febr.) szám. — M. D. KNOWLES: *Denifle és Ehrle* (1-12. l.) az Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte szerzőpárjának életútját ismerteti. — JOHN LARNER: *A művész és az értelmiség a XIV. századi Itáliában* (13-30. l.) a korabeli irodalom alapján megállapítja, hogy a tárgyalt időszakban a művész és általában a szellemi tevékenység becsülete nagyban megnőtt a gondolkodás átforgatólásának következtében. — C. S. L. DAVIES: *VIII. Henrik új élete* (31-48. l.) J. Scarisbrick könyvét elemzi. — GILLIAN SUTHERLAND: *A neveléstörténet tanulmányozása* (49-59. l.) az ezen a területen tapasztalható biztató eredményeket ismerteti. — G. R. ELTON az egyetemi történelemoktatás kérdéséhez szól hozzá (60-67. l.). A divatos irányzatok: az újkori történelem előtérbe kerülése, az angol-, illetve Európa-központúság megszűnése, a többi rokontudománnyal való „keveredés” veszélyeire hívja fel a figyelmet.

181. (jún.) szám. — DENYS HAY: *A történelmi folyóirat: néhány probléma* (165-177. l.) az angliai helyzetet tekinti át. Több felmérést tanulmányt szeretne látni egyes kérdések irodalmáról, több könyvismertetést és tartalombar és nyelvezetben jobb minőséget tart kívánatosnak. — BARON F. DUCKHAM: *Jobbágyság a XVIII. századi Skóciában* (178-197. l.) a XVII. században hozott törvények lehetővé tették, hogy a munkaerőhiánnyal küzdő szénbányák szinte örökös függésben tartásuk a munka nélkül kóborlók közül verbuvált alkalmazottaikat. Személyes szabadságukat ugyan törvénybe iktatták 1775-ben, ettől remélve a munkáshiány felszámolását, de a bányászok helyzete ettől még nem sokat javult. — P. SAVIGEAR: *Karbonárizmus és a francia hadsereg* (198-211. l.) azt a folyamatot tekinti át, amelynek során a napóleoni hagyományokból táplálkozó hadsereget sikerült eltölteni a restauráció iránti hűséggel. Ennek következtében sikertelenné bizonyult a francia „charbonnerie” küzdelme a hadsereg fölötti befolyásért és egy felkelés előkészítéséért. — PETER LOWE: *A Brit Birodalom és az angol-japán szövetség 1911-1915*

(212–225. l.) kimutatja, hogy az európai hatalmi érdekektől vezetett londoni kormány — a Colonial Office-t mellőzve — nem sokat törődött Japán megerősödésével, és az ázsiaiak bevándorlásától félt dominiumok, valamint a tibeti befolyását féltő India aggodalmaival. 1911 után a domíniumokat már jobban informálták a politikai lépésekről, de azok kialakításában befolyásuk nem volt. — P. A. LINEHAN a spanyol könyvtárak és múzeumok forrásanyagát ismerteti (226–228. l.). — J. G.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1969 209. köt. 1. szám. — A tanulmány-rovat fő helyén OTTO BRUNNERnek még az 1967. október 13-i freiburgi német történet-kongresszuson elhangzott, *A történet és az alkotmány- és jogtörténet* c. előadását hozza (1–16. l.) HERMANN KRAUSE (17–26. l.) és HANS THIEME (27–36. l.) ugyanott elhangzott hozzászólásaival. A fő referátum gazdag történeti anyagon bizonyítja, hogy a történet, valamint az alkotmány- és jogtörténet a legszorosabban egymásra vannak utalva, és nélkülözhetetlen számukra az együttműködés, nézőpontjaiknak és eredményeiknek kicserélése. Mindemellett mindkét szak saját belső törvényszerűségekkel rendelkezik, és éppen ezért egyiknél is, másiknál is más kérdéscsoportok állnak előtérben. Ebből adódnak a két szak képviselői közötti viták, amelyek azonban nélkülözhetetlenek a tudományos előrehaladáshoz. — WILHELM TREUE *Max Oppenheim báró* (37–74. l.) a bankárcsaládból származó és felfedező hajlama miatt diplomáciai szolgálatba lépett német földrajzi és régészeti felfedezőnek, Észak-Afrika és a Közep-Kelet földrajza, társadalma, története tudós kutatójának élet- és tudományos pályáját rajzolja meg. Oppenheim tudományos sikereinek tetőpontját a Tell Halaf-i hegyi székely 1899 végén történt felfedezése jelentette. A tanulmány részletesen és apologetikus célzattal foglalkozik Oppenheim imperialista érdekeket szolgáló diplomáciai tevékenységével 1898 és főleg az első világháború időszakában, amelyet egészében véve dilettánsnak és politikai szempontból teljesen jelentéktelennek igyekszik feltüntetni. — PETER BERGLAR: *Harden és Rathenau* (75–94. l.) kettejük eddig javarészt ismeretlen levélváltásával igyekszik Rathenau bonvolult és ellentmondásos egyéniségébe bevilágítani. — A Közlemények rovatban KURT KLUXEN: *Rousseau politikai filozófiájához* (95–100. l.) Roger D. Masters amerikai történész hasonló című könyvét méltatja. Masters könyve Rousseau

műveinek új logikai sorrendbe állításával és a mögöttük meghúzódó egységes filozófiai gondolatmenet feltárásával minden eddiginél egységesebb és összefüggőbb képet nyújt a modern kutatásban olyan ellentmondásosan megvilágított témáról. — B.

VIERTTELJAHRSSCHRIFT FÜR SOZIAL-UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1969 56. köt. 2. szám. — HANS-EBERHARD HEYKE: *Antik és kínai hangok a mezőgazdasági termelésről* (145–161. l.) a földjára-dék-törvény tudománytörténeti előzményeit vizsgálja a törvény megfogalmazója, Turgot előtt. A vizsgálatnak az ad különös jelentőséget, hogy az általános jára-dék-törvényt is a földjára-dék-törvény alapján fogalmazták meg. A szerző részletes elemzéssel bizonyítja, hogy a törvény nem empirikus eredetű, nem paraszti-természettudományos megfigyeléseken alapszik, hanem elméleti eredetű, a metafizikus filozófiai spekuláció gyümölcse. Az asztrológiai-metafizikai magyarázatok ugyan időnként folyamán kihulltak belőle, magja azonban változatlanul az a meggyőződés maradt, hogy a mezőgazdasági termelést egy általános érvényű törvény szabja meg, amely végső soron az egész termelést meghatározza. — MARTIN KUTZ: *A német-brit kereskedelmi kapcsolatok 1790-től a vámunió megalapításáig* (178–214. l.) gondos statisztikai elemzések alapján korrigálni igyekszik azt a hagyományos, a gazdasági nacionalista közgazdászoktól megrajzolt képet, mintha az angol-német kereskedelmi kapcsolatok a Zollverein előtt bénítólag hatottak volna a német gazdaságra, elsősorban az ipari fejlődésre, és a tulajdonképpen gazdasági fejlődést csupán a Zollverein működésétől lehet számítani. A brit hivatalos adatok alaposan megindokolt és a legfőbb külkereskedelmi cikkek (gyapjú, gabona, fa) egyenkinti vizsgálatára kiterjedő átszámítása alapján kimutatja, hogy az Angliába irányuló német kivitel reálértéke a hivatalos angol kimutatásokban szereplő reálérték 231,9 (1829), ill. 285,0 (1830) %-ára rug. Ez annyit jelent, hogy a német kivitel az angol statisztikában szereplőnek két és fél, háromszorosat teszi ki, s általában aktív kereskedelmi és fizetési mérleggel zárul. — SCOTT M. EDDIE: *A mezőgazdaság mint a munkaeerőkinálat forrása: Hipotézisek Magyarország 1870–1913-as története alapján* (215–232. l.) arra a következtetésre jut, hogy a tárgyalt időszakban a magyar mezőgazdaság egyik legfontosabb exportcikke a kivándorlás formájában az emberek, munkások voltak. A kiegészítéstől egé-

szen a kilencvenes évek közepéig terjedő időszakban a mezőgazdasági válság terheinek áthárítása következtében a mezőgazdasági névleges és tényleges nép számbérek egyaránt süllyedtek. Ennek következményeként jelentkezett a nagyarányú tömeges kivándorlás. A kivándorlásnak a munkaerőpiacra gyakorolt nyomása folytán aztán a munkabérek ismét emelkedni kezdtek, de csupán a korábbi szintet érték el. Az első világháború előtt eltelt több mint négy évtized alatt a magyar mezőgazdaság termelése és termelékenysége is folyamatosan emelkedett. A kimutatott munkabér-rátából és a kivándorlók őrési számából világos, hogy a látszólagos termelékenység-növekedés nagyrészt az alacsonyan foglalkoztatottak számának csökkenéséből adódott. A termelékenység növekedésének másik tényezője a gépesítés volt; emellett a vasúthálózat nagyszabású kiépítését és ezzel összefüggésben a piac kibővülését is tekintetbe kell venni. Tehát a nagybirtokrendszer nem teszi lehetővé a munkaerőfelszabadítást az ipar számára. Ez azonban az összgazdaság fejlesztésének csupán egyik s nyilván nem is a legfontosabb eszköze. A döntő kérdés, hogy ti. a magyar mezőgazdaság egészében véve serkentője vagy éppen ellenkezőleg gátja volt-e az összgazdasági fejlődésnek, a szerző külön tanulmányban kíván válaszolni. — B.

VIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1969. 17. évf. 3. szám. — HANS ROTHFELS: 1944. július 20-a 25. évfordulójára (237—253. l.) tulajdonképpen a szerző „A Hitler-ellenes német ellenállás” címmel még 1948-ban megjelent könyve harmadik, átdolgozott kiadásának bevezető részeit öleli fel. Az első részletben az egész német ellenállási mozgalom

döntő jellemvonásait igyekeznek megrajzolni. Ezeket a politikán felülemelkedő morális, sőt olykor vallásos jellegben és sem a nemzettől, sem a világtól eléggé nem ismert és nem méltányolt tömeges csendes mártírumban véli felfedezni. A német emigráció köréből származó adatok szerint 750 000—1,2 millió német sánylődött a koncentrációs táborokban, köztük 5—600 000 politikai fogoly. A politikai okokból kivégzettek száma 12 000-re rúgott. A Bevezetésből közölt másik részletben a szerző azokat a háború alatti és utáni objektív és szubjektív körülményeket elemzi, amelyek szerinte mindmáig megakadályozták a világ közvéleményét a német ellenállás valódi jellegének, arányainak, jelentőségének felismerésében. A cikk kritikailag méltatja a német ellenállásról az utóbbi időben megjelent német és külföldi irodalmat is. — KARL HOLL: *A felekezeti meggyőződés és a demokratikus köztársaság* (254—275. l.) az 1925: évi birodalmi elnökválasztás mindezideig ismeretlen aspektusait vizsgálja. — HENNING KÖHLER: *Foglalkoztatottság, település és jóvátétel a Brüning-kormány utolsó szakaszában* címen értékes adatokat közöl (276—307. l.). — A Dokumentáció rovatban DIETER PETZINA: *Adatok a németországi társadalmi és gazdasági változásokhoz* (308—338. l.) újfajta dokumentációra tesz eredményes kísérletet. Táblázatokba és szöveges értékelésekbe foglalt statisztikai anyagot közöl a múlt század végétől napjainkig (a második világháború utáni időszakra vonatkozólag csak az NSzK-ból) a vidéki népességeltolódásokra, az öröklött gazdasági struktúra fejlődésére, a nemzeti jövedelem elosztására vonatkozólag. A dokumentáció végén összefoglalja a legfontosabb eredményeket. — B.

A külföldi folyóiratszemplét összeállították: Barta Gábor (B. G.), Bellér Béla (B.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Lipcsey Ildikó (L.), Niederhauser Emil (N.), Petneki Áron (P.), Sárdi Anna (S.) és Teke Zsuzsa (T.).

FIGYELŐ

Bellér Béla:

Történelmi film-e az Ítélet?

A szocialista tudat tartalmának, megjelenési formáinak kérdése a hatvanas évek elejétől, a szocializmus átfogó felépítésének megindulásától kezdve a marxista ideológusok, pszichológusok, szociológusok és történészek figyelmének középpontjában áll. A vitának egyik fő kérdése a szocialista tudatnak a történelmi tudathoz való viszonya. Legutóbb a IV. Német Történészkongresszuson Joachim Streisand foglalkozott átfogóan ezzel a kérdéssel. Szocialista tudaton ő a munkásosztály vezetése alatt politikailag és erkölcsileg egyesült nép közös életfeltételeinek, érdekeinek és céljainak tudományosan pontos visszatükrözését érti, mégpedig nem csupán a jelenlegi helyzetnek, hanem elsősorban a társadalom fejlődéstörvényeinek és irányzatainak visszatükrözését. A szocialista történelmi tudat pedig az ő felfogásában nem egyéb, mint a szocialista tudat történelmi oldala. A történelmi tudat lényege egy osztály törvényszerű történelmi folyamatban elfoglalt helyének és szerepének visszatükrözése elsősorban konkrét történelmi-társadalmi alakulatok fejlődésének és kibontakozásának alapján. A továbbiakban Streisand bírálja azt a felfogást, amely a történelmi tudatot pusztán a társadalmi tudat egyik formájának tekinti más egyéb tudatformák, a politikai, az erkölcsi, az esztétikai stb. mellett, és hangsúlyozza, hogy „... a szocialista társadalom jellemző és lényegi vonása éppen az, hogy a történelmi elem a társadalmi tudat minden formáját áthatja”.¹ Ez határozza meg a történelmi tudat egyedülálló szerepét a szocialista tudat kialakításában.

A szocialista tudat és a történelmi tudat kérdései nem hiányoznak a mi tudományos irodalmunkból sem, sőt egy ragyogó kis monográfia is született e témakörben;² azt azonban nem lehet elmondani, hogy az egész kérdés-komplexum mélyebben megragadta volna a tudományos köröket vagy a szélesebb közvéleményt. Arra lehet-e ebből következtetni, hogy e kérdéskör nálunk elméletileg teljesen tisztázott s még funkcionális zavarok sem lépnek fel a társadalmi, ill. a történelmi tudat működésében? Azt hiszem, a következtetés mindkét irányban elhamarkodott lenne. Egy ilyen szempontú vizsgálatnak hálás anyagául kínálkozik az első magyar Dózsa-film, az Ítélet filmnovellája körül 1968-ban kibontott vita s maga az azóta, 1970-ben elkészült film.

Mint ahogy a Dózsa-film alapjául szolgáló Ítélet e. filmnovella, Kósa Ferenc rendező és Csoóri Sándor költő és író közös alkotása egyik irodalmi folyóiratunk lapjairól³ már közel két éve, maga a film pedig közvetlen élményből ismeretes, szükségtelennek tartjuk a cselekmény összefoglalását; ehelyett inkább azokra a változásokra utalnánk, amelyek a filmben a filmnovellához képest a vita hatására végbementek. Mint ismeretes, a filmnovella nem a parasztháború történelmi-kronológiai rendjét követi, hanem az időbontás, a kettős idő a modern regényirodalom által oly gyakran és hatásosan alkalmazott technikájával él. A film cselekménye abba a szűk időrészbe, az 1514. július 15–20-a közti öt napba ékelődik be, amely a temesvári csata és Dózsa kivégzése közé esik. Dózsával a temesvári várbörtönben találkoznak, ahol a parasztháború nyilvános megtárgyalását követelő Werbőczivel és Zápolya haditörvényszékével folytatott vitával kapcsolatban, ezektől a jelenetekről meg-megszakítva idéződik fel Dózsa lelkében, a végső állásfoglalást motiválón, a parasztháború meglehetősen laza asszociációra fűzött sora. Ez az alapkoncepció a filmben sem változott, bár bizonyos értelemben módosult. A képek, jelenetek sorrendje itt-ott eltér a filmnovellától, általában a lélektanilag szorosabb összefüggések irányába, a történelmi-kronológiai sorrendhez közelítve. Ezek a kisebb szerkezeti módosulások kétség-

¹ Joachim Streisand: Geschichtsbild und Geschichtsbewusstsein bei der Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1969/1–2. sz. 35. l.

² Elekcs Lajos: Korszerű műveltség, történelmi gondolkodás. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1969.

³ Új Irás, 1963/9. sz. 54–81. l.

kívül előnyére váltak a filmek. Lényegében ugyancsak pozitívan kell értékelnünk a film cselekményében, jellemeiben kimutatható változásokat. Megapadt némileg a kritika által emlegetett „emberi és állati vérpatakok” szintje (levágott fülek, pestises katona üldözése, dárldákra tűzött emberi testrészek, bár ez utóbbi motívum szelídítve visszazter stb.); az egyes jelenetek naturalisztikus kiélezettségének tompításával a filmben lelki és szellemi borzongássá enyhült a novella által kiváltott idegzsárgató fizikai borzadály. Jelentősebb változások következtek be egyes jelenetek beállításában, olyan változások, amelyek a szereplők jellemére is előnyösen kihatnak. Ezek közt elsősorban a Dózsa szerepét, jellemét illető változtatásokra utalunk. Elmaradt a novella parasztlakodalom jelenete és ezzel kapcsolatban Dózsa mind politikai, mind morális szempontból menthetetlen magatartása. Dózsa szeretője, Teréz férje halálának ugyan ezúttal is Dózsa az okozója — a fiatal férjnek az ő általa elkövetett gyilkosság, az adószedő megölése miatt kell meghalnia —, de legalább ezt Dózsa akkor nem tudja; még kevésbé asszisztál halálbakergetésénél. A filmben — a novellától eltérően — olyan megnyilatkozásokkal, jelenetekkel találkozunk, amelyek ha nem is változtatják meg, de legalább motiválni igyekeznek a parasztháborúban érvényesülő belső terrort pl. a harc végső győzelemig való végigharcolásának szükségességével (a pestises katonák előtt), humanizálni próbálják Dózsa magatartását a másfelfogásúak iránti megértési szándéka („Megölni könnyebb az embereket, mint megérteni”), mások szabad, öntudatos választási jogának elismerése („Nyitva van az ajtó . . .” igaz, hogy a pestiseselek előtt), az éhségtől, pestistől, harctól egyaránt pusztított katonái iránti megértése (Teréz: „Éhesek az emberek” . . .) dokumentálásával. Ez a humanizálási szándék a külső terror ábrázolásán is nyomot hagy. A filmnovellában Csáky Miklós csanádi püspököt Dózsa jeges nyugalommal „egyetlen mozdulattal” ítéli halálra; a filmben csak azután, miután nem hajlandó vagyonáról, hatalmáról lemondani a szegény papként a parasztok szegény istene szolgálatába állni. (Hogy a történeti források — legalábbis Taurinus — szerint Dózsa lemondási szándéka *ellenére* is kivégeztette,⁴ az más lapra tartozik.) A humanizálással összefüggésben Dózsa filmbeli alakja elvileg *valamivel* szilárdabb, következetesebb, öntudatosabb lett novellabeli alakjához képest. A novellában Dózsa kétszer is megintog, először Werbőczivel szemben, amikor egy pillanatra hajlandónak mutatkozik eltélni forradalmát, másodsor Teréz előtt, amikor az öngyilkosságba akar menekülni. A filmből nemcsak hogy kiiktatódtak ezek a jelenetek, hanem Dózsa nem csupán az elvi állásfoglalást nélkülöző megadatlanság vagy fatális bele-törődéssel, — mint Werbőczy mondja — „ostoba makacssággal”, hanem olykor az osztályharc törvényeit megsejtve („Szétrohasztjátok a jobbágyokat” . . . — mondja Werbőczinek), sőt némiképp a — mindenestre a *mások* által kivándó — jövődjő győzelemben is bizva (Terézzel az életben maradásra szóló parancsot küld Mészáros Lőrincnek) áll szemben Werbőczivel. Bizonyos változtatások történtek a filmben a novellához képest Werbőczy alakján is, de ezeket nem minősíthetjük szerencsésekknek. Bár a kritika — olykor nyomatékkal is⁵ — utalt Werbőczy alakjának problematikus, azaz lényegében idealizált voltára a novellában, a változtatások nem egy reálisabb, hanem még idealizáltabb Werbőczy-képet eredményeztek.

A történést, de a történetileg iskolázott nézőt is elsősorban az érdekli a filmből, hogy mutatja be magát a parasztforradalmat: mik voltak a kiváltó okai, hogyan robbant ki, mint radikálizálódott, milyen sikereket ért el, hogyan, milyen tényezők hatására következett be a bukás, mi volt a történeti szerepe, jelentősége? Tisztában vagyunk vele, hogy a kérdések így nagyon iskolásnak hangzanak, de ennek ellenére lényegyet mondók; másrészt az iskolás kérdések nem szükségképpen vezetnek iskolás válaszokhoz. Kezdjük tehát a kiváltó okokkal: milyen képet rajzol a filmnovella és a XVI. század elejének forrongó Magyarországról, a parasztok, a mezővárosi és városi polgárok elkeseredett harcáról a földesurak ellen a továbbfejlődést biztosító árutermelés szabadságáért; a feudális terhek lerázásáért, személyes jogaiknak a feudális reakció támadásával szembeni megvédéséért indított küzdelmükről; különböző antifeudális ideológiák térhódításáról a parasztság, polgárság körében; a török elleni harc problémájáról stb.? — Ezen döntő kérdésekre a választ a filmnek mindössze néhány, meglehetősen ötletszerűen összeállított jelenetből kell kiolvasnunk. A mélyebb történeti indokolástól való hűzódást már az is elárulja, hogy az 1514 előtti idő sötétségébe mindössze két jelenet néhány képsora világít: az adószedő meggyilkolása és Teréz férjének tragédiája. A parasztság helyzetére azonban egyik jelenetből sem lehet következtetéseket levonni. Az adószedő megölésének jelenetét a szerzők nyilván két történeti tényből, a Lajos királyfi születése (1506. július 1.) után az

⁴ Geréb László szerk.: A magyar parasztháborúk irodalma 1437–1514. A bevezetőt írta: Székely György. Bpest, Hungária Könyvkiadó, 1950. 127–128. l.

⁵ Huszár Tibor: A művészet és a politika „munkamegosztásáról”. Filmkultúra, 1968/5. sz. 10. l.

ökörstüti adó kíméletlen behajtása miatt kitört székely lázadás és Dózsa Györgynek 1507. július 19-e előtt a megyesi vásáron szász polgárok ellen elkövetett „rablógyilkossága” tényeiből, ill. az utóbira vonatkozó családi hagyományból⁶ konstruálták meg. Eltekintve a jelenet történeti pontatlanságaitól (a székelylek nem fizettek adót az ökörstütesen kívül; a lófők — Dózsa ehhez a renthez tartozott — ezt sem fizették; királyhűség, király iránti illúziók stb.), a történet legföljebb a kiváltságos székely katonanemesség helyzetének romlását, a közsékelyleknek saját, őket egyre jobban kizsákmányoló felső rétegük elleni harcát világítja meg, semmiképpen sem a magyarországi jobbágyság rosszabbodó állapotát. Teréz férjének tragédiája, az adószedő gyilkosaként ill. a helyett való halálra kínzása pedig az extrém helyzetnél fogva nem alkalmas a jobbágysors bemutatására. A jobbágyság helyzetére tehát az 1514 előtti jelenetekből alig következtethetünk; maradnak az 1514-es jelenetek. Ilyen is azonban csak kettő van. Az egyik a 40 favágó jobbágyot összeláncoltató és a megszököttek hozzátartozóiból minden ebédre egyet — modern Polüphemoszként — nyársra huzató földesúr a jobbágyokkal való kegyetlenkedés extrém s így ugyancsak nem jellemző esetét példázza, és tendenciájában még inkább félrevezető. Ugyanis egyrészt azt szuggerálja, hogy a parasztforradalom kiváltó okának az ilyen extrém, abnormis helyzeteket (láncra verés, koróba hűzés stb.) tekintsük, nem pedig a jobbágyok mindennapi életét, az elnyomatás, kizsákmányolás, normális, mindennapos formáit;⁷ másrészt az egész földesúri osztály, az egész földesúri rendszer kegyetlensége ellen folytatott harcot egyes kegyetlen földesurak elleni harcra redukálja. Nem tudunk meg lényegesen többet a jobbágyság helyzetéről s így a parasztforradalom okairól a törökellenes háborúnak parasztháborúvá alakulását bemutató jelenetben sem. Ha a parasztság helyzetéről ilyen keveset tudunk, szövetségeseiről, a mezővárosi, városi polgárság egyes rétegeiről, bányamunkásságról teljességgel semmit.

A gazdasági-társadalmi alap hiánya eleve kizárja, hogy a Dózsa-féle parasztháborút annak mutassa be a film, ami az volt a valóságban: a parasztság legnagyobb arányú, legmagasabbfokú osztályösszecsapásának a földesurakkal. Az ábrázolás tengerszélébe nem az osztályharc, hanem a terror kérdése kerül. Természetesen a filmalkotóknak joguk van ahhoz, hogy egy történeti eseményt, jelen esetben a forradalmat ne a maga totalitásában, hanem csupán egy lényeges vonatkozásában, tehát pl. a terror oldaláról jelenítsenek meg. Azonban ezt is korhoz kötötten és történelmileg konkrétan kell bemutatni. Tehát a fő vita-kérdés nézetünk szerint nem az, hogy van-e terror a filmben vagy nincs, hanem hogy milyen ez a terror: XVI. századi, középkori vagy új-, esetleg legújabbkori?

Elgondolkoztatónak kell tartanunk, hogy ezt a lényeges kérdést a vita éppen csak érintette, de nem mélyedt el benne. Sőt, aki a legélesebben elítélte a terrornak, mégpedig a belső terrornak középpontba állítását, az sem vonta kétségbe ennek XVI. századi jellegét, sőt megkísérelte történetileg alátámasztani azzal a tétellel, hogy a középkori parasztháborúk teljesen vad, anarchikus, a gyűlölet, a bosszú szenvedélyétől vezetett, az ideológiai irányítást úgyiszlóván nélkülöző, a jelenbe ragadt, a jövő perspektíváját nem ismerő megmozdulások voltak; következőképpen résztvevői a fanatizmusnak és megalkuvásnak, a hősiességnek és árulásnak határesetei, akiket máshogy nem, csak terrornal lehetett egybe kövacsolni. „Az anyagi, az eszmei, a szervezett erő hiányát csak nyers erők pótolhatta.”⁸ De ha a parasztháborúk valóban ilyenek voltak, s a film is ilyenek ábrázolja az 1514-es parasztháborút, akkor lehet szörnyülködni, sóhajtozva pesszimizmust, kétségbeesést emlegetni, csak éppen az igazság elől elzárkózni nem! A szerzők ebben az esetben joggal vetik kritikuskuk szemére, hogy bírálójuk „... az igazság nyomozó szűlyától félt a mozinézőt. Holott az igazság bármilyen leverőnek hat is, végső soron mindig forradalmi.”⁹

A terrornak a filmben adott ábrázolása, nevezetesen a belső terrornak a külsővel szembeni előtérbe állítása azonban nem XVI. századi, nem középkori, hanem jellegzetesen új-, sőt legújabbkori viszonyokat tükröz. Megérzi ezt a problémát az egyik kritikus, aki azt írja, hogy a Dózsa alakjához kapcsolt probléma „... korunk szűlyötte, s bonyolultságát nehezen viseli el a tizenhatodik századi téma”; téved azonban abban, hogy a nehézségnek oka a XVI. század „történelmi-emberi közegének” túlságos tisztetletben tartása.¹⁰ A helyzet pontosan ennek ellenkezője. Nem lehet tagadni, hogy vannak a forradalomnak

⁶ Márki Sándor: Dósa György. Bpest, M. Történelmi Társ. 1913. 26–31. l.

⁷ Erre — történészekre való hivatkozással — Tóth Dezso mutatott rá: Forradalom — erők — humanizmus. Népszabadság, 1968. szept. 23., 9–10. l.

⁸ Rényi Péter: Itélet, de ki felett? Népszabadság, 1968. szept. 22. sz. 10. l. — Ld. még ú: Még egyszer az Itéletről és vitájáról. Filmkultúra, 1969/1. sz. 14–24. l.

⁹ Csáóri Sándor — Kósa Ferenc: Kíméljük-e magunkat az igazság szűlyától? Filmkultúra, 1968/5. sz. 7. l.

¹⁰ Nemes Károly: Egy vita gazdagításáért. Filmvilág, 1968/21. sz. 12. l.

olyan szakaszai, amelyekben a saját tábor felé irányuló belső terror megerősödik az ellentábor felé irányuló külső terror rovására. Ilyen helyzet azonban rendszerint akkor áll elő, ha a külső veszély megszűnik vagy csökken. A Dózsa-parasztháború idején — mint ez közismert — nem ez volt a helyzet. A külső veszély nem szűnt meg vagy csökkent, hanem nőttön-nőtt. E tekintetben tehát mindvégig „akut forradalmi helyzet” állt fenn, ahogy az egyik kritikus írta;¹¹ ez pedig állandóan napirenden tartotta a külső terrort, amely természetesen — mint erre már rámutattunk — forradalmi terror, nem pedig zadista vérengzés volt. (A filmben a megváltoztatott Csáky-jelenet fejezi ki leginkább a terrornak ezt a jellegét. Az adószedő megölése a személyes indulatnál, a kastélybelieké a kivégzés kegyetlen formájánál s a kovács kivégzésénél fogva nem alkalmas erre.)

A filmben mégis — ha nem is olyan mértékben, mint a novellában — a belső terror, ennek könyörtelen, embertelen, sőt oktalan érvényesítése áll előtérben. Nemcsak az ellenállót, hanem a kételkedőt, sőt az igazság kimondóját is halál vagy csonkítás fenyegeti. Ugyanazon a máglyán ég el az elnyomó földesúr s az elnyomott jobbágykovács; a film csupán annyit enyhít a novella visszataszító jelenetén, hogy a szerencsétlen kovácsot nem Dózsa, hanem egy népítéletszerű jelenet veti máglyára. Kihagyja viszont azt az emelkedett népi erkölcsi felfogásra valló, naivságában is megkapó, komikumában is felemelő jelenetet, amikor egy vén, kiszikkadt jobbágy gyakorlott földesúrral, mert ez: „így igazságos”. A belső terror leginkább felzaklató — bár a film által enyhített — képe azonban a nyolc közkatonáé, akiket az éhező hadsereg részére a jobbágyok rovására történt erőszakos rekvirálás miatt Dózsa eredetileg karóba akar húzatni, majd egy groteskségében is megható alkudozási jelenet után „kegyelemből” fél karjuknak egymás általi levágására ítéli. (Igaz, hogy utóbb ezt az enyhített ítéletet sem hajtják végre, de a pestis miatt nem.) Nehéz lenne megmondani, hogy mi vezethette a szerzőket ennek a jelenetnek megalkotásánál. A történeti tények? A történeti tények először is arról szólnak, hogy a parasztsereg nem rekvirált, hanem készpénzzel fizetett az élelemért; élelmiszereket szállító társzekerekkel is rendelkezett. Az előrenyomulás clyan területen történt, amely katonái és élelmezési utánpótlás tekintetében a legkedvezőbb volt. Ennek megfelelően sem a parasztsereg közt dúló éhínségről, sem pestisről nincs tudomásunk, ellenkezőleg! Istvánfi Miklós éppen erről az időszakról, Dózsa esanádi táboráról írja, hogy „... sokmindenféle rablás révén bőven fel volt szerelve eleséggel és minden szükségességekkel...”¹² De ha történetesen nem így lett volna, ha a parasztsereg szükséglet lát, éheznek, betegség fenyegeti, nem lett volna-e katonái, sőt erkölcsi kötelessége Dózsanak és minden katonájának a rekvirálás? A nyolc közkatonáé megosonkítása tehát teljes történelmi, katonai, morális és lélektani képtelenség, az ezt megkívánó terror pedig nem más, mint a terror önmagáért, az abszolutizált, minden történelmi konkrétságot nélkülöző terror!

De mi az oka a belső terror ilyen mértékű, elvi szempontokat, történeti tényeket egyaránt figyelmen kívül hagyó felduzzasztásának a külső rovására? Ennek a felfogásnak mélyén, úgy hisszük, egy, a mi korunkra, a proletárforradalmak korára szabott, magasfokú szervezethez, ideológiai tudatosságot feltételező forradaloméletnek a múlt, a parasztforradalmak korára való egysíkú visszavetítése, „egy az egyhez” viszonyított számonkérése rejlik. E túl magas mérce természetesen nemhogy valódi méreteit nem mutatja a parasztforradalomnak, hanem valósággal összezsugorítja, szervezethez, ideológia, öntudat szempontjából egyaránt devalválja azt. Érdekes, hogy a parasztháborúnak ezt az aláértékelését azok a kritikusok is osztják, akik egyébként elégedetlenségüknek adnak kifejezést a belső terror előtérbe állítása miatt. Hadd idézzük ezzel kapcsolatban az egyik legenergikusabb véleményt: „... ezeknek a forradalmaknak legfőbb ereje a földesurak elleni vad lázadásban volt, az embertelenül megsanyargatott parasztsereg bosszújában. Ideológia ezekben a mozgalmakban szinte nem is alakult ki, eszményeik csupán az őskereszténységéből átmentett illúziók voltak; rendkívül szervezetlen, anarchikus áradatok voltak, amelyben a harci kedvet csak a gyűlölet adhatta a konkrét jelen ellen, a jövőről alig volt elképzelésük.” És még egy részlet a belső terrornak szinte tökéletes igazolásával: „Az anyagi, az eszmei, a szervezett erő hiányát csak nyers erőszak pótolhatta.”¹³

Anélkül, hogy a fenti jellemzéseket minden részletükben elutasítanánk, a maguk teljességében helyteleneknek kell tekintenünk. A teljesség igénye nélkül, inkább csak utalás-, mint szabályos bizonyításszerűen rá kell mutatnunk arra, hogy az 1514-es

¹¹ *Eörsi István*: Fellebbezés. Népszabadság, 1968. szept. 28. sz. 10. l.

¹² *Geréb*: i. m. 203. l.

¹³ *Rényi*: i. c.

magyarországi parasztháborút nem lehet teljesen vak, ösztönös, csupán rombolásra, építésre azonban nem képes elemi erőként ábrázolni. A pénzjáradék elleni tiltakozás, a vámrendszer támadása, a kilencedteher elutasítása, a szabadköltözőkódésért indított harc, a szolgai munka elvetése s általában a feudális terhek elleni harc — amely oly pregnánsan tükröződik a filmben egyébként csak emlegetett, de fel nem használt ceglédi beszédben — az árutermelő paraszt, valamint az árutermelemben szelléreként, napszámosként, hajdúként dolgozó nép, továbbá a velük szövetséges mezővárosi polgárság legmesszebbmenő követeléseit tükrözik, s a paraszti-polgári árutermelemben szabaddá tételét szolgálták a földesúri reakcióval szemben. Mindezek a követelések a haladás irányába mutattak, s egybeestek a termelőerők fejlődésének biztosításával. Így a parasztok és szövetségeseik győzelme elvágta volna az örökös jobbágyág második kiadása felé vezető utat, s kiharcolta volna a falusi-mezővárosi lakosság bérlői-polgári jogait. Ezen túlmenően — a népi patriotizmus jelenléte is erre utal — biztosította volna az ország védelmét is a török ellen.¹⁴ A hit védelmének a parasztság, polgárság társadalmi érdekeivel való összefonódása Magyarországon még soha nem látott hatalmas tömegeket mozgató meg. Az egész ország rokonszenvezett a keresztesekkel; „... csak a nemesek nincsenek a keresztesekkel”¹⁵ — írja 1514 májusában Bécsben egy budai polgár. A parasztokat nem kellett a parasztsereghez való csatlakozásra kényszeríteni, csak a nemeseket, akiket szintén választás elé állítottak: vagy csatlakoznak, vagy ellenségnek tekintik őket. A terror itt is kifelé irányult, nem befelé!

Ugyancsak kellő értékére kell leszállítanunk a parasztháború teljes szervezetlenségéről s zabolátlan anarchizmusáról szóló állításokat. Már az egykorúak észrevették — Tubero a tanú rá — az európai parasztháborúk sorában a magyarországinak azt a speciális sajátosságát, hogy a keresztesek összegyűlése viszonylagos szervezettségre adott lehetőséget. A kereszteshadjárat meghirdetése lehetővé tette, hogy a parasztok tömegesen távozzanak el földesuraiktól, és gyülekezzenek, szervezkedjenek. Ezzel a parasztság rendes életmódjából, életfeltételeiből nem következő országos tömörülés alakulhatott ki. Hogy a megmozdulás viszonylag milyen magasfokú szervezettséget ért el, arra jó példa Dózsa jól kiképzett, túrhetően felszerelt és kiválóan vezetett serege. Ebben a vezérkarban nem kellett kételkedni, mint a filmbeli Mészáros Lőrinc szavaiból következtetni lehetne, mert a vezérséghez nem a filmben Hosszú Antal által megismerített malomkőforgató otromba testierő, még csak nem is a Mészáros Lőrinc által emlegetett kíméletlenség kellett, hanem egészen más. A kisebb csapatok vezetőiül, hadnagyokul a résztvevők maguk választották meg az alkalmas embereket, elsősorban papokat, barátokat, diákokat, kézműveseket; az alvezéreket pedig maga Dózsa nevezte ki környezetéből, az alsópapságból, valamint utóbb egyes helyi vezetőkből. A sereg szervezete tehát éppen olyan demokratikus volt, mint általában az antifeudális hadseregeké ebben a korban.¹⁶ A belső terrorra itt alig volt lehetőség, de szükség sem!

Ami végül az ideológia állítólagos hiányát illeti, ez is nyilvánvaló tévedés. Részletes bizonyítás helyett legyen szabad megint csak rámutatnunk arra a rendkívül széles skálájú ideológiai színekre, amely a kereszteshadjáratra adott felhatalmazástól a cseh huszitizmuson, a Szentlélek Birodalmán keresztül a német khiliaszmusig, a humanizmus népi változatáig, a népi patriotizmusig terjedt, és mellesleg jogi nézetekben is lecsapódott.¹⁷ Részletes elemzésük helyett álljon itt Székely György tömör, lényegre mutató megállapítása: „Tanaik, amelyek egyébként sokszor ködösek voltak az egyszerű nép körében, most, hogy fegyverbe hívták a föld és a műhelyek népét, egyszerre közérthető igazságok lettek.”¹⁸ Ezeknek a nézeteknek kialakításában és a néptömegek között való terjesztésében a deák (*literatus*) rétegnek és az alsópapság antifeudális tagjainak, elsősorban Mészáros Lőrincnek volt nagy szerepe. Mészáros képviselte a parasztháború ideológiájának legradikálisabb irányzatát, amely a cseh táboriták és a német khiliaszták felfogásához állt közel. A filmnovellának, a filmnek egyaránt hibául lehet felírni, hogy ezt az ideológiai szerepet egyáltalán nem mutatja a Diák, s nem kielégítően mutatja Mészáros Lőrinc alakjában; a kritika hiányossága pedig, hogy egy kivételtől eltekintve, nem utalt kellő súllyal erre a körülményre.

¹⁴ Székely György: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok 1961/4–5. sz. 504. 1.

¹⁵ Geréb: i. m. 106. 1.

¹⁶ Magyarország története I/1. Írta és szerk.: Elekes Lajos, Lederer Emma, Székely György. Bpest, Tankönyvkiadó. 1957. 322. 1.

¹⁷ Székely György: A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok, 1961/4–5. sz. 478–504. 1. Uő.: A huszitizmus és a magyar nép II. Századok, 1956/4–5. sz. 580–590. 1. Uő.: A huszitizmus visszhangja Magyarországon népeiben. Az MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, 1954. V. köt. 1–4. sz. 135–163. 1.; Bellér Béla: A Dózsa-parasztháború vallási ideológiájáról. Világosság, 1965. 2. sz. 70–77. 1.

¹⁸ Magyarország története I. Szerk.: Molnár Erik. Írták: Székely György stb. Bpest, Gondolat Könyvkiadó. 1964. 152. 1.

Eddig lényegében a filmnovella és a film egyik, a múltba vetített idősíkjával foglalkoztunk, nem titkolván el a problémákat. Még nagyobb nehézségekkel találjuk azonban szembe magunkat a másik, a jelenbe beállított idősíkkal, Dózsa kihallgatás-sorozatával, Dózsa és Werbőczy párbeszédeivel és párharcával kapcsolatban. A filmnovella körüli vitában már felmerült ez a kérdés¹⁹ anélkül, hogy behatóbb vizsgálat tárgyává tették volna. Csak alárendelt jelentősége van annak a kérdésnek, hogy valóban volt-e ilyen találkozás Werbőczy és Dózsa közt. Történetileg *nem bizonyítható*, de nem is kizárt, tekintve, hogy Werbőczy 1514. június 9. körül Erdélyben tartózkodott, s nemcsak Zápolyát sürgette a paraszthad elleni fellépésre, hanem maga is fegyverkezni kezdett.²⁰ A probléma azonban — ismételjük — nem a találkozó történeti hitelességében, hanem a találkozó tartalmában, Werbőczy szerepeltetésében, Werbőczy és Dózsa viszonyának bemutatásában rejlik.

Először is — ha az egyetlen Szerémitől eltekintünk, akinek az előadásában azonban naiv szájhagyomány és legendás hit ötvöződik, — semmi támpontunk nincs annak feltételezésére, hogy Dózsa számára létezett volna más alternatíva is, mint a kinhalál. Dózsa és népe kétségtelenül az egész feudális rend megsemmisítésére tett kísérletet. Ez nem volt titok a feudális urak előtt sem. Ebben a küzdelemben Dózsa elbukott. Ebből a tényből magától értetődően következett a bosszú és megtorlás, amelynek ténye nem lehetett kétséges, legföljebb formája. (Különben aki ismerte Zápolya 1514. jún. 19-i nagyenyedi felhívását, amelyben a magukat csupán keresztieseknek *vallók* vagy *lenni akarók* letartóztatását, lefejezését, megnyúztatását, megsütését s a legremítőbb kínzásokkal való megölését rendelte el, azt e tekintetben sem érhetne túlnagy meglepetés.) Brutus, a tudós humanista idézi a német rendek válaszát X. Leó pápának a köznéppel szembeni szelvidebb eljárást sürgető felhívására: „... náluk a gonosz embereket nem a halál, csak a halál neme tartja vissza a rossztól.”²¹ A nemesség féktelen bosszúállásának valójában semmi más nem szabott határt, mint a gazdasági érdek, a jobbágyi munkaerő kímélése, mint erről az 1514. évi dekrétum 14. cikkelye olyan ördögi cinizmussal vall. Különben is Dózsa paraszthabóruát elítélő szavainak semmiféle morális hatása nem lett volna a népre, s így semmi haszna a nemesség számára. A nemesség ellen felkelt parasztzéer halálra kínzásához a nemességnek nem volt szüksége más jogcímre, mint a győző jogára. Nem volt szükség az egyház részéről vétkesnek, eretneknek nyilvánításra sem, eltekintve attól, hogy Dózsára egyszerűen nem is lehetett volna az eretnekséget rábizonyítani; hiszen ő és Mészáros mindvégig a keresztieshadjáratra adott pápai felhatalmazás keretében járt el. Éppen ezért semmi jelentősége, funkciója nincs a filmbeli tüzesvaspróbanak, mintha ez nyitna utat a világi igazságszolgáltatás szabad lefolyásának. Mindezek alapján kétségtelen, hogy az alternatívára épülő jelenet történetileg nem hiteles.

Ez azonban még csak a kisebbik baj. Ennél sokkal nagyobb súllyal esik latba, hogy aligha fogadható el hitelesnek a két főszereplő: Dózsa és Werbőczy beállítására. Dózsa alakjának fogadhatóságát a történeti múlt vetületében már szoltunk; még problematikusabbnak látjuk azonban a történeti jelen síkjában. Dózsa egyáltalán nem a csak valamennyire is tudatos, az osztályharc alapján álló, az ügy diadalában a maga személyes bukása ellenére is rendületlenül bízó forradalmár népvézérként áll szemben Werbőczyvel, hanem inkább a háborúval mindent, elveit, hitét, a múlt öntudatát, a jövő reményét egyaránt elvesztő katonaként, aki — bár Lőrincről még mást vár — ő maga már nem tud mást tenni, mint a vesztett ügy mellé odatenni az életét. Mélységes kiábrándultsága, teljes tanácstalansága és feloldhatatlan magányossága tükröződik a Diákkal való tépelődésében: „... Az én igazi vereségem az... nem tudom, mivel teszek jót nekik...” (már ti. népének) ... Mert én már csak a vereséget akarom elkerülni ... Lőrinc az más. Ő a győzelemben gondolkodik.” Hasonlítsuk össze ezt a megnyilatkozást Dózsának Taurinusznál lejegyzett, bár nyilván irodalmi minták szerint színezett búcsúbeszédével, és látni fogjuk a különbséget egy öntudatos, a vereség ellenére is eszméiben vagy legalább példájának hatóerejében bízó, optimista és az elhomályosult öntudatú, a harccal együtt a harc eszméjét is elvesztő, csalódott, pesszimista volt forradalmár közt.

Miközben a novella és a film — az utóbbi kevésbé — Dózsat leszállítja a történelem és az irodalom piedesztáljáról, ugyanakkor egy másik piedesztált állít fel — a film még inkább, mint a novella — Werbőczy számára. Werbőczy nem csupán mint ragyogóan képzett humanista, hanem mint a parasztság és vele a nemesség, sőt az egész nemzet sorsát, a török elleni vélelem, az erős központi állam ügyét szívében viselő felelősségteljes államférfi és ezenfelül Dózsa és népe ügyét nem is patriarchális, hanem szinte felvilágosult

¹⁹ *Hivszár*: i. c. 10. l.

²⁰ *Márki*: i. m. 420–421. l.

²¹ *Geréb*: i. m. 154. l.

reformerai szellemében felkaroló nemesszívű barát jelenik meg, aki eleve érvényteleníti a történelemnek róla alkotott elmarasztaló ítéletét. („Tudom, hogy a történelem szörnyetegnek tekinti majd Werbőczit, aki vérbefojtotta a szegények forradalmát, de az ítéletet mostantól fogva te mondod ki” — mondja Dózsának.) Hol van itt az anarchista köznemesi párt macchiavellista politikusa, a korrupt, megvesztegethető bíró, a gátlástalan és mohó vagyonszerző, és főként hol a rákosi „vad” országgyűlés jobbágyokat gúzsbakötő — még Bakócz érsek által is kárhóztatott²² — törvényeinek sugalmazója, aki még az országgyűléstől kiküldött bizottság előtt fekvő Hármaskönyvét is átdolgozta a törvények bosszúálló szellemében. Elég elolvasnunk a jobbágyok állapotát és törvényeit ismertető III. rész 25. cím megváltoztatott szövegét. Ebben, miután megállapítja, hogy a jobbágyok eddig szabadköltözéssel joggal rendelkeztek, így folytatja: azonban „... mivel pártot ütöttek, és bizonyos Székely György nevű gonosz haramia vezérlete alatt az egész nemesség ellen az úgynevezett kuruc lázadást támasztották, és ezzel az örök hütlenség vétkébe estek: szabadságukat vétképpen elvesztvén, földesuraiknak föltétlen és örökös szolgáltságába kerültek.”²³ Ezt a „gonosz haramiát” szólókatja a filmben az ítélmester ilyen atyai nyájassággal: „György, alszol?” Werbőczy végig hamis hangon beszél a filmben. Saját hangján csak egyszer szólal meg: Dózsa kivégzésekor. Akkor viszont az 1514. évi dekrétum 14. cikkelyét idézi. Nem arról van szó, hogy figyelmen kívül hagynók Werbőczy taktikázását, vagy nem. Dózsával éreznék együtt. Eszünk azonban a film nyomán kétségkívül Werbőczy pártján áll.

De ideje már hosszúra nyúlt, bár még így is csak a lényeges kérdésekre szorítkozó történelmi reflexióinkat befejezni s teljesen mellőzni olyan részletkérdéseket, hogy miért mellre festik a barátok a vörös keresztet, ahelyett hogy ruhára varrják; miért festik a női mellekre is (nyilván esztétikai s nem történelmi okokból); miért zendítenek rá a barátok a kivégzésre beígért Te Deum helyett a sokkal szelídebb Kyrie eleisonra (igaz, hogy hallottunk már magyar filmben az „Ego te baptiso . . .” „En téged megkereszteltek . . .” helyett ilyen keresztelési formulát is: „Ego te crucifigo . . .” „En téged keresztre feszítelek”); miért eszik Dózsa és emberei a paraszti bacchanálián a földesúri okleveleket ahelyett, hogy égetnék, tépnék; milyen „magyarok istené”-ben nem hisznek eléggé a film alkotóinak kereszties ősei: Csoóri, Kósa, Sára gyalogos katonák; nem sok-e egy adószedőnek az a kínzóeszköz-kombinát, amivel a film felvonultatja; honnan került be a malomkőfordítás a filmbe mint a tisztí kinevezés egyetlen kritériuma (hiszen még Toldi sem azért lett a király fővitéze, mert el tudta dobni a malomkővet, hanem mert legyőzte a cseh bajnokot); melyik folklórból kilépve húzza az ekét olyan kecesesen a „hét fiatal meztelen nő”, akikkel még az öreg paraszt is olyan szívesen szánt stb.? Mindezek a film mondanivalója szempontjából nemcsak hogy részletkérdések, hanem nagyrészt csupán személynyörködtető, illúziókeltő külsőségek, amelyeknek szerepe, funkciója, beállítása az egyes filmekben ugyan más és más (gondoljunk itt Eisenstein történelmi filmjeinek a legapróbb tárgyak hitelességére kiterjedő pontosságára, a quattrocento festői látásmódjának megőrzésére Laurence Olivier XV. századi témájú Shakespeare-filmjeinél vagy — más oldalról — a dekoratív külsőségek nagyvonalú mellőzésére Dreyer Szent Johannanémafilmben), de a film jellegét egyikben sem határozzák meg.

Ez után a történelmi elemzés után könnyű lenne megfogalmazni az Ítélet filmje fölött a történelem ítéletét valahogy a következőképpen: az Ítélet nem valódi történelmi film, mert nem a XVI. század történelmi valóságából, reális gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai viszonyaiból lépteti elénk Dózsát, hanem korunk, ill. a közelmúlt viszonyaiból; így sem a kor nem felel meg Dózsának, sem Dózsa a kornak! Egy ilyen ítélet minden bizonnyal könnyű, esetleg logikailag is megalapozott lenne, de vajon igazságos, esztétikailag termékeny és közös ügyünket, a hiteles és művészi, a hatásos és meggyőző történelmi filmek születését elősegítő-e? Ebben kételkednünk kell. Egyrészt azért, mert ha a film körül kavargó vitában mindenki csak a magáét hajtogatja a történelem a történelmi hitelesség, a filmművész a filmesztétika követelményét, ebből aligha alakul ki igazi párbeszéd, legfeljebb: *dialogue des sourds*, a süketek párbeszéde. Másrészt azért, mert egy ilyen állásfoglalás megkerülte a döntő kérdést: mi is tulajdonképpen a történelmi film? Nyilvánvaló, hogy a történelmi film ma már éppoly kevésbé egyértelmű fogalom, mint a történelmi regény. A történelmi regényről alkotott szellemes és találó kategorizálást²⁴ történelmi filmre alkalmazva, és egy kategóriával megoldva. legalább négy történelmi filmtípust lehet megkülönböztetni: az egyik, amelyik fő feladatának a

²² *Fraknói Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bpest, Méhner V. kiad. 1889. 151. l.

²³ *Fraknói Vilmos*: Werbőczy István életrajza. Bpest, M. Történelmi Társ. kiad. 1899. 100. l. *Geréb*: i. m. 220. l.

²⁴ *Pomogáts Béla*: Történelmi regény és korszerűség. Tiszatáj, 1967/5. sz. 499–504. l. — Még jobb kategorizálásra nyújt lehetőséget a történelmi regény és dráma oldaláról *Szili Józsefnek* — már cikkünk megírása után megjelent — tanulmánya: Az irodalmi mű igazsága. Kritika, 1970/5. sz. 14–16. l.

múlt minél teljesebb, hitelesebb, illüziókeltő rekonstruálását tartja, és csak közvetve utal a maga korára; a másik, amelyik a történeti valóságot aktuális mondanivaló kifejezésére használja; a harmadik, amelynek a történeti valóság csak jelrendszer modern ideológiai, filozófiai, morális gondolatok nagyhatású kifejezésére, mindennemű történelmi valóság, illúzió elvetésével; és végül a negyedik, amely lemond a történeti téma dekoratív lehetőségeinek kinasználásáról, sőt nem kis mértékben a kor levegőjének érzékeltetéséről is, és az emberi egzisztencia végső kérdéseit (pl. szenvedés értelme, természete) megszegeti anélkül, hogy a korhoz kötöttségről, a társadalmi, politikai összefüggésekről megfeledkezne. Kérdés már most: a történelmi filmek melyik kategóriájába sorolható az Ítélet, és a besorolástól függően a történelmi hitelesség milyen minőségét és fokát jogos megkövetelni tőle?

A filmművészek maguk segítenek bennünket az eligazodásban. Nem múltunknak sikeres szabadságharcokkal, győztes forradalmakkal, délibáb-hősökkel, félelem és gáncs nélküli forradalmárokkal, jókai ragyogással való telezsúfolását tekintik feladatuknak, hanem a történeti múltnak valóságghú, gondolatébresztő, tanulság-sugalló feltárását.²⁵ Ebből a célkitűzésből egyértelműen kiolvasható, hogy a szerzők — más-más okból ugyan — de egyképpen elhatárolják magukat az első és még inkább a második történelmi filmtípustól, s a harmadikat vagy negyediket tekintik követendő példának. Ez a választás önmagában is igazolja a filmalkotók kivételes erkölcsi és művészi bátorságát; hiszen ilyen típusú filmek hazánkban csupán a közelmúlt történelmi témáiból készültek (Jancsó Miklós Szegénylegények, Csillagosok, katonák, Csend és kiáltás, Kósa Ferenc Tízezer nap e. filmjei stb.), a régmúltból nem. A régebbi múlt történeti filmjei nálunk és általában a szocialista országokban is a második típust követték, mégpedig nem csupán az ún. nemzeti, hanem még az osztályharcos téma feldolgozásánál is. (L. O. Vavra az Ítélettel tematikailag rokon huszita trilógiáját: Husz János, Ziska a nép élén, Min lenki ellen, vagy akár a Münzer-film); legföljebb az első típus irányában történt elhajlás nyilván Eisenstein középkori tárgyú filmjeinek hatására (mint Fordnak a középkori lengyel történet nagy sorsfordulóját Sienkiewicz regénye nyomán idéző, világsikert aratott Keresztesek e. filmjében).

Kósáék kísérletének létjogosultságát véleményünk szerint nem lehet tagadni. Sem a látványos, korhű, de csak közvetett tanulsággal szolgáló rekonstrukciós film, sem az ugyancsak látványos, nemegyszer hangzatos direkt aktualizációs film nem jelentheti a történelmi film legvégső határait, ellenkezőleg: korlátaik egyre jobban kiütköznek. A modern ember nem ismeretanyagot, nem is példázatot vagy moralitást vár elsősorban a történelemtől, hanem választ az őt győtrő, a múltat is a jelen itélőszéke elé kényszerítő problémáira. „Mert a történelem napról napra izgalmasabb lesz. Múltunk képére rárajzolódnak meg-megújuló töprengéseink bizonytalanságai, változó szemléletünk ingadozásai. A történelem egyre inkább alkalmassá válik arra, hogy bizonyító anyagul szolgáljon a jelen töprengéséhez. Mindez természetesen nem jelentheti a tények hatályon kívül helyezését, legfeljebb a tényekhez társítható gondolatok bátrabb és mélyebbre ható kalandozásait.”²⁶ Nem vitás, hogy ezeknek a sokrétű feladatoknak megoldására a harmadik és méginkább a negyedik típusú filmnek óriási, eddig még ki nem aknázott lehetőségei vannak.

A kísérlet létjogosultsága azonban önmagában véve még nem garanciája a sikernek. A történelem csak úgy válaszolhat bonyolult mai problémáinkra, ha helyesnek tesszük fel neki a kérdést; rossz kérdésre a történelem is csak rossz választ adhat. S éppen itt, a rossz kérdésfeltevésben rejlik a film legfőbb hibája. A film olyan kérdéseket tesz fel 1514-nek, amelyekre az vagy egyáltalán nem, vagy csak töredékesen, vagy egyenesen megtevesztően válaszolhat. Van olyan felfogás, amely a *fait accompli*-ban, a vereségből való kiindulásban vagy az időváltásos szerkezetben látja a hibák eredendő okát. Ezt a vélekedést — eltekintve attól, hogy a már említett Dreyer is az Ítélethez hasonló szituációból (Johanna a bírák előtt) fejleszti ki páratlan feszültségű és érdekességű filmjét — nem oszthatjuk. Ellenkezőleg: az időváltásnak a film külső lleges érdekességénél mélyebbre hatoló dramaturgiai, sőt morális jelentősége is lehet, de csak akkor, ha a két idő limenzió össze van hangolva, ha a két eseménysor nem valami leibnizi *harmonia praestabilitaként*, mechanikusan fut egymás mellett, hanem egymásra van vonatkoztatva, vagyis a régebbi eseménysor az újabb fényében más megvilágítást kap, a következmények az előzményeket is tisztábban kiütköztetik, más szóval: a múlt a jelen vagy a jövő kritikája alá kerül. A filmnél azonban nem erről van szó. Az emlékképek kiváltódásának lélektani oka ugyan kétségtelenül Werbőczinek Dózsához intézett felhívása: Tagadd meg a múltat! Dózsá

²⁵ Csabóri — Kósa: i. c. 7. l.

²⁶ Sz. E.: Ítélet az Ítélet? Pedagógusok Lapja 1970. máj. 7. sz. 5. l.

ezért néz szembe múltjával. A múlt azonban Dózsa számára nem lesz nemhogy mélyreható kritika tárgya, de még reflexiók objektuma is csak alig. (Természetesen nem a Werbőczi-től kívánt ellenforradalmi, hanem a Dózsa-tól elvárható forradalmi kritikára gondolunk.) Dózsa, mint ahogy a múltban nem látta, a jelenben sem látja a vezető és a tömegek, hatalom és felelősség, külső és belső terror, célok és eszközök, lehetőségek újrafogalmazásának szükségességét; sem intellektuálisan, sem morálisan nem tud fölibékerekedni a vereségnek, nem tudja legyőzni azt. A vereség így lesz abszolút értelemben vett vereség, nem pedig csupán relatív, a jövődőlő győzelmek lépcsőfokának számító kudarc. A jelen és a múlt Dózsa között tehát nincsen konfliktus, így igazi dráma sincs. Az igazi konfliktus és dráma a jelen Dózsa és a jelen Werbőczi között zajlik le. Ebben a küzdelemben viszont Dózsa politikailag is, morálisan is alulmarad. Akármennyire hihetetlennek tűnik is fel: Dózsa érdemben nem tud válaszolni Werbőczi nagyon is átlátszó, már a kortársak által is leleplezett feudális nacionalista és szociális demagógiájára, a törökellenes védekezés, a központosítás, a jobbagyumentés hatásos, de üres frázisaira. (Csak zárójelben jegyezzük meg: a filmművészek sem válaszolnak Werbőczi-nek a maguk sajátos, nagyhatalmú, leleplező erejű kifejezőeszközeikkel, pl. egy-egy, az arcon keresztül a lélek mélyébe világító premier plannal. Mennyi mindent ki tud fejezni Dreyer a kétségbeesetten védekező Johanna vékony, törekeny, fájdalmas és átszellemült arcának és a körülötte acsargó papok borostás, szemölcsös és bibircsókos arcának egyszerű szembeállításával!) Végül Dózsa-nak még indulata is elfüstölög, s nem tud mást vetni a vita mérlegének felfelé szálló serpenyőjébe, mint a maga kinhalását, ami felkavar, irtózatot kelt, megráz, de elvek híján nem igazol, nem bizonyít semmit. Ez a magatartás lehet a rossz lapra tett hidegvérű szerencsejátékosé, még egy becsületes küzdelemben alulmaradt, a vereség mellé természetes mozdulattal az életét is odavető zsoldosvezéré is, csak éppen egy öntudatos, a pillanatnyi vereségből is a jövődőlő győzelem előjeleit kiolvadó forradalmáré, népvészéré nem! Ha egyáltalán van valami mondandója ennek a Dózsa-nak a mi számunkra, ez csak a plehanovi „tanulság” lehet: nem kellett volna fegyvert fogni! — és nem Lenin tanulsága: még határozottabban kellett volna fegyvert fogni! Megint csak el kell sóhajtanunk: mennyivel gazdagabb és bizonyos szempontból még filmszerűbb is a történelem Dózsa-ját, mint a filmét!

Nem feladatunk a film rendkívüli művészi kvalitásait méltatni, noha ezen a téren a filmkritika is ödeskeveset tett, különös módon nem a vitathatatlan művészi értékek kifejtésében, hanem a nagyon is vitatható részei mondandóját fejtegetésében látva a maga fő feladatát. Annál sajnálatosabb: amennyire korszerű szinten áll a film esztétikai szempontból, annyira korszerűtlen történet-szemlélete. A Dózsa-filmen csak nehezen lehet felismerni a marxista Dózsa-kutatás, Székely György, Kardos Tibor, Bácska Vera, Szűcs Jenő nemzetközileg ismert és elismert munkásságának nyomait; a régebbi történetírást már sokkal könnyebben. Tanulságos lenne kinyomozni, hogy ki inspirálta pl., melyik magyar történész, író vagy művész a film Werbőczi-képét, a filmnek történelmi szempontból legnagyobb talányát: a marxista Molnár Erik, a polgári radikális Szende Pál-e, vagy esetleg a szellemtörténész Horváth János, a klerikális Fraknói Vilmos; az Új törvényt, Werbőczi Adyja-e vagy a Zord idő Kemény Zsigmondja; Derkovits fametszet-sorozata-e vagy esetleg Donáth Gyula szobra, amelyet a népi demokrácia ledöntött. A film mintha újra szobrot akarna emelni Werbőczi-nek... De ne folytassuk tovább a kérdéseket és aggodalmaink felsorolását! Egy bizonyos: az így előállt helyzetért, a történetkutatás és a történeti tudat egymástól való elszakadásaért, a történeti tudatnak a társadalmi tudatformák között elfoglalt szerény szolgálólány szerepéért történettudományunk, történeti ismeretterjesztésünk is felelős. Nem olyan értelemben, hogy az előbbi nem lenne eléggé tudományos, az utóbbi nem lenne eléggé tevékeny, hanem inkább azért, mert egyik sem eléggé hatékony. Ennek vizsgálata természetesen messze vezetne kitűzött témánktól; egy, a művészetekkel, a filmmel kapcsolatos vonatkozása azonban ide kívánkozik. A történelem ma nálunk szinte kizárólag *történettudomány* és csak kevéssé *történetírás*, vagyis művészet. Nem segíthetné elő a történettudománynak a művészetekben való nagyobb térhódítását, ha a művészetek, elsősorban az írásművészet is az eddiginél nagyobb teret kapnának a történettudományban?

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Tudományos emlékülés

A Magyar Történelmi Társulat, a TIT Történelmi Választmánya és a Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága I. István király születésének ezredik évfordulója alkalmából 1970. augusztus 26-án a Magyar Tudományos Akadémián *tudományos emlékülést* rendezett. Az elnökségben foglalt helyet *Kisházi Ödön*, az Elnöki Tanács helyettes elnöke, *Ember Győző* akadémikus, a Történelmi Társulat elnöke, *Barati József* a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára, *Mód Aladár* egyetemi tanár, a TIT országos történelmi választmányának elnöke, *Székely György* egyetemi tanár, az Országos Helytörténeti Bizottság elnöke. *Kisházi Ödön* megnyitó szavaiban méltatta I. István országalapító munkájának történelmi jelentőségét, életművének tanulságát, majd *Bónis György*, az állam- és jogtudományok doktora „Az államalapító István király” címmel tartott előadást.

Az államalapítás több évtizedes folyamatában az erőszakot sem Géza, sem István nem mellőzhette, mondotta az előadó, s e vonatkozásban ismertette Géza törekvéseit a stratégiai szempontból fontos csomópontok megszállására, a nemzetségek szállásterületének elkobzására, s a hatalmi központok kiépítésére. Ezután szólt azokról a közismert esetekről, amikor a Géza művét folytató Istvánnak fegyverhez kellett nyúlnia. A magyar államalapításnak ez az erőszak alkalmazását megkívánó, katonai része mintegy három évtized alatt, kb. 970 és 1003 között zajlott le.

Az előadás a továbbiakban István törvényhozó működésével foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy István király törvényei a társadalom új rendjének érdekében elsősorban büntetőjogi szabályokat tartalmaznak. Az előadó véleménye szerint István az államalapítás előtti szokásokat az új társadalmi és állami rend szükségleteihez alakította. Ugyanakkor azonban István király törvényében minőségileg új büntetőjog jelenik meg, amely az állam kényszereszközeivel töri be a társadalmat a feudalizmus rendjébe. Az egész törvényen végigvonul az állam és az egyház szoros együttműködése: a törvények előírják az egyházi szabályok megtartását, az egyház pedig a maga sajátos eszközeivel támogatja az államot. A törvények kisebbik része a magántulajdon biztosításával és a családjog keresztény szellemű átalakításával foglalkozott.

Előadása befejező részében Bónis György az István-kép alakulását világította meg. Abból indult ki, hogy István király halála után polgárháború és külső támadások rázták meg alkotását. Ezen időkben aranykornak tűnt az ő uralma, amely megőrizte az ország rendjét, függetlenségét. A XI. század folyamán István egyre inkább az uralkodó osztály eszményképévé, a királyok példájává lett. Az e század végén készült Legendák indították meg azt a folyamatot, amely igyekezett az államalapítóból a „kegyes király” eszményét kialakítani. Ez a tradíció egyúttal a feudális egyház- és államrend elméleti igazolásául is szolgált. Így amikor a XIII. században a társadalom renddéli szervezkedő rétegei igényeik elméleti megalapozását keresték, természetesen nyúltak vissza István király hagyományához. Ugyanakkor az előadó számos példával illusztrálta, hogy a jobbagság is az ősi szabadságot István törvényével kapcsolta össze. Tehát az államalapító erőszak az idők folyamán elhomályosult ugyan, de fennmaradt az első törvényhozó emléke, akinek minden osztály, urak és jobbágyok egyaránt, szabadságai megalapozását tulajdonította.

Az előadás elhangzása után az emlékülés *Ember Győző* akadémikus zárszavával ért véget.

A Helytörténeti Szakosztály elnökségének alakuló ülése

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmányának határozata alapján a Társulat Titkársága 1970. szeptember 7-én a Magyar Tudományos Akadémián megrendezte a Helytörténeti Szakosztály elnökségének alakuló ülését. *Berend T. Iván* egyetemi tanár, főtítkár üdvözölte a megjelenteket, majd ismertette a szakosztály elnökségének az Igazgatóválasztmány által jóváhagyott névsorát. A szakosztály elnöksége titkos szavazással a szakosztály elnökévé *Szabad György* egyetemi tanárt, alelnökévé *Soós Imre* levéltárigazgatót (Eger) és titkárává *Stier Miklóst*, a MTA Történettudományi Intézetének munkatársát választotta meg. A szakosztály programját, célkitűzéseit, feladatait *Szabad György* ismertette.

A program vitájában felszólaltak: *Benda Kálmán*, *Farkas Gábor*, *Györfly György*, *Hársfalvi Péter*, *Horváth Ferenc*, *Petrák Katalin*, *Szántó Imre* és *Wellmann Imre*. A vita után az elnökség felhatalmazta *Szabad Györgyöt*, hogy a szakosztály programját ismeresse a gyulai vándorgyűlésen. A szakosztály elnökségének alakuló ülése *Berend T. Iván* főtítkár zárszavával ért véget.

Országos történész vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1970. szeptember 17–19 között országos történész vándorgyűlést rendezett Gyulán a helytörténetírás elvi, módszertani és gyakorlati problémáiról. A vándorgyűlés vitaindító előadásait *Vass Henrik*, a MSZMP KB Párttörténeti Intézete igazgatója „Munkásmozgalomtörténet és helytörténet”, *Szabad György* egyetemi tanár „Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat helytörténeti szakosztályának megalakulásáról és programjáról”; valamint *Szabó Ferenc* levéltárigazgató (Gyula) „A helytörténetírás és az üzemtörténetírás kapcsolata” címmel tartotta. (A vándorgyűlést a Századok ismertetni fogja.)

A tanári tagozat hírei

Történelemtanárok nyári akadémiaja

Az Országos Pedagógiai Intézet, a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1970. július 1–10. között megrendezte Keszthelyen a történelemtanárok hagyományos nyári akadémiaját. A programot *Sági Károlynak*, a keszthelyi múzeum igazgatójának „Keszthely és vidéke történetéről” címmel tartott előadása nyitotta meg. A nyári akadémia a továbbiakban három — jellegebén különböző — előadássorozattal folytatta munkáját.

Az első csoportba tartoztak azok a témák, amelyek a történettudomány újabb kutatási eredményeit mutatták be. *Bartha Antal* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa a magyar őstörténet és az államalapítás kora kutatásának újabb eredményeit, *Bónis György*, az állami- és jogtudományok doktora, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője a virágzó feudalizmus társadalmi és politikai problémáit, *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője a XVI–XVII. századi Magyarország és az európai fejlődés problémáit ismertette. *Heckenast Gusztáv* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa bemutatta a gazdasági és társadalmi fejlődés problémáit a XVIII. századi Magyarországon. *Ruzsás Lajos* kandidátus, a Dunántúli Tudományos Intézet osztályvezetője a magyar gazdaságtörténet kérdéseit vizsgálta 1790 és 1848 között. *Katus László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa a polgári átalakulás és a tőkés rendszer kialakulásainak kérdéseit vizsgálta; *Hanák Péter* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés problémáit elemezte a dualizmus-korai Magyarországon; *Lackó Miklós* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője az ellenforradalmi Magyarország gazdasági és társadalmi fejlődésének kérdéseire világított rá. A nyári akadémia programjának második részét a tantárgypedagógia, illetve történet-tanítás-módszertani kérdések képezték. A programnak ezt a részét *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanszékvezető tanára nyitotta meg a történelemtanítás sajátosságait taglaló előadásával. *Szebenyi Péter*, az Országos Pedagógiai Intézet aljunktusa a korszerű történelemtanítás eljárásaival és eszközeivel foglalkozott, *Bodó György*, az Országos Pedagógiai Intézet aljunktusa a tantárgyi koncentráció és a történelemtanítás problémakörét vizsgálta. *Balázs Györgyné* kandidátus, a Budapesti Műszaki

Egyetem docense a kormegelevenítéssel, *Unger Mátyás*, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem docense az írott források felhasználásával, *Bodó László* főiskolai tanár, az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatóhelyettese a történelem tárgyi emlékeinek felhasználásával foglalkozott előadásában. *Eperjessy Géza* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docense az ismeretek ellenőrzéséről szolt; *Gellért László*, az Országos Pedagógiai Intézet adjunktusa ismertette a történelemtanítás problémáit a dolgozók iskoláiban.

A nyári akadémia harmadik — fakultatív — sorozatában külföldi szakemberek tartottak előadást, amelyben beszámoltak a magyar történelemnek országukban történő tanításának főbb időszakú kérdéseiről. E program keretében előadást tartott *Gaal György* taniügyi tanácsos (Jugoszlávia), *Hofer Lajos*, a nyitrai pedagógiai főiskola tanára (Csehszlovákia), *Chudanics V.*, az ungvári egyetem tanszékvezető docense (Szovjetunió), *Konstantin Dinu* tudományos kutató (Románia) és *Deák István*, a Columbiai Egyetem Közép-Kelet-Európai Intézetének igazgatója (Egyesült Államok).

A vidéki csoportok hírei

Tudományos emlékülések

A Magyar Történelmi Társulat Kelet-Dunántúli Csoportja, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága 1970. augusztus 15-én Székesfehérváron I. István király születésének ezredik évfordulója tiszteletére *történelmi emlékülést* rendezett. *Boór Ferenc*, a Fejér megyei Tanács VB elnökhelyettesének megnyitója után *Györfly György*, a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa „Az államalapító István király” címmel tartott előadást.

Györfly György először a német-római császárság határai közelében élő népek történelmi útjának egyezéseit elemezte. Hasonlóan a cseh és lengyel fejlődéshez, Magyarországon sem egyetlen történelmi személyiség nevéhez fűződött az új rend bevezetése. Az előadó e vonatkozásban szolt Taksony fejedelem kereskedelmi kapcsolatokat kiépítő békés politikájáról, s különösen kiemelte Géza központosító törekvéseit, amelyek megteremtették István király államszervező munkájának előfeltételeit.

Az előadó az előzmények bemutatása után részletesen ismertette azt a négy évtizedes szívós munkát, amellyel István kiépítette a magyar államot és egyházat. Először elemezte az egyeduralmat biztosító küzdelmeket: Koppány, Gyula és Ajtony leverését. Megállapította, hogy e harcok sikerei megteremtették az egységes állami és egyházszervezet kialakításának alapját.

Korábban azt hitték, hogy a magyar állam létrejötté minden előzmény nélküli szervezés eredménye; mások a szláv jövevényszavak és helynevek ismeretében a magyar állam létrejöttében a szláv előzményeknek a ténylegesnél nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. Az előadó e tekintetben egyetemes társadalomfejlődési példákra hivatkozva arra az eredményre jutott, hogy „a magyar államszervezet közvetlen előzményei magában a magyar társadalomban lehetők fel, és az államszervezéshez az alapot belső fejlődés teremtette meg. István király műve e téren lényegében a nemzeti szervezeten területi szervezetté, a nemzetségek uralmi területének vármegyévé való átállítása volt.”

Györfly György ezután az egyházszervezés munkáját mutatta be. István Esztergomban érsekséget állított fel, s püspöki székhelyeket létesített azokon a helyeken, ahol a királyi család valamely tagja szálláshelyét tartotta, s ezáltal biztonságot nyújthatott az egyházfőnek. A térítés és templomépítés a várspánok oltalma alatt kezdődött meg. A templombajrást a király azzal igyekezett elősegíteni, hogy a vásárokat vasárnapra tette, s helyüket a templom mellett jelölte ki.

Az új rendet István király törvényei szentesítették. Összehasonlítva István törvénykönyveit a korabeli nyugat-európai törvényekkel, megállapítható, hogy bár a nyugati törvények, zsinati határozatok hatása felismerhető még a szó szerinti idézések esetében is, a magyar viszonyokhoz alkalmazták azokat. A büntetések a kor szellemének megfelelően szigorúak voltak; mégis e törvények többnyire humanusabbak a korabeli Európa törvényeinél. Mivel a törvények megtartását, a jogbiztonságot a király hatalmas biztosította, ennek következtében megindult a bevándorlás Magyarországra. A beköltözéseket elősegítették a király házassági kapcsolatai is.

István király külpolitikájával foglalkozva Györfly György kiemelte, hogy a Bulgária önállóságát megszüntető háborúban II. Bazileiosz görög császárnak sikerült megnyernie István támogatását; s e szövetség nagy jelentőségű eredménye, hogy István király megnyitotta a Magyarországon át Jeruzsálembe vezető szárazföldi zarándokutat.

Ez a rómaiak idejében használt út a népvándorlás elindulásával szűnt meg. A zarándokút megnyitása természetesen nem csupán vallásos cselekedet, hanem okos gazdasági lépés is volt. Hiszen az egyúttal a kelet-nyugati kereskedelem fő szárazföldi útvonala is lett, s a távolsági kereskedők vám fizetése a királyi kincstárt gyarapította. Mivel a zarándokút elkerülte Esztergomot, ezért az uralkodó új világi székhelyet létesített Székesfehérváron.

Az előadó hangsúlyozta, hogy bár István király minden igyekezete a békés építőmunkára irányult, mégis többször is harcolnia kellett szomszédai ellen. E küzdelmei szintén sikeresek voltak; minden hadjáratában győztes maradt.

Előadása befejező részében Györfy György azzal a kérdéssel foglalkozott: hogyan tükröződött a nagy uralkodó képe az utókor felfogásában? Abból indult ki, hogy István után — a halála utáni zavaros éveket leszámítva — a mellőzött, megvakított Vazul leszármazottai 250 éven át uralkodtak. A Vazul-fiak számára — emelte ki az előadó — István gyűlölt, kegyetlen uralkodó volt, ugyanakkor azonban az ő koronája örököseinek tekintették magukat. Ez azt eredményezte, hogy az első magyar krónika elkészülésekor Istvánról aránylag keveset írtak, s jellemvonásai közt kegyetlenség és szentség egyaránt megtalálható. A vallásos olvasmánynak készített Szent István legenda inkább az éretnyeket emelte ki, a krónikák viszont továbbra is István keménylegét hangsúlyozták.

Dercsényi Dezső kandidátus, az Országos Műemléki Felügyelőség igazgatóhelyettese „Magyar művészet István király korában” címmel tartott előadásának bevezetésében utalt arra a sajnálatos körülményre, hogy a magyar művészet első szakaszának, a XI. század első felének művészeti emlékei maradtak a legkevésbé ránk. Ezt elsősorban az István halála utáni pogánylázadások pusztításával magyarázta, de természetesen az is, hogy a középkor századaiban a fejlődés következtében az épületek nagyobbítása, a felszerelések kicserélése legjobban az első korszak művészetének emlékeit ritkította meg.

Az előadó kifejtette, hogy a honfoglaló magyarság sajátos művészete — a fémművéség — nem volt alkalmas az új társadalmi rend, s az annak eszmei tartalmát kifejező vallás művészeti igényeinek kielégítésére, mivel az egyház számára monumentális kőtemplomokra volt szükség és olyan képzőművészetre, mely „a szobrászat, a festészet eszközeivel közvetíti a Biblia tanítását az írni-olvasni nem tudó néphez”.

A továbbiakban sorra vette az építészeti emléksanyagot; szót a feldobrői templomról, a veszprémi, esztergomi, pécsi, gyulafehérvári, kalocsai székesegyházakról. Részletesen foglalkozott a Székesfehérvárott megindult újabb feltárások eredményeivel, majd kiemelte, hogy az elmúlt évtized feltárási és kutatási eredménye a királyi kápolnák kérdésének tisztázása. Valószínűnek látszik, hogy a királyi szálláshelyeken különleges egyházi állású templomok álltak, amelyek közvetlenül az esztergomi érsek alá tartoztak.

Dercsényi Dezső hangsúlyozta a zalavári feltárások jelentőségét, mivel ez rávilágított a szláv — magyar építkezések összefüggéseire. Az István-kori építézet szempontjából kiemelte, hogy a szláv kereszténység építészetiét, mint felhasználható eszmei és anyagi előzményt, számításba kell venni. Ugyanily mértékben figyelembe kell venni a római építkezések maradványait is. István király korában e romokat építőanyagként, de erődítések céljára is felhasználták. Az István-kori építézetet tehát — összegezve fejtegetéseit az előadó — a római és szláv hagyaték, a helyi műgyakorlat, valamint a külföldről behívott mesterek működése jellemezte.

Befejezésül az előadás az iparművéség területével foglalkozott. Dercsényi Dezső sajnálattal szolt arról, hogy a magyar koronázási kincseket negyedszázada nyugaton őrzik, s így a tekintélyes újabb szakirodalom külföldi szerzők munkáiból áll. Részben a külföldi kutatások, valamint a magyar szakirodalom alapján, az előadó végül foglalkozott a koronázási kincsek — korona, jogar, országalma, koronázási palást stb. — keletkezésére vonatkozó megállapításokkal. Befejezésül hangsúlyozta, hogy napjaink művészettörténetírása — összevetve a három évtizede elkészült Szent István emlékkönyvben foglalt eredményekkel — „a valósághoz közelállóbban tudta megrajzolni és bizonyítani, hogy a nagy király életműve, a magyar állam létesítésének sorsdöntő művészeti következményei voltak”.

Szücs Jenő, a MTA Történettudományi Intézetének munkatársa „István király *Intelmei* — István király állama” című előadásában először az Intelmek keletkezésének kérdésével foglalkozott. Véleménye szerint az egy előbeszédre és tíz fejezetre tagolódó, valószínűleg az 1010-es években írt mű, — amely a magyarországi irodalom első termékének is tekinthető — önmagában zárt, stílusosan és gondolatilag is egységes munka, amelyet bár egy ismeretlen külföldi pap írt, mégis bizonyosnak tekinthető, hogy az olvasni tudó uralkodó egyetértett a benne foglaltakkal.

A következőkben az előadó — hangsúlyozva, hogy az Intelmek az első magyar államelméleti értekezés — megvizsgálta a kora-középkori keresztény államteória eszmekörét. Megállapítása szerint az Intelmek az ún. királytűkrök sorába illeszkedik műfajilag,

s gondolati anyagát tekintve is abban az eszmekörben gyökerezik, amely a nyugati frank területen, a 820–40-es évek között keletkezett Karoling-királytűkrökben, illetve zsinati határozatokban formálódott ki. Az ismeretlen klerikus az ezeken a műveken kifejtett elveket ismertette meg István királlyal, s hatásukra jöhetett létre az Intelmek, a Karoling típusú politikai publicisztika utolsó termékeként.

Az előadás következő része eszmetörténeti kérdésekkel foglalkozva először az Intelmek szemléleti keretét meghatározó koncepciót vizsgálta. Az előadó arra az eredményre jutott az Intelmek elemzése alapján, hogy az tulajdonképpen korának viszonyai között a szuverenitás érdekét szolgálta. Mint mondotta: „A keresztény univerzalizmusba való behelyezkedés volt az út a szuverén politikai cselekvéshez; az egyházba való behelyezkedés volt a módja annak, hogy saját hatalmi szférájában István király az egyház fölébe emelkedjék.”

Az Intelmekben — hasonlóan a királytűkrökhöz — bizonyos erények szükségesek ahhoz, hogy az uralkodó kiérdemelje a király nevet. Nagyon fontos szempont volt ez a kora-középkorban — hangsúlyozta az előadó —, hogy az uralom öröklésének és gyakorlásának vérségi mítoszával szemben döntő lett a király meghatározott, keresztény normákkal körülírt, alkalmasságának elve. Szücs Jenő utalt arra, hogy e probléma éppen István korában „véresen aktuális volt”; ezt igazolták a közismert történelmi tények is. Az előadó kifejtette, hogy a látszólag általános keresztény erények — „kegyes”, „türelmes”, „békés” — nem elvont viselkedésnormát jelentenek, hanem kifejezetten „politikai erények”. Így a társadalom nagyjaival való jó viszonyt is a „kegyes” vagy „türelmes” jelzőkkel fejezi ki. Tehát ezen erények a keresztény tartalom mellett bizonyos politikai értelemmel bírnak; kifejezték az uralkodónak az egyházi és világi nagyokkal való harmonikus viszonyát, amelyet az Intelmek szerzője meg is követelt az uralkodótól. Összegezve az előadást, Szücs Jenő kiemelte, hogy az Intelmek államelmélete egyrészt eszméileg függetleníti az uralkodó hatalmát a társadalom régi, pogány-barbár szektorától, másrészt azt bizonyos értelemben a társadalom új keresztény-feudális szektorának ellenőrzése alá helyezi.

Kralovánszky Alán régész, a Fejér megyei Múzeumok tudományos titkára „Az István-kori Székesfehérvár” címmel tartott előadásának bevezetésében kifejtette, hogy István király és Székesfehérvár neve, valamint a magyar állam kialakulásának fogalma évszázadok óta elválaszthatatlanul összefonódott. A továbbiakban azt a mintegy 100 esztendő kutatómunkát ismertette, amely megalapozta a város történetére vonatkozó ismereteinket. A múlt század közepén meginduló kutatás első szakaszában sikerült megtalálni a királyi bazilikát, valamint feltárni egyetlen ismert királysírnkat. A második kutatási szakaszban ugyancsak a királyi bazilika felé fordult a fő figyelem. A felszabadulás után a kutatások harmadik szakaszában az adatok újraértékelése és az eddigi eredmények összegezése következett. Ehhez az időszakhoz szervesen kapcsolódik a jelenlegi — negyedik — kutatási szakasz. 1965 óta a székesfehérvári István király Múzeum köré csoportosuló kutatógárda foglalkozik a magyar állam kialakulásának fehérvári vonatkozásaival. A kutatások, az újabb régészeti feltárások beigazolták, hogy a várost nem István király alapította, s Fehérvár már Géza korában jelentős település lehetett. Az új régészeti kutatások azt is bizonyítják, hogy a X. század végén már nemcsak a fejedelmi szálláshely, hanem a váralja és környéke is lakott volt.

Eredményesnek bizonyultak a fejedelmi szállásterületen kívül, az egykori királyi bazilika és a prépostság területén végzett ásatások is. Ennek alapján megállapítható — megegyezően az írásos adatokkal —, hogy István király feltételezhetően nem egyszeri építkezést végeztetett a bazilikában. A kérdés további vizsgálatához — mutatott rá Kralovánszky Alán — remélhetően az új feltárások adnak majd újabb adatokat.

Az előadó a továbbiakban a közelmúltban felfedezett templom problémáit elemezve kísérletet tett az új műemlék építési korának meghatározására. Véleménye szerint e templom alaprajzában, méreteiben és belső kiképzésében igen jelentős mértékben hasonlít a Heves megyei Tarnaszentmária XI. századi templomához. Az előadó kifejtette, hogy feltételezhetően a tarnaszentmáriai templomot, amely az Aba-nemzetség szállásterületén fekszik, Aba Sámuel — aki István nádorispánként gyakran tartózkodhatott Fehérvárott — építtette a most feltárt templom mintájára. Ez esetben viszont e templomot még István építtette, hiszen Aba Sámuel rövid uralkodása nem tehetett lehetővé, hogy több helyen egyidőben építkezessen.

Befejezésül az előadó hangsúlyozta, hogy István király a Géza korában kialakult előzményt felhasználva tovább építette Fehérvárt, s a város ennek köszönhetette évszázadokon át ható jelentőségét. A királyi bazilika megalapítása mellett a Fehérváron áthaladó s a Szentföldre vezető szárazföldi útvonal megnyitása szellemi és gazdasági téren egyaránt pezsgő életűvé alakította az István életében mintegy 3000 fős várost.

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zempléni Csoportja a Hazafias Népfront és a TIT Borsod megyei szervezetei 1970. szeptember 13-án Miskolcon I. István király születésének 1000. évfordulója alkalmából tudományos emlékülöst rendeztek. *Hegyí Imre*, a Hazafias Népfront megyei elnöke megnyitója után *Bartha Antal* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa „I. István és a magyar állam kialakulása” címmel tartott előadást. Bevezetőjében az előadó honfoglaláskori eleink műveltségi színvonalát vizsgálta az arab és perzsa tudósítások, valamint a bizánci kútfők alapján. E vonatkozásban szólt arról a tudományos polémiáról, amelynek tárgya a feudális-középkori civilizáció alapját képező és földművelésünk eredetének kérdése. Hivatkozva az utóbbi évtized régészeti kutatásaira, — amelyek cáfolhatatlanul bizonyítják a Volga és Dnyeper folyók közötti, a ligetes steppe déli határaitól délre fekvő területen létrejött nem szláv eredetű és földművelés meglétét, a nomád népesség fokozatos megtelepedését — megállapította, hogy bolgár — török eredetű földművelő szókincsünk anyagi háttere bizonyítást nyert. Tehát a honfoglaló magyarság és földművelő kultúrát és fejlett félnomád állattenyésztést hozott magával új hazájába.

A következőkben Bartha Antal a feudális magyar állam kialakulásának kérdésével foglalkozott. Először a kettős honfoglalás elméletét tárgyalta, majd kitért a szláv őslakosság műveltségének és állapotának felderítésében elért eredményekre. A továbbiakban a magyar nemzeti területekkel foglalkozott, majd a X. századi magyar társadalom belső válságát, s e válság következményeként a magyarság környezetével kialakult konfliktusokat elemezte. Megállapítása szerint a X. század első felének magyar hadjáratai nem a pásztor-életforma válságából fakadtak, hanem a fejlett európai feudális országok és a feudalizálódás útjára lépett kelet- és észak-európai barbár népek közötti konfliktusok részét képezték.

Bartha Antal előadásának második részében az István-kori magyar állammal és társadalommal foglalkozott. Szólt a királyi várakról, az egyházszervezésről, s ezzel kapcsolatban kifejtette: István királysága megfelelt a kora által támasztott követelményeknek. István törvényeinek elemzése alapján megállapította, hogy a királyi hatalom szinte korlátlan volt, s István akaratától függött az, hogy a legfontosabb országos döntések meghozatalakor meghallgassa az ország legelőkelőbbjeinek és a püspököknek a véleményét. A földesúri magántulajdon erősítése érdekében a törvények biztosították az örökösödés jogát és azt, hogy az előkelők a közrendűeket szolgaságba dönthetik. Az előadó arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalmi és vagyoni helyzettel kapcsolatos igazságszolgáltatás is bizonyítja az István-kori magyar társadalom osztályrétegződését. István király nem a társadalmi elnyomás ellen, hanem a kizsákmányolás szervezettebb formáit elfogadó vezető réteg oldalán szállt síkra, annak európai típusú feudális uralkodó osztállyá szerveződésének útját egyengette.

Befejezésül az előadó Aba Sámuel példáján keresztül azt fejtegette, hogy másik alternatívája nem volt: Aba Sámuel ugyanis megpróbálta az antagonizmusok kibékítésének lehetetlen feladatát, de a történelmileg maradandót István alkotta; „az általa választott módszerek, fényei és árnyaival együttesen jelölték ki a jövő útját”. Az előadás után *Levárdy Ferenc* művészettörténész, az Országos Műemléki Felügyelőség főmunkatársa „Árpád-kori műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében” és *K. Végh Katalin*, a Herman Ottó Múzeum régésze „Honfoglalás és kora Árpád-kori régészeti emlékek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében” címmel tartott korreferátumot.

BESZÁMOLÓK SZABÓ BÁLINT ÉS LÁNG IMRE KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Szabó Bálint: „Népi demokrácia. A szocialista elmélet fejlődésének néhány kérdése a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa után Magyarországon 1935—1949” című kandidátusi disszertációjának vitája 1968. október 28-án folyt le.

A disszertáció a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a nemzetközi munkásmozgalomban kialakult helyzet elemzéséből indul ki. Megállapítja, hogy a Komintern III. és IV. kongresszusa jelentős eredményeket hozott az általános demokratikus követelések, a proletár osztályharc és a demokráciáért vívott harc összekapcsolásában, s ez természetesen hatott az egyes kommunista pártok politikájára is. A döntő fordulatot a disszertációban részletesen elemzett VII. kongresszus határozatai jelentették, melyek először tettek határozottan különbséget a burzsoá uralom két formája: a burzsoá demokrácia és

a nyílt diktatúra között. A kongresszus összekapcsolja a demokráciáért és a szocializmusért vívott harcot, lehetőséget lát és teremt a minden korábbinál szélesebb osztályszövetség létrehívására. Szabó Bálint ugyanakkor arra is rámutat, hogy a határozatban érezhető bizonyos kettősség a további feladatokra vonatkozóan: míg a fasizmus ellen és a szocializmusért folytatott harcot egységben szemlélte, addig az antifasiszta mozgalom eredményeként kialakuló új hatalmat a proletár mozgalomtól, ill. hatalomtól viszonylag mereven elhatárolta.

A disszertáció nyomon követi az 1935 után bekövetkezett elméleti fejlődést, s kimutatja, hogy ennek eredményeként alakulnak ki a magyar párton belül is az ismert jelentős megállapítások: többek között a polgári demokratikus forradalom kereteit túlhaladó népi demokratikus forradalomra való irányvételnek, és a forradalom széles osztályszövetségre alapozottságának hirdetése.

A felszabadulás utáni új helyzetben a korábbi elméleti kérdések természetesen másként vetődnek fel. A disszertáció ismerteti a KÜB 1944. évi — az új helyzettel kapcsolatos — különféle állásfoglalásait, vitáit, melynek eredményeként a nemzeti demokratikus forradalom, a Hitler-ellenes függetlenségi harc került a program előterébe. Fontos volt a későbbi fejlődésre vonatkozóan is, hogy a felszabadulás idején ismét állást foglaltak a demokratikus forradalom békés úton szocialista forradalomba növéseinek elve mellett, mihelyt számszerű kérdés (az új hatalom osztálytartalma stb.) megválaszolatlan maradt. A disszertáció rámutat arra, hogy a MKP vezetésén belül az illegális KB és az emigráció között voltak nézeteltérések, de ezek nem jelentettek számottevő nézetkülönbséget. Vitatkozik azokkal a nézetekkel, melyek szerint az emigráció politikájában eleve „egyoldalúan a centralizmust helyezte előtérbe”, lebecsülte a népi szervek jelentőségét. Felveti viszont, hogy indokolt volt-e ennyire központba helyezni az átalakulás nemzeti momentumait. Szerinte, ha voltak is túlzások, ez az adott helyzetben helyes politika volt.

A disszertáció részletesen kitér az 1945—46 fordulóján a fejlődés perspektívájáról zajlott vitára; megállapítja, hogy a lényeges elvi kérdésekben (polgári demokrácia, az ezt túlhaladó, a nagytőke elleni harc) a vélemények nem igazodtak a pártkeretekhez. Miután részletezi Bibó harmadikutas álláspontját, — két kérdésre irányítja a figyelmet: egyrészt arra, hogy az MKP-n belül egyik állásfoglalás szerint proletárdiktatúra nélkül is el lehet jutni a szocializmushoz, másrészt a párton belüli másik véleményre, mely szerint a népi demokrácia nem a szocializmus egyik formája, hanem a kapitalizmuson belüli formáció.

Ha hibás is volt az a nézet, hogy a proletárdiktatúra elkerülhető, ez akkor nem vezetett a gyakorlatban hibákhoz, sőt arra ösztönözte a pártot (s ehhez hasonlóan a többi pártot is), hogy keressék a szocializmus felé vezető, az adott viszonyoknak megfelelő utat. A párt vezetői mind gyakrabban mutattak rá a népi demokráciáért és a szocializmusért vívandó harc összefüggéseire, s hogy önálló magyar úton kell a szocializmust elérni. A disszertáció részletesen foglalkozik a Párt III. kongresszusának a többpártrendszeren alapuló munkáshatalom megteremtésére irányuló álláspontjával, polemizál azokkal a nézetekkel, melyek szerint a párt 1947 első felében revidálta a III. kongresszus irányvonalát. Rámutat: a párt politikájában 1945-től tapasztalható kettősséget sikerült leküzdeni. Mind nagyobb hangsúlyt kapott ugyan, hogy a szocializmusba való átmenet új formái alakulnak ki, a népi demokráciát azonban még mindig viszonylag mereven elhatárolják a szocializmustól.

A felszabadulás utáni elméleti fejlődés fontos állomása volt a 9 kommunista párt 1947 szeptemberi lengyelországi értekezlete, melynek következtében tudatosodott: „a népi demokrácia nem valamiféle középső szakasz a szocializmusért folyó harcban, hanem a fejlődés adott szakaszán kerete, formája az új, szocialista társadalom építésének.” Ugyanakkor fenntartották a proletárdiktatúra elkerülhetőségéről vallott korábbi nézeteket, melyek ekkor már neheztelték a változások számavételét. Hazánkban ekkor még helyes döntések születtek, a fordulat e téren, mint ismeretes, 1948 második felében következett be.

1948 őszén még egy kísérlet történt a diktatúra kérdésében mutatkozó zavar megszüntetésére, s ez Révai nevéhez fűződik. A disszertáció ismerteti Révai legfontosabb megállapításait, utal arra az ellenzésre, mellyel többen — elsősorban Rákosi Mátyás — fogadták. Révai később, 1948—49 telén maga is „a szektás irányvétel megalapozására, megmagyarozására kényszerült”. Elemzi a disszertáció Rákosi szektás felfogását.

Annak megállapítása, hogy a népi demokrácia proletárdiktatúra, helyes volt, de most viszont a népi demokráciát úgy fogták fel, mint az átmeneti állam típus valamiféle fejletlenebb változatát. A KV 1949 márciusi ülése ezt meg is fogalmazta, s megkezdődött ezután a népi demokratikus fejlődés születe formák és módszerek felszámolása. Így a

proletárdiktatúra dogmatikus felfogása gátolta a kedvező történelmi körülmény maximális kihasználását.

Végül a disszertáció arra a kérdésre keres választ, hogy 1945 után a szocializmus új útjairól elhangzott kijelentések nem taktikai megfontolásokon alapozódtak-e kizárólag vagy elsősorban. Szabó Bálint véleménye szerint a politikai és elméleti megállapítások keveredtek egymással, de általában a megnyilatkozások — mind Magyarországon, mind a környező országokban — többet jelentettek, mint az adott politika „ideologikus” magyarázatát. — Befejezésül összegezi azokat az új megállapításokat, melyeket ez időszak a szocialista forradalom elméletében hozott.

A vitailésen először *Vészi Béla*, a filozófiai tudományok kandidátusa olvasta fel opponensi véleményét. Aláhúzta a témaválasztás jelentőségét: a téma kérdéseinek feldolgozása fontos felhasználható tanulságokat adhat a forradalmi erők mai harcához. A szerző feladatát jól teljesítette: a történelmi-logikai elemzés ötvözetét szerencsésen valószínűsította meg, a népi demokrácia elméletének fejlődését jól mutatja be. Kámutat a történelmi körülmények determináló hatására, s a történelmi, az adott munkásmozgalm-történeti keretek állandó szem előtt tartása lehetővé teszi, hogy a tévedések, a gyengeségek okait tudományosan is indokolja. E hibákat szerencsésen nem úgy mutatja be, mint egyes egyének, vezetők tévedéseit, hanem hozzáköti a vezetők erőnyeit és gyengéit is a mozgalom konkrét viszonyaihoz.

Vészi Béla hangsúlyozta, hogy a szocialista elmélet története megajzolásokor a mérce a teória mai állása, mai szintje. Vagyis az elmélet fejlődésének minden állomását viszonyítani kell a mai szinthez. Szabó Bálint gazdag történeti anyagon mutatja be ezen állomásokat, s különösen fontos eredménye annak kimunkálása, hogy a népi demokrácia fogalma az európai országok egész sorában akkor keletkezett, amikor a közvetlen fő feladat a fasizmus elleni harc, a nemzeti függetlenség védelme volt, amikor a proletárdiktatúráért folytatott közvetlen harc háttérbe szorult. A népi demokráciáért vívott harc egyet jelentett kezdetben a demokratikus átalakulás feladatai megvalósításával, majd „a forradalmi demokratikus hatalom kivívásával a forradalmi harc menetében kapott új tartalmat e fogalom, és ekkor már közvetlenül magába foglalta a szocialista átalakulás feltételeit is”. A szerző bemutatja, hogy ez a fejlődés mennyire az elméleti és gyakorlati tevékenység során, a változó történelmi körülmények között ment végbe.

Noha az elméleti gyengeségek is hozzájárultak az 50-es évek politikai torzításaihoz, helyesen állapítja meg a disszertáció, hogy a kommunista pártok — s így a magyar párt is — jelentős elméleti munkásságot fejtettek ki, s ezzel hozzájárultak a népi demokrácia mai átfogó elméletének kialakításához.

Fontos, hogy a szerző törekszik a fogalmak pontos körülhatárolására, s figyelembe veszi, hogy a fogalmak különböző időszakokban különböző tartalmat fejeznek ki. Hiányérzete mégis támad az olvasónak, mert „a népi demokratikus út elméleti ismérveinek és problematikájának összefoglaló tárgyalása hiányzik e munkából”. Noha az egyes kérdésekben (békés út értelmezése, a demokratikus és szocialista feladatok kapcsolódása stb.) adott elemzés alapján a népi demokratikus út jellemző vonásai összeállíthatók, a népi demokrácia fogalmának, tartalmának külön fejezetben tárgyalása a történeti elemzés jobb elméleti megalapozását nyújtotta volna.

Végül az opponens kiemelte a jelölt azon érdemét, hogy polemizál azokkal az utóbbi időben jelentkező történelmietlen, szubjektív nézetekkel, melyek „az útkeresés objektív nehézségeit figyelmen kívül hagyják”, s a hibák, a korlátok eltűlése révén fejlődésünket, eredményeinket „nem indokoltan hátrányos megvilágításba helyezik”.

Lackó Miklós, a történettudományok kandidátusa opponensi véleményében kiemelte a dolgozat azon érdemét, hogy a munkájában felvetett problémák megoldásában kitaposatlan utakon jár. A tárgyalt kérdések — mind tudományos, mind politikai körökben — ma is vita, további kutatás tárgyai, mivel szoros összefüggésben vannak jelen viszonyainkkal. A szerző érdeme, hogy maga is tudja: disszertációja csupán első nagyvonalú áttekintése lehet választott témájának. Ezután kiemelt néhány olyan részt, melyek kimunkálását különösen jólsikerültnek tartja.

A Komintern VII. kongresszusának ilyen részletes tárgyalásával — különösen a szocialista elmélet vonatkozásában — a hazai történeti irodalomban még nem találkozhattunk, s dicsérendő, hogy a szerző a kongresszus irányelveit összekapcsolja az 1924 előtti elméleti kezdeményezésekkel. A kongresszus értékelésével is egyetért, amennyiben azt stratégiai jellegű fordulatnak mondja a disszertáció, ugyanakkor azonban hangsúlyozza: vonala korántsem volt befejezett, lezárt, és a távlatokat illetően végig gondolt. — Kiemelendő a párton belüli 1944-es álláspontok bemutatása, s hogy a szerző rámutat: az 1945 utáni szövetséges pártok is sokat foglalkoztak — s túlnyomórészt pozitív értelemben — a felszabadulás utáni átalakulás elvi kérdésével. Megítélése szerint teljesebb

értékű lett volna az elemzés, ha a szerző sorra vette volna a szövetségeselek koncepcióját azon szempontból: milyen kérdésekben nem fogadták el a kommunista párt álláspontját. Kitűnt volna így, hogy a pártvezetés több kérdésben — így mindenekelőtt az új államrend népi alapjainak szervezett megteremtésében — sokmindent tanult, vagy tanulhatott volna szövetségeseitől.

A túlsúlyban levő pozitív vonások után azokra a részekre tért ki Lackó Miklós, melyek kevésbé jól kidolgozottak a disszertációban. Ilyen többek között a magyar munkásmozgalom 1919 utáni történetének áttekintése, valamint a Tájékoztató Iroda 1947-es alakuló ülésének és határozatainak elemzése. Észrevételei közül először azokat mondta el — hangsúlyozva, hogy inkább megfontolandó gondolatoknak szánja, mintsem kritikának —, melyek konkrét történelmi kérdésekhez kapcsolódnak.

A szerző nem tartotta feladatának, hogy a szociáldemokrácia 1920-as, 30-as évekbeli álláspontjával foglalkozzék. Az az egy-két mondat, melyben mégis kitér e kérdésekre, igen kevés, és nem mutatja meg a szociáldemokrácia különböző áramlatait. Arra pedig utalás sem található, hogy az elméletileg nem valami magas szintű szociáldemokrata elvi megnyilatkozások közül több már a 20-as évek legelején alapjában helyesen értékelte a fasizmust mint új jelenséget. — Nem világos, hogy a szerző miként értelmezi, illetve néhány megfogalmazásból úgy tűnik: leszűkíti a népi demokratikus forradalom fogalmát. — Pontatlan és erősen vitatható a Kállay-kormány értékelése. Fennállása egészére nem áll a dolgozat azon megállapítása, hogy „Hitlerék legközvetlenebb kiszolgálója” volt. — Szabó Bálint meggyőzően elemzi Révai 1939-es, a VII. kongresszus irányvonalának szellemében fogant cikkeit. Mint mondja: téves ide vezetni vissza az 1948 utáni hibákat. Lackó Miklós szerint az 1948 utáni események 1939-es előzményeit a szerző által bírált álláspontok nem Révai állásfoglalásában fedezik fel, hanem a népfront-gondolat 1939 nyarán bekövetkezett megtorpanásában. Ebben viszont s ezt Szabó Bálint sem tagadja, igazuk van az elemzéseknek. — Nem értett egyet Lackó Miklós azzal sem, hogy a szerző lábjegyzetben Révai 1939-es cikkét összefüggésbe hozza történelmi tárgyú cikkeivel, s megbírálja azokat, akik e munkákat bírálják. Ezt az összefüggést mesterkéltnek tartja, mert Révai munkáit nem a szektarianizmusnak tett engedményei miatt bírálták, hanem csupán egy vonalon: a nemzeti múlt egyes kérdéseinek a népfrontpolitika követelményeihez igazítása miatt. Azt sem vonták kétségbe, hogy ne lett volna ez a maga korában érthető, csak az merült fel, hogy a nemzeti gondolat visszavetítései „minden tekintetben érinthetetlen sarkkövei-e a tudományos marxista történelmi koncepciónak”.

Lackó Miklós ezután általános, elvi és módszertani jellegű kérdésekre tért ki. „Vajon helyes-e, s ha igen, milyen határig, az a — valószínűleg nem is teljesen tudatos — módszer, amely túlnyomórészt megmarad a forradalom-elmélet és a stratégiai ideológia meglehetősen elzárt szférájában?” — tette fel a kérdést. A problémát elsősorban az a gyorsan változó világpolitikai, belső hatalmi helyzet jelenti, mely a korban — objektív történelmi körülményként létezik. Ilyenkor a forradalom-elmélet kutatójának bele kell ütköznie a problémába: voltak helyzetek, időszakok, mikor a kommunista mozgalom stratégiája túlságosan is függvényévé vált a taktikának. Ilyenkor az elméletet is a taktikai követelményekhez idomították. Példaként utalt az 1939-es szovjet — német megemlékezési szerződésre, mely taktikai lépésként helyes volt, ugyanakkor hibásan megtorpan a kommunista mozgalom népfront-politikája is ettől kezdve. Hasonlóan taktikai megfontolásnak rendelte alá a párt 1945 után a munkás- és népi szervek tevékenységét: látták felhasználhatóságukat a hatalmi pozíciókért folyó harcban, de a szemléletben háttérbe szorult e szerveknek, mint a proletár demokratizmus szerveinek hosszú távra szóló jelentősége.

Megjegyezte továbbá az opponens, hogy nem lehet — mint ezt a disszertáció teszi — a pártpolitikai döntések és a történelmi szükségszerűség között merev kapcsolatot feltételezni. Az is kifogásolható, hogy a munka egyébként következetes gondolatmenete többhelyütt megszakad, és helyenként „a múlt igazolója szerepét veszi fel”. A VII. kongresszus eredménye és a nemzetközi munkásmozgalom korabeli feladatainak viszonyában például a szerző nem veszi figyelembe, hogy a helyes elgondolások megvalósítását mennyire gátolta a kommunisták részéről az, hogy továbbra is a szocialista forradalom egyetlen útjának a szovjet utat tekintették. Ez a munkásegységfront tekintetében azt jelentette, hogy a szociáldemokráciát harcra hívták a fasizmus ellen, de olyan perspektívában, ahol a szociáldemokrácia távolabbi helyét a kommunista hegemonia teljes elfogadásától tették függővé. Hasonló példát idézett a disszertációból a Tájékoztató Iroda alakuló ülését értékelő részből. — Indokolatlannak tartja a szerző azon törekvését, hogy az 1948/49. évi negatív politikai fordulatot előzmények nélküli, szinte váratlan fordulatnak tüntesse fel. Megítélése szerint épp az ideológia-történelmi vizsgálatok mutat-

hatnak rá azokra a szemléleti pontokra, melyek megkönnyítették e fordulat bekövetkezését, elfogadását.

Végül Lackó Miklós ismét kiemelte a disszertáció érdemeit, „jól átgondolt — bár nem vitathatatlan — szemléletét és koncepcióját”. Úgy értékelte, „mint az első komoly igényű, szemléletben és módszerben természetesen még továbbfejlesztésre váró, magyar pártideológia-történeti munkát”.

Mindkét opponens javasolta a dolgozat kandidátusi disszertációként való elfogadását.

Mód Aladár, a történettudományok doktora, hozzászólásában méltatta, hogy a disszertáció a népi demokratikus fejlődésre vonatkozó nem kommunista elképzelésekkel is foglalkozik. Jogos Kovács Imre, Illyés Gyula nézeteinek kritikája, mert valóban helytelen volt azt hangoztatni, hogy a szocializmushoz vezető úton a nagybirtokosokon kívül mindenkivel együtt lehet menni. Kétségtelen, hogy nem mindenki, mondotta *Mód Aladár*, de jóval többel, feltétlenül a többséggel. Bibó nézeteinek kritikája is helyes: Kovács Imrével együtt nem a munkásosztályra és a baloldalra kívánták a vezetés súlyát helyezni a fejlődésben, hanem a centrumra. Idézi a disszertáció Szakasits nyilatkozatát az SzDP „hid-koncepció”-járól, s azt mondja, hogy ez nem volt összeegyeztethető sem az SzDP baloldali perspektívájával, sem az osztályharc 1946-os alakulásával. — *Mód Aladár* szerint nem a helyzettel voltak összeegyeztethetetlenek ezek az elképzelések, hanem „a kommunista mozgalom leszűkített koncepciója tette időszerűtlenné” azokat. A kérdés az, hogy hol húzzuk meg ezen elképzelésnél — és a polgári pártoknál is (pl. FKGP) — a határt. Hová helyezzük a zömüket: jobboldalra vagy a baloldalra? „Szabó Bálint ezt a határt ugyanott húzza meg, ahol 1947-ben a Rákosi-vezetés meghúzta.” A disszertáció azt állítja, hogy Nagy Ferenc pl. gyakorlatilag a tőkés reakciós erők és a nyugati imperialistabarát politika fő képviselője volt; helyzetének alakulása összefügg azzal, hogy a fejlődés szocialista perspektívája szükségszerűen közelítette egymáshoz a kizsákmányoló osztály különböző csoportjait. *Mód Aladár* szerint a kizsákmányoló osztályok csoportjait valóban, de a középparasztot, a kispolgárt és értelmiségit sem szűkítőképpen közelítette.

Nem lát a szerző semmi változást, stratégiai módosulást a Rákosi-vezetés 1947-es politikájában a III. kongresszushoz képest. Ez csak akkor érthető, ha a kiszgazda centrumot (Nagy Ferenc, Kovács, Bibó) már eleve, 1946-tól az imperializmus erői közé soroljuk, s nem vesszük figyelembe, hogy a kiszgazda centrum rendőri felszámolása volt az, amely nagymértékben jobbra tolt a Nagy Ferencéket, s azt eredményezte, hogy a kiszgazda centrum 1947-ben a koalíció ellen szavazott. Szabó Bálint is bírálja a Rákosi-vezetést, hogy a tömegek megnyerése helyett a bünygyi eljárást helyezte előtérbe, de szerinte sem volt lényeges változás a politikában, s azért, hogy 1947-ben jelentős rétegek kerültek szembe a baloldali politikával, azért a tömegek s nem a párt politikája a felelős. *Mód Aladár* szerint — a baloldal és a tömegek viszonyának kérdésében — „Szabó Bálint nem megy tovább, mint annakidején Rákosi értékelése”, mint azt az 1947 áprilisi KV-i ülésen elhangzottak is mutatják. „Ilyen módon egészében igazolja a FKGP-tal s a centrummal szembeni addigi politika változását, a politikának az összeesküvéssel és az adminisztrációval való felváltását.”

A népi demokratikus útra és a szovjet példára vonatkozóan a disszertáció gazdag idézetanyagot vonultat fel — mondotta *Mód Aladár* —, ezek elemzésével azonban nem ért egyet. Felveti a kérdést: vajon az volt-e a nagyobb baj, hogy a proletárdiktatúra eredeti formájával és céljával szemben kiemelték a szélesebb lehetőségeket, vagy az, hogy a népi demokráciát a proletárdiktatúrával azonosítva lemondjanak a szélesebb szövetségi rendszerről?

Szabó Bálint azt állítja, hogy 1949 során következett be a szélesebb szövetségi rendszert háttérbe szorító változás. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy az elméleti megfogalmazások csak lassan követték a gyakorlatban végbement szektás fordulatot. Ezzel kapcsolatban utalt a dolgozat azon részére, ahol a szerző *Mód Aladár* 1947-es, a Társadalmi Szemlében megjelent tanulmányával foglalkozik, s úgy tünteti fel, mintha ő annak idején a népi demokratikus formát szembeállította volna a szocializmussal. Holott éppen azt mondja, hogy a népi demokrácia vezet a szocializmushoz, s ezen az úton számos paraszti, kispolgári elemmel együtt lehet haladni. Természetesen nem a szocializmusba való közvetlen, hanem — a III. kongresszus szellemében — fokozatos átmenet volt ez.

Szerinte ez az álláspont helyesebb volt, mint Gerő Ernő 1950 táján tett lépései, amikor a segítők nélkül dolgozó szatócsot is a tőkés osztályhoz tartozónak sorolta. Gerő egy korábbi, 1948-as előadásán mondottakról, ahol a munkások és parasztok, a haladó értelmiség együttthaladásáról szól, Szabó Bálint azt mondja, hogy nem vitte előre a kér-

dések megoldását, pedig — mondotta Mód Aladár — ez helyesebb álláspont volt, mint az 1949-es, általánossá vált népi demokrácia meghatározás.

Végül hiányolta, hogy a disszertáció nem mutatja be az 1949-es dogmatikus fordulathoz vezető előzményeket; nem veti fel a kérdést: hogyan vált az lehetségessé? Erre a kérdésre — mint mondotta, — választ kell adni. Azon reményének adott kifejezést, hogy a szerző e téren is tovább fog haladni komoly tudományos tevékenységében.

Beilen Oszkár kandidátus nem értett egyet azzal az értékeléssel, melyet Mód Aladár adott hozzászólásában Nagy Ferencről. Szerinte azt, hogy ki a reakció fő képviselője az adott időben, nem az szabja meg feltétlenül, hogy ki áll a jobbszélén. Adott időszakban lehetnek ezek például a centrumban állók is. Az imperializmus mai, jelenlegi stratégiájából is hozható fel példa arra, hogy nem a szélsőjobbra építenek a burzsoázia képviselői. Nagy Ferencék esetében a mérsékeltbb irányzat felelt meg jobban az imperializmus érdekeinek.

A továbbiakban arra mutatott rá, hogy a magyar népi demokrácia lényegében munkás-paraszt demokratikus diktatúra, aminek a munkássztyály vezető szerepének hangsúlyozása nem mond ellent. Majd azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy helyes volt-e adott időben a népi demokráciát a proletárdiktatúrával azonosítani, hozzátéve, hogy „szovjet forma nélkül”. Bár — mint utalt rá — volt korábban egy olyan álláspont, hogy nincs szükség proletárdiktatúrára, el lehet jutni anélkül is a szocializmushoz, s a nyugati országok egyes kommunista pártjai — véleménye szerint taktikai okokból — ma is ezt a nézetet vallják, — a helyzet teljes felmérése volt annak megállapítása, hogy a népi demokrácia a fejlődésnek ebben a szakaszában a proletárdiktatúra funkcióját tölti be. Véleménye szerint annak kimondása, hogy lehetnek különböző formák a szocializmushoz vezető úton, — alapjában ugyanaz, hogy a népi demokrácia egyenlő proletárdiktatúrával, de szovjet forma nélkül.

Nem értett egyet Mód Aladárral abban, hogy a népi demokráciának a proletárdiktatúra sajátos formájaként való felfogása szükségszerűen jelentené a lehetséges osztályszövetség szűkítését. Lett volna lehetősége — mondotta — egy szélesebb osztályszövetségnek; jogosan lehet kritika tárgyává tenni, hogy az adott időszakban a kommunista pártok vezetői sok országban — Magyarországon is, Bulgáriában is, Jugoszláviában is — nem éltek ezzel a lehetőséggel, szűkítették ezt a lehetőséget.

Berend T. Iván, a történettudományok doktora, az általa is nagyra értékelt disszertációval kapcsolatos fő problémát abban látta, hogy a szerző egy maga teremtette „zárt keretben” folytatja — egyébként igen logikus — elméleti fejtegetéseit, nagyon sok tekintetben elvonatkoztatva a politikai meghatározó körülményektől. De ez nem az ő hibája, hiszen ismeretes, hogy e korszak forrásanyagának feltárását milyen sok körülmény nehezíti.

Nemes Dezső akadémikus, a bírálóbizottság elnöke, felszólalásában azon véleménynek adott kifejezést, hogy ha a disszertáció általában helyes elméleti fejtegetései jobban lennének beágyazva a konkrét történelmi események fejlődésébe, akkor sok vonatkozásban meggyőzőbben is hatnának. A vitában felmerült kérdésekhez kapcsolódva rámutatott, hogy az 1945—48-as periódus nagy eredményeiben kifejeződő helyes politikai vonal kidolgozásában és végrehajtásában nagy szerepük volt — a Szovjetunióból hazatért, és előtérben álló Rákosi, Gerő, Révai mellett — az itthoni kommunista vezetőknek. Az 1948 után bekövetkezett politikai torzulás keletkezésének vizsgálata s ezzel kapcsolatban Rákosiék politikájának erőteljes kritikája fontos kérdés; a fő vitakérdés azonban az 1945—48 közti fejlődés értékelése, annak megítélése, hogy helyes volt-e végrehajtani a szocialista forradalmat, megteremteni a proletárdiktatúrát. E tekintetben el kell ismerni Rákosiék személyt érdemeit. Nem kifogásolható, hogy a disszertáció szerzője olyan kérdésekben, amelyekben Rákosi helyesen ítél, vele azonos nézetet képvisel.

Felmerült a vitában, hogy lehetett volna-e Nagy Ferencel együtt proletárdiktatúrát csinálni. Ezzel kapcsolatban az alapvető kérdés az — mondotta Nemes Dezső —, hogy azért kerültek-e Nagy Ferencék jobbra, mert rendkívüli intézkedések történtek ellenük, vagy azért történtek ellenük rendkívüli intézkedések, mert ők a földesurak pártján álltak, mert harcoltak a bankok, a nagyüzemek államosítása ellen. — Az ilyen kérdésekben folyó viták további vizsgálódásokra kell hogy ösztönözzenek bennünket; nem nyugodva bele a kérdések archivális források alapján való tisztázásának nehézségeibe, hanem az események logikai összefüggésének mérlegelése alapján igyekezve megközelíteni azokat. Éppen azért tulajdonít nagyon nagy értéket a jelölt disszertációjának, mert nem riadt vissza a témájával választott nehéz kérdéskomplexum tisztázásától, hanem vállalta — a további munka során korrigálható — esetleges tévedések kockázatát.

A továbbiakban a Szakasits-féle híd-koncepció értékelése tekintetében kialakult vitához szölt hozzá: „Egy országban, ahol napirenden van a szocialista forradalom vég-

rehajtása, a híd-koncepció nem a szocialista forradalom ügyét viszi előre”, még ha hangsúlyozza is a szovjet-barátságot. Majd a Kállay-kormány politikája egészének megítélését illetően fejtette ki azon véleményét, hogy a disszertáció helyesen ábrázolja azt úgy, mint a németek kiszolgálóját. Végül arra figyelmeztetett hogy a Komin-tern 1939-es állásfoglalását a népfretpolitikával kapcsolatban nem szabad szimplifikálni. A jogos és szükséges kritika észrevételek mellett figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy az egységfrontpolitikát rendkívül nehezítette az a szovjetellenes hadjárat, amelyet a II. Internacionálé minden pártja folytatott a szovjet—német megneptámadási szerződés megkötése kapcsán.

Mód Aladár egyetértett azzal, hogy az 1945—48 közötti időszakot a hibák ellenére is „történelmünk addig talán legeredményesebb korszakának kell tekintenünk”. Utalt az MSzMP 1962-es határozatára, mely feltárta, hogy a Rákosi—Gerő csoport tevékenységében már kezdettől fogva érezhető volt a tendencia: a tényleges döntés a leglényegesebb kérdésben a külföldről hazajöttöket illeti meg. A dogmatikus elhajlás véleménye szerint 1946, 47-ben kezdődött, amikor letértek a III. kongresszus irányvonaláról. Az 1947-es választások eredményeiben már benne volt azon politikai hibák hatása is, melyeket a párt a kisgazdapárttal szemben elkövetett. Rákosinak sok mindenben igaza volt, de az 1947. évi helyzet — így Nagy Ferenc és Kovács Béla — értékelésében nem. Egyetért Betlen Oszkárrel abban, hogy a főveszély nem mindig a szélsőjobb, de így sem változik a lényeg: Nagy Ferenc és Kovács Béla 1946-ban és előtte sem volt szükségképpen fő ereje és exponense az imperializmusnak. (Utalt Nagy Ferenc Nyugaton-maradásának ismert körülményeire, s arra a tényre, hogy a pártközi tárgyalásokon Nagy Ferenc nem volt általában vagy egészében a bankok államosítása ellen.) De különösen nem kívánta az imperializmust támogatni a parasztság zöme. — Szakasits „híd-koncepciójában” egy szélesebb alpra támaszkodás lehetőségét látták annak idején, s hittek is benne, hogy „az egész néppel léphetünk előre fokozatosan”. A népi demokrácia és a proletárdiktatúra viszonyának tisztázása szempontjából a dolog lényegét abban látta, hogy a széles közvélemény és a lakosság többsége előtt a proletárdiktatúra annak adott történelmi formájával fonódott össze, s ezt nem lehetett máról-holnapra áthidalni. „A népi demokrácia lényege az — mondotta —, hogy munkás-paraszt demokratikus diktatúra, de olyan, amely átmenetet képvisel, átmenet a szocializmusba, a munkásosztály politikájának, a szocialista politikának egyre teljesebb érvényesülésével.”

Válaszában *Szabó Bálint* először a Lackó Miklós által felvetett módszertani problémákra tért ki. Elmondotta, hogy e problémákba maga is belebotlott munkája során, mivel járatlan utakon kellett haladnia. Opponensei úgy ítélik, hogy a logikai-elméleti és a történelmi elemzések aránya dolgozatában többé-kevésbé megfelelő. Nehezebb volt helyzete az elméleti igényű megállapítások értékelésénél. Egy-egy nagyobb korszak elméletileg alátámasztott stratégiai elgondolása, a pillanatnyi világhelyzet, a taktikai követelmények bonyolult viszonyában nehéz megállapítani: politikai új irányvonal magyarázatával találkozunk, vagy „a szocializmusba való átmenet új útjainak kimunkálására irányuló tényleges törekvéssel”. Ha a közvetlen politikai megmondásoknak nagy szerepet is tulajdonítunk, le kell szögezni: ezek a megállapítások „a legtöbb népi demokratikus országban többet jelentenek mint egy adott politika, vagy egy kényyszerű taktika ideologikus magyarázatát”. Egyetért Lackó Miklós megjegyzésével: a taktikai lépések nem követelték meg 1939 őszén a népfretpolitika megtorpanását, s helytelen, hogy 1945 után háttérbe szorult a párt szemléletében a népi hatalmi szervek jelentősége.

Lackó Miklósnak a pártpolitikai döntések és a történelmi szükségszerűség viszonyát illető megállapításával egyetért, konkrét példán történő kifejtésével viszont már kevésbé.

Opponense azon megjegyzésével, hogy gondolatmenetét több helyütt nem viszi történelmi végig, s helyenként akaratlanul is a múlt igazolójává lesz, csak részben ért egyet. Az első részt, ha Lackó Miklós konkrét példával nem is támasztja alá, elismeri, az „igazolást” viszont visszautasítja. „Helyenként nem akaratlanul, hanem nagyon is tudatosan igazolom — hogy ennél a kifejezésnél maradjak — a múltat”, mondotta Szabó Bálint. Ha Lackó Miklós arra gondolt, hogy „indokolatlanul” igazolja a múltat, abban természetesen vitatkoznia kell. Ezzel kapcsolatban a következő konkrét példákra tért ki.

A VII. kongresszus idején nem a „demokráciából” a szocializmusba való átnövés szerepelt napirenden, hanem a polgári demokratikus jogok védelme, a fasizmus elleni harc. Ezért Lackó Miklós azon észrevétele, hogy a szovjet út egyedüli útként való megjelölése gátolta volna a népfretpolitika kifejlődését, nem fogadható el, mint ahogy disszertációjában is arról írt: „bizonyos, a szocializmusba való átmenettel kapcsolatos kérdések kimunkálatlansága nem befolyásolta a fasizmus elleni harc irányvonalának kidolgozását, a harc kibontakozását”. Nem ért egyet Lackó Miklósnak a pártok együttműködésének

perspektívájáról adott véleményével sem. Úgy látszik: opponense szerint nem lett volna ellentét a két munkáspárt között akkor, ha a kommunisták helyesen tisztázták volna a későbbi együttműködés formáit. Szabó Bálint szerint: „a jobboldali szociáldemokrata vezetők a kommunista álláspontot és hegemoniát nemhogy teljesen, de még lényegében sem lettek volna hajlandók elfogadni”. Másfelől, „ha a kommunista mozgalom minden kérdésben adekvát választ ad, akkor a kommunista álláspont és hegemonia teljes elfogadása még indokoltabb követelmény lett volna”. A jobboldali szociáldemokraták azért utasították el a kommunista hegemoniát, mert elutasították a proletárdiktatúra minden formáját, a vezetés baloldali szárnyának és a tömegek közeledésének pedig nem az volt a feltétele, „hogy egy határozat zárórésze fenntartotta-e a »Szovjethatalomért« jelszót”, amit egyébként a gyakorlatban teljesen levettek a napirendről, hanem az, hogy a párt a napi küzdelmek során milyen politikát folytatott. Egyébként is felvetődik a kérdés: „lehet-e más perspektíva alapján együttműködni, lehet-e és lehetett-e a szociáldemokrácia távolabbi helyét és szerepét más elvi alapon elképzelni?”

A Tájékoztató Iroda alakuló ülésével kapcsolatban Szabó Bálint kitért a nemzetközi irodalomban uralkodó álláspontokra. Több munka — mondotta — eltúlozza az értekezlet negatív vonásait, sőt egyesek ettől számítják a kommunista mozgalom széktás fordulatát. Megítélése szerint — mint ezt a magyar delegáció anyagai és a PB állásfoglalása is bizonyítják — az értekezlet ösztönzést adott a megtett út elvi tisztázására, s noha mindez nem jelenti azt, hogy 1947 szeptembere után nem voltak a párt elméleti és gyakorlati tevékenységében joggal bírálható vonások, a népi demokratikus fejlődés születe formái és módszerek felszámolása csak 1948 nyarán kezdődött meg.

Vészi Béla véleményével kapcsolatban kitért azokra a szubjektív véleményekre, melyek múltunk megismerésében egyoldalúan a negatívumok kiemelését tartják fontosnak. Egy időben a múlt hibáinak feltárása során bizonyos egyoldalúság élekrülhetetlen volt, de az idő megköveteli, hogy ma már „a történelmi fejlődés összetettebb ábrázolására törekedjünk”. Örül, hogy Lackó Miklós a disszertáció egy részére, Vészi Béla pedig annak egészére ezt jellemzőnek mondja.

Lackó Miklós azon észrevételével, hogy nem mutatja meg a disszertáció az 1948-49-es fordulat ideológiai előzményeit, azért sem érthet egyet, mert az egész disszertáció bizonyítja: a fordulatban mennyire szerepet kapott az elméleti munka fogyatékossága, a proletárdiktatúra dogmatikus értelmezése.

A Kállay-kormány értékelésében sem ért egyet opponensével: a kormány szerepének bemutatását nem az antifasiszta világkoalíció, hanem a párt szempontjából tartotta feladatának. Azért ismertette a pártnak a Kállay-kormánnyal kapcsolatos álláspontját kritika nélkül, mert a fő irányvonal tekintetében ez helyes volt. Lackó Miklós tehát azt veti fel: helyes volt-e ez az irányvonal. Szabó Bálint ismét kitért azokra a történelmi érvekre (a kommunista mozgalom üldözése, „a diktatúra fenntartása”), melyek szerinte bizonyítják: a kormány „a hitleri Németország legközvetlenebb kiszolgálója volt”. A magyar párt 1919 utáni ideológiai nézeteinek kidolgozása, valamint a szociáldemokratáknak a fasizmussal kapcsolatos álláspontjuk bemutatása — nem volt feladata. Ezért sorolhatók ezek — mint Lackó Miklós mondotta — a „kevésbé kimunkált” részek közé. Vészi Béla észrevétele — hogy ui. külön részben kellett volna foglalkoznia a népi demokrácia elméleti ismérveinek összefoglalásával — csak részben jogos. Az utolsó fejezet lényegében ilyen jellegű összefoglalást tartalmaz. Szerinte inkább a többpártrendszer egyes kérdéseivel kellett volna többet foglalkoznia: a többpártrendszer időelőtti felszámolása hiba volt.

Szabó Bálint ezután röviden kitért a hozzászólásokra is. Egyetértett Nemes Dezsővel mind a Kállay-kormány, mind a baloldali szociáldemokraták „híd-koncepciójának” értékelésében; ez utóbbi engedmény volt a jobboldalnak, s nem útja a napirenden levő szocialista fejlődésnek. Mód Aladárnak az 1946–47. évi fejlődést pozitívnak minősítő megjegyzésével teljesen egyetért, nem ért egyet azzal, hogy már 1947-ben kezdtek felszámolni a pártdemokráciát. Nem egy elképzelt ideális pártdemokráciából kell kiindulnia az értékelésnek, hanem a magyarországi viszonyokból, a párt tömegjellegéből. — Nem értett egyet Nagy Ferenc értékelésével sem: noha a kisgazda centrum vezérelakja bizonyos mértékig szemben állott a volt horthysta szélsőjobboldali körökkel, mégis csak helyet adott pártjában az ellenforradalmi erőknek, vállalta a pártja valamennyi erejének képviselőtét, hogy az ország ne a szocializmus irányába menjen. Szerinte a pártnak a kisgazdákról adott korabeli értékelése helyes volt, „mert ha nem lett volna helyes, akkor valójában a párt politikája 1945-től kezdve súlyos hibákkal küzdött volna”. — Mód Aladár 1947-es cikkét lehet, hogy félreértette, de hiányosságnak kell tartanunk, hogy annak idején nem oldották fel azt az ellentétet, melyet a népi demokrácia és a proletárdiktatúra között véltek fennforogni.

Berend Iván megjegyzéséből azt érzi kicsendülni, hogy még nincsenek meg a feltételei az érintett korszak ilyen jellegű kutatásának. Ezzel nem érthet egyet.

Befejezésül a jelölt megköszönte opponensei és a hozzászólók értékes megjegyzéseit.

A bírálóbizottság javasolta a TMB-nek, hogy Szabó Bálint részére a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

*

Láng Imre „Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a második világháborút követő években” című, nyilvános vitára 1968. március 11-én bocsátott disszertációjában a második világháború utáni világgazdasági rend megteremtésének előkészítő munkálatait, az amerikai és az angol szakirodalom terminológiájával: az ún. „háború utáni tervezés” folyamatát vizsgálja. A dolgozat középpontjában a „tervezés” során létrehozott két ENSz-intézmény, a Nemzetközi Valutaalap és a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank keletkezésének és működésük kezdetének története, másrészt a szintén világszervezetnek szánt, de meghiúsult nemzetközi kereskedelmi szervezet megalapozásának munkálatai állnak. A szerző azt tekintette feladatának, hogy feltárja a vizsgált folyamat és az Egyesült Államok gazdasági külpolitikája közti összefüggéseket. Mint a dolgozat megállapítja, „a nemzetközi gazdasági és pénzügyi intézményeknek azt a szerepet szánta az amerikai kormány, hogy a háború utáni tervezés» során kialakított koncepció megvalósításának eszközei legyenek”.

Anglia 1939-től a háborúra koncentrálja a sterlingövezet gazdasági erejét: arra számít, hogy tartalékai három évre elegendők lesznek. Tartalékait a sterlingövezet és más országok közötti áru- és fizetési forgalom ellenőrzésére létrehívott átfogó rendszerrel igyekszik biztosítani. A háborús események arra készítetik Angliát, hogy fokozza a dollárfizetési kötelezettséggel járó amerikai hadianyagbehozatalt; tartalékai 1941 tavaszán a mélypontra zuhannak. Az amerikai kongresszus által 1941 márciusában megszávozott kölcsön-bérelti törvény megteremti a fasiszta agresszió elleni harc támogatásának lehetőségét, de az ellenszolgáltatás kérdését nyitva hagyja.

Az 1941-ben lezajló angol–amerikai tárgyalásokon világgossá válik, hogy az USA Anglia kiszolgáltatottságát a diszkriminációmentes kereskedelem létrehozására akarja felhasználni, melyet az angolok (J. M. Keynes) visszautasítanak. A disszertáció rámutat, hogy a „tervezés e korai periódusában is körvonalazódnak már a későbbi elképzelések, s az 1942 februárban aláírásra kerülő angol–amerikai kölcsönös segélynyújtási megállapodás szövegében az amerikai gazdasági külpolitika célkitűzései dominálnak. Az USA a fasiszmus elleni harcban résztvevő országok megsegítését összekapcsolja tehát a világpiacon meghódítására irányuló törekvései elismertetésével. Ennek szellemében hirdeti meg az „új szabadkereskedelmet”, az amerikai célok elérését akadályozó valutáris és kereskedelmi korlátozások megszüntetését. A „háború utáni tervezés” azonban lassan haladt. Hátráltatta az amerikai kormányzatszervek rivalizálása, a kormány kereskedelempolitikájának ellenzéke s az angol kormány makacs ellenállása. A létrehozandó nemzetközi szervezetekről készült amerikai és angol tervezetek ellentétes módon közelítették meg a valutáris és a kereskedelempolitikai rendezés kérdéseit. A szerző bemutatja, mint készül a két kormány az 1942. évi megállapodás VII. cikkelyében előírányzott tárgyalásokra, mint kerülnek 1943-ban előtérbe a valutáris és pénzügyi rendezést célzó munkálatok a kereskedelempolitikai előkészületekkel szemben, s miként kénytelen Anglia tudomásul venni, hogy a háború utáni valutáris együttműködés csak az amerikai tervezet alapján valósulhat meg. Sor kerül az egyesült és társult nemzetek első gazdasági konferenciájára, ahol határozatot hoznak egy élelmezési és mezőgazdasági szervezet tervének kidolgozására. Vitákat váltanak ki az amerikai export-törekvések (az agrárterményfeleslegek Európába szállítása a háború után). Az 1944 júliusi Bretton Woods-i valutáris és pénzügyi konferencia tárgyalásain éles viták bontakoztak ki az amerikai koncepció körül. Az USA kihasználta partnerei rosszabb helyzetét. Az itt született egyezményeknek Washington azt a szerepet szánta, hogy a háború utáni világgazdasági rendezés megalapozói legyenek. A háború befejezése után a kimerült Anglia (az új munkáspárti kormány) vállalja a kért kölcsön feltételeit: csatlakozik a Bretton Woods-i egyezményekhez, s támogatja az amerikai kereskedelempolitikai javaslatokat. Így biztosítja az USA a legnagyobb vetélytárs részvételét a nemzetközi intézmények létrehozásában.

A létrehívott nemzetközi pénzügyi szervek késve kezdik meg tevékenységüket; kölcsöneik az igények töredékét fedezik. Az 1946–47. évi őrűszakon az USA szívós ellenállásba ütközik a nemzetközi kereskedelmi szervezet létrehozása ügyében. Az 1947-ben Genfben kidolgozott alapokmánytervezet mégis az amerikai főlényt mutatja. Az

1947 novembertől 1948 márciusig tartó havannai konferencián az ellentétek még a korábbiaknál is kiélezettebben jelentkeznek.

A szerző végül is 1947. év fejleményei során kialakult amerikai álláspontra tér ki. A kormány képviselői mind többet hangoztatják, hogy a „tervezés” alapjául szolgált feltevések nem bizonyultak helytállóknak. Megszületik az amerikai világgazdasági törekvések új elmélete is: „Nyugat-Európának az Egyesült Államok közvetlen akciójával történő talpraállítása megteremti a feltételeket a Bretton Woods-i intézmények és a kereskedelmi szervezet rendeltetésszerű tevékenysége számára”. A multilaterális világgazdaság kialakulásához az USA tehát az európai újjáépítési program megvalósításán keresztül kíván most eljutni. A Marshall-program során, az amerikai álláspont következményeként, az intézmények lecsökkentik tevékenységüket: zuhannak a Bank kölcsönei és az Alap valuta-eladásai; az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezete tagállamainak részesedése minimálisra zsugorodik. A Bretton Woods-i intézményekhez nem csatlakozik a Szovjetunió; majd Lengyelország és Csehszlovákia is megszünteti tagságát. 1950 decemberében az amerikai kormány kénytelen feladni a havannai alapokmányt, ezzel megbukik a nemzetközi kereskedelmi szervezet terve. A havannai charta fiaskója következtében a „háború utáni tervezés” konstrukciója torz maradt.

A disszertáció vitáján először *Vajda Imre* akadémiai levelező tag mondotta el opponensi véleményét. Kiemelve a dolgozat által tárgyalt események, folyamatok igen széleskörű, forrászerű megalapozottságát, a tárgyalt, s általa részben problematikusnak tartott kérdésekről szót. Figyelemreméltó, hogy a dolgozathoz világszerte kiderül: mint igyekezett az Egyesült Államok már Pearl Harbour előtt összekapcsolni a fasizmus leverésének célját a háború utáni, az USA számára előnyös új világgazdasági helyzet megteremtésével. Ugyanakkor a szerző kissé egyoldalúan csak ez utóbbit hangsúlyozza, s szinte elsikkadnak a roosevelti politikának demokratikus-humánus, fasizmus-ellenes vonásai. A dolgozat helyesen az Anglia-USA tárgyalásokat állítja a középpontba; bemutatja: mint tértek el alapvető célkitűzéseikben a két állam gazdaságpolitikai törekvései egymástól. Míg Anglia korábbi kereskedelmi és pénzügyi vezetőszerképét kívánta visszaszerezni, addig az USA egy új „világgazdaság” tervével lépett fel, melyben a brit birodalom csak az egyik tényező lett volna. A pillanat sajátossága, hogy „aktív harmadik tárgyaló fél” nem volt. A szerző nem elemzi eléggé mélyen a brit birodalmi preferenciális rendszerrel kapcsolatos ellentéteket: nem tárja fel, hogy az amerikai exportédekek mind az agrár-exportőrök, mind az ipari exportőrök részéről beleütköztek az ottawai preferenciákba, s noha az amerikaiak mindent megtettek ezek megszüntetése érdekében, ez nem járt sikerrel. Mindez azonban sajátos módon inkább Angliának ártott, mint az Egyesült Államoknak: ez utóbbit nem gátolták meg a preferenciák a világgazdaság meghódításában, ugyanakkor protekcionista hatásukkal hozzájárultak az angol ipar műszaki lemaradásához.

Igen nagy érdeme a szerzőnek, hogy nyomonkövetve a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulását, először mutatja be, miként született a Marshall-terv. A hozott bizonyítványok arról tanúskodnak, hogy már 1945 áprilisában, a tűzszünet előtt kibontakoztak a terv koncepciójának vonásai. Ugyanakkor hasznos lett volna, ha a szerző megkísérelte volna felvázolni a háborút követően kialakult világgazdasági helyzetet, s ennek fényében foglalt volna állást a háború utáni amerikai tervezés sikerével, ill. kudarcával kapcsolatban. Tény ugyanis, hogy Nyugat-Európa 1945 utáni válsága sokkal rövidebb és enyhébb volt, mint az 1918 utáni, s nem is fejlődött világválsággá, mint az első világháború után. „Ebben annak a ténynek, hogy 1945-ben voltak háború utáni tervek, míg 1918-ban nem, hogy létesültek nemzetközi gazdasági szervezetek, amilyeneket a Népszövetség létrehozni nem volt képes, hogy volt GATT és Marshall-terv, míg 1918 után a reparációk képeztek tényleges zsákutcát, kétségtelenül nagy volt a szerepe.” Ennek megállapítása nem tünteti el az amerikai politika önző, imperialista motívumait, — „de talán realisabb képet nyújt a történelemről, mint az 1949-ben elszakított filmszalag”. *Vajda Imre* itt utalt arra, hogy örömmel vette volna, ha a disszertációnak bírálta volna az általa korábban szóban és írásban vallott álláspontot a „Marshall-terv zsákutójáról”, amikor is azt igyekezett bizonyítani, hogy a Marshall-segély semmiképpen nem vezethet a benne részesülő országok talpraállításához. A dolgozat azzal, hogy hallgat az akkori hibás álláspontokról, mintegy igazolja is azokat.

Még egy probléma elől tér ki a szerző: „feltétlenül indokoltnak tekintem a Szovjetunió elutasító magatartását a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek vonatkozásában és a továbbiakban Csehszlovákia és Lengyelország kilépését is az IMF-ből...” A szerző nem mérlegeli az álláspont helyességét. Vitathatatlan, hogy a szocialista országok állásfoglalása a hidegháború légkörében történt, de „vajon nem tekinthető-e elszigetelődésük a hidegháború egyik elemének”; kérdéses emellett, hogy a szocialista országok

döntésében mennyire játszott szerepet az önellátásra irányuló törekvés, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok lebecsülése, mely — mint tudjuk — nehezen igazolható. Utalt itt Vajda Imre arra, a mindenképpen figyelembe veendő tényre, hogy a szocialista országok közül többen igyekeznek az utóbbi időben „helyrehozni az első időszakban elkövetett mulasztást”, csatlakoznak a GATT-hoz, lépéseket tesznek az IMF-tagság biztosítása érdekében, közreműködnek az újonnan létrehozott nemzetközi kereskedelmi szervek tevékenységében. A havannai értekezlettől való távolmaradást pedig — mint annak idején is — hibának minősíti.

Vajda Imre azután a dolgozat által is jelzett „teljes foglalkoztatottság” problémájára tért ki. A követelmény Keynes hatására került az angol javaslatok közé, s amerikai részről ellenzésre talált. Emögött nemcsak taktikai, hanem közgazdaságtudományi nézeteltérés is mutatkozik: míg az amerikai álláspont elvi alapját az a nézet képezi, hogy a piaci egyensúlyhoz szükség van egy bizonyos munkanélküliségre, mint tartalékra, addig az angol álláspont mögött az a keynesi tétel állott, mely szerint a foglalkoztatottsági hiányok sokkal nagyobb veszteségeket okoznak, mint a teljes foglalkoztatottság okozta egyensúly-megbomlás. A látszat az, hogy az amerikai álláspontban a magánkapitalista érdekek jutnak kifejezésre, az ortodox liberális szellem, az egyéni, vállalkozói szabadság, az angol álláspontban pedig inkább az államkapitalista tendenciák dominálnak. A valóságban viszont az amerikai állam mindennél következetesebben avatkozik bele a gazdaságba — jöllehet a „liberalizmus bajnokának” tartja magát.

Ránki György, a történettudományok doktora, opponensi véleményében először azt a „tudományos merészséget” méltatta, melyet Láng Imre témaválasztása jelentett. Nemcsak a hazai szakirodalomban képez ez bizonyos úttörést, de a nemzetközi irodalomban is alig született még a kérdéskörrel átfogó, értékelő mű. A szerző s a dolgozat erényei között említette még, hogy a jelölt ismeri a kérdés egész nemzetközi forrásanyagát (jegyzőkönyveket, kiadott statisztikai és egyéb dokumentumokat), s az esetek nagy részében biztonságosan tud állást foglalni a bonyolult gazdaságpolitikai, kereskedelempolitikai kérdésekben. Kiemelte a háború folytán előállt helyzet tudatos kihasználására, az amerikai világalomra irányuló törekvések bemutatását, a brit birodalom visszaszorulása folyamatának nyomon kísérését, a háborút követő nagy nemzetközi gazdasági konferenciák plasztikus és újszerű ábrázolását.

A hiányosságok között említette bizonyos történeti összefüggések bemutatásának elmaradását. A dolgozat az Anglia hadbalépését követően foganatosított deviza- és kereskedelempolitikai intézkedésekkel indítja tárgyalását, s azzal, hogy nem vázolja a 30-as évek gazdaságpolitikájában jelentkező új tendenciákat, nem teszi érthetővé, mi az oka annak, hogy Anglia, „mely a második világháborúig mindenképpen a világ vezető hatalmának számított”, már a háború elején súlyos gazdasági és pénzügyi nehézségekkel küszködött. Szerinte legalább 1931-ig, a westminsteri egyezményig kellene visszanyúlni a tárgyalásban. Ezt a szerző csak annyiban teszi meg, hogy a háború alatti tervezés kérdését visszavezeti — helyesen — az Egyesült Államok azon gazdasági érdekeire, melyeket az intézkedések révén az USA követett. Szükséges lett volna azonban a gazdasági világválság utáni esztendőök gazdaságpolitikai gyakorlatát is bemutatni, amikor az ismert új mozzanatok (devizakorlátozások, leértékelés rendszere, burkolt felárak, behozatali tilalmak rendszere, kliring-elszámolás stb.) előtérbe kerülnek. Ugyanakkor a háború alatti gazdaságpolitikai tervezéseket, amelyek e gyakorlat ellen irányultak, nemcsak úgy kell értékelni, mint az USA-imperializmus legfőbb terjeszkedési módszereit, hanem úgy is, mint a régi, liberális, szabadabb gazdálkodáshoz való visszatérés talaján a fasiszta rendszerekkel való szembe fordulást is. A 30-as évek gyakorlatának ábrázolása „lehetővé tette volna a háború alatti tervezés néhány túlpolitikált megfogalmazásának elkerülését”.

Kívánatos lett volna továbbá, hogy a szerző beillesse a kereskedelempolitikai elképzeléseket a modern közgazdasági elméletbe, s rámutasson, hogy az új polgári közgazdasági szemlélet mennyiben hatott a tervezés alakulására.

Sajnos a disszertáció szinte egyáltalán nem próbálja körvonalazni és részletesen elemezni a Szovjetunió állásfoglalását a különféle nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervekkel kapcsolatban. Mit várt a Szovjetunió ezektől, állásfoglalását mennyiben befolyásolta a nemzetközi politika alakulása stb.

Vitathatónak tartotta Ránki György a szerző több megfogalmazását a Marshalltervvel kapcsolatban is. A kommunista pártok 1947—49-es propagandájára emlékeztető részekben a szerző nem veszi figyelembe, hogy a terv meghirdetését követő időben egyáltalán nem volt egyértelmű a kommunista pártok állásfoglalása. Utalhatunk itt arra, hogy Molotov részt vett az első párizsi megbeszélésen, s arra is, hogy Csehszlovákia, Lengyelország még a Szovjetunió állásfoglalása után is részt akart venni a Marshall-

terv megvitatásán. Tudjuk, hogy néhány nagy nyugati párt (pl. az olasz) sem egyértelmű elítéléssel fogadta a tervet.

De Magyarországon sem volt az első időkben teljesen határozott a Kommunista Párt álláspontja, a SzDP pedig, mint ismeretes: hezitált a kérdést illetően. A dolog diplomáciai részén túl, szeretné megjegyezni, hogy egyáltalában nincs meggyőződve arról, miszerint a népi demokratikus országok és a kommunista pártok állásfoglalása ebben a kérdésben helyes és eredményes lett volna. Megítélése szerint nemcsak ez volt az egyetlen helyes álláspont a szocialista országok részéről, s ezt inkább úgy értékelné, mint a kialakulóban levő merev sztálini—molotovi külpolitika egyik láncszemét. Ez az állásfoglalás inkább kezére játszott az amerikai terjeszkedést elősegítő Marshall-tervnek: ahelyett, hogy igyekezett volna annak politikai hatását csökkenteni Nyugat-Európában, s gazdaságilag valami módon hasznosítani a kelet-európai újjáépítésben, mereven elutasította azt.

Nem tudott Ránki György teljesen egyetérteni a szerző azon álláspontjával, mely szerint az Egyesült Államok már 1946—47-ben a kelet-európai országokkal való gazdasági kapcsolatok egyértelmű megszakitására törekedett volna. A tények azt bizonyítják, hogy ekkor még Csehszlovákiának, Lengyelországnak, de Magyarországnak is nyújt az USA kölcsönöket és támogatást, s embargós politikája inkább csak 1948-tól alakul ki. Ennek 1947 nyarára való előrehelyezése nem esik egybe a tényekkel.

Kifogásolható, hogy a szerző nem nyújt elég széles képet a korabeli gazdasági helyzetről, pedig ennek segítségével nagyobb megalapozottságot nyújthatott volna a különböző kereskedelempolitikai tárgyalásoknak.

Végül Ránki György még megemlíttette, hogy a gazdaságpolitika történetét tárgyaló munkáknak nem alapvető tényezője, de olykor nélkülözhetetlen feladata, hogy a szerző a tárgyalásokon szereplő személyeket elhelyezze a hazai, vagy nemzetközi diplomáciai életben. Ez a központban álló gazdaságpolitikai tárgyalások értékeléséhez igen szükséges. Ha például az amerikaiak memorandumait elemzi a szerző, feltétlenül figyelembe kell vennie Roosevelt és C. Hull külügyminiszter kapcsolatának jellegét: mint ismeretes, az elnök minden háborús külügyi kérdésben jórészt a külügyminisztérium megkérdezése nélkül döntött, s ez nem lényegtelen szempont.

Láng Imre az opponenseknek adott válaszában rámutatott: hozzávetőlegesen a világháború kitörésétől a „tervezés” lezárultáig vizsgálta a „tervezés” mozzanatait, s a nemzetközi intézmények tevékenységét addig az időpontig tanulmányozta, amíg az összefüggött a „tervezés” fejleményeivel. A forrásanyag egyenetlensége nem kis problémát jelentett: míg az amerikaiak igen sok vonatkozó anyagot adtak közre, addig igen kevés angol anyaghoz lehet hozzáférni. A feldolgozásoknál is nagyok az egyenetlenségek: míg hatalmas az angol—amerikai irodalom, addig a szovjet, illetve szocialista irodalom igen csekély. A források hiánya miatt a szovjet állásponttal kapcsolatban a következő dilemma előtt állott: vagy elfogadja a nyugati, tárgyvilagosnak nem mondható álláspontokat, vagy — tudományos értékük vitatható lévén — mellőzi ezek tárgyalását. Jobbnak látta az utóbbit választani. Témája egészére vonatkozóan szeretné felhívni a „tervezés” egyik érdekes vonására a figyelmet: amíg a háború alatt a „gazdasági tervezés” megelőzi a politikai terveket, addig a háború után mindinkább a nemzetközi politika hidegháborús fejleményei szabják meg a gazdasági tárgyalásokat.

Vajda Imre észrevételére, hogy az amerikai kölcsönbérlet tárgyalásakor szinte elsikkadnak a „tervezésnél” érvényesülő antifasiszta politikai megfontolások, idézte disszertációjának több részét, ahol érintette ezeket. Azt tartotta egyik fő feladatának, hogy rámutasson: „Washington egybekapcsolta az antifasiszta harc megsegítését szolgáló kölcsön-bérletet gazdasági külpolitikája alapvető céljaival.” Amikor az USA antifasiszmusról és gazdasági terjeszkedésének céljairól beszélünk, akkor ugyanannak a politikának két oldaláról van szó. Itt utalt arra, hogy ezek a célkitűzések — mindenképp az amerikai export elmozdítása — csak korlátozottan voltak megvalósíthatók a háború előtti időszakban. A háború alatt látták Washingtonban elérkezettnek azt a pillanatot, amikor az amerikai világgazdasági térhódítást gátló kereskedelmi és valutáris korlátozások majdnai megszüntetésére vonatkozólag biztosíték szerezhető a kölcsön-bérletben részesítettekétől.

Roosevelt szerepének értékelésével kapcsolatban figyelemreméltónak tartotta, hogy az elnök már az 1932. évi elnökválasztási kampány során sürgette az amerikai árufeleslegék kivételének fokozását, ezért bizonyos fokú vámosökkentést javasolt. Jóváhagyta a brit preferenciális vámrendszer ellen irányuló VII. cikkely-tervezetet, mely ellen oly határozottan fellépett az angol kormány 1941-ben. Megítélése szerint az elnök és a State Department között nem volt nézeteltérés a vonatkozásban, hogy „a kölcsön-bérlet ellenszolgáltatása keretében az amerikai gazdasági külpolitika fő céljainak elis-

merését kell követelni." A kölcsön-bérletről megjegyezte még, hogy a Szovjetunióknak az USA csak 1941 novemberétől nyújtott ilyen alapon szállításokat. A késedelem miatt 1941-ben, a német támadás első hónapjaiban amerikai adatok szerint a Szovjetunióba irányuló szállítások a brit birodalumnak juttatott kölcsönbérlet mindössze 2%-át tették ki. S noha később javult az arány — a Szovjetunió a háború folyamán az összes kölcsönbérleti szállítások 22–23%-át kapta — ez mégsem állott arányban a viselt háborús terhekkel.

Egyetértett Vajda Imrével abban, hogy amikor a „tervezők” diszkriminációról beszéltek, elsősorban a brit vámpreferenciákat támadták, s igazat ad abban is opponensének, hogy a továbbiak során jobban el kell mélyíteni a preferenciákkal összefüggő angol–amerikai ellentétek elemzését. Annyit szeretne hozzátenni ehhez, hogy az USA — mint ezt az angol fontadosságokkal kapcsolatos amerikai álláspont igazolja — minden dollárcikk-ellenes diszkriminációt támadott. Egyetértett Vajda Imrének a foglalkoztatottság problémájára vonatkozó megállapításaival is.

Ránki Györgynek igazat adott abban, hogy a disszertációban felvetett problémák a háború előtti Anglia gazdasági helyzetének és a 30-as évek gazdaságpolitikai gyakorlatának részletesebb megvilágítását követelik. A fasiszta gazdaságpolitikával kapcsolatos amerikai álláspontot illetően arra szeretné a figyelmet felhívni, hogy Hull több ízben rámutatott a demokratikus országok és a fasiszta hatalmak gazdaságpolitikájának alapvetően ellentétes voltára. De e megállapítások nem gátolták az USA-t abban, hogy „megújuló rohamokat intézzen a tengelyellenes koalíció több tagját összekapcsoló brit preferenciális rendszer ellen. . .” Gazdaságpolitikája „nyílt, liberális” elveket hangoztatott, diszkrimináció-mentes kereskedelmet. Ez a doktrína eltérte mind a fasiszta gazdaságpolitikát, mind a brit birodalmi protekcionizmust. Valójában szó sem volt a szabad kereskedelem visszaállításáról. Ezen amerikai gazdaságpolitikában már nem a közgazdasági elmélet, a közgazdászok, hanem a politika, a kormánytisztviselők viszik a vezető szerepet. A „tervezésben” érvényesülő közgazdasági szemlélet jellemzéseket amerikai és angol közgazdászok megállapításait idézte. Ugyanakkor egyetértett Ránki Györgyvel abban, hogy a „tervezés” politikája és a közgazdasági elmélet közötti összefüggések további vizsgálatokat igényelnek.

Ezután a „tervezés” kimenetelével kapcsolatos opponensi észrevételekre tért ki. Mint mondotta, a pénzügyi intézmények és a GATT működése az 50-es években, valamint a Marshall-terv hatása már egy másik történelmi időszakba tartozik, amely csak annyiban kapcsolódik az általa tárgyalt időszakhoz, hogy a Havanna fiaskóját túlélt intézmények a „tervezés” során keletkeztek.

Ami a „tervezés” kudarcát illeti, ő nem a létrejött intézményeknek az 50-es években kibontakozott tevékenysége szempontjából értékelt az amerikai akciókat, hanem a „tervezők” célkitűzése oldaláról. A tények azt mutatják, hogy a háború utáni fejlemények megcáfolták az amerikai feltételezéseket, nem jöhetett létre a „tervezők” által felvázolt gazdasági rend. A pénzügyi intézmények nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket az átmeneti szakaszban. Az amerikai kormány azzal mondott ítéletet a „tervezésről”, hogy lemondott a „havannai chartá”-ról: az amerikai törekvések még a Marshall-szolgálynak részesítettek ellenállásába is beleütköztek.

Az USA-nak nemcsak azt kellett tapasztalnia, hogy kereskedelempolitikája a nyugat-európai államok és a gazdaságilag elmaradott országok részéről ellenállásba ütközik, hanem azt is, hogy a nemzetközi intézmények nem válhatnak világszervezetekké. „A Szovjetunió távolmaradása megsemmisítette ezt az illúziót.” Hivatkozott pl. az 1945. évi kereskedelempolitikai tervezet egyik előírására, melynek értelmében a Szovjetunióknak évente meghatározott összegű vásárlásokat kellett volna eszközölnie a tagállamoktól. Amikor a Szovjetunió elutasította a nemzetközi intézményekben való közreműködést, akkor azt adta tudtul az USA-nak, hogy nem vállalja az amerikai „magatartási szabályok” konzekvenciáit. A háború alatt a szovjet álláspontot erősen befolyásolta, hogy az antifasiszta koalíció tagjaként tárgyalt, míg 1945 után már nem érvényesült a koalíciót korábban összetartó erő, s az 1945. decemberi amerikai kereskedelempolitikai tervezet negatív irányban hatott a szovjet álláspontot illetően. A további tárgyalások már egybeesnek a hidegháborús hullám erősödésével. Igaza van Ránkinak: 1946–47-ben az USA külpolitikája még nem nyíltan egyértelmű.

A Marshall-terv, mint mondotta, csak az amerikai gazdasági külpolitika szükség- és részmegoldásának képezte kutatása tárgyát. Vizsgálódásait a „tervezés”-problémátika, s nem a nyugat-európai talpraállítás szempontjából végezte. Annak felderítése, hogy a hidegháború és a „tervezés” között milyen összefüggések álltak fenn, közgazdászok és történészek további kutatási feladata lenne. Jogos annak a kérdésnek felvetése, hogy vajon a szocialista országok álláspontjának kialakításában mennyire játszott közre az

elzárkózási politika; ugyanakkor azt is tisztábban kellene látni, hogy mennyiben kényszerültek a szocialista országok épp az amerikai álláspont következtében erre az elzárkózásra. Le kellene mérni azt a megtett utat is, melynek következtében ma már más történelmi szituációban mérlegelik a szocialista országok a nemzetközi intézményekkel való kapcsolat kérését, mint annak idején. „Azok az intézmények, amelyek ma is működnek, nem a szervezők által nekik szánt szerepet töltik be.”

Láng Imre ezután megköszönte opponenseinek a bírálatokat, s mint mondotta, azon észrevételeiket is érvényesíteni fogja a továbbiak során, melyekre válaszában nem térhetett ki.

A Bíráló Bizottság javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Láng Imre részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

Glatz Ferenc

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *И. Т. Беренд*: Развитие производительных сил в Венгрии. Их рост и структурные изменения за четверть века социалистических преобразований. — *Ш. Балог*: Выборы в Национальное Собрание Венгрии 4 ноября 1945 года. — *Ш. Орбан*: Демократическая аграрная революция и проблемы расслоения крестьянства после освобождения страны. — СООБЩЕНИЯ — *Л. Сюч*: Письмо Хорти Сталину осенью 1944 года. — Международная научная сессия по случаю 25-летия освобождения Венгрии (*И. Бирта, Ф. Надь*). — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES: — *I. T. Berend*: L'évolution des forces de production: augmentation et changement de la structure dans le quart du siècle de la réforme socialiste en Hongrie. — *S. Balogh*: Les élections d'assemblée nationale du 4 novembre 1945, en Hongrie — *S. Orbán*: Les problèmes de la révolution agraire et de l'étage paysannat, après la libération — COMMUNICATIONS — *L. Szűcs*: Lettre de Horthy à Staline en automne de 1944 — Session scientifique internationale à l'occasion du 25e anniversaire de la libération de notre pays (*I. Birta—F. Nagy*) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *I. T. Berend*: The development of the productive forces: growth and change of structure in Hungary in the quarter of century of the socialist development — *S. Balogh*: The parliamentary elections of 4 November 1945 in Hungary — *S. Orbán*: The democratic agrarian revolution and the problems of the differentiation of the peasantry after the liberation — REVIEW ARTICLES — *L. Szűcs*: Horthy's letter to Stalin in the autumn of 1944 — International scientific session on the 25th anniversary of the liberation of Hungary (*I. Birta—F. Nagy*) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — SPECTATOR — CHRONICLE.

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *T. I. Berend*: Die Entwicklung der Produktivkräfte: Zunahme und Strukturveränderung in Ungarn im Vierteljahrhundert der sozialistischen Umgestaltung — *S. Balogh*: Die Parlamentswahlen in Ungarn am 4. November 1945 — *S. Orbán*: Probleme der demokratischen Agrarrevolution und der Schichtung der Bauernschaft in Ungarn nach der Befreiung — BEITRÄGE — *L. Szűcs*: Brief Horthys an Stalin im Herbst 1944 — Internationale wissenschaftliche Session am 25. Jahrestag der Befreiung Ungarns (*I. Birta—F. Nagy*) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1970. VI. 30. — Terjedelem: 23.45 + 16 oldal műmelléklet (A/5) iv,

70.69988 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számunk tartalmából:

Lenin születésének 100. évfordulójára

Nemes Dezső: A lenini békepolitika.

*

Lenin és a történettudomány.

Az MTA Történettudományi Intézetének tudományos ülése Lenin születésének 100. évfordulóján

Pach Zsigmond Pál: Megnyitó

Jemnitz János: Lenin és a történettudomány

Ránki György: Néhány észrevétel Lenin „Imperializmus...” című munkájáról

Mucsi Ferenc: Lenin és a nemzeti kérdés

Orbán Sándor: Lenin és az agrárkérdés

Pamlényi Ervin: Lenin és a kultúra kérdései

Sarlós Béla, Gonda Imre, T. M. Iszlamo, Niederhauser Emil és Borus József hozzászólásai

Pach Zsigmond Pál: Zárszó

*

Kirschner Béla: Lenin a nemzetközi munkásmozgalom néhány kérdéséről 1907—1914 között.

E számunk munkatársai:

Balogh Sándor kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Barta Gábor*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Birta István*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének munkatársa — *Glatz Ferenc*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszzenszky Géza* könyvtáros (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.) — *Lipcsey Ildikó*, az MTA Történettudományi Intézetének könyvtárosa — *Nagy Ferenc*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének intézeti titkára — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Orbán Sándor* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Petneki Áron*, az MTA Történettudományi Intézetének könyvtárosa — *Ságvári Ágnes* kandidátus, a Fővárosi Levéltár igazgatója — *Sárdi Anna*, az MTA Történettudományi Intézetének gyakornoka — *Shakács Kálmán* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Shakács Sándor* tanársegéd (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Szinai Miklós* levéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Szűcs László*, a Levéltárak Országos Központjának főelőadója — *Teke Zsuzsa*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa.

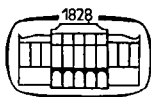
Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁJÁNál (KHI. Budapest V., József-nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy Zsilinszky ut 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488,
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat:

49. *Szakály Ferenc*: A parasztvármegye a XVII—XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969. 151 l. Ára: 20,— Ft.
50. *Fehér András*: A magyarországi szociáldemokrata párt és az ellenforradalmi rendszer 1919 augusztus — 1921. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969. 220. l. Ára: 26,— Ft.
51. *Szűcs Jenő*: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970. 127 l. Ára: 16,— Ft.
52. *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarország török adóösszeírások. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970. 107 l. Ára: 13,— Ft.
53. *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgáló népek a korai Árpád-korban. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970. 135 l. 1 t. Ára: 17,— Ft.
- A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Dokumentumgyűjtemény.** (Szerk., vál.: Köpeczi Béla.) Gondolat Kiadó, Budapest. 1970. 388 l. 10 t. Ára: 36,— Ft.
- Gellért László*: Diákok a forradalomban 1918—1919. Ifjúsági és Lapkiadó Vállalat, Budapest. 1970. 184 l. Ára: 5,— Ft.
- Mihail Broncs-Brujevics*: Felkötöttem kardomat... Európa Könyvkiadó, Budapest. — Kárpáti Kiadó, Uzgorod. 1970. 454 l. Ára: 23,— Ft.
- G. K. Zsukov*: Emlékek, gondolatok. Kossuth Kiadó — Zrínyi Kiadó, Budapest. 1970. 549 l. Ára: 80,— Ft.
- Nyugat-Európa és Amerika 1789—1918.** Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/1 1/2. (Szerk.: Urbán Aladár.) Tankönyvkiadó, Budapest. 1970. I—II. köt. 881 l. Ára: 116,— Ft.
- Történelmi olvasókönyv. 4/2. Forrásszemelvények az egyetemes és magyar történelem tanításához (1914—1962)** (Összeállította: Almási János.) Tankönyvkiadó, Budapest. 1970. 318 l. Ára: 28,— Ft.
- Szebenyi Péter*: Feladatok. Módszerek. Eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára. Tankönyvkiadó, Budapest. 1970. 247 l. Ára: 18,50 Ft.
- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig.** (Összeállította: Kovács Máté.) Gondolat kiadó, Budapest. 1970. 722 l. Ára: 54,— Ft.

51593

Jg - 1328

SZÁZADOK

1971 MAJ 17

**Lenin születésének 100.
évfordulójára**

☆

Nemes Dezső: A lenini békepolitika

☆

**Lenin és a történettudomány
Az MTA Történettudományi Intézetének
ünnepi ülése Lenin születésének 100.
évfordulóján**

104. ÉVF.

1970. 5-6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI UTCA 51—53.

104. ÉVFOLYAM 1970. 5—6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztőbizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

Nemes Dezső: A lenini békepolitika 1095

*

Lenin és a történettudomány.

Az MTA Történettudományi Intézetének ünnepi ülése
Lenin születésének 100. évfordulóján

Pach Zsigmond Pál: Megnyitó 1109

Jemnitz János: Lenin és a történettudomány (Kérdésfelvetések és vitabevezető) 1111

Ránki György: Néhány észrevétel Lenin „Imperializmus” című munkájáról 1125

Mucsi Ferenc: Lenin és a nemzeti kérdés 1132

Orbán Sándor: Lenin és az agrárkérdés 1141

Pamlényi Ervin: Lenin és a kultúra kérdései ... 1149

Gonda Imre, Sarlós Béla, Borus József, M. T. Iszlamov, Niederhauser Emil hozzászólásai (Összeállította *Glatz Ferenc*) 1157

Pach Zsigmond Pál: Zárszó 1162

*

Kirschner Béla: Lenin a nemzetközi munkásmozgalom néhány kérdéséről 1907—1914 között 1166

Balogh Sándor: Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások Magyarországon (II. rész) 1192

TÖRTÉNETI IRODALOM

Lenin és a történettudomány (Ism. *Niederhauser Emil*) 1240

Lukács György: Lenin (Ism. *Szabó Miklós*) 1254

<i>Réti László</i> : Lenin és a magyar munkásmozgalom (Ism. <i>Erényi Tibor</i>)	1258
Lenin a Kommunista Internacionáléről (Ism. <i>BF.</i>) ...	1261

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi történeti folyóiratok tanulmányai Leninről ..	1264
--	------

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	1280
Tudományos ülészak Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából (<i>Pritz Pál</i>)	1281
A moszkvai „Lenin és Franciaország” konferencia (<i>Benda Kálmán—Jemnitz János</i>)	1288
Lenin emlék-kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban (<i>Pál Lajos</i>)	1289
A szlovák kérdés és Közép-Európa az újkori történelemben. Nemzetközi konferencia Pozsonyban 1970. február 16—18. (<i>Arató Endre</i>)	1290
A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelemből elfogadott doktori disszertációk 1945—1969 (<i>D. Szabó Mária</i>)	1297
A munkásság állásfoglalása az első világháború kitörésekor. Nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferencia (<i>Jemnitz János — Mucsi Ferenc</i>)	1304
Beszámolók Farkas Márton és Szántó Zsuzsa kandidátusi disszertációinak vitáiról (<i>Szász Zoltán, Csurdí Sándor</i>)	1311

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek jegyzéke (1969. január 1.—december 31.) Összeállította <i>V. Windisch Éva</i>)	1320
--	------

Nemes Dezső:

A lenini békepolitika*

Kedves Elvtársak!

Lenin születésének századik évfordulója alkalmából világszerte, s Magyarországon is bensőséges ünnepeken méltatták az ő halhatatlan alakját, a marxizmus nagy továbbfejlesztőjének örökségét, tanításainak és gyakorlati tevékenységének történelmi jelentőségét. A centenáriumi évben a róla szóló előadások, az ő emlékének szentelt ünnepek, úgyszintén a lenini tudományos ülésszakok, tanácskozások, szimpóziumok — mikor minek hívják — jubileumi jellegűek. A lenini tanok tanulmányozása és hasznosítása azonban nem jubileumi, hanem állandó feladatunk. A centenáriumi ünnepek és tudományos ülésszakok is ehhez adtak és adnak újabb ösztönzést, új lendületet.

Adózva Lenin emlékének a Magyar Szovjet Baráti Társaság szintén hozzá kíván járulni a lenini tanok tanulmányozásához és hasznosításához. Mégpedig olyan témakörrel, amely az emberiség sorsára döntő kihatású kérdések közé tartozik. Ilyen kérdés a *lenini békepolitika*.

Ez a politika a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom küzdelmeiben született. Abban a harcban, amelyet a munkásság forradalmi mozgalma kifejlődésének kezdetétől folytatott és folytat a kizsákmányoló osztályok kormányainak rablőháborúi ellen, a népek testvériségéért. Ismeretes, hogy Lenin és vezetésével a Bolsevik Párt milyen következetesen szembefordult az imperialista háborúkkal, mind saját országában, mind pedig a nemzetközi küzdőtéren. Szembefordult a cári hatalom rablőháborújával az orosz — japán háború idején és ugyanezt tette az első imperialista világháború idején is. S amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom létrehozta a Szovjetek Köztársaságát, ez születése pillanatától kezdve harcot indított a békéért.

Emlékezetes a *Békedekrétum*, a szovjet állam első nemzetközi felhívása, mellyel a forradalom győzelmének másnapján fordult a hadban álló országok kormányaihoz és népeihez. Haladéktalan fegyverszünetet és béketárgyalások megindítását javasolta. Megszületett az első munkásállam, amely történelmi feladatának tekinti a világbéke védelmét is az imperialisták háborús törekvéseivel szemben. „Kezdődik a harc a békéért — mondotta Lenin a Békedekrétum elfogadása után a Szovjetek Kongresszusán —. Ez a harc nehéz és szívós lesz. A nemzetközi imperializmus minden erejét mozgósítja ellenünk.”

*

Úgy hiszem, nem érdektelen egy rövid visszapillantás a lenini békepolitikára, amelyet a szovjet állam a katonai erőfeszítésekkel együtt folytatott, fennállásának első legnehezebb éveiben. A szovjet kormány a polgárháború idején is többször tett békejavaslatot a nyugati hatalmaknak; kész volt bizo-

* Előadás a Magyar—Szovjet Baráti Társaság, az Országos Béketanács és a Magyar Tudományos Akadémia V. I. Lenin születésének 100. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos konferenciáján (1970. dec. 16—17.).

nyos engedményekre is a szovjet nép számára annyira szükséges béke létrehozásáért. S itt most nem a rendkívül súlyos, kényszerű breszti békére gondolkok, amely rövid lélegzetvételi szünetet biztosított arra az időre, amíg a két imperialista blokk egymással vívta öldöklő háborúját. A breszti békeszerződésről Lenin nagyon jól tudta, hogy nem lesz hosszú életű. A császári Németország háborús vereségét követően hamar a történelem lomtárába is került. A szovjet népnek azonban még három éves polgárháborút kellett megvívnia és nem egy katonai intervenciót visszavernie ahhoz, hogy rákényszerítse a tőkés világot a szovjet állam létének tudomásulvételére és elismerésére. E három év folyamán *katonai erőfeszítéseit* szüntelenül egybekapcsolta a mielőbbi béke teremtését szolgáló *politikai-diplomáciai lépésekkel* is.

Az intervenciót szervező hatalmak mindaddig, amíg a szovjet állam megdöntését remélték, elutasították a békekezdeményezéseket. A szovjet nép katonai erőfeszítéseinek, a Vörös Hadsereg harci sikereinek, s egyben a lenini békepolitikának eredményeként a szovjet államnak először a szomszédos kisebb államokkal sikerült békét kötni, amelyeket a nyugati hatalmak a szovjetellenes intervenciókban előtérbe toltak. „Ezek a kis államok — mondta Lenin 1920 áprilisában Észtországról, Litvániáról, Lettországról és Finnországról — az antant nagyvonalú csábító ígéretei és fenyegetései ellenére helyesebbnek tartották, hogy békés kapcsolatba lépjenek velünk.”

Alighogy megindultak a béketárgyalások a szovjet kormány és eme országok között, — a lengyel hadsereg tört a szovjet földre, a nyugati hatalmak ösztönzésére, segítségével és irányításával. A lengyel imperialisták támadása ukrán és belorusz területek megkaparintása mellett azt is célozta, hogy közvetlen támogatást nyújtson a Vrangel-féle fehérgárdista hadseregnek, és azt is, hogy eltérítse a kis balti államokat a Szovjetunióval való béke megkötésétől. A Vörös Hadsereg azonban vereséget mért a lengyel hadseregre, 1920 nyarán ellentámadásba ment át, s — a kis balti államok megkötötték a békét a szovjet kormánnyal.

1920 nyarán — amikor a Vörös Hadsereg ellentámadása kibontakozott, s a szovjet lovasság Varsóhoz közeledett — Curson angol külügyminiszter is jobbnak látta megpendíteni a békekötést. Kezdeményezésére Lenin így foglalt állást:

„Válaszoljunk a legudvariasabban a következőképpen:

— ha Anglia (+ Franciaország + ? + ?) általános, vagyis *valódi* békét akar, *mi* már régóta *emellelt* vagyunk. De akkor *vigyük innen Vrangelt*, mert Vrangel az *Önöké*, önök tartják — és nyomban leülünk tárgyalni.” Vagyis ne úgy akarjanak békét biztosítani a katonailag igen nehéz helyzetbe jutott Lengyelországnak, hogy közben folytassák az intervenciót a Vrangel-féle fehérgárdista hadsereg útján és egyéb módon, hanem kössenek „általános, vagyis *valódi* békét”.

A lengyel csapatok helyzete ezt követően javult; Varsó előtt sikerült feltartóztatniok és visszaszorítaniok a túl nagy iramban előrenyomult szovjet lovasságot. A háború folytatását azonban akkor már Lengyelország sem kockáztatta és fegyverszünetet, majd békét kötött Szovjet-Oroszországgal.

„Most már nemcsak lélegzetvételi szünetünk van — mondotta Lenin 1920. november 21-én, a Moszkvai Kormányzósági Pártkonferencián —, hanem olyasvalami, ami annál sokkal komolyabb . . . A tőkés országok katonai beavatkozása ügyeinkbe a jövőben is lehetséges. Továbbra is harci készültségben kell lennünk. De a pillantást vetünk azokra a viszonyokra, amelyek között

meghiúsítottuk az orosz ellenforradalom minden kísérletét és elértük a szokásszerű békekötést valamennyi nyugati állammal, akkor világossá válik, hogy nemcsak lélegzetvételi szünetünk van, hanem egy egészen új időszakba lépünk, mert kivívtuk magunknak az önálló nemzetközi lét jogát a tőkés államok hálózatában.” „Most már nem csupán lélegzetvételi szünetről kell beszélnünk, hanem arról, hogy komoly esélyeink vannak huzamosabb építésre.”

A szovjet népek rendkívüli katonai erőfeszítései mellett a szovjet diplomácia erőfeszítése, a szovjet békepolitika is nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy a szovjet hatalom a világimperializmus elleni küzdelemben ezt a sikert elérje.

A szovjet állam természetesen támaszkodott a nemzetközi munkásság szolidaritására, a széles körben kibontakozó akcióra, amely „El a kezeket Oroszországtól” jelszóval követelte a szovjetellenes katonai intervenció beszüntetését. Támaszkodott a tőkés nagyhatalmak által kizsákmányolt, megszarolt és fenyegetett népek rokonszenvére, amely egyre növekedett.

A világimperializmus katonai intervencióinak kudarcában nagy szerepe volt annak a közismert ténynek is, hogy az egymással viaskodó tőkés hatalmak nem tudtak közös szovjetellenes blokkot összekovácsolni. A szovjet állam kihasználta az imperialisták egymás közti ellentéteit a békepolitika javára, a háborús veszély csökkentésére, mind a szovjet nép, mind pedig az egész emberiség érdekében.

Miután a szovjet állam a világimperializmussal dacolva, a tőkés államok gyűrűjében is kivívta az önálló lét jogát, és komoly esélyt szerzett a huzamosabb békés építésre, előtérbe került a *harc az egymással szemben álló két társadalmi rendszer békés egymás mellett éléséért*.

A békés egymás mellett élés alapvető feltétele a megfelelő katonai védelmi készség a lehetséges támadóval szemben, de ez önmagában még nem biztosít többet, mint csataközi szünetet. Ez sem csekélység a háborúban kifáradt népek számára. A tartós béke azonban olyan békés egymás mellett élést követel, amely a kölcsönösen előnyös kapcsolatok kifejllesztését is magában foglalja; enélkül tartós békés egymás mellett élés nem lehetséges.

Lenin vezetésével indult meg a harc a normális államközi viszonyok teremtéséért Szovjet-Oroszország és a tőkés országok között. A szovjet államnak át kellett törnie a tőkés hatalmak által szervezett gazdasági bojkottot, hogy könnyebben bontakoztassa ki az újjáépítést. Azonban — mint ismeretes — a tőkés világ is szenvedett a nemzetközi gazdasági kapcsolatok megbomlása miatt, s szükségessé vált az ő számára is a kapcsolatok felvétele Oroszországgal. Miután kudarcot vallott minden kísérletük, hogy a szovjet hatalom megdöntésével állítsák helyre e kapcsolataikat, mind jelentősebb tőkés körök sürgették kormányaikat, hogy háborús terveiket egyelőre félretéve, igyekezzenek kereskedelmi megállapodásokat kötni a szovjet állammal. Emlékeztetes, hogy a tőkés világban ez nagyon éles vita kérdése volt, a háborús párt eszeveszetten ellenezte, az üzleti körök növekvő része viszont sürgette. S ekkor a szovjet kormány lépett elő javaslatokkal a megbomlott nemzetközi gazdasági kapcsolatok helyreállítására. „A gazdasági élet felé fordulunk és konkrét építési programot javasolunk az egész világnak” mondotta Lenin 1920. december 6-án a moszkvai pártaktíván.

A harc új frontja nyílt meg, mégpedig a gazdasági téren. „Felsültek a háborúval — mondotta Lenin — s most kénytelenek gazdasági téren harcolni. Mi nem is álmotunk arról, hogy miután megvívtuk a harcot, most már jön

a béke és a szocialista bárány összelelkezése a kapitalista farkassal. Nem. Az, hogy önöknek most gazdasági téren kell harcolniuk ellenünk, óriási haladás.”

A katonai beavatkozások kudarca után a szovjet állam elleni gazdasági blokád is hamar összeomlott. A tőkés országok egymás után kötöttek kereskedelmi szerződések a Szovjetunióval, melyek közül különösen jelentős volt a szovjet—német szerződés. A békés egymás mellett éléért folyó küzdelem azonban többet követelt a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésénél. A szovjet állam harcot indított *a normális diplomáciai kapcsolatokért is*. 1921 végén állapította meg Lenin, hogy Szovjet-Oroszország kiépített egy sor elég rendszeresen működő kereskedelmi képviselőt, több kereskedelmi szerződést és üzleti megállapodást kötött, de még kiányzik „a jogi elismerés” a tőkés hatalmak részéről, a megfelelő diplomáciai kapcsolat felvétele ezekkel az államokkal. A kapitalista nagyhatalmak nagyon vonakodtak ettől, s igyekeztek visszatartani tőle más országokat is.

Az a viszonylagos egyensúly a tőkés világ és a szovjet állam között, amely a szovjet—lengyel békeszerződés megkötése nyomán, a különböző tényezők összhatásaként kialakult, — ingatag egyensúly volt. Lenin 1921 végén a IX. Szovjet-Kongresszuson tartott s az imént idézett beszédében megállapította, hogy „fokozódott a bizonytalan egyensúly felborulásának veszélye”. A viszonylagos egyensúly létrejötté mégis tény volt, mégpedig nagy jelentőségű tény, s a szovjet állam ennek megszilárdításáért küzdött, s ennek során a rendes diplomáciai elismerésért is. Ez utóbbi tekintetben is különös jelentőségű volt az 1922 tavaszán megkötött Rappalói Szerződés, mely a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése mellett rendes diplomáciai kapcsolatot is teremtett Szovjet-Oroszország és Németország között. A Rappalói Szerződés természetesen erősítette mindkét ország nemzetközi helyzetét, s megfelelt mindkét ország gazdasági érdekeinek.

A tőkés hatalmak szélsőséges háborúspárti erői egy ideig még meg tudták akadályozni a Szovjetunió általános diplomáciai elismerését, de 1924—25-ben ez mégis bekövetkezett, bár az Amerikai Egyesült Államok csak 1933-ban, az őt rendkívül erősen megrázkódtató világgazdasági válság nyomán, Rooseveltné elnökké választása után szánta rá magát a Szovjetunió elismerésére.

A Szovjetunió általános diplomáciai elismerése — a lenini békepolitika nagy győzelme — a 20-as évek közepére következett be. Ezzel együtt az 1921 22-es „ingatag egyensúly” valamelyest megszilárdult. Ez közvetlenül Lenin halála után következett be, annak a békepolitikának eredményeként, amely Lenin vezetésével formálódott és érte el első nagy sikereit. Ezekre támaszkodva érte el a szovjet állam a további eredményeket.

A Szovjetunió általános diplomáciai elismerése erősítette a békés egymás mellett éléért folyó további harcot, s egyben elősegítette a szovjet állam külkereskedelmi kapcsolatainak bővülését is. Ugyanakkor fokozódott a tőkés világ félelme is a Szovjetunió megszilárdulásától és fejlődésétől, növekvő nemzetközi befolyásától. A szovjetellenes háború felújítása állandó veszély maradt. A győztes imperialista hatalmak és Németország 1926-ban megkötött emlékezetes Locarnói Szerződése után az angol kormány meggyorsította erőfeszítéseit a szovjetellenes kapitalista egységfront létrehozására és új szovjetellenes háború kibontására. Ennek jegyében szakította meg 1927 nyarán a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, s erre ösztönözte a többi tőkés

országot is. Ismeretes, hogy Anglia e kísérlete nem sikerült. A tőkés nagyhatalmak egymás közti viszálya, a Szovjetunióval szomszédos kis országok féltelme az új szovjetellenes háborútól, s a szovjet diplomácia ellenakciói, szívós küzdelme a békés egymás mellett élésért, meghiusította ezt a londoni tervet, s meghiusított más szovjetellenes háborús kísérleteket is.

A Szovjetunió ilyen körülmények között igyekezett fejleszteni kereskedelmét a kapitalista országokkal. A tőkés hatalmak nagyon nem szívesen, de kénytelenek voltak utat engedni közvetlen kereskedelmi érdekeiknek. Ugyanakkor ezt különféle korlátozások kísérték. A Szovjetunió külkereskedelmi forgalma 1928-ban, amikor a népgazdaság helyreállítását befejezte, a cári Oroszország külkereskedelmének talán csak a 60%-át érte el. Az 1929–33-as világgazdasági válság éveiben egy sor kapitalista állam számára igen nehézé vált a Szovjetunióval való kereskedelem korlátozása, sőt növekedett a versengés a szovjet féllel kötendő üzletekért. Ennek dacára a Szovjetunió külkereskedelme még 1938-ig sem érte el a cári Oroszország 1913. évi külkereskedelmi forgalmát. 1928-tól 1938-ig a szovjet ipari termelés mintegy ötszörösére nőtt, de külkereskedelmi forgalma csupán a másfélszeresére emelkedett.

A szovjet állam maximális erőfeszítéseket tett, hogy biztosítsa gazdasági függetlenségét, s ezzel eleve kudarcra ítéljen minden újabb blokádkísérletet. E feladatot az egész tőkés világgal dacolva oldotta meg. A Szovjetunió gazdasági fejlődésének ez egyben egyik sajátos és szükségszerű vonása lett. A kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok fejlesztése azonban politikájának, a békés egymás mellett élés biztosításáért folytatott küzdelmének végig szerves része maradt.

Emlékezetes, hogy a Szovjetunió lankadatlan küzdelme a szovjetellenes háborús törekvések meghiusításáért és mindenféle imperialista háború ellen együtt haladt a kommunista pártok általános háborúellenes küzdelmével. A testvérpártok e harca nem a kommunista világmozgalom „külön ügyét”, hanem az egész emberiség alapvető érdekeit szolgálta. Ez olyan elemi igazság, amelynek bizonyítására, úgy hiszem, itt most nincs szükség. Viszont a különféle antikommunista erők, — az imperialista hatalmak szovjetellenes terveinek „meggyőződéses” vagy megvásárolt támogatói és megalkuvó szekértolói — arra igyekeztek felhasználni ezt a tényt, hogy a kommunista pártokat a szovjet diplomácia „kiszolgálóinak” nyilvánítsák. Így akarták csökkenteni a lenini békepolitika hatását a népekre. A burzsoá pártok, újságok, rádiók ilyen irányú protragandájához messzemenően csatlakoztak a jobboldali szociáldemokraták, majd a trockisták és a kommunista pártok elleni akciókra specializált egyéb elemek.

A kommunista pártok létrejövetelük pillanatától kezdve saját népük legfőbb érdekei és egyben az emberiség alapvető érdekei által vezérelve harcoltak az ellen, hogy országukat az uralkodó körök belevigyék a szovjetellenes háborúba vagy bármilyen más imperialista háborúba. E politikájuk, a Szovjetunió politikájával együtt — lenini politika volt.

Az imperialista háború elleni küzdelem fontos követelése a fegyverkezési verseny korlátozása, az *általános leszerelésért* való harc. A forradalmi munkásmozgalomnak ez hagyományos követelése, mely szolgálja a béke ügyét, s fontos része a népekre nehezedő terhek csökkentéséért folyó küzdelemnek is. A Szovjetunió immár a szocialista állam hatalmára támaszkodva vette ki részét ebből a küzdelemből. Emlékezetes e tekintetben az 1922 tavaszán tartott Genuai Konferencia, az első nemzetközi tanácskozás, amelyre a nyugati ha-

talmak a Szovjetuniót meghívták. A kereskedelmi kapcsolatok kénytelen-kelletlen fejlődésével számolva, arra törekedtek, hogy e konferencián együttes fellépésükkel megszarolják a békés kapcsolatok fejlesztését szorgalmazó szovjet államot. A Szovjetunió e kísérleteket elhárította, s megegyezés nem született. A szovjet delegáció azonban felhasználta a konferenciát arra, hogy fellépjen a tisztességes kereskedelmi kapcsolatok fejlesztéséért, és a béke megőrzését szolgáló célkért is. Beterjesztette emlékezetes javaslatát az *általános leszerelésre*. A szovjet delegáció Lenin útmutatását követte a javaslat benyújtásával, s a lenini politikát követték a kommunista pártok is, amikor támogatták a javaslatot.

A 20-as évek második felében a Szovjetuniót meghívták a Népszövetség leszerelési értekezletére; az e meghívást eszközlő hatalmak nem a leszerelésről, hanem csupán a fegyverkezési verseny kereteiről tanácskoztak és próbáltak — ki-ki a maga előnyére — megállapodást kötni. A szovjet küldöttség viszont ismét az általános leszerelésre vonatkozó javaslatot terjesztett elő. A kommunista pártok örömmel fogadták, s természetesen támogatták a javaslatot, mely új fegyvert adott háborúellenes harcukhoz. A burzsoá politikusok, úgyszintén a jobboldali szociáldemokraták képviselői a javaslatot sietve „irreálisnak” meg „kcmolytalannak” nyilvánították, a Népszövetség pedig a bizottsági ülések süllyesztőjébe tette át. A szovjet diplomácia e lépése azonban mindezen mesterkedések ellenére hatással volt a világ közvéleményére; ismételten demonstrálta, hogy a Szovjetunió a nemzetközi béke biztosításának előharcosa, a békéért küzdő erők szövetségese, támogatója.

Az imperialisták háborús mesterkedései és katonai lépései elleni harc természetesen kezdettől fogva egybefonódott az imperializmus ellen küzdő népek támogatásával. Kiemelkedő példája ennek az a messzemenő segítség, amelyet a szovjet nép és a kommunista világmozgalom szolidaritási mozgalma nyújtott az 1925—27-ben nagy lendületet vett kínai forradalomnak. Az imperialista hatalmakra, különösen pedig Anglia kínai privilégiumaira nagy csapást mért a kínai nemzeti forradalom. Végig vinni nem sikerült, mert a nemzeti burzsoázia reakcióssá vált szárnya magához ragadta a vezető szerepet és kompromisszumra lépett az imperialista hatalmakkal, hogy azok segítségével elnyomja a nemzeti forradalom népi erőit. Szörnyű mészárlások kísérték e tettét; kommunistaellenes irtóhadjárattal fizetett azért a hősies szerepért, amit a kínai kommunisták a nemzeti forradalomban betöltöttek, s azért a nemzetközi szolidaritásért, amit a kommunista világmozgalom nyújtott a forradalmi Kínának; szovjetellenes politikával fizetett azért a messzemenő segítségért, amelyet a szovjet nép nyújtott a kínai népnek. A nemzeti forradalom kibontakozásához nyújtott nemzetközi segítség jelentősége, történelmi értéke azonban mindezek ellenére maradandó. Nemesak azért, mert hozzájárult ahhoz, hogy a világimperializmus erőinek jelentős részét évekre lekösse, hanem azért is, mert hozzájárult az imperializmus gyengítéséhez, az elnyomott népek függetlenségi mozgalmainak erősödéséhez, a kapitalizmus általános válságának mélyüléséhez.

A lenini békepolitika forradalmi politika. Rendíthetetlenül küzd a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének biztosításáért, de nem korlátozódik csupán erre, hanem szembeszáll az imperialista agresszorok mindenféle háborújával. Sikrasszáll a békés kapcsolatok fejlesztéséért az államok közötti viszonyban, társadalmi rendszerükre való tekintet nélkül. Ugyanakkor szembeszáll minden olyan kísérlettel, amely az elnyomott népe-

ket az elnyomó hatalmakkal való megbékélésre akarja bírni. Következetes harca mindenfajta imperialista háború ellen szervesen egybekapcsolódik az elnyomott népek szabadság-küzdelmének támogatásával.

*

Ismeretes, hogy a német fasizmus hatalomra kerülése után az új világ-háború veszélye megnőtt. A kommunista világmozgalom a békéért küzdők élvonalában harcolt a háborús gyűjtogatók megfékezéséért. A Szovjetunió előterjesztette javaslatait a *kollektív biztonsági rendszer* teremtésére. Amikor az olasz fasizmus 1935-ben Abesszíniára tört, a Szovjetunió — immár a Népszövetség tagjaként — szankciókat sürgetett az agresszorok ellen, Abesszínia védelmében. A nyugati hatalmak készek voltak elfogadni a támadót elítélő nyilatkozatot, de elutasították a hatékony rendszabályokat ellene, s még a Szezei-csatornát is nyitva tartották számára, hogy akadálytalanul elláthassa az abesszín földre tört hódító hadseregét. Amikor a német és olasz fasiszta seregek a spanyol fasiszták támogatóiként 1936-ban a demokratikus Spanyolországra törtek, mindenekelőtt a kommunisták siettek a spanyol nép segítségére és együttes küzdelemre hívtak fel más antifasiszta erőket is. A kommunisták alkották a nemzetközi brigádok zömét, s a szovjet nép küldte a legnagyobb segítséget a spanyolországi antifasiszta harcosoknak. Anglia és Franciaország viszont a „be nem avatkozás” jelszavával csakhamar blokádgúyút vont a Spanyol Köztársaság köré, szabadon hagyva az utat — Portugálián keresztül és tengeri átjárókon is — a fasiszta intervenciósnak. Ez volt a közvetlen előjátéka Ausztria hitlerista bekebelezésének 1938 tavaszán, amit a nyugati hatalmak tudomásul vettek. Ezt követte 1938 őszén a szégyenletes müncheni egyezmény, az angol és francia uralkodó körök összeülekezése a tengely-hatalmakkal. S mint ismeretes, nem sokkal később bekövetkezett Lengyelország cserbenhagyása nyugati szövetségesei által, amikor a hitlerista seregek megrohanták Lengyelországot és kitört a második világháború.

Emlékezetes, hogy a nyugati hatalmak 1939 nyarán is folytatták a müncheni politikát, kettős játékot űzve. Igyekeztek mérsékelni a fasiszta Németország követeléseit a nyugati hatalmakkal szemben és rávenni arra, hogy hódító törekvéseit a Szovjetunió rovására próbálja érvényesíteni. Ugyanakkor elküldték megbizottaikat Moszkvába is, hogy tárgyaljanak a *szovjet kormány által javasolt összefogásról* az agresszor ellen. Tisztességes védelmi egyezményt kötni a Szovjetunióval azonban egyáltalán nem akartak, s a moszkvai tárgyalásokat csak arra használták fel, hogy nyomást gyakoroljanak a fasiszta Németországra, arra ösztönözve őt, hogy kelet felé folytassa útját és a Szovjetunióra törjön. Meddőnek bizonyult a Szovjetunió erőfeszítése, hogy eltérítse Angliát és Franciaországot a müncheni politikától és védelmi szövetséget kössön velük a fenyegető hitlerista támadás együttes elhárítására. Látva a nyugati hatalmak veszélyes kijátszási kísérletét, a szovjet kormány megkötötte a szovjet–német *meg nem támadási szerződést*.

Emlékezetes, hogy e szerződés aláírásakor a nyugati világ milyen nagy lármát csapott. Szidták Hitleréket is, akik a szovjetellenes hadjárat nyílt hirdetésével csikarták ki Angliától és Franciaországtól egyik engedményt a másik után, s most mégis aláírták a meg nem támadási szerződést a szovjet állammal. A nyugati hatalmak propagandája azonban elsősorban a Szovjetuniót szidta, azoknak a dühével, akiknek csalfa játéka kudarcot vallott.

Mindazok, akik támogatták és a „béke diadalának” nyilvánították Anglia és Franciaország szégyenletes „müncheni egyezményét”, most rágalomhadjárattal illették a Szovjetuniót, mert merészelt Németországgal meg nem támadási szerződést kötni, s ezzel további időt nyerni. Az emlékezetes „furcsa háború” időszakában — amikor a német-francia határon békésen egymás mellett élt a két hadviselő fél egymással szemben álló hadserege — a nyugati hatalmak szovjetellenes háború kiprovokálására ösztönözték Finnországot, s folytatták kísérleteiket, hogy szovjetellenes egységfrontra lépjenek Németországgal. A müncheni politika támogatói ezt a kísérletet is szovjetellenes propagandával segítették.

A kommunista pártok szilárdan kiálltak a Szovjetunió mellett, bármennyire is ócsárolták és üldözték őket ezért. Lankadatlanul hirdették az igazságot és leleplezték a nyugati vezető körök további titkos játékát, szovjetellenes rabló célokat követő kísérleteit a hitlerista tömbbel való kiegyezésre. S amilyen szívósan küzdöttek a hitlerista Németországgal való szovjetellenes összeesküvések megghiúsításáért, olyan állhatatosan vállalták a tényleges harcot a fasiszta hódítók ellen; a fasiszták által megszállt országokban az antifasiszta nemzeti felszabadító harc zászlaját emelték magasra.

A Szovjetuniót ért hitszegő hitlerista támadást követően létrejött a Szovjetunió és a nyugati hatalmak háborús együttműködése a fasiszta tömb ellen. A nyugati hatalmak az előzetes eszeveszett szovjetellenes propagandájuk ellenére léptek katonai együttműködésre a szovjet állammal. Ebben nem lebecsülendő szerepet játszott saját népeik növekvő nyomása, országaik nemzeti érdekeit felismerő követelése, melynek legkövetkezetesebb szószólói a kommunisták voltak. A kommunista pártok felvilágosító tevékenységének nem kis része volt abban, hogy az éveken át folytatott szovjetellenes propaganda dacára létrejöhetett a nyugati hatalmak katonai szövetsége a Szovjetunióval.

A hitlerista tömb saját világoralmi törekvései által vezérelve tört a Szovjetunióra, remélve, hogy ebben az összes tőkés államok — ki így, ki úgy —, de támogatni fogják őket, mert az egész kapitalista világ képviselőiben cselekszenek. Ismeretes, hogy néhány héttel a Szovjetunió megtámadása előtt Londonba küldték Hitler helyettesét, Hess-t, aki ott előterjesztette a német imperializmus feltételeit a nyugati hatalmakkal való kiegyezésre és közös szovjetellenes összefogásra. Hess-szel Londonban kormány-szinten tárgyaltak, s az angol választ mindmáig homály fedti. Tény azonban, hogy Hitlerék messzemenő követelései az angol uralkodó körök számára elfogadhatatlanok voltak, s a tőkés államok szovjetellenes egységfrontját ez alkalommal sem sikerült létrehozni. Ellenkezőleg: a Szovjetunió és a nyugati hatalmak hitlerellenes katonai együttműködése jött létre.

A Szovjetunió nemcsak azt érte el, hogy a tőkés országok nagyobb része tartózkodott a szovjetellenes háborúba való bekapcsolódástól, hanem a tőkés hatalmak egy részével katonai szövetséget is tudott kötni a fasiszta tömb ellen. Ez azonban nemcsak azért sikerült, mert az imperialisták egymás közti ellentétei olyan nagyok voltak, hogy hiúnak bizonyult minden kísérlet ezek áthidalására. A hitlerellenes katonai szövetség létrejöttében döntő szerepet játszott az, hogy a német imperializmus nemzeti létében fenyegette a nyugati országokat is, melyeknek alapvető érdekük lett a szövetség az általuk addig oly sokat szidalmazott szovjet állammal. *Bebizonyosodott, hogy a fasiszta világoralmi törekvések megghiúsításához nem a szov-*

jetellenesség és az antikommunizmus, hanem a Szovjetunióval együtt létesítendő hitlerellenes koalíció, s a kommunistákkal együtt létesítendő antifasiszta nemzeti összefogás vezet.

A nyugati hatalmak vezető körei azonban országuk nemzeti érdekeit saját imperialista céljaikkal vegyítették. A német imperializmus világuralmi törekvéseitől úgy szerettek volna megszabadulni, hogy közben Németország és a Szovjetunió egymást kölcsönösen kimerítse. Ismeretes a második fronttal kapcsolatos halogató taktikájuk, mely a háborút elnyújtotta. Nem rajtuk múltott, hogy számításaik ismét hiúnak bizonyultak. Közismert, hogy a szovjet nép döntő szerepet játszott a fasiszta tömb szétverésében, ami a forradalmi mozgalmak nagy fellendülését hozta magával.

*

A nyugati hatalmak a második világháború befejezése után felrúgták a Szovjetunióval kötött korábbi szövetségüket és washingtoni vezetéssel hozzáfogtak új imperialista tömbök szervezéséhez. Szerették volna meghíusítani a szocialista forradalmak győzelmét az európai népi demokratikus országokban, de kudarcot vallott minden ilyen próbálkozásuk. Szerették volna meghíusítani a kínai forradalom történelmi győzelmét, de ez sem sikerült nekik. A régi gyarmat-birodalmak széthullásának folyamatát legfeljebb csak fékezni tudták, de feltartóztatni nem.

Az imperialista háború elleni küzdelem új szakasza bontakozott ki. A világuralom új megszállottjai, az amerikai monopóliumok háborús politikusai minden eddiginél súlyosabb veszéllyel, atom-katasztrófával kezdték fenyegetni az emberiséget, *de minden addiginál nagyobb erők léptek harcra a világbéke védelméért.* S amint az SZKP emlékeztet XX. Kongresszusa megállapította: létrejöttek azok az erők, amelyek megakadályozhatják az új világháború kirobbantását.

A szocialista országok gondoskodtak védelmi képességük fejlesztéséről és védelmi erők összefogásáról, s ugyanakkor folytatták harcukat a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett éléséért. A lenini békepolitikát állították szembe a „háborús szakadék szélén táncolás” washingtoni politikájával.

Emlékeztet, hogy a hírhedt „erőpolitika” képviselői, a szocialista országok elleni „preventív háború” szószólói, hosszú évekig „kommunista manővernek”, kommunista „időnyerési taktikának” nyilvánították az országaink által szorgalmazott békés egymás mellett élést. Annyit ezzel elárultak, hogy megértették: az idő a kommunizmusnak dolgozik. Azt is megértették, hogy a kommunizmus a népek békéjéért dolgozik, és veszélyeztetni a háborús terveiket. Tehát ők folytatták antikommunista propagandájukat, nem sajnálva e célra a százmilliókat. A békés egymás mellett élés kommunista követelése mégis utat tört a tőkés országokban is.

Az erőviszonyok gyökeres megváltozásának és a békés egymás mellett élést hirdető politika növekvő hatásának eredményeként olyan helyzet állt elő, hogy a tőkés hatalmak vezető politikusai is felcsaptak a békés egymás mellett élés szószólóinak. Kénytelenek voltak taktikát változtatni. A szocialista államok védelmi összefogása, s mindenekelőtt a Szovjetunió nukleáris és rakéta fegyvereinek elrettentő ereje, és a tőkés világban is komoly politikai erővé vált békemozgalom nyomása készítette őket erre. Ellentét van a tőkés hatalmak szélsőséges háborús-párti képviselői és a realitásokkal jobban szá-

moló képviselői között is. Akik a tényleges erőviszonyokkal tudnak számolni, azok megértik, hogy a békés egymás mellett élés az egyetlen reális politika, az egyedüli lehetőség normális nemzetközi viszonyok biztosítására.

Mindezek ellenére a washingtoni uralkodó körök ma is helyi háborúkkal próbálkoznak kedvezőbb lehetőségeket teremteni az imperializmus pozícióinak megerősítésére és világháborús terveik végrehajtására. Reményeket fűztek ahhoz a szakadáshoz is, amit a Kínai Kommunista Párt vezetői Mao-Ce-Tung politikája alapján az imperialistaellenes frontban előidéztek. Ma' is remélik, hogy a kínai vezetők továbbra sem fogadják el a Szovjetunió és a többi szocialista ország által javasolt összefogást az imperializmus ellen. E reményüknek is volt szerepe abban, hogy Nixonék a vietnami háborút egész Indokínára kiterjesztették. Az agresszió kiterjesztése azonban elsősorban azt eredményezte, hogy világszerte tovább növekedett a felháborodás az amerikaiak bűnös indokínai háborúja ellen.

Nixonék azt mondogatják, hogy ők „keresik” a békés rendezés útját. Ez az út azonban nem a háború kiterjesztésében van, hanem az amerikai csapatok haladéktalan és minden feltétel nélküli hazavitelében. A békés rendezés útját nem keresni kell, hanem rá kell lépni és végig kell menni rajta. Tudomásul kell venni, hogy a nép Dél-Vietnamban is, Kambodzsában is, Laoszban is maga akarja és fogja irányítani életét, nem bízza azt az amerikai agresszorokra. A Dél-Vietnami Ideiglenes Forradalmi Kormány és a VDK kormánya javaslatai lehetővé teszik Washington számára a tisztességes visszavonulást. A washingtoni uralkodó körök azonban saját jószántukból soha nem távoznak Indokínából, saját jószántukból sehol nem adják fel támaszpontjaikat, amelyekre világuralmi terveiket építették. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy csak a népek együttes harca kényszerítheti visszavonulásra őket.

A lenini centenáriumi éve sorsdöntő időszakra esik. A tartós és végleges békéért folyó küzdelem átfogja az öt világrészt. Egyik fő frontja itt húzódik Európában. Itt szervezték újjá a NATO égisze alatt a nyugatnémet revansisták katonai erőit, s nem békés célokból, hanem a szocialista országok elleni egyeztetett háborús terveik részeként. A nyugatnémet revansista erők megfélézése kontinensünk és a világbéke védelméért folyó harcnak egyik fő feladata. Európa volt mindkét világháború fő hadszíntere, s most az itt élő népek a harmadik világháború meghiúsításáért folyó politikai küzdelem első soráiban vannak.

A szocialista országok államközi szinten folytatják erőfeszítéseiket a béke biztosításáért. Nagy viszhangot váltott ki a *Varsói Szerződés országainak kezdeményezése az európai biztonsági konferencia mielőbbi összehívásáért*, minden előzetes feltétel nélkül, valamennyi európai állam részvételével. Mint ismeretes, több semleges ország, mindenekelőtt Finnország és Ausztria kormánya is támogatja e kezdeményezést és kész tevőlegesen hozzájárulni megszerzéséhez.

A NATO államok kormánykörei egyeztetik álláspontjukat és feltételeiket. Egyes NATO országok kormánykörei, — vagy azok bizonyos része — pozitívabban, mások negatívabban tekintenek a szocialista országok e javaslatára, de az utóbbiak is tartózkodnak egyenes elutasításától. Ez önmagában is mutatja, hogy országaink e kezdeményezése megfelel az összes európai népek alapvető érdekeinek, s fogadtatása a népek részéről a lenini békepolitika jelentős morális sikere. De nyilvánvaló, hogy nagyon állhatatos

további erőfeszítések szükségesek ahhoz, hogy *a morális siker az összes európai népek együttes politikai győzelmévé váljék.*

A testvérpártok üdvözölték a Varsói Szerződés országainak e kezdeményezését, mely szintén jó politikai fegyver az ő békeharcuk számára is. Ugyancsak pozitív fogadtatásban részesült országaink javaslata a különböző irányzatú szakszervezetekben, és kibontakozóban van a szakszervezetek együttes akciója, mely támogatja a békét szavatoló biztonsági rendszer létrehozását. Más társadalmi rétegekben is növekszik a készség arra, hogy tevőlegesen hozzájáruljanak a biztonsági értekezlet összehívásához, s megnyugtató biztonsági rendszer teremtéséhez.

Az európai NATO országok kormánykörei viszont még haboznak, taktikájuk a halogatás, az előzetes feltételek kikötésére irányuló kísérletek. Felvetették, hogy az Egyesült Államok és Kanada is vegyen részt a javasolt konferencián. Hogy az amerikai részvétel segíti-e az európai biztonság ügyét, az eléggé kérdéses: a washingtoni uralkodó körök idegenkednek attól, hogy európai NATO partnereik és a szocialista országok, meg a többi európai állam együttes erőfeszítéseivel olyan biztonsági rendszer létesüljön, mely lendületet adhat az összes európai országok kölcsönösen előnyös gazdasági, tudományos és műszaki együttműködésének, kapcsolataik sokoldalú fejlődésének. Ez gyöngítheti az európai NATO országok függését az Amerikai Egyesült Államoktól. Egy megfelelő európai biztonsági rendszer létrehozása minden bizonnyal megérlelné a NATO és a Varsói Szerződés szervezete egyidejű feloszlításának feltételeit is.

A mi országaink számára nem döntő kérdés, hogy részt vesznek-e az amerikaiak az európai biztonsági értekezleten, sőt ha részvételük segiténé e rendkívül fontos ügyet, üdvözölnénk is. Ám mi legyen akkor, ha az USA valójában az európai biztonsági értekezlet elodázásán és megghiúsításán munkálkodik? Mi legyen akkor, ha az amerikai részvétel nyugat-európai szorgalmazóit, vagy ezeknek jelentős részét éppen az vezérli, hogy amerikai segítséggel hiúsítsák meg a biztonsági konferenciát? Függhet-e az európai népek biztonságának ügye, s így az európai biztonsági értekezlet is attól, hogy a washingtoni kormány beleegyezik-e ebbe?

Más népeket is érdekel az európai béke ügye, tehát az is, hogy sikerrel leküzdjünk minden akadályt, ami ennek útjában áll. Az amerikai képviselők részvétele a tervezett konferencián elfogadható, de az nem, hogy a biztonsági értekezlet megtartása a washingtoni uralkodó körök feltételeitől és beleegyezésétől függjön. Ezek a feltételek nem a biztonság, hanem a bizonytalanság politikáját szolgálják. Európa népeinek pedig biztonságra van szükségük, amely elősegíti sokoldalú, gyümölcsöző együttműködésüket.

Az európai biztonság megszilárdításáért folyó küzdelemnek rendkívül fontos része az, hogy normális viszonyok létesüljenek az NSZK és az európai szocialista államok között, beleértve a két német állam, az NSZK és az NDK közötti viszony nemzetközi jogérvényű rendezését is. Komoly előrelépés volt etekintetben, hogy a Brandt-kormány elismerte az NDK önálló állami létét, s tudomásul vette, hogy mint önálló állammal kell tárgyalnia vele. Az NDK önálló állami létének elismerése elhárított a rendezés útjából *egy* akadályt, s ennek nyomán létrejött a szovjet—nyugatnémet, valamint a lengyel—nyugatnémet szerződés. A Brandt-kormány e lépéseivel tovább ment: elismerte az Odera- Neisse határt, úgyszintén az NSZK és az NDK közötti határt. A reális helyzetet tehát e tekintetben tudomásul vette.

E szerződések ratifikálása szélesebbre fogja tární a kereskedelmi kapcsolatokat, a gazdasági és műszaki együttműködés lehetőségét a szerződő felek között, tovább erősíti az NDK nemzetközi helyzetét, de az NSZK nemzetközi helyzetét is, amit egy-másik NATO partnere vegyes érzelmekkel fogad. A szerződést egyik fél sem a másik iránti udvariasságból kötötte meg, hanem azért, mert mindkét fél érdekeinek megfelel. S emellett ezek olyan szerződések, amelyek, különösen ratifikálásuk után, segítik az európai biztonság megerősítésének ügyét. De az európai béke biztosításának nélkülözhetetlen követelménye az NDK rendes, nemzetközi jogérvényű elismerése az NSZK és a többi NATO ország részéről. A Brandt-kormány etekintetben felemás állásponton van: az NDK önálló állami létét elismeri, de vonakodik attól, hogy rendes diplomáciai kapcsolatot létesítsen vele. E vonakodásában NATO partnerei is osztoznak.

A szerződések megkötése, mint ismeretes, nagy ellenzést váltott ki Nyugat-Németország jobboldali politikai táborában, amely most a revansista erők expanzíós céljainak nyílt hangoztatásával folytatja harcát a szerződés parlamenti ratifikálása ellen. A jobboldali tábor egy része felveti azt a követelést, hogy csak Nyugat-Berlinnel kapcsolatban kicsikarandó engedmények fejében ratifikálják e szerződéseket. Ha a Brandt-kormány a négy hatalom folyamatban lévő nyugat-berlini tárgyalásainak eredményétől teszi függővé a ratifikálást, akkor bármelyik nyugati hatalom meghiúsíthatja ezt, egyszerűen azáltal, hogy olyan követeléseket támaszt, amelyek a nyugat-berlini kérdésben lehetetlenné teszik a négyhatalmi megegyezést. S hogy Strauss és társai ebben az irányban munkálkodnak, -- ez eléggé nyilvánvaló.

A szovjet -- nyugatnémet és a lengyel -- nyugatnémet szerződés még ratifikálás nélkül is jelentős, de csak a ratifikálás után válhat teljes értékűvé. A politikai rendezés további lépései között pedig ott kell lennie az NDK teljes nemzetközi jogérvényű elismerésének az NSZK és a többi NATO hatalom részéről. Úgyszintén annak is, hogy az NSZK minden kétértelműség kizárásával ismerje el, hogy az 1938-as müncheni egyezmény kezdettől fogva érvénytelennek tekintendő.

Bizonyos, hogy az NSZK lakosságának döntő többsége el akarja kerülni azt, hogy hazáját újabb katasztrófába vigyék, és kívánja az európai biztonságot. De az is bizonyos, hogy a revansista-nacionalista erők nagyarányú propagandája sok embert megzavar. Csak a béke erőinek együttes harca teheti ártalmatlanná a revansisták zavarkeltését és erősítheti meg a béke ügyét. Ezért szállnak síkra a kommunisták, fejlesztik együttműködésüket a béke mellett álló szociáldemokratákkal és a békés egymás mellett élés más híveivel is.

Brandt-ék viszont -- mint akik nem sokat tanultak a Weimari Németország sorsából -- elutasítják a kommunistákkal való összefogást a revansistákkal szemben; legutóbb is olyan határozatot hoztak, amely megtiltja az SZDP szervezeteinek és tagjainak a kommunistákkal való mindennemű együttműködést. E tilalom azért született, mert az együttműködés szélesedett, fejlődött. Valószínű, hogy a tilalom nem vet ennek véget, de mindenesetre nehezíti. Brandt-ék antikommunista mivoltuk hangoztatásával versenyeznek a jobboldali pártokkal a burzsoázia támogatásáért; számukra ez fontosabb, mint az összes antifasiszta erők együttes harca a jobboldali támadások meghiúsításáért. Azonban az *NSZK-ban sem az antikommunizmus, hanem csakis az összes antifasiszta és békeszerető erők együttes harca vezet a béke híveinek győzelméhez és a reakció visszaszorításához.*

Kedves Elvtársak!

Visszatérek még a két világrendszer békés egymás mellett éléséért folyó harc gazdasági jellegű, de egyben nagy politikai jelentőséggel bíró kérdésére, mégpedig a kereskedelmi kapcsolatokra. Jelenleg számottevően növekszik a kereskedelmi forgalom a szocialista és a tőkés országok között, s ebben gazdaságilag mindkét fél érdekelt. A tőkés hatalmak imperialista politikai törekvései azonban ma is kereszteznek és nehezítik a gazdasági együttműködést. Még a hidegháború legfeszültebb éveiben vezették be a szocialista országokkal szemben a kereskedelmi korlátozásokat, az úgynevezett embargós-rendszert. Ennek elsősorban az lett a következménye, hogy a szocialista országok gyorsították egymás közti kereskedelmük fejlődését. Igyekeztek azonban — több-kevesebb sikerrel — rést ütni az embargós korlátozásokon. Az amerikai embargós politika ma is megvan, bár hatóköre leszűkült.

Az amerikai kormány és az amerikai monopóliumok által megszabott és hatókörében leszűkült kereskedelmi korlátozások mellett azonban megjelentek az Európai Közös Piac által felállított vámkorlátozások is. Ezek egyrészt gátolják a szocialista országok kereskedelmét, ami találkozik a washingtoni körök egyetértésével, másrészt a konkurens tőkés partnerek ellen is irányulnak, ami jelzi a piacokért való harc éleződését. A hidegháborús embargós politika jelentős maradványai, úgyszintén a piacok monopolizálását célzó vagy egyszerűen sarcoló jellegű vámkorlátozások gátolják a szocialista országok kereskedelmét a Közös Piac országaival, amelyek ugyanakkor növelni akarják kereskedelmüket velünk, mert új piacokra van szükségük. Ez mutatja, hogy a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése ellentmondásokkal kísért harci kérdés. Olyan harc ez, amelyet a gazdasági fronton kell megvívni, de nem kis mértékben politikai eszközökkel is, szorgalmazva a normális államközi kapcsolatok fejlesztését és a minden diszkrimináció nélküli kereskedelmet.

Végül még egy kérdést szeretnék érinteni. Amint erről már szó volt, az erőviszonyok megváltozása rákényszerítette az imperialista hatalmakat a szocialista országok ellen irányuló politikájuk megváltoztatására, taktikájuk módosítására. Ennek során az európai szocialista országokkal szemben előtérbe tolták az úgynevezett „fellazítást”, a belső bomlasztást, a szocialista országok társadalmi rendszere és összefogása, különösen pedig a Szovjetunióval való együttműködésük ellen. Ez a fellazítási politika is azt a célt szolgálja, hogy kedvezőbb lehetőséget teremtsen háborús terveik valóráváltásához, amely tervekben változatlanul tovább munkálkodnak. Ismeretes, hogy a tőkés országok speciális intézetek és szervezetek egész sorát létesítették, amelyek az ideológiai diverzió szolgálatában állnak. A gazdasági és kulturális kapcsolatok bővülését is igyekeznek fellazítási tevékenységgel kombinálni.

Az eszmei és politikai harc frontja tehát szélesedik, növekvő ideológiai felkészültséget és politikai éberséget követel. Saját országaink és az egész nemzetközi kommunista mozgalom, úgyszintén az általános imperialista-ellenes küzdelem érdeke egyaránt megköveteli ezt.

Hogy az ideológiai harc ennyire előtérbe tolódott, ez a két világrendszer közötti küzdelem mai szakaszának jellemző vonása. Miután a szocialista világ elleni általános háború kirobbantását szorgalmazó korábbi politika kudarcot vallott, a tőkés hatalmak rákényszerültek taktikájuk módosítására. Nekünk tehát nem szabad meglepődni e változáson vagy éppen megijedni tőle. De nem szabad lebecsülni sem a feladatokat, amelyekkel a küzdelemnek ezen a frontján szembe kell néznünk és amelyeket meg kell oldanunk.

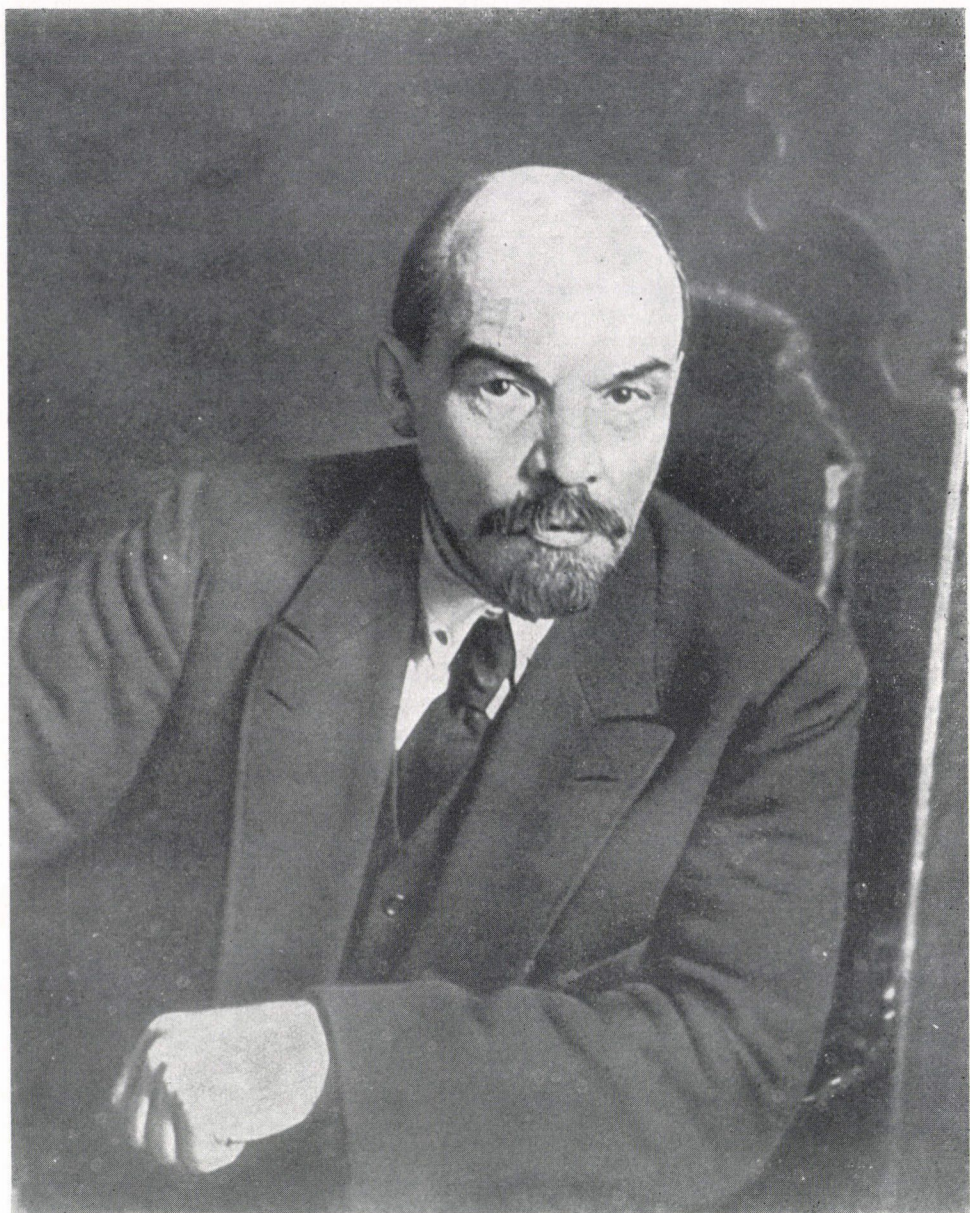
Nem szabad azt gondolni, hogy a kommunista eszmék igazsága önmagában elegendő az ellenfél eszmei legyőzéséhez. Éles vitákban, állandóan bővítve eszmei fegyvereinket meggyőző érvekkel, az antikommunista nézetek és törekvések lényegének feltárásával, ezernyi kérdés meggyőző erejű megválaszolásával kell eszméink igazságát és politikai céljainak helyességét újra és újra bizonyítani. Az ellenséges törekvések leleplezésével, a lehetséges szövetségesek eszmei és politikai meggyőzésével kell új harcosokat nyerni a kommunizmus és a kommunistákkal való együttműködés számára és diadalra vinni a béke és a szocializmus ügyét. E küzdelem egyik leghatékonyabb fegyvere: a lenini békepolitika. Ezt a politikát erősítette meg ismételten az MSZMP X. Kongresszusa, ezt követi pártunk és kormányzatunk ezután is.

LENIN

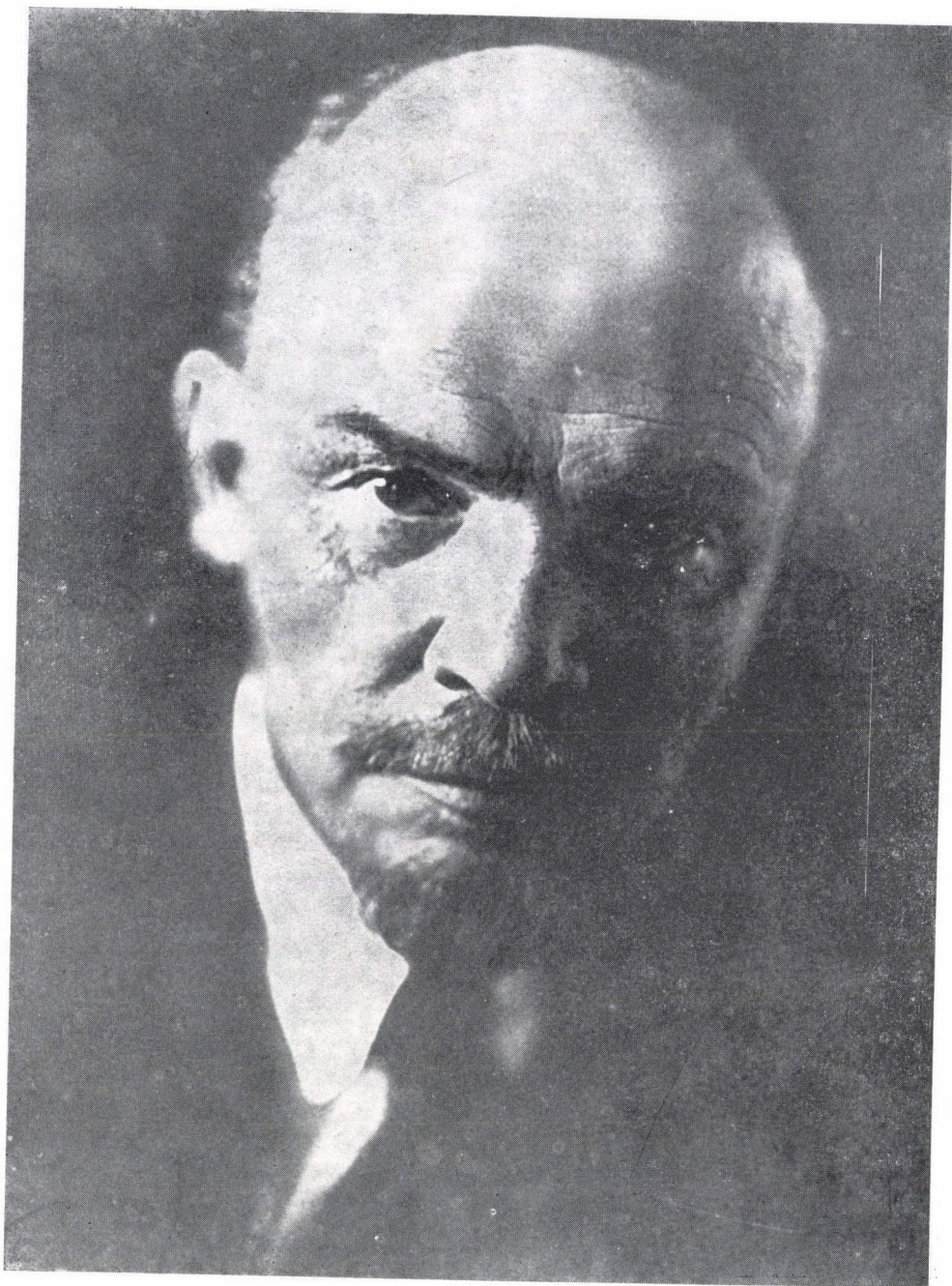
1. 1917, Zürich

Magyar Munkásmozgalmi Múzeum
Negatív szám: 22015

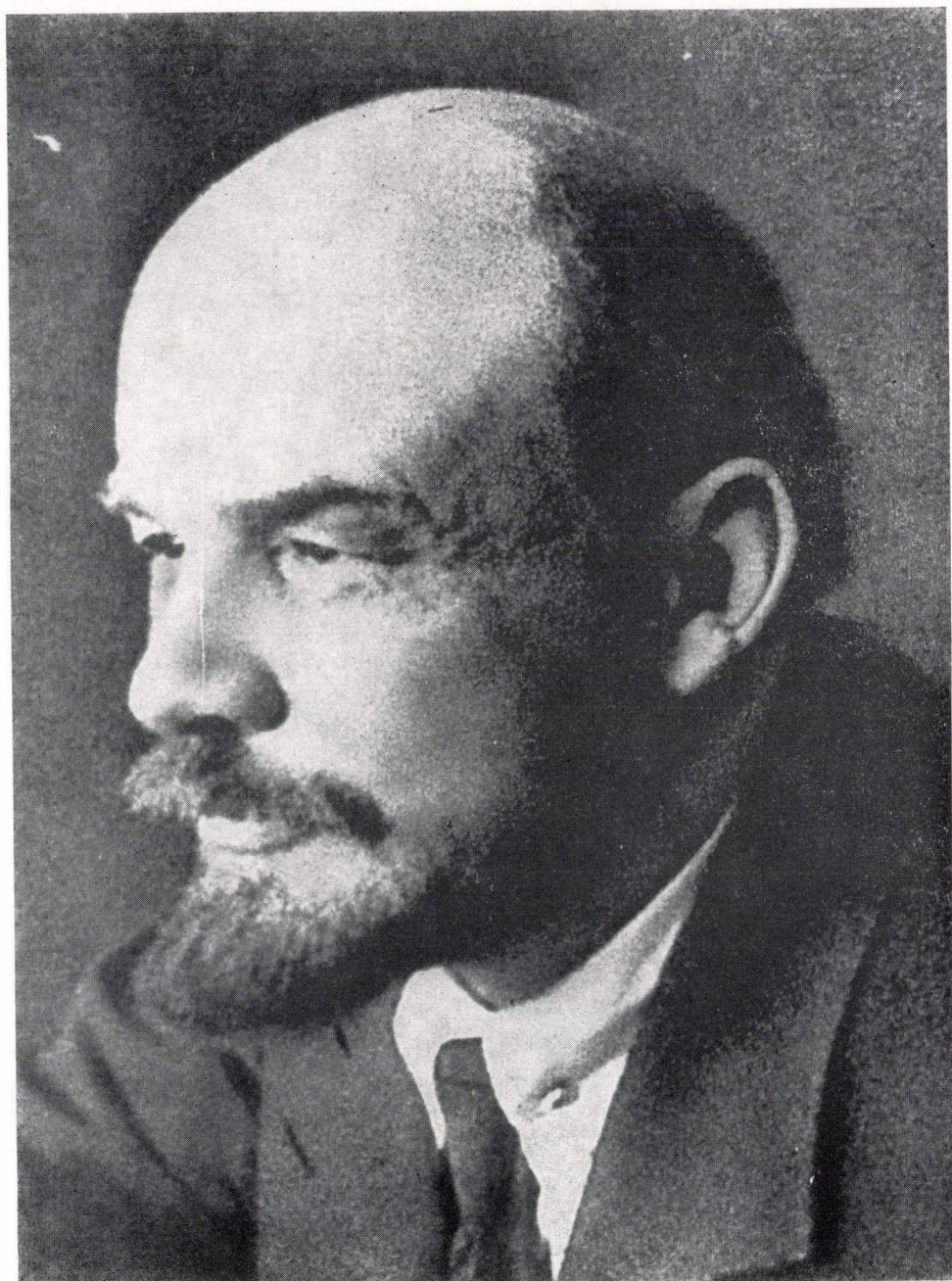
2. 1919 március, Moszkva

Magyar Munkásmozgalmi Múzeum
Negatív szám: 23807

3. 1920 július, Moszkva

Magyar Munkásmozgalmi Múzeum
Negatív szám: 20966

4. 1921. november 28., Moszkva

Magyar Munkásmozgalmi Múzeum
Negatív szám: 24912

Lenin és a történettudomány

Az MTA Történettudományi Intézetének ünnepi ülése
Lenin születésének 100. évfordulóján

Pach Zsigmond Pál:

Megnyitó

Üdvözlöm Intézetünk munkatársait és tisztelt vendégeinket. Külön is üdvözlöm Erdey-Grúz Tibort, Akadémiánk elnökét és T. Iszlamovert, aki a moszkvai testvér-intézményünket képviseli körünkben. Köszöntöm mindazokat, akik V. I. Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésünkön megjelentek.

Amikor elhatároztuk mai összejövetelünk megtartását, nem az a cél lebegett előttünk, hogy egy ünnepi emlékülés rendezésével dokumentáljuk elkötelezettségünket a lenini eszmék iránt. Ezt mi, történészek, csak munkánk egészével, közvetlen, szerves folyamatával, hivatás szerinti tevékenységünk mindennapjaival tanúsíthatjuk.

Az sem volt szándékunkban, hogy a reprezentatív-protokolláris rendezvények számát — amelyeknek persze, kivált ilyen kiemelkedő évfordulón, megvan a maguk lényeges politikai-eszmei jelentősége — eggyel szaporítsuk. Ülésünket kifejezetten munka-jellegűnek, sőt vita-jellegűnek szántuk.

Végül: természetesen nem vezetett olyan szándék sem, hogy a lenini életmű egy részét valamiképpen kihasítsuk, kisajátítsuk a történettudomány számára. Hiszen Lenin egész hatalmas teoretikus-tudományos munkássága annyira összefüggött gyakorlati-politikai tevékenységével, elméleti oeuvre-jében pedig történelem, filozófia, közgazdaságtudomány annyira összefonódott egymással, annyira elválaszthatatlan, eltéphetetlen részét alkotja a társadalmi mozgás egészére vonatkozó vizsgálatainak: annak a tudománynak, amelyet éppen marxizmus—leninizmus-nak nevezünk, — hogy minden merev szétválasztás eleve mesterkéltné, erőszakolt lenne.

Mégis, úgy éreztük: amint jogosult a marxizmus forrásait és alkotórészeit megkülönböztetetten is tárgyalni és vizsgálni, úgy indokolt a lenini örökség felmérését a történettudomány oldaláról külön is megközelíteni, vagy legalábbis megkísérelni. Jogosult a kérdést önmagában is feltenni: mit jelentett a történelem tanulmányozása Lenin számára — mit jelent Lenin a történettudomány számára.

Nagyonis indokolt feltenni ezt a kérdést ma Magyarországon, amely néhány hete ünnepelte felszabadulásának negyedszázados fordulóját, — ahol a haladó történettudomány maga is a felszabadulással lépett a nyílt porondra, — ahol negyedszázada igyekszünk járni, több-kevesebb biztonsággal, több-kevesebb sikerrel a marxi—lenini úton. Hazánkban, ahol harmadfél évtized feltáró és elemző munkájának eredményeit számbavéve, most készülünk nemzeti történelmünk egyetemes szemléletű, internacionalista szellemű, egységes koncepciójú, átfogó igényű szintézisének megalkotására.

Nagyonis jogosult ezt a kérdést feltenni napjainkban, amikor történetkutatóink — a személyi kultusz, a dogmatizmus nyügöző zártságától szabadulva — a két világrendszer békés koegzisztenciájának és éles ideológiai konfrontációjának körülményei között úgyszólván óráról-órára érintkezésbe kerülnek a polgári történetírással, annak műveivel, tendenciáival, képviselőivel. Napjainkban, amikor azt a feladatot kell teljesítenünk, hogy a modern szakmai metodika minden eredményét lenini módon kritikailag adaptálva, a tudományban is a legkorszerűbb fegyverzetet kovácsolva, szálljunk szembe a burzsoá ideológiai hatásokkal és tendenciákkal, járuljunk hozzá — erőnk-höz képest — a marxista—leninista tudományosság prezentálásához-terjesztéséhez-propagandájához, az írott és nyomtatott szó eszközével csakúgy, mint az élőszó erejével, tudományszakunk nemzetközi találkozóinak, világtudománykongresszusainak fórumain is.

Tisztelt Hallgatóság!

A kérdés — Lenin és a történettudomány problematikája — persze önmagában is rendkívül gazdag, sokrétű, szerteágazó.

Megközelíthetjük akár a leghatároltabb keretek között, a legdirektebb fogalmazásban: mit alkotott Lenin a szó szoros értelmében vett történetírás terén, a történelem és kortörténet tudományos művelésében, — például olyan gazdaságtörténeti munkáival, mint A kapitalizmus fejlődése Oroszországban vagy az Imperializmus; olyan eszmetörténeti műveiben, mint az Állam és forradalom vagy a „Baloldaliság” bevezető fejezetei.

Felfoghatjuk abban a már tágabb értelmezésben, milyen történeti témák kidolgozásához, a történettudomány milyen konkrét problémáinak megvilágításához-elemzéséhez nyújtott egészen közvetlen, hogy úgy mondjam, tárgy-szerű segítséget, mint például a tőkés agrárfejlődés típusai és variánsai, a demokratikus forradalom tendenciái az imperializmus korszakában, a szocialista forradalom objektív és szubjektív feltételei, a nemzeti fejlődés a tőkés és a szocialista viszonyok között.

De joggal szélesíthetjük ki a kérdést egészen odáig: hogyan fejlesztette-gazdagította Lenin a történelemfelfogás materialista elméletét — egész történelemmunkánk teoretikus alapvetését —; miben látta a történelemmel való foglalkozás szerepét, funkcióját, értelmét, hasznosságát; a történelem tanulságainak, vagy (hogy gyakran alkalmazott kifejezésével éljek) a „történelmi tapasztalatoknak” a jelentőségét, a történelem útjelzéseit a jelen és a jövő számára.

Ehhez képest mai tudományos ülésünk anyagának felépítésére is több, legalábbis kétféle lehetőség kínálkozott: a tárgyi-tematikai és a metodológiai-módszertani megközelítés. Mint programunkból is kitetszik, kiindulásként a tematikai elrendezést választottuk, hiszen szakembereink, Intézetünk kutatói elsősorban egy-egy meghatározott történeti témában, problémakörben — a munkásmozgalomnak és a proletárforradalomnak, a kapitalista-imperialista gazdasági fejlődésnek, a nemzeti problematikának, az agrárkérdésnek, a kultúrtörténetnek a tárgykörében — mélyedtek el, tanulmányozták a legbelsőbban a lenini gondolatokat. De egyáltalán nem mondtunk le a metodológiai nézőpontról, a módszertani megközelítésről sem. Áll ez az átfogó jellegű fő előadásra csakúgy, mint a tárgyilag határolt korreferátumokra, — amelyek mind metodológiai igénnyel is fellépnek. Örvedetes lenne, ha a hozzászó-

lások, a vita — említettem: ülésünket kifejezetten munka-jellegűnek szántuk, mint az Intézetünkben folyó elméleti-ideológiai képzés soronlevő, ám különleges fontosságú konferenciáját — örvendetes lenne, ha a vita egyebek között az ilyen természetű fejtegetésekhez is hozzákapcsolódnék, továbbvinné, gazdagítaná azokat. Üdvös lenne, ha adalékokat nyújtana annak a legátfogóbb, legáltalánosabb és különösen jelentős kérdésnek megválaszolásához: Lenin történeti-kortörténeti elemzéseiből hogyan szűrhetők le Lenin módszerének jellegzetes vonásai; így is fogalmazhatjuk: mik a lenini módszer fő jellemzői.

A metodológiai-módszerbeli elmélyülés követelményét és feladatát annál is inkább magunk elé állíthatjuk, annál is inkább hangsúlyozhatjuk ez alkalommal is, mivel a közelebbi és távolabbi múltban nem egy ízben kellett megállapítanunk: a hazai történettudomány általános fejlődésével nem mindenkor és nem mindenben tartott lépést metodológiai előrehaladása; a fontos és hasznos monográfiák és szakkutatások közzétételét alig vagy egyáltalán nem követi elméleti-módszertani tanulmányok publikálása. Olyan elméleti-módszertani tanulmányokra gondolok persze, amelyek nem a tárgyszerű vizsgálódásoktól elszakadtan, általánosságokig szublimált absztrakciók ködköpenyébe burkolóznak, s nem is a klasszikus tételek deklaratív hangoztatásának sebezhetetlenséget kölcsönözni látszó vértetét öltik, hanem éppen a konkrét tényszerű kutatások, a mély teoretikus erudíció és az alkotói bátorság többszörös alapzatán állnak, — többszörös, de éppen Lenin által megmutatottan, az ő példáján szemlélhetően olyannyira egységes fundamentumán nyugodnak. Olyan tanulmányokra gondolok, amelyek a történetírói gyakorlat újabb és újabb szakproblémáinak gyűjtőlencséjén át világítják meg és állítják a jelen és jövő távlataiba a történeti elmélet és módszertan princípiumait.

Mai tudományos ülésünk akkor tölti be igazán szerepét és rendeltetését, akkor lesz csakugyan méltó a lenini örökséghez, ha — a ma elhangzandókat gyümölcsöztetve s egyben azokon túlmutatva — újabb ösztönzéseket ad a magyar marxista történettudomány fejlődésének, elvi alapjai, módszertani fegyverzete, eszmei hatása erősítésének, a történeti tapasztalatok Lenin módján való hasznosításának.

Ülésünket megnyitom, és felkérem Jemnitz János elvtársat, Intézetünk tudományos főmunkatársát, tartsa meg „Lenin és a történettudomány” című előadását.

Jemnitz János:

Lenin és a történettudomány

(Kérdésfelvetések és vitabevezető)

E témánál mondanom sem kell, hogy szívesebben lennék hozzászóló, mint vitabevezető, s nagy sajnálatomra előre meg kell vallanom, hogy nem tudom összefoglalni a címben megjelölt tematikát, s még azt sem mondhatom, hogy a legfontosabb területeket, ismérveket áttekintem.

Először is egy általános kérdésfelvetés. A *Zeitgeschichte* és a történettudomány összefüggései. Közhely, hogy a történeti munkák magukon viselik koruk jegyeit. Az is, hogy ez az összefüggés méginkább áll a kortörténeti

munkákra. Már Marx és Engels munkáinak jó része is ilyen volt, s ugyanakkor köztudott, hogy a „Brumaire”, az „Osztályharcok”, a „Polgárháború”, vagy a „Forradalom és ellenforradalom Németországban” azóta is alapvető történeti feldolgozásoknak tekinthetők. Ezek mellett azonban Marx és Engels nem egyszer nyúlt régebbi történeti korokhoz. Leninnél az ilyen visszanyúlások ritkábbak, inkább összevetésekkel találkozunk, mint külön könyvekkel, tanulmányokkal. S ez érthető is, mert noha Lenin is hosszabb időt töltött emigrációban, amikor a forradalmárok számára rendszerint alkalom nyílik a tudományos munkásságra, ő már akkor egy élő forradalmi mozgalom élén állt, s a közvetlen jelent, s így a holnap lehetőségeit kutató elemzések megalkotásán, a mozgalom gyakorlati irányításán túl egyszerűen nem maradt ideje hasonló típusú munkák elkészítésére. (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban című művön kívül — aminek anyagát a számúzetésben gyűjtötte össze.)

Az első és nyilván jelentős különbségből következik, hogy bizonyos fókig nehezebb is összefogni mindazt, amit Lenin a történettudomány terén nyújtott, s itt egyaránt gondolok módszertani és tematikai kérdésekre.

Ezúttal csak egyszerű felsorolást adnék arról, ami módszertanilag mindenképpen a „történetíró” témakörébe esnek, s amelyek ma már mind közhasználatúak, s mind Leninre vezethetők vissza: az imperializmus fogalomköre, a munkásság és parasztság szövetsége, az új típusú polgári demokratikus forradalom, a munkásság szerepe ebben az új típusú forradalomban, a parasztság rétegződése, a nemzeti és a gyarmati kérdés, a munkástanácsok, a szovjetek, a szakszervezetek szerepe a proletárdiktatúra rendszerében, a szocializmus egy országban való győzelmének lehetősége. S már ennél a felsorolásnál is — amely szerfölött hiányos — kitűnik, hogy milyen szorosan ölelkeznek a kortörténet és a történeti múltat vizsgáló és megválaszoló elemek.

De ugyanezt a témát megközelíthetnénk más oldalról is, ami szintén megannyi újabb kérdést vet fel. Mikor és hogyan nyúl Lenin a történeti múlthoz, milyen példákat használ, ezeket milyen mélységig veti fel, milyen forrásokra támaszkodik, ítéleteiben milyen új megállapítások észlelhetők. A példák Leninnél érthetően mindig az új helyzet jobb megértését szolgálták, de amikor oly gyakran visszatért mondjuk a francia klasszikus polgári forradalom vagy a Párizsi Kommün példájához, akkor milyen esetben milyen vonásokat világított meg. (S talán már itt jelezhetnénk egy általános problémát. Mivel Leninnél sok esetben a történeti részek bevezető, összehasonlító jelleggel íródtak, s nem koncentrált összegezéseket tartalmaznak, még inkább alkalmat adhatnak arra, hogy pusztán egyetlen hely, megfigyelés idézésével az arányok eltorzításával téves értékítéletet alkothassunk. Ezt a forráskritikai elemzést ugyancsak el kell hogy mellőzzem, minthogy ez külön studium lenne.)

Az áttekintés nehézségét fokozza, hogy miként Marx és Engels esetében is, az írások javarészt polemikus jellegűek. Természetesen a polémiák sorában is kétségtelenül nagy különbségek vannak. Az „Állam és forradalom” a „Baloldaliság” ugyanúgy polémia, mint a „Népbarátok” és az „Imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka” — de míg ezek zárt egységet alkotnak, szakszempontból megvilágítva a vizsgált problémákat, addig a folyóiratok, sőt a napilapok keretei erre nem nyújtottak lehetőséget. A lenini publicisztika ilyenirányú felmérése s a publicisztika történetírói jelentősége

szintén külön historiográfiai kutatás tárgya lehetne. Mégis, már itt, a felvesztésnél jelezném, hogy a publicisztikának megvannak a maga belső törvényszerűségei, s miközben bizonyos kérdésekben erőteljesebben tud jellemző vonásokat megrajzolni, még inkább áll az, hogy nem törekszik teljes kép felfestésére, s miközben a kortörténet-irodalmon belül is él a gyorsaság előnyével, forrásai sem lehetnek annyira gazdagok, a hibapontok és tévedések lehetősége is nagyobb. (Zárójelben jelezném, Lenin a *Zeitgeschichte*-írásokat szintén megkülönböztette azoktól, amelyek — mint a „Baloldaliságban” írja —, egy „befejezett korszakkal” foglalkoznak.)

Módszertanilag az egyik legfontosabb történeti problémának az objektív folyamatok és a szubjektív tényezők, a forradalmi helyzet tudományos kritériumainak megállapítását, a forradalmi erőknek, vagy később a marxista szocialista pártnak az adott lehetőségek felhasználását elemző írásokat látom. S itt talán nem érdektelen mintegy a kontraszthatás kedvéért kettéválasztani Lenint a forradalmárt Lenintől a történetirótól, a teoretikustól. Mindezt csak az eredmény kedvéért teszem, hiszen ez a kettéválasztás nemcsak önkényes, hanem lehetetlen is, s az egység nemcsak gyakorlatban volt meg nála, hanem elméletben is. Mégis gondolnunk kell arra, hogy Lenin, a történeti személyiség milyen felmérhetetlen szerepet játszott abban, hogy ezek a szubjektív feltételek Oroszországban létrejöttek. S ebbe a kategóriába ugyanúgy be kell vonnunk a bolsevik párt megteremtését, mint a bolsevik párt politikájának kialakítását, az áprilisi tézisek kidolgozását, hosszú viták után elfogadtatását, majd a szeptember-novemberi napokban a fegyveres felkelés tételének elfogadtatását. A kései történetirő e vonatkozásban joggal tehetné fel a nem éppen történeti kérdést — mi lett volna, ha ő nincs? S miután egyfelől ezt az egyik pólust, az embernek, a forradalmárnak történelmi jelentőségét, még pontosabban forradalmi merészségének jelentőségét világosan látjuk, még feltűnőbb, hogy milyen jelentőséget tulajdonított az objektív feltételek vizsgálatának. Ennek eredményei elég közismertek ahhoz, hogy általánosságban ne ismételjük meg ezeket, de valamit mégis konstatálnunk kell. Lenin e kérdésben, mai szóval élve, jellegzetes „kétfrontos” küzdelmet vívott, az objektív körülményekbe beletörődők s a voluntarista „forradalomcsinálók” ellen. Vitapartnerei e téren egyfelől a reformisták, másfelől az anarchisták, narodnyikok voltak.

S ezzel elérkeztünk egy joggal felvethető következő kérdéshez, ahhoz, hogy milyen történetirók gyakoroltak hatást Leninre. E kérdésre megnyugtató feleletet megintcsak nem tudok adni, de mindenesetre e vonatkozásban is felhívnam a figyelmet egy nyilvánvaló eltérésre. Marx és Engels utat tört a történeti materialista történetírásban, Lenin viszont már támaszkodhatott az ő eredményeikre. S bárki, aki Lenin írásait kezébe veszi, mindjárt beleütközik abba a jelenségbe, hogy Lenin milyen alaposan tanulmányozta Marx és Engels műveit, mily gyakran hivatkozott megállapításaikra, s ugyanakkor mennyire nem doktriner módon értelmezte ezeket.

Mikor sajnálattal ki kell térnem az előbbi izgalmas kérdés elől, néhány vonatkozásban mégis még néhány refleksiót fűznék „a történeti irodalom” hatásához. Orosz vonatkozásban kétségtelen a forradalmi demokrata nemzedék hatása. Az egyetemes történelem és orosz történet akadémikus művelői hatásának felmérése helyett utalok azokra, akik a munkásmozgalommal kapcsolatba kerültek, s vagy erről, illetőleg a forradalmi mozgalmakról írtak, vagy azokban részt vettek. Kétségtelennek látszik, hogy Lenin Engels halála után

e téren legtöbbször Kautskyt tartotta, akivel kapcsolata nagyon speciális volt, megvilágítása külön tanulmányt igényelne. De ismerte és olvasta Bernstein, Mehring, Luxemburg írásait. Franciaországban szemmel tartotta Guesde, Lafargue, Paul Louis írásait (sajnos nincs közvetlen tudomásom, hogy mennyire tanulmányozta a Jaurès-féle Histoire Socialiste-ot, csak arra van nyomunk, hogy Lunacsarszkinál érdeklődött a kötetekről), kritikai megjegyzésekkel látta el Hyndmannak a korai angol szocialista mozgalomról szóló memoárját. (Csak zárójelben érintenék itt egy általam ugyancsak ki nem fejthető kérdéskört. Az akadémikusi történetírástól úgy hiszem kellene különböztetnünk a „katedra szocialisták”, vagy az orosz munkásmozgalom történetében ismertebb terminológiával élve „legális marxisták” csoportját. Az utóbbiak körében Sztruve munkáit tanulmányozta, a német „katedra szocialisták” közül Werner Sombartot bírálta többször.)

Külön kellene szólnunk a kortárs orosz forradalmár történetírói nemzedékről s arról, hogy személyileg és munkáikban milyen kölcsönhatás állt fenn Plehanov, Pokrovszkij, Rjazanov, Sztjyeklov, Olminszkij, Nyevszkij, Pavlovics, Trockij és Lenin között. Mindez kiegészítendő lenne egy második körrrel: az orosz emigránsokra gondolok, akik már több évztizede egy-egy külföldi ország munkásmozgalmába beplántálódtak, ott kitűnően kiismerték magukat, az ottani történeti, méginkább munkásmozgalmi viszonyokról rendszeresen publikáltak írásokat, miközben az ottani viszonyokról Lenint és környezetét rendszeresen tájékoztathatták. Ilyen „nagyköveti” poszton állt T. Rothstein Angliában, Ch. Rappoport, majd később Lozovszkij, Manuilszkij Franciaországban, Radek Németországban, Karpinszkij, Lunacsarszkij Svájcban, később Slajpnyikov és Kollontáj Skandináviában. Saját írásaikon s észrevételeik továbbításán túlmenően Lenin nem egyszer adatbeli segítséget is kért tőlük, mikor egy-egy kérdés feldolgozásához hozzányult. Ide sorolhatnánk bizonyos fokig Max Beert is, akivel találkozott, eszmecserét folytatott.

További kérdésként vetődik fel, hogy milyen forrásokra támaszkodott Lenin egy-egy kérdés megírásánál. Ennek kielégítő megválaszolása elől ugyan csak kitérek, jó néhány vonatkozásban erről az utánam szólók úgymegemlékeznek. Pusztán a munkásmozgalom vonatkozásában szeretnék néhány megjegyzést tenni. Ahogyan Marx és Engels az angol gyárfelügyelői jelentéseket, ugyanúgy használta Lenin az orosz hivatalos gazdasági s sztrájkstatisztikákat. A külföldi munkásmozgalom esetében a polgári nagy lapok tudósításai mellett mindig nagy figyelmet szentelt az illető ország szocialista periodikáinak, napilapjainak, a pártkongresszusoknak, a kongresszusokon lezajlott vitáknak, s a publikált levelezéseknek, amelyekről Lenin külön ismertető cikkeket írt.

Végül még egy kérdést érintenék, amire egy alapos áttekintés elkészítőjének feltétlenül figyelmet kellene fordítania: miként hatottak Lenin megállapításai kortársaira. Itt ebben a vonatkozásban nem egyszerűen politikai tevékenységének hatására, mégcsak nemis elméleti munkásságának elterjedésére, visszhangjára gondolok, hanem kifejezetten azokra a munkákra, amelyek a múlt és közelmúlt megismerésében rögzítették Lenin véleményét. S a történetírók között külön kellene választanunk az említett bolsevik történetészek körét, majd azokat, akik a bolsevikokkal együtt haladtak, itt Lunacsarszkij és Vorovszkij nevét említhetném, akik 1907–1917 között több írást jelentettek meg a korai munkásmozgalmról, amelyek Marx és Engels mellett már Lenin hatását is mutatták, hogy azután eljussunk azokig a teljesen indokolt, de még kevésbé megválaszolt problémáig, hogy miként hatottak nem-

csak példányszámban, hanem mélységben is Lenin történeti munkái halála után. Ez a halála utáni történet minden bizonnyal szintén nem egy tanulságos kérdést vet fel a Szovjetunió határain belül és kívül egyaránt.

S most az általános kérdésfelvetések síkjáról letérve, abban a tudatban, hogy a gazdaságtörténet, a parasztság- és agrártörténet, valamint a nemzeti kérdés felvetése terén még külön beszámolókat hallhatnak, részemről ugyancsak megkíséreltem, hogy egy részterületen bemutassam Lenint a történetírót: s ez a munkásmozgalom története.

Ebből a hatalmas kérdéskomplexumból először az I. Internacionálé történetét emelném ki, mint olyat, amelyhez Lenint még közvetlen impressziók nem fűzhatték, ahol nem kortörténetet írt. Mindenekelőtt itt is felvetődik a kérdés, hogy milyen forrásokra támaszkodott megfigyeléseinek megtevélekor. Első helyen Marx és Engels munkái, éppenhogy kiadott levelezésük áll, emellett olvasta Plehanov, V. Zaszulics, Mehring, Jaekch, L. Bertrand, J. Guillaume, S. és B. Webb, Sz. N. Prokopovics, Kautsky és Bernstein idevágó munkáit, és átnézte az egykorú lapok közül a Vorbote-t.

Ezekután elevenítsük fel, milyen eredményeket húzott alá Lenin az I. Internacionáléval kapcsolatban. Mindenekelőtt más marxista történetírókhoz hasonlóan ő is aláhúzta Marx személyes történeti jelentőségét, méltatta az első elfogadott marxi dokumentumokat és általában azt a folyamatot, ahogyan a marxista gondolatok az Internacionálében elterjedtek.

Miként azonban már a bevezetőben jeleztük, Lenin sokszor polemikus élel nyúlt az I. Internacionálé hagyományainak felelevenítéséhez. Így 1894-ben Mihajlovszkijjal vitatkozott a „Kik azok a népbarátok” c. művében többek között az Internacionálé értékelésében is. (Itt megint csak zárójelben jelezném, hogy Mihajlovszkij napjainkban meglehetősen divatos lett a nyugati történet-irodalomban és részint az „új baloldal” anarchistái próbálják őt Leninnel szemben felvonultatni.) Ekkoriban Mihajlovszkij azt taglalta, hogy az Internacionálé nem tudott úrrá lenni a nacionalista szenvedélyeken, míg Lenin bizonyította ennek ellenkezőjét, miközben azt is hangsúlyozta, hogy a nemzeti gyűlölködés elleni harcban a proletárinternacionalizmusnál nincs jobb eszköz.

1907-ben Lenin még egyszer visszatért ezekre a kérdésekre, mikor a II. Internacionálében is felszínre pattantak viták a nemzeti és a nemzetközi összhangjáról. Igazat adott Bebelnek, hogy az Internacionálét felülről hozták létre, mikor az egyes országokban még nem eresztett biztos gyökereket, de hozzáfűzte, hogy ez a felülről kiinduló első lökés mégis történetileg hasznos volt.

1899–1900-ban az ökonomistákkal szemben az I. Internacionálé példájára utalt, s a gazdasági és politikai küzdelem összhangba hozásának fontosságát taglalta, hosszabban bizonyítva a szakszervezeti munka fontosságát. Másfél évtizeddel később, ugyancsak polemikus formában tért vissza a nemzeti önrendelkezés vitái körül kirobant viták során Marx és Engels, illetőleg az I. Internacionálé példájára. Ekkor az I. Internacionálénak a lengyel és az ír kérdésben tanúsított magatartását idézte fel, hogy bizonyítsa: az internacionalizmus nem jelenti azt, hogy a munkásmozgalom közömbös lehet a nemzeti önrendelkezés ügyében.

1910-ben, a nemzetközi munkásmozgalomban kibontakozó viták nyomán Lenin fontos módszertani észrevételeket tett arról, hogy a nemzetközi mozgalomban problémákat okozhat az egyes országok helyzetének különbözősége,

ami szoros összefüggésben állt a másik lenini megfigyeléssel, az egyenlőtlen fejlődés törvényével. A gazdasági és szociális színvonal különbözősége azonban eltérő taktikát és nézeteltéréseket szülhetett.

Úgy hisszük, nem kell hosszabban időznünk az ismertebb helyeknél, hogy miként értékelte Lenin Bebel és Liebknecht, illetőleg az anarchisták és Bakunyin tevékenységét. Az I. Internacionálé időszakában pusztán még két megfigyelését emelnénk ki. Engels nyomán ő is aláhúzta egy másik komponens, a munkásosztály belső rétegeztségének jelentőségét. Ezt angol vonatkozásban tette szóvá, s az angol munkásság kivételes, a világpiacon élvezett monopolhelyzetével magyarázta, hogy a szakszervezeti vezetők szembefordultak Marx-szal.

A másik észrevétel a nemzetközi munkásmozgalom korszakolását érinti. Lenin volt az, aki e téren megalkotta azt a periodizálási rendszert, amit azóta is követ a marxista történeti irodalom. A cezurat 1871-nél és 1900-nál húzta meg, hogy miért, gondolom ennek kifejtésétől ezúttal szintén eltekinthetünk. Az általános egyetemes történeti fejlődés e korszakolása mellett találjuk Leninnek egy másik ismert, 1913-ban kelt írását „Marx Károly tanításának történelmi sorsfordulóirol”, ahol az I. Internacionáléről úgy emlékezett meg, mint amikor sikerült kitörnie a szocialista mozgalomnak a szűk szektajellegű mozgalomból, s önálló politikai párttá lennie. Ugyanitt a munkásmozgalom vonatkozásában kiemeli az 1871-es periódust, mint ameddig a marxista irányzat fölébe kerekedett az antimarxista szektáknak. (Zárójelben megjegyezzük, Lenin ehelyütt nyilván az Internacionálé egészét, s az Internacionálé össze-tevékenységében lemérhető eredményeket tartotta szem előtt, mert hiszen a legfontosabb országokban az antimarxista, vagy legalábbis nem marxista irányzatok még nagyon is élők maradtak. Lenin viszont az elvi-elméleti fejlődést vizsgálta, s e téren az 1871-es londoni konferencia és az 1872-es hágai kongresszus egyértelmű és megnyugtató marxista határozatokat hozott.)

Talán mindjárt ezzel a cikkel is folytathatjuk áttekintésünket, hiszen tudvalevő, hogy Lenin éppen ebben a cikkében a nemzetközi munkásmozgalom későbbi korszakát is periodizálta. Itt a következő cezurat 1905-ben húzta meg. Ezt talán azért is érdemes figyelembe venni, mert egy nem is oly régi időben nagyon elterjedt egy másik periodizáció, amely korábban, 1895-ben húzott meg ilyen határvonalat. Míg Lenin 1871–1905 között kiemelte, hogy a marxizmus szélességében terjedt, új pártok jöttek létre, új módszereket (parlament, szakszervezetek) alkalmaztak a burzsoázia elleni harcban — s bár jelezte, hogy ugyanekkor terjedt az opportunizmus is, de mégis jellemzőnek a pozitív vonásokat tekintette, — a másik periodizáció Engels halála után a II. Internacionálé életében már a negatív elemek eluralkodását tekintette jellemzőnek.

Ugyanennél a periodizációnál maradván, Lenin az 1905-ös dátum után kettős folyamatra hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy a Kelet forradalmasodott, míg a Nyugaton véget értek a polgári, polgári demokratikus forradalmak, de még nem kezdődtek meg a szocialista forradalmak. S így az objektív adottságok eltérését világította meg, aminek mindenképpen vissza kellett hatnia a munkásmozgalom gyakorlatára is. Ezekre a kérdésekre még visszatérnék, de előtte időben vissza kell nyúlnunk egy történeti eseménysorhoz, aminek Lenin mindig nagy figyelmet szentelt, s amely az előbb ismertetett periodizációs rendszerben is rendező pontként szerepelt: a Párizsi Kommünhöz.

Mindenekelőtt felvetődik a kérdés, mikor és miért írt Lenin a Kommün

koráról. Természetesen nem egyszer, de a leghosszabban alighanem 1917 nyarán, az Állam és forradalom megírásakor foglalkozott a Kommün tanulságaival. Mindjárt hozzátéhetjük, nem történetírói igénnyel, hogy rögzítse az események egymásrakövetkezését, ezek belső összefüggéseit, hanem azért, hogy néhány tanulságot, következtetést leszűrjön a jelen harcai számára, jobban megvilágíthassa az Ideiglenes Kormány arculatát.

S mielőtt még belemennénk az új lenini megfigyelések némelyikének kiemelésébe, megint egy szót kell szólnunk az írás forrásbázisáról. Molnár Erik „A marxizmus szövetségi politikája” című művében megjegyzi, hogy Marx híres „Polgárháború Franciaországban” című írásában a francia lapokra és a személyes levelezésre támaszkodhatott, „de természetes, hogy az adott körülmények között a május 30-án befejezett munka nem alapulhatott a Kommün történetének részletes és pontos ismeretén”. Molnár Erik hozzáfűzte, hogy a Polgárháború „lényege szerint sem történeti” mű, de a „sok gátló tényező” ellenére megragadta a Kommün szociális lényegét és folyamatát.

E kritikai megállapításokat azért idéztük, mert sajnos nem tudjuk, hogy Lenin milyen további forrásokat használt fel a Kommünről (elsődleges áttekintés után csak Lissagaray és Georges Weil munkájára találtunk utalást). Itt meg kell jegyezni, hogy Marx munkája sokkal inkább történeti volt, s bár Molnár Erik azt emelte ki ehelyütt, hogy az Internacionálé szolidaritását kívánta elsősorban kifejezni, ezt csak úgy tehetta meg, ha a történeti folyamatot is megvilágítja. Leninnek ezt már sokkal kevésbé kellett megtennie, viszont sokkal inkább áll az „Állam és forradalom”-ra, hogy a Kommünnel kapcsolatos elméleti munkává lett.

S még egy pillanatig Molnár Erik idézett munkájánál maradva, a Kommün esetében egy emlékezetes új — és azt hiszem vitatható — megközelítéssel keltett érdeklődést, mikor azt húzta alá, hogy a Kommün nem volt proletárdiktatúra, minthogy a termelőeszközöket nem vette köztulajdonba. A kérdés megvitatására természetesen nem ez a megfelelő alkalom, itt csak azt kívánom, nem érvként, hanem tárgyyszerűen megemlíteni, amit Molnár Erik is megtett, hogy Lenin az „Állam és forradalom”-ban mint proletárdiktatúráról beszélt a Kommünről.

Ezekután röviden kitérnék a lenini elemzésre, illetőleg talán csak felidéznék néhány ilyen megfigyelést, gondolatot, hiszen ezek éppen eléggé közkinccsé váltak. Az egyik a proletárdiktatúra formájának kérdése — az, amit már Marx is oly fontosnak tartott, hogy ti. a Kommün élő működő testületté vált, véget vetett a végrehajtó és törvényhozó szervek elszakíthatóságának, s a tömegeket bevonta a közvetlen politikai hatalomba, s megszüntette azt, hogy a tömegek feje fölött vagy háta mögött hozzák meg a fontos döntéseket.

S itt mindjárt megtehetünk egy további észrevételt. Lenin írása valójában két síkon elemzi az eseményeket, egyszer a régmúltban, egyszer pedig a jelenben. A múlt ezúttal valóban a közvetlen jelen megértését szolgálta, de nekünk a történeti és a kortörténeti elemzés már egyformán történelemmé vált. Sőt tulajdonképpen még további tanulságot is nyújt módszertani vonatkozásban. Lenin 1917-re kivetítve ír arról, hogy a Kommün, illetőleg annak Oroszországban megvalósított későbbi formái keretei sem nyújtanak önmagában biztosítékot arra, hogy a parlamentarizmus hibáztatott következményeit, üres formalizmusát és antidemokratikus tartalmát elkerülhessék: „A rothadt nyárspolgárság olyan hőseinek, mint a Szkobelevék, a Ceretelik, Csernovok és Akszentyevék, sikerült a tanácsokat a leggyalázatosabb burzsoá-

parlamentarizmus mintájára elcsúfítani és üres szóalmokká tenni. A tanácsokban a szocialista miniszter urak a hiszekegy parasztokat frázisokkal és határozati javaslatokkal csapják be”, majd Lenin a továbbiakban utal a felszíni személycserékre, miközben az „irodáknak és vezérkarokban végzik az »állami« munkát”. Ezek az észrevételek úgy hiszem módszertanilag figyelembe vehetőek annak a sajátos korszaknak mérlegelésénél is, amikor a szocialista demokratizmus alaposan eltorzult. A lenini kritika a tanácsok, illetőleg a szocialista jellegű parlamentek munkájának mérlegelésénél így egy következő harmadik történeti periódusban szintén alkalmazható.

Egy másik pont Lenin és a Kommün kapcsolatánál az lehetne, hogy Lenin mennyire figyelemmel kísérte a Kommün történetének egészét, politikai, szociális és katonai vonatkozásait egyaránt — ami kiderül azokból a vázlatokból, amelyeket a Kommünről szóló megemlékezésekre készített. Ezek mellett ugyancsak még a korábbi években feltűnik az a személyes megemlékezés, amit Pottierről rajzolt — aminél a Kommün felfestése inkább háttér, s így a kritikai elemzés is elmaradt. A történeti vázlatoknál azonban feltűnik az olvasónak még egy vonás: jelesen az, hogy Lenin milyen nagy figyelmet szentelt a nemzetközi összefüggéseknek, ezen belül a nemzetközi munkásmozgalom összefüggéseinek, s itt hivatkozunk arra, hogy Lenin vázlatában külön helyet biztosított a német munkásság szolidaritásakcióinak. Itt nem pusztán Bebel és Liebknecht szerepére utalt, hanem a braunschweigi választmányra, sőt W. Becker letartóztatására is — ami bizonyítja, hogy az anyagkutatásban mennyire elmélyedt, ha ennek forrásbázisát nem is tudtuk felderíteni.

Visszatérnénk azonban a Párizsi Kommünnel legtöbbet és legelmélyültebben foglalkozó lenini munkára, az Állam és forradalomra. A parlamentarizmus felszámolása, a proletárdiktatúra típusának felrajzolása mellett a legfontosabb gondolatnak Lenin kétségtelenül azt tartotta, hogy az államapparátust a munkásságnak szét kell zúznia. (Itt mindig hangsúlyozta, hogy ő Marx megfigyelését húzza csak alá, hozzátéve, hogy ezt az igazságot a Marx utáni szociáldemokrata nemzedék szinte teljességgel eltemette.) A pusztá megállapítással azonban Lenin nem elégedett meg, s éppen a Kommün példája nyújtott lehetőséget arra, hogy jobban ismertesse az olyannyira fontos kérdést: hogyan lehet ezt keresztülvinni.

Lenin ebben a vonatkozásban jelölte meg az államapparátus legfontosabb két részeként a hadsereget és rendőrséget egyfelől, a bürokráciát, vagyis állami adminisztrációt másfelől. Mindkét vonatkozásban a Kommün egyik legnagyobb érdemének a kettő felszámolását tekintette, továbbá azt, hogy megmutatták, „mivel pótolják a szétzúzott államgépezetet”. Az első esetben a felfegyverzett néppel, a miliciával. (E kérdésben csak a zárójeles gondolatot iktatnám közbe, hogy ez ügyben Lenin egyaránt támaszkodhatott a Kommün gyakorlati megoldásai mellett Engels teoretikai és történeti műveire, a különféle szocialista nemzetközi kongresszusok határozataira és vezetőinek ugyancsak teoretikus műveire — s itt elég ha Jaurès Új Hadseregére utalunk. A gondolat másik fele, hogy mi történt később a gyakorlatban e vonatkozásban, hogy a miliciát mennyiben és miért kellett mégis a hadseregnek kiegészítenie.)

Mint ismeretes, az államhatalom másik hatalmas pilléréként Lenin a bürokráciát jelölte meg. S itt most megint magát Lenint idézem: „Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó a Kommün következő rendelkezése, amelyet Marx kiemelt: a mindenfajta reprezentációs pénzek kiutalásának és a hivatalnokok mindenfajta pénzbeli kiváltságainak megszüntetése, az összes

állami tisztviselők fizetésének lecsökkentése a »munkások munkabérének« színvonalára. Éppen ebben nyilvánul meg a legszembetűnőbben a fordulat — a burzsoádemokráciától a proletárdemokráciához”. Sőt ha megengedik, még ezt a lenini idézetet folytatnám, mert ezt az összefüggést Lenin rendkívül fontosnak tartotta; mikor azt taglalta, hogy a Marx levonta tanulságok közül rendszerint éppen erről feledkeznek meg: „Erről nem illik beszélni, mintha valami idejétmúlt »naivitásról« lenne szó, körülbelül úgy, mint a keresztények, mikor államvallássá lettek »megfeledeztek« az őskereszténység »naivitásáról«.

Emlékezetes, hogy Marx is milyen fontosnak vélte a kommünárok megvesztegethetetlenségét, puritanizmusát, s ez a puritánság tapasztalható volt az októberi forradalom után is. Lenin Marx nyomán néhány további összefüggést húzott alá: így egyfelől a többség uralmát megtestesítő, még fennmaradó államhatalom „olcsó” voltát, — másfelől annak demokratizmusát. A demokratizmus tekintetében Lenin is kiemelte a visszahívás követelményét, de mindig hozzátette ezt a bizonyos követelést is a fizetések leszállításáról — mert ily módon szinte automatikusan biztosítva hitte a „népközelben” maradáást, a karrieristáktól való megszabadulást.

Úgy hiszem, ezeket a Marxnál és Leninnél megtalálható gondolatokat túlságosan kevésbé vizsgálta a történettudomány. Mai vonatkozásai nyilvánvalóan már egy rokontudományágunk, a szociológia „hatáskörébe” tartoznak, de az, hogy ezeknek az intézkedéseknek milyen volt a történeti szerepe, hatása a Kommün idején, a Tanácsköztársaság napjaiban, az októberi forradalom másnapján megszülető Szovjetoroszországban, vagy más forradalmi mozgalmakból megszülető államhatalomnál, beleértve a mi 1945 utáni fejlődésünket, történeti vizsgálódást igényel. A kérdés vizsgálatának nyilván vannak bukta-tói, nehézségei, amelyekről itt, úgy gondolom, nem kell megemlékezni, — egy azonban kétségtelen — Marx és Lenin ennek az összefüggésnek nagy jelentőséget tulajdonított, s úgy hiszem érdektelennek sem lehet tekinteni.

Az „Állam és forradalom” másik történeti, s mindmáig emlékezetes passzusai azok, ahol Lenin a centralizmus és a federalizmus összefüggéseit fejtegeti. Ezeket a lapokon is kiderül, hogy Lenin Marx, Bakunyin, Proudhon művei mellett nemcsak Bernstein idevágó írásait olvasta — akivel éppen vitatkozott, — hanem Kautsky, Plehanov tanulmányait is. S itt a források számbavételekor újra megállapíthatjuk, milyen fontos szerepet játszott a Neue Zeit a kor szocialistáinak tájékozódásában — hiszen nem egyszer ebből ismerhették meg az alkalomról—alkalomra megjelenő új Engels-dokumentumokat is.

Mielőtt a Párizsi Kommün korszakától búcsúznék, még egy utolsó észrevételt. S ez megint az objektív lehetőségek, illetőleg a szubjektív elhatározások, felismerések nagy kérdését érinti. Egy időben a Kommün harcosainak a szemére vetették, hogy több hiba elkövetése mellett őket terheli a felelősség, amiért nem foglalkoztak a parasztkérdéssel, ők a felelősek, amiért a Kommün magára maradt. Egyes írások még napjainkban is megemlítik, hogy „a proudhonisták és a blanquisták nem foglalkoztak” a parasztkérdéssel. Az állításokat nem óhajtanám itt sem hosszabban idézni, elemezni, pusztán annyit tartanék helyőnvalónak megemlíteni, hogy Lenin viszont azt emelte ki, hogy a Kommün törekedett e kapcsolat megteremtésére, de ezt a célját „egy csomó belső és külső ok miatt nem tudta elérni”. Az „Állam és forradalom-”ban Lenin ezeket az okokat nem részletezte, de a lenini utalás többre,

mélyebbre enged látni az idézett értékeléseknél. Lenin félreérthetetlenül nem állt meg ott, hogy jórészt e „felnemismerésre”, vagyis a vezetők szubjektív képességére vezesse vissza a párizsiak elszigeteltségét.

S ezzel át is térnek a következő nagy korszak történetére, a II. Internacionáléra. Természetesen itt sem magának az Internacionálénak történetére, hanem a lenini meglátásokra, anélkül, hogy e téren teljességre törekedhetnék.

Ezúttal a források számbavételét nem érinteném, mint hogy Lenin emigrációjában úgyszólván mindennel megismerkedhetett, ami számottevő volt, s az egyes írásoknál, kérdéseknél kellene külön-külön tanulmányozni, milyen forrásbázisra támaszkodott; de tekintve, hogy egy-egy írást megelőzően már sokkal nagyobb ismeretanyagra tett szert, ez így félrevezető is lehetne.

Előrevennem a periodizáció kérdését. Az általános periodizációt már érintettem (a polgári fejlődést, nemzeti háborúk, a forradalmi mozgalmak általános európai periodizációját, sőt az imperializmus kialakulásának és megérésének időzítését, valamint a marxizmus elterjedésére vonatkozó megfigyeléseket is). E helyütt kiegészíthetnénk ezt az orosz forradalmi mozgalmak fejlődésére utaló periodizációval, a nemesi forradalmárok, a raznocsinek és a szociáldemokrata korszakra való utalással, miközben az időhatárok mellett Lenin a jellegzetes motívumokat is megvilágította. Ugyancsak Lenin foglalkozott a XX. századbeli orosz forradalmi mozgalom fejlődésével, s ő volt az, aki itt is megjelölte az ár és apály szakaszokat (1905—7, 1907—1910, 1914—1917).

Egy másik lenini történetírói megfigyelés a munkásmozgalom súlypontjának áthelyeződése. Ismeretes, hogy már Marx és Engels foglalkozott ezzel a jelenséggel, mikor a chartista korszak után azt tapasztalták, hogy egy ideig Franciaországban és Angliában párhuzamosan képződött ki ez a góc, majd 1870 után ez a súlypont áthelyeződött Németországba. Lenin ezt szintén kiemelte, de az 1905-ös orosz forradalom után arról írt (nem egyszer Kautskyval és Zetkinnel összhangban), hogy a forradalmi mozgalom góca már Oroszországba toldott át. Hogy ez mit jelent, mik az ismérvei, arra itt nem térnek ki, csak annyit jeleznek, hogy éppen e téren nálunk is erős mechanikus leegyszerűsítések voltak tapasztalhatóak a múltban. Ez végül már szinte oda vezetett, hogy csak az úgynevezett „súlyponti” ország munkásmozgalmát kezdték tanulmányozni, ezt mintegy mintának tekintették — s a többit negligálták. Mindez azonban kétségtelenül nem a lenini megfigyelések hibája.

Annyira nem, hogy Lenin egy másik s jobban elfelejtett elemzése ennek a hibás gyakorlatnak ellent mondott. Nevezetesen az, ahol Lenin különböző régiókról beszél, s az objektív gazdasági, politikai, szociális viszonyok, fejlődés alapján megkülönbözteti a nyugati és kelet-európai országokat. A kritériumokat több helyütt érinti, időnként mást-mást emelve ki (így szól a polgári demokratikus forradalom befejezetlenségéről, az agrárviszonyokról, a gazdasági fejlődés üteméről, az életszínvonalról, a munkásarisztokrácia kialakultságáról). — Hozzátehetjük, hogy Európa vonatkozásában sem tagolta Lenin pusztán e két csoportba az országokat, bár legtöbbször a legnyilvánvalóbban megmutató két nagy csoportot különböztette meg. A Balkánháborúk idején azonban külön megemlékezett a balkáni országokról, kiemelve itt a feudális, nemzeti és vallási problémákat, amelyek a múltból öröklődtek át és bénítják ezen országok fejlődését. Igaz, ezek az elemek általában jellemzik a kelet-európai országok életét, s Lenin inkább a balkáni közös vonásokról szólt, s nem a balkáni és közép-kelet-európai fejlődést vetette össze.

Ezt azonban megtette német relációban, ahol nagyon világosan disztिंगvált a nyugat-európai és német fejlődés között. Idézzük: „Rendkívül tanulságos összehasonlítani, hogy Marx és Engels miként nyilatkoztak az angol—amerikai és német munkásmozgalom kérdéseiről. Ha figyelembe vesszük, hogy egyrészt Németország, másrészt Anglia és Amerika a kapitalista fejlődésnek különböző fokait képviselik, hogy a burzsoáziának mint osztálynak uralma eltérő formában nyilvánul meg ezen országok egész politikai életében — ezen összehasonlításnak különösen nagy a jelentősége.”

E komparatiztikus vizsgálódási módszerrel Lenin gyakorta élt, s a német és nyugat-európai fejlődést más helyütt is világosan megkülönböztette. Idézem: „orosz liberálisok körülbelül olyan rend után epekednek, amelyet Angliában vagy Franciaországban látunk eltérően Poroszországtól. Angliában és Franciaországban a burzsoázia korlátlanul és (kevés kivétellel) szinte közvetlenül uralkodik, míg Poroszországban a feudálisokat, a junkereket, a monarchista militarizmust illeti az elsőség”. Lenin ezután még egy jellegzetes különbséget fűz ehhez hozzá: míg Angliában és Franciaországban a burzsoázia már a munkásság köréből von be a politikai életbe, sőt a kormányba munkásképviseelőket a stabilitás biztosítására — erről Németországban (s hozzátehetjük: sokban a német mintára emlékeztető Monarchiában) szó sem volt. E közbülső átmeneti csoportnál ez a különbség csak a háborús vereség nyomán keletkező új helyzetben szűnt meg, amikor hirtelen szociáldemokraták is kormányképesek lehettek. (S itt jelezhetjük, Angliában kisebb feltűnést keltett, hogy egy műszerész kormánytag lehetett a lordok oldalán, mint Magyarországon Garami esetében, vagy hogy Németországban egy nyergesmunkás lett a köztársaság és egy nyomdász a kormány elnöke. Az érzékeny reagálás is utalt a feudális kötöttségek erősebb voltára.)

Lenin maga ezt a különbséget a munkásság szempontjából így értékelte: „Egészen kétségtelen, hogy az angol és francia rend sokkal demokratikusabb, mint a porosz, sokkal jobban kedvez a munkásosztály harcának, és sokkal kevesebb középkori intézmény maradt fenn benne, amely elfedi a munkásosztály elől a legfőbb és igazi ellenségét. Egészen kétségtelen, hogy az orosz munkásoknak saját érdekükben támogatniuk kell minden olyan törekvést, amely hazánkat nem a porosz, hanem inkább az angol—francia rend típusa szerint akarja újjáépíteni.”

Hozzátehetjük, hogy Lenin, — éppen minthogy kutatásait köztudomás szerint a nagyfokú konkrét anyag konkrét elemzése jellemezte — a nyugat-európai fejlődést sem vonta egy kalap alá, s nem tette ezt akkor sem, amikor az egyes nyugat-európai országok munkásmozgalmáról, az előttük álló lehetőségekről szólt. Az első világháborút megelőző évtizedben Angliában elsősorban a sztrájkharcokra, a szakszervezetek belső radikalizálódására figyelt fel, s e téren remélte, hogy a szocialista mozgalom új lendületet kaphat. (Megintcsak zárójelben ide kívánczik annak az ellenpontnak a jelzése, hogy ugyanakkor nagy figyelemmel kísérte nyomon a Munkáspárt, a Független Munkáspárt, a Szociáldemokrata Föderáció majd a Brit Szocialista Párt minden lépését, kongresszusát, belső vitáját, ezeket nem ritkán összehasonlította egymással, s az angol munkásmozgalom vezetőinek fellépéseit, megnyilvánulásait személy szerint is tanulmányozta).

Míg Angliában a szakszervezetek szintjén várt előrelépést, Franciaországban a proletárblokk, vagyis a szocialista párt és a CGT alapjában anarchoszindikalista szellemi befolyás alatt álló munkástömegének összefogását

remélte. Belgiumban viszont a Belga Munkáspárt keretei között várta a baloldal megerősödését — miközben itt is a belga nagy sztrájkakciókról írt, de tudta, látta, hogy Belgiumban a szakszervezetek nem jártak a Munkáspárttól külön úton. Hollandiában viszont, ahol egy ilyen elvi jellegű szakadás a munkásmozgalomban már bekövetkezett, az adottságok alapján már egyértelműen a baloldalt támogatta. A skála tehát meglehetősen sokszínű. S mindehhez még néhány megjegyzést fűzhetünk. Az egyik az, hogy míg Oroszország esetében Lenin mindig hangsúlyozta a forradalmi helyzet érlelődését, amikor Nyugat-Európáról beszélt, még a legviharosabb események, a belga általános sztrájk kapcsán sem beszélt forradalmi helyzetről. Noha a Belga Munkáspárt vezetőit hibáztatta, amiért nem bíztak a tömegekben, nem foganatosítottak offenzív politikát, — a forradalom elmaradását nem írta a számlájukra.

A lenini elemzéseknek talán ez egy másik tanulsága. Nagyon megbecsült minden elért sztrájkvívmányt, s távol állt tőle minden szektarianizmus, de a pillanatnyi eredményeken túl, ami igazán érdekelte, az az volt, hogy a munkáság az adott országban mennyire válik osztálytudatosná, szocialistává, mikor lesz kész a szocialista forradalom megvívására, mikor alakulnak ki azok a bizonyos szubjektív feltételek, amiről elméleti síkon oly gyakran beszélt-írt, amikor elemezte a forradalmi helyzet kritériumait.

Ugyancsak ezekhez az írásokhoz még egy megjegyzést fűznénk. A kortörténetírás esetével állunk ismét szemben, de olyan sajátos formában, amikor a történetíró egyúttal politikai vezető is, amikor következtetései alapján nem egyszer azonnali gyakorlati következtetéseket is le kellett vonnia. S itt nemcsak az orosz fejlődésre gondolunk, a „Mi a teendő”, az „Egy lépés előre” és „A két taktika” azonnali mozgalmi összefüggéseire, a párt megteremtésére, vagy a forradalom idején alkalmazandó taktikára. Később ugyanez az összefüggés megmutatkozik az „Állam és Forradalom”-nál, „A proletárforradalom katonai programja”-nál 1917-ben — mindezen azonban itt nem térhetünk ki, ezt az összefüggést a *Zeitgeschichte* és a gyakorlat között az orosz történelemben külön referátum vizsgálhatná. Ehelyütt csak azzal egészítenénk a sort ki, hogy a II. Internacionálé Nemzetközi Szocialista Irodájának tagjaként Lenin egyfelől a baloldaliak (holland tribunisták) védelmében lépett fel, de másfelől a fent vázolt észrevételek alapján javasolta ő is, hogy a nem szocialista Munkáspártot vegyék fel az Internacionáléba, mert így remélte, hogy a Munkáspártnak az Internacionáléba való bevonása mégis elősegíti majd, hogy az angol tömegek a szocialista gondolatokkal közelebről megismerkedjenek.

Végül még néhány észrevételt tennénk Leninnek a nemzetközi munkásmozgalom 1870—1914 közötti történetéről adott *Zeitgeschichte*-felméréseihez. Az egyik az, hogy részben éppen abból eredendően, hogy e kor nagyobb periódusában, 1870—1905 között, Lenin szerint is a nemzetközi munkásmozgalom súlypontja Németországban volt, ő is megkülönböztetett érdeklődéssel tanulmányozta a német munkásmozgalom eseményeit, történetét. Minderre lehetőséget nyújtott, hogy a német munkásmozgalom volt már Marx és Engels szerint is elméletileg a legérettebb, később a német szociáldemokrata mozgalom soraiból emelkedett ki egy sor olyan teoretikus és a szocialista mozgalom történetírója, akik írtak, — forrásanyagot szolgáltatnak —, akiket Lenin nagy érdeklődéssel olvasott. Mivel általában jó ideig a német pártot ő is az egész Internacionálé példaképének tartotta, érthető, hogy Kautsky, Bebel munkáinak, beszédeinek nagy hatása volt rá, de emellett ismerte Mehring

Luxemburg és természetesen az egyik nagy ellenfél, Bernstein írásait is. A legszorosabb a kapcsolat Kautskyval volt, de ennek elemzésére itt nem vállalkozhatunk.

Történetírói munkásságánál külön figyelmet érdemelne az a momentum, hogy miként rajzolta meg egy-egy ember életútját, portréját. Itt most a Herzen, Tolsztoj cikkek mondanivalójától el is tekintenénk, de éppen a munkásmozgalom vonatkozásában feltétlenül megemlítendő, hogy Lenin nekrológ-cikkei milyen sok tanulságot rejtenek magukban. Érthető, hogy az oroszok mellett a nyugat- és közép-európai vezetők közül Lenin jobbára a baloldaliakról emlékezett meg, de az arányoknál mindjárt feltűnő, hogy milyen sok a német szociáldemokrátákról szóló megemlékezés — ami az előbbiekből is következik. (Itt utalnánk a Bebel, Singer, Dietzgen nekrológokra.)

A nekrológok mellett más személyes jellegű ismertetéseket és polemikus írásokat is megjelentetett Lenin, amelyekben Hyndmannel, Bernsteinnel, Kautskyval vagy éppen Luxemburggal vitatkozott, s közben megelevenítette az egyes embereket, de az ország munkásmozgalmát is. Ezeket a személyi rálátásokat a kor egész történeti megvilágítása miatt is nagy haszonnal olvashatjuk. Módszertanilag némelyik Lenin nekrológ valósággal klasszikusnak tekinthető. Ilyen a Bebel-nekrológ, amelyben az ember és az egész német munkásmozgalom újabb történeti fejlődését néhány oldalba sűrítve adta meg, s a leglényegesebb mozzanatokot megvilágítva, a mozgalom történeti fejlődésének szakaszait is megjelölte. A nekrológoknak azonban egy másik vonásáról is érdemes megemlékezni. Lenin sem Bebelről, sem H. Quelchről egyetlen bíráló sort nem írt le, holott, nyilvánvalóan voltak jogos kritikai észrevételei. Amikor azonban az orosz olvasóknak egész életművükről kellett néhány oldalon képet alkotnia, ezeket nem tartotta olyan fontosnak, hogy megemlékezzenek róluk, s azt emelte ki, hogy egész életükben milyen áldozatosan, töretlenül küzdöttek a szocializmusért. Mint a történeti irodalommal foglalkozók csak sajnálhatjuk, hogy Leninnek nem nyílt lehetősége arra, hogy a Marx életrajzon kívül — amely szintén nem monográfiának, hanem lexikoncikknek készült — másokról is hosszabb életrajzokat írhasson. Sajnálhatjuk, mert így pl. Bebel esetében, a rövid nekrológot összevethetnénk a hosszabb, az elemző és méltató sorok mellett kritikai megfigyeléseket tartalmazó írással.

A német munkásmozgalom bemutatásának kérdése tulajdonképpen több figyelmet is érdemelhet, nemcsak történeti fontossága, a különféle áramlatok világosabb eltérése, a számos elméleti munka megjelenése miatt, hanem azért is, mert ekkor és azóta is talán a legtöbb vita e tárgykörben zajlott le, még a bolsevik történeti irodalomban is. Úgy hiszem, egyfelől közhelyre utalok, másfelől azt a nyilvánvaló igazságot még sem árt megemlíteni, hogy Lenin és Sztálin között éppen a német mozgalom megítélésében milyen jelentősek voltak az eltérések. Lenin és a német szociáldemokrata párt viszonyáról számos tanulmány jelent meg a bolsevik történeti folyóiratokban, tanulmánykötetekben. Részemről ehelyütt pusztán azt kívánám leszögezni, hogy míg Lenin jobbára mindig Luxemburg, Liebknecht, Mehring és Zetkin érdemeit méltányolta, s ha vitatkozott is velük (főként Luxemburggal), akkor is ezeknek az érdemeknek elismerése mellett tette ezt, addig Sztálinnál az 1930-as, a Proletárforradalom c. folyóirat szerkesztőinek írott levelében (lásd a Leninizmus kérdései c. munkáját) az arányok megváltoznak, s ő már inkább arról ír, hogy a baloldaliak mit vétettek, mit nem láttak meg. Sztálin vetette először szemükre, s ennek nyomán hosszabb időn át a történeti irodalomban is elterjedt az

az észrevétel, hogy a német baloldaliak hibáztak, mert már 1914 előtt a bolsevikok, vagy a bolgár tesznyákok példájára nem váltak ki a szociáldemokrata pártból, nem teremtették meg saját pártjukat. Ennek a követelésnek azonban Lenin írásában — aki a reális helyzet mérlegeléséből, lehetőségeiből indult ki, nem pedig elméleti deduktív spekulációkból — nyoma sincs. Lenin a baloldaliaktól azt kívánta meg — amit meg is tettek —, hogy küzdjenek az opportunizmus ellen, s feltételezte, hogy a forradalmi és az oportunista szárny között bekövetkezik majd a szakítás. Mindez azonban egészen más, mint az adott pillanatban elvárni, hogy a baloldaliak már akkor alkossák meg független pártjukat, ami voluntarista és szektás elzárkózásra vezető hiba lett volna. Lenin csak később, megváltozott viszonyok között, az első világháború folyamán látta úgy, hogy erre a feltételek Németországban is megértek.

Ez az eltérés a lenini észrevételektől annál is inkább feltűnőbb, mert nemcsak az 1914 előtti Lenin „Zeitgeschichte”-meglátásaitól, írásaitól való elmozdulást mutatta. Lenin 1920-ban a „Baloldaliság”-ban még egyszer vizsdatért ezekre a kérdésekre, és itt a már 1917-ben lezárt, befejezett korszaknak tekintett múltrol írta a német párt egészéről: „a szocialforradalmárok a »baloldaliságot« abban látták, hogy vihogtak a német szociáldemokrácia nem nagy oportunista vétkein”. Ami pedig a német szociáldemokrata párt baloldali szárnyát illette, éppen azokat, akikről pár évvel Lenin halála után Sztálin oly rossz bizonyítványt állított ki, Lenin 1920-ban még így írt: „Most, 1920-ban a háborús korszak és a háború utáni első évek minden gyalázatos összeomlása és válsága után világosan látható, hogy az összes nyugati pártok közül éppen a német forradalmi szociáldemokrácia volt az, amely a legjobb vezéréket adta, s amely a többenél hamarabb állt talpra, gyógyult meg és erősödött meg. Ez látható mind a spartakisták pártján, mind — és ezt szintén nem mindig hangsúlyozta történetírásunk — a »Németországi Független Szociáldemokrata Párt« baloldali proletár szárnyán . . .”

A II. Internacionálé korszaka orosz munkásmozgalmának történeténél teljesen kézenfekvő, hogy mindenekelőtt Lenin írásaihoz kell nyúlni, méghozzá kettős minőségben: maguk is feldolgozások, de egyúttal a mozgalom dokumentumai is. Ezekre már nem kívánok itt újra visszatérni. A Zeitgeschichte-írásoktól azonban az orosz mozgalom esetében is szükségesnek látszik megkülönböztetni a későbbi visszapillantásokat, amelyek közül kiemelkedik a „Baloldaliság” első négy fejezete. Ezekben tematikai és módszertani megoldásokkal egyaránt találkozunk. Ismeretes, hogy Lenin itt újra megadta a forradalmi mozgalom, valamint a szovjetek fejlődésének periodizációját, hosszabb távlatban foglalkozott a bolsevikok és a parlament, a szakszervezetek kapcsolatával, s ugyancsak történeti folyamatában vizsgálta a bolsevikok álláspontját a kompromisszumok kötésével kapcsolatban, visszautasítva a balos és leegyszerűsítő megközelítéseket, amelyek a kompromisszumokat a limine, a a feltételektől függetlenül elvetik.

Az ismertebb összefüggések felidézése mellett szeretnék néhány olyan pontot is megjelölni ezen írás alapján, amely tudomásom szerint a mai napig a marxista történetírás tartozása maradt. Ilyen az anarchista mozgalom, illetőleg a szociálföradalmár (eszer) párt történetének feldolgozása (a személyenkénti portrékról most nem is szólnék). E vonatkozásban megint Lenint idézem a „Baloldaliság” alapján. Lenin utal Oroszország kispolgári jellegére, s ezzel szemben hangsúlyozza, hogy az objektív feltételek ellenére „az anarchizmusnak a két forradalom (1905 és 1917) idején és ezeknek a forradalmaknak

előkészítése során aránylag elenyésző befolyása volt”. Itt két mozzanatot is aláhúznánk: az egyiket Lenin maga megtette a szembeállításal, a másikat viszont jobban hangsúlyoznám, mégpedig az „aránylag” kiemelésével. Ez az aránylag ugyanis a történeti körképekben, mint már mondtam, a nullpontra redukálódott. (Holott a kérdés Lenin figyelmét nem kerülte el, s éppen itt történeti távlatban vizsgálta a fejlődésmenetet, jelezve, hogy az anarchizmus az 1870-es években még sokkal nagyobb szerepet játszott az országban.) Ugyanitt egy vonatkozásban, a bolsevikok és az eszerek eszmei eltéréésének szemszögéből szól a szociálforradalmárok pártjáról is, de az írás körülhatárolt tematikája korlátozta, hogy e pártól többszempon-tú összértékelést is nyújtson.

Itt visszatérnék arra, amit a bevezetőben abszurd, laboratóriumi vizsgálati módszerként felvettem: a történetíró és a tevékeny alkotó ember kettéválasztására. Úgy érzem, egy helyütt maga nyújt lehetőséget ennek alkalmazására. Arra gondolok, ahol a „Baloldaliság”-ban, egy lezárt korszakra visszatekintve a párt (vagyis részint saját) elkövetett taktikai hibáiról emlékezik meg. E vonatkozásban érdemes idéznünk Lenin nevezetes általánosított megjegyzését a hasonló természetű politikai hibákhoz: „A politikára és pártokra — megfelelő változásokkal — ráillik az, ami az egyes emberekre áll. Nem az az okos, aki nem követ el hibát. Ilyen emberek nincsenek és nem is lehetnek. Az az okos, aki a nem nagyon lényeges hibákat könnyen és gyorsan jóvá tudja tenni.” A politikai vezérfonalnak szánt kijelentést ő nemcsak politikusként, hanem történetíróként is alkalmazta: „Hiba, bár nem nagy és könnyen jóvátehető hiba volt már az is, hogy a bolsevikok 1906-ban bojkottálták a dumát. Igen komoly és nehezen jóvátehető hiba volt a bojkott 1907-ben, 1908-ban és a következő években, amikor egyrészt nem lehetett azt várni, hogy a forradalmi hullám igen gyorsan fellendül és felkelésbe csap át, és amikor másrészt a felújuló polgári monarchia egész történeti helyzete szükségessé tette a legális munka összekapcsolását.”

Az 1920-as években Lenin történeti perspektívában helyesbített ilyen hibákat. Politikusként és Zeitgeschichte-történetíróként ugyanezt megtette az 1920-as években is mind az orosz, mind a nemzetközi munkásmozgalom vanalán. Sajnos, a következő „történetileg lezárt” korszak végét alig érthette meg. S mi Magyarországon szintén csak sajnálhatjuk, hogy munkásságának kritikai feldolgozását hasonló okból Molnár Erik sem tudta már terve szerint elvégezni. E feladat, csakúgy mint azoknak a fehér foltoknak színéssé tétele, amelyeket Lenin csak megjelölt vagy legfontosabb vonásait festette fel, — már a későbbi nemzedékekre, mireánk maradt.

Ránki György:

Néhány észrevétel Lenin: „Imperializmus...” című munkájáról

A történelmi elméleti fogalmakkal szemben — melyek természetesen a történelem társadalmi gyakorlati próbájának vannak alávetve — többféle magatartás képzelhető el. A forradalmi elmélet nagy alkotói iránti tiszteletadás kötelezettsége — különösen ha olyan alkotóról van szó, aki az elméletet

maga vetette alá a gyakorlat próbájának, s vált a XX. század leginkább történelemformáló emberévé, s akinek éppen születése századik évfordulóját ünnepeljük — értelmezhető oly módon is, hogy teljesen történelmivé merevítjük s elméletének zsenialitását hangsúlyozva szó nélkül megyünk el azon elemek mellett, amelyek az elmélet változtatásának szükségességére utalnak. De úgy érzem, mind az elmélet, mind a tiszteletadás helyes értelmezéséhez közelebb áll az a gyakorlat, mely az új jelenségek fényében, azokat értékelve utal régi korlátaira is. Természetesen távol áll tőlem a merészség, hogy kísérletet tegyek állást foglalni a szerteágazó vitában: miben érvényes az imperializmus elmélete s miben haladt túl rajta a történelem. Megjegyzéseim a mű gazdaságtörténeti jelentőségére s néhány módszertani tanulságára korlátozódnak.

1916-ban, midőn Lenin a pétervári Parvus kiadó felkérésére elvállalta, hogy öt ívnél nem terjedelmesebb összefoglalót készít az imperializmus kérdéseiről, a problémának már tekintélyes irodalma volt. Az alatt a fél esztendő alatt, míg Lenin a berni és a zürichi könyvtárban a kérdésre vonatkozó irodalmat tanulmányozta —, a Füzetek az imperializmusról tanúsága szerint — 148 könyvet és 232 tanulmányt jegyzetelt ki. Ezek a munkák természetesen igen különböző tudományos értéket képviseltek. Mindenekelőtt adva volt Hobson könyve az imperializmusról, mely Lenin szerint „igen jól és részletesen írja le az imperializmus alapvető gazdasági és politikai sajátosságait”; már pár esztendeje ismert volt, mindenekelőtt a munkásmozgalom táborában Hilferding munkája, melyet bizonyos kritikái megjegyzése ellenére Lenin „a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának rendkívül értékes elméleti elemzéseként” értékelt. S alig néhány esztendővel előbb éppen Lenin írt előszót Bucharin Világgazdaság és imperializmus című munkájához, mely — hogy ismét Lenint idézzem: — „a világgazdaságnak azokat az alapvető tényeit vizsgálja, amelyek az imperializmussal, mint egészszel, mint a legmagasabb fejlettségű kapitalizmus meghatározott fejlődési fokával függenek össze”.

Lenin 1920-ban, könyve német és francia nyelvű kiadásához írt előszóban könyvének fő feladatát így határozta meg: „A vitán felül álló burzsoá statisztika összefoglaló adatai és az egész világ burzsoá tudósainak beismerései alapján megmutatni, milyen volt — nemzetközi kapcsolatait tekintve — a kapitalista világgazdaság általános képe a huszadik század elején, az első imperialista világháború előestéjén.”

Ha eltekintünk a Leninre jellemző szerénységtől, akkor is két aspektusát kell kiemelnünk ennek a megállapításnak. Egyrészt hogy Lenin, aki a munkát népszerűsítés céljából írta, semmiképp sem tekintette művét lezártnak, vagy a kor új problémáinak Marx Tőkéjéhez hasonló mélységű és alapú analízisének, sokkal inkább az új jelenségek a marxizmus elméleti fényében való bemutatásának, amiben megtalálható az imperializmus mechanizmusának alapvető elvi felvázolása, de ugyanakkor a tényleges gazdasági leírása is. Ebben az értelemben — s ez a második aspektus, amit kiemelnék — Lenin maga írja, hogy a világgazdaság adott fejlődési szakaszának leírását, úgyis mondhatnók: egy szakasz gazdaságtörténeti leírását nyújtja.

Ha tehát a munkát gazdaságtörténeti munkaként kezeljük — s mint láttuk, ez nem önkényesség —, akkor rövid korreferátumban talán két kérdést engedtessek meg hogy kiemeljek.

1. Milyen módon alapozta meg Lenin elméleti következtetéseit; milyen módon fejlesztette tovább, úgyis mondhatnánk, tette forradalmi marxistává a kibontakozó reformista vagy nem következetesen marxista elemzést.

2. Hogyan használta fel a polgári szakirodalmat; mit jelentett a polgári tudomány eredményeinek adaptálása.

Az első kérdés szempontjából Hobson és Hilferding könyvének hasznosítása és kritikája, Kautsky tanulmányai — hol a gondolatok hasznosításának már nem sok lehetősége nyílt — jöttek számításba. A Füzetek az imperializmus kérdéseiről, mely egyébként benyomáson szerint igen tanulságos Lenin kutatásainak műhelytitkait illetően, szemléletesen mutatja módszerét, ábrázolja, miként dolgozta fel a tanulmányozott anyagot, miként emelte ki a legfontosabb gazdasági és történeti tényezőket és jutott el ezek elemzésével az új elméleti következtetésekhez. Lenin Hilferding könyvéről 4, Hobson munkájáról több mint 30 oldal jegyzetet készített, amiben egyébként Krupszkaja segített neki. Aligha hiszem, hogy véletlen arányokról van szó; sokkal inkább arról, hogy Lenin Hobson könyvének nagyobb jelentőséget tulajdonított, s az imperializmus elmélete kidolgozásában — éppen a proletárforradalom, a politikai következtetések szempontjából — fontosabbnak tartotta. Kétségtelen, a modern gazdasági irodalomban Hobson 1902-ben megjelent könyve vezette be újra az „imperializmus” szót, illetve hozta összefüggésbe ennek új jelentőségeit a gazdasági fejlődés fő momentumaival. Igaz, a II. Internacionálé 1900-ban tartott V. kongresszusán világosan kimondták, hogy a kapitalizmus fejlődése szükségszerűen a gyarmati expanzióhoz vezet, és a gyarmati politika célja a kapitalisták profitjának a növelése; de Hobson nem volt marxista, viszont 1902-ben megjelent munkája igen világosan, nagy meggyőző erővel fejtette ki a modern imperializmusnak Anglia gazdasági és társadalmi problémáival való összefüggését. Igaz, teoretikusan ő az elégtelen fogyasztás Sismonditól származtató és Luxemburnál is felbukkanó elméletére alapozta fejtegetéseit.

„Az ipari telepek túltermelése és a felesleges tőke, mely az országon belül nem talál megfelelő befektetést, kényszeríti Nagy-Britanniát, Németországot, Hollandiát, Franciaországot, hogy gazdasági erőforrásaik mind nagyobb részét jelenlegi politikai hatáiraikon kívül helyezték el, és egy politikai expanziós politikát ösztönözzenek, új területek megszerzésére.”

Hobson az imperializmust tehát a tőke gazdasági érdekeiből vezeti le, és egyben a tőke kivittelt folytató ország társadalmi bajának is tekinti.

Hobson az angol gyarmati expanzió végrehajtói mögött, a kutatók, a misszionáriusok, a politikusok, a sovinszta hazafias csoportok mögött keresi a lényegét s felfedi a lényeges gazdasági érdekeket.

A politikusok, katonák, kereskedők, filantropisták hazafias érzését az üzlet manipulálja, „az expanzió iránti lelkesedésük ebből a forrásból fakad, s ha erősnek és eredetinek is tűnik, vak és szabálytalan: csak a pénzügyi érdekek van olyan koncentráló képessége és bír olyan világos számítással, amely az imperializmus mozgásba lendítéséhez szükséges. Egy ambíciózus államférfi, egy katona, egy túlbuzgó misszionárius, egy előrenyomuló kereskedő javasolhat vagy kezdeményezhet lépéseket az imperialista expanzióra, segédkezhet abban, hogy a hazafias közvéleményt az újabb előrenyomulás feltétlen szükségességéről meggyőzze, de a végső elhatározás a pénzügyi hatalomtól származik.”

Hobson imperializmus-teóriája még egy fontos megállapítást tartalmazott, nevezetesen azt, hogy a gyarmatosítás a bennszülött lakosság valamilyen formájú kizsákmányolásával járt együtt.

Nem kétséges, hogy ezek a gondolatok a maguk inkoherens, olykor

alapvető összefüggéseket nem felfedő formájukban hatottak Leninre. Ugyanakkor Leninnél mégis gyökeresen más az imperializmus, mint Hobsonnál. Nemcsak azért, mivel Hobson maga a doktor szerepét akarta betölteni, aki felírja a betegnek a gyógyító orvosságot, Lenin pedig a forradalmár szerepét, aki nemcsak megjövendöli a katasztrófát, de sietteti bekövetkeztét. Ennél többről van szó. Hobson az elégtelen fogyasztás reformjával akarja az imperializmus betegségét gyógyítani, illetve azt fölöslegessé tenni, Lenin viszont felismerte, hogy az imperializmus egységes és elkerülhetetlen állomása a kapitalizmus növekedésének. Ha Hobson három fő megállapítását összehasonlítjuk Lenin fejtegetéseivel, akkor először is világos, hogy Lenin másban fedi fel azokat a belső gazdasági okokat, amelyek a kapitalista országokat az imperializmusba kényszerítik. Részben ez abból következik, hogy Marx gazdasági elméletére támaszkodva az underconsumption (elégtelen fogyasztás) elméletét nem tette magáévá. De távolról sem ez a legfontosabb. Sokkal inkább az, hogy Lenin a századforduló utáni gazdaság új jelenségeit, mindenekelőtt Hilferding kutatásait hozza szoros összefüggésbe az imperializmus problematikájával. Hobson a pénzügyi érdekeltséget az imperializmus mögött még szabad kereskedelmi környezetben feltételezte, Lenin ezzel szemben leszögezi, hogy az imperializmus = monopolkapitalizmus; hogy gazdasági lényegét a kartellek, a trösztök, a finánc-tőke uralma képezi; hogy az imperializmus kevésbé dinamikus, mint a kapitalizmus korábbi szakasza, tehát egy védett piac intenzív kizsákmányolására törekszik, s a tőkefőlölséget inkább külföldön, mint otthon használja. Viszont, hogy külföldi beruházásaiból maximális profitra tegyen szert, a politikai ellenőrzés is szükséges a befektetésre váró területek felett. Ez utóbbi viszont a nagyhatalmak közötti versenyt, a világ felosztását, illetve újrafelosztását eredményezi.

Hobson imperializmus-elméletének másik két pontjában a lenini módosítások szintén jelentősek, ha nem is olyan alapvetőek, mint az első pont esetében. Az imperializmus gazdasági motivációját, a bankok, trösztök uralmát a kormány felett Lenin is feltétlenül magáévá tette, még akkor is, ha munkájának egynémely megfogalmazását nem tekinthetjük a kérdés legjellemzőbb lenini megközelítésének, mivel úgy véljük, nem utolsósorban a Kautsky-féle felfogás — mely elszakítja az imperialista politikát gazdasági alapjaitól — elleni harc miatt olykor ezt a befolyást tulságosan közvetlenné teszi, leegyszerűsítve ábrázolja. Ami a gyarmatok kizsákmányolását illeti Hobsonnál, itt Leninnek nem volt ellenvéleménye, de lényeges továbbfejlesztése a kérdésnek a félgyarmati, pénzügyi és egyéb függés bemutatása az imperializmus rendszerében, ami Hobsonnál teljesen hiányzik.

Ami Hilferdinget illeti, Lenin világosan leírja, hogy a pénz kérdésében elkövetett elméleti hibáján kívül hiányolja a világ felosztásának figyelmen kívül hagyását, mellőzi az összefüggést a finánc-tőke és élősdiség között, valamint az imperializmus és az opportunizmus között.

De azt hiszem, túl is mehetünk a közvetlenül Lenin által tett megállapításokon, hiszen Lenin a tőkekivitel imperialista jellegének hangsúlyozásával is jóval túlment Hilferdingen, mint ahogy a finánc-tőke és a monopóliumok közötti összefüggés erőteljesebb kidolgozása is Leninnél található meg. Hiszen Lenin kritizálja Hilferding finánc-tőke-meghatározását, mivel abban nincs utalás a termelés és tőke koncentrációjának erős növekedésére.

Mégis, ha az imperializmusról szóló, már e korszakban gazdag irodalomból kiemelhetünk valamit, akkor nem kétséges, Hobson és Hilferding mun-

kái nyújtották a legtöbb segítséget Lenin számára. Hilferding munkája a kor egyik legjobb marxista közgazdászának magasszínvonalú elemzése. Nem e felszólalás feladata felsorolni, milyen új kategóriákat vezetett be a marxista közgazdaságtanban; az sem kétséges, hogy Hilferding sem hunyt szemet a fináncsőke és a gyarmati politika közötti összefüggés felett, sőt taglalja a gyarmati politika megváltozott jellegének kérdését is. S Lenin is alapvetőnek tartja Hilferding fejtegetését a kor belpolitikai kérdései, az osztályharc továbbfejlődése szempontjából, mely szerint a fináncsőke uralmat kíván, nem pedig szabadságot. A monopolkapitalizmus fordulata a demokráciából a reakció felé alapvető összefüggését tárja fel az imperializmus korának. Végül azt sem feledhetjük el, hogy Hilferding az imperializmus számos kispolgári kritikussával — sőt Kautskyval szemben is — leszögezte, hogy a proletariátusnak nem az a feladata, hogy a fejlettebb kapitalista politikával a szabadkereskedelem korának elavult politikáját állítsa szembe: a proletariátus válasza a fináncsőke gazdasági politikájára, az imperializmusra, nem a szabadkereskedelem, hanem csakis a szocializmus lehet. A proletárpolitika célja nem lehet a szabadverseny visszaállításának reakcióssá vált eszménye, hanem csak a konkurrencia teljes megszüntetése a kapitalizmus legyőzésével.

Lenin imperializmus-ismervének ismert öt eleme: „1. a termelés és tőke koncentrációja, mely olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy a gazdasági életben döntő szerepet játszó monopóliumokat hozott létre: 2. a bankok egybeolvadása az ipari tőkével, és a fináncsőke alapján a fináncoligarchia kialakulása; 3. a tőke kivétel, ellentétben az áru kivittel, különösen nagy jelentőségre tesz szert; 4. nemzetközi monopolista-kapitalista szövetségek alakulása, amelyek felosztják egymás közt a világot; és 5. befejeződött a Föld területi felosztása a legnagyobb kapitalista hatalmak között” — gondolatilag részben Hilferdingnél, részben Hobsonnál megtalálható. A meghatározás első két részének momentuma Hilferding munkájában fellelhető. Lenin Hilferding munkáját jegyzetelve foglalja össze véleményét a következőkben:

„A három legfontosabb mozzanat

A nagytőke fejlődése és növekedése egy bizonyos fokig

A bankok szerepe (koncentráció és társadalmasítás)

Monopoltőke (a konkurrenciát monopólium váltja fel)”

A tőke kivételre és a világ felosztására vonatkozó problémák, mint az imperializmus új, jellemző vonásai, viszont inkább Hobsonnál nyernek megalapozást. De mindkét munka — bármennyire lényeges hozzájárulást jelentenek az imperializmus elméletének kialakításában — önmagában nem volt képes sem a korszak valamennyi gazdasági fő elemének feltárására, sem az imperializmus helyének történelmi meghatározására. Erre Lenin munkája volt csak képes, aki Hobson kispolgári reformista észrevételeit adaptálta s a marxista rendszerbe helyezte, s Hilferding néhány elméleti hibáját korrigálta. Lenin munkája volt a nem egyszer alapvető megfigyelések egységes rendszerbe kapcsolása, megállapítva, hogy önmagában egyik munka sem képes az imperializmus egészét megragadni és megérteni.

Ez az összekapcsolás jelentkezik első jegyzeteiben.

„Egészében a fináncsőke (monopóliumok, bankok, oligarchia, megvesztegetés etc.) nem a kapitalizmus véletlenszerű kinövése, hanem elmaradhatatlan folytatása és terméke . . . Nemcsak gyarmatok, hanem (a) tőke kivétel, (b)

monopóliumok, (c) kapcsolatok és függések pénzügyi hálózata, (d) a bankok mindenhatósága, (e) koncessziók és megvesztegetés is.”

Természetesen Lenin munkája nemcsak abban emelkedett túl Hobsonén és Hilferdingén, hogy egységben volt képes kidolgozni az imperializmus elméletét; de az alkotó marxista nemcsak teoretikus, de aktív forradalmár — róla mondta egyszer Axelrod: „Nincs még egy olyan ember, aki a nap 24 órájában csakis a forradalommal foglalkoznék, akinek nincs más gondolata, mint a forradalom gondolata, aki ha alszik, akkor is csak a forradalomról álmodik” — s levonta az imperializmus kialakulásának elméleti következményeit. Lenin imperializmus-definíciója kimondottan gazdasági, s a legélesebben szembeszállt az olyan nézettel, mely az imperializmusban csak bizonyos politikát lát (Kautsky). Ő a politika és gazdaság kapcsolatát mutatja meg. Azt dolgozza ki, hogy az imperialista politika a monopolkapitalizmusból mint objektív gazdasági talajból sarjadt, s azzal elválaszthatatlan kapcsolatban van.

A lenini imperializmus-fogalmon a gazdaság és politika dialektikus egységét fogja meg: ebben a megfogalmazásban az imperializmus fogalma az agresszív (katonai, politikai, gazdasági, terjeszkedési, gyarmatok szerzésére irányuló) politika, mely nemcsak új fejlődési szakasz, melyről nem lehet visszatérni, csak előre menni, de a kapitalizmus súlyos belső ellentmondásait a végsőkig kiélezve, forradalmi következményekkel jár; így kapcsolódik egybe az imperializmus elmélete a proletárforradalom gondolatával, s így válik nála az imperializmus korszaka egyben az antiimperializmus korszakává.

Mint a bevezetőben jeleztem, Lenin munkája előkészítése során közel 150 könyvet olvasott el, s meghaladta a 200-at a kijegyzetelt tanulmányok száma. Ezek között volt jónéhány marxista szerző — ha elméleti problémáktól nem is mentes — írása, de a túlnyomó többségét a tanulmányozott munkáknak polgári közgazdászok, történészek, politikusok írásai tették ki. A marxista gazdaságtörténetírás szempontjából tehát mindenképpen tanulságosnak tűnik nyomonkísérni, miként használta, elemezte, szűrte meg, bírálta Lenin ezeket a munkákat. Erre nemcsak Lenin Az imperializmus című munkája nyújt lehetőséget, mely bőven idéz a polgári szerzők munkáiból, de a Füzetek az imperializmusról mintegy 800 oldala is, mely mintegy in statu nascendi mutatja be a lenini művet, másfelől még világosabban bemutatja a születés körülményeit, a lenini módszert, a polgári közgazdaságtan ill. gazdaságtörténet felhasználását.

Nem szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy Lenin nagyfokú elméleti érzéke, a marxizmus elméleti tisztaságának védelme, éles kritikai szelleme különösen erős bírálónak tette. Akár egyes polgári szerzők egész munkája mondani-vólnak megítélésében, akár egyes marxista szerzők legkisebb elméleti pártatlansága felfedésében Lenin nem riadt vissza a legélesebb megjegyzésektől sem (a Füzetek eredetileg nyilván nem publikálásra készültek). Ugyanakkor a találó, igaz részmegállapítások, fontos észrevételek, újszerű jellemzések legkisebb részjelenségére felfigyel, mintegy a polgári tudósok leírását, statisztikai anyagát dolgozva fel, adja meg az új marxista képet. Részmegállapításokra, vagy egyszerűen bizonyos tényekre korlátozódik-e az, amit Lenin a polgári művekből átvesz. Hosszú fejtegetéseket emel ki; egyeseket csak azért jelöl meg az ismert NB jelzéssel, hogy az összefüggések szempontjából megjegyezze őket, másoknál viszont újra az imperializmussal kapcsolatos elvi fejtegetések átvételéről van szó, melyek jóval túlmennek a szűk tényanyagon.

Lieffner munkáját csak abból a szempontból értékeli, hogy hasznos áttekintést nyújt az anyagról. „Die deutsche Kreditbank” c. munkája az Imperializmus befejező gondolatát képező Saint-Simon-i elképzelés forrása.

Vagy folytathatnám A. Lansburgh „Die Ausschaltung Londons als Clearinghaus der Welt” című cikkéhez tett megjegyzésével, amely szerint „igen jó cikk, megmagyarázza, mik az okai Anglia hatalmának”; másik cikknél azt emeli ki, hogy „feltárja a németországi olajmonopóliumért folyó harc lényegét”.

Th. Vogelstein „Die finanzielle Organisation der kapitalistischen Industrie und die Monopolbildung” című tanulmányából már viszont olyan elvi történeti jellegű fejtegetést vesz át a kartellek történetéről, mely a monopolfejlődés három szakaszát dolgozza ki, s máig is a kapitalizmus kialakulása egyik legfontosabb történeti periodizációs kritériumának tekinthető.

G. Hildebrand: „Die Erschütterung der Industriegherrschaft und des Industriesozialismus” című művét a szociáldemokrácián belüli opportunistáknak megértése szempontjából tartotta szükségesnek kiemelni.

De olyan alapvető lenini megállapítás is, mint az imperializmus történelmi helye, bizonyos gondolattörésekben egy ma már ismeretlen szerző, Paul Louis „Essai sur l'imperialisme” olyan megállapítására is támaszkodik, mint „az imperializmus, amely a kapitalista világ utolsó útkártyája, a kapitalista világ szemében az utolsó menedék az elkerülhetetlen végzettség felé közeledő csőd és spontán összeomlás előtt, egyszerre mind kitűnő, pártját ritkító kovácsa a forradalomnak”.

Az 50-es évek dogmatikus tudománya hajlamos volt arra az alapra helyezkedni, hogy a polgári társadalomtudomány — apologetikus szemlélete miatt — már nem képes lényeges alkotásokra, lényeges összefüggések felismerésére. Ez a nihilista és tudománytalan álláspont a marxista társadalomtudománynak a polgári társadalomtudománnyal szembeni konfrontációját teljesen egyoldalúan fogta fel, s legfeljebb egyes adatainak átvételét tartotta lehetségesnek, más esetben viszont minden új megállapítással szemben elutasítóan viselkedett. Ennek a felfogásnak nem sok köze volt a lenini tudományos módszerhez. Lenin ugyanis kritikus, de nem eleve elutasító magatartást tanúsított a polgári tudománnyal szemben. Lenin nemcsak tényanyagokat keresett a polgári tudósok munkájában, hanem igen nagy figyelemmel kísérte elméleti megállapításaikat, kereste, miben nyújtanak újat, milyen elvi megállapításuk alkalmas arra, hogy felhasználhassa az imperializmusról kialakítandó képéhez; melyek azok az elemek, amelyeket adaptálhat, beépíthet az imperializmusról kialakított képbe.

Ha elolvassuk Lenin rövid jegyzeteit az általa átnézett művekről, világosan kiderül, mennyire különbözött Lenin hozzáállása a polgári művekhez. Nem fukarkodik a gúnyos, olykor becsmérítő megjegyzésekkel sem, amennyiben rossz, valóban apologetikus munkáról van szó. Bár az adatok is rendkívül fontosak voltak, minden munkában, elsősorban az általánosító, az elméleti vonatkozásokat kereste, s csalódást jelentett számára, ha az olvasott munka ilyen nem tartalmazott. Nem egy munka után olvasható a csalódott megjegyzés: „elméletileg nil”.

Lenin tudós volt és forradalmár, ebben az értelemben is aktív, teremtő elme; nem bolygott vágyainak és álmainak zavaros vizeiben, nem a semmiből vagy egyszerűen régi tételekből akart újat létrehozni. A tényleges valóságra akart építeni, a valóság minden elemét fel akarta használni. A tényleges

valóság megismeréséhez mindenre szüksége volt, amit a tudomány bárhol és bármely oldalon produkált; ugyanakkor mint forradalmár tisztában volt avval, hogy a valóságban létező és tevékenykedő erők új egyensúlyának létrehozásában támaszkodnia kell egy meghatározott erőre, mely haladó, mely képes a valóság adott kereteit és lehetőségeit megváltoztatni, mivel maga is a valóság talaján áll.

Lenin tehát az alapvető marxista tételekből kiindulva gyakorlatilag a polgári tudomány eredményein keresztül tanulmányozta a társadalmat, és nem utolsósorban ennek felhasználásával fejlesztette a marxista gondolatot. Az imperializmusról írt művéhez természetesen használta Marx és Engels munkáit. Jegyzetei között fellelhetők Engels és Marx megjegyzései az angol munkásosztályról, Engels cikkei a leszerelés problémájáról, észrevételeik a nemzetek önrendelkezésének lehetőségeiről stb., de a marxista elmélet fejlesztését és alkalmazását nem korlátozta a marxizmus tanulmányozására.

Talán Lukács Györgytől vett idézettel tudnám legjobban összefoglalni Lenin munkájának jelentőségét s történelmi helyét. Lukács a következőket írja: „Lenin fölénye mindenekelött abban állott, hogy képes volt — s ez egyedülálló a teóriában — konkrétan és teljesen összekapcsolni az imperializmus gazdasági teóriáját a kor minden fontos politikai problémájával, s a gazdaság lényegét ebben az új szakaszban vezérfonalként tudta alkalmazni konkrét cselekvéshez.”

Mucsi Ferenc:

Lenin és a nemzeti kérdés

Európa Keletén a megkészt tőkés fejlődés sajátos feltételeket teremtett a nemzeti mozgalmak számára. Az etnikai tekintetben rendkívül heterogén középkori birodalmak fennmaradása elzárta a nemzetállamok kialakulásának útját, gátolta a tőkés társadalom itt is alapvetővé váló osztály-antagonizmusának szabad kibontakozását. A munkásosztály érdekei — ebben a vonatkozásban — azt kívánták, hogy lehetőleg elháruljon az útból ez az akadály, hogy osztályharcának lehetőleg legkedvezőbb feltételeit — többek között — a nemzeti kérdés megoldásával (vagy annak elősegítésével) kialakíthassa.

Századunk elején Kelet-Európának három ilyen nagy birodalma állt még fenn: a Török Birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország. Mind a három birodalomra — nem lényegtelen eltérésekkel ugyan, de — egyaránt jellemző volt a kereteik közé szorított népek fokozatos, nem egyidejű bekapcsolódása a tőkés fejlődésbe, és ennek kísérő jelenségeként szövevényes, az államot kézben tartó nemzettel (vagy nemzetekkel) szemben megnyilvánuló, vagy egymás ellen is irányuló, egyre erősödő nemzeti küzdelme. A három birodalom eltérő sajátosságainak megfelelően három főbb, egymástól eltérő koncepció alakult ki a munkásmozgalomban a nemzeti kérdés megoldására.

Ami a Török Birodalmat, pontosabban szólva: európai részét, a Balkánt illeti, a tőkés rendszer fejlődésének meggyorsítása nyilvánvalóan összekapcsolódott részint a török uralom megdöntésével, részint a felszabaduló kis népek demokratikus összefogásának követelményével. Ez a helyzet alakította ki a

Balkán-föderáció eszméjét, amely a balkáni szociáldemokrata pártok általánosan elfogadott programjává vált, fennmaradt a Balkán-háborúk utáni időkben, és a Komintern időszakában sem veszítette el jelentőségét. A nemzeti kérdés jelenlegi jugoszláviai megoldása is kötődik még ezekhez az előzményekhez.

A másik koncepció, amely gyakorlatilag sohasem vált pártprogrammá, de amelynek nagytékintélyű pártvezetők (Otto Bauer, Karl Renner, a szlovén Etbín Kristan) voltak a teoretikusai, az ausztriai „kulturális-nemzeti autonómia” elmélete volt. Ez az elmélet, amely a munkásosztály harcát a nemzeti kérdés vonatkozásában úgy kívánta megkönnyíteni, hogy egy szubjektív-pszichológiai nemzetfelfogásra támaszkodva az exterritoriális (vagy perszonális) nemzeti autonómiát hirdette, hogy ezáltal kapcsolja ki a nemzeti kérdést az osztályharcból. Ez a koncepció azonban elszakította a kultúrát a politikai és a gazdasági élettől — egyrészt, másrészt, mintegy konstituálta „az igazságos nemzeti elkülönülést”, s ezáltal megszilárdította a burzsoá nacionalizmust és megbontotta az egy gazdasági-politikai egységben élő munkásság nemzetközi egységét.

Nem véletlen, hogy az Ausztriai Szociáldemokrata Párt 1899-es brünni kongresszusa nem fogadta el ezt a koncepciót, hanem a területi autonómia alapjára helyezkedett, bár a nemzeti autonóm területek szövetségének létrehozásával engedményt tett a „kulturális-nemzeti autonómia” elvének. Ez megnyitotta a kaput a nacionalista tendenciák előtt s a cseh szeparatisták kiválásával megindította az ausztriai szociáldemokráciát a nemzetek szerinti széthullás útján.

A harmadik koncepció, amely Oroszországban, Lenin vezetésével alakult ki, a nemzetek önrendelkezési jogát tekintette kiindulópontnak az olyannyira bonyolult kelet-európai és elsősorban oroszországi nemzeti kérdés megoldásához. Az OSzDMP volt az egyetlen kelet-európai szocialista párt, amely átvette és a maga programjában alkalmazta is a II. Internacionálé 1896. évi londoni kongresszusának a nemzetek önrendelkezési jogára és a proletariátus nemzetközi tömörítésére vonatkozó határozatát.

Lenin ennek magyarázatát abban látta, hogy, egyrészt, Oroszország volt az a legelmaradottabb kelet-európai ország, amelynek szociáldemokráciája az európai országok korábbi tapasztalataira, az ott már győzelmes marxizmusra támaszkodva alakult ki. Másrészt Oroszország elmaradottsága folytán a szociáldemokrácia — Európától eltérően — a polgári forradalom előtt kezdett kialakulni s kialakulása a forradalom idején is folytatódott, természetes tehát, hogy a polgári forradalom minden kérdésével — így a nemzeti kérdéssel is — az európai szocialista mozgalmaknál behatóbban kellett foglalkoznia. Ennek a helyzetnek még egy lényeges mozzanatára utalt Lenin, jelezve, hogy az oroszországi szociáldemokráciában az önállóság kialakításáért elkerülhetetlenül folyó eszmei-politikai küzdelem — éppen a marxizmusnak az európai munkásmozgalomban bekövetkezett győzelme folytán — Oroszországban nem annyira a marxizmusért folyt, amely már itt is győzött a korábbi irányzatokon (narodnyikok), mint inkább a „majdnem marxista” kispolgári elméletek és irányzatok — az ökonomizmus, a legális marxizmus, majd a mensevizmus és a likvidátorság — ellen. Ebben a harcban kezdett kikovácsolódni a nemzeti kérdés proletár megoldásának lenini koncepciója is. Ebben a küzdelemben világosan nyomon követhetők a harc egyes etappjai.

1. Az első szakasz az OSzDMP programjának kialakításáért folyó harc idejére, 1901—1903-ra tehető. A program tervezete, majd maga a program

(akkor 7., később 9.) §-a tartalmazta az Orosz Birodalom kötelékéhez tartozó „valamennyi nemzet önrendelkezési jogának elismerését”. Ezt a követelményt Lenin ekkor elsősorban „negatív köteletségként” fogta fel, olyan program-pontként, amely az önrendelkezés szabadságát gátló önkény, elnyomás ellen irányul s nem tartalmaz kötelezettségvállalást valamely nemzet önrendelkezésének támogatására. Ezt az utóbbit a proletariátus számára csak kivételes körülmények tehetik szükségessé, s ennek eldöntése mindig az adott körülmények konkrét mérlegelésén múlik — hangoztatta. Ez a felfogás, amely a párt túlnyomó többségének álláspontja volt, két irányból is ellenzésre talált. Tiltakoztak ellene a lengyel jobboldali szocialisták, a PPS vezetői, akik az önrendelkezés teljes és feltétlen elismerését követelték. Lenin bebizonyította velük szemben, hogy Lengyelország függetlenségének feltétlen követelése az adott feltételek közepette polgári követelés, amely szemben áll a cárizmus ellen szükséges közös harccal, azzal a küzdelemmel, amely nem győzhet valamennyi elnyomott összefogása nélkül.

Szemben állt az önrendelkezési jog követelésével a Bund, az oroszországi zsidó munkásszövetség is, amely átvette az ausztriai „kulturális-nemzeti autonómia” programját, s az OSzDMP programjával szemben, amely a nemzeti önrendelkezési jog elismerése mellett a közös harc sikere érdekében a munkásszervezetek feltétlen egységét követelte, az oroszországi munkásszervezetek föderatív felépítését, vagyis nemzeti elv szerinti elkülönítését kívánta. Az önrendelkezésről szóló programpontra elfogadása elleni tiltakozásul a Bund bejelentette kilépését az OSzDMP kötelékéből. Lenin — s nyomában a kongresszus is — sajnálkozással vette tudomásul a Bund egyébként átmeneti távozását, de határozottan fenntartotta álláspontját a munkásszervezetek egységének szükségességéről.

A nemzeti önrendelkezési jog ellen — másrésztől — a lengyel forradalmi szociáldemokraták tiltakoztak. A kongresszus programbizottságában Warszawsky és Ganecky — fellépve a PPS nacionalista irányvonalával szemben — azzal vádolták az orosz szociáldemokratákat, hogy a nemzeti önrendelkezési jog követelésével a szeparatisták kezére játszanak, hogy opportunisták, s a programpontra törlését követelték. Miután ezt a követelést már a bizottság visszautasította, a kongresszus plenumára a kérdés nem került, a lengyel delegátusok pedig elhagyták a kongresszust.

Az első orosz forradalom idején Lenin többször is visszatért a nemzeti önrendelkezési jog követelésére, s a forradalom sikere érdekében az összes elnyomott és nem egyenjogú oroszországi nemzet számára „teljes kulturális és politikai szabadságot” követelt. „Az orosz nép nem vívhatja ki magának a szabadságot — hangsúlyozta —, ha nem harcol más népek szabadságáért.”

A forradalom visszavonulása, az OSzDMP egyesítő kongresszusa idején Lenin előtérbe állította az egyesített munkásszervezetek megteremtésének feladatát. Az egység helyreállítása érdekében Lenin sürgette, hogy gondoskodjanak a különböző nemzetiségű munkások „valamennyi pártszerű érdekének és szükségletének kielégítéséről, számolva kultúrájuk és életmódjuk sajátosságaival is”, mégpedig oly módon, hogy külön konferenciákat szervezzenek, képviselőket adjanak a nemzetiségi munkásoknak az egyes pártfórumokon, külön irodalmi, kiadói, agitációs csoportokat létesítve számukra stb.

2. A nemzeti kérdés helyes, marxista koncepciójának kialakításáért folyó harc második szakasza az első világháborút közvetlenül megelőző évekre tehető. Ezekben az években, mindenekelőtt 1912-ben magasra szökött a

nacionalizmus hulláma, részint a Balkán-háborúkkal kapcsolatban, részint a Duma-választások kísérő jelenségeként. Mindezzel összefüggésben a Bund és egyes kaukázusi szervezetek, továbbá a lengyel és a lett szociáldemokrata szervezetek részéről is megújultak a támadások az OSzDMP nemzeti programja ellen. Összefonódott a párton belüli küzdelem a likvidátor csoportoknak a központosított pártszervezetet támadó fellépésével is. A nemzeti kérdés elméleti, politikai, kulturális és a párt szervezetére vonatkozó kérdéseinek tisztázása az OSzDMP továbbhaladásának egyik kulcskérdése lett. Ezzel magyarázható, hogy a párt 1913-ban két tanácskozáson is részletesen foglalkozott a nemzeti kérdéssel.

A Krakóban 1913 januárjában megtartott tanácskozás — Lenin szövegezésében — erélyesen fellépett a Bund és a lett szociáldemokraták föderalista törekvései, az oroszországi munkásság cárizmus ellen irányuló közös harcát negligáló akciói ellen, s felszólította a pártszervezeteket, hogy küzdjenek a nacionalizmus minden megnyilvánulása ellen és tömörítsék olyan egységes helyi szervezetekbe a munkásságot, amely munkáját „a helyi proletariátus minden nyelvén végzi”. Az egységes — nemzeti ismérvek szerint meg nem osztott — munkásszervezetek létrehozásáért folytatott harcban Lenin részletesen foglalkozott a „kulturális-nemzeti autonómia” kérdésével, minthogy ellenfelei, elsősorban a Bund vezetői gyakran hivatkoztak az ausztriai példára.

„A kulturális-nemzeti autonómia” — mutatott rá Lenin — nem tudja megoldani a nemzeti ellentéteket azáltal, hogy egy „igazságosan” körülhatárolt kulturális területen, állami beavatkozással, gondosan és szilárdan elválasztja egymástól a nemzeteket: ellenkezőleg, maga a kapitalista fejlődés törli szét, nap mint nap, nemcsak kulturális, hanem — ami ennél fontosabb — gazdasági területen is a nemzeti egységet, asszimilál, beolvaszt. A proletariátusnak nem érdeke, hogy ezzel a tendenciával szembeszálljon, ellenkezőleg: támogatnia kell a nemzetek minden természetes, nem az elnyomáson vagy előjogokon alapuló egybeolvadását. A proletariátusnak nem az a feladata, hogy harcoljon a nemzeti fejlődésért, hanem az, hogy küzdjön mindenfajta nemzeti elnyomás ellen. Ezt a határt lépik át a „kulturális-nemzeti autonómia” képviselői, amikor csatlakoznak a nemzeti kizárólagosság burzsoá platformjához, amely a legfőbb forrása a burzsoá nacionalista ellentétek kiúttalanságának.

S a „kulturális nemzeti autonómiának” ezt az elméletét, amely — írta Lenin — Ausztriában jórészt irodalmi elképzelés maradt, Oroszországban felkapták az összes zsidó polgári pártok és munkásszervezetek, a nem-orosz baloldali eszerek stb. „Az elmaradott Oroszország úgyszólván példázza azt, írta, hogy a nyugateurópai opportunizmus bacillusai miként hoznak létre egész *járványokat* a mi vad talajunkon.”

1913 szeptemberében tartották meg a párt másik konferenciáját a Krakó mellett Poronyiban. Itt újabb határozatot fogadtak el a nemzeti kérdéstről, amely részletesebben körvonalazta a párt álláspontját. A határozat első pontja a nemzeti kérdés következetes polgári-demokratikus megoldásának feltételeit így fogalmazta meg: minden nyelv és nemzet teljes egyenjogúsága, a kötelező államnyelv eltörlése, az oktatásnak a helyi lakosság nyelvén való megszervezése, egy alaptörvényben minden nemzeti előjog eltörlése és minden nemzeti kisebbségi jog védelme, önkormányzattal rendelkező autonóm területek létrehozása, amelyeket a helyi lakosság alakít ki a gazdasági és nemzeti ismérvek figyelembevételével. A határozat elutasítja a „kulturális-

nemzeti autonómiát”, s a különböző nemzetiségű munkások egységes szervezetekben való tömörítését követeli. Az Oroszországban élő valamennyi nemzet önrendelkezési jogának, vagyis önálló állam alakítására vonatkozó jogának feltétlen elismerését a határozat mind általában a demokratikus fejlődés, mind pedig az orosz nemzet demokratikus fejlődése feltételének nyilvánította. Leszögezte egyben, hogy az önrendelkezés joga nem azonos a tényleges különválás célszerűségével: a különválást mindig az egész társadalmi fejlődés s ezen belül a szocialista proletariátus osztályérdekei szempontjából kell megítélni.

A poronyini határozatokat Lenin több cikkében és előadásában bővebben is kifejtette. Az orosz polgári pártok képviselőivel folytatott éles polémiában utasította vissza a kötelező államnyelv követelését; védelmezte az önrendelkezési jog nem kulturális, hanem az állami elszakadás jogát is magába foglaló politikai értelmezését; egyúttal azonban többször is visszatért arra a gondolatra, hogy az elszakadás jogának követelése nem a tényleges különválást hirdeti, hanem a teljes demokratizmus megteremtését. Az öntudatos munkások, hangsúlyozta több alkalommal is Lenin, tisztában vannak a nagy államok s nagy munkástömegek tömörítésének előnyeivel a demokrácia és az osztályharc szempontjából, s *egyébként — egyenlő feltételek esetén —* a marxista számára mindig előnyösebbek a nagy államok, mint a kicsinyek — s éppen ezt szolgálja az önrendelkezési jog követelése.

Az önrendelkezési jog fogalmának tisztázását szolgálja Lenin nagyfontosságú műve: A nemzetek önrendelkezési jogáról, amely az önrendelkezési jogot „balról” támadó lengyel szociáldemokraták, mindenekelőtt Rosa Luxemburg nézeteit bírálta. Elsősorban is Luxemburnak azzal a tétellel szállt vitába, amely illuzórikusnak minősíti a nemzetek önrendelkezési jogának gyakorlati megvalósítását, s ezért feleslegesnek tartja hirdetését is. Lenin bebizonyította, hogy Európa Keletén és Ázsiában a polgári fejlődés még csak most indult meg, s ez feltétlenül szükségessé teszi a nemzeti mozgalmakban rejlő demokratizmus felhasználását a minél szabadabb tőkés fejlődés érdekében. Luxemburnak azzal az érvével szemben, hogy Ausztriában sem követeli a szocialista párt a nemzeti önrendelkezési jogot, Lenin figyelemreméltó ellenvetést tett — bár ebben az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyainak inkább pozitív mozzanatait emelte ki. Ausztriában, mondta Lenin, először is, 1848—1867 között lezajlott a polgári forradalom, legális marxista párt működik, nincs talaja az olyanfajta forradalmi kitöréseknek, amelyek egyik velejárója önálló nemzeti államok alakulása lehetne. Másodsorban, az Ausztriában uralkodó nemzet, a német, 1866 következtében véglegesen kiszorult az egységes német birodalomból, tehát érdekelt az adott állam fenntartásában; a magyarok önálló államalapítási kísérlete pedig 1849-ben szenvedett vereséget. Az a rendkívül sajátos helyzet alakult ki a magyarok, majd a csehek részéről is, hogy az Ausztriától való elszakadás tendenciája helyett az egybetartozás igénye kerekedett felül éppen a nemzeti függetlenség védelmében, amelyet a szomszédban lévő erősebb ragadozók teljesen széttiporhatnának. Ennek a helyzetnek lett a következménye a dualista államrendszer, amely most — írta Lenin 1913 őszén — átalakulóban van trialista: német, magyar, szláv rendszerűvé.

Oroszország helyzete ezzel szemben mind a nemzeti elnyomás mérve, mind az elnyomott nemzetek gazdasági helyzete és területi elhelyezkedése, továbbá Oroszország egész politikai struktúrája következtében is megköveteli

az önrendelkezési jog következetes hirdetését a már említett megszorítással: nem azonosítva a jogot annak célszerűségével.

Lenin külön is hangsúlyozza ebben a munkájában, hogy a proletariátusnak érdeke minden demokratikus nemzeti mozgalom támogatása, mint-hogy valamennyiben van az elnyomás ellen irányuló általános demokratikus tartalom, de szigorúan el kell különíteni belőle a nemzeti kizárólagosságra való törekvést (a lengyel nemzeti mozgalom esetében például az ukrán- és zsidóellenességet).

Közvetlenül az első világháború előtti hónapokban — főként a tiszaez-lári ügyre kísértetiesen hasonlító kijevi Bejlisz-ügy következtében — Lenin törvénytervezetet fogalmaz a Duma bolsevik frakciója számára, amely a zsidók jogainak korlátozása ellen emel szót s mindenfajta állampolgári egyen-lőtlenség megszüntetését követeli. Ezt követően Lenin a nemzetek egyenjogú-ságáról s a nemzeti kisebbségek védelméről címmel újabb törvénytervezetet állított össze, amelynek főként agitatív jelentőségét emelte ki akkortájt írt leveleiben: a törvénytervezet támadja és leleplezi az oroszországi nemzeti-nemzetiségi elnyomást s egyben a kulturális-nemzeti autonómiával szemben is pozitív megoldási javaslatokat tartalmaz — az 1913-ban hozott határozatok szellemében. Az első világháború kitörése nemcsak e javaslatok benyúj-tását akadályozta meg, hanem gyökeresen új helyzetet teremtett a demo-kráciáért s a szocializmusért folytatott harc számára is.

3. A háborúval új szakaszba lépett a nemzeti kérdés lenini koncepció-jának kimunkálásáért folytatott küzdelem is. Lenin egyik első lépése ebben a vonatkozásban a „haza védelme” hazug jelszavának leleplezése volt. A Bernben élő bolsevikok csoportja, majd az egész bolsevik párt elfogadta határozati javaslatát, amelyben megállapította, hogy a háború imperialista jellegű mind a két hadviselő fél részéről, tehát a demokrácia s a munkásság érdekei egyaránt azt kívánják, hogy leleplezzék a háború ál-nemzeti jellegét s az osztályharcot a saját kizsákmányolóik ellen folytassák. A kiáltvány a cári Oroszország háborús veresége mellett foglalt állást, mint olyan megoldás mellett, amely a leginkább előmozdíthatja az oroszországi demokrácia megszületését s ezzel a munkásosztály harcának szabadabb kibontakozási lehető-ségét.

A hazaárulás azonnal feltámadó vádjával szemben írta meg Lenin híres cikkét a nagyoroszok nemzeti büszkeségéről, amelyben hitet tett az orosz nép haladó, forradalmi hagyományai mellett. Kifejtette, hogy Oroszország igazi szabadsága elképzelhetetlen a cárizmus, az imperialista orosz burzsoázia veresége nélkül; ezért az orosz proletárok akkor védelmezik igazán hazájukat, ha e legrosszabb ellenségeik ellen harcolnak, mert felszabadulásuknak ez a feltétele. Nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom — idézte Marxot és Engelst az orosz nép akkori helyzetére vonatkoztatva. Hangsúlyozta egyben, hogy a szocialisták természetesen nem hívei a kisállami partikulariz-musnak, de az oroszországi tőkés fejlődés legszabadabb útja a nem-orosz népek felszabadulásán át vezet — s ilyen értelemben az orosz proletárok érdeke egybe esik a nagyoroszok nemzeti érdekeivel. Ez azonban megköveteli minden nép szabadsághoz való jogának teljes elismerését.

Az imperialista háború tényéből Lenin 1915–1916-ban írott műveiben azt a nemzeti kérdésre vonatkozó újabb következtetést vont le, hogy az imperializmus a világ népeinek a nagyhatalmak egy kis csoportja által való fokozódó elnyomása korszakává vált, s ebben a helyzetben az imperializmus

ellen irányuló nemzetközi szocialista forradalom nem képzelhető el a nemzetek önrendelkezési jogának immár *világméretű* elismerése nélkül. A nemzeti kérdés lenini koncepciója ezzel végképp kilépett Oroszország határai közül, s jelentősége és hatása mindinkább nemzetközivé bővült.

Mindez a legszorosabban összefüggött Lenin ekkor érlelődő imperializmus-elméletével s az abból logikusan kinövő forradalom-elméletével. Az imperializmus elleni forradalom sikere megköveteli — hangoztatta —, hogy a proletariátus felsorakoztasson, egyesítsen minden demokratikus erőt, minden antiimperialista mozgalmat. Radékkal, Pjatakovval és Rosa Luxemburggal vitázva, akik a nemzeti önrendelkezési jog követelését éppen az imperializmus korában elavultnak minősítették, sőt szembeállították azt a kapitalizmus ellen vívott közvetlen proletárharcral, Lenin több nagyfontosságú tanulmányban fejtette ki a maga álláspontját. Tanulmányain, ekkor írt cikkein végigvonul az az alapgondolat, hogy a szocialista forradalomhoz vezető út a demokráciáért — s a demokrácia olyan attributumának, mint a nemzeti önrendelkezési jognak az elismertetéséért — folytatott küzdelmeken át vezet. Minden demokratikus jog megvalósulása előbbre viszi a szocialista forradalom ügyét, hangsúlyozta Lenin, jobb feltételeket teremt a harcoló proletariátus számára. A nemzetek nem egyenlők, s főleg nem azok az imperializmus korában. Vannak elnyomó és vannak elnyomott nemzetek. A proletariátus akkor segíti elő a világimperializmus elleni harcot, ha küzdelmet indít az ellen, hogy a „saját” burzsoáziája idegen népeket, gyarmati népeket tartson elnyomása alatt, vagyis, ha követeli e népek nemzeti önrendelkezési jogának elismerését. Arra a gyakori ellenvetésre, hogy ily módon a kismemzeti nacionalizmust támogatja, Lenin kifejtette, hogy az elszakadás szabadsága nem maga az elszakadás, s a nagy gazdasági-politikai egységek fenntartása természetesen érdeke a proletariátusnak, de nem imperialista módon, nem úgy, hogy a „saját” imperialista koncentrációkat kiáltjuk ki haladónak a nemzeti felszabadulással szemben. A nemzetek egyesítéséhez csakis önrendelkezési joguk elismerésén át visz az út.

A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga címmel Lenin fogalmazásában a Sozialdemokrat című lap szerkesztősége is nyilatkozatot tett közzé, amelyben a nemzeti kérdésben alkalmazandó szocialista taktika kérdésében a világ országait három fő csoportra osztotta: a nyugati fejlett tőkés országokra, amelyek proletariátusának a gyarmatok felszabadításáért kell küzdenie; kelet-európai országokra (Ausztria, a Balkán és főként Oroszország), ahol a munkásság feladata a nemzeti önrendelkezési jog követelése mellett a proletárok nemzetközi tömörítése, s végül a félgyarmati-gyarmati országokra, ahol a proletariátusnak a forradalmi nemzeti-felszabadító mozgalmak támogatása a kötelessége. A nyilatkozat az Internacionálénak nemzeti önrendelkezés kérdésében 1896-ban elfogadott határozata ebben a szellemben való kiegészítését javasolta, hozzátéve, hogy ezt a küzdelmet, mint minden demokratikus küzdelmet, természetesen alá kell rendelni a burzsoá kormányok megdöntéséért folytatott közvetlen szocialista harcnak. Lenin ebben az időben — a kismemzeti nacionalizmus vádját is elhárítandó — többször hangsúlyozta, hogy a demokrácia egyes kérdései korántsem abszolútumok, hanem részei a demokratikus és szocialista világmozgalomnak. Lehet, mondta, hogy e rész ellentmond az egésznek, akkor el kell vetni.

Bucharinnal, Pjatakov újabb cikkeivel, egyes holland, svájci és skandináv baloldaliakkal vitatkozva, Lenin 1916 folyamán is többször kénytelen védel-

mezni a nemzeti önrendelkezési jog elvét azokkal az érvekkel és érvelőkkel szemben, amelyek ill. akik a nemzeti önrendelkezési jogot összekapcsolták a „honvédelemmel”, vagy az imperialista háború tényéből a demokráciáért folytatott küzdelem hiábavalóságát olvasták ki, vagy a tőkés gazdaság integrációs folyamataiból a nemzeti függetlenség elavultságát vezették le. Az utóbbi nézeteket Lenin a marxizmus karikatúrájának nevezte és valamiféle új, „imperialista ökonomizmus” kiindulópontjának minősítette. Pjatakovnak azt a kitételét, hogy az önrendelkezés a kapitalizmusban lehetetlen, a szocializmusban pedig felesleges, Lenin a demokrácia megneemtérésének minősítette. A szocializmus lehetetlen demokrácia nélkül, kettős értelemben is — fejtette ki Lenin. 1. A proletariátus nem valósíthatja meg a szocializmust, ha nem készül fel rá a demokráciáért folytatott harcával; 2. a szocializmus nem tartható fenn s nem vezethet el az állam elhalásához demokrácia nélkül. A szocializmus győzelme után a népek politikai önrendelkezése ezért mindenképpen megvalósul, ha a kapitalizmusban erre valóban nincs is mindig lehetőség. S a megvalósult önrendelkezésben válik igazán lehetővé a politikai formák, az államépítés tapasztalatainak sokfélesége, s ez lesz az alapja a kulturális élet sokszínűségének, gazdagságának, a népek önkéntes közeledésének és egybeolvadásának. Ez a folyamat mindaddig tart, amíg be nem fejeződik az állam elhalásának folyamata. Ennek a gondolatnak az aktualitására, amelyben egybekapcsolódik az állam elhalása a nemzetek közeledésével és egybeolvadásával, aligha kell külön is felhívni a figyelmet. Tartalmát, a belőle levonható konzekvenciákat a gyakorlatban azonban mintha mégsem gondoltuk volna még végig.

4. A februári győztes forradalom új lendületet adott a nemzeti mozgalmaknak Oroszországban. Mindenekelőtt a finn és az ukrán mozgalom kapott nagyobb erőre, s velük szemben az Ideiglenes Kormány a régi elnyomó politikát folytatta.

Lenin már Áprilisi téziseiben a leghatározottabban fellépett az Oroszországban elnyomott népek szabadsága mellett. Ez az időszak — februártól Októberig — külön szakasznak tekinthető a lenini nemzeti program fejlődésében, amennyiben Lenin még egy lépést tett előre a nemzeti önrendelkezési jog gyakorlati megvalósításának kidolgozása felé. Áprilisi téziseiben az önrendelkezés szót új kifejezés: a különválás foglalja el, hogy még nagyobb nyomatékot adjon a nemzeti felszabadító mozgalmak jelentőségének a forradalmi, de a korábbi imperialista zsákmányt még imperialista módon védelmező Oroszországban. Ezt követően a párt kongresszusa ebben a módosított fogalmazásban lényegében megismételte az 1913 nyarán a nemzeti kérdésben elfogadott határozatot, de külön felhívta a figyelmet az imperializmus által előidézett súlyos ellentmondásokra, a nemzeti ellentétek kiéleződésére, s a következetes demokratizmusért folytatandó harc fontosságára.

Lenin 1917 ápriliséban májusában — miután megérett benne a felismerés, hogy a szocialista forradalom nem egyidőben, valamennyi főbb tőkés országban fog győzni, hanem csak egynéhányban, sőt a legvalószínűbb, hogy legelőbb éppen Oroszországban — a párt programjának e célra való átalakítását készíti elő, s a nemzeti kérdésre vonatkozó pont kibővítését is javasolja. Tervezetében minden nép szabad különválási és önálló államalkotási jogát követeli; leszögezi, hogy az orosz nép köztársasága más népeket vagy nemzetiségeket közös állam létrehozására nem erőszakkal, hanem kizárólag önkéntes megegyezés alapján vonzhat magához; s a világ munká-

sainak egysége és testvéri szövetsége nem tűri meg a más népeken elkövetett közvetlen vagy közvetett erőszakot.

Lenin ehhez hozzáfűzte, hogy amennyiben a proletariátus Oroszországban meghódítaná a hatalmat, a különválás jogát azonnal elismerné mind Finnország, mind Ukrajna, Örményország és minden más, a cárizmus illetve az orosz burzsoázia által elnyomott nemzet számára.

Különösen a finn autonómia-mozgalom idején, 1917 májusában-júniusában alkalmazta Lenin a gyakorlatban is az áprilisi téziseiben s a párt VII. konferenciáján is meghirdetett elveket. Az Ideiglenes Kormány megegyezést hirdet Finnországgal — írta Lenin. — De megegyezni csak egyenjogúak tudnak. Előbb el kell ismerni Finnország jogát a különválásra, s csak azután lehet keresni a megegyezés útját.

A különválásnak ez a következetes képvisellete egyáltalán nem mondott ellent a nagy egység fenntartására vonatkozó célkitűzéseknek. Minél szabadabb az elválás — hirdette Lenin —, annál kevésbé következik be, s ha bekövetkezik is, a különválás rövidebb időre szól, könnyebb lesz az önkéntes egyesülés egy nagy gazdasági egységé.

5. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után Lenin s a bolsevikok előtt az a feladat állt, hogy a szocialista társadalom talaján rendezék a népek egymás közti kapcsolatát. A nemzeti kérdés lenini koncepciójának fejlődésében ezt az időszakot tekinthetjük az utolsó szakasznak, amely során kialakultak a nemzeti kérdés egy államon — államszövetségen belüli megoldásának máig is érvényes formái és módszerei.

Lenin a háború előtt többször is kifejtette, hogy a nemzeti kérdés rendezésének legalkalmasabb államszervezeti formája a demokratikus centralizmus megvalósulása lenne. A demokratikus centralizmus széleskörű helyi autonómiával és önkormányzattal párosult volna. Ezek keretében — központi alaptörvények garanciája mellett — a nemzeti önrendelkezés demokratikus módon megvalósíthatónak látszott. A forradalom időszakában azonban ez az álláspont megváltozott s Lenin maga is az orosz, ukrán stb. szovjet köztársaságok szövetségének formáját fogadta el a nemzeti kérdés rendezésére, de az önálló államisággal nem rendelkező kisebb népek, nemzetiségek számára továbbra is fenntartotta a lehető legteljesebb önkormányzatot és a legszélesebbkörű autonómiát. Lenin az államszövetséget — olyan feltételek mellett, amelyek indokolttá teszik a komoly nemzeti különbségeken alapuló politikai elkülönülést — elfogadhatónak, sőt a demokratikus centralizmussal megférőnek tekintette. A föderáció valóban demokratikus rendben — írta 1918 tavaszán —, számos esetben csak átmeneti lépés a valóban demokratikus centralizmus felé. A polgárháború befejeztével azonban — a honvédelem és külügyek közössége mellett s a gazdasági egység fenntartásával — éppen ez az átmenetinek tekintett forma szilárdult meg.

Ebbe nyilván belejátszott az a megfontolás, amit Lenin már Október előtt is többször hangoztatott, a forradalom győzelme után pedig csaknem valamennyi, a nemzeti kérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásában visszatérő motívummá vált, az ti., hogy a kapitalizmusban elnyomott népek felszabadulásuk után is sokáig megőrzik a volt elnyomó nemzet iránt érzett ellen-szenvület, hogy a volt elnyomó nemzet proletárjainak csak nagyfokú óvatossággal és türelemmel lehet bizalmat nyerniük, nem szabad megsérteniük a volt elnyomott népek nemzeti érzéseit stb.

Belejátszottak — feltehetően — azok a törekvések is, amelyeket Sztálin

1922-ben az ún. autonomizálás programtervezetével képviselt. Ennek az volt az alapgondolata, hogy az egyes szövetségi köztársaságok lépjenek be az orosz föderációba s azon belül kapjanak autonómiát. E centralizáló, „nagyorosz” színezetű törekvések ellen Lenin a leghatározottabban fellépett, s 1922 szeptemberében a Politikai Bizottsághoz küldött levelében a szovjet köztársaságok szövetségének létrehozását javasolta — lényegében abban a formában, amelyben ez a szövetség ma is fennáll.

Lenin levelében a tényleges nemzeti egyenlőség szocialista körülmények között való megvalósításának még egy, korábban nem megfogalmazott feltételére hívta fel a figyelmet. „Az elnyomó, vagy úgynevezett »nagy« nemzet internacionalizmusának nemcsak abban kell állnia — írta —, hogy tiszteletben tartja a nemzetek formai egyenlőségét, hanem olyan egyenlőtlenységben is, amely az elnyomó nemzet, a nagy nemzet részéről ellensúlyozná az életben ténylegesen kialakuló egyenlőtleniséget.” Ez, a szocialista demokratizmus következetes végiggondolása, annak a már korábban kifejtett lenini gondolatnak a gyakorlati jellegű megfogalmazása volt, amely már a háború idején valamennyi nemzet szocialista önrendelkezését vázolta fel, mint az állam elhalásával összefüggésben a nemzetek önkéntes közeledésének és egybeolvadásának feltételét és egyedül helyes útját.

*

Kelet-Európa népeinek túlnyomó többsége ma már szocialista társadalmi rendben él. Kialakult a szocialista országok világrendszere, amely számos új elemmel gazdagította, módosította a nemzeti kérdés szocialista megoldásának elméletét és gyakorlatát egyaránt. A szocialista világrendszerben élő népek, államok kapcsolataira, egységük, önkéntes közeledésük kimunkálására azonban — meggyőződésem szerint — ma is irányadók Lenin 1920-ban mondott szavai:

„Mindaddig, míg a népek és országok között nemzeti és állami különbségek vannak — márpedig ezek a különbségek még a proletariátus világméretekben történő megvalósulása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni —, a világ kommunista munkásmozgalmának egysége nem a különféleség kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését . . ., hanem a kommunizmus *alapelveinek* . . . olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a *részletekben helyesen módosítja*, azokat a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez hozzáalakítja, hozzáalkalmazza. Felkutatni, tanulmányozni, megkeresni, kitalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot, amely az *egy-séges* nemzetközi feladat *konkrét megoldására* . . . vezet, ez a jelen történelmi pillanatban a fő feladat.”

Orbán Sándor:

Lenin és az agrárkérdés

Szinte közhely Lenint az imperializmus korának marxista teoretikusaként emlegetni. Holott majdnem éppen így illő lenne rá, ha az elmaradott agrárországok marxistájának mondanák. Nem kétséges, bizonyos szempontból szűkítő e meghatározás is, de éppen e területen arra a többre utal, amely történetileg

számos irányban is túlmutat Lenin életművében az imperializmus korszakán, kategóriáján. Nemcsak azért, mert az agrárkérdés megoldásával egy olyan társadalmi csoport vagy osztály sorsa válik teljessé, amely — miután várakozását már két társadalmi formációváltás hagyta kielégítetlenül — egy következőtől reméli azt teljesülni. De azért is, mert bár a századforduló körül valóban történeti korszakváltás következik be a kapitalizmus fejlődésében, mégis a marxizmus lenini továbbfejlesztésében jelentkező váltást, egyszerűsmind folytonosságot eleinte és első fokon nem ennek a tükrözése, hanem a marxizmus, illetve a szocialista munkásmozgalom és az agrár- a parasztproblémák megoldása összekapcsolásának szüksége, kísérlete és elvégzése jellemezte.

Nem csupán történeti véletlen, avagy a váltást külsőleg szimbolizáló jelenség, de valós történeti igények kopogtatása, sőt dörömbölése jelentkezik abban, hogy a búcsúzó Engels tollából éppen az esztendőben (1894-ben) született értekezés a francia- és németországi parasztkérdésről, amikor az alig 24 éves Lenin a „népbarátok” kritikájával foglalkozó nevezetes tanulmányát megírta. S nem csupán valamiféle pusztá folytonosságról, zászlóatadásról és arról van szó, hogy amit Nyugat-Európában és végezdtek felmérni (hisz maga Engels mondja: azon kellene csodálkozni, hogy eddig nem foglalkoztak ezzel), azt Lenin Európa keletén időben próbálta elvégezni. Nem kétséges, ezt is könnyen gondolhatnók, hiszen részben a nyugat-európai munkásmozgalom tapasztalatai átvételének, részben az orosz proletariátus struktúrája alakulásának következtében, bizonyos szempontból gyorsabban fejlődött és viszonylagos időelőnyt élvezhetett az oroszországi munkásmozgalom. De nem is csupán a harc közvetlenebb tárgya, célja, jelesen az volt a különbség, hogy míg ott, Európa nyugati részén a munkáspártok elzárkózásának feloldása volt a feladat bizonyos nem proletárrétegekkel, érdekekkel szemben, itt a „népbarátok” anarchista forradalmiságával és idealista parasztszocializmusával (mely egyébként Oroszországban a szocializmusnak kezdeti kapcsolódási és megjelenési formája volt) kellett leszámolni. Valami más is volt itt, amit az ismert kelet-európai fejlődési fáziskülönbségben, így Oroszország feudális maradványokkal terhes parasztszország mivoltában jelölhetnénk röviden meg. Így vagy úgy, valójában az előző különbségek is erre az alapra vezetnek vissza.

Nos, a századforduló Oroszországában történetileg a feudális maradványok eltakarítása, a tőkés fejlődés kedvezőbb feltételeinek biztosítása volt napirenden. Mindez nemcsak fokozottan szükségessé tette, de másképpen is vetette föl az agrárkérdés megoldását. Ugyanakkor objektíve igen kedvezett is annak kimunkálásához, hiszen a zajló történeti gyakorlat maga is újra és újra leckéket adott a parasztság követeléseiről és így arról is, hogy miképpen konkrétizálандó a helyes álláspont az agrárkérdésben.

Azonban ahogy komplett marxista agrárelméletként nemcsak hogy nem volt mit, de nem is lehetett volna egyszerűen kölcsönözni a XIX. század második felének Nyugat-Európájától, éppen úgy igaz, hogy Lenin agyából sem egyszerre pattant az ki, hanem különböző elemekből állt össze, alakult egységes elvi alapvetéssé. S talán nem hat Lenin ellenében és e tett hatalmas elméleti jelentőségének relativizálásaként, ha azt is hozzátesszük: elvileg egységessé vált, de sohasem merevedett befejezetté és abszolúttá. Avagy mi mást jelentsen, hogy kimunkálásának közel másfél évtizedében — a párt agrárprogramjának 1907-ben befejezett lenini felülvizsgálatáig — éppen a kutatásokból, valamint a politikai praxisból nyert ösztönzések nyomán, —

az agrárkérdés objektív történeti szükséggel egybehangzó megoldásának anti-feudális és burzsoá demokratikus tartalmáról vallott alapelvek érintetlenül hagyásával — Lenin az agrárkérdés számos és nem is jelentéktelen vonatkozásában többször is revideálta önnön álláspontját. S vajon e felülvizsgálatot követő újabb évtized után a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén, nem neki volt-e ismét bátorsága kimondani, hogy az agrárkérdés megoldása most már „új értelmet” nyer, mert a föld nacionalizálása „nemcsak a polgári forradalom utolsó szava, hanem ugyanakkor egy lépés a szocializmus felé”.

Mindazonáltal a több évtizedes átíveléseken belül is, számunkra nem érdektelen az imént említett különböző elemek halmozódását, egységes alapvetéssé alakulását — kis túlzással talán úgy is fogalmazhatnánk — az agrárprobléma lenini felfogásának genezisést, a szerző néhány alapvető művének gondolatára emlékezve áttekinteni. Először is az a tény, hogy a XIX. század marxista klasszikusai alig kérdezték és még kevésbé adtak választ az agrár- és különösen a kelet-európai agrárproblémákra, nem jelenti azt, hogy az általános marxista fejlődésméleten és módszeren túl, ne örökítettek volna át közvetlenül vagy közvetíken keresztül igen jelentős, éppen az agrárprobléma kidolgozását elősegítő gondolati kategóriákat. Nem szólva bizonyos alapvető közgazdasági kategóriákról (áru, járadék stb.) a politikai szövetség történeti szüksége felismerésének halvány elemei már a század közepén a „paraszt-háborúnak valamiféle második kiadását” váró Marxnál jelentkeznek, mintegy a leendő német proletárforradalmat segitendő. Engels pedig a tőkés fejlődéstől elnyomorított parasztságnak „természetes szövetséges társaként” említi a munkásosztályt, s ha a parasztságban „meglesz . . . az akarat, hogy megértse”, ezzel segíthet magán. Sőt Engels bevezetőben említett nevezetes írásában, a parasztság elkerülhetetlen, tőkés korszakbeli pusztulásának, s ugyanakkor egyik védekezési módjának — a szövetkezetnek — addig sem ismeretlen prognózisán, illetve tanácsolásán, valamint a két osztály, pontosabban a parasztságon belül a mezőgazdasági munkásság kölcsönös szövetségesi egymásrautaltságának általános említésén túl, kitapintható az eltérő paraszti rétegek különválasztása is. Mi több, ebben a vonatkozásban halványan ott bujkált az Elbával meghúzható, bizonyos eltérő fejlődési típusokat elválasztó határvonal is.

Csakhogy ezek — a problémát a mezőgazdasági munkásokra leszűkítő és más, különösen a német „Mark”-kal korábban foglalkozó elemzései és megjegyzései — éppen az agrárprobléma munkásmozgalommal való adott és lehetséges kapcsolódási pontjai konkrét történeti vizsgálatának hiánya folytán, bizonyos nyitottságot hagytak több irányban is, mind a továbbfejlesztésre, mind a ferdítésre. Így elvileg egyaránt részük lehetett akár a földközösség orosz „népbarátok” által vallott szocialista megújítása hibás felfogásában, akár a II. Internacionálé pártjainak a munkásmozgalom szempontjából parasztnegligáló, ugyanakkor parasztszavazatokra aspiráló politikájáa kialakításában.

Nem kétséges, bizonyos szempontból nyitottság, de ugyanakkor nem kis zűrzavar jellemezte a helyzetet Lenin színreléptekor. Számára is szinte elkerülhetetlen volt, hogy az előd-óriások tágabb értelemben vett hagyatéka mellett, e hagyatékot magyarázók vagy a rajta osztozkodók műveihez nyúljon. Az agrárprobléma helyes felfogásának alapvetéséhez, közelebbről: a parasztságot abszolutizáló népbarátokkal és a parasztságot negligáló legális marxistákkal szemben éppen az oroszországi kapitalizmus jelenvalóságát, majd ennek a

mezőgazdaságban a parasztságban való általános térhódítását bizonyítandó, Lenin maga is a többi között olyan személyiségek (Plehanov és Kautsky) hatókörében látott hozzá, akik — bármily paradoxul is hangzik — mások mellett, a parasztság negatív megítélésében ragadtak meg a II. Internacionálé álláspontján.

Csakhogy Oroszországban, *ott és akkor* csaknem egyszerre lett létkérdés és kínáló alkalom a szocializmus és a munkásmozgalom egyesítése és a szocialista munkásmozgalom szövetségesre találása. A valóság követelményeinek sem történeti, sem közvetlen élményi vonzását a mindenre figyelő érzékeny elméknél általában sem igen lehet eltúlozni. De mert e tulajdonság olyan feltűnően szoros kapcsolatban állott Lenin elméleti igényességével és kutatói módszerével, külön is hangsúlyozni kell elhatározó jelentőségét agrár-elméleti érdeklődésének irányultságában. Amikor Lenin a marxizmushoz való viszonyának tisztázásában magához Marxhoz — s nemcsak elméletéhez de módszeréhez is — visszanyúlt, nyomban felfigyelt arra, hogy a marxisták mindenkor a többi szocialisták szubjektív módszereinek kritikájával kezdték és az antagonizmusok szociális következményeinek megállapítása és elítélése helyett, mindenekelőtt azok magyarázatára fektették a súlyt. Éppen ezért úgy tartotta, hogy Marx elméletéből feltétlenül csak a „rendkívül értékes módszereket” kell átvenni, „amelyek nélkül lehetetlen a társadalmi viszonyok megvilágítása”, de a séma maga sohasem lehet e viszonyok értékelésének kritériuma, hanem csupán az, hogy „ez az értékelés helyes-e és megfelel-e a valóságnak”.

E módszer és végsősoron szemlélet beváltásának igen jelentős példáját nyújtotta az oroszországi kapitalizmus fejlődésének vizsgálatában. Ha korábban csak alapvonásait regisztrálta ennek a jelenségnek, itt már a parasztság 1861-es reform utáni gazdasági helyzetével, az ún. „differenciálódással” foglalkozó irodalomra felfigyelve, abból kiindulva, mindenekelőtt a zemsztvostatisztikák alapján tanulmányozta és mutatta ki e folyamat lényegét, irányát és pozitív voltát a parasztság felbomlásában, a mezőgazdaság üzemi fejlődésében és a belső piac kifejlésében. Praktikus metodikai sajátosságként jelentkezik, ám fontos rejtett különbségeket segít felfedni a paraszti rétegződés többnyire lényegét eltakaró, a területnagyság alapján történő vizsgálatának sokoldalú helyettesítése vagy legalábbis ellenőrzése. Annyi minden között ez mennyire tanítanivalóan tanulságos!

Ám a probléma az, hogy Lenin e kitűnő elemzésének végső következtései akkor még nem vezethetnek közvetlenül az objektív történeti szükség megoldásának fő irányába. Mindenek előtt azért, mert — mint utólag maga is elismerte — nem volt mentes a mezőgazdaság tőkés fejlődésének és a parasztság felbomlásának eltúlzásától. Nem kétséges, mindebben döntő része volt a hivatkozott hagyatéknak, s nem utolsósorban a „népbarát”-okkal szembeni bizonyítás enyhe túlhajtásának. Mindez még akkor is igaz, ha számításba vesszük is, hogy Kautskynak a mezőgazdaság tőkés fejlődésére koncentrááló műve (*Die Agrarfrage*) „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” megírása után került Lenin kezébe, egyszersmind oltalmába is. Igaz, Kautsky mezőgazdasági üzemi ökonómiai fejtegetései éppen úgy, mint a parasztság differenciálódásával szemben jelentkező parcellásító tendenciák lényegének felfedése, nem voltak új tanulságok nélkül valók Lenin számára sem, különösen összehasonlító vizsgálatának az Oroszországtól nyugatra fekvő régiókra, majd később Észak-Amerikára való kiterjesztésében. A problémát azonban sem az előbbi, sem ez nem segített közvetlenül megoldani, mely végső fokon nem abban kulminált,

hogy — miközben helyesen állapították meg a fejlődés irányát — nem teljesen pontosan ítélték meg a mezőgazdaság tőkés fejlődésének, a parasztság felbomlásának ütemét, hanem abban, hogy mindez hátráltatta a bizalom és végső fokon a program kialakulását egy, a parasztság lehetséges egységén alapuló antifeudális agrárforradalomhoz. Jóllehet és jól látható is, hogy Lenin egy ilyen agrárforradalomtól távolról sem félt, mégis a tőkés agrárfejlődés túlbecsülése, a jobbágyosság maradványainak pedig lebecsülése, együtt az oroszországi mozgalmakban 1895—96 után beálló csenddel, nagyban közrejátszott abban, hogy a párt antifeudális részletköveteléseket tartalmazó programja helyett csak évek múltán került sor a földesúri földek teljes elkobzására kiterjedő, az agrárforradalmat vállaló program kialakítására.

De amit a párt megosztott vezetése még nem értett meg és nem vállalt, az Lenin számára valójában éppen ezekben — részben az 1905-ös forradalmi fellendülést megelőző, részben a forradalmi — esztendőekben tisztázódott. Mindebben nem kis része volt annak, hogy harci kedvét egyre kevésbé táplálták az alapjában vereséget szenvedett „népbarátok”, viszont annál inkább a már 1902-ben fellobbanó parasztmegmozdulások. Látszólag jelentéktelen, de egyáltalában nem elhanyagolható fejlemény, hogy Lenin, éppen az oroszországi sajátosságokhoz képest, megkérdőjelezte Kautsky három évvel korábban csaknem fenntartás nélkül üdvözölt agrárelméleti művét. És egyáltalán nem véletlen, hogy miután esztendőket eltöltött a mezőgazdaságnak és a parasztságnak a tőkés fejlődés szempontjából való vizsgálatával, kellett fokról-fokra rájőnnie arra, hogy még a felbomlás eltúlzott előrehaladása ellenére is, mennyire a parcellás kisparasztság — és nem a mezőgazdasági munkásság — teszi a falu döntő elemét. S a tapasztalatok alapján igazolást is nyert, hogy a mezőgazdasági munkások mozgalma nem tehet szert oly országos jelentőségre, mint a parasztoké. Éppen ezért Lenin mindenekelőtt az ezekhez való bizonytalan viszony felszámolásában látta a tennivalót, mintegy fogalmilag is megjelölve az agrárpolitika tárgyát és lényegét ebben. Ugyancsak nem késett a válasszal arra a gyakorlati konzekvenciákkal járó problémára sem, hogy miben és miképpen realizálható a helyes viszony a parasztsággal. Abból, a munkáspárt viszonyát e problémához megszabó elvből kiindulva, hogy a pártnak, a proletariátusnak éppen a szocialista átalakulást elősegítendő, érdekében áll „a jobbágyrendszer maradványainak kiküszöbölése . . . és az osztályharc szabad kifejlődése”, megszabta azokat a konkrét követeléseket is, amelyekben ez az érdek a parasztság kívánságaival összecsengett. Ilyképpen tehát Lenin agrárproblémához való viszonyában nemcsak egyszerűen az volt az új, hogy a korábbiakhoz képest felismerte, hogy, a fejlettebb országokéhoz mérten jelentkező fázislemaradás következtében, az orosz parasztságra még komoly történeti szerep vár a burzsoádemokratikus forradalomban, hanem az is, hogy elvszerűen, egyszersmind az adott helyzetnek megfelelően, konkrétan határozta meg a munkáspárt viszonyát ehhez a tényezőhöz.

A munkáspárt parasztsághoz való viszonyának konkrét meghatározására utal, hogy az 1861-es reform általános radikális felülvizsgálatára irányuló korábbi követelés helyett a párt agrárprogramjának továbbfejlesztésében Lenin e vizsgálatot elvégző „parasztbizottságok” megalakításának követelésére és eleinte csak a parasztságtól „lehasított” földek és különböző tartozások elengedésére, majd később pedig, éppen a parasztmozgalom fellendülése láttán, a földesúri földek teljes elkobzására fektette a súlyt. Bár egyidejűleg (1902) e földek nacionalizálása elől sem zárkózott el, mégis célszerűségi meggondo-

lásokból, ugyancsak a forradalmi fellendülés tapasztalatai alapján javasolta annak programba vételét. Programmá azonban csak a teljes elkobzás lett, mert a mensevikek ellenzése folytán egészen 1906-tól 1917-ig, a nacionalizálás helyett a municipalizálás maradt az agrárprogramban, amely szerint az obscsina és a magánföldek a parasztság kezében maradnak, az úri földek pedig a helyi önkormányzatok kezére mennének át. Amit Lenin észrevett: hogy az úri és paraszti földbirtoklást és gazdálkodást egyaránt átszövik féljobbágyi rend bonyolult szálai; továbbá, amit a földjradék-elmélet alapján hangoztatott: hogy a föld nacionalizálása alapvetően tőkés rendszabály — sem a mensevikek, sem a szociálforradalmárok nem vették figyelembe.

Természetesen olyan problémák megoldásában, amelyekhez csak a történeti gyakorlat szolgáltathat kellő tapasztalati anyagot, Lenin maga is nyitottságot hagyott (pl. az elkobzott és nacionalizált földek további sorsáról), vagy éppen csak végső fokon helyes álláspontot alakított ki, mint pl. a feudális maradványok felszámolásának másnapján bekövetkező gyors átváltásról, amelynek jegyében valamiféle tiszta antikapitalista falusi programot lehet majd érvényre juttatni. Am zsenialitása megóvta attól, hogy az 1917 után bekövetkező helyzet bonyolultságát ne mérje fel nyomban. Persze azért hozzátartozik az igazsághoz, hogy Lenin más összefüggésben számolt is ilyen bonyolultsággal, nevezetesen a jobbágyi maradványok eltakarítása utáni helyzetben bekövetkehető „legváltozatosabb kombinációval” és maga is vallotta, hogy „csak kizárólag menthetetlen vaskalaposok oldanak meg a felmerülő sajátos és bonyolult kérdéseket kizárólag azzal, hogy Marx valamely más történelmi korszakra vonatkozó egyik vagy másik véleményét idéznék”.

Ha Lenin eddigi vizsgálódásai és az első forradalom ígérete alapján 1907 körül összegezésül a közvetlenebb agrárátalakulás lehetséges alternatívájaként a tőkés fejlődés irodalomból ismert két útját jelölte meg, s arra, az átalakulás kedvezőbb formájának bekövetkezte esetén, a hatalmi és a politikai szövetségi szférában építményként a munkásság és parasztság forradalmi diktatúráját helyezte, egy évtizeddel később, Sztolipin csődje és a háború vetette elégedetlenség nyomán, már magasabb fokon és élesebben tette fel kérdését a történelem. A demokratikus agrárátalakulás lehetősége együtt kínálkozott a szocialista forradaloméval. A hatalom túllépett a munkásság és parasztság demokratikus diktatúráján. S nemhogy csupán realizálódott a föld nacionalizálása, de az az új politikai és gazdasági struktúrában általában és konkrétan is a kizsákmányolás megszüntetése irányában hatott, nem utolsósorban azért, mert megjelentek a szocialista típusú közös gazdaságok. Ugyanakkor ilyen irányban hatott a gazdagparasztság helyenkénti erős korlátozása is.

A felsorolt jelenségek között egyetlen sincs olyan, amely azt jelezné, hogy a lenini agrárkonceptiót túlhaladta a történelem. Legföljebb arról van szó, hogy a koncepcióból folyó gyakorlat új történeti feltételek között eleinte bizonyos sűrítésben haladt előre. Egy-egy esetben talán még azt lehetne megjegyezni, hogy a nacionalizálás másnapjára eldöntetlenül hagyott kérdéseket (pl. a földhasználat formájával kapcsolatban) egyféleképpen el is döntötte. Mindazonáltal úgy tűnik, az agrárpolitikában akkor átmenetileg kialakult gyakorlatot és helyzetet Lenin nem emelte az elmélet rangjára. Korántsem azért, mert mindkét keze tele volt munkával és napjaink szóhasználatával élve, nem mélyülhetett el a kutató tevékenységben. S talán nem is egyszerűen a háborús leromlottság mezőgazdaságot deformáló hatásáról volt szó, bár többször hangsúlyozta, hogy nem „eszményi”, de szükséghelyzet, sőt némely vonatkozásban

„tökéletlen politika” az, ami 1921-ig érvényesült. Valóban nem egyszerűen, mert hiszen mindezt önmagában múlt állapotnak lehet tekinteni.

Talán közelebb jutunk az agrárprobléma lenini felfogásának továbbfejlesztésében mutatkozó állomáshoz, ha úgy tetszik, bizonyos kisegítő mozdonyváltásához, ha figyelembe vesszük azokat a konzekvenciákat, amelyeket Lenin különösen az intervenció vége felé vont le ebből a szempontból is Oroszország elmaradottságából, amelyen, mint jól tudta és nem egyszer mondotta is, önmagában a szocialista forradalom még nem változtat. Ő azonban számolt egy olyan történeti elemmel, amely az ebből eredő nehéz helyzetben a változtatás segítését vagy legalábbis ígérését hordozta. Ez pedig a forradalmi tűz Szovjetországra határain túli fellobbanása lett volna. Reménylésének jelei már megtalálhatók az első orosz forradalom idején. Mindezek szükségképpen tovább bontakoztak a második, a szocialista forradalom időszakában jelentkező fellendülés nyomán. Ám 1919 után már ismét alig tapasztalhatók. E közvetlen reménykedés feladásával szinte egyidejűleg fordul Lenin határozottan a kis- és középparasztság felé. Mindez nemcsak az időbeli egybeesés folytán tűnik fel. Bár ez sem elejtendő szempont, mivel e felismerésben nagyban közrejátszott a polgráború ama tapasztalata, hogy a parasztság támogatása nélkül lehetetlen lett volna a burzsoá intervencióval szemben megvédeni Szovjetországot.

A dolgozó parasztság e rétegei felé való fordulás azért hat újként, mert mindez nem volt benne sem általában a szocialista forradalom, sem az agrárkérdés megoldásának korábbi lenini menetrendjében (mint ahogy a gazdagparasztsággal szembeni viszony bizonyos felülvizsgálata sem következett az eredeti elképzelésekből). S most pedig nemcsak Szovjetországon, de a Francia KP agrártéziseiről szólva (1921) „minden országban, ahol kisparasztság van, súlyos hibának” tekintti a „kommunista elvek teljességének azonnali alkalmazását” ezek viszonyaira. Hogy a forradalom hamari kiszélesítése iránt táplált bizakodás halványulása mennyire hitelesen hozható kapcsolatba a parasztsággal való jóviszony megteremtésére irányuló határozott szándékkal (tehát: ama bizonyos kisegítő mozdonyváltással), arra maga Lenin adja meg legféléreérthetlenebbül a választ, amikor kimondja, hogy „csak a parasztsággal való megegyezés mentheti meg Oroszországban a szocialista forradalmat; míg más országokban be nem következett a forradalom”. E szavak ugyan a párt X. Kongresszusán (1921) hangzottak el, ámde Lenin azt is hozzátette, hogy „ezt minden gyűlésen és az egész sajtóban kereken meg . . . kell mondanunk”. Nem véletlen tehát, hogy már 1919-től a legkülönbözőbb variációkban hangoztatta ezt a felfogást, hol úgy, hogy a „nemzetközi burzsoázia” legyőzésétől várható technikai segítség reménytelenségéből indul ki, hol úgy, hogy pozitív formában hangsúlyozta, hogy „fennállásunk nem lehetséges, ha nem vagyunk jó viszonyban a paraszttömegekkel”.

Eme végző fokon az agrárrelmélet — és nemcsak annak, hanem a szocialista átalakulás egészére vonatkozó elmélet — szempontjából igen jelentős változás, természetesen, nem csupán a szavakban, hanem a gyakorlatban is jól lemérhető. Szélesebben elég a NEP kereteire, arra — a búcsúzó Lenin szavaival szólva — a gazdaságpolitikai „kerülő útra” emlékeztetni, amely az államkapitalizmuson belül különböző koncessziókat biztosított a népgazdaság valamennyi ágában. Szorosabb értelemben pedig a paraszti árutermelés támogatására és a parasztságnak a munkássággal való „árucseréjére”, amelyet Lenin nemcsak a dolgozó parasztsággal való politikai szövetség alapjának,

de egyszersmind a szocialista építés „egyetlen lehetséges formájának” tartott minden olyan országban, „ahol a kisparaszt többségben, vagy nagyon jelentős kisebbségben van”. Ebben a vonatkozásban különösen jelentős Lenin hosszú átalakulási korszakkal számoló, s éppen ezért a fokozatosságra, valamint a magasabb fokú szövetkezés valamennyi feltételére (anyagi-technikai, kulturális, politikai stb.) s nem utolsósorban a parasztság kényszermentes önkéntes-ségére építő szövetkezeti terve.

Miután a jelen vizsgálódás mintegy hármas tagozódásban igen vázlatosan és jobbra csak a parasztpolitika fejlődése szempontjából tekintette át Lenin agrárelméleti munkásságának indulását, születő eredményeit és forradalmi alkalmazását, hű maradván módszeréhez, a harmadik periódusban érvényre jutó koncepció és induló gyakorlat kifejlését és visszahatását már nem veheti szemügyre. Az már nem Lenin műve. De ha, mint a koncepció próbája, nem is az övé, mégis úgy tűnik, felfedhető egy igen határozott logikai kapcsolat vagy folytonosság a között, ami Lenin utolsó esztendeiben megfogalmazódott a parasztkérdésben és a között, amit utána évtizedeken keresztül vallottak és cselekedtek. E kapcsolatot, illetve folytonosságot első fokon az elmaradottság egyazon felismerése, másod fokon a parasztság, a mezőgazdaság jelentőségének elperelhetetlensége jelzi. S csupán a harmad fokon számításba jöhető ezzel kapcsolatos pozitív vagy negatív viszony (persze ez sem ily mechanikusan) tér el ellentétes irányban egymástól.

E folytonosság, egyszersmind ellentét említése, a jelen összefüggésben sem magáért való. Úgy tűnik, gondolati lecsapódása mind a marxista irodalomban, mind az agrárproblémát, vagy általában e régió fejlődését ily szemléleti alapokon érzékelő és értő közvéleményben felfedezhető. Durván fogalmazva: mindez egyfelől, bizonyos szempontból reális, lenini kérdésfelvetésben, másfelől a megválaszolás ilyen vagy olyan egyoldalúságában, de mindenképpen elégtelenségében jelentkezik. Bár mindez külön tanulmány tárgyát képezné, mégsem kétséges, e folyamat előrehaladásnak tekinthető a korábbiakhoz képest, akár mint bizonyos beidegzettségektől való szabadulás, akár mint a keresés jele.

Visszatérve az agrárprobléma lenini felfogásához való viszonyhoz, ma már világos, hogy az a körülmény, miszerint azt először és tartósan egy meghatározott korszak torzult agrárpolitikája igazolásaként tolmácsolták és értelmezték, nem is szólva a közvetlen károkról, sokat ártott Lenin hagyatékának. E gyakorlatot követő, igazoló vállalkozások a történeti irodalomban és publicisztikában — kevés kivételtől eltekintve — nemigen mutatkoznak időtállóknak. Ám alig javít a helyzeten, ha e practicista tolmácsolást kiiktatva, úgy nyúlunk Lenin agrárproblematikai hagyatékához, mint alkalmas tételek tárházához. Nem kétséges, a csábítás rendkívül nagy, hiszen egyrészt tudományos érdeklődése, kutatása, a regionális kiterjedtség mellett, felölelte a feudalizmus végétől a szocialista átalakulás kezdetéig tartó időszakot, másrészt mivel frappáns megállapításai, alapvetései, a fejlődés íveit követve állandóan gazdagodtak, látszólag rendkívül sok változatot mutatnak. Nem kerülne különös fáradságba, hogy — akár futólag — ellássuk új- vagy legújabb kori agrártörténeti problematikánkat ilyen megállapításokkal (pl. a parasztság felbomlása vagy egyes szituációkban annak egysége túlértékelésével kapcsolatban, vagy akár az oroszországi „népbarátok” és a mensevikek, esetleg a Sztolipini-földreform lenini jellemzésének átvételével). Mindez még akkor sem mutatkoznék alkalmas megoldásnak, ha a történeti idő és tér mégoly pontos-

nak látszó különbségével számolnánk. Így is, úgy is, a történeti anyaggal együtt fejlődő, Marx nyomán mindenekeelőtt a kutatás induktív logikáját követő és nem utolsósorban a valóságot alapkritériumként tekintő kutatót és politikust veszítenénk el, holott — különösen itt, Európa keletén — éppen azt kell, hogy megkeressük és újra meg újra megtaláljuk Leninben.

Pamlényi Ervin:

Lenin és a kultúra kérdései

A centenáriumi megemlékezések élettel teli színekben, éles kontúrokkal ábrázolják Lenin egész életművét. A hatalmas tablókön azonban többnyire halványabbak azok a részek, elmosódottabbak azok a vonalak, amelyek kulturális programját, kulturális politikáját érintik. Nem teljesen alaptalanul van ez így: a kultúráról, ezen belül a népművelésről, művészetről, irodalomról vallott nézetei, egész kultúrpolitikai tevékenysége szükségszerűen szorult háttérbe olyan elsősorú fontosságú tények méltatása során, mint amilyen Lenin szerepe a marxizmus továbbfejlesztésében, a forradalom előkészítésében és győzelemre vezetésében, a fiatal szovjet állam védelmének megszervezésében és a szocialista építés kezdeti munkájában.

De a kulturális vonatkozások bizonyos mellőzése, elhanyagolása Lenin életművében ha nem is teljesen alaptalan, ebből a szemszögből tekintve sem teljesen indokolt; nemcsak azért, mert eleve bizonyos leszűkítést jelent, hanem azért is, mert egy fontos mozzanatot kiiktatva megbontja Lenin egész gondolatrendszerének egységét, ennek belső összefüggéseit. A lenini életműben ugyanis, — meggyőződésem szerint — a kulturális kérdések centrális helyet kaptak, szoros kapcsolatban jelentkeztek a gazdasági és politikai feladatokkal, sőt azoktól teljességgel elválaszthatatlanok. Lenin végső céljának, az ember teljes felszabadításának is egyik, éppenséggel nem lebecsülhető mozzanata — ha nem maga a végső cél — a kulturális felszabadítás, az anyagi feltételek megteremtése az ember kulturális fejlődése számára, e feltételek biztosítása az ember képességeinek sokoldalú kibontakoztatásához.

Talán mindez a másik végletnek, a kulturális tényező jelentősége túlbecsülésének tűnik. Valóban, mindez csak abban az értelemben igaz, ha a *kultúra* fogalmát tartalmilag is olyan szélesen fogjuk fel, ahogyan maga Lenin is tette; a szellemi kultúra mellett különös súlyt adva az anyagi kultúra eredményeinek, pl. a technikai fejlődésnek s ideértve, ebbe a fogalomba, a gazdasági munkához szükséges szakértelmet is. Lenin mint *kulturális* jelenségről beszél a milliós méretekben szervezett termelés és termékelosztás tőkés tapasztalatairól. Más alkalommal pedig a parasztság *kulturáltságát* mint a szövetkezeti mozgalom feltételét említi. „Tulajdonképpen »csak« egy tennivalónk van még — írja —, annyira civilizálttá kell tennünk a lakosságunkat, hogy megértse, milyen előnyök származnak abból, ha mindenki részt vesz a szövetkezetekben és hogy ezt a részvételt meg is szervezze. »Csak« ez kell. Semmi más bölcsességre nincs most szükségünk ahhoz, hogy áttérjünk a szocializmusra. Ahhoz azonban, hogy ezt a »csak«-ot megvalósítsuk, egész forradalomra, a nagy néptömegek kulturális fejlődésének egész időszakára

van szükség.” Igen, — hadd folytassuk mi is így —, Lenin „csak” ilyen szerepet juttat a kulturálságnak, a kultúra fejlődésének, ez a kérdés „csak” ilyen része egész gondolatrendszerének.

Természetesen már maga ez a probléma is, a lenini kultúrafogalom fejlődése, súlyának növekedése, tartalmi gazdagodása, telítődése az évek során, tulajdonképpen történeti megközelítést igényelne, amit a kultúrfilozófusok részéről, akik kevéssé fogékonyak a történeti szempontok iránt, egyelőre még aligha remélhetünk. Rövid hozzászólásunkban mégsem ennek felvázolására törekszünk, hanem mai konferenciánk célkitűzéseinek megfelelően, figyelmünket magára a kultúrtörténeti folyamatra fordítanánk, pontosabban arra: Lenini munkásságában milyen kifejezést nyernek ennek a periódusnak, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek a kultúrtörténeti problémái, hogyan merülnek fel és Lenin milyen módszerrel felel az átmenet kérdéseire.

Mindössze azt bocsátanánk előre: tudatában vagyunk, mennyire önkényes minden ilyenfajta kiemelés Lenin egész gondolatrendszeréből, amelynek olyannyira karakterisztikus vonása a gondolatok mindenoldalú, szoros összefüggése, szilárd rendszere, egysége. (Csak zárójelben: ezért, az ilyenfajta kiemelési rendszer következtében vitatható — minden hasznosságuk ellenére — a Lenin műveiből történt ún. tematikus válogatások tudományos értéke.) Ennek az egységnek az ilyen módon való megbontását csak az menti, hogy e körben a lenini gondolatrendszer legfontosabb megállapításainak, komponenseinek ismeretéből indulhatok ki, ami egyben felment bizonyos ismétlések alól is. Hangsúlyoznám azt is: bármennyire is szép feladat lenne a részletekbe való elmélyedés, célunkat ez alkalommal inkább csak a fővonalak, a főfolyamatok, a centrális problémák rövid jelzésével, felvázolásával közelíthetjük meg.

Maga az átmenet kultúrtörténetileg is természetszerűen hosszú korszakot jelent; Lenin is *egész időszakról* beszélt ezzel kapcsolatban és ezzel itt is, máshol is energikusan elhárított minden olyan kísérletet, amely ebben a vonatkozásban egyik napról a másikra elérhető gyökeres változásról beszél. Ennek az átmenetnek itt csak a lenini szakaszát nézve, ezen belül is az 1905-től a 20-as évek elejéig terjedő periódust, azonnal kitűnik az Októberi Forradalom jelentősége ebben a vonatkozásban is: a forradalom győzelme a történeti fejlődésen belül, kultúrtörténetileg is, hatalmas cezúrát jelent, mind a feltételek, mind a módszerek tekintetében: s ha maga a végső cél nem is változik, Október után más feladatok kerülnek az előtérbe, s ezek megoldása ismét más metódusokat követel, mint a forradalmat megelőzőleg.

Az Október előtti periódust, amely egyébként maga is tovább bontható, mindenekelőtt a *forradalomra való felkészülés, a forradalom előkészítésének* követelményei jellemzik az összes vonatkozásokban. Ez szabta meg a kulturális jellegű feladatokat is.

Az első lépést itt szükségszerűen a burzsoá kultúra kritikája jelenti, megértése annak, hogy a művészet éppenúgy, mint a tudományok egy része, mennyire a burzsoáziához kötött, s a burzsoázia — ahogy Lenin mondja — „hogyan prostituálja saját céljai érdekében a művészetet”. Ezzel a kultúrkritikával kapcsolatban merül fel gondolatrendszerében a burzsoázia kulturális monopóliuma, itt kerül sor a vallás szerepének, a vallásos nézetek sokoldalú kritikájára, s végül, — még a világháború kitörése előtt — a „nemzeti kultúra” jelszavával való visszaélés következetes leleplezésére. A burzsoá kultúra, műveltség bírálata, osztályjellegének dokumentálása, Leninnél

ebben a periódusban rendkívül szorosan egybekapcsolódik a liberális értelmiség bírálatával, amely 1905-ben, a népforradalomtól való félelmében a reakcióba hátrált, amelyik, ezután a fordulat után, „egész műveltségét a földesúri érdekek szolgálatának oltárára helyezte”, amelynek számára „a műveltség vékony máz, idomítás, betanulása annak, hogyan kell gentlemanhöz illő formában megkötni a legdurvább és legszennyesebb politikai üzleteket”.

A munkásosztálynak, a munkásmozgalomnak az elszakítása a burzsoá kultúrától ebben a periódusban csak egyik — teljességgel elkerülhetetlen — feladata a lenini kulturális politikának. A feladat másik része, — ugyanennyire nélkülözhetetlen — a kulturális tevékenység, az irodalmi, művészi munka *bevitele* a munkásmozgalomba, fejlesztése és szoros hozzákapcsolása a párt mindennapi, forradalmat előkészítő tevékenységéhez. Erre vonatkozó gondolatait Lenin 1905-ben fejtette ki „*A párt szervezete és a pártos irodalom*” című cikkében. Ennek a sokat idézett, sokszor interpretált tanulmánynak a megítélésénél nem lehet eltekinteni attól, hogy milyen történelmi körülmények között keletkezett: egy olyan pillanatban, mikor, az októberi általános sztrájk után és a decemberi fegyveres felkelés előtt lehetőség látszott egy új szociáldemokrata sajtó, irodalom legális megszervezésére, kiadására. Ezt a sajtót, irodalmat a pártszervezetekhez kellett kapcsolni, mert — idézem Lenint —: „Csak így lesz módja arra, hogy a *polgári társadalom keretein belül is* kitépje magát a burzsoázia rabságából és egybeolvadjon a valóban haladó, és következetesen forradalmi osztály mozgalmával.” Itt tehát a *párt irodalmáról van szó* és arról, hogy ezt az irodalmat a párt ellenőrzése alá kell helyezni, a *polgári társadalom keretein belül*. Nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy Lenin itt — rendkívül meggyőző erővel — a burzsoá anarchista individualizmussal vitatkozik, amely az „abszolút művészi szabadság” álláspontján áll; ezzel szemben hangsúlyozza: „Lehetetlenség, hogy valaki bizonyos társadalomban éljen és ugyanakkor független legyen ettől a társadalomtól”. Másrészt azonban Lenin ugyanitt kiemeli — s később talán erre nem figyeltek eléggé —: „az irodalmi munka túri meg legkevesébé, hogy gépiesen uniformizálják, nivellálják, hogy a többség uralkodjon a kisebbségen. Nem vitás, hogy itt feltétlenül nagyobb teret kell engedni az egyéni kezdeményezésnek, teret kell engedni az egyéni hajlamoknak, teret kell engedni a gondolatnak és a fantáziának, a formának és a tartalomnak.”

De a kultúra — még a legmodernebb is — mindig bizonyos hagyományokra épül és a munkásmozgalom, ha internacionalista is, a nemzeti keretek között kezdi megvalósítani a maga céljait. Elkerülhetetlen volt tehát, hogy az orosz munkásmozgalom meghatározza viszonyát az orosz kultúra fejlődéséhez, az orosz irodalomhoz. Az átmenet forradalomelőtti szakaszának egyik fő problémája ez. A lenini nézőpontban, ennek a feladatnak a megközelítésénél, megint különös hangsúlyt kap a *forradalmi felkészülés mozzanata*. „A munkáspártnak — így ír 1912-ben Herzenről — nem a nyárspolgári magasztalás kedvéért kell megemlékeznie Herzenről, hanem azért, hogy *tisztázza saját feladatait*, tisztázza annak az írónak igazi történelmi jelentőségét, akinek nagy része volt az orosz forradalom előkészítésében.” Lényegében ugyanez a megközelítés jellemző a Tolsztoj-tanulmányokra is, melyekben — a tükrözési elmélet segítségével — nemcsak Tolsztoj életművét értelmezi, hanem mélyrehatóan elemzi tulajdonképpen 1905 sikertelenségének okait is. S végül, ismeretes, hogy nem egyszer hangot ad Lenin mélyszégyenének a forradalmi demokrata Csernisevskij iránt, aki kíméletlenül bírálta a jobbágyreformot és aki

szellemileg előkészítette Lenin nemzedékét is. Így alakul nála ki lassankint, ebből az aspektusból, az orosz irodalomnak az a vonala, amelyet Herzen, Belinszkij, Csernisevszkij, Dobroljubov és természetesen Gorkij neve jelez.

A nemzeti kultúra kérdésével teoretikusan csak később, a világháborút megelőző években, a nemzeti kérdés egész problematikájának felmérése során kezdett foglalkozni. Előbb ezt az „európai élet kérdései” közül csak sokadik problémának tartotta: most azonban arról ír, hogy „egy nagyon mély és elterjedt eszmei áramlattal állunk szembe, melynek gyökerei a legszorosabb kapcsolatban vannak a nagyhatalmi nemzetek földbirtokos és tőkés urainak érdekeivel”. Csak emlékeztetnénk itt arra, milyen egyértelműen utasítja el a burzsoá nacionalizmust, a nemzeti kultúra jelszavával folytatott üzemeket. Másrészt azonban elméletileg is tovább fejleszti a munkásosztály kultúrájával kapcsolatos felfogást, s a „két kultúráról” szóló ismert téziseinek kifejtésével teoretikusan is megalapozza a haladó kultúra történeti kontinuitását. E tézisek szerint „minden nemzeti kultúrában megvannak — ha nem is kifejlett formában — a demokratikus és szocialista kultúra elemei, mert minden nemzetben van dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek az életkörülményei elkerülhetetlenül demokratikus és szocialista ideológiát szülnek”. Más helyen pedig kifejezetten megkülönböztet egy nagyorosz kultúrát (Puriskevics, Gucskov és Sztruve neveit említve) és egy másik, olyan nagyorosz-kultúrát, amelyet Csernisevszkij és Plechanov neve jellemez. Itt az új mozzanat, — amelynek a kultúrtörténet szempontjából is van jelentősége, — az egységes nemzeti kultúra fikciójával szemben a kultúra, v. kultúrák osztályjellegének hangsúlyozása. Továbbfejlesztésénél és gyakorlati alkalmazásánál a kultúrtörténet terén azonban meg kellett tisztítani attól a dogmatikus értelmezéstől, amely a demokratikus kultúrát kizárólag a népi kultúrára korlátozza, másrészt azoktól az értelmezésektől, amelyek mellőzték a két kultúra közötti kölcsönhatásokat, a két kultúra közötti állandó ozmozist.

Az *Október utáni periódus* részben ugyanezen problémákat magasabb szinten vetette fel, részben gyökeresen másokat produkált, immár nemcsak a kultúrpolitikai elmélet, hanem a gyakorlat síkján, sokkalta szélesebb méretekben. Megítélésüknél messzemenően figyelembe kell venni, hogy ezek a polgárháború és az intervenció évei, amikor a Párt legjobb erőit a katonai és politikai feladatok kötötték le, ezekre kellett a legnagyobb gondot fordítani. Másrészt pedig annak a világtörténelmi jelentőségű, eddig egyedülálló feladat megoldásának az évei, amikor a lerombolt burzsoá államgépezet, apparátus helyére újat kell építeni, új szervezetet kellett kiformálni. Ez utóbbi feladat a legszorosabb kapcsolatban áll a kulturális forradalom kibontakozásával is.

Bizonyosan ismertek azok az alapvető törvények, rendeletek, amelyekkel a szovjet hatalom már ezekben az években, elsöpörve a régi akadályokat, megnyitotta a tanulás lehetőségét, a művelődési intézményeket a munkások és parasztok számára. Hatalmas népművelési tevékenység bontakozott ki, és Lenin joggal hivatkozhatott arra, hogy sokat, nagyon sokat tettek ebben a vonatkozásban, „nemcsak fejeket szedtünk, amivel minden ország mensevikjei, — s az ön hazájában Kautsky — vádolnak minket, hanem fel is világosítottunk fejeket; sok fejet világosítottunk fel” — mondja Klara Zetkinnek. De mint egy 1920-ban megjelent összeírás mutatta, amelyet Lenin is használt, Oroszországban ezer lakos közül még mindig csupán 319 tudott írni-olvasni. Igaz, hogy ez a tény, Clara Zetkin bizonyos értelemben ironikus megjegyzése szerint megkönnyítette a forradalom munkáját, mert megőrizte a munkás

és parasztságát attól, hogy túl legyen tömve polgári fogalmakkal és nézetekkel és elkorcsosuljon. Lenin ezt helybenhagyta, de csak a harc egy meghatározott szakaszára. Azonnal a jelen felé fordult: „Azért rombolunk, hogy valami jobbat építsünk. A műveletlenség rosszul fér meg, egyáltalában nem fér össze az *újjáépítés feladataival*”.

Nem az a figyelemreméltó, hogy Lenin a forrongásban levő, alakuló társadalomnak erre az igényére, erre a társadalmi szükségletre, erre az összefüggésre már ekkor felfigyelt. Az előzmények ismeretében ez természetes, hiszen azt vizsgálta tulajdonképpen mindig. Hanem inkább az, hogy erre a gyakorlati problémára milyen választ adott.

Milyen szellemben fogta fel a tömegkultúra és a magas kultúra viszonyát? Egyáltalán nem alternatívaként, vagy-vagy értelemben. Úgy tűnik azonban, hogy kezdetben ez — pusztán praktikus szempontból — jelentett számára mégis bizonyos dilemmát. „Kell-e egy törpe kisebbségnek finom, édes süteményeket felszolgálnunk, amíg a munkás és paraszttömegek fekete kenyéren tengődnek?” — kérdezte. Lunacsarszkij, aki a kulturális ügyek népbiztosa volt, visszaemlékezik arra is, hogy Lenin megnyirbálta a moszkvai Nagy Színház költségvetését. „Nem helyes, — mondotta — nagy költséggel ilyen pompás színházat fenntartani, amikor nem futja a legegyszerűbb falusi iskolák fenntartására.” Kétségtelen, hogy tevékenysége e területen ezekben az években a tömegkultúra szervezésére, fejlesztésére irányult, ahogy ma mondanánk, ez volt munkájának súlypontja. Ézért foglalkoztatta nagyon intenzíven az iskola átalakításának kérdése, a tanítók anyagi és szellemi helyzetének javítása, a könyvtárak és olvasótermek alapítása, a szakoktatás és népművelés minden területe, ezért foglalkozott a vándorkiállítások és kultúrvonatok ügyével, ezért tervezte annyi gonddal a filmhíradó műsorát, figyelte a sajtót, adott irányelveket 1922-ben *A marxizmus zászlaja alatt* című materialista folyóiratnak, ezért állított monumentális emlékműveket Moszkvában.

Tévedne azonban az, aki ezt a súlypontozást az elemi feladatok szintjén való megragadásnak, a perspektíva hiányának, vagy éppen a magas művészi kultúra lebecsülésének fogná fel. Lenin nagyon nyomatékosan — szinte költői szavakkal — beszélt arról is, hogy az orosz munkások és parasztok többet érdemelnek mint látványosságot. „Jogot szereztek az igazi nagy művészetre.” Ismertek Lenin nézetei a művészet és nép viszonyáról is: „A művészet a népé, a tömegek előtt kell érthetőnek és kedvesnek lennie.” De ezt a nézetét csak Lenin gondolatainak összefüggését mellőzve lehetett egy időszakban úgy értelmezni, hogy a művészeti alkotás érthetőségének a legszélesebb tömegek színvonalával kell egybeesnie. Lenin a művészet és a nép közeledésének egyik feltételéül egyenesen és kifejezetten a közműveltség és az egyetemes kulturális színvonal *felemelését* jelölte meg, — megvilágítva ezzel a tömegkultúra *preferálásának* egyik legfontosabb indokát is.

Részben a már említett társadalmi igények és szükségletek, részben az önálló, proletárkultúra létrehozására irányuló mozgalom, a Proletkult készítették Lenin ezekben az években a kulturális örökségről, így a polgári örökségről vallott nézeteinek fejlesztésére, kiteljesítésére is. A Proletkult mozgalmának elvei, — mint legutóbb kissé egyszerűsítve, de lényegében találóan megfogalmazták — a következők voltak: az új művészet csak a proletárok kezemunkája lehet: az irodalomnak, mint a munkásosztály alkotó tevékenységének, függetlennek kell lennie a szovjet államtól; az új társadalom művésze számára veszélyes, ha a múlt mestereitől tanul: az ő szférája a kollektív „mi”, amelyben eltűnik

a személyes, maradék nélkül feloldódik az „én”; feladata abban áll, hogy bizonyítsa az osztályöntudat tisztaságát, nem gondolva a formára, nem törődve a tehetséggel. „A mai újítóknak egy új korszakot kell megteremteniük, amelynek egyetlen porcikája se legyen közös a régivel. Minden ócskasággyűjtés kártékony” — írta egy absztrakt festő, Kazimir Malevics 1919-ben. Egy korábban kelt költői kiáltványban azt olvashatjuk: „A múlt szűk. Az Akadémia és Puskin érthetetlen hieroglifák... Puskit, Dosztojevszkijt, Tolsztojt ésatöbbit, ésatöbbit ki kell dobní a jelen kor gőzhajójából.”

Lenin nagyon határozottan szegült szembe a Proletkult irányzatával, amelyet tulajdonképpen Lunacsarszkij és Bucharin is támogatott. A Proletkult kongresszusára sietve előkészített egy határozati javaslatot, amelyben ezek a sorok vannak: „A marxizmus, mint a proletariátus forradalmi ideológiája, ezért tett szert világtörténelmi jelentőségére, mert korántsem dobta el a polgári korszak legbecsesebb eredményeit, sőt ellenkezőleg, magáévá tette és átalakította mindazt, ami értékes volt az emberi gondolkodás és kultúra több mint kétezer éves fejlődésében.”

A kulturális örökséghez való kapcsolódás azonban nem feltétel nélküli! A marxizmus, írja Lenin, magáévá tette és átalakította a polgári korszak legbecsesebb eredményeit. Ez az elsajátítás és átalakítás tulajdonképpen az a folyamat, melyet még Marx és Engels indított meg a múlt század első felében. Érdemes tehát feltenni a kérdést, mit is jelent ez az átalakítás. Vajon annyit jelent-e, hogy bizonyos történeti-irodalmi szövegekből kihagyjuk azokat a szövegrészeket, amelyek progresszivitása kétségbevonható? Annyit jelent-e, hogy egy festői irányzat, vagy életmű értékelésénél csupán a pozitívumokra hívjuk fel a figyelmet, megfeledkezve azokról a vonásokról, amelyek az adott osztálytársadalomhoz való kapcsolatról tanúskodnak? Vagy csak annyit jelent, hogy fejtegetéseinket rövid társadalomtörténeti bevezetéssel látjuk el és így azután teljes épségében, elemzés nélkül incorporáljuk a szocialista kultúrába? Nyilvánvaló, hogy ennél sokkal többet jelent.

Az átalakítás kritikai feldolgozást jelent. Kritikai feldolgozását azoknak a tudományos művészeti és kulturális élet más területein kiemelkedő jelenségeknek, amelyeknek a tudomány fejlődése szempontjából van jelentőségük, vagy olyan művészeti értékeknek, amelyeknek esztétikai értéke túlnő, túlmutat azokon a vonásain, amelyekkel egy adott osztály érdekeit fejezi ki. Az átalakításnak, a kritikai feldolgozásnak éppen ebből kell kiindulnia, ezeknek az elemeknek tudományos alapokon nyugvó szétválasztásából, értékeléséből, ki kell indulnia magából abból a tényből, hogy a kulturális alkotások is a társadalmi ellentétek, ellentmondások termékei. Nem kis feladat e feltárás során egy kulturális jelenség értelmezését helyreigazítani, megszabadítani mindazoktól a torzításoktól, ráakódásoktól, amelyek esetleg az évszázados magyarázgatás során hozzá tapadtak. De ez a kritikai feldolgozás, igen, ilyen értelemben *átalakítás* is egyúttal, kiemelése és kidolgozása, értelmezése a jelenség progresszív oldalának, időtálló vonásainak, a fejlődésben játszott szerepének.

Ezek a gondolatok a kulturális örökségről, amelyeket mi már magától értetődően idézünk, akkor valami nagyon lényegest tartalmaztak, és az átmeneti korszak új fejezetét vezették be. A lenini teóriában pedig — a forradalomra való közvetlen felkészülés időszakának kényszerű kitérője után — felújítását jelentette a marxí gondolatnak, a marxí példának, bizonyos tekintetben meghaladását is jelentette a „két kultúra” elméletének. A szocia-

lista forradalom egyesítése a haladó kulturális örökséggel a további fejlődést az egyetemes kultúra széles, egyetlen járható útjára vezette.

A kulturális örökség ilyen lenini értelmezéséhez — más egyebek mellett — rendkívül érdekes adalék a népbiztosok tanácsának egy határozata azokról a kimagasló forradalmárokról, írókról és költőkről, akiknek emlékére szobor felállítását javasolja Moszkvában és más városokban. Ezen a listán, melyet Lenin több helyen módosított és aláírt, az írók és költők sorában az első négy helyen *Tolsztoj*, *Dosztojevszkij*, *Lermontov* és *Puskin* szerepelt, — mutatva Lenin következetességét ennek a felfogásnak a gyakorlatba való átültetésénél, és egyúttal mutatva — pl. *Dosztojevszkij* esetében — a későbbi módosítások irányát, tendenciáját is.

Maga Lenin személyileg elsősorban a klasszikus orosz irodalomhoz, festészetéhez vonzódott, és ebből is magyarázható idegenkedése azoktól a modern irányzatoktól, amelyek a forradalom után szélesen terjedtek és amelyek célkitűzései sok ponton egybeestek a Proletkult törekvéseivel. Clara Zetkinnek ezzel kapcsolatban Lenin arról beszélt, hogy „vajon miért kell meghajolni az új előtt, mint valami istenség előtt, melynek alá kell vetnünk magunkat, csak azért, mert ez új?” Ezen a téren sok a képmutatás és a nyugaton uralkodó művészi divatnak — persze öntudatlan — tisztelete. Nekem van bátorságom ahhoz, hogy magamat »barbárnak« nyilvánítsam. Nem tudom az expresszionizmus, futurizmus, kubizmus, a többi izmusok alkotásait a művészi géniusz legmagasabbrendű megnyilvánulásának tekinteni . . .” Lukács György 1946-ban úgy látta, hogy ezek az irányzatok az imperialista korszak eszmeileg és művészileg dekadens áramlatainak kritikanélküli átvételét jelentették, művészetük az akkor nyugaton divatos futurizmus és expresszionizmus másolása, a legjobb esetben immanens továbbfejlesztése volt. Ha ma már árnyaltabban is értékeljük az expresszionizmus és futurizmus kultúrtörténeti szerepét, mint akkor — itt inkább e probléma lenini kezelésének módszerére utalnánk. Lenin egyfelől azt hangsúlyozta, hogy „minden művésznak joga van szabadon, a maga ideáljával megegyezően, függetlenül alkotnia”. Ismeretes, hogy Majakovszkij egyik versével kapcsolatos, — egyébként elismerő — sorait így kezdi: „Nem tartozom Majakovszkij költői tehetségének hódolói közé, — de azonnal hozzáteszi — bár elismerem, hogy ezen a téren nem vagyok illetékes.” Aki a legilletékesebb volt Lenin művészeti kérdésekben vallott nézeteinek jellemzésére, — Lunacsarszkijra gondolok, — az sok adat alapján határozottan állítja: „esztétikai szimpátiából és antipátiából Vladimir Iljics sohasem csinált irányelveket”. Jól látta ugyanakkor Lenin, hogy a kommunisták nem állhatnak karbatett kézzel és nem hagyhatják, hogy a káosz tetszése szerint fejlődjék. Intézkedései, levelei — gondoljunk Gorkijjal folytatott levelezésére — tanúsítják a művészi munka iránti őszinte megbecsülését, tanúsítják nagy türelmét a problematikus jelenségek iránt is. Messzemenően bízott a szovjet állam megrendelői szerepének szabályozó hatásában.

A kulturális forradalomnak, az egész átmenet problematikájának egyik kulcskérdése volt a tudományos és művészeti értelmiséghez való viszony alakulása. E folyamat végeredménye ténylegesen az ún. régi értelmiség többségének a szovjet hatalom célkitűzései számára való megnyerése volt. (És közben megtörtént a legtehetségesebb munkások és parasztok kiképzése és értelmiségi munkakörbe állítása, valamint a munkás és paraszt fiatalok iskolázása útján is kialakult — e három forrásból — a szovjet értelmiség.) Magának a régi értelmiségnek az útja azonban, amint az irodalmi és történeti forrásokból

tudjuk, egyáltalán nem volt idillikus, nehézségektől mentes. Az orosz értelmiség többsége jobban kötődött a megdöntött rendszerhez, mélyebben rendítette meg a forradalom, s megzavarodottsága, — mely politikai akciókban is kifejezésre jutott — tovább tartott, mintsem hogy a forradalmi hatalom mindjárt kezdetben bizalommal fordulhatott volna felé. Helyzetének ebből következő nehézségei élénk visszhangra leltek és kifejezést is nyertek Gorkijnak Leninhez intézett leveleiben, beadványaiban; valószínűleg ez volt egyik oka kettejük mély és őszinte barátságában az 1917—18-as átmeneti válságnak is, amelynek csak a Lenin elleni merénylet híre vetett véget. Gorkij igen részletesen leírja az erről a problémáról folytatott 1918 végi beszélgetésüket, amikor Lenin a munkások és az értelmiség szövetségének kérdésére is kitért. Nem vitatta, hogy a munkáshatalomnak szüksége lenne az értelmiségre, — de utalt az értelmiség ellenséges indulatára és arra, hogy „nem látják be, hogy nélkülünk erőtleneek, nem jutnak el a tömegekhez. Az ő bűnük lesz, ha mi túl sok edényt törünk össze.”

Az értelmiség átállásában, ahogyan Szekfű eléggé nyersen nevezte Magyarországon ezt a folyamatot, nagy része volt annak, hogy a szovjet hatalom megszilárdult, és az értelmiség ellenállásának lassú oldódása találkozott, egybeesett Leninnek és a kommunista vezetőknek azzal a felismerésével, hogy a polgári szakemberek nélkül lehetetlen a termelőerők fejlesztése. Egyeseket közülük már ekkor is nagyrabecsült, de az egész rétegre továbbra is reálisan, illúziók nélkül tekintett. Mégis, a VIII. Kongresszuson tartott beszédében már sürgeti munkábaállításukat. Tudja azt, hogy polgári nézetek hatják át őket, de tudja azt is, hogy „egy egész réteget nem lehet bortal munkára kényszeríteni”. Egyetlen szilárd vonal van, — hangsúlyozza — „elvágni az ellenforradalom útját, felhasználni a képzett burzsoá apparátust”. Lenin ebben a beszédében nemcsak kitűnő természetrajzát nyújtja az egész polgári értelmiségnek (amit, úgy gondolom, társadalomtörténetileg nem használhatunk fel eléggé), hanem a társadalmi mozgások irányának tökéletes ismeretében emeli ki azokat a politikai és morális tényezőket is, amelyek hatására majd „ők saját maguktól is bekapcsolódnak apparátusunkba, annak egy részévé válnak”.

Nem volna különösen nehéz feladat most végül néhány vonással meghúzni azokat a nagyon is szembeötlő párhuzamokat, amelyek az átmeneti korszak szovjet kultúrtörténeti problematikája és a mi tegnapi, vagy mai problémáink, — az ottani fejlődés hatalmas eredményei és a mi kulturális fejlődésünk között mutatkoznak. Ezt azonban csak mélyebb elemzés, a társadalmi-gazdasági feltételek beható és differenciált analízise, egybevetése alapján lehet elvégezni. Ami a szovjet példából általános érvényű, az mindenekelett talán annak kiemelése, hogy maga az átmenet rendkívül hosszú folyamat; történetileg is hosszú időt vesz igénybe, amíg a munkásosztály és a parasztság a politikai és gazdasági hatalom mellé elsajátítja azt a kultúrát, kultúráltságot, műveltséget, melyet a tőkés kizsákmányolás idejének súlyos életfeltételei között csak kis részben tudott megszerezni. Minthogy pedig ez a politikai és gazdasági vezetéshez nélkülözhetetlen, a forradalom utáni periódus — szintén általános érvényűnek tekinthető — legfontosabb folyamata a tömegek kulturális színvonalának emelkedése, amely ösztönös és tudatos tényezők együttes eredménye. Az így kialakuló új kultúra azután nem lesz egyoldalúan munkás- vagy paraszt jellegű, hanem ezeknek időt álló értékeit összeötvözve a nemzeti és egyetemes kultúra múltjának haladó elemei-

vel, részeként a szocialista nemzetek kultúrájának, a kultúra egyetemes fejlődését gazdagítja. A szovjet fejlődés eredményeinek helyes értékelése természetesen nem lehetséges a sajátos tényezők figyelembevétele nélkül.

Az átmeneti korszak magyarországi kulturális fejlődésének története még nincs eléggé részletesen feltárva ahhoz, hogy tudományosan megalapozottan beszélhessünk róla. Bizonyos az, hogy az orosz minta, amint a világ minden országának, számunkra is mutatott egyet s mást, méghozzá igen lényegeset, elkerülhetetlen és nem is távoli jövőnkől e tekintetben is. Az 50-es évek elején azonban a szovjet tapasztalatok mechanikus másolása, a sajátos feltételek elhanyagolása, — sok más tényezővel együtt — e téren is eléggé súlyos zavarokat okozott, megakasztotta a művészi és tudományos fejlődés lendületét. Ennek helyreigazítása nem történhetett másképp, mint a lenini nézetekhez való visszatérés útján, Leninnek a forradalom utáni években kifejtett gondolatainak felújításával. A tömegek kultúrájának állandó emelése, — a kispolgári ízlésnek tett engedmények nélkül; a művészetek és tudományok szabad fejlődése — az antihumánus, irracionális áramlatoknak tett engedmények nélkül; a nemzeti kultúra haladó hagyományainak ápolása, fejlesztése, — a nacionalizmusnak tett minden engedmény nélkül: ezeknek a gondolatoknak a gyökere Leninnél van, ezek tőle származnak és bizonyára nem véletlenül nyernek alkalmazást mai kultúrpolitikánkban is.

Hozzászólások

Gonda Imre kandidátus, a MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa a nemzeti kérdés lenini értelmezéséről szól, illetve arról, hogy miként alkalmazta a gyakorlatban ezen elveket a Magyar Tanácsköztársaság 1919 tavaszán.

Marx megállapítása, hogy ui. a cárizmus összeomlását az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása fogja követni, az orosz proletariátus győzelme nyomán beigazolódott — mondotta *Gonda Imre*. A két forradalmi folyamat között mégis lényeges különbségek adódnak. Noha itt is elkülöníthető a forradalom két szakasza, miként Oroszországban, de a Monarchia felbomlása után alapvetően másként vetődtek fel a kérdések: az a tény, hogy a Monarchiában a német és magyar polgárságon kívül más burzsoáziák is léteztek, „módosította az egy állam — egy kapitalizmus — egy burzsoázia — tipikus szociológiai formulával kapcsolatos képet”. Mivel a federalizálást, a birodalmon belüli demokratikus átalakulást sem a belső sem a külső erőviszonyok nem tették lehetővé, ezért a polgári mozgalmak az önálló államiság útján indultak meg.

Ezen irányzat jellege a februári forradalom után megváltozott. A Monarchián belüli nemzetiségi mozgalmak pozitívnak tekinthetők, de ahogy a polgári nemzeti mozgalmak, főleg emigráns vezető csoportjaik, az antant segítségére szorultak, összekapcsolódtak az Entente hadicéljaival, és sok tekintetben az imperialista kormányok függőségébe kerültek.

A hozzászóló ezután Ausztria, majd Magyarország 1919-ben követett külpolitikai koncepcióját vázolta. Ausztria — mondotta — jelentős elpolgáriarsult munkásréteggel rendelkezett, ami két irányba hatott: egyfelől a német

polgárság több évtizedes küzdelme a cseh polgárság ellen Ausztria és az új csehszlovák állam viszonyára is kihatott, másrészt — s Gonda Imre ezt tartja fontosabbnak — a német polgári rétegek az utódállamok elleni harcok mellett a demokrácia szocialista formája ellen is küzdöttek. Ausztriában azért nem jöhetett létre szocialista államforma, mert az osztrák szociáldemokrácia egy része — a munkásosztály egyes rétegeinek viszonylagos elpolgáriasultságából következően — opportunistá álláspontra helyezkedett, emellett fontos munkásbázisoknak számító ipari centrumokat az imperialista hatalmak megszállás alatt tartottak.

A forradalmi Magyarország politikáját sokban meghatározta az, hogy a Tanácsköztársaságnak az államterület nagymértékű megszükitését kellett elszenvednie. Ennek bizonyítására Gonda Imre idézte Kun Béla és Pogány József szavait.

Ilyen körülmények között a lenini külpolitika kidolgozása nehéz feladat volt. A példa: a breszt-litovszki béketárgyalások irányítása — Lenin által. A különbség az orosz és a magyar Tanács hatalom külpolitikai lehetőségei között az volt, hogy míg a Breszt-Litovszkban alkalmazott külpolitika egy földrésnyi szovjet állam gazdasági, katonai, földrajzi teherbírására támaszkodhatott, addig ez a Tanácsmagyarország számára „életveszélyes kísérletnek számított, mert sem visszavonulási területe, sem olyan hadserege nem volt, amely a visszavonulást politikailag és hangulatilag érintetlenül elviselte volna”. Ezért nem lehetett eleget tenni Clemenceau katonai visszavonulást követelő jegyzékének.

Gonda Imre ezután a Tanácsköztársaság külpolitikájának két alapkérdésére utalt. Igen lényegesnek, és a lenini útmutatásokkal teljesen egybehangzónak tarthatjuk, hogy a Tanácsköztársaság lemondott a területi integritás elvéről. Ezt csak olyan kormány engedhette meg magának, mondotta a hozzászóló, „amely szigorúan betartott nemzetközisége alapján bízott abban, hogy Kelet-Európa népei a jövőben maguk intézik sorsukat, s így a régi határok elvesztik jelentőségüket”. Egyetlen polgári kormány — beleértve Károlyi Mihály kormányát — sem tudta volna erre a lépésre elhatározni magát. — A Tanácsköztársaság külpolitikájának másik fontos alaptétele: nemzetközisége volt. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy biztosította az országban maradó népek teljes egyenjogúságát. Emellett figyelemreméltó a Tanácsköztársaság „Középeurópa koncepciója”, „amely a terület összes demokratikus népeinek konföderációján és legszorosabb együttműködésén alapult”.

A Tanácsköztársaság — fejezte be hozzászólását Gonda Imre — Leninél találta meg legfőbb támaszát, s tanácsai, útmutatásai, melyeket a külügyi népbiztosság és vezetője, Csicserin útján juttatott Magyarországra, igen fontos segítséget jelentettek.

Sarlós Béla kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa hozzászólásában Lenin „Állam és forradalom” c. műve magyarországi hatásának néhány kérdésével foglalkozott. Lenin ezen írásának fontosságát mindenekelőtt az adja meg — mondotta —, hogy az Októberi Forradalom előtt néhány hónappal „pontosan tisztázta a forradalom útján létrejövő proletárhatalom állami jellegét, tartalmát, célját és módszereit”. Nemcsak elméleti, hanem gyakorlati szempontból is igen nagy jelentőségű volt annak rögzítése, hogy a proletariátusnak a burzsoá államhatalmat szét kell törnie, hogy a pro-

letariátust uralkodó osztállyá kell szervezni, hogy a kapitalista és a kommunista társadalom közötti átmenet csakis a proletariátus forradalmi diktatúrája lehet. Emellett azon tételek, melyek szerint a proletárdiktatúra által létrehozandó demokráciát „szélessé” kell tenni a burzsoázia elnyomásával egyidőben, s hogy az állam csak a kizsákmányoló osztályok teljes megszűnése után „halhat” el — akkor is, ma is „a szocialista államelmélet szilárd pilléreit” alkották illetve alkotják.

Sarlós Béla az Állam és forradalom legfontosabb tételeinek kiemelése után a mű magyarországi 1919-es, eddig kevésbé ismert hatását vázolta.

A hatás két irányban mutatható ki: az 1919. június 14-én elfogadott pártprogramban, majd ennek közvetítésével a Tanácsköztársaság alkotmányában.

A hozzászóló ezután először a pártprogramnak „politikai téren” címet viselő alfejezetét idézte (a proletárdiktatúráról, mint a szocializmusba való átmenet útjáról, az államformáról, a volt kizsákmányolók jogainak megvonásáról stb.), mely a lenini mű legközvetlenebb hatásáról tanúskodik. Még szembevetőbb a hatás a Tanácsköztársaság alkotmányának 1 §-án. Ez kimondja, hogy a proletariátus minden jogot és hatalmat a kezébe vett, helyébe a szocialista termelési rendet helyezte. A proletárdiktatúra azonban — mondja az idézett rész — csak eszköz a kizsákmányolás és mindenfajta osztályelnyomás, végül az állam megszüntetésére. Különösen érdekes az az előadói beszéd, melyet az alkotmánytervezet előterjesztésekor az igazságügyi népbiztos mondott, s melyben — noha az Állam és forradalom címét nem említette — kifejezetten Leninre hivatkozott a proletárdiktatúra demokratikus jellegének megvilágításakor. Ez, és az alkotmány más, rövidebb tételei, mondatai is vitathatatlanul mutatják a mű hatását a Tanácsköztársaság idején. Ennek jelentősége Sarlós Béla szerint elsősorban abban rejlik, hogy „az első magyar munkáshatalomnak a szocialista állam lényegéről, a marxizmus opportunistá elsekélyesítésétől és meghamisításától Lenin által megtisztított, világos és félreérthetetlen politikai tételek állottak rendelkezésére”.

Befejezésül Sarlós Béla az Állam és forradalom V. fejezetének az állam elhalása gazdasági alapjait tárgyaló részére utalt. Lenin itt a kommunista társadalom első fokában a „polgári jog” érvényesüléséről szóló marxi megállapításokat elemzi, s rámutat, hogy a kommunizmus első szakaszán, „(amelyet közönségesen szocializmusnak neveznek) »a polgári jog« nem küszöbölődik ki teljesen, hanem . . . csupán a termelési eszközökre vonatkozóan”. A szocializmus ugyanis ezeket (a termelési eszközöket) közös tulajdonná teszi. — Sarlós szerint a polgári jog ilyen értelmű fennmaradásának elve és a mai gazdasági mechanizmusban érvényrejutó gazdasági eszközök és termelőkenység összekapcsolásának elve között szoros összefüggés van: „végeredményben ezeknél a gazdasági rendelkezéseknél is az ún. »polgári jog« érvényesüléséről van szó, arról az »érdekes jelenség«-ről, hogy a kommunizmusnak ez az első szakasza nem lépi át a burzsoá jogot”. Ugyanakkor — hangsúlyozta a hozzászóló — Lenin is határozottan emeli ki Marxnak a „polgári jog” érvényesüléséről szóló tétele azon vonatkozásait, melyekből kitűnik: „a polgári jog egyenlőtlensége a szocialista államban már azt a célt szolgálja, hogy majdan megvalósulhasson a szükségletek szerinti elosztás rendszere”. Lenin 1917-ben, az Állam és forradalom írásakor még nem jelölhette meg azokat a gyakorlati intézkedéseket, melyek segítségével az emberek ehhez a magasabb társadalmi célhoz eljuthatnak, de azt határozottan állította, hogy „a haladás csakis a lakosság többsége, majd az egész lakosság részvételével következhet be”. Ez az elv fejlődésünk

mostani szakaszán már követésre talált, s példát jelent — miként az Állam és forradalom példa volt 1919-ben — a jövőre vonatkozóan is.

Borús József kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa Lenin műveinek magyarországi kiadásáról és elterjedéséről beszélt. Mint mondotta, Lenin művei magyarországi megjelenésének időpontjából, a kiadott munkák példányszámából érdekes politikatörténeti vonatkozású következtetések vonhatók le, mivel a művek megjelenése a párt valamilyen politikai céljához kapcsolódik.

A Népszava hasábjain jelenik meg 1905-ben először Lenin neve, s 1919-ig különböző újságokban olvashatunk műveiből részleteket. Az első teljes, magyarul megjelent Lenin-írás az Állam és forradalom volt (fordította Rudas László). Ezt számos, a párt kiadásában napvilágot látott munka követte több mint 400 oldal terjedelemben.

A két világháború között Lenin művei magyarul a párt illegális kiadásában (pl. a Szűcs Gergely álnéven kiadott „Marx Károly élete és a marxizmus” c. összeállítás) ill. legálisan a környező országokban és a Szovjetunióban jelentek meg.

A felszabadulás idején megindult Lenin munkáinak tervszerű kiadása. Először a Lenin életét és tevékenységét vázoló rövid könyvecske hagyta el a párt kiadója, a Szikra nyomdáját, majd még a felszabadulás évében 4, 1947-ben 2, 1948-ban pedig már 14 Lenin-mű jelent meg magyar fordításban. 1948-ban adták ki először Lenin Válogatott Műveinek I. kötetét is 50 000 példányban. 1949—50-ben e kiadások folytatódtak, és 1951-ben — a népi demokratikus országok között elsőnek — megkezdik Lenin összes művei 4. orosz kiadásának fordítását és kiadását.

Borús József ezután ismertette az 1956 után kiadott Lenin-munkákat, kitért az 1963-ban megindított, 55 kötetre tervezett új „Lenin Összes Művei” sorozat ismertetésére. — Végül a Lenin művek és cikkek keletkezéséről Molnár Erik szavait idézte: „Leninnek talán egyetlen olyan műve sincsen, amelyik ne polemikus jellegű lenne, amelyikben ne vitatkoznék valakivel.” Érdekes munka lenne, mondotta Borús József, azt megvizsgálni, hogy e kisebb-nagyobb írások hogyan váltak történelemformáló dokumentumokká ill. miként vált közülük több „történeti művekké”.

T. M. Iszlamov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársa bevezető szavaiban méltatta az ülészakon elhangzott referátumok sok újat adó, gondolatébresztő voltát. Különösen azt tartotta kiemelkedőnek, hogy a más-más tematikájú dolgozatok mindegyike nagy hangsúlyt helyezett a módszertani kérdésekre, a különböző problémák lenini megközelítési módszereinek bemutatására.

Részletesebben csak egy kérdéskörre kívánt kitérni: Leninnek az Osztrák-Magyar Monarchiával kapcsolatos álláspontjára. Megítélése szerint Lenin idevonatkozó megnyilatkozásainak történelmi értelmezése eléggé bonyolult. Utalt például a Mucsi Ferenc által is idézett lenini mondatokra, melyek szerint 1867-ben a kiegyezéssel a Monarchiában a polgári forradalom korszaka befejeződött. Vonatkozik-e ez a dualizmus egész korszakára? — vetette fel a kérdést a hozzászóló — vagy csak a 60—70-es évekre? Szerinte egész más a Monarchia helyzete a kiegyezés korában, mint például a XX. század elején, „amikor a dualizmus válsága érlelődött, kifejlődött és elmélyült”. — Hogyan

kell a történészeknek értékelniök továbbá azt a lenini megállapítást, hogy a magyarok és csehek részére kedvezőbb volt megmaradni a Monarchia keretei között, mint esetleg önálló állammá alakulni, hiszen ez esetben a szomszéd nagyhatalmak könnyen eltiporhatták volna. „Lehet ezt a megállapítást úgy értelmezni, hogy a magyarok és a csehek számára a dualizmus alatt a nemzeti kérdés már nem volt annyira aktuális, mint a többi elnyomott nép számára? Avagy ezeknek az adott történelmi körülmények között nem volt más kiútjuk, mint nemzeti fejlődésük problémáit a Monarchia keretei között megoldani.” T. M. Iszlamov utalt továbbá arra is, hogy Lenin a Balkán-háborúk idején irt munkáiban igen határozottan mutatott rá a magyarországi erős feudális maradványokra, s hogy ezek felszámolása mennyire szükséges. Mindebből az következik — vonta le a következtetést a hozzászóló —, hogy Lenin világosan látta a tőkés gazdasági és polgári társadalmi átalakulás befejezetlenségét nemcsak a török és az orosz birodalomban, hanem az Osztrák-Magyar Monarchiában is. És tisztában volt a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldatlanságával a Monarchiában. Módszertanilag fogalmazva meg a mondottak tanulságát: „Lenin munkásságának egészében nézve és Lenin gondolkodásának szellemében értékelve, helytálló-e egy vagy két megállapítását kiemelni és erre alapozni az értékelést?” A kérdéskörök ilyen szellemű tanulmányozása is felhívja a figyelmet a bonyolult kérdések további alapos kutatására.

Befejezésül utalt arra, hogy számára mennyire fontosak a magyar történészek kutatásai, amelyek „érett, jól képzett marxista történész gárdáról” tanúskodnak.

Niederhauser Emil kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezető helyettese hozzászólásában először Leninnek a nemzeti kérdésről alkotott véleményeivel, megfogalmazásaival foglalkozott. Noha Lenin nem törekedett arra, hogy valamiféle definíciót adjon a nemzeti kérdésben, „de bizonyos alapelvekhez mindig ragaszkodott; ilyen volt a nemzeti önrendelkezés joga, de ugyanilyen gyakran emlegette azt is, hogy ennek célszerűsége a konkrét helyzettől függ, s ha egyéb feltételek egyenlők, inkább a nagy állami terület egységének a megtartását látta a munkásosztály szempontjából fontosnak”.

Állásfoglalását egyébként mindig a konkrét történeti helyzet szabta meg mind az oroszországi, mind más európai országok nemzeti kérdése esetében. (Itt utalt az Osztrák-Magyar Monarchia, Svédország, Norvégia helyzetével kapcsolatos megállapításokra.)

A lenini két kultúra elvével kapcsolatban *Niederhauser Emil* hangsúlyozta, hogy e téren még igen sok kutatnivaló van, hiszen akár orosz vonatkozásban is vannak olyan személyiségek (a költő Tyutsev pl., vagy Csajkovszkij), akiket nehéz volna egyértelműen az egyik vagy másik kategóriában elhelyezni.

Végül a hozzászóló az ülészak egészének jelentőségét abban látta elsősorban, „hogy nem kiragadott idézetekkel operáltak az egyes korreferátumok szerzői, hanem fejlődésükben mutatták be a lenini gondolatokat, ezzel is szakítva minden formális citatológiával”.

Összeállította: *Glatz Ferenc*

Pach Zsigmond Pál:

Zárszó

Tartalmas előadás és korreferátumok hangzottak el, valamint néhány érdekes hozzászólás.

Megnyitómban beszéltem a kérdés: „Lenin és a történettudomány” különféle — szűkebben határolt, tágabb, legszélesebb — megközelítési lehetőségeiről. A referátumok mindháromat alkalmazták, persze szerzőnként különböző súllyal.

Mi az, ami ezen túlmenően egységbe fűzte őket? Úgy is mondhatnám, egy negyedik megközelítési mód, nevezetesen: Lenin teoretikus munkássága mint a történetkutatás tárgya. Másszóval: a referátumok a lenini elméletet, gondolatrendszert — híven Leninhez és a történettudományhoz — nem sztatikus változatlanóságban, kezdetől fogva kész fegyverzetben, hanem kialakulásában, történeti fejlődésében, kiteljesedésében mutatták be. Ezzel egyben — azt hiszem, Ránki György használta ezt a kifejezést — bepillantást nyújtottak Lenin műhelyébe, tudományos munkájának folyamatába; igyekeztek fényt vetni Lenin alkotói módszerére.

Így valóban felvetődtek módszertani-metodológiai kérdések, ahogyan ez irányú reményünknek az ülés elején hangot adtunk; a referensek a lenini módszer jellemzőit is igyekeztek megragadni.

Egy fontos jellemző vonást — amelyre Jemnitz János röviden utalt előadásában — szeretnék külön is hangsúlyozni.

Lenin mindenkor rendkívüli gondossággal veszi számba mindazt, amit az adott kérdéssel kapcsolatban Marx és Engels írtak; bőségesen ismerteti, interpretálja, sőt sokszor hosszan idézi kijelentéseiket. Gyakran előre bocsátja az elméleti tételeket (pl. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban); máskor a legaktuálisabb politikai elemzés közben — A szociáldemokrácia agrárpogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban c. művére gondolok — egyszerre beiktat egy olyan fejezetet, amelyben Marxnak a polgári agrárforradalom feltételeiről szóló elvi fejtegetéseit in extenso idézi az Értéktöbblet-elméletekből stb.

És Leninnél a Marx elméleti tételeiből való kiindulás, azok citálása egyáltalán nem áll ellentétben a konkrét tények konkrét tanulmányozásából való kiindulással, — eltérően azoktól, akik a kettő között, kimondva vagy kimondatlanul, ellentmondást látnak, s ezt vagy az elmélet tanulmányozásának rovására vagy a tények tanulmányozásának rovására vélik feloldhatni. *A Marx és Engels elméleti megállapításaira való támaszkodás maga is integráns, alapvető része Lenin módszerének.*

Ez egyben azt jelenti: helytelen úton járnak, akik a módszert és az elméletet szembeállítják vagy akár csak elválaszthatónak tekintik. Naiv dolog azt hinni, hogy bárki marxista—leninista módszert alkalmazhat a klasszikusok elméleti hagyatékának beható tanulmányozása, mély ismerete nélkül.

E legátfogóbb módszertani tanulság mellett ülésünkön felvetődtek olyan metodológiai kérdések is, amelyek mindennapi történész munkánk konkrét részleteit érintik. Meg is fordíthatnám a fogalmazást. Kiviláglott: úgy szólván nincsen olyan, mostanában vitatott aktuális módszertani problémánk, amelyhez Lenin ne nyújtana igen fontos útmutatást. — Csak néhányat jelzek ezek közül:

1. *A történeti periodizáció*, ami oly gyakori feladatunk és vitatémánk. Azokat a periódus-megjelöléseket, amelyeket Lenin Marx Károly tanításának történeti sorsfordulatai című és egyéb munkáiban ad, természetesen használjuk, iránymutatónak tekintjük; de nem vizsgáltuk eléggé a lenini periodizálás elvi-módszertani kritériumait — pedig éppen itt merül fel a legtöbb nézeteltérés —, és időnként hajlamosak vagyunk szem elől téveszteni, miért tulajdonít Lenin oly nagy jelentőséget a helyes történelmi periodizálásnak. (A kérdésre még visszatérek.)

2. *Az összehasonlító történeti módszer*, amelyet egyre többen alkalmazunk és egyre szabatosabb alapokra akarunk helyezni. „Tárgyakat és számokat lehet összehasonlítani” — hangzott el ezzel kapcsolatban nemrégiben Intézetünk egyik vitaelőadásán. A tárgyak és számok összehasonlítása nagyon fontos — kell hozzáfűznünk —, de nem önmagában, hanem megfelelő talajon, megfelelő keretek között, mert enélkül könnyen tévútra vezethet. A lenini összehasonlító módszer ugyan sohasem mond le a kvalitatív-minőségi komparációról, a termelési viszonyok, a bennük gyökerező osztálytendenciák egybevetéséről, a történeti periódusok fő tartalmának egybevetéséről.

Hallagssuk meg Lenint:

„A különböző országok politikai és gazdasági fejlődésének, valamint marxista programjuknak összehasonlítása roppant nagy jelentőségű a marxizmus szempontjából, mert kétségtelen, hogy a modern államoknak közös kapitalista természetük van és fejlődésük törvénye is közös. De az efféle összehasonlítást hozzáértéssel kell végezni. Elemi feltétel ebben az esetben annak a kérdésnek a tisztázása, vajon összehasonlíthatók-e az összehasonlítható országok fejlődésének történelmi korszakai.”

S itt nem egyszerűen arra gondol, hogy milyen társadalmi-gazdasági formációról, például a feudalizmus vagy a kapitalizmus korszakáról van-e szó, hanem arra, hogy egyazon formációnak, adott esetben a kapitalizmus fejlődésének melyik korszakáról. — Hallgassuk csak tovább:

„Szigorúan külön kell választani egymástól a kapitalizmusnak a nemzeti mozgalmak szempontjából gyökeresen különböző két korszakát. Az egyik a feudalizmus és abszolutizmus összeomlásának korszaka, a burzsoá-demokratikus társadalom és állam kialakulásának korszaka, — a másik a teljesen kialakult kapitalista államok korszaka.”

Éppen ezen az alapon emeli fel szavát Lenin 1914-ben A nemzetek önrendelkezési jogáról c. művében az ellen, hogy mechanikusan egybevegyék a nemzeti kérdés szempontjából a nyugati kontinentális Európát (ahol a burzsoá-demokratikus forradalmak korszaka 1871-gyel lezárult) és Oroszországot, ahol a burzsoá-demokratikus forradalmak korszaka csak 1905-ben kezdődött; sőt az ellen is, hogy a nemzeti kérdés szempontjából Oroszországot egy kalap alá vegyék Ausztriával, ahol a „burzsoá-demokratikus forradalom a 48-as évvel kezdődött és 1867-tel végződött, és ahol közel fél évszázad óta egy nagyjában és egészében megállapodott burzsoá alkotmány uralkodik, amelynek talaján legalisan működik a legális munkáspárt”.

Vagy ugyanezen az alapon fejti ki egy 1909 végén kelt levelében: nem lehet az agrárkérdés szempontjából sematikusán egybevetni a XX. század eleji Oroszországot és Németországot. Oroszországban még folyik a harc a tőkés agrárfejlődés két útja, két típusa között — Németországtól eltérően, ahol ez a harc már lezárult. „Elvi különbség van a között, ahogyan a kérdést Német-

országban, ill. Oroszországban feltesszük, elvi különbség nem abban az értelemben, mintha ez a kor nálunk nem kapitalista korszak volna, hanem abban az értelemben, hogy a kapitalizmusnak egészen más, elvileg más korszakairól van szó; a kapitalizmus nemzeti útjának végleges felülkerekedése előtti (ti. Oroszországtan), ill. felülkerekedése utáni korszakról” (ti. Németországban).

Oroszország és Ausztria (Ausztria-Magyarország), ill. Oroszország és Németország ilyen megkülönböztetése a nemzeti kérdés, ill. agrárkérdés szempontjából természetesen nem zárja ki gazdasági-társadalmi-politikai fejlődésük alapvetően hasonló irányának, közös vonásainak kiemelését. Közismertek azok a lenini helyek, amelyek éppen ezekre a hasonlóságokra vonatkoznak. (Egyesekre T. Iszlamov is utalt a vita során.) Ám a közös közép-kelet-európai fejlődésen belül nagy figyelmet érdemelnek az országonkénti eltérések, sajátosságok is, — többek között a fejlődés fázisbeli differenciái, periódusbeli különbségei.

Így kapcsolódik össze periodizáció és összehasonlító módszer. Éppen ezért — írja Lenin — gyakran szokták idézni, de nem teljesen: „A marxista elmélet feltétlen követelménye bármely társadalmi kérdés taglalásánál az, hogy a kérdést meghatározott történelmi keretben tegyük fel, aztán pedig, ha egy bizonyos országról van szó, az, hogy számbavegyük azokat a konkrét sajátosságokat, amelyek ugyanazon történelmi korszakon belül ezt az országot más országoktól megkülönböztetik.”

Éppen az „ugyanazon történelmi korszakon belül” szavakat szokták elfelejteni a fenti idézetből, — pedig most már látjuk, milyen fontos részét alkotják annak. Ha egy történelmi kérdést összehasonlító módszerrel vizsgálunk, nemcsak azt kell számba vennünk, milyen társadalmi formációról van szó, hanem azt is, hogy az adott formáció fejlődésének melyik korszakáról.

A Lenin vizsgálta kérdéseknél ez úgy merül fel: a kapitalizmus fejlődésének melyik korszakát érintik. Természetesen ugyancz áll a feudalizmusra is. Ha tehát — mondjuk — a rendi állam kérdését vetjük fel (mint annakidején a feudális kor periodizációs vitáján) vagy a parasztság helyzetének összehasonlító vizsgálatára vállalkozunk a XVII. századi Magyarországon és Franciaországban (erről nemrégiben hangzott el Intézetünkben érdekes előadás), nem elég, ha számokat hasonlítunk össze, pontosabban: számok egybevetéséből (persze megbízható számokéból) csak akkor juthatunk történetileg hasznosítható eredményekre, ha először azt a kérdést tesszük fel és tisztázzuk: mennyiben hasonlítható össze a francia és a magyar XVII. század? Vajon nem a feudalizmus fejlődésének elvileg eltérő, különböző korszakairól van szó: Franciaországban — a XVII. századi ún. válság és a refeudalizációs jelenségek ellenére — a feudalizmus bomlásának a korszakáról; Magyarországon — a szabadmenetelű tendenciák stb. megjelenése ellenére — a feudalizmus kései korszakáról, az ún. második jobbágység megszilárdulásának korszakáról.

3. *A történeti statisztikai módszer*, a kvantitatív módszer, amelynek alkalmazása — örvendetes módon — ugyancsak fellendülőben van. Az előbb kifejtettek után aligha kell bizonygatnom: a történeti statisztikai módszer érvényesítése lenini példáinak elemzése, olyan munkáknak a tanulmányozása mint A kapitalizmus fejlődése Oroszországban vagy az Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéstörvényeiről — nemcsak a tőkés agrárfejlődés kutatói számára nélkülözhetetlen, hanem minden minden történésszámára, aki statisztikai, általában: kvantitatív módszert kíván alkalmazni, akár a középkori, akár a legújabbkori történelem feltárásában.

Tisztelt Hallgatóság!

Mérhetetlenül nagy, több történelmi korszakot átívelő Leninnek — a történettudományt közvetlenül érintő — elméleti munkássága. Gondoljuk csak meg: 1896—99-ben, a narodnyikokkal szemben (akik azt állították, hogy Oroszország különleges viszonyai lehetővé teszik a kapitalista stádium elkerülését) még azt kell bebizonyítania, hogy a *kapitalizmusba való átmenet*, a kapitalizmus kialakulása olyan *általános* törvényszerűség, ami Oroszországban is érvényesül, itt is jelenlevő valóság ekkor, és azt vizsgálja, milyen *sajátos és konkrét* formákban halad előre Oroszországban a tőkés fejlődés általánosan szükségszerű folyamata.

És alig két-kétévfél évtizeddel később, 1920 első hónapjaiban már azt a kérdést tanulmányozza — a „Baloldaliság”-ban —, „milyen értelemben beszélhetünk az orosz forradalom nemzetközi jelentőségéről”; másszóval: a *szocialista forradalomnak*, a szocializmusba való átmenet megkezdésének Oroszország *sajátos* viszonyai között immár megvalósult formája mennyiben hordja magában az *általános* törvényszerűséget; melyek az orosz Októbernek azok az alapvető vonásai, amelyek „nemzetközi érvényűek, vagyis történelmileg elkerülhetetlen, hogy nemzetközi méretben megismétlődjék az, ami nálunk történt”.

S amint a kapitalizmusba való átmenetnél együtt és egyszerre hangsúlyozta a Marx által felfedett általános törvényszerűségek érvényét és azt, hogy „csak menthetlen vaskalaposok oldanak meg a felmerülő sajátos és bonyolult kérdéseket” Marx-idézetekkel, — hasonlóan foglal állást a szocializmusba való átmenet kezdete, a proletárforradalom kérdésében is.

Egyrészt: „a proletárforradalom egyes igen lényeges kérdéseiben valamennyi országnak elkerülhetetlenül végig kell csinálnia mindazt, amit Oroszország végigcsinált”; „az orosz minta a világ minden országának mutat egyetmást, még hozzá igen lényegesen, elkerülhetetlen és nem is távoli jövőjükből”.

Ugyanakkor: „persze igen nagy hiba volna, ha túloznánk ezt az igazságot, ha forradalmunk egyes alapvető vonásain túlmenően is kiterjesztenők érvényességét.” „A világ kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége a kommunizmus alapelveinek olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez hozzáalakítja, hozzáalkalmazza. Felkutatni, tanulmányozni, megkeresni, kitalálni, felismerni minden egyes országban a nemzeti sajátosságokat, a nemzeti szempontból jellegzetes mozzanatot, amely az egységes nemzetközi feladat konkrét megoldására . . . vezet, ez a jelen történelmi pillanatban a főfeladat.”

Amikor ezeket a sorokat olvassuk Leninnél a „*jelen pillanatra*”, a szocializmus megvalósítására vonatkozólag, nehéz nem gondolnunk a *múlt* pillanatainak lenini megragadására, — azokra a tanulságokra, tapasztalatokra, amelyeket a megelőző történelmi korszakok elemzéséből szűrt le.

Lenin géniusztát a történelem alkotó tanulmányozása is edzette, formálta; ezért is válhatott a történelem formálójává.

Megköszönöm a jelenlevők figyelmét, közreműködését. Ülésünket bezárom.

Kirschner Béla:

Lenin a nemzetközi munkásmozgalom néhány kérdéséről 1907–1914 között

Lenin 1907–1914 között, az oroszországi viszonyok tanulmányozása mellett sok időt szentelt a nemzetközi munkásmozgalomban felvetődő több fontos kérdésnek. Jelen tanulmány azt tűzte ki feladatul, hogy megvizsgálja, milyen álláspontot foglalt el ebben az időben Lenin a forradalom tematikájához közvetlenül kapcsolódó gyarmati, nemzeti kérdésben, a háború s az opportunizmus megítélésében.

1. Az ázsiai és a balkáni népek mozgalma

Az orosz forradalom veresége után Lenin a gyarmati kérdés problémáját a II. Internacionálé 1907-es stuttgarti kongresszusán e tárgyban hozott határozattal kapcsolatban érintette. Stuttgartban ugyanis az történt, hogy a kiküldött bizottság határozati javaslatába beiktatta azt a tételt, hogy a kongresszus elvben nem ítélt el minden gyarmatosítást, mert a szocialista rendszerben a civilizáló szerepet játszhat. A holland Van Kol, a német Bernstein és David a „szocialista gyarmatpolitika” mellett, Kautsky pedig ellene lépett fel. Lenin, mint a kongresszust ismertető cikkéből kiderül, Kautsky gondolatmenetével értett teljesen egyet, amely szerint a kongresszusnak a konkrét gyarmatpolitikáról, amely tényleges rabszolgaságot vezetett be a gyarmatokon, kellett véleményt mondania, s a szocialisták kitérő frázisa, hogy elvben el lehet ismerni a gyarmatpolitikát, az adott helyzetben nem jelentett mást, mint a burzsoázia álláspontjára való áttérést. A kongresszus kis többséggel elvetette az inkriminált tételt. Erre azonban csak azért kerülhetett sor, mert a kis nemzetek, amelyek maguk is szenvedtek a gyarmatosító politikától, szavazatainak száma felülmúlta a nagy nemzetekét.

Ezzel összefüggésben Lenin nemcsak azt jegyezte meg, hogy a kongresszuson az európai munkásmozgalom negatív vonása mutatkozott meg, s a gyarmati sovinizmus jelentős figyelmet érdemel, hanem ennek arra az okára is rámutatott, hogy olyan helyzet állt elő egyes országokban, amikor a társadalom már nemcsak a proletariátus munkájából él, hanem jelentős mértékben a gyarmati kizsákmányolásból is, amely mótelyez, fertőz. Ez a következtetés lényegében megegyezett Engelsnek az angol munkásosztályra tett ismert megjegyzésével, azzal a különbséggel, hogy a történeti helyzetnek megfelelően, Lenin általánosabb értelemben használta, s a jelenség átmeneti jellegét illetően nála az került előtérbe, hogy a gyarmati sovinizmus elleni harc győzelme azért következik be, mert „a kiváltságos nemzetek egyre kisebb hányadát alkotják

a kapitalista nemzetek összességének”.¹ Természetesen e megfogalmazásban, hogy ti. úrrá lehet lenni az opportunizmuson, az is közrejátszott, hogy a kongresszus — ha nem is viták és nem is jelentős ingadozások nélkül — minden lényeges kérdésben forradalmi álláspontra helyezkedett.

Míg a gyarmati kérdést 1907-ben abból a szempontból vizsgálta Lenin, hogy mi a feladata az európai munkásmozgalomnak a gyarmati politikát illetően, 1908-ban és később az egyes gyarmatok forradalmi mozgalmainak lehetőségét, a gyarmatok és elnyomott népek mozgalmainak a jellegét, s ezzel összefüggésben a különböző hatásokat tanulmányozta. Konkrétan pl. az angolok indiai uralmától s a perzsa 1908-as ellenforradalmi puccstól is azt várta, hogy felébreszti Ázsiát. A török mozgalomtól pedig azt remélte, hogy amennyiben valóban forradalomra fejlődik és sikereket ér el, akkor a balkáni népekben megnő a demokrácia és az autonómia megvalósításáért való törekvés, s a perzsa forradalom is, amely az 1908-as puccsal szemben bontakozott ki, győzelemmel végződik. Ezzel együtt viszont, Lenin elképzelése szerint, fokozódott volna a harc India önállóságáért, s amennyiben az orosz határ mentén óriási területeken szabad rend születik, az megkönnyítené az orosz forradalom fellendülését is. Ez a koncepció, bár nem adta fel azt a következtetést, hogy a nemzetközi tőkét csak a proletariátus világforradalma döntheti meg, lehetségesnek tartotta, hogy egy adott helyzetben a proletariátus világforradalmához a gyarmati mozgalmak kiindulópontot jelentsenek, úgy, hogy a gyarmati országok sorozatos forradalma újabb orosz forradalomra vezet, amely elindítója lehet a nemzetközi proletárforradalom megérlelődésének, Ezzel függött össze, hogy élesen bírálta Lenin az ifjú törökök mérsékelt mozgalmát, s azt a kívánságot, hogy az alkotmányos rendszer fejlődjék tovább Törökországban, úgy értékelte, mint a reakciós európai kormányok és a reakciós európai burzsoázia szemforgató politikáját.

Lenin abból a tényből, hogy a perzsa ellenforradalmárok külső segítséghez folyamodtak, arra a következtetésre jutott, hogy a reakció teljes diadala is csak a népi felháborodás újabb elindítója lehet, s egyben feltételezte, hogy a török mérsékelt eredmények nem lesznek elégségesek ahhoz, hogy elkerüljék az élesebb, radikálisabb fordulatokat. Az angol „orosz rendszer” megszüntetését pedig mindenféleképp lehetségesnek tartotta, ha másképpen nem, úgy, hogy az indiai proletariátus eljut az öntudatos politikai harcig. S bár egyértelműen feltételezte, hogy a nemzetközi burzsoá reakció erősödni fog, de azt is hangsúlyozta, hogy vele együtt élesedni fog minden nemzeti forradalom.²

Ami a kínai helyzetet illeti, Lenin már 1908-ban elkerülhetetlennek tartotta, hogy a kínai lázadások, — annak következtében, hogy az orosz–japán háború óta Kínában az „új szellem,” az európai áramlatok erősödése volt tapasztalható, — tudatos demokratikus mozgalomba nőjenek át. S amikor 1911-ben Szun Jat-Szen vezetésével a polgári forradalom győzött, világjelentőségű győzelemként értékelte, amely Ázsiának felszabadulást hoz, s egyben az európai burzsoázia uralmát megrendíti. Ugyanakkor, megvizsgálva a kínai demokrácia jellegét, arra a következtetésre jutott, hogy az hasonlít az

¹ A stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus. 1907 augusztus–szeptember. Lenin Művei. (A következőkben LM.) 13. köt. Szikra. 1954. 66–68. l.

² Robbanóanyag a világpolitikában. 1908 aug. LM. 15. köt. Szikra. 1955. 179–186. l.; *Lenin: A balkáni és a perzsi események.* 1908 okt. 15. köt. 220–231. l.

orosz polgári demokráciához, azaz narodnyik színezetű. Ennek okát abban jelölte meg, hogy a történelmileg haladó tette képes ázsiai polgárságnak a fő képviselője vagy fő szociális támasza a paraszt. S míg nyugaton a burzsoázia elvesztette haladó jellegét, keleten még létezik az a burzsoázia, amely képes arra, hogy őszintén képviselje a következetes demokráciát. Ebből a tényből azonban nem arra a következtetésre kell jutni, mondja Lenin, hogy keletről jön a fény, hanem arra, hogy Kelet a Nyugat útjára lépett. S bár a kínai demokraták azt hirdették, hogy Kína átugorhatja a kapitalizmus szakaszát, (amiért Lenin őket „szubejktíve szocialistáknak” tekintette) — e nézőpontot Lenin elvetette. Egyrészt azért, mert Kína objektív feltételei olyanok, hogy a feudalizmus kiküszöbölését teszik lehetővé, másrészt a demokraták nacionalizáló agrárprogramja alapján, amelynek megvalósulása éppen a leggyorsabb kapitalista fejlődést eredményezte volna. Lenin ugyan a szocialista forradalomhoz való eljutást Kínában is az ipar fejlődése s a proletariátus kialakulása esetén tartotta elképzelhetőnek, azonban három lényeges megjegyzést is tett. Egyrészt a politikai és agrárdemokratizmus új változatának lehetséges kialakulására, a liberális burzsoázia ingadozásaira, s ezzel párhuzamosan a paraszti öntevékenység kibontakoztatására, s végül arra hívta fel a figyelmet, hogy minden valószínűség szerint kialakul Kínában is egy kínai szociáldemokrata párt, amely megbírálja a narodnyik nézeteket, de különválasztja és megóvjja majd az agrár és politikai program forradalmi demokratikus magját.

1912 novemberében, amikor a kínai választásokkal kapcsolatban Lenin visszatért a kínai forradalom kérdésére, ennek továbbfejlődését illetően bizonyos kétségeket fogalmazott meg, ami azzal állt összefüggésben, hogy a paraszti demokrácia és a liberális burzsoázia közötti szövetségben a paraszti hadállások meggyengülését nem tartotta kizártnak. Ez az álláspontja 1913-ban megerősödött. S mivel az európai burzsoázia a reakciót, a megalkuvó liberális burzsoáziát s a középkori feudálisokat is segítette, Lenin ennek olyan nagy jelentőséget tulajdonított, hogy ekkor Ázsia szabadságát s az európai népek felszabadítását is a civilizált országok proletariátusának forradalma esetén tartotta elképzelhetőnek.³

Természetesen ez nem jelentette azt, hogy továbbra is ne tulajdonított volna jelentőséget az ázsiai nemzeti mozgalmaknak. Ázsiát és Kelet-Európát továbbra is olyan földrészeknek tekintette, amely még a kezdődő polgári forradalmak korszakában van. De lényegében 1914-ben is megismételte 1913-as álláspontját, ha nem is oly határozottsággal és egyértelműen. Ekkor azt írta: „nem tudjuk, sikerül-e Ázsiának a kapitalizmus összeomlása előtt — Európához hasonlóan — önálló nemzeti államok rendszerévé alakulnia”.⁴

A fentiek alapján legalábbis a következőket vonhatjuk le: Lenin 1914 előtt a gyarmatok helyzetét abból a szempontból vizsgálta, hogy megkezdődött-e, az orosz forradalom hatásaképpen is, a polgári demokratikus forradalmak korszaka a gyarmatokon. Bár mindvégig a nemzetközi proletariátus

³ LM. 15. köt. 182. l.; Az OSzDMP VI. (prágai) összoroszországi konferenciája 1912. jan. LM. 17. köt. Szikra. 1955. 475. l.; Demokrácia és narodnyikság Kínában. 1912. júl. LM. 18. köt. Szikra. 1955. 154—160. l.: „A megújított Kína. 1912. nov. 18. köt. 401—402. l.; A maradi Európa és a haladó Ázsia. 1913. máj. LM. 19. köt. Szikra. 1955. 82—83. l.

⁴ A nemzetek önrendelkezési jogáról. 1914. február—május. LM. 20. köt. Szikra. 1955. 410., 414—417. l.

támogatását jelölte meg a felszabadulás egyik feltételének, a történeti események következtében elsősorban Ázsiát tekintette olyan helyzetben levőnek, ahol a feltételek megértek, vagy érlelődőben vannak. Ázsiában is megkülönböztetett azonban néhány országot, mint amelyeknek forradalmi mozgalmától függ, hogy a többi ország, a nép sorsa hogyan alakul. 1907 után elsősorban a török forradalomtól, a 10-es években a kínai forradalomtól várta a változást. A perzsa és a török események következtében pedig visszatért ahhoz a gondolatához is, hogy az újabb orosz forradalom ösztönző hatással lehet a civilizált országok proletariátusának proletárforradalmára. De e tényt most összekötötte a gyarmati demokratikus forradalmak sikerével. Ez az álláspontja azonban a nemzetközi reakció előretörése s a demokratikus mozgalom gyengülése következtében 1913-ban megváltozott. Lenin e periódusban azonban még nem vizsgálta azt a később jelentőssé vált kérdést, hogy amennyiben a proletárforradalmak eredményeképpen történik meg a gyarmatok nemzeti demokratikus forradalma, az milyen fejlődési út kibontakozásával járhat együtt.

Mint fentebb már jeleztük, Lenin több cikkben foglalkozott az ún. Balkán-kérdéssel is. E terület az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország közötti ellentét egyik ütköző pontja volt, s jelentős szerepet játszott az első világháború kirobbantásában. Az Osztrák-Magyar Monarchia a balkáni terjeszkedéssel jelentős mértékben akadályozni igyekezett a szláv népek jogos egyesülését, Oroszország pedig balkáni befolyását kívánta erősíteni.

E terület — mint ismeretes — hosszú idő keresztül török uralom alatt volt, amely alól fokozatosan történt meg a felszabadulás. Szerbia 1817-es autonómiája után 1829-ben Görögország nyerte el a függetlenséget, majd az 1875-ös boszniai és az 1876-os bulgár felkelés, mely az 1877—78-as orosz—török háborúhoz vezetett el, biztosította Szerbia, Bulgária és Románia függetlenségét. Oroszország kezdeményezésére 1912-ben létrejött az ún. Balkán-szövetség, amelyben Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegro tömörült azzal a céllal, hogy a még török uralom alatt levő Balkán-területekről kiűzze a törököket. Az 1912 októberében kezdődő első Balkán-háborúban Törökország vereséget szenvedett. A szövetség a győzelem után azonban felbomlott és 1913 júniusában kitört a második Balkán-háború Bulgária, valamint az ellene szövetségbe tömörült Szerbia, Görögország, Románia, Törökország között, amelynek eredményeképpen az 1913 augusztusában kötött bukaresti békében Bulgária az első Balkán-háború idején szerzett területei jelentősebbik részét elvesztette.

A balkáni kérdésnél, majd a balkáni háborúkhöz való viszony kialakításánál mindenekelőtt azt kellett Leninnek megvizsgálnia, hogy a marxizmusnak az 1870-es porosz—francia háború idején keletkezett tétele alkalmazható-e. E tétel szerint ugyanis lehetséges olyan háború, amely az egyik oldalról nemzeti elnyomó, a másik fél részéről nemzeti felszabadító, s ebben az esetben a nemzeti felszabadító háborút, a nemzeti függetlenségért vívott harcot a munkásosztálynak is támogatnia kell. Természetesen azzal a feltétellel, hogy nem mossák össze a dinasztikus és a valóban nemzeti érdeket s az osztálykülöbségeket, nem mellőzik az elnyomottak érdekközösségét, s amennyiben a nemzeti elnyomó kormányt a ráért vereség következtében egy haladó kormány váltja fel, tisztességes békét kötnek. Azt is meg kellett azonban vizsgálni, hogy e tétel vonatkozik-e a már kirobbant háború előtti időszakra is, arra az esetre, amikor a haladó erők arra törekednek, hogy megbirkózzanak azokkal az objektíve történelmileg időszerű feladatokkal, amelyekről függ az adott történelmi szakaszban a társadalmi haladás. S

végül, amennyiben e tétel nem, vagy csak módosított formában alkalmazható, abban az esetben milyen álláspontot kell kialakítani. A Balkán-kérdés ugyanis sokkal bonyolultabb körülmények között várt megoldásra mint a német egység. A 70-es évek Franciaországa és Németországa a viszonylag fejlett kapitalista országok közé tartozott, s az itt történi pozitív irányú változás Európa sorsára, a forradalmi erők sorsára pozitíve kihathatott még egy háború árán is. A balkáni háborúknál viszont más tényezőket kellett figyelembe venni. A cári Oroszország, mint ahogy Ausztria is, felhasználhatta saját forradalmi erői ellen a háborús konfliktust, egy általánosabb háború veszélyével is számolni lehetett, s negatív hatást eredményezhetett a török forradalom perspektíváját tekintve is. S végül számításba kellett venni azt is, hogy a megoldás jellege a balkáni országok fejlődése szempontjából sem másodrendű, mellékes kérdés.

1908-ban, amikor Bosznia-Hercegovina anektálása az Osztrák-Magyar Monarchia részéről megtörtént, Lenin nemcsak haladásellenesnek értékelte ezt a lépést, hanem általában reakciónak tartott minden külső beavatkozást a Balkánon. Egyrészt amiatt, mert a beavatkozás elhomályosítja a néptömegek demokratikus tudatát, jóváhagyását jelenti a gyarmati rablás rendszerének, és a reakció malmára hajtja a vizet azzal is, hogy a népeket érdekeltté teszi az osztozkodásban; másrészt, mert Ausztria vagy Oroszország részéről jelentkező, a „szláv testvérek” iránti szolidaritás lényegét abban látta, hogy az merénylet a valódi demokratizmus ellen. Ehhez még azt is hozzáfűzte, hogy e hatalmak akkor viselnek valóban gondját a balkáni országoknak, ha nemcsak magukra hagynák őket, hanem ha a török forradalom fejlődése elé nem gördítenének akadályokat.⁵ Ez azt jelentette, hogy a Balkán-kérdést csak demokratikus forradalmi úton tartotta helyesen megoldhatónak, aminek feltételét abban látta, hogy a török forradalom eredményessége kihasson az oroszországi forradalmi erők helyzetére, s olyan szituáció jöjjön létre, amely a reakciós nagyhatalmak helyzetét megrendíti, s megteremti a feltételeket a balkáni demokratikus erők győzelméhez. A balkáni szocialisták is egyébként a helyzet megoldását a balkáni népek demokratikus föderációja megteremtésében látták. Ez a program azzal volt egyenlő, hogy a belső demokratizálás, a köztársaság álláspontjára helyezkedtek, s elutasították mind Oroszország, mind Ausztria imperialista nacionalizmusát, egyszersmind saját uralkodó osztályuk nacionalista politikáját is.

Az 1910-es évek elején azonban a helyzet úgy alakult, hogy Lenin reménye nem vált valóra. Egyre inkább előtérbe került a Balkánon a nacionalizmus, amely a Törökország elleni háború veszélyével fenyegetett. A status quo fenntartása hosszú időn át már nem volt elképzelhető, amely egyébként is azt jelentette, hogy a nagyhatalmak diplomáciai játékává válik a Balkán, s belsőleg a monarchia, a nacionalizmus, a társadalmi elmaradás konzerválódik. „Az európai hatalmak — írta ezzel kapcsolatban Lenin 1912 októberében — mind ellenséges, mind állítólag baráti beavatkozása csupán azt jelenti a balkáni parasztok és munkások számára, hogy mindenféle újabb akadályokat és sorompókat állítanak a szabad fejlődés elé, ráadásul a kapitalista kizsákmányolás általános feltételeihez . . . A rothadás és pangás fenntartásán kívül, a szabadság bürokratikus korlátain kívül semmi egyebet nem visz a Balkán-

⁵ A balkáni és perzsiai események. L.M. 15. köt. 223—229. l.

nak még a „legliberálisabb” burzsoá Európa sem... éppen »Európa« akadályozza a föderatív balkáni köztársaság megalakítását.”⁶

A status quo megszüntetését két formában lehetett elérni: vagy háború folytán, vagy a balkáni országok demokratikus megújulásával. Lenin elutasította a háborút, azt dinasztikus, nacionalista jellegűnek tartotta, s arról írt, hogy az a jelszó, hogy „a balkáni népek szent függetlenségi harcra keltek” nem más, mint az „együgyűek becsapására szolgáló frázis”. A balkáni országok uralkodó osztályainak nacionalista, háborús terveit úgy értékelte, mint amelyek Oroszország számára is hasznosak, amelyek mögött Törökország kirablása húzódik meg.⁷

Lenin felfogása 1908-ban és 1912-ben is azonos volt: a nagyhatalmak imperialista beavatkozásának elítélése, az ellene való harc; maguk a balkáni népek oldják meg demokratikus forradalmi úton a kérdést, háború nélkül. Ebből következett, hogy az 1870-es tétel alkalmazását elutasította Lenin, s a háborúellenesség álláspontjára helyezkedett. A pétervári tanács októberi határozatát bírálva, amely a háborút a függetlenségért és a szabadságért folyó harcként értelmezte, azt írta: „Soha és sehol se érték el a »szabadságot« az elnyomott népek egyik népnek a másik nép elleni háborúja révén. A népek háborúi csak fokozzák a népek leigázását. A balkáni szláv paraszt tényleges szabadságát, éppúgy mint a török parasztét, *csakis* az biztosíthatja, ha *minden* országon belül teljes szabadság lesz, s ha a teljesen és következetesen demokratikus államok föderációra lépnek.

A szláv paraszt és a török paraszt a Balkánon testvérek, akiket egyformán „elnyomnak” saját földbirtokosaik és saját kormányaik.

Itt van az igazi elnyomás, itt van a »függetlenség« és a »szabadság« igazi akadályai.”⁸

Vajon a gondolatmenet első részéből az is következett, hogy Lenin általában elutasította a nemzeti felszabadító háborúkat? Természetesen nem. Arra való utalásról van szó, hogy a pusztán nemzeti háborúk nem jártak együtt társadalmi változással, hogy a háborúk népek közötti háborúkként törtek ki, amelyek különböző mértékű elnyomással jártak együtt. Ebben az összefüggésben természetesen Lenin mellőzi a haladó háborúk fogalmát, általában a háborúellenességet helyezi előtérbe; ebben az a konkrét adottság is közrejátszott, hogy világháborús veszéllyel is számolni kellett; a balkáni föderációval meg lehetett volna oldani a problémát; s e háború valójában elterelte a figyelmet a balkáni népek objektív érdekéről, illetőleg azt háttérbe szorította. Ez egyben azt is jelentette azonban, hogy a háború kérdését abból a szempontból is vizsgálta, hogy a konkrét helyzetben az a forradalom megérlelődését akadályozza. S ezt nemcsak a balkáni háborúra értette, hanem általában a háborúkra. A kérdésnek viszont a másik oldala az volt, hogy a már kitört Balkán-háborút nemcsak elítélte, hanem azt a következtetést vonta le, hogy a Föderatív Balkán Köztársaság megteremtését kell szembeszegezni vele, s ki kell bontani a zászlót a cári monarchiával szemben. Ebben az álláspontban tehát egyrészt az is megfogalmazódott, hogy a háborúellenességet össze kell kötni a forradalomra való készüléssel, másrészt, hogy a kitört háborút a forradalommal kell likvidálni.

⁶ A balkáni népek és az európai diplomácia. 1912 okt. 16. LM. 18. köt. 348. l.

⁷ Hazárdjáték. 1912 okt. 4. LM. 18. köt. 338–339. l.

⁸ Egy szegyenletes határozat. LM. 18. köt. 353–354. l.

De milyen következtetést kell levonnunk a gyarmati felszabadító mozgalmakat illetően? Mint e kérdés vizsgálatánál láttuk, Lenin a gyarmatok önálló nemzeti államokká válását jogosnak tekintette. A feltételek kedvezőtlen alakulása folytán azonban egyre inkább arra a meggyőződésre jutott, hogy az európai, illetve civilizált országok proletariátusának a forradalmától függ felszabadulásuk. S ebből a szempontból nem vizsgálta a kérdést ekkor, hogy e területeken a felkelések milyen hatást eredményeznek az általános proletárforradalom szempontjából. Azt azonban mindenesetre állíthatjuk az ismertetett cikkek alapján, hogy Lenin, amennyiben felszabadító harcra sor került volna, az 1870-es tétel alkalmazását tartotta volna szükségesnek.

Bár Lenin a Balkán-háborút elítélte, annak következtében, hogy Törökország vereséget szenvedett, bizonyos pozitív következményeket megállapított és ezeket szükségesnek tartotta figyelembe venni. E vereséggel, írta 1912. október 21-én, új fejezet kezdődött a világtörténelemben. Lenin ugyanis pozitív tényként értékelte, hogy egyrészt „a Balkán a balkáni népeké lett”, s másrészt, hogy lehetőség teremtődött arra, hogy meggyorsuljon Kelet-Európában a középkori maradványok, az abszolutizmus, a feudalizmus és a nemzeti elnyomás lerombolása. Emellett azt is várta, hogy az orosz forradalmi erők az objektíve létrejött következmény pozitív hatást gyakorol, és Nyugat-Európában a proletariátus fellép az esetleges hatalmi beavatkozás ellen.⁹ Amikor Lenin úgy értékelte a helyzetet, hogy a nemzeti kérdés óriási lépéssel közelebb jutott a megoldáshoz, egyben rámutatott arra is, hogy a balkáni nemzeti kérdés következetes megoldása nem történt meg, aminek okát abban jelölte meg, hogy a demokratikus osztályok gyengék voltak, s így a gazdasági- és politikailag szükséges szövetség a balkáni monarchiák szövetségévé vált. Ennek megfelelően a nehézségekre, a nacionalizmus továbbélésének lehetőségére is felhívta a figyelmet, s szükségesnek tartotta, hogy a szláv és a török parasztot „állítsák szembe” a szláv és a török földbirtokosokkal.¹⁰

Lenin tehát, amikor a háború szülte objektív helyzet pozitív eredményét elemezte, a nemzeti kérdés következetes megoldási feltételéül a társadalmi felszabadulást határozta meg. Ez azt is jelentette, hogy a nemzeti kérdés demokratikus megoldásának nagy jelentőséget tulajdonított. Ezzel is összefüggésben volt, hogy a várt, óhajtott fejlődés érdekében olyan irányt határozott meg, amellyel a kialakult helyzetet a demokratikus erők fel tudják a maguk javára használni, hisz a nemzeti kérdésben történt előrelépés a Balkánon csak bizonyos fokig jelentett könnyítő tényezőt (azért bizonyos fokig, mert csak részben oldódott meg). Ez a következtetés azt jelentette tehát, hogy a nemzeti kérdés megoldását Lenin a forradalomtól tette függővé a Balkánon, s egyben a forradalom immanens részének tekintette. Novemberben, amikor visszatért a kérdésre, elemzéséből ez világosan kiderül. A népek teljes nemzeti felszabadulását és a teljesen szabad önrendelkezését akarta, amelyet azonban csak akkor tartott lehetségesnek, ha a népek megszabadulnak a földesuraktól, az abszolutizmustól. „Ezzel szemben — írta, — ha a földesurak és a balkáni monarchiák járma a népek nyakán marad, ilyen vagy olyan mértékben mulhatatlanul fennmarad a nemzeti elnyomás is.” Amennyiben forradalom útján történt volna a felszabadulás — folytatja a továbbiakban Lenin —, akkor a felszabadulás teljesebb lett volna.

⁹ A világtörténelem új fejezete. 1912. okt. 21. LM. 18. köt. 369—370. l.

¹⁰ A kadetok és a nacionalisták. 1912. okt. 24. LM. 18. köt. 371—372. l.

E gondolatmenet egyben magában foglalja, hogy a nemzeti felszabadulás tényét, az uralkodó osztályok dinasztikus célja ellenére is, a balkáni eseményekhez hasonló történelmi szituációban, mint bizonyos fokú pozitív tényezőt kell tekinteni anélkül, hogy figyelmen kívül hagyhatók lennének a körülmények, amelyek között az esemény megtörtént, s mellőzhető lenne a felszabadulás mértéke, foka, a folyamat ellentmondásossága.

Ebből az álláspontról adódott, hogy Lenin elfogadta Otto Bauer értékelését is, hogy „Macedónia szempontjából az a körülmény, hogy Bulgária és Szerbia meghódította, polgári forradalmat, egy sajátos 1789-et vagy 1848-at jelent”. Ebből következett az is, hogy a gazdasági felszabadítást alapvetőnek tartotta, s úgy értékelte a burzsoázia álláspontját kifejező, a szlávok nemzeti felszabadulását hangsúlyozó felfogást, mint amelyik meghamisítja a végbemenő események értelmét, s amellyel megnehezítik a balkáni népek tényleges felszabadulását, mivel „ezzel támogatást nyújtanak ahhoz, hogy kisebb-nagyobb mértékben fennmaradjanak a földesúri kiváltságok, fennmaradjon a politikai jogfosztottság, a nemzeti elnyomás... Csakis úgy vághatják el minden nemű nemzeti elnyomás minden lehetőségét — vonta le a következtetést, határozta meg a feladatot —, ha valamennyi balkáni nép parasztjai gazdaságilag és politikailag egyaránt teljesen felszabadulnak.”¹¹ Ehhez 1913 márciusában a következőt tette hozzá: a történelmi feladat az lett volna, hogy egyesült nemzeti államokat teremtsenek a Balkánon, a helyi feudálisokat megdöntsék, a különféle nemzetiségű parasztokat felszabadítsák a földesúri iga alól. Könnyebben és számszorta kisebb áldozatokkal sikerült volna e történelmi tett, ha megalakították volna a Föderatív Balkán Köztársaságot, mert „sem a nemzetiségi elnyomás, sem a nemzetiségi marakodás, sem a vallási ellentétek felszítása nem lett volna lehetséges teljes és következetes demokratizmus esetén. Biztosítva lett volna a balkáni népek valóban gyors, széleskörű és szabad fejlődése”.¹²

2. A nemzeti kérdés

A nemzeti kérdés bizonyos összefüggéseit — mint láttuk — az ázsiai és a balkáni problémák kapcsán már érintette Lenin. 1913-ban és 1914-ben, s az első világháború alatt is, több tanulmányt szentelt azonban a nemzeti kérdésnek. Erre azért került sor, mert bár a II. Internacionálé londoni kongresszusa (1896) s az OSzDMP II. kongresszusa is elfogadta a nemzetek teljes önrendelkezési jogát, az oroszországi munkásmozgalmában egyes csoportok sovinizta álláspontot foglaltak el (pl. a nemzetiségi szociáldemokrata szervezetek egy részében, a Bundban stb.), a nemzetközi munkásmozgalmában is felvetődött a kulturális nemzeti autonómia elve a politikai önrendelkezési jog helyett, s megfogalmazódott a nemzeti kultúra burzsoá jelszava is.¹³

A nemzeti kérdéstről szóló nagyobb referátumát Svájcban készítette el Lenin, abból az alkalomból, hogy 1913 júliusában Zürichben, Bernben, Lau-

¹¹ A szerb-bolgár győzelmek szociális jelentősége. 1912. nov. 7. LM. 18. köt. 399–400. 1.

¹² A balkáni háború és a burzsoá sovinizmus. 1913. márc. LM. 19. köt. 19–20. 1.

¹³ Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. 1913. október–december. LM. 20. köt. 3–37. 1.

sanneban, Genfben előadásokat tartott a témáról. Ennek vázlata „Tézisek a nemzeti kérdéstről” címen fennmaradt.

A nemzeti kérdést Lenin az első világháború előtt általában a demokrácia, a demokratikus átalakulás, a demokratikus forradalom s a szocializmusért vívott harc szempontjából vizsgálta. Tehát vagy a kapitalizmus uralomra jutása előtti időszakra vonatkozólag kutatta, vagy pedig a kapitalizmus feltételei között folyó harcban elemezte. „Tézisek a nemzeti kérdéstről” című munkájában is hasonló a helyzet, ha nagyobb szerepet is kap az orszországi problémakör.

A „Tézisek” annak a nagyon fontos kérdésnek a tisztázásával indulnak, hogy a nemzeti önrendelkezési jog csak mint olyan politikai önrendelkezés értelmezhető, amely biztosítja a különválásra és önálló államalkotásra való jogot. Minden nemzetnek joga van arra, hogy önálló államot alakítson, vagy szabadon megválassza azt az államot, ahová tartozni kíván, — ezt a demokrácia általános alapelvei egyikének tartotta Lenin. Amikor a következőkben viszont megindokolta, hogy az orosz szociáldemokrácia részéről miért elengedhetetlen e jog programba foglalása, nemcsak azt hangsúlyozta, hogy ez a demokrácia alapelve, melynek érvényesítését különösen fontossá teszi az a körülmény, hogy Oroszországban a *nemzetek* különböző gazdasági és életkörülmények között voltak s a nagyorosz nemzet kivételével minden nemzetet elnyomtak, hanem arra a történelmi-politikai összefüggésre is rámutatott, hogy Oroszország államrendje bármelyik környező államénál reakciósabb. Sőt annak is nagy jelentőséget tulajdonított, hogy Kelet-Európában és Ázsiában még nem fejeződött be, vagy éppen csak elkezdődött az állam polgári demokratikus átalakítása.

Ez azt jelentette, hogy Lenin a nemzeti kérdést a konkrét történelmi körülmények vizsgálatától is elválaszthatatlannak tekintette, s az egyes országok fejlődésének politikai vetületében szemlélte, összefüggésben a nemzetközi osztályharcban objektíve megnyilvánuló szerepével.

Még szembetűnőbben jelentkezett e felfogás az alábbi gondolatmenetben: 1. A szociáldemokratáknak — írta — határozottan ellenezniök kell az erőszakot, amit az ellen a nemzet ellen alkalmaznak, amelyik külön akar válni, s követelniök kell, hogy a különválás kérdését kizárólag a szóban forgó terület lakossága döntse el általános, közvetlen, egyenlő és titkos szavazással. 2. Önállóan kell eldönteniök, hogy célszerű-e valamely nemzet állami különválása. Ez utóbbit illetően négy fontos tényezőt határozott meg: a) a kapitalizmus fejlettségi fokát, b) valamennyi nemzet egyesült burzsoáziája milyen mértékben nyomja el az egyes nemzetek proletariátusát, c) a demokrácia általános feladatait, d) melyek az érdekei annak az osztályharcnak, — s ezt tartotta Lenin elsődlegesnek —, amelyet a proletariátus vív a szocializmusért.

Ebben a vonatkozásban Lenin felvetette Finnország és Lengyelország különválásának a kérdését. E két országot tartotta olyannak, amelyek leginkább megvalósíthatnák a különválási jogot Oroszországban. Uralkodó osztályaik 1905—1907-es szereplése alapján azonban, amikor a forradalommal szemben a cári reakciót támogatták, arra a következtetésre jutott, hogy az adott helyzetben a különválás nem volna célszerű. S ehhez hozzátette, hogy Oroszországban a nemzetek szabadságának a feltétele a cárizmus megdöntése, amit csak Oroszország valamennyi nemzetének egyesült proletariátusa végezhet el. Ennek megfelelően azokat a munkásokat, akik a proletáregység helyett a saját nemzetük burzsoáziájával való megegyezést tartották előbbre-

valónak, úgy tekintette, mint akik a demokrácia és a szocializmus ellen cselekszenek.

A „Tézisek” ezzel összefüggésben megoldási formaként a széleskörű önrendelkezést, autonómiát fogalmazták meg, bármilyen nyelv állami kiváltságának lehetetlenné tételét, egy, a nemzeti kisebbség jogait biztosító törvény kiadását stb. Ezzel és Svájc példájával azt is jelezte Lenin, hogy ha a nemzeti viszályok végleges megszűnését a szocializmusban látta is csak biztosítottnak, mégis a radikális reformok, a következetes polgári demokratizmus eredményeképpen a nemzeti békélést elképzelhetőnek tartotta.

Mindebből levonható az a következtetés is, hogy bár Lenin a nemzeti kérdés megoldását az osztályharc feltételeihez kötötte, e téren a feladatok elvégzését az osztályharc, a társadalmi haladás kibontakozásának egyik összetevőjeként is tekintette.

Végül a „Tézisekben” Lenin még két fontos kérdést érintett. *a)* Bírálta a nemzeti kultúra fogalmát; ezt két okból tartotta helytelennek: 1. a gazdasági, szellemi és politikai élet objektíve végbemenő internacionalizálódása miatt; 2. mert a proletariátus minden nemzeti kultúrából csak a következetesen demokratikus és szocialista elemeket veszi át. *b)* Bírálta a kulturális nemzeti autonómia jelszavát, amelyhez a nemzeti kultúra fogalma is kapcsolódott. Ezt azért vetette el Lenin, mert 1. ellent mond a proletárosztályharc internacionalizmusának; 2. a proletariátust és a tömegeket a burzsoá nacionalizmus befolyása alá vonja; 3. megnehezíti az állam következetes demokratikus átalakítását.¹⁴

A nemzeti kérdéssel kapcsolatban a „Tézisekben” kifejtett gondolatok a későbbi cikkekben jelentős szerepet játszottak, s alapul szolgáltak egyes konkrét kérdések eldöntéséhez. Így pl. abban, hogy helyes-e a zsidó iskolák államosítása, vagy általában a tanügy nemzeti szétválasztása. Lenin nemcsak élesen ellenezte e javaslatokat, hanem egyenesen reakciós dolognak tartotta, mert mögöttük a nemzetiségek elszigetelését, egymással való szembenállását, az egyes nemzetek elmaradásának konzerválását s burzsoá nacionalizmust látott.¹⁵ Hasonló volt a helyzet azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy szükséges lesz-e egy közös államnyelv, s Oroszországban feltétlenül az orosz lesz-e ez. Lenin elvetette a közös államnyelvet, kiváltságot látott benne, a közös parlamentben a különböző nyelven való beszédeket teljesen természetesnek jelölte meg. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy a gazdasági forgalom szükségletei természetesen el fogják dönteni, meg fogják határozni, hogy melyik nyelv ismerete lesz előnyös a kereskedelmi kapcsolatok érdekében. „És — tette hozzá — ez a meghatározás annál szilárdabb lesz, mert ezt önként fogják elfogadni a különböző nemzetek, annál gyorsabb és szélesebbkörű lesz, minél következetesebb lesz a demokratizmus, minél gyorsabb lesz ennek folytán a kapitalizmus fejlődése.”¹⁶ 1913 decemberében pedig a likvidátor Szemko vszkij

¹⁴ Tézisek a nemzeti kérdéstről. 1913 jún. LM. 19. köt. 235–243. l.

¹⁵ Fentiekre vonatkozóan lásd: A zsidó iskolák államosítása. 1913 aug. LM. 19. köt. 302–303. l.; A kulturális nemzeti autonómiáról. 1913 nov. LM. 19. köt. 507–511. l.; A tanulók nemzetiségi összetétele az orosz iskolákban. 1913 dec. LM. 19. köt. 537–539. l.; Az OSzDMP nemzeti programjáról. 1913 dec. LM. 19. köt. 547–548. l.; Az OSzDMP Központi Bizottságának a pártfunkcionáriusokkal tartott 1913. évi nyári tanácskozásán hozott határozatok. 1913 szept. LM. 19. köt. 428–429. l.

¹⁶ A liberálisok és a demokraták a nyelvek kérdéséről. 1913 szept. LM. 19. köt. 351. l.; Az OSzDMP Központi Bizottságának a pártfunkcionáriusokkal tartott 1913. évi nyári tanácskozásán hozott határozatok. LM. 19. köt. 428. l.

által felvetett azon kérdésre, hogy az orosz szociáldemokrácia milyen álláspontot foglaljon el, ha a lengyel proletariátus az orosz proletariátussal akar együtt harcolni, de a lengyel reakciós osztályok külön akarnak válni, Lenin a következők figyelembevételére alapján válaszolt. 1. A különválást nem a központi parlament, hanem a különváló kisebbség (szejmje, vagy általános szavazás útján) dönti el, éppen úgy, mint amikor Norvégia különvált Svédországtól. 2. A demokráciával általában összefér a harcos nacionalizmus, de a proletariátus olyan demokráciát követel, amely kizárja, hogy egy nemzetet erőszakosan tartsanak egy államban. Ez a demokratizmus éppen azt tételezi fel, hogy rábízják a különváló területre, hogy maga döntse el a kérdést. 3. Amennyiben a demokratikus szavazáson a reakciók jutnak többségre, két megoldás van: vagy végrehajtják a reakciók határozatát, ennek hatására a tömegeknek a reakciótól való elszakadása megkezdődik, vagy polgárháború jön létre a reakció és a demokrácia erői között. 4. Az önrendelkezési jog nem zárja ki a különválás elleni propagandát s a burzsoá nacionalizmus leleplezését. 5. A burzsoá demokratikus forradalmaknak mindig kísérői voltak a nemzeti mozgalmak, s ez a helyzet Oroszország esetében is. Oroszország határterületein számos nemzetiség él, amelyeknek a szomszéd államokban nagyobb szabadsága van, mert a cárizmus reakciósabb, mint a szomszéd államok. Bár a marxisták azonos feltételek mellett a nagy államokat részesítik előnyben, de nevetséges és reakciós még csak „egy pillanatra is feltételezni, hogy a cári monarchiában a feltételek azonosak valamennyi európai és a legtöbb ázsiai állam feltételével. Ezért, aki a mai Oroszországban tagadja a nemzetek önrendelkezési jogát, az kétségtelenül opportunist, az lemond a mindmáig mindenható feketeszázas nagyorosz nacionalizmus elleni harcról.”¹⁷

Természetesen a „Tézisekben” megfogalmazott következtetések a további vitákban szélesebb körű magyarázatot is kaptak, s újabb gondolatok és összefüggések is megfogalmazódtak. Ebből a szempontból különösen a „Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban” és „A nemzetek önrendelkezési jogáról” című tanulmányokat kell szemügyre vennünk.

„A kritikai megjegyzések”-ben, amelyet Lenin 1913 október—novemberében írt, nemcsak megismételte, hogy a nemzeti kultúra jelszavával szemben a demokratizmus és a nemzetközi munkásmozgalom internacionalista jelszavát kell szembeállítani, hanem azt is hangsúlyozta, hogy ez utóbbit nem lehet úgy értelmezni, mint nemzeti jelleg nélküli kultúrát. De a nemzeti jelleg tartalmát most is a demokratikus és szocialista kultúrában határozta meg, amit mint objektíve létezőt jellemezett, amikor arról írt, hogy minden nemzeti kultúrában ott vannak ki nem fejtett formában a demokratikus és szocialista kultúra elemei, amelyeket a nemzetben élő kizsákmányolt tömegek életkörülményei alakítanak ki.

Lenin tehát, az objektív valósághoz híven, tagadta az osztályfeletti, az egységes nemzeti kultúrát, s ennek megfelelően fogalmazta meg azt a nagyon fontos következtetést is, amellyel a nemzeti kultúra jelszavának jelentőségét az adott ország és a világ minden országa osztályainak objektív viszonyaként magyarázta.¹⁸ A kulturális nemzeti autonómiát pedig Proudhon eszméjéhez hasonlította, azaz olyan kispolgári eszmeeként értékelte, amely abszolútummá avatja a burzsoá nacionalizmust.

¹⁷ Az OSzDMP nemzeti programjáról. 1913 dec. LM. 19. köt. 548—552. l.

¹⁸ Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. LM. 20. köt. 29. l.

Ezzel összefüggésben azonban fontosnak tartotta, hogy megkülönböztetést nyerjen a burzsoá nacionalizmus két szakasza. E következtetés szintén az osztályharchoz kapcsolódott; amennyiben a nemzeti elv, mint a burzsoá társadalom elkerülhetetlen elve, s ennek megfelelően, a nemzeti mozgalmak objektíve elkerülhetetlen megjelenése a feudalizmus elleni harc következménye volt, s mint ilyen a haladást szolgálta. De ehhez „A nemzetek önrendelkezési jogáról” című tanulmányában még a következőket tette hozzá: az elnyomott nemzet mindennemű burzsoá nacionalizmusának van egy közös demokratikus tartalma: az elnyomás-ellenesség, amit feltétlenül támogatni kell, amennyiben azonban kiváltságokra irányul, fel kell lépni ellene minden esetben.¹⁹

De az a történelmi fejlődési mozzanat sem kerülte el figyelmét, hogy a nemzeti mozgalmak nem fejlődtek ki egyes országokban teljesen, hogy több kis nemzetből nagy nemzet alakult, hogy a nemzetek asszimilálódtak. S ezért, a történelmi fejlődésben jelentkező folyamatoknak megfelelően, kettős feladatot határozott meg. A nemzeti kérdés minden részletében a leghatározottabb és legkövetkezetesebb demokratizmus védelmezését, és egyben támogatását az önkéntes asszimilációnak, elősegítését a nemzeti különbségek elmosódásának, a nemzeti válaszfalak leomlásának, a nemzetek egybeolvadásának.²⁰ E kettős feladat a kapitalizmus két történelmi tendenciáján alapult, amit Lenin a kapitalizmus egyetemes törvényének tekintett. Az első a kapitalizmus kezdetét, a másik az érett kapitalizmust jelezte.

Lenin a „Tézisekben” is utalt arra, hogy az egységes állam soknemzetiségű területein a nemzeti kisebbségek jogait csak úgy lehet megoldani, ha a nemzetek egyenjogúsága elvének megfelelően az egész államra érvényes törvényt adnak ki, s széleskörű autonómiát, önrendelkezést biztosítanak a számukra. Ez azt jelentette, hogy a föderációs megoldást elutasította, ami nyilván összefüggött, ki nem mondva is, a kapitalizmusnak azzal az objektíve létező tendenciájával, amelyre utaltunk már: a nemzetek egybeolvadásának a jelenségével. De összefüggött egy másik okkal is. Amikor a „Kritikai megjegyzések”-ben Lenin határozottan leszögezte, hogy a marxisták elvileg ellenzik a föderációt és a decentralizációt, nemcsak azt fogalmazta meg, hogy a kapitalizmusnak minél nagyobb és minél centralizáltabb államokra van szüksége, hanem hogy „a centralizált nagy kiterjedésű állam hatalmas történelmi lépés a középkori szétforgácsoltságtól az egész világ jövődjő szocialista egysége felé, s nincs és nem is lehet más út a szocializmus felé, mint ilyen (a kapitalizmussal *elválaszthatatlanul* összefüggő) államon keresztül.”²¹ E következtetés értelme kettős: a kapitalizmus haladó a középkori partikularizmussal szemben, s a nagy területek gazdasági összefogása nagy arányokban teszi lehetővé a proletariátus harcát a burzsoázia ellen; a szocialista forradalom, a marxi felfogásnak megfelelően, csak a legfejlettebb országokban jöhet létre.

Lenin azonban mégsem abszolutizálta a föderáció-ellenességet. A föderációt nem minden körülmények között vetette el. Láttuk, hogy 1912-ben a „Balkán Föderatív Köztársaság” megvalósítása mellett állt ki, s ezt az álláspontját most sem változtatta meg. De ezen túlmenően, a föderáció kérdését illetően, álláspontjában egy közbeiktatott korlátozó elemet találunk, amely a következőképpen hangzott: „De amíg és amennyiben a különböző nemzetek

¹⁹ A nemzetek önrendelkezési jogáról. LM. 20. köt. 423. 1.

²⁰ Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. LM. 20. köt. 19—21. 1.

²¹ LM. 20. köt. 31—32. 1.

egységes államot alkotnak, a marxisták semmi esetre sem fogják hirdetni sem a föderatív elvet, sem a decentralizációt.”²² Amikor pedig „A nemzetek önrendelkezési jogáról” című tanulmányában megvizsgálta Marx és Engels álláspontját Írországgal kapcsolatban, azt teljesen helyesnek tartotta, olyan proletárpolitikának értékelte, amellyel a demokratizmus és a szocializmus szellemében nevelték a tömegeket. Marx politikája — mint köztudott — változott Írországot illetően. Marx kezdetben azt gondolta, hogy az angol munkásosztály mozgalma fogja felszabadítani az íreket. Az angol munkásosztály azonban a liberális munkáspolitikát követve elvesztette önállóságát, az ír polgári felszabadító mozgalom pedig erősödött. Ekkor Marx felülvizsgálta addigi álláspontját, s Írország különválását hirdette meg, „még ha a különválás után sor kerülhet is föderációra”. Marx tehát az angol munkásmozgalom szempontjából az adott viszonyok között megengedhetőnek tartotta a föderációt, annak ellenére, hogy a föderációnak elvi ellensége volt. E ténnyel kapcsolatban Lenin még két fontos megjegyzést tesz. 1. Az elnyomott nemzetek polgári felszabadító mozgalmának és az elnyomó nemzet proletár felszabadító mozgalmának valamennyi lehetséges kölcsönös viszonyát nem lehet előre teljesen figyelembe venni, azaz a történelmi változások új helyzeteket teremthetnek. 2. A föderáció jogát nem lehet a szociáldemokrata programba venni, mert az kétoldalú szerződés; sem az autonómia jogát, mert a szociáldemokraták az autonómiát, mint a soknemzetiségű és egymástól életfeltételeiben eltérő, különböző viszonyok között élő nemzetek demokratikus államának általános egyetemes elvét, és nem az ehhez való jogot védelmezik.²³

Mindezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy Lenin elsősorban a centralizált egységes állam kereteiben gondolkodott a nemzeti kérdés megoldását illetően, a proletariátus szempontjából ezt tartotta jobbnak, de bizonyos körülmények között elképzelhetőnek tartotta a föderációs megoldást is. A centralizmuson viszont demokratikus centralizmust értett, amely feltételezte a helyi önkormányzatot, azoknak a területeknek az autonómiáját, ahol sajátosak a gazdasági feltételek, a lakosság nemzeti összetétele. Sőt a centralizmust az autonómia révén tartotta megvalósíthatónak, s a lakosság egységesebb nemzeti összetételének a követelményét a belső piac egyik fontos feltételének tartotta. De nem az egyetlen és nem a legfontosabbnak. Nem tartotta ugyanis helyesnek, hogy pl. a városokat, amelyek nagyon fontos szerepet töltenek be a kapitalizmusban, a nemzeti mozzanat miatt elszakítsák a gazdaságilag hozzájuk vonzó körzetektől. Ezért a kizárólagos nemzeti területi elvet nem tartotta elfogadhatónak, hanem a gazdasági, az életkörülményeket meghatározó és nemzeti feltételeket együtt, amelyek — véleménye szerint — alapul szolgálhatnak az új határoknak.²⁴

„A nemzetek önrendelkezési jogáról” című tanulmányt, mintegy a „Kritikai megjegyzések” folytatásaként, 1914 február—májusa között írta meg Lenin. Az alapöt Rosa Luxemburg cikke szolgáltatta, amely „A nemzeti kérdés és az autonómia” címmel 1908—1909-ben jelent meg, illetve az a nacionalista hullám, amely Luxemburg nézeteit ismételte. Rosa Luxemburg fő érve az volt, hogy a kapitalista nagyhatalmak és az imperializmus illu-

²² LM. 20. köt. 31. l.

²³ A nemzetek önrendelkezési jogáról. LM. 20. köt. 448—455. l.

²⁴ Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. LM. 20. köt. 32--37. l.

zóríkássá teszik a kis népek önrendelkezési jogát. Nem a nemzeti, hanem a rabló állam felel meg a kapitalizmus feltételeinek.

Lenin abból indult ki, hogy a gazdasági-történeti elemzés semmibevevése alapján lehet csak tagadni, hogy a nemzeti mozgalmaknak az a tendenciájuk, hogy nemzeti államokat alakítsanak ki, s hogy a kapitalista korszakban a nemzeti állam a tipikus, a normális. S egyetértőleg idézte Kautskyt, aki szerint a kapitalizmus követelménye szempontjából a soknemzetiségű államok belső alkata rendellenes. Ebből, a nemzeti mozgalmak gazdasági-történeti feltételeiből, logikusan éppen az következik, mondja a továbbiakban Lenin, hogy a nemzeti önrendelkezés objektív tartalma nem lehet más, mint állami különválás, mint önálló államalakítás. Lenin e fogalmazásban nem, vagy alig mond többet, mint a „Tézisekben”. Ami új, az a következő: az állami önállóság nem egyenlő a gazdasági önállósággal, a függetlenséggel. Az imperializmus a gazdasági önállóságot teszi illuzórikussá, s nem általában a nemzetek önrendelkezési jogát. S példaként Japánt, s általában Ázsiát és a Balkánt hozza fel, mint ahol a nemzeti államokra való törekvés jelentkezik.²⁵ Ez azt is jelentette, hogy amikor Lenin a nemzeti mozgalmak vonatkozásában két korszakot különböztetett meg, azt nem absztraktnak, vagy nemcsak a már érett kapitalizmusban élő országok helyzetének megfelelően értelmezte, hanem az adott időbeli történelmi korszakon belül, az egyes országok különbözősége alapján, egyszerre tartotta jelenlévőnek és reálisnak mindkét tendenciát. E tétel általánosságban a következőképpen hangzott: „A marxista elméletnek — bármely társadalmi kérdés vizsgálata alkalmával feltétlen követelménye az, hogy a kérdést meghatározott történelmi keretek közé helyezzük, majd pedig, ha egy bizonyos országról van szó (például egy adott ország nemzeti programjáról), számba vegyük azokat a konkrét sajátosságokat, amelyek ugyanazon történelmi korszakon belül ezt az országot más országoktól megkülönböztetik.”²⁶ De a követelményből az is következett, hogy csak azonos jellegű országok összehasonlítására kerülhet a sor, amikor a konkrét kérdés vagy következtetés helyességének a megvizsgálásáról van szó. A nemzeti mozgalmak, az önrendelkezés szempontjából Oroszországot ezért a Balkánnal és Ázsiával tartotta összehasonlíthatónak Lenin és nem Nyugat-Európával, sőt még Ausztriával sem, mivel úgy értékelte, hogy Ausztria sajátos fejlődése úgy alakult, hogy a magyarok és a csehek az erősebb és kapzsibb szomszédokkal szemben Ausztria épségére törekedtek.²⁷ A kapzsibb szomszédokon Németországot és Oroszországot értette.

Ebben az összefüggésben Ausztria-Magyarországot illetően is adódik következtetés. Amikor ugyanis Lenin a Monarchia sorsát összevetette Oroszország sorsával, s fennállását csak a történelmi viszonyok alakulása következtében tartotta tudomásul vehetőnek, az azt jelentette, hogy az államalakulatot elmaradtnak tartotta, s csak Oroszországhoz képest tartotta viszonyait fejlettnak. Elég, ha csak arra utalunk, hogy a rosszabb nemzeti elnyomás alóli menekvésről beszélt a magyarok és a csehek vonatkozásában, s arról írt a Balkán-háborúk idején, mint jeleztük, hogy a demokratikus átalakulás nem fejeződött be Ausztriában.

²⁵ A nemzetek önrendelkezési jogáról. LM. 20. köt. 406–410. 1.

²⁶ LM. 20. köt. 411. 1.

²⁷ LM. 20. köt. 416–418. 1.

Mindebből adódik, hogy Ausztria-Magyarország történelmi politikai realitását Lenin úgy tekintette, hogy az orosz forradalom győzelme esetén szükségszerűen elveszti létjogosultságát, illetve csak akkor maradhat fenn, ha struktúrája a demokratikus, a forradalmi szükségletek szerint átalakul. Ennek megfelelően a Magyarországi Szociáldemokrata Párt számára kettős feladat jelentkezett: a demokratikus forradalmi folyamat meggyorsítása, s ennek realizálásától függően a nemzeti önrendelkezési jog előtérbeállítása, vagy az államalakulaton belül a nemzeti kérdés demokratikus megoldása.

A továbbiakban Lenin még a következő összefüggéseket tárta fel: 1. A proletariátus politikája nem lehet azonos a burzsoázia politikájával a nemzeti kérdésben sem. A nemzeti béke, a nemzeti egyenjogúság s az osztályharc legkedvezőbb feltételei érdekében támogatja csak a burzsoáziát. 2. Nem lehet arról kezeskedni, hogy a polgári demokratikus forradalom különválással vagy az államon belül egy másik nemzet egyenjogúvá válásával fejeződik be, s ezért nem lehet előre igennel vagy nemmel felelni a különválás kérdésében. A proletariátusnak az osztályharc feltételei figyelembevételével kell az álláspontját meghatároznia. Általában a nagy állam az előnyös egyenlő feltételek esetén. Ha az elnyomás, a nemzeti surlódások azonban az együttélést elviselhetetlenné teszik, akkor a különválást kell támogatni, mert a kapitalista fejlődés és az osztályharc feltételei ezt követelik meg. 3. Míg a burzsoáziát az érdeklő, megvalósítható-e az adott követelés, s ezért kiegyezik más nemzetek burzsoáziájával, a proletariátusnak viszont az a fontos, hogy megerősítse magát a burzsoáziával szemben, s a tömegeket a demokratizmus és a szocializmus szellemében nevelje. Ennek az összefüggésnek az az értelme, hogy nem a pillanatnyi lehetőségek, hanem az objektív szükséglet alapján kell a nemzeti kérdést is megközelíteni. 4. A proletariátusnak — Lenin itt Oroszország példáját hozta fel — az adott állam talaján kell harcolnia, úgy hogy a szociáldemokrácia egyesíti valamennyi munkást, anélkül, hogy kezeskednék a nemzeti fejlődés bármelyik útjáért, mert minden lehetséges úton az osztálycél felé kell haladni, amelynek feltétele mindennemű nacionalizmus elleni harc, a különböző nemzetek egyenlőségének a követelése, a nemzeti önrendelkezési jog ellismerése. Lenin e feltételek alapján tartotta lehetségesnek a nemzeti béke fenntartását, ha Oroszország soknemzetiségű állam marad, illetve a békés különválást, ha felmerül ennek szükségessége.²⁸ Lenin tehát mindkét variációval számolt Oroszország esetében, ha az adott viszonyok között, mint már rámutattunk, a különválást nem is tartotta célszerűnek. A különválás módszereként Norvégiának Svédországtól való 1905-ös elszakadását említette, amikor a svéd proletariátus a nemzetek általában vett egyenjogúságán kívül konkrétan védte Norvégia különválási szabadságát.²⁹ Míg az orosz szociáldemokrácia szempontjából végzetesnek tartotta, ha az önrendelkezési jogot nem veszi be a programjába — az elnyomó nemzet nacionalizmusa elleni harcot tartotta fontosabbnak ez esetben —, Lenin egyébként lehetségesnek tartotta, hogy az elnyomott nemzet nacionalizmusa elleni harc kerül előtérbe bizonyos körülmények között, — addig a lengyel szociáldemokráciának elsősorban azt róttta fel hibájául, hogy az orosz szociáldemokráciát bírálja e programpontért. Ez azzal függött össze, hogy Lenin megmagyarázhatónak vélte a lengyel szo-

²⁸ Fentiekre lásd LM. 20. köt. 420—425. és 435. l.

²⁹ LM. 20. köt. 437—443. l.

cáldemokraták álláspontját a kiválás ellen, annak következtében, hogy Lengyelországban erős burzsoá, kispolgári nacionalizmus volt tapasztalható.

A polgári forradalmak korszakában, bár itt Lenin a történelmi helyzetnek megfelelően Kelet-Európára és Ázsiára gondolt, mégis általánosnak tekinthető tételként vonja le, hogy a proletár pártnak feladata kettős: valamennyi nemzet önrendelkezési jogának elismerése és az „adott államban élő valamennyi nemzetbeli proletárok osztályharcának legszorosabb, megbonthatatlan szövetése az ország történelmének mindennemű fordulatában, tekintet nélkül arra, hányszor és hogyan változtatja meg a burzsoázia az egyes államok határait”.³⁰ A tétel megértéséhez Lenin a Lengyelország függetlensége körül kialakult vitát ismertette, amely a 90-es években folyt az Internacionáléban. Az első álláspontot, amely azt követelte, hogy az Internacionálé saját programjával ismerje el Lengyelország függetlenségét, elvetették, hasonlóképpen Rosa Luxemburg álláspontját is, aki szerint a lengyel szocialistáknak nem kell követelni Lengyelország függetlenségét. Lényegében Kautsky álláspontja került be az Internacionálé határozatába, aki mindkét felfogással szemben lépett fel. Lenin az utóbbit tartotta helyesnek, megjegyezve, hogy Marx álláspontja a lengyel kérdésben túlhaladottá vált a XX. században, mivel önálló demokratikus mozgalmak keletkeztek, s önálló proletármozgalmak is a szláv országokban, így Oroszországban is. Ugyanakkor kapitalista Lengyelország jött létre, s így Lengyelország szükségszerűen elvesztette kivételes forradalmi jelentőségét. Ennek következtében a nemzeti kérdés másodrendű jelentőségűvé vált a lengyel munkások szempontjából. Ebből azonban nem következik — mondja a továbbiakban —, hogy a politikai önrendelkezés elve, a különváláshoz való jog elve feleslegessé vált. Ugyanis a polgári demokratikus átalakulás még nem fejeződött be. Ezért a fenti tételben meghatározott két oldalú feladat egységét kell biztosítani a nemzeti kérdésben.³¹

Lenin tehát a nemzeti kérdést a gazdasági, társadalmi haladásnak, az osztályharcnak, a forradalom győzelmének, a győzelem körülményeinek rendelte alá, s nemcsak a kapitalista fejlődés egyik, hanem mindkét tendenciáját figyelembe vette, s a kérdést az imperializmus viszonyaira alkalmazta.

A nemzeti kérdés lenini megoldásában szerepet játszott az, ahogyan Lenin a demokratikus forradalom helyét meghatározta a proletariátus szocializmusért folyó harcában, s e problémát elsősorban mint a demokratikus forradalom kérdését tekintette. Ézzel egyben közvetett formában összekapcsolta a proletárforradalom győzelmének a kérdésével is. A proletariátust ebben a vonatkozásban szintén nem egyszerűen a demokrácia, hanem a szocializmus harcosaként is tekintette, s így tanulmányaiban a szocialista nemzetiségi politika előfeltételének a meghatározásáról is szó van. A feladatokat a proletariátus szemszögéből vizsgálta, s a harc menetét ebben a vonatkozásban is a demokratikus és szocialista forradalom összefüggése alapján határozta meg.

³⁰ LM. 20. köt. 447. l.

³¹ LM. 20. köt. 444–447. l. — Lenin 1916 februárjában, a háború konkrét körülményei között visszatérve a lengyel függetlenség kérdésére, mikor Lengyelország a német haderők kezére jutott, amellel fglalt állást, hogy ellene kell lenni a Lengyelország elnyomatásáért folytatott háborúnak, tehát a cári álláspont s a német uralkodó osztályok álláspontja ellen kell fellépni, mindazon népek különválási jogát kell követelni, amelyeket Oroszország elnyom, s a német proletariátus forradalmi elemeit kell támogatni. (Az annexiók nélküli békéről és Lengyelország függetlenségéről, mint oroszországi napi jelszavakról. LM. 22. köt. 142. l. Szikra. 1951.)

Lenin — mint jeleztük — az első világháború alatt is visszatért a nemzeti kérdésre. Bár e problémakör egyes vonatkozásait későbbi periódusban kellene ismertetni, mégis utalnunk kell már most az 1916 január—februárjában írt tézistervezetére, mivel szorosan kapcsolódik a fentebb ismertetett problémafelvetéshez. A tézistervezet, mely „A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga” címet viseli, abból indul ki, hogy a győzelmes szocializmusnak a teljes demokráciát kell megvalósítania, ami nem egyszerűen a teljes egyenlőséget jelenti, hanem a szabad politikai különválási jogot is.³² Abban az esetben, folytatja Lenin, ha a proletariátus megkezdte rohamát a burzsoázia hatalmának alapjai ellen, „valamennyi tisztán demokratikus követelés bizonyos értelemben a forradalom akadályja lehet; ezzel szemben valamennyi elnyomott nép szabadságának (vagyis önrendelkezési jogának) proklamálása és megvalósítása a szocialista forradalomban ugyanolyan égetően szükséges lehet, mint amilyen égető szüksége volt a burzsoá demokratikus forradalom győzelme szempontjából, például 1848-ban Németországban, vagy 1905-ben Oroszországban”.³³ A demokratikus követelések között az önrendelkezési jog jelentőségének ezen felfogása több lényeges összefüggés mintegy láncolati kapcsolatlának, nevezetesen a következőknek az eredménye:

1. Lenin azt az állítást, hogy a kapitalizmusban a nemzetek önrendelkezési joga illuzórikus, mind „abszolút gazdasági értelemben”, mind feltételes, politikai értelemben megcáfolta. Utalva arra is, hogy reformokkal nem lehet megszüntetni a politikai demokrácia területén a finánc-tőke uralmát, a finánc-tőke uralma viszont nem szünteti meg „a politikai demokráciának, mint az osztályelnyomás és az osztályharc szabadabb, átfogóbb és világosabb formájának jelentőségét”,³⁴ azt tartotta, hogy „minden olyan érvelés, hogy a politikai demokrácia valamelyik követelése a kapitalista társadalomban gazdasági értelemben »megvalósíthatatlan«, nem egyéb, mint a kapitalizmus és az általában vett politikai demokrácia közötti általános és alapvető viszonyok elméletileg helytelen meghatározása”.³⁵ Az a tény pedig, hogy politikai demokrácia valamennyi lényeges követelése hiányosan, eltorzítva és ritka kivételképpen „valósítható” meg a kapitalizmusban, nem a követelésről való lemondást, hanem azt teszi szükségessé, hogy a szociáldemokrácia forradalmi módon harcoljon a követelésekért, hogy nem elégedhet meg a burzsoá legalitás kereteivel, hanem mindent el kell követni, hogy a harc átcsapjon a burzsoáziát kisértő szocialista forradalomba, figyelembe véve, hogy a szocialista forradalom bármily politikai válságból — így a nemzetek szabad különválásáért folyó harc konfliktusából is — kialakulhat.

2. A különválási jog nem egyenlő a kis államok alakításának követelésével, hanem annak a kifejeződése, hogy minden nemzeti elnyomás megszűnjék. Ugyanakkor az önrendelkezési jog nem egyenlő a föderáció elvének elismerésével sem, de a nemzeti egyenlőtlenségnél feltétlenül kívánatosabb. A történeti fejlődés lehetőségeiből kiindulva pedig levonja azt az általános következtetést is, analógiaként utalva az osztályok megszüntetésének folyamataira, s az osztálydiktatúra szükséges átmeneti időszakára, hogy az embe-

³² A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga. 1916 január—február. LM. 22. köt. 145. l.

³³ LM. 22. köt. 156. l.

³⁴ L.M. 22. köt. 147. l.

³⁵ Uo.

riség „a nemzetek elkerülhetetlen egybeolvadásához is csak valamennyi elnyomott nemzet teljes felszabadulásának, vagyis különválási szabadságának átmeneti időszakán át juthat el”.³⁶ Ezért is a proletariátusnak követelnie kell a saját nemzete által elnyomott nemzetek politikai különválási szabadságát, még akkor is, ha azt egy másik állam kihasználhatja a maga javára, ugyanakkor meg kell teremteni az elnyomó és elnyomott nemzetek munkásságával való teljes és feltétlen egységet, a szervezeti egységet is beleértve. Lenin ehhez hozzátette azt is, hogy nem lehet elvetni az önrendelkezési jogot annál az oknál fogva, mert általában a haza védelme következik belőle. Az a tény, hogy a marxizmus bizonyos háborúkban elismeri, bizonyos háborúkban elveti a haza védelmét, az nem valami általános elvből, vagy külön programpontról következik, hanem mindenkor az egyes adott háború sajátosságainak elemzéséből adódik.³⁷

3. Abból kiindulva, hogy a demokratikus követelések a burzsoázia számára eszközt jelentettek a tömegek becsapására, Lenin elméletileg helytelennek tartotta, ha az önrendelkezési jogot kiragadva, a többi demokratikus törekvéssel szembeállítják. A gyakorlatban — írja — a proletariátus csak úgy óvhatja meg önállóságát, ha a demokratikus követelésekért folytatott harcát, a köztársaság követelését is beleértve, alárendeli a burzsoázia megdöntéséért folytatott forradalmi harcának.³⁸ Ez azonban nem jelenti azt, folytatja, hogy a nemzeti kérdés létjogosultságát ne ismerjék el. Ellenkezőleg, azt kell tenni, mint Marx, aki ellentétben a proudhonistákkal, e kérdésnél az előrehaladt országok proletariátusának osztályharcát vette figyelembe, követelve Anglia és Írország különválását, s ezzel proletár módra megvédte azon politikai koncentráció pozitív jellegét, melynek nem az erőszak volt a lényege, hanem a világ proletárjainak szabad szövetségén alapuló közeledésnek az eszméje. Arra a kérdésre pedig, hogy Marx 1848-ban a cseh nemzeti mozgalmat elítélte, s ezt egyesek, mint a német Lensch felhasználta arra, hogy az önrendelkezési jog ellen lépjen fel — Lenin azt a választ adta, hogy hamisítás a Lensch-féle következtetés. 1848-ban történelmi-politikai okai voltak annak, hogy Marx különbséget tett forradalmi és reakciós nemzetek között. S hozzátette, meghatározva az önrendelkezési jog helyét, hogy „az önrendelkezési jog a demokráciának egyik olyan követelése, amelyet természetesen alá kell rendelni a demokrácia általános érdekének. 1848-ban és a következő években ezek az általános érdekek elsősorban a cárizmus elleni harcot követelték meg”.³⁹

4. Lenin szükségserűnek tartotta az országok közötti differenciát és ennek következtében a) Nyugat-Európát, az Egyesült Államokat tekintve, a proletariátus feladatát a XIX. századi Anglia és Írország viszonyát megváltoztató marxi meghatározás értelmében jelölte meg. b) Ausztriát, a Balkánt és Oroszországot illetően, mivel itt még a burzsoá demokratikus átalakulás lehetősége nem bontakozott ki, e feladat s más országok szocialista forradalmának segítése érdekében a nemzeti önrendelkezési jogért való sikraszállást, ugyanakkor az elnyomó és elnyomott nemzetek munkássága részéről folytatott osztályharc egybeolvasztását határozta meg követelményeként. c) A gyarmati és félgymarmati országok tekintetében a „feltétlen, megváltás nélküli, haladék-

³⁶ LM. 22. köt. 149. 1.

³⁷ LM. 22. köt. 150—151. 1.

³⁸ LM. 22. köt. 152. 1.

³⁹ LM. 22. köt. 153. 1.

„talan” felszabadítást tartotta szükségesnek, úgy hogy a szocialisták támogatják a burzsoá demokratikus szabadságmozgalmak legforradalmibb elemeit, segítik a felkelést, „alkalomadtán pedig forradalmi háborújukat is — az őket elnyomó imperialista hatalmak ellen”.⁴⁰

5. Végül — az 1896-os londoni kongresszus határozatának kiegészítését követelve — mintegy összefoglalóul — meghatározta, hogyan, milyen megközelítésben kell és szabad a proletárforradalom szempontjából vizsgálni az önrendelkezési jogot. E célból szükségesnek tartotta, hogy rámutassanak „1. ennek a követelésnek különös fontosságára az imperializmus korszakában; 2. a politikai demokrácia valamennyi követelésének politikai viszonylagosságára és osztálytartalmára, a szóbanforgó követelést is beleértve; 3) az elnyomó nemzetek szociáldemokratáira háruló konkrét feladatok megkülönböztetésének szükségességére; 4. arra, hogy milyen következetlen, tisztán szavakban megnyilvánuló és ennek folytán politikai jelentése tekintetében képmutató az önrendelkezési jog elismerése az opportunisták és kautskysták részéről; 5. arra, hogy azok a szociáldemokraták, különösen a nagy hatalmi nemzetek (nagyoroszok, angolok, amerikaiak, németek, franciák, olaszok, japánok stb.) szociáldemokratái, akik nem szállnak síkra a saját nemzetük által elnyomott gyarmatok és nemzetek különválásának szabadságáért, ténylegesen egyetértenek a sovinsztákkal; 6. arra, hogy a szóban forgó követelést éppúgy mint a politikai demokrácia valamennyi lényegbevágó követeléséért folyó harcot alá kell rendelni a burzsoá kormányok megdöntéséért és a szocializmus megvalósításáért folyó közvetlen forradalmi tömegharcnak.”⁴¹

3. *A háborúhoz való viszony. Az opportunizmus kérdése*

A II. Internacionálé kongresszusain — mint ismeretes — fontos szerepet játszott a háború kérdése. Lenin, aki 1907-től kezdve jelentős szerepet vállalt a nemzetközi munkásmozgalmában, a marxizmus védelme és továbbfejlesztése érdekében több cikkben, tanulmányban vizsgálta a problémát. Abból kiindulva, hogy „... egy bizonyos harcieszköz alkalmazása nem a forradalmárok előzetes döntésétől függ, hanem a háború által előidézett gazdasági és politikai válság objektív körülményeitől...”⁴², elvetette azt az álláspontot, hogy mindenféle háborúra — miként a francia Hervé állította — sztrájkokkal és felkeléssel kell válaszolni. E következtetéshez azonban még három lényeges gondolatot kapcsolt: 1. Mivel lehetnek forradalmi háborúk is, ezekkel szemben a munkásosztály nem lehet közömbös.⁴³ 2. Nemcsak a háború kitörését kell megakadályozni, hanem, amennyiben az létrejön, a háború szülte válságot a szocializmus megvalósítására kell felhasználni. 3. A háború kérdését nem lehet csak a védelmi és a támadó jelleg oldaláról megközelíteni, mint ahogy azt egyes német szociáldemokraták tették, mivel nehéz eldönteni azt, hogy egy háború mikor védelmi és mikor támadó. Azzal is számolni kell, hogy olyan hely-

⁴⁰ LM. 22. köt. 154. l.

⁴¹ LM. 22. köt. 159. l.

⁴² A stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus. 1907. szept. LM. 13. köt. 83–84. l.

⁴³ A stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszus. 1907. szept. LM. 13. köt. 71. l.

zet alakulhat ki, amikor a szociáldemokraták kénytelenek a támadó háború követelményének álláspontjára helyezkedni. Ez utóbbi következtetés értelme egyrészt, hogy a proletariátus nemzetközi mozgalmának érdeke a meghatározó tényező,⁴⁴ másrészt, mint az általa felhozott — Kautskytól idézett — példából kiderül, az ellenforradalom exportjának megakadályozása. A példa a következő volt. Ha Oroszországban győz a forradalom, s erre a proletariátus Franciaországban átveszi a hatalmat, de Oroszország ellen ellenforradalmi koalíció jön létre, ebben az esetben a francia köztársaságnak kötelessége segítségére sietni a forradalmi Oroszországnak.⁴⁵

Hervével vitatkozva Lenin arról is szólt, hogy egyáltalán nem mindegy, milyen hazában él a proletariátus, a köztársasági Franciaországban, a monarchista Németországban, vagy a despotikus Törökországban, mert a haza, vagyis az adott politikai, kulturális és társadalmi környezet — felfogása szerint — a proletariátus osztályharcának legfontosabb tényezője. Következésképp saját hazájának sorsa sem lehet számára közömbös; ez azonban osztályharcnak feltételével és nem a burzsoá hazafisággal van kapcsolatban.⁴⁶ Ebben a következtetésben csírájában benne rejlik a háború polgárháborúvá változtatásának gondolata, de ugyanakkor az a gondolat is, amit az említett 3 ország példája jelez, de amit Lenin csak az első világháború alatt, 1916-ban fejtett ki, nevezetesen, hogy az imperialista háborúban eltűnik a különbség a köztársaság és a monarchia között.

A világháború kitérésével e problémakör kibővül, új összefüggések és következtetések megfogalmazására kerül a sor, amelyekkel Lenin nemcsak megvédte, alkalmazta, hanem tovább is fejlesztette e téren a marxizmus álláspontját.

Lenin már 1908-ban rámutatott arra, hogy a háborúk egyik főokává a gyarmatokért folyó harc válik. S mivel Anglia elvesztette osztatlan elsőségét és világpiacon hatalma megtört, s Németország azon az úton volt, hogy felzárkózzék, az angol — német ellentétek kezdtek előtérbe nyomulni a világpolitikában, s ezek háborús konfliktus veszélyével fenyegettek. Ennek következtében Lenin nagy aggodalommal figyelte a nagyhatalmak különböző csoportosulásait. Abban reménykedett, hogy a munkásosztálynak lesz elég ereje a háború megakadályozásához. Bár — mint utaltunk rá — Lenin a háborúkat a kapitalizmus törvénytörésének tekintette, de olyan törvénytöréseknek, amely csak meghatározott feltételek között érvényesül, amellyel szemben más törvénytörések hatnak. Ezért üdvözölt minden kezdeményezést az Internacionálé, a munkáspártok vagy a tömegek, a munkások részéről, amely a sovinizmus és a militarizmus ellen nyilvánult meg.⁴⁷ Ezzel a következtetéssel is összefüggött a Balkán-háborúk elleni fellépése, a II. Internacionálé 1912-ben tartott bázeli kongresszusának támogatása,⁴⁸ illetve a nemzetközi

⁴⁴ A harcok militarizmus. 1908. aug. LM. 15. köt. 192–193. l.

⁴⁵ LM. 15. köt. 197–198. l.

⁴⁶ LM. 15. köt. 193. l.

⁴⁷ Angol és német munkások béketüntetése 1908 okt. LM. 15. köt. 209–212. l.; A Nemzetközi Szocialista Iroda ülése. 1908 okt. LM. 15. köt. 241–243. l.; A burzsoázia és a béke. 1913 máj. LM. 19. köt. 65–66. l.

⁴⁸ Munkásképviselek egyes felszólalásának kérdéséhez. 1912 nov. LM. 18. köt. 416. l.; A Duma munkásképviseleinek és nyilatkozatuknak a kérdéséhez. 1912. nov. LM. 18. köt. 423. l.; G. L. Sklovszkijnak. 1912 dec. LM. 36. köt. 195. l. Bpest. 1958.

munkásmozgalomban jelentkező ingadozások, opportunizmus bírálata.⁴⁹ Ez utóbbi kibontakozását természetesen úgy tekintette, mint azoknak a feltételeknek szűkítését, deformálódását, amelyekhez a kapitalizmus megdöntése kapcsolódott.

Az opportunizmust illetően meg kell jegyeznünk, hogy Lenin az e téren végbemenő fejleményeket nemcsak figyelemmel kísérte, hanem fontosnak tartotta, hogy az általános okok mellett az egyes országokban való jelentkezésének sajátos gyökerei is megvilágításra kerüljenek, s az opportunizmus minden megjelenési formája ellen éles harcra kerüljön a sor.

A Marx előtti szocializmus ugyan vereséget szenvedett — írta a „Marxizmus és revizionizmus” című tanulmányában 1908 áprilisában —, de a múlt század kilencvenes éveitől új utakat kerestek maguknak ezek az irányzatok, s a harcot a marxizmus ellen nem önálló talajon, hanem a marxizmus közös talaján folytatják a revizionizmus formájában. S a revizionizmus — folytatja Lenin — minden olyan esetben megjelenik valamilyen formában, a körülményektől függően jobboldali vagy baloldali formában, amikor valamilyen új kérdés, vagy előre nem látott fordulat, vagy a fejlődés fő irányvonalától való eltérés jelentkezik. S ezért mélyebb gyökerűnek tartotta, mint a nemzeti sajátosságokból és az egyes országok kapitalista fejlődéséből adódó sajátosságokat. Ez azt jelentette, hogy a revizionizmust nemzetközi jelenséggé fogta fel, s a nemzeti sajátosságokat ebben a vonatkozásban úgy tekintette, mint amelyek a megjelenési formában jelentkező különbségeket fejezik ki. De nemcsak nemzetközinek, hanem szükségszerűnek is tartotta, s osztálygyökerét a kispolgárságban jelölte meg. Ekkor azonban még úgy gondolta, hogy e jelenséggel a proletárforradalom sorsfordulójáig kell csak számolni, amikor azonban — számítása szerint — sokkal nagyobb harcra kerül majd sor és a munkásmozgalom sokkal nagyobb szakadást fog megélni, mint amilyenekre történelmében valaha is sor került.⁵⁰

Amikor két év múlva, Pannekoek holland marxista tanulmányát ismertette, visszatért a kérdésre, fenti következtetéseit megerősítette, de egyben fontosnak tartotta egyetértőleg hangsúlyozni azokat a megállapításokat, amelyek e vonatkozásban Pannekoek írásában megfogalmazódtak. Ezek a következők voltak: 1. A munkásmozgalom növekedése, amikor az „újoncok” elavult világnézettel kerülnek a mozgalomba. 2. A kapitalizmus különbözőképpen fejlődik, s ennek következtében mindig akadnak olyanok, akik a marxizmusnak csak egyes oldalait sajátítják el, nem képesek szakítani véglegesen a polgári demokratikus világnézettel. 3. A társadalmi fejlődés ellentmondásos menete következtében, az ellentmondás meg nem értése miatt, a kapitalista fejlődés egyik vagy másik vonásánál levont következtetések egyoldalú taktikai rendszerré alakulnak egyes személyeknél vagy csoportoknál. A munkásmozgalmat tekintve pedig annak egyik oldalát avatják elméletté, miként jelenleg a reformista opportunizmus és szindikalizmus, s „összeférhetlenné nyilvánítják e mozgalom olyan tendenciáit vagy olyan vonásait, amelyek az egyik vagy másik korszaknak, a munkásosztály tevékenységét meg-

⁴⁹ Az angol szociáldemokrata párt kongresszusa. 1911 ápr. LM. 17. köt. 158—173. l.; Az olasz szocialisták kongresszusa. 1912 júl. LM. 18. köt. 161—163. l.; Angol viták a liberális munkáspolitikáról. 1912 okt. LM. 18. köt. 360—366. l.; G. V. Plehanovnak. 1912 nov. LM. 36. köt. 185. l.; Franciaországból. 1913 jún. LM. 36. köt. 240—242. l.

⁵⁰ Marxizmus és revizionizmus. 1908 ápr. LM. 15. köt. 27—28. l.

szabó ilyen vagy amolyan körülményeknek specifikus sajátosságai”. 4. A burzsoázia taktikájában végbemenő változások: az erőszak és a liberalizmus, illetve ennek különböző kombinációi.⁵¹

1913 márciusában pedig, megvizsgálva a marxizmus helyzetét a világtörténelmi korszakokban, Lenin az opportunizmus okaként a szocialista parlamenti képviselők, a munkásmozgalom mindenféle bürokratái és a „szimpatizáns” értelmiség szerepét húzta alá.⁵²

Az egyes országok munkásmozgalmát illetően, pl. az angol munkásmozgalomban jelentkező opportunizmust, egyrészt Anglia hosszú ideig tartó monopóliista helyzetére, amely megszülte a munkásarisztokráciát, másrészt a hagyományra, a megszokottságra s az opportunisták vezérek ügyességére vezette vissza.⁵³ Amerikában az igazi szocialista párt kialakulásának akadályát a kétpárt-rendszerben, valamint abban jelölte meg, hogy régóta létezett a politikai szabadság, és más országokhoz képest a kapitalizmus szélességben és mélységben rendkívül kedvező feltételek között fejlődött, ami a munkásarisztokrácia segítségével, Angliához hasonlóan kialakította a liberális munkáspolitikát.⁵⁴ A belga opportunizmusnál viszont kiemelte a parlamenti képviselőknek a liberálisokkal való szövetségét, a párt gyengeségét, minthogy a pártban politikailag szervezett munkások voltak szövetségben politikailag szervezetlen munkásokkal.⁵⁵

Bár Lenin az opportunizmus megjelenését gazdasági-politikai szükségszerűségként tekintette, mégis a forradalmi marxizmus győzelmét várta, s meg volt győződve arról, hogy a munkásmozgalom a burzsoá befolyásokat kiheveri, legyőzi. E hite nemcsak az általános társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségéből s a marxizmus történelmi útjából származott, hanem az osztályellentétek éleződéséből, s abból a harcból, amely kibontakozott a munkásmozgalomban.

1908-ban megvizsgálva a helyzetet, Lenin arra a következtetésre jutott, hogy bár a proletariátus mozgalma különbözőképpen és nem egyformán fejlődik — e gondolatnak később óriási jelentősége lesz a lenini forradalomelméletben —, s mindegyik ország mozgalmára rányomja a bélyegét a szocialista pártoknak ilyen vagy olyan egyoldalúsága vagy elméleti fogyatékosága, — mégis egészében a szocializmus hatalmas előnyomulása megy végbe. A konkrét összecsapások alapján pedig feltételezte, hogy a burzsoázia elleni döntő harc közeledik, amelyet a munkásosztály jobban előkészít mint a Párizsi Komünt.⁵⁶ Ez azonban nem azt jelentette, hogy Lenin a döntő ütközetet a közeli jövőben várta. 1908 októberében arról írt, hogy a történelmi kibontakozás igen lassan következik el,⁵⁷ 1913 márciusában pedig arról, hogy a tömegharc előkészítésének és fejlődésének feltételei megváltoztak. Ekkor azért bírálta az anarchista opportunizmust, mert hívei kétségbeestek azon, hogy Európában

⁵¹ Nézeteltérések az európai munkásmozgalomban. 1910 'dec. LM. I 16. köt. 359–364. l.

⁵² Marx Károly tanításának történelmi sorsa. 1913. márc. LM. 18. köt. 597. l.

⁵³ Angol viták a liberális munkáspolitikáról. 1912 okt. LM. 18. köt. 360. és 366. l.; Az angol munkáspárt kongresszusa. 1913 febr. LM. 18. köt. 558. l.; Angliában! 1913 ápr. LM. 19. köt. 35. l.

⁵⁴ Az amerikai elnökválasztások eredménye és jelentősége. 1912 nov. LM. 19. köt. 404. l.; Amerikában. 1912 dec. LM. 36. köt. 199. l.

⁵⁵ A belga sztrájk tanulságai. 1913 máj. LM. 36. köt. 220. l.

⁵⁶ Robbanó anyag a világpolitikában. 1908 júl. LM. 15. köt. 184–185. l.

⁵⁷ Az angol és német munkások béketüntetése. 1908 okt. LM. 15. köt. 212. l.

kitolódott a kapitalizmus elleni döntő harc időpontja.⁵⁸ Ehhez azonban azt is hozzátette, hogy az orosz, perzsa, török, kínai forradalom viharainak és Európára való visszahatásának a korszaka következett el. „A drágaság és a trösztök nyomása következtében hallatlanul kiéleződött a gazdasági harc, s ennek hatására megmozdultak még a liberalizmustól leginkább megfertőzött angol munkások is. Még Európa »legszikzilárdabb« burzsoá-junker országában, Németországban is szemünk láttára érik a politikai válság. Az eszeveszett fegyverkezés és az imperialista politika a modern Európában olyan »társadalmi békét« teremt, amely leginkább lóporos hordóhoz hasonlít. Viszont valamennyi polgári párt bomlása és a proletariátus érlelődése feltartóztathatatlannal halad előre.»⁵⁹

Lenin ebben az időszakban jelentős eredményt várt az angol munkásmozgalomban attól, hogy Anglia elvesztette monopol-helyzetét. Úgy értékelte 1912 októberében e tényt, hogy megingott az opportunizmus talaja, az az alap, amelyen elterjedtek a liberális munkáspolitikai eszméi. A szénbányászok 1911-es, a vasutasok 1912-es sztrájkját nagy jelentőségűnek tartotta, s annak jeleként értékelte, hogy a szakszervezetek lassan, de biztosan a szocializmus felé fordulnak, a liberális munkásképviselek ellenére is.⁶⁰ Novemberben pedig az amerikai elnökválasztásokon a Rooseveltt vezette Nemzeti Haladó Párt sikerét úgy tekintette, mint a régi polgári pártok bomlásának a jelét, illetve mint a kapitalizmus léte és nem léte körüli kérdésnek a felvetődését.⁶¹ Azt a tényt viszont, hogy a közel 2 millió tagot számláló Amerikai Munkaszövetség kongresszusán a szocialista Max Hayes az elnöki tisztség betöltésekor jelentős számú szavazatot szerzett, annak a folyamatnak az érlelődéseként fogta fel, amelyen keresztül fokozatosan a szocialisták befolyása érvényesül. Hasonlóképpen sokat várt attól, hogy az amerikai kapitalizmus kivételes előnye megszűnik.⁶² A francia elnökválasztásnál Poincaré személyében annak a jelét látta, hogy Franciaországban az osztályharc a kiéleződés felé halad, mivel a burzsoázia utolsó pártja van hatalmon, s minden rendű és rangú burzsoá összefog a proletariátus ellen. A Vaillantra adott szavazatokat pedig úgy értékelte, mint a Párizsi Kommün melletti demonstrációt.⁶³

1913 közepétől kezdve, Oroszország mellett, Lenin figyelme ismét Anglia és Németország felé fordult. Az okot az szolgáltatta, hogy Dublinban véres összeütközésre került sor a munkások és kivezényelt rendőrök között. Több száz munkás megsebesült, kettő pedig meghalt. Az angol szakszervezetek kongresszusa erélyesen fellépett a terror ellen és javaslatba került az általános sztrájk is. E fellépést az új útra való áttérésként jelölte meg, és feltételezte, hogy az angol proletariátus gyorsabban és szilárdabban fogja a szocializmust megvalósítani, mint bárhol másutt a világon. Ehhez járult, hogy mikor Írország önkormányzatának kérdését tárgyalták, s alkotmányjogi válság keletkezett, amely azzal függött össze, hogy az egyik tartomány protestánsai kijelentették, hogy fellázadnak, ha Írország megkapja az önkormányzatot. A tábornokok

⁵⁸ Marx Károly tanításának történelmi sorsa. LM. 18. köt. 597. 1.

⁵⁹ LM. 18. köt. 598. 1.

⁶⁰ Angol viták a liberális munkáspolitikáról. LM. 18. köt. 360. 1.; Az angol munkásmozgalom 1912-ben. 1913 jan. LM. 18. köt. 472–473. 1.

⁶¹ Az amerikai elnökválasztások eredménye és jelentősége. 1912 nov. 2. LM. 18. köt. 403–404. 1.

⁶² Amerikában. LM. 36. köt. 198–199. 1.

⁶³ Poincaré megválasztásának jelentősége. 1913 jan. LM. 18. köt. 493–494. 1.

egy része is melléjük állt, s közölték, hogy nem hajlandók a hadsereget vezetni, ha támadásra kerül sor. Ezért lemondtak. Lenin szerint úgy jártak el a tábornokok, mint a jobboldali forradalmárok; az alkotmányjogi válságot magát pedig a munkásmozgalom ébredése fontos szakaszának tartotta.⁶⁴ Németországot illetően elsősorban az 1912-es választások játszottak közre, ahol a német szociáldemokraták 34,8%-ot kaptak a választásokon, Ebből falun a szavazatok közel 19%-át, a kisvárosokban a szavazatok 35%-át, a nagy városokban viszont 49,3%-át. Emellett felfigyelt a fegyverkezési harc növekedésére, s a zaberni eset (Zabern elzászi városka volt, ahol a porosz tisztek magatartása ellen a lakosság fellépett) kapcsán történt elzászi letartóztatásokra. A német helyzetre vonatkozóan Lenin ekkor azt a következtetést vonta le, hogy a nemesi porosz kard uralmát aláásták, és a burzsoázia, akarata ellenére, politikai válság felé sodródik.⁶⁵

Milyen következtetéseket kell levonnunk a fentiek alapján, figyelembe véve azt a tényt, hogy Lenin a munkásmozgalom pozitív hatású jelenségei mellett végig aggodalommal kísérte a jelentkező oportunizmust?

Kétségtelen, s ez volt az alapvető, az 1905-tel kezdődő történeti időszakot az európai kapitalizmus elleni döntő harc feltételei megérlelődése korszakának tekintette. Más szóval a szocialista forradalom előkészítése időszakának. S ez teljesen megfelelt a valóságnak is. Természetesen e megérlelődést nem kötötte időhöz. S bár a kapitalizmus legközelebbi megdöntésének lehetőségét leginkább Németországban, s időnként Angliában látta, de itt is a fejlődés folyamatát hangsúlyozta, a tendenciát, más országokhoz képest a közelebbiséget. Egyáltalán nem kötelezte el magát azonban egyik ország mellett sem, s nem áltatta magát, hogy a közeljövőben bekövetkezik a forradalom.

Elsősorban a pozitív tendenciákat kutatta, s azokat az okokat, körülményeket, amelyek objektíve elősegíthették a pozitív tendenciák, a szubjektív erők megerősödését. Ugyanakkor nagy jelentőséget tulajdonított az eszmei, politikai harcnak.

A munkásmozgalom kanyargós, ellentmondásos fejlődése erősen nyugtalanította, azonban hitt a háború elkerülhetőségében, s abban, hogy a forradalmi vonal megerősödik. S ebben nem egyszerűen a forradalmár hite játszott közre, hanem a valóságosan mutatózó pozitív jelenségek is. De mint későbbi cikkei jelzik is, ezek a pozitív jelenségek az egyes folyamatok értékelésében, megítélésében a munkásmozgalom perspektívájának várható alakulásában sokszor nagyobb jelentőséget kaptak, mint ahogy az a valóságban bekövetkezett. Leninnel is az történt, ami Marx-szal az 1848-as forradalmak idején. Lenin akarta a forradalmi fejlődést, küzdött, harcolt érte, mert lehetségesnek látta, hogy a kétfajta lehetőség közül a pozitív megvalósulhat. Viszont az is kétségtelen, hogy az oportunizmus likvidálása esetén, az első világháború ellenére is, másképpen alakulhatott volna a történelem, az emberiség sorsa.

⁶⁴ Osztyályháború Dublinben. 1913 aug. LM. 19. köt. 328–332. l.; Alkotmányjogi válság Angliában. 1914 ápr. LM. 20. köt. 226–229. l.

⁶⁵ Legújabb adatok a németországi pártokról. 1913 júl. LM. 19. köt. 261–264. l.; A német szociáldemokrácia és a fegyverkezés. 1913 máj. LM. 36. köt. 227–228. l.; Frank képviselő a tömegsztrájk mellett. 1913 jún. LM. 36. köt. 243–244. l.; Zabern. 1913 nov. LM. 19. köt. 518–520. l.

Б. Киришер:

Ленин о некоторых вопросах международного рабочего движения в период между 1907 и 1914 годом

Резюме

Статья рассматривает позицию Ленина по отношению к таким возникшим в указанный период проблемам международного рабочего движения, как колониальный и национальный вопросы, отношение к войне и оппортунизму.

В ходе анализа ленинских статей автор приходит к тому выводу, что Ленин рассматривал борьбу за независимость колониальных и балканских народов не только с той точки зрения, какова задача в этом процессе европейского рабочего движения, но и с той, каковы революционные возможности этих движений, каков их характер и каково может быть их взаимодействие друг на друга и на борьбу пролетариата цивилизованных стран. Одновременно автор конкретно показывает каково было мнение Ленина относительно Азии, турецкой, иранской, китайской и пр. революций, а также балканских войн. В связи с последними автор, в частности, приводит ответ Ленина на вопрос о том, применимы к ним тезисы Маркса, сформулированный им в период франко-прусской войны 1870 года, и какова связь между национальным вопросом и требованием общественного освобождения.

Далее в статье рассматривается деятельность Ленина по исследованию общих зависимостей национального вопроса и те выводы, к которым он пришел в связи с интерпретацией права нации на самоопределение, содержания буржуазного лозунга национальной культуры, проблемой отделения, вопросом федерации и отдельными частными областями решения национального вопроса. В ходе этого анализа автор, в частности, останавливается на взглядах Ленина на отделение Финляндии и Польши, на вопрос об едином государственном языке, на добровольную ассимиляцию, на возможность создания однопатриотических государств и на связь между социалистической революцией и национальным вопросом.

Затем статья переходит к рассмотрению того, почему Ленин отверг точку зрения Hervé который предлагал на войну отвечать забастовкой и восстаниями, почему Ленин считал недостаточно точными такие определения, как оборонительная и наступательная война, и вследствие каких причин и явлений Ленин надеялся, что мировая война не разразится, и как необходимо отвечать на вопросы рабочих, если мировая война все же будет развязана.

В заключение автор рассматривает подход Ленина к проявлениям оппортунизма, детально останавливаясь на специфических особенностях проявления оппортунизма в разных странах, за которыми Ленин следил с большим вниманием. Свой анализ автор заключает следующим выводом: Ленина сильно беспокоило извилистое, противоречивое развитие рабочего движения, но несмотря на это он верил в усиление революционного направления. Однако, как об этом свидетельствуют и статьи более позднего времени, в своих оценках при определении перспектив он придавал большее значение положительным явлениям, уже нашедшим проявление в действительности. С Лениным произошло то же, что и с Марксом во время революции 1948 года. Ленин стремился к революционному развитию, исследовал позитивные тенденции, боролся за проведение их в жизнь, ибо считал допустимым, что из двух видов возможностей осуществится возможность положительная. Но бесспорно и то, что в случае ликвидации оппортунизма, история, судьба человечества, даже несмотря на первую мировую войну, могли бы сложиться иначе.

B. Kirschner:

L'opinion de Lénine sur quelques questions au rapport du mouvement ouvrier international, entre 1907—1914

Résumé

L'étude examine les points de vue que Lénine a formés à la période donnée sur les problèmes posés dans le mouvement ouvrier: la question de la colonisation, la question nationale, les vues concernant la guerre et l'opportunisme.

En analysant les articles de Lénine, l'auteur arrive à la conclusion que Lénine, à la suite de ses considérations, n'envisageait pas seulement la lutte pour l'indépendance des peuples balkaniques et coloniaux, mais aussi, l'aspect de la tâche du mouvement européen dans ce processus, puis, quels seraient les moyens révolutionnaires de ce mouvement, son caractère, et quel effet exerce un mouvement sur l'autre, de même comment influencent ces mouvements la lutte du prolétariat des pays civilisés. En même temps, l'auteur présente concrètement l'opinion conçue de Lénine sur les révolutions turques, persanes, chinoises, et comment il a considéré les guerres balkaniques. Au rapport des guerres balkaniques, l'auteur analyse la réponse de Lénine, si la thèse marxiste rédigée au temps de la guerre prussienne-franco en 1870 peut-être mise en pratique et quelle est la connexion existante entre la question nationale et l'exigence de la libération sociale.

Par la suite, l'auteur suit l'activité de Lénine cherchant les rapports généraux du problème national, les conséquences tirées par Lénine qui sont en rapport avec l'interprétation du droit d'autodétermination nationale, avec le contenu du mot d'ordre bourgeois de la culture nationale, avec le problème de la désunion avec la question de la fédération et avec les domaines différents de la solution nationale.

Au cours de l'étude, l'auteur s'occupe des problèmes suivants: comment Lénine a vu la question de la désunion de Finlande et de la Pologne et la langue officielle commune, l'assimilation spontanée, la possibilité pour réaliser les états nationaux et la connexion entre la question nationale et la révolution socialiste.

Après les précédents, l'étude fait connaître pourquoi Lénine réprouvait la thèse de Hervé voulant répondre à toutes les guerres par les grèves et par des manifestations — pourquoi considérait-il imprécis la catégorie de la guerre défensive et offensive, et quels phénomènes amenaient à Lénine l'idée qu'on peut éviter la guerre mondiale, en définissant en même temps, comment la classe ouvrière devrait agir si la guerre éclatait quand-même?

Enfin, l'étude présente l'approche de Lénine à l'apparition de l'opportunisme — s'étalant sur les spécificités manifestées dans des pays différents — que Lénine étudiait avec grande attention.

L'auteur termine son étude avec la détermination suivante: Lénine a été inquiet à cause du développement contradictoire et embrouillé du mouvement ouvrier. Malgré ces difficultés Lénine eut confiance que la ligne révolutionnaire s'affermira.

Mais les phénomènes positifs se manifestant en réalité ont reçu dans l'estimation de Lénine, relativement, une plus grande importance, comme ses articles, par la suite le prouvent aussi. Lénine, comme Marx au temps des révolutions de 1848 voulait le développement révolutionnaire, cherchait les tendances positives, luttait pour leur concrétisation, parcequ'il pensait que de deux possibilités c'est la positive qui peut se réaliser.

Mais il n'y a pas de doute que si on avait liquidé l'opportunisme, l'histoire se serait tout autrement formée dans le sort de l'humanité.

Balogh Sándor:

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások Magyarországon

(II. rész)

5. A választási küzdelem kiéleződése a budapesti törvényhatósági választások után

A budapesti törvényhatósági választások 1945. október 7-én, vasárnap zajlottak le. A fővárosban és környékén a felnőtt lakosság olyan számban járult az urnához, mint még korábban sohasem. A választásra jogosultak száma a felszabadulás utáni első választáson közel kétszerese volt a régebbiekének. Hiszen a két világháború közötti választások három és félszázezer választójával szemben 1945-ben Budapesten több mint hatszázezer személyt vettek fel a választói névjegyzékre.²³⁰ A választásra jogosultak mintegy 90%-a élt is szavazati jogával.²³¹ A budapesti IV. kerületi, központi választási bizottság október 10-én hirdette ki a törvényhatósági választások végső eredményét. Eszerint Budapesten 584 044 érvényes szavazatot adtak le a választás alkalmával, s mindössze 3585 volt az érvénytelen szavazat. A szavazatok pártonként a következő módon oszlottak meg:²³²

A párt megnevezése:	A szavazatok száma:	A mandátumok száma:
Dolgozók Egységfrontja (MKP + SzDP)	249 711	103
Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt	295 187	121
Polgári Demokrata Párt	22 392	9
Nemzeti Parasztpárt	11 741	5
Magyar Radikális Párt	5 013	2

Az érvényesen leadott szavazatok alapján a Kisgazdapárt szerezte meg a választásokon az abszolút többséget (50,54%). A Dolgozók Egységfrontja — amely a Kisgazdapártnak egyetlen és tényleges riválisa volt — a szavazatok 42,76%-át kapta. A többi párt — NPP, PDP, MRP — nem ért el számottevő eredményt.*

A MKP a közös lista nagy sikerének tekintette, hogy Budapest zömmel munkáslakta negyedeiben és külvárosaiban a munkáspártokra esett a szavazatok többsége. Ezzel szemben a reakció szinte egységesen szavazott a Kis-

²³⁰ Világ, 1945. szept. 23.

²³¹ Világ, 1945. okt. 9.

²³² Szabad Nép, 1945. okt. 11.

* A budapesti törvényhatósági választásokat Ságvári Ágnes: „Az 1945-ös budapesti választások” c. tanulmányában elemzi (Párttörténeti Közlemények, 1959, 3–4. sz.), ezért annak részletesebb tárgyalásától eltekintünk.

gazdapártra. A MKP véleménye szerint a Kisgazdapárt nem véletlenül vált „a reakció pártjává”, hanem tudatosan vállalta az összes jobboldali erők gyűjtőmedencéjének a szerepét.²³³

A jobboldal előretörésével való „szembenézés” nem maradhatott azonban csupán elvi kérdés, mert a választásokat követő események és a nemzetgyűlési választásokra való felkészülés egyszerűen kizárta a passzív várakozás lehetőségét. A budapesti törvényhatósági választásokról szóló híradások nyomán a jobboldal — a felszabadulás óta először — újra Budapest utcáira merészkedett. Több száz fős csoportok örömmámorban, és igen harcias hangulatban, az ellenforradalmi rendszer éveit idéző reakciós és fasiszta jelszavakat („Le a kommunistákkal!”, „Ki a zsidókkal!”, „Nem lesz vörös Budapest!”) kiáltottak kórusban a főváros utcáin.²³⁴ A tüntetők nem egyszerűen a Kisgazdapárt-hoz véletlenül csapódó elemek voltak, hanem sok tekintetben ők jelentették „magát a budapesti kisgazdapártot”. Erről tanúskodtak a hangszórós kisgazdapárti autók, a párt egyik-másik kerületi szervezetéből harsogó megafonok, amelyek a „marxista csócsélék”-kel való leszámolásra buzdították tagjaikat, híveiket.²³⁵ A kisgazdapárti tüntetésekre válaszul már október 9-én több tízezres munkaspárti tömeg tiltakozott Budapesten és a „Munkás-ököl vasököl, oda sujt. ahová köll!” jelszava félreérthetetlenül kifejezésre juttatta, hogy a munkásság a választási eredményektől függetlenül, ha kell, erővel szorítja vissza a választási eredményeken felbátorodott jobboldalt.²³⁶ A budapesti tömegek egységes és határozott fellépésére a jobboldal „eltűnt” az utcáról, de a politikai élet változatlanul rendkívül feszült maradt. A pártok, mindenekelőtt a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt közötti átmeneti fegyverszünet a múlté lett.

Az ellentéteket növelte a budapesti törvényhatósági választások vidéki visszhangja is. A baloldali pártok tagjait, tömegeit a kisgazdapárti választási győzelem híre bizonytalansággal és helyenként félelemmel vegyes elkeseredéssel töltötte el. Itt-ott még a kisgazdapárti szervezetek részéről is elhangzott elégedetlen, sőt elítélő hang a fővárosi polgári jobboldalnak a Kisgazdapárt mellett való felsorakozása miatt.²³⁷ A Kisgazdapárt szervezeteinek és tagjainak

²³³ „Kire szavazott volna a reakció — írta a Szabad Nép —, ha nem arra a pártra, amelynek listáján, a vezetőségében, a népnyzúzó Vásáryak, a nagybirtokukról elűzött feudális arisztokraták, Desseffy grófok és társaik, a botbüntetés apostola: Schlachta Margit (ez melleleg tárgyi tévedés volt, mert ő a PDP listáján indult — B. S.), a fekete reakciós Varga Béla, a fajvédő Eckhardtisták, a Wolf-párt volt korifeusai szerepelnek? és mindezek mögött ott álltak a most csizmába bújtatott, lakkeipós nagytőkések” (Szabad Nép, 1945. okt. 9.). A Szabad Nép tehát lényegében a Kisgazdapártnak nemcsak a jobbszárnyát, hanem a centrumát is támadta. A lap ugyanezen számának egy másik cikke, amely a Kommunista Párt választások utáni feladatait körvonalazta, azt szögezte le, hogy a MKP „résen áll, hogy visszaverje a reakció minden támadását”. A Szabad Nép okt. 10-i számának vezércikke ismét arra figyelmeztetett, hogy „ha az urak nem hajlandók szembenézni a Kisgazdapárt mögött gyülekező reakció előretörésével — hangsúlyozta a lap —, hát szembenézőnk mi!” (Szabad Nép, 1945. okt. 10.)

²³⁴ PI. Arch. 274/2—32 és Népszava, 1945. okt. 11.

²³⁵ Népszava, 1945. okt. 14.

²³⁶ PI. Arch. 274/2—32.

²³⁷ Füzessgyarmaton a FKGP helyi szervezetének elnöke és vezetősége felkereste a Kommunista Párt vezetőségét és sajnálatát fejezte ki, hogy az „aszfaltbetyárok” Budapesten órájuk szavaztak, és aziránt érdeklődtek, hogy a kommunisták támogatni fogják-e őket, ha ezektől meg akarják tisztítani a pártot. Vészton pedig a budapesti választások hatására nyolc kisgazdapárti párttag átlépett a MKP-ba. Hasonló eset történt a Pest megyei Monostoron is, ahol a kisgazdapárti párttagok azzal indokolták átlépésüket, hogy a FKGP már nem parasztpárt (PI. Arch. 274/2—32).

túlnyomó részét azonban országszerte meglelégedéssel töltötte el a budapesti törvényhatósági választások kimenetele, sőt több községben és városban ez az „elégedettség” kommunista- és baloldal-ellenes kampányba, illetőleg hajszába csapott át.²³⁸

A Kiszgazdapárt a budapesti törvényhatósági választások eredményeinek ismeretében — a korábbi elképzeléseknél is — biztosabb győzelmet várt a nemzetgyűlési választáson. „Ez a választási eredmény — írta Nagy Ferenc a budapesti választások után kialakult politikai helyzetet elemézve — a meglepetés erejével hatott minden irányban. Nem volt kétség az iránt, hogy a nemzetgyűlési választásokon többsége lesz a Kiszgazdapártnak.”²³⁹ Nagy Ferencet egyébként nemcsak pártjának választási győzelme lepte meg, hanem a munkáspártok választási eredménye is. A nemzetgyűlési választásokon azonban már nem várt tőlük ilyen sikeres szereplést. A budapesti választások után kitört jobboldali örömjongást a Kiszgazdapárt vezető köreiben sem helyeselték egyöntetűen, ami tulajdonképpen érthető is, hiszen a jobboldali „roham” nem nagyon használt a párt tekintélyének. Emellett azzal a veszéllyel járt, hogy újra lángralobbantja a Kiszgazdapárt és a baloldali pártok, mindenekelőtt a Kommunista Párt közötti ellentéteket. Az ellentéteknek a végsőkig való kiéleződése nem felelt meg a kiszgazdapárti centrum elképzeléseinek. Nagy Ferenc és köre tisztában volt ugyanis azzal, hogy az adott bel- és külpolitikai viszonyok miatt a koalíciót fenn kell tartani, azaz egymagában egyetlen politikai párt sem vállalhatja a kormányzással járó felelősséget.²⁴⁰ Ha viszont a koalíciót nem lehetett felmondani, felesleges kockázatnak tűnt újabb akadályokat gördíteni a koalíciós kormányzás útjába, túlfeszíteni a koalíció amúgyis „vékony húrját”. A párt jobbszárnyának képviselői nem osztották a centrum álláspontját a politikai helyzet megítélésében, az előbbiek elképzelésében és vágyaiban egy kizárólagos kiszgazdapárti kormány alakítása élt. Már a budapesti törvényhatósági választások eredményeit is ebből a szempontból mérlegették, s méginkább a nemzetgyűlési választások esélyeit.

²³⁸ A MKP makói helységének kapualjába „ismeretlen tettesek” robbanóanyagot helyeztek el, és a robbanó anyagot tartalmazó dobozba cédulát tettek a következő felírással: „Ez lesz a jutalmatok! Éljen az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság hadereje, mely el fogja söpörni a föld színéről az emberiség átkát, a kommunizmust!” Békés megyében okt. 7-e után több helyen verekedés tört ki a MKP és a FKGP tagjai között. Ugyancsak Békésben nem egy helyen eltávolították a kommunistákat a rendőrségtől. Szegeden is kisebb-nagyobb összetűzésekre került sor és kommunistaellenes röplapok jelentek meg: „Ne vágjátok ki a fákat, mire aggatjuk a kommunistákat!” szöveggel (PI. Arch. 274/16—88.) Szegeden kívül Szabolcsban, Szatmárban, Beregben és másutt jelszóként terjedt el az előbb említett röplapok szövege (PI. Arch. 274/16 — 88). A Zala megyei Nagykapornakon a helyi katolikus pap készített akasztott embert ábrázoló gúny-plakátot azzal a szöveggel, hogy így fognak járni a kommunisták a választás után (PI. Arch. 274/16—133). Szabolcsban a főispán több kommunistát, köztük két rendőrkapitányt tartóztatott le (PI. Arch. 274/2—32.)

²³⁹ OL. M. 265-I. Byrnesnek küldött 1945. okt. 8-i jelentésében Schoenfeld is arról számolt be, hogy a kiszgazdák rendkívül örülnek meglepő győzelmüknek, amely meghaladja „minden korábbi várakozásukat”. Nem volt kétséges számára az sem, hogy számos szociáld. mokrata a közös lista miatti tiltakozásul az FKGP-ra szavazott. A Szovjetunió-nak a választások idején tanúsított magatartására utalva pedig azt állapította meg, hogy „az orosz csapatok rendkívül megbízhatóan viselkedtek, semmiféle beavatkozási vagy megzavarási kísérlet nem történt, és így ténylegesen szabad választásokat tartottak”. Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers. 1945. Volume IV. Europe. United States Government Printing Office. Washington. 1968 (a továbbiakban FR. 1945. IV.) 883. l.

²⁴⁰ PI. Arch. 274/2—32.

A Kisgazdapárt döntően a parasztság megnyerésével óhajtotta a nemzetgyűlési választásokon a győzelmet elérni. Mégpedig a parasztságnak nem egyik, vagy másik rétegét akarta a választásokon maga mellé állítani, hanem lényegében az egész parasztságot. A nemzetgyűlési választások kisgazdapárti programjának alaphangját a centrum vezetői adták meg. Sőt, a választási kampány irányítását és szervezését is ők vették a kezükbe. A fentebb említett célkitűzéssel összhangban a jelöltek listáinak összeállításánál szigorúan ügyeltek arra, hogy a képviselőjelölteknek legalább a fele paraszt legyen.²⁴¹

Az új birtokosok, s részben a parasztság alsóbb rétegeinek a megnyerése nem kis mértékben múltott azon, milyen álláspontot foglal majd el a párt a választási kampány során a földreformmal kapcsolatban. A Kisgazdapártnak azonban egyidejűleg számolnia kellett a földreform felülvizsgálatára irányuló, szaporodó gazdagparaszti és földesúri kísérletekkel is; ezeknek a támogatását szintén meg akarta szerezni. A Kisgazdapárt hivatalos álláspontját a földkérdésben Varga Béla és Nagy Ferenc fejtette ki a zalai, illetőleg a baranyai nagygyűlésen.²⁴² Nagy Ferencék arról igyekeztek meggyőzni, pontosabban megnyugtani az új birtokosokat, hogy a párt választási győzelme esetén is érvényben marad a földosztás. A „törvény”-re való hivatkozás azonban már azoknak a gazdag parasztnak is szólt, akiknek a földreform során — a törvény kereteit túllépve — felosztották földjeik egy részét. A pártelnök ezzel tulajdonképpen helyreigazította pártvezérének, Tildy Zoltánnak a kecskeméti gyűlésen korábban elhangzott szavait is, aki ott még a földreform folytatásáról, a telepítésekről és a földnélkül maradt parasztnak földhözjuttatásáról beszélt.²⁴³ A Kisgazdapárt azonban nemcsak a „rég” nagybirtokok visszaállításával szemben foglalt állást, hanem az „új” nagybirtokokkal, a baloldali pártok szövetkezeti programjával is. S ennek megfogalmazása már a választási kampány kezdetétől — a „kolhoz” és „csajka” gyakori emlegetésével — a legdurvább formákban, kifejezetten a Kommunista Párt ellen irányult.

A parasztság kisgazdapárti „érdekegyesítése” mögött végsőfokon a magántulajdon, mégpedig mindenfajta tőkés tulajdon védelmének gondolata állt. A Kisgazdapárt azonban a választási kampány során nem feledkezett meg a városi burzsoáziáról, illetőleg a kispolgárságról és az értelmiségről sem. Sőt a „nemzeti egység” jelszavával még a földmunkásokat, a falusi proletárokat is zászlaja alá hívta. De az utóbbiak számára úgyszólván semmiféle konkrét mondanivalója nem volt.²⁴⁴

A Kisgazdapárt választási propagandája lényegében az „egész nemzetnek” szólt. A kisgazdapárti nemzeti egység, a városi és a falusi burzsoázia

²⁴¹ *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája 1944—1947. Kézirat.

²⁴² Varga Béla zalai beszédében a földreformot a párt programjának szerves részeként tüntette fel, és azt hangoztatta, hogy „a mi politikai programunk fundamentuma a földreform volt, és mi voltunk, akik kijelentettük, hogy a föld azé, aki megdolgozza” (Zala, 1945. okt. 24.). Nagy Ferenc bizonyos fokig más oldalról közelítette meg ezt a kérdést, és Varga Bélánál közvetlenebb összefüggésbe hozta a földreform ügyét a nemzetgyűlési választásokkal. „Félvezetés minden olyan állítás — mondta Nagy Ferenc —, amely szerint kisgazdapárti győzelem esetén a földreform törvényereje megszűnik és a kisbirtokokból újra nagybirtokok lesznek” (Kis Újság, 1945. okt. 24.).

²⁴³ Kecskeméti Lapok, 1945. okt. 4.

²⁴⁴ „A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt éppen azért harcol, hogy a falu dolgozóinak egysége létrejöhön. Azt akarja, hogy a falu minden munkásrétege egy táborban legyen, mert a tíz holdas kisgazda- és a napszámos kisgazda-munka között — írta az Igazság — éppúgy nincs osztályellentét, mint a nyomdai gépmester és a bera-kólány között” (Igazság, 1945. okt. 13.).

vezető szerepét tételezte fel és a dolgozó nép valójában csak a „tömeg”, mégpedig a szavazó tömeg szerepét volt hivatva betölteni. A „nemzeti egység” megteremtése érdekében a párt képviselői gyakran, főleg vidéken a legszélsőségsűbb nacionalista megnyilatkozásoktól sem tartózkodtak. De a nacionalizmus mellett a vallás kérdései is különleges szerephez jutottak a választási propagandában. A párt vezetőinek hangját is messze túlharsogták a vidéki „kiskirályok”, akik olyan húrokat pengettek meg, amelyek sokszor elfeledtették a hallgatósággal, hogy a választási kampány a népi demokratikus Magyarországon folyik.²⁴⁵ A Kisgazdapárt egyre jobboldalibbá és reakciósabbá váló választási propagandájában csak itt-ott jutottak felszínre baloldali hangok. De néha a párt balszárnyához tartozók is jobboldali hangokat ütöttek meg, ugyanakkor a jobbszárny képviselői részéről is elhangzottak „baloldali” vélemények.²⁴⁶ Ez utóbbi megnyilatkozások természetesen mitsem változtattak a Kisgazdapárt választási politikájának a lényegén.

A Szociáldemokrata Párt az 1945. október 10-i pártvezetőségi ülésen vitatta meg a budapesti törvényhatósági választások tapasztalatait.²⁴⁷ Szedes Ferenc, bár elvileg a két munkáspárt együttműködését változatlanul nem kifogásolta, a közös listát utólag is helytelenítette. Szerinte az SzDP a közös lista miatt már a budapesti törvényhatósági választásokon is olyan szavazatokat „dobott el” magától, amelyeket külön lista esetén feltétlenül megszerezhetett volna. Szedes nem osztotta azokat az aggályokat sem, amelyek — a szavazók válogatás nélküli megszerzése miatt — a párt baloldalán merültek fel. Halász Alfréd hasonlóan kétségeit fejezte ki a közös listán való indulás célszerűségét illetően. Ries István nem értett egyet azokkal, akik úgy próbálták beállítani a dolgot, mintha a közös lista miatt az „útitársak” elfordultak volna a párttól. Hiszen a szavazók száma mintegy 60%-kal meghaladta a két munkáspárt taglétszámát. A választási eredményekért ő döntően a választójogi törvényt és a Kisgazdapárt agitációját tette felülősé.

A Szociáldemokrata Párt vezetőségén belül a jobbszárny fokozódó nyomására született meg az az elhatározás, hogy a két munkáspárt külön listán induljon a nemzetgyűlési választásokon. Ugyanakkor a párt vezetősége lényegében egységesen elégedetlen volt a törvényhatósági választásokon elért eredményekkel. De amíg a jobboldal a választási eredményt a közös lista okozta vereségként értékelte, addig a baloldal másutt, elsősorban a Kisgazdapárt politikájában és magatartásában kereste a sikertelenség okát. A választás után kialakult helyzet mérlegelése alapján a SzDP vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy szavazókat elsősorban a Kisgazdapárttól, tehát végsőfokon jobboldalról szerezhetnek. A munkásságra gyakorolt befolyásukat illetően alig merült fel kétség bennük. Ezért még a jobboldal is egyetértett a Kisgazdapárt jövőbeni támadásával.

A SzDP a törvényhatósági választásokig nem nagy aktivitással vette ki a részét a választási küzdelemből. A külön listán való indulás eldőlte után

²⁴⁵ A beszédek szellemét tükrözték a különböző választási felhívások és jelszavak is. „Ha magántulajdont akarsz és függetlenséget vársz, csak a Független Kisgazdapárt soraiba állsz!”, „Ha magyar vagy, van hited, a szebb jövőt akarod, nem gondolkodol, szavazatod a Kisgazdáknak adod!”, „Isten, vagy nem Isten — válassz!”, „Ha Istenben, fajtádban és hazádban hiszel, a Kisgazdapártra szavazol!” stb. (Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Id. tan. 87. l.).

²⁴⁶ Kis Újság, 1945. okt. 23.

²⁴⁷ PI.Arch. 253/1—4.

azonban mársokkal erőteljesebben kapcsolódott be a választási kampányba. De a választási gyűléseken és a sajtóban a baloldali, radikális hangok gyakran elhaláltak és a párt által képviselt politika, valamint taktika mindinkább közép-párti jelleget öltött.

A Szociáldemokrata Párt választási politikájának módosítását az október 12-i Pártválasztmány hajtotta végre; itt nemcsak azt döntötték el, hogy a nemzetgyűlési választásokon a két munkáspárt külön listán indul, hanem megfogalmazták az „új” célkitűzéseket is. A választmány ülésén Szakasits Árpád jelentette be a külön listáról szóló döntést. E döntést indokolva azonban azt is leszögezte, hogy „ez nem érinti a testvér munkáspárthoz fűződő baráti kapcsolatot”.²⁴⁸ A főtítkárnak a két munkáspárt együttműködésének további fenntartására utaló megjegyzései azonban a későbbiekben eléggé háttérbe szorultak. Szakasits ugyanis a SzDP helyét a magyar politikai életben abban jelölte meg, hogy „a két szélsőség között a Szociáldemokrata Párt a közép, amely körül kristályosodik ki a tiszta demokrácia”. Ez a tiszta demokrácia végsőfokon a „nyugati” és „keleti” demokrácia sajátos összeegyeztetését jelentette. Bán Antalnak, a választmányi ülés másik előadójának a beszéde azonban még a Szakasitsénál is ellentmondásosabb volt. Bán beszédének elején szinte egyértelműen a középpártiság álláspontjára helyezkedett. Tőle vette át és használta szinte jelszóként a szociáldemokrata sajtó és a párttagság azt a megállapítást: „nélkülünk és ellenünk nem lehet politikát csinálni”.²⁴⁹ Ugyanakkor beszédének második felében határozottan baloldali, a Kommunista Párt politikájával rokonvéleményt fejtett ki, amikor leszögezte, hogy „a reakció első ájulásából magához térve, politikai elhelyezkedést keresett és ezt a Kisgazdapárt jobboldalán találta meg”.²⁵⁰

A Szociáldemokrata Párt alsóbb szervezeteinek jelentős részében a külön-listáról szóló döntést kedvezően fogadták. A Miskolcon megjelenő Fel-

²⁴⁸ PI.Arch.253/1 — 4.

²⁴⁹ Uo.

²⁵⁰ Uo. A különböző érdekek és ellentmondások keveredtek a Népszavának a pártválasztmány határozatait magyarázó vezércikkében is. A lap azzal indokolta a pártválasztmány „egyhangúlag megnyilvánult lelkesedéssel” elfogadott határozatát a külön listáról, hogy a nov. 4-i nemzetgyűlési választásokon a SzDP „egyetlen szavazatot sem engedhet elkallódní és minden szabadság-szerető, a népért felelősséget érző, becsületes embert mozgósítani akar a demokrácia megvédésére és a reakció eltiprására” (Népszava, 1945. okt. 13.). Néhány nappal később Háromi László, ugyancsak vezércikkben, már a „másik” oldalát domborította ki a pártválasztmány állásfoglalásának. Háromi úgy vélekedett, hogy „Magyarország nem lehet áthatolhatatlan fal Kelet és Nyugat között, hanem híd, amely összeköti a két világtájat. Nagyobb és szebb feladatot a Szociáldemokrata Párt nem lát a maga számára, mint, hogy Kelet és Nyugat eszmeáramlatait összeegyeztesse és hűséges szolgálója legyen a legnagyobb célnak: béke legyen Európa népei között” (Népszava, 1945. okt. 17.). A fentebbi gondolatoktól azonban már közvetlen út vezetett a jobboldal tényleges céljainak és politikájának a kifejtéséhez. A jobboldal álláspontját — mindenki másnál egyértelműbben — Peyer Károly fejtette ki választási beszédeiben (PI. Arch. 274/16 — 110). A külpolitikában az angol- és amerikai-barát politika folytatását tartotta szükségesebbnek, mert szerinte csak tőlük lehet anyagi segítséget várni. A pártok együttműködésével kapcsolatosan pedig azt hangoztatta, hogy helytelen volt a közös lista megvalósítása a törvényhatósági választásokon, és a jövőben erre nem kerülhet sor, különösen olyan pártokkal, amelyekkel a lakosság nagy része nem szimpatizál. Nem igen lehetett kétség az iránt, hogy a fentebbi megállapítást elsősorban a Kommunista Pártra vonatkoztatta, hiszen a Kisgazdapártot többször, névszerint is védelmébe vette és a vele való együttműködést hangsúlyosan szorgalmazta. Peyer a „maga nevében” még azt is leszögezte, hogy a magántulajdon elvi alapján áll, és szerinte egyszerűen lehet valaki jó szociáldemokrata és jó katolikus.

vidéki Népszava is „több szavazatot és több mandátumot” várt a külön listától.²⁵¹ Hasonlóan vélekedett a Dunántúli Népszava és más vidéki szociáldemokrata lapok is. A külön-lista felett érzett öröm kifejezésével egyidejűleg azonban erősödtek a középpárti politika hangjai is, sőt sokhelyütt egyre inkább azok kerekedtek felül a párt választási propagandájában. Mindez természetesen elsősorban a párt jobboldalának kedvezett, s különösen vidéken fellángoltak a MKP és SzDP közötti ellentétek.²⁵²

A Szociáldemokrata Párt választási célkitűzéseiből és magatartásából világosan kiderült, hogy a munkás szavazók megtartása, illetőleg gyarapítása mellett elsősorban a középrétegek felé szeretett volna tájékozódni és általuk növelni szavazóinak számát. A párt szívesen látta volna a paraszti szavazók létszámának növekedését is. De már a választási propagandájából következően is erre nem sok kilátása volt. Hiszen az angolbarát külpolitika kidomborításával vagy erőteljesebb hangsúlyozásával, önmagában, nem versenyezhetett a Kisgazdapárttal. A magántulajdon és a vallás iránti „megértésben” ugyancsak elmaradt a FKGP-től. A párt baloldali vezetői, bár hajlottak a jobboldalnak teendő engedményekre, de a jobboldal álláspontját a maga teljességében természetesen nem akarták, és nem is fogadhatták el. Hiszen azzal a munkások körében meglévő szociáldemokrata befolyást gyöngítették volna. Így az a közép-párti politika, amit meghirdettek, legfeljebb a kisebb ellenzéki pártok választóinak a megszerzésére lehetett alkalmas. A jobb felé tett engedmények — a kommunistákkal való változatlan együttműködés hangsúlyozása ellenére is — nemcsak távolították a két munkaspártot egymástól, hanem, főleg vidéken, helyenként surlódásokhoz, összeütközésekhez is vezettek, mert a jobboldali szociáldemokraták, az engedmények nyitotta réseket kihasználva, nyíltan kommunista-ellenes magatartást tanúsítottak. A választási küzdelemben azonban a SzDP a Kisgazdapárttal is ellentétbe és összeütközésbe került. Mindez azt eredményezte, hogy a Szociáldemokrata Párt a választási küzdelem során a Kommunista Párttól és a Kisgazdapárttól is általában távolodott, sőt élesebb konfliktusok is keletkeztek közöttük.

A budapesti törvényhatósági választások eredményei a Nemzeti Parasztpártban a pártszakadás veszélyével járó válságot robbantottak ki.²⁵³ Illyés Gyula a budapesti választások eredményeit értékelve arra a következtetésre jutott, hogy ott a NPP-t „alapos vereség érte”. Szerinte a budapesti választásokon tulajdonképpen nem is a Kisgazdapárt győzött, hanem az az általános hiedelem, hogy a FKGP az ország függetlenségének az egyedüli biztosítója. Illyés a választások után kialakult helyzetben „nagy belpolitikai harc” kibontakozására számított a MKP és a FKGP között. Jócsik Lajos a Nemzeti Parasztpárt választási vereségét a Kisgazdapárt által követett taktikával hozta összefüggésbe, és rámutatott, hogy a Kisgazdapárt a választási kampány elején azt hangoztatta, hogy a NPP a Kommunista Párt leányvállalata, a választásokat megelőző hetekben pedig a két párt közös listán való indulásának hírét terjesztette el. Kovács Imre a „baj” okát egyedül abban kereste, hogy a párt képviselői túlhangsúlyozták a NPP baloldali jellegét.

Az Intéző Bizottság folytatólagos ülésén Kovács Imre a NPP politikájában érvényesülő „két vonal” közötti választás elkerülhetetlenségét vetette

²⁵¹ Félvidéki Népszava, 1945. okt. 14.

²⁵² Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Id. tan. 86. l.

²⁵³ PI. Arch. 284. f. XIII. cs.

fel, vagy ahogy ő azt kifejezte, annak eldöntését, hogy a Nemzeti Parasztpárt „szekta” lesz-e vagy „párt”. A fentiekből kiindulva új taktikát és új jelszavak kiadását sürgette a nemzetgyűlési választásokra. S a választók szélesebb körének a megnyerése érdekében a „két pólus”, vagyis a MKP és a FKGP harcaitól való tartózkodásra hívta fel a figyelmet. Farkas Ferenc a budapesti választások eredményeinek ismeretében a NPP vidéki kilátásait is kedvezőtleneknek tartotta, és a Kisgazdapárt befolyásának az ellensúlyozására annak mérlegelését javasolta, hogy a párt tegyen „az egyház és isten felé egy lépést”. Illyés, bár hajlott Kovács Imre és Farkas Ferenc álláspontja felé, de egészében mégsem tette magáévá azt. A Kisgazdapárt választási sikeréből pedig azt a következtetést vonta le, hogy az odatömörült „új erők” a földosztás vívmányait veszélyeztetik, és ezért „ezen az alapon kell nekünk meghirdetni a föld védelmét”. Darvas József, Erdei Ferenc és Nánási László — a párt balszárnyának képviselői — határozottan elutasították a jobbszárny terveit és elképzeléseit. Nánási a „pesti polgárral” szemben a kisparasztság érdekeinek még következetesebb képviselétéért szállt síkra. Lényegében ugyanezt vallotta Darvas is, amikor leszögezte: „Olyan hangra nem megyek rá, amely szerez nekünk még ezer szavazatot, s a becületünket feláldozzuk”. Élesen elítélte a választási propaganda során a nacionalizmusnak tett engedményeket, és Nánásival egybehangzóan a kisparasztság megnyerése és politikai képvisellete mellett foglalt állást. Darvas bírálta azokat a nézeteket is, amelyek a NPP-n belül a kommunista veszéllyel kapcsolatosan felszínre kerültek, és rámutatott arra, hogy a budapesti választások után nem kommunista, hanem „fasiszta veszély van, s ez a lényeg itt”. Megalapotatlannak minősítette végül Farkas javaslatát az egyházzal és a vallással kapcsolatosan is, mert szerinte a NPP a Kisgazdapártot „istenkedéssel” le nem győzheti. Erdei hozzászólásában azt hangsúlyozta, hogy „itt a pártban a politikai vonalat illetően két szempont van: „az egyik a történeti forradalmi hang, a másik a taktikai szempont”, s ha az előbbit az utóbbinak bármilyen cél érdekében alá akarják rendelni, ő azt nem fogadja el. Egyetértett viszont azzal, hogy — miután a politikai élet a MKP és a FKGP ellentétében polarizálódott, — a Nemzeti Parasztpártnak „vissza kell húzódnia”. Ami azt jelentette — Erdei véleménye szerint —, hogy „a Kisgazdapárt felé a reakció elleni védekezést kell folytatni, a Kommunista Párt felé pedig az elválasztást hangsúlyozni. De amint megmozdul a reakció . . . , akkor nem tudunk majd kitérni a döntő állásfoglalás elől.” Veres Péter a vitában nemigen vett részt. De az a megjegyzése, hogy „nekünk meg kell mentenünk a parasztságot attól, hogy reakciós legyen. Budapestet már úgymint elvesztettük” utalt arra, hogy álláspontja a balszárnyéhoz állt közelebb.

Az Intéző Bizottság október 9-i ülésén a különböző és egymásnak ellentmondó nézeteket nem sikerült közös nevezőre hozni.

Az Intéző Bizottság következő ülését október 11-én tartotta.²⁵⁴ Az ülésen elsőnek felszólaló Illyés azt a véleményét fejtette ki, hogy a választásokig nem lehet a pártot kettészakítani. Ezzel többé kevésbé Kovács Imre is egyetértett. A pártszakadás egyelőre tehát lekerült a napirendről. Annál élesebb vita folyt viszont a párt politikájáról és választási propagandájáról. Kovács Imre a párt addigi politikája alapján nem látta biztosítottnak a „parasztság történelmi jelentőségének a továbbvitelét”. Szerinte csak vidéki tömegekkel a Nemzeti Parasztpárt nem válhat tényleges párttá. Úgy vélte, feltétlenül szükség van

²⁵⁴ PI.Arch. 284. f. XIII. cs.

egy ideológiailag képzett törzsgárdára és többezres tagságra a fővárosban. A többi párthoz fűződő viszonyt illetően pedig mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a NPP és MKP törekvései nem egyeznek. Kovács Imre a választási vereséget kihasználva, saját korábbi elképzeléseinek a vonalára szeretne volna a Nemzeti Parasztpártot szorítani. A NPP számára a kiutat Farkas Ferenc is a „baloldali szíren hangok” beszüntetésében látta. Az ülésen a balszárny álláspontját Erdei Ferenc ismertette. Erdei a Nemzeti Parasztpárt legfontosabb feladatának a reakció elleni elszánt harcot tekintette. S ebből annyit kívánt a Kisgazdapártra háramoltatni, „amennyi dukál”. A nemzeti függetlenség kérdését ő is fontosnak tartotta, de helytelenítette annak a társadalmi, forradalmi átalakulás kérdései fölé való helyezését. A vitában Darvas és Nánási mellett lényegében Jócsik és Sz. Szabó is Erdei álláspontját támogatta. A párt politikai vonalán — a nemzetgyűlési választásokig — Veres Péter sem tartott lehetségesnek semmiféle változtatást. A „jobb felé való nyitást” azonban a jövőre nézve is változatlanul kockázatosnak ítélte, mert attól a „forradalmi tömeg” elvesztését féltette, amit viszont mindenképpen el akart kerülni. Veres Péter a választási feladatokat abban jelölte meg, hogy a NPP képviselői „ne Erdei, ne Kovács, hanem parasztpárti vonalat vigyenek”.²⁵⁵

Az Intéző Bizottságban lefolyt vita alapján körvonalazódott a NPP politikája és magatartása a nemzetgyűlési választások idejére. A Nemzeti Parasztpárt a „leányvállalat” vádjától igyekezett megszabadulni, s ezért a Kommunisták Pártjával kapcsolatosan a taktikai szabadság álláspontjára helyezkedett. Ugyanakkor a Kisgazdapárttal szemben a szigorú kritika, a jobboldali megnyilatkozások éles bírálatának a politikáját kívánta követni. Döntően a kisparasztság, az újbirtokosok szavazatainak a megszerzésére törekedett, s ennek érdekében, lényegében a korábban kialakított választási programját kívánta hirdetni és népszerűsíteni. A párton belüli viták azonban később, a választási küzdelem során is éreztették hatásukat, és a baloldali radikális programra nem egyszer árnyékot vetettek a nacionalista, harmadik utas és más jobboldali jellegű megnyilatkozások.²⁵⁶

²⁵⁵ PI.Arch. 284. f. XIII. cs.

²⁵⁶ Kovács Imre egyik dunántúli választási gyűlésen mondott beszédében pl. azzal indokolta a NPP nemzeti jellegét, hogy „nemzetiek vagyunk, mert egyetlen nép-reteg sem volt olyan jó magyar, mint éppen a parasztság, és ma is a tiszta nemzeti ideálokért küzdünk” (Zala, 1945. okt. 24.). Kovács Imrénél is jóval messzebb, a munkáspártok durva rágalalmazásáig ment el a Zala megyei Pusztamogyoródon tartott gyűlésen a NPP „kiküldöttje”, aki arról szónokolt, hogy „mi nem vagyunk nemzetköziek, terror-legények, a mi pártunk magyar párt” (PI.Arch. 274/16—133). A fentebbiekhez hasonló megnyilatkozások is szerepet játszottak abban, hogy itt-ott a Kommunisták Pártja és a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezetei között vitákra és surlódásokra is sor került a választási kampány idején. A helyzetet bonyolította az, hogy a NPP és a Szociáldemokrata Párt kapcsolata továbbra is változatlanul rossz volt. De ezzel együtt is a Nemzeti Parasztpárt fő ellenfele és vetélytársa a Kisgazdapárt maradt, amelynek jobbszárnyát a NPP kifejezetten ellenségként kezelte. A Kisgazdapárttal kapcsolatos álláspontot képviselte általában a NPP vidéki sajtója is, amely elsősorban a Kisgazdapárt budapesti választási sikerének a háttéréről igyekezett a fátyolt fellebbenteni a vidéki közvélemény, a parasztság előtt. „A szavazást Budapesten — írta a Mohács és Járása c. lap — nem a kisgazda párttagok döntötték el, hanem a jelenlegi pártonkívüli, jobboldali reakciós tömeg, amely jobbra viszi a Kisgazdapárt egész politikáját, sőt az egész magyar politikát. Komoly felelősség van a Kisgazdapárt vállán. meg tudja-e állítani ezt a jobbratolódási folyamatot?” (Mohács és Járása, 1945. okt. 21.). A Nemzeti Parasztpárt választási jelszavai is zömmel jobboldallelenségek voltak („Elég volt a bankári. ügyvédi, grófi, nagykereskedői kisgazdákából!”, „Parasztegyeség, de ne a Kisgazdapártban!”), de

Az MKP Politikai Bizottsága október 8-án, Központi Vezetősége pedig október 11-én vitatta meg a budapesti választások tapasztalatait.²⁵⁷ A Politikai Bizottság, a választás tanulságaként, a Kisgazdapárt elleni általános támadás megindítása és a jobboldallal szembeni erőlesebb fellépés mellett foglalt állást. Hibáztatta azt a korábbi kommunista taktikát, amely miatt nem leheték le léggé és idejében a Kisgazdapárt kétszínű választási manővereit. A közös listát illetően a PB arra a következtetésre jutott, hogy azt a nemzetgyűlési választások idejére nem kell fenntartani. A tömegek körében végzendő kommunista felvilágosító munka hatékonyabbá tétele érdekében a PB az egyéni, üzemi és házi agitáció, vagyis a „rész-munka” előtérbe állítását irányozta elő, különös tekintettel a nőkre. Ugyanakkor kijelölte azokat a politikai és gazdasági feladatokat is, amelyek megvalósításáért a pártnak — elsősorban a kormányon belül — síkra kell szállnia.²⁵⁸

A Központi Vezetőség a választási vereség döntő okát a rendkívül súlyos gazdasági helyzetben látta. A „másodrendű” okok között pedig a SzDP jobbszárnyának a magatartását, a kispolgárság kommunista- és szovjet-ellenességét, az egyházaknak a választásokba való beavatkozását, az indokolatlanul széleskörű választójogot, a Kisgazdapárt agitációs módszereit és propagandáját sorolta fel. A KV úgy látta, hogy a budapesti eredmények kialakulásában a nők különleges szerepet játszottak. Hiszen a választók közel 62%-a volt nő, s ezek 64%-a a Kisgazdapártra szavazott.²⁵⁹ A választás eredménye kettős hatást váltott ki a dolgozó tömegek körében. Egyfelől megdöbbenek a reakció gyors talpraállása miatt, de másfelől erősödött bennük a kommunistákkal való összefogás gondolata.

A KV körvonalazta a Kommunista Pártnak — a választások után kialakult politikai helyzetben — a többi párthoz, mindenekelőtt a Szociáldemokrata Párthoz és a Kisgazdapárthoz való viszonyát is. Taktikai okokból, Budapest „visszahódítása” érdekében, egyetértett az SzDP-nek a külön listára vonatkozó javaslatával. A külön lista azonban nem érinthette a két munkáspárt korábbi együttműködését. A Kisgazdapárthoz való jövőbeni viszonytal kapcsolatosan pedig a KV azt tekintette meghatározónak, hogy az „a reakció gyűjtő medencéje lett és a volt nagybirtokosok, horthysták, feketézők gyűjtőhelye”.²⁶⁰

emellett olykor politikailag bizonytalan és nacionalista ízü jelszavak is megjelentek, mint pl. az „elég volt az urakból és a svábokból!”, „Sváb nem szavaz a Nemzeti Parasztpártra!” (Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. 86. 1.)

²⁵⁷ PI.Arch. 274/3—11.

²⁵⁸ Ezek — a mozgó bérskála megvalósítása, az alapanyagok árainak rögzítése, az előzetes adózás bevezetése, a bányák és energia-telepek államosítása, a háborús és spekulációs nyereségek elkobzása, a nagy vagyonok súlyosabb megterhelése, a külkereskedelem és a Nemzeti Bank nyújtotta hitelek szigorú állami ellenőrzése, a termelés folyamatosságát nem biztosító tőkés üzemek állami kezelésbe vétele, s végül az infláció megállítására vonatkozó Oltványi-féle tervezet határozott elutasítása — voltak (PI. Arch. 274/2—32).

²⁵⁹ PI.Arch. 274/2—32.

²⁶⁰ PI.Arch. 274/2—32. A KV ülésen — a hozzászólások során is —, elég sok szó esett a Kisgazdapárt választási propagandájáról, s ezen belül is a kolhozal, vallással, a szovjet hadsereggel kapcsolatos suttogó propagandáról, amelyet a FKGP országszerte és nem is eredménytelenül alkalmazott. A felszólalások ugyanakkor azt is kifejezésre juttatták, hogy a fentiekkel szemben a kommunisták általában elég tehetetleneknek bizonyultak.

Az MKP választási propagandáját és agitációs módszereit illetően is felmerült néhány bíráló észrevétel és hangzott el módosító javaslat az ülésen. Abban kivétel nélkül mindenki egyetértett, hogy a párt választási programjában és propagandájában — annak középpontjában — változatlanul a hároméves újjáépítési tervnek kel' állnia. De elvi jelentőségű kérdések mellett nagyobb teret kívánt a párt szentelni a mindennapi gyakorlati kérdéseknek (élelmezés, infláció, munkabér, hadifogyó-kérdés stb.).²⁶¹

A Központi Vezetőség a politikai helyzet általános értékeléséből azt a következtetést vonta le, hogy a párt összes erőit mozgósítani kell a választási siker érdekében. Ennek azonban egyik alapvető feltétele volt, hogy a kommunisták az addiginál is határozottabban és bátrabban lépjenek fel mindenfajta reakciós, jobboldali törekvéssel szemben és sehol se szoruljanak defenzívába.

A Kisgazdapárt budapesti választási sikere ellenére — a KV ülésén — a felszólalók többsége elég optimistán ítélte meg a Kommunista Párt kilátásait a nemzetgyűlési választásokon. Békés, Bihar, Hajdú és Pest megyében 35%-os kommunista szavazati arányt vártak. Ózdról, Diósgyőrből ugyancsak bizakodó hangulatról számoltak be. Szabolcs-Szatmárban viszont már gyengébbnek ítélték meg az MKP esélyeit. De szinte csak Vas és Zala megyével kapcsolatban hangzott el, hogy a Kommunista Párt választási kilátásai „nem jók”.²⁶² A fentiekből is kitűnik tehát, hogy az MKP vezetésében egyelőre csak elvétve merültek fel olyan vélemények, amelyek a párt választási lehetőségei felmérésének helyességét kétségbe vonták volna. Ez utóbbiakra sem fordítottak azonban a párt vezetői kellő figyelmet.

A Kommunista Párt — a Központi Vezetőség ülésén kialakított irányelveknek megfelelően — az SzDP-val és az NPP-val szorosan együttműködve igyekezett választási célkitűzéseit megvalósítani. A választási küzdelem azonban nem kedvezett a pártok együttműködésének. A SzDP külön listán való indulása és sok tekintetben középpárti jellegű választási programja — a baráti hangú hivatalos nyilatkozatok ellenére — érezhetően távolította a két munkáspártot egymástól. De a jobboldali szociáldemokraták kommunistaellenes választási manőverei mellett — egyes esetekben — a kommunisták helytelen magatartása, szociáldemokrata-ellenes megnyilatkozásai is rontották a két párt kapcsolatait.²⁶³

²⁶¹ A vitában — a párt választási politikájával összefüggésben — különösen a földreform ügye és a katolikus egyházzal szemben tanúsítandó kommunista magatartás foglalt el nagy helyet. A földreformmal kapcsolatban Donáth Ferenc helytelennek és elvetendőnek tartotta azokat a nézeteket, amelyek újabb földreform napirendre tűzését és a meghagyandó birtokhatárnak 50 kat. holdban való megállapítását juttatták kifejezésre. Szerinte a KV akkor jár el helyesen, ha azt az álláspontot teszi magáévá, hogy a „földbirtokreform végleges és azt nem lehet kikezdeni” (PI. Arch. 274/2—32). Az ülésen végül is Donáth fentebbi javaslatát fogadták el, azzal a kiegészítéssel, hogy a sváb kérdést azért a választási kampány során kapcsolatba kell hozni elsősorban a belső telepítések és az újabb földhözjuttatás lehetőségével. A katolikus egyházzal szembeni „keményebb” magatartás szükségességének és Mindszentynek a KP részéről történő esetleges sajtóbírálatának a gondolatát Gerő Ernő vetette fel. Gerővel ismét Donáth szállt elsősorban vitába és hangsúlyozta: „gyengék vagyunk ahhoz, hogy az egyházzal felvegyük a harcot. Ma össze kell gyűjteni minden demokratikus erőt és nem szét-szórni” (PI. Arch. 274/2—32). Donáth álláspontjával értett egyet egyébként a zárszavában Rákosi is, aki leszögezte: „Ami az egyház támadását illeti, a legsúlyosabb hibának tartanám felvetni” (PI. Arch. 274/2—32).

²⁶² PI. Arch. 274/2—32.

²⁶³ Dadi Imre, akit egyébként később ki is zártak a Magyar Kommunista Párt soraiból, olyan SzDP-ellenes hangot ütött meg a szentesi választási gyűlésen, hogy Sza-

Sok tekintetben hasonlóan alakult a Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt kapcsolata is. Különösen a NPP Intéző Bizottságának október 11-i ülése után, amikor a balszárnynak sikerült a jobbszárny pártszakadást előkészítő kísérleteit leszerelni és baloldali radikális választási programot elfogadtatnia.

A NPP és a SzDP is, bár nem azonos módon és mértékben, a politikai életben keletkezett két ellentétes pólus — a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt — között igyekezett elhelyezkedni és az említett két párt egymás elleni harcát is a maga javára kihasználni a választási küzdelemben. A baloldali egység megteremtésének feltételei tehát a választási kampány időszakában nem javultak, hanem romlottak. Ugyanakkor a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt választási harca olyan arányokat öltött, hogy az újabb politikai válsággal fenyegetett.

Mindez arra a megfontolásra készítette a MKP-t, hogy valamiféle kiutat találjon mind a maga, mind a népi demokratikus rendszer jövője szempontjából a súlyos és bonyolult politikai helyzetből. A kiút megtalálását bizonyos fokig megkönnyíteni látszott az a körülmény, hogy a négy kormányzó párt mellett a koalíción kívül maradt pártok a budapesti választások után már nem túlságosan nagy szerepet játszottak a politikai életben.²⁶⁴

kasits Árpád hivatalosan tiltakozott miatta (PI.Arch. 253/1—11). A komáromi párt szervezet egyik vezetőségi tagja pedig — mintegy igazolva a kisgazdapárti suttogó propagandát — azt hangoztatta gyűlési beszédében, hogy „már pedig Magyarországon orosz rendszer lesz” (PI. Arch. 274/16—112). A SzDP vezetői azonban rossz néven vették az MKP-tól a jobboldali szociáldemokratákat, s közöttük Peyer Károlyt ért jogos bírálatokat is. A fentebbi, egyedi esetek miatt támadt vitáknál is jobban befolyásolta a két munkaspárt kapcsolatait az a tény, hogy a választási küzdelemben versenytársak lettek. A két munkaspárt közötti együttműködés leginkább még a Kisgazdapárthoz való viszonyuk terén valósult meg. Mind a Kommunista Párt, mind a Szociáldemokrata Párt baloldali vezetői szinte teljes összhangban és nyíltan bírálták a FKGP jobbszárnyának és centrumának a jobboldali propagandáját és választási manővereit. Ha ez önmagában nem is biztosíthatta az egységes magatartást a választási küzdelemben általában, azt a célt mindenesetre hasznosan szolgálta, hogy a jobboldali szociáldemokrácia közeledési kísérletei a FKGP-hoz lényegében kudarcot vallottak.

²⁶⁴ A Polgári Demokrata Párt — a vezetők várakozásával ellentétben — a városi polgárságnak, tehát a burzsoázia középső és alsóbb rétegeinek, valamint az alkalmazottaknak, értelmiségieknek csak egy kisebb hányadát tudta maga mögé állítani a budapesti választásokon. Láthatóan nem sok eredménnyel járt a Pálffy—Tobler—Schlachta-féle hármasnak a párt listáján való indulása sem. A választási „siker” felett érzett örömet a párt sajtójának hasábjain mindinkább a „józan” mérlegelés váltotta fel. Szent-Iványi Sándor, a párt elnöke — okt. 10-i nyilatkozatában — azzal magyarázta a budapesti választáson kialakult erőviszonyokat, hogy „a két véglet vonzotta magához a tömegek nagy részét” (Világ, 1945. okt. 11.). A Polgári Demokrata Párt „arany középúton” való elhelyezkedéséről szóló nyilatkozatok a párt vezetői részéről már korábban is elhangzottak. Mégis az újdonság erejével hatott Szent-Iványinak az a megfogalmazása, amellyel a Kisgazdapártot a „másik” végletnek tüntette fel. A Kisgazdapárt választási győzelme egyébként elég nagy visszhangot váltott ki a párt sajtójának a hasábjain is. Fodor József „Egy a fontos” c. vezércikkében egyfelől elutasította azokat a véleményeket, melyek szerint a budapesti választásokon egyszerűen a reakció győzött volna, másfelől pedig tanáccsal is felérő intellemmel hívta fel a reakciós körök figyelmét arra, hogy semmi kilátásuk sincs „az előlről kezdés”-re, mert „legyen itt akármilyen párt fönt, vagy lent, egy mindig fönt lesz: ez a demokrácia egységes pártja” (Világ, 1945. okt. 13.). Supka Géza már jóval realisabban ítélte meg a Kisgazdapárt választási győzelmét, és nem mulasztotta el aláhúzni azt a tényt, hogy „a Kisgazdapárt győzelme nem egészen a pártba tömörült — főleg agrárjellegű — rétegek műve volt, ... voksaik nagyrésze inkább a

»sodródó« elemekből adódott, amelyek ma egy éve talán egészen más listára is leadták volna szavazataikat» (Világ, 1945. okt. 14.). A Polgári Demokrata Pártnak a választási vereség miatti „keseregése” azonban aligha változtatható a helyzeten. A párt a budapesti választás után megpróbált ugyan újabb erőfeszítéseket tenni vidéken is a nemzetgyűlési választásokon elérendő siker érdekében, de a kilátások nem sok reménnyel kecsegtettek. Hiszen ha a „pesti polgár” nem mutatott nagyobb érdeklődést a párt iránt, a PDP vidéken még kevesebb számíthatott hívekre, illetőleg szavazókra, többek között a túlságosan is általánosságokban mozgó programja miatt, amely „mindenkihez” szólt. „Én egyetlen járható útnak a mérsékelt, tiszta, szabadelvű demokrácia útját látom — hangoztatta Szent-Iványi —, amely mindenfelé nyitott kapukkal, de ugyanakkor saját érdekeinek szemelött tartásával részben átmenetet, részben összeköttetést jelent Kelet és Nyugat, Észak és Dél között» (Világ, 1945. okt. 11.). A párt önállóságának erőteljesebb hangsúlyozása inkább a gyengeséget és az elszigeteltséget tükrözte. A többi párt már korántsem fordított annyi figyelmet a Polgári Demokrata Pártra, mint a budapesti törvényhatósági választások előtt. Ez egyébként teljesen érthető volt, hiszen a Polgári Demokrata Párt lényegében már „megmértetett” a belpolitika mérlegén.

Még kilátástalanabbnak ígérkezett a Magyar Radikális Párt helyzete a nemzetgyűlési választásokon. Az MRP a budapesti választáson mintegy 5000 szavazatot szerzett, és ez mindössze két mandátumot biztosított számára a budapesti törvényhatósági bizottságban. A MRP azonban a választási vereségből nem azt a tanulságot vonta le — mint ahogy azt tette a koalíció egyik-másik pártja —, ti., hogy az esetleges választási siker érdekében „jobbfelé nyisson”, hanem még egyértelműbben és határozottabban foglalt állást a baloldali politika folytatása mellett. A párt választási programjáról és jövőbeni politikájáról szólva Csécsy Imre azt hangsúlyozta; „A mi jövőnk, mint párté, egybeforrt az egész baloldallal. Ellenzéki párt vagyunk, függetlenül akarunk maradni. Az értelem és kritika pártja vagyunk és továbbra is hirdetjük a kritika jogát, minden irányban. De ugyanakkor baloldali párt vagyunk, a demokrácia és a haladás pártja. Ellenzékesek vagyunk a többi párttal szemben csak esetleges, a reakcióval szemben feltétlen. Megegyezés csak a demokrácián belül lehetséges; a reakció és a haladás között nem kívánunk békét. Nem fékezni akarjuk a haladást, mint sokan gondolják, hanem azt akarjuk, hogy a haladás irányát és ütemét az elfogulatlan értelem szabja meg. A baloldalon belül a kritikát jelentjük, a jobboldal felé a harcot. S ez marad jelszavunk ezután is” (Haladás, 1945. okt. 13.). A Magyar Radikális Párt a fentebbiek szellemében törekedett befolyásának növelésére és esélyeinek javítására a nemzetgyűlési választásokon. A párt befolyásának számottevő növelését azonban eleve korlátozta az a körülmény, hogy az MRP a főváros mellett csak a Győr-Sopron-i választókerületben tudott csak indulni, illetőleg képviselőjelölteteket állítani. Választóinak körét szűkítette emellett választási célkitűzése is, hiszen szinte kizárólag a „dolgozó” polgárság, tehát lényegében a városi kispolgárság és az értelmiség soraihoz várta szavazóit. Ezt az álláspontot képviselte Zsolt Béla is a Haladás hasábjain. aki a párt baloldali jellegének megőrzése szempontjából egyenesen nemkívánatosnak tartotta az olyan elemeknek az MRP-hoz való közeledését, akik a pártot csak politikai „váróteremnek” használnák fel (Haladás, 1945. okt. 20.). A Magyar Radikális Párt a választási küzdelemben is élénk figyelemmel kísérte a Nyugat, elsősorban az angol kormány és közvélemény Magyarországgal kapcsolatos megnyilatkozásait. Az MRP vezetőit aggodalommal töltötte el az, hogy Angliában egyoldalúan ítélték meg Magyarországot szerepét a második világháborúban és a háború utáni politikai viszonyokat. A Magyarországról kialakított kedvezőtlen kép legalább részleges módosításának indokaként — persze nem minden belpolitikai célzat nélkül — kiáltványt intéztek a „Nyugat”-hoz, és abban azt fejtették ki, hogy a magyar nép zöme mindig német-ellenes volt, magánemberek ezerszám gyártották a háború alatt a fasizmus üldözöttei részére a hamis keresztleveleket, többszáz ezer katonaszökevény volt, katonai összeesküvések és szabotázsselekmények napirenden voltak, s végül — ez viszont már Anglia korábbi politikájának a bírálata is tartalmazta — a magyar ellenforradalmat az ő kormányaik „segítették uralomra” (Haladás, 1945. okt. 20.). A kiáltványban azt is a „Nyugat” szemére vetették, hogy amíg a Szovjetunió „már sokszor bizonyosságot tett jóindulatáról”, addig Anglia és az USA még semmit sem tettek Magyarország anyagi megsegítéséért. S ennek különösen a jövő szempontjából látták negatív következményeit, és a felelősség ismételt felvetésével azt hangsúlyozták, hogy „a magyar demokrácia jó úton halad, de ha a nyugati demokráciák közömbössége miatt újra elbukik, annak ugyanolyan végzetes következményei lehetnek, nemcsak Magyarországra, de az egész Dél-Kelet Európára is, mint az 1918-as magyar demokrácia bukásának”. A fentebbi megfogalmazás nem volt egyértelmű. Hiszen önmagában nemcsak a fasizmus, hanem a szocializmus veszélyére is vonatkoztatható volt. A Magyar Radikális Párt egész politikája azonban arról tanús-

6. A választási blokk létrehozására irányuló kísérlet kudarcra és a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak közös kiáltványja.

A belpolitikában és a pártok viszonyában — némi túlzással szólva — létrejött „mindenki, mindenki ellen” állapota és ugyanakkor a jobboldal egyre kiteljesedő egysége arra indította a demokratikus pártok baloldali vezetőit, hogy a politikai válsággal felérő helyzetből valamilyen kiutat találjanak. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének, K. J. Vorosilovnak a közreműködésével 1945. október 16-án tárgyalások kezdődtek a MNFF pártjai között a belpolitikai helyzet normalizálására és a túlfeszített választási küzdelemnek higgadtabb mederbe való terelésére. A pártközi tárgyaláson szöbakerült a kormány választások előtti átalakításának az ügye, továbbá az a javaslat, hogy a MNFF pártjai közös listával vegyenek részt a nemzetgyűlési választásokon és ezzel összefüggésben még a választások előtt állapítsák meg az egyes pártok részesedését az új nemzetgyűlésben. A közös lista és a mandátumok előzetes elosztásának a gondolatát — bár a résztvevők nem utasították el — egyikük, másikuk meglehetősen vegyes érzelmekkel fogadta. Annál nagyobbak voltak viszont már kezdettől fogva az ellentétek a résztvevők között a szóbanforgó javaslat konkretizálásakor. Sőt, tulajdonképpen a folytatólagos pártközi tárgyalásokon sem haladt az ügy érdemlegesen előre.

A Kommunista Párt elvileg egyetértett a fentebbi javaslatokkal. Már a KV október 11-i ülésén elhangzott olyan vélemény, amely a koalíciós együttműködést — a jövőre nézve is — az egyetlen lehetséges megoldásnak tekintette. De ennél is tovább ment a Politikai Bizottság az október 15-i ülésén, ahol az ország megmentése érdekében a kormány azonnali és alapvető átalakítása mellett foglalt állást.²⁶⁵ Ennek kapcsán merült fel az az igény, hogy a pártok vezetői személyesen is vegyenek részt a kormányban és annak tevékenységéért együtt vállalják a felelősséget. Ezen túlmenően a párt az ország gazdasági nehézségeinek (éhínség, infláció stb.) leküzdésére az MKP, SzDP és az FKGP vezetőiből álló gazdasági miniszteri bizottság felállítását javasolta, amely — bürokratikus huzavona nélkül — hozzájárlna a bajok orvoslásához. Sem a KV, sem a Politikai Bizottság ülésén nem született azonban olyan állásfoglalás, amely a választási blokkra, illetőleg annak a Kommunista Párt által történő kezdeményezésére utalt volna. De a párt politikájából és a népi de-

—
 kodott, hogy nem a baloldali, hanem a jobboldali veszélytől óvott, amikor az 1918-as forradalomra hivatkozott.

A Magyar Radikális Párt a nemzetgyűlési választásokat megelőző napon — élkítűzéseit mintegy újra összegezve — kiáltványban fordult a választókhöz. A kiáltvány — többek között — állást foglalt a demokratikus pártok együttműködése mellett, elfogadta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban tömörült pártok választási felhívásában megfogalmazott munka-programot, bírálta a polgári pártokat a reakciónak tett engedményeik és „félreérthető” külpolitikájuk miatt. S egyúttal leszögezte, hogy a MRP külpolitikája egyformán keleti és nyugati irányú. Követelte az igazolási eljárások és a népbírószági ítéletek megszigorítását, a közoktatás erőteljesebb és következetesebb demokratizálását, a közellátás javítását, és harcot hirdetett a bürokrácia, a korrupció, a protekcionizmus és az antiszemitizmus ellen, majd végül megismételte, hogy a Magyar Radikális Párt programja a teremtő bírálát (Haladás, 1945. nov. 4.). A balfelé tájékozódó ellenzéki párt kétségtelenül érdekes színfoltja volt a felszabadulás utáni magyar politikai életnek és a választási küzdelemnek. De végső fokon sem az egyik, sem a másik oldalt nemigen befolyásolta. Hangja jóformán elveszett a választási kortéziában.

²⁶⁵ Pí. Arch. 274/3 — 12.

mokrácia jövőjéért addig is vállalt felelősségéből kétségkívül természetesen következett, hogy ilyen javaslat a Kommunista Pártnál támogatásra talál.

Más volt a helyzet a Szociáldemokrata Pártban. A SzDP vezetői és jó-részt az alsóbb pártvezetők is döntően a két munkaspárt közös listájának tudták be a budapesti választási vereséget. Az a meggyőződés élt bennük, hogy egyedül nagyobb eredményt értek volna el a törvényhatósági választásokon és a nemzetgyűlési választásokat illetően is nagyobb reményeket fűztek a külön listán való induláshoz. S azzal egyidőben, hogy a pártvezetőség elhatározta, hogy a pártválasztmány elé „különlista javaslatot terjeszt” és azt nyilvánosságra is hozta, Budapestről és az ország különböző vidékeiről tömegesen érkeztek olyan felszólítások és javaslatok a SzDP címére, amelyek a pártvezetőség fentebbi döntését látszottak aláírástani.²⁶⁶

A Szociáldemokrata Párt vezetői a magyar politikai életben jelentkező jobboldali veszélyt elég világosan látták. A jobboldal háttérbe szorítását azonban a nemzetgyűlési választásokon való külön indulással és jelentős választási sikerrel kívánták elérni. A közös lista gondolata tehát semmilyen formában nem volt szimpatikus előttük. Gyengítette a közös lista elfogadásának esélyeit az a körülmény is, hogy a budapesti választások után a baloldali vezetők, a párton belüli elszigeteltségtől tartva, átmenetileg eléggé visszahúzódtak, és engedtek a SzDP jobboldalán elhelyezkedők nyomásának. Nehezítette még a megegyezést az is, hogy a Szociáldemokrata Párt — mindenekelőtt a Kommunista Párttal való összehasonlításban — igen nagy reményeket fűzött a nemzetgyűlési választásokhoz. Így a mandátumok előzetes elosztásánál csak nehezen, vagy egyáltalán nem ment volna bele abba, hogy a mandátumokból a Kommunista Párttal azonos arányban részesüljön. A nagyobb igény támasztása pedig már szinte eleve kizárta a megegyezés lehetőségét. Amit a Szociáldemokrata Párt elfogadott, az a kormány átalakítása volt, mert attól „jogos igényeinek” a kielégítését várta.

Az október 16-i pártközi tárgyaláson napirendre került kérdések nem kis vitát idéztek elő a Nemzeti Parasztpártban is.²⁶⁷ A Nemzeti Parasztpárt 10%-

²⁶⁶ „Budán — írta az egyik jelentés — a közös lista különösen sok újonnan bejött vagy velünk szimpatizáló embert kergetett a Kisgazdapárt táborába” (PI.Arch. 253/1—41). Hasonlóan az IPOK-ból ugyancsak azt jelentették, hogy „a közös lista nem hozta meg a várvavárt eredményt, még a régi párttagok is igen averziós hangnemből nyilatkoztak a közös listáról. Munkásságomban a közös lista nagy törést okozott” (PI.Arch. 253/1—32). Újpestről és Rákospalotáról pedig azt írták, hogy „a külön indulás mellett levő hangulat igen jó, mivel ők a községi választásoknál is tiltakoztak az együttműködés ellen. Rákospalotán a külön lista mellett a legnagyobb szimpátia jelentkezik” (PI.Arch. 253/1—41). De a vidékről érkező jelentések nagy része is — már a budapesti választások előtt is — a külön lista mellett szállt síkra. A SzDP Alföldi Bizottságának szept. 23-i választókerületi értekezletéről így számolt be a jelentés: „A felszólalók . . . egyértelműen a nemzetgyűlési képviselő választásokon a Szociáldemokrata Párt önállóan való indulása mellett foglaltak állást” (PI.Arch. 253/3—43). Justus Pál, a Vidéki Titkárság számára készített okt. 3-i jelentésében a Baranya megyei hangulatból azt a következtetést vonta le, hogy „ki van zárva az, hogy egységes listával lehessen indulni a választásokon, mert ezt a saját pártunk sem bírja el, éspedig mind a párt jobboldala, mind a párt baloldala ragaszkodik más-más okokból az önálló listához és nyilván ily értelmű határozott utasítással jönnek Budapestre a Pártválasztmány ülésére” (PI.Arch. 253/3—37). Ezek után már egyáltalán nem hatott meglepetésként, hogy maga a pártválasztmány is a külön lista mellett döntött (Népszava, 1945. okt. 14.).

²⁶⁷ Az Intéző Bizottság 1945. okt. 18-i ülésén Kovács Imre úgy értékelte a politikai helyzetet, hogy a koalíción belül az erőviszonyok a Kisgazdapárt javára billentek, „meg-történt a második Nagyatádi-féle eladás” (PI.Arch. 284. f. XIII. cs.). A közös listát a

ou alul nem volt hajlandó tárgyalni a közös listáról.²⁶⁸ A fentiekből kiindulva az NPP azzal számolt, hogy a Kisgazdapárt részesedése a nemzetgyűlési képviselői mandátumokból megközelítőleg 40%-os, a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt részesedése pedig 20—20%-os lesz. A Kommunista Párt mellett tehát lényegében a Nemzeti Parasztpárt is magáévá tette a választási szövetség gondolatát. De a párt részesedési arányát illetően a 10%-ot, — mint alsó határt — csak tárgyalási alapul fogadta el. Ami magát a 10%-os arányt illeti, a NPP egyeztetette azt a MKP-val.²⁶⁹

A Kisgazdapárt balszárnya, majd a nemzetgyűlési mandátumok elosztási arányának a párt javára történő módosítása után a centrum is elfogadta a választási szövetséget. A megegyezés elősegítése és megkönnyítése érdekében a Kisgazdapárt részesedési arányát először 45%-ra, majd később 47,5%-ra módosították.²⁷⁰ Tildyék állásfoglalása abból a felfogásukból fakadt, hogy a munkáspártokkal az MNFF-en belül megvalósított egységet fenn kell tartani, mert csak így biztosítható — az ország kül- és belpolitikai helyzetét figyelembevéve — a válság nélküli kormányzás. A balszárny álláspontját természetesen Nagy Ferenc és köre sem hagyhatta teljesen figyelmen kívül. Emellett a választási szövetségnek a részükről történő elutasítása olyan belpolitikai helyzetet idézhetett volna elő, amely lehetetlenné tette volna esetleg a választások megtartását, amit viszont ők most már feltétlenül el szerettek volna kerülni. Hiszen, még ha nem is kapják meg a közös listán az abszolút többséget, a megegyezés alapján elérhető részesedési arányuk a politikai hatalomból így is jóval kedvezőbbnek ígérkezett, mint azt megelőzően volt. A választási szövetség, illetőleg a közös lista megkötésének mérlegelésénél azt is számításba vették, hogy egy kizárólagos kisgazdapárti kormány működése — amennyiben azt a baloldali pártok nem támogatják — bukásra van ítélve. Ezzel összefüggésben, legalábbis a békeszerződés megkötéséig és a szovjet hadseregek az országból való kivonulásáig nem kívánták a koalíciós együttműködést végérvényesen felborítani. Végül nyilvánvalóan az is szerepet játszott a választási szövetség-

vereség nyílt beismerésének tartotta, és határozottan ellene volt a NPP közös listán való indulásának. Kovács a közös lista elutasításától a Nemzeti Parasztpárt választási kilátásainak és eredményeinek jelentős megjavulását várta. Kovács Imréhez hasonlóan Illyés Gyula is a külön listától várta elsősorban — az adott viszonyok között — a párt választási esélyeinek a növekedését, és csak abban az esetben volt hajlandó a listakapcsolást elfogadni, ha a NPP 15%-os arányban részesedik a nemzetgyűlési képviselői mandátumokból. Farkas Ferenc a vitában Kovácstól és Illyéstől bizonyos fokig eltérő, felemás véleményt fejtett ki. Szerinte az országban polgárháború réme fenyeget, és ennek elhárítására a választási szövetség „az egyetlen út”. Ugyanakkor a Nemzeti Parasztpártnak a nemzetgyűlési választáson való külön indulását a baloldal szempontjából is előnyösnek tartotta, mert „mi ezzel erősen jönnénk be”, ti. a nemzetgyűlésbe. Erdei Ferenc, ellentétben az előtte felszólalókkal, helyesnek ítélte a Nemzeti Parasztpártnak a választási szövetségben való részvételét, és járhatatlannak minősítette a „kiugrást” a koalícióból. Végül is hosszú vita után az Intéző Bizottságban az az álláspont alakult ki, hogy a NPP elfogadja a közös listát. A párt részesedési arányát illetően azonban még ezek után is elég nehezen jutottak az IB tagjai közös nevezőre. Illyés a 15%-os, Farkas pedig a 12%-os részesedési arány mellett tört lándzsát, és annak elfogadásától próbálták újra függővé tenni a Nemzeti Parasztpártnak a közös listán való indulását. A vitát ebben a kérdésben lényegében a szavazás döntötte el.

²⁶⁸ PI. Arch. 284. fond. XIII. cs.

²⁶⁹ PI. Arch. 284. f. XIII. cs.

²⁷⁰ Nagy Ferenc: *The Struggle behind the Iron Curtain*. New York, The Macmillan Company. 1948. 149. l.

gel kapcsolatos álláspontjuk kialakításában, hogy azt a SzEB szovjet elnöke támogatta, Schoenfeld pedig, bár a közös listával kapcsolatosan kétségeit fejezte ki, határozottan nem ellenezte.²⁷¹

A közös listával kapcsolatos elképzeléseket a FKGP vezetői a párton belül csak igen szűk körben tárgyalták meg. Nem akarták kitenni magukat a jobbszárny támadásának és egy jobboldali tömegnyomásnak.

A pártközi tárgyalások tartalma azonban ennek ellenére alig néhány napon belül kiszivárgott, és így a közvélemény is tudomást szerzett róla. A Kisgazdapárt tömegei és az egész jobboldal a választási szövetség gondolatát rendkívül erős felháborodással és elégedetlenséggel fogadta. Budapestről és vidékről ezrével érkeztek a tiltakozó táviratok a Kisgazdapárt központjába.²⁷² A jobbszárny a tömeges tiltakozást felhasználva a párton belül is támadásba lendült és az Országos Választmány azonnali összehívását követelte.²⁷³ A jobbszárny fellépése természetesen nem maradt hatás nélkül a centrum magatartására sem. De a párton belüli elszigetelődéstől tartó Tildy is elbizonytalanodott és ez többé-kevésbé el is döntötte belpolitikailag a választási szövetség sorsát.

A választási szövetséggel kapcsolatos pártközi tárgyalásokról a saját először október 20-án tájékoztatta a szélesebb közvéleményt. A Szabad Nép „Fontos belpolitikai tárgyalások a pártvezérek között” c. cikkében arról adott hírt, hogy „a pártvezérek tárgyalásai során felmerült az a gondolat, hogy a Függetlenségi Front pártjai, de a Demokrata Néppárt és a Radikális Párt is közös listával induljanak az országos választásokon. Mind ezek a tárgyalások még folyamatban vannak, — végleges döntés még nem történt.”²⁷⁴ A fentiekhez a lap azonban azt is hozzáfűzte, hogy a tárgyalások kimenetelétől függetlenül az egyes pártok a kitűzött határidőben, tehát október 20-án déli 12 óráig benyújtják jelöltjeik névsorát. Nagyjában hasonló szellemben számolt be a Világ tudósítója is a pártközi tárgyalásokról. A Világ is tudni vélte, hogy a

²⁷¹ Tildy Zoltán, a Vorosilovval folytatott okt. 16-i beszélgetéséről már másnap tájékoztatta Schoenfeldet. Vorosilov állítólag aggodalmát fejezte ki az országban uralkodó polgárháborús állapotok, a vidéki zavargások miatt, és felvetette, hogy „nem volna-e helyes, ha Tildy más pártok vezetőivel megbeszelné egy közös választási lista felállítását a nemzetgyűlési választásokra, hogy ezáltal minimálisra tegyék a politikai feszültséget, és biztosítsák az ország nyomasztó gazdasági és politikai problémáinak békés megoldását”. A kisgazdapárti politikus ezután tárgyalt Rákosi Mátyással és Szakasits Árpáddal, akikkel előzetes megállapodást kötött a közös listáról. A Schoenfelddel folytatott beszélgetés során az FKGP-nak a közös listával kapcsolatos kilátásait azonban Tildy a valóságosnál kedvezőbbnek tüntette fel, mert a nem-marxista pártok 51%-os részesedéséről beszélt, ami azt jelentette volna, hogy az MKP, SzDP és az NPP tudomásul vette kisebbségi részesedését. Emellett Tildy még azzal is kecsgettette az amerikai diplomatát, hogy az SzDP-ban várhatóan szakadás következik be, s „számos képviselőjük” a nem-marxista pártokhoz fog csatlakozni. Tildyt követően Nagy Ferenc, Varga Béla és Kovács Béla is felkereste Schoenfeldet, és nála az USA várható magatartásáról érdeklődtek a közös lista esetleges elfogadásával kapcsolatosan, amelyről ők a szóbanforgó beszélgetés után szándékoztak dönteni. Schoenfeldnek egyébként úgy tűnt, hogy a kisgazda vezetők hajlának a közös lista elfogadására, mivel azáltal vélték biztosítani a békét és a rendet a következő „kritikus hónapokban”. Schoenfeld — saját bevallása szerint — nem adott egyenes választ a neki feltett kérdésre, hanem csupán „általánosságokban” utalt a jaltai egyezményre és az amerikai külügyminisztérium korábbi álláspontjára, mely szerint a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolatok felvételét az Ideiglenes Nemzeti Kormányának a szabad választások tartására irányuló megfelelő biztosítékaitól tette függővé (FR. 1945. IV. 891—892. 1.).

²⁷² *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája. Kézirat.

²⁷³ *Nagy Vincze*: Októbertől—októberig. New York. 1962. 404. 1.

²⁷⁴ Szabad Nép, 1945. okt. 20.

pártok között folyó tárgyalások, ha nem is vezettek minden részletre kiterjedő eredménnyel, azzal a reménnyel kecsegtetnek, hogy a közös listát talán sikerül megvalósítani. „Bizonyos azonban az — írta a Világ —, hogy a Polgári Demokrata Párt ezeken a tárgyalásokon nem vesz részt.”²⁷⁵ Egy nappal később azonban már azt közölte, feltűnő helyen a Világ: „Elhalasztják a választásokat. A közös lista akadályokba ütközött, mert több párt nem fogadta el a lista-kapcsolás tervét.”²⁷⁶ A lap értesülése szerint a Nemzeti Parasztpárt nem volt hajlandó egyetlen más párttal sem listát kapcsolni. A Kisgazdapárt vezetőinek többsége ugyancsak azon a véleményen volt, hogy a párt nem vállalhatja a közös listát, és a Szociáldemokrata Pártban is ez a felfogás lett urrá „az utolsó huszonnégy órában”. De sajtós módon Balogh István, a Kisgazdapárt egyik számottevő személyisége október 21-i bajai beszédében még változatlanul a választási szövetség mellett szállt síkra. Igaz viszont, hogy ő már a Kisgazdapárt abszolút többséget jelentő részesedéséről beszélt. A Magyar Nemzet, Balogh István bajai beszédét idézve, még két nappal később is azt írta: „Ha megegyezésem többség alakul ki, úgyszólván ingyen, erőszak és vér nélkül, hosszú ideig urrá lehetünk a belpolitikai válságon. 51—52%-os többségre gondolok.”²⁷⁷ A választási szövetséggel kapcsolatos tárgyalásokról — nem kis meglepetést okozva — a Népszava is azt emelte ki október 21-i számában, hogy „teljes az egyetértés a demokratikus pártok között”. A tárgyalások körét illetően azonban a lap csak a gazdasági kérdésekről tett említést. „Nem pártpolitikáról, nem világnézetekről, nem személyi ellentétekről — írta a Népszava —, kizárólag a nagy és égető gazdasági problémák megoldásáról folynak a tárgyalások. Demokratikus szellemben, a demokráciáért.”²⁷⁸ A Szabad Nép, bár más oldalról közelítette meg a kérdést, mint a Világ, de lényegében ugyanarra a következtetésre jutott: „Ma már szinte bizonyosra vehető, hogy az összes pártok megegyezésén alapuló közös lista meghíúsul és a kiszélesedett választási harc újra fellángol.”²⁷⁹ A lap őszintén feltárta azt is, hogy a választási szövetség meghíúsulásának nemcsak, sőt tulajdonképpen nem is elsősorban belpolitikai, hanem külpolitikai okai voltak, mégpedig a nyugati hatalmak beavatkozása. „Annak ellenére, hogy ezek a tárgyalások — hangsúlyozta a Szabad Nép — a Kisgazdapárt kezdeményezésére indultak... az angol-szász sajtó egyrésze a választások szabadságának sérelméről kezdett cikkezni... igen élesen léptek fel a pártok koalíció megegyezését célzó tárgyalások ellen és a röviddel ezelőtt kilátásba helyezett elismerés visszavonásával fenyegettek. Az angol-szász beavatkozás döntő súlyt adott azoknak a hazai köröknek... amelyek... idáig is a pártok megegyezése ellen foglaltak állást.”²⁸⁰

A nyugati nagyhatalmak beavatkozásának tényét támasztotta alá a Kisgazdapárt vezetőségének a magyar belpolitikai fejlemények külföldi visszhangjával kapcsolatos nyilatkozata is, amelyet a kisgazdapárti sajtó közölt. A Kisgazdapárt nyilatkozata megállapította, hogy a magyar belpolitikai kérdések megnyugtató megoldására vonatkozó tárgyalásokat a kormányzásban eddig is részt vett pártok „spontán kezdeményezték, s azokat egymás között

²⁷⁵ Világ, 1945. okt. 20.

²⁷⁶ Világ, 1945. okt. 21.

²⁷⁷ Magyar Nemzet, 1945. okt. 23.

²⁷⁸ Népszava, 1945. okt. 21.

²⁷⁹ Szabad Nép, 1945. okt. 21.

²⁸⁰ Uo.

folytatták”. A nyilatkozat szerint a tárgyalásokon az összes pártokat az a szempont vezette, hogy olyan megoldást kell találni, amely lehetővé teszi, hogy a nagyon súlyos gazdasági helyzetben levő ország kormányzásában minden párt komoly felelősséget vállalhasson, s így belső egyetértéssel tudják megoldani az égető gazdasági problémákat. A nyilatkozat külön is foglalkozott a Kiszgazdapárt szerepével, belpolitikai helyzetével, és leszögezte, hogy „a Független Kiszgazdapárt szabadsága teljes birtokában a maga belső szervezetének, alkotmányának szabályai szerint dönt a felmerült kérdésekben. A pártszervezeteik által választott kiküldöttekből álló országos nagyválasztmány fogja meghozni a pártot kötelező végleges határozatot, titkos szavazással, minden befolyástól mentesen.”²⁸¹ A nyilatkozat fentebbi sorai azonban már nemcsak a külföldnek szóltak, hanem a párton belüli elégedetlenkedők lecsillapítását is szolgálták. Ez utóbbit célozta annak nyilvánosságra hozása is, hogy október 24-én összeül a párt Országos Nagyválasztmánya.²⁸² De a lap ugyanezen száma — mintegy intelmül és tanácsul — közölte a londoni rádió hírmagyarázatát is a magyarországi választásokkal kapcsolatban. „És csak akkor indokolt és jogos világpolitikai szempontból a választások kiírása és megtartása, ha eleve meg van adva az a lehetőség, hogy a népakarat megnyilvánulása a végleges belpolitikai kibontakozást biztosítsa és ugyanakkor ne külpolitikai erőkre épüljön fel, hanem a nép szabad akaratából annak véleményét, céljait és akaratát fejezze ki” — hangoztatta a londoni rádió diplomáciai szakértője.²⁸³ A fentieket a kiszgazdapárti jobbszárny már tulajdonképpen olyan irányelvnek tekintette, amelyet a nagyválasztmány ülésén akart elfogadtatni. A Népszava csak október 23-i számában tett említést arról, hogy a pártközi tanácskozásokon a közös lista kérdését is megvitatták. De rögtön azt is hozzáfűzte, hogy „ez a lehetőség a hétfői tárgyalás alapján mindinkább háttérbe szorult”.²⁸⁴ A Népszava szemlátomást kerülte a polémiát, nemcsak a nyugati sajtóval, hanem egyáltalán tartózkodott attól, hogy az előző napokon lefolytatott pártközi tárgyalásokat és azok kimenetelét bármilyen formában összekapcsolja a nagyhatalmak politikájával, illetőleg Magyarországgal szemben tanúsított magatartásával.

A sajtónyilatkozatokból, hírmagyarázatokból, ha gyakran csupán a valóságnak egy részét, vagy egyik-másik vonatkozását tárták is fel, annyit mindenesetre megtudhatott a közvélemény, hogy a pártok között tárgyalások folytak a választási szövetségről. De szinte kizárólag csak a kommunista sajtó érzékeltette azt, hogy ezek a tárgyalások, elsősorban nemzetközi politikai okok miatt, nem vezettek eredményre. A közvélemény azonban — minden kétséget kizáróan — nem tudhatott a két nyugati nagyhatalom — Anglia és az USA — hivatalos tiltakozásáról a választási szövetséggel kapcsolatban, és a függőben tartásáról a korábban kilátásba helyezett diplomáciai elismerésnek, ami az egyik alapvető feltétele volt annak, hogy Magyarországgal békét kössenek.²⁸⁵

²⁸¹ Kis Újság, 1945. okt. 23.

²⁸² Uo.

²⁸³ Uo.

²⁸⁴ Népszava, 1945. okt. 23.

²⁸⁵ *D. F. Fleming: A hidegháború. I. köt. 74. l.* Schoenfeld 1945. okt. 17-i jelentésére válaszul a Külügyminisztérium még csak azt közölte, hogy feltehetően a közös lista létrehozása nem tenné lehetővé a magyarok számára, hogy saját választásuknak megfelelő demokratikus intézményeket létesítsenek. Két nappal később Gallman, az USA londoni ügyvivője arról tájékoztatta Washingtonot és az Schoenfeldet, hogy Anglia mindaddig függőben

A nyugati nagyhatalmak beavatkozása lényegében eldöntötte a választási szövetség, a közös lista sorsát. A választási szövetség kísérletének a kudarcához azonban kétségkívül a belső pártviszonyok is hozzájárultak. A Kommunista Pártot és részben a Nemzeti Parasztpártot kivéve a választási szövetség ügyét a másik két párt, de különösen a Kisgazdapárt igen sajátos módon kezelte. A Szociáldemokrata Párt részt vett ugyan a tárgyalásokon, de nem lelkesedett érte, sőt végsőfokon ellenezte a választási szövetséget. A párt baloldali vezetőire az együttműködési politika miatt olyan nagy nyomás nehezedett a jobboldalról, hogy az Szakasits Árpádot megbuktatással fenyegette. A Kéthly-csoport úgy érezte, elérkezett az ideje annak, hogy a budapesti választások után a párton belül kialakult kommunista- és baloldallelenezes hangulatban Szélig Imre személyét tolja előtérbe.²⁸⁶ A Kisgazdapárt balszárnya és centruma nemcsak egyetértett a közös listával, hanem Tildy Zoltán révén kezdeményezte is azt.²⁸⁷ De amikor a megerősödött belső tiltakozás találkozott a nyugati nagyhatalmaknak a választási szövetséggel szembeni állásfoglalásával, gyorsan meghátrált, és beleegyezését igyekezett meg nem történné tekinteni.²⁸⁸

A pártközi tárgyalások a közös lista ügyének zátonyrajutása után is tovább folytak. A tárgyalások napirendjén a kormány átalakítása szerepelt, amelyet a pártok — a Kisgazdapártot is beleértve — szinte kivétel nélkül változatlanul kívánatosnak tartottak. A kormány átalakítása újabb pozíciók megszerzésének lehetőségét ígérte. Emellett egyfelől biztosítékot jelenthetett a koalíció további fenntartása és a baloldali pártok választások utáni magatartása, másfelől pedig a saját jobbszárnyának és ezzel együtt az egész jobboldal nyomásának a kivédése szempontjából is. Végül egy baloldalibb jellegű kormány létrejötte és működése azért sem zavarta túlságosan a kisgazdapárti centrumot, mert a párt a választások utáni nemzetgyűlési többségével megfelelő keretek közé vélte szoríthatni azt.²⁸⁹ A Szociáldemokrata Párt ugyancsak

tartja Magyarországot diplomáciai elismerését, amíg a magyar kormány nem biztosítja a „ténylegesen szabad választásokra tett ígéretét”. Ennek megfelelően okt. 19-én Gascoigne magyarországi brit megbízott közölte Gyöngyösi János külügyminiszterrel, hogy közös választási lista esetén az angol kormány elhalasztaná a nem-hivatalos magyar képviselők fogadását Londonban. A nyugati szövetséges nagyhatalmak tehát lényegében összehangoltan gyakoroltak nyomást Magyarországon a közös listával szemben. Schoenfeldet végül Tildy Zoltán tájékoztatta arról, hogy a pártok vezetői okt. 20-án elejtették a közös lista tervét (FR. 1945. IV. 897—898. 1.).

²⁸⁶ PI. Arch. 284. f. XIII. cs.

²⁸⁷ Kovács Imre tévedett, amikor Balogh Istvánnak tulajdonította a kezdeményezést a közös lista ügyében. PI. Arch. 284. f. XIII. cs.

²⁸⁸ Balogh István okt. 21-i bajai nyilatkozata és annak okt. 23-i közlése inkább csak utólagos magyarázkodásnak volt tekinthető. Sőt, a párt 50%-on felüli igényeinek a hangoztatása a közvélemény előtt még zavarosabbá tette az amúgyis elég ködösnek tűnő ügyet. Nem véletlenül utalt a választási szövetséggel kapcsolatos tárgyalásokról szóló vezéreikében a Szabad Nép arra, hogy azok „a Kisgazdapárt kezdeményezésére indultak” (Szabad Nép, 1945. okt. 21.). A Szabad Nép idevonatkozó megállapításaira azonban a közvélemény nem túlságosan figyelt oda, hiszen az ilyen jellegű kezdeményezés teljesen ellentmondani látszott a Kisgazdapárt egész addigi politikájának.

²⁸⁹ Ezt közölték egyébként Schoenfelddel is, mintegy megnyugtatta őt afelől, hogy nincs különösebb jelentősége a baloldali pártok nagyobb súlyának a kormányon belül, ha a FKGP a választásokon megszerzi az abszolút többséget, mivel a kormány minden esetben „a kisgazda ellenőrzésű nemzetgyűlésnek van alávetve”. Nyilván ezt mérlegelték a nyugati szövetséges nagyhatalmak is akkor, amikor a MNFF pártjainak közös választási kiáltványát és a kormánynak a választások előtti esetleges átalakítását minden

pozícióinak megerősítését várta a kormány átalakításától; mégpedig mindenekelőtt a választási vereség következtében „megtépázódott” tekintélyének a helyreállítását. A SzDP tehát a tárgyalásokból megerősödve, mégpedig első sorban a belügyminiszteri tárca megszerzésével kívánt kikerülni. A kormányátalakítással kapcsolatosan a Nemzeti Parasztpárton belül eléggé megoszlottak a vélemények.²⁹⁰

A Kommunista Párt gyorsan levonta a közös lista létrehozására irányuló kísérletek kudarcából a következtetéseket. A Politikai Bizottság október 22-én tárgyalta meg a pártközi tanácskozásokon felmerült problémákat és úgy foglalt állást, hogy „nem tartja célravezetőnek, hogy még a választások előtt új kormány alakuljon”.²⁹¹ A Politikai Bizottság ilyen állásfoglalásában az játszott szerepet, hogy az MKP most már nem kívánta a választások eredményétől függetlenül előzetesen megkötni a kezét. Ezenkívül természetesen számolt azzal is, hogy a nyugati nagyhatalmak a kormány átalakítását esetleg újabb beavatkozásra használják fel és nemcsak a választások nemzetközi elismerését teszik eleve kétségesse, hanem további nemzetközi bonyodalmakat idéznek elő.²⁹²

A közös lista kudarca és a kormány választások előtti átalakításának gyakorlati nehézsége egyre inkább azt a meggyőződést érlelték a koalíciós pártok felelős vezetőiben, hogy a választási küzdelem ismételt fellángolásának és a magyar politikai élet jövőjére gyakorolt negatív következményeinek a kiküszöbölése érdekében legalább átmeneti megoldást találjanak. A megoldás keresését sürgette az a körülmény is, hogy a közös lista ügye nemcsak belpolitikai viharokat okozott, hanem külpolitikai bonyodalmakat is előidézett. Ilyen körülmények között a megoldáshoz döntően azoknak a kérdéseknek a révén lehetett eljutni, amelyekben a pártok vezetői a közös tárgyalások során lényegében már megegyeztek, s amelyeket ugyanakkor várhatóan a szövetséges nagyhatalmak is — tiltakozás nélkül — tudomásul vettek. Így született meg — végső fokon nemzetközi — és belpolitikai kompromisszum eredményeként egy olyan közös nyilatkozat terve, amelyben a pártok kifejezik a vá-

különösebb észrevétel nélkül tudomásul vették. A kisgazdapárti vezetőkörök az SzDP-ra gyakorolt hatása miatt is nagy jelentőséget tulajdonítottak az FKGP választási győzelmének. Úgy vélték, hogy az az SzDP vezetésében változást idéz elő, és Szakasits Árpád helyére Peyer Károly kerülhet (FA. 1945. IV. 898. l.).

²⁹⁰ A balszárny képviselői elvileg támogatták ugyan a kormány átalakítását, de a belügyi tárca helyett a kultusz- és a földművelésügyi miniszteri pozíciókat kérték a párt számára. Ezzel szemben Kovács Imre, Farkas Ferenc és Illyés Gyula mereven ragaszkodott a Belügyminisztériumhoz. A jobbszárny ugyanis csak a belügyi tárca birtokában tudta elképzelni a NPP pozícióinak további megerősítését. Farkas Ferenc azt hangoztatta, hogy ha a NPP elveszíti a Belügyminisztériumot, akkor „közigazgatásilag szét lehet bennünket rugni”. De a jobbszárny nem Erdei Ferenc, hanem Kovács Imre belügyminisztersége mellett szállt síkra. Fel sem merült bennük, hogy ilyen megoldás eleve kivihetetlen. Hiszen ezzel a követeléssel és jelöltjével a párt teljesen elszigetelődött volna. Kovács Imre attól is félt, hogy ha a Kisgazdapárt kezébe kerül a belügy, akkor ott minden bizonnyal Kovács Béla, vagy méginkább Eröss János személye kerül előtérbe. De még ennél is veszélyesebbnek tartották azt, ha a Belügyminisztériumot a Szociáldemokrata Párt szerzi meg. „Ha a szociáldemokraták elviszik — vélekedett Kovács Imre —, szétrugnak bennünket.” A NPP Intéző Bizottsága a fentebbi kérdésekben nem tudott egységes álláspontot kialakítani (PI. Arch. 284. f. XIII. cs.).

²⁹¹ PI. Arch. 274/3—13.

²⁹² PI. Arch. 284. f. XIII. cs.

lasztások utáni kormányzásban közösen vállalt felelősségüket és körvonalazták a létrehozandó koalíciós kormány programját is.

A közös nyilatkozat, illetőleg felhívás tartalmát illetően a pártok október 22-én lényegében már megegyeztek. Az MKP, SzDP és az FKGP vezetőinek fenti tárgyalásán azonban a Nemzeti Parasztpárt képviselői nem vettek részt.²⁹³

A Nemzeti Parasztpárt balszárnyánál is nagyobb nehézségek elé néztek Tildy Zoltánék a Kisgazdapárt Országos Választmányának ülésén a pártközi tanácskozások eredményeinek elfogadtatása tekintetében. A Kis Újság a párt tanácskozásait azzal harangozta be, hogy „a belpolitikai helyzet gyors tisztulását várják a nagyválasztmány döntéseitől”.²⁹⁴ Az Országos Választmány ülésének mintegy előkészítését célozta Nagy Ferenc pécsi beszéde is. Nagy Ferenc itt egyfelől folytatta a Kisgazdapárt korábbi ellenzéki hangvételét és a párt választási győzelme esetén a „demokratikus irány” biztosításának, s ennek „a magyar nép ősi tulajdonságaival, nemzeti és vallási hagyományai-
val” való összeegyeztetését ígérte, másfelől pedig „hitet tett” a MNFF programjának végrehajtása mellett és arra hívta fel a figyelmet, hogy „a délkelet-európai országok között a magyar politikai élet a legegészségesebb. Ezt látják Moszkvától Washingtonig és Londonig.”²⁹⁵

A jobbszárny nyomására összehívott Országos Választmány ülést Nagy Ferenc beszéde vezette be.²⁹⁶ A centrum taktikája a nagyválasztmányon arra irányult, hogy a jobbszárnyat meggyőzze elképzeléseinek időszerűtlenségéről és rábírja azt a Nagy Ferenc által hirdetett politika támogatására. De ugyanakkor a baloldali pártok jogos aggodalmait is megkísérelte eloszlatni, és az általa már elfogadott választási kiáltvány tartalmát figyelembe véve a további együttműködés szükségességét hangsúlyozta. Ilyen „előkészítés” után jelentette be Tildy Zoltán — hatalmas tetszésnyilvánítástól kísérve —, hogy a Kisgazdapárt külön listán indul a nemzetgyűlési választásokon. A beje-

²⁹³ Kovács Imre és csoportja az előbb említett három párt külön tanácskozására és az NPP-nak a tárgyalásokból történt kirekesztésére hivatkozva először megtagadták a közös felhívás aláírását (PI. Arch. 284. f. XIII. cs.). A közös felhívás aláírása körül a párt Intéző Bizottságában éles vita bontakozott ki. Kovács és Illyés amellet foglalt állást, hogy a Nemzeti Parasztpártnak a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kiáltványát, ha egy mód van rá, semmiképpen sem szabad aláírnia. Farkas Ferenc pedig még azt is javasolta, hogy „ki kell venni belőle azt, hogy mi is benne voltunk a közös listában”. Darvas és Erdei kalandor-politikának minősítették a jobbszárny kiáltvány-ellenes magatartását, és igyekeztek Kovács Imrét jobb belátásra bírni. Végül annyit sikerült elérniük, hogy a Szabad Szó „változott szöveggel hozza le” a kiáltványt (PI. Arch. 284. f. XIII. cs.). A későbbiekben azonban — az erős baloldali nyomás hatására — a jobbszárny feladta az Intéző Bizottságban képviselt álláspontját és a Nemzeti Parasztpárt is aláírta a Függetlenségi Front választási kiáltványát.

²⁹⁴ PI. Arch. 284. f. XIII. cs. és Kis Újság, 1945. okt. 25.

²⁹⁵ Kis Újság, 1945. okt. 25.

²⁹⁶ Nagy Ferencnek ebben a beszédében a fentebb említett kettősség azonban most némileg módosult formában jelentkezett. Mindenekelőtt a párt hangosan elégedetlenkedő jobbszárnyát igyekezett leszerelni. „Ma mérhetetlenül kell vigyázni arra — hangoztatta Nagy Ferenc —, hogy országunk életének belső egyensúlya valamiképpen fel ne boruljon. A mi pártunk ebben a versengésben a magyar népnek a természetéhez alkalmazkodik.” Majd — a Kisgazdapárt választási győzelmének szinte biztos tudatában — a baloldali pártokat próbálta megnyugtanni afelől, hogy „ma is vállaljuk a magyar munkássággal ezt az együttműködést, ezt a szövetséget. Ne féljen a magyar munkásság a Független Kisgazdapárt többségétől, de ne féljen ettől a magyar munkásság pártja sem . . . A magyar közéletből egyetlen egy pártot sem kívánunk kiszorítani” (Kis Újság, 1945. okt. 25.).

lentést követően a korábbi súlyos feszültség szemmel láthatóan feloldódni látszott. Ez egyébként érthető is volt, hiszen a párt meglehetősen széles köreiben ellenzést kiváltott közös lista ügye ezzel hivatalosan is lekerült a napi-rendről.²⁹⁷

Ezekután Tildy azt kérte, hogy a nagyválasztmány fogadja el a MNFF tervezett kiáltványát és foglaljon állást a koalíció választások utáni fenntartása mellett.

Tildy Zoltán és Nagy Ferenc beszédeiből világosan kiderült a balszárny és a centrum együttműködése a fentebbi kérdésekben. E két pártonbelüli irányzat egysége lényegében eldöntötte a vita kimenetelét az Országos Választmány ülésén. A jobbszárny azonban nem adta meg könnyen magát. Különösen Vásáry István és Sulyok Dezső támadta élesen a párt vezetőinek politikáját és magatartását. Sulyok elsősorban azért bírálta erőteljesen a pártvezetőséget, mert az egyáltalán hajlandó volt belemenni a választási szövetséggel kapcsolatos tárgyalásokba, és azt követelte, hogy a jövőben Tildy csak a pártvezetőség más tagjaival együtt vegyen részt a pártközi értekezleteken. A koalíció fenntartását ő sem ellenezte kifejezetten, de sürgette, hogy a Kisgazdapárt a „nem marxista” pártokkal szorosabban működjenek együtt.²⁹⁸ Az említettek mellett a jobbszárny részéről mások állandó közbekiabálásokkal zavarták Tildy beszámolóját és hangosan követelték a FKGP kormányban való részesedési arányának a nyilvánosságra hozását, valamint részletes tájékoztatást a „szovjet—magyar gazdasági szerződésről”.²⁹⁹ A nagyválasztmányon felszólaló Varga Béla a centrum álláspontjának megfelelően támogatta a MNFF kiáltványának a párt részéről történő aláírását, és igyekezett a jobbszárnyal is elfogadtatni a centrum álláspontját.³⁰⁰

Az Országos Választmány végül is egyhangúlag elfogadta a Tildy által beterjesztett javaslatokat, és ezzel elhárult minden olyan akadály az útból, amely a MNFF pártjainak közös választási felhívása előtt állt. A jobbszárny azonban változatlanul elégedetlen volt a nagyválasztmányi ülés eredményével, és képviselői ebben a szellemben tájékoztatták Mindszenty hercegprímást is az ott elfogadott határozatokról.³⁰¹

„Tildy tájékoztatta a nagyválasztmányt az előző napokban lezajlott pártközi tanácskozásokról is. Elmondta, hogy a tanácskozásokon őket, ti. a párt vezetőit kettős cél vezette. Az egyik az volt, hogy lehetővé tegyék a magyar politikai élet minden tényezője számára az országért vállalt felelősségben való részesedést, a másik pedig, hogy helyreállítsák az együttműködést. Tildy szerint Magyarországon a jövőt tekintve is olyan helyzet alakult ki, hogy „egyedül a Kisgazdapárt nem tudja kormányozni az országot, de hangsúlyoznunk kell, hogy a Kisgazdapárt nélkül nincs magyar politika” (Kis Újság, 1945. okt. 25.).

²⁹⁸ *Desiderius Sulyok*: Zwei Nächte ohne Tag. Zürich. 1948. 128. l.

²⁹⁹ Esztergomi Prímási Levéltár. 3451/1945. sz. i.

³⁰⁰ „Örültem annak is, hogy a koalíció fennmaradt — hangoztatta Varga —, mert nálunk Magyarországon senki sem vonhatja ki magát a felelősség alól Lelkesedéssel, szeretettel és hazánk jövője iránti bizalommal induljon mindenki vidékre, hogy megnyerjük a választást, ugyanúgy, mint ahogyan Budapesten megnyertük” (Kis Újság, 1945. okt. 25.). Varga Béla ezzel világosan kifejezésre juttatta, hogy ők a választásokon való külön indulás biztosítása érdekében kötöttek megállapodást és léptek kompromisszumra a baloldallal. Ezt húzta alá Nagy Ferenc is az Országos Választmányon elmondott záróbeszédében, amikor arról beszélt, hogy „. . . a november 4-i választással kapcsolatban a párt részéről egyetlen törekvés nyilvánul csak meg, és ez az, hogy a választás szabadon, tisztán és befolyásmentesen történjék meg és megmutatkozzék Magyarország népének állásfoglalása” (Kis Újság, 1945. okt. 25.).

³⁰¹ Esztergomi Prímási Levéltár 3451/1945. sz. i.

A MNFF pártjainak választási kiáltványa október 25-én jelent meg a magyar sajtóban.³⁰²

A MNFF pártjainak kiáltványát az ország közvéleménye általában megelégedéssel fogadta. A választási küzdelem szenvedélyessége, ha nem is szünt meg teljesen, de nagymértékben alábbhagyott.³⁰³

Az idillikus megbékélésre és barátságra utaló hangok azonban nem tartottak sokáig és egyre inkább előtérbe kerültek a választási sikerek elérését szolgáló „erőfeszítések”. A pártok vezetőinek és a sajtónak a hangja továbbra is eléggé mértéktartó maradt, a második és a harmadik „vonalat” azonban nem túlságosan befolyásolta a választási küzdelemben a közös kiáltvány megjelenése.

A Kisgazdapárt a kiáltvány megjelenése után valójában Janus-arcú politikát folytatott. Sajtójában magyarázatokat fűzött a kiáltványhoz és újabb érvekkel indokolta a választások utáni koalíciós kormányzat szükségességét, de ezzel egyidejűleg nagyjában visszatért korábbi választási jelszavaihoz. Persze most már a Kommunista Párt konkrét, névreszóló bírálata nélkül. A kisgazdapárti taktika tehát kétségtelenül változott, de a program lényegében változatlan maradt. A közös listával kapcsolatos „sokk”-ra egyébként a későbbi napokban is újra és újra visszatértek a Kisgazdapárt politikusai.³⁰⁴

³⁰² A kiáltvány tájékoztatta a közvéleményt arról, hogy az ország rendkívül súlyos helyzetére való tekintettel a pártok — saját kezdeményezésükből — választási szövetségben, közös listán szándékoztak indulni a nemzetgyűlési választásokon. Végül azonban mégis a külön lista mellett döntöttek, mert „nem sikerült e kérdésekben valamennyi párttal egységes álláspontra jutni”. Ugyanakkor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front „négy vezető pártja” megegyezett abban, hogy függetlenül a választások kimenetelétől, a nemzeti egységre múlhatatlanul szükség lesz a jövőben is. Hiszen a nemzet előtt álló feladatokat egyetlen párt sem képes megoldani, hanem csak együttesen az összes demokratikus pártok, amelyek a magyar nép túlnyomó többségét képviselik. Ezekből a pártokból alakuló koalíciós kormány az „egyedüli biztosítéka az ország gazdasági talpraállításának és a magyar demokrácia további megerősödésének”. A kiáltvány ennek a kormánynak a feladatául — a dolgozó nép élelmezésének és iparcikkkel való ellátásának a biztosítását, állami készletek gyűjtését és igazságos elosztását, az újgazdák földjének telekkönyvezését, a feketézés, az árdrágítás, a spekuláció erőteljes letörését, a pénz további romlásának megakadályozását, a föld méhe kincseinek és az erőműtelepek államosítását, a reakció minden próbálkozásának vaskézrel való elfojtását, az államgépezet megtisztítását, a kormány intézkedéseinek gyors és pontos végrehajtását, valamint a közbiztonság megszilárdítását — jelölte meg. A kiáltvány befejezésül arra hívta fel a közvélemény figyelmét, hogy „e programot, amely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front követelményeit alkalmazza, minden becsületes demokratikus hazafi a magáénak vallhatja, s mert a program közös, felhívunk minden szavazót, minden választót, hogy tartózkodjék a pártviszályok kiélezésétől, a megfélemlítéstől, a rendzavarástól és minden olyan cselekménytől, amely megbontaná azt az egységet, amelyre az országnak ma oly nagy szüksége van. A nemzet érdeke ma fegyelmezett magatartást, szenvedélyektől mentes, tiszta, szabad választásokat követel” (A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 619–620. l.).

³⁰³ A kisgazdapárti Dessewffy Gyula „Országmentés közös erővel” c. cikkében méltatta a nyilvánosságra hozott kiáltvány célkitűzéseit, és korábbi erősen jobboldali hangvételével ellentétben a közösen vállalt megegyezés betartásának a fontosságáról írt (Kis Újság, 1945. okt. 25.). A Szabad Nép ugyancsak üdvözölte a kiáltványt (Szabad Nép, 1945. okt. 25.).

³⁰⁴ „Nem engedhető meg tehát a féktelen agitáció, a szavazatokért folyó versenyzés — írta Dessewffy Gyula —, mert nem szabad olyan légkört teremteni, amely eleve lehetetlenné tenné a választások utáni közös kormányzást.” Dessewffyt azonban önmagát sem korlátozták fentebbi intelmei, mert az előbb idézett sorokkal együtt, ugyanazon cikkben így fogalmazta meg a Kisgazdapárt „új” választási programját: „Életszemléletünk köziszmeret: hiszünk ideálokban, eszményekben, egyenlő értékű számunkra a lélek

A Kommunista Párt a választásokig hátralevő napokban, s különösen az utolsó héten agitációjában és propagandájában a dolgozó tömegek mindennapi szükségleteinek és érdekeinek a védelme, illetőleg a biztosítása mellett szállt síkra. „Most az egész dolgozó népen a sor — írta a Szabad Nép —, hogy november 4-én pártunkra adott szavazatával ország-világ előtt kinyilatkoztassa követelését: kenyeret a dolgozónak, jó pénzt a jó munkáért, rendet a zűrzavar helyett.”³⁰⁵ A Kommunista Párt elvileg változatlanul nem mondott le a kisgazdapárti jobbszárny bírálatáról és mégkevésbé a reakciós jelenségek szigorú elítéléséről.³⁰⁶ De a Kisgazdapárttal és a kisgazdapárti sajtóval folytatott korábbi polémiáját úgyszólván teljesen beszüntette. A párt képviselői mindössze a nyíregyházi, nyírbátori és mátészalkai gyűléseken elhangzott beszédekben bíráltak névreszólóan és utasították vissza a „kolhoz”-rágalmat, amelyet a kisgazdapárti Igazság is „átvett” a suttogó propagandától.³⁰⁷

A Szociáldemokrata Párt választási célkitűzéseit „Egy hét múlva” c. cikkében Szakasits Árpád fogalmazta meg. Szakasits szóbanforgó írásában abból indult ki, hogy „temérdek baj származnék abból, ha a választók nem jól szavaznának”.³⁰⁸ S ez szerinte akkor következne be, ha a választásokból nem egy „erős és aggálytalan” demokratikus többség kerülne ki győztesen. A közös lista ügye, bár hajótörést szenvedett, de az MNFF pártjainak nyilatkozata, amely a koalíció fenntartása mellett tett hitet, jótékonyan befolyásol-

és a szellem az anyaggal. A hívő magyarok pártja vagyunk, nem osztálypárt, hanem zászlóink alá hívunk mindenkit, aki egy szabadságon felépülő demokráciának, egy korszerű magyar gondolatnak, független országnak törhetetlen híve, aki a magántulajdon elvének fenntartása mellett a szociális kiegyenlítőds harcossa, aki a magyarságot nem véralkatnak, hanem szellemi és lelki tartalomnak ítéli meg és magyarságáért minden áldozatra kész” (Kis Újság 1945. okt. 27.).

Balogh páter a közös lista létrehozására irányuló pártközi megbeszéléseket egyik október végi gyűlésen mondott beszédében utólag azzal indokolta, hogy a budapesti választás „felkeverte az indulatokat”. A pártok a közös lista gondolatát azonban elejtették, mert helyreállt közöttük a jóviszony. Hasonló szellemben nyilatkozott a pártok közötti viszonyról Csornoky Viktor és Tildy Zoltánné is (Kis Újság, 1945. okt. 30.). A közös listával kapcsolatos kérdéseket tárgyalva a Kis Újság „helyreigazította” a Polgári Demokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt idevonatkozó magyarázatait, és rámutatott arra, hogy az előbbivel senki sem tárgyalt a közös listáról, így nem is volt módja azt elutasítani, az utóbbinak pedig a tárgyalásokon nem elvi, hanem aránybeli aggodalmak voltak. De visszautasította a lap a londoni rádióknak azt az állítását is, amely szerint a közös listát Vorosilov marsall kezdeményezte volna (Kis Újság, 1945. okt. 27.). A londoni rádió fentebbi hírének visszautasításában azonban nemcsak a Kis Újság igazságérzetének „felébredése” játszott szerepet, hanem a Szovjetunióval szemben újabban jobban hangsúlyozott lojalitás kifejezése is, amit Bereczky Albert úgy fogalmazott meg: „Becsületese testvérei akarunk lenni Keletnek, és nem fogjuk megtagadni Nyugatot” (Kis Újság, 1945. okt. 28.). A Nyugatról érkező hírek közül egyébként különös előszeretettel válogatta ki a lap azokat, amelyek a párt politikáját látszólag igazolni. Így Byrnes nyilatkozatából azt emelte ki, hogy „rokonszenvenvel nézzük . . . a Szovjetunióknak arra irányuló törekvését, hogy szorosabb és barátságosabb kapcsolatba kerüljön közép- és dél-kelet-európai szomszédaival. Teljes mértékben belátjuk, hogy a szovjetnek különleges biztonsági érdekei fűződnek ezekhez az országokhoz.” Bevin alsóházi beszédének pedig a külön listára vonatkozó megállapításait emelte ki, és a Kisgazdapárt politikájának helyességét hangsúlyozva azt idézte, hogy „a brit kormány örömmel üdvözli a magyar politikai pártoknak azt az elhatározását, hogy az országos választásokat az eredeti tervnek megfelelően november 4-én és külön listákkal tartják meg” (Kis Újság, 1945. nov. 3.).

³⁰⁵ Szabad Nép, 1945. okt. 26.

³⁰⁶ PI. Arch. 274/3—13.

³⁰⁷ Szabad Nép, 1945. okt. 30.

³⁰⁸ Népszava, 1945. okt. 28.

hatja a választások eredményét. Szakasits úgy vélekedett, hogy a választások utáni békés kormányzáshoz fűzött reményeket azonban „az egyre szemérmetlenebbé váló reakció alámossa”. A reakcióról szóló megállapításait konkrétan nem kapcsolta ugyan össze egyetlen párt tevékenységével sem, de annál világosabban és egyértelműbben beszélt az egyházaknak a választási küzdelembe való bekapcsolódásáról, valamint annak káros és veszélyes következményeiről.³⁰⁹ A Szociáldemokrata Pártnak és vezetőjének a magatartását az a felelősségtudat hatotta át, amelyet egy esetleges kultúrharc kirobbanása miatt érzett. Az egyházak, mindenekelőtt a katolikus egyház vezetői azonban ilyen felelősségérzettel akkor nem rendelkeztek. Sőt, mint később kiderült, teljesen hiábavalónak bizonyult Szakasits figyelmeztetése, mert a katolikus egyház nemhogy megállt volna a maga választotta úton, hanem elment a szakadék széléig. A SzDP, a munkások mellett, elsősorban az értelmiséghez és a kisiparosokhoz, valamint a kiskereskedőkhöz fordult hívó szóval. S főleg az utóbbiakat figyelmeztette arra, hogy „ne vétkezzenek önmaguk ellen”, nagyon sok függ az ő állásfoglalásuktól. Tarthatják és felboríthatják a politikai egyensúlyt, persze az utóbbi esetében az ő egzisztenciájuk is „fölborul”. A választások előestéjén a SzDP mérsékelte a középpárti hangokat és igyekezett határozottan baloldali arculatot mutatni.

A választások előtti napokban a két munkáspárt között mégis egy kisebb vihar tört ki Peyer Károly választási szereplése miatt.³¹⁰ A választások előestéjén feleslegesnek és haszontalannak látszott a Peyer-kérdést elővenni. Hiszen azzal sem nem javultak, sem nem romlottak az egyik vagy a másik munkáspárt választási esélyei. Ugyanakkor olyan mérgező anyagot vitt be a két párt kapcsolatába, amely nem erősítette a jobboldallal szembeni egységes fellépést, amire a választások idején még nagyobb szükség lett volna, mint korábban.

A Nemzeti Parasztpárt lényegében az előzőeknek megfelelően folytatta választási előkészületeit és változatlanul a szegény- és kisparasztság, valamint az új birtokosok körében törekedett szavazóit megtalálni. A választási küzdelem utolsó szakaszában egyedül a Kisgazdapárttal került konfliktusba.³¹¹

³⁰⁹ Nyilvánvaló volt azonban, hogy a Kisgazdapárttól, illetőleg annak egyházi támogatásáról volt szó. Hiszen a „Szűz Máriás kép hátlapján” a Kisgazdapárt választási jelszavai és jelöltjeinek neve díszelgett. „Az egyházak, de különösen a katolikus egyház — írta Szakasits — nem a múlt napok számára szövi politikáját, s annál meglepőbb, hogy most tűnő hangulatok hullámaira bocsátja csónakját. Kötelességünk tudatában üzenjük: Ne tegye! . . . A biblia szent könyvét ne vegyítsék a választási röpiratok közé. Nem akarunk kultúr-harcot . . . Ne kényszerítsenek bennünket harcra” (Népszava, 1945. okt. 28.). Az adott körülmények között ennél mértéktartóbb és józanabb választáligla lehetett várni azok után, amit a papság jelentős része a választási küzdelemben a munkáspártokkal szemben már hetek óta elkövetett.

³¹⁰ Rákosi Máttyás okt. 31-i beszédében élesen támadta Peyer felszabadulás előtti és utáni politikai tevékenységét. Peyer ügye egyébként már többször is vita tárgyát képezte a SzDP és a MKP között. Amíg azonban korábban ezt a kérdést általában nem vitték ki a munkáspártok a nyilvánosság elé, most a választások napján a SzDP választott Rákosi bírálóira. A Szociáldemokrata Párt Főtitkársága nyilatkozatban szögezte le, hogy „nem tartja szerencsésnek, hogy a másik nagy munkáspárt beleavatkozik a szociáldemokrata párt belügyeibe. Ez nem szolgálja a két munkáspárt között fennálló és egyre zavarmentesebbé váló viszonyt” (Népszava, 1945. nov. 4.).

³¹¹ Eröss János ugyanis a Kis Újságban olyan erősen személyeskedő hangon támadt Erdei Ferencre, hogy az még az NPP jobbszárnyát is felháborította. Jellemző, hogy Farkas Ferenc is úgy reagált Eröss támadására, hogy az „olyan piszkos hangú támadás, amire a pártnak válaszolnia kell” (Kis Újság, 1945. okt. 25. és PÍ. Arch. 284. f. XIII. cs.). Ez a

A közös lista kudarcát és a MNFF felhívását elsősorban a Polgári Demokrata Párt szerette volna a maga javára fordítani a választásokon.³¹² A PDP vezetői azt remélték, hogy a választási kiáltvány elfogadására kényszerített és a koalíciós kormányzást vállaló Kisgazdapárt helyett ők valósíthatják meg a polgári egységet a választásokon. Erre utalt a párt által kiadott „Szózat”-nak az a kitétele is, hogy a PDP „ragaszkodik a magántulajdon és az egyéni kezdeményezés elvén nyugvó társadalmi és gazdasági rendhez”.³¹³ A PDP képviselőinek nyilatkozatai a bel- és külpolitikai kérdésekben, a polgári egység jelszavának kiadása és hangoztatása szinte magától értetődően felhívást jelentett mindazok számára, akik a magyar politika jövőjét nem a koalícióban, hanem a polgári ellenzék oldalán kívánták alakítani³¹⁴. Ez a hívás azonban olyan időpontban és olyan körülmények között hangzott el, amikor a jobboldal felsorakozása a Kisgazdapárt mögött lényegében már befejeződött. Így a valóságban a PDP a jobboldalnak csak egyes, kisebb csoportjaira számíthatott, mégpedig azokra, akik valamilyen oknál fogva kiszorultak a Kisgazdapárt támogatóinak táborából. A jobboldal nagyobb átcsoportosulását egyébként az is időszerűtlenné tette, hogy a koalíciós pártok, s köztük a Kisgazdapárt is, külön listán indultak a választáson. Tehát a közös lista veszélye már nem hathatott riasztólag a jobboldali szavazókra. A budapesti törvényhatósági választásokhoz hasonlóan Pálffy József gróf „Keresztény Demokrata Néppárt”-ja és Schlachta Margit „Keresztény Női Tábor”-a csatlakozott csupán a nemzetgyűlési választások idejére is a PDP-hez. Amikor eldőlt, hogy a Barankovics-féle párt sem indul a nemzetgyűlési választásokon, és híveit a Kisgazdapárt támogatására szólítja föl, az előbb említett két csoportosulás — túlságosan is jobboldali, konzervatív arculata miatt — inkább teherként jelentett volna a Kisgazdapárt számára. Nem véletlenül éppen Varga Béla tanácsolta Schlachtának, hogy ne a Kisgazdapárttal, hanem a másik polgári párttal lépjen választási szövetségre.³¹⁵ Schlachta a Pálffyval történt tanácskozás után határozta el, hogy „külön állásuk” fenntartásával a PDP listáján indulnak. Erről a lépésükről egyébként maga Pálffy tájékoztatta Mindszenty Józsefet.³¹⁶ A választási szövetség megkötése után Pálffy és Schlachta első-

támadás, bármennyire is epizód volt csupán, de azt mindenesetre érzékeltette, hogy a korábbi ellentétek lényegében változatlanok a két párt között.

³¹² A választási kampány utolsó szakaszában újra felélénkült a PDP tevékenysége. Szent-Iványi Sándor „Egyedül — egyenes úton” c. cikkében bár helyesnek és üdvösnek minősítette az MNFF választási programját, de ezzel együtt is, különösen időszerűnek tartotta azt aláhúzni, hogy pártja egyedül indul a választásokon és azoktól vár közéleti megbizatást, akik „határozottan és félreérthetetlenül a polgári gondolat és életberendezkedés híveinek vallják magukat” (Világ, 1945. okt. 25.). A Polgári Demokrata Pártnak a magyar választókhöz intézett szövege ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy a párt nem vett részt a közös lista tárgyalásokon, azt elvileg helytelenítette, mert „népuralom csak ott van, ahol a nép szabadon nyilváníthatja akaratát” (Világ, 1945. okt. 28.). Ilyen szellemben bírálta a fentebb említett szózat a koalíciós pártok választási kiáltványát. Az önállósághoz, a függetlenséghez és a polgári gondolathoz való ragaszkodás tulajdonképpen nem volt új gondolat a PDP választási programjában. Változást jelzett azonban az a tény, hogy a „polgár” került, mégpedig minden megkötöttség nélkül, a párt propagandájának a középpontjába.

³¹³ Világ, 1945. okt. 28.

³¹⁴ „Erős Polgári Demokrata Párt: erős polgárság, tiszta demokrácia”; „A Polgári Demokrata Párt önállóan indul a választáson”; „Polgár a polgár listára szavaz” stb.

³¹⁵ Esztergomi Primási Levéltár 3451/1945. sz. i.

³¹⁶ Orbán Sándor: Egyház és állam. Bpest, Kossuth Kiadó. 1962. 78. l.

sorban a fővárosi papságot szerette volna megnyerni — bár tudták, hogy az már elkötelezte magát a Kisgazdapárt mellett — a PDP támogatására. Azt szerették volna, ha a fővárosi papság híveinek azt a „csendes tanácsot” adja, hogy szavazzanak a nemzetgyűlési választásokon a Polgári Demokrata Pártra.³¹⁷

A választások kimenetelét általában, és a Polgári Demokrata Párt választási sikerét vagy sikertelenségét konkrétan azonban nem Schlachta és Pálffy csatlakozása befolyásolta, hanem a katolikus egyház hangadó köreiből az állásfoglalása és magatartása.³¹⁸ Mindszenty ideiglenesen lemondott az

³¹⁷ Primási Levéltár 3451/1945. sz. i. A katolikus tábor szóbanforgó képviselőinek a Polgári Demokrata Párt választási gyűlésein való megjelenésével tovább erősödött a párt jobboldali hangja. Pálffy József a budapesti gyűlésen arról igyekezett hallgatóságát meggyőzni, hogy a magyar polgárság a nyugati kultúrához tartozik. De nem hiányzott most már a PDP választási gyűlésein a Kisgazdapárt bírálata sem. Éppen Pálffy vádolta azzal a Kisgazdapártot, hogy a választási agitáció során ellenzéki hangot ütött meg, majd miután Budapesten megkapta a szavazatok többségét, volt ellenfeleivel „iratja magának elő, hogy mit csináljon” (Világ, 1945. okt. 30.). Egy másik választási gyűlésen Aradi Sándor azt bizonygatta, hogy a Polgári Demokrata Párt „mostani lajstromán” öltött testet a polgári összefogás gondolata. Schlachta Margit is arról beszélt, hogy egyedül a PDP-ban volt gerinc a jogelviség, az igazi alkotmányosság vállalására (Világ, 1945. okt. 30.). Schlachtaék csatlakozása azonban — úgy tűnik — nem váltott ki nagyobb érdeklődést a Polgári Demokrata Párt iránt. Ezért a közösen tartott választási gyűlések után is megpróbálták a választók tudomására hozni, hogy a Női Tábor, a Pálffy- és Tobler-csoport a Polgári Demokrata Párt listáján indul, sőt maga Schlachta külön cikkben indokolta meg a Világ hasábjain a PDP-vel kötött választási szövetséget. „És még egyet azok felé — írta Schlachta —, akik ilyen megoldásnál a keresztény gondolatot féltik. Miért volna a katolikus ügy nagyobb veszélyben, midőn kifejezetten ennek az eszménynek képviselőit vállalkozunk, egy szabadelvű kisebb párttal fogunk össze, mintha elsősorban nem világnézeti, hanem agrár-érdekekért dolgozó párt a marxizmus alapon álló nagyméretű pártokkal működik közös platformon” (Világ, 1945. okt. 31.). Budapest mellett kísérletet tettek a vidéki lakosság megnyerésére is. Pálffy József, Hieronymi Pál és mások Bácsalmáson, Jánoshalmán, Mélykúton, Bácsbokodon, Kunbaján, Kunmadarason stb. tartottak választási gyűléseket. A választások napján a Keresztény Női Tábor külön felhívásban fordult a húszéves lányokhoz és szavazataikat kérte, képviselőiket ígérte. „Harcoltatok, szenvedtetek, rettegtek és dolgoztatok. Ha mind ehhez elég idősek voltatok: eléggé idősek vagytok ahhoz is — hangzott a felhívás —, hogy eldöntsétek jövőtöket és gyermekeitek jövőjét... Szavazatok Schlachta Margitira és képviselőjelölt nőtársaira, akik boldogságtokért szállnak síkra a Polgári Demokrata Párt listáján” (Világ, 1945. nov. 4.).

³¹⁸ A katolikus egyházi körök Mindszentyvel egyetemben már 1945 tavaszán mérlegelték egy katolikus politikai párt megszerzésének a lehetőségét. Ehhez sikerült Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök támogatását is megnyerniük, aki engedélyezte a Pálffy gróf vezetése alatt álló Keresztény Demokrata Néppárt működését. A Pálffy-féle csoport politikai működésének azonban korlátokat szabott a Budapesti Nemzeti Bizottság állásfoglalása, amely nem vette tudomásul Pálffy politikai párt alapítását. Emellett az is növelte a párt nehézségeit, hogy 1945 nyarán szemmel látható polarizálódásnak indult és kivált belőle a kétségtelenül haladóbb jellegű szárny, amely Barankovics István vezetésével újabb katolikus pártot alakított Demokrata Néppárt néven. Mindszenty Barankovicsal szemben a konzervatív, legitimista Pálffy gróftól és jobboldali csoportjától részesítette előnyben (*Orbán Sándor: Egyház és állam.* 78. l.). A két párt sorsának alakulását nem kis mértékben befolyásolta később az Országos Nemzeti Bizottság döntése, amely csak Barankovics pártjának adta meg a jogot a választásokon való indulásra. Pálffy így arra kényszerült — amit egyébként meg is valósított —, hogy a Polgári Demokrata Párthoz csatlakozva vegyen részt a budapesti törvényhatósági választásokon. Barankovics pedig — a szervezetekkel, és a párt önálló működéséhez szükséges egyéb feltételekkel nem rendelkezvén —, miután még az egyházi körök egyöntetű támogatását sem sikerült elérnie, visszalépett a választásoktól. Képviselői és hívei a Kisgazdapártot támogatták és annak révén próbálták a politikai életben érvényesülni.

önálló katolikus párt szervezéséről és a Kisgazdapárt támogatása mellett foglalt állást.³¹⁹ A Kisgazdapárt melletti választást megkönnyítette számára az is, hogy annak vezetőségében Varga Béla, Sulyok Dezső és mások személyében feltétlen hívei foglaltak helyet. A Kisgazdapárt Mindszenty elképzeléseinek megfelelően mindazokat felvette képviselőjelöltjeinek a listájára, akik a katolikus klérus szempontjából possibilisek voltak. A klérus pedig úgyszólván teljes apparátusát a párt rendelkezésére bocsátotta. Papok, szerzetesek, a katolikus egyház befolyása alatt álló pedagógusok a választások idején a Kisgazdapárt agitátorraivá váltak.³²⁰

A nemzetgyűlési választásokat megelőző hetekben azonban még inkább fokozódott a papság aktivitása és részvétele a választási küzdelemben. A katolikus egyház, illetőleg papjainak választási tevékenysége az egész ország területére kiterjedt, de különösen a Dunántúlon volt erőteljes.³²¹

A Kisgazdapárt hivatalos vezetőinek magatartásától függetlenül a klérus „követői” változatlan tartalmú és jellegű agitációt folytattak. Ezzel biztosították — tekintet nélkül a pártok közös választási felhívására — a kisgazdapárti választási propaganda folytonosságát és a jobboldal felsorakozását a párt mögött. Mindszenty József 1945. október 18-i pásztorlevele pedig csak betetőzte, véglegesítette a jobboldal egységének létrejöttét.

Mindszenty a választási kampány során egyébként nem az október 18-i pásztorlevelében hallatta először szavát. Október közepén a magyar ifjúsághoz intézett „üzenetet”, amelyet a kisgazdapárti ifjúsági sajtó közölt.³²² Október 17-én az internált reakciós, fasiszta elemek kiszabadítása mellett tört lándzsát. De nem a kormányzathoz fordult, hanem a „szószékről felolvasandó” pásztorlevelében fejtette ki a véleményét, és a volksbundistáknak a magyar kormányzat részéről történő felelősségre vonását súlyosabb cselekménynek minősítette, mint a hitleri Németországnak és a nyilasoknak a magyar zsidósággal szemben elkövetett gáztetteit. „A zsidók embertelen üldöztetéséért már elvettük büntetésünket — írta Mindszenty —, azért, ami most történik,

Lényegében mind a két fentebb említett párt hasonló módon járt el a nemzetgyűlési választásokon is. 1945 őszére azonban Mindszenty átmenetileg módosította korábbi álláspontját.

³¹⁹ Esztergomi Primási Levéltár 3567/1945. sz. i. és Kis Újság, 1945. szept. 15.

³²⁰ A fővárosi választások után — a Kisgazdapárt győzelmétől fellelkesülve — nem alaptalanul jelentette a budapesti érseki helynök Esztergomba, hogy „ez a pesti papság és népe máziscsak ér valamit” (*Orbán Sándor: Egyház és állam.* 86. l.).

³²¹ Győr megyében a papság a suttagó és a nyílt propaganda minden eszközt felhasználta a Kommunista Párt ellen és a Kisgazdapárt mellett (PI. Arch. 274/16—88). Zala megyében a papok még a választás napján is házról-házra járva agitáltak a kisgazdapárti győzelem érdekében (PI. Arch. 274/16—133). Ugyancsak Zala megyében mintegy 500 apáca „szállította” a híveknek a lelki-vígaszt nyújtó politikai szempontokat és a templomok előtt osztották a Kisgazdapárt választási felhívásait, röpecéuláit (PI. Arch. 274/16—133). Fejér megyében a papok elsősorban a diákokon keresztül fejtettek ki nagy propagandát a Kisgazdapárt mellett (PI. Arch. 274/16—133). Ugyanitt a „kisgazda” agitátorok azzal igyekeztek meggyőzni a parasztokat, hogy a Kisgazdapárt választási győzelmé esetén angol hadsereg szállja meg az országot (PI. Arch. 274/16—133).

³²² „Őszinte tisztelettel köszönöm megküldött, az ifjúsághoz intézett október 14-i beszédét — írta Imre Lajos, a Független Ifjúság Országos Szövetségének főtitkára Mindszentyhez címzett levelében —, melyet főpásztor urunk engedelmével a Magyar Vezetők ez évben megjelenő első számában, első helyen teljes egészében leközölünk. A Független Ifjúság Országos Szövetségének központi hetilapjában pedig a beszédet szintén külön kiemelve hozzuk” (Esztergomi Primási Levéltár 3468/1945. sz. i.).

még súlyosabb büntetés, nagy felelősség várhat ránk.”³²³ Tehát Mindszenty Józsefnek sem a politikai életben való szereplési vágya, sem a szereplése nem volt újkeletű dolog. De a választási küzdelembe való nyílt és drasztikus beavatkozása — a választások előestéjén — még így is minden képzetet felülmúlt. A herceg primás ebben az október 18-i pásztorlevelében lényegében egyenlőségi jelet tett a népi demokrácia és a fasizmus közé.³²⁴ „Meg kell mondanunk — hangzott a pásztorlevélben —, hogy ez az irányzat újabb veszélyekbe sodorhatja szerencsétlen és súlyosan megpróbált hazánkat. Meg kell mondanunk, hogy a keresztény választó nem adhatja szavazatát olyan irányzatra, amely újabb elnyomást, újabb erőszakos uralmat, a természet-törvények mellőzését felelőtlenül és sűrűn elköveti.”³²⁵ Az említett irány képviselői — Mindszenty szerint — természetesen elsősorban a Kommunista Párt és a többi baloldali pártok voltak. De Mindszenty nemcsak „megfelelő” intelmekben részesítette a hívőket, hanem egyenesen a népi demokráciával szembeni ellenállásra hívta fel őket: „Ne rettenjete meg a gonoszság fiainak fenyegetésétől!” A megrettenésre a primás annál kevésbé látott okot, mert a szavazatok kikényszerítését csak az első és viszonylag enyhébb „próbatételek” közé sorolta, amelyeket annál súlyosabbak és borzalmasabbak követnek, minél kisebb lesz az ellenállás a hívők részéről. „Magyar édesapa, magyar katolikus édesanya — hangzottak a pásztorlevél befejező szavai —, aki felelősséget érez gyermekei lelki tisztasága, földi és örök boldogsága iránt, nem habozhat a választások előtt.”³²⁶ A pásztorlevelet az ország legtöbb katolikus templomában már a választások előtti héten felolvasták, sőt olykor nem is egy alkalommal. De a papság sokhelyütt gondoskodott a november 4-én történő felolvasásáról is. Ezekután már nem volt meglepő, hogy a hívők — az ország számos helyén — egyenesen a templomból járultak a szavazó urnához úgy, ahogy Lentikápolnán: itt „négyes sorokban mentek az emberek, mint a katonák, szavazni”.³²⁷

A primás pásztorlevelére elsőként a Kommunista Párt válaszolt. Az MKP a pásztorlevelet példátlan beavatkozásnak tekintette a választási küzdelemben. Amit egyébként még csak súlyosbított azoknak a papoknak a magatartása, akik a pásztorlevél felolvasása után, a templomban szólították fel a hívőket arra, hogy melyik pártra szavazzanak.³²⁸ A Kommunista Párt határozott és erélyes hangja ez alkalommal találkozott a választási kiáltványt aláíró másik három párt egyetértő véleményével is. Mindszenty népi demokrácia ellenes támadása olyan elfogult és durva volt, hogy az a Kisgaz-

³²³ OL.M. 1—II—28.

³²⁴ A körlevél kelte: Esztergom, 1945. okt. 18. A Magyar Püspöki Kar nevében Mindszenty József hercegprimás, esztergomi érsek írta alá.

³²⁵ Uo.

³²⁶ Uo.

³²⁷ PI. Arch. 274/16—133.

³²⁸ „A Magyar Kommunista Párt ismételt és ünnepélyesen kijelentette — szögezte le a Politikai Bizottság közleménye —, hogy a teljes vallás-szabadság híve, hogy tiszteletben tartja mindenki vallásos hitét. Leszögeztük azt is, hogy amennyiben a katolikus egyház nem fordul a demokrácia ellen és a politikai harcban pártatlan magatartást tanúsít, tiszteletben tartjuk jogállását. Ezt változatlanul valljuk ma is. A történelem után azonban kijelentjük, hogy a jövőre nézve levonjuk a következtetéseket és bizonyos egyházi körök támadását, amelyek a reakció segéd-csapatává szegődnek, ugyanolyan eréllyel fogjuk visszaverni, mint a magyar demokrácia ellen intézett bármely oldalról jövő támadást” (A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 169. l.).

dapárt számára sem hagyott más választást a hivatalos tiltakozásnál. Az MKP, SzDP, NPP és az FKGP által aláírt tiltakozó nyilatkozathoz a Magyar Radikális Párt is csatlakozott.³²⁹ Sőt, még egyes protestáns körök is helytelenítették a hercegprimás pásztorlevelét.³³⁰

A pásztorlevél általános elítélése azonban már nem igen változtatott az általa kiváltott negatív hatáson. S ez kétségkívül meglátszott a különböző pártokra november 4-én leadott szavazatok számarányán is.

7. A választás eredményei és tanulságai

Az 1945. november 4-i választás idején — nem hivatalos felmérés alapján — mintegy nyolc és félmillió lakos élt Magyarországon. Ebből 5 167 180 személyt vettek fel a választói névjegyzékekre. Ez azt jelentette, hogy az ország lakosságának megközelítően 60%-a választópolgár lett.³³¹ De a háború következményeként a nő választók száma 600 000 fővel nagyobb volt a férfiakénál. A választásokon 4 774 653-an (92,4%) járultak az urnákhoz és ott 4 730 409 érvényes szavazatot adtak le.³³² Az érvényes szavazatok pártonkénti megoszlása az alábbi képet mutatta:³³³

A párt neve:	A szavazatok száma:	A szavazatok aránya %
Nemzeti Parasztpárt	325 284	6,87
Magyar Radikális Párt	5 762	0,12
Polgári Demokrata Párt	76 424	1,62
Magyar Kommunista Párt	802 122	16,95
Független Kisgazdapárt	2 697 508	57,03
Szociáldemokrata Párt	823 314	17,41

A nemzetgyűlési választásokon a Kisgazdapárt szerezte meg tehát a szavazatok abszolút többségét. De az MKP—SzDP—NPP együttes 41,23%-os szavazati aránya arról tanuskodott, hogy a baloldal az új nemzetgyűlésben is igen jelentős erőt képvisel. A Polgári Demokrata Párt és különösen a Magyar Radikális Párt 1,62%-os, illetőleg 0,12%-os arányával viszont lényegében elhanyagolható tényezővé vált a parlamenti erőviszonyok szempontjából.

A szavazatok választókerületenkénti megoszlása azonban az országos,

³²⁹ Szabad Nép, 1945. nov. 3.

³³⁰ „Ha az egyház megszólal, ne mondjon választási beszédet” — írta az Élet és Jövő, 1945. nov. 10-i számában.

³³¹ PI. Arch. 253. f. Faragó-féle választási statisztika. 1945. A szavazásra jogosultak létszámának és főleg az arányának ilyen alakulása korábban úgyszólván teljesen ismeretlen volt nemcsak Magyarországon, hanem a polgári demokratikus hagyományokban jóval gazdagabb nyugat-európai országok történetében is. Magyarországon a két világháború között hat alkalommal megrendezett parlamenti választáson a választójogosultak száma 2 229 806 (26,5%) és 3 133 094 (39,3%) fő között mozgott (A Mai Magyarország. Hungária Lloyd. Bpest. é. n. 29. l.). A választójogosultak száma tehát a felszabadulás utáni első nemzetgyűlési választásokon több mint 2 millió fővel gyarapodott.

³³² PI. Arch. 253. f. Faragó-féle választási statisztika. 1945.

³³³ Uo.

összesített eredményénél is jóval világosabb és pontosabb képet nyújtott az egyes pártok erejéről, helyzetéről.³³⁴

A négy nagy pártra adott szavazatok választókerületenként a következőképpen alakultak: ³³⁵

Választókerület	MKP	SzDP	NPP	FKGP
1. Baranya—Tolna	40 091	43 672	19 796	184 701
2. Somogy	12 174	21 879	13 188	155 598
3. Zala	13 028	21 583	9 011	138 846
4. Vas	13 576	19 292	7 511	106 686
5. Győr-Moson-Sopron	26 361	41 906	12 388	116 752
6. Veszprém	17 501	17 541	10 699	90 803
7. Fejér-Komárom-Esztergom	46 804	48 851	13 176	131 868
8. Nagy-Budapest	178 867	223 808	12 523	404 533
9. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	94 946	92 008	40 122	380 883
10. Csongrád-Csanád	57 666	56 042	15 804	140 140
11. Békés	50 458	41 195	21 680	76 801
12. Jász-Nagykun-Szolnok	51 909	30 886	23 811	115 498
13. Hajdú-Bihar	43 937	38 134	42 950	124 456
14. Szabolcs-Szatmár-Bereg	24 370	26 894	29 111	178 159
15. Borsod-Gömör-Abaúj-Zemplén	60 913	58 447	17 799	183 266
16. Heves-Nógrád-Hont	63 947	29 368	25 027	172 254

A fentiekből kitűnően a Kisgazdapárt minden választókerületben az első helyre került a szavazatok számát tekintve. Ennek ellenére sem sikerült azonban valamennyi választókerületben az abszolút többséget megszereznie. Így a békési, a nagy-budapesti és a hajdú-bihari kerületekben szavazatainak aránya az 50% alatt maradt. Emellett a csongrád-csanádi, a jász-nagy-kun-szolnoki, a fejér-komárom-esztergomi és a heves-nógrád-honti kerületben is az országos átlag alatt maradt. Ugyanakkor a baranya-tolnai, a somogyi, a zalai, a vasi, a győr-moson-soproni, a veszprémi, a pest-pilis-solt-kiskun és a szabolcs-szatmár-beregi kerületben szavazatai magasan az országos átlag felett voltak. Az FKGP a Dunántúlon kapta a legtöbb szavazatot és — a szabolcs-szatmári választókerületet kivéve, ahol igen jól szerepelt — itt alakultak ki számára a legkedvezőbb arányok. A Kisgazdapártra esett szavazatok választókerületenkénti, illetőleg földrajzi megoszlásából az is kitűnt, hogy a pártra nemcsak az iparilag fejlettebb, hanem a forradalmi hagyományokban gazdagabb paraszti vidékeken is viszonylag kevesebben szavaztak.

A nemzetgyűlési választásokon — a szavazatok számát tekintve — az SzDP került a második helyre. Az SzDP azonban egyetlen választókerületben sem tudta megelőzni a Kisgazdapártot. A szociáldemokraták az országos átlaguknál a nagy-budapesti, a győr-moson-soproni, a fejér-komárom-esztergomi, a csongrád-csanádi és a békési választókerületben értek el jobb eredményt. A többi választókerületben az országos átlag alatt maradtak. Sőt, a

³³⁴ A választókerületek tanulmányozásánál — a fentiekből következően — a PDP és a MRP szavazatait mellőzni lehet, hiszen az utóbbi egyedül a győri választókerületben indult, s ott is igen kevesen szavaztak rá; a PDP pedig, Nagy-Budapestet kivéve, egyetlen választókerületben sem kapott 12 000 szavazatot, sőt a Pest megyei kerületben, ahol a legnagyobb sikert ért el, mindössze 6528 szavazattal rendelkezett.

³³⁵ PI.Arch. 253. f. Faragó-féle választási statisztika. 1945.

pest-pilis-solt-kiskun, a csongrád-csanádi, a békési, a jász-nagykun-szolnoki, a hajdú-bihari, a borsod-gömör-zempléni és a heves-nógrád-honti kerületben a Kommunista Párt, a szabolcs-szatmár-beregi és a hajdú-bihari választókerületben pedig az NPP mögé szorultak. Ez azt jelentette, hogy a kifejezetten mezőgazdasági jellegű vidékeken — a békési és a csongrád-csanádi választókerülettől eltekintve — meglehetősen csekély befolyással rendelkeztek.

Az MKP az országos átlagnál magasabb szavazati arányt Nagy-Budapestén kívül a fejér-komárom-esztergomi, a csongrád-csanádi, a békési, a jász-nagykun-szolnoki, a hajdú-bihari és a heves-nógrád-honti választókerületben ért el. Messze az országos átlag alatt szerepelt viszont a somogyi, a zalai, a vasi és a szabolcs-szatmár-beregi kerületben. Szavazatait döntően az ország jelentősebb iparvidékein és — a parasztság köréből — a Tiszántúlon kapta. A Nemzeti Parasztpárt a veszprémi, a békési, a jász-nagykun-szolnoki, a szabolcs-szatmár-beregi, a heves-nógrád-honti és különösen a hajdú-bihari választókerületben kapott szavazatokat átlagon felül. Ugyanakkor változatlanul szembetűnően gyengének mutatkozott a párt Nagy-Budapestén, ahol még a PDP is messze megelőzte. A NPP választási eredményei arra utaltak, hogy egyelőre csak vidéken rendelkezett számottevő befolyással. De ez a befolyás még ott is inkább az ország keleti felében érvényesült.

A választókerületenként összesített eredmények azonban önmagukban csak hozzávetőleges választ adhatnak arra a kérdésre, hogy a lakosság különböző rétegei melyik pártra adták szavazataikat. Éppen ezért indokoltnak tűnik a szavazatok pártonkénti megoszlását a városokban és a falvakban, külön-külön is, közelebből szemügyre venni.³³⁶

Az ország 46 jelentősebb városa közül a Kisgazdapárt 29-ben szerzett abszolút többséget. De mindössze 23-ban érte el, illetőleg haladta meg az országos átlagát. Kiemelkedően sok szavazatot kapott a párt Mohácson, Szekszárdon, Zalaegerszegen, Nagykanizsán, Mosonmagyaróvárott, Sopronban, Kecskeméten, Cegléden, Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason, Nagykőrösön, Vácott, Baján, Szegeden, Jászberényben, Nyíregyházán, Sátoraljaújhelyen, Egerben és Balassagyarmaton. Az utóbbi, 83,3%-ával egyébként vezetett a városok sorrendjében a Kisgazdapártra adott szavazatok tekintetében. Ugyanakkor lényegesen elmaradt az FKGP az országos átlagától Salgótarjánban, Miskolcon, Mezőtúron, Kisújszálláson, Karcagon, Szolnokon, Békéscsabán, Szentesen, Hódmezővásárhelyen, Mosonmagyaróvárott, Győrött és Pécsen. Az iparilag fejlett, nagyobb létszámú munkássággal rendelkező városokban a Kisgazdapárt általában nem tudta a többséget megszerezni. Salgótarjánban pedig, 13,9%-os arányával, érdemleges eredményt nem is tudott elérni. Nagyjában ugyanez mondható el a „Viharsarok” paraszt-városainak többségéről is. Az FKGP azonban az ország minden számottevő, iparral nem rendelkező, „hivatali” és „papi” városában az első helyen végzett.

A Kisgazdapárt legnagyobb vetélytársa a városokban az SzDP volt. Az SzDP „városi” jellege városi szavazatainak arányában is világosan kifejezésre jutott. Az SzDP 34 városban szerepelt jobban az országos átlagánál. Igaz, csak Győrött, Mosonmagyaróvárott és Salgótarjánban tudott a Kisgazdapárt elé kerülni, de egy sor helyen mégis meglehetősen magas szavazati arányt ért el. Így Pécsen (33,18%), Kaposvárott (26,3%), Nagykanizsán

³³⁶ Magyarország nagyobb városaiban — a választókerületek sorrendjében — a fentebbi négy pártra esett szavazatok %-os aránya az alábbi (lásd az 1225. oldalt):

(25,7%), Szombathelyen (36,8%), Székesfehérvárott (30,3%), Hódmezővásárhelyen (27,4%), Csongrádon (25,8%), Békéscsabán (29,7)%, Debrecenben (26,0%) és Miskolcon (29,0%). A párt városi szavazatai arról tanúskodtak, hogy a munkások mellett mindenekelőtt a városi kispolgárság és az alkalmazottak köréből igen szép számú választót sikerült megnyernie. Erre utalnak sajtós módon a Kommunista Párt városi választási eredményei is. A két

A város neve:	MKP	SzDP	NPP	FKGP
1. Pécs	19,1	33,2	1,4	45,2
2. Mohács	10,0	9,4	6,4	78,4
3. Szekszárd	5,1	12,4	2,5	78,7
4. Kaposvár	7,1	26,3	3,1	57,7
5. Zalaegerszeg	5,3	20,1	7,4	63,6
6. Nagykanizsa	6,4	25,7	2,3	65,2
7. Szombathely	9,4	36,8	1,65	53,2
8. Győr	17,5	44,7	1,5	35,2
9. Mosonmagyaróvár	24,5	40,8	1,3	32,8
10. Sopron	11,9	20,4	1,5	66,1
11. Veszprém	9,2	24,1	2,7	62,6
12. Pápa	13,5	24,8	3,8	57,0
13. Székesfehérvár	7,0	30,3	4,9	56,1
14. Esztergom	11,9	23,4	3,5	59,1
15. Komárom	23,0	20,2	3,7	51,6
16. Kecskemét	9,9	13,1	2,3	72,7
17. Cegléd	7,0	17,6	10,4	64,8
18. Kalocsa	20,0	21,8	7,2	50,0
19. Kiskunfélegyháza	14,2	7,9	7,8	62,8
20. Kiskunhalas	13,6	19,9	1,8	64,0
21. Nagykőrös	17,1	10,3	8,3	62,7
22. Vác	8,6	21,5	5,5	61,4
23. Baja	16,4	13,1	3,4	63,6
24. Szeged	12,3	20,2	3,5	62,2
25. Hódmezővásárhely	21,5	27,4	4,4	45,6
26. Csongrád	12,7	25,8	3,5	53,0
27. Szentes	30,6	24,1	3,2	40,5
28. Makó	19,9	21,5	4,3	52,9
29. Gyula	21,1	20,0	9,9	47,5
30. Békéscsaba	25,4	29,7	9,1	34,9
31. Szolnok	34,9	22,6	2,0	29,3
32. Jászberény	8,4	16,9	6,3	69,7
33. Karcag	14,6	10,6	24,2	49,5
34. Kiszécsk	40,8	14,6	9,3	34,5
35. Mezőtúr	20,3	20,7	10,8	44,8
36. Debrecen	14,7	26,0	6,0	49,4
37. Hajdúszörmény	9,9	20,8	20,8	42,8
38. Hajdúszoboszló	9,2	10,6	34,0	45,5
39. Nyíregyháza	7,0	17,5	4,4	69,7
40. Miskolc	17,2	29,0	1,1	48,7
41. Sátoraljaújhely	11,4	21,5	4,0	61,7
42. Eger	11,4	13,9	7,2	63,8
43. Gyöngyös	12,9	15,3	8,6	59,1
44. Hatvan	8,1	24,7	6,6	56,0
45. Balassagyarmat	4,4	7,9	4,0	83,3
46. Salgótarján	65,9	18,3	0,6	13,9

munkáspárt együttes szavazóinak száma általában magasabb volt, mint a munkásság és hozzátartozóinak a létszáma a szóbanforgó helyeken.

A Kommunista Párt minden ipari jellegű városban többé-kevésbé „megosztott” a munkásszavazatokon az SzDP-val. De Salgótarját (65,9%) és Komáromot (23,0%) kivéve nem tudott az SzDP elé kerülni. Ennek pedig nyilvánvalóan az volt az oka, hogy a kommunisták a városi középrétegek vonatkozásában nem tudtak megfelelő versenytársai lenni a szociáldemokratáknak. Emellett néhány nem kifejezetten ipari jellegű városban is — Szolnok (34,9%), Kisújszállás (40,8%), Gyula (21,1%) — megelőzték a kommunisták a másik munkáspártot, ami elsősorban a nagyobb létszámú agrárproletariátus szavazataival magyarázható. A két munkáspárt városi szavazatainak arányából azonban az is kiderült, hogy minden ipari- és az ország keleti felében levő „paraszt-városban” együttesen legyőzték, vagy erősen megközelítették a Kisgazdapártot a nemzetgyűlési választásokon.

A két munkáspárt Salgótarjánban 84,2%-ot, Miskolcon 46,2%-ot, Debrecenben 40,7%-ot, Kisújszálláson 55,4%-ot, Szolnokon 57,5%-ot, Békéscsabán 55,1%-ot, Szentesen 54,7%-ot, Hódmezővásárhelyen 48,9%-ot, Komáromban 43,2%-ot, Mosonmagyaróvárott 65,3%-ot, Győrött 62,2%-ot és Pécssett 53,2%-ot ért el.

A baloldali pártok városi eredményeit erősen lerontotta az a körülmény, hogy az SzDP „városi párt” jellegével szemben az NPP inkább „csak” falusi párt volt. Országos átlagánál Zalaegerszegen (7,4%), Cegléden (10,4%), Kalocsán (7,2%), Kiskunfélegyházán (7,8%), Nagykörösi (8,3%), Gyulán (9,9%), Békéscsabán (9,1%), Karcagon (24,2%), Kisújszálláson (9,3%), Mezőtúron (10,8%), Hajdúböszörményben (20,8%), Hajdúszoboszlón (34,0%), Egerben (7,2%) és Gyöngyösön (8,6%) tudott viszonylag több választót maga mellé állítani. Ugyanakkor számos helyen — Pécs, Szombathely, Győr, Mosonmagyaróvár, Sopron, Kiskunhalas, Miskolc, Salgótarján — még a szavazók 2%-a sem szavazott rá.

Másként alakultak azonban a szavazatok arányai és ezzel együtt az erőviszonyok a falusi lakosság körében.³³⁷

A Kisgazdapárt nyolc megye kivételével mindenütt messze megelőzte vetélytársait. Mindössze Komárom-Esztergom, Csanád, Békés és Hajdú megyében nem tudta megszerezni az abszolút többséget. Fölénye a falusi lakosság körében tehát vitathatatlan volt. Amíg városban általában az SzDP volt a Kisgazdapárt versenytársa, addig falun többnyire a Kommunista Párt, bár egyetlen megyében sem tudott az FKGP elé kerülni.

A kommunisták a legjobb választási eredményeket Komárom-Esztergom (31,0%), Csanád (29,7%), Békés (27,1%), Borsod (24,5%), Nógrád-Hont (24,6%), Szolnok (23,2%) és Csongrád megyében (21,9%) érték el a falusi lakosság körében. De a falusi lakosság nem mindenütt jelentette egyúttal a parasztságot, hanem gyakran — így elsősorban Nógrád-Hont, Borsod és Komárom-Esztergom megyében — a falun élő munkásokat, s döntően a bányászatot.

Hasonlóan a falun élő ipari munkásság szavazataival volt magyarázható az SzDP Győr-Moson (22,8%), Komárom-Esztergom (25,8%) és Borsod-Gömör megyében kivívott választási sikere.

³³⁷ A pártokra leadott szavazatok aránya az egyes megyékben — a városi lakosságot leszámítva (lásd az 1227. lapot):

Az MKP 16 megyében előzte meg a másik munkáspártot. Néhány helyen ez az előny 70—80%-os volt. Nyolc megyében viszont az SzDP mutatott fel jobb eredményeket. Igaz, Győr-Moson megyétől eltekintve ez a siker csupán 1—5%-os volt.

Somogy, Szabolcs, Hajdú és Szatmár-Bereg megyében az NPP eredményei is jobbák voltak a kommunistákénál. Bács-Bodrog, Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs és Szatmár-Bereg megyében viszont az SzDP-t előzte meg az NPP.

A vidéki, járási és községi szavazatok alapján a legegyöntetűbb paraszti táborra az NPP-nek volt. 14 megyében ért el jobb eredményt az országos átlagánál. De kiemelkedőbb sikert a Dunántúlon egyedül Tolnában (10,8%) és az ország keleti felében Hajdú (23,6%), Bihar (17,0%), Szabolcs (16,4%), Szatmár-Bereg megyékben (13,6%) tudott csak felmutatni.

A pártok választási eredményeit azonban a férfiak és nők sok helyütt eltérő állásfoglalása is befolyásolta.³³⁸

A női szavazatok aránya tekintetében az MKP az utolsó helyre került a pártok sorrendjében. Az MKP esetében az 1000 érvényes férfi szavazatra esett női szavazatok száma Nagy-Budapesten volt a legkedvezőbb: 1218 szavazat. De még ez is jóval alatta maradt a Kisgazdapártra adott szavazatok arányának e tekintetben, ott is, ahol ez az arány a legrosszabb volt, nem is beszélve az előbb említett párt e tekintetben elért legjobb eredményéről.

Megye:	MKP	SzDP	NPP	FKGP
1. Baranya	15,9	12,0	4,6	66,8
2. Tolna	10,9	12,2	10,8	64,7
3. Somogy	5,7	9,1	6,7	77,0
4. Zala	7,2	10,2	5,0	76,8
5. Vas	9,3	9,3	5,7	75,7
6. Győr-Moson	12,6	22,8	8,7	55,1
7. Sopron	11,4	10,8	6,2	70,2
8. Veszprém	12,8	10,7	8,5	66,8
9. Fejér	13,4	13,9	6,8	63,6
10. Komárom—Esztergom	31,0	25,8	3,8	38,1
11. Pest	15,9	16,0	6,4	60,6
12. Bács-Bodrog	20,3	8,4	10,6	58,5
13. Csongrád	21,9	14,4	10,6	51,8
14. Csanád	29,7	19,0	7,3	42,2
15. Békés	27,1	20,0	11,9	39,8
16. Jász-Nagykun-Szolnok	23,2	11,3	11,4	52,8
17. Hajdú	18,6	13,8	23,6	43,7
18. Bihar	20,8	8,1	17,0	53,2
19. Szabolcs	10,1	10,3	16,4	62,2
20. Szatmár-Bereg	7,5	6,7	13,8	71,4
21. Borsod-Gömör	24,5	20,5	6,3	47,7
22. Abaúj-Torna	8,8	9,0	4,1	77,2
23. Zemplén	12,9	11,3	7,2	67,6
24. Heves	19,4	13,2	10,8	55,0
25. Nógrád-Hont	24,6	11,9	6,9	55,6

PI.Arch. 253. f. Faragó-féle választási statisztika. 1945.

³³⁸ Az 1000 érvényes férfi szavazatra eső nő szavazatok száma választókerületenként a négy nagy párt szempontjából a következően alakult (lásd az 1228. lapot):

A Kisgazdapárt esetében 1000 férfi szavazatra a veszprémi választókerületben is 1294 női szavazat jutott, Nagy-Budapesten pedig 1654. Az MKP 11 választókerületben — a női szavazatok aránya tekintetében — az ezres átlagot sem tudta elérni, sőt a veszprémi és a zalai választókerületben a 800-as átlagot sem. Az NPP öt, az SzDP pedig három választókerületben maradt el az 1000-es átlagtól.

Az 1000 férfiszavazatra esett női szavazatok kedvezőtlen aránya természetesen erőteljesen befolyásolta az egyes pártok országos választási eredményeit is. Kizárólag a női szavazatokat figyelembe véve az MKP 15,45 %-os, az SzDP 16,58 %-os, az NPP 6,43 %-os és az FKGP 59,80 %-os szavazati aránnyal büszkélkedhetett.³³⁹ Ezeknek az arányoknak a jelentősége azonban még nyilvánvalóbbá válik, ha az egyes pártokra esett férfi és nő szavazatokat számszerűen is összehasonlítjuk. Jellemző, hogy amíg az MKP 392 767 férfi szavazatát a nők 409 355 szavazattal gyarapították, addig a Kisgazdapárt 1 112 077 férfi szavazattal szemben 1 585 426 nő szavazatot kapott. A 600 000 fős női választói többség tehát döntően a Kisgazdapártra szavazott.³⁴⁰

A nemzetgyűlési választásokon is kiemelkedő szerepet játszott Nagy-Budapest, ahol az ország lakosságának 1/5-e élt. A Kisgazdapártnak a nagybudapesti választókerületben — a nemzetgyűlési választásokon is — sikerült az abszolút többséget (50,4%) megszereznie. Nagy-Budapest viszonylatában azonban ez a többség 47,51%-ra csökkent. De a két munkáspárt még így is — együttesen — valamivel a Kisgazdapárt mögé szorult (47,34%).

Az SzDP Nagy-Budapesten megelőzte az MKP-t. A két munkáspárt választási eredménye közötti különbség azonban — bár az egyes kerületekben és a Budapest-környéki kisebb-nagyobb településeken korántsem volt egyen-

Választókerület:	MKP	SzDP	NPP	FKGP
1. Baranya--Tolna	952	1108	1107	1424
2. Somogy	877	1033	966	1365
3. Zala	788	974	918	1377
4. Vas	807	961	905	1348
5. Győr-Moson-Sopron	888	1115	962	1416
6. Veszprém	780	961	905	1294
7. Fejér-Komárom-Esztergom	962	1113	1069	1435
8. Nagy-Budapest	1218	1254	1282	1654
9. Pest-Pilis-Solt-Kiskun-Bács-Bodrog	964	1094	1060	1348
10. Csongrád-Csanád	1085	1189	1103	1393
11. Békés	1112	1202	1141	1373
12. Jász-Nagykun-Szolnok	1079	1119	1171	1359
13. Hajdú-Bihar	1054	1177	1182	1385
14. Szabolcs-Szatmár-Bereg	976	1000	1133	1367
15. Borsod-Gömör-Abaúj-Zemplén	980	1120	1190	1485
16. Heves-Nógrád-Hont	987	1132	1167	1433
Összesen:	1042	1144	1104	1425

PI. Arch. 253. f. Faragó-féle választási statisztika. 1945.

³³⁹ Uo.

³⁴⁰ Uo.

letes — egészében nem volt jelentős. A külön-listával kapcsolatos jobboldali szociáldemokrata elképzeléseket a nemzetgyűlési választási eredmények tehát nem igazolták. Nemcsak a győzelmi remények mutatkoztak megalapozatlannak, hanem az MKP-val szembeni szociáldemokrata fölényvel összefüggő várakozások is.³⁴¹

Az SzDP a budapesti kerületekben mindössze 2%-kal előzte meg az MKP-t. Az előbbi fölénye ugyan többé-kevésbé minden kerületben kifejezésre jutott ugyan, de a legnagyobb különbségek általában a nem munkásjellegű kerületekben (I., II., IV., V., VII., XIV.) mutatkoztak a két párt között, az SzDP javára. Igaz, az SzDP-nek a munkáskerületekben is sikerült az MKP elé kerülnie, ami kétségtelenül azt bizonyította, hogy a szociáldemokraták a fővárosban komoly munkásbefolyással rendelkeznek. Ugyanakkor az MKP választási eredményei arról tanúskodtak, hogy e párt befolyása is vitathatatlan, sőt olykor nagyobb a munkások körében. Ez utóbbi megállapítást nem elsősorban a kerületi összesített eredmények támasztják alá, hanem — az egyes kerületeken belül — a szavazókörok számadatai. A két munkáspárt a munkásjellegű kerületeknek nem munkások által lakott *központi körzeteiben általában* nem sok szavazatot kapott. De itt, az esetek többségében, az SzDP többet kapott, mint az MKP. A munkás, kisiparos, kiskereskedő stb. többségű körzetekben, utcákban viszont fej-fej mellett haladtak. Ugyanazon utcában levő több szavazó kör esetében pedig olykor felváltva vezettek. Mégis a kerület központjából kifelé, a gyártelepek, vagy a „perifériák” felé haladva az MKP szavazatainak száma növekedett. Sőt gyakran meg is haladta az SzDP szavazatait.³⁴²

³⁴¹ A két munkáspárt részesedési aránya a budapesti szavazatokban, %-ban kifejezve:

Kerület:	MKP	SzDP
I.	6,0	12,5
II.	9,1	13,4
III.	18,6	22,5
IV.	10,5	15,9
V.	21,8	29,7
VI.	24,8	27,6
VII.	24,9	30,6
VIII.	19,0	22,3
IX.	19,4	21,8
X.	23,6	25,1
XI.	10,8	15,2
XII.	9,4	11,6
XIII.	30,8	32,9
XIV.	16,7	22,1
Összesen:	21,6	23,6

³⁴² A VIII. kerületben — például — a József krt., Baross u., Szentkirályi u., Vas u., Kölcsey u., Kabók L. u., Víg u., Koszorú u., Tavaszmező u., Magdolna u., Nap u. szavazó körű SzDP s fölényt mutattak. Ugyanakkor a Dobozi u., Teleki tér, Kálvin tér, Mátyás tér, Körös u., Orczy u., Sárkány u., Jázmin u., Farkas u., Dugonics u. szavazó körű a kommunisták választási sikereiről tanúskodtak. A IX. kerületben az Üllői út, Kinizsi u., Gönczi u., Knézi u., Lónyai u., Ráday u., Ferenc krt. szavazói az SzDP-t támogatták. Ezzel szemben a Hőgyes u., Angol u., Thaly u., Szvetenay u., Soroksári út (az 56. sz.-tól), az Üllői út (a 129. sz.-tól), Gubacsi u., Illatos u. szavazói inkább a kommunistákra adták szavazataikat. Hasonló volt a helyzet a XIII. kerületben is, ahol a Váci

A leadott érvényes szavazatok alapján a Kisgazdapárt 245, a Kommunista Párt 70, a Szociáldemokrata Párt 69, a Nemzeti Parasztpárt 23, a Polgári Demokrata Párt pedig 2 mandátumot kapott. Az 1945. november 4-i választások alapján tehát 409 képviselője lett a Nemzetgyűlésnek. A nemzetgyűlés első ülése azonban az ország közéleti és szellemi vezetőszemélyiségei közül még 12 képviselőt választott tagjai sorába.³⁴³

A választások utáni napokban a sajtó élénken foglalkozott a nemzetgyűlési választások eredményeivel és tanulságaival.³⁴⁴

út mellett a Mohács u., Béke u., Béke tér, Róbert K. krt., Reiter F. u., Petneházy u., Röppentyű u., Frangepán u., Szent László u., Jász u., Tatay u., Tomori u., Véső u., Meder u. hozta a legtöbb szavazatot az MKP-nak. Csepelen a szociáldemokrata főlnyit jelző szavazó körök láncolatát a kommunisták csak néhány helyen (Rév u. 10, Villányi u. 29, Szt. István u. 232, 303. stb. alatti szavazókörökben) tudták „megtörni”. Egyéb-ként a csekély SzDP-s vezetés ellenére is többé-kevésbé „fej-fej” mellett haladtak. Pest-erzsébeten az Ady E. u., Kmetty u., Kossuth L. u., Rózsa u., Kálmán u., Vas Gereben u., Török Flóris u., Ferenc J. u., Lázár u. többségében inkább az SzDP mögött sorakozott fel. De a Jókai u., Latinovics u., Kölcsey u., Gárdonyi u., Hunyadi J. u., Klapka u., Székely-híd u., Virág B. u., Török Flóris u. (a 229. sz.-tól), Baross u., Vágóhíd kolónia, Köztanító sarok és az Előd u.-i szavazókörökhöz tartozó választók általában az MKP-t részesítették nagyobb támogatásban (PI.Arch. 253. f. Vegyes iratok 345—349. cs.).

³⁴³ A mai Magyarország 30. l.

³⁴⁴ A Szabad Nép „Kiálltuk a próbát” c. vezércikkében arra mutatott rá, hogy a demokráciának a balszárnyát nem sikerült „legázolni”. A reakció számításai nem váltak valóra. A lap szerint a MKP komoly sikert ért el a választásokon. Ennek a sikernek a jelentőségét, még csak növeli az a tény, hogy a választásokon szinte minden a kommunisták ellen dolgozott. „A reakció egész dühe, rúgalomhadjárata — írta a Szabad Nép — ellenünk dolgozott. Mindszenty József pásztorlevele, közvetlenül a választások előtt, első-sorban ellenünk irányult . . . Papok a szószékekről prédikáltak ellenünk, a gyónás megtagadásával próbálták híveiket, főleg az asszonyokat elrettenteni a kommunista párt-tól. . . .” (Szabad Nép, 1945. nov. 6.). A Szabad Nép egy másik cikke Nagy Budapest mellett, főleg a bányászok és a Viharsarok parasztjai támogatásának tulajdonította elsősorban a MKP választási sikerét. A választási eredményekről kiadott belügyminiszteri ümi közlemény megjelenése után Révai József értékelte a többi pártnak a nemzetgyűlési választásokon való szereplését is. A Kommunista Pártot illetően — a választások eredményeiből — azt a következtetést vonta le Révai, hogy a 800 000 szavazónak mintegy a fele — paraszt. Ezzel együtt az MKP-nak a tábora a „leginkább homogén, a leginkább egységes” az országban. A Kisgazdapárt szavazóinak jelentékeny része — mutatott rá Révai — nem demokratikus meggyőződésből szavazott a pártra, hanem éppen ellenkező megfontolásból. Ennek ellenére a Kisgazdapártra leadott szavazatok többségét nem lehet úgy értékelni — a paraszti szavazók nagy száma miatt — mint Buda és a Belváros szavazatait. Révai úgy vélekedett, hogy a SzDP választási sikerét annak is köszönheti, hogy „jelentős polgári és demokratikus kispolgári rétegek benne látták a magyar demokrácia »Középpártját« . . .” (Szabad Nép, 1945. nov. 16.). Ugyanakkor a nemzetgyűlési választások után a SzDP-n belül sokan a kommunistákkal való közös listában vélték felfedezni a kudarc okát. A NPP választási sikerét Révai „igen figyelemreméltónak” tartotta.

A Népszava a választások eredményeit „megnyugtatóknak” tartotta a SzDP szempontjából. De ezen túlmenően is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a magyar nép jól vizsgázott „demokráciából” a választásokon. Magának a SzDP-nak a szavazói — a lap szerint — azok a mezőgazdasági dolgozók voltak, akik szocialisták, vagy azok akarnak lenni és az ipari munkásság, amely „tradicionális szocialista hűséggel sorakozott fel” a párt mögött. Mindezek alapján a Népszava azt a következtetést vonta le, hogy „a Szociáldemokrata Párt továbbra is legjelentékenyebb politikai tényezője a magyar politikai életnek. Nélkülünk és ellenünk nem lehet politikát csinálni ebben az országban . . .” (Népszava, 1945. nov. 6.). A fentebbi következtetést a lap egy másik számának vezércikke világította meg valamivel részletesebben, amikor azt írta: „Nyolcszáz ezer szavazó tett hitet vasárnap a szocialista gondolat mellett, sokszáz ezer olyan szavazó, akinek a jelentőségét a reakció ellen vívott küzdelemben eltelt évtized, a politikai isko-

A hazai sajtó mellett szinte az egész világsajtó és általában a hírközlő szervek érdeklődésének középpontjába kerültek a magyarországi választások. A nyugati polgári lapok — a kormánykörök véleményével összhangban — egyöntetű lelkesedéssel fogadták a nemzetgyűlési választások — minden várakozásukat felülmúló — eredményeit, és nem mulasztották el a választási eredményekből a Nyugat szempontjából szükséges következtetéseket levonni, valamint a Magyarországgal szomszédos országokhoz a „meg-

lázottság nagy foka, a termelésben betöltött szerepe a pusztá számok jelentőségénél sokkal nagyobb mértékűvé teszi” (Népszava, 1945. nov. 8.). Száva István „Tanulások és feladatok” c. vezércikkében ugyancsak azt emelte ki, hogy „bennünk elsősorban nem a 820 000 szavazat miatt tölt el öröm és büszkeség, hanem a 820 000 szocialista miatt” (Népszava, 1945. nov. 11.). De ennek a jelentőségét még „imponálóbb”-nak látta a MKP 800 000 fős táborával együttesen, ami azt jelentette, hogy a két munkaspárt az összes szavazatoknak mintegy 35%-át tudta a magáénak. Talán az első alkalommal — a SzDP sajtójában — igen méltánylandó eredménynek tekintette Száva a NPP választási sikerét is, amely különösen a baloldali koalíción belüli helyzete szempontjából volt „nem elhanyagolható, sőt nagyon tekintélyes arány”. A Kisgazdapárt választási sikerét a Népszava vezércikkírója nagyjában azonos módon ítélte meg Révaival. De a következtetések levonásában valamelyest még tovább is ment nála, amikor azt hangsúlyozta, hogy a „Kisgazdapárt szerkezeti problémája előbb-utóbb olyan formában vetődik fel, hogy annak a megoldása halaszthatatlanná válik”.

A Szabad Szó-ban Darvas József és Veres Péter vizsgálta a NPP szempontjából a választási eredményeket. Veres Péter úgy vélekedett, hogy ott, ahol a NPP-nak „paraszti vezetői” vannak, a párt sikeresebben szerepelt. A Kisgazdapárt győzelmét pedig — többek között — azzal magyarázta, hogy a sváb vidékeken igen sok szavazatot kapott a párt, és emellett a papság Mindszenty pásztorlevelét mindenütt a Kisgazdapárt javára használta fel” (Szabad Szó, 1945. nov. 6.). Darvas a választások eredményeit mérlegelve arra a következtetésre jutott, hogy a magyar nép „nagyjából” jól vizsgázott. Kifogásolta viszont a választójog liberális kezelését, amely „amennyire bizonyítéka volt a demokratikus berendezkedésünknek, annyira veszedelme is lehetett volna a demokráciának” (Szabad Szó, 1945. nov. 7.). A párt jövőbeni politikájáról és magatartásáról szólva annak taktikai önállóságát hangsúlyozta, de élesen elhatárolta a radikális parasztpolitikát a „kisgazda” politikától.

A választási győzelem ismeretében Dessewffy Gyula „Választás után” c. cikkében fejtette ki a Kisgazdapárt álláspontját. Szerinte a választás nyilvánvalóvá tette a magyarság „akarat”-át. A választások után megalakuló kormánynak a rend, a jog és biztonság „továbbfejlesztése” a legfőbb feladata. A kormány koalíciós jellegű lesz, de a Kisgazdapártnak a magyar nép „felé áradó” bizalma alapján a legnagyobb részt kell abból vállalnia. „Az ország építésében minden osztályon felülálló pártunk parasztot, munkást és értelmiségit fog össze és állít a nagy magyar együttműködés rendelkezésére. Nemcsak az ország legnagyobb partja — írta Dessewffy —, hanem az ország osztálytagozódásán felülálló párt vagyunk” (Kis Újság, 1945. nov. 7.). Major Róbert „Józanág és reménység” c. cikkében viszont inkább már csillapítani próbálta a választási győzelemtől fellelkesült jobboldalt és így kezezt a Kisgazdapárt „elégedetlenkedőivel” megértetni, hogy „olyan súlyos intézkedéseket kell hozni már ma, nem holnap, hogy azok csak minden osztály és párt együttműködése és felelősége mellett hajthatók végre... Össze vagyunk egymással kötve életre-halálra...” (Kis Újság, 1945. nov. 8.). Futó Dezső a kormány legsürgetőbb feladatai között az emberi szabadságjogok biztosítását és a „dilettantizmus” felszámolását említette, ugyancsak a Kis Újságban írott cikkében (Kis Újság, 1945. nov. 9.). Dessewffy fentebbi cikkének megjelenése után, néhány nappal később újra visszatért a Kis Újság hasábjain a választások eredményének méltatásához. A Kisgazdapárt választási győzelmét a párt 15 éves politikájával magyarázta. Ugyanakkor szerinte a választási győzelem azt is jelenti, hogy semmit nem kell változtatni a Kisgazdapárt programján. A választások annyiban jelentenek új korszakot, hogy megszűnt az ideiglenesség „forradalmi korszaka” és a „végleges alkotás” időszaka érkezett el. „A most kezdődő korszaknak nagyszerű feladata — írta Dessewffy —, hogy a nehézségek árán megszerzett új demokráciánkat megszilárdítsuk, véglegesítsük, és mindenekelelt megismeretessük a magyarság millióival” (Kis Újság, 1945. nov. 10.).

felelő” intelmeket intézni. „A magyarországi választások budapesti megfigyelők tanúsága szerint — írta a Washington Post — a magyar történelemben a legtisztábbak és legszabadabbak voltak és a Kisgazdapárt fölényes győzelmével végződtek. Magyarország így az első a volt csatlós államok közül, amely betöltötte azokat a reményeket, amelyeket a krími konferencián fejeztek ki. Magyarország ezzel szomszédainak példát mutatott.”³⁴⁵ A New York Times a választási eredményt a demokrácia háromszoros győzelmének tekintette. A lap elismerte, hogy a Vörös Hadsereg nem avatkozott be a választásba. Dicsérte az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, amely „nem báb-kormány” és mindenekelőtt a magyar választókat, akik „példát is mutattak a környező, választások előtt álló népeknek”.³⁴⁶ A Washington Evening Star ugyancsak a „példaadás” jelentőségét húzta alá, amikor azt hangsúlyozta, hogy „a magyarországi választások eredménye nagymértékben biztató. Remélhetőleg Jugoszláviában, Romániában, Bulgáriában és Ausztriában is hasonlóan szabadon történhetnek a választások. Az mindenestre bebizonyosodott, hogy a magyar kormány nem Moszkva báb-kormány, és hogy Moszkva nem szól bele a vasárnapi választásokba.”³⁴⁷

Az angol Times külön cikket szentelt a magyar választásoknak. A Kisgazdapárt győzelmét mély benyomást keltő eredményként értékelte. Magát a szavazást pedig a népakarat teljesen szabad megnyilvánulásának minősítette. A választásokból azt a következtetést vonta le a szövetséges nagyhatalmak viszonyára vonatkozóan, hogy „az angolszász—szovjet szövetség képes megtalálni a helyes utat olyan ország viszonylatában, amelyben közös érdekeik vannak az angolszászoknak és a Szovjetuniónak. Az angolszász—szovjet véleménykülönbségek kiegyenlítődése minden más kérdésben hasonló módon nyilvánulhat meg.”³⁴⁸

A new-york-i rádiónak a magyar választásokkal foglalkozó kommentátora, csatlakozva a nyugati sajtó fentebbi cikkeihez, szinte drámai hangú méltatásban részesítette a „magyar népet”, és arról beszélt, hogy „a magyarországi választások egy felfordult világ közepete reményt és életkedvet hirdetnek . . . A választások szabadon és titkosan történtek a szovjet hadsereg befolyása nélkül”.³⁴⁹ A londoni rádió a new-yorkihoz hasonlóan a választások tisztaságát és szabadságát dicsérte.³⁵⁰

A szovjet sajtó és rádió jelentős eseményként értékelte a választásokat. A moszkvai rádió egyik adásában arról beszélt, hogy „a magyar népuralom életerejét az eddigi eredmények oly meggyőzően bizonyították be, hogy a nyugati megfigyelők is csak a dicséret hangján számolnak be Magyarországról . . . ”³⁵¹ A szovjet lapok azonban általában bővebb elemzésbe nemigen bocsátkoztak a magyarországi választásokkal kapcsolatosan. A Pravda 1945. november 5-i száma arról írt, hogy a magyar választások eredményei csak másnapra várhatók. Két nappal később pedig a lap a nemzetgyűlési választások nagybudapesti előzetes eredményeit közölte.³⁵² A Pravda november

³⁴⁵ Washington Post, 1945. nov. 8.

³⁴⁶ New York Times, 1945. nov. 7.

³⁴⁷ Washington Evening Star, 1945. nov. 8.

³⁴⁸ Times, 1945. nov. 8.

³⁴⁹ Kis Újság, 1945. nov. 10.

³⁵⁰ Szabad Nép, 1945. nov. 7.

³⁵¹ Kis Újság, 1945. nov. 6.

³⁵² Pravda, 1945. nov. 7.

11-i számában ismertette a választások pártonkénti összesített eredményeit és a mandátumok megoszlását. Általános értékelést azonban most sem adott a választásokról. Ugyanakkor közölte a lap Tildy Zoltán nyilatkozatát, aki reményét fejezte ki a nyugati nagyhatalmak és a Szovjetunió további együttműködését illetően, majd azt hangsúlyozta, hogy Magyarország valamennyi nagyhatalommal erősíteni kívánja a kapcsolatait. Tildy cáfolta az angol rádió-nak azt a híret is, mintha Vorosilov nyomást gyakorolt volna a magyar kormányra a választások elhalasztása céljából, illetőleg ő javasolta volna, hogy a pártok közös listán induljanak a nemzetgyűlési választásokon.³⁵³ A választásokkal kapcsolatosan nagyjában hasonló módon járt el a többi szovjet lap is. A szavazatok pártonkénti megoszlásán túlmenően nem igen fűztek megjegyzéseket a választás eredményeihez.³⁵⁴

A választásokról szóló nemzetközi és hazai sajtóvisszhangok, nyilatkozatok megjelenésével nagyjában egyidőben folyt a pártok belső bizalmas értekezletein, vezető testületeinek ülésein a választási eredmények okainak feltárása, a választási eredményekből adódó következtetések levonása.

Az MKP Központi Vezetősége november 22-i ülésén elemezte részletebben a nemzetgyűlési választásokat. Ezen az ülésen az általános vélemény alakult ki, hogy a 17% „igen jelentős eredménynek számít”.³⁵⁵ Ennek az eredménynek a kialakulásában döntő szerepet tulajdonítottak annak, hogy a munkásság többsége, mindenekelőtt a bányászok, az MKP-t támogatta. A parasztság pozitív állásfoglalását pedig elsősorban a tiszántúli szavazatok szemléltették. Az ifjúság, az értelmiség és az újjazdák — a nőkről már nem is beszélve — jóval kisebb számban szavaztak azonban a Kommunista Pártra, mint ahogyan azt remélték.

De olyan esetek is előfordultak — főleg Somogy és Zemplén megyében, valamint Kecskeméten, — hogy még a párttagok egy része sem szavazott az MKP-ra.³⁵⁶

A Központi Vezetőség beszámolója hangsúlyozta, hogy a választási eredmények kialakulását az élelmiszerhiány, az infláció, a régi közigazgatás lényegében érintetlenül maradása és a katolikus egyház választási beavatkozása befolyásolta. Nem utalt ugyanakkor közvetlenül arra, hogy a párt vezetői a választások előtti hónapokban erősen túlbecsülték az MKP-nak a tömegekre gyakorolt befolyását. Ez legfeljebb egyes alsóbb pártszervek gyengeségének említése során merült fel. De nem került sor annak a tüzetesebb vizsgálatára sem, hogy a párt vezetői helyesen foglaltak-e állást a választójogi törvény ügyében, amikor szinte senkit sem korlátoztak a választójogának a gyakorlásában. Nem igen vitatták a párt választási programjának a helyességét sem, inkább csak a taktikai, munkamódszerbeli kérdések körül merültek fel aggályok. Arra viszont mintegy általános tanulságként kétségtelenül helyesen mutatott rá a KV beszámolója, hogy „a legközelebbi hónapok a legnehezebb harcok ideje lesz”.³⁵⁷

A választások nyomán kialakult helyzetből kiindulva a KV a párt jövőbeni politikáját és követendő taktikáját abban jelölte meg, hogy a Kommunista

³⁵³ Pravda, 1945. nov. 11.

³⁵⁴ Izvesztija, 1945. nov. 11.

³⁵⁵ PI. Arch. 274/2—33.

³⁵⁶ A választások előtt Somogy megyében — például — 9400 párttaggal számoltak, de az MKP a választásokon csak 6400 szavazatot kapott (PI. Arch. 274/2—33).

³⁵⁷ PI. Arch. 274/2—33.

Pártnak élére kell állnia a dolgozók minden jogos követelésének, keményen és szilárdan vissza kell verni a jobboldal minden próbálkozását, az FKGP balszárnyát pedig ösztönözni kell a jobbszárny elleni fellépésre. De nagyon ügyelni kell arra is, hogy „a mostani puskaporos hangulatban ne indítsunk el olyan tüntetést, amely negyedóra alatt kicsúszik a kezünkéből”.³⁵⁸ A fentiekén túlmenően a KV körvonalazta a pártnak a koalíciós kormánnyal és programjának végrehajtásával kapcsolatos feladatait is.

A Szociáldemokrata Párt — bár ez kevésbé jutott kifejezésre sajtójában és a szélesebb közvéleménynek szánt nyilatkozatokban — csalódást érzett a nemzetgyűlési választások miatt. Csalódását azonban nemcsak az okozta, hogy választási eredményei általában elmaradtak a várakozáshoz képest, hanem az is, hogy a Kommunista Párttal szemben sem tudott számottevő sikert felmutatni. A választások előtt lefolytatott közös lista tárgyalásokon az SzDP vezetői a kedvező választási kilátásaikra hivatkozva, legalább 5%-kal nagyobb részesedést követeltek a mandátumokból, mint amennyit szerintük a Kommunista Párt kaphatott.³⁵⁹

A választási eredményeket azonban jelentősen befolyásolta az a körülmény, hogy a középrétegek és a parasztság korántsem sorakozott fel az SzDP mögött olyan számban, mint amennyire számítottak. De elég érzékenyen érintette a pártot az is, hogy számos helyen még a párttagok egy része sem szavazott rá.³⁶⁰ A választások után közvetlenül a párt vezető köreiből felmerült annak a gondolata is, hogy az SzDP esetleg maradjon kívül a koalíción.³⁶¹ De ezt korán elvetették és egyre inkább az a vélemény kerekedett felül, hogy a párt kormánybeli pozícióinak erősítésével ellensúlyozza kedvezőtlen választási eredményeit. A választás eredményének alaposabb elemzésére azonban még jó ideig nem került sor.

Az NPP vezetői a választási eredményeket vegyes érzelmekkel fogadták. Kevesebb szavazatot szereztek ugyanis, mint amire számítottak. Hiszen még a budapesti törvényhatósági választások után is hozzávetőlegesen 10%-kal számoltak. A mintegy 7%-os részesedés a szavazatokban azonban még így is közel a kétszerese volt annak, — mint amennyire a SzDP mellett a Kis-

³⁵⁸ Uo.

³⁵⁹ Uo.

³⁶⁰ Már a jelentős szociáldemokrata bázist jelentő főváros környéki településeken — Pestújhelyen, Rákosszentmihályon, Sashalmon — észrevehető volt a párttagság és a szavazók száma közti különbség. Pestújhelyen a SzDP 1006 párttagja ellenére 736, Rákosszentmihályon 1900 párttag mellett 1044 és Sashalmon 1350 párttaggal szemben csak 1091 szavazatot kapott (PI. Arch. 253 f. Faragó választási statisztika. 1945). Hasonló volt a helyzet a törvényhatósági jogú városokban is, ahol a pártnak 117 532 férfi tagja volt, de csak 109 736 férfi szavazatot kapott. A Szociáldemokrata Pártot a legszembetűnőbb veszteség Nyíregyházán érte, ahol 4020 férfi párttagja ellenére mindössze 2234 férfi szavazatot kapott. (PI. Arch. 253 f. Faragó választási statisztika. 1945). Csalódottságot tükrözött a vidéki szociáldemokrata pártszervezetek egy részének jelentése is. Hajdú megyében azt tették szövé, hogy a nagyközségekben ugyancsak kevesebb szavazatot kapott a párt, mint amennyi párttagja volt, és erre Tiszacsége példáját hozták fel, ahol 1200 párttag szerepelt a nyilvántartásban, ugyanakkor a szavazók száma összesen 400 volt. Több helyről kifogásolták a szociáldemokrata választási röpcédulák tartalmát és a vidéki szociáldemokrata sajtó tevékenységét, amelyek helyenként olyan jelszavakat népszerűsítettek, mint az „Éljen a magántulajdon szentsége!”, „Mi nem akarunk népszerűsítést, népkormányzatot!” stb. (PI. Arch. 253/1—41). Heves megyében azért bírálták a pártközpontot, hogy a SzDP egyáltalán „elkészt”-en indult a választási küzdelemben (PI. Arch. 253/1—41).

³⁶¹ PI. Arch. 253/1—6.

gazdapárt is — „taksálta” az NPP-t.³⁶² Az NPP vonatkozásában sem volt idegen az a jelenség, hogy egyik-másik helyen még tagjai sem szavaztak rá valamennyien.³⁶³

A NPP vezetői a nagyobb választási siker elmaradását elsősorban objektív okokkal magyarázták (anyagi és közlekedési eszközök stb. hiánya). De nem mérlegelték jelentőségének megfelelően a pártnak az ún. svábkérdésben elfoglalt hibás álláspontjának és eléggé ellentmondásos választási propagandájának a következményét. Mindenekelőtt azt, hogy a párt gyakran nem követte a határozott baloldali radikális álláspontot, hanem jobbfelé tett engedményeket, elsősorban a nacionalizmus vonatkozásában.

Az NPP választási eredményei azonban végsőfokon mégis csak sikert jelentettek, mert a nemzetgyűlési választások után minden kétséget kizáró tényé vált, hogy a Nemzeti Parasztpárt a baloldal számottevő tagja. Nemcsak a baloldal, hanem a jobboldal is inkább számolt most már vele, mint korábban.

A Kisgazdapárt jobbszárnyát szintén csak részben elégitette ki a választási győzelem. Az a terv, hogy a baloldalt, s mindenekelőtt a Kommunista Pártot, elsöprik, nem válhatott valóra a nemzetgyűlési választásokon. Az 57 %-os győzelem birtokában azonban így is elérkezettnek látta az időt arra, hogy végre „tisztá” kisgazdapárti kormány alakuljon.³⁶⁴ Egyes képviselői — például a debreceni Vásáryak — odáig mentek, hogy egy küldöttség élén tiltakoztak a koalíciós kormány létrehozása ellen.³⁶⁵ A koalíciós kormányzat elleni jobboldali tiltakozásban a jobbszárnyak az a törekvése jutott kifejezésre, hogy a választásokon egybeforrt jobboldal, a városi és falusi burzsoázia kizárólagos együttműködésének a vonalára szorítsa a Kisgazdapártot. Olyan útra, mely sajátos formában, a megváltozott viszonyok között is a nagyatádi Szabó-féle fordulat megismétlését jelentette, illetőleg jelenthette volna. A jobbszárny tervei a centrum számos képviselőjénél is kedvező fogadtatásra találtak.³⁶⁶

A jobbszárny kísérlete azonban kudarcot vallott. S ez nemcsak a Tildy mögött felsorakozott balszárny ellenállásán múlt, hanem Nagy Ferencék magatartásán is. A centrum számban és tekintélyben megerősödve került ki a választásokból. Szerepe a párton belül tovább növekedett. A balszárnyat és személy szerint Tildy Zoltánt azonban, kül- és belpolitikai okok folytán, a választások után sem lehetett teljesen háttérbe szorítani, vagy mellőzni. A centrum elfogadta ugyan a jobbszárny és vele együtt a városi burzsoázia támogatását, de a vezetőszeret nem kívánta neki átadni. Egyelőre vállalta a munkáspártokkal és az NPP-vel való együttműködést, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton belül. Ezzel függött össze az is, hogy már a választások előtt állást foglaltak a koalíció fenntartása mellett. Ezt az álláspontot képvisi-

³⁶² PI. Arch. 274/2—33.

³⁶³ PI. Arch. 284. f. XII. cs.

³⁶⁴ PI. Arch. 274/2—33.

³⁶⁵ Uo.

³⁶⁶ Erről tanúskodnak Z. Nagy Ferenc „Ahogy én láttam” c. könyvének következő sorai is: „Mikor aztán megtörtént a választás és a Független Kisgazdapárt az egész országban többséget kapott, a régi világból hozott politikai gondolkozásunkkal nehezen tudunk beletörődni abba, hogy a kormányban még se legyen többségünk... Ma már látom, hogy ez a koalíció felbomlására vezetett volna, erről feltétlenül gondoskodtak volna a Kisgazdapárt mögé tömörült koalícióellenes, sőt jobboldali erők” (Z. Nagy Ferenc: *Ahogy én láttam*. Bpest. Gondolat. 1965. 197. 1.).

selték a választások után is, s ez lehetővé tette a koalíciós kormány létrehozására irányuló gyakorlati lépések megtételét közvetlenül a választások után.

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások lényegében tisztázták a politikai erőviszonyokat Magyarországon. A Kommunista Párt és a másik két baloldali párt együttesen megkapta a szavazatok 42%-át. A baloldali kisebbség ezzel olyan erőként került ki a választásokból, amelyet nem lehetett mellőzni az ország sorsa feletti döntések meghozatalánál. A baloldal súlyát növelte az a körülmény is, hogy a győzelmet megszerző Kisgazdapárton belül olyan balszárny helyezkedett el — bár erejéről számszerű vagy százalékos megbízható adatokat nem lehetett tudni —, amely továbbra is vállalta a baloldali pártokkal megvalósított együttműködést. Amennyiben tehát a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton belül érvényre jutott a baloldal egysége, ez döntő tényezője volt az ország politikai életének.

A választásokkal egyidejűleg azonban befejeződött a polgári jobboldal egységének kialakulása is. S annak politikai képviselőjét a Kisgazdapárt jobbszárnya biztosította.

A Kisgazdapárt centruma, bár a MNFF baloldalától természetesen jobbra helyezkedett el, de az adott körülmények között lényegében külön erőt képviselt, mégpedig elsősorban a falusi burzsoázia vezetése alatt felsorakozott tulajdonos parasztság nagy tömegeit.

A munkásosztály, a szegény- és kisparasztság jelentős tömege, valamint a városi kispolgárság, értelmiség egyrésze a választásokon a baloldali pártok mellett foglalt állást.

A falusi és városi középrétegek döntő többsége azonban olyan pártra adta le szavazatát, amelyben a falusi burzsoázia mellett a városi burzsoázia és a régi uralkodó osztályok úgyszólván minden csoportja és irányzata megtalálható volt.

A választójog, a számottevő befolyással rendelkező ellenzéki polgári pártok, illetőleg párt hiánya és a háború következményei, valamint számos egyéb körülmény nem a baloldalnak, hanem inkább a jobboldalnak kedvezett. Ugyanakkor a baloddallal, mindenekelőtt a két munkáspárt szervezeti erejével szemben a jobboldal hasonlóan szervezett erőt nem tudott felsorakoztatni. A választások után létrehozandó kormány a bal- és a jobboldal első erőpróbájának ígérkezett abból a szempontból is, hogy a falusi burzsoázia mögött felsorakozott paraszti tömegek kivel lépnek egységfrontra. A kisgazdapárti centrum állásfoglalása a koalíciós kormányzás mellett arra utalt, hogy a politikai és társadalmi fejlődés, tehát végső fokon a baloldal esélyei ígérkeznek a jövőre nézve kedvezőbbnek. A kisgazdapárti centrum és a jobbszárny összefogásának a veszélye azonban ezzel még korántsem múlt el, legfeljebb elodázódott. Csak bonyolult és hosszadalmas politikai küzdelmek tisztázhatták a tulajdonos parasztság végleges állásfoglalását.

Ennek a tisztázásnak a szempontjából is a legidősebb feladat volt a kormány programjának megfogalmazása, elfogadása és nem utolsósorban a végrehajtása.

Ш. Балог:

Выборы в Венгрии в Национальное собрание 4-го ноября
1945 года

(Часть 2)

Резюме

На выборах в будапештское городское самоуправление партия мелких хозяев получила большинство голосов (50,54%). Фронт единения трудящихся, который был единственным реальным соперником партии мелких хозяев, получил 42,76% голосов. Число голосов, поданных за остальные партии, — национально-крестьянскую, буржуазно-демократическую и венгерскую радикальную партию — не достигло залуживающей вниманья величины.

При выборах в Национальное собрание коммунистическая партия стремилась к осуществлению поставленных целей в тесном сотрудничестве с социал-демократами и национально-крестьянской партией. Однако предвыборная борьба не способствовала сотрудничеству этих партий. Факт выступления социал-демократов с отдельным списком и их во многих смыслах промежуточная по характеру программа привели к заметному отдалению двух рабочих партий друг от друга. Наряду с антикоммунистическими предвыборными маневрами правых социал-демократов, в отдельных случаях этот разрыв углублялся неправильным поведением коммунистов, их высказываниями против социал-демократов.

Сходные во многом отношения сложились и между коммунистической и национально-крестьянской партиями, несмотря даже на то, что левому крылу крестьянской партии удалось ликвидировать попытки правого крыла подготовить разрыв партии и выступить с левой, радикальной предвыборной программой.

Национально-крестьянская и социал-демократическая партии — разумеется, не одинаковыми методами и в разных размерах — стремились занять положение промежуточное между сложившимися в политической жизни двумя противоположными полюсами: коммунистической партией и партией мелких сельских хозяев. Они всячески старались использовать себе на благо борьбу между этими двумя партиями. Из всего сказанного следует, что и во второй половине предвыборной кампании условия для создания левого блока не улучшились, наоборот, они еще более ухудшились. Вместе с тем предвыборная борьба между коммунистами и партией мелких хозяев достигла столь больших размеров, что возникла опасность нового политического кризиса.

16-го октября 1946 года между партиями Венгерского национального фронта независимости начались переговоры о нормализации внутриполитического положения и переводе чрезмерно напряженной предвыборной кампании в более мирное русло. В ходе переговоров обсуждался вопрос о предвыборном преобразовании правительства, а также предложение о том, чтобы партии Национального фронта независимости участвовали в выборах одним общим списком. Руководители различных партий, хотя и не отвергли мысль об общем списке, однако приняли ее с весьма различными чувствами. Но тем большие разногласия возникли между участниками переговоров при разработке конкретных деталей этого предложения. Более того, по существу, в ходе всех переговоров дело не продвинулось вперед. В конечном счете, вследствие вмешательства западных великих держав, переговоры между партиями зашли в тупик.

Поражение переговоров относительно общего списка и практические трудности, связанные с предвыборным реформированием правительства, привели руководителей коалиционных партий к убеждению, что с целью предупреждения новой вспышки предвыборной борьбы и ее негативного воздействия на будущую политическую жизнь Венгрии необходимо найти хотя бы временное решение. К такому решению можно было подойти, разумеется, прежде всего, через посредство тех вопросов, относительно которых руководители партий во время совместных переговоров уже по существу пришли к соглашению и в связи с которыми у союзных великих держав не было возражений. Так, в результате международного и внутриполитического компромисса, в конце концов, родился проект совместного заявления, в котором говорилось, что партии берут на себя общую ответственность в образуемом после выборов правительстве и схематически обрисовывалась программа будущего коалиционного правительства. 22-го октября партии, по существу, пришли к соглашению относительно содержания совместного заявления.

Общественное мнение страны приняло заявление партий Национального фронта независимости с удовлетворением. Предвыборная борьба между партиями, хотя и не прекратилась полностью, но в значительной степени смягчилась.

Представители католической церкви независимо от позиции руководителей партии мелких хозяйев продолжали проводить прежнюю по содержанию и характеру агитацию. Этим они — пренебрегая совместным предвыборным заявлением патрий — обеспечивали предвыборную пропаганду партии мелких хозяйев и сплочение правых элементов вокруг этой партии. Пастьерское послание князя-примаса Йозефа Миндсенти от 18 октября 1945 года, которое непосредственно перед выборами было зачитано в церквах, лишь завершило, придало последний толчок объединению правых вокруг партии мелких хозяйев.

На выборах в Национальное собрание партия мелких сельских хозяйев получила абсолютное большинство голосов (57,03%). Однако 41,23% процента голосов, завоеванных блоком Коммунистической партии Венгрии, социал-демократической и национально-крестьянской партий, говорили о том, что левое меньшинство все же представляет в Национальном собрании весьма значительные силы. В результате этих выборов левое меньшинство показало себя как такая сила, которой нельзя пренебрегать при решении вопросов, определяющих судьбу страны. То обстоятельство, что в одержавшей победу партии мелких хозяйев имелось левое крыло, которое и в дальнейшем стремилось к сотрудничеству с левыми партиями, еще больше увеличивало вес последних. Поэтому, когда в последовавший за выборами период удалось обеспечить в рамках Венгерского национального фронта независимости единство всех левых сил, это единство превратилось в решающий фактор политической жизни страны.

S. Balogh:

Les élections d'assemblée nationale en Hongrie le 4 novembre 1945

(II. partie)

Résumé

Aux élections municipales le Parti des Petits Propriétaires a obtenu le plus des voix (50,54%). Le Front Unique des Travailleurs qui fut le seul et le vrai rival du Parti des Petits Propriétaires a obtenu le 42,76 pour cent des suffrages. Les autres partis — le Parti Paysan National, le Parti Démocrate Bourgeois et le Parti Communiste — n'ont emporté de résultats notables.

Aux élections d'assemblée nationale le Parti Communiste, collaborant étroitement avec le Parti Socialdémocrate et avec le Parti Paysan National a employé tout effort pour réaliser son programme. Cependant la lutte électorale a entravé la collaboration des partis. Le fait que le Parti Socialdémocrate ne s'est point apparenté avec d'autres et que son programme avait la caractéristique du centre, les deux partis des travailleurs se sont visiblement éloignés l'un de l'autre. A côté des manoeuvres électorales des Socialdémocrates dans certains cas les communistes avaient tort d'agir contre les Socialdémocrates, parceque ces manifestations ont nui aux rapports des deux partis.

Bienque l'aile gauche du Parti Paysan National aie réussi à neutraliser les préparatifs de l'aile droite du parti qui fussent faits pour amener la scission au sein du parti et qu'elle arrivât à faire adopter le programme radical électorale de la gauche — sous plusieurs rapports — une situation analogue s'est formée dans la relation du Parti Communiste et le Parti Paysan National.

Le Parti Paysan National et le Parti Socialdémocrate s'appliquaient à se placer de différente façon et différente mesure entre les deux pôles contradictoires — le Parti Communiste et le Parti des Petits Propriétaires — établis dans la vie politique. Le Parti Socialdémocrate et le Parti Paysan National ont fait des efforts aussi, au cours des élections pour tirer avantage de la lutte entre les deux partis mentionnés. Les conditions pour créer l'unité de la gauche ne se sont pas améliorées dans la seconde phase de campagne électorale, au contraire, elles sont devenues pires. En même temps, la lutte électorale entre le Parti Communiste et le Parti des Petits Propriétaires a pris de telle mesure que la vie politique a été menacée d'une nouvelle crise.

Le 16 octobre 1946 des entretiens entre les partis du Front National Hongrois de l'Indépendance ont commencé sur la normalisation de la vie politique intérieure, pour

ramener la campagne électorale surexcitée sur une voie mieux équilibrée. A des conférences entre les partis, il était question de transformer le gouvernement avant les élections, en plus, la proposition a été faite que les partis du Front National Hongrois de l'Indépendance réalisent l'apparementement aux élections d'assemblée nationale. L'idée de l'apparementement n'a pas été refusée par les dirigeants des partis, cependant certains d'eux l'ont acceptée différemment. Les différends entre les participants — ayant été déjà dès le début — se sont aggravés à la concrétisation de cette proposition. Notamment, au cours des discussions entre les partis, il n'y avait pas de progrès considérable. Enfin, les discussions menaient à l'échouement à cause de l'intervention des grandes puissances occidentales.

La non-réussite d'apparementement et les concrètes difficultés intervenues pour réformer le gouvernement avant les élections, ont influencé les chefs responsables des partis de coalition sur leur considération dans l'intérêt de l'avenir de la vie politique hongroise et d'éliminer un nouvel élan au cours de la campagne électorale, qu'il faudrait trouver — au moins — une solution provisoire.

Evidemment on ne pouvait arriver décisivement à de pareilles solutions qu'au moyen des questions concernant lesquelles les dirigeants des partis ont été d'accord, et comme c'était prévu, les grandes puissances alliées sans s'opposer y ont donné leur consentement. En conséquence d'un compromis international et de politique intérieure s'est formé le plan d'une déclaration d'un commun accord, où les partis témoignent l'engagement de leur responsabilité dans la direction d'après électorale, et précisent le programme du gouvernement de coalition qui sera formé. En ce qui concerne le contenu de cette déclaration dans l'essentiel, l'accord s'établit entre les partis déjà le 22 octobre.

La déclaration des partis du Front National Hongrois de l'Indépendance a été admise en général, avec satisfaction par l'opinion publique. La lutte électorale entre les partis continuait, mais dans une mesure plus modérée.

Indépendamment de la position prise des chefs officiels du Parti des Petits Propriétaires, le caractère et le principe de l'agitation des délégués de l'Eglise Catholique sont restés invariables et ont rendu possible la continuité de la propagande électorale du Parti des Petits Propriétaires et le ralliement de la droite au rang des Petits Propriétaires, sans regard à la déclaration prononcée.

Le 18 octobre 1945 l'archevêque Joseph Mindszenty a rédigé une lettre pastorale présentée publiquement dans les églises la semaine précédant les élections et le jour même. Ce mandement a défini et stabilisé le ralliement de la droite au Parti Indépendant des Petits Propriétaires.

Aux élections nationales le Parti des Petits Propriétaires a obtenu la majorité des suffrages (57,03%). Cependant le 41,23 pour cent des suffrages obtenus par les trois partis — le Parti Communiste, le Parti Socialdémocrate, le Parti Paysan National — ont rendu témoignage que la gauche fut notablement représentée dans la nouvelle assemblée nationale. Au cours des élections la minorité gauche a gagné une force estimable, or, il fut impossible de former résolution sur le sort du pays, sans la gauche. L'influence de la gauche fut agrandi par le fait, que parmi les rangs du Parti des Petits Propriétaires gagnant les élections, une aile gauche s'est formée qui s'engagea à la collaboration avec les partis gauches. Pendant la période suivante s'est réalisée l'unité de la gauche, au sein du Front National Hongrois de l'Indépendance et devint le facteur principal de la vie politique du pays.

TÖRTÉNETI IRODALOM

LENIN ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY

(V. I. Lenin i isztoricesszkaja nauka. Moszkva, 1968, Nauka, 551 sztr.)

V. I. LENIN ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY

A Lenin-évforduló és annak előkészületei a társadalomtudományok minden ágának művelői számára kívánatosabbá tették, hogy a XX. kongresszus utáni megújódott légkörben felmérjék a lenini örökséget, s mind a lenini módszertan elveit, mind pedig Lenin konkrét megállapításait újra felidézzék és mintegy szembesítsék a tudomány azóta elért eredményeivel és további teendőivel. Egészen természetes, hogy különösen fontos ez a történettudomány számára, hiszen éppen ezen a téren kimeríthetetlen gazdagságot rejt magában a lenini életmű.

1965. június 15–18-án Kijevben a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és az Ukrán SzSzK Tudományos Akadémiája össz-szövetségi konferenciát tartott „V. I. Lenin és a történettudomány” címen. Az előadások és korreferátumok szövege a vita alapján javított formában került később kiadásra. Az alábbiakban ennek a kiadványnak az alapján kíséreljük meg összefoglalni a tudományos ülészek eredményeit.

A. D. Szkaba bevezetőjében arra utalt, hogy teljes egészségünkben helyre kell állítani a lenini módszertan alapelveit, túl kell jutni a személyi kultusz évtizedeiben eluralkodott szubjektívizmuson, a napi politikához idomuló elszármított ítéleteken. Ez persze nem jelentheti azt, hogy az utóbbi 30 év történetét és eredményeit egyszerűen ki kellene törölni a Szovjetunió fejlődéséből, hanem éppen világosan meg kell mutatni ennek a korszaknak a nagy pozitívumait is.

A tanácskozás négy szakosztályban folyt le, de voltak plenáris üléseken elhangzott előadások is. Az elsőt P. N. Poszpelov akadémikus tartotta „V. I. Lenin és a párttörténettudomány” címen. Felvázolta a párttörténetírás módszertani alapjait és a SzKP történetének kutatásával kapcsolatban a következő fő témákat jelölte meg: az új típusú párt létrejötte, tudományosán megalapozott stratégiája és taktikája, belső élete (kétfrontos harca a jobb- és baloldali opportunizmus ellen), a proletariátus osztályharcában játszott vezető szerepe, internacionalista kapcsolatai a külföldi demokratikus, szocialista és kommunista mozgalmakkal és külpolitikája. Mindezekben Lenin útmutatásaiából kell kiindulni. Gyakran hangoztatta a bolsevik párt internacionalista jellegét, ellenezte a föderalizmust. Szükségesnek tartotta a különböző nemzeti pártok történetének a tanulmányozását, amilyen pl. az ukrán volt. Az ukrán kommunisták a breszti béke idején a béke mellett foglaltak állást, bármilyen nehézségeket is okozott ez számukra.

A párttörténetet mindig össze kell kapcsolni az ország történetével. A kutatás alapjait Lenin már 1905-ben lerakta, amikor javaslatára Genfben pártkönyvtárat és pártlevéltárat hoztak létre. Módszertanilag is iránymutató volt Lenin azzal a felfogásával, hogy nem kiragadott tények alapján kell következtetéseket levonni, hanem valamennyi tény tudományos elemzése alapján. Sokszor hangsúlyozta a történeti megközelítés fontosságát, ugyanakkor a pártszerűséget, a liberális és kispolgári koncepciók elleni harcot. Ezeknek az elveknek a felhasználásával készül a több kötetes párttörténet, amely a nyugati hamisításokkal is szembeszáll. Lenin megadta a párttörténet periodizációjának az alapjait is (az 1870-es évektől 1903-ig, azután 1917 és 1921 a korszakhatárok, így négy szakaszt különböztet meg). Ma is négy nagyobb fejlődési szakaszt kell megkülönböztetni; a párt létrejötte, a proletárdiktatúra megteremtése, a szocializmus felépítése és harc a kommunista társadalom felépítéséért. Mindegyiknek alperiódusai vannak, az első kettő részletesebb periodizációját is Lenin adta meg. Figyelmeztet Lenin néhány alapvető megállapítására is a párttörténettel kapcsolatban: Oroszország nem volt annyira elmaradott, hogy ne volna lehetséges a szocialista forradalom. A szocializmus felépítéséről sok részlet-kutatás készült el, de hiányzanak az általánosító összegeзések. Ugyancsak Lenin hangoztatta a párt élcesapat jellegét, azt, hogy össznépi mivolta mellett alapvetően proletár.

Je. M. Zsukov akadémikus „Lenin és a »korszak« fogalma a világtörténetben” címen abból indul ki, hogy a társadalmi formációkról szóló tanítás a történetírás algebrája. A történészeknek ezen belül aritmetikai feladatokat kell megoldaniok: az egyes formációkon belüli korszakokat kell tanulmányozniok. Lenin Plehanovot pl. azért bírálta, mert elmosta a klasszikus kapitalizmus és az imperializmus korszaka közti különbséget. A korszak fogalmát Lenin fokozatosan alakította ki, alapvetőnek azt tartotta, melyik osztály áll a fejlődés központjában. A tőkés korszakon belül először 1789–1870 és 1871–1914-et különböztette meg, mint két korszakot, azzal, hogy a kettő közti határok elmosódnak. Az imperializmus kezdetét 1898-ra, máskor 1914-re tette. 1876-ban jelölte meg a monopóliumok előtti korszak kulminációs pontját. A korszak tipikus jelenségei mellett másfajta jelenségek is létezhetnek, így az imperializmus korában lehetségesek nemzeti felszabadító háborúk, amelyek egyébként az első korszakra tipikusak. A világtörténelem periodizációja nem azonosítható a társadalmi formációk változásával, hiszen az ókorban egymás mellett létezik az ösközösségi rend a rabszolgatartással, a középkorban még több az egymással párhuzamosan fennálló formáció. A lenini fejtegetések alapján Zsukov úgy határozza meg a korszakot, hogy az a világtörténelemnek olyan szakasza, amelyet a társadalmi fejlődés eléggé tartós tendenciája határoz meg, ezt pedig a meglévő társadalmi formációk viszonya és kölcsönhatása. A korszak határait az ebben a viszonyban bekövetkezett forradalmi változások szabják meg. Lenin a világháború idején jutott el ahhoz a felismeréshez, hogy az 1871–1898 közti szakasz még nem a monopóliumkapitalizmus kora, de a burzsoázia már nem forradalmi. Ezért átmeneti korszaknak tekintette. 1914–18 viszont ezek szerint nem új korszak kezdete, hanem betetőzése, és 1917-tel kezdődik az új korszak, amelyben a szocializmus már vezető szerepet játszik, de még igen nagy a két rendszeren kívüleső „periféria”. 1917-tel kezdődik tehát a szocializmusra való forradalmi átmenet korszaka.

Lenin egyetemes történeti megállapításai mellett természetesen igen fontosak az orosz fejlődésre vonatkozó megjegyzései. Ezekre tért ki *M. V. Nyecskina* akadémikus „V. I. Lenin — az oroszországi forradalmi mozgalom történése” c. előadásában. Először azt vizsgálta, hogyan érvényesült a forradalmi mozgalom három, nemesi, vegyesrendű és proletár szakaszáról szóló megállapítás a történettudományban. Ezt a koncepciót Lenin 1900–1914 közt dolgozta ki, a hivatalos történettudomány nem foglalkozott vele, csak a forradalmárok vetették fel esetlegesen a kérdést. A Thun 1889-ben megjelent német könyvében elsőként próbálta összefoglalni az orosz forradalmi mozgalom történetét, de minden rokonszenve ellenére sem tudott egységes koncepciót kialakítani. Az orosz történészek pedig, akik a századforduló után a kérdéshez nyúltak, liberálisoknak igyekeztek beállítani a forradalmárokat. Lenin tehát periodizációjával teljesen szűz talajra lépett. Ő az első, aki egységes folyamatnak látja, s megmutatja kapcsolatát a világ forradalmi mozgalmával. Teljesen új volt a három szakasz osztályalapon való megkülönböztetése, aminek gyakorlati jelentősége abban rejlett, hogy a proletariátus hegemoniáját indokolta meg. Nyecskina arra is utal, hogy ez a hármas periodizáció az oroszországi nemzetiségek forradalmi mozgalmára is áll. Viszont itt csak a proletár szakaszt dolgozták ki eddig alaposabban, s nem kísérelték meg a történeti összehasonlítást. A nemesi szakaszt orosz sajátosságnak tartják, pedig a nemzetiségeknek is megvan, de ezt elhallgatják, vagy képviselőit forradalmi demokratákként jellemzik. Holott a periodizáció még egyetemes történeti szempontból is érvényes; Nyecskina csak az angol és lengyel nemesi forradalmárokról utal, de a magyar olvasó számára nyilvánvaló, hogy ez a periodizáció a magyar fejlődésre is alkalmazható.

A harmadik részben Nyecskina Lenin forráshasználatát vizsgálja néhány konkrét példán, azt is, hogyan bírálta maga ezeket a forrásokat. Filológiai módszerrel utal a szerző arra, hogy Lenin idézeteit nem vetették össze az eredetivel, így pl. a Herzenről szóló cikkben a Herzenből vett idézetbe Lenin saját szavait is beolvasztották. Lenin gyakran hivatkozott forrásaira. De számos esetben nem nevezte meg forrásait, s olyan eseményekről ír, amelyekről csak a szójelt korszakban szereztek forrásszerű tudomást a kutatók. Sokszor a korabeli sajtó elmélyült felhasználásáról van szó, pl. az 1859–61-es forradalmi helyzetről 1901-ben írottak esetén. Lenin itt eredeti kutatómunkát is végzett. Sok eseményről pedig nyilvánvalóan idősebb kortársak szóbeli elbeszéléseiből szerzett tudomást, többek között apjától, vagy Krupszkaja apjától, aki az 1860-as években egy forradalmi szervezet tagja volt. Ezen a téren még sok kérdés vár feldolgozásra.

Végül arra utal Nyecskina, hogy Leninnek a mozgalom három szakaszáról szóló tanítását a kutatás nem próbálta összekapcsolni a forradalmi helyzetekről mondottakkal. Pedig világosan látszik, hogy a Lenin által említett két forradalmi helyzet (1859–61, ill. 1879–81) egy-egy korszak végén állt elő. A kérdésnek ez a megközelítése még igen gyümölcsöző lehet a további kutatások során.

Lenin éppen a múlt elmélyült tanulmányozása alapján látta meg világosan az alapvető fejlődési tendenciákat, s így tudott következtetni a jövőre is. Ezzel foglalkozott *K. K. Dubina* „A szocialista forradalom lenini elmélete és korunk” címen. Lenin nemcsak azt látta meg előre, hogy lehetséges a szocializmus felépítése egy országban, hanem azt is, hogy a proletariátus számarányától függetlenül hegemon lehet, s az imperializmus korában minden forradalomban az. Ezt a későbbi fejlődés is igazolta. Míg az orosz burzsoázia ellenforradalmi volt, a népi demokratikus országokban a kispolgárság és a középburzsoázia egy része is részt vett a forradalmi átalakulásban. Ez összefügg a burzsoázia hármass rétegződésével. Az elnyomott országokban a nemzeti burzsoázia is lehet pozitív, bár ingadozik. Ezzel kapcsolatban utalt Lenin arra, hogy a világ többsége talán nagyobb szerepet játszik majd a forradalmi harcban, mint várták. Ahol a munkásosztály a forradalom vezető ereje, ott a forradalom nem áll meg a polgári demokratikus szakaszánál. Ahol hiányzik a munkásosztály (mint a fejlődő országokban), ott a parasztság, kispolgárság, értelmiség játszhat vezető szerepet, a nemzetközi munkásosztály segítségével.

A továbbiakban a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövésének a kérdését vizsgálta meg a szerző. Lenin kimutatta, hogy a munkásosztálynak már a forradalom első szakaszában vezető szerepet kell játszania, ez hozzájárul öntudatosodásához is. 1917 előtt Lenin azt tartotta alapvetőnek, hogy a munkásosztály és a parasztság kerüljön hatalomra. Ez a szocialista forradalom előfeltétele. Ennek általános érvényessége azóta a népi demokratikus forradalmak révén igazolódott. Ezek mind meghaladták a polgári demokratikus szakaszt, antiimperialista forradalmak voltak. Egyes szakaszaikról a kutatók véleménye eltérő, de ennek gyökere az eltérő koncepciókban rejlik. Lenin megmondta, hogy a demokratikus átalakulás közelebb visz a szocializmushoz. Ez ma is lehetséges. A szocialista forradalom alapvetően egy típusú. De a klasszikusok mindig hangoztatták, hogy különböző formákban mehet végbe, mert az egyenlőtlen fejlődés következtében az egyes országok különböző fejlődési szinteken állnak, mert a forradalom nem egyszerre megy végbe mindenütt, hanem ez az átmenet egész korszakot alkot. A szocialista forradalom sajátosságai a politikai hatalom meghódításának eltérő útjaiban, a proletárdiktatúra formáiban, a gazdaság szocialista átalakításának módszereiben találhatók meg. A legfőbb sajátosság, hogy a szocialista forradalom békés úton megy-e végbe, vagy felkeléssel. Azonban a békés út is az osztályerőszak alkalmazását jelenti, nem evolúciót, ha vannak is ilyen vonásai. A parlamenti út nem egyszerűen a többség kérdése: a kapitalizmus nem belenő a szocializmusba, hanem felszámolják. A békés egymás mellett élés tehát nem jelenti a passzív várakozást. A szocialista forradalom ma is lehetséges fegyveres harc formájában.

1917 után létrejött az a lehetőség, hogy egyes országok a kapitalizmus kikerülésével jussanak el a szocializmusba. Ennek egyik formája a nemzeti demokrácia, amely megkönnyíti az átmenetet. Az ázsiai és afrikai országok szocializmusa ma még nem tudományos, hanem kispolgári. De a marxizmus–leninizmus itt is elevenen hat. Az utóbbi évtizedek fejlődése nyilvánosan igazolta Lenin előrelátását a szocializmus világméretű győzelméről.

Az első szekció előadásai a történettudomány történetének módszertani kérdéseivel foglalkoztak. *M. A. Varsavcsik* „V. I. Lenin munkáinak felhasználásáról a történeti kutatásokban” megállapítja, hogy Lenin munkái egyszerre jelentik a kutatás módszertani alapjait s egyúttal források is. Mégpedig nemcsak saját korokra, hanem későbbi korokra is, mert normatív jellegűek, nemcsak azt mutatják meg, ami volt, hanem azt is, aminek lennie kell. Természetesen Lenin műveihez, mint forrásokhoz is csak a lenini módszertan alapján lehet közeledni, nem kiragadottan idézni, mert ez csak üres zsonglőrködés, amellyel minden bizonyítható. Ahogy Lenin kifejtette, minden kérdést történetileg kell megközelíteni, kapcsolatban egyéb jelenségekkel és a történelem konkrét tapasztalatával. Tehát mindig szem előtt kell tartani, milyen szükségletekből, milyen politikai cél érdekében, milyen források alapján tett egy-egy kijelentést. Példaként idézi a szerző Lenin nézeteinek a fejlődését a „szocializmus egy országban” problémáról. 1920 után Lenin nem egyszer leszögezte ezt a lehetőséget abban az esetben, ha a szovjet állam ipari orszaggá válik. Ez a probléma nem azonos a szocializmus általános győzelmének a kérdésével. Úgyancsak Lenin alapján utal a szerző arra, hogy az oroszországi osztályviszonyokat nem szabad leegyszerűsíteni, s nem szabad úgy elképzelni, hogy az egyik oldalon álltak a bolsevikok, a másik oldalon mindenki más.

A kutató munkában a tényeket és forrásokat válogatni kell. Ez nincs ellentétben Leninnek azzal a megállapításával, hogy a dolgokat mindig egyszerűbben kell venni. Hiszen Lenin maga is sokszor egy-egy kérdésre vonatkozólag csak a legfontosabb anyagokat kérte, a tipikusakat.

M. A. Rubacs „V. I. Lenin a történelmi folyamat ellentmondásainak a felismeréséről” megállapítja, hogy Lenin szerint az ellentmondások a fejlődés immanens sajátosságai, ezek révén halad előre. Ennek egyik fontos formája, amikor valamely dolog önmaga ellentétévé válik (a tagadás tagadása), megtartva a régitől a pozitívumot. Így lesz a föld közös tulajdonából magántulajdon, majd ismét közös tulajdon. Vagy: a francia forradalom háborúi hódító háborúkká válnak. Vagy: az abszolutizmusból burzsoá demokrácia, ebből fasizmus, s ezt követi a demokratikus átalakulás. Az igazság is önmaga ellentétévé válhat: alapvető tétel, hogy a munkásmozgalom célja legyen a szovjethatalom. De ha a mozgalom közben elutasítja a forradalmi kompromisszumokat, ez már tévedéssé válhat. Lenin nem egyszer hivatkozott a *Summum ius — summa iniuria* régi elvére is.

Az ellentmondások megjelenési formái a társadalmi formációk szerint változnak. A szocializmusban is vannak ellentmondások, de ezek megoldhatók pl. egyesítésükkel, amire példa a polgárháború idején a Vörös Hadsereg és a régi nemesi tisztikar ellentmondása, vagy általában a burzsoá szakemberek felhasználásának a kérdése. Az egyes osztályokon belül is lehetségesek ellentmondások, akár a munkásosztályon belül is. A parasztágon belül nemcsak az egyes rétegekre kell gondolni, hanem a paraszton belül levő ellentmondásra is. A burzsoázia és a cárizmus közti ellentmondást is figyelembe kell venni. A szovjet történeti irodalomban még ma is azért gyakori a leegyszerűsítés, mert ezeket az osztályon belüli ellentmondásokat nem veszik figyelembe. A külpolitikában is alkalmazni kell ezt a módszert, Pilsudski és Gvenyikin ellentétét hozza fel példaként, vagy általában az imperialisták belső ellentéteit. Ezzel párhuzamosan persze fennáll az erősödő imperialista összefogás a szocializmus ellen. A szocialista társadalomban is léteznek ellentmondások, pl. a növekvő igények és a termelőerők fejlődése közt, vagy a termelőszközkhöz való viszony egyenlősége és az elosztás egyenlőtlensége közt, az egyéni és társadalmi érdekek közt, a szellemi és fizikai munka, város és falu, egyszemélyes és kollegiális irányítás közt stb. Az ezzel a kérdésekkel foglalkozó irodalom távolról sem elégséges.

M. Sz. Perszov „A történelmi tapasztalat általánosítása V. I. Lenin munkáiban (az Október előtti korszakban)” a modell kérdését vizsgálja Leninnél. Hangsúlyozza historicizmusát: mindent úgy kell tekinteni, mint egy eseménysor részét, és az egész társadalmi fejlődéssel kapcsolatban. A különböző folyamatok egy társadalmi formáción belül ismétlődnek, ezért érdekes az orosz munkásmozgalom számára a nyugati munkásmozgalom tapasztalata. A proletariátus számára a történeti tapasztalat célja a múlt pozitívumainak kritikai felhasználása. Lenin a történelemhez az általánosítás igényével fordult. Hangsúlyozta, hogy a kapitalizmus korában az osztályok viszonya alapján állandó, ezért idézhette 1917 júniusában Cavaignac példáját. Alapvető általánosításai: az 1789 vagy 1848-as típusú forradalom, a polgári forradalmak befejezésének francia és német útja, a mezőgazdaság tőkés átalakulásának porosz és amerikai útja. Ezek történeti módszertani kategóriák, az osztályviszonyok típusai, amelyek nem zárják ki az országos sajátosságokat. Ezekhez az általánosításokhoz. Lenin a konkrét történelmi feladatok nyomán jutott el. Munkássága kezdetén az a kérdés foglalkoztatta, hogyan alakul liberalizmus és demokratizmus harca a fejlődés útjáért Nyugat-Európában és Oroszországban. Ez vezette el a polgári forradalom két típusának elkülönítéséhez, ahol a döntés az „alsók” állásfoglalásától függ. A negatív német példával szemben a Konvent forradalmi diktatúrája a feudalizmus gyökere felszámolására vezetett. 1907 után a polgári forradalmak lezárása érdekelte, ez vezetett a második általánosításhoz. Ahogy Németországban az egység kérdése volt a nemzeti feladat, Oroszországban az agrárkérdés. Ez vezette el az agrárfejlődés két típusának megkülönböztetéséhez.

P. A. Zsülin „V. I. Lenin és a hadtörténet” szintén módszertani szempontból vizsgálja Leninnek különösen az 1918–20-as korszakkal foglalkozó munkáit. A hadtörténetírást a Szovjetunióban elhanyagolták, holott Lenin szerint egyenesen nevséges nem ismerni. Itt is történelmi általánosításokra törekedett, a breszti béke analógiáját Poroszország 1813 előtti helyzetében találta meg. A béke ellenzői voltaképpen pesszimizmian nézték a szocialista forradalom jövőjét, de a kijevi bolsevikok pl. megértették Lenint. Az első orosz forradalom idején Lenin elsősorban a fegyveres felkelések történetét tanulmányozta, a világháború idején a háborúkat. Alapvetőnek mondotta a háború osztályjellegét és összefüggését a korábbi politikával. A háború fogalmát szélesebb értelemben használta, nemcsak kizárólagosan a fegyveres harcot értette ezen. Gondosan vizsgálta a nemzeti felszabadító háborúk szerepét az imperializmus korában. Az 1789 utáni francia háborúkkal kapcsolatban utalt arra, hogyan változhat a háború jellege. Az orosz–japán háborúval kapcsolatban fejtette ki a tömegek döntő szerepét. De ugyanakkor nem feledkezett meg a hadvezér szerepéről, az egyszemélyes vezetés fontosságáról. A breszti békével kapcsolatban mutatta ki, hogy hadsereg és kellő gazdasági felkészülés nélkül nem lehet háborút vívni. Befejezésül a szerző utal a háborúval kapcsolatos mai álbólol-

dali nézetekre (az osztályharc csak fegyveres harc lehet) és a nyugati revansista elképzelésekre. Megállapítja, hogy a technika újabb fejlődése nem módosította alapjaiban a háború jellegét, ezért a lenini megállapítások ma is rendkívül fontosak.

V. V. Ivanov „A historicizmus az »ökonómiai romantizmus« lenini bírálatában” Lenin 1890-es évekbeli tevékenységét vizsgálja. Úgy látja, hogy a témát nem dolgozták még ki kellőképpen. Az biztos, hogy Lenin ekkor a narodnyikok elleni harcban nem állt közel a legális marxistákhoz. A liberális narodnyikok kritikája előtt már bírálta a moralizáló Sismondi elméletét. Sismondihoz hasonlóan a narodnyikok is azért helytelenítették a kapitalizmust, mert szűkíti a belső piacot. Lenin azonban meglátta Sismondi elméletében is a racionális magot, azt, hogy a népesség növekedése fölös népesség kialakulására vezet. A romantikus historicizmus annak idején a múltat akarta megörökíteni, szubjektivisták képviselői a középkort idealizálták. A narodnyikok is a nagyipar előtti termelési formákat idealizálták, lenézték a kapitalizmust. A felbomlóban levő obszina helyett népi termelésről beszéltek, és a kapitalizmus perspektívtalanságáról. A kapitalizmus szerintük Oroszországban nem szervesen fejlődik. Ez a nézetük egybeesett Sismondi nézeteivel, Lenin mutatott rá arra, hogy itt nem egyszerű átvételről van szó, hanem hasonló történelmi körülmények vezettek erre az elméletre. A narodnyikok elképzelései nem ismétlik mechanikusan Sismondit, vannak új vonásaik is. Velük szemben azonban Lenin éppen ekkor bizonyította be, hogy igazi historicizmus csak materialista alapon és a haladó osztály álláspontjáról lehetséges. A narodnyikok éppen elkedőzték az osztályellentéteket, amikor a kusztáriparról írva átlagokkal operáltak. Lenin a velük és ugyanakkor a legális marxistákkal vívott harcban mindig utalt arra, hogy a valóság tudományos feltárása egyúttal a munkásosztály érdeke is.

A második szekció előadásai a Szovjetunió Október előtti történetének historiográfiai kérdéseivel foglalkoztak. F. Je. Losz „V. I. Lenin mint a munkásosztály történésze” összegezi Leninnek az orosz munkásosztály fejlődéséről írott munkáit. Már 1894-ben felismerte az orosz munkásosztály nemzetközi szerepét. Sokat foglalkozott a munkásosztály kialakulásának a kérdéseivel, számszerűen is meghatározta. Különösen sokat írt a munkásmozgalom kezdeteiről, Plehanov csoportjáról, az első sztrájkokról, a párton belüli forradalmi és opportunisták áramlatáról. Meghatározta a sztrájkmozgalom négy szakaszát: 1895–1904 a forradalom előtti, 1905–1907 a forradalmi, 1908–1910 az ellenforradalmi, 1911–1912 a felújulás kezdete. Sokat foglalkoztatta a fegyveres felkelés kérdése, ill. a munkásság viszonya a forradalmi demokráciához a XX. század elején. Kimutatta, hogy ennek az érdekei is a szociáldemokrácia képviselte, de a kettő közti határt nem szabad elmosni, ahogy azt az eszerek tették. Ugyancsak helytelenítette a kadetek felfogását, akik a mensevikeket azonosították a forradalmi demokráciával.

A további előadások az itt felvetett kérdéseket vizsgálták meg részletesebben. Ju. Z. Polevoj „V. I. Lenin mint az orosz szociáldemokrácia létrejöttének történésze” bemutatja, hogy Lenin az 1890-es évek derekától kezdve foglalkozott a kérdéssel. Az orosz marxisták feladata ekkor az volt, hogy bebizonyítsák saját létjogosultságukat. Lenin foglalkozott az orosz munkáspárt előzményeivel, az I. Internacionálé orosz szekciójával. Az ökonomizmus és a narodnyikok elleni harc során hangsúlyozta az oroszországi forradalmi mozgalom folytonosságát. Foglalkozott Marxnak és Engelsnek az oroszországi fejlődésre vonatkozó írásaival. A munkásdemokrácia és a paraszti demokrácia közti különbséget már akkor kifejtette, amikor a munkásdemokrácia még csak alakulóban volt. Hangsúlyozta, hogy a reakciós korszakoknak (pl. az 1880-as évek) is megvan a maguk forradalmi szerepe. Plehanov csoportjáról szólva kimutatta önállóságát. Plehanov két programtervezete nem félmensevik – félnarodnyik, ahogy később sokszor írták, hanem Lenin szerint a maga korában nagyjából a legforradalimbibb program volt. Lenin történetileg értékelte Plehanov tevékenységét, pozitívumait éppen akkor hangsúlyozta, amikor Plehanov a mensevikek oldalára állt.

V. G. Szarbej „V. I. Lenin harca Ukrajna történetének burzsoá koncepciója ellen” hivatkozik arra, hogy több ízben kiadták már Lenin Ukrajna történetével foglalkozó írásait, de ezek távolról sem meritik ki mindazt, amit Lenin ezen a téren kifejtett. A nagy-orosz sovinizmus elleni harcát már feltárták. Kevésbé közismert Lenin vitája az ukrán nacionalista történészekkel. Már munkássága kezdetén éppen velük szemben fejtette ki, hogy Ukrajnában nincs egységes parasztság, utalt arra is, hogy van ukrán burzsoázia. Az Ukrán Szociáldemokrata Munkáspárt egyik vezetőjének, Lev Jurkevicsnek (L. Ribalka) 1913–14-ben írt cikkeit is élesen bírálta, nacionalista kispolgárnak nevezte, aki meg akarja osztani a munkásmozgalmat. Különösen a munkásosztály kialakulásának és az asszimilációnak a kérdésében szállt szembe nézeteivel. Az ukrán nacionalizmus elleni harc során fejtette ki a minden nemzeti kultúrában meglévő két kultúra elméletét. Ezzel megcáfolta az ukrán „demokratizmus” elméletét, amely az ukrán nemzeteten belül

nem látott osztályellentéteket. Többek között Ukrajna példáján mutatta be a nemzeti önrendelkezési jog tételének két oldalát, a nagy állam meglétének előnyeit. M. P. Drahomanovval szemben is hangsúlyozta ezt, rámutat 1654, Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozásának pozitív szerepére, Drahomanovval szemben, aki a nagy központosított államban nem látott haladó vonást. Gyakran hangoztatta az orosz és ukrán fejlődés közös vonásait, éppen a különbségeket az előtérbe állító ukrán nacionalista történész, M. Sz. Hruszevszkij nézeteit bírálva. Hruszevszkijel vitatkozva figyelte fel arra, hogy a jeles ukrán író, Ivan Franko ezekben a kérdésekben helyes álláspontot képvisel.

Egy másik oroszországi nemzetiség problematikáját érinti *E. I. Laul* „V. I. Lenin és az észtt marxista történettudomány (1940-ig)”. Lenin eszméi az észtt forradalmárok révén kezdtek elterjedni Észttországban. 1917–18 folyamán számos munkáját fordították le. Amikor 1920-ban a tartui béke a burzsoá Észttország önállóságát szögezte le, Lenin kifejtette, hogy ebben az országban a szocializmusra való átmenet más jellegű lesz, mint Oroszországban. Az észtt marxista történetírás, amely a lenini elvekből indult ki, a Szovjetunióban tudott szabadon kifejlődni. Az egyes munkák kimutatták a néptömegek döntő szerepét az észtt történelemben, különösen a XX. század elején. Ez az észtt marxista történetírás az 1920–30-as években Észttországban működő történészekre is hatott, pl. H. H. Kruusra.

Ismét ukrán témát érint *P. M. Smorgun* „Az ukrainai bolsevik szervezetek történetének néhány kérdése V. I. Lenin munkáiban”. Lenin halála után kezdtek összegyűjteni az Ukrán KP vezetőinek visszaemlékezéseit Leninre és ukrán kapcsolataira, összesen mintegy 160 ilyen emlékeztést állítottak össze. A kérdés kutatása azután hosszú időre megszakadt, csak 1955-ben lendült ismét fel. Ekkor tárták fel Lenin és Krupszkaja levelezését ukrán bolsevikokkal, ezekből világosan látszik, mennyire egyformán értékelték az egyes jelenségeket. Ez a kutatómunka egyúttal harcot is jelent az ukrán nép történetét meghamisító burzsoá ukrán emigránsok ellen. Ezek a nacionalisták azt próbálják bizonyítani, hogy az osztálytalan, agrár jellegű Ukrajnában nem volt talaja a bolsevik pártszervezeteknek. Pedig éppen Lenin bizonyította be, hogy a kapitalizmus Ukrajnában is fejlődik. Ő segítette az első pártszervezeteket, tanácsokkal szolgált pl. az odesszai pártszervezetben bekövetkezett szakadás alkalmából. Gyakran bírálta is az egyes szervezetek vezetőit, amit a feldolgozásoknál figyelembe kell venni. A szerző néhány kiegészítést is hoz a Lenin-összkiadás ukrán vonatkozásaihoz. A kérdés vizsgálatánál Lenin munkáit látja alapvető forrásoknak, a visszaemlékezéseket óvatosan kell kezelni.

N. N. Jakovlev „Az első orosz forradalom történetének néhány kérdése V. I. Lenin munkáiban és a szovjet történetírásban” a lenini útmutatásokat veszi számba, amelyek ebben a tekintetben különösen nagyszámúak és jelentősek. Lenin a forradalmat az előzményekből magyarázta, a nemzetközi forradalmi mozgalom tapasztalatainak a felhasználásával. Sajátos forradalomnak tartotta, a burzsoázia győzelmére vezet. A forradalommal kapcsolatban fejtette ki a szocialista forradalomba való átnövés elméletét. A legfontosabb kérdés az agrárkérdés volt. A szovjetekre vonatkozólag is alapvetőek a megállapításai: a tömegek tevékenységéből nőttek ki az októberi általános sztrájk idején. Az 1920-as években egyes szovjet történészek úgy vélték, hogy a forradalom első hónapjaiban alakult szervezetekből nőttek ki, ez a felfogás azonban nem állja meg a helyét, új forrásanyagok nem bizonyítanak mellette. Végül arra utal, milyen eredményesen leplezte le Lenin a forradalom idején a kadeteket, esztereket és mensevikteket tevékenységét.

A forradalom másik kérdését tárgyalja *N. N. Lescsenko* „V. I. Lenin a munkásosztály és a parasztság szövetségéről az első orosz forradalom időszakában”. Lenin már ekkor utalt arra, hogy a parasztság a munkásosztály természetes szövetségese, de ugyanakkor kifejtette a parasztság kettős természetét is. A korabeli paraszttmozgalom hatására módosította a bolsevik párt agrárprogramját olyan értelemben, hogy nemcsak a jobbágyreform idején elvett földeket követte vissza a parasztek számára, hanem az egész földesúri föld elkobzását. Lenin sokszor szölte a parasztság belső rétegződéséről, de azt is kimondta, hogy a feudális maradványok megléte miatt a parasztság mégis egységesen tud fellépni. A bolsevikok számos röpiratban fordultak ekkor a faluhöz a parasztek megnyerése érdekében. Az 1920–30-as években a szovjet történetírás kezdett foglalkozni a forradalom történetével, de gyenge forrásbázissal, a kispolgári pártokat idealizálták. 1945 után, különösen az 50. évforduló kapcsán nőtt meg az érdeklődés. Az ekkor készült munkák azonban többnyire leíró jellegűek voltak, az illusztratív módszert alkalmazták. Nem mutatták meg eléggé a munkások falun kifejtett tevékenységét. A forradalom és a munkás-paraszt szövetség sok kérdésében különböző vélemények alakultak, egyesek szerint a parasztszövetség azonos volt a forradalmi paraszti bizottságokkal, mások túlbecsülik a parasztszövetség bolsevik vezetését, megint mások szerint a szociáldemokrata

bizottságok arra törekedtek, hogy a parasztszövetség helyi szervezeteinek az élére kerüljenek, de ez nem sikerült stb. Még a számadatokban is sok az eltérés, ami szükségessé tenné a számszerű források egységes módszer szerinti feldolgozását. A kutatóknak nagyobb bizalommal kellene lenniök a helyi levéltárak és azok feldolgozóiról. A „baloldali blokk” taktikájának alkalmazásáról nem szólnak a feldolgozások, ezért burzsoá részről szektássággal vádolják a szovjet történetírást. Éppen Lenin megállapításai nyomán a további kutatómunka során jobban kell tanulmányozni a paraszti szervezeteket és általában az agrárfejlődést.

A forradalom egyik nemzetiségi részkérdését érinti A. K. Biron „Az 1905–1907-es forradalom lenini koncepciója a lett történetírásban”. Lenin és a lett forradalmi mozgalom viszonyát burzsoá és kispolgári részről gyakran hamisították meg. Lenin személyes kapcsolatban volt a lett mozgalom számos vezetőjével (pl. P. Stučka) és erősen érdeklődött a mozgalom egyes eseményei iránt is. A történetírás egyrészt az 1920–30-as években foglalkozott a kérdéssel, s azután ismét 1945 után. Az előző korszakban a Szovjetunióban nagy anyaggyűjtés folyt, ebben elsősorban az események résztvevői működtek közre. A szerző ismerteti a megjelent munkákat, hiányolja, hogy nincs bennük elméleti általánosítás. 1945 után monográfiák, módszerű feldolgozások kerültek kiadásra, forráskiadványok és visszaemlékezések. Igen fontos volt Lenin Lettországról szóló megállapításainak gyűjteményes kiadása. A kutatások kimutatták, hogy a helyzet Lettországból a forradalom idején lényegében azonos volt az oroszországgal, itt is az agrárkérdés volt a fő. A forradalom lenini koncepciója tehát uralkodóvá vált a lett történetírásban.

D. A. Kovalenko „V. I. Lenin a szovjetek történetének fő szakaszairól (1905–1917)” mindenekelőtt számszerűen állapítja meg, hogy 62–77 szovjet működött 1905-ben (különböző számítások szerint). Lenin 1905 novemberében hangsúlyozta először a demokratizmus kérdését. Sok bolsevik szektás módon el akarta hagyni a szovjeteket a mensevik – eszer többség miatt. Lenin azonban azt hangsúlyozta, hogy a szovjetekre és a pártra egyaránt szükség van. A szovjetek szerepét a történetírás sokáig eltorzította, ennek a nyomai még ma is megvannak, szektásan tekintik őket. Összefoglaló történetük még nincs megírva. Lenin a forradalmi kormány csíráját látta bennük, ezért ragaszkodott hozzá, hogy minden forradalmi pártnak részt kell vennie tevékenységükben. 1914-től kezdve Lenin sokszor visszatért az 1905-ös szovjetek tapasztalataihoz, ezt szem előtt tartva forradalom újra végig Marx és Engels megállapításait a forradalmakról. Már a februári forradalom előtt kifejtette, hogy parlament helyett szovjetekre van szükség. Az Áprilisi Tézisekben vetette fel a hatalom békés átvételének a lehetőségét, s ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy a szovjetek az állam új típusát képviselik. 1917 júliusától számította a szovjetek történetének (1905 és 1917 első fele után) harmadik korszakát, az Októberi Forradalomig, ennek a szakasznak a lényege a szovjetek megszabadulása a kispolgári illúzióktól. Ebben az időben gyakran fejtette ki, hogy a szovjeteknek a teljes hatalmat kezükbe kell venniük, a szovjetekből jön majd létre az új államapparátus, átveszik az állami feladatokat (az élelmiszerjegyek elosztását stb.). A szovjetekben Október után is ott maradtak az egyéb pártok is, míg a kormányba csak a baloldali eszerek léptek be (1918 márciusáig). Az egypárt-rendszer csak 1918 végére alakult ki. A városokban a szovjetek proletár jellegűek voltak, falun még sokáig általános demokratikus szervek.

Ennek a szekciónak egy alosztálya tárgyalta meg a feudalizmus-kori történelem kérdéseit. *Je. Sz. Kompan* „V. I. Lenin az osztályokról, rendekről és az osztályharcról a feudális társadalomban” a feudális társadalomra vonatkozó lenini megállapításokból két kérdésesoportot tárgyalt, a régi uralkodó osztály kompromisszumait az újjal, és ennek hatását az osztályharca, ami – tekintettel az oroszországi helyzetre – gyakorlati jelentőségű kérdés is volt. Lenin megkülönböztette a feudális társadalmon belül az osztályokat és a jogi különbségeken alapuló rendeket. A feudális társadalom osztályai nem állandóak. A fejlődés nem egyenesvonalúan megy végbe, hanem a régi és az új közti kompromisszumok formájában. A feudális és kapitalista rend közti korai kompromisszum példáját Lenin a XVI–XVIII. századi lengyel fejlődésben mutatta be. A nemesség ipari vállalkozásai, másrészt a polgárság nemesi rendbe való felemelkedése más országokban is ismeretes. Ez a kompromisszum nem is csak az elmaradott országokra jellemző csupán, hiszen Angliában is ezt láthatjuk 1688-ig. Lenin azt is hangsúlyozta, hogy a polgári forradalom nem egyszeri esemény, hanem hosszú folyamat. Van olyan ország, ahol csak a parasztháború jut el. Ezek burzsoá jellegét azonban a kutatások nem mutatják meg. Az osztályharc kényszerítette a nemesi uralkodó osztályt különböző kompromisszumokra. Lenin itt 1848 német tapasztalataira is hivatkozott. A reformokat is az osztályharc kényszerítette ki, pl. Oroszországban. A polgári korszak a XVI. században

kezdődik, s a XVI–XVIII. század Európa-szerte a feudalizmus és kapitalizmus erői közti kompromisszumok kora.

A felépítményre vonatkozó lenini tanítás egyik aspektusát tárgyalja *A. M. Szaharov* „Lenin az orosz állam fejlődésének fő szakaszairól (a jobbágyrendszer megszüntetéséig)”. Lenin, aki az állam osztályfelettségének legendája ellen szívesen harcolt, az orosz állam fejlődésében három korszakot különböztetett meg, a régi (kijevi) korszakot, a moszkvait, és a XVII. századtól kezdve az újat. A kijevi Oroszország társadalmi a nemzeti kapcsolatokon alapult, a moszkvai a helyi-szomszédági kapcsolatokon. Nemzeti (országos) méretű kapcsolatok ekkor még nem alakultak ki. A XVII. századtól látja Lenin a burzsoá kapcsolatok kifejlődésének kezdetét. Már Engels utalt arra, hogy Európában az állam központosítása egyszerre ment végbe, nagyjából a XV. században. Marx utalt arra, hogy ennek a központosításnak a jellege országonként különböző, Spanyolországban pl. inkább ázsiai jellegű. Engels megállapítása szerint a Habsburg-birodalomban és Oroszországban az egyesítést védelmi célok magyarázzák. Tartós egyesülés csak fejlett munkamegosztás alapján jöhet létre. Oroszország vonatkozásában Lenin éppen ezt tartotta jellemzőnek a XVII. századtól kezdve. Pontosan megkülönböztette a polgári és feudális (bürokratikus) központosítást. A szocializmushoz csak nagy központosított államon keresztül lehet eljutni, ezt Lenin gyakran fejtette ki. Az orosz abszolutizmusról kimondta, hogy polgári irányban fejlődik. A XVII. században még feudális jellegű, a XVIII. században már polgári jellegű hivatalnoki apparátussal. Ez azonban a rendszeren belül reakciós tulajdonságokat kapott. A XIX. század első felének orosz állama elvileg nem különbözik a XVIII. századtól. 1861 a határ, lépés a burzsoá monarchia felé. Egyébként a felépítmény kérdéseit a szovjet történettudomány kissé háttérbe szorította, holott a történelem nem azonos a gazdasági-társadalmi fejlődéssel, nem szűkíthető le arra.

A. A. Zimin „Oroszország XVI. századi történetének problémái az orosz feudalizmus története lenini koncepciójának megvilágításában” Engelsnek a királyi hatalom győzelméről szóló megállapításából indul ki. A feudalizmus meglétét Oroszországban Lenin bebizonyította. A XVII. századdal kezdődő korszakot tekintette a marxi „kapitalista” éra” orosz variánsának. Utalt a központosított állam pozitív szerepére, bár a feudális alap voltaképpen a XX. századig fennmaradt. Zimin itt vitába száll Szaharov fenti előadásával, úgy látja, hogy Lenin a XVII. században már nem beszél teljesen feudális jellegéről. Az ekkor kialakult, bürokratikus szervezettel rendelkező abszolutizmus már más. A XVI. században ez még hiányzott. Igaz, hogy a XVII. század külsőségeiben még a régi vonásokat mutatta fel. A továbbiakat azt vizsgálja Zimin, hogyan érvényesült ez a koncepció a szovjet történetírásban. Pokrovszkij tévesen a kereskedelmi tőke uralmáról beszélt. Az 1930-as években szembeállították egymással a kelet-európai soknemzetiségű államokat és a nyugat-európai nemzetállamokat, ezzel lemondtak az általános törvényszerűségekre kereséséről, a soknemzetiségű állam létrejöttét pedig egyesenes reakciónak tartották. Ezt az 1940–50-es években már nem emlegették, de a szembeállítás megmaradt. Erősen hangsúlyozták a sajátosságokat, elhanyagolták az alap kutatását. Az állam szerepét szinte már úgy tekintették, mint a régi orosz történetírás. A XX. kongresszus után következett be a fordulat, M. N. Tyihomirov akadémikus monográfiája bebizonyította, hogy a XVI. században Oroszország még a széttagoltság állapotában van. M. V. Nyecskina ettől a századtól számította a feudalizmus hanyatló szakaszát. Ekkor vált ismét fontossá az egyéb európai országokkal való egybevetés, amely az összehasonlító módszerrel kimutatta az alapvető egyezéseket és a különbségeket. Az oroszországi városi eretnkségek azonos helyet foglalnak el, mint nyugaton a reformáció, de ugyancsak közös vonás a nemesség egy részének haladó szerepe stb. A XVI. századi parasztnozgalmaknak a hatása az állami reformokra most már kétségtelenül bebizonyított. Az államhatalom többször tett kísérletet a decentralizáció elleni harcra. Ezzel kapcsolatban Zimin óv IV. Iván szerepének az idealizálásától. Felvázolja a XVI. század kutatásának legfontosabb feladatait, s nyitott kérdésnek tartja a XVI. századi központosított állam problémáját.

Hasonló aspektusból vizsgálja a lenini örökséget *Sz. O. Smilt* „V. I. Lenin Oroszország államrendszeréről a XVI–XVIII. században. (A témával foglalkozó anyagok tanulmányozásának módszeréről.)” Lenin megjegyzései egyéb kérdésekkel foglalkozó publicisztikai munkáiban találhatók, felhasználásuknál alapvetően arra kellene figyelni, miért emelte ki Lenin az adott időpontban az egyik vagy másik történelmi jelenséget. Ehelyett viszont egyszerűen a kiragadott idézeteket alkalmazzák, hol szélesebben, mint azt Lenin eredetileg szánta, hol éppen szűkebben. Holott van ezek közt Leninnek nem egy mondása, amely valóban általánosabb érvényű, így az, hogy az osztályharc a politikai változások alapja, hogy a reformok a forradalmi harc melléktermékei. Vagy hogy

a nemesek mindig lenéznek az államhivatalnokokat, ami még Puskinnál vagy Tolsztojnál is tapasztalható (ahogy Tolsztoj pl. lekicsinylően ábrázolja Szeranszkijt a „Háború és béke”-ben). A keleti despótiák rendszerének oroszországi hatására vonatkozó lenini megállapításokat ma általában elhallgatják. Lenin figyelmeztet arra, hogy a korokat nem egyes egyének, hanem a tömegek hangulata alapján kell megítélni. Egy ember belső ellentmondásaiban voltaképpen a korszak és a korábbi történeti hagyományok ellentmondása tükröződik. A történészek elhanyagolják egyes osztályok belső megosztásának a feltárását, vagy a történeti pszichológiai kérdésfeltevését. Hiba az is, hogy Lenin meghatározásait más korszakokra is alkalmazzzák. Lenin olykor pontatlan kifejezéseket is használt, de olyanokat, amelyek közérthetőek voltak (amikor pl. a XI. századi Oroszország vonatkozásában földesurakról beszél). A kutatás eddig nem használta fel kellőképpen a Lenin által szerkesztett cikkeket, egy konkrét példán mutatja meg, hogyan értékelte Lenin 1905-ben az orosz rendi gyűléseket (ez a jelszó ebben az időpontban eléggé népszerű volt Oroszországban). A kutatás előtt tehát meg ezen a téren is sok a teendő.

A következők szekció a szovjet korszak történetének historiográfiai kérdéseit tárgyalta. V. V. Farszobin „Lenin munkáinak kiadásairól az 1917-es helyi bolsevik újságokban és egyéb kiadványokban” 1917 márciusától 1918 februárjáig vizsgálja a kérdést. A helyi sajtó részben átvette Lenin cikkeit a központi lapokból, részben önállóan közölte ezeket. Különösen Lenin beszédeinek az esetében, ahol nem volt eredeti szöveg, nem egyszer eszer vagy mensevik lapokból vették át a beszámolókat. Ahol a bolsevik lapokból cikkeket vettek át, azokat átalakították, egyes részeket kiemelték, másokat kihagytak. Persze már a központi sajtó is sokszor változtatott Lenin eredeti kéziratán. A beszédekről készített beszámolók olykor igen rövidek, hiszen a vidéki lapok ritkán jelentek meg, nem volt elég helyük. Mindezeket a változatokat az új Lenin-összkiadás távolról sem jegyzi fel. A központi sajtóban megjelent Lenin-cikkeken olykor maga Lenin is javított, de az összkiadás csak a kézirat szövegét közli, ahol fennmaradt. A beszédeiről szóló beszámolókat Lenin általában jobbnak tartotta, mint a gyorsírással feljegyzéseket. Ezeket Lenin is javított néha, de mások is, úgyhogy Lenin nem vállalt értük felelősséget, nem is akarta, hogy ezeket újra kinyomtaszák. Ilyen szövegek esetében valamennyi variáns gondos összehasonlításra van szükség. Lenin illegálitása idején sok cikke csak vidéki lapban jelent meg. Vannak név nélkül megjelent, de esetleg Leninnek tulajdonítható cikkei is. Mindezeknek forráskritikai feldolgozására égető szükség van. Kell egy akadémiai kritikai Lenin-kiadás, amely az összes variánsokat tartalmazza, a névtelen cikkeket is felveszi, megindokolva, miért tartja Lenin munkájának. Minthogy az 1917–18-as helyi sajtó kevés példányban maradt fenn, az is rossz állapotban van, az egészet újból ki kellene adni, az eredeti példányok használatát a kutatás során pedig megszorítani.

A. I. Razgon „V. I. Lenin »Állam és forradalom« c. könyve VII. fejezetéhez készült előkészítő anyagok és a szovjetek 1917 március–szeptember közti történetének periodizációja” a végül el nem készült fejezet jegyzeteit vizsgálja. Ebben a fejezetben Lenin az 1905-ös és 1917 februári orosz forradalom tapasztalatait kívánta összegezni. Razgon közli a fejezet tematikáját tartalmazó rövid szöveget, és ennek elemzése alapján mutatja ki, hogy Lenin május és augusztus közt a szovjetek hanyatló szakaszáról kívánt beszélni, addig fontosnak tartotta lendületüket. Kimutatta a kispolgári elem befolyását, aminek egyik fő megnyilvánulási formája a forradalmi honvédelem gondolata volt, ill. addig passzív milliók bekapcsolódása a politikai életbe. Ez időben elhúzódó folyamat volt, vidékenként változott. Az első fellendülés a proletariátus szerepével függött össze. De már akkor is megvolt a függés a kispolgári elemektől, ez április–május során a szovjetek prostituálódásába nőtt át. A szovjetekbe bekerülő új rétegek állandó nyomást gyakoroltak. Júliust Lenin itt nem tartja fordulópontnak, mert a periodizáció alapján nála itt a pártösszetétel. Maga a júliusi fordulat is az eszer–mensevik többség miatt vált lehetségessé. Lenin már az áprilisi pártkonferencián felvetette ezeket a kérdéseket. A szerző a Volga-menti szovjetek március–június közti fejlődését vizsgálta behatóan, és itt igazolva látta Lenin álláspontját. A lenini megállapításokat a további kutatás alapvető szempontjaivá kell tenni, a szovjetek dinamikáját elsősorban a pártösszetétel alakulása révén kell vizsgálni.

Je. A. Luckij „Az Októberi Forradalom agrártörvényhozásának története V. I. Lenin munkáiban” arra utal, hogy Lenin munkáit és a törvénysszövegeket először forrástanilag kell megvizsgálni. Ahol csak beszédeinek feljegyzéseiről van szó, s ezekben pontatlanságok találhatók (erre konkrét példát idéz), ott Lenin egyéb korabeli munkáival kell a szöveget összevetni. Munkái egyébként az agrártörvények szövegének az alapjai, ill. a törvények értékelései. Időrendben vizsgálva őket, látszik a probléma egyre elmélyültebb vizsgálata. 1918 januárjáig, amikor a bolsevikok a baloldali eszerek részvételével alkottak kormányt, maga a földdekrétum Lenin központi témája. Az eszer

programot elítéli, de mint paraszti követelést megvalósítja. Ez csak átmeneti szakasz. A második szakasz 1918, ekkor már a szocializálási törvényekről is ír Lenin, és differenciáltan vizsgálja a pártnak az egyes paraszti rétegekhez való viszonyát. Ekkor lehetségesé vált a szocializmusra való átmenet. Lenin ekkor gyakran hangsúlyozza, hogy a földkérdés engedmény volt. A harmadik szakasz 1918—19 fordulójára, ekkor az új pártprogram a parasztság vonatkozásában már más jelszót tűz ki. Lenin ekkori munkáiban már történetileg vizsgálja az agrárpolitikát, megállapítja egyes szakaszait. A termelőszövetkezetek alakítását már ekkor szükségesnek tartotta, de nem siettetette. „A proletár forradalom és a renegát Kautsky” c. munkájában már a kérdés historiográfiáját vizsgálta. 1919 második fele jelenti az agrártörvényhozás negyedik szakaszát. Lenin ekkor arra mutatott rá ismételtelen, hogy az eszer program forradalmi lényege megvalósult.

Az első hónapokban tehát Lenin azt hangsúlyozta, hogy a paraszti követeléseket csak a szocialista forradalom valósíthatta meg, de ez nem volt a szocialista program. Ezen az alapon tagadták már akkor is és azóta is burzsoá részről a forradalom szocialista jellegét. 1918—19 fordulóján a hangsúly áttolódott arra, hogy a forradalom polgári demokratikus feladatokat oldott meg, polgári forradalom volt. Ez a hegeli dialektikus tagadás példája. Sokan azonban nem értették meg, ezért beszéltek két forradalomról vagy kétarcú forradalomról. Az 1938-as párttörténet viszont az agrárforradalom első szakaszát hagyta ki. A szintézist Lenin 1921-ben adta meg az Októberi Forradalom negyedik évfordulójára írt cikkében, amikor azt fejtette ki, hogy a polgári demokratikus átalakítások a szocialista forradalom melléktermékei. Ez az értékelés az objektív fejlődésből következett. Az agrártörvényhozás eredményeinek az általánosítása tette lehetővé Lenin számára szövetkezeti tervének kidolgozását.

V. M. *Szeluzskaja* „A munkásosztály harca a szocialista forradalomért falun V. I. Lenin Október utáni munkáiban” a munkások falura menését a forradalom fontos tényezőjének tartja, ami eddig mégis feldolgozatlan maradt. Pedig már akkor Kautsky és az Októberi Forradalom egyéb ellenzői azt hirdették, hogy az orosz proletariátus kapitulált a parasztság előtt. A mai burzsoá munkák viszont épp ellenkezőleg a forradalmat úgy állítják be, mint az orosz munkás győzelmét a paraszt felett. A két forradalom elmélete az 1920-as években a Szovjetunióban eléggé elterjedt volt, az agrárforradalom spontaneitását abszolutizálták. Ennek oka a lenini hagyaték lebecsülése volt. Holott a város, a proletariátus vezető szerepe objektív okokból is nyilvánvaló. A munkásosztálynak számos kapcsolata volt a faluval, a régebbiekhöz járult ekkor a Vörös Hadsereg soraiban vívott közös harc, a munkások falura költözése a nehéz élelmezési viszonyok miatt. A proletariátus azonban nem oldódott fel a parasztságban. Lenin hangsúlyozta ekkori munkáiban, hogy a munkásosztály kitart, de nem idealizálta. 1917 novemberében az eszereknek még nagy volt a befolyása falun, a földkérdés azonban megnyerte a parasztságot. A proletariátus vezetésével falun is át lehetett térni a szocialista szakaszra. A parasztság differenciálódása miatt falun voltak a proletariátussal rokon rétegek. A korábbi orosz fejlődés sajátosságát Lenin abban látta, hogy 1917-ig a porosz utas fejlődés és a demokratikus agrárreform egyaránt lehetséges volt, mert a kapitalizmus még nem hatotta át az egész mezőgazdaságot. Ez hátráltatta a parasztságon belüli ellentmondások kibontakozását. A nagybirtok elleni harc (a földbirtokosok eladósodottsága révén) a bankok ellen is irányult, ezért is szükség volt a proletariátus vezetésére. Az objektív tényezők mellett pedig a szubjektív az, hogy a parasztság képtelen volt a politikai aktivitásra. A kérdéssel foglalkozó munkák az objektív tényezőket nem veszik eléggé figyelembe. Lenin állandóan figyelemmel kísérte a munkások falura áramlását (1918 júniusáig mintegy 47 550 fő), az év nyaratól az élelmezési brigádok soraiban további 80 000 fő jutott el falura. A mennyiségi tényezőket az újabb munkák számon tartják, de szükséges volna egyénileg is megvizsgálni, ahogy néhány munkás-életrajz erre már ad példát.

N. D. *Berezovcsuk* „Lenin munkáinak jelentősége az ukrainai szegényparasztság szervezeti történetének kidolgozásában” a lenini megállapítást veszi alapul, hogy a szocialista forradalomban csak a szegényparasztság lehet a munkásosztály szövetségese. Erről már 1917 március—áprilisában írt, s szükségesnek tartotta külön szegényparaszti szovjetek létrehozását. Október győzelme után ezt a külön szervezkedést még fontosabbnak tartotta, ezért támogatta a szegényparaszti bizottságok létrehozását, és nem helyeselte, hogy ezeket 1918 végén összeolvasztották a falusi szovjetekkel. Ukrajnában a szegényparaszti bizottságok 1918 végétől kezdve alakultak csak meg. Lenin rámutatott arra, hogy a sajátos helyzet miatt nem kell egészében az orosz példát követni. 1920-ban fejtette ki, mi legyen a teendőjük (a föld kollektív megművelése, a felesleg elvétele a kulákoktól stb.). 1933-ig álltak fenn, a NEP-időszakban tevékenységük különösen fontos volt, hiszen a szovjethatalom Ukrajnában később szilárdult meg. Ukrán mintára hoztak létre ilyen bizottságokat egyéb köztársaságokban is. Hiba volt azonban, hogy a középparasz-

tokat nem vonták be a bizottságok munkájába, s ezzel a kulákok mellé állították őket. Az ukrán párt ez ellen felvette a harcot. Az első munkákat a bizottságok történetéről a mozgalom jeles vezetői írták. 1945 óta fellendült a kutatás, de a feldolgozások nem veszik kellőképpen figyelembe Lenin és a párt megállapításait.

A. I. Zevelev „Közép-Ázsia népei történetének néhány kérdése V. I. Lenin munkáiban” kimutatja, hogy Lenin az Oroszországhoz való csatolásban pozitívumot látott, mert ez lehetővé tette a kapitalizmus fejlődését, a régi viszonyok felbomlasztását, a szocialista eszmék elterjedését, az 1905-ös forradalom hatását. Másrészt az elnyomott orosz társadalmi osztályok szövetségeshez jutottak. Lenin ugyanakkor arra is utalt, hogy Turkesztán, de még Hiva vagy Buhara is a cárizmus gyarmatai, ahol a tőkés kizsákmányoláshoz gazdaságon kívüli kényszer is járul. A lakosság zömében paraszt, tehát antifeudális. Nemzeti proletariátus kezdett itt kialakulni, a lakosság 1%-át tette ki. Az 1920–30-as évek munkái egyoldalúan csak a gyarmati elnyomást emelték ki. Ezen a helytelen állásponton csak a XX. kongresszus után következett be változás. Még sok a feltárandó probléma: a parasztság politikai fejlődése, differenciálódása, szövetsége az oroszországi proletariátussal, az Oroszországhoz való csatolás gazdasági, politikai és kulturális következményei stb. A továbbiakban az itteni szocialista átalakulás kérdését veti fel a szerző. A szocialista forradalom lehetőségét nem helyi, hanem világméretekben kell nézni, s nem szabad megfeledkezni a szubjektív tényező (a párt) szerepéről. A forradalom győzelme valamennyi nemzetiség harcának gyümölcse volt. Ezzel szemben a trockista—mensevik álláspont az volt, hogy a forradalmat ide exportálták, s a szovjethatalom folytatta a gyarmati rendszert, tehát itt még újabb forradalomra van szükség. A pártot is csak a szovjethatalom hozta létre. Ez a hibás álláspont épp úgy akadályozta a fejlődésnek, mint a helyi nacionalisták működése. Lenin elvben is kifejtette a nem-kapitalista út lehetőségét: elmaradott népeknek nem kell átmenniük a kapitalizmus szakaszán, de ehhez elengedhetetlen a fejlett országok segítsége. Lenin ennek az elméleti megállapításnak gyakorlati megvalósításához is megmutatta a politikai és gazdasági utakat. A legfontosabbnak a szovjet rendszert tartotta. Gyakran emlegette, hogy a helyi lakosság bizalmatlanságát tettekkel kell eloszlatni, önálló politikai tevékenységre kell őket nevelni, nem az orosz példa másolására. A szocializmusra való áttérés ezeken a területeken természetesen lassabb lesz. Leninnek ezeket az útmutatásait a történészek felhasználták. A fejlődés nem-kapitalista útjáról nemcsak a népgazdaság helyreállításának a korától kezdve lehet beszélni, hanem az Októberi Forradalom győzelmétől kezdve. A kérdés ma olyannyira aktuális nemzetközi jelentőségét eddig a kutatás nem dolgozta ki kellően. Pedig Lenin világraszóló jelentőséget tulajdonított ennek a fejlődési folyamatnak. Szükséges volna az itt lezajlott polgárháború történetének a feldolgozása is.

N. N. Maszlov „V. I. Lenin és a SzKP történetének szovjet historiográfiája” úgy látja, hogy ez még elmarad a polgárháború historiográfiája mögött. A kutatók közül senki sem vette figyelembe saját témájának előzményeit. Nem volt meg a hagyomány és a folytonosság a kutatásban. Ezért csak az utóbbi években kezd a tudományág kialakulni. Lenin volt az első párttörténész, aki a párttörténetírás kérdéseivel is tudományos alapos-sággal foglalkozott, amikor már 1917 előtt szembeszállt a párt történetének mensevik és egyéb ellenséges meghamisításával. Az 1920-as években már sokan foglalkoztak a párttörténettel, de a párttörténet historiográfiája még mindig nem alakult ki önálló diszciplínaként. Az újabb években erősen fellendült a párttörténetírás, de a historiográfiát még mindig elhanyagolják, a sokkötetes párttörténet sem tartalmaz historiográfiai fejezeteket. Mindössze néhány tanulmány jelent meg eddig. A tudományág megteremtésének egyik fő feladata Lenin szerepének világos kidolgozása. Éppen ennek lebecsülése a személyi kultusz éveiben magyarázza e tudományág elmaradását. Utal a szerző arra, hogy ezen a konferencián sincs külön szekciója a párttörténetírásnak. Pedig Lenin már megadta a párttörténetírás alapvető szempontjait. Csak a párt történetéről kevés munkát írt, de jóformán mindegyik művében erről is van szó. Bizonyos nehézséget jelent, hogy Lenin munkái egyszerű forrásai is a párttörténetnek, s feldolgozások is. A politikai eseményekről szólva mindig keresi az előzményeket, okokat, tehát történeti feldolgozást is nyújt. Ezeket az elemeket szét kell választani. Nem lehet kétségbevonni, hogy Lenin párttörténész is volt, ahogy azt egyesek a 20-as években tették. Igaz, a politikus és történész Lenint nehéz szétválasztani. A párttörténet mellett köztörténeti munkákat is írt. Múltat és jelent sohasem állította szembe. A párt taktikáját mindig történetileg magyarázta. Ki kell dolgozni a párttörténet historiográfiájának, mint tudományágnak módszertani elveit, ezt régebben elhanyagolták. Alapvető elv a historicizmus lenini elve, a tudományos objektivitás, vagyis a konjunkturális hozzáállás elkerülése. Minden tényt figyelembe kell venni. Az objektivitás legmagasabb formája a pártosság, ez teszi lehetetlenné a dolgok szépítését, lakkozását. A lenini megállapítások felülvizsgálása csak zava-

rokra vezet. Viszont az óvatosságból alkalmazott szubjektívizmus is árt. Az igazság kimondása tudományos és hazafias kötelesség egyszerre. El kell kerülni a dogmatizmust is. Lenin pl. a párttörténetnek többféle periodizációját adta meg, csak hogy mindig más-más kritériumok alapján. Ezeket összességükben kell figyelembe venni. Fontosak Leninnek az ellenséges nézeteket megcáfoló írásai, amikor pl. visszautasítja azt a vádat, hogy a bolsevikok voltaképpen a munkásosztállyal szembenálló értelmiségiek, vagy azt, hogy blanquisták (míg más részfél viszont reformistáknak próbálták őket minősíteni). A hamisítások elleni harcban fel kell használni Lenin módszerének alapvető jellegzetességeit: azt, hogy kitűnően ismerte ezeket a hamisításokat, mindig leleplezte őket, tényeket állított velük szembe, rámutatott ellenfeleinek módszertani hibáira, álláspontjuk elméleti tarthatatlanságára, és kimutatta a hamisítások osztálylényegét. Az opportunizmus és antikommunizmus osztálytartalma ma is ugyanaz, szubjektívizmus és dogmatizmus ellen ma is felhasználhatók Lenin érvei.

A negyedik szekció az egyetemes történet historiográfiájával foglalkozott. V. V. *Gorbunov* „A legújabb kor történetének kérdései V. I. Lenin munkáiban” kimutatja, hogy Lenin alapozta meg a legújabb kor történettudományát. Mint publicista, feladatának tartotta, hogy köztörténeti kérdéseket is feldolgozzon. Tevékenységének ezt az oldalát azonban eddig nem dolgozták fel eléggé. A szerző áttekintést ad azokról az alapvető kérdésekről, amelyekről Lenin lényeges megállapításokat tett, különösen az új összkiadás eddig ismeretlen anyagainak a felhasználásával. Lenin sokat foglalkozott az Októberi Forradalommal kezdődő korszak jellegével, kimutatta, hogy a munkásosztály áll a középpontban, a korszak fő tartalma a kapitalizmus megsemmisítése, az átmenet a szocializmusra, a két rendszer harca, amiből azonban nem következik a háború elkerülhetetlensége. Az új rend elkerülhetetlen győzelmének alkérdése a kapitalizmus általános válsága, amely 1917 után világosan megmutatkozott. Lenin felvázolta a fő imperialista ellentéteket is, elítélte a versailles-i rendszert. Foglalkozott az első világháború utáni gazdasági fejlődéssel, az állammonopolista kapitalizmus jelentkezésével és ugyanakkor a korai kapitalista formákhoz való visszatéréssel. Kutatta a forradalmi fellendülés feltételeit, miközben mindig szembeállt a forradalom exportjának az elméletével. Helytelennek tartotta a folytonos támadó taktikát. Érdeklődött a konkrét megnyilvánulási formák iránt. A németországi forradalom kudarcát a burzsoázia szervezetségével és tapasztalataival magyarázta. Ismeretes együttérzése a Magyar Tanácsköztársasággal. Az új összkiadásban kerültek először közlésre Kun Béla 1920-ban kiadott brosúrájához készült jegyzetei. Rámutatott viszonylag könnyű győzelmére. A bukás okát az antant intervenciójában látta, de rámutatott a reformisták tevékenységére és az agrárkérdésre is. A nyugati országokban a szovjet állammal való szolidaritási mozgalmakat üdvözölte örömmel. Felfigyelt a fasizmus kezdetére.

Természetesen roppant sokat írt a III. Internacionáléről, felhívta a figyelmet a két oldalról fenyegető veszélyre: egyrészt a régi jobboldali vezetők csatlakozása, másrészt a „baloldaliság”. Eleinte a jobboldali opportunizmusban látta a nagyobb fenyegetést, később már a kétfrontos harcot sürgette. Hangoztatta, hogy az átmeneti feladatok nem homályosíthatják el az Internacionálé fő célkitűzéseit. Minden egyes kongresszusról alapos elemzést nyújtott. Ugyancsak sokat foglalkozott a keleti népek ébredésével, ennek a nyugati országok forradalmi mozgalmához való kapcsolódásával. Utalt a nemzeti burzsoázia szerepére ezekben az országokban, a vele való szövetezésre, az egyes rétegekhez való differenciált állásfoglalására. Úgy látta, alkalmazkodni kell a paraszti jellegű keleti országokhoz. A forradalmi mozgalom új formái bontakoznak itt ki, amelyek nem a burzsoázia hatalomrajutásához vezetnek. Végső következtetése az volt, hogy a legújabb korban a milliós tömegek csinálják a történelmet.

N. *Je. Ovszarenko* „Lenin és a világforradalmi folyamat a XX. század elején” a folyamat lenini koncepciójának fő ismérveit határozta meg. Lenin a polgári társadalmi fejlődési törvényszerűségeinek a vizsgálatából szűrte le következtetéseit. A forradalmi folyamat a társadalmi formációk váltakozására vezet. Ennek a kettős váltási folyamatnak társadalmi oldala. Ennek megfelelően nem is szorítkozik egy formációra. Törvényszerűségei a nemzeti forradalmak tanulmányozása alapján mutathatók ki. A marxista-leninista elmélet és az osztályharc történetének szintézise. Lenin ebben látta a történelem hajtóerejét. Az új- és a legújabb korban polgári és szocialista forradalmakra vezetett. A polgári forradalom számos szakaszban zajlott le, fordulópontja 1789. A kapitalista világrendszer kialakulása után a kapitalizmus kimerült, új rend volt születőben. Az imperializmus titka éppen az, hogy a tőkés rend tetőpontja, ekkor vetődik fel az új társadalmi rend kérdése, ezzel kezdődik a proletár, szocialista forradalmak kora. A forradalmi folyamat ekkor válik valóban egyetemessé, mert a világ lakosságának többségét bevonja, s egyre szorosabb kölcsönhatást alakít ki az egyes országok és világrészek közt. Ekkor

alakulnak ki az új rend anyagi előfeltételei is. Az osztályharc frontja is megváltozik, a munkásság szövetségeseivel együtt lép fel a fináncsőke ellen. A fejlődés egészében meggyorsul. Már a század elején három régiót figyel meg Lenin: a fejlett tőkés országok (Nyugat-Európa és az Egyesült Államok), a közepes vagy alacsony fejlettségi szintű kapitalista Kelet-Európa (az Osztrák-Magyar Monarchia, a Balkán és különösen Oroszország), és a gyarmati és függő országok. A mozgalom középpontja Oroszország, ahol megérték a proletár forradalom erői, a proletariátus és a burzsoá demokrácia, vagyis a parasztság. A mozgalmat csak a munkásosztály tudja egyesíteni. Az egyenlőtlen fejlődés elve alapján a mozgalomnak három ága van: a proletariátus szocialista mozgalma, a burzsoá-demokratikus és a gyarmati-felszabadító. Lenin azonban az ellenforradalmi tényezőnek is nagy szerepet tulajdonított, evolúciós és forradalmi korszakok váltakozásáról beszél. Mindegyiknek megvannak sajátos fejlődési törvényszerűségei, s a kettő közt sokféle átmenet. A társadalmi forradalom révén kialakult társadalom az evolúciós korszakban bizonyos ideig fejlődik, de bizonyos szakaszon megváltozik az osztályok szerepe, egyensúlyi állapot következik be, s létrejönnek az újabb forradalmi szakasz előfeltételei és erői. Az evolúciós korszakban is folyik az osztályharc, Lenin a XIX. század utolsó harmadát hozta fel erre példának. Van reakciós szakasz is, pl. az 1850-es évek, ez demoralizálóan hat, de nem tudja feltartóztatni a fejlődést. A forradalmi mozgalomnak megvannak a belső ellentmondásai (a munkásosztály, a kispolgárság és a gyarmati népesség eltérő társadalmi helyzete, vagy a parasztság belső ellentmondásossága), de ezek nem antagonisztikusak. A világforradalmi folyamat tartalma a XX. század elején a demokrácia, a nemzeti felszabadítás és a szocializmus.

K. D. Petrijev „V. I. Lenin az Október előtti korszak munkásmozgalmáról a legnagyobb tőkés országokban” utal Lenin megállapításaira az imperializmus legfőbb sajátosságairól, majd sorra vizsgálja az egyes munkásmozgalmakról adott jellemzését. Németország vonatkozásában arra utal, hogy itt a legfejlettebb a revizionizmus, de egyúttal itt a legerősebb a baloldal. Franciaországban igen erős a kispolgárság és a munkásarisztokrácia befolyása, nagy hatással van Jaurès ideológiája, a baloldal gyenge. Az anarcho-szindikalizmus baloldali frázisaival különösen az elmaradt rétegek és a bevándorolt munkások körében hódít. De Lenin kiemelt benne élő elemet is, a politikai aktivitást és a parlamenten kívüli harcra való készséget. Jaurès-vel kapcsolatban minden opportunizmus mellett elismerte személyes érdemeit. Angliában kiemelte a sztrájkharok magas színvonalát, új vonásait, viszont utalt a trade-unionok burzsoá jellegére. Az Egyesült Államokkal kapcsolatban megállapította, hogy az osztályharc egyre nő, tehát nem igaz a „kivételes” amerikai fejlődés tétele. Felfigyelt az orosz emigráns munkások szerepére (ezt a kérdést még kutatni kellene). A munkásosztály egészében politikailag elmaradt, jelentős a munkásarisztokrácia.

A sztrájkok országos sajátosságai közül kiemelte Angliában a nem szervezett munkások bekapcsolódását, a tömegmozgalmaknál általában a fokozódó bátorságot, amely már a polgárháború küszöbéig jutott. A szolidaritási sztrájkok terjedése növeli az osztályöntudatot. Nő a politikai sztrájkok szerepe, pl. az orosz forradalommal való szolidaritás kérdésében. 1914 előtt tehát mindenütt forradalmi válság érlelődik. Ezt próbálja a burzsoázia reformista kísérleteivel megakadályozni. Lenin különösen Angliában látta ennek nagy dezorganizáló szerepét (Lloyd-George tevékenysége). Németországban a szociális reformok révén a „szociális monarchia” eszméjét akarják meggyökereztetni (ma Nyugat-Németországban is sokszor utalnak erre). A nyugati országokban a munkásmozgalom nem határolódott el a liberalizmustól és a burzsoá demokráciától, mint Oroszországban, de nem is kapcsolta össze a gazdasági követeléseket az általános demokratikus követelésekkel. Megvolnának az össznépi mozgalom előfeltételei, de a vezetők a szegényparasztság helyett inkább a burzsoáziával akarnak egyezkedni. A felvetett politikai követelések túl szűkek (pl. a porosz választójogi reform). Nincs kapcsolat a gyarmati mozgalmakkal, az antimilitarizmussal. A válság a munkásmozgalom subjektív gyengesége miatt nem tudott forradalomba átmenni.

M. F. Jurjev éppen a gyarmati és függő népek helyzetére tért ki „Az ázsiai népek nemzeti-felszabadító mozgalma történetének problémái V. I. Lenin műveiben” c. tanulmányában. Lenin három korszakot különböztetett meg. Az 1905-ig terjedő első korszakban pl. a boxer-felkelés alkalmával elítélte a nagyhatalmak intervencióját, de kifejtette, hogy ez még régi típusú felkelés volt. 1905-ben indult meg Ázsia ébredése, a mozgalom új formái jelentkeznek, vége a Tolsztoj hirdette mozdulatlanságnak. Az ifjútörök mozgalomról Lenin megállapította, hogy burzsoá, de nem népi. Viszont Szun Jat-szent vagy Tilakot forradalmi demokratának tartotta. Szembefordult minden imperializmussal, az oroszokkal is. A gyarmati mozgalmakban az orosz forradalom szövetségeseit látta. Gyakorlati kapcsolatok kialakítására is törekedett, s ez a szövetség ma is aktuális prob-

léma. Megállapította, hogy a Kelet is a Nyugat útjára tért. Elítélte az Európa-centrista felfogást, a történelmi és nem történelmi népek megkülönböztetését. Szun Jat-szent az orosz narodnyikokkal hasonlította össze. Az Októberi Forradalom győzelmével kezdődő harmadik szakaszban vetette fel a nem-kapitalista fejlődés lehetőségét. Ez már átvezet a mai helyzethez. Ezzel kapcsolatban a szerző arra figyelmeztet, hogy a harmadik világ országaiiban az utópikustól a tudományos szocializmusig terjedő sokféle szocialista eszmét megértéssel, barátián kell vizsgálni. Támogatni kell a burzsoá nemzeti mozgalmakat, ha azok valóban forradalmiak. Utal a SzKP és a Szovjetunió segítségére (s ezzel kapcsolatban számadatokat is közöl ennek a segítségnek a nagyságáról). A nemzeti-gyarmati harc valóban a szocialista világforradalom része, a fejlődés tehát fényesen igazolta Lenin tételeit.

Ja. I. Draznyinasz „Franciaország forradalmi múltjának néhány problémája V. I. Lenin munkáiban” arra utal, milyen sokat foglalkozott Lenin az 1789–1871-es korszakkal. Szembeállítja ezt azokkal a mai nyugati koncepciókkal (Godechot, Palmer), amelyek két világforradalmi hullámot különböztetnek meg, egy nyugatit, amely demokratikus (és 1848-ig tart), és egy a XX. században kezdődő keletit és kommunisztát. Mesterkélte az elsőt világforradalomnak nevezni, s a kettő szembeállítását is mesterkélte, a Párizsi Kommunó kimarad belőle. Így nincs meg a folyamatosság és az egymásra hatás. Pedig Lenin éppen ezt világosan kidolgozta. Ciklusokról és hullámokról beszél. Az egyes polgári forradalmak új forradalmakat tesznek szükségessé, csak valamennyi hullám együtt erősíti meg a polgári demokratikus feladatokat. 1871-ben már a proletár forradalom kerül napirendre. Lenin gyakran emlegette forradalom és ellenforradalom váltakozását a francia történelemnek ebben a szakaszában. Ma viszont egyesek felvetik, hogy III. Napóleon uralmát nem lehet ellenforradalminak tekinteni, vagy legfeljebb személyes uralma miatt nevezhető reakciónak. Ezek szerint a bonapartizmus egyenlő az erős hatalommal, amely ma keleten és nyugaton egyaránt fenyeget. Ezzel szemben már Marx utalt a bonapartizmus osztálytartalmára. Lenin reakciós burzsoá uralomnak nevezte, amely egyre tökéletesíti az állampépezetet. Ma egyesek túlbecsülik a háborúk szerepét a forradalmakban. 1870-ben és 71-ben a háborúnak kétségtelenül döntő szerepe volt, de a forradalom nélküle is érelődött. 1905-ben Lenin éppen arra utalt, hogy a háború bonyolultabbá teszi a forradalmat. A háború szerepét mindig konkrétan kell megítélni. Az idegen betörést a burzsoázia felhasználhatja a forradalom elleni harcra. Sokan a tömegpszichológiára támaszkodva rágalmazzák a forradalmakat, forradalom és bűnözés közt próbálnak szoros kapcsolatot teremteni. Lenin viszont valóban a társadalmi pszichológia alapkérdéseit tárta fel, amikor pl. 1871-ben a proletár nők szolidaritását örökölte meg.

V. V. Csisztyakov „V. I. Lenin és a német baloldali szociáldemokraták” leszögezi, mennyire nagyrabecsülte őket Lenin. Az irányzat 1905–6 táján kezdett kialakulni, 1910–12-re fejeződött ez be. Lenin forradalmi marxistáknak nevezte őket. Üdvözölték az első orosz forradalmat, értékelésében egészen közel kerültek a bolsevikok álláspontjához. 1907-ben az Internacionálé stuttgarti kongresszusán Lenin együttműködött Rosa Luxemburggal a militarizmus elleni harcban. Lenin ugyanakkor rámutatott a baloldaliak hibáira is, amelyek a német párt múltjából és a II. Internacionálé hatásából következtek. 1914-ig R. Luxemburg kivételével a többiek nem ismerték Lenin munkáit. Lenin taktikusan, elvtársi módon bírálta őket, amikor pl. nem értették meg az orosz pártban bekövetkezett szakadást. Lebecsülték a párt szerepét a munkásosztály megszervezésében. Nagy hibájuk volt, hogy húzódoztak az opportunistákkal való szakítástól. Lenin nem kívánta 1914 előtt, hogy külön pártot alakítsanak (ahogy ezt Sztálin hirdette), mert ez elszigetelte volna őket a munkásosztálytól. De a szerző véleménye szerint külön frakciót kellett volna alakítaniok. A világháború idején viszont csak a baloldaliak maradtak hűek a proletár internacionalizmushoz, amit Lenin nagy meglepéssel vett tudomásul, épp úgy, mint a háború idején R. Luxemburg börtönben írt Június-brosúráját, amelyet kiváló marxista munkának tartott, bár ugyancsak megmutatta hibáit. A baloldaliak közül Karl Liebknecht került a legközelebb a bolsevikokhoz, Lenin is rá hivatkozott, éppen a polgárháború kérdésében. Lenin ekkor már, taktikus módon ugyan, a szervezeti elhatárolást javasolta nekik. Ezt azonban csak 1918 legvégén valósították meg a Német Kommunista Párt megalapításával. Már 1918 elejétől kezdve Németországban is szovjetek létrehozását javasolták, márciustól már felkelésre szólították fel a népet, október 7-i konferenciájukon már a forradalom átnövéséről volt szó, s a parasztok felé is tettek egy fordulatot. A kommunista pártnak R. Luxemburg által kidolgozott programtervezetét Lenin pozitívan értékelte. És éppen Lenin sürgette R. Luxemburg összes műveinek kiadását, mint ami nemzetközi viszonylatban is igen tanulságos volna.

Ebben a kérdésben is még sok a kutatnivaló, szakítani kell a dogmatikus szemlélettel, helyre kell állítani a tényleges lenini értékelést. De Lenin munkáit is történetileg

kell vizsgálni. Nem lehet Lenin és a német baloldaliak kijelentéseit mechanikusan egymás mellé állítani és ezen az alapon Luxemburgot vagy Liebknechtet bírálni. Ebben a tekintetben is meg kell tanulni a lenini objektív elemzést, amely minél több forrás felhasználását, minden tény összegyűjtését és megvizsgálását tartja kiindulási pontnak.

Bármilyen széleskörű is volt ennek a konferenciának a tematikája, bármilyen gazdag is volt az összegyűjtött anyag, bármilyen értékesek az itt felvetett új szempontok, világosan látszik, hogy a lenini életmű és a történettudomány kapcsolatait ez a megbeszélés távolról sem tudta kimeríteni. Példaként elég, ha akár Leninnek a feudalizmusra általában, a korábbi társadalmi formációkra vonatkozó utalásait említjük meg, vagy akár Franciaország és Németország mellett egyéb országok történeti fejlődésére vonatkozó megállapításaira gondolunk.

A magyar történészek már megkísérelték Lenin magyar vonatkozású megjegyzéseinek összegyűjtését.¹ De éppen az itt ismertetett konferencia mutatta meg, milyen sok új oldala tárult fel ennek az életműnek éppen az összkiadás során, s a már ismert munkák gondosabb, az újabb évtizedek tapasztalataival szembesített vizsgálata még mennyi új gondolatot sugallhat. Az évforduló bizonyára újabb kutatásokra és újabb megállapításokra nyújt majd ösztönzést.

NIEDERHAUSER EMIL

LUKÁCS GYÖRGY:

LENIN

(Budapest, Magvető. 1970. 328 l.)

A Lenin-évforduló alkalmából megjelent munkák sorában egyike a legérdekesebbeknek s legjelentősebbeknek Lukács György Leninre vonatkozó írásainak reprezentatív gyűjteménye. A kötetben közölt öt írás átfogja a lukácsi életműnek szinte minden szakaszát. A kötet előszavában a szerző maga periodizálja pályáját s helyezi el az öt írást ezekben a periódusokban. Legterjedelmesebb s minden tekintetben legfontosabb része a kötetnek a húszas éveket átfogó első szakaszból származó Lenin-könyv. Valóban frázis nélkül hiányt pótlónak mondható megjelentetésének, a centenáriumon túl, aktualitást ad az az ismert körülmény, hogy Lukács húszas évekbeli alkotószakasza reneszánszát éli. A marxista gondolat utóbbi évekbeli „új hullámainak” számos teoretikusa állítja újra reflektorfénybe azokat a problémákat, mindenekelőtt a gyakorlat történelmi és társadalmi szerepét, amelyek Lukács ekkori munkásságának tengelyét jelentették. A pályaszakasz három határköve: az 1923-ban megjelent „Geschichte und Klassenbewusstsein”, a jelen kötetben közölt 1924-es „Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken” és az 1926-os Moses Hess tanulmány. A legjelentősebb és legnagyobb hatást kiváltott az első, a Geschichte und Klassenbewusstsein. A hatalmas vihart keltett tanulmánykötet a korszak egyik legnagyobb eszmei hatást elért marxista könyve. Hatása a kortárs Gramscira, Mannheimre, Karl Korschra éppoly alapvető és alakító volt, mint a ma is tevékeny Semprunra vagy Herbert Marcusera. A könyv körül kialakult követőtábor akkor is hú maradt a műhöz, amikor szerzője túlhaladottnak nyilvánította és elhatárolta magát tőle. Nagyrészt ennek az időszaknak lukácsi impulzusait fejlesztette tovább a kortársi nyugati marxista és marxizáló irányzatok között oly nagy szerepet játszó ún. frankfurti iskola: Th. W. Adorno, Horkheimer s az említett Marcuse tábora.

A Lenin-könyvet, annak gondolatait és szerepét csak az 1923-as kötet alapján érthetjük meg s vizsgálhatjuk. (Ezért fájlalnunk kell, hogy az utóbbi magyar kiadása megelőzi a jelentősebb műét.) A közvetlenül Lenin halála után megjelent könyv (maga Lukács brosúrájának nevezi) egyaránt volt reakció a Geschichte und Klassenbewusstsein fölötti gyakorlati bírálatokra, s állásfoglalás, elkötelezettség a SzKP Lenint követő vezetőségének politikai vonala mellett, annak ellenzőivel (mindenekelőtt Trockij táborával) szemben. Ekkor inaugurálja Sztálin a „leninizmust, mint az imperializmus és a proletárforradalom korszakának marxizmusát”, mindenekelőtt azért, hogy — indokoltan — hangsúlyt adjon annak: a szocializmus egy országban való felépítésének programja követi Lenin politikai vonalát s nem Trockij világforradalom-programja. E mellett a leninizmus mellett kötelezi el magát könyvével Lukács, s hozzájárul elméleti kidolgozásához. A gondolat anyag, amellyel hozzájárul, a Geschichte und Klassenbewusstsein önkritikusan

¹ Lenin Magyarországról. 2. átdolg. kiad. Bpest. 1965, 198 l. (Az 1. kiadás 1954-ben jelent meg.)

átvizsgált és újraátgondolt (elháríthatatlanul tolul fel bennünk, hogy a Lukács által oly gyakran használt hegeli formulát alkalmazzuk: „megszüntette megőrzött”) gondolati anyaga. Az önkritika nem formális. Lukács valóban feladja több, megelőző időkben vallott nézetét: a Lenin-könyvben nincsen többé szó arról, hogy a dialektika nem érvényes a természeti, hanem csupán a társadalmi folyamatokra, bizonyos érdemei elismerése mellett is egyértelműen Lenin imperializmus-elméletét fogadja el, szemben Rosa Luxemburg akkumuláció-elméletével. (Megjegyezhetjük: a Luxemburg nézeteivel való teljes szakítást a Lenin-könyv már csak betetőzi: a mozgalom legfontosabb kérdéseiben, a párt szervezeti formájának kérdésében, a nemzeti kérdésben már az 1923-as kötet tanulmányai is Lenin, s nem Luxemburg álláspontját vallják.) Mindezeket látva elkerülhetetlen a kérdés: megfelel-e a könyv alcímében ígért tárgyának, valóban Lenin „gondolatainak összefüggéséről” ad képet, vagy pedig szerzője teoretikai programját fejtí ki leninizmusként, esetleg azzal a hátsó gondolattal is, hogy támadott nézeteit Lenin tekintélyével fedezze? A könyv kétségkívül mindenekelőtt Lukács teóriáját fejtí ki, torzításnak s hamisításnak azonban semmiképpen nem tekinthető. Azt, hogy a kis brosúra Lenin gondolati rendszerét teljes egészében, minden vonatkozásában kifejti, Lukács sem akkor, sem később nem állította. Természetesen Lenin munkásságából s gondolataiból azokat a mozzanatok emeli ki — s itt bizonyos egyoldalúság nem kerülhető el —, melyek elsősorban állanak közel saját teóriájához. (Nehéz elképzelni külső behatások kényszere nélkül cselekvő szerzőt, ki hasonló helyzetben másképp jár el.) Lukács ezidőbeni koncepciója központi kategóriája az *osztálytudat*. Lukács, amint ez a két húszas évekbeli főmű apparátusából s szellemi fejlődéséről frott önéletrajzi írásából (Lukács: Marxista fejlődésem 1918—1930. Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 6. sz.) kiderülni látszik, ebben az időben még nem ismerte Lenin Mi a teendő-jét, azt az írást, melyben Lenin kidolgozza az osztálytudat marxista teóriáját. Figyelmet érdemel tehát, hogy egészen más indíttatással, más utakon olyan koncepciót dolgoz ki az osztálytudatról, mely lényeges vonásaiban egészen közel áll Leninéhez. Ő is élesen elválasztja a „proletariátus tényleges pszichológiai tudatállapotát” (Geschichte u. Klassenbewusstsein. Berlin, 1923. 86. l.) az osztálytudattól, a proletariátusnak az adott társadalomban, a kapitalizmusban elfoglalt valóságos helyzetéről való virtuális tudatától, a „társadalom igazi lényegébe való belátástól” (uo. 80. l.). Ez utóbbi, Lukács szerint is kizárólag az osztálytudat teljes összefüggésrendszerének tudományosan megalapozott megismerése révén sajátítható el. A lukácsi gondolatmenet, mint láthatjuk, tartalmazza a trade union-tudat és osztálytudat lenini megkülönböztetésének lényeges elemeit, még ha hiányzik is belőle annak világos felismerése, hogy az osztálytudat kizárólag a tudomány eredményei összessége alapján alapozható meg s szükségképpen mindenkor „kívülről viszik be” a munkásosztály tudatába. Az osztálytudat reális társadalmi hordozója, az osztálytudatos munkásmozgalmi harcosok összefogó kerete a párt, a mediátor, mely az osztálytudatot közvetíti az osztályhoz. Ezért Lukács számára is a másik középponti kategória a *párt*, annak demokratikus centralista szervezeti felépítése, vezető szerepe a szocialista forradalomban. Kordokumentumként is figyelemre méltóak Lukács ekkori írásai, adalékként annak bemutatásához, hogy a századelőn a polgári gondolat felbomlásából milyen sok irányból s milyen sajátos kerülőkönt át vezettek utak a szocialista gondolat s a szocialista mozgalom irányába, s hogy ezek között nem egy — eme célt elérve — magának a szocialista mozgalom és teória össznemzetközi bolsevik fordulatának megalapozásához is hozzá tudott járulni.

A Lenin-könyv kiinduló pontja Lenin imperializmus-elmélete. Ennek lényegi mondanivalója, Lukács szerint, a *forradalom aktualitásának* feltárása. Az imperializmus a kapitalizmus utolsó korszaka, ellentmondásai végsőkig kiéleződtek s minden kapitalista országban aktuális lehetőség a szocialista forradalom, a mozgalomnak mindenütt a bármikor lehetséges forradalomra való készenlétben kell állnia. A fejlett kapitalista országokban esedékes forradalmaknak ez a feltételezett közelsége természetesen illúzió volt, — ezt az illúzióval teli magatartást nevezi később, említett önéletrajzi írásában „forradalmi messzianizmusnak”, azonban ez az illuzionizmus fermentálón hatott egy igen termékeny elméleti közelítés kialakítására. A forradalom aktualitása szükségessé teszi magának, az általános tartalmat elvontan tartalmazó osztálytudatnak aktualizálását, a proletariátusnak a kapitalizmus rendszerében elfoglalt helyére vonatkozó általános marxi ismereteknek az adott konkrét helyzet vonatkozásában való érvényesítését. A kapitalizmus hic et nunc viszonylatának olyan átfogó elemzésére van tehát szükség, mely a társadalom adott viszonylatait nem egyszerűen leíró jellegű törvényszerűségeket ábrázolja, melyek quasi természeti törvényként, kívülről, befolyásolhatatlanul az emberre ható erőként működnek, hanem osztályerőviszonyok eredőjeként, dinamikus erőegyensúlyként. Ezt az átfogó elemzést, az aktualizált osztálytudatot nevezi Lukács teóriának. A teória megközelítési módja *praktikus* szempontú: az osztályerőviszonyok eredőjét azok megváltoztatása szem-

pontjából kiindulva elemzi, a mozgalom számára alternatív cselekvési lehetőségeket törekszik feltárni. A teória tehát vezérfonal a cselekvés számára. Elemzése átfogó voltának éppen az a forrása, hogy a cselekvés lehetőségeit csak a valóság szerkezete egész bonyolultságának feltárásával lehet elméletileg megragadni. Lenin nagysága tehát mindenekelőtt ebben az értelemben vett teoretikusai nagyság, a mozgalmi elmélet pusztán kontemplatív, kívülről ható törvényszerűségeket statikus állapotokban (azaz nem dialektikusan), passzívan regisztráló módszerét meghaladni, az elmélet és gyakorlat valóban szerves egységében feloldani képes teoretikus magatartás. Így állítja szembe Lenin imperializmus-elméletét Luxemburg akkumuláció-elméletével. Utóbbit közgazdaságitag megalapozottabbnak s fő vonalaiban helyesnek tartja, azonban elmarasztalja abban, hogy a teóriát csak általánosságban dolgozta ki, melyből nem következnek konzekvenciák a gyakorlat számára. „Helyesen és nagyvonalúan jellemezte az egész korszakot, de csak általában, csak mint egészet tudta jellemezni. Leninre maradt, hogy megtegye az elmélettől a gyakorlathoz vezető lépést. Egy pillanatra sem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ez a lépés egyben elméleti előrelépés is.” Lenin imperializmus-elmélete alkalmas egyedül arra, hogy a kor minden jelenségét összekapcsolja a gazdasági alapokkal, azaz elméletileg értelmezni tudjon minden konkrét jelenséget.

Ahhoz, hogy a teóriának ezen vázlatosan ismertetett koncepciója ne tűnjék dogmagyártásnak, amely a „cselekvés vezérfonala” címén politikai receptkönyveket agyal ki, szükséges, hogy visszatérjünk egy már érintett kérdéscsoportra: a gazdasági törvényszerűségek kontemplatív illetve dialektikus szemléletére. Lukács alapvető kiindulása az, hogy a tőkés gazdaság Marx által leírt mechanizmusát nem *dolgok* viszonylatának tekintí (mint azt véleménye szerint a szakközgazdaságtan teszi), hanem *emberek*, osztályokba szerveződött emberek viszonylatának. A tőkés társadalom emberének tudatában ezek a viszonylatok valóban dologi relációkként tükröződnek, ez a *fetisziált* gondolkodás. Miután e gondolkodás számára az osztályviszonyok, a kizsákmányolás történeti jelensége, mint dologi összefüggés jelenik meg, ezt a dologi összefüggést a dolgok eleve adott, mintegy természetes, magától értetődő rendjének tekintí, melyre az emberi cselekvésnek nincsen befolyása. A szemlélő csak szemlélő és nem cselekvő szubjektum számára a világ elszigetelt, merov jelenségek halmaza, melyet a jelzett szubjektum *közvetlen* szemléletben ragad meg. A jelenségek valódi természete csak úgy ismerhető meg, ha megismerjük az összes viszonylatokat, melyekbe azok beilleszkednek, ha nem közvetlenül szemléljük tehát, hanem ezen bonyolult összefüggések megismerésén át *közvetve* jutunk el hozzá. Csak a cselekvő társadalmi magatartás számára szűnik meg a dolgok közvetlensége, s válik megragadhatóvá a dolgok bonyolult összefüggés-szövevénye. Az aktív megközelítés számára a dolgok, jelenségek nem elszigetelten jelennek meg, hanem komplexusokban, szerves összefüggésekben, ezeket nevezi Lukács Hegel nyomán *totalitásoknak*. A társadalmi valóság ilyen rész- és átfogó totalitások szövevénye, melynek minden hie et nunc szituációban megragadható a dinamikus centruma, melyből felfejthetővé, áttekinthetővé s megmozdíthatóvá válik az egész. Ez a dinamikus centrum a lenini „láncszem”, melynek megragadásával megragadható az adott helyzet lényegi összefüggésrendszere. „Minden konkrét helyzetnek megvan a maga középponti problémája, és az ezzel együtt jelentkező többi probléma megoldása, valamint az összes társadalmi tendencia továbbfejlődése is ennek a problémának az eldöntésétől függ” (105. l.). A „középponti probléma” ebben a vonatkozásban eleve csak a cselekvő forradalmi mozgalom számára vetődik fel, amely a tényeket nem statikus állapotokban, „a maguk tényszerűségében” vizsgálja, hanem megváltoztathatóságuk szempontjából. Ebből a szempontból nézve feloldódik a jelenségek elszigeteltsége az idő dimenziójában is, és lehetővé válik a dolgokat keletkezésükben s várható elmúlásukban szemlélő *történeti* látásmód.

Ebben a korai műben kialakulóban láthatjuk tehát a későbbi lukácsi életmű ismert alapkategóriáit: a totalitást, a közvetítést (Lukács francia követői egy folyóiratnak is ezt a címet adták). Ezekből építi ki Lukács az idők folyamán azt a tudományos-elméleti megközelítési módot, mely alapul szolgál társadalomtudományi metodikához vagy ideológia-kritikához éppúgy, mint esztétikához vagy ismeretelmülethez. A kötetben közölt írásokban, érthető módon elsősorban az ideológiakritika áll előtérben. Lukács felfogásában a *viszonyulás közvetlenségében való megrekedtség az az általános szemléleti alap*, mely jellemzi az egész polgári tudományos és ideológiai magatartást, s melyből megragadhatók a legkülönbözőbb, egymástól sok vonásukban eltérő irányzatok lényegi meghatározói. Ebből a kiindulásból bírálja a tudományos, művészeti, ideológiai irányzatokat s a munkásmozgalmon belül jelentkező elhajlásokat, torz áramlatokat. A tipikus társadalmi magatartásmód, melyben a dolgokhoz tapadt polgári, kispolgári szemléletmód jelentkezik, elsősorban a *bürokratizmus*. Az elbürokratizáltság döntő vonása mind — az 1924-es Lenin-könyvben elsősorban bírált — revizionista és reformista áramlatok-

nak, mind a sztálini szektásságnak és dogmatizmusnak, melyre a kötet későbbi időkből származó írásai többszörösen kitérnek. A bürokratikus magatartás a külsődleges jelenségekhez tapad, ezekhez passzívan, mintegy szolgálai módon igazodik, alkalmazkodik. Ezt az alkalmazkodást nevezi Lukács a Lenin-könyvben — pejoratív összefüggésben használva a szót — realpolitikának. Ennek megnyilvánulása a szűk „ökonomista” praktikizmus, a másik végtelen pedig a szektás voluntarizmus vagy a kapitalizmus automatikus összeomlásának messzianisztikus csodavárása. A bürokratikus szemléletben elszakadnak a gyakorlati tevékenység és az elméleti általánosítás közötti közvetítő láncszemek. Nem képes a „konkrét helyzetek konkrét elemzését” elvégző teóriát kialakítani, mely vezérfonal lehetne egy átfogó mozgalmi stratégia számára. Döntései taktikai szintről indulnak ki, az elmélet pedig dogmává merevedik, s nem vezérfonal ezen döntések elvi irányításához, hanem utólagos apológia igazolásukra. Az eredetileg a II. Internacionálé reformizmusára alkalmazott bíráló elveit először a kötetben közölt, 1940-es „Néptribun vagy bürokrata” c. írásban fejtette ki — természetesen indirekt formában — Lukács. A bevezetőben Lukács utal ezen tanulmány ilyen jelentőségére s arra, hogy egy nyugaton élő követője, Leo Kofler már 1952-ben felismerte ezt a burkolt összefüggést. A magyar olvasónak a kötetben közölt részlet alapján erre nem lesz módja, mivel a nagyobb esszé itt közölt elvi bevezetése nem tartalmaz többet, mint a Mi a teendő főbb gondolatainak rekapitulációját; a szektáriánus bürokratizmust indirekte bíráló irodalmi fejtegetés a kötetből kimaradt. Az 1940-es tanulmány adta az átvezetést a sztálini bürokratizmusnak ahhoz az átfogó bírálathoz, melyet — még az itt vázolt módszeres irányvú következetes végiggondolásával — Der kritische Realismus in der sozialistischen Gesellschaft c. tanulmányában fejtett ki (megjelent a „Wider den missverstandenen Realismus” c. kötetben. Hamburg, 1958).

Lukács fentebb ismertetett gondolatmenetei a társadalomtudományok módszer-tanának alapkérdéseit is érintik. Kiemelhetjük, hogy a húszas évek Lukács munkásságának az az időszaka volt, amikor nem esztétikai és irodalmi kérdésekkel foglalkozott, hanem szinte kizárólag a marxista elmélet, a marxi társadalomfelfogás általános problémáival. A kiindulást a Lenin-könyvben mindenütt a mozgalom harci feladatainak megoldása adja, azonban az a mód, ahogyan ezek a harcoló mozgalom számára felvetődnek, jellegben nem tér el gyökeresen attól a módtól — s ez az akkori Lukács egyik fő mondanója —, ahogyan utólag felmerülnek a korszakot ábrázoló marxista tudomány számára. Ily módon új aspektusa nyílik a tudomány elkötelezettsége és pártossága, ezen elkötelezettség heurisztikus vonatkozása: ismeretfeltárást előmozdító vagy korlátozó hatása elvi értelmezésének. Nem kevésbé új megvilágításban veti fel a lukácsi elmélet a gyakorlat elvi középpontba állításával a történeti folyamatok determináltságának, a történelemben ható ember filozófiai értelemben vett szabadságának problémáját. A történetfilozófia ezen alapkérdéseire kitérni természetesen nem lehet feladatunk. Csupán arra vetnénk még egy gyors pillantást, hogyan vetődik fel a Lenin-könyvben — a mozgalmi stratégia aspektusából — egy olyan probléma-csoport, amelynek megoldása egyben történetírói feladat is. A szövetségi politika kérdése felvetődésére gondolunk Lukács könyvében. Az ultrabaloldaliakat bírálva, ezt írja a kérdéssel kapcsolatban: „... nem vették észre, sőt megvetették és elutasították a felbomlásnak és a felzúdulásnak azokat a mozgalmait, amelyek szükségszerűen jönnek létre az imperializmus korszakában (agrárkérdés, gyarmati kérdés, nemzeti kérdés), s melyek a proletárforradalommal való összefüggésükben objektív forradalmi jelentőséggel bírnak” (59—60. l.). A számbavett potenciális szövetségesek mindegyike „problematikus” szövetséges. Mind olyan társadalmi jelenség, melyet a mozgalom teóriája nehezen tudott, s tegyük hozzá tud ma is, értelmezni. Akár a paraszti kisárutermelet, akár a sajátos kisebb etnikai közösségeket tekintjük, — a társadalmi szerveződés olyan formáival kerülünk szembe, melyek korábban fejlődtek ki a kapitalizmusnál s annak gazdasági, technikai fejlődésdinamikájába integrálódni soha nem tudtak, önfenntartási igényük ezt a dinamikát keresztelte. Egy sematikus fejlődési aspektusból tehát eleve retrográd jellegűek. Lukács ennek a kérdésnek szempontjából nézi a szövetségi problémát. A mozgalom szövetségi koncepciói, különösen 1935 után, a szövetségeseket általában úgy tekintik, hogy azok egy irányban haladnak a munkásmozgalmal, csupán nem mennek el az úton addig, ameddig ez utóbbi. Ez nagy általánosságban talán elmondható jellemzésként a kispolgári-demokratikus értelmiségre mint szövetségesre. Itt azonban olyan lehetséges szövetségesekről van szó, akik a közös ellenséget más irányból, „hátról” támadják, s ezért mozgalmi ortodoxiak eleve kizárják őket a lehetséges szövetségesek sorából. Lukács a jól szervezett, szilárd munkáspártban látja a garanciát arra, hogy a szövetséges „heterogén elemi erők” el ne téríthessék a helyes irányból a forradalom menetét. Véleménye természetesen nem tekinthető valamiféle végső szónak, de hozzájárulhat a probléma újraátgondolásához.

Végezetül, a beható elemzés igénye nélkül, utalunk a kötet többi, kisebb tanulmányára. Az 1946-os „Lenin és a kultúra kérdései” c. írás Lenin kultúra-koncepcióját vizsgálja, egybekötve a kulturális örökséghez való viszony szempontjából. Az 1947-es „Lenin ismeretelmélete és a modern filozófia” Lukács fentebb vázolt módszerének ismeretelméleti vonatkozásait dolgozza ki. Leginkább figyelmet érdemel a Lukács eddig még meg nem jelent nagy átfogó társadalomelméleti könyvéből közölt részlet, a „Lenin és az átmeneti korszak kérdései.” A tanulmány kiindulópontja az a gondolat, hogy a szocializmus illetve kommunizmus lényegi tartalma az ember filozófiai értelemben vett szabadságának, ahogy Lukács írja, öncélú fejlődésének megteremtése. Ez többet jelent, mint a kizsákmányolás kényszerétől való emancipációt. Jelenti, a kommunizmus fokán, a javak teljes bősége által a gazdaság igénykorlátozó kényszerűségeitől való teljes felszabadulást. Az a körülmény, hogy a szocializmus először egy gazdaságilag viszonylag elmaradott országban győzött, a szocializmus lényegi feladata szempontjából sajátosan ellentmondásos helyzetet, sajátos „nem klasszikus” szocialista fejlődést eredményezett. Szükséges volt a húszas években egy átmeneti szakasz közbeiktatása, amelyet a gazdasági elmaradottság felszámolására irányuló feladatok — ezek még a gazdasági „szükségyszerűség birodalmát” jelentettek — s a szabad emberi önmegvalósítás alapjait lerakó szocialista demokrácia létrehozására irányuló feladatok feszültsége jellemezte.

SZABÓ MIKLÓS

RÉTI LÁSZLÓ:

LENIN ÉS A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970. 278 l.)

A Lenin-centenárium alkalmából megjelent munkák közül kiváltképpen érdeklődésre tarthat számot Réti László „Lenin és a magyar munkásmozgalom” című könyve. A szerző — akinek már 1954-ben megjelent ugyanilyen címen munkája — korábbi kutatási eredményeit továbbfejlesztve azt a kérdést vizsgálja, hogy miként vélekedett a győztes proletárforradalom vezére, a világtörténelem első szocialista államának megalapítója Magyarországról, hogyan ítélte meg a magyar gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés különböző problémáit, hogyan mutatott utat a magyar forradalmi munkásmozgalom számára.

Réti László könyve sajátos műfajt képvisel. Jelentős részben lenini megállapításokat tartalmaz; klasszikus lenini szövegeket sorakoztat fel. Ugyanakkor mégsem dokumentumkötet vagy citátum-gyűjtemény. (Ilyen jellegű munka egyébként néhány éve már áll a közönség rendelkezésére.) A szerző vázolja a lenini megállapítások létrejöttének történelmi körülményeit, e megállapításokat egybeveti a korabeli történeti valósággal, és ezáltal természetszerűleg állást foglal a magyar munkásmozgalom-történet különböző kérdéseiben.

A kötetet elolvassva mindenekelőtt szembetűnik, hogy a szerző szinte a teljességre törekedve gyűjtötte össze Lenin irodalmi munkásságának magyar vonatkozásait. Sok olvasót talán meglep, hogy milyen találó tömörséggel ítélte meg Lenin az egykori Osztrák-Magyar Monarchia számos — és napjainkban is vitatott — fontos problémáját. Figyelembe véve, hogy ebben a tekintetben gyakran találkozunk — különböző előjelű — helytelen és túlzó nézetekkel, különösen nagy jelentősége van a lenini megállapításoknak. Lenin tisztában volt a Monarchia uralkodó köreinek reakciós politikájával, ennek következményeivel, ugyanakkor azonban utalt arra is, hogy a dunai birodalom számos más országgal — így például a cári Oroszországgal — ellentétben mutat fel relatíve haladó vonásokat is. A dolgozó nép, elsősorban a munkásosztály küzdelmének következményeként a dualizmus időszakában sor került több politikai, szociális és kulturális reform kiharcolására és emellett az Osztrák-Magyar Monarchia a nemzetközi életben is bizonyos egyensúlyozó szerepet töltött be Németország és a cári Oroszország között. Szó van a lenini fejtegetésekben a továbbiakban arról, hogy a Monarchia az erősebb imperialista szomszédokat távolartva bizonyos oltalmat nyújt az alkotóelemeit képező népek nemzeti léte számára. Figyelemre méltó, hogy Lenin „A nemzetek önrendelkezési jogáról” c. 1914 elején írt művében — tehát a dualizmus állandósult válságának időszakában — mutat rá Ausztria-Magyarország e sajátos funkciójára.

Már az Osztrák-Magyar Monarchia történetével kapcsolatban hangsúlyozza Réti László a lenini tanítások legfontosabb jellemvonásait. Lenin nyomán rámutat mindenekelőtt arra, hogy „a munkásosztály társadalmi felszabadító harca elsősorban és mindenekelőtt nemzetközi”. Ezzel kapcsolatban idézi a történelmileg is igazolt, politikailag is időszerű alapvető lenini megállapítást: „A marxizmus nem fér össze a nacionalizmussal, még a »legigazságsabb«, »legtisztább«, legfinomabb és legcivilizáltabb nacionalizmussal sem. A marxizmus minden fajta nacionalizmus helyébe az internacionalizmust, minden nemzetnek egy magasabb egységbe való összeolvadását állítja.” Ennek a lenini felfogásnak a jegyében jött létre az a proklamáció, amelyet néhány nappal az 1918 októberi győzelmes polgári demokratikus forradalom után Szovjet-Oroszország vezetői intéztek „Ausztia-Magyarország dolgozó népéhez”. Réti László bemutatja e felhívás számos elvi és politikai szempontból fontos megállapítását: „Mélységes meggyőződésünk — olvashatjuk a felhívásban —, hogy Magyarország munkásai, katonái és parasztjai nem azért szabadították fel magukat a bécsi bürokrácia és a bécsi kapitalizmus hatalma alól, hogy a magyar földbirtokosoktól, bankároktól és tőkésektől hagyják magukat kizsákmányolni. Szilárd hitünk, hogy a magyar munkások és parasztszerek leszámolnak a magyar tőkésekkel, és a magyar kormány a magyar munkások, katonák és parasztszerek kormánya lesz.” Ugyanakkor azonban — tehetjük hozzá Réti László fejtegetéseihöz — az sem lényegtelen körülmény, hogy a proklamáció nyilvánvalóan nem a dunai birodalom felosztásának, hanem föderatív szocialista átalakításának koncepcióját képviseli.

„A magyar munkások és parasztszerek kormánya” létrejötte hosszú küzdelem eredménye volt. Réti László nyomon követi azt az elméleti-politikai segítséget, amelyet a szocialista forradalom győzelmes megvívásához Lenin adott a magyar munkásosztálynak. Nyilván nagy érdeklődésre tart majd számot a „Lenin kapcsolatai a magyar munkásmozgalommal a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt” című fejezet. Megismerkedhetünk ennek a fejezetnek az olvasása során az 1905-ös orosz forradalom ösztönző, előrelendítő hatásával. Megtudjuk — többek között —, hogy Lenin neve először 1905 decemberében jelent meg nyomtatásban Magyarországon, mégpedig a Népszava hasábjain. A korabeli egyedüli munkatársat: a Magyarországi Szociáldemokrata Párt sajtója részletesen foglalkozott az oroszországi forradalmi mozgalommal, tudósított Lenin és a bolsevikok tevékenységéről. Számos dokumentum elemzésével mutatja be Réti László, hogy ezek a tudósítások mennyiben voltak reálisak és mennyiben viselték magukon a pártvezetésben erősen érvényesülő reformizmus jellemvonásait. Történetírásunk eddigi eredményeit figyelembevéve nem vitás, hogy a magyarországi szociáldemokrácia az első világháború előtti években, nem Lenin, hanem Kautsky útját járta. Mégis — úgy véljük — Réti László mellőzi néhány fontos tényező megemlítését. Így pl. azt, hogy az általa idézett magyar szociáldemokrata orgánusok legalisan jelentek meg és így a szocialista forradalom és proletárdiktatúra lenini eszméjének méltatását nem is tartalmazhatták. Egyébként ugyanezre az évekre vonatkozóan a szociáldemokrácia vezetőinek „teljes opportunizmus”-áról olvasunk. Valamelyes differenciálás — nemzetközi és magyar viszonylatban is — helyénvaló lett volna. Hiszen a Karl Kautsky vagy akár Otto Bauer és Bernstein nyilvánvalóan nem ugyanaz.

Az 1917–1919-es forradalmi időszakról szólva Réti László kiemeli: „Lenin a világforradalomra és ezen belül az európai forradalomra számítva, különös figyelmet szentelt Németországnak és Ausztia-Magyarországnak.” Úgy látta, hogy a háborúban vesztes országok proletariátusának forradalmasodása gyorsan előre halad és sor került az orosz példa követésére. Lenin tudta, hogy ezeknek az országoknak, elsősorban Magyarországnak gazdasági, politikai és társadalmi viszonyai bizonyos mértékig hasonlítanak a cári Oroszországban uralkodó állapotokhoz. (E hasonlóságról szólva éppen ebben a vonatkozásban emelte ki — még 1914 előtt — a feudális maradványok nagy szerepét.) Réti László rámutat arra, hogy a közép-európai szocialista forradalom útját Lenin nem látta akadályoktól és konfliktusoktól mentesnek. Főleg két veszélytől tartott: az antant hatalmak intervencióis törekvéseitől és a reformista szociáldemokraták forradalomellenes tevékenységétől. A későbbi események megmutatták, hogy aggodalmai egyik irányban sem voltak alaptalanok.

Akiket a lenini segítség konkrét megnyilvánulásai érdekelnek, sok — eddig még nem ismert — adatra találnak a „Lenin és az oroszországi magyar kommunista hadifogoly-mozgalom” című fejezetben. Lenin az oroszországi magyar kommunista vezetőkkel rendszeres összeköttetésben állott, Kun Bélát személyesen is ismerte, tanítványának tekintette. Részben erre az összeköttetésre vezethető vissza, hogy Kun Béla és munkatársai 1918 őszén, amikor hazatértek Magyarországra — és ezt szintén nem árt hangsúlyozni — már tisztában voltak a lenini forradalomelmélet alapvető vonásaival. Egyébként az

1918 őszétől 1919 márciusáig terjedő időszakról Réti László adatok sokaságával kimutatja, hogy ez a szocialista forradalom érlelődésének, a lenini eszmék térhódításának az időszaka. Fejtegetései meggyőzik az olvasót, hogy a szocialista forradalom nem valamilyen „import-cikk” volt Magyarországon, hanem a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására, a magyar társadalmi és politikai fejlődés egyenes és szükségszerű következményeként jött létre. Világossá válik az is, hogy Lenin ebben az időben az európai szocialista forradalom gyors győzelmében reménykedett, és az európai munkásmozgalom kérdéseit ebből a perspektívából ítélte meg.

Lenin a magyarországi munkáshatalom létrejöttében annak bizonyítását látta, hogy — megfelelő történelmi körülmények között — a szocialista forradalom fegyveres felkelés és polgárháború nélkül, viszonylag békés eszközökkel is győzhet. Egyébként a Tanácsköztársaság fennállásának egész ideje alatt nagy érdeklődést tanúsított a magyarországi proletárdiktatúra iránt. Távirataiban forradalmi következetességre, éberségre, a megalkuvók elleni küzdelemre buzdított. Az ebben az időszakban keletkezett magyar vonatkozású Lenin-dokumentumok közül kiemelkedik az 1919 májusában kelt, „Üdvözlét a magyar munkásoknak” című levél. Réti László könyvének egyik legsikerültebb része ennek a levélnek elemzése. Szó van itt a proletárdiktatúra általános és sajátos jellemvonásairól, a munkásegység kérdéseiről, a forradalmi módszerek alkalmazásáról, az intervenciók elleni küzdelemről. Eppen ennek a dokumentumnak az ismertetése kapcsán hangsúlyozza Réti László, hogy a Magyar Tanácsköztársaságot a történelmi helyzetből, a kezdet nehézségeiből következő hibák ellenére is a lenini eszmék vezérelték.

A könyv a továbbiakban arról a szerteágazó elméleti munkáról ad képet, amellyel Lenin a Kommunista Internacionálé vezérkarában hasznosította a Magyar Tanácsköztársaság történelmi tapasztalatait. Réti László e tanulságok két kérdéskomplexumát emeli ki; a párt szerepét és az agrárkérdést. Mint szinte teljesen új kutatási eredményeket meg kell említenünk a Lenin és Varga Jenő közötti kapcsolatokat tanúsító adatokat.

Befejezésül képet kapunk arról, hogyan éltek és hatottak a lenini eszmék a két világháború közötti magyar munkásmozgalomban. Az illegális KMP munkáját — és ezt Réti László meggyőzően ábrázolja — a lenini tanítások hatották át. Nem érezzük azonban eléggé differenciáltnak, és a szó történetírói értelmében eléggé méltányosnak a szociáldemokrata pártokról szóló megállapításokat. Csak egy mondatban: A szociáldemokraták Lenin-értékelése ellentmondásosabb és nem annyira kategorikusan elutasító volt, mint ahogyan az Réti László szövegéből kitűnik.

Réti László művének itt csak néhány fontos megállapítására utalhattunk. Aligha csökkentjük a mű értéket akkor, amikor úgy véljük, hogy néhány megállapítása — elsősorban az 1919-es pártgyűlés értékelésére gondolunk — joggal vált ki vitát.

A Magyar Tanácsköztársaság — és erre Réti László is nyomatékosan rámutat — a pártgyűlés mellett is megfelelt a proletárdiktatúra lenini ismérveinek. Marxista történészeink jelentős része úgy vélekedik, hogy a Tanácsköztársaság a két munkáspárt egyesülése nélkül, megosztott vagy éppenséggel egymással harcban álló erőkkel az adott történelmi időszakban — az antant megszállás és egy prefasiszta ellenforradalom fenyegető árnyékában — nem jöhetett létre. Leninnek az eseményekkel nagyjából egyidejű megállapításai azt mutatják, hogy a munkásegység forradalmi platform alapján történő létrehozásával egyetértett. Később, a Tanácsköztársaság leverése után, de még — és ez nem lényegtelen körülmény — az európai forradalmi hullám közepette, szenvedélyes szavakkal kárhoztatta a forradalmat csak színleg vállaló reformistákkal való egyesülést. (Élete végén már nem tért vissza a Magyar Tanácsköztársaság történetére.) Szerintünk a lenini útmutatások fényében, de a hazai történelmi valóságból kiindulva elsősorban azt kell elemezni, hogy elkerülhető volt-e, és ha igen, akkor milyen mértékben mindaz, ami 1919. március 21-én a Gyűjtőfogházban történt.

A vitatható megállapítások azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy a hazai Lenin-irodalom Réti László könyvének megjelenésével adatokban gazdag, hasznos, gondolatokat ébresztő munkával gazdagodott.

ERÉNYI TIBOR

LENIN A KOMMUNISTA INTERNACIONÁLÉRÓL

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 428 l.)

Évfordulóra készült dokumentum-összeállítás, amely az 1967-ben Moszkvában: „Lenin: A nemzetközi munkás- és kommunista mozgalomról” címmel megjelent kötet alapján készült, a témára leszűkítve. A közölt dokumentumok zöme (50) a magyar olvasók előtt már ismert, magyar nyelven is publikált. Tizenhárom dokumentum viszont magyar nyelven eddig még nem jelent meg. Már emiatt is joggal válthat ki érdeklődést a kötet az olvasók körében, hiszen olyan dokumentumokról van szó, amelyek lehetővé teszik, hogy Leninnek a nemzetközi kommunista mozgalomban betöltött szerepét és jelentőségét teljesebb és szélesebb összefüggésekben lássuk. A nemzetiségi önrendelkezési joggal, a Komintern közvetlen megalakulásának előkészítésével, a Bajor és a Magyar Tanácsköztársasággal, a K. I. III. kongresszusán elfogadott taktikai elvekkel, továbbá az egységfrontpolitika kialakulásának előzményeivel, s végül a K. I. és a kommunista pártok programjaival kapcsolatosan találunk itt újabb lenini megállapításokat. Természetesen csökkeneténk a kötet értékét, ha a pluszt csak ebben látnánk. Már előre felhívjuk a figyelmet a bőséges — esetenként túlságosan is bő — jegyzetapparátusra, amely alapos lexikális áttekintést ad elsősorban azok számára, akik a nemzetközi munkásmozgalomnak a periódusával mélyebben még nem igen foglalkoztak.

A kötet összeállítói nyilvánvalóan az az alapvető törekvés vezérelte, hogy a lehető leghívebben adják vissza Lenint a válogatás eszközeivel, megfelelő részletek kiemelésével. Ezt az igényes feladatot — úgy vélem — alapjának véve sikerült megoldani.

Az összeállítás megerősíti azt a tényt, hogy a III. Internacionálé létrehozásának konkrét feladatát Lenin először 1914-ben vetette fel. „A szocialista Internacionálé helyzete és feladatai” című beszédében, ahol megállapítja a II. Internacionálé esődjét, leszögezi, hogy a burzsoá nacionalizmus, a sovinizmus győzelmet aratott az európai szocializmus hivatalos képviselőinek többsége felett. Ez azt is jelentette, hogy Lenin ekkor feladta a reményt, hogy a II. Internacionálét meg lehet reformálni, vagy visszanyerheti forradalmi jellegét, amiben 1914 előtt még bízott és amiért harcolt. Az a tény, hogy a válogatás 1907-ig nyúl vissza, kétségtelenül azt érzékelteti, hogy a III. Internacionáléért folyó harcot nem lehet leszűkíteni csak az 1914 utáni időszakra, mivel objektíve ez a harc már korábban elkezdődött. Erre enged következtetni „A Harmadik Internacionálé és helye a történelemben” című beszéde is, amelyben megállapítja, hogy „a III. Internacionálé ténylegesen 1918-ban alakult meg, amikor az opportunizmus és a szociálszovinizmus ellen sok éven át, de különösen a háború alatt vívott harc több nemzetnél a kommunista pártok megalakítására vezetett” (170. oldal). Nem lehet elválasztani tehát a III. Internacionáléért folyó harcot az 1914 előtti periódustól, a II. Internacionálé opportunizmusa és revizionizmusa elleni harctól, hiszen e harc tette lehetővé, hogy a baloldali internacionalista erők 1914 után, majd főleg a háború végén magukra találjanak. Ez a harc már élesen megmutatkozott 1907-ben a stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszuson, amelyről Lenin úgy nyilatkozik, hogy „... számos igen fontos kérdésben plasztikusan szembeállította egymással a nemzetközi szociáldemokrácia opportunistá és forradalmi szárnyát és ezeket a kérdéseket a forradalmi marxizmus szellemében oldotta meg” (14. oldal). Lenin 1907–14 között írott munkái, amelyekben leleplezi az erősödő burzsoá hazafiasságot, a nacionalizmust, feltárja a II. Internacionálé opportunizmusának, a revizionizmusnak a gyökereit stb., joggal tekinthetjük a III. Internacionálé előkészítéséért folyó eszmei harc szerves részének még akkor is, ha az adott periódusban a II. Internacionálé „forradalmassításának” célját szolgálták.

A kötet tanulmányozása érzékelteti továbbá, hogy miért csak 1919-ben alakult meg a III. Internacionálé és miért nem korábban. Nem kétséges, s ezt Lenin írásai is mutatják, hogy ténylegesen már 1914 után szükségként jelentkezett az új internacionálé megalakítása, mégpedig konkrétan azzal a feladattal — Lenin szavaival élve —, „hogy a tőkés kormányok elleni forradalmi rohamra, minden ország burzsoáziája elleni polgárháborúra szervezze a proletariátus erőit — a politikai hatalomért, a szocializmus győzelméért” (60. oldal). Azonban az objektív körülmények visszavetették az új internacionálé megalakulását. „Lassan halad előre az internacionalista szocialista mozgalom a háború okozta hihetetlenül nehéz válság korszakában” — állapítja meg Lenin 1915 októberében (68. oldal). A helyzet a bolsevikokat, továbbá az internacionalista, szocialista mozgalom más képviselőit is arra késztette, hogy kompromisszumra lépjenek a zimmerwaldi mozgalom centrista erőivel. Részben a helyzet kívánta meg, másrészt abban a reményben tették, hogy a mozgalmat meghódítsák, forradalmi pozícióra juttassák.

1917-ben viszont az objektív helyzet megváltozott. A történelem olyan feladatokat vetett fel, ami szükségszerűen megkövetelte a szakítást a centrizmussal, a zimmerwaldi internacionáléval éppen ingadozó, határozatlan magatartása miatt a legfontosabb és gyakorlatilag sorsdöntő kérdésekben, nevezetesen, hogy kell-e teljesen szakítani a szociálszovinizmussal, a régi internacionáléval, s létre kell-e hozni az új forradalmi internacionálét. A feltételek azonban csak a háború végén teremthették meg.

Lenin 1918 decemberében Csicserinhez intézett levelében vetette fel konkrét feladatként, hogy a III. Internacionálé megalapítása céljából sürgősen össze kell hívni a kommunisták és a baloldali demokraták nemzetközi konferenciáját. Javasolja a platform alapelveinek kidolgozásához felhasználni a bolsevizmus elméletét és gyakorlatát, továbbá a „Was will der Spartakusbund?” című német kommunista brosúrát. Meghatározza a III. Internacionálé szervezeti bázisának alapelvét: semmiféle közösség a szociálpatriótákkal.

Leninnek ez időből származó beszédei, cikkei mutatják, hogy a III. Internacionálé létrehozásának feladatát és tevékenységét az első hónapokban mennyire a nemzetközi proletárforradalom gyors előrehaladásának reményében és szemszögéből nézte. Több dokumentum igazolja, hogy a világforradalom előrehaladása s ugyancsak a III. Internacionálé sikeres harca szempontjából is milyen nagy reményt fűzött Lenin a német munkásmozgalomhoz, és milyen fontosságot tulajdonított az éppen a háború végén megalakult német kommunista pártnak. „... amikor a »Spartakus Szövetség« felvette a „Németországi Kommunista Párt” nevet — akkor a valóban proletár, valóban internacionalista, valóban forradalmi III. Internacionálénak, a Kommunista Internacionálénak a megalapítása tényé vált” — írja Lenin Európa és Amerika munkásaihoz írott levelében (116. oldal). A németországi novemberi forradalom, majd a Magyar Tanácsköztársaság és a Bajor Tanácsköztársaság Lenin érdeklődésének középpontjában állt. „A Galícia és Bukovina egy részébe történő előnyomulás a Tanács-Magyarországgal való kapcsolat miatt szükséges” — írja 1919 áprilisában egyik táviratában (167. oldal).

A szocialista proletárforradalom kísérletei Közép-Európában elbuktak. Ez nem jelenti azt, hogy eleve kudarcra voltak ítélve. „Ha az Internacionálé nem lett volna árulók kezében, akik a válságos pillanatban megmentették a burzsoáziát, nagy esélye lett volna annak, hogy sok hadviselő országban közvetlenül a háború befejezése után, úgyszintén egyes semleges országokban, ahol a nép fel volt fegyverezve, a forradalom gyorsan bekövetkezzék és akkor más lett volna a dolgok kimenetele” (213. oldal). Lenin már 1918 végén felhívta a figyelmet egy másik veszélyre, amely abból ered, hogy a nemzetközi burzsoázia az orosz tapasztalatokon okult és felmérte a bolsevizmus fenyegető veszélyét. „... sohasem voltunk ennyire közel a nemzetközi proletárforradalomhoz mint most...” ugyanakkor „... sohasem voltunk veszélyesebb helyzetben mint most...” állapítja meg 1918. október 22-én (99. oldal).

Lenin felismerte, s tudta, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomnak a taktikáját az európai proletárforradalom első sikertelen kísérletei után át kell alakítani: „... a forradalom nem sikerült ilyen gyors útemben, és végig kell járni a fejlődés útját, amelyet nekünk még az első forradalom előtt, 1905 előtt kellett megkezdenünk...” (213. oldal). Lenin nem adja fel azt a törekvését, hogy az Internacionálé forradalmi jellegét minden körülmények között biztosítani kell az opportunista tendenciákkal szemben, ugyanakkor ahogy eltávolodunk 1919-től, úgy fokozódik nála a tömegek megnyerését nehezítő és gátló baloldali radikalizmus, szektásság megnyilatkozásainak a bírálata. Erre a periódusra esik Leninnek a kommunista stratégiáról és taktikáról megírt kiemelkedő nagy műve, „A baloldaliság» mint a kommunizmus gyermekbetegsége”, amely az orosz párt történelmi tapasztalatait emeli nemzetközi szintre.

A baloldaliság elleni harc lenini tapasztalatai és taktikai útmutatásai csak lassan váltak a fiatal kommunista mozgalom gyakorlatává. Közben számos pártban e hibák a mozgalom egységét veszélyeztették. A közölt dokumentumok nemcsak azt bizonyítják, hogy Lenin mennyire előtérbe állította és milyen nagy fontosságot tulajdonított a kommunista mozgalom egységének, de e kérdést, az egyes pártok belső kérdéseit a legnagyobb körültekintéssel, óvatossággal, felelősségérzettel és megértéssel kezelte, hogy ezáltal az ellentétek kiéleződését a mozgalmon belül elhárítsa akkor, amikor minden erőt a töke fokozódó támadása ellen, ugyanakkor az újabb forradalmi hullámra való alapos felkészülésre kellett irányítani. Írásaiban óvott az elhamarkodott, baloldali radikalizmussal túlfűtött és inspirált lépésektől. Mély gondolatokat takarnak Lenin megjegyzései a taktikai tézisek tervezeteihez 1921 júniusában, közvetlen a III. kongresszus előtt. Kulcsmegállapítása az, hogy a többséget (a munkálosztályt) a kommunista pártok még sehol sem nyerték meg: nemcsak ahhoz, hogy szervezetileg vezessék azt, hanem a kommunizmus elvei számára sem. Bűnös könnyelműség lenne ezt figyelmen kívül hagyni. Németország Egyesült Kommunista Pártja Központi Bizottságának 1921. január 8-i „Nyílt

Levelét”, amelyben a párt felhívta Németország szocialista és szakszervezeteit, hogy harcoljanak közös erővel a munkásosztály létfontosságú követeléseieránt a reakció fokozódó nyomásával szemben, lényegében kötelezővé nyilvánította, általános érvényűnek tekintette valamennyi kommunista párt számára. Az ingadozást a „Nyílt Levél”-hez való viszony kérdésében károsnak és oly fontosnak tartotta, hogy követelte: „Mindazok, akik nem értették meg ezt a »nyílt levél« taktikájából adódó kötelezettséget, legkésőbb egy hónappal a Kommunista Internacionálé III. kongresszusa után kizárandók a Kommunista Internacionáléból” (307. oldal). A III. kongresszus középpontjába az „új taktika” kérdését állította. A német, a lengyel, a csehszlovák, a magyar és az olasz küldöttség tagjainak értekezletén elmondott beszédében higgadtságra, nyugalomra, a tömegek megnyerése érdekében egész Európában egyöntetűen ennek a taktikának az alkalmazására szólított fel. Indokolatlan a türelmetlenség. „Mi Oroszországban nemcsak öt évig, de tovább is tartani tudjuk magunkat” — mondotta. Hadállásokat kell szerezni a forradalomnak. A német kommunistákhoz intézett levelében ismételtén óv a túlkapásuktól, továbbá az ultrabaloldal, illetve a centrizmus elleni harc túlhajtásától, ami eltereli a figyelmet a tömegek megnyeréséért folyó harcról.

A kötet által közölt utolsó — zömében magyar nyelven még meg nem jelent — dokumentumok Lenin kezdeményező szerepére engednek következtetni az egységfrontpolitika kidolgozásában, amely politika célja és értelme — Lenin szavaival élve — „... hogy egyre szélesebb munkástömegeket vonjunk be a tőke elleni harcba, nem vonakodva még a II. és a II 1/2-es Internacionálé vezetőinek is újabb, meg újabb javaslatokat tenni az ilyen harc közös folytatására”. Fontosnak tartotta végül, hogy az átmeneti és részleges követelések — figyelembe véve az egyes országok történelmi sajátosságait — ne hiányozzanak, hanem méltó helyet kapjanak az egyes pártok kialakítandó programjaiban.

Mélyreható megállapítások ezek, amelyek már egy új periódusra, hosszú időszakra szóló taktikát írnak elő. Összegezve az elmondottakat, hangsúlyoznunk kell, hogy a dokumentumok mondanivalójának csak a fő tendenciáját érzékelhettük. Leninről valószínűleg sokkal teljesebb képet kaphatunk a kötet olvasása során. Többek között meggyőződhetünk arról, hogy Lenin gazdag elméleti tevékenysége mellett mennyire a nemzetközi kommunista mozgalom taktikusának szerepét töltötte be a K. I. első éveiben. Érdekesek és figyelemre méltók a Magyar Tanácsköztársasággal és később a magyar kommunista vezetőkkel, Kun Bélával kapcsolatosan tett észrevételei.

A kötet hiányosságairól szólva talán első helyen kell megemlíteni, hogy a válogatásban az újszerűsége, az új produkálására törekedve, kimaradtak fontos dokumentumok, mint pl. a Monarchia népeihez küldött november 3-i levél. Csak növelte volna a teljességet, ha a kötet összeállítói nem mellőzik Leninnek a K. I. IV. kongresszusán elmondott előadói beszédét (Az oroszországi forradalom öt éve és a világforradalom távlatai).

Említettük már, hogy a kötet jegyzetapparátusa mennyire gazdag. Helyenként azonban terjengős, ennél fogva sekélyes, sőt pontatlanságot is tartalmaz. Példaként említhetjük meg többek között a Komintern alakuló kongresszusával kapcsolatosan azt a téves megállapítást, hogy Lenin előadói beszédét tartott a burzsoá demokráciáról és a proletárdiktatúra kérdéséről. Ez így nem felel meg a valóságnak: Lenin téziseit nem olvasta fel, hanem szétszórtatták azokat a küldöttek között. Leegyszerűsített az alakuló kongresszus értékelése is. Csak a későbbiek jobb megértését segítette volna elő, ha a szerzők rámutatnak Eberlein állásfoglalására a K. I. első kongresszusán és ennek okaira.

A névmutatóban is talán egyes személyek (Radek, Zinovjev stb.) értékelésében tovább lehetett volna menni. A jegyzetapparátus színvonalát, mélységét kétségtelenül javította volna a K. I. e periódusáról rendelkezésre álló tanulmányok, forráskiadványok, jegyzőkönyvek alaposabb felhasználása.

BF.

FOLYÓIRATSZEMLE

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK TANULMÁNYAI LENINRŐL

VOPROSI ISZTORII 1969. 7. szám. — I. M. KRASZNOV: *Ismeretlen Lenin-dokumentumok a szovjet—amerikai kapcsolatokról* (3—8. l.) amerikai levéltárakból előkerült 6 dokumentumot ismertet, ezek Raymond Robins ezredes hagyatékából kerültek elő, aki 1917 végén és 1918 első felében a Szovjet-Oroszországban működött amerikai Vörös Kereszt-bizottság vezetője volt, ebben a minőségében sokat érintkezett személyesen is Leninnel. Az 1918 első feléből származó irások, Lenin levelei, feljegyzései másolatból eddig is ismeretesek voltak, de van ismeretlen is. A lenini irásokból világosan látszik, hogy Lenin a szovjet—amerikai diplomáciai kapcsolatok normalizálására törekedett. — V. G. TRUHANOVSKIJ: *A lenini béke-külpolitika fontos szakasza. A Szovjetunió külpolitikájának néhány problémája az 1920—30-as években* (9—33. l.) azzal az elterjedt nyugati felfogással vitázik, amely szerint Lenin halála után a szovjet külpolitika szakított a külpolitika lenini alapelveivel. Truhanovszkij azt bizonyítja, hogy éppen ezek alapján vívott a Szovjetunió 1924—1932 közt harcot az egyes országokkal való gazdasági és diplomáciai kapcsolatok normalizálásáért és továbbfejlesztéséért. 1933—1939 közt pedig a faszizmus és az új világháború elleni küzdelem állt a szovjet külpolitika központjában. A Szovjetunió néhez körülmények közt tett mindig eleget internacionalista kötelezettségeinek, segítette a forradalmi Kínát, a köztársasági Spanyolországot, Csehszlovákiának is felajánlotta segítségét 1938-ban, de a csehszlovák kormány nem igényelte. Számos esetben javasolta különböző kormányoknak megneemtámadási szerződés megkötését. 1939 nyarán a nyugati hatalmakkal folytatott tárgyalások Anglia részéről csak manővert jelentettek, Franciaország ingadozott. A szovjet kormány számára végül is a szovjet—német szerződés megkötése volt az egyetlen lehetséges lépés. Ezt pl. A. J. P. Taylor is így látja.

8. szám. — V. V. GORBUNOV: *Lenin és a folyamatosság problémája a szocialista kultúra kialakulási folyamatában* (17—32. l.) hangsúlyozza, hogy Lenin felfogása szerint a kultúra eddigi eredményei megmaradnak, tovább élnek, ezeket a szocialista kultúrának át kell vennie. Egyúttal a tömegeket fel kell emelni ennek a kultúrának a színvonalára, közel kell őket hozni. Az új kultúra természetesen nem egyszerűen csak megőrzi a korábbi eredményeket, hanem alkotó módon nyúl hozzájuk. De Lenin mindig óvott a korábbi kultúrával szemben megnyilvánuló nihilista állásponttól. — K. A. GAFUROVA: *V. I. Lenin és a szocializmus építésének néhány sajátossága a Szovjet Keleten* (33—45. l.) a közép-ázsiai szovjet köztársaságok és Kazahsztán fejlődését vizsgálja. Az orosz proletariátus és a parasztság nagy segítséget nyújtott az itteni népeknek a szocialista építés során. Az elmaradott viszonyokból kellett ezeket a területeket kiemelni, s gondosan kellett ügyelni, hogy a nagyorosz sovinizmus és a helyi nacionalizmus elleni kettős harcban menjen ez végbe. Az iparosítás során nemzeti burzsoázia alakult itt ki. Lényeges szerepet játszott a szocialista építésben a kulturális forradalom megvalósítása, ezen belül itt különösen fontos volt a szocialista tartalom összekapcsolása a haladó nemzeti hagyományokkal.

9. szám. — G. M. DEJCS: *Az „Iszkra” konspirációs technikájának kérdései V. I. Lenin 1900—1903 írt leveleiben* (49—66. l.) a levelek részletes elemzésével bemutatja, milyen rejtjelkulcsot használt Lenin, vagy álneveket egyes forradalmi vezetők esetében, milyen címekre küldette Oroszországból jövő postáját. Lenin személyes találkozásokat is szervezett, ő irányította az illegális határátlépéseket, az ő gondja volt az Iszkra eljuttatása Oroszországba. Mindez azt mutatja, hogy Lenin elvi-politikai irányadó szerepe mellett igen jelentős mindennapos szervező munkát is végzett.

10. szám. — M. M. KORONEN: *V. I. Lenin és a finn forradalmárok* (3—17. l.) összefoglalja Lenin személyes kapcsolatait a finn forradalmi mozgalom egyes képviselőivel 1897-től kezdve, amikor az első személyes kapcsolat kialakult, bemutatja ezeket a finn forradalmárokat, majd ismereti Lenin finnországi tartózkodásait 1905—1917 közt, amikor ugyancsak számos kapcsolata alakult ki.

11. szám. — M. P. KIM: *Az osztályokról és pártokról szóló marxista tanítás továbbfejlesztése V. I. Lenin által* (3—27. l.) összegezi Lenin útmutatásait. Utal arra, hogy a bolsevik párt mellett egyéb pártokról adott jellemzéseit sem szabad elhanyagolni. Különösen az oroszországi pártokról írt sokat, rámutatva a nemzeti sajátosságokra is. A politikai pártokról adott meghatározásainak fővonásai általános, egyetemes érvényűek. Mestere volt a történeti események osztályelemzésének. A korabeli szocialista teoretikusoktól eltérően Lenin adta meg az osztályfogalom pontos meghatározását. Egyúttal arra is sokszor rámutatott, hogy az egyén számos egyéb csoportnak is tagja a társadalomban, de ezek közül éppen az osztály az alapvetően meghatározó. Lenin mutatta ki a marxista osztályfogalom legfontosabb következményét, a proletárdiktatúra szükségességét, a szövetségesek kérdését. A politikai pártokkal és programjaikkal foglalkozó írásaiban mindig hangsúlyozta, hogy nincs teljes megfelelés osztály és párt között, az egyes pártok közt sincs éles határvonal. Orosz vonatkozásban sokszor mutatott rá arra, hogy a tudósvikok lényegesen különböznek a többi burzsoá párttól. Tanításának legfőbb része persze a forradalmi munkáspártra vonatkozik, gyakran hangsúlyozta a tudományos elmélet fontosságát. Az Októberi Forradalom után ezek a kérdések újból előkerültek munkáiban, itt igen fontosnak tartja Kim Leninnek azt az útmutatását, hogy a kistulajdonosokat át kell nevelni a szocialista építés során. Arra vonatkozólag, hogy a szocialista társadalomban lesznek-e még osztályok, Lenin saját korának tapasztalatai alapján még nem tudott választ adni.

12. szám. — JE. N. GOROGYECKIJ: *A szovjet társadalom története tanulmányozásának lenini laboratóriuma* (3—24. l.) azt vizsgálja, hogyan tanulmányozta Október után Lenin a szovjet társadalom fejlődésének fő vonásait, példákkal mutatja be, milyen kritériumok alapján választotta ki az „alapvető tényeket”. A statisztikai adatok felhasználásával kapcsolatban arra utal, hogy Lenin szerint néhány fontos adat is tükrözhető az alapvető folyamatokat, ezért hangsúlyozta mindig a Non multa,

sed multum régi elvét. Fontos új forrásanyagot szolgáltatott számára a szovjet állami szervek jelentései, itt erősen hangsúlyozta a helyi adatok jelentőségét. Gyakran készített táblázatokat, használt pl. atlaszokat. Gorogyeckij az „Állam és forradalom” példáján azt is megmutatta, hogyan gyűjtötte össze és dolgozta fel Lenin az anyagot, milyen jegyzeteket készített. A munkáról több előzetes vázlatot is készített, ezek egybevetésével mutatja ki a szerző alkotói módszereinek sajátosságait. Még a fejezeteimre is előzetesen több variánst dolgozott ki. A megfogalmazás során legfőbb elve a világosság és közérthetőség volt. Sok olyan forrást is felhasznált, különösen a forradalmi tömegek tevékenységére vonatkozólag, amelyekkel a polgári tudomány egyáltalában nem foglalkozott.

1970. 1. szám. — N. L. SZAFRAZJAN: *V. I. Lenin és a társadalomtudományok főiskolai oktatásának átszervezése, 1920—1925* (3—16. l.) azt a széleskörű gondoskodást mutatja be, ahogyan Lenin számos egyéb teendője mellett ezzel a kérdéssel is alaposan foglalkozott. Már 1920-ban azt az utasítást adta, hogy a marxizmus alapjait valamennyi főiskolai karon oktatni kell. Bírálta a felsőoktatás irányítóit azért, mert a régi tanárokat nem tudták bevonni az oktató munkába, elvont követelményeket állítottak fel a társadalomtudományok oktatása terén, de nem tudtak megküzdeni a káderhiánnyal. Szafrazjan részletesen ismerteti a különböző főiskolai programokat, ezek változásait. A proletkult behatolása ellen Lenin élesen fellépett, sürgette új marxista tankönyvek megírását. A régi értelmiség megnyerése és az oktatásba való bevonása érdekében mindig hangsúlyozta az alktó munka szabadságát.

2. szám. — Sz. Sz HESZIN: *V. I. Lenin és a Vörös Flotta megszervezése* (3—17. l.) bemutatja, hogy az a lenini elv, hogy a régi hadsereget demokratizálni kell, ill. új fegyveres erőt kell szervezni, a haditengerészet vonatkozásában is érvényesült. Ez a folyamat már az Októberi Forradalom előtt megindult. A vezetésbe új emberek kerültek be. A forradalom győzelme után a tengerészkongresszus lett a Flotta legfelső irányító szerve. Az új szervezeti alapelveket fokozatosan alakították ki. Lenin nem helyeselte azokat az elképzeléseket 1917—18 fordulóján, hogy a haditengerészetben hivatásos, zsoldos állományt kell létrehozni. Az új fegyveres erőt ezen a téren az 1918. január 29-i rendelet hozta létre, amely osztályalapon mondta ki a munkás-paraszt Vörös Flotta megalakítását.

3. szám. — JU. I. KORABLJOV: *A szovjet történetírás V. I. Lenin szerepéről a szovjet állam fegyveres erőinek létrehozásában és*

fejlesztésében (12—29. l.) a legkorábbi, 1918-as értékelésektől kezdve mutatja be a kérdéssel foglalkozó tanulmányokat, majd monográfiákat. Új lenini dokumentumok kiadása nagyban elősegítette a kutatás kibővítését. Különösen az 1957—1967 közti évtized volt igen termékeny új kutatásokban és eredményekben. Világos, hogy az eredeti elképzelésektől eltérően nem miliciát hoztak létre, a nép felfegyverzését, hanem az első pillanattól kezdve állandó hadsereget szerveztek, amelynek legfőbb feladata a szocialista haza éber védelme.

4. szám. — V. V. IVANOV: *V. I. Lenin a történelem és jelenkor kölcsönös viszonyáról* (3—19. l.) a kérdésnek több elvi aspektusát különbözteti meg: a múlt, jelen és jövő viszonya a társadalmi fejlődésben és mindegyikük megismerésének sajátosságai; a történelmi tapasztalatok és tanulságok felhasználása a társadalmi gyakorlatban; a történetírás és a jelenkor, vagyis történelem és politika; a történelmi igazság objektív volta; a jelenkor kutatásának forráskritikai kérdései. Lenin megállapításainak elenkezéséből azt mutatja ki, hogy a történelem és a jelen dialektikus egységet képez, ezen belül ellentétben is állnak egymással. A múlt, jelen és jövő egységes folyamat, átmennek egymásba, váltakozásuk mintegy a régi és az új váltakozása. A jelen feladatai a múltból adódnak. Lenin fontosnak tartotta az összehasonlító vizsgálatot a feladatok kijelölése szempontjából. Ennek a módszernek az alapelvei: a jelenségekben megmutatkozó analóg vonások kiemelése és összevetése; a genetikus kapcsolatok, az azonosságok és eltérések ki-elemzése; a társadalmi folyamatok tipológiájának felépítése az általánosítás alapján. Az 1905-ös forradalom idején például Lenin a XVII—XIX. századi polgári forradalmakkal vetette össze az oroszországi fejleményeket. A történelmi tapasztalatokat természetesen nem szabad abszolutizálni. Lenin sokszor utalt a történelmi megismerés társadalmi meghatározottságára. A proletariátus érdekelt a valóság leghe-lyesebb értékelésében, ez a magyarázata annak, hogy a marxizmus objektív és optimista, hiszen a proletariátus egyúttal valamennyi dolgozó érdekeit fejezi ki. A jelenkort nem lehet olyan teljességgel megismerni, mint a múltat (a források elégtelensége, a következmények nem ismerete stb. miatt), de ez a megismerés is lehet objektív. — M. P. IROSNYIKOV: *V. I. Uljanov (Lenin) a Népbiztosok Tanácsának Elnöke* (20—38. l.) ismerteti Lenin bámulatosan sokoldalú tevékenységét, amelynek során valamennyi népbiztosság ügyeivel külön-külön is foglalkozott. Különösen szoros volt együttműködése a külügyi nép-

biztossággal, ahol az érintkezés jóformán mindennapos volt. Sokágú munkájának bemutatása céljából ismerteti egy napjának (1921. február 25.) programját, amely reggeltől a késő esti órákig tartó elfoglaltságot jelentett, s ez mindennap így ment. Jól mutatkozott meg minden vonatkozásban Leninnek az a képessége, hogy a jelentésekben stb. megragadja a lényeges mozzanatokat. Amikor különböző üléseken elnökölt s összefoglalta az ülés eredményeit, szintén ez nyilvánult meg. A legapróbb részletek is érdekelték. Mindig gondoskodott a kiadott utasítások végrehajtásának ellenőrzéséről. És rengeteg hivatali munkája mellett jutott idő arra is, hogy látogatókat fogadjon, s mindezen felül még újabb munkákat is alkosson. — A. O. CSUBARJAN: *A lenini külpolitika forrásainál* (39—55. l.) a világháború időszakától 1918 korátavaszáig vizsgálja Lenin nézeteinek és gyakorlatának a fejlődését. A háború idején programja abban foglalható össze: a korábbi szerződésekről való lemondás, ezek nyilvánosságra hozatala, azonnali fegyverszünet felajánlása, a béke feltétele valamennyi gyarmat, elnyomott nép felszabadítása, felhívás a munkásokhoz a burzsoá kormányok megdöntésére és a szovjethatalom létrehozására, a korábbi államkölesönök és kamataik megtágítása. A győztes forradalom után a forradalom védelmében látta a külpolitika legfőbb feladatát, de óvatos volt abban, hogy pontosabban lekösse magát részletesebb külpolitikai program mellett. A Békedekrétum ezt a vonalat folytatta, a tömegekhez is szólt, de nem ignorálta a létező kormányokat. A titkos szerződések gazdasági pontjait Lenin továbbra is elfogadta. A békés egymás mellett élés alapelvei már benne voltak a dekrétumban. De túlzás azt mondani, hogy a Békedekrétum megszabta az egész későbbi szovjet külpolitikát. 1917 decembéréig a dekrétum elveiből sok megvalósult. Lenin látta, hogy pillanatnyilag nem lehet az európai forradalomra építeni. Fel kell használni az imperialista hatalmak belső ellentéteit a forradalom érdekében. Amíg az országnak van lehetősége, hogy válasszon a honvédelem és a különbéke közt, ezt az utóbbit kell elfogadni. A legfontosabb a forradalmi kompromisszumok elfogadása volt, ez volt a reális álláspont, Lenin ezekben a kompromisszumokban az osztályharc formáit látta. — G. V. SARAFOV: *A mezőgazdaság szocialista átalakítása tervének kidolgozása V. I. Lenin által* (56—68. l.) kimutatja, hogy a föld nacionalizálásának kimondására csak Oroszországban volt szükség, az itteni sajátos viszonyok miatt, ez nem általános érvényű. Lenin elvben a kollektivizálás híve volt, de tisztában volt

azzal, hogy közvetlenül 1917 után ennek a feltételei még nincsenek meg. Ezért dolgozta ki tervét a fokozatos kollektivizálásról, előbb a fogyasztás szövetkezetesítéséről. Hangsúlyozta a középparaszttal való szövetség fontosságát, a további fejlődésben nagy szerepet szánt a kulturális forradalom falusi kibontakozásának. — V. I. KUZMIN: *A NEP lenini eszméinek megvalósítása a Szovjetunióban* (69—86. l.) úgy látja, nem dolgozták ki eléggé, hogyan viszonylik a NEP Lenin 1918 tavaszán kifejlesztett programjához, az államkapitalizmus kérdését, a szocialista ellentámadás és a NEP lezárásának a kérdését. Ezeket próbálja megválaszolni. Úgy látja, hogy az áruterelés és a pénz fenntartását nemcsak az 1918-as terv tartalmazta, hanem elvben még 1919-ben is ezt az álláspontot képviselte a szovjethatalom. Az államkapitalizmust Lenin szélesebben értelmezte, nemcsak a koncessziók formájában, hanem pl. az ipari termelés szövetkezetesítésében, az erőteljes állami gazdaságpolitika érvényesítésében is látta. A szocializmus ellentámadása az 1920-as évek végén indult meg. A NEP lezárását nem lehet valamilyen pontos dátumhoz kötni, fokozatosan elhalt, s helyét a győztes szocializmus gazdaságpolitikája vette át. — N. I. KUZNYECOV: *V. I. Lenin és az OSzDMP Központi Bizottságának létrehozása* (87—98. l.) eseménytörténetileg mutatja be Lenin tevékenységét a Központi Bizottságba való kooptálása után. A külügyi osztály levelezése az ő kezén ment keresztül, a III. kongresszus után is ő és L. B. Kraszinn a párt külföldi képviselői. Egész tevékenysége arra irányult ezekben a korai években, hogy a Központi Bizottság valóban a gyakorlati pártvezetés központja legyen. — Sz. L. TYITARENKO: *A lenini „Iszakra” az oroszországi és nemzetközi opportunizmus ellen* (99—117. l.) részlet az Iszkráról szóló monográfiából. Bemutatja Lenin korábbi tevékenységét is különösen az ökonomisták és eszerek kritikáján terén. Az opportunizmus elleni harc szükségességét ma a burzsoá szerzők tagadják, s azt próbálják bizonyítani, hogy Lenin szűk hivatásos forradalmár csoportot akart alakítani a pártból, holott világos, hogy Lenin ezt 1902-ben csak az oroszországi illegalitás viszonyai közt fejtette ki programként. Polgári részről viszont még ma is Bernstein és az ökonomisták Lenin által rég megeáfolt érveit ismételtetik. — R. A. ULJANOVSKIJ: *A nem-kapitalista fejlődés lenini koncepciója és korunk* (118—134. l.) abból indul ki, hogy a nem-kapitalista fejlődés lehetőségét tagadni annyit jelent, hogy a valóságot elvont sémákba szorítják be. A szocialista forradalom műszaki-gazdasági előfeltéte-

leit nem szabad abszolutizálni. Ma a nem-kapitalista út lehetősége valamennyi fejlődő ország számára fennáll. A gazdasági növekedés azonban nem azonos a szocialista fejlődéssel. Csak azzal a perspektívával, hogy a nemzeti burzsoázia nem válik uralkodó osztállyá, vagyis olyan struktúrára kell kiépíteni, amely ezt lehetetlenné teszi. A túlzott radikalizmus csak ártalmas lehet. A szocialista világrendszeren kívül persze igen nehéz a nem-kapitalista út megvalósítása. Burzsoá részről a demokratizmus hiányát szokták a haladó országok vonatkozásában felvetni. A gazdasági demokracizmus megvan ezekben az országokban, de a politikai demokratizmus még nem eléggé fejlődött ki, vagy egyenesen hiányzik. Ez szükséges is, bár olykor túlzott központosítással ezt a kelletnél is erősebben leszűkítik. Helyes, hogy az ellenzék szabadságát nem adják meg. De a vezetők ezekben az országokban szorosan egybe kell forrnia a tömegekkel. — JA. G. TYOMKIN: *V. I. Lenin harcban a proletariátus forradalmi erőinek egyesítéséért az első világháború éveiben* (135—151. l.) Lenin felfogásának nyugati burzsoá bírálóival vitázik. Bebizonyítja, hogy Lenin a polgárháborúra szóló felhívásával nem ellenezte a békét. De ellenezte a szociálpacifizmust, mert tisztában volt azzal, hogy az imperialista kormányok nem hajlandók igazi békét kötni. A háborúellenes tömegmozgalmakat mindig támogatni kívánta. Programja az volt, hogy a nemzetközi munkaszervezetet hajtassa végre a II. Internacionálé 1914 előtt a háború vonatkozásában hozott határozatait. Tyomkin részletesen ábrázolja a zimmerwaldi baloldali mozgalmát és leszögezi, hogy ez a program jelentette az egyedüli kiutat. — A. M. SZAHAROV: *V. I. Lenin tevékenysége az orosz történelem forrásainak feldolgozása terén* (152—164. l.) megkísérli, hogy képet adjon arról, milyen forrásokot és feldolgozókat ismert Lenin. Utal gimnáziumi és egyetemi tanulmányaira. A kötelező anyagon túl azonban Lenin sok egyéb munkát is ismert a történeti irodalomból, Csicserinnek a szlavofilekkel folytatott vitájában a liberális Csicserinnek adott igazat és nagyrabecsülte mint realistát, aki kimutatta, hogy az obszina nem sajátos orosz jelenség. Különösen Kljucevsvszkij munkáit használta fel alaposan. Kétségtelen azonban, hogy ezen a téren még sok kérdést kell kidolgozni. — V. V. MAVROGYIN: *A feudális Oroszország V. I. Lenin munkáiban* (165—182. l.) összefoglalja Lenin megállapításait, utal arra, hogy a feudalizmus oroszországi meglétének bebizonyítása Lenin számára politikai kérdés is volt. Ismerteti az oroszországi feudalizmus szakaszaira vontakozó nézeteit. Az

abszolutizmus gyökereit a XVI. században látta. Utalt arra, hogy bizonyos egyensúlyozó szerepe volt, nem egyszerűen csak a feudális uralkodó osztály érdekeit fejezte ki, különösen vonatkozik ez a felvilágosult abszolutizmusra. Sokat foglalkozott Lenin a paraszti osztályharc kérdéseivel is. Befejezésül ismerteti Lenin útmutatásait a XIX. század első felének értékeléséhez. — B. SIRENDIB: *V. I. Lenin és Mongólia* (183—190. l.) összefoglalja Lenin hatását a mongóliai fejlődésre, személyes kapcsolatait, gondoskodását a forradalmi mongóliai államról. Azt tanácsolta, hogy Mongólia harcoljon függetlenségéért az orosz munkásokkal és paraszttal szövetségben.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1969. 4. szám. — K. L. SZELEZNOV: *A külföldi forradalmi tapasztalat és marxista elmélet tanulmányozása V. I. Lenin által, 1887—1900* (3—18. l.) azt kísérli meg rekonstruálni, hogy mit olvasott Lenin a marxista klasszikusok munkáiból, nyugati történésektől, szocialistáktól. Különösen szamarai tartózkodása során, amikor az illegális marxista kör könyvtárát használta, amelynek könyvanyaga ismert, de ottani nyilvános könyvtárak anyagát is használta. Meglepő, hogy a nyugati történések közül mennyire ugyanazokat olvasta, mint Marx. Száműzetése során különösen a német szociáldemokráta párt tevékenysége iránt érdeklődött, mint már 1895-ös rövid berlini tartózkodása idején is. A nyugati szociáldemokráta pártok tapasztalatait nem tartotta abszolút mértékben kötelezőeknek Oroszország vonatkozásában.

5. szám. — I. I. SÜKIJAINEN: *V. I. Lenin és Finnország* (3—10. l.) röviden összefoglalja, hogy Lenin milyen következetesen lépett fel Finnország jogainak a védelmében. Az Októberi Forradalom után fenntartás nélkül Finnország önrendelkezése mellett foglalt állást, 1918. március 1-én ezért kötött szerződést a forradalmi finn kormánnyal. A szerző kitér Leninnek a finn forradalmi mozgalommal 1917 előtt fennállott kapcsolataira is.

1970. 1. szám. — WALTER ULBRICHT: *V. I. Lenin és a német kommunista és munkásmozgalom* (3—16. l.) elvileg fejti ki, milyen segítséget adott Lenin és a lenini rendszer a német munkásmozgalomnak, a Német Kommunista Párt megalakításával, az opportunistákkal való szakítás terén, abban, hogy a párt új típusú tömegpárttá nőtt. Az 1930-as években a német kommunisták Lenin szellemében kapcsolták össze a demokratizmusért és a szocializmusért vívott harcot, s alakították ki az antifasiszta egységfrontot. 1945 után, ami-

kor német földön győzött a szocializmus, alkotó módon alkalmazták Lenin útmutatásait a szocialista építésben, az állam erősítésében, ezeket az elveket foglalja össze a Német Demokratikus Köztársaság új szocialista alkotmánya. — JACQUES DUCLOS: *V. I. Lenin eszméinek hatása a francia munkásmozgalom fejlődésére* (17—31. l.) a lyoni felkelésektől tekinti át a francia munkásmozgalmat, utal arra, milyen elmélyülten tanulmányozta Lenin a francia történelmet, különösen a Párizsi Kommun tanulságait. Az Októberi Forradalom a francia munkásmozgalom számára jelent példaképet, ennek hatására jött létre a Francia Kommunista Párt, amely már az 1930-as években eredményeket ért el az egységfront megvalósításában. Ma is a lenini tanításra támaszkodva harcol a jobboldali és „baloldali” opportunizmus ellen, s optimizmussal tekint a jövőbe.

2. szám. — A. M. RUMJANCEV: *V. I. Lenin és a történettudomány* (3—6. l.) röviden összefoglalja a lenini életmű általános jelentősége mellett fontos szerepét a történettudomány fejlődésében. — JE. M. ZSUKOV: *V. I. Lenin és a történettudomány módszertani alapjai* (7—17. l.) kiemeli a történelmi materializmus elméletének kidolgozását Lenin műveiben, amely mind a szűk gazdasági interpretációval, mind az idealista vagy biológikus szemlélettel szemben való fellépésben hatékony fegyvereket nyújt a marxistáknak. Lenin mindig kiemelte a tömegek aktív szerepét, utalt az alap és felépítmény dialektikus egységére és kölcsönhatására, arra, hogy a gazdaság meghatározó szerepét nem szabad mechanikusan értelmezni. A történelem törvényszerűségei sokféle formában, véletlenek útján érvényesülnek. Gyakran hangsúlyozta Lenin a felépítmény aktív szerepét, a politika elsődlegességét a gazdaság felett, Lenin alapozta meg a történelmi korszak fogalmát is. Végül kiemeli engesztelhetetlenségét a forradalmi elmélet eltorzítóival szemben. — KÁLLAI GYULA: *Az internacionális lenini elvei a Magyar Szocialista Munkáspárt politikájában* (18—29. l.) a Tanácsköztársaságtól tekinti át a magyar munkásmozgalom fejlődését, kiemelve a Szovjetunió segítségét a felszabadult és a szocializmust építő Magyarországnak. — ZENON KLISZKO: *A leninizmus a lengyel munkásmozgalomban* (30—40. l.) a XIX. század elejétől pillantja végig a lengyel fejlődést, utal arra, hogy a világháborúig a polgári pártok megelégedtek valamiféle autonómiával, a Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája volt az egyetlen párt, amely gyakorlatilag a legtöbbet tudta Lengyelország függetlenségének viszszerzéséért, bár hibás elméletével a nem-

zeti kérdésben ezt a gyakorlati tevékenységét nem tudta meggyökereztetni. A felszabadulás utáni fejlődés felszámolta a lengyel és a szovjet nép közt az egykori gyűlölködés nyomait. — I. I. MINC: *V. I. Lenin és az októberi fegyveres felkelés problémái* (41—54. l.) mai nyugati burzsoá nézetekkel vitatkozik. Egyesek szerint a fegyveres felkelés nem volt előkészítve. Minc bebizonyítja, milyen gondos volt az előkészítés. Azokat a nézeteket is megcáfolja, amelyek lebecsülik Lenin szerepét a felkelés katonai vezetésében. Utal arra, hogy a fegyveres felkelés elméletét is éppen Lenin dolgozta ki. A katonai vezetésben játszott szerepe tekintetében valóban még sok kérdés vár felkutatásra. Arra is rámutat, milyen jelentős volt, hogy Lenin megmutatta a kellő pillanatot, amikor a felkelést ki kell robbantani, hogy széleskörűen előkészítette, s még a külföldi munkásmozgalom tájékoztatására is volt gondja. — T. T. TYIMOFEJEV: *V. I. Lenin és a forradalmi világmozgalom néhány problémája* (55—69. l.) utal Lenin megállapítására, hogy tiszta szociális forradalom nincs, a forradalomban egyéb mozgatóerők is érvényesülnek minden alkalommal. De Lenin kimutatta a munkásosztály világtörténelmi szerepét, s egyúttal a parasztság mint szövetséges jelentőségét is. 1789, 1871 és 1917 Lenin felfogása szerint három nagy korszak kezdőpontjai ebből a szempontból. A munkásosztály világtörténelmi küldetése 1917 után, de különösen korunkban egyre világosabb. Nyilvánvalóan tarthatatlan a mai trockisták álláspontja, amely szerint a forradalmi mozgalom súlypontja ma a harmadik világ országaiba helyeződött át. — *Két találkozás V. I. Leninnel. W. Herzog „orosz jegyzetfüzetéből”* (109—114. l.). JA. G. ROKITYANSZKIJ rövid bevezetővel két részletet közöl Wilhelm Herzog haladó német közíró naplójából, 1920. június 21. és 23-áról, ahol megörökíti Lenin fellépését a Kommunista Internacionálé Végrehajtóbizottságának ülésén, ill. személyes beszélgetését. — V. L. MALKOV: *Raymond Robins új világot fedez fel* (133—148. l.) ismerteti Raymond Robins ezredes tevékenységét, aki 1917 végén és 1918 első felében az amerikai Vörös Kereszt misszió vezetőjeként tartózkodott Szovjet-Oroszországban és szívélyes viszonyba került Leninnel. Később is a Szovjetunió barátja maradt, 1933-ban ismét ellátogatott oda, s 1939 nyarán is a Szovjetunióval való együttműködés érdekében lépett fel. — I. M. KRASZNOV: *W. Bullitt missziója Szovjet-Oroszországban és L. Steffens beszélgetése V. I. Leninnel* (149—152. l.) röviden ismerteti W. Bullitt követjárását, amely a békeszerződés megkötése érdekében tör-

tént. A misszió tagja volt Lincoln Steffens újságíró, aki 1919 márciusában rövid interjút készített Leninnel, moszkvai tartózkodása idején és ez a beszélgetés lényegesen módosította korábbi állásfoglalását a szovjethatalomról. — V. A. GAMUTYILO: *V. I. Lenin műveinek kiadása Argentínában* (194—197. l.) megállapítja, hogy 1918-ban jelentek meg Lenin első munkái, ezek voltak általában az első spanyol nyelven megjelent Lenin-művek. Azóta is nagy számban adták ki, bár az 1966-os katonai puccs óta erre csak illegálisan van lehetőség. — A. JE. JOFFE, M. M. NARINSZKIJ: *A francia történelmi irodalom V. I. Leninről, a szovjet külpolitika vezetőjéről* (198—206. l.) a korabeli publicisztikát is számbavéve 1918-tól kezdve kimutatja, hogy burzsoá részről a támadást egyre inkább az objektív értékelés, Lenin érdemeinek az elismerése váltja fel. A marxista történelmi irodalom igen jól mutatja be Lenin szerepét a szovjet külpolitika alapjainak kidolgozásában.

ISZTORIJA SzSzSZR 1969. 4. szám. — A. M. ANFIMOV: *Lenin és az agrárkapitalizmus problémái* (3—25. l.) összefoglalja Lenin tanítását a munkamegosztásról, a mezőgazdasági kapitalizmus haladó voltáról, azt a harcot, amelyet a marxi földjárdék-elmélet bírálói ellen folytatott, akik azt állították, hogy Marx is közvetve elismerte a talaj csökkenő termékenységének malthusiánus tételét, tagadták, hogy a mezőgazdasági kapitalizmus is befolyást gyakorol a profitráta kiegyenlítődéseire, ill. tagadták az abszolút földjárdékot, vagy csak a differenciális járdék sajátos esetének tartották. Kiemeli a mezőgazdasági kapitalizmus két útjáról szóló tételt, és elemzi Lenin Oroszországra vonatkozó megállapításait, amelyek szerint a parasztnak farmerre való átalakulása éppen csak megkezdődött, a ledolgozási rendszer hosszas fennmaradása miatt a kapitalizálódás lassú. — V. I. Lenin mint történész (149—159. l.) címen megkezdí a folyóirat a témával foglalkozó szovjet történelmi irodalom bibliográfiájának közlését, külön felsorolva az orosz történelem egyes korszakai, ill. az egyetemes történet és a módszertan vonatkozásában Lenin munkáit elemző könyveket és tanulmányokat.

5. szám. — Z. K. ZVJOZGIN: *A tervezés lenini elvei az Állami Tervhivatal tevékenységében, 1921—1925* (3—23. l.) Lenin első, a Goelro-tervre vonatkozó utasításától kísérő nyomon a lenini alapelvek érvényesülését. Lenin mindig utalt arra, hogy reálisan, nem bürokratikusán kell tervezni. 1921—23 az Állami Tervhivatal az első lépéseket tette, először voltaképpen csak az élelem és a fűtőanyag elosztását ter-

vezte, ehhez járult hamarosan az ipari munka és a közlekedés tervezése. 1923—25 kiterjedt a tevékenység, számításba vették a piacot és azt aényt, hogy az országban sokféle termelési mód (uklad) létezik. Lenin elvei érvényesültek abban is, hogy a főcél a technikai rekonstrukció megvalósítása volt. Lenin utasítására a második korszakban már minden gazdasági ágazatra kiterjeszkedtek, s közgazdasági módszereket alkalmaztak. Ez alapozta meg a későbbi tervgazdálkodást. — A. A. DRIZUL: *V. I. Lenin és a lettországi forradalmi erők egyesítéséért vívott harc, 1910—1914* (24—32. l.) azt a konkrét segítséget ismerteti, amelyet Lenin a Lett Tartomány Szociáldemokrata Pártjának nyújtott, azaz, hogy állandóan figyelemmel kísérte tevékenységét, tanácsokat adott, 1913-ban ő állította össze a párt IV. kongresszusának platform-tervezetét, különösen nagy segítséget adott azzal, hogy személyesen is részt vett a kongresszuson. Így sikerült elérnie a likvidátori irányzat elítélését, a kongresszus határozataiban még megmutatkozó engedékenységet az opportunistaikkal szemben bírálta. — A. P. KLADT: „*Kérem, ne veszítsék el lelkierejükét . . .*” *Uralszk védelmének 50. évfordulójára* (101—113. l.) ismerteti a város 72 napig tartó ostromát 1919 május—júliusában és Lenin 1919. június 17-én a védőkhöz intézett táviratát, amelyből a cikk címe is származik. A hősiesen védekező várost július 11-én sikerült felszabadítani. — Folytatódik a *V. I. Lenin mint történész* c. bibliográfia közlése (174—179. l.).

6. szám. — I. JE. ZELENYIN: *V. I. Lenin és a szovhozok építésének első tapasztalata a Szovjetunióban, 1917—1924* (26—44. l.) utal arra, hogy Lenin már a forradalom győzelme előtt tervezte állami gazdaságok létrehozását. 1917 november—december folyamán helyi szervek kezdeményezésére alakultak meg az első szovhozok, ezt a baloldali eszerek akkoriban bírálták. Közéleti szempontból igen fontosak voltak, bár a mezőgazdaság vezetői inkább a kommunák alakulását sürgették. 1919-ben felsőbb intézkedés nélkül különösen sok állami gazdaságot hoztak létre, meg gondolatlanul siettetve a fejlődést, ezt Lenin elítélte, sok esetben fel is oszlatták ezeket a paraszti ellenzés miatt, 1920-ban pl. Ukrajna területén földterületük egyharmadára csökkent. 1919-ben munkások szerveztek sok helyt szovhozokat, 1921-ben összesen 145 200 munkás dolgozott ezekben, egy-egy gazdaságban átlagosan 21 fő. Nehézségeket okozott a szakképzett vezetők hiánya. Az 1920-as évek elejétől kezdve ismét fejlesztették a szovhozokat. Mindig egykori nagybirtok területén alakultak.

— Befejeződik a *V. I. Lenin mint történész* c. bibliográfia közlése (172—177. l.).

1970. 1. szám. — A. SZ. VELIDOV: *Október vívmányait brizve* (3—26. l.) az ellenforradalmi tevékenység elleni harcot vívó Összországi Rendkívüli Bizottság (VCsK) történetét foglalja össze. 1917 decemberében alakult meg F. E. Dzerzsinszkij javaslatára. Perspektíváit sokat vitatták, különösen 1919 végétől kezdve. Lenin, aki eleve igen nagy figyelmet fordított az intézmény fejlődésére, 1920 közepén kimutatta, hogy még hosszú időn át szükség lesz rá. 1921-től kezdve Lenin személyes közreműködésével építették tovább, alakították ki szervezési elveit. — *V. I. Lenin utasításai nyomán. V. I. Lenin és a Kominolit* (72—82. l.) számos dokumentumot közöl 1921—22-ből, amelyek bemutatják a külföldi iradalom beszerzésére és elosztására alakult bizottság tevékenységét, Lenin részvételét a bizottság megszervezésében és irányításában. — A. A. NOVKOVA: *I. I. Radcsenko levelei V. I. Leninhez* (83—89. l.) 5 levelet közöl 1921—22-ből, Radcsenko ekkor a tőzégkitermelés irányítója volt, erre vonatkoznak levelei. — A. SZARKISZOV: „*Az öntözés különösen fontos, hogy emeljük a földművelést és az állattenyésztést . . .*” (105—111. l.) részletes ismerteti Lenin közreműködését abban, hogy 1921—23-ban az azerbajdzsáni murganyi sztyepp vidékén helyreállították az öntözési rendszert. — Sz. R. SZUHORKOV: *V. I. Lenin és az 1917—1922 közti szovjet—német kapcsolatok a mai nyugat-német burzsoá történetírás megvilágításában* (194—206. l.) az utóbbi években megjelent munkákat bírálva megállapítja, hogy egyre reálisabban nézik a kérdéseket, bár még sok a hamisítás. — MARIA UHLMANN: *Lenin műveinek kiadása a Német Demokratikus Köztársaságban* (207—212. l.) sok számadattal illusztrálja a munkák kiadásait, a lapszámokat. — BORUS JÓZSEF: *Lenin műveinek kiadása Magyarországon* (212—216. l.) 1918-tól kezdve mutatja be a fejlődést.

2. szám. — *A leninizmus eszméi halhatatlanok* (3—7. l.) szerkesztéségi cikkben méltatja a lenini jubileum jelentőségét. — B. G. MOGLNYICKIJ: *V. I. Lenin a történelem tapasztalatairól* (8—19. l.) hangsúlyozza, hogy a történeti látásmód az egész marxizmust áthatja. A történelmi tapasztalat Leninnel négyféle viszonylatban szerepel. Egyszer, mint nevelő funkció, amikor Lenin utal arra, mit tanulnak a tömegek a történelemből. Azután mint az igazság kritériuma, olyan értelemben, ahogyan a gyakorlat az igazság kritériuma, így utal arra, hogy a reformizmus mindig becsapja a munkásokat. A harmadik a bi-

zonyító funkció, amikor pl. Lenin történelmi érvekkel bizonyította a breszti béke megkötésének szükséges voltát, végül a heurisztikai funkció, amikor a történelmi tapasztalat a jelen kérdések megoldásánál iránymutató, így került sor az első orosz forradalom tapasztalata alapján a bolsevik párt agrárprogramjának módosítására. — V. M. SZEJUNSZKAJA: *Az átmeneti korszakbeli szovjet társadalom osztálystruktúrája kérdéseinek kidolgozása V. I. Lenin által* (20—35. l.) a szovjet társadalom átalakulásában három szakaszt különböztet meg, az első a forradalmi fordulat és a szovjet társadalom kialakulásának első szakasza (1917—1920), a másik az osztályerők átcsoportosulása a többféle termelési mód megléte mellett (1921—1929 vége), a harmadik az alapvető minőségi változások szakasza a magántulajdon felszámolása és a gazdaság szocialista átalakítása alapján (1929 vége — 1937.) A szerző ismerteti Leninnek az első szakaszcsoportról kialakított nézeteit, amikor a végső cél már az osztályok felszámolása volt. Lenin sokat foglalkozott a munkásosztállyal, utalt arra, mennyire nem egynemű, s ezért differenciált vizsgálatát tartotta fontosnak. Nem idealizálta, szólt hibáiról. A parasztsággal kapcsolatban utalt egyrészt a differenciálódásban bekövetkezett változásokra, az „elközepparasztozásra”, de egyúttal végső perspektívaként felvetődő egységsülésére a kooperáció útján. Fontosnak tartotta az egyes osztályok társadalompszichológiai vizsgálatát, s egyúttal az erre való ráhatást is. Kimutatta, Buharinall ellentétben, hogy az akkor meglévő osztályok nem nőnek bele automatikusan a szocializmusba. A szerző kiemeli, hogy Lenin nemcsak az egyes osztályok vázát vizsgálta, alapvető osztályviszonyaikat, hanem Marx példája nyomán minden oldalról kiegészítette, hús—vér képet adott. — A. O. CSUBARJAN: *V. I. Lenin és Génua* (36—50. l.) utal arra, hogy Lenin már a breszti békével kapcsolatban hangsúlyozta a kompromisszumok szükségét. A szerző részletesen vizsgálja Lenin szerepét a génuai konferencia előkészítésében és a konferencia során, a küldötteknek előzetesen adott utasításait, a menet közben küldött útmutatásokat, s megállapítja, hogy Lenin ekkor is a békés egymás mellett élés elvi alapján állt, de a szovjet állam megjavult helyzetére való tekintettel nem engedett olyan messzemenő kompromisszumokat, mint a breszti béke idején. — A. F. SZMIRNOV: *Az oroszországi felszabadító mozgalom lenini koncepciójának kérdéséhez* (51—65. l.) a lenini hármas tagolás alapján vizsgálja az orosz forradalmi mozgalom fejlődését a dekabristáktól a XIX. sz. végéig, kimu-

tatja, hogy a forradalmi raznoocsinyeceknel a demokratizmus és szocializmus még egyet jelentett, a század végén viszont éppen a kettő világos megkülönböztetése érdekében kellett a munkásmozgalomnak szakítania a narodnyikokkal. — B. G. LITVAK: *A forradalmi elemzés lenini módszerei és a tömeges dokumentáció kutatásának módszertana* (66—76. l.) „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” példáján mutatja, milyen sok forrást használt Lenin (konkrétan mennyivel többet, mint V. P. Voroncov, figyelembe véve azt is, hogy Voroncov könyve a kapitalizmus oroszországi sorsáról 1882-ben jelent meg!), éppen, mert mindig hangoztatta, hogy valamennyi tény ismeretében lehet csak következtetéseket levonni. Ezért tartotta olyan fontosnak a statisztikát, minden kérdésben minél szélesebb körű anyaggyűjtést sürgetett. 1921-ben vetette fel egy külföldi információs központ megalakításának a tervét, ennek az lett volna a feladata, hogy a külföldi könyvanyagot összegyűjtse, s egyúttal azt is jelezzék minden egyes könyvnél, értékelés nélkül, mire vonatkozó anyag található benne. Lenin módszere alapján utal arra, hogy a tömeges forrásokat elsődleges formában kell feldolgozni, az összefoglaló adatok, amelyeket belőlük kielemeztek, hasznosak, de nem elegendőek. — V. I. Lenin utasításai nyomán (95—104. l.) 1921-ből 13 dokumentumot közöl a helyi gazdasági tanácskozásokkal kapcsolatos lenini irányításról, és 10 dokumentumot két falu villamosításáról. — M. N. CSERNOMORSZKIJ: *V. I. Lenin és a folyó ipari statisztika megszervezése a NEP első éveiben* (114—125. l.) ismerteti Leninnek a részletekbe menő utasításait arról, hogyan kell megszervezni a minél gyorsabb, nem „tudós”, hanem gyakorlati statisztikai felmérést, amely egyre inkább átfogta a vezetett iparágakat, a nagyüzemeket, s havi tájékoztatást adott. — O. V. SZVENCICKAJA: *Svájci kommunák V. I. Lenin szülőföldjén* (126—135. l.) beszámol svájci emigránsok soraiból alakított két kommunáról. A III. Internacionálé egyik alapítója, Fritz Platten gondolata volt ezek alapítása, 1923-ban alakult meg a szibirszki kormányzóságban Novaja Lavában a Szolidaritás nevű, azután Tyeplovkában az Egyetértés nevű, 1925-ben 60, ill. 48 taggal. Később a kettőt egyesítették, Moszkva közelébe telepítették át, 1929-ben szovhozvá alakult át. — T. F. AVRAMENKO: *V. I. Lenin által aláírt mandátumok* (136—140. l.) a népbiztosok tanácsa leltári anyagának egyik állagára hívja fel a figyelmet: a különböző megbízólevelek lehetővé teszik egyes események, találkozások dátumának pontos megállapítását, de olykor,

egyéb források híján, érdembeli felvilágosítást is nyújtanak. — V. V. SELOHAJEV: *A kadet párt értékelése V. I. Lenin által, 1905—1907* (141—152. l.) részletesen elemzi az eddig kevésbé figyelembe vett megállapításokat, különösen annak pontos nyomonkísérését, hogyan módosul a kadet-párt agrárprogramja. — I. P. LEJBEROV: *Lenin és a pétervári „Zeno” kiadvállalat* (153—163. l.) ismerteti a bolsevik M. Sz. Kedrov vezetése alatt 1906—1908 közt fennállt kiadvállalat tevékenységét, amely 1907—1908-ban kiadta Lenin összegyűjtött munkáinak két kötetét (eredetileg három kötetet terveztek) és még számos egyéb pártkiadványt. — I. L. RESIN, A. L. UGRJUMOV: *V. I. Lenin és „A munka fejlesztésére” csoport. Új adatok* (164—166. l.) kimutatja, hogy Lenin 1893-ban a külföldre utazó V. A. Ionov és A. I. Jeramaszov révén lépett kapcsolatba Plehanov csoportjával. — B. N. KAZANCEV: *A pétervári „Harc szövetség a munkásosztály felszabadítására” ismeretlen brosúrájáról* (166—169. l.) ismerteti az ismeretlen szerzőjű illegális kiadványt, amely az orosz gyári törvényhozással foglalkozott. — L. I. KOMISSZAROVA: *Megfejtett álnév* (169—170. l.) kimutatja, hogy az ökonomisták lapjában, a *Rabocsaja* Miszlben 1899-ben megjelent cikk R. M. álneve mögött (amellyel Lenin vitázott) a lap szerkesztője, K. M. Tahtarjov rejtőzik. — P. JA. BUKSPAN: *Susenszkoje ma* (171—173. l.) ismerteti a lenini emlékek mai állapotát. — JU. N. ALEKSZANDROV: *Új adatok a moszkvai Lenin-emlékhelyekről* (176—182. l.) több esetben pontosabb teszi, melyik házban lakott Lenin különböző moszkvai tartózkodásai idején. — JU. I. IGRICKIJ, G. Z. IOFFE: *V. I. Lenin, 1917 és az újabb burzsoá történetírás* (200—224. l.) az év nagy eseményei köré csoportosítva vitázik az 1960-as években megjelent nyugati burzsoá munkákkal, amelyek többsége ellenségesen tárgyalja Lenin szerepét. — N. JE. NYESZPALOV: *Lenin és a bolsevizmus kialakulása a mai angol—amerikai történetírás megvilágításában* (225—239. l.) megcáfolja a burzsoá ferdtéseket, amelyek a bolsevik pártot voluntarista, elitárius szervezetnek próbálják beállítani, s a kapitalizmus fejletlen voltát akarják bebizonyítani a századelejei Oroszországban.

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYENYIJE 1969. 4. szám. — A. KLEVANSZKIJ: *V. I. Lenin és a csehszlovák proletariátus forradalmi pártjának megalakításáért vívott küzdelem* (16—28. l.) 1918 ősztől tekinti át a csehszlovákiai munkásmozgalom fejlődését. A Szovjet-Oroszországból hazatért kommunisták és a III. Internacionálé

jelentős segítséget nyújtott a forradalmi munkásmozgalomnak, Lenin személyesen is. De ugyancsak Lenin megértette, hogy a baloldali azonnali szakítása a szociáldemokrata párttal elszigetelné a fiatal kommunista mozgalmat. Óvta vezetőit a szovjet példa másolásától. A kommunisták és a baloldali szocialisták közeledése révén 1919 végére erősödött meg a marxista baloldal. Nagy szerepet játszott ebben Lenin számos művének lefordítása. A mozgalom vezetője, Bohumil Šmeral 1920 márciusától Moszkvában tartózkodott, májusban személyesen beszélt Leninnel a kommunista párt alapításáról. Az európai forradalmi mozgalom kibontakozása kedvező nemzetközi feltételeket teremtett. A szociáldemokrata párt kongresszusán a baloldali győzelmet aratott. A nemzetiségek kommunista vezetői azonban még korainak tartották valamennyi nemzetiség egyesülését egy pártban. Az 1920 decemberi események után a párton belüli szakítás már elkerülhetetlen volt. A kommunista párt alapító kongresszusát 1921 márciusára tűzték ki, majd májusra halasztották. A kérdés körül nagy vita folyt, különösen Karl Kriebich német kommunista bírálta Šmeralt, óvatossággal vádolta. Lenin a kérdés gondos tanulmányozása után megvédte Šmeralt a támadásokkal szemben, de tényleges hibáit maga is bírálta. Így Lenin közvetlen segítségével került sor 1921 októberében az újabb kongresszusra, amely Csehszlovákia valamennyi nemzetiségének kommunistáit egy pártban egyesítette.

1970. 1. szám. — JE. N. ANDRJUSIN: *Az imperializmusról szóló lenini tanítás átvétele D. Blagojev által* (3—15. l.) kimutatja, hogy a bolgár szocializmus megalapítója 1918-ig Kautsky és Hilferding hatása alatt állt. 1918 májusától kezdte ismertetni a sajtóban Lenin imperializmus-elméletét, s bár olykor ingadozást mutatott a centrista irányzat felé, alapjában véve Lenin álláspontjára helyezkedett. Csak a monopóliumok szerepét nem értette meg a szocializmus előkészítésében. Lenin Kautskyval folytatott vitájában pedig még védelmezte Kautskyt. 1919 nyarán azonban a Szovjet-Oroszországban végbemenő változások hatására szakított Kautskyval és végérvényesen a lenini elméletet fogadta el.

2. szám. — I. I. KOSZTJUSKO: *V. I. Lenin a proletár internacionalizmusról* (3—12. l.) összefoglalja Marx és Engels álláspontját a kérdésben, a tőke nemzetközi voltáról vallott felfogásukat, amelyet Lenin fejlesztett tovább. Utal arra, milyen fontosnak tartotta Lenin, hogy a munkásmozgalom nemzetköziségén belül az egyes országok munkásmozgalma nem lehet egy-

forma. Az internacionalizmus mindig egybeesik az igazi nemzeti érdekekkel. Lenin gyakran emlegette a nagy állam előnyeit, az egyesülést, de mindig óvott az erőszaktól ebben a kérdésben. A proletariátus mozgalmát a nemzeti felszabadító mozgalmakkal kívánta egyesíteni. Ez az alapvető elképzelés ma is időszerű. — F. G. ZUJEV, A. H. KLEVANSZKIJ, V. D. KONOBEEV: *A leninizmus és a külföldi szláv népek történelmi fejlődésének útjai* (13—28. l.) az első világháború előtti korszaktól napjainkig tekinti át a fejlődést. 1914 előtt Lenin utalt arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia szláv népei mennyire előnyösebb helyzetben vannak, mint az oroszországiak. Amikor 1918 őszen a Monarchiában kitört a forradalom, a november 3-i üzenetben Lenin a népek egyesülését javasolta. A nacionalizmus azonban megakadályozta ezt. Az ekkor megalakuló kommunista pártok mindenütt a forradalmi fellendülés körülményei közt harcoltak, a proletárdiktatúra szükségességét hirdették. De Lenin már 1922-ben, a Komintern IV. kongresszusán felvetette az egységfront feladatát. Ez szélesebben csak a fasizmus elleni harc idején bontakozott ki. A második világháború végén kibontakozó forradalmak során a polgári demokratikus forradalom nem jelentett pusztán mellékterméket, mint az Októberi Forradalomban, de ezeket a forradalmakat nem is lehet pusztán polgári demokratikus forradalmakra lesűkíteni. A burzsoázia kiszorítása a hatalomból Bulgáriában és Jugoszláviában 1945-ben történt meg, Lengyelországban 1947-ben, Csehszlovákiában 1948-ban. A forradalmak első lépései a radikális földreformok voltak és a nagyipar államosítása. A forradalom harc során nőtt át szocialista forradalomba. Ezt megkönyítette, hogy a földreformok révén a munkás-paraszt szövetség mindenütt erős volt. A gazdasági nehézségek leküzdésében pedig a szovjet gazdaság tapasztalata és a Szovjetunió segítsége nyújtott támogatást. Ma a szocialista táboron belül két tendencia érvényesül, a nemzeti szuverenitás erősödése és ugyanakkor az egyesülés, ami a nemzeti és nemzetközi érdekek egyesítése révén valósul meg. — D. F. MARKOV: *V. I. Lenin és a művészi szintézis problémái a XX. századi forradalmi irodalomban* (29—44. l.) Lenin útmutatásából indul ki, aki elvetette a proletkult negatív állásfoglalását a kulturális örökséggel szemben és hangsúlyozta a művészi jelenségek bonyolult mivoltát. Markov felveti a forradalmi szocialista irodalom mellett egyéb tendenciákat, a kritikai realizmus, a modernizmus, a baloldali avantgardizmus szerepét, s elsősorban a szláv irodalmak példáján iga-

zolja, hogy a modernizmus képviselői is csatlakozhatnak a szocialista irodalomhoz, ami ennek erejét igazolja, s így jön létre a különböző irányzatok egysége. — L. B. VALEV: *A leninizmus és a szocializmus építése a Bolgár Népköztársaságban* (45—57. l.) áttekintést ad Bulgária 1944 utáni fejlődéséről, hangsúlyozza a kulturális élet nagy eredményeit és a gazdasági integráció tendenciájának fokozódó érvényesülését. — I. Sz. JAZSBOROVSKAJA: *Az orosz—lengyel forradalmi szövetség problémája V. I. Leninél és a lengyel szociáldemokratáknál* (58—67. l.) 1917 előtt vizsgálja az orosz és a lengyel munkásmozgalom viszonyát. Az 1905-ös forradalomban a lengyel munkásmozgalom gyenge volt a lengyel szocialista párt (PPS) tevékenysége következtében. Lenin internacionalista alapon sürgette az egységet, ezért tartotta fontosnak demokratikus program kialakítását a nemzeti kérdésben. A nemzeti önrendelkezés elvének felvetése széles társadalmi bázis tudott biztosítani. A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája (SDKPiL) a lengyel nacionalizmus elleni éles harc miatt kissé eltérő módon vetette fel a kérdéseket, Rosa Luxemburg különben is csak felületesen vizsgálta a felépítmenyi jelenségeket, nem tulajdonított nekik kellő súlyt. Lenin a párt legnagyobb hibáját abban látta, hogy nem volt konkrét programja a szocialista forradalomra. Lenin nemcsak az orosz és a lengyel proletariátus szövetkezését kívánta, hanem szélesebben valamennyi dolgozót. Ez csak az Októberi Forradalom után jött létre. — G. M. SZLAVIN, M. M. SZUMAROKOVA: *V. I. Lenin és a szerb szociáldemokrácia a Balkán-háborúk és az első világháború szakaszában* (68—81. l.) utal arra, hogy Leninnek nem volt közvetlen kapcsolata a szerb párttal, de Filip Filipović jól ismerte Lenin álláspontját, Triša Kaclerović, a párt másik vezetője személyesen is beszélt Leninnel. Filipović a Balkán-háborúk idején írt is a Pravdába. A balkáni szocialistákhoz hasonlóan Lenin is a balkáni föderatív köztársaság híve volt, valószínűleg az ő hatása érvényesült Filipović tevékenységében. A szerb párt ismételt háborúellenes állásfoglalását 1914-től kezdve Lenin igen sokra becsülte. A kienthali konferencián Kaclerović is részt vett és a baloldalhoz csatlakozott. — DRAGOLJUB ILIĆ: *V. I. Lenin Szerbia helyzetéről az első világháborúban* (82—84. l.) emlékezett Leninnek arra a megállapítására, hogy a világháborúban egyedül a szerbek harcolnak létükért. Lenin az osztrák-magyar támadás mellett az olasz imperializmus szerbellenes igényeit is elítélte, és így többször is utalt Szerbia sajátos helyzetére. — NENCSO DIMOV: *Az*

egységfront taktikájának kérdéséhez a Bolgár Kommunista Párt tevékenységében, 1921—1925 (85—93. l.) kimutatja, hogy itt az egységfront a nagy tőkés államokkal szemben elsősorban nem a munkásosztály egységét, hanem a parasztsággal való egységet jelentette, ebben azonban a pártnak alig volt tapasztalata. Az 1923. június 9-i államesély után a Komintern nyújtott hathatós segítséget, többek közt a paraszti Internacionálé létrehozásával. Ezt azonban a hazai baloldali kommunisták ellemezték. Viszont a bolgár parasztpárt balszárnya örömmel fogadta, s így már 1924-re sikerült komoly eredményeket elérni az egységfront kiépítésében. — V. A. MOTORNIJ: *A cseh irodalmi Leniniana történetéből* (94—101. l.) ismertetést ad Lenin alakjának ábrázolásáról a visszaemlékezésekben, a publicisztikában és a szépirodalomban, részben a két világháború közti időszakban, nagyobb részt azonban 1945 óta. — I. I. SZVIRIDA: *A lenini téma Lengyelország képzőművészetében* (102—107. l.) 1944 óta vizsgálja Lenin ábrázolását a képzőművészetek különböző ágaiban. — JIŘÍ TAUFER: *Jegyzetek a Leninről szóló poéma műfordításáról* (108—112. l.) személyes hangú visszaemlékezés arról, hogyan kezdte meg Majakovszkij poémájának fordítását a háború alatt a Szovjetunióban. — WITOLD STANKIEWICZ: *V. I. Lenin műveinek kiadása a Népi Lengyelországban 1945—1968-ban* (113—118. l.) kitekint a korábbi publikációkra is, 1903-ban jelent meg először Lenin egyik írása lengyelül. 1945 óta 217 könyve jelent meg összesen több mint 9 millió példányban. — V. I. *Lenin kapcsolatai a külföldi szláv országok forradalmi munkásmozgalmi vezetőivel* (119—142. l.) címen V. V. ZELENYIN, M. A. BIRMAN, M. I. LENYSINA és M. M. SZUMAROKOVA közölnék Lenin által vagy Leninhez írt leveleket és visszaemlékezéseket, részletes magyarázó jegyzetekkel.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1970. 1. szám. — *Brüsszel és Zimmerwald között. Lenin és a lengyel baloldal a nemzetközi porondon* (1—36. l.) az 1914 júliusi brüsszeli megbeszélés és a zimmerwaldi konferencia közti időszak nemzetközi munkásmozgalmi fejlődésében vizsgálja Lenin és a lengyel baloldal kapcsolatát. Kimutatja, hogy a lengyel szociáldemokraták általában a bolsevikok mellett álltak, bár jó viszonyuk időnként válságba került, így a brüsszeli konferencián is, ahol a lengyelek kompromisszumos határozatot mellett foglaltak állást, amely szerint a párton belül is lehet harcolni az opportunizmus ellen, nincs szükség szakításra. A likvidátorokkal és Kautskyval szemben való fellépésben, az

illegális szervezet védelmében, a parlamenti frakciónak a pártvezetőség alá való rendelésében és a nyugati szocialista pártok baloldalának támogatásában egyetértettek. Elítélték az osztálybéke elvét. A zimmerwaldi konferencia pozitívuma lengyel szempontból az volt, hogy a lengyel szociáldemokrácia két frakciója és a szocialista baloldal egyetértett a lengyel kérdés kívánatos megoldásában, — ANDRZEJ GŁOWACKI: *Lenin a német munkásmozgalmról* (37—57. l.) időrendben haladva mutatja be Lenin érdeklődését a német munkásmozgalmat 1895-ös németországi tartózkodásától kezdve. Különösen a világháború idején foglalkozott sokat vele, erősen várta a német forradalmat, tanácsokat adott a megalakult Német Kommunista Pártnak, a bajor tanácsköztársaságnak, és az ő hathatós segítségével sikerült felszámolni a kommunista pártban keletkezett szakadást. — ANDRZEJ CHOJNOWSKI: *A lengyel sajtó Lenin haláláról* (58—72. l.) áttekintést ad a visszhangról. A kommunista sajtó egyértelműen méltatta Lenin érdemeit és a szocializmus világméretű diadalát helyezte kilátásba a lenini hagyaték megvalósításaként. Ezzel szemben valamennyi egyéb párt, még ha Lenin személyes érdemeit nem is vonta kétségbe, arra használta fel az alkalmat, hogy az orosz forradalomról általában és a személyiség történeti szerepéről szóljon. Az oroszországi forradalmat általában véres katasztrófának állították be, a konzervatívok szerint voltaképpen egy Pugacsov-típusú parasztforradalom győzött, ebben azonban csak destruktív elemek találhatók, konstruktívak nem. Oroszországban káoszt, gazdasági zűrzavart jósoltak. A parasztpártok sajtója keveset foglalkozott az eseménnyel. A szocialisták szintén csatlakoztak a kommunistaellenes hangokhoz, véleményük szerint a forradalomért hozott áldozatok nagysága mutatja, hogy a bolsevikok nem a helyes utat választották. — GEORGE SAKWA: *Lenin Londonban* (73—77. l.) összefoglalja 1902—1908 közti ötszöri londoni tartózkodását, ezek közül az első volt a leghosszabb, amikor az Iszkrát szerkesztette, s ekkor még együttműködött Troeckijjal. Sokat dolgozott a British Museum könyvtárában, az élő, mindennapos Londonnal is szívesen ismerkedett. Az angol Munkáspárttal kevés kapcsolata volt. A házak közül, amelyekben lakott, ma már egy sem áll. — ANDRZEJ GARLIŃKI: *Lenin 1913-as lwówi tartózkodásának nyoma* (78—81. l.) Aleksander Czołowski-Sas egykori lwówi levéltáros hagyatékából közöl egy 1941 májusából származó feljegyzést, amely szerint két mérnök 1939-ben visszaemlékezett arra, hogy Lenin 1913

végén néhány hetet Lwówban töltött. — JAN KANCEWICZ: *Lenin a Népi Lengyelország tudományában, 1944—1969* (82—94. l.) rövid áttekintést ad munkáinak kiadásairól, egyéb, Leninnel kapcsolatos forráskiadványokról, visszaemlékezésekről és a tevékenységével foglalkozó tudományos feltevésekről.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1970. 3. szám. — I. B. BERHIN: *A Kommunista Párt és a szovjet állam gazdaságpolitikájának néhány kérdése V. I. Lenin munkáiban* (293—316. l.) hangsúlyozza, hogy Lenin felfogása szerint a gazdaságpolitika célja a szocialista termelési viszonyok megteremtése, a munkásparaszt szövetség elmélyítése útján is. Az intézkedések helyességének kritériuma az, mennyire segítik a proletárdiktatúrát. Lenin három szakaszt különböztetett meg, a kezdeteket 1918 nyaráig, a hadikommunizmust és a NEP-korszakot 1921 elejétől. A hadikommunizmus a maga idején szükséges lépés volt, de később már nem lehetett alkalmazni. A NEP idején Lenin a szövetkezetek kiépítésében látta a szocialista viszonyok megteremtésének fő formáját, a gazdaságnak ezt a szektorát nem sorolta az államkapitalizmushoz. A NEP valóban útmutató minden szocializmust építő országra számára. — GÜNTER ROSENFELD: *V. I. Lenin — a szovjet külpolitika megalapozója* (317—336. l.) utal arra, hogy Lenin már 1917 előtt Marx és Engels nyomán hangoztatta, hogy a háború és béke kérdését osztályszempontból kell nézni. A szocialista külpolitika alapja a Békedekrétum volt. A békés egység mellett élés elve már benne volt ebben. Csicserin 1918 szeptemberében már a kifejezést is alkalmazta. A szerző utal arra, milyen gondot fordított Lenin a szovjet állam külpolitikájára, s milyen széleskörű ismeretekkel rendelkezett a külföldi országokról. A breszti béke alkalmazásával bizonyította be Lenin, hogy szükség van a kompromisszumokra. Arra is utalt gyakran, hogy a szovjet államnak fel kell használnia az imperialisták belső ellentétét. A gazdasági kapcsolatok vonatkozásában mindig azt hangsúlyozta, hogy itt a kereskedelmet el kell választani a politikától. A külkereskedelmi monopóliumot viszont mindenképpen fenn akarta tartani. Mindig óvott a kalandor lépésektől, a forradalom mesteres felszításától, de egyúttal hangoztatta, hogy a szocialista államnak teljesítenie kell a nemzetközi kötelességét, mindenütt támogatnia kell a forradalmi és felszabadító mozgalmakat. — L. A. ZAK: *V. I. Lenin Anglia történetéről* (337—352. l.) összefoglalja Lenin megállapításait. Az angol

forradalom történetétől kezdve érdeklődött behatóbban Anglia fejlődése iránt, a korai burzsoázia forradalmisága, az ipari forradalom érdekelte, a továbbiakban úgy tanulmányozta Angliát, mint a kapitalizmus kialakulásának klasszikus példáját. Az angol imperializmus vizsgálata alapján is cáfolta azokat a hamis nézeteket, hogy a kapitalizmus voltaképpen a gyarmatosítás ellen van. Különösen sokat foglalkozott az 1890-es évektől kezdve az angol munkásmozgalom fejlődésével, az opportunizmus alapjaival, nagy örömmel látta, milyen jelentős hatást gyakorolt az Októberi Forradalom az angol munkásmozgalmra. — GERD VOIGT: *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom meghamisítása az újabb nyugat-német irodalomban* (353—365. l.) az 1960-as években, különösen 1967-ben megjelent történeti munkákat bírálja. — LUTZ-DIETER BEHRENDT, ŠIBYLLE LASKOWSKI, KARIN RUCKICK: *Új szovjet munkák Leninnél mint történésznél* (403—412. l.) az 1960-as években megjelent könyveket és tanulmányokat ismertetik.

ISZTORICESZKI PREGLED 1970. 1—2. szám — ZSAK NATAN: *A fejlődés lenini eszméinek hatása a bolgár történettudományra* (3—26. l.) D. Blagoevtól kezdve bemutatja a bolgár forradalmi munkásmozgalom vezetőinek a történettudomány számára irányt mutató tevékenységét, különösen kiemelve Dimitrov munkásságát, a Komintern VII. kongresszusán adott útmutatásait, a háború alatti tevékenységét, Vaszil Kolarov, Hriszto Kabakesiev, Todor Pavlov, Georgi Bakalov és Zsak Natan munkásságát, amely megalapozta a marxista bolgár történettudomány 1944 utáni kibontakozását. Felsorolja mai kiemelkedő művelőit, tevékenységük eredményeit, különösen a háromkötetes Bulgária történetét, végül ismerteti azokat a tanulmányokat, amelyek konkrétan tárgyalják Lenin eszméinek a bolgár történettudományra gyakorolt hatását. — A. M. SNYTMAN: *Dimitár Blagoev Leninnél és a leninizmusról* (27—52. l.) elemzi a bolgár szocializmus megalapítójának viszonyát a lenini tanításokhoz 1917-ig. Az 1890-es évek derekától 1903-ig tartó első szakaszban Bulgáriában Lenint elsősorban úgy ismerték, mint a „Harci szövetség a munkásosztály felszabadításáért” alapítóját és a narodnyikok kritikáját. Egyéb munkássága ismeretlen volt. Lenin tisztában volt azzal, milyen segítséget nyújtottak a bolgár szocialisták az Iszkra terjesztésében. Leninnek az opportunizmus elleni harca is hatással volt. Az 1903—1914 közti szakaszban a bolgár baloldali szocialisták forradalmároknak tekintették a bolsevikokat és segítették őket.

Blagoev nemzetközi viszonylatban sok kérdésben szolidáris volt Leninnel, így pl. közösen harcoltak Trockij ellen. A Balkán-háborúk kérdésében is rokon volt Lenin és Blagoev álláspontja. Blagoev azonban olykor hibásan bírálta Lenint, így az 1905-ös taktikáért, a demokratikus centralizmus elvéért, a szakszervezetekhez való viszonya miatt. De ebben az időszakban is általában közel állt Leninhez. A kritika a nem elégséges tájékozottságból fakadt. A bolgár forradalmi szocialisták még az imperializmus előtti korszak elveihez igazodtak. 1914-től 1917 októberéig Blagoev még inkább közeledett Leninhez, állást foglalt a III. Internacionálé gondolata mellett, csatlakozott a zimmerwaldi mozgalomhoz, nagyrészt helyeselte Leninnek a februári forradalomról adott értékelését. Október után teljesen Lenin mellé állt. — BOJAN GRIGOROV: *Lenin nevével harcban a bulgáriai fasiszta diktatúra ellen* (53—73. l.) ismerteti Lenin halálának bulgáriai visszhangját és részletesen bemutatja, hogyan emlékeztek meg 1944-ig a bolgár kommunisták Lenin születésének és halálának évfordulójáról. — DIMITAR TISEV: *Vlagyimir Iljics Lenin és a bolgár parasztek harca a szocializmusért* (74—101. l.) összefoglalva Leninnek az agrárkérdésről adott tanítását ismerteti a parasztság helyzetét Bulgáriában az első világháború előtt, a parasztpárt létrejöttét és a baloldali szocialisták merev magatartását a parasztkérdésben. Arra is utal, hogy a parasztpárti vezetők véleménye szerint a kistulajdon fennmarad a kapitalizmusban. A szocialisták az Októberi Forradalom után sem változtattak a parasztkérdésben elfoglalt álláspontjukon. A Forradalom nagy hatással volt a parasztságra, a parasztpárt fokozta háborúellenes harcát. A háború után a parasztpárti kormány néhány reformjában a szovjet állam példáját követte, pl. a munkakötelezettség bevezetésében. A bolgár parasztek értékelték meg először az egységfront jelszavát és 1923 júniusában a fasiszta államsíny után felkelésükkel ezt meg is akarták valósítani, maga A. Sztambolijev is elfogadta ezt a felkelés napjaiban. A második világháború idején a parasztek közeledtek a kommunista párthoz, támogatták a partizánmozgalmat. Ez teremtette meg az 1944 utáni szilárd munkás-paraszt szövetség alapját. — NIKOLAJ BELOUSZOV: *V. I. Lenin, a Kommunista Internacionálé és a bolgárok, 1919—1923* (102—127. l.) részletesen ábrázolja eseménytörténetileg a kapcsolatok alakulását, hogyan kerültek a bolgár kommunisták a tengeren megtett illegális utazások révén kapcsolatba a Kominternnel. Ezek az utazások sokáig

nem voltak rendszeresek, ezért a párt 1920-ban Várnában állandó konspiratív támaszpontot hozott létre. 1919-től a párt levelezés útján is kapcsolatban állt a III. Internacionálé Végrehajtó Bizottságával, 1920-ban pedig az állandó rádióösszeköttetést is kiépítették. A pártnak állandó képviselője volt az Internacionáléban. Beszámol a bolgár küldöttek részvételéről az Internacionálé kongresszusain. 1920-ban Dimitrov és Kolarov csónakon indultak a kongresszusra, a román hatóságok elfogták őket, de a bolgár kormány közbelépésére hazaengedték őket. A kongresszusi küldöttek mindig személyesen is beszéltek Leninnel. — NENCSO DIMOV: *A lenini eszmék a Szakszervezeti Internacionáléban és a bolgár forradalmi szakszervezetek* (128—155. l.) ismerteti a forradalmi szakszervezeti Internacionálé megalakítása és a Kominternhez való viszonya körül folyt vitákat, Dimitrov álláspontját, aki kezdetben szintén a Komintern részének tekintette a tervezett szövetséget. Az 1921-es I. kongresszuson azonban már Lenin álláspontja, a szervezeti önállóság mellett foglalt állást. A bolgár forradalmi szakszervezetek támogatták a Profinternt, s ennek során maguk is erősödtek. — M. D. DIHAN: *A dnjepro-petrovszki és odesszai bolgár-szovjet pártiskola — a marxista—leninista művelődés tőzhelye, 1924—1930* (156—178. l.) részletesen ismerteti az 1923 utáni bolgár politikai emigránsok részére létrehozott pártiskola oktatási munkáját. — PETAR SOPOV: *Vlagyimir Iljics Lenin és az Amerikai Egyesült Államok* (179—194. l.) összefoglalja Lenin nézetét az USA-ról és az amerikai—szovjet viszonyról 1917 után, különösen az amerikai munkásmozgalom fejlődésére vonatkozó megállapításait. — ANGEL HR. HRISZTOV: *V. I. Lenin és a nemzeti felszabadító mozgalom a gyarmati és függő országokban* (195—204. l.) utal arra, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak, mint burzsoádemokratikus mozgalmak fogalmát Lenin alakította ki, támogatta. Különösen 1905 és 1917 kapesán foglalkozott velük.

STUDII 1970. 2. szám. — ALVINA LAZEA: *V. I. Lenin a békés egymás mellett éléssel* (197—213. l.) kifejti, hogy a lenini külpolitika igen hajlékony volt, de két alapelvhez feltétlenül ragaszkodott, a proletár internacionalizmushoz és a békés egymás mellett éléshez. A kettő szorosan összefügg, hiszen Lenin kifejtette, hogy a szocializmus először esetleg csak néhány, vagy csak egy országban győz. A cikk bemutatja Lenin harcát a baloldali kommunisták ellen a breszti tárgyalások idején. Lenin bebizonyította a koegzisztencia szükséges és lehetséges voltát, s ebből következőleg azt

is, hogy a tőkés országokkal diplomáciai, kereskedelmi stb. kapcsolatokat kell fenntartani. — ŠERBAN RĂDULESCU-ZONER: *A XX. század eleji nemzetközi politikai válságok az imperializmus lenini elméletének keretében* (215—233. l.) abból indul ki, hogy az imperializmus nem azonos a gyarmati hódításokkal, hanem a kapitalizmus fejlődésének meghatározott szakasza. A fogalom ilyen értelemben már a századforduló táján felvetődött, de teljes elméletét csak Lenin alkotta meg. Ezután sorra veszi a századelő politikai válságait, az orosz—japán háborút, az 1905—6-os marokkói válságot és az 1908-as boszniai annexió válságot, ismerteti Lenin állásfoglalását, s ezt összeveti a későbbi marxista és burzsoá értékelésekkel. Lenin kimutatta, hogy ezek a válságok egy-egy újabb lépést jelentettek a háború felé vívő úton, a világháború pedig elkerülhetetlen volt. — ELIZA CAMPUS: *Lenini tézisek a háború előtti válságról* (235—245. l.) mintegy az előző tanulmány folytatásaként az 1912—13-as időszak eseményeinek lenini értékelését mutatja be. A balkáni háborúk lenini elemzésével kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy Lenin véleménye szerint Európa keletén és másutt csak ekkor kezdődött meg a polgári demokratikus forradalmak kora. A balkáni háborúk, ha korlátokkal is, de pozitív jelentőségűek voltak. 1913-ban Lenin kiemelte a két háborús blokk szembenállását. A tanulmány abban látja a lenini elemzés fő tanulságát, hogy a nemzetállamok létrejötte ebben az időszakban haladó esemény volt. — ALEXANDRU PORȚEANU: *A leninizmus erdélyi behatolása kezdeteinek aspektusai* (247—256. l.) nagyrészt a magyarországi szociáldemokrata párt román szekciójának lapja, az Adevărul cikkeit elemzi az Októberi Forradalom győzelmétől 1918 november elejéig, kimutatja, hogyan érvényesül az adott hazai viszonyoknak megfelelően a lenini eszmék hatása. Az Októberi Forradalom demokratikus és békevágyó visszhangot váltott ki. A továbbiakban egyre nagyobb megértéssel, bár olykor pesszimistán ítéli meg a lap az oroszországi események fejlődését. 1918 őszével, a nemzeti egység megvalósulásával a leninizmus hatásának új, magasabbrendű szakasza kezdődik. — ION APOSTOL: *V. I. Lenin tevékenysége és személyisége a Szocializmus c. lap megvilágításában, 1918—1921* (257—270. l.) részletesen ismerteti a Román Szocialista Párt lapjában 1918 novemberétől a kommunista párt megalakulásáig megjelent cikkeket, híreket és kommentárokat, amelyek Leninrel foglalkoztak. A lap sokszor nyugati baloldali lapok tudósításából vett át. Közölte Kun Bélának a magyarországi bankok

nacionalizálásáról, mint az orosz kommunista tapasztalat átvételének egyik példájáról írt cikkét. Sokat foglalkozott a lap a gazdasági és politikai események mellett a közoktatás, a kultúra kérdéseivel. Jól használta fel a lenini tevékenység bemutatását az oppoportunizmus elleni harcban.

ÉTUDES BALKANIQUES 1970. 1. szám. — ANGEL VEKOV: *Vlagyimir Iljics Lenin és a bulgáriai forradalmi mozgalom* (5—24. l.) az Iszkra megjelenésének idejétől vizsgálja a kapcsolatokat, a bolgár forradalmárok által nyújtott segítséget a lap Oroszországba való eljuttatásához. Blagoev közvetlen kapcsolatban is állt a lappal. Az Iszkra is sokat foglalkozott a bolgár munkásmozgalommal. Az 1903-as szakítás idején azonban a bolgár párt és Blagoev nem helyeselte, s végül Plehanov oldalára állt, mert nem ismerte fel, hogy a mensevizmus felé megy. 1907-ben következett be az első személyes kapcsolat Leninnel a stuttgarti kongresszuson, a koppenhágain már együtt működnek a baloldali szocialisták tanácskozásán. Az első világháború alatt a párt és a munkásosztály is elfordult Plehanovtól, mert az a háborúba való belépés mellett agitált. 1917-től kezdve már erősödik Lenin hatása, egyre gyakrabban jelennek meg cikkei a Rabotnicieszko Delo hasábjain. Ő maga is érdeklődik a bolgár munkásmozgalom iránt, bírálja a pártot 1918 szeptemberi hibás állásfoglalásáért. — A. M. SAMŠUTINOV: *Lenin és Törökország* (25—43. l.) a század elejétől mutatja be Lenin érdeklődését a török birodalom és a törökországi forradalmi mozgalom iránt, utal arra, hogy az első Balkán-háborút milyen pozitívan értékelte. 1914-től kezdve Lenin fellép az imperialisták Törökország ellen irányuló tervével szemben is. A forradalom győzelme után a titkos szerződések kiadásával is harcol a Törökország felosztására irányuló törekvések ellen. 1920-ban Lenin örömmel fogadja Kemal javaslatát a diplomáciai kapcsolatok felvételére, s bár az örmény dasnakok támogatása a török kormány által átmeneti nehézséget okoz, 1921-ben megkötik a szovjet—török baráti szerződést. Igen értékes volt a lausanne-i konferencián nyújtott szovjet támogatás is. — BRANKO ĐORĐEVIĆ: *A leninizmusnak és az Októberi Forradalom tapasztalatainak átvétele a délszláv munkásmozgalomban, 1917—1919* (44—63. l.) a forradalom első visszhangjától a kommunista párt megalakulásáig vizsgálja előbb a Monarchia területén, majd Szerbiában és Montenegróban, ill. az emigrációban a munkásmozgalom egyes irányzatainak az állásfoglalását. Kiemeli a Szerb Szociáldemokrata Párt és

Bosznia-Hercegovina Szociáldemokrata Pártja baloldali forradalmi állásfoglalását, hiszen ez a két párt tette ki a magvát a későbbi kommunista pártnak. De a nemzeti kérdésben az egységes jugoszláv nemzet elvének elfogadásával hibás álláspontra helyezkedtek. A leninizmus elterjedésében nagy szerepet tulajdonít a Szovjet-Oroszországból hazatérő hadifoglyoknak, ill. a Magyar Tanácsköztársaság közvetítő szerepének. Az 1919-ben alakult új párt programja még a centrummal és az opportunistaikkal való kompromisszumot tükrözte, ennek oka az is volt, hogy a párt tagjai még nem ismerték eléggé Lenin munkáit. — ELENA ATANASOVA: *V. I. Lenin albániai befolyásáról* (64—70. l.) feltárja a Pravda érdeklődését 1912-ben Albánia iránt. Lenin különösen a titkos szerződések kiadása miatt vált népszerűvé az országban. A szerző számos kortársi nyilatkozatot sorol fel 1924-ig, amelyek arról tanúskodnak, milyen fontosnak tartották a szovjet segítséget az albán nép nemzeti küzdelme szempontjából. — GEORGI MLADŽOV: *Lenin munkái bolgár nyelven* (91—95. l.) adalékokat hoz: 1898-ban jelent meg Lenin neve először a bolgár sajtóban. 1902-ben a „Mi a teendő?” nagy hatást kelt, 1903-ban egy része az első bolgárra lefordított Lenin-mű. 1917 és 1923 közt sok munkát adnak ki, de még 1923 után is részben illegálisan vagy külföldön, részben Lenin irodalmi vonatkozású munkáit. 1917—44 közt összesen 28 önálló kiadvány jelent meg 172 500 példányban, és ezen kívül mintegy 500 cikk és ismertetés a sajtóban. A felszabadulás óta eltelt negyedszázad során 176 kötet jelent meg 2 579 370 példányban.

LA PENSÉE 1970. ápr. szám. — GEORGES COGNROT: *Szakadás és kontinuitás a kulturális hagyományban Lenin szerint* (24—37. l.) Lenin alapvető megállapításából indul ki, hogy a marxizmus átveszi a múlt kulturális örökségét, de kritikusan. Hangsúlyozza, hogy a szocialista elmélet kívülről kerül be a munkáosztályba. A marxizmus tudomány. Utal Lenin megállapításaira a kultúra osztályjellegéről. Hangoztatja, milyen fontos a szocializmus szempontjából a kulturális forradalom. A régi kultúrához való viszony tulajdonképpen ennek a kultúrának a dialektikus tagadása. — FRED FISCHBACH: *Bertolt Brecht felfedezi Lenint* (38—50. l.) kimutatja, hogy Brecht 1926-ban kezdte alaposan tanulmányozni a marxista klasszikusokat, Lenin hatása különösen A döntés c. színművében (1931) letagadhatatlan, de csak Az anya hozza meg Brecht teljes azonosulását a lenini értelemben a szocialista forradalmi mozgalommal.

LE MOUVEMENT SOCIAL 1970. jan.—márc. szám. — CHARLES-ANDRÉ JULIEN: *Oroszországi emlékek — 1921* (5—24. l.) a párizsi egyetemi tanár naplóját közli, amikor mint a Komintern III. kongresszusának delegátusa járt Moszkvában. A szerkesztőség által összeállított hasznos magyarázó névmutatóval.

MARXISM TODAY 1970. jan. szám. — JAMES KLUGMANN: *A nacionalizmus és internacionalizmus kérdése lenini megközelítésének néhány aspektusa* (7—18. l.) hangsúlyozza a marxizmus alapvetően internacionalista jellegét, de azt is, milyen fontosnak tartotta Lenin a nemzeti kérdést. Ismerteti a nemzetek önrendelkezési jogára vonatkozó felfogását, s azt, hogy ennek alkalmazását mindig a konkrét helyzettől tette függővé, s alárendelte az osztályharc kérdésének. Az Októberi Forradalom győzelme után lankadatlan harcot vívott a nagyorosz sovinizmus maradványai ellen.

Febr. szám. — Folytatódik JAMES KLUGMANN cikkének közlése (50—55. l.), itt patriotizmus és internacionalizmus viszonyát vizsgálja a lenini megállapítások alapján, úgy látja, a patriotizmus lényege a jogos büszkeség a saját nemzet eredményeire, haladó hagyományaira, boldog jövőjének óhaja, egyúttal minden sovinizmus és reakciós megnyilvánulás elutasítása.

Ápr. szám. — A Lenin-emlékszám szerkesztéségi cikke (97—99. l.) Lenint, az embert mutatja be, a legapróbb részletekre kiterjedő humanus gondoskodását, azután londoni tartózkodásairól emlékezik meg, különösen a bolsevik párt 1907-es V. kongresszusa alkalmából. — MAURICE DOBB: *Lenin és az imperializmus* (100—103. l.) összegezi Lenin tanítását, különösen utal a monopóliumok szerepére a szocializálás területén. A monopóliumok megléte kétségtelenül tartalmazza azt a tendenciát, hogy megállítsák a technikai fejlődést, de számos más tendencia ellenkező értelemben hat, ezért nem beszélhetünk az imperializmus korában sem technikai stagnálásról. Végül kifejti a monopóliumok ellen ma folytatandó harc feladatait. — JACK WODDIS: *Lenin a nemzeti felszabadító mozgalomról* (104—113. l.) Marx és Engels megállapításait összegezve ismerteti Lenin állásfoglalását az 1905-ös és 1917-es forradalmakban, kiemelve a Kelet dolgozó mohamedánjaihoz szóló felhívást. A szovjet állam első külpolitikai lépései közé tartozott a szomszédos ázsiai országok függetlenségének elismerése és a kapcsolatok megteremtése velük az egyenjogúság alapján. Lenin gyakran utalt arra, hogy az anvaországok dolgozóinak is harcolniuk kell a gyarmati rendszer ellen. Kiemelte,

hogy a gyarmati vagy félgyarmati országok háborúja a gyarmattartó hatalmak ellen igazságos háború, függetlenül attól, ki kezdte meg a harcot. A gyarmatokon nem volt nagyipari munkásság, ezért Lenin azt hangoztatta, hogy itt a parasztmozgalmakat kell támogatni. Óvott attól, hogy ezek az országok szolgálai másolják a szovjet állam fejlődését. Felvetette az elmaradott területek vonatkozásában, hogy a kapitalizmus megkerülésével juthatnak el a szocializmushoz. — BETTY MATTHEWS: *Lenin a demokráciáról* (113—120. l.) összefoglalja Lenin megállapításait a tőkés demokrácia korlátairól. Lenin ennek ellenére szükségesnek tartotta a kapitalista viszonyok közt is a demokratizmusért folyó harcot, különösen az imperializmus korszakában. Matthews a továbbiakban ki-

fejt, hogy a proletárdiktatúra hogyan jelent új típusú demokráciát. Ez a demokrácia teszi lehetővé a tömegek alkotóerejének kibontakozását. Persze Leninnek a szovjethatalom alatt is harcolnia kellett pl. a bürokrácia ellen. Csak a szocializmusban teljesülhet ki az igazi tömegmozgalom. — JOHN MAHON: *Lenin és az új típusú párt* (121—128. l.) a bolsevik párt történeti fejlődésének példáján mutatja ki a forradalmi elmélet és az öntudat szerepét a párt tevékenységében. Hangsúlyozza, hogy Lenin mindig kiemelte a párt szembenállását minden polgári párttal. Az új típusú párt fontos alapelve volt a demokratikus centralizmus. Az 1921-es X. pártkongresszusig tárgyalja a bolsevik párt fejlődését, befejezősül utal az Angol Kommunista Párt mai feladataira.

A külföldi folyóiratszemlét összeállította Niederhauser Emil.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1970. október 30-án *Ember Győző* akadémikus elnökleivel ülést tartott a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tanácstermében. Az ülésen *Berend T. Iván* főtítkárral bevezetője után *Unger Mátyas*, a tanári tagozat elnöke és *Jenei Károly*, az üzemtörténeti szakosztály elnöke ismertette a tagozat, illetve szakosztály eddigi munkáját, eredményeit. *Szabad György*, a helytörténeti szakosztály elnöke a közelmúltban megalakult szakosztály elnökségének terveiről, elgondolásairól számolt be. A Társulat tagozatának és szakosztályainak helyzetével foglalkozó napirendi pont vitájában felszóltak: *Bakó Ágnes*, *Benda Kálmán*, *Borsa Iván*, *Borus József*, *Ember Győző*, *Filla István*, *Komjáthy Miklós*, *Kosáry Domokos*, *S. Vincze Edit*, *Szabad György*, *Varga Endre*. Az igazgatóválasztmány a vita és *Berend T. Iván* összegező zárszava után elfogadta a beszámolókat, s megköszönte a vezetőségek működését. A választmány felhívta a helytörténeti szakosztály elnökségének figyelmét a szakosztály önálló működése szempontjából fontos anyagi problémák napirendre tűzésére. Az igazgatóválasztmány úgy határozott, hogy egyelőre nem látja indokoltnak újabb szakosztály, illetve tagozat alapításának kezdeményezését, de egy év múlva visszatér a forrástudományi szakosztály létrehozásának ügyére. Végül a választmány felhatalmazta a titkárságot a forráskiadási szabályzat ügyében külön-bizottság kiküldésére. A tagfelvétel után az igazgatóválasztmány tudomásul vette a Társulat nemzetközi kapcsolatairól szóló főtítkári tájékoztatót.

Külföldi kapcsolatok

Ember Győző akadémikus, Társulatunk elnöke 1970. október 19-én fogadta a török kulturális napok alkalmából hazánkban tartózkodó török történész küldöttséget.

1970. október 20–23-án *Ember Győző* elnök és *Berend T. Iván* főtítkárral Berlinben megbeszélést folytattak az NDK Történelmi Társulatának elnökségével a két Társulat közötti kapcsolatok fejlesztésének lehetőségéről.

A Helytörténeti Szakosztály elnökségi ülése

A Helytörténeti Szakosztály elnöksége 1970. november 10-én *Szabad György* elnökletével ülést tartott a Történettudományi Intézetben. Az elnökség jóváhagyta a kiküldendő körlevelek szövegét és alapos vita után egyhangúlag határozott a szakosztály önálló működésével kapcsolatos anyagi problémákról. A vitában felszóltak: *Benda Kálmán*, *Benkes Mihály*, *Borus József*, *Für Lajos*, *Eperjessy Géza*, *Hársfalvi Péter*, *Nagy Lajos*, *Szabó Ferenc*, *Szántó Imre*, *Wellmann Imre*.

A vidéki csoportok hírei

Társulatunk Borsod-Abaúj-Zempléni csoportja 1970. október 14-én Miskolcon tisztújító közgyűlést tartott. *Deák Gábor* elnök beszámolt a csoport 1967–1970. évi működéséről, majd a Történelmi Évkönyv megjelent köteteknek tapasztalatait és a sorozat folytatásával kapcsolatos kérdéseket vitatták meg. *Borus József* kandidátus, a Történelmi Társulat titkára hozzászólásában ismertetést adott a moszkvai nemzetközi történész kongresszusról, utalva a csoport feladataira is. Ezután került sor a társulati csoport vezetőségének újjáválasztására. Az új vezetőség: Elnök: *Tok Miklós* a városi tanács VB elnökhelyettese, ügyvezető elnök: *Deák Gábor* szakközépiskolai igazgató, titkár: *Román János* levéltárigazgató. Egyúttal megválasztották a területi alelnököket és a tagozati titkárokat is.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK LENIN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1970. május 11–12-én az Akadémia Dísztermében Lenin születésének 100. évfordulója tiszteletére tudományos ülésszakot rendezett.

Megnyitójában *Erdey-Grúz Tibor*, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke üdvözölte az elnökség tagjait, a tudományos ülésszak előadóit és a közönséget.

Az elnöki megnyitó a társadalmi fejlődés ütemének napjainkban általánosan tapasztalható gyorsulására utalva emelte ki Lenin hatalmas szerepét.

Ha ma Lenin életművét — eszméit és tetteit — alaposan tanulmányozzuk, azt nem csupán kegyeletből és történelmi érdeklődésből tesszük, hanem a dialektikus gondolkodás mind teljesebb elsajátításáért, amely képes jelen feladatainkban és jövődöntő teendőinkben is eligazítani.

Zsenialitásának egyik fő vonása csodálatos képessége kevés jelből-tényből mély összefüggéseket felismerni, a helyzetet megérteni, és gyümölcsöző következtetéseket a jövőre levonni.

Lenin gondolkodása, az eszmék valóra váltásának a módja kiapadhatatlan forrás, amelynek minden új történelmi helyzetben új oldalát ismerjük meg.

Ezért hasznos, ezért mozdítja elő a haladást, ha minden új helyzetben újra tanulmányozzuk Lenin gondolatait. És ezért indokolt újra és újra foglalkozni a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet lenini elméletével.

A tudományos ülésszak fő referátumát *Lakos Sándor*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete igazgatója tartotta „Lenin és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet” címmel.

Előadásának elején jelezte, hogy a referátum címe egyben az egész ülésszak középponti témáját is jelöli, így csupán annak néhány aspektusára kíván kitérni. Minthogy külön ülésszakok témája volt, eltekint a szocialista építés előfeltételeinek, a lenini terv magyarországi megvalósulásának részletes elemzésétől, ill. bemutatásától. Fő törekvése a lenini koncepció néhány különösen fontos teoretikus elemének kiragadása.

Az előadás első gondolatköre az átmeneti korszak fogalmát és értelmezését vizsgálta. Az átmeneti korszakot nem helyes a tankönyvekben jelzett fő ismérvekre korlátozni, „mert az átmenet időszaka több is és más is ennél”. Lenin az átmenetet hosszú időszaknak fogta fel, amely maga is kisebb szakaszokra oszlik. A szakaszok közül a legfontosabb a szocializmus alapjainak lerakása; az irodalomban felsorakoztatott jellemzők legnagyobb része erre a szakaszra vonatkozik. Hangsúlyozta, hogy Leninnek az átmeneti korszak első időszakára vonatkozó állásfoglalásai nagyon értékes útmutatásokat tartalmaznak a későbbi periódusra, ezen kívül ezekben jócskán találhatunk a korszak egészére vonatkozó direkt utalásokat is.

Az átmeneti korszak egészének bemutatása sokszor az első időszak leírására szorítkozik. Mind az oktatásban, mind a kutatásokban túlságosan a leíró jelleg dominált, és így az a téves benyomás keletkezhetett, mintha az e témáról mondottak túlhaladott dolgok lennének. Ez azonban helytelen következtetés. Ha a szélesebb összefüggéseket vizsgálva közelítjük meg a kérdést, nagyon is aktuális, izgalmas mondanivalóra bukkanunk.

Az előadás második fejezete a hadikommunizmus problematikáját vette bonakés alá. A témaválasztást mindenképp indokolja az a tény, hogy ez volt a szocialista társadalom első hosszabb időszak. A genezisz kutatása roppant fontos feladat, ez egyik oka a napjainkban megélelénkült effajta kutatásoknak is.

Azok a nézetek, amelyek azt vallják, hogy a hadikommunizmus kizárólag a hadiállapotból következő hadigazdálkodás volt, már-már vulgáris leegyszerűsítései ennek a bonyolult időszaknak. Igaz, létének alapvető oka a tényleges hadihelyzet volt. Ugyanakkor „vitathatatlanul szocialista jellegű hadikommunizmus volt, amit a szocialista állami tulajdon és közvetlen rendelkezési jogköre, ezzel kapcsolatban a gazdasági tevékenység messzemenően központi irányítása, az elosztás osztály- és szociális elvei is bizonyítanak”.

Voltak a hadikommunizmus éveinek gyakorlatát elméleti rangra emelő törekvések. A legkülönbébb állásfoglalásokra került sor nemcsak az ellenzék, de a párt soraiban is. Ezért az akkori körülményeket a maguk sokrétűségében kell figyelembe venni. Így elsősorban a több éves háborús körülményeket, de azt is, hogy a világforradalom perspektívája ebben az időben ismét közelinek tűnt. Ez természetesen a kommunizmusra való közvetlenebb, gyorsabb átmenet lehetőségét sugallta. Lenin amikor már 1921-ben rendkívül finom érzékkel észlelte a világforradalmi hullám lassúbbodását, másrészt a polgár-

háború is véget ért, egyre következetesebben lépett fel a hadi módszerek békés időszakban történő alkalmazása, a túlzott centralizálás, az érdekeltség semmibevévése, az egyenlődsdi ellen. Vitába szállt a munkaerő kényszerirányítását hirdető Trockijjal, kimutatta, hogy a gazdaság militarizálásával már nem lehet előrelépni. A munkásellenőrzést mint a gazdaságirányítás fő formáját már a hadikommunizmus előtt sem tartotta reálisnak, még kevésbé később. Ezzel összefüggésben a centralizált gazdaságvezetést sohasem *csak* vagy elsősorban a hadiállapot miatt s nem is csupán a rendkívüli elmaradottság és éhínség miatt tartotta szükségesnek, hanem következetesen hangsúlyozta, hogy ez a szocialista társadalom törvényszerű vonása. A központosítás mértékét, formáját viszont a hadikommunizmus tapasztalatai és maradványai természetesen befolyásolták.

A legnyilvánvalóbban kimutatható ez a szocialista áru- és pénzviszonyokról vallott felfogásokban, ezért az előadás harmadik gondolatköre evvel foglalkozott.

Kiindulópontnak a NEP kínálkozott, amelynek a piaci kapcsolat döntő eleme. Jóllehet a bolsevik pártnak már a hadikommunizmus előtt megvolt a fő gazdasági vonala, a NEP-politika nem lehetett kidolgozva a hadikommunizmus előtt; ellentétben még a legutóbbi időkben is keletkezett egyes tanulmányok és tankönyvek megállapításaival.

Lenin új gazdasági politikán lényegében az állami tulajdonban levő vállalatok és a kisárutermelő parasztok közötti árukapcsolatokat értette. Minthogy azonban a kollektivizálással a kisárutermelő parasztság lényegében eltűnik, az új gazdasági politika időben és minőségileg is bizonyos mértékig eleve korlátozott. De Leninnél tartalmában mégis sokkal többről van szó. Elemzései értékes és tanulságos útmutatásokat foglalnak magukban az áruterelés egészére vonatkozólag a szocializmus körülményei között.

A polgárháború befejezéséhez közeledve Lenin egyre inkább sürgette a termékcseré bevezetését, fellendítését. Markánsabb lett a véleménye a kereskedelemről is; 1921-ben már a szocialista gazdaság építése legfontosabb láncszemének tartja. A pénz eltörlésével szemben szorgalmazza a pénzügyi és bankrendszer mind tökéletesebb megszervezését. És ami különösen fontos, hangsúlyozza az egyéni érdekeltség elvét.

A rendelkezési álló még kevés gyakorlati tapasztalat és egyre súlyosbodó betegség gátolta a forradalom vezérét, hogy e kérdéstről teljesen kidolgozott elméletet adjon. Ez is közrejátszhatott a témáról évtizedekig folytatott vitákban.

A harmincas években a hivatalos álláspont az ár és pénz szocializmusbeli továbbélésének objektív alapját tagadta; az érték és pénz kategóriáit csupán technikai eszköznek tekintette. Az ötvenes évek vitái hozták meg annak felismerését, hogy az érték a szocializmusban akarattunktól függetlenül létezik, de érvényességi körét túl szűkre szabták és csupán az elmúlt másfél évtizedben vált tényleges szerepe vitathatatlan igazsággá.

A hadikommunizmus és az új gazdasági politika időszakában az alapvető problémák mögött mindig ott lappangott a szocialista társadalom legfontosabb alapkérdése: a szocialista demokrácia. Ezért a referátum negyedik témaköre az ezzel kapcsolatos kérdéseket-teendőket vette szemügyre.

A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, a jogi aktus, még nem jelent valódi társadalmazást; valóságosan is társadalmazítani kell a termelési viszonyokat.

Lenin két fő kérdése a demokrácia szempontjából egyfelől az államapparátus maximálisan hatékonyra és szakszerűvé tételére irányult, másfelől pedig a tömegeknek a közügyekbe való érdemi és minél intenzívebb beleszólásának biztosítására.

Amíg a szocializmusra való közvetlen áttérés reálisnak tűnt, Lenin a Párizsi Kommün elveit tartotta megvalósítandónak: az állam- és igazgatási funkcionáriusok választása és visszahívhatósága, a munkásokéval egyenlő fizetés, a közvetlen demokratikus formák. A szovjet államszervezet kiépülésével párhuzamosan Lenin az államigazgatási munka bonyolultságát hangsúlyozza és kijelenti: „a jó ügyintézés a legdemokratikusabb, mert ily módon csökkenhet a félelmetesen növekvő bürokrácia”; javasolja az apparátus minőségének javítását és a fizetések ezzel arányos emelését. S ekkor említi a minden keretét előntő „gyűlésező demokráciát”, amely már-már veszélyezteti a munkát.

A demokrácia növelésével kapcsolatban nem a gazdasági, államigazgatási ügyek testületi eldöntésének szükségességét tartotta helyesnek, hanem az alulról jövő kezdeményezések kibontakoztatását, az önkényeskedés, a párt- és társadalmi demokrácia megsértése elleni fellépést.

Alapjában ezek a mi teendőink is, számunkra is a kettős feladat megoldása jelenti a legidősebb tennivalót.

Lakos Sándor végezetül a lenini gondolatok nemzetközi érvényét kutatta. Egyre több országban épül a szocializmus, és ez magával hozza azt, amit Lenin előre látott, hogy egyre színesebbek, gazdagabbak lesznek a szocializmus építésének tapasztalatai. A nemzeti sajátosságok mennyiségileg megszorodnak. De amint létrejönnek az új társadalom *minimális* ipari, gazdasági, kulturális előfeltételei, csökkennek a főleg külön-

böző indulási szintekből adódó sajátosságok, és eltérbe nyomulnak az egymáshoz egyre inkább hasonló feladatok, vonások. Ez pedig azt jelenti, hogy újra és újra Lenin örökségéhez kell visszatérni általános érvényű problémáinkban való eligazodás céljából.

*

Ránki György, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese „A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdaságtörténeti kérdései” című hozzájárulása elején Lenin életéből kiragadott drámái jelenetekkel illusztrálva méltatta életének szembeszökő vonását, a teória és tett együttes meglétét.

Majd azt vizsgálta, milyenek voltak Lenin gazdasági eszméi a forradalom előestéjén. Lenin korabeli írásait idézve és elemezve arra a meggyőződésre jut, hogy a forradalom vezéréből alapjában távol áll a hadikommunizmus szélsősége. A Forradalmi Kormány első gazdasági intézkedései még összeegyeztethetőek a vegyes gazdaság hosszabb időn át történő fenntartásával; 1918 elején rendeletek jelennek meg a helyi önkényes államosítások megakadályozása céljából. A forradalmat követő első szakasz leglényegesebb momentumát Lenin az államkapitalizmusban látta, „mégpedig abban az értelmezésben, hogy az államkapitalizmus nem csupán az átmeneti gazdaság egyik alárendelt jelentőségű szektora, hanem a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egyik lehetséges módja.” A hadikommunizmus rendszerére való áttérést az ellenforradalom támadása, a polgárháború viszonyai kényszerítették ki, tehát nem előre megtervezett gazdaságpolitika. „Mégis egyes elemeihez a korszakban igen sok illúzió fűződött, s egyes intézkedéseiben igen sokan a szocializmusba való átmenet útját látták.”

A hadikommunizmus, amely a gazdasági viszonyok ún. naturalizálásához vezetett, 1919-ben bontakozott ki és 1920-ban érte el tetőpontját. A helyzet kényszerűségében maga Lenin is úgy látta, hogy teljes valóra váltása jelenthet csak megoldást: „... A párt harcolni fog, hogy minél hamarabb a legradikálisabb intézkedéseket hajtsuk végre, a pénz megszüntetése érdekében.” Később azonban be kellett ismernie, és volt is ereje hozzá, hogy a hadikommunizmus idején nem egyszer lebecsülte a gazdasági élet törvényeit. Az egyre elviselhetetlenebb nehézségek, amelyek főleg az élelmiszerhiányban mutatkoztak, fáradtságos elméleti útkeresésre ösztökölték, és ennek lett a NEP kidolgozása az eredménye.

Lenin eredetisége abban van, hogy a piac és tervezés kombinálhatóságát képes volt elméletileg elképzelni és kidolgozni. Fontos annak regisztrálása, hogy az áru-pénz forma felhasználását nem korlátozta a város és falu kapcsolata szférájára; a vállalatok gazdaságosan önálló működését az új koncepció lényeges elemének tartotta, Lenin zsenialitása nem abban van, hogy csalhatatlan recepteket hagyott volna munkájának folytatóira és késői utódaira, hanem — Lukács Györgyöt idézve — a tudatos kísérletezés ma sem elavult módszerében.

Vészi Béla, az MSZMP KB Politikai Főiskolájának rektorhelyettese, „A politika és a gazdaság viszonyának egyes kérdései a szocializmus építésének korszakában” címmel tartott korreferátumot. Mint kifejtette, a gazdaság és politika viszonyát illetően bőven fellelhető szélsőséges nézeteket a dialektikus szemlélet hiánya magyarázza. A szocializmus építése során e viszony új sajátosságokkal gyarapodik: a gazdaság és politika a korábbi társadalmaknál közvetlenebb, erőteljesebb kapcsolatba kerül egymással. Erre a magyarázatot az szolgáltatja, hogy „a termelőeszközök társadalmi tulajdona és annak egyre inkább társadalmivá fejlődő igazgatása szoros egységbe, összefüggésbe, közvetlen kapcsolatba hozza a gazdasági viszonyokat az államhatalmi rendszer szervezetével, a hatalom gyakorlásának intézményeivel”. E szorosabb kapcsolat megnöveli a gazdaság közvetlen befolyását a politikai intézményekre és nézetekre, de egyben új formákat és megnövekedett hatást ad a politikai nézeteknek és intézményeknek is. Az egyik vagy másik oldal előtérbe kerülése az adott helyzet függvénye, azonban bármelyik oldal kiiktatása vagy lebecsülése elkerülhetetlenül káros jelenségekhez vezet.

A gazdaságirányítás reformja nagyszerűen juttatja kifejezésre a két szféra szoros kapcsolatát és egymásba való kölcsönös átmenetét. Egyfelől fokozottabban érvényesülnek a gazdasági törvényszerűségek, megteremtődnek optimális kihasználásuk kedvező feltételei. Másfelől viszont kiteljesedik a szocialista demokrácia, mindinkább előtérbe kerül a politika kategóriájának szélesebb értelmezése, vagyis közéleti tevékenységként való fel fogása. A helyi szervek önállósága fokozásának megvan a maga komoly jelentősége. Ugyanakkor azonban szembe kell szállni az olyan jellemzővel, „amely jelenlegi politikai rendszerünket a bürokratikus apparátus hatalmaként fogja fel, amely a nép érdekeinek jellegje alatt saját partikuláris érdekei után igazodik”. Sokkal realisabb az az út, amely az alapjaiban bevált politikai intézményrendszerünk, a szocialista demokrácia fejleszté-

sének, tökéletesítésének konkrét formáit keresi, azokat körültekintően és gondosan igyekszik kimunkálni.

Ganczer Sándor, az OT Tervgazdasági Intézete igazgatója hozzászólásában: „A tervszerűség érvényesítése a szocialista gazdaságban” a tervszerűséggel, tervezéssel kapcsolatos lenini gondolatokat összegezve megállapította, hogy ez az örökség mindmáig vezérfonalul szolgál a tervszerűség egyre következetesebb érvényesítése érdekében kifejtett tevékenységhez a szocialista országokban.

A tervszerűség érvényesítésével elért kétségkívül imponáló eredmények ellenére a szocialista országokban sok jogos kritika hangzik el a tervszerűség érvényesülésének mértékével és a társadalmi termelés nem kielégítő hatékonyságával kapcsolatban. A hatékonyságot — az objektív okokon túlmenően — gyengíti az is, hogy igen sok még az elméletileg meg nem oldott vagy kellően ki nem dolgozott kérdés.

A tervszerűség magasabb színvonalon való érvényesítését elősegítendő, néhány szempont fontosságára hívta fel a figyelmet.

Bár a klasszikusok is erősen hangsúlyozták, mégis egyes időszakokban megfeledtek arról, hogy a tervszerű arányos fejlődés törvénye csak akkor érvényesülhet maradéktalanul, ha a tervszerűség átfogja az alapvető társadalmi folyamatokat, és a társadalmi élet különböző oldalainak fejlesztése egységes koncepció alapján valósul meg.

A terv és piac szerepének összehangolása (amelyre nincs egyszer és mindenkorra érvényes válasz, hanem a konkrét történelmi helyzet függvénye) — a tervszerűség hatékony érvényesülésének másik próbaköve.

Azoknak a szempontoknak az ismertetése után, amelyeket fejlődésünk jelenlegi szakaszában figyelembe kell venni, *Ganczer Sándor* megállapította, hogy az elmúlt két esztendőben a tervszerűség magasabb színvonalon valósult meg. A továbbiakra is fellelhető fogyatékoságok jelentős része gazdaságunk adott helyzetéből és struktúrájából fakad, másrészt abból is, hogy a szabályozó rendszer egyes esetekben előre nem várt negatív hatásokat is kifejt.

A befejező rész a legkorszerűbb módszereknek és a rendelkezésre álló legmodernebb technikáknak a hatékony tervezés szolgálatába állításáról szól, ill. arról a követelményről, hogy a tervezési módszereket is állandóan tökéletesíteni kell.

Az utóbbi években különös jelentőségre tettek szert a matematikai módszerek. Felhasználásuknak több fokozata alakult ki. Utólagos hasznosításnak, figyelemmel kísérésnek lehet nevezni az első fokozatot; a második fokozat a kiegészítő alkalmazás; a harmadik pedig a tervezés rendszerébe beépülő alkalmazás. Ez utóbbi bizonyos mértékig feltételezi a tervező apparátus munkájának átalakítását, korszerűsítését (adatok nyilvántartása, feldolgozása, dokumentálása) és egyúttal következménye is annak.

A matematikai módszerek széles körű felhasználásához természetesen az elektronikus számológépek jelentik a technikai bázist. De az adatbank (amely olyan adattárolási és feldolgozási rendszert jelent, amely a legkorszerűbb számítógépek technikai és programozási lehetőségeinek kihasználására épül és az információellátást az eddiginél minőségileg magasabb színvonalon biztosítja) megteremtése szintén alapvető követelmény, a gazdaságirányítás új rendszerében pedig égető szükségyszerűség.

Ganczer Sándor végül megállapította, hogy a tervszerűség fokozottabb érvényesítése érdekében még sok a tisztázandó kérdés, és sikeres megoldásuknak egyik alapvető feltétele napjainkban is a lenini módszer következetes alkalmazása — az elvi megközelítés és a gyakorlati tapasztalatok mélyreható elemzésének összekapcsolása.

„Lenin szövetkezeti eszmái és a magyar tapasztalatok” címmel *Osizmadia Erő*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egylet rektorhelyettese tartott korreferátumot.

Bevezetőjében röviden utalt arra, hogy már a klasszikusok is a szövetkezetekben jelölték meg a magánparasztság szocialista átalakulásának útját. Azonban az egészen általános elvi útmutatásokat felhasználó Lenin érdeme a marxizmus szövetkezeti koncepciójának kidolgozása. A felszólalás első fele a lenini szövetkezeti terv általános érvényét bizonyította, polemizálva a polgári kritikusokkal, ferdítőkkel. A második rész konkrét hazai tények, adatok birtokában a szövetkezetek különféle válfajainak áttekintése nyomán nyert konklúzióként szögezte le: „A szövetkezetek alkalmas gazdasági formák arra, hogy a tagok egyéni és kollektív érdekeiket jól összehangolják a társadalom érdekeivel, a népgazdasági tervekkel összhangban hatékonyan és eredményesen működjenek a társadalmi célok megvalósításáért. A szocialista tervgazdálkodás ezért hazánknak tartósan a szocialista vállalat mindkét formájának, az állami és szövetkezeti vállalatnak együttes, összehangolt fejlesztésére alapozódik.”

Fontos gondolat annak kiemelése, hogy a szövetkezeti szektor létét nemcsak az átmenet megkönnyítése indokolja, de történelmileg hosszabb távon is nélkülözhetetlen. Mert az effajta formákban közvetlenebbül kötődnek az egyéni érdekek a gazdasági tevő-

kenységhez, annak eredményéhez. Másrészt a szövetkezet révén bővíteni lehet a gazdasági fejlesztés forrásait. Végül pedig gazdaságosan és hatékonyan tud ellátni olyan feladatokat, amelyeket főleg kis- és középvállalatok oldhatnak meg előnyösen. Ennek tudható be, hogy a szövetkezés hagyományos területein túl (mezőgazdasági termelés, ipari termelés, fogyasztás és értékesítés) a feldolgozás és egyes speciális szolgáltatási tevékenységek területén is (háztartási szolgáltatások, lakásépítés, fuvarozás, személyszállítás stb.) megjelennek a szövetkezetek.

Vass Henrik, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója „A lenini szövetkezi politika alkalmazása Magyarországon” címmel tartotta meg hozzászólását.

A KMP politikájában a húszas és harmincas évek útkeresése, küszködései, hibái után a Komintern VII. kongresszusa nyomában következett be stratégiai irányváltoztatás, és adekvát, helyes szövetségi politika. Ennek köszönhető, hogy Magyarország belépése a második világháborúba már politikailag felkészülten találta a magyar kommunistákat, a párt pedig a legsúlyosabb illegálitásban is át tudta törni elszigeteltségének korlátait.

Az évtizedes gyakorlati és elméleti munka volt a párt felszabadulás után folytatott sikeres politikájának alapja. Ez tette lehetővé, hogy olyan kompromisszumos politikát folytasson, amely a munkásosztály, a dolgozó tömegek, a haladás érdekében történik. A párt programtervezete, amely a nemzeti demokratikus erők összefogásának politikai alapját képezte, a burzsoázia egy részének objektív érdekeit is kifejezte. Az elsajátított új koalíciós munkastílus elősegítette, hogy a népfrontpolitika komoly sikereket eredményezzen.

Azonban a széles körű pártszövetséggel való együttthaladás terén „sem elegendő történelmi tapasztalat, sem kidolgozott marxista—leninista tanítás nem állt a kommunista pártok rendelkezésére. Ezért a »demokratikus pártokkal való együttműködés szükségességét a kommunisták tudomásul vették, előnyeit maximálisan igyekeztek kihasználni, a pártok jövőjét illetően azonban bizonytalanok voltak.» Miután a burzsoázia fő képviselői már kiszorultak a koalícióból, a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén elhangzottak hatására is, a fordulat éve után egyértelműen a pártoknak, sőt magának a népfrontnak a felszámolását hangoztató felfogás került a felszínre. A proletárdiktatúra fogalmának dogmatikus kezelése, a szövetségi politika torzulása (amely leginkább a munkásoknak és a dolgozó parasztnak a viszonyát érintette negatívan) és számos egyéb hiba következtében a proletárdiktatúra osztályalapja megrendült, ami végül — más tényezőkkel együtt — az 1956 őszi ellenforradalomba torkollott.

Az MSZMP szövetségi politikája nem valami merőben új találmány, hanem egyenes folytatása a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán kidolgozott népfrontpolitikának. Ehhez szakítani kellett a proletárdiktatúra dogmatikus értelmezésével, el kellett vetni az adminisztratív módszerek primátusát képviselő nézeteket és gyakorlatot, meg kellett fordítani az „aki nincs velünk — az ellenünk van” jelszavát, elvi alapokra kellett helyezni a párt és a munkásosztály viszonyának kérdését, a párt és a munkásosztály vezető szerepének értelmezését és alkalmazását, helyre kellett állítani a munkásosztály és parasztság szövetségét; az osztályharc és osztályszövetség kérdéseit a maguk dialektikájában kellett érvényesíteni. És mindezen kérdések helyes megválaszolásánál kétfrontos küzdelmet kellett és kell folytatni.

Tókei Ferenc, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója „Lenin és a kulturális forradalom” címmel tette meg hozzászólását. Bevezetőül Lukács György értelmezésében ismertette Lenin kultúra fogalmának alapvető meghatározását, majd maga tett kísérletet a kultúra fogalom megfogalmazására.

Kiindulásul megállapította, hogy Lenin a kultúrán mindenekelőtt a tömegek kultúráját, kulturáltságát értette, és a kulturálisan elmaradott Oroszországban kezdettől fogva világosan látta, hogy a tömegek kultúrájának fejlesztése bizonyos szempontból a proletárdiktatúra legfőbb feladata. A Magyar Tanácsköztársaság győzelmét és fejlődését vizsgálva Magyarország viszonylag magasabb színvonalú tömegkultúrájában látta a győzelem okát, és egyben a szocializmus sikeresebb és gyorsabb építésének alapját. A kommunista társadalom megteremtésének igazi feladata az ifjúságra vár — mondotta —, és az ifjúság feladatait a tanulás jelszává sűrítette. A „proletárkultúra” híveivel vitatkozva hangsúlyozta, hogy el kell sajátítania az addig felhalmozott tudást. Ez abszolút szükségszerűség az anyagi-technikai bázis megteremtéséhez is. Amikor felismerte a szövetkezetek jelentőségét, azt is világosan látta, hogy a szövetkezetekbe tömörítés kultúrforradalmat igényel. Ilyenformán Leninnél a kulturális forradalom a szocializmusba való átmenet legátfogóbb kategóriájává válik.

A korabeli Oroszországban ez elsősorban a paraszti tömegek elemi fokú iskoláztatását jelentette, mindenekelőtt az analfabétizmus felszámolását. Azonban Leninnél a kulturális forradalom ez eredeti gondolata kiszélesedik a szocialista kultúra, sőt a szocia-

lizmus-építés — általános érvényű — elméletévé. Így például az államapparátus megjavításának átfogó, nagy kérdése nála nem elsősorban adminisztratív, hanem kulturális kérdés.

A kulturális forradalom kifejezés napjainkban is gyakran a kulturális folytonosság tagadásának értelmében hallható. Lenin gondolatához híven azonban „a mai új baloldali kultúrfilozófiáját még legkifinomultabb csúcsein is csak a »proletkult«-elmélet korszerű sarjadékának láthatjuk, primitív »képromboló« formáiról nem is szólva».

A lenini kultúra-fogalomnak számunkra igen fontos vonatkozásai közé tartozik megbízható kritériumok kidolgozása a kulturális színvonal méréséhez, mert ma még nincsenek eszközeink a mindennapok szokásává lett kultúra színvonalának „méréséhez” szükséges belső struktúrák feltárásához. A feladatot halaszthatatlanná teszi a tudományos-technikai forradalom közeledése is, amikor egy kis ország is soha nem látott lehetőséget nyer igazi erő kifejtésére és jelentős hozzájárulásra, — ha igazi kulturális értékeit ismeri, és azokkal jól gazdálkodik.

Pál Lénárd, az MTA Központi Fizikai Kutató Intézetének igazgatója „Tudomány és társadalom” problémáját vizsgálta hozzászólásában. Röviden szolt a Lenin kezdeményezte Goelro-terv jelentőségéről, arról, hogy Lenin már 1918-ban felvázolta a tudomány állami tervezésének lehetőségét, — majd hangsúlyozta, hogy „Lenin volt az első, aki a tudomány társadalmi szerepét felismerve a politika szerves részének tekintette a műszaki-tudományos haladás tervszerű állami támogatását”.

A továbbiakban a műszaki-tudományos haladás és a társadalom fejlődése közötti kapcsolat néhány aktuális sajátosságát vette sorra. Így rámutatott arra, hogy a műszaki-tudományos haladás korunkban bekövetkezett hirtelen gyorsasága a tudomány és termelés mind közvetlenebbé váló kapcsolatában leli magyarázatát. A szoros kapcsolat egyrészt a tudománynak a termelőerők fejlődésében meghatározó tényezővé válását jelenti, másrészt pedig a tudomány fejlődése az ipar meglehetősen magas fejlettségi szintjét igényli.

Az új helyzet kialakulásának egyik feltételét képezte azon szemlélet megváltozása is, amely a tudományt elsősorban új ismeretek forrásának tekintette. Lényeges annak szem előtt tartása, hogy az új ismeretek növekvő áradatát csak akkor lehet hasznosítani, ha a szintetizáló tevékenység színvonalának emelkedése legalább olyan mértékű, mint az új ismeretek felhalmozódásáé.

Hazai gondjainkról szólva kifejtette, hogy elsősorban a technológiai kutatásokat alábbi szemléletet kell elmarasztalni, mert ez a haladásunkat gátló egyik legerősebb fék. Az alapkutatásoknál viszont nem szabad az eredményességet közvetlen gazdasági haszonnal mérni.

A tudományos haladás csakis nemzetközi együttműködés révén képzelhető el. Az információcsere egyre inkább megoldatlan probléma, különösen, hogy a tudományos közlemények számának növekedésével a fajlagos információtartalom erősen csökken.

A termeléssel összefonódott kutatások területén a szellemi értékek vásárlása és eladása mindinkább általánossá válik. Ugyanakkor a megvásárolható kutatási eredmény még messze nem biztosít elsőbbséget a nemzetközi versenyben.

Végezetül a műszaki-tudományos forradalom és az emberi élet integritásának „szembeállításával” foglalkozott. Elismerve a probléma bonyolultságát és nehézségét, a termelési viszonyok determináns szerepét, a forradalmi változásnak az emberi életet döntően befolyásoló jelentőségét emelte ki.

A hozzászólások gazdag tematikáját „A társadalom gazdasági berendezkedése és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti korszak alkotmánya” című korreferátumával bővítette *Kovács István*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese.

A közfelfogással ellentétben — amely az alkotmányokban az állam politikai berendezkedését meghatározó jogi okmányt lát, és attól távol eső fogalomnak véli a gazdaságot —, a szocialista alkotmányok egyre táguló körben fogják át a társadalom egész berendezkedését, ideértve általában a politikai, gazdasági, kulturális, szociális viszonyok összességének fő vonásait. Kiemelendő, hogy állandóan növekedőben van a szocialista alkotmányok gazdasági tartalma.

Az alkotmány gazdasági tartalma problematikájának feltárása történelmi elemzést igényel. Hiszen e kérdéskör a hatalomban részt vevő ember, a „közember” és a „magánember” szembeállításában gyökerezik. Kálvin „magánember” fejezte ki első ízben a polgár igényét — kezdetben vallási ügyekben — a feudális köz hatalom rendszerétől független, állami beavatkozástól mentes cselekvési körre. Innét egyenes út vezet a Társadalmi szerződés citoyenjéig, „ahol a magánember önmaga urává és alattvalójává, — az államként felfogott politikai test egyenjogú tagjaként — egyszersmind szuverén

néppé és igazgatott néppé lesz". A magánember eltűnik és ugyanakkor a politikai hatalom kizárólagos birtokosaként jelenik meg. A francia forradalom ezt deklarálja. A közember és a magánember két külön lényként való létezése megszűnik. Ellenben — mint a fiatal Marx kimutatta — a citoyen mögött a burzsoá áll. A polgári jogrendszer közjogra és magánjogra való szétválása ebben a kettősségben gyökerezik.

A Párizsi Kommun az ember és a polgár mellé felveszi a „dolgozót”, és e hármas minőséget kívánja egységbe olvasztani.

Az orosz polgári forradalom által létrehozott Alkotmányozó Gyűlés elutasítja „A dolgozó és kizsákmányolt nép jogai”-nak deklarációját. Az majd csak az 1918 júniusában elfogadott első szovjet alkotmánynak lesz szerves része, amely a politikai és gazdasági viszonyokban bekövetkezett fundamentális változást egységben fejezi ki.

A korábbi fejlődést betetőző szocialista állam már nem ismerheti el a gazdaság területén a közjog és magánjog szembeállítását. Ez azonban nem jelentheti a hagyományos értelemben vett közjog uralkodóvá válását, és a korábbi magánjogi viszonyok közjogiasítását. Ennek alapján jóval differenciáltabb megkülönböztetéssel operáló, több autonóm, önálló felelősségi és szankciórendszerrel ellátott jogágazatból álló szocialista jogrendszer alakult ki. Az alkotmány kettős funkciója e rendszerben egyfelől feleleli a szűkebb értelemben vett állami-politikai intézményekre vonatkozó alapvető normákat, másfelől pedig az egész társadalmi berendezkedés alapintézményeit kifejező jogszabályokat foglalja magába.

A hozzászólás második felében a korreferens a szocialista alkotmány és a gazdaság érintkezésének viszonylag széles területéről a tulajdoni formák, különösen a társadalmi tulajdon területén jelentkező újabb tendenciákkal és a gazdaságirányítás kérdéskörének alkotmányos szintű tematikájával foglalkozott.

„A szocialista jogpolitika lenini elvei”-ről értekezett korreferátumában az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának igazgatója, *Kulcsár Kálmán*. A hagyományos jogász világgkép (amelyet Treitschke úgy fogalmazott meg, hogy valamennyi társadalmi probléma állami és jogi probléma, következésképp, ha az államtudomány rendben van, akkor nincs szükség más társadalomtudományra) még napjainkban is fellelhető formáival ellentétben mutatott rá Lenin felfogására, amely nemcsak felismerte a jog politikai jellegét, de képes volt e jelleg tudatos és differenciált felhasználására is. A lenini életmű mának szóló érvénye nem a konkrét megoldásokban, önmagukban, sokkal inkább a konkrét valóság jogi eszközökkel való formálásának időtálló tanulságaiban van.

A hatalom megtartásának és az új társadalom kialakításának együttes feladatával birkozó bolsevik párt tevékenységét e szemszögből vizsgálva, a napvilágot látott dekrétumokat, rendeleteket analizálva, megállapítható, hogy az első két évben a jog politikai jellege került előtérbe. Ebben az értelemben „általános irányvonalnak is tekinthetők a forradalmi cselekvés számára és kényszerítő jellegüket éppen ez a forradalmi cselekvés biztosította elsősorban, nem pedig a még meg sem szervezett állami kényszerítő szervezet”. Később viszont, a konsolidáció előrehaladtával, az államapparátus kiépítésével a jogszabályszerű irányítás került előtérbe. A forradalom vezére többször is hangsúlyozta, hogy a nyilvántartás és ellenőrzés a szocializmus megvalósításának elengedhetetlen feltétele. Így a jog funkciójának ilyenét változása, eszköz jellege politikai vonásának bizonyos fokig háttérbe szorítása szükségszerű folyamat volt.

A levonható tanulságok között első helyre kívánkozik annak megállapítása, hogy a jog önmagában is politikai jellegű, és politikailag is mozgósító eszköz. Hasonlóan alapvető annak szem előtt tartása, hogy az objektív viszonyokkal disszonáns, tehát elhibázott politikát jogi eszközökkel sem lehet tartósan érvényre juttatni. Ebből viszont a jogi eszközök korlátozott lehetőségeinek a felismerése következik. A végső konklúziót pedig úgy lehet formulálni, hogy a jogszabály természeténél fogva csupán az emberi magatartás irányítására, alakítására alkalmas.

*

A tudományos ülészak Erdey-Grúz Tibor elnöki zárszavával fejeződött be.

Pritz Pál

A MOSZKVAI „LENIN ÉS FRANCIAORSZÁG” KONFERENCIA

A Szovjet Tudományos Akadémia Világtörténelmi Intézete 1969. november 25—27-e között háromnapos nemzetközi konferenciát rendezett Moszkvában. Témája „*Lenin és Franciaország*” volt. A konferencián, melynek elnöki tisztét mindvégig *E. M. Zsukov* akadémikus, a Világtörténelmi Intézet igazgatója látta el, mintegy 80 szovjet és 12 külföldi szakember vett részt. A legnépesebb külföldi delegáció Franciaországból jött (5 személy, a delegáció vezetője *Jacques Duclos*), az NDK-ból és Lengyelországból ketten-ketten, Magyarországról pedig hárman (*Benda Kálmán*, *Jemnitz János* és *Lukácsy Sándor*). A konferencia nyelve az orosz és francia volt, mindkét nyelvből szimultán fordítással.

Az első nap, november 25-én két előadás hangzott el. *A. Z. Manfred*, a Szovjet Világtörténelmi Intézet osztályvezetője, a konferencia szervezője, általánosságban beszélt Lenin Franciaország története iránti érdeklődéséről, a francia forradalmak történetéről folytatott tanulmányairól és arról, hogy kutatásainak tanulságait hogyan használta fel a szocialista forradalomban, illetve politikai, elméleti és ideológiai munkáiban. *W. M. Dalin*, az Intézet főmunkatársa Leninnek a francia polgári forradalom történetére, ezen belül is elsősorban a jakobinus diktatúrára vonatkozó kutatásairól és megállapításairól beszélt. Ismertette azokat a forrásmunkákat, amelyekből Lenin adatait merítette, foglalkozott történetkutatási módszerével, majd tanulmányai főbb eredményeit ismertette. Ezek közül különösen fontos, hogy Lenin mutatott rá elsősorban arra a fontos szerepre, amit a francia forradalom menetében és alakulásában a tömegek játszottak. A korreferátumok részletkérdésekkel foglalkoztak. *B. P. Porsnyev*, a moszkvai egyetem tanára, Leninnek Jean Mélier abbénak a felvilágosodás és forradalom hatása alatt formálódó filozófiai nézeteiről vallott felfogását, *L. S. Gordon*, a szaranszki (Mordvin SzSzk) egyetem tanára Leninnek a francia forradalom agrárproblémáira vonatkozóan végzett kutatásait és nézeteit ismertette. Egy-egy kisebb részletkérdéssel foglalkozott *V. S. Alexejev-Popov* és *Dunajevszkij* professzor is.

Délután került sor a külföldi résztvevők hozzászólására. *A. Soboul*, a Sorbonne professzora, azt emelte ki, hogy Lenin meglátásai ma is útmutatók a francia forradalom történetét kutató történészek számára, egyik-másik részletmegállapításnál azonban — korábban ismeretlen anyag alapján — a történetírás már messzebb jutott. *W. Markov* professzor a lipcsei egyetemről Leninnek a forradalmak történelmi jelentőségéről vallott álláspontját ismertette, s egybevetette ezt a francia jakobinusok felfogásával. *S. Boveiss*, a varsói egyetem docense, a Lengyelországban Lenin történetfelfogására vonatkozó, most folyamatban levő kutatásokat ismertette. *Benda Kálmán* arra mutatott rá, hogy Lenin volt az első, aki meglátta, hogy a francia jakobinus diktatúra bukásának legfőbb oka a vezetőknek a tömegektől való elszakadása volt. A továbbiakban összevetette a tömegeknek a lenini politikai koncepcióban juttatott aktív irányító szerepét a francia jakobinusok felfogásával, amelyben a tömeg feladata pusztán a vezetők elgondolásának támogatása volt, majd mint történelmi variánssra, utalt a közép-európai országok jakobinus mozgalmaira, amelyekben meg sem kísérelték a forradalmi mozgalomba bevonni az érdekelt tömegeket.

A konferencia második napján *Jacques Duclos* tartotta a főreferátumot. Előadásában a francia munkásmozgalom fejlődését tekintette át a századfordulótól az első világháború évein át a kommunista párt megalakulásáig. Előadásában részint személynéző elmé-nyek alapján is hangsúlyozta az 1917-es orosz forradalmak nagy hatását a francia mozgalomra, katonákra. Az előadáshoz francia kommunista történészek kapcsolódtak, *Jean Bruhat* és *Claude Willard* professzorok. Willard hosszabban esetelte, milyen sok csoportosulásból született meg a francia kommunista párt. A felszólaló szovjet történészek részint Lenin egykorú elméleti munkásságát elemezték (pl. a nyugati agrárfejlődést vizsgáló írásait), mások, mint *Ny. Popova*, olyan általánosabb problémákat vizsgáltak, hogy a népmozgalom súlyának mérlegelésénél Lenin milyen mérvadó megállapításokat tett, míg *A. Szmirnov*, a történettudományok doktora az kísérte nyomon, hogy a második világháború éveiben, a fasiszmus elleni harcban Lenin írásainak illegális kinyomtatása milyen lendületet adott ennek a küzdelemnek, s hogyan szolgálták ezek az írások az eszmei fejlődést, tisztázódást. *Jemnitz János* beszélt az 1914 előtti nyugat-európai pártok helyzetére vonatkozó lenini elemzésekről s azokról az eltérő lehetőségekről, amelyek nézete szerint a francia, angol, holland és belga mozgalom előtt álltak. Utalt arra, hogy mennyire feldolgozatlan az a kérdés: az első világháború idejének kormányssajtója, a pacifista és a zimmerwalista irányzatok lapjai miként látták Lenin alakját, s miként reagáltak az orosz forradalmak híreire.

A konferencia harmadik napján, november 29-én, a résztvevők kirándultak Gorkiba, s megtekintették a Lenin-múzeumot. Délután a népi demokratikus országok történe-

szeinek bevonásával A. A. Guber akadémikus tartott a Történettudományi Intézetben tájékoztatót az 1970 augusztusában Moszkvában megrendezésre kerülő XIII. Nemzetközi Történetész Kongresszus előkészületeiről. Este a külföldi résztvevők tiszteletére a Szovjet Tudományos Akadémia elnöke, M. V. Keldis akadémikus adott fogadást.

Benda Kálmán—Jemnitz János

LENIN EMLÉK-KIÁLLÍTÁS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

A Magyar—Szovjet Baráti Társaság, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum és a Kossuth Könyvkiadó rendezésében 1970. április 18-án kiállítás nyílt a Magyar Nemzeti Múzeumban V. I. Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából. A kiállítás megrendezésében közreműködött a Szovjetunió Állami Forradalmi Múzeuma.

Az első teremben a Leninről — hazánkban és a Szovjetunióban — készült festményeket és szobrokat, valamint Lenin eszméitől ihletett tematikájú képzőművészeti alkotásokat találjuk. Itt láthatjuk az első magyar Lenin-ábrázolást — Bortnyik Sándor 1918-ban készített metszetét —, és olyan érdekességeket, mint pl. Brodskij Lenin-portróját, s alatta az alkotás megszületéséről készült egykorú fényképet.

Itt kapott helyet P. Vasziljev festménye is, melyet az SzKP KB ajándékozott hazánkknak, felszabadulásunk 25. évfordulója alkalmából; továbbá Ék Sándor sokak által ismert grafikája és Makrisz Agamemnon Lenin-portréja.

Külön tablón helyezték el a Tanácsköztársaság idején készült grafikákat, festményeket.

A kiállított alkotások mottóját adja Illyés Gyula versének idézete:

„Aki ismeri a törvényt, nyugodtan megy, biztosan
a fény felé a sötétben
Kegyetlenül küzd az akadályokkal, harcol, hirdet
és halad az úton
Mely legvégén a csillagokba hajlik
Légy hozzá hasonló.”

A második teremben a bejárattal szemben láthatjuk N. A. Andrejev Leninről készített szobrának másolatát. Az eredetét 1953-ban találták meg Óbudán. A felirat szerint feltehetőleg a németek hurcolták el a Szovjetunióból értékes márványanyaga miatt.

Az itt kiállított anyag végigkíséri Lenin életét, s a korabeli Oroszország életét bemutató festményekkel, képekkel, tárgyakkal teszi teljesebbé a szemlélőben kialakult benyomásokat.

Itt láthatjuk Lenin érettségi bizonyítványát, melyet Kerenszkij édesapja, mint a szimbirszki gimnázium igazgatója is aláírt; Lenin fiatalkori képeit, könyveit; más tárlókban Krupszkaja képeit s az emigrációban készült képeket. A különösen érdekes anyagok közé tartozik az Iszkra első számának fakszimiléje, s egy korabeli, az illegális nyomtatványok előállítására szolgáló mimiográf.

Az egyik tárló puskát, pisztolyt és ún. macedon bombákat mutat be az 1905-ös forradalom idejéből, melyről Lenin azt írja, hogy „az 1905. évi főpróba nélkül az 1917. évi Októberi Forradalom lehetetlen lett volna”.

A kiállított anyagok között találjuk az Auróra cirkálóról és Lenin páncélautójáról készült makettek; a Népbiztosok Tanácsa megalakításáról szóló rendelet, a békéről és a földről kiadott dekrétumok hasonmásait, az első szovjet köztársaságok címereit, az Oroszországi Föderatív Szocialista Köztársaság 1918-as lenini alkotmányát, az OSzSzsZK villamosítási tervének címlapját és 1922-ből való pénzeket. A ritkaságszámba menő folyóirat, a Kommunista Internacionálé első számának eredetijét is kiállították.

A magyarországi Lenin-emlékek között találjuk a Népszava 1907. május 10-i számát, mely először adott hírt a „bolsevik frakcióról”. A legnagyobb anyag természetesen a Tanácsköztársaság és Lenin kapcsolatát dokumentálja. Ezek között foglal helyet Lenin két szikratávirata, melyek a Magyar Tanácsköztársaság kormányához és Kun Bélához intézett üzeneteit tartalmazzák. Az „Üdvözet a magyar munkásoknak” című, 1919. május 27-i dátummal készült írás fotókópiáját, Lenin műveinek tanácsköztársasági kiadásait tekinthetik meg a látogatók más tárlókban. Külön tárlóban kaptak helyet a Nemzetközi Lenin-békedíj magyar kitüntetettjeinek fényképei és Münnich Ferenc két Lenin-rendje.

A terem közepén nagy tablón láthatjuk Magyarország és a Szovjetunió fejlődését bemutató képeket, valamint a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő vezetőinek fényképeit. Külön emelvényeken helyezték el a Lenint ábrázoló, a világ különböző tájain kiadott bélyegeket és Lenin műveinek magyar és külföldi kiadásait.

A kiállítás megrendezésével kapcsolatban két észrevételünk van: a Tanácsköztársaság és Lenin kapcsolatát dokumentáló anyagokat jobban kellett volna csoportosítani, jelen formájában kissé szétszórt az anyag. A másik észrevétel, hogy a Lenin műveinek külföldi kiadásait reprezentáló anyag elég szegényes. Inkább csak egy-egy könyvet kellett volna kiállítani, de sokkal több országból.

A kisebb hibáktól eltekintve azonban elmondhatjuk, hogy ez a kiállítás is méltó megemlékezés volt Lenin születése századik évfordulójáról.

Pál Lajos

A SZLOVÁK KÉRDÉS ÉS KÖZÉP-EURÓPA AZ ÚJKORI TÖRTÉNELEMBEN

Nemzetközi konferencia Pozsonyban (1970. február 11–18.)

A pozsonyi Komenský Egyetem Filozófiai Karának történeti tanszékei az Egyetem félévszázados alapításának, valamint Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából a jelzett témakörből, nemzetközi részvétellel tudományos konferenciát rendeztek.

A figyelem középpontjában a szlovákok államjogi törekvései állottak 1848-tól a cseh-szlovák föderáció 1968. évi megvalósításáig. A bevezetőben *M. Gosiorovský* professor, akadémikus hangsúlyozta is, hogy az ünnepi alkalmon kívül a konferencia célja a föderációig megtett történeti út felvázolása.

A fő előadások, főként kronológiailag, négy részre tagolták a tárgyalt témát. Az első kérdéskör a nemzetközi összefüggésekre koncentrált, ami persze nem jelentette azt, hogy a továbbiakban is ne került volna sor a szlovák és más közép-európai népek kapcsolatainak, valamint a nemzetközi összefüggéseknek a bemutatására. Az első referátumot a Komenský Egyetem docense, *M. Pisch* tartotta az első világháború előtti államjogi koncepciókról. Előadása számos tervet, köztük Jászi Oszkárét és Friedrich Naumannét elemezte, szoros összefüggésben Lenin és a bolsevikok állásfoglalásával. Ez az előadás egyben a Lenin évforduló méltó megünneplését is jelentette.

E fő előadás után következtek a korreferátumok. E sorok írója a szlovák törekvéseket a három soknemzetiségű birodalom (Németország, Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország) XIX. század végi nemzeti mozgalmaival vetette egybe.

Ezt a periódust vizsgálta *V. Borodovák*, a lengyel kérdés ismert szakértője, a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia (SzTA) Európai Szocialista Országok Történeti Intézetének munkatársa. Bemutatta, hogy a különböző lengyel tervek (galficai polgári koncepciók, Lengyel Szocialista Párt elképzelése stb.) miképpen vették számba a szlovák nemzeti mozgalmat. A lengyel polgári pártok képviselői a szlovákokat „történelem nélküli nemzetnek” tartották, a galficai szociáldemokraták pedig a nemzetiségi s benne a szlovák kérdést is a kultúraautómia elvei alapján kívánták megoldani.

M. Krajčovič, az imént említett pozsonyi intézet munkatársa azt a fontos kérdést vizsgálta, hogy miképpen került a szlovák kérdés a 90-es évek elején a nemzetközi közvélemény áramkörébe s miképpen fordult feléje a diplomaták figyelme. Része volt ebben a románokkal, szerbekkel való szövetségnek, az amerikai szlovákok akcióinak, a Kollár születése századik évfordulója alkalmából tartott ünnepségek visszhangjának. Az előadó megemlítette, hogy Lobanov-Rosztovszkij, a bécsi orosz követ, később külügyminiszter, 1893-ban javaslatot tett kormányának a nemzeti létük fenntartásáért harcoló szlovákok támogatására.

Gondolatébresztő volt *J. Kořalka*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia (CsTA) Történettudományi Intézete munkatársának fejtegetése. Ő a német birodalomnak a közép-európai kis népek felé irányuló első világháború előtti politikáját elemezte. Abból indult ki, hogy mit értettek a németek a kis nemzet fogalmán. Mindenekelőtt nem tekintették őket olyan nemzeteknek, amelyeknek állami önállóságát biztosítani kell. A Monarchia belső viszonyait vizsgálva, megállapította, hogy a német uralkodó körök Magyarország konszolidáltságát a maguk biztonsága szempontjából igen fontos követelménynek tartották. Felhívta a figyelmet a budapesti német főkonzulátusnak a nemzetiségekről szóló jelentéseire, amelyek jól mutatják a német politika fő irányát.

A második főreferátumot (A szlovákok államjogi törekvései 1848–1914 között) *J. Butvin*, a pozsonyi Komenský Egyetem docense adta elő. Mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy a szlovák nemzeti mozgalom rendkívül kedvezőtlen viszonyok között fejlődött.

1848 előzményei sorában beszámolt a csehszlovák koncepcióról, a szlávokra való támaszkodás többi irányzatáról (polonofilizmus, russzofilizmus), valamint a *Magyarországon belül* kialakítandó szlovák egyenjogúságról, amelyet a 40-es évek elején Štúr fejtett ki. A forradalom éveiben a csúspontot — a 1848 májusi lipótószentmiklósi gyűlés jelentette, amely a magyar politikai nemzet ideológiájával a szlovák nemzeti lét jogos kívánságait szegte szembe. Ezek az önálló államjogi törekvések irányába mutató követelések szorosan egybekapcsolódtak progresszív társadalmi programmal. A magyar kormány magatartása miatt — fejtette ki az előadó — a szlovák mozgalom kénytelen volt más szövetségesek után nézni, de fenntartotta az Ausztriával szembeni kritikus álláspontot, s a szláv kongresszuson sem zárta el a magyar kormánnyal való megegyezés lehetőségét. Ezen a tanácskozáson a szlovák mozgalom vezetői a magyarországi ukrán lakossággal közös, de *Magyarországon belüli* nemzeti megoldás kívánságát vetették fel.

Nem maradt azonban más út — folytatta —, mint a fegyveres harc, s e küzdelem idején jött létre az államjogi kívánságok intézményes alapja, a Szlovák Nemzeti Tanács. Az előadó különbséget tett az első, szeptemberi felkelés s a további szlovák vállalkozások között, jelezve, hogy az utóbbiak egyre szorosabb osztrák szövetségről tanúskodnak. Pymódon az oktrojált alkotmány után a szlovák mozgalom kénytelen volt államjogi kívánságait csökkenteni.

Az abszolutizmus kora nehéz körülményeket hozott. Ismét felvetődött a csehszlovák egység és a russzofilizmus orientációja. Az előadó gondosan differenciálta a 60-as évek különböző irányzatait, a Bécsre való támaszkodást, a magyar mozgalommal megegyezést kívánók táborát, a nemzeti szempontból mérsékeltbb turócszentmártoni, valamint a radikálisabb bécsi memorandumot. Ezek a követelések az első világháború végéig az utolsó össznemzeti megfogalmazások voltak. A szerző végigkalauzolta hallgatóit a dualizmus korszakán, elmondta, hogy a szlovákok a turócszentmártoni memorandum területi autonómiáját szegtezték szembe az 1868. évi nemzetiségi törvénnyel, majd a XX. században, amikor e törvényt végrehajtására egyre kevesebb lehetőség nyílt, feladták a turócszentmártoni memorandumot és legalább az 1868. évi törvényt végrehajtásáért harcoltak. Az előadó kissé elnagyolta a XX. századi különböző szlovák felfogások bemutatását, s általában a világháború előtti időszak vizsgálatát. Hiányolhatjuk azt is, hogy Butvin az 1848-as őszi eseményektől kezdve a szlovák kérdést kevésbé kapcsolta egybe a progresszív társadalmi kívánságokkal.

A korreferátumok mindenekelőtt 1848—49-hez, az 50-es évekhez és a század második feléhez kapcsolódtak és jórészt szlovák-szláv érintkezési pontokat vetek számba. Pymódon még inkább nyilvánvaló, hogy a XX. század első másfél évtizedének a története a konferencia munkájában háttérbe szorult.

J. Novotný, a CsTA Történettudományi Intézetének munkatársa, a cseh és a szlovák kérdés együttes megoldásának 1848—49. évi terveit mutatta be. Az előadó a cseh politikusok jól ismert koncepciói között számos új összefüggésre, mozzanatra hívta fel a figyelmet. Kétségtelenül, a két nemzeti mozgalom törekvései hasonlóak voltak, ha például a cseh korona egységére irányuló kívánságokra, vagy a Magyarországon belüli egyenjogúság elérését követelő szlovák célkitűzésre gondolunk. Különböző kiindulópontot, eltérő megközelítést tükrözött azonban a természetjog érvei helyett a cseh történeti jog hangoztatása, amely a szlovák mozgalomra is hatott, s néhány, közös cseh-szlovák megoldást egyengető koncepció is született. Kár, hogy Novotný nem foglalkozott a cseh radikális demokraták politikájával, kívánságaival. Ezek — ha a balszárny kisebbséget is alkotott — jóval több progresszív elemet, a korabeli forradalmi mozgalmakkal, s nem az osztrák kormánnyal való érintkezést mutatnak fel, mint a vizsgált, hivatalos liberális irányzat tervezetei.

V. Melík, a l'jubljani egyetem docense, a szlovák nemzeti mozgalom és felkelés iránt érzett szlovén szimpátiát tárgyalta. Kiinduló pontja a két mozgalom rokon vonása volt, amely az egykorúak szeme előtt sem maradt rejtve: a nemzeti öntudat viszonylagos gyengesége, a privilégiumok hiánya, a történeti jog helyett a természetjog hangsúlyozása. Az előadó sem tett különbséget a szlovén mozgalom irányzatai között, és a szlovák törekvések és fegyveres küzdelem megtűlését 1848—49-ben, a forradalom és szabadságharc különböző szakaszaiban sem differenciálta. 1848—49 kérdéseiből kapcsolható *J. Chlebowczyknak*, a Sziléziai Tudományos Intézet docensének korreferátuma, amely Marx és Engels nézeteinek kapcsán az osztályszolidaritás és a nemzeti kívánságok összefüggéseit, a kelet-közép-európai ún. nem történeti nemzetek problémáit elemezte.¹

¹ Korreferátuma azóta bővebb formában napvilágot is látott: Marks i Engels a problem malych narodów w Europie środkowo-wschodniej (W kwestii genezy i rozwoju tzw. narodów niehistorycznych). Z pola walki, 1970. 2. sz. 15—43. 1.

J. Mésáros, a SzTA Történettudományi Intézetének igazgatója az abszolutizmus korában újra fogalmazott szlovák programot vette bonckés alá. Ezt S. M. Daxner, a mozgalom egy vezető politikusa dolgozta ki. A nemzeti egyenjogúság követelése, jelezve az egyik fontos irányzat felfogását, tartalmazta Ausztria politikájának határozott kritikáját, a szlovák nemzet törvényes elismerése és a területi autonómia követelését. E program bemutatása azért is szükséges, mert az az 1861. évi turócszentmártoni memorandum fontos előzményét jelentette.

N. Petrović, a Szerb Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, a Szerb Nemzeti Pártnak a szlovák kérdésben 1860–1885 között kialakított magatartását vizsgálta. S. Miletić és M. Polit-Desančić, a párt két jelentős vezetőjének nézetein kívül említést tett a szerb mozgalom nagybecskereki programjának a magyarországi nemzetiségekkel szolidarizáló pontjairól. Korreferátuma a szerb mozgalom differenciáltságát sem hagyta figyelmen kívül.²

Érdekes új anyagra épült *V. Matula*, a SzTA Történettudományi Intézete munkatársának előadása. A 60–80-as évek russzofil orientációjának részeként beszélt azokról a szlovák tanárokról, akik a magyarországi nehéz körülmények miatt, a szláv összetartozás tudatától áthatva, s a kedvezőbb lehetőségeket kihasználva a cári Oroszországba költöztek, s mindenekelőtt középiskolákban és tanítóképzőkben helyezkedtek el. S ha számuk alacsony is volt, jelentőségük annál nagyobb: a szlovák kérelmről az orosz tudományos és hivatalos köröknek adtak tájékoztatást.

Éppígy egy kevéssé ismert részletet dolgozott fel *I. Čizmić*, a zágrábi nemzetiségi intézet munkatársa, aki Apponyi Albert 1911-es amerikai útjának kudarcáról beszélt. A magyar gróf előadó körútjának célja az Északamerikai Egyesült Államokba kivándorolt magyarországi szlávok egyre erősödő, és a Monarchiát a nemzetközi közvélemény előtt, nem alaptalanul, rossz színben feltüntető mozgolódásának ellensúlyozása volt. A magyarországi szláv kivándoroltak, köztük a szlovákok, csehek és horvátok közös fellépése megakadályozta Apponyi útjának sikerét. Komoly szerep jutott ebben az Amerikába vándorolt magyar szocialistáknak is.

A harmadik fő referátum előadója *M. Gosiorovskij* volt. (Elképzelések a szlovákok államjogi helyzetéről 1914–1939 között.) Az első világháború idején — fejtegette — az amerikai szlovákok az önállóság ügyét a hazaiaknál határozottabban vetették fel, a szlovákok nehéz körülményei miatt a jelentősebb nemzeti mozgalom tehát nem az etnikai területen, hanem az Egyesült Államokban bontakozott ki, ahol a nagyarányú kivándorlás eredményeképpen jelentős szlovák tömegek éltek, szabadabb, demokratikusabb körülmények között. Az amerikai szlovákok még a háború kitörése előtt felvetették a Magyarországtól való elszakadás kívánását, ugyanakkor, amikor az otthoniak legfeljebb a Monarchia föderatív átalakításának gondolatáig jutottak el.

A szlovák kérdés megoldására a háború alatt megfogalmazott számos polgári tervnek négy fő vonása különböztethető meg:

1. Szélesebb autonómia egy új Magyarország keretében.
2. A Habsburg-Monarchia föderalizációja, a föderáció egyik területét a cseh országrészek, valamint Szlovákia alkotja.
3. Szlovákiának a cári Oroszországhoz való csatolása.
4. Szlovákia és a létrehozandó lengyel állam egyesülése.

Az amerikai szlovákok között is valamennyi koncepciónak voltak képviselői, de egyre inkább előtérbe került az az álláspont, hogy a legközelebbi rokon szláv nemzettel, a csehvel alkossanak önálló államot. Valamennyi elképzelés egyébként abban megegyezett, hogy a szlovákok számára biztosítani kell a területi autonómiát.

Ilymódon az első cseh–szlovák megállapodás az amerikai Clevelandben született (Ohio állam, 1915. október 22.) s a résztvevők a föderatív megoldást választották. Egy évvel később már az oroszországi szlovákok is ezt az álláspontot képviselték, de az 1918. évi május végi pittsburgi egyezmény már nem beszélt a csehszlovák állam föderatív alapjairól. *Gosiorovskij* professor a polgári koncepciók vizsgálatára mellett egy pillanattig sem feledkezett meg az Októberi Forradalom nagy jelentőségéről a szlovák és a cseh nép életében, államának megalakulásában.

Az új polgári állam, bár a szlovákok számára a Monarchiánál kedvezőbb lehetőségeket nyújtott, a cseh uralkodó osztály felfogásának megfelelően az egységes csehszlovák nemzet koncepcióját tükrözte. Az előadó a cseh–szlovák viszony két világháború közötti elméleti, államjogi problémáit gondos elemzésnek vetette alá. Érdeklődésre tartá-

² Hadd utaljunk itt *N. Petrović* kitűnő forráskiadványának eddig megjelent két kötetére, amely a szóbanforgó kérdés gazdag anyagát tartalmazza: Svetozar Miletić i Narodna stranka. 1860–1885. I. köt. 1860–1869. Sremski Karloveci 1968. II. köt. 1870–1875. Uo. 1969.

nak számot Csehszlovákia Kommunista Pártjának (CsKP), ill. vezető politikusainak állásfoglalásai. E határozatok és megnyilatkozások nem mutatnak egyenesvonali fejlődést, hanem a helyes nézetek mellett cseh nacionalista maradványokat, visszaesést, botladozásokat tükröznek.³ Érdemes megjegyeznünk, hogy B. Šmeral, a párt egyik alapító tagja, a Dav c. pozsonyi kommunista kulturális-irodalmi lap számára írt cikkében a 30-as évek elején a föderációs megoldás szükségességét vetette fel.⁴

Részlet, de érdekes adalék Masaryk köztársasági elnök és a híres horvát szobrász I. Meštrović prágai őszinte baráti beszélgetése 1924-ben a cseh—szlovák viszonyról. A nagy horvát művész hibáztatta, hogy a cseh—szlovák állam felépítését megszabó amerikai megállapodást nem tartották be. Masaryk azonban kitartott csehszlovákista nézetei mellett, viszont a szerb—horvát viszonyt érintve a föderalizmus fontosságát hangsúlyozta.

Az előadó végül is meggyőzően mutatott rá arra, hogy a cseh—szlovák viszony megoldatlansága miképpen játszott a fasiszták kezére, s a szlovák állam mennyire nem jelentett nemzeti megoldást.

A fő előadáshoz csatlakozó kisebb referátumok közül három érintett belpolitikai vonatkozásokat. Az egyik a korszak kezdetével, a másik pedig a végével foglalkozott. *L. Tajták* eperjesi egyetemi docens a Károlyi-kormány szlovák politikáját vizsgálta, s helyesen hangsúlyozta, hogy a cél az ország integritásának fenntartása volt. A polgári kormány mindent megtett a szlovákok elszakadásának megakadályozására. Utalt Jászi konföderációs tervére, amely megkülönböztette a történeti és nem történeti nemzeteket, s a szlovákokat pedig az utóbbiak közé sorolta. Ismertette a magyar kormány kapcsolatait a Cseh Nemzeti Bizottsággal, ill. kormánnyal. Beszámolt azokról a próbálkozásokról, amelyeket Prágában a szlovák területek megtartására tettek. Az előadó foglalkozott a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szlovák politikájával is, amely nagyjában-egészében megegyezett a kormányéval.

M. Kropilák, a SzTA Történettudományi Intézetének munkatársa a München előtti köztársaság utolsó éveit tekintette át. Mint megállapította, Hodža miniszterelnök lavírozott a prágai centralista megoldás és Szlovákiának több jogot adni kívánók között. Erre az időszakra esett V. Clementis, az 1952-ben ártatlanul kivégzett kiváló szlovák kommunista vitája I. Déder szlovák szociáldemokrata igazságügyminiszterrel, aki a csehszlovák koncepció híve volt. Déder egyenlőségi jelet tett az alapvetően különböző két megoldás, a kommunista önrendelkezés és a néppárti autonomizmus között. Az előadó helyesen értékelte a CsKP 1937-es, Szlovákia gazdasági-politikai-kulturális felemelkedését szolgáló programját. Egyaránt elkerülte de jelentőségét elülő szélő nézeteket. A fasiszta néppárt különböző csoportjainak orientációjáról rajzolt kép is gazdagítja eddigi ismereteinket. (Sidor polonofil, D'určanský a Harmadik Birodalomra és Tuka Horthy-Magyarországra támaszkodó irányzatai.)

A harmadik belpolitikai vonatkozású kiegészítést *A. Bartlová*, a SzTA Történettudományi Intézetének munkatársa tette a különböző polgári pártok és a szociáldemokraták szlovák kérdéssel kapcsolatban kialakított felfogásáról. S bár e pártok központi bizottságaiban részt vettek szlovákok is, e pártok a csehszlovákizmus álláspontját képviselték, általában nem ismerték el a szlovák nemzet létét, s a szlovák kérdéssel csak kényszerhelyzetben foglalkoztak, átadva így a teret az autonomista szlovák néppártoknak.

A további korreferátumok néhány nemzetközi összefüggésre hívták fel a figyelmet. *M. Pulaski*, a krakkói egyetem docense az elnyomott nemzetek 1918. évi római kongresszusával foglalkozott és rávilágított a csehszlovák, jugoszláv és lengyel emigráció egymás közötti, valamint a nyugati antant hatalmakkal kiépített kapcsolataira. *A. Gorlicki* varsói docens a Szlovákia felé irányuló lengyel külpolitikát vizsgálta fel a két világháború közötti periódusban. Sok új momentummal egészítette ki azt az ismert együttműködést, amely Pilsudski Lengyelországa és a Hlinka-vezette néppárt között szövődött és amelyhez hozzátartozott a lengyel—magyar viszonylat is, valamint Tuka és a Magyar Külügyminisztérium kapcsolata. Ebbe a koncepcióba tartozott a lengyel—magyar határ létrehozásának terve is. Az előadó szövege azokról a szlovák—lengyel kulturális kapcsolatokról, amelyeket Lengyelország Prága háta mögött, a maga céljainak érdekében, épített

³ Vö. még *Araló E.*: A cseh—szlovák föderáció történeti előzményei. Valóság 1970. 1. sz. 36—40. l.

⁴ *M. Gosiorowski* e kérdéssel foglalkozó munkái közül ld. *Slovenská otázka za prvej svetovej vojny. Slováci a ich národný vývin*. Bratislava 1969. (2. kiadás) 291—305. l.; *K predstavám zahraničných (amerických a ruských) Slovákov a Čechov na štátnoprávne postavenie Slovenska po vojne 1914—1918*. Sborník Filozofickej fakulty univerzity Komenského. Historica Bratislava 1968. 3—35. l.; *K niektorým otázkam vzťahu Čechov a Slovákov v politike Komunistickej strany Československa*. Historický časopis 1968. 354—404. l.; *Povijesne pretpostavke češko—slovačke federacije*. Forum Zagreb. 1968. 12. sz. 1028—1056. l.

ki. S ha a reakciós Lengyelország részben realizálni is tudta Csehszlovákiával szemben külpolitikai elképzeléseit — fejezte be Gorlicki előadását —, ezért nagy árat kellett fizetnie.

A két német korreferátum a Csehszlovákia ellen irányuló hódító német tervek szélesebb közép- és kelet-európai összefüggésben vizsgálta. *R. Berndt* hallei egyetemi docens az első világháborút követő elképzeléseket elemezte. Abból indult ki, hogy Csehszlovákia Németország hódító terveinek nagy akadályává vált. Az egyik koncepció német gazdasági befolyás alatt álló Közép-Európa megteremtését célozta, s ezt közép-európai intézetek létrehozásával (Bécs, Drezda, Budapest), közép-európai gazdasági tanácskozással összehívásával kívánták elérni. E szervezeteket és rendezvényeket a német monopóliumok mozgatták. A feléledő Közép-Európa tervek egyik fontos viszonylata az osztrák — német vámunió volt. Mindezzel szembenállottak a francia Pán-Európa elképzelések, s a cseh külpolitika, amely a 20-as évek elején Ausztriával — éppen Németországgal szemben — igyekezett szorosabb gazdasági kapcsolatot kipéíteni. *J. Glasneek* hallei egyetemi docens pedig a Harmadik Birodalom délkelet-európai expanziójának céljait és módszereit mutatta be a második világháború előestéjén. A német — jugoszláv, valamint a német — román gazdasági megállapodások diktátumok voltak, a Donauraum gazdasági és katonai meghódításának előkészítésére.

A negyedik fő referátumot *S. Cambel*, a pozsonyi Komenský egyetem rendkívüli tanára terjesztette elő. (A szlovák kérdés fejlődésének nemzetközi összefüggései a második világháború idején és a háború után.) Ezt a periódust — mondotta — a szlovák kérdés szempontjából az intenzív útkeresés, a keserű csalódások és az ígéretes remények korszakának lehet tekinteni. A második világháborúhoz a szlovákok két jelentős történeti tapasztalattal érkeztek: a dualista Monarchia asszimilációs politikájáé, valamint a csehszlovákizmus koncepciójáé egyaránt elvetették. Ezért a harmadik lehetőséget, a szlovák államot a nép számottevő része eleinte illúzióval fogadta. Csakhamar azonban kiderült, hogy az új állam nem más, mint a Harmadik Birodalom vazallusa.

Az előadó gondosan elemezte a háború alatt felvetődött, s Közép-Európa átalakítására irányuló föderációs elképzeléseket, s e tekintetben is élesen megkülönböztette az 1941. június 22-e előtti és utáni időszakot. A nyugati hatalmak kezdetben nem mutattak megértést a Csehszlovák Köztársaság visszaállítására, amelynek feltétlen híve, mégpedig annak változatlan, München előtti formájában, a Beneš-vezette emigráció volt. Chamberlain után Churchill egy olyan dunai föderáció megteremtésére gondolt, amely brit érdekeket követve a Szovjetunió ellensúlyozását szolgálja. A közös angol — amerikai terv pedig a nagy államok mellett a kis népek regionális föderációit akarta kialakítani. (Ibériai félsziget, észak-európai államok, a balti országok és Lengyelország, a Balkán.) Mellettük kívánták a dunai államok föderációját létrehozni (Cseh- és Morvaország, Szlovákia, Magyarország és Jugoszlávia).

Közép-Európa föderalizálása mellett — persze más formában — a Vatikán is állást foglalt. Szlovákia központtal a katolikus államok föderatív szövetségét akarta kialakítani.

A Kominternben is felvetődött egy közép-európai föderáció eszméje (csehek, szlovákok, szudéta-németek és osztrákok). Ezt az integrációt a német hódítás gátjaként és a közép-európai szocialista forradalom bázisaként képzelték el. A CsKP képviselői ezt az elképzelést úgy módosították, hogy a csehek és a szlovákok önálló demokratikus köztársasága legyen egy közép-, ill. szélesebb európai föderációnak a része.

A csehszlovák államiság eszméje — folytatta Cambel fejtegetését — 1939 — 1940-ben belpolitikai vonatkozásban is krízisben volt. Ennek egy példjaként utalt a szlovák kommunisták által képviselt „Szovjet-Szlovákiáért” jelszóra és programra.

Az emigrációban folytak tárgyalások egy csehszlovák — lengyel föderáció létrehozására is Beneš és Sikorski között. Ezt az elképzelést az angol politika is támogatta, de megállapodásra a terv lengyel ihletésű szovjetellenessége miatt, amelyet Benešék is elleneztek, nem került sor.

1941 júniusa után, nem utolsósorban külpolitikai befolyásra, ismét előtérbe került a Csehszlovák Köztársaság felállításának a terve. A szövetséges hatalmak külügyminisztereinek moszkvai konferenciáján, 1943 októberében elvetették a közép-európai föderáció brit javaslatát.

Közben megindult Szlovákia Kommunista Pártja (SzlKP) vezetésével a szlovák antifasiszta ellenállás, amely a Csehszlovák Köztársaság föderatív átszervezéséért harcolt a Beneš-vezette londoni kormány koncepciójával szemben. Ez utóbbi sorozatos beavatkozást is jelentett a szlovák antifasiszta mozgalom és Szlovákia belső ügyeibe. E küzdelem egyben az új köztársaság szocialista átalakulásáért is folyt, tehát a cseh — szlovák föderáció szorosan egybefonódott a társadalmi progresszióval. Föderációra mégsem

került sor, ami összefüggésben állott Beneš befolyásával, akivel a CsKP megegyezésre törekedett. Erre ösztönözte Gottwaldot Sztálin is.⁵

Cambel referátuma a felszabadulást követő időszakkal csak vázlatosan foglalkozik, s megállapítja, nem volt helytálló az ún. „Szlovákia gyenge pontja a köztársaságnak” koncepció, amely lehetővé tette, hogy a szlovák kérdést Csehszlovákia vélt érdekeinek vessék alá. Úgy gondolom azonban, hogy az előadó e fejtegetésében figyelmen kívül hagyta azt a vitathatatlan ténytet, hogy a felszabadulást követő években a csehországi szocialista erők — a történeti fejlődés következményeképpen — lényegesen nagyobb pozíciókkal rendelkeztek, mint a szlovákiaiak. A föderáció tehát a szlovák polgári pártok erősítését is jelentette volna. Ezt a szlovák kommunisták — köztük a korábban felkelést szervezők s a föderáció megoldásáért harcolók, G. Husákkal az élen — is jól látták. Más kérdés az, hogy az 1948-as belső fordulat sem eredményezett változást, sőt a szlovák kérdés megoldásának ún. aszimmetrikus modellje (a cseh országrészekben nem volt cseh parlament és kormány, a prágai szervek jogköre az egész országra kiterjedt) 1960-ban a szlovák nemzeti jogok további lefaragásához vezetett.⁶ Igaza van viszont Cambelnek abban, hogy a föderáció megvalósulását nemcsak belső okok késleltették, hanem az 1947-tel kezdődő hidegháború, a nemzetközi ellentétek rendkívüli kiéleződése is. Ez magyarázza, hogy az 1948-as fordulat nem hozta meg a csehszlovák föderációt, amelyet először a szlovák antifasiszta ellenállás idején fogalmaztak meg.

A konferencián e referátum körül bontakozott ki polémia. Cambel professzorral *J. Jablonický* a SZTA Történettudományi Intézetének munkatársa vitakozott. Kétségbe vonta a SzLKP jelentős szerepét a föderációs megoldás kidolgozásában, és azt hangsúlyozta, hogy a kommunisták jórésze a második világháború időszakában a Szovjetunióhoz való csatlakozás híve volt, s programjukban a felkelés idején nem is szerepelt a föderáció koncepciója.⁷

*Jablonický*nek a meggyőző választ *L. Lipták*, ugyanezen intézet munkatársa adta meg. Ha a fennmaradt dokumentumokban nem is szerepelt kifejezetten a föderáció szó — válaszolt *Lipták* —, a csehszlovák állam berendezkedése kapcsán hangsúlyozott „egyenlő az egyenlővel” elv megfogalmazása tulajdonképpen a föderatív megoldást jelentette. Ezenkívül az illegális kommunista röpiratokban a föderáció mint egy alternatív lehetőség szerepelt, nem beszélve arról, hogy a „Szovjet Szlovákia” koncepciója is föderatív berendezkedést sugallt.

J. Barto docens kifejtette, hogy ha kézbe vesszük a különböző dokumentumokat, a későbbiekben sem, pl. a Szlovák Nemzeti Tanács (SzNT) 1945. május 26-i határozatában sem találjuk a föderáció megjelölést, de a javasolt felfogások lényegének megvizsgálása már meggyőző bennünket arról, hogy alapjában föderatív koncepcióról van szó. Övakkodtak ugyanis e szóhasználatról, amelyre a cseh közvélemény érzékenyen reagált.

Ezekután már rá is térhetünk a korreferátumokra, amelyek — hazaiak esetében — a korábbi korszak tárgyalásaitól eltérően, a nemzetközi kérdésekkel foglalkozó referátum kapcsán, inkább belpolitikai vonatkozásokat érintettek.

A *Jablonický* egyoldalú nézeteivel vitakozó *Barto* értékes felszólalásában az 1945. áprilisi kassai kormányprogramtól az 1948. évi májusi alkotmányig kísérte végig a cseh — szlovák viszony alakulását. A kassai kormányprogram VI. fejezete alapvetően szabályozta Szlovákia helyzetét, de az államjogi viszonyt nem oldotta meg. Ezt a köztársaság teljes felszabadulása után meginduló tárgyalások elé utalta. A kassai kormányprogramban lefektetett elvek több megoldást tettek lehetővé: föderációt vagy autonómiát. Az első megbeszélésre nem sokkal a kassai kormányprogram után, 1945. május 31-én és június 1-én került sor. Az éles viták kompromisszummal végződtek: a cseh polgári pártok támadását a SzNT és a Megbízottak Testülete (szlovák kormány) jogköre ellen sikerült elhárítani, bár arról sem feledkezhetünk meg, hogy a SzLKP sem volt egységes a szlovák — cseh államjogi viszony problémáját illetően. Mégis az első prágai megállapodás az adott viszonyok között eredménynek tekinthető.

Csakhamar azonban kiütözköztek hiányosságai, át nem gondolt pontjai, nem beszélve keretmegoldás jellegéről. A kormány és a szlovák nemzeti orgánumok között a kölcsönös bizalom helyett a jogkörök kérdése körüli viszályok robbantak ki. Ilyen körülmények között 1946. április 9 — 11-én zajlott le a második prágai tárgyalás. Az itt született megállapodással centralizációs folyamat indult el: a kormány és a köztársasági elnök Szlovákiá-

⁵ E kérdésekkel szlovák irodalom alapján részletesen foglalkozom 1. tanulmányomban. 40 — 44. l.

⁶ A felszabadulás utáni cseh — szlovák viszony problémáit ld. uo. 44 — 47. l.

⁷ A felszólaló ezt a nézetét — ha nem is expressis verbis — kifejtette a Slovenská otázka v období národnej a demokratickej revolúcie c. tanulmányában, amely a Slováci a ich národný vývin c., idézett kötetben jelent meg. 289 — 296. l. *Jablonický* azonban, bár nem erre teszi a hangsúlyt, itt nem hallgatja el a kommunisták által felvetett cseh — szlovák föderatív programot sem.

ra vonatkozó jogköre kiszélesedett. A harmadik prágai megállapodást az 1946-os választások után kötötték, akkor, amikor a szlovák reakció pártja, a Demokrata Párt megszerezte a szavazatok 62%-át. Ez a megállapodás a szlovákok államjogi helyzetében további rosszabbodást, a centralizációs folyamat erősödését eredményezte. Míg az első és második megállapodásban, bár az aszimmetrikus megoldás keretében, megvoltak a föderáció elemei s jórészt érvényesült „az egyenlő az egyenlővel” elve, mindezt a harmadikról már nem lehet elmondani.

Az 1948. évi februári fordulat a cseh—szlovák viszony megoldásának lehetőségét is biztosította. A május 9-i alkotmány, bár a kérdést távolról sem hozta nyugvópontra, a harmadik prágai megállapodáshoz képest előbbre mutatott: rögzítette ugyanis a kassai kormányprogram fontos elveit, a csehszlovákizmus koncepciójával szemben a szlovák nemzet önállását.*

A cseh—szlovák viszony néhány fontos gazdasági-társadalmi vonatkozását V. Hanzel, a prágai párttörténeti intézet munkatársa elemezte. A Kováč, az eperjesi egyetem docense pedig nem a cseh—szlovák viszonnal, hanem az ország más nemzetiségeinek, mindenekelőtt az ukránoknak problémáival foglalkozott. E felszólalás tehát új színelgazdagította a konferenciát. Az előadó kritikai vizsgálatnak vetette alá a felszabadulás utáni esztendőök nemzetiségi politikáját, s rávilágított arra, hogy a középpontban a nemzeti állam megteremtése, a nemzeti kisebbségek asszimilációja állt. Kifogásolta, hogy a kassai kormányprogram nem foglalkozott az ukránokkal, s a felszabadulás után megalkuló Ukrán Nemzeti Tanács már születésekor halálra volt ítélve. Vázolta az ukránok nehéz gazdasági helyzetét, s megállapította, hogy az iskolák ügye sem tekinthető megoldottnak. Ugyanakkor jelentős előrelépésként értékelte az 1968 októberében elfogadott alkotmánytörvényt, amely kilátásba helyezte a nemzetiségek egyenjogúságát és hangsúlyozta, hogy a szocialista nemzetiségi politikával nem fér össze az asszimiláció.

Két külpolitikai vonatkozású korreferátum is elhangzott. J. Berghauzen, a varsói egyetem docense gazdag levéltári anyag alapján arról a futárszolgálatról számolt be, amelyet a londoni emigráns lengyel kormány Szlovákián keresztül szervezett. Ez a futárszolgálat (diplomáciai és katonai jellegű) 1943-tól működött, és szoros kapcsolatban állt a Budapesten tevékenykedő lengyel csoportokkal. Bekapcsolták ebbe a szlovák állam budapesti követét (Dr. Spišiakot), aki később is együttműködött az antifasiszta mozgalommal. A futárok Arvától Dukláig számos ponton lépték át a szlovák—lengyel határt, és jelentéseket, pénzt, kisebb fegyvereket vittek magukkal. Végül M. Vietor, a pozsonyi egyetem professzora főként németországi, eddig kiaknázatlan levéltári anyagot idézve mutatta be a szlovák állam függő és megalázó helyzetét.

A konferencia eredményeit M. Gosiorovský foglalta össze. A legfőbb tanulságként a cseh—szlovák integráció és benne a szlovák szuverenitás összhangjának szükségességét emelte ki.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a korreferátumok, ha hoztak is fontos részeredményeket, nem mindig kapcsolódtak a fő előadásokhoz, s alapján véve akadályozták a polémiák kibontakozását. A konferencia a szlovák kérdést széles nemzetközi horizonttal tárgyalta, s ez kétségtelenül jelentős eredmény volt. Talán témaválasztásából fakadt (a szlovák nemzeti kérdést állította figyelmének középpontjába), hogy a szlovák fejlődés bemutatása nem egyszer elszakadt a belső és külső gazdasági és társadalmi viszonyoktól, a haladás és reakció világméretekben folyó küzdelmétől. Ez kevésbé mondható el a második világháború időszakáról, amikor a szlovák önállásért a beneši csehszlovákizmussal szemben folytatott harc szorosan összefonódott a Szovjetunióra való orientálódással és a szocialista átalakulás ügyével.

Arató Endre

* J. Barto gazdag forráskutatáson alapuló monográfiájában foglalta össze a cseh—szlovák viszony alakulását az államjog terén: Říšeňie vzt'ahu Čechov a Slovákov (1944—1948). Bratislava 1968.

A BUDAPESTI EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KARÁN TÖRTÉNELEMBŐL ELFOGADOTT DOKTORI DISSZERTÁCIÓK 1945—1969

A felszabadulás után már 1945 áprilisában megkezdődtek a doktori szigorlatok. Ekkor a vallás- és közoktatásügyi miniszter 55.129/1892. számú rendelete volt és maradt érvényben egészen addig, amíg a vallás- és közoktatásügyi miniszter 600/1949. számú rendelete a bölcsészdoktorátust addigi formában meg nem szüntette, külön rendelet kiadását helyezve kilátásba. A Bölcsészettudományi Kar 1948. december 23-án tartott kari tanácsülésén kimondotta, hogy a régi rendszer szerinti egyetemi doktori szigorlatokat 1948 utolsó napjáig le kell bonyolítani. Csak egy-két indokoltan elmaradt doktori vizsgára került sor 1949/1950-ben. Karunkon az akkor működő intézetekben (tanszékeken) az alábbi doktori disszertációkat fogadták el (zárójelben a szigorlat éve):

- Abaszinger Gyula*: P. mester gestájának angol és dán vonatkozásai (1947).
Arató Endre: A szlovák értelmiség a forradalom előtt 1845—1848-ig (1948).
Balázs Péter: A kis és a nagy állam eszméje Szent Ágostonnál (1948).
Balogh Endre: A magyar címer egyesítése idegen államok és uralkodóházak címereivel (1946).
Bekény Sándor Zoltán: Hegel történelmi műveltsége (1948).
Dabis Attila: Magyar hallgatók a krakkói egyetemen a XV—XVI. században (1947).
Décsy Gyula József: A szlovák társadalmi és nemzeti fejlődés fővonásai (1948).
Désaknai Irma: Mátyás magyar király külpolitikája (1948).
Dümmerth Dezső: Horvát István naplója, 1805—1809 (1948).
Eperjessy Géza: A céhrendszer Magyarországon 1840—1848 (1948).
Erdei Aranka: A dél-bihari jobbágyság XVII. és XVIII. századi történetéből (1948).
Fallenbühl Zoltán: A farm- és tanyarendszer jelentősége az újkori fejlődésben (1946).
Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara viszonya a XVII. században (1945).
Forró Judit: Az 1848-i párizsi februári forradalom hatása Moldvára és Havaselve (1946).
Friedmann Ervin: Mő bálati, egy adalék Pseudo-Kallisthenes Sándor-regényéhez (1948).
Gyapay Gábor: A „Huszadik Század” társadalomszemlélete az első évtizedben (1900—1910), (1948).
Heckenast Gusztáv: A honorációr-réteg a reformkorban (1947).
Hontert Rezső: Adatok Erdély, Lengyelország és a két román vajdaság árucseréfergalmához és gazdaságtörténetéhez a XVI. és XVII. században (1945).
Horváth Gyula: A pápák korona-küldési joga (1948).
Dr. Horváth Gyula Konstantin: Az előszállási uradalom története a XIX. század elejéig (1945).
Hölvényi György István: A ciszterci gondolat a XII. században (1947).
Juhász Judit: Ötven év Pest város történetéből (1947).
Kállai Lídia Erzsébet: Kraszna megye története (1945).
Király Ferenc: Dembinski bemutatkozása Magyarországon egykori levelei tükrében (1950).
Kelecsényi Gábor Ákos: A nagyszombati egyetem barokk szellemisége 1635—1655, az egykorú nyomtatványok alapján (1945).
Kulcsár Erzsébet: Az Alldeutsch mozgalom és Magyarország (1947).
Lukács Lajos: Kossuth Lajos Duna-konfederációs tervei, különös tekintettel a kelet-európai emigránsokra (1948).
Molnár Balázs: A hajdukérdés dél- és keletközép-európai kapcsolatai (1948).
Nagy Erzsébet: Kazy Ferenc élete és történetírói munkássága (1945).
Nagy Lajos: Adalékok a Fejér megyei jobbágyság életéhez az úrbérrendezésig (1948).
Nemeskéri Kiss István: Zaránd megye középkori településtörténete (1945).
Paul László: Nagybánya bányászata a középkorban (1947).
Pach Zsigmond Pál: A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1848-ban (1948).
Pamlényi Ervin Miklós: Néhány fejezet a magyar történetírás újabb historiájából (1945).
Rózsa Ödön: A román nemzetiségi kérdés szemlélete a magyar szocialista sajtóban (1875—1914) (1948).
Sarkadi Mária: Vulcan Sámuel nagyváradi görögkatolikus püspök élete és működése (1948).

- Sárközi Zoltán*: Szászváros és a szászvárosi szék története a XVIII. század végéig (1946).
Szabó József: A magyar kamara és a szabad királyi városok kapcsolatai a XVI. században (1947).
Szalay György: Zsigmond király gazdaságpolitikája (1945).
Széni Béla: A hospesek a középkori Magyarországon (1948).
Szentgyörgyi Mária: Kővár-vidék története (1945).
Szenttamássy Mária: Az orosz intervenció kérdése és a magyar pártok 1849-ben (1948).
Turbóczy Erzsébet: A svábolasi evangélikus egyházközség története (1947).
Tyukodi Mihály: A dakoromán elmélet és a kereszténység Jorga Miklós elgondolása alapján (1946).
Vigh Károly: A XIX. század szlovák hírlaptörténete (1945).
Vörös Károly: Nagyváthy János élete és munkássága (1948).
Weinfeld István: Az antiszemitizmus története az ókorban (1946).
Windisch Éva: Kovachich Márton György élete és munkássága (1947).
Wittman Tibor: A centralisták és a magyar középosztály megteremtésének gondolata (1946).

*

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1951. évi 26. sz. törvényerejű rendeletének 8. §-a a korábban megszerzett doktori cím érintetlenül hagyása mellett megszüntette az egyetemeken a doktori cím elnyerésének lehetőségét. 1956-ban a 26. sz. törvényerejű rendelet tette azt ismét lehetővé.*

Ma a művelődésügyi miniszter 146/1969 (MK 14) MM számú rendelete, valamint a 147/1969 (MK 14) MM számú utasítása szerint lehet az egyetemi doktori címet megszerzeni.

Ez az utasítás előírja, hogy egyetemi doktorátust azon az egyetemen lehet szerezni, ahol a jelölt a diplomáját kapta. Ha más egyetemen akar doktorálni, az anyaegyetemtől engedélyt kell kérnie. A bölcsészdoktorátus megszerzését a rendelet — eltérően az orvosoktól, az állatorvosoktól és a jogászoktól, akik egyetemi végzettségük elismeréseként kapják a doktori címet — külön doktori értekezés elkészítéséhez, valamint a doktori szigorlati tárgyakból szóbeli vizsga letételéhez köti. A szóbeli vizsgára a disszertáció elbírálása és elfogadása után kerül sor. A szóbeli vizsga három tárgyból áll:

1. főtárgy: amiből a disszertáció készül
2. melléktárgy: a marxizmus—leninizmus egyik alkotórésze
3. melléktárgy: a főtárgy műveléséhez kapcsolódó szaktárgy.

A bírálók ill. a vizsgáztatók a doktori értekezés és a szóbeli szigorlat alapján minősítik a jelöltet. A minősítés háromféle lehet: summa cum laude, cum laude, rite.

Történelemből a következő szakterületeken készültek disszertációk:

- I. Középkori magyar történelem
- II. Új- és legújabbkori magyar történelem (ide soroljuk a tudományos szocializmus tárgyköréből elfogadott disszertációkat is)
- III. Ókori egyetemes történelem
- IV. Középkori egyetemes történelem
- V. Új- és legújabbkori egyetemes történelem
- VI. Kelet-Európa története
- VII. A történelem segédtudományai
- VIII. Historiográfia
- IX. Város- és falutörténet
- X. Történeti szakmódszertan

Az alábbiakban szakterületenként közöljük az 1969. december 31-ig elfogadott történelem tárgyú disszertációkat (zárójelben a szigorlat éve):

I.

- *Balla György*: Magyarország történelmének térképi ábrázolása (1969).
 — *Farkas Gábor*: A majorsági gazdálkodás megszervezése és hatása Fejér megye paraszt-ságára (1961).

* Az 1956. évi 26. sz. törvényerejű rendelet végrehajtási utasítása 1957-ben jelent meg az oktatásügyi kormánybiztos 8/1957 (OK 2) sz. alatt. Ezt módosította a művelődésügyi miniszternek 54/1957 (MK 10) MM. számú utasítása, mely 1960. április 15-ig volt érvényben. Ekkor a művelődésügyi miniszter újabb rendelkezést adott ki: 126/1960 (MK 8) MM, valamint a 151/1960 (MK 15) MM.

- Halász Margit*: Adalékok a magyarországi könyvkötőcéhek történetéhez (1966).
Hangay Zoltán: Rákóczi Zsigmond (1544–1608), (1967).
Huszár Pál: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem diplomáciai kapcsolatai, különös tekintettel a Portához való viszonyára (1965).
Kardos József: Az államra vonatkozó nemesi-rendi elképzelések és az erre vonatkozó szentkorona tan (1966).
Kenéz Győző: Végváraink berendezése, felszerelése (1962).
Kincses György: Német telepítések a Völgységben a XVIII. század első felében (1961).
Kiss Mária: Adatok a szombathelyi céhek történetéhez a XVIII–XIX. században (1966).
 – *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában (1959).
Sikota Győző: Hollóházi kerámia (1963).
Szakály Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században (1969).
Vágvölgyi Tibor: Az első magyar köztársasági mozgalom (1969).
Varga Géza: Az úrbérrendezés előzményei, végrehajtása és következményei a Kaposvölgye három községében: Attala, Csoma, Nagyberki (1968).
 – *Virágh Ferenc*: Török hódoltság Gyula térségében (1962).

II.

- Aggod József*: A békés egymás mellett élésért vívott harc történetének néhány tanulságáról (1966).
Annási Ferenc: A jobbágyfelszabadítás ügye Heves–Külső-Szolnok megyében 1848/49 idején (1967).
Aradi Péter: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 tavaszán és nyarán (1966).
Babos Emese: A forradalmi Magyarország és az antant (1969).
Bajkai Pál: Adalékok a Turul Szövetség történetéhez (1966).
Balla Sándor: A női egyenjogúság néhány kérdéséről (1963).
Bartha István: A termelészövetkezeti mozgalom kezdetei Borsod, Abaúj és Zemplén vármegyében (1967).
Benedek Emma: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Népfront 1935–1939 (1967).
Benke József: A barcsi Vörös Csillag Termelészövetkezet története (1965).
Bényi Árpád: A MÁV kinevezett alkalmazottainak mozgalmi a XIX. század végén és a XX. század elején (1963).
Bognár László: A felszabadult Kecskemét város népi szerveinek egysége népi demokratikus forradalmunk első szakaszában (1969).
Csanádi Árpád: A felszabadult Magyarország és a nemzetközi olimpiai mozgalom 1945–52 (1969).
Csuhai László János: A közalkalmazottak helyzete az 1929–33-as világgazdasági válság idején Magyarországon (1966).
Csulák Mihály: Németh László „harmadikutas” ideológiájának kialakulása (1965).
Dani Lukács: A párt és a tömegszervezetek munkájának főbb vonásai a Dunai Vasmű építésén, 1950–1951 (1969).
Daróczy Sándor: Nyírségi földosztó kísérletek 1897–1898 (1963).
Dékán Károly: A középiskolák helyzete a két világháború között és a második világháború éveiben (1961).
Dobozy Imréné Tőke Györgyi: Adalékok az agrárszocialista mozgalmak történetéhez különös tekintettel a Szántó-Kovács János vezette mozgalomra, valamint annak hatására Hódmezővásárhely történetében (1967).
Dóka Klára: A pesti céhes ipar szervezetének alakulása az 1840-es években (1969).
Dolmányos István: Wekerle koalíciós kormányának szerepe a forradalmi erők visszaszorításában és a dualizmus védelmében (1959).
Dominik Gyula: A magyarországi cserkészmozgalom története (1965).
Eperjesi László: A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakulása és kezdeti tevékenysége (1965).
Éles Tibor: A 48-as Függelenségi Párt balszárnyának főbb tevékenysége és Justh Gyula szerepe (1964).
Érsek Bertalan: A demokratikus erők harca 1945 és 1947 között Vas megyében (1969).
Farkas József: Várkonyi István (1966).

- Födelmesi János*: Tokaj-Hegyalja munkás- és parasztmozgalma az ellenforradalmi Horthy-korszakban (1966).
- Füzi János*: A kaposvári állami gazdaság történetének néhány fő kérdése 1955–1965 (1969).
- Gaál Ferenc*: Frankel Leó publicisztikai tevékenysége (1967).
- Gellért László*: Diákok a forradalomban (1918–1919), (1969).
- Gerelyes Ede*: A Magyar Tanácsköztársaság múzeumi direktóriuma (1967).
- Gergely Jenő*: A keresztény szocializmus Magyarországon a forradalmak és az ellenforradalmak idején (1918–1922), (1969).
- Gönyi Antalné Eder Anna*: A Szociáldemokrata Párt politikájának néhány kérdéséről 1945-ben, különös tekintettel a májusi pártválasztmányi ülésre és a XXXIV. kongresszusra (1967).
- Gulyás József*: Az erőszakos asszimiláció politikája Európában és Magyarországon (1965).
- Gyórványi Sándor*: A magyar kötélgyártó kézműipar története (1959).
- Hajnóczky Istvánné Miklósi Éva*: Az Állatorvosi Főiskola a Horthy-korszak idején 1919–1944 (1968).
- Hegedűs Sándor*: A fasizmus végnapjai Magyarországon (1959).
- Hollós Ervin*: A magyarországi osztályharc néhány tapasztalata 1949–1956. években (1964).
- Horváth Miklós*: Az 1945–46-os újjáépítés (1961).
- Horváth Zoltán*: A királyi közigazgatás (szervezet) átalakulása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején. (Különös tekintettel Sopron vármegyére.), (1960).
- Hunyadi Károly*: A Szovjetunióban élő magyar hadifoglyok hazatelepítése (1919–1922), (1968).
- Hunyady György*: Kornis Gyula ideológiai munkássága (1967).
- Iglói Zoltán Antal*: Pécs–Baranya forradalmi sajtója 1918–1921 (1964).
- Jakab Sándor*: A MKP Nógrád-megyei szervezetének megalakulása, kezdeti tevékenysége (1969).
- Janák Emil*: Győr két forradalom közt (1966).
- Johancsik János Sándor*: A Kommunisták Magyarországi Pártja szövetségi politikája és a németellenes haladó értelmiség a függetlenségi mozgalom kibontakozása idején, 1939–42 (1967).
- Kávássy Sándor*: Somogy vármegye direktóriuma 1919-ben. Megyeszervezés Somogyban 1919. március 10-től június 8-ig (1963).
- Kiss József*: Jászkunok agrármozgalmak a kiegyezéstől a milleneumig, 1867–1896 (1969).
- Koczka Angyal Valéria*: A magyarországi német kisebbség helyzete 1921–1933 között (1963).
- Komanovics József*: Az 1945. évi földreformmal kapcsolatos telepítések Baranyában (1964).
- Kóti János*: A Magyar Kommunista Párt harca a dolgozó parasztság megnyeréséért 1945 májusától 1946 szeptemberig (1964).
- Kovács György*: A Komárom megyei dolgozók harca a proletárhatalomért (1918–1919), (1966).
- Kőnig Miklós*: Testnevelés és sport az ellenforradalmi rendszer idején 1919–1931 (1969).
- Kun József*: Magyarország német katonai megszállásának előkészítése és lefolyása 1943 szeptembertől 1944 márciusig (1966).
- Kun László*: A miskolci Nemzeti Bizottság története (1966).
- Lakat Károly*: A „Haladás” és a népi demokratikus átalakulás kérdései Magyarországon a felszabadulás után (1946–48), (1968).
- Lehoczky Alfréd*: A borsodi szénbányászat és munkásmozgalom helyzete a monopolkapitalizmus kibontakozása és uralkodóvá válása időszakában (1966).
- Márkus László*: Guyon Richard (1958).
- Mihalik László*: A tudományos szocializmus tárgya és módszere (1962).
- Miklós Endre*: Az 1929–33-as nagy gazdasági világválság hatása Somogy megye politikai életére (1969).
- Molnár Béla*: A magyarországi ifjúmunkás mozgalom története 1848–1919 (1968).
- Molnár István*: A szervezetszerű pártoktatás kialakulásáról a Magyar Kommunista Pártban 1945–1946 (1966).
- Molnár Pál*: A nemzeti és üzemi bizottságok tevékenysége Nógrád megyében 1945–1948-ban (1968).
- Mórá István*: Tanulmány az Országos Ifjúsági Bizottság történetéről (Részlet egy nagyobb tanulmányból 1936–1938), (1964).

- Nagy Béla*: Adatok a dunavecsei járás parasztságának és mezőgazdaságának történetéhez 1919-től napjainkig (1963).
- Nagy Ferenc*: A bányamunkásszozgalmom fejlődése és a KMP megalakulása Salgótarjában (1969).
- Nagy József*: Heves megye a Tanácsköztársaság idején (1961).
- Naszados István*: A sárvári cukorgyár története (1969).
- Németh András*: A magyarországi kőolajkutató és bányászat története 1937-ig (1966).
- Németh József*: Szabadoktatási törekvések a századeleji Magyarországon és az 1907-es pécsi Szabadoktatási Kongresszus (1965).
- Pankovits József*: Az Olasz Kommunista Párt kialakulása és fejlődése 1926-ig (1969).
- Pándi Ilona*: Haladó magyar értelmiségiek állásfoglalásának néhány vonása a Magyar Tanácsköztársaság idején (1959).
- Papp Tibor*: A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után 1868—1890 (1967).
- Pásztor József*: A „Mi Utunk” 1933—1934. Egy debreceni társadalomtudományi és irodalmi szemle monográfiája (1968).
- Pesti János*: Az ipar fejlődése és a munkásság mozgalma Székesfehérváron (1895—1905), (1964).
- Pogány Mária*: A tőkés vállalkozás rendszere és a kubikus bérmunkásság a Tisza szabályozásánál a XIX. század második felében (1964).
- Radics László*: Nagyváthy János elméleti és gyakorlati munkája a Festetics-birtokon (1964).
- Remenár Géza*: A magyar polgári radikalizmus és a kapitalizmus (1964).
- Sochacki Stanisław Andrzej*: Magyar—lengyel kapcsolatok 1918—1926 (1959).
- Sós Tibor*: A magyarországi Vörös Segély munkája 1928—36 között (1967).
- Steinbach Antal*: Az állami gazdaságok szervezetének és gazdaságának megszilárdulása (1957—1959), (1968).
- Szabó Árpád*: A magyar honvéd forradalmi karhatalom részvétele az 1956-os ellenforradalom leverésében (1966).
- Szabó Egon*: A Magyar Tanácsköztársaság külügyi népbiztosságának tevékenysége (1964).
- Szakács Margit*: Vidacs Mihály mezőgazdasági gépgyárának története (1962).
- Szell János*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés helye és szerepe népi demokratikus forradalmunkban (1963).
- Szenes Iván*: A MSZMP újjászervezése és szervezeti fejlődése 1956—1962 (1969).
- Szepesi Mihály*: Az egyház politikai és ideológiai tevékenysége a Horthy-rendszer első éveiben (1965).
- Szigeti Istvánné Bócz Ilona*: A római katolikus egyház ideológiai és politikai arculata a II. világháború előestéjén (1965).
- Szilágyi Gábor*: A Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű Rt. története 1881—1918 (1961).
- Szilágyi István*: Nagy Sándor József az 1848—49-es szabadságharc tábornoka (1961).
- Szita László*: Papírkészítés és papírgyártás a Dél-Dunántúlon 1764—1860 (1967).
- Szomszéd Imre*: Partizánok a salgótarjáni szénmedencében (1966).
- Tárnoki János*: Adalékok a Magyar Posta történetéhez 1867—1919 között (1968).
- Temesváry Ferenc*: Egy magyar puskműves család élete és munkássága (1963).
- Terényi Imre*: A munkás testkultúra a felszabadulás után (1969).
- Torzsai István*: A budapesti Bölcsészettudományi és polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság idején (1960).
- J. Tóth Dezső*: A Függetlenségi és 48-as Országos Gazdapárt megalakulása és tevékenysége 1909 november—1919 augusztus (1963).
- Tóth Gyula*: A magyar uralkodó osztály katonapolitikája a II. világháborút megelőző években (1938—1939), (1967).
- Tóth István*: A földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1897—1898), (1961).
- Tóth János*: A munkásszozgalmom története Heves megyében a Horthy-fasizmus korában (1961).
- Tóth János*: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei adatok a tőkés agrárfejlődés történetének kérdéseire (1880—1914), (1966).
- Tömöry Márta*: A haladó egyetemi ifjúsági mozgalmak története (1900—1914), (1959).
- Törtély Sándor*: Adalékok a „Demokratikus Szocializmus” politikai tartalmának bírálathoz (1965).
- Újlaki Péter*: A felszabadulás és az új élet megindulása Fejér megyében (1967).
- Úrbán Aladár*: Tíz válságos nap a Batthyány-kormány történetéből (1848. május 10.—május 20.), (1959).
- Zsellér József*: A mezőgazdaság szocialista átszervezése a Magyar Népköztársaságban (1966).

III.

- Horváth Sándorné Hadek Veronika*: Az indus kultúrák és az ókori keleti kultúrák (1968).
Kálmán Mária: Ókori történeti témák a mai magyar irodalomban (1968).
Kertész István: Az Attalidák valláspolitikája a Pergamoni állam önállóságának korában, ie. 282—133-ig (1969).

IV.

- Granasztói György*: Városképződés, fő topográfiai tényezők Saint-Omerben és Bonnban (1969).
Jónás Ilona: Párizs kereskedő és iparúzó polgárságáról az 1313. évi adórajstrom alapján (1961).

V.

- Ács Tibor*: Adalékok az algériai felszabadító háború történetéhez (1934—1958), (1966).
Balogh Gyula: A nemzetközi kommunista mozgalom egységének és a Komintern feloszlásának kérdése (1966).
Diószegi István: Ausztria és Piemont a milánói béke után (1849—1850), (1959).
Gazsi József: Az 1944—45-ös ardennei német támadás (1965).
Gírus Károly: Az első osztrák köztársaság politikai fejlődésének fő kérdései (1967).
Ihász Richard: A Risorgimento 1815-től 1831-ig terjedő szakasza. I—II. (1961).
Jemnütz János: Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről (1961).
Kis Aladár: A második világháború előestéjén (Adalékok a magyar kormány külpolitikájához 1939-ben.), (1959).
Kovács Józsefné Oláh Mária: A Kapp-puccs (1968).
Kun László: A sport története (1968).
Kutassi László: A nemzetközi főiskolai sport elvi kérdései a két világháború között (1967).
Ludányi Tiborné Keresztessy Margit: Az olasz fasizmus történeti keletkezésének és hatalomrajutásának néhány kérdése (1966).
Mann Miklós: Az 1805. évi itáliai hadműveletek, különös tekintettel a magyar csapatok szerepére (1963).
Rendes Lajos: Proudhon és a bonapartizmus (1963).
Réti György: Magyar—olasz diplomáciai kapcsolatok 1933—1939 (1968).
Surányi Róbert: Az angol munkásmozgalom és Szovjetország 1917—1921 (1969).
Száva Péter: A második világháború történetének néhány katonai problémája (1966).
Szendrő Sándor: Az osztrák semlegesség kialakulásának történelmi körülményei (1967).
Szikossy Ferenc: Az angol—francia külpolitika hatása a hadművelési tervek alakulására (1939—1940), (1967).
Tóth Ernő: A nyugat-európai integrációs törekvések a második világháború után (a NATO megalakulásáig), (1966).
Zachar József: Az osztrák Verfassungspartei külpolitikája (1871—79) a Neue Freie Presse tükrében (1968).
Zalai Zoltán: A hitleri hadvezetés néhány polgári mű tükrében (1959).

VI.

- Bodó László*: A Magyar Tanácsköztársaság hatása az 1919. évi jugoszláviai forradalmi mozgalmakra (1966).
Bogdán Emil: A magyarországi románok részvétele az 1848/49-es magyar szabadságharcban (1963).
Boros Ferenc: Adalékok a csehszlovák—magyar munkásmozgalmi kapcsolatok történetéhez a Magyar Tanácsköztársaság bukása után 1919—1921 (1963).
Dobanovački Obrád: A munkásmozgalom fejlődése Szerbiában, a Vajdaságban, Bosznia-Hercegovinában a XX. század kezdetén, az első világháborúig (1963).
Dobozy Imre: A bolsevik párt nemzetiségi politikájának kialakulása és főbb vonásai (1914—1917), (1967).
Eperjesi László: A magyarországi szerb földműves szövetkezeti mozgalom (1897—1914), (1969).
Horváth Péter: Magyar—lengyel perszonál-unió az Anjouk korában (1967).
Karasztójanov Alexandrov Alexandr: Az I. Bolgár hadsereg hozzájárulása Dél-Magyarország felszabadulásához 1944—45-ben (1963).

- Kende János*: Az MSDP nemzetiségi politikája (1903—1919), (1963).
Nagy Lajos: Az erdélyi románok vallási uniója a XVII. század utolsó évtizedében (1962).
Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás és a nemzeti kérdés Kelet-Európában (1959).
Riesz Éva: Magyar—szovjet történeti kapcsolatok 1920—1925, (1969).
Sey István: A balti jobbágyfelszabadítás története (1765—1819), (1969).
Símai János: Galícia az abszolutizmus idején és az autonómia kivívásának időszakában (1849—1873), (1969).
Surányi Imre: Magyarország nemzetiségei és a keleteurópai államok 1918-ban, különös tekintettel a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájára (1959).
Székely Gábor: A három Internacionálé akcióegység-tárgyalásainak előzményei és a berlini konferencia 1921—22 (1969).
Tóth Kálmán: A szlovákok részvétele az 1848/49. szabadságharc első szakaszában (1963).
Velkei Ferenc: Orosz hadifoglyok Magyarországon az első világháború és a Magyar Tanácsköztársaság idején (1963).

VII.

- Bertényi Iván István*: Szepesi Jakab országbíró (1963).
Kállay István: Árpádkori törvényeink és a Ruszkaja Pravda (1958).
Spáczay Hedvig: A Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium működése 1867—1918 között (1969).

VIII.

- Böhm Jakab*: Virág Bonedek és Horváth István történetírása (1961).
Rottler Ferenc: Erdélyi László történetírása (1965).

IX.

- Béli József*: Murakeresztúr története (1967).
Faragó Sándor: Kapuvár és közvetlen környékének története Mohácsig (1968).
Gyarmathy Zsigmond: Vásárosnamény az új élet útján (1966).
Halmas István: A megpróbáltatások városa: Székesfehérvár (1967).
Horváth József: Dombbrád története a jobbágyfelszabadításig (1966).
Kisvarga Lajos: Sármellék története a feudalizmus végéig (1964).
Moroián György: Vác és környéke az 1918—19-es forradalmak időszakában (1969).
Sálmán Konrád: Dunapentele története a városalapításig (1968).
Sálmán Rudolf: Salgótarján, a két forradalom időszakában 1918—1919 (1969).
Schreiner Béla: A Nemzeti Bizottságok Budapestért (Adatok és tények Budapest legújabbkori történetéhez 1945—1946), (1965).
Sereg József: A népi demokratikus forradalom győzelme és a szocializmus alapjainak lerakása Gyöngyösön (1966).
Székely Vera: Kispeszt településtörténete (1961).
Tenk Béla: Parasztfaluból—munkásfalú (Gyirmót község monográfiája), (1968).
Tóth Tibor: Adács község gazdasági viszonyai a XVIII—XIX. században (1966).
Veres Miklós: Tiszalök története a legrégebb időktől 1849-ig (1958).

X.

- Piskolti Béla*: Az erkölcsi-világnézeti nevelés néhány módszertani problémája a középiskolai történelemórák folyamatában (1967).
Szabó Károly: Az értelmi nevelés elvi és módszertani kérdései a középiskolai történelem-tanításban (1964).
Szebenyi Péter: A történelemtanítás didaktikai alapcélja és didaktikai jellege (1964).

*

Összesítve: 1945. április 18-tól 1950. május 30-ig 49-en, 1958. április 25-től 1969. december 31-ig 188-an doktoráltak történelemből, mint főtárgyból.

*

A doktori disszertációk egyik példánya az Egyetemi Könyvtárban nyer elhelyezést.

Az 1031/1959 (X. 3) sz. kormányhatározat rendelkezése szerint annak, aki tudományos fokozatot nyer, kérelmére az illetékes egyetem az egyetemi doktori címet megadja, ha azt korábban nem szerezte meg. A rendelet hatályba lépése óta 1969. december 31-ig 79 történész kandidátust avattak doktorrá.

D. Szabó Mária

A MUNKÁSSÁG ÁLLÁSFOGLALÁSA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSEKOR

NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOMTÖRTÉNETI KONFERENCIA

Linz, 1969. szeptember 16—20.

A munkásmozgalomtörténet kutatóinak ez évi linzi tanácskozása, amelyen 17 országból több mint 80 történész vett részt, két kérdés-komplexumot tárgyalt meg. Mint rendszeres, az egyik kérdés nagyobb elvi-történeti, a másik módszertani jellegű volt. „A munkásság állásfoglalása a háború kitörésekor” — ez volt az egyik, „A memoárok a munkásmozgalom történetének kutatásában” — a másik vitatott téma.

Az első kérdéshez hárman — *George Haupt* (Párizs), *Jennűz János* (Budapest) és dr. *Rudolf Neck* (Bécs) — készítettek írásos referátumot. *G. Haupt* „Háború vagy forradalom” című referátumában megállapította: ahhoz, hogy megértsük, *hogyan* történt az Internacionálé s az internacionalizmus összeomlása, abból kell kiindulnunk, hogy *miért* történt mindaz, ami történt, nemcsak ideológiai, hanem történeti okokból kifolyólag is. A kronológiai vizsgálatnak itt nagy szerepe lehet. Megállapította, hogy az Internacionálé nem 1914. augusztus 4-én omlott össze, hanem már előbb. A Nemzetközi Szocialista Iroda 1914. július 29—30-i ülésén az Internacionálé bizony gyakorlatilag megszűnt létezni, s augusztus 1. után az is nyilvánvalóvá vált, hogy az Internacionálénak nincs hatalma ahhoz, hogy megakadályozza a háború kitörését. Ez utóbbi a német szociáldemokraták párt augusztus 1-i felhívásából már teljesen nyilvánvalóan tükröződik, s tükröződik az is, hogy ezzel tisztában voltak a párt vezetői is. A „váratlanság” tényezője egyaránt érintett minden pártot és pártárgyalatot, de nagyon eltérően reagáltak a közeledő veszedelemre. Ahhoz, hogy tovább léphessünk, s elemezni tudjuk az eltérő állásfoglalások okait, le kell számolnunk a mítoszokkal, az elfogult ítéletekkel, ki kell kapcsolni az átlás kifejezést is, mert az nem magyaráz, pusztán ítéel. Nem fogadható el az a bevett indokolás sem, amely szerint a pártok vezetőinek választaniuk kellett volna az internacionalizmus és a védelem között, mert valójában sem a háború és forradalom, sem a háború vagy forradalom választási lehetőségei nem álltak fenn. 1914-ben — 1911—1912-től eltérően — a háborúellenes harc nem támaszkodott harcos tömegmozgalomra, a mozgalom egésze — nemzetközi méretekben — már történetének nem felfelé ívelő szakaszában volt. Az Internacionálé korábbi határozatai folytán azonban bizonyos illúziók éltek még a mozgalomban, a tömegek s a vezetők körében egyaránt. Úgy tűnt sokak számára, hogy elegendő utalni a háborúval szemben többször is hangoztatott munkás-fenyegetésre, s a burzsoázia visszaretten a háború kirobbantásától.

1914 júliusában persze voltak háborúellenes tömegtüntetések Berlinben és Párizsban, továbbá Pétervárott is. Ezek azonban jórészt a helyi vezetők kezdeményezésére indultak meg. A pártok vezetői bizonytalankodtak: várjanak hidegvérrel, ne keltsenek pánikot, vagy pedig hagyják, hogy az események meglepjék őket. Ebből a circulus vitiosus-ból nem tudtak kitörni; féltették a mozgalmat egy elhamarkodott akciótól, a pániktól, a megtorlástól egyaránt. S ez a zavar csak tovább növekedett, midőn augusztus 1-én kiderült, hogy az Internacionálé tehetetlen, hogy nem tud már közös akciót szervezni. Ez vezetett a mozgalom teljes demoralizálódásához. Nem a nacionalizmus hulláma, nem a patriotizmus robbanásszerű kitörése sodorta magával a munkásmozgalmat. Az történt, hogy augusztus 1-én az általános mozgósítás elrendelésekor kiderült, hogy az Internacionálé tehetetlen ezzel szemben: ekkor kapott szabad utat a háborús pszichózis. Ezt a lélektani állapotot tudta jól kihasználni a burzsoázia propaganda s tudott hatni a maga háborús-soviniszta propagandájával.

Ez a megoldás segít tisztázni a kormányok szerepét is a szocialistákkal szemben. A kormányok kezdetben arra törekedtek, hogy semlegesítsék a szocialistákat, hogy lehetetlenné tegyék, hogy nagyobb akciókra készülhessenek, mert tudatában voltak annak, hogy a „háborút a háborúnak” jelszó tényleges megvalósításához nagy előkészületre, hosszabb időre van szükség. A kormányok — s itt most elsősorban a német birodalmi kormányról van szó — arra is ügyeltek, hogy a pártok ne fordulhassanak nyíltan szembe

velük; ezért bizalmas tárgyalásokra, a szociáldemokrata pártok jobboldali elemeivel — megegyezésre törekedtek (Südekum—Bethmann Hollweg tárgyalásai). A párt bevonása a német imperializmus háborújába a cárizmus elleni régi gyűlölet s a kozák uralomtól való félelem talaján ment azután végbe. Franciaországban lényegében hasonlóképpen történt meg az utolsó lépés, itt a porosz militarizmus elleni harc jelszavával.

Jemnitz János „A nemzetközi munkásmozgalom a háború kitérője után” című referátumában több kérdést elemzett. Először a váratlanság tényezőjének szerepével foglalkozott. Megállapította, hogy az 1911—1912-es nagy háborúellenes fellendülés után volt egy viszonylagos nyugalmi időszak; a pártok vezetői, persze, nem ismerték Berlin igazi szándékait, s még az osztrák-magyar—szerb konfliktus kirobbanása után is abban reménykedtek, hogy a világháború elkerülhető lesz. A következőkben a semleges országok pártjainak szerepét világította meg, ismertette főként a kezdeti időszakban játszott pozitív szerepüket, majd kitért a két hadviselő tábor szociálsovinisztáinak agitációjára a semleges országokban, végül e pártok lassú belső differenciálódását elemzte. Részletesen beszélt az egyes pártokban a vezető csoportok-középkaderek s a munkásság egymáshoz való kapcsolatáról s a mozgalom irányításában betöltött súlyáról s időszakonként és országonként változó szerepéről. Külön foglalkozott az értelmiség súlyával és szerepével az egyes pártokban, majd ennek egyik alárendelt problémájaként felvázolta azokat a főbb irányzatokat, amelyeket — főként az értelmiségiek — az egyes pártokban a háború idején képviseltek. Eszerint négy fő irányzat különböztethető meg: 1. az „ultrák” (Südekum, Kolb, Thomas, Mussolini stb.), 2. a pártvezetők csoportja (jobbközép), 3. a pacifisták, 4. a forradalmi baloldal. Röviden szólt — ilyen szempontból — a nőmunkás- és az ifjúmunkásmozgalomról is. Megjegyezte, hogy a négy irányzat közül az értelmiségiek főként a két szélsőben játszanak nagy szerepet.

A frontvonalak mozgásának szerepe az egyes pártok állásfoglalásában — ez volt a referátum következő kérdése. Jemnitz János megállapította, hogy míg ez egyes pártokra nincs hatással (szerbek, oroszok), addig másoknál (osztrák-magyar, francia, belga s ezzel összefüggésben az angol mozgalom) határozott szerepe van a frontvonal mozgásának a háborúval kapcsolatos állásfoglalásuk változtatásában. Ebből a szempontból külön érdekesség a francia „politikai földrajz”; északon és keleten a legerősebb a „honvédelem”; Közép- és Dél-Franciaországban az internacionalista áramlatok az erősek. Végül a referátum több kisebb kérdést érintett még: mennyire és mikortól volt ismeretes, hogy az egyes szocialista parlamenti képviselők valójában milyen állásponton vannak a háború kérdésében? Mennyire ködösítette ezt el a frakciófegyelem? Továbbá a pártvezetők és tömegek eltérő felfogása meghatározásának problémáit hangsúlyozza, hogy a pártvezetőségekben is tisztázandó a vezető mag vagy éppen a vezető személyiség kérdése. Mindez elősegítheti a munkásmozgalom háború alatti története speciális problémáinak jobb megértését.

Dr. Rudolf Neck „A munkásság állásfoglalása az első világháború kitérője idején” című téziseiben abból indult ki, hogy a kérdés elfogulatlan megközelítéséhez higgadságra van szükség, ezért — többek között — az olyan kategóriák fenntartása, mint az „árulás” helytelen lenne. A fősúlyt a társadalmi, a politikai és pszichológiai megközelítésre kell helyezni. 1914-ben az irracionális erői törtek be egy racionálisan értelmezett világba; ez súlyosan érintette a mozgalom racionalista ideológiáját. Szociológiai tekintetben 1914-ben megkezdődött a munkásságnak a polgári társadalomba való integrálódási folyamata is. A források jórészt a vezetőkről, s nem a tömegokről adnak információt. Tisztázni kellene azt a kérdést, hogy a tömegek soviniszta hangulata s a vezérek háború állásfoglalása között mi volt a valóságos kapcsolat. Tény, hogy a II. Internacionálé határozatai elégtelenek voltak a háborúellenes harc folytatásához; a vezetők felkészületlenek voltak. Nem az a történetileg indokolt kérdés: „háború vagy forradalom”.

A téma további kutatásához konkrétabb megközelítés kell. Az osztrák szervezett munkásságra vonatkozó 1914 júliusától augusztus végéig terjedő vizsgálatai szerint már a forrásanyag is problematikus, elégtelen; főként a társadalomtörténeti vonatkozású anyagok hiányoznak. Ausztriában a háború kirobantásához fel tudták használni ügryként annak a trónörökösnek a meggyilkolását, aki közismert volt szocialista-ellenességéről. Viktor Adler Brüsszelben pesszimistán nyilatkozott a háború elleni harc kérdéseiről: ő akkor már látta, hogy a szocialista pártok elvesztették a tömegekre gyakorolt internacionalista befolyásukat. Az osztrák szociáldemokrata pártban a háború kitérőrekor erőteljesen érvényesült a nagynémet nacionalizmus (Austerlitz híres cikke); a cseheknl megnyilvánuló nacionalizmus dinasztiaellenes és háborúellenes volt, de nagyon szorosan csatlakozott a cseh polgári pártokhoz.

Kétségtelen, hogy a munkásság egy része szemben állt a háborús irányvonallal; ez leginkább a szervezetek létszámának az egyébként indokoltnál nagyobb visszaesésében

s a pártlapok előfizetőinek hasonló váratlan megcsappanásában is kifejezésre jutott. A szervezett munkástömegek általában hidegen és visszautasítóan fogadták az együttműködés politikáját; a háború mellett tüntető munkástömegekről szóló tudósítások koholmányoknak minősíthetők.

A vita

Első felszólalóként *Erényi Tibor* hangsúlyozta, hogy 1914 nyarának s a munkásmozgalom állásfoglalásának problémáját kettős módon lehet megközelíteni: egyfelől azt vizsgálva, hogy mit helyes tenni, másfelől azt, hogy mit lehet tenni. Erényi a következőkben utalt a magyar párt magatartásában július végén, augusztus elején bekövetkező módosulásokra, jelezte, hogy igazi háborús lelkesedés nem volt, de hatott az „oroszkozóák-veszély” félelme. Ugyanakkor megemlékezett arról, hogy voltak olyan háborúellenes szocialisták is — mint Szabó Ervin —, akik a háborút ebben a pillanatban sem tartották elfogadhatónak, de úgy ítélték, hogy a háborúellenes mozgalom számára még nem érkezett el az idő.

Timur Tyimofejev (Moszkva) fontosnak és időszerűnek vélte a tömegek hangulatának árnyalt felmérését, de vitatta R. Neck megállapítását, aki a háborúval kapcsolatban az irracionális hangulati elemek nagy szerepét hangsúlyozta. A hangulati tényezőnél nagyobb jelentőségűnek tartotta azt, hogy a II. Internacionálé kongresszusain korábban már alapos elemzéseket adtak a várható, kitörni készülő háború jellegéről: s így ennek kellett volna a pártok számára mércéül szolgálni. A tömegek szerepéről megjegyezte: a jobboldaliak a tömegekre hivatkoztak, de honnan ismerték a tömegek igaz hangulatát? Tyimofejev érintette az „árulás” kérdését, s hangsúlyozta: ezt nem lehet meg nem történné tenni, s úgy kell feleleveníteni az álláspontokat, ahogyan azok annak idején Leninél, Luxemburnál és az Avantiban ténylegesen jelentkeztek. A vezetők felelősek voltak az emberek, a párttagok megzavarodottságáért. Végül szólt az integráció kérdéséről, amit Neck beszámolója is érintett; Tyimofejev még határozottabban polemizált Braunthal ismert, a II. Internacionáléről szóló könyvével, s hangsúlyozta, hogy nem a munkásság, hanem csak a vezetők integrációjáról — a tőkés-háborús társadalmi, állami rendbe való bekapcsolódásáról lehet beszélni.

Mucsi Ferenc felszólalásában vázolta a Magyarországi Szociáldemokrata Párt állásfoglalásának változásait 1914 júliusától augusztus 4-ig. Utalt arra, hogy a párt s az egész mozgalom a depresszió, a demoralizáltság állapotában volt a júliusi válság kirobbanásakor, ami összefüggött a mozgalom korábbi politikai vereségével s a gazdasági dekonjunktuurával. A párt nem tudott mozgósítani a háború ellen, s ezért a nacionalista propaganda beférkőzött a szervezett munkások közé is. Szerepet játszott a párt állásfoglalásának kialakulásátban a hatósági presszió is. Szólt a párt 1917-es stockholmi szerepéről, a „nagy nemzeteket összehétközíteni” szándékozó elképzeléseiről.

Fritz Klein (Berlin) hosszabban foglalkozott a német jobboldali szociáldemokrata vezetők felelősségével. Egyfelől Eduard David háborús naplóját idézte, aki tudatosan törekedett arra, hogy a pártpolitikában fordulatot érjen el és állami szervekkel, a császársággal is kompromisszumot biztosítson. Másfelől Bethmann Hollweg naplójára utalt, aki hasonló következtetésekre jutott. A gyakorlatban David mellett Südekum nyújt világos példát arra, hogy igenis voltak árulók, mert — mint hangsúlyozta — a dolgokat néven kell nevezni. Klein a váratlanság tényezőjének sem tulajdonított nagy jelentőséget, s óvott az 1912-es és az 1914-es helyzet éles szembeállításától is, mivel a háborús válság akkor is hirtelen lépett fel, de a háborúra a kormánykörök nem voltak annyira elszánnva. Vitatta Jemnitz referátumának azt a felfogását, hogy nem három, hanem négy áramlat volt, s az „ultrákát” külön megkülönböztette. Klein szerint az ultráknak nem volt akkora súlyuk, s esetleg egy ilyen tagolás a pártvezetőség felelősségének csökkentésére is vezethet. Végül a tömegek hangulatáról megállapította, hogy ezek egy része is megzavarodott; de volt alulról jövő háborúellenes nyomás is — amit a Liebknechtnek nyújtott támogatás is bizonyít.

Norbert Leser (Wien) vitába szállt Neck referátumának néhány pontjával, elsősorban azzal, mintha az osztrák pártvezetőséget háborúellenes baloldali tömegnyomás érte volna. Ezzel szemben aláhúzta, hogy Friedrich Adler még jóval később is elszigeteltnek érezte magát — s ez magyarázta az 1916-os merényletet is.

Jaroslav Houser (Praha) a cseh probléma felvázolására vállalkozott. Megállapította, hogy cseh területeken nagyobb háborús lelkesedést nem lehetett megfigyelni, s a csehek tömegei inkább az orosz csapatokkal rokonszenveztek; az autonóm szociáldemokrata vezetők azonban nem kívántak Béctől elszakadni (föderatív rendezésre törekedtek),

ezzel viszont ők szakadtak el a tömegektől. Megjegyezte, hogy a cseh feltételek között a szeparatizmus is lehetett — az objektív adottságok mellett — internacionalista, s megfordítva: a kozmopolitizmus is lehetett nacionalista.

Hans Mommsen (Bochum) véleménye szerint néhány vezetőt leszámítva (itt Engelsre és Leninre utalt) a II. Internacionálé vezetői nem ismerték fel a nemzeti kérdés nagy súlyát. Mommsen nagy fontosságot tulajdonított a tömegek mozgásának s szükségesnek vélte egy alaposabb felmérés elkészítését, amely a tömegek és a vezetők kapcsolatának kölesönhatását vizsgálná. Külön kitért arra, hogy Olaszországban a párt háborúellenes állásfoglalása nyilván kapcsolatban állt azzal, hogy a burzsoázia egy része szintén békepárti volt. A háborús válságokat mindig a maguk konkrét körülményei között kell nézni, s így a szarajevói válságnál feltűnő, hogy Bécsben a nem szeretett Ferenc Ferdinánd halálát használták ki, másfelől, hogy a cseh szociáldemokraták egy része mennyire összeolvadt a polgári nemzeti politikuskokkal. Az 1914-es válsággal kapcsolatban, véleménye szerint, az Internacionálé már 1914 augusztusa előtt tehetetlenné vált relatív gyengesége miatt, a csőd pedig a háború kirobbanása után állott csak be.

Erich Matthias (Rimbach) szerint a vita alapját nyújtó referátumok nem nyúltak elég mélyre, s ha elkerülik azt a buktatót, hogy „mi lett volna ha”, akkor meg kell állapítaniuk — a forradalmi megoldásra nem nyitott lehetőség. Hangsúlyozta, hogy milyen fontos az egyes országoknál a kulturális adottságok felmérése, így a francia munkásoknál a nemzeti kultúrába való beleilleszkedés; ugyanez az integráció másutt is megmutatkozott. Ami a különféle áramlatokat illeti, Matthias szerint a jobb- és baloldali csoportosulás egyaránt törpe minoritás volt a mozgalomban, a „többség” és a „függetlenek” között azonban az ellentétet nem tartja végletesnek, s hangsúlyozta, hogy később a két párt tagsága között nagy volt a fluktuáció, az érdemi döntéseket pedig középen hozták. Végül felvetette, hogy a „munkásmozgalom” fogalma nem eléggé tisztázott, hiszen nyilvánvaló, hogy jóval szélesebb a szocialista pártkereteknél.

Catherine Oukhow (Brüsszel) a belga vonatkozásokat érintette. Kifejtette, hogy az antimilitarista hagyományokkal szemben álltak a honvédó tendenciák. A szocialista párton kívül megemlékezett az anarchisták kisebb csoportjáról, akik kitűntek lendületes antinacionalizmusukkal, viszont — bár lapokat meg tudtak jelentetni — a munkásmozgalomban mégis elszigetelődtek.

Leo von Rossum (Amsterdam) azt a kérdést vizsgálta, mi volt a II. Internacionálé bukásának oka. A szocialisták szinte mind a háború ellen léptek fel, de gyakorlati programot nem dolgoztak ki, így nem volt konkrét javaslatuk a leszerelésre, — és az sem volt tisztázva, hogy mit tegyenek azok, akiket hadba hívtak. Felszólalásában vitába szállt Tyimofejevvel az integráció kérdésében, s megjegyezte, hogy ez nemcsak a felső szinten mutatkozott meg. A háború alatt alsóbb szinten is új jelenségeket lehetett megfigyelni.

Amele Welker (Amsterdam) a holland munkásmozgalom magatartását taglalta a háborút követő napokban. Megállapította, hogy a mozgalom zömében befelé fordult, s csak két vezető maradt aktív internacionalista, Troelstra és Van Kol. Welker hosszabban esetelte Troelstra fáradozásait, azt, hogy nyomban Svájcba utazott a nemzetközi kapcsolatok felfrissítésére. Az integráció problémájával kapcsolatban megjegyezte, hogy ez Hollandiában az egész szakszervezeti életet érinti.

Jemnitz János véleménye szerint az alapkérdés elsikkad: nevezetesen, hogy ki volt 1914 augusztusa után a háború ellen és ki fogadta el a honvédelmet, illetőleg lehetett-e többet tenni augusztus után a háború ellen. S ebben a fő kérdésben lehet világosan megkülönböztetni a pacifista, a pártvezetőségi és az „ultrák” külön hangját.

France Klopicsics (Ljubljana) hosszabban szólt a szocialista és a nemzeti mozzanat, indíték összehangolásának szükségességéről, s e téren a jugoszláv mozgalom eredményeire hivatkozott. Az 1914-es háborús válság napjainak történetéhez hozzáfűzte, hogy a horvát és a triestri pártszervezet is háborúellenes álláspontot foglalt el (s itt Tuma és Korac 1914 őszi írásaira hivatkozott). Ami a mozgalom belső szakadásának problémáját illeti, ez összetett kérdés, s nem lehet szubjektív tényezőknak, „rossz embereknek” tulajdonítani az ennél mélyebb, általánosabb jelenségeket, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy a forradalmi és a reformista út ekkor ketté ágazott.

Susanne Müller (Bonn) erősen aláhúzta a különbséget Ebert és David, illetőleg Südekum között. Míg egyfelől Ebert a párt egységének megőrzését szükségesnek tartotta, David kész volt a baloldaliak kibérésére. Müller szerint viszont David magatartása nem volt jellemző a pártvezetőségre. Ezt követően hangsúlyozta, hogy a német pártnak nem voltak pontosan körvonalazott hadicéljai (szociálpolitikai és parlamentáris reformokat követelt, de nem volt világos, hogy ezeken mit értett, s hogyan kívánta elérni). Érintette az integrálódás kérdését. Szerinte e jelenség mélyebben is hatott, nemcsak vezetői szinten. Megjegyezte, hogy a német néppel való azonosulási törekvés a munkások töme-

gében is megmutatkozott — de hogy ez milyen elterjedt volt, arról nem lehet világos képet alkotni. A pártvezetőség mindenesetre nem ütközött nagy ellenállásba politikája során.

Hans Humm (Zürich) az 1914 nyári napok svájci történetét foglalta össze. Beszélt arról, hogy a szociáldemokrata pártban Greulich a honvédelem mellett, Naine és a baloldaliak pedig ellene léptek fel. Utalt a svájci sajátosságra: a semlegességet készek voltak honvédelemmel is biztosítani — de ez náluk nem jelentette, hogy a háborúellenességet feladták. Másfelől viszont a baloldaliak összefonódtak a különféle emigrációs forradalmi irányzatokkal. A háború gazdasági következményei azonban Svájcot is sújtották — s ez kiélezte az ellentéteket. Hangsúlyozta, hogy a nemzetközi háborúellenes összefogáshoz is az első lépést Luganóban tették meg, s ez vezetett el azután Zimmerwaldhoz. Majd utalt arra, hogy 1915-re miként lett a svájci pártban a radikális balszárny és a centrum többséggé és hoztak határozatokat a honvédelem ellen.

Maria Cservendinyeva (Szófia) az 1914-es válság bolgár összefüggéseit taglalva hangsúlyozta, hogy a tesztyások léptek fel egyedül a háború ellen. Idézte Blagoev, Kirkov, Kabakcsijev és az akkor még fiatal szakszervezeti vezető, Dimitrov állásfoglalásait, részben már a világháború előtti évekből — 1909 — 1911-ből és első és második Balkán-háború időszakából, majd az 1914 — 1915-ös periódusból. A tesztyások ellenállása — hangsúlyozta — minden esetben kiterjedt a parlamentre éppúgy, mint a tömegmozgalmakra.

Nicolae Copoiu (Bukarest) áttekintést nyújtott arról, hogy a román szocialisták határozottan a háború ellen fordultak a Lupta Zilnica harásbjain. Előadásában a román párt háborúellenes tevékenységéről összefogottabban szólt — minthogy a román delegáció írásos korreferátumában ez a küzdelem bőséges megvilágítást nyert, s ott szó esett a románok részvételéről a zimmerwaldi konferencia előkészítésében, valamint az 1917-es nyári antimilitarista Balkán-konferencia munkájáról is. Copoiu az általános vitában elhangzottakra is reagált. Hangsúlyozta, hogy óvatosnak kell lenni, ha egyetemes jelenségekről beszél valaki, azt minden ország adottságai között kell megvizsgálni. Megemlékezett azokról, akik 1914-ig szocialisták voltak, de ezt követően mégis kihullottak a mozgalmából, akikkel szemben szocialista etikai alapon is ítéletet lehet mondani. Végül aláírta, hogy a semleges országokban is értékes antimilitarista munkát fejtettek ki.

Herbert Steiner (Bécs) azt taglalta, hogy milyen bénítóan hatott a félelem attól, hogy a pártok ismét elveszítik legalitásukat (s ehelyütt utalt arra, hogy a német és osztrák párt 20 — 30 évvel korábban átélt ilyen időket). Majd a vezetőkről szólt, akik gyakorta beszéltek a háborús veszélyről, de rendszerint mégis azt hitték, hogy a katasztrófát majd valahogy elkerülik. Ebből — fejtegette — olyan ellentmondás keletkezett, hogy a vezetők nem dolgoztak ki gyakorlati háborúellenes akciótérvet, a párttagság viszont bizott kijelentéseikben. Amikor azután a háború kirobbant, olyanok is tanácsatalanok voltak, akik azt — mint Danneberg példája mutatja — voltaképpen elítélték. Végül érintette az értelmiségiek problémáját. Megállapította, hogy rájuk általában kevesebb felelősség nehezedett, míg a szakszervezeti bizalmiak, vezetők nyomban szembekerülhettek tagságukkal — s ez a körülmény kihatott szereplésükre, — amit még gondosabban kell majd megvizsgálni.

Peter Lösche (Nyugat-Berlin) a kellő szociológiai alátámasztást hiányolta és fontosnak vélte a kulturális, irodalmi vonatkozások gondos feltérképezését is. Az értelmiségiek háborúellenességénél megjegyezte: óvatosnak kell lenni a munkásokkal való szembesítésükben, hiszen később az Obleute mozgalom vezetői is munkások voltak. Kívánatosnak vélte, hogy a tanult és tanulatlan, kis- és nagyüzemi, szervezett és szervezetlen munkásrétegeket külön-külön tanulmányozzák, miként a kispolgárság magatartását is alaposan meg kell vizsgálni. Megjegyezte, hogy a pacifista irányzat sem véglegesen lezárt, mivel sokan a polgári pacifisták közül lettek internacionalisták.

Zdeněk Šolle (Praha) hangsúlyozta, hogy mély és általános válság következett be 1914 nyarán. Ezért a hosszabb folyamatok a megvizsgálandók, s nincs értelme egyes emberek árulásáról beszélni. Visszaul az 1887-es évre, amikor Kautsky és V. Adler is megállapította a tömegek nacionalista fertőzöttségét — s nem is vártak gyors felgyógyulásra. 1914-ben Csehországban olyan groteszk helyzet jött létre, hogy csak két erő volt: a „Bécs-párti” konzervatív katolikus irányzat, és az autonóm szociáldemokraták Šmeral vezetésével. Šmeral a Monarchia megreformálására, a föderalizálásra számított, s tartott a cári veszélytől. Ezzel szemben Masaryk meggyőződött arról, hogy ez illúzió, s Bécs túl gyenge a cárizmus visszaszorítására. Utalt arra, hogy Masaryk és Šmeral között milyen eredménytelen tárgyalások folytak, majd arra, hogy a szociáldemokrata vezetők között sem volt egység, mert Soukup szoros kapcsolatot épített ki a nemzeti mozgalommal.

Hans Biegert (Nyugat-Berlin) a pszichológiai kutatások fontosságát sürgette, majd ismertette, hogy az 1914. augusztus 2-i német szakszervezeti bizalmi értekezleten (amelyen több mint 100 küldött jelent meg, köztük több képviselő) mennyire szűken szakmai kérdésekről folyt szó — nyilván a kormány tilalmainak következtében.

Horst Schumacher (Berlin) a német jobboldali szociáldemokraták felelősségéről; árulásáról beszélt. Megjegyezte, hogy nem mindegy, hogy a pártvezetőségben kinek milyen szerepe volt, s így Davidot nem lehet befolyásnélkülinek minősíteni. Nem szubjektív alapon tekinti a Davidokat és Südekumokat árulóknak, egy részük ezt valóban nem kívánta megtenni, de kétségtelen, hogy a forradalommal szemben léptek fel, a nacionalizmust fogadták el az internacionalizmus rovására. (Közben Koszyk és Mommsen Bernstein, Haase példájára utalva, kifogásolták a jobb- és baloldalra bontást, mint egyedüli lehetőségét — Schumacher viszont jelezte, hogy az engedélyezett időben nem tud ezekre is választ adni.)

Reinhold Enke (Marburg) a német ifjúsági szervezet, a Freie Jugend antimilitarista erőfeszítéseit részletezte.

Henryk Skrzypczak (Nyugat-Berlin) ugyancsak az „árulás” kérdéséhez szólt hozzá, s megállapította, hogy a rendkívüli időket, a „próba” óráját különlegesnek kell tekinteni. Tény, hogy a tömegek jórésze nem támogatta már a pártok antimilitarizmusát, s így kérdésessé vált, mennyire realizálhatók az Internacionálé határozatai.

A vita lezárásaként a referálók kaptak szót. *George Haupt* távollétében munkatársa, *Claudie Weill* egyes részmegjegyzésekre való reflektálás után, hosszabban fejtette ki, hogy milyen volt Jaurès elképzelése a háborúellenes általános sztrájkról. *Jemnitz János* sajnálatának adott hangot, hogy a vita végén sem vált világossá: a főkérdésben egységes-e a vélemény, hogy 1914. augusztus 2—4. után is többet lehetett-e tenni a háború ellen. Megjegyezte, hogy a morális kategóriákat a történetírásból nem lehet kiküszöbölni, de a pártvezetőknel is alapos, egyéni elbírálásra van szükség. Hiszen olyan esetekkel is szembe kell nézni, mint Cachiné. Mindenesetre éppen az alapkérdésben Matthias felfogásával szemben is *nyilvánvaló*, hogy a pártvezetőség és a pacifista bal-centrum között jelentős különbség van, s ez is aláhúzza a pártvezetőségek felelősségét. Mommsennel szemben az olasz példára reflektálva megjegyezte: jöllehet a polgári pacifizmusnak nyilván megvolt a maga szerepe — mégis az olasz párt bátor antimilitarista magatartásában nagyobb szerepet játszott az, hogy 1911—1912-ben itt már bekövetkezett a fordulat, hogy a párt élére a baloldaliak kerültek, s az Avanti hangja 1914 nyarán-őszén más lett volna, ha Serrati helyett Treves maradt volna a főszerkesztő. *Dr. Rudolf Neck* Tyimofejev észrevételeivel kapcsolatban utalt arra, hogy az irracionálizmus filozófiatörténeti kategória, de a történeti körülmények között félreérthetetlen hatást gyakorolt. Majd Leserrel szemben, aki vitatta Neck referátumának a tömegek körében is tapasztalható háborúellenességre vonatkozó adatait — több rendőri jelentést olvasott fel, amelyek aggodalommal számolnak be a munkások hangulatáról. Ugyancsak Leserrel szemben, aki azt bizonygatta, hogy Austerlitz az Arbeiter Zeitungban a munkások véleményének adott hangot — Neck rendőrspicli jelentésekre hivatkozott. Egyébként szintén kívánatosnak tartotta, hogy a pártvezetőségek, a pártszervezetek és tömegek közötti relációt alaposabban felmérjék.

*

A vita következő napján *T. Tyimofejev* korreferátuma hangzott el „Lenin és a nyugati munkásmozgalom” címmel. Az előadó jelezte, hogy e téma rendkívül széles, s csak néhány jelenségre szorítkozik. Mindenekelőtt felhívta a figyelmet, hogy Lenin milyen érzékenyen felfigyelt minden új jelenségre. Majd Leninnek a nemzeti kérdéstről kialakított véleményét, írásait ismertette, aláhúzza, hogy Lenin egyaránt küzdött a nacionalizmus és a nemzeti kérdés lebecsülése ellen. Megemlékezett arról, hogy Lenin milyen nagy figyelemmel kísérte nyomon 1912—1913-ban a német szociáldemokrata párt belső vitáit, milyen sokszor vitázott a revizionistákkal, s 1914. augusztus 4-e után mégis meglepődött a német párt összeroppanásán, a munkásvezetők árulásán. Együttal óvott a mechanikus materialista módszerektől, s a szociológiai módszerek mellett a politikai, pszichológiai tényezőket, a vezetők, tagság pártszervezetek és szakszervezeti bürokrácia kölcsönhatásának figyelemmel kísérését javasolta.

Ugyancsak korreferátumként hangzott el *Szergije Dimitrijevic* (Beograd) beszámolója a szerb szociáldemokraták háborúellenes küzdelméről. Megemlékezett e harc „előtörténetéről”, az I. és II. Balkán-háború idején, érintette, hogy 1914 tavaszán a pártban milyen állásfoglalások születtek, ismertette Kaclerovic és Lapčević nagyszerű, a Skupstinában júliusban elhangzott ismeretes beszédeit — mindehhez hozzáfűzve, hogy ezek nem voltak a „vezetők” elszigetelt magánvéleményei. Olyannyira nem, hogy a pártvezetőség, a lapszerkesztőség, a parlamanti frakció, a szakszervezeti vezetők mind egyetértettek a párt elszánt internacionalista, háborúellenes fellépésével. Dimitrijević ezt követően utalt Popovic későbbi cikkeire, a Radničke Novine küzdelmeire, arra, hogy

a párt vonalvezetése később sem módosult, s 1914–1915-ben a párt hatszor tagadta meg a hadihitelek megszavazását.

Ahmír Iszkanderov (Moszkva) szintén korreferátum formájában számolt be Leninnek az imperializmus kérdéseiről kifejtett munkásságáról. Hangsúlyozta, hogy az „Imperializmus” tanulmányok mennyire összefüggtek a háborúellenes harc tudományos alátámasztásával, s utalt arra, hogy mely kérdésekben bírálta Lenin Hilferdinget, Parvust.

Marjan Britovsek (Ljubljana) a zimmerwaldi mozgalomról adott áttekintést, különös tekintettel Lenin és a zimmerwaldi baloldal tevékenységére. Részletesebben foglalkozott a zimmerwaldi centrum és baloldal mozgásával, jellemző jegyeivel, s azokkal, akik a két körülhatárolható mag között helyezkedtek el (Grimm, Trockij, Balabanova). *Bernt Schüller* (Göteborg) kiegészítő felszólalásában a svéd munkásmozgalom problémáival foglalkozott. Az 1909-es általános sztrájk tapasztalatairól a svéd mozgalom 1914 előtti legjelentősebb akciójáról szólt. Ez — mondotta — alapot nyújt a vezetők — tömegek összefüggéseinek felmérésére.

A második napirendi ponthoz „A memoárok jelentősége a munkásmozgalom történetében” címmel *Fritz De Jong* (Amsterdam) nyújtott be referátumot. Elvi bevezetőjében taglalta a memoárok s az önéletrások közötti különbséget. Hangsúlyozta a memoárok nagy szerepét, főként olyan esetekben, midőn fontos döntésekre más forrás nem áll rendelkezésre, amikor bizonyos eseményeknek kizárólagos forrásaként jelenik meg. Ezt követően a memoárok forráskritikájának szempontjaira hívta fel a figyelmet. Köztük olyan szempontokról szólt, mint a párthoz tartozás kritériuma, vagy egyes események ismertetésénél a többszörös szubjektíválódás veszélye; felhívta a figyelmet arra az időbeli eltolódásra is, amely a történés s a megírás között áll elő, s amely tovább módosíthatja az esemény tényleges lezajlásának ismertetését, nem is szólva az esetleges újabb vagy átdolgozott kiadások veszélyeiről.

A memoárok a munkásmozgalom történetének kutatásában a szokottnál nagyobb szerepet játszanak. A mozgalom történetének számos epizódjára vagy — ellenkezőleg — legfontosabb szakaszaira kevés forrásanyag áll rendelkezésünkre (korai szakasz, forradalmi megmozdulások), s így a memoárok deríthetnek fényt sok részletre, sőt esetleg a legfontosabb mozzanatokra is.

Azonban itt is nagy fenntartásokkal kell kezelnünk a memoárokat mint forrásokat. Erre legjobb példa az a két munkálat, amelyet „A Világ Ipari Munkásai (IWW) és az általános sztrájk”, továbbá „Pétervár, 1917. október 10–25” témákkal kapcsolatban az elmúlt évben Amszterdamban lefolytattak. A két témához feldolgozták a rendelkezésre álló memoár-irodalmat s a későbbi, egyéb forrásokon nyugvó feldolgozásokat. A két forrástípus egybevetéséből a memoárirodalom számos gyengéje tűnt elő. De Jong a továbbiakban részletesen ismertette a két vizsgálatot. Ezek világosan dokumentálták az előadás első részében elfadott metodológiai problémákat. Különösen érdekes volt a második vizsgálat, amelynek eredményeként kitűnt, hogy kezdetben John Reed könyvének volt nagy hatása az Októberi Forradalomról szóló művekre, majd Sztálin visszaemlékezés jellegetű írásai töltötték be nagy szerepet főleg a szovjet historiográfiában, s az 1950-es évek második feléig háttérbe szorították az egyéb memoárokat. A nyugati történetírásra főként Trockij különböző emlékezései voltak és vannak jelentős hatással.

Az anyaghoz írásos korreferátumot nyújtott be *N. Goldberger* román történész. Ebben a memoárok szerepét elemzi a romániai munkásmozgalom történetének megírásában. Több memoár elemzése alapján a De Jongéhoz hasonló megállapításra jut, nevezetesen arra, hogy bár a memoárok felhasználandók a munkásmozgalom történetének megírásában, kezelésük nagyfokú elővigyázatosságot, kritikus szemléletet igényel.

A memoár-irodalom vitája

F. De Jong rövid szóbeli bevezetőjében aláhúzta a referátum néhány főbb gondolatát — s így, még élesebben fogalmazva, fejtette ki a memoár-irodalom gyengéit. Megjegyezte, hogy a memoárok iránt az 1930-as években nőtt meg az érdeklődés. Kitért az önéletrajzok és memoárok megkülönböztetésére, — az utóbbiak ugyanis szélesebben dolgozzák fel az eseményeket, s nemcsak a szerző tetteit, gondolatait, hanem az egész korszakét tükrözik.

Leo Van Rossum ezután az említett második téma vizsgálatához fűzött kiegészítéseket, s megemlékezett a szovjet historiográfia új eredményeiről.

B. Schüller (Göteborg) svédországi kutatásairól, a munkások körében végzett visszaemlékezésgyűjtésről számolt be. Kiemelte, hogy az életszintre az emberek élénken vissza-

emlékeznek, főként a bécrekre és az élelmezésükre. Hozzáfűzte, hogy az emlékek az idők folyamán szintén általában erősen módosulnak.

Josef Kolejka (Brno) részletesen beszámolt arról, hogy Csehszágban az első világháború éveiről mintegy 100 szakszervezeti párt „középkáder” körében gyűjtött visszaemlékezéseket, azt tapasztalta, hogy az 1914–1915-ös időszakra vonatkozóan az emlékek elmosódottabbak, a kérdezettek sokszor az általánosan ismert irodalmat „mondták vissza”, 1917–1918-ra azonban emlékeik biztosabbak, és kevésbé „porosak” voltak.

Erényi Tibor a memoárok forráskritikájának kérdéseivel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy szükség van a visszaemlékezéseknek más forrásokkal történő sokoldalú szembeállítására. Meg kell különböztetni az összefüggő memoárokat az egyes személyiségek által adott, vagy tőlük (esetleg kérdésekre történő válaszok formájában) felvetett „ad hoc” visszaemlékezésektől. Számos esetben ezek is hasznos forrásul szolgálhatnak. Magyar tapasztalatok szerint is — a visszaemlékezések, a memoárok a legnépszerűbb történeti olvasmányok. Ez érthető is, hiszen a memoárokat — még akkor is, ha sok bennük az egyoldalú megítélés, a szubjektívitás — éppen az utóbbi következtében, az élmény ereje hatja át és teszi érdekessé.

Erich Matthias fontosnak tartotta, hogy két jelenséget határozottan megkülönböztessenek: egyfelől a történeti munkák hatását, pályafutását, másfelől történeti értéket. Ez utóbbinál kritikusan, körültekintően kell eljárni, — általános szabályok szinte egyáltalán nincsenek. Scheidemann ismert Zusammenbruch című könyvét egyszerűen nem lehet nélkülözni bizonyos események felmérésénél.

Rudolf Neck ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy a memoárokat nem lehet nélkülözni. Osztrák vonatkozásban A. Scheu Umsturzkeime című írására hivatkozott, amelynek hatalmas forrásértéke van az egész korai osztrák munkásmozgalom megelevenítésénél.

H. Steiner ugyancsak a memoárok értékét taglalta, amelyek egyúttal hozzá segítenek mind a párt vezetői, mind a tagság szemléletének, tetteinek jobb megértéséhez.

Jemnitz János megjegyezte, hogy a memoárok megkönnyítik néhány fontos lap belső történetének megismerését. Néhány nemzetközi konferenciát ugyancsak elsősorban ezekből ismerhettünk meg, így Balabanova, De Man írásából. Végül jelezte, hogy hasznos lenne, ha nemzetközi összehasonlító alapon néhány visszaemlékezést gyűjtenének és adnának ki az első világháború fontosabb nemzetközi konferenciáiról.

F. De Jong rövid záróbeszédében elismerte a memoárok hasznát, de mindennek tudomásulvétele mellett a kritikai módszer fokozott alkalmazását tartotta szükségesnek.

Jemnitz János—Mucsi Ferenc

BESZÁMOLÓK FARKAS MÁRTON ÉS SZÁNTÓ ZSUZSA KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Farkas Márton: A hadsereg szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában' című, 1968. március 27-én nyilvános vitára bocsátott kandidátusi értekezésének célkitűzése az első világháború alatt a hadseregben bekövetkező katonapolitikai fejlődésnek, a személyi állomány forradalmi erjedésének, azt követő forradalmi válságának, s e válság forradalomba való átcsapásának bemutatása volt, amelynek során a fegyveres erők egy része közvetlenül bekapcsolódott a polgári demokratikus forradalmakba, más része pedig felbomlásával segítette elő a forradalmak győzelmét. Ugyancsak célt tűzte ki a hadvezetőség azon kísérleteinek bemutatását, melyek a hadsereg és a Monarchia megmentését, valamint az imperialista célkitűzések adott lehetőségek szerinti elérését vélték szolgálni.

A disszertáció öt fejezetre oszlik. Először átfogó képet ad az osztrák-magyar hadseregről a háborúbalépéstől 1918-ig, ismerteti az első három év hadműveleteit, a Monarchia hadseregének kibontakozó válságát, mint a Habsburg-birodalomban érlelődő forradalmi helyzet fontos tényezőjét. Bemutatja azt az ellentmondásos helyzetet, melyben a hadvezetés egy imperialista jellegű megegyezéses békére törekszik, miközben az orosz szocialista forradalom hatására lendületet kap a békét, valamint a nemzeti és társadalmi felszabadulást követelő tömegmozgalom. A második fejezet a hadsereg válságának 1918 elejétől való kibontakozását majd fokozódását tárgyalja. Erre az időre esik a breszt-litovszki békeszerződés utáni nagyméretű hazatérő mozgalom, amely megtermékenyítője lett a hátszói alakulatok körében kirobbant felkeléseknek és lázadásoknak. A lázadások és felkelések véres leverése elindította a hadsereg bomlását, kialakult a

„zöld káder” mozgalom, amely magyar vidékre is áttért. A harmadik fejezet a hadsereg általános bomlásának kérdéseivel foglalkozik, melyhez a lökést az 1918 júniusi piavei offenzíva kudarca adta meg. Tárgyalja a hadvezetőségnek a bomlás megállítására irányuló „ideológiai offenzíváját”, és bemutatja annak kudarcat. A negyedik fejezetben az antant balkáni áttörésének és Bulgária kilépésének közvetlen hatásával foglalkozik, továbbá azokkal a kísérletekkel, amelyek részben az Ukrajnában állomásozó erőknek a Balkánra, illetve a Duna vonalára való átcsoportosítására irányultak. A hadvezetés a háború katonai elvesztésének tudatában a mielőbbi fegyverszünet és békét sürgette, hogy a hadsereget a hátszországban fenyegető forradalom ellen bevethesse és a Monarchiát megmentse. Az ötödik fejezetben a szerző napról-napra nyomon követi az antant október 24-én indított olaszországi offenzívájának hatását a frontcsapatok felbomlásában, továbbá a hátszági alakulatoknak a cseh, a délszláv, a bécsi és a budapesti polgári demokratikus forradalmakban vállalt szerepét a hadvezetőség azon kétségbeesett kísérleteivel együtt (páduai fegyverszüneti tárgyalások, megegyezési kísérletek a nemzeti burzsoáziákkal), amelyek részben a Monarchia átmentését, részben a fenyegető forradalmi veszély elhárítását célozták. Ha az előbbi nem is sikerült, az utóbbi szempont nagy szerepet játszott az utódállamok konszolidációjában s — Magyarország kivételével — a felbomlott, hazaáramló alakulatok gyors leszerelése útján és az antant támogatása révén. A felbomlott Monarchia hadvezetőségének és a nemzeti burzsoáziák vezetőinek együttműködése vezetett el ahhoz, hogy Közép-Kelet-Európában — 1918-ban — „ne Lenin, hanem Wilson eszméi győzedelmeskedjenek”, holott a forradalom győzelméért harcoló katonatömegek célkitűzése nemcsak a nemzeti, de a társadalmi felszabadulás is volt.

Gonda Imre opponens előljáróban az Osztrák-Magyar Monarchiában bekövetkezett kapitalista fejlődési útról és a polgárosodás hatásairól beszélt. Kiemelte, hogy a Monarchia jellegét nem az határozta meg, hogy a kapitalista fejlődést biztosította a birodalom népeinek, hanem az, hogy e fejlődési út keretein belül a népek milyen együttélési lehetőségét teremtette meg, illetve, hogy e lehetőségek mennyire mozdították elő további kibontakozásukat a társadalom demokratizálása és a nemzeti függetlenség, tehát a polgárosodás fő területein. Míg az utóbbi évek kutatásai egyre nagyobb mértékben igazolják a Habsburg Monarchiának viszonylag pozitív szerepét a határai között élő népek gazdasági fejlődésének előmozdításában, addig Farkas Márton disszertációja a felbomlás nézőpontjából éppen arra világít rá, hogy e gazdasági erők nem voltak elegendők a nyomokban kibontakozó feszítőerők ellensúlyozására. Az opponens szerint a Monarchia felbomlásának körülményei bizonyítják, hogy a széthullás elsődleges életfolyamat volt, amit a háború legfeljebb siettetett. A disszertáció adatai szerint a frontbarátkozás már 1915 tavaszától rendszeres, a belső dezertálás 1916-ban ugrásszerűen megnőtt. Ez a belső válság szimptomájának tekinthető.

Gonda Imre rámutatott arra, hogy a magyar történeti irodalomban ez az első munka, mely az összeomlást és a forradalmak kibontakozását katonai egységekre lebontva vizsgálja. Rögzíti e folyamat szakaszhatárait és belső összefüggéseit. Kimutatja, hogy a bomlás a háború első felében megindult, s az orosz októberi forradalom eszméi már termékeny talajra találtak. A későbbi időszakban, az egymást követő katonai lázadások, zendülések, felkelések esetében mindig felmerül egy probléma, ti. a forradalmi párt létrehozásának hiánya, éppen a mozgalmak következetes folytatásának elmaradása miatt.

A továbbiakban az opponens a hadseregfőparancsnokság (AOK) politikai szerepével foglalkozott. Az AOK politikai funkciója a háború előtt is növekedett. A háború alatt a katonai lázadások és a szétesés jeleinek a szaporodásával a fegyverszünet siettetését tekinti fő feladatának. A forradalmasító hatás fékezéseére katonák száz ezreit ejteti a fegyverszünettel egyidőben fogságba. Minden erőfeszítés arra irányul, hogy az egykori hadsereg forradalmasodó alakulatainak hazaözellését megátolják. Az AOK még reményeket támasztott — az olasz — francia ellentétek alapján — valamilyen olasz segítségre vonatkozóan.

A hadsereg forradalmasodása és a hátszországban végbemenő erjedés elemzése képezi a disszertáció gerincét. Kimutatja, hogy amidőn a hadsereg válsága tetőpontját éri, nemcsak a forradalmi csapatok, hanem még a csupán bomladozó alakulatok is a politikai átalakulás tömegbázisává válnak. A polgári forradalom szintjéig a katonaság egységesen áll az átalakulás mögött, a belső osztályellentét a továbbiakban válnak döntő jelentőségűvé.

Kritikai megjegyzéseit *Gonda Imre* két csoportra osztotta: az egyik az értekezés belső gyengéit érintette, a másik az elméleti kérdésekre vonatkozott. A jelölt nem mutatja meg azt az utat, mondotta, amelyet a Monarchia felbomlásáig megtett, nevezetesen a szerves összefüggést a háború előtti nemzetiségi és a háború alatti függetlenedési mozgalmak között. Nem állítható, hogy a nemzetiségi burzsoázia ausztrófil volt. A függetlenségi

propaganda is jóval korábban veszi kezdetét. Hiányzik a munkásmozgalmak nemzeti vonatkozásainak ismertetése, vagy az osztrák SzDP-nek az AOK hadifoglyok visszaterését gátló intézkedéseivel szembeni magatartásának bemutatása. Egyes elméleti kérdések még tisztázatlanok. Ezek közül a „bolsevik típusú” párt történelmi szerepének elemzését említette. Ehhez kapcsolódik az osztályharc és a nemzeti függetlenségi küzdelmek közötti összefüggések tisztázásának feladata. Ehhez persze az kellene, hogy a két alapkategória, az osztály és a nemzet viszonyának problémája tisztán álljon a történelmi elemzés rendelkezésére. Kelet-Európában az osztályharc elsőbbségének elve csak nehezen, áttételeken keresztül jut érvényre. A nemzeti mozgalmak a forradalmi osztályharcok ellensúlyát képezik, de egyben a befejezetlen polgári-nemzeti forradalmi hullám folytatásai is.

Befejezésül Gonda Imre hangsúlyozta a jelölt jó tudományos felkészültségét és problémalátó képességét, és javasolta, hogy a kandidátusi fokozatot a jelöltnek ítéljék oda.

Józsa Antal opponens az értekezés gondos ismertetése után az értekezés koncepciójának továbbfejlesztésre tett javaslatokat. Ajánlotta, hogy a korabeli statisztikai adatok alapján, melyek a hadköteles férfilakosságra vonatkoznak, — figyelembevéve a felmérések helyi mértékét — hozzávetőlegesen meg kellene állapítani a csapatok szociális és nemzetiségi összetételét s az elérhető irodalom felhasználásával a Monarchia egyes részeit jellemző politikai áramlatok, pártok és más társadalmi szervezetek hatását a mozgósítottakra. Indokoltnak látszik, hogy a hadifoglyok esetében az eddiginél differenciáltabban, különösen az anarchista hatásokról is bővebben történjék említés. Az a tény — mondotta a továbbiakban Józsa Antal —, hogy a forradalmi megmozdulások élén sok esetben Oroszországból hazatért hadifoglyok állottak, arra mutat, hogy az illegális pártsejtek, katonabizottságok kialakítása is megkezdődött. 1918 őszén azonban ezeknek a központi vezetés hiányzott. Az opponens ezután a Monarchia és Oroszország munkásmozgalmának fejlődési különbségeiről beszélt. Az orosz mozgalom jóval szűkebb legális lehetőségekkel rendelkezett, ezért tevékenységében az illegális harci formák kerültek előtérbe. Az osztrák és magyar szociáldemokrácia nem vette számításba egy közeli szocialista forradalom lehetőségét, nem dolgozta ki a hatalom megszerzésének módjait, nem volt terve a hadsereg megnyerésére sem. Határozott elképzelése az antimilitarista csoportoknak és a szocialista baloldalnak sem volt. Oroszországban a hadseregben először illegális osztályszervezkedés indult, s csak ezt követték a nemzetiségi szervezetek behatolási kísérletei. A Monarchiában mindez fordítva történt, a burzsoá nacionalista behatolás megelőzte a forradalmi szervezkedést. A cári csapatok személyi állományának többségét — politikai megfontolásból — a nagyoroszok tették ki. A Monarchia hadseregének legnépesebb, egy tömbben élő nemzetiségét a magyarság képviselte (23%), a németek összesen 24%-ot képeztek. A tarkább összetétel önmagában is biztosította, hogy a nacionalizmus hatásai az orosz viszonyokhoz képest erősebben érvényesüljenek. Az antant és az utódállamok burzsoáziája a nacionalizmust állította szembe a szocialista forradalommal.

A továbbiakban az opponens néhány konkrét bíráló megjegyzést tett. Hiányolta a katonapolitikai válság és az általános politikai válság fogalmainak gondos körülhatárolását, javasolta a katonai terminológia további egységesítését, a hadifogoly-légiók létszámadatainak felülvizsgálatát, a Magyarországon másolatban található orosz levéltári anyag felhasználását. Javasolta továbbá a németországi forradalom és a Monarchia hadserege közötti párhuzam megvonását, a szociáldemokraták egyes áramlatainak a hadsereg felbomlásában és a forradalomban vitt szerepének bemutatását.

Józsa Antal végezetül hangsúlyozta, hogy az értekezés a marxista történetírás egyik fontos, még feltáratlan területét, a Monarchia utolsó összetartó erejének felbomlását vizsgálva, szemléletében és tényanyagában új, tudományosan megalapozott munkát készített; az események összefüggéseinek s a haderő felbomlása okainak magasszintű elemzése a jelölt jó felkészültségéről győzte meg a bírálót. Ennek alapján javasolta, hogy a kandidátusi fokozatot Farkas Márton részére ítéljék oda.

Farkas Márton válaszában hangsúlyozta, hogy a Monarchia hadserege útjának végigkövetése fontos, sürgető, de mindenképpen nehéz feladat. Amikor erre vállalkozott, tisztában volt azzal, hogy a munka számos olyan problémát hagy nyitva, mely a következő évek tevékenységének lesz célja és tartalma.

A főbb kritikai észrevételekre válaszolva elmondotta, hogy egyetért a térképmellékek beiktatásának, valamint a katonai terminológia egységesítésének igényével, sőt hozzátette, hogy az egységesítés mellett a hagyományos katonai terminológia bizonyos modernizálására is szükség van. Egyetértett Józsa Antal azon javaslatával, mely a különféle légiók számadatára és az internacionalisták tevékenységére, a dolgozat megírása óta publikált levéltári anyagok felhasználására vonatkozik. Gonda Imrénél válaszolva rámutatott, hogy a háború előtti nemzetiségi mozgalmak átnövése a háború alatti függet-

lenségi mozgalmakká az Osztrák-Magyar Monarchia széthullásának egyik legbonyolultabb, és részleteiben ma sem tisztázott kérdése. Az utódállamok történetírása a nemzeti mozgalmakat olyan nemzeti függetlenségi mozgalmaknak tekintette, amelyek kezdetől a Monarchia felbontására irányultak. Az átvizsgált anyagokból feltáruló összkep azonban azt mutatja, hogy mind a tömegek, mind a hadsereg mozgalmi a háborúelleneseknek, a társadalmi és nemzeti elnyomás elleni tiltakozásnak voltak kifejezői, s csak a háború végén nyertek kimondott nemzeti jelleget. Csehországban pl. 1915–1916-ban mindössze 11 személyt ítélték el integritást sértő, bomlasztó tevékenysége miatt, a többi 1545 letartóztatott ellen viszont a fennálló társadalmi rend sérelmére elkövetett cselekményért indítottak eljárást. Az átszökéseket a növekvő szociális nyomorúság és a hadseregben alkalmazott nemzeti elnyomás elleni tiltakozás együttesen inspirálta. Az átszökött szláv katonáknak a cári Oroszországban felállított druzsinákba kényszerítése 1916–1917-ben az átállás átmeneti visszaesését hozta, pedig ezzel egyidőben bontakozott ki a belső dezertálás. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a katonatömegek harcában a szociális felszabadulásért vívott harc motívuma erősödött. A nemzeti burzsoáziák viszont épp a nemzeti felszabadító harc ideológiájával tudták a tömegeket a polgári demokratikus forradalmak győzelméért felsorakoztatni, mivel ellepleződött a forradalmak burzsoá jellege.

A nemzeti burzsoáziák többségének a Monarchia feldarabolását célzó konkrét tevékenysége a májusi, júniusi katonai felkelések, valamint a piávei katasztrófa után teljesedett ki. A cseh és a magyar burzsoázia korábbi Monarchia-fenntartó álláspontjára Lenin is utalt még 1914-ben. A cseh polgári pártok példáján — a Masaryk-féle emigráció tevékenységét is elemezve — Farkas Márton rámutatott arra, hogy ez a burzsoázia 1917 novembere után, a néptömegek forradalmi mozgalmainak erősödése és a katonaság forradalmasodásának veszélye idején a szocialista mozgalmak ellen aktivizálódott. A veszély fokozta a hadvezetőség és a cseh polgári vezetők együttműködését, a forradalom napjaiban pedig a cseh nemzeti tanács a hadsereg vezetőivel az utolsó pillanatig együttműködött, hogy megakadályozza egy szocialista forradalom kitörését.

A Monarchia népeinek sajátos fejlődése a polgári demokratikus forradalmakat tüzte napirendre. Am ezek megvívásának ideje a kapitalizmus legfelső fokán, a proletárforradalmak előestéjén következett be, így a szocialista forradalmakba való átnövés lehetősége adva volt. A birodalom területén azonban a munkásosztályok 1918 végéig következetes forradalmi párttal nem rendelkeztek. A nemzeti elnyomástól leginkább sújtott övezetekben a nemzeti és szociális kérdések összefonódottsága miatt a nemzeti függetlenségi mozgalmak túlsúlya állott elő, s ez még a munkásmozgalomra is rányomta bélyegét. Mivel a szociáldemokrata és a polgári pártok a nemzeti függetlenség jelszavát kiszajátították, a tömegekben ennek kapcsán kialakult hamis tudat a forradalmi marxista párt kialakulását erősen akadályozta.

Józsa Antalnak válaszolva a jelölt elmondotta, hogy javaslataival egyetért. Hangsúlyozni kell azonban megvalósításuk nehéz voltát. A hadvezetőség a csapatok nemzetiségi összetételét 1915–1916-ban mérte fel. 1918-ban az alakulatokat nemzetiségi szempontból hol összekeverték, hol felbontották. 1918 őszén maga az AOK is legfeljebb csak becsléseket tudott adni. A különböző politikai pártok hatásának felderítése az anyag hiányosságai miatt csak az aleggységek iratai alapján kutatható. Ezután az 1918 októberi prágai és budapesti forradalmi események között vont párhuzamot, hangsúlyozva, hogy a katonai kérdés burzsoá megoldásának sikere a cseh forradalmi mozgalom lefékezését eredményezte.

Válasza végén a jelölt köszönetet mondott opponenseinek és aspiránsvezetőjének, valamint mindazoknak a kollégáknak és intézményeknek, melyek munkájában segítették és kegyelettel adózott hajdani aspiránsvezetője, az 1961-ben elhunyt Sándor Vilmos emlékének.

A bíráló bizottság és a két opponens a jelölt választát elfogadta és egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy a kandidátusi fokozatot Farkas Mártonnak ítélje oda.

Szász Zoltán

Szántó Zsuzsa „Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban” című kandidátusi disszertációja, melynek vitája 1967. szeptember 18-án volt, három fejezetből áll. A bevezető után, melyben a téma irodalmát, forrásanyagát tárgyalja és értékeli, foglalkozik a magyar internacionalistáknak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméért folytatott harcával. Elemzi az osztrák-magyar hadifoglyok helyzetét, bevonásukat az orosz haditermelésbe. Rámutat arra, hogy

így kapcsolatba kerülve az oroszországi proletariátussal, a hadifoglyok öntudatosabb része aktívan bekapcsolódott osztályharcukba; nem egy közülük már október előtt tagja a bolsevik pártnak, sőt létrejönnek a hadifoglyok bolsevik sejtjei is.

A második fejezet a Vörös Hadsereg magyar egységeinek 1918-as harcait mutatja be. Ezek önállóan, vagy internacionalista ezredek részeként, nemegyszer magyar parancsnokaik vezetésével küzdöttek a polgárháború különböző frontjain. Vizsgálja az internacionalista pártszervezetek csapatszervezési munkáját és részletesen foglalkozik egyes magyar parancsnokok — Sziklai Sándor, Münnich Ferenc, Gavró Lajos stb. — szerepével.

A harmadik fejezetben a magyarországi Tanácsköztársaság győzelmével előállott katonai és politikai helyzetet elemzi. Lenin, Vacetisz főparancsnokhoz és Aralovhoz, a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának tagjához intézett 1919. április 22-i táviratát idézve megállapítja, hogy Lenin nagy súlyt helyezett a Tanácsköztársasággal való közvetlen kapcsolat megteremtésére, a magyar forradalom megsegítésére. Meg is kezdték az internacionalista egységek szervezését és a már meglévő csapatok átirányítását az ukránai frontra, azzal a céllal, hogy az ellenforradalom gyűrűjét áttörve, egyesüljenek a magyar Vörös Hadsereggel. A terv végrehajtását Gyenyikin nagyerejű, a szovjet hatalmat létében fenyegető támadása akadályozta meg. Így történt, hogy csak a Magyar Tanácsköztársaság leverése után jött létre közvetlen kapcsolat annak a mintegy 100 főnyi magyar egységnek a révén, melynek sikerült átverekednie magát az ukrán fronton harcoló internacionalista egységekhez.

Befejezésül a disszertáció megállapítja, hogy a magyar és szovjet dolgozók közös harca a szovjethatalomért, az egymásnak nyújtott kölcsönös segítség és támogatás a szocialista forradalom győzelméért folyó harcban és a szocializmus megvédésében nem véletlen epizódja a magyar — szovjet kapcsolatoknak.

Sziklai Sándorné opponens a címben jelölt feladatot túlméretezettnak tartotta. Egyetlen disszertáció keretében az 1917-től 1922-ig, s a polgárháború csaknem valamennyi frontján harcoló magyar internacionalisták történetét leginkább úgy lehetne megírni, ha a jelölt a Szovjetunióban és Magyarországon már megvédett értekezések, tudományos publikációk, visszaemlékezések, stb. bibliográfiai feldolgozását, összesítését adná. Ebből következik, hogy Szántó Zsuzsa nem tud megbirkózni a téma nagyságával, s helyenként — a terjedelem korlátai miatt — nem részletezve, hanem csak nagy vonalakban tud érinteni olyan dolgokat, mint például a magyar internacionalisták létszáma; hol és milyen egységekben, — önállóan, vagy más egységekben, a Vörös Hadseregben, vagy a Vörös Gárdában, pártduzsinákban, határőrségben stb. harcoltak az ellenforradalmárok ellen. Nem foglal világosan állást az internacionalisták összlétszámával kapcsolatban sem, holott ez a szakirodalom egyik legrégebb és leghetesebb vitákat kiváltó problémája.

A disszertáció harmadik részében Szovjet-Oroszország és a magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolata nem tartozik szorosan a témához. Szerkezeti egyenetlenséggel több helyen is találkoztunk.

A téma irodalmával kapcsolatban helyesen állapítja meg a jelölt, hogy még sok a feldolgozatlan probléma. Nem ért viszont egyet azzal, hogy — bár megemlíti — mégsem tekintti történelmi feldolgozásnak a 20-as évek közepétől 1937 végéig a magyar zemlja-csesztvo által végzett anyagfeltárást, dokumentum- és visszaemlékezés-gyűjtést. Az 1930-as évek elején pedig Maxim Gorkij vezetésével alakult meg a polgárháború történetét feldolgozó bizottság. Magyar részről Zalka Máté, Gavró Lajos, Varga Gyula, Sziklai Sándor, dr. Münnich Ferenc, Garasin Rudolf vett részt e munkában, azzal a céllal, hogy a sorozat 16. kötete számára megírják a magyar internacionalisták történetét. Nem tesz említést a Hadtörténeti Intézetben, Sziklai Sándor parancsnok vezetésével 1953—54-ben alakult munkacsoport tevékenységéről, melynek eredményeként jelent meg 1957-ben, Józsa Antal és Györkei Jenő közreműködésével a „Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban” című könyv. Ugyancsak az Intézet vette fel a kapcsolatot a szerzett meg számos dokumentumot a Szovjetunió Központi Állami Archivumától.

Nem eléggé differenciált a hadifoglyok tömegszervezeteinek és az OK(b)P magyar csoportja megalakulásának a bemutatása. A hadifogolybizottságokat politikai, s nem érdekvédelmi szervként ábrázolja és az 1918. április 15-én, Moszkvában összeült hadifogoly-kongresszus jelentőségét is túlbecsüli: „a volt hadifoglyok moszkvai kongresszusa fontos lépés volt a Kommunista Internacionálé létrehozása felé is.” Nyilvánvaló tévedés, a lényegében pártonkívüli, sokszor indifferens hadifoglyokból álló kongresszust, mint a kommunista mozgalom további fejlődését is meghatározó tényezőt feltüntetni.

A forradalmi hadifogoly-mozgalom — az eddigi kutatások ezt bizonyítják — három, egymástól területileg és hatáskörileg is elkülöníthető részre tagolódtott, és ennek megfelelően alakultak ki irányító központjaik: 1. az OK(b)P Külföldi Csoportjainak

Föderációja, Szovjet-Oroszország európai területein; 2. az omszki és irkutszki központ Szibériában; 3. a Külföldi Munkások és Parasztok Kommunista Pártja Turkesztánban, taskenti központtal. Így a hadifogoly-mozgalom az egyes területeken más és más feltételek között bontakozott ki, alakult meg, és működött vezető ereje, a kommunisták csoportja vagy pártja.

Szántó Zsuzsa ezek közül elsősorban a szibériai központokkal, az itt, valamint a Keleti-fronton és a Távol-Keleten harcoló internacionalisták történetével kapcsolatban, az ezzel foglalkozó 2. fejezetben mondja a legtöbb újat. Ezt tartja a disszertáció legszínvonalasabb, felhasznált dokumentumokban is leggazdagabb részének. Kár, hogy ez csak egy fejezet részeként illeszkedik be az értekezésbe, annál is inkább, mert a jelölt kutatási területe éppen Szibéria volt, és ez a legkevésbé feltárt terület. Talán helyes lett volna, ha a témát egyrészt Szibériára sűríti, másrészt időben elmegy a polgárháború befejezéséig, amely éppen itt, a Távol-Keleten ért véget 1922-ben. Ez a változtatás mindképpen előnyére vált volna az értekezésnek, sok ismétlést tett volna feleslegessé. Ebben az esetben nem tűnnék az eredeti forrás- és dokumentum-anyag — a címben jelölt témához viszonyítva — szegényesnek, s a terjedelem is több lehetőséget nyújtott volna pl. olyan tények alaposabb elemzéséhez, mint a csehszlovák hadtest lázadásának hatása a távolkeleti forradalmi hadifogoly-mozgalomra.

Az opponens befejezésül megjegyezte, hogy — a dolog természeténél fogva — elsősorban a disszertáció vitatható, vagy téves megállapításaival foglalkozott, s nem az értekezés érdemeivel. A disszertációt elfogadásra javasolta a Bíráló Bizottságnak.

Liptai Ervin opponens bevezetőül hangsúlyozta: örvendtes tény, hogy néhány éven belül — Sziklai Sándorné és Józsa Antal után — immár a harmadik disszertáció választja témájaként a magyar internacionalisták történetét. Szántó Zsuzsa nem egy rész, hanem az egész megírására vállalkozott: 1917-től 1922-ig, a Szovjetunió egész területére kiterjedően dolgozta fel — először a hazai irodalomban — az internacionalisták harcait. E komplex igényből fakadnak az értekezés alapvető pozitív és negatív vonásai.

Könyvészeti és levéltári kutatásai elsősorban a Szovjetunióban megjelent munkákra, forráskiadványokra stb., valamint a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet levéltára, a Szovjet Hadsereg Központi Állami Levéltára, az Októberi Forradalom Központi Állami Levéltára és a szverdlovszki területi levéltára összpontosultak: igen alapos gyűjtés eredményeként a disszertáció számos új, Magyarországon még nem publikált dokumentumot tartalmaz. Nem volt eléggé körültekintő viszont a már korábban Magyarországon megjelent munkák feldolgozásánál: néhány, főleg a Hadtörténeti Közleményekben és a Párttörténeti Közleményekben megjelent cikk, közlemény elkerülte a disszertáns figyelmét. Ezzel magyarázható, hogy Lenin 1918 áprilisi táviratát, mint eddig Magyarországon ismeretlen említ. Holott ezt először a Hadtörténeti Közlemények 1958. évi 1. száma közölte, és elemezte; ugyancsak szerepel az 1960-ban megjelent, „A Magyar Vörös Hadsereg harcái” című monográfiában is.

A disszertáció arányait megbontja a Szovjetunió történetét ismertető, általános részek túlzott terjedelme. A fejezetcímek sem mindig felelnek meg a főcímben megadott témának. Így pl. a 2. fejezet után logikusan az következnie kell, hogy a harmadik rész 1919-től a polgárháború befejezéséig tárgyalja az eseményeket. Ehelyett ennek csak egy alfejezetet szentel, míg a nagyobb rész — a Magyarországi Tanácsköztársaság érdekében fogantatott intézkedéseket vizsgálja. Kétségtelen, hogy a magyar olvasó számára ez többet mondana; a jelölt azonban a problémát nem oldotta meg sikeresen.

Az OK(b)P magyar csoportja vezetőinek ideológiai hibáit elemezve, példaként a földkérdést említi a szerző. Mindenki egyetérthet a jelölt azon megállapításával, hogy a magyar kommunistáknak voltak világnézeti tévedéseik, elszámtalt intézkedéseik. Ennek illusztrálására azonban nem perdöntő és igazságos a földkérdés megoldására hivatkozni. A Tanácsköztársaság vezetői a Kommunista Internacionálé irányelveinek megfelelően jártak el, amikor földosztás helyett a nacionalizálás mellett döntöttek. A KI Végrehajtó Bizottságának 1919 márciusában kiadott dokumentuma, többek között, leszögezi, hogy az Internacionálé politikája a földkérdésben „... a mezőgazdasági földbirtokok nacionalizálása és társadalmilag irányított mezőgazdasági üzemekké változtatása”. (MMTVD, V. kötet, 624. l.) Amikor az áprilisi döntés helytelensége nyilvánvalóvá vált, a Tanácsköztársaság vezetői már 1919 júliusában határozatot hoztak telkek osztására. Tovább motiválja a kommunista agrárpolitika megítélését a szociáldemokrata párt földkérdéssel kapcsolatos, ismert álláspontja, s a szociáldemokrata vezetők befolyása a Magyarországi Tanácsköztársaság földbirtokpolitikai döntéseire.

A disszertáció ugyancsak leegyszerűsíti az orosz „baloldali kommunisták” katonai nézeteit. Erről a jelölt azt írja, hogy a baloldali kommunisták „... a kizsákmányoló osztályok fiai számára is lehetővé kívánták tenni, hogy a Vörös Hadseregben szolgálhassa-

nak és a munkás-paraszt hadsereg osztályjellege ellen hadakoztak". A valóságban azt ellenezték, hogy a cári hadsereg tisztjei a Vörös Hadsereg parancsnoki karában teljesítenek szolgálatot; követelték viszont, hogy a harcoló alakulatokba vonják be a kizsákmányoló osztályok fiait is, arra hivatkozva, hogy a proletariátus vérével kívánnak takarékoskodni.

A Tanácsköztársaság megsegítésével kapcsolatban az opponens hiányolta Kun Béla és Rudnyánszki táviratváltásait, valamint Kun Béla felhívását a haza készülő internacionalistákhoz. Ebben Kun Béla arra figyelmeztet, hogy maradjanak, távozásukkal ne gyengítsék a frontokat, mert az európai forradalom sorsa Oroszországban dől el.

Véleményét összefoglalva megállapította, hogy a disszertáció, mely a magyar irodalomban először tesz kísérletet az oroszországi internacionalisták történetének összefoglalására, lényeges módszertani és tartalmi hiányosságai ellenére is új adatokkal gazdagítja ismereteinket. A szerző stílusa csiszolt, megfogalmazásai pontosak; elvi állásfoglalásai, megállapításai biztos marxista történetelméletet tükröznek. Ezeknek figyelembevételével elfogadásra javasolta a disszertációt.

Kövágó László opponens Marx és Engels egyik, 1850-es írását idézve — „semmi sem kívánatosabb, mint hogy végre-valahára nyers rembrandti színekkel, teljes mivoltukban ábrázolják azokat a férfiakat, akik a mozgalom pártjának élén állottak”, — megállapította, hogy a történettudomány csak akkor teljesítheti helyesen a nemzeti önismertetre nevelés felelősségteljes feladatát, ha azzal a módszerrel dolgozik, amely a marxizmus klasszikusainak munkáját jellemezte: a kendőzetlen igazság megismerésére és megismertetésére irányuló szenvedélyes pártossággal. Erre azért szükséges felhívni a figyelmet, mert Szántó Zsuzsának nem volt elegendő bátorsága ahhoz, hogy a problematikus kérdésekhez hozzányúljon. Túlzó széptűz általánosításai, a „negatív” jelenségek elhagytása a tudományos igény rovására megy.

Az értekezés célkitűzése nem kielégítő. Egyrészt túl általános: nem jelöli meg, milyen tudományos vagy politikai problémát akar megoldani, vagy kiegészíteni, esetleg korrigálni. A fölvetett kérdések általánosságban való tanulmányozására — kandidátusi disszertáció keretében — nincs szükség. Másrészt a jelölt, ha egy-egy részadattal hozzá is tudott járulni eddigi ismereteinkhez, lényegesen újat a már megjelent, vagy megírt munkákkal szemben nem nyújt. Megállapításai Győrkei, Józsa, Milei, Hajdú stb. publikációiból már ismertek.

A téma tárgyalása is fogyatékos, a jelölt kerüli a „kényes” problémák megvilágítását, a nyílt állásfoglalást. Tények, adatok helyett csak általánosságokat mond. Így pl. a következőket írja: a KMP vezetésében 1919-ben jelentkező hibák gyökere „a munkásmozgalomban levő opportunizmus volt”, nem pedig a Szovjet-Oroszországból érkezett internacionalisták nézetei, mert „az internacionalisták Szovjet-Oroszországból a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatait hozták megukkal”. Ugyancsak nem tudja kellően érzékeltetni a magyar kommunisták munkájának nehézségeit sem. A különböző áramlatok, hatások elemzését elmulasztja, arról pedig, hogy voltak hadifoglyok, akik ellenezték a Vörös Hadseregbe való belépést, a tisztek pedig szervezeten agítottak és csak a hadifoglyok anyagi helyzetének javításával foglalkozó önkormányzati szerveket hoztak létre, azt olvassuk, hogy: „a táborokban tartózkodó, forradalmi hangulatú munkások és parasztek hamarosan elsöpörték ezeket a forradalomtól teljesen idegen szerveket”. Idealizált képet ad a magyar hadifoglyok összességéről, amikor ilyeneket ír, hogy: „a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméi magukkal ragadták a magyar hadifoglyokat”, vagy: „a katonaruhába bújtatott magyar parasztek a földről szóló rendeletet sajtójuknak tekintették”, továbbá: „az orosz munkások megismertették a magyar hadifoglyokat a leninizmussal, bevonták őket a munkásosztály politikai harcába”. Világos, hogy ezek így általában helytelenek, mert pl. az orosz munkások többsége maga sem ismerhette a leninizmust 1917-ben.

A nem eléggé megalapozott állítások mellett szerkesztési problémák is felmerülnek. A kronologikus alapon 3 fejezetre osztott disszertáció ugyanazon fogolytábor, város, terület eseményeire többször visszatér. További szétaprózódást okoz, hogy az időrenden belül is külön-külön tárgyalja az egyes frontok eseményeit. Ez a módszer meghiúsítja az események megfelelő csoportosítását, lehetetlenné teszi alapos megvizsgálásukat, és általánosításokhoz vezet.

Hiányosnak tartotta a hadifoglyok párt- és tömegszervezeteiről, azok jellegéről és kapcsolatáról megrajzolt képet. Különösen elnagyolt az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációjában együttműködő, különböző nemzetiségű kommunisták tevékenységéről szóló rész, ezen belül főleg a Föderáció kijevi működéséről; pedig éppen Kijevben szervezték a Tanácsköztársaság megsegítésére irányuló akciókat. Nem tesz említést a magyar csoport Külföldi Irodájáról és annak vezetőjéről, Rudnyánszky Endréről sem,

holott jelentős szerepet játszott mind a hazatért kommunisták támogatásában, mind a szovjetországi internacionalista mozgalomban. Szó esik az internacionalisták központi szerveinek változásairól, de nem tesz említést arról, miért számolják fel 1918 szeptemberében a Külföldi Munkások és Parasztok Központi Bizottságát. Miért alakul ezután az Osztrák-Magyar Munkás- és Katonaküldöttek Oroszországi Tanácsa? Milyen szervezet ez, miben különbözik az előbbtől? Mi volt az Oroszországi Külföldi Munkás- és Katonaküldöttek Tanácsainak Föderációja? Miben különbözött az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációjától? Milyen kapcsolat volt közöttük? stb.

Nem foglalkozik az internacionalistákkal kapcsolatos szervezési feladatokkal, sem a nacionalizmusból fakadó problémákkal. A magyarokat lényegében elszigetelten tárgyalja, holott a Monarchia hadseregében, a hadifogolytáborokban, majd a Vörös Hadseregben is különböző nemzetiségű katonák voltak együtt. Az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációja 1918. július 15-i határozatában helyteleníti a kommunista fegyveres alakulatok nemzeti alapon történő szervezését. Hogyan oldották meg az ebből fakadó problémákat, milyen tapasztalatokat eredményezett az internacionalista elvek alapján történő szervezés — erre a disszertációban nem kapunk feleletet.

Befejezésül Kóvágó László megállapítja, hogy az elmondottak alapján az értekezés nem felel meg az internacionalisták mozgalmát összefoglaló munkával szemben támasztott igényeknek.

Szántó Zsuzsa az opponensi véleményekre válaszolva először a témaválasztás kérdésére érintette. Érzése szerint, a kifogások ellenére, témaválasztása helyes és számára mindenképpen hasznos volt. Így olyan problémákkal találkozott, melyek más vonatkozásban nem merültek volna fel. Nem egy monográfia megírásának szándékával kezdett bele munkájába, s nem is tart igényt ilyen minősítésre. A rész és az egész relatív fogalmak: a magyar munkásmozgalom szempontjából az internacionalisták története csupán részkérdés, de igényli az összefoglaló, általános vizsgálatot.

Szerkezetileg igyekezett a történelmi egymásutániséget megvalósítani, s ettől csak ott tért el, ahol az összefüggések ezt megkövetelték. Így az első fejezet végén, ahol az internacionalisták tömegszervezeteit tárgyalja, utal az Osztrák-Magyar Munkás- és Katonatanács munkájára, holott kronológiailag ez törtést eredményez. De tematikailag itt kellett tárgyalni. A rendkívül bonyolult, szerteágazó eseménysorozatokat egyébként is szinte lehetetlenné teszik a valamennyire is egységes elvek alapján történő szerkesztést. Innen ered, hogy kénytelen gyakran ismétlésekbe bocsátkozni, vállalva annak veszélyét, hogy ezzel a dolgozat felépítésében töresek keletkeznek.

A Magyar Tanácsköztársaság tevékenységének vizsgálata nem tartozott feladatai közé. Mégis beszélni kellett róla, mert kutatásai során arra a megállapításra jutott, hogy 1919-ben a Szovjet-Oroszország különböző frontjain harcoló internacionalisták figyelme, energiája a Tanácsköztársaság megsegítésének, fenntartásának feladata köré csoportosult, noha többségük közvetlenül nem is állt kapcsolatban a Magyar Tanácsköztársasággal: fennállása vagy bukása azonban erőteljesen meghatározta az internacionalista párt- és tömegszervezetek munkájának tartalmát. Noha elsősorban az 1919-es, 1920-as eseményekkel foglalkozik a harmadik fejezetben, a címmel a fentebbieket kívánta érdekelteni. Emellett elismeri, hogy elképzelése hátrányosan befolyásolta a két év történetének ismertetését, valóban helyesebb lett volna azzal többet foglalkozni.

Nem tartja viszont szükségesnek, hogy a disszertáció keretén belül más nemzetiségű internacionalistákkal is részletesen foglalkozzék. Erre csak ott és annyiban került sor, ami az események megértéséhez okvetlenül szükséges volt. Így a csehszlovák — magyar ellentéték vizsgálata csak a lényegre szorítkozott: kétségtelen, hogy volt közöttük nemzeti ellentét, de egymás elleni harcuk osztályharc volt, melyben a csehszlovák légió az ellenforradalom, a magyar hadifoglyok pedig a szovjethatalom ügyét szolgálták. Bizonyítja ezt az 1919. július 30-i Kolcsak-ellenes felkelés Krasznójarszkban: a felkelést leverő, fehér csehszlovák hadsereg megtorlásként éppen az illegális kommunista szervezet vezetőit, Forgács Dezsőt, Ludvig Kálmánt, Dukesz Arturt és társait végezte ki, habár ugyanakkor a reakciós Magyar Szövetség egyes tagjai is áldozatul estek.

A magyar internacionalisták számának meghatározása rendkívül nehéz feladat, mivel a források nem nyújtanak ehhez kellően biztos alapot. A százazres létszámot túlzottnak tartja: nem valószínű, hogy az 5—600 000 hadifogolyból ennyien léptek volna be a különféle alakulatokba. Az 1957. március 28-án kelt magyar—szovjet kormány-nyilatkozat 70—80 000 harcoló magyarról beszél, és ezt az adatot tartja reálisnak. Érdekes itt összehasonlításul a többi internacionalista adatait megemlíteni: 40 000 kínai, 30 000 jugoszláv, néhány tízezer cseh, szlovák, lengyel, német, osztrák, bolgár, koreai, román és finn.

A „sok magyar internacionalista”, a „magyarok is” és a „többsége magyarokból állott” kifejezéseket kényszerűségből használta, ui. sok olyan dokumentummal találkozott, ahol internacionalistákról van szó általában, de magyarokról pontos adatok nincsenek.

A hadifogoly-bizottságok a tömegszervezetekhez tartoztak. Ahol a kommunista párt jól dolgozott, ezek a bizottságok lényegében politikai tevékenységet fejtettek ki. Ugyanez vonatkozik a többségében pártonkívüliekből álló moszkvai Hadifogoly Kongresszusra is, mely az OK(b)P Külföldi Csoportjai irányítása alatt állott és a kommunisták befolyásának növekedését eredményezte a hadifogoly tömegek körében. A Hadifogoly Kongresszus fontos lépés volt a Komintern létrehozása felé: nem abban az értelemben, hogy „meghatározta a kommunista mozgalom további útját”, hanem abban, hogy a különböző országok dolgozói a kommunista párt vezetése alatt közösen foglaltak állást a legfontosabb kérdésekben.

Elfogadta az opponensek kiegészítését a „baloldali kommunisták” nézeteit illetően. A kifogásolt kifejezéseket fordítási nehézségekkel magyarázta: néhány szó, mint pl. „káderkommandant”, magyarra átültetése valóban furcsán hangzik. Befejezésül a forrás-kritikai észrevételekre válaszolt.

A Bíráló Bizottság javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Szántó Zsuzsának a történettudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

Csurdi Sándor

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK, ISMERTETÉSEK) JEGYZÉKE

(1969. január 1.—december 31.)

Összeállította:

V. WINDISCH ÉVA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) *Bibliográfiák, lexikonok*

- A baranyai—pécsi munkásmozgalom bibliográfiája. 1. füz. 1869—1918. Összeáll. Babics András, Molnár István, Szita László. (Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet [Pécs]; Magyar Történelmi Társulat; Pécs Város Tanácsa.) Pécs 1969. Soksz. 131 l.
/Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 7./
- Bendefy László*: Adatok a Kataszteri Közlöny alapítójának, szerkesztőinek és munkatársainak életéhez. Geodézia és Kartográfia. 1969. 21. évf. 4. sz. 291—294. l.
- Bibliographia archaeologica Hungarica*. Magyar régészeti irodalom. 1968. [Összeáll.]: Németh Endre. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 140—156. l.
- Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis*. 1966. Ed.: (Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.) Red. Péter Gunst. Bp. [1969]. 274 l.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1966 et dans la première moitié de 1967*. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 405—427. l.
- A Borsodi Szemle repertórium. 1956—1967. [Összeáll.] Kluger Lászlóné. Miskolc 1968, II. Rákóczi Ferenc Könyvtár, 128 l.
/Könyvtári füzetek 3./
- Budapest történetének bibliográfiája. *Bibliographia historiae civitatis Budapestinensis*. [Összeállította a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye. Főszerk. Zoltán József. 6. köt. 1886—1950. Kultúra. Szerk. Berza László. Bp. 1969. 972 l.
- Az Egyetemi Könyvtár bibliográfiája. /1967. máj. 1.—1967. szept. 1./ [Összeáll.] Déri Miklósné. AnnBU. 4. 165—166. l. Értünk éltek. A munkásmozgalom kiemelkedő, elhunyt Szolnok megyei harcosainak életrajzkötete. [Szerk. Selmeczi László.] Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt, Szolnok Megyei Bizottság. [Szolnok 1968]. 119 l., 8 t.
- Az 1967. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 1. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1969. 16. évf. 4. sz. 707—720. l.
- Farkas Margit*: Szabolcs-Szatmár megye sajtóbibliográfiája 1867—1969. Összeáll. —. Nyiregyháza 1969. Soksz.
/A Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár Kiadványai./
- Fejér megye helyismereti irodalma. Bibliográfia és repertórium. [1.] *Tóth György István*: A Tanácsköztársaság irodalma. 1919. márc. 22.—aug. 6. (Lezárva: 1968. dec. 31.) [Kiad. a] Székesfehérvár, Megyei Könyvtár. Székesfehérvár 1969. 75 l.
- Fekete Dezső*: Bács-Kiskun megye a Magyar Tanácsköztársaság idején. /Bibliográfia és repertórium./ Proletártavas. 213—321. l.
- Gyuris György*: Dugonics András. Bibliográfia. Szeged 1969. Soksz. 90 l.
/A Somogyi Könyvtár kiadványai 8./
- Hodinka László—Károlyi Zsigmond—Végh Ferenc*: A Budapesti Műszaki Egyetem történetének bibliográfiája. [Közrem.] (Fodor Árpád, Rajcsányi Ferencné. Lezárva: 1968. dec. 31.) Bp. [1969], BME. Soksz. 5, XLV, 306 l.; 307—678. l.
/Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 20./
- Index ethnographicus. 10. évf. 1965. (A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1961. Szerk. Sándor István.

- [Közrem.]: S. Gémes Magda, S. Dobos Ilona, Attányi Károlyné.) [Kiad. a] Néprajzi Múzeum; M[agyar] T[udomán]yos A[kadémia], Néprajzi Kutatócsoport. Bp. 1968. Soks. 111 l.
- Jakubink, Jerzy*: A magyar— lengyel kulturális és irodalmi kapcsolatok válogatott bibliográfiája. LgyMTan. 623—636. l.
- Ki kicsoda? Életrajzi lexikon magyar és külföldi személyiségekről, kortársainkról. (Szerk. Fonó Györgyné, Kis Tamás. [Lezárva]: 1969. júl. 31.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 617 l.
- (*Kluger Lászlóné—Hubay Ágnes*): Huszonöt éve szabadult fel megyénk [Borsod-Abaúj-Zemplén megye]. 1944—1959. (Összeáll. —.) Miskolc 1969. Soks. 72 l.
- Külföldi folyóiratok repertórium. 1968. I. Vt. 1968. 17. sz. 83—173. l.
- A magyar bibliográfiák bibliográfiája. Bibliographia bibliographiarum Hungaricarum. 1965—1966. Fel. szerk.: Somogyi Andrásné. [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1969. 323 l.
- Magyar életrajzi lexikon. 2. köt. L—Z. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 1104 l.
- Magyar közgazdasági és statisztikai irodalom bibliográfiája. — Bibliográfiája vengerszkoj literaturu ekonomiki i sztaisztiki. — Hungarian bibliography of economics and statistics. 1964. (Szerk. Dienes Gedeonné, Földi Tamás, Hajdu Elemérné.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár; MTA, Közgazdaságtudományi Intézet, Könyvtár. Bp. 1969. Soks. 107 l.
- A magyar levéltári irodalom bibliográfiája. 1967. LK. 1968. 38. évf. 2. sz. 363—369. l.
- A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete. Bibliographia litterarum Hungariae oeconomicarum ruralium. /1941—1944. és kiegészítés./ A magyar gazdasági szakirodalom könyvészetének 8. kötete. Szerk. Takács Imre. [Kiad. a.] Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Bp. 1968. 751 l. /Bibliographia oeconomica ruralis Hungariae./
- A magyar munkásmozgalom Bács-Kiskun megyei harcosai. /Életrajzgűjtemény./ (Szerk. Bársony Ferenc, Békevári Sándor, Eszik Sándor.) Kecskemét 1969. MSZMP Bács-Kiskun m. Biz. 111 l., 7 t.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke (1968. júl.—1969. jún.) PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 247—248. l., 2. sz. 226—227. l., 3. sz. 199—200. l., 4. sz. 176—177. l.
- A magyar orvosi iskola mesterei. Szerk. Réti Endre. Bp. 1969, Medicina. 281 l.
- A Magyar Tanácsköztársaság történetének bibliográfiája. Összeáll. Déri Miklósné, Pelle József, Szilágyi István. Tájékoztató. 1969. 3. sz. 209—268. l.
- Mócsy András*: Pannonia-Forschung 1964—1968. AAr. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 370—375. l.
- Molnár Éva—Viniczai István—Windisch Aladárné*: A Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme. /Az 1945—1968. években megjelent irodalom bibliográfiája./ HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 162—184. l.
- Molnár Éva—Windisch Aladárné—Viniczai István*: Hazánk felszabadulása. 1944. szept.—1945. ápr. 4./ Az 1968. dec. 31-ig megjelent hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája./ 1—2. HK. 1969. 16. évf. 2—3. sz. 413—429. 570—581. l.
- Nováki Gyula*: Agrártörténeti adatok az 1966—1967. évi magyar régészeti irodalomból. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 228—234. l.
- Szecső Károly*: Eger internacionalista és munkásmozgalmi harcosai. Eger 1969, Pedag. Szaksz. Soks. 63 l.
- Székelly Lajos*: A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt „bányász” tagjai. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1969. 102. évf. 1. sz. 54—65. l.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: Ajánló bibliográfia a magyarországi vegyészettörténete tanulmányozásához. Összeáll. —. Bp. 1969. 58 l.
- /Magyar Vegyészeti Múzeum közleményei 2. évf. 1969. 1. sz./
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: Magyar kémikusok rövid életrajza. 1. A Kémia Tanítása. 1969. 8. évf. 1. sz. 27—31. l.
- Tájékoztató a levéltárosok 1967-ben publikált helytörténeti munkásságáról. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 720—731. l.
- Tolnai György*: A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében. /Bibliográfia./ [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1969. Soks. IX, 686 l.
- Történelem — forradalom. Bibliográfiai kalauz a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásához. (Szerk. Gáliczky Éva.) 1. köt. (Ecsedy Andorné—Gáliczky Éva): 1848. márc. 15.—1919. aug. 1. 2. köt. (Ecsedy Andorné—Gáliczky Éva): 1919. aug. 1.—1968. dec. 31. Bp. 1969, FSZEK. Soks. 408, 625 l.
- (*Váry István—Heltai Nándor*): Kecskemét jelesei. Kecskemét 1968, Városi Tanács. 95 l.
- /Aranyhomok kiskönyvtár 2./

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1968. ápr. 1.—jan. 30. Összeáll.: Bánó Zsuzsa, Takács Miklós. VSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 310—315. l.

b) *Katalógusok, leltárak. Gyűjtemények ismertetése*

Bácskai Vera: Magyar vonatkozású levéltári anyag Angliában és Belgiumban. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 446—457. l.

Balogh György: A mezőkovácházi Járási Könyvtár helytörténeti gyűjteménye. BékésmAnt. 2. 96—101. l.

Bendefy László: A Vay-család golopi levéltára a sárospataki református levéltárban. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 290—326. l.

Béni Gyöngyi—Balassa Iván: Magyar múzeumok. Bp. 1969, NPI. 339 l.

Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. 1. Széchényi—Nationalbibliothek. Bearb. András Vizkelety. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 222 l., 4 t.

A Bolyai-gyűjtemény. /K 22—K 30./ — Függelék. A Kézirattár egyéb Bolyai anyaga. [Összeáll.] Fráter Jánosné. Bp. 1968. 116 l.

/A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai. — Catalogi collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 4./

Borsu Iván: Az Országos Levéltár Film-tárának 1968. évi gyarapodása. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 408—433. l.

Csendes László: A Hadtörténelmi Intézet térképtára. Ttan. 1969. 14. évf. 6. sz. 11—12. l.

Dömötör János: A Plohn gyűjtemény. Móra Évk. 1968. 165—188. l.

Hatos Géza: Tudománytörténeti források az Akadémiai Levéltárban. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 580—584. l.

Horváth Lóránt: Ungarn betreffende alte deutsche Drucke der Budapester Universitätsbibliothek. 1. /1475—1600./ AnnBU. 4. 203—273. l.

Kállay István: Az Országos Levéltár Népi Demokratikus Osztálya anyagának gyarapodása 1968-ban. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 405—407. l.

Kamarás István: Fényképanyag a levéltárakban. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 567—572. l.

Kéziratok térképek a területi állami levéltárakban. Szerk. Muzsnai Lászlóné. 19. (Horváth Ferenc—Kiss Mária—Rosdy Pál): Vas Megyei Levéltár /volt Szombathelyi Állami Levéltár/. Bp. 1968, Magyar Országos Levéltár. Soksz.

1825—2103. 1.

/Levéltári jegyzékek 1./

Kiss Dezső: A fiumei és magyar—horvát tengerparti kornányzó iratai a Fiumei Állami Levéltárban. 1870—1918. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 783—894. l.

Kiszely Gyula: Központi Kohászati Múzeum, Öntödei Múzeum. Bp. Bem u. 20. Bányászati és Kohászati Lapok. Öntöde. 1969. 20. évf. 5. sz. 98—111. l.

Klapka György iratai az Országos Levéltárban. [Írta:] m. j. MN. 1969. 25. évf. 82. sz. 4. l.

Magyar Országos Levéltár. Ausztriai levéltári anyagról készült mikrofilmek. Repertórium. Összeáll. Borsa Iván. Bp. 1969. Soksz. 209 l.

/Levéltári leltárak 46./

Magyar Országos Levéltár. Az 1848—1849-i Minisztériumi Levéltár. Repertórium. [Összeáll.] Fábíán Istvánné. Bp. 1969. Soksz. 189 l.

/Levéltári leltárak 45./

Magyar Országos Levéltár. P szekció. Kisebb családi és személyi fondok. 1. köt. 1—444. törzslapszámok. Áttekintő raktári jegyzék. Összeáll. Bakács István, Dávid Lászlóné. Bp. 1968. Soksz. 508 l. /Levéltári leltárak 44./

Magyar Országos Levéltár. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és konzern vállalatai. Repertórium. [Összeáll.] Jenei Károly. Bp. 1968, M. Orsz. Levéltár. Soksz. 327 l. /Levéltári leltárak 43./

Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig. Vezető a (Magyar Nemzeti Múzeum) — — c. kiállításához. (Szerk. Dienes Istvánné.) Bp. 1968, NPI. 109 l.

A Pest Megyei Levéltár tanácsköztársasági iratai. /Levéltári leltár./ Szerk., [bev.] Lakatos Ernő. Bp. 1969. 227 l.

/Pest megyei levéltári füzetek 2./

„Somogy megye munkásmozgalmának 100 esztendeje”. Útmutató a Latinea Sándor Emlékmúzeum — — kiállításához. (Összeáll. Rózsa Ágnes.) Kaposvár 1969, Somogy m. Mú. Ig. 56 l.

Soós Imre: A Heves megyei község történeti adattár. Honismeret. 11. 92—93. l.

Székely György: Hadtörténelmi emlékek svéd gyűjteményekben. HK. 1969. 16 évf. 4. sz. 651—675. l.

Vértés György: Az Országgyűlési Könyvtár Magyar Tanácsköztársaság Gyűjteménye. Magyar Grafika. 1969. 13. évf. 2. sz. 15—21. l.

c) *Ismertetések*

Az antifasiszta ellenállási és partizán-harcok válogatott irodalmának biblio-

- gráfiája. Bp. 1968. — Ismerteti: *mgv.* MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 62—63. l.
- Banner János—Jakabffy Imre*: A Középdunamedence régészeti bibliográfiája 1960—1966. Bp. 1968. — Ismerteti: *Makkay János.* AÁr. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 377—380. l.
- Horváth Viktor*: A Magyarországi Könyvészet /1472—1920/ hasonmás kiadása. /Bibliographia Hungariae. Series editionum stereotyparum. Bp. 1968—1969./ MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 296—297. l.
- Hury, Carlo*: Bibliographie zur Geschichte Luxemburgs für das Jahr 1965. Luxemburg 1966. — Ismerteti: *N. Száz.* 1969. 103. évf. 1. sz. 182 l.
- Kőhalmi Béla*: Együtt van „Budapest története bibliográfiájának” mind a hat kötete. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 399—400. l.
- A magyar erdészeti irodalom bibliográfiája. Összeáll. Kolossváry Szabolcsné. Bp. 1966. — Ismerteti: *Pintér János.* AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 275. l.
- Pálffy Miklós*: Katalog der Handschriften-sammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek. Halle /Saale 1965. — Ismerteti: *Benda Kálmán.* Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 182—183. l.; *V. Kovács Sándor.* ITK. 1969. 73. évf. 4. sz. 508—509. l.
- A Tanácsköztársaság Budapestje a korabeli lapok tükrében. /Bibliográfia./ Szerk. Tolnai György. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kálmán Éva.* PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 221—222. l.
- Tolnai György*: Az újkori világtörténet magyarnyelvű irodalmának bibliográfiája. Bp. 1966. — Ismerteti: *Kőhalmi Béla.* MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 434—435. l.
- Wesprémi Stephanus*: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria altera. Pars prior. Bp. 1962. Centuria altera. Pars posterior. Bp. 1968. — Ismerteti: *Harkó Viola—Vidu Tivadar.* CMed. 1969. 50. köt. 167—168. l.
- 2. Marxizmus—leninizmus**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Lenin, (V[ladimir] I[l'ics])*: A Kommunista Internacionáléről. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 428 l.
- Lenin, [Vladimir Il'ics]* a munkáról. [Válogatott írások.] Bp. [1969], Tánács Kiadó. 342 l.
- Lenin, [Vladimir Il'ics]*: O Vengerszkoj szovetszkoj reszpublike. — A Magyar Tanácsköztársaságról. [Válogatott írá-
- sok.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 174 l.
- Lenin, V[ladimir] I[l'ics]* összes művei. 20. köt. 1910. november—1911. november. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. XX, 531 l., 1 t.
- Lenin, V[ladimir] I[l'ics]* összes művei. 21. köt. 1911. december—1912. július. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 623 l.
- Lenin V[ladimir] I[l'ics]* összes művei. 22. köt. 1912. július—1913. február. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. XXI, 560 l.
- Lenin, V[ladimir] I[l'ics]* összes művei. 23. köt. 1913. március—szeptember. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. 2. kiad.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 579 l.
- Levelek Leninhez.* [Írták:] *Clara Zetkin, L. Stenved, Thomas Bell, Rosa Luxemburg.* Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 3. sz. 14—19. l.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich* művei. 18. köt. 1872—1875. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. XX, 798 l.
- Marx, Karl—Engels, Friedrich* művei. 19. köt. 1875—1883. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1969. X, 599 l., 2 t., 1 térk.
- Marx, (Karl)—Engels, (Friedrich)*: Technika és társadalom. [Szemelvények és cikkek.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 312 l. /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 13./
- b) *Feldolgozások*
- Andics Erzsébet*: Lenins historische Betrachtungsweise. AUSBhist. 10. 47—80. l.
- Andics E[rszébet]*: Vzgljad Lenina na isztoriju. VOSzRV. 31—71. l.
- [*Balogh*] *Balog S[ándor]*: V. I. Lenin o kul'turnoj revolucii. VOSzRV. 73—104. l.
- Cornu, Auguste*: Marx és Engels. (Karl Marx et Friedrich Engels.) 1844—1845. (Ford. Józsa Péter.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 333 l.
- Fréville, Jean*: Lenin és a franciaországi forradalmi tapasztalatok. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 10. sz. 40—49. l.

- Gyórfy Sándor*: Máig érvényes fölismerések. 50 éve íródott Lenin üdvözlőleve a magyar munkásoknak. Nsz. 1969. 27. évf. 120. sz. 4—5. l.
- Héderné Kozák Róza*: Lenin „Állam és forradalom” c. munkájának értelmezése. Filozófia. 9. 3—25. l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio philosophica./
- Jabłoński, Henryk*: Lenin és a lengyel munkásmozgalom. Tájékoztató. 1969. 5. sz. 7—24. l.
- Kárpáti Sándor*: A forradalom Leninje. Pártélet. 1969. 14. évf. 11. sz. 3—6. l.
- Kirschner Béla*: Lenin über die demokratische und sozialistische Revolution. /1893—1917./ AUSBhist. 10. 81—111. l.
- Kosznjarenko, V. N.*: A Magyar Tanácsköztársaság Lenin műveiben. Tk Hajdu-Bihar. 74—78. l.
- Licskó György*: A marxi munkafelfogás. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 123 l.
- /Szociológiai tanulmányok 7./
- Mikójan, Anasztasz Ivanovics*: Lenin forradalmi és államférfiúi géniusza. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 9. sz. 37—44. l.
- Petrov, Fjodor*: Lenin mindig velünk van. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 5. sz. 26—28. l.
- Rosenthal, E.*: Lenin Svájcban. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 6. sz. 28—34. l.
- Sándor Pál*: Leninizm v Vengrii. AUSBphilosoc. 6. 3—11. l.
- Sobczak, Jan*: Két esztendő lengyel földön. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 12. sz. 48—57. l.
- Szigetvári Sándor*: Gegelevszkoe umozakljucsenie analogii i Lenin. AUSBphilosoc. 6. 55—64. l.
- Szuhogyjev, V.*: Lenin nyomában. Ifjúkorának földje. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 5. sz. 29—36. l.
- Tőkei Ferenc*: Lenin időszerűsége. A jobboldal és a „baloldaliság” ellen. Nsz. 1969. 27. évf. 260. sz. mell. 2—3. l.
- Vorosilov, Kliment*: Lenin örökké él. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 12. sz. 40—47. l.
- Zastenker, Naum*: Quelques problèmes de méthodologie historique chez Marx et Engels. AUSBhist. 10. 35—46. l.
- c) *Ismertetések*
- Drabkina J[elízaveta]*: Téli napforduló. Emlékek Leninről. Valóság. 1969. 12. évf. 9. sz. 37—46. l.
- Fehér Pál, E.*: Konzilium a néppel. Jelizaveta Drabkina könyve Leninről, a lenini vezetés módszereiről. Nsz. 1969. 27. évf. 196. sz. mell. 5. l.
- Gemkow, Heinrich*: Marx és Engels művei német nyelvű kiadásának befejezéséről és összes műveik kritikai kiadásának előkészítéséről. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 135—146. l.
- Karl Marx. Eine Biographie. Írták: Heinrich Gemkow, Oskar Hoffmann stb.* Berlin 1968. — Ismerteti: *Tokody Gyula*. Vt. 1968. 17. sz. 69—70. l.
- Lissauer Zoltán*: Marx—isztorik. Moszkva 1968. [Ismertetés.] PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 207—211. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) Történetelmélet, elvi kérdések

- Arató Endre*: A nemzetfogalom vitája a Szovjetunióban. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 104—123. l.
- Bakos Gyula*: A szocialista építés általános törvényszerűségei és a nemzeti sajátosságok dialektikus kapcsolatáról. EMK. 1969. 2. 85—99. l.
- Bartha Antal*: Oroszország feudalizmus kori történetének periodizációs problémái a Voproszi Isztorii 1945—1962-es évfolyamainak hasábjain. FeudPer. 44—69. l.
- Csatári Dániel*: Nemzetiségi kérdés és történelmi hagyományok. [Szalatnai Rezső: Magyar változások fél évszázada c. cikkéhez.] Nsz. 1969. 27. évf. 173. sz. 9. l.
- Elekes Lajos*: Korszerű műveltség, történelmi gondolkodás. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 156 l.
- /Korunk tudománya./
- Elekes Lajos*: Történelmi ismeret — politikai gondolkodás. MT. 1969. 14. évf. 10. sz. 593—604. l.
- Farkas Sándor*: Über die Kategorie der sozialistischen Nation. KgEgytudÜsz. 51—70. l.
- Fried István*: Történelemszemlélet és ifjúsági regényeink néhány kérdése. Könyv és Nevelés. 1969. 11. évf. 3. sz. 3—5. l.
- Hegyi Klára*: A feudális kori magyarországi művészet történetének periodizálásáról. FeudPer. 35—39. l.
- Heller Ágnes*: Érték és történelem. Tanulmányok. Bp. 1969, Magvető. 539 l.
- /Elvek és utak./
- Kenyeres Zoltán*: „A magyar irodalom történetének” periodizációs elveiről. Irodalomtörténet. 1969. 1. évf. 1. sz. 40—60. l.
- Kiss Arthur*: Macht—Machtausübung—Regierung. KgEgytudÜsz. 71—91. l.
- Klaus, Georg—Schulze, Hans*: A haladás a történelemben (Der Fortschritt in der Geschichte.) Tájékoztató. 1969. 2. sz. 153—216. l.

- Köpeczi Béla*: Histoire des idées et histoire de la littérature. ALitt. 1969. 11. tom. 1—2. fasc. 3—29. 1.
- Mátrai L[ászló]*: Kulturhistorische Folgen der Auflösung der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 323—337. 1.
- Nemes Dezső*: A leninizmus és a forradalmi küzdelem néhány magyar tanulsága a felszabadulás után. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 1—24. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: Über den Begriff des Kapitalismus. KgEgytudÜsz. 37—49. 1.
- Pomogáts Béla*: A történelmi regény. Kts. 1969. 19. évf. 4. sz. 227—232. 1.
- Pomogáts Béla*: Történelmi regény és világirodalom. Kts. 1969. 19. évf. 8. sz. 485—490. 1.
- Péter Katalin*: Feudális kori irodalmunk periodizációja az új magyar irodalomtörténetben. FeudPer. 40—43. 1.
- Seres László*: A történetiség elve a filozófiatörténetben. MFSz. 1969. 13. évf. 2. sz. 373—376. 1.
- Szabó Bálint*: Népi demokrácia — proletárdiktatúra — többpártrendszer. /Adalékok a marxista forradalomelmélet magyarországi fejlődéséhez./ EMT. 1969. 1. 13—23. 1.
- Szaunder József*: Alcuni problemi teoretici e pratici del Romanticismo. Romant. 77—82. 1.
- Szaunder József*: A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai. ITK. 1969. 73. évf. 2—3. sz. 131—175. 1.
- Tőkei Ferenc*: Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 273 1.
- Előzménye a szerző A társadalmi formák elméletéhez c. tanulmánya.
- Welskopf, E. Ch.*: Religion als Geschichte. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 5—12. 1.
- Zaszyenker, N. E.*: A modern neoprondhonizmus nyugatnémet változatai. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 114—123. 1.
- Zimányi Vera*: A francia gazdaságtörténeti iskola világtörténeti periodizációjának alapelvei. FeudPer. 70—81. 1.
- b) *Módszertani kérdések. A történettudomány története*
- Anderle, Adam*: Der spanische Absolutismus in der ungarischen Geschichtsliteratur des XIX. und XX. Jahrhunderts. AHi. 28. 29—36. 1.
- Andrásfalvy Bertalan*: Hozzászólás az etnikum-kutatás kérdéséhez. Palóckutatás. 1. 29—37. 1.
- Andrássy Antal*: Szempontok a Tanácsköztársaság és a felszabadulás emlékezésanyagának gyűjtéséhez. Kaposvár 1968, Megyei Könyvtár. Soksz. 14 1.
- Arató Endre*: A nemzetfogalom és a nacionalizmus története a mai amerikai és nyugatnémet történetírásban. Bibliográfiái áttekintés. Vt. 1968. 17. sz. 16—42. 1.
- Bakó Ferenc*: A palóc-kutatás szervezeti és módszertani kérdései. Palóckutatás. 1. 9—14. 1.
- Barabás Jenő*: A palócok etnikai és néprajzi vizsgálatának problémái. Palóckutatás. 1. 14—28. 1. [Hozzászólások: 28—49. 1.]
- Bartha Antal*: A régészet és a történettudomány együttműködésének kérdései. MTAFT. 1969. 18. köt. 2—3. sz. 227—265. 1. és Múzk. 1969. 3. sz. 13—33. 1.
- Benczédi László*: A feudális kori magyar történelem periodizációs kérdései a magyar történetírásban. FeudPer. 25—34. 1.
- Bodgál Ferenc*: A kovácsmesterség kutatása. HOMÉvk. 7. 157—170. 1.
- Borsa Iván*: Mikrofilm publikáció. /Forráspublikáció mikrofilmen./ LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 177—197. 1.
- Bölcsey József*: Pihent szemmel — az olvasó érdekében. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1263—1271. 1., 1969. 103. évf. 1. sz. 229—239. 1.; 4. sz. 869—882. 1.
- Csatkai Endre*: Levéltári kutatás, művészettörténeti kutatás. Múzk. 1969. 3. sz. 112—119. 1.
- Dobrowolski, Kazimierz*: Bemerkungen zu den Forschungsmethoden über die Hirtenkultur in den Karpaten. VwHk. 199—219. 1.
- Ember Győző*: A levéltártörténet módszertanához. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 155—176. 1.
- Éri István*: Az amatőr helytörténeti kutatás és gyűjtés néhány problémája. Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle. 1969. 2. sz. 72—78. 1.
- Évforduló és párttörténetírás. Interju Vass Henrikkel, a Párttörténeti Intézet igazgatójával. Valóság. 1969. 12. évf. 3. sz. 1—10. 1.
- Fabinyi Tibor*: Az egyháztörténetírás szempontjainak módosulása a korszakok változásaiban. ThSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 64—68. 1.
- Faludi Szilárd*: Pedagógia és történet a neveléstörténetben. NszP. 35—37. 1.
- Felkai László*: Neveléstörténeti kutatások a magyarországi felnőttoktatás kezdetéről. NszP. 120—130. 1.
- Földes Éva*: Művelődéstörténeti és történelem-pszichológiai problémák Robert Mandrou munkásságában. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1026—1037. 1.
- Földes Éva*: A neveléstörténeti kutatások szerepe a szocialista pedagógia fejlesztésében. NszP. 9—21. 1.

- Gál István*: Cobden állítólagos magyar történelme. MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 380—382. 1.
- Glatz Ferenc*: Tudományos ülés a művelődéstörténet módszertani kérdéseiről. MTAFT. 1969. 18. köt. 2—3. sz. 305—313. 1.
- Glaz Ferenc*: Vita a művelődéstörténet kérdéseiről. MT. 1969. 14. évf. 11. sz. 719—723. 1.
- Hanák P[éter]*: Probleme der Betriebsgeschichtsforschung. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 362—366. 1.
- Hanák Péter*: Az üzemtörténet kutatásának problémái. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 915—940. 1.
- Heckenast Gusztáv*: A tízkötetes „Magyarország története” periodizációjáról. FeudPer. 13—24. 1.
- Hetés Tibor*: Gondolatok a magyar hadtörténet-felfogás alakulásáról. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 314—337. 1.
- Hill, Christopher*: Újabb eredmények és problémák a XVI—XVII. századi angol történet kutatásában. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 155—161. 1.
- Horváth Pál*: L'importance du développement du droit des peuples de l'Europe centrale et de l'Europe orientale dans notre historiographie. AUSBiur. 9. 115—131. 1.
- Horváth Pál*: Jogtörténeti alapismereteink továbbfejlesztésének ügye. FSz. 1969. 18. évf. 10. sz. 584—590. 1.
- Horváth Pál*: A regionális jogfejlődés összehasonlító vizsgálatának előtérbe kerülése a jogtörténet területén. JK. 1969. 24. évf. 10. sz. 505—515. 1.
- Hub Rudolf*: Die Volksrepublik Ungarn und ihre Geschichte in der Darstellung westdeutscher Schulgeschichtsbücher. AAg. 7. 5—15. 1.
- Jeszenszky Géza*: Marxista történetírás Nagy-Britanniában: E. J. Hobsbawm. Valóság. 1969. 12. évf. 6. sz. 98—102. 1.
- Kabos Ernő*: Gondolatok a munkásművelődés történetének kutatásáról. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 25—45. 1.
- Kálmán Lajos*: Az etnográfiai szemlélet kialakulásának előzményei és kezdetei Kecskemét múltjában. Kecskemét Tan. 175—188. 1.
- Komoróczy György*: Hajdu-Bihar megye helytörténetírása. 1945—1968. [Bev.] Kolozsvári Lajos. Debrecen 1969, Hajdu-Bihar megye Tanácsa. 41 1.
- Kovács Béla*: A palóc-kutatás történeti kérdései. Palóckutatás. 1. 57—60. 1.
- Kovács Endre*: Ismeretelméleti problémák a mai polgári történetírásban. TSz. 1968. 9. évf. 4. sz. 349—372. 1.
- Kovács Endre*: Történettudományunk harca a polgári nézetekkel. MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 97—109. 1.
- König, Helmut*: A neveléstörténet és a tudományok integrációjának problémái. NszP. 77—91. 1.
- Köpeczi Béla*: Problèmes des rapports historiques franco-hongrois. Paris, 1968. (Réunion de travail à la Sorbonne... du 18 au 21 mars 1968.) NÉHong. 3. 253—256. 1.
- Lederer Emma*: A magyar polgári történetírás rövid története. — Függelék: A magyar polgári történettudomány jelentősebb képviselői. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 197 1.
- Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. [Irtá:] *g.*/ Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 911—917. 1.
- Mann Miklós*: A milleneumi „Magyar nemzet története” szerkesztési munkálatairól. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1117—1148. 1.
- Mészáros István*: A neveléstörténet funkciójának kérdéséhez. NszP. 66—72. 1.
- Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve.) 11. Szerk. Gunda Béla. (*Újvári Zoltán*: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklorban.) Debrecen 1969. 282 1.
- Pach Zsigmond Pál*: A történettudomány a nemzetközi ideológiái harcban. Nsz. 1969. 27. évf. 8. sz. 7. 1.
- Pamlényi Ervin*: A francia történetírás új útja. MN. 1969. 25. évf. 271. sz. 5. 1.
- Pamlényi Ervin*: A „Magyarország története” szerkesztésének módszeréről. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 66—82. 1.
- Perjés Géza*: A hajdúkutatás jelentősége. Hajdúk. 38—46. 1.
- Piszkunov, A. I.*: A marxista neveléstörténetírás mai feladatai. NszP. 22—27. 1.
- Renouvin, Pierre*: A modern és jelenkori történelmi kutatás mai irányzatai Franciaországban. Vt. 1968. 17. sz. 43—56. 1.
- Ságvári Agnes*: „Bonn nem Weimar”. A nyugatnémet történeti—politikai irodalom. MN. 1969. 25. évf. 196. sz. 8. 1.
- Sándor Pál*: A XIX. századi telekfeld történeti statisztikai vizsgálatának módszertani problémái. TStÉvk. 1965—66. 319—345. 1.
- Simon Gyula*: A magyar népi demokrácia neveléstörténetének kutatása a pedagógia fejlesztésének szolgálatában. NszP. 166—173. 1.
- Stajerman, E. M.*: A strukturális analízis kérdése a történetírásban. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 89—102. 1.
- Szabó Ferenc*: A levéltári kutatás leg-

- fontosabb módszertani és technikai tudnivalói honismereti kutatók számára. *BékésmAnt.* 2. 31—40. l.
- Szántó Imre:* A helytörténet művelésének jelentősége és feladatai. *ASzeg.* 1969. 1. 125—132. l.
- Székely György:* Die Auffassung der Weltgeschichte in der sowjetischen historischen Literatur. *AUSBhist.* 10. 143—176. l.
- Szilágyi Miklós:* A visszaemlékezések gyűjtéséről. *BékésmAnt.* 2. 41—47. l.
- Vág Ottó:* A marxista pedagógia története és a jelenkor pedagógiája. *NszP.* 99—105. l.
- Várkonyi Ágnes, R.:* Művelődéstörténeti törekvések a hazai polgári történet-tudományban. *Valóság.* 1969. 12. évf. 10. sz. 1—9. l.
- Wittman Tibor:* A gyarmati Latin-Amerika történeti kutatásának néhány kérdése. *AHi.* 28. 15—28. l.
- Zibolen Endre:* Nevelés és történelem. *Köznevelés.* 1969. 25. évf. 5. sz. 3—4. l.
- c) *Történeti segédtudományok*
- Kupa Mihály:* Pénzrendszereink áttekintése 1526 óta. 3. *Az Érem.* 1969. 25. évf. 47—48. sz. 14—20. l.
- Mikló József:* Az ó-szláv pénzek évszámai. *Az Érem.* 1969. 25. évf. 47—48. sz. 29—30. l.
- Varannai Gyula:* Néhány numizmatikai emlék a Magyar Orvostudományi Egyetem első évszázadával kapcsolatban. *CMed.* 1969. 51—53. sz. 249—256. l.
- Zolnay László:* Komoly és csintalan címerek. Budapest. 1969. 7. évf. 11. sz. 39—42. l.
- d) *Demográfia. Statisztika. Történeti földrajz*
- Bereznay András:* A Kartográfiai Vállalat Történelmi Atlaszáról. A Kartográfiai Vállalat válaszával. *Száz.* 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1104—1107. l.
- A Budapesti Népeségtudományi Kutató Intézet évkönyve. 1963—1968. (Szerk. Tamásy József, B. Lukács Ágnes.) Bp. 1968, Stat. Kiadó. Soksz. 147 l.
- /A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának közleményei 23./
- Cseh-Szombathy László:* A nemzetközi szociálistatisztikai irodalom a „Huszadik Század”-ban. *StSz.* 1969. 47. évf. 3. sz. 302—308. l.
- Fügedi Erik:* A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. *Demográfia.* 1969. 12. évf. 4. sz. 500—507. l.
- Gazdag László:* Útitársunk a térkép. (Sajtó alá rend., utószó: Bendefy László.) Bp. 1969, Gondolat Kiadó. 350 l., 24 t., 1 térk.
- Hajpál Gyula:* A nemzetivagyon-számítás története Magyarországon. *StSz.* 1969. 47. évf. 2. sz. 170—186. l.
- Horváth Róbert:* De Moivre születésének 300. évfordulójára. *StSz.* 1968. 46. évf. 12. sz. 1240—1255. l.
- Horváth Róbert:* A statisztikai tudomány problémái a VI. Statisztikatörténeti Vándorülésen. /1969. jún. 13—14./ *FSz.* 1969. 18. évf. 1. sz. 45—47. l.
- Kármán Vera:* A Nemzetközi Demográfiai Kongresszusok megalakulásának 90. évfordulójára. *Demográfia.* 1969. 12. évf. 1—2. sz. 177—186. l.
- Klínger András:* A népmozgalom főbb adatai községenként. 1901—1968. (Összeáll. — —) [Közrem.]: (Acsádi György, Salamon Lajos, Varga Lajosné.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1969, Stat. Kiadó. Soksz. 529 l.
- Klínghammer István:* A magyar földgömb-készítés történetéből. *Geodézia és Kartográfia.* 1969. 21. évf. 3. sz. 208—211. l.
- Kováts Zoltán:* Az első részletes szegedi népszámlálás /1869/ és a korösszetételben bekövetkezett változás 1960-ig. *ASzeg.* 1968. 1. 151—163. l.
- Magyarország népesedése. Demográfiai évkönyv. 1967. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1968, Stat. Kiadó. Soksz. 462 l.
- Történelmi atlasz. Készítette és kiad. a Kartográfiai Vállalat. (Szerk. Csatáry Mária, Györffy György stb. A térképészeti munkákat irányította Radó Sándor, Barsi Zoltán stb. 9. kiad.) Bp. 1968. Soksz. 32 térk.
- e) *Gyűjteményes munkák*
- A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakcsoportokban.*
- Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis.* Tom. 4. (Ed.: Borzsák István.) Debrecen 1968. 122 l.
- Acta historiae litterarum Hungaricarum.* Tom. 8. (Szerk. Csukás István, Horváth Károly. Kiad. a József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.) Szeged 1968. 55 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis./
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae.* *Acta historica* 28. Szeged 1968. 36 l.
- /Studia Latinoamericana 2./

- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. Tudományos szocializmus 7. Szeged 1969. 74 l.
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. (István Király Múzeum évkönyve.) 8—9. 1967—68. (Szerk. Fitz Jenő.) Székesfehérvár 1968, Fejérm. Múz. Ig. 299, LXIV l.
/István Király Múzeum közleményei. C sor. 8—9./
- Angol filológiai tanulmányok. — Hungarian studies in English. 4. (Szerk. Országh László.) Debrecen 1969. 138 l.
/A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Angol Tanszékének kiadványai. — Publications of the English Department of the L. Kossuth University, Debrecen./
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 10. [Red.] Z[oltán] Oroszlán, [chefred.]: I[stván] Diószegi. Bp. 1968. 176 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica. Tom. 9. Red. Commissio scientiae: [János Beér, László Névai, Imre Szabó]. Bp. 1968. 272 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philosophica et sociologica. Tom. 6. Red. P(ál) Sándor. Bp. 1968. 71 l.
- Arrabona. (A Győri Múzeum évkönyve. — Les annales du Musée de Győr.) 11. 1969. (Szerk. Dávid Lajos.) Győr 1969. 337 l.
- Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. 1968. (Szerk. Szinkovich Márta.) [Pécs] 1968. Soksz. 240 l., 2 t.
- A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. — Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis... 11. köt. Szerk. a Kar Tudományos és Módszertani Bizottsága. Bp. 1969. 175 l.
- A Budapesti Orvostudományi Egyetem jubileumi évkönyve az Orvosi Kar alapításának 200 évfordulója alkalmából. (Szerk. Rigó János.) Bp. 1969. 120 l., 18 t.
- A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. /Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati./ 1966—67. (Szerk. Béres András.) Debrecen 1968. 714 l., 10 t., 4 térk., 2 térk. mell.
/A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 9. [49]./
- Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. N. S. 7. (Szerk. Bende Sándor.) Eger 1969. 502 l.
- Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. — /Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae./ 4. 1968. (Szerk. Mátrai László, Tóth András, Vértessy Miklós.) Bp. 1968. 369 l.
- Einige Fragen der Wirtschaftstheorie und der Heranbildung von Volkswirtschaftlern. Artikelsammlung aus Anlass des zwanzigjährigen Bestehens der Karl-Marx-Universität für Ökonomie. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 307 l., 2 t.
- Eleven erő. A KISZ történelmi emlékülése. Budapest, 1968. dec. 10—12. (Szerk. Gál Lajos, Svéd László.) [Kiad. a] Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 261 l.
- Elméleti és módszertani közlemények. 2. sz. [Kiad. az] MSZMP Budapesti Bizottság Marxizmus—Leninizmus Esti Egyeteme. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. Soksz. 172 l.
- Elméleti és módszertani tanulmányok. 1. sz. [Kiad. az] MSZMP Budapesti Bizottság Marxizmus—Leninizmus Esti Egyeteme. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. Soksz. 122 l.
- Emlékezés a Tanácsköztársaságra. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója tiszteletére rendezett tudományos ülésszak jegyzőkönyve. /Kecskemét 1969. márc. 1./ (Rend. a Magyar Szocialista Munkáspárt Bács-Kiskun Megyei Bizottság; Tudományos Ismeretterjesztő Társulat stb. Szerk. Bognár Lajos, Szűcs Béla.) [Kecskemét] 1969, MSZMP Bács-Kiskunm. Biz. Soksz. 118 l.
- 1918—1919 Cegléd. /Tanulmányok és visszaemlékezések./ Szerk. I. Sándor Ildikó. Cegléd 1969. Kossuth Múz. 142 l.
/Ceglédi füzetek 18—19./
- Fejér megyei szemle. Honismereti tanulmányok. /5./ 1968. (Fel. szerk.: Farkas Gábor. Kiad. az MSZMP Fejér Megyei Bizottsága; Fejér Megyei Tanács; Hazafias Népfront Fejér Megyei Elnöksége.) Székesfehérvár 1968. 202 l.
- Fejér megyei történeti évkönyv. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez. (1.) A polgári demokratikus forradalom Fejér megyében. 1918—1919. (Szerk. biz.: Bodnár László, Dani Lukács stb.) [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Fejér Megyei Bizottsága; Fejér Megyei Tanács. Székesfehérvár 1968. 132 l.
- Fejér megyei történeti évkönyv. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez. (2.) A Tanácsköztársaság Fejér megyében. (Szerk. biz. Bodnár

- László, Boór Ferenc stb.) [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Fejér Megyei Bizottsága; Fejér Megyei Tanács. Székesfehérvár 1969. 403 l.
- Folia archaeologica. (A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve.) 19—20. (Főszerk. Fülep Ferenc.) Bp. 1968—1969. NPI. 220, 204 l.
- A hajdúk a magyar történelemben. /Tudományos emlékülés. [Debrecen], 1966. dec. 10./ [Rend. a.] Déri Gyúzeen. [Előadások.] (Szerk. Módy György.) Debrecen 1969. 107 l.
- /Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 10./
- A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből. 1367—1967. A pécsi egyetemtörténeti konferencia anyagából. /1967. okt. 12./ Szerk. Csizmadia Andor. Pécs 1968. 162 l. /Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 60./
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. — Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 7—8. (Szerk. Komáromy József.) Miskole 1968—1969. 394 l., 1 t., 2 térk.; 515 l., 1 térk.
- Honismeret. A honismereti szakkörvezetők tájékoztatója. 11. füz. Összeáll. Dömötör Sándor, Tóth László. [Kiad. a.] Hazafias Népfrent. Bp. 1969. Soksz. 124 l.
- A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1967. (Szerk. Dankó Imre. Munkatárs: Mándoki László.) Pécs 1968. 256 l., 13 t., 1 térk.
- Jubileumi ülés a Magyar Tanácsköztársaság győzelmének félévszázados évfordulóján. Szolnok 1969 márc. 24—25. Rend. [Magyar Szocialista Munkáspárt] Szolnok Megyei Bizottság; [Szolnok], Repülő Műszaki Főiskola. [Előadások.] (Szerk. Ungor Tibor.) [Szolnok] 1969, Szolnokm. Lapkiadó. 201 l., 1 térk.
- Kecskemét. (1368—1968.) Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. (Szerk. Heltai Nándor.) Kecskemét [1969], Városi Tanács. 351 l.
- Kecskemét, Városi Művelődési Ház, Népkutató-honismereti Kör évkönyve. 1968. Szerk. Henkey Gyula. [Kecskemét 1969]. Soksz. 46 l.
- Körösmenti honismereti közlemények. A Békés Megyei Népművelési Tanács Helytörténeti Bizottsága antológiája. 2. Szerk. Takács László. Békéscsaba 1968. 116 l.
- Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. (Szerk. Erényi Tibor, Rákosi Sándor.) [Kiad. az] MSZMP Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1968, Kossuth Kiadó. 294 l.
- Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1967—1968. Szerk. Matolcsi János. Bp. 1968, Mezőgazd. Kiadó. 291 l., 1 t.
- A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve. 1967—1968. (Szerk. Esti Béla, Hetés Tibor, Horn Emil.) Bp. 1969, NPI. 318 l.
- A Magyar Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmárban. (Szerk. Ordas Nándor.) [Nyíregyháza 1969]. 182 l., 3 t.
- Magyar zenetörténeti tanulmányok. [2.] Szabolcsi Bence 70. születésnapjára. Szerk. Bónis Ferenc. Bp. 1969, Zeneműkiadó. 433 l., 13 t.
- Makó az első felszabadult magyar város. (Szerk. Tamasi Mihály.) [Kiad. a] Makó, Városi Tanács. Makó — [Bp.] 1969, Kossuth Kiadó. 278 l.
- Módszerek és feladatok. /Palóc tanácskozás Egerben./ 1967. nov. 10—11. (Szerk. Bakó Ferenc.) [Közrem.] Kapros Márta, Kecskés Péter. Eger 1968. Soksz. 211 l. /Palóckutatás. Módszertani közlemények 1./
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1968. (Szerk. Bálint Lajos.) Szeged 1968. 323 l.
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. (Jahrbuch des Móra Ferenc Museums.) 1969. 1—2. (Szerk. Trogmayer Ottó.) Szeged 1969. 314 l., 1 t., 1 térk.; 224 l., 7 térk.
- Az MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága jubileumi tudományos ülésszaka. (A Tanácsköztársaság létrejötte 50. évfordulója alkalmából az MSZMP Hajdu-Bihar megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság által rendezett jubileumi tudományos ülésszak. [Debrecen] 1969. márc. 18—19.) 1919—1969. [Debrecen 1969]. 281 l.
- Múzeumi füzetek. 4. sz. Szerk. Asztalos István. Aszód 1968. 110 l.
- Német filológiai tanulmányok. Arbeiten zur deutschen Philologie. 3. (Szerk. Némedi Lajos.) Debrecen 1968. 183 l., 7 t. /A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Német Tanszékének kiadványai./
- Népi kultúra, népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve. Főszerk. Ortutay Gyula. 2—3. (Szerk. Diószegi Vilmos.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 326 l.
- Népművelés-, könyvtár-, múzeum- és levéltárügy a Magyar Tanácsköztársaság idején. (Szerk. Hajdu Tibor.) Bp. 1969, NPI. 84 l.
- A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen /1969. ápr. 16-án/ elhangzott előadások szövege.

- Néprajz és nyelvtudomány. 13. (Szerk. Ferenci Imre, Hajdu Péter, Nyíri Antal.) [Kiad. a Szegedi Egyetem], (Bölcsészettudományi Kar.) Szeged 1969. 94 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica./
- Néprajzi értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve. 50. 1968. (Szerk. Szolnoky Lajos.) Bp. 1968. 154 l.
- Neveléstörténet és szocialista pedagógia. (Nemzetközi Neveléstörténeti Munka-értekezlet. Budapest, 1968. máj. 13—14.) [Rend.] (a Magyar Tudományos Akadémia, Pedagógiai Bizottság; Magyar Pedagógiai Társaság. [Előadások.]) Bp. 1969. 276 l.
/A Magyar Pedagógiai Társaság kiadványai 2./
- Nouvelles études hongroises. Vol. 3. 1968. [Chef-réd.]: Béla Köpeczi. Bp. 1969, Corvina. 311 l., 14 t.
- A nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Király Péter. (Bev. Tamás Lajos.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 213 l.
/Nyelvtudományi értekezések 65./
- A Nyiregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 10. 1967. (Szerk. Csallány Dezső.) Nyiregyháza — Bp. 1969. Múzeumi Ismeretterj. Közp. 215 l., 18 t.
- A Nyiregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Nyiregyháziensis. 2. köt. ([Főszerk.] Bachát László.) Nyiregyháza 1968. 264 l.
- Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya közleményei. 3—4. sz. (Szerk. Csöre Pál.) [Kiad. az] Országos Erdészeti Egyesület. Bp. [1969]. Soksz. 91 l.
- Ötven esztendő. /1918—1968./ A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának 50. évfordulójára az MSZMP Pest Megyei Bizottsága marxizmus—leninizmus esti egyeteme által 1969. nov. 19-én rendezett emlékülés. [Bp.] (1969). 96 l.
- Politikai Főiskola évkönyve. 1. (Szerk. biz. [vez.]: Vészi Béla.) [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága. Bp. 1969. 189 l.
- Proletártavas. 1919. /Tanulmánykötet Bács-Kiskun megye forradalmi múltjáról./ (Szerk. Bognár Lajos, Bodor Jenő.) [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Bács-Kiskun Megyei Bizottság. Kecskemét 1969. 323 l., 9 t.
- Il Romanticismo. Atti del 6. Congresso dell'Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana. /Budapest e Venezia, 10—17 ottobre 1967./ A cura di V(ittore) Branca, T(ibor) Kardos. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 718 l.
- Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Konferenciája. Budapest, 1965. nov. 1—6. Hrg.: J[ános] Harmatta. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 405 l., 1 t.
A 3—4. szekció előadásai. Az 1—2. szekció előadásait az Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 1967. évi 1. sz. közölte.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1968. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből.) (Szerk. Benkő László.) Szeged 1968. 361 l.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1969. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből.) (Szerk. Benkő László.) Szeged 1969. 285 l.
- A Tanácsköztársaság Békés megyében. 1919. (Szerk. Szabó Ferenc.) Kiad. a MSZMP Békés Megyei Bizottsága; Békés megye, Megyei Tanács. Békéscsaba 1969. 376 l., 26 t.
- A Tanácsköztársaság eseményei a bicskei járásban. (Szerk. Estélyi Gyula, Hellingner Pál stb.) Bicske 1969, MSZMP Bicskei Járási Biz. — Járási Tanács. 147 l.
- A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon. (Szerk. Lehoczky Alfréd.) Miskolc 1969, Városi Tanács. 305 l., 22 t.
- Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. (Szerk. Csapláros István, Hopp Lajos stb. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet; Lengyel Tudományos Akadémia, Irodalmi Kutató Intézet.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 659 l.
- Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéről. (Szerk., [bev.] Kabos Ernő.) [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1969, Tánácsics Kiadó. 557 l.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. 2. Szerk. Puskás Attila. Kiad. a Tolna Megyei Tanács Levéltára. Szekszárd 1969. 333 l., 25 t.
- Történelmi évkönyv. 2. (Szerk. Deák Gábor. Kiad. a Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni Csoportja.) Miskolc 1968. 400 l.
/A Magyar Történelmi Társulat Borsod-

- Zempléni Csoportja Könyvtára 3./
Történeti statisztikai évkönyv. 1965—66.
(Fel. szerk.: Dányi Dezső.) [Kiad. a]
Központi Statisztikai Hivatal Könyv-
tára; Művelődésügyi Minisztérium. Bp.
1968. Soksz. 349 l.
/Történeti statisztikai kötetek./
- Velikaja Oktjabrszkaja Szocialiszticesz-
kaja Revoljucija i Vengrija. Szbornik
Sztatej. (Red. E[rvin Pamlényi] Pam-
leni.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 306 l.
/Studia historica Academiae Scientia-
rum Hungaricae 60./
- A Veszprém megyei múzeumok közle-
ményei. 7. (Szerk. Papp Jenő.) (Kiad.
a Veszprém Megyei Múzeumi Igazga-
tóság.) Veszprém 1968 [1969]. 468 l.,
3 t.
- Viehirtschaft und Hirtenkultur. Eth-
nographische Studien. Hrsg.: László
Földes. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 903 l.,
2 térk.
- Vita a feudális kori magyar történelem
periodizációjáról. (1966. márc. 4. Rend.
a Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézete, és a „Ma-
gyarország története” szerkesztő bizott-
sága.) Bp. 1968, Akad. Kiadó. 183 l.
/Értekezések a történeti tudományok
köréből. U. S. 45./
- f) *Ismertetések*
- Acta Classica Universitatis Scientiarum
Debreceniensis. I—III. Red. Stephanus
Borzásák. Debrecen. 1965—1967. — Is-
merteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1968.
102. évf. 5—6. sz. 1188—1191. l.
- Annales de démographie historique, 1966.
Szerk. J. Dupâquier. Paris 1967. — Is-
merteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1969.
11. évf. 1—2. sz. 253—255. l.
- Annales Universitatis Scientiarum Buda-
pestiensis de Rolando Eötvös nominatae.
Sectio historica. Tomus VIII. Bp. 1966.
— Ismerteti: *Vadász Sándor*. Száz.
1969. 103. évf. 4. sz. 799—800. l.
- Benda Kálmán*: A múzeumi évkönyvek
történelmi vonatkozású tanulmányai.
Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 810—820. l.
- Csapodi Csaba*: Az Egyetemi Könyvtár
évkönyvei. Bp. 1964—1968. MK. 1969.
85. évf. 3. sz. 297—300. l.
- Csapodi Csaba*: Az Országos Széchényi
Könyvtár Évkönyve. MK. 1969. 85.
évf. 3. sz. 300—304. l.
- Dankó Imre*: A Műveltség és Hagyomány
első tíz kötete /Debrecen 1960—1969/.
ET. 1969. 80. évf. 2. sz. 285—293. l.
- Elekes Lajos*: Történelmi ismeret—szocia-
lista tudat. Bp. 1968. — Ismerteti:
Balázs György. Nsz. 1969. 27. évf. 104.
sz. 7. l.; *Faludi Szilárd*. PSz. 1969. 19.
évf. 6. sz. 572—574. l.
- Folia Archaeologica*. A Magyar Nemzeti
Múzeum Évkönyve. 18. köt. Bp. 1966—
1967. — Ismerteti: *Póczy Klára*, *Ertz
Géza*. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 126—128. l.
- Fráter Jánosné*: A Magyar Tudományos
Akadémia Történettudományi Bizott-
ságának működése. /1854—1949./ Bp.
1966. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*
MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 421—422. l.
- Geyl, Pieter*: Encounters in history.
London 1963. — Ismerteti: *Hatos Géza*.
Vt. 1968. 16. sz. 89. l.
- Gyertyán Ervin*: A történelem dimenziói
és az emberi dimenziók. Heller Agnes
„Érték és történelem” c. tanulmány-
kötetéről. Valóság. 1969. 12. évf. 10. sz.
45—55. l.
- Hauser, Arnold*: A művészet és az iroda-
lom társadalomtörténete. Bp. 1969.
— Ismerteti: *Ferenczi László*. Valóság.
1969. 12. évf. 8. sz. 110—112. l.
- Huszár Tibor*: Történelem és önismeret.
Bp. 1968. — Ismerteti: *Csatári Dániel*.
Valóság. 1969. 12. évf. 6. sz. 106—109. l.
- Jemnitz János*: Pervij Internacional v
isztoriceszkoy nauke. Moszkva 1968.
[Ismertetés.] PtK. 1969. 15. évf. 3. sz.
193—197. l.
- Jogtörténeti tanulmányok. I. Bp. 1966.
— Ismerteti: *Degré Alajos*. Száz. 1968.
102. évf. 5—6. sz. 1207—1208. l.
- Kayser, Hans*: A régészet rövid története.
Bp. 1966. — Ismerteti: *Beller Béla*.
Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1204—
1205 l.
- Kolta János*: Baranya megye és Pécs
város népesedése 1869—1968. Pécs
1968. — Ismerteti: *Miltényi Károly*.
StSz. 1969. 47. évf. 6. sz. 655—657. l.
- Kula, Witold*: Problemy i metody histo-
rii gospodarzej. Warszawa 1963.
— Ismerteti: *Besnyő Miklós*. Vt. 1968.
17. sz. 12—15. l.
- Labriola, Antonio*: Tanulmányok a tör-
ténelmi materializmusról. Bp. 1966.
Ismerteti: *Pritz Pál*. Száz. 1969. 103.
évf. 1. sz. 146—148. l.
- Niederhauser Emil*: Két lengyel módszer-
tani munka. (*Jerzy Topolski*: Metodolo-
gie historii. Warszawa 1968. és *Celina
Bobinska*: Historyk, fakt, metoda.
Warszawa 1964.) Vt. 1968. 17. sz. 5—12. l.
- Perényi József*: A történelem műhelytitkai-
ból. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kávássy
Sándor*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz.
1201—1202. l.
- Porsnev, B. F.*: Szocial'naja pszichologija
i isztorija. Moszkva 1966. — Ismerteti:
Niederhauser Emil. Vt. 1968. 17. sz.
3—5. l.
- Sztefanov, Nikola*: Voproszi na metodolo-

- gita na isztoriceszkata nauka. Szófia 1962. — Ismerteti: *Bur Márta*. Vt. 1968. 16. sz. 87—88. 1.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. I. Szekszárd 1968. — Ismertetik: *S. A. PtK.* 1969. 15. évf. 2. sz. 224—225. 1.; *Tóth András*. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 314—315. 1.
- Toynbee, Arnold J.*: Change and habit. The challenge of our time. London 1966.
- Ismerteti: *Elekes Lajos*. Száz. 1699. 103. évf. 4. sz. 779—782. 1.
- Történeti szemlélet és közoktatás. Nevelés-történet és szocialista pedagógia. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kálmán György*. M.P. 1969. 9. évf. 1—2. sz. 208—213. 1.
- A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 5. 1966. Veszprém 1966. — Ismerteti: *Fülep Antal*. ET. 1968. 79. évf. 4. sz. 612—613. 1.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Antal Árpád*: Olvasókönyv Szolnok megye történetéhez. [Dokumentumgyűjtemény.] (Szerk. —. [Közrem.] Fodor Zoltán. [Bev.] Fodor Mihály.) Szolnok 1969. 256 l., 4 t.
- Balogh György—Oltvai Ferenc—Takács László*: A mezőkovácsházi járás helytörténeti-honismereti forrásai. [Bev.] (Győri Imre). Mezőkovácsháza 1969. Járási Tanács. 106 l.
- Barta László—Gecsényi Lajos—Schneider Miklós*: Szuronyok árnyékában. 1890—1939. Dokumentumok a szentesi munkásmozgalom történetéből. (Szerk. —. Bev. Barta László.) Szentes 1969, MSZMP Városi Bizottság—Városi Tanács. 167 l., 2 t.
- Bihari Mihály*: Egy gyorsíró feljegyzései. [Visszaemlékezések.] Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 222 l.
- Bodó Sándor*: Céhbehívótáblák a miskolci Herman Ottó Múzeumban. HOMÉvk. 7. 171—211. 1.
- Botka Ferenc*: Kassai Munkás. 1907—1937. (Tanulmány [és] antológia.) — [Függelék]: (Kassai Munkás 1907—1914, 1918. Irodalmi bibliográfia. — A Kassai Proletkult színjátszó-csoportjának előadásai. — A Kassai Munkás könyvkereskedésének összesített könyvjegyzékei.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 587 l. /Irodalom—szocializmus./
- Emlékezések Münnich Ferencre. Kádár János, Jász Dezső, Kelemen Andor, Pollacsek László, Ráth Károly, Illés Béla, Hámos György, Csáby Lajos emlékezeit összegyűjtötte: Kövendi Judit. Budapest. 1969. 7. évf. 3. sz. 20—22. 1.
- Jász Dezső*: Tanácsmagyarországtól a Pireneusokig. [Visszaemlékezések.] Bp. 1969, Magvető. 173 l., 6 t.
- Kelemen Adorné*: Emlékezés Krammer Mariskára. Köznevelés. 1969. 25. évf. 4. sz. 29. 1.
- Kisfaludi Strobl Zsigmond*: Emberek és szobrok. [Visszaemlékezések.] Bp. 1969, Képzőművészeti Alap. 237 l.
- Kun Béláné*: Kun Béla. [Emlékezések./ (2. bőv. kiad.) Bp. 1969, Magvető. 493 l., 19 t.
- Magyar—zsidó oklevéltár. — Monumenta Hungariae Judaica. 11. köt. 1446—1741. Szerk. Scheiber Sándor. Közrem. Házi Jenő, Pataki János, Zsoldos Jenő. Bev. tanulmányok: *Scheiber Sándor*: Pollák Miksa és a magyar—zsidó történettudomány. — *Grünwald Fülöp*: Zsidó vámosok magyarban földön a XVII. és XVIII. században. Bp. 1968, M. Izr. Orsz. Képviselete. 339 l., 2 t.
- Magyarország történetének képeskönyve. [2.] *Kiss Sándor*: 1849—1945. Bp. 1969, Corvina. 324 l.
- Stigler István*: Ez is történelem. Szemlvények a Fejér megyei építőmunkás mozgalom 1945 előtti történetéből. Átd., és sajtó alá rend. Kátay Antal. (Székesfehérvár 1969), Fejérm. Áll. Építőip. Váll. 95 l.
- A Tanácsköztársaságtól napjainkig. 1919—1969. [Kiad. a.] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1969, Stat. Kiadó. Soksz. 98 l.
- Timmer József*: Beszélő múlt. [A magyar munkásmozgalom régi harcosainak rövid visszaemlékezései.] Bp. 1969, Tánácsics Kiadó. 166 l.
- Tóth András*: Az újkori magyar egyetem-történet forrásproblémái. StudIur. 60. 131—140. 1.
- Ungor Tibor*: Tiszta szívvel, proletár öntudattal. [1919—1969.] [Tanulmány, visszaemlékezések, dokumentumok./ Szerk.: —. Szolnok 1969, MSZMP Szolnokm. Biz. 169 l., 31 l.
- A kötet tartalmából:
Donkó Jolán—Gál Gyula: A Kommunista Magyarországi Pártja megalakításáért, a Tanácsköztársaságért és a Horthy-fasizmus ellen az ország demokratikus átalakításáért vívott harcok történelmének áttekintése Szolnok megyében. 1918/19—1945.

b) *Feldolgozások*

- Adattár Budapest 15. kerülete történetének tanulmányozásához. (Szerk. W. Somogyi Ágnes.) Bp. 1969, 15. ker. Tanács. Soksz. 254 l.
- Áfra János—Nagy Dezső*: A kispesti Munkásotthon története. (Pestkörnyéki munkásotthonok krónikája.) Bp. 1969, NPI. Soksz. 85 l.
/Emlékek Budapest múltjából 13./
- Ágfalvy Imre*: Erdészettörténeti áttekintés. Erdtört. 3—4. 57—60. l.
- Az Állatorvostudományi Egyetem évkönyve. (1965/66. és 1966/67. tanév. Összeáll. Pethes György, Bánfalvi Pál.) [Bp.] 1969, Mezőgazd. Kiadó. 179 l., 2 t.
A kötet tartalmából:
Várna Gy László: A magyar állatorvosképzés és a budapesti Állatorvostudományi Egyetem története.
- Antall József*: Homeopathy and medical education in Hungary. CMed. 1969. 51—53. sz. 99—114. l.
- Arató Endre*: A magyar—csehszlovák viszony ötven éve. /Történeti áttekintés./ [Kiad.] az MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 139 l.
- Bácskai Vera*: A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása. 1733—1820. TStÉvk. 1965—66. 143—174. l.
- Balassa Iván*: A magyarországi faekék főbb típusai a XVIII—XIX. században. MgMúzK. 1967—1968. 157—196. l.
- Balatintóc Jeromos*: Adatok Olasz község történetéhez. Baranyai Évk. 231—240. l.
- Bálint Sándor*: Móra város. Móra Évk. 1968. 139—141. l.
- Bálint Sándor*: Újszeged. Móra Évk. 1969. 1. 287—294. l.
- Bálint Sándor—Juhász Antal*: A szegedi gombkötőmesterség. NrÉ. 50. 93—126. l.
- Balogh István*: Hajdúság. Bp. 1969, Gondolat. 297 l., 19 t.
- Bánházi Gyula*: 100 év a mezőgazdasági gépesítés fejlesztésében [Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézet]. Mezőgazdasági Gépészet és Építészet. 1969. 4. évf. 4. sz. 35—43. l.
- Bartha László*: A palócokról. Palócföld. 1969. 3. évf. 1. sz. 97—102. l.
- Bartók Imre*: Svéd—magyar orvosi kapcsolatok. Bp. — Stockholm 1969, Svéd Int. 68 l.
/Acta Sueco—Hungarica 2./
- Batári Gyula*: Régi magyar orvosi folyóiratok. 3. Az Orvosi Könyvtáros. 1968. 8. évf. 3. sz. 158—173. l.
- Becht Rezső*: Lőveri változások. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 120—130. l.
- Békefi Antal*: Zene és szépirodalom 1678—1848-ig. 1—2. VSz. 1969. 23. évf. 2—3. sz. 255—272, 429—444. l.
- Bernula Mihály*: Ambrózfalva gazdasági és politikai fejlődése. 1844—1969. [Hódmezővásárhely] (1968). 93 l.
(*Bernula Mihály*) Pítvaros rövid története. 1816—1969. [Pítvaros 1969]. 255 l.
- Bihari János*: Százéves a Budapesti Tanítóképző Intézet. FSz. 1969. 18. évf. 11. sz. 694—698. l.
- Bikácsi Lászlóné*: Gyermekkönyvtárak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történetében. Bp. 1968, FSZEK. Soksz. 304 l.
/Könyvtárosok kiskönyvtára 6./
- Blaskovits János*: A párt fél évszázados történetének fő tanulságai. KMP 50. 11—20. l.
- Bóka József*: Az Első Kecskeméti Konzervgyár. Kecskemét Tan. 257—279. l.
- Boronkai Pál*: Sopron parkosításának története. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 145—161. l.
- Boros István*: Kísérletek az 1367-ben alapított Pécsi Egyetem visszaállítására. Stud. Iur. 60. 7—20. l.
- (*Borsody Bevilacqua Béla*): Régi magyar világiárók. ([Összeáll.] — —. Szerk. Agárdi Ferenc.) 3. kiad. Bp. 1969, Gondolat. 336 l.
/Sikerkönyvek./
- Brestyánszky Ilona, P.*: Százéves az Athenaeum. 1—2. Művészet. 1969. 10. évf. 2. sz. 14—17. l., 3. sz. 6—9. l.
A Budapesti Tanítóképző Intézet száz éve. 1869—1969. (Jubileumi tanulmányok. Szerk. Bihari János, Nábrády István stb.) Bp. 1969. Soksz. 438 l.
- Buday György*: Gondolatok Mosolygó Antal szobra alatt. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 21—31. l.
- Castiglione László*: Kétszáz esztendő az Athenaeum. 1—2. Művészet. 1969. 10. évf. 2. sz. 14—17. l., 3. sz. 6—9. l.
A Budapesti Tanítóképző Intézet száz éve. 1869—1969. (Jubileumi tanulmányok. Szerk. Bihari János, Nábrády István stb.) Bp. 1969. Soksz. 438 l.
- Buday György*: Gondolatok Mosolygó Antal szobra alatt. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 21—31. l.
- Castiglione László*: Kétszáz esztendő az Athenaeum. 1—2. Művészet. 1969. 10. évf. 2. sz. 14—17. l., 3. sz. 6—9. l.
- Csallány Dezső*: A nagyszentmiklósi aranykincs rovásfeliratainak megfejtése és történeti háttere. JAM. 10. 31—79. l.
- Csapody István*: Sopron város /és volt úrbéres községei/ egykori erdeinek története. /XIII—XX. század./ Erdtört. 3—4. 3—16. l.
- Csatkai Endre*: A soproni zenei művelődés történetének vázlata /Újabb adatokkal./ SSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 216—225. l.
- Csép Attiláné*: A 7. sz. kerületi könyvtár 50 éves története. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1969. Soksz. 29 l.
- Csepi Lajos—Lukács László*: A kecskeméti hírközlés formái a XIX. század közepéig. 1. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1969. 1. évf. 3. sz. 54—76. l.

- Csermely Tibor—Mező András—Németh Péter*: Nyírbogdány. Tanulmányok a község történetéből. [Közrem.]: Kottlár Éva és Nagy István. Nyírbogdány 1969, Községi Tanács. 139 l.
- Csizsár Vilmos*: Tudománytörténeti adatok a magyar hús- és élelmiszervizsgálat, valamint a hazai vágóhidak fejlődéséről. Magyar Allatorvosok Lapja. 1969. 24. évf. 3. sz. 109—110. l.
- Csizmadia Andor*: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése. FSz. 1969. 18. évf. 10. sz. 577—583. l.
- Czagány I[stván]*: Die Apotheke „Zum goldenen Adler” im Burg-Viertel von Buda. Therapia Hungarica. Medizinische Zeitschrift. 1969. 17. évf. 1. sz. 50. l.
- D[ala] L[ászló]*: Egy évszázad. 1869—1969. Természet Világa. 1969. 100. évf. 1. sz. 2—4. l.
- Degré Alajos—Gergelyffy András—Valter Ilona*: Az egervári vár története. 2. jav. kiad. Zalaegerszeg 1969. 76 l.
- Dénes Ottó*: A mátraaljai szénbányászat fejlődése az elmúlt 50 évben. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1969. 102. évf. 12. sz. 797—801. l.
- Dercsényi Balázs*: A pécsi székesegyház. Bp. 1969, Pannónia. 42 l.
/Műemlékeink./
- Doór Lajos*: Az Athenaeum Nyomda száz évének jelentősége a nyomdaipar fejlődésében. Magyar Grafika. 1968. 12. évf. 6. sz. 9—15. l.
- Dömötör Sándor*: A nyíri pajkosok. SzSzSz. 1969. 4. évf. 2. sz. 47—54. l.
- Erdei Ferenc*: Makó város történeti pályája. Makó. 3—49. l.
- Erdei János—Flesch György*: A 100 éves Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézet története. (Bp. 1969). 226 l.
- Erdősi Ferenc*: A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában. Pécs 1968. Soks. 146 lev., 1 t., 2 térk. /Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Közlemények 6./
- Fáklyavívők. Fejezetek a magyar kommunista ifjúsági mozgalom történetéből. Bp. 1969, Ifj. Lapkiadó. 256 l.
- Farkas Gábor*: Adatok a földreformok történetéhez Fejér megyében. 1920—1946. AlbaR. 8—9. 155—170. l.
- Farkas Gábor*: Nagykarácsonyszállás története. FejérmSz. 5. 163—172. l.
- Fegyő János*: Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban. Ráckeve 1968, Járási Pártbiz. — Járási Tanács. 96 l.
/Ráckevei járási füzetek 4./
- Felkai László*: Az 1868. évi népiskolai törvény negyedszázados évfordulója. PSz. 1969. 19. évf. 6. sz. 504—520. l.
- Ferenczi Imre*: A kuruc kor mondavilága. AUSzethn. 13. 31—43. l.
- Fest Sándor*: Anglo—Hungarian historical and cultural relations. AngFT 4. 5—44. l.
- Fülöp József*: Száz éves a Magyar Állami Földtani Intézet. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1969. 102. évf. 8. sz. 505—513. l.
- Füves Ödön*: A pesti görög—román szegényápolda. CMed. 1969. 50. köt. 133—136. l.
- Gadamecz Béla*: Közlekedési és hírközlési dolgozók a magyarországi munkásmozgalomban. Vázlatos áttekintés. 1. r. 1845—1945. Bp. 1968, Közdotk. 242 l.
- Galambos János*: A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola szerepe mezőgazdaságunk műszaki fejlesztésében. Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola Közleményei. 1968. 11. évf. 2. sz. 93—103. l.
- Gálfi Árpád*: Nógrádmargal története. Balassagyarmat 1969, Nógrádm. Múz. Ig. 43 l., 2 t.
/Nógrád megyei múzeumi füzetek 16./
- Gerédy Rabán*: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 534 l.
- Gergely Ödön*: A century of the hungarian telecommunication. BUDAVOX Telecommunication Review. 1969. 1—2. sz. 1—7. l.
- Gombos Zoltán*: Budavári kertek. Bp. 1969, Natura. 319 l.
- Grimm Pál*: A magyar cukoripar története. (1—2. r.) Cukoripar. 1969. 22. évf. 1—2. sz. 32—34, 74—77. l.
- Grósz József*: A kőszénbányászat alakulása Tolna megyében az első világháború kitöréséig. Tolnam. Tört. 2. 167—218. l.
- Grúz János*: Heves története. Heves 1969. Soks. 120 l.
- Halmai János*: A korszerű gyógyszerészképzés kialakulása Magyarországon 1876—1945. CMed. 1969. 51—53. sz. 207—214. l.
- Hartányi Borbála, P.—Nováki Gyula—Patay Árpád*: Növényi mag- és terméletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. MgMúzK. 1967—1968. 5—84. l.
- 60 éves a Cement- és Mészművek Beremendi Gyára. 1909—1969. (Kiad.) a Cement- és Mészművek, Beremendi Gyár. Beremend [1969]. 55 l.
- Hegedűs Sándor*: Kalmár József. /1895—1956./ PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 146—159. l.
- Heltai Nándor*: „...éhe a szónak”. Adatok a kecskeméti szervezett munkásság

- kulturális törekvéseihez. Kiskunság. 1969. 1. sz. 39—46. 1.
- Heltai Nándor*: Százéves a kecskeméti újságírás. 1. 1868—1944. Kecskeméti Tan. 296—331. 1.
- Hertelendi Henriette*: Mágocs község monográfiájából. Baranyai Évk. 225—230. 1.
- Hollós Ervin*: A csendőrség történetéből. Tájékoztató. 1969. 5. sz. 86—113. 1.
- Hollós József—Kiss Emil*: Ötven esztendő. A Szerszámgépipari Művek Kőbányai Gyárának története. Bp. 1968. 135 1.
- Horváth Ferenc*: Szombathely harmadik városrendezési terve. VSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 590—600. 1.
- Horváth Iván*: Kisalföldi horvátok. /*Izès Mihály*: Horvátok a Kisalföldön c. cikkéhez./ Életünk. 1969. 1. sz. 117—120. 1.
- Horváth Pál*: Jubiláló egyetemeink történetéhez. Stud. Iur. 60. 57—68. 1.
- Időrendi áttekintés /1848—1948/ [a magyarországi szakszervezeti mozgalom eseménytörténetében]. Összeáll.: Németh Józsefné. SzakszTört. 533—547. 1.
- Igmándy Hegyessy Géza*: Domolos puszta múltjából. BarMűv. 1969. okt. 127—131. 1.
- Ila Bálint*: Gömör megye. A települések története 1773-ig. 4. [köt.] S—Zs. [Kiad. a] (Magyar Országos Levéltár). Bp. 1969, Akad. Kiadó. 271 1.
- Illei György*: Doktor Sándor. /1864—1945./ OHI. 1969. 110. évf. 30. sz. 1757—1759. 1.
- Jankó József*: A közgazdasági oktatás és a gyakorlati képzés múltja és jelenlegi helyzete főiskolánkon. Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola Közleményei. 1968. 11. évf. 2. sz. 77—91. 1.
- Jókai Mór*: A magyar nemzet története regényes rajzokban. 1—2. köt. (Sajtó alá rend. Téglás Tivadar, Végh Ferenc.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 542 1., 2 t.; 733 1., 2 t.
- Jutas Titusz*: A magyar bányagépgyártás ötven éve. Az Országos Bányagépgyártó Vállalat története és tevékenysége. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányász. 1969. 102. évf. 9. sz. 587—592. 1.
- Kádár Ferenc*: A magyar tengeri kereskedelmi hajózás története. Bp. 1968, Gépipari Tudományos Egyesület. Soksz. 145 1., 6 t., 2. térk.
- /Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki történelmi sorozat 10./
- Kálmán Béla*: Személynévből keletkezett helynevek. AANYiregyháza. 2. 249—252. 1.
- Kálmán György*: A magyar népoktatás százéves fejlődése. PSz. 1969. 19. évf. 4. sz. 289—309. 1.
- Kerecsényi Edit, H.*: A népi méhészkedés története, formái és gyakorlata Nagykanizsa környékén. 1969. 13. évf. 3—4. sz. 3—273. 1., 3 t.
- Király István*: A szarvasmarha-tenyésztés fejlődése Tolna megyében /1848—1944/. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 486—513. 1.
- Kiss Elemér*: Gazdálkodási hagyományok és azok jelenlegi rendszerének megalapozása a megye cseri területén. VSz. 1969. 23. évf. 1—4. sz. 4—33, 174—198, 321—345, 489—515. 1.
- Kiss Géza*: Kisujszállási adalék az alföldi népművelés történetéhez. Jászkunság. 1969. 15. évf. 3. sz. 136—138. 1.
- Kiss László*: A magyar bányahatóság száz éves fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányász. 1969. 102. évf. 11. sz. 777—785. 1.
- Kiss Sándor, E.*: Hajdúhadház helynevei. 1. DMÉvk. 1966—67. 495—544. 1.
- Kiszely Gyula*: Adatok a hámoripar történetéhez, különös tekintettel a borsodi vashámorokra. TörtÉvk. 2. 13—108. 1.
- Komoróczy György*: Városigazgatás Debrecenben 1848-ig. Debrecen 1969, Városi Tanács. 124 1., 2 t.
- /Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 12./ /Déri Múzeum Baráti Köre kiadványa 9./
- Kopasz Gábor*: A répacukorgyártás kezdete a Dél-Dunántúlon. 1837—1867. Baranyai Évk. 35—74. 1.
- Kósa László*: A burgonya magyar nevei. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 579—582. 1.
- Kőbánya múltja és jelene. [Kiad. a Budapest Fővárosi Tanács, 10. ker.] [Bp. 1969.] 78 1., 1 mell.
- Ködöböcz József*: Az önálló tanítóképzés előzményei és kialakulása a sárospataki kollégiumban. NszP. 59—65. 1.
- Krandžalov, D.*: Zur Frage des Ursprungs des Hirtenwesens und seines Wortschatzes in den Karpaten. VwHk. 220—243. 1.
- Kuntár Lajos*: Szombathelyi nyomdák és nyomdászok. Szombathely 1969. 295 1., 8 t.
- Lengyel Imre*: A rátkai német település. MOMÉvk. 9. 233—245. 1.
- A lengyel—magyar barátság évszázadai. ÉIT. 1969. 24. évf. 29. sz. 1347—1350. 1.
- Ligetű László*: Szemelvények a Balaton vízügyi múltjából és problémáiból. Tudomány és Mezőgazdaság. 1969. 7. évf. 3. sz. 58—70. 1.
- (*Lukács Imre, Sz.*): A mi falunk. A mi gazdaságunk. Tiszasziget 1969. 52 1.
- Lukácsi László*: A kecskeméti posta története. Kecskeméti Tan. 233—256. 1.
- Macúrek, Josef*: Zur Frage der walachischen Kolonisation in den Westkarpaten. VwHk. 244—257. 1.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom

- története. 1. [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, Párttörténeti Intézet. (Szerk. biz. [vez.] Nemes Dezső.) 2. kiad. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 277 l., 8 t.
- Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. 7. köt. Heves megye műemlékei. 1. Szerk. Dercsényi Dezső, Voit Pál. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 641 l.
- Magyarország régészeti topográfiája. Főszerk. Gerevich László. 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. Szerk.: Éri István. A veszprémi járás. Írta: Éri István, Kelemen Márta stb. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 340 l., 6 térk. mell. /Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai./
- Mándoki László: Hazafiság és történelmi tudat. /Egy néprajzi gyűjtés margójára./ BarMűv. 1969. okt. 95—97. l.
- Merényi Ferenc: A magyar építézet. 1867—1969. Bp. 1969, Műszaki Kiadó. 179 l.
- Mikó Sándor: Adatok a Nagyerdő történetéhez. SSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 309—322. l.
- Móra László: Varga József élete és munkássága /1891—1956/. [Bev.] (Polinszky Károly). Bp. 1969. 202 l., 14 t. /Műszaki tudománytörténeti kiadványok 18./
- Müller Géza: Szókérdés története a XVIII. sz. végéig. BarMűv. 1969. okt. 120—123. l.
- Nagy Dezső: Urbán Pál. /1855—1942./ PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 124—144. l.
- Nagy Emese: Az ozorai ferences kolostor. Fola. 20. 135—153. l.
- Németh László: „Pannonia” szőlő- és borkultúrája. Borgazdaság. 1969. 17. évf. 3. sz. 116—117. l.
- Niederhauser Emil: Magyarország története 1790—1890. /Az eddig megjelent főbb történeti összefoglalások kritikai áttekintése/. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 83—95. l.
- Nógrád megye története. (Szerk. Balogh Sándor, Belitzky János stb.) 2. köt. 1849—1919. (Írták Szabó Béla, Horváth István). (Salgótarján 1969), Nógrád Megyei Tanács. 304 l., 7 t.
- Orosz László: A Részvény-nyomda története. Kecskemét Tan. 280—296. l.
- Óvári Antal: A hengerlés története a borsodi vasgyárakban. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1969. 102. évf. 12. sz. 518—524. l.
5. kerület, Belváros. Segédanyag a helytörténeti oktatáshoz. [Kiad. a Budapest, 5. Kerületi Tanács; Hazafias Népfront, Budapest, 5. Kerületi Bizottság. Összeáll.] (Belvárosi Helytörténeti Csoport.) Bp. 1969. Soksz. 137 l.
- 50 éves a V[illamos] B[erendezés és] K[észülék] M[űvek], Ganz Kapcsolók és Készülékek Gyára. 50 éves a magyar kiveszültésű készülékgyártás. [Szerk.] Karsai Tibor, Kellner István stb. Bp. 1969, Műszaki Kiadó. 85 l., 6 t.
- Ötven harcos esztendő. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának ünnepi ülése a Párt megalakulása 50. évfordulója alkalmából 1968. nov. 23. [Kádár János beszéde, Hevesi Gyula, Puskás Mátyás felszólalása.] Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 47 l.
- Paládi-Kovács Attila: Az abara. Egy szénatároló építmény a magyar paraszток gazdaságkodásában. NrKCsÉvk. 2—3. 79—101. l.
- Pásztor Imre: A magyar és a nemzetközi Vöröskereszt múltjából. [Bp. 1969], M. Vöröskereszt Orsz. Közp. Külügyi Oszt. 71 l.
- Perényi Frigyes: Szemelvények Pozsony gyógyszerésztörténetéből. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1969. 39. évf. 1. sz. 25—30. l.
- Petrovich Ede: Az egyetemalapító Vilmos pécsi püspök és Janus Pannonius sírhelye. Baranyai Évk. 161—176. l.
- Pintér Mária: Szentpéterfa monográfiája. [Bev.] Szabó István. Szombathely 1969, Községi Tanács. 95 l., 8 t.
- Preisich Gábor: Budapest városépítésének története. (3.) 1919—1969. [Közrem.] (Berezik András, Fodor László, Szabó Kálmán.) Bp. 1969, Műszaki Kiadó. 310 l., 1 mell.: 23 l.
- Priszter Szaniszló: A pesti Egyetemi Botanikus Kert történetéhez. Botanikai Közlemények. 1969. 56. köt. 3. sz. 207—219. l.
- Rác Zoltán: A jezsuiták Magyarországon. Világosság. 1969. 10. évf. 5. sz. 297—304. l.
- Radnai Lóránt: Várpalota. ÉIT. 1969. 24. évf. 1. sz. 20—25. l.
- Ráthly Gyula: Üveggyár a Sajó-parton. (Szerk.) Paulovits Ágoston. (Sajószentpéter) 1969. 216 l.
- Regöly-Mérei Gyula: A budapesti orvosi kar története alapításától az 1848—49 szabadságharc végéig. Orv. Egy. 7—29. l.
- Réti Endre: A budapesti orvosegyetem két évszázada. Természet Világa. 1969. 100. évf. 12. sz. 549. l.
- Réti Endre: A magyar orvosi kar és az önálló magyar orvosi iskola kialakulása. OHI. 1969. 110. évf. 44. sz. 2559—2563. l.
- Salamon Béla: A 10/2-es volt „Szerecsen” gyógyszerterát története. [Pécs]. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1969. 39. évf. 1. sz. 35—39. l.
- Sarlós János: Százéves a lábatlani cement. Építőanyag. 1969. 21. évf. 3. sz. 106—112. l.

- Sass Ervin*: Szemelvények a 100 éves Gyopárosfürdő történetéből. BékÉl. 1969. 4. évf. 3. sz. 523—534. l.
- Schram Ferenc*: Kisnógrád megye történeti néprajza. /1686—1848./ LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 657—719. l.
- Sereg Róbert*: A mezőgazdasági termelés volumenének változása a századfordulótól napjainkig és az ezt befolyásoló főbb társadalmi-gazdasági tényezők. Gazdálkodás. 1969. 13. évf. 2. sz. 1—8. l.
- Süll Ferenc*: Helytörténeti adalékok az Írottktőről. VSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 609—612. l.
- Solymos Ede*: Adatok a pécsi és mohácsi halászcéh történetéhez. JPM. 1967. 183—191. l.
- Soós Levente*: A népi kollegisták évtizede: 1939—1949. Nsz. 1969. 27. évf. 291. sz. mell. 12. l.
- Stier Miklós—Sárdi Anna*: Beszámolók Baksay Zoltán [A csepeli munkásosztály harca a kenyérért és a szabadságért 1892—1945. c.], Márkus László és Pándi Ilona kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 919—931. l.
- Svéd László*: A magyar kommunista ifjúsági mozgalom 50 éve. KISZTört. 14—38. l.
- Syposs Zoltán*: Wildner Ödön emlékezete. Világosság. 1969. 10. évf. 6. sz. 352—355. l.
- Szabadfalvi József*: A magyar állattenyésztés tipológiai és terminológiai problémáihoz. NrKCsÉvk. 2—3. 45—62. l.
- Szabadvári Ferenc*: A kémia múltja Magyarországon. A Kémia Tanítása. 1968. 7. évf. 6. sz. 185—189. l.
- Szabó György*: Mozaikok Pázmánd község történetéből. FejérmSz. 5. 158—159. l.
- Szabó Gyula*: Szakoktatásunk történetéből. Középfokú Szakoktatás. 1969. 2. évf. 8. sz. 12—17. l.
- Szabó Lajos—Zsoldos István*: Fejezetek Kisújszállás történetéből. Szolnok 1969. 80 l., 2 térk.
- /A Damjanich János Múzeum közleményei 21—22./
- Szajkó László*: Az állattenyésztés és rokon tudományágak fejlődése a 150 éves magyaróvári főiskolán. Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola Közleményei. 1968. 11. évf. 2. sz. 59—76. l.
- Szakács Kálmán*: Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. TáSz. 1969. 24. évf. 5. sz. 98—99. l.
- Szalatnai Rezső*: Arocképek, háttérben hegyekkel. Esszék és emlékezések. Bp. 1969, Szépirod. Kiadó. 370 l.
- 100 éves a Magyar Állami Földtani Intézet. Szerk. Fülöp József, Tasnádi Kubacska
- András. Bp. 1969, Műszaki Kiadó. 274 l.
- Száz éves a Pécsi Nyomdász Egylet. 1869—1969. Kiad. a Pécsi Szikra Nyomda Szakszervezeti Bizottsága. [Pécs 1969]. 93 l.
- Szecsó Károly*: Az egri fürdők. OHI. 1969. 110. évf. 38. sz. 2220—2230. l.
- Szecsó Károly*: A parádi gyógyfürdők múltja. OHI. 1969. 110. évf. 36. sz. 2113—2117. l.
- Szilágyi Szabolcs*: Negyvenöt év krónikája. A nyíregyházi munkáskórus történetéből. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 80—83. l.
- Szűcs László*: Száz évvel ezelőtt alakult meg az Általános Munkásegylet és a Munkásképző Egylet pécsi szervezete. BarMűv. 1969. okt. 108—114. l.
- Szűcs Szabolcs*: Elhagyott katonai temető a Felsőlőverekben. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 165—167. l.
- Szodoray Lajos*: Orvosképzés a vidéki magyar egyetemeken. CMed. 1969. 51—53. sz. 241—248. l.
- Szonniag József*: Száz éves a vasasi Petőfi-akna. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1969. 102. évf. 1. sz. 50—53. l.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: A magyar kémiai szaknyelv kialakulása. Magyar Kémikusok Lapja. 1969. 24. évf. 3. sz. 116—122. l.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók egri vándorgyűlésének centenáriuma. Taplányi Endre hozzászólásával. Gyógyszerészet. 1969. 13. évf. 2. sz. 58—60. l.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései. /1841—1933./ CMed. 1969. 50. köt. 45—56. l.
- Szűcs Ernő*: A debreceni „István” gőzmalom munkásmozgalmának története. Alföld. 1969. 20. évf. 5. sz. 66—73. l.
- Takács Lajos*: Kaszaszerű vágóeszközeink történetéhez. 1. NrÉ. 50. 35—49. l.
- (*Tardy Lajos—Karcsey Sándor*): A százestendős Fordítóiroda. A hivatalos magyar fordítás száz évének történeti áttekintése. ([Bev.]: Merényi Imre.) [Bp.] 1969. 82 l.
- Tasnádi Kubacska András*: A Magyar Földtani Intézet. Az első száz éves kutatóintézet hazánkban. ÉIT. 1969. 24. évf. 36. sz. 1707—1711. l.
- Tasnádi Kubacska András*: Száz éves a Földtani Intézet. Természet Világa. 1969. 100. évf. 10. sz. 449—451. l.
- Temesközy István*: Hagyományok nyomában. Abony 1969. Soksz. 102 lev. /Opera Stephani Temesközy ad historiam oppidi Abony pertinentia 2/

- Tomai Ferenc*: Győr utcái és terei. [Újváros.] Arrabona. 11. 199—219. 1.
- Tóth András*: A hajdani Hévíz. ÉIT. 1969. 24. évf. 33. sz. 1569—1572. 1.
- Tóth Lajos*: A szarvasi tanítóegyesületi mozgalom története 1804—1968. Szarvas 1969, Magy. Pedagógusok Szaksz., Városi-Járási Biz. 284 l., 15 t.
- Török Sándor*: Kecskemét város néveredetének kérdése, a település kialakulásának történelmi előzményei. Kecskemét Évk. 3—21. 1.
- Újpest. Összeáll.: A Hazafias Népfrent, 4. ker. Bizottság; Szabó Ervin Könyvtár, 28-as számú fiók stb. Bp. 1968. Soksz. 152 lev.
- Újpest története. Szerk. Bokor László. Bp. 1969, Föv. 4. ker. Tanács VB. Soksz. 457 l.
- Uray Béla*: Buda első közművelődési könyvtára. A 6. kerületi könyvtár 50 éves története. Bp. 1969, FSZEK. 32 l., 1. t.
- Urosevics Danilo*: A magyarországi délszlávok kulturális egyesületei. Bp. 1969, NPI. Soksz. 124 l.
- [Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványai 32.]
- Urosevics Danilo*: A magyarországi délszlávok története. [Bev.] Arató Endre. [Kiad. a] Hazafias Népfrent Országos Tanács; Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége. Bp. 1969. Soksz. 144 l.
- Vallomások a legnagyobb magyar faluról. (*Balassa Pál*: Orosháza múltja és jelenének rövid vázlata a százados innepi alkalomra. — *Veres József*: A mi apáink. Korrajzok Orosháza történetéből. Stb. Sajtó alá rend. Beck Zoltán. [Kiad. a] Békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola; Orosháza Városi Tanács.) Orosháza 1969. 100 l.
- [Bibliotheca Bekosiensis. 3.]
- Varga Endre*: Polgári peres eljárás a királyi curián. 1724—1848/49. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 269—312. 1.
- Varga János*: A szeretetet népétől kapta. Hetvenöt éve halt meg Kossuth Lajos. Nsz. 1969. 27. évf. 66. sz. 4—5. 1.
- Varga József*: Az Unicum Likörgyár múltja és jelene. Szeszipar. 1969. 17. évf. 1. 2. sz. 34—38. 1.
- Vargha Károly*: Ibafa. [Falutörténeti vázlat és földrajzi névgyűjtés 1954-ből.] Baranyai Évk. 115—132. 1.
- Vastagh Gábor*: A Börzsony-hegység egykori nemesfém-kohászatáról. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 122—129. 1.
- Veres Miklós*: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék. 1526—1849. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 117 l.
- [A Magyar Országos Levéltár kiadványai 3. Hatóság- és hivataltörténet 2./ Vörös Somogy. (Összeáll. Andrássy Antal, Rózsa Agnes. [Bev.] Varga Teréz.) [Kaposvár 1969.] 24 l.
- [Múltunk és jelenünk 2./
- Zboray Bertalan*: A budapesti Egyetemi Gyógyszertár fejlődése. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1969. 39. évf. 1. sz. 46—48. 1.
- Zoltán Imre*: Kétszáz esztendő a Budapesti Orvostudományi Egyetem. FSz. 1969. 18. évf. 12. sz. 705—714. 1.
- Zoltán Imre*: Az orvosképzés fejlődése és az egyetemi reformok Magyarországon. CMed. 1969. 51—53. sz. 51—60. 1.
- Zólyomi József*: Eszak-Cserhát állattartásának másfél százada. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 439—478. 1.

c) Ismertetések

- Balassa Iván*: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. — Ismerteti: *Veliky János*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 247—248. 1.
- Balogh István*: Hajdúság. Bp. 1968. — Ismerteti: *Szabó László*. ET. 1969. 80. évf. 2. sz. 299—303. 1.
- Bakay Kornél—Kalicz Nándor—Sági Károly*: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Magyarország Régészeti Topográfiája. 1. Bp. 1966. — Ismerteti: *Patek Erzsébet*. AAr. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 380—383. 1.
- Barabás Jenő*: Die Scheune auf ungarischen Sprachgebieten. Berlin 1967. — Ismerteti: *Selmezy Kovács Attila*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 272—274. 1.
- Barabás Lajos*: A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Bp. 1965. — Ismerteti: *Pintér János*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 246—247. 1.
- Dankó Imre*: Helytörténeti kiadványok. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 805—810. 1.
- Deák Gábor—Gyimesi Sándor*: Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc 1965. — Ismerteti: *Hegyi Klára*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1208—1209. 1.
- Dravecky Balázs*: A Somogy megyei muzeológiai kutatás története. Kaposvár 1966. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. ET. 1969. 80. évf. 1. sz. 139. 1.
- Eperjessy Géza*: Helytörténeti olvasókönyvek. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 338—340. 1.
- Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon /1686—1848/. Bp. 1967. — Ismerteti: *Nagy István*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 771—

773. 1., *Waczulik Margit*. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 32. 1.
- Eperjessy Kálmán*: A magyar falu története. Bp. 1966. — Ismerteti: *Szendrey István*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1193—1194. 1.
- Forradalmárok, katonák. Bp. 1968. — Ismerteti: *Liss Sándor*. HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 125—128. 1.
- Glatz Ferenc*: A Századok 1968. évi 3—4. számáról. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 408—410. 1.
- Hollán Henrik*: Adatok és szemelvények a Szent Rókus Kórház és fiókjai alapításának és fejlődésének történetéből 1958-ig. Bp. 1967. — Ismerteti: *Fekete Sándor*. CMed. 1969. 50. köt. 170—171. 1.
- Implom József*: Gyula város története. Gyula 1968. — Ismerteti: *Dankó Imre*. BékÉL. 1969. 4. évf. 1. sz. 169—170. 1.
- Kanyar József*: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár 1967. — Ismerteti: *Szabó Ferenc*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 132—135. 1.
- Károlyi Mihályné*: Együtt a forradalomban. Bp. 1967., Együtt a száműzetésben. Bp. 1969. — Ismerteti: *Erényi Tibor és Szabó Ágnes*. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 174—180. 1.
- Karsai Elek*: Könyv a Terézváros munkásmozgalmáról. [A Terézváros munkásmozgalma 1867—1945. Bp. 1969.] Nsz. 1970. 28. évf. 93. sz. 10. 1.
- Kristó Gyula*: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba 1967. — Ismerteti: *Kanyar József*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 173—174. 1.
- Kubinyi András*: Budafelhevíz topográfiája és gazdasági fejlődése. Bp. 1964. — Ismerteti: *Gecsényi Lajos*. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 602. 1.
- Lázár Vilmos*: Könyvek, emlékek. [Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete; Károlyi Mihályné: Együtt a forradalomban; Marosán György: Tüzes kemence c. könyvéről.] Valóság. 1969. 12. évf. 10. sz. 86—96. 1.
- Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. Bp. 1968. — Ismerteti: *Blaskovits János*. Nsz. 1969. 27. évf. 12. sz. 7. 1.; *Ónody Miklós*. Kts. 1969. 19. évf. 1. sz. 52—53. 1.
- A magyar irodalom története. V. köt. A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. [1965]. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 507—509. 1.
- A magyar nyelvjárások atlasza. I. rész. Szerk. Deme László és Imre Samu. Bp. 1968. — Ismerteti: *Balassa Iván*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 234—237. 1.
- Magyar—zsidó oklevéltár X—XI. köt. Bp. 1967—1968. — Ismerteti: *Dán Róbert*. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 331—333. 1.
- Magyar—zsidó oklevéltár. XI. köt. Bp. 1968. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 191. 1.; *Zsoldos Jenő*. ThSz. 1969. 12. évf. 3—4. sz. 123—124. 1.
- Négy száz év 1568—1968. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négy századik évfordulója alkalmából. Kolozsvár 1968. — Ismerteti: *Kósa László*. ET. 1969. 80. évf. 1. sz. 139—140. 1.
- A Pécsi Egyetem történetéből. Jubileumi tanulmányok. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs 1967. — Ismerteti: *Kovács Endre*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 800—803. 1.
- Pongrácz Pál*: Régi malomépítészet. Bp. 1967. — Ismerteti: *Selmecei Kovács Attila*. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 602—603. 1.
- Rácz László*: Porszem a viharban. New York 1965. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1199—1201. 1.
- Remete László*: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Bp. 1966. — Ismerteti: *Markovits György*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 796—799. 1.
- Ruzsás Lajos*: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Bp. 1964. — Ismerteti: *Simonffy Emil*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 239—242. 1.
- Solymos Ede*: Dunai halászat. Bp. 1965. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 803—804. 1.
- Szabó Ferenc*: A Dél-alföldi betyárvilág. Gyula 1964. — Ismerteti: *Gecsényi Lajos*. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 601. 1.
- Szabó László*: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX—XX. században. Szolnok 1968. — Ismerteti: *Andrásfalvy Bertalan*. AEt. 1969. 18. tom. 4. fasc. 415—417. 1.; *Kósa László*. ET. 1968. 79. évf. 4. sz. 610—611. 1.; *Lázár István*. Valóság. 1969. 12. évf. 6. sz. 108—109. 1.
- 100 éves a kötelező népoktatás. Bp. 1968. — Ismerteti: *Petrov András*. Köznevelés. 1969. 25. évf. 4. sz. 27—29. 1.
- Szeged múltja frott emlékekben 1222—1945. Összeáll. Oltvai Ferenc. Szeged 1968. — Ismerteti: *Tóth András*. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 314. 1.
- Törő László*: Legeltetési rend a Hortobágyon. Debrecen 1968. — Ismerteti: *Selmecei Kovács Attila*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 274. 1.

Történelmi olvasókönyv [Forrásszemelvények.] Összeállította: Vágó Mária és Vértes Róbert. Bp. 1966. — Ismerteti: *Petrik János*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1194—1195. 1.

Vass István, G.: Hősi múltunk... [Egy ötkötetes dokumentumgyűjteményről.] *BékÉl*. 1969. 4. évf. 1. sz. 165—166. 1.
Vörös Antal: Óvár, Óvár. Bp. 1968. — Ismerteti: *Heckenast József*. FSz. 1969. 18. évf. 1. sz. 61—62. 1.

2. A magyar föld története a honfoglalás előtt

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Bánki Zsuzsanna—Fitz Jenő: Gorsium. Ötödik jelentés a táci római kori település feltárásáról 1965—1966. *AlbaR*. 8—9. 215—231. 1.

Bónis Éva, B.: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. [Gellérthegy-tabáni késővaskori telep.] Anhang: *Bökönyi Sándor*: Untersuchung des Tierknochenmaterials der Siedlung Gellérthegy-Tabán. (Übers. Otto Rátz.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 308 l., 1 térk.

[*Archaeologia Hungarica*. S. N. 47.]
Das bronzezeitliche Gräberfeld von Battynya. [Von] *A. Gazdapusztai [Gyuláné]*, *Gy[ula]* *Gazdapusztai* etc. Szeged 1968. 74 l., 1 t.

[*Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica.* — Kisebb dolgozatok a klasszikai-filológia és a régészet köréből 12.]

Buocz Terézia, P.: Vámbélyegző Savariából. VSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 300—304. 1.

Fitz Jenő: Römische Inschriften im Komitat Fejér. *AlbaR*. 8—9. 197—214. 1.

Juhász Irén: Újabb adatok az avar temetkezési szokások ismertetéséhez. Móra Évk. 1969. 2. 147—149. 1.

Matolcsi János: Avar kori háziállatok maradványai Gyenesdiáson. *MgMúzK*. 1967—1968. 85—124. 1.

Sági Károly: Darstellung des altchristlichen Kreuzes auf einem römischen Ziegel. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 391—400. 1.

Szatmári Sarolta, B.: Das spätawarische Fundmaterial der Randgebiete. Móra Évk. 1969. 2. 163—174. 1.

Szentlélek Tihamér: Újabb keleti kultuszemlékek Savariában. FK. 1966. 14. évf. 3—4. sz. 377—384. 1.

Török Gyula: Kétrétegű temetkezések a halimbai avar temetőben. Fola. 20. 79—98. 1.

Trogmayer Ottó: Középbronzkori leletek Kömpöcről. Móra Évk. 1969. 1. 87—106. 1.

b) Feldolgozások

Balla Lajos—Tóth István: Adatok Pannónia és Dácia kapcsolataihoz. DMÉvk. 1966—67. 119—130. 1.

Balla [Lajos] Louis—Tóth [István] Etienne: A propos des rapports entre la Pannonie et la Dacie. AClassD. 4. 69—78. 1.

Bándi Gábor: Die Beziehungen der Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik zu Ost-Ungarn. Móra Évk. 1969. 2. 47—60. 1.

Bándi Gábor: Remarks on the history of research in the „Vučedol problem”. *AlbaR*. 8—9. 23—33. 1.

Čižma, Eugen: Das Banater Neolithikum im Lichte der neuen Forschungen. Móra Évk. 1969. 2. 29—38. 1.

Csóka J. Lajos: Hol született Szent Márton? *Vigilia*. 1969. 34. évf. 6. sz. 379—391. 1.

Fitz Jenő: Az Aurelii Heracliti Intercisában. *AlbaR*. 8—9. 286—290. 1.

Füzes F. Miklós—Sági Károly: A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei. FK. 1968. 14. évf. 3—4. sz. 347—363. 1.

Gábori M[iklós]: Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 155—165. 1.

Herman József: Latinitas Pannonica. Kísérlet a pannóniai feliratok latinságának jellemzésére. FK. 1968. 14. évf. 3—4. sz. 364—376. 1.

Kiss Attila: Die Stellung der Keszthely-Kultur in der Frage der römischen Kontinuität Pannoniens. JPM. 1967. 49—59. 1.

Kőhegyi Mihály—Novotny Iván: Adatok és megjegyzések a Contra Florentiam római kori kikötőről. JPM. 1967. 39—48. 1.

Lányi V[era]: The coinage of Valentinian I in Siscia. AAR. 1969. 21. tom. 1—2. fasc. 33—46. 1.

Makkay János: A peculiar clay object of the Vinča culture. *AlbaR*. 8—9. 9—22. 1.

Makkay J[ános]: Zur Geschichte der Erforschung der Körös-Starčevo-Kultur und einiger ihrer wichtigsten Probleme. AAR. 1969. 21. tom. 1—2. fasc. 13—31. 1.

Mesterházy Károly: Az Utrechti Zsoltár avar ábrázolásai. *AlbaR*. 8—9. 245—248. 1.

Nováki Gyula: Änderungen der Weizenarten in Ungarn von der Bronzezeit bis zum Mittelalter. Móra Évk. 1969. 2. 39—45. 1.

- Patay Pál*: A Csörsz árka. Természet Világa. 1969. 100. évf. 9. sz. 409—411. l.
- Patay Pál*: Neuere Ergebnisse in der topographischen Untersuchung der Erdwälle in der Tiefebene. Móra Évk. 1969. 2. 105—112. l.
- Pető Mária*: A hadsereg lótarása Pannóniában. AT. 1968. 15. évf. 2. sz. 252—256. l.
- Salamon Á[gnés]*: Über die ethnischen und historischen Beziehungen des Gräberfeldes von Környe. 6. Jh./AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 273—297. l.
- Soproni Sándor*: Limes Sarmatiae. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 43—53. l.; Móra Évk. 1969. 2. 117—133. l.
- Soproni Sándor*: Über den Münzumlauf in Pannonien zu Ende des 4. Jahrhunderts. FoA. 20. 69—78. l.
- Trogmayer Ottó*: Die Hauptfragen des Neolithikums der Ungarischen Südtiefenebene. Móra Évk. 1968. 11—19. l.
- Várady László*: Das letzte Jahrhundert Pannoniens. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 602 l.
- Város az időben. 1—6. [Írták.]: *Zolnay László, Gábori Miklós, Kalicz Nándor, Honti József, Schreiber Rózsa, Csúrka István, Kőszegi Frigyes, B. Bónis Éva*. Budapest. 1969. 7. évf. 7—12. sz.
- Winkler, I.*: Zur Problematik der Handelsbeziehungen Daziens mit den griechisch-orientalischen Städten. GPhA. 361—371. l.
- Zolnay László*: Budai közlekedés az „elő-időkben”. Budapest. 1969. 7. évf. 10. sz. 38—41. l.
- c) *Ismertetések*
- Dobó Á[rpád]*: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Bp. 1968. — Ismerteti: *T[íbor] Nagy*. AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 395—409. l.
- Kalicz N[ándor]*: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968. — Ismerteti: *Bóna István*. AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 383—388. l.; *Kovács Tibor*. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 128—131. l.
- Párducz M[ihály]*: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. 1963. — Ismerteti: *Salamon Ágnes*. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 133—134. l.
- Patak Erzsébet*: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Bp. 1968. — Ismerteti: *Kőszegi Frigyes*. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 131—133. l.; *Makkay János*. MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 120—123. l.; *Nováki Gyula*. AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 388—393. l.
- Tabula Imperii Romani* L 234 Budapest. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium. Összeáll. Soproni Sándor. Bp. 1968. — Ismerteti: *Gabler Dénes*. AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 394—395. l.
3. A magyarság őstörténete. A honfoglalás
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Andrássy Kurta János*: Ókori eredetű magyar emlékek. Életünk. 1969. 1. sz. 53—66. l.
- Bálint Csanád*: Honfoglaláskori sírok Szeged-Óthalmon. Móra Évk. 1968. 47—89. l.
- Kralovánszky Alán*: A móri és a szabadegyházi honfoglaláskori temetkezések. AlbaR. 8—9. 249—252. l.
- Lipták Pál*: A nádudvar-törökklaponyagi X—XI. századi temető antropológiai vizsgálata. DMÉvk. 1966—67. 179—195. l.
- Tomka Péter*: A Sopron-présháztelepi IX. századi temető. Arrabona. 11. 59—91. l.
- b) *Feldolgozások*
- Bakay Kornél*: Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 117—122. l.
- Bálint Csanád*: A honfoglaláskori lovas-temetkezések néhány kérdése. Móra Évk. 1969. 1. 107—114. l.
- Bartha Antal*: Kelet-Európa és őstörténetünk. Valóság. 1969. 12. évf. 12. sz. 64—73. l.
- Bojár Iván*: Le pilier de pierre de Székesfehérvár. AlbaR. 8—9. 43—53. l.
- Csalog Zsolt*: Zum Nomadismus der landnehmenden Ungarn. /Ein neuer Versuch zur Bestimmung der Phasen des Sesshaftwerdens./ VvHk. 186—198. l.
- Diószegi Vilmos*: A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa. NrKCsÉvk. 2—3. 295—326. l.
- Éry K[inga], K.*: Reconstruction on the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. AlbaR. 8—9. 93—147. l.
- Hoffmann Tamás*: Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft. AtSz. 1968. 10. évf. suppl. 1—35. l.
- Kiss Attila*: A magyar államalapítás telepítései a tüköröződése dunántúli köznépi temetőkben. AÉ. 1968. 95. évf. 2. sz. 243—256. l.
- Mándoki László*: Honfoglalás előtti hitvilágunk egy szólásban. JPM. 1967. 75—79. l.

- Mesterházy Károly*: Adatok a honfoglalás-kori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilinéaris nagycsalád. DMÉvk. 1966—67. 131—178. l.
- Olajos Teréz*: Adalék a /h/ung/a/-ri/i/ népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 87—90. l.
- Tóth Tibor*: Az ősmagyarok genezisének származékori etapjáról. MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 85—95. l.
- Török Sándor*: A fehér és fekete magyarok. Népszava. 1970. 98. évf. 84. sz. 8. l.
- Török Sándor*: A két honfoglalás kérdéséhez. Forrás /Keeskemét/. 1969. 4. sz. 58—64. l.
- c) *Ismertetések*
- Bartha A[ntal]*: A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. — Ismerteti: *Dienes I[stván]*. AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 409—419. l.
- Bartha Antal*: Whence they came. /C. H. Macartney: The Magyars in the Ninth Century. Cambridge 1968./ NHQu. 1969. 36. sz. 139—146. l.
- Diószegi Vilmos*: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967. — Ismerteti: *Kodolányi János jr.* AET. 1969. 18. tom. 4. fasc. 417—418. l.
- Hajdu Péter*: Új hazát találtak, őshazát keresnek. AUSzethn. 13. 9—15. l.
- Hoffmann Tamás*: „Régi dicsőségünk.” Gondolatok Bartha Antal könyvéről. Valóság. 1969. 12. évf. 1. sz. 89—98. l.
- Vajay Szabolcs*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte /862—933/. Mainz 1968. — Ismerteti: *Klanczay Tibor*. ITK. 1969. 73. évf. 4. sz. 506—507. l.; *Rázsó Gyula*. HK. 1969. 16. évf. 3. sz. 558—561. l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 26./*
- Gáspárdy László*: Buda város jogkönyvéről. Budapest. 1969. 7. évf. 5. sz. 40—41. l.
- Gedai I[stván]*: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11—13. Jahrhunderten. AAR. 1969. 21. tom. 1—2. fasc. 105—148. l.
- Györffy György*: Egy kódex vallomásai. A Vinland-térkép és a tatárföldi jelentés. ÉIT. 1969. 24. évf. 7. sz. 291—294. l.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 8—10. VSz. 1969. 23. évf. 1—2., 4. sz. 137—140, 305—309, 614—622. l.
- Horváth Béla*: Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. Fola. 19. 113—144. l.
- Horváth Béla*: Árpád-kori falu [Tisza-örvény]. [Riporter]: Lázár István. ÉIIR. 1969. 13. évf. 38. sz. 3. l.
- Huszár Lajos*: A kisvárdai Anjou-kori éremlelet. JAM. 10. 85—90. l.
- Kiss Attila*: A sellyei Árpád-kori temető. JPM. 1967. 69—72. l.
- Kovács Éva*: Die Grabinsignien König Bélas III. und Annas von Antiochien. AHA. 1969. 15. tom. 1—2. fasc. 3—24. l.
- Környei Elek*: Újabb régészeti kutatások István király városában. MN. 1969. 25. évf. 192. sz. 5. l.
- Kralovszky Alán*: Contribution à la question du sarcophage de Székesfehérvár dit de Saint Étienne. AlbaR. 8—9. 85—91. l.
- Kralovszky Alán*: Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári feltárásról. AlbaR. 8—9. 253—262. l.
- Kulcsár Péter*: Egy budai humanista feliratgyűjtemény. AÉ. 1968. 95. évf. 2. sz. 257—261. l.
- Kulcsár Péter*: Ransanus Epitoméjának kéziratjai. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 108—120. l.
- Nováki Gyula*: Archäologische Denkmäler der Eisenverhüttung in Nordostungarn aus dem 10—12. Jahrhundert. AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 299—331. l.
- Pálóczy-Horváth András*: A csólyosi kun sírlelet. Fola. 20. 107—134. l.
- Pálóczy-Horváth András*: A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. Móra Évk. 1969. 1. 115—121. l.
- Petrovich Ede*: A középkori pécsi egyetemre vonatkozó források. Stud. Iur. 60. 89—108. l.
- Schram Ferenc*: Sámánpörök egy ismeretlen kódexben. ÉIT. 1969. 24. évf. 9. sz. 420—422. l.
- Szakál Ernő—Entz Géza*: István király szarkofágja. Székesfehérvár 1969. 24. l.

4. Magyarország története 1000—1526

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Berlász Jenő*: Über die Vorbesitzer des Ransanus-Kodex. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 97—107. l.
- Bökönyi S[ándor]*: Representations of camels in a Hungarian medieval chronicle [Képes Krónika]. Acta Agronomica. 1969. 18. tom. 1—2. fasc. 247—251. l.
- Chronica Hungaro-Polonica. R. 1. /Textus cum varietate lectionum/. Rec., praef. notisque instruxit Béla Karácsonyi. Szeged 1969. 75 l.*

- [István király Múzeum közleményei. A sor. 11.]
- Szigeti Kilián*: Mátyás király liturgikus kódexei. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 268—273. l.
- Tardy Lajos*: Caterino Zenonak, Uzun Hasszán követének útja Gruzián át Mátyás udvarába. FK. 1968. 14. évf. 3—4. sz. 471—479. l.
- b) *Feldolgozások*
- Aggházy Mária, G.*: Magyarországi László mester szerepe Miláno és Buda 1391 körüli kapcsolatában. MűÉ. 1968. 17. évf. 3—4. sz., 239—244. l.
- Bakay Kornél*: Gräberfelder aus den 10—11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. 2. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. AlbaR. 8—9. 57—84. l.
- Belényesy Márta*: Hufengrösse und Zugtierbestand der bäuerlichen Betriebe in Ungarn im 14—15. Jahrhundert. VwHk. 460—502. l.
- Benczédi László*: Hagymányunk: István király. Nsz. 1969. 27. évf. 193. sz. 7. l.
- Bónis György*: A Capella Regia és a pécsi egyetemalapítás. Stud. Iur. 60. 21—26. l.
- Bónis György*: A személynök és bírótársai a Jagellók korában. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 5—29. l.
- Csallány Dezső*: Der Schatz der Csanáden. Móra Évk. 1969. 2. 201—205. l.
- Csapodi Csaba*: Mekkora volt a Corvina-könyvtár? MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 122—135. l.
- Dąbrowski, Jan*: Krakó és a krakkói egyetem szerepe a magyar kultúra történetében. LgyMTan. 55—70. l.
- Dienes Erzsébet*: Az Érdy-kódex írójáról. MNY. 1969. 65. évf. 3. sz. 312—315. l.
- Dienes István*: Árpád fia Tarhos íjászáinak nyomában. ÉIT. 1969. 24. évf. 13. sz. 610—615. l.
- Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megszólása a XV. században. 1. AnnBU. 4. 337—358. l.
- Fehértői Katalin*: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 158 l.
- [Nyelvtudományi értekezések 68.]
- Fügedi Erik*: Eperjes város hetipiacjövendelme. 1497—1526. TStÉvk. 1965—1966. 3—26. l.
- Fügedi Erik*: Magyarország külkereskedelme a XVI. sz. elején. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 1—19. l.
- Gedai István*: Adalék a XI—XII. századi bizánci pénzek forgalmához. Fola. 19. 145—150. l.
- Gedai István*: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez. Fola. 20. 99—105. l.
- Gerézdi Rabán*: A krakkói egyetem és a hazai művelődés. LgyMTan. 71—78. l.
- Gerics József*: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 611—640. l.
- Gerő László*: A várépítészet néhány szak kifejezéséről. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 82—88. l.
- Gyárfás Endre*: „Hívő soha nem lehet poéta”. Janus Pannonius különös életútja. Világosság. 1969. 10. évf. 8—9. sz. 501—507. l.
- Györffy György*: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. MTAFT. 1969. 18. köt. 2—3. sz. 199—225. l.
- Györffy György*: A palócok eredete, a palóc etnikum kialakulása. Palóckutatás. 1. 49—56. l.
- Györffy György*: Thomas à Becket and Hungary. AngFT. 4. 45—52. l.
- Holl Imre*: Sopron középkori városfalai. 2. AÉ. 1968. 95. évf. 2. sz. 188—205. l.
- Keresztury Dezső*: Bibliotheca Corviniana. NHQu. 1969. 10. évf. 33. sz. 82—89. l.
- Kovács Éva*: Egy elveszett magyar korona. MűÉ. 1968. 17. évf. 3—4. sz. 212—213. l.
- Kozák Károly*: Adatok Kács történetéhez. HOMÉvk. 7. 231—266. l.
- Kristó Gyula*: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Szeged 1969. 27 l.
- [Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 21.]
- Kristó Gyula*: A locsmándi várispánság és felbomlása. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 131—144. l.
- Kubinyi András*: Huszti Márton, II. Ulászló király udvari muzsikusa. Adatok a királyi ének- és zenekar történetéhez a XV—XVI. században. MZtört-Tan. 2. 65—74. l.
- Kubinyi András*: Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagello-korban. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 205—231. l.
- Kulcsár Péter*: Kálmán király Bonfini Magyar történetében. ITK. 1969. 73. évf. 1. sz. 87—93. l.
- A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. [A honfoglalástól a XIII. század közepéig.] [Irta] Heckenast Gusztáv, Nováki Gyula, Várkuti Gábor, Zoltay Endre. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 253 l.
- Mályusz Elemér*: I. István születési éve. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 199—204. l.
- Marosi Ernő*: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori

- építéstörténetéhez. MűÉ. 1969. 18. évf. 1. sz. 1—45. l.
- Marosi E[rnő]*: Die zentrale Rolle der Bauhütte von Kaschau /Kassa, Košice/. Studien zur Baugeschichte der Pfarrkirche St. Elisabeth um 1400. AHA. 1969. 15. tom. 1—2. fasc. 35—75. l.
- Mesterházy Károly*: Bizánczi keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 91—98. l.
- Mészáros István*: Iskolaügy a középkori Pest-Budán. MP. 1969. 9. évf. 3. sz. 310—327. l.
- Mészáros István*: Középkori pest-budai iskolák. Budapest. 1969. 7. évf. 2. sz. 37—39. l.
- Mezey László*: Ország „egyetem nélkül” — a magyarországi felsőoktatás a középkor végén. Stud. Iur. 60. 75—88. l.
- Mező András*: A nyíri-rétközi gyepű. AANYíregyháza. 2. 242—248. l.
- Módy György*: A Sajó-Bódvaköz települési és birtoklástörténeti képe a török hódoltságig. HOMÉvk. 8. 207—220. l.
- Németh Péter*: Bemerkungen zur Auswertung des sog. Schatzfundes von Tokaj. Móra Évk. 1969. 2. 189—199. l.
- Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megyék Árpád-kori /XI—XIII. századi/ földvárjai és monostorai. JAM. 10. 91—102. l.
- Pámer Nóra*: Igaz-e, hogy nincs magyar művészet a mohácsi csata idején? [*Nemeskürthy István*: Ez történt Mohács után c. könyvéhez.] Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 3. sz. 169—171. l.
- Pap László*: A mohácsi csata. Baranyai Évk. 139—160. l.
- Puruczki Béla*: Hol volt a Rákosmező? ÉIT. 1969. 24. évf. 34. sz. 1618—1622. l.
- Ratkoš, Peter*: A Pray-kódex keletkezése és funkciója. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 941—964. l.
- Rebro, Karel*: Johannes Gattuso az Academia Istropolitana professzora. Stud. Iur. 60. 109—114. l.
- Regős Ferenc*: Magyar egészségügy a középkorban. Orvosi Közlemények. 1969. 5. évf. 1. sz. 27—41. l.
- Scheiber Sándor*: Héber kódexmaradványok magyarországi kőtestáblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája. Bp. 1969, M. Izr. Orsz. Képviselete. 415 l.
- Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 251 l.
- Szabó Mihály*: Humanista világi etika Mátyás és Beatrix udvarában. FK. 1968. 14. évf. 3—4. sz. 461—470. l.
- Szatmári Sarolta, B.*: A tatari vár átadásának történeti és idegenforgalmi jelentősége. Forrás /Tatabánya/. 1969. 1. évf. 2. sz. 43—50. l.
- Szegfü László*: Anonymus és a kománok. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 220—238. l.
- Székely György*: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a középeurópai egyetemlétesítések összefüggéseiben. JPM. 1967. 155—174. l.
- Székely György*: A pécsi és óbudai egyetemalapítások helye a középeurópai egyetemalapítási hullámokban. Stud. Iur. 60. 117—129. l.
- Turnwald, Kristian*: A magyar pénzverés kezdete. Ford. Saskó Kázmár. Az Érem. 1969. 25. évf. 47—48. sz. 1—9. l.
- Valkó Arisztid*: A solymári vadászkasztély. /Vadászatok Solymáron és környékén a XV—XVI. században./ Mg MuzK. 1967—1968. 125—134. l.
- Valter Ilona*: Egyházashelyek és templomok a középkori Bodroghözben. HOMÉvk. 8. 115—141. l.
- Valter Ilona*: Histoire de peuplement de „Bodroghköz” à l’époque arpádienne et au moyen âge. Móra Évk. 1969. 2. 183—187. l.
- Várszegi Alajos*: Szászvár elfelejtett vára. BarMűv. 1969. június. 97—102. l.
- Zolnay László*: Magyarországi műveltség a középkor alkonyán. 1—2. Nsz. 1969. 27. évf. 63. sz. 11. l., 67. sz. 20. l.
- Zolnay László*: Egy száznyelvű város, a középkori Buda. Budapest. 1969. 7. évf. 3. sz. 41—43. l.
- Zolnay László*: Ünnepek és hétköznapi a középkori Budán. Bp. 1969, Gondolat. 227 l., 22 t., 1 térk.
- Zolnay László*: Városépítés, városzépítés a középkori Budán. Művészet. 1969. 10. évf. 7. sz. 3—5. l.

c) Ismertetések

- Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. — Ismerteti: *Lajta Edit*: MűÉ. 1968. 17. évf. 3—4. sz. 291—293. l.
- Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. — Ismerteti: *Félegyházy József*: Vigilia. 1969. 34. évf. 5. sz. 329—333. l.; *Komjáthy Miklós*: LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 327—331. l.
- Holl Imre*: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp. 1966. — Ismerteti: *Makkai L.* AAr. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 425—426. l.
- Kristó Gyula*: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolataihoz. Szeged. 1966. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós*: Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1201. l.
- Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. — Ismerteti: *Csóka*

- J. Lajos*. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 184—185. l.
- Scheiber Sándor*: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetátlátkban. Bp. 1969. — Ismertetik: *Dán Róbert*. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 307—308. l.; *Mollay Károly*. SSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 286—288. l.; *Schweitzer József*. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 115—116. l.
- Trócsányi Zsolt*: XVI—XVII. századi történelmünk vitás kérdéseire. [*Szűcs Jenő*: A nemzeti ideológia középkori historikuma c. tanulmányához.] Valóság. 1969. 12. évf. 5. sz. 30—38. l.
- 5. Magyarország története 1527—1790**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Acta cassae parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. Egri Egyházmegye. Művészettörténeti adatok. 1733—1779. (Gyűjt. Bónisné Wallon Emma. Szerk., bev. Henszlmann Lilla.) 1. füz. Abara-Kvakóc. 2. füz. Laak-Zsukó. Bp. 1969, NPI. Soksz. 1—225.; 229—492. l.
- [A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai 5.]
- Adatok Miskolc kereskedelmtörténetéhez. *Komáromy József*: A Pataky (György) — Gerga (György) üzleti társasszerződés 1778-ból. HOMÉvk. 8. 285—339. l.
- Antall József*—*R. Harkó Viola*—*Vida Tivadar*: Perlitzi [János] tervezete orvosi és sebészeti főiskola létesítéséről. CMed. 1969. 51—53. sz. 261—271. l.
- Bél Mátyás*: Heves megye ismertetése. 1730—1735. Ford. és magy.: Soós Imre. Eger 1968, Eger Vára Barátainak Köre. Soksz. 120 l.
- Belitzky János*: Ascanio Centorio Szolnok 1552. évi elestéről. Jászkunság. 1969. 15. évf. 3. sz. 139—144. l.
- Bodó Sándor*: Két miskolci vagyonleltár 1762-ből [Pepik Márton, Kassay István]. HOMÉvk. 8. 265—283. l.
- Csapody István*: Orvosbotanikai kertek Sopronban a „Flora Sempronensis” [1741] tükrében. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1969. 39. évf. 1. sz. 18—20. l.
- Csongor Győző*: Balla Antal XVIII. századi szegedi kézirat téréképe. Móra Évk. 1968. 119—138. l.; Móra Évk. 1969. 1. 269—286. l.
- Czegledy Ilona, Sz.*: A diósgyőri vár 1629. évi inventáriuma. HOMÉvk. 7. 91—100. l.
- Debreceni orvos által leírt villámcsapás 1773. július 11. Közli: Réthly Antal. CMed. 1969. 50. köt. 163—165. l.
- Ember Mária, V.*: XVI—XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákból. FOLA. 19. 151—183. l.
- Eszterházi Miklós intő levele Sopronhoz 1620-ból. [Közli:] Kovács József László. SSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 373—375. l.
- Fekete Lajos*: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény 1968, Jász. Muz. 89 l., 7 t., 1 térk. [Jászszági füzetek 4.]
- Filep Antal*: Kétfeltek mezőváros [Ónod] XVII. századi látképi ábrázolása. NrKCsÉvk. 2—3. 131—143. l.
- Fitz Jenő*: Francia metszet Székesfehérvár 1601. évi ostromáról. AlbaR. 8—9. 149—154. l.
- Fried István*: Adatok a régi Sopron és megye gazdaságtörténetéhez. SSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 242—246. l.
- Gál István*: Sir Philip Sidney's guidebook to Hungary. AngFT. 4. 53—64. l.
- Gervers, Michael*: Ogier Ghiselin de Busbecq Buda váráról és 1554—1555-ben tett magyarországi utazásáról. [Legationis Turcicae Epistolae quatuor.] Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 3. sz. 166—168. l.
- Hetyéssy István*: Sopron megyei kortársak levelei I. Rákóczy György támadásának megindulásakor. SSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 267—271. l.
- Holovics Flórián*: Mi minden kellett Kanizsa várának lerombolásához? Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 3. sz. 160—161. l.
- Honti József*: Edward Brown angol orvos utazása Magyarországon 300 évvel ezelőtt. OHI. 1969. 110. évf. 32. sz. 1878—1880. l.
- Horváth Ferenc*: Népeesség- és gazdaságtörténeti adatok a XVI. századból. VSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 273—287. l.
- Huszár Lajos*: A körmöcbányai veretű dutkák. FOLA. 19. 185—190. l.
- Iványi Emma*: Hont megye és a kishonti járás. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 440—445. l.
- Kapetú, Helena*: Zápolya Zsigmond udvara [Jan] Gruszczyński epigrammáiban. LgyMTan. 145—160. l.
- Katona Imre*: Szemelvények a Batthyány-levéltár anabaptista emlékeiből. 1. VSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 445—452. l.
- Komáromy József*: Adatok Miskolc XVII—XVIII. századi kereskedelmi viszonyaihoz. HOMÉvk. 7. 363—390. l.
- Kőhegyi Mihály*: A váci járás kirurgusainak és bábáinak összeírása 1749-ből. CMed. 1969. 50. köt. 119—123. l.

- Krisztinkovics Béla*: Az anabaptista gyülekezetek írott hagyományai. MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 373—376. l.
- László Ferenc*: Higiéniai vonatkozások a mészárosok okleveleiben. Magyar Állatorvosok Lapja. 1969. 24. évf. 3. sz. 165—166. l.
- Makk Ferenc*: A békéscsabai múzeum kiemelkedő értékű XVI. századi címerlevele: az Omaszta-család armálisa. BékÉl. 1969. 4. évf. 3. sz. 592—595. l.
- Módy György—Gedai István*: XVI. századi éremlelet Nyírmártonfalváról. DMÉvk. 1966—67. 229—245. l.
- Parádi Nándor*: Két XVI. századi török miniatúra a mohácsi csata jelenetével. JPM. 1967. 175—181. l.
- Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. 2. [Közli] Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter. ASzlitt. 8. 45—51. l.
- Salánki József*: Mit tud Blaeu hazánkról? DMÉvk. 1966—67. 247—267. l.
- Spáczay Hedvig*: Javaslatok magyar területek elleni török támadások megszervezéséhez. HK. 1969. 16. évf. 4. sz. 700—706. l.
- Szabó Lajos*: Zsujtai András lajstromos könyve. TörtÉvk. 2. 157—183. l.
- Szabó T. Attila*: Három XVI. század végi jobbágy-kezeslevél. MNY. 1969. 65. évf. 3. sz. 347—349. l.
- Szendrey István*: Gönc hajdúszabadságlevele 1706-ból. [Miskolc] 1969. 9. l.
- Terray Barnabás*: Egy értékes ritkaság. Rezik Gymnasiológiája. Könyv és Nevelés. 1969. 11. évf. 3. sz. 19—22. l.
- Tóth Imre*: Orosz források Báthory István 1581. évi hadjárataról. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 388—391. l.
- Uzsoki András*: Török kori rabsírok Győrött. Arrabona. 11. 93—107. l.
- Váradai Sternberg János*: Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai. Ford. Kenéz Győző. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1038—1074. l.
- Varga Imre*: Magyar költői emlékek II. Rákóczi György lengyelországi hadjárataról. LgyMTan. 245—261. l.
- Varga Imre*: Egy periodikus emlékirás a Rákóczi-szabadságharc idejéből. [Wesselényi István Naplója 1704—1708.] MTANyI. 1969. 26. évf. 1—4. sz. 243—265. l.
- Zákonyi Ferenc*: Veszprém várának alaprajza és távlati képe 1556-ból. Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 3. sz. 162—166. l.
- Zrínyi Miklós*, a törökök réme. Franciaországi emlékbeszéd 1665-ből latinul és magyarul. Ford. és (bev.) Molnár Imre. [Szigetvár] 1969. 58. l.
- [A Szigetvári Várbaráti Kör kiadványai 3.]
- b) *Feldolgozások*
- Ambrus-Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. TStÉvk. 1965—66. 175—239. l.
- Angyal Endre*: Lengyel és magyar barokk. LgyMTan. 211—243. l.
- Balanyi Béla*: Kecskemét gazdasági jelentősége a XVIII. század végéig. Kecskemét Tan. 96—122. l.
- Balanyi Béla*: Kecskemét a török hatalom alóli felszabadító háború idején. Kecskemét Évk. 21—46. l.
- Bálint Sándor*: Szegedi világ Debrecenben. DMÉvk. 1966—67. 215—227. l.
- Balogh István*: A hajdúk a XVIII. században. Hajdúk. 69—75. l.
- Bánkúti Imre*: Tolna megye a Rákóczi-szabadságharcban [1703—1711]. Tolnam. Tört. 2. 87—166. l.
- Banner János*: Kovách János, a tarcali magyar—török szótáríró. HOMÉvk. 8. 221—231. l.
- Baraczka István*: A 1535/36. évi soproni városi kamarai számadáskönyv néhány tanulsága. SSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 207—215. l.
- Benda Kálmán*: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. Hajdúk. 24—37. l.
- Bende Lajos*: A kozári harc a törökökkel. BarMűv. 1969. június. 90—93. l.
- Boris Bálint*: Az 1586-ra szóló krakkói magyar kalendárium felfedezése. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 168—169. l.
- Carter, Harry—Buday György*: Tótfalusi Kiss Miklós és a Janson-féle betűformák. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 136—141. l.
- Csatkai Endre*: Hogyan folyt a disznókereskedelem a XVIII. század közepén. SSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 368—373. l.
- Csizmadia Andor*: Les problèmes de l'administration provinciale en Hongrie au XVIIIe. siècle. AJ. 1969. 11. évf. 3—4. sz. 355—389. l.
- Cytouska, Maria*: Andronicus Tranquillus Dalmata — a Laski család és Zápolya János udvarának familiárisa. LgyMTan. 129—143. l.
- Dán Róbert*: Sylvester János héber betűi és forrásai. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 163—168. l.
- Dankó Imre*: A hajdúság eredete. Hajdúk. 3—12. l.
- Dávid Zoltán*: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról. 1786—1789. TStÉvk. 1965—66. 99—141. l.
- Dávid Zoltán*: A paraszti gazdálkodás mérlege. [Bihar megyei adatok 1789-ből.] ÁtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 128—159. l.
- Dávid Zoltán*: Pécs város népessége és

- mezőgazdasága II. József korában. Baranyai Évk. 75—114. 1.
- Détshy Mihály*: Egy ismeretlen magyar vár — Szádvár. HOMÉvk. 8. 143—186. 1.
- Détshy Mihály*: A sárospataki vár pusztulása 1702—1703-ban. HOMÉvk. 7. 101—113. 1.
- Donáth Regina*: Egy magyar főúr tervezete az ország rendezésére a török hódoltság után. AnnBU. 4. 291—306. 1.
- Duka Zólyomi Norbert*: Egy háziorvos [Perbegg Károly] magángyakorlata a XVIII. században. OHI. 1969. 110. évf. 24. sz. 1394—1399. 1.
- Duka Zólyomi Norbert*: „A mértékletesség tábora”. Alkoholeltenes mozgalom a XVI. sz. végén. ÉIT. 1969. 24. évf. 23. sz. 1083—1085. 1.
- Duka Zólyomi Norbert*: A nagyszombati orvostudományi kar külföldi hallgatói és az első abszolvens. OHI. 1969. 110. évf. 44. sz. 2589—2591. 1.
- Duka Zólyomi Norbert*: Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvostudományi karán. CMed. 1969. 51—53. sz. 35—50. 1.
- Endrei Walter*: Magyarországi textilmanufaktúrák a XVIII. században. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 254 l., 8 t.
- Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 233—268. 1.
- Fallenbüchl Zoltán*: Zur Geschichte der Ungarnkarte Johann Christoph Müllers /1709/. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 141—147. 1.
- Fügedi Erik*: Békéscsaba újraterelítése. BékÉL. 1969. 4. évf. 1. sz. 56—65. 1.
- Hajdu Mihály*: Az orosháziak története 1744 előtt. BékÉL. 1969. 4. évf. 2. sz. 191—209. 1.
- Herepei János*: A XVII—XVIII. századi hazai könyvforgalom történetéhez. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 284—293. 1.
- Hermann Zsuzsanna*: Hans Dernschwam könyvei között. AnnBU. 4. 167—177. 1.
- Huszár Lajos*: Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században. Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 2. sz. 80—87. 1.
- Huszár Lajos*: Pénzverés Szomolnokon a XVI. században. FoL. 20. 155—162. 1.
- Ila Bálint*: Die Walachensteuer Tretina. VwHk. 288—301. 1.
- Izsépy Edit*: Diósgyőr mint végvár a vasvári békekötés utáni korszakban. HOMÉvk. 8. 195—205. 1.
- Izsépy Edit*: Ibrányi Mihály váradi kapitány szerepe Bethlen István 1636. évi felkelésében. AnnBU. 4. 275—289. 1.
- Jenei Ferenc*: Az ecsedi Báthoriakról. JAM. 10. 103—108. 1.
- Jenei Károly*: Székesfehérvár a török uralom megszűnése után, 1688—1690 között. FejérmSz. 5. 173—191. 1.
- Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—1564-ben. TStÉvk. 1965—66. 27—97. 1.
- Kalmár János*: Szőlővásárlás a Tokaj-Hegyalján 1588-ban [Mád]. HOMÉvk. 8. 187—193. 1.
- Kemenczky Jenőné*: Két jobbágynemzedék küzdelme a gombai földért. ÉIT. 1969. 24. évf. 25. sz. 1155—1159. 1.
- Keserű Bálint*: Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz. ASzlitt. 8. 3—16. 1.
- Király Zoltán*: Comenius at Sárospatak. 1650—1654. Acta Agronomica. 1969. 18. tom. 3—4. fasc. 421—426. 1.
- Kirilly Zsigmondné—Kiss István, N.*: Adalékok a paraszti gabonatermelés kérdéséhez a XVI—XVII. századi Magyarországon. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 111—127. 1.
- Kiss István, N.*: Nagybirtokok áruterhelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. MgMúzk. 1967—1968. 135—156. 1.
- Koltay-Kastner Jenő—Benedek Nándor*: Vico Carafa életrajza. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta germanica et romanica. Tom. 3. 3—39. 1.
- Komoróczy György*: A hajdúkerület szervezetének néhány problémája a XVII—XVIII. sz.-ban. Hajdúk. 76—84. 1.
- Kopasz Gábor*: A pécsi unitáriusok és főiskolájuk a XVI—XVII. században. Stud. Iur. 60. 69—73. 1.
- Kovács Sándor Iván*: Szepsi Csombor Márton, az első magyar útleírás szerzője Lengyelországban. /1616—1618./ Lgy MTan. 175—210.
- Kováts Zoltán*: Somogy megye népessége a XVII—XVIII. század fordulóján. Kaposvár 1969. 52 l., 2 térk. /Somogyi almanach 12./
- Kováts Zoltán*: A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 218—227. 1.
- Kozák Károly*: A győri ötkaréjos kápolna. Arrabona. 11. 109—116. 1.
- Kőhegyi Mihály*: Újabb adatok Nagybaracska településtörténetéhez. Művelődésügyünk. 1969. 13. sz. 156—162. 1.
- Körner Tamás*: Boszorkányszervezetek Magyarországon. ET. 1969. 80. évf. 2. sz. 196—211. 1.
- Lukács János*: A magyar várserfőzés útja. Sörpar. 1969. 16. évf. 4. sz. 183—185. 1.
- Lukács János*: Sernelelew. Sörpar. 1969. 16. évf. 5. sz. 233—237. 1.
- Maksay Ferenc*: István „koppányi püspök”. Tsz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 129—130. 1.

- Márkus Mihály*: Magyar harmónia. Hitvallásegyeztető kísérlet a XVII. században. 1—2. ThSz. 1969. 12. évf. 7—10. sz. 231—233, 289—290. l.
- Moess Alfréd*: Egy XVIII. századi pesti kőfaragómester munkássága. Adalék a XVIII. századi magyar építéstörténethez. MűE. 1968. 17. évf. 3—4. sz. 245—249. l.
- Molnár Gyula*: Népi gyógyítás emlékei a bihari boszorkányperekben. CMed. 1969. 48—49. sz. 195—205. l.
- Molnár József*: A Rudas gyógyfürdő építéstörténete. Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 1. sz. 22—28. l.
- Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 484 l., 1 t.
- Nagy László*: A hajdúk Bocskai szabadságharcában. Hajdúk. 13—23. l.
- Nagy Sándor*: A hajdúkerület döntőbíráskodása a XVIII. században. Hajdúk. 91—107. l.
- Oláh Andor*: Pápai Páriz Ferenc, a magyar Hippokratész. [1649—1716.] CMed. 1969. 50. köt. 87—106. l.
- Pajkossy Györgyné*: Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig. AnnBU. 4. 63—88. l.
- Pálvolgyi Endre*: Az Egyetemi Könyvtár XVII—XVIII. századi katalógusai. [1632—1792.] AnnBU. 4. 25—62. l.
- Papp Géza*: A kóruséneklés hazai múltjából. MZTörtTan. 2. 91—101. l.
- Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen 1969. 240 l., 1 térk. [Magyar történeti tanulmányok. 2./ Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica 8.]
- Rácz István*: Hajdútelepítések és -kiváltóságok. [Kiváltáslevelek közlésével.] Hajdúk. 47—68. l.
- Reychman, Jan*: Kulturális érdeklődés Magyarország iránt a XVIII. századi Lengyelországban. LgyMTan. 317—330. l.
- Ritók[né Szalay] Ágnes*: Ein ungarischer Schüler Melanchthons Josephus Macarius. AClassD. 4. 107—117. l.
- Román János*: Adatok Borsod, Abauj, Zemplén megyék XVI—XVII. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján. TörtÉvk. 2. 109—156. l.
- Román János*: Különleges jobbágyterhek, pénzek és mértékek Borsod, Abauj, Zemplén megyékben a XVI—XVII. században. HOMÉvk. 7. 115—125. l.
- Ruffy Péter*: Bod Péter ébresztése. Két-száz éve halt meg irodalomtörténet-írásunk atyja. MN. 1969. 25. évf. 51. sz. 9. l.
- Rusiński, Władisław*: Báthory István katonapolitikája és a lengyel parasztság. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 355—369. l.
- Ruzsás Lajos*: Istvánffy Miklós. 1538. december 8—1615. április 1. BarMűv. 1969. június. 81—84. l.
- Rúzás Lajos*: A tolnai főiskola történetéhez. Stud. Iur. 60. 115—116. l.
- Sali Emil*: Kétszáz éves a Magyarország részére kiadott erdőrendtartás. Erdő. 1969. 18. évf. 12. sz. 529—533. l.
- Sashegyi Oszkár*: Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon. [1706—1725./ MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 321—338. l.
- Schultheisz Emil*: A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. CMed. 1969. 51—53. sz. 17—33. l.
- Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. CMed. 1969. 50. köt. 13—22. l.
- Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: Egy magyar karantén-orvos a XVIII. században [Fábry János]. OHI. 1969. 110. évf. 22. sz. 1272—1277. l.
- Sill Ferenc*: Meszlen község lakóinak jogállása a XVI—XVII. században. VSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 142—150. l.
- Spielmann, J.—Huttmann, A.*: Az erdélyi szászok orvostörténetéből. — cikke nyomán. OHI. 1969. 110. évf. 32. sz. 1871—1873. l.
- Szakály Ferenc*: A parasztvármegye történetéhez a XVII. században. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 690—708. l.
- Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVIII. században. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 147 l., 3 térk.
- Értekezések a történeti tudományok köréből*. U. S. 49./
- Szakály Ferenc íjj.*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után [1526—1566]. Tolnam. Tört. 2. 5—85. l.
- Szalatnai Rezső*: Comenius Szeges János. Köznevelés. 1969. 25. évf. 19. sz. 6—8. l.
- Szántó Imre*: Az 1552. évi szegedi hadjárat. Szeged 1968. 31 l. [Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 29.]
- Szekely György*: Az itáliai reformáció és Közép-Európa. FK. 1968. 14. évf. 3—4. sz. 499—512. l.
- Székér Endre*: Kecskemét városi önállósága a török korban. Kecskemét Tan. 75—95. l.
- Szigeti Jenő*: Egy „Balaton-uszó” 1787-ből. Jelenkor. 1969. 12. évf. 7—8. sz. 707—710. l.
- Takáts László*: Néhány egészségügyi jellegű hadijogi kérdés a Rákóczi szabadságharc

- idejéből. Honvédorvos. 1969. 21. évf. 3. sz. 258—277. l.
- Táplányi Endre:** Megemlékezés Hatvani Istvánról. Magyar Kémikusok Lapja. 1969. 24. évf. 10. sz. 523—525. l.
- Tarnai Andor:** Extra Hungarum non est vita... /Egy szállóige történetéhez./ Bp. 1969, Akad. Kiadó. 107 l.
/Modern filológiai füzetek 6./
- Tóth András:** Egyetemünk berendezkedése Budán. /1777—1784./ AnnBU. 4. 89—114. l.
- Tóth Gábor:** Vak Bottyán kiszabadítása Kuckländer fogságából. Forrás /Tatabánya/. 1969. 1. évf. 3. sz. 71—74. l.
- Varga János:** Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556—1767. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 614 l.
- Varga Marianna, U.:** Mesteremberek Székesfehérvárott a XVIII. században. AlbaR. 8—9. 263—267. l.
- Varjas Béla:** A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok. LgyMTan. 79—128. l.
- Vétesy Miklós:** Első nemzeti könyvtárunk. Az Egyetemi Könyvtár szerepe a magyar könyvtárügy múltjában. Kts. 1969. 19. évf. 5. sz. 269—271. l.
- o) Ismertetések**
- Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Bp. 1962. — Ismerteti: *Sinkovics István*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 112—116. l.
- Büky Béla:** A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse. Orsz. Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 41. sz. — Ismerteti: *Schulheisz Emil—Tardy Lajos*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 183—184. l.
- Dümmerth Dezső:** Pest város társadalma. 1686—1696. Bp. 1968. — Ismertetik: *Lázár István*. Valóság. 1969. 12. évf. 2. sz. 108—109. l.; *Tóth András*. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 308—309. l.; *Wellmann Imre*. MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 117—120. l.
- Gerstinger, Hans:** Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus. /1531—1548./ Wien 1965. — Ismerteti: *Benda Kálmán*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1202—1203. l.
- Lippay János:** Pisoni kert, kiben minden kerti munkák... virágokkal, veteményekkel, fákkal, gyümölcsökkel... való baimolódások: azoknak nemek, hasznok... leirattattnak... Nagyszombat 1664. Facsimile repr. Bp. 1966. — Ismerteti: *Barta János, ifj.* AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 237—239. l.
- A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve.** Írták *Bucsay Mihály, Esze Tamás, Kathona Géza* stb. Bp. 1967. — Ismerteti: *Holl Béla*. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 187—188. l.
- Masterman, Neville:** The decline of a great power. [*Nemeskürthy István*: Ez történt Mohács után. Bp. 1968.] NHQu. 1969. 36. sz. 146—152. l.
- Paulinyi Oszkár:** A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányságban. Bp. 1966. — Ismerteti: *Babics András*. Száz. 1969. 102. évf. 5—6. sz. 1160—1161. l.
- Rúzsás Lajos:** Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVIII. században. Bp. 1966. — Ismerteti: *Gecsenyi Lajos*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 272. l.
- Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz. 1586—1782.** Graz 1965. — Ismerteti: *Kovács Endre*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1203—1204. l.
- Szakály Ferenc:** Egy történelmi bestseller és ami mögötte van. [*Nemeskürthy István*: Ez történt Mohács után. Bp. 1968.] Valóság. 1969. 12. évf. 5. sz. 39—47. l.
- Szendrey István:** Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp. 1968. — Ismerteti: *Sóós Imre*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 773—774. l.
- Urbaria et conscriptiones. 1—2. füz.** Művészettörténeti adatok. Bp. 1967. — Ismerteti: *Filep Antal*. ET. 1969. 80. évf. 1. sz. 132—134. l.
- Vörös Károly:** Vas megye 1744. évi adóösszeírása. Bp. 1962. — Ismerteti: *Simonffy Emil*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 242—244. l.
- Wittman Tibor:** La riqueza empobrece. Problemas de crisis del Alto Parí colonial en la Guida de P. V. Canete y Dominguez—Los metales preciosos de América y la estructura agraria de Hungraria a los fines del siglo XVI. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. XXIV. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 166—167. l.

6. Magyarország története 1791—1849

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Eckhardt Sándor:** La danse hongroise à Paris sous la Restauration et la Monarchie de Juillet [Apponyi Rudolf naplójából] NÉHong. 3. 229—233. l.
- Földes László:** Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. VwHk. 345—356. l.

- Hajnik Károly. A magyar országgyűlési gyorsírás kezdeteiről. — — levele Kopácsy Józsefhez. [Közli:] Prokopp Gyula. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 348—353. 1.
- Horváth Róbert: Egy adalék a hazai pénzelmélet kezdeteihez: Vedres István nézete a pénz és hitelforgalomról a XIX. sz. elején. Pénzügyi Szemle. 1969. 13. évf. 8—9. sz. 767—778. 1.
- Kamarás István: A soproni egyházi emlékek összeírása 1847-ben. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 184—186. 1.
- Kerényi Ferenc: Nógrád megye és az első magyar szintársulat kapcsolata [1790—1808]. Palócföld. 1969. 3. évf. 2. sz. 66—73. 1.
- Keszlerffy József—Benkő Ignác—Hanák Mihály: Heves megyei orvosok kolera elleni védekezést szolgáló rőpirata 1831-ből. Közli [és bev.]: Szecskó Károly. CMed. 1969. 50. köt. 155—161. 1.
- Kilián István: Szűcs Sámuel naplója. 2. HOMÉvk. 7. 267—297. 1.
- Kőpeczi Béla: Klapka György hagyatéka. Nsz. 1969. 27. évf. 44. sz. 7. 1.
- Lipták Gábor: John Paget Balatonfüreden. Jelenkor. 1969. 12. évf. 7—8. sz. 698—704. 1.
- Mezősi Károly: Petőfi bécsi dossziéja. Nsz. 1969. 27. évf. 176. sz. 6. 1.
- Molnár József: Pap Endre levelei Szemere Pálhoz, Kölcsey Ferenc szobrának létrehozása ügyében. SzSzSz. 1969. 4. évf. 3. sz. 57—73. 1.
- Móra Magda: Fejér megye hűségnyilatkozata Kossuth Lajos kormányzónak. Fejérm-Sz. 5. 198—200. 1.
- Pap Endre levelei Szemere Pálhoz, Kölcsey Ferenc szobrának létrehozása ügyében. [Közread.] Molnár József. SzSzSz. 1969. 4. évf. 4. sz. 55—73. 1.
- Rómer Flóris levelei Gratzl Józsefhez az olmtützi és jofestadti kazamatákból. 2. [Közli] (Kőhegyi Mihály—Rákóczi Katalin). Arrabona. 11. 143—161. 1.
- Smidt Lajos: Egy 1849-es hirdetmény. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 181—183. 1.
- Solymos Éde: Levéltári adatok a szegedi halászat történetéhez. Móra Évk. 1969. 1. 41—54. 1.
- Szabó Ferenc: Két összeírás a reformkori Szeged kézműiparosairól. Móra Évk. 1968. 143—146. 1.
- Szekeres József: Külföldi szemtanú Buda 1849. évi ostromáról. Budapest. 1969. 7. évf. 4. sz. 40—41. 1.
- Szentgyörgyi Mária: Akadémiai reformtervek 1848-ban és 1849-ben. MT. 1969. 14. évf. 6. sz. 396—399. 1.
- Szigeti István: Kiss Ferenc Gábor régiségbúvár és numizmatikus érme 1843-ból. Az Érem. 1969. 25. évf. 47—48. sz. 26—28. 1.
- Urban Aladár: A Helytartótanács 1848. március 15-éről. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 709—716. 1.
- Valkó Arisztid: Erkel Ferenc hivatali működésével kapcsolatos levéltári akták. MZtörtTan. 2. 225—245. 1.

b) Feldolgozások

- Andics Erzsébet: Miért Batthyányt? Nsz. 1969. 27. évf. 232. sz. mell. 9. 1.
- Arató Mátyas: Adatok az 1848—1849-es polgári forradalom és szabadságharc Aszód környéki történetéhez. Aszód MF. 25—68. 1.
- Bajkó Mátyas: A munkára nevelés XIX. századi történetének kutatása a szocialista pedagógia szolgálatában. NszP. 144—149. 1.
- Batári Gyula: Sándorfi József és az első magyar orvosi folyóirat [Orvosi és Gazdasági Tudósítások]. OHI. 1969. 110. évf. 42. sz. 2468—2470. 1.
- Bezenyi Béláné: Egy deista köznemes a reformkorban [Kazay Gábor]. AnnBU. 4. 307—318. 1.
- Blázy Árpád: Zala megye gyógyszerészete a XIX. század első felében. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1969. 39. évf. 1. sz. 10—13. 1.
- Csalkai Endre: Adalékok a soproni barokk festészethez s a művészet egyéb ágaihoz. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 169—174. 1.
- Cserenyák László: Nyíregyháza örökvtársága. Nyíregyháza 1969. 83. 1.
[Nyíregyházi kiskönyvtár. 3.]
- Cserenyák László: Nyíregyháza örökvtársága a Károlyiakkal. AANyíregyháza. 2. 127—140. 1.
- Csiky Gábor: Az első magyar tudós társaság [Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság]. Természet Világa. 1969. 100. évf. 11. sz. 519—520. 1.
- Csizmadia Andor: Jogi oktatás a Pécsi Akadémián a feudális kor végén. Stud. Iur. 60. 27—39. 1.
- Deák Gábor: Az 1848/49-es szabadságharc felső-tiszai eseményeinek szervezési és gazdasági kérdései a kormánybiztosi iratok alapján. TörtÉvk. 2. 221—247. 1.
- Dezsényi Béla: A magyarországi hírlapkiadás és hírlapterjesztés múltjából. MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 382—388. 1.
- Dömötör Sándor: Adatok a felső-magyarországi betyárvilág kialakulásának kezdeteihez. HOMÉvk. 8. 389—436. 1.
- Dömötör Sándor: Aszalay Szabó János. A jakobinus per egyik borsodi mártírjáról. TörtÉvk. 2. 205—220. 1.
- Eperjessy Kálmán: A városi önkormányzat.

- Városhálózatunk a XVIII. század végén. *ÉIT.* 1969. 24. évf. 38. sz. 1803—1807. 1.
- Erdélyi István—Pataky László:* A nagyszentmiklósi „Attila kincs” leletkörülményei. *MóraÉvk.* 1968. 35—45. 1.
- Fekete Sándor:* Petőfi és Scribe. *MT.* 1969. 14. évf. 7—8. sz. 455—459. 1.
- Fekete Sándor:* Petőfi és Széchenyi. *Kortárs.* 1969. 13. évf. 3. sz. 452—466. 1.
- Fényes Miklós:* A hazai jog oktatása és tananyaga a Pécsi Akadémián /1798/99./ *Stud. Iur.* 60. 41—50. 1.
- Fenyő István:* Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. [Horváth Mihály, Pulszky Ferenc, Fényes Elek.] Bp. 1969, Szépirod. Kiadó. 449 l.
- Frankl József:* Somogy megyei adatok a szabadságharc egészségügyéhez. *OHI.* 1969. 110. évf. 28. sz. 1634—1638. 1.
- Füves Ödön:* Görög tanítóképző Pesten 1812—1820 között. *AT.* 1969. 16. évf. 1. sz. 91—92. 1.
- Füves Ödön:* A pesti görögök küzdelme a teljes önállóság kivívásáért. *AT.* 1968. 15. évf. 2. sz. 261—263. 1.
- Gál István:* A Transylvanian unitarian overseas. *NHQu.* 1968. 9. Vol. 32. No. 186—192. 1.
- Halmai János:* Gyógyszerészképzési törekvések 1848-ban. *CMed.* 1969. 51—53. sz. 201—205. 1.
- Harkó Viola, R.:* A magyar orvosi szaknyelv kialakulása és a magyar nyelvű oktatás bevezetése a pesti orvostudományi karon. *CMed.* 1969. 51—53. sz. 231—239. 1.
- Honti József:* Adatok a pesti egyetem múltjához. *OHI.* 1969. 110. évf. 46. sz. 2707—2708. 1.
- Honti József:* Híres angol orvos [Richard Bright] 150 évvel ezelőtti utazása Veszprém megyében. *Életünk.* 1969. 2. sz. 87—89. 1.
- Honti József:* John Paget angol orvos kapcsolata Magyarországgal. *OHI.* 1969. 110. évf. 28. sz. 1633—1634. 1.
- Honti József:* Richard Bright angol orvostudós látogatása Pest-Budán. /1815./ Budapest. 1969. 7. évf. 9. sz. 38—39. 1.
- Horváth Róbert:* Magda Pál /1770—1841/ a statisztikus és társadalomtudós. Szeged 1968. 26 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 15/3./
- Horváth Róbert:* Tessedik als Sozialwirtschaftler. Szeged 1969. 28 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 16/6./
- Jajczay János:* Régi pest-budai bálók. *ÉIT.* 1969. 24. évf. 9. sz. 406—410. 1.
- Jászay Magda:* La lotta di libertà ungherese 1848—49 vista dagli Italiani. *Romant.* 97—107. 1.
- Kókay György:* A Kościuszko-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban. *LgyMTan.* 301—316. 1.
- Komlós Géza:* Haladó erdőgazdasági elvek írásos emlékei a Széchenyiek sopronmegyei erdőbirtokain a XVIII. sz. végén. *Erdő.* 1969. 18. évf. 7. sz. 314—318. 1.
- Kovács Endre:* Két nap hőse: Bem apó. Emlékezés születésének 175. évfordulóján. *Nsz.* 1969. 27. évf. 61. sz. 4. 1.
- Kovács Győző:* Batsányi útja a jakobinus mozgalomig. Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle. 1969. 2. sz. 110—118. 1.
- Kovács József László:* Literáti Nemes Sámuel 1841-es rablóhadjárata Sopronban. *SSz.* 1969. 23. évf. 1. sz. 84—89. 1.
- Kovács Magda:* A Pesti Hírlap conzurázása. /1841—44./ *MK.* 1969. 85. évf. 4. sz. 339—351. 1.
- Kulcsár Imre:* A magyaróvári Gazdasági Akadémia alapításának előzményei. *AtSz.* 1969. 11. évf. 1—2. sz. 160—173. 1.
- Lehmann Antal:* XIX. századi üveghuták Zselicben. *BarMűv.* 1969. június. 94—96. 1.
- Lengyel Imre:* Az Alföldi Hírlap 1849-ben. Adatok egy vidéki hírlap társadalmi szerepének vizsgálatához. *DMÉvk.* 1966—67. 319—342. 1.
- Ligeti Lajos—Kara György—Szilágyi Ferenc:* Nagyenyedtől—Dardzsillingig. Másfél száz év indult útnak Kőrösi Csoma Sándor [Riporter:] R. Farkas Klári. *MN.* 1969. 25. évf. 214. sz. 8. 1.
- Lukács Ágnes, B.:* Adalék az 1820-as évek halandósági viszonyaihoz Magyarországon. *TStÉvk.* 1965—66. 241—261. 1.
- Lukács Ágnes, B.:* A halandósági viszonyok néhány vonása Magyarországon a XIX. század első felében. *Demográfia.* 1969. 12. évf. 1—2. sz. 72—78. 1.
- Maron Ferenc:* Hazánkfia, Besse János kalandos élete. Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet és írójának históriája. *MN.* 1969. 25. évf. 213. sz. 4. 1.
- Martinkó András:* Egy hónappal a halál előtt. „Az utolsó Nagy próba.” *Nsz.* 1969. 27. évf. 176. sz. 6—7. 1.
- Mihalik Sándor:* A kassai kőedénygyár. *FoA.* 20. 163—185. 1.
- Molnár Ambrus:* Határhasználat a Bihar megyei Sápon a XIX. században. *AtSz.* 1968. 10. évf. 3—4. sz. 514—551. 1.

- Nagy István:** Bősárkány szabadságharcos helytállása és pusztulása 1849-ben. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 174—181. l.
- Pándi Pál:** A valóság nyomában. Megjegyzések a marosvásárhelyi Igaz Szó egyik cikkéhez. Nsz. 1969. 27. évf. 190. sz. 6—7. l.
- Patay Pál:** Az Érmelléki Tractus harangjai 1825 körül. DMÉvk. 1966—67. 305—317. l.
- Perlaki Gyuláné:** Az 1848—1849-es forradalom és nemzeti szabadságharc néhány kérdése. EMK. 1969. 2. 41—53. l.
- Polgár Antalné:** Adatok az úrbéres viszonyok felszámolásához Magyaralmáson 1848 előtt. FejérmSz. 5. 193—197. l.
- Réti Endre:** Orvosdoktori disszertációk 1769—1848. CMed. 1969. 51—53. sz. 223—229. l.
- Sallay Géza:** L'Italia e il Romanticismo ungherese. Romant. 543—553. l.
- Sápi Lajos:** Debrecen első csatornázása. DMÉvk. 1966—67. 269—303. l.
- Sárközi Zoltán:** Válasz Stephan Ludwig Roth perének ügyében. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 743—749. l.
- Sóós Imre:** Zemplén megye levéltára és Kazinczy Ferenc. TörtÉvk. 2. 185—204. l.
- Spira György:** A Pilvax forradalma és a pesti polgárság vezetői. Nsz. 1969. 27. évf. 62. sz. 4—5. l.
- Szecső Károly:** Adalékok az Egri Kaszinó Könyvtára reformkori történetéhez. MK. 1969. 85. évf. 2. sz. 155—157. l.
- Székelty Lajos:** Egyesület-alapítási törekvések az Országos Bányászati és Kohászati Egyesület megalakulása előtt. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1969. 102. évf. 3. sz. 205—210. l.
- Szenácssy Barna:** Martinovics Ignác ezideig ismeretlen matematikai értekezéséről. Matematikai Lapok. 1969. 20. évf. 1—2. sz. 57—62. l.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán:** Adatok a hazai kémiai tanszékek történetéhez. 3. Schuster János. /1777—1838./ A Agr. 7. 305—328. l.
- Terray Barnabás:** Az aszódi közös iskoláról. Aszód MF. 4. 97—104. l.
- Tettyey Emil:** Pest bombázása 1849-ben. ÉIT. 1969. 24. évf. 11. sz. 483—485. l.
- Urbán Aladár:** A győri 5. honvédszázalój toborzása 1848-ban. Arrabona. 11. 163—176. l.
- Urbán Aladár:** A magyar Egmont. Batthyány Lajos halálának 120. évfordulójára. Kortárs. 1969. 13. évf. 10. sz. 1627—1635. l.
- Uzsoki András:** Czech János régészeti tevékenysége Győrött. Arrabona. 11. 117—141. l.
- Vörös Károly:** Parasztmozgalmak Zala megyében a XIX. század első felében. Zalaegerszeg 1969. 79 l.
- [A Göseji Múzeum közleményei 26./ Závodszi Jenő:** Lajoskomárom telepítéséről. FejérmSz. 5. 160—162. l.

c) Ismertetések

- Bajza József és Toldy Ferenc levelezése.** Sajtó alá rend. Oltványi Ambrus. Bp. 1969. — Ismerteti: *Antall József*. CMed. 1969. 51—53. sz. 293—294. l.
- Baróti Dezsdő:** Felvilágosodás és klasszicizmus. Bp. 1967—1968. — Ismerteti: *Szaunder József*. ITK. 1969. 73. évf. 2—3. sz. 385—389. l.
- Boros Vilma, H.:** Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Bp. 1967. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 421. l.

- Cheresteşiu, Victor:** Adunarea naţională de la Blaj. 3—5 (15—17) mai 1848. Inceputurile și alcătuirea programului revoluției din 1848 din Transilvania. București 1966. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1968. 16. sz. 99—101. l.
- Kovács Endre:** A reformer a forradalom viharában. [*Spira György*: 1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a (Bp. 1964.) c. művéről.] Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 738—742. l.

- A magyar irodalom története 1772-től 1848-ig.** Szerk. Pándi Pál. Bp. 1965. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 127—132. l.

- Süle Sándor:** Kisszántói Pethe Ferenc. Bp. 1964. — Ismerteti: *Barta János*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 244—246. l.
- Szeli István:** Hajnóczy és a délszlávok. Kortörténeti tanulmány. Novi Sad 1965. — Ismerteti: *Bénda Kálmán*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 175. l.

- Varga János:** A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Bp. 1967. — Ismerteti: *T. Mérey Klára*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1162—1163. l.

- Vyrijalová, Maria:** Juraj Palkovič. /1769—1850./ Kapitoly k ideovému formovaniu osobnosti a posobeniu v národnom hnutí. Bratislava 1968. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1968. 17. sz. 77—78. l.

7. Magyarország története 1849—1917

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Ady Endre:** Költészet és forradalom. [Cikkek.] (Összeáll., [bev.]: Varga József. Szerk., jegyz. Szabó Mária.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 368 l.

- Antall József*: Jókai Mór ismeretlen levele Korányi Frigyeshez és Laborfalvi Róza halála. CMed. 1969. 50. köt. 149—153. l.
- Balassa Iván*: Herman Ottó gyűjtőútjai nyomában. HOMÉvk. 7. 7—18. l.
- Balassa János halálának 100. évfordulójára. (Összeáll.) Antall József. CMed. 1969. 48—49. sz. 18—22. l.
- Csecsy Imre emlékirataiból. Szabó Ervinnél és a szindikalizmusról. Közread. és bev. *Mucsi Ferenc*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1075—1087. l.
- Domonkos Ottó*: Sopron város műemléki szabályrendelete 1886-ból. Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 3. sz. 129—135. l.
- Frankel Leó. Új dokumentumok — munkásságáról. Közli Jemnitz János, S. Vince Edit. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 121—145. l.
- Halász Zoltán*: Sir Aurél Stein's correspondence. NHQu. 1968. 9. Vol. 32. No. 180—185. l.
- Herman Ottó négy levele Kocyan Antalhoz. [Közli:] Stollmann András. HOMÉvk. 8. 23—26. l.
- Husztly Sándor*: A Természetrajzi Füzetek első kötete és Herman Ottó. HOMÉvk. 8. 7—22. l.
- Kármán Mór válogatott pedagógiai művei. Összeáll., bev., jegyz.: Faludi Szilárd. Bp. 1969, Tankönyvkiadó. 269 l., 4 t.
- [Neveléstörténeti könyvtár.]
- Kárpáti Endre*: Csecsemő- és gyermekhalandóság két Pest környéki községben a múlt század 70—80-as éveiben. CMed. 1969. 50. köt. 125—132. l.
- Kovács Judit*: Ismeretlen adatok az 1849 utáni pesti és vidéki életről. Egy XIX. századi magyar újságíró [Berecz Károly] hagyatékából. MN. 1969. 25. évf. 143. sz. 12. l.
- Kovács Judit*: Ismeretlen írások, levelek egy XIX. századi magyar újságíró [Berecz Károly] hagyatékából. MN. 1969. 25. évf. 137. sz. 9. l.
- Kovács Judit*: „Miserabilis viszonyok”, gondok, tragédiák. Egy XIX. századi magyar újságíró [Berecz Károly] hagyatékából. MN. 1969. 25. évf. 149. sz. 12. l.
- László Ernő*: Sopron leírása 1858-ból. SSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 376—379. l.
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 4. köt. A szocialista munkásmozgalom az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején. 1907—1918. 2. r. 1914—1918. Összeáll. *Mucsi Ferenc*, *Kende János* stb. [Kiad.] a Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 565 l.
- „A marxizmus és a természettudományok legújabb forradalma.” Diner-Dénes József tanulmánya, melyre Lenin is felfigyelt. Közli: László József, Sipka Sándorné. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 731—737. l.
- Mikszáth Kálmán művei. 14. (Politikai karcolatok. 1881—1908.) [Bp.] 1969, M. Helikon — Szépirod. Kiadó. 787 l.
- Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. Bisztray Gyula, Király István. 59. köt. Cikkek és karcolatok. 9. 1880. június-december. (Sajtó alá rend. Nacsády József.) Bp. 1969. Akad. Kiadó. 372 l., 4 t.
- Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. Bisztray Gyula, Király István. 67. köt. Cikkek és karcolatok. 17. 1882—1883. Sajtó alá rend. Rejtő István.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 403 l., 4 t.
- Nagy Dezső*: Az agrármozgalmak költészetéből. /Szocialista zsoltárok./ MMMÉvk. 1967—1968. 241—260. l.
- Ravasz János*: Néhány adalék a magyar nevelésügy historiográfiájához. /Schwarz Gyula vázlata 1866-ban./ NszP. 105—112. l.
- Szamuely Tibor*: Válogatott cikkek. 1908—1915. (Szerk. [és a tanulmányt írta] Simor András. Jegyz. Máthé Pál. [Bev.] Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán.) Bp. 1969, Tankönyvkiadó. 188 l.
- Szövényi István*: Képek a dualizmuskori Kőszeg történetéből. Chernel Kálmán naplói alapján. 2. VSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 124—136. l.
- Tóth Imre, H.*: A magyar—orosz tudományos kapcsolatok történetéhez. MT. 1969. 14. évf. 1. sz. 49—51. l.
- Tóth János*: Adatok a Jászszág munkásmozgalmi hagyományából. Jászberény 1968, Hazafias Népfront Járási Biz. — Járási Tanács. Soksz. 23 l., 4 t. /Jászszági honismereti adattár 1./
- Vadász Ferenc*: Száz éve íródott Kossuthlevél nyomában. Nsz. 1969. 27. évf. 226. sz. mell. 4. l.

b) *Feldolgozások*

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. (Red. R[ezső] Bognár.) Ser. 1/1. Tom. 15. Series marxistica—leninistica. Red. I[stván] Kónya. Debrecen 1969. 111 l. A kötet tartalmából:

Farkas Dezső: Az „agrárius” és a „merkantil” irányzat parasztpolitikája történetéhez. /1895—1914./

Alföldy Zoltán: Hőgyes Endre kolera-kutatásai. CMed. 1969. 51—53. sz. 115—126. l.

Antall József: The emergence of the system

- of modern higher education in Hungary. CMed. 1969. 51—53. sz. 61—74. 1.
- Arató Endre:** Az 1868. évi népoktatási törvény és a nemzetiségi politika. PSz. 1969. 19. évf. 6. sz. 521—532. 1.
- Arató Ferenc:** Eötvös József és a nemzeti-ségi népoktatás. PSz. 1969. 19. évf. 6. sz. 533—545. 1.
- Asztalos [Ászlól]:** Die ungarische Privatrechtswissenschaft im Zeitalter des Dualismus. AUSBiur. 9. 3—21. 1.
- Balassa Iván:** Jankó János és a Néprajzi Múzeum. NrÉ. 50. 17—33. 1.
- Balázs Lajos:** A szalonna és háj szerepe Nádudvaron a XIX. században. ET. 1968. 79. évf. 4. sz. 593—597. 1.
- Balázs Péter:** Egy kereskedőcsalád élete és üzleti tevékenysége Győrött a XIX. század közepén. TStÉvk. 1965—66. 263—317. 1.
- Balla György:** Kogutovicz Manó. Geodézia és Kartográfia. 1969. 21. évf. 1. sz. 53—54. 1.
- Balogh János:** Balassa János. Az első magyar sebészeti iskola megalapítója. CMed. 1969. 48—49. sz. 43—61. 1.
- Becsei József:** Békés megye mai területének gazdasági és társadalmi struktúrája a Tanácsköztársaság előtti évtizedekben. TBékésm. 13—59. 1.
- Birta István:** Az ózdi vasgyár munkáviszonyai a századforduló idején. TörtÉvk. 2. 249—303. 1.
- Bodgál Ferenc:** Uradalmi és gépészkövácok Borsodban. HOMÉvk. 8. 349—366. 1.
- Bogdán István:** Papírkereskedelem Budapesten a XIX. században. Papírpar. 1969. 13. évf. 5. sz. 217—220. 1.
- Bonnyai Sándor:** Töredékek Balassa János életéből. CMed. 1969. 48—49. sz. 63—79. 1.
- Boros István:** A nők felvétele a gyógyszerészi pályára. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1969. 39. évf. 1. sz. 14—17. 1.
- Csapláros István:** Teodor Tomasz Jez nézetei a magyar—délszláv megbékélésről. LgyMTan. 469—506. 1.
- Cseh-Szombathy László:** A budapesti szegényügy és statisztikája Kőrösy szemléletében a XX. század elején. StSz. 1969. 47. évf. 51. sz. 1140—1147. 1.
- Csillag István:** Antecedents of the Semmelweisian concept in Hungary's medical literature. Acta Chirurgica Hungarica. 1968. 9. évf. 4. sz. 435—440. 1.
- Czeplédy János:** Tutajozás a Maroson a múlt században. ET. 1969. 80. évf. 2. sz. 212—234. 1.
- Dégen Imre:** Emlékbeszéd [a szegedi árvíz 90 éves évfordulója alkalmából]. Hidrológiai Közöny. 1969. 49. évf. 6. sz. 242—245. 1.
- Dersi Tamás:** A publicista Kun Béla. Pályakezdő korszak. Bp. 1969, Magvető. 194 1.
- Dezséry László:** Egy régi kalendárium a Budai Népszínházról. Színház. 1969. 2. évf. 9. sz. 53—55. 1.
- Dolmányos István:** Vengerszkohe obscesztvennoe mnenie i revoljucionnoe dvizenie v Rosszii v sesztideszjatüh — szemideszjatüh godah XIX sztoletija. AUSBiur. 10. 3—33. 1.
- Domokos László:** Titkok Teleki László koporsója körül. Kortárs. 1969. 13. évf. 10. sz. 1635—1639. 1.
- Domonkos Ottó:** Haladó mozgalmak tükröződése a kékfestés mintakincsében. Arrabona. 11. 177—198. 1.
- Elek László:** Justh Zsigmond „kozmpolitizmusa”. Az író halálának 75. évfordulójára. BékÉl. 1969. 4. évf. 2. sz. 212—227. 1.
- Erényi Tibor:** Frankel Leo születésének százhuszonötödik évfordulójára. Nsz. 1969. 27. évf. 45. sz. 5. 1.
- Erényi Tibor:** Nyizstor György születésének 100. évfordulójára. Nsz. 1969. 27. évf. 298. sz. 4—5. 1.
- Erényi Tibor:** Pest, 1869 aug. 22. MN. 1969. 25. évf. 194. sz. 5. 1.
- Erényi Tibor:** A szakegyletek kora. Az első szakmai szervezetek Magyarországon. SzakszTört. 11—58. 1.
- Faller Jenő:** Sopron város Balf-környéki szénkutatói az 1850-es évek második felében. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1969. 102. évf. 12. sz. 838—846. 1.
- Farkas Gábor—Kállay István:** Fejér megye az első világháború idején. FejérmÉvk. 1. 5—16. 1.
- Farkas József:** Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907. Szeged 1968, MSZMP Csongrádm. Biz. 75 1.
- [Csongrád megye munkásmozgalmának története.]
- Farkas József:** Az 1896—97-es pártszakadás és Várkonyi István fellépése. AUSzszegoc. 7. 3—28. 1.
- Farkas Márton:** Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének felbomlása. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 367—377. 1.
- Farkas Márton:** Az Osztrák-Magyar Monarchia megmentésének kísérletei és a páduai fegyverszünet. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 306—346. 1.
- Fazekas Árpád:** Jósza András élete és munkássága. CMed. 1969. 48—49. sz. 141—151. 1.
- Fazekas Árpád:** Egy régi nyíregyházi folyóirat: a Természet-Gyógyász. [1874—75.] OHI. 110. évf. 34. sz. 1997—1999. 1.
- Fazekas Árpád:** Természet-Gyógyász, 1874—75. SzSzSz. 1969. 4. évf. 2. sz. 55—63. 1.

- Fekete Sándor*: Tauffer Vilmos 1851—1934. CMed. 1969. 51—53. sz. 127—142. 1.
- Felkai László*: A népiskolai törvény és végrehajtása. MP. 1969. 9. évf. 1—2. sz. 151—163. 1.
- Filadelfi Mihály*: A tanítómozgalmak kezdete Békéscsabán. (Békéscsaba) 1969, Pedagógusok Szakszervezete. 74 1.
- Friedrichné Kovács Irén—Szecskó Károly*: Kolacsovsky Lajos élete és munkássága. 1. A Agr. 7. 19—34. 1.
- Für Lajos*: Az ászári szőlészet a századfordulón. MgMúzK. 1967—1968. 217—242. 1.
- Gaál Endre*: A szegedi ipari munkásság 1905—1906. évi szakszervezeti mozgalmának főbb kérdései. Szeged 1969. 41 1.
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 23.*
- Gulya Károly*: A magyarországi rutén kérdés 1910—1914 között. Szeged 1968. 19 1.
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 31. Studii historiae universalis recentis et recentissimi aevi 5.*
- Gungl Ferenc*: Adatok az Első Pécsi Munkás Beteg és Rokkantak Egylet történetéhez. /1870—1880./ JPM. 1967. 193—200. 1.
- Hadnagy Albert—Prahács Margit*: Liszt szekszárdi kapcsolatairól. Tolnam. Tört. 2. 219—265. 1.
- Hanák Péter*: Kossuth estéje. ÉHr. 1969. 13. évf. 12. sz. 6. 1.
- Heckenast József*: Szövetkezések a századforduló paraszti gazdálkodásában. [Bp.] 1969, Mezőgazd. Kiadó. 213 1.
- Hilkene Károly*: A közönség előkészítése a postabélyeg bevezetésére Horvátországban. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1969. 1. évf. 3. sz. 50—53. 1.
- Horváth Mihály*: A magyar parlamentarizmus történetéből. A Duna-parti színhely születése. Magyar Hírlap. 1969. 3. évf. 31. sz. Melléklet. III.
- Horváth Sándor*: Szaboles-Szatmár a forradalmak előtt. MTSzSz. 85—99. 1.
- Juhász Antal*: A hantház. Móra Évk. 1969. 1. 5—19. 1.
- Juhász Imre*: Gönczy Pál pedagógiai nézetei. NszP. 72—77. 1.
- Juhász Imre*: Gönczy Pál, a reformer pedagógus. Debrecen 1969, Hajdúszoboszlói Városi Tanács. 85 1.
- /Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 11./ /Déri Múzeum Baráti Köre kiadványa 8./
- Kabos Ernő*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kapcsolatai 1890 és 1918 között. Szaksz. Tört. 59—127. 1.
- Kemény Gábor*: Jegyzetek Szabó Ervin arcképéhez. NszP. 246—262. 1.
- Kende János*: A magyarországi szervezett munkásság az első világháborúban. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 81—103. 1.
- Kenéz János*: Schwartzter Ferenc a modern hazai elmegyógyászat úttörője. OHI. 1969. 110. évf. 28. sz. 1629—1632. 1.
- Keresztény József*: Sopron és a tornasport kezdetei. SSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 363—368. 1.
- Király István*: Ady Endre és Achim L. András. Nsz. 1969. 27. évf. 17. sz. 7. 1.
- Kiss József*: Jászkun agrárszocialista mozgalmak. 1896—1897. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 98—120. 1.
- Koch Ödön*: A Galilei Kör soproni tevékenységének kezdete. /1913./ SSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 257—258. 1.
- Kodolányi János, ifj.*: Jankó János a néprajztudós. NrÉ. 50. 7—15. 1.
- Kohut Mária, H.*: Az Arany Trombitának /1869/, Táncsics lapjának kauciója. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 48—52. 1.
- Kolossa Tibor*: Az 1880—1900 közötti időszak fő történeti problémáiról az összefoglaló munkák kritikai áttekintése alapján. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 96—109. 1.
- Kolossváy Szabolcsné*: Ungarischer Forstverein — Magyar Erdészegylet — Országos Erdészeti Egyesület. Erdtört. 3—4. 35—56. 1.
- Kósa László*: Nagy György köztársasági mozgalma Békés megyében. BékÉI. 1969. 4. évf. 3. sz. 449—461. 1.
- Kovács László, K.*: Pásztortűzhelyek Erdélyben 1900 körül NrKCSEvk. 2—3. 7—43. 1.
- Környei Elek*: Ötven évvel ezelőtt halt meg Eötvös Lóránd. MN. 1969. 25. évf. 79. sz. 8. 1.
- Köte Sándor*: Eötvös és az 1868-as népiskolai törvény. Tudományos Közlemények. 1969. 1. sz. 82—98. 1.
- Köteles Lajos Sándor*: A Magyar Szociáldemokrata Párt és polgári ellenzék politikai kapcsolatai az első világháború végén. Tk Hajdú-Bihar. 221—234. 1.
- Krajnyák Nándor*: Az 1868. évi alföldi parasztmozgalom Kecskeméten. Kecskemét Tan. 123—143. 1.
- Kuntár Lajos*: Nyomdászmozgalmak Szombathelyen. /1892—1914./ VSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 89—107. 1.
- Lantos István*: Diesterweg hatása a dualizmus kori magyar pedagógiai mozgalmakban. NszP. 113—119. 1.
- Legány Dezső*: Erkel és Liszt Zeneakadémiája. /1875—1876./ MZtörtTan. 2. 247—265. 1.

- Lehoczky Alfréd*: Az ózdi gyár helyzete és a munkásmozgalom kialakulása az első világháború időszakában. /1914—1918./ TörtÉvk. 2. 305—340. l.
- Lengyel Alfréd*: Adatok a Győr megyei kivándorlási mozgalom történetéhez /1890—1910/. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 717—730. l.
- Lovas Gyula*: Autóbuszok Sopron utcáin. SSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 323—333. l.
- A magyar bélyegok monográfiája. 3. Magyar postabélyegek és postai bérmentesítés 1867—1899. Írta *Kostyán Ákos*, *Madarász Gyula*, *Makkai László*, *Orbán Ferenc*, *Rend Ferenc*. Bp. 1968, Közdok. 762 l.
- Magyar Imre*: A Korányi-iskola és a magyar belgyógyászat. CMed. 1969. 51—53. sz. 87—98. l.
- Márkus László*: Az 1890—1918 közötti magyar történet „fehér foltjai”. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 109—116. l.
- Mártha Zsuzsanna*: A baromfitoll a magyar gazdasági életben századunk elejéig. MgMúzK. 1967—1968. 243—264. l.
- Marx György*: Eötvös Lóránd emlékezete. Nsz. 1969. 27. évf. 79. sz. 6. l.
- Mérei Gyula*: L'annexion de l'Alsace-Lorraine par les Allemands en 1870—1871 et l'opinion publique en Hongrie. NÉHong. 3. 193—204. l.
- Mérei Gyula*: Elzász-Lotharingia Németországhoz csatolása 1870—1871-ben és a magyar közvélemény. — *Gaál Endre*: Adatok Szeged 1859—60. évi történetéhez. Szeged 1968. 38 l.
- [Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 30.]
- Merényi László*: Hadimunkások mozgalmi Magyarországon az első világháború végén. /1917. nov. — 1918. okt./ HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 8—31. l.
- Mészáros Géza—Simonffy Emil*: Százéves kukoricaszem-lelet a Zalaegerszegi Állami Levéltárban. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 479—485. l.
- Móra Magda*: A szociális helyzet Fejér megyében 1917—1919 között. Fejérm Évk. 1. 25—38. l.
- Mucsi Ferenc*: Magyarország útja az októberi forradalomhoz. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 379—383. l.
- Nagy Dezső*: Régi május elsejék Csongrád megyében. MóraÉvk. 1968. 147—163. l.
- Nagy Dezső*: Szántó Kovács János. Bp. 1969, NPI. Soksz. 179 l.
- [A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum füzetek 1.]
- Németh András*: A magyar olajpolitika 1900-tól 1919-ig. Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1969. 2. évf. 3. sz. 92—94. l.
- Neszterov, Leonid*: Magyar kísérlet a nemzeti vagyon becslésére. StSz. 1969. 47. évf. 2. sz. 187—195. l.
- Pesti János*: A forradalmak előzményei Székesfehérvárott. FejérmÉvk. 1. 17—23. l.
- Pölöskei Ferenc*: A belpolitikai rendszer jogi újrászabályozása Magyarországon az első világháború előtti években. JK. 1969. 24. évf. 2—3. sz. 79—88. l.
- Pölöskei Ferenc*: Az elfelejtett Justh Gyula. Kortárs. 1969. 13. évf. 5. sz. 705—709. l.
- Pölöskei Ferenc*: Károlyi Mihály pályafordulata. Valóság. 1969. 12. évf. 1. sz. 77—84. l.
- Pusztai Gyula*: A Budapesti Vízmű hidrológiai kutatásainak története a századfordulógig. Hidrológiai Közlöny. 1969. 47. évf. 2. sz. 70—79. l.
- Regős János*: Vas megye határmenti állami népiskolái a századforduló idején. NszP. 150—157. l.
- Réti Endre*: A budapesti orvosi iskola kialakulása [Balassa János, Markusovszky Lajos, Korányi Frigyes]. 1849—1918. Orv. Egy. 31—58. l.
- Réti Endre*: A pesti orvosi kar hallgatóinak helyzete, törekvései és mozgalmi a kari jegyzőkönyvek alapján. CMed. 1969. 51—53. sz. 273—291. l.
- Rév Pál*: A csatorna átépítése és magyarországi hatása. Blériot híres repülésének 60. évfordulójára. Közlekedéstudományi Szemle. 1969. 19. évf. 8. sz. 374—378. l.
- Ruszoly József*: A magyar republikánusok pereit Szegeden. Újabb adatok a Nagy György-féle mozgalom történetéhez. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 2. sz. 148—157. l.
- Rybár Imre*: Eötvös Lóránd. ÉIT. 1969. 24. évf. 14. sz. 627—631. l.
- Sápi Vilmos*: A TBC elleni küzdelem és a cselédlakások problémája a kapitalizmus kori Magyarországon. CMed. 1969. 48—49. sz. 107—124. l.
- Sarlós Béla*: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 965—990. l.
- Selye, Hans*: Ignác Semmelweis — the lesson for us. NHQu. 1969. 10. évf. 33. sz. 153—154. l.
- Simor András*: Az újságíró Szamuely Tibor. MN. 1969. 25. évf. 46. sz. 4. l.
- Sinkó Ferenc*: A Magyar Szemle. /1888—1906./ Vigilia. 1969. 34. évf. 5. sz. 303—312. l.
- Studien. Handbuch der ungarischen Wirtschaft, Politik und Kultur. Bd. 2. 1967. Hrg.: Ferenc Paál. Bp. 1968, Corvina. 192 l., 8 t. A kötet tartalmából:

- Hanák Péter*: Die Lage Ungarns in der Monarchie.
- Sütő Sándor*: Az 1918—1919-es forradalmakat megelőző pedagógusmozgalmak néhány kérdéséről. Tk Hajdú-Bihar. 164—170. l.
- Szabó Ferenc*: Adatok az 1891. évi Békés megyei agrárszocialista mozgalom Arad és Csongrád megyei kapcsolatairól, visszhangjáról. BékÉL. 1969. 4. évf. 2. sz. 262—268. l.
- Szabó Gyula*: Szakoktatásunk történetéből. 2. Középfokú Szakoktatás. 1969. 2. évf. 9—10. sz. 44—51. l.
- Szakács Kálmán*: Első kísérlet a földmunkás szakszervezet megalakítására. /1896—1900./ PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 68—97. l.
- Szakács Margit*: Az 1885. évi Országos Kiállítás lengyel látogatói. FOLA. 19. 215—221. l.
- Szakács Margit*: A szocialisták fényképalbuma. A munkásmozgalom első rendőri nyilvántartása. MMMÉvk. 1967—1968. 225—239. l.
- Szecső Károly*: Az 1868-as népiskolai törvény életbelépésének Heves megyei történetéből. Tudósító. 1969. 1. sz. 29—31. l.
- A szegedi árvíz 1879. /Adalékok a Tiszaszabályozás történetéhez./ (*Dégen Imre*: A szegedi árvíz — fordulópont a Tiszavölgy ármentesítésének történetében. — *Lászlóffy Woldemár*: Az árvíz hidrológiai szempontból. — *Károlyi Zsigmond*: Adatok a szegedi árvíz történetéhez.) Bp. 1969. 80 l.
/Vízügyi történeti füzetek./
- Székely András*: Magyar utazók és földrajzi eredményeik a mai Szovjetunió területén az utolsó évszázadban. FÖK. 1969. 17. évf. 2. sz. 165—175. l.
- Székely Lajos*: 100 éve kezdte meg Zsigmond Vilmos /1821—1888/ a budapesti városligeti artézi kút fúrását. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1969. 102. évf. 2. sz. 137—139. l.
- Szekeres József*: Ganz Ábrahám és a magyar közlekedési technika. Bp. 1968, Közl. Múz. 43 l.
/A Közlekedési Múzeum füzetek 3./
- Szelényi István*: Hőgyes Endre, az ismeretterjesztő. Természet Világa. 1969. 100. évf. 7. sz. 311—316. l.
- Szentgyörgyi István*: Gondolatok a XIX. század második felének gyógyszerészi reformtörekvéseire. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1969. 39. évf. 1. sz. 40—45. l.
- Szentgyörgyi István*: A magyar gyógyszerészképzés iránya a XIX. sz. második felében. CMed. 1969. 51—53. sz. 183—196. l.
- Szilágyi Mihály*: A Tolna megyei kereskedelem története 1848—1914-ig. Tolna m. Tört. 2. 267—333. l.
- Szuhay Miklós*: Die kapitalistische Umgestaltung der Landwirtschaft in Ungarn zur Zeit des habsburgischen Absolutismus /1849—1867/. KégytudÜsz. 93—111. l.
- Takács Imre*: A mezőgazdaság irányításának jogforrásai, intézményei és szervei Magyarországon /1889—1919/. MgMúzK. 1967—1968. 265—291. l.
- Tóth Béla*: Szeged a vízkor. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 341—354. l.
- Tóth Ferenc*: A makói hagyma történetének néhány fejezete. Móra Évk. 1969. 1. 55—85. l.
- Tóth Lajos*: Krecsmarik Endre élete és munkássága. Szarvas (1969), Városi Tanács. 183 l., 5 t.
- Trencsényi Tibor*: Markusovszky Lajos. OHI. 1969. 110. évf. 46. sz. 2677—2684. l.
- Turányi Kornél*: Az első természettudományi ismeretterjesztő folyóiratok Magyarországon. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 62—63. l.
- Vajda Endre*: Adatok a budapesti távbeszélőhálózat államosításáról. Közlekedéstudományi Szemle. 1969. 19. évf. 2. sz. 60—66. l.
- Vajda Endre*: Adatok a Magyar Posta szolgálati viszonyairól az 1867-es önállóság idején. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1969. 1. évf. 2. sz. 3—19. l.
- Vajda Endre*: A posta önálló szállító tevékenysége a vasutak bevezetése idején Magyarországon. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1969. 1. évf. 2. sz. 20—42. l.
- Varga Lajos*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1903-as programjának néhány kérdése. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 32—66. l.
- Vargyai Gyula*: Adalékok a Pécsi Jogakadémia visszaállításához és működéséhez. 1865—1867. Stud. Iur. 60. 157—161. l.
- Vass István, G.*: A két forradalom előzményei, a forradalmi helyzet kialakulása. TBékésm. 61—90. l.
- Végh Antal*: Károly Than a pioneer of scientific chemistry and chemical education at the university of Hungary. CMed. 1969. 51—53. sz. 75—85. l.
- Végh Antal*: Than Károly. Gyógyszerészet. 1969. 13. évf. 11. sz. 425—430. l.
- Vértesy Miklós*: Az Egyetemi Könyvtár a kapitalizmus kibontakozása korában. AnnBU. 4. 115—164. l.
- Vezér Erzsébet*: Ady Endre. Élete és pályája. Bp. 1969, Gondolat. 474 l., 23 t.

- Vincze Edit, S.*: Agrárszocialisták a Vihar-sarokban. Nsz. 1969. 27. évf. 91. sz. 6. l.
- Vincze Edit, S.*: A Párizsi Kommün magyar minisztere. Frankel Leo születésének 125. évfordulójára. MN. 1969. 25. évf. 44. sz. 5. l.
- Zemplén Jolán, M.*: Eötvös Loránd. Világosság. 1969. 10. évf. 5. sz. 276—280. l.
- Zoltán Imre*: Semmelweis Ignác Fülöp. [1818—1865.] OHI. 1969. 110. évf. 45. sz. 2617—2621. l.
- Zsebők Zoltán*: The evolution of radiology in Hungary. CMed. 1969. 51—53. sz. 155—166. l.
- Zsoldos Jenő*: Ormódi Bertalan és a függetlenségi eszme. SSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 289—296. l.

c) Ismertetések

- Horváth Z[oltán]*: Teleki László 1810—1861. Bp. 1964. — Ismerteti: *Diószegi I[stván]*. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 379—383. l.
- Józsa Sándor*: Kína és az Osztrák-Magyar Monarchia. Bp. 1966. — Ismerteti: *Csurdi Sándor*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 176—177. l.
- Komját Irén*: Szamuely Tibor korai cikkei. MN. 1969. 25. évf. 279. sz. 13. l.
- Kovács Endre*: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Bp. 1969. — Ismertetik: *Balázs György*. Nsz. 1969. 27. évf. 93. sz. 7. l.; *Szász Zoltán*. MN. 1969. 25. évf. 185. sz. 13. l.
- Kovács Endre*: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 769—771. l.
- Kovács László, K.*: A közös fejősjuhnyájak tejhasznvételi formái Erdélyben 1900 körül. Bp. 1968. — Ismerteti: *Balogh István*. ET. 1969. 80. évf. 2. sz. 297—299. l.
- Mirnyics József*: A bácskai munkásmozgalom a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásáig. Novi Sad 1967. — Ismerteti: *S. Vincze Edit*. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 190—193. l.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kósa László*. ET. 1968. 79. évf. 4. sz. 601—605. l.
- Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie [1914—1918]. Bev. és szerk. Komjáthy Miklós. Bp. 1966. — Ismerteti: *Szűcs László*. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 333—336. l.
- Radev, Sztobjan*: Aprilskoto vasztanije i Ungarija. Szófia 1969. — Ismerteti:

- Godó Ágnes*. HK. 1969. 16. évf. 4. sz. 688—690. l.
- Remete László*: Szabó Ervin szocialista könyvgyűjteménye a Fővárosi Könyvtárban. Bp. 1968. — Ismerteti: *Kóshalmi Béla*. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 79—80. l.
- Rippl-Rónai József* írásából. Dunavecse 1967. — Ismerteti: *Kanyar József*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 178—179. l.
- Szabó Ervin 1877—1918*. Szerk. Remete László. Bp. 1968. — Ismerteti: *Pálvolgyi Endre*. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 310—311. l.
- Szokolay Katalin*: Az osztrák-magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Bp. 1967. — Ismerteti: *Gonda Imre*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 175—176. l.
- Tóth Ede*: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete [1826—1874.] Bp. 1967. — Ismerteti: *Szász Zoltán*. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 309—310. l.
- Válogatott dokumentumok a baranyai—pécsi munkásmozgalom történetéhez. I. köt. 1869—1918. Pécs 1968. — Ismertetik: *Gadanez Béla*. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 168—160. l.; *Kopasz Gábor*. Jelenkor. 1969. 12. évf. 3. sz. 309—311. l.

8. Magyarország története 1918—1919

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Angyal Sándor*: Kirtyán József. MTSzSz. 56—60. l.
- Arató Erzsébet*: Dankó András. MTSzSz. 29—37. l.
- Árokey Lajos*: Jöjjetek ezrével...! Képes album a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregéről. Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 182 l.
- Bajkai Géza—Kadácsi Tamásné—Szabó Istvánné*: Vál 1918—1919-ben. [Dokumentumok.] FejérmSz. 5. 110—127. l.
- Balogh István—Németh Péterné*: Dokumentumok [a forradalmak történetéhez Szabolcs-Szatmár megyében.] MTSzSz. 147—182. l.
- (*Bánó Zsuzsa*): Vas megye a Tanácsköztársaság idején a korabeli sajtó tükrében. /1919. márc. 21—aug. 3./ Reper-tórium. (Szerk. — —.) Szombathely 1969. Soksz.
- Baranya megye és a forradalmak. Pécs és Baranya 50 évvel ezelőtt a helyi sajtó tükrében. Cikkgyűjtemény. Kiad. a Pécs, Megyei Könyvtár. (Pécs) 1969. 69 l. /A Baranya Megyei Tanács Könyvtárának kiadványai 12./
- Hajdu Gyula*: Hareban elnyomók és megszállók ellen c. művének felhasználásával. Baranya megye 1919-ben. Tanulmány, dokumentumok, visszaemlékezések.

- (Szerk. Mitzki Ervin.) Kiad. az MSZMP Baranya Megyei Bizottság. [Pécs] 1969. 59 l.
- Kopasz Gábor*: Baranya megye a Tanácsköztársaság alatt c. tanulmányával. Barta Lajos emlékezése az Emberiségről. Nsz. 1969. 27. évf. 244. sz. mell. 9. l.
- Barta Lajos*: A felejtethetlen magyar 19. Közli: Stenczer Ferenc. Jelenkor. 1969. 12. évf. 3. sz. 270—276. l.
- (*Benke Ferenc—Berta Somogyi László—Németh Gábor*): Kalocsa és vidéke. 1918—1919. Forrásgyűjtemény. (Szerk. és összeáll. ——. [Kiad.] az MSZMP Kalocsa Járási Bizottság; Kalocsai Járási Tanács.) Kalocsa 1969. 239 l.
- Bihari Mihály*: Ötven éve történt. Egy gyorsíró feljegyzései. 1. 1919 sorsdöntő napjai. 2. A Forradalmi Kormányzótanács éjszakába nyúló ülésein. 3. A szocializmus frontja előretör. MN. 1969. 25. évf. 35. sz. 5. l., 36. sz. 8. l., 37. sz. 5. l.
- Bokor László*: Az újpesti direktórium titkára [Illés Béla]. Nsz. 1969. 27. évf. 67. sz. 14. l.
- (*Boros Pál*): Az 1918—1919. évi forradalmak a Pest megyei sajtó tükrében. (Szerk., bev.: Vigh Károly.) Bp. 1969, Pest Megyei Könyvtár. 87 l.
- Bortnyik Sándor*: Kommunista Köztársaságot. 1919-re emlékszik — festőművész. [Riporter:] Rózsa Gyula. Nsz. 1969. 27. évf. 67. sz. 15. l.
- Csikós Balázs*: Magyar Ferenc. MTSzSz. 69—74. l.
- Degré Alajos*: A zalasántói községi munkás-, katona- és földmivestanács iratai. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 214—221. l.
- Dénes Zsófia*: Az a március. ÉIir. 1969. 13. évf. 12. sz. 4. l.
- (*Diószegi András*): Márciusi nap. Magyar írók és költők a Tanácsköztársaságról. 1919—1969. (Vál., szerk. és utószó: ——.) Bp. 1969, Szépirod. Kiadó. 840 l.
- Dokumentumok 1919-ből. Balogh Ferenc és Hosszú György levele Leninhez. [Közli:] Nemes János. Nsz. 1969. 27. évf. 58. sz. 6. l.
- Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság történetéből. StSz. 1969. 47. évf. 3. sz. 309—314. l.
- Dokumentumok a Tanácsköztársaság szakmunkásképzéséről. 1—4. Közli: Bellér Béla. Középfokú Szakoktatás. 1969. 2. évf. 6. sz. 4—6. l.; 7. sz. 1—4. l.; 8. sz. 2—5. l.; 9—10. sz. 1—4. l.
- Ék Sándor*: A KIMSZ megalakulásának körülményei. KISZtört. 39—49. l.
- Az Esztergomi Népszava repertórium. (1919. márc. 21—1919. aug. 1.) Szerk. Kovács Emil. [Közrem.] Dévényi Iván. Kiad. az Esztergom, Városi Könyvtár. Esztergom 1969. Soks. 95 l.
- Farkas Kálmán*: Barzó János. MTSzSz. 15—20. l.
- Forgács Béla*: A 31-es vörös gyalogezred és harcai. /Visszaemlékezés./ HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 100—120. l.
- Források. (A Székesfehérvári Munkás-, Katona- és Földmivestanács, a Forradalmi Néptanács, a Városi Intéző Bizottság és a Városi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei.) [Közli] és jegyz.: Farkas Gábor. Fejérm Évk. 2. 265—330. l.
- Földes Pál*: 33 a 133 napból. Emlékezés. Bp. 1969. 170 l.
- /Kozmosz könyvek./
- (*Gábor Imréné*): A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. (Összeáll. ——. Bev. Pór Bertalan.) [Kiad.] az MSZMP Párttörténeti Intézete. (2. kiad.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 201 l., 48 mell.
- Gábor Mózes a magyar Vörös Hadsereg harcairól. Közli [és bev.] Petrák Katalin. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 124—140. l.
- Gerelyes Ede*: Adatok a magyar vörösgárdisták és vörös partizánok történetéhez. MMMÉvk. 1967—1968. 113—156. l.
- Gyarmati Béla*: Koszta Lajos. MTSzSz. 61—68. l.
- Hadnagy Albert*: Iratok a Tanácsköztársaság történetéhez a Tolna Megyei Levéltárban. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 98—115. l.
- Hajnal Jenő*: Rohantunk a forradalomba. Kortárs. 1969. 13. évf. 11. sz. 1765—1770. l.
- „A harcban nem szabad megállni.” 1919—1969. (Szerk. Antal Anikó.) Bp. [1969], Pamutnyomóip. Váll. 40 l.
- Hetés Tibor*: A magyarországi forradalmak krónikája. 1918—1919. /Visszaemlékezések, dokumentumok./ Közread. ——. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 376 l., 24 t.
- Hódi László*: Jeles László. MTSzSz. 47—55. l.
- Jászszági Néplap. Politikai, közgazdasági és társadalmi hetilap. 1—2. évf. 1918. dec. — 1919. máj. 24. Főszerk. Brósz Róbert, fel. szerk. Adám János. Hasonmás kiad. [Sajtó alá rend.] és szerk. Tóth János. Jászberény 1969, Járási Tanács — Jász Múzeum, Damjanich Muz. Soks. 7 l., 43 lev.
- /Szolnok megyei múzeumi adattár 8./
- Kahána Mózes*: Különös télvége volt. Nsz. 1969. 27. évf. 67. sz. 19. l.
- Kaposvári Gyula*: Krónika — helytörténet. I. A forradalom hétköznapijai. Katona Endre feljegyzései. II. Az 1919-es szolnoki harcok krónikája. Urbán

- Lajos naplója. Jászkunság. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 24—45. l.
- Kárpáti János:** Bartók és a Tanácsköztársaság. Ahogy Lukács György látta. Éllir. 1969. 13. évf. 31. sz. 1. l.
- Karsai Elek:** A brit—magyar diplomáciai érintkezés történetéhez a polgári demokratikus forradalom idején. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 313—325. l.
- Kávássy Sándor:** Latinca ipariskolai tervezete. Köznevelés. 1969. 25. évf. 5. sz. 9—10. l.
- Kávássy Sándor:** A Tanácsköztársaság könyvtárúgye Somogyban az egykorú források tükrében. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 274—277. l.
- A Kecskeméti Intéző Bizottság jelentése.** [Összeáll. Berkes Ferenc kormányzó-tanácsi biztos 1919-ben.] Forrás /Kecskemét/. 1969. 1. sz. 35—41. l.
- Kiss Roland:** A proletárdiktatúra szabotázsi eseményei — — visszaemlékezésében. [Közread. és bev.:] Gecsényi Lajos. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 49—56. l.
- Klémens Béla:** A karlsteini kolostor. Emlékezés a KMP újjáalakulásának 50. évfordulójára. Nsz. 1969. 27. évf. 269. sz. 4—5. l.
- Kolacsovszky Lajos:** Az „őszirózsás” forradalom és a Kommün Heves megyében. [Visszaemlékezések.] (Utószó, bibliogr.: Szecső Károly.) Eger 1969. 123 l. [Heves Megyei Könyvtár füzetei 17.]
- Kopasz Gábor:** Tanácsköztársasági fondok a Baranya Megyei Levéltárban. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 115—125. l.
- Kopka János:** Tóth Mihály. MTSzSz. 75—82. l.
- Kun Béla:** „Diktátor nincs, csak diktatúra”. Nsz. 1969. 27. évf. 67. sz. 11. l.
- Kun Béla—Csicserin, Georgij Vasziljevics:** „Legyünk állandó szikratávíró-kapcsolatban”. Szemelvények — — rádió-levelezéséből. (Közli: Imre Mátyásné.) Nsz. 1969. 27. évf. 67. sz. 18. l.
- Kun Béláné:** A Tanácsköztársaság. Látóhatár. 1969. 19. évf. 3—4. sz. 195—198. l.
- Láng Péter:** A Magyar Tanácsköztársaság egészségügyének sajtórepertóriuma és más egészségügyi kiadványai. Összeáll. — —. [Kiad. az] Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ; Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1969. Soksz. 157 l.
- Latinca Sándor** válogatott írásai. (Összeáll. és [bev.] Kávássy Sándor.) Kaposvár 1969. 73 l. [Somogyi almanach 11.]
- Lefkovicz Ernő:** Munkásmozgalom Baranyában a szerb megszállás 33 hónapja alatt 1918—1921. — — visszaemlékezése (Közli: Szabados Mihályné.) Baranyai Évk. 177—189. l.
- Lengyel Alfréd:** Győr város és vármegye direktóriumának /intézőbizottságának/ iratai. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 133—140. l.
- Lengyel Gyula:** A falu és a város gazdasági érdekközössége. A tanítók előadóképző tanfolyamán 1919. június 27-én tartott előadás. KgSz. 1969. 16. évf. 3. sz. 349—362. l.
- Lukács György:** Emlékezés Károlyi Mihályra. Új Írás. 1969. 9. évf. 8. sz. 61—62. l.
- Lukács György:** A Magyar Tanácsköztársaság zenei és kulturális politikájáról. Beszélgetés. [Közread.] Breuer János. MZ. 1969. 10. évf. 2. sz. 150—161. l.
- A Magyar Tanácsköztársaság zenei életéről.** 1—3. Muzsika. 1969. 12. évf. 3. sz. 1—4. l.; 4. sz. 1—2. l.; 5. sz. 1—2. l.
- Major Máté:** Szocialistává formálódásom emlékeiből. Jelenkor. 1969. 12. évf. 3. sz. 259—264. l.
- Marik Sándor:** Fazekas János. MTSzSz. 38—46. l.
- Mészáros Ferenc:** Szolnok megye 1918—19-es eseményeiből. Összeáll. — —. Szolnok 1969, Damjanich János Múz. Soksz. 79 l. [Szolnok megyei múzeumi adattár 9.]
- A miskolci csata dokumentumaiból.** Közreadja: Szijj Jolán. HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 139—161. l.
- Móra Magda:** A sárbogárdi járás főszolgabírójának a Tanácsköztársaság idején keletkezett iratanyagáról. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 175—181. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** Az 1918—19-es forradalmak és a helytörténeti kutatás néhány problémája. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 253—265. l.
- Páll Géza:** Bartha József. MTSzSz. 21—24. l.
- Pécsi Mihály:** A kommunista párt megalkakulása, a Tanácsköztársaság hónapjai és a fehérterror Baranya meg nem szállt részén. — — visszaemlékezése. (Közli: Banna Lajosné.) Baranyai Évk. 191—196. l.
- Pernes Gyula:** „Friss szelek fújnak . . .” Cikkgyűjtemény. Győr, Sopron, Mosonmagyaróvár sajtójának reagálása az 1918-as politikai változásokra. Szerk. — —. [Győr 1969], Kisfaludy Könyvtár. 240 l.
- Pernes Gyula:** „Történelmet csinálunk”. Győr, Mosonmagyaróvár, Sopron sajtójának reagálása a Tanácsköztársaság eseményeire. Cikkgyűjtemény. Szerk., bev. — —. Kiad. a Kisfaludy Károly Könyvtár. Győr [1969.] 1. 273 l., 2. 281—496. l.

- A polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság Heves megyében. /1918—1919./ Dokumentumgyűjtemény. (Szerk. Nagy József.) Eger [1969], MSZMP Hevesm. Biz. — Hevesm. Tanács. 260 l.
- A proletárdiktatúra első napja. A „Világ” írta. Látóhatár. 1969. 19. évf. 3—4. sz. 199—200. l.
- Rácz Endre: Az anyanyelvi ismeretek oktatásának tervezetei a Magyar Tanácsköztársaság idejéből. NyelvtudÉrt. 65. 66—87. l.
- Réti László: Így látta az ellenség. /Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez a TAGYOB anyagából./ Bp. 1969, Gondolat. 195 l.
- Réti László: Tanácsköztársasági iratok a csehszlovákiai levéltárakban. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 266—271. l.
- Román János: Regeszták a Tanácsköztársaság Borsod megyei szerveinek történetéhez. HOMÉvk. 8. 437—479. l.
- Samu András: Bálint György. MTSzSz. 25—28. l.
- Sárközi Zoltán: A Sopronvidéki Kőszénbánya Rt. iratai a Magyar Tanácsköztársaság idejéből. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 221—225. l.
- Schneider Miklós: A Tanácsköztársaság szerveinek működése. Összeáll. —. Palócföld. 1969. 3. évf. 1. sz. 45—54. l., 6 t.
- Simonffy Emil: Az 1919-es Nagykapornaki Termelőszövetkezet iratai. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 225—232. l.
- Simonyi Henri: Egy tanuvallomás. [— levele Illyés Gyulához.] [Közread. és bev.] Illyés Gyula. Nsz. 1969. 27. évf. 220. sz. mell. 5. l.
- Somogyi Jolán: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Szabolcs megyében. Az 1918—1919. évi újságdokumentumok alapján összeáll. —. Nyíregyháza 1968 (1969), Móricz Zs. Megyei Könyvtár — Városi Tanács — Városi Könyvtár. 145 l., 2 t.
- Surányi Róbert: Kísérlet az építésügy egységes irányításának megszervezésére a Magyar Tanácsköztársaság idején. Dokumentum. Kgsz. 1969. 16. évf. 2. sz. 208—215. l.
- Szabó Ferenc—Vass István, G.: Békés megye 1918—1919-ben. Válogatott dokumentumok. Segédanyag előadók részére. Békéscsaba 1968, TIT. 117 l. /Békés Megyei Levéltár. Forráskiadványok 2./
- Székely Vera: A polgári demokratikus köztársaság és a Tanácsköztársaság külképviseleteinek iratanyaga az Országos Levéltárban. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 28—57. l.
- Szilágyi Miklós: A Tanácsköztársaság a résztvevők emlékezetében. /A visszaemlékezések néprajzi elemzése./ TBékés-m. 261—281. l.
- Szocialista szervezetek Baranyában a két forradalom idején. Forrásszemelvény. (Közli: Szabados Mihályné.) Baranyai Évk. 201—223. l.
- Szolnoki Munkás. 1919. [Bev. Kaposvári Gyula.] Szolnok 1969. Soksz. 14 l., [137] lev. /Szolnok megyei múzeumi adattár 6./ Hasonmás kiad.
- (Szócs Ferenc): A Tanácsköztársaság határőrizete. (A bev. tanulmányt írta, a dokumentumokat összegyűjt. —.) Bp. 1969, Határőrség. 207 l., 1 t., 4 térc.
- Szöveggyűjtemény a Tanácsköztársaság kommunistáinak cikkeiből, beszédeiből. Összeáll. Farkas Endre. Tájékoztató. 1969. 3. sz. 9—206. l.
- Szűcs István: A Cséhy-testvérek és Ónody Károly kivégzése. Szemtanúk vallomásai. FejérmSz. 5. 128—132. l.
- Táboros Sándor: A mezőcsáti járás eseményei a két forradalom időszakában. /1918—1919./ [Olvasókönyv.] Összeáll. —. Mezőcsát 1969, Járási Tanács BAZ. 111 l.
- A Tanácsköztársaság időszaka a Jászságban. /Adatok, dokumentumok./ 1—2. Összeáll. Tóth János. Jászberény 1969, Járási és Városi Tanács — Jász Muz. 45, 30 l. /Jászsági honismereti adattár 2—3./
- Tóth János: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság a Jászságban. /Adatok dokumentumok./ Jászberény 1969, Városi és Járási Tanács. 75 l. /Jászsági füzetek 5./
- Tóth Mihály: Budapest közlekedési problémáinak megoldástervezete a Tanácsköztársaság idején. Közlekedéstudományi Szemle. 1969. 19. évf. 11. sz. 505—508. l.
- Új forradalmi tűz gyúlt Európában. A Tanácsköztársaság korabeli nemzetközi viszhangja. Nsz. 1969. 27. évf. 67. sz. 10—11. l.
- Válogatott források a Tanácsköztársaság Borsod megyei történetéhez. (Közli Román János.) TköztBorsod. 141—255. l.
- Visszaemlékezések. [Az 1918—1919-es forradalmi mozgalmak résztvevőinek emlékezései.] (Összegyűjt. és sajtó alá rend.: Ikvainé Sándor Ildikó.) 1918—1919 Ceglédén. 95—140. l.

b) Feldolgozások

Ágoston Rudolf—Vinszló Gyula: A Tanácsköztársaság 133 napja Vértesbogláron. TköztBicske. 141—145. l.

- Allodiatoris Irma*: Természettudósok a Tanácsköztársaságról. Buvár. 1969. 14. évf. 3. sz. 130–133. l.
- Andrássy Antal*: „A nép papja”. Adatok Simon József életéhez és mártírhalálához. Világosság. 1969. 10. évf. 4. sz. 217–220. l.
- Bajkai Géza—Kadácsi Tamásné—Szabó Istvánné*: Vál 1918–1919-ben. Tközt-Bicske. 73–90. l.
- Bajkó Mátyás*: Oktatástörténeti adalékok a Tanácsköztársaság Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Borsod megyei történetéhez. TkHajdú-Bihar. 131–144. l.
- Balassa Imre*: Muzsika a Tanácsköztársaság idején. Nagyvilág. 1969. 14. évf. 2. sz. 266–272. l.
- Bálint Ferenc*: A gyulai városi direktórium története. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 152–163. l.
- Bálint Lajos*: A Tanácsköztársaság színházai. Nagyvilág. 1969. 14. évf. 4. sz. 576–580. l.
- Balla Mátyásné—Kadácsi Tamásné—Rudovics Sándor*: Tabajd az 1918–1919. évi forradalmak idején. TköztBicske. 117–127. l.
- Balog János, K.*: Részletek Tolna megye 1918–1919. évi történetéből. Művelődés. 1969. máj. 3–25. l.
- Balogh István*: A Tanácsköztársaság szervei és iratai Szabolcs megyében. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 86–98. l.
- Balogh József*: Adatok a Magyar Tanácsköztársaság egészségügyéhez. Egészségügyi Gazdasági Szemle. 1969. 7. évf. 1. sz. 3–14. l.
- Balogh Lajos*: A Tanácsköztársaság sajtójának nyelvéről. Nyelvtud. Ért. 65. 111–121. l.
- Balogh László—Nagy Lajos—Tarr József*: Az 1918–1919. évi forradalmi mozgalmak Száron. TköztBicske. 109–114. l.
- Balogh Sándor*: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikájáról. Tudományos Közlemények. 1969. 2. sz. 29–53. l.
- Barbarits Miklós*: „Proletárok. Tiétek e lap.” A hódmezővásárhelyi munkás-sajtó 1919-ben. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3–4. sz. 226–241. l.
- Bartha István*: Az agrárkérdés Zemplén vármegyében a Tanácsköztársaság idején. BSz. 1969. 13. évf. 3. sz. 40–46. l.
- Békefi Antal*: Vas megye zenei élete a Tanácsköztársaság idején. VSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 565–598. l.
- Békés István*: A Jászapáti Munkás- és Katonatanács nevében. Nsz. 1969. 27. évf. 67. sz. 17. l.
- Békevári Sándor*: Adalékok a Tanácsköztársaság első napjaihoz Keeskeméten. Proletártavas. 129–146. l.
- Békevári Sándor*: Adalékok a Tanácsköztársaság kecskeméti eseményeihez. Emlék Tk 103–111. l.
- Bellér Béla*: A Magyar Népköztársaság és a Tanácsköztársaság nemzetiségi kultúrpolitikája. TSz. 1969. 12. évf. 1–2. sz. 1–25. l.
- Bellér Béla*: A Magyar Tanácsköztársaság iskolapolitikája. PSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 218–236. l.
- Bellér Béla*: Mezőgazdasági szakoktatás a Tanácsköztársaság idején. AtSz. 1969. 11. évf. 1–2. sz. 47–84. l.
- Bellér Béla*: Tanácsköztársaság és erkölcs. Világosság. 1969. 10. évf. 8–9. sz. 519–526. l.
- Bellér Béla*: A Tanácsköztársaság és a vallás. Világosság. 1969. 10. évf. 4. sz. 212–216. l.
- Bellér Béla*: A Tanácsköztársaság szakmunkáspedagógiája. Középfokú szakoktatás. 1969. 2. évf. 4. sz. 1–4. l.; 5. sz. 1–4. l.
- Bély Miklós*: A Tanácsköztársaság iskolai testnevelés- és sportpedagógiája. A Agr. 7. 51–71. l.
- Benke Zsófia*: A Tanácsköztársaság egészségügyi igazgatásának történetéhez. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 57–73. l.
- Bihari Mihály*: A gyorsítás reformkorszaka az 1919-es Tanácsköztársaságban. Az egységes magyar gyorsítás megalkotása. Bp. 1969, Tankönyvkiadó. 109 l.
- Bihari Mór*: Miért volt pedagógus-tömegbázisa a Tanácsköztársaságnak. PSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 254–260. l.
- Bihari Mór*: Óbuda a két forradalom sodrában. Bp. 1969, MSZMP 3. Ker. Biz. 75 l.
- Bihari Ottó*: Alkotmány és államszervezet a Magyar Tanácsköztársaságban. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 275–281. l.
- Bimbó Mihály*: Nemzetköziség és nemzeti sajátosságok a KMP eszmei, politikai munkájában az 1918–19-es forradalmak időszakában. TkHajdú-Bihar. 20–35. l.
- Bíró Tibor*: A Vörös Hadsereg katonáinak erkölcsi, politikai arculata. TkSzolnok. 119–130. l.
- Bodnár Miklós*: A Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikájáról. TkHajdú-Bihar. 92–104. l.
- Bognár Lajos*: Az 1918–19. évi magyarországi forradalmak helye a Nagy Októbert követő világhorradalmi folyamatban. EmlékTk. 7 42. l.
- Bognár László—Márton János—Mészáros Imre*: A Tanácsköztársaság 133 napjának története Vértesacsán. TköztBicske. 133–140. l.
- Borovi József*: A magyarországi polgári forradalom és a Szentszék. Vigilia. 1969. 34. évf. 3. sz. 189–196. l.

- Buzás József:** Fejér megye és Székesfehérvár közigazgatása 1918 novemberében és decemberében. FejérmÉvk. 1. 87—95. 1.
- Buzás József:** Kormánybiztosok Fejér megyében 1919. febr. 3—márc. 22. között. FejérmSz. 5. 24—30. 1.
- Buzás József:** A székesfehérvári Városi Tanács, Intézőbizottság és Direktórium szervezete a Tanácsköztársaság idején. FejérmÉvk. 2. 255—264. 1.
- Csaba Imre:** Pedagógusok, oktatás, művelődés a Tanácsköztársaság idején megyénkben. Veszprémi Művelődésügyi Szemle. 1969. 2. sz. 3—13. 1.
- Csáki István:** A Tanácsköztársaság évfordulóján. Jászkunság. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 1—6. 1.
- Csapó Sándor—Farágó Ferenc:** A Tanácsköztársaság 133 napjának története Vereb községben. TköztBicske. 129—132. 1.
- Csatári Dániel:** Osztály és nemzet 1918—1919-ben. TáSz. 1969. 24. évf. 2. sz. 9—17. 1.
- Csakai Endre:** Pozsgay Géza a forradalmár és író. SSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 48—57. 1.
- Cserenyák László:** A polgári demokratikus forradalom. MTSzSz. 100—114. 1.
- Csizmadia Dezső:** A Magyar Tanácsköztársaság emléke Csehszlovákia munkásosztálya körében. ASzeg. 1969. 1. 101—107. 1.
- Csizmarik Irén, V.:** A Magyar Tanácsköztársaság légiereje. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 350—387. 1.
- Csóka János:** A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának néhány kérdése Hajdú-Bihar megyében. TkHajdú-Bihar. 105—115. 1.
- Csongor Rózsa:** A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája Fejér megyében. FejérmÉvk. 2. 107—140. 1.
- Czine Mihály:** Forradalom és irodalom. Jelenkor. 1969. 12. évf. 3. sz. 195—202. 1.
- Czövek Imre:** A Vörös Őrség Fejér megyében. FejérmÉvk. 2. 56—72. 1.
- Dani Lukács:** Dunapentele [Dunaújváros/1918—1919-ben. FejérmSz. 5. 31—41. 1.
- Dani Lukács:** A tanácsok megalakulása Fejér megyében 1919 tavaszán. Függelék: A községi, járási, városi és megyei tanácsok és direktóriumok névjegyzéke. [Összeáll.: Dani Lukács, Kadácsi Tamásné. FejérmÉvk. 2. 199—253. 1.
- Deák Gábor:** Nevelés- és oktatásügy a Tanácsköztársaság idején. TköztBorsod. 83—94. 1.
- Devics József—Károlyi Zsigmond—Zádor Mihály:** A magyar műszaki értelmiség és a Műgyetem a Tanácsköztársaság idején. (Egyetemi segédkönyv. 2., átd. bőv. kiad.) Bp. 1969, Tankönyvkiadó. 279 l., 10 t.
- Devics József—Zádor Mihály—Károlyi Zsigmond:** A Tanácsköztársaság intézkedései illetve szervezetei a műgyetemi oktatás korszerűsítése érdekében. FSz. 1969. 18. évf. 4. sz. 198—206. 1.
- Devics József—Zádor Mihály—Károlyi Zsigmond:** A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája és intézkedései, illetve szervezetei a műgyetemi oktatás korszerűsítése érdekében. Társadalomtudományi Közlemények. 1969. 1. sz. 1—27. 1.
- Dicső forradalmi hagyományunk a Magyar Tanácsköztársaság. HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 3—7. 1.**
- Dorcsi Sándor:** Nagyatád az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején. /1918—1919./ Nagyatád 1969. 53 l.
- Dósa Rudolfné:** Az ellenforradalom főpróbája Szegeden az első magyar proletárdiktatúra idején. Tájékoztató. 1969. 5. sz. 114—142. 1.
- Duclos, Jacques:** Kun Béla emléke. MN. 1969. 25. évf. 67. sz. 9. 1.
- Erényi Tibor:** A szocialista mozgalom és a magyar októberi forradalom. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 359—365. 1.
- Eszes Balázs:** Jubileumi krónika. 5—8. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 2—4, 7—8. sz. 157—161, 248—258, 626—629, 743—747. 1.
- Etele Józsefné:** A Tanácsköztársaság 133 napja Isaszegen és környékén. Bp. 1969, Népműv. Tanácsadó. 40 l., 12 t. [Pest megyei múzeumi füzetek.]
- Fábry Zoltán:** Magyar proletárdiktatúra. Napjaink. 1969. 8. évf. 6—7. 1.
- Fancsovits György:** Az első világháború magyar katonái Szibériában. „Ez a bilincsek országútja...” ÉIT. 1969. 24. évf. 8. sz. 339—342. 1.
- Fancsovits György:** A polgári demokratikus forradalom sajátosságai Békés megyében. TBékésm. 91—112. 1.
- Fancsovits György:** A proletárforradalom sajátosságai Békés megyében. TBékésm. 133—168. 1.
- Farágó Vilmos:** A népvezér [Kun Béla]. Éllr. 1969. 13. évf. 12. sz. 1—2. 1.
- Farkas Dezső:** A két forradalom hajdúbihari történetének néhány kérdése. TkHajdú-Bihar. 36—49. 1.
- Farkas Gábor:** Az őszirózsás forradalom és előzményei Fejér megyében. FejérmSz. 5. 9—23. 1.
- Farkas Gábor:** Pajzs Pál a forradalomban. FejérmÉvk. 1. 97—101. 1.
- Farkas Gábor:** Politikai irányzatok és küzdelmek Fejér megyében az őszirózsás

- rózsás forradalom idején. FejérmÉvk. 1. 39—72. l.
- Farkas Gábor—István Sarolta—Móra Magda*: A földkövetelő mozgalmak Fejér megyében 1918 november—1919 március között. FejérmÉvk. 1. 103—127. l.
- Farkas György*: A Tanácsköztársaság képzőművészetéről. Rajztanítás. 1969. 11. évf. 2. sz. 1—3. l.
- Farkas Márton*: Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 428 l.
- Fehér Pál, E.*: A közép-európai értelmiség és a magyar kommün. Új Írás. 1969. 9. évf. 4. sz. 107—113. l.
- Fellner, Fritz*: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáról. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 405—415. l.
- Fitz Péter*: A Magyar Nemzeti Tanács Fejér Megyei Bizottságának tevékenysége. FejérmÉvk. 1. 73—78. l.
- Fogarassy László*: A III. hadtest a tokaji hídfőben és a 2. dandár anabázisa. HOMÉvk. 7. 309—323. l.
- Forradalom, kultúra, nemzeti egység. Tanácsköztársasági emlékülés az Akadémian. Éllr. 1969. 13. évf. 12. sz. 2. l.
- Földes Pál*: Az 1919-es főpróba és tanulmányai. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 13—19. l.
- Fried István*: Új Szabolcs. Egy nyírségi hetilap történetéhez. SzSzSz. 1969. 4. évf. 4. sz. 47—53. l.
- Gábor I[mréné]*: Szovetszkaja i vengerszkaja programú i partij i konztitucii v 1919 godu. VOSzRV. 197—231. l.
- Gábor Sándorné*: Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 30 l.
- Gábor Sándorné*: A Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulása. Az Egyesült Munkáspárt. [1918. nov. — 1919. aug./ MKommM50. 10—39. l.
- Gábor Sándorné*: Nemzetközi történet-szkonferencia [1919-ről]. MT. 1969. 14. évf. 6. sz. 382—386. l.
- Gábor Sándorné*: Szamuely Tibor. Nsz. 1969. 27. évf. 178. sz. 4—5. l.
- Gácsér József*: A Tanácsköztársaság kulturális törekvései és vívmányai Békésmegyében. TBékésm. 191—207. l.
- Gál Gyula*: Szolnok megye a Tanácsköztársaság időszakában. TkSzolnok. 13—35. l.
- Gál Imre*: Emlékezés a Magyar Tanácsköztársaság ötvenedik évfordulójára. Egészségügyi Felvilágosítás. 1969. 10. évf. 2. sz. 49—50. l.
- Gál István*: Buday Dezső. Jelenkor. 1969. 12. évf. 3. sz. 265—269. l.
- Gálfi Árpád*: A Tanácsköztársaság művelődési politikája. Palócföld. 1969. 3. évf. 1. sz. 55—60. l.
- Garami Károly*: A Tanácsköztársaság 50 éves évfordulójára. A Tanácsköztársaság kémiai tantervi reformjavaslatai. A Kémia Tanítása. 1969. 8. évf. 2. sz. 33—38. l.
- Gárdos Magda*: A Tanácsköztársaság testnevelése és sportja. Tudományos Közlemények. 1969. 2. sz. 54—68. l.
- Gazdag István*: A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának néhány kérdése. TkHajdú-Bihar. 124—130. l.
- Gecsényi Lajos*: A dunai hajóraj az 1919 június 24-i ellenforradalomban. HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 72—85. l.
- Gecsényi Lajos—Lehoczky Alfréd—Surányi Róbert*: A tüz csiholói. A Tanácsköztársaság jelentősebb személyiségei Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben. Miskolc 1969, MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Biz. 67 l.
- Gellér Erzsébet—Somogyi Jolán*: A belső karhatalom Szabolcs megyében 1918—19-ben. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 33—41. l.
- Gellér Tibor*: A Tanácsköztársaság légierejének harcai. TkSzolnok. 142—153. l.
- Gellért László*: Adalékok a Tanácsköztársaság tanuló önkormányzatához: a középiskolai diákbizottságok működéséről. MP. 1969. 9. évf. 1—2. sz. 7—23. l.
- Gellért László*: Adatok a középiskolás vörös katonadiákokról. HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 86—99. l.
- Gellért László*: Ahogy ők látják a forradalmat. [1919-es diákújságokról.] Köznevelés. 1969. 25. évf. 5. sz. 13—15. l.
- Gellért László*: „Minden megmozdult, minden forrongott, mindenki újat alkotott...” Magyartanítás. 1969. 12. évf. 2. sz. 67—76. l.
- Gellért László*: Szocialista középiskolai diákmozgalom. 1918—1919. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 482—495. l.
- Geng Antal—Lehoczky Antal*: A Tanácsköztársaság 133 napja Etyek községben. FejérmSz. 5. 89—98. l., és Tközt Bicske 49—58. l.
- Gera Sándor*: A Magyar Tanácsköztársaság népjóléti és művelődési tevékenysége Kecskeméten. Proletártavas. 99—128. l.
- Gerelyes Ede*: Bolgár Ignác emlékezete. Budapest. 1969. 7. évf. 5. sz. 36—37. l.
- Gerelyes Ede*: A Magyar Tanácsköztársaság múzeumügye. NKML. 34—51. l.
- Gerelyes Ede*: A szovjet-orosz lapok a Magyar Tanácsköztársaságról. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 397—411. l.
- Gergely Ernő*: Adalékok a nemzetiségi kérdés problémájához a magyarországi

- polgári demokratikus forradalom idején. MMEvk. 1967—1968. 79—93. 1.
- Gergely Ernő*: Az ukrán és a német kérdés a Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájában. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 425—448. 1.
- Gergely Ferenc—Kőhegyi Mihály*: A Pécs—Baranya—Baja háromszög történelmi problémái 1918—21 között. Proletártavaszi. 147—185. 1.
- Gergely Jenő*: Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 26—65. 1.
- Gergelyffy András*: A magyar műemlékvédelem 50 évvel ezelőtt. Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 4. sz. 233—239. 1.
- Gévaay Ágnes*: Az Eszme. „Szociális kultúrlap” Székesfehérvárott 1919-ben. FejérmEvk. 2. 331—339. 1.
- Glatz Ferenc*: Beszámoló Gábor Sándorné [Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság c.] kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 557—562. 1.
- Gonda Imre*: 1918 ősze. Nemzetközi tudományos ülésszak az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának 50. évfordulója alkalmából. Bécs, 1968. október 20—25. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 385—403. 1.
- Gulyás Pál—Tobak József*: A Tanácsköztársaság 133 napja Csákvárott. FejérmSz. 5. 80—88. 1.; TköztBicske. 37—45. 1.
- Gyebnár György*: A felfegyverzett munkások harca Szolnok megyében. TkSzolnok. 131—141. 1.
- Gyurkóczy Bendegúz—Molnár Ferenc*: Az 1918—1919. évi forradalmi események Felesuton. FejérmSz. 5. 99—109. 1.; TköztBicske. 61—71. 1.
- Habonyi Zoltán*: Adalékok a Tanácsköztársaság megyei egészségpolitikájához. Palócföld. 1969. 3. évf. 1. sz. 61—63. 1.
- Hajdu Tibor*: Az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság története kutatásának újabb eredményei. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 289—305. 1.
- Hajdu Tibor*: Forradalom barikádok nélkül. TáSz. 1969. 24. évf. 3. sz. 26—32. 1.
- Hajdu Tibor*: A magyar kommun. Fejezetek a Tanácsköztársaság történetéből. Nsz. 1969. 27. évf. 50—55, 57—66. sz.
- Hajdu Tibor*: A magyarországi Tanácsköztársaság. [Kiad.] (az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténelmi Intézete.) Bp. 1969. Kossuth Kiadó. 461 1.
- Hajdu T[ibor]*: Oktjabr' i krizisz vlaszti gabszburgszkoj monarchii v Vengrii. VOSzRV. 165—195. 1.
- Hajdu Tibor*: Új eredmények 1919 történelmének kutatásában. MN. 1969. 25. évf. 67. sz. 8. 1.
- Hampóné Gyárfás Ágnes*: A miskolci színház 1918—1919-ben. BSz. 1969. 1. sz. 11—16. 1.
- Harsányi Iván*: Március ébredése. Magyar-tanítás. 1969. 12. évf. 2. sz. 49—52. 1.
- Harsányi Zoltán*: A Tanácsköztársaság plakátművészete. Rajztanítás. 1969. 11. évf. 3. sz. 1—5. 1.
- Hársfalvi Péter*: A Tanácsköztársaság megyénkben. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 3—12. 1.
- Hársfalvi Péter*: A Tanácsköztársaság napjai. MTSzSz. 115—126. 1.
- Havasi Zoltán*: Tudománypolitikánk és könyvtárpolitikánk forradalmi öröksége. Szeged 1968. 26 1.
- [Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta bibliothecaria 7/1.]
- Heitler László*: Beck Ö. Fülöp pénztervei a Tanácsköztársaság részére. Életünk. 1969. 1. sz. 67—71. 1.
- Heltai Nándor*: Sisa Miklós. Forrás [Kecskemét]. 1969. 3. sz. 47—52. 1.
- Heltai Nándor*: A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája Kecskeméten. Forrás [Kecskemét]. 1969. 1. sz. 27—30. 1.
- Helytörténeti adattár a Tanácsköztársaság Borsod megyei történetéhez. (Összeáll. Bitskey István.) TköztBorsod. 257—304. 1.
- Henerári László*: A Magyar Tanácsköztársaság gyógyszerészeti emlékei. Gyógyszerészet. 1969. 13. évf. 3. sz. 81—98. 1.
- Hevesi Gyula*: A Tanácsköztársaság 50. évfordulójára. MT. 1969. 14. évf. 3. sz. 117—123. 1.
- H[ídvégi] J[enő]*: A Tanácsköztársaság egészségpolitikája. OHI. 1969. 110. évf. 11. sz. 577—578. 1.
- Hüller István*: Sopron harca a hajdani selmecbányai főiskola idetelepítéséért 1919-ben. SSz. 1969. 23. évf. 2. sz. 97—106. 1.
- Hornik, Leopold*: A Magyar Tanácsköztársaság és az Osztrák Kommunista Párt kapcsolatának néhány kérdése. PolFőiskEvk. 1. 59—62. 1.
- Horváth Béla*: A hazafiság és internacionalizmus a Tanácsköztársaság politikájában. EmlékTk. 52—60. 1.
- Horváth István*: A Tanácsköztársaság Nógrád megyei szerveinek megalakulása. Palócföld. 1969. 3. évf. 1. sz. 37—44. 1.
- Horváth Istvánné*: Agrárkérdés a Tanácsköztársaság idején Nógrád megyében. Palócföld. 1969. 3. évf. 2. sz. 59—63. 1.
- Horváth Róbert*: A Tanácsköztársaság megalakulásának félszázados fordulója és statisztikai kezdeményezéseinek jelen-

- tősége. StSz. 1969. 47. évf. 3. sz. 227—239. 1.
- Hudancs, V. I.*: A Szlovák Tanácsköztársaság a Magyar Tanácsköztársaság közvetlen szülőtte. SzSzSz. 1969. 4. évf. 2. sz. 43—46. 1.
- Hünner László*: A soproni Munkásbiztosító 1919-ben. SSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 58—68. 1.
- Illyés Gyula*: 1919 augusztus. Hajdu Tibor hozzászólásával. Nsz. 1969. 27. évf. 191. sz. mell. 5—6. 1.
- Illyés Gyula*: Megtárgult ég. Éllr. 1969. 13. évf. 12. sz. 1. 1.
- Irányi István*: A Tanácsköztársaság Mezőberényben. TBékésm. 303—324. 1.
- Jemnitz János*: A nemzetközi szocialista sajtó a magyar munkásmozgalomról és forradalmi erjedésről 1918-ban [Adalékok]. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 412—424. 1.
- Jenei Károly*: Adatok a két forradalom Békés megyei történetéhez egy békéscsabai bankfiók jelentései alapján. Bék-Él. 1969. 4. évf. 1. sz. 20—26. 1.
- Jenei Károly*: Az agrárkérdés Fejér megyében 1918—1919-ben. FejérmÉvk. 2. 87—106. 1.
- József Farkas*: Az alkotó értelmiség és a Tanácsköztársaság. TáSz. 1969. 24. évf. 4. sz. 21—28. 1.
- József Farkas*: Élő hagyományunk a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. MT. 1969. 14. évf. 6. sz. 356—362. 1.
- József Farkas*: A Magyar Tanácsköztársaság sajtója. Bp. 1969, Tankönyvkiadó. Soksz. 111 1.
- [A Magyar Sajtó kiskönyvtára.]
- József Farkas*: „Rohanunk a forradalomba.” A magyar irodalom eszmélése. 1914—1919. 2. átd. és bőv. kiad. Bp. 1969, Gondolat. 287 1., 10 t.
- József Farkas*: „Testvéreink a világ négy táján.” Jegyzetek a Tanácsköztársaság világirodalmi tájékozódásáról. Nagyvilág. 1969. 14. évf. 3. sz. 437—441. 1.
- Juhász Izabella*: Gulyás István, Móricz Zsigmond „jó tanár”-a a Tanácsköztársaság alatt. TkHajdú-Bihar. 268—279. 1.
- Kabos Ernő*: Tájékoztató az ülészak vitájáról. [Tudományos ülészak a Kommunista Magyarországi Pártja megalakulásának 50. évfordulóján.] MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 57—83. 1.
- Kádár Miklós*: Tanács-Magyarország büntetőjogáról. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 282—285. 1.
- Kalmár Vera*: A Magyar Tanácsköztársaság papírgazdálkodása. Papíripar. 1969. 13. évf. 3. sz. 146—150. 1.
- Kányar József*: A két forradalom Somogy megyei krónikája /1918—1919/. [Eseménynaptár.]. SomogymMm. 42—56. 1.
- Kardos Pál*: Nagy események sodrában. Alföld. 1969. 20. évf. 3. sz. 5—7. 1.
- Károlyi Zsigmond, P.*: Adatok a Magyar Tanácsköztársaság vízgazdálkodásának történetéhez. 2. Vízgazdálkodás. 1969. 9. évf. 3. sz. 65—68. 1.
- Károlyi Zsigmond, P.*: A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Vízgazdálkodás. 1969. 9. évf. 2. sz. 33—37. 1.
- (*Károlyi Zsigmond*): A Tanácsköztársaság vízgazdálkodása. /A Tanácsköztársaság vízgazdálkodási programja és a vízügyi szolgálat tevékenysége 1919-ben./ [Kiad. az] (Országos Vízügyi Hivatal). Bp. [1969]. Soksz. 30 1., 3 t., 1 térk.
- Kárpáti Sándor*: A proletárforradalom győzelmének viszonylag békés útja hazánkban 1919 márciusában és ennek jelentősége a marxi—lenini forradalomelmélet számára. PolFőiskÉvk. 1. 31—41. 1.
- Katona Béla*: Krúdy és az 1918—19-es forradalmak. 2. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 99—107. 1.
- Katus Mária*: Magyarország közegészségügyi helyzete és a polgári demokratikus forradalom 1918—1919. CMed. 1969. 48—49. sz. 29—42. 1.
- Kávássy Sándor*: A földművelő nép földhöz juttatása Somogyban 1919-ben. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 193—217. 1.
- Kávássy Sándor*: Latinca Sándor somogyi korszakának első fejezete. MMMÉvk. 1967—1968. 41—77. 1.
- Kávássy Sándor*: A publicista Latinca Jelenkor. 1969. 12. évf. 3. sz. 277—279. 1.
- Kelemen Elemér*: A felnöttek szabadoktatásának megszervezése Somogy megyében a Tanácsköztársaság idején. Népművelési Értesítő. 1969. 10. évf. 2. sz. 123—129. 1.
- Kelemen Elemér*: Iskolai könyvtárak a Tanácsköztársaság idején. Könyv és Nevelés. 1969. 11. évf. 2. sz. 3—5. 1.
- Kelemen Elemér*: Somogyi tanítók a Magyar Tanácsköztársaság idején. PSz. 1969. 19. évf. 4. sz. 310—321. 1.
- Kelen Jolán*: A Magyar Tanácsköztársaság iskolareformja. PSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 195—218. 1.
- Kemény István*: Ma ötven éve. MN. 1969. 25. évf. 8, 14, 24, 29, 34, 48, 52, 59, 106, 144. sz.
- Kerek Béla*: Tetteik fényesen ragyognak. Törökszentmiklós forradalmi eseményei 1918—1919-ben. Törökszentmiklós 1969, MSZMP Városi Biz. — Városi Tanács. 123 1., 8 t.
- Kerekes István*: A Magyar Tanácsköztársaság a népegészségügyért. OHI. 1969. 110. évf. 16. sz. 911—917. 1.
- Kerekes István*: Orvosok a Tanácsköztár-

- saság szolgálatában. OHI. 1969. 110. évf. 12. sz. 671—674. 1.
- Kerekes József*: A Kommunisták Magyarországi Pártja Borsod megyei szervezeteinek kiépülése, agitációs és propaganda tevékenysége. TkHajdú-Bihar. 184—194. 1.
- Keszte Gyula—Varga Ernő*: A Tanácsköztársaság eseményei Alesútdobozon. Tkózt Bicske. 93—95. 1.
- Király Péter*: Tudományos feladataink a nyelvészet terén. /A Tanácsköztársaság idején kidolgozott nyelvtudományi munkaterv, ennek előzményei és jelentősége./ NyelvtudÉrt. 65. 7—40. 1.
- Kirschner Béla*: Az 1919-es júniusi visszavonulás kérdéséhez. Kortárs. 1970. 14. évf. 1. sz. 96—101. 1.
- Kirschner Béla*: Ötven éve jött létre a Magyar Tanácsköztársaság. EMK. 1969. 2. 5—30. 1.
- Kirschner Béla*: Társadalom és nemzet a Magyar Tanácsköztársaságban. Tájékoztató. 1969. 4. sz. 119—151. 1.
- Kiss Dezső*: A Testnevelési Ügyek Direktórium. /1919. ápr. 16—1919. aug. 1./ LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 74—80. 1.
- Kiss Kálmán*: Kisújszállás 1918—1919-ben. Szolnok 1969, Kisújszállás Városi Tanács. 115. 1.
/A Damjanich János Múzeum közleményei 19—20./
- Kiss Mária*: Szombathely város tanácsának intézőbizottsága a Tanácsköztársaság idején. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 144—151. 1.
- Klotz Antal*: A Tanácsköztársaság néhány katonai vezetőjének portréja. TkSzolnok. 154—168. 1.
- Kluger Lászlóné—Hubay Ágnes*: A Tanácsköztársaság eseményei, emlékei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Miskolc 1968, II. Rákóczi Ferenc Könyvtár. Sokszt. 189. 1., 6 t.
- Koch Ödön*: Ifjúkommunista mozgalom Sopronban 1918—1919-ben. SSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 38—47. 1.
- Kocsis János—Tekler Imre*: A Tanácsköztársaság 133 napjának története Csabdi községben. TkóztBicske. 97—99. 1.
- Kocsis József*: Az ötvenéves Tanácsköztársaság története és a Soproni Szemle. SSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 1—2. 1.
- Kolos Csaba*: Az 1919-es proletárdiktatúra gyógyszerészeti vívmányai. Gyógyszerészet. 1969. 13. évf. 4. sz. 140—142. 1.
- Kolta László*: A bonyhádi gimnázium 1918—19. tanéve. Művelődés. 1969. máj. 93—109. 1.
- Komár Pálné*: Irodalomtanítási reformtörekvések a Tanácsköztársaságban. Magyarantánítás. 1969. 12. évf. 2. sz. 53—58. 1.
- Komját Irén*: A Tanácsköztársaság nemzeti és nemzetközi jelentősége. Pártélet. 1969. 14. évf. 3. sz. 3—8. 1.
- Komlós Pálné*: Az elsőt követte a győztes második. Pártélet. 1969. 14. évf. 3. sz. 18—23. 1.
- Komoróczy György*: A Tanácsköztársaság önkormányzati szervei Hajdú-Biharmegye és Debrecen város területén. TkHajdú-Bihar. 79—91. 1.
- Kónya István*: Az 1918—19-es forradalmak és a magyar református egyház. Alföld. 1969. 20. évf. 7. sz. 54—61. 1.
- Kónya István*: Az 1918—19-es forradalmak és a református egyház. TkHajdú-Bihar. 171—183. 1.
- Kopka János*: Váry Emil arcképéhez. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 67—70. 1.
- Korach Mór*: Mire emlékeztet a Tanácsköztársaság. FSz. 1969. 17. évf. 3. sz. 129—136. 1.
- Koroknai Ákos*: Az Országos Levéltár tanácsköztársasági kiállításának forgatókönyve. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 233—252. 1.
- Kovács Ferenc*: Nyelvészek a forradalomban. Simonyi Zsigmond emlékének. NyelvtudÉrt. 65. 88—110. 1.
- Kovács Kálmán*: Allamjogi változások a „Magyar Népköztársaság” idején 1918—19-ben. JK. 1969. 24. évf. 2—3. sz. 69—79. 1.
- Kovács Máté*: Elvek, tervek, eredmények és tanulságok a Tanácsköztársaság könyvtárpolitikájában. NKML. 52—72. 1.
- Kovács Máté*: A Tanácsköztársaság könyvtári öröksége. Kts. 1969. 19. évf. 3. sz. 123—132. 1.
- Környei Attila*: A csornai ellenforradalom és a győri vörösörség Sopron megyei szereplése 1919-ben. Arrabona. 11. 287—319. 1.
- Környei Attila*: A forradalmak vázlatos soproni eseménynaptára. SSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 79—83. 1.
- Környei Attila*: Az osztályharc néhány kérdése Sopron megyében a polgári demokratikus forradalom időszakában /1918 november—1919 március/. SSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 3—14. 1.
- Köte Sándor*: A Tanácsköztársaság közoktatáspolitikája. Köznevelés. 1969. 25. évf. 1. sz. 25—28. 1.
- Kövágó László*: Internacionalisták a Tanácsköztársaságért. Bp. 1969, Kosuth Kiadó. 161. 1., 8 t.
- Kövágó László*: A Magyar Tanácsköztársaság és a szomszéd népek. ÉIT. 1969. 24. évf. 12. sz. 531—535. 1.
- Kövágó László*: A Tanácsköztársaság és a nemzeti kérdés. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 40—57. 1.

- Köves Rózsa:** Kunfi Zsigmond emlékezete. MN. 1969. 25. évf. 96. sz. 10. l.
- Kulcsár Mihály—Rónay László—Takács László:** Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság eseményei Bicskén. FejérmSz. 5. 54—79. l. Tközt-Bicske. 9—34. l.
- Kulcsár Péter:** Töredékek a Tanácsköztársaság sajtójának történetéből. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 219—226. l.
- Kuntár Lajos:** Az irodalmi élet Szombathelyen a Tanácsköztársaság alatt. Életünk. 1969. 1. sz. 47—52. l.
- Kupa Mihály:** A jászberényi 1919-es szükségpénz tervezete. Jászkunság. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 59—60. l.
- Kupa Mihály—Ambrus Béla:** A Magyar Postatakarékpénztár pénzjegyei 1919-ben. Az Érem. 1969. 25. évf. 47—48. sz. 22—25. l.
- Kurucz Tibor—Benkő György:** A Magyar Tanácsköztársaság gyógyszerészetéről. Gyógyszerészet. 1969. 13. évf. 3. sz. 99—106. l.
- Kurucz Tibor—Benkő György:** A Tanácsköztársaság gyógyszerészeti és gyógyszerügyi politikájáról. OHI. 1969. 110. évf. 14. sz. 793—798. l.
- Labádi Lajos:** A kettős hatalom néhány kérdése Magyarországon 1918—1919-ben. PolFőiskÉvk. 1. 19—31. l.
- Laczkó István:** A Tanácsköztársaság társadalombiztosításáról. Társadalombiztosítás, Üdülés, Munkavédelem. 1969. 9. évf. 1. sz. 2—3. l.
- Ladányi Andor:** A Magyar Tanácsköztársaság és a felsőoktatás. 1—2. FSz. 1969. 18. évf. 3—4. sz. 136—142, 207—212. l.
- Láng Péter:** Budapest fejlesztésének programja a Tanácsköztársaság idején. Budapest. 1969. 7. évf. 2. sz. 10—12. l.
- Lázár Magda, M.:** Művészeti törekvések a Tanácsköztársaság alatt Debrecenben. Alföld. 1969. 20. évf. 3. sz. 124—127. l.
- Lehoczky Alfréd:** Az őszirózsás forradalom és a proletárhatalom létrejöttének feltételei. TköztBorsod. 9—37. l.
- Lehoczky Alfréd:** Az őszirózsás forradalom Miskolcon és Borsod megyében. [Miskolc] 1968. 26. l.
- [Borsodi történelmi füzetek 3 [14].]
- Leiner Gyula:** Két forradalom Vésztőn. TBékésm. 325—346. l.
- Lengyel Alfréd:** Győr megye tanácsköztársasági szerveinek szociálpolitikája. Arrabona. 11. 265—286. l.
- Liptai Ervin:** A Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborúja. TkSzolnok. 91—118. l.
- Liptai Ervin:** A proletárdiktatúra külpolitikája. MN. 1969. 25. évf. 67. sz. 8. l.
- Liptai Ervin:** A proletárhaza védelme. Pártélet. 1969. 14. évf. 3. sz. 14—17. l.
- Liptai Ervin:** A szakszervezeti vezetők és az 1918—1919. évi forradalmak. SzakszTört. 128—174. l.
- Liptai Ervin:** Vöröskatonák előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai. 1919. [Kiad. a] [Hadtörténelmi Intézet és Múzeum]. Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 410 l., 24 t.
- Lisztos László:** Adalék Lenin műveinek magyarországi kiadástörténetéhez. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 243—245. l.
- Liván György:** A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918—1919 fordulóján. TSz. 1968. 9. évf. 4. sz. 401—427. l.
- Liván György:** Még egyszer Károlyi Mihály lemondásáról. Nsz. 1969. 27. évf. 232. sz. mell. 7. l.
- Lovász György:** Szociálpolitikai intézkedések és tervek Békés megyében a Tanácsköztársaság idején. TBékésm. 169—190. l.
- Lőrincz Zsuzsa, B.:** A Tanácsköztársaság levéltáruge. NKML. 73—83. l.
- Lukács László:** Az 1918—1919. évi forradalmi események Zámoly községben. FejérmSz. 5. 42—49. l.
- Mácsa János:** A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészetéről. Nagyvilág. 1969. 14. évf. 1. sz. 107—112. l.
- Magyar Bálint:** 1918. Filmkultúra. 1968. 5. sz. 21—23. l.
- Magyar Tanácsköztársaság — 1919.** PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 3—5. l.
- A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának ötvenedik évfordulójára.** TáSz. 1969. 24. évf. 3. sz. 3—10. l.
- Major Máté:** Építészetünk ügye a Magyar Tanácsköztársaság idején. Magyar Építőművészet. 1969. 3. sz. 50—51. l.
- Márai György:** A forradalmi törvényesékek működése Békés megyében. BékÉl. 1969. 4. évf. 1. sz. 31—43. l.
- Moróti Gyula:** A Tanácsköztársaság múltédpolitikája és a kórusmozgalom. MZ. 1969. 10. évf. 1. sz. 3—20. l.
- Marton Gyula—Salamon József—Vörös János:** A Tanácsköztársaság 133 napja Mány Községben. TköztBicske. 101—107. l.
- Máté György:** „Vörös jelek a hadak útján.” Krónika. Bp. 1969, Táncsics Kiadó. 235 l.
- Menyhárt Lajos:** A Magyar Tanácsköztársaság visszhangja Szovjet-Oroszországban. Alföld. 1969. 20. évf. 3. sz. 52—56. l., TkHajdú-Bihar. 63—73. l.
- Mérei Gyula:** A magyar októberi forrada-

- lom és a polgári pártok. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 215 l.
- Mérei Gyula:** Az októberi magyarországi forradalom és a polgári pártok. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 331–357. l.
- Merényi László:** Cegléd története 1917 tavaszától 1918 őszéig. 1918–1919 Cegléden. 3–57. l.
- Merényi László:** Háborúellenes mozgalom Sopron megyében 1918 január és október között. SSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 15–25. l.
- Mesterházi Lajos:** Augusztus 1. Nsz. 1969. 27. évf. 177. sz. 4–5. l.
- Mészáros Béla:** A Tanácsköztársaság és a forradalmi gondolat a biológiában. TkHajdú-Bihar. 235–240. l.
- Mészáros István:** A Tanácsköztársaság és a nevelésügy. MTAFT. 1969. 18. köt. 2–3. sz. 295–303. l.
- Mészáros István:** A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája és pedagógiája. [Emlékkülés a Magyar Tudományos Akadémián.] MT. 1969. 14. évf. 6. sz. 389–392. l.
- Mészáros Károly:** Adatok az ellenforradalmi rendszer első hónapjainak közigazgatási helyzetéhez /1919. aug. — 1919. szept./ FejérmÉvk. 2. 373–391. l.
- Milei György:** A Kommunista Párt megalakulásának történelmi körülményei. Tájékoztató. 1969. 4. sz. 14–31. l.
- Milei György:** A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának történelmi körülményeiről. MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 9–28. l.
- Miscsenko, Sz.:** Szovjet-Ukrajna dolgozóinak szolidaritása az 1919-es magyar forradalomban. ASzeg. 1969. 1. 121–124. l.
- Mód Aladár:** A döntés a munkásosztály kezében. Valóság. 1969. 12. évf. 3. sz. 11–25. l.
- Mód Aladár:** 1919 válaszutja. Valóság. 1969. 12. évf. 9. sz. 24–36. l.
- Mód Aladár:** A Károlyi-kormány első válsága. Valóság. 1969. 12. évf. 2. sz. 1–17. l.
- Molnár Ernő:** Csorna története a Tanácsköztársaság idején. (Csorna 1969), Járási Tanács. 40 l.
- Molnár Ernő:** A Tanácsköztársaság Győrött. /1919. márc. 21 1919. aug. 1./ Tájékoztató. 1969. 4. sz. 162–182. l.
- Molnár János:** „A tudományt nem lehet többé prostituálni”. A Tanácsköztársaság művelődéspolitikai elveiről. Nsz. 1969. 27. évf. 95. sz. 4–5. l.
- Molnár József:** Heves megyei pedagógusok küzdelme a Tanács hatalomért. Tudósító. 1969. 1. sz. 3–9. l.
- (**Molnár Pálné**): A Békés megyei vöröskatonák névsora. TBékésm. 347–376. l.
- Molnár Pálné:** Munkásmozgalom Békés megyében 1918–1919. TBékésm. 113–131. l.
- Móra László:** A Tanácsköztársaság napjai a Műegyetemi Könyvtárban. Kts. 1969. 19. évf. 9. sz. 530–531. l.
- Móra Magdolna:** A szociális helyzet Fejér megyében a Tanácsköztársaság idején. FejérmÉvk. 2. 73–86. l.
- Mucsi F[erenc]:** Febrál'szkaja revolucija, konferenciaja v Sztokgol'me i Szocialdemokratsicseszkaja Partija Vengrii. VOSzRv. 137–163. l.
- Münnich Ferenc:** A Magyar Tanácsköztársaságról. (Sajtó alá rend. [és bev.] Liptai Ervin. Közrem. M. Berényi Etelka.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 259 l., 3 t.
- Nádass József:** 1919 június. Budapest. 1969. 7. évf. 6. sz. 17. l.
- Nagy Ferenc—Vértes Róbert:** Tudományos ülésszak a KMP megalakulásának 50. évfordulóján. Száz. 1969. 103. évf. 2–3. sz. 516–536. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** 133 days. NHQu. 1969. 10. évf. 33. sz. 3–17. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** A liberális ellenzéki pártok és az 1918–1919-es forradalmak hatása. Száz. 1969. 103. évf. 2–3. sz. 372–396. l.
- Nemes Dezső:** A magyar nép történelmének nagyszerű fejezete. PolFőiskÉvk. 1. 9–18. l.
- Nemes Frigyesné:** Az agrárkérdés megoldása Borsod-megyében. TköztBorsod. 69–82. l.
- Névai László:** Az igazságszolgáltatási rendszer átalakítása a Magyar Tanácsköztársaságban. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 286–292. l.
- Nyilatkozatok a Magyar Tanácsköztársaságról és hagyományainak felhasználásáról.** [Mód Aladár, Hevesi Gyula, Lukács György, Andics Erzsébet, Kiss Hugó, Pach Zsigmond Pál nyilatkozatai.] TáSz. 1969. 24. évf. 3. sz. 11–25. l.
- Oltvai Ferenc:** Az iskolaügy Kelet-Csanádban a proletárdiktatúra időszakában. BékÉl. 1969. 4. évf. 1. sz. 12–18. l.
- Oltvai Ferenc:** A magyarbányhegyesi munkástanács. 1919. márc.—ápr. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 189–204. l.
- Ónoszi László:** A forradalom útján. Parasztmozgalmak az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság időszakában Hajdú megyében. Alföld. 1969. 20. évf. 3. sz. 101–109. l.
- Orbán Antal:** Fogyasztási szövetkezetek a polgári demokratikus forradalom idején. MMEvk. 1967–1968. 5–40. l.
- Ortutay András:** Munkás-, paraszt- és katonatanácsok Komárom megyében.

- Forrás /Tatabánya/. 1969. 1. évf. 1. sz. 55—60. 1.
- Ötven éve történt. „A vasutasokra a legfontosabb feladat vár.” Vasút. 1969. 19. évf. 4. sz. 2—3. 1.
- Pach Zsigmond Pál: Forradalmi évfordulóra. MT. 1969. 14. évf. 1. sz. 1—4. 1.
- Páhi Ferenc: A csongrádi városi dikrektórium szervezete és működése. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 163—174. 1.
- Pajor József: A Tanácsköztársaság Várpalotán. Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle. 1969. 2. sz. 22—27. 1.
- Pál Lajos: A magyar polgári demokratikus forradalom 50. évfordulóján. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 246—261. 1.
- Pamlényi Ervin: A kápolnai földosztás. MN. 1969. 25. évf. 45. sz. 9. 1.
- Pamlényi Ervin: Kéz közben veletek. MN. 1969. 25. évf. 66. sz. 1. 1.
- Pap Tibor: A családi jogviszonyok első szocialista rendezése Magyarországon. A Magyar Tanácsköztársaság családjogi jogalkotása. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 293—299. 1.
- Papp István: Az első magyar proletárhatalom és a Sopronba került Bányászati és Erdészeti Főiskola 1919-ben. SSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 23—37. 1.
- Papp László: Főbb események Szolnok városában a Magyar Tanácsköztársaság fennállásának időszakában. TkSzolnok. 57—71. 1.
- Párkány László: A miskolci sajtó a Tanácsköztársaság idején. HOMÉvk. 7. 299—308. 1.
- Pásztor József, M.: Az Eszme. /Szociális kultúrlap 1919-ben./MK 1969. 85. évf. 1. sz. 42—47. 1.
- Pataki Ferenc: A ceglédi Vörös Munkászázalaj története. 1918—1919 Cegléd. 59—92. 1.
- Pataki Mihály: A Tanácsköztársaság honvédő háborúja. EmlékTk. 70—80. 1.
- Pecze Ferenc: A Tanácsköztársaság alkotmánytervezetének országos gyűlési plenáris vitája. AI. 1969. 19. évf. 3. sz. 218—227. 1.
- Pelle Ferenc: A Tanácsköztársaság keveremesi eseményeinek nyomában. Békésm. Ant. 2. 16—21. 1.
- A Pénzügyi Központ a Tanácsköztársaság idején. [Írta:] Pénzügyi Központ munkaközössége. Pénzügyi Szemle. 1969. 13. évf. 4. sz. 289—293. 1.
- Pernes Gyula: Győri Élet „Irodalmi, művészeti és politikai hetiszemle” — a Tanácsköztársaság előkészítője Győrött. Irodalmi és Nyelvi Közlemények. 1969. 190—216. 1.
- Pesti János: A katolikus egyház a forradalmak időszakában. FejérmÉvk. 2. 141—162. 1.
- Petneki Jenő: A Tanácsköztársaság zenei emlékeiből. Az Ének—Zene Tanítása. 1969. 12. évf. 3. sz. 97. 1.
- Petrák Katalin: Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája. 1919. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Párttörténeti Intézete. Bp. 1969. Tánccsis Kiadó. 234 l., 12 t.
- Petrák Katalin: A Magyar Tanácsköztársaság gyermekvédelme. PSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 237—253. 1.
- Petriás Árpád: Az iskola demokratizálásáért vívott harc tapasztalatai /1918—19/. TkHajdú-Bihar. 145—151. 1.
- A polgári demokratikus forradalom 50. évfordulójára rendezett tudományos ülésszak. [Ismerteti] S[ípos] L[evente]. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 183—188. 1.
- Popov, B. Sz.: Az 1919-es magyarországi proletárfordalom néhány tanulsága. PolFőiskÉvk. 1. 42—49. 1.
- Pozsonyi Tivadar: Történelmi sorsfordulónk kezdetén. Magyar Állatorvosok Lapja. 1969. 24. évf. 2. sz. 57—59. 1.
- Prandler Árpád: A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak megnyitója. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 273—274. 1.
- Rác János: Kiskunfélegyháza 1917—1919-ben. Proletártavas. 9—44. 1.
- Rác János: Kiskunfélegyháza a Tanácsköztársaság idején. EmlékTk. 81—91. 1.
- Rác János: A társadalmi haladás és a Tanácsköztársaság. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 213—219. 1.
- Radó Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság politikai földrajza. FőK. 1969. 17. évf. 2. sz. 93—150. 1.
- Rátki András: A proletárdiktatúra létrejötte és berendezkedése. Tközt.Borsod. 39—67. 1.
- Rátki András: A Tanácsköztársaság történetének első szakasza megyénkben. BSz. 1969. 13. évf. 1. sz. 1—10. 1.
- Ravasz Éva: Adalékok Tatabánya 1919-es történetéhez. Forrás /Tatabánya/. 1969. 1. évf. 1. sz. 49—54. 1.
- Regős János: Pedagógusok a Tanácsköztársaságért 1—2. VSz. 1969. 23. évf. 2—3. sz. 236—254., 409—428. 1.
- Remete László: Egy könyvtárosnő a forradalomban. [Pór Nándorné Váradi Irma] Kts. 1969. 19. évf. 2. sz. 64—66. 1.
- Réti Endre: A Magyar Tanácsköztársaság egészségügye — Pólya Jenő és az orvosképzés reformja. CMed. 1969. 48—49. sz. 23—28. 1.
- Réti László: Fejér megye tanácsköztársasági szervezete és pecsétjei. FejérmÉvk. 2. 171—197. 1.
- Réti László: A Magyar Tanácsköztársaság hadügyi szervezete és pecsétjei. 1—2.

- HK. 1969. 16. évf. 1—2. sz. 32—71, 191—238. 1.
- Rév Pál*: Szamuely repülőútja Leninhez. ÉIT. 1969. 24. évf. 24. sz. 1123—1125. 1.
- Rév Pál*: A Tanácsköztársaság utasszállító repülőgépe. Közlekedéstudományi Szemle. 1969. 19. évf. 4. sz. 173—177. 1.
- Rév Pál*: Utasszállító repülőgépek tervei a Tanácsköztársaság idejéből. ÉIT. 1969. 24. évf. 30. sz. 1403—1405. 1.
- Román János*: A Tanácsköztársaság helytörténeti kutatásának kérdéséhez. BSz. 1969. 13. évf. 3. sz. 47—52. 1.
- Rotter József*: A proletárhatalom védelmében. 1919. Bp. 1969, BM Tanulm. és Kiképzési Csoportfőn. 96 1., 4 t.
- Rózsa Ágnes*: Az őszirózsás forradalom Somogyban. SomogymMm. 15—42. 1.
- Ságvári Ágnes*: Ünnepi ülésszak a kommunista mozgalom megalakulásának 50. évfordulójára. TSz. 1968. 9. évf. 4. sz. 428—441. 1.
- Salamon Konrád*: Az „Eszme” Fejér megyében. Helikon. 1969. 15. évf. 2. sz. 269—271. 1.
- Salamon Konrád*: A községi nemzeti tanácsok Fejér megyében. FejérmÉvk. 1. 79—86. 1.
- Samu Mihály*: A Magyar Tanácsköztársaság jogpolitikája és jogalkotása. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 299—306. 1.
- Sándor Pál*: Visegrádi utca 15. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 1—9. 1.
- Sápi Vilmos*: A Tanácsköztársaság direktóriumai. AI. 1969. 19. évf. 3. sz. 209—217. 1.
- Sápi Vilmos*: A Tanácsköztársaság és előzményei Lajosmizsén. Proletártavas. 187—212. 1.
- Sárbogárdi járás a Tanácsköztársaság idején. [Összeáll.] (Farkas József, Kovács Imre stb.). [Sárbogárd 1969, Járási Tanács]. Soksz. 57 1.
- Sarlós Béla*: A nemzetek jogai és a föderatív intézmények a Tanácsköztársaság jogrendszerében. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 306—312. 1.
- Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Bp. 1969, Közgazd. és Jogi Kiadó. 447 1.
- Sarlós István*: Gondolatok az évfordulón. Budapest. 1969. 7. évf. 3. sz. 1—3. 1.
- Sarosács György*: Mohács munkásmozgalmának története. 1918—1921. Mohács 1969, Városi Tanács. 31 1.
- Sáry István*: Győr város polgármesteri hivatalának működése a Tanácsköztársaság idején. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 141—143. 1.
- Schüller János*: A Magyar Tanácsköztársaság kialakításának ötvenedik évfordulójára. Tudományos Közlemények. 1969. 2. sz. 19—22. 1.
- Schleich Lajos*: A KIMSZ-győri csoportja. [Adalékok Győr 1919-es ifjúsági-mozgalmi múltjához.] Arrabona. 11. 221—263. 1.
- Schneider Miklós*: Községi munkástanácsok Nógrád megyében 1919-ben. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 181—188. 1.
- Schönwald Pál*: A gazdaságirányítás rendszere a Magyar Tanácsköztársaságban. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 313—321. 1.
- Schönwald Pál*: A magyarországi 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 399 1.
- Schönwald Pál*: Az Országos Propaganda Bizottság tevékenysége és kiadványai az 1918-as polgári forradalom alatt. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 20—28. 1.
- Schuster Viktor*: Fülöp Zsigmond. [1882—1949.] ÉIT. 1969. 24. évf. 22. sz. 1020—1023. 1.
- Selmeci József*: Marxista közgazdaságtan oktatása a Tanácsköztársaság idején. Tájékoztató. 1969. 4. sz. 152—161. 1.
- Selmeci László*: A Kommunisták Magyarországi Pártja Szolnok megyei szervezeteinek megalakulása és tevékenysége 1918. dec. 12—1919. márc. 21. Jászkunság. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 16—23. 1., TkSzolnok. 36—45. 1.
- Selmeci László*: A polgári demokratikus forradalom Turkevén. [1918. nov. 1—1919. márc. 21./ Jászkunság. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 7—15. 1.
- Siklós András*: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a magyar októberi forradalom. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 317—329. 1.
- Siklós András*: Velikaja Oktjabr'szkaja Szoocialiszticeszkaja Revolucija i Vengrija. AUSBhist. 10. 123—142. 1.
- Simon Gyula*: A közoktatásügy néhány kérdése a magyarországi 1918-as polgári demokratikus forradalom idején. P'Sz. 1969. 19. évf. 2. sz. 144—153. 1.
- Simon Zoltán*: Az aktivisták vitái a Tanácsköztársaság idején. Alföld. 1969. 20. évf. 3. sz. 76—80. 1.
- Sipos Istvánné*: A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében. Magyar Pszichológiai Szemle. 1969. 26. évf. 2. sz. 149—155. 1.
- Soltész Katalin, J.*: A Tanácsköztársaság publicisztikájának stílusa. Nyelvtud. Ért. 65. 122—133. 1.
- Somoskeőy István*: A salgótarjáni páncélmozdony története. Palócföld. 1969. 3. évf. 2. sz. 63—66. 1.
- Sonkoly István*: Százharminchárom nap zeneművészete. Alföld. 1969. 20. évf. 3. sz. 128—130. 1.
- Soós Imre*: Tanácsköztársasági szervek

- Heves megyében. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 80—85. 1.
- Soós Pál:** A Tanácsköztársaság népművelés-politikájáról. TkHajdú-Bihar. 116—123. 1.
- Speidl Zoltán:** Az orosz forradalmak és Magyarország. Bp. 1969, MSzBT. 102 1.
- Stenczer Ferenc:** Aki az Igét hirdette. Barta Lajos útja a forradalmakig. Alföld. 1969. 20. évf. 3. sz. 117—123. 1.
- Strasser György:** Politikai viszonyok a Tanácsköztársaság idején Fejér megyében. FejérmÉvk. 2. 5—55. 1.
- Surányi Róbert:** A szabolcsi szocialisták harca a reakció ellen 1919-ben. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 43—48. 1.
- Szabó Ferenc:** A mezőberényi munkás-tanács működése. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 205—214. 1.
- Szabó Ferenc:** Az uradalmi cselédek harca a kollektív szerződésért Békés megyében 1919-ben. BékÉl. 1969. 4. évf. 1. sz. 3—11. 1.
- Szabó Ferenc:** A Vörös Hadsereg szervezése és harcái a Viharsarokban. TBékésm. 209—259. 1.
- Szabó Imre:** Forradalom és törvényesség. AI. 1969. 19. évf. 3. sz. 199—208. 1.
- Szabó József:** Szabolcs és Szatmár tanítóinak iskolai és közéleti tevékenysége a Tanácsköztársaság idején. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 57—66. 1.
- Szabó Miklós:** Az 1917. évi oroszországi forradalmak visszhangja és hatása Kiskunhalason. EmlékTk. 92—103. 1.
- Szabó Miklós:** Az 1919-es proletárdiktatúra és előzményei Kiskunhalason. Proletártavas. 45—80. 1.
- Szabó Pál:** A mágocsi foglалás. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 245—247. 1.
- Szabolcs Ottó:** Két forradalom kutatása és tanítása. Köznevelés. 1969. 25. évf. 5. sz. 12. 1.
- Szabolcs Ottó:** Pedagógusok a Magyar Tanácsköztársaságban. MP. 1969. 9. évf. 3. sz. 223—230. 1.
- Szabolcs Ottó:** Pedagógusok a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. PSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 261—273. 1.
- Szabolcsi Miklós:** A Tanácsköztársaság irodalma. Kritika. 1969. 7. évf. 4. sz. 3—12. 1.
- Shakács Margit:** Fotoobjektív a forradalomban. Foto. 1969. 16. évf. 3. sz. 98—101. 1.
- Szalay Károly:** Mezőszentgyörgy 1918—1919-ben. FejérmSz. 5. 50—53. 1.
- Szántó Zsuzsa:** Magyar internacionalisták a polgárháború befejező szakaszában Szovjet-Oroszországban. JAM. 10. 7—22. 1.
- Szarka József:** A Tanácsköztársaság pe-
dagógiai vívmányai és tanulságai. MP. 1969. 9. évf. 1—2. sz. 1—6. 1.
- Székely Endréné:** A tanoncok és a tanoneképzés az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején. Középfokú Szakoktatás. 1969. 2. évf. 3. sz. 1—7. 1.
- Szekeres József:** A fővárosi népbiztosság. /1919. márc. 22—április 17./ Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 347—371. 1.
- Szekeres József:** A Tanácsköztársaság első 27 napja a Városházán. Budapest. 1969. 7. évf. 3. sz. 18—19. 1.
- Szénási Géza:** A Magyar Tanácsköztársaság jogpolitikája. Magyar Jog. 1969. 16. évf. 4. sz. 193—196. 1.
- Szerdahelyi Edüt:** Irodalom és politika 1918—1919-ben. Valóság. 1969. 12. évf. 6. sz. 41—47. 1.
- Szigeti László:** Az államhatalom helyi szerveinek létrejötte, kiépülése és tevékenysége Szolnok városban a Tanácsköztársaság időszakában. Jászkunság. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 46—50. 1., TkSzolnok. 72—90. 1.
- Szinai Miklós:** A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria kapcsolataihoz. Otto Bauer levele Kun Bélához. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 449—470. 1.
- Szirmai István:** A Magyar Tanácsköztársaság néhány tanulsága. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 3. sz. 34—40. 1., Nsz. 1969. 27. évf. 67. sz. 7. 1.
- Szlanka Tamás:** Az őszirózsás forradalom Kecskeméten. Proletártavas. 81—98. 1.
- Szocialista hagyományaink. 3. Kontha Sándor:** Az aktivisták és a világszemlélet. 4. Kontha Sándor: A Tanácsköztársaság képzőművészete. Pártélet. 1969. 14. évf. 8—9. sz. 61—63, 75—77. 1.
- Szokodi József:** A Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulása és tevékenységének nemzeti jellege /1918 november—1919 március./ TkHajdú-Bihar. 7—19. 1.
- Szöcs Ferenc:** Adalékok az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság határőrizetének történetéhez. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 266—288. 1., 1 t.
- Szuhay Miklós:** A Magyar Tanácsköztársaság gazdaságpolitikája. KgSz. 1969. 16. évf. 3. sz. 269—284. 1.
- Szuhay Miklós:** A Magyar Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának egyes kérdései. Pártélet. 1969. 14. évf. 3. sz. 9—13. 1.
- Szurmay Ernő:** A Magyar Tanácsköztársaság szociális és kulturális vívmányai Szolnok megyében. Jászkunság. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 51—58. 1., TkSzolnok. 46—56. 1.
- Szűcs Béla:** A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának néhány kérdése. EmlékTk. 60—70. 1.

- Szűcs László*: A Magyar Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 16—28. 1.
- Táboros Sándor—Marton László*: Kerékhajrártó Kálmán élete és forradalmi tevékenysége. Mezőcsát 1969, Járásai Tanács, Miskolc. 75 l.
- Takács László*: Battonya a Tanácsköztársaság idején. TBékésm. 283—301. 1.
- Tamasi Mihály*: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság. Makó. 50—102. 1.
- Tamasi Mihály*: A Tanácsköztársaság makói vértanúja — Szoboszlai Imre. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 247—248. 1.
- A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban. (Szerk. Szöllösi Gyula.) [Debrecen 1969], Hajdú-Biharm. Tanács — Debreceni és Hajdú-Biharm. Műv. Közp. 30 lev.
- A Tanácsköztársaság irodalma és irodalompolitikája [Írta:] J. F. MT. 1969. 14. évf. 6. sz. 386—389. 1.
- A Tanácsköztársaság jubileuma Hajdú-Biharban. (Szerk. Szöllösi Gyula.) [Debrecen 1969.] Hajdú-Bihar Megyei Tanács. 72 l.
- A Tanácsköztársaság a magyar történelemben. Világosság. 1969. 10. évf. 3. sz. 129—133. 1.
- A Tanácsköztársaság Vas megyei eseményeiről. (Írták Rácz János, Gerse János stb.) Szombathely 1969, MSZMP Vas Megyei Biz. 55 l.
- Tar Károly*: A Magyar Tanácsköztársaság népművelősége. NKML. 21—33. 1.
- Telekí Éva*: Szakszervezettörténeti tudományos ülészak a Tanácsköztársaság 50. évfordulóján. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 904—911. 1.
- Terbe Lajos*: Magyar forradalmi könyvkiadás Szovjet-Oroszországban. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 10—19. 1.
- Tibori János*: Három félévszázados évforduló egysége. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 1—2. 1.
- Tihanyi Ferenc*: A fizika tanítása a Tanácsköztársaság fizikai tanterveiben. A Fizika Tanítása. 1969. 8. évf. 3. sz. 65—69. 1.
- Tímár István*: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. MN. 1969. 25. évf. 57. sz. 12. 1.
- Tokodi Gyula*: A Magyar Tanácsköztársaság és a nemzetközi erőviszonyok Tk-Hajdú-Bihar. 50—62. 1.
- Tóth Ferenc*: A Magyar Tanácsköztársaság népoktatási intézkedései Hajdú megyében és Debrecen városban. Tk-Hajdú-Bihar. 152—163. 1.
- Tóth Ferenc*: Népoktatási intézkedések Hajdú megyében és Debrecen városában 1918—1919-ben. PSz. 1969. 19. évf. 7—8. sz. 672—678. 1.
- Tóth György István*: Fejér megye sajtója a Tanácsköztársaság idején. FejérmÉvk. 2. 341—355. 1.
- Tóth Ilona*: Somogyi termelészövetkezetek 1919-ben. Pártélet. 1969. 14. évf. 2. sz. 73—76. 1.
- Tóth István*: Tudományos ülészak a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 536—557. 1.
- Tóth István—Vértes Róbert*: Tudományos ülészak a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából. MTAFT. 1969. 18. köt. 2—3. sz. 279—294. 1.
- Tóth Károly*: Krúdy Gyula Fehérváron. FejérmÉvk. 2. 163—169. 1.
- Tóth Pál*: Az északi hadjárat 1919. jún. Napjaink. 1969. 8. évf. 6. sz. 9. 1.
- Tóth Pál*: A miskolci munkásság helytállása. Napjaink. 1969. 8. évf. 5. sz. 1. 1.
- Tóth Pál*: A Tanácsköztársaság második szakasza. TköztBorsod. 111—140. 1.
- Tóth Pál*: A Tanácsköztársaság története Borsod megyében. /1919 máj. 2—1919. aug. 4./ BSz. 1969. 13. évf. 2. sz. 1—7. 1.
- Tóth Tibor*: Adatok az igali járás nagyüzemeinek helyzetéhez 1919 tavaszán. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 174—192. 1.
- Tóth Tibor*: Latinca Sándor /1886—1919/. SomogymMm. 3—8. 1.
- Tőrekny László*: Tapolca, 1919. Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle. 1969. 2. sz. 14—21. 1.
- Török Lászlóné*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és tevékenysége. Az egyesült párt szervezeteinek szerepe a Magyar Tanácsköztársaság időszakában Pest megyében. KMP. 50. 21—34. 1.
- Történelmi emlékülés a KIMSz megalakulásának 50. évfordulóján. [Ismereti:] G. L. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 221—223. 1.
- Trócsányi László*: A Magyar Tanácsköztársaság munkaügyi jogalkotása. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 322—326. 1.
- Trojan, M. V.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a tanács hatalom megteremtése Kárpátontúlon 1919-ben. SzSzSz. 1969. 4. évf. 2. sz. 29—42. 1.
- Trojan, M. V.*: Tanács hatalom Ruszka-Krajnában 1919-ben. ASzeg. 1969. 1. 133—143. 1.
- Tudományos tanácskozás a szakszervezetek szerepéről a Tanácsköztársaság idején. [Írta:] K. J. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 195—198. 1.
- Tudományos ülés az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom 50. év-

- fordulóján. Pach Zsigmond elnöki megnyitója. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 313—316. l.
- Tudományos ülésszak a KMP megalakulásának 50. évfordulója alkalmából. [Ismerteti:] Sipos Levente, Tóth István. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 188—219. l.
- Ujjfalussy József: A Magyar Tanácsköztársaság zenei életéről. Muzsika. 1969. 12. évf. 2. sz. 1—3. l.
- Uray Miklós: A diktatúra néhány kérdése Borsodban a Tanácsköztársaság idején. BSz. 1969. 13. évf. 2. sz. 8—20. l.
- Vadász Sándor: Az ellenforradalom szervezkedése és az antant. ÉIT. 1969. 24. évf. 32. sz. 1519—1523. l.
- Vadász Sándor: Károlyi Mihály és Franchet d'Esperey találkozása Belgrádban. ÉIT. 1969. 24. évf. 6. sz. 243—247. l.
- Vadász Sándor: Remények és lehetőségek a Magyar Tanácsköztársaság külpolitikájában. ÉIT. 1969. 24. évf. 18. sz. 819—822. l.
- Vadász Sándor: Vix és Károlyi. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 239—265. l.
- Vadász Sándor: Vix-jegyzék. Valóság. 1969. 12. évf. 6. sz. 33—40. l.
- Vág Ottó: Megsárgult újságlapok. /Adalékok a Tanácsköztársaság neveléspolitikájához./ Óvodai Nevelés. 1969. 22. évf. 2—3. sz. 44—48. l.
- Vajda Endre: A Magyar Posta fontosabb intézkedései a Tanácsköztársaság alatt. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1969. 1. évf. 1. sz. 17—21. l.
- Varga Csaba: Az elméleti jogi gondolkodás néhány vonása a Magyar Tanácsköztársaságban. AJ. 1969. 12. évf. 2. sz. 324—334. l.
- Varga Jenő: A tanácsok szerepe az első magyar proletárdiktatúra idején. Forrás /Kecskemét/. 1969. 1. sz. 24—27. l., EmlékTk. 43—52. l.
- Varga Lajos: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Magyarországi Szocialdemokrata Párt. AÜSzegsóc. 7. 57—74. l.
- Varga Mihály: Berkes Ferenc, a kecskeméti kormányzótanácsai biztos. Kecskemét Tan. 144—171. l.
- Vargha Izabella—Kulcsár Péter: Hermann Antal Nyugat-Magyarországon. SSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 226—233. l.
- Várszegi Alajos: Szászvár élete a Tanácsköztársaság idején. BarMűv. 1969. okt. 98—103. l.
- Vass Henrik, az MSZMP KB Párttörténeti Intézet igazgatójának elnöki megnyitója. [A KMP megalakulásának 50. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülésszakon.] MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 1—8. l.
- Vass Henrik: Történeszek vitája a Magyar Tanácsköztársaságról. Budapest, 1969. márc. 17—19. Nsz. 1969. 27. évf. 77. sz. 7. l.
- Vass Henrik—Erényi Tibor: A Magyar Tanácsköztársaság. KGSz. 1969. 16. évf. 3. sz. 257—268. l.
- Verebélyi Imre: A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak [az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán]. AI. 1969. 19. évf. 7. sz. 661—667. l.
- Veres József: Mezőgazdasági jogi alapkérdések a Magyar Tanácsköztársaságban. JK. 1969. 24. évf. 6. sz. 327—332. l.
- Veres Péter: Mai kérdések 1919-es önmagamhoz. Éllr. 1969. 13. évf. 12. sz. 3. l.
- Vértes Róbert: Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 171—194. l.
- Vikár Sándor: Zene és dal az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságban. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 76—79. l.
- Vitányi Iván: A múlttal szembenézve. Éllr. 1969. 13. évf. 13. sz. 3. l.
- Vükái Elemér: A nagyállói diákok 1919-ben. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 71—75. l.
- Welther Daniél: Nagy idők tanúja. [Imre Gábor]. Forrás /Kecskemét/. 1969. 1. sz. 42—44. l.
- Zádor Mihály: A Magyar Tanácsköztársaság az építészoktatás korszerűsítéséért. Magyar Építőművészet. 1969. 5. sz. 15—16. l.
- Zádor Tibor: Borsod megye a csehszlovák intervenció idején. TköztBorsod. 95—109. l.

c) Ismertetések

- Árokey Lajos: Jöjjetek ezrével... Bp. 1969. — Ismerteti: Molnár Pál. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 398—402. l.
- Botár József: Megyei kiadványaink az 50. évforduló alkalmából. SzSzSz. 1969. 4. évf. 3. sz. 115—119. l.
- Dersi Tamás: A publicista Kun Béla. Bp. 1969. — Ismerteti: Ruszoly József. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 6. sz. 553—554. l.
- Esti Béla: A jubileumi kiállításokról. Pártélet. 1969. 14. évf. 3. sz. 24—26. l.
- Gerelyes Éde: A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában. 1918—1919. Bp. 1967. — Ismerteti: S. R. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 245—246. l.
- Gergely Jenő: Évfordulóra /1918—1919/. [Összefoglaló ismertetés.] Valóság. 1969. 12. évf. 3. sz. 101—106. l.
- Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. — Ismertetik: Mérei Gyula. TáSz.

1969. 24. évf. 1. sz. 91—93. 1.; *Pamlényi Ervin*. MN. 1969. 25. évf. 137. sz. 12. 1.
- Hajdu Tibor*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. — Ismertetik: *E. Fehér Pál*. Nsz. 1969. 27. évf. 93. sz. 7. 1.; *Kövágó László*. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 163—166.; *I. Ruzsoly József*. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 7. sz. 624—626. 1.
- Herendiné Lakatos Éva*: Az Egyetemi Könyvtár Tanácsköztársaság-kiállítása. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 304—305. 1.
- Illés László*: „Mindenki újakra készül . . .” /Az 1918/19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény./ III. köt. ITK. 1969. 73. évf. 1. sz. 106—108. 1.
- Józsa Antal—Milei György*: A rendíthetetlen százezer. Bp. 1968. — Ismertetik: *Györkei Jenő*. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 234—236. 1.; *Óry Károly*. HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 121—124. 1.
- Károlyi Mihály*: Az új Magyarorszáért. Bp. 1968. — Ismertetik: *Hársfalvi Péter*. Alföld. 1969. 20. évf. 3. sz. 110—112. 1.; *Ónódy Miklós*. Kts. 1969. 19. évf. 2. sz. 112. 1.
- Károlyi Mihályné*: Együtt a forradalomban. Bp. 1967. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 500—504. 1.
- Kirschner Béla*: A „Szakszervezeti kormány” hat napja — 1919. Bp. 1968. — Ismerteti: *Mészáros Károly*. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 215—219. 1.
- Kövágó László*: Internacionalisták a Tanácsköztársaságért. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kende János*. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 148—151. 1.
- Liptai Ervin*: Vöröskatonák előre! Bp. 1969. — Ismerteti: *Balázs József*. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 395—397. 1.
- A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. Bp. 1968. — Ismertetik: *Dolmányos István*. TáSz. 1969. 24. évf. 4. sz. 98—99. 1.; *Gazsi József*. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 392—394. 1.; *Honfi József*. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 230—233. 1.
- A Magyar Tanácsköztársaság egészségügyének sajtórepertóriumai és más egészségügyi kiadványai. Összeáll.: *Láng Péter*. Bp. 1969. — Ismerteti: *Székely Sándor*. Az Orvosi Könyvtáros. 1969. 9. évf. 1. sz. 109—113. 1.
- A Magyar Tanácsköztársaság egészségügyének válogatott sajtódokumentumai. Bp. [1969.] — Ismerteti: *Székely Sándor*. Az Orvosi Könyvtáros. 1969. 9. évf. 1. sz. 107—108. 1.
- A Magyar Tanácsköztársaság sajtójának repertóriumai. Összeáll. *Kálmán Lászlóné*. Bp. 1968. — Ismerteti: *Mgy*. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 83—84. 1.
- A magyarországi forradalmak krónikája. 1918—1919. Összeáll. *Hetés Tibor*. Bp. 1969. — Ismerteti: *Gábor Sándorné*. TáSz. 1969. 24. évf. 7—8. sz. 147—149. 1.
- Mészáros Károly*: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919. Bp. 1966. — Ismerteti: *M. Kondor Viktória*. MT. 1969. 14. évf. 5. sz. 328—330. 1.
- Münnich Ferenc*: A Magyar Tanácsköztársaságról. Bp. 1969. — Ismerteti: *Cserhalmi Imre*. Nsz. 1969. 27. évf. 104. sz. 7. 1.
- Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. Tanulmányok. Bp. 1967. — Ismertetik: *Kirschner Béla*. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 496—500. 1.; *Remete László*. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 86—87. 1.
- Péter László*: Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965. — Ismerteti: *József Farkas*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1198—1199. 1.
- Petrák Katalin*: Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája. Bp. 1969. — Ismertetik: *Szarvas László*. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 151—153. 1.; *Vadász Ferenc*. Nsz. 1969. 27. évf. 104. sz. 7. 1.
- Remete László*: Rengj csak föld. Bp. 1968. — Ismertetik: *Blaskovits János*. Nsz. 1969. 27. évf. 12. sz. 7. 1.; *József Farkas*. Új Írás. 1969. 9. évf. 3. sz. 116—117. 1.; *Komját Irén*. TáSz. 1969. 24. évf. 1. sz. 89—91. 1.
- Sarlós Béla*: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Bp. 1969. — Ismertetik: *Ságvári Ágnes*. Nsz. 1969. 27. évf. 140. sz. 7. 1.; *Varga Csaba*. AJ. 1969. 12. évf. 2. sz. 358—364. 1.
- Schönwald Pál*: A magyarországi 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Bp. 1969. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. MN. 1969. 25. évf. 185. sz. 13. 1.
- Somkuti Gabriella*: „Könyvtár és múzeum 1919-ben.” /A Magyar Nemzeti Múzeum, a Természettudományi Múzeum és az Orsz. Széchényi Könyvtár közös kiállítása/. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 305. 1.
- Szűcs László*: A magyar polgári demokratikus forradalom 50. évfordulójának emlékkiállítása a Magyar Országos Levéltárban. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 815—816. 1.
- A Tanácsköztársaság Békés megyében. Békéscsaba 1969. — Ismerteti: *Szegfű László*. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 6. sz. 554—555. 1.
- Tótkés Rudolf, L.*: Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic. The origins and role of the Communist Party of Hungary in the revolutions of 1918—1919. Stanford 1967. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 504—506. 1.

Troján, N. V.: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak története a szovjet történészek munkáiban. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 471—481. l.

9. Magyarország története 1919—1944

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Bajcsy-Zsilinszky Endre ismeretlen levele. [Közread.] Kunszery Gyula. Látóhatár. 1969. 19. évf. 5—6. sz. 561—562. l.

Bálint Ferenc: A Békés megyei munkás eszperantó mozgalom válogatott dokumentumai. 1925—1934. [Összeáll.] — —. Gyula 1969, Békés Megyei Tanács — Város[i] Tanács. 60 l., 2 t.

[Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból 3.]

Barabás Tamás: Egy hivatásos forradalmár. Emlékezés Seress Gézára. ÉliR. 1969. 13. évf. 49. sz. 2. l.

Bartók eddig ismeretlen levele a magyar értelmiség antifasiszta összefogásáról. Nsz. 1969. 27. évf. 84. sz. 9. l.

Boross Elemér: Velük voltam. [Visszaemlékezések.] Bp. 1969, Szépirod. Kiadó. 445 l.

Csaba Imre: Támadás menetből. Történetek Veszprém megye munkásmozgalmából, emlékezések a mozgalom harcosaira. /1917—1945./ [Veszprém] (1969), Veszprém. Lapkiadó. 173 l.

Csillag Olga, F.: Mert megtörtént a XX. században... [Napló] Bp. 1969, Magvető. 231 l.

Dallos István: A Híd vallomása. [Visszaemlékezések.] Bratislava — Bp. 1969, Madách Kiadó — Szépirod. Kiadó. 204 l.

Fábry Zoltán: Korparancs. [Cikkek.] Bratislava — Bp. 1969, Madách Kiadó — Szépirod. Kiadó. 237 l.

Fodor József: Emberek és állomások. [Visszaemlékezések.] Bp. 1969, Szépirod. Kiadó. 498 l.

Földes Éva: Romain Rolland egy magyar vonatkozású levele. MT. 1969. 14. évf. 10. sz. 665—667. l.

Gellért László: Dokumentumok az ellenforradalomnak a baloldali diákok ellen indított fegyelmi eljárásaiból. PSz. 1969. 19. évf. 3. sz. 273—284. l.

Harsányi János: Magyar szabadságharcosok a fasiszta ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből. Szerk. és bev. — —. [Közrem.] Gazsi József. [Kiad. a] Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 2. kiad. Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 906 l., 8 t.

Jász Dezső: Még egyszer a Kassai Munkás. Kritika. 1969. 7. évf. 10. sz. 47—50. l.

Károlyi Mihályné: Együtt a száműzetésben. Emlékezések, (naplójegyzetek, [levelek]. Részben angolból ford. Balabán Péter. [Versford.]: Tótfalusi István.) Bp. 1969, Európa. 770 l., 12 t.

Kner Imre: A könyv mestere. — — levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival. Összegyűjt., jegyz. Elek László, Vál., szerk.: Szántó Tibor. Bev.: Ortutay Gyula. Bp. 1969, M. Helikon — Európa. 422 l.
[Helikon-sorozat.]

Koncsek László: Vallanak a titkos náci iratok. Nsz. 1969. 27. évf. 251—256. sz. 6. l.

Kontha Sándor: Itthon és emigrációban. Pártélet. 1969. 14. évf. 11. sz. 74—76. l.

Krúdy Zsuzsa: „Krúdyzmus vagy bolsevizmus?” ITK. 1969. 73. évf. 1. sz. 93—96. l.

Lévai Jenő: Két Wehrmacht-tábornok tanúvallomása Hitlerről, Horthyról, a náci megszállásról. MN. 1969. 25. évf. 125. sz. 9. l.

Lévai Jenő: Új adatokat tárt fel a náci megszállásról Hötli kémfőnök vallomása a Krumey—Hunsche-perben. MN. 1969. 25. évf. 119. sz. 13. l.

(*Lőrincz Zsuzsa, B.*): A vatikáni magyar követ jelenti... Dokumentumok a Vatikán és az európai fasiszta országok kapcsolatáról. [Összeáll., bev. — —.] Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 374 l.

Ma ötven éve. Vádirat a fehérterror ellen. Gábor Andor bécsi leveleiből. [Bev.] p. e. MN. 1969. 25. évf. 220. sz. 9. l.

Mihályfi Ernő: Escher Károly szociófotói. Száz. 1969. 104. évf. 4. sz. Képmelléklet. I—XII. l.

Mikes Lajos levelesládájából. (Sajtó alá rend., [bev.] és jegyz.: Illés Ilona.) Bp. 1968, Petőfi Irodalmi Múzeum — NPI. Soksz. 201 l.

[Irodalmi múzeum 2.]

Móra Ferenc ismeretlen levelei Szombathelyen. [Közread. és bev.] Simon Endre. Életünk. 1969. 1. sz. 75—79. l.

Oltvai Ferenc—Vinczi Károlyné: A szegedi kőolaj- és földgáz kutatás levéltári dokumentumai. /1917—1947./ Móra Évk. 1969. 1. 295—314. l.

Pásztor József, M. K.: Kis Ferenc proletárköltő portréja az ellenforradalmi bíróság aktáiban. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 280—284. l.

Petrák Katalin—Vágó Ernő: Harcok, emlékek. Magyar partizánok Európa küzdőterein. [Visszaemlékezések]. (Szerk. — —. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténelmi Intézet; Magyar Partizán Szövetség.) Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 428 l.

- Pilonchéry, R.*: Tizenkilenc után. /— — levele Bölöni Györgynéhez. / [Ford. és bev.:] Markovits Györgyi. MN. 1969. 25. évf. 202. sz. 12. 1.
- Sevcsik Jenő*: Egy foto-pedagógus emlékeiből. Fotóművészet. 1968. 11. évf. 4. sz. 26—34. 1.
- Szinkovich Márta*: Baranya vármegye Sásdon működött alispáni hivatalának általános iratai 1919—1921. LSz. 1969. 19. évf. 1. sz. 125—132. 1.
- Szirko, Nyikolaj J.*: A Pataki Ferenc partizáncsoport harctevékenysége. /Visszaemlékezés./ HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 338—349. 1.
- Tamás Aladár*: Nyugtalan árnyak. /Visszaemlékezések./ Bp. 1969, Szépirod. Kiadó. 355 l.
- (*Vágh Károly*): Az 1928. évi pilisvörösvári bányász-sztrájk a korabeli sajtó tükrében. (Szerk. —. A sajtószemelvényeket és a bibliográfiát összeáll. Boros Pál.) Bp. 1968, Pest Megyei Könyvtár. 30 l.
- (*Vágh Károly*): Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. [Visszaemlékezések.] (Vál. és szerk. —.) Bp. 1969, Magvető. 263 l., 16 t.
- b) *Feldolgozások*
- Agárdi Péter*: Az Együtt /1927—28/. ITK. 1969. 73. évf. 4. sz. 470—476. 1.
- Baksay Zoltán*: A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939—1944. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 991—1025. 1.
- Barta Gábor—Csurdi Sándor*: Beszámolók Szekeres József [A magyar bányamunkásság harcai 1934—1944.] és Betlen Oszkár [Az egységfrontmozgalom és a harc a munkásosztály egységes forradalmi pártjáért (1933—1937). című] kandidátusi disszertációjának vitáiról. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 271—281. 1.
- Batári Gyula*: Emlékezés az „Orvostörténelem”-re. OHI. 1969. 110. évf. 16. sz. 918—919. 1.
- Beck Zoltán*: Nagy pillanatok az orosházi Petőfi dalárda történetéből. BékÉI. 1969. 4. évf. 2. sz. 339—344. 1.
- Bellér Béla*: A fehérterror felsőoktatási politikája. FSz. 1969. 18. évf. 9. sz. 516—526. 1.
- Béthy Ottó*: Az eradonyi lovag. 25 éve halt meg Fényes László. MN. 1969. 25. évf. 25. sz. 5. 1.
- Berán Ivánné*: Beérett a gömbösi vetés. Társadalomtudományi Közlemények. 1969. 1. sz. 62—91. 1.
- Berecki Sándor*: Szeged és a főiskola. ASzeg. 1969. 1. 201—218. 1.
- Berend T. Iván—Ránki György*: A Dunamedence gazdasági problémái az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 417—430. 1.
- Béres Sándor*: A balmazújvárosi agrármozgalmak történetéhez. Alföld. 1969. 20. évf. 9. sz. 48—52. 1.
- Borsányi György*: Adalékok a munkásosztály szerveztségének alakulásához a két világháború között. SzakszTört. 175—212. 1.
- Borsányi György*: Kommunista szervezkedés a gazdasági világválság és a fasiszmus előretörése idején. /1929—1935./ MKommM50. 78—104. 1.
- Csaplár Ferenc*: Kassák munkakörének szociófotó mozgalma. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 259—262. 1.
- Csatári Dániel*: Forgószélben. /Magyar—román viszony 1940—1945./ Bp. 1968, Akad. Kiadó. 492 l.
- Csatári Dániel*: Osztyárharc és nemzetiségi kérdés. /Az 1919—1944 közötti nemzetiségi kérdés osztályharcos szemléletének alakulásához./ Tájékoztató. 1969. 4. sz. 50—56. 1.
- Csatári Dániel*: Próbátétel. Az észak-erdélyi nyílt nyomozás történetéből. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 82—113. 1.
- Csima János*: Olaszország szerepe a Horthy-hadsereg fegyverkezésében. /1920—1941./ HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 289—313. 1.
- Dezsényi Béla*: Az Országos Széchényi Könyvtár korai kapcsolatai a szovjet könyvtárüggyel és könyvkiadással. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 277—283. 1.
- Donkó Jolán*: Huszonöt harcos esztendő Szolnok megyében /1919—1944/. (Hozzájáruló Alekszandr Arzsenyevics Szolovjev.) TkSzolnok. 169—195. 1.
- Farkas Gábor*: Az ellenforradalmi rendszer első éve Fejér megyében. Fejérm Évk. 2. 357—372. 1.
- Fegyő János*: Adalékok a szélsőjobboldal fokozódó szervezkedésének történetéhez a gazdasági válság éveiben. MMMÉvk. 1967—1968. 261—284. 1.
- Fehér András*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer. 1919 augusztus—1921. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 217 l.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből U. S. 50./
- Fehér Pál, E.*: Egy fejezet a magyar népfőnt történetéből. Rajk László születésének 60. évfordulójára. Éllr. 1969. 13. évf. 10. sz. 3—4. 1.
- Friss Istvánné*: Botyánszki Pálné. /1890—1956./ PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 147—159. 1.
- Friss Istvánné*: Az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék /1931—1936/. SzakszTört. 319—358. 1.
- Friss Istvánné*: Az igazság ügyvédje. Dr.

- Hébelt Ede útjáról születésének 90. évfordulója alkalmából. *Nsz.* 1969. 27. évf. 39. sz. 4—5. l.
- Gárdos Miklós*: Tengerész a várban. Történelmi riport. Bp. 1969. 267 l., 8 t. /Kozmosz könyvek./
- Gergely Ferenc*: A világgazdasági válság hatása a bajai szegénység gyermekeinek életviszonyaira. Forrás /Kecskemét/. 1969. 1. sz. 86—91. l.
- Glatz Ferenc—Szász Zoltán*: Beszámoló Turóczy Károly [Az Imrédy-kormány belpolitikája] és Németh András [A magyarországi közlejtés és bányászat története 1935-től 1949-ig c.] kandidátusi disszertációinak vitáiról. *Száz.* 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1293—1300. l.
- Godó Ágnes*: 25 éve történt. „Petőfi hitét hoztuk magunkkal.” ÉIT. 1969. 24. évf. 51. sz. 2403—2408. l.
- Gondos Ernő*: Bálint György alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1969, Szépirod. Kiadó. 235 l. /Arcok és vallomások./
- Gregor Aladár*: Kandó Kálmán. [1861—1931.] Villamosság. 1969. 17. évf. 9. sz. 273—279. l.
- György István*: A kormányzó úr megmésítja elhatározását. Az első újvidéki pertől a másodikig. 1—7. *Nsz.* 1969. 27. évf. 268—274. sz. 6. l.
- Hauer Zoltánné Fuchs Teréz*: A sásdi Fuchs család forradalmár tagjairól. (Közli: Banna Lajosné.) Baranyai Évk. 197—200. l.
- Hegedűs András*: Kemény Gábor, a művelődési szabadság marxista harcosa. *Tiszatáj.* 1969. 23. évf. 3—4. sz. 266—279. l.
- Hegedűs András*: Kemény Gábor, a pedagógiai gondolkodó. *NszP.* 216—235. l.
- Heksch Ágnes*: Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere. Bp. 1969, Tankönyvkiadó. 299 l.
- Hollós Ervin*: A Nemzeti Számonkérő Különítményéről. Társadalomtudományi Közlemények. 1969. 2. sz. 206—231. l.
- Horváth Róbert*: A XIX. század végi és a XX. századi magyar polgári pénzügytani elmélet fejlődésének alapvető kérdései. *Pénzügyi Szemle.* 1969. 13. évf. 2. sz. 111—127. l.
- Horváth Zoltánné*: A KMP tömegmunkájának, a legális és az illegális munka kombinálásának néhány kérdése a Horthy-fasizmus idején. *PolFőiskÉvk.* 1. 62—73. l.
- Illyés Gyula*: Zsilinszky. Kortárs. 1969. 13. évf. 7. sz. 1011—1014. l.
- Indali György*: Két szakszervezeti könyvtár a Horthy-korszak elején. *MK.* 1969. 85. évf. 1. sz. 57—62. l.
- Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája. 1919—1945. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete). Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 374 l.
- Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp. 1969, Tánecsics Kiadó. 525 l., 48 t. A Kossuth Rádióban 1965—1966-ban elhangzott előadások alapján.
- Kávássy Sándor*: Adalékok a Nagyatádi Szabó-féle Népgazdasági Minisztérium történetéhez. *LSz.* 1969. 19. évf. 2. sz. 327—335. l.
- Kékesdi Gyula*: Fegyvert fogtak a fasizmus ellen. *Nsz.* 1969. 27. évf. 16. sz. 6 l., 17. sz. 6. l.
- Kékesdi Gyula*: A Magyar Csapajev. Hetven éve született Szalvai Mihály. *Nsz.* 1969. 27. évf. 195. sz. 4—5. l.
- Kékesdi Gyula*: Tizenkilencsek 19 után. *Nsz.* 1969. 27. évf. 67. sz. 16. l.
- Kelemen Elemér*: Somogy megyei tanítók a Tanácsköztársaság bukása után. *PSz.* 1969. 19. évf. 10. sz. 907—913. l.
- Kemény István*: A Károlyi-per. [1—4.]. *MN.* 1969. 25. évf. 300. sz. 15. l., 301. sz. 7. l., 302. sz. 8. l., 303. sz. 5. l.
- Keresztury Dezső*: A hatvan éves Nyugat. Irodalomtörténet. 1969. 1. évf. 1. sz. 61—75. l.
- Keresztury Dezső*: Egy példázatos pálya. Bajcsy-Zsilinszky Endréről. *Nsz.* 1969. 27. évf. 225. sz. 7. l.
- Kiss Imre*: Adatok a szarvaskerep magyarországi természetének történetéhez. *AtSz.* 1969. 11. évf. 1—2. sz. 102—110. l.
- Kollár Lajos*: Iskola és militarizmus. 1919—1944. [Kiad. a] Magyar Pedagógiai Társaság. [Bp.] 1969. 115 l.
- Kollin Ferenc*: Prager-könyvek az antifasizmus és a népfrent-politika szolgálatában. *MK.* 1969. 85. évf. 3. sz. 239—252. l.
- Kolossváry Szabolcsné*: A magyar erdészeti kutatásügy a második világháború előtt. *AtSz.* 1969. 11. évf. 1—2. sz. 20—46. l.
- Korom Mihály*: A kommunisták szövetségi politikája és a magyar államiság újjászülése. *Pártélet.* 1969. 14. évf. 12. sz. 40—46. l.
- Kovács György*: Az ellenállási mozgalom dunaalmási mártírjai. Forrás [Tatabánya]. 1969. 1. évf. 3. sz. 59—62. l.
- Köves Róza*: Veszthely a Margit körütn. *MN.* 1969. 25. évf. 234. sz. 7. l.
- Krammer Jenő*: A pedagógus Kemény Gábor és a harmincas évek csehszlovákiai magyar nevelői törekvései. *NszP.* 236—246. l.
- Lackó Miklós*: Arrow-cross men, national socialists. 1935—1944. (Nyilasok, nemzeti szocialisták. 1935—1944.)

- [Ford. Balás Kornél]. Bp. 1969, Akad. Kiadó, 112 l.
/Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 61./
- Lengyel Klára:** Az agrárkérdés az 1929—1933-as gazdasági válság idején. /Korabeli politikai programok alapján./ EMK. 1969. 2. 54—66. l.
- Lengyel Klára:** A KMP és a népiesek /1929—1944/. PolFőiskÉvk. 1. 73—87. l.
- Liptai Ervinné:** Az MSZMP Fialetmunkás Alosztályának tevékenysége. KISZtört. 62—72. l.
- Markos György:** Földes Ferenc, az ember. NszP. 271—273. l.
- Markovits Györgyi:** Fialat magyar írók lapja: a Keresztmetszet. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 53—57. l.
- Markovits Györgyi:** Les publications hongroises de la Résistance française. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 197—212. l.
- Máté György:** Emlékezés Koltói Annára. Nsz. 1969. 27. évf. 242. sz. 5. l.
- Máté György:** „Győztesként halt meg.” Emlékezés Alpári Gyulára halálának 25. évfordulóján. Nsz. 1969. 27. évf. 164. sz. 4—5. l.
- Mikiewicz, Mieczyslaw:** Lengyel menekültek Magyarországon. ÉIT. 1969. 24. évf. 29. sz. 1351—1353. l.
- Molnár József:** Haladó pedagógusok üldözése a fehérterror idején Heves megyében. PSz. 1969. 19. évf. 10. sz. 913—921. l.
- Molnár Pálné:** A Békepárt tevékenységének hatása Békés megyében a visszaemlékezések tükrében. /1943—1944./ BékÉL. 1969. 4. évf. 3. sz. 434—447. l.
- Nagy Magda:** A KMP irodalom- és művészetpolitikájának kialakulásához. Tájékoztató. 1969. 4. sz. 109—116. l.
- Nándori Pál:** A Horthy-Magyarország nemzetközi jog ellenes fegyverkezése. (1928—1934.) AJKA. 11. 27—91. l.
- Nemcsik Pál:** A borsodnádasdi direktoriumi tagok sorsa a Tanácsköztársaság leverése után. BSz. 1969. 13. évf. 4. sz. 61—65. l.
- Nemes Éva, B.:** Az 1943. szeptember 9-i diósgyőri béketüntetés. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 118—134. l.
- Németh András:** Az ellenforradalmi rendszer olajpolitikája. Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1969. 2. évf. 9. sz. 278—280. l.
- Oltvai Ferenc:** Makó gazdasági, társadalmi és politikai élete az 1929—1933-as gazdasági válság időszakában. Makó. 140—180. l.
- Orosz Szilárd:** A Tanácsköztársaság után. /1919—1945./ MTSzSz. 127—144. l.
- Ólvedi Ignác:** Adalékok Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájához. /1944. aug. 29—szept. 8./ Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 30—65. l.
- Pamlényi Ervin:** Lehull az álarc. 1944. márc. 19. MN. 1969. 25. évf. 67. sz. 3. l.
- Péter Ernő:** Kemény Gábor mozgalmi és politikai tevékenysége. NszP. 213—216. l.
- Pintér István:** Az egységes fasiszta munkásszervezetek létrehozására irányuló kísérletek csődje. /1944 márc. 19—1944. okt./ PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 3—31. l.
- Pintér István:** 1944. március 19. Nsz. 1969. 27. évf. 65. sz. 4—5. l.
- Pintér István:** A KMP az 1936—1944-es években. MKommM50. 105—154. l.
- Pintér István:** A KMP népfrontpolitikája és a nemzetiségi kérdés. Tájékoztató. 1969. 4. sz. 57—62. l.
- Pintér István:** A szakszervezetek az antifasiszta ellenállási mozgalomban a szovjetellenes háború időszakában /1941—1945/. SzakszTört. 403—441. l.
- Pintér István:** „Új szabadságharcot, új népháborút hirdetünk.” A Magyar Front megalakulása és kiáltványa a magyar néphez. MN. 1969. 25. évf. 137. sz. 9. l.
- Polányi Imre:** Az idegen megszállástól a gazdasági válságig. /1920—1928./ Makó. 103—139. l.
- Polányi Imre:** A világháború éve. Makó 231—243. l.
- Pomogáts Béla:** A publicista Gaál Gábor. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 263—266. l.
- Ravasz Éva:** A tatabányai bányamunkásság mozgalmi a Tanácsköztársaság leverése után /1919—1920./ Tatabánya 1969. 75 l.
- Reményi Lajos:** Külkereskedelempolitika Magyarországon. 1919—1924. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 275 l.
/Gazdaságtörténeti értekezések 5./
- Réti Endre:** Egy forradalmár magyar orvos, Doktor Sándor. ÉIT. 1969. 24. évf. 16. sz. 723—726. l.
- Reuter Camillo:** A nagyhajmási „Disznós” erdő története. Erdtört. 3—4. 27—34. l.
- Rév Erika:** A népbiztosok pere. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 278 l., 4 t.
/Népszerű történelem./
- Rónai Mihály András:** Don Quijote és a vérmalom. [Fényes László újságíróról.] Éllr. 1969. 13. évf. 6. sz. 3—4. l.
- Rostás István:** A KIMSz II. kongresszusa. KISZtört. 73—80. l.
- Rózsai Ágnes:** Adalékok a Gömbös-kormány katonapolitikájához. HK. 1969. 16. évf. 4. sz. 634—650. l.
- Ruszoly József:** A választási bíráskodás Magyarországon a két nemzetgyűlés idején. /1920—1926./ Szeged 1968. 47 l.

- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 15/6./
- Seghers, Anna*: Wallisch Kálmán utolsó útja. Ford. Kálmán László. Nsz. 1969. 27. évf. 44. sz. 8—9. l.
- Simon Gyula*: Emlékezésed [Földes Ferenc halála 25. évfordulóján]. NszP. 265—271. l.
- Simonovits István—Vörös László*: Az orvosegyetem története 1918—1950 között. Orv. Egy. 59—80. l.
- Sipos Péter*: Harc a szakszervezetekért a harmincas évek második felében. SzakszTört. 359—402. l.
- Sós József*: Tangl és Hári a hazai anyagcserre-kutatás és a biokémiai iskola megteremtői. CMed. 1969. 51—53. sz. 143—154. l.
- Stier Miklós—Sárdi Anna*: Beszámoló a Baksay Zoltán, Márkus László [Az ellenforradalmi kormányzati erők átesoportosulása a gazdasági válság hatására 1931—32-ben c.] és Pándi Ilona [Osztyalok és pártok Magyarországon a bethleni konszolidáció idején c.] kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 919—931. l.
- Szabó Ágnes*: A KIMSZ újjászervezése az ellenforradalom első éveiben. KISZtört. 50—61. l.
- Szabó Ágnes*: A Kommunista Magyarországi Pártja történetének néhány kérdése. /1919. aug. 1—1944./ MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 29—40. l.; Tájékoztató. 1969. 4. sz. 32—41. l.
- Szabó Ágnes*: A KMP újjászervezése az illegális körülményei között. A kommunista szervezetek kiépülése. /1919—1929./ MKommM50. 40—77. l.
- Szakács Kálmán*: A KMP agrárpolitikája. /1921—1944./ Tájékoztató. 1969. 4. sz. 42—49. l.
- Szakács Kálmán*: A Kommunista Magyarországi Pártjának szakszervezeti politikája a Horthy-korszakban /1920—1945/. SzakszTört. 213—269. l.
- Szántó Ferenc*: Az 1940. évi általános bányászstrájk a tatai szénmedencében. Forrás /Tatabánya/. 1969. 1. évf. 3. sz. 51—58. l.
- Szekerés József*: A szakszervezetek a munkásosztály gazdasági harcaiban a két világháború között /1919—1939/. SzakszTört. 270—318. l.
- Szepessy Mihály*: Adalékok az ifjúság „honvédelmi” neveléséhez a Horthy-rendszerben. PSz. 1969. 19. évf. 6. sz. 546—555. l.
- Szj Rezső*: A Genius-Lantos Kiadó. MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 392—397. l.
- Szj Rezső*: Négy év a Kner-kiadó történetéből. /1923—1926./ Békél. 1969. 4. évf. 3. sz. 548—562. l.
- Szj Rezső*: A Táltos könyvkiadóról. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 37—41. l.
- Szökefalvy-Nagy Zoltán—Órhalmi Ibolya*: Tanulmányok a felszabadulás előtti kémianitásban. MP. 1969. 9. évf. 3. sz. 328—342. l.
- Szűcs Ernő*: A debreceni „István” gőzmalom munkásmozgalmának története. 2. /1920—1944./ Alföld. 1969. 20. évf. 6. sz. 57—63. l.
- Tamási Mihály*: A demokratikus összefogás sikerei Makón. Makó 181—230. l. Tanulmányok a konjunktúrakutatás köréből. 1. *Györfy Imréné*: A magyar tőkés konjunktúrakutatás néhány fontos vonása. /Összeállítás a magyar tőkés konjunktúra kutatók publikációi alapján./ [Bp. 1969.] Soksz. 63 l.
- /Magyar Nemzeti Bank./ Tanulmányok 36./
- Tilkovszky Lóránt*: Teleki Pál. Legenda és valóság. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 189 l., t.
- /Népszerű történelem./
- Tiszay Andor*: Különszámok és röpiratok a Szovjetunióról a két világháború között. MK. 1969. 85. évf. 1. sz. 29—36. l.
- Tóth Pál*: Az ellenforradalom első napjai Miskolcon /1919. aug./. Napjaink. 1969. 8. évf. 10. sz. 12. l.
- Tóthné Jónás Irma*: Szeged kisbérliének helyzetéről az 1929—1933-as gazdasági világválság idején. ASzeg. 1969. 1. 145—159. l.
- Ugróczky Mihály*: Világforradalom c. hadifogolyújság útja Csongrádig. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 3—4. sz. 242. l.
- Vadász Ferenc*: Föld alól a fénybe. Skolnik József emlékeiből. [Életrajzi regény.] Bp. 1969. 187 l.
- Vajda Endre*: Mozaikok a két világháború közötti posta- /távíró-, távbeszélő-, rádió-/ kezelés és üzemágak változásai-ból. Posta és Bélyegmúzeumi Szemle. 1969. 1. évf. 3. sz. 3—49. l.
- Vas Zoltán*: Horthy Miklós, a kormányzó. Látóhatár. 1969. 19. évf. 1—10. sz. 114—141, 313—336, 520—540, 673—685, 865—880. l.
- Vas Zoltán*: Ófelsége szárnysegéde: Horthy Miklós. Bp. 1969, Szépirod. Kiadó. 630 l.
- Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre, a tarpai képviselő. SzSzSz. 1969. 4. évf. 4. sz. 31—41. l.
- Zgyerka János*: Az 1928. nov. 23-án kezdődött nyolchetes pillisvörösvári sztrájk és éhség-felvonulás rövid története. KMP 50. 35—47. l.

c) *Ismertetések*

- A cenzúra árnyékában. Szerk. Markovits Györgyi, Tóbiás Áron. Bp. 1966. — Ismerteti: *Szilágyi János*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 177—178. l.
- Csatári Dániel*: Forgószélben. Bp. 1968. — Ismertetik: *Kemény G. Gábor*. Nsz. 1969. 27. évf. 81. sz. 7. l.; *Kövágó László*. Tájékoztató. 1969. 5. sz. 227—230. l.; *Nonn György*, MN. 1969. 25. évf. 74. sz. 9. l.; *Pintér István*. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 166—170. l.; *Sipos Péter*. TáSz. 1969. 24. évf. 6. sz. 100—101. l.; *Szász Zoltán*. MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 114—117. l.
- Csatári Dániel*: A vásárhelyi találkozó Bp. 1967. — Ismerteti: *Rozsnyói Ágnes*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1173—1174. l.
- Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyház jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. — Ismerteti: *Varga Endre*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1191—1193. l.
- Godó Ágnes—Sztana Béla*: A Horthy-rendszer katonai ideológiája. Bp. 1965. — Ismerteti: *Bellér Béla*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 776—779. l.
- Jász Dezső*: Tanácsmagyarországtól a Pireneusokig. Bp. 1969. — Ismertetik: *É. Fehér Pál*. Éllr. 1969. 13. évf. 12. sz. 7. l.; *Győrkei Jenő*. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 403—404. l.; *Kovács Sándor Iván*. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 6. sz. 550—553. l.
- József Attila*: Irodalom és szocializmus. Válogatott esztétikai tanulmányok. Bp. 1967. — Ismerteti: *Szilágyi János*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1199. l.
- Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919—1945. Bp. 1969. — Ismertetik: *Loránd Imre*, Valóság, 1969. 12. évf. 7. sz. 109—110. l.; *Pamlényi Ervin*. MN. 1969. 25. évf. 191. sz. 9. l.
- Károlyi Mihályné*: Együtt a száműzetésben. Bp. 1969. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Nsz. 1969. 27. évf. 182. sz. 7. l.
- Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek Bp. 1969. — Ismertetik: *Szinai Miklós*. MN. 1969. 25. évf. 149. sz. 13. l.; *Tamás István*. Nsz. 1969. 27. évf. 202. sz. 7. l.
- Kemény Gábor* válogatott pedagógiai művei. Szerk.: *Köte Sándor* Bp. 1966. — Ismerteti: *Szilágyi János*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1205—1206. l.
- Kónya Sándor*: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp. 1968. — Ismertetik: *Incze Miklós*. MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 111—114. l.; *Ormos Mária*. MN. 1969. 25. évf. 39. sz. 13. l.; *Pintér István*. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 156—158. l.; *Ránki György*. MT. 1969. 14. évf. 7—8. sz. 522—524. l.; *Szakács Kálmán*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 774—776. l.
- Lőrincz Zsuzsa*, B.: A vatikáni magyar követ jelenti... Bp. 1969. — Ismertetik: *Pamlényi Ervin*. MN. 1969. 25. évf. 155. sz. 13. l.; *Szigeti Jenő*. ThSz. 1969. 12. évf. 7—8. sz. 228—229. l.; *Tamás István*. Nsz. 1969. 27. évf. 140. sz. 7. l.
- A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. jan. 1 — 1931. aug. 24. Bp. 1967. — Ismerteti: *Tilkovszky Lóránt*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 118—120. l.
- Márkus László*: A Károly Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. — Ismerteti: *Loránd Imre*. Valóság. 1969. 12. évf. 3. sz. 106—107. l.
- Pintér István*: Ki volt Horthy Miklós? Bp. 1968. — Ismerteti: *Kiss Sándor*. HK. 1969. 16. évf. 2. sz. 405—407. l.
- Pintér István*: Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért 1941 június — 1944 március. Bp. 1968. — Ismerteti: *Balázs György*. TáSz. 1969. 24. évf. 5. sz. 103—105. l.
- Pintér István*: Megjegyzések két recenzióhoz. [Loránd Imre: Ránki György: 1944. március 19. és a Wilhelmstrasse és Magyarország.] Valóság. 1969. 12. évf. 2. sz. 98—100. l.
- Rév Erika*: A népbiztosok pere. Bp. 1969. — Ismertetik: *Gecsényi Lajos*. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 154—155. l.; *Timár István*. MN. 1969. 25. évf. 79. sz. 13. l.
- Ruszoly József*: Két újabb Károlyi-könyv. [Károlyi Mihály: Az új Magyarországért. Károlyi Mihályné: Együtt a száműzetésben.] Tiszatáj. 1969. 23. évf. 8. sz. 735—738. l.
- Santarelli, Enzo*: Italia e Ungheria nella crisi postbellica. 1918—1920. Urbino. 1968. — Ismerteti: *Todero Frigyes*. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 236—238. l.
- Szekér Nándor*: Föld alatt és föld felett. Bp. 1968. — Ismerteti: *G. L.* PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 197—198. l.
- Tilkovszky Lóránt*: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon. Bp. 1967. — Ismertetik: *Blaskovits János*. TáSz. 1969. 24. évf. 2. sz. 85—86. l.; *Gunszt Péter*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 248—249. l.; *Szabolcs Ottó*. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 28—29. l.
- Tilkovszky Lóránt*: Teleki Pál. Legenda és valóság. Bp. 1969. — Ismertetik: *É. Fehér Pál*. Éllr. 1969. 13. évf. 33. sz. 3. l.; *Kéri György*. ThSz. 1969. 12. évf. 11—12. sz. 367—370. l.; *Pamlényi Ervin*. MN. 1969. 25. évf. 196. sz. 9. l.

- Varga Zoltán:** A Debreceni Tudományegyetem története. I. 1914—1944. Debrecen 1967. — Ismerteti: *R. Harkó Viola*. CMed. 1969. 48—49. sz. 223—224. l.
- Virágh Ferenc:** A Békés megyei agrárproletariátus és szegényparasztság körjegyleti életéről, művelődéséről. /1934—1944./ Békéscsaba 1968. — Ismertetik: *Birta István*. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 223—224. l.; *Nagy Dezső*. BékÉL. 1969. 23. évf. 1. sz. 166—167. l.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország, Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933—1944.** Bp. 1968. — Ismerteti: *Szűcs László*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 120—124. l.
- 10. Magyarország története a felszabadulás idején**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Cseres Tibor:** Az elfelejtett zászlóalj. ÉIir. 1969. 13. évf. 50. sz. 1—2. l.
- Erdei Ferenc:** Államalapítás Debrecenben. Beszélgetés ... az új államhatalom megteremtéséről, a nemzetgyűlés összehívásáról és az első ülészakról. [Riporter]: *Gulyás Pál*, *Havas Ervin*, *Szabó László*. Nsz. 1969. 27. évf. 297. sz. mell. 1—3. l.
- Fehér Lajos:** Harcunk Budapestért. [Viszsaemlékezések.] 2. átd. kiad. Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 133 l., 4 t.
- Fehér Lajos:** A magyar antifasiszta ellenállási mozgalom népiünk haladó harcoss hagyománya. Beszélgetés ... [Riporter]: *Horváth József*. Nsz. 1969. 27. évf. 300. sz. 8—9. l.
- Karsai Elek:** A fegyverszünet kudarca. Újabb dokumentumok 1944. okt. 15-ről. Nsz. 1969. 27. évf. 240. sz. 4—5. l.
- Keresztes Mihály:** Az első hetek a felszabadulás után. BékÉL. 1969. 4. évf. 3. sz. 421—433. l.
- Király Ferenc:** Debreceni október. Dokumentumriport 1944 őszéről. Debrecen 1969. 111 l.
- Kiss Horváth Sándor:** Adatok és visszaemlékezések Orosháza felszabadulásának eseményeiről. BékÉL. 1969. 4. évf. 2. sz. 345—348. l.
- (**Kopka János**): Negyedszázada történt. Viszsaemlékezések Nyíregyháza felszabadulására. Nyíregyháza 1969. 87 l., 16 t.
/Nyíregyházi kiskönyvtár 2./
- (**Mészáros Ferenc**): Szolnok megye 1944—45-ös eseményeiből. (Összeáll. ——. Szerk. és bev., a mellékleteket vál. *Kaposvári Gyula*.) Szolnok, Damjanich János Múzeum. 136 l., 42 t.
/Szolnok megyei múzeumi adattár 11—12./
- Nádasdi Péter:** Debrecen, 1944 december. ÉIir. 1969. 13. évf. 51. sz. 1—2. l.
- Péter László:** A fölszabadult Szeged első újságjai. Hasonmások. [Kiad. és bev. ——.] Szeged 1969. Soksz. [18] lev. /A Somogyi Könyvtár kiadványai./
- Pünkösti Árpád:** „Lesz magyar újjászülés.” Szeged, 1944. dec. 3. Nsz. 1969. 27. évf. 279. sz. mell. 1. l.
- Sipos Gyula:** Ünnepnapok Debrecenben. ÉIir. 1969. 13. évf. 51. sz. 1—2. l.
- Vida Ferenc:** A magyar antifasiszta ifjúsági egységfront megteremtésének problematikája. KISZtört. 81—90. l.
- Zamercsev, I[van], T[erent'evics]:** Emlékek, arcok, Budapest ... Egy szovjet városparancsnok visszaemlékezései. (Cseresz godü i raszsztójanija.) (Ford. *Pető Miklós*. Utószó: *Barabás Tibor*.) Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 142 l.
- b) *Feldolgozások*
- Beránné Nemes Éva:** A diósgyőri vasgyár megmentése 1944-ben. /Adalékok az ellenállási mozgalom történetéhez./ HOMÉvk. 7. 325—347. l.
- Borus József:** Békés megye felszabadulása. /1944 szept.—okt. 7./ BékÉL. 1969. 4. évf. 3. sz. 393—420. l.
- Dikán Nóra, N.:** A Szabolcs-megyei Nemzeti Bizottság működése 1945 április végéig. JAM. 10. 109—118. l.
- Donáth Ferenc:** Földreformellenes hangulat a birtokos parasztságban. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 85—101. l.
- Godó Ágnes:** A 15. „Petőfi Sándor” népfelszabadító rohamdandár haretévkénységének története. /1945. jan. 1—márc. 31./ HK. 1969. 16. évf. 3. sz. 464—503. l.
- Horváth István:** Nógrád megye felszabadulásának krónikája. Palócföld. 1969. 3. évf. 4. sz. 72—73. l.
- Kaposvári Gyula:** Szolnok 1944 nyarán. Jászkunság. 1969. 15. évf. 3. sz. 97—101. l.
- Kocsis László:** Emberek az embertelenségben. Adatok a karcagi kommunisták 1944-es antifasiszta tevékenységéhez. Jászkunság. 1969. 15. évf. 1—2. sz. 67—77. l.
- Labádi Lajos:** Az MKP megyei szervezeteinek kiépülése, szervezeti fejlődésük néhány jellegzetessége a felszabadulás kezdetétől az 1945-ös országgyűlési választásokig. KMP. 50. 49—59. l.
- Lakos Katalin:** Budapest felszabadulásának eseményei. Összeáll. ——. [Bp.] 1969, FSZEK. Soksz. 14 l.

- Lőkös Zoltán*: A magyar újjászületés bölcsőjénél. ÉIT. 1969. 24. évf. 41. sz. 1923—1927. 1.
- Ma 25 éve. „A szakadékból kell kivezetni a nemzetet.” [Írta:] (p. e.) MN. 1969. 25. évf. 291. sz. 9. 1.
- Magyar Györgyné*: Felszabadító hadműveletek és az élet megindulása Rácalmánson 1944—1945-ben. FejérmSz. 5. 141—145. 1.
- Máté György*: Eloszlott a felejtés homálya. Emlékezés Pataki Ferencre. Nsz. 1969. 27. évf. 257. sz. 4. 1.
- Mikecz Ferenc*: A gazdasági és politikai élet beindulása Hajdú megyében és Debrecenben. Alföld. 1969. 26. évf. 21. sz. 41—51. 1.
- Molnár Pál*: Megjegyzések hazánk felszabadulásának körülményeihez. Palócföld. 1969. 3. évf. 4. sz. 60—63. 1.
- Nagy Gábor*: Magyarország politikai, katonai helyzete 1944 őszén és a szovjet fegyveres erők felszabadító hadműveletei. Pártélet. 1969. 14. évf. 10. sz. 50—56. 1.
- Ölvedi Ignác*: Adalékok a német—magyar katonai viszony alakulásához /1944. szept. 8-a után/ és a „debreceni” hadművelet előkészítéséhez 1-2. HK. 1969. 16. évf. 3-4. sz. 435—463, 587—603. 1.
- Pallás Imre*: Huszonöt éve jelent meg a debreceni Néplap. Magyar Sajtó. 1969. 10. évf. 1—11. sz. 345—347. 1.
- Péter László*: Szeged fölszabadulásától az ország fölszabadulásáig. 1944—1945. Időrendi áttekintés. Szeged 1969. Soksz. 44 1.
- /A Szegedi Somogyi Könyvtár kiadványai 9./
- Pintér István*: A magyar fiatalok részvétele a fegyveres antifasiszta ellenállási mozgalomban. KISZtört. 91—103. 1.
- Pintér István*: Magyarok az ellenállásban. Antifasiszta mozgalmak a háború utolsó szakaszában. Nsz. 1969. 27. évf. 273. sz. mell. 1—3. 1.
- Somlyai Magda, M.*: Hogyan indult meg a élet. A felszabadult országgrész első hónapjai. 1—6. Nsz. 1969. 27. évf. 291—296. sz. 6. 1.
- Szabó Balázs*: A 2. Ukrán Front budapesti hadműveletének első szakasza. HK. 1969. 16. évf. 4. sz. 604—633. 1.
- Szabó Bálint*: Hazánk felszabadulása és a népi hatalom megszületése. Pártélet. 1969. 14. évf. 11. sz. 52—57. 1.
- Szabó Bálint*: A Kommunista Párt 1944. őszi akcióprogramja. A népi demokratikus fejlődés kommunista értelmezése a felszabadulás idején. MFSz. 1969. 13. évf. 5. sz. 959—984. 1.
- Szabó Bálint*: Az MKP politikai irányvonalának alakulása a felszabadulás időszakában. /1944. szept. — 1945. máj. EMK. 1969. 2. 67—84. 1.
- Száva Péter*: A debreceni csata. ÉIT. 1969. 24. évf. 45. sz. 2115—2119. 1.
- Szita Szabolcs*: 25 éve halt mártírhalt Pataki Ferenc Sopronban. SSz. 1969. 23. évf. 4. sz. 335—339. 1.
- Szomszéd Imre*: Nógrádmegye első szabad községe. Palócföld. 1969. 3. évf. 4. sz. 63—69. 1.
- Tamasi Mihály*: Makó felszabadulása. Harc a népi demokratikus fejlődésért. Makó. 244—279. 1.
- Tóth Pál*: Miskolc — 1944. november. Napjaink. 1969. 8. évf. 11. sz. 8. 1.
- Tóth Sándor*: A szovjet hadsereg felszabadító harcai. Hadműveletek és katonapolitikai hátterük. Nsz. 1969. 27. évf. 260. sz. mell. 4—5. 1.

c) Ismertetések

- Fegyverrel a fasiszmus ellen. Tanulmányok a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéből. Szerk. Gazsi József és Pintér István. Bp. 1968. — Ismertetik: *Sztana Béla*, HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 129—131. 1.; *Tóth István*. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 170—173. 1.

II. Magyarország története 1945—1969

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve, 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Bács-Kiskun Megyei Igazgatóság. Kecskemét — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 373, 31 1.
- Baranya megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Baranya Megyei Igazgatóság. Pécs—Bp. 1969, Stat. Kiadó. 429, 31 1.
- Beér János*: Szocialista államépítés. (Bev. Szabó Imre.) Bp. 1968, Közgazd. és Jogi Kiadó. 345 1., 1 t.
- Békés megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Békés Megyei Igazgatóság. Békéscsaba — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 341, 31 1.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Borsod-Abaúj—Zemplén Megyei Igazgatóság. Miskolc — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 463, 29 1.
- Budapest statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. (Bp. 1969), Stat. Kiadó. 340 1.
- Csongrád megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Csongrád Megyei Igazgatóság.

- Szeged — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 379, 29 l
- Farkas József*: Bakos Ferenc a mátészalkai parasztorvos. JAM. 10. 145—182. l.
- Fejér megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér Megyei Igazgatóság. Székesfehérvár — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 345, 29 l.
- Győr-Sopron megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Győr-Sopron Megyei Igazgatóság. Győr — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 387, 28 l.
- Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Hajdú-Bihar Megyei Igazgatóság. Debrecen — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 373, 31 l.
- Halkovics László*: Hivatalos magyar iparstatisztikai adatfelvételek 1949—1960 között. 1—2. StSz. 1969. 47. évf. 8—10. sz. 887—910, 1016—1030. l.
- Hatályos jogszabályok gyűjteménye, 1945—1968. 1. köt. Törvények. Országgyűlési határozatok. Törvényerejű rendeletek. Elnöki tanácsi határozatok. 2. köt. Kormányrendeletek és kormányhatározatok. Összeáll. a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága; az Igazságügyminisztérium; a Legfelsőbb Ügyészség stb. dolgozóiból alakult munkaközösség. Vez: Gál Tivadar, Katona Zoltán, Szilbereky Jenő. Bp. 1969, Közgazd. és Jogi Kiadó. 631 l., 1 t.; 901 l.
- Heves megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Heves Megyei Igazgatóság. Eger — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 345, 31 l.
- Komárom megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér Megyei Igazgatóság. Székesfehérvár — [Bp.] 1969, Stat. Kiadó. 329, 31 l.
- Magyar külpolitikai évkönyv 1968. A Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége. [Kiad. a] Külügyminisztérium; (Külkereskedelmi Minisztérium). Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 398 l.
- Magyar műemlékvédelem. 1963—1966. (Szerk. biz.: Dercsényi Dezső, Entz Géza stb.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 289 l. /Országos Műemléki Felügyelőség kiadványa 4./
- Magyar—szovjet kapcsolatok. 1945—1948. Dokumentumok. (Szerk. biz. Sz. T. Asztavin, Balassa László stb.) [Kiad. a] Külügyminisztérium; Szovjetunió Külügyminisztériuma. [Bp. 1969]. 308 l.
- Mándics Mihály*: Fejezetek Csávolgy község krónikájából. 1944—1964. Csávolgy 1969, Községi Tanács. 190 l., 48 t.
- Misz János*: Adatok a mezőkövesdi járás mezőgazdaságának szocialista fejlődéséről. TörtÉvk. 2. 369—384. l.
- Mód Aladár*: Ideológia és felelősség. Emlékezés Rajk Lászlóra. Kortárs. 1969. 13. évf 5. sz. 710—717. l.
- A népművelés 10 éves fejlődése. /1958—1967./ (Összeáll. Erdész Tiborné, Pártos Judit stb.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1969. Soksz. 136 l.
- Nógrád megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Nógrád Megyei Igazgatóság. Salgótarján — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 371, 29 l.
- Nógrádi Sándor: Avant 56. Chronique hongroise. [Új történet kezdődött. Mémoires.] (Trad. Georges Aranyossy. Préf. Pierre Villon.) Paris—Bp. 1969, Ed. du Pavillon — Corvina. 294 l.
- Nonn György*: A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség tevékenységének néhány időszerű kérdése. KISZtört. 104—126. l.
- Pest megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Pest Megyei Igazgatóság. Bp. 1969, Stat. Kiadó. 411, 31 l.
- Révai József szegei kapcsolataihoz. [Révai József levelei Péter Lászlóhoz. Közread. és bev.] Péter László. Tiszatáj. 1969. 23. évf. 10. sz. 952—956. l.
- Sólyom Ferenc*: Az éreksvadvadkerti tszkrónika. Honismeret. 11. 94—97. l.
- Somogy megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Somogy Megyei Igazgatóság. Kaposvár — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 367, 29 l.
- Statisztikai évkönyv. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1969, Stat. Kiadó. 523 l.
- Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szabolcs-Szatmár Megyei Igazgatóság. Nyíregyháza — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 369, 31 l.
- Szolnok 25 éve. Adatok Solnok város fejlődéséhez. 1—2. köt. Szerk. Balázs Andrásné, Barna Gábor, Kaposvári Gyula. Solnok 1969, Damjanich János Múz. Soksz. IV, 213 l., 17 térk.; 171 l.
- /Solnok megyei múzeumi adattár 13—16./ Solnok megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Solnok Megyei Igazgatóság. Solnok — [Bp.] 1969, Stat. Kiadó. 353, 31 l.
- 10 éves a Budapesti KISZ Élet. /Évkönyv./ (Szerk. Péntek Gyula.) Kiad. a KISZ, Budapesti Bizottság. [Bp.] (1968). 144 l.

- Tolna megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Tolna Megyei Igazgatóság. Szekszárd — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 339, 30 l.
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1968. Közzéteszi az Igazságügy-minisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága. Bp. 1969, Közgazd. és Jogi Kiadó. XXVI, 836 l.
- Vas megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Vas Megyei Igazgatóság. Szombathely — [Bp.] 1969, Stat. Kiadó. 395, 31 l. (Vértes Tivadar—Lipovszky János): Huszonöt év a dolgozó nép szolgálatában. Dokumentumgyűjtemény. (Összeáll. — —.) Bp. [1969.], B. M. Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség. 140 l., 13 t.
- Veszprém megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Veszprém Megyei Igazgatóság. Veszprém — [Bp.] 1969, Stat. Kiadó. 379, 31 l.
- Zala megye statisztikai évkönyve. 1968. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Zala Megyei Igazgatóság. Zalaegerszeg — Bp. 1969, Stat. Kiadó. 375, 31 l.
- b) *Feldolgozások*
- Ács Ferencné: A gazdasági—politikai akciók és a szakszervezeti nevelőmunka hatása a munkások osztálytudatára. /1945—1956/. 1. Népművelési Ertesítő. 1969. 10. évf. 3. sz. 206—225. l.; Tájékoztató. 1969. 6. sz. 139—187. l.
- Bankócs István: Az osztályharc néhány kérdése Vas megyében. 1945—1948. Szombathely (1969). 143 l.
- Berecz János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel. 1956. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 169 l.
- Berend T. Iván: Eredmények, ellentmondások és továbbhaladás. A magyar gazdaságfejlesztés és növekedés 25 éve. Valóság. 1969. 12. évf. 12. sz. 14—26. l.
- Berend T. Iván: Történelem szemmel a Fényes szelekről. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 224—228. l.
- Bieber Ilona: Az iparosítási politika és a magyar ipar szerkezetének átalakulása. PolFőiskÉvk. 1. 129—137. l.; Tájékoztató. 1969. 4. sz. 84—91. l.
- Blaskovits János: Az ellenforradalmi lázadás leverése, a konszolidáció, a szocializmus alapjainak lerakása. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 46 l. /Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 8./
- Blaskovits János: A MKP III. kongresszusa a párt politikai irányvonaláról a népi demokratikus forradalomban. PolFőiskÉvk. 105—113. l.
- Blaskovits János: „A szocializmus teljes felépítésének megkezdése Magyarországon” c. tankönyv-fejezet feldolgozásának néhány kérdése. EMT. 1969. 1. 24—34. l.
- Botár József: Az MKP harca Szabolcs-Szatmár megyében a földreform sikeréért. /1945. március—november/. AA-Nyíregyháza. 2. 117—125. l.
- Dávid József—Udvardi Gyula: Két évtized. A Szombathelyi Állami Gazdaság fennállásának 20 éves krónikája. ([Közrem.] Szalai Imre, Tóth Lajos stb.) Szombathely 1969, Szombathelyi Állami Tangazdaság. 86 l.
- Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon. 1945—1947. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 421 l., 2 t.
- Eperjesi László: A KISZ megalakulása és tevékenysége. KISZtört. 214—226. l.
- Éva Józsefné: Az építő- és építőanyagipar fejlődésének négy évtizede. Építésügyi Szemle. 1969. 12. évf. 11. sz. 373—379. l. Ez történt huszonöt év alatt. (Szerk. Darvasi István.) [Bp.] 1969, Kossuth Kiadó. 98 l.
- Az 1956-os ellenforradalom és leverése. Az MSZMP kétfrontos harca, a Párt újjászervezése, az 1957 júniusi pártkonferencia. A szocialista hatalom megszilárdulása. /1956 augusztus—1958 december./ PTK. 1969. 15. évf. 4. sz. III—LVIII. 1.
- Fehér István—Szabó István: Megyénk 25 éve. Csongrád megye felszabadulás utáni fejlődésének néhány jellegzetessége. [Szeged] 1969. 65 l. /Csongrád megyei politikai füzetek./
- Fehér Pál, E.: A forradalmár leckéi. Révai Józsefről halálának tizedik évfordulóján. Ellir. 1969. 13. évf. 31. sz. 4. l.
- Fejér megyei történeti évkönyv. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez. (3.) Fejér megyei eseménynap-tár 1944—1948. Összeáll. Kadácsi Tamásné, Vass Józsefné. Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt, Fejér Megyei Bizottság; Fejér Megyei Tanács. Székesfehérvár 1969. 90 l.
- Gazdag István: Adalék a demokrácia fogalmának szociáldemokrata értelmezéséhez az 1945—1947-ig terjedő időszakban. Tájékoztató. 1969. 6. sz. 188—198. l.
- Gellért László: A Magyar Diákok Nemzeti Szövetségének tevékenysége. KISZtört. 188—197. l.
- Habuda Miklós: A szakszervezeti mozgalom újjáéledése és tevékenységének kibontakozása a felszabadulás után /1944 okt.—1946 júl./ SzakszTört. 442—499. l.

- Hallama Erzsébet*): A majsai Táncsics Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 1949—1969. Pécs 1969, TIT Baranyam. Szerv. 76 l., 1 térk.
- Húsz esztendő. Szolnok megye mezőgazdaságának fejlődése és jövője. A megyei pártbizottság ülésének anyaga. (Szolnok 1968 aug. — /Függelék/: Szolnok megye mezőgazdasága. A szolnoki Damjanich Múzeumban 1968. aug. 19—31. között rend. kiállítás anyagából.) Szolnok 1969, Szolnokm Lapkiadó. 185 l.
- Váczai Sándor vitaindító beszéde, Bozsik Tibor, Balogh Lajos hozzászólásával.
- Húsz esztendő a Hortobágyi Állami Gazdaság. (Szerk. Pallás Imre.) Debrecen 1969, Hajdú-Biharm. Lapkiadó. 31 l.
- 20 éves a Füzesgyarmati Vörös Csillag Termelőszövetkezet. [Bev.] (Csirik Imre.) [Füzesgyarmat 1969.] 18 l.
- Húszéves a Magyar Népköztársaság alkotmánya. AI. 1969. 19. évf. 8. sz. 673—679. l.
- 20 éves a Veszprémi Állami Gazdaság. Veszprém [1969]. 52 l.
- Húszévesek a Fejér megyei állami gazdaságok. [Kiad. az] MSZMP Fejér Megyei Bizottsága. Bp. [1969]. 112 l., 1 t., 1 térk.
- Kapusi Erzsébet, G.*: Politikai harcok Debrecenben. 1944—1949. DMÉvk. 1966—67. 343—365. l.
- Katonai, katonapolitikai kérdések a munkaszervezet történetében /1945—1968/. (Írta Tóth Béla vezetésével [munkaközösség. Kiad. a] Budapest, Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, Munkásmozgalom Története Tanszék.) Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 159 l.
- Kékesdi Gyula*: Új államiságunk kezdete. Nsz. 1969. 27. évf. 296. sz. 3. l.
- Kirschner Béla—Lengyel István*: Az üzemi bizottság tevékenysége a GANZ Vagongyárban 1945-ben. PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 98—117. l.
- Kis András*: A jobboldali erők veresége a hadseregben. /1946./ HK. 1969. 16. évf. 3. sz. 504—514. l.
- Kis András*: A Magyar Közöségtől a Földalatti Fővezérségig. [Kiad. a] Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 190 l.
- Kisvárdai László*: Adatok a szikszói termelőszövetkezeték fejlődéséről. HOM-Évk. 7. 349—362. l.
- Kollwenz Ödön*: Az erdőgazdasági szakmunkásképzés története Baranyában. Erdtört. 3—4. 81—86. l.
- Koltai Sándorné*: A Magyar Kommunista Párt Pest megyében végzett tömegpolitikai munkájának néhány kérdése, az 1945-ös és 1947-es választások közötti időszakban. KMP. 50. 61—72. l.
- Komáromi Attila*: Adatok Kiskunhalas felszabadulás utáni történetéhez, különös tekintettel a demokratikus átalakulásért folyó harcokra. 1944—1947. Művelődésügyünk. 1969. 13. sz. 139—155. l.
- Kövendi Judit*: Pollacsek László, a forradalmár orvos. Budapest. 1969. 7. évf. 1. sz. 18—19 l.
- Kun László*: Az 1945-ös földosztás néhány sajátossága Borsod-Gömör megyében. TörtÉvk. 2. 341—368. l.
- Lajta Hansági Állami Gazdaság 20 éve. ([Bev.] Tóth László.) (Mosonmagyaróvár 1969). 76 l., 1 térk.
- Lajtai Vera*: A párt szervezeti fejlődése a VIII. pártkongresszus után. MKomm. 50. 265—292. l.
- Lengyel Alfréd*: A felszabadult Győr megye és város igazgatásának első éve. LŠz. 1968. 18. évf. 3. sz. 584—602. l.
- (*Lukács Imre, Sz.*): Két évtized a kiskundorozsmai József Attila Termelőszövetkezetben. Kiskundorozsma 1969. 39 l.
- Merényi László*: Szabolcs-Szatmár története az 1945-ös és az 1947-es választások között. JAM. 119—144. l.
- (*Mészáros János*): A nagyüzemi gazdálkodás fejlődésének útja Székesfehérváron. 1960—1970. (Székesfehérvár 1969). 224 l.
- A mezőgazdasági fejlődéssel foglalkozó területi és helyi szervek típusai a felszabadulástól a tanácsok megalakulásáig. 2. Összeáll. Baranya Margit, Fánacsy József, Kopasz Gábor és Szinkovich Márta. LŠz. 1968. 18. évf. 3. sz. 603—629. l.
- Molnár István*: A Szakszervezeti Ifjúmunkás- és Tanoncmozgalom tevékenysége. KISZtört. 127—143. l.
- Molnár István*: A szervezetszerű pártoktatás kialakulása a Magyar Kommunista Pártban. (1945.—1946.) Társadalomtudományi Közlemények. 1969. 1. sz. 92—107. l.
- Molnár János*: A Nagybudapesti Központi Munkástanács. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 149 l.
- Nagy Béla*: 20 éves a hartai „Lenin” tsz. Adalékok Harta község és a hartai „Lenin” mezőgazdasági termelőszövetkezet történelméhez. Bp. (1969). 122 l., 8 t., 1 térk.
- Nagy Sándor*: A MADISZ megalakulása és működésének első szakasza Heves megyében. /1945—1946./ A Agr. 7. 35—49. l.
- Naszádosi István*: A sárvári cukorgyár története. 1948—1968. VSz. 1969. 23. évf. 3. sz. 360—372. l.

- Nemes D[ezső]*: Oktjabrskaja Revolucija i put' Vengrii k szocializmu. VOSZ-RV. 107—136. l.
- Orbán Sándor*: A gazdaszparasztzag helyzete és fólszámolásának kezdetei a fólszabadulás után. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 382—438. l.
- Pakuts Béla*: A lippói „Béke Öre” mezőgazdasági termelészövetkezet története. 1948—1968. Pécs 1969. 75 l.
- Péteri István*: A Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom történetének néhány vonása. KISZtört. 144—159. l.
- Pethő Tibor*: Húszeves a magyar béke-mozgalom. Kiad. az Országos Béke-tanács. Bp. 1969. 113 l.
- Petrus György*: A DISZ munkájának néhány tanulsága. KISZtört. 198—213. l.
- Rajk László emlékezete. Nsz. 1969. 27. évf. 56. sz. 5. l.
- Rákosi Sándor*: A Magyar Dolgozók Pártja. MKommM50. 191—227. l.
- Ságvári Ágnes*: A nemzetközi politika és a belpolitika kölcsönhatása a népi demokratikus forradalom időszakában. Tájékoztató. 1969. 4. sz. 63—70. l.
- Salamon Konrád*: A dunapentelel Nemzeti Bizottság működése. 1945—1949. AlbaR. 8—9. 171—174. l.
- Simon Péter*: A magyar mezőgazdasz szocialista átszervezésének történelmi útja. Tájékoztató. 1969. 4. sz. 109—116. l.
- Sófalvi Zoltánné*: A Magyar Szocialista Munkáspárt újjászervezése Pest megyében az 1956-os ellenforradalom elleni harc időszakában. KMP. 50. 73—81. l. (*Somogyi Anna*): 20 éves a Lőrinczi Fonó. A gyár története. [Bp.] 1968. 69 l., 2 térk.
- Sós József*: Az önálló Orvostudományi Egyetem szervezete és működése. 1951—1968. Orv. Egy. 81—102. l.
- Strassenreiter Erzsébet—Sipos Péter*: Rajk László. [1909—1949.] PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 141—182. l.
- Szabó Bálint*: A szocialista átalakulás népi demokratikus útja és a párt politikai irányvonalának főbb kérdései a felszabadulás után. PolFőiskÉvk. 1. 91—105. l.
- Szabó Éva*: A Magyar Kommunista Párt. MKommM50. 155—190. l.
- Szabó Bálint*: A főbb politikai irányzatok nézetei a fejlődés perspektíváiról Magyarországon 1945 végén — 1946 első felében. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 1—40. l.
- Szabó Bálint*: A szocialista átalakulás népi demokratikus útja és a Kommunista Párt politikai irányvonalának főbb kérdései a felszabadulás után. MTAFT. 1969. 18. köt. 1. sz. 41—56. l.; Tájékoztató. 1969. 4. sz. 71—83. l.
- Szabó István*: A szegedi ipar fejlődésének új vonásai 1956 után. AUSzgesoc. 7. 29—56. l.
- Szabó Kálmán*: 20 Jahre der Heranbildung von Volkswirtschaftlern und die weiteren Aufgaben. KgEgytudÜsz. 9—35. l.
- Szakács Sándor*: Állami gazdaságaink helyzetének alakulása 1945—1948. — (Függelék: A budapesti, székesfehérvári, soproni és pécsi jászágigazgatóságához tartozó állami birtokok leírása.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 141 l.
- Értekezések a történelmi tudományok köréből U. S. 48./
- Szántó József*: A termelészövetkezeti mozgalom kezdete Alsószentivánon. Eejérm Sz. 5. 146—152. l.
- Szécsi András*: Az EPOSz tevékenysége. KISZtört. 160—173. l.
- Szecsó Károly*: Első lépések megyénkben a kulturális felemelkedés útján. Hevesi Művelődés. 1969. 3. sz. 14—18. l.
- Szelei László*: A Magyar Tudományos Tanács megalakulása. MT. 1969. 14. évf. 4. sz. 247—253. l.
- Szenes Iván*: A Magyar Szocialista Munkáspárt. A párt újjászervezése és fejlődése. [1956—1962.] MKommM50. 228—264. l.
- Szülágyi István*: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt megalakulásának előzményei. AnnBU. 4. 359—369. l.
- Szín István—Tóth János*: Orosháza mezőgazdaságának fejlődése a felszabadulás óta. BékÉl. 1969. 4. évf. 3. sz. 563—570. l.
- Szinkovich Márta*: A szabadművelődési korszak Baranyában. Baranyai Évk. 1—34. l.
- A szocialista építés fellendülése. A hároméves terv és az ötéves terv eredményei. Súlyos torzulások a MDP politikájában és az ország fejlődésében [1948 június—1956 július]. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. III—LII. l.
- Szociálpolitikánk két évtizede. (Írta: munkaközösség, vez.: Gál László.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó — Tánácsis Kiadó. 234 l.
- Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. [1944—1948.] (Fehér István): A népi demokratikus forradalom kibontakozása Dél-Dunántúlon az 1945. évi őszi nemzetgyűlési választásokig. — *Komanovics József*: A népi demokratikus forradalom és a telepítés Baranya megyében 1945—1947 között. — *Szenistványi Gyuláné*: A népi demokratikus kormányzat művelődéspolitikai programja és megvalósítása Baranya megyében 1944 ősztől 1945 őszéig.) Pécs 1969, Pécs mj. Város Tanácsa. 220 l.
- Torda Lajos*: 20 éves a termelészövetkeztünk. Csabacsüd 1969. 61 l.

Tóth István: Politikai küzdelmek a Parasztpártban 1946—47 fordulóján. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 41—68. l.

Tutzer Lajos: A pénzforgalom fejlődése és szabályozása az elmúlt tíz évben. /1957—1967./ Bp. 1969. Soksz. 70 l. /Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági Főosztály közleményei 1.

Vác 25 éve. (Szerk. Arany István, Galambos Ferenc stb.) Vác 1969, Város[i] Tanács. 64 l., 8 t.

Varga József: Két évtized. A Szolnok megyei állami gazdaságok életéből. Szerk. — —. (Szolnok) 1969, Szolnokm. Lapkiadó. 241 l., 18 t., 1 térk.

Záhonyi Ede: A magyar úttörőmozgalom történetének néhány vonása. KISZtört. 174—187. l.

c) Ismertetések

Berecz János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel. 1956. Bp. 1969. — Ismerteti: **Komornik Ferenc.** Nsz. 1969. 27. évf. 235. sz. 7. l.

Blaskovits János: Magyar—szovjet kapcsolatok, 1945—1948. [Bp. 1969. megjelent mű ismertetése]. TáSz. 1969. 24. évf. 12. sz. 105—106. l.

Gém György: A Nagy Ferenc-féle összeesküvés kulisszatitkai. [Kis András: A Magyar Közöségtől a Földalatti Fővezérségig c. könyve kapcsán. Bp. 1969.] Nsz. 1969. 27. évf. 217. sz. 7. l.

20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Szerk. Lackó Miklós és Szabó Bálint. Bp. 1964. — Ismerteti: **Esti Béla.** Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1156—1160. l.

Komját Irén: Mező Imre. Bp. 1968. — Ismerteti: **Bíró Livia.** Pártélet. 1969. 14. évf. 4. sz. 91—93. l.; **Sallai József.** SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 113—116. l.

Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. A polgári magyarázatok bírálata. Bp. 1967. — Ismerteti: **Pintér István.** Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 125—127. l.

Ságvári Ágnes: Sík Endre „Próbaévek” és „Egy diplomata feljegyzései” c. emlékiratairól. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1163—1165. l.

Szabó Bálint: Magyar—szovjet kapcsolatok, 1945—1948. Okmánygyűjtemény a felszabadulástól az első barátsági szerződésig. [Ismertetés.] Nsz. 1969. 27. évf. 175. sz. 4—5. l.

Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért 1944—1948. Bp. 1966. — Ismerteti: **Szűcs László.** LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 336—337. l.

12. Tudományos élet

a) Méltatások, nekrológok

Balogh István: Szabó István /1898—1969/. ET. 1969. 80. évf. 2. sz. 325—328. l.

Borsa Iván: Kossányi Béla. 1894—1968. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 241—242. l.

Ember Győző: Kossányi Béla 1894—1968. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 360—361. l.

Erényi Tibor: Horváth Zoltán. 1900—1967. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 240—241. l.

Fehér Pál, E.: A történész hivatása. Szabálytalan emlékezés Molnár Erikre születésének 75. évfordulóján. ÉIir. 1969. 13. évf. 50. sz. 5. l.

Gedai István: Megemlékezés Nagy Gézaról. /1855—1915./ AlbaR. 8—9. 295—296. l.

Kiss Lajos: Kniezsa István. Bp. 1968, Akad. Kiadó. 24 l., 1 t.

/A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 123./

Korek J[ózsef]: Gyula Gazdapusztai. /1931—1968./ AAR. 1969. 21. évf. 3—4. sz. 337—340. l.

Lovász György: Dr. Hanzó Lajos. /1915—1964./ BékésmAnt. 2. 105—108. l.

Mátrai László: Bucus Waldapfel Esztertől. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1272—1273. l.

Pamlényi Ervin: Szabó István halálára. MN. 1969. 25. évf. 51. sz. 12. l.

Rác István: Bucus Szabó István történetirótól. /1898—1969./ Alföld. 1969. 20. évf. 4. sz. 91—92. l.

Ránki György: A tudós forradalmár. Molnár Erik születésének 75. évfordulóján. Nsz. 1969. 27. évf. 291. sz. 4—5. l.

Sashegyi Oszkár: Ember Győző köszöntése. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 283—289. l.

Szádeczky-Kardoss Samu: Gazdapusztai Gyula. 1931—1968. AE. 1969. 96. évf. 1. sz. 105. l.

Varga Endre: Kossányi Béla. 1894—1968. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 804—806. l.

Vass Henrik: Betlen Oszkár. /1909—1969./ PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 224—226. l.

b) Tervek, beszámolók

Asztalos István: Az aszódi Petőfi Múzeum megalakulása és 10 évi munkássága. AszódMF. 4. 7—24. l.

Balázs Péter: A magyar állami levéltárak 1967-ben. LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 341—358. l.

Bartha Antal: A Magyar—Szovjet Történeész Vegyesbizottság megalakulása. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 896—898. l.

Bassa Endre: A még gazdagabb könyvtermésért. /A Kossuth kiadó 1968. évi

- történelmi kiadványairól./ Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 29—31. 1.
- Bellon Tibor*: Gyula gazdaság- és társadalomtörténete a XVIII—XX. században. [Kiállítás a gyulai múzeumban.] BékÉl. 1969. 4. évf. 1. sz. 112—114. 1.
- Béni Miklósné*: Múzeum és új közönség. MúzK. 1969. 3. sz. 51—54. 1.
- Burger Alice*, Sz.: Archäologische Forschungen im Jahre 1968. AÉ. 1969. 96. évf. 2. sz. 251—269. 1.
- Csendes László*: A magyar katonai térképezés kezdetén. 50 éve kezdte meg munkáját a Magyar Katonai Térképező Csoport. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 335—346. 1.
- Dömötör Sándor*: A honismereti gyűjtőmunka a népművelés gyakorlatában. Honismeret. 11. 75—83. 1.
- Ember Győző*: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1968-ban végzett munkájáról. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 342—404. 1.
- Endrei Walter*: A textiltörténeti múzeum alapvetése. Magyar Textiltechnika. 1969. 21. évf. 2. sz. 101—105. 1.
- Esti Béla*: Beszámoló a múzeum munkájáról 1965—1968. MMEvk. 1967—1968. 291—303. 1.
- Esti Béla*: A jubileumi Magyar Tanácsköztársaság kiállítások tapasztalatairól. MúzK. 1969. 3. sz. 3—12. 1.
- Eszmecsere a Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemen a munkásmozgalom-történeti kutatás eredményeinek felhasználásáról. [Ismereti:] T. I. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 219—222. 1.
- Az 1968. év régészeti kutatásai. (Szerk. Sz. Burger Alice.) [Kiad. a] (Magyar Nemzeti Múzeum), [Történeti Múzeum]. Bp. 1969, NPI. Soksz. 112 l., 1 térk. [Régészeti Füzetek. Ser. 1. No. 22.]
- Fancsovits György*: A JPM Helytörténeti Osztályának feladatairól. JPM. 1967. 201—206. 1.
- Für Lajos*: Az Agrártörténeti Szemle tíz évfolyamának vitája Debrecenben. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 583—586. 1.
- Gyulay Ferenc*: A Statisztikatörténeti Szakcsoport VII. Vándorülése. StSz. 1969. 47. évf. 8—9. sz. 913—916. 1.
- Hahn István*: Az Ökörtudományi Társaság tizedik éve [Az 1968. évi közgyűlésen elhangzott beszámoló]. AT. 1968. 15. évf. 2. sz. 298—300. 1.
- Harmatta János—Szilágyi János György*: Az Ábel Jenő-emlékérem. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 119—120. 1.
- Horváth Tibor*: Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Eremitani Társulat 1967. évi működéséről. AÉ. 1969. 96. évf. 2. sz. 249—250. 1.
- Horváth Tibor*: A Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum nemzetközi tudományos ülésszakáról. MúzK. 1969. 3. sz. 81—93. 1.
- Jelentés a Fejér megyei Múzeumból 1965—1966. évi tevékenységéről. [Írta] (Fitz Jenő, Bánki Zsuzsanna stb.). AlbaR. 8—9. 175—196. 1.
- Kádasi László*: A Bács-Kiskun megyei múzeumok helyzetének alakulása a tanácsai irányítás időszakában. MúzK. 1969. 3. sz. 40—50. 1.
- Kiss Mária*: Helytörténeti kiállítások. VSz. 1969. 23. évf. 1. sz. 87—88. 1.
- Kopka János*: A nyiregyházi munkásmozgalmi kiállításról. SzSzSz. 1969. 4. évf. 1. sz. 109—112. 1.
- Kovács Emil*: Helytörténetírás 68. Számvetés és meditáció. Forrás /Tatabánya/. 1969. 1. évf. 1. sz. 103—106. 1.
- Kováts Zoltán*: Tudományos diákköri munka és helytörténeti kutatás a Szegedi Tanárképző Főiskolán. ASzeg. 1969. 1. 195—200. 1.
- Kun József*: Ötven éves a Hadtörténelmi Levéltár. LSz. 19. évf. 1. sz. 1—15. 1.
- A Magyar Történelmi Társulat hírei. Száz. 1969. 103. évf. 1—6. sz. 242—246. 1., 513—516. 1., 883—896. 1., 1305—1314. 1.
- A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen. /1969. máj. 6./ [Előadó:] Mátrai László. MTAFT. 1969. 18. köt. 2—3. sz. 125—157. 1.
- Makkai László—Zimányi Vera—Katus László*: Colloque franco-hongrois d'histoire économique, Budapest, 1968. NÉ-Hong. 3. 257—263. 1.
- Makkai László—Zimányi Vera—Katus László*: Francia—magyar gazdaságtörténeti konferencia Budapesten. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1088—1103. 1.
- Mann M[iklós]*: Le Congrès du Centenaire de la Société Hongroise d'Histoire. AH. 1969. 14. tom. 3—4. sz. 385—400. 1.
- Mátrai László*: Az egyházi könyvtárak helyzete és feladatai a Magyar Népköztársaság könyvtárpolitikája keretében. ThSz. 1969. 12. évf. 7—8. sz. 234—238. 1.
- Mészáros István*: Emlékek a Magyar Tudományos Akadémián. [Krupszkaja centenárium, a Tanácsköztársaság emlékezete.] MP. 1969. 9. évf. 1—2. sz. 183—187. 1.
- Mezey László*: A Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság működése 1961—68. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 294—296. 1.
- Nagy Zsuzsa, L.—Ránki György*: Az MTA Történettudományi Intézete munkássága

- az elmúlt öt esztendőben. MTAFT. 1969. 18. köt. 2—3. sz. 159—198. 1.
- Novák József:** A honismereti mozgalom egyes formáinak helye, feladata, lehetőségei és módszerei a hazafiságra és proletárinternacionalizmusra való nevelésben. Honismeret. 11. 40—62. 1.
- Oltvai Ferenc:** Kiállítás Csanádalbertin. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 434—439. 1.
- Pach Zsigmond Pál:** A magyar történet-tudomány műhelyében. Beszélgetés. [Riporter:] S. L. Nsz. 1969. 27. évf. 148. sz. 7. 1.
- Puskás Attila:** A szekszárdi levéltár első esztendeje a tanácsi irányítás alatt. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 630—643. 1.
- Les recherches en cours à l'Institut d'Histoire Universelle Médiévale et d'Histoire d'Amérique latine à Szeged. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 367—372. 1.
- Román János:** A tudománypolitikai irányelvek és a borsodi helytörténeti kutatás. BSz. 1969. 13. évf. 4. sz. 29—35. 1.
- Ságvári Ágnes:** A Német Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének megállapodása. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1292. 1.
- Somogyi É[va]:** Symposium 1867—1967. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 400—403. 1.
- Töltési Imre:** A honismereti mozgalom gyakorlati feladatai. Honismeret. 11. 36—39. 1.
- Tudományos tanácskozás a kultúrtörténet kérdéseiről. [A Történettudományi Intézetben.] MN. 1969. 25. évf. 96. sz. 8. 1.
- Uzsoki András:** A Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításai a budai Várpalotában. Múzk. 1969. 3. sz. 94—111. 1.
- Varga György, T.:** A székesfehérvári történeisz tudományos ülészakról. HK. 1969. 16. évf. 3. sz. 566—569. 1.
- Vargha Károly:** Baranya és Pécs új monográfiájának és községeink új lexikonjának tervéről. Baranyai Évk. 133—138. 1.
- Vass Henrik:** A magyar munkásmozgalom történetének kutatásáról. Beszélgetés. [Riporter:] S. L. Nsz. 1969. 27. évf. 142. sz. 4—5. 1.
- Vass István, G.:** A helytörténeti kutatás és a honismereti mozgalom eseményei Békés megyében. /1967 szeptember—1968 június./ BékésmAnt. 2. 111—116. 1.
- Wallshausen Gyula:** Haladó hagyományaink: mezőgazdasági biográfiai irodalmunk helyzete. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 552—560. 1.
- e) **Történelemtanítás**
- Balázs Sándor:** Történelmi színpadunk. Ttan. 1969. 14. évf. 3. sz. 18. 1.
- Békei Lászlóné:** Képzőművészeti alkotások szerepe a történelemtanításban. Ttan. 1969. 14. évf. 2. sz. 3—8. 1.
- Békés Tamásné:** A TANÉRT diapozitív-sorozata az általános iskolai történelemtanításhoz. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 45—46. 1.
- Bellér Béla:** A nacionalizmus vita — történelemtanári szemmel. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 15—18. 1.
- Csató Tamás:** Mit tanult történelemből? Nsz. 1969. 27. évf. 202. sz. mell. 1. 1.
- Csillik László:** Korszerű utakon a történelem tanításában. Módszertani Közlemények. 1969. 9. évf. 1. sz. 16—21. 1.
- Deák Gábor:** A helytörténeti kutatás szerepe és jelentősége az iskolai és iskolán kívüli oktató-nevelő munkában, különös tekintettel a legújabb kori történelmi forrásanyagokra. TörtÉvk. 2. 385—400. 1.
- Eperjessy Géza:** A dolgozók középiskoláinak történelemtantervéről. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 29—32. 1.
- Eperjessy Géza—Gálos Tibor:** A számonkérés helye a történelemtanításban. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 21—25. 1.
- Erényi Tibor:** A történelmi kutatás új eredményei és a pártoktatás. EMT. 1969. 1. 5—12. 1.
- Farkas Dezső:** A történelem szakos hallgatók tudományos szocializmus oktatásának tapasztalatai. FSz. 1969. 18. évf. 5. sz. 279—284. 1.
- Fiala Hans Joachim:** Térképolvasás a történelemtanításban. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 24—27. 1.
- Gyapay Gábor—Rivóók Zsigmond:** A dolgozók középiskoláinak I. osztályos tankönyvéről. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 38—41. 1.
- Hajdu Péter:** A történelem és a történelmi materializmus oktatásának kapcsolatáról. Ttan. 1969. 14. évf. 3. sz. 1—2. 1.
- Harmat István:** Csoportos oktatás alkalmazása az általános iskolai történelemtanításban. Módszertani Közlemények. 1969. 9. évf. 1. sz. 44—46. 1.
- Hoffmann Ottó:** Ötletek a számonkéréshez [az általános iskola 5. osztályában]. Ttan. 1969. 14. évf. 3. sz. 3—8. 1.
- Hoffmann Ottó:** Ötletek a térbeli tájékozódóképesség fejlesztéséhez a történelemtanításban. Ttan. 1969. 14. évf. 6. sz. 13—19. 1.
- Horváth Zoltán:** A kabinetrendszerű történelemoktatás előnyei. Ttan. 1969. 14. évf. 2. sz. 1—3. 1.
- Hunyady György:** Tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata. Köznevelés. 1969. 25. évf. 4. sz. 33. 1.
- Kislaki Károly:** A Történelmi Olvasókönyv IV/1. kötetéről. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 41—42. 1.

- Kiss Géza*: A helytörténeti kutatásra és felhasználásra való nevelés. ASzeg. 1969. 1. 161—169. 1.
- Kiss Géza*: A Tanácsköztársaság történetének tanítása a középiskolában helytörténeti anyag segítségével. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 7—11. 1.
- Kronstein Gábor*: A tankönyvi szövegkor-szerűsítés lehetőségei. Ttan. 1969. 14. évf. 3. sz. 14—17. 1.
- Magyar és francia középiskolai történelem tankönyvek revíziója. Ttan. 1969. 14. évf. 2. sz. 14—20. 1.
- Málík László*: A történelemoktatás és a múzeum. BarMűv. 1969. okt. 9—12. 1.
- Nagy Istvánné, K.*: A gondolkodás fejlesztése a történelemtanítás oktatási-nevelési-képzési folyamatában. Ttan. 1969. 14. évf. 2. sz. 9—12. 1.
- Perlaki Gyuláné*: A magyar forradalmi munkásmozgalom története oktatásának jelentősége. Pártélet. 1969. 14. évf. 5. sz. 27—30. 1.
- Petrik János*: Új tankönyv a szakmunkás-képző iskolák emeltszintű tagozatán. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 36—38. 1.
- Porcsalmy János*: Egy komplex jellegű történelmi szemléltető taneszköz. Ttan. 1969. 14. évf. 2. sz. 13. 1.
- Sándor Györgyné*: Az iskolarádió tervei az 1969—70-es tanévre. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 43—45. 1.
- Szabó Endréné*: A Tanácsköztársaság c. témakör tanítási tervezete a történelemből az ált. isk. VIII. osztályában. Tudóstól. 1969. 1. sz. 11—13. 1.
- Szabó Károly*: Az intuíció szerepe és jelentősége a történelmi fogalomalkotásban. Ttan. 1969. 14. évf. 6. sz. 1—3. 1.
- Szabolcs Ottó*: Az iskolai történelemtanítás egysége. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 4—7. 1.
- Szabolcs Ottó—Szebenyi Péter*: A tanári magyarázat helye és szerepe a történelemtanítás rendszerében. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 7—16. 1.
- Szebenyi Péter*: Csoportmunka az általános iskolai történelemtanításban. [Kiad. az] Országos Pedagógiai Intézet. [Bp.] 1969. 80 l.
- Szendrey Istvánné*: A hazafiságra nevelés lehetőségei a 6. osztályban. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 12—14. 1.
- A tanárképzés módszertani problémái. A Szegedi Tanárképző Főiskola 1967. okt. 25—28. között rendezett nemzetközi tudományos ülésszakának anyaga. (Szerk. Szendrei János, Drien Károly.) Szeged 1968. 379 l.
- A kötet tartalmából:
Nagy István: Az előadások és szemináriumok néhány metodikai problémája a főiskolai történelemoktatásban.
- Tematikus tanmenet az általános iskolai történelemtanításban. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 17—21. 1.
- Topográfiai követelmények az ált. iskolai történelemtanításban. [Írta:] *Tóth Aurél, Szebenyi Péter* stb. Földrajztanítás. 1969. 12. évf. 5. sz. 136—139. 1., Ttan. 1969. 14. évf. 6. sz. 7—10. 1.
- Tóth István*: Tanácskozás a Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemen a munkásmozgalom-történeti kutatás eredményeinek felhasználásáról. EMK. 1969. 2. 31—40. 1.
- Tölgyesi József*: Numizmatikai ismeretek az általános iskolai történelemoktatásban. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 762—768. 1.
- Tölgyesi József*: A történelemtanítás problémái a kis létszámú iskolákban. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 26—29. 1.
- Trugli Gyula*: A révfülöpi honismereti tábor tapasztalatai. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 47—48. 1.
- Unger Máttyás*: A szakközépiskolák III. osztálya számára készített új tankönyvről. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 33—36. 1.
- Virágh Ferenc*: Hogyan alakuljon Békés megye helytörténeti érettségi tétele? BékésmAnt. 2. 22—27. 1.
- Vladár Ervin*: Fogalmaink konkrét és absztrakt természetéről. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 19—22. 1.
- Vladár Ervin*: A tanulók történelmi gondolkodásának vizsgálatához. Ttan. 1969. 14. évf. 6. sz. 25—27. 1.
- Zádoczky Béláné*: Az információszerzésről és módjairól. Ttan. 1969. 14. évf. 6. sz. 4—6. 1.
- Zádoczky Béláné*: Komplex módszer a Tanácsköztársaság tanításában. Ttan. 1969. 14. évf. 1. sz. 3—7. 1.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

a) Forrásközlések, feldolgozások

Andrási József: A fényforrások fejlődése. Villamosság. 1969. 17. évf. 6. sz. 186—191. 1.

Bajomi Lázár Endre: T. T. T. Titkos társaságok története. Bp. 1969, Minerva. 324 l.

Balázs Lóránt: A kémia története. Bp. 1968, Gondolat. 703 l.

Banner János: Balassa Iván: Az eke és a szántás története. [Opponensi vélemény.] HOMÉvk. 8. 481—499. 1.

- Birket-Smith, Kaj*: A kultúra ösvényei. Általános etnológia. (Kultürens veje.) (Angolból ford. Bodrogi Tibor. Utószó: Gunda Béla.) Bp. 1969, Gondolat. 477 l., 33 t.
- Borzák [István] Stefan*: Fortleben-Studien. AClassD. 4. 93—105. l.
- Bökönyi Sándor*: Az állattartás történeti fejlődése Közép- és Kelet-Európában. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 277—342. l.
- Broby-Johansen, Rudolf*: Az öltözködés története. (Krop eg klaer.) (Ford. G. Beke Margit.) Bp. 1969, Gondolat. 350 l., 20 t.
- Findlay, Alexander*: A kémia száz éve. (A hundred years of chemistry.) (Átd.) Trevor I. Williams. (Ford. Jávor Péter.) Bp. 1969, Gondolat. 321 l.
- Fussell, G. E.*: Eke és szántás 1800 előtt. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 343—354. l.
- Hauser, Arnold*: A művészet és irodalom társadalomtörténete. (Sozialgeschichte der Kunst und Literatur.) (Utószó: Németh Lajos.) 1. köt. (Ford. Nyilas Vera.) 2. köt. (Ford. Nyilas Vera, Széll Jenő.) Bp. 1969, Gondolat. 403, 422 l.
- Horváth Árpád*: A gondolat szárnyai. Képek a katonai híradástechnika történetéből. Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 210 l., 16 t.
- Huszár György*: A fogorvosképzés fejlődés-története. CMed. 1969. 51—53. sz. 167—182. l.
- Kun László*: A sport története. 2. köt. Bp. 1969, Sport. 227 l.
- Lendvai L. Ferenc*: Protestantizmus a történelemben és a jelenben. Világosság. 1969. 10. évf. 8—9. sz. 451—462. l.
- Ludassy Mária*: A természetjog történetéből. 3. Világosság. 1969. 10. évf. 1. sz. 13—18. l.
- Lukács János*: A német serfőző kézműipar fejlődése. Sűrivar. 1969. 16. évf. 2. sz. 91—94. l.
- Lukács János*: A német sör útja a feudalizmustól az újkorig. Sűrivar. 1969. 16. évf. 3. sz. 130—134. l.
- Maróti Lajos*: Tallózás a technológia történetében. Gépgyártástechnológia. 1969. 9. évf. 2. sz. 65—68. l.
- Mátyás Antal*: Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 259 l.
- Radó György*: Szomszédunk, Ukrajna. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 199 l., 16 t.
- [Egy ország — egy könyv.]
- Regöly-Mérei Gyula*: Adatok az orvosi tudomány szakosodásának történetéhez. OHI. 1969. 110. évf. 24. sz. 1391—1394. l.
- Regöly-Mérei Gyula*: Fejezetek a fertőző betegségek történetéből. [Gerlóczy Zsigmond emlékére.] CMed. 1969. 50. köt. 57—86. l.
- Rudenko, S. I.*: Studien über das Nomadentum. VwHk. 15—32. l.
- Rudolf Lóránt*: Az adásvétel szabályozásának fejlődése a kizsákmányoló társadalmakban. Pécs 1968. 32 l.
- [Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 63.]
- Silva, José-Gentil da*: La monde hispanique entre la magnifique stabilité et les grands espoirs: histoire, économie, recherche. AHi. 28. 3—13. l.
- Szolodkin, I. I.*: A Szentpétervári—Lenin-grádi Egyetem Büntetőjogi tanszékének 150 éves története. JK. 1969. 24. évf. 11. sz. 604—609. l.
- A szovjet—kínai határkérdés történetéből. Nsz. 1969. 27. évf. 291. sz. mell. 5. l.
- Szuhay-Havas Ervin*: Amerika hőskora. Bp. 1969, Gondolat. 325 l., 18 t.
- Tergüt, Gabriele*: A virág regénye. (Kaiser-kron und Päonien Rot. Kleine Kulturgeschichte der Blumen. Ford.: Belia György. [Versford. ford.] Berczeli A. Károly.) Bp. 1969, Gondolat. 322 l., 14 t.
- Vályi Rózsi*: A táncművészet története. Bp. 1969, Zeneműkiadó. 412 l., 16 t.
- Vekerdi László*: Kalandozás a tudományok történetében. [Művelődéstörténeti tanulmányok.] Bp. 1969, Magvető. 500 l. [Elvek és utak.]
- Zsigmond László*: Franciaország. 1789—1968. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 313 l., 16 t.

b) Ismertetések

- Bibliographie d'études Balkaniques. Szerk. N. Todorov, K. Georgiev, V. Traikov Sofia 1968. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1968. 17. sz. 57—58. l.
- Cerkov' v izstorii Roszszii. [IX. v. — 1917. g.] Kriticeszkie ocserki. Moszkva 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1969. 17. sz. 61—63. l.
- Graebner, Norman A.*: Ideas and Diplomacy. — Ismerteti: *Hatos Géza*. Vt. 1968. 17. sz. 79—81. l.
- Handbuch der Verträge 1871—1964. Kiad. Helmuth Stoecker. Berlin 1968. — Ismerteti: *Tokody Gyula*. Vt. 1968. 17. sz. 59. l.
- Horváth Árpád*: A hadirepülés évszázada. Bp. 1968. — Ismerteti: *Szabó Sándor*. HK. 1969. 16. évf. 1. sz. 132—134. l.
- Horváth Árpád—Pap János*: Technikatörténet. Bp. 1967. — Ismerteti: *Móra László*. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 313—314. l.
- Istorija Crne Gore. Titograd 1967. — Ismerteti: *Mócsy András*. AT. 1968. 15. köt. 2. sz. 286—287. l.
- Moora, Aliise*: Peipsimaa etnilisest ajalooest. Ajaloois-etnografiline uurimus eest -vene

- suhetést. — Ismerteti: *Wolfgang Jacobéit.* AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 249—250. 1.
- Pamlényi Ervin:* A francia történelem varázsa. [Zsigmond László: Franciaország. 1789—1968. Bp. 1969. c. műve kapcsán.] MN. 1969. 25. évf. 167. sz. 12. 1.
- Pletnyeva, Sz. A.:* Ot kosevij k gorodam. Moszkva 1967. — Ismerteti: *Fodor István.* Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 135—138. 1.
- Politisz, Jánisz:* Az újkori Görögország története. Bp. 1966. — Ismerteti: *Füves Ödön.* Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 179—180. 1.
- Székelgy György:* Három történeti munka Dél-Itália nem olasz etnikumairól. *Jo. Parlange*li: Storia linguistica e storia politica nell' Italia meridionale. Firenze 1960., *Gerhard Rohlf*s: Neue Beiträge zur Kenntnis der unteritalienischen Gräzität. München 1962., *Roberto Perrone Capano:* Sulla presenza degli slavi in Italia e specialmente nell' Italia meridionale. Napoli 1963. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 785—787. 1.
- Tarr László:* A kocsai története. Bp. 1968. — Ismerteti: *R. Pető Mária.* AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 271. 1.
- The theory and practice of war: essays presented to capt. B. L. Liddell Hart on his 70th birthday. New York 1965. — Ismerteti: *H. Haraszi Éva.* Vt. 1968. 16. sz. 90—91. 1.
- Tilkovszky Lóránt:* A csehszlovák történetudomány eredményei a Historica tükrében. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1108—1116. 1.
- Tools and Tillage. Szerk. A. Steensberg, A. Fenton, G. Lerche. Koppenhága 1968. — Ismerteti: *Balassa Iván.* AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 268—270. 1.
- Weber, Max:* Soziologie. Weltgeschichtliche Analysen. Politik. Mit einer Einleitung von Eduard Baumgarten. Stuttgart é. n. — Ismerteti: *Mályusz Elemér.* Vt. 1968. 16. sz. 83—86. 1.
- ## 2. Ókor
- a) *Forrásközlések, feldolgozások*
- Balla Lajos:* Zu einigen Problemen der Militärgeschichte des Prinzipats. AClassD. 4. 119—121. 1.
- Barbu, N. I.:* L'attitude de Thucydide à l'égard de la guerre du Péloponnèse. GPhA. 28—36. 1.
- Barbu, V.:* L'incinération et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis. GPhA. 372—376. 1.
- Barta Gábor:* Legende und Wirklichkeit — das Regenwunder des Marcus Aurelius. AClassD. 4. 85—91. 1.
- Barth, H.:* En gar tó pollói eni ta panta. [Zur Interpretation von Herodot III. 80, 6.] GPhA. 24—27. 1.
- Blawatskaya, T.:* Über die sozialen Anschauungen in Griechenland im II. Jahrtausend v. u. Z. GPhA. 9—14. 1.
- Boltunova, A. I.:* Proceszsz isztorieszskogo razvitija sztran Zakavkaz'ja v anticsnuju épohu. GPhA. 270—280. 1.
- Borzák István:* Tacitus Germanicus-portréja. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 45—53. 1.
- Brasinszkij, I. B.:* Znaczenie csernomorszkih prilivov v razvitii ékonomicseszkij szvjazej Pricsernomorja v VI—IV. vv. do. n. é. GPhA. 233—237. 1.
- Brožek, M.:* Das Historiosophische bei Prudentius. GPhA. 204—214. 1.
- Castiglione László:* Diocletianus és a blemmyes. AT. 1968. 13. évf. 2. sz. 203—220. 1.
- Castiglione László:* Egy ércműves sírköve. A római kori egyiptomi sírsztélék értelmezéséhez. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 54—65. 1.
- Castiglione László:* Az ókor legnagyobb épülethelyreállítási akciója. Műemlékvédelem. 1969. 13. évf. 2. sz. 65—70. 1.
- Cizek, E.:* Autour de la causalité historique chez Tacite. GPhA. 181—190. 1.
- Costa, T.:* La date de la mort de Salluste. GPhA. 162—164. 1.
- Dobrovits Aladár:* I. Amenemhat király tanítása. A humanizmus kezdetei Egyiptomban. FK. 1968. 14. évf. 3—4. sz. 286—307. 1.
- Ferenczy E[ndre]:* Zur Vorgeschichte des zweiten römisch-punischen Vertrags. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 209—213. 1.
- Fitz Jenő:* M. Campanius Marcellus. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 313—323. 1.
- Fitz Jenő:* When did Caracalla become imperator destinatus? AlbaR. 8—9. 285—286. 1.
- Fol, A.:* The importance of the inscriptions extra fines provinciarum for the history of Moesia and Thracia [I—III. c. A. D.] GPhA. 377—381. 1.
- Gerov, B.:* Die Krisis in den Ostbalkanländern während der Alleinregierung des Marcus Aurelius. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 325—338. 1.
- Gesztelyi Tamás:* Az Ara Pacis Augustae hitelességének kérdéséhez. AT. 1968. 15. évf. 2. sz. 239—242. 1.
- Gumilev, L. N.:* Opüt klaszszifikacii obszcsesztvenno-politicseszkij szisztem drevnih kosevnikov Evrazii. GPhA. 262—269. 1.
- Hahn I[stván]:* Geschichtsphilosophische Motive in den Reden der Emphyilia. GPhA. 197—203. 1.
- Hahn István:* A plebs urbana a köztársaság

- válságos időszakában. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 17—43. l.
- Harmatta János*: Bizánc és a Sásánidák kapcsolatainak történetéhez. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 66—82. l.
- Harmatta J[ános]*: Zu den kleinasiatischen Beziehungen der griechischen Mythologie. AA. 1969. 16. tom. 1—4. fasc. 57—76. l.
- Havas [László] Ladislas*: Mithridate et son plan d'attaque contre l'Italie. AClassD. 4. 13—25. l.
- Hegyi D[olores]*: Der Kult des Dionysos Aismetes in Patrae. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 99—103. l.
- Horváth I[stván] K[ároly]*: La survivance du système étrusque chiliastique chez les Romains. GPhA. 165—169. l.
- Irmscher, J.*: Die Stellung der Intelligenz in der justinianischen Zeit. GPhA. 224—229. l.
- Kádár Zoltán*: A biológiai-orvosi könyv-illusztráció születése. MK. 1969. 85. évf. 4. sz. 362—372. l.
- Kádár Zoltán*: Serica. Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain d'après les documents écrits. /Le IIIe siècle./ AClassD. 4. 79—84. l.
- Kákossy László*: Varázslás az ókori Egyiptomban. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 202 l., 10 t.
/Kőrösi Csoma kiskönyvtár 7./
- Kálmán Mária*: A Birodalom és a kereszténység. Pogány-keresztény hitviták és a keresztény történelemfelfogás metamorfózisai. Világosság. 1969. 10. évf. 4. sz. 221—228. l.
- Kayser, Hans*: Thébának száz kapuja volt. (Hundert Thore hatte Theben.) Történelmi helyek a Nílus mentén. (Ford. Terényi István.) Bp. 1969, Gondolat. 187 l., 26 t.
- Kiszely István*: Sírok, csontok, emberek. /Embertan a régészetben./ Bp. 1969, Gondolat. 429 l., 44 t.
- Komor I[lona]*: Indigenae an adveeti. Zur Autochtonie-Frage bei Tacitus. GPhA. 191—196. l.
- Kriveljov, I[oszif] A[ronovics]*: Ásatások a „bibliai” országokban. (Raszkopi v „biblejszkih” sztranah.) (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 196 l., 12 t.
/Universum könyvtár./
- Kuch, H.*: Zu Plinius Epist. 3, 14. GPhA. 170—180. l.
- Lavius, Titus*: A római nép története a város alapításától. [Ab urbe condita.] (2. köt. 5—10. Ford., utószó és jegyz. Muraközy Gyula.) Bp. (1969), Európa. 489 l.
- Lordkipanidze, O. D.*: Trade, economic and cultural relations between the ancient world and Colchis in the Hellenistic epoch. GPhA. 281—282. l.
- Lukács János*: Germánia — a nyugati árpaser bölcsője. Söripar. 1969. 16. évf. 1. sz. 41—44. l.
- Maróti Egon*: Rabszolgák az ókori Rómban. (Összeáll., [bev.], magy. és jegyz.: — —.) Bp. 1969, Gondolat. 210 l., 8 t.
/Európai antológia. Róma./
- Merkelbach, R.*: Ein korrupter Satz im Brief Marc Aurels über das Regenwunder im Feldzug gegen die Quaden. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 339—341. l.
- Mócsy A[ndrás]*: Latrones Dardaniae. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 351—354. l.
- Müller, R.*: Philosophie und Staat. /Das Problem der Lebensform in Ciceros Staatsschrift und Seneca De otio./ GPhA. 121—134. l.
- Nagy Ferenc*: Livius művének praefatio-ja. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 143—148. l.
- Németh Béla*: Zu den politischen Ambitionen des Marcus Cicero im Jahre 54. AClassD. 4. 49—58. l.
- Oliva, P.*: Die Auslandspolitik Kleomenes III. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 179—185. l.
- Papp-Váry Árpád*: A térképészet kezdetei. Geodézia és Kartográfia. 1969. 21. évf. 2. sz. 118—122. l.
- Papp-Váry Árpád*: A térképészet története az ókori Egyiptomban. Geodézia és Kartográfia. 1969. 3. különsz. 95—99. l.
- Perl, G.*: Zur Chronologie der Königreiche Bithynia, Pontos und Bosphoros. GPhA. 299—330. l.
- Piatkouski, A.*: Das Faustrecht in der griechischen Literatur von Hesiod bis Thukydides. GPhA. 15—23. l.
- Pleziá, M.*: Aristoteles gegenüber der Monarchie Alexanders des Grossen. GPhA. 84—89. l.
- Rütoók Zs[igmond]*: Aristophanes und die Krise der Kultur. GPhA. 45—50. l.
- Sarkady [János]*: Johannes: Aisopos der Samier. Ein Beitrag zur archaischen Geschichte Samos'. AClassD. 4. 7—12. l.
- Sarkassian, G. Kh.*: On the problem of the cults of the Hellenistic world. The cult of royal dynasty in ancient Armenia. GPhA. 283—292 l.
- Scher Tibor*: A holt-tengeri tekeresek művelődéstörténeti jelentősége. MK. 1969. 85. évf. 3. sz. 213—219. l.
- Schottlaender, R.*: Das Problem der römischen Alleinherrschaft in sechs Jahrhunderten römischen Denkens. GPhA. 98—103. l.
- [Selov] Schelow, D.*: Der römische Import im Unterdon- und Wolgagebiet in den ersten Jahrhunderten u. Z. GPhA. 238—246. l.

- Stoianovici, L.*: L'homme actif et l'idée du destin dans la philosophie politique de Demosthène. GPhA. 78—83. 1.
- Szabó Árpád*: Anfänge der griechischen Mathematik. Bp. — München — Wien 1969, Akad. Kiadó — Oldenburg. 494 l.
- Szokol'szkij, N. I.*: Gunnü na Boszpore. [Po arheologiceszkim isztocsnikam./ GPhA. 251—261. 1.
- Tápkova-Zaimova, V.*: Quelques remarques sur les noms ethniques chez les auteurs byzantins. GPhA. 400—405. 1.
- Trencsényi-Waldapfel I[mre]*: Philosophie der Geschichte und Geschichte der Philosophie bei Aristophanes. GPhA. 51—66. 1.
- Ürögdi G[yörgy]*: Die Auszeichnungen des P. Besius Betuinianus und das Problem der dona militaria zu Trajans Zeitalter. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 289—295. 1.
- Ürögdi György*: Róma kenyere, Róma aranya. Bp. 1969, Gondolat. 246 l., 17 t., 2 térk.
- Várady László*: Stilicho proditor arcani imperii. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 413—432. 1.
- Velkov, V.*: Zur Entwicklung des Handwerks in den Städten Thrakiens und Untermösiens. GPhA. 382—387. 1.
- Visky Károly*: Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében. AT. 1968. 15. évf. 2. sz. 190—202. 1.
- Visky Károly*: Spuren der Wirtschaftskrise des III. Jahrhunderts in den römischen Rechtsquellen. AA. 1968. 16. tom. 1—4. fasc. 383—390. 1.
- Vjaz'mitina, M. I.*: Gorodiscsa nizsnego Dnepra rubezsza n. é. i ih szvjazi sz pridonajszkimi sztranami. GPhA. 247—250. 1.
- Vourveris, K. I.*: Die Geschichte als ancilla philosophiae bei Platon. GPhA. 67—72. 1.
- b) Ismertetések**
- Ältere und mittlere Steinzeit. Jäger- und Sammlerkulturen. Handbuch der Urgeschichte. I. köt. Szerk.: K. J. Narr. München 1966. — Ismerteti: *T. Dobosi Viola*, AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 135—136. 1.
- Capozza, M.*: Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana. Roma 1966. — Ismerteti: *Maróti Egon*. AT. 1968. 15. köt. 2. sz. 287—289. 1.
- Fontes minores Latini III. Római történeti forrásgyűjtemény. Válogatta: *Maróti Egon*. Bp. 1966. — Ismerteti: *Ferenczy Endre*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 163. 1.
- Hajnóczy Gyula*: Az építészet története. Ókor. Bp. 1967. — Ismerteti: *Szabó Miklós*. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 95—99. 1.
- Herbert K.*: Erwachen und Aufstieg der Menschheit. Frankfurt am Main. 1966. — Ismerteti: *Kádár Zoltán*. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 136—137. 1.
- Historia Augusta. Ford. Terényi István7 válogatta *Ferenczy Endre*. Bp. 1968. — Ismerteti: *Vaday Andrea*. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 104—106. 1.
- Az idő sodrában. I. *Hahn István*: Az ókor története. Bp. 1967. — Ismerteti: *Ferenczy Endre*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 162—163. 1.
- Kunkel, W.*: Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. Graz—Wien—Köln 1967. — Ismerteti: *Csillag Pál*. AT. 1968. 15. köt. 2. sz. 293—295. 1.
- White, K. D.*: Agricultural implements of the Roman world. Cambridge 1967. — Ismerteti: *R. Pető Mária*. ÁtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 252—253. 1.
- 3. Középkor**
- a) *Forrásközlések, feldolgozások*
- Antalfy György*: Machiavelli és az állam tudománya. AI. 1969. 19. évf. 12. sz. 1057—1064. 1.
- Bertényi Iván*: Középkori bíraskodás. ÉIT. 1969. 24. évf. 43. sz. 2050—2054. 1.
- Czegledy Károly*: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 159 l., 6 t. [Kőrösi Csoma kiskönyvtár. 8.]
- Duby, Georges — Le Goff, Jacques*: A középkori Franciaország gazdasági növekedése. Vt. 1968. 16. sz. 3—11. 1.
- Erdélyi István*: Steppe — Klima — Völkerwanderung. Móra Évk. 1969. 2. 139—145. 1.
- Erdélyi István—Gumiljov, Lev N.*: A nomád világ egysége és sokrétűsége. AÉ. 1969. 96. évf. 1. sz. 54—61. 1.
- Erdődy János*: Auf Entdeckungsfahrten in ferne Länder. (Küzdelem a tengerekért.) Bp. 1969, Corvina. 174 l.
- Fläschendräger, Werner*: A reformáció és a németországi egyetemek. Stud. Iur. 60. 51—55. 1.
- Gecse Gusztáv*: A pápaság és a császárság harca a középkorban. Világosság 1969. 10. évf. 8—9. sz. 495—500. 1.
- Győri Kornél*: Husz János emlékezete. ThSz. 1969. 12. évf. 9—10. sz. 286—289. 1.
- Halász Gyula*: Nem Kolumbusz volt az első. Nsz. 1969. 27. évf. 9. sz. 11. 1.
- Hermann Zsuzsanna*: Cesare Borgia. Bp. 1969, Gondolat. 248 l., 8 t.
- Infeld, Leopold*: Leonardo da Vinci és az alapvető természeti törvények. Ford. Barali Katalin. Fizikai Szemle. 1969. 19. évf. 9. sz. 257—264. 1.
- Kardos Tibor*: Az óriás és a híre. Machia-

- velli születésének félévezredes fordulója. MN. 1969. 25. évf. 101. sz. 9. 1.
- Makkai László*: Machiavelli. ÉIT. 1969. 24. évf. 17. sz. 779—783. 1.
- (*Marosi Ernő*): A középkori művészet világa. (Összeáll., [bev.] magy., jegyz. —.) Bp. 1969, Gondolat. 281 l., 8 t. /Európai antológia. Középkor./
- Némédi [Lajosné] Éva*: Das Witwenbuch des Erhart Gros. NfilTan. 3. 57—87. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 863—896. 1.
- Pach Zsigmond] P[ál]*: The shifting of international trade routes in the 15 th—17 th centuries. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 287—321. 1.
- Tomka, P.*: Horse burials among the Mongolians. AAR. 1969. 21. tom. 1—2. fasc. 149—154. 1.
- Vásáry István*: Armeno-Kipchak parts from the Kamenets Chronicle. AO. 1969. 22. tom. 2. fasc. 139—189. 1.
- Vetulani, Adam*: Vizsgálatok a középkori egyetemi jogi oktatás köréből. Stud.Iur. 60. 141—155. 1.
- Wittman Tibor*: Les Gueux dans les „bonnes villes” de Flandre /1577—1584/. (Trad. András Semjén.) Bp. 1969, Akad. Kiadó. 422 l.

b) Ismertetések

- Acta Historica. Tomus XXII. Középkori egyetemes történeti tanulmányok. 7./Szeged 1966./—Ismereteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1206—1207. 1.
- Akdağ, Mustafa*: Celâli isyanları /1550—1603/. Ankara 1963. — Ismereteti: *Káldy-Nagy Gyula*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 164—165. 1.
- Bartoš, F. M.*: Husitská Revoluce. I. Doba Žižkova 1415—1426. Praha 1965. — Ismereteti: *Kovács Endre*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1180—1181. 1.
- Hensel, Witold*: Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen. Bautzen 1967. — Ismereteti: *Frank Tibor*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 154—155. 1.
- Kiryk, Feliks*: Jakub Z. Debna na tle wewnetrzej i zagranicznej polityki Kazimierza Jagiellończyka. Warszawa—Krakow 1967. — Ismereteti: *Komoróczy György*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 165—166. 1.
- Levandovszkij, A. P.*: Jeanne d'Arc. Bp. 1966. — Ismereteti: *Bácskai Vera*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1179—1180. 1.
- Noël, Salomon*: La campagne de Nouvelle Castile à la fin du XVIe siècle d'après les Relations topograficas. Paris 1964. —

- Ismereteti: *Wittman Tibor*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 163—164. 1.
- Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges. Gyűjt. és kiad. Günther Franz. München 1963. — Ismereteti: *Székely György*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 257—265. 1.
- Szmirma, M. M.*: K isztorii rannego kapitalizma v germanszkij zemljah /XV—XVI. vv/. Moszkva 1969. — Ismereteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1968. 17. sz. 63—64. 1.

4. Újkor

a) Forrásközlések, feldolgozások

- Almási János*: Berlin — 1918. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 214 l., 8 t. /Népszerű történelem./
- Béki Ernő*: A Berni Nemzetközi Munkás-és Szocialista Konferencia és az első világháború előtti szociáldemokrácia felbomlása. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 46—81. 1.
- Benda Kálmán*: Napoleon. ÉIT. 1969. 24. évf. 33. sz. 1539—1544. 1.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. Bp. 1969, Közgazd. és Jogi Kiadó. 415 l.
- Berényi Gábor*: Rosa Luxemburg életművéhez. Valóság. 1969. 12. évf. 8. sz. 93—99. 1.
- Bowrier, Jean*: A francia gazdasági növekedés a XIX. században. Vt. 1968. 16. sz. 61—73. 1.
- Brito Figueroa, Federico*: Társadalmi osztályok a gyarmati Venezuelában. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 370—381. 1.
- Csatári Dániel*: Nicolae Bălcescu emlékezete. Nsz. 1969. 27. évf. 100. sz. 7. 1.
- Dolmányos István*: Szperanszkij, az orosz reformer. 1772—1839. ÉIT. 1969. 24. évf. 3. sz. 107—110. 1.
- Ejremenko, A. A.*: Ehrlich and Russian doctors. CMed. 1969. 50. köt. 117—118. 1.
- Feleki László*: Mikor született Napoleon. ÉItR. 1969. 13. évf. 33. sz. 7. 1.
- Forradalmi fáklya. Száz éve született Marcel Cachin. Nsz. 1969. 27. évf. 219. sz. 4. 1.
- Földesi Béla*: A XVII. század iskolaegészségügye. Testnevelés- és Sportegészségügyi Szemle. 1969. 10. évf. 3. sz. 191—196. 1.
- Furszenko, Alekszandr*: A Rockefeller dinasztia. [Dinasztija Rokefellerov.] (Ford. Nyíri Éva.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 213 l.
- Hülkéné Károly*: A postaállomások monopóliuma és előjogai Franciaországban a XVIII. század folyamán. Posta- és Bé-

- lyegymúzeumi Szemle. 1969. 1. évf. 3. sz. 77—80. l.
- Horváth Árpád*: Ferdinand Braun. 1850—1918. Pillantás az elektronika őskorába. Fizikai Szemle. 1969. 19. évf. 3. sz. 76—81. l.
- Az idő sodrában. 3. *Incze Miklós—Makkai László*: A polgári forradalmak és az újkor. Bp. 1969. 274 l.
/Minerva zsebkönyvek./
- Irinyi Károly*: Az ausztrómarxizmus nemzetelméletének értékeléséhez. TkHajdú-Bihar. 195—208. l.
- Jemnitz János*: Egység és vita a nemzetközi munkásszervezetek kölcsönjénél. Nsz. 1969. 27. évf. 202. sz. mell. 2. l.
- Jemnitz János*: Háborúellenes erőfeszítések a nemzetközi munkásmozgalomban Zimmerwald után /1915—1916/. TSz. 1968. 9. évf. 4. sz. 373—400. l.
- Jemnitz János*: A szocialista pártok és a háború. 1914—1918. [Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 327 l., 8 t.
- Kalmár Lajos*: A stockholmi Bibliotheca Christianiana. AnnBM. 4. 179—201. l.
- Karbe, Karl-Heinz*: Johann Christian Gottlieb Ackermann und die Anfänge der allgemeinen Arbeitsmedizin in Deutschland. CMed. 1969. 50. köt. 23—44. l.
- Kardos Tibor*: Romanticismo dell'azione. Romant. 53—75. l.
- Kovács Ferenc*: Hermann Boerhave /1668—1738/, Gerard Van Swieten /1700—1772/. OHI. 1969. 110. évf. 7. sz. 360—361. l.
- Köpeczi Béla*: Kétszáz éve született Napoleon. Nsz. 1969. 27. évf. 189. sz. 6. l.
- Lascu, Viorica*: Una „scoperta” del Romanticismo italiano: I romeni. Romant. 555—565. l.
- Lenygel Márta, S.*: Reformersors Metternich Ausztriájában /Anton-Johann Gross-Hoffinger/. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 112 l., 2 t.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 47./
- Lévy-Leboyer, Maurice*: Gazdasági növekedés Franciaországban a XIX. században. Vt. 1968. 16. sz. 38—60. l.
- Lukács Alfonz*: Alexander Graham Bell — a sokoldalú feltaláló és munkatársa Thomas A. Watson. Posta és Bélyegmúzeumi Szemle. 1969. 1. évf. 2. sz. 43—61. l.
- Luxemburg, Rosa*, írásaiból. Valóság. 1969. 12. évf. 8. sz. 85—92. l.
- Mádl Antal*: Der Weg zur politischen Dichtung in Österreich. NfilTan. 3. 117—130. l.
- Mull, Josef*: Einige Bemerkungen zu den deutsch-österreichisch — südslawischen Literatur- und Kulturbeziehungen im Vormärz. ALitt. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 239—253. l.
- Makai György*: A százévestendő Szuezi-csatorna. EIT. 1969. 24. évf. 46. sz. 2163—2169. l.
- A II. Internacionálé ikonográfiája. 1. r. [Összeáll.:] Horn Emil, Jemnitz János. MMMÉvk. 1967—1968. 157—224. l.
- Mester Géza*: Jean Henri Dunant a Vöröskereszt megalapítója emlékére. CMed. 1969. 48—49. sz. 153—174. l.
- Némedi Dénes*: Az ausztrómarxizmus nemzetelméletének néhány kérdése. TkHajdú-Bihar. 209—220. l.
- Olearius, Adam, viszontagságos útja az orosz földön át Ferenciába. (Ford. Balassa Klára. Bev., jegyz.: Engel Pál.) Bp. 1969, Gondolat. 431 l., 18 t., 1 térk.
/Világjárók. Klasszikus útleírások. 11./
- Pilát, Jan*: Mahátma Gandhi. (Ford. Horváth Ferenc.) Bp. 1969, Gondolat. 235 l., 16 t.
- Rex-Kiss Béla*: Karl Landsteiner. /Megemlékezés születésének 100. évfordulójára alkalmából./ OHI. 1969. 110. évf. 27. sz. 1567—1570. l.
- Richet, Denis*: Növekedés és megtorpanások Franciaországban a XV—XVIII. században. Vt. 1968. 16. sz. 11—37. l.
- Saint-Just, (Antoine Louis Léon)*: Beszédek és beszámolók. [Bev.], összekötő szöveg, jegyz.: Albert Soboul. (Ford. Remsei Flóra.) Bp. 1969, Gondolat. 309 l., 1 t.
- Schmidt Péter*: „A társadalom alaptörvényei.” Fejezetek a polgári alkotmányok történetéből. Nsz. 1969. 27. évf. 191. sz. mell. 4. l.
- Szabó Mihály*: Tommaso Gargallo ed il suo „palatino d'Ungheria”. Romant. 597—600. l.
- Szabó Zoltán*: 100 éves az elemek periodikus rendszere. Kémiai Közlemények. 1969. 32. évf. 1. sz. 5—20. l.
- Szőkefalvi Nagy Zoltán*: Százéves a periodikus rendszer. Természet Világa. 1969. 100. évf. 3. sz. 114—118. l.
- Vadász Sándor*: A zimmerwaldi konferencia. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 641—663. l.
- Vág Ottó*: Az óvodai nevelés kialakulása. Az angol infant school kialakulása és kezdeti fejlődése. (2 átd., bőv. kiad.) Bp. 1969, Tankönyvkiadó. 335 l.
- Wittman Tibor*: Bolívia. Egy dél-amerikai államalakulás gazdasági-társadalmi háttere. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 897—914. l.
- Wittman Tibor*: Las Cajas Reales de Potosi a fines de la época colonial. (A potosi caja realok a gyarmati kor végén.) — (Datos economicos de La Paz en visperas de la guerra de independencia. Gazdasági

- adatok La Pazból a függetlenségi háború előestéjén.) Szeged 1969. 41 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 32./
/Latin-amerikai tanulmányok. — Studia Latino-americana 3./
- b) *Ismertetések*
- Abel, Wilhelm*: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Hamburg—Berlin 1966. — Ismerteti: *H. H. Müller*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 256—257. l.
- Acta Pacis Westphalicae. Serie I, Band I.; Serie II. Abt. C. Band I. Münster 1962.* — Ismerteti: *Zimányi Vera*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 152—154. l.
- Actes des Journées Internationales d'Étude du Baroque de Montauban. Toulouse 1965.* — Ismerteti: *Gyenis Vilmos*. AEt. 1969. 18. tom. 1—3. fasc. 204—208. l.
- Bazyłow, Ludwik*: Polityka wewntrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku. 1966. — Ismerteti: *Kovács Endre*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 169—171. l.
- Bouvier, Jean*: Les Rotschild. Paris 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1968. 16. sz. 95—96. l.
- Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. 1. Leipzig 1968.* — Ismerteti: *Tokody Gyula*. Vt. 1968. 17. sz. 60—61. l.
- Chuchichi Tsuzuki*: The life of Eleanor Marx. A socialist tragedy. Oxford 1967. — Ismerteti: *Jemnitz János*. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 171—175. l.
- Deac, Augustin*: 1907 — văzut peste hotare. București 1967. — Ismerteti: *Szász Zoltán*. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 219—221. l.
- Delcsev, Gocce*: Pisma i drugi materiali. Szófia 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1968. 16. sz. 102—104. l.
- La Deuxième Internationale et L'Orient. Szerk. Georges Haupt, Madeleine Reberrioux. Paris 1967.* — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1968. 17. sz. 72. l.
- Diószegi István*: Klasszikus diplomácia — modern hatalmi politika. Bp. 1967. — Ismerteti: *Ormos Mária*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 116—118. l.
- Falzone, Gaetano*: I corrispondenti italiani di Stefano Türr nel Magyar Országos Levéltár di Budapest. Palermo 1965. — Ismerteti: *Jászay Magda*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 167. l. ■
- Haraszti Éva, H.*: A chartista mozgalom. Bp. 1967. — Ismerteti: *Iván Géza*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 792—794. l.; *Niederhauser Emil*. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 377—379. l.
- Haupt, Georges*: Le congrès manqué. L'Internationale à la veille de la première guerre mondiale. Paris 1965. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1968. 17. sz. 70. l.
- Ivanov, A.*: Fritz Platten. Moszkva 1963. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1968. 16. sz. 106—107. l.
- Jemnitz János*: A háború veszélye és a II. Internacionálé /1911—1914/. Bp. 1966. — Ismerteti: *S. Vincze Edit*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1165—1173. l.
- Jemnitz János*: Két új könyv a zimmerwaldi konferenciáról. /Arnold Reisberg: Lenin und die Zimmerwalder Bewegung. Berlin 1966. J. G. Tyomkin: Zimmerwald-Kienthal. Moszkva 1967./ Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 149—152. l.
- Jemnitz János*: A szocialista pártok és a háború. 1914—1918. Bp. 1969. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. Nsz. 1969. 27. évf. 235. sz. 7. l.; *Vadász Sándor*. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 161—168. l.
- Koberdowa, Irena*: Garibaldi a vörösinges hős. Bp. 1968. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsanna*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 167—168. l.
- Kropotkin*: Egy forradalmár feljegyzései. Bp. 1966. — Ismerteti: *Dobozy Imre*. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 510—512. l.
- Leti, Giuseppe*: Carboneria e massoneria nel Risorgimento italiano. Bologna 1966. — Ismerteti: *Eöry Éva*. Vt. 1968. 16. sz. 101—102. l.
- Molnár Erik*: A marxizmus szövetségi politikája. 1848—1889. Bp. 1967. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 107—112. l.; *Nagy Lajos Géza*. MFSz. 1969. 13. évf. 1. sz. 127—135. l.
- Morgan, Roger*: The german social democrats and the first international 1864—1872. Cambridge 1965. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1187—1188. l.
- Mukerjee, Hiren*: India's struggle for freedom. Calcutta 1962. Gandhiji — a study. New Delhi 1960. — Ismerteti: *Gáthy Vera*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 790—792. l.
- Musiak, Sigmund*: Zur Lebensweise des landwirtschaftlichen Gesindes in der Oberlausitz. Bautzen 1964. — Ismerteti: *Wolfgang Jacobeit*. AtSz. 1969. 11. évf. 1—2. sz. 265—267. l.
- Obermann, Karl*: Joseph Weydemeyer. Ein Lebensbild. 1818—1866. Berlin 1968. — Ismerteti: *Mérei Gyula*. PtK. 1969. 15. évf. 4. sz. 168—171. l.; *Tokody Gyula*. Vt. 1968. 17. sz. 67—68. l.
- Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias. Herausg. Hermann Conrad. Köln 1964.* — Ismerteti: *Mályusz E[lemér]*. AH. 1968. 14. tom. 3—4. sz. 373—377. l.
- Schakovskoy, Zinaida*: La vie quotidienne à Saint-Petersbourg à l'époque romani-

- que. Paris 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1968. 16. sz. 97—98. 1.
- Serczyk, W. A.*: Gospodarstwo magnackie województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965. — Ismerteti: *Komoróczy György*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1185—1186. 1.
- Seton-Watson, Hugh*: The Russian Empire 1801—1917. Oxford 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1968. 16. sz. 93—94. 1.
- Sneerszon, L. M.*: Avsztro — prusszkaja vojna 1866 g. i diplomatija velikich evropejszkich derzsav. Minszk 1962. — Ismerteti: *Iljovszki Rásto*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 168—169. 1.
- Szemja Marksza v Piszmah. Moszkva 1968. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1969. 103. évf. 2—3. sz. 506—507. 1.
- Trajkov, Veszelin N.*: Georgij Sz. Rakovszkij, 1821—1867. Szófia 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 169. 1.
- A tudomány forradalma Angliában. Bev. Makkai László. Bp. 1966. — Ismerteti: *Wüttman Tibor*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1186—1187. 1.
- Volgin, Vjacseszlav Petrovics*: A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században. Bp. 1967. — Ismerteti: *Kovács Győző*. ITK. 1969. 73. évf. 2—3. sz. 376—378. 1.
- Winter, Eduard*: Frühaufklärung. Berlin 1966. — Ismerteti: *Vajda György Mihály*. ITK. 1969. 73. évf. 2—3. sz. 374—376. 1.
- Winter, Eduard—Funk, Paul—Berg, Jan*: Bernard Bolzano. Ein Denker und Erzieher im österreichischen Vormärz. Wien 1967. — Ismerteti: *S. Lengyel Márta*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 156—157. 1.
- Wüttman Tibor*: A spanyol gyarmatok függetlenségi háborújának jellege az újabb történeti irodalomban. Vt. 1968. 16. sz. 74—82. 1.
- 5. Legújabb kor**
- a) *Forrásközlések, feldolgozások*
- Ács Tibor*: Az algériai háború történetéhez. /1954—1962./ HK. 1969. 16. évf. 3. sz. 515—547. 1.
- Amendola, Giorgio*: Az olasz munkásosztály és a forradalom. (La classe operaia italiana.) (Ford. Fekete Sándor.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 148 l.
- Babirák Ilona*: A Kommunista Internacionálé küzdelme a gyarmati mozgalmaknak és a tőkésországok forradalmi mozgalmának egyesítéséért. PolFőiskÉvk. 1. 165—174. 1.
- Barla-Szabó Ödön*: Adalékok a szövetkezet szerepéről, jellegéről folyó vitához a 20-as évek szovjet közgazdasági irodalma tükrében. Tájékoztató. 1969. 6. sz. 7—43. 1.
- Béki Ernő*: Tudományos ülés a Kommunista Internacionálé megalakulásának ötvenedik évfordulóján. MTAFT. 1969. 18. köt. 2—3. sz. 267—277. 1.
- Bellen Oszkár*: A Komintern történetének néhány kérdéséhez. EMT. 1969. 1. 35—44. 1.
- Bellen Oszkár*: A Kommunista Internacionálé megalakulása és fejlődésének néhány kérdése. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 6—39. 1.
- Csima János*: A szovjet hadsereg győzelmes iasi-kisinyovi hadművelete és Románia felszabadulása. Nsz. 1969. 27. évf. 196. sz. mell. 2. 1.
- Csonka Rózsa, M.*: A Kommunista Internacionálé és az agrárkérdés 1919—1929. PolFőiskÉvk. 1. 174—187. 1.
- Csonka Rózsa, M.*: A marxista—leninista álláspont kialakulása az agrárkérdésben. Bp. 1969, MÜM. 76 l.
- [Tudományos szocializmus füzetek 2.]
- Čurčić, Radoslav*: Népművelés és iskolaügy a Vajdaságban a népfelzárkózó háború alatt. NszP. 130—138. 1.
- Fábián Ferenc*: Az új Lengyelország bölcsőjénél. Nsz. 1969. 27. évf. 161. sz. 6. 1.
- Falusné Szikra Katalin*: Létszám, termelékenység — gazdasági növekedés. /Hét európai szocialista ország fejlődése. 1950—1965./ Bp. 1968, Kossuth Kiadó. (209) 1.
- Fürnberg, Friedl*: A világ kommunistáinak fóruma. [Kommunista Internacionale c. lap. 1919.] Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 5. sz. 111—115. 1.
- Gazsi József*: A szlovák nemzeti felkelés. ÉIT. 1969. 24. évf. 35. sz. 1635—1639. 1.
- Geréb Sándorné*: A szakszervezeti világmozgalom mai szervezeti képe. SzakszTört. 501—532. 1.
- Gombár József*: A Szovjetunió 50 éve a burzsoá propaganda és a tények tükrében. Tájékoztató. 1969. 1. sz. 7—29. 1.
- Guérin, Alain*: A szürke tábornok. Reinhard Gehlen. (Le général gris. Ford. Berényi Pálné, Józsa Péter stb. Jegyz. és [bev.] Ormos Mária.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 386 l.
- Gulyás Pál*: Hús év az NDK. 1—3. Nsz. 1969. 27. évf. 225—227. sz. 2, 6. 1.
- Hegedüs Géza*: Gandhi emlékezete. Nagyvilág. 1969. 14. évf. 10. sz. 1555—1556. 1.
- Herczeg István*: Parancsra tette? Bp. 1969, Gondolat. 227 l.
- Huszár Tibor*: Gramsci és vitapartnerei. Valóság. 1969. 12. évf. 9. sz. 22—23. 1.
- Az idő sodrában. 4. *Jemnitz János*: A leg-

- újabb kor. Bp. 1969, Minerva. 301 l. [Minerva zsebkönyvek.]
- Iszraeljan, (V[iktor] L[eonovics])—Kutakov, (L[eonid.] N[ikolaevics])*: A diplomácia kulisszái mögül. A tengelyhatalmak agressziója és egymás elleni titkos diplomáciai háborúja. (Diplomatyija agresszorov. Germano—italo—japanszkij fasisztszkij blok. Isztoriaja jego voznyiknovenyija i kraha. Ford. Hetényi Pál.) Bp. 1969, Közgazd. és Jogi Kiadó. 535 l.
- Jász Dezső*: Guernica. Kortárs. 1969. 13. évf. 11. sz. 1806—1810. l.
- Jedruszczak, Tadeusz*: A második világháború kitörésének harmincadik évfordulójára. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 10. sz. 116—125. l.
- Jemnitz János*: A Bajor Tanácsköztársaság. Nsz. 1969. 27. évf. 83. sz. 6—7. l.
- [*Jemnitz] E[rmvic] J[ános]*: Iz otzúvov szocialisztov Evropü o ruszszkih revolucijah 1917 goda. VOSzRV. 263—306. l.
- Jespersen, Knut*: Ötvenéves a Dán Kommunista Párt. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 12. sz. 58—65. l.
- Joannes, Victor*: A francia matrózok szolidaritása. A fekete-tengeri felkelés ötvenedik évfordulójára. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 5. sz. 115—120. l.
- Kalmár György*: Gandhi kontra gandhizmus. Nsz. 1969. 27. évf. 232. sz. mell. 1—2. l.
- Kende István*: A százéves Gandhi. Valóság. 1969. 12. évf. 7. sz. 24—33. l.
- Kerekes György*: Latin-Amerika szakszervezeti mozgalma. Bp. 1969, Táncsics Kiadó. 79 l.
- [Nemzetközi szakszervezeti mozgalom.] *Kerekes György*: Tíz éve győzött a kubai forradalom. Pártélet. 1969. 14. évf. 1. sz. 47—51. l.
- Kissling Eleonóra*: A Szlovák Tanácsköztársaság megalakulása és működése. ASzeg. 1969. 1. 109—120. l.
- Komját Irén*: A spartakisták forradalma. Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht mártírhalálának 50. évfordulójára. Nsz. 1969. 27. évf. 11. sz. 4—5. l.
- A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága Elnökségének határozata a háborús veszély kérdésében. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 3. sz. 4—12. l.
- Koplenig, Johann*: Egyetemes munkásszervezet. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 3. sz. 20—22. l.
- Kövágó László*: Ötven éve alakult meg a Szlovák Tanácsköztársaság. Nsz. 1969. 27. évf. 137. sz. 6. l.
- Kulesov, M. M.*: A Szovjetunió vaskohászatának 50 éves fejlődése. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1969. 102. évf. 2. sz. 49—53. l.
- Kun László*: A nemzetközi munkás sport-
- mozgalom harca a munkásegység megteremtése érdekében /1918—1945/. Tájékoztató. 1969. 5. sz. 143—159. l.
- Kun László*: A nemzetközi munkás sportmozgalom harca a munkásegység megteremtése érdekében /1919—1939/. Tudományos Közlemények. 1969. 1. sz. 135—161. l.
- Kutassi László*: Az első világháborút követő forradalmak hatása a nemzetközi sportpolitikai irányzatokra. Tudományos Közlemények. 1969. 2. sz. 77—86. l.
- Magyar György*: Über den Charakter der Oktoberrevolution. AUSBhist. 10. 113—122. l.
- Martinmäki, Pauli*: A nemzeti kérdés, a proletár internacionalizmus és Finnország 1918—1919-ben. PolFőiskÉvk. 1. 54—59. l.
- Mikecz Tamás*: A „Proletkult” művészete. Társadalomtudományi Közlemények. 1969. 1. sz. 54—61. l.
- [*Nagy] Nad Zs[uzsa], L.*: „Ruszszkij voprosz” na parizsszkjoj mirnoj konferencii. VOSzRV. 233—261. l.
- Natan, Zsuk*: A bolgár fasizmus jellege, lényege és fő fejlődési szakaszai. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 141—154. l.
- Novak, Tyerentyij Fjodorovics*: A jelszót kevesen ismerik. (Parol’ znajut nemnogie.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Terényi István, Nyírl József.) Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 627 l.
- Olegina, I. N.*: A leningrádi Állami Egyetem múltja és jelene. Ford. Halász Imre. FSz. 1969. 18. évf. 12. sz. 742—749. l.
- Ormos Mária*: Franciaország és a keleti biztonság. 1931—1936. Bp. 1969, Akad. Kiadó. 453 l.
- Ormos Mária*: A Rajna-vidék német megszállásának közép-európai hatása. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 664—689. l.
- 50 éves a Kommunista Internacionálé. Új dokumentumok, levelek, visszaemlékezések. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 3. sz. 3—22. l.
- Ötvenéves a Bolgár Kommunista Párt. Nsz. 1969. 27. évf. 128. sz. 4. l.
- Paál Ferenc*: Harmincéves hadiállapot Spanyolországban. MN. 1969. 25. évf. 82. sz. 2. l.
- [*Pach] Pah Zs[igmond] P[ál]*: Ob isztoricseszkoj roli Szovetszkogo Szjozua. VOSzRV. 8—28. l.
- Pavlov, Dimitrij [Vaszilevics]*: Leningrádiak. Leningrád blokádja 1941. (Leningrad v bloka de 1941. Ford. Horváth Zoltán.) Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 197 l., 8 t.
- Pethő Tibor*: A harmincadik év. MN. 1969. 25. évf. 202. sz. 3. l.
- Petrik, Aron*: A forradalmi harc Romániá-

- ban 1918 végén, és 1919 első felében. PolFőiskÉvk. 1. 50—54. l.
- Pintér István, B.*: A szlovák nemzeti felkelés huszonötödik évfordulójára. Nsz. 1969. 27. évf. 200. sz. 4—5. l.
- Popjordanov, H.*: A Bolgár Népköztársaság bányászatának huszonöt éve. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1969. 102. évf. 12. sz. 802—807. l.
- Rác Zoltán*: A huszonnyolcadik generális és hadserege. 2. A jezsuiták a huszadik században. Világosság. 1969. 10. évf. 1. sz. 36—43. l.
- Rázsó Gyula*: A német hadsereg és a náci hatalomátvétel. ÉIT. 1969. 24. évf. 23. sz. 1089—1093. l.
- Reimann, Max*: A Németországi Kommunista Párt 50 éve. Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 1. sz. 31—40. l.
- Réti Ervin*: A bonni Németország. Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 181 l., 16 t. /Egy ország — egy könyv./
- Réti Ervin*: Három háború árnyékában. Bp. 1969, Zrínyi Kiadó, 51 l.
- Sipos Levente*: Tudományos ülés a Kommunista Internacionálé megalakulásának 50. évfordulóján. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 261—268. l.
- Szabálytalan világháború. [Írta] *Imre Gábor, Bojcsuk József* stb. [Bev.] (Darvasi István). Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 386 l., 6 t.
- Szabó Bálint*: Adalékok a Kommunista Internacionálé 7. kongresszusának elméleti előzményeihez és a marxista forradalomelmélet fejlődéséhez. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 58—80. l.
- Szabó L. István*: De miért Nagasaki? Nsz. 1969. 27. évf. 185. sz. mell. 1. l.
- Szántó György*: A Kommunista Internacionálé és szerepe a nemzetközi munkásmozgalom történetében. PolFőiskÉvk. 1. 145—165. l.
- Székely Gábor*: A Komintern és a gyarmatok. ÉIT. 1969. 24. évf. 9. sz. 394—399. l.
- Szenes Ivánné*: Az Arab Szocialista Unió létrejöttéről és fejlődéséről. EMK. 1969. 2. 100—110. l.
- Szűlgyi Zoltán*: A gyarmati probléma a Népszövetség fórumain. TSz. 1969. 12. évf. 1—2. sz. 131—140. l.
- Szimonyenko, M. K.*: A közoktatásügy fejlődése a Szovjetunióban, különös tekintettel az Ukrán Szocialista Köztársaságra. ASzeg. 1968. 1. 293—301. l.
- Szokolay Katalin*: A Kommunista Internacionálé megalakulásának 50. évfordulójára rendezett tudományos ülés. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 160—171. l.
- A szovjet fegyveres erők ötven éve. (50 let vooruzsennüh szil SZSZSZR. Szerk. biz. [vez.] M. V. Zaharov. Ford. Zalai Edvin, Auer Kálmán stb.) Bp. 1969, Zrínyi Kiadó. 576 l., 31 t.
- Teherán, Jalta, Potsdam. (Tegeran, Jalta, Potsdam.) Dokumentumgyűjtemény. ([Kiad.] Szanakojev, S[alva] P[arszadonovics], Cibulevskij, B. L. Ford. Zalai Edvin.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó. 413 l.
- Tímár István*: Ma ötven éve: meggyilkolták Liebknechtet és Rosa Luxemburgot. MN. 1969. 25. évf. 11. sz. 5. l.
- Tóth Pál*: A közös harc két hete. A Szlovák Tanácsköztársaság emlékére. Napjaink. 1969. 8. évf. 7. sz. 1. l.
- Trojanovszkij, Pavel*: Az utolsó ágyúlövések. 1945. május kilencedike. MN. 1969. 25. évf. 105. sz. 5. l.
- Vadász Ferenc*: Egy ember története: a jelme. Huszonöt éve ölték meg Ernst Thälmannt. Nsz. 1969. 27. évf. 190. sz. 4—5. l.
- Vadász Sándor*: Az 1917-es stockholmi szocialista konferencia terve. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 69—97. l.
- Vajda Péterné*: A kongói függetlenség és a neokolonializmus. EMK. 1969. 2. 111—123. l.
- Vámos Imre*: A lateráni egyezmény pápája. Világosság. 1969. 10. évf. 1. sz. 44—48. l.
- Vámos Imre*: Párizsban ismét kivizsgálták a bűntényt. Az SA osztaga gyűjtotta fel a Reichstag épületét. MN. 1969. 25. évf. 252. sz. 2. l.
- Várnai Ferenc*: 25 év válságai Európában. Nsz. 1969. 27. évf. 256. sz. mell. 3. l.
- Vekerdi László*: Fejezetek a biológiai gondolkodás történetéből. 5. A molekuláris biológia. Világosság. 1969. 10. évf. 1. sz. 49—54. l.
- Vorosilov, K. J.*: Szökésem a száműzetésből. MN. 1969. 25. évf. 291. sz. 7. l.
- Wieder, Joachim*: A volgai katasztrófa. (Stalingrad und die Verantwortung des Soldaten.) Egy német tiszttel feljegyzései a 6. német hadsereg pusztulásáról. (Ford. Hollós Alfréd. [Bev.] Andrej Ivanovics Jerjomenko.) Bp. 1969, Kossuth Kiadó—Zrínyi Kiadó. 327 l.
- Wittman Tibor*: A bolíviai agrárszerkezet és az 1953-as földreform. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 561—578. l.
- Zsukov marsall*: Így kezdődött. — — memoárjaiból. A Nagy Honvédő Háború első napjai. Nsz. 1969. 27. évf. 99. sz. 4. l., 100—104. sz. 6. l.
- Zsukov marsall*: Így folytatódott. — — memoárjaiból. Nsz. 1969. 27. évf. 137. sz. 6—7. l., 138. sz. 8—9. l., 139. sz. 14. l., 140—141. sz. 6. l.
- Zsukov marsall*: Így végződött. — — memoárjaiból. Nsz. 1969. 27. évf. 172. sz. 6—7. l., 173. sz. 6. l. 174—175. sz. 5—6. l.

b) *Ismertetésck*

- Ács Tibor*: Hadsereg és politika a harmadik világban. Bp. 1968. — Ismerteti: *Mucs Sándor*. HK. 1969. 16. évf. 4. sz. 686—687. l.
- Arató Endre*: Jelentős munka a szlovák nemzeti felkelésről. /Gustáv Husák: Svedectvo o Slovenskom národnom povstani. Bratislava 1969./ PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 180—190. l.
- Balogh András*: Afrika két arca. /Mamadou Dia: The African nations and world solidarity. New York 1966., Kwame Nkrumah: Neokolonializmus az imperializmus utolsó szakasza. Bp. 1967./ Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 142—146. l.
- A belga diplomácia-történeti sorozat első két kötete. Documents diplomatiques belges. Brüsszel 1964. — Ismerteti: *H. Haraszti Éva*. Vt. 1968. 16. sz. 110. l.
- Bellen Oszkár*: Párizs, Madrid, Bécs. A Komintern egységpolitikája 1933—1937. Bp. 1968. — Ismerteti: *Harsányi Iván*. TáSz. 1969. 24. évf. 2. sz. 83—85. l.; *Sütő Ottó*. PtK. 1969. 15. évf. 2. sz. 211—215. l.
- Ceva, Lucio*: Una battaglia partigiana. I combattimenti del Penice e del Brallo nel quadro del rastrellamento ligure-alessandrino-pavese-piacentino di fine agosto 1944. H. é. n. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 172. l.
- Colvin, I.*: Vansittart in office. London 1965. — Ismerteti: *H. Haraszti Éva*. Vt. 1968. 16. sz. 112—113. l.
- Deutsche Geschichte. Band. 3. /1917-től a jelenkorig./ Berlin 1968. — Ismerteti: *Tokody Gyula*. Vt. 1968. 17. sz. 66—67. l.
- Engel-Jánosi, Friedrich*: Die diplomatische Mission Ludwig von Pastors beim Heiligen Stuhle 1920—1928. Graz—Wien—Köln 1968. — Ismerteti: *B. Lőrincz Zsuzsa*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 788—789. l.
- Fehér Pál, E.*: Zsukov marsall vallomása. Elír. 1969. 13. évf. 17. sz. 6. l.
- Fiori Giuseppe*: Vita di Antonio Gramsci. Bar 1966. — Ismerteti: *Pankovits József*. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 239—242. l.
- General Ernst Köstring*. Frankfurt am Main é. n. — Ismerteti: *Borús József*. Vt. 1968. 17. sz. 73—77. l.
- Geschichte der 3. Panzer-Division Berlin—Brandenburg. 1935—1945. Berlin 1967. — Ismerteti: *W. A. HK*. 1969. 16. évf. 3. sz. 552—553. l.
- Girovics, P. V.*: Anglijszkoje rabocseje dvizsenyije nakanunye vtoroj mirovoj vojni. Moszkva 1967. — Ismerteti: *Jemnitz János*. PtK. 1969. 15. évf. 1. sz. 242—245. l.
- Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Band 8. Berlin 1964. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1182—1185. l.
- Katunceva, N. M.*: Rol' rabocsih fakul'tyeto- v formirovanyii kadrov narodnoj intelligencii v SzSzsZsR. Moszkva 1966. — Ismerteti: *Nevelő Irén*. Vt. 1968. 16. sz. 104—105. l.
- Konyev, I. Sz.*: A negyvenötös esztendő. Bp. 1968. — Ismerteti: *bo. Száz*. 1969. 103. évf. 1. sz. 172—173. l.
- A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. Bp. 1964. — Ismerteti: *Borus József*. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1174—1178. l.
- Naurocki, Stanislaw*: Hitlerowska okupacja wielkopolski w okresie zarzadu wojskowego. Poznań 1966. — Ismerteti: *Komóróczy György*. HK. 1969. 16. évf. 3. sz. 564—565. l.
- Ozerov, M.*: Po szledam gerovej revolucii. Moszkva 1967. — Ismerteti: *Józsa Antal*. HK. 1969. 16. évf. 3. sz. 550—551. l.
- Polzin, Martin*: Kapp-Putsch in Mecklenburg. Junkertum und Landproletariat in der revolutionären Krise nach dem I. Weltkrieg. Rostock 1966. — Ismerteti: *Tokody Gyula*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 159—161. l.
- Pozsarszkoja, Sz. P.*: Szocialiszticeszkaja Rabocsaja Partija Iszpanii 1931—1939. Moszkva 1966. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 783—785. l.
- Schmid-Amann, Paul*: Die Wahrheit über den Generalstreik von 1918. Zürich 1968. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1968. 17. sz. 71. l.
- Seymour, Charles*: Letters from the Paris Peace Conference. /Szerk. H. B. White-man./ New Haven 1965. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza*. Vt. 1968. 16. sz. 108—109. l.
- Sljah do voli. Zbirnik szpogadiv i dokumentiv pro nacionalynovizvolynu borotybu ukrainszkovo naszelennja Csehoszlovaccsini proti fasizmu v 1939—1945 rr. Eperjes 1966. — Ismerteti: *Tilkovszky Lóránt*. Vt. 1968. 16. sz. 114—115. l.
- Szabolcs Ottó*: Kélt könyv a nürnbergi per-ről. G. M. Gilbert: Nürnbergi napló. Bp. 1967., A. Poltorak: Nürnbergi epilógus. Bp. 1967. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 794—795. l.
- Sztrelnyikov, V. Sz.*—*Cserepanov, N. M.*: Vojna bez rizka. Moszkva 1965. — Ismerteti: *Tóth Sándor*. HK. 1969. 16. évf. 3. sz. 548—549. l.
- Taylor, A. J. P.*: English history 1914—1945. Oxford 1965. — Ismerteti: *Jeszensz-*

- ky Géza*. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 138—142. 1.
- Ul'janovszkaja, V. A.*: Formirovanie naucnoj intelligencii v SzSzSzR. 1917—1937. Moszkva 1960. — Ismerteti: *Nevelő Irén*. Vt. 1968. 17. sz. 65—66. 1.
- Vámos Imre*: Ahogy a Habsburgok önmagukat látják. [Gorden Brook-Shepherd: The last Habsburg c. művének ismertetése.] Világosság. 1969. 10. évf. 10. sz. 628—632. 1.
- Vámos Imre*: Szovjet hadvezérek emlékiratai. MN. 1969. 25. évf. 9. sz. 10. 1.
- Vieuguet, André*: A választott út. [J. Duclos: Memoires, 1896—1934. Paris 1968.] Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 5. sz. 131—133. 1.
- Zsivejnov, N. I.*: Operacija psihologiceszkov vojni. Moszkva 1966. — Ismerteti: *Ságvári Ágnes*. Vt. 1968. 16. sz. 115—117. 1.
- 6. Tudományos élet**
- Barhudarjam, V. B.*: A jereváni Történettudományi Intézet működéséről. /1943—1968./ Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 750—761. 1.
- Bélay Vilmos*: A Német Szövetségi Köztársaság központi levéltára. LSz. 1969. 19. évf. 2. sz. 477—482. 1.
- Benda Kálmán—Niederhauser Emil*: Nemzetközi konferencia a feudalizmus felszámolásáról. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 268—271. 1.
- Berend T. Iván*: A 4. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus után. MTAFT. 1969. 17. évf. 3. sz. 457—469. 1.
- Beszámoló a munkásmozgalom történetéről Linz-ben rendezett nemzetközi konferenciáról [Írta:] *J. J.* Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1287—1292. 1.
- Borus József*. Az NDK IV. német történetész-kongresszusa. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1283—1286. 1.
- Fülep Ferenc*: Az ICOM vezetőszerveinek párizsi tanácskozásáról. Múzk. 1969. 3. sz. 34—39. 1.
- Gábor Sándorné*: Nemzetközi történetész-kongresszus Bécsben. TSz. 1968. 9. évf. 4. sz. 442—445. 1.
- Höhn, Heinz*: A történelemtanítás néhány aktuális kérdéséhez a Német Demokratikus Köztársaságban. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 103—106. 1.
- Jubileumi ülészak Moszkvában a Kommunista Internacionálé történetéről. [Írta:] *B. E. PtK.* 1969. 15. évf. 2. sz. 199—203. 1.
- Kákossy László*: Egyiptológiai munkakonferencia Leipzigban. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 123—124. 1.
- Korovkin, F. P.*: Az iskolai történelemtanítás fejlődésének 50 éve a Szovjetunióban. Száz. 1968. 102. évf. 5—6. sz. 1149—1155. 1.
- Korovkin, F. P.*: A történelemtanítás néhány kérdése a Szovjetunióban. Ttan. 1969. 14. évf. 3. sz. 19—22. 1.
- Lange, Günter*: A német munkásmozgalmi történet funkciója a tanárjelöltek marxista-leninista alapképzésében. ASzeg. 1969. 1. 181—188. 1.
- A Madridi VI. Nemzetközi Levéltári Kongresszus. [Írta:] (*Sz. A.—V. J.*) LK. 1968. 39. évf. 2. sz. 358—360. 1.
- Mócsy András*: Seminarium epigraphicum II. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 121—122. 1.
- Moravcsik Gyula*: Elnöki megnyitó az Okortudományi Társaság X. közgyűlésén. AT. 1969. 16. évf. 1. sz. 117—118. 1.
- Nagy Zsuzsa, L.*—*Unger Mátyás*: A Lengyel Történelmi Társulat X. általános kongresszusa. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 898—903. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: A 4. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus. Száz. 1969. 103. évf. 1. sz. 66—81. 1.
- Padányi Gulyás Gyuláné*: A párizsi Havas hfrügynökség levéltára. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 794—803. 1.
- Peel, Lynnette*: Agrártörténetírás Ausztráliában. AtSz. 1968. 10. évf. 3—4. sz. 587—588. 1.
- Perjés Géza*: Beszámoló a hadtörténészek Párizsban megtartott nemzetközi kollokviumáról. HK. 1969. 16. évf. 4. sz. 676—685. 1.
- Popova, Nevena*: Képzőművészeti alkotások a történelemórán. Ttan. 1969. 14. évf. 4—5. sz. 50—51. 1.
- Sashegyi Oszkár*: A Milánói Állami Levéltár. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 775—783. 1.
- A spanyol levéltárak. [Rövid útmutató.] LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 761—774. 1.
- Stier Miklós*: Fialat történészek Mainzban. Száz. 1969. 103. évf. 4. sz. 917—919. 1.
- Szedő Antal*: A VI. Nemzetközi Levéltáros Kongresszus. LSz. 1968. 18. évf. 3. sz. 807—814. 1.
- Tasnádiné Marik Klára*: Európa legrégebb gyári irattára. [A Meisseni Porcelángyár levéltára.] Építőanyag. 1969. 21. évf. 7. sz. 267—268. 1.
- Történészek találkozója. A munkásmozgalom kutatóinak linzi konferenciájáról. [Írta:] *I. T.* Béke és Szocializmus. 1969. 12. évf. 11. sz. 141—143. 1.
- Tudományos ülészak a Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulóján. [Írta:] *H. T.* PtK. 1969. 15. évf. 3. sz. 160—161. 1.
- Vámos Imre*: Az NDK Tudományos Akadémiája előkészíti a második világháborús Németország történetét. MN. 1969. 25. évf. 267. sz. 10. 1.

Tanulmánykötetcémek rövidítésjegyzéke

- AAgr. 7. — Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 7. 1969.
 AANyíregyháza. 2. — A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 2. 1968.
 AClassD. 4. — Acta classica Universitatis scientiarum Debreceniensis. 4. 1968.
 AHi. 28. — Acta Universitatis Szegediensis . . . Acta historica. 28. 1968.
 AJKA. 11. — A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. 11. 1969.
 AlbaR. 8—9. — Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. 8—9. 1967—68.
 AngFT. 4. — Angol filológiai tanulmányok. 4. 1969.
 AnnBU. 4. — Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 4. 1968.
 Arrabona. 11. — Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 11. 1969.
 ASzeg. 1968. 1. — A Szegedi Tanárképző Főiskola közleményei. 1968. 1. r. 1968.
 ASzeg. 1969. 1. — A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 1969. 1. r. 1969.
 ASzlitt. 8. — Acta historiae litterarum Hungaricarum. 8. 1968.
 AszódMF. 4. — Múzeumi füzetek. 4. 1968.
 AUSBhist. 10. — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis . . . Sectio historica. 10. 1968.
 AUSBiur. 9. — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis . . . Sectio iuridica. 9. 1968.
 AUSBphilsoc. 6. — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis . . . Sectio philosophica et sociologica. 6. 1968.
 AUSzogsoc. 7. — Acta Universitatis Szegediensis . . . Sectio scientiae socialismi. 7. 1969.
 AUSzethn. 13. — Néprajz és nyelvtudomány. 13. 1969.
 Baranyai Évk. — Baranyai helytörténetírás. 1968.
 BékésmAnt. 2. — Körösmenti honismereti közlemények. 2. 1968.
 DMÉvk. 1966—67. — A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1966—67. 1968.
 EMK. 1969. 2. — Elméleti és módszertani közlemények. 2. 1969.
 EmlékTk. — Emlékezés a Tanácsköztársaságra. 1969.
 EMT. 1969. 1. — Elméleti és módszertani tanulmányok. 1. 1969.
 Erdtört. 3—4. — Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya közleményei. 3—4. 1969.
 1918—1919 Ceglédén — 1918—1919 Ceglédén. 1969.
 FejérmÉvk. 1., FejérmÉvk. 2. — Fejér megyei történeti évkönyv. 1. 1968, 2. 1969.
 FejérmSz. 5. — Fejér megyei szemle. 5. 1968.
 FeudPer. — Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. 1968.
 Fola. 19. Fola. 20. — Folia archaeologica. 19. 1968, 20. 1969.
 GPhA. — Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. 1968.
 Hajdúk. — A hajdúk a magyar történelemben. 1969.
 HOMÉvk. 7., HOMÉvk. 8. — A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 7. 1968, 8. 1969.
 Honismeret. 11. — Honismeret. A honismereti szakkörvezetők tájékoztatója. 11. 1969.
 JAM. 10. — A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 10. 1967. 1969.
 JPM. 1967. — A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1967. 1968.
 Kecskemét Évk. 1968. — Kecskemét, Városi Művelődési Ház, Népkutató-honismereti Kör évkönyve. 1968.
 Kecskemét Tan. — Kecskemét (1368—1968). 1969.
 KgEgytűdÜsz. — Einige Fragen der Wirtschaftstheorie . . . 1969.
 KISZtört. — Eleven erő. A KISZ történelmi emlékülése. 1969.
 KMP. 50. — Ötven esztendő. (1918—1968.) 1969.
 LgyMTan. — Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. 1969.
 Makó. — Makó az első felszabadult magyar város. 1969.
 MgMúzk. 1967—1968. — Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1967—1968. 1968.
 MKommM50. — Legyőzhetetlen erő. 1968.
 MMEvk. 1967—1968. — A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve. 1967—1968. 1969.

- MóraÉvk. 1968. — A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1968. 1968.
MóraÉvk. 1969. 1., MóraÉvk. 1969. 2. — A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1969. 1., 1969. 2. 1969.
MTSzSz. — A Magyar Tanácsköztársaság Szaboles-Szatmárban. 1969.
MZtörtTan. 2. — Magyar zenetörténeti tanulmányok. 2. 1969.
NÉHong. 3. — Nouvelles études hongroises. 3. 1969.
NfilTan. 3. — Német filológiai tanulmányok. 3. 1968.
NKML. — Népművelés-, könyvtár-, múzeum- és levéltárügy a Magyar Tanácsköztársaság idején. 1969.
NrÉ. 50. — Néprajzi értesítő. 50. 1968.
NrKCsÉvk. 2—3. — Népi kultúra, népi társadalom. 2—3. 1969.
NszP. — Neveléstörténet és szocialista pedagógia. 1969.
NyelvtudÉrt. 65. — A nyelvtudomány a haladásért. 1969.
OrvEgy. — A Budapesti Orvostudományi Egyetem jubileumi évkönyve ... 1969.
Palóckutatás. 1. — Módszerek és feladatok. (Palóc tanácskozás.) 1968.
PolFiskÉvk. 1. — Politikai Főiskola Évkönyve. 1. 1969.
Proletártavas. — Proletártavas. 1919. 1969.
Romant. — Il Romanticismo. 1968.
SomogymMm. — Somogy megye munkásmozgalmának 100 esztendeje.
Stud. Iur. 60. — A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből. 1968.
Szaksz. Tört. — Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. 1969.
TBékésm. — A Tanácsköztársaság Békés megyében. 1969.
TkHajdú-Bihar. — Az MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága jubileumi tudományos ülésszaka. 1969.
TköztBicske. — A Tanácsköztársaság eseményei a bicskei járásban. 1969.
TköztBorsod. — A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon. 1969.
TkSzolnok. — Jubileumi ülés a Magyar Tanácsköztársaság győzelmének félévszázados évfordulóján. 1969.
Tolnam. Tört. 2. — Tanulmányok Tolna megye történetéből. 2. 1969.
TörtÉvk. 2. — Történelmi Évkönyv. 2. 1968.
TStÉvk. 1965—66. — Történeti statisztikai évkönyv. 1965—66. 1968.
VMMK. 7. — A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 7. 1969.
VOSzRV. — Velikaja Oktjabrszkaja Szocialiszticeszkaja Revoljucija i Vengrija. 1969.
VwHk. — Viehwirtschaft und Hirtenkultur. 1969.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

- AA --- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr --- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉ --- Archaeológiai Értesítő
AET --- Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH --- Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA --- Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AI --- Állam és Igazgatás
AJ --- Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae
AJ --- Állam és Jogtudomány
ALitt --- Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
AO --- Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT --- Antik Tanulmányok
AtSz --- Agrártörténeti Szemle
BarMűv --- Baranyai Művelődés
BékÉl --- Békési Élet
BSz --- Borsodi Szemle
CMed --- Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae
ÉlIr --- Élet és Irodalom
ÉIT --- Élet és Tudomány
ET --- Ethnográfia

FK	— Filológiai Közlöny
FöK	— Földrajzi Közlemények
FSz	— Felsőoktatási Szemle
HK	— Hadtörténelmi Közlemények
ITK	— Irodalomtörténeti Közlemények
JK	— Jogtudományi Közlöny
KgSz	— Közgazdasági Szemle
Kts	— A Könyvtáros
LK	— Levéltári Közlemények
LSz	— Levéltári Szemle
MFSz	— Magyar Filozófiai Szemle
MK	— Magyar Könyvszemle
MN	— Magyar Nemzet
MNy	— Magyar Nyelv
MP	— Magyar Pedagógia
MS	— Magyar Sajtó
MT	— Magyar Tudomány
MTAFT	— A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MTANyI	— A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MúzK	— Múzeumi Közlemények
MűÉ	— Művészettörténeti Értesítő
MZ	— Magyar Zene
NHQu	— The New Hungarian Quarterly
NrK	— Néprajzi Közlemények
Nsz	— Népszabadság
OHI	— Orvosi Hetilap
PSz	— Pedagógiai Szemle
PtK	— Párttörténeti Közlemények
SSz	— Soproni Szemle
StSz	— Statisztikai Szemle
Száz	— Századok
SzSzSz	— Szabolcs-Szatmári Szemle
Tájékoztató	— Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus.
TáSz	— Társadalmi Szemle
ThSz	— Theológiai Szemle
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
VSz	— Vasi Szemle
Vt	— Világtörténet

(Csak a gyakran előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

СОДЕРЖАНИЕ

Д. Немеш: Ленинская политика мира — Ленин и историческая наука. Торжественное заседание Института истории Академии наук Венгрии, посвященное столетию со дня рождения Ленина; *Ж. П. Пах*: Вступительная речь; *Й. Емницз*: Ленин и историческая наука; *Д. Ранки*: Несколько замечаний в связи с трудом Ленина «Империализм»; *Ф. Мучи*: Ленин и национальный вопрос; *Ш. Орбан*: Ленин и аграрный вопрос; *Э. Памлени*: Ленин и вопросы культуры; Выступления *И. Гонды*, *Б. Шарлоша*, *Й. Боруша*, *Т. М. Исламова*, *Э. Нидерхаузера*; *Ж. П. Пах*: Заключительное слово — *Б. Киршнер*: Ленин о некоторых вопросах международного рабочего движения в период между 1907 и 1914 годами — *Ш. Балог*: Выборы в Венгрии в Национальное Собрание 4 ноября 1945 года (часть 2) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

D. Nemes: La politique de paix léninienne — Lénine et la science historique. Séance commémorative à l'occasion du centenaire de Lénine à l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences; *Zs. P. Pach*: Discours d'ouverture; *J. Jemnitz*: Lénine et la science historique; *Gy. Ránki*: Quelques remarques concernant l'ouvrage de Lénine intitulé «Impérialisme»; *F. Mucsi*: Lénine et le problème des nationalités; *S. Orbán*: Lénine et la question agraire; *E. Pamlényi*: Lénine et les questions de la culture; Interventions: *I. Gonda*, *B. Sarlós*, *J. Borus*, *M. T. Iszlamov*, *E. Niederhauser* — *Zs. P. Pach*: Discours de clôture — *B. Kirschner*: L'opinion de Lénine sur quelques questions au rapport du mouvement ouvrier international, entre 1907—1914 — *S. Balogh*: Les élections d'assemblée nationale en Hongrie le 4 novembre 1945 (II. partie) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

D. Nemes: The Lenin's Peace Policy. — Lenin and the historical science. The festive session of the Institute of Historical Sciences of the Hungarian Academy of Sciences on the centenary of the birth of Lenin: *Zs. P. Pach*: Opening speech; *J. Jemnitz*: Lenin and the historical science; *Gy. Ránki*: Some remarks on the work of Lenin „Imperialisme”; *F. Mucsi*: Lenin and the national question; *S. Orbán*: Lenin and the agrarian question; *E. Pamlényi*: Lenin and the questions of culture. — Comments of *I. Gonda*, *B. Sarlós*, *J. Borus*, *M. T. Islamov*, *E. Niederhauser*; *Zs. P. Pach*: Closing speech — *B. Kirschner*: Lenin on some problems of the international labour movement between 1907—1914 — *S. Balogh*: The parliamentary elections of 4. November 1945 in Hungary (Part II.) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

D. Nemes: Die Leninsche Friedenspolitik — Lenin und die Geschichtswissenschaft. Festversammlung des Instituts für Geschichtswissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften am 100. Geburtstag Lenins: *Zs. P. Pach*: Eröffnungsrede; *J. Jemnitz*: Lenin und die Geschichtswissenschaft; *Gy. Ránki*: Einige Bemerkungen zur Arbeit Lenins: »Imperialismus»; *F. Mucsi*: Lenin und die nationale Frage; *S. Orbán*: Lenin und die Agrarfrage; *E. Pamlényi*: Lenin und die Fragen der Kultur; Beiträge (*I. Gonda*, *B. Sarlós*, *J. Borus*, *M. T. Islamow*, *E. Niederhauser*); *Zs. P. Pach*: Schlußwort — *B. Kirschner*: Lenin über einige Fragen der internationalen Arbeiterbewegung der Jahre 1907—1914 — *S. Balogh*: Die ungarischen Parlamentswahlen am 4. November 1945 (Zweiter Teil) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

Következő számunk tartalmából:

Szántó Imre: A Temes-vidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben.
Berend T. Iván—Ránki György: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és fel-
fogásához.
Cserenkó és Budina (Közlík: *Ruzsás Lajos és Angyal Endre*).
Gál István: Gibbon a magyar történelemről.
Polányi Károly és a Galilei-kör (*Duczynska Ilona—Horváth Zoltán*).
Kárpáti Endre: Madzsar József moszkvai leveleiből.

E számunk munkatársai:

Araló Endre, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Balogh Sándor* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Borus József* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Csurdi Sándor*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Erényi Tibor* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének tudományos osztályvezetője — *Glatz Ferenc*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Gonda Imre* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *T. M. Iszlamo*v, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szla-
visztikai és Balkanisztikai Intézetének főmunkatársa — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Kirschner Béla* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Nemes Dezső* akadémikus, az MSzMP KB Politikai Főiskolá-
jának rektora — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Orbán Sándor* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének fő-
munkatársa — *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója — *Pamlényi Ervin* kandidátus, a Századok szerkesztője — *Pál Lajos*, a Magyar Történelmi Társulat tudományos segédmunkatársa — *Pritz Pál*, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának előadója — *Ránki György*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének h. igazgatója — *Sarlós Béla* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *D. Szabó Mária*, az ELTE tanulmányi osztályá-
nak előadója — *Szabó Miklós*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Szász Zoltán*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *V. Windisch Éva*, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbe-
sítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-
nál (KHI. Budapest V., József-nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy postautal-
ványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára.
Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy Zsilinszky ut 76. sz.
alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható
az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488,
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

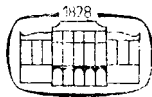
Ára: 32,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

A LENIN-CENTENÁRIUM IRODALMÁBÓL

- Nemes Dezső*: A lenini eszmék ereje. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 151 l. Ára 10,— Ft.
- Lukács György*: Lenin. Magvető Kiadó, Budapest. 1970. 328 l. Ára: 23,50 Ft.
- Réti László*: Lenin és a magyar munkásmozgalom. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 278 l. Ára: 30,— Ft.
- Gyurkó László*: Négyszemközt a forradalommal. Vallomások, emlékezések 1917-ről. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 1970. 368 l. Ára: 26,— Ft.
- Jelizaveta Drabkina*: Téli napforduló. Magvető Kiadó, Budapest. 1970. 226 l. 1 t. Ára: 18,— Ft.
- V. I. Lenin*: Dolgozom, jól vagyok ... Válogatás V. I. Lenin leveleiből. (Válogatta: Huszár Tibor és Nyilas Vera.) Magyar Helikon, Budapest. 1970. 194 l. 1 t. Ára: 10,— Ft.
- Találkozások Leninnel.** Kortársak visszaemlékezései és történelmi riportok. (Szerkesztette: Szabó Mária.) Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 189 l. 16 t. Ára: 25,— Ft.
- Lenin és a Szovjet Fegyveres Erők.** Zrínyi Kiadó, Budapest. 1970. 416 l. 8 t. Ára: 38,— Ft.
- Lenin Összes Művei.** 24. köt. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 528 l. Ára: 30,— Ft.
- Lenin Összes Művei.** 25. köt. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 512 l. Ára: 30,— Ft.
- Lenin Összes Művei.** 26. köt. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 544 l. Ára: 30,— Ft.
- Lenin, V. I.*: Az ideológiai munkáról. Kossuth Kiadó, Budapest. 1970. 318 l. Ára: 26,— Ft.
- Lenin, V. I.*: A szakszervezetekről (Válogatott cikkek és beszédek). Tán-
csics Kiadó, Budapest. 1970. 376 l. Ára: 50,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST